

GOVT. COLLEGE, LIBRARY

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

उद्योगिक विकास, प्रयत्न.

भारतीयाधिशसनसंरक्षकतायां प्रकाशितम्
Published under the auspices of Government of India

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देश्यसमस्तकोषाशेषशास्त्रसङ्कलिताकारादिवर्णकमविन्यस्तशब्द-तन्निष्ठ-नानार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुषन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूत्रकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-चक्र-प्रकृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
सृष्ट्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः ।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-वाहादुरेण

विरचितः ।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तवज्रलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
नूतनसङ्कलितवज्रलशब्द-तदर्थ-वत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम् ।

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः । नागराचरैः प्रकाशितम् ।

तृतीयः : काण्डः ।

व्यञ्जनवर्णः ।

मोतीलाल बनारसीदास

दिल्ली :: बाराणसी :: पटना

प्रकाशक :

सुन्दरलाल जैन

मोतीलाल बनारसीदास

बंगलो रोड, जवाहरनगर

दिल्ली-६

मुद्रक :

शान्तिलाल जैन

श्री जैनेन्द्र प्रेस

बंगलो रोड, जवाहरनगर

दिल्ली-६

ग्रन्थोऽयं भारतीयाधिशसन विनियोजितावश्यकालभ्यसस्कृतग्रन्थपुनर्मुद्रणयोजनायां प्रकाशितः ।

This book has been published under the Scheme
of reprinting of important out-of-print
Sanskrit books sponsored by the
Government of India.

Price Rs. 194-75 for Complete set

प्राप्ति स्थानम्

मोतीलाल बनारसीदास

१. बंगलो रोड, जवाहरनगर दिल्ली-६
२. नेपाली खपरा, वाराणसी
३. बांकीपुर, पटना

शब्दकल्पद्रुमः।

तृतीयकाण्डम्।

प

पक्तिशू

पक्ष

प, पकारः। स तु पञ्चमवर्गस्य प्रथमो यङ्जनस्यैक-
विंशतितमो वर्णः। अस्योच्चारणस्थानं ओष्ठः।
इति याव रणम् ॥ (तथा च शिक्षायाम्।
“कष्टावहाविच्युयशालाया ओष्ठजावुपू” ॥
अस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः। ओष्ठेन सह
जिह्वाग्रस्य स्पर्शः ॥) तत्पर्यायः। लोहितः २
पार्श्वः ३ नूरः ४। इति रुद्रयामले वर्णाभि-
धानम् ॥ अस्य तत्त्वं यथा,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि पकाराक्षरमयम्।
चतुर्गणप्रदं वर्णं श्रवन्नुपमप्रभम् ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डली।
पञ्चप्रायमयं वर्णं त्रिशक्तिवर्धितं सदा ॥
त्रिगुणावर्धितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्।
महामोक्षप्रदं वर्णं हृदि भावय पार्कति” ॥

इति कामवेशुतन्त्रे ५ पटलः ॥
(वङ्गभाषायां) अस्य लेखनक्रमो यथा,—
“कुक्षिता वामरेखायाः कौण्डाक्षिणतोऽपरा।
कुक्षिता सापि विज्ञेया मात्वा वामोक्षता तथा ॥
शम्भुनक्ष्त्रा भगवती क्रमशः क्तासु तिष्ठति” ॥

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥
अस्योत्पत्तिप्रकारो यथा,—

“ऋदुरेवकारश्च सृङ्गो दन्तगुल्या।
लतवर्गलघानोष्ठानुपूपधानसंज्ञकान्” ॥
इति प्रपञ्चवारः ॥ तस्य ध्यानं यथा,—
“विचित्रवचनां देवीं द्विभुवां पङ्कजचयाम्।
रत्नचन्दनलिमार्ज्ज्वी पद्ममालाविभूषिताम् ॥
मणिरत्नादिकेयूरहारभूषितविराहाम्।
चतुर्गणप्रदं नित्यां नित्यानन्दमयीं पराम् ॥
एवं ध्यात्वा पकारं तु तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत्” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ तस्य नामानि यथा।
“यः पूरप्रियता तोक्षालोहितः पञ्चमो रमा।
गुल्यकर्त्ता निधिः श्रेष्ठः कालराजिः सुवाहिता ॥
तपनः पालनः पाता पञ्चरेणुर्निरञ्जनः।
सवित्री पातिनी पानं वीरतत्त्वो घनुर्दरः ॥
रजपाशैश्च सेनानी मरीचिः पवनः शनिः।
उद्गोशं जयिनी क्रमोत्तमं रेखा च मोहकः ॥

मूला द्वितीयमित्राखी लोकाची मन आत्मनः” ॥

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥
(अनुबन्धविशेषः। यथा कविकल्पद्रुमे।
‘नः स्वादिः पो सुचादिर्मः शमादिर्मो शिचीसमोः’।
तेन सुचलश्च प औ मोक्ष इत्यस्य लटि सुचति ॥)

पः, पुं, (पातयति वेगेन वृक्षादीन्। पत् + कर्त्तरि
ङः। अन्तरिक्षे च।) पवनः। (पतति वृक्षात्।
पत् + कर्त्तरि ङः।) पर्णम्। (पीयते इति।)
पानम्। पाता। इत्येकाक्षरकोषः ॥

(यथा, मनुः। २। १३६।
“राजस्नातकयोश्चैव स्नातको वृपमानभाक्” ॥)

पकणः, पुं, क्लीं, (पचति आदिनिष्ठमांसमिति।
पच् + क्तिप्। पक् श्वरः तस्य कणः कलह-
शब्दः कोलाहलशब्दो वा यत्र।) श्वरा-
लयः। इत्यमरः ॥ २। २। २० ॥ (यदुक्तम्।
“मधेविन्याटवि पुरा पकणस्यजनाग्रणीः।
पक्षीपतिरभूदयः पिङ्गाक्ष इति विद्युतः” ॥)

पक्षौषः, पुं, वृक्षविशेषः। पक्षौषा इति
हिन्दी भाषा। तत्पर्यायः। पञ्चकृत्यः २
वर्धनः ३ पञ्चरक्तः ४। अस्य गुणाः। दृष्टा-
ञ्जनविधौ शस्तत्वम्। कटुत्वम्। जीर्णज्वरापह-
त्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

पक्ता, [ऋ] चि, (पचतीति। पच पाके +
“सुल्लृच्” ॥ ३। १। १३३। इति लृच्।)
पाककर्त्ता।

(यथा अथर्ववेदे। १०। ६। ७।
“ये ते देवि! श्रमिदारः पक्तारो ये च ते जनाः” ॥)
अयौ पुं। यथा। आग्नेये २ अध्यायः ॥
“अन्नस्य च पक्ता च पचभोक्ता पचे नमः” ॥

पक्तिः, स्त्री, (पचते परियन्तते इति। भावे
क्तिन्।) गौरवम्। पाकः। इति मेदिनी ॥
(यथा, मनुः। ३। ६७।
“वैवाहिकेयौ कुर्वीत यज्ञं कर्म्म यथाविधि।
यद्ययत्रविधानञ्च पक्तिस्तान्नादिकीं गृही” ॥)

पक्तिशूलं, स्त्री, (पक्ता शूलस्यान्नादिकस्य परि-
यामे जायते यत् शूलं रोगविशेषः।) परियाम-

शूलम्। तत्पर्यायः। पाकजम् २ परियामजम्
३। इति राजनिर्घण्टः ॥

पक्षं, स्त्री, (पचते ऽनेन। पच् “शृङ्गोपचित्र-
चीति” ॥ ऊर्णा ४। १६६। इति चः।) गार्ह-
पत्याग्निः। इत्युणादिकोषः ॥

पक्षिमं, चि, (पाकेन निर्वृत्तम्। डु पच पाकं
+ “ङितः क्तिः” ॥ ३। ३। ८८। इति क्तिः।
“क्तेर्ममं नित्यम्” ॥ इति मम्।) पाकिमम्।
पाकाच्चातम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पक्षं, स्त्री, (पचते स्म। पच + क्त। “पचो वः” ॥
८। २। ५२। इति निष्ठातस्य वः।) स्वन्न-
तडुलादि। तत्र पाकस्य विधिनियेधादिर्यथा,—

“पूर्वांशामिसुखो भूत्वा उत्तरांशानुखेन वा।
पचेदन्नञ्च मध्याह्ने सायाह्ने च विवर्जयेत् ॥
अग्र्यांशामिसुखे पक्त्वा अष्टतान्नं निबोध च।
पूर्वसुखो धर्मकामः शोकहानिश्च दक्षिणे ॥
श्रीकामश्चोत्तरसुखो पतिकामश्च पश्चिमे।
ऐशान्यामिसुखे पक्त्वा दरिद्रो जायते नरः” ॥ १॥

“यदा तु आयसे पात्रे पक्रमन्नाति वै द्विजः।
स पापिष्ठोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपच्यते ॥
ताम्रे पक्त्वा चक्षुर्हानिर्मेगौ भवति वै जयम्।
स्वर्गपात्रे तु यत् पक्कं अष्टतं तदपि स्मृतम्” ॥ २॥

“पितृभ्यां पक्रमन्नञ्च पितृयोगे यश्चिस्नि।
पुण्डरीकस्य यज्ञस्य तभते फलमीक्षितम् ॥
वातुलेन तु यत् पक्कं भगिन्या च कनिष्ठया।
असगोत्रेय यत् पक्कं शोणितं तदपि स्मृतम् ॥
अभक्तेन च यत् पक्कं स्त्रिया पक्कं तथैव च।
पक्कपात्रे च यत् पक्कं तत् सर्वं निष्कलं भवेत्” ॥ ३॥

“उदुम्बरेण काष्ठेन कदम्बस्य दलेन च।
शालेन करमर्द्धेन उदरावर्त्तकेन च ॥
पक्कां नैव भुञ्जोत सुक्ता रात्रिसुपावसेत्।
गर्हितान्नमवीरान्नं सुक्ता कृच्छ्रं समाचरेत् ॥
अग्रजा यातु वनिता नाश्रयोदादेव तदग्र्ये” ॥
“शालकाष्ठस्य पक्कां शिरीषकस्य चैव हि।
कलिचष्टातकस्यैव वयावारुणकस्य च।
भेरुकशालस्यैवपि पक्कां गर्हितं स्मृतम्” ॥ ४॥

पञ्चः

“यदा गृह्यमाणे तु पञ्चं वै चार्त्तकालिकम् ।
मासं पञ्चे तयारौ च तन् पात्रं विदुर्जगद्गृही” ॥
“घनुःपाके तथा निष्टे मियुने वा वरानने ।
यः दुःखाद्भोजनं देवि । कृच्छ्रं नैव गमुष्यति” ॥ ३ ॥
“एकदा तु क्षतं दद्यात् द्विवारं न प्रदापयेत् ।
त्रिभागं पूरयेत् पात्रं पञ्चाक्षीयं न दापयेत्” ॥
इति ॥ ३ ॥

“मोदकं कन्दुपक्ष गद्यात् छतव्युत्तम् ।
पुनः पुनर्भोजने च पुनरन्नं न दुष्यति” ॥
इति च मतस्य सत्ते महातन्त्रे ४२ पटलः ॥

पञ्च, त्रि, (पञ्चते स्त यत् इति । पञ्च + कर्मणि
क्तः । “पञ्चो वः” । ८ । २ । ५२ । इति
निष्ठातस्य वः ।) परित्यक्तम् । पाका इति
भाषा ॥ (यथा, मनुः । ६ । १७ ।

“अभिप्राशानो वा स्यात् कालपक्षसुगेव वा”)
निष्ठां प्राप्नोति । सुदृष्टमिति यावत् । यथा परि-
यता बुद्धिः । विनाशो मुखम् । प्रत्याक्षन्नविना-
शम् । अतिपक्षयज्ञनदृष्टसादौ निष्कणं कथि-
तम् । चौराध्यपयसी पाके क्षतम् । ईषत्पक्षे
व्यापकम् । इत्यमरभरती । (भावे क्तः । पाकः ।
परिणामः ॥)

पञ्चकृत, पुं, (पञ्चं करोति वेदनाश्वितस्यलं परि-
यमयति निष्पिष्टमन्नत्वगादिभिरिति । कृ + कृप्
ततस्तुक् ।) निम्नवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(पञ्चं करोति पञ्चत्वत्रादिकमित्यर्थः ।) पाक-
कर्त्तरि त्रि ॥

पञ्चरसः, पुं, (पञ्चस्य गुडान्नादेः रसः ।)
मदम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पञ्चवारि, स्त्री, (पञ्चस्यान्नादेवारि यद्वा, पञ्चं वारि
स्विन्नसलिलमिति यावत् ।) काञ्चिकम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ पञ्चवारि इत्यपि पाठः । पञ्चजलम् ॥
जान्नं, त्रि, (पञ्चमन्त्रम् ।) कृतपाकतण्डुलादि । यथा,
“आमं गृहस्य पञ्चात्रं पञ्चसुतृष्टसुच्यते” ।

इति त्रितित्तम् ॥

(“यती च ब्रह्मचारी च पञ्चात्रस्वामिनामुभौ” ।

इति सदाचारः ॥)

पञ्चाशयः, पुं, (पञ्चस्य आमादेराशयः आधानम् ।
यदा पञ्चं आमादिर्न आशयेत्तत्र । पञ्च + आ
+ शोङ् + आधारे + अप् ।) नाभ्यधोभागः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

“पञ्चाशयस्त्वधो नाभेरुत्तमाशयः स्मृतः” ।

इति वैदिकम् ॥

पञ्च, क परियष्टे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा-
परं-सर्क-सेट् ।) क, पञ्चयति । इति दुर्गादक्षः ॥
पञ्च, त् क परियष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा-परं-सर्क-सेट् ।) पञ्चयति पञ्चापयति ।
इति दुर्गादासः ॥

पञ्चः, पुं, (पञ्चते परिरुतते देवपितृकाम्यार्थं यः ।
यदा, पञ्चते चन्द्रस्य पञ्चदशांशं कलाना-
मापूरणं क्षयो वा येन । पञ्च + घञ् । यद्वा,
पञ्चते इति । पञ्च सुखादौ “अधिपगोर्दकौ च” ।
उणां ३ । ६६ । इति मः कचान्तादेशः ।) पञ्च-

पञ्चाषा

दशाधोरात्राः । स च द्विविधः । शुक्लपञ्चः पूर्वं-
संज्ञः कृष्णपञ्चोऽपरसंज्ञः । तद्वेदेन शब्दा यथा ।

“शुक्लपञ्चे तिथिर्यास्या यस्यामभ्युदितो रविः ।
कृष्णपञ्चे तिथिर्यास्या यस्यामस्तमितो रविः” ॥

अत्रामावास्यावत्तिथिचयद्विविध्यां न शब्दा
किन्तु रवेरुदयास्तमयसमन्वाच्छुक्लकृष्णपञ्चाभ्यां
शब्दा वा च युग्मादनाघाततिथिकर्मपरा
वामान्यविशेषन्यायात् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पञ्चिद्यामवयवविशेषः । पाखा इति भाषा ।
तत्पञ्चायः । गरुत् २ इदः ३ पञ्चम् ४ पञ्चम् ५

तनूरुहम् ६ ॥ श्ररपञ्चः । तीरेर पाखा इति
भाषा । तत्पञ्चायः । वाजः २ । सहायः ।

कचात् परे सन्धार्यः । यथा केशपञ्चः । इत्य-
मरः ॥ (महाकालः शिवः । कालोपाधि-
नेदात् पञ्चस्य तयात्वम् । यथा महाभारते ।

१३ । शिवसहस्रनामकीर्त्तने । १७ । १३६ ।

“ऋतुः संवत्सरो मानः पञ्चः संख्या समापनः” ॥
पार्श्वः । गृहम् । साध्यम् । (सदिग्धसाध्यवात्

प्रदार्थः । यथा, भाषापरिच्छेदे । ७० । ७१ ।
“सिधाधयिवया श्रूया सिधिर्यत्र न विद्यते ।

स पञ्चस्तत्र वृत्तित्तज्ञानादनुमितिर्भवेत्” ॥
विरोधः । वलम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ६६ ।

“यस्तीर्थाणि गिरे पञ्चे परपञ्चे विशेषतः ।
गुप्तेश्वरेष्टृषो वेति न स दुर्गतिमाप्नुयात्” ॥

सखा । चुलीरन्वम् । राजकुक्षरः । इति मेदिनी ॥
विहगः । वलयम् । मुहः । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्गः । (सजातीयवृन्दम् । यथा, गोः रामायणे ।
२ । १८ । १३ ।

“भरतस्यापि वा पञ्चं यो गृहीयादचेतनः ।
तं पापमहमदौव प्रेषयामि यमचयम्” ॥

पिच्छम् । देहाङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥
पञ्चः, [स्] स्त्री, (पञ्चतीति । “पञ्चवचिभ्यां

सुट् च” । उणां । ४ । २१६ । इति असुन् सुट्
च ।) गरुत् । यथा । पञ्चवी च स्मृतौ पञ्चो ।

इति भरतधृतशुभाङ्गः ॥
पञ्चकः, पुं, (पञ्च इव प्रतिहतिः । “इवे प्रति-

हती” । ५ । ३ । ६६ । इति कः ।) पञ्च-
हारम् । पार्श्वहारम् । इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥

खड्गकौटार इति भाषा । पार्श्वमात्रम् । इति
मेदिनी ॥ सहायः । इति शब्दरत्नावली ॥

पञ्चघातः } पु, (पञ्चस्य देहाहंशस्य घातं विना-
पञ्चाघातः } शनं यस्मात् यत्र वा ।) खनामखात-

वातरोगविशेषः । तल्लक्ष्यादि यथा,—
“गृहीत्वा हतौ वायुः शिरास्त्राय विशोध्य च ।

पञ्चमन्यतमं हन्ति सन्निवन्वान् विमोचयन् ॥
हन्तोर्ध्वकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः ।
एकान्नवातं तं केचिदप्य पञ्चवर्षं विदुः” ॥
अहं अहंनारीश्वरवत् । पञ्चं बाहुपाश्वोर-
ज्जादिभागम् । अन्यतमं वामं दक्षिणं वा ।
विमोचयन् शिथिलीकृत्य । अकर्मण्यः कर्मा-
समर्थः । विचेतनः ईषत्संज्ञादिज्ञानशुक्तः ॥ ३ ॥
अस्य साध्यासाध्यज्ञानार्थमाह ।

पञ्चज

“शास्त्रमनापमृच्छतः सुखायौ पितृसमन्वित ।
श्रेष्ठशोषगुरुत्वानि तन्निशेव कणाहते” ॥

शास्त्री बाह्यः । सन्तापः आभ्यन्तरः । गन्ध
सत्तन्मन्त्रापि वातयाधौ बोद्धव्यम् । शान्ता-
न्यता वायावति निर्दिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

पञ्चाघातस्य साध्यत्वादिकमाह ।
“शुद्धवातघतं पञ्चं कृच्छ्रसाध्यतमं विदुः ।

साध्यमन्येन संयुक्तमसाध्यं चयहेतुकम्” ॥
शुद्धः केवलः । अन्येन पितृने कथेन वा । चय-
हेतुकं चयो घातुचयः । तत्कुपितं वातनिमि-

त्तकम् ॥ १ ॥ अपरमसाध्यलक्ष्यमाह ।
“गर्भिणीसुतिकावाल्लङ्घनीष्वेव कृच्छये ।

पञ्चाघातं परिहरेत् वेदनारहितो यदि” ॥
वेदनारहितो यदीति भिन्नमसाध्यलक्ष्यम् ॥ २ ॥
अथ तस्य चिकित्सा ।

“माषातगुप्तावातारिवाद्यालकजटाशतम् ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं पञ्चाघातं विनाशयेत् ।

माषिके हिङ्गुसिन्धुौ जरणाद्यास्तु प्रायिकाः” ।
इति माषादिकाधः ॥ १ ॥

“अश्लिकाश्लिकाशुष्कीरास्त्रासैन्धवकल्कितम् ।
माषकायश्च तैलं पञ्चाघातं अपोहति” ॥

इति अश्लिकादितैलम् ॥ २ ॥
“माषातगुप्ताविषाखरूक-

रास्त्राशताष्टालवकैः सुपिष्टैः ।
चतुर्गुणै माषवलाकवाये
तैलं श्वतं हन्ति हि पञ्चघातम्” ॥

इति माषादितैलम् ॥ ३ ॥ इति भावप्रकाशः ॥ ४ ॥
पञ्चाघातस्तु जम्बान्तर्रीयमहापातकश्रेष्ठापा-
चिह्नविशेषः । यथा,—

“पूर्वजन्मकृतं पापं नरकस्य परिचये ।
वाधते बाधिरूपेण तस्य कृच्छ्रादिभिः शमः ।

कुष्ठश्च राजयक्षा च प्रमेहो ग्रहणी तथा ।
मृजलच्छाश्वरीकाशा अतिवारभगन्दरौ ॥

दुष्टव्रणं गण्डमाला पञ्चाघातोऽक्षिणाशनम् ।
इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवा गदाः” ॥ १ ॥
तत्रायश्चित्तं यथा,—

“लक्षसुखावचं पुण्यं प्रदद्यात् केशवार्चने ।
दद्यात् द्विजसहस्राय मिथ्यात्रं द्विजभोजने” ॥

इति मलमासतत्त्वम् ॥ किञ्च ।
“जूनस्त्री श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं कृच्छ्रं चरित्वा

उद्धरेयातां तदन्तनखाविति । अत्र द्वादशरात्रं
पराकरूपम् । तत्र पञ्च घनवः । न तु प्राणापलं

तदाहकर्तुं र्यतिचान्द्रायणेन विषमश्लेषत्वात् ।
अत्र बहूनामेकधर्माणांमिति वचनादाकाश-
तत्वात् कुष्ठ्यादीनामपि प्रायश्चित्तम् । अतः

एव प्रायश्चित्तविवेकेऽप्युक्तम् । एवं दुश्कर्मादिभ्य-
प्युक्तम्” ॥ इति सुहिततत्त्वम् ॥

पञ्चचरः, पुं, (पञ्चे शुरुपञ्चे चरतीति । चर + टः ।)
चन्द्रः । पृथक्चारिगणः । इति मेदिनी

पञ्चवाः, पुं, (पञ्चे शुरुपञ्चे जायते इति । पञ्च +
जन् + ड ।) चन्द्रः । इति त्रिकाश्वेषः ॥
पञ्चवस्त्रा, [न] पुं, (पञ्चे शुरुपञ्चे जन्म उत्पत्ति-

पक्षः

यस्य ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ पक्ष-
जाते त्रि ॥

पक्षता, स्त्री, (पक्षस्य भावः ।) अनुमित्ताविरह-
विशिष्टसिद्धभावः । इयमनुमितिकारणम् । तच्च
पक्षेते वङ्गानुमितौ अनुमित्ताविरहविशिष्ट-
पक्षतधर्मिकवद्भिन्नचयाभावः । यथा,—

“सिद्धाध्वनिप्रयथा भूत्या सिद्धिर्वच न विद्यते ।
स पक्षस्तत्र दृष्टित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत्” ॥

इति भाषापरिच्छेदे । ७१ ॥

पक्षतिः, स्त्री, (पक्षस्य मूलम् । “पक्षातिः” ।
५।२।२५ । इति तिः ।) प्रतिपत्तिधिः । (यदुक्तं
तिथितत्त्वे ।

“पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात्पक्षदश स्मृताः” ॥
पक्षमूलम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ७२ ॥ डागक
इति भाषा ॥

पक्षहारः, स्त्री, (पक्षे पार्श्वे स्थितं द्वारम् ।) पार्श्व-
द्वारम् । इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥ खड्कीहार
इति भाषा ॥

पक्षधरः, पुं, (पक्षं धरति धारयतीति वा । धृ
+ अच् ।) चन्द्रः । इति जटाधरः ॥ पक्षधारण-
कर्त्तरि, त्रि ॥

पक्षपातः, पुं, (पक्षे-प्रत्यायसाहाय्ये पातः अभि-
निवेशः । स्नेहसम्बन्धादनुरोधत एकस्मिन्नेव वर्गे
आनुकूल्यप्रयोगचकीर्षतिभावः ।) अन्याय-
साहाय्यकरणम् । (यथा गोः रामायणे
२ । १०६ । ५७ ।

“कश्चिद्विवदतोर्ध्वं वलिनी दुर्जलस्य च ।
अपक्षपाततः पश्यन्ति कार्येष्वधिकृता नराः” ॥

गण्यताकरणम् । यथा । “इन्द्रत्वविषये विप-
क्षितां पक्षपातकरणे न कारणम्” । इत्युत्तर-
मीमांसायां वक्ष्येपक्षरीरम् ॥ (पक्षाणां गरुतां
पातः पतनं यत्र ।) पक्षिणां ज्वरः । यदुक्तं
“पक्षपातः पतङ्गानाम्” । इति विनयरचितः ॥

पक्षपातिता, स्त्री, (पक्षपातिनः साहाय्यकारिणी
भावः । पक्षपातिन् + तल् ।) सहायता । यथा,—

“न सुवर्गमयी तनुः परं
ननु किं वागपि तावकी तथा ।
न परं यधि पक्षपातिता

नवलम्बे किमु सादृश्येऽपि सा” ॥

इति नैषधे । २ । ५२ ॥ (पक्षयोः पातो विद्यतेऽस्य
इति पक्षपाती खगस्तस्य भावः । पक्षपातनश्च ॥)

पक्षपालिः, पुं, (पक्षस्य गृहस्य पालिरिव ।) खड्-
किका । इति शब्दरत्नावली । खड्कीहार
इति भाषा ॥

पक्षभागः, पुं, (पक्षस्य पार्श्वस्य पक्ष एव वा
भागः ।) हस्तिपार्श्वभागः । इत्यमरः । २।८।४० ॥

पक्षमूलं, स्त्री, (पक्षस्य मूलम् ।) पक्षतिः । इत्य-
मरः । २ । ५ । ३६ । डागक् इति भाषा ॥

पक्षवाहनः, पुं, (पक्षौ वाहनमिव यस्य ।) पक्षी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पक्षसुन्दरः, पुं, (पक्षे देहाङ्गे कुसुमे सुन्दरः ।)
लोभः । इति हारावली ॥

पक्षी

पक्षान्तः, पुं, (पक्षस्य अन्तो यत्र काले ।) अमा-
वस्या । पूर्णिमा । तत्पर्यायः । पक्षदशी २ ।
इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ अर्कन्दुविशेषः ३ पक्ष
४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पक्षावसरः ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (अस्मिन् यात्रा निष्कला
भवति । यदुक्तं व्योतिस्तत्त्वे ।

‘पक्षान्ते निष्कला यात्रा मासान्ते मरणं ध्रुवम्’ ॥)

पक्षालुः, पुं, (पक्षौ विद्येते यस्य । पक्ष + अस्थर्थे
आलुच् ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पक्षावसरः, पुं, (पक्षस्यावसरोऽपसरणं यत्र
काले ।) पूर्णिमा । अमावस्या । इति शब्द-
रत्नावली ॥

पक्षिणी, स्त्री, (पक्षौ इव पूर्वापरदिने विद्येते
यस्याः । पक्ष + इनि ङीप् च ।) आगामिवर्त-
मानाह्वयुक्ता रात्रिः । इत्यमरः । १ । ४ । ५ ॥
यथा, सुदृढतत्त्वे ।

“द्वावहावेकरात्रिश्च पक्षिणीत्यभिधीयते” ॥

पूर्णिमा ॥ (पक्षौ विद्येते यस्याः । इनि ङीप् ।)
विहगरी । प्राकिनीमेदः । इति मेदिनी ॥

पक्षिपानीयशालिका, स्त्री, (पक्षिणां पानीयस्य
पानार्थजलस्य शालिका शाला ।) चुण्डीदृताल-
वालम् । पक्षिजलपानस्थानम् । इति भूरि-
प्रयोगः ॥

पक्षिलः, पुं, (पक्षयति तत्त्वज्ञानं परिरुद्धातीति ।
पक्ष + वोङुलकादिलच् ।) वाक्यायनसुनिः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयं हि गौतमसूत्रभाष्यं कृत-
वान् ॥)

पक्षिशाला, स्त्री, (पक्षिणां शाला गृहम् ।) नीडम् ।
तत्पर्यायः । कुलायिका २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पक्षिसिंहः, पुं, (पक्षी सिंह इव । उपमितसमासः ।
यद्वा, पक्षिषु सिंहः श्रेष्ठः । “सिंहशार्ङ्गल-
नागाद्याः सुसि श्रेष्ठार्थवाचकाः” । इत्यमरोक्ते-
स्तथात्वम् ।) गरुडः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पक्षिस्वामी, [न] पुं, (पक्षिणां स्वामी प्रभुः ।)
गरुडः । इति हेमचन्द्रः ॥

पक्षी, [न] पुं, (पक्षाः कङ्कादीनां पक्षाणि सन्त्यस्य ।
“अत इनिठनौ” । ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।)
वायुः । इति धरणिः ॥

पक्षी, [न] पुं स्त्री, पक्षौ विद्येते यस्य । (पक्ष +
इनिः ।) विहङ्गमः ॥ पाखी इति चिडिया इति
च भाषा ॥ तत्पर्यायः । खगः २ विहङ्गः ३
विहगः ४ विहङ्गमः ५ विहायाः ६ शकुन्तिः ७
शकुनिः ८ शकुन्तः ९ शकुनः १० द्विजः ११
पतञ्जी १२ पञ्जी १३ पतगः १४ पतन् १५ पत्र-
रघः १६ व्यखजः १७ नगौकाः १८ वाजी १९
विकिरः २० विः २१ विष्करः २२ पतत्रिः २३
नीडोद्भवः २४ गरुत्मान् २५ पिच्छन् २६ नम-
सङ्गमः २७ । इत्यमरः । २।५।३४ ॥ नाडीचरणः
२८ कण्डाकिः २९ पतङ्गः ३० अगौकाः ३१ चक्षु-
श्च ३२ कुरखः ३३ सरखः ३४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पिपतिषुः ३५ पञ्चवाहः ३६ दुगः
३७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ३४ ॥ शुभमचवहुभच-

पङ्कः

स्थूलकायपक्षिणां पूर्वाह्नस्य यः । इति
“शुभमचवा वहुभुजो ये चोप” इतिर-
एकदेहेऽपि पूर्वाह्ने गङ्गायां भावः
पक्षिणामङ्गादीनामन्तः पङ्कक-
“सर्वेषां शिरःस्थः युरो
पादपुच्छान्तमस्तिष्कः युरो
घातवः शोणिताद्याश्च “च

वस्याखः

“मत्स्यकूर्मखगाखानि २
कटपाकानि रथ्यानि वाते
इति राजवल्लभः ॥ * ॥ ते

“अरुणस्य भार्या श्येनी वै
सम्पातिश्च जटायुश्च प्रसूतौ
सम्पातिर्जनयन् गृध्रान् काकाः

भार्या गरुततश्चापि भास्वी क्रौंच-
धृतराष्ट्री गरुतांस्तु मुन्यां जज्ञे
त्रिशिखश्च तुनेश्च सुसुखं सुनस-

सुरूपन्तु सुपर्वाणं तेषां पुत्रा अनन-
चतुर्दशसहस्राणि क्रूराणां पद्मगाशि-
सप्तद्वीपेष्विमे सन्ति गारुडास्ते महाव-

भास्वीपुत्रास्तथा भासा उलकाः काककु-
मयूराः कलविङ्काश्च कयोर्ती चैव ततिः
क्रौञ्चां वाघीणसा व्यासन् कुरराः सारसा

धृतराष्ट्री कलहंसान् घातारुणान् च मा-
चक्रवाकान् च विहगान् सश्येनानौदकान्
अन्यानपि द्विजान् जज्ञे पुत्रपौत्रानगणक-

इत्यग्निपुराणे काश्यपीयवंशः ॥ (महादेवः ।
महाभारते १३ । शिवनामकीर्तने । १-
“पक्षी च पक्षरूपश्च अतिदीप्तो वयसाम्

पक्षुः । त्रि. पाककर्त्ता । पक्ष +
पक्षपरिच्छलः स्तुः” । इति सुप्रत्ययनि-
इति सुप्रबोधयाकरणम् ॥

पक्ष, [न] स्त्री, (पक्ष्यते परिरुह्यते आतप-
दिकमनेन । पक्ष + करणे मनिन् ।) अ-
नेत्रच्छदरोम । (यथा, भागवते । ३ । १ ।

“यमावृतस्वित् तनयौ पृथावाः
पार्थिवौ तौ पक्षभिरक्षिणीव” ॥)

किङ्कलः । केशरः । तन्वादेरणीयान् ।
रत्नव्यभागः । इत्यमरभरतौ ॥ गरुत् ।
इत्यमरमाला ॥

पङ्कः, पुं, स्त्री, (पक्ष्यते व्याप्यते क्लियते व
पक्ष् + घञ् क्तत्वं च ।) कर्दमः । ५
भाषा । (यथा, हितोपदेशे । १ । ६२ ।

“कङ्कणरू. तु लोभेन मयः पङ्के सुदुस्तरे ।
दृढयाग्नेय संप्राप्तः पथिकः संन्दते यथा”
पक्ष्यते व्यक्तीक्रियते दुःखमनेन । पक्षि वि

व्यक्तीकरणे च । पक्षधातोर्दित्वात् तुम् ।
क्षेति” । ३ । ३ । १२१ । करणे घञ्
वित्वात् चस्य क्तत्वं च ।) पापम् । ५

१ । ४ । २३ ॥ (यथा, अम्बायुक्ते । ६ ।
करे वपुषि कङ्कादिरक्तपुषि कल । १६ । ५०
त्वं कामनामयसि किं कारणं हृदय । ४०

पक्षः

“यदा नृपस्यपात्रे तु पक्षं वै सार्द्धकालिकम् ।
मासं पक्षं तथापि च तत् पात्रं विरुज्जेद्दृष्टी” ॥
“घनुःपाके तथा सिंहे मियुने वा वरानने ।
यः कुर्याद्भोजनं देवि ! कच्छेनैव विमुष्यति” ॥
“एकदा तु जलं दद्यात् द्विवारं न प्रदापयेत् ।
त्रिभागं पूरयेत् पात्रं पश्चात्तोयं न दापयेत्” ॥
इति ॥ १ ॥

“मोदकं कन्दुपक्षं गद्याऽऽ दृतसंयुतम् ।

पुनः पुनर्भोजनं च पुनरन्नं न दुष्यति” ॥

इति च मतस्य सक्ते महातन्त्रे ४२ पटलः ॥

पक्षं, चि, (पण्यते स्म यत् इति । पक्ष + कर्मणि
क्तः । “पक्षो वः” । ८ । २ । ५२ । इति
निष्ठातस्य वः ।) परिणतम् । पाका इति
भाषा ॥ (यथा, मनुः । ६ । १७ ।

“अग्निपकाश्रनो वा स्यात् कालपक्षमुगेव वा” ॥)

निष्ठां प्राप्तम् । सृष्टमिति यावत् । यथा परि-
णता बुद्धिः । विनाशोन्मुखम् । प्रत्यासन्नविना-
शम् । अतिपक्षयजनदशमसादौ निष्यक्तं कथि-
तम् । चौराव्यययसां पाके श्रुतम् । ईषत्पक्षे
आपक्षम् । इत्यमरभरतौ ॥ (भावे क्तः । पाकः ।
परिणामः ॥)

पक्षलत्, पुं, (पक्षं करोति वेदनान्वितस्यलं परि-
यस्यति निष्यष्टपत्रत्वगादिभिरिति । कृ + क्तिप्
तत्तल्लुक् ।) निम्बवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(पक्षं करोति पक्षत्यन्नादिकमित्यर्थः ।) पाक-
कर्त्तरि चि ॥

पक्षरसः, पुं, (पक्षस्य गुडान्नादेः रसः ।)
मदम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पक्षवारि, स्त्री, (पक्षस्यान्नादेवारि यद्वा, पक्षं वारि
स्त्रिन्नसलिलमिति यावत् ।) काञ्चिकम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ पक्षवारि इत्यपि पाठः । पक्षजलम् ॥
पक्षान्नं, चि, (पक्षमन्नम् ।) कृतपाकतण्डुलादि । यथा,
“आमं शूद्रस्य पक्षान्नं पक्षसुतस्त्वष्टसुच्यते” ।

इति तिथितत्त्वम् ॥

(“यती च ब्रह्मचारी च पक्षान्नसामिनायुभौ” ।

इति सदाचारः ॥)

पक्षाशयः, पुं, (पक्षस्य आमादेराशयः आधानम् ।
यद्वा पक्षं आमादिकं आशयेत्तत्र । पक्ष + आ
+ शीङ् + आधारे + अप् ।) नाभ्यधोभागः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

“पक्षाशयस्त्वधो नाभेरुर्ध्वमाशयः स्मृतः” ।

इति वैद्यकम् ॥

पक्ष, क परिग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-यकं-सेट् ।) क, पक्षयति । इति दुर्गादासः ॥
पक्ष, तु क परिग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरां-परं-यकं-सेट् ।) पक्षयति पक्षापयति ।
इति दुर्गादासः ॥

पक्षः, पुं, (पक्षते परिग्रहते देवपितृकाभ्यां यः ।
यद्वा, पक्षते चन्द्रस्य पक्षदशाणां कलाना-
मापूरणं चयो वा येन । पक्ष + घञ् । यद्वा,
पक्षते इति । पक्षं स्तुत्यादौ “अधिपण्योर्दौक्यं” ।
उगां १ । ६६ । इति मः कशान्तादेशः ।) पक्ष-

पक्षाघा

दशाहोरात्राः । स च द्विविधः । शूलपक्षः पूर्व-
संज्ञः कृष्णपक्षोऽपरसंज्ञः । तद्वेदेन व्यवस्था यथा ।
“शूलपक्षे तिथिर्यास्या यस्यामभ्युदितो रविः ।
कृष्णपक्षे तिथिर्यास्या यस्यामस्तमितो रविः” ॥
अत्रामावास्यावत्तिथिचयद्विभ्यां न व्यवस्था
किन्तु रवेरुदयास्तमयसम्बन्धाच्छुक्लकृष्णपक्षाभ्यां
व्यवस्था सा च युग्माद्यनाघाततिथिकर्मपरा
सामान्यविशेषन्यायात् ॥ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
पक्षिणामवयवविशेषः । पाखा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । गरुत् २ ऋदः ३ पत्रम् ४ पतत्रम् ५
तनूरुहम् ६ ॥ शूरपक्षः । तीरेर पाखा इति
भाषा । तत्पर्यायः । वानः २ । सहायः ।
कचात् परे सन्ध्यायः । यथा केशपक्षः । इत्य-
मरः ॥ (महाकालः शिवः । कालोपाधि-
भेदात् पक्षस्य तथालम् । यथा महाभारते ।
१३ । शिवसहस्रनामकीर्तने । १७ । १३६ ।
“ऋतुः संवत्सरो मासः पक्षः संख्या समापनः” ॥)
पार्श्वः । शृङ्गम् । साध्यम् । (सन्दिग्धसाध्यवान्
पदार्थः । यथा, भाषापरिच्छेदे । ७० । ७१ ।
“सिन्धुधियव्या शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।
स पक्षस्तत्र दृष्टित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत्” ॥)
विरोधः । वलम् । (यथा, पक्षतन्त्रे । ३ । ६६ ।
“यस्तीर्थानि निजे पक्षे परपक्षे विशेषतः ।
गुप्तेश्वरेष्टुपो वेत्ति न स दुर्गतिमाप्नुयात्” ॥)
सखा । चुक्षीरन्ध्रम् । राजकुक्षरः । इति मेदिनी ॥
विहगः । वलयम् । शुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
वर्गः । (सजातीयवृन्दम् । यथा, गोः रामायणे ।
२ । १८ । १३ ।
“भरतस्यापि वा पक्षं यो गृह्णीयादचेतनः ।
तं पापमहमद्वैव प्रेषयामि यमचयम्” ॥)
पिच्छम् । देहाङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥
पक्षः, [सु] स्त्री, (पक्षतीति । “पक्षिवचिभ्यां
सुट् च” । उणां । ४ । २१६ । इति असुन् सुट्
च ।) गरुत् । यथा । पक्षसी च स्मृतौ पक्षो ।
इति भरतवृत्तशुभाङ्कः ॥
पक्षकः, पुं, (पक्ष इव प्रतिकृतिः । “इवे प्रति-
कृतो” । ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) पक्ष-
हारम् । पार्श्वहारम् । इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥
खड्गकौटार इति भाषा । पार्श्वमात्रम् । इति
मेदिनी ॥ सहायः । इति शब्दरत्नावली ॥
पक्षाघातः, पुं, (पक्षस्य देहाङ्गस्य घातं विना-
पक्षाघातः, पुं, (पक्षं यस्मात् यत्र वा ।) खनामखात-
वातरोगविशेषः । तल्लक्षणादि यथा,—
“शृङ्गीर्वाहं ततो वायुः शिराज्यायुविशोष्य च ।
पक्षमन्यतमं हन्ति सन्निवन्तान् विमोचयन् ।
हृत्स्रोर्ध्वकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः ।
एकाङ्गवातं तं केचिज्ज पक्षवधं विदुः” ॥
अहं अहं नारीश्वरवत् । पक्षं बाहुपार्श्वो-
जङ्गादिभागम् । अन्यतमं वामं दक्षिणं वा ।
विमोचयन् शिथिलीकृत्य । अकर्मण्यः कर्मा-
समर्थः । विचेतनः ईषत्पक्षेऽदिज्ञानमुक्तः ॥ ३ ॥
अस्य साध्यासाध्यज्ञानार्थमाह ।

पक्षज

“दाहसन्तापमूर्च्छाः स्युर्वायौ पित्तसमन्वित ।
श्लेष्मशोषगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कणावृते” ॥
राहो वाह्यः । सन्तापः आभ्यन्तरः । एतच्च
लक्षणमन्यत्रापि वातव्याधौ बोध्यम् । सामा-
न्यतां वायाविति निर्दिष्टत्वात् ॥ ३ ॥
पक्षाघातस्य साध्यत्वादिकमाह ।
“शुद्धवातहतं पक्षं कच्छसाध्यतमं विदुः ।
साध्यमन्येन संयुक्तमसाध्यं चयचेतुकम्” ॥
शुद्धः केवलः । अन्येन पित्तेन कफेन वा । चय-
चेतुकं चयो धातुचयः । तत्कृपितं वातनिमि-
त्तकम् ॥ ४ ॥ अपरमसाध्यलक्षणमाह ।
“गभिणीसूतिकाबालाङ्गुलीशेषवृक्षक्षये ।
पक्षाघातं परिहरेत् वेदनारहितो यदि” ॥
वेदनारहितो यदीति भिन्नमसाध्यलक्षणम् ॥ ५ ॥
अथ तस्य चिकित्सा ।
“माषात्मगुग्गुवातारिवाथालकजटाश्रुतम् ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं पक्षाघातं विनाशयेत् ।
माघिके हिङ्गुसिन्धुत्ये जरणाद्यास्तु शाण्डिकाः” ॥
इति माषादिकायः ॥ १ ॥
“अश्लिकाश्लिकाश्लुषीरास्त्रासैन्धवकल्कितम् ।
माघकायश्च तैलं पक्षाघातं यपोहति” ॥
इति अश्लिकादितैलम् ॥ २ ॥
“माषात्मगुग्गुवातिविषाखबूक-
रास्त्राश्लुषीरास्त्रासैन्धवकल्कितम् ।
चतुर्गुणे माघवलाकषाये
तैलं श्रुतं हन्ति हि पक्षाघातम्” ॥
इति माषादितैलम् ॥ ३ ॥ इति भावप्रकाशः ॥ ४ ॥
पक्षाघातस्तु जन्मान्तरीयमहापातकशेषपाप-
चिह्नविशेषः । यथा,—
“पूर्वजन्मकृतं पापं नरकस्य परिचये ।
वाधते आधिरूपेण तस्य कच्छादिभिः शमः ।
कुष्ठश्च राजयक्षा च प्रमेहो ग्रहणी तथा ।
स्रवकच्छाधररीकाशा अतिसारभगन्दरौ ॥
दुष्टव्रणं गण्डमाला पक्षाघातोऽचिनाशनम् ।
इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवा गदाः” ॥ ५ ॥
तन्मायश्चित्तं यथा,—
“लक्षसुखावचं पुण्यं प्रदद्यात् केशवार्चने ।
दद्यात् द्विजसहस्राय मिथ्यां द्विजभोजने” ॥
इति मलमासतत्त्वम् ॥ किञ्च ।
“कुनखी श्यावदन्तस्त्रिदशरात्रं कच्छं चरित्वा
उद्धरेयातां तदन्तनखाविति । अत्र द्वादशरात्रं
पराकरूपम् । तत्र पक्ष धेनवः । न तु प्राजापत्यं
तदाहकर्तुं र्यतिचान्द्रायणेन विषमशिथत्वात् ।
अत्र बहूनामेकधर्माणामिति वचनादाकाङ्क्षा-
तत्वात् कुष्ठग्राहीनामपि प्रायश्चित्तम् । अत-
एव प्रायश्चित्तविवेकेऽप्युक्तम् । एवं दुःखमार्दिष्व-
पूज्यम्” । इति श्रुतितत्त्वम् ॥
पक्षचरः, पुं, (पक्षे शूलपक्षे चरतीति । चर + टः ।)
चन्द्रः । पृथक्चारिणः । इति मेदिनी
पक्षजः, पुं, (पक्षे शूलपक्षे जायते इति । पक्ष +
जन् + ड ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पक्षजन्मा, [नृ] पुं, (पक्षे शूलपक्षे जन्म उत्पत्ति-

पञ्चसु

पञ्ची

पङ्कः

यन्त्रः । चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली । पञ्च-
जाने त्रि ।

पञ्चना, स्त्री, (पञ्चस्य भावः ।) अनुमिताविरह-
विशिष्टनिष्ठभावः । इयमनुमितिकारणम् । तच्च
पञ्चने वदन्नुमितौ अनुमिताविरहविशिष्ट-
पञ्चनधर्मिकवर्द्धनश्चयाभावः । यथा,—
“निमाधधियया नृत्या विद्विष्यन् न विदते ।
स पञ्चस्तत्र वृत्तित्तज्ञानादनुमितिर्भवेत्” ॥

इति भाषापरिच्छेदे । ७१ ॥

पञ्चनि, स्त्री, (पञ्चस्य स्तनम् ।) “पञ्चातिः” ।
५।१०५ । इति तिः ।) प्रतिपत्तिधिः । (यदुक्तं
निधितत्त्वे ।

“पञ्चदाद्यासु तिथयः क्रमात्पञ्चदश स्तनाः” ॥
पञ्चस्तनम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ७२ ॥ डानक
इति भाषा ।

पञ्चद्वारं, स्त्री, (पञ्चे पार्श्वे स्थितं द्वारम् ।) पार्श्व-
द्वारम् । इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥ खड्कीद्वार
इति भाषा ।

पञ्चधरा, पुं, (पञ्चं धरति धारयतीति वा । धृ
+ अच् ।) चन्द्रः । इति जटाधरः । पञ्चधारण-
कर्त्तरि, त्रि ।

पञ्चगाना, पुं, (मध्ये घन्यायसाहाय्ये पातः अभि-
निवेशः । सै हस्त्वन्वाद्यनुरोधत एकस्मिन्नेव वर्गे
आनुकूल्यप्रयोगाद्वर्गीकृतिभावः ।) अन्याय-
साहाय्यकरम् । (यथा गोः रामायणे
२ । १०६ । ५७ ।

“कृत्विद्विदतोर्ध्वेषु बलिनो दुर्बलस्य च ।
अपञ्चपातात पञ्चानि कार्येष्वधिष्ठता नराः” ॥
गणताकरम् । यथा । “इन्द्रतलविषये विप-
क्षितां पञ्चपातकरये न कारयम्” । इत्युत्तर-
नीमांसायां वञ्चपञ्चारीरम् ॥ (पञ्चायां गस्तां
पातः पतनं यच्च ।) पञ्चियां ज्वरः । यदुक्तं
“पञ्चपातः पतनानाम्” । इति विजयरचितः ॥

पञ्चपातिता, स्त्री, (पञ्चपातिनः साहाय्यकारिणां
गणः । पञ्चपातिन् + तल् ।) सहायता । यथा,—
“न सुवर्गमयी तदुः परं
नदु किं वागपि तावकी तया ।
न परं पथि पञ्चपातिता
शुक्लस्ते किन्तु माहुरेपि सा” ॥

इति नैयमे । २ । ५२ ॥ (पञ्चयोः पातो विद्यतेऽस्य

इति पञ्चपातोऽस्य गस्तस्य भावः । पञ्चपातनश्च ॥
पञ्चपालि, पुं, (पञ्चस्य स्थस्य पालिरिव ।) सङ्-
क्षिप्तः । इति शब्दरत्नावली । खड्कीद्वार
इति भाषा ।

पञ्चमाग, पुं, (पञ्चस्य पार्श्वस्य पञ्च एव वा
भागः ।) इति पार्श्वभागः । इत्यमरः । १।१।१० ॥
पञ्चमर्ग, स्त्री, (पञ्चस्य स्तनम् ।) पञ्चातिः । इत्य-
मरः । २ । ४ । ३६ । डानक इति भाषा ।

पञ्चगणना, पुं, (पञ्ची पादगणनस्य ।) पञ्ची ।
इति शब्दचन्द्रिका ।

पञ्चगुणः, पुं, (पञ्चे देवता इत्यने सुन्दरः ।)
लोभः । इति शारदा ।

पञ्चान्तः, पुं, (पञ्चस्य अन्तो यच्च काले ।) अमा-
वस्या । पूर्णिमा । तत्पर्यायः । पञ्चदशी २ ।
इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ अर्कन्दुविशेषः ३ पञ्च
४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पञ्चावसरः ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (अस्मिन् यात्रा निष्फला
भवति । यदुक्तं ज्योतिस्तत्त्वे ।

‘पञ्चान्ते निष्फला यात्रा मासान्ते मरणं भुवम्’ ॥
पञ्चानुः, पुं, (पञ्ची विद्यते यस्य । पञ्च + अन्त्यर्थे
आनुच् ।) पञ्ची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पञ्चावसरः, पुं, (पञ्चस्यावसरोऽपसरगं यच्च
काले ।) पूर्णिमा । अमावस्या । इति शब्द-
रत्नावली ॥

पञ्चिणी, स्त्री, (पञ्ची इव पूर्वापरदिने विद्यते
यस्याः । पञ्च + इनि ङीप् च ।) आगामिवर्त-
मानार्थयुक्ता रात्रिः । इत्यमरः । १ । ४ । ५ ॥
यथा, यद्वृत्तत्वे ।

“हावहावेकिराविच्च पञ्चिणीतमिधोयते” ॥

पूर्णिमा ॥ (पञ्ची विद्यते यस्याः । इनि ङीप् ।)
विहगी । शाकिनीमेदः । इति मेदिनी ॥

पञ्चिपानीयशालिका, स्त्री, (पञ्चियां पानीयस्य
पानार्थजलस्य शालिका शाला ।) चुण्डीवृताल-
वालम् । पञ्चिजलपानस्थानम् । इति भूरि-
प्रयोगः ॥

पञ्चिलः, पुं, (पञ्चयति तत्तज्ज्ञानं परिरुद्धातीति ।
पञ्च + वाङ्मुलकादिलच् ।) वात्स्यायनसुनिः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयं हि गौतमसूत्रभाष्यं हत-
वान् ॥)

पञ्चिशाला, स्त्री, (पञ्चियां शाला इहम् ।) नीडम् ।
तत्पर्यायः । कुलायिका २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पञ्चिर्हिः, पुं, (पञ्ची हिंश्च इव । उपमितसमायः ।
यद्वा । पञ्चिर्हि हिंश्चः श्रेष्ठः । “हिंश्चशार्दूल-
नागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः” । इत्यमरोक्ते-
स्तथात्वम् ।) गरुडः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पञ्चिस्वामी, [न] पुं, (पञ्चियां स्वामी प्रभुः ।)
गरुडः । इति हेमचन्द्रः ॥

पञ्ची, [न] पुं, (पञ्चाः कङ्गादीनां पञ्चाणि वन्यस्य ।
“अत इतिठनी” । ५ । २ । ११५ । इति इतिः ।)
वायुः । इति धरणिः ॥

पञ्ची, [न] पुं स्त्री, पञ्ची विद्यते यस्य । (पञ्च +
इनिः ।) विहङ्गमः ॥ पाखी इति चिडिया इति
च भाषा ॥ तत्पर्यायः । खगः २ विहङ्गः ३
विहगाः ४ विहङ्गमः ५ विहगायाः ६ शङ्कुनिः ७
शङ्कुनिः ८ शङ्कुनः ९ शङ्कुनः १० हिङ्गः ११
पतङ्गी १२ पञ्ची १३ पतङ्गः १४ पतङ्गः १५ पञ्च-
रथः १६ अलङ्कः १७ नर्गाकाः १८ वाजी १९
विकिरः २० विः २१ विष्किरः २२ पतङ्गिः २३
नीडोद्भवः २४ गरुडान् २५ पिच्छन् २६ नभ-
सङ्गमः २७ । इत्यमरः । २।५।३४ । नाडीचरणः
२८ कण्ठाधिः २९ पतङ्गः ३० अगौकाः ३१ चक्षु-
भृत् ३२ कुम्भाः ३३ सरङ्गः ३४ । इति शब्द-
रत्नावली । विपतिगुः ३५ पञ्चाशः ३६ दुर्गः
३७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ १० शुभमञ्चवृत्तपञ्च-

मूलकायपञ्चियां पूर्वार्धस्य च । ६ ।
“गुरुमञ्चा बहुभुजो ये लोपः” इति
एकदेशेऽपि पूर्वार्धे गृह्यगणः
पञ्चिगामङ्गादीनामन्तः
“सर्वेषां शिरः”
पादपुष्कान्तमस्त्युक्तं
धातवः शोणिताद्याश्च

अस्याह
“मत्स्यकूर्मखगाखानि २

कटपाकानि स्थानि वात
इति राजवल्लभः ॥ ५ ॥ ति

“अरुणस्य भार्या श्वेती वै

सम्पानिश्च जटायुश्च प्रसूतौ ।
सम्पतिर्वनयन् गृध्रान् काकाः

भार्या गुरुततश्चापि भाती क्रौञ्चः
धृतराष्ट्री गुरुतांस्तु श्वानां जज्ञे

त्रिशिखश्च जुनेत्रश्च सुसुखं सुनसः
सुरुपन्तु सुमङ्गायं तेषां पुत्रा अनन

चतुर्दशमहसाय क्रूराणां पद्मगाशिः
सप्तद्वीपेऽपिमे सन्ति गारुडास्ते मष्टाव

भावीपुत्रास्तथा भासा उलूकाः काकश्च
मयूराः कलविङ्गाश्च कपोतौ चैव तित्तिरी ।

क्रौञ्चां वाघीरवा आसन् क्रुरराः सारसा वकाः ॥
धृतराष्ट्री कलङ्गवान् धार्तराष्ट्राश्च भामिनी ।

चक्रवाकौश्च विहगान् सश्वेनानां दकान् द्विजान् ॥
अन्यानपि द्विजान् धञ्जं पुत्रपौत्राननन्तकान्” ॥

इत्यग्निपुराणे काश्यपीयवंशः ॥ (महादेवः । यथा
महाभारते १३ । शिवनामकीर्तने । १०।६६

“पञ्ची च पञ्चरूपश्च अतिदीप्तो विश्राम्यति” ॥
पञ्चुः, त्रि, पाककर्त्ता । पञ्च + “खान्धाश्वाश्चि-

पञ्चपरिण्तः सः” । इति क्षुप्रव्ययनिष्पन्नः ।
इति सुग्धवोधयाकरणम् ॥

पञ्च, [न] स्त्री, (पञ्चते परिगृह्यते आतपनापा-
दिकमनेन । पञ्च + करणे मनिन् ।) अचिलोम ।

नेत्रच्छदरोम । (यथा, भागवते । ३ । १ । ३६ ।
“यमाद्युतस्त्रित्तनयौ पृथावाः

पार्थैर्तौ पद्मभिरचिणीव” ॥)
किङ्कल्कः । केशरः । तन्वादेरणीयान् । छत्रादे-

रत्नलभ्यभागः । इत्यमरभरतौ । गरुत् । पञ्चः ।
इत्यमरमाला ॥

पङ्कः, पुं, स्त्री, (पञ्चते आप्यते क्रियते वाद्येन ।
पञ्च + ञच् कुलं च ।) कर्दमः । पाक इति

भाषा । (यथा, हितोपदेशे । १ । ६२ ।
“कङ्कगरु तु लोभेन मयः पङ्के सुदुस्तरः ।

वृद्धयात्रेय संप्राप्तः पथिकः संश्लेष्टो यथा” ॥
पञ्चते व्यक्तीक्रियते दुःखमनेन । पञ्चि विस्तारे

व्यक्तीकरणे च । पञ्चधातोर्दिदित्वात् दुम् । “हल-
क्षिति” । ३ । ३ । १२१ । करणे ञच् ततो

विज्ञात् पञ्च कुलम् ।) पापम् । इत्यमरः ।
१ । ४ । २३ । (यथा, अमात्ये । ६ । “न्यङ्का-

करे यमुनि कङ्गादिगच्छपुषि कङ्गादिपञ्चिविषये
तं जामनामयनि किं कारणं हृदय । एडादि-

पङ्क्ति

पचः

पचेलि

एतान्निदि महावाहो अपाङ्क्तियान् द्विजाधमान् ।
 शूद्रागानुपटेशान् ये कुर्वन्त्यल्पबुद्धयः ॥
 घटिं कागः शतं खजः श्वत्री यावत् प्रपश्यति ।
 पङ्क्त्यां समुपविष्टायां तावद्वयते नृपः ॥
 यज्ञोत्थनशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
 सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते 'सर्वं विदात्तदासुरम् ॥
 अस्स्यते च यद्दत्तं यच्च अह्नादिवर्जितम् ।
 सर्वं तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥
 श्वानश्च पङ्क्तिद्राक्ष नावेक्षेरन् कथञ्चन ॥" ॥
 "तस्मात् परित्यजे दद्यात्क्षिप्रं शस्त्रे विकीरयेत् ।
 तिलैर्विरहितं आहं कृतं क्रोधवशेन च ॥
 यातुधानाः पिशाचाश्च विप्रलुप्यन्ति तद्विः ।
 अपाङ्क्तियानतः पङ्क्त्यां सुज्जानो ननु पश्यति ।
 'तावत् फलाद्भ्रंशयति दातारं तस्य वाऽनिशम् ॥"
 इति पाङ्गे स्वर्गखण्डे ३५ अध्यायः ॥

पङ्क्तिपावनाः, पुं, (पङ्क्तिं आहोपलक्षे भोज-
 नायोपविष्टानां वेदविद्याविशारदानां ब्राह्म-
 णानां श्रेणो पुनाति पावयति वा खोपवेष्टने-
 नेति । पङ्क्ति + पावि + ल्युः ।) श्रेणिपवित्र-
 कर्त्ता । आहभोजगार्हपत्यक्षणाः । यथा,—
 "इमे हि मनुजश्रेष्ठ ! विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
 विद्यापेटत्रतस्मात् ब्राह्मणाः सर्वे एव हि ॥
 सदाचारपराश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
 मातापित्रोरेव वयः श्रोत्रियो दश पूरुषः ।
 ऋतुकालाभिगात्री च धर्मपत्नीषु यः सदा ।
 वेदविद्याव्रतस्नातो विप्रः पङ्क्तिं पुनात्युत ॥
 अथर्वशिरसोऽर्धेता ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
 सत्रवादी धर्मश्रीलः स्वकर्मनिरतश्च यः ॥
 ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिवेककृतश्रमाः ।
 मखेषु च समस्तेषु भवन्त्यवभृथप्रभुताः ॥
 अक्रोधा ह्युपपलाः क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ।
 सर्वभूतहिता ये च आह्वेष्वेतान् निमग्नयेत् ॥
 एतेषु दत्तमद्यमेते वै पङ्क्तिपावनाः ।
 यतयो मोक्षधर्मज्ञा योगाः सुचरितव्रताः ॥
 ये चेतिहासं प्रयताः श्रावयन्ति द्विजोत्तमान् ।
 ये च भाष्यविदः केचिद्ये च व्याकरणे रताः ॥
 अधीयते पुराणं ये धर्मशास्त्राणि चाप्युत ।
 अधीत्य च ययन्यायं विधिवत्तस्य कारिणः ॥
 उपपन्नो गुरुकुले सत्यवादी सहसदः ।
 अग्न्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ॥
 यावदेतं प्रपश्यन्ति पङ्क्त्यां तावत् पुनन्ति च ।
 नतो हि पावनात् पङ्क्त्या उच्यन्ते पङ्क्तिपावनाः ॥
 अमृतागुरुपाथात् स चेदग्न्यासनं व्रजेत् ।
 ऋत्विगभिरनुज्ञातः पङ्क्त्या हरति दुष्कृतम् ॥
 अथ चेद्वेदवित् सर्वैः पङ्क्तिदोषैर्बिर्बल्यैः ।
 न च स्यात् पतितो राजन् पङ्क्तिपावन उच्यते ॥"
 इति पाङ्गे स्वर्गखण्डे ३५ अध्यायः

(पञ्चानन्यं हन्तः । यथाह हारीतः ।
 "प्रवनः पावनरक्ता यस्य पञ्चाग्नयो गृहे ।
 सायं प्रातः प्रदीप्यन्ते स विप्रः पङ्क्तिपावनः ॥")

पङ्क्तिरथः, पुं, (पङ्क्तियु दशसु दिक्षु गतो रथो
 अ ।) दशरथराजः । इति शब्दरत्नावली ॥

तथा च ।

"अयोध्यायां महाराजः पुरा पङ्क्तिरथो बली ।
 तत्प्राप्तजी रामचन्द्रः सर्वैर्यूरश्रीरोमणिः ॥"

इति पाङ्गे पातालखण्डम् ॥ (तथा, रघुः । ६।७४।

"वृषतेः प्रतिषिद्धमेव तत्

कृतवान् पङ्क्तिरथो विलज्ज यत् ॥")

पङ्क्तिवीजः, पुं, (पङ्क्तिभूतानि बीजानि यस्य
 सः ।) वर्वरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्गुः, पुं, (खजनि गतिवैकल्यं प्राप्नोतीति । खजि
 गतिवैकल्ये । "बाहुलकात् कुः । खजयोः
 पगौ नुमागमश्च ।" उणां । १।३७। इति पगौ

नुमागमश्च । अस्य कक्षाया अत्युच्चतया बहु-
 कालेन राशिभागादिभोगात् मन्दगतित्वादस्य

तथात्वम् ।) शूनैश्चरः । इति शब्दमाला ॥ (परि-
 ब्राट् । यथोक्तं चिन्तामणौ ।

"भिचार्यं गमनं यस्य विष्णुत्रकरणाव च ।
 योजनान्न परं याति सर्वथा पङ्गुरेव सः ॥")

पङ्गुः, त्रि, (खजि गतिवैकल्ये । बाहुलकात् कुः ।
 खस्य पत्वे जस्य गादेशः नुम् च । उणां । १।३७।
 जङ्गावैकल्येन चलनाद्यमः । तत्पठ्यायः । श्रोणः

२ । इत्यमरः । २।६।४८ ॥ जङ्गाह्वीनः ३ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते २।४।१२५।

"कच्चिदन्वांश्च मृकांश्च पङ्गून् अङ्गानवान्धवान् ।
 पितेव पासि धर्मज । तथा प्रव्रजितानपि ॥"

यानहरणैर्नैव लोकः पङ्गुर्भवति । यथा, मार्क-
 ण्डेये । १५।३१ ।

"पुष्पापहृद्द्विरिन्द्रश्च पङ्गुर्यानापहृन्नरः ॥")

अस्य लक्षणं खजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पङ्गुलः, पुं, सितकाचाभघोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

पङ्गुल्यहारिणी, स्त्री, (सर्वेनेन पङ्गुल्यं पङ्गुलं
 हरति या । पङ्गुल्य + हृ + णिनि + ङीप् ।)

श्लिङ्गीचुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पच, इ क ततौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
 परं-सकं-सेट् । इदित् ।) ततिरिह विस्तार-

वचनम् । इ क, पश्यति घीरो ग्रन्थार्थम् । इति
 दुर्गादासः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १० । १३ ।

"अथयति वृथा मौनं तन्वि ! प्रपश्य पद्मम् ।
 तरुणि ! मधुरालापैस्तापं विनोदय दृष्टिभिः ॥")

पच, इ ड अत्तीकारे । (भां-आत्म-सकं-सेट् ।)
 इ, कर्मणि पश्चात्ते । ड, पश्चात्ते स्वगुणं भिचुकः ।

इति दुर्गादासः ॥

पच, उ औ अत्तीकारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भां-आत्म-सकं-अनिट् ।) औ, पक्षा ।

उ, पश्चात्ते स्वगुणं भिचुकः । इति दुर्गा-
 दासः ॥

पच, डु ष औ ष पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भां-उभं-हिकं-अनिट् ।) पाको विकृत्यु-

कूलयापारः । डु, पक्षिभ्यम् । अ, पश्चात्ते
 तद्धुलानोदनं लोकः । औ, पक्षा । ष, पचा ।
 इति दुर्गादासः ॥

पचः, त्रि, पचति यः । (पच + "नन्दिग्रहिपचा-

पाककर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥ स्वार्थे कनि पच-

कश्च ॥

पचतः, पुं, (पचतीति । "भृष्टदृष्टयजिपक्षि-

पथमितमिनमिहय्योऽतच् ॥" उणां । ३।११० ।
 इति अतच् ।) सूर्यः । अग्निः । इन्द्रः ।

इत्युणादिकोषः ॥ (परिपके । त्रि । यथा,
 ऋग्वेदे । १ । ६१ । ७ । "पचतं सहीयान्

विध्यहराहं तिरो अद्रिमस्ता ॥")

पचतिकल्पं स्त्री, (इषदूनं पचतीति तिङन्तात्
 कल्पम् ।) इषदूनस्य पाकस्य कर्त्ता । इति

व्याकरणम् ॥

पचत्पुटः, पुं, (पचत् पुटमस्य ।) सूर्यमणि-
 वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पचन्, [त्रि] त्रि, (पचति यः । "लट् । पचति ।"
 २ । २ । १२४ । इति शब्दप्रत्ययः ।) पाक-

कर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

पचनं, स्त्री, (पचते इति । पच् + भावे ल्युट् ।)
 पाकः । (यथा, भागवते । ३ । २६ । ४० ।

"दोतनं पचनं पानमदनं हिममर्दनम् ॥"
 पचतेऽनेन इति पचेः करणे ल्युट् । पाकसाध-

नम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६० । ६ । "ये
 चार्चते पचनं संभरन्त्युतो तेषामभिगूनिर्न

इत्युतु ॥")

पचनः, पुं, (पचत्यसौ इति । पच् + कर्त्तरि
 ल्युः ।) अग्निः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पाक-

कर्त्तरि, त्रि ॥

पचनी, स्त्री, (सुक्तमजीर्णादिकं पचतेऽनया ।
 पच् + करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप् ।) वनवीज-

पूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पचन्ती, स्त्री, (ओदनादीन् पचति या । पच् +
 शब्द + स्त्रियां ङीप् ।) पाककर्त्त्री । इति व्याक-

रणम् ॥

पचमानः, त्रि, (पचतेऽसौ इति । "लट् । शब्द-
 शानचौ" । २ । २ । १२४ । इति शानच् ।)

पाककर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥ (पुं, वद्धिः ॥)

पचम्यचा, स्त्री, (पचं पथं पचति । पचेः खश्च
 ततो सुम् । स्त्रियां टाप् ।) दारुहरिद्रा ।

इत्यमरः । २ । ४ । १०२ ॥

पचा, स्त्री, (पचते इति पचेः घित्वादङ् तत-
 टाप् ।) पाकः । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥ (पच-

त्यसौ इति पचादाच् स्त्रियां टाप् । पाक-

कर्त्त्री ।)

पचिः, पुं, (पचतीति । पच् + "सर्वधातुभ्यः इन् ।"
 उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) अग्निः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ पचनम् । इति संचिप्तसार-

व्याकरणम् ॥

पचेलिमः, पुं, (पचत्यसौ इति । "पच शल-

मच् ।" उणां । ४ । ३७ । इति शलमच् ।)

सूर्यः । अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥ कर्त्तरि ना-

यासेन स्वयं पक्के, त्रि । (खयमेव पचते पचः

कर्मकर्त्तरि केलिमप्रत्ययः ।) यथा, पचेलिमा-

स्तुताः । इति नृगवीर्याकरणा । (यथा च

मनो । ४ । १७२ । श्लोकस्य टीकायां कुम्भक-
भट्टः । “यथा भूमिरुपवृत्तमात्रा तदेव प्रचुर-
पचेलिमपलव्रीहिस्तपकसम्बलिता न भवति ॥”
पचेलुकः पुं, (पचत्योदनादीन् । पचो बाहु-
लकादेलुकः ।) सङ्घः । पाचकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पचः, [च] य, (वीमार्थं पादं पादमिति पद्माव-
ततः श्रुत् ।) पादं पादम् । इति संक्षिप्तसार-
याकरणम् ॥

पचमानः, त्रि, (पच्यतेऽसौ इति । पच + कर्मणि
शानच् ।) वर्तमानपचनकर्मताश्रयः । वर्त-
मानपाकविश्लेषल्लादि । इति याकरणम् ॥

पच, इ रोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
पञ्चक-सेट्-इदित् ।) रोधे आवरणम् ।
पञ्चरः । सौत्रधातुरयम् । इति दुर्गादासः ॥

पच्यः, पुं, (पद्मां जातः । पद् + जन + कर्त्तरि
ङः ।) शूद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (शूद्रस्य
पदजातत्वसुक्तं श्रुतं यथा,—

“प्राज्ञलोऽस्य सुखमाधीत् बाहू राजन्यः शतः ।
उरु तदस्य यत् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो यथायत ॥”)

पञ्चभट्टिका, स्त्री, छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा,
“प्रतिपद्यमकितयोद्ग्रमान्ना
नवमगुरुत्वविभूषितगात्रा ।

पञ्चभट्टिका पुनरत्र विवेकः

त्वापि न मध्यगुरुगण एकः ॥”

उदाहरणं यथा,—

“तरलवर्तसाश्लिष्टकन्य-

खलतरपञ्चभट्टिकाकटिवन्यः ।

गौलिचपलशिखिचन्द्रकट्टन्तः

कालियशिरसि नगर्त्त सुशुन्दः ॥”

इति छन्दोमञ्जर्यां मान्नाट्यतत्त्वः ५ सूत्रकः ॥

(तथा च भगवच्छङ्कराचार्यकृतमोक्षसुदने ४ ।

“मा कुरु धनजनयौवनगान्धु

हरति निमेषान् कालः सर्वम् ।

मायामयमिदमखिलं हित्वा

ब्रह्मपदं प्रविशानु विदित्वा ॥” ॥)

पञ्चभट्टिका । इति छन्दोमञ्जर्यां टीका ॥

पच, [च] त्रि, संख्याविशेषः । पांच इति भाषा ।

बहुवचनान्तोऽयम् । इत्युगादिकोषः ॥ (यथा,
मनुः । ११ । १६५ ।

“पुण्यमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशेषधनम् ॥”)

तद्वाचकानि यथा । पाण्डवः १ शिवायम् २
इन्द्रियम् ३ सर्गः ४ प्रतापिः ५ महापापम् ६

महाभूतम् ७ महाकायम् ८ महामयः ९
पुराणलक्षणम् १० अन्नम् ११ प्राणाः १२ वर्गः

१३ इन्द्रियार्थः १४ वागः १५ । इति कविकल्प-
सता ॥ पञ्चगव्याविश्लेषे, त्रि । यदुक्तम् । “संख्या-

तन्मये श्लाघा विभु ।” इत्यमरः । २ । ६ । ८३ ॥

पञ्चकं, त्रि, (पञ्चैव इति सार्धं कृत् ।) पञ्च ।

यथा, भाषापरिचये । ३३ । “संख्यादि-
परकं कामादिशोऽश्वत्थं ते च ते ।” इति ।

(यथा पञ्चपादपरिमापस्य “तदस्य परि-

माणम् ।” ५ । १ । ५७ । इत्यनुवृत्तौ “संख्यायाः
संज्ञा संज्ञकज्ञाध्यानेषु ।” ५ । १ । ५८ । इति ।

पञ्चसङ्गापरिमिति संघार्थं कन् प्रत्ययः । घनि-

छादि पञ्चनञ्चम् । यथाह चिन्तामणिः ।

“अग्निचौरभयं रोमो राजप्रीडा घनक्षतिः ।

संग्रहे ह्यकाष्ठानां कृते वखादिपञ्चके ॥”

पञ्चभिः क्रीतम् । “संख्याया अतिशदन्तायाः
कन् ।” ५ । १ । १२ । इति कन् । पञ्चभिः क्रीते

द्रव्यविशेषे ॥)

पञ्चकपालः, पुं, पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरो-

डाशः । (“संस्कृतं भक्षाः ।” ४ । १ । १६ । इत्यणु-

ततो “ह्रिगोलुगनपत्ये ।” ४ । १ । ८८ । इत्यणो-

लुक् ।) स तु यद्विशेषः । यथा । “परा वा

एष यज्ञं पशून् वपति योऽग्निमुद्भासयते पञ्च-

कपालः पुरोडाशो भवति ।” इत्यादि यजुर्वेदीय-

श्रुतिः ॥ (पञ्चानां कपालानां समाहारः । पर-

निपातः ।) कपालपञ्चके, स्त्री ॥

पञ्चकर्म्म, [च] स्त्री, (पञ्चानां कर्मणां समा-

हारः ।) पञ्चप्रकारशारीरिकचिकित्साविशेषः ।

यथा,—

“वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चायुवासनम् ।

पञ्चकर्म्मैर्मन्यच्च कर उत्क्षेपणादिकम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भाषापरिच्छेदोक्तानि

पञ्चकर्म्माणि । यथा, तत्रैव ६ ।

“उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुक्षनं तथा ।

प्रसारणञ्च गमनं कर्माश्चेतानि पञ्च च ॥”)

पञ्चकषायः, पुं, (पञ्चविधः कषायः । अथवा

पञ्चानां वृक्षाणां कषायः वल्कलरसः । क्वचित्त्वयं

बहुवचनान्तोऽपि दृश्यते । तत्र तु पञ्च च ते

कषायास्तेति एवमेव ।) महास्नानीयपञ्चप्रकार-

कषायद्रव्यम् । यथा,—

“जम्बुशालमिवान्धालं वज्रं वदरं तथा ।

कषायाः पञ्च विज्ञेया देव्याः प्रीतिकराः शुभाः ॥”

इति द्रुगौत्सवपद्धतिः ॥

पञ्चकलाः, पुं, (पञ्चं विसृतं कृत्यं शाखापल्लवा-

दिकं यत्र ।) पक्षपौष्टवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(स्त्री, पञ्चं प्रपङ्कितं कृत्यं कार्यं दृष्ट्यादिकम् ।

दृष्टिस्थितिध्वंसविधानानुगृह्यात्मकं कार्यम् इति

भावः । यथाह चिन्तामणिः ।

“यस्मिन् सृष्टिस्थितिध्वंसविधानानुगृह्यात्मकम् ।

कृत्यं पञ्चविधं शब्दज्ञाने तं गुमः शिवम् ॥”)

पञ्चकोलं, स्त्री, पाचनविशेषः । यथा,—

“पञ्चकोलं कण्ठमूलं कृष्णाचयाम्बिनागरेः ।”

इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्य गुणाः ।

“पञ्चकोलं रसे पाके कटुकं रुचिहृन्मनम् ।

तोऽक्ष्णोऽयं पाचनं श्लेष्मदीपनं कफवातनुत् ।

गुल्मघ्नीघोदरानाश्रूलक्ष्णं पित्तकोपनम् ॥”

इति भाष्यप्रकाशः ॥ आप च ।

“पिप्पली पिप्पलीमूलं चयाचक्रनागरम् ।

दीपनीयः श्वतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥”

इति चक्रपाणिदत्तः ॥ (पञ्चकोलपुस्तकं चरके

चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ।

“पिप्पलीपिप्पलीमूलचयचित्रकनागरैः ।

सचारैरैर्हर्मलकैर्दिः प्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥

कल्केर्हि पञ्चमूलस्य तुलार्हस्य रसेन च ।

दधिमखटाकोपेतं तत्सर्पिर्जठरापहम् ।

श्वयधुं वातविह्वलं गुल्मार्शांसि च नाशयेत् ॥”)

पञ्चकोषाः, पुं, (पञ्च च ते कोषास्तेति ।) कोषा

इवात्माच्छादकत्वेन कोषाः । ते च पञ्चविधाः ।

यथा । अन्नविकारत्वात् स्थूलशरीरं अन्नमय-

कोषः १ ॥ पञ्चकर्म्मैर्न्द्रियसहितप्राणपञ्चकं प्राण-

मयकोषः २ ॥ पञ्चज्ञानेन्द्रियसहितं मनः मनो-

मयकोषः ३ ॥ पञ्चज्ञानेन्द्रियसहिता बुद्धिः

विज्ञानमयकोषः ४ ॥ अहङ्कारात्मकोऽविदा-

त्मको वा आनन्दमयकोषः ५ ॥ इति शिव

गीतामतम् ॥ ५ ॥ अपि च ।

“पितृभुक्तान्ननाहीर्ष्याज्जातोऽग्निनैव बद्धते ।

देहः सोऽन्नमयो नात्मा प्राक् चोर्द्धं तदभावतः ॥

इत्यन्नमयकोषः १ ॥

“पूर्णां देहे बलं यच्छन्नचार्णां यः प्रवर्त्तकः ।

वायुः प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्जगात् ॥”

इति प्राणमयकोषः २ ॥

“अहन्तां ममतां देहे गृह्णादौ च करोति यः ।

कामाद्यवस्थया भ्रान्तो नासावात्मा मनोमयः ॥”

इति मनोमयकोषः ३ ॥

“लीला सुप्तौ वपुर्वैधे याप्रयुदानखायगा ।

चिच्छायोपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयश्चन्द्रभाक् ।

इति विज्ञानमयकोषः ४ ॥

“काचिदन्तर्मुखादृष्टिरानन्दप्रतिविवभाक् ।

पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण लीयते ॥

कादाचित्कत्वतो नात्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम् ॥”

इत्यानन्दमयकोषः ५ इति पञ्चदशी ॥

पञ्चचारण्यः, पुं, (पञ्चानां चारणां गणः ।

चारपञ्चकम् । पञ्चलवणम् । यथा,—

“चारैस्तु पञ्चभिः प्रोक्तः पञ्चचाराभिधो गणः ।

काचसैववसासुद्रविट्सौवर्चेलकैः समैः ॥

स्यात् पञ्चलवणं तच्च न्यञ्जोपेतं षड्वाहयम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चखट्वं, स्त्री, स्त्री, (पञ्चानां खट्वानां समाहारः ।)

पञ्चखट्वाः समाहृताः । इति याकरणम् ॥

पञ्चगणयोगः, पुं, (पञ्चानां गणो यत्र स एव

योगः ।) विदारी गन्धा वृहती वृषपणी

निदिग्धिका श्वदंष्ट्रा एता मिलिताः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चगवं, स्त्री, स्त्री, पञ्चानां गवां समाहारः ॥

(समाने टच् ।) पञ्चगावः समाहृताः । इति

याकरणम् ॥

पञ्चगवधनं, त्रि, पञ्च गावो धनं यस्य । इति

सुखबोधयाकरणम् ॥

पञ्चगव्यं, स्त्री, (गोविकारः गव्यम् । पञ्चगुणितं

गव्यम् ।) गोसखन्विपञ्चप्रकारद्रव्यम् । (यथा

मनुः । ११ । १६५ ।

“भक्ष्यभोग्यापहरणं यानश्रय्यासनस्य च ।

पुण्यमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशेषधनम् ॥”)

पञ्चचू

तत्तु गोमयगोमूत्रद्वयद्रव्यरूपम् । यथा,—
 “पञ्चगव्यं दधिचौरघृतगोमूत्रगोमयैः ।” इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ ४ ॥ तत्परिमाणं यथा,—
 “पलमात्रं द्रव्यभागं गोमूत्रं तावद्विध्यते ।
 घृतञ्च पलमात्रं स्यात् गोमयं तोलकत्रयम् ॥
 दधि प्रष्टव्यमात्रं स्यात् पञ्चगव्यमिदं स्मृतम् ।
 अथवा पञ्चगव्यानां समानो भाग इव्यते ॥”
 इति गौतमीयतन्त्रम् ॥ ४ ॥ अपि च ।
 “गोशकृद्भिर्गुणं सूत्रं पयः स्यात्तच्चतुर्गुणम् ।
 घृतं तद्विगुणं प्रोक्तं पञ्चगव्यं तथा दधि ॥” * ॥
 तस्य पानफलं यथा,—
 “पञ्चगव्येन पूतन्तु वाजिमेघफलं लभेत ।
 गव्यन्तु परमं मेघं गव्यादन्यन्न विद्यते ॥
 सौम्ये सुहृते संयुक्ते पञ्चगव्यन्तु यः पिबेत् ।
 यावज्जीवकृतात् यापात् तत्तत्क्षणाद्देव सृज्यते ॥”
 गयानां देवप्रीतिकरत्वं यथा,—
 “दद्याद् द्विदद्यात् सर्वं क्षीरेण च महेश्वरः ।
 घृतेन पावको नित्यं पायसेन पितामहः ॥
 मद्भुक्तेन प्रीयन्ते वर्णाणाञ्च त्रयोदश ।
 तां दत्त्वा चैव पीत्वा च प्रेतो मेध्यस्तु जायते ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
 तस्य विशेषो यथा,—
 “पयः काश्चनवर्णायाः श्वेतवर्णोऽथ गोमयम् ।
 गोमूत्रं ताम्रवर्णाया नीलवर्णाभवं घृतम् ॥
 दधि स्यात् कृष्णवर्णाया इर्भोदकसमायुतम् ।
 गोमूत्रमायकाण्यथै गोमयस्य चतुष्टयम् ॥
 क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दधस्तु दश उच्यते ।
 ण्तस्य मायकाः पञ्च पञ्चगव्यं मलापहम् ॥”
 इति गारुडं प्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥
 पञ्चगुः, त्रि, पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः । इति सुम्भ-
 वोधयाकरणे द्विगुसमासः ॥
 पञ्चगुप्तः, पुं, (पञ्चानामिन्द्रियाणां चापल्यं गुप्तं
 यत्र । यद्वा पञ्चानां पदार्थानां गुप्तः गोपनं
 यत्र ।) चार्वाकदर्शनम् । (करौ चरणौ शिर-
 शेति पञ्चाङ्गानि गुप्तानि अस्य ।) कच्छपः ।
 इति मेदिनी ॥
 पञ्चगुप्तिरसा, स्त्री, (पञ्चधा गुप्तौ रसोऽस्याः ।)
 मयकाः ति राजनिर्यष्टः ॥
 पञ्चचामरं, स्त्री, षोडशाक्षरपादच्छन्दोविशेषः ।
 यथा,—
 “प्रमाणिकापदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ॥”
 इति हन्दोमञ्जरी ॥ ४४ ॥ (अस्योदाहरणमाह तत्रैव ।
 “सुरदुस्त्रलमण्डपं विचित्ररत्ननिर्मिते
 लसहितानभूषिते सलिलविभ्रमालसम् ॥
 सुराङ्गनाभिवर्णवीकरप्रपञ्चचामर-
 स्फुरत्समीरवीजितं सदाप्युतं भजामि तम् ॥”)
 पञ्चचौरः, पुं, (पञ्च चौराण्यस्य । षोडशधर्माव-
 लम्बि-जनभेदः । पञ्च चौराणि खरभेदा अस्य ।)
 मङ्गुधोपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पञ्चचूडा, स्त्री, (पञ्चमन्त्रकाः चूडाः शिरोरत्नानि
 यस्याः ।) अक्षरौविशेषः । इति पुराणम् ॥
 यथा, रामायणे । ६ । ६२ । ७१ ।

पञ्चत

“उर्वशी मेनका रम्भा पञ्चचूडा तिलोत्तमा ।
 उपानृत्यंस्तु काकुत्स्थं प्रहृष्टा रक्षसो वधात् ॥”
 पञ्चजनः, पुं, (पञ्चभिर्भूतैर्जन्यतेऽसौ । पञ्च +
 जन + कर्मणि षष् । “जनिवध्योश्च” । ७३ । ३५ ।
 इति न वृद्धिः ।) पुरुषः । इत्यमरः । २ । ६ । ११ ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ३५५ ।
 “सङ्गावश्रादिका देयस्तेन त्रीशब्दलाञ्छिताः ।
 पञ्च पञ्चजनेन्द्रेण पुरे तस्मिन् निवेशिताः ॥”)
 दैत्यविशेषः । स च संज्ञादस्य कृतौ पत्न्या जातः ।
 (यथा, श्रीभागवते । ६ । १८ । १४ ।
 “संज्ञादस्य कृतिर्भाष्याऽस्मृत पञ्चजनं ततः ॥”
 अपरो दैत्यभेदः । श्रीकृष्णः एनं हत्वा सान्दी-
 पनिसुनये अस्य नृत्यं पुत्रं गुरुदक्षिणास्वरूपं
 ददौ । यथा, भागवते । ३ । ३ । २ ।
 “सान्दीपनेः सक्तं प्रोक्तं ब्रह्माधीत्य सविस्तरम् ।
 तस्मै प्रादात् वरं पुत्रं नृत्यं पञ्चजनोदरात् ॥”)
 अस्यास्या पाञ्चजन्यनामा शस्त्रो जातः । स च
 श्रीकृष्णस्य । यथा,—
 “पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ॥”
 इत्यादि श्रीभगवद्गीतायाम् । १ । १५ ॥ (प्रजा-
 पतिः । यथा, भागवते । ६ । ४ । ५१ ।
 “एषा पञ्चजनस्याङ्ग ! वृद्धिता वै प्रजापतेः ।
 अस्मिन्नी नाम पत्नीत्वे प्रवेशः प्रतिगृह्यताम् ॥”
 सगरराजपुत्रः । यथा, हरिवंशे । १५ । ६ ।
 “कोशान्यस्तुत सगरादसमञ्जसमात्मजम् ।
 राजा पञ्चजनो नाम बभूव स महाबलः ॥”
 गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि पञ्चजन-
 पदवाच्यानि भवन्ति । इति चिन्तामणिः ॥)
 पञ्चजनौ, स्त्री, पञ्चानां जनानां समाहारः ततो
 डीप् । इति व्याकरणम् ॥ (विश्वरूपकन्या ।
 यथा, भागवते । ५ । ७ । १ । “तदनुशासनपरः
 पञ्चजनौ विश्वरूपदुहितरसुपयेमे ॥”)
 पञ्चजनीनः, पुं, (पञ्चसु जनेषु व्याप्तः । दिक्-
 संख्ये संज्ञायामिति समासः । पञ्चजने हितम् ।
 पञ्चजनादुपसङ्गानमिति खः । पां । ५ । १ । ६ ।
 वार्तिके ।) भण्डः । इति हलायुधः ॥ पञ्च-
 जनसम्बन्धिनि पञ्चजन्याः प्रभौ च त्रि ॥
 पञ्चज्ञानः, पुं, (पञ्चानां पदार्थानां ज्ञानमस्य ।)
 बृहः । इति हेमचन्द्रः ॥
 पञ्चतर्कं, स्त्री स्त्री, पञ्चानां तत्त्वानां समाहारः ।
 इति व्याकरणम् ॥
 पञ्चतत्त्वं, स्त्री, (पञ्चानां तत्त्वानां समाहारः ।)
 पञ्चभूतम् । इति खरोदयः ॥ पञ्चमकारः । मद्य-
 मांसमत्तस्य सुद्रामैथुनरूपम् । यथा,—
 “मद्यं मांसं तथा मत्तस्य सुद्रां मैथुनमेव च ।
 पञ्चतत्त्वमिदं देवि ! निर्वाणसुक्तिहेतवे ॥
 मकारपञ्चकं देवि ! देवानामपि दुर्लभम् ॥”
 इति कैवल्यतन्त्रे प्रथमपटलः ॥ वैष्णवानां यथा,—
 “तत्त्वज्ञानमिदं प्रोक्तं वैष्णवे शृणु यत्नतः ।
 गुरुतत्त्वं मन्त्रतत्त्वं मनस्तत्त्वं सुरेश्वरि ! ॥
 देवतत्त्वं ध्यानतत्त्वं पञ्चतत्त्वं वरदाने ! ॥
 तत्रादौ त्रीगुरोस्तत्त्वं स्नेहाद्वयमि पाञ्चति ! ॥

पञ्चती

सतेलं वत्सिकायुक्तं देहस्थं ब्रह्मतेजसम् ।
 गुरुणा मन्त्रदानेन तत्सूत्रं दीपितं भवेत् ॥
 देवतायाः शरीरं हि मन्त्रादुत्पद्यते ध्रुवम् ।
 अत एव हि तस्यात्मा देवरूपो न संशयः ॥
 ईश्वरस्य तु यद्दीर्घं तदेव अक्षयात्मकम् ।
 तेन वर्णात्मकं देहं जन्तोरेव न संशयः ॥
 मन्त्रवर्णं सर्ववर्णमयास्ते परमेश्वरि ! ॥
 वर्णतत्त्वमिदं देवि ! सर्वस्य मम यद्भवेत् ॥
 स्वयं देवो न चान्योऽसि निर्मलो देवरूपकः ।
 सर्वत्र देवतां ध्यायेत् ढगुल्मलतादिषु ॥
 ध्यानेन लभते सर्वं ध्यानेन विष्णुरूपकः ।
 ध्यानेन सिद्धिमाप्नोति विना ध्यानं न सिध्यति ॥
 इति ते कथितं तत्त्वं वैष्णवस्य सुरेश्वरि ! ॥
 यज्ञज्ञानादमरत्वञ्च विष्णुरूपो भवेन्नरः ।
 ते नरा न हि गच्छन्ति कदाचिद्यममन्त्रिणम् ॥”
 इति निर्वाणतन्त्रे १२ पटलम् ॥
 पञ्चतपाः, [स्] त्रि, (अग्न्यादिभिः पञ्चभिस्तेजः-
 पदार्थैस्तपति यः । पञ्च + तप् + असुन् ।)
 अग्निचतुष्टयस्यैव पञ्चकसाध्यतपोविशिष्टः । यथा,
 “तेजस्विमथ्ये तेजस्वी देवीयानपि गणयते ।
 पञ्चमः पञ्चतपस्तपनो जातवेदसाम् ॥”
 इति माघे । २ । ५१ ॥
 पञ्चतथं, त्रि, (पञ्च अवयवा यस्य । अवयवे
 तथम् ।) पञ्चावयवम् । इति व्याकरणम् ॥
 पञ्चतन्मात्रं, स्त्री, (पञ्चगुणितं शब्दादिभूतसूक्ष्मा-
 त्मकं तन्मात्रम् ।) तामसाहङ्कारोत्पन्नमहा-
 भूतोपादानकारणशब्दसंज्ञारूपरसगन्धाः । तदा-
 श्रयद्रव्याणि च । इति सांख्यभाष्यम् ॥
 पञ्चता, स्त्री, (पञ्चानां भूतानां भावः । पाञ्चभौति-
 कस्य शरीरस्य पञ्चधाभावे आरम्भकाणां भूतानां
 तद्भावापत्तौ सत्त्वा औपचारिकत्वात् ।) न्यतुः ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ११६ ॥ (यथा, भागवते ।
 ७ । ८ । ५२ ।
 “स तु जनपरितार्पं तत्कृतं जानता ते ! ॥
 नरहर उपनीतः पञ्चतां पञ्चविंश ॥”)
 देहारम्भकाणां पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानां
 स्वांशसंक्रमणात् पृथक्कम् । इति भरतः ॥ पञ्च-
 भाजः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ८ ।
 १५१ ।
 “धान्ये सदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम् ॥”)
 पञ्चतित्तं, स्त्री, (पञ्चगुणितं तित्तम् ।) तित्तद्रव्य-
 पञ्चकम् । यथा । निस्वान्ततादृशपटोलनिदि-
 ग्धिकाः । इत्यादि चक्रपाणिदत्तः ॥
 पञ्चतीर्थी, स्त्री, (पञ्चानां तीर्थानां समहारः ।
 डीप् ।) तीर्थपञ्चकम् । यथा । “विषुवद्विष्वे
 प्राप्ते पञ्चतीर्थीविधानतः ।” इति तिथितत्त्वम् ।
 पञ्चतीर्थान्याह । (तानि च भिन्नदेशे भिन्न-
 रूपाणि, तत्र काशीस्यानि । यथा, काशीखण्डे ।
 १०० । ३६—४० ।
 “ज्ञानवापीमुपसृप्य नन्दिकेशं तनोर्चयेत् ।
 तारकेशं ततोऽभ्यर्च्य महाकालेश्वरं ततः ॥
 ततः पुनर्दक्षपाणिमिच्छेद्य पञ्चतीर्थिका ॥”)

पञ्चन

पुरुषोत्तमस्यानि यथा.—

“मार्कण्डेये वटे कृत्वा रौहिणेये महीरुधौ ।

इन्द्रमुन्नसरः स्वात्वा पुनर्जन्म न विदते ॥”

इति तीर्थतत्त्वम् ॥ ५ ॥ अपि च । नाना-
म्यानस्यानि यथा,—

“एधिष्यां यानि तीर्थानि सञ्जाग्येवाभिषेचनात् ।
तत्पञ्चतीर्थस्नानेन समं नास्ति संप्रथः ॥

एकादश्याश्च विद्यान्तौ द्वादश्यां शौकरे तथा ।

त्रयोदश्यां नैमिषे च प्रयागे च चतुर्दशी ॥

कार्तिक्यां पुष्करे चैव कार्तिकस्य सितासिते ।

कालेऽपि नरः स्वात्वा सर्वं पापं यो हति ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

पञ्चत्वं, स्त्री, (पञ्चानां जित्वादिभूतानां भावः ।)

मरणम् । पञ्चानां भावः । इति हेमचन्द्रः ॥

(“प्रज्जघासमृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।

पञ्चरभः स्वशरीरोऽत्येस्तत्र का परिवेदना ॥”

तथा, भागवते । १ । १५ । ४१ ।

“मृत्यावपानं सोत्तर्गं तं पञ्चत्वं ज्ञानी हवीत् ॥”

पञ्चदशः, त्रि, पञ्चदशानां पूरणः । (पूरणे ङट् ।

पञ्चाधिका दश यत्र वा ।) पौनर इत्यादि-

भाषा । तत्संख्यामात्रवाचित्वे नान्तवद्भवच

नान्तोऽयम् । इति व्याकरणम् ॥ तद्वाचकशब्दः ।

(यथा, अथर्ववेदे । ११ । १ । १६ । “पितामहाः

पितरः प्रजोपजाहं पक्षा पञ्चदशस्ते अस्मि ॥”)

तिथिः । इति कविकल्पलता ॥

पञ्चदशी, स्त्री, (पञ्चदशानां पूरणी । ङट् ।

डीप् ।) पूर्णिमा । अमावास्या । इति

मेदिनी ॥ (यथाच याज्ञवल्क्यः । १ । १४६ ।

“पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुस्तके ।

चतुसन्धियु स्फुटा वा आह्निकं प्रतिपद्य च ॥”

(पञ्चदशप्रकरणानि सन्ध्यास्यम् ।) श्रीमद्भारती-

तीर्थविचारणसुनीश्वरकृतो वेदान्तप्रत्यविशेषः ॥

पञ्चदीर्घः, स्त्री, (शरीरस्य स्तुतिशालोक्तलक्ष-

णकपञ्चम्यलं दीर्घं पञ्चसु अवयवेषु दीर्घलक्ष-

णकमित्यर्थः ।) शरीरपञ्चावयवलक्षणविशेषः ।

यथा,—

“वाहू नेत्रहयं कुचिर्धे तु नासे तथैव च ।

स्तनयोरन्तरक्षैव पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ॥”

इति सामुद्रिकम् ॥

पञ्चधा, य, (पञ्चन् + “संख्याविधार्थे धा ।”

५ । ६ । ४२ । इति धा ।) पञ्चप्रकारम् । इति

आकरगम् ॥ (यथा, भागवते । ८ । १६ । ३७ ।

“धर्माय यशसेऽर्पाय कामाय खणनाय च ।

पञ्चधा विभजन् विभक्तिरामुच च मोदते ॥”)

पञ्चनमः, पुं, (पञ्च नमः यस्य ।) हस्ती । कूर्मः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ याज्ञः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥

भञ्जनीयपञ्चनमः यथा,—

“शशङ्कः झलका गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमः ॥”

इति स्मृतिः ॥

(तत्रापि याज्ञवल्क्यः । १ । १०७ ।

“भयः पञ्चनमः संधानोधाञ्च पञ्चनमः ।

पञ्चनमस्येति हि निन्दुरः करोतिताः ॥”)

पञ्चप

“पञ्च पञ्चनमः भयः प्रोक्ताः कृतजैर्दिजैः ।

कौशल्याजः । शशादीनां तेषां नैकोऽप्यहं कपिः ॥”

इति भट्टिः । ६ । १३१ ॥

पञ्चनदः, पुं, (पञ्च पञ्चसङ्ख्याकाः नद्यः सन्धयः ।

समासे ङच् ।) पञ्चनदीयुक्तदेशविशेषः ।

पञ्जाव इति पारस्यभाषा । तस्य नामान्तरम् ।

वाल्मीकिः मद्रदेशश्च । ता नद्यो यथा । शतदुः

१ विपाशा २ इरावती ३ चन्द्रभागा ४ पितस्ता

५ । इति पुराणम् ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । २४८ ।

“रुद्रः पद्मनदे जातु दुस्तरैः सितुसङ्गैः ॥”)

पञ्चानां नदीनां समाहारे स्त्री ॥ (यथा,

रामायणे । ३ । ४३ । २१ ।

“ततः पञ्चनदं कुरुष्वं विचिन्त्यं समन्ततः ॥”

तच्च काशीस्थनदीपञ्चकरूपं तीर्थम् । यथा,

काशीखण्डे । ५६ । ११३—११६ ।

“किरणाधूतपापे च तस्मिन् धर्मनदे शुभे ।

सवन्धौ पापसंहर्त्रौ वाराणस्यां शुभद्वये ॥

ततो भागीरथी प्राप्ता तेन दैलीपिना सह ।

भागीरथी समायाता यमुना च सरस्वती ॥

किरणाधूतपापा च पुण्यतोया सरस्वती ।

गङ्गा च असुना चैव पञ्चनदोऽत्र कीर्त्तिताः ।

अतः पञ्चनदं नाम तीर्थं चैलोक्यविश्रुतम् ॥”

तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ७६ ।

“अथ पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताग्रजः ।

पञ्चयज्ञानवाप्नोति क्रमशो येऽशुकीर्त्तिताः ॥”

असुरभेदः । यथा, हरिवंशे । १२० । ८८ ।

“हत्वा पञ्चनदं नाम नरकस्य महासुरम् ॥”

पञ्चनिम्बः, स्त्री, (पञ्चानां स्त्रीप्रपुष्पमृनाटि-

रूपाणां निम्बानां समाहारः ।) निम्बवृक्ष-
पत्रत्वकपुष्पफलमूलानि । इति राजनिर्घण्टः ॥

“पञ्चनिम्बानु तत्पुष्पमूलवल्कलफलच्छदैः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

पञ्चनी, स्त्री, (पञ्चाते प्रपञ्चाते पाशक्रीडा-

नियमो यत्र । पञ्च विस्तारे + लुट् स्त्रियां

डीप् ।) शारिश्चल्ला । इति शब्दरत्नावली ॥

(पाशार ङक् इति भाषा ॥)

पञ्चनीराजनं, स्त्री, पञ्चानां नीराजनानां समा-

हारः । पञ्चप्रकारागत्रिकम् । इति कालोत्तर-

तन्त्रम् ॥ अस्य विवरणं नीराजनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चपची, [न्] पुं, (अकारादि-ओकारान्ताः

अङ्गुलिभिरूपाः पञ्चस्वराः पञ्चिणः पञ्चि-

रूपा यत्र ।) पारिभाषिकपञ्चपञ्चकारा

त्रिकालबोधकप्रत्ययः । यथा,—

“प्रणम्य श्रीमहादेवं सर्वशास्त्रविशारदम् ।

भविष्यदर्थं धाय प्रपञ्चमुनयो मुदा ॥

तेषां वचनमाकर्ण्य निजगाद महेश्वरः ।

त्रिकालज्ञानबोधार्थं पञ्चपचीं प्रदर्शते ॥

अनेन शास्त्रसारेण लोकेः कालत्रयं प्रति ।

पञ्चपचानि दृश्यन्ते सर्वकार्येषु निश्चितः ॥

आगतं प्रत्यक्षं दृष्ट्वा देवैः सावधानतः ।

यद्यत् करोति कर्माणि तस्मात् सर्वं विचारयेत् ॥”

पञ्चप

ऊष्णावलाकने जीवस्वधोदृष्टा तु मूलकम् ।

समदृष्टौ भवेद्वातुरेताश्चिन्ताप्रभेदतः ॥”

तत्र ।

“ललाटे पुत्तचिन्ता स्यात् कामचिन्ता च कण्ठके ।

बाहुभ्यां वस्तुचिन्ता च आधिचिन्ता तपोदरे ॥

कटौ विष्कंदचिन्ता च शत्रुचिन्ता च गुरुके ।

दुःखचिन्ता भवेत् पादे एते चिन्ताप्रभेदकाः ॥” ॥

अपरञ्च ।

“अक्षरं पञ्चिभुक्तश्च दिग्दैवतदिनानि च ।

कालं वर्णं वलं मित्रं धातुमूलादिकं क्रमान् ॥

आरूढप्रयत्नमेभ्यः प्रथमाक्षरतोऽपि वा ।

प्रच्छकस्य पञ्चः श्रुत्वा याज्ञीयं वर्णः खरस्तथा ॥ ३ ॥

खरेण कल्पनेद्भारं वारात् पचीं प्रजायते ।

पञ्चिणे जायते वाक्यं वाक्याच्च फलसम्भवः ॥” ॥

“अकारादिकारान्ताः स्वराः पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।

भुक्तार्थं कल्पयेद्भूपं खरास्ते पञ्चिरूपिणः ॥

अकारः श्वेन आख्यात इकारः पिङ्गलस्तथा ।

उकारो वायसश्चैव एकारस्ताम्रश्चखरः ।

ओकारो नीलकण्ठश्च खरास्ते पञ्चिसंज्ञकाः ॥

अकारः पूर्वदिग्भागे इकारश्चैव दक्षिणे ।

उकारः पश्चिमे ज्ञेय एकारश्चाक्षरे तथा ॥

शेषस्थानेषु सर्वेषु ओकारस्तु प्रकीर्त्तिताः ।

शकुनानां क्रियागत्या तूते युक्ते जयाजयौ ॥

प्राक्श्वेनः पिङ्गलो याम्ये पश्चिमे काक उच्यते

उत्तरे ताम्रचूडश्च कलापी मध्यगः श्रुतः ॥

ऽञ्जनाक्षरकैर्होतान् ककारादीस्तु तित्यसत् ।

अकारादिषु हान्तांस्तानेकैकं षट् परिक्रमात् ॥

अखरे कङ्कडा वर्णा धमवाश्च भवन्ति हि ।

खजटा नमशा वर्णा इकारे परिकीर्त्तिताः ।

गम्भताः पयसा वर्णा उखरे सूर्ययाक्रमम् ॥

षट्पथाः परसा एते वर्णा एखरमात्रगाः ।

चट्टा वलहा वर्णा ओखरे परिकीर्त्तिताः ॥ ३ ॥

प्रथमे रविभौमौ च द्वितीये चन्द्रचन्द्रजौ ।

तृतीये जीववारश्च चतुर्थे भृगुवासरः ॥

पञ्चमे मन्दवारश्च पञ्चिण्यां क्रमशो लिखेत् ।

नन्दाभद्रा जयारिक्ता पूर्णा च तिथयः क्रमान् ॥

अकारे मेघसिंहालिः इः कन्यायुग्मकर्कटाः ।

उकारे चापमीनौ च एकारे च तुलावधौ ॥

ओकारे मृगकुम्भौ च एवं राशिश्च संलिखेत् ।

खराधः स्थापयेत् खेटान् राशेर्धौ यस्य नायकः ॥

अकारे सप्त ऋचाणि रेवत्यादिक्रमेण च ।

पञ्च पञ्च इकागादावैवष्टकं खरोदये ॥ ३ ॥

प्रथमे चाश्विनी पूर्वे पञ्चनक्षत्रमुच्यते ।

अतः क्रमान् द्विष्ट चैव पञ्च पञ्च च तारकाः ॥ ४ ॥

स्वराणाञ्च क्रमेणैव देवताः परिकीर्त्तिताः ।

इन्द्रः पवनश्चैव इन्द्राकाशः सदाशिवः ॥ ५ ॥

प्राच्यां पृथ्वी गुरुश्चैव याम्यां शुक्रो जलं तथा ।

अङ्गारकः पश्चिमेऽग्निर्धौ वायुश्चैव रेवते ॥

सर्गपुरुषधाकाशे ऊर्जमेवं लिखेरुतः ।

क्षितौ ब्रह्मा जले विष्णुस्तथा रुद्रो हुताशने ॥

इन्द्रः पवने चैव तथाकाशे सदाशिवः ।

भूतो मयूरः कुजश्च कुकुटो वर्तमानकः ॥”

वतिमुक्तश्चैनौ व्याप्तौ भवियन्तौ सुनिश्चितम् ।
 श्वेनो हिरण्यवर्णश्च पिङ्गलः सुवर्णकः ॥
 काको रक्तोऽन्तिसिन्धुः कुङ्कुटः श्यामलः शिखी ।
 काको रक्तोऽन्तिसिन्धुः कुङ्कुटः श्यामलः शिखी ।
 काको रक्तोऽन्तिसिन्धुः कुङ्कुटः श्यामलः शिखी ।

द्वन्द्वः ॥

कुङ्कुटो रक्तोऽन्तिसिन्धुः पिङ्गलश्चैव जनकः ।
 सर्वेभ्यो ह्येवमः पक्षी नीलकण्ठो न संशयः ॥
 पक्षी मयूरान् कुङ्कुटस्तु तावत्पञ्चलयेव्यसौ ।
 एतेभ्यो वलवान् श्वेनश्चतुर्थो वायसो वली ॥५॥
 सिन्धुः मयूरः श्वेनश्च मयूरश्च पिङ्गलः ।
 पञ्चपञ्चस्य सप्तद्वौ मयूरपिङ्गलौ तथा ॥

तन्मयापि सिन्धुः स्यात् शिखी भवति सर्वदा ।
 सुहृदौ पिङ्गलश्चैव मयूरश्चैव शिखरी ॥६॥
 काकुटश्चैव श्वेनश्च पिङ्गलश्चैव विद्विषः ।
 मयूरश्च रिपू नित्यं सर्वदा श्वेनवायसौ ॥

भवतः श्वेनकाको द्वौ तान्मयश्चैव विद्विषौ ।
 काकुटश्चैव श्वेनश्च पिङ्गलश्चैव शिखरी ॥७॥
 लङ्घयिष्येत् पीवो लङ्घयिष्येत् नलकम् ।
 समहर्षिर्मेवैवाहुरेति चिन्ताप्रभेदकाः ॥८॥

श्वेनो नरः तथा कुङ्कुटो वीरः घातुश्च वायसः ।
 कुङ्कुटो नलजीवौ च नलघातुः शिखरश्चैव ॥९॥
 श्वेनो नरः वधः कुङ्कुटः पुरुषो वायसस्तथा ।
 कुङ्कुटः श्वी पुमान्चैव शिखी नमुक्कस्तथा ॥१०॥

श्वेनकुङ्कुटौ द्विजश्रेष्ठौ महीपालस्तु वायसः ।
 ताम्रचूडो वलिकः मूढो नीलकण्ठस्तथा नयनः ॥११॥
 पतुष्यात् पिङ्गलो श्वेनो हिपदौ श्वेनवायसौ ।
 ताम्रचूडो नखी श्वेनो शिखरी पञ्चजीवकः ॥१२॥

श्वेनो सुखं कण्ठवाहः कुङ्कुटो वजस्तु वायसः ।
 कुङ्कुटः पृष्ठभागः स्यात् शिखी पादयुगं क्रमान् ॥१३॥
 श्वेनो भूत्यां धनं ज्ञेयं पिङ्गलो जलपञ्चयुक् ।
 वायसस्तु वायसस्तु कुङ्कुटो भस्मनाहतम् ॥

श्वेनः शिखी गृहानर्थं वन्तुस्यानेषु निश्चिनम् ।
 स्वग्रामे श्वेनकुङ्कुटौ तु वायसो वन्तुमाप्नुयात् ॥
 कुङ्कुटः परदेशे च परग्रामे तथा शिखी ।
 कुङ्कुटो दशहस्ते च तर्ह्यक्रौष्टौ तु कुङ्कुटः ॥

हिमालये तु तथा काकः श्वेनः क्रौष्टौ तु पूर्वतः ।
 मयूरो धौलने चेत तथैव दूरनिश्चयः ॥१५॥
 सुतौ च मासो गमने च पक्षी
 राज्यं दिनानि त्वयन्तु सुमे ।

नृते च वर्षं शकुनस्य चर्या
 कालप्रमाणं सुनयो वदन्ति ॥
 शुक्रं चन्द्रे गुल्मवली लताशन्दौ बुधे तथा ।
 पञ्चं गुरौ प्लवं सूर्ये नलश्च रविने कुजे ॥१७॥

शुक्रं चन्द्रे भवेद्विषं बुधे सूर्यसदाक्षतम् ।
 गुरौ रवियुतं ह्येव सूर्ये मौक्तिकमेव च ॥
 भौमे ताम्रं शनौ लौहं राहावस्थानि कीर्तयेत् ।
 एतेषां घातुर्मेदश्च वाराणानुदयक्रमात् ॥१८॥

शुक्रं चन्द्रे जलाधारो देवतावसतिर्गुरौ ।
 रवौ चतुष्पदस्यागमिकानिलयो बुधे ॥
 दम्भस्थानं कुजे प्रोक्तं शनौ राहौ च वास्तुभूः ।
 अमीभिर्दिग्बुके स्थाने नष्टभूमिं विलोकयेत् ॥१९॥

रवौ भौमे च भेदस्थो मयूरो वायसः शनौ ।
 पञ्चपञ्चस्य सप्तद्वौ मयूरपिङ्गलौ तथा ॥

पादायुधः शिखी शुक्रं काकः कुङ्कुटो गुरौ तथा ॥
 कुङ्कुटकुटविन्दुश्चैव क्रमोऽयं शुक्रलक्षणयोः ।
 यस्य वारस्य यः पक्षी तदादिं गणयेद्बुधः ॥
 दिनपक्षी काव्यस्थी प्रश्नपक्षी फलप्रदः ।

दिनेषु शुक्रपक्षे यत् क्षणं रात्रिषु तथथा ॥
 क्षणं दिनेषु यद्व्यस्तं शुक्रं रात्रिषु योजयेत् ।
 वालः कुमारस्तस्यो वृद्धो नृते इति क्रमात् ॥
 घटिका घटं यद्येवं हि फलमेवानुदीरितम् ।

किञ्चिन्नामकरो वालः कुमारस्तर्ह्यलामदः ॥
 तस्यो राव्यदो वृद्धो हागिदो नृत्यदो नृतः ।
 भोजनं गमनं राज्यं निद्रा मरणमेव च ॥
 एकान्तरे भवेत् ह्येष शुक्रं स्यात् क्रमशो विदुः ।

पक्षिणां क्रमशो ज्ञात्वा फलं ब्रूयात् यथा तथा ॥
 गणयेत् पञ्चपञ्चादौ चातभूतगयादपि ॥
 शुक्रपक्षे ॥ ० ॥ ततः ह्येष पक्षे ।
 “भोजनं मरणमेव निद्रा राज्यं तथैव च ।

गमनं पञ्चपञ्चाणां ह्येष पक्षे क्रमो दिवा ॥ १ ॥
 राज्यं सुमिध्यमद्योमं गल्लामं सदा जयम् ।
 रोगस्तुक्तं महालामं पक्षिणां सुल्लिलक्षयम् ॥२॥
 अनायासेन हृदिः स्यादहर्धनसंख्यः ।

भूलाभो रोगनाशश्च यात्राविही रणे जयः ॥
 दूरादागमनं योगः प्रयागे पञ्चिलक्षयम् ।
 राज्येदये यदि प्रज्ञो लाभार्थं स्वल्पलामदः ॥
 रजानां पिररोगः स्यात् याने हानिः क्षयो रणे ।

पुरग्रामप्रवेशश्च गमनं कलहं तथा ।
 मनश्चलमारोग्यं गमनेषु विचारयेत् ॥ ३ ॥
 राज्यलाभो जयं सौख्यमद्योमं रोगनाशम् ।
 सुमिध्यं बहुदृष्टिश्च पक्षिणां राज्यलक्षयम् ॥४॥

यात्राघानिरनाहृष्टिः कार्यघानिरदर्शनम् ।
 यात्रिश्च दीर्घरोगश्च पक्षिणां सुल्लिलक्षयम् ॥
 अपन्थ्युभयश्चैव सर्वकार्यविनाशम् ।
 एतदेव फलं ब्रूयात् पक्षिणां नृत्यलक्षयम् ॥५॥

श्वेने भोक्तरि काकुटो पान्यो राजा भुजङ्गशुकः ।
 खप्रावस्यां गतः कुङ्कुटः परास्तुताम्रशेखरः ॥६॥
 काको भोक्तरि केकी तु पान्यः स्यात् पिङ्गलो वृषः ।
 ताम्रचूडस्तथा खापी श्वेनः कालवर्णं गतः ॥७॥

मयूरं भोक्तरि तथा कुङ्कुटो यात्रावर्णं गतः ।
 महीपः कुङ्कुटः श्वेनः खापी काको वधं गतः ॥
 कुङ्कुटो भोक्तरि पान्यस्तु कुङ्कुटः श्वेनको वृषः ।
 काको निद्रावर्णं यातो मयूरो मरणं गतः ॥८॥

कुङ्कुटो भोक्तरि श्वेनः पान्यो राजा तु वायसः ।
 शिखी निद्रावर्णं यातः पिङ्गलः कालमाप्नुयात् ॥
 इति ह्येष पञ्चस्य दिवाक्रमः शुक्रपक्षस्य रात्रिक्रम-
 स् ॥ खरोऽपि यथा । अनुमेदिते । उन्मोदितेन ।

योमिष्येवायुः । इत्येव चुहो । एवस्तुतोऽसि ॥९॥
 “श्वेने भोक्तरि कुङ्कुटः स्यात् पान्यः काको मही-
 पतिः ।
 ताम्रचूडो निद्रितश्च शिखी कालवर्णं गतः ॥१०॥

मयूरं भोक्तरि श्वेनः पान्यः कुङ्कुटो महीपतिः ।
 खप्रावस्यां गतः काकुटस्ताम्रचूडो नृतस्तथा ॥११॥
 कुङ्कुटो भोक्तरि शिखी सदा गमनमाप्नुयात् ।
 श्वेनो महीपतिः कुङ्कुटः खापी काको नृतिं गतः ॥१२॥

काको भोक्तरि यात्रायां ताम्रचूडः शिखी वृषः ।
 निद्रायां रमते श्वेनः कुङ्कुटः कालवर्णं गतः ॥ १३ ॥
 कुङ्कुटो भोक्तरि यात्रायां वायसः कुङ्कुटो वृषः ।
 नीलकण्ठस्तथा खापी श्वेनो नृत्यवर्णं गतः ॥
 इति शुक्रपक्षस्य दिवाक्रमः ह्येष पञ्चस्य रात्रि-
 क्रमश्च ॥ १४ ॥ खरोऽपि यथा । अह्निपुरेभ्योः ।
 गोकर्णपुरे । एकोनरिपुः । उपेन्द्रो हरिः ।
 त्रिणुक्ते लोकः ॥ १५ ॥
 “इत्युक्तं पक्षिणां कार्यं लाभालाभं शुभाशुभम् ।
 येन विज्ञानमात्रेण त्रिकालज्ञो भवेन्नरः ॥
 तावन्नर्हन्ति शास्त्राणि शकुनानामनेकशः ।
 यावन्न श्रूयते पक्षिण्युक्तं शङ्करोदितम् ॥”
 इति श्रीमहादेवविरचितं पञ्चपाञ्चशाकुनं
 समाप्तम् ॥

काको भोक्तरि यात्रायां ताम्रचूडः शिखी वृषः ।
 निद्रायां रमते श्वेनः कुङ्कुटः कालवर्णं गतः ॥ १३ ॥
 कुङ्कुटो भोक्तरि यात्रायां वायसः कुङ्कुटो वृषः ।
 नीलकण्ठस्तथा खापी श्वेनो नृत्यवर्णं गतः ॥
 इति शुक्रपक्षस्य दिवाक्रमः ह्येष पञ्चस्य रात्रि-
 क्रमश्च ॥ १४ ॥ खरोऽपि यथा । अह्निपुरेभ्योः ।
 गोकर्णपुरे । एकोनरिपुः । उपेन्द्रो हरिः ।
 त्रिणुक्ते लोकः ॥ १५ ॥

“इत्युक्तं पक्षिणां कार्यं लाभालाभं शुभाशुभम् ।
 येन विज्ञानमात्रेण त्रिकालज्ञो भवेन्नरः ॥
 तावन्नर्हन्ति शास्त्राणि शकुनानामनेकशः ।
 यावन्न श्रूयते पक्षिण्युक्तं शङ्करोदितम् ॥”
 इति श्रीमहादेवविरचितं पञ्चपाञ्चशाकुनं
 समाप्तम् ॥

पञ्चपञ्चिका, स्त्री, (पञ्च पञ्च पञ्चान्यस्याः । ततः
 कम् कापि अतः इत्यम् ।) गोरक्षीचुपः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चपञ्चव, स्त्री, (पञ्चानां पञ्चवानां समाहारः ।)
 ग्रामादिपञ्चपञ्चकम् । यथा,—
 “ग्रामजम्बूकपितृणां वीजपूरकविल्ययोः ।
 गन्धकर्मणि सर्वत्र पञ्चाणि पञ्चपञ्चवम् ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

वैदिककर्मणि घटोपरिदेयपञ्चपञ्चव यथा,—
 ग्रामादिपञ्चपञ्चकम् । यथा,—
 “ग्रामजम्बूकपितृणां वीजपूरकविल्ययोः ।
 गन्धकर्मणि सर्वत्र पञ्चाणि पञ्चपञ्चवम् ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

वैदिककर्मणि घटोपरिदेयपञ्चपञ्चव यथा,—
 ग्रामादिपञ्चपञ्चकम् । यथा,—
 “ग्रामजम्बूकपितृणां वीजपूरकविल्ययोः ।
 गन्धकर्मणि सर्वत्र पञ्चाणि पञ्चपञ्चवम् ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

वैदिककर्मणि घटोपरिदेयपञ्चपञ्चव यथा,—
 ग्रामादिपञ्चपञ्चकम् । यथा,—
 “ग्रामजम्बूकपितृणां वीजपूरकविल्ययोः ।
 गन्धकर्मणि सर्वत्र पञ्चाणि पञ्चपञ्चवम् ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

वैदिककर्मणि घटोपरिदेयपञ्चपञ्चव यथा,—
 ग्रामादिपञ्चपञ्चकम् । यथा,—
 “ग्रामजम्बूकपितृणां वीजपूरकविल्ययोः ।
 गन्धकर्मणि सर्वत्र पञ्चाणि पञ्चपञ्चवम् ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

वैदिककर्मणि घटोपरिदेयपञ्चपञ्चव यथा,—
 ग्रामादिपञ्चपञ्चकम् । यथा,—
 “ग्रामजम्बूकपितृणां वीजपूरकविल्ययोः ।
 गन्धकर्मणि सर्वत्र पञ्चाणि पञ्चपञ्चवम् ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

वैदिककर्मणि घटोपरिदेयपञ्चपञ्चव यथा,—
 ग्रामादिपञ्चपञ्चकम् । यथा,—
 “ग्रामजम्बूकपितृणां वीजपूरकविल्ययोः ।
 गन्धकर्मणि सर्वत्र पञ्चाणि पञ्चपञ्चवम् ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

वैदिककर्मणि घटोपरिदेयपञ्चपञ्चव यथा,—
 ग्रामादिपञ्चपञ्चकम् । यथा,—
 “ग्रामजम्बूकपितृणां वीजपूरकविल्ययोः ।
 गन्धकर्मणि सर्वत्र पञ्चाणि पञ्चपञ्चवम् ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

वैदिककर्मणि घटोपरिदेयपञ्चपञ्चव यथा,—
 ग्रामादिपञ्चपञ्चकम् । यथा,—
 “ग्रामजम्बूकपितृणां वीजपूरकविल्ययोः ।
 गन्धकर्मणि सर्वत्र पञ्चाणि पञ्चपञ्चवम् ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

वैदिककर्मणि घटोपरिदेयपञ्चपञ्चव यथा,—
 ग्रामादिपञ्चपञ्चकम् । यथा,—
 “ग्रामजम्बूकपितृणां वीजपूरकविल्ययोः ।
 गन्धकर्मणि सर्वत्र पञ्चाणि पञ्चपञ्चवम् ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

वैदिककर्मणि घटोपरिदेयपञ्चपञ्चव यथा,—
 ग्रामादिपञ्चपञ्चकम् । यथा,—
 “ग्रामजम्बूकपितृणां वीजपूरकविल्ययोः ।
 गन्धकर्मणि सर्वत्र पञ्चाणि पञ्चपञ्चवम् ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

पञ्चवन्तः, पुं, (पञ्चमः वन्तः भागो यत्र ।) गृह-
द्रव्यस्य पञ्चमांशद्वयः । यथा,—
“आगमेनोपभोगेन गृहं भायमतीत्यथा ।
पञ्चवन्तो दमस्तस्य रात्रौ तेनाविभाविते ॥”
आगमेन रिक्त्यङ्गयादिना । उपभोगेन च
मदीयमिदं द्रव्यं तत्त्वेन नष्टमपहृतं वेत्यपि ।
भायं साधनीयं तत् खासिना । अतीत्यथा
तेन खासिना विभाविते । पञ्चवन्तो गृह-
द्रव्यस्य पञ्चमांशो दमो नाष्टिकेन रात्रौ देयः ।
इति सिताचरा ॥

पञ्चभद्रः, पुं, (पञ्चसु अङ्गभेदेषु भद्रः शुभः
पुण्यितत्वात् ।) पञ्चस्थानेषु पुण्यितोऽप्य-
विशेषः । यथा,—
“पञ्चभद्रस्तु हृतं पृष्ठसुखपार्श्वेषु पुण्यितः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥ पाचनविशेषः । यथा,—
“हिन्नाद्वापपट्टवारिवाह-
भूमिस्त्र्युखीजनितः कषायः ।
समौरपित्तचरजर्जराणां
करोति भद्रं खतु पञ्चभद्रः ॥”
इति शार्ङ्गधरः ॥

पञ्चभूतं, स्त्री, पञ्चानां भूतानां चित्यपत्तेजोमर-
होणां समाहारः । (किञ्चित् सञ्ज्ञाप्रयुक्तत्वात्
पञ्च च तानि भूतानि चेति कर्मधारयसमाच-
माहुस्तत्र तु एकवचनवृत्तनीयम् ।)
अस्योत्पत्तिर्यथा ।
“अभूतस्तादृशकारस्त्रिविधः सृष्टिभेदतः ।
वैकारिकादृशकारादेवा वैकारिका दृश्यः ।
दिवातार्कप्रपञ्चेतोऽश्विब्रह्मोपेन्द्रमित्रकाः ।
तेजसादिन्द्रियाण्यार्यलक्षाचा क्रमयोगतः ।
भूतादिकादृशकारात् पञ्चभूतानि कश्चिरे ॥”
इति शारदायां प्रथमपटलः ॥ * ॥

“सोऽहङ्कारस्त्रिभेदः स्यात् सत्त्वादिगुणयोगतः ।
वैकारः वात्तिको नाम तेजसो राजसः स्मृतः ॥
भूतादिक्लामवस्ते च पृथक्तत्त्वाद्यबाह्यजन् ।
वैकारिकादिगाद्याश्च चक्षुर्येकादृश स्मृताः ॥
इन्द्रियाणामधिष्ठादृशान्ते परिकीर्तिताः ।
यच्चापहं मनस्तत्त्वं सद्यः सत्यविकल्पकम् ॥
तेजसादेव तज्जातमिन्द्रियाणि तथा दृश्यः ।
भूतादेः पञ्चतत्त्वाचारणावन् भूतमतः परम् ॥”
इति राघवभट्टवृत्तम् ॥ * ॥

“शब्दाद्योगसंश्लेषतस्तेन वायु-
क्लाभ्यां रूपादङ्गिरेते रसाश्च ।
अस्मांस्तेर्गन्तव्यो भूर्धरादा
भूताः पञ्च सुगुणोनाः क्रमेण ॥”
इति प्रमञ्जवारे प्रथमपटलः ॥ * ॥

“आकाशाज्जायते वायुर्वायोरुत्पद्यते रविः ।
रवेरुत्पद्यते तीर्थं तोयाद्भुत्वद्यते मधुरी ॥”
(तथा च श्रुतिः ।
“तस्मादेतस्मादाकाशः सञ्जातः । आकाशाद्वायुः
वायोरजिरभेराधोऽद्भ्यः पृथ्वी समवायत ॥”
एतच्छ्रुत्यन्तस्मिन्नेन मनुनापुक्तम् । १ । २० ।
यथा,—

“आद्यादस्य गुणन्तेवासवाप्नोति परःपरः ।
यो यो यावत्तिथ्यैवां स च तावद्गुणः स्मृतः ॥”
अत्र कुल्लूकभट्टः ।
“आद्यादस्याकाशादेर्गुणं शब्दादिकं वायादिः
परः परः प्राप्नोति । एतदेव सृष्टयति यो यः
इति येषां मध्ये यो यो यावतां पूरणो याव-
तियः वतोरिधुक् स च द्वितीयादिः द्वितीयो
द्विगुणः तृतीयस्त्रिगुणः इत्येवमादिर्मन्वादिभिः
स्मृतः । एतेनैतदुक्तं भवति । आकाशस्य शब्दो
गुणः वायोः शब्दस्यार्थो तेजसः शब्दस्यार्थ-
रूपाणि अर्था शब्दस्यार्थरूपवाः भूमेः शब्द-
स्यार्थरूपसगन्ता इति ॥)
तस्य लयप्रकारो यथा,—
“मही संलीयते तोये तीर्थं संलीयते रवौ ।
रविः संलीयते वायौ वायुर्नभसि लीयते ।
पञ्चतत्त्वाद्देवत् सृष्टिस्तत्त्वं तत्त्वं विलीयते ॥”
इति ब्रह्मज्ञानतन्त्रनिर्वाणतन्त्रे ॥ * ॥

तदुद्भवस्यादि यथा,—
“अस्मिन्मांसनखाद्यैव नाडी त्वक् चेति पञ्चमः ।
पृथ्वीपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
मलं त्वक् तथा शुक्लं स्नेहा शोणितमेव च ।
तीर्थपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
हृत्को निद्रा क्षुधा चैव भ्रान्तिरालस्यमेव च ।
तेजःपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
धारणं चालनं ज्ञेयः सङ्कोचः प्रसरत्तथा ।
वायुपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
कामक्रोधक्षया लोभस्तथा मोहश्च पञ्चमः ।
नभःपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥”
इति ब्रह्मज्ञानतन्त्रे प्रथमपटलः ॥ * ॥

पञ्चभूतनञ्चत्वाणि यथा,—
“धनिष्ठा रेवती व्योमराधा श्रवणा तथा ।
अभिजिष्ठाश्रवणायाः पृथ्वीतत्त्वसुदाहृतम् ॥
पूर्वाभाद्रपदा तथास्नेहा मूलार्द्रा चैव रोहिणी ।
उत्तरभाद्रपदा तीर्थं आपस्तत्त्वत्वभीष्टदम् ॥
भरणी हस्तिका पुष्यामघा पूर्वा च फल्गुनी ।
पूर्वभाद्रपदा स्वाती तेजस्तत्त्वमिति प्रिये ॥
विशाखोत्तरफल्गुनी हस्ता चित्रा पुनर्वसुः ।
अश्विनी मृगशीर्षा च वायुस्तत्त्वसुदाहृतम् ॥”
इति सृष्ट्यस्मरः ।

पञ्चमं, स्त्री, मैथुनम् । यथा,—
“भगलिङ्गस्य योगेन मैथुनं यद्वेत् प्रिये ।
तस्य नाम भवेद्देवि पञ्चमं परिकीर्तितम् ॥”
इति समायाचारतन्त्रे द्वितीयपटलः ॥

पञ्चमः, त्रि, पञ्चानां पूरणः । (पूरणे षट्
ततः नान्तादिति मट् ।) योच इत्यादि
भाषा । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः ।
८ । १२५ ।
“उपस्यसुदरं निष्ठा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च घ्नं देहस्तथैव च ॥”)
रुचिरः । दृष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥

पञ्चमः, पुं, पञ्चानां खराणां पूरणः । नन्वी-
कण्ठोत्थितखरविशेषः । इत्यमरः ॥ स तु षट्-

नादिसप्तखराणां पञ्चमः खरः । तस्योत्-
पत्तिर्यथा,—
“वायुः ससुहृतो गर्भेऽरौ हृतकण्ठवर्द्धसु ।
विचरन् पञ्चमस्थानप्राप्ता पञ्चम उच्यते ॥”
इति तट्टीकार्या भरतः ॥ अपि च ।
“प्राणोपानः समानश्च उदागो ध्यान एव च ।
एतेषां समवायेन जायते पञ्चमः खरः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ अस्य जातिः औडवः ।
पञ्चखरमिलित इति यावत् । अस्य श्रुताणां
विंशत्यधिकशतम् १२० प्रत्येकतानि चत्वारिंशत्
४० । वसुधायेन चतुःषष्ट्याश्रुताणि ४००
ताना भवन्ति । अस्योपधारणजातिः पिकः ।
उच्चारणस्थानं उरः गलः शिरसः । व्याकरण-
मते अघरः । अयं विप्रवर्णः । इति सुहृ-
तानविधेकलक्षणम् ॥ अथ रूपं इत्यरूप-
तुल्यम् । वर्णः श्यामः । श्यानं क्रीडहीनम् ।
देवता मृगादेवः । वारो वृहस्पतिः । समय-
श्चतुर्भिः शतपलाधिकाद्यौ षटिकाः । श्रुतय-
श्चत्वारः धातिः रक्ता वन्दीपनी आसापिनी
च । अर्द्धनाजिस्तः यमली निर्मली कोमली
च । इति नादपुराणम् ॥ * ॥ रागभेदः । इति
मेदिनी ॥ अयं कश्चिनायमते सोमेश्वरमते च
षड्भरागाणां मध्ये तृतीयरागः । सोमेश्वरमते
अस्य गानसमयः शरदृतुः प्रातःकालश्च । कश्चि-
नायमते अस्य रागिण्यः षट् । यथा, त्रिपेणी
१ जम्भतीया २ आभीरी ३ कुबभ् ४ वराही
५ चावीरी ६ । सोमेश्वरमते तु विभावा १
भूपाली २ कार्याटी ३ वड्डांशिका ४ आलम्बीः
५ पटमझरी ६ । अस्मिन्नागे गान्धार-
खरकीर्तः । ऋषभपञ्चमी खरौ सुप्तौ । षड्ज-
खरः सहांश्यासाः । स च हनुमन्मते भरत-
मते च भैरवरागस्याष्टमपुलः । इति सङ्गीत-
शास्त्रम् ॥

पञ्चमकारं, स्त्री, (पञ्चसंख्यकं मकारं तत्त्वं यत्र । मद्यं
मांसमित्यादिषु आदौ मकारस्थितेक्षयात्त्वम् ।)
मकारपञ्चकम् । पञ्चतत्त्वम् । तत्तु सुद्रामैश्वर-
मद्यमांसमत्सररूपम् । यथा,—
“मद्यं मांसं तथा मत्स्यो सुद्रा मैथुनमेव च ।
पञ्चतत्त्वमिदं देवि । निर्वाणसुक्तिहेतये ।
मकारपञ्चकं देवि । देवानामपि दुर्लभम् ॥”
इति गुप्तसाधनतन्त्रे ७ पटलः ॥ * ॥

“मद्येर्मांसैस्तथा मत्स्यैर्मुद्राभिर्मैथुनैरपि ।
स्त्रीभिः साहं मद्यावाधुरस्येद्द्वजगद्विक्राम् ॥
अन्यथा य मद्याग्निन्दा गीयते पक्षितैः सुरैः ।
कायेन मनसा वाचा तस्मात्तत्त्वपरो भवेत् ॥”
इति कामाख्यातन्त्रे ५ पटलः ॥ * ॥

“या सुरा सर्वकार्येषु कथिता सुवि सुक्तिरा ।
तस्या नाम भवेद्देवि । तीर्थं पानं सुदुर्लभम् ॥
शुद्राणां भक्ष्ययोग्यानां यन्मांसं देवनिर्मितम् ।
वेदमन्त्रेण विधिवत् प्रोक्ता वा नृद्विष्टमा ॥
भक्ष्ययोग्याश्च कथिता ये ये मत्स्या वरागने ।
ते रक्षस्य मया प्रोक्ता मीनाः सिद्धिप्रदायकाः ॥

पञ्चमीपञ्चमी भवति गोधूमवर्णकादयः ।
तस्य नाम भवति । नृणां नृत्तिप्रदायिनी ॥
भगवति राज्य योग्यं सैद्युगं यदर्थं प्रिये ! ।
तस्य नाम भवति । पञ्चमं परिकर्तितम् ।
प्रचमल भवनात् गोमयैव हितोयत्नम् ।
मह्यश्चैव तत्तत्तं त्यागमुद्रा चैव चतुर्थिका ॥
पञ्चमं पञ्चमं विद्यात् पञ्च ते नामतः स्मृताः ॥”

इति ममयाचारतन्त्रे २ पटलः ॥ ३ ॥

अथ सखादिशुक्तिः ।

“मायामलादिशमनामोऽशमार्गिस्तृपयात् ।
अष्टाः सादिविरहान्त्येति परिकीर्तितः ॥
मायानन्दनादेवि । समिदानन्ददातः ।
नर्कदेवप्रियत्वाच्च मानं इत्यभिधीयते ॥
पञ्चमं देवि ! नर्कं मम प्रागप्रियं भवेत् ।
पञ्चमेन विना देवि ! पञ्चमीमत्रं कथं जपेत् ॥
यदि पञ्चमकारेषु भान्ति चेत् श्रुते प्रिये ! ।
तस्य मित्रिः कथं देवि ! पञ्चमीमत्रं कथं जपेत् ॥
आनन्दं परमं ब्रह्म मकारास्तस्य रूपकाः ॥”
इति कुलागवतन्त्रे पञ्चमखण्डे १७ उद्गाहः ॥ १० ॥
तेषां शोधनादिकं बाहुल्यभिया लोकमीष्ट-
भयाच्च नात्मम् ॥

पञ्चमहायज्ञाः, पुं, (पञ्चविधां महायज्ञाः ।)
गृह्यसूक्तोपपन्नप्रकारनित्यकर्माणि । यथा,—
“पाठो होमसाधितयोनां सपत्न्या तर्पणं बलिः ।
यज्ञैः पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकैः ॥”
इत्यमरः । २ । ७ । १४ ॥

(तथा च मनुः । ३ । ६८-७० ।)
“पञ्चसु गृह्यस्य चतुर्थापेयव्युपस्करः ।
कलशो चोदकमस्य वध्यते यास्तु वाचयन् ॥
तासां क्रमेण चत्वारो निष्कृत्य मष्टात्मभिः ।
पञ्चकृत्वा महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥
गृह्यापनं वक्ष्यताः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो बलिर्भौतो वृषजोऽतिथिपूजनम् ॥”

पञ्चमारः, पुं, (पञ्चसु इन्द्रियेषु म्रियते आसक्तो
भवतीति । पञ्च + ऋ + कर्त्तरि घञ् ।) बल-
देवपुत्रः । इति शब्दमाता ॥

पञ्चमाख्यः, पुं, (पञ्चमी रागः स्वरो वा आख्ये
यस्य । “लोकितो पञ्चमं वदेत् ।” इत्युक्तेरस्य
न्यायः ।) लोकितः । इति शब्दरत्नावली ॥
पञ्चमां, स्त्री, (पञ्चानां पाठपानां इयम् । यथया
मया यतोऽन्तिनेति नैवास्तेऽष्टादिभिर्वाति यः ।
पञ्च — मी + णिप् । मीधातुरत्र क्त्वायः ।)
पाठपानयोः । होमयोः । इति मेदिनी ॥ (पञ्चानां
पञ्चमी एव ततो मष्टं विद्यां डीप् ।) शारि-
रगतः । वायव्य एव इति भाषा । इति भूमि-
प्रयोगः १ ॥ १ ॥ तिथिविशेषः । ना च चन्द्रस्य
पञ्चमः कश्चिदपि तदुपलक्षितत्वात् ।
पञ्चमाकारणतरेन दशपक्षे ५ हस्तपक्षे २०
रतपक्षे योयिता १ ॥ १ ॥ अथ पञ्चमीचरणा ।
या च चतुर्थीयुता ग्राह्या युता ।
“पञ्चमी च प्रवर्तता चतुर्थीमरिता निभोः ॥”
इति खण्डपुराणाय १ ॥ १ ॥

अथ गायत्र्यम् । यथा,—देवीरानि ।
“सुप्ते वनाहने ह्यपि पञ्चम्यां भवनाहने ।
पूजयेन्नमसादेवीं शुद्धीविदपमंस्वितान् ॥
पञ्चगामे गते श्रय्यां देवैः सर्वैरनन्तरम् ।
पञ्चम्यामन्ति पक्षे सत्सुत्तिष्ठति पञ्चमी ॥”
देवैरिति सद्यार्थं तृतीया । तथा,—
“देवीं न पूज्य गत्वा च न स्पर्धयमाप्नुयान् ।
पञ्चम्यामृजयेन्नागानन्दनायाप्यहोरागान् ।
‘ह्रीर’ सार्पस्तु नैवेद्यं देयं सर्वविषापहम् ॥”
एवं गारुडैः तथैव नागानाह ।
“अनन्तं वासुकिं पद्मं शङ्खं कमलमेव च ।
तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रं शक्रकम् ॥
कालीयं नक्षकश्चैव पिङ्गलं मांसि मांसि च ।
यगेतानसितं नागान् दृष्टुस्तीति दिवं व्रजेत् ॥”

पुराणान्तरेऽपि ।

“अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तक्षकः ।
झलिकः कर्कोटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः ॥”

पुराणान्तरेऽपि ।

“शेषः पद्मो महापद्मः कुलीरः शक्रपालकः ।
वासुकिस्तक्षकश्चैव कालीयो मणिभद्रकः ।
ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥”
अत्र च ।

“यौहो चानन्तरूपेण ब्रह्माष्टं सचरावरम् ।
पृथ्वहारयेन्मूर्द्धि तस्मै नित्यं नमो नमः ॥”
इत्यनेन ओंकारपूर्वेण मध्यपुराणे क्तवानन्तं
पूजयेत् । रत्नाकरे ।

“पिचुमर्दस्य पञ्चाजि स्वापयेद्भवनादरे ।
स्वयञ्चापि तदग्रीवाद्ब्राह्मणस्यैव भोजयेत् ॥”
अथ श्रीपञ्चमी । भविष्योत्तरे । माघशुक्लपक्ष-
मधिलक्ष्य,—

“चतुर्थीं वरदा नाम तस्यां गौरी प्रपूजिता ।
सौभाग्यमतुलं कुर्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि त्रियम् ॥”

समस्तरप्रदीपे ।

“पञ्चम्यां पूजयेन्नम्यां पुष्पधूपान्नवारामः ।
मस्याधारं लेखनीं च पूजयेन्न निवेदितः ॥
माघे मासि मिते पक्षे पञ्चमी या त्रियः प्रिया ।
तस्याः पूज्यां एवेष्टं कार्यं सारस्वतोत्सवः ॥”
इत्युपादानान् त्रियः स्वरसत्याः । तथा च याज्ञिः ।
“नम्योऽस्मदीयैर्धर्मवर्गनम्यद्विभूतिशोभान् ।
उपकरणावैश्वर्यचनानिधाम् च श्रीरिति प्रथिता ॥”
ध्यानं यथा,—

“तत्पञ्चम्यामन्तिभ्योऽर्चयन्तु शुभनाम्निः ।
कुचभरवमिताङ्गो मन्त्रिण्या निनाजे ।
निवकरवमनोऽसिलगोपुनः कर्कः ।
नक्तुगिभरनिर्गुणं पातु तामदेवता नः ॥”
इति गारुडोक्तं ध्यायेत् । गारुडिभिः पूजयित्वा ।
“भद्रनाम्ने नमो नित्यं नरन्त्यै नमो नमः ।
वेदपदान्निद्राजिह्वाभ्यामेव एव च ॥”
गारुडिभिः नक्षत्रगान्धर्वैः पूजयेत् । मध्य-
रक्ते । वन्दनीयः शोच्य सरस्वते न दामयेत् ।
नरन्तरीं न पूज्य,—

“यथा न देवे तानान् ताना लोकापितामहः ।
तां परित्यज्य नन्तिकेत्या भव वरप्रदा ॥
वेदाः शास्त्राणि गान्धाणि वृद्धगोतादिकाश्च यत् ।
न विदोऽनं त्वया देवि । तथा न सन्तु सिद्धयः ॥
लक्ष्मीमिधा धरा एष्टिर्गौरी तुष्टिः प्रभा धृतिः ।
रगाभिः पादि तनुभिरष्टाभिर्गौरी नरन्तरी ॥”
इति मध्यपुराणीयैः प्राप्तेयेत् ॥ १८ ॥

अथ पञ्चमीव्रतम् ।

तच्च शुद्धकाले माघशुक्लपञ्चमीमास्य पञ्चमे-
पयनं प्रतिमास्योदशपञ्चम्यां कार्यम् । यथा,—
“श्रीरोदे च पुरा सुप्तं पाणीयमन्वितं हरिम् ।
प्रत्यस्य परिपञ्च्य गारुडो नृनिमत्तमः ॥
गारुड उवाच ।

लोगोपायेन देवेषु । गारुडोऽपि सुप्तं भवेत् ।
सौभाग्यमतुलं प्राति तस्मै त्वं वक्तुमर्हसि ॥
शुक्ला तद्वर्णं देवो गारुडस्य सप्तात्मनः ।
संप्रिय कमलां रुच्यं पूष्टिं देवि शुभानने ॥
शुद्धितं पादुरागौत्रं गङ्गापञ्चम्यां नमः ।
वक्ष्ये तं पुरस्कृत्य प्रीणां दत्तसुखाच्च च ॥
देवुनाम् ।

आत्त श्रीपञ्चमीनाम व्रतं परमदुर्लभम् ।
यत् कृत्वा प्राप्नोते लोकेः सुरां सौभाग्यसुखम् ॥
तत्र मां पूजयेद्भक्त्या माधवश्च प्रयत्नतः ।
गन्धैः पुष्पैश्च वस्त्रैश्च धूपैर्गानादिभिः फलैः ॥
अथवा पूजयेद्भक्त्या साध्याष्टौ पञ्चमीदिने ।
इमां ब्रह्मपुराणेष्वां या कनोति च पञ्चमीम् ॥
लक्ष्मीममा भवितारोऽहं लोके परत्र च ।
विधानं शृणु धर्मज्ञ । यादृशी पञ्चमी मम ॥
वर्षाणि षट् प्रकर्त्तव्या परमप्रीतिमानवा ।
शुद्धकाले तु नंप्राप्ते पञ्चमी या शुभा भवेत् ॥
तस्यामारभ्य कर्त्तव्यं व्रतं पापप्रणाशनम् ।
स्वयं यतात्मा भूत्वा च आरभेद्भक्तसुखम् ॥
आद्यशुक्लमन्त्रेणैव हविष्येण द्रव्यं तथा ।
फलैर्नैकान्तु कर्त्तव्यसुखानैः प्रतिष्ठयेत् ॥
प्रतिष्ठाया विधिरयं काश्चनस्य त्रियं हरिम् ।
त्राण्यग्न्य सपत्नीकं पूजयेद्दुःखिवासयेत् ॥
पञ्चम्यादित्विंशं विप्रमाचायंश्च द्विजोत्तमम् ।
पूजा च विविधा कार्या शुभमन्त्रेण भक्तितः ॥
होमश्च तिलनाशानां शनैः कुर्यात् पृथक् पृथक् ।
नैवेद्यं विविधं कुर्यात् नन्ददुःखं पुण्यसुखम् ॥
आसनं पादमर्त्यं च तथाप्याचमनीयकम् ।
वासौ चक्षुषोऽन्तरं गन्धपुष्पफलं तथा ॥
द्वयं धूपः प्रदीपश्च तान्त्रां फलमेव च ।
गौः ग्राह्या कम्बजश्चैव शिरस्यं रत्नं तथा ॥
ग्राह्येभ्यः प्रदेयानि दक्षिणासंयुतानि च ।
यद्योक्तं विधानेन या कुर्यात् पञ्चमीव्रतम् ।
त्यागमङ्गलसुदृढं त्रिपुरोत्थनमुपायम् ॥
शुद्धं च पुण्यं तस्य गौरी नरन्तरी च ॥
शिरस्य यथा गौरी तथा भवति ना शुभा ।
मांसि मांसि स्निग्धे पक्षे परधो या प्रवर्त्तता ॥
तस्यां पूज्या वदा देवी भक्तिः कमलोदरा ।
तन्मोक्षमा भवितारी षट्पञ्चमीव्रतेन च ॥

श्रीपञ्चमीव्रतं रम्यं या करोति पतिव्रता ।
तस्याहं स्थिरतां यामि यथा नारायणे स्थिरा ॥
मत्प्रसादान्मुनिश्रेष्ठ ! सर्वसौभाग्यमाप्नुयात् ॥”
इति ब्रह्मपुराणोक्तषट्पञ्चमीव्रतकथा समाप्ता ॥
अथ पञ्चमीवातफलं यथा ।
“भूपालमान्यो मनुजः सुगात्रः
हृपासमेतो विदुषां वरेण्यः ।
वाग्मी गुणी बन्धुजनैकमान्यः
प्रकृतिकाले यदि पञ्चमी स्यात् ॥”

इति कौडीप्रदीपः ॥

विद्याविशेषः । तद्विवरणं यथा,—
“कामं विष्णुयुतं देवि ! शक्तिमायेन्द्रमेव च ।
महामायां ततः पश्चात् वाग्भवं बीजमुद्धरेत् ॥”
विष्णुयुतं अकारयुक्तमित्यर्थः । शक्तिरेकारः ।
माया ईकारः ।
“वियञ्जस्ततः पश्चात् कलौ नकुलिरेव च ।
मायास्वरं संयुक्तं नादविन्दुकलान्वितम् ॥
प्रथमं कामराजस्य बीजं परमदुर्लभम् ।
वियङ्ग्ययुतं कामो हंसः शक्रस्ततः परम् ॥
महानाया ततः पश्चात् स्रष्टावतीति कथ्यते ॥”
हंसो हकारः । एतद्वितीयं कामकूटम् ॥ * ॥
“मादनं शिवबीजं वायुबीजं ततः परम् ।
इन्द्रबीजं ततः पश्चात् महामायां समुद्धरेत् ॥”
इति तृतीयम् । इयं मधुमती ॥ * ॥
“शिवबीजं तथा कामं इन्द्रं देवीं नियोजयेत् ।
महामायां ततः पश्चात् शक्तिकूटं समुद्धरेत् ॥”
देवीं सकारम् ।

“वाग्भवं प्रथमं कूटं शक्तिकूटं पञ्चमम् ।
मध्यकूटत्रयं देवि ! कामराजं मनोहरम् ।
कथिता पञ्चमी विद्या त्रैलोक्यसुभगोदया ॥” * ॥
इति उवाच ।

“इष्टुं देवि ! महाभागे शक्तिकूटं सुदुर्लभम् ।
वाग्भवं प्रथमं कूटं कामराजं त्रिकूटकम् ॥
शक्तिकूटं प्रवक्ष्यामि तव स्नेहात् विशेषतः ।
जीवप्राणौ महादेवि ! मादनं तदनन्तरम् ॥
इन्द्रबीजं ततः पश्चात् सुवनेश्री तु पञ्चमम् ॥”
जीवः सकारः । प्राणो हकारः । इति वा शक्ति-
कूटम् ॥ * ॥

“अथवा देवदेवेशि ! सौभाग्यायाश्च वाग्भवम् ।
कूटत्रयं कामराजं शक्तिबीजं पूर्ववत् ।
एषा शाक्ता महादेवि ! पञ्चमी परमेश्वरी ॥”
अस्या वाग्भवं कूटं हित्वा सौभाग्यायाः प्रथम-
कूटं वाग्भवं कूटमित्यर्थः । कामराजकूटत्रयं
पञ्चम्या एव ।

“वामनेत्रादिकूटं वा भगादिकूटमेव वा ।
अरिहा सिद्धिदा विद्या सर्वदोषविवर्जिता ॥”
भग एकारः । एतेनारुधा पञ्चमी वाग्भवशक्ति-
कूटभेदेन ॥ * ॥ यान्ति ।

“ह्रिविधा पञ्चमी विद्या पञ्चपञ्चाचारी परा ।
मध्ये षड्चरी चैव शक्तिश्च चतुरचरी ॥”
यद्विंशति कामराजविद्याया मध्यकूटमित्यर्थः ।
शक्तिरिति कामराजस्य शक्तिकूटमित्यर्थः ।

एषा चतुर्धा वाग्भवकूटभेदात् । एतयोः काम-
राजस्य तृतीयकूटं तत्रैव ॥ * ॥

“कामबीजं महेष्टानि ! शिवबीजं ततः परम् ।
तदघो हंसबीजं इन्द्रबीजं विपिन्तयेत् ॥
महामायां ततः पश्चात् कूटं परमदुर्लभम् ॥”
एषा पूर्ववदरुधा । अन्त्या चतुर्धा ॥ * ॥
तथा तच्चबोधे ।

“कामाकाशपरा शक्रं संस्थानकृतस्वरूपिणौ ॥”
परा सकारः । संस्थानकृतस्वरूपिणौ महामाया ॥ * ॥
तथा च तन्त्रे ।

“कामबीजं महेष्टानि ! शम्भुबीजं ततः परम् ।
तदघञ्जन्मबीजं पृथ्वीबीजं ततो लिखेत् ।
तदन्ते च महामाया कूटं परमदुर्लभम् ॥”
एषा पूर्ववदरुधा । अन्त्या चतुर्धा । तेन षट्-
त्रिंशद्रूपिणी पञ्चमी ॥ * ॥ हंसमाहेश्वरे ।

“वामनेत्ररविद्यायाः कूटं वाग्भवसुतमम् ।
एकारादि वाग्भवसुतं कूटं वाग्भवसुतमम् ॥
एकारादि वाग्भवसुतं सौभाग्यायाश्च वाग्भवम् ।
एषा च पञ्चमी विद्या त्रैलोक्यवशकारिणी ॥” * ॥
श्रीक्रमे ।

“एतासां चैव विद्यानां प्राणं श्शु वरानने ! ।
रमां मायां हंसबीजं वाग्भवाद्ये नियोजयेत् ॥
शक्त्यान्ते तु महादेवि ! हंसं मायां रमां तथा ।
रभिर्युक्तेन देवेशि ! विद्यावपनमाचरेत् ॥”
जपश्च सप्तवारमेव दीप्यां तथा दर्शनात् ।
एतासां पूर्वोक्तश्रीक्रमोक्तविद्यानाम् ॥ * ॥

पञ्चम्यान्तु विशेषो यथा ।

“रमां मायां हंसबीजं वाग्भवाद्ये नियोजयेत् ।
शक्त्यान्ते तु महेष्टानि ! हंसं मायां रमां तथा ॥
कामराजत्रये देवि ! ककारं शक्रसंयुतम् ।
मायाविन्दोश्चरयुतं सूर्यकोटिसप्तप्रभम् ॥
प्रथमं कामकूटस्य षाद्ये नियोजयेद्दिम् ॥
वानं वह्निसमायुक्तं वामनेत्रविभूषितम् ॥
नादविन्दुसमायुक्तं त्रियो बीजमुदाहृतम् ।
द्वितीयं कामबीजं जपेदङ्का च सुन्दरि ! ।
गगनं वह्निसंयुक्तं वामनेत्रविभूषितम् ।
नादविन्दुसमायुक्तं मायावीजं प्रकीर्तितम् ॥
मधुमतीं जपेद्यापि सर्वकामफलप्रदाम् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ * ॥ रागिणीविशेषः । सा
च वसन्तरागस्य प्रिया । यथा,—

“वसन्ती पञ्चमी दौली वधारी रूपमञ्जरी ।
रागिण्य ऋतुराजस्य वसन्तस्य प्रिया इमाः ॥”

अस्या ध्यानं यथा,—

“सङ्गीतगोष्ठीषु गरिष्ठभावं
समाश्रिता गायननम्पदायैः ।
खन्दाङ्गिणी नूपुरपादपद्मा
सा पञ्चमी पञ्चमवेद्वेत्ती ॥”

इति सङ्गीतदर्पणः ।

(नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ६।६।२६।

“वरां वीरकराक्षपि पञ्चमीसमृद्धादीम् ॥”)
पञ्चमीव्रतं, स्त्री, (पञ्चम्यां माघशुक्लपञ्चमीमारभ्य
षड्वर्षं यावत् प्रतिमासीयशुक्लपञ्चम्यां स्त्रिया

कर्त्तव्यं व्रतम् नियमविशेषः ।) माघशुक्लपञ्चमी-
मारभ्य षड्वर्षपर्यन्तं प्रतिमासीयशुक्लपञ्चम्यां
स्त्रीकर्त्तव्यनियमविशेषः । तत्प्रयोगो यथा, तत्रादौ
कृतमित्यक्रिया यजमाना कुशष्टस्ताचस्य स्वस्ति-
वाचनपूर्वकं सङ्कल्पं कुर्यात् । विष्णुर्गमोऽथ माघे
मासि शुक्ले पक्षे पञ्चम्यां तिथौ असुक्तगोत्रा श्री-
असुक्ती पुत्रपौत्राद्यगवच्छिन्नसन्ततिमहदैश्वर्य-
सौभाग्यारोग्यसौन्दर्यावैधयप्राप्तिपूर्वकविष्णुजी-
कप्राप्तिकामा अद्यारभ्य षड्वर्षपर्यन्तं प्रतिमा-
सीयशुक्लपञ्चम्यां गणपत्यादिना नादेवतासलङ्घ्यो-
कवासुदेवपूजापूर्वकमविष्णुपुराणोक्तकथाश्रवण-
रूपषट्पञ्चमीव्रतमहं करिष्ये । इति सङ्कल्पा-
स्तुतं पाठयेत् । ततः सामान्यार्घ्यादि व्यासगुह्य-
श्रुतशुद्धिमाहकाव्यासकराज्ञ्यासान् कृत्वा गये-
शादीन् संपूज्य लक्ष्मीं नारायणश्च उपाश्रित्य
पूजयेत् । ततो भोक्तृत्वार्गं कृत्वा प्रथमेत् ॥ * ॥
अथ कथा ।

“श्रेष्ठश्रम्यासमासीनं लक्ष्मीव्रतपदाख्यम् ।
योगनिद्रान्वितं हृष्टं नारदः परिपृच्छति ॥
केनोपायेन भगवन्मारी दुःखं न विन्दति ।
सौभाग्यारोग्यसौन्दर्यपुत्रपौत्रादिकं लभेत् ॥
इत्युक्तो माघवक्त्रे लक्ष्मीसुखनिरीक्षणम् ।
इङ्गिताकारतत्त्वज्ञां पद्मा पद्माचवक्षभा ।
वल्लभाज्ञां पुरस्कृत्य प्रीता वपनममवीत् ॥
श्रीरुवाच ।

षट्पञ्चमीव्रतं सत्यक् श्रूयतां पापनाशनम् ।
सौभाग्यारोग्यसौन्दर्यपुत्रपौत्रघनप्रदम् ॥
माघे मासि सति पक्षे पञ्चमी या शुभा भवेत् ।
तस्यामारभ्य कर्त्तव्यं षड्वर्षं व्रतस्तुतमम् ॥
प्रतिमासि च पञ्चम्यां लक्ष्मीं संपूज्य केशवम् ।
पूजयेद्भक्त्युत्पाद्यैर्नैवेदैश्च पृथग्विधैः ॥
कुल्याहोमश्च विधिवत् गणेशस्य ग्रहस्य च ।
विष्णोर्लक्ष्म्याश्च वाग्देव्या दुर्गाया विभवकृता ॥
अन्येषां यथाशक्ति तिलाप्ययवधान्यकैः ।
ततोऽग्नीयादलवणमादौ नवत्वारुदयम् ॥
तृतीये च चतुर्थे च हविष्यान्नश्च भोजयेत् ।
पञ्चमे फलमन्नीयात् षष्ठे कुल्याङ्गुलीयम् ।
षष्ठे प्रतिष्ठा कर्त्तव्या भोजयद्वा दश द्विजान् ॥
तत्र योऽश्वदानानि दैवमङ्गलीमलङ्कृतान् ।
दक्षिणमहितां दद्यात्ताचायाय सुनीश्वर ॥
ततः षड्वर्षकं दद्यात् नञ्जालकारभूषितम् ।
काश्चनप्रतिमायुगलक्ष्मीनारायणान्वितम् ॥
विधिनानेन या कुल्यान् पञ्चमीव्रतसुखमम् ।
नवव्रंस्तु समुत्तुह्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
एतत्ते कथितं विप्र ! सत्यलोके प्रकाशितम् ।
शोकसन्तापदानिश्च उपादर्य न जायते ॥
धर्मो यश्चस्यमायुष्यमैश्वर्यं चापि वर्धयेत् ।
याश्च कुर्वन्ति भूलोके तासां नञ् न सुखावयम् ॥
श्रीरुवाच ।

इष्टुं नमं सुनिश्चेष्ट ! देशा वत् कथितं सवि ।
तदनुष्ठानमन्वेत्तु प्रतिष्ठा च द्विजोत्तम ! ॥
या करोति व्रतं साध्वी सर्वकामफलं लभेत् ।

तस्याः श्रीनिखला मेहे नयं नयं हि नारद ! ।
यथेन्द्राग्नी मथेन्द्रस्य तथोत्तमोपतेर्यथा ।
शुद्धस्य यथा गौरी सापि भर्तुर्भवेत्तथा ।
या पञ्चमीव्रतं कुर्वन्तु चा भवेत् पतिव्रता ।
यथोत्तमविधिना या तु कुर्वन्तु व्रतसुतसम् ।
पुण्यपौतघनेश्वर्यं पञ्चमीकरणादपि ।
एतत्ते जपितं सर्वं तत्तं कमललोचन ! ॥

नारद उवाच ।

केनापि कथितं पूर्वं ज्ञातं केनापि वा पुनः ।
प्राप्तं कुत्र त्वया देवि ! श्रोतुमिच्छामि तद्दद ।
श्रीरवाच ।

माघे मासि सिते पथे पञ्चम्याश्च महासुते ! ।
निशावसानसमये चन्द्रभागां महानदीम् ।
हृष्यन्तः समाकीर्णं नतिनीपुतिगोष्पलाम् ।
तत्र गौरीं शशीं मेघा सावित्रीं चोर्वशीं परां ।
नारायणं समारोप्य कुर्वन्ति व्रतसुतसम् ।
कान्यव्रतमिदं पञ्च ! लभते फलसुतसम् ।
हृष्यन्तीष तां वीर्य प्रोवाच कमलालया ।
पुण्यस्य देहि मे धूपं दीपं नैवेद्यफलकम् ।
मया तव प्रसादेन क्रियते व्रतसुतसम् ।
ततस्तार्त्तां पत्नैः पुण्यैर्नैवेद्यैश्च व्रतं ज्ञातम् ।
ततस्तार्त्तां प्रसादेन पद्मभाषं जगार्दन ! ।
तपि देव जगन्नाथ ! नरनारीगणैश्च ।
भक्त्या मया ते कथितं सर्वलोके प्रकाशितम् ।
या करोति व्रतं श्रितुं यथाविधिविधानतः ।
इह लोके सुखं सुखा नारायणपुरं व्रजेत् ।
शुक्ला व्रतस्य साक्षात्कृतं व्रतमेतत् चरन्ति याः ।
न क्रिषिदुष्कृतं लोके तासां सत्यं वदाम्यहम् ।
हरन्ति तासां पापानि यास्य ह्यन्यदर्थनिष्ठम् ।
नारायणं नमस्कृत्य प्रपूज्य च विसर्जयेत् ॥”

इति भविष्यपुराणोक्ता षट्पञ्चमीव्रतकथा समाप्ता ॥

इत्युक्तः, पुं (पञ्चं वित्तुं सुखं यस्य कः) सिंहः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (पञ्च मुखानि यस्य सः) ।
शिरः । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य नामवर्णादि
यथा, देवीपुराणे ।
“शिवस्तत्र स्थितः काशान् सर्वपापहरः शुभः ।
य तु पद्मसुतः स्यात्तो लोके सर्वार्थसाधकः ।
पद्मसुतस्योक्तो यन्मातेन पञ्चसुतः स्मृतः ।
पत्निते तु सुखे लब्धो वामदेवलोचनरे ।
पूर्वं तत्पुरुषं विद्यादपोरुशपि दक्षिणे ।
द्वैतायः पञ्चमी मध्ये सर्वेषां सुतपरि स्थितः ।
इति पञ्च सुखा पत्नः ! पापघ्ना यदनाशनाः ।
गन्धोपातं भवेत्तुल्यं वामदेवस्य पीतकम् ।
रत्नसुन्दरस्यो ज्योतिषोरः हस्तः स खलु च
द्वैतायः पश्चिमलोकां सर्वपदसन्निवितः ।
कान्तः कामरूपी स्यात् शानाधारः शिवानन्दः ।
(रत्नाश्रयिणीः । पञ्च धारयन्तः शुभं भवति ।
यत् सुतानि पञ्च इति निम्नरे कायसिद्धयम् ।
नया, राजावर्णे ॥ १११२२१ ॥ [ततः ।
“तल पञ्चपावर्णां स्त्रीणां श्रितात् पञ्चसुखात्
शिरसु नमोनामान् कुर्वन्तः सर्वार्थसुखम् ॥”

पञ्चसुखी, स्त्री. (पञ्चसुखानीव सन्त्यस्याः) वासकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ जवापुष्पविशेषश्च ॥ (पञ्च
विस्मृतं सुखमस्याः । सिंहस्त्री ॥ रुष्टिकाले पञ्च-
महाभूतान्येव पञ्चसुखानीव यस्याः शक्ते-
रित्यर्थः । शिवपत्नी । इति शब्दानुधिः ॥)

पञ्चमुद्रा, स्त्री. (पञ्चविधा मुद्रा) । पूजायां कर्तव्या
पञ्चप्रकारमुद्रा । तस्या अनुष्ठानं यथा,—
“सम्यक् प्रपूरितः पुण्यैः कराम्यां कल्पितोऽङ्गुलिः ।
यावाहनी नमाग्याता मुद्रा देशिकसत्तमैः ॥१॥
अधोमुखी विवर्धेत् स्यात् स्थापनी मुद्रिका
भवेत् ॥२॥

उच्छ्रिताङ्गुलमुद्रा न संयोगात् समिधापनी ॥३॥
अन्तःप्रवेशिताङ्गुला नैव सम्बोधनी मता । ४ ।
उत्तानमुद्रियुगला संमुखी करणी मता ॥५॥
इति पूजाप्रदीपः ॥

पञ्चमूलं, स्त्री. (पञ्चविधं मूलम् ।) गवाजामेधी-
महिषीगर्हभीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पञ्चमूलं, स्त्री. (पञ्चप्रकारं पञ्चगुणितं वा मूलम् ।)

स्नानाम्स्थानपाचनम् । तत् त्रिविधं दृष्टुं स्वल्पं
लग्नायश्च । आद्यं यथा,—
“वित्त्वय्योणाकगाम्भारीपाटला गन्धकारिका ।
कसवातहरं श्रेष्ठं पञ्चमूलमिदं महत् ॥”

द्वितीयं यथा,—
“शालपर्णीं दृष्टिपर्णीं दृष्टनीं द्वयगोक्षुरम् ।
वानपिप्तहरं दृष्ट्यं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥”

तृतीयं यथा,—
“कुशः काशः शरीरं दर्भ इत्युच्येति त्रयोद्वयः ।”
इति चक्रपाणिदत्तः ॥

अपि च ।
“वित्त्वानिमन्त्रय्योणाककाशमर्थः पाटला तथा ।
ज्यैष्ठं दृष्टुं पञ्चमूलं पञ्चमूलमिति स्मृतम् ॥
शरीरदर्भकाशानां नलस्य मूलमेव च ।
सौम्यसुखरक्षकश्चैव लग्नाय पञ्चमूलकम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥
(पञ्चानां मूलानां समाहारः । इति विग्रहे
मूलपञ्चकम् ॥)

पञ्चमूली, स्त्री. (पञ्चानां मूलानां समाहारः ।
“द्विगीः” ४ । १ । २१ । इति डीप् ।) सत्य-
पञ्चमूलपाचनम् । यथा,—
“शालपर्णीं दृष्टिपर्णीं दृष्टनीं कण्टकारिका ।
तथा गोक्षुरकश्चैव पञ्चमूली कनीयसा ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥
पञ्चयज्ञाः, पुं. (पञ्चविधा यज्ञाः ।) गृहस्थकर्तव्य-
पञ्चप्रकारयज्ञविशेषाः । यथा,—
“द्रव्ययज्ञो न्यययज्ञश्च दैवययज्ञश्च सत्तमः ।
पितृयज्ञो भूतययज्ञः पञ्चयज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥”

इति पाश्चि क्रियायोगवारे १६ अध्यायः ॥
मूदमविलयः,—
“नमस्कृत्यैव मनेन पञ्चयज्ञात् शपयेत् ॥”
इति तिप्पादितम् ॥

अस्य विवरणं दशमस्कान्धे प्रथमम् ।
पञ्चयज्ञः, पुं. (पञ्चगुणितानि रक्षणा इव कष्ट-

कानि यास्यन् ।) पञ्चपौडुष्ट्यः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पञ्चरत्नं, स्त्री. पञ्चानां रत्नानां समाहारः । (यथा
पञ्चविधं पञ्चगुणितं वा रत्नम् ।) तद्वया,
कनकम् १ हीरकम् २ नीलमणिः ३ पद्मरागः ४
मुक्ता ५ । यथा,—

“कनकं हीरकं नीलं पद्मरागश्च मौक्तिकम् ।
पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तं पञ्चभिः पूर्वदर्शितभिः ॥
रत्नानां साष्टभावे तु स्वर्गं कर्षाहमेव वा ।
सुवर्णस्याप्यभावे तु व्याघ्रं ज्ञेयं विषयलैः ॥”

इति हेमाद्रिः ॥
कनकरत्नतत्प्रवालमौक्तिकराजपट्टात्मकमिति
गौडाः ॥

पञ्चरसा, स्त्री. (पञ्चः वित्तीर्णो रसोऽस्याम् ।)
व्यामलकी । इति क्षारावली शब्दमाला च ॥
पञ्चरात्रं, स्त्री. (पञ्चविधानि रात्राणि ज्ञानानि
यत्र । समासे अच् ।) ग्रन्थविशेषः ।

यथा,—
“रात्रश्च ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्मृतम् ।
तेनेदं पञ्चरात्रश्च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
प्रथमं सात्त्विकं ज्ञानं द्वितीयं तु तदेव च ।
तृतीयं राजनिकं भक्तस्तत्राभिवाञ्छति ॥
पञ्चमं तामसं ज्ञानं विद्वान्स्तत्राभिवाञ्छति ॥
ज्ञानं पञ्चविधं प्रोक्तं पञ्चरात्रं विदुर्विधाः ॥”

ततः सप्तविधं यथा,—
“पञ्चरात्रं सप्तविः ज्ञानिनां ज्ञानदं परम् ।
ब्राह्मं शैवश्च कौमरं वाशिष्ठं कापिलं परम् ॥
गौतमीयं नारदीयमिदं सप्तविधं स्मृतम् ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे प्रथमरात्रम् ॥
अपि च ।
“पञ्चकं पञ्चरात्राणां लग्नामाह्वानपूर्वकम् ।
वाशिष्ठं नारदीयञ्च कापिलं गौतमीयकम् ।
परं मदनकुमारीयं पञ्चरात्रञ्च पञ्चकम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३२ अध्यायः ॥
गन्तवितरिक्तानि हयश्रीर्यष्टपुष्पादिपञ्चरात्राणि-
नन्ति ॥ (पञ्चानां रात्रीणां समाहारः ।) पञ्च
निज्ञाः । यथाह चक्रपाणिदत्तः ।

“त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमपि वा ।
लङ्घनं सन्निपातेषु कुर्व्यादारीग्यदर्शनात् ॥”

पञ्चनक्षत्रं, स्त्री. (सर्गादि पञ्चविधानि लक्षणानि
यत्र ।) पुराणम् । यथा,—
“सर्गश्च प्रतिनर्गश्च पञ्चो मन्वन्तराणि च ।
पञ्चादुचरितञ्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥”

इत्यमरभरतौ ॥
(पञ्चानां लक्षणानां समाहारः । इति विग्रहे
पञ्चलक्षणानि ।)

पञ्चलक्षणं, स्त्री. पञ्चानां लक्षणानां समाहारः
(पञ्चगुणितं लक्षणमिति ज्ञेयम् ।) तद्वया,—
काप्यम् । शैल्यम् । मासुद्रम् । विद्रुम् ।
सौवर्ण्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चलाङ्गुलं, स्त्री. (सुतादिभिर्भूतितदङ्गुल-
पञ्चलाङ्गुलं, स्त्री. (सुतादिभिर्भूतितदङ्गुल-

युक्तानि सारदारुनिर्मितानि पञ्च लाङ्गलकानि
यस्मिन् ।) महादानभेदः । यथा,—

“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
पञ्चलाङ्गलकं नाम महापातकनाशनमम् ॥
पुण्यां तिथिं समासाद्य युगादिग्रहणादिकम् ।
भूमिदानं ततो दद्यात् पञ्चलाङ्गलकान्वितम् ॥
कर्षटं खेटकश्चापि यामं वा शस्यशालिनम् ।
निवर्त्तनशतं वापि तद्वत् वापि शक्तितः ॥
सारदारुमयान् कृत्वा हलान् पञ्च विषच्छयः ।
सर्वोपकरणैर्युक्तानन्यान् पञ्च च काश्चनान् ॥
वृषलक्षयं युक्तान् दशैव तु धुरन्धरान् ।
सुवर्णशृङ्गाभरणान् सुक्तालाङ्गलभूषितान् ॥
रौप्यपादाग्रतिलकान् रत्नकौशेयभूषणान् ।
स्रग्दामचन्दनयुतान् शालायामधवासयेत् ॥
पर्जन्यादित्यग्नेभ्यः पायसं निर्वपेत् चरुम् ।
एकस्मिन्नेव कुण्डे तु गुरुर्यस्मिन्निवेदयेत् ॥
पालाशाः समिधस्तद्वद्वान्यं कृष्णतिलांस्तथा ।
तुलापुरुषवत् कुर्यात् लोकेशावाहनं बुधः ॥
सतो मङ्गलशब्देन युक्तमात्याम्बरो बुधः ।
आहूय द्विजदाम्पत्यं हेमस्तत्राङ्गरीयकैः ॥
कौशेयवल्कलकैर्मणिभिश्चापि पूजयेत् ।
शय्यां सोपस्करां तद्वहेतुमेकां पर्याखिनीम् ॥
तथाष्टादश धान्यानि समन्तादधिवासयेत् ।
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
इममुच्चारयेन्मन्त्रमथ सर्वं निवेदयेत् ।
यस्माद्देवगणाः सर्वे स्थावराणि चराणि च ॥
धुरन्धराङ्गे तिष्ठन्ति तस्माद्वक्तिः शिवेऽस्तु मे ।
यस्माच्च भूमिदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
दानान्यन्यानि मे भक्तिर्धर्म एव ददा भवेत् ।
दण्डन सप्तहस्तेन त्रिंशद्दण्डान्निवर्त्तनम् ॥
त्रिभागहीनं गोचर्ममानमाह प्रजापतिः ।
मानेनानेन यो दद्यात् निवर्त्तनशतं बुधः ॥
विधिनानेन तस्याश्च क्षीयते पापसंहतिः ।
तद्वत्समया दद्यादपि गोचर्ममात्रकम् ।
भवनस्थानमात्रं वा शोऽपि पापैः प्रसूयते ॥
यावन्ति लाङ्गलकमार्गमुखानि भूमे-
स्तासां प्रतिद्विचतुरङ्गजरोमकाणि ।
तावन्ति शृङ्गरपुरे वर्षाणि तिष्ठे-
द्भूमिप्रदानमथ यः कुरुते मनुष्यः ॥
गन्धर्वकिन्नरसुरासुरसिद्धसंचै-
राधूतचामरसुपेय महाद्विमानम् ।
सन्पूज्यते पितृपितामहवन्पुत्रकः ॥
शम्भोः पुरं व्रजति चामरनायकः सन् ॥
इन्द्रत्वमप्यधिगतं क्षयमभ्युपैति
गोभूमिलाङ्गलधुरन्धरसंप्रदानात् ।
तस्मादपौषपटलक्षयकारिभूमे-
र्दानं विधेयमिति भूतिभवाभावात् ॥”

इति मातृस्थे २५.७ अध्यायः ॥

पञ्चलोचं, स्त्री, (पञ्चं विस्तीर्णं लोचम् ।) सौराष्ट्रक-
लोचन् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पञ्चगुणितं लोचम् ।
सुवर्णरत्नततान्त्रिकीसकराणि ॥)

पञ्चलोचकं, स्त्री, पञ्चानां लोचकानां धातूनां समा-

हारः । तद्यथा । सुवर्णरत्नततान्त्रिकीसकराणि ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चवक्त्रः, पुं, (पञ्च वक्त्राणि यस्य ।) शिवः । (“विश्वादां
विश्ववीजं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥”
इति शिवध्यानम् ॥)

अस्य मन्त्रा यथा,—

“समस्तानां खराणान्नुदीर्घाः श्रेष्ठाः सविन्दुकाः ।
ऋतुकान्याः सार्द्धं चन्द्रा उपान्ते नाभिसंहिताः ॥
एभिः पञ्चाक्षरैर्मन्त्रं पञ्चवक्त्रस्य कीर्तितम् ।
क्रमात् सम्मदसन्दोहमादगौरवसंज्ञकाः ॥
प्रासादन्तु भवेत् श्रेष्ठं पञ्चमन्त्राः प्रकीर्त्तिताः ।
एकैकेन तथैवैकं वक्त्रं मन्त्रेण पूजयेत् ॥
एकं ससुदितं कृत्वा पञ्चभिर्वा प्रपूजयेत् ।
प्रासादेनाथवा पञ्चवक्त्रं देवं प्रपूजयेत् ॥
सम्मदादिषु मन्त्रेषु प्रासादन्तु प्रशस्यते ।
शम्भोः प्रासादेनैव यस्माद्वृत्तस्तु मन्त्रकः ॥
तेन प्रासादसंज्ञोऽयं कथ्यते सुनिपुणैः ।
तस्मात् सर्वेषु मन्त्रेषु प्रासादः प्रीतिदः प्रभोः ॥
आमोदकारकः शम्भोर्मन्त्रः सम्मद उच्यते ।
मनःप्रपूरणश्चापि सन्दोहः परिकीर्त्तितः ॥
आकर्षको भवेन्मादो गुरुत्वाज्जौरवाक्यः ।
एतद्व्यास्तं समस्तं च मन्त्रं शम्भोः प्रकीर्त्तितम् ॥
पञ्चाक्षरं यन्मन्त्रं पञ्चवक्त्रस्य कीर्त्तितम् ।
स्वयन्तेनैव मन्त्रेण आराधयतमीश्वरम् ॥ * ॥
धानं च शृणु वक्ष्यामि सग्यवेतालभरवौ ।
पञ्चवक्त्रं महाकायं जटाजूटविभूषितम् ॥
चारुचन्द्रकलायुक्तं नृद्धिं यालौघसंगतम् ।
बाहुभिर्दशभिर्भुक्तं व्याघ्रचर्ममाश्रितम् ॥
कालकूटधरं कण्ठे नागहारोपशोभितम् ।
कोटीरवन्धनं बाहुभूषणं च भुजङ्गमाः ॥
विभूतिं सर्वगात्रेषु ध्योतृत्वापितस्त्रोचिषम् ।
भूतिर्लक्षणसर्वाङ्गमेकैकत्र त्रिभिस्त्रिभिः ॥
नेत्रैस्तु पद्मदशभिर्व्योतिषाद्विर्विभूषितम् ।
वृषभोपरि संस्थानु गजकृत्तिपरिच्छदम् ॥
सद्योजातं वामदेवमघोरं च ततः परम् ।
तत्पुरुषं यथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्त्तितम् ॥
सद्योजातं भवेद्वक्त्रं शुद्धस्फटिकसन्निभम् ।
पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम् ॥
नीलवर्णमघोरं च दंष्ट्राभीतिविवर्द्धनम् ।
रक्तं तत्पुरुषं देवं दिग्भक्तिं मनोहरम् ॥
श्यामलं च तथेशानं मन्त्रदेवं शिवात्मकम् ।
चिन्तयेत् पश्चिमे त्वादां द्वितीयं च तथोत्तरे ॥
अथोत्तरे दक्षिणे देवं पूर्वे तत्पुरुषं तथा ।
इष्टानां मध्यतो ध्येयं चिन्तयेद्भक्तितत्परः ॥
शक्तित्रिशूलवद्वाङ्मरदाभयदं शिवम् ।
दक्षिणेऽप्ययं हस्तेषु वामेऽप्ययं ततः शृणु ॥
अथोत्तरे वीजपूरं भुजगं हसन्तुपलम् ।
अथैश्वर्यसमायुक्तं ध्यायेत्तु हृत्तं शिवम् ॥”

इति कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥ * ॥

पञ्चसुखद्राक्षः । यथा स्फाट्ये,—

“पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नाम नामतः ।
अगम्यागमनाच्चैव अभ्यस्य च भजमान् ।

सुयते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥

(पञ्चं विस्तृतं वक्त्रं वदनं यस्य । इति विग्रहं
सिंहः ॥)

पञ्चवटः, पुं, (पञ्चो विस्तीर्णो वटः ।) उरस्कटः ।
तत्पण्यायः । जोटिङ्गः २ महावती ३ बाल
यज्ञोपवीतकम् ४ । इति त्रिकारशेषः ॥ (पञ्च-
संख्याका वटा अश्वत्थविल्ववटधात्रा श्लोक-
रूपा वृक्षा यस्मिन् । पञ्चवटीवनम् । यथा
रामायणे । १ । ३ । १३ ।

“समागमं विराधेन वासं पञ्चवटे तथा ॥”)

पञ्चवटी, स्त्री, (पञ्चानां वटानां समाहारः ।
तद्विधार्थेति तत्पुरुषः संख्यापूर्वोद्दिगुरिति
द्विगुचञ्चायां “द्विगोः” । ४ । १ । २९ । इति ङीष् ।
द्विगुरेकवचनमिति एकवचनम् ।) पञ्चप्रकार-
वृक्षविशेषः । यथा,—

“अश्वत्थविल्ववृक्षश्च वटधात्रीयश्लोककम् ।

वटीपञ्चकमित्युक्तं स्थापयेत् पञ्चदिक्षु च ॥

अश्वत्थं स्थापयेत् प्राचि विल्वमुत्तरभागतः ।

वटं पश्चिमभागे तु धात्रीं दक्षिणतस्तथा ॥

अश्लोकं वद्विदिकृत्वाप्यं तपस्यार्थं सुरेश्वरि ।

मध्मे वेदीं चतुर्हस्तां सुन्दरीं सुमनोहराम् ॥

प्रतिष्ठां कारयेत्तस्याः पञ्चवर्षोत्तरं शिवे ।।

अगन्तफलदात्री सा तपस्याफलदायिनी ॥ * ॥

इयं पञ्चवटी प्रोक्ता वृष्टतृपञ्चवटीं शृणु ।

विल्ववृक्षं मध्यभागे चतुर्दिक्षु चतुर्थ्यम् ॥

वटवृक्षं चतुष्कोणे वेदसंख्यं प्ररोपयेत् ।

अश्लोकं वर्तुलाकारं पञ्चविंशतिरस्मितम् ॥

द्विविद्विचामलकीश्चैव एकैकं परमेश्वरि ।

अश्वत्थश्च चतुर्दिक्षु वृष्टतृपञ्चवटी भवेत् ॥

यः करोति महेष्टानि साक्षादिन्द्रसमी भवेत् ।

इह लोके मन्त्रसिद्धिः परे च परमा गतिः ॥”

इति हेमाद्रियव्रतखण्डवृत्तस्कन्दपुराणवचनानि ॥

(स्वनामख्यातः प्रदेशविशेषः । यथा, रामायणे ।

१ । १ । ४५ ।

“दंष्ट्रः पञ्चवटीनाम तत्र वासं स कल्पयन् ॥”)

पञ्चवक्त्रलं, स्त्री, (पञ्चानां वक्त्रलानां समा-

हारः ।) वक्त्रलपञ्चकम् । यथा,—

“न्ययोधोऽम्बराश्वत्थप्रचपिप्यलपीतनाः ।

सर्वैरेकत्र संयुक्ताः पञ्चवक्त्रलसूयते ॥”

अपि च ।

“न्ययोधोऽम्बराश्वत्थप्रचपिप्यलपीतनाः ।

चीरिवृक्षाश्च पञ्चैषां वक्त्रलं पञ्चवक्त्रलम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अस्य गुणाः ।

“पञ्चेति चीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक् पञ्चलवदम् ।

त्वक्पञ्चकं चिमं यादृि प्रगुशीधविर्गुणितम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चवाणः, पुं, (पञ्च वाणाः शरा यस्य मः ।)

कामदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥ पञ्चानां वाणानां

समाहारो स्त्री । (कामस्य पञ्च वाणा यथा,—

“द्रवणं शोषयं वायं तापनं मोक्षनाभिधम् ।

“तिथिर्वारच नचनं योगः करणमेव च ।
पञ्चाङ्गस्य फलं शुक्लं गङ्गाक्षानफलं लभेत्” ॥
इति ज्योतिषम् ॥

पञ्चाङ्गः, पुं, (पञ्चाङ्गाणि यस्य ।) कमठः । इति
शब्दमाला ॥ अश्वविशेषः । तत्पर्यायः । पञ्च-
भद्रः २ पुण्यततुरङ्गमः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रणामविशेषः । यथा,—

“बाहुभ्याश्चैव जागृभ्यां शिरसा वक्षसा वृथा ।
पञ्चाङ्गोऽयं प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवराविमौ” ॥
इति तन्त्रसारः ॥

(राजनयः । यदुक्तम् ।

“सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः ।
विनिपातप्रतीकारः विद्विः पञ्चाङ्ग इष्यते ॥”)

पञ्चाङ्गगुप्तः, पुं, (पञ्चसंख्यकानि अङ्गानि गुप्तानि
यस्य ।) कच्छपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पञ्चाङ्गुलः, पुं, (पञ्च अङ्गुलय इव पञ्चाणि यस्य ।)
उरुद्वहः । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ । पञ्चा-
ङ्गुलपरिमाणयुक्ते चि ॥

पञ्चाङ्गुलिः, त्रि, पञ्चाङ्गुलयो यस्य चः । इति
याज्ञिकरणम् ॥

पञ्चाङ्गुली, स्त्री, तत्राङ्गुल्युपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पञ्चातपा, स्त्री, (पञ्चभिरग्निहोतैरातप्यते इति ।
आह + तप् + अच् । ततः टाप् ।) तपस्या-
विशेषः । यथा,—

“चर्या पञ्चातपाचिन्ता शास्त्रवी शास्त्रवो जपः ।
यज्ञियैर्दासभिः सुकृतेषु चतुष्कृतम् ॥
वह्निर्वैस्पापनं ग्रीष्मे तीर्त्वांशुस्तत्र पञ्चमः ।
हस्तान्तरे चतुर्वह्नीन् कृत्वा वैश्वानरेष्टिना ॥
तत्सध्यस्या ह्यर्थविम्बं वीचन्ती बहुलांशुका” ॥

इति कालिकापुराणे ४२ अध्यायः ॥

पञ्चाननः, पुं, (पञ्च आननानि यस्य ।)
शिवः । (पञ्च विलुप्तं आननं यस्य ।) सिंहः ।
इति मेदिनी ॥ अत्युयः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (ज्योतिषोक्तविंहराशिः । यथाह
स्तुतिः ।

“पञ्चाननगते भानौ पञ्चोदमयोरपि ।

चतुर्थासुदितचन्द्रो नक्षत्रतयः कदाचन” ॥

चन्द्राक्षविशेषः । तद्वारणे मङ्गलं भवति ॥

पञ्चासराः, स्त्री, (पञ्च अमराः । संज्ञात्वात्मै-
भारयः ।) गणप्रकारामरलतादि । यथा,—

“एका तु अमरा दूर्वा तस्या यज्ञि समानयेत् ।
अन्या तु विजया देवी चिह्निरूपा सरस्वती ॥
अन्या तु विष्णुपत्न्या शिवसन्तोषकारिणी ।
अन्या तु योगविद्वार्थे निर्गुण्यै चामरा लता ॥
अन्या तु कालतुलसी श्रीविष्णोः प्रियतोषिणी ।
एताः पञ्चासरा स्त्रिया योगसाधनकर्मणि” ॥

इति रुद्रयामलोत्तरखण्डे ३६ पटलः ॥

पञ्चान्तं, स्त्री, (पञ्चानामन्तानां समाहार
शर्करादुभयतदधिमधुघटितम् । यथा,—

“द्वयं सशर्करश्चैव घृतं दधि तथा मधु ।

पञ्चान्तमिदं प्रोक्तं विधेयं सर्वकर्मसु” ॥

गर्भवतीभ्यस्तद्वाप्त्य दिनं यथा,—

“रेवत्यन्वि पुनस्त्रेसुद्वयमन्तुलागुराधामधा—
हस्तास्तत्तरफल्गुनीषु भृगुजे जीवाकवारं तथा ।
लयर्चोऽपुशोभनेषु नियतं वन्यप्यरिक्तां तिथिं
देयं मासि च पञ्चमेषु करणे पञ्चान्तं योषि-
ताम्” ॥

इति ज्योतिषतन्त्रम् ॥

पञ्चान्तयोगः, पुं, (पञ्चानामन्तानां गुडुयादीनां
योगः ।) गुडुचीगोक्षुरसुशलीसुखिकाप्रताव-
रीणां संयोगः । यदुक्तं राजनिर्घण्टे ।

“गुडुची गोक्षुरश्चैव सुशली सुखिका तथा ।
प्रतावरीति पञ्चानां योगः पञ्चान्तताभिधः” ॥

पञ्चान्नायः, पुं, (पञ्चसंख्यकः आन्नायः ।) शिवस्य
पञ्चवक्त्रविनिर्गतस्तन्त्रशास्त्रविशेषः । यथा,—
“पूर्वान्नायः पूर्वंसुखः पश्चिमः पश्चिमासुखः ।
दक्षिणो दक्षिणस्तदुत्तरश्चोत्तरः परः ॥
निर्गुणं तथा चोर्द्धं सिद्धान्तागमरूपिणम् ।
जहान्नायपरिज्ञानं गाल्यस्य तपसः फलम्” ॥
अथ च ।

“पूर्वान्नायः शब्दरूपो दक्षिणः कर्णरूपकः ।

पश्चिमः प्रज्ञरूपः स्यादुत्तरश्चोत्तरस्तथा ॥

जहान्नायस्तत्त्वबोधः केवलशुभवात्मकः” ॥

इत्यादि । इति भैरवतन्त्रम् ॥

मम पञ्चमुखेभ्यश्च पञ्चान्नायाः समुद्भवाः” ॥

इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥ ३० ॥

“विभाष्य सुखपद्मं हि शिवस्य वरवर्णिनि ।
सद्योनातं वामदेवमघोरस्य ततः परम् ॥
तत्पुरुषं तद्येशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्तितम् ॥
सद्योनातस्य वै मुक्तं सुहृत्पटिकसन्निभम् ।
पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम् ॥
जघनवर्णमघोरस्य खमं भीमविवर्द्धनम् ।
दत्तं तत्पुरुषं देवि ! दिव्यमर्त्ति मनोहरम् ॥

स्यामलस्य तद्येशानं सर्वदेवप्रियात्मकम् ।

चिन्तयेत् पञ्चमे चादां द्वितीयस्य तयोत्तरे ॥

अघोरं दक्षिणे द्वेवं पूर्वं तत्पुरुषं तथा ।

ईशानं मध्यतो ज्ञेयं चिन्तयेद्भक्तितत्परः” ॥

इति निर्व्याख्यतन्त्रे ६ पटलः ॥ ३० ॥

अन्यत् षड्गान्नायशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चाम्रं, स्त्री, (अमन्ति रसानि प्राप्नुवन्तीति । अम-

गत्वादिभु + “अमित्त्योर्दोर्ध्वश्च” उणां २ । १६ ।

इति रक् दीर्घचोपधायाः इति आसा वृत्ताः ।

पञ्चानां आम्राणामन्वत्यादिदृष्ट्याणां समाहारः ।)

दृष्टविशेषाणां समाहारः । यथा,—

“अन्वत्यमेकं पिचुमर्द्धमेकं

न्ययोधमेकं दृष्ट पुण्यचातोः ।

दे दे तथा दाडिममातुलङ्गे

पञ्चाम्रवापी नरकं न याति” ॥

इति वराहपुराणम् ॥

अपि च ।

“अन्वत्य एकः पिचुमर्द्ध एकौ

द्वौ चम्पकौ त्रीणि च केशराणि ।

सप्ताय ताला नव नारिकेलाः

पञ्चाम्रोपी नरकं न याति” ॥

इति तिथितन्त्रम् ॥

पञ्चासं, स्त्री, (पञ्चानामस्यानां कोलादीनां यत्ना-
हारः ।) अन्तपञ्चकम् । यथा,—

“कोलदाडिमदृष्ट्यान्तैरन्वितसंयुतैः ।

चतुरन्तश्च पञ्चासं सातुलङ्गसमन्वितम्” ॥

इति शब्दचम्पिका ॥

पञ्चारी, स्त्री, (पञ्चपञ्चवैखान्त्यतीति । अ गतौ
“कर्मण्यण्” । ३ । २ । ११ । इति अण् । गौदादि-
त्वात् ङीष् ।) शारिष्ट्यङ्गा । इति शब्दमाला ॥
(पाषाण द्रव्य इति भाषा ॥)

पञ्चार्चिः, [च्] पुं, (पञ्च अर्चिणि यस्य चः ।) पुष्प-
मण्डः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पञ्चालः, पुं (पञ्चविल्लारवचने + “तल्लिविष्टिविष्टि-
न्विङ्कुलीति” उणां १ । ११७ । इति कालम् ।)

देशविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ तस्य व्युत्पत्ति-
र्यथा । “हृदयन्वाप्तुल्लङ्घयद्दृष्टिदुयवीतर-

काम्पित्वसंज्ञाः । पञ्चागातेर्वा विषयाणां रञ्च-
यायालमेते मत्पुत्रा इति पित्राभिहिता इति

पञ्चालाः” इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १६
अध्यायः ॥ (अस्य स्थितिनिर्णयः खल्लजन्मशास्त्रे

यथा,—

“क्षुरक्षेत्रात् पश्चिमेव तथाचोत्तरभागतः ।

इन्द्रप्रस्थान्नेष्ट्यानि ! दृश्योन्नतकक्षये ।

पञ्चालदेशो देवेशि ! सौन्दर्यगन्धभूषितः” ॥)

पञ्चालाः, पुं, (पञ्चालाः क्षत्रियास्तेषां निवासो-
जनपदः । निवासेऽण्यो जनपदे लुप् ।) नौदृ-
विशेषः । बहुवचनान्तोऽयम् । इति मेदिनी ॥

पञ्चालिका, स्त्री, (पञ्चभिर्वर्णैरलति इति । आ +
अल् भूषणे + अच् । टाप् खार्ये कान् इत्वच् ।)

पुत्तली । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पञ्चाली, स्त्री, (पञ्चभिर्वर्णैरलति । आ + अल् भूषणे
+ अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वज्रादिघट-

पुत्तिका । कानिर पुत्तुल इति भाषा ॥ गौत-

विशेषः । इति मेदिनी ॥ पौचाली इति भाषा ॥

(पञ्चारी रस्य लवे चिह्नम् ।) शारिष्ट्यङ्गा ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्रव्य इति भाषा ॥

पञ्चावटं, स्त्री, (पञ्च विल्लृतसुरःस्थलं आवटति
वेष्टते इति । आ + वट् + अच् ।) उरुद्वहम् ।

बालोपवीतम् । इति चारावली ॥ (पञ्चागां

वटानां वटादिदृष्ट्याणां समाहारः । निपा-

तनात् साधुः । पञ्चवटी । यथा, गोः रामा-

यणे । ३ । २० । ३८ ।

“विवेश पञ्चावटसुखमैवितम्

रिपून् दिव्यचुः शूलभानिवज्यभुक्” ॥)

पञ्चावस्थाः, पुं, (पञ्चसु भूतेषु अवस्था यस्य । तस्य
देहारम्भकखल्लकारणेषु लयत्वात्पात्यम् ॥

शब्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पञ्चावस्थायुक्ते चि ॥

पञ्चाशतु, त्रि, (पञ्चदशतः परिमाणमस्य ।)

“पङ्क्तिर्विंशतित्रिंशदिति” ५ । १ । ५६ । निपा-

तनात् साधुः ।) संख्याविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥

पञ्चाश इति भाषा ॥ (यथा, स्तुतिपञ्चाशति ॥ ५१ ।

“पञ्चाश्लिपिभिः पुरा भगवति । कथा यदङ्गी-
कृतं तत्राहं सफलोऽधुनापि विमतिस्तत्पादपद्म-
मूर्तेः ॥”)

पञ्चाश्लः, पुं, (पञ्च विकृतं आस्यं यस्य ।) विंशः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १० । (पञ्चानि अस्त्राणि
यस्य । शिवः ॥ पञ्चसुखविंशति, त्रि । यथा,
गोः रामायणे । ५ । ७४ । २३ ।

“लक्षितेयं विशालाक्षी भया शोकपरायणा ।
आदायेतां न जानीये पञ्चास्यामिव भोगि-
नीन् ॥”)

पञ्चीकरणं, स्त्री, पञ्चभूतानां भागविशेषेण मिश्री-
करणम् । यथा । “पञ्चीकरणं आकाशादि-
पञ्चस्वेकैकं द्विधा समं विभज्य तेषु दशसु
भागेषु मध्ये प्रायमिकान् पञ्चभागान् प्रत्येकं
चतुर्धा समं विभज्य तेषां चतुर्णां भागानां
स्वस्वद्वितीयांशभागं परित्यज्य भागान्तरेषु
संयोजनम् । तदुक्तम् ।

द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः ।
स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनान् पञ्च पञ्च ते ॥ इति ॥
अस्याप्रामाण्यं नाशङ्कनीयं चित्रतत्करणश्रुतेः
पञ्चीकरणस्याप्युपलक्षणार्थत्वात् । पञ्चानां पञ्चा-
त्मकत्वे समानेऽपि तेषु च वैशिष्ट्यात् तद्वादत्त-
त्वाद इति न्यायेन आकाशादिष्वपदेशः सम्भवति ।
तदानीमाकाशे शब्दोऽभिव्यज्यते । वायौ शब्द-
स्पर्शौ । अग्नौ शब्दस्पर्शरूपाणि । अक्षु शब्द-
स्पर्शरूपरसाः । पृथिव्यां शब्दस्पर्शरूपरस-
गन्धाश्च । एतेभ्यः पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यः
भूमिः स्वर्गः स्वर्गलक्षणः सत्यमित्येतन्नामकानासु-
पर्युपरि विद्यमानानां अतलवितलसुतलरवा-
तलतलातलमहातलमातलनामकानां अघोऽघो
विद्यमानानां लोकानां ब्रह्माण्डस्य तदन्तर्गत-
पञ्चभिर्भूतशरीरायामन्नपानादीनाञ्चोत्पत्ति-
र्भवति ॥” इति वेदान्तसारः । ३६-४२ ॥

पञ्चेन्द्रियं, स्त्री, पञ्चानां ज्ञानेन्द्रियाणां समाहारः ।
यथा । “त्रोन्नतद्नेत्ररसनशालं पञ्चेन्द्रियाणि
च ॥” इति शब्दचन्द्रिका ॥ पञ्चकर्मेन्द्रियश्च ॥
पञ्चेवः, पुं, (पञ्च इवो यस्य ।) कामदेवः । इति
हलायुधः ॥

पञ्चोपविषं, स्त्री, (पञ्चवर्णकं उपविषन् ।) उप-
विषपञ्चकम् । यथा, राजनिर्घण्टे ।

“क्षुत्तुकरवीरायि लाङ्गली विषसृष्टिका ।
एतान्युपविषाण्याहुः पञ्च माण्डिल्यशालिनः ॥”

पञ्चोद्गायः, पुं, (पञ्च उद्गायः ।) आहारपाचक-
शरीररूपपञ्चामयः । यथा, सारकौमुद्याम् ।
“मौमाण्डल्येयत्रायथाः पञ्चोद्गायः सनाभसाः ।

पञ्चाहारगुणान्खान्खान् पार्थिवदीन् पचन्त्यसु ।
पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषांशदेहगान् ॥”

पञ्जरं, स्त्री, (पञ्जरे रथ्यते उदरयन्मनेन । पञि-
रोधे + अरन् ।) कायास्थिरुद्धम् । शरीरास्थि-
पञ्जरम् । (यथा, पञ्चदशी । ६ । १७३ ।
“देहादिपञ्जरं यत्नं तदारोहोऽभिमानित्वा ।

विहितप्रतिविद्धेषु प्रवृत्तिर्भवत्येव ॥”

पञ्जरे रथ्यते पञ्चादिरच । पञ्चादवन्वयश्चम् ।
इत्यमरभरतौ । पिञ्जरा इति भाषा । तत्-
पण्यायः । शात्वारम् २ । इति षटाधरः ॥ (यथा,
हेः रामायणे । २ । ६५ । ५ ।

“तेन शब्देन विहगाः प्रतिबुद्धाश्च सखदुः ।
शास्त्रास्याः पञ्जरस्याश्च ये राजकुलगोचराः ॥”)

पञ्जरः, पुं, (पञ्जरे रथ्यते आत्मा यस्मिन् । पञि-
रोधे + अरन् ।) शरीरम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, हठयोगदीपिकायाम् । ४ । १८८ ।
“ह्वाप्रतिषहसाणि नाहोद्वाराणि पञ्जरे ।

सुपुष्पा श्राम्भो शक्तिः शेषास्त्रेव निरर्थकाः ॥”
“पञ्जरे पञ्जरवच्छिरास्थिभिर्वहे शरीरे ।” इति
तट्टीका ॥) देहास्थिरुद्धः । तत्पण्यायः ।

कङ्कालः २ देहवन्वास्थिः ३ । इति षटाधरः ॥
कलियुगम् । गवां नीराजनाविधिः । इति सार-
लताभिधानम् ॥

पञ्जराखेटः, पुं, (पञ्जरेखेव यन्त्रेण आखेटो ऋगया
यस्मात् ।) मत्स्यमारणोपाययन्त्रम् । योलो
इति भाषा । तत्पण्यायः । ऋवः २ पलवः ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ [राजनिर्घण्टः ॥

पञ्जलः, पुं, (पञ्ज + अलच् ।) कौलकन्दः । इति
पञ्जिः, स्त्री, (पञ्ज + इन् ।) सूत्रनालिका । इति
शब्दमाला । पाँडज इति भाषा । पञ्जिका च ॥

पञ्जिका, स्त्री, (पञ्जि + स्वार्थे कन् टाप् ।) तूलना-
लिका । इति हारावली ॥ पाँडज इति भाषा ॥
टीकाविशेषः । यथाह हेमचन्द्रः ।

“टीका निरन्तरयास्या पञ्जिका पदभञ्जिका ॥”
अग्रवन्वाणी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पञ्चाङ्गम् ।
पाँजि इति भाषा । तत्पण्यायफलं यथा,—

“वारो हरति दुःखं न च त्रं पापनाशनम् ।
तिथिर्भवति गङ्गाया योगः सागरचङ्गमः ।

करणं स्वर्गतीर्थाणि श्रूयते दिनपञ्जिका ॥”
इति दैवज्ञाः ॥

अपि च ज्योतिस्तत्त्वे वराहवचनम् ।
“दुःखप्रनाशको वारो न च त्रं पापनाशनम् ।
तिथिराध्वर्यो प्रोक्ता योगो बुद्धिविवर्धकः ॥

चन्द्रः करोति वैभाग्यमंशकः शुभदायकः ।
करणात्मनो लक्ष्मीं यः श्रूयति दिने दिने ॥”
निःशेषपदथास्यात्रौ । तिथिवारादिज्ञापिका ।

आयययलिखनार्था च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
पञ्जिकारकः, पुं, (पञ्जिं करोतीति । छ + णुल् ।)
कायस्त्रुजातिः । यथाह षटाधरः ।

“अथ कायस्यः करणः पञ्जिकारकः ॥”
(यस्य पञ्जिकारककथा कायस्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
पञ्जिकाकारश्च ॥

पञ्जी, स्त्री, (पञ्जि + वा ङीप् ।) पञ्जिः । नालिका ।
इति शब्दमाला ॥ पञ्जिका । पाँजि इति
भाषा । यद्योक्तं दैवज्ञैः ।

“दैवज्ञवक्ष्ये श्रूयति पञ्जी-
श्रुत्तुचयं याति शशीव क्षणम् ॥”
यश्वविशेषः । यथाह भुवानन्दमित्रः ।

“प्रथमं विज्ञेयपादमादौ
शरीरं रथ्यते पञ्चादिरच । पञ्चादवन्वयश्चम् ।
इत्यमरभरतौ । पिञ्जरा इति भाषा । तत्-
पण्यायः । शात्वारम् २ । इति षटाधरः ॥ (यथा,
हेः रामायणे । २ । ६५ । ५ ।

“तेन शब्देन विहगाः प्रतिबुद्धाश्च सखदुः ।
शास्त्रास्याः पञ्जरस्याश्च ये राजकुलगोचराः ॥”)

पञ्जरः, पुं, (पञ्जरे रथ्यते आत्मा यस्मिन् । पञि-
रोधे + अरन् ।) शरीरम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, हठयोगदीपिकायाम् । ४ । १८८ ।
“ह्वाप्रतिषहसाणि नाहोद्वाराणि पञ्जरे ।

सुपुष्पा श्राम्भो शक्तिः शेषास्त्रेव निरर्थकाः ॥”
“पञ्जरे पञ्जरवच्छिरास्थिभिर्वहे शरीरे ।” इति
तट्टीका ॥) देहास्थिरुद्धः । तत्पण्यायः ।

कङ्कालः २ देहवन्वास्थिः ३ । इति षटाधरः ॥
कलियुगम् । गवां नीराजनाविधिः । इति सार-
लताभिधानम् ॥

पञ्जराखेटः, पुं, (पञ्जरेखेव यन्त्रेण आखेटो ऋगया
यस्मात् ।) मत्स्यमारणोपाययन्त्रम् । योलो
इति भाषा । तत्पण्यायः । ऋवः २ पलवः ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ [राजनिर्घण्टः ॥

पञ्जलः, पुं, (पञ्ज + अलच् ।) कौलकन्दः । इति
पञ्जिः, स्त्री, (पञ्ज + इन् ।) सूत्रनालिका । इति
शब्दमाला । पाँडज इति भाषा । पञ्जिका च ॥

पञ्जिका, स्त्री, (पञ्जि + स्वार्थे कन् टाप् ।) तूलना-
लिका । इति हारावली ॥ पाँडज इति भाषा ॥
टीकाविशेषः । यथाह हेमचन्द्रः ।
“टीका निरन्तरयास्या पञ्जिका पदभञ्जिका ॥”
अग्रवन्वाणी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पञ्चाङ्गम् ।
पाँजि इति भाषा । तत्पण्यायफलं यथा,—
“वारो हरति दुःखं न च त्रं पापनाशनम् ।
तिथिर्भवति गङ्गाया योगः सागरचङ्गमः ।
करणं स्वर्गतीर्थाणि श्रूयते दिनपञ्जिका ॥”
इति दैवज्ञाः ॥
अपि च ज्योतिस्तत्त्वे वराहवचनम् ।
“दुःखप्रनाशको वारो न च त्रं पापनाशनम् ।
तिथिराध्वर्यो प्रोक्ता योगो बुद्धिविवर्धकः ॥
चन्द्रः करोति वैभाग्यमंशकः शुभदायकः ।
करणात्मनो लक्ष्मीं यः श्रूयति दिने दिने ॥”
निःशेषपदथास्यात्रौ । तिथिवारादिज्ञापिका ।
आयययलिखनार्था च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
पञ्जिकारकः, पुं, (पञ्जिं करोतीति । छ + णुल् ।)
कायस्त्रुजातिः । यथाह षटाधरः ।
“अथ कायस्यः करणः पञ्जिकारकः ॥”
(यस्य पञ्जिकारककथा कायस्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
पञ्जिकाकारश्च ॥

पञ्जी, स्त्री, (पञ्जि + वा ङीप् ।) पञ्जिः । नालिका ।
इति शब्दमाला ॥ पञ्जिका । पाँजि इति
भाषा । यद्योक्तं दैवज्ञैः ।
“दैवज्ञवक्ष्ये श्रूयति पञ्जी-
श्रुत्तुचयं याति शशीव क्षणम् ॥”
यश्वविशेषः । यथाह भुवानन्दमित्रः ।
“प्रथमं विज्ञेयपादमादौ

शरीरं रथ्यते पञ्चादिरच । पञ्चादवन्वयश्चम् ।
इत्यमरभरतौ । पिञ्जरा इति भाषा । तत्-
पण्यायः । शात्वारम् २ । इति षटाधरः ॥ (यथा,
हेः रामायणे । २ । ६५ । ५ ।

“तेन शब्देन विहगाः प्रतिबुद्धाश्च सखदुः ।
शास्त्रास्याः पञ्जरस्याश्च ये राजकुलगोचराः ॥”)

पञ्जीकः, पुं, (पञ्जिं पञ्जिकां करोतीति । छ +
टः ।) कायस्यः । यथा । “कायस्य कूटस्थ-
पञ्जीकरो ॥” इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पट, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
सकं सेट् ।) पटति । इति दुर्गादासः ॥

पट, क तिथि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
अकं-सेट् ।) क, पाठयति । तिथि दीप्ती ।
इति दुर्गादासः ॥

पट, तु क वेष्टने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-रं-सकं-सेट् ।) गन्तव्ये । इत्यन्वे । पट-
यति मानं भाजिकः । इति दुर्गादासः ॥

पटं, स्त्री, (पटतीति । पट् + पचाद्यच् ।) कृदिः ।
चालम् । इति पटलशब्दटीकायां भरतः ॥

पटः, पुं, स्त्री, (पटयत्यनेन । पट वेष्टने चञ्चलं कः ।)
शोभनवस्त्रम् । तत्पण्यायः । सुचेलकः २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ११६ ॥ (यथा, पञ्चदशी । ६ । १२ ।

“यथा घौतो घट्टितश्च काञ्चित्तो रञ्जितः पटः ।
चिदन्तर्यामिस्तत्राणि विराट् चात्मा तथर्पते ॥”)
चित्रपटः । इति मेदिनी ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

“पटस्य लक्षणं वक्ष्ये यथा सिध्यन्ति साधकाः ।
ग्रन्थिकेशविहीने तु अजीर्णे समतनुके ॥

अस्काटिते अच्छिन्ने तु स्थलेनेव समालिखिते ।
योगिनी रूपिणी कार्या जयादौः परिवारिता ॥

वृद्धेन च भवेद्बुद्धो याधिते याधितो भवेत् ।
कुलपेण कुरुपसु मूर्खेण तु न पूज्यते ॥

लेखकस्य तु यद्रूपं चित्रं भवति तादृशम् ॥”
इति दैवीपुराणम् ॥

पटः, पुं, पियालवृक्षः । इति मेदिनी ॥ पुरस्कृतः ।
इति विश्वः ॥

पटकः, पुं, (पटेन छद्मेन कायति प्रकाशते इति ।
कै + कः ।) शिविरम् । इति शब्दमाला ॥

पटकारः, पुं, (पटं शोभनवस्त्रं चित्रं वा करोषि
यः । पट् + कृ + अच् ।) तन्त्रवायः । चित्रकारः ॥

पटकुटी, स्त्री, (पटस्य पटनिर्मिता वा कुटी ।)
वस्त्रवेशः । तांशु इति भाषा । तत्पण्यायः ।

केणिका २ गुणायनिका ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
पटचरं, स्त्री, (भूतपूर्वं पटत् । भूतपूर्वं चरट् ।
यद्वा पटदिव्यवक्तं शब्दं चरतीति । पट् + चर
+ अच् ।) शीर्षवस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११५ ॥

(पञ्चते आवेष्ट्यते इति । पट् + बाहुलकात्
अत् । पटदिव चरति यः । चर् + अच् ।)
चौरे पुं इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

पटमखण्डः, पुं, (पटानां वस्त्राणां मखण्डः ।) पट-
कुटी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पटमयं, स्त्री, (पट + मयट् ।) वस्त्रवृद्धम् । यथा,—
“पटवापः पटमयं दूष्यं वस्त्रवृद्धं सलम् ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पटवापः, पटमयं दूष्यं वस्त्रवृद्धं सलम् ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पटवापः, पटमयं दूष्यं वस्त्रवृद्धं सलम् ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पटवापः, पटमयं दूष्यं वस्त्रवृद्धं सलम् ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पटवापः, पटमयं दूष्यं वस्त्रवृद्धं सलम् ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पटवापः, पटमयं दूष्यं वस्त्रवृद्धं सलम् ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पटरकः, पुं, (पट + खार्थे कन् ।) गुन्धवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पटलं, स्त्री, (पटं विस्तृतं लाति । पट् + ला +
“आतोऽनुपेति” ॥ ३।२।३। कः । यद्वा पटतीति ।
पट + “लघादिभ्यश्चित्” ॥ उणां ॥ १।१०८ इति
कलच् ।) हृदिः । चाल इति भाषा । नेचरोगः ।
इत्यमरः । ३।३।२०० ॥ पिटकः । परिच्छेदः ।
तिक्तकः । (यथा, कलाविलासे । १।२५ ।
“अस्तिमिमे दिवसकरे तिमिरभरद्विरदसंस्का ।
सिन्दूरपटलपाटलकान्तिरिवाये वभौ सन्धा ॥”)
सम्बद्धे स्त्री स्त्री । इति मेदिनी ॥ (यथा, भाग-
वते । ३।१४।२६ ।

“यस्यानवद्याचरितं मनीषिणो
गुणन्त्याविद्यापटलं विभित्तुसवः ।
निरस्तसाध्यातिशयोऽपि यत् स्वयं
पिशाचचर्यामचरत् गतिः सताम् ॥”)
दृष्टं रावरकम् । चक्षुः परदा इति भाषा ।
यथाह माधवकरः ।
“प्रथमे पटले दोषो यस्य दृष्ट्या अवस्थितः ।
अथक्तानि सरूपाणि कदापिदय पश्यति ॥”
दृष्ट्यां चत्वारि पटलानि । रसरक्ताश्रयं बाह्यं
द्वितीयं माससंश्रयं तृतीयं मेदःसंश्रितं चतुर्थं
कालकास्थिसंश्रितम् । तथा च सुश्रुतः ।
“तेजोजलाश्रितं बाह्यं तेज्यन्तु पिशिताश्रितम् ।
मेदस्सृतीयं पटलमाश्रितं तस्थिचापरम् ।
पञ्चमाश्रयं दृष्टे स्तेषां बाहुल्यमिष्यते ॥”
इति । अत्र तेजःशब्देन रक्तं कलशब्देन रसो
व्याख्यातः । तेषु पटलेषु बाह्यादिभेदेनाधिष्ठान-
विशेषप्रभावात् दोषाणां लिङ्गविशेषमाह प्रथमे
पटले इत्यादि । प्रथमे पटले सर्वाभ्यन्तरे न तु
बाह्ये । इति विजयरचितः ॥

पटलः, पुं, स्त्री, (पाटयति दीप्यते यः । पट् +
कलच् ।) अन्यः । वृक्षः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ वृक्षस्याने हन्तोऽपि पाटः ॥
पटलप्रान्तं, स्त्री, (पटलस्य हृदिसः प्रान्तम् ।) गृह-
चालिकान्तभागः । ह्येचि इति भाषा । तत्-
पर्यायः । वलीकम् २ नीत्रम् ३ । इत्यमरः । २ ।
२।१४ ॥

पटली, स्त्री, (पटल + डौष् ।) हृदिः । इति भरत-
हंसचन्द्रा ॥ चाल इति भाषा ॥
पटवापः, पुं, (पट उच्यते प्राचुर्येण दीप्यते यत्र पट
+ वप् + घञ् ।) वस्त्रगृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पटदासः, पुं, (पटस्य पटनिर्मितो वा वासः गृहम् ।)
वस्त्रगृहम् । शाटी । इति शब्दरत्नावली ॥
पटवासकः, पुं, पटो वास्तवेनेति घञि पटवासः
ततः खार्थे कन् । पटवासचूर्णम् । तत्पर्यायः ।
पिष्टातः २ । पिष्टेन कुङ्कुमचूर्णादिना अततीति
पिष्टातः पचायन् । इत्यमरभरतौ ॥

पटहं, स्त्री पुं, (पटेन हन्यते इति । पट + हन्
+ ङ ।) पटतृशब्दं जहाति पटहः ङः निपा-
तनात् तलोपः । इति भरतः ॥ आनकावादात् ।
इत्यमरः । १।७।६ ॥

पटहः, पुं, (पट इत्यधुतं शब्दं जहाति त्वज-
तीति । पट + हा + ङ ।) पाटयति गमयति
योषान् युद्धाय उत्साहवर्द्धकत्वात् पट गतौ
नास्तीति अहः । इति भरतः ॥ युद्धे वाद्यमान-
टका । तत्पर्यायः । आङ्गमरः २ । इत्यमरः ।
२।८।१०८ ॥ समारम्भः । हिंसनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

पटाकः, पुं, (पटति गच्छतीति । पट् + निपातनात्
आकः ।) पञ्चविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥

पटाका, स्त्री, (पटाक + टाप् ।) पताका । इति
शब्दरत्नावली ॥

पटालुका, स्त्री, (पट इव अलतीति । पट् + बाहु-
लकात् उकः ततष्टाप् ।) जलौका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पटिः, स्त्री, (पट + इन् ।) पटभेदः । वागुलिः ।
कुम्भिकाहुमः । इति मेदिनी ॥

पटिका, स्त्री, (पटि + खार्थे कन् ततः टाप् ।) पटिः ।
वस्त्रम् । यथा, लीलावती । [चे-
“विस्तारे त्रिकराः कराद्यकमिता देर्घ्ये विचित्राश्च
द्रुपैरुत्कटपट्टश्च पटिका अद्यै लभन्ते शतम् ।
दैर्घ्ये सार्धकरत्रया परपटौ हस्तार्धविस्तारिणी
तादृक् किं लभते इतं वद वयिक् वाणिज्यकं वेतुवि-
चेत् ॥”

पटिष्ठः, त्रि, (अयमेवामतिशयेन पटुः । पट् +
“अतिशयने तमविष्ठनौ” ५।३।५५ । इति
इङन् ।) अतिशयपटुः । इति व्याकरणम् ॥

पटौ, स्त्री, (पट + इन् । वा डौष् ।) वस्त्रभेदः ।
इति शब्दरत्नावली । यवनिका । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पटौयान्, [सु] त्रि, (अयमेवामतिशयेन पटुः । पटु
+ “द्विवचनविभक्त्योपपदे तरवियसुनौ” ५।३।
५७ । इति इयसुन् ।) अतिशयपटुः । इति
व्याकरणम् ॥

पटौरं, स्त्री, (पटतीति । पट गतौ । “शृ पृकटि-
पटिष्टौटिभ्य ईरन्” ७।३।३० । इति
ईरन् ।) तितलः । तुङ्गम् । नलकम् । केदारः ।
वारिदः । वेणुवारः । वातिकः । चन्दनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ खदिरम् । उदरम् । कन्दर्पः ।
हरणीयम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पटु, स्त्री, (पाटयति । पट गतौ गयन्तः । “फलिपा-
टीति” ७।१।१६ । इति उः पटादेशश्च ।)
हृन्ना । लवणम् । इति मेदिनी ॥ पांसुलवणम् ।
इति रत्नमाला ॥

पटुः, पुं, (पाटयतीति । पट् + णिच् + “फलि-
पाटीति” ७।१।१६ । इति उः पटा-
देशश्च ।) पटोलः । इत्यमरः । २।४।१५५ ॥
पटोलपत्रम् । इति विश्वः ॥ काष्ठीरलता ।
कारवेक्षः । चोरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पटुः, त्रि, (पाटयतीति । पट गतौ । गयन्तः ।
“फलिपाटीति” ७।१।१६ । इति उः पटा-
देशश्च ।) दक्षः । (यथा, रघुः । ६।४६ ।

“अशुभवन् नवदोलमृतुसर्वं

पटुरपि प्रियकखजिष्ठचया ।

अनयदासनरञ्जुपरिग्रहे

भुजलतां जडतामवलान्नः ॥”)

नीरोगः । चतुरः । इति मेदिनी ॥ (मधुरः ।

यथा, रघुः । ६।७३ ।

“कुम्भपूरणभवः पटुश्चै-

रुचचार निन्दोऽस्मि तस्याः ॥”)

तीक्ष्णः । स्फुटः । इति हेमचन्द्रः ॥ निधुरः ।

इति जटाधरः ॥ धूर्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पटुकः, पुं, (पटु + खार्थे कन् ।) पटोलः । इति
शब्दरत्नावली ॥

पटुकल्पः, त्रि, ईयदूनः पटुः । (पटु + कल्पप् ।)
इति व्याकरणम् ॥

पटुजातीयः, त्रि, पटुप्रकारः । (पटु + जातीयद् ।)
इति व्याकरणम् ॥

पटुलवणं, स्त्री, (पटु लवणं तत्प्रचुरं लवणम् । ततः
कन् ।) लवणलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पटुपत्रिका, स्त्री, (पटु पत्रमस्याः कप् । टापि अत
इत्वम् ।) जुद्धचक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पटुपर्यंका, स्त्री, (पटु पर्यमस्याः । कप् टाप्
अत इत्वम् ।) क्षीरिणीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पटुपर्यौ, स्त्री, (पटुपर्यं + “पाककर्णपर्यं पुष्य-
फलति” ४।१।६४ । इति डौष् ।) खर्बूचीरी ।
इत्यमरः । २।४।१३८ ॥

पटुरूपः, त्रि, (प्रशस्तः पटुः । पटु + रूपप् ।) अति-
शयपटुः । इति व्याकरणम् ॥

पटोटजं, स्त्री, (पटस्य हृदिसः उटे ह्ययादौ जायते
यत् । “सप्तम्यां जनेर्ङः” ३।२।६७ । इति ङः ।)
हृन्नाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

पटोलं, स्त्री, (पट गतौ + “कपिगङ्गिगङ्गीति” १”
उणां ॥ १।६७ । इति ओलच् ।) वस्त्रभेदः । इति
मेदिनी ॥ तत्तु गुञ्जरदेशीयविचित्रपट्टवस्त्रम् ॥

पटोलः, पुं, (पटति बहुगुणान् प्राप्नोतीति । पट-
गतौ + “कपिगङ्गिगङ्गीति” १” उणां १ । ६७ ।
इति ओलच् ।) खनामप्रसिद्धलतिकाफलम् ।
फलवल् इति हिन्दी भाषा ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे
१।३०६ ।

“सान्नेवयन्न सिद्धिर्न तत्र दण्डो बुधेन विनियोज्यः ।
पित्तं यदि शर्करया शान्तिं कौर्धः पटोलेन ॥”)

तत्पर्यायः । कुलकम् २ तित्तकः ३ पटुः ४ ।
इत्यमरः । २।४।१५५ ॥ कर्कशफलः ५ कुलजः ६
वाजिमान् ७ लताफलः ८ राजफलः ९ वर-

तित्तः १० अमृतताफलः ११ । इति रत्नमाला ॥
कटुफलः १२ कटुकः १३ कर्कशच्छदः १४ राज-
नामा १५ अमृतफलः १६ पाण्डुः १७ पाण्डु-
फलः १८ वीजगर्भः १९ नागफलः २० कुलारिः

२१ कासमर्दनः २२ पञ्जरः २३ आजीफलः २४

ज्योत्स्नी २५ कक्कुभी २६ । अस्य गुणाः ।

कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । सारकत्वम् ।

पित्तवलाशकफकर तिक्तुशान्गस्वरदाहार्ति-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ आम च ।

पाचनत्वम् । हृत्त्वम् । वृत्त्वम् । लघुत्वम् ।
अभिदीपनत्वम् । क्षिप्तत्वम् । कासदोषत्रय-
क्षिप्तिनाशित्वम् । तस्य मृतादिगुणाः ।
“पटोलस्य भवेत्कूलं विरेचनकरं सुखात् ।
नालं श्लेष्महरं पत्रं पित्तहारि फलं पुनः ॥
दोषत्रयहरं श्राक्तं तद्विज्ञा पटोलिका ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अपि च राजवह्नयः ।

“पटोलं कपपित्तासृग्गण्डशूलप्रपापहम् ।

विस्पर्पणयनयाघ्रिचिदीयगरनाशिनौ ।

पटोलफलकश्चेति किञ्चिद्गुणान्तराशुभौ ॥”

पटोलकः, पुं, (पटोल इव कायति प्रकाशते इति
कै+कः ।) नुक्तिः । इति शब्दमाला ॥

पटोलिका, स्त्री, (पटोल + कन् + टाप् + अल
इत्वच् ।) पलविशेषः । किङ्गा इति भावा ।
पोरति इति ख्याता । इति केचित् । इति
भरतः । तत्पर्यायः । ज्योत्स्नी २ जाली ३ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥ ज्योत्स्नी ४ । इति
खामी ॥

ढोली, स्त्री, (पटोल + जातिवात् ङीष् ।)
ज्योत्स्नी । इति मेदिनी ॥ (किङ्गा इति
भावा ॥ यथा, गारुडे १६ = अध्याये ।

“पटोलीसुस्तकाभ्याश्च वासकैश्च नाशयेत् ॥”)

पट्टं, स्त्री, (पट् गतौ + क्तः । नेट् ।) नगरम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पट्टः, पुं, (पट् + क्तः । नेट् ।) पेष्यपाषाणः ।
शिल्प इति भावा ॥ (यथा, रघुः । १८ । १७ ।

“तस्याभवत् छत्रुद्वारशैलः ।

शिलः शिलापट्टविशालवचाः ॥”)

प्रपादीनां बन्धनम् । पटौ इति भावा ॥ चतु-
स्यः । शौमाता रास्ता इति भावा ॥ राजादि-
शसनान्तरम् । पाट्टा इति भावा ॥ (यथा,
मार्कण्डेयः । ३६ । ८ ।

“तदास्नात् पुत्र ! निष्कृष्य महत्तादङ्गुलीयकात् ।
बाधन्ते शसनं पट्टे क्ष्माचरनिवेशितम् ॥”)

गेठः । इति मेदिनी ॥ पिङ्ग इति भावा ॥

फलकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ टाल इति
भावा ॥ उखीवादिः । इति खामी ॥ पागु

इत्यादि भावा ॥ उक्तीवादिः । इति सुभूतिः ॥
रङ्ग पाट्टा इति भावा ॥ (यथा, भट्टिः । १० । ६० ।

“गलितमिव सुवो विलोक्य रामं

धरपिधरस्वनयस्वपट्टचीनम् ॥”)

कौम्यः । इति सुकटः ॥ पाट् रेणुम् इति
च भावा । लोहितकौम्यसुखीवादि । इति

भरतः ॥ राज्ञा रेणुमी पागु इत्यादि भावा ॥
(वृषादीनां किरौटविशेषस्वरूपपट्टलक्षणं दृष्टव्यं

रहितयां ४६ अध्याये उक्तम् । तद्वया,—
‘विस्तरशो निर्दिष्टं पट्टानां लक्षणं यदाचार्यैः ।

तत् संक्षेपः क्रियते सयात्र सकलार्थसम्पन्नः ॥
पट्टः स्वमदो राशो मध्येष्टवज्जुलानि विलीर्यः ।

वमनरेखमहिष्याः पट्टवराचस्य निर्दिष्टः ॥
पटुरङ्गविचारः पट्टः सेनापतेर्भवति मध्ये ।

इति च प्रवादपट्टः पत्रं ते कीर्तिताः पट्टाः ॥
सर्वे द्विगुणायामा मध्याह्नेन पार्श्वविस्तीर्णाः ।
सर्वे च सुहृत्काचनगनिर्निताः त्रयसो वृष्टे ॥
पञ्चशिखो भूमिपतेस्त्रिशिखो युवराजपार्थिव-
महिष्योः ।

एकशिखः सैन्यपतेः प्रवादपट्टो विना शिखया ॥
क्रियमाणं यदि पत्रं सुखेन विस्तारमेति पट्टस्य ।
दृष्टिकर्यो भूमिपतेस्तथा प्रजानाश्च सुखसम्पत् ॥
जीवितराज्यविनाशं करोति मध्ये व्रणः

चतुर्गुणः ।

मध्ये स्फुटितस्याप्यो विप्रकरः पार्श्वयोः स्फुटितः ॥
अशुभनिमित्तोत्पत्तौ शास्त्रज्ञः शान्तिमार्दिश-
त्राज्ञः ।

शस्तनिमित्तः पट्टो वृषराष्ट्रविह्वये भवति ॥”)
पट्टकः, पुं, पट्ट एव इत्यर्थे स्वार्थे कन् । पट्टः ॥

पट्टनं, स्त्री, (पट्टात् कौषेयात् जायते इति ।
पट्ट + कन् + ङ ।) वस्त्रभेदः । पट्टवस्त्रम् । इति

जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ५० । २३ ।
“यौर्ध्वं राङ्गवश्चैव पट्टनं कौटिलनया ।

कुटीरतं तथैवाव्यत् कमलाभं सहनशः ॥”)
पट्टदेवी, स्त्री, (पट्टा विंहासनाहं देवी) महादेवी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ पाटराणी इति भावा ॥
पट्टनं, स्त्री, (पट्टनि गच्छन्ति षण्णिजो यत्र । पट् गतौ

+ बाहुलकात् तनन् ।) पत्तनम् । इति द्विरूप-
कोषः ॥

पट्टनी, स्त्री, (पट्टन + गौरादित्वात् ङीष् ।) पत्त-
नम् । इति द्विरूपकोषः ॥

पट्टरङ्गं, स्त्री, (पट्टं वस्त्रं रण्यतेनेन । पट्ट + रङ्ग
+ कन् ।) पत्तरङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वकम् इति भावा ॥

पट्टरङ्गनकं, स्त्री, (पट्टाणां वस्त्राणां रङ्गनम् ।
ततः कन् ।) पत्तरङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पट्टशार्कं, स्त्री पुं, (पट्टस्य पट्टवृक्षस्य शार्कम् ।)
नालिताशार्कम् । इति शब्दमाला भावप्रकाशश्च ॥

अस्य गुणाः नाडीचण्ड्ये द्रव्याः ॥

पट्टार्हा, स्त्री, (पट्टे वृषासने अर्हा योग्या ।)
महादेवी । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाटराणी

इति भावा ॥

पट्टिका, स्त्री, (पट्टिरिव कायति प्रकाशते इति ।
पट्टि + कै + कः । स्त्रियां टाप् ।) पट्टिकाख्य-

लोभः । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥ (जुष्टः
पट्टः । इत्यर्थे कन् । स्त्रियां टाप् इत्वच् ।

वितस्तिविस्तारं वस्त्रम् । इति चिन्तामणिः ॥
पट्टः । पाटा इति भावा । यथा, नैषधे । १६ । ६१ ।

“सर्वं विस्तृत्य देवात् स्मृति-
सुखं गतां दोषयन् यो धर्मज्ञां

प्राक् संस्कारेण सन्मत्यपि ध्रुवति
शिरः पट्टिकापाठनेन ॥”)

पट्टिकाख्यः, पुं, (पट्टिका व्याख्या यस्य ।) रक्त-
लोभः । पाट्टियालोभ इति भावा । तत्पर्यायः ।

क्रतुकः २ पट्टी ३ लाक्षाप्रसादनः ४ । इत्य-
मरः । २ । ४ । ४१ ॥

पट्टिकालोभः, पुं, (पट्टिका एव लोभः ।) रक्त-
लोभः । पाट्टिया लोभ इति भावा । तत्पर्यायः ।
क्रतुकः २ वल्कलोभः ३ दृष्टहृत् ४ जीर्णपत्रः ५
दृष्टहृत् ६ शीर्णपत्रः ७ अक्षिभेषजः ८ श्रावरः
९ श्वेतलोभः १० गात्रः ११ दृष्टहृत् १२
पट्टी १३ लाक्षाप्रसादः १४ वल्कः १५ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ सूलवल्कलः १६ जीर्णपत्रः १७
दृष्टहृत्पत्रः १८ । इति भावप्रकाशः ॥ लोभप्रत्य-
गुणाः । कषायत्वम् । श्रूतत्वम् । वातकफास-
विनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । तत्र वल्कलोभको-
विशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ग्राहित्वम् ।
लघुत्वम् । पित्तरक्तपित्तातीसारश्लेष्मनाशित्वम् ।
इति भावप्रकाशः ॥

पट्टिलः, पुं, (पट्टो विस्तृतेऽस्य । पट्ट + अस्त्वर्थे
इत्वच् ।) पूतिकरजः । इति जटाधरः ॥

पट्टिलोभः, पुं, (पट्टिरेव लोभः ।) पट्टिकालोभः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पट्टिलोभकः, पुं, (पट्टिलोभ + स्वार्थे कन् ।) पट्टिका-
लोभः । इति शब्दरत्नावली ॥

पट्टिशः, पुं, (पट् गतौ + बाहुलकात् टिप्(स)
पट्टिचः च ।) अक्षविशेषः । यथा,—

“परशुः पट्टिचो नाम त एव च परश्वधः ॥”

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(यथा, भागवते । ८ । १० । ३६ ।

“भुशुण्डिभिश्च यः गदार्धिपट्टिभ्यः

शङ्खुत्सुकैः प्रासपरश्वधैरपि ।

निक्षिप्तभक्षैः परिचैः वसुधैः

वभिन्दिपालैश्च शिरांसि चिच्छिदुः ॥”)

पट्टी, स्त्री, (पट्टि + वा ङीप् ।) पट्टिकालोभः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ ललाटभूषा । इति विश्वः ॥

तलसारकम् । अश्ववचःस्य तलवन्धनरज्जुः । इति
शब्दमाला ॥

पट्टी, [न्] पुं, (पट्टोऽस्मासीति । इनिः ।) रक्त-
लोभः । इति खामी ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पट्टोलिका, स्त्री (पट्टं पट्टाख्यं उलति प्राप्नोतीति ।
उल गतौ + खल् टाप् इत्वम् ।) क्लृप्तकौला ।

व्यवस्थापत्रं इति केचित् । पाट्टा इति च केचित् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पठ, वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्वां-परं-सकं-
सेट् ।) पठति श्लोकं धीरः । इति दुर्गादाचः ॥

पठनं, स्त्री, (पट् + भावे लुट् ।) वाचनम् । पठन्
इति भावा । यथा, मार्कण्डेयः । ६२ । १८ ।

“भूतप्रेतपिशाचानां पठनादेव नाशनम् ॥”

पठमङ्गरी, स्त्री, श्रीरामस्य चतुर्थरागिणी । तस्या
न्यासांशग्रहाः पञ्चमः । गानसमयस्तु एकप्रहर-

द्विसोत्तरम् । इति सङ्गीतदर्पणः ॥ लक्षणं यथा,
चङ्गीतदामोदरे ।

“त्रियोगिनी कान्तद्वितीयं पुण्यां

मजं वहन्ती वपुर्वातिसुग्धा ।

आद्यास्यमाना प्रियथा च सख्या

विधुवराङ्गी पठमङ्गरीयम् ॥”

पठमङ्गरी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥

पठिः, स्त्री, (पठ् + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां । ४।११७। इति इन् ।) पठनम् । पाठः । इति शब्दरत्नावली ॥

पठितः, त्रि, (पठ् + क्त ।) वाचितः । कृतपाठः । अधीतः । उच्चरितः । यथा, हास्यार्थं ।

“मया न पठिता चण्डी त्वया नापि चिकित्सितम् । अकस्मात्प्रगरीपान्ते कथं धूमायते चिता ॥”

पठितव्यं, त्रि, (पठ् + “तयत्तयानीयरः ।” ३।१। ६६ । इति तय ।) पठनीयम् । पाठ्यम् । यथा, मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ६२ । ६ ।

“तस्मान्त्वमेतन्माहात्म्यं पठितव्यं समाहितैः ॥”

पड, इ क् संहृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-सकं-सेट् । इदित् ।) इ क्, पङ्कयति । संहृते राश्रीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

पङ्, इ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-आत्मं-सकं-सेट् । इदित् ।) इ, पङ्कयते । ङ, पङ्कते । इति दुर्गादासः ॥

पण, ङ थवहृतौ । स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-आत्मं-सकं-सेट् ।) थवहृतौ थवहारे । ङ, पण्यते । पणायति पणायते आयान्तत्वाद्भय-पदमिति बोपदेवः । प्राणानामपणिष्टासौ अत्र कर्मणि घञी । स्तुतौ तु पणायति पणायते विसृं धीरः । अरे तु द्वयोरर्थयोरेव आयस्या-प्राप्तिपक्षे आत्मेनपदमेव । अपणिष्ट पेणे पणिता पणिषीष्ट पणिष्यते अपणिष्यत् । इति दुर्गादासः ॥

पण्य, पुं, (पण्यते णेन । पण थवहारे + “नित्यं पण्यः परिणामे ।” ३।३।६६ । इति अप् ।) कार्षिकतात्मिकः । स तु पञ्चकृष्णलमाषकारव-तात्मकार्षकतथवहारद्रव्यम् । पूर्वं हि ताम्र-रक्तिकायाः कपर्दक एको मूल्यमिति अश्रीति-वराट्मूल्यः । लोके तूपचारात् कार्षापणवत् पण्यपदेशो मूल्य एव । निर्देशः । भूतिः । (पणो ग्लहोऽस्यसिन् । पण्य + “अर्थ आदिभ्यो ङच् ।” ५।२।१२७ । इत्यच् ।) द्यूतम् । ग्लहः । आङ् इति ङोङ् इति वाजि इति च भाषा । (यथा, आर्यासप्तशती । ३५४ ।

“प्रतिभूः शुको विपक्षे दण्डः शङ्कारसंकथा गुरुषु । पुरुषायितं पण्यस्तद्वाले परिभाषतां दायः ॥” पण्यते थवहृत्यते इति । “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।” ३।३।११८ । इति घः । मूल्यम् । धनम् । इत्यमरभरतौ । कार्षापणः । (यथा, मनुः । ८।२२४ ।

“यस्तु दोषवर्ती कन्यामनाख्याय प्रयच्छति । तस्य कुण्यान्पुंपो दण्डं स्वयं घसवति पण्यन् ॥”) क्रयशाकाटिका । थवहारः । इति मेदिनी ॥ विंशतिगणकः । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रौखिकः । इति जटाधरः ॥ गृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (पण्यते अधिकारिभेदेन सुखभोगादिकं थव-हृरति साधकस्य सुखानुसारेण वैकुण्ठवासादि-फलं प्रददातीत्यर्थः । पचाद्यच् । यदा, पण्यते स्तुयते यः । पय स्तुतौ “पुंसीति संज्ञायां घः

प्रायेण ।” ३।३।११८ । इति घः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१४६।११५ ।

“ऊर्ध्वगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणवः पयः ॥”) पण्यग्रन्थिः, पुं, (पण्यस्य विक्रयादेर्यन्त्रियं च ।) छट्टः । इति शब्दरत्नावली ॥

पण्यनं, स्त्री, (पण थवहारे + भावे लुट् ।) विक्रयः । इति शब्दरत्नावली ॥

पण्यपरं, स्त्री, लभ्यात् द्वितीयपञ्चमाष्टमैकादश-लभ्याः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।

“पण्यपरं द्वितीयाष्टपञ्चमैकादशं विदुः ॥”

पण्यवः, पुं, (पण्यं स्तुतिं वातीति । पण्य + वा + कः ।) गायनपट्टः । (यथा, गीतायाम् । १।१३ ।

“ततः शृङ्गाश्च भेर्यश्च पण्यवानकगोमुखाः । सहस्रेष्वभ्यर्च्यन्त स शब्दस्तुतुलोऽभवत् ॥”)

पण्यव इति केचित् । इत्यमरभरतौ ॥

पण्यवा, स्त्री, (पण्यव + टाप् ।) पण्यवः । यथा,—

“पण्यवः पण्यवा च स्यात् पण्यवोऽप्यत्र वर्जते ॥”

इति भरतद्विरूपकोषः ॥

पण्यसः, पुं, (पण्ययते इति । पण्य + “अत्यविच-मौति ।” उणां । ३।११७ । इति असच् ।)

पण्यद्रव्यम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिहृतिः ॥

पण्याङ्गना, स्त्री, (पण्येन घनेन लभ्या अङ्गना । घनेन वश्यत्वान् तयात्वम् ।) वेश्या । इति हेमचन्द्रः ॥

पण्याया, स्त्री, (पण्यायते थवहृत्यते इति । पण थवहारे स्तुतौ च + स्वार्थे आय + ततो भावे अप् । ततटाप् ।) क्रयविक्रयथवहारः । इति जटाधरः ॥ (स्तुतिः । द्यूतम् । इति घाल्थ-लञोरर्थः ॥)

पण्यायितः, त्रि, (पण्यायते स्तु इति । पण थव-हारे स्तुतौ च । “आयादय आर्धधातुके वा ।” ३।१।३१ । इति स्वार्थे आयस्ततः क्तः ।)

स्तुतः । इत्यमरः । ३।२।१०६ ॥ (थव-हृतम् । क्रीतम् । विक्रीतम् । इति घाल्थ-लञोरर्थः ॥)

पण्यास्यि, स्त्री, (पण्यस्य पण्याय वा यदस्य ।) कपर्द-कम् । वराटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पण्यास्यिकं, स्त्री, (पण्यास्यि + स्वार्थे कन् ।) वरा-टकः । इति हेमचन्द्रः ॥

पण्यितं, त्रि, (पण्यते स्तु इति । पण्य + क्त ।) अया-भावपक्षे सिद्धम् । स्तुतम् । इत्यमरः । ३।२।१०६ ॥

थवहृतम् । इति पण्यघाल्थदर्शनात् ॥ (ग्लहे, स्त्री । वाजि इति भाषा । यथा, महाभारते । १ । सौपर्णे । २२ । ४ ।

“ततस्ते पण्यितं कृत्वा भगिन्यौ द्विजसत्तम ! । जग्मतुः परया प्रीत्या परं पारं महोदधेः ॥”)

पण्यितव्यं, त्रि, (पण्यते इति । पण्य ङ थवहारे स्तुतौ च । “तयत्तयानीयरः ।” ३।१।६६ । इति तय ।) विक्रीयद्रव्यम् । इत्यमरः । २।६।८२ ॥

स्तोतयम् । थवहार्यम् । इति पण्यघाल्थ-दर्शनात् ॥

पण्डः, पुं, (पण्डते निष्कलत्वं प्राप्नोतीति । पण्डि-गतौ + पचाद्यच् । यदा पण्य ङ थवहारे । “अम-

न्नात् ङः ।” उणां । १।११३ । इति ङः ।) स्त्रीवम् । गपुंसकम् । इत्यमरः । २।६।३६ ॥ निष्कले, त्रि, ॥

पण्डा, स्त्री, (पण्य ङ थवहारे । “अमन्नात् ङः ।” उणां । १।११३ । इति ङः ।) ततटाप् ।) बुद्धिः । इति मेदिनी ॥ तत्त्वानुगा बुद्धिः । इति हेमचन्द्रः ॥

पण्डापूर्वं, स्त्री, (पण्डं निष्कलं अपूर्वं अट्टम् ।) फलाननकाट्टम् । तद्विशिष्टं त्रि । यथा, “यदपि पण्डापूर्वं फलमिति तदपि न कामना-भावे अकरणापक्षेस्तौल्यात् ।” इति सिद्धान्त-सुक्तावली ॥

पण्डितः, पुं, (पण्डा वेदोष्जला तत्त्वविषयिणी वा बुद्धिः । सा ज्ञाता अस्य । “तदस्य संज्ञात् सारकादिभ्य इतच् ।” ५।२।३६ । इति इतच् । यदा, पण्डयते तत्त्वज्ञानं प्राप्यतेऽस्मात् । गत्यर्थेति क्तः ।) शास्त्रज्ञः । अस्य कचयं यथा,—

“निषेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते । अ-नास्तिकः अद्धान एतत् पण्डितलक्ष्यम् ॥”

इति चिन्तामणिः ॥)

“पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्य शास्त्रचिन्तकाः । सर्वे यस्यनिनो मुखार्थः क्रियावान् स पण्डितः ॥”

इति महाभारते वनपर्व ॥

अपि च श्रीभगवद्गीतायाम् । ५।१७ ।

“विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । मुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शनः ॥”

तत्पर्यायः । विद्वान् २ विपश्चित् ३ दोषज्ञः ४ सन् ५ सुधीः ६ कोविदः ७ बुधः ८ धीरः ९ मनोवीरः १० ज्ञः ११ प्राज्ञः १२ संख्यावान् १३ कविः १४ धीमान् १५ स्मरिः १६ कृती १७ छद्दिः १८ लब्धवर्णः १९ विचक्षणः २० दूरदर्शी २१ दीर्घदर्शी २२ ।

इत्यमरः । २।७।५-६ ॥ विशारदः २३ । कवी २४ स्मरी २५ । इति भरतः ॥ विदग्धः २६ दूरदृक् २७ वेदी २८ वृद्धः २९ बुद्धः ३० विधा-

नगः ३१ प्रक्षिप्तः ३२ क्षत्रिः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ विज्ञः ३४ मेधावी ३५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सिद्धकः । इति मेदिनी ॥

(सर्वज्ञत्वात् महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।१२४ ।

“न्यायनिर्वण्यः पादः पण्डितो ह्यचलोपमः ॥”) पण्डितम्मन्यः, त्रि, (आत्मानं पण्डितम्मन्यते यः सः । “आत्ममाने खच्च ।” ३।२।८३ । इति खश् ।) पण्डिताभिमानो । इति आकरणम् ॥

पण्डितमानी, [न्] त्रि, (आत्मानं पण्डितं मन्यते इति । मन + इणिः ।) पण्डिताभिमानो । यथा

“मूर्खाः पण्डितमानिनः ।” इति प्राचीनाः ॥

पण्यं, त्रि, (पण्यते इति । पण्य ङ थवहारे स्तुतौ च । “अवदपण्यव्यागर्हति ।” ३।१।१०१ ।

निपातनात् साधु ।) पण्यितयम् । विक्रीय-द्रव्यम् । इत्यमरः । २।६।८२ । (यथा, हेः रामायणे । २।४८।४ ।

“न चाहृष्यन् गचामोदन वयिणो न प्रसारयन् ।

न चाशीमन्त पर्यानि नापचन् रुहमेधिनः ॥”
यवहास्यम् । लोतयम् । इति पण्यधात्वर्धदृश-
नात् ॥ (स्त्री, पर्याते यवद्वयते २३ । पण्य +
यत् । विपणिः । यथा, मनुः । ५ । १२६ ।

“नित्यं रुहः कारुहस्तः पर्ये यच्च प्रसारितम् ॥”
“पर्ये पर्यवीथिकायाम् ॥” इति कुल्लुकभट्टः ॥

पर्यवीथिका, स्त्री, (पर्यानां विक्रयद्रव्याणां
वीथिका रुहम् ।) विपणिः । इत्यमरः । २ । २ । २२ ॥

पर्यविक्रयशाला । इति हलायुधः ॥ हट्टः ।
इत्यन्ये । विक्रयार्थप्रसारितानाद्रव्याणां वणि-

न्वीथी । वाणियाविही इति वाजार इति च
ख्यातः । इति कैचित् । हट्टमखण्डः । इति
कैचित् । हट्टमध्यपर्यविक्रयवीथी । इति
कैचित् । इति तट्टीकायां भरतः ॥

“आपयः पर्यवीथी च द्वयं वीथीति संज्ञितम् ॥”
इति शाश्वतः ॥

पर्यवीथी, स्त्री, (पर्यानां वीथी विक्रयरुहम् ।)
क्रयविक्रयस्थानम् । इति शब्दमाला ॥

पर्यशाला, स्त्री, (पर्यानां विक्रयद्रव्याणां शाला
रुहम् ।) हट्टः । इति हेमचन्द्रः ॥ विक्रयग्रहणं ॥

पर्यस्त्री, स्त्री, (पर्या नख्येन लभ्या या स्त्री ।
यद्वा पर्ये हट्टादिस्यते स्थिता स्त्री ।) वेश्या ।
इति कोषान्तरम् ॥

पर्या, स्त्री, (पर्याते लूयते रोगहन्तृत्वात् ।
पर्य ड यवहारे स्तुतौ च + कर्मणि यत् तत्त-
द्याम् ।) पिण्या । इति द्विरूपकोषः ॥

पर्याङ्गना, स्त्री, (पर्या पर्येन नख्येन लभ्या या
अङ्गना ।) वेश्या । इति हेमचन्द्रः ॥

पर्याजीवः, पुं, (पर्यैः क्रयविक्रयद्रव्यैराजीवति
प्राणिति । आ + जीव + कः ।) क्रयविक्रयिकः ।
वणिक् । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ ॥

पर्याजीवकं, स्त्री, (पर्यैः क्रयविक्रयद्रव्यैराजीवति-
तिष्ठतीति । पर्याजीवस्ततः स्त्रीर्धे कृत् । अभि-
धानात् क्लीबत्वम् । यद्वा, पर्याजीवैर्वणिग्भिः
कायति शब्दायते इति । कै + कः ।) हट्टः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पर्यजीवकमित्यपि पाठः ॥

पर्याम्बा, स्त्री, (पर्यं अन्वयति स्त्रियेन या ।
अन्व + अच् ।) हण्यविशेषः । तन्मय्यायः ।
कङ्कुरूपिन्ना २ पर्यधा ३ पर्यधा ४ । अस्या
गुणाः । समवीर्यत्वम् । तिलत्वम् । चारत्वम् ।
सारकत्वम् । तत्कालशब्दघातप्रणयसंरोपयत्वम् ।
“दीर्घा मथ्यातथा द्रुक्षा पर्याम्बा त्रिविधा स्तुता ।
रसवीर्यविपानेषु मथ्यमा शुलदायिका ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्याम्बा इत्यपि पाठः ॥

पत् [द्] पुं, (पद्यते गच्छत्यनेन । पद्यौ ड गतौ +
कारणे क्तिम् ।) पादः । इत्यमरः । २ । ६ । ७३ ॥

(यथा, मनुः । ४ । २०७ ।
“मत्तक्रुहानुरायाश्च न सञ्जीत कदाचन ।
केशकीटावपद्रव्य पक्षस्युष्टश्च कामतः ॥”
कैचित् पादशब्दस्य पद् इत्यादेशो भवतीति
वदन्ति । खल्वैकत्वं न मन्यन्ते अतः “पदादयः

पृथक्शब्दा इत्येके ।” इति सुगवोषे वोप-
देवेनोक्तम् ॥)

पत, लृ क गतौ । ऐश्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रां-परं-अकं-सेट् ।) लृ, अपतत् । च, पातः ।
पतः । गतिरिह पतनम् । पतति पत्रं वृक्षात् ।
इति दुर्गादासः ॥

पत, लृ क गतौ । ऐश्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट् ।) ऐश्यमिन्धरी-
भावः । गतिरिह पतनम् । पतयति पत्रं
वृक्षात् । इति दुर्गादासः ॥

पत, य ड ऐश्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
आत्तं-अकं-सेट् ।) य ड, पत्यते । ऐश्यमैश्वर्य-
मिन्धरीभावः । इति दुर्गादासः ॥

पतं, चि, (पततीति । पत् + अच् ।) पुष्टम् ।
इति जटाधरः ॥ (पतनकर्त्तरि च, चि) ॥

पतगः, पुं, (पत उत्पतितः सन् गच्छति । यद्वा
पतेन पद्येण गच्छतीति । गम् + ङः ।) पक्षी ।
इत्यमरः । २ । ५ । ३३ ॥ (यथा, मनुः । ७ । २३ ।
“देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतंगीरगाः ।
तेपि भोगाय कल्पन्ते दृष्टेयैव निर्प्रीडिताः ॥”)

पतङ्गः, स्त्री, (पत् लृ गत्येव्ययोः । बाहुलकात्
अङ्गच् ।) स्तुतम् । पारदम् । इति मेदिनी ॥
चन्दनभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पतङ्गः, पुं, (पतति गच्छतीति । “पतेरङ्गच्
पक्षिणि ।” उणां । १ । ११८ । इति अङ्गच् ।)
पक्षी । (यथा, मार्कण्डेयः । १० । ८६ ।
“ततः सर्वेषु निस्तौर्गः पापी तिर्यक्त्वमनुत ।
कमिकौटपतङ्गेषु न्वापदे मशकादिषु ॥”)
सूर्यः । (यथा, माघे । १ । १२ ।
“पतन्मत्तङ्गप्रतिमस्तपोनिधिः
पुरोऽस्य वाक्त्र सुवि बलीयत ॥”
“कथं पतङ्गः सूर्यः । खगलचामात्योपचारात् ।
‘पतङ्गः शुलभे सूर्ये पतङ्गः पक्षिणि स्तुतः ।’
इति कोषान्तरम् ॥” इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)
शुलभः । इत्यमरः । ३ । ३ । २० ॥ शालि-
प्रभेदः । इति मेदिनी ॥ जलमधूकटवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पतङ्गमः, पुं, (पत उत्पतितः सन् गच्छतीति ।
गम् + खच् । सुम् च ।) पक्षी । इति आकर-
णम् ॥ (शुलभः । यथा, भागवते । ७ । ८ । २४ ।
“अलक्षितोऽसौ पतितः पतङ्गमो
यथा कृत्स्निर्हौजसि सोऽसुरस्तदा ॥”)
पतङ्गिका, स्त्री, (पतङ्ग + खल्यार्थे संज्ञायाम् वा
कन् । स्त्रियां टाप् अत इत्वम् ।) मधुमक्षिका-
विशेषः । तत्पर्यायः । पुत्तिका २ । इत्य-
मरः । २ । ५ । २७ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १०८ । १० ।
“पतङ्गिकानां पुच्छेषु लवेयिका प्रवेशिता ।
कर्मणस्तस्य ते प्राप्तं फलमेतत्तपोधन ॥”)
पतञ्चिका, स्त्री, (पतमभिगतं शत्रुमित्यर्थः चिक्रयति
पीडयति खारोपितशरेणेति यावत् । प्रयोशरात्
चाघः ।) घनुष्या । इति शब्दरत्नावली ॥

पतञ्जलिः, पुं, (पतः पतन् वा अञ्जलिः नम-
स्कार्यतया यस्मिन् । शकन्वादित्वात् चाघः ।)
सुनिविशेषः । स तु पातञ्जलदर्शनपाणिनिटीका-

महाभाष्यादिग्रन्थकर्त्ता । तत्पर्यायः । गोनर्हीयः
२ । इति हेमचन्द्रः ॥ चूर्णिकृत् ३ भाष्यकारः
४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वररुचिः ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (केषाञ्चिन्मते योगसूत्रकारक-

पतञ्जलेर्भाव्यकृत् पतञ्जलिर्भिन्न एव । अनयो-
रभेदानु निर्दिशन्ति पाञ्चात्याः ॥ पातञ्जलयोग-
शास्त्रेण पादचतुष्टयात्मकं तत्र प्रथमे पादे
“अथ योगानुशासनम् ॥” इति योगशास्त्रारम्भ-
प्रतिज्ञां विधाय “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।”
इत्यादिना योगलक्षणमुक्त्वा सप्रपञ्चसमाधि-

निर्देशं कृतवान् भगवान् पतञ्जलिः । द्वितीये
तु “तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रिया-

योगः ॥” इत्यादिना व्युत्पितचित्तस्य क्रियायोगं
यमादीनि पञ्च बहिरङ्गाणि साधनानि च निर-
दिशत् । तृतीये “देशवन्धित्तस्य धारणा ॥”
इत्यादिना धारणाध्यानसमाधिप्रत्ययसमाधि-
संयमपदवाच्यं तत्र अवान्तरफलं विभूतिजातञ्च
उपदिदेश । चतुर्थे पादे तु “लम्बौषधिमन्त्रतपः
समाधिजाः सिद्धयः ॥” इत्यादिना सविष्टिपञ्चकं
मुख्यं प्रयोजनं केवलं प्रधानादीनि पञ्चविंशति-
तत्त्वानि क्षेत्रकर्मविपाकाश्वयैरसंश्लिष्टं पुरुषं
खेच्छ्या निर्माणाकायमधिष्ठाय लौकिकादि-
सम्प्रदायप्रवर्तकं संसारदहने दग्धानां जीवानां
निलारकञ्च उपदिशवान् ॥)

पतञ्ज, स्त्री, (पतन्तं चायवे इति । पतत् + जै
+ कः ।) पक्षः । पाखा इति भाषा । इत्य-
मरः । २ । ५ । ३६ । (यथा, भागवते । ८ । १ । ३४ ।
“येन मे पूर्वमन्त्रीणां पक्षच्छेदः प्रजात्यये ।
कृतो निविशतां भारैः पतञ्जैः पततां सुवि ॥”
(चं) पत लृ गतौ । “अग्निनिचयजिवधपतिभ्यो-
श्चन ॥” उणां । ३ । १०५ । इति अञ्चन् ।
वाहनम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

पतञ्जी, [न्] पुं, (पतञ्जं पक्षो विद्यतेऽस्य ।
पतञ्ज + इनिः ।) पक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । ३६ ॥
(यथा, कुमारः । ५ । ४ ।
“पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं
शिरीषपुष्पं न पुनः पतञ्जियः ॥”)

पतञ्जिः, पुं, (पतति उत्पततीति । “पतेरञ्चिन् ।”
उणां । ४ । ६६ । इति अञ्चिन् ।) पक्षी ।
इत्यमरः । २ । ५ । ३३ ॥

पतङ्गहः, पुं, (पतत् सुखादिभ्यः खलत् जलादि
गृह्णातीति । पतत् + गृह् + अच् ।) प्रति-
याहः । इत्यमरः । २ । ३ । १३६ ॥ पिप्पदाणां
इति भाषा ॥

पतङ्गी, पुं, (पतन् पक्षी भीरुर्यत्नात् ।) श्वेनः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पतन् [त्] पुं, (पततीति । पत् + शब् ।) पक्षी ।
(यथा, महाभारते । २ । ३८ । २८ ।
“नचत्राणां सुखं चन्द्र आदित्यलोचनां सुखम्

यस्वतानां मुखं मेरुर्गच्छः पततां मुखम् ॥”)

पतनशीले चि । इति मेदिनी ॥

पतनं, क्षी, (पत् + भावे ल्युट् ।) पातः । पडन्
इति भाषा । यथा,— [इःसहन् ॥”

“अशनेः पतने न वेदना पतनज्ञानमतीव

इत्युद्धटः ॥

“हिजातिकर्मभ्यो हानिः पतनं परच चाविद्धि-
स्तमेके नरकम् ॥” इति हारीतसूत्रम् ॥ पापम् ।
यथा, प्रायश्चित्तविवेके ।

“विहितस्याननुष्ठानाद्विदितस्य च संवनात् ।

अनिग्रहाच्चन्द्रियाणां नरः पतनम्वच्छति ॥”

पतमः, पुं, (पतति कर्मन्वये यस्मात् । पत् + अम् ।

क्षीणपुराणां चन्द्रलोकात् पतनं शास्त्रे प्रसि-
द्धम् ।) चन्द्रः । (पततीति । पत् + अम् ।) पक्षी ।

पतङ्गः । इति संक्षिप्तवारोणादित्तिः ॥

पतयाक्षुः, चि, (पत् + “सृष्टिश्चिपतिदयीति ।”

३।२।५८ । इति आलच् ।) पतनशीलः । तत्-

पर्यायः । पातुकः २ । इत्यमरः । ३।२।२७ ॥

पतवः, पुं, (पततीति । “अवविचमीति ।” उणां

३।११७ । इति अवच ।) पक्षी । इत्युयादित्तिः ॥

चन्द्रः । पतङ्गः । इति संक्षिप्तवारोणादित्तिः ॥

पताका, स्त्री, पत्यते ज्ञायते कस्यचित् भेदोऽनया ।

(पत् + “वलाकादयश्च ।” उणां ३।१४ । इति

आक प्रत्ययेन साधुः ।) ध्वजम् । निशान् इति

भाषा । (यथा, महाभारते । ६।१७।५ ।

“वृत्तैश्चक्रैः पताकाभिर्ध्वजवारणवाजिभिः ।

तान्यनीकान्यशोभन्त राजन्यपदातिभिः ॥”)

तत्पर्यायः । वैजयन्ती २ केतनम् ३ ध्वजम् ४ ।

इत्यमरः । २।८।६६ ॥ पताका ५ जयन्ती ६ वैज-

यन्तिका ७ कदली ८ कन्दुली ९ केतुः १० कद-

लिका ११ योममखलम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥

चिह्नम् १३ । इति जटाधरः ॥ केतनं ध्वजं एतद्वयं

पताकादष्टे । इति भरतः ॥ सौभाग्यम् । नाट-

काङ्गम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, साहित्य-

दर्पणे । ६ । २७ ।

“पताकास्थानकं योव्यं सुविचार्येह वस्तुनि ॥”

इह नट्टे ॥ तल्लक्षणं यथा तत्रैव । ६ । २८ ।

“यत्रार्थं चिन्तितेऽन्यस्मिंस्तल्लिङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते ।

आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकन्तु तत् ॥”

तद्भेदानाह तत्रैव । ६ । २६—३२ ।

“सहस्रैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपचारतः ।

पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितम् ॥

यथा, रत्नावल्यां ‘वासवदत्तेयमिति’ राजा यदा

तत्कण्ठपार्श्वं मोचयति तदा तदुक्त्वा ‘सागरि-

कैयमिति’ प्रत्यभिज्ञाय ‘कथं प्रिया मे साग-

रिका अलमलमतिमात्रम्’ इत्यादि फलरूपार्थ-

सम्पत्तिः पूर्वापेक्षया उपचारातिशयात् गुण-

वती उत्तुष्टा । १ ।

वचः सातिशयसिद्धे नानाध्वन्यमाश्रयम् ।

पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥

यथा, वेणीसंहारे छत्रधारः ।

‘रक्तप्रवाहितसुवः चवविग्रहाश्च

खस्था भवन्तु कुबराजसुताः सभृत्याः ।’

अत्र रक्तादीनां रुधिरशरीरार्थहेतुकस्येवमनेन
वीचार्यप्रतिपादनात् नेहमङ्गलप्रतिपत्तौ सत्यां
द्वितीयं पताकास्थानम् । २ ।

अर्थोपलोकं यत्तु लीनं सविनयं भवेत् ।

श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं, तृतीयमिदमुच्यते ॥

लीनं अथक्तार्थं श्लिष्टेन सन्ध्यायोग्येनाभिप्राया-
न्तरप्रयुक्तेन प्रत्युत्तरोपेतं सविनयं विशेष-
निश्चयप्राप्त्या सहितं सम्पद्यते यत् तत् तृतीयं

पताकास्थानम् । यथा, वेणीसंहारे २ अङ्के ।

कषुकी । ‘देव ! भयं भयम् ।’ राजा । ‘केन ।’

कषुकी । ‘भीमेन ।’ राजा । ‘कस्य ।’ कषुकी ।

‘भवतः ।’ राजा । ‘आः । किं प्रलपसि ?’ कषुकी ।

(सभयम्) ‘देव ! ननु ब्रवीमि । भयं भीमेन

भवतः ।’ राजा । ‘धिकं ब्रूयापद ! कीदृशमद्व तं

यामोहः ।’ कषुकी । ‘देव ! न यामोहः सत्यमेव ।

भयं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम् ।

पतितं किङ्किणीकाणवहाक्रन्दमिव चित्तौ ।’

अत्र दुर्योधनोऽभयरूपप्रस्तुतसङ्क्रान्तमर्थोप-

लोकम् । ३ ।

द्वार्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः ।

प्रधानार्थान्तरापेक्षी पताकास्थानकं परम् ॥” ४॥)

अङ्कः । केतुः । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य विवरणं

ध्वजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पताकी, [नृ] चि, (पताका विद्यतेऽस्य । पताका

+ इनि ।) वैजयन्तिकः । पताकाधारी । इत्य-

मरः । २ । ८ । ७१ । (यथा, महाभारते ।

६ । १७ । २० ।

“स तु गोवासनः श्रेष्ठः सहितः सर्वराजभिः ।

ययौ मातङ्गराजेन राजार्हेण पताकिना ॥”)

रिहारिवोधकचक्रविशेषः । तस्य लिखनक्रमो

यथा,—

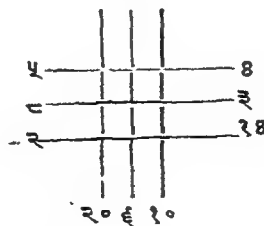
“तिथ्यगूर्गता रेखास्तिस्रो देयाः पताकया ।

युताः कार्यं वेधविदा सर्वसङ्गतरेखया ॥

दक्षस्थोक्तरेखातो वामं मेघादराश्रयः ।

पञ्चाशद्युग्मविंशाश्च शब्ददशैर्नायिवागराः ।

कर्कटाक्षीनपर्यन्तमङ्का देया यथाक्रमम् ॥

२० ६ १०

वालस्य जन्मकालीनयहलयमनादिव ।

विन्यस्य चिन्तयेत् प्राज्ञः शुभाशुभं यथायथातुम् ॥”

तत्र शुभाशुभज्ञानं यथा,—

“शुभदृष्ट्योगवेधैर्लभाह्वालयः शोभनम् ।

पापदृष्ट्योगवेधैराश्रयः कश्चिदपि वमये नैव शौरेः

वलेधिके दिनं मध्ये मासो द्वीने च ज्ञायनम् ॥”

वेधज्ञानं यथा,—

“कर्केर्मनधनुर्भाष्य शरेः कीटघटेन च ।

स्त्रियास्तौलिङ्गाभ्याश्च घटे मौनेन कन्यया ॥

धनुषो ऽगकैर्भायां मकरे धनुषा स्त्रिया ।

मौने कर्कितुलाभ्याश्च मौनेस्त्रीधनुषात्वजे ॥

तुलाकर्कितुलाभ्याश्च मौनेस्त्रीधनुषात्वजे ॥

सिंहवहेध एतेषु वामदक्षिणसंमुखैः ॥

राहुकेत्वर्कसौरारेः पापैर्विद्धो युतोऽशुभः ।

तदन्येयुतविहस्तु लमराश्रिः शुभप्रदः ॥”

रिचिकालो यथा,—

“एकोनविंशतिः कर्के सिंहे सप्तदशैव तु ।

षट्त्रिंशद्वलायाश्च षट्त्रिंशतिस्तुलाधरे ॥

दक्षिके सिंहवन्धेयमनन्त्रिंशच्छरावने ।

षट्त्रिंशं मकरे श्रेयं कुम्भे सप्तदश स्त्रुताः ॥

नव युग्मे तथा मौने मेघे षट् दशभित्तया ।

दशमे च तथा सिंह युग्मे षट्छरलोचने ॥

चित्तयाङ्गादियं संख्या दिनमासाब्दनिर्णये ।

एकाङ्काद्विग्रहाङ्काद्वा कचिद्विष्टे च सम्भवः ॥”

अथ यामार्हाधिपज्ञानम् ।

“वारेष्टाद्वयामेषु राज्ञाङ्कोः पञ्चषट् क्रमात् ।

अधिपाः स्युर्ग्रहास्तत्र यथाकांश्च भवन्ति ते ।

रवीव्यन्तुभृगुक्षान्धनिर्जरवयो निशि ॥

रविशुक्रशरान्नीशशनीव्यकुलभास्कराः ।

दिने जज्ञाः परेष्वेव तन्नाथकाश्चतुर्वेदाः ॥”

अथ दृष्टाधिपज्ञानम् ।

“पापदृष्टे भवेद्विष्टः शुभदृष्टे शुभं भवेत् ।

शुभग्रहस्य दृष्टे तु कर्मारम्भाद्युभं भवेत् ॥

यस्यार्हयामस्तस्यैव प्राग्दृष्टः सर्वदा ततः ।

षट् षट् परीत्य दृष्टाश्च त्रयो राज्ञो मता यथा ॥

आदित्ये भृगुनो बुधोऽपि च शशी सोमे शनीव्यो

कुजो

भौमेऽर्कः सितसोमजौ च शशिर्च सोमः शनि-

र्काक्षपतिः ।

जीवेऽङ्गाररवी भृगुश्च गुप्तसौम्येऽर्कश्चन्द्राः

काले जीवमहीनतिमः किरणा राज्ञौ च दृष्टा-

धिपाः ॥

यामार्हाधिपसंख्यातो द्वितीयस्तु तद्वर्कः ।

तद्वर्कान्तु तृतीयः स्यात्तद्वर्कान्तु तुरीयकः ॥

अङ्काभावे तु राहुः स्यात् तदङ्को वस्तुसंज्ञकः ।

भयाङ्कस्य परित्यागाद्वा दृष्टाधिपा यथा ॥

रविदनुजबुधश्वेत्तुल्यरासुराः

कुजरविदनुजश्वेत्तुल्यरासुराश्च ।

गुरुशशिविदेत्याः शुक्रभौमाकैरेत्याः

शनिर्कुजरविदेत्या दृष्टपास्तर्हयामे ॥”

शुभाशुभदृष्टज्ञानं यथा,—

“शेषावर्कस्य दृष्टौ सततशुभकरावाद्दृष्टौ

तथेन्दोः

शेषो दृष्टः कुजस्याप्यथ गुरुबुधयोराद्यमर्हं

प्रशस्तम् ।

आदिर्दृष्टस्तथैको भृगुक्षान्धपतिः सर्वकार्येषु शस्त्रो

दृष्टाश्चत्वार एते कचिदपि वमये नैव शौरेः

प्रशस्ताः ॥”

पतिः

पत्न्यपतायि यथा,—

“प्रतिदत्तं पत्न्यपतायि यथा कतिपयभम् ॥

रात्रौ च वेदा वगवः सुप्रभाषी

कुले च वागाः प्राश्रिते यथाश्रितः ।

शान्तादिभ्यः च हृदयतोः स्या-

दाधौ तुमहा भृगुभ्यो न रुदाः ॥”

आत्मस्य शुभाशुभाकर्तुं यथा,—

“अश्रुभे दृष्टव्यं योमे मन्त्रेण पुण्यवर्जिते ।

आत्मस्य मन्त्रं शीघ्रं यदि प्रापेः समन्वितम् ॥

अश्रुभश्चक्षते तं मन्त्रं भाववर्जिते ।

आत्मस्य कुशलं सर्वं शुभैर्यदि समन्वितम् ॥

अश्रुभो दृष्टव्यमथो हि विप्रस्येतेन सम्भवेत् ।

मन्त्रं तत्र पतुष्वं आत्मस्य नाशो भवेत् ॥

यापस्य दृष्टमात्रे तु तदर्थोऽप्येव वर्जिते ।

आत्मस्य कुशलं तत्र शुभैर्यदि समन्वितम् ॥”

इति ज्योतिषतत्त्वे पतायिधेयः ॥

(स्थितौ योम् । सेना । यथा, रतुः । ४ । ८२ ।

“ न धर्मो न रुद्रात्माधारावर्धदृष्टिम् ॥

रथवर्मा रजोऽप्यस्य कुत रथ पताकिनीम् ॥”)

पतिः, पुं, (पति रक्षति । पा ल रक्षणे + टतिः ।)

वृद्धम् । गतिः । इति विश्वः ॥ पाणिन्युक्तीनां ।

भारतम् इति भाषा । तत्पठ्यायः । धनः २ ।

प्रियः ९ भर्ता ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥

कायः ५ प्राणनाथः ६ गुरुः ७ हृदयेष्टः ८

जीवितेशः ९ आमाता १० सुखोत्तमः ११

नर्मकोणः १२ रतुगुरुः १३ स्वामी १४ रमणः

१५ । इति शब्दरत्नावली ॥ वरः १६ परिक्रान्ता

१७ मृदो १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य लक्ष-

णम् । विधिवगुपाणिनाश्चकः । अश्रुजलद्विज्वा-

हृष्टशब्देनात् पतिस्तुर्धा । मन्त्रकालिकपरा-

द्वनापरादसुखे गति मन्त्रकालमनुवर्त्तते

कुलः । १ । सकलनायिकाविषयममगच्छानु-

रागो दक्षिणः । २ । भूयो निःशङ्कः कुरादीषो-

ऽपि भूयो निवारिणीऽपि भूयः प्रत्ययपरायणो

ऽष्टः । ३ । काशिनीविषयपट्टपट्टः शत्रुः । ४ ।

इति रमणशब्दे ॥ ५ ॥ पतिर्वादिफलं यथा,—

“कथं मे सुप्रते । भावि । निद्राभङ्गः क्षतलया ।

यच्चं वरादिभ्यः तस्या या भर्तृत्वापकारिणी ॥

तपस्वानप्यर्थेयं दानं दानादिकस्य यत् ।

भर्तृरपिप्रयत्नादिभ्यः सर्वं भवति निष्फलम् ॥

यथा प्रियः पुनितस्य श्रीकृष्णः पुनितस्तथा ।

पतिवराप्रतापे पतिरुपेयं हरिः स्वयम् ॥

मन्त्रदानं मन्त्रयज्ञः मन्त्रार्थनिर्मेयम् ।

सर्वं दानं तपः मन्त्रमुपवागादिकस्य यत् ॥

मन्त्रमगमस्य मन्त्रेणैवपुण्यम् ॥

तत् सर्वं स्वामिनीयायाः कर्त्ता नादृष्टिम्

मोक्षशीम् ॥

सुपुण्ये भारते पतिं पतिगो करोति या ।

वेकृत् स्वामिना गार्हं या याति ब्रह्मणः श्रमम् ॥

विप्रियं कुरुते भर्तुर्विप्रियं यदति प्रियम् ।

अमृतकुलप्रजाता या तनुकर्म श्रूयते गति । ॥

कर्मिणां प्रजेतु या न यावन्नन्दिताकरो ।

पतिः

ततो भवति आकाशी पतिपुत्रविवर्जिता ॥”

इति मन्त्रवैवर्त्त प्रकृतिगण्डे ४९ अध्यायः ॥ ५॥

अपि च ।

“मन्त्रास्तस्य परो यन्तुर्दिक्षु लोके परच च ।

नदि कायानु परः श्रेयान् कुलश्रीणां परो गुरुः ॥

देवपुत्रा वरं दानं तपस्वानप्यर्थं नपः ।

आनप्य मन्त्रार्थमु द्दीप्ता मन्त्रमगमस्य च ॥

प्रादक्षिण्यं पृथिव्याश्च माक्षणातिथिमेव नम् ।

मन्त्राणि पतिगोयायाः कर्त्ता नादृष्टि मोक्षशीम् ॥

किमतः पतिभक्ताया अमक्तायाश्च भारते ।

यथा दुःखो सुखारणे साकामुक्तः प्रथमो भवेत् ॥

पतिगोपरो धर्मो नदि स्थानां श्रुतौ श्रुतम् ।

स्वप्ने ज्ञाने च गतरं कायं तारायणाधिकम् ।

हृष्टा तन्मन्त्रागमो न भवति नित्यं कश्चिन्मन्त्रम् ॥

परिहाराय कोपेन भवेत्तन्मन्त्राया सुते । ।

कटूक्तिं स्वामिनः साक्षात् परोक्षात् कश्चिन्मन्त्रम् ॥

स्थिया वाग्योनिदृष्टायाः कतमते भारते सुवि ।

प्रायश्चित्तं श्रुतौ नास्ति नरकं ब्रह्मणः श्रुतम् ॥

मन्त्रमगमपरीता या कटूक्तिं कुरुते पतिम् ।

श्रान्त्यन्तर्गतं पुण्यं तस्या भगवति निश्चितम् ॥

दत्ता कर्मो नोपयिता अगमस्य शनिप्रणयः ॥”

इति मन्त्रवैवर्त्त श्रीकृष्णार्जसमखण्डे ४ अध्यायः ॥

अपि च ।

“या श्रो भर्तुर्गोभार्या गार्होभार्या च मन्त्रतः ।

श्रयं भोजनं तस्या न सुखं जीवन् दृष्टम् ॥

यदा नास्ति प्रियमेव तस्या अम निरर्थकम् ।

तत् किं पुत्रं धर्मं कर्म समर्थं यावन्नेष्टम् ॥

यद्विनिर्गतिं कायं न मन्त्रप्रयत्ने परे ।

या श्रान्त्यन्तर्गता च मन्त्रकर्मवितर्जिता ॥

पतिभ्यगुणविभक्तं देवतं गुरुत्वं च ।

मन्त्रमात्र परः स्वामी न गुरुः स्वामिनः परः ॥

पिता माता सुतो भ्राता शिष्यो दत्ता मितं धनम् ।

मन्त्रमदाता स्वामी च श्रान्तं योपितं सुखम् ॥

कार्त्तिकेय द्विजागति मन्त्रमात्रो न स्वामिनम् ।

आत्मगुणश्रान्तं च सुप्रभा कुलपतिनाम् ॥

अगदंशप्रकृता या दुःशीला धर्मवर्जिता ।

सुखदुःखा योनिदृष्टा पतिं निन्दति कोपराः ॥

या श्रो दृष्टि मन्त्रपरं पतिं विष्णुमयं गुरुम् ।

कुलोपाकं पतिना या यावद्विद्वत्तुदंश ॥

श्रान्त्यन्तर्गतं दानं सर्वं पुण्यं तपस्विरम् ।

पतिभक्तिविद्वन्नाया भर्ताभूतं निरर्थकम् ॥”

इति मन्त्रवैवर्त्त श्रीकृष्णार्जसमखण्डे ५ अध्यायः ॥

अपि च ।

“साध्याः मन्त्रश्रान्ताश्च श्रान्त्यन्तर्गतः पतिः ।

अमन्त्रप्रकृता या दुःशीला ज्ञानवर्जिता ॥

स्वामिनं मन्त्रे नास्ति पितृर्होमं कुलमिता ।

कुलस्थं पतिं च दृष्टं दृष्टं रोमिणं च दृष्टम् ॥

कुलस्था विष्णुगुण्यश्च कायं परमं श्रान्तम् ॥

हृष्टाश्रान्तं वा श्रान्तं वा मन्त्रेणैवपुण्यं परः ।

पतिवराप्रतापे कर्त्ता नादृष्टि मोक्षशीम् ॥

मन्त्रादानानि पुण्यानि प्रताप्यनानि च ।

तपोपि पतिगोयायाः कर्त्ता नादृष्टि मोक्षशीम् ॥

पतिः

पुत्रो वापि पिता वापि यान्त्रो वा मन्त्रोऽयम् ।

योमिता कुलजानानां न कश्चित् स्वामिनः मन्त्रः ॥”

इति मन्त्रवैवर्त्त मन्त्रप्रखण्डे ४९ अध्यायः ॥ ५॥

पतिर्वादिफलं यथा,—

“निरुपितस्य धर्मो मन्त्रादयो धनं नाथकः ।

तद्व्यस्यान्तोति न स्वामी विद्वत् । अतः मन्त्रः ॥

तस्य दत्ता मन्त्रा स्वामी न च न स्वामिनो भवेत् ॥

अष्टो ययमथा भवतो विद्वान्मन्त्रोपमा ॥

मन्त्रं उवाच ।

पतिर्वापि न च नास्ति स्वामिनं दानुमन्त्रम् ॥

दृष्टव्यं धर्ममन्त्रो तयोर्दत्ता न द्वौ स्वामी ॥

निरुपिता पुण्यं च त्रयो स्वामी न दक्षिणा ।

श्रुतौ श्रुतो यः स्वधर्मो विप्रस्येतेन सम्भवेत् ॥”

इति मन्त्रवैवर्त्त मन्त्रप्रखण्डे ५ अध्यायः ॥

पतिः, जि, (पति रक्षति । पाण्यन्तोति वा । “पति-

रक्षति ।” उक्तं । ४ । ५० । इति पतिः ।)

अधिपतिः । तत्पठ्यायः । स्वामी २ । दक्षिणः ३

दक्षिणा ४ अधिभूः ५ नाथकः ६ भिता ७ प्रभुः ८

परिहृष्टः ९ अधिपः १० । इत्यमरः । ४ । ११ । १२ ॥

(यथा, मनुः । ७ । ११५ ।

“आमस्याधिपतिं कुर्यात् श्रान्त्यन्तर्गतं तथा ।

विप्रस्येतेन सम्भवेत् मन्त्रप्रतिपत्तिम् च ॥”)

पतिवरा, श्रो, (पतिं श्रुतौ वा वा । च न वरं न-

गम् । “नो जायते भूतं दृष्टव्यम् ॥” ३ । ८ । ४६ ।

इति मन्त्रः । स्वयंभवा । नो भवता पत्यवैपत्तिः ।

(यथा, श्रुतौ । ६ । १० ।

“मन्त्रवैवर्त्तं यन्मन्त्रवैवर्त्त-

मन्त्रस्य कर्म पतिवराश्रीभिः ।

विप्रस्येतेन सम्भवेत् मन्त्रप्रतिपत्तिम् च ॥”)

पतिवरा श्रान्त्यन्तर्गतं तथा ॥”)

हृष्टाश्रान्तः । इति शब्दरत्नावली ।

पतिश्री, श्रो, (पतिं श्रुतौ इति । “मन्त्रो जाय-

त्योऽष्टम् ॥” ३ । ८ । ४७ । इति टक् श्रोतौ श्रो ।)

पतिवराश्रान्त्यन्तर्गतं तथा । यथा, “मन्त्रो

जायत्यपतिभ्याम् । जायतो मन्त्रः । पतिश्री पाणि-

रक्षा ।” इति मन्त्रप्रखण्डे मन्त्रप्रखण्डे ४ अध्यायः ॥

(विवादात् प्राक् योऽधिपतिप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं

मन्त्रप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं मन्त्रप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं

मन्त्रप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं मन्त्रप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं

मन्त्रप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं मन्त्रप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं

मन्त्रप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं मन्त्रप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं

मन्त्रप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं मन्त्रप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं

मन्त्रप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं मन्त्रप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं

मन्त्रप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं मन्त्रप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं

मन्त्रप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं मन्त्रप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं

मन्त्रप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं मन्त्रप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं

मन्त्रप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं मन्त्रप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं

मन्त्रप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं मन्त्रप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं

मन्त्रप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं मन्त्रप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं

मन्त्रप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं मन्त्रप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं

मन्त्रप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं मन्त्रप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं

मन्त्रप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं मन्त्रप्रकृताश्रान्त्यन्तर्गतं

पतितः

पातित्यकारणं यथा, मातुस्ते २०१ अध्याये ।
“चाण्डालान्धस्त्रियो गत्वा सुहृन् च प्रतिगृह्य च ।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् चान्यन्तु गच्छति ॥”
पतिता यथा,—

“गरान्निविधदाश्चैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः ।
श्रोघात् प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमुद्वन्तं जलम् ॥
गिरिवृक्षप्रपातश्च ये कुर्वन्ति नराधमाः ।
कुशिल्वकीविनश्चैव स्त्रनालङ्कारकारिणः ॥”
तथा,—

“ब्रह्मदण्डहता ये च ये च वै ब्राह्मणेर्हताः ।
महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्तिताः ॥”
तेषां दाहादिनिषेधो यथा,—
“पतितानां न दाहः स्यान्नान्येष्टिर्नास्त्रिसञ्चयः ।
न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्योऽद्वादिर्न कश्चित् ॥”
इति सुहितत्वे ब्रह्मपुराणम् ॥ २ ॥

तेषां संवर्गनिषेधो यथा, बराहपुराणे ।
“आचन्नश्नयनाच्चैनं भोजनात् कथनादिषु ।
सम्पत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ॥”
प्रायश्चित्तेतरवैदिकस्नानधिकारी सन् नरक-
भागी । यथा,—

“पतितैः संप्रयुक्तानामिमांश्चण्डुत गिष्कृतिम् ।
सहस्रसरेण पतति पतितेन सहाचरन् ॥
याननाध्यापनाद्यौनाच्छासपानाश्रनासनात् ।
यो येन पतितेनैव संवर्गं याति मानवः ।
स तस्यैव व्रतं कुर्यात् संसर्गस्य विमुहये ॥”
तेषामुदककार्यं यथा,—
“पतितस्यौदकं कार्यं सपिण्डैर्ब्राह्मणैः सह ।
निन्दितैर्हनि सायाङ्गे जातिभिर्गुरुसन्निधौ ॥
दासीघटमयं पूर्णं पर्येक्ष्येत प्रेतवत् सदा ।
अक्षोराक्षसप्रासीनं नाशौचं ब्राह्मणैः सह ॥
निवर्तयेरंस्तस्मात्तु सन्माष्यसहावनम् ॥”

इति मातृ २०१ अध्यायः ॥

अत्याध्या पतिता यथा, मत्स्यपुराणे ।
“पतिता गुरुवस्याध्या न तु माता कदाचन ।
गर्भधारणपोषाभ्यां तेन माता गरीयसी ॥”
द्वादशवार्षिकव्रतनाश्रयप्राप्त्युक्तः । तस्य और्ध्व-
दोहकविधिर्यथा, “पूर्वोक्तश्चात्महातेः दाहा-
शौचादिनिषेधस्तदानीमेव । वत्सरान्ते तु सन्धे-
मौर्ध्वदोहिकं कुर्यात् ॥

गोत्राङ्गणहतानाश्च पतितानां तथैव च ।
ऊर्ध्वं संवः नरात् कुर्यात् सन्धेमेवौर्ध्वदोहिकम् ॥”
इति हेमाद्रौ षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

एवं स्नेच्छीकृतानामपि । गयाश्राद्धमपि कार्यम् ।
“ब्रह्महा च हतब्रह्म गोघातो पशुपातको ।
सर्वे ते निष्कृतिं यान्ति गयायां पिण्डपातनात् ॥”
इत्यग्निपुराणात् ॥ २ ॥

एवं ब्राह्मणेऽपि ।
“क्रियते पतितानां गते संवत्सरे कश्चित् ।
देशधर्मप्रमायत्वात् गयाजूपे खन्तुमिह ॥
मार्गच्छादमृते वा श्राद्धं हरिहरौ स्मरन् ॥”
सर्वपदे इत्यर्थः ॥ २ ॥ तत्र वर्षमध्ये ह्यत्युत्त-
मपराङ्गे वायुपुराणे ।

पतितः

“सुक्तपक्षे तु द्वादशां कुर्यात् आहन्तु वत्सरम् ।
द्वादशाहानि वा कुर्यात् सुक्ते च प्रथमेऽहनि ॥”
ह्यगलेयः ।

“नारायणवलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ।
तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यत्रवौद्यमः ॥”
यासः ।

“नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत् प्रदीयते ।
तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्नैतदन्यथा ॥”
स चात्मघातादिप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यः । उदुक्तं
हेमाद्रौ षट्त्रिंशत्तमे ।

“हत्वा चान्द्रायणं पूर्वं क्रिया कार्या यथाविधि ।
नारायणवलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ॥
पिण्डोदकक्रियाः पश्चात् वयोत्सर्गादिकश्च यत् ।
एकोद्दिष्टानि कुर्वीत सपिण्डीकरणं तथा ॥”
दिवोदासीये द्वादशातातपस्तु इत्याह ।

“पतिते च ऋते सुहृन् प्राणापत्यांस्तु वीक्ष्य ।
ऋते चापत्यरहिते लज्जार्णां नवतिं चरेत् ॥”
इदं प्रायश्चित्ताहपिप्रादादिविषयम् ।

“इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च ऋषा विषादिनः ।
घातयन्ति स्वमात्मानं चाण्डालादिहताश्च ये ॥
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिभुताः ।
यथाश्राद्धं प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिष्ठितम् ॥
तथा ते संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयम्भुवे ॥”
इति हेमाद्रौ तेनैवोक्तेः ॥ २ ॥

तत्रैव वौधायनोऽपि । नारायणवलिं यथाख्या-
स्यामोऽभिप्रेक्ष्य पतितसुरापातत्यागिनां ब्राह्मण-
हतानां द्वादशवर्षाणि त्रीणि वा वारिमरणं
यत्र यस्य तत्र तत्र कुर्वीतिति ॥ २ ॥ गृह्यपरि-
शिष्टे तु चाण्डालादित्यादुक्ता,—

“दग्धा शरीरं प्रेतस्य संस्थाप्यास्थीनि यत्नतः ।
प्रायश्चित्तं कर्तव्यं पुत्रैश्चान्द्रायणत्रयम् ॥”
इत्युक्तम् ॥ २ ॥ मदनरत्ने ।

“ब्राह्मणहतानां द्वादशवर्षाणि त्रीणि वा
कुर्वीतिति ॥” २ ॥ मदनरत्ने ब्राह्मणे ।

“प्रमादादपि निःशङ्कस्तृकस्माद्विधिचोदितः ।
चाण्डालैर्ब्राह्मणैश्चौरैर्निहतो यत्र कुत्रचित् ॥
तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तु सः ।
चान्द्रायणं तप्तकृद्द्वयं तस्य विमुहये ॥

यद्वा लज्जान् पश्येद्दण्डं कृत्वा तु विधिना दहेत् ।
बुद्धिपूर्वकं तानां त्रिंशत्तृकं समाचरेत् ॥”
इत्युक्तम् । स्मृतिरत्नावल्यां तद्विगुणं प्रायश्चित्तं
कृत्वा अर्वागप्यद्वात् सर्वं कार्यं इत्युक्तम् ।

“आत्मनो घातशुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।
तप्तकृच्चतुष्कं त्रिंशत्तृकं वा पुनः ॥
अर्वाक् संवत्सरान् कुर्यात् दहनादि यथोदितम् ।
कृत्वा नारायणवलिमनित्यत्वात्तदायुः ॥” इति ॥

इदञ्चात्मवधनिमित्तं तन्जातिवधप्रायश्चित्तेन
समुचितं कार्यम् । अतएव वौधायनेनोक्तम् ।
द्वादशवर्षाणि त्रीणि वेति । मदनपारिजाते
स्मृत्यर्थसारे च ब्रह्महादीनां तद्योग्यं प्रायश्चित्तं
कृत्वा नारायणवलिः कार्यं इत्युक्तम् । एवं स्नेच्छी-
कृतानामपि ॥ २ ॥ यत् कश्चिदाह । पुत्र-

पतित्र

कृतेन प्रायश्चित्तेन पितुः पापनाशे मानाभावः ।
आत्मघाते तु वचनादस्तु । महापातके तु कथं
स्यादिति । स स्वयमेव आत्मवधप्रायश्चित्तस्य
जातिवधनिमित्तेन समुच्चयं वदन् हृदयशून्य
एव । नहि जातिवधनिमित्तं पुत्रैः कार्यमिति
वचनमस्ति पुत्रकर्तृकसम्प्रायश्चित्तादिविज्ञवा-
पत्तेः । प्रायश्चित्तवौधायनवचनाच्चेति दिक् । इदं
प्रायश्चित्ताह्यामेव । प्रायश्चित्तानर्ह्याणान् पति-
तौदकमात्रं कार्यमिति केचित् । मदनपारि-
जातादिस्वरसोऽप्येवम् । वस्तुतस्तु तदहोर्नर्हयो-
र्वचनेऽनुपादानात् अविशेषात् तत्रापि नारा-
यणवलिर्गयाश्राद्धश्चेति युक्तम् ॥ २ ॥ पतितौदक-
विधिस्तु मित्राद्यतिरिक्तविषय इत्यपरे । स यथा ।
हेमाद्रौ ब्राह्मणे ।

“पतितस्य तु कारुण्यात् यत्कृतिं कर्तुमिच्छति ।
स हि दासीं समाहूय सर्वगां दत्तवेतनाम् ॥
अशुद्धवटहस्तानां यथावृत्तं ब्रवीत्यपि ।
हे दासि ! गच्छ मूल्येन तिलानानय सत्वरम् ॥
तोयपूर्णं घटश्चेमं सतिलं दक्षिणामुखी ।
उपविष्टा तु वामेन चरणेन ततः क्षिप ॥
कौर्मयेः पातकिचञ्चां त्वं पिबेति सुहृद्वद ।
निशम्य तस्य वाक्यं सा लब्धमत्या करोति तत् ॥
एवं कृते भवेत्पुनः पतितानां न चान्यथा ॥”
इति ।

इदञ्च ऋताहे कार्यम् । पतितस्य दासी ऋताङ्गि
पदा घटमपवर्जयेदेषावतायसुपचरितो भव-
तीति मदनरत्ने विष्णुक्तेः । इदञ्चात्मत्यागि-
विषयम् । आत्मत्यागिनः पतितास्तेनाशौचोदक-
भाजः स्फुरित्युपक्रम्य विष्णुना एतस्याभिधाना-
दिति गौडाः । उपलब्धत्वात् सर्वेषामिति तु
युक्तम् । इति निर्णयस्मिन् ५ परिच्छेदः ॥

पतिवन्नी, स्त्री, (पतिर्विद्यते यस्याः । पति +
मत्तुम् । “अन्तर्वत् पतिवतीर्नुक् ।” ४ । १ । ३२ ।
इति निपातनात् वत्वं शुगागमश्च । ततः ।
“अन्तर्वत्तौ डीप् ।” ४ । १ । ५ । इति डीप् ।)
समर्चुका । सधवा । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥
(यथा, रघुः । १५ । ३५ ।

“इतरेऽपि रघोर्विद्याख्यस्तेतमितेजसः ।
तद्योगात् पतिवन्नीषु पत्नीवासन् द्विस्रनवः ॥”
पतिवन्ता, स्त्री, (पतिव्रतमिव धर्मार्यकामेषु काय-
वाक्मनोभिः सदोपास्योऽस्याः ।) स्वान्वशु-
रक्ता । तत्पर्यायः । सुचरित्रा २ सती ३
साध्वी ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ एकपत्नी ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या लक्षणं यथा,—
“आर्त्तार्त्ते सुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा ।
ऋते म्रियेत यापयौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥”
इति सुहितत्वम् ॥ २ ॥

तस्या माहात्म्यं यथा,—

नारद उवाच ।

“कर्मणा केन राजेन्द्र ! तपसा वा तपोधन ! ।
उत्तमाश्च गतिं याति ह्यणवाश्चः प्रशंस मे ॥
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा नारदेनाब्रवीत्तदा ।

पतिव्रत

यस्य उवाच ।

न तस्या नियमो विप्र ! तपो नैव च सुव्रत ! ।
 न चरणां न दानं न वस्त्रं वा मलामतिः ॥
 यादृशी तु भवेद्विप्र ! इदं तत्त्वं ममानतः ।
 प्रनुते वा प्रशंसति विदुषो जायति स्वयम् ॥
 सुदृक्ते तु भीतिने विप्र ! सा गत्युच्यते पुत्रम् ।
 सौमि मौना भवेदद्या तु गिते निरुति या स्वयम् ।
 सा गत्युच्यते विप्र ! गान्धर्वं पत्यामि किञ्चन ॥
 सप्तद्विद्वज्जन्मना भर्तृजन्तव्यारिणी ।
 तस्या निर्भामरे सर्वं ये नयान्ते तपोऽन ॥
 देवतागमि सा नाथो पुण्या परमशीभना ।
 भर्तुं नाभिहिता वापि प्रख्यात्वाधिनी भवेत् ॥
 पतिमानापि विप्र ! प्रख्याद्यानापि ना यदा ।
 तदैव तं मन्त्रयति पतिं नाथं वदामन ॥
 भर्तुं गत्युच्यते त्रामन् । या पश्यति वराङ्गना ।
 यत् पति भवेद्विप्र ! भर्तुः प्रियद्विने रता ॥
 कुरुविष्टेन भावेन भर्तारमनुगच्छति ।
 सा तु गत्युच्यते न गच्छेत् प्रत्यसम्भवः ॥
 स्यमाता पिता वसुरेव मे देवतं परम् ।
 सप्तं कुरुयते यां तु मा मां विजयते मदा ।
 पतिव्रता तु या नाथ्या तस्याद्याहं कृताञ्जलिः ॥
 भर्तारमनुगच्छयन्ती भर्तारमनुगच्छति ।
 भर्तारमनुगच्छयन्ती गत्युच्यते न पश्यति ॥
 गीतयादिवद्व्यानि प्रेक्षणीयान्यनेकशः ।
 न पश्यति न पश्येत् गत्युच्यते न पश्यति ॥
 प्यायन्ती निरुति वापि कुञ्जन्ती वा प्रसाधनम् ।
 गान्धर्वं मनसा ध्यायेत् कदाचिदपि सुव्रता ॥
 देवता मन्त्रयन्ती वा भोजयत्येष वा द्विजान् ।
 पतिं न पश्यति चित्तात् गत्युच्यते न पश्यति ॥
 भावो वागुच्यते या तु उल्लाप्य च तपोधन ! ।
 सप्तं मन्त्रयते गितं गत्युच्यते न पश्यति ।
 पश्यति : नभाप्य यस्या गितं मुनश्चनम् ।
 गीतयादिवद्व्यानि नापि गत्युच्यते न पश्यति ॥
 भर्तुं गीतं प्रपश्यन्ती भर्तुं चित्तात्तारिणी ।
 न पश्यति न पश्येत् भर्तुं गत्युच्यते न पश्यति ॥
 सप्तं पञ्चमितां गीतं गत्युच्यते विप्र देवताः ।
 सप्तपञ्चाभा भाव्यां नैव तव देहि तु दृश्यते ॥
 पश्यति पुरा विप्र ! याद्विष्टेन पतिव्रता ।
 सप्त तस्यापि विप्र ! यथादत्तं यजदुतम् ।
 मुनिराचनो दद्यात् पुत्रयामि पतिव्रताम् ॥

इति नारायण पतिव्रताचरित्रम् ६.२ ॥

पतिव्रताञ्जलिं यथा,—

“पतिव्रताणां कान्तं तन्निबोध प्रजेवर ! ।
 तिनं भर्तुं नृपतया तत्पुत्रोदकमीक्षितम् ।
 भर्तारमनुगच्छयन्ती भर्तुं तद्वद्विना ।
 सप्तं मन्त्रयते गितं पतिव्रता प्रपश्यति ।
 सप्तपञ्चाभा भाव्यां नैव तव देहि तु दृश्यते ॥
 पश्यति पुरा विप्र ! याद्विष्टेन पतिव्रता ।
 सप्त तस्यापि विप्र ! यथादत्तं यजदुतम् ।
 मुनिराचनो दद्यात् पुत्रयामि पतिव्रताम् ॥

पतिव्रत

यद्विष्टं स्नामिनां गितं तद्विष्टं योषिताम् ।
 सप्तं तद्विष्टं तत्पुत्रोदकमीक्षितम् ।
 उच्यते नारायणं दद्यात् स्नामिनां पतिव्रता ।
 न कौपं कुरुते युद्धा तादृगाद्यापि योषिताम् ।
 कुरुयते भोजयते कान्तं दद्यात् पतिव्रता ।
 न बोधयेत् किञ्चन प्रेक्षणीयं कर्मणु ।
 पुत्राणां च पुत्राणां सप्तं कुरुयते पतिं नती ।
 पतिव्रताणां कान्तं दद्यात् कुरुयते पतिव्रता ।
 सप्तं दद्यात् पुत्राणां कान्तं पश्यति सुन्दरी ।
 नस्मिन् पश्येत् कृत्वा भक्तिभावेन यजतः ॥
 पुत्राणां नस्मिन् कुरुयते कुरुयते पतिव्रता ।
 पतिव्रताणां कान्तं पश्यति नस्मिन् कुरुयते ।
 नास्ति नैव कुरुयते कुरुयते पतिव्रता ।
 तथा नास्ति नस्मिन् कुरुयते पतिव्रता ।
 पतिव्रताणां कान्तं पश्यति नस्मिन् कुरुयते ।
 नैव कुरुयते कुरुयते कुरुयते पतिव्रता ।
 तपस्विनां तपः सर्वं व्रतिनां यत् फलं व्रज ।
 दाने फलं यदादृगां तत् नस्मिन् तामु नन्तम् ॥
 स्वयं नारायणः शम्भुविधाना जगतामपि ।
 सुराः सर्वे सुमुखो भीतान्नाभ्यां वन्तम् ॥
 सतीनां पादरजसा यजः पूजा वसुधरा ।
 पतिव्रतां नस्मिन् कुरुयते पातकाद्वरः ॥
 त्रैलोक्यं भक्तसात् कुरुयते जगिने पतिव्रता ।
 स्तनेजना समर्था का महापुण्यवती यदा ॥
 सतीनां पतिव्रताः नाथोपचो निःशङ्क एव च ।
 नहि तस्य भयं किञ्चिद्देवैश्च यमादपि ॥
 शतवन्तपुण्यवतां गृहे जाता पतिव्रता ।
 पतिव्रताप्रसूः पूजा जीवन्मुक्तः पिता तपः ।
 नती रवी प्रातस्तथाय त्वक्ता च रात्रिवासनम् ।
 भर्तारं नस्मिन् कुरुयते करोति त्वदं सुदा ॥
 गृहस्थाय ततः कृत्वा स्नात्वा धौतं च वासवी ।
 गृहीतं शुद्धपुण्यं भक्तिः पूजयेत् पतिम् ॥
 नापयित्वा नृपतेन वनेन निर्मलेन च ।
 तस्मै दत्त्वा धौतवस्त्रं तत्पादौ कालवेष्टुदा ॥
 आसने वानयित्वा च दत्त्वा भाने च चन्दनम् ।
 नस्मिन् कुरुयते कृत्वा दत्त्वा माल्यं गलेऽपि च ॥
 नामदेवोक्तमन्त्रेण भोगद्वयेः सुधोषमेः ।
 संपूज्य भक्तिः कान्तं कुरुयते च प्रपश्येत्सुदा ॥
 ‘वो नमः कान्ताय शान्ताय सर्वदेवायथाय
 स्वाहा ॥’

इत्यनेनैव मन्त्रेण दत्त्वा पुण्यं चन्दनम् ।
 पादार्थधूपदीपां च यत् नैवेद्यसुतमम् ॥
 जलं सुवामितं शुद्धं ताम्रं तक्ष मुनस्कुतम् ।
 दत्त्वा स्नोजं प्रपठेत् यत् कृतं पादभेजं च ।
 यो नमः कान्ताय शान्ताय सर्वदेवायथाय ॥
 नमः शान्ताय शान्ताय सर्वदेवायथाय च ॥
 नमो नमस्तस्मात्पुण्यं कुरुयते पतिव्रता च ।
 नमस्तथा च पूजयेत् सुधाधाराय नैव नमः ॥
 यजमानाधिपदेन च सुधुनारजाय च ।
 शान्ताधाराय पतिनां परमानन्दरूपिणे ।
 पतिव्रता पतिविष्टुः पतिरेव महेन्द्रः ।
 पतिव्रता विष्टुधाराय नमस्तथा ! नमस्तथा ॥

पतिव्रत

जस्य भगवत् ! दीपं ज्ञानाज्ञानात्तव यत् ।
 प्रजापत्यो ! यामिनी ! जमीदीपं जस्य च ॥
 इदं स्तोत्रं महापुण्यं सत्पादो पश्यता कृतम् ।
 नमस्तथा च धरया गङ्गाया च पूजा प्रथ ॥
 सावित्र्या च कृतं पूर्वं ब्रह्मणे चापि गितम् ।
 पादोदया च कृतं भक्ता कैलासे शान्ताय च ॥
 सुनीनां सुराणां च पत्नीभिश्च कृतं पूजा ।
 पतिव्रताणां सर्वानां स्तोत्रमेतत् शुभाय च ॥
 इदं स्तोत्रं महापुण्यं वा पश्येति पतिव्रता ।
 नरोदयो चापि नारी वा लभते नन्दवाञ्छितम् ।
 यपञ्चो लभते पुत्रं निधनं लभते धनम् ।
 रोगो च सुयते रोगात् नरो सुयते जन्मनात् ॥
 पतिव्रता च सुत्वा च तीर्थस्नानफलं लभेत् ।
 फलं च नन्दनपतां व्रतानां च प्रजेवर ॥
 इदं सुत्वा नमस्कृत्य मुदिते सा नन्दजया ।
 उक्तः पतिव्रताधर्म्मो गृहीतं यजमानं वच ॥
 इति पतिव्रतं श्रीकृष्णगुरुदेवोक्तं ॥
 पतिव्रतागामानि यथा,—
 सूर्यस्य सुवर्चसा १ शक्रस्य शर्चा २ वशिष्ठस्य
 कुरुवर्चसा ३ चन्द्रस्य रोचिता ४ वासुदेवस्य
 लोपासुद्रा ५ अथर्वस्य सुकृष्णा ६ अथर्वस्य
 नावित्री ७ कपिलस्य श्रीमती ८ शोभास्य
 मद्यन्ती ९ सगरस्य केशिनी १० नलस्य दम-
 यन्ती ११ रामस्य सीता १२ शिशुस्य सती १३
 नारायणस्य लक्ष्मीः १४ ब्रह्मणः नागिनी १५
 रावणस्य मन्दोदरी १६ इति पुराणान्तरम् ॥
 (गायत्रीस्वरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते ।
 १२ । ६ । ६६ ।

“पतिव्रता पवित्राङ्गी प्रयत्नासपरायणा ।
 प्रज्ञावती सुता पौत्री पुत्रपुण्या प्रयत्निनी ॥”
 पतिव्रता, पुंस्त्री, (पतिव्रता गच्छतीति । पतल गता—
 “पतिव्रताङ्गी गच्छतीति शब्दः ॥” उक्तं ११७६ ।
 इति कर्त्तार एवम् । पत्नी । गन्तरि चि । यत्पु-
 नादिभ्यः ॥

पतिव्रता, पुं, (पतिव्रताङ्गीति । “पति कठेति ।”
 उक्तं ११७६ । इति अधिकारो एवम् ।) चाप्युक्तः ।
 गन्तः । इति नञिप्रसारोदादिभ्यः ।
 पतिव्रता, स्त्री, (पतिव्रता यजं यज । पतिव्रता-
 यायु ।) रक्तचन्दनम् । इति शब्दरत्नाकरे ।
 वृजविशेषः । वक्तुं इति भाषा । तत्पुण्यः ।
 पतिव्रता २ रक्तकाष्ठम् ३ सुगन्धम् ४ पति-
 व्रता ५ पतिव्रता ६ भार्याश्चः ७ रक्ताः ८
 लोहितम् ९ रक्तकाष्ठम् १० रोगकाष्ठम् ११
 कुचन्दनम् १२ पतिव्रता १३ सुगन्धम् १४
 यस्य गुणः । कटुत्वम् । रुचिः । अमृतम् ।
 शीतत्वम् । शौण्डव्यम् । पतिव्रताङ्गीति-
 टीकादभूतगङ्गायाम् । इति राजनिर्णयः ।
 यपि च भाग्यप्रकाशे ।
 “पतिव्रता रक्तानां सरसं रत्नं तथा ।
 पतिव्रताङ्गीति पतिव्रता रक्तचन्दनम् ।
 पतिव्रताङ्गीति पतिव्रता रक्तचन्दनम् ।
 इति चन्दनपुष्पं निर्दिष्टाद्वारात्तम् ॥”

पत्तनं, स्त्री, (पतन्ति गच्छन्ति जना वसिन् । पतल गतौ + “वीपतिभ्यां तनन् ।” उणां ३।१५०। इति तनन् ।) नगरम् । इत्यमरः । २।२।१०॥ (यथा, भागवते । ७।२।१४।

“पुरग्रामग्रणीयानश्चेत्तारासायमाकरान् । खेटखन्तघोषांश्च ददद्दुः पत्तनानि च ॥”) महती पुरी । इति श्रीधरस्वामी ॥ नृदङ्गः । इति हारावली ॥

पत्तनवणिक्, [ञ्] पुं, (पत्तनस्य नगरस्य वणिक् ।) नगरवणिक् । तत्पर्यायः । स्वाध्यायी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पत्तिः, पुं, (पत्यते विपक्षसनां प्रातः पदभ्यां गच्छतीति । पद्यौ ङ गतौ + “पदिप्रधिभ्यां नित् ।” उणां ४।१२२ । इति तिः स च नित् ।) पदातिकः । इत्यमरः । २।८।६६। (यथा, रघुः । ७।३७।

“पत्तिः पदातिं रधिर्न रथेश-
स्तुरङ्गसादी तुरगाधिरूढम् ।
यन्ता गजस्याभ्यपतद्गजस्यं

तुल्यप्रतिह्वानं बभूव युद्धम् ॥” * ॥

पत्यते विपक्षं प्राप्नोतीति । पद् + तित् ।) वीरः । इति विश्वः ॥

पत्तिः, स्त्री, (पतल गतौ + भाव क्तिन् ।) गतिः । (पत्यते विपक्षो यया । पत् + करणे क्तिन् ।) सेनाविशेषः । यदुक्तं अमरे । २।८।८० ।

“एकैभैकरथा त्रयश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका ॥”

पत्तिसंहतिः, स्त्री, (पत्तीनां पदातीनां संहतिः) पदातिसमूहः । तत्पर्यायः । पादातम् २ । इत्यमरः । २।८।६७ ॥

पत्तूरः, पुं, (पत गतौ + बाहुलकादूरः निपातनात् तस्य द्वित्वम् ।) शालिचशाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पत्तङ्गे, स्त्री । इति भावप्रकाशः ॥

पत्नी, स्त्री, (पत्यर्थे सन्धौ यया । “पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ।” ४।१।३२ । इति नकारादेशः ङीप् च ।) वेदविधानेनोद्गा । अन्यत्रोपचारात् । पत्या उदाहविहितमन्त्रादिना जुष्टा । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । पाणिगृहीती २ द्वितीया ३ सहधर्मिणी ४ भार्या ५ जाया ६ दाराः ७ सहधर्मिणी ८ धर्मचारिणी ९ दारः १० गृहिणी ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ सहचरी १२ गृहः १३ चित्रम् १४ वधूः १५ जनी १६ परिग्रहः १७ जुष्टा १८ कलत्रम् १९ । इति हेमचन्द्रः ॥ (पत्नीगुणैरेव हि पुरुषाः सुखिनो भवन्ति । यस्य पत्नी वशानुगा स भूयोऽपि स्वर्गस्यः । गृहाश्रममुख्यं किञ्चिदपि नास्ति यदि तत्र हितकामा पत्नी वर्तते । सपत्नीक एव सर्वधर्मेकरणाहः । यदुक्तं दत्तसंहितायाम् ।

“पत्नीमूलं गृहं पुंसं यदि हृन्दोऽनुवर्तिनी ।

गृहाश्रमसमं नास्ति यदि भार्या वशानुगा ॥

तया धर्मार्थकामानां त्रिवर्गफलमनुते ।

प्राधान्ये वर्तमाना तु स्नेहान्नतु निवारिता ॥

अवश्या वा भवेत् पश्चात् यथा आधिरपेक्षितः ।
अग्रगणा न वागदुष्टा दद्या साध्वी प्रियंवदा ॥

आत्मगुप्ता स्वामिभक्ता देवता सा न मानुषी ।

अशुक्लकलत्रो यस्तस्य स्वर्ग इहैव हि ॥

प्रतिकूलकलत्रस्य नरको नात्र संशयः ।

स्वर्गेऽपि दुर्लभं ह्येतदनुरागं परस्परम् ॥

रक्त एको विरक्तोऽन्यस्तस्मात् कष्टतरं नु किम् ॥

गृहवासः सुखार्थाय पत्नीमूलं गृहं सुखम् ।

सा पत्नी या विनीता स्याच्चित्तज्ञा वशवर्तिनी ॥

दुःखदान्या सदा खिन्ना चित्तभेदात् परस्परम् ।

प्रतिकूलकलत्रस्य द्विदारस्य विशेषतः ॥

योषित् सर्वा जलौकेव भूयणाच्छादनाश्रयैः ।

सुभूत्यापि कृता नित्यं पुरुषं ह्यपकर्षति ॥

जलौका रक्तमादत्ते केवलं सा तपस्विनी ।

इतरा तु धनं वित्तं मांसं वीर्यं बलं सुखम् ॥

सप्रज्ञा बालभावे तु यौवने विमुखी भवेत् ।

लण्वन्मन्यते पश्चादवृद्धभावे स्वकं पतिम् ॥

अशुक्ला न वागदुष्टा दद्या साध्वी पतिव्रता ।

एभिरेव गुणैर्युक्ता श्रीरेव स्त्री न संशयः ॥

या हृष्टमनसा नित्यं स्थानमानविचक्षणा ।

भक्तः प्रीतिकरी नित्यं सा पत्नी हीतरा ज्वरा ॥”)

पत्न्याटः, पुं, (अटति सुखं विहरति अत्र इति आटो गृहम् । ततः पत्न्या आटः ।) पत्नीगृहम् । यदुक्तं त्रिकाण्डशेषे ।

“वासागारं भोगगृहं कन्यापत्न्याटनिष्कृताः ॥”

प(त्र)त्तं, स्त्री, (पतति वृत्तात् । पतल गतौ + “सर्वधातुभ्यः ङ्” ।) उणां ४।१५८ । इति ङ् ।) वृत्तावयवविशेषः । पाता इति भाषा । तत्पर्यायः । पलाशम् २ हृदनम् ३ दलम् ४ पर्यम् ५ हृदः ६ । इत्यमरः । २।४।१४ ॥ पात्रम् ७ हृदनम् ८ वर्हम् ९ वर्हयम् १० पत्रकम् ११ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ ४ ॥ विष्णवे पत्रविशेष-

दानफलं यथा नारसिंहे ५२ अध्याये ।

“पत्राण्यपि सपुण्याणि हरैः प्रीतिकराणि च ।

प्रवक्ष्यामि वृषश्रेष्ठ । शृणुष्व गदतो मम ॥

अपामार्गपत्रं प्रथमं तस्मादष्टङ्गारकं परम् ।

तस्मात्तु खदिरं श्रेष्ठं ततश्च शमिपत्रकम् ॥

दूर्वापत्रं ततः श्रेष्ठं ततोऽपि कुशपत्रकम् ।

पत्रं तस्मादमनकं ततो विल्वस्य पत्रकम् ॥

विल्वपत्रादपि हरिस्तुलसीपत्रमुत्तमम् ।

एतेषाश्च यथालब्धेः पत्रैर्वा योर्ध्वयेद्वरिम् ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥”

देवीप्रीतिकरपत्राणि यथा,—

“अपामार्गस्य पत्रन्तु ततो शृङ्गारपत्रकम् ।

ततोऽपि गन्धिनीपत्रं बलाहकमतः परम् ॥

तस्मात् खदिरपत्रन्तु वज्रुलसवकस्तथा ।

आम्रन्तु वकशुच्छस्तु जम्बू पत्रं ततः परम् ॥

बीजपूरस्य पत्रन्तु ततोऽपि कुशपत्रकम् ।

दूर्वाङ्कुरं ततः प्रोक्तं शमीपत्रमतः परम् ॥

पत्रमामलकं तस्मादामपत्रमतः परम् ।

सर्वतो विल्वपत्रन्तु देव्याः प्रीतिकरं मतम् ॥”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ ४ ॥

तेजपत्रम् । तत्पर्यायः । तमालपत्रम् १ पत्रकम्

२ हृदनम् ३ दलम् ४ पलाशम् ५ अशुक्लम् ६

वासः ७ तापसम् ८ सुकुमारकम् ९ वस्त्रम् १० तमालकम् ११ रामम् १२ गोपनम् १३ वसनम् १४ तमालम् १५ सुरनिर्गन्धम् १६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातविषवस्तिक्कण्डूतिदोयनाशित्वम् । सुखमस्तकशोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । भावप्रकाशे ।

“पत्रकं मधुरं किञ्चित्तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं लघु ।

निहन्ति कफवाताग्नीहृत्तासारचिपीनसान् ॥”

(पत्यते स्थानात् स्थानान्तरं अनेन । पत + “दास्त्री-

श्रस्ययुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे”

३।२।१२२ । इति करणे ङ् ।) वाहनम् ।

शरपक्षः । पक्षिपक्षः । इति मेदिनी ॥ * ॥

(पत्यते पाल्यते शास्त्रबोधायवर्षनिचयोऽनेन ।

पत् + करणे ङ् ।) अन्तर्निवन्तत्वात् तथात्वम् ।

(लिखनाधारः । पात इति भाषा । यथा,

ज्योतिस्तत्त्वे ।

“वाष्पाविके तु सन्मृदा भ्रान्तिः स जायत यतः ।

धात्राचराणि सृष्टानि पत्रास्तृणान्यतः पुरा ॥”

धातुमयपत्राहतिद्रव्यम् । पत्र इति तवक इति

च भाषा । यथा, तुलापुरुषदाने दानसागरे ।

“सुवर्णपत्राभरणा च कार्या

सुलोहपार्श्वद्वयशृङ्गलाभिः ॥” * ॥

(पाल्यते स्थानात् स्थानान्तरं समाचारोऽनेन ।)

पत्रौ । लिपिः । तस्य रङ्गनं यथा,—

“सुवर्णरूप्यरङ्गादौ रङ्गयेत् पत्रमुत्तमम् ।

सामान्योत्तममध्यानां पत्ररङ्गनमीरितम् ॥” * ॥

अथ पत्रप्रमाणम् ।

“वङ्गुलाधिकं हस्तं पत्रमुत्तममीरितम् ।

मध्यमं हस्तमात्रं स्यात् सामान्यं सुष्टिहस्तकम् ॥”

अथ पत्रभङ्गप्रकारः ।

“पत्रन्तु त्रिगुणीकृत्य ऊर्ध्वं तु द्विगुणं व्यजेत् ।

शेषभागे लिखेद्धान् गद्यपद्यादिसंयुतान् ॥” * ॥

अथ पत्रस्य रचनक्रमः ।

“राजलेखकमाहूय वृषो ब्रूयात् प्रयत्नतः ।

पत्रं कुरु यथायोग्यं गद्यपद्यादिसंयुतम् ॥

पङ्क्तिद्वयसमानीय लेखको रक्षसि स्थितः ।

यथायोग्यानुसारेण पत्रं कुर्यान्ननोरमम् ॥

दिनद्वयं त्रयं वापि विचार्य पङ्क्तिनेन वै ।

स्वभ्रान्तौर्दृष्ट्वा ज्ञात्वा विलिखेत् पत्रपुस्तकं ॥

सामान्यपत्रे संलिख्य रक्षसि आवेद्येद्वृषम् ।

वृषाज्ञया शुभे पत्रे विलिखेद्वाजलेखकः ॥” * ॥

अथ लेखनप्रकारः ।

“अङ्गुष्ठं प्रथमं दद्यात् सङ्गलार्धं विचक्षणः ।

मध्ये विन्दुसमायुक्तमधः सप्ताङ्गसंयुतम् ॥ ५ ॥

तदधः खल्लि विन्यस्य ततो गद्यं सुशीमनम् ।

ततः श्रीशब्दरूपाणि पदव्यासक्रमं लिखेत् ॥

भाषया संस्कृतेनैव कुशलं विलिखेत् सुधीः ।

ततः शुभाशुभां वार्त्तां संस्कृतेः प्राहतेस्तथा ॥

ततः प्रमाणसन्देशं ततो वार्त्तां नियोजयेत् ।

कीर्त्तिप्रीतियुतं पद्यं ततः किमधिकादिकम् ॥

पत्रप्रेषणशौकश्च अङ्गमासादिसंयुतम् ।

मन्त्रेणामेव पत्रेषु लिखनञ्चैवमीरितम् ॥
सर्वेषामेव पत्राणां विधिं ज्ञात्वा लिखेत्तु यः ।
स्वदेशे कीर्त्तिमाप्नोति तथा देशान्तरेष्वपि ॥
एवं शास्त्रकर्म ज्ञात्वा यो लिखेद्राजपत्रकम् ।
ग राजमन्त्रिभिः साह्यं यशः प्राप्नोत्युत्तमम् ॥
शास्त्रमन्त्रमसत्तात्वा यो लिखेद्राजपत्रकम् ।
म राजमन्त्रिभिः साह्यं दुःश्रीं महदाप्नुयात् ॥”#॥

अथ पत्रनयनक्रमः ।
“राजपत्रं नयेन्मूर्ध्नि ललाटे पात्रमन्त्रिणाम् ।
गुरुपत्रं नयेन्मूर्ध्नि ब्राह्मणानामन्त्रिणाम् च ॥
यत्तिनश्चासिनाञ्चैव स्वामिनश्च तथैव च ।
सादरेणैव यत्नेन तथा स्मृतिं धारयेत् ॥
भार्यापुत्रस्य मित्रस्य हृदये धारयेत् सुधीः ।
प्रवीराणां कण्ठदेशे पत्रधारणमीरितम् ॥
एतेषाञ्चैव पत्राणामुक्तं धारणलक्षणम् ।
अन्येषामपि पत्राणां नियमो नात्र दर्शितः ॥”

अथ पत्रपठनप्रकारः ।
“पत्रं धृत्वा नमस्कृत्य पूर्वार्धं स्थापयेत् सुधीः ।
हस्तिनाग्रेण सदसि वृषाग्ने राजलेखकः ॥
पत्रं वितत्य सदसि द्विवारं मनसा पठेत् ।
स्फुटं पश्चात् प्रवक्तव्यमक्षौभो राजलेखकः ॥
रहसि आवयेत् पत्रं शुभं वा यदि वाशुभम् ।
पत्रं श्रुत्वा विदित्वाधं सभायां आवयेत्ततः ॥
रहस्य-पत्रं रहसि वृषाग्ने आवयेद्द्विजः ।
अशुभं नैव सदसि शुभं पत्रं वृषाग्र्या ॥
एवं क्रमेण पत्रार्थं आवयित्वा द्विजोत्तमः ।
वृणतेः सन्निधौ स्थित्वा वृषाज्ञामनुवर्तते ॥”

अथ पत्रचिह्नानि ।
“ऊर्ध्वं षडङ्गुलं व्यक्ता वर्तुलं चन्द्रविम्बवत् ।
कस्तूरीकुङ्कुमैः कुण्याद्राजपत्रं सुचिह्नितम् ॥
मन्त्रिणां कुङ्कुमेनैव पण्डितस्यैव चन्दनैः ।
वृक्षणां चन्दनेनैव सिन्दूरेणैव स्वामिनः ॥
भार्यायाश्चाप्यलक्तेन चन्दनैः पितृपुत्रदोः ।
सन्ध्यासिनां चन्दनेन यतीनां कुङ्कुमेन च ॥
रक्तचन्दनपङ्केन भृत्यस्य ससुदीरितम् ।
शोणितेनैव शून्त्राणां पत्रचिह्नं प्रकल्पयेत् ॥
एतेषाञ्चैव सर्वेषां यथायोग्यानुसारतः ।
पत्रस्योर्ध्वं तु मतिमान् कुण्यात् चिह्नं सुवर्तुलम् ॥”

अथ राजपत्रस्य कोणच्छेदनप्रकारः ।
“दक्षिणे पत्रकोणस्य अघस्तात् क्षेदयेत् सुधीः ।
एकाङ्गुलप्रमाणेन राजपत्रस्य चैव हि ॥”
अथ राजपत्रादेः पदव्यासः ।
“महाराजाधिराजस्य दानशौखं तथैव च ।
तथा सञ्चरितं योव्यं कल्पवृक्षादिकं न्यसेत् ॥
यथायोग्यानुसारेण तथैव गुणभेदेन ।
राजपत्रेषु सर्वेषु पदव्यासक्रमं विदुः ॥”

अथ मन्त्रिपत्रस्य ।
“प्रवरं गुणभेदेन तथा सञ्चरितादिकम् ।
विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञो मन्त्रिपत्रे पदक्रमम् ॥”
अथ पण्डितस्य ।
“संख्यावद्वन्दिपदं शास्त्रार्थनिपुणादिकम् ।
पण्डिताणाञ्च पत्रेषु विलिखेत् पदक्रमम् ॥”

अथ गुरुपत्रस्य ।

“सांख्यसिद्धान्तनिपुणं सनमस्कारकं पदम् ।
विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञो गुरुपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ स्वामिपत्रस्य ।

“प्रवर्यं सनमस्कारं प्राणप्रियादिकं पदम् ।
विन्यस्य विलिखेद्द्विमान् स्वामिपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ भार्यापत्रस्य ।

“प्राणप्रियापदं सार्धं तथा सञ्चरितादिकम् ।
भार्यापत्रं लिखेद्द्विमान् पदक्रममनुत्तमम् ॥”

अथ पुत्रस्य ।

“प्राणपुत्रपदं तद्वत्तथा सञ्चरितादिकम् ।
आशीर्वाचनसंयुक्तं पुत्रपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ पित्रपत्रस्य ।

“प्रभुवर्यं नमस्कारं तथा सञ्चरितादिकम् ।
विन्यस्य विलिखेत् पुत्रः पित्रपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ सन्ध्यासियतिपत्रस्य ।

“सर्ववाङ्माविर्निर्मुक्तं सर्वशास्त्रार्थपारगम् ।
सन्ध्यासियतिपत्रेषु विलिखेत् पदक्रमम् ॥”

सामान्यस्य ।

“सामान्यभृत्यशून्त्रां विनियोज्यासुक्तं प्रति ।
शस्त्रावशेषितपदं ह्यागुत्थ्यादिकं तथा ॥

एतेषामेव पत्रेषु यथायोग्यानुसारतः ।

विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञः पदक्रममनुत्तमम् ॥”
श्रीशब्दविन्याससंख्या यथा,—

“षड् गुरोः स्वामिनः पञ्च द्वे भृत्ये चतुरो रिपौ ।
श्रीशब्दानां त्रयं मित्रे एकैकं पुत्रभार्ययोः ॥”#॥

अथ राज्ञः प्रशस्तिः ।

स्वस्तिगीर्वाणचयचूडारत्रराजिरोचिचुम्बित-
चन्द्रचूडचरणनखैरुद्वन्त्रिकासन्दोहाखाद-
चतुरचेतस्त्रकोरवरविषमसमरसहस्रतुप्रवलतर-
तुरगखुरपुटपटलदलितभूएष्टोत्तिष्ठद्भ्रुविल-
धाराधूसरितसकलहरिदन्तरप्रचखड्मुजदण्ड-
भाजमानखरतरासिविन्नासितप्रत्यर्थिपृथ्वीपति-
सार्थप्रार्थिताशुकम्पासुधासन्मातानवरतविहृदा-
रिद्राविद्रावणद्रविणराशिर्विश्रायनससुपार्चितो-
र्जितयशोभरालावलिक्वलिक्वलिदधीचिसञ्चित-
यशोन्मालजालभूपालकुलतिलकश्रीयुतमहा-
रानाधिराजेषु ॥ १ ॥

स्वस्तिप्रचखडदीर्घखडखडखडितारिमखल-
सुखोन्मुक्तमुक्तावलीमखितसंग्रामाङ्गनरिङ्गमा-
णनैकवारणवाहादिकायकाखडकतरनक्रचक्र-
चक्रमणधुरतिक्रमणीयापमापतिप्रभृतयशस्त्र-
चन्द्रिकाद्योतविद्योतिताखिलजगन्मखलविविध-
द्रविणार्पणसन्नोषितसुरिसम्बद्धस्तयमानावदात-
कीर्त्तिर्गर्भकीर्त्तिर्गर्भलीलालेपलेपितगीतिधुरीणो-
र्ध्वश्लादिवेश्याजनसविलासगीयमानगुणश्रवणा-
न्दोलिताखडश्रवणकुण्डलपरिस्रः प्रसर्पितप्रताप-
तपनोत्तापितारातिवतिसमध्यासितनिजकुङ्कु-
प्रस्तुतसौन्दर्यगाथाप्रसूदितश्रीमन्नारायणचरण-
किङ्करश्रीयुतमहारानदानशौखेषु ॥ २ ॥ # ॥

अथ मन्त्रिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमत्समस्तसामन्तसेवकनिर्वाहकेषु ।

कोषगोष्ठविक्रयोवलग्नवाजिगृहपरिवारहर्ष-
हेतुनीतिसेतुरक्षरनिपुणेषु । अस्मद्विश्वासैक-
निकेतनेषु श्रीश्रीमन्निप्रवीरेषु आशीराशिनिवे-
दनकोट्यं वर्णभूतोत्तमं भव्यमावेदयन् तत्रत्यं
भयमयाहतमनुदिनमनुद्यत् पृच्छति स्म ॥ ३ ॥

अथ गुरुप्रशस्तिः ।

स्वास्त्यश्रीनारायणपदपाथोरुहनिःसरस्त्रक-
रन्दमधुपायमानमानसेषु । विविधविद्याविद्योति-
ताखिलगुणगणालङ्कृतवदनेदङ्गपारगस्वाश्रयो-
चिताचारसम्पन्नपरमहंसपरिब्राजकाचार्यसेव-
मानश्रीगोविन्दस्वरूपगुरुचरणारविन्देषु कीटि-
शः प्रणामाः ॥ * ॥

अथ भार्यायाः स्वामिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमद्दुहामप्रेमहेमसूयितास्मदादिभक्त-
जनेषु । कर्णयोरधिष्ठानेषु । नेत्रयोरधिदैवतेषु ।
कामस्य परिणामेषु । चतुर्वर्गप्रदायकेषु । ममा-
पररूपेषु । श्रीमत्स्वामिचरणारविन्देषु । गोविन्द-
इवेन्द्रिरायाः शङ्कर इव शिरिजायाः महेन्द्र इव
पुलोमजायाः प्रतिदिनं वर्द्धमाना समाराधना
प्रणामपूर्वमास्ताम् ॥ * ॥

अथ भर्तृभार्याप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमत्समस्तप्रेमपारलावण्यमूर्तौ प्रिय-
तमायां नेत्रयुग्मस्य कर्णनिकायामिव चन्द्रस्य
क्षणदायामिव कमलाकरस्य कमलिन्यामिव
पथिकस्य छायायामिव त्वष्टातुरस्य शीतलान्त-
घारायामिव मम तप्रेम निवेदयन्ती पत्नी
शुभाशीरीशीर्द्धिवेदयतु सर्वदा ॥ * ॥

अथ पुत्रस्य पितरं प्रति प्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमदभिनववृषभसदृशचित्तचिन्तितस्त्री-
याशुरागाशुरक्षिताशुगृहीतखग्यवर्गेषु । निज-
चरणखरोज-रञ्जितपरागसरंक्तास्मदादिभाल-
स्थलविशालभाग्यसम्भाङ्गकेषु । श्रीयुतपितृचरण-
खरोरुहेषु । अकिञ्चित्करकिङ्करस्य मम बहु-
करसन्पुटस्यावनीष्टलज्जाः साष्टाङ्गप्रणतयः
सहस्रमजसं विज्ञाप्यन्ते ॥ * ॥

अथ पितुः पुत्रं प्रति प्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीविश्वेश्वरचरणखरोरुहाशुयहसमा-
सादितातिविततानवद्यविद्याविलासपीयूषपर-
म्परापराभाशुकाशुपममाधुरीधुरीणविविधगुणा-
लङ्कृतनिजवंशावतंसकलविश्वासनिधाननिज-
कुलपवित्रीकृतात्मप्रायेषु । श्रीयुतसङ्घाचारपरि-
पूरितपुत्रेषु शुभाशिषां राशयः सन्तु विज्ञा-
प्यन्ते ॥ * ॥

अथ सन्ध्यासियतिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यकरण-
निपुणतापराङ्मुखेषु । विषमविषयदोषदर्शन-
दूषितप्रपञ्चरचनाविभाषेषु । वेदवेदान्तसांख्य-
सिद्धान्तबहुदेवप्रकृतिपुरुषविदेकज्ञानश्रीलेषु ।
संख्यावन्मुखवन्दितचरणारविन्दस्वाश्रयोचिता-
चारपरिपालनपवित्रीकृतधरित्रीतलेषु । सकल-
भूदेव-पूजित-श्रीयुत-गोस्वामि-धरण्यारविन्देषु ।

मसांवीनीवंलमा; साष्टाङ्गप्रणामसहस्रमन्त्रसंज्ञी
नमो नारायणायेति मन्त्रेणांकलितमस्तु ॥ * ॥

अथ भव्यप्रशस्तिः ।

१ स्वस्तिभगवत्परमपूज्यसकलद्रविणाधि-
रचकगोमहिषादिप्रतिपालकनिखिलवंशानु-
सेवकवशंवदासकभृत्यं प्रति ॥ * ॥

अचारिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिभगवत्परमपूज्यसकलद्रविणाधि-
रचकगोमहिषादिप्रतिपालकनिखिलवंशानु-
सेवकवशंवदासकभृत्यं प्रति ॥ * ॥

अथ विवेकिनां प्रशस्तिः ।

स्वस्तिभगवत्परमपूज्यसकलद्रविणाधि-
रचकगोमहिषादिप्रतिपालकनिखिलवंशानु-
सेवकवशंवदासकभृत्यं प्रति ॥ * ॥

स्वस्तिभगवत्परमपूज्यसकलद्रविणाधि-
रचकगोमहिषादिप्रतिपालकनिखिलवंशानु-
सेवकवशंवदासकभृत्यं प्रति ॥ * ॥

स्वस्तिभगवत्परमपूज्यसकलद्रविणाधि-
रचकगोमहिषादिप्रतिपालकनिखिलवंशानु-
सेवकवशंवदासकभृत्यं प्रति ॥ * ॥

स्वस्तिभगवत्परमपूज्यसकलद्रविणाधि-
रचकगोमहिषादिप्रतिपालकनिखिलवंशानु-
सेवकवशंवदासकभृत्यं प्रति ॥ * ॥

स्वस्तिभगवत्परमपूज्यसकलद्रविणाधि-
रचकगोमहिषादिप्रतिपालकनिखिलवंशानु-
सेवकवशंवदासकभृत्यं प्रति ॥ * ॥

स्वस्तिभगवत्परमपूज्यसकलद्रविणाधि-
रचकगोमहिषादिप्रतिपालकनिखिलवंशानु-
सेवकवशंवदासकभृत्यं प्रति ॥ * ॥

स्वस्तिभगवत्परमपूज्यसकलद्रविणाधि-
रचकगोमहिषादिप्रतिपालकनिखिलवंशानु-
सेवकवशंवदासकभृत्यं प्रति ॥ * ॥

स्वस्तिभगवत्परमपूज्यसकलद्रविणाधि-
रचकगोमहिषादिप्रतिपालकनिखिलवंशानु-
सेवकवशंवदासकभृत्यं प्रति ॥ * ॥

स्वस्तिभगवत्परमपूज्यसकलद्रविणाधि-
रचकगोमहिषादिप्रतिपालकनिखिलवंशानु-
सेवकवशंवदासकभृत्यं प्रति ॥ * ॥

स्वस्तिभगवत्परमपूज्यसकलद्रविणाधि-
रचकगोमहिषादिप्रतिपालकनिखिलवंशानु-
सेवकवशंवदासकभृत्यं प्रति ॥ * ॥

स्वस्तिभगवत्परमपूज्यसकलद्रविणाधि-
रचकगोमहिषादिप्रतिपालकनिखिलवंशानु-
सेवकवशंवदासकभृत्यं प्रति ॥ * ॥

स्वस्तिभगवत्परमपूज्यसकलद्रविणाधि-
रचकगोमहिषादिप्रतिपालकनिखिलवंशानु-
सेवकवशंवदासकभृत्यं प्रति ॥ * ॥

स्वस्तिभगवत्परमपूज्यसकलद्रविणाधि-
रचकगोमहिषादिप्रतिपालकनिखिलवंशानु-
सेवकवशंवदासकभृत्यं प्रति ॥ * ॥

स्वस्तिभगवत्परमपूज्यसकलद्रविणाधि-
रचकगोमहिषादिप्रतिपालकनिखिलवंशानु-
सेवकवशंवदासकभृत्यं प्रति ॥ * ॥

स्वस्तिभगवत्परमपूज्यसकलद्रविणाधि-
रचकगोमहिषादिप्रतिपालकनिखिलवंशानु-
सेवकवशंवदासकभृत्यं प्रति ॥ * ॥

स्वस्तिभगवत्परमपूज्यसकलद्रविणाधि-
रचकगोमहिषादिप्रतिपालकनिखिलवंशानु-
सेवकवशंवदासकभृत्यं प्रति ॥ * ॥

स्वस्तिभगवत्परमपूज्यसकलद्रविणाधि-
रचकगोमहिषादिप्रतिपालकनिखिलवंशानु-
सेवकवशंवदासकभृत्यं प्रति ॥ * ॥

यत्र १) शूरपत्ररचना । यथाह हारावली ।
“शूराणां पत्ररचना पत्रणा परिकीर्तिता ॥”

पत्रतखुली, स्त्री, (पत्रेण तखुलवत् विद्यते-
ऽस्याः । अर्श-आदिवाद्च् । गौरादित्वात्
डोष् ।) यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्रतरुः, पुं, (पत्रप्रधानस्तारः । शाकपार्थिववत्
समासः ।) दृष्वदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्रदारकः, पुं, (पत्रवत् दारयति दृष्टाणि इति ।
दृ + लिच् + क्त्वं ।) क्रकचः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । करात् इति भाषा ॥

पत्रनाडिका, स्त्री, (पत्रस्य नाडिका ।) पत्रशिरा ।
इति जटाधरः ।

पत्रपरशुः, पुं, (पत्रे धातुनिर्मितपत्राकारे परशु-
रिव । तच्छेदकत्वात्तथात्वम् ।) खर्णकारा-
दीनां खर्णादिच्छेदिका । केनी इति भाषा ।

तत्पर्यायः । अन्नः २ । इत्यमरः । २।१०।३३ ।
पत्रपर्युः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रपा, स्त्री, (अपत्रपण्यमिति । अप + ञप् + अच् ।
निपातनात् अकारलोपः ।) अपत्रपा । लज्जा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रपालः, पुं, (पत्रवत् पल्यते प्राप्यतेऽर्थौ । पत्र +
पल गतौ + घञ् ।) आयता छुरिका । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ४४८ ॥

पत्रपाली, स्त्री, (पत्रवत् पालिरग्रभागे यस्याः ।) डोष् ।
कर्तनी । इति हलायुधः ॥ काँची इति भाषा ।

पत्रपाशा, स्त्री, (पाशानां सन्तुहः पाशाः । पत्र-
मिव पाशाः ।) खर्णादिरचितललाटाभरणम् ।
इत्यमरः । २।६।१०३ ॥ टीका इति भाषा ॥

पत्रपिशाचिका, स्त्री, (पत्रेः पत्रेण वा पिशा-
चीव । इवार्थे कन् ।) जलत्रा । टोका इति
भाषा । तत्पर्यायः । खर्परः २ वारिन्ना ३
नर्द्धखोलम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मस्तके

पलाशपत्रवन्धनम् । यदुक्तं
“वन्धः पलाशपत्राणां शीर्षे पत्रपिशाचिका ॥”
इति हारावली ॥

पत्रपुष्पः, पुं, (पत्रं पुष्पमिव यस्य ।) रक्ततुलसी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पत्रपुष्पकः, पुं, (पत्रपुष्प इव कायते प्रकाशते इति ।
कै + कः ।) भूर्जपत्रम् । इति शब्दमाला ॥

पत्रपुष्पा, स्त्री, (पत्रपुष्प + स्त्रियां टाप् ।) तुलसी ।
इति शब्दमाला ॥ चन्द्रपत्रतुलसी । इति रत्न-
माला ॥

पत्रवन्धः, पुं, (पत्राणां वन्धो वन्धनं यस्य । पुष्प-
रचनाकाले हि पत्राणां ग्रन्थनं स्यादतस्तथा-
त्वम् ।) पुष्परचना । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

“रचना च परिवन्दः पत्रवन्ध इति त्रयम् ।
पत्रभङ्गप्रस्तनदिरचनायां निगद्यते ॥”

पत्रवालः, पुं, (पत्रवत् वल्यते धीयतेऽस्मिन् । वल-
रचणे + अघिकरणे घञ् । अग्रभागे पत्राकृते-
स्तथात्वम् ।) तुलाघटः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

दांड इति भाषा ॥

पत्रभङ्गः, पुं, (पत्राणां लिखितपत्राकृतीनां भङ्गो

विचित्रता यत्र ।) स्तनकपोलादौ कस्तूरिकादि-
रचितपत्रावली । तत्पर्यायः । पत्रलेखा २

पत्रवल्ली ३ पत्रलता ४ पत्राङ्गुली ५ । इति
हेमचन्द्रः ॥ पत्राङ्गुलिः ६ पत्रभङ्गी ७ पत्रकम् ८
पत्रभङ्गिः ९ पत्रावली १० । इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रभङ्गी, स्त्री, (पत्रभङ्ग + गौरादित्वात् डोष् ।)
पत्रभङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रयौवनं, स्त्री, (पत्राणां यौवनं यत्र ।) पल्लवम् ।
नूतनपत्रम् । यथा, जटाधरः ।

“नवोद्गते किशलयं किशलं पत्रयौवनम् ॥”
पत्ररघः, पुं, स्त्री, (पत्रं पत्नौ रथो यानमिव यस्य ।)
पत्नी । इत्यमरः । २ । ५ । ३३ ॥ (यथा, भाग-

वते । १ । ६ । १३ ।
“चित्रस्त्रेः पत्ररथैर्विभ्रमङ्गमरश्चियम् ।
नलवेणुशूरस्तम्बकुशकीचकगङ्गरम् ॥”)

पत्रलं, स्त्री, द्रुपसम् । अन्नदधि । इति हेमचन्द्रः ॥
पत्रलेखा, स्त्री, (पत्राणां कस्तूरिकादिरचितपत्रा-
कृतीणां लेखा रचना ।) पत्रभङ्गः । इत्यमरः ॥

२ । ६ । १२२ ॥ (यथा, रघुः ६ । ७२ ।
“महेन्द्रमास्थाय सद्योचरूपं
यः संयति प्राप्तिनाकलीलः ।
चकार वायैरसुराङ्गनागां
गण्डस्थलीः प्रीषितपत्रलेखाः ॥”)

पत्रवल्ली, स्त्री, (पत्राणां रचितपत्राकृतीनां वल्ली
लतेव ।) पत्रभङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ३।३।१६ ॥
(यथा, भाषा । ८ । ५६ ।

“गण्डेषु स्फुटरचनाजपत्रवल्ली
पर्याप्तं पयसि विभूषणं बधूनाम् ॥”)

रुद्रजटा । पलाशी लता । इति राजनिर्घण्टः ॥
पर्यलता च ॥

पत्रवाहः, पुं, (पत्रेण पचच्छेदेन उच्यते इति ।
वह + घञ् ।) वाणः । इति जटाधरः ॥ (पत्र
लिपिं वहतीति । वह + अण् ।) लिपिवाहके चि ॥

पत्रशाकः, पुं, (पत्रप्रधानः शाकः । शाकपार्थिववत्
समासः ।) वट्टविधिशाकान्तं गतपत्रातं कशाकः
यथाह राजवल्लभः ।

“पत्रं पुष्पं पलं नालं कन्दं संखेदनं तथा ।
शाकं वट्टविधिसुहिदं शुचं विद्याद्ययोरुत्तरम् ॥”

पत्रशिरा, स्त्री, (पत्रस्य शिरेव ।) पत्रभङ्गः । तत्-
पर्यायः । माण्डिः २ । इति छागवली ॥ गर्ज-
नाङ्गी च ॥

पत्रश्रेणी, स्त्री, (पत्राणां श्रेणीव ।) द्रवण्ती ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्यमंस्ति च ॥

पत्रश्रेष्ठः, पुं, (पत्रं श्रेष्ठं यस्य ।) विखः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पत्रक्षपिः, पुं, (पत्राणां क्षपिरिव ।) क्षण्डकम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पत्रक्षिप्तं, स्त्री, (पत्रेषु क्षिप्तं यस्य ।) क्षिप्त-
दुर्दिनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पत्राखं, स्त्री, (पत्रमेव आख्यां यस्य ।) तेजपत्रम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ तालीशपत्रम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पथ्याप

पथ्यादिको गुग्गुलुरेष नाम्ना
ख्यातः चित्तावप्रमितप्रभावः ।
वलेन नागेन ससं मनुष्यं
जवेन कुर्वातुरगेण तुल्यम् ॥
आयुःप्रकर्षं विदधाति चक्षु-
र्वलं तथा पुष्टिकरो विषमः ।
क्षतस्य सन्धानकरो विशेषा-
द्रोगेषु शस्तः सकलेषु तज्ज्ञैः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पथ्यापथ्यं, क्षौ, (पथ्यं रोगिणां हितकरं अपथ्यं
अशुभकरं द्वयोः समाहारः ।) रोगाणां हिता-
हितकारकद्रव्याणि ।

तत्र तरुणज्वरे पथ्यं यथा ।

वमनम् । लङ्घनम् । कालोऽष्टाहः । यवागुः ।
खेदनम् । कटुतिक्तारसौ । एतानि पाचनानि ॥*॥

नवज्वरे अपथ्यं यथा ।

ज्ञानम् । विरेकः । सुरतम् । कषायः । व्यायामः ।
अभ्यञ्जनम् । दिवानिद्रा । दुग्धम् । हृतम् । वैद-
कम् । आमिषम् । तक्रम् । सुरा । खादुगुरुद्रव-
द्रव्याणि । अन्नम् । प्रवातः । भ्रमणम् । कोपः ॥*॥

मध्यज्वरे पथ्यं यथा ।

पुरातनवृष्टिकाः । पुरातनशालिः । वार्त्ताकुः ।
श्रीभाञ्जनम् । कारवेक्षः । वैचाग्रम् । आषाढ-
फलम् । पटोलम् । कर्कोटकम् । मूलकपोतिका ।
सुप्तमसूरचणककुलत्पसुङ्गकानां यूषः । पाठा ।
अमृता । वास्तूकम् । तण्डुलीयः । जीवन्ती ।
काकमाची । सुपक्वानि द्राक्षाकपित्यदाडिम
वैकङ्कतफलानि । लघूनि सात्त्वानि च भेद्य-
जानि ॥*॥

वय पुराणज्वरे पथ्यम् ।

विरेचनम् । हर्दनम् । अञ्जनम् । नखम् । धूमः ।
अनुवासनम् । सिराचयः । संश्रमनम् । प्रदेहः ।
अभ्यङ्गः । अवगाहः । शिशिरोपचारः । रणः ।
कुलिङ्गः । हरिणः । मयूरः । लावः । शशः ।
नित्तिरिः । कुकुटः । क्रौञ्चः । कुरङ्गः । पृषतः ।
नकीरः । कपिञ्जलः । वर्तकः । कालपुच्छः ।
गोक्षीरम् । अजाक्षीरम् । गोष्ठतम् । अजा-
घृतम् । हरीतकी । पञ्चतनिकैरान्नम् । एरण्ड-
तैलम् । मितचन्दनम् । ज्योत्स्ना । प्रिया-
लिङ्गनम् ॥*॥

आयामश्च अवायश्च स्नानं चक्रमणं तथा ।

ज्वरसुतो न सेवेन यावन्नो बलवान् भवेत् ॥*॥

अथातिसाररोगे पथ्यम् ।

वमनम् । लङ्घनम् । निद्रा । पुराणाः शालि-
वृष्टिकाः । विन्धेपी । लाजमण्डः । मसूर-
गुवरीशशैखलावहरिकपिञ्जलभवयूषः । सर्वे
चुद्रमत्स्याः । शङ्खी । खड्गहीशः । मधुरा-
लिका । तैलम् । छागघृतचौरैः । गोदधितक्रैः ।
गवाजयोर्दधिजं पयोर्जं वा नवनीतम् । नव-
रम्भापुष्यम् । नवरम्भाफलम् । चौद्रम् । जम्बु-
फलम् । भयम् । महार्द्रकम् । निम्बम् । शालु-
कम् । विकटतम् । कपित्थम् । वकुलम् ।

पथ्याप

विल्वम् । तिन्दुकम् । दाडिमद्वयम् । तिल-
कम् । कचटदलम् । चाङ्गेरी । विजया ।
अरुणा । जातीफलम् । अहिफेनम् । जौरकः ।
गिरिमल्लिका । कुसुमुखः । महानिम्बम् । सकल-
कषायरसः । दीपनानि लघून्मृदुपानानि । नामे-
र्द्वाङ्गुलतोऽधस्तात् तथा वंशास्थिमूले शस्त्रेण
अर्द्धचन्द्रवद्दाहः ॥*॥

अतीसारे अपथ्यं यथा ।

खेदः । अञ्जनम् । रुधिरमोक्षणम् । अशुपानम् ।
स्नानम् । वायवः । जागरणम् । धूमः । नखम् ।
अभ्यञ्जनम् । सकलवेगधारणम् । रुचाणि ।
असात्मप्रश्रमम् । विरुहान्नम् । गोधूमः ।
माषः । यवः । वास्तूकम् । काकमाची ।
निय्यावः । कन्दः । मधुशिशुः । रसालम् ।
पूगम् । कुशाण्डम् । तुम्बी । वदरम् । गुर्व-
द्रम् । गुरुपानम् । ताम्बूलम् । इक्षुः । गुडः ।
मदम् । उपोदिका । द्राक्षा । अन्धवेतसफलम् ।
लशुनम् । धात्री । दुष्टान्धुः । मस्तु । गृहवारि ।
नारिकेलम् । खेहनम् । न्दगमदः । अखिल-
पत्रशाकम् । चारः । सर्वाणि सराणि । पुन-
र्नवा । इर्वारकम् । लवणम् । अन्नम् ॥*॥

अथ ग्रहणरोगे पथ्यम् ।

निद्रा । हर्दनम् । लङ्घनम् । पुरातनशालयः ।
पुरातनवृष्टिकाः । लाजमण्डः । मसूरतुवरी-
सुप्तभवयूषः । निःशेषोद्धृतसारगवदधि । गवां
ह्याग्या वा पयोर्जं नवनीतम् । छागघृतपयो-
दधीनि । तिलतैलम् । सुरा । माचिकम् ।
शालूकम् । वकुलम् । दाडिमयुगम् । नयं
भयम् । रम्भापुष्यम् । रम्भाफलम् । तरुण-
विल्वम् । शङ्खाटकम् । चाङ्गेरी । विजया ।
कपित्थम् । कुटजम् । अजाची । कशेरुः ।
तक्रम् । कचटपल्लवम् । तिलकम् । जाती-
फलम् । जाम्बवम् । धन्याकम् । तिन्दुकम् ।
महानिम्बम् । अरुणा । अफेनम् । क्र्यात् ।
लावशशैखलित्तिरिमांसयूषः । सर्वे चुद्रमत्स्याः ।
खड्गीशः । मधुरालिकामत्स्यः । खलिशः ।
सर्वकषायरसः । नामेर्द्वाङ्गुलतोऽधस्तात् तथा
वंशास्थिमूले प्रज्वलितायसाङ्गचन्द्रवद्दाहः ॥*॥

ग्रहणामपथ्यं यथा ।

रक्तसुतिः । जागरः । अशुपानम् । स्नानम् ।
स्त्री । वेगविधारणम् । नखम् । अञ्जनम् ।
खेदनम् । धूमपानम् । अन्नम् । विरुहान्नम् ।
आतपः । गोधूमः । निय्यावः । कलायः ।
साषः । यवः । आर्द्रकम् । कृत्रकम् । राज-
माषः । उपोदिका । वास्तूकः । काकमाची ।
कुशाण्डः । तुम्बी । मधुशिशुः । कन्दः । ताम्बू-
लम् । इक्षुः । वदरम् । रसालम् । इर्वारकम् ।
पूगफलम् । रसोनम् । धान्यान्नम् । चौवीरम् ।
तुषोदकम् । दुग्धम् । गुडः । मस्तु । नारि-
केलम् । पुनर्नवा । वार्हतम् । वैणवम् । सर्वाणि
पत्रशाकानि । दुष्टान्धुः । गोन्धनम् । न्दग-
नाभिः । चारम् । समस्तानि सराणि । प्राक्षा ।

पथ्याप

अन्नम् । लवणरसः । गुर्वद्रम् । गुरुपानम् ।
सर्वे पूपाः ॥*॥

अथार्शसि पथ्यम् ।

विरेचनम् । लेपनम् । अस्मोजः । चारः ।
अग्निकर्म । शस्त्रकर्म । पुरातनलोहितशालयः ।
पुरातनवृष्टिकाः । यवाः । कुलत्थाः । गोधाख-
गजोष्कूर्मविकलिङ्गाजखरौतुकीशतरुचास-
शृगालकाकानां मांसानि । स्तम्भमांसाः ।
प्रसङ्गाः । पटोलम् । पत्तूरः । रसोनकम् ।
वह्निः । पुनर्नवा । मूरणः । वास्तूकम् । जीव-
न्तिका । दन्तशठः । सुरा । चुटिः । वयःस्था ।
नवनीतम् । तक्रम् । कक्कोलम् । धात्री । रुच-
कम् । कपित्थम् । औष्ट्रमृत्वाव्यप्यांसि । भक्षा-
तकम् । सर्वपतैलम् । गोमूत्रम् । नौवीरम् ।
तुषोदकम् । वातापहान्नपानम् । अविर्वर्द्धकाद्र-
पानम् ॥*॥

अर्शसि अपथ्यं यथा ।

जानूपमाभिषम् । मत्स्यः । प्रियाकः । दधि ।
पिष्टकम् । माषः । करीरम् । निय्यावः ।
विल्वम् । तुम्बी । उपोदिका । पक्वान्नम् । सर्व-
शालूकम् । विष्टम्भीनि । गुरूणि । आतपः ।
जलपानम् । वमनम् । वस्तिकर्म । नदीनां
सलिलम् । विरुहानि सर्वाणि । पूर्वदिग्भव-
वायुः । वेगरोधः । स्त्रियः । पृथ्वाणम् । उन्-
कटकावनम् । यपाखं दोषलं द्रव्यम् । रक्त-
पित्तिनां यद्यत् पथ्यापथ्यं तत्तदपि रक्ताग्नि-
रोगिणां विशेषतो विद्यात् ॥*॥

अथामिमान्याजीर्णादौ पथ्यम् ।

शैथिल्ये पूर्वं वमनम् । पौष्टिके मृदुरेचनम् ।
वातिके खेदनम् । यथावयं हितवस्तुनि । नाना-
प्रकारव्यायामः । दीपनानि । लघूनि । बहु-
कालसमुत्पन्ना सुप्तलोहितशालयः । विन्धेपी ।
लाजमण्डः । सुप्तभवमण्डः । सुरा । रणः ।
वह्नी । शशः । लावः । सर्वे चुद्रमत्स्यः । शालि-
वृष्टिकाः । वैचाग्रम् । वास्तूकम् । वास्तूलम् ।
लशुनम् । खड्गकुशाण्डम् । गवीनकदलीफलम् ।
श्रीभाञ्जनम् । पटोलम् । वार्त्ताकुः । नलदासु ।
कर्कोटकम् । कारवेक्षम् । वार्हतम् । महा-
द्रकम् । प्रसारणी । काकमाची । चाङ्गेरी ।
सुनिषयकम् । धात्रीफलम् । मातुलुङ्गम् ।
दाडिमम् । यवः । परपटः । अन्धवेतसम् । जम्बी-
रम् । नागरङ्गम् । माचिकम् । नवनीतम् ।
हृतम् । तक्रम् । सौवीरकम् । तुषोदकम् ।
धान्यान्नम् । कटुतैलम् । रामठम् । लवणार्द्र-
कम् । यमान्नी । मरिचम् । मेथी । धान्यफलम् ।
जीरकम् । दधि । ताम्बूलम् । तप्तसलिलम् ।
कटुरसः । तिक्तारसः ॥*॥

अथामिमान्याजीर्णादौ अपथ्यं यथा ।

विरेचनम् । विष्मन्वायूनां वेगधारणम् । अति-
रिक्ताशनम् । अथ्यशनम् । जागरणम् । विषमा-
शनम् । रक्तसुतिः । शरीरध्यानम् । मत्स्यः ।
मांसम् । उपोदिका । जलपानम् । पिष्टकम् ।

गन्धोक्तस्त्वर्त्तुर्दृष्टकामनां शेषः । दलम् ।

वस्तिः । दन्तकाष्ठम् । यमः । अध्वा । भारः ।
रेणुः । स्वर्यकिरणः । विष्टम्भीनि । याम्यधर्मः ।
विदाहीनि । आनूपसामिधम् । निष्यावः । श्रेष्ठा-
कारीणि । माघः । रक्तसावः । पूर्ववातात्र-
पानम् । मेघीष्टतदुधम् । दुष्टजलम् । मत्स्यः ।
कन्दः । सर्पपः । रुजशीतगुञ्जपानम् ॥ * ॥

अथ हिक्कायां पथ्यम् ।

स्वेदनम् । वमनम् । नस्यम् । धूमपानम् । विरे-
चनम् । निद्रा । स्निग्धानि लघ्वन्त्रानि । लव-
णानि । जीर्णकुलत्यगोधूमशालिषट्कयवाः ।
एणतित्तिरिलावाद्या जाङ्गला न्दगपक्षिणः ।
पक्षकपित्तम् । लघुनम् । पटोलम् । बालमूल-
कम् । पौष्करम् । कृष्णतुलसी । मदिरा । नल-
दास्यु । उणोदकम् । मातुलुङ्गम् । माचिकम् ।
नरभिजलम् । वातश्लेष्महराण्यद्रपानानि ।
शीतामुसेकः । सहसा त्रासः । विस्मापनम् ।
भयम् । क्रोधः । हर्षः । प्रियोद्वेगः । प्राणा-
वामनिधेवणम् । दग्धसिक्तमृदात्राणम् । कूर्च-
धाराजलार्पणम् । नाभ्यर्द्धपीडनम् । पायू-
र्द्धनाभेर्द्धाङ्गुलाङ्गुलं च दीपदग्धहरिद्रया दाहः ॥ * ॥

हिक्कायां अपथ्यं यथा ।

वातमूत्रोज्ञारकासश्लेष्मधाराणम् । रजः ।
अनिलः । आतपः । विरुद्धाशनम् । विष्टम्भीनि ।
विदाहीनि । रुक्षाणि । कफदानि । निष्यावः ।
पिष्टकः । माघः । पिण्याकः । आनूपसामिधम् ।
अविदग्धम् । दन्तकाष्ठम् । वस्तिः । मत्स्यः ।
नर्घपम् । अन्तम् । तुम्बी । कन्दः । तैलभृष्टम् ।
उपोदिका । गुरुशीतान्नपानम् ॥ * ॥

अथ खरभेदे पथ्यम् ।

स्वेदः । वस्तिः । धूमपानम् । विरेकः । कवल-
यहः । नस्यम् । भालसिरावेधः । यवः । लोहित-
शालिः । हंसाटमी । ताम्रचूडकेकिनां मांस-
रसाः । सुरा । गोकण्टकः । काकमाचौ ।
जीवन्ती । बालमूलकम् । द्राक्षा । पथ्या । मातु-
लुङ्गम् । लघुनम् । लवणार्द्रकम् । ताम्बूलम् ।
मरिचम् । सर्पिः ॥ * ॥

खरभेदे अपथ्यम् ।

आमकपित्तम् । वज्रलम् । शालूकम् । जाम्ब-
वम् । तिन्दुकम् । कषायः । वमिः । खप्रः ।
जजल्यनम् । अमुपानम् ॥ * ॥

अधारीचने पथ्यम् ।

वस्तिः । विरेकः । यथावलं वमनम् । धूमोप-
सेवा । कवड्यहः । तित्तिक्काष्ठेन दन्तधावनम् ।
चित्रान्नपानम् । गोधूमः । सुजाः । लोहित-
शालयः । षट्ठिका । वराहच्छागश्रेण्यानां
मांसम् । चित्रः । मल्लारुम् । मधुरालिका ।
इक्षिशः । प्रोक्षी । खलेशः । कवयी । रोहितः ।
कर्कासः । वेत्तायम् । नवीनमूलकम् । वाचाङ्कः ।
शोभाञ्जनम् । मोचम् । दाडिमम् । भयम् ।
पटोलम् । रुचकम् । घृतम् । पयः । बाल-
तालम् । रत्नोदम् । शूरणम् । द्राक्षा । रचा-
कम् । नलदास्यु । काञ्जिकम् । मयम् । रचाका ।

दधि । तक्रम् । आर्द्रकम् । कक्षोलम् । खर्जू-
रम् । पियालम् । तिन्दुकम् । पक्षकपित्तम् ।
वदरम् । विककृतम् । तालास्थिमज्जा । हिम-
वालुका । सिता । पथ्या । यमान्नी । मरिचम् ।
रामटम् । स्वाद्वस्तित्तानि । देहमार्जना ॥ * ॥

अरीचके अपथ्यम् ।

कासोद्धारचुधानिद्रावमीनां वेगधारणम् । अह-
द्यान्नम् । अष्टम्भोचः । क्रोधः । लोभः । भयम् ।
शोकः । दुर्गन्धः । स्वर्यसेवा ॥ * ॥

अथ कृदां पथ्यम् ।

विरेचनम् । हर्दनम् । लङ्घनम् । स्नागम् । मृन्चा ।
लाजमखः । पुरातनाः । षट्ठिकाशलिमुक्ताः ।
कलायः । गोधूमः । यवः । मधु । श्रृङ्गाक्षिभृक्-
तित्तिरिलावकाद्याः । जाङ्गलमृगपक्षिणः ।
मनोज्ञानारसगन्धरूपा रसाः । नाडवा यूषाः ।
रागाः । खड्गः । कामलिकाः । सुरा । वैत्रा-
यम् । कुसुम्बुर । नारिकेलम् । पचेलिमानि
जम्बीरधानीमहकारकोलद्राक्षाकपित्तानि । ह-
रीतकी । दाडिमम् । बीजपूरम् । जातीफलम् ।
बालकम् । निम्बम् । वासा । सिता । शताङ्गा ।
करिकेशरम् । हितमनःप्रीतिकारभक्ष्याः । भुक्तस्य
वक्त्रे शिशिरान्मुसेकः । कक्षुरिका । चन्दनम् ।
इन्दुकिरणः । मनोज्ञगन्धानुलेपनानि । सु-
गन्धिपुष्पपानफलानि । समनोबुद्धिरूपरस-
गन्धस्पर्शशब्दाः । नाभेस्थिवोपरिदाहाहः ॥ * ॥

कृदां अपथ्यम् ।

नस्यम् । वस्तिः । स्वेदनम् । स्वेद्यपानम् । रक्त-
सावः । दन्तकाष्ठम् । द्रवाक्षम् । बीभत्सदर्श-
नम् । भीतिः । उद्वेगः । उष्णस्निग्धासात्म्या-
हृद्यवैरोधिकान्नम् । रन्भा । शिल्पी । कोष-
वती । मधूकम् । चित्रा । रुध्रमेला । सर्पपः ।
देवदाली । आधामः । कृत्रिका । अञ्जनम् ॥ * ॥

अथ लघ्नायां पथ्यम् ।

शोधनम् । वमनम् । निद्रा । स्नानम् । कवलधार-
णम् । दीपदग्धहरिद्रया जिह्वाधःशिरयोर्दाहः ।
कोद्रवाः । शालयः । पेयाः । विलेपी । लाज-
शक्तवः । अन्नमखः । धन्वरसः । शर्करा । रागः ।
घाडवः । भृष्टमुद्रमसरचक्षककलतरसः । रन्भा-
पुष्पम् । तैलकूर्चम् । द्राक्षा । गर्पटपलवः । क-
पित्तम् । कोलम् । लल्लिका । कुष्माण्डकम् । उपो-
दिका । खर्जूरम् । दाडिमम् । धात्री । कर्कटी ।
नलदास्यु । जम्बीरम् । करमर्दम् । बीजपूरम् ।
गवां पयः । मधूकपुष्पम् । द्वीवरम् । तित्तिनि ।
मधुराणि । बालतालान्मु । शीतास्यु । पयःपेटी ।
प्रपानकम् । माचिकम् । सरसीतोयम् । शताङ्गा ।
नागकेशरम् । शता । जातीफलम् । पथ्या ।
कुसुम्बुर । टङ्कुरम् । घनसारः । गन्धसारः ।
कौसुदी । शिशिरानिलः । चन्दनार्द्रप्रियाञ्जेषः ।
रत्नाभरणधारणम् । हिमानुलेपनम् ॥ * ॥

लघ्नायां अपथ्यम् ।

स्वेदः । अञ्जनम् । स्वेदः । धूमपानम् । आधामः ।
नस्यम् । आतपः । दन्तकाष्ठम् । गुर्वन्नम् ।

अन्तम् । लवणम् । कषायः । कटुः । स्निग्धः ।
दुष्टजलम् । तीक्ष्णम् ॥ * ॥

अथ मृच्छायां पथ्यम् ।

सेकः । अवगाहः । मणिः । चारः । शीताः ।
प्रदेहाः । यजनानिलः । शीतानि गन्धवन्ति
पानानि । धारागृहम् । शीतमरीचिरोचिः ।
धूमः । अञ्जनम् । लावणम् । अममोचः । दाहः ।
सूचीपरितोदनम् । लोम्बां कचानास्य लुच-
नम् । नखान्तपीडा । दृशनोपदेशः । नासा-
सुखहारमस्त्रिरोधः । विरेचनम् । हर्दनम् ।
लङ्घनम् । क्रोधः । भयम् । दुःखकारी श्रया ।
विचित्रा मनोहराः कथाः । छाया । नभोऽम्भः ।
श्रुतधौतसर्पिः । मृदूनि । तित्तिनि । लाजमखः ।
जीर्णयवलोहितशालयः । कौर्मं हविः । सुज्ञ-
यूषः । सतीलयूषः । घन्वोद्भवा मांसरसाः ।
रागाः । वाडवाः । गव्यपयः । सिता । पुराण-
कुष्माण्डम् । पटोलम् । मोचम् । हरीतकी ।
दाडिमम् । नारिकेलम् । मधूकपुष्पम् । तखु-
लीयः । तुषोदकम् । लघ्वन्त्रानि । प्रनीर-
नीरम् । सितचन्दनम् । कर्पूरनीरम् । हिम-
वालुका । अत्युष्णशब्दः । अद्भुतदर्शनम् । उत्-
कटगीतः । उत्कटवाद्यम् । अमः । स्थितिः ।
चिन्तनम् । आत्मबोधः । धैर्यम् ॥ * ॥

मृच्छायां अपथ्यं यथा ।

ताम्बूलम् । पत्रशकम् । अवायः । स्वेदनम् ।
कटुः । तन्निद्रयोर्वेगरोधः । तक्रम् ॥ * ॥

अथ मदात्यये पथ्यम् ।

संशोधनम् । संशमनम् । स्वपनम् । लङ्घनम् ।
असः । स नृसरसस्तुपन्नशालिषट्कयवसुप्त-
माधगोधूमसतीलाः । रागः । वाडवः । एण-
तित्तिरिलावाजदक्षवर्हिशशानामामिधम् । वैश-
वारः । विचित्राक्षम् । हृद्यमद्यम् । पयः ।
सिता । तखुलीयः । पटोलम् । मातुलुङ्गम् ।
परुषकम् । खर्जूरम् । दाडिमम् । धात्री ।
नारिकेलम् । गोक्षनी । पुराणसर्पिः । कर्पूरम् ।
प्रनीरम् । शिशिरानिलः । धारागृहम् । चन्द्र-
पादाः । मणयः । मित्रसङ्गम् । चौमाखरम् ।
प्रियाञ्जेषः । उद्धतगीतवादित्रम् । शीतास्य ।
चन्दनम् । स्नानम् ॥ * ॥

मदात्यये अपथ्यं यथा ।

स्वेदः । अञ्जनम् । धूमपानम् । लावणम् । दन्त-
वर्धनम् । ताम्बूलम् ॥ * ॥

अथ दाहे पथ्यम् ।

शालयः । षट्ठिकाः । सुजाः । मच्छराः । चणकाः ।
यवाः । घन्वमांसरसाः । लाजमखः । लाल-
शक्तवः । सिता । श्रुतधौतघृतम् । दुग्धम् ।
पयोभवनवनीतम् । कुष्माण्डम् । कर्कटी ।
मोचम् । पणसम् । खाडुदाडिमम् । पटोलम् ।
पर्पटम् । द्राक्षा । धात्रीफलम् । परुषकम् ।
शिल्पी । तुखी । पयःपेटी । खर्जूरम् । धान्य-
कम् । मिषिः । बालतालम् । पियालम् । श्वप्ता-
टकम् । काशेयदास्यु । मधूकपुष्पम् । द्वीवरम् ।

पथ्या । नर्नाति तिक्तान । शीताः प्रदेहाः ।
भूयम् । सेकः । अभ्यङ्गः । अवगाहनम् ।
पञ्चोत्पन्नदन्तौमागं श्या । श्रितिलकाननम् ।
विधित्रा कया । गीतानि । शिशिरः । मञ्जु-
भायनम् । उशीरचन्दनालेपः । शीताम् ।
शिशिरानिलः । धारागधम् । प्रियास्पर्शः ।
प्रनीरम् । हिमबालुका । सुधांशुरक्षयः । स्नानम् ।
मगयः । मधुररसः ॥ १ ॥

दाष्टे अपथ्यम् ।

विरुहान्यद्रपानानि । क्रोधः । वेगधारणम् ।
शक्त्ययानम् । अध्वा । चारम् । पित्तकराणि ।
आयामः । आतपः । तक्रम् । ताम्बूलम् ।
मधु । रामटम् । यवायः । कटुः । तिक्तः ।
ज्वरः ॥ २ ॥

अधोन्मादे भूतोन्मादे च पथ्यम् ।

मयङ्गये पूर्वं स्वेदः । पित्तोद्भवे पूर्वं विरेकः ।
कफोद्भवे पूर्वं वमनम् । ततः परं बालविधिः ।
नखम् । सन्तर्जनम् । ताडनम् । अङ्गनम् ।
आवासनम् । चासनम् । दन्शनम् । भयम् ।
हर्षणम् । दानम् । धूपः । दमः । विस्तरणम् ।
प्रदेहः । शिरायधः । संश्रमनम् । मेकः ।
आचम्यकर्माणि । धूमपानम् । धौघैयम् ।
सतम् । आत्मनिवेदनम् । अभ्यङ्गनम् । स्नाप-
नम् । आसनम् । निद्रा । सुश्रीतात्यदुलेपनानि ।
गोधूमः । तुङ्गः । अरुणशालयः । धारोष्णदुग्धम् ।
श्रतधौतवर्षः । नवीनहतम् । पुरातनहतम् ।
कूर्मामिवम् । घनरसः । रत्नालम् । पुराय-
कुष्माण्डफलम् । पटोलम् । ब्रह्मीदलम् । बालू-
कम् । तण्डुलीयः । खरायस्त्रम् । गगनाम् ।
पथ्या । सुवर्णचूर्णम् । नारिकेलम् । द्राक्षा ।
कपित्थम् । पनवम् ॥ ३ ॥

उन्मादे अपथ्यम् ।

मयम् । विरुहाशनम् । उष्णभोजनम् । निद्रा-
कुष्ठानिगधारणम् । यवायः । आवाहफलम् ।
कठिलकम् । पत्रशाकम् । तिक्तानि । विन्वी ॥ ४ ॥

अयापन्तारे पथ्यम् ।

नातोद्भवे पूर्वं वस्तिः । पौष्टिके विरेचनम् ।
कैफिने वमनम् । परं धूमनम् । अङ्गनम् । नखम् ।
शिरायधः । दानम् । चासनम् । दन्शनम् ।
भयम् । तर्जनम् । ताडनम् । हर्षः । धूम-
पानम् । विस्तयः । धौघैयम् । आत्मादिविज्ञा-
नम् । स्नानम् । अभ्यङ्गनम् । लोहितशालयः ।
सुहाः । गोधूमाः । प्रतनं घविः । कूर्मामिवम् ।
घनरसः । दुग्धम् । ब्रह्मीदलम् । वचा । पटो-
लम् । वृद्धकुष्माण्डम् । बालूकम् । साडुदाडि-
मन् । शोभाङ्गनम् । पयःपेटो । द्राक्षा । धान्नी ।
परुषकम् । तैलम् । खरायस्त्रम् । गगनाम् ।
हरीतकी ॥ ५ ॥

अपस्तारे अपथ्यम् ।

चिन्ता । शोकभयम् । क्रोधः । अशुचीनश-
नानि । मयम् । मत्स्यः । विरुहाशनम् । तीक्ष्णो-
दुग्धभोजनम् । अतिशययः । कायायः । पूष्ण-

पूजायतिक्रमः । पत्रशाकानि । विन्वी । आवाह-
फलम् । द्रव्यानिद्राक्षुधावेगाः ॥ ६ ॥

अथ वातरोगे पथ्यम् ।

अभ्यङ्गः । मर्दनम् । वस्तिः । स्वेदः । स्वेदः ।
अवगाहनम् । संवाहनम् । संश्रमनम् । प्राटतिः ।
वातवर्जनम् । अमिकर्म । उपनाहः । भूश्या ।
स्नानम् । आसनम् । तैलद्रोणी । शिरोवस्तिः ।
शयनम् । नखम् । आतपः । सन्तर्जनम् । हृंह-
गम् । किलाटः । दधि । कूर्चिका । सर्पिः ।
तैलम् । वचा । मज्जा । साहसलवण्या रसाः ।
नवीनतिलगोधूममाषाः । सन्तर्जनरोधितशालि-
यष्टिकाः । कुलत्वरसः । सुरा । ग्रान्या गोरश्व-
तरोष्ट्रावभक्कागलादयः । आनुपाः कोल-
महिषन्यङ्गुलङ्गुगिगजादयः । आदिका हंस-
कादम्बचक्रमद्गरकाटयः । विलेश्या भेक-
गोधानकुलवाविदादयः । जाङ्गलाः चटक-
कुलुटवर्षितित्तरयः । शिलिन्दः । पञ्चतः ।
नक्रः । गर्गरः । कवयो । इल्लिशः । एरुण्डः ।
चुनुकौ । कूर्मः । शिशुमारः । तिमिङ्गलः ।
रोहितः । मद्गुरः । शङ्खौ । वस्त्रौ । खड्गौ ।
रते भेषाः । पटोलम् । शिग्रु । बार्ताकुः ।
लघुनम् । दाडिमहयम् । पक्रतालम् । रसा-
लम् । नलदानम् । परुषकम् । जम्बीरम् ।
वदरम् । द्राक्षा । नागरङ्गम् । मधुकलम् ।
प्रसारणी । गोक्षुरकः । शुक्राक्षी । पारि-
भद्रकः । पेर्यासि । पयःपेटो । खवुतैलम् । गवां
जलम् । मत्स्ययष्टिका । ताम्बूलम् । धान्यात्मम् ।
निनिङ्गीफलम् । स्निग्धोष्णभोज्यानि । स्निग्धो-
ष्णानुलेपनम् । आमाशयसुपागते विशेषाङ्गम-
नम् । पक्षाशयस्य तथा मांसस्य क्षिप्रविरेच-
नम् । प्रत्याभ्यानाभ्यानवर्गे वस्तिः । लङ्घनं दीप-
नम् । अक्षीयस्य गुल्मविधिः । शुक्रस्य कय-
लितक्रिया । त्वड्मांसान्द्रकविराशानि रक्त-
मोचयम् ॥ ७ ॥

वातरोगे अपथ्यम् ।

चिन्ता । प्रवागरः । वेगधारणम् । हर्षः ।
त्रमः । अनशनम् । चणकः । कलायः । नीवार-
कङ्कुषवैषेवकोरदूषयामाकचूर्णम् । कुख-
विन्दः । हृष्यान्वानि । रात्रमाषः । तुङ्गः ।
तडागसरिम्बु । करीरम् । वृत् । कश्मीर ।
तलकम् । क्रसुकम् । ग्दालम् । निष्याववीजम् ।
तालफलास्थिमज्जा । शालूकम् । तिन्दुकम् ।
कठिलकम् । बालतालम् । विन्वी । पत्रशाकम् ।
उडुम्बरम् । शीताम् । रासभयः । विरुह-
मन्त्रम् । चारः । शुष्कफलम् । चतवनुतिः ।
चौद्रम् । कषायकटुतिक्तरसाः । यवायः ।
हृष्यख्यानम् । चक्रमणम् । खड्ग । आभ्यानि-
नोर्द्वित्वतोर्पि विशेषात् स्नानम् । प्रदुष्ट-
वतिलम् । दन्तधर्षणम् ॥ ८ ॥

अथ वाते गुग्गुलुसेविनां पथ्यम् ।

शीरम् । मांशरसाः । यूषाः । कलमादिशालयः ।
यवगोधूममाषाः ॥ ९ ॥

गुग्गुलुसपथ्यम् ।

आयामः । आतपः । रुचम् । स्नानम् । वष्टु-
भाययम् । प्रवातः । मैथुनम् । यानम् ॥ १ ॥

अथ वातरक्ते पथ्यम् ।

उत्तानेभ्यश्चनम् । सेकः । सौपनाहः । प्रलेपनम् ।
गम्भीरे स्वेदपानं आस्थापनं विरेचनम् । सर्व्वच-
रुचीजलौकश्चङ्गालापुभिरन्नुतिः । श्रतधौत-
हृताभ्यङ्गः । मेघोद्गुधावर्णचनम् । यवः ।
यष्टिकः । नीवारः । कलमः । अरुणशालिः ।
गोधूमः । चयकः । तुङ्गः । तुवरी । सुकण्टकाः ।
अयजामहिषयोगवां पयः । लावः । तिक्तारिः ।
सर्पट्टि । तान्त्रचूडादिः । रते विष्कराः ।
श्रतदाः शुक्रदादृष्टकयोतचटकादयः । उयो-
दिका । काकमाची । वेचाग्रम् । सुनिषयकम् ।
वास्तूकम् । कारवेक्षम् । तण्डुलीयः । प्रसारणी ।
पत्तूरः । वृद्धकुष्माण्डम् । सर्पिः । नन्पाकपल-
वम् । पटोलम् । खवुतैलम् । ग्दहीका । श्वेत-
शर्करा । नवनीतम् । सोमवल्ली । कफूरी ।
सितचन्दनम् । शिशुपागुरुदेवारुसरलक्षेष्ट-
मर्दनम् । तिक्तम् ॥ २ ॥

वातरक्ते अपथ्यम् ।

दिवास्त्रप्रः । अग्निसन्तापः । आयामः । आतपः ।
मैथुनम् । माषः । कुलत्थः । निष्यावः । कलायः ।
चारसेवनम् । अयुजानूपमांसानि । विरुहानि ।
दधीनि । इक्षुः । नलकम् । मयम् । पिण्या-
कम् । अन्तम् । काञ्जिकम् । कटुः । उष्णम् ।
गुणः । अभिष्यन्दि । लवणम् । शक्तवः ॥ ३ ॥

अयोपलम्भे पथ्यम् ।

मर्जो रूचविधिः । स्वेदः । कोद्रवः । रक्तशालिः ।
यवः । कुलत्थः । श्यामाकः । पुरातनोद्दालः ।
शोभाङ्गनम् । कारवेक्षम् । पटोलम् । लघुगम् ।
सुनिषयम् । काकमार्त्तौ । वेचाग्रम् । निम्-
पलपम् । पत्तूरः । वास्तूकम् । पथ्या । बार्ताकुः ।
तमवारि । सन्पाकशालिः । पिण्याकम् । तक्रम् ।
अरिष्टम् । मधु । कटुः । तिक्तः । कषायः ।
चीरसेवा । गवां जलम् । यवाशक्तियायामः ।
सूतस्वाक्रमणम् । अक्षुष्टदे सन्तरणम् । नदीषु
प्रतिस्तीतः सन्तरणम् । क्षेष्णापहरणम् । अमा-
शतकोपनम् ॥ ४ ॥

रुक्तात्मने अपथ्यम् ।

गुरुशीतद्रवस्निग्धविरुहासाम्नभोजनम् । विरे-
चनम् । ज्वेदनम् । वमनम् । रक्तमोचयम् ।
वस्तिः ॥ ५ ॥

अयामवाते पथ्यम् ।

रूचस्वेदः । लघुनम् । स्वेदपानम् । वस्तिः ।
लेपः । रेचनम् । पायुर्वाषः । अयुत्पन्नशालि-
कुलत्थाः । जीर्णं मयम् । चाङ्गलानां रसः ।
वातक्षेष्णानि सर्व्वणि । तक्रम् । वर्दाभः ।
एरुण्डतैलम् । रमोगम् । पटोलम् । पत्तूरम् ।
कारवेक्षम् । बार्ताकुः । शिग्रु । तमनीरम् ।
मन्दारः । गोकण्टकः । वृद्धदारः । भलातम् ।

पथ्याप

गोजलम् । आर्द्रकम् । कटूनि । तिक्तानि । दीपनानि ॥ * ॥

आमवाते अपथ्यम् ।

दधिः । मत्स्यः । गुडः । जीरम् । उपोदिका । माषः । पिठकम् । दुग्धीरम् । पूर्ववातः । विरुद्धाशनम् । अस्तात्मम् । वेगरोधः । जागरः । विषमाशनम् ॥ * ॥

अथ शूले पथ्यम् ।

हृदिः । खेदः । लङ्घनम् । पायुर्वर्तिः । वस्ति । निद्रा । रेचनम् । पाचनम् । अत्योतपन्नाः शालयः । वायमण्डः । तप्तजीरम् । जाङ्गलानां रसः । पटोलम् । शोभाञ्जनम् । कारवेक्षम् । वार्त्ताकुः । प्रक्षान्दम् । द्राक्षा । कपित्थम् । रुचकम् । पियालम् । शालिचपत्राणि । वास्तुकम् । सामुद्रम् । सौवर्चलम् । द्विडः । विश्वम् । विडुम् । श्रुताङ्गा । लघुनम् । लवङ्गम् । गरुडतैलम् । सुरभीजलम् । तपाम्बु । जम्बीररसः । कुष्ठम् । लघूनि । चाररजांसि ॥ * ॥

शूले अपथ्यम् ।

विरुद्धान्नपानम् । जागरः । विषमाशनम् । रुचतिक्तकषायाणि । श्रुतलानि । गुरुणि । आयामः । मैथुनम् । मद्यम् । वैदलम् । लवणम् । कटु । वेगरोधः । शोकः । क्रोधः ॥ * ॥

अयोदावर्त्तनाहयोः पथ्यम् ।

नारिकेलपुष्पमिश्रितश्रुतलोदिकपानम् । खेदः । खेदः । विरेकः । वस्तिः । फलवर्तिः । अभ्यङ्गः । यवः । खट्विष्णुवमारुतः । ग्राम्योदकम् । आनूपरसः । रुडतैलम् । वायवी । बालमूलकम् । सम्पाकः । चिहृत् । तिलः । सुधादलम् । शङ्खवेरम् । मातुलुङ्गम् । यवचारः । हरीतकी । लवङ्गम् । रामठम् । द्राक्षा । गोक्षुब्धम् । लवणानि । अधोवातसङ्घत्ये तु । खेदः । खेदः । वस्तिः । वस्तिः । समीरणहरान्नपानम् । तथा पुरीयजे । वस्तिः । खेदः । अभ्यङ्गः । अवगाहनम् । फलवर्तिः । विड्भेदश्रुतपानम् । नवविगन्तमुनपत्रे । त्रिविधं वस्तिकम् । खेदः । अभ्यङ्गः । भ्रूवगाहः । सापवावपीडनम् । उद्गारोत्थे द्विक्कात्रविधिः । कासने कासनिद्विधिः । चवर्णः । खेदनम् । धूमः । औत्तरभक्तिकष्टम् । चवप्रवर्तननस्यम् । ऊर्ध्वजनुकाभ्यङ्गः । दृष्टोत्थे श्रुतान्नपानम् । जृम्भोत्थं वातजित्क्रिया । निद्रावेगोत्थिते जीरम् । खप्रसंवाहनम् । वुसुचोत्थे स्निग्धाव्योषालघुभोजनम् । वासने वासवमोजः । खप्रः । मद्यम् । प्रियकथ । अभ्याससमुत्पन्ने विन्नामः । वातहारिद्रव्यम् । श्रुतोत्थे वस्तिः । अभ्यङ्गः । अवगाहः । चरणाधुः । शालिः । मदिरा । जीरम् । यौवनगन्धितप्रिया । हृद्गुत्ये लङ्घनम् । धूमः । सुक्ता प्रच्छेदनम् । अमः । रुचान्नपानम् । विरेकः । रक्तमोक्षणम् ॥ * ॥

उदावर्त्तनाहयोरपथ्यम् ।

वसनम् । वेगरोधः । शमीधान्यम् । काद्रवः ।

पथ्याप

नालोचशकम् । शालूकम् । जास्ववम् । फर्कटीफलम् । पिण्याकम् । सर्वमालुकम् । करीरः । पिष्टवेकतम् । विष्टम्भीनि । विरुद्धानि । कषायाणि । गुरुणि ॥ * ॥

अथ गुल्मे पथ्यम् ।

खेदः । खेदः । विरेकः । वस्तिः । वाङ्मासरायधः । लङ्घनम् । वस्तिः । अभ्यङ्गः । खेदः । पक्वे तपाटनम् । सस्वनसरसमुत्पन्नकलायरक्तश्रुतलयः । खड्गः । कुलत्थयूवः । धन्वमांसरसः । सुरा । गवाजयीः पयः । नड्डीका । परुषकम् । खर्जूरम् । दाडिमम् । धात्री । नागरङ्गम् । अम्बुवेतसम् । तक्रम् । एरुडतैलम् । लघुनम् । बालमूलकम् । पत्तूरः । वास्तुकम् । शिगु । यपचारः । हरीतकी । रामठम् । मातुलुङ्गम् । त्राघणम् । सुरभीजलम् । स्निग्धोष्णदृष्टलघुदीपनानि । वातानुलोमनम् ॥ * ॥

गुल्मे अपथ्यम् ।

सर्वं वातकारि । विरुद्धाशनम् । वस्त्रम् । मूलकम् । मत्स्यः । मधुरफलम् । शुष्कशकम् । शमीधान्यम् । विष्टम्भीनि । गुरुणि । अधोवातश्रुतनृज्ज्वलमासासुधारणम् । वसनम् । जलपानम् ॥ * ॥

अथ हृद्रोगे पथ्यम् ।

खेदः । विरेकः । वसनम् । लङ्घनम् । वस्तिः । विलपी । पुरातनरक्तशालयः । जाङ्गलान्दगपक्षियूषाः । सुहृकुलत्थरसाः । रागाः । खड्गाः । कामलिकाः । पाडवाः । भयम् । पटोलम् । कदलीफलम् । पुराणकुष्माण्डम् । रचालम् । दाडिमम् । सम्पाकशकम् । नवमूलकम् । एरुडतैलम् । गगनाम्बु । सैन्धवम् । द्राक्षा । तक्रम् । प्रस्तनगुडः । शुष्की । यमानी । लघुनम् । हरीतकी । कुष्ठम् । कुसुम्बुर । कण्ठम् । आर्द्रकम् । सौवीरम् । शुक्तम् । मधु । वायवीरसः । कस्तूरिका । चन्दनम् । प्रपानकम् । ताम्बूलम् ॥ * ॥

हृद्रोगे अपथ्यम् ।

हृद्दृष्टिभ्रान्तिलशुक्रकासोद्गारश्रमश्रासविड्श्रुतां वेगधारणम् । सन्धाद्रिबिन्धाद्रिनदीनां जलम् । मेघीपयः । दुग्धजलम् । कषायः । विरुद्धम् । उष्णम् । गुरु । तिक्तः । अम्बुः । चिरन्तनपत्रोत्थशकानि । चारः । मधूकम् । दन्तकाष्ठम् । रक्तसुतिः ॥ * ॥

अथ मूत्ररुक्ते पथ्यम् ।

गतोद्भवे अभ्यङ्गः । निरुहः । वस्तिः । खेदः । अवगाहः । उत्तरवस्तिः । सैकः । पक्वे अवगाहः । शिशिरपदेहः । यैश्वो विधिः । वस्तिविधिः । विरेकः । खेदोद्भवे खेदः । विरेकः । वस्तिः । चारः । यवान्नम् । तीक्ष्णम् । उष्णम् । त्रिदोषने अभ्यङ्गपुरःसराणि त्रिमलोहितानि सर्वाण्यम्बुनि । यथा यथा दोषमयं गणः । पुरातनलोहितशालिः । गोमवतक्रपयोदधीनि । धन्वाभिषम् । सुद्वरसः । सिता । पुराणकुष्माण्डफलम् । पटोलम् । मशार्द्रकम् । गोक्षुरकः ।

पथ्याप

कुमारी । गुवाकखर्जूरनारिकेलतालद्रुमाणां शिरांसि । पथ्या । तालास्थिमज्जा । त्रपुयम् । चुटिः । श्रुतपानम् । श्रुताशनम् । प्रनीरनीरम् । धिमवालुका ॥ * ॥

मूत्ररुक्ते अपथ्यम् ।

मद्यम् । अमः । निधुवनम् । गजवाजियानम् । सर्वं विरुद्धाशनम् । विषमाशनम् । ताम्बूलम् । मत्स्यः । लवणम् । आर्द्रकम् । तैलमृष्टम् । पिण्याकम् । हिड्डु । तिलः । सर्वपः । वेगरोधः । माषः । करीरः । अतितीक्ष्णम् । विदाहि । रुचम् । अम्बुः ॥ * ॥

अथ मूत्राघाते पथ्यम् ।

अभ्यङ्गनम् । खेदः । विरेकः । वस्तिः । खेदः । अवगाहः । उत्तरवस्तिः । पुरातनलोहितशालिः । धन्वभवमांसम् । मद्यम् । तक्रम् । पयः । दधि । माषयूषः । पुराणकुष्माण्डफलम् । पटोलम् । मशार्द्रकम् । तालफलास्थिमज्जा । हरीतकी । कोमलनारिकेलम् । गुवाकखर्जूरनारिकेलतालद्रुमाणां मूलकानि ॥ * ॥

मूत्राघाते अपथ्यम् ।

सर्वाणि विरुद्धानि । आयामः । मार्गः । श्रुतलम् । रुचम् । विदाहि । विष्टम्भी । यवायः । वेगधारणम् । करीरम् । वसनम् ॥ * ॥

अथाक्षय्यां पथ्यम् ।

वस्तिः । विरेकः । वसनम् । लङ्घनम् । खेदः । अवगाहः । वारिसेचनम् । यवाः । कुलत्थाः । प्रपुराणशालयः । मद्यम् । धन्वाण्डजसम्बरसः । पुराणकुष्माण्डफलम् । कश्चित्कम् । गोकण्टकः । वारुणशकम् । आर्द्रकम् । पाषाणभेदी । यवशूकः । रेणुः । द्विन्ना । अक्षणां समाकर्षणम् ॥

अक्षय्यां अपथ्यम् ।

मूत्रस्य शुक्रस्य च वेगधारणम् । अम्बुः । विष्टम्भी । रुचम् । गुब्धन्नपानम् । विरुद्धपानाशनम् ॥ * ॥

अथ प्रमेहे पथ्यम् ।

पूर्वं लङ्घनम् । वसनम् । विरचनम् । प्रोहन्तनम् । श्रमनम् । दीपनम् । नीवारः । कटुः । यवः । वैखवः । कोरदूषः । श्यामाकः । चूर्णः । कुरुवित्त्वः । सुकुटकः । गोधूमः । शालिः । कलमः । पुरातनकुलत्थः । सुहृदकीचणकयूषरसाः । तिलाः । लाक्षा । पुरातनसुरा । मधु । वायमण्डः । तक्रम् । रासभलजम् । महिषीजलम् । कजः । जाङ्गलाः कपोतश्रुतितिरिलाववर्हिष्टजैयवर्त्तकशुकादयः । शोभाञ्जनम् । कुलकम् । कटिलकम् । कर्कोटकम् । तलकम् । वार्हतम् । औडम्बरम् । लघुनम् । नवीनमोक्षम् । पत्तूरम् । गोक्षुरकम् । स्निग्धकपर्णशकम् । मन्दरपत्रम् । अन्धता । विफला । कपित्थम् । जम्बूः । कश्चित् । कमलोत्पलकन्दवीजम् । खर्जूरलाङ्गलिकतालतल्लयां मूलकम् । ओषधम् । तिन्दुकफलम् । खहिरः । कलिङ्गः ।

पथ्याप

तिलः । कषायः । हृद्यश्चवानम् । अतिभ्रम-
यम् । रश्मिर्गन्धः । आयामः ॥ ३ ॥

प्रमेहे अपथ्यम् ।

सुखवेगः । धूमपानम् । स्वेदः । रक्तमोचयम् ।
नटावन्नम् । दिवानिद्रा । नवान्नम् । दधि ।
आनूपमांसम् । निष्यावम् । पिष्टान्नम् । मैद्य-
नम् । मौर्वीरक्तम् । सुरा । सुक्तम् । तैलम् ।
घीरम् । घृतम् । गृहः । तुभरी । तानास्थिमज्जा ।
सिन्धुपानम् । दुग्धपानम् । दधुः । दुग्धम् ।
नाट । अण्डः । लवणम् । अभिष्यन्दि ॥ ४ ॥

अथ मेदनि पथ्यम् ।

चिन्ता । अमः । जागरणम् । यवायः । प्रोदत्त-
नम् । लह्वनम् । व्यातपः । हृद्यश्चवानम् ।
भ्रमम् । विरेकः । प्रच्छेदनम् । अपतर्पणम् ।
पुरातना वेगवकीरदृष्ट्यामाकनीवारप्रियङ्गु
गर्गः । यवः । कुलत्पः । चणकः । महरः ।
तुन्नः । तुवरी । मधु । लानाः । कटुतिक्तकषा-
याणि । तक्रम् । सुरा । चिन्नटमत्स्यः । इध-
वार्त्ताङ्गः । फलत्रयम् । यवासकम् । शिरीष-
लोपहरितकीर्णा चूर्णेन गात्रविलेपनम् । कटु-
त्रयम् । सर्पपतैलम् । यला । सर्वाणि रुचाणि ।
सुखतैलम् । पत्रशाकः । अगुरुलेपनम् । प्रतप्र-
नीराणि । शिलाजतूनि । भोजनान् प्राक् वारि-
पानम् ॥ ५ ॥

मेदसि अपथ्यम् ।

स्नानम् । रसायनम् । शालिः । गोधूमः । सुख-
शीलता । चीरम् । इक्षुविक्रतिः । माषः ।
गौष्टिकम् । स्वेदनानि । मत्स्यः । मांसम् ।
दिवानिद्रा । सक् । गन्धः । मधुराणि । समग्र-
भोजनस्य पश्चात् जलपानम् । अतिमात्रोप-
चितं विशेषाहुर्मनोज्ञेया ॥ ६ ॥

अथोदररोगे पथ्यम् ।

पिरेचनम् । लह्वनम् । अन्धसम्बज्जलसुत्रा-
रुशालिपवाः । जाङ्गलन्धगपक्षिणः । सिता ।
सुरा । नाचिकम् । वीधुः । माध्वीकम् ।
यास्यः । तक्रम् । रसोनम् । सुतैलम् । आर्द्र-
कम् । शालिषशाकम् । कुलकम् । कटिलकम् ।
पुनर्नवा । शिमुफलम् । हरीतकी । ताम्बू-
लम् । रला । यमूकम् । आयसम् । अजा-
गवोष्ठीमक्षिणीयां पयः सज्ज । लघूनि ।
निलानि । दीपगानि । वस्त्रेण सस्वेदनम् ।
अभिर्जने । विप्रयोगः । विशेषतः शोचस्त-
ज्ञेयं नागं व्यवाच्यै धननीयधः । बहाध्वे
उदके धृतोत्थिते नाभेरधः यदाविधिशस्त्र-
निधिः । समीरगोत्रे आदितः हतपानम् ।
अभ्यसनम् । अनुवाचनम् ॥ ७ ॥

उदररोगे अपथ्यम् ।

नक्षेत्रम् । धूमपानम् । जलपानम् । विरा-
गधः । उरिः । पाणम् । दिवानिद्रा । जायामः ।
पिष्टान्नम् । गौडजानूपमांसम् । पत्रशाकम् ।
तिग्मः । उज्जानि । पिष्टार्थानि । लवणश्चनम् ।
रसोपायम् । विरलान्नम् । दुधनीरम् । सुस्ति ।

पथ्याप

महेन्द्रगिरिजातानां नदीनां जलम् । विष्ट-
मीनि । छिद्रसमुद्रवे विशेषतः स्वेदः ॥ ८ ॥

अथ शोथे पथ्यम् ।

संशोधनम् । लह्वनम् । अममोचः । स्वेदः ।
प्रलेपः । परिषेचनम् । पुरातनशालिपवकुलत्प
सुत्राः । गोधा । शलकः । सुत्रभुक्तितिरि-
तान्त्रचूलावाद्यो जाङ्गलविष्कराः । कूर्मः ।
अङ्गो । प्रपुराणनर्पिः । तक्रम् । सुरा ।
माचिकम् । आसवः । निष्यावः । कटिलकम् ।
रक्तशियु । रसोनम् । कर्कोटकम् । मानमनम् ।
सुवर्चला । यज्ञनकः । पटोलम् । वेजायम् ।
वाङ्गुलम् । मूलकम् । पुनर्नवा । चित्रकम् ।
पारिभद्रः । शीपर्थम् । निम्बः । चुरपल्लवम् ।
ररुतैलम् । कटुका । हरिद्रा । हरीतकी ।
चारनिषेवणम् । भलातकम् । गुग्गुलुः । आय-
सम् । कटूनि । तिक्तानि । शीपानि । गोष्ठिजा-
मक्षिणीभवच्छत्राणि । कस्तूरिका । शिलाजतु ।
पाण्डुरांगोक्तवद्विकर्म्म ॥ ९ ॥

शोथे अपथ्यम् ।

पवनसलिलम् । वेगरोधः । विरुहपानाशनम् ।
विदमाशनम् । नृद्धचणम् । आन्याजानूप
पिशितलवणं । सुष्कशाकम् । नवान्नम् । गौडम् ।
पिष्टान्नम् । दधि । दध्णरम् । विष्णलम् । मद्यम् ।
अन्नम् । घानाः । बहूरम् । गुरु । असाः ।
विदाहि । अरात्रौ स्रष्टः । मैद्यनम् ॥ १० ॥

अथ दृढिभ्रमाधिकारे पथ्यम् ।

संशोधनम् । वस्त्रः । अस्त्रविमोचः । स्वेदः ।
प्रलेपः । अरुणशालयः । ररुतैलम् । सुरभी-
जलम् । धन्वाभियम् । शिमुफलम् । पटोलम् ।
पुनर्नवा । गोक्षरः । अभिमन्थः । तामूलम् ।
पथ्या । सरला । रवीनम् । वाङ्गुलम् । यज्ञ-
नकम् । मधूनि । कौम्भं घृतम् । तम्रजलम् ।
तक्रम् । आमवातापहमधिकारि चान्नपानम् ।
पुरायसुरा । अर्द्धदुग्धं च योर्द्वाहः । आमा-
शये बाहुशिरास्यधः ॥ ११ ॥

ब्रह्मद्वैवपथ्यम् ।

विरुहपानाशनम् । अवात्ताखेवा । संचोभणम् ।
हस्तिहयादियागम् । आनूपमांसानि । दधीनि ।
माषाः । दुग्धानि । पिष्टान्नम् । उपोदिका ।
गुरुणि । सुक्रोत्थितवेगरोधः ॥ १२ ॥

अथ गलगुह्यदौ पथ्यम् ।

हर्हिः । पिरेचनम् । नस्यम् । स्वेदः । धूमः ।
शिरास्यधः । अभिकर्म्म । चारयोगः । प्रलेपः ।
लह्वनम् । पुरायहृतपानम् । जीर्णलोहित-
शालयः । यवाः । सुत्राः । पटोलम् । रक्त-
शियु । कटिलकम् । शालिषशाकम् । वेजा-
यम् । रुचाणि । कटूनि । सर्वाणि दीवनानि ।
गुग्गुलुः । शिलाजतु । विशेषतः जिह्वातलस्थ-
विरास्यस्वेदः । मग्नित्वेन अग्न्यान्तरालिखी
रेखाः कार्याः । गलगुह्यदौ गलापार्श्वमन्त्र-
द्वैदातुरे यथादोषं यथावत् एतन् सर्वं
पथ्यम् ॥ १३ ॥

पथ्याप

गलगुह्ये अपथ्यम् ।

सर्वचोरेक्षुविक्रतिः । आनूपमांसम् । पिष्टा-
न्नम् । अन्नम् । मधुरम् । गुरुद्रवम् । अभि-
ष्यन्दिद्रवम् ॥ १४ ॥

अथ शीपदे पथ्यम् ।

प्रच्छेदनम् । लह्वनम् । अममोचः । स्वेदः ।
विरेकः । परिषेचनम् । पुरातनशालिपानयः ।
यवाः । कुलत्पाः । लह्वनम् । पटोलम् । वार्त्ताङ्कः ।
श्रीभाञ्जनम् । कारवेणम् । पुनर्नवा । मूलकम् ।
पूतिका । ररुतैलम् । सुरभीजलम् । कटूनि ।
तिक्तानि । दीपगानि । पातोद्भवे सुक्ष्मोपरि-
ष्टात् चतुरङ्गुले निरास्यधः । पेशिते मूलप्लली
शिरास्यधः । कपदे अङ्गुष्ठेन विरास्यधः ॥ १५ ॥

शीपदे अपथ्यम् ।

पिष्टान्नम् । दुग्धविजतम् । गृहः । आनूपमामि-
यम् । स्वादुरसः । पारिपाचनस्य विन्ध्यनदी-
जलम् । पिच्छिलम् । गुरुद्रवम् । अभिष्यन्दि-
द्रवम् ॥ १६ ॥

अथ विद्रव्यौ पथ्यम् ।

आमावस्ये रेचनलेपस्वेदासंज्ञायां । शीर्ष-
श्यामाककलमौ । कुलत्पः । लह्वनम् । रक्त-
शियु । निष्यावः । जागवेणः । पुनर्नवा ।
श्रीर्णो । चित्रकम् । चाद्रम् । श्रेष्ठोक्तानि
सर्वाणि । यथावस्ये श्लक्ष्णम् । पुराणरक्त-
शालिः । घृतम् । तैलग् । तुन्नरसः । पिलेपी ।
धन्वजरसाः । शालिषशाकम् । पादलम् । पटो-
लम् । छिमवालुका । चन्दनम् । तम्रासु ।
शीतासु । त्रयोदित सज्ज ॥ १७ ॥

विद्रवावपथ्यम् ।

आमावस्ये शोषोक्तान्यपथ्येति । यथावस्ये ब्रह्मो-
क्तान्यपथ्यानि ॥ १८ ॥

अथ ब्रह्मशोधनमथोब्रह्मनाडीब्रह्मेषु
पथ्यम् ।

विन्वापनम् । रक्तसुक्तिः । उपनाहः । विमा-
टनम् । शोधनम् । रोपणम् । पुरागमित-
शालयः । यवः । यष्टिकाः । गोधूमः । जाङ्गलन्धग-
पक्षिणः । विलेपी । लाजमलः । कटुतैलम् ।
घृतम् । मधु । तैलम् । महरम् । तुवरी ।
सुत्रयः । शर्करा । आयाफलम् । वार्त्ताङ्कः ।
कर्कोटकम् । पटोलम् । कारवेणम् । निम्ब-
पत्रम् । वेजायम् । वालमूलकम् । सुनिषल-
कम् । शालिषशाकम् । तगुलीयः । वाक्क-
कम् । चिपला । पनसम् । चोचम् । राशि-
मम् । कटुकाफलम् । जीवन्ती । सैन्धवम् ।
द्राक्षा । स्वादुतिक्तमयायाः । निग्धोपायो-
त्तरान्नम् । रणम् । जलनम् । दाहः । मेद-
नम् । बन्धनक्रिया । ब्रह्मदर्शनम् । रोपः ।
धूपनम् । पत्रपाणम् । उज्जानम् । यमस्यज-
नम् । चन्दनम् । निगलप्रना । तमशीतासु ।
कर्पूरम् । पक्वः परा वैकलाः ॥ १९ ॥

ब्रह्मशोधनमथोब्रह्मनाडीब्रह्मेषु अपथ्यम् ।

नवधानम् । तिलः । यवायः । माषः । दुग्धः ।

पथ्याप

दधरः। हिमाम्। विविधचरीरेचुविकारः।
अन्तानि। पञ्चशाकम्। अजाङ्गलमांसम्।
अवाह्यासन्नम्। विदाहि। विटभि। गुरुणि।
कटु। अन्तम्। शीतम्। लवणम्। यवायः।
आयामः। उच्चैः परिभाषणम्। प्रियासमा-
लोकनम्। अङ्गि निद्रा। प्रजागरम्। नितान्त-
चक्रमणम्। यथास्थितं प्रागधिरोपणम्। नस्यम्।
ताम्बूलम्। अवीर्यता। प्रचण्डवातः। आतपः।
धूमः। दृष्टिः। रजः। भयम्। क्रोधः। वमिः।
प्रहर्षः। शोकः। विरुद्धाशनम्। अश्वपानम्।
तीक्ष्णम्। उष्णम्। रुचम्। विषट्ठनम्। कण्डू-
यनम्। काष्ठनखादितोदः। निरन्नभावः। विव-
सोपचारः ॥ ३ ॥

अथ भजे पथम्।

शीतानु। चन्दनम्। पङ्कप्रदेहः। वन्धनक्रिया।
शालिः। प्रियङ्गुः। गोधूमः। सुन्नसत्तिलयो-
यूषः। नवनीतम्। दृढम्। क्षीरम्। तैलम्।
मांसरसः। मधु। पटोलम्। लसुनम्। शिग्रु।
पत्तूरम्। बालच्छलकम्। द्राक्षा। घात्री।
वन्धवल्ली। जात्रा। दृढयम् ॥ ३ ॥

भजे अपथम्।

लवणम्। कटुकम्। चारः। अन्तः। मैथुनम्।
आतपः। आयासः। रुचान्नम् ॥ ४ ॥

अथ भगन्दरे पथम्।

आग्ने संशोधनम्। लेपः। लङ्घनम्। रक्त-
मोक्षणम्। पक्के यथाविधिश्चवङ्गिचार-
दार्माणि। चर्षपः। शालिः। सुन्नः। विलेपी।
जाङ्गलरसः। पटोलम्। शिग्रु। वैत्रायम्।
पत्तूरम्। बालच्छलकम्। तिलचर्षपयोस्त्रैलम्।
तिक्तवर्गः। दृढम्। मधु ॥ ३ ॥

भगन्दरे अपथम्।

विरुद्धान्यन्नपानानि। विवभाशनम्। आतपः।
आयामः। मैथुनम्। युद्धम्। दृष्टवानम्।
गुरुणि। रुद्रप्रयोगेपि नरः। सत्वत्सरं यतत्
सर्वं परिहरेत् ॥ ३ ॥

अथोपदेशे पथम्।

हर्दिः। विरेकः। अक्षममधनाडीविषः।
जलौका। परिपातनम्। सेकः। प्रलेपः। यवः।
शालयः। धन्वामिवम्। सुन्नरसः। दृढम्।
कठिलकम्। शिग्रुफलम्। पटोलम्। शालिष-
शाकम्। नवमूलकम्। तिक्तम्। कषायम्।
मधु। कूपवारि। तैलम् ॥ ३ ॥

उपदेशे अपथम्।

दिवानिद्रा। रुचवेगः। गुर्वन्नम्। मैथुनम्।
गुडः। आयासः। अन्तम्। तन्नम् ॥ ३ ॥

अथ नृकदोषे पथम्।

लेपः। विरेकः। अक्षरुमोक्षः। सर्पिःपानम्।
शालिः। यवः। जाङ्गलमांसम्। सुन्नयूषः।
कठिलकम्। पटोलम्। शिग्रु। कर्कोटकम्।
पत्तूरम्। बालच्छलकम्। वैत्रायम्। आषाढ-
पटम्। दाडिमम्। सैन्धवम्। वचा। जूपो-

पथ्याप

दकम्। गन्धसारः। कस्तूरी। हिमबालुका।
तन्नम्। कषायम्। तैलम् ॥ ३ ॥

नृकदोषे अपथम्।

सूत्रवेगः। दिवानिद्रा। आयासः। मैथुनम्।
गुडः। विदाहि। गुरुद्रव्यम्। तन्नम् ॥ ३ ॥

अथ कुष्ठरोगे पथम्।

पक्षात् पक्षात् कर्हणम्। मासात् मासाद्विरे-
चनम्। त्राहात् त्राहात् नस्यम्। षष्ठे षष्ठे
मासि चक्षुमोक्षणम्। सर्पिलेपः। पुराणाः। यव-
गोधूमशालिसुन्नाफकीमस्रराः। माक्षिकम्।
जाङ्गलामिवम्। आषाढफलम्। वैत्रायम्।
पटोलम्। दृढतीफलम्। काकमाची। निम्ब-
पत्रम्। लसुनम्। हिलमोचिका। पुनर्गवा।
मेघशङ्कम्। चक्रमर्ददलम्। भक्षातकम्। पक्क-
तालम्। खदिरः। चित्रकः। वरा। जाती-
फलम्। नागपुष्पम्। कुङ्कुमम्। प्रतनहविः।
कोषातकी। करञ्जोमातिलसर्वपनिम्बेजुदीभव-
तैलम्। लवुनि अन्नानि। सरलदेवाङ्गशिंशपा-
गुरुसम्भवच्छः। गोखरोट्यान्मद्विधीयां
मृचाणि। कस्तूरिका। गन्धसारः। तिक्तानि।
चारकर्म्म ॥ ३ ॥

कुष्ठरोगे अपथम्।

पापकर्म्म। क्षतन्नभावः। गुरुनिद्रा। गुणधर्ष-
यम्। विरुद्धपानाशनम्। दिवानिद्रा। चण्डांशु-
तापः। विषमाशनम्। खेदः। रतन्। वेग-
रोधः। इक्षुः। आयासः। अन्तम्। तिलः।
माषः। द्रवगुचनवान्नां भोजनम्। विदाहि।
विटभि। नृतकम्। सहादिविन्ध्याद्रिससुद्धव-
नदीजलम्। आनूपमांसम्। दधि। दुग्धम्।
मद्यम्। गुडः ॥ ३ ॥

अथ शीतपित्तोदहकोटरोगेषु पथम्।

हर्दिः। विरेचनम्। लेपः। अक्षरुमोक्षः।
पुराणशालिः। जाङ्गलामिवसुन्नकुलत्यानां यूषः।
कर्कोटकम्। कारवेक्षम्। शिग्रु। नलकपी-
तिका। शालिषशाकम्। वैत्रायम्। दाडिमम्।
त्रिफला। मधु। कटुतैलम्। तप्तनीरम्। पित्त-
शेष्महरद्रव्यम्। चर्वकटुतिक्तकषायाणि ॥ ३ ॥

शीतपित्तादावपथम्।

विविधचरीरेचुविकारः। मत्स्यः। उदकानूप-
भवामिवम्। नवीनमद्यम्। वमिवेगरोधः।
प्राग्दक्षिणाशापवनः। अङ्गि निद्रा। ज्ञानम्।
विरुद्धाशनम्। आतपः। क्षिणम्। अन्तम्।
मधुरम्। दधायः। गुर्वन्नपानानि ॥ ३ ॥

अथान्तरपित्ते पथम्।

ऊर्ध्वगे पूर्व वमनम्। अवोगे पूर्व विरेचनम्।
पक्षादन्नाशनम्। निरुहः। शालिः। यवः।
गोधूमः। सुन्नः। जाङ्गलरसः। तप्तशीत-
जलानि। शर्करा। मधु। शक्तुः। कर्कोटकम्।
कारवेक्षम्। पटोलम्। हिलमोचिका। वैत्रा-
यम्। दृढकुशाखम्। रम्भापुष्पम्। बालूकम्।
कपित्थम्। दाडिमम्। घात्री। तिक्तानि।
कषपित्तहरपानानाम् ॥ ३ ॥

पथ्याप

अन्तरपित्ते अपथम्।

नवान्नम्। विरुद्धद्रव्यम्। पित्तकोपकरद्रव्यम्।
वेगरोधः। तिलः। माषः। कुलत्थः। तैल-
भक्षयम्। अविदुग्धम्। धान्यान्तम्। लवणम्।
अन्तम्। कटु। गुर्वन्नम्। दधि। मत्स्यः ॥ ३ ॥

अथ विसर्पे पथम्।

विरेकः। वमनम्। लेपः। लङ्घनम्। रक्त-
मोक्षणम्। पुराणा यवगोधूमकङ्कुषधिकशालयः।
सुन्नः। मस्ररः। चणकः। तुवरी। जाङ्गलज-
रसः। नवनीतम्। दृढम्। द्राक्षा। दाडि-
मम्। कारवेक्षकम्। वैत्रायम्। कुलकम्।
घात्री। खदिरः। नागकेशरम्। लाक्षा।
श्रीरीषः। कर्पूरम्। चन्दनम्। तिललेपनम्।
द्वीवेरकम्। सुस्तकम्। सकलानि तिक्तानि ॥

विसर्पे अपथम्।

आयामः। अङ्गि शयनम्। सुरतम्। प्रवातः।
क्रोधः। शोकः। वमनम्। वेगः। अक्षयनम्।
शाकम्। विरुद्धाशनम्। दधि। कूर्चिका।
सौवीरकादि। अनेकविधकिलाटः। गुर्वन्न-
पानम्। लसुनम्। कुलत्थः। माषः। तिलः।
सकलमजाङ्गलमांसम्। खेदः। विदाहि। लव-
णम्। अन्तम्। कटु। मद्यम्। अर्कप्रभा ॥ ३ ॥

अथ विस्कोटे पथम्।

विरेचनम्। कर्हणम्। लेपः। लङ्घनम्। पुरा-
तनयधिकशालयः। यवः। सुन्नः। मस्ररः।
चणकः। सुन्नयूषः। धन्वामिवम्। गन्धदृढम्।
कठिलकम्। वैत्रायम्। आषाढफलम्। पटो-
लम्। ज्योतिष्मती। निम्बदलम्। चन्दनम्।
तैलम्। चिताम्बः। तिललेपः। लङ्घनम्।
बालम् ॥ ३ ॥

विस्कोटे अपथम्।

खेदः। यवायः। आयामः। क्रोधः। गुर्व-
न्नम्। आतपः। वमिवेगः। पञ्चशाकम्।
प्रवातः। दिवास्त्रः। आम्बोदकम्। आनूप-
मांसम्। विरुद्धान्यन्नानि। तिलः। माषः।
कुलत्थः। लवणान्तकटूनि। विदाहि। रुचम्।
उष्णम् ॥ ३ ॥

अथ मस्ररोगे पथम्।

पूर्वं लङ्घनवान्तिरेचनशिरावेधाः। शशाङ्गो-
ज्वलजीर्णयधिकशालयः। चणकः। सुन्नः।
मस्ररः। यवः। कपोतचटकदातृदृष्टौष-
जीवज्जीवसुकादयः। पक्षिणः। नङ्गलः। काठि-
लम्। आषाढकम्। कर्कोटकम्। कदलम्।
शिग्रु। रुचकम्। द्राक्षा। दाडिमम्। मेथ-
दृढयान्नपानम्। कोलम्। माषरसः। अक्षोः
सेकविधौ गवेधुमधुकोद्धृतसुशीतोदकम्। शम्बू-
कोदरकोषनीरम्। कर्पूरचूर्णम्। पक्के सुन्न-
रसः। जाङ्गलरसः। शालिषशाकम्। दृढम्।
निर्गुण्डीजलम्। यक्षधूपविहितो धूपः। शम्बू-
गोमयभक्तगुण्डनम्। रुक्मे शिलापिथयोः
पिचुमर्दपत्रनिशयोदालेपः। शेषे व्रणोक्त-
क्रिया ॥ ३ ॥

उपोदिका । कालशाकम् । लशुनम् । दाडि-
मम् । विकङ्कतम् । प्राचीनामलकम् । पथ्या ।
कपित्थम् । नागकेशरम् । गोच्छागनरम्भाणि ।
तक्रम् । शीताम्बु । शर्करा । अविदाहीन्य-
त्रानि । सैन्धवम् । मधु । कुङ्कुमम् । पश्चिमो-
त्तरवातः । हरिद्रा । सितचन्दनम् । सुक्तम् ।
शिरीषः । कस्तूरी । तिक्तानि । मधुराणि ।
हेमचूर्णम् ॥ * ॥

विषरोगे अपथ्यम् ।

क्रोधः । विरुद्धाशनम् । अथ्यशनम् । अवायः ।
ताम्बूलम् । आयासः । प्रवातः । सर्वाङ्गम् ।
सर्वलवणम् । नानाविधसंस्नेदनम् । निद्रा ।
भयम् । धूमविधिः । जुघा ॥ * ॥

अथ रोगसङ्घरे पथ्यम् ।

एवां गदानां यदि सङ्करः स्या-
त्तत्र प्रयत्नेन भिषङ्मनीषी ।
उक्तेषु पथ्येषु विरोधि यद्य-
न्तत्तत् प्रयुज्जीत चिकित्सितेषु ॥ * ॥

रोगसङ्घरे अपथ्यम् ।

अपथ्यानि च सर्वाणि तत्तद्रोगोचितानि च ।
रुग्णतावलविद्वेदो वर्ज्येद्गोचिदङ्घरे ॥ * ॥

अथ वातिकरोगे पथ्यम् ।

अभ्यङ्गः । परिमर्दनम् । श्रमनम् । संस्नेहनम् ।
हृंहणम् । स्नेहः । स्नेदनम् । आसना । शय-
नम् । संवाहनम् । वस्तिः । नस्यम् । प्राव-
रणम् । समीरणपरित्यागः । अवगाहः । शिरो-
वस्तिः । विस्मरणम् । दिवाकरकरः । स्नानम् ।
विस्त्रापनम् । तैलद्रोणी । सरसता । गाढोप-
नाहः । सुरा । भूश्या । सुखशीलता । स्वा-
ङ्गत्वा रसाः । मज्जा । तैलम् । वसा । घृतम् ।
नवमाषः । कुलत्थः । तिलः । गोधूमः । सुजः ।
कलमः । शालिः । वष्टिका । पेया । धान्य-
जलम् । पयः । क्षयरः । मस्तुः । सुखोष्णो-
दकम् । गोमूत्रम् । नलदासु । दधि । पयः-
पेटी । यवः । कूर्चिका । आनूपाः रुखड्गि-
कोलमहिषाः । रयः । धनोद्भवाः सर्पट्टि-
लकवाकुतिरिक्तलिङ्गाः । कुम्भीरः । तिमि-
ङ्गिलः । मकरः । गण्डूपदः । कच्छपः । रोहित-
मत्स्यः । बन्मिः । मद्गुरः । सिलिन्धः । ररङ्गः ।
शङ्खी । इक्षिशः । प्रोक्षी । गर्गरः । पर्वतः ।
अन्ये जलजन्तवः । वार्ताङ्कः । कुलकम् । शिशुः ।
लशुनम् । द्राक्षा । आन्नम् । आन्नातकम् ।
घात्री । दाडिमम् । अम्बवेतसफलम् । कोलम् ।
कपित्थम् । शिवा । पक्वतालम् । वकुलम् ।
गोकण्डकः । वालुकम् । शुक्लाची । गणिका ।
सरसा । मन्दारपत्रम् । ताम्बूलम् । सित-
शर्करा । लवणः । लोभः । तुष्यः । अगुरु ।
श्रीवासः । सुरदार । गुग्गुलुः । गन्धार्कः ।
कुङ्कुमम् । क्षिप्रोष्णविधिः । सधूर्यितं हेम
रजतं वीचकम् । जालुत्पाटनमक्षिकापुष्पाणां
विशाला माला ॥ * ॥

वातिकरोगे अपथ्यम् ।

चिन्ता । जागरणम् । अष्टङ्मोचः । वमिः ।
लङ्घनम् । आयासः । गजवाजिवाहनविधिः ।
सन्धारणम् । मैथुनम् । आघातः । अपतर्प-
णम् । प्रपतनम् । घातुचयः । चोभणम् ।
शोकः । चक्रमणम् । विरुद्धाशनम् । सम्पक्व-
सुक्तक्रमः । वृद्धत्वम् । जलदागमः । रजनी-
शेषः । अपराहः । भयम् । रूक्षात्यल्पकषाय-
तिक्तकटुकचारतिशीतानामशनम् । लण-
धान्यम् । उद्रिका । आणकी । कङ्गुः । उद्दालः ।
सुकुटकः । कौद्रवः । यवः । श्यामाकः । चूर्णा-
दयः । शिखी । जम्बु । र. जमाषः । चणकः ।
सुजः । कुलत्थः । विषम् । शालूकम् । क्रसुकम् ।
कशेरु । तलकम् । कठिलकम् । तिन्दुकम् ।
कर्कोटम् । नवतालशस्यम् । तालास्थिमज्जा ।
नदीतडागजलम् । करका । निचारवीजम् ।
पिण्याकाः । शिशिरासु । रासभयः । पत्र-
शाकम् । त्रिवृत् । भूनिम्बम् । कटुका । करी-
रम् । अखिलसुष्कामिषम् । माचिकम् । धूमः ।
वह्ममरुत् । रजः । परिभवः । खड्गः ॥ * ॥

अथ पैत्तिके पथ्यम् ।

सर्पिःपानविधिः । विरेचनम् । अष्टङ्मोचः ।
सितशालिः । गोधूमः । आणकिः । धान्यकम् ।
चणकः । सुजः । मसूरः । यवः । पर्युषित-
मण्डः । पयः । पयःपेटी । वरा । माचिकम् ।
लाजाः । धन्वरसः । घृतानि । चिता । शीतो-
दकम् । उद्भिदः । कर्कोटम् । कदलम् । कण्टकि-
फलम् । वेन्नायम् । आषाढकम् । मृङ्गीका ।
कोमलकुलकम् । कुम्भाण्डम् । र्ध्वारः । तुषी ।
पर्पटकः । अल्पमारिषदलम् । कठिलकम् ।
दाडिमम् । घात्री । कोमलतालशस्यम् ।
अभया । खर्जूरम् । औद्गुन्धरम् । विश्वम् ।
कषायः । तिक्तः । मधुरः । मधूकम् । वरी ।
कांस्यम् । अयः । रजतम् । हेम । कटुका ।
निम्बः । त्रिवृत् । चन्दनम् । हर्म्यम् । भूमि-
रुहम् । सुशीतलवनम् । धाराग्रहम् । चन्द्रिका ।
रन्ध्राम्भीरुहणयपत्रशयनम् । शीताः । प्रदेहाः ।
भूश्या । मणिः । प्रदोषसमयः । गीतम् ।
प्रियालिङ्गनम् । स्नानम् । मित्रसमागमः ।
प्रियकया । मन्दानिलः । अभ्युक्षणम् । वादित्र-
अवणम् । मनोरमतरभावाः । सुलास्येक्षणम् ।
पुन्नागोत्पलपाटलाजसुमनःकङ्कारपुष्पाणि ।
कर्पूरम् । प्रनीरनीरम् । शीतक्रिया ॥ * ॥

पैत्तिके अपथ्यम् ।

धूमः । स्नेदनम् । आतपः । निधुवनम् । कम्बा-
रणम् । क्रोधः । चारः । अक्षा । गजवाजि-
वाहनविधिः । तीक्ष्णकर्म्म । आयासः । अन्न-
विदाहकारिसमयः । यौगः । विरुद्धाशनम् ।
मध्याह्नः । जलदाययः । रजनीसम्यम् । मध्य-
वयः । ब्रीहिः । वेणुफलम् । तिलः । लशुनम् ।
गायः । कुलत्थः । गुडः । निष्ठावः । मदिरा ।
अतची । प्रहीणलम् । धान्याखम् । उष्णोदकम् ।

जम्बीरम् । नलदासु । हिङ्गु । लङ्कुचम् ।
मूत्रम् । भक्तातकम् । ताम्बूलम् । दधि । सर्वपः ।
वदरम् । तैलाशनम् । तिन्त्रिङ्गी । कट । अम्बम् ।
लवणम् । विदाहि ॥ * ॥

अथ शैथिल्ये पथ्यम् ।

हृदिः । लङ्घनम् । अङ्गनम् । निधुवनम् ।
प्रोहर्तनम् । स्नेदनम् । चिन्ता । जागरणम् ।
अमः । अतिगमनम् । वृद्धवेगधारणम् । गण्डूयः ।
प्रतिचारणम् । प्रधमनम् । हृत्स्थययानम् ।
धूमः । प्रावरणम् । निधुवम् । अतिसंचोभः ।
नस्यम् । भयम् । रूक्षोष्णविधिः । पुरातन-
शालिः । वष्टिका । निष्ठावः । लणधान्यम् ।
चणकः । सुजः । कुलत्थरसः । चारः । सर्वप-
तैलम् । उष्णजलम् । धन्वाभियम् । राजिका ।
वेन्नायम् । कुलकम् । कठिलकम् । वार्ताङ्कः ।
औद्गुन्धरम् । कर्कोटम् । लशुनम् । मोचकुत्त-
मम् । शक्राशनम् । अरण्यः । निम्बम् । मूलक-
पोतिका । वरुणः । तिक्ता । त्रिवृत् । माचि-
कम् । ताम्बूलम् । नलदासु । जीर्णमदिरा ।
योषम् । वरा । गोजलम् । लाजाः । सुभृष्ट-
तण्डुलभवम् । तिक्तम् । सुखोष्णलयः । कांस्यम् ।
अयः । अङ्गनम् । मौक्तिकम् । कटुः । कषाय-
रसः ॥ * ॥

शैथिल्ये अपथ्यम् ।

स्नेहः । अभ्यङ्गनम् । आसनम् । अग्नि शय-
नम् । स्नानम् । विरुद्धाशनम् । पूर्वाह्नः ।
शिशिरः । वसन्तसमयः । रात्रादिः । आद्य-
वयः । सुक्तमाचसमयः । अन्नमागकरणम् ।
माषः । नवतण्डुलः । मन्थ्यः । मांसम् । दधु-
विहतिः । दुग्धविहतिः । तालास्थिमज्जा ।
द्रवः । पेया । भयम् । उपोदिका । पनक्तम् ।
हृत्चाकम् । आषाढकम् । खर्जूरम् । अगु-
लेपनम् । पयःपेटी । पयः । पायसः । खाडु ।
अम्बम् । लवणम् । गुरुणि । तुहिनम् । सन्तर्प-
णम् ॥ * ॥

अथ वसन्तर्तौ पथ्यम् ।

वसनम् । अवायः । आयासः । भेदः । भ्रमणम् ।
अग्निसेवा । कटुः । तिक्तः । विदाहि । तीक्ष्णम् ।
कषायः । मध्वोदनम् ॥ * ॥

वसन्तर्तावपथ्यम् ।

दिवानिद्रा । सन्तर्पणम् । आलस्यम् । मुधांशु-
सेवा । पिण्डालुकम् । खाडु । गुरुदकान्नम् ।
पिष्टम् । दधि । चौरम् । घृतम् ॥ * ॥

अथ ग्रीष्मर्तौ पथ्यम् ।

चन्दनम् । शीतवातः । छाया । अम्बु । कक्षा-
शयनम् । प्रचनम् । सदाः पवोभावितशीतभक्तम् ।
विशिश्रवम् । प्रियभोजनम् ॥ * ॥

ग्रीष्मर्तावपथ्यम् ।

कटु । तिक्तम् । उष्णम् । चारम् । अन्नम् ।
रौद्रम् । भ्रमणम् । अग्निसेवा । उद्भिद्रता ।
आस्तरतप्तोयस्नानम् । अतिपानम् । दधि ।
तक्रम् । तैलम् ॥ * ॥

पद्याप

अथ वर्षासु पथ्यम् ।

लवणम् । अन्नम् । मिष्टम् । सारम् । प्रियम् ।
स्निग्धम् । गुरु । उष्णम् । वल्यम् । अभ्यङ्गः ।
उद्धर्तनम् । अमिषेवा । तप्राप्तपानम् । दाघः ।
वर्षान्तपथ्यम् ।

पूर्वपवनः । वृष्टिः । घर्जः । हिमः । अमः ।
नदीनीरम् । दिवास्त्रप्रः । रुध्रम् । नित्यनैथु-
नम् ॥ १ ॥

शरदि पथ्यम् ।

श्रीतरसाक्षुपानम् । तरुच्छाया । चन्दनम् ।
इन्दुसेवा । विता । सुहः । मन्दरम् । गन्ध-
दुग्धम् । इधुः । शाल्वोदनम् ॥ २ ॥

शरदपथ्यम् ।

खजणम् । अन्नम् । तीक्ष्णम् । ऋतु । मिष्टम् ।
अतवी । विराष्टि । सुरा । नरकम् । दधि ।
नरकम् । तैलम् । क्रोधः । उपवासः । आतपः ।
नैथुनम् ॥ ३ ॥

अथ हिमर्तौ पथ्यम् ।

तप्तबलम् । उपगाहः । पयः । अन्नम् । पानम् ।
घृतम् । स्त्रीसेवा । वद्विसेवा । गुरुणि । यद्येष्ट-
भुक्तम् ॥ ४ ॥

हिमर्तवपथ्यम् ।

दिवादिना । कुभोजनम् । अभोजनम् । लङ्घ-
नम् । पुरातनाम् । लघुपात्रि । शैत्यम् ।
वायोदनम् । शीतजलावगाहः ॥ ५ ॥

शिशिरे पथ्यम् ।

स्त्री । वद्विसेवा । मत्स्यः । अणमांशम् । दधि ।
दुग्धम् । सर्पिः ॥ ६ ॥

शिशिरेपथ्यम् ।

तीक्ष्णोष्णकटुस्त्रकायातिक्तानि । सासृक्कम् ।
आर्द्रभोजनम् । दिवादिना । चन्दनम् । चन्द्र-
सेवा । शीतजलावगाहः ॥ ७ ॥

माघे विशेषो यथा ।

माघे च शीतद्रवमिष्टपिष्टं

कन्दः कदल्या गुरुशालिभक्तम् ।

इति यद्वृत्तुपथ्यापथ्याधिकारः ॥ ८ ॥

आगन्तुकञ्चराणां प्रथमपथ्यं च्वराधिकारे

न लिखितमतोऽत्र लिख्यते ।

“अभिघातसुत्तुलागे पानाभ्यङ्गौ च सर्पिषः ।

शतके वरणे चापि क्षतग्रणचिकित्सितम् ॥

योषधीगन्धविषजे विषपित्तप्रसाधनम् ।

अभिगाराभिशापोत्ये जपहोमादिभयनम् ॥

उत्पातयश्मीक्षीत्ये दानस्वस्वयनादयः ।

क्रोधोत्थिते पित्तहरं कामजे कामजवृत्तिया ॥

कामशोकभयोद्भूते सर्वा वातहरौ क्रिया ।

आम्बासनक्षेष्टलाभो हर्षदायीनि यानि च ॥

विशेषतः पुण्यत्र कामक्रोधसुत्तुल्यते ।

भयशोकसुत्तुल्यते कामक्रोधोक्तमौषधम् ॥

भूताभिषङ्गे भूतवन्धाविश्रान्ताङ्गनम् ।

मनःशोभसुत्तुपत्रे मनसः सात्वतानि च ॥

इत्यागन्तुचरे पूर्वैर्भिषग्भिः प्रथमिष्यते ।

पिण्डोर्गामसरसस्य पाठेनं श्रवणं श्रुतेः ॥

पदकाः

देवानां ब्राह्मणानाञ्च गुरुणामपि पूजनम् ।
ब्रह्मचर्यं तपो होमः प्रदानं नियमो जपः ॥
गार्धनां दर्शनं सर्वं रत्नौषधिविधारणम् ।
मङ्गलाचरणश्चेति वर्गः सर्वान् च्वरान् जयेत् ॥”

आगन्तुकञ्चरे अपथ्यम् ।

“अधिवामनकस्मोणि रक्तसवस्त्रधारणम् ।
वसियेगं दन्तकाष्ठमसालमपि भोजनम् ॥
विरुहान्यन्नपानानि विटाहीनि गुरुणि च ।
दधाम्बुचारमन्त्रानि पत्रशार्कं विस्फुक्कम् ॥
नलदासु च ताम्बूलं कलिङ्गं लङ्गुचं फलम् ।
आङ्गीमत्स्यश्च पिण्याकं कृत्वाकं पिष्टमेष्टतम् ॥
अभियन्द्हीनि चैतानि ज्वरितः परिवर्जयेत् ॥”

इति पथ्यापथ्यविनिश्चयः समाप्तः ॥

पद, सौम्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-पर-चक-
सेट् ।) पदति । इति दुर्गादासः ॥

पद, त् क उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरा-आत्म-सक-सेट् ।) क उ, पदयते । इति
दुर्गादासः ॥

पद, य उ औ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा-आत्म-सक-अनिट् ।) य उ, पदयते । औ,
पता । इति दुर्गादासः ॥

पदं, स्त्री, (पद + 'नन्द्यद्दिपचादिभ्यो ल्युणिचः' ।
३ । १ । १३४ । इति अच् ।) यवसायः ।
त्राणम् । स्थानम् । (यथा, मनुः । १२ । १२५ ।
“यवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।
स सर्वसमतमित्य ब्रह्माभ्येति परं पदम् ॥”)

चिह्नम् । पादः । वस्तु । इत्यमरः । ३ । ३ । ६३ ॥
शब्दः । वाक्यम् । प्रदेशः । पादचिह्नम् । श्लोक-
पादः । (यथा, हेः रामायणे । १ । २ । १८ ।
“पादवद्बोद्धरसमस्तलीलयसमन्वितः ।
श्लोकार्त्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥”)

किरणे पुं । इति मेदिनी ॥ पदलक्षणं यथा,—
“वर्णाः पदं प्रयोगार्हान्त्वितैकार्थबोधकाः ।”
इति साहित्यदर्पणे । २ । ४ ॥

श्रीकृष्णपदचिह्नं यथा,—

“सौवर्णीं राजतीं वापि पाथाणनिर्मितामपि ।
पादयोश्चाङ्कितां कृत्वा पूजाञ्चैव समाचरेत् ॥
दक्षिणस्य पदाङ्गुलस्थले चक्रं विसेर्त्तनः ।

तत्र नम्रजनस्योयसंसारच्छेदनाय सः ॥

मध्यमाङ्गुलिस्थले तु घत्ते कमलमच्युतः ।

घातुक्षित्तद्विरेफाणां लोभमायाति शोभनम् ॥

पद्मस्याधो ध्वजं घत्ते सर्वानर्थजयध्वजम् ।

कनिष्ठास्थले वच्चं भक्तपापादिभेदनम् ॥

पार्थिवमध्योद्गुप्तं भक्तचित्तेभवशकारणम् ।

भोगसम्यक्तयं घत्ते यवमङ्गुलपर्वणि ।

तथा वामाङ्गुलस्थले पाखजन्मस्य लज्जयम् ।

सर्वविद्याप्रकाशाय घत्ते च भगवानवः ॥”

इति पादो पातान्त्रिके १२ अध्यायः ॥

पदकः, पुं, पदं वेति यः (“कृमादिभ्यो युन् ।” ४।२।

६१ । इति डुन् ।) पदज्ञाता । इति याकर-

णम् ॥ यथा, उपातरङ्गिण्याम् । ५ । ४६ ।

पद्वी

“रामजाखसुपाध्यायं स्वातयाकरणयमम् ।
याख्यापदकश्चक्रं स तस्मिन् सुरमन्दरे ॥”
खनामखातकखभूषणश्च । देवपदचिह्नादि-
युक्तत्वात् ॥ (पदमेव इति स्वार्थे के छते, स्त्री ।
पदम् । यथा, महाभारते अनुशासनपर्वणि ।
“इतः प्रभृति यातयं पदकं पदकं शनैः ॥”)

पदगः, पुं, (पदाभ्यां गच्छतीति । गम लगतौ +
“अन्येभ्योऽपि ।” इति डः ।) पदातिकः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६६ । पद्भ्यां गमनकर्त्तरि चि ॥

पदव्यासः, पुं, (पदस्य गोपदस्येव व्यासो यत्र ।)
गोचुरः । रति शब्दचन्द्रिका ॥ पदस्य विन्यासः ।
यथा, रसमञ्जरौ ।

“पदव्यासो गेहाहहिरहिरफणारौहयसमः

खगेहादन्यत् स्याद्भवनमपरद्वीपतुलितम् ।

वचो लोकालम्बं हृषणधनतुल्यं नृगहृषः

पुमानन्यः कान्ताहृषरिव चतुर्थीसमुदितः ॥”

(तन्वोक्तामपूर्णमन्त्रस्य पदानां तत्तदङ्गेषु व्यासः ।

यदुक्तं तन्वसारज्ञानार्णवे ।

“एकमेकं पुनश्चैकं पुनरेकं हयन्ततः ।

चतुश्चतुस्तया द्वाभ्यां पदान्यन्तानि पार्ष्वतिः ॥

पदान्येतानि देवेशि ! नवहारेषु ५ चेत् ।

सह्यादिगुणपर्यन्तं पुनस्तेषु वरानने । ॥

गुह्यादिप्रसरन्वान्तं पदानां नवकं न्यसेत् ॥”)

पदभञ्जनं, स्त्री, (विभक्तियुक्तानां पदानां भञ्जनं
विशेषो यत्र । यद्वा, पदानि भञ्जन्तीनेन ।
भञ्ज + करणे ल्युट् ।) निरुक्तम् । गूढार्थशब्द-
व्याख्या । इति हेमचन्द्रः ॥

पदभञ्जिका, स्त्री, (पदानां भञ्जिता विश्वेविदा ।)
भञ्जिका । टिप्पणी । इति हेमचन्द्रः ॥

पदमाला, स्त्री, (पदानां माला विस्तृतित्यस्याम् ।)
मोहनश्रीला विद्या । यथा,—

“पदमालां महाविद्यां सर्वदेवनमस्कृताम् ।

याचयामि सुरेशानसुमादेष्टाहं धारयाम् ॥”

इति देवीपुराणे ६ अध्यायः ॥

अस्या विवरयं तत्रैव द्रष्टव्यम् । पदयोषी च ॥

पदविः, स्त्री, (पदते गन्त्यतेनवा । पद गतौ +
“पदाटिभ्यामविः ।” इति अविः ।) पदती ।
पत्न्याः । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥

पदवी, स्त्री, (पदवि + “कृद्विद्वारागतादन्तिः ।”
इति पघे ङीष् ।) पत्न्याः । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥
(यथा, रघुः । ७ । ७ ।

“उत्सृष्टलीलागतिरागवाधा-

दलस्तकाङ्क्षां पदवीं तताम् ॥”

पदतिः । यथा, तत्रैव । ३ । ५० ।

“यत्नं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः

पदं पदयां सगरस्य सन्ततः ॥”

पदम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २५८ । “अथ तेन
सिंहाय अमात्यपदवीं प्रदत्ता याप्राप श्रय्या-
पालस्यमिति ॥”)

पदश्रीयं, स्त्री, (पादौ च अश्रीयन्तौ च तयोः समा-
हारः । “अशतुरविचतुरेति ।” ५।३।७७। इति

निपातगात् सिद्धम् ।) युगपदुपस्थितचरण-
जातुनी । इति आकारणम् ॥

पदाङ्कः, पुं, (पदस्य अङ्गचिह्नम् ।) क्रमाङ्कः । पाद-
चिह्नम् । यथा,—

“शाके प्रायकवेदोऽङ्गमिमे श्रीदण्डाश्रमार्पय-
मानन्दप्रदनन्दनन्दनपदद्वन्द्वारविन्दं हृदि ।

चक्रे कण्ठपदाङ्कदूतमतुलं प्रीतिप्रदं शृणुतां
ध्रीः श्रीरघुरामरायणपतेराज्ञां गृहीत्वादरात् ॥

इति पदाङ्कदूतकाव्यम् ॥

पदाङ्गी, स्त्री, (हंसस्य पदमिव अङ्गं यस्याः । स्त्रियां
ङीष् ।) हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पदाङ्गिः, पुं, (पादाभ्यामनतीति । अङ्ग गतौ +
“पादे च ।” उणां । ४।१३१ । इति पादे चोप-
पदे अजेरिण । “पादस्य पदाभ्यातिगोप-
हतेषु ।” ६।३।५२ । इति पदादेशः । बहुल-
वचनात् अजेर्यभावः ।) पदातिकः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६६ ॥

पदातः, पुं, (पदाभ्यामततीति । पद् + अत् + अच् ।)
पादातिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

पदातिः, पुं, (पादाभ्यामतति गच्छतीति “पादे
च ।” उणां ४।१३१ । इति पाद् + अति + इण् ।
“पादस्य पदाभ्यातिगोपहतेषु ।” ६।३।५२ ।
इति पदादेशः ।) पदातिकः । पेयादा इति
भाषा । तत्पर्यायः । पक्तिः २ पतगः ३ पादा-
तिकः ४ पदाङ्गिः ५ पद्मः ६ पदिकः ७ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६६ ॥ पदातिकः = पादात् ६
पादाविकः १० पदात् ११ पायिकः १२ श्रव-
राणिः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १३६ । ३१ ।

“गजानन्वान् रथाञ्चैव पातयामास पाण्डवः ।
पदातीन् रथाञ्चैव न्यवधौ दर्जनाग्रजः ॥”)

पदातिकः, पुं, (पदाति + स्वार्थे कन् ।) पदातिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पदारः, पुं, (पदं गच्छति प्राप्नोतीति । ऋ + अच् ।)
पादशूलिः । पादालिन्दः । इति मेदिनी ॥

पदार्थः, पुं, पदानां षट्पटादीनां अर्थोऽभिधेयः ।
तत्पर्यायः । भावः २ धर्मः ३ तत्त्वम् ४ सत्त्वम्
५ वस्तु ६ । इति णट्ठाधरः ॥ १ ॥ (पदार्था हि
दर्शनमतभेदेन नानाविधाः । तत्र वैशेषिकाणां
मते ।) सप्त पदार्थाः । यथा,—

“त्रयं गुणस्त्वेषा कर्म सामान्यं सविशेषकम् ।
समवायक्यभावाः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥”

“सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमिष्यते ।
त्रयादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ॥

सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्या गुणदिर्निर्गुणक्रियः ॥”
इति भाषापरिच्छेदे । २, १४ ॥

“एते पदार्था वैशेषिकप्रसिद्धाः । नैयायिकाना-
मप्यविरोधाः ।” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥ गौत-
मोक्तघोषपदार्थास्तु न्यायशब्दे द्रष्टव्याः ॥
(कपिलमते प्रज्ञादयः पञ्चविंशतिः । पातञ्जल-
मते तु ईश्वरेण सप्त बह्विंशतिः । वेदान्तमते
पञ्चानां भेदात् द्विविधः । तत्र आत्मापि

द्विविधः ईश्वरजीवाद्युपाधिभेदात् । एतावपि
विद्याविद्याभेदेन द्विविधौ । केवलमविद्योप-
हितत्वाद्भेदव्यवहारः । अनात्मापि कारण-
रूपस्थूलभेदात् त्रिविधः इति ॥)

पदासनं, स्त्री, (पदः पादस्य वा आसनम् ।) पाद-
पीठम् । इति हेमचन्द्रः ॥ पा राखा टुल् ।
इति भाषा ॥

पदिकः, पुं, (पादेन चरतीति । पाद् + “पर्पादिभ्यः
ङ् ।” ४।३।१० । इति ङ् । ततः पदादेशश्च ।)
पदातिः । इत्यमरः । २ । ८ । ६७ ॥

पद्मः, पुं, (पद्मां गच्छतीति । पद् + गम् + अन्त्ये-
भ्योऽपीति ङः ।) पदातिकः । इत्यमरः । २।८।६७ ॥

पङ्क्तिः, स्त्री, (पद्मां हन्ति गच्छतीति । हन्
पङ्कती, गतौ + क्तिन् । “हिमकाविहतिषु
च ।” ६।३।५४ । इति पङ्कावः । “वङ्गादिभ्यश्च ।”
४।१।४५ । इति वा ङीष् ।) वर्त्म । (यथा, रघुः
३।४६ ।

“पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वराः

मलीमसामादते न पङ्क्तिम् ॥”)

पङ्क्तिः । इति मेदिनी ॥ अन्त्यार्थबोधकग्रन्थः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पदवी । सा च घोषवसु-
मित्रादिरूपा । यथा । “षष्ठेऽप्रपाश्रनं मासि
यद्येह मङ्गलं कुले इति मनुवचनात् चूडाकाव्या
यथाकुलमिति याज्ञवल्क्यवचनात् देशातु-
श्रियं कुलधर्मसुखं सगोत्रधर्मं नहि संत्यजेच्च
इति वामनपुराणाच्च संस्कारमात्रे कुलधर्मातु-
रोधेन कालान्तरे मङ्गलविशेषाचरणवत्
श्रद्धायां नामकरणे वसुधोमादिरूपपङ्क्तियुक्त-
नामत्वं बोध्यम् । एवमेव कुलूकमङ्कः ।” इत्यु-
क्ताहृतत्वम् ॥

पङ्क्तिमं, स्त्री, (पादस्य हिमम् । “हिमकाविहतिषु
च ।” ६।३।५४ । इति पङ्कावः ।) पदस्य शीत-
लता । इति संक्षिप्तसारआकारणम् ॥

पद्मं, स्त्री पुं, (पद्यते इति । पद् गतौ + “अर्त्तिस्तु-
तुङ् ।” उणां । १ । १३६ । इति मन् ।
यद्वा, पद्मा तच्छीरस्त्वस्मिन् । “अर्श आदि-
भ्योऽच् ।” ५।२।१२३ । इति अच् ।) खनाम-
ख्यातपुष्पविशेषः । तत्पर्यायः । नलिनम् २
अरविन्दम् ३ महोत्पलम् ४ सहस्रपत्रम् ५
कमलम् ६ शतपत्रम् ७ कुशेशयम् ८ पङ्क-
हम् ९ ताम्रचम् १० सारसम् ११ सरसी-
रुहम् १२ विप्रसूतम् १३ रानीवम् १४ पुष्क-
रम् १५ अमोघम् १६ । इत्यमरः । १ । १० ।
३६-४० ॥ पङ्कजम् १७ अम्बोजम् १८ अम्बु-
जम् १९ सरसिजम् २० श्रीवासम् २१ श्रीपर्णम्
२२ इन्दिरालयम् २३ जलेनातम् २४ अजम् २५
कजम् २६ नलम् २७ नालिकम् २८ नालिकम्
२९ वनजम् ३० अम्बोजम् ३१ पुटकम् ३२
अजः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः ।
कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्त-
कफासनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अव-
श्रियम् कमलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ पद्मकम् ।

तच्च गजस्य सुखादस्यो विन्दुसमूहः । बूध-
विशेषः । (यथा, मनुः ७ । १८८ ।

“यतश्च भयमाशङ्किततो विस्तारयेद्वलम् ।
पद्मेन चैव बूधेन निविशेत् सदा स्वयम्” ॥)

निधिभेदः । (यथा, महाभारते । १२।१०।३६ ।
“निधिप्रवरमुखौ च शङ्खपद्मौ धनेश्वरौ ।

सन्ध्यां धीन् प्रयुह्याथ उपात्तां वै धनेश्वरम्” ॥)
संख्यानतरम् । तच्च दशार्बुदम् । (यथा, महा-
भारते ।

“अयुतम् प्रयुतञ्चैव पद्मम् खर्वमणार्बुदम्” ॥)
दशशङ्खश्च इति मेदिनी ॥ पद्मकाष्ठौषधिः । इति

धरणिः ॥ पुष्करजलम् । सीसकम् । इति राज-
निर्घण्टः । (कल्पविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ४७।३॥

“पद्मावसाने प्रलये निशासुप्रोत्थितः प्रभुः ।
सत्त्वोद्विक्तस्तदा त्रप्रा मून्यं लोकमवैक्षत” ॥)

शरीरस्य षट्पद्मानि यथा,—
“मूलाधारे त्रिकोणस्थे इच्छाज्ञानक्रियात्मके ।

मध्ये स्वयम्भुलिङ्गन्तु कोटिस्थसमप्रभम् ॥
तदूर्ध्वे कामबीजन्तु कलशान्तीन्दुनादकम् ।

तदूर्ध्वे तु शिखाकारा कुण्डली ब्रह्मविग्रहा ॥
तद्वाह्ये हेमवर्णाभम् व स-वर्णचतुर्दलम् ।

इतहेमसमप्रख्यं पद्मं तत्र विभावयेत् ॥
तदूर्ध्वेऽभिसमप्रख्यं षड्दलं ह्रीरकप्रभम् ।

वादिलान्धवर्ण्येन युक्ताधिष्ठानध्वजकम् ॥
मूलमाधारपटकाणां मूलाधारं ततो विदुः ॥१॥

स्वशब्देन परं लिङ्गं खाधिष्ठानं ततो विदुः ॥२॥
तदूर्ध्वे नाभिदेशे तु मण्डिपूरं महत्प्रभम् ।

मेघाभं विद्युदाभश्च बहुतेजोमयं ततः ॥
मण्डिपूरं तत् पद्मं मण्डिपूरं तथोच्यते ।

दशभिश्च दलेयुक्तं चादिफान्ताचरान्वितम् ॥
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकेकारणम् ॥३॥

तदूर्ध्वेऽनाहतं पद्ममुदाहारितसन्निभम् ।
कादितान्ताचरैरर्कपत्रैश्च समधिष्ठितम् ॥

तन्मध्ये वाणलिङ्गन्तु सूर्यायुतसमप्रभम् ।
शब्दजलमयं शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते ॥

तेनाहताख्यं पद्मं तत्सुनिभिः परिकीर्तते ।
आनन्दसदनं तत्तु पुत्रवाधिष्ठितं परम् ॥४॥

तदूर्ध्वे तु विश्वाख्यं दलघोषप्रपङ्कजम् ।
खरैः घोडशकैर्युक्तं धूम्रवर्णं महत्प्रभम् ॥

विशुद्धं तनुते यस्मात् जीवस्य हंसलोकनात् ।
विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महत् परम् ॥५॥

आज्ञाचक्रं तदूर्ध्वे तु आत्मनाधिष्ठितं परम् ।
आज्ञा चक्रमयं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्तितम् ॥६॥

कौलाखाख्यं तदूर्ध्वे तु बोधनीन्तु तदूर्ध्वतः ।
एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुत्रतः ॥

सहस्रारामुजं विन्दुस्थानं तदूर्ध्वमौरितम् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

पद्मः, पुं, (पद्यते इति । पद् गतौ + “अर्त्तिस्तु-
तुङ् ।” उणां । १।१३६ । इति मन् ।) दाश-
रथिः । नागविशेषः । इति धरणिः ॥ (यथा,
महाभारते । २।६।८ ।

“क्षयश्च लोहितश्चैव पद्मश्चित्रश्च वीर्यवान् ॥”

पद्मके

पद्मना

पद्मव

पद्मोत्तराक्षरः । म नु हादशशिवचक्रवर्णान्-
मंतलक्ष्यतिविशेषः । यत्तद्वैः । इति हेमचन्द्रः ।
मोदशशिवचक्रवर्णान्मंतप्रथमवर्णः । यथा,—
“हस्ताभ्यां मन्मन्त्रि नारी पद्मामनोपनि ।
रमेष्टां मन्मन्त्रि नारीः पद्ममन्त्रिः ॥”

इति रतिमङ्गरी ॥

पद्मकं, स्त्री, (पद्ममिव कायनीति । पद्म + कै +
कः । पद्मप्रतिफलितकर्मत्वात् तथात्वम् ।)
विन्दुनामम् । गणस्य सुगन्धिस्थो विन्दुमण्डलः ।
इत्यमरभरतौ । (यथा, कुमारः १ । ७ वीक-
टीकायां मलिनार्थः । “अतएव कुङ्कुमस्य ये
विन्दवः काये वयोविशेषभाविनः पद्मकाग्राः ।)
पद्मकाद्रम् । इति मेदिनीधरगणौ । (यथा
गान्धे १८० अध्याये ।
“कुङ्कुमः पद्मकश्च एतेस्मै प्रनाधितम् ।
प्रमेदमनदीगन्धककुङ्कुमपरम् ॥”
अस्य गुणा यथा, भावप्रकाशे ।
“पद्मकं तुवरं तिलं शीतलं वातलं लघु ।
विमर्षदाहविस्फोटकृदुष्णामपिपित्तहृत् ।
गर्भमंश्यापनं रणं वमिब्रणलघाप्रगन् ॥”
कुङ्कुम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पद्मकन्तः, पुं, (पद्मस्य कन्तः ।) कमलकन्तः ।
तत्पर्यायः । शालुकम् २ पद्ममलम् ३ कटा-
क्षम् ४ शालुकम् ५ जलालुकम् ६ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । रुक्षत्वम् ।
रस्यत्वम् । कषायत्वम् । कफपित्तकाशहृत्पादाह
विनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“पद्माधिकन्तः शालुकं करहाटश्च कथ्यते ।
रत्नमलम्भलं भिन्नालं जलालुकश्च कथ्यते ॥
शालुकं शीतलं वृष्यं पित्तदाहानुदुग्धक ।
दुर्गन्धं स्वादुपाकश्च क्षणानिलकफप्रदम् ॥
संघाति मधुरं रसं भिन्नालमपि तनुजम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

पद्मशङ्खः, स्त्री (पद्ममिव गन्धवत् काष्ठम् ।)
ज्योतिर्विशेषः । तत्पर्यायः । पद्मकम् २ पीत-
कम् ३ पीतम् ४ मानकम् ५ शीतलम् ६
हिमम् ७ शुभम् ८ देशरजम् ९ रक्तम् १०
पाटलापुष्पसङ्गमम् ११ पद्मवल्गुम् १२ । अस्य
गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तपित्त-
विनाशित्वम् । मोहदाहल्वरभानिकृद्विस्फोट-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च भावप्रकाशे ।
“पद्मं पद्ममिव स्यात्तथा पद्माख्यं स्तनम् ।
पद्मं तुवरं तिलं शीतलं वातलं लघु ।
विमर्षदाहविस्फोटकृदुष्णामपिपित्तहृत् ।
गर्भमंश्यापनं रणं वमिब्रणलघाप्रगन् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

पद्मश्रीः, स्त्री, (पद्मं विन्दुनामस्यस्य ।
इति ।) भवप्रकाशः । इति रत्नमन्त्रः ।
पद्मश्रीः, पुं स्त्री, (पद्मस्य श्रीः ।) विन्दुः ।
इति राजनिर्घण्टः । (यथा, इत्यमरभरतौ ।
“नीलश्रीः विन्दुः पद्मश्रीश्च यत्नम् ॥”)

पद्मगर्भः, पुं, (पद्मस्यैव गन्धोऽस्य । “उप-
पद्मगर्भः । मानाच ।” ५।१।१३६ । इति इत् ।
सुगन्धबोधने तु वातुपमानादित्युक्तेर्विभाषा ।)
पद्मस्यैव गन्धो यस्य तत् । इति सुगन्धबोधवाक-
यम् ॥

पद्मगर्भः, पुं, (पद्मं गर्भः कुक्षिरिव यस्य । विष्णु-
नाभिकमलनातत्वात् तथात्वम् ।) वल्गु । इति
शब्दरत्नावली ॥ (पद्मस्य हृदयस्य पद्मस्य गर्भं
ग्रामनत्वेन कल्पितो यस्य उपासकैरिति शेषः ।
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१८६।५२ ।
“पद्मनाभोऽरविन्दोऽक्षः पद्मगर्भः श्रीरश्मत् ॥”
“पद्मस्य हृदयाख्यस्य मध्ये उपास्यत्वात् पद्मगर्भः ॥”
इति भाष्यम् ॥

शिवः । यथा, तत्रैव १३।१७।३२ ।
“पद्मगर्भो महागर्भो ब्रह्मगर्भो जलोद्भवः ॥”
पद्मनाभिरुः, स्त्री (पद्ममिव चरतीति । चर +
निनिः स्त्रियां ङीप् ॥) उत्तरापचभवस्वनाम-
स्यान्तश्च विशेषः । (स्वलकमलिनो इति ख्याता ॥
तत्पर्यायः । अथवा २ अतिचरा ३ पद्मा ४
चार्गी ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ ॥ अस्याः
पत्न्यायात्तरं गुणाश्च मूलपद्मिनीशब्दे दृष्ट्याः ॥

पद्मतनुः, पुं, (पद्मस्य तनुः ।) रत्नमलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
पद्मदर्शनः, पुं, (पद्मस्यैव दर्शनमस्य ।) श्रीवासः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ लोवान् इति भाषा ॥
पद्मनाभः, पुं, (पद्मं नामौ यस्य । “अचप्रत्यन्वय
पूर्वात् नामनोऽयः ॥” ५ । ४ । ७५ । इत्यत्र
“अच” इति योगविभागादच् । ब्रह्मोत्पत्ति-
कारणीभूतपद्मस्य नाभिजातत्वादस्य तथात्वम् ।)
विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १० ॥ (यथा, महा
भारते । १३ । १८६ । १६ ॥
“अप्रमेयो ब्रह्मकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभः ॥”)
शयने तस्य स्मरणीयत्वं यथा,—
“अपिधे चित्तयेद्विष्णुं भोजनं च जनार्दनम् ।
शयने पद्मनाभश्च विवाहे च प्रनापतिम् ॥”
इत्यादि बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणम् ॥

(हृदयपद्मस्य नामौ नामैरीषदुर्परिभागे प्रकाश
नात् महादेवः । यथा, महाभारते । १३ ।
१७ । १०५ ।
“पद्मनाभो महागर्भश्चन्द्रवज्रोऽनिलोऽनलः ॥”
पद्ममिव वर्तुनाकृतिः नाभिर्यस्य । धृतराष्ट्रपुत्रा-
नामन्वतमः । यथा, महाभारते । १३ । ७६ । ५ ।
“उर्मनाभः पद्मनाभस्तथा नन्दोपनन्दकौ ॥”
नागविशेषः । यथा, तत्रैव । १० । ३५५ । ४ ।
“कृताध्रवागो घन्मात्रा तत्र चक्षुःश्रवा महान् ।
पद्मनाभो महानाभः पद्म इत्येव विदुतः ॥”)
भाविनिषविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (जलम-
नामविशेषः । यथा, गोः रामायणे । १ । ३१ । ७ ।
“पद्मनाभो महानाभः सुनाभो दुन्दुभिमदः ॥”)

पद्मनामः, पुं, (पद्मं नामौ यस्य । अथानि योग-
विभागस्य समान्यविवक्षात् न तच् ।) पद्म
नामः । इति हिरूपयोः ॥

पद्मनाल, स्त्री, (पद्मस्य नालम् ।) रत्नमलम् । यथा,
“कर्णिका पद्मनालान्नु रत्नानां तन्तुलं विभक्तम् ॥”
इति हेमचन्द्रः । ४ । २३ । १

पद्मपत्रं, स्त्री, (पद्मस्य पत्रमिव । पद्मपर्णमाटङ्गा-
दस्य तथात्वम् ।) पुष्करमलम् । इत्यमरः । २ ।
४ । १४५ ॥ (यथा, सुयुते चिकित्सितस्थाने ५,
अध्याये । “शैवलपद्मपद्मपत्रप्रभृतिभिः ॥” ३ ।
पद्मस्य पत्रम् ।) कमलदलम् ॥ (यथा, दृष्टयोग
दीपिकायाम् । २ । ७० ।

“अन्तः प्रवर्तितोदारमायतापूरितोदरः ।
पयस्यगोधिरेपि सुखात् प्रवते पद्मपत्रवत् ॥”)
पद्मपर्णः, स्त्री, (पद्मस्य पर्णं पत्रम् ।) पद्मपत्रम् ।
पुष्करमलम् । इत्यमरटीका ॥

पद्मपलाशलोचनः, पुं, (पद्मस्य पलाशे पत्ते इव
लोचने यस्य । पद्मपुष्पदलाकारचक्षुर्विशिष्टत्वा-
त्तथात्वम् ।) विष्णुः । यथा,—
“नान्यं ततः पद्मपलाशलोचनाद्-
दुःखच्छिदन्तो रोग्यामि कश्चन ।
यो न्ययते हस्तगृहीतपद्मया-
त्रियेतरेरङ्ग ! विन्द्यमागया ॥”
इति श्रीभागवते ४ स्कन्धः ॥

पद्मपाणिः, पुं, (पद्मं पाणी यस्य ।) वल्गु । इति
शब्दरत्नावली ॥ वृहः । छन्दः । इति विकार-
शेषः ॥ (पद्महस्तके चि ॥)

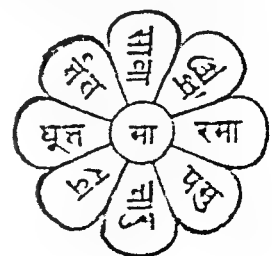
पद्मपुष्पः, पुं, (पद्ममिव पुष्पमस्य ।) कर्णिकार-
वृक्षः । पिकाङ्गपत्नी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पद्मप्रभः, पुं, (पद्मस्यैव प्रभा दीप्तिर्यस्य ।) षट्-
विंशतिवृत्तार्हदन्तर्गतयष्टार्हन् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ पद्मतुल्यप्रभायुक्ते चि ॥

पद्मप्रिया, स्त्री, (पद्मानि प्रियाणि यस्याः ।)
चरत्कावस्तुनिपदी । मनसादेवी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (गायत्रीरूपा महादेवी । यथा,
देवीभागवते । १२ । ६ । ६४ ।
“पद्मप्रिया पद्मसंस्था पद्माक्षी पद्मसम्भवा ॥”)

पद्मवन्धः, पुं, (पद्मस्यैव बन्धो रचना यस्य ।)
चित्रकायविशेषः । शब्दालङ्कारप्रभेदः । यथा,
“पद्माद्याकारहेतुत्वे वर्णानां चित्रमुच्यते ॥”
अस्य च तथाविधमग्निदेशवशेन चमत्कार-
विधायिनामपि वर्णानां तथाविधयोवाकाश-
समवायविशेषवशेन च चमत्कारविधायिभि-
र्वर्णरम्येदेनोपचारत्वाच्छब्दालङ्कारत्वम् । उदा-
हरणं यथा, माहित्यदर्पणे ॥

“मारमा सुयमा चारु रणा मार वधूकसा ।
मात घर्नतमा वामा सा यामा मेसु मार रमा ॥”
अथ पद्मदर्पणं वर्णविन्यासक्रमः ॥

पद्मरा

पद्मवन्तुः, पुं (पद्मस्य कमलस्य वन्तुः । सूर्योदये पद्मस्य प्रकाशतया तथात्वम् ।) सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पद्मेन वध्यते रथ्यते असौ निशायां मधुलोभात् इति भावः । वन् + उन् ।) भ्रमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पद्मभूः पुं, (पद्मं विष्णुनाभिवक्त्रकमलं भूतत्पत्ति-स्थानं यस्य । (यद्वा, पद्मात् भवतीति । भू + कृप् ।) ब्रह्मा । इति हलायुधः ॥ (अस्यात्पत्ति-कथा यथा भागवते । ६ । १ । ८—६ ।

“परावरेण भूतानामात्मा यः पुरुषः परः । स एवासीदिदं विश्वं कल्पान्तेऽन्यन्न किञ्चन ॥ तस्य नामैः समभवत् पद्मकोशो हिरण्यः । तस्मिन् जज्ञे महाराज । स्वयम्भूश्चतुराननः ॥”) पद्ममुखी, स्त्री, (पद्मस्य मुखमिव मुखं उत्पत्ति-प्रारम्भो यस्याः । स्त्रियां डीप् ।) दुरालभा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पद्मस्य मुखमिव मुखं वदनं यस्य ।) पद्मसदृशमुखविशिष्टे त्रि ॥

पद्मयोनिः, पुं, (पद्मं विष्णुनाभिकमलं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।) ब्रह्मा । यथा,—

“अस्माच्च कारणाद्ब्रह्मन् । पुत्रो भवतु मे भवान् । पद्मयोनिरिति ख्यातो सत्प्रियार्थं जगत्कथः ॥” इति कौर्मे ६ अध्यायः ॥

पद्मरागः, पुं, (पद्मस्यैव रागो यस्य ।) रक्तवर्ण-मणिविशेषः । माणिक्य इति भाषा । तत्पर्यायः । शोणरत्नम् २ । लोहितकः ३ । इत्यमरः । २।६।६२ । लोहितम् ४ । कुरुविन्दकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (दृष्टव्यं हि तायां ८२ अध्याये अस्य परीक्षादिकं यथा,—

“सौगन्धिककुरुविन्दस्फटिकेभ्यः पद्मरागसम्भूतिः । सौगन्धिकजा भ्रमराङ्गनाजजम्बरसद्व्रतयः ॥ कुरुविन्दभवाः श्वला मन्दव्रतयश्च धातुभिर्विद्धाः ।

स्फटिकभवा द्रुतिमन्ता नानावर्णा विशुद्धाश्च ॥ स्निग्धः प्रभानुलेपो स्वच्छोऽर्चिष्मान् गुरुः सुसंस्थानः ।

अन्तःप्रभोऽतिरागा मणिरत्नगुणाः समस्तानाम् ॥

कलुषा मन्दव्रतयो वेखाकीर्णाः सधातवः खण्डाः ।

वृषिह्वा न मनोज्ञाः सशर्कराश्च नि मण्यदोषाः ॥ भ्रमरशिखिकण्ठवर्णा

दीपशिखासमप्रभो मुजङ्गानाम् ।

भवति मणिः किल सृङ्गिनि योऽनर्घेयः स विज्ञेयः ।

यस्तं विभर्ति मनुजाधिपतिर्न तस्य दोषा भवन्ति विपरिगुणताः कदाचित् ।

राष्ट्रे च निवस्य भवन्ति तस्य देवः

शत्रून् च नाशयति तस्य मणेः प्रभावान् ॥

षट् विंशतिः सहस्रान्गकस्य मणेः पलप्रमाणस्य ।

कर्पत्रयस्य विंशतिरुपांशुः पद्मरागस्य ॥

अर्धपलस्य द्वादशकण्ठकस्य षट् सहस्राणि । यच्चायमायकधनं तस्य सहस्रत्रयं सङ्गमम् ॥

पद्मरा

माषकचतुष्टयं दशशतक्रयं

द्वौ तु पञ्चशतक्रयौ ॥

परिकल्पप्रमन्तराले

मूल्यं ह्रीनाधिकगुणानाम् ॥

वर्णधूनस्याङ्गं तेजोहीनस्य मूल्यमष्टांशः ।

अल्पगुणो बहुदोषो मूलात् प्राप्नोति विंशतिं ॥

आधुनं ब्रह्मवहुलं स्वल्पगुणश्चाधुनाद्विशत-भागम् ।

इति पद्मरागमूल्यं पूर्वाचार्यैः समुद्दिष्टम् ॥”)

राजनिर्घण्टोक्तपर्यायगुणौ माणिक्यशब्दे द्रष्टव्यौ तस्य वर्णौ यथा,—

“सिंहले तु भवेद्रक्तं पद्मरागमनुत्तमम् ।

पीतं काणपुरोद्भूतं कुरुविन्दमिति स्मृतम् ॥

अशोकपल्लवच्छायमसुं सौगन्धिकं विदुः ।

तुम्बुरे ह्यायया नीलं नीलगन्धि प्रकीर्तितम् ॥

उत्तमं सिंहलोद्भूतं निरुष्टं तुम्बुरोद्भवम् ।

मध्यमं मध्यमं ज्ञेयं माणिक्यं चैत्रमेतत् ॥”)

तथा च ।

वन्तुकगुञ्जासकलेन्द्रगोप-

जवासनादृक्समवर्णशोभाः ।

भाजिष्णवो दाडिमबीजवर्णा-

स्तथापरे किंशुकपुष्पभासः ॥

सिन्दूरयज्ञोत्पलकुङ्कुमानां

लाचारसस्यापि समानवर्णाः ।

सान्निरीरागे प्रभया स्वयैव

भान्ति खलप्या स्फुटमध्यशोभाः ॥

भानोश्च भासामनुवेधयोग-

मांसाद्य रश्मिप्रकरेण दूरम् ।

पार्श्वानि सर्वाण्यनुरङ्गयन्ति

गुणोपपन्नाः स्फटिकप्रसृताः ॥

कुसुम्भनीलीकृतिमिश्रराग

प्रत्यग्रक्तस्वरतुल्यभासः ।

तथापरेऽरुक्करकण्टकारी-

पुष्यत्वयो हिङ्गुलकत्वयोऽनेन ॥

चकोरपुष्कोकिलसारमानां

नेत्रावभासश्च भवन्ति कैचित् ।

अनेन पुनर्नानि विपुष्यितानां

तुल्यत्वैः कोकनगोदरागाम् ॥

प्रभावकाटिगुरुत्वयोगैः

प्रायः समानाः स्फटिकोद्भवानाम् ।

आनीलरक्तोत्पलचारुभासः

सौगन्धिकास्या मणयो भवन्ति ॥

यो मन्दराजः कुरुविन्दजेषु

स एव जातः स्फटिकोद्भवेषु ।

निरर्चिषोऽन्तर्ज्वलनीभवन्ति

प्रभाववन्तोऽपि न तत्समानाः ॥

ये तु रावणगङ्गायां जायन्ते कुरुविन्दकाः ।

पद्मरागा घनं रागं विभागाः खस्फुटाचैव ॥

वर्णानुयायिनस्तेषामन्तर्दृष्टे तथापरे ।

न जायन्ते तु ये कैचित् मूल्यलेशमवाप्नुयुः ॥

तथैव स्फटिकोत्पानां देशे तुम्बुरन्तर्ज्वले

सधर्मानः प्रजायन्ते खल्पमूला हि ते स्मृताः ॥”)

पद्मरा

अथ जात्यादि ।

“माणिक्यस्य प्रवक्ष्यामि यथा जातिचतुष्टयम् ।

ब्रह्मजन्तियवैश्याश्च शूद्रश्चाथ यथाक्रमम् ॥

रक्तश्चेतो भवेद्विप्रस्वतिरक्तस्तु चित्रियः ।

रक्तपीतो भवेद्वैश्यो रक्तनीलस्तथान्यजः ।

पद्मरागो भवेद्विप्रः कुरुविन्दस्तु बाहुजः ।

सौगन्धिको भवेद्वैश्यो मांसखण्डस्तथान्यजः ॥

शोणपद्मसमाकारः खदिराङ्गारसप्रभः ।

पद्मरागो द्विजः प्रोक्तश्चायामेदेन सर्वदा

गुञ्जासिन्दूरवन्तुकनागरङ्गसमप्रभः ।

दाडिमीकुसुमाभासः कुरुविन्दस्तु बाहुजः ॥

हिङ्गुलाभाशोकपुष्पाभमीषतुपीतलोहितम् ।

जवालाचारसप्रायं वैश्यं सौगन्धिकं विदुः ॥

आरक्तः कान्तिहीनश्च चिक्कणश्च विशेषतः ।

मांसखण्डसमाभासो ह्यन्यजः पापनाशनः ॥”

मांसखण्डस्त नीलगन्धेः संज्ञा ॥ * ॥

अथ दोषाः ।

“माणिक्यस्य समाख्याता अष्टौ दोषा मुनीश्वरैः ।

द्विच्छायश्च द्विरूपश्च सम्भेदः कर्करन्तथा ॥

अशोभनं कोकिलश्च जलं धून्नाभिष्वञ्च वै ।

गुणाश्चत्वार आख्याताऽऽयाः षोडश कीर्तिताः ॥

ह्यायास्तु पूर्वोक्ता एव ।

“ह्यायाद्विषयसम्बन्धाद्द्विच्छायं वन्तुनाशनम् ।

द्विरूपं द्विपदन्तेन माणिक्येन पराभवः ॥

सम्भेदो भिन्नमितुक्तं शस्त्रघानविधायकः ।

कर्करं कर्कराद्युक्तं पञ्चवन्तुविनाशकम् ॥

दुग्धेनैव समालिप्तमधनीपुटमुच्यते ।

अशोभनं समुद्दिष्टं माणिक्यं बहुदुःखकम् ॥

मधुविन्दुसमच्छायं कोकिलं परिकीर्तितम् ।

आयुर्लक्ष्मीयशो हन्ति सदा तत्र धारयेत् ॥

रागहीनं जलं प्रोक्तं धनधान्यापवृद्धकम् ।

धून् धूमसमाकारं वैदुष्यं भयमावहेत् ॥

तथा,—

“शोभाद्विषयवन्तो ये मणयः जातकारकाः ।

उभयत्र पदं येषां तेन च स्यात् पराभवः ॥

भिन्नेन युद्धे नृपुः स्यात् कर्करन्वननाशकम् ।

दुग्धेनैव समालिप्तः पुटके यस्तु सम्भवेत् ॥

दुःखकम् स समाख्यातो न शृपे रक्षणीयकः ।

मधुविन्दुसमा शोभा कोकिलानां प्रकीर्तिता ॥

तेषाञ्च बहुभेदाः सुगन्धेनैव धायाः कदाचन ॥”

अथ गुणाः ।

“गुरुत्वं स्निग्धता चैव वैमल्यमतिरक्तता ॥”

तथा च ।

“वर्णाधिकं गुरुत्वञ्च स्निग्धता समताच्छता ।

अर्चिष्मता महता च मणीनां गुणमगच्छः ॥”)

फलम् ।

“ये कर्कराश्चिद्रमलोपदिग्धाः

प्रभाविमुक्ताः परेषां विवर्णाः ।

न ते प्रशस्ता मणयो भवन्ति

समानतो जातिगुणैः समस्तैः ॥

दोषोपलब्धं मणिमप्रबोधाद्-

विभर्ति यः कश्चन कश्चिदेकम् ।

पद्मरा

तं त्र्यम्बकं सवितुर्वरेण्यं
 नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 सपत्न्यमपि कृताधिवासं
 प्रमाददृष्ट्वापि वर्जमानम् ।
 न पद्मरागस्य महागुणस्य
 भर्तारमापन समुपैति काचित् ॥
 दीपोपसर्गप्रभवाश्च ये ते
 नोपद्रवास्तं समभिद्रवन्ति ।
 गुणैः समुत्थैः सकलैरुपैतं
 यः पद्मरागं प्रयतो विभर्ति ॥” * ॥

अस्य परीक्षा यथा,—
 “बालार्ककरसंस्पर्शात् यः शखां लोहितं
 वसेत् ।
 रज्ज्वेदाश्रमं वापि स महागुण उच्यते ॥
 दधि शतगुणे क्षिप्रो रज्ज्वेदयः समन्ततः ।
 वसेच्छिखां लोहितां वा पद्मरागः स उत्तमः ॥
 अश्वकारे महाघोरे यो न्यस्तः सन् महामणिः ।
 प्रकाशयति सूर्याभः स श्रेष्ठः पद्मरागकः ॥
 पद्मकोवि तु यो न्यस्तो विकाशयति तत्तृचणात् ।
 पद्मरागवरो ह्येष देवानामपि दुर्लभः ॥
 सञ्चारिष्टप्रशमनाः सर्वसम्पत्तिदायकाः ।
 चत्वारस्तु मयोद्दिष्टा गुणिनश्च यथोत्तरम् ॥
 यो मणिर्यस्यते दूरात्तुल्यद्विगुणसम्पत्तिः ।
 वंशकान्तिः स विज्ञेयः सर्वसम्पत्तिकारकः ॥
 पञ्चसप्त नव विंशति रागः
 तिस्र एव सकलः खलु वस्ति ।
 वर्जयेद्भ्रमं वा करजाल-
 सुत्तरोत्तरमहागुणिनस्ते ॥
 गौलं रसं दुग्धरसं जलं वा
 ये रज्ज्वयन्ति द्विशतप्रमाणम् ।
 ते ते यथापूर्वमतिप्रशस्ताः
 संभाष्यसम्पत्तिविधानदायकाः ॥” * ॥

परिमाणम् ।
 “गुञ्जाफलप्रमाणस्तु दशसप्तत्रिगुञ्जकान् ।
 पद्मरागस्तुलयति यथापूर्वं महागुणः ॥
 क्रोद्युकोलफलाकारो द्वादशाष्टाद्विगुञ्जकान् ।
 पद्मरागस्तुलयति यथापूर्वं महागुणः ॥
 बदरीफलतुल्यो यः खरदिवसुमाशकः ।
 तथा घात्रीफलत्रिंशद्विंशतिद्वयमाशकः ॥
 तथा च फलतुल्यो यो वह्निपक्षैकमाशकः ।
 नामूलफलमानो यच्चतुर्विंशतिको लोकाः ॥
 विम्बोफलवमाकारो वसुधद्विशतलोकः ।
 अतः परं प्रमाणेन मानेन च न लभ्यते ।
 यदि लभ्येत पुण्येन तदा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
 केचिच्चासतराः सन्ति जातौर्णां प्रतिरूपकाः ।
 विजातयः प्रयत्नेन विहांस्तानुपलभयेत् ॥
 कलसपुरोद्भवसिंहलतुम्बुवदंशोत्पलुक्तमालीयाः ।
 श्रीपणिकोच्च सदृशा विजातयः पद्मरागाणाम् ॥
 तुषोपसर्गात् कलसाभिधान-
 माताम्रभावादपि तुम्बुल्यम् ।
 कार्णाक्षिणा सिंहदंशजानं
 सुक्ताभिधानं नभसः स्वभावान् ।

पद्मरा

श्रीपणिकं दीप्तिनिराकृतित्वा-
 द्विजातिलिङ्गाश्रय एव भेदः ॥
 तथा च ।
 “स्नेहप्रदेहो नृदुतां लघुत्वं
 विजातिलिङ्गं खलु सार्वजन्यम् ।
 यः श्यामिकां पुष्यति पद्मरागो
 यो वा तुषाणामिव चूर्णमध्यः ॥
 स्नेहप्रदिग्धो न च यो विभाति
 यो वा प्रच्छद्यः प्रजहाति दीप्तिम् ।
 व्याक्रान्तमूर्द्धां च तथाङ्गुलिभ्यां
 यः कालिकां पार्श्वगतं विभर्ति ॥
 सम्प्राप्य चोत्तेपपथागुर्वृत्तिं
 विभर्ति यः सर्वगुणानतीव ।
 तुल्यप्रमाणस्य च तुल्यजाते-
 र्यो वा गुरुत्वेन भवेन्न तुल्यः ॥
 प्राप्यापि रत्नाकरजां खजातिं
 लक्ष्मिस्तुल्येन गुणेन विद्वान् ॥
 अग्रप्रश्रुति सन्नेहे शिलायां परिचर्षयेत् ।
 दृष्टो योऽत्यन्तशोभावान् गरिमार्थं न मुञ्चति ।
 स ज्ञेयः सुहृन्नातिस्तु ज्ञेयाश्चान्ये विजातयः ॥
 खजातकं समुत्थेन विलिखेद्वा परस्परम् ।
 वज्रं वा कुरुविन्दं वा विसृज्यान्त्येनकेनचित् ।
 न शक्यं लेखनं कर्तुं पद्मरागेन्द्रनीलयोः ॥
 जातस्य सर्वेऽपि मणेरं जातु
 विजातयः कान्तिसमानवर्णाः ।
 तथापि नानाकरणार्थमेवं
 भेदप्रकारः परमः प्रदिष्टः ॥
 गुणोपपन्नेन सद्भाववद्भो
 मणिस्तु धार्यो विगुणेन जात्यः ।
 न कौस्तुभेनापि सद्भाववद्भं
 विद्वान् विजातिं विभ्रयात् कदाचित् ॥
 चण्डाल एकोऽपि यथा द्विजानीन्
 समेत भूरीनपहन्त्यजान् ।
 तथा मणौन् भूरिगुणोपपन्नान्
 शक्नोति विद्रावयितुं विजातः ॥” * ॥

अथ मूलम् ।
 बालार्काभिमुखं कृत्वा दर्पणे धारयेन्मणिम् ।
 तत्र कान्तिविभागेन छायाभागं विनिर्दिशेत् ॥
 वक्ष्ये यत्तदुल्लसंख्योक्तं
 मूल्यं समुपमापितगौरवस्य ।
 तत्पद्मरागस्य गुणान्वितस्य
 श्यामाशकाख्या तुलितस्य मूल्यम् ॥
 यन्मूल्यं पद्मरागस्य सगुणस्य प्रकीर्तितम् ।
 तावन्मूल्यं तथासुहृद् कुरुविन्दे विधीयते ॥
 सगुणे कुरुविन्दे च यावन्मूल्यं प्रकीर्तितम् ।
 तावन्मूल्यचतुर्थ्यांशहीनं स्यादेह सुगन्तिकं ॥
 यावन्मूल्यं समाख्यातं वैश्ववर्णे च स्वरिभिः ।
 तावन्मूल्यचतुर्थ्यांशं हीयते मूद्रचक्रनि ॥
 पद्मरागाः पणं यस्तु घट्टे लाञ्छारसप्रभः ।
 कार्णापणसहस्राणि त्रिंशन्मूल्यं लभेत सः ॥
 इन्द्रगोपकसङ्काशः कर्षत्रयधृतो मणिः ।
 द्वाविंशतिं सहस्राणां तस्य मूल्यं विनिर्दिशेत् ॥

पद्मवी

एकोनो नूयते यस्तु लवाकुसुमसन्निभः ।
 कार्णापणसहस्राणि तस्य मूल्यं चतुर्दश ॥
 बालादित्यद्विनिभः कर्षं यस्तु प्रतुल्यते ।
 कार्णापणशतानान् मूल्यं सद्भिः प्रकीर्तितम् ॥
 यस्तु दाडिमपुष्पाभः कर्षार्द्धेन तु समितः ।
 कार्णापणशतानान् विंशतिं मूल्यमादिशेत् ॥
 चत्वारो माषका यस्तु रक्तोत्पलदलप्रभः ।
 मूल्यं तस्य विघ्नार्थं स्वरिभिः शतपञ्चकम् ॥
 द्विमाषको यस्तु गुणैः सर्वैरेव समन्वितः ।
 तस्य मूल्यं विघ्नार्थं द्विशतं तत्त्ववेदिभिः ॥
 माषकैकमितो यस्तु पद्मरागो गुणान्वितः ।
 श्रुतैकसन्निभं वाच्यं मूल्यं रत्नविचक्षणैः ॥
 अतोऽनूनप्रमाणास्तु पद्मरागा गुणोत्तराः ।
 खर्णद्विगुणमूल्येन मूल्यं तेषां प्रकल्पयेत् ॥
 कार्णापणः समाख्यातः पुराणद्वयसन्निभः ।
 अथ कुसुमपानीयमञ्जिरोदकसन्निभः ॥
 काषाया इति विख्याताः स्फटिकप्रभवाश्च ते ।
 तेषां दोषान् गुणान् वापि पद्मरागवहादिशेत् ॥
 मूल्यमल्पन्तु विज्ञेयं धारणेऽल्पफलं तथा ।
 ब्रह्मचर्यवैश्यान्त्याश्चतुर्धा ये प्रकीर्तिताः ॥
 चतुर्विधैर्नृपतिभिर्धायां सम्पत्तिहेतवे ।
 अतोऽन, या धृतः कुर्याद्रोगशोकमयक्षयम् ॥
 इति युक्तिकल्पतरौ पद्मरागपरीक्षा ॥

पद्मलाञ्छनः, पुं, (पद्मवत् लाञ्छनं पद्माकारलक्षणं
 चिह्नमिति शेषः यस्तु ।) ब्रह्मा । सूर्यः । कुबेरः ।
 राजा । इति मेदिनी ॥ (पुद्गविशेषः । इति
 शब्दचिन्तामणिः ॥)

पद्मलाञ्छना, स्त्री, (पद्मं लाञ्छनं यस्याः ।)
 तारा । लक्ष्मीः । खरखती । इति मेदिनी ॥

पद्मवर्णकं, स्त्री, (पद्मस्यैव वर्णोऽस्य । कप् ।
 पुष्करमूलम् । इति जटाधरः ॥ पद्मतुल्यवर्ण-
 वृत्ते त्रि ॥

पद्मवासा, स्त्री, (पद्मो वासो यस्याः ।) लक्ष्मीः)
 इति हेमचन्द्रः ॥

पद्मवीजं, स्त्री, (पद्मस्य वीजम् ।) कमलवीजम् ।
 तत्पथोयः । पद्माक्षम् २ गालोयम् ३ कन्दली
 ४ मेख ५ क्रौञ्चादनी ६ क्रौञ्चा ७ श्यामा ८
 पद्मपर्कटी ९ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । स्वादुत्वम् ।
 पित्तच्छर्दिदाहशोषनाशित्वम् । पाचनत्वम् ।
 रुचिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

“पद्मवीजं हिमं खादु कषायं तिक्तकं गुरु ।
 विष्टम्बि वृष्यं रुच्यं गर्भसंस्थापकं परम् ॥
 कफवालकरं वल्यं ग्राहि पित्तास्रदाहशुत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

(पद्मवीजमालाजपेनाशु साधकः सिद्धिमाप्नुयात् ।
 इति तन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धिः ॥ तदुक्तं यथा,—
 “भक्त्या यो जपते नित्यं पद्मवीजैः सुदेशिकः ।
 अचिरात्समते सिद्धिं सत्यं सत्यं न संशयः ॥”
 पद्मवीजार्भं, स्त्री, (पद्मवीजस्य आभा इव व्याभा
 यस्य । पद्मवीजवत् व्याभातीति वा । आ +
 भा + कः ।) मखानम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 माखाना इति भाषा ॥

पद्माल

पद्मा. स्त्री, (पद्मं वासस्थलत्वेनास्त्यस्याः। “अग्नि-
आदिभ्योऽच्।” ५।२।१२७। इति अच्
टाप् च।) लक्ष्मीः। (यथा, रघुः। ४।५।
“ह्यायामखललक्ष्मणे तमदृश्या किल स्वयम्।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्नाय्यदीक्षितम्”)
लवङ्गम्। पद्मचारिणी। इत्यमरः॥ (पद्मते इति।
“अर्त्तिस्तुखिति।” उणां। १।१४०। इति मन्
टाप् च।) पद्मगी। सा तु मनसा। फञ्जिका।
इति मेदिनीशब्दरत्नावली॥ वृत्तार्धमाता।
इति हेमचन्द्रः॥ कुसुम्भपुष्पम्। इति रत्नमाला॥
वृद्धयराजकन्या कल्किदेवेन विवाहिता।
यथा, कल्किपुराणे १० अध्यायः॥
“हरेरागमनं श्रुत्वा सहस्रैर्भृद्वृद्धयः।
पुरोधसा ब्राह्मणैश्च पात्रैर्मित्रैः सुमङ्गलैः।
वायताख्यवर्गितैश्च पूजायोगनपाणिभिः।
जगामानयितुं कल्किं साहसं निजजनैः प्रभुः॥
नतो जलाशयाभ्यासं गत्वा विष्णुयशःसुतम्।
मणिवेदिकमासीनं भुवनैकगतिं पतिम्॥
ददर्श पुरतो राजा रूपश्रीलगुणाकरम्।
साधुः सपुलकः शैशवं दृष्ट्वा साधु तमच्चैवत॥
ज्ञानागोचरमेतस्मै तवागमनमीश्वर॥
यथा भान्वाहपुत्रस्य यदुनाथेन कानने॥
इत्यह्ना तं पूजयित्वा समानीय निजाश्रमे।
हर्षप्रासादसंवाधे स्थापयित्वा ददौ सुताम्॥
पद्मा पद्मविशालाक्षीं पद्मनेत्राय पद्मिनीम्।
पद्मजादेशितः पद्मनाभायादाद्यथा श्रियम्॥
कल्किर्लब्ध्वा प्रियां भार्यां विंशत्ये साधु सुततः।
समुवास विशेषतः समीप्य ह्रीपतुत्तमम्॥”
पद्माकरः, पुं, (पद्मस्य आकरः।) पद्मजनक-
जलाशयः। तत्पर्यायः। तडागः २ कासारः ३
सरसी ४ सरः ५। इत्यमरः। १।१०। २८॥
सरोजिनी ६। इति जटाधरः॥ सरोवरः ७
तडाकः ८ तटाकः ९ सरसम् १० सरम् ११
सरकम् १२। इति शब्दरत्नावली॥ पञ्च
सदैवागाधे महाजलाशये सपद्मे योम्यतया
निर्यज्ञे च। पञ्चैव सरोमात्रे। इति पञ्जिका-
कोङ्ककटादयोऽपि। पद्माकरादिद्वयं सपद्मा-
गाधजलाशये। कासारादित्रयं कृत्रिमपद्मा-
करे। इति स्नाय्यादयः। पद्माकरादिद्वयं पद्म-
शुक्लजलाशयमात्रे। कासारादित्रयं सरोवर-
मात्रे। इत्यन्ये। पद्मानामाकर उत्पत्तिस्थानं
पद्माकरः कश्चित् पद्मशून्येऽपि योग्यतयेति
सुभूतिः। इति भरतः॥
पद्माक्षं, स्त्री, (पद्मस्य अक्षीव। समासे षच्।)
पद्मजीवम्। इति हारावली॥ (पद्मे इव पद्मशु-
गलवत् अक्षिणी यस्य।) पद्मतुल्याच्चै चि॥
पद्माटः, पुं, (पद्मं पद्मादृश्यं अटति गच्छति
पत्रेणेति अट गतौ + “कर्मस्यण्।” ३।२।१।
इति अण्।) चक्रमर्दः। इत्यमरः। २।४।
१४७॥
पद्मालया, स्त्री, (पद्ममेव आलये वासस्थानं
यस्याः।) लक्ष्मीः। लवङ्गम्। इत्यमरः॥ (लक्ष्मी-

पद्मास

स्वरूपत्वात् गङ्गापि। यथा, काशीखण्डे गङ्गा-
सहस्रनामकीर्तने। २६। १०५।
“पद्मालया पराशक्तिः पुरजित्परमप्रिया॥”
पद्मावती, स्त्री, (पद्म + अवस्थर्थे मतुप् मस्य वत्वम्।
संज्ञायां दीर्घः।) मनसादेवी। नदीविशेषः।
पद्मा इति ख्याता। इति शब्दरत्नावली॥
पद्मचारिणी। इति जटाधरः॥ जयदेवपत्नी।
यथा,—
“जयति पद्मावतीरमणजयदेव-
कविभारतीभणितमतिश्रातम्॥”
इति गीतगोविन्दः॥
पद्मावताप्रयः, पुं, (पद्मावताः प्रियः स्वामी।)
जरतकारुसुनिः। इति शब्दरत्नावली॥ जय-
देवश्च॥
पद्मासनं, स्त्री, (पद्ममिव पद्माकारेण बहुमित्यर्थः।
आसनम्।) योगासनविशेषः। यथा,—
“वामोरूपरि दक्षिणं नियमतः संस्थाप्य वामं
तथा
दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां
धृतम्।
अङ्गुष्ठं हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोकये-
देतद्व्याधिविकारनाशनकरं पद्मासनं प्रोच्यते॥”
अन्यद्वत्तापि।
“वामोरूपरि दक्षिणं हि चरणं संस्थाप्य वामं
तथा-
पृथोरूपरि तस्य बन्धनविधौ धृत्वा कराभ्यां
धृतम्।
अङ्गुष्ठं हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोकये-
देतद्व्याधिविनाशकारि यमिनां पद्मासनं
प्रोच्यते॥”
इति गोरक्षसंहिता॥
(भक्त्येन्द्रनाथाभिमतं पद्मासनं यथा, हठयोग-
दीपिकायाम्। १। ४४-४७।
“वामोरूपरिदक्षिणं च चरणं संस्थाप्य वामं तथा
दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां धृतं।
अङ्गुष्ठौ हृदये निधाय चिबुकं नासाग्र-
मालोकयेदेतद्व्याधिविनाशकारि यमिनां
पद्मासनं प्रोच्यते॥
उत्तानौ चरणौ कृत्वा ऊरुसंस्थौ प्रयत्नतः।
ऊरुमध्ये तथोत्तानौ पाणी कृत्वा ततोऽधो॥
नासाग्रे निव्यसेद्वाजदन्तमूले तु निज्या।
उत्तम्या चिबुकं वक्षस्युत्थाप्य पवनं शनैः।
इदं पद्मासनं प्रोक्तं सन्न्याधिविनाशनम्।
दुर्लभं येन केनापि धीमता लभ्यते सुवि॥”)
प्रचार्यं धातुमयपद्माकारासनञ्च।
(रतिविषयकपद्मासनम् यथा, रतिमञ्जरीयाम् ४०
“पद्मासने नागपादौ लतावेष्टौर्ध्वसंपुटः॥”
तद्वत्तत्त्वं यथा, तत्रैव ४२।
“हस्ताभ्याश्च समालिङ्ग्य नारीं पद्मासनेपरि।
रमेद्वाटं समालिङ्ग्य वन्द्योऽयं पद्मसंज्ञकः॥”)
पद्मासनः, पुं, (पद्मं विष्णुनाभिकमलं आसनं
यस्य।) ब्रह्मा। कमलासनः। इत्यमरदर्शनात्॥

पद्मिनी

पद्माङ्गा. स्त्री, (पद्मस्य आज्ञा आस्था यस्याः।)
पद्मचारिणी। इति राजनिर्घण्टः।
पद्मिनी, स्त्री, (पद्मानि सन्त्यस्याम्। पुष्करा-
दित्वादिनिः।) पद्मयुक्तदेशः। पद्मसम्पदः।
पद्मलता। इति भरतः॥ तत्पर्यायः।
नलिनी २ विसिनी ३। इत्यमरः। १।१०। ३६॥
गुणालिनी ४ कमलिनी ५ पुटकिनी ६ पङ्क-
जिनी ७ सरोजिनी ८। इति माधवः॥
नालिकिनी ९ नालीकिनी १० अरविन्दिनी ११।
इति कोषान्तरम्॥ अम्भोजिनी १२ पुष्क-
रिणी १३ जम्बालिनी १४। इति शब्दरत्ना-
वली॥ अजिनी १५। तस्या लक्षणं यथा,—
“मूलनालदलोत्पुष्पफलैः समुदिता पुनः।
पद्मिनी प्रोच्यते प्राज्ञैर्विदित्यादिस्व सा स्तुता॥”
तस्या गुणाः।
“पद्मिनी मधुरा तिक्ता कषाया शिथिरा परा।
पित्तक्रिमिशोषवान्निम्बान्निसन्नापदोवद्वत्॥”
इति राजनिर्घण्टः॥ *॥
(पद्मं पद्मगन्धोऽस्त्यस्याः पद्मस्य गन्ध इव गन्धो
विद्यते शरीरे यस्या इति तात्पर्यार्थः अत्रतु पद्म-
गन्धोऽस्मादात्ममङ्गलैव समासः कल्पितः।)
चतुर्विधस्त्रीमध्ये स्त्रीविशेषः। तस्या लक्षणं
यथा,—
“भवति कमलनेत्रा नासिकाक्षुद्ररत्ना
अविरलकुचयुग्मा दीर्घकेशी कृशाङ्गी।
गुडवचनसुश्रीला वृत्तगीतातुरक्ता
सकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगन्धा॥”
इति रतिमञ्जरी। ४ *॥
(अस्या रतिप्रकारः यदुक्तः तत्रैव। २८।
“कुचं करेण संमर्दं पीडयेदधरं दृढम्।
रमणं पद्मवत्त्वेन पद्मिनीरतिमादिशेत्॥”)
सरोवरम्। पद्मम्। इति विश्वः॥ (यथा,
कुमारे। ३। ७६।
“सुरगज इव विभक्तं पद्मिनीं दन्तलयां
प्रतिपद्यगतिरासीद् वेगदीर्घोल्लताङ्गः॥”)
गुणालम्। इति शब्दमाला॥ हस्तिनी। इति
धरणिः॥
पद्मिनीकण्टकः, पुं, (पद्मिनीकण्टक इव आकृति-
विद्यतेऽस्त्यः।) क्षुद्ररोगविशेषः। पद्मकांटा
इति भाषा। तल्लक्षणं यथा,—
“कण्टकैराचितं वृत्तं कण्डमत्पाखण्डमखलम्।
पद्मिनी कण्टकप्रखेस्तदाख्यं कफवातजम्॥”
आचितं व्याघ्रम्। पद्मिनीकण्टकप्रखेः पद्मिनी-
नालकण्टकसदृशः। तदाख्यं पद्मिनीकण्टक-
नामकम्॥ *॥
तच्चिकित्सा यथा,—
“पद्मिनीकण्टके रोगे कर्हयेन्निम्बवारिणा।
तेनैव सिद्धं सर्चाद्रेः सर्पिः प्रातुं प्रदापयेत्॥
निम्बारग्वधकल्केन सहृद्वर्त्तनं हितम्।
चतुर्गुणेन निम्बोत्पन्नकाथेन गोष्ठतम्॥
पंचैतस्तु निम्बस्य कृतमालस्य पत्रजैः।
कल्केभ्यः पचेत् सिद्धं तत् पिबेत् पलसंभितम्॥

पञ्चः

पद्मिनीकण्टकाद्रोगान्मुक्तो भवति नान्यथा ॥
इति निम्बदिष्टम् । इति भावप्रकाशः ॥
पद्मिनीकान्तः, पुं, (पद्मिनीः कान्तः । पद्मपुष्प-
प्रकाशकत्वादस्य तथात्वम् ।) छयः । इति
जटाधरः ॥
पद्मिनीवल्लभः, पुं, (पद्मिनी नलिन्या वल्लभः प्रियः ।
पद्मिनी वल्लभास्येति वा ।) छयः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
पद्मी, [न] पुं, (पद्मं विन्दुजालकमस्यस्य । पद्म
+ इनिः ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥
(यथा, महाभारते । १२ । २६ । ६६ ।
“सखा १५ गताः कन्या रथाः सर्वे चतुर्थ्युतः ।
शतं शतं रथे नागाः पद्मिनी हेममालिनः ॥”
नाभिक्रमये हस्ते वा पद्ममस्यास्तीति । विष्णुः ।
यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ५० ।
“अनुकूलः शतावर्तः पद्मी पद्मनिभेक्षकः ।
पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् ॥”)
पद्मेश्वरः, पुं, (पद्मे शेते इति । श्री ङ ल श्रयणे +
“अधिकरणे शेतेः ।” ३ । २ । १५ । इति
अच् । “श्रयवासवासिज्विति ।” ६ । ३ । १८ ।
इत्यबुक् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
पद्मोत्तरः, पुं, (पद्मादुत्तरः वर्ततः श्रेष्ठः ।)
कुसुमः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पद्मोत्तरात्मजः, पुं, (पद्मोत्तरस्य आत्मजः पुत्रः ।)
जिनचक्रवर्तिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
पद्मोद्भवः, पुं, (पद्मं उद्भव उत्पत्तिस्थानं यद्वा पद्मे
पद्माद्वा उद्भवो यस्य ।) ब्रह्मा । अजयोनिरित्य-
मरदृशानाम् ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ६ । ४ ।
“ततः पद्मोद्भवो राजन् ! देवदेवः पितामहः ।
उवाच मधुरं वाक्यमर्थवहेतुभूषितम् ॥”)
पद्मोद्भवा, स्त्री, (पद्मे पद्माद्वा उद्भवो यस्याः ।)
मन्वा देवी । यथास्याः पौराणिकध्यानम् ।
“कान्त्या काञ्चनसन्निभां सुवदनां पद्मासनां श्रीमनां
नागेन्द्रैः कृतशेखरां विषहरीं पद्मोद्भवां जाङ्ग-
लीम् ॥”
पद्मं, स्त्री, (पदं चरणमर्हतीति । पद + यत् ।)
कविज्ञतिः । श्लोकः । इत्यमरः । ३ । ५ । ३१ ॥
तस्य लक्षणं यथा, हन्दोमञ्जरीम् ।
“पदं चतुष्पदी तच्च दृष्टं जातिरिति द्विधा ।
दृष्टमचरचर्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥”
(तत्तु अन्यगतिवशात् मुक्तकयुग्मकसन्दानितक-
कलापककुलकभेदात् पञ्चविधम् । यदुक्तं साहित्य-
दर्पणे । ६ । २८७ ।
“हन्दोवद्वपदं पदं तेनैकेन च मुक्तकम् ।
द्वाभ्याम् युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरित्येते ॥
कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम् ॥”
“तदूर्ध्वं कुलकं स्तुतम् ।” इति कचित् पाठः ॥
शाश्वम् । इति जटाधरः ॥ (“पदमस्मिन्
दृश्यम् ।” ४ । ४ । ८७ । इति यत् । नाति-
शुष्ककर्मः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
पदः, पुं, (पद्मां जातः । पद + यत् ।) शूद्रः ।
इति मेदिनी ॥ (यदुलं यनुषि ।

पनसः

“ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत् ज्ञातृ राजन्यः कृतः ।
ऊरु तदस्य यद् वैश्यः पद्मां शूद्रो यजायत ॥”)
पदा, स्त्री, (पादाय हिता । शरीरावयवात् यत् ।
“पदाव्यतर्धे ।” ६ । ३ । ५२ । इति पद्मावः ।)
स्तुतिः । इति विश्वः ॥ पन्थाः । इत्य-
मरः । २ । १ । १५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ३ । १२ ।
“यदाश्वः पन्थाभिस्त्रितो रजः पृथिव्याः सानौ
चङ्गन्त पायिभिः ॥” पादौ विध्यन्ति पदाः
शर्कराः । इति सिद्धान्तकौमुदी । “विध्यत्यध-
शुधा ।” ४ । ४ । ८३ । इति यत् । “पदाव्य-
तर्धे ।” ६ । ३ । ५२ । इति पदादेशः ॥)
पद्मः, पुं, (पदयोस्त्रिभिरिति । पद गतौ । “स्फाथि-
तश्चीति ।” उणां । २ । १३ । इति रक् ।)
ग्रामः । इति सिद्धान्तकौमुदासुणादित्तिः ॥
ग्रामपथः । इत्युणादिकोषः ॥ भूलोकः । देश-
भेदः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
पद्मः, पुं, (पदयो गम्यतेऽस्मिन्नेन वा । पद गतौ
“सर्वनिष्ठ्वरिति ।” उणां । १ । १५३ । इति
निपातनात् सिद्धम् ।) भूलोकः । रथः । इति
संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥ पन्थाः । इत्युणादि-
कोषः ॥
पद्मा, [न] पुं, (पदयो गम्यते यत्र । पद गतौ +
“स्नामदिपदीति ।” उणां । ४ । ११२ । इति
वणिप् ।) पन्थाः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
पद्म, ङ ईङ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-ब्यालं-
सकं-सेट् ।) ईङ् । स्तुतिः । पनायति पनायते
विष्णुं धीरः । आयातत्वाद्भयपदमिति वीप-
देवः । अरे तु आयस्याप्राप्तिपक्षे आत्मनेपद-
मेव । ङ, अपर्निष्ट पेने पणिता पणिषीष्ट पणि-
च्यते अपर्निध्यत । इति दुर्गादासः ॥
पनसः, पुं, (पनायते स्तूयतेऽनेन देवः मनुष्यादि-
र्वेति । यद्वा पनायति स्तौति सन्तोषयती-
त्यर्थः देवमनुष्यादीन् इति । पन स्तुतौ +
“अत्यविचमितमौति ।” उणां । ३ । ११७ ।
इति अच् ।) फलवृक्षविशेषः । कांटाळ इति
भाषा ॥ (यथा भागवते । ८ । २ । १० ।
“चूतेः प्रियालेः पनसैराज्ञैरास्नातकैरपि ॥”)
तत्पन्थायः । कण्टकिफलः २ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ६१ ॥ महासर्पः ३ फलिनः ४ फलवृक्षकः ५
सूलः ६ कण्टफलः ७ मूलफलदः ८ अपुष्प-
फलदः ९ पूतफलः १० चम्पकोषः ११ चम्पालुः १२
कण्टकीफलः १३ रसालः १४ नृदङ्गफलः १५
पानसः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य फल-
गुणाः । मधुरत्वम् । सुपिच्छिलत्वम् । गुरुत्वम् ।
हृदयत्वम् । बलवीर्यद्विदम् । अमदाह-
विशोषनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । ग्राहित्वम् ।
परमदुर्जरत्वम् । तडीजगुणाः । ईषतृकषाय-
त्वम् । मधुरत्वम् । वातलत्वम् । गुरुत्वम् ।
रुच्यत्वम् । तत्फलविकारत्वगदोषनाशित्वम् ।
“वालानु नीरसं हृदं मध्यं पक्कं दीपनम् ।
रुचिर्दं लवणभक्तं पनसस्य फलं स्तुतम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥

पन्थाः

“पनसः कण्टकिफलः प्रणाश्रीऽतिष्ठहृत्फलः ।
पनसं शीतलं पकं स्निग्धं पित्तानिलापहम् ॥
तर्पणं दृंहणं खादु मांसलं श्लेष्मलं भृशम् ।
बल्यं शुक्रप्रदं हन्ति रक्तपित्तक्षतचयान् ॥
आमन्तदेव विष्टम्भि वातलं तुवरं गुरु ।
दाहलक्षधुरं बल्यं कफमेदोविमर्दनम् ॥
पनसोद्भूतवीकानि वृष्याणि मधुराणि च ।
गुरुणि बहवर्चांसि सृष्टन्त्राणि संवटेत ॥”
अन्यत्र ।
“मन्थाः पनसजो वृष्यो वातपित्तकफापहः ।
विशेषात् पनसं बल्यं गुल्मिभिर्मन्दबद्धिभिः ॥
अलं पनसपाकाय फलं कदलसम्भवम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥
“कण्टाफलं सुमधुरं दृंहणं स्निग्धशीतलम् ।
दुर्लभं वातपित्तघ्नं श्लेष्मशुक्रवलप्रदम् ॥
तदेव सर्पिषा युक्तं स्निग्धं हृदं बलप्रदम् ।
हृदिभ्रं न च चक्षुष्यं वृष्यश्च वातपित्तघ्नः ॥
कण्टाफलमपक्कं कषायं खादु वातलम् ।
रक्तपित्तहरं खादु तत्फलस्यपि तनुशुम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
पनसतालिका, स्त्री, (पनसं दीर्घत्वेन स्तुत्यं
यत्तालम् । तद्वत् फलमस्यस्याः । ङन् ।) कण्टकि-
फलम् । इति शब्दमाला ॥
पनसिका, स्त्री, (पनसवत् कण्टकमयाकृतिर्विद्यते
यस्याः । पनस + ठन् ।) चूडरोगविशेषः । स
च कर्णमध्यजातव्रणः । तल्लक्षणं यथा,—
“कर्णस्याभ्यन्तरे जातं पिङ्गासुखवेदनाम् ।
स्थिरं पनसिकां तान् विद्याद्वातकफोत्थिताम् ॥”
तच्चिकित्सा यथा,—
“भिषक् पनसिकां पूर्वं खेदयेदथ लेपयेत् ।
कल्मेष्मिनः शिलाकुष्ठनिशातालकदारुजैः ॥
पक्षां विशाय तां भित्त्वा ब्रणवत् सप्तपाचरेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
पन्थाः, [इन्] पुं, पतन्ति यान्थनेन । (पत ल
गतौ + “प्रतस्य च ।” उणां । ४ । १२ । इति
इनिः यञ्चान्तादेशः ।) रथ्या । रास्ता इति
भाषा ॥ (यथा, मनुः । ४ । ४५ ।
“न ऋत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ॥”)
तत्पन्थायः । अयनम् २ वर्त ३ मार्गः ४
अध्या ५ पदवी ६ स्तुतिः ७ सरणिः ८ पङ्क्तिः ९
पदा १० वर्तनी ११ एकपदी १२ । इत्यमरः ।
२ । १ । १५ ॥ पथः १३ पदविः १४ पदवी १५ सरणी
१६ शरणिः १७ पङ्क्ति १८ वर्तनिः १९ । इति
भरतः ॥ शरणी २० वाटः २१ धर्मवर्तनम् २२
मायः २३ विवधः २४ वीवधः २५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ ३ ॥
तस्य लक्षणम् ।
“त्रिंशद्वर्गं विस्तीर्णं देशमार्गस्तु तैः कृतः ।
विंशद्वर्गममार्गः सीमामार्गो दशैव तु ॥
धनूंषि दश विस्तीर्णः श्रीमान् राजपथः कृतः ।
नृवानिरघनागानामसम्बाधः सुसंस्तरः ॥
धनूंषि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु निर्मिताः ।

। चक्रराक्षोपरथास्तु द्विकराप्यपरत्तका ॥
चक्रापयश्चतुष्पादस्त्रिपादस्य गृहान्तरम् ।
हृतीपादस्त्रिपादः प्राग्वशः पादकः स्तुतः ॥
अवकरः परीवारः पादमात्रः समन्ततः ॥”
इति देवोपुराणे गोपुरद्वारलक्षणाध्यायः ॥ ३ ॥

चतुष्पयलक्षणादि यथा,—
“एकलिङ्गे षमशाने वा शून्यागारे चतुष्पये ।
तत्रस्थः साधयेद्योगी विदां त्रिभुवनेश्वरीम् ॥
चतुष्पयन्तु तत् प्रोक्तं त्रिकोणं यत्र वर्तते ॥”
इति नीलतन्त्रम् ॥ ३ ॥

पथगमनगुणाः ।
“अध्वा मेदः कपस्थौल्यसौकुमार्यविनाशनः ।
यत्तु चङ्क्रमणं नातिदेहपौङ्गकारं भवेत् ॥
तदायुर्वलमेधामिप्रदमिन्द्रियशोधनम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ३ ॥
त्राक्षणादिभ्यः पथावकाशो देवो यथा,—
“पन्था देवो त्राक्षणाय स्त्रिये राज्ञे च्यचचुवे ।
वृडाय मारवृत्ताय रोगिणे दुर्बलाय च ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे ११ अध्यायः ॥ ३ ॥
गोपयदानफलं यथा,—
गोमार्गस्य तथा कर्त्ता गोलोके क्रीडते चिरम् ।”

इति प्रतिष्ठातत्वे हयश्रीर्षपञ्चरात्रम् ॥ ३ ॥
अस्याचारादावुपचारो यथा,—
“तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
नैको मुनिर्यस्य मतं प्रमाणम् ।
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥”

इति महाभारते । ३ । ३१२ । ११२ । धर्मवक्त्रप्रश्न
युधिष्ठिरोत्तरम् ॥ ३ ॥ नरकविशेषः । यत्रा-
टाच्यते । इति मनौ ४ अध्यायः ॥

पन्नं, त्रि, (यद्यौ ङ गतौ + “गत्यर्थेति ।” ३ । ४ ।
७२ । इति कर्त्तरि क्तः ।) च्युतम् । गलितम् ।
इत्यमरः । ३ । १ । १०४ ॥

पन्नः, पुं, (पन स्तुतौ + “कृष्टृन् विद्वन्नीति ।”
उणां । ३ । १० । इति कः स च नित् ।) अघो-
गमनम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥

पन्नगः, पुं, (पन्नं अघोगमनं पतितं वा गच्छ-
तीति । गम ल गतौ + “सञ्च पन्नयोः पसंख्या-
नम् ।” ३ । २ । ४८ । इत्यस्य वार्त्ति इति डः ।
पद्ग्रां न गच्छतीति वा विग्रहः ।) सर्पः ।
इत्यमरः । १ । १ । ८ । ८ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ।
१ । १७ । ७ ।

“पानासक्तं महात्मानं धिरण्यकश्चिद्रुं तदा ।
उपासाध्वकिरं सर्वे सिद्धान्तवत्पन्नगाः ॥”)
योधधीमेदः । पन्नकाष्ठम् । इति मेदिनी ॥

पन्नगकेशरः, पुं, (पन्नगवत् केशरी यस्य ।) नाग-
केशरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पन्नगाशनः, पुं, (पन्नगं सर्पं अन्नातीति । पशु ग
भोगने + लुः । पन्नगः अशनं भक्ष्यो यस्येति
वा ।) गरुडः । इत्यमरः । १ । १ । ३१ ॥

पन्नगी, स्त्री, (गन्नग + गर्ता ङीष् ।) पन्नग-
पत्नी । (यथा, भगवते । ३ । १६ । ११ ।

“तां स आपततीं वीक्ष्य भगवान् समवास्थतः ।
जग्राह लीलया प्राप्तां गरुडानिव पन्नगीम् ॥”)
मनसा देवी । यथा, तिथितत्त्वे ।

“पञ्चम्यामसिते पक्षे ससुत्तिष्ठति पन्नगी ॥”
सर्पिणीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पन्नद्वा, स्त्री, (पदि नद्वा वद्वा ।) चर्मपादुका ।
इति हेमचन्द्रः ॥

पन्नद्वी, स्त्री, (पदोत्तरणयोर्नद्वी ।) चर्मपादुका ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पपिः, पुं, (पाति लोकम् । पिवति वा । पा +
“आट्टगमहनजनः किकिनौ लिट् च ।” ३ । १ ।
१७१ । इति क्तिङ् ।) चन्द्रः । पानकर्त्तरि
त्रि । इति संक्षिप्तसारयाकरणम् ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । ६ । २३ । ११ “पपिः सोमं ददिर्गाः ॥”)

पपीः, पुं, (पाति लोकम् । पा रचये + “यापोः
किन् हे च ।” उणां । ३ । १५६ । इति ईक्
हित्वा ।) सूर्यः । चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥

पपुः, पुं, (पाति रचतीति । “कुर्भश्चेति ।”
उणां । १ । २३ । इति चकारात् अन्यतोऽपि
कुर्त्तित्वा ।) पालकः । धात्र्यां स्त्री । इत्युणादि-
कोषः ॥

पमरा, स्त्री, गन्धद्रव्यविशेषः । सल्लुकी इति ख्याता ।
अस्यायुलेपनगुणः । परमालक्ष्मीरजोवर्-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

पम्पा, स्त्री, (पाति रचति महर्ष्यादीन् स्वीय-
पवित्रचलिलदानादिभिरिति शेषः । पा पालनं +
“खव्य-शिल्प-शव्य-त्राय-रूप-पम्पा-तल्याः ।”
उणां । ३ । २८ । इति निपातनात् इत्स्वत्वे सुडा-
गमत्वे च साधुः ।) ओड्रदेशस्थनदीविशेषः ।
इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, रघुः । १३ । ३० ।

“दूरावतीर्णा पिवतीव खेदा-
दम्नि पम्पाचलिलानि दृष्टिः ॥”
इयं हि ऋष्यशृङ्गपर्वतसन्निकटस्था । इति
रामायणम् ॥)

पम्ब, गतौ । (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) ओष्ठ्यवगो-
शेषोपधः । पम्बति । इति दुर्गादासः ॥

पय, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा व्यात्म-
सकं सेट् ।) ङ, पयते । इति दुर्गादासः ॥

पयः, [सु] स्त्री, (पयते पीयते वा पय गतौ षी ङ
पाने वा + “सञ्चघ्रातुभ्योऽनुन् ।” उणां । ४ ।
१८८ । इत्यनुन् ।) जलम् । (यथा, रघुः । १२ । ६७ ।
“पयः पूर्वं स्वनिश्वासेः कवोष्णमुपसृज्यते ॥”)
द्रुमम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, ऋग्वेदः । ३ । १८८ ।
“कुण्यादह्वरहः आहुमन्नादेनोदकेन वा ।
पयोमूलफलैर्ब्रामि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥”)

पयःकन्दा, स्त्री, (पयः कन्दे यस्याः ।) क्षीर-
विदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पयःकेनी, स्त्री, (पयो दुग्धमिव केनमस्याः । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) दुग्धकेनीक्षुपः । इति राज
निर्घण्टः ॥

पयश्चयः, पुं, (पयसां चयः समूहः ।) जलसमूहः ।
नत्पण्यायः । पूरः २ वयिः ३ । इति जटाधरः ॥

पयस्यं, त्रि, (पयसो विकारस्तत्र हितं वा ।
पयस् + “गोपयस्योऽयत् ।” ४ । ३ । १६० । इति
यत् ।) पयोविकारः । घृतदध्यादि । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५१ ॥ पयोहितम् । इति मेदिनी ॥

पयस्यः, पुं, (पयः पिवतीति ।) विडालः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

पयस्या, स्त्री (पयस्य + टाप् ।) इग्धिका । क्षीर-
काकोली । स्वर्णक्षोरी । इति मेदिनी ॥ अर्क-
पुष्पिका । इति रत्नमाला ॥ कुटुम्बिनीक्षुपः
इति राजनिर्घण्टः ॥ व्यामिचा । इति हेम
चन्द्रः ॥

पयस्वल्, पुं (पयोऽस्थस्य । पयस् + “अन्येभ्यो-
ऽपीति ।” वलच् ।) द्वागः । इति राज
निर्घण्टः ॥

पयस्विनी, स्त्री, (पयो विद्यतेऽस्याः । “अस्माया-
मेधासजो विनिः ।” ५ । २ । १२१ । इति
विनिः ततो ङीष् ।) नदी । (प्रशस्तजल-
वत्तात्तथा पुण्यसलिलत्वाद् गङ्गा । यथा, काशी
खण्डे गङ्गासहस्रनामकीर्त्तने । २६ । १०६ ।
“परापरफलप्राप्तिः पाचनी च पयस्विनी ॥”)
धेनुः । (यथा, रघुः । १२ । २१ ।
“प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीन्तां
सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता ॥”)
रात्रिः । इति मेदिनी ॥ काकोली । क्षीर-
काकोली । दुग्धकेनी । क्षीरविदारी । द्वागी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ जीवन्ती इति भावप्रकाशः ॥
(गायत्रोत्तररूपा महादेवी । यथा, देवीभाग-
वते । १२ । ६ । ६६ ।
“ब्रह्मावती लता पौत्री पुत्रपूज्या पयस्विनी ॥”)
पयोगङ्, पुं, (पयसो गङ् इव ।) घनोपलः ।
द्वीपः । इति शब्दमाला ॥
पयोघनः, पुं, (पयोभिर्घनः सान्द्रः ।) घनोपलः ।
इति हारावली ॥
पयोजक्ता, [न] पुं, (पयसो जलस्य जन्म यस्मान् ।)
मेघः । इति शब्दमाला ॥
पयोघरः, पुं, (धरतीति घरः । घृ + अच् ।
पयसो दुग्धस्य जलस्य वा घरः ।) स्त्रीस्तनः ।
(यथा, रघुः । १४ । २२ ।
“वृद्धाननापीतपयोधरासु
नेता च मूलास्मिन् कृतिकासु ॥”)
मेघः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६३ ॥ क्षोदकारः ।
नारिकेलम् । कण्ठे । इति मेदिनी ॥
पयोधाः, [स्] पुं, (पयो जलं दधातीति । दु धा
अलि धारणे + “पयसि च ।” उणां । ४ । २२६ ।
इति अयिः ।) समुद्रः । जलाधारः । इत्युणादि-
कोषः ॥
पयोधिः, पुं, (पयांसि धीयन्तेऽस्मिन् । दु धा ण् +
“कर्मण्यधिकरणे च ।” ३ । ३ । ६३ । इति
किः ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पयोधिकं, स्त्री, (पयोधौ समुद्रे कायति प्रका-
शते इति । कै + कः ।) समुद्रकेनः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पयोत्र

पयोष्णी

परः

पयोनिधिः, पुं. (पयोमि निधीयन्तेऽस्मिन् । धा-
धाग्रे + अधिकरणे किः ।) ससुद्रः । यथा,—
“न गगितं यदि बन्ध पयोनिधौ
हरशिरःस्थितिभूरपि विस्तृता ।”
ति नैषधे । ४ । ५० ॥ (पय इव युक्तः सत्त्व-
गुणः निधीयतेऽत्र इति विग्रहे । शिवः । यथा,
महाभारते । १३ । १७ । ८७ ।
मन्मनो लम्बितोऽथ मन्ममायः पयोनिधिः ॥”)
पयोरः, पुं, (पयो जलं रातीति । रा + कः ।)
रदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पयोमता, स्त्री, (पयः क्षीरं तेनाद्या लता ।)
क्षीरविदारिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
पयोव्रतः, पुं, (पयोमात्रपानसाध्यो व्रतः ।) पयो-
मात्रपानरूपव्रतविशेषः । यथा,—
“पुण्यां तिथिं समासाद्य युगमन्वन्तरादिकम् ।
पयोव्रतस्त्रिरात्रं स्यादेकरात्रमपि वा ॥”
इति मातृस्ये १५२ अध्यायः ॥ ६ ॥
द्वादशाहमाध्यविष्णुव्रतविशेषः । यथा,—
कश्यप उवाच ।
“गन्तव्यं भगवान् पृथः प्रजाकामस्य पञ्चलः ।
यदाह ते प्रवक्ष्यामि त्रुं केशवतीघणम् ॥
फाल्गुनस्यामले पक्षे द्वादशाहं पयोव्रतः ।
अर्धवेदरविन्दार्चं भक्त्या परमयान्वितः ॥
मिनीवाल्यां नृदालिष्य स्त्रायान् क्रोड्विदीर्णया ।
यदि लभ्येत वै स्रोतस्येतस्मत्सुदौरयेत् ॥
त्वं देवादिबराहेण रत्नायाः स्थानमिच्छता ।
उडुतासि नमस्तुभ्यं पाश्र्वां मे प्रणाशय ॥
निर्जन्तितात्मनियमो देवमर्चेत् समाहितः ।
अर्चायां स्थित्ये स्वर्गे लभे वद्वौ गुरावपि ॥
नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महीयसे ।
सन्धभूतनिवासाय वासुदेवाय साक्षिणे ॥
नमोऽशक्ताय सन्ध्याय प्रधानपुरुषाय च ।
चतुर्विंशद्गुणज्ञाय गुणसंस्थानहेतवे ॥
नमो द्विशीर्षे त्रिपदे चतुःशृङ्गाय तन्त्रवे ।
सप्तशक्त्या यज्ञाय त्रयीविद्यात्मने नमः ॥
नमः शिवाय रुद्राय नमः शक्तिधराय च ।
सन्धविद्याधिपतये भूतानां पतये नमः ॥
नमो हिरण्यगर्भाय प्राणाय जगदात्मने ।
योगेश्वरशरीराय नमस्ते योगहेतवे ॥
नमस्तु आदिदेवाय साक्षिभूताय ते नमः ।
नारायणाय श्रवणे नराय हरये नमः ॥
नमो सरकतश्यामवपुषेऽधिगतत्रये ।
केशपाय नमस्तुभ्यं नमस्ते पीतवाससे ॥
त्वं सर्ववरदः पुंसां वरेण्य वरदर्भ ॥
अतस्ते त्रैलोक्ये धीराः पादरेणुसुपासते ॥
अन्वर्तन्त यं देवाः श्रीश्च तत्पादपद्मयोः ।
सृष्टयन्त इवामोदं भगवान् प्रसीदताम् ॥
गतेर्मन्त्रेणुं गीर्जेशमावाच नमस्तुभ्यम् ।
अर्धवेष्टुह्य युक्तः पादोपसर्जनादिभिः ॥
अर्धित्वा गन्धमाल्याढ्यैः पयसा स्नापयेद्भुम् ॥
वस्त्रोपवीताभरणपादोपसर्जनेस्तनः ॥
गन्धपादभिः स्नापयेद्द्वादशाहरविद्या ।

स्यत् पयसि नैवेद्यं शान्धनं विभवे सति ॥
समर्पिः सगुहं दत्त्वा जुहुयात्सर्वविद्याया ।
निवेदितं तद्भक्ताय दद्याद्भुक्तिं वा स्वयम् ॥
दत्त्वाचमनमर्चत्वा ताम्बूलञ्च निवेदयेत् ।
जपेदष्टोत्तरशतं स्तुवीत स्तुतिभिः प्रभुम् ॥
कृत्वा प्रदक्षिणं भूमौ प्रणमेद्गण्डवन्मुदा ।
कृत्वा शिरसि तर्क्यं देवसुदवासयेत्ततः ॥
द्वादशान् भोजयेद्द्विषान् पायसेन यथोचितम् ।
सुश्रूयतैरनुज्ञातः शेषं सद्यः सभाजितैः ॥
ब्रह्मचार्यं तद्वाचां शोभते प्रथमेऽहनि ।
स्नातः सुचिर्यथोक्तेन विधिना सुसमाहितः ।
पयसा स्नापयित्वा च देवावद्व्रतसमापनम् ।
पयोमल्यो व्रतमिदं चरेद्द्विषां चैनाहतः ॥
पूर्ववज्जुह्यादमिं ब्राह्मणं चापि भोजयेत् ।
एवम्वहरेहः कुर्याद्द्वादशाहं पयोव्रतम् ॥
हरैराराधनं होममर्हणं द्विजतर्पणम् ।
प्रतिपदिनमारभ्य यावत् युक्तत्रयोदशौम् ॥
ब्रह्मचर्यमधःस्वप्नं स्नानं त्रिसवनचरेत् ।
वर्जयेदसदालापं भोगानुच्चावचांस्तथा ॥
अहिंसः सर्वभूतानां वासुदेवपरायणः ।
त्रयोदश्यामथो विष्णोः स्नपनं पञ्चकैर्विभोः ॥
कारयेच्छास्त्रदृष्टेन विधिना विधिकोविदेः ।
पूजाञ्च महतीं कुर्याद्विष्णुशालाविवर्जितः ॥
चरुं निरूप्य पयसि शिपिविष्टाय विष्णवे ।
सूक्तेन तेन पुरुषं यजेत् सुसमाहितः ॥
नैवेद्यश्चानिगुणवद्वात् पुरुषतुष्टिदम् ।
आचार्यं ज्ञानसम्पन्नं वस्त्राभरणं धेनुभिः ॥
तोषयेद्विजस्रैश्चैव तद्विद्वाङ्गाराधनं हरैः ।
भोजयेत्तान् गुणवता सद्व्रजेन सुचिन्तितैः ॥
अन्याञ्च ब्राह्मणान् शूद्रा ये च तत्र समागताः ।
दक्षिणां गुरवे दद्याद्विष्णुभ्यश्च यथाहंतः ॥
अग्रादेनाश्वपाकाञ्च प्रीणयेत् नमुपागतान् ।
सुक्तवन्स्वयं सर्वेषु दीनान्धकृपणेषु च ॥
विष्णोस्तु प्रीणन् विद्वान् भुङ्गीत सह वन्दुभिः ।
श्रुत्वादित्रयीतैश्च स्तुतिभिः स्वस्तिवाचनैः ॥
कारयेत्तत्कथाभिश्च पूजां भगवतोऽन्वहम् ।
एतन् पयोव्रतं नाम पुरुषाराधनं परम् ॥
पितामहेनाभिहितं मया ते सप्तदाहृतम् ।
त्वञ्जानेन मद्याभागे । सम्यक् चोर्गेन केशवम् ॥
आत्मना युद्धभावेन नियतात्मा भजाव्ययम् ।
अयं वै सर्वयज्ञाख्यः सर्वव्रतमिति स्मृतम् ॥
तपःसारमिदं भद्रे दानश्चैव रतर्पणम् ।
त एव नियमाः साक्षात् एव च धर्मोत्तमाः ॥
तपो दानं व्रतं यज्ञो येन तुल्यतथोचनः ।
तस्मादेतद्व्रतं भद्रे प्रयत्ना श्रद्धया चर ॥
भगवान् परितुष्टो वरुणाय विधास्यति ॥”

इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥
पयोष्णिजाना, स्त्री, (पयोष्णी नाम्नी नदी जाना
अस्याः । एवोदरात् साधः ।) सरस्वती नदी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पयोष्णी, स्त्री, (पयः लिलं उखं उगगुणं वा
अस्याः ।) नदीविशेषः । सा विन्ध्याचलदक्षिणे

प्रसिद्धा । अस्या जलगुणाः ।
“पयोष्णीमलिलं रुच्यं पवित्रं पापनाशनम् ।
सर्वामयहरं सौख्यलकान्तिप्रदं लघु ॥”
इति राजनिर्घण्टः ।
परं, स्त्री, (पू + “अदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ ।
इति अप् ।) केवलम् । इति मेदिनी ॥ मोक्षः ।
यथा । केवल्यमयतं परम् । इति मुक्तिपथ्याये
रत्नावली ॥ (वक्ष ब्रह्मा च । यदुक्तं युतौ ।
“हे ब्रह्मणी वेदितये परश्चापरमेव च ।”
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । २० ।
“प्रभूतस्त्रिककुट्टाम पवित्रं मङ्गलं परम् ॥”
ब्रह्मण आयुः । यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ४७ ।
“एवन्तु ब्रह्मणो वर्षमेकं वर्षशतान्तु तत् ।
शतं हि तस्य वर्षाणां परमिदमभिधीयते ।
पञ्चाशद्विंशत्यावर्षेः परार्द्धमिति कीर्तितम् ॥”)
परं, [म्] य, नियोगः । छेपः । इति मेदिनी ॥
परः, पुं, (पू + अच् ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥ (यथा,
रघुः । ७ । ६७ ।
“इतः परानर्भकहार्यशस्त्रान्
वेदभैः । पश्यानुमता मयासि ॥”)
ब्रह्मण आयुः । यथा,—
“कालसंख्यां समीसेन पूर्वार्द्धेऽहयकल्पिताम् ।
स एव स्यात् परः कालस्तदन्ते परिपूयन्त ॥
निजैर्न तस्य मानेन चायुर्वर्षशतं स्मृतम् ।
तत् पराख्यं तद्वर्षं परार्द्धमभिधीयते ॥”
अपि च ।
“त्रैणि कल्पशतानि स्युस्तथा षष्टिर्द्विजोत्तमाः ।
ब्रह्मणः कथितं वर्णं पराख्यं तच्च तत् पदम् ॥”
इति कौर्मे ५ अध्यायः ॥
(शिवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ६७ ।
“कपिलः कपिपुत्रः युक्त आयुश्चैव परोऽपरः ॥”)
परः, त्रि, श्रेष्ठः । (यथा, आन्यासप्रशङ्क्याम् । ३५५ ।
“परमोहनाय सुक्तो निष्करुणो
तरुणि ! तव कटाक्षोऽयम् ।
विशिष्ट इव कलितवर्णः
प्रविशति हृदयं निःसरति ॥”)
अरिः । वूरः । अन्यः । उत्तरः । इति मेदिनी ॥ २५
न्यायमते द्रव्यगुणकर्मवृत्तिमत्ता । इयं यापक
जातिः । यथा,—
“सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परश्चापरमेव च ।
द्रव्यादिवृत्तिस्तु सत्ता परतथोच्यते ॥
परभिन्ना तु या जातिः सैवापरतथोच्यते ।
द्रव्यादिवृत्तिस्तु परापरतथोच्यते ॥
यापकत्वात् पगापि स्यात् याप्यत्वाद्परापि च ॥”
इति भाषापरिच्छेदे । ८—६ ॥ ५ ॥
परान्नादिभक्षणगटैः शीनाशकत्वं यथा,—
“परान्नञ्च परस्वञ्च परश्रव्या परस्वयः ।
परप्रेमनि वासञ्च शक्रादपि हरिश्चैवम् ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥ ६ ॥
श्रेष्ठवाचकपञ्चश्रेष्ठप्रयोगः । यथा,—
“अन्नदातुः शनगुणोऽभीष्टदेवः परः श्रुतः ।
गुरुस्तस्माच्च नमुरो विद्यामन्त्रप्रदायकः ॥

परकी

अज्ञानतिमिराच्छन्नं ज्ञानदीपेन चक्षुषा ।
यः सर्वार्थं दर्शयति तत्परः कोऽपि बान्धवः ॥
गुरुदत्तेन मन्त्रेण तपसेष्टसुरं लभेत् ।
सर्वज्ञत्वं सर्वसिद्धिं तत्परः कोऽपि बान्धवः ॥
पितरं मातरं भार्यां गुरुपत्नीं गुरुं परम् ।
यो न पुष्पाति कापव्यात् स महापातकी शिव ! ॥
नास्ति वेदात् परं शास्त्रं न हि कृष्णात् परः सुरः ।
नास्ति गङ्गासमं तीर्थं न पुष्पं तुलसीपरम् ॥
क्षमावती भूपरा न पुष्पान्नास्ति परः प्रियः ।
न च देवात् परः शक्तो व्रतं नैकादशीं विना ॥
शालग्रामात् परो यत्नो न चेन्नं भारतात् परम् ।
परं पुण्यस्थलानाञ्च पुण्यं वृन्दावनं यथा ॥
भोक्षदानीं यथा काशी वैष्णवानां यथा शिवः ।
न पार्वत्याः परा साध्वी न गणेशात् परो वशी ॥
न च विद्यासमो वन्दुर्नास्ति कश्चिद्गुरोः परः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥
परःशतं, त्रि, शतात् परम् । शताधिकसंख्या ।
इत्यमरः । ३ । १ । ६४ ॥

परःश्वः, [स्व] य, श्वो दिनात् परमहः परःश्वः
परः सहस्रवत् पारस्करादित्वात् सुट् परःश्व
इति मधुः । सुटं नेच्छन्त्यन्ये परश्च इत्याहुः ।
अतिक्रान्ति पूर्वतरे दिने परश्चो जात इति
प्रयोगो गौणः तत्र परश्च तत् श्वचेति कर्म-
धारयः । इति भरतः ॥ श्वः पराहः । इत्य-
मरः । ३ । ४ । २२ ॥ परश्च । इति भाषा ॥
परःसहस्रं, त्रि, सहस्रात् परम् । सहस्राधिक-
संख्या । इत्यमरटीका ॥

परकीयं, त्रि, (परस्वेदम् । “गङ्गादिभ्यश्च ।” ४ ।
२ । १३८ । इति कृः । “कुग्लनस्य परस्य च ।”
इति कुक् । परसम्बन्धि । (यथा, मनुः । १४ । ०२ ।
“परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च कदाचन ॥”)

परकीया, स्त्री, (परकीय + टाप् ।) नायिका-
भेदः । अस्या लक्षणं यथा । अग्रकटपर-
पुरुषानुरागा । सा च द्विविधा । परोक्ष १
कन्यका च २ । कन्यायाः पित्राद्यधीनतया
परकीयत्वम् । अस्या गुणैव सकला चेष्टा ॥*॥
परोक्ष यथा,—

“अयं रेवाकुञ्जः कुसुमशरसेवासमुचितः
समीरोऽयं वेलादरविलसदेलापरिमलः ।
इयं प्राटङ्गध्या नवजलदिव्यासचतुरा
पराधीनं चेतः सखि ! किमपि कर्तुं न्यगते ॥” *
गुप्ताविदग्धालक्षिताकुलटानुश्रयानामुदितप्रभ-
तीनां परकीयायां खान्तर्भावः । गुप्ता
त्रिविधा । वृत्तसुरतगोपना १ वर्तन्यमाण-
सुरतगोपना २ वर्तमानसुरतगोपना च ३ ।
त्रिविधा यथा,—

“अथः क्रुध्यतु विद्विषन्तु सुहृदो निन्दन्तु वा यातर-
स्तस्मिन् किन्तु न मन्दिरे सखि ! पुनः स्वापो
विधेयो मया ।
आखोराक्रमणाय कोणकुचरादुत्फालमातन्वती
माल्वारो नखरैः खरैः हतवती कां कां न मे
दुर्दृशम् ॥” * ॥

परकी

विदग्धा द्विविधा । वाग्विदग्धा १ क्रियाविदग्धा
चेति २ । प्रथमा,—

“निविडुतमतमालमल्लिवल्ली-
विचकिलरात्रिविगजितोपकण्ठे ।
पथिकसमुचितस्तवाद्यतीत्रे
सवितरि तत्र सरित्ते निवासः ॥”

द्वितीया यथा,—

“दासाय भवननाथे वदरीमपनेतुमादिशति ।
हेमन्ते हरिणाक्षी पयसि कुठारं विनिक्षि-
पति ॥” * ॥

लक्षिता यथा,—

“यद्भूतं तद्भूतं यद्भूयात्तदपि वा भूयात् ।
यद्भवतु तद्भवतु वा विफलस्तव गोपनायासः ॥” *
कुलटा यथा,—

“गते वारिकणान् किरन्ति पुरुषान् वर्षन्ति
नाम्नोधराः
शैलाः शाङ्गलसुडमन्ति न स्तजन्त्येते पुनर्नाथ-
कान् ।

त्रैलोक्ये तरवः फलानि सुवते नैवारमन्ते जनान्
घातः ! कातरमालपामि कुलटाहेतोस्त्वया किं
कृतम् ॥”

अपि च ।

“पृथ्वी तावत्तकोणार विपुलनदनदीयावरुडं
तद्वदं
तस्यामेवास्ति शैली विपिनमपि तथा चेन्न-
कासारकूपाः ।
लोकानामहंनारी शिशुरपि जरसः कोऽपि
रोगी विवेकी
मिथ्यावादो ममार्थं सुखरसुखवरः पुञ्चली
पुञ्चलीति ॥” * ॥

अनुश्रयानां त्रिविधा ।

वर्तमानस्थानविषयनेन भाविस्थानाभावशङ्कया
स्नानधिक्षितसङ्केतस्थले भक्तगमनानुमानेन प्रत्येकं
उदाहरणानि ।

“सप्तपागतवति चेन्ने निपतति पञ्चे लवङ्गलति-
कायाः ।
सुडगः कपोलपाली शिव शिव तालीदलदुतिं
लभे ॥” * ॥

“निद्रालुकेकिमिथुनानि कपोतपोत-
याधूतनूतनमहोरुहपल्लवानि ।
तत्रापि तन्वि ! न वनानि कियन्ति सन्नि-
खिदस्य न प्रियतमस्य गृहं प्रयाहि ॥
कर्णकल्पितरसालमञ्जरी-
पिङ्गरीक्षतकपोलमण्डलः ।
नियतव्रजवनवारिधारया
राधया मधुरिपुर्निरीक्ष्यते ॥” * ॥

सुदिता यथा,—

“गोष्ठेषु तिष्ठति पतिर्विधरा ननन्दा
नेत्रद्वयस्य न च पाटवमस्ति यातुः ।
इत्थं निगद्य सुतनुः कुचकुम्भवीनि
रोमाचकचुकमुदक्षितमाततान ॥” * ॥
कन्यका यथा,—

परत्र

‘किञ्चित्कुञ्चितहारयष्टिसरलभूवह्निसाक्षिस्मितं
प्रान्तभ्रान्तविलोचनद्व्युत्तिभुजा पर्यस्तकण्ठोत्-
पलम् ।

अङ्गुल्या स्फुरदङ्गुलीयकरुचा कर्णस्य कण्ठयनं
कुञ्जाला नृपकन्यका मुक्तितनं सव्याजमालो-
कते ॥”

इति रतिमञ्जरी ॥

परचेन्नं, स्त्री, (परस्य चेन्नं पत्रादि ।) परपत्नी ।
(यथा, मनुः । ३ । १७५ ।

“तौ तु जातौ परचेन्ने प्राणिनौ प्रेत्य चेह च ।
दत्तानि हव्यकन्यानि नाशयेते प्रदायिनाम् ॥”)

परशरीरम् । परभूमिः । यथा,—

“वृषापेहि परचेन्नादायाति चेन्नरक्षकः ।”
इति चन्द्रालोकः ॥

(तथा च मनुः । ८ । ३४९ ।

“दिजोऽध्वगः स्त्रीणवृत्तिर्द्वाविचृ हे च मूलके ।
आददानः परचेन्नात्र दण्डं दातुमर्हति ॥”)

परगन्धिः, पुं, (परेण गन्धिर्यत्र ।) पञ्चावधिः
अङ्गुलिपञ्च । इति हारावली ॥

परच्छन्दः, त्रि, (परस्य छन्दो यत्र ।) परा-
धीनः । इति हेमचन्द्रः ॥

परच्छिन्नं, स्त्री, (परस्य छिन्नम् ।) परदोषः । यथा,
“नीचः सर्वपमानाणि परच्छिन्नाणि पश्यति ।

आत्मनो विस्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥

परजातः, त्रि, (परेण जातः । परपुत्रत्वात्प्रा-
प्तम् ।) परेधितः । औदासीन्येन परपुष्टः ।
परपोषितत्वात् । परस्मात्वात् । इत्यमरभरतौ ॥
अन्येनोत्पन्नश्च ॥ (‘नेकिष्ठे पुं । एष हि काकेन
पुष्टो भवतीति प्रसिद्धिः ॥)

परजितः, त्रि, (परेण जितः ।) परपुष्टः । शत्रुणा
पराजितः । इति कैचित् ॥

परज्जः, पुं, (परं जयतीति । जि जये + बाहुलकात्
जः ।) तैलयन्त्रम् । कुरिकाफलः । केनः । इति
मेदिनी ॥

परज्जनः, पुं, (परायाः पश्चिमस्या दिशो जनः
स्वामी । निपाननात् साधुः ।) वरुणः । इति
हेमचन्द्रः ॥

परज्जयः, पुं, (परां पश्चिमां दिशं जयति स्वामि-
त्वेन । जि + अच् । सर्वनाम्नः वृत्तौ पुंवङ्गावः
सुम् च ।) वरुणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शत्रु-
जयकर्त्ता । परान् जयतीति स्वप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

परतन्त्रः, त्रि, (परस्तन्त्रं प्रधानं यस्य ।) परा-
धीनः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ११५ ।

“परतन्त्रं कथं हेतुमात्मानमनुपश्यति ;
कर्मणां हि महाभाग ! सूक्ष्मं ह्येतदतीन्द्रियम् ॥”

परस्य तन्त्रं इति विग्रहे स्त्री । परकीय-
शास्त्रम् । परं येषं तन्त्रमिति विग्रहे । उन्-
कृष्टशास्त्रम् । उत्तमपरिच्छेदम् ॥)

परत्रभीरुः, त्रि, (परत्र परलोकान्तरघटना-
विषये भीरुः ।) धार्मिकः । परकालभय-
शीलः । यथा,—

परम्

परप्रतिपत्ता, [ऋ] } पुं, (प्रतिपत्ता: परः
परप्रपौत्रः } चत्तरः ।) दृढप्रपौत्रः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

परभागः, पुं, (परस्य श्रेष्ठस्य भागः ।) गुणोत्-
कर्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । ५।७० ॥

“आभाति लब्धपरभागतयाधरोष्ठे

लीलास्मितं सदृशनाचिरिव त्वदीयम् ॥”)

सुसम्पत् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रेषांश्च ॥

परभुक्ता, स्त्री, (परेण परपुरुषेण भुक्ता ।) अन्य-
पुरुषसन्भोगविधिः । यथा,—

“परभुक्ताश्च कान्ताश्च यो भुङ्क्ते च नराधमः ।

स पच्यते कालसूत्रे यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥

न सा देवे न सा पैत्रे पाकाहं यापयंतुता ।

तस्या आलिङ्गने भर्ता भट्टश्रीस्तेगसा हतः ॥

देवताः पितरस्तस्य हृद्यदाने च तर्पणम् ।

सुखिनो न भवन्त्येवमिवाह कमलोद्भवः ॥

तस्मादुद्यमेन भार्याश्च रक्षणं कुरुते सुधीः ।

अन्यथा पापिनीभर्ता निश्चितं नरकं व्रजेत् ॥

पदे पदे सावधानः कान्तं रक्षति पण्डितः ।

न प्रतीतिस्थली योषा दोषाणाञ्च करण्डिका ॥

कलत्रं पाकपात्रञ्च सदा रक्षितुमर्हति ।

परस्वर्गादसुहृदाश्च सुहृदां स्वस्वर्गं सदा ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीसुख्यवर्गखण्डे १० अध्यायः ॥४॥

अन्येन भक्षिते चि ॥

रभृत्, पुं, (परात् कोकिलान् विभर्त्तति । डु-

भृत्तलि भृतिपुष्टौ + क्रिप् । प्रेषां भृदिति

केचित् ।) काकः । इत्यमरः । २।५।२० ॥

(परजनयोषके, चि । यथा, भागवते । २।२।५।

“चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां

नैवाङ्घ्रिपाः परभृतः सरितोऽप्युत्थन् ॥”)

परभृतः, पुं, (परेण काकेन भृतः पुष्टः ।) कोकिलः ।

इत्यमरः । २।५।१६ ॥ (यथा, ऋच्छकटीये ।

“परभृत इव नोङ्गे रक्षितो वायसीभिः ॥”

स्त्रियां टाप् । यथा, रघौ । ६।४७ ।

“परभृताभिरितीव विवेदिते

सरमते रमते स्र वधूजनः ॥”

तथाच कुमारे । ६।२ ।

“चूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परभृतोऽनुखी ॥”

अत्र मञ्जिनाथः । “परभृतया कोकिलया

उत्सुखी सुखरा । परभृतेति क्रियाशब्दविव-

क्षायां ‘जतिरस्ती’ इति डीप् प्रत्ययो न भवति ।

अथवा भृङ्गरणं सम्पदादित्वात् क्रिप् । परैः

भृत्यस्यास्तया परभृता इति आसेन व्याख्यातम् ।

पदमञ्जरीकारस्तु परैः भ्रियते इति कर्मणि

क्रिप्साह ॥”) परपोषिते चि ॥

परम्, य, (पू पूर्तो + अम् ।) नियोगः । क्षेपः । इति

मेदिनी ॥ पञ्चात् ॥ (किन्त्वर्थः । यथा, पञ्चतन्त्रे ।

“तेषां सर्वे प्राण्यपारगाः परं दुष्टिरचिन्ताः ॥”

अधिकम् । यथा, रघुः । १।१७ ।

“रेखामात्रमपि क्षुणादामनोर्वर्त्मनः परम् ॥”

अनन्तरम् । यथा, तन्त्रे । १।६६ ।

“नूनं मत्तः परं वंश्याः पितृविक्षेददर्शिनः ॥”)

परम्

परम्, य, अनुज्ञा । इति मेदिनी ॥ ह्यँ इति
भाषा । तथा च । ओमेवं परमं मते । इत्य-
मरः । ३।४।१२ ॥ त्रीणि मते अनुसृतौ ।
ओं कुरु ओमित्युक्तवतः । एवं वापं एवं यदाह
भगवान् । परमन्ते व्यावर्त्तं समेदं परमम् । त्रयं
प्रकारेऽपि । इति भरतः ॥

परम्, चि, (परं उत्तुष्टं मातीति । “आतो-

रुपसर्गे कः ।” ३।२।४ । इति कः ।) परः ।

उत्तुष्टः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ६।३१६ ।

“सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं देवतं हि तत् ॥”)

प्रधानम् । (यथा, मनुः । ६।६६ ।

“एवं सन्यस्य कर्माणि स्वकायपरमोऽसृष्टः ॥”)

आद्यः । ओङ्कारः । इति विश्वः ॥ (यथा,

कुमारे । ६।३५ ।

“ततः परममित्युक्ता प्रतस्थे सुनिमज्जलम् ॥”)

अग्नेश्वरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (महादेवः ।

यथा, महाभारते । १३।१७।५१ ।

मन्त्रवित् परमोमन्त्रः सर्वभावकरो हरः ॥”)

परमगतिः, स्त्री, (परमा गतिः ।) सुक्तिः । मोक्ष-

हेतौ चि । यथा । गुणातीतोऽप्योऽश्विगुणसच्चि-

वच्छाचरसयस्त्रिभुवनैः सृष्टिस्थितिविलयकर्माणि

कुरुते । क्षपापारावारः परमगतिरेव त्रिजगतां

नमस्तस्मै कस्मैचिदमितमहिम्ने पुरभिदे ॥ इति

मङ्गलवादः । तस्या लक्षणं यथा,—

“यां विप्राः सर्वतः शान्ता विशुद्धा ज्ञाननिष्चयाः ।

गतिं गच्छन्ति सन्तुष्टास्माहुः परमां गतिम् ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥

परमगवः, पुं, स्त्री, परमश्वासौ गौश्चेति श्रेष्ठगौः ।

परमपदः, पुं, स्त्री, (पद्यते ज्ञानिभिः प्राप्यते इति

पदम् । ततः कर्मधारयः ।) श्रेष्ठस्थानम् । पर-

देवताचरणः । यथा । स्वपुत्रैराकीर्णं कुसुम-

धनुषौ मन्दिरमहो पुरो ध्यायन् ध्यायन् यदि

जपति भक्तस्तव मनुम् । स गन्धर्वश्रेणीपति-

रपि कवित्वान्तरनदीनदीनः पथ्यन्ते परमपद-

लीनः प्रभवति ॥ इति कर्पूराखस्तोत्रम् ॥

परमब्रह्म, [न्] स्त्री, (परमं ब्रह्म ।) परमेश्वरः ।

नारायणः । यथा ।

सत्यतपा उवाच ।

“यदेतत् परमं ब्रह्म त्वया प्रोक्तं महासुने ।।

तस्य रूपं न जानन्ति योगिनोऽपि महात्मनः ॥

अनामगोचरहितममूर्तं स्मृत्तिवर्जितम् ।

कथं तज्ज्ञायते ब्रह्म संज्ञानामविवर्जितम् ॥

तत्तस्य संज्ञां कथय येन जानाम्यहं गुरो ! ॥”

दुर्वासा उवाच ।

“यदेतत् परमं ब्रह्म वेदवादेशु पठ्यते ।

स देवः पुण्डरीकाक्षः स्वयं नारायणः परः ॥

स यज्ञैर्विविधैरिष्टैर्दानैर्दत्तैश्च सत्तमः ।।

प्राप्यते परमो देवः स्वयं नारायणो हरिः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

परमर्षिः, पुं, (परमश्चासौ ऋषिश्चेति ।) अस्य

बुत्पत्तिर्यथा,—

“ऋषिर्हिंसागतौ घातुर्विद्यासत्यतपःश्रुतिः ।

परम्

एष सन्निकथो यस्मात् ब्रह्मण्यश्च ततस्त्वृषिः ॥

विदित्समकालान् बुद्ध्या वृत्तिर्धृतिश्चिख्यम् ।

ऋषते परमं यस्मात् परमर्षिस्ततः स्मृतः ॥

गत्वर्षाद्विषतेर्धातोर्गामानि वृत्तिकारणम् ।

यस्मादेव स्वयं भूतस्तस्माच्च ऋषिता मता ॥”

इति मातृस्ये १२० अध्यायः ॥

भेलादिभ्यविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(वेदव्यासो हि परमर्षिः । यथा, महाभारते ।

१।१।१७ ।

“द्वैपायनेन यत् प्रोक्तं पुराणं परमर्षिणा ॥”)

परमखधर्मा, [न्] चि, परमखो धर्मो यस्य ।

इति कर्मधारयपूर्वपदबहुव्रीहौ सिद्धान्त-

कौसदी ॥

परमहंसः, पुं, (परमः श्रेष्ठः हंसः सोऽहं आत्मा

यस्य ।) सन्न्यासिविशेषः । अस्य लक्षणं यथा ।

जातरूपवेरो निर्द्वन्द्वो निराग्रहस्तत्त्वब्रह्ममार्गो

सम्यक् सम्पन्नः सुदृमानसः प्राणसंधारणार्थं

ययोक्तकावे भैक्षमाचरन् लाभालाभौ समौ

सत्त्वागारदेवदृष्टदृष्टकूटवल्लीकटचक्षल-

कुलालशालाभिहोत्रनदीपुलिनगिरिकुहरकन्दर-

कोटरनिकरस्थखिलेश्वनिजेतवासी निग्रयन्नो

निर्ममः सुकथानपरायणः अध्यात्मनिष्ठः शुभा-

शुभकर्मनिर्मुलनाय सन्न्यासेन देहत्यागं करोति

यः स एव परमहंसो नामेति जीवन्मुक्तिविवेकः ॥

(अयं हि चतुर्विधावधूतेशु श्रेष्ठः । यदुक्तं

महानिर्वाणतन्त्रे ।

“चतुर्णामवधूताणां तुरीयो हंस उच्यते ।

त्रयोऽन्ये भोगयोगाद्या सुक्ताः सर्वे श्रिवोपमाः ॥”

परमहंसेन हि यज्ञोपवीतादिचिह्नानि परि-

त्यज्य कौपीनादिकं धारणीयम् । यदुक्तं कृत-

संहितायां ज्ञानयोगे ।

“परमहंसस्त्रिदशश्च रज्जुं गोबालमिश्रितम् ।

शिक्यं जलपवित्रञ्च पवित्रञ्च कमण्डलुम् ॥

पक्षिणीमजिनं कर्चो न्यत् खनिनीं क्षपायिकाम्

शिखां यज्ञोपवीतञ्च नित्यकर्म परित्यजेत् ॥

कौपीनं छादनं वस्त्रं कन्यां शीतनिवारिकाम् ।

योगपट्टं बहिर्वस्त्रं पादुकां कृत्रिमङ्गुतम् ॥

अक्षमालाञ्च गङ्गीयात् वैष्णवं दण्डमग्नम् ।

अभिरित्यादिभिर्मन्त्रैः कृत्यादुद्भूतं सुदा ॥

आमिति च त्रिभिः प्रोक्तं परमहंसस्त्रिपुण्ड्रकम् ॥”

अविदुषा परमहंसेन एकदण्डेन भायम् ।

विदुषा तु दण्डादिकं किमपि न धारणीयम् ॥

यदुक्तं निर्णयसिन्धौ । “परमहंसस्यैकदण्ड एव

सोऽप्यविदुषः । विदुषान्तु सोऽपि नास्ति ।

न दण्डं न शिखां नाच्छादनं धरति परमहंसः ॥”

परमहंसास्तु केवलं प्रणवजपतत्परा एव

भवन्ति । यदुक्तं कृतसंहितायाम् ।

“प्रणवाद्याख्योवेदाः प्रणवे पथ्यवस्थिताः ।

तस्मात् प्रणवमेवैकं परमहंसः सदा जपेत् ॥

विविक्तदेशमाश्रित्य सुखासीनः समाहितः ।

यथाशक्ति समाधिस्यो भवेत् सन्न्यासिनां वरः ॥”

परमहंसास्तु “तत्तमसि” इत्यादि महावाक्याव

लम्बनेन आत्मज्ञानानुशीलिनो भवन्ति “सोऽहं” शिवोऽहं” इत्यादि वदन्तस्तत्तज्ज्ञानावलम्बनस्य परिचयं प्रयच्छन्ति च । एषामध्यक्षो हि स्वामीत्याख्यया प्रसिद्धः । एते हि तीर्थभ्रमर-निपुणास्तीर्थस्थानस्थाश्च । मतस्य परमहंसस्य शरीरं भूमौ निखातवम् । यदुक्तं वायु-संहितायाम् ।

“हृते न दहनं कार्यं परमहंसस्य सर्वदा ।
कर्तव्यं खननं तस्य नाशौचं नोदकक्रिया ॥”
परमहंसस्तु दक्षिणपरमहंसावधूतपरमहंसमेदेन द्विविधः । ये तु दक्षं परित्यज्य पारमहंस्य-व्रतावलम्बनं कुर्वन्ति ते दक्षिणपरमहंसाः । ये चावधूतवृत्तानुष्ठानेन परमहंसास्ते श्वा-वधूतपरमहंसाः । परं सर्वे एव ग्रन्थोपासकाः इति ॥ २ ॥

युक्तयजुर्वेदगत उपनिषद्विशेषः । इति सक्ति कोपनिषत् ॥

परमायुः, पुं, (परमः सर्वचरमकोऽयुः ।)
पृथिव्यादिभूतचतुष्टयानां द्वायुक्तानामवयवः ।
स च नित्यः निरवयवः ततः किमपि रूपां नास्ति ।
यथा,—

“नित्यानित्या च सा देधा नित्या स्यादणुलक्षणा ।
अनित्या तु तदन्त्या स्यात् सैवावयवयोगिनी ॥”
पारिमाण्यव्ययनामकतत्परिमाण्यन्तु न कस्यापि कारणम् । यथा,—

“पारिमाण्यव्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥”
जलादिपरमाणुरूपस्य नित्यत्वम् । पार्थिवपर-
माणुरूपस्यानित्यत्वम् । पार्थिवपरमाणुरूप-
स्यानित्यत्वम् । यथा, भाषापरिच्छेदे ॥

“जलादिपरमाणौ तन्निव्यमन्यत् सहेतुकम् ॥”
तेरेव परमाणुभिराद्युपादानैर्दोषकचसरेखादि-
क्रमेण स्थूलचित्तजलतजोमरुतः स्रजति परमे-
श्वरः । यथा आयोजनं परमाणुकर्म तथा च सर्गादिकालीनं द्वायुक्तकारणकपरमाणुकर्म यत्तज्जन्तं गत्यवदात्मसंयोगजन्यं वा कर्मत्वात् अस्मदादिशरीरकर्मवत् इति कुसुमाञ्जलिः ॥

प्रलयेऽतिस्थूलस्थूलनाशानन्तरं परमाणुक्रिया-
विभागपूर्वसंयोगनाशादिक्रमेण द्वायुक्तनाशा-
तिष्ठन्ति परमाणव एवेति । यथा,—
“दोषयमानास्तिष्ठन्ति प्रलये परमाणवः ।”
इति प्राचीनकारिका ॥

तस्य महत्त्वाभावादतीन्द्रियत्वम् । यथा । महत्त्वं षड्विधं चेतुरिति भाषापरिच्छेदः ॥ २ ॥
कालविशेषः । यथा, श्रीभागवते ३।१।१४-५॥

“स कालः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुताम् ।
सतो विशेषमग्नं यस्तु कालः स परमो महान् ॥
अगुर्दौ परमाणुं स्यात्तसरेणुस्त्रयः स्मृतः ।
जालार्करश्मवगतः खमेवानुपतन्नगात् ॥”

अस्यार्थः । एतदेव प्रपञ्चयति स इत्यादिना ।
सतः प्रपञ्चस्य परमाणुतां परमाण्ववस्थां यो भुङ्क्ते स कालः परमाणुः तस्यैवाविशेषं चाकल्यं यो भुङ्क्ते स परममहान् । अयमर्थः

ग्रहचताराचक्रस्य इत्यादिना यत् सूर्यपर्यटनं वक्ष्यति तत्र सूर्यो यावता परमाणुदेशमति-
क्रामति तावान् कालः परमाणुः । यावता च द्वादशराश्यात्मकं सर्वं भुवनकोषमतिक्रामति स परममहान् संवत्सरात्मकः तस्यैवावृत्त्या युगमन्वन्तरादिक्रमेण दिपराहान्तत्वमिति । तथा च पञ्चमे सूर्यगतेव कालादिविभागं वक्ष्यति । ५।
इदानीं द्वायुक्तानां लक्षणपूर्वकं मध्यमकालावस्थां कथयति द्वौ परमाणु अयुः स्यात् त्रयोऽणव-
स्त्रसरेणुः स तु प्रत्यक्ष इत्याह कालार्कैति गवाक्षप्रविष्टैर्करिष्ववगतः कोऽसौ योऽति-
लघुत्वेन खमेवानुपतत् अगात् गतः । न गामिति पाठे खमेवानुपतन्नवगतः न तु गां पृथ्वीम् । इति श्रीधरस्वामी ॥

परमाण्वङ्गकाः, पुं, (परमाणुरङ्गं यस्य । कप् ।)
विष्णुः । इति शब्दमाला ॥

परमात्मा, [न्] पुं, (परमः केवलः आत्मा ।)
परं ब्रह्म । तत्पर्यायः । अप्योच्योतिः २
चिदात्मा ३ । यथा,—

“परमात्मा परं ब्रह्म निर्गुणः प्रकृतेः परः ।
कारणं कारणानाञ्च श्रीकृष्णो भगवान् स्वयम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः ॥

(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १५।
“पूतात्मा परमात्मा च सुक्तानां परमा गतिः ॥”
महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । १३७ ।

“ग्रीवात्मा परमात्मा च प्रयतात्मा प्रधानवृक् ॥”
परमादेतः, पुं, (परमः अदेतः हेतवर्जितः ।)
विष्णुः । यथा,—

“नमस्ते ज्ञानसद्भाव नमस्ते ज्ञानदायक ।
नमस्ते परमादेत नमस्ते पुरुषोत्तम ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥

परमान्नं, क्ली, देवपित्रब्रह्मात् परमसुखलभम् ।
परमाणुसुखलभानां देवादीनामन्नमिति वा ।
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । पायसः २ । इव-
मरः । २ । ७ । २४ ॥ चौरिका ३ । तस्य
पाकप्रकारो यथा,—

“शुद्धेऽर्धेपक्वे दुग्धे तु घृताक्तांस्तदुलान् क्षिपेत् ।
ते विद्वाः चौरिका खाता सा सिताय्युतो-
त्तमा ॥”

अस्य गुणाः ।

“चौरिका दुर्जरा बला धातुपुष्टिप्रदा गुरुः ।
विष्टभिर्नो हरेत् पित्तरक्तपित्ताग्निमारुतान् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

परमायुः, [स्] क्ली, (परमं आयुः ।) जीवित-
कालः । यथा,—

“शतं वर्षाणि विंशत्या निशाभिः पञ्चभिः सह ।
परमायुरिदं प्रोक्तं नराणां करिणामिह ॥
अब्दा द्वात्रिंशदध्वानां युनां द्वादशवत्सराः ।
पञ्चविंशतिवर्षाणि खरस्य करभस्य च ॥
चतुर्विंशतिरब्दानां ऋषस्य महिषस्य च ।
ऋग्यजुःकरवत्सादियशूनां षड्दशान्विताः ॥”
इति शब्दमाला ॥ २ ॥

अथायुरानयनम् ।

“अज्ञानादायुः सर्वं विफलं कीर्तितव्यं यत् ।
तस्मादानयनं तस्य स्फुटार्थमभिधीयते ॥
नीचान्तरस्य खेटस्य भागस्तुङ्गगुणो भवेत् ।
चेष्टा केन्द्रस्तु चेत् षड्भादधिकं चक्रशोधितम् ॥
नान्यथा तस्य भागादि चेष्टा गुणक उच्यते ।
गुणचेत् षड्विंशती न्यूनं तदा द्वाप्राप्तं सखा-
नलः ३० ॥

एवं तुङ्गगुणचेष्टा गुणो यत् स्यात् तयोर्वधात् ।
मूलं कलादिकं तत् स्याद्गुणकस्फुट उच्यते ॥
अथात्रयगुणं वक्ष्ये चेन्नादिसप्तवर्गजम् ।
वर्गं चेन्नादिके खल्ले आद्यस्थिंशतु ३० कलागुणः ॥
अधिमित्रयुद्धे तत्सम् २५ मित्रे विचित्रशान्तयः ।
२१ । ४० ।

समे पञ्चदश आह्वाः श्रौतं खत्रंशकोरगाः २२०
पञ्चावरौ ५ तदैक्यं यत् चेन्नोत्थगुणयुक् पुनः ।
खर्चे वर्गोत्तमे खांशे खत्रंशे स्यादयं गुणः ॥
अधीरर्धे युगांशोनखत्रंशो नो मित्रवैभ्रमनि ।
समे द्वाप्राप्तो रिपौ त्राप्राप्तो युगांशवतिश्रुते ॥
एवं स्यादाश्रयगुणो विशेषो यः स उच्यते ।
खत्रंशकः खांशको वा वर्गोत्तमगतोऽपि वा ॥
यदि स्यादधिमित्रर्धे तदा तत्राश्रये गुणे ।
गजनेत्रे ससुरादौ २५।३४ कलादं मित्रयेद्दुधः ।
एवं मित्रयुद्धे तद्वद्दुपक्षिंशद्विमित्रयेत् १६।३० ।
शत्रुचेत्तु तु षड्लिप्तां दुनेत्रविकलां त्यजेत् ॥ ६।२१
अधिश्नयुद्धे वाणस्त्राञ्चौ ५ । ४३ लिप्तादिकं
त्यजेत् ।

आश्रयस्य गुणस्यास्य दधः स्फुटगुणस्य यः ॥
तन्मूलं कर्मयोग्यः स्याद्गुण आयुर्बिधौ स्मृतः ।
खेटानाञ्च तनोर्भागाः खाञ्चि ४० शिष्टाः कली-
कताः ॥

पुनः सूच्यते ६० भ्यस्ताः क्रमात् स्यादायुवः
पलम् ।

जन्मलम् अहेणोर्न न्यूनं चक्रार्द्धतो यदि ॥
तत्कला स्यात्तदाहारी नायं षड्भाधिके विधिः ।
खखध्या १००० खखाङ्गेन ६०० गुणितं पल-
मायुषः ॥

क्रमतः पापसौग्यानां हारामं शोधनं भवेत् ।
खखध्यातूनहारचहारी हारदलं क्रमात् ॥
आयुः पलं सूच्याभं ध्यात्वा शोधनं तथा ।
आयुःपलं शोधनोपमेवं चक्रार्द्धशोधनम् ॥
चक्रार्द्धशोधने लेकराशौ द्वादिग्रहे सति ।
एकस्याधिकवीर्यस्य हानिं सखः प्रभासते ॥
आयुःपलं हतं स्त्रीयैर्गुणैर्योग्यैः कलादिभिः ।
षष्ट्यापम् ६० तत् पुनः सूच्यते सहाप्राः १२०००
समादयः ।

तनोरायुः पलं सूच्यः सहस्राप्राः समादयः ।
चैत्र्यं बलवद्दोष्या राशितुल्याः समासथा ॥
द्वादशाहृतभागादौर्दिनादौचापि संयुताः ।
एवं सूच्यादिलम्बानामंशायुः प्रस्फुटं भवेत् ।
सूचान्तरितखेटस्य कला आयुःपलं भवेत् ।
तच्चेत् षड्भः कलान्यूनं तदा तां द्विगुणाद्युतम् ॥

तान्त्रयमो चित्रपथीं कान्तारी रक्तयष्टिका ।”
इति रक्तमाला ॥)
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । उष्ण-
त्वम् । गुरुत्वम् । द्रव्यमेघस्वरशेषविधनेनामय-
नाशित्वम् । सा चतुर्विधा । चोसः १ योजनीर
कौन्ता ३ सिंहली च ४ । इति राक्षसविषयः ॥
कुष्ठस्वरभद्रशोषनाशित्वम् । वर्णान्निकारित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
“मञ्जिष्ठा मधुरा तिक्ता कषाया स्वर्णवर्णकृत् ।
गुरुणा विषशोषणी शोषयोग्यविकर्णकृत् ।
रक्तातिचारकुष्ठासाविसर्पत्रणमेहनुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मञ्जी, स्त्री, (मञ्जयति दीप्यते इति । मञ्जि +
इत् । छदिकारादिति ङीष् ।) मञ्जरी । इति
हेमचन्द्रः त्रिकाण्डशेषः ॥
मञ्जीरः, पुं, स्त्री, (मञ्जति मधुरं शब्दायते ।
इति मन्ज् धनौ सौत्रधातुः + बाहुलकात्
इरन् ।) नूपुरः । इत्यमरः । २ । १०६ ॥
मञ्जीरोऽस्त्री च नूपुरः । इति रभसः ॥ (यथा,
गीतगोविन्दे । ५ । ११ ।

“सुखरमधीरं त्वज मञ्जीरं
रिपुमिव कैलस्य लोलम् ॥”)

मञ्जीरः, पुं, (मञ्ज + इरन् ।) मन्थानदण्डरज्जु
वन्धनार्थस्तम्भः । तत्पण्यायः । विष्कम्भः २
कुटरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
मञ्जु, वि, (मञ्जतीति । मञ्ज धनौ सौत्रधातुः ।
“नृगयादयश्च ।” उणा० । १ । ३८ । इति
ङः ।) मनोज्ञम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५२ ॥
(यथा, पद्मादूते । १ ।

“त्वत्ता मेघं भट्टितं यत्तुगामञ्जुक्ष्णं जगाम ॥”)

मञ्जुक्षेत्री, [नृ] पुं, (मञ्जवो मनोहराः केशाः
नन्दस्य । इति ।) श्रीक्षेत्रः । इति हलायुधः ॥
सुन्दरकेशविशिष्टे वि ॥

मञ्जुगमना, स्त्री, (मञ्जु मनोहरं गमनं यस्याः ।
पियां टाप् ।) दंभी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुन्दरगामिनि वि ॥

मञ्जुघोषः, पुं, (मञ्जुमेनोघरो घोषः शब्दोऽस्य ।)
पूर्वजनिभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उमास्य
देवताविघोषः । अस्य मन्त्रादि यथा,—
“नायौघतिमिरध्वंसी संसारायंवतारकः ।
श्रीमञ्जुघोषो जयतां वाघकानां सुखावधः ॥”
तन्नागमोत्तरे ।

“मातृकादि षष्ठ्याय षड्विंशं षष्ठरेत् ।
वामांश्च कूर्मचञ्चलं ततो भेषश्चमुहरेत् ॥
सोनेश्वरं ततः क्षुब्धं वामनेत्रेणुदं युतम् ।
यद्वचरो मनुः प्रोक्ता मञ्जुघोषस्य शम्भुना ॥
इत्यनु शोपनी प्रोक्ता नृगमन्त्रस्तु कथ्यते ।
अङ्गुष्ठं शक्तिवीजं रमावीजं ततः प्रिये ! ४
शोषप्रयातको मन्त्रो प्राणौषधान्तावाधनः ।
शक्तिवीजं रमावीजं कामवीजं तथा प्रिये ! ४
विद्या श्रुतिधरो प्रोक्ता एषा वर्णयामिका ।
एकारो षड्भिस्त्रयो रातनेत्रेभ्योभूतिः ।

प्रोक्ता सार्वज्ञविद्येयं एकवर्णान्निका प्रिये ! ॥
विहः साध्यः सुविहो वा साधकस्य रिपुस्य वा ।
तदा मन्त्रो भवेद्भक्त्या शुभरो बुद्धिरो भवेत् ॥
मध्याह्ने सलिले चैव भोजने भाजने तथा ।
गोमये तु वहिर्द्वेष्टे मैत्र्युने रमणीकुचे ॥
गोह्ने च निशि गोमुखे धनं उमरसन्निभम् ।
विलिख्य मन्त्रवर्णांश्च त्रिश ऊर्ध्वं अधस्तथा ।
लिखेच्चन्दनलेखन्या प्रयत्नात् साधकोत्तमः ।
उच्चाटने लिखेद्यत्नं गोचर्मणि विशेषतः ।
सलिले विजयी नित्यं भजने च महेश्वरः ॥
गोमये वावदूकः स्यान्नोष्ठं सञ्चरतां व्रजेत् ।
कुचे श्रुतिधरो नित्यं गोमुखे च महाकविः ॥
गोचर्मं वदरीमूलं चन्दनं पांशुमेव च ।
एकौहत्यायथा जप्ता तिलकं धारयेत् सदा ॥
नमस्कृत्य वरं श्रेष्ठं प्रार्थयेद्भक्तितत्परः ।
वरं प्राप्य च तस्माद्देविहरेषु यथासुखम् ॥
नान्यदेवार्चनं स्नानं प्रणवोच्चारणं न तु ।
वस्त्राञ्जलेन दन्तानां शोधनं लवणेन वा ॥
रात्रिवासो न सुषेत न शुचिः स्यात् कदा-
चन ।

एवं कृत्वा प्रयत्नेन ज्ञात्वा गुरुमुखात् सुधीः ॥
मासेनैव कवोन्द्रः स्यात् हिमासेनैव ईश्वरः ।
त्रिभिर्मासेभ्यैवैवमर्थः सञ्चशास्त्रविशारदः ॥
पुत्रार्थो लभते पुत्रं धनार्थो विपुलं धनम् ।
आयुरारोग्यकामस्तु सञ्चान् कामानवाप्नुयात् ॥
ततः कराङ्गन्यासौ ।
चां शां अङ्गुष्ठभ्यां नमः । इत्यादि एवं हृद-
यादिषु । तथा च तन्त्रे ।
“सर्वकर्तृको वक्त्रेण च द्वौ वर्यौ कथितौ प्रिये ! ।
यद्दीर्घभाग्यम्यामेताभ्यां षडङ्गानि समाचरेत् ॥
समर्तः चकारः वक्त्रेणः प्रकारः ॥ ॥ ध्यानम् ।

“शश्वरमिव शुभ्रं खड्गपुष्पाङ्गपाणिं
सुरचिरमतिशान्तं पञ्चचूडं कुमारम् ।
एयुतरवरसुखं पद्मपत्रायताचं
कुमतिदहनदहं मञ्जुघोषं नमामि ॥
पीठपूजां ततः कुर्यादाधाराद्यादिशक्तितः ।
भूतप्रेतादिभिः कुर्यात् पीठासनमननारम् ॥
ज्ञानदाने नमः पादं बुद्धिकर्त्रे तथाचमम् ।
चापनाशाय गन्धः स्यादर्घ्यं स्याद् यक्षपाय वै ॥
सञ्चसिद्धिप्रदायति पुष्पं दद्याद्विचक्षणः ।
कुन्दपुष्पं समादाय मेरुवान् पूजयेत्ततः ॥
अस्तिज्ञो यश्चक्षुः क्रोध उन्मत्तचञ्चकः ।
कपाभी भीषणश्चैव चन्दारश्चायमः स्तुतः ॥
ततो धृपादिकं दत्त्वा प्रच्छन्नानि विसर्जयेत् ।
तैः पुष्पैः पूजयेदसौ यथिरींश्च विशेषतः ॥
सुरारिसुन्दरी चैव मनोहारिण्यनन्तरम् ।
रुनकावती तथा कामेश्वरी च रतिकर्म्यम् ॥
पद्मिनी च गङ्गा चैव अदुरागिण्यनन्तरम् ।
पूज्या एतान् योगिनींश्च लेखावीजपूर्विकाः ॥
एवं संपूज्य देवेशं लक्ष्मणं च भगवन् ॥
हृताक्षद्वन्द्वपुष्पैश्च एकादशशतानि च ॥
बुद्ध्यादेर्धिते वही कान्तारे पितृवैश्वरि ।

एवं सिद्धमनुर्मन्त्री महायोगीश्वरो भवेत् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

प्रकारान्तरं कुक्कुटादितन्त्रे द्रष्टव्यम् ॥

मञ्जुपाठकः, पुं, (मञ्जु मनोहरं पठतीति पठ +
शुल् ।) शुकपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुन्दरपाठकर्तारं वि ॥

मञ्जुपाठः, पुं, (मञ्जवः प्राणाः यस्य । सर्वस्यापक-
तया महाप्राणत्वादस्य तथात्वम् ।) व्रणा । इति
जटाधरः ॥

मञ्जुभद्रः, पुं, (मञ्जु मनोहरं भद्रं मञ्जलं यस्य ।)
जिनविशेषः । तत्पण्यायः । मञ्जुश्रीः २ ज्ञान-
दर्पणः ३ मञ्जुघोषः ४ कुमारः ५ अष्टारचक्र-
वान् ६ स्थिरचक्रः ७ वज्रधरः ८ प्रज्ञा-
कायः ९ वादिराट् १० नीलोत्पली ११ महा-
राजः १२ नीलः १३ शार्ङ्गलवाघनः १४
धियाम्पतिः १५ पूर्वजनिगः १६ खड्गो १७
दण्डी १८ विभूषणः १९ बालव्रतः २० पञ्च-
चीरः २१ सिंहकलिः २२ शिखाधरः २३
वागीश्वरः २४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्जुलं, स्त्री, (मञ्जु मञ्जुत्वमस्यत्येति । “विधा-
दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति मञ्जुशब्दात्
लच् ।) जलाचलम् । निक्षुब्धम् । इति मेदिनी ।
ले, १ । ०२ । ॥ श्वलः । इति विश्वः ॥

मञ्जुलः, पुं, (मञ्जु मञ्जुत्वमस्यास्तीति । मञ्जु +
विधादित्वात् लच् ।) जलरङ्गपक्षी । इति
मेदिनी । १ । २२ ॥ सुन्दरे वि । इत्यमरः । ३ ।
१ । ५२ ॥ (यथा, कालिकापुराणे ४८ अध्याये ।
“मञ्जुलं यौवगोह्नेदं प्राप श्रीरिव माधवे ।”

नदीभेदे स्त्री । यथा, महाभारते । ६ । ६ । ३४ ।

“चित्रोपलां चित्ररथां मञ्जुलां वाहिनीं तथा ॥”)

मञ्जुश्रीः, पुं, (मञ्जुर्मनोहरा श्रीः श्रीमा यस्य ।)
मञ्जुघोषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्जुषा, स्त्री, (मञ्जुषा । एयोदरादित्वात् ङङः ।)
मङ्गषा । पेटरा इति भाषा । यथा,—
“मञ्जुषापि च मङ्गषा पेटा च पेटिकेत्यपि ।”

इति शब्दरत्नावली ॥

मङ्गषा, स्त्री, (मञ्जति द्रव्यमस्ति । “मसृतेर्नुम्
च ।” उणा० । १४ । ७७ । इति मसृच् + लङ् ।)
नुम् च च चाचोऽन्यात् परः । ततो जङ्गल-
चुत्वे मध्यमस्य लोपात् बाधुः ।) पिटकः । इत्य-
मरः । १० । १० । ३० ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ३६ ।
“मञ्जुषायां ततं कुन्ती सुचन्ती वायव्यमनवीत ॥”)
पाषाणः । इत्युणादिकोशः ॥ मञ्जिष्ठा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (मञ्जिष्ठार्थे पण्या यथा,—
“मञ्जिष्ठा विकसा विह्वी समद्रा कालमेविका ।
मण्डकपथीं भण्डीरो भण्डी योजनवत्तपि ४
रसायन्यदद्या काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भण्डीतकी च भण्डीरी मञ्जुषा वस्त्ररङ्गिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
मट, सट् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर-
यक०-सट् ।) सौत्रधातुरयम् । अस्य प्रयोगः ।
मटः । इति दुर्गादासः ॥

सठः

मटची, स्त्री, (मटनं मटः । मट् अवसादे + भावे
अप् मटः) चायते प्रचीयते अभिरिति । मट +
चि + वाचनकान् टिः । मटचिः । ततः कदि-
कारादिति पठे डीप् ।) यन्नेषामवसादकत्वा
दस्यास्तथात्वम् ।) रत्नवर्णचतुष्टयविशेषः ।
प्राभाकरचतुष्टयः । यथा, गोविन्दभाष्यत-
त्त्वान्दोषे । १ । १० । १२ ॥ (“मटची एतेषु
चतुष्टयादिव्यास्ये जाययोग्येति चान्नायच
भूयमासे प्रधानक उवाच ॥ इति ॥)

मटस्कटिः, पुं, (मटं अवसादं स्कटति निरा-
करोति । स्कट् + इः ।) इषारम्भः । इति जटा
धरः ।

मटर्क, स्त्री, (मटति वनत्यनेति । मट + अप् ।
टुणोदरादिभ्यान् टागमे नाधुः । मट् । मट्स्व
कं शिरः ।) मटस्व शिरोभागः । इति केचित् ।
मट्का इति भाषा ॥

मठ, वाचमर्हयोः । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-वासे वज्र०-मर्हने सक्०-सेट् ।) मठति ।
वाचो निवासः । मर्हः कैश्चिन्न मन्यते । इति
दुर्गादासः ॥

मठ, इ ड आध्याने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
व्यात०-सक्०-सेट् ।) २ मठ्यते । आध्यानं
सु म जौतुने इत्यन आध्यातम् । इति
दुर्गादासः ॥

मठः, पुं, छात्रादिनिजयः । इत्यमरः । २ । २ । ७ ॥ मठन्ति
वसन्ति छात्रादयोऽत्र मठः । मठ वाचमर्हयोः
पप् । कृत्रशीला विद्याधिगच्छात्राः । कृत्रेण
गुरुसेवा लभ्यते गुरुदोषपक्षद्वान् कृत्रं तच्छी-
रत्वात् छात्रः विज्ञातश्चेति णः । आदिना
परिज्ञातकथयकादीनां मठः । छात्रादीनां
निजयो मठं छात्रादिनिजयः । अर्पकथनमेतत् ।
नामाप्येतदिति केचित् । छात्रशाला प्रतिश्रय-
णान्नैव । इति भरतः । गन्तीरथः । इति धारा-
पती ॥ ७ ॥ नच मठादिप्रतिष्ठापयोगः ।

यदि तद्दिने प्रतिमादिप्रतिष्ठा क्रियते तदा तन्नेण
हृदिआद्यादिकं विधाय देवप्रतिष्ठातत्त्वोक्त-
विधिना देवप्रतिष्ठा विधाय मठप्रतिष्ठा कर्त्तव्या ।
यदि मठप्रतिष्ठामात्रं तदा प्रातः सतनित्यङ्गयः
प्रचालितपाणिपाद आपान्तः प्राङ्मुख उदङ्-
मुखो वा शुश्रूक्षस्तर्पणं उपविश्य त्रासस्तर्पणं
गन्धादिना परिनीय अग्निं विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठा-
कर्मणि ॐ पुण्याहं भवन्तोऽधिगुर्वन् इति त्रिः
आचयेत् । ॐ एण्याहमिति त्रिलोक्ये त्रिलोक्यं
विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठाकर्मणि ॐ सखि भवन्तोऽधि-
गुर्वन् इति त्रिः आचयेत् । ॐ सखीति त्रिलो-
क्ये त्रिलोक्यं विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठाकर्मणि ॐ यदि
भवन्तोऽधिगुर्वन् इति त्रिः आचयेत् । ॐ नमो
तामिति त्रिवेदेयः । यजुर्वेदिनां ॐ सखि न
भवन्तो हृदयमाः सखि नः पृथा विश्वेदेहाः
सखि नमोऽर्चयिष्येमः सखि नोऽर्चयिष्येमः
ईषातु । इत्येतावन्तान् । सामगानान् ।
ॐ सखि सोमोऽयं सुतः । शिवस्तस्य मरुतः ।

सठः

उतस्वराजो अश्विना । अस्ति सोमोऽयं सुतः ।
शिवस्तस्य मरुतो द्या । उतस्वराजो वा द्या
नो द्या । इति गीयमानेनाश्वतान् शिपेत् ।
गानाशक्तौ त्रिधा शर्चं वाचयेत् । ततः ।

“सूर्यः सोमो यमः कालः सत्ये भूतान्यहः क्षपा ।
पवनो दिक्पतिर्भूमिराकाशं खचरामराः ।
वासं शासनमास्याय कल्पश्चमिह सन्निधिम् ॥”
इति पठित्वा । तत ॐ नमोऽस्तुते परमं परं सदा
पश्यन्ति स्वरयः । दिवीन चक्षुरातनम् । इति
विष्णुं स्तुत्वा नारायणं नमस्कृत्य ॐ तन् सदित्यु-
पायं कुशचवनफलप्याशयादाय ॐ अद्या-
तने मासि अमुकपक्षेऽमुकतिथौ अमुकगोत्रः
श्रीअमुकदेवशर्मा एतत्तृणकाष्ठादिमयवैष्णव-
मायुममसंख्यवर्षसहस्रावच्छिन्नस्वर्गलोकमहि-
तत्वकामः श्रीविष्णुप्रोक्तिकामो विष्णुलोकप्राप्ति-
कामो वा विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठामहं करिष्ये । इति
संकल्पयेत् इष्टकादिमये तु एतदिष्टकादिमय
वैष्णवपरमायुममसंख्यकवर्षसहस्रदशगुणकाला-
वच्छिन्नस्वर्गलोकमहितत्वकाम इति विशेषः ।
मायायवैष्णवि तु तद्दशगुणकालावच्छिन्नस्वर्ग
लोकेति विशेषः । देवतान्तरमठप्रतिष्ठायान्तु
तद्वहेन प्रयोगः ॥ २ ॥ ततः संकल्पयन्तं पठेत् ।
सामवेदोक्तं तद्वया ॐ देवो वो ऋषिगोदाः
पूर्वां शिवप्राचिचम् । उदासिष्वध्वसुपवा पृथ-
धमादिहो देव प्रोहते ॥ यजुर्वेदोक्तं यथा,—

“ॐ यज्याग्रतो दूरसुदेतु देवं
तदुमुप्रस्य तथेवेति ।
दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं
तन्ने मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥”

ततः सगन्धाधिपगौंय्यादयोऽङ्गशमालकापूजा-
वसोर्धारासन्ध्यातनायुष्यमन्त्रजपाभ्युदयिकश्रा-
द्धानि कर्त्तव्यानि ॥ १ ॥ आयुष्यमन्त्रो यथा । ॐ
आशुश्चिन्त्याशुश्चिन्तं विवमायुरसि । महि प्रणान्त
दाराधिन्ये ह्यसौ शतं जीवेम शरदो वयन्ते ॥
ॐ आयुषो मे पवस्व वर्षसो मे पवस्व विदुः
पृथिव्या दिव्यो जनित्रा श्रद्धन्त्यापोऽधः
चरन्ती सोमोऽधीर्द्गाय ममायुवे मम प्रसवर्ध-
त्ताय यजमानस्यर्द्धा अमुकस्य राय्याय ॥ १ ॥
तत्र विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठाभ्युदयार्थमिति यावत्
विशेषः । स्वमन्त्रवैष्णवि । ततः उत्तराभि-
मुखं प्राक्ष्णसुपवेश्य तत्समीपं आसनमानीय
प्राङ्मुखो यजमानः प्राङ्मुखिवदेत् । ॐ साधु
भवान्नाम् । ॐ साध्वरमासे इति प्रतिवचनं
हत्वा तद्दामने उदङ्मुख उपविशति । ततो
यजमानः ॐ अर्चयिष्यामी भवन्तं इति वदेत् ।
ॐ अर्चयेति प्रतिवचनम् । ततो गन्धपुष्पतामूला-
लारैरभ्यर्च्य हविर्नां चाशु सृष्ट्वा ॐ अद्ये-
त्यादि अतुजगोत्रममुकप्रवरममुकदेवशर्मानं
भवन्तं अग्निं नमस्तिष्येति विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठा-
कर्मनाभूतश्रीमकर्मणि त्रैलोक्यकर्मकराय गन्ध-
पुष्पतामूलालारवज्रैरर्चं हवीं । ॐ हवीं-
र्क्षीति प्रतिवचनम् । यथाविहितं ब्रह्मकर्म

सठः

कुरु । ॐ यथाज्ञानं करवागीति प्रतिवचनम् ।
स्वयं होमासामर्थ्यं होतुर्वरयमपि तथैव
कार्यम् । तन्तप्रारकत्वेन आचार्यस्यापि तथैव
कार्यम् । शक्तेन सदस्यस्यापि । गुरोर्वरणे तु
संकल्पितेऽस्मिन् विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठाकर्मणीति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ ततो यजमानः गुरोः पादौ
धृत्वा पठेत् ।

“नारायणस्वरूपस्त्वं संसारात्ताहि मां प्रभो ! ।
त्वत्प्रसादात् गुरो ! वज्रं प्राप्नोमि यन्मयोदि-
तम् ॥

ताहि नाघ ! प्रपन्नं मां भीतं संसारसाग-
रात् ।

देवतास्थापने ह्ययं मम शान्तिं कुरु प्रभो ! ॥
ततो गुरुः ।

ॐ उत्तिष्ठ वत्स भद्रन्ते मत्प्रसादाच्चयानघ !
प्राप्त्यं धर्मकामार्थं दुष्प्रापं यत् सुरासुरैः ॥
ततो गुरुः ।

ॐ पावमानीः स्वययनीः नृदुष्टा हि धृत
युतः ।

हविभिः समृद्धतो रसो ब्राह्मणे स्वर्गतं
हितम् ॥

इति पावमानीसूक्तम् ॥
“असपन्नं पुरस्तात्तः शिवं दक्षिणतः कृधि ।
अभयं सततं पश्चात् भद्रमुत्तरतो गृहे ॥”

इति शाकुनसूक्तम् ॥
“ॐ रक्षोह्नो बलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान्
रक्षोह्नो बलगहनोऽवनयामि वैष्णवान् रक्षो-
ह्नो बलगहनोऽवस्तुणामि वैष्णवान् । रक्षो-
ह्नो बलगहनायुपदधामि वैष्णवी । रक्षोह्नो
बलगहनो पर्यहामि वैष्णवमसि वैष्णवाः स्यः ।
इति रक्षासूक्तम् । इति पठित्वा ।

“वेतालाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च सरीसृपाः ।
अपमर्षन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्थिताः ॥
विनायका विघ्नकरा महोग्ना
यज्ञहियो ये पिशिताशनाश्च ।
सिद्धार्थकैर्वैष्णवमानकल्पे-
र्यया निरस्ता विदिशः प्रयान्तु ॥”
इति चेतसर्वपान् विकीर्ण्य स्त्रैः स्त्रैर्मन्त्रैः पञ्च-
गव्यं शोधयेत् ॥ २ ॥ तच्छोधनमन्त्रा यथा ।
ॐ तन् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि
धियो यो नः प्रचोदयात् ।

इति गोमूत्रम् ।
ॐ गन्धदारां दुराघर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।
इन्द्ररीं सर्वभूतानां तामिहोपश्रये श्रियम् ॥

इति गोमयम् ।
ॐ आप्यायस्व स मे तु ते निश्चतः सोमदृष्ट्या
भवावाजस्य सृष्टे ।

इति दुग्धम् ।
ॐ हविर्नामो अकारिवं निष्पौरुषस्य
वाजिनः ।

सुरभिर्नो सखाकरन् प्रयतादूषि तारियत् ॥
इति हवि ।

पराकः

परस्वरां विस्मयवन्ति लक्ष्मी-
मालोकयाश्चकुरिवादेरेण ॥”

इति भट्टिः । २ । ५ ॥

परस्मैपदं, स्त्री, (परस्मै परार्थं परबोधकं पदम् ।)
दृश्लकाराणां प्रत्येकं पूर्ववद्विभक्तयः । यथा,
“लङादिषु पूर्वै नव परस्मैपदं परे नव चात्मने-
पदं परिभाष्यन्ते । इति संचिप्रसारयाकरणम् ॥
(ताच्च पाणिनिमते । तिप् तस् भि । सिप्
घस् थ । मिप् वस् मस् ॥) वोपदेवेनास्य
पसंज्ञा कृता । यथा । “नवशः पमे जितोऽन्य-
दिङ्गां ये ।” इति सुग्वबोधयाकरणम् ॥

परस्वधः, पुं, (परस्वध + निपातनात् सत्वम् ।)
परस्वधः । झुठारः । इत्यमरटीकायां राय-
सुजुटः ॥

परा, य, विमोचः । प्राधान्यम् । प्रातिलोम्यम् ।
धर्वणम् । अभिसुख्यम् । हृशार्थम् । विक्रमः ।
गतिः । वधः । इति मेदिनी ॥ * ॥ उपसर्ग-
विशेषः । अस्वार्थः । भङ्गः । अनादरः । प्रत्या-
वृत्तिः । न्यगभावः । इति सुग्वबोधटीकायां
दुर्गादावः ॥

परा, स्त्री, (पृ + अच् + तत्, टाप् ।) वन्धा-
कर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः गुणा
यथा,—

“वन्धाकर्कोटकी लघ्वी कफगुद्व्रणशोधिनी ।
कर्पदपहरी तीक्ष्णा विस्पर्धविषहारिणी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
नाभिरूपमूलाघागत प्रथमोदितनादस्वरूप-
वर्णः । यथा,—

“मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु भावः पराख्यः ॥”
इत्यलङ्कारकौस्तुभे प्रथमकिरणः ॥
(पूरयति सागरं भक्तमनोरथश्चेति व्युत्पत्त्या
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । १०६ ।

“परानन्दा प्रकटार्था प्रतिष्ठा पालनी परा ॥”
गायत्री । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ६० ।

“पार्वती परमोदारा परजन्मात्मिका परा ॥”

पराकः, पुं, (परं अत्यन्तं अकं दुःखं उपवासादि-
जन्यशारीरिकादिकेशो यत्र यस्माद्वा ।) व्रत-
विशेषः । खड्गः । इति मेदिनी ॥ चूडः ।
रोगविशेषः । जन्तुविशेषः । इति विश्वः ॥ * ॥
पराकव्रतमाह मनुः । ११ । २१५ ।

“यनात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।
पराको नाम कच्छोऽयं सर्वपापपानोदनः ॥”
पराके पञ्च घनवः पराकस्य प्राजापत्यपञ्चक-
तुल्यत्वात् । यथा अङ्गिराः ।

“षट्भिर्बन्धैः कच्छचारी ब्रह्महा तु विमुच्यति ।
मासि मासि पराकेण त्रिभिर्बन्धैर्विमुच्यते ॥”
अत्र षट्भिर्बन्धैः साशीतिशतप्राजापत्यानि
पूर्वसुक्तानि तथा प्रतिमास्यैकैकपराकेण वर्षे
द्वादश पराकाः वर्तन्ते षट्त्रिंशत् पराकाः ।
ततश्च षट्त्रिंशत् पराकाशीत्युत्तरप्राजापत्य-
शनयोः प्रत्येकं ब्रह्मवधपापत्रयेककार्यकरत्वात्
तुल्यत्वं षट्त्रिंशत् पञ्चगुणमशीत्युत्तरशतं

पराङ्ग

भवतीति । अतः प्राजापत्यपञ्चकतुल्यः पराकः ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

“द्वादशाहोपवासेन पराकः सर्वपापहा ॥”

इति गरुडपुराणे प्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

पराक्, [च] त्रि, परा अक्षतीति । (परा + अच् +
क्रिप् ।) प्रतिलोमगमनाश्रयः ॥

पराक्पुष्पी, स्त्री, (पराक् पुष्पं यस्याः ।) अपा-
मार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अपामार्गशब्दे-
ऽस्या विवृतिरुक्ता ॥)

पराक्रमः, पुं, पराक्रम्यतेऽनेन । (क्रम + “हलच्” ।
३ । ३ । १२१ । इति घञ् । “नोदात्तोप-
देशस्य ।” ७ । ३ । ३४ । इति न टुङिः ।)
तत्पर्यायः । द्रविणम् २ तरः ३ सहः ४ बलम् ५
शौर्यम् ६ स्याम ७ शुश्रूषम् ८ शक्तिः ९ प्राणः १० ।
इत्यमरः । २ । ८ । १०२ ॥ महः ११ स्रग्व १२
सामर्थ्यम् १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ६२ । १३ ।

“पराक्रमश्च युद्धेषु जायते निर्भयः पुमान् ॥”)
विक्रमः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २० । २५ ।

“यस्य मित्रगुणान् मित्राण्यमित्राश्च पराक्रमम् ।
कथयन्ति सदा तस्य पुत्रवांस्तेन वै पिता ॥”)
उद्योगः । इति मेदिनी ॥ निष्क्रान्तिः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (विष्णुः । यथा, महा-
भारते । १३ । १४६ । ४२ ।

“अथैधं जगतः सेतुः सत्यधर्मः पराक्रमः ॥”)

परागः, पुं, (परागच्छतीति । गम + अन्त्येभ्यो-
पीति डः ।) पुष्पधूलिः । तत्पर्यायः । सुमनो-
रजः २ कौसुमरेणुः ३ । इत्यमरः । २ । १४१ । ७ ॥
पुष्परेणुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
आर्यासप्तशती । ५०६ ॥ [गेण ।

“लिप्तं न सुखं नाङ्गं न पचती न चरणाः परा-
असृशतेन नलित्या त्रिद्वधमधुपेन मधुपीतम् ॥”)
धूलिः ॥ (यथा, रघुः । ४ । ३० ।

“प्रतापीऽथे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
ययौ पञ्चाद्रथादीति चतुस्तत्वेव सा चन्द्रः ॥”)

स्नानीयद्रव्यम् । गिरिप्रमदः ॥ विख्यातिः ॥
उपरागः ॥ चन्दनम् । इति मेदिनी ॥ खच्छन्-
गमनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पराङ्गदः, पुं, (परं अङ्गं काशीमूलौ शिवत्वं
ददातीति । दा + कः ।) शिवः । इति शब्द-
माला ॥

पराङ्गवः, पुं, (पराङ्गं जलद्वङ्गा प्रचुरशरीरं
वाति प्राप्नोतीति । वा + कः ।) समुद्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पराङ्मुखः, त्रि, (पङ्गक् प्रतिलोमगामि सुखं
यस्य ।) विमुखः । तत्पर्यायः । पराचीनः २ ।
इत्यमरः । ३ । १ । ३३ ॥ (यथा, मनुः । १० ।
११६ ।

“स्रधर्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात् पराङ्मुखः ॥
तत्तोक्तमन्वविशेषे, पुं । यथा, तन्त्रवारे ।

“कामवैर्जं सुखे माया शिरस्यङ्गुष्ठमेव च ।
असौ पराङ्मुखः प्रोक्तो मध्ये तु विन्दुलङ्घितः ॥”)

परान्नं

पराचितः, त्रि, (परं अचितः पालितः ।)

परपुष्टः । परद्वारा प्रतिपालितः । तत्पर्यायः ।

परिस्कन्दः २ परजातः ३ परैर्धितः ४ । इत्य-
मरः । २ । १०१ । ८ ॥ परिष्कन्दः ५ । इति भरतः ॥

पराचीनः, त्रि, (पराश्चति अनभिसुखीभवतीति ।
अच् + “ञत्विग्दृष्टक्” । ३ । २ । ५६ । इति

किन् ततः स्वार्थं “विभाषाश्चरदिक् स्त्रियाम् ।”
५ । ४ । ८ । इति खः ।) पराङ्मुखः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ३३ ॥ (यथा, भागवते । ३ । २ । २८ ।

“ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ज्ञानं निर्गुणम् ।
अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्मिणा ॥”)

पराजयः, पुं, (परा + जि + अप् ।) रणे भङ्गः ।
इत्यमरः । २ । ८ । १११ ॥ (अत्र रण इत्युप-

लक्ष्यं वस्तुतस्तु विदावादादावपीतिबोद्धव्यम् ।)
तत्पर्यायः । भङ्गः २ हारी ३ हारिः ४ परा-
भवः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः ।

७ । १६६ ।
“अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्मानयोः ।
पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् ॥”)

पराजितः, त्रि, (परा + जि + कर्मणि क्तः ।)
हतपराजयः । हारितः । तत्पर्यायः । परा-

भूतः २ विजितः ३ निर्जितः ४ जितः ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ “इदं वाच्यमिदमवाच्यमेवं तति

पराजितो भवतीति इमानि खलु पदानि भिषग्-
वादमार्गज्ञानार्थमधिगम्यानि भवन्ति ।” इति

चरके विमानस्थानेऽधमेऽध्याये ॥)

पराङ्गः, पुं, (परान् अनङ्गीति । अङ्गु व्याघ्रौ +
अच् ।) तैलघनः । फेनः । छुरिकादलम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

परात्परः, पुं, परात् श्रेष्ठादपि परः श्रेष्ठः । त च
श्रीलक्ष्मः । यथा,—

“देवाः कालस्य कालोऽहं विधातुर्विधरेव च ।
संहारकर्तुः संहर्ता पातुः पाता परात्परः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मजन्मखण्डे ६ अध्याये ॥

परात्प्रियः, पुं, (परादपि प्रियः ।) लग्नविशेषः ।

इति शब्दचन्द्रिका । उलू इति भाषा ॥

परादनः, पुं, (परसुतुष्टं अदनं यस्य यद्वा
परान् शत्रून् अति भक्षयति नाशयतीत्यर्थः
आदयति विजापयति स्वारोहिणं संग्रामे इति
वा अद लुङ् शिच् लुर्वा ।) पारसीघोटकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पराधीनः, त्रि, (परस्य परेषां वा अधीनः ।)
परवशः । तत्पर्यायः । परतन्त्रः २ परवान् ३
नाथवान् । इत्यमरः । ३ । १ । १६ ॥ तस्य

जीवन्तत्वं यथा,—
“स्वाधीनवृत्तेः साफल्यं न पराधीनवृत्तिता ।

ये पराधीनकर्माणि जीवन्तोऽपि च ते नृताः ॥”

इति गरुडपुराणे ११३ अध्याये ॥

परानसा, स्त्री, चिकित्सा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

परान्नं, स्त्री, (परस्य अन्नम् ।) अन्नस्वामिकभक्त-
पिष्टादि ॥ परकर्तृकशस्यपाकजद्रगमात्रम् ।
परसृष्टान्नम् । तस्य त्वाच्यत्वं यथा,—

पराप

“परापं परवामच नित्यं धर्मरतस्यवेत् ।”

इति स्मृतिः ॥

मंयमदिने तस्य त्याग्यत्वं यथा —

“कास्यं मांसं मसुरश्च चणकं कोरदृषकम् ।
प्राकं मधु परात्रयं त्रिलोदुपवसन् नित्यम् ॥” ॥

पारगदिने तस्य त्याग्यत्वं यथा,—

“अभ्यन्नं च परात्रयं तैलं निर्माललङ्घनम् ।

तुलसीनयनं द्रुतं पुनर्भोजनमेव वा ॥

पञ्चपीनानां तथा चारं द्वादशानां वर्जयेदुग्रधः ॥” ॥

तद्वोक्तुयांगादेर्विपक्षत्वं यथा,—

“परपात्रेण वृष्टस्य द्विजस्य गृध्रमेधिनः ।

इष्टं दत्तं तपोधेयं यस्यान्नं तस्य तद्वेत् ॥” ॥

नदभुक्ता पुत्रोत्पादने दोषो यथा,—

“यस्यान्नेन तु भुक्तेन भार्या समधिगच्छति ।

यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा व्यन्नाद्भवेत् प्रवर्तते ॥” ॥

प्राज्ञगादिस्वामिकाभोजने दोषो यथा,—

“प्राज्ञगाद्भवेत् दारिद्र्यं चित्तियात्रेण प्रेक्षताम् ।

वैश्यान्नेन तु भूतत्वं शूद्राद्भवेन्नरकं व्रजेत् ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ १ ॥

पराभोजनेन तोष्यगमने फलस्याल्पत्वं यथा,—

“घोडशर्पांश्च स लभते यः पराभेन गच्छति ।

अर्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ २ ॥

मद्यागुदनिपाते तस्य त्याग्यत्वं यथा,—

“अन्धव्राह्मं परात्रयं गन्धं माल्यं च मैथुनम् ।

वर्जयेदुग्रधुपाते तु यावत् पूरणं न वत्सरः ॥”

इति सुद्धितत्त्वम् ॥ ३ ॥

तद्वोक्तमर्नमिहिकानिर्घेया,—

“जिह्वा दग्धा परात्रेण करौ दग्धौ प्रतिग्रहात् ।

मनो दग्धं परस्त्रीभिः कथं सिद्धिर्वरानने ॥”

इति तन्त्रम् ॥ ४ ॥

तद्वोजने प्रतिप्रसवो यथा,—

“गुरुश्रमं सातुलात्रं वा श्वशुरात्रं तथैव च ।

पितुः पुत्रस्य चैवात्र न परात्रमिति स्मृतिः ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

परात्रः, त्रि, (परात्रं नित्यमस्यस्य । “अशं

आदिभ्योश्च ।” ५ । २ । १०० । इति अच् ।)

पराभोषणीवी । तत्पठ्यायः । परपिडादः २ ।

तत्तमरः । ३ । १ । १०० ॥

परार्थः, त्रि (परागतां आपो यस्मात् । “अवर्णा-

न्मादृश ।” ६ । ३ । ६० । इत्यस्य वार्ति इत्यनेन

पक्षे अप इदंभावः ।) पक्षे इत्वे परेपम् । इति

निष्ठान्तकौमुदी ॥

परपरः, कौ, (परमापिपत्तिः । या + पृ + अच् ।) पर-

पकम् । इति भावप्रकाशः । (अस्य विवरणं परस्य

शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ परचापरश्च द्वयोः समाहारः ।

परमपरश्च ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । ७० ।

“रत्नाश्च सद्यज्ञेन प्रज्ञानां कारणं परम् ।

परपरजितः प्राज्ञास्ततो यज्ञान् विनन्दति ॥”)

परपरगुरुः, पुं, (परमादपि परः श्रेष्ठः परापरः ।

एषोदरादित्वात् सातुः नतः कर्मधारयः ।) गुरु-

विशेषः । स तु भगवती । (यथा,—

परास्

“आदौ सर्वत्र देवेशि ! मन्त्रदः परमो गुरुः ।

परापरगुरुत्वं हि परमेष्ठो त्वहं गुरुः ॥”

इति हृद्यनीलतन्त्रे २ पटलः ॥

(तन्त्रान्तरे च यथा,—

“मन्त्रदाता गुरुः प्रोक्तो मन्त्रस्तु परमो गुरुः ।

परापरगुरुत्वं हि परमेष्ठिगुरुत्वं हि ॥”)

पराभवः, पुं, (पराभूयते इति पराभवनमित्यर्थः ।

परा + भू + भावे अप् ।) निरस्कारः । (यथा,

मार्कण्डेये । १८ । २८ ।

“मद्यामक्तोऽहमुच्छिद्यो नचैवाहं जितेन्द्रियः ।

कथमिच्छेय मत्तोऽपि देवाः शत्रुपराभवम् ॥”)

अस्य पठ्यायः । व्यहारः २ तिरस्क्रिया ३ परि-

भावः ४ विप्रकारः ५ परिभवः ६ अभिभवः ७

अव्याकारः ८ निकारः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥

विनाशः । इति मेदिनी ॥

पराभूतः, त्रि, (पराभूयते स्म । परा + भू + क्त ।)

पराजितः । इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥

परामर्शः, पुं (परान्दश्यते इति । परामर्शन-

मित्यर्थः । परा + ऋश् + भावे ञच् ।) युक्तिः ।

विवेचनम् । तत्पठ्यायः । वितर्कः २ उन्नय-

नम् ३ विमर्षणम् ४ अध्याहारः ५ तर्कः ६

ऊहः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ तर्कशास्त्रे तु व्याप्ति-

विशिष्टपक्षधर्मताज्ञानम् । यथा,—

“आप्यस्य पक्षधर्मत्वधीः परामर्श उच्यते ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

अस्यार्थः “व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षस्य सद्यैश्वर्या

वगादिज्ञानमनुमितिजनकम् । तच्च व्याप्यः

पक्षे इति ज्ञानं पक्षो व्याप्यवान् इति ज्ञानं-

वा ।” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥ स चानुमित-

व्यापारः । यथा,—

“आपारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिर्भवेत् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

अस्यार्थः “अनुमायामनुमितौ व्याप्तिज्ञानं

कारणं परामर्शो व्यापारः । तथा हि । येन

पुरुषेण महानसादौ ध्रुमे वह्न्याभिर्गृहीता

पश्चाच्च स एव पुरुषः क्वचित् पर्वतादौ अवि-

च्छिन्नमलां धूमरेखां पश्यति तदनन्तरं धूमो

वह्न्याप्य इत्येवं रूपं व्याप्तिस्मरणं तस्य पुरु-

षस्य भवति पश्चाच्च वह्न्याप्यध्रुमवान् पर्वत

इति ज्ञानं भवति स एव परामर्श इत्युच्यते ।”

इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

पराश्रुतः, कौ (परमश्रुतं वारि यस्मात् ।) वर्ष

णम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (परमश्रुतं त्र्यम्-

रगधर्मकं ब्रह्मात्मभूतं यस्य । इति विग्रहे

वाच्यमिन्द्रः । यथा, सुद्धकोपनिषदि । ५ । २ । ६ ।

“वेदान्तविज्ञानमुनिचिन्तायाः

मह्यमयोगात् यतयः सुदुर्लभाः ।

ते ब्रह्मलोक्य परान्तकाले

पराश्रुताः परिनुच्यन्ति स्म ॥”)

पराश्रुतः, त्रि, (परान्दश्यते स्म । परा + ऋश् +

कर्मणि क्तः ।) नमनः । सम्बन्धयुक्तः । यथा,—

“मेरुर्गर्भमपिमाकाशचैरपराश्रुतः । इति सु-

पराश्रुतः

माञ्जुनिकारिकाशारयाने रामभद्रः ॥ कृतपरा

मर्शः । विवेचितः ॥

परायणं, त्रि, आसङ्गवचनम् । इत्यमरः । ३ । २ । २५

परं केवलमयणमासक्तिस्थानमिति परायणम् ।

यथा धर्मपरायणो धर्ममासक्तः । इति भरतः ॥

आश्रयः । (यथा, मनुः । ४ । १० ।

“वर्णयश्च श्रिलोकाभ्यामभिधीय परायणः ॥

तत्परम् । अभ्येष्टम् । इति मेदिनी ॥ (नित्य-

प्रतिष्ठा । यथा, रामायणे । २ । ४८ । १० ।

“पादच्छायातुग्वं भर्तुस्तदृशस्य महात्मनः ।

स हि नाघोजनस्यास्य स गतिः च परायणम् ॥”

“परायणं शाश्वतप्रतिष्ठा ।” इति रामायणम् ॥

परायत्तं, त्रि, (परस्य परेषां वा व्यायत्तम् ।)

पराधीनम् । यथा,—

“तत्रायत्तवशाधीनश्चन्द्रवन्तः परात्परे ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

परारि, य (पूर्वतरे वत्सर इत्यर्थे “मद्यः परत-

परारीति ।” ५ । ३ । २२ । इति पूर्वतरस्य

परभावः । अरि च संवत्सरे ।) पूर्वतरवत्सरे ।

गतद्वतीयवर्षे । इत्यमरभरतौ ॥ (परस्य अरिः ।)

परश्रुतौ त्रि ॥

परादिन्नः, त्रि, (परारि भवः । “चिरपरतपरा-

रिभ्यस्तौ वक्तव्यः ।” ४ । ३ । २३ । इत्यस्य वार्ति

इत्यनेन तः ।) पूर्वतरवत्सरेवमन्वी । इति

याकरणम् ॥

पराश्रुतः, पुं, (परार्च्छतीति । परा + श्रु + उन् ।)

कारवेक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कारवेक्षश्चन्द्र-

स्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

पराश्रुता, पुं, (परार्च्छतीति । परा + श्रु + उक् ।)

प्रस्तारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पराहं कौ, (पराहंति सर्वान्तिष्ठतया वदंति इति ।

ऋधर दृहो + अप् ।) दृष्टमध्यसंख्या । लक्ष-

लक्षकोटिः । १००,०००,०००,०००,०००,०००

इदं चरमनंख्या अष्टादशाङ्गपर्यन्तम् । इति

हेमचन्द्रः ज्योतिषश्च ॥ (यथा, नैषधे । ३ । १० ।

“यदि त्रिलोकीगणनापरा स्यात्

तस्याः समान्यैर्दि नायुषः स्यात् ।

पारे परार्हं गणितं यदि स्यात्

गणयन्निःशेषगुणोऽपि स स्यात् ॥”)

ब्रह्मण व्यायुषोऽर्हम् । यथा,—

“निजेन तस्य मानेन चायुर्वर्गशतं स्मृतम् ।

तत् पराश्रुतं तदर्थं परार्हमभिधीयते ॥”

इति कौर्म ५ अध्यायः ॥

(तथा, मार्कण्डेये । ४६ । ४२—४३ ।

“शतं हि तस्य (ब्रह्मणः) वर्णाङ्गं परमित्यभि-

धीयते ।

यथाश्रद्धिस्तदावर्षेः परार्हमिति कीर्तते ॥

एवमस्य परार्हं तु यतीनां द्विजसत्तम ॥

यन्तान्तेऽभ्युदयकल्पः पाञ्च इत्यभिविनुतः ॥”)

पराहंति, त्रि, (परार्हं परार्हं श्रुत्यावत् प्रज्ञानव-

मर्च्छतीति । परार्हं + वत् दृष्टा परमित्यर्हं भवः ।

“परावराधमोऽसमपूर्वोऽन ।” ४ । ३ । ५ । इति

पराश

यत् ।) प्रधानः । श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५८ ।
(यथा, रघुः । १० । ६४ ।

“नाभ्यस्तथाविधान् खप्रान् श्रुत्वा प्रीतो हि
पार्थिवः ।

भने परार्द्धमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः ॥”)

परावतं, स्त्री, (परावततीति । परा + अव + वाहु-
लकान् अतच् ।) प्रलम्बकम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

परावर्तः, पुं, (परा वर्तते इति । परा + वृत् +
अप् ।) परिवर्तः । विनिमयः । इति हेमचन्द्रः ॥

परावहः, पुं, (परा वहतीति । वह् + अच् ।) सप्तवायुन्तर्गतसप्तमवायुः । स तु परिवहवायो-
रुद्धस्थितः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (यथा,
हरिवंशे २३६ अध्याये ।

“आवहः प्रवहचैव विवहच समीरणः ।

परावहः संवहच उह्वहच महाबलः ॥”)

पराविहः, पुं, (परा + विह + क्तः ।) कुवेरः ।
इति शब्दमाला ॥

पराविदौ, स्त्री, (परसुत्कर्षमाविन्दतीति । विद्
+ अण् । स्त्रियां ङीप् ।) दृष्टी । इति
कैचित् ॥

पराशरः, पुं, (अस्य निरुक्तिरुक्ता यथा, महा-
भारते । १ । १७६ । ३ ।

“पराशुः स यतस्तेन वंशजः स्थापितो मुनिः ।
गर्भस्थेन ततो लोके पराशर इति स्मृतः ॥”

“पराशोराशासनसवस्थानं येन स पराशरः ।
आङ्पूर्वाच्छासतेर्दर्शनम् ॥” इति नीलकण्ठः ॥)

व्यापिता । शक्तिमुनिपुत्रः । यथा,—

“सुतं त्वजनयच्छक्तेरदृश्यन्ती पराशरम् ।
काली पद्माशरात् जज्ञे कृष्णहैपायनं मुनिम् ॥”

इत्यग्निपुराणम् ॥

(अर्जुनं हि द्वादशाध्यायात्मिकां धर्मसंहितां कृत-
वान् । सा च कलिकर्कव्यधर्मविषया । यदुक्तं
तत्रैव ।

“कृतं तु मानवो धर्मस्तेतायां गौतमः स्मृतः ।
द्वापरे शृङ्गलिखितः कलौ पराशरः स्मृतः ॥”

तत्र संहितायां १ मे अध्याये युगभेदे धर्मभेदादि-
कथनम् । २ अः आचारधर्मग्रहधर्मादिकथ-
नम् । ३ अः अशौचव्यवस्था आत्महरणादि-
दोषाः । ४ अः प्रायश्चित्तमतान्त्येष्टिक्रियाकुश-
पुत्तिलादिकथनम् । ५ अः प्रायश्चित्तप्रायश्चित्त-
व्यवस्था । ६ अः प्रायश्चित्तप्रायश्चित्तकथनम् ।

७ अः द्रव्यशुद्धादि । ८ अः गोवधादिप्राय-
श्चित्तम् । ९ अः गोवधापवादादि । १० अः
अगम्यागमनादिप्रायश्चित्तम् । ११ अः अमेध-
भक्षणादि प्रायश्चित्तम् । १२ अः प्रायश्चित्तज्ञ-
स्तानभेदादि ॥ * ॥

अयं खलु मनुष्यगन्धार्वा सत्यवत्यां वदवा-
स-
सुत्पादितवान् । एतद्विवरणमुक्तं यथा देवी-
भागवते । २ स्कन्धे । २ अध्याये द्रव्यम् ॥

परान् आश्रयाति हिनस्तीति । श्रुतिं हिंसे
+ अच् ।” नागभेदः । यथा, महाभारते ।

परासुः

१ । ५७ । १८ । “वराहको वीरयकः सुचित्र-
श्चित्रवैगिकः । पराशुरस्तरुणको मणिस्कन्ध-
स्तथारुणिः ॥”)

पराशरी, [न] पुं, पराशरेण प्रोक्तं भिन्नसूत्रं
पराशरं तद्विद्यते स्थाय्यनायेति णः । इन् च ।

पराशरीति इत्यादिश्च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पराशरी । चतुर्थाश्रमी ॥

पराश्रया, स्त्री, (पर आश्रयो यस्याः ।) वृक्षो-
परिजातलताविशेषः । परसाड़ा इति भाषा ।

तत्पर्यायः । वन्दा २ वृक्षादनी ३ वृक्षरुद्धा ४
जीवन्तिका ५ वशिनी ६ पुत्तिणी ७ वन्दा ८
परपुष्टा ९ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अन्वाश्रिते,
त्रि ॥)

परासनं, स्त्री, (परा + अस् + भावे लुट् ।)
मारणम् । वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११३ ॥

परासुः, त्रि, (परागताः प्रस्रिता असवः प्राणा
यस्य ।) नृतः । इत्यमरः । २ । ८ । ११७ ॥

(यथा, रघौ । ६ । ७८ ।

“तौ दम्पती बहु विलप्य शिशोः प्रहृत्तां
शल्यं निखातसुदहारयतासुरस्तः ।
सोऽभूत् परासुरय भूमिपतिं शशप
हस्तापितैर्नयनवारिभिरेव दृढः ॥”

परासुपरीक्षा वैद्यके यथा,—

“तस्य चेत् परिदृश्यमानं पृथक्त्वेन पादजङ्घोर-
स्त्रिगुदरपार्श्व-पृष्ठेषिका-पाणिग्रीवा-ताल्फे-ठ-
ललाटं स्त्रिंशोर्गोत्रं प्रस्तब्धं दारुणं वीतमांस-
शोणितं वा स्यात् । परासुरयं पुरुषो न चिरात्
कालं करिष्यतीति विद्यात् । तस्य चेत् परि-
दृश्यमानानि पृथक्त्वेन गुल्फजानुवङ्गण-गुद-
वृषण-मेढ्रनाभ्यंशस्तनमणिकहनुपशुका नासिका
कर्णादिभूशङ्कादीनि अस्तानि यस्तानि क्षुतानि
स्थानेभ्यः स्युः परासुरयं पुरुषो न चिरात्
कालं करिष्यतीति विद्यात् ॥”

“तस्य चेदुच्छः सोऽतिदीर्घोऽतिदृष्टो वा स्यात्
परासुरिति विद्यात् । तस्य चेन्मन्ये परिदृश्य-
मानेन न सन्देयातां परासुरिति विद्यात् ।
तस्य चेदन्ताः प्रतिकीर्णाः श्वेता जातशर्कराः
स्युः परासुरिति विद्यात् । तस्य चेत् पञ्चाणि
जटावहानि स्युः परासुरिति विद्यात् । तस्य
चेच्चक्षुषौ प्रकृतिक्षीने विकृतिशुक्ते अलुत्-
पिबिते अतिप्रविष्टे अतिनिष्ठे अतिविषमे
अतिप्रसुते अतिविमुक्तवन्धने सततोन्मिषिते
सनतनिमिषिते निमेषोन्मेषातिप्रवृत्ते विभ्रान्त-
दृष्टिके विपरीतदृष्टिके हीनदृष्टिके व्यस्तदृष्टिके
नकुजान्धे कपोतान्धे अङ्गारवर्णे कृष्णनील-
पौतश्यावताम्बहरितहारिद्रशुक्लवैकारिकाणां
वर्णानामन्यतमेनाभिसंयुते वा स्यातां परासु-
रिति विद्यात् । तथास्य केशलोमान्धायच्छेत् ।
तस्य चेत् केशलोमान्धायस्यमानानि प्रलयेरन्
नचेत् वेदयत् परासुरिति विद्यात् ।
तस्य चेदुदरे शिराः प्रदृश्येरन् । श्यावताम्ब-
नील-हारिद्रशुक्ला वा स्युः परासुरिति विद्यात् ॥

परिक

तस्य चित्रखा वीतमांसशोणिताः पक्वाम्बर-
वर्णाः स्युः परासुरिति विद्यात् ।

अथास्याङ्गुलीरायच्छेत्तस्य चेदङ्गुलय आवस्य-
माना नचेत् स्फुटेषुः परासुरिति विद्यात् ॥”

इति चरकेणोन्द्रियस्थाने चतुर्थेऽध्याये उक्तम् ॥

“वाताहोला तु हृदये यस्थोऽहं मनुयायिनी ।
रुजान्नविद्वेषकरी स परासुरसंश्रयम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने एकत्रिंशत्तमेऽध्याये ॥

परासुता, स्त्री, (परासोमृतस्य भावः । परासु +
तल् स्त्रियां टाप् ।) नृतत्वम् । निद्रापरवशता ।
इति पुराणम् ॥

परास्कन्दी, [न] पुं, (परान् आस्कन्दितुं शील-
मस्य । आ + स्कन्द + णिनिः ।) चौरः । इत्य-
मरः । २ । १० । २५ ॥

परास्तं, त्रि (परास्यते स्म । परा + अस् + क्तः ।)
निरस्तम् । परान्तितम् । यथा,—

“द्वीर्गिरास्तु वरमस्तु पुनर्मी-

स्त्रीकृतैव परवागपरास्ता ॥”

इति नैषधे ५ सर्गः ॥

पराहः, पुं, (परसुत्तरवर्त्ति अहः । “राजाह-
सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) पर-
दिनम् । यथा । पूर्वाह्ने तद्विधत्वेऽपि पराह्ने
त्रिसन्ध्याव्यापिते पराह्ने एव । इति सावित्री-
व्रते तिथितत्त्वम् ॥

पराहः, पुं, (परच्च तदहश्चेति कर्मधारयः ।
“अहोऽह्ने एतैभ्यः ।” ५ । ४ । ८८ । इति
अह्नादेशः । ततः नस्य णः ।) अग्राहः ।

विकालः । (केषाञ्चित्काले अयं पराहोऽपि ॥)

परि, अ, सर्वतोभावः । वर्ज्यम् । व्याधिः । शेषः ।
इत्यमृतः । आख्यानम् । भागः । वीक्षा ।

आलिङ्गनम् । लक्षणम् । दोषाख्यानम् । निर-
सनम् । पूजा । व्याप्तिः । भूषणम् । इति मेदिनी ॥

उपरमः । शोकः । इति हेमचन्द्रः ॥ सन्तोष-
भाषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ उपसर्गविशेषः ।

अस्यार्थः । सर्वतोभावः । अतिशयः । वीक्षा ।
इत्यमृतः । चिह्नम् । भागः । त्वागः । नियमः ।

इति सुश्रुतबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

परिकथा, स्त्री, (परितः कथा ।) वाङ्मयभेदः । यथा,
“अथ वाङ्मयभेदाः सुप्रसङ्गः खण्डकथा कथा ।
आख्यायिका परिकथा कलापकविशेषकौ ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

परिकम्पः, पुं, (परितः कम्पो यस्मात् ।) भयम् ।
कम्पः । इति मेदिनी ॥

परिकरः, पुं, (परिकीर्यते इति । कृ श्विद्येपे +
“ऋदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ । इति अप् । यद्वा
परिक्रियतेऽनेनेति पुंसीति चः ।) पर्यङ्कः ।

परिवारः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६५ ॥ समा-
रम्भः । दृष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रगाढ-
गात्रिकाञ्चलः । (यथा, मार्कण्डेये । १६ । २५ ।

“गाढं परिकरं बद्धा शुक्रमादाय चाधिकम् ।
स्कन्धे भर्तारमादाय जगाम नृदुर्गामिनी ॥”)

विवेकः । इति विश्वः । सहकारी । यथा,—

परिक्र

“परिकरः सहकारी स च आभिपचयर्मेत्वादिः।”

इति सामान्यनिरुक्तौ जगदीशः ॥

(अलङ्कारविशेषः। यथा, साहित्यदर्पणे। १०। ७५।

“उक्तिविशेष्यैः साभिप्रायैः परिकरो मतः ॥”

उदाहरणं यथा तत्रैव। “अङ्गराज! सेना-

पते! श्रेयोपहासिन्! कर्ण! रत्नैर्न भीमाद-

दुःशासनम् ॥”)

परिकर्ता, [ऋ] पुं, (परिकरोतीति । परि + कृ

+ ऋच् ।) अनूपव्येष्टे कनिष्ठविवाहस्य याजकः ।

इत्युदाहृतत्तम् ॥

परिकर्मा, [नृ] क्ली, (परिक्रियते इति । परि +

कृ + कर्त्तृन् ।) कुङ्कुमादिना शरीरशोभाधान-

रूपसंस्कारः । इति भरतः ॥ स्नानोद्घर्षनादि ।

इति तन्मात्रे ॥ शरीरसंस्कारमात्रम् । इत्यन्ये ॥

तत्पर्यायः । अङ्गसंस्कारः २ । इत्यमरः । २ ।

६ । १०१ ॥ प्रतिकर्म ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, कुमारः । ४ । १६ ।

“विषुधेरसि यस्य हारणैः

असमाप्तिं परिकर्माणि स्मृतः ।

तस्मिन् कुरु दक्षिणतरं

चरणं निर्मितरागमेहि मे ॥”)

परिकर्मा, [नृ] पुं, (परितः कर्म यस्य ।) परि-

चारकः । सेवकः । इति रत्नमाला ॥

परिकर्मा, [नृ] त्रि, (परिकर्मा विद्यते इत्यस्य ।

परिकर्मा + णिनिः ।) परिकर्मा । इति हेम-

चन्द्रः ॥

परिकाङ्क्षितः, त्रि, (परित्यक्तं काङ्क्षितं अभिलाषो

येन ।) तपस्वी । इति शब्दरत्नावली ॥

परिकृष्टः, क्ली, (परि सञ्चतो भूयितं कूटम् ।)

पूरुषादकूटकम् । तत्पर्यायः । हस्तिनखः २

नगरद्वारकूटकम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

परिक्रमः, पुं, (परिक्रमणम् । क्रमु पादविक्षेपे +

भावे घञ् । “नोदात्तोपदेशस्येति ।” ७ । ३ । ३४ ।

इति उपधाया न वृद्धिः ।) क्रीडार्थं यद्वागं

गमनम् । तत्पर्यायः । विहारः २ । इत्यमरः ।

३ । २ । १६ ॥ प्रदक्षिणम् । यथा,—

वराह उवाच ।

“अथ भद्रे! महापुण्यं पृथिव्यां सर्वतो दिशम् ।

परिक्रम्य यथाध्वानं प्रसाद्यगणितं शुभम् ॥

भूम्याः परिक्रमे सत्यक् प्रसाद्यं योजनानि च ।

यष्टिकोटिसहस्राणि यष्टिकोटिशतानि च ॥

तीर्थार्थ्यतानि देवाश्च तारकाश्च नभस्कुले ।

गणितानि समस्तानि वायुना जगदायुषा ॥

ब्रह्मणा लोमशेनैव नारदेन ध्रुवेण च ।

वासवता सप्तर्षेण रावणेन हनुमता ॥

एतैरेकैश्च त्रैवैः ससागरवना मही ।

कमिता वारुणा चैव बाह्यमण्डलरेखया ॥

अन्तरा भूमिर्गणैश्च सुर्यो विष्णु महात्मना ।

तथा च पूर्वदेवेभ्यः पशुभिः पाण्डुरन्ध्रैः ॥

योगनिष्ठैश्च धर्मा केचित्कार्कशैश्चतुर्वैरपि ।

कमिता न क्रमिभ्यस्ति न पूर्वे नापरे जनाः ॥

अन्तरिक्षवतीपतेः प्राणिभिश्चाख्यवृद्धिभिः ।

परिचि

मनस्वापि न शक्नोते गमनस्य च का कथा ॥

सप्तद्वीपे तु तीर्थानि भ्रमणाद् यत् फलं भवेत् ।

प्राप्यते चाधिकं तस्मान्मथुरायाः परिक्रमे ॥

मथुरां समनुप्राप्य यस्तु कुर्यात् प्रदक्षिणम् ।

प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सर्वकामानभौपसुभिः ।

कर्त्तव्या मथुरां प्राप्य नरैः सत्यक् प्रदक्षिणा ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

परिक्रमसङ्घः, पुं, (परिक्रमं विहारं सङ्घते इति ।

सङ्घ + पचादच् ।) द्वागलः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

परिक्रिया, स्त्री, (परिकारणम् । परि + कृ + शच् ।

“रिड् श्यग्लिङ् ।” ७ । ४ । २८ । इति रिड् ।)

परिखाजलादिना वेष्टनम् । तत्पर्यायः । परि-

सर्पः २ । इत्यमरः । ३ । २ । २० ॥ (एकाह-

यागविशेषः । यदुक्तं आश्वलायनश्रौते । ६ । ५ । २ ।

“सदास्त्रिया अनुक्रिया परिक्रिया वा स्वर्ग-

कामः ॥” “परिक्रियाप्येकाहा भवति एषामन्य-

तमेन स्वर्गकामो यजेत ॥” इति नारायण्ये ॥)

परिचित्, पुं, (परि सञ्चतोभावेन च्रीयते हन्यते

दुरितं येन । परि + चि + क्तिप् । कलिशासन-

कर्तृत्वादस्य तथात्वम् । यद्वा, परिचीयेषु

कुरुषु क्षियति ईदृशे इति । तथा चोक्तं महा-

भारते । १० । १६ । २—३ ॥

“विराटस्य सुतां पूर्वं सुधां गाखीवधन्वतः ।

उपपन्नय गतां दृष्ट्वा व्रतवान् ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥

परिचीयेषु कुरुषु पुत्रस्तव भविष्यति ।

एतदस्य परिचित्तं गर्भस्यस्य भविष्यति ॥”)

अभिमन्युपुत्रः । तत्पर्यायः । परीक्षित २ परि-

चीतः ३ परिचितः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

(अयं पुनर्युधिष्ठिरादनन्तरं कलियुगस्यारम्भे

राजचक्रवर्त्ता आसीत् । कुरुचेन्नयुद्धे परि-

चीये कुरुकुले अभिमन्युपुत्रा उत्तराया गर्भा-

ज्जातः । अयमेव गर्भस्यः क्रुद्धाश्रयाप्रयुक्तो न

ब्रह्मास्त्रेण निहतोऽपि पुनर्भगवत् । कृष्णस्य

प्रभावात् जीवितं लब्धवान् । अयमेव द्रुपदपुत्रं

धर्मं निरुद्धन्तं कलिं प्रशशास । ततो गच्छति

काले एकादाशौ ऋग्यां विहरन् क्षुधात्त-

पीडितः मौनव्रतावलम्बिनः शमीकस्य सुने-

राश्रमं गत्वा प्रत्युत्तरदानपराङ्मुखस्य तस्य स्कन्धं

धनुष्कोत्या न्यतं सर्पमासङ्गयामास । अनेना-

पराधेनेन राजनं शमीकस्य पुत्रः ऋद्धी नामा

तपस्वी इतः सप्तमेऽहनि तच्चकदद्योऽयं न्यतो

भविष्यतीत्यभिप्रवृत्तवान् । एतदाकर्णाय गङ्गातीरे

सुनिप्रस्थितिभिरौश्वरनामकीर्त्तनादिकमालोचयन्

प्रायोगवेष्टने स्थितस्तच्चकदद्यो न्यतच्च । इत्ये

तत्कथा महाभारते विस्तरतो द्रष्टव्या ॥)

(कुरुपुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३२ । ६० ।

“कुरोस्तु पुत्राश्चत्वारः सुधन्वा सुधनुष्ठा ।

परिचित्तु महाबाहुः प्रवरश्चारिमेवयः ॥”

अत्रिचित्तु-पुत्रः । यथा, महाभारते । १ । ४८ । ५० ।

“अविजितः परिचित्तुश्च श्वलाश्वश्च वीर्यवान् ॥”)

परिग्र

परिचित्, त्रि, (परितः क्षिप्यते स्म इति ।

क्षिप् + क्त ।) परिखादिना वेष्टितम् । तत्-

पर्यायः । निवृत्तम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ॥

सर्वतोभावेन क्षेपयुक्तम् ॥

परिखा, स्त्री, (परितः खन्यते इति । खन् +

“अन्येव्यप्रीतिः ।” ३ । २ । १०१ । ४ः ।)

राजधान्यादिवेष्टनखातम् । इति भरतः ॥ गङ्-

खा इति खाना इति च यस्याः प्रसिद्धिः ।

तत्पर्यायः ॥ खेयम् । इत्यमरः । १ । १० । २६ ॥

(यथा, मनुः । ७ । १६६ ।

“भिन्याच्चैव तद्भागानि प्राकारपरिखास्तथा ।

समवस्कन्द्येच्चैर्न राज्ञौ विनासयेत्तथा ॥”)

तस्या मानं यथा,—

“प्रस्थे च परिखामानं शतहस्तं प्रशस्तकम् ।

परितः शिविराणांश्च गम्भीरं दृश्यस्तकम् ॥”

सङ्केतपूर्वकश्चैव परिखाद्वारमीक्षितम् ।

श्वेत्तोरगम्यं भिन्नस्य गम्यमेव सुखेन च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २०२ अध्यायः ॥

परिखातः, त्रि, परिमल्लतोभावेन ख्यातः प्रथितः ।

इति परिपूर्वख्याघातोः कर्त्तरि क्तप्रत्यय-

निष्पन्नः ॥ विख्यातः ॥

परिगणितः, त्रि, (परिमल्लतोभावेन गणयितं

स्म । परि + गण + क्त ।) सर्वतोभावेन गणना-

युक्तः । यथा । “परिगणितव्यतिरिक्तेषु संसर्ग-

हृतविशेषो नादरणीयः परिगणनानर्थक्यात् ॥”

इति जौन्तवाहनः ॥

परिगतः, त्रि, (परि + गम् + क्त ।) प्राप्तः ।

विस्तृतः । ज्ञातः । चैष्टितः । इति मेदिनी ॥

गतः । इति हेमचन्द्रः ॥ वेष्टितः । यथा,—

“अथ सवल्कलुङ्गलकुषादिभिः

परिगतोज्ज्वलदुद्धतवालधिः ।”

इति भट्टिकाव्ये । १० । १ ॥

परिग्रह्या, स्त्री, (परि सर्वतोभावेन गृह्यते या

परि + ग्रह + कर्मणि ण्यप् ।) नारी । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

परिग्रहः, पुं, (परिग्रहणार्थात् । परि + ग्रह +

“ग्रह इङिङिगमञ्च ।” ३ । ३ । ५८ । इति

अप् ।) प्रतिग्रहः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ७ ।

“कण्ठाग्रवपरिग्रहे शिथिलता यन्नादराच्चुम्भं

तत्ते धूर्त्त ! हृदि स्थिता प्रियतमा काचिन्ममे-

वापरा ॥”)

सैन्यपञ्चाङ्गागः । पत्नी । भार्या । (यथा

रघुः । ६ । १४ ।

“समशुक्रस्य सपत्नपरिग्रहा-

ननलकानलकानवमां पुरीम् ॥”)

परिजनः । परिवारः । आदानम् । (यथा,

रघुः । ६ । ४६ ।

“अनुभवन्नवदोलनतूत्सवं

पटुरपि प्रियकण्ठविष्टया ।

अनयदामनरञ्जुपरिग्रहे

भुजलताकलतामवलोजनः ॥”)

स्वीकारः । (यथा, रघुः । १८ । ३८ ।

परिधः

“लोकने भावी पितुरव तुल्यः

सन्भावितो मौलिपरिग्रहान् सः ॥”)

मृतम् । कन्दः । शापः । शपथः । इत्यमरभरतौ ॥

राक्षसक्रयभास्करः । इत्यजयः ॥ (पुत्रदारादि-

भर्तृवपरिमाणम् । यथा, मनुः । १० । १२४ ।

“प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद् यथावर्ततः ।

शक्तिश्चावेक्ष्य दास्यच्च भूतानाञ्च परिग्रहम् ॥”

परिग्रह्यतेनेनेति विग्रहे हस्तः ॥ विष्णुः । यथा,

महाभारते । १३ । १४६ । ५८ ।

“ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठो परिग्रहः ॥”

“शरणार्थिभिः परितो गृह्यते सर्वगतत्वात्

परितो ज्ञायत इति वा । पुत्रादिभिर्भक्तैरर्चितं

परिग्रह्यति इति वा परिग्रहः ॥” इति शाङ्कर-

भाष्यम् ॥ साधनम् । यथा, रघुः । ६ । २१ ।

“अजिनदण्डभृतं कुशमेखलां

यतगिरं गगणद्वजपरिग्रहाम् ॥”

“गगणद्वजं परिग्रहः कण्ठ्यनसाधनं यस्यास्ताम् ॥”

इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

परिग्रहः, पुं, (परि + ग्रह् + “परौ दञ्”) इ ।

३ । ४७ । इति वच् ।) यञ्वेदिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिधः, पुं, (परि ह्यत्यतेनेनेति । परि + हन् +

“परौ घः ।” इ । ३ । ८४ । इति अप्

घादेश्च ।) लोहकङ्कलगुडः । लोहमय-

लगुडः लोहसुखलगुडः । तत्पर्यायः । परि-

घातनः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ६१ ॥ परि-

घातकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

महाभारते । ६ । ६७ । २४ ।

“बाहूनामुत्तमाङ्गानां कार्मुकाणाञ्च भारत ।

गद्गानां परिघाणाञ्च हस्तानाञ्चोरभिः सह ॥”)

परिघातः । परितो हननम् । इत्यमरभरतौ ॥

विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतं जगद्विश्रुति-

योगः । (यथा, ज्योतिषे ।

“वज्रोच्छ्रक्तं च यतीपातो वरीयान् परिघक्त्या ॥”

अस्य अर्द्धांशं परित्यज्य रुभं कर्म कुर्यात् ।

वडुक्तं तत्रैव ।

“परिघस्य त्वेदं शुभकर्म ततः परम् ॥”)

अथ परिधयोगज्ञातफलम् ।

“उत्पत्तिकाले परिधो यदि स्या-

न्नरस्तदा वंशकुटारकल्पः ।

असत्यसाक्षी क्षमया विहीनः

स्वल्पानुभोक्ता विजितारिपचः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

अर्गलः । इति मेदिनी ॥ सुन्नरः । शूलः । इत्य-

जयः ॥ कलसः । काचवटः । गोपुरम् । सङ्ग ।

इति शब्दरत्नावली ॥ ४ ॥ (कार्तिकाशुचर-

विशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ३३ ।

“परिग्रहं वटञ्चैव भीमञ्च सुमहावलम् ।

दहति दहन्ञ्चैव प्रचक्षौ वीर्यनस्मती ॥

अंशोऽप्युत्तरान् पञ्च दर्शं कृन्दाव धीमते ॥”

चण्डालाद्विधेयः । यथा, महाभारते । १२ ।

१३८ । ११४ ।

परिच

“लम्बकर्णो महावक्रो मलिनो घोरदर्शनः ।

परिधो नाम चण्डालः शुक्लपाणिरदृश्यत ॥”)

परिघातः, पुं, (परिहन्त्यतेनेन । परि + हन् +

घञ् । “हनस्तोऽचिस्रलोः ।” इति तः ।)

अस्त्रम् । हननम् । इति धरणिः ॥

परिघातनः, पुं, (परितो घातनं यस्मात् ।) परिघा-

स्त्रम् । इत्यमरः । २ । ८ । ६१ ॥ सर्वतो-

भावेन हनने क्ली ॥

परिघोषः, पुं, (परितो घोषो यस्मिन् ।) मेघ-

शब्दः । शब्दः । अवाच्यः । इति मेदिनी ॥

परिचयः, पुं, (परि समन्तात् चयनं वोधो ज्ञान-

मित्यर्थः । परि + चि + अप् ।) विशेषणं ज्ञानम् ।

चेना इति भाषा । तत्पर्यायः । संस्तवः २ ।

इत्यमरः । ३ । २ । २३ ॥ प्रणयः ३ । इति भरतः ॥

(यथा, माघे । ७ । ६१ ।

“न परिचयो मलिनात्मनो प्रसाधनम् ॥”

अभ्यासः । यथा, माघे । २ । ७५ ।

“हेतुः परिचयस्यैव वस्तुगुणिकैव सा ॥”

नादस्य अवस्थाविशेषः । यथा, हठयोगदीपि-

कायाम् । ४ । ६६ ।

“आरम्भश्च घटञ्चैव तथा पारचयोऽपि च ।

निर्यक्तिः सर्वयोगेषु स्थादवस्थाचतुष्टयम् ॥”)

परिचरः, पुं, (परितचरतीति । परि + चर +

यचाद्यच् ।) बुद्धकाये परप्रचारात् रथरचकः ।

प्रनासामन्तयवस्थापनकारी । इति केचित् ॥

सेनायां राज्ञो दण्डनायकः । इत्यन्ये । इति

भरतः ॥ तत्पर्यायः । परिधिस्यः २ । इत्य-

मरः । २ । ८ । ६२ ॥ सहायः ३ । इति रत्न-

माला ॥ (परिचर्याकारकः । यथा वैद्यके,—

“उपचारकृता दास्यमनुरागञ्च भर्तुरि ।

शौचञ्चेति चतुर्थोऽयं गुणः परिचरे जने ॥”

इति चरके सूत्रस्याने नवमेऽध्याये ॥

“स्निग्धोऽनुगुणुर्वलवान् शुक्तो याधितरक्षणे ।

वैदवाक्यकृदयान्तः पादः परिचरः स्तुतः ॥”

इति तुल्यते सूत्रस्याने चतुस्त्रिंशेऽध्याये ॥

परिचरणकर्म, [नृ] क्ली, (परिचरणं सेवैव

कर्म ।) परिचर्या । तद्वैदिकपर्यायाः । इर-

ज्यति १ विधेम २ समर्थति ३ नमस्यति ४ दुर-

स्यति ५ ऋधोति ६ ऋणहि ७ ऋच्छति ८

सपति ९ विवासति १० । इति दश परिचरण-

कर्माणि । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्याये ॥

परिचर्या, स्त्री, (परिचर्यते परिचरणमित्यर्थः ।

परि + चर् + “परिचर्यापरिसर्येति ।” इ । ३ ।

१०१ । इत्यस्य वार्त्ति इति शो यक् च

निपादते ।) सेवा । (यथा, देवीभागवते ।

१ । ४ । ११ ।

“अथवा बार्हके प्रार्थे परिचर्यो करिष्यति ।

पुत्रः परमवर्म्मिष्ठः पुण्यार्थं कलविद्वयोः ॥”)

तत्पर्यायः । वरिवत्सा २ सुश्रूषा ३ उपा-

सनम् ४ । इत्यमरः । २ । ७ । ३५ ॥ परिचर्या ५

उपासना ६ उपासितः ७ । इति भरतः ॥ सुश्रू-

षण् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

परिच्छ

परिचायः, पुं, (परिचीयते इति । चिञ् चित्ताम्

+ “अग्नौ परिचायोपचायसम्पत्त्याः ।” इ । १ ।

१३१ । इत्यनेन साधुः ।) यज्ञाग्निः । तत्पर्यायः ।

सम्पत्त्याः २ उपचायः ३ । इत्यमरः । २ । ७ । २० ॥

(अग्निरिह न वद्धिः किन्त्वग्निधारणार्थस्थल-

विशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

परिचारकः, त्रि, (परिचरतीति । परि + चर् +

चुल् ।) सेवकः । चाकर इति भाषा ॥ (यथा,

मनुः । ७ । २१७ ।

“तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्थैः परिचारकैः ।

सुपरीक्षितमन्त्राद्यमद्वान्मन्त्रैर्विषापहैः ॥”)

तत्पर्यायः । भृत्यः २ दासेरः ३ दासेयः ४

दासः ५ गोपकः ६ चेटकः ७ नियोज्यः ८

किङ्करः ९ प्रेयः १० भुजिष्यः ११ । इत्य-

मरः । २ । १० । १७ ॥ छिङ्करः १२ चेटः १३

गोप्यः १४ पराचितः १५ परिष्कन्दः १६ परि-

कर्मी १७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४ ॥

परिचार्यः, त्रि, परिचर्यतेऽसौ इति । परि +

चर् + कर्मणि ख्यत् । सेवः ५

परिचितः, त्रि, (परि + चि + कर्मणि क्तः ।)

परिचर्याविशिष्टः । ज्ञातः । यथा,—

“त्यक्तयेवं चिरपरिचिता जन्मभूमौति बुद्ध्या

मा विदस्य त्रिभुवनजनत्राणहेतोः क्रमाङ्कः ।

किञ्च त्याज्यं भवति सहतां चेतु परस्योपकारी ।

वाराणस्या सुनिरपि गतो दक्षिणाग्रामगम्यः ॥”

इति पदाङ्कदूतः ॥

परिचयं, त्रि, परि पूर्व्वचिधातोः कर्मणि यप्रत्ययेन

निब्यज्यम् ॥ पञ्चिचययोग्यम् । परिचयनीयम् ।

परिचेतयम् ॥

परिच्छदः, पुं, (परिच्छादयतेनेनेति । परि + हृ

+ णिच् + “पुंसि संज्ञायाम् ।” इ । ३ । ११८ ।

इति घः । “छादेर्वैभुपसर्गस्य ।” इ । ४ । ६६ ।

इति उपधाङ्कः ।) परिवारः । इति हेम-

चन्द्रः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६७३ ।

“सहधर्मचारिणी सम परिच्छदः सुतनु । नेह

सन्देहः ।

न तु सुखयति तुहिनदिनच्छद्वायेव सज्जन्ती ॥”)

हृस्वश्चवस्वकम्बलाद्यपकरणम् । यथा,—

“परिच्छदं वृषाहर्षे परिवर्द्धयिष्याः परे ॥”

इत्यस्य टीकायां भरतः ॥

(यथा, रघुः । १ । १६ ।

“सेना परिच्छदस्तस्य हृयमेवार्थसाधनम् ।

शास्त्रेऽप्युपलता बुद्धिर्मेर्विधुषि चातता ॥”)

आच्छादनम् । यथा,—

“पयःफेननिभा शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदा ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

परिच्छन्दः, पुं, (परिच्छन्द्यतेनेन । परि + छद्

संवरणे + घञ् ।) परिच्छदः । इति हला-

युधः ॥

परिच्छन्नः, त्रि, परिपूर्व्वच्छद्वातोः कर्तरि कर्मणि

च क्तप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ परिच्छदविशिष्टः । सर्वतो-

भावेनाच्छादितः । संवृतः ॥

परिडो

परिच्छिन्नः, वि, (परि + छिद् + कर्त्तरि क्तः ।)
परिच्छेदविशिष्टः । अवधिप्राप्तः । यथा,—
“परिच्छिन्नमेवं त्वयि परिणतो विभ्रति गिरं
न विद्वस्तत्तत्त्वं वयमिह हि यत् न भवसि ।”
इति महिम्नः स्तोत्रम् ॥

सर्वतोभावेन छेदविशिष्टश्च ॥
परिच्छेदः, पुं, (परि + छिद् + भावे कर्णदौ च
चञ् ।) ग्रन्थविच्छेदः । यथा, त्रिकाण्डशेषे ॥
“सर्वगर्गपरिच्छेदोद्गाताध्यायाङ्कसंग्रहाः ।
उक्ताश्चः परिवर्त्तय पटलः काण्डमस्त्रियाम् ॥
स्थानं प्रकरणं पञ्चाङ्गिकश्च ग्रन्थसन्वयः ॥”

(तत्र कार्ये सर्गः । कोषे वर्गः । अलङ्कारे परि-
च्छेदोक्तावौ । कथायासुहातः । पुराणसर्व-
तादौ अक्षयः । नाटके व्यङ्ग्यः । तन्त्रे पटलः ।
ब्राह्मणे काण्डम् । संगीते प्रकरणम् । इति-
हासे पञ्च । भाष्ये आङ्गिकम् । स्वमन्त्रेऽपि पाद-
तरङ्गस्तवकप्रपादकस्तन्त्रमञ्जरीलहरीशाखा-
दयो ग्रन्थसन्वयो ग्रन्थभेदे यथायथं त्रयाः ॥३॥)
सीमा । अवधिः । यथा, मालतीमाधवे ।
“परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
पुनर्नान्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।
विवेकप्रवृत्तिसादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोऽप्यन्तर्जयति च तापश्च कुरुते ॥”

परिजनः, पुं, (परिगतो जनः ।) परिवारः ।
पोष्यवर्गः । यथा, महिम्नः स्तोत्रे ।
“यद्विहं छत्राग्नौ वरद परमोच्चैरपि सती-
मधश्चक्रे वाणः परिजनविधेयचित्सुवनः ॥”
नियतसन्निधिवर्त्तिपरिचारकः । यथा, आनन्द-
लहरीयाम् । ३० ।

“किरीटं वेदिषं परिहर पुरः कौटभभिदः
कठोरे कोटीरे खलवि नहि जन्मभारिसुकुटम् ।
प्रणम्येतेषु प्रसभमभियातस्य भवनं
हरस्याभ्युत्थाने तव परिचनोक्तिर्विजयते ॥”

“परिजनः नियतसन्निधिवर्त्तिपरिचारकः ।”
इत्यस्य श्लोकस्य व्याख्यायां गोपीरमणतर्कपञ्चाननः ॥
परिजल्पितं, स्त्री, (परि + जल्प + भावे क्तः ।)
दशाङ्गचित्रवल्पात्तर्गतद्वितीयजल्पनम् । यथा,
“प्रभो निर्दयताशाश्वत्थापलादुपपादनात् ।
स्वविचक्षणतायत्किर्म्मज्ञा स्यात् परिजल्पितम् ॥”
इत्यञ्जलनीलमणिः ॥

परिज्वा, [न्] पुं, (परिजायते इति । परि +
जन् + मन् । निपातनान् साधुः ।) चन्द्रः । अग्निः ।
इति सिद्धान्तकौमुदासुणादिरुक्तिः ॥ (पर्य-
जतीति । अग्नेः परिपूर्वस्य श्वसुचित्रादिना
मनुप्रलयोत्कारलोपः आदुदात्तत्वश्च निपा-
त्यते । परिगन्ता । इति वेदभाष्यम् ॥)

परिच्चा, [न्] पुं, (परि + च्चौघातुः +
“श्चुच्चन् पूषन्ति ।” उणां । १ । १५८ ।
इति कनिन् । इदन्त उज्ज्वलदत्तमतम् ।)
इन्द्रः । अग्निः । इति संक्षिप्तचारीणादिरुक्तिः ॥
परिडीनकं, स्त्री, (परि + डी + क्तः । ततः स्थायं
कन् ।) पक्षिगतिविशेषः । यथा,—

परिणा

“हीनं प्रडीनसुडीनं संडीनं परिडीनकम् ।”
इति जटाधरः ॥
(तयाच महाभारते । ८ । ४१ । २७ ।)
“अतिडीनं महाहीनं खडीनं परिडीनकम् ॥”
परिणतं, वि, (परिणमति स्म । परि + नम् +
क्तः ।) पक्वम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥
तिर्यग्घातिगजः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
माघे । ४ । २६ ।)

“अततमसुमतामगम्यरूपाः
परिणतदिकरिकास्तटीर्विभर्त्ति ॥”
सर्वतोभावेन नतश्च ॥

परिणयः, पुं, (परिणयनम् । परि + नी + ञप् ।)
विवाहः । इत्यमरः । २ । ७ । ५७ ॥
परिणामः, पुं, (परिणमनम् । परि + नम् +
घञ् ।) विकारः । प्रकृतेरन्यथाभावः । यथा ।
सुखस्य विकारः क्रोधरक्तता । केचित्तु । प्रकृति-
ध्वंसजन्यविकारः । यथा काष्ठस्य विकारो
भस्म । नृत्पिण्डस्य घटः । इत्यमरभरतौ ॥
चरमः । शेषः । यथा,—

“परिणामसुखे गरीयसि
अथकेऽस्मिन् वचसि चतौजसाम् ।
अतिवीर्यवतीव भेषजे
बहुरूपीयसि दृश्यते गुणः ॥”
इति भारवौ । २ । ४ ॥

(निदानभेदेन यथा,—
“असाक्षेन्द्रियायैवयोगप्रज्ञापराधपरिणाम-
भेदात्तिविधौ वा ॥” “परिणामोऽयोगादिदृष्टा
ऋतुस्वभावजा शीतादयः । अधर्मस्य च रोग-
हेतोरेवैवान्तर्भाव इति भट्टारहरिश्चन्द्रः ॥”
इति माधवकरकतस्मिन्विनियस्य पञ्चनिदान-
व्याख्याने विनयेनोक्तम् ॥

“कालस्य परिणामेन जरामृत्युनिमित्तजाः ।
रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वभावो भिद्यतिक्रियः ॥”
इति चरके शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

अर्थालङ्कारभेदः । तल्लक्षणं यथा,—
“परिणामः क्रियार्थचेद्विषयी विषयात्मना ॥”
परिणामदर्शी, [न्] वि, (परिणामं चरमं पश्य-
तीति । दृश् + णिनि ।) चरमकालप्रेक्षी । पञ्चा-
दृशी । विषयादेः श्रेयद्रष्टा । इति भारतम् ॥

परिणामशूलः, पुं, (परिणामे चरमावस्थायां
शूलं यस्य । यद्वा परिणामे सुक्ताद्भादेः परि-
पाके उत्पद्यते शूलं यस्मात् ।) रोगविशेषः ।
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“स्तेर्निदानैः प्रकुपितो वायुः सन्निहिते यदा ।
कफपित्तं समावृत्य शूलकारी भवेद्दली ॥”
तस्य लक्षणं यथा,—

“युक्ते जीर्णयति यच्छूलं तदेव परिणामजम् ।
तस्य लक्षणमप्येतत् समासेनाभिधीयते ॥”
वातिकस्य तस्य लक्षणं यथा,—
“आभागाटोपविण्मूत्रविवन्धारतिवेपनेः ।
क्षिप्रघोषोपशमप्रायं वातिकं तद्वदेद्विषकम् ॥”
पैत्तिकस्य तस्य लक्षणं यथा,—

परिणा

“लघ्वादाहारतिसेदकद्रव्यलवणोत्तरम् ।
शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं लक्ष्येद्विषकम् ॥”
शैथिल्यस्य तस्य लक्षणं यथा,—
“कहिं हृत्तासमोहं स्वल्परुग्दीर्घचनन्ति ।
कटुतिक्तोपशान्तौ च तद्विषयं कफात्मकम् ॥”
त्रिदोषजन्य तस्य लक्षणं यथा,—
“संखल्लक्षणं बुद्धा हिदोषं परिकल्पयेत् ।
त्रिदोषजन्यमाधुन्यु दीर्घमांसपलानलम् ॥”
इति माधवकरः ।

तस्यैव यथा, गच्छपुराणे ।
“लौहचूर्णं वमायुक्तं त्रिफलाचूर्णमेव वा ।
अधुना स्वादितं यत् परिणामाख्यशूलमुत् ॥”
(चिकित्सास्य यथा,—
“वमनं तिक्तमधुरैर्विरेकस्यापि श्रूयते ।
वस्तयच्च चिताः शूले परिणामसमुद्भवे ॥
विद्वङ्गतपुल्लयोधं चिदहन्तीसचित्रकम् ।
सर्वाण्येतानि संक्षयं भक्ष्यचूर्णानि कारयेत् ॥
गुडं मोदकं कृत्वा भक्षयेत् प्रातःपत्नितः ।
उज्ज्वोदकादुपानन्तु दद्यादग्निविवर्द्धनम् ॥
जयेत्त्रिदोषं शूलं परिणामसमुद्भवम् ॥
नागदुग्दतिलकस्तं पयसा संवाध्य यः पुमा-
नयात् ।

उयं परिणामशूलं तस्यापैति सम्राज्ञे ॥”
“तिलनागरपण्यानां भागं शृङ्गकर्मसनाम् ।
हिभागगुडसंयुक्तं गुडं कृत्वा कलशभक्तिकाम् ॥
शीतानुपानं पूर्वाह्ने भक्षयेत् क्षीरभोजनः ।
वायुश्चेत् रक्तं पीत्वा नरो सुस्थे दुर्जयात् ॥
परिणामसमुत्थायशूलाक्षिरभवादपि ।
शूलकजं चूषयन् पचैव लवणानि च ॥
समांशां गुडिकां कृत्वा कलशोत्तरसेन वा ।
प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेत् यथावलम् ॥
शूलाद्विसृज्यते जन्तुः सहसा परिणामजात् ॥
यः पिबति सम्राज्ञं शूलनेकान् कलाययूषेण ।
स जयति परिणामरजं चिरञामपि किमुत-
नूतनजाम् ॥

लौहचूर्णं वरायुक्तं विलीढं मधुसर्पिषा ।
परिणामशूलं शमयेत्तल्लं वा प्रयोजितम् ॥
सासुद्रं सैन्धवं चारो रुचकं रौमकं विडम् ।
दन्ती लौहजनः किट्टं चिदृच्छूरणकं समम् ॥
दधिगोमूत्रपयसा सन्धपावकपाचितम् ।
तद्वयथाज्वलं चूर्णं पिवेद्विष्णो न वारिणा ॥
जीर्णजीर्णे तु सुशीत भांसादिघृतसाधितम्
नाभिः शूलं शीहृत् शूलं यद्दुग्दुल्लक्षितं यत् ॥
विद्वद्भौतिकं हन्ति कफवातोद्भवन्तथा ।
शूलानासपि सर्वेषामौषधं नास्ति तत् परम् ॥
परिणामसमुत्थस्य विशेषणान्तकृतम् ॥”

इति ससुद्राद्यं चूर्णम् ॥ २ ॥
“सपिप्पलीगुडं सर्पिः पचेत् क्षीरे चतुर्गुणे ।
विनिहन्त्यस्यपि तस्य शूलस्य परिणामजम् ॥”
इति गुडपिप्पलीघृतम् ॥ ३ ॥
“कायेन कल्केन च पिप्पलीनां
सिद्धं घृतं माञ्जिकर्षप्रयुक्तम् ।

परिणो

कीरासुपानं विनिहन्त्यवश्यं
शूलं प्रवृद्धं परिणामसंज्ञम् ॥”

इति पिप्पलीष्टतम् ॥ * ॥

“मण्डूरं शोधितं पत्रौ लौहजं वा गुडैर्न तु ।
भक्ष्यन्मुच्यते शूलात् परिणामसमुद्भावात् ॥
तं शोध्य चूर्णितं कृत्वा मण्डूरस्य पलायकम् ।
शतावरौरसस्याद्यौ दध्नुस्तु पयसस्तथा ॥
पलान्यादाय चत्वारि तथा गव्यस्य सर्पिषः ।
विपचेत् सञ्जमेकैधं यावत् पिष्टवत्सागतम् ॥
विड्मन्तु भक्षयेन्मधो भोजनस्याग्रतोऽपि वा ।
वातात्मकं पित्तभवं शूलञ्च परिणामजम् ॥
निहन्त्येव हि योगोऽयं मण्डूरस्य न संशयः ॥”

इति शतावरौरमण्डूरम् ॥ * ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिग्रहे शूलाधिकारे ॥
“अजीर्णरसः प्रोक्तो दशमः परिणामजः ।”
“जीर्णैर्नेत्रे च भवेद्यस्तु स ज्ञेयः परिणामजः ॥”
“लङ्घनं वमनञ्चैव विरेकञ्चानुवातनम् ॥
निरुद्धो वस्ति कर्माणि परिणामे त्रिदोषजे ।
चित्रकं त्रिवृता दन्ती विडङ्गं कटुकत्रयम् ॥
समं चूर्णं गुडैर्नाथ क्लारयेन्कोदकान् सुधीः ।
भक्षयेत् प्रातरुत्थाय पश्चादुष्णोदकं पिबेत् ॥
परिणामोद्भवं शूलं हन्ति शीघ्रं नरस्य च ।
यवानोद्भिद्भिः सिन्धुत्वचारं सौवर्चलाभया ।
सुरामखेन पानय्या परिणामे त्रिदोषजे ॥
हिङ्गव्योषवचाजमोदहृषा पथ्यायवानी शट्ठी
जातीपिप्पलीदाडिमृकतीतिनीडिचयाभि-

कम् ।

तस्मादेतन्मूर्चला च यवजचारं तथा सर्जिका
सिन्धुत्वं विडचूर्णकं समकृतं स्याद्जीवपूरे रसे ॥
संभावं सुकृतात्वेन गुडिका चाक्षप्रमाणा तथा
कल्को वातविकारिणां प्रवृत्तः शूलार्शसः
ग्रीहकान् ॥”

“एष हिङ्गादिको नाम सर्वशूलार्तिनाशनः ।
सर्ववातविकारघ्नः सर्वस्त्वनिवारणः ।

परिणामोद्भवं शूलं वारयत्याश्वसंशयम् ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये ॥

परिणायः, पुं, (परितो वामदक्षिणतो नयनम् ।
परि + नी + “परिणोर्नीनौबूताश्रयोः ।” ३ ।
३ । ३७ । इति घञ् ।) शरीणां समन्तान्नयनम् ।
इत्यमरः । २ । १० । ४६ ॥ परेरितो दीर्घत्वे
परीणायञ्च । इति भरतः ॥

परिणाहः, पुं, (परिणह्यतेऽनेन इति । परि +
नह + घञ् ।) विस्तरः । तत्पर्यायः । विशा-
लता २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११४ ॥ ओसार
इति चौड़ा इति च भाषा ॥ (यथा, महा-
भारते । ६ । ७ । २२ ।

“अरत्नीनां गृहसञ्च शनानि दश पञ्च च ।

परिणाहस्तु वृक्षस्य फलानां रसमेदिनाम् ॥”)

परिणेत, [ञ] पुं, (परिणयतीति । परि +
नी + णच् ।) वोढा । भर्ता-२ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा,—

“स्यैव दण्डयतो दण्डान् परिनेतुः प्रसूतये

परिदा

अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः ॥”

इति रघुः । १ । २५ ।)

परितः [स] अ, (परि + “पर्यभिभ्याञ्च ।” ५ ।
३ । ६ । इति तसिल् ।) सर्वतः । चतुर्दिगभि-
याप्तौ । इत्यमरः । ३ । ११३ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ६ ।

“पुरोपकण्ठो पवनान्त्रयाणां

कलापिनामुद्धतगत्वहेतौ ।

प्रभातशुद्धिं परितो दिगन्तान्

तूर्यखने मूर्च्छति मङ्गलार्थे ॥”)

परितापः, पुं, (परिसञ्चतोभावेन तप्यतेऽनेन ।

परि + तप् + घञ् ।) दुःखम् । (यथा, भाग-

वते । ७ । ८ । ५२ ।

“स तु जनपरितापं तत्कृतं जानता ते

नरहर उपनीतः पञ्चतां पञ्चभिः ॥”)

नरकान्तरम् । इति मेदिनी ॥ श्लोकः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । २२ । २५ ।

“एतया तत्तया वृद्धा संस्तभ्यात्मनमालना ।

आहृतेऽप्यभिषेके मे परितापो न विद्यते ॥”)

भयम् । कम्पः । इति विश्वः ॥ अत्युष्णता च ॥

(यथा, मार्कण्डेये । १५ । ४६ ।

“परितापञ्च गात्रेभ्यः पीडावाधाञ्च क्षुत्क्षण्डः ।

अपहन्ति नरवान्न ! दयां कुरु महीपते ! ॥”)

परितुष्टः, त्रि, (परि + तुष्ट् + क्तः ।) परितोष-

युक्तः । सन्तुष्टः । यथा,—

“यत् प्रार्थ्यते त्वया भूप ! त्वया च कुलनन्दन ॥

मत्तस्तत् प्राप्यतां सर्वं परितुष्टा ददामि त्वत् ॥”

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ६३ । १० ॥

परितोषः, पुं, (परितोषणमिति । परि + तुष्ट् +

घञ् ।) सर्वतोभावेन तुष्टिः । सन्तोषः । यथा,—

“लामुदर ! साधुमन्ये शकौ-

रपि यदसि लब्धपरितोषम् ।

हतहृदयं ह्यधिकाधिक-

वाक्काशतदुर्भरं न पुनः ॥”

इति शान्तिशतके ॥

परित्यागः, पुं, (परित्यजनमिति । परि + त्यज् +

घञ् ।) सर्वतोभावेन वर्जनम् । तत्पर्यायः ।

छोरणम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥

“गुरोरप्यवलपस्य कार्याकार्यमजनतः ।

उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥”

इति मत्स्यसूक्तम् ॥

परित्राणं, क्ली, (परित्रायते इति । परि + त्रै +

लुट् ।) मारणोद्यतस्य निवारणम् । तत्-

पर्यायः । पर्याप्तिः २ हस्तवारणम् ३ । इत्य-

मरः । ३ । २ । ५ ॥ रक्षणम् । यथा,—

“परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ४ । ८ ॥

परिदानं, क्ली, (परिदीयते इति । परि + दा +

भावे लुट् ।) परीवर्तः । विनिमयः । इत्य-

मरः । २ । ६ । ८० ॥

परिदायी, [न] पुं, (परित्यज्य शास्त्रधर्मं ददा-

तीति । परि + दा + णिनिः ।) अनृण्ये

परिधिः

तत्कनिष्ठाय कन्यादाता । “यथा हारीतः ।
ज्येष्ठेऽनिर्ज्येष्ठे कनीयान् निर्ज्येष्ठश्च परिवेत्ता
भवति परिविप्रो ज्येष्ठः परिवेदनीया कन्या
परिदायी दाता परिकर्ता याज्ञकस्तौ सर्वे
प्रतिताः ॥” इत्युद्गाह्यतत्त्वम् ॥

परिदेवनं, क्ली, (परि + दिव + लुट् ।) अनुशोच-

नोक्तिः । विलापः । इत्यमरः । १ । ६ । १६ ॥

(यथा, महाभारते । १ । २ । १४६ ।

“परिदेवनञ्च पाञ्चाल्या वासुदेवस्य सन्निधौ ।

आश्वासनञ्च ह्यष्टास्य दुःखार्तायाः प्रकौर्त्ति-

तम् ॥”)

परिदेवना, स्त्री, (परिदेवयतीति । परि + दिवि +

“ख्यासन्नर्थो युच् ।” ३ । ११०७ । इति युच् ।

ततश्चाप् ।) शोकनिमित्तो विलापः । यथा,—

“अयक्तादीनि भूतानि यत्तमध्यानि भारत ! ।

अयत्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥”

इति श्रीभगवद्गीताद्वितीयाध्यायश्लोकव्याख्यानं

श्रीधरस्वामी ॥ अपि च ।

“न मन्त्रबलवीर्येण प्रज्ञया पौरुषेण च ।

अलभ्यं लभते मर्त्यस्तत्र का परिदेवना ॥

अयत्तादीनि भूतानि यत्तमध्यानि शून्यक ! ।

अयत्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥

अयाचितो मया लब्धस्तु प्रेषितः पुनः कृतः ।

यत्रागतस्तत्र गतस्तत्र का परिदेवना ॥

एकवृत्ते यदा रात्रौ नानापक्षिसमागमः ।

प्रभाते दृष्ट दिश्यो यान्ति तत्र का परिदेवना ॥

एकवार्थप्रयातानां सर्वेष्वान्तत्र गामिनान् ।

यद्येकस्वरितो भाति का तत्र परिदेवना ॥”

इति गरुडपुराणे १११ अध्यायः ॥

परिधानं, क्ली, (परिधीयते यत् । परि + धा +

कर्मणि लुट् ।) परिधेयवस्त्रम् । तत्पर्यायः ।

अन्तरीयम् २ उपसंयानम् ३ अधोऽंशुकम् ४ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ११७ ॥ (यथा, पञ्च-

तन्त्रे । ५ । २३ ।

“वरं वनं यात्रगजादिसेवितं

अखेन ह्रीमं बहुकण्टकावृतम् ।

हृणानि शय्या परिधानवत्कलं

न वन्दुमधो धनहीनजौवितम् ॥”)

परिधायः, पुं, (परिधीयतेऽत्र । परि + धा +

घञ् ।) जनस्थानम् । परिच्छेदः । नितम्बः ।

इति मेदिनी ॥ (जनस्थानमित्यत्र जलस्थान-

मिति केचित् ॥)

परिधिः, पुं, (परिधीयतेऽनेन । परि + धा +

“उपसर्गे धोः किः ।” ३ । ३९६२ । इति

किः ।) परिवेशः । चन्द्रसूर्यसमीपमण्डलम् ।

(यथा, रघुः । ८ । ३० ।

“अष्टमसुपेयिवान् वमौ

परिधेर्मुक्त इवोष्णदीधितिः ॥”)

यज्ञियतरुशाखा । यज्ञियतरोः पलाशादेर्यज्ञ

पशुवन्वनार्थं या शाखा निखायते तस्याम् ।

इत्यमरभरतौ ॥ (यथाह आपस्तम्बः । “खादिरं

पालाशं वैकविंशतिदारुकमिधः करोति त्रयः

परिपा

परिधयः पालाशकाष्ठकाः खादिरौदुम्बरविल्व-
रोहितकविकूलानां च वा यज्ञिया वृक्षा
आर्द्राः शुष्करसत्वचकाः ॥” इति ॥ ४ ॥

भृगोलादेर्वेष्टनम् । यथा,—

“यासंभगन्दाग्रिष्टे विभक्ते
खवागस्यैः परिधिरु स्रग्धः ॥”

इति लीलावती ॥

(स्त्री, परिधीयते इति । परि + धा +
कर्मणि क्तिः । परिधेयवल्गम् । यथा, भाग-
वते । ८ । ७ । १७ ।

“मेघश्यामः कनकपरिधिः कर्णविद्योतविद्यु-
न्मूर्ध्नि भाजद्विजुलितकचः सन्धरो रक्तनेत्रः ॥”
“कनकं सुवर्णमिव पीतं परिधि वस्त्रं यस्य”
इति तट्टीका ॥)

परिधिस्यः, पुं, (परिधौ । तद्धतोति । परिधि +
स्या + कः ।) परिचरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६२ ॥
गुह्यकावे परप्रक्षारात् रधरचके । प्रजा-
सामन्तव्यवस्थापनकारिणीति केचित् । सेनायां
राष्ट्रो दण्डनायकः । इत्यर्थः । इति भरतः ॥

परिधेयं, त्रि, (परिधातुं शक्यम् । परि + धा +
“अचो यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति यत्
“इद्विति ।” ६ । ४ । ६५ । इति आत इत्
ततो गुणः ।) परिधानीयम् । परिधातयम् ।
परिधानोपयुक्तवस्त्रादि । यथा,—

“न तु स्वमीयतयापि प्राप्ते परिधेयादौ ह्युत्तर-
दृष्टार्थत्वापत्तेः ।” इति विवादचिन्तामणिः ॥

परिपण्यं, स्त्री, (परिपण्यते अवधियतेनेन ।
परि + पण् + “पुंसि संज्ञायां वः प्रायेण ।”
३ । ३ । १२८ । इति वः ।) मूलधनम् । इत्य-
मरः । २ । ६ । ८० । पुंसि इति भाषा ॥

परिपण्यका, पुं, (परिपण्ययति दोषादिकं प्राप्नो-
तीति । परि + पण् क गतौ + लुट् ।) शत्रुः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६३ ॥ (यथा, महा-
भारते । १० । १६ । ३२ ।

“हृतो दुर्व्योहनः प्राप्नो राज्यस्य परिपण्यकः ॥”)

परिपण्यी, [न्] त्रि, (परिसर्वतो भावेन दोषा-
ख्यानं पण्ययितुं शीलमस्य । परि + पण्य +
णिनिः ।) शत्रुः । इत्यमरः । २ । ८ । ११ ।
(यथा, गीतायां । ३ । ३३ ।

“इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थं रागद्वेषौ यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपण्यिनौ ॥”

प्रतिज्जलाचारी । यथाह कश्चित् ।

“अपराधिनि चेत् क्रोधः क्रोधे क्रोधः कथं नहि ।
धर्मायुक्तममोचारां चतुर्णां परिपण्यिनि ॥”)

परिपाकः, पुं, (परिपण्यते इति । परि + पण् +
घञ् ।) परिपक्वता । यथा, भावप्रकाशः ।

“इत्यदुतं केवलवर्द्धपर-

मांसिनं मनुष्यः परिपाकमेति ।”

नैपुण्यम् । यथा,—

“वीर्यं तस्य विनये परिपाकं

पाकशस्त्रमपदं स्पृशतोऽपि ॥”

इति नैपथ्यप्रसङ्गः ॥

परिपू

परिपाकिनी, स्त्री, (परिपाकः परिपाकशक्ति-
विद्यतेऽस्याः । परिपाक + इति + डीप् ।)
त्रिष्टिता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

परिपाटिः, स्त्री, (परिपाटनम् । परि + पट् +
स्वार्थे णिच् + अच् इः । यद्वा परि भागे
भागेन पाटिः पाटनं गतिर्यस्याम् ।) परिपाक-
विशिष्टः । तत्पर्यायः । आनुपूर्व्ये २ आद्यत् ३
अनुक्रमः ४ पर्यायः ५ । इत्यमरः । २ । ७ । ३७ ॥
आनुपूर्व्ये ६ परिपाटौ ७ । इति भरतः ॥
आनुपूर्व्ये ८ आनुपूर्व्यक्रमम् ९ । इति टीका-
न्तरम् ॥ क्रमः १० । इति जटाधरशब्दरत्ना-
वली ॥

परिपिष्टकं, स्त्री, (परि + पिप् + क्त + संज्ञायां
कन् ।) खीसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

परिपुष्करा, स्त्री, (परितः पुष्करं सुखं यस्याः ।)
गोदुम्बा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राजगोमक्
इति भाषा ॥

परिपूतं, स्त्री, (परि + पू + क्तः ।) अपास्ततुष-
धान्यम् । यथा, मनुः ।

“परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।

निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्धशतं दमः ॥”

त्रि, सर्वतोभावेन पवित्रम् ॥ (यथा, माघे । २ । १६ ।

“चूर्णयन् मदिराखादमदपाठलितद्युती ।

रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृष्टौ ॥”)

परिपूर्णता, स्त्री, (परिपूर्णस्य भावः । परिपूर्ण +
“तस्य भावस्त्वतलौ ।” ५ । १ । ११६ । इति
तत् ततः “त्वान्नं क्लीवन्तलन्तं स्त्रियाम् ।” इति
वार्तिकोक्तत्वात् स्त्रियां टाप् ।) परिपूर्णत्वम् ।
सम्पूर्णता । तत्पर्यायः । आभोगः २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । १३७ ॥

परिपूर्णत्वं, स्त्री, (परिपूर्णस्य भावः । “तस्य
भावस्त्वतलौ ।” ५ । १ । ११६ । इति त्व ।
ततः क्लीवत्वम् ।) परिपूर्णता । सम्पूर्णत्वम् । इति
जटाधरः ॥ (यथा,—
“दृश्यते परिपूर्णत्वं सुखचन्द्रस्य ते सखि ।।
न जाने कश्चकोरं हि विधाता पालयिष्यति ॥”
इत्युद्धटः ॥)

परिपेलं, स्त्री, (परिपेलति ऋदुतां गच्छतीति ।
पेल गतौ + अच् ।) परिपेलवम् । कैवर्त्ती-
सुस्तकम् । इति शब्दमाला ॥ तन्त्रान्तरे यथा,—

“परिपेलं जवं वल्यं तत्कुटन्नटसंज्ञकम् ।

जायते मृत्तकाकारं शेवालकुलसम्भवे ॥”

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

परिपेलवं, स्त्री, (परि सर्वतः पेलवं ऋदुता यस्य ।)
कैवर्त्तीसुस्तकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३१ ॥

(अत्यन्तकीमले, त्रि । यथा, दृष्टुं संज्ञितायाम् ।
६४ । ८ ।

“स्त्रीतमध्यपरिपेलवं फलं

श्रीधर्ममध्यचिरकालसम्भवम् ॥”

गुणदयोः कैवर्त्तीसुस्तकशब्दे ज्ञयाः ॥

परिप्रवं, त्रि, (परिप्रवते इति । प्रु + अच् ।) चञ्च-
लम् । इत्यमरः । ३ । १ । ३५ ।

परिभा

(यथा, माघे । १४ । ६८ ।

“मत्कुणाविव पुरा परिप्रवौ
सिन्धुनाथशयने निषेदुषः ।

गच्छतः स मधुकैटभौ विभो-
र्यस्य नैवसुखविप्रतां चणम् ॥”

पुं, राज्ञः सुखीनलस्य पुत्रः । यथा, भागवते ।
६ । २२ । ४२ ।

“सुनीयलस्य भविता वृचक्षुर्यत्सुखीनलः ।
परिप्रवः सुतस्तस्मान्मेधावी सुनयात्मजः ॥”)

परिप्रुतः, त्रि, (परिप्रु + क्तः ।) गलादिप्रवितः ।
यथा, मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये १ अध्यायः ॥

“आवां जहि न यत्रोर्वीं सलिलेन परिप्रुता ॥

परिप्रुता, स्त्री, (परि + प्रु + क्तः । स्त्रियां टाप् ।)
मदिरा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५ । ६६ ॥ आन्व-
धर्मे (मैथुने) वेदनावती योनिः । यथा,—

“परिप्रुतायां भवति आन्वधर्मे रुजा शृङ्गम् ॥”
इति योनिव्यापमिदाने माधवकरः ॥

(“पितृलाया वृशंवासे चवधूद्गारधारणात् ।
पितृसंस्मृच्छित्तो वायुर्योनिं दूषयति स्त्रियाः ॥

श्रूनास्पर्शाचमासार्त्तिर्नोत्पीतमष्टकं सवेत् ।
श्रोणीवंचणपृष्ठार्त्तिर्व्यरात्तायाः परिप्रुता ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥)
आजुते त्रि ॥

परिवर्द्धः, पुं, (परिवर्द्धतेऽनेन । वर्द्ध प्राधान्ये +
घञ् ।) परिवर्द्धः । दृश्यन्ववस्त्वकम्बलादि ।
वृषार्द्धोऽर्थः । राजयोग्यद्वयं सितच्छेत्तादि ।
वृषार्द्धं सितच्छेत्तादि अर्थो धनमिति केचित् ।
इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,—

“निवेश्य गङ्गामशु तां मद्यानदीं

चमूं विधानैः परिवर्द्धशोभिनीम् ।

उवाच रामस्य तदा मद्यात्मनो

विचिन्तमानो भरतो निवर्तनम् ॥”

इति रामायणे । २ । ८३ । २६ ।)

परिभवः, पुं, (परि + भू + अच् ।) अनादरः ।
इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥ (यथा, रघुः । १२ । ३७ ।

“फलमस्योपघासस्य सद्यः प्राप्स्यसि पश्य मां ।
ऋग्याः परिभवो याध्यामिष्येष्टित्वया हातम् ॥”)

परिभावः, पुं, (परि + भू + “परौ सुचोऽवज्ञाने ।”
३ । ३ । ५५ । इति घञ् ।) परिभवः । इत्य-
मरः । १ । ७ । २२ ॥

परिभाषणं, स्त्री, (परि + भाष् + लुट् ।) सनिन्द
उपालम्भः । इत्यमरः । १ । ६ । १४ ॥ उपालम्भो
दुष्वादः । निन्दया सह वर्त्तमानो य उपा-
लम्भस्तत्र सनिन्दे परिभाषणम् । उपालम्भो

गुणाविकरयोगेन स्तुतिपूर्वकोऽपि भवति । यथा
महाकुलस्य भवतः किमिदं स्तुतं भवति ।

अत्र तु सस्तुतौ न परिभाषणम् । टीकान्तरे-
ऽपि वन्द्युलस्य तवागम्यागमनं योग्यमिति

निन्दापूर्वः । महाकुलस्य तव कथं विप्रवधः ।
इति स्तुतिपूर्वश्च उपालम्भः । इति भरतः ॥ ११ ॥

नियमः । इति मेदिनी ॥ आलापः । इति
विश्वः ॥

परिभाषा, स्त्री, (परि + भाष् + अच् । तत्तथाप् ।
परिष्कृतं भाषणम् । पदार्थविवेचकाचार्याणां
युक्तियुक्ता वाक् । इति काश्यपकाशटीकायां
चण्डीदासः ॥ तत्पर्यायः । प्रश्नः २ श्रौतौ ३
सङ्केतः ४ समयकारः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(स्त्र्यलक्षणविशेषः । स्त्र्यं षड्विधम् । यथा,—
“संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं स्त्र्यलक्षणम् ॥”)
“ग्रन्थस्य संक्षेपनिर्वाहार्थसङ्केतविशेषः । यथा
चण्डीदित्यादि ।” इति सुम्बोधटीकायां दुर्गा-
दासः । यथा माधे । १६ । ८० ।

“न खलु प्रतिहन्यते कृतश्चित्

परिभाषेव गरीयसी यदाज्ञा ॥”

(“अथक्तायुक्तलेशोक्तसन्दिग्धार्थप्रकाशिकाः ।

परिभाषाः प्रवक्ष्यन्ते दीपिभूताः सुनिश्चिताः ॥”

इति वैदिकपरिभाषाया लक्षणम् ॥

“प्रथमं परिभाषा स्याद्वैय्याख्यानकन्या ।”

इति शाङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥

परिभूतं, च, (परिभूयते स्म । परि + भू + क्तः ।)

अनादृतम् । तत्पर्यायः । अवगणितम् २ अव-

मतम् ३ अवज्ञातम् ४ अवमानितम् ५ । इत्य-

मरः । ३ । १ । १०६ । अभिभूतम् ६ । इति जटा-

धरः ॥ अप्रस्तुतम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, सारावल्यां विंशत्याध्याये ।

“परिभूतं सुखरहितं कुलटापुत्रमतिपापरतश्च ।

जनयति न च त्रपतिः चित्तसुतदृष्टो भवि श्रूम् ॥”)

परिभ्रमः, पुं, (परि + भ्रम् + अच् ।) सर्वतोभ्रम-

णम् । परिपूर्वभ्रमघातोर्भावि अल्पप्रलयनिवृत्तः ॥

परिमण्डलं, त्रि, (परि सर्वतो मण्डलम् ।) वृत्तं लम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ५ । २ । १६ ।

“लघोत्तरं बाह्वनवकोटियोजनपरिमण्डलं भू-

वलस्य चण्डेन सगयुत्तुत्तरं द्विसहस्रयोजनानि

च भुङ्क्ते ॥” परमाणुपरिमाणम् । परिमाण-

विशिष्टः परिमाणः । इति वैशेषिकछत्रविट्तिः ॥

शब्दोऽर्थं व्यग्रोऽशब्देन युक्तः अर्थान्तरं प्रका-

शयति । पुं, पुरुषविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,

मातुष्ये ११८ अध्याये ।

“न्यग्रोधौ तु स्मृतौ बाह्व्यासी न्यग्रोध उच्यते ।

यासेन उच्छ्रयो यस्य अथ उच्छ्रयं देहिजः ।

समोच्छ्रयपरीणाहौ न्यग्रोधपरिमण्डलः ॥”

स्त्री, लक्षणावितरमणीविशेषः । यथा, शब्द-

रत्नावल्याम् ।

“स्तनौ सुकटिनां यस्या नितम्बे च विशालता ।

मध्ये स्त्रीणा भवेद् या च न्यग्रोधपरिमण्डला ॥”

पर्वतविशेषः । यथा महाभारते ६ । ६ । ११ ।

“परिमण्डलस्तयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्वतः ।

अर्धद्वितरुणाभासी विष्णु इव यावज्जः ॥”)

परिमलः, पुं, (परिमलते सुगन्धिपार्थिवकणां

घरतीति । मल इ धारणे + अच् । “चित्तावेव

गन्धः ॥” इति न्यायादस्य तथालम् ।) विमर्दनम् ।

कुङ्कुमादिमर्दनम् । विमर्दोऽत्यजनमनोहरगन्धः ।

मुरतादिविमर्दोऽत्यविलेपनकुङ्कुमादिगन्धः । इत्य-

मरभरतौ ॥ सुरभिमाख्यगन्धादिधारणेनोत्पन्नो
हृदो गन्धः । इति स्वामी ॥ (यथा, कलावि-
लासे । १ । ५ ।

“रतिलुलितललितललनाङ्गमजललववाहिनी

सुहृयं च ।

अथकेऽशुक्लसुमपरिमलवासितदेहा वहन्त्य-

निलाः ॥”)

तत्पर्यायः । आमोदः २ गन्धः ३ सौरभ्यम् ४

सौरभम् ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पङ्क्तिन-

सम्बन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

परिमाणं, स्त्री, परिमीयतेऽनेन । (परि + मा +

करणे ल्युट् ।) परिमितव्यवहारासाधारण-

कारणम् । इति सिद्धान्तसूक्तावली ॥ माप इति

मावा । (यथा, मनुः । ८ । १२३ ।

“असरेऽवोऽष्टौ विज्ञेया लिखेका परिमाणाः ॥”)

तत्पर्यायप्रकारा यथा,—

“यौतवं द्वयं पायमिति मानार्थकं त्रयम् ।

मानं तुलाङ्गुलिप्रत्येगुञ्जाः पञ्चादमापकः ॥

ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम् ।

सुवर्णवित्तौ हेनोऽष्टे कुरुविक्कस्तु तत्पले ॥

तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विशतिस्तुलाः ।

आचितं दशभाराः स्युः शकटो भार आचितः ॥

कार्पायणः कार्षिकश्च ताम्रिके कार्षिके पणः ।

अखिया वाफकद्रोणौ खारी वाहो निजुश्चकः ॥

कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ॥”

इत्यमरः । २ । ६ । ८५—८६ ॥ ३ ॥

न्यायसते तद्वयथा,—

“परिमाणं भवेज्जानयवहारस्य कारणम् ।

अथ दीर्घं महद्ब्रह्ममिति तद्वेद ईरितः ॥

अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ।

संख्यातः परिमाणाश्च प्रचयादपि जायते ॥

अनित्यं द्रव्यकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम् ।

परिमाणं घटादौ तु परिमाणजन्यते ॥

प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते ।

परिमाणन्तुलकादौ नाशस्ताप्यनाशतः ॥”

इति भाषापरिच्छेदे । ११०—११३ ॥

(परिमाणं निरूपयति । परिमाणमिति । परि-

मितव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाण-

मित्यर्थः । तच्चतुर्विधं अथ महद्दीर्घं ब्रह्मश्च

इदं चातुर्विधं प्रत्यक्षसिद्धं तत्राण्युल्लेख्यत्वे

महत्त्वदीर्घत्वे च समनयिते तत्परिमाणं नित्य-

मित्यत्र परिमाणमित्यनुवच्यते चायते इत्यत्रापि

परिमाणमित्यनुवर्तते । अनित्यमिति पूर्वैरान्वितं

तथाचानित्यं परिमाणं संख्याजन्यं परिमाणजन्यं

प्रचयजन्यमित्यर्थः । तत्र संख्याजन्यमुदाहरति

द्रव्यकादाविति । द्रव्यकस्य त्रसरेणोश्च परि-

माणं प्रति परमाणुपरिमाणं द्रव्यकादिपरि-

माणं वा न कारणं परिमाणस्य स्वसमानजातौ-

योत्कष्टपरिमाणजनकत्वात् द्रव्यकादिपरि-

माणान्तरपरमाणुत्वापेक्षया नोत्कष्टं त्रसरेणुपरि-

माणान्तरं न सनातीत्यं अतः परमाणौ द्वित्वसंख्या

द्रव्यकपरिमाणस्य द्रव्यके त्रित्वसंख्या च त्रस-

रेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः । परि-

माणजन्यमुदाहरति परिमाणं घटादाविति परि-

माणजनं कपालादि परिमाणजन्यम् । प्रचय-

जन्यमुदाहर्तुं प्रचयं निर्वृत्तिं प्रचय इति अर्थात्

प्रचयस्य नचावयविनाशः कथं परिमाण-

नाशकः असत्यवयवविनि चित्तुरपरमाणु-

विज्ञेये तदुपचये चावयविनः प्रत्यभिज्ञानेऽपि

परिमाणान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यम् ।

परमाणुविज्ञेये द्रव्यकस्य नाशोऽवश्यमभ्यु-

पेयस्तत्राग्रे च द्रव्यकनाशः एवं क्रमेण महा-

वयविनो नाशस्यावश्यकत्वात् अति च नाशकैः न-

भ्युपगममात्रेण नाशस्य अपवर्तितुमशक्यत्वात्

शरीरादाववयवोपचये असमवायिकारण-

नाशस्यावश्यकत्वादवयवविनाशः आवश्यकः न

च घटविनाशेऽपि तन्वन्तरसंयोगात् परिमाणा-

धिक्यं स्यादिति वाच्यं तत्रापि वैमाद्यभिघातेन

समवायिकारणतनुसंयोगनाशात् घटनाशस्या-

वश्यकत्वात् किञ्च तन्वन्तरस्य तत्पटावयवत्वे

पूर्वं तत्पट एव न स्यात् तत्तन्मरूपकारणा-

भावात् तत्तन्नोरवयवत्वाभावे च न तेन परि-

माणाधिक्यं संयुक्तद्रव्यान्तरवत् तस्मात्तच्च

तन्वन्तरसंयोगे सति पूर्वपटनाशस्ततः पटा-

न्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं स्वीकार्यम् । अवयविनः

प्रत्यभिज्ञानानु सान्नात्येन दीपकलिकादिवत् न

च पूर्वतन्तव एव तन्वन्तरसङ्कारात् पूर्व-

पटे सत्येव पटान्तरमारभ्यमिति वाच्यम्

मूर्तयोः समानदेशताविरोधात् एकदा नाना-

द्रव्यस्य तत्रानुपलभ्य बाधितत्वाच्च पूर्वद्रव्यस्य

प्रतिवत्त्वकस्य विनाशे द्रव्यान्तरोत्पत्तिरित्यवश्य-

मभ्युपेयत्वात् ॥” इति सिद्धान्तसूक्तावली ॥

परिमाण्यं, त्रि, (परि + ऋच् + ण्यत् । “चर्जोः

जु घिद्यतोः ।” ७ । ३ । ५२ । इति जस्यगः ।

“ऋजेर्दृहिः ।” ७ । २ । ११४ । इति दृहिः ।)

परिन्दव्यम् । परिशोधनीयम् ॥

परिमाणनं, स्त्री, (परि + ऋच् + लुट् ततो दृहिः ।)

खाद्यभेदः । मधुमस्तकम् । यथा, शब्दचन्द्रिका ।

“मधुतेलघुतेर्मध्ये वेष्टिताः समिताश्च ये ।

मधुमस्तकसुदृष्टं तस्यास्या परिमार्जनम् ॥”

परिशोधनश्च ॥

परिमितं, त्रि, (परि + मा + क्तः । परिती मितं

वा ।) युक्तम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ परिमाण-

विशिष्टम् । यथा, उद्भटः ।

“त्रयिणं परिमितमधिक-

बधिर्न जनमाकुली कुरुते ।

स्त्रीणाञ्चलमिव प्रीन-

स्तनवधनायाः कुलीनायाः ॥”

परिन्दव्यं, त्रि, (परि + ऋच् + “ऋजेर्विभाषा ।”

३ । १ । ११३ । इति क्यप् ।) परिमाण्यम् । इति

याकरणम् ॥

परिमेयं, त्रि, (परिमीयते इति । परि + मा + “अचो

यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति यत् । “ईदृयति ।”

६ । ४ । ६५ । इति ईत् ततो गुणः ।) परि-

परिव

मागप्रशिष्टम् । परिमातयम् । परिमायोयम् ।
(यथा, रघुः । १ । ३७ ।

“माभवायमप्येति परिमेषुरः नरौ ।
अनुभवायमप्येति मनायमिगतावि ॥”

परिमोक्षः, पुं. (परितो मोक्षः परिव्यागः ।) मल-
त्यागः । यथा, श्रीभागवतम् ० । ६ । १० ।

“पाद्वंसस्य भित्तस्य परिमोक्षस्य नारट् ।

हिमाया निर्वृत्तिर्मुन्योर्निरयस्य गुदं स्तुतम् ॥”

“परिमोक्षस्य मलत्यागस्य । पादुरिन्द्रियं गुदं

न्यानम् । निर्वृत्तिरनन्यायाः ॥” इति तट्टीकायां

जैधरम्भायी ॥ * ॥ परिव्यागम् । यथा, विष्णु-
धर्मोत्तरे ।

“नन्वाहुमानां परिमोक्षकारि

नपूजनं देववरस्य विष्णोः ।”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(विमुक्तिः ।) यथा, महाभारते । १ । २ । १६० ।

“कर्णस्य परिमोक्षोऽत्र कुण्डलाभ्यां पुरन्दरात् ॥”

परिमोक्षी, [नृ] त्रि. (परिमुक्षतीति । परि +

तृप् + गिनिः ।) परिमोक्षशीलः । तौरः ।

(इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६ ॥)

परिरम्भाः, पुं. (परिरम्भाति इति । परि + रभि +

चञ् । “रभिरञ्जितोः ।” ७ । १ । ६३ । इति

रुम् ।) आलिङ्गनम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३० ॥

(यथा, गीतगोविन्दे । ५ । ७ ।

“ध्यायन्स्वामिनिशं जपप्रपि तत्रैवालापमन्त्रावलीं

सहस्रमन्त्रकुञ्जम्भिर्भरपरीरम्भान्धनं वाञ्छति ॥”

परिवत्सरः, पुं. वत्सरः । इति जटाधरः ॥ वत्सर-

विशेषः । यथा, मलमानतत्त्वे ।

“शक्राब्दान् पञ्चभिः शेषान् ममाद्यादिषु वत्सरः ।

मम्यरीदानुपूर्व्याश्च तद्योदापूर्वका मनाः ॥”

“परिपूर्वे तथादानं यवानाश्च द्विजोत्तमाः ॥”

इति विष्णुधर्मोत्तरम् ॥

परिवर्जनं, क्ली. (परिवर्ज्यते. परिवर्ज्यते प्राप्तेर्येन ।

परि + वृज् + णिच् + लुट् ।) मारयम् । इत्य-

मरः । २ । ११४ ॥ (भावे लुट् ।) परिव्यागः ।

यथा, उद्वटः ।

“गोष्ठो न होवो मधुराङ्गनानां

धनस्य क्षयस्य हि रीतिरेषा ।

निपत्यो येन हतः स्वपित्रो-

स्तस्योपमन्त्रीपरिवर्जनं किम् ॥”

परिवर्जनीया यथा, कौर्मि उपरिभागे १५ अः ।

“एकशय्यासनं पंक्तिभाष्यप्रकाशमिययम् ।

याजनाध्ययने योनिस्तथैव सद्यभोजनम् ॥

सद्याध्यायस्तु दशमः सद्यभोजनमेव च ।

एकादश सप्तद्विष्टा दोषाः साङ्ख्यसङ्गिताः ॥

चमीपे चाप्यवस्थानात् पापं संक्रमते शृणुम् ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन साङ्ख्यं परिवर्जयेत् ॥”

“यस्मिन्देशे न सम्मानो न प्रीतिर्न च वान्धवाः ।

न च विद्यागमः कश्चित् देशं परिवर्जयेत् ॥”

इति चागवम् ॥

“नारुणं बलिशं जतमयोद्धारं विशं जटम् ।

शूद्रमश्वरंशुक्तं दूरतः परिवर्जयेत् ॥

परिव

कुमार्याश्च कुमित्रश्च कुराजानं कुर्वीहृदम् ।

कुवन्तुश्च कुट्टेशश्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥”

इति गरुडपुराणे ११३ अध्यायः ॥

(“यस्य वै भावमाणस्य रुजवृद्धिमुरोऽशम् ।

अत्रश्च च्यवते शुक्तं स्थितश्चापि न जीर्यति ॥

वलश्च ह्रीयते यस्य लृणा चाभिप्रवर्धते ।

जायते हृदि ग्लश्च तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥”

इति चरक्येन्द्रियस्थाने षष्ठेऽध्याय उक्तम् ॥

परिवर्त्तः, पुं. (परिवर्त्तनमिति । परि + वृत् + भावे

चञ् ।) विनिमयः । (यथा, रामायणे । २ ।

१०५ । २५ ।

“हृष्यन्तुतुमुखं दृष्ट्वा नवं नवमिवागतम् ।

शून्यां परिवर्त्तनं प्राणिनां प्राणसंचयः ॥”

कूर्मराजः । अपवर्त्तनम् । इति मेदिनी ॥

युगान्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ गत्यविच्छेदः ।

इति जटाधरः ॥ न्युत्पत्तस्य दुःसहस्योरसेन

कलिकन्यानिर्माद्यिगर्भजाताद्युत्पत्तान्तर्गततृतीय-

पुत्तः । (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । २ ।

“अष्टौ कुमाराः कन्याश्च तद्याष्टवतिभौषणाः ।

दन्ताकृष्टिस्तथोक्तिश्च परिवर्त्तस्तथापरः ॥”

तन्नामभित्तिर्यथा तत्रैव १४ श्लोके ।

“अन्यगर्भे परान् गर्भान् सदैव परिवर्त्तयन् ।

गतिमाप्नोति वाक्यश्च विवचोरन्वदेव यत् ॥

परिवर्त्तकसंज्ञोऽयं तस्यापि सितसर्षपैः ।

रजोभ्रमन्त्रज्यैश्च रक्षां कुर्वीत तत्त्ववित् ॥”

तस्य पुत्रयोः कर्मादि यथा—

“परिवर्त्तसुतो ह्यौ तु विरूपविकृतौ द्विज ।

तौ तु वृज्जाद्रिपरिखाप्राकाराभ्योऽधिसंययौ ॥

गुञ्जिण्याः परिवर्त्तन्तौ कुण्ठः पादपादियु ।

क्रोष्टुके । परिवर्त्तः स्थावर्भस्यान्योदरात्ततः ॥

न वृक्षश्चैव नैवात्रिं न प्राकारं पयोनिधिम् ।

परिखां न समाक्रामेद्वला गर्भप्रारिणी ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे । ५१ । ६२—६४ ॥

परिवर्त्तनं, क्ली. (परि + वृत् + लुट् ।) परिवर्त्तः ।

तत्पण्यायः । परिदानम् २ विनिमयः ३ नैमेयः ४

व्यतिहारः ५ परावर्त्तः ६ वैमेयः ७ विमयः ८ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । १६ । १३ ।

“अङ्गमङ्गपरिवर्त्तनोचिते

तस्य निन्यतुरन्यतासुभे ।

वहन्ती च हृदयङ्गमम्बना

वल्गुवागपि च वामलोचना ॥”

परिवर्त्तिका, स्त्री, मेद्वजातचुद्रोगविशेषः । तल-

चगमाह ।

“सर्द्वानां पीडनाद्यापि तद्यैवाप्यभिघाततः ।

मेद्वज्जम्ब यदा वायुर्भजते सर्वतश्चरन् ॥

तदा वातोपन्द्यन्तु तच्चर्म परिवर्त्तते ।

सर्वेदनं नदाद्यश्च पाकश्च व्रजति कश्चित् ॥

मयोरधस्तात् कोषस्तु गत्यिरूपेण लभते ।

मायतागन्तुसम्भूतां विन्द्यातां परिवर्त्तिकां ।

सकरुः कठिना वापि सैव श्लेष्मसमन्विता ॥”

अस्यां वातजायामपि पित्तानुबन्धो वोद्वथो

दाहपाकभावान् । कोषः चर्मकोषः ॥ * ॥

परिवा

अथ तस्याचिकित्सा ।

“परिवृत्तं घृताभ्यक्तं सुम्बिद्रमुपनाद्येत ।

त्रिरात्रं पश्चरात्रं वा वातघ्नेः शान्त्वगादिभिः ।

ततोऽभ्यङ्ग्य शूनैश्चर्म पाटयेत् पीडयेन्मथिग

प्रविष्टे चर्मणि मर्मां स्वेदयेदुपनाद्येत ॥

दद्याद्वातघ्नान् वस्तीन स्निग्धान्यन्नानि भोजयेत् ॥

इति भावप्रकाशः ॥

परिवसधः, पुं. (परितो वसन्त्यत्र । परि + वस +

उपसर्गो वसेरिति अथच् ।) ग्रामः । इति हेम-

चन्द्रः ४ । २७ ॥

परिवहः, पुं. (परि सर्वतोभावेन वहतीति । परि

+ वह् + अच् ।) सप्तवायुन्तर्गतघटवाटुः । स

तु सुवहवायोरपरिस्थितः । (यथा, मिहान्त-

शिरोमणौ ।

“भूवायुरावह इह प्रवहस्तद्वहः

स्याद्वहस्तदनुसंवहसञ्चकश्च ।

अयस्ततोऽपि सुवहः परिपूर्वकाऽस्मात्

वाहः परावह इमे पवनाः प्रसिद्धाः ॥”

परिवादः, पुं. (परिसर्वतो दोषोक्तेर्येन वादः

कथनम् । परि + वद् + भावे चञ् ।) अपवादः ।

(यथा, महानिष्ठागणतन्त्रे । १ । ४२ ।

“नीचसंसर्गनिरताः परवित्ताप्रहारकाः ।

परनिन्दापरद्रोह-परिवादपराः खलाः ॥”

परि + वद् + णिच् + करणे चञ् ।) वीणा-

वादनवस्तु । इति मेदिनी ॥

परिवादकः, त्रि. (परिवदतीति । परि + वद् +

शुल् ।) परिववादकर्ता । इति यौकरणम् ।

परिवादिनी, स्त्री, (परिवदति स्वरानिति । परि

+ वद् + “सुयनातौ णिनिस्त्वाच्छील्ये ॥” ६ । २ ।

७८ । इति णिनिः स्त्रियां ङीप् ।) सप्ततन्त्री-

युक्तवीणा । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । ६ । ६ ।

“कलतया वचसः परिवदिनी

स्वरजिता रजितावशमाययुः ॥”

परिवादविशिष्टा च ॥

परिवादी, [नृ] त्रि. (परिवदतीति परिवदितु

श्रोतमस्य वा । परि + वद् + शीलार्थे कर्त्तरि

णिनिः ।) परिववादकर्ता । (यथा, महाभारते ।

७ । ७१ । २६ ।

“साधून्सूयतां ये च ये चापि परिवदिषाम् ॥”

परिवादो निन्दा विद्यतेऽस्य ।) परिवदा-

विशिष्टः । इति परिवदाशब्दादस्यर्थे इति ॥

परिवापः, पुं. (परिसर्वत उष्यते इति । परि + वप्

+ षच् ।) पर्युषितः । वपनम् । बलस्थानम् ।

परिच्छेदः । इति मेदिनी । पे २५ ॥

परिवापनं, क्ली. (परि + वप् + णिच् + लुट् ।)

सुखनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

परिवापितं, त्रि. (परिवाप्यते स्त । परि + वप् +

णिच् + क्त ।) सुखितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८५ ॥

परिवारः, पुं. (परिद्वियतेऽनेन । परि + वृ + करणे

चञ् ।) परिजनः । (यथा, रघुः । ६ । १० ।

“मनुष्यवाक्यं चतुरमयान-

मध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।

विवेश मखान्तराजमार्गं

पतिंवरा कलमविवाहवेवा ॥”)

खड्गकोवः । परिच्छदः । इति मेदिनी । २ । २० ॥

परिवाहः, पुं, (पर्यवृत्तिं लयादिकं येन । परि + वह् + घञ् ।) परीवाहः । जलोच्छासः । इत्य-
मरटीकायां रमानाथः ॥ (यथा, रघुः । ८।७४।

“स विवेश पुरीं तया विना

जलदापायप्रशङ्कादर्शनः ।

परिवाहमिवावलोकयन्

समुच्चः पौरवधूसुखाश्रुषु ॥”)

परिविष्णुः, पुं, (परि + विद् + क्तः ।) परिविक्तिः ।
यथा, उद्वाहत्तत्त्वे ।

“ज्येष्ठेऽनिर्विष्टे कनीयान् निर्विष्टन् परिवेत्ता भवति
परिविज्ञो ज्येष्ठः परिवेदनीया कन्या परिदायी
दाता परिकर्ता याजकः ते सर्वे पतिताः ॥”

परिविक्तिः, पुं, (परिवर्जनं विन्दति लभते इति ।
परि + विद् + क्तच् ।) परिवेत्तृज्येष्ठः । कृत-
विवाहस्यानूज्येष्ठभाता । इत्यमरः । २।७।५६॥
(यथा, मनुः । ३ । १०१ ।

“दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिविक्तिस्तु पूर्वजः ॥”)

परिविन्दन्, [तृ] पुं, (परिवृज्य ज्येष्ठं भ्रातरं
विन्दति अग्रग्राधानभार्यादिकं लभते इति ।
विद् + शृङ् ।) परिवेदनकर्ता । यथा,—

“देशान्तरस्यस्त्रीवैकट्यगणनसहोदरान् ।

वैश्याभिसक्तपतितमृद्रुत्यातिरोगिणः ॥

जडभूकान्धवधिरकुञ्जवामनकुष्ठकान् ।

अतिवृद्धानभार्याञ्च ह्यधिसक्तान् वृषस्य च ॥

घनवृद्धिप्रसक्ताञ्च कामतः कारिणस्तथा ।

कुलटोन्मत्तचौराञ्च परिविन्दन् न दुष्यति ॥”

इत्युद्वाहत्तत्त्वे ऋन्मोगपरिशिष्टम् ॥

परिविष्णुः, स्त्री, सर्वतो विष्णुः । विष्णुं विष्णुं परि
इत्ययथीभावसमासे दुर्गादासः ॥

परिवृद्धितं, त्रि, वृद्धिघातोः कर्मणि क्तः । (ततः
परितो वृद्धितमिति ।) सर्वतोभावेन दीप्ति-
विशिष्टम् । सर्वतोभावेन करिगर्जितम् ।
सर्वतोभावेन वृद्धिविशिष्टम् । सर्वतोभावेन
धनिविशिष्टम् ॥

परिवृष्टः, त्रि, (परिसर्वतोभावेन वृंहति वर्द्धते
इति । वृद्धि वृद्धौ + कर्त्तरि क्तः । निपातनात्
हकारलोपो निष्ठातस्य ण्वल् ।) अधिपः ।
प्रभुः । इत्यमरः । ३ । १ । ११ ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । २२२ ।

“जगत्परिवृष्टः प्रौढप्रीतिस्तं स फलार्थिनम् ।

हत्वा प्रादुक्तवपुस्ततो भूयोऽप्यभाषत ॥”)

परिवृतः, त्रि, (परिसर्वतोभावेन वृतः ।) आवृतः ।
वैष्टितः । यथा,—

“श्वहारात् वृषः पश्येत् सभ्यैः परिवृतोऽन्यच्चम् ॥”

इति मिताचरा ॥

परिवृत्तिः, पुं, (परिवर्त्तने वर्त्तते इति । परि +
वृत् + क्तच् ।) परिविक्तिः । इति वृद्धः ॥ (परि

+ वृत् + भावे क्तिन् । परिवर्त्तनम् । यथा,

महाभारते । १४ । १८ । २६ ।

“तस्य कालपर्यैमाणमकरोत् स पितामहः ।

भूतेषु परिवृत्तिश्च पुनरावृत्तिमेव च ॥”

अर्णालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
१० । १०५ ।

“परिवृत्तिर्विनिमयः समन्यूनाधिकैर्भवेत् ॥”

क्रमेणोदाहरणं यथा,—

“दत्त्वा कटाक्षमेणाक्षी जग्राह हृदयं मम ।

मया तु हृदयं दत्त्वा गृहीतो मदनम्बरः ॥”

अथ प्रथमेऽर्धे समेन द्वितीयेऽर्धे न्यूनेन ॥)

परिवृद्धितं, त्रि, सर्वतोभावेन वृद्धिविशिष्टम् ।
सर्वतोभावेनोद्यमविशिष्टम् । इति वृद्धिघातोः
कर्मणि क्तप्रत्ययनिव्यञ्जम् ॥

परिवेत्ता, [ऋ] पुं, (परिवृज्य ज्येष्ठं भ्रातरं
विन्दति भार्यामग्रादिकं वा लभते इति । विद्
लाभे + “खुल्लचौ ।” ३ । १ । १३३ । इति

टच् ।) अनूज्येष्ठे कृतविवाहकनिष्ठः । इत्युद्-
वाहत्तत्त्वम् ॥ (यथा, मनुः । ३ । १०१ ।

“दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवृत्तिस्तु पूर्वजः ॥”)

परिवेदनं, स्त्री, (परि + विद् + लुट् ।) विवाहः ।
अग्रग्राधानम् । यथा,—

“स्त्रीवै देशान्तरगते पतिते भिक्षुकेऽपि वा ।

योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने ॥”

इत्युद्वाहत्तत्त्वे शावातपः ॥

सर्वतोभावेन ज्ञानम् । (यथा, महाभारते ।
१४ । १६ । १२ ।

“स हि धर्मः सुपर्याप्तो नक्षत्रः परिवेदने ।

न शक्यं तन्मया भूयस्तथा वक्तुमशेषतः ॥”)

सर्वतोभावेन विचारणम् । सर्वतोभावेन विद्य-
मानत्वम् । सर्वतोभावेन लाभः ॥

परिवेदिनी, स्त्री, (परिवेदोऽस्यस्यामिति । इति
डौप् च ।) परिवेत्तुः स्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥

परिवेदनीया, स्त्री, (परिविद्यते या । परि + विद्
अनीयर् ।) अनूज्येष्ठे तत्कनिष्ठेन विवा-
हिता कन्या । अस्य प्रमाणं परिदायिशब्दे

द्रष्टव्यम् ॥

परिवेशः, पुं, (परितो विशतीति । परि + विश् +
घञ् ।) वेष्टनम् । परिविष्टः । इति मेदिनी । शै।३७॥

“वातेन मखलीभूताः स्रव्याचन्द्रमसोः कराः ।

मालाभा योन्मि तनुते परिवेशः प्रकीर्णितः ॥”

इति भरतवृत्तसाहसङ्गः ॥

परिवेषः, पुं, (परितो विष्यते व्याप्यतेनेन ।
विधिरौ व्यापने + घञ् ।) परिवृत्तिः । परिविष्टः ।

(वृहत्तुषंहितायाम् ३४ अथाथे तल्लक्षणादिक-
सुक्तम् । तदुपधा,—

“सम्पुर्णता रवीन्द्रोः किरणाः पवनेन मखली-

भृताः ।

नानावर्णाक्षतयस्तन्ममे योन्मि परिवेषाः ॥

ते रक्तनीलपाण्डुरक्षापोताभामश्वत्थलहरि-

शुक्लाः ।

इन्द्रयमवखणनिर्गतित्वसनेशपितामहादि-

जताः ॥

घनदं करोति मेचकमन्योऽन्यगुणश्रयेण

चायन्ये ।

प्रविलीयते सुहृर्मुहुरल्पफलः सोपि बाधुक्ततः ॥

चापशिखिरजततैलक्षीरजलाभः स्वकाल-

सम्भूतः ।

अविकलवृत्तः स्निग्धः परिवेषः शिर्वसुभिश्चकरः ॥

सकलगगनादुच्चारौ नैकाभः चतजसन्निभो

रुचः ।

असकलशकटशरासनशृङ्गाटकवत्स्थितः पापः ॥

शिखिगलसमेतिवर्षं बहुवर्षं वृषवधो भयं घूम्ने ।

हरिचापनिभे युवान्यशोककुसुमप्रभे चापि ॥

वर्षेनेकेन यदा बहुलः स्निग्धः क्षुराभेकाकीर्णः ।

स्वर्त्तौ सदो वर्षं करोति पीतच दीप्ताकः ॥

टीप्रविहङ्गन्दगरतः कलुषः सन्ध्यात्रयोत्थितो-

२तिमहान् ।

भयङ्कतङ्गिदुष्काटोर्हतो वृषं हन्ति शस्त्रेण ॥

प्रतिदिनमर्कहिमांश्वोरहर्निशं रक्तयोर्नरेन्द्रवधः ॥

परिविष्टयोरभीक्ष्णं लग्नान्तनभःस्ययोस्तद्वन् ॥

सेनापतेर्भयकरो द्विमण्डलो नातिशुक्लकोप-

करः ।

त्रिप्रभृतिशुक्लकोपं युवराजभयं नगररोधम् ॥

वृष्टिस्त्राहेन मासेन विग्रहो वा अष्टेन्दुभनिरोधे ।

होराजन्ताधिपयोजनैर्न चैवाशुभो राक्षः ॥

परिवेषमखलगतो रवितनयः क्षुद्रधान्यनाश-

करः ।

जनयति च वातवृष्टिं स्थावरवृक्षवृद्धिहन्ता च ॥

भौमे कुमारवलपतिसैन्यानां विद्रवोऽभिग्रह-
भयम् ।

जीवे परिवेषगते पुरोहितामात्यवृषपीडा ॥

मन्त्रिस्थावरलेखकपरिवृष्टिचन्द्रजे सुवृष्टिश्च ।

शुक्ले यायिचित्तियराज्ञां पीडा प्रियं चाक्षम् ॥

क्षुद्रनलन्युनराधिपशस्त्रेभ्यो जायते भयं कैतौ ।

परिविष्टे गर्भभयं राहौ आधिर्नृपभयश्च ॥

युद्धानि विजानीयात् परिवेषाभ्यन्तरे हयो-

र्गहयोः ।

दिवसकतः शशिनो वा क्षुद्रवृष्टिभयं त्रिषु

प्रोक्तम् ।

याति चतुर्न नरेन्द्रः सासात्यपुरोहितो वशं

नृत्योः ।

प्रलयमिव विद्धि जगतः पञ्चादिषु मखलस्येषु ॥

ताराग्रहस्य कुर्व्यात् पृथगेव समुत्थितो नरेन्द्र-

वधम् ।

नचचाणामधवा यदि केनोनोदयो भवति ॥

विप्रचक्षिपविद्यूद्रहा भवेत् प्रतिपदादिषु

क्रमशः ।

श्रेणीपुरकोशानां पञ्चन्यादिव्यशुभकारी ॥

युवराजस्याश्व्यां परतस्त्रिषु पा र्थास्य दोष-

करः ।

पुररोधो द्वादशां सैन्यजोभस्त्रयोदश्याम् ॥

नरपतिपत्नीपीडां परिवेषोऽभ्युत्थितक्षतुर्दश्याम् ॥

हृत्वा नु ज्वररां सोडां मनुजाधिपस्यैव ।
नागमगानमभ्यन्तमन्यता यादनाय वाङ्मन्या ।
परिवेगमभ्येगा विज्ञेया ब्रह्मसाराणाम् ॥
रक्तः श्वाभो रक्तस्य भवति येषां पराज्ये-
स्तेषाम् ।
स्त्रियः श्वेतो दुर्निमान् येषां भागो जय-
स्तेषाम् ॥”)

परिवेगम् । इति हेमचन्द्रः ॥
परिवेगः, पुं । परिवेगतीति । परि + वि +
गुल् ।) परिवेष्टा । परिवेष्टकर्ता । तस्य
तत्परं यथा,—
“स्नातस्यन्दनार्थिनः नुवसनः सखी प्रसन्नाननः
मृदास्मा सुभगः प्रमदद्दयः श्रीकान्तपूजारनः ।
स्नातियेष्टपरः स्वकार्येतिपुरः प्रीति वदान्यः सुचि-
प्रियो वा परिवेगस्तु कुलजघान्वापि वा
भयते ॥”

इति पाकराजेश्वरः ॥

परिवेगः, स्त्री, (परि + वि + गुल् + जुट् ।) वेष्ट-
नम् । भोजनार्थं भोजनपात्रे व्यमादेर्शनम् ।
अथ आदौ परिवेगं मनुः ।

“पाणिभ्यामपसंयुज्य स्वयमन्नस्य वर्धितम् ।
विशान्तिरूपे पितृन् ध्यायन् शनकैरुपनिषिपेत् ॥
न्यत्रस्येति तृतीयायं यशी वर्धितं प्रीतिं पात्र-
मिति शेषः । उपनिषिपेत् परिवेगार्थम् ।
तथा च पाकस्याख्या व्याकृत्य प्रथमं भोजन-
जाले न देयं किन्तु म्यान्त्यादिकं पाणिभ्यां पात्र-
मभीषे भूमौ संस्थाप्य पचात् पाणिभ्यां पात्रा-
न्तरिताभ्यां आदौ परिवेगयेत् । उभाभ्यामपि
हस्ताभ्यामाकृत्य परिवेष्टेदिति मत्स्यपुरा-
णतः । यत् आदौ परिवेष्टस्तु दक्षिणपाणि-
मात्रेणैवात्रानभिधानादिति मैथिलोक्तं तत्र ।
एतेन पाणिना दधं नृदादत्तं न भक्षयेदित्यादि
पुराणीयेन रक्षणादित्युदाहरणभङ्गनिर्णयेन
तस्मात्परिवेष्टस्यापि निषिद्धत्वात् पाणिभ्या-
मपि पात्रान्तरितं कृत्वा देयम् ।

एतदभाष्ये ये स्त्रिया लक्षणं यन्नानि च ।
दातारं नोपनिषिक्तं भोक्ता भुङ्क्ते च कित्यप्यम् ।
तस्मादन्तरितं देयं परीक्षाप लक्षेन वा ।

यददाह तु एतेन शयनेन कटाक्षनः ।
इति परीक्षेयवनेन सामान्यतोऽभिधानात् । पितृ-
भक्तिरदृष्ट्यामयेवम् । मनुः ।

तुनां च यजमानाद्यान् यथो दधि घृतं मधु ।
निष्क्रेष्टुपतः मध्याभ्यामेव समारितः ॥
यानिर्गन्तं यतयावय भोक्तुर्हिरतो लभेत् ।
मधुं भीषत्यपि विविधं यजमानं च पत्न्या च ॥

यजमाने देवे मन्त्रानि पानानि नुवर्तन्ति च ।
ज्योतिषं च तत्र सर्वं श्रद्धाः सुसमाधितः ॥
परिवेष्टयेत् यजमानं सुमानं समानं प्रचोदयत् ।
तुनां च उपजन्तानि भूगावेषु न तु यज्ञादि-

यथादि यथादि यथादि निषिद्धम् ॥ इति
श्रौतसूत्रम् ।

परिवेष्टिः, स्त्री, (परि + वि + गुल् + जुट् ।)

+ गुल् । स्त्रियां टाप् अत इत्वच् ।) परि-
वेष्टकर्त्री । तस्या लक्षणं यथा,—

“स्नाता विनुद्वज्जना नवधूपिताङ्गी
कर्पूरमौरभनुवी नयनाभिरामा ।
विस्माधरा जगति वदुसुगन्धिपुष्पा
मन्दन्मिता जितिभृतां परिवेष्टिका म्यान् ॥”

इति पाकराजेश्वरः ॥

परिवेष्टितं, वि, सर्वतोभावेन वेष्टितम् । तन-
पथ्यायः । परिनिष्ठम् २ वलयितम् ३ निवृत्तम्
४ परिष्कृतम् ५ परीतम् ६ । इति हेमचन्द्रः ॥

परियाधः, पुं, (परि सर्वतोभावेन विध्यतीति ।
परि - अर्थो ताड् + “इयादयधेति ।” ३ । १ ।
१२१ । इति टः ।) अमुवेतसः । इमोत्पलः ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६०, ६० ॥

परिव्रज्या, स्त्री, (परि + व्रज + भावे लृप् । स्त्रियां
टाप् ।) तपस्या । इति हेमचन्द्रः । १ । ५१ ।
(इतस्ततो भ्रमणम् । यथा, मनुः । १० । ५० ।

“वामांसि न्यतचेला निभ्रभाण्डेषु भोजनम् ।
काण्ठांसममलद्धारः परिव्रज्या च निवृज्या ॥”
“लौहवलयोऽपि चालदुरगं सर्वदा च भ्रमण-
श्रोतवम् ॥” इति कुल्लुकभट्टः ॥

परिव्राजः, पुं, (परिव्रज्य सर्वान् विषयभोगान्
गृह्णाथमादु व्रजतीति । परि + व्रज + संज्ञायां
कर्त्तरि घञ् ।) परिव्राट् । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥

परिव्राजकः, पुं, (परिव्राज + स्वार्थे क्त् । परिव्रज-
तीति । परि + व्रज + लृप् वा ।) परिव्राट् ॥
(यथा, गोः रामायणे । ३ । ५५ । २ ।

“म परिव्राजकस्तद्वा महाकायशिरोधरः ।
प्रतिवेष्टे स्वकं रूपं रावत्यो राजमाध्रिपः ॥”)

परिव्राजिः, स्त्री, (परि + व्रज + लिप् + इन् ।)
व्रावगी । इति राजनिर्घण्टः ॥ युल्लुङ्गो इति
भाषा ॥ (व्रावगीमल्लूकवर्गीश्च्योरेत्या
विशेषो ज्ञेयः ॥)

परिव्राट्, [ज्] पुं, (परिव्रज्य सर्वान् विषय-
परिव्राट्, भोगं गृह्णाथमादु व्रजति
गच्छतीति । परि + व्रज + लिप् दीर्घश्च ।)

चतुर्थाश्रमी । तनुपथ्यायः । भिक्षुः २ कर्मन्टी ३
पराशरी ४ मन्त्री ५ । इत्यमरः । २ । ७ । ४२ ।
मन्त्रासी ६ अमरः ७ । इति कटाक्षः । परि-

व्राजकः ८ पराशरी ९ व्रजकः १० । इति जन्त-
रव्राजनी । तस्य लक्षणं यथा, गरुडपुराणे -
“मन्त्रास्मापरित्यागो भैक्ष्याद्यं व्रजमलता ।

निष्पत्तिर्यज्ञादोहममताः नर्जन्त्युप ॥
प्रियाप्रियमग्निं च मुखदःखाविराजिता ।
संन्यास्यन्तर्गन्तौ च नुवदःखाविराजिता ॥

सर्वेन्द्रियमहाधरो धारणा धारदित्यता ।
भावमंशुदिरिह्य परिजहव्ये उच्यते ॥”

परिव्रजनीयः, वि, (परिव्रज्यते इति । परि + व्रज
+ कर्त्तव्यम् ।) सर्वतोभावेन व्रजयितव्यः । यथा,
“शास्त्रं मुचिस्तिहमपि प्रतिचिन्तनीय-

स्मादपिलोपि वृत्तः प्रविष्टदुर्लभः ।

न्यत्र स्थिताभि-युवतिः परिरजगीया
शास्त्रे रूपे च युवती च कुतो वञ्चितम् ॥”

त्युद्धटः ॥

परिशिष्टं, स्त्री, (परितः शिष्टः । शिष्ट + क्तः ।)

परिशेषविशिष्टम् । अवशिष्टार्थबोधकम् ।

इति हेमचन्द्रः । २ । १७१ ॥ (यथा, कान्दो-
परिशिष्टम् । गृहपरिशिष्टमित्यादि ॥)

परिशुष्कं, स्त्री, (परितः शुष्कम् । शुष् + क्तः ।)
मांसयज्ञभेदः । यथा,—

“मांसं बहुघृतेभृष्टं मिक्तचेगामुना सुहुः ।
जीरकादौः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सर्वतोनीरसे वि ॥ (यथा, हेः रामायणे ।
२ । ५६ । ५ ।

“उपतप्तोदका नद्यः पत्यलानि सरांसि च ।
परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानि च ॥”)

परिशोधः, पुं, (परि + शुध् + भावे घञ् ।) परि-
शोधनम् । सर्वतोभावेन शुद्धिः ॥

परिशोषः, पुं, (परि + शुध् + भावे घञ् ।)
सर्वतोभावेन शुष्कता । (यथा, गोः रामा-
यणे । ४ । १५ । ३४ ।

“वायुर्कपरिपीताम्बुर्विपरिमानपङ्कजः ।
तडाग इव कालेन परिशोष्यं गमिष्यति ॥”)

परिश्रमः, पुं, (परि + श्रम् + घञ् । न वृद्धिः ।)
परिश्रान्तः । तनुपथ्यायः । श्रमः २ क्लमः ३

क्षेशः ४ प्रयासः ५ व्यायासः ६ व्यायामः ७ ।
इति हेमचन्द्रः । २ । २३३ ॥ (यथा, रघुः ।
१ । ५८ ।

“तस्मात्प्रियाक्रियाशान्त-रचर्जाभपरिश्रमम् ।
प्रप्रच्छ कुशलं राज्ये राण्याश्रमसुनिं सुनिः ॥”)

परिश्रयः, पुं, (परिश्रयत्तान् इति । परि + श्रि
+ “शरच्” ३ । ३ । ५६ । इति अच् ।)
सभा । (भावे अच् ।) आश्रयः । इति मैदिनी ।
वे । १२२ ॥

परिश्रान्तः, वि, (परि + श्रम + कर्त्तरि क्तः ।)
सर्वतोभावेन श्रान्तयुक्तः । (यथा, महा-
भारते । १ । ४६ । २६ ।

“परिश्रान्तो वयःस्यद्य पश्चिदर्थो वराश्रितः ।
चुधिनः स महारथो ददर्श सुनिमत्तमम् ॥”

स्त्री । गायत्रीस्वरूपा भगवतो । यथा, देवी-
भागवते । १० । ६ । ६३ ।

“पावनी पादमहिता पेशला पयनाश्रिनी ।
व्रजापतिः परिश्रान्ता पश्यन्मनमदला ॥”)

परिश्रुतः, वि, (परि + श्रु + क्तः ।) सर्वतोभावेन
अपठविशिष्टः ॥

परिव्रणः, पुं, (परि + व्रण - भावे घञ् ।)
व्याघ्रिणः ॥

परिश्रुतः, [ट्] स्त्री, (परितः शीघ्रगत्याम् । परि-
+ श्रु + कर्त्तव्यम् इति । “मदिरप्रतेः”

८ । ३ । ६६ । इति घञ् ।) सभा । इत्य-
मरः । २ । ७ । १५१ । (यथा, गोः रामा-
यणे । २ । १३ । १६ ।

“यादृशी परिषत् सीते । दूतचार्यं तथाविधः ।
ध्रुवमद्यैव राजा मां यौवराज्येऽभिवेक्षति ॥”
परिषच्च खलु द्विविधा, ज्ञानवती मृदुपरिषच्च,
सैव द्विविधा सती त्रिविधा पुनरनेन कारण-
विभागेन सुहृत्परिषत्, उदासीनपरिषत्, प्रति-
निविष्टपरिषत् इति । तत्र प्रतिनिविष्टायां परि-
षदि ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्ति सम्पन्नायां
मृदुयां वा न कथञ्चित् केनचित् सह जल्पो
विधीयते । मृदुयान्तु सुहृत्परिषदि उदा-
सीनायां वा ज्ञानविज्ञानमन्तरेणाप्यदोषयशसा
महानन्दित्वेन सह जल्पो विधीयते । तद्विधेन
च सह कथयता आविष्टदोषस्तत्रैवैवाक्य-
दण्डकैः कथयितव्यम् । अतिहृष्टं सुहृत्परिष-
दस्य परं रूपयता च परिषदमाकारेणैव
तस्यास्य वाक्यावकाशो न देयः । कष्टशब्दश्च
ब्रुवन् वक्तव्यो गीयत इति । अथवा पुनर्हीना ते
प्रतिज्ञेति पुनश्चाह्वयमानः प्रतिवक्तव्यः । परि-
संवत्सरोभवश्चिच्छ तावत् । प्रथामेतावत्ते ।
सहदपि हि पारिषेपिकां निहतं निहतमाहु-
रिति । नास्य योगः कर्तव्यः कथञ्चिदप्येवं श्रेयसा
सह विग्रह्य वक्तव्यमित्याहुरित्येके । नन्वेवं
व्यायसा सह विग्रहं प्रशंसन्ति कुशलाः । प्रत्य-
वरेण तु सह समानाभिमतैर्न वा विग्रह्य जल्पता
सुहृत्परिषदि कथयितव्यम् । अथवाप्यु-
दासीनपरिषदि अनवधानश्रवणज्ञानविज्ञानोप-
धारणवचनशक्तिसम्पन्नायां कथयता चाव-
हितेन परस्व सादृश्यदोषवसमवेचिततथम् ।
समवेक्ष्य च यत्रैनं श्रेष्ठं मन्येत नास्य तत्र
जल्पं योगयेत् अनाविज्ञतमयोगं कुर्वन् । यत्र
त्वेनमवरं मन्येत तत्रैवैनमास्य निगृहीयात् ।
इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥
परिषत्त्वं यथा, प्रायश्चित्तविषेके ।
“एकविंशतिसंख्याकैर्मोमांशान्यायपारगैः ।
वेदाङ्गकुशलेष्वेव परिषत्त्वं प्रकल्पयेत् ॥”
परिषदः, पुं, (परितः सीदतीति । परि + सदृ +
अच् । “सदिरप्रतेः ।” ८ । ३ । ६६ । इति
वत्वम् ।) पारिषदः । अनुचरः । इति भरत-
मत्तहिरूपकोषः ॥
परिषदाः, पुं, (परिषदमर्हतीति । परिषद् + यन् ।)
परिषद्वलः । इति भरतकृतहिरूपकोषः ।
परिषद्वलः, पुं, (परिषदस्यास्तीति । परिषद् +
“रजःकृत्यासुतिपरिषदो वलच् ।” ५ । २ ।
१११ । इति वलच् ।) सभासदः । पारिषदः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भट्टिः । ४ । १२ ।
“त्रातीनयालदीप्राज्ञः सुत्वनः परिपूजयन् ।
परिषद्वलान्नहावप्रेराट नैकाटिकाग्रमात् ॥”)
परिष्कन्दः, त्रि, (परिष्कन्दतीति । परि + स्कन्दरौ
गतिप्रयोगयोः + पचाद्यच् । “परैश्च ।” ८ ।
३ । ७४ । इति वत्वम् ।) परिस्कन्दः । पर-
पुष्टः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
परिष्कस्यः, त्रि, (परि + स्कन्द + क्तः । इत्य तस्य
च नः । “परैश्च ।” ८ । ३ । ७४ । इति वत्

वत्वम् ।) परिस्कन्दः । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥
परिष्कारः, पुं, (परिष्क्रियतेऽनेन । परि + कृ +
“सम्परिभ्यां करोती भूषणे ।” ६ । १ । १३७ ।
इति सुट् । “परिनिवीति ।” ८ । ३ । ७० ।
इति वत्वम् ।) अलङ्कारः । इत्यमरः । २ । ६ ।
१०१ ॥ संस्कारः । शुद्धिः ॥
परिष्कृतः, त्रि, (परिष्क्रियते स्म इति । परि + कृ +
+ क्तः । “सम्परिभ्यामिति ।” सुट् । “परि-
निवीति ।” ८ । ३ । ७० । इति वत्वम् ।)
भूषितः । अलङ्कृतः । इत्यमरः । २ । ६ । १०० ॥
वेष्टितः । इति हेमचन्द्रः ॥ आहितसंस्कारः ।
इति वेदशब्दटीकायां भरतः ॥
परिष्कृतभूमिः, स्त्री, वेदिः । परिष्कृता यज्ञार्थं
पशुवन्धनाय यज्ञपात्रासादनाय चाहितसंस्कारा
भूमिः । इत्यमरभरतौ ॥
परिष्टोमः, पुं, (परितः सूयते नानावर्णवत्त्वादिति ।
सू + मन् । ततः वत्वम् । केचित्तु “परैःस्तौति
प्रति अनुपसर्गात्वा न वः ।” इत्याह्वा परि-
स्तोम इति कल्पयन्ति ।) परिस्तोमः । इत्यमर-
टीकायां स्वामी ॥
परिष्वङ्गः, पुं, (परिष्वङ्गनम् । परि + ष्वङ्ग + वज् ।
“परिनिवीति ।” ८ । ३ । ७० । इति वत्वम् ।)
आलिङ्गनम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३० ॥ (यथा,
गोः रामायणे । १ । ४ । ८८ ।
“अङ्गदप्रसुखानाश्च हरौणां रामदर्शनम् ।
हनूमतः परिष्वङ्गो राववेण महात्मना ॥”)
परिषभ्यः, पुं, सर्वतोभावेन सभायां साधुः इत्यर्थे
यत् प्रत्ययः ॥ परिषयः । सभासदः ॥
परिसरः, पुं, (परिसरन्त्यत्र । परि + र + “पुंसीति ।”
३ । ३ । ११८ । इति घः ।) पर्यन्तभूः । नदी-
नगरपर्वतादिरुपात्तभूमिः । इत्यमरभरतौ ॥
(यथा, मेघदूते । ६६ ।
“सुताजालैः स्तनपरिसरश्चिन्नश्चैव हारे-
नैशो मार्गः सवितुरुदये स्थिति कस्मिनीनाम् ॥”)
वत्युः । विधिः । इति मेदिनी । रे । २७६ ॥
परिसर्पः, पुं, (परि समन्तात् सर्पणम् । परि +
र + घञ् ।) परिक्रिया । परिलनादिना
वेष्टनम् । समन्तात् सर्पणम् । इत्यमरभरतौ ॥
(सर्पविशेषः । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने
४ अध्याये । तत्र दर्वीकराः । “गवेधुकः परि-
सर्पः खड्गफणः कजुदः पद्मो महापद्मः ॥” इति ।
कुलविशेषः । यथा, तत्रैव निदानस्थाने ५म
अध्याये । “सुहृद्कुलान्यपि स्थूलारुक्कं महा-
कुलमेककुलश्चर्मदलं विसर्पः परिसर्पः सिद्ध
विचर्चिका क्तिटमं पामा रकसा चेति ॥”)
परिसर्प्या, स्त्री, (परिसरणमिति । र + गतौ + “परि-
चर्या परिसर्येति ।” ३ । ३ । १०१ । इत्यस्य
वार्त्ति इति निपातनात् सिद्धम् ।) परीसारः ।
सर्वतोऽगमनम् । भूमौ सर्वतोऽभ्रमणम् । इति
सर्वस्वम् ॥ अन्तसरणम् । इति केचित् । इत्य-
मरभरतौ ॥

परिस्कन्दः, पुं, (परिस्कन्दतीति । परि + स्कन्द +
अच् । “परैश्च ।” ८ । ३ । ७४ । इति पक्षे-
वत्त्वाभावः ।) परपुष्टः । परेण प्रतिपालितः ।
इत्यमरः । २ । १० । १८ ॥
परिस्कन्नः, पुं, (परि + स्कन्द + क्तः । “परैश्च ।”
८ । ३ । ७४ । इति पक्षे वत्त्वाभावः ।) परि-
स्कन्दः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
परिस्तोमः, पुं, (परि सूयते प्रशस्यते नानावर्ण-
वत्त्वात् । परि + सू + “अतिस्तुस्विति ।” मन् ।
यद्वा परिगतः स्तोमोऽत्र वर्णस्तोमत्वात् ।)
गजपृष्ठस्थचित्रकखलः । इत्यमरः । २ । ८ । ४२ ॥
हातीर पिठेर भुल इति भाषा ॥
परिस्वन्दः, पुं, (परि + स्वन्द + अधिकरणे घञ् ।)
कुसुमप्रकारादेः पत्रावल्यादेश्च रचना । इत्य-
मरः । २ । ६ । १३७ ॥ परिकरः । परिवारः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७६ ॥ (भावे + घञ् ।)
सर्वतोभावेन स्वन्दनश्च ॥ (मर्दनम् । यथा,
महाभारते । १ । १५४ । ८ ।
“अहमेनं हनिष्यामि प्रेक्षन्वास्ते सुमधमे !
नायं प्रतिबलो भीरु ! राक्षसापसदो मम ।
सोऽहं युधि परिस्वन्दमघवा सर्वराक्षसाः ॥”)
परिस्वन्दनं, स्त्री, (परि सर्वतोभावेन स्वन्दने
इति । परि + स्वन्द + लुट् ।) सर्वतोभावेन कम्प-
नम् । यथा । कोऽपि परिस्वन्दनसाधनसाध्यः ।
यथा गमनादिः । कोऽप्यपरिस्वन्दनसाधनसाध्यः ।
यथा अवस्थानादिः । इति गोपीचन्द्रः ।
परिस्वन्दमानः, त्रि, (परिस्वन्दते इति । परि +
स्वन्द + शानच् ।) सर्वतोभावेन कम्पमानः ।
यथा । “अनवरतपरिस्वन्दमाना परिमित-
पवनादिपरमाणुचेतनसंयोगसन्तागन्तः पौंति-
यत्तीनामविरतमेवोपरमात् ।” इति सामान्य-
लक्षणायां शिरोमणिः ॥
परिस्वन्दः, पुं, (परि + स्वन्द + भावे घञ् ।
अप्राणिककृत्वा वा घत्वम् ।) परिस्वन्दः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥
परिसुतः, स्त्री, (परिसवतीति । परि + सु + क्तिप्
तुक् च ।) वरुणात्मजा । मदिरा । इत्यमरः ।
२ । १० । ३६ ॥ (यथा, अथर्ववेदे । ३ । २ । ७ ।
“एमां परिसुतः कुम्भ आदधः कलशैरगुः ॥”
सर्वतोभावेन चरिते त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ ।
३६ । १० ।
“त्वामाणः परिसुतः परिर्यन्ति स्वसेतवो नमन्ता-
मन्यन्ते समे ॥”)
परिसुतः, त्रि, (परितः सूयते स्म । सु सवर्णे +
“गवर्धेति ।” ३ । ४ । ७२ । इति क्तः ।) नव-
युक्तः । सर्वतोभावेन चरितः । इति मेदिनी ।
ते । २०६ ॥ (वारुणीशब्देऽस्या विवर्तितज्ञातया ।
यथा, यजुर्वेदे । २ । ३४ ।
“ऊज्य वहन्तीरुदतं हृतं पयः कीलालं परि-
सुतम् ॥”)
परिसुता, स्त्री, (परितः सूयते स्तेति । परि + सु +
क्तः । स्त्रियां ङाप् । अन्नादिभ्यः चरयेन जात-

त्वान् तदायम् ।) वारुणी । मरिचा इति
मेदिनी । ते । २०६ ॥

परिष्ठाः, पुं, (परि + ष्ठ + क्त्वा) अथवा । अनादरः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (“परिष्ठाः नाम तस्यैव दोषवचनस्य
परिष्ठाः यथा नित्यमात्मनि शरीरस्य जीव-
लिङ्गात्पुण्यभ्यन्ते तस्य चापगमाद्योपलभ्यन्ते
नमादयः शरीरादात्मनि नित्यः शरीराधिति ।”
इति चरके विमानव्यानेष्टमेध्याये ॥ व्यासः ।
परिवर्जनम् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ ।
६७६ ।

“दृष्टं तस्य प्रमीरयत परिष्ठागन् न भेषजम् ॥”
गोपनम् । यथा, शकुन्तलायां १ म अद्वे ।
“कचमिदानीमात्मनं निवेद्यामि कथं वा
आत्मनः परिष्ठां करोमि ॥” विजितद्रयादि-
कम् । यथा, मनुः । ७ । २०१ ।

“जित्वा सम्पूजयेत् देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्मि-
कान् ।

प्रदद्यात् परिष्ठांश्च स्वापयेदभयानि च ॥”
भ्यानविशेषः । यथा, मनुः । ८ । २३७ ।

“धनुः शतं परीक्षारो यामस्य स्यात् समन्ततः ॥”
अथ कुल्लुकभट्टः । “चतुर्धस्तो धनुः शस्या
यष्टिस्तस्याः पातः प्रक्षेपो यामसमीपे सञ्जातु
दिक्षु चत्वारि दक्षशतानि त्रीन् वा यष्टिप्रक्षे-
पान् यावत् पशुप्रचारायं शस्यवपनादिसंशोध-
परिष्ठाः कार्यः ॥”

परिष्ठाः, पुं, (परि + ष्ठ + क्त्वा) परिष्ठाः ।
पलदः । इति भरतहिरूपकोषः ॥ परिष्ठाः शीघ्रे
चि ॥ (यथा, शकुन्तलायाम् १ मे अद्वे ।

“न परिष्ठां वृत्तिं पौरपागं मनः प्रवर्त्तते ॥”

परिष्ठाः, पुं, (परि + ष्ठ + भावे घञ्) परि-
ष्टसनम् । ठाड्ठा इति भाषा । परीक्षाः ।
यथा । “परिष्ठाः तिलमुखः क्लिष्टैव न नर्मयो ॥”
इति विक्रान्तगोपः ॥ तत्पम्यायः । क्रीडः २
द्वेष्टना ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्करा ४ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, शकुन्तलायाम् २ मे
अद्वे ।

“परिष्ठाविविजितं सत्त्वं । परमार्थेन न गृह्यतां
वचः ।”)

परिष्ठाः, नि, (परि + ष्ठ + क्त्वा) निष्पन्नः ।
(यथा, मनुसंहिता । १ । ८४ ।

“परीक्षाया यत्र न मलिनं दृष्टं
नापत्तिं श्रान्तिं समुद्रजानि ।
आभासदृष्टं स्मिन् चन्द्रकान्तं
निर्भरगद्यैर्विपत्तिं मोघाः ।”)

तत्पम्यायः । जामिनीकः २ । इत्यमरः । ३ । १७ ।
परीक्षा यत्रधारयति पलायनम् । यथा, पट्टिना
परीक्षाः सन्त्येव गन्तः १३ । जामिनीकः २ ।
इति भारविः । इति भरतः ।

परीक्षा, स्त्री, (परि + ष्ठ + क्त्वा) परीक्षा ।
राज्यं । अथवा । मादृशपरिष्ठादृष्टिर्भाष्यविर-
क्तम् । इति भरतः । यथा, —

“भेदोपजापावपधाधर्माद्वैद्यं परीक्षयम् ।”

इत्यमरः । २ । ८ । २१ ॥

सञ्चतोभावेन दर्शनम् ॥

परीक्षा, स्त्री, (परि + ष्ठ + क्त्वा) परि + ष्ठ
+ “गुरोश्च ष्ठः ।” ३ । ३ । १०० । इति अयः ।
नतथाप् ।) दिशम् । अथ दिशानि । तत्र
दृष्टव्यः ।

“घटोऽसिदकश्चैव विषं कोषश्च पथमम् ।

यष्टश्च तक्षुणाः प्रोक्तं सप्तमं तप्तमायकम् ॥

अष्टमं फलमित्युक्तं नवमं धर्मज्ञं स्मृतम् ।

दिशान्येतानि सञ्जाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवा ॥”

अथ किन्तुदिशम् ।

तत्र मानुषप्रमाणनिर्णयस्यापि निर्णायकं यत्त-
दिशमिति लोकप्रसिद्धम् । एतद्व्यतिरिक्तं शपथा-
नामस्ति तथापि कालान्तरनिर्णायकत्वेन तेषां
भेदान् । अपिना मानुषप्रमाणसत्त्वेऽपि यत्र
घटादीनामङ्गीकारस्तत्रापि तद्वति इति सूचि-
तम् । अतएव लिखितसाक्षिभिरुक्तमङ्गीकृतविध-
मानुषप्रमाणभियप्रमाणं यत्तद्विषयं प्रमाणं तत्र
प्रमाणं न भावैकगोचरं किन्तु भावाभावा-
विशेषेण गोचरयतीति । तत्र महाभियोगेषु

दिशान्याह याज्ञवल्क्यः ।

“तुलाम्यापो विषं कोषो दिशानीष्ट विशुद्धये ।
महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्योऽभियोगैरिति ॥”

विशुद्धये सन्दिग्धार्थस्य सन्दिह्यनिवृत्तये ।
महाभियोगेषु महापातकादिगुरुतराभियोगेषु ।

शीर्षकस्य इति शीर्षकं प्रधानं व्यवहारस्य
चतुर्धमादौ जयपराजयलक्षणः । तेन दण्डो
लक्ष्यते तत्र निश्चितीति शीर्षकस्यः तत्प्रयुक्तदण्ड-
भागीत्यर्थः । महाभियोगान् स्पष्टयति कालिका-
पुराणम् ।

“परदाराभिशापे च चौण्यागम्यागमेषु च ।
महापातकशस्तेषु स्याद्विषयं वृषमारुहे ॥

प्रतिपत्तौ विवादे च पथस्य स्यापने कृते ।
तत्रैव स्यापयेद्विषयं शिरःपूर्वं महीपतिः ॥

परदाराभिशापे च वधवो यत्र वादिनः ।
शिरोहीनं भवेद्विषयमात्मनः मुहिकारणम् ॥”

पितामहः ।

“शिरःस्थाविबिहीनानि दिशानि परिवर्जयेत् ।
चत्वारि त घटादीनि कोषस्यैवाशिराः स्मृतः ॥”

महाभियोगतरेऽपि कोषमाह स्मृतिः । कोष-
मल्पे च दापयेत् । याज्ञवल्क्येनाभियोगैर्वादिनः
शिरोवर्जित्वाभिधानादभियोग्यस्य दिशकचूर्त्वं
प्रतिपादितम् । अक्तमाह कात्यायनः ।

“न कश्चिदभियोगैर् दिशेषु विनियोजयेत् ।
अभियुक्त्या दातव्यं दिशं दिशविशारदः ॥”

प्रत्यर्धस्वाकारेणार्धनोरपि दिशमाह याज्ञ-
वल्क्यः ।

“कृणां ज्ञानवरः कृणादितरो र्धयेच्छिरः ।
विनापि शीर्षकान् कृणां वृद्धोऽप्येव पातके ॥”

इतरोऽभियुक्तः शिरः शरीरदण्डसमर्थदण्डं वा
वर्त्तयेत् स्वीकृत्यात् । दृष्टव्यः ।

“जेहातुनोधातोभतो वा भेदमावान्ति नाचिरः ॥
विधिदृष्टस्य दिशस्य न भेदो जायते मन्थिनः ॥”

भेदः गत्याद्देपरीक्षम् । यत्तु कात्यायनदण्डनम् ।

“दिश्या न वैदिकी प्रीक्ता विदमार्णव साक्षिणः ।
जेह्ये न मतिं वादिषु न स्याद्विषयं नाचिरः ॥”

इति तद्व्युत्पन्नान्वितसाक्षिसत्त्वे । यथा आसः ।
“मगिमन्त्रोपधिबलात् प्रदत्तं वा विधानतः ।
विषयं वैदिक्यमपि न तु साक्षी गुणान्वितः ॥”

अतएव नारदः ।

“युक्तिष्वप्यवनम्रास्तु प्रणयेनैव नमर्हयेत् ॥”
एतन् विषय्यमागमघं अर्हयेत् प्रीक्षयेत् ।

निर्धारयेदिति यावत् ॥ १ ॥ शपथानाह नारदः ।
यत्तवाहनशस्त्राणि गोवीजकनकानि च ।

देवतापितृपार्श्वे दत्तानि मुकुतानि च ॥
सुशोचिरेणैव पुत्राणां दाराणां सुहृदान्तथा ।

अभियोगेषु सर्वेषु कोषपानमथापि वा ॥
इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पनारणान् ॥”

दृष्टव्यः ।

“यथोक्तविधिना देयं दिशं दिशविशारदः ।
अथयोक्तप्रदत्तान् न शक्तं साध्यसाधने ॥

अदेशकालदत्तानि वधिर्वादिदत्तानि च ।
अभिचारं सदा त्वेवं बुद्धिमान् न संशयः ॥”

वधिर्वादिदत्तमभियोगैर्वादिना दत्तम् । एतच्च
प्रायिकं आस्तुद्विपरायानभियोगैर्वादिना विनापि
दिशविधानात् ।

तथा च नारदः ।

“राजभिः श्रुतितानाच्च निर्दिष्टाणां हस्त्यभिः ।
आस्तुद्विपरायान् देयं दिशं शिरो विना ॥ १ ॥”

अथ दिशदेशः । कात्यायनः ।

“इन्द्रस्यानेभिशक्तानां महापातकानां वृणाम् ।
वृषद्वोष्टप्रवृत्तानां राजद्वारं प्रयोजयेत् ॥

प्रातिलोम्यप्रसृतानां दिशं देयं चतुष्पथे ।
अतोऽन्वेषु च कार्येषु सभामध्ये विदुर्बुधाः ॥”

इन्द्रस्यान इन्द्रध्वजस्याने ॥ २ ॥

अथ दिशकानाः । पितामहः ।

“नेत्रोऽपार्श्वशिरोश्चैव वैशामस्य तथैव हि ।
एते साधारणा माना दिशानामविरोधिनः ॥

घटः सञ्चर्त्तकः प्रोक्तो वातं वाति विवर्जयेत् ।
अयिः शिशिरहेमन्तवर्षास्तु परिकीर्तितः ॥

शरद्वयोश्चैव तु मलिनं ऐमन्ते शिशिरं विषम् ।
कोपस्तु सञ्चरं देयस्तुला स्यात् मासकालि-
कोति ॥”

मिताचरायां नारदः ।

“न शीति नोद्यद्विः स्यान्नोणकापेरभिगमनम् ।
न प्रादृषि विषं दद्यात् प्रवाते न तुलां व्रप ॥ १ ॥”

नारदः ।

“पूर्वाह्णे सञ्चरिष्यातां प्रदानं परिकीर्तितम् ।
नापराह्णे न सत्यायां न मध्याह्ने जडाचनम् ॥”

शीति हेमन्तशिशिरवर्षास्तु । उष्णकाले ग्रीष्म-
शरदोः । वर्षान् विषनिधधचतुर्धमातिरिक्तः ।
वर्गं चतुर्धमा मावा इति नपमावावाग्दृष्टव्यं ।
तद्व्युत्पन्नान् निर्दिष्टाभिधानान् सञ्चरानि-

परीक्षा

कलम् । अत्र विधे विशेषतो वर्णानिवेधात् वक्ष्य-
माणवचने सिंहस्यैवावेव परीक्षामात्रनिषे-
धाच्च दिशान्तरं सिंहैतरत्र वर्णस्वपि कुर्वीत ।
अतोयान्मायने हरो सुमे सञ्चकर्मणि वर्ज्ये-
दित्यस्य न विषयः । व्योतिषे ।

सिंहस्ये मकरस्ये च जीवे चास्मिन्ने तथा ।
मलमासे न कर्तव्या परीक्षा जयकाङ्क्षिणा ॥
रविशुद्धौ गुरौ चैव न शुक्लेऽस्तङ्गते पुनः ।
“सिंहस्ये च रवौ नैव परीक्षा शस्यते वधेः ॥
नाष्टस्यां न चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणे ।
न परीक्षा विवाहस्य शुनिभौमदिने तथा ॥
रविशुद्धौ गुरौ चैवेत्यत्र शस्यत इति शेषः ॥
तथा च दोषिकायाम् ।

“नो शक्रास्तेऽष्टमेऽर्के गुरुसहितरवौ जन्ममासे-
२४मेन्दौ
विष्टौ मासे मलाख्ये कुजशुनिदिवसे जन्म-
तारासु चाथ ।
नाडीनक्षत्रहोने गुरुरविरजनीनाथतारा-
विशुद्धौ
प्रातः कार्या परीक्षा हितगुचरगृह्यांशोदये
शुक्लमने ॥” * ॥

पितामहः ।

“प्रत्यक्ष दापयेद्विंशं राजा वाधिकृतोऽपि वा ।
ब्राह्मणानां श्रुतवतां प्रकृतीनान्त्येव च ॥”
ब्राह्मणानां प्रकृतीनाश्च प्रत्यक्षं दिवं दापये-
दित्यन्वयः । प्रकृतयस्तु ।
“भ्रान्त्यमात्रः सुहृत् कोपो राक्षदुर्गबलानि च ।
राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेण्योऽपि चेति
अमरसिंहोक्ताः ॥ * ॥

अथ दिव्यविशेषाधिकारिणः । नारदः ।
“ब्राह्मणस्य धटो देयः क्षत्रियस्य हुताश्वनः ।
वैश्यस्य सलिलं देयं शूद्रस्य विषमेव तु ॥
साधारणः समस्तानां कोयः प्रोक्तो मनीषिभिः ।
विषवर्जं ब्राह्मणस्य सर्वेषां तुला स्तुता ॥”
यत् पुनरनेन ।

“सत्रतानां शृष्टार्त्तानां व्याधितानां तपस्विनाम् ।
स्त्रीणाञ्च न भवेद्विद्यं यदि धर्मस्त्वपेक्षितः ॥”
इति स्त्रियादीनां दिव्यं निषिद्धं तत्तुल्येतरविषयक-
मिति शूलपाणिः ॥ मिताचरायान् ।
स्त्रीपुंसयोस्त्रिवादेन स्त्रीणां दिव्यमिति रुच्या
वाक्यतरः कुर्त्यादिति विकल्पनिषेधार्थमेतदुक्तं
भवति । अवष्टम्भाभियोगेषु स्त्रियादीनामभि-
योक्तृत्वे अभियोज्यानामेव दिव्यं एतेषामभियोगे
योज्यत्वेऽपि अभियोज्यतामेव दिव्यं परस्पररामि-
योगे तु विकल्प एव तत्रापि तुल्येति नियम्यते ।
तथा महापातकादिशृङ्गाभियोगे तु स्त्रियादीनां
तुल्येव । यथा याज्ञवल्क्यः ।

“तुला स्त्रीबालवृद्धान्पशून्ब्राह्मणरोगिणाम् ।
अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विषश्च वा ॥”
स्त्रीमात्रं जातिवयोऽवस्थाविशेषानादरेण बाल-
पशून्ब्राह्मणवृद्धांजातिविशेषानादरेण वृद्धो-
२श्रीतिगरगः । एतच्च वचनं सञ्चद्विषसाधा-

परीक्षा

रणेषु मार्गशिरश्चैत्रवैशाखेषु स्त्रियादीनां सञ्च-
द्विषसमवधानविधाने नियमार्थकतयार्थवत् । न
च सञ्चकालं स्त्रीणान्तुल्येति ।

“स्त्रीणान्तु न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्तुतम् ।
धटकोषादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वं विचारयेत् ॥”
इति विषसलिलयतिरिक्तधटकोषादिभिः शुद्धि-
विधानात् । एवं बालादिव्यपि योजनीयम् ।
तथा ब्राह्मणादीनामपि न सञ्चकालिकस्तुलादि-
नियमः ।

“सर्वेषामेव वर्णानां कोषाक्षुद्धिर्विधीयते ।
सञ्चारणेतानि सर्वेषां ब्राह्मणस्य विषं विना ॥”
इति पितामहस्मरणम् ।

तस्मान् साधारणे काले बहुद्विषसमवधाने
तुलादिनियमार्थमेवेदं वचनम् । कालान्तरे तु
तत्तत्कालविहितं सर्वेषाम् । तथा हि वर्षा
स्मिन्नेव सर्वेषां हेमन्तशिशिरयोस्तु क्षत्रिया-
दीनां त्रयाणां अग्निविषयोर्विकल्पः ब्राह्मणस्य
तु अग्निरिव न कदाचिद्धिषं ब्राह्मणस्य विषं
विनेति निषेधात् । ग्रीष्मशरदोस्तु सलिलमेव ।
येषां कुड्यादीनान्तु विशेषेणाम्नादिनिषेधः ।

“कुडिनां वर्जयेद्विषं सलिलं श्वासकासिनाम् ।
पित्तश्लेष्मवतां नित्यं विषन्तु परिवर्जयेदिति वच-
नात्तेषामम्नादिकाण्येऽपि साधारणं तुलाद्यव-
द्विषं भवति । यथा । तोयमग्निरिवैव दानयं
बलिनां वृक्षामिति स्मरणम् । दुष्कृतानामपि
सञ्चया विषनिषेधान् तत्कालानतिक्रमेण जाति-
वयोऽवस्थाश्रितानि दिशानि देयानि । अत्र च
यस्य यानि विशेषसामान्यपर्युद्देशेतरविहितानि
तानि मुख्यकल्पानुक्त्यरूपाणि वेदितव्यानि ।
यथा, ब्राह्मणस्य धटो मुख्यः कोषस्तु कुल्यः ।
जलाम्नी आपत्कुल्यो प्रागुक्तनारदवचने एव-
कारयुतेर्मुखकल्पादित्वं न तु प्रशस्ततमादित्व-
मिति । एवञ्चात्रापि अयथोक्तप्रदत्तन्तु न शक्तं
साध्यसाधने इति प्रागुक्तं बोध्यम् । स्मृतिः ।
“अवष्टम्भाभियुक्तानां धटोदीनां विनिर्दिशेत् ।
तण्डुलस्यैव कोषश्च शृङ्गास्तेऽन संशयः ॥”
अवष्टम्भोऽत्र निश्चयः । शिरोवर्णितेति केचित् ।
इति अवष्टारदीपिका ॥ कात्यायनः ।

“असृज्याधमदासानां स्वेच्छानां पापकारिणाम् ।
प्रतिलोमप्रस्तनानां निश्चयो न तु राजनि ॥
तत्प्रसिद्धानि दिशानि समये तेषु निर्दिशेत् ॥”
तत्प्रसिद्धानि सर्पघटादीनि । तथा,—
देशकालाविरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत् ।
अन्येन हारयेद्विषं विधिरेश विपर्यये ॥”
अन्येन प्रतिनिधिना हारयेत् कारयेत् । विप-
र्यये अभियुक्तस्यासामर्थ्यम् ।

अतएव महापातकादीनामन्यद्वारा दिव्यमाह
स एव ।
“मातापितृद्विजगुरुबालस्त्रीराजघातिनाम् ।
महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः ॥
लिङ्गिनां प्रमदानाश्च मन्त्रयोगक्रियावताम्
वर्णमङ्गरजातानां पापार्थासप्रवर्तिनाम् ॥

परीक्षा

एतेष्वेवाभियोगेषु निन्द्येष्वेव प्रयत्नतः ।

इत्याद्यभिधाय ।

दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्मपरायणः ।

एतैरेव प्रयुक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति ॥”

कात्यायनः ।

“न लौहशिल्पिनामग्निं सलिलं नाम्नुसेविनाम् ।

तण्डुलेन नियुञ्जीत ब्राह्मणं सुखरोगिणम् ॥”

नारदः ।

“स्त्रीवातुरान् सत्त्वहीनान् परितापार्द्धिताम्रान् ।

बालवृद्धातुरादींश्च परीक्षत धटे सदा ॥

नात्तानां तोयशुद्धिः स्यान्न विषं पित्तरोगिणाम् ।

श्वित्राश्वकुनखादीनां नाग्निर्कर्म विधीयते ॥”

न मञ्जनं स्त्रीबालयोर्धर्मशास्त्रविशारदैः ।

निरनुवादान् व्याधिरुग्णात्तार्त्तास्तोये निमज्ज-

येत् ॥

न चापि हारयेद्विषं न विषेण विशोधयेत् ॥

यत्तु,—

स्यावरेषु विवादेशु दिशानि परिवर्जयेदिति
पितामहवचनं तस्मिन्निखितसामन्तादिसत्त्वं दिव्य-
निषेधकम् । यद्यपि अलेख्यसाक्षिके दिव्यं
अवहारे विनिर्दिशेदिति स्मृतेर्विवादान्तरेऽपि
लेख्यादिसत्त्वं दिशानादरस्तथापि ऋणादानादि-
विवादे साक्ष्यपन्यासे कृतेऽपि प्रत्यर्थो यदि
दण्डाङ्गीकारेण दिव्यमङ्गीकरोति तदा दिव्यमपि
भवति साक्षिणां दोषसम्भवाद्दिव्यस्य तु निर्दो-
षत्वेन वस्तुतत्त्वविषयत्वात् तल्लक्षणत्वाच्च धर्मस्य
यथाह नारदः ।

“तत्र सत्ये स्थितो धर्मो अवहारस्तु साक्षिण ।
देवसाधौ पौरुषयुत्तु न लेख्यन्तु प्रयोजयेत् ॥”

स्यावरविवादे तु प्रत्यर्थिना दण्डाङ्गीकारेण
दिश्यावलम्बने कृते सामन्तादिदृष्टप्रमाणसङ्गावे-
ऽपि दिव्यं ग्राह्यमिति विकल्पनिवारणाय
स्यावरेष्विवादि पितामहवचनं नात्यन्तिकदिव्यं
निराकरणाय लिखिताद्यभावे स्यावरादिषु
निर्ययाप्रसक्तेः ॥ * ॥

अथ द्रव्यसंख्यया दिव्यविशेषाः । विष्णुः ।
अथ समयक्रियाराजद्रोहसाहसैषु यथाकामं
निःश्रेयसंक्षेपेण प्रमाणादिति । समयो दिव्यं
राजद्रोहादिषु यथाकामं राजेच्छातुरोधादिव्यं
निःश्रेयादिषु तु धनप्रमाणतारतम्यादित्यर्थः ।
वृहस्पतिः ।

“संख्या रश्मिरजोमृता मनुना समुदाहृता ।
कार्वाण्यन्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथा ॥

विषं रुहसेऽपहृते पादोने च हुताश्वनः ।

त्रिभागोने च सलिलमर्द्धं देयो धटः सदा ॥

चतुःश्रताभियोगे तु दातव्यस्तु प्रमायकः ।

विश्रते तण्डुला देयाः कोषस्यैव तदर्द्धके ॥

शते हृतेऽपहृते च दातव्यं धर्मशोधनम् ।

गोचौरस्य प्रदातव्यं सभ्यैः फालं प्रयत्नतः ॥

यथा संख्या निरुक्तानां मथ्यानां द्विगुणा स्तुता ।

चतुर्गुणोत्तमानान्तु कल्पनीया परीक्षके ॥”

रश्मिरजः ।

जागान्तरात्ते भावी यन् स्वप्नं दृश्यते राजः ।
प्रथमं तत्प्रमाणायां चरन्तुं प्रचक्षते ॥

इति मन्त्रम् ॥

“कायापमाना पमाना कायापमः यदा इति
प्रमाणादज्ञानम् । विनये दत्ते । यदा यदा मध्य
इत्यादी पम इति ज्ञेयं उपक्रमात् निरुक्तानां
जातिरभिगन्ते । नामहमाहरेदर्थं न तुला न
विपन्नयेति याज्ञवल्क्यवचनं मध्यमोत्तमविषय-
मेव दृश्यन्तिरपनेरागव्यादविरुद्धम् ।

“मद्यमेव धटं दद्यात् मद्यमाहुं तदायमम् ।
अहुं स्यात् तु मन्त्रं तस्याहुं तु विषं न्यतम् ॥”
इति वचनं यथाग्रापराधे पानितं तद्विषय-
मिति । एतत् मन्त्रं स्वेयमाहमविषयम् । अप-
हृते तु कात्यायनः ।

“इतस्यापहृतो यत्र प्रमाणं तत्र कारयेत् ।
स्वेयमाहमयोहिंस्वं स्वल्पेऽर्घ्यं प्रदापयेत् ॥
मन्त्रद्वयप्रमाणात् ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् ।
हेमप्रमाणयुक्तम् तदा दिवं प्रदापयेत् ॥
ज्ञात्वा संस्थां सुपयानां शतनाशि विषं स्रुतम् ।
अश्रोतेषु विनाशे तु दद्यात्तैव हुताशनम् ॥
यदा नाशे शलं देयं चत्वारिंशति वै धटम् ।
विंशदशविनाशे तु कौपपानं विधीयते ॥
पचाधिकस्य वा नाशे ततोऽर्द्धांशं तदुलाः ।
ततोऽर्द्धांशविनाशे तु सुशैतं पुत्रादिमस्तकान् ॥
ततोऽर्द्धांशविनाशे तु लौकिकस्य क्रियाः स्रुताः ।
एवं विचारयन्नाजा धर्मायां भां न दीयते ॥”
सुगानां पच लण्डलको भायस्ते सुवर्णस्तु
योद्धृश्च द्युक्ताशीतिरक्तिकापरिमितद्वयां नाशे
न्यपहृते वा दशाधिकस्य पचाधिकस्य वा
विंशस्य नाशे कौपपानमित्यर्थः । तदुलाः पुन-
रल्पचीर्णाभिश्चद्रायामेव न तु साहसदा ।
चीर्णे च तदुला देया नाशेति विनिश्चय इति
पितामहसूत्रैः । तत्रमायस्तु महाचीर्णाभि-
श्चद्रायाम् ।

महाचीर्णाभियुक्तानां तत्रमाधो विधीयते ।
इति सूत्रैः ॥

यजहारमाहकायाम् ।
“समत्वं साक्षियां यत्र दिव्यैस्तमपि शोधयेत् ।
प्रानात्तकविषादेषु विदमानेषु साक्षिषु ॥
दिव्यमातमते वादी न दृष्टेभ्यश्च साक्षियः ॥”

इति दिव्यत्वम् ॥ ॥

धृष्टादिनविधपरीक्षा तप्तान्द्रश्चे द्रव्या ।
“हुडिः पश्यति या भावान् रहुं हारगयोगवान् ।
तुल्यधाराणा सा ज्ञेया विपरीः साध्यते यथा ॥
एषा परीक्षा नाम्नायन्ता यदा मन्त्रं परीक्षते ।
परीक्षां सदस्येषु तथा साक्षि पुनर्भवः ॥”

इति चरके एतस्याने रक्षादन्तध्याने ॥
“तत्र वैदिकप्रमाणमिषा भिषगं पृथुदमनविरे-
धनामापराधुमानन-धिराविरचनानि प्रयोक्तु-
रभिन भिषगा नतिविधया परीक्षा कति
विधं परीक्षां रक्षान परीक्षाविधिः यद्यप्य
नविधितं विधीयता च परीक्षा च च

यमगादीनां प्रवृत्तिः क च निवृत्तिः प्रवृत्ति-
निवृत्तिचक्षण-संयोगे च किं नैष्टिकं कानि च
यमगादीनां भेषजद्रव्याणि उपयोगं गच्छ-
न्तीति । स एवं पृष्टो यदि मोक्षयितुमिच्छेत्
पृथादेनं बहुविधा परीक्षा तथा परीक्षाविधि-
भेदः कतमेन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्षास्या
भिन्नभेदाय भवान् पृथग्व्याख्यायमानं नेदानीं
भरतोऽन्वेन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्षास्य
भिन्नस्याभिनिपितमर्थं श्रोतुमद्यमन्वेन परीक्षा
विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्षां भित्तिार्थमाच-
क्षाय इच्छां पूरयेयमिति ।

द्विविधा परीक्षा ज्ञानधनां प्रत्यक्षमनुमानच
एतत् दृश्यमुपदेशश्च परीक्षात्रयमेवमेषा
द्विविधा परीक्षा त्रिविधा वा महीपदेशेन ।
दशविधं परीक्षां कारणादि यदुक्तमग्रे तद्वि-
भिन्नगादिषु संसाध्यं सन्दर्शयिष्यामः इह कार्य-
प्रप्तेः कारणं भिषगरणं पुनर्भेषजं कार्य-
योनिधातुवैषम्यं कार्यं धातुसाम्यं कार्यफलं
सुखावाप्तिः अनुबन्ध आयुः देशो भूमिरा-
तुरश्च कालः संवत्सरस्यातुरावस्था च प्रवृत्तिः
प्रतिकर्म्माममारम्भः उपायो भिषगादीनां
मौख्यमभिधानश्च सम्यग्गिह्याप्यस्योपायस्य
विषयः पूर्वज्ञेयोपायविशेषेण व्याख्यात इति
कारणादीनि दृष्ट दशसु भिषगादिषु संसाध्यं-
सन्दर्शितानि तदेवानुपूर्व्यां एतद्दशविधपरीक्षा-
सुक्तम् ।

तस्य योयां विशेषो यथा यथा च परीक्षितजः
न स तथा तथा व्याख्यास्यते कारणं भिषगि-
त्युक्तमग्रे तस्य परीक्षा भिषङ्नाम यो भिषग्यति
यः स्वार्थप्रयोगकृश्लः यस्य चायुः संस्था-
विदितम् । यथावत् मन्त्रधातुसाम्यं चिकीर्षन्ना-
त्मानमेवादितः परीक्षेत् गुणेषु गुणतः काव्याभि-
निर्वृत्तिं पश्यन् कचिदहमस्य कार्यस्याभिनिर्व-
र्त्तने समर्थो नयेति ॥ इति चरके विमानस्थाने
२४मेऽध्याये ॥

परीक्षित्, पुं, (परि सन्तोभावेन क्षीयते हन्यते
दुरितं येन । परि + क्षि वधे + क्प् । कलि
शासनादस्य तपात्वम् । यद्वा, परिक्षीयेषु कुरुषु
क्षियति रंष्टे इति । क्षि श् रेख्ये + क्प् ।
“उपसर्गस्य दीर्घत्वं किप्पणादौ कश्चिद्वेत् ॥”
इति वाक्यान् उपसर्गस्य दीर्घत्वम् । अस्य
निवृत्तिरुक्ता महाभारते । १ । ६५ । ८४ ।
“स भगवता वासुदेवेनार्जुनं जानवन्वर्ग्यपगा-
क्रमोऽकाशजानतोऽस्याग्निना दग्धस्तेजसा स्वेन
संजीवितः । संजीवयित्वा चैनमुत्तमः । परि-
क्षां कृते जानो भवत्ययं परीक्षितामेति ॥”
अभिमन्युपुत्रः । स दुष्टिष्ठितान्तरं कलि-
दुगस्यारम्भे राजचक्रवर्त्ती आसीत् । यथा,—
“अभिमन्योरुत्तरायां परिक्षीतेषु द्रव्यवत्याम
प्रवृत्तमनसोऽनेन गर्भं राव भक्तोऽकृतो भगवतः
मरुत्तुरातुरावस्थितचरणदुगस्य अकेशिषा
सारसमादुष्टप्रसरितोऽनुमानात् दुर्योनि-

मराण्य परीक्षित्यजे । योऽयं माम्पुनमेतदुभय-
रुन्ममगणितनायति धर्मेण पालयति ॥” इति
विष्णुपुराणे ॥ अंगे २० अध्यायः ॥

“परीक्षितानि दृष्ट्वा च निमित्तानि स पाशवः ।
यानि कृष्णं चकाराद्य सोऽभिधेकं परीक्षितः ॥
प्रयास्यन्ति यदा ज्ञेते पूर्वार्थाणां महर्षयः ।
तदा नन्दात् प्रभृत्येव कलिर्वृद्धिं गमिष्यति ॥
यस्मिन् कृष्णो दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाहनि ।
प्रतिपन्नं कलियुगं तस्य संस्थां निबोध मे ॥”
इति तत्रैव २४ अः । १८ — २० ॥

(अनश्वपुत्रः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ८० ।
“अनश्वा खलु मागधासुपयेमे जगृहतां
नाम् तस्यामस्य जज्ञे परीक्षित् ॥”)

परीक्षितः, पुं, (परिक्षीये कुरुकुले क्षियति सा
इष्टे सा इति । परि + क्षि + क्तः । उपसर्गस्य
दीर्घत्वम् ।) अभिमन्युपुत्रः । (यथा, देवी-
भागवते । २ । ७ । ६ ।

“परिक्षीयेषु वंशेषु जानो यस्मात् परः सुतः ।
तस्मात् परीक्षितो नाम विख्यातः पृथिवी-
तले ॥” ६ ॥

परीक्षा सङ्गाता अस्य । परीक्षा इतच् । कत-
परीक्षे, त्रि । यथा, गोः रामायणे । २ । ४३ । ६ ।

“स हि राजगुणैर्युक्तो युवराजः परीक्षितः ॥”
परीक्षायः, पुं, (परितो नयनम् । परि + नी +
घञ् । “उपसर्गस्य दीर्घत्वं” किप्पणादौ
कश्चिद्वेत् ॥” इति पाक्षिको दीर्घः ।) परि-
गायः । शरीराणां समन्तान्नयनम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

परीतं, त्रि, (परि + इ + क्तः ।) परिवेष्टितम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१२२ । ७ ।

“ततः कामपरीताज्ञी सङ्कतप्रचलमानमा ।
व्रीडमाना मजं कुन्ती राज्ञः स्क्न्ते समामजन् ॥”
परीतत्, त्रि, (परि + तन + क्प् + “नक्षिष्टतिवृषि-
यधोति ॥” ६ । ३ । ११६ । इति पूर्वपदस्य
दीर्घः ।) मन्त्रतोभावेन विस्तृतम् । इति सुभ-
वोधयाकरणम् ॥

परीभावः, पुं, (परिभाव्यते इति । परि + भावि +
घञ् वैकल्पिकदीर्घश्च ।) परिभावः । अनादयः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

परीरं, स्त्री, (प्रयतेनेनेति । प्र + “कृष्ण
कटोति ॥” उग्रां ४ । ३० । इति उग्रां ।)
फलम् । इत्युग्रादिकोः ॥

परीरम्भः, पुं, (परिभ्रमते इति । परि + रम्भ + घञ्
भावे वैकल्पिकदीर्घत्वम् ।) परिभ्रमः । याति-
जनम् । इति भगवद्विष्णुपुराणः ॥

परीर्वितः, पुं, (परि + र्वन् + घञ् । “उपसर्गस्य
घर्नाति ॥” ६ । ३ । १२२ । इति दीर्घः ।) परि-
र्वनम् । तत्पञ्चायः । प्रतिदानम् = नेमेयः २
निमयः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ८० । परिर्वितः ५
पिंभः ६ । निमिषः ७ परिर्वितम् ८ । इति कल
रजःपतिः । पूर्वपदस्यः । इति अष्टाध्यायः ॥

परीवादः, पुं, (परि + वद् + भावे घञ् । “उप-
सर्गस्य घञीति ।” ६।३। १२२। इति दीर्घः ।)
दीर्घोक्तासः । तत्पर्यायः । कुत्सा २ निन्दा ३
जुगुप्सा ४ गह्वी ५ गह्वणम् ६ निन्दनम् ७
कुत्सनम् ८ परिवादः ९ जुगुप्सनम् १० आक्षेपः
११ अवरणः १२ निर्वादः १३ अपक्रोशः १४
भुत्सनम् १५ उपक्रोशः १६ अपवादः १७
अववादः १८ । इति शुद्धरत्नावली ॥ (यथा,
“परीवादस्तथो भवति वितथो वापिमहतां
तथाप्युद्धेर्धात्वा हरति महिमानं जनरवः ।
तुल्योत्तरेण्यपि प्रकटितहताशेषतमसो
रवेस्ताडकृतेजो नहि भवति कथां गतवतः ॥”)
वीणादिवादनम् । येन काष्ठविशेषादिना
वीणादिवाद्यते सः । इति जटाधरः ।
परीवारः, पुं, (परिव्रियतेनेनेति । परि + वृ + घञ् ।
उपसर्गस्य दीर्घः ।) खड्गकोषः । जङ्गमः ।
(यथा, रघुः । १५ । १६ ।
“धूमधूमो वसागन्धौ ज्वालावभुशिरोरुहः ।
क्रथाङ्गणपरीवारश्चितामिरिव जङ्गमः ॥”)
परिच्छदः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६८ ॥
‘परीवारः परिजनं खड्गकोषे परिच्छदे ।
इत्यनेकत्र दर्शनात् । जङ्गमो जङ्गमविशेषः
परिजन इत्यर्थः । खड्गकोषोऽसिवायकः मेयान्
इति ख्यातः । परिच्छदः शोभाजनकमुपकरणं
क्षत्रचामरादिः सभ्यजनादिश्च एषु परीवारः ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥
परीवाहः, पुं, (परितो वहत्यनेनेति । परि + वह +
“हलश्च ।” ३ । ३ । १२१ । इति घञ् । “उप-
सर्गस्य घञीति ।” ६ । ३ । १२२ । इति
दीर्घः ।) जलोच्छ्वासः । इत्यमरः । १ । १० । १० ॥
(अत्र जलशब्द उपलक्षणमात्रं ज्ञेयम् । द्रव-
द्रव्यस्य प्रवाहेऽप्यस्यार्थो बोध्यः । यथा च
महाभारते । ७ । ६८ । १३ ।
“रुधिरस्य परीवाहान् पूरयित्वा सरांसि च ॥”
परित उच्यते इति ।) राजयोग्यवस्तु । इति
मेदिनी ॥ हे, ३३ ॥
परीष्टिः, स्त्री, (परि + इष्ट + “परे वा ।” ३ । ३ ।
१०७ । इत्यस्य वार्त्तिं इति पक्षे क्तिन् ।) अन्वे-
षणा । इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥ परिचर्या ।
प्राकाम्यम् । इति मेदिनी । टे, ४६ ॥
परीसारः, पुं, (परिसरणम् । परि + ह्र + घञ् ।
“उपसर्गस्य घञीति ।” ६ । ३ । १२२ । इति
दीर्घः ।) परिवर्षा । सर्वतोऽगमनम् । इत्य-
मरः । ३ । २ । २१ ॥
परीहारः, पुं, (परिहरणम् । परि + हृ + घञ् ।
“उपसर्गस्य घञीति ।” ६ । ३ । १२२ । इति
दीर्घः ।) अवज्ञा । इति शुद्ध-
रत्नावली ॥
परीहासः, पुं, (परि + हस + घञ् । उपसर्गस्य
दीर्घः ।) परीहसनम् । (यथा, मार्कण्डेये । ३४ । ८४ ।
“परीहासं न कुर्वीत परीहासश्च पुत्रकः ॥”)
तत्पर्यायः । द्रवः २ केलिः ३ क्रीडा ४ लीला ५

नर्म ६ । इत्यमरः । १ । ७ । ३२ ॥ परिहासः ७
केलिसुखम् ८ देवनम् ९ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
परुः, पुं, (पिपन्नोति । पृ लि पूर्तो + वाहुलकादुः ।)
समुद्रः । स्वर्गलोकः । अस्थिः । पर्वतः । इति
संचिप्रसारोणादित्तिः ॥
परुः, [स] स्त्री, (पृ + “अर्त्तिपवपियजितनीति ।”
उणां । २ । ११८ । इति उस् ।) अस्थिः । इत्य-
मरः । २ । ४ । १६२ ॥ (यथा, वालसनैय-
संहितायाम् । १३ । २० । [परुषसरि ॥”)
“काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ति परुषः (सः)
परुः, य, (पूर्वस्मिन् वतुसरे इति । “सद्यः पर-
दिति ।” ५ । ३ । २२ । इति पूर्वस्य परभावः
उत्तु च ।) गतवत्सरः । इत्यमरः । २ । ४ । २० ॥
परुत्तुः, त्रि, (परुत्तु गतवत्सरे भवः । परुत् + “चिर-
परुत्परारिभ्यस्तो वक्तव्यः ।” ४ । ३ । २३ ।
इत्यस्य वार्त्तिं इति तः ।) इति आकरणम् ॥
परुहारः, पुं, (परुः समुद्रः पर्वतो वा द्वारमिव
यस्य ।) घोटकः । इति शुद्धमाला ॥
परुषं, स्त्री, (पिपत्तिं अलं बुद्धिं करोतीति । पृ +
“पृनहिकलिभ्य उषच् ।” उणां । ४ । ७५ ।
इति उषच् ।) निष्ठुरवाक्यम् । इत्यमरः । १ ।
६ । १६ ॥ (परुषां देशजातिकुलविद्याशिल्परूप-
वृत्तगचारपरिच्छदशरीरकर्म्मैर्जाविनां प्रत्यक्ष-
दोषवचनं परुषमिति वदन्ति ॥ यथा, हे-
रामायणे । १ । १२ ८२ ।
“तामुवाच ततो रामः परुषं जनसंसदि ।
अन्यथासा सा सीता विवेश ज्वलनं सती ॥”)
नीलकिण्ठी । इति शुद्धचन्द्रिका ॥ परुषफलम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ (नीलकिण्ठीशब्देऽस्य
गुणदयो ज्ञातव्याः ॥)
परुषं, त्रि, (पिपत्तिं । पृ लि पूर्तो + “पृनहि-
कलिभ्य उषच् ।” उणां । ४ । ७५ । इति
उषच् ।) कर्नूरः । (यथा, बृहत्संहिता-
याम् । ३ । ३६ ।
“असितविचित्रनीलपरुषो जनघातकरः ।
खगन्धशभैरवखररुतैश्च निशादुसुखे ॥”)
रुचः । (यथा, हेः रामायणे । १ । ५८ । १० ।
“अथ राज्ञां यतीतायां राजा चण्डालतां गतः ।
नीलवल्गधरो नीलः परुषो ध्वस्तमूर्ध्वजः ॥”)
निष्ठुरोक्तिः । इति मेदिनी । घे, ४० ॥ (मलिनः ।
यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४ । १६ ।
“भस्मपरुषेऽपि गिरिशे स्नेहमयी त्वसुचितेन
सुभगासि ।”
“भस्ममलिनेऽपि गिरिशे ।” इति तट्टीका ॥)
परुषोक्तिः, त्रि, (परुषमेव उक्तिर्यस्य । ततः
स्वार्थे कन् कम् वा ।) निष्ठुरवक्ता । इति
जटाधरः ॥
परुषं, स्त्री, (पृ + ऊघञ् ।) फलवृक्षभेदः । परुष-
फल इति वङ्गभाषा । फरुसा इति फलूहे इति
च हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । परुषकम् २
नागद्विपमम् ३ । इति रत्नमाला ॥ परुषम् ४

अल्पास्थि ५ परापरम् ६ । इति भावप्रकाशः ॥
नीलचर्म ७ गिरिपौलु ८ परावनम् ९ नील-
मण्डलम् १० परुः ११ । अस्य गुणाः । अम्ल-
त्वम् । कटुत्वम् । कफार्तिवातनाशित्वम् । तदाम-
फलगुणः । पित्तद्रव्यम् उष्णत्वम् । तत्पक्वफल-
गुणः । मधुरत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । पित्तशोफ-
हरत्वम् । तर्पणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
“परुषकं कषावात्ममामं पित्तकरं लघु ।
तत् पक्वं मधुरं पाके शीतं विष्टम् बृंहणम् ॥
हृदं बृहत्पित्तदाहान्ध्वरचयसमीरहन् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(“परुषकैटव्यकपीलुकानां
पियालसिंहौ करमर्दकानाम् ।
फलानि चैतानि निहन्ति पित्तं
हृन्त्याश्च सञ्जातुरसन्निवातम् ॥”
इति चारीते प्रथमस्थाने दृष्टमेवाध्याये ॥)
परुषकं, स्त्री, (परुष + स्वार्थे कन् ।) परुषम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याया यथा,—
“परुषकं परुषं स्यात् कचिन्नागदलोपमम् ।”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
यथास्य गुणाः चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
“अम्लं परुषकं द्राक्षा वदव्याग्याहकाणि च ।
पित्तश्लेष्मप्रकोपीनि कर्कशुलकुचान्यपि ॥”
“अत्यम्लीयन्मधुरं कषायानुरमं लघु ।
वातघ्नं पित्तजननमामं विद्यात् परुषकम् ॥
तदेव पक्वं मधुरं वातपित्तनिवर्हणम् ।
विपाके मधुरं शीतं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥)
परेतः, त्रि, (परं लोकमितः ।) न्तः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ११७ ॥ (यथा, कुमारः । ५ । ६८ ।
“अलक्तकाङ्गानि पदानि पादयो-
र्विकार्यकेशासु परेतभूमिषु ॥”)
भूतान्तरे पुं, । इति मेदिनी । ते, १२६ ॥
परेतराट्, [ज] पुं, (परेतस्य न्तरेषु राजते इति ।
राजृ ज्ख दीर्घा + “सत्सङ्घेति ।” ३ । २ । ६१ ।
इति क्तिप् । यद्वा, परेतानां प्रेतानां राट् ।)
प्रेतराजः । यमः । इत्यमरः । १ । १ । ६१ ॥
परेद्वि, य, परस्मिन्नहनि । (“सद्यः परदिति ।”
५ । ३ । २२ । इति निप्रातनात् साधुः ।) पर-
दिनम् । इति तुभ्यवोधयाकरणम् ॥ यथा,—
“परेद्व्यदपूर्वद्व्यदुरन्द्व्यदुश्चापि चिन्तयन् ।
वृद्धिचयौ सुनौद्धानां प्रियम्भायुक्तामगात् ॥”
इति भट्टिः । ४ । १३ ॥
परेदुः, [स] य, (पर + एदुच् ।) परदिनम् ।
इति सुभ्यवोधयाकरणम् ॥
परेपं, त्रि, परा गता आपो यत्र । (“द्व्यन्तरुप-
सर्गभ्योऽप ईत् ।” ६ । ३ । ६७ । इत्यस्य वार्त्तिं
“अवर्णान्नाह्रा ।” इति ईत् । परापम् ।) इति
विद्वान्तकौमुदी ॥
परेष्टुका, स्त्री, (परैरिष्यते इति । इय + वाहु-
लकात् तु । स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् ।) बहुसतिः ।
बहुप्रसूता गौः । इत्यमरः । २ । ६ । ७० ॥

परोक्षः, वि, (परैरेक्षितः नमस्त्रितः ।) आदा-
नान्तिन परमुत्तः । परेन नमस्त्रितः । तत्पर्यायः ।
पराक्षितः = परिकल्पितः ३ पराक्षितः ४ । इत्य-
मरः । २ । १० । १८ ॥ लोकिने पुं । इति शब्द-
मानः ॥

परोक्षः, स्त्री, (अन्तोः परम् ।) अप्रत्यक्षम् । अन्त-
क्षान् । यथा, आन्तव्यक्षितम् ।

“परोक्षे ज्ञानेनारं प्रत्यक्षे प्रियवर्तिनम् ।

वर्जयेत्तादृशं मित्रं विदुषम् । परोक्षस्तु ॥”

(परोक्षं परोक्षत्वमित्यर्थः विदितेत्यर्थः । “अर्थ-
व्यादिभ्योश्च ।” ५ । १ । १२७ । इति अण् ।)

तद्विविधेति वि । (नृत्वाप्रवन्त्यादिज्ञानविशेषः ।

यथा, पञ्चदश्यान् । ७ । ३१ ।

“अस्मि ज्ञातव्य इत्यादौ परोक्षं वेत्ति वार्त्तया ॥”

परोक्षः, पुं, (परोक्षमस्मात्कीर्ति । नृत्वाप्रवन्त्यादि-
अवचनन्यादिज्ञानेति बोध्यम् ।) तपस्वी । इति

शब्दमाता ॥ यथातिपुष्ट्यानां पुष्टविशेषः ।

यथा, भागवते । ६ । २३ । १ ।

“अनो, समानरत्नचतुः परोक्षं नृत्ताम्यः ॥”

परोपकारः, पुं, (परेपात्तपकारः ।) परेवा-
त्तपक्षतिः । यन्वत्त्वविविधितम् । यथा,—

“एव मे प्रवरो भाति मुहुर्धनप्रदो विधिः ।

परोपकरयादयन्तु सन्धर्मस्य स्तुतं बुधैः ॥

परोपकारिभिर्दत्ता स्वप्राया अविभिः पुरा ।

अद्विः प्रेतोपकारः स्यात् किमलम् मया पुनः ॥

द्वर्षाचिना पुरा गौतः श्लोकश्च श्रूयते सुवि ।

सन्धर्ममयः वारः सन्धर्मनृत्तसन्तः ॥

परोपकारः कर्तव्यः प्रायैः कथ्यगतेरपि ।

परोपकारकं पुण्यं तुल्यं क्रतुशतैरपि ॥”

इति पञ्चोत्तरखण्डे २२ अध्यायः ॥

परोक्षः, वि, परांशवरांशानुभवति । (“परो-
वरपरन्तरपुत्रमौत्रमनुभवति ॥” ५ । २ । १० ।

इति ।) अवस्थितं निपात्यत । अष्टाश्लेष-
युक्तः । इति सिद्धान्तकौतुदी ॥

परोक्षी, स्त्री, (परः शत्रुस्त्वो यस्ताः ।) तैल-
पायिका । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥ (काक्षीर-
द्वैत्यनदीविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्यान् ।

८ । २००७ ।

“कोटकोमलकोटादौर्मितैर्युक्तापि सादिभिः ।

तोर्वा परोक्षी तन्तुर्वा निर्ममायाग्रमा-
पिनीन् ॥”

पक्षटी, स्त्री, (एष् घी च सम्पर्के + बाहु-
पक्षटी, सकादृष्टिः । “वडादिभ्यश्च ।” ४ । १ । ४५

इति वा ङीष् ।) मञ्चवृत्तः । इत्यमरटीकायां

भरतः । पाङ्कज इति भाषा ॥ (यथा, हितोप-
देशे । “अस्मि तत्र मण्डपं पक्षटीवृत्तः ॥”)

तस्य गुणाः भावप्रकाशे ।

“नृचः कवायः शिशिरो ब्रह्मयोगिगदापहः ।

दाहपितृकपासत्रः शोषश रक्तपितृवृत् ॥”

पक्षटी, [दृ] पुं, दृष्टविशेषः । पाङ्कज इति

भाषा ॥ तत्पर्यायः । मञ्चः २ षट्ठी ३ । इत्य-
मरः । २ । ४ । ३२ ॥ कमण्डलुतयः ४ । इति

रत्नमाला ॥ कपोतनः ५ जीरो ६ तुषार्धः ७

कमण्डलुः ८ शङ्खी ९ अवरोहः १० शाखी ११

गर्दभाष्टः १२ पीतनः १३ दृष्टप्ररोहः १४

मञ्चकः १५ प्रवङ्गः १६ महावलः १७ । अथ

गुणाः कटुत्वम् । कषायत्वम् । श्लिष्टिरत्वम् ।

रक्तदीपकृष्णभ्रमप्रलापनाशित्वम् । विशेषतो

हृत्स्वचक्षुते गुणाः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्जन्य, स्त्री, (परं स्वास्वं जनयतीति । पर +

जन + णिच् । “कर्म्मण्यण् ।” ३ । १ । १२७ । इत्यण् ।

स्त्रियां ङीप् ।) दाहहरिदा । इत्यमरः । १ । ४ । १०२ ॥

पर्जन्यः, पुं, (पर्यति सिञ्चति दृष्टिं ददातीति । दृष्ट

संचने + “पर्जन्यः ।” उणां । ३ । १०३ । इति

निपातनात् वकारस्य जकारत्वे चायुः ।) इन्द्रः ।

(यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५२ । १६ । [सुष्टुतिं नः ॥”)

“अस्योपर्वन्त्याववतं धियं मेरुस्मिन् एवे तुष्टवा

शब्दायमानमेव । इत्यमरः । ३ । ३ । १४६ ॥

मेवशब्दः । इति विश्वः ॥ अगर्ज्यन्नपि मेघः ।

इति भरतः ॥ यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् ।

“यज्ञाद्भवति पर्जन्यः पर्जन्यादग्निसन्भवः ॥”

(कश्यपमन्त्राग्नेः पुत्रविशेषः । स तु गन्धर्व-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४४ ।

“तथा शालिग्रामा राजन् । पर्जन्यश्च चतुर्दश ।

कतिः पञ्चदशस्तेषां नारदश्चैव षोडशः ॥”

पर्जन्य इव सन्ध्यामप्रदानात् विष्णुः । यथा,

महाभारते । १३ । १४६ । १०० ।

“कुसुदः कुन्दरः कुन्दः पर्जन्यः पावनोऽनिलः ॥”

“पर्जन्यवदाध्यात्मिकादितापत्रयं शमयति सन्धानं

कामानभिवर्ततीति पर्जन्यः ।” इति शाङ्कर-
भाष्यम् ॥)

पर्जन्या, स्त्री, (पर्जन्य + ङाप् ।) दाहहरिदा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्य, तु क शारित्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अदन्तपुरा-परं-वर्ज-सट् ।) शरित् पीत-

वर्णस्तस्य भावः शारित्यन् । पर्ययति पर्या-

ययति चम्यकम् । इति दुर्गादावः ॥

पर्य, स्त्री, (पिपत्तीति । पृ + “धापृवस्त्वयतिभ्यो

नः ।” उणां । ३ । ६ । इति नः । यद्वा,

पर्ययतीति । पर्य तु क शारित्ये + अच् ।)

पत्रम् । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ । (यथा,

कुमारे । ५ । २८ ।

“स्यं विश्वीर्यद्रुमपर्ययतिता

परा हि काष्ठा तपस्वस्तया पुनः ।

तद्व्यपाकीर्यमतः प्रियंवदां

वदन्त्यपर्ययति च तां पुराविदः ॥”)

ताम्बूलम् । यथा, राजनिर्घण्टे ।

“अनिधाय सुखे पर्यं पूगं स्नादयते नरः ।

मतिभङ्गो हरिदः स्यादन्ते न सारते हरिम् ॥

ताम्बूलधारितश्च यथा,—

“अनाद्यायोर्यश्च सच दृष्टमस्ति च पार्थिव ।

ताम्बूलधारी भवति नारी वाप्यय तद्गुणा ॥”

इति मातृस्ये १८६ अध्यायः ॥

(पिपत्तिं पाचयति गगनपातादिति । पृ + न ।

पञ्चः । यथा, महाभारते । १ । ३३ । २४ ।

“तद्वत्सृष्टमभिप्रेक्ष्य तस्य पर्यमनुत्तमम् ।

हृष्टानि सर्वभूतानि नाम चक्रुर्गुरुमतः ।

सुत्तम् पञ्चमातस्य तस्य पर्यमनुत्तमम् ॥”)

पर्यः, पुं, (पिपत्तीति । पृ पालने + “धापृवस्त्व-

यतिभ्यो नः । उणां । ३ । ६ । इति नः ।

पलाशवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥ (यथा,

ऋग्वेदे । १० । ६७ । ५ ।

“अश्वत्थे वो निषदनं पर्ये वो ववतिष्कृता ॥”)

पर्यकारः, पुं, (पर्यं ताम्बूलम् । करोति उत्पादय-

तीति । पर्य + क्त + अण् ।) वारजीवी । वारुड

इति भाषा ॥ इति केचित् ॥

पर्यङ्कः, पुं, (पर्यः साध्यं ऋष्यं व्रतं यत्र ।

पञ्चलङ्कव्रतम् । यथा, याज्ञवल्क्ये । ९ । ४१६ ।

“पर्यङ्कश्चरणीविविधपञ्चक्रोदकैः ।

प्रत्येकं प्रत्यहाम्यस्तैः पर्यङ्कं उदाहृतः ॥”

पर्यङ्कः, पुं, (पर्यमेव खण्डो यस्य । पुण्यादि

हीनत्वात्पातम् ।) वनस्पतिः । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ (पर्यस्य ताम्बूलस्य खण्डः ।) ताम्बूलै-

कांश्च ॥

पर्यचोरकः, पुं, (पर्यं चोरयतीति । पर्ये +

चोर + क्तुल् ।) चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥

पर्यङ्कः, [सु] त्रि, पर्यं + अणुस् + कर्त्तरि क्तिम् ।

पञ्चध्वंसकर्ता । इति आकरणम् ॥

पर्यनरः, पुं, (पर्यः पलाशपत्रैर्निर्मितो नरः नरा-

कारः पुत्तलकः ।) पित्रादिशवास्यानामे दाहार्थ-

तन्प्रतिनिधीभूतशरपलाशपत्ररचितोर्वातन्तु-

वेष्टितव्यपिष्टलिप्पनराकारपुत्तलकः । यथा,

“आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् । अश्विनाशे पलाश-

वृत्तानां त्रीणि षष्टिशतानि पुरुषप्रतिष्ठातिं क्षत्वा,

अशीत्यर्धन्तु शिरसि श्रीवायां दृष्ट योजयेत् ।

‘उरसि त्रिंशत् दद्यात् विंशतिं नवरे तथा ॥

चाहुभ्याश्च शतं दद्यात् दद्याद्द्विभिर्दृष्ट ॥

द्वादशार्धं दृष्टयोरुदार्धं शिञ्च एव च ॥

जपम्यान्तु शतं दद्यात् त्रिंशत् चागुलह्वयोः ।

पादाङ्गुलीषु च दृष्ट एतत् प्रेतस्य लक्षणाः ।

जग्रात्स्त्रिय संवेष्टा यवपिष्टेन लेपयेत् ॥’

आदिपुराणम् ।

‘तद्वत्तमे पलाशोत्थैः पत्रैः कार्यः पुमानपि ।

श्रुतैश्चिभित्तया यथा श्रयत्रैर्विधानतः ॥

तद्वत्तमे अश्वलायने । अत्र पलाशपत्रशरपत्रयोः

तुल्यत्वेनोपादानात् आश्वलायनसूत्रेऽपि प्रति-

ष्ठतौ श्रयत्रस्य तामः । अत्राचाराद्योग्यत्वाच्च

श्रयत्रैः पुत्तलकं क्षत्वा शिरग्रभृतिषु पलाश-

पत्राणि देयानि । ततो वेष्टनं जग्रात्स्त्रिय लेपनं

यवपिष्टेनेति । अश्वौचाश्वत्थानरदाहे शयाहेन-

मुष्टिः । तदुत्तरपर्यनरदाहे तु त्रिरात्रम् । एवं

पर्यनरं दग्ध्वा त्रिरात्रममुचिर्भवेदित्यादि पुरा-

णम् । यज्ञपार्थः ।

‘पुत्राचङ्गुलधरेण तद्वत्तोगि कदाचन ।

तद्वत्तमे पलाशस्य यन्मवे हि पुनः क्रिया ॥

हि यस्मात्तदलाभे अस्यामप्राप्तौ पलाशस्य तन-
कृतपुत्तलकस्य दाहक्रिया । पुनरपि सम्भवे
अस्थिलभे पुनरपि अस्थिदाहक्रिया विहिता
तस्माद्यदि पुनरस्थिनि प्राप्यन्ते तदा पुनर्दाह-
चिरात्प्राप्तौ चे कर्तव्ये न पुनः पिण्डादिदानं वक्ष्य-
माण्युक्तेः । विष्णुः ।

“त्रिपक्षे तु गते पर्यनरं दद्यादनमिकः ।

त्रिपक्षाभ्यन्तरे राजन्नेव पर्यनरं ददेत् ॥

तदूर्ध्वमयमौ प्राप्य दर्शं वापि विचक्षणः ॥”

दहेदिति शेषः । अस्यार्थः । अष्टौचाभ्यन्तरे
यदि पर्यनरदाहं न कुर्यात्तदा मरणदिना-
वधित्रिपक्षानन्तरं दाहः कार्य इत्यर्थः । इति
हरिदासतर्काचार्याः ॥ यादवभट्टोप्येवम् । यव-
हारोऽपि ईदृश एव ।

‘पर्यनरं दहेन्नैव विना दर्शं कदाचन ।

अस्यामलभे दर्शं तु ततः पर्यनरं दहेदिति ॥’

दीप-लिकायां समस्तवचनात् दर्शं पर्यनर-
दाहः । दर्शमित्यत्राद्यमीमिति क्वचित् पाठः ।
अत्रायमी कृष्णा पितृकर्मणि कृष्णापक्षस्य
प्राशस्त्योक्तेः । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

पर्यभेदिनी, स्त्री, (पर्यानि भिनत्तीति । पर्य +
भिद् + णिनि; स्त्रियां ङीप् ।) प्रियङ्गुः । इति
राजनिर्वण्टः ॥

पर्यभोजनः, पुं, (पर्यान्वेव भोजनं यस्य । पर्यानि
सुदृक्ते इति वा । भुज् + कर्त्तरि लुङ् ।) ह्यागलः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पर्यमाचालः, पुं, (पर्यमाचालयतीति । पर्य +
आ + चल् + णिच् + अण् । निपातनात् विभक्ते-
र्लोपाभावः । बाहुलकात् सुम् वा ।) कर्मरङ्ग-
वृत्तः । इति शब्दमाला ॥

पर्यन्तगः, पुं, (पर्यचरो न्तगः पशुः ।) न्तग-
गणविशेषः । यथा,—

“वनौकोटचमार्जारवृक्षमर्कटिकादयः ।

एते पर्यन्तगाः प्रोक्ताः सुश्रुतादौर्महर्षिभिः ॥

वनौका वानरो वृक्षमार्जारो वृक्षविडालः ।

वृक्षमर्कटिका खरी इति लोके । एतेषां
मांसगुणाः । [हिताः ।

“स्तुतः पर्यन्तगा वृक्षाश्चक्षुषाः श्रोत्रिये
श्वासार्षःकाशशमनाः वृक्षश्चक्षुरीयकाः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पर्यव्रता, स्त्री, (पर्यप्रधाना सता ।) नागवल्ली ।
इति राजनिर्वण्टः ॥

पर्यवल्ली, स्त्री, (पर्यप्रधाना वल्ली ।) पलाशी
सता । इति राजनिर्वण्टः ॥

पर्यशाला, स्त्री, (पर्यैः पत्रादिभिः राचता
शाला । मध्यपदलोपिचमासः ।) सुनीनां पत्र-
रचितगृहम् । तत्पर्यायः । उटनम् २ । इत्य-
मरः । २ । २ । ६ ॥ पर्योडनम् ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पर्यवती शाला । पर्यप्रधाना शाला
वा । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । १ । ६५ ।

“निर्हितां कुलपतिना स पर्यशाला-
मध्यास्य प्रयत्नपरिग्रहद्वितीयः ।

तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां

संविष्टः कुशप्रयत्ने निशां निनाय ॥”

मध्यदेशस्थग्रामविशेषः । यथा महाभारते ।
१३ । ६८ । ३ ।

“मध्यदेशे महान् ग्रामो ब्राह्मणानां बभूव ह ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये यासुनस्य गिरिरथः ॥

पर्यशालेति विख्यातो रमणीयो नराधिप ॥”

पर्यसिः, पुं, (पृ पूरणे + “सानसिवर्णसिपर्य-
सीति ।” उणां । ४ । १०७ । इति असिर्नुक्

च ।) पद्मम् । इत्युणादिकोषः ॥ जलगृहम् ।

जलटङ्गी इति भाषा ॥ इति सिद्धान्तकौमुद्या-

सुणादिवृत्तिः ॥ शाकम् । आभरणक्रिया । इति

संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥

पर्याशनः, पुं, (पर्यं अन्नाति भक्षयतीति । अश् +
लुङ् ।) पर्यानामशनः ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

पर्यासः, पुं, (पर्यैरसति दीप्यति शोभते इति
यावत् । अस दीप्तौ + अच् ।) तुलसी । इत्य-
मरः । २ । ४ । ७६ ॥

पर्यिनी, स्त्री, (पर्यानि सन्धस्याः । पर्यं + इनिः ।)

माषपर्यं । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते

उत्तरतन्त्रे ६२ अध्याये ।

“वर्हिष्ठरजनोक्तुष्ट पर्यिनीशारिवाह्यैः ॥”

अश्वरोविशेषः । यथा, हरिवंशे । २१८ । ४६ ।

“मेनकासहज्या न पर्यिनी पुञ्जिकास्थला ॥”

पर्यो, [न्] पुं, (पर्यानि सन्धस्य । पर्यं + इनिः ।)

वृत्तः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८० ॥

पर्योडनं, स्त्री, (पर्यनिर्मितं उडनम् ।) पर्य-

शाला । इति शब्दरत्नावली ॥

पर्द, उ अपानोत्सर्गः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-

आत्म-अक-सट् ।) उ, पर्दते वृद्धः । इति

दुर्गादासः ॥

पर्दः, पुं, (पृ + बाहुलकात् दः ।) केशसमूहः ।

इत्युणादिकोषः ॥ (पर्द अपानोत्सर्ग + अच् ।)

अपानोत्सर्गश्च ॥

पर्दनं, स्त्री, (पर्द + लुङ् ।) अपानोत्सर्गः ।

इति हेमचन्द्रः । ६ । ३६ ॥ पाद् इति भाषा ॥

पर्प, स्त्री, (पृ पालनादौ + “ख्यप्रित्यप्रत्यवाय-

रूपपर्येत्याः ।” उणां । ३ । २८० । इति निपा-

तनात् सिद्धम् ।) नवदण्डम् । गृहम् । इत्युणादि-

कोषः ॥ खड्गवाद्यशकटम् । इति सिद्धान्त-

कौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥

पर्यटः, पुं, (पर्य + अट् ।) वृत्तविशेषः । चेत-

पापडा इति वङ्गभाषा । दवनपापर इति

हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । त्रिपटिः २ तित्तः ३ ।

इति रत्नमाला ॥ चरकः ४ रेणुः ५ दण्डारिः ६

वरकः ७ अरकः ८ शीतः ९ शीतप्रियः १०

पांशुः ११ कल्पाङ्गः १२ कर्मकण्टकः १३ कृश-

शाखः १४ प्रगल्भः १५ सुतित्तः १६ रक्त-

पुष्पकः १७ पिप्पारिः १८ कटुपत्रः १९ वक्रः २० ।

अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् ।

पित्तश्लेष्मण्वरक्तदाहारुचिग्लानिमदभ्रमनाशि-

त्वम् । इति राजनिर्वण्टः ॥ २ ॥

“पर्यटो वरतित्तश्च स्तुतः पर्यटकश्च सः ।

कथितः पांशुपर्यायस्तथा कवचनामकः ॥

पर्यटो हन्ति पित्ताश्लेष्मण्मलण्णाकफज्वरान् ।

संयाही शीतलस्तिक्तो दाहहृदुवातलो लघुः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

पर्यकमेदः । पापर इति भाषा ॥ तस्य गुणः ।

लघुत्वम् । रुचत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

“धूमसीरचिता हिङ्गुहरिद्रालवणैर्धुताः ।

जीरकस्त्रिजिकाभ्याश्च तन् कृत्वा च वेक्षिताः ॥

दीपनाः पाचना रुक्षा गुरवः किष्विदीरिताः ॥

मौद्गन्ध तद्गुणाः प्रोक्ता विशेषालषवी हिनाः ।

चणकस्य गुणैर्धुताः पर्यटाश्चणकोद्भवाः ॥

खेहे भ्रष्टास्ते सर्वे भवेयुर्मध्यमा गुणैः ॥”

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे द्वितीयभागे ॥

पर्यटदमः, ण, (पर्यट एव दमः ।) कुम्भीवृक्षः

इति राजनिर्वण्टः ॥

पर्यटो, स्त्री, (पर्यट + ङीप् ।) सौराष्ट्रवृत्तिका ।

इति रत्नमाला ॥ पितृकमेदः । इत्युणादिकोषः ॥

उत्तरदेशभवसुगन्धिवृक्षम् । पर्यटोति प्रसि-

द्धम् । पद्मावतीति च । तत्पर्यायः । रङ्गनी २

कृष्णा ३ जतुका ४ जननी ५ जनी ६ जतु-

कृष्णा ७ संस्पर्शा ८ जतुकुत् ९ चक्रवर्तिनी १० ।

अस्या गुणाः । तुवरत्वम् । तिक्तत्वम् । शिशि-

रत्वम् । वण्णत्वम् । लघुत्वम् । विषव्रणकण्डू-

कर्फापित्तासङ्कुशनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

पर्यरीकः, पुं, (पिपत्तीति । प + “शृपृवृञां हि

रुक्चाम्भासस्य ।” उणां । ४ । १२६ । इति इकन्

द्वित्वं अभ्यासस्य रुगागमश्च ।) रूयः । इत्यु-

णादिकोषः ॥ वर्द्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

जलाशयः । इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥

पर्यिकाः, पुं स्त्री, पर्येण गच्छतीति । (पर्य + ठन् ।

खड्गः । इति सिद्धान्तकौमुदी । [सिट् ।)

पर्व, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां परं-सकं-

पर्यङ्कः, पुं, (परितोऽकृते इति । परि + अकि-

लचये + घञ् ।) खडा । पालङ्ग इति भाषा ॥

इत्यमरः । २ । ६ । १३८ ॥ तत्पर्यायः । (मृचः

मशकः ३ पलाङ्कः ४ इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४७ ॥

पर्यस्तिका ५ परिकरः ६ अवसक्तिका ७)

इति च तत्रैव । ३ । ३४३ ॥ (यथा, महा-

भारते । ३ । २४६ । ८ ।

“अधोपविष्टं राजानं पर्यङ्कं ज्वलनप्रभं ।

उपहृतं यथा सोमं रात्र्या रात्रिसंचये ।

उपगम्यात्रवीनं कर्णो दुर्योधनमिदं तदा ॥”

योगपट्टः । यथा, कुमारः । ३ । ४५ ।

पर्यङ्कवन्धस्थिरपूर्वकायं

- नृज्वायनं सन्नमितोभयांसम् ॥”)

पर्यङ्गपादिका, स्त्री, (पर्यङ्कस्यैव पादोऽस्यस्याः ।

ठन् टाप् च ।) कौलशिश्वी । इति राज-

निर्वण्टः ॥

पर्यङ्कवन्धनं, स्त्री, (पर्यङ्कवन् यद्वन्धनम् ।)

वस्त्रादिना पृथक्पानुजङ्गवन्धनम् । फाड्वांथा

इति भाषा ॥ यथा,—

पर्युदस्तः, त्रि, (पर्युदस्यते इति । परि + उ + अस् + क्तः ।) पर्युदासविशेषः । विध्यन्वि-
मेदात्मकनवधैर्युक्तः । यथा । यदापि पर्युदस्त-
रात्रादिसु आह्लादिकरणे विधेयौदासीन्यान्
फलं न वा प्रत्यवाय इति सिद्धान्तः ॥ इति मल-
मासतत्त्वम् ॥ (परित उतचित्ते त्रि ॥)

पर्युदासः, पुं, परि सन्ततोभावेन उदास्यते विधि-
यञ्च सः । (परि + उ + अस् + क्तः ।) तस्य
लक्षणम् आह्विवेके ।

“सामान्यशोखप्राप्तनिषेधस्यैव पर्युदासत्वम् ॥”
अपि च मूलमासतत्त्वे ।

“प्राधान्यन्तु विधेयञ्च प्रतिविधेः प्रधानता ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥”

अस्योदाहरणम् । अमावस्यायां पितृभ्यो दद्यात्

रात्रौ आह्नं न कुर्वीत । अत्र आह्नकरणे रात्रेः

पर्युदासः ॥ (यथा च साहित्यदर्पणे । ७ । ३ ।

“कुगोपात्मानमवस्त्रो मेजे धर्ममनातुरः ।

अग्रधुराददे सोऽर्घ्यानसक्तः सुखमन्वभूत् ॥

अत्रावस्ततामन्यात्मगोपनाद्येवविधेयमिति

नञः पर्युदासतया गुणभावो युक्तः ॥”)

पर्युधितं, त्रि, (परित्यज्य स्वकालमुधितम् । वस
+ क्तः ।) युष्टम् । वासि इति भाषा । तस्या-
भचणीयत्वं यथा,—

“भक्तं पर्युधितोच्छिष्टं नृसृष्टं पतितेक्षितम् ।

उदकवास्युच्छिष्टं पथ्यायापञ्च वर्जयेत् ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥

“यातयामं गतरसं पूतिपर्युधितञ्च यत् ।

उच्छिष्टमपि चाभेद्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥”

इति भगवद्गीता ॥ ३ ॥

तस्य भक्ष्यत्वं यथा,—

“मन्त्राभिमन्त्रितं शस्तं न च पर्युधितं वृष ।।

अन्नञ्च फलमांसैश्चः शुक्लशक्तादिकास्तथा ॥

तद्गृहादरिकेभ्यश्च गुडपक्वेभ्य एव च ॥”

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

तुलसीयुक्तपुष्पे पर्युधितदोषाभावो यथा,—

“तुलसीयुक्तपुष्पाणि पञ्च गङ्गोदके कुशाः ।

न पर्युधितदोषोऽत्र हिन्नमिन्नं न दुष्यति ॥”

इति पुराणम् ॥

पर्युधितभोजी, [नृ] त्रि, (पर्युधितं युष्टं मुदस्ते

इति । भुज + णिनिः ।) युष्टद्रव्यभोक्ता । इति

कलापयाकरणम् ॥

पर्येषणा, स्त्री, (इष् + युच् + टाप् । ततः परित

एवणा ।) अन्वेषणा । इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥

तर्कादिना यथावोधितधर्मादन्वेषणे । अन्वे-

षणमात्रेऽपि । इति भरतः ॥ (स्त्री, अन्वे

यणम् । यथा, महाभारते । ३ । २६ । १८ ।

“ब्राह्मणेष्वेव मेधावी बुद्धिपर्येषणश्चेत् ॥”)

पर्व, गतौ । (भ्रां-परं-सकं-सेट् ।) पर्वति ।

इति दुर्गादासः ॥

पर्व, प्रकृति । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-

सकं-सेट् ।) पर्वति प्रयसा कुम्भं चेटो । इति

दुर्गादासः ॥

पर्व, [नृ] स्त्री, (पर्वतीति । पर्व गतौ + वाहु-
लकात् कनिन् । यद्वा, पिपत्तीति । पृ + “स्त्रा-
मदिपयतिपृशक्तिभ्यो वनिप् ।” उणा । ४ ।
११२ । इति वनिप् ।) महः । ग्रन्थिः । (यथा,
भागवते । ५ । २१ । १७ । “तथा बालखिल्या
ऋषयोऽङ्गुष्ठपर्वमात्राः षष्टिसहस्राणि पुरतः
स्थूयं स्तुतवाकाय नियुक्ताः संस्तुवन्ति ॥”)
प्रस्तावः । लक्षणान्तरम् । दर्शप्रतिपदीः सन्धिः ।
(पूर्णिमाप्रतिपदीः सन्धिश्च । यथा, साहित्यदर्पणे ।
“यकालजलदावली किरतु नाम सुक्तावली-
रपर्वणि विष्णुदस्तुदतु नाम श्रुतद्युतिम् ॥”)
विषुवत्प्रभृति । इति मेदिनी । ने, ८८ ॥ ग्रन्थ-
विच्छेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-
भारते अष्टादशपर्वणि । तानि उ—नि यथा
तट्टीकायाम् ।

“आदिः सभावनविराटमयोद्यमश्च

भीमो गुरु रविजमद्रकसौमिकश्च ।

स्त्रीपर्व शान्तिरनुशासनमश्वमेध-

यासाश्रमो सुयलयानदिवावरोहः ॥”)

चणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भङ्गी । यथा,

रघुवंशे । १६ । ४६ ।

दिने दिने शैवलवन्धुधस्तान्

सोपानपर्वणि विमुच्यदम् ॥”)

पञ्चपर्वणि यथा । विष्णुपुराणम् ।

“चतुर्दश्यष्टमो चैव अमावास्याय पूर्णिमा ।

पञ्चाश्वेतानि राजेन्द्र । रविसंक्रान्तिरेव च ॥

स्त्रीतेलमांसमनोगी पर्वस्तेषु वै पुमान् ।

विष्णुचभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृतः ॥”

पर्वसु कर्त्तव्याकर्त्तव्यानि यथा । ब्रह्मपुराणे ।

“नित्यं ह्योरयनयोर्नित्यं विषुवतोर्दयोः ।

चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्धृतीपातेषु पर्वसु ॥

अहोरात्रोधितः स्नानं आह्नं दानं तथा जपम् ।

यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयश्च तत् ॥”

पराशरभाष्ये कूर्मपुराणम् ।

“अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।

न धर्मशास्त्रेऽन्येषु पर्वस्तेषु वर्जयेत् ॥”

पैठीनसिः । न पर्वसु तैलं चौरं मांसमभ्यु-

पेयात् नामावस्थायां हरितमपि हिन्ध्यात् ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पर्वकं, स्त्री, (पर्वणा ग्रन्थिना कायतीति । कै +

कः ।) ऊरुपर्व । इति शब्दचन्द्रिका ॥ यादु-

इति भाषा ॥

पर्वकारी, [नृ] पुं, (पर्व करोतीति । पर्व + कृ +

णिनिः ।) घनादिलोभेनापर्वसु अमावास्याक्रिया-

प्रवर्त्तकः । यथा, विष्णुपुराणे द्वितीयांशे ६ अः ।

“रुचौ माह्विकश्चैव पर्वकारी च यो द्विजः ॥”

पर्वगामी, [नृ] पुं, (पर्वसु चतुर्दश्यष्टम्यादिसु

गच्छति स्त्रियमिति । पर्व + गम् + णिनिः ।)

पर्वसु स्त्रीगामी । इति पूर्वाक्तश्लोके पर्व-

कारीत्यत्र पर्वगामीति पाठद्वये स्वामी ॥

पर्वतः, पुं, (पर्वति पूरयतीति । पर्व पूरणे +

“भृष्टदृशियनिपर्वीति ।” उणा । ३ । ११० ।

इति अतच् ।) यद्वा, पर्वणि भागाः सन्धयः ।
पाहाड इति भाषा ॥ तत्पर्वण्यः । महीधः २
शिखरी ३ च्छाभृत् ४ अर्द्धार्थः ५ धरः ६
अद्रिः ७ गोजः ८ गिरिः ९ ग्रावा १०
अचलः ११ शैलः १२ शिलोच्चयः १३ । इत्य-
मरः । २ । ३ । १२ ॥ स्यावरः १४ साधुमान् १५
पृथुशेखरः १६ धरणीकौलकः १७ कुटारः १८
जीमूतः १९ धातुभृत् २० भृधरः २१ स्थिरः २२
कुलीरः २३ कटकी २४ शङ्खी २५ निर्भरी २६
अगः २७ नगः २८ दन्ती २९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ धरणीधः ३६ भृभृत् ३७ चिति-
भृत् ३८ अवनीधरः ३९ कुधरः ४० धराधरः ४१
प्रस्थवान् ४२ वृधवान् ४३ । इति राज-
निर्वण्टः ॥ * ॥ सुमेरोः पूर्व पर्वता यथा,—

“श्रीतान्तश्चक्रसुज्जश्च कुलीरोऽथ च कङ्कवान् ।

मणिशैलोऽथ वृधवान् महानीलो भवाचलः ॥

सुविन्दमन्दरो वेणुः सुमेधो निमिषस्तथा ।

देवशैलस्य पूर्वस्य मन्दरस्य महाचलाः ॥” * ॥

सुमेरोर्दक्षिणे पर्वता यथा,—

“त्रिमूटः शिखराद्रिश्च कलिङ्गोऽथ पतङ्गकः ।

रुचकः सानुमांश्चैव ताम्रकोऽथ विशाखवान् ॥

श्वेतोदरः समलश्च वसुधाराश्च रत्नवान् ।

एकशङ्खो महाशैलो गजशैलः पिशाचकः ॥

पञ्चशैलोऽथ कैलासो हिमवांश्चाचलोत्तमः ।

इत्येते दक्षिणे पार्श्वे मेरोः प्रोक्ता महाचलाः ॥

सुमेरोः पश्चिमे पर्वता यथा,—

“सुचक्षुः शिशिरश्चैव वैद्व्यः पिङ्गलस्तथा ।

पिङ्गरोऽथ तथा भद्रः सुरसः कपिलो मधुः ॥

अङ्गनः कुकुटः कण्यः पाण्डुरश्चाचलोत्तमः ।

सहस्रशिखरश्चाद्रिः पारिपात्रः च शङ्खवान् ॥

पश्चिमेन तथा मेरोर्विष्कम्भात् पश्चिमाद्वह्निः ।

एतेऽचलाः समाख्याताः शङ्खध्वातस्थो-

त्तरान् ॥”

सुमेरोरुत्तरे पर्वता यथा,—

“शतक्रूरोऽथ ऋषभो हंसनाभौ तथाचलौ ।

कपिलेन्द्रस्तथा शैलः सानुमात्रील एव च ॥

शतशङ्खः स्वर्णशङ्खः तुन्नाको मेघपर्वतः ।

विराजाख्यो वराहाद्रिमयूरो रुचिरस्तथा ॥

इत्येते कथिता ब्रह्मन्मेरोरुत्तरतो नगाः ॥”

इति माकण्डेयपुराणम् ॥ * ॥

सप्तकुलपर्वतादि यथा,—

“सप्त येऽस्मिन् महापर्वता विस्तृताः कुलपर्वताः ।

महेन्द्रो मलयः सत्यः शुक्तिमानुचवानपि ॥

विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च इत्येते कुलपर्वताः ।

तेषां सहस्रशखान्ये पर्वतास्तु समीपतः ॥

अविज्ञाताः पर्ववन्तो विपुलाश्चित्रसानवः ।

अन्ये तेभ्योऽपरिज्ञाताः कृत्वाः खल्योपजीविनः ॥

तेर्विमिश्रा जनपदा आर्या स्वेच्छाश्च सर्वशः ॥”

इति मातृस्य ६५ अध्यायः ॥ * ॥

विंशतिः श्रेष्ठपर्वता यथा,—

“हिमवान् हेमकूटश्च नियधो नीलपर्वतः ।

श्वेतश्च शङ्खवान् मेरुमखिवान् गन्धमादनः ॥

अभ्युत्तरेण कैलासं शिवं सर्वोपधिं गिरिम् ।
गौरन्तु पर्वतश्रेष्ठं हरितालमयं प्रति ।
हिरण्यशृङ्गः सुमहान् दिव्यौघमयो गिरिः ॥
तस्य पादे महद्दिशं सरः काञ्चनवालुकम् ।
रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ॥
गङ्गार्थं स तु राजर्षिरवास बहुलाः समाः ।
दिवं यास्यन्ति मे पूर्वं गङ्गातोयपरिप्लुताः ॥
तत्र त्रिप्रथगा देवी प्रथमस्तु प्रतिष्ठिता ॥”

इति मातुल्ये १०१ अध्यायः ॥

अथ दशधा कृत्रिमपर्वतदानम् ।

“प्रथमो धान्यशैलः स्याद्द्वितीयो लवणाचलः ।
गुडाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः ॥
पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्वतः ।
सप्तमो वृक्षशैलश्च रत्नशैलस्तथाष्टमः ॥
राजतो नवमस्तद्विंशतः शर्कराचलः ।
वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः ॥
अयने विद्युवे पुराण्ये व्यतीपाते दिनचये ।
शुक्लपक्षे तृतीयायासुप्रारगे शशिक्षये ॥
विवाहोत्सवयज्ञेषु द्वादश्यामथवा पुनः ।
शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुष्यर्क्षे वा विधानतः ॥
धान्यशैलादयो देया यथाशक्तं विजानता ।
तीर्थे वायतने वापि गोष्ठे वा भवनाङ्गने ॥
मण्डपं कारयेद्भक्त्या चतुरस्रसुदसुखम् ।
प्रागुदकक्षवनक्षैव प्रादुसुखं वा विधानतः ॥
गोमयेनायुलिप्तायां भूमावास्तीर्थं वै कुशान् ।
तत्स्थले पर्वतं कुर्वाद्भिक्षुस्तपस्वताम्वितम् ॥
धान्यद्रोणसङ्ख्येण भवेन्निरिच्छोत्तमः ।
मध्यमः पञ्चश्रुतिकः कनिष्ठः स्यात्त्रिभिः श्रुतैः ॥

मेघमहाव्रीहिमयस्तुमथे

सुवर्णहृत्त्रयसंयुतः स्यात् ।

पूर्व्येण सुक्ताफलवज्रयुक्तो

याम्येन गोमेदकपुष्करागैः ॥

पश्चाच्च गारुत्मतनीलरत्नैः

सौम्येन वैदूर्यसरोजरागैः ।

श्रीखण्डखड्गेरभितः प्रवाल-

लतान्वितः शुक्तिशिलातलः स्यात् ॥

त्रष्णाथ विष्णुर्भगवान् सुरारि-

र्दिवाकरोऽप्यत्र हिरण्यः स्यात् ।

सूहृन्ववस्थानममत्सरेण

कार्यन्तवनेन च पुनर्दिवीशाः ॥

चत्वारि शृङ्गाणि च राजतानि

नितम्बभागेष्वपि राजतः स्यात् ।

तथेक्षुर्वशाहतकन्दरस्तु

एतोदकप्रसवणश्च दिक्षु ॥

शुक्लाखराण्यम्बुधरावली स्यात्

पूर्व्येण नीलानि च दक्षिणेन ।

वार्सासि पश्चादथ कर्कराणि

रक्ताणि चवोत्तरतो घनाली ॥

रौप्याम्बुदेन्द्रप्रमुखानघाष्टौ

संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण ।

गानाफलाली च समन्ततः स्या-

न्नगोरभं मात्स्यविशेषणश्च ॥

वितानकक्षोपरि पञ्चवर्ण-

मन्त्रानुपुष्याभरणं सितं वा ।

इत्थं निवेश्यामरशैलमग्रा-

मतस्तु विष्कम्भगिरौन् क्रमेण ॥

तुरीयभागेण चतुर्दिशश्च

संस्थापयेत् पुष्यविलेपनाद्यान् ॥

पूर्व्येण मन्दरमनेकफलावलीभि-

र्युक्तं यवैः कनकभद्रकदम्बचिह्नम् ।

कामेन काञ्चनमयेन विराजमान-

माकारयेत् कुसुमवस्त्रविलेपनाद्यान् ॥

श्रीरारुणोदसरसाथ वनेन चैव

रौप्येण श्रुतिघटितेन विराजमानम् ।

याम्येन गन्धमदनश्च निवेशनीयो

गोधूमसख्यमयः कलघौतणो वा ॥

हेमेन यक्षपतिना हृतमानसेन

वस्त्रेण राजतवनेन च संयुतः स्यात्

पश्चात्तिलाचलमनेकसुगन्धिपुष्पं

सौवर्णपिप्पलहिरण्यहंसयुक्तम् ॥

आकारयेद्वज्रतपुष्यवनेन तद्-

ह्वलान्वितं दधितोदसरस्तथात्रे ।

संस्थाप्य तं विपुलशैलमथोत्तरेण

शैलं सुपार्श्वमपि तान्त्रमयं सुवस्त्रम् ॥

पुष्येण हेमवटपादपशेखरन्त-

माकारयेत् कनकधनुर्विराजमानम् ।

माञ्चीकभद्रसरसा च वनेन तद्-

द्रौप्येण भास्वरवता च युतं विधाय ॥

होमश्चतुर्भिरथ वेदपुराणविद्भि-

दानैरगिन्यम्ररिताहतिभिर्द्विजेन्द्रैः ।

पूर्व्येण हस्तमितमत्र विधाय कुण्डं

कार्यन्तिलैर्यवघृतेन समित्कुशैश्च ॥

रात्रौ च जागरमनुहृतगीतनृत्यै-

रावाहनश्च कथयामि शिलोच्चयानाम् ।

त्वं सर्वदेवगणधामनिधे ! विरुद्ध-

मसुदृग्हेष्वमरपर्वत ! नाशयासु ॥

क्षेमं विधत्स्व कुरु शान्तिमनुत्तमां नः

संपूजितः परमभक्तिमता मया हि ॥

तमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्दिवाकरः ।

सूक्तार्त्तसंलग्नादुद्योतस्त्वं नः पाहि स्वनातनः ॥

यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वसूक्तेश्च मन्दिरम् ।

रुद्रादित्यवस्त्रनाश्च तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥

यस्मादशून्यममरेनारीभिश्च शिरस्तव ।

तस्मात्सामुद्रराशेषदुःखसंसारसागरात् ॥

एवमभ्यर्च्य तं मेरुं मन्दरश्चाभिपूजयेत् ।

यस्माच्चैत्रयेण त्वं भद्राश्वे च विशेषतः ।

शोभसे मन्दर ! क्षिप्रमतस्तुष्टिकरो भव ॥

यस्माच्चूडामणिर्जम्बूद्वीपं त्वं गन्धमादन ! ।

गन्धर्व्वेनशोभावांस्ततः कीर्त्तिर्दृष्टास्तु मे ॥

यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्राजेन वनेन च ।

हिरण्यश्च शिखरस्तस्मात् पुष्टिर्भवास्तु मे ॥

उत्तरेः कुरुभिर्यस्यां तु सावित्रेण वनेन च ।

सुपार्श्व ! राजसे निवसतः श्रीरक्षयास्तु मे ॥

एवमामन्त्र्य तान् सर्वान् प्रभाते विमले पुनः ।

स्तात्वाथ गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्वतोत्तमम् ॥

विष्कम्भान् पर्वतान्दद्याद्विगन्धः क्रमशो सुने ! ।

गावो देयाश्चतुर्विंशदधवा दश गारद ! ॥

श्रुतितः सप्त चाष्टौ वा पञ्च दद्यादश्रुतिमान् ।

एकापि गुरवे देया कपिलाथ प्रयस्त्रिणी ।

पर्वतानामशेषाणामेष एवं विधिः स्मृतः ॥

त एव पूजने मन्त्रास्त एवोपस्कृताः स्मृताः ।

यद्वाणां लोकपालानां ब्रह्मादीनाश्च सर्वदा ॥

स्वमन्त्रेणैव सर्वेषु होमः श्रेष्ठेषु पठ्यते ।

उपवासी भवेन्नित्यमश्रुतौ नक्तमिष्यते ॥

विधानं सर्वशैलानां क्रमशः शृणु गारद ! ।

दानकाले च ये मन्त्राः पर्वतेषु च यत् फलम् ॥

अन्नं ब्रह्म यतः प्रोक्तमन्नं प्राणाः प्रकीर्त्तिताः ।

अन्नाद्भवन्ति भूतानि जगदन्नेन वर्तते ॥

अन्नमेव यतो लक्ष्मीरन्नमेव जनार्दनः ।

धान्यपर्वतरूपेण पाहि तस्मान्नगोत्तम ! ॥

अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयं गिरिम् ।

मन्वन्तरशतं सार्गं देवलोकं मच्चैयते ॥

अश्वरोगणगन्धर्व्वैराकीर्त्त्येन विराजितः ।

विमानेन दिवः पृष्ठमायाति सुरसेवितम् ॥

ततः कर्त्तव्ये राण्यमाप्नोतीह न संशयः ॥१॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि लवणाचलसुत्तमम् ।

यत्प्रदाता नरो लोकं प्राप्नोति शिवसंयुतम् ॥

उत्तमः षोडशद्रोणः कर्त्तव्यो लवणाचलः ।

मध्यमः स्यात्तद्वर्द्धनं चतुर्भिरधमः स्मृतः ॥

वित्तहीनो यथाशक्त्या द्रोणादूर्ध्वं कारयेत् ।

चतुर्थींशेन विष्कम्भान् पर्वतान् कारयेत् पृथक् ॥

विधानं पूर्ववत् कुर्व्यात् ब्रह्मादीनाश्च सर्वदा ।

तद्द्वहेमतनून् सर्वान् लोकपालान्निवेशयेत् ॥

सर्वासि कामदेवादींस्तद्ब्रह्मात्र निवेशयेत् ।

कुर्व्याज्जागरमन्त्राणि दानमन्त्रं निबोधत ॥

सौभाग्यरससंभूतो यतोऽयं लवणो रसः ।

तथात्मकत्वेन च मां पाहि पापान्नगोत्तम ! ॥

यस्मादन्नरसाः सर्वे सोत्कटा लवणं विना ।

प्रियश्च शिवयोर्निव्यं तस्माच्छान्तिप्रदो भव ॥

त्रिणुदेष्टुसुदूतो यस्मादारोग्यवर्द्धनः ।

तस्मात् पर्वतरूपेण पाहि संसारसागरात् ॥

अनेन विधिना यस्तु दद्यात्क्षवणपर्वतम् ।

उमालोके वसेत् कल्पं ततो याति परां गतिम् ॥२॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि गुडपर्वतसुत्तमम् ।

यत्प्रदानान्नरः स्वर्गमाप्नोति सुरपूजितः ॥

उत्तमो दशभिर्भारैर्मध्यमः पञ्चभिर्मतः ।

त्रिभिर्भारैः कनिष्ठः स्यात् तद्वर्द्धनाल्पवित्तवान् ॥

तद्द्वहामन्त्रं पूजां हेमवटसुरार्चनम् ।

विष्कम्भपर्वतासङ्घत् सर्वासि वनदेवताः ॥

होमजागरण्यस्तद्भुत् लोकपालाधिवासनम् ।

धान्यपर्वतवत् कुर्व्यादिमं मन्त्रसुदीरयेत् ॥

अथा देवेषु विष्वात्मा प्रवरीर्य जनार्दनः ।

सामवेदस्तु वेदानां महादेवस्तु योगिनम् ॥

प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा ।

तथा रसानां प्रवरः सदैवचूरसो मतः ॥

मम तस्मात् परां लक्ष्मीं गुडपर्वत ! देहि वै ।

यस्मात् सौभाग्यदायिना भ्राता त्वं गुरुपर्वत ! ।
 निवासनं हि पान्थ्यास्तन्मात्मां पाहि सर्वदा ।
 अनेन विधिना यस्तु दद्याद्गुणमयं गिरिम् ॥
 पूज्यमानः सगन्धर्वैर्गौरीनो मर्षयेत् ।
 पुनः कल्पप्रदानं तु सप्तरीपाधिपो भवेत् ॥
 आनुरागेनमम्यः शत्रुभिर्वापराजितः ॥ ३ ॥
 अथ पापहरं यस्मै सुवर्णचलमुत्तमम् ।
 यस्य प्रदानाद्गुणं वैरिणं याति मानवः ॥
 उत्तमः पलसाहसो मध्यमः पञ्चभिः शतैः ।
 तद्वैराग्यमस्तद्वैराग्यविशेषोऽपि शक्तिः ॥
 दद्यादेकपलाद्गुणं यथाशक्ता विमनुजः ।
 धान्यपर्वतं तु सर्वं विदध्यामुनिपुङ्गव ! ॥
 विष्णुभक्तैर्लोकैस्तद्वैराग्यः प्रतिपादयेत् ।
 नमस्त ब्रह्मवीर्याय ब्रह्मगर्भाय वै नमः ॥
 यस्मादनन्तफलदन्मन्मात् पाहि शिलीचय ! ।
 यस्माद्वैराग्यं त्वं तस्माद्रक्षं जगत्पते ! ॥
 हेमपर्वतरूपेण तस्मात् पाहि नगोत्तम ! ।
 अनेन विधिना यस्तु दद्यात् कनकपर्वतम् ॥
 स याति परमं ब्रह्मलोकमानन्दकारकम् ।
 तत्र कल्पप्रदं तिलशैलं याति परां गतिम् ॥ ४ ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि तिलशैलं विधानतः ।
 यत्प्रदानाद्वरं याति विष्णुलोकमनुत्तमम् ॥
 उत्तमो दशभिर्नैः पञ्चभिर्मध्यमो मतः ।
 त्रिभिः कनिष्ठो विप्रेन्द्र ! तिलशैलः प्रकीर्तितः ॥
 पूर्वपञ्चापरं सर्वं विष्णुपर्वतादिकम् ।
 दानमन्तं प्रवक्ष्यामि यथावभुनिसत्तम ! ॥
 यस्मात्सुवर्णं विष्णोर्दद्यात् स्वेदसुवर्णवाः ।
 तिलाः कुशाश्च समिप्रस्तुताश्चान्ये भवन्ति च ॥
 दशकथेषु यस्मात्तिला एवाभिरक्ष्यम् ।
 भवाद्वहुर शैलेन्द्र ! तिलाचल ! नमोऽस्तु ते ॥
 दद्यान्मन्त्रं च यो दद्यात्तिलाचलमुत्तमम् ।
 स वैष्णवं पदं याति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
 दीर्घायुर्गुणमवाप्नोति पुत्रपौत्रैश्च मानवः ।
 पितृभेदवगन्धर्वैः पूज्यमानो दिवं व्रजेत् ॥ ५ ॥
 अघातः संप्रवक्ष्यामि कार्पाचाचलमुत्तमम् ।
 यत्प्रदानाद्वरं नित्यमाप्नोति परमं पदम् ॥
 कार्पाचपर्वतं कदाचिद्दृष्ट्वा रैरिष्टोत्तमः ।
 दशभिर्मध्यमः प्रोक्तः कनिष्ठः पञ्चभिर्मन्तः ॥
 भारेणाप्यधनो दद्याद्विषाद्येन वर्जितः ।
 धान्यपर्वतं तु सर्वमासाद्य मुनिपुङ्गव ! ॥
 प्रभातायान्तु श्रवणं दद्याद्विषाद्येन रयेत् ।
 तन्नेनावरणं यस्मात्तिलानामिष्टं सर्वदा ॥
 फासांसादे नमस्तमादौषधमनो भव ।
 इति कार्पाचशैलेन्द्र ! यो दद्यात् श्रवणं विधौ ॥
 रत्नमैव वक्तुं कल्पं ततो राक्षस भवेद्विष्टः ॥ ६ ॥
 अघातः संप्रवक्ष्यामि हताचलमुत्तमम् ।
 तैजोऽनन्तमयं दिवं मष्टापातकनाशनम् ॥
 विष्णुश्च हतदन्मानाशुतमः स्याद्विषाद्येन ।
 दशभिर्मध्यमः प्रोक्तः पञ्चभिर्नारः स्मृतः ॥
 अथविशेषं विष्णुं दद्यान्मन्त्रं विधानतः ।
 विष्णुभक्तैः पर्वतांस्तद्वैराग्यं वक्ष्ये ॥
 इति मन्त्रं यस्तु दद्याद्वैराग्यं विमनुजः ।
 पितृणां दक्षं यस्माद्विष्णोर्लोकं शङ्करस्य च ।

कारयेत् संहतानुगान् यथाशोभं विधानतः ॥
 येत्येत्तु सुवर्णवाचोभिरिच्छुदण्डफलादिकैः ।
 धान्यपर्वतं तु सर्वं विधानमिष्टं पश्यते ॥
 अधिवासनपूर्वम् तु तद्वैराग्यमसुरार्चनम् ।
 प्रभातायान्तु श्रवणं गुरवे च निवेदयेत् ॥
 विष्णुपर्वतांस्तद्वैराग्यः शान्तमानसः ।
 संयोगाद्वैराग्यं यस्माद्वैराग्यतैजसोः ॥
 तस्माद्वैराग्यं विष्णुभक्ता प्रीयतामन्त्रं शङ्करः ।
 यस्मात्तैजोमयं व्रक्ष्यते तच्च यवस्थितम् ॥
 हतपर्वतरूपेण तस्मान्मां पाहि भूधर ! ।
 अनेन विधिना दद्याद्वैराग्यचलमुत्तमम् ॥
 मष्टापातकयुक्तोऽपि लोकमायाति शङ्करम् ।
 हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ॥
 विमानेनाश्वरोभिश्च सिद्धविद्याधरैर्वृतः ।
 विहरेत् पितृभिः सार्धं यावदावृत्तं भवम् ॥ ७ ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि रत्नाचलमुत्तमम् ।
 तुक्ताफलवह्नेयं पर्वतः स्यादनुत्तमः ॥
 मध्यमः पञ्चशतिकाश्चिद्वैराग्यः स्मृतः ।
 चतुर्धौशेन विष्णुभक्ताः पर्वताः स्युः समन्ततः ॥
 पूर्वैश्च वज्रगोमेदैर्दक्षिणेनेन्द्रनीलकैः ।
 पुष्परामयुक्तैः कार्पाचैश्चिद्वैराग्यमदानः ॥
 वैदूर्यजिह्वैः पश्चात् संमिश्रो विपुलोऽचलः ।
 पद्मरागैः ससौवर्णैश्चरेण तु विन्यसेत् ॥
 धान्यपर्वतं तु सर्वमत्रापि परिकल्पयेत् ।
 तददावाहनं कृत्वा वृक्षान् देवांश्च काचनान् ॥
 पूजयेद् पुष्पपार्श्वैः प्रभाते चाप्य पूर्ववत् ।
 पूर्ववद्गुरु-श्रवणं विष्णुभक्तैः फलमन्नाशुदीरयेत् ॥
 यथा देवगणाः सर्वे सर्वैर्भोजयन्ति च ।
 त्वच्च रत्नमयो नित्यमतः पाहि मष्टाचल ! ॥
 यस्माद्रत्नप्रदानेन तुष्टिं प्रकुर्वते परैः ।
 सदानन्दप्रदानेन तस्मान्नः पाहि पर्वत ! ॥
 अनेन विधिना यस्तु दद्याद्रत्नमष्टागिरिम् ।
 स याति वैष्णवं लोकममरेश्वरपूजितः ॥
 यावत् कल्पशतं वागं वासुदेव नराधिप ! ।
 रूपायोग्यगुणोपेतः सप्रदीपाधिपो भवेत् ॥
 ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिद्वैराग्यं वा कृतम् ।
 तत् सर्वं नाशमायाति गिरिवंशहतो यथा ॥ ८ ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि रौप्याचलमुत्तमम् ।
 यत्प्रदानाद्वरं याति सोमलोकं दिगोत्तम ! ॥
 दशभिः पलसाहसैरुत्तमो रत्नाचलः ।
 पञ्चभिर्मध्यमः प्रोक्तस्तद्वैराग्यः स्मृतः ॥
 अष्टौ विंशतेस्तु कारयेत् शक्तिः सदा ।
 विष्णुपर्वतांस्तद्वैराग्यं विधानतः कल्पयेत् ॥
 पूर्ववद्रत्नाचलान् कुल्यान्मन्दरादीन् विधानतः ।
 कलघौतमयांस्तत्र लोकेष्वान् रचयेद्विषयः ॥
 ब्रह्मविष्णुर्देवता कार्या नित्यमोऽत्र चिरम्भयः ।
 राजतं स्याद्वैराग्यं सर्वान्तर्दिष्टं काचनम् ॥
 वैराग्यं पूर्ववत् कुल्यान्मन्दरादिवान् ।
 प्रदद्यात् प्रभाते तु गुरवे रौप्यपर्वतम् ॥
 विष्णुभक्तैश्च विष्णुभक्तैः पूज्यवस्तुविभक्तैः ।
 इति मन्त्रं यस्तु दद्याद्वैराग्यं विमनुजः ।
 पितृणां दक्षं यस्माद्विष्णोर्लोकं शङ्करस्य च ।

रत्नं पाहि तस्मान्नः शोकसंचारनागरात् ।
 इत्थं निवेद्य यो दद्याद्रत्नाचलमुत्तमम् ।
 गवामनुतदानस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 सोमलोके च गन्धर्वैः किन्नरासरवाङ्गयैः ।
 पूज्यमानो वसेद्विहान् यावदावृत्तं भवम् ॥ ९ ॥
 अथातः संप्रवक्ष्यामि शर्कराशैलमुत्तमम् ।
 यस्य पदानाद्विष्णुर्देवास्तुप्यन्ति सर्वदा ॥
 अष्टौः शर्कराभारे रत्नमः स्यान्मष्टाचलः ।
 चतुर्भिर्मध्यमः प्रोक्तो भाराभ्यामधमः स्मृतः ॥
 सार्धं भारेण शैलान् यः कुल्यात् स्वर्णवित्तवान् ।
 विष्णुपर्वतान् कुल्यान्तुरीयांश्च मानवः ॥
 धान्यपर्वतं तु सर्वमासाद्य भेरुच्युतम् ।
 मेरीरुपरि तद्वच्च स्यात् वैराग्यचयम् ॥
 मन्दारः पारिजातश्च हृत्तीयः कल्पपादपः ।
 एतद्वृक्षत्रयं मूर्ध्नि सर्वैर्वैराग्यं निवेद्येत् ॥
 हरिचन्दनसन्तानौ पूर्वपश्चिमभागयोः ।
 निवेद्यौ सर्वशैलेषु विशेषाच्छर्कराचले ॥
 मन्दरे कामदेवस्तु प्रत्यग्वहः सदा भवेत् ।
 गन्धमादनश्चन्द्रो धनदः स्याद्वैराग्यः ॥
 प्रादुस्तुखो वेदमूर्तिश्च हंसः स्याद्विपुलाचले ।
 हैमी सुपार्श्वसुरभी दक्षिणाभिमुखी भवेत् ॥
 धान्यपर्वतं तु सर्वमावाहनमस्यादिकम् ।
 कृत्वा गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्वतोत्तमम् ।
 श्रवणं विष्णुभक्तैः नरः शैलानिमाभ्याशुदीरयेत् ॥
 सौभाग्यान्तवारोऽर्थं परमः शर्करायुतः ।
 तत् सदानन्दकारी त्वं भव शैलेन्द्र ! सर्वदा ॥
 अद्यतं पियतां ये तु निपेतुर्भुवि श्रीकराः ।
 देवानान्तुसुखोऽर्थं पाहि नः शर्कराचल ! ॥
 मनीभवधनुर्मध्याद्वृत्ता शर्करा यतः ।
 तन्मयोऽपि मष्टाशैल ! पाहि संचारनागरात् ॥
 यो दद्यात् शर्कराशैलमनेन विधिना नरः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः प्रयाति शिवमन्दिरम् ॥
 चन्द्राद्विषप्रतीकाशमधिपञ्चाशुदीरयेत् ।
 सहैव यानमातिष्ठेत् स तु विष्णुप्रचोदितः ॥
 ततः कल्पप्रदानं तु सप्तरीपाधिपो भवेत् ।
 आनुरागेनमम्यो यावद्वैराग्यं दत्तम् ॥
 भोजनं शक्तिः कुल्यात् सर्वशैलेष्वनुत्तमः ।
 सर्वत्राचारलवणमप्रीयात्तदनुज्ञया ।
 पर्वतोपस्करान् सर्वान् प्रापयेत् ब्राह्मण-

लयम् ॥ १० ॥

इति मातुल्ये ७७ अध्यायः ॥

देवविशेषः । यथा,—

“कथ्यमाभारदशैव पर्वतोऽनन्तनी तथा ॥”

इत्यपिपुराणम् ॥

(यथाच, मष्टाभारते । ३ । ६३ । २५ ।

“नोमश्लोपनंगुणं पादौ देवायनस्य च ।

नारदस्य च रात्रेन्द्र ! देवाः पर्वतस्य च ॥”

मनुस्यविशेषः । पावदा इति भोगा । अस्य

गुणाः । वातनाशिलम् । पिप्पलम् । वानुज-

कारित्वं । इति राजपलमः । वृक्षः । शाक-

भेदः । इति मेदिनी । ते, १२६ । (कथावि-

विशेषः । स तु शर्कराचलं शिवस्य मष्टागमिदम्

शिशुविशेषः । यथा, 'प्रायतोषिण्यां अवधूत-
प्रकरणे ।
"वसेत् पर्वतम्वेषु प्रौढो यो ध्यानधारणात् ।
सारात्सारं विजानाति पर्वतः परिकीर्तितः ॥")
पर्वतकाकः, पुं, (पर्वते जातः काकः । प्रपशुः-
पर्वतजातत्वात्तथात्वम् ।) द्रोणकाकः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ३ । ८६ ॥
पर्वतजा, स्त्री, (पर्वताज्जायते या । पर्वत +
जन् + "पञ्चम्यामजातौ" ३ । २ । ६८ । इति
ङः ।) नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥
(हिमगिरिजातत्वात् गौरी ।) गिरिभववस्तुनि
त्रि ॥
पर्वतलण, स्त्री, (पर्वतभवं लणम् । शाकपार्थिव-
वन् समासः ।) लणभेदः । सख इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । लणाष्टम् २ पञ्चाष्टम् ३
लणप्रियम् ४ । अस्य गुणाः । वलपुष्टिकरत्वम् ।
पशूनां सर्वदा प्रियत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
पर्वतमोचा, स्त्री, (पर्वतोद्भवा मोचा कदली-
वर्धः ।) गिरिकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
पर्वतराजः, पुं, (पर्वतानां राजा । "राजाहः-
सखिभ्यश्च" ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।)
हिमालयगिरिः । अस्य प्रमाणं वक्ष्यमाणशब्दे
ब्रूयम् ॥
पर्वतराजपुत्री, स्त्री, (पर्वतराजस्य हिमालयस्य
पुत्री ।) दुर्गा । यथा, निकनघनझयसंग्रहयोः ।
"शक्रञ्जजात् पञ्चयुते दशाहे
मूलचैयुक्ता सितसप्तमी या ।
आरभ्य तस्यां दशमौषधं यावत्
प्रपूजयेत् पर्वतराजपुत्रीम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
पर्वतवासिनी, स्त्री, (पर्वते वसतीति । पर्वत +
वस + शिनि + डीप् ।) आकाशमांसी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ गायत्री । यथा,—
"उत्तरे शिखरे देवि ! भूम्यां पर्वतवासिनि ! ।
ब्रह्मयोनिस्तुतपन्ने । गच्छ देवि ! यथासुखम् ॥"
इति यक्षुर्देवगायत्रीविसर्जनमन्त्रः ।
कालौ । यथा, श्यामापूजायां विसर्जनमन्त्रः ॥
"उत्तरे शिखरे देवि ! भूम्यां पर्वतवासिनि ! ।
ब्रह्मयोनिस्तुतपन्ने गच्छ देवि ! ममान्तरम् ॥"
पर्वताधारा, स्त्री, (पर्वतः आधारी यस्याः ।
अष्टकुलाचलैः पृथिवी प्रियते इति पुराण-
प्रसिद्धेस्तथात्वम् ।) पृथिवी । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ३ ॥
पर्वतारिः, पुं, (पर्वतानामरिः शत्रुः । पर्वत-
पक्षच्छेदनादस्य तथात्वम् ।) इन्द्रः । इति
शब्दरत्नावली ॥
पर्वताशयः, पुं, (पर्वते आश्रिते इति । आ + शी
श्रयने + अच् ।) मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पर्वताश्रयः, पुं, (पर्वत आश्रयो वासस्थानं यस्य ।)
शरभः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्वतवासिनि त्रि ॥
पर्वतीयः, त्रि, (पर्वते भवः । पर्वत + "विभाषा-
मनुष्ये" ४ । २ । १४४ । इति ह्रः ।) पर्वत-

सम्बन्धी । पर्वतभवः । पाह्याडिया इति भाषा ।
पर्वतशब्दात् भवार्थे ईयप्रत्ययनिष्पन्नः । (मनुष्ये
तु पार्वतीयः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा,
रघुः । ४ । ७७ ।
"तत्र चयं रघोर्वोरं पार्वतीयैर्गणैरभूत् ।
नाराचक्षेपणीयाश्रमनिषेधोत्पत्तितानलम् ॥")
पर्वतोर्मिः, पुं, मत्स्यविशेषः । इति कस्मिन् भूरि-
प्रयोगे प्रमादलिखनं, पर्वतोवर्मिरिति मत्स्य-
द्वयबोधकपाठः साधुः ॥
पर्वधिः, पुं, (पर्वणि असावस्यापूर्णिमयोः द्वास-
द्विं दधातीति । पर्व + धा + किः ।) चन्द्रः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पर्वपुष्पी, स्त्री, (पर्वसु गन्धियु पुष्पं यस्याः ।
स्त्रियां ङीष् ।) रामदूतीवृक्षः । नागदन्ती ।
इति शब्दचन्द्रिका रत्नमाला च ॥
पर्वपूर्णता, स्त्री, (पर्वणः पूर्णता ।) सम्भारः ।
आयोजनम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ पर्वणः पूर्ण-
त्वञ्च ॥
पर्वमूला, स्त्री, (पर्वणि पर्वणि मूलं यस्याः ।
यद्वा, पर्व गन्धिरेव मूलं यस्याः ।) श्वेता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पर्वयोनिः, पुं, (पर्व गन्धिरेव योनिस्तुपत्तिकारणं
यस्य ।) इज्जुदि । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६६ ॥
पर्वरीण, स्त्री, पर्व । इति शब्दरत्नावली ॥
पर्वरीणः, पुं, पर्ववृत्तरसः । गर्भः । सारतः ।
पर्णशिरा । मृतकम् । दूतकम्बलः । पत्र-
चूर्णरसः । इति शब्दरत्नावली ॥ पर्वरीण
इति मेदिन्यां पाठः ॥
पर्वरुट् [ह], पुं, (पर्वसु गन्धियु रोहतीति ।
रुह + क्तिप् ।) दाडिमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पर्ववल्ली, स्त्री, (पर्वप्रधाना गन्धिवहुला वल्ली
लता ।) मालादूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
पर्वसन्धिः, पुं, (पर्वण्योः सन्धिः) प्रतिपत्पञ्च-
दश्यान्तरम् । इत्यमरः । १ । १४७ ॥ "प्रतिपत्-
पञ्चदश्यान्तरमर्थं स पर्वसन्धिः । किंवा स
सन्धिः पर्वेष्टान्ययः । पञ्चदशानां पूरणी पञ्च-
दशो संख्याया ङङिति ङट् टित्वादीप् ।
पञ्चदशीशब्देन पूर्णिमामावाख्योर्दयोर्ग्रहणम् ।
अतएव पौर्णमास्या अमावास्या वा शेषसाह-
दङ्चतुर्थ्यं प्रतिपदश्च प्रथमसाहदङ्चतुर्थ्यं
पर्वसन्धिरिति वृद्धाः ॥ सैहिकेयो यदा राहु-
ग्रसते पर्वसन्धिविति यमः ॥ पर्वण्योः सन्धिः
पर्वसन्धिः पृष्ठातोर्वनिपि पर्वपूरणे इत्यस्य
नान्नीत्यनि वा पर्व । प्रतिपत्पञ्चदश्यास्तु
सन्धिः पर्वाय दिक् ककुविति खामी ॥
दर्शप्रतिपदोः सन्धौ गन्धिप्रस्तावयोरपि ।
पर्वशब्दो हि विषुवत्पञ्चतिज्यपि दृश्यते ।
इति रत्नः ।" इति भरतः ॥
पर्वितः, पुं, (पर्व गन्धिर्जातमस्य । पर्व +
इतच् ।) पर्वतमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
पर्वः, पुं, (परं शत्रुं शय्यातीति । शग्नि हिंसे +
"आहपरयोः सनिश्चभ्यां ङिञ्च ।" उणां ।

१ । ३४ । इति कुः स च ङिन् । पुषोदरादि-
त्वात् दलोपः । यद्वा, स्पृशति शत्रूनि । स्पृश
संस्पर्श + "स्पृशेः श्वण् शुनौ ण् च ।" उणां
५ । २७ । इति शुन् धातोश्च ण्-आदेशः ।)
परशुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १४५० ॥ (यथा,
रामायणे । ३ । २८ । २४ ।
"भिन्दिपालान् सुतीक्ष्णान् पाषाणाञ्च
महोपमान् ।
प्रासान् पाशांस्तथा पशून् कुन्ताञ्च कुण्पां
स्तथा ॥")
पशुका, स्त्री, (पशुं रिच प्रतिष्ठतिः । "इवे प्रति-
ष्ठतौ" ५ । ३ । ६६ । इति कन् । स्त्रियां टाप् ।)
पार्श्वस्थि । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥
पशुपाणिः, पुं, (पशुः परशुः पाणौ यस्य ।)
गणेशः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२२ ॥ (परशुरामः ।
इति व्युत्पत्तिलङ्घोर्धः ॥)
पशुरामः, पुं, (पशुधारी रामः । शाकपार्थिवादि-
वत् समासः । परशुना सह जातत्वादस्य तथा-
त्वात् । यदुक्तं कालिकापुराणे ७८ अध्याये ।
"भारावतरणार्थाय जातः परशुना सह ।
सहजः परशुस्तस्य न जहाति कदाचन ॥")
परशुरामः । इति शब्दरत्नावली ॥
पर्वधः, पुं, (परश्वं दधातीति । परश्व + धा +
"आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।
पुषोदरात् साधुः ।) कुठारः । इति जटाधरः ॥
पर्व, ङ स्त्री । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-आत्म-
अकं-सेट् ।) रेफोपधः । स्त्री इह आर्द्रा-
भावः । ङ, पर्वते पयसा पटः । सर्व इति
चतुर्भुजः । सर्वते पर्वधे । इति दुर्गादासः ॥
पर्वत्, [ह] स्त्री, (परिसीदन्त्यस्याम् । परि +
सद् + "सत्सृद्धिवेति" ३ । २ । ६१ । इति
क्तिप् । "सदिरप्रतेः ।" ८ । ३ । ६६ । इति
धत्वम् । बाहुलकान् इकारलोपः । यद्वा,
"शृद्धमसोऽदिः ।" उणां १ । १२६ । इति बहुल-
वचनात् पर्व स्त्रीने इत्यसादपि अदिः ।) सभा ।
इत्युणादिकोपः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ६ ।
"चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्वतैर्विद्यमेव वा ।
सा त्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाध्यात्म-
वित्तमः ॥")
पर्वङ्गलः, त्रि, (पर्वत् सभा विद्यते यस्य । पर्वत्
+ "रजःक्षयीति" ५ । २ । १२२ । इति वलच् ।)
पारिषदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
भट्टिः । ४ । १२ ।
"प्राचीनवगालदीपाङ्कः सुलभः परिपूजयन् ।
पर्वङ्गलान् महात्रक्षैराट् नैकटिकाग्रमान् ॥")
पल, क रच् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) क, पालयति । इत्यवते-
वैद्यसिद्धे दीर्घयोऽपि पाठः । कानुवन्धाना-
मिदनुवन्वत् जेरनित्यतां बोधयति । तेन पालति
पलति इत्यपि सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥
पल, ज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
सकं-सेट् ।) ज, पालः पलः । इति दुर्गादासः ॥

पलं, क्री, (पलतीति । पल + अच् ।) आसिपम् ।
 कर्मपठ्यम् । इत्यमरः । ३।३।२०२॥१।६।८६ ॥
 तत्तु शास्त्रे तोलकचतुष्टयम् । चैष्टके अष्ट-
 तोलकम् । लौकिके साष्टरक्तिहिमायकतोलक-
 चित्तयम् । तत्पर्यायः । सृष्टिः २ प्रकृष्यः ३
 चतुर्धिका ४ विस्मृष्टः ५ षोडशिकाम् । इति
 वैद्यकपरिभाषा ॥ यथा, निष्ठादिनत्वे ।
 “पलन्तु लौकिकैर्मणिः साष्टरक्तिहिमायकम् ।
 तोलकचित्तयं ज्ञेयं ज्योतिर्ज्ञैः स्मृतिसन्मतम् ॥”
 भिषटिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ सा तु
 घटिकायश्चिभग्नभागः । यष्टिविपलस्य । पल-
 दण्डयोः प्रमाणम् ।
 “इशगुल्मचरोचारकालः प्रागः पल्लवकैः ।
 नैः पलं स्थातु तत्पथ्या दण्ड इत्यभिधीयते ॥”
 तेन च ।
 “मा कान्ते पचस्थान्ते पर्याकाशे देशे स्वाधीः
 कान्तं यत्तं वृत्तं पूर्णं चन्द्रं मत्वा रात्री चेत ।
 चुन्धामः प्राटश्चेतपतो राहुः क्रूरः प्राद्या-
 त्तमाहान्ते हर्मास्थान्ते श्रयैकान्तं कर्त्तया ॥”
 अष्टैकपाटात् पलं षडिपाठादण्डः । इति
 ज्योतिष्शास्त्रम् ॥
 पलः, पुं, (पलतीति । पल + अच् ।) पलालः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४।२४८ ॥ (यथा, महा-
 भारते । ३।२३३।१२ ।
 “यथाश्च शौण्डाच मष्टाशनाच्च
 पौरास दुष्टाच पलाच्च वर्ज्याः ॥”)
 पलप्या, स्त्री, (पलकं मांसं तद्वद्वये हितम् ।
 पलक + यत् । स्त्रियां टाप् ।) पालकाशकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 पलपण्डः, पुं, (पलं मांसं तद्वत् गण्डति भित्तौ
 गृह्णादिना लिम्पतीति । गण्ड + अच् ।)
 लेपकः । इत्यमरः । २।१०।६ ॥ राज इति
 भाषा ॥
 पलपट्टः, त्रि, (पलं मांसं कटति आकुक्षितं
 करोतीति । पल + कट + पाङ्गलकान् यच् तुम्
 ष ।) भयशीलः । भीरुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पलपूरः, पुं, (पलं मांसं करोतीति । पल + क
 + अच् । “तत्पुष्पे कर्त्ततीति ॥” ६।३।१४ । इति
 द्वितीयायाः ण्यलुक् ।) पित्तम् । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 पलपुष्पः, पुं, (पलं कषतीति । कष हिंसायाम् +
 अच् । “तत्पुष्पे कर्त्ततीति ॥” ६।३।१४ । इति
 द्वितीयायाः ण्यलुक् ।) राक्षसः । इति
 मेदिनी । ये ५३ ॥ कण्ठगुग्गुलुः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 पलपुष्पा, स्त्री, (पलपुष्प + टाप् ।) मौचुरकः ।
 गण्डा । गुग्गुलुः । किंशुकः । सुखीरी ।
 गण्डा । इति मेदिनी । चन्द्रमौचुरकः । महा-
 भाषा । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६
 अध्याये ।
 “यथायथोपमर्त्तनीमाणि यथाकृष्टं पलपुष्पा ॥”
 मेदिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पलप्रियः, पुं, (पलमामिषं प्रियं यस्य ।) द्रोण-
 काकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मांसाश्लि, त्रि ॥
 पलभा, स्त्री, (पलस्य भा वृत्तिर्भव ।) मेघसंक्रमणा-
 दंशक सपादाष्टदिने मध्याह्ने द्वादशाक्षुल-
 शङ्कुजा ह्याया । तत्पर्यायः । पलविभा २
 विषुवत्प्रभा ३ । यथा, अष्टलाघवे ।
 “मेघादिमे मायनभागस्यै
 दिगार्द्धजा भा पलभा भवेत् मा ॥”
 पलभयोद्धतचरखण्डकैः क्रमोत्क्रमस्यैर्धौनान्वितै-
 र्लङ्कोदयैः स्वदेशोद्योदया भवन्ति । अन्यतुल्यदा-
 धिकारेऽपि चरसंस्कृता यथाः स्यष्टा भवन्तीति
 प्रयोजनम् ॥ यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ॥
 “क्रियतुलाधरसंक्रमपूर्वतोद्यनलवोत्थादिनैर्विषु-
 वद्दिनम् ।
 मकरकर्कटसंक्रमतोद्यनं दक्षिणभा विषुवद्विषे-
 र्चभा ॥”
 “एवं विषुवती ह्याया स्वदेशे या दिगार्द्धजा ।
 दक्षिणोत्तररेखायां सा तत्र विषुवत्प्रभा ॥”
 इति सूर्यसिद्धान्तः ॥
 “अगुल्लादिगतस्य रवेर्दिने
 द्युदलभाकमिताक्षुलशङ्कुजा ।
 पलविभाषा— ॥”
 इति बृहवशिष्टसिद्धान्तः ॥
 पललं, क्री, (पलति पल्यतेनेन वा । पल गतौ
 + “वृधादिभ्यश्चित् ।” उणां १।१०८ । इति
 कलत्र ।) मांसम् । इत्यमरः । २।६।३३ ॥ (यथा,
 गारुडे । १८१ अध्याये ।
 “मांसापललं विष्टा हरितालस्य भावितम् ।
 ह्यागन्धर्वेण तलिप्रो नृधिको नृधिकान् चरेत् ॥”)
 पङ्कम् । (यथा, गोः रामायणे । ५।८७।२६ ।
 “दोषपङ्कनिमग्नं त्वामयशःपललाटतम् ।
 सञ्चंघा मातुषो रानस्वामन्तुपनेष्यति ॥”)
 तिलचूर्णम् । इति मेदिनी । ले, १०४ ।
 “पललं तिलकल्कं स्थातिलचूर्णं च पिष्टकः ।
 पललं मधुरं रथं पिचासवलपुष्टिदम् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सैचवतिलचूर्णम् । तिलकुटा इति भाषा ।
 यथा, वैद्यके ।
 “पललन्तु समाख्यातं सैचवं तिलपिष्टकम् ।
 पललं मलकद्वयं वातघ्नं कफपित्तहन् ॥
 हृष्टं गुरु दृष्यं च स्निग्धं रजनिवर्त्तकम् ॥”
 पललः, पुं, (पलतीति । पल गतौ + “वृधादिभ्य-
 श्चित् ।” उणां १।१०८ । इति कलच् ।
 यथा, पलं मांसं जातीति । ला + कः ।)
 राजनः । इति मेदिनी । ले, १०४ ॥
 पललज्वरः, पुं, (पललस्य मांसस्य ज्वर इव ।)
 पित्तम् । इति शारावली । १४१ ॥
 पललाशयः, पुं, (पलने आश्रिते इति । आ +
 श्रांङ् अशने + अच् ।) गण्डीरगः । इति शब्द-
 रत्नावली ।
 पलवः, पुं, (पलं पलायनं दाति विनान्ति दापय-
 तीति । पल + पाल गमनाद्विन्दोः + “दातो-

रुपसर्गे कः ।” ३।०।३ । इति कः ।) मन्त्र-
 धारयोपायः । पोलो इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 जवः २ पञ्जराखेटः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पलाभिः, पुं, (पलस्य मांसस्य अभिः । मांस-
 पाकशक्तिवत्तयास्य तथात्वम् ।) पित्तम् । इति
 शारावली । १४१ ॥
 पलाङ्गः, पुं, (पलं मांसं तत्प्रधानं अङ्गं यस्य ।)
 शिशुमारः । इति शारावली । ७७ ॥
 पलाण्डुः, पुं, (पलस्य मांसस्य अण्डमिवाचर-
 तीति । “ण्डमयादयश्च ।” उणां १।३८ । इति
 कुप्रत्ययात् साधुः ।) मूलविशेषः । पेयाञ्च
 इति भाषा । तत्पर्यायः । मुकन्दकः २ । इत्य-
 मरः । २।४।१४७ ॥ लोहितकन्दः ३ । इति
 रत्नमाला ॥ तीक्ष्णकन्दः ४ उणां ५ सुख
 दूषणः ६ शूद्रप्रियः ७ क्षमिणः ८ दौपनः ९
 सुखगन्धकः १० बहुपलः ११ विश्वगन्धः १२
 रोचनः १३ पलाण्डूः १४ मुकुन्दकः १५ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
 बल्यत्वम् । कफपित्तवातघ्नोपनाशित्वम् ।
 गुरुत्वम् । वृष्यत्वम् । रोचनत्वम् । स्निग्धत्वञ्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा, भावप्रकाशे ।
 “पलाण्डुर्यवनेष्ट्यं दुर्गन्धो सुखदूषकः ।
 पलाण्डुस्तु गुणैर्ज्ञेयो रसोऽनसृष्टो गुणैः ॥
 स्वादुपाकरसोऽगुणः कफघ्नवान्निपित्तलः ।
 हरते केवलं वातं बलवीर्यकरो गुरुः ॥”
 पलाण्डुभक्षणे दोषो यथा,—
 “पलाण्डुं विड्वराष्टस्य हृत्वाकं ग्रामकुकुटम् ।
 लक्ष्मं यल्लग्नस्यैव जम्भा चान्द्रायणपरेण ॥”
 इति प्रायश्चित्तविद्वेकं याज्ञवल्क्यः ॥
 पलादः, पुं स्त्री, (पलं मांसमर्त्ततीति । अद्
 भञ्जणे + “कर्मण्यङ् ।” ३।२।१ इत्यङ् ।)
 राजसः । इति बटाधरः ॥ (मांसभक्षके, त्रि ॥)
 पलादगः, पुं स्त्री, (पलं मांसमर्त्ततीति । पल +
 अद् + लुङ् ।) राजनः । इति हेमचन्द्रः । मांस-
 भक्षगर्शाले, त्रि ॥
 पलात्रं, क्री, (पलं मांसं तन गच्छन्तं अष्टम् ।
 शाकपात्रिवादिदन्तं समानः ।) मांसाश्लि-
 युक्तसिद्धभक्तम् । पोलो इति भाषा । तस्य
 पाकप्रकारो द्रव्याणि च यथा । ह्यागमांसं १
 शरायः । हृतं १० शरावपादः । त्वचं ३
 मायकम् । लवणं ३ मायकम् । यत्ना ३
 मायकम् । तण्डुलं १ शरावः । मरिचं २
 तोलकम् । तेजपत्रं २ तोलकम् । कुष्ठं २
 मायकम् । आर्द्रकं २ तोलकम् । लवणं ६
 तोलकम् । घन्याकं २ तोलकम् । दावा ४०
 शरावपादादम् । ह्यागमांसं सूत्र्यं घोरयित्वा
 शुष्कप्रलेपपाककरणान्तरं पात्रान्तरे तेज-
 पत्रोपरि अरपावकगन्धद्रव्येण सह प्रथमं
 मर्ज्जोर्जनम् । ततस्तण्डुलं चलेनादृष्टं
 कृत्वा मण्डालानपूर्वकमस्त्रायणं गन्धद्रव्येण सह
 तण्डानोपरि मर्ज्जोर्जनम् । तस्य प्रकारेण
 पारं पारं सर्वादिष्टं तदुपरि अवशिष्टं

पलाशः

क्षेपणेन दण्डवत् तन्नाङ्गारोपरि रक्षेत् । इति पाकराजेश्वरः ॥ * ॥ अत्र मांसस्थाने सत्सु-
क्लृप्तलक्षितं यन्मन्त्रयोगे सह दधियोगः हत-
परिहायस्थानिकं भवितुमर्हति ॥

पलाशः, पुं, (पलं मांसं आप्यते प्राप्यते बाहु-
ल्येन अत्र । पल + आप् + घञ् ।) कण्ड-
पाशकः । चतुष्कपोलः । इति शब्दमाला ॥
पलाशः, स्त्री, (पलायते इति । पलाय + भावे
ल्युट् ।) भयादिना स्थानान्तरगमनम् । पालान्
इति षोडशेऽन्येन इति च भाषा ॥ (यथा,
रघुः १९।३१ ।

“मित्रं ह्यवमपदिश्य पार्श्वतः

प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रियाः ।

विज्ञा हे शूट ! पलायनच्छला-

न्यज्जसेति, वरुधुः क वयसैः ॥ ”)

तत्पर्यायः । अपयानम् २ संदावः ३ द्रवः ४
विद्रवः ५ उपक्रमः ६ संदावः ७ उद्दावः ८
प्रदावः ९ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६६ ॥
निद्रावः १० उद्दावः ११ सन्नापः १२ द्रावः १३
श्दगालिका १४ अपक्रमः १५ चक्रमः १६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पलायितः, त्रि, (पलाय + क्त) पलायनविशिष्टः ।
तत्पर्यायः । नष्टः २ गृहीतदिक् ३ तिरो-
हितः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

पलालः, पुं स्त्री, (पलति शस्यशून्यत्वं प्राप्नोतीति ।
‘पल + “तमिविशिविद्धीति ।” उणां १ । ११७ ।
इति कालन् । यद्वा, पलं अलतीति । अल +
“कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इति अण् ।)
विष्कलकाष्ठः । शस्यशून्यघान्यनालः । इत्य-
मरः । २ । ६ । २२ ॥ पोयाल इति भाषा ॥ (यथा,
मनुः । ५ । १२२ ।

“प्रोक्षणात् लणकाश्च पलालश्चैव सुधृतिः ॥”
स्त्री, स्कन्धस्य मातृविशेषः । यथा, महा-
भारते । ३ । १२७ । १० ।

“काकी च हलिमा चैव मालिनी टंहिला तथा ।
आर्या पलाला वैमित्रा समैताः शिशुमातरः ॥ ”)

पलालदोहदः, पुं, (पलालं दोहदं यस्य ।)
आम्रवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

पलाशं, स्त्री, (पलं गतिं कम्पनमित्यर्थः । अश्रुते
आप्नोतीति । पल + अश्रु + “कर्म्मण्यण् ।” ३ ।
२ । १ । इत्यण् ।) पत्रम् । इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ३५ । २५ ।

“हृच्छाल इवानूपे शाखापुव्यपलाशवान् ॥”
पलाशस्य पलाशवृक्षस्य इदम् । पलाशपुष्पादि ।
यथा कुमारः । ३ । २६ ।

“वालेद्धवक्राण्यविकाशमावात्

वसः पलाशान्यतिलोहितानि ।

सद्यो वसन्तेन समागतानां

नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥ ”)

पलाशः, पुं, (पलाशानि पर्णानि सन्त्यस्य । “अश्रु
आदिभ्योश्च ।” ५ । २ । २७ । इत्यच् ।) खनाम-
स्यातट्टचः । स तु व्रजणः स्वरूपः । यथा,—

पलाशः

सूत उवाच ।

“अश्वत्थरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः ।
रुद्ररूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपश्च ॥
दर्शनस्पर्शसेवासु ते वै पापहराः स्मृताः ।
दुःखापह्नाधिदुष्टानां विनाशकारिणो ध्रुवम् ॥

ऋषय ऊचुः ।

कथं वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
एतत् कथय सर्वज्ञ ! संशयोऽत्र महान् हि नः ॥
सूत उवाच ।

पार्श्वतीशिवयोर्देवैः सुरतं कुर्वतोः किल ।
अग्निं ब्राह्मणवेशेन प्रेष्य विघ्नं कृतं पुरा ॥
ततस्तु पार्श्वती क्रुद्धा शशाप त्रिदिवौकसः ।
रेतःसंकुसुखभंशकम्पमाना तदा रथा ॥

पार्श्वत्युवाच ।

क्रिमिक्रीडादयोऽप्येव जानन्ति सुरतेः सुखम् ।
तस्मात्सम सुखभंशादयूयं वृक्षत्वमाश्रय ॥
सूत उवाच ।

एवं सा पार्श्वती देवी अश्रुपत् क्रुद्धमानसा ।
तस्माद्वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ ”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १६० अध्यायः ॥

तत्पर्यायः । किंशुकः २ पर्णः ३ वातपोयः ४ ।
इत्यमरः । २ । १ । २२ ॥ याज्ञिकः ५ त्रिपर्णः ६
वक्रपुष्पः ७ पूतदः ८ ब्रह्मवृक्षकः ९ ब्रह्मोप-
नेता १० काष्ठदः ११ । अस्य गुणाः । कषा-
यत्वम् । उष्णत्वम् । क्रिमिदोषविनाशित्वम् ॥ तद्-
वीजगुणः । पामकण्डूतिदहलग्दीघनाशित्वम् ॥
तत्पुष्पगुणः । उष्णत्वम् । कण्डूकुष्ठनाशित्वम् ॥
तत्पुष्पं चतुर्विधं यथा, राजनिर्घण्टे ।

“रक्तः पीतः सितो नीलः कुसुमैस्तु विभायते ।
किंशुकैर्गुणसान्धोऽपि सितो विज्ञानदः स्मृतः ॥”
“पलाशः किंशुकः पर्णो याज्ञिको रक्तपुष्पकः ।
चारत्रेयो वातपोयो ब्रह्मवृक्षः समिद्वरः ॥
पलाशो दीपनो वृष्यः सरोणो ब्रणगुल्मजित् ।
कषायः कटुकस्तिक्तः स्निग्धो गुदनरोगजित् ॥
भगवन्वानकदोषयहृत्पार्श्वः क्रिमीन् हरेत् ।
तत्पुष्पं स्वादु पाके तु कटु तिक्तं कषायकम् ॥
वातलं कफपित्तासहचक्षुर्जिद्व्याहि शीतलम् ।
लडदाहशमनं वातरक्तकुष्ठहरं परम् ॥
फलं लघूष्णं मेहार्शः क्रिमिवातकफापहम् ।
विपाके कटुकं रूचं कुष्ठगुल्मोदरप्रणुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पलाशमेदा । यथा,—
“तद्देहे स्यात् किंशुकः किञ्चलो हस्तिकर्णकः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(पलाशस्य फलपुष्पादौ स्त्री) शटी । (पलं
मांसं अत्रातीति । पल + अश्रु + अण् । यद्वा,
पले मांसे आश्रा यस्य ।) राक्षसः । इति
मेदिनी । श्रे, २४ ॥ हरितः । मगधदेशः । इति
शब्दरत्नावली ॥

पलाशः, त्रि, (पलवहरिद्वर्णेन अश्रुते आप्यते
इति । अश्रु + घञ् ।) हरिद्वर्णविशिष्टः । इति
मेदिनी । श्रे, २४ ॥ निर्दयः । इति धरणिः ॥

पलितं

पलाशकः, पुं, (पलाश + संज्ञायां कन् ।) शटी ।
इति जटाधरः ॥ पलाशवृक्षः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

पलाशपर्णौ, स्त्री, (पलाशस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।
गौरादित्वात् ङीप् ।) अश्वगन्वा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पलाशाखः, पुं, (पलाशस्य आखा आखा यस्य ।
यद्वा, पलाशं पलाशगन्धमाखातीति । आ +
खा + कः ।) नाडीहिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥
पलाशान्ता, स्त्री, (पलाशं अन्ती यस्याः । यद्वा,
पलाशानां पत्राणां अन्तो गन्धवान् यस्याः ।)
गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पलाशी, [न्] पुं, (पलाशं विद्यतेऽस्य । पलाश
+ इनिः ।) वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥
(पलं मांसं अत्रातीति अश्रु + णिनिः ।)
राक्षसः । इति मेदिनी । ने, १६३ ॥ चौरि-
वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (पत्रविशिष्टे वाच-
लिङ्गः । यथा,—

“ततः स भगवान् विद्वान् काश्यपो द्विजसत्तमः ।

भग्नराशीकृतं वृक्षं विद्यया समजीवत् ॥

अङ्कुरं कृतवांस्तत्र ततः पर्यहयान्वितम् ।

पलाशिनं शाखिनश्च तथा विटपिनं पुनः ॥”

इति महाभारते । १ । ४३ । ६—१० ॥

स्त्री, नदीविशेषः । इत्युत्पुक्तिमत्पर्वतवस्मत्ता ।
यथा, मार्कण्डेये । ५७ । ३० ।

“कृपा पलाशिनौ चैव शुक्तिमत्प्रभवा स्मृता ॥”

पलाशी, स्त्री, (पलाश + गौरादित्वात् ङीप् ।)
लाक्षा । लताविशेषः । तत्पर्यायः । पत्रवल्ली २
पर्णवल्ली ३ पञ्चाशिका ४ सुरपर्णी ५ सुपर्णी ६
दीर्घवल्ली ७ विषादनी ८ अन्धपत्री ९ दीर्घपत्री १०
रसान्ता ११ अन्धिका १२ अन्धतकी १३
काञ्जिका १४ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् ।
अम्लत्वम् । सुखदोषारोचकनाशित्वम् । पथ्य-
त्वम् । पित्तकोपकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पलिकी, स्त्री, (पलितमस्या अस्तीति । “अश्रु
आदिभ्योश्च ।” इत्यच् । “अश्वितपलितयोर्न ।”
वार्त्ति । “कृन्द्वि क्रमेने ।” इत्येकोत्कर्भावाया-
मपि तस्य क्त इत्यादेशो भवति । ततो नान्त-
त्वात् ङीप् ।) वृद्धा । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥
वालगर्भिणी गौः । इति हेमचन्द्रः ॥

पलिघः, पुं, (परिहन्त्यतेनेनेति । परि + हन् +
“परौ घः ।” ८ । २ । २२ । इति अण् घादे-
शच् । ततः “परेश्च घादयोः ।” ८ । २ । २२ ।
इति रस्य लः ।) काचकलसः । घटः । प्राकारः ।
गोपुरम् । इति मेदिनी । घे, ६ ॥

पलितं, स्त्री, (पलि + भावे क्तः । यद्वा, फलन-
मिति । फल + “फलेदित्वादेश्च पः ।” उणां ।
५ । ३४ । इति इतच् फस्य पत्वम् ।) जरया
केशादौ शौक्ला । केशपाकः । इत्यमरः । २ ।
६ । ४१ ॥ (यथा, मनुः । ६ । २ ।

“शृङ्गस्यस्तु यदा पश्येहलीपलितमातनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समान्येन ॥ ”)

तस्य निदानं यथापि माधवकरः ।

“क्रोधशोकमद्वयः शरीरोष्मा शिरोगतः ।
पित्तच त्रैज्ञानं पचति पलितं तेन जायते ॥”
तत्रिकित्तुमा यथा,—

“लोचचूर्णस्य कर्णस्य दृग्गोचरमज्ज्वलः ।
घात्रीफलद्वयं पथ्ये द्वे तथैकं विभीतकम् ॥
पिष्टा लोचमये भास्ते स्यापथेभिश्च वासयेत् ।
लेपोऽधमदिरान्ति पलितं नेह संशयः ॥
दृग्गोचं पञ्चम्याणि ।

कागमया मनमादौ सद्यश्चक्रसमं केतकस्यापि
मलं

लोचं चर्तं सद्यश्च विफलपल्लयुतं तैलमेभिः

पचयुः ।

कृत्वा लोचस्य भास्ते चितितलनिहितं स्यापथे-
भ्याममेकं

नेत्राः काशप्रकाशा अपि मधुपनिभा अस्य
रोगादभवन्ति ॥

त्रिफला नीलिकाण्वं भृङ्गराजोऽथसो रजः ।
ज्वामञ्जना मंषिपं लेपान् कृष्णीकरं परम् ॥”
इति भावप्रकाशे मधुगण्डे चन्द्रोपाधिकारे ॥
शैलजम् । तापः । कर्दमः । इति मेदिनी । ते,
१२२ ॥ (पल गतौ + “लोचपलितौ ।” उगां । ३ ।
६० । इति क्तप्रत्ययेन निपातनान् सिद्धम् ।)
केशपाशः । इति हेमचन्द्रः उज्ज्वलदत्तश्च ॥

पलितः, पुं, (पलति वृद्धापस्यायां केशशौक्ला-
दिर्न प्राप्नोतीति । पल + “पलेरितनादेच पः ।”
उगां । ५ । ३४ । इति रतच् प्रत्ययः च पः ।)
वृद्धः । इति जटाधरः ॥

पलिता, स्त्री, (पलित + टाप् ।) वृद्धा । इति
जटाधरः ॥

पल्लवः, पुं, (परितोऽस्त्येव इति । परि + अकि-
लचये + घञ् । “परेच वाङ्मयोः ।” ८ । २ । २२ ।
इति रत्य लः ।) पर्यङ्गः । इत्यमरः । २ । ७ ।
१३८ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३२ । ६ ।

“पल्लवमग्रास्तरुं नानारत्नविभूषितम् ।
तमपीच्छति वेदेष्टी प्रतिष्ठापयितुं त्वयि ॥”)

पल्लयनं, स्त्री, (परितः अयति गच्छति अनेन ।
परि + अय गतौ + करणे लुट् । रत्य लत्वम् ।)
पल्लयन् । इति हेमचन्द्रः । १ । ३१८ ॥ घोडार-
जिन् इति भाषा ॥

पल्लु, तु क लूनिपूयोः । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदन्तपुरा-परं-सर्ज-सेट् ।) यकारयुक्तेक-
लकारमध्यः ह्रस्वमध्यश्च । लून्येदः । पूतिः
पवित्रीकरणम् । अपपल्लुत् लृप्तं लोकः ।
पल्लुयति जनं गन्ता । इति दुर्गादासः ॥

पल्लु, तु क लूनिपूयोः । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदन्तपुरा-परं-सर्ज-सेट् ।) यकारयुक्तेक-
लकारमध्यः दीर्घमध्यश्च । लून्येदः । पूतिः
पवित्रीकरणम् । अपपल्लुत् लृप्तं लोकः ।
पल्लुयति जनं गन्ता । इति दुर्गादासः ॥

पल, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-परं-सर्ज-
सेट् ।) पलति । इति दुर्गादासः ॥

पलः, पुं, (पलति श्रम्यादाप्राचुर्यं गच्छतीति ।
पल + पचाद्यच् ।) मूलकुशलकम् । इति
मेदिनी । ले, ३० ॥ पालुइ इति मराइ इति
च भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने
१३ अध्याये ।

“मुपिधानन्तु तं कृत्वा यवपल्ले निघापयेत् ॥”)

पल्लवः, पुं, स्त्री, (पल्लयति इति पल्ल । पल्ल + क्तिप् ।
लूयते इति लवः । लृ + “अदोरप् ।” ३ । ३ । ५ । ७ ।
इति अप् । ततः पल्ल चामौ लवश्चेति ।)
नवपत्रादियुक्तशाखायमर्थः । इति भरतः ॥ नव-
पत्रस्तवकः । “इति मधुः ॥ पत्रपत्रादिर्नवाते
शाखायाः पल्लवो मतः ।” इति कोषान्तरम् ॥
(यथा, रघुः । ६ । ३३ ।

“अभिनयान् परिचेतुमिवोद्यता
मलयमारुतकम्पितपल्लवा ।

अमदयन् सद्यश्चकारतना मनः

सकलिकाकलिकामजितामपि ॥”)

तत्प्रत्यायः । किसलयम् २ । इत्यमरः । २ ।
४ । १४ ॥ प्रवालम् ३ नवपत्रम् ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ वलम् ५ किसलयम् ६ किशलयम् ७
किशलयम् ८ विटपः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
पत्रयौवनम् १० । इति जटाधरः ॥ विस्तरः ।
वलम् । शृङ्गारः । अलङ्कारागः । इति विश्व-
मेदिन्यौ । वलमित्यत्र वनमिति कचित् पाठः ॥
वलयः । चापलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (देश-
विशेषः । तद्देशवासिषु पुं भूनि । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५७ । ३६ ।

“अपरान्ताच्च नूदाश्च पल्लवाश्चर्मखण्डिकाः ।
गान्धारा गवलाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रकाः ॥”)

पल्लवकः, पुं, (पल्लवेन शृङ्गारेण कायतीति ।
पल्लव + क + कः ।) वैश्यापतिः । (पल्लव इव
कायतीति :) मत्स्यविशेषः । इति हलायुधः ॥
(पल्लवः किसलयैः कायतीति । अशोकवृक्षः ।
इति कश्चित्)

पल्लवदः, पुं, (पल्लवप्रधानो हर्षचः ।) अशोक-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पल्लवाधारः, पुं, (पल्लवस्य आधारः ।) शाखा ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पल्लविकः, त्रि, (पल्लवः शृङ्गाररसोऽस्यस्यास्मिन्
वा । पल्लव + ठन् ।) कासुकः । इति हेमचन्द्रः ।
२ । २४५ ॥

पल्लवितं, स्त्री, (पल्लवोऽलङ्कारागः सञ्जातोऽस्य ।
तारकादिभ्य इतच् ।) लाचारक्तः । इति
मेदिनी । ले, २०४ ॥

पल्लवितः, त्रि, (पल्लवः सञ्जातोऽस्य । पल्लव +
इतच् ।) सपल्लवः । पल्लवयुक्तः । ततम् । विसृ-
तम् । इति मेदिनी । ले, २०४ ॥

पल्लवी, [न] पुं, (पल्लवाः सन्धस्य । पल्लव + इनिः ।)
वृक्षः । इति शब्दमाला ॥ (पल्लवविशिष्टे, त्रि ।
यथा, कुमारः । ३ । ५४ ।

“पल्लवप्रयुक्तदकावदन्ता
सद्यश्चरिणी पल्लविनी ततेव ॥”)

पल्लिः, स्त्री, (पल्लतीति । पल्ल + “लञ्धातुभ्य
इन् ।” इति इन् ।) यामकः । कुटी । इति
हेमचन्द्रः ॥ कुटीमनुदायः । यामः । इत्यन्ये ॥
गृहमिति भट्टः ॥ कुटीयामकयोः पल्लीति
शाश्वतः ॥ स्यान्मिति स्वामी । पल्लि भरतेन
भ्रमणेन च जीवन्तीति किपि पनो गावः ।

लीयन्तेऽत्र पल्लिः नास्तीति डिः पाश्चोपादीति
उंप् पल्ली च गोपपल्लीप्रभृति च । इत्याभीर-
पल्लिगच्छटीकायां भरतः ॥ (गृहगोधिका ।
इति हेमचन्द्रे पल्लीशब्ददर्शनात् ॥)

पल्लिका, स्त्री, (पल्लि + स्वार्थे कन् ततष्ठाप् ।)
गृहगोधिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

पल्लिवाहः, पुं, (पल्लिं कुटीं वाहयति निर्वाहय-
तीति । पल्लि + वह + णिच् + अण् ।) लण्य-
भेदः । यथाह राजनिर्घण्टः ।

“पल्लिवाहो दीर्घलण्यः सुपत्रस्ताम्रवर्णकः ।
अट्टः शाकपत्रादिः पशूनामवलप्रदः ॥”

पल्ली, स्त्री, (पल्लि + “लुदिकारादिति ।” वा
डीप् ।) खल्यग्रामः । (यथा, कथासरित्-
सागरे । १० । १३५ ।

“इत्थं गच्छ मत्पल्लीं वाने वा तत्र ते गता ।
अहं तत्रैव चैस्यामि दास्याम्यमिमिषते ॥”)
कुटी । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ नगरभेदः । स तु
दक्षिणदिशि प्रसिद्धः त्रिचनापल्लादिः । इति
शब्दरत्नावली ॥ हृदयजन्तुविशेषः । टिक्टिकी
इति भाषा । तत्प्रत्यायः । सुवली २ गृहगोधा
३ विश्वरा ४ व्येष्टा ५ कुप्यमत्स्यः ६ पल्लिका
७ गृहगोधिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गृह-
गोलिका ९ माणिक्या १० भित्तिका ११ गृहो-
लिका १२ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥
अवशिष्टं व्येष्टीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (अस्याः पतन-
फलमुक्तं यथा, व्योतिपशास्त्रे ।

“निपतति यदि पल्ली दक्षिणाङ्गे नराणां
स्वजनधनवियोगो लाभदा वामभागे ।
उरसि शिरसि पृष्ठे कण्ठदेशे च राज्यं
करचरणहृदिस्या सर्वसौख्यं ददाति ॥”)

पल्लवं, स्त्री, पुं, (पलति गच्छति प्रियत्वस्मिन् वा ।
पल गतौ पा पाने वा + “वानसिचर्यस्विपरि-
चीति ।” उगां । ४ । १०७ । इति निपातनान्
वलच् प्रत्ययेन सिद्धम् ।) अल्पसरः । इत्य-
मरः । १ । १० । २८ ॥ (यथा, महाभारते ।
७ । ५१ । ६ ।

“पल्लवानि च सर्वानि सर्वे चैव लृगोपलाः ।
स्यावरं जङ्गमश्चैव निःश्रेयं कुरते जगत् ॥”)
तस्य लक्षणं यथा,—

“अल्पं सरः पल्लवं स्याद्वयत्र चन्द्रचङ्गे रवी ।
न तिष्ठति जलं क्षिपितत्तत्वं वारि पात्यन्तम् ॥
तत्पल्लवगुणः ।

पात्यन्तं वार्यभिष्यन्दि गुरु स्वादुऽत्रोद्यतम् ॥”

इति भावप्रकाशः ।

“पात्यन्तं गुच्छंभिष्यन्दि विष्टमि दीपयन् परम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

पवन

पवं, क्ली, (पूयतेनेन। पूजति शोधे + “ऋदोरप्।”
३।३।५७। इति अप्।) गोमयम्। इति
शब्दचन्द्रिका॥ (गोमयशब्दे विवरणमस्य
ज्ञातव्यम्॥)

पवः, पुं, (पवनमिति। पूज शोधने + भावे अप्।
यद्वा, पुनातीति। पू + अच्।) निष्ठावः।
स च घान्यादीनां निर्वृषीकरणम्। शाल्यादेः
शोधनं बहुलीकरणम्। इत्यमरभरतौ॥ (पू +
करणे अप्। यद्वा पुनातीति कर्त्तरि अच्।)
वायुः। इति शब्दचन्द्रिका॥

पवनं, क्ली, (पूयते अयिसंयोगेन यस्मिन्। पू +
आधारे ल्युट्।) कुम्भकारस्य आसघटादिपाक-
स्थानम्। पोयान् इति भाषा। इति मेदिनी।
ने, ८४॥ (यथा,—

“यः कुम्भकारपवनोपरिपङ्कलेप-
स्तापाय केवलमसौ न तु तापशान्ते॥”)

इत्युद्धटः॥)

पयनमिति प्रमादपाठः। जलम्। इति शब्द-
माला॥ प्रयतं त्रि। इति शब्दरत्नावली।
(भावे ल्युट्।) पवित्रीकरणञ्च॥

पवनः, पुं, (पुनातीति। पू + बहुलमन्यत्रापीति
युच्।) निष्ठावः। वायुः। इति मेदिनी। ने,
८४॥ (यथा, गीतात्वान्। १०।३१।

“पवनः पवतामसि रामः शस्त्रमृतामहम्॥”)
अष्टौ बाह्यपवना यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ।

“भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्ध्वः

स्थादुहहस्तदुर्ध्वं संवहसंश्चकच।

अन्यः परोऽपि सुवहः परिपूर्वकोऽस्मा-
द्वाह्यः परावह इमे पवनाः प्रसिद्धाः॥’

सप्त पवनाधिपा यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।

“शाकः शराब्जिसंयुक्तो मुनिभिर्भागहारितः।
आवहादिक्रमेणैव सप्त वाताः प्रकीर्तिताः॥

आवहः प्रवहश्चैव सप्तहो निवहस्तथा।
उहहो विवहो वायुः सप्त वाताः प्रकीर्तिताः॥”

अन्यद्वायुशब्दे ब्रूयम्॥ (प्राणवायुः। यथा,
हठयोगदीपिकायाम्। ३।७५।

“अनेनैव विधानेन प्रयाति पवनो जयम्।
ततो न जायते मृत्युर्ऋतारोगादिकं तथा॥”

उत्तममनुपुत्रविशेषः। यथा, भागवते। १२।२३।
“तृतीय उत्तमो नाम प्रियव्रतसुतो मनुः।

पवनः दह्यो यज्ञहोत्राद्यास्तत्सुता रुपः॥”)

वनविजयः, पुं, (पवनं आसवायुं विजयतेनेन।
वि + जि + करणे अप्। यद्वा, पवनस्य विजयो
यत्र।) शुभाशुभसूचकश्रामवायजयोपायकगृह्य-
विज्ञेयः। यथा—

सुत उवाच-

“हरेः श्रुत्वा हरो गौरीं देहस्य ज्ञानमब्रवीत्।
कुजो बह्वी रविः पृथ्वी श्रौरिरामः प्रकीर्तिताः॥
वायुसंस्थास्थितो राहुर्दक्षरत्नावभासकः।
गुरुः शुक्रस्तथा सौम्यचन्द्रश्चैव चतुर्ध्रुवः॥
वामनायास्तु मध्यस्थान् कारयेदात्मनस्तथा।
यदाचार इडाशुक्तस्तदा कर्म समाचरेत्॥

पवन

स्थानसेवां तथा ध्यानं वाग्विषयं राजदशमम्।
अन्यानि शुभकर्मणि कारयेत् प्रयत्नतः॥
दक्षनाडीप्रवाहे तु शनिभौमश्च सैहिकः।
इनश्चैव तथापेव पापानामुदयो भवेत्॥
शुभाशुभविवेको हि ज्ञायते तु खरोदयात्।
देहमध्ये स्थिता नाभो बहुरूपाः सुविस्तराः॥
नाभेरधस्तादयः कन्दो अङ्गुरास्तत्र निर्गताः।
ह्रस्वतिसहस्राणि नाभिमध्ये व्यवस्थिताः॥
चक्रवच्च स्थितास्तास्तु सर्वाः प्राणहराः स्मृताः।
तासां मध्ये त्रयः श्रेष्ठा वामदक्षिणमध्यमाः॥
वामा सीमात्मिका प्रोक्ता दक्षिणा रविस्त्रिभा।
मध्यमा च भवेदक्षिः फलती कालरूपिणी॥
वामा ह्यन्तररूपा च जगदाध्याये स्थिता।
दक्षिणा रौद्रभागेन जगच्छोषयते सदा॥
हयोर्वाहे तु न्युतः स्यात् सर्वकार्यविनाशिनौ।
निर्गमे च भवेद्दामा प्रवेशे दक्षिणा स्मृता॥
कारयेत् क्रूरकर्मणि प्राणं पिङ्गलसंस्थितं।
इडाचारे तथा सौम्यं चन्द्रस्यगतस्तथा॥
वात्रायां सर्वकार्येषु विषापहरणे इडा।
भोजने मैथुने युद्धे पिङ्गला सिद्धिदायिका॥
उच्चाटमारणादिषु कर्मखेतेषु पिङ्गला।
मैथुने चैव संग्रामे भोजने सिद्धिदायिका॥
शोभनेषु च कार्येषु वात्रायां विषकर्मणि।
शान्तिसुक्तार्थसिद्धौ च इडा योग्या नराधिपे॥
हाभ्याश्चैव प्रवाहे च क्रूरसौम्यविवर्चने।
विषुवतीन् जानीयात् संसरेतु विचक्षणः॥
सौम्यादिशुभकार्येषु लाभोदयजयजीविते।
गमनागमने चैव वामा सर्वत्र पूजिता।
युद्धादिभोजने घाते स्त्रीणाश्चैव तु सङ्गमे।
प्रशस्ता दक्षिणा नाडी प्रवेशे चन्द्रकर्मणि॥
शुभाशुभानि कार्याणि लाभालाभौ जयाजयौ।
जीवाजीवाय यत् पृच्छेन्न सिध्यति च मध्यमा॥
वामाचारेऽथवा दक्षे प्रत्यये यत्र नायकः।
तत्रस्थः पृच्छते यस्तु तत्र निर्दिष्टं संशयः॥
वैच्छन्दो वामदेवस्तु यदा वहति चात्मनि।
तत्र भागे स्थितः पृच्छेत् सिद्धिर्भवति निष्कला॥
वामे वा दक्षिणे वापि यत्र संक्रमते शिरा।
घोरे घोराणि कर्माणि सौम्ये वै मध्यमानि च॥
प्रस्थिते भागतो हंसं हाभ्यां वै सर्ववाहिनि।
तदा न्युतं विजानीयाद्योगी योगविशारदः॥
यत्र यत्र स्थितः पृच्छेद्दामदक्षिणसंमुखः।
तत्र तत्र समं दिश्याद्वातस्योदयनं सदा॥
अग्रतो वामिका श्रेष्ठा पृष्ठतो दक्षिणा शुभा।
वामेन वामिका प्रोक्ता दक्षिणे दक्षिणा शुभा॥
जीवो जीवति जीवेन यच्छून्यं तत् खरो भवेत्।
यत्किञ्चित् कार्यमुद्दिष्टं जयादिशुभलक्षणम्॥
तत् सर्वं पूर्णनाद्यान् जायते निर्विकल्पकम्।
अन्यनाद्यादिपर्यन्तपञ्चवसुदाहृतम्॥
यावत् षष्ठीन् पृच्छायां पूर्वायां प्रथमो जयेत्।
रिक्तायान् द्वितीयन् कथयेत्तदशङ्कितः॥
वामाचारः समं वायुर्जायते कर्मसिद्धिदम्।
प्रष्टुं दक्षिणे मार्गे विषमे विषमाचरेत्॥

पवना

अन्यत्र वामवाहे तु नाम वै विषमाचरेत्।
तदासौ जयमाप्नोति योधः संग्राममध्यतः॥
दक्षवातप्रवाहे तु यदि नाम समाचरेत्।
जायते नात्र सन्देहो नाडीमध्ये तु लज्जयेत्॥
पिङ्गलान्तर्गते प्राणे समानीयाह्वयजेत्।
यावन्नाभ्योदयं चारस्तां दिशं यावदाजयेत्।
न चातु जयते सोऽपि नात्र कार्या विचारणा॥
अथ संग्राममध्ये तु यत्र नाडी सदा वहैत्।
सा दिशा जयमाप्नोति शून्ये भङ्गं विनिर्दिशेत्॥
जातचारे जयं विद्यान्त्यतः स्तमादिशेत्।
जयं पराजयश्चैव यो जानाति स प्रखितः॥
वामे वा दक्षिणे वापि यत्र सञ्चरते शिरा।
कृत्वा तत्पदमादौ तु यात्रां नयति शोभनाम्॥
शशिसूर्यप्रकाहे तु सति युद्धं समाचरेत्।
तत्रस्थः पृच्छते यस्तु स साधुर्जयति ध्रुवम्॥
यां दिशं वहते वायुस्तां दिशं यावदाजयेत्।
जयते नात्र सन्देह इन्द्रो यदग्रतः स्थितः॥
मेवाद्या दश या नाभो दक्षिणा वामसंस्थिताः।
चरस्थिरहिमार्गे तास्तादृशे तादृशः क्रमात्॥
निर्गमे निर्गमं याति संग्रहे संग्रहं विदुः।
पृच्छकस्य वचः श्रुत्वा घण्टाकारेण लज्जयेत्॥
वामे वा दक्षिणे वापि पञ्चतत्त्वस्थितः शिवे।
ऊर्ध्वेऽग्निरध आपञ्च तिर्यक्संस्थः प्रभञ्जनः।
मथ्ये तु पृथिवी ज्ञेया नभः सर्वत्र सर्वदा॥
ऊर्ध्वे न्युतः शान्तिस्तिर्यक् चोद्घाटयेत् सुधीः।
मथ्ये ह्यस्तं विजानीयान्मोक्षः सर्वत्र सर्वगे॥”

इति गारुडं पवनविजयादि ६७ अध्यायः॥

पवनव्याधिः, पुं, (पवनः वायुरोग एव व्याधिरस्य।)
उद्धवः। श्रौतव्यास्य सखा। इति त्रिकाण्ड-

शेषः॥ (यथा,—

“विवक्षितामर्षविदस्तत्त्वप्रतिबद्धताम्।

प्रापयन् पवनव्याधेर्गिरसुत्तरपक्षतोम्॥”

इति माघे। २।१५॥

पवनात् प्रकुपितवायोऽरुह्यो व्याधिः।) वायु-
रोगश्च॥

पवनात्मजः, पुं, (पवनस्य आत्मजः पुत्रः।) हनु-
मान्। इति शब्दरत्नावली। (पवनस्य वायो-
रात्मजः। “वायोरभिः।” इति श्रुतेर्वायुजन्य-
तयास्य तथात्वम्।) हयवाहनः। इति मत्स्य-
पुराणम्॥ (भीमसेनः। इति महाभारतम्॥
यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १२।८६०।

“बाहिनीरुहमारौ तौ पदवीमनुससंतुः।

मार्गे घनझयसेव श्रेण्यपवनात्मजौ॥”)

पवनालः, पुं, (पवनाय निष्ठावाय अलति प्रयाप्नो-
तीति। अल प्रयाप्नौ + अच्।) घान्यविशेषः।
देधान इति पोन्नरी इति च भाषा। तत्पर्यायः।
देवघान्यम् २ चूर्णाङ्कः ३ जुहुलः ४ जुललः ५
वीजपुष्पः ६ पुष्पगन्धः ७। अस्य गुणाः।
हितत्वम्। खादुत्वम्। लोहितत्वम्। श्लेष्म-
पित्तनाशित्वम्। अरुध्यत्वम्। तुवरत्वम्।
रूचत्वम्। क्लेदकारित्वम्। लघुत्वञ्च। इति
भावप्रकाशः॥

पवित्रः

पवनाशः, पुं, (पवनं वायुं अत्राति भक्षयतीति ।
अश्रु भोजने + “कर्त्तव्यम् ।” ३।२।१ । इति
अश्रु ।) सर्पः । इति हलायुधः ॥
पवनाशनः, पुं, (पवनो वायुरशनं भक्ष्यं यस्य ।)
सर्पः । इत्यमरः । १।२।१८ ॥
पवनाशनाशः, पुं, (पवनाशस्य सपेक्ष नाशो
यस्मात् । यद्वा, पवनाशनं सर्पमश्नातीति ।
अश्रु + अश्रु ।) गरुडः । इति हलायुधः ॥
मयूरः । यथा, उत्तरचोरपञ्चाशिकायाम् ।
“स्वयोनिभक्षध्वजसम्भवानां
श्रुत्वा निनादं गिरिगङ्गरेषु ।
तमोऽरिर्विप्रप्रतिविम्बधारी
रुराव कान्ते ! पवनाशनाशः ॥”
पवनेष्टः, पुं, (पवने वायुग्रीवे इष्टः ।) महानिम्बः ।
इति रत्नमाला ॥ (महानिम्बशब्देऽस्य गुणा-
दिकं ज्ञेयम् ॥)
पवनोऽमुजं, स्त्री, परुषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पवमानः, पुं, (पवते शोधयतीति । पूरु शोधने +
“पूड्यजोः शानच् ।” ३।२।१।८ । इति शानच् ।
“आने सृक् ।” ७।२।१२ । इति सुमागमः ।)
वायुः । इत्यमरः । १।१।६६ ॥ (यथा, रघुः । ८।८।
“न खरो न च भूयसा नृदुः
भवमानः पृथिवीरुहानिव ।
स पुरस्कृतमध्यमक्रमो
नमयामास वृषानशुद्धरत्न ॥”
अग्नेः स्वाहायां जातः प्रत्नः । यथा, मार्क-
ण्डेयः । ५२ । २७-२८ ॥
“योऽसावग्निर्भौमानो ब्रह्मणस्तनयोऽग्रजः ।
तस्मात् स्वाहा सुतान् वेभे त्रीनुदारौजसो द्विजः ॥
पावकं पवमानश्च शुचिश्चापि जलाग्निम् ।
तेयान्तु सन्ततावने चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥”)
निर्मथाग्निः । स च गार्हपत्याग्निः । यथा,—
“अथ यः पवमानस्तु निर्मथाग्निः स उच्यते ।
स च वै गार्हपत्योऽग्निः प्रथमो ब्रह्मणः स्मृतः ॥”
इति मातृस्ये ४८ अध्यायः ॥
पवमानात्मजः, पुं, (पवमानस्य वायोरात्मजः ।
“वायोरग्निः ।” इति श्रुतेर्वायुजन्यतयास्य
तथात्वम् । यद्वा, पवमानस्य अग्निविशेषस्य
आत्मजः ।) हव्यवाहनः । यथा,—
“पवमानात्मनो ह्यग्निर्हव्यवाहन उच्यते ॥”
इति मातृस्ये ४८ अध्यायः ॥
पवाका, स्त्री, (पुनातीति । पूज् गि शोधने +
“वलाकादयश्च ।” उणां ४ । १४ । इति आक-
प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) वाय्वा । चक्र-
वातः । इत्युणादिकोषः ॥
पविः, पुं, (पुनातीति । पूज् शोधने + “अच इः ।”
उणां ४ । १३८ । इति इः ।) वज्रम् । इत्य-
मरः । १।१।१।५० ॥
पवितः, त्रि, (पूयते स्म । पूड् शोधे + क्तः । “पूड्वा”
७।२।५१ । इति इट् । “पूडः क्ता च ।” १।२।२२ ।
इति न क्तिवम् ।) पूतः । इति सुगन्धोष-
याकरणम् ॥ मरीचि, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

पवित्र

पवित्रा [कृ], त्रि, (पुनातीति । पू + टच् ।)
पवित्रताकारकः । यथा, नैषधे ।
“तनुश्रिया यस्य त्वणं स मन्त्रयः
कुलश्रिया यः पवित्रास्मदन्यम् ॥”
पवित्रं, स्त्री, (पूयतेऽनेनेति । पू + “पुवः संज्ञा-
याम् ।” ३ । २ । १८५ । इति इञः ।) वर्षणम् ।
कुशम् । (यथा, मनुः । २ । ७५ ।
“प्राक्कूलान् पर्युपाचीनः पवित्रैश्चैव पावितः ॥”)
ताम्रम् । पयः । इति मेदिनी । रे, १७७ ॥
घर्षणम् । इति विश्वः ॥ अघोषकरणम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ यज्ञोपवीतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ष्टतम् । मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥ पोर्वण-
आडादावर्धार्थं होमादावाव्यसंस्कारादर्थश्च
सायनिर्गर्भकुशान्तरवेष्टितप्रादेशमात्रकुशपत्र-
द्वयम् । यथा,—
“अनन्तर्गर्भं सायं कौशं द्विद्वमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥”
इति आहृतत्वम् ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । १२।१४।२० ।
“प्रभूतक्षिककुहाम पवित्रं मङ्गलं परम् ॥”
महादेवः । यथा तत्रैव । १२।१७।३५ ।
“पवित्रश्च महाश्चैव नियमो नियमाश्रितः ॥”)
पवित्रः, त्रि, (पू + इञ् ।) व्रतादिना शुद्धः ।
(यथा, गीतायाम् । ४ । ३८ ।
“नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥”)
तत्पठ्यायः । प्रयतः २ पूतः ३ । एतत्तयं
प्राणिविषयमात्रम् । शुचिः ४ शुद्धः ५ पवि-
त्रितः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ पुण्यः ७
पावनः ८ । इति जटाधरः ॥ (पूयतेऽनेन । पूज्
+ “पुवः संज्ञायाम् ।” ३।२।१८५ । इति इञः ।)
शुद्धद्वयम् । तत्पठ्यायः । पूतम् २ मेध्यम् ३ ।
एतत्तयं अप्राणिविषयविषयम् । इति ब्रह्मवर्गे
विशेष्यनिष्ठे च अमरभरतौ ॥ शुद्धम् ४ शुचि ५
पुण्यम् ६ पूतिवत् ७ । इति जटाधरः ॥
यथा,—
“वक्ष्यं पवित्रमायुष्यं सुमङ्गलं रत्नायनम् ।
एतत्तु गव्यष्टतगुणपरम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
पवित्रः, पुं, (पुनातीति । पू + कर्त्तरि इञः ।)
तिलवृक्षः । पुत्रजीववृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(तिलपुत्रजीववृक्षयोरेव विवृतिर्ज्ञेया ॥)
कार्त्तिकेयस्य नामान्तरम् । यथा, महाभारते ।
३ । २३१ । ६ ।
“षष्ठ्यग्निप्रयश्च धर्मात्मा पवित्रो मातृवत्सलः ॥”
पवित्रकं, स्त्री, (पवित्र + कन् । यद्वा, पवित्रे
पयसि कायतीति । कै + कः ।) जालम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ शृणुस्त्रजालम् । इत्यमरः ।
१ । १० । १६ ॥ चत्तियस्य यज्ञोपवीतम् । यथा,
“कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्वैष्टं त्रिष्टुत् ।
शृणुस्त्रजमयं राज्ञो वैशस्याविकसौचिकम् ॥”
इति मनुवचनात् पवित्रकमपि तदुच्यते । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

पवित्रा

पवित्रकः, पुं, (पवित्र + स्वार्थे कन् ।) कुशः ।
दमनकः । अश्वत्थः । उडुखरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पवित्रधान्यं, स्त्री, (पवित्रं धान्यम् । नित्यकर्म-
धारयः ।) यवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यव
शब्देऽस्य गुणादयो वक्तव्याः ॥)
पवित्रा, स्त्री, (पवित्र + टाप् ।) तुलसी । इति
शब्दमाला ॥ नदीभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
हरिद्रा ! अश्वत्थीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पवित्रारोपणं, स्त्री, (पवित्रस्य यज्ञोपवीतस्य
आरोपणं प्रदानं यत्र ।) त्रीकणसम्पदानकोप-
वीतदानरूपोत्सवविशेषः । यथा,—
“आवण्यस्य कृतिं पचेद्वा दद्यात् वैष्णवैर्मुदा ।
कर्त्तव्यः कृष्णदेवस्य पवित्रारोपणोत्सवः ॥”
अथ तत्रित्यता वङ्गचपरिशिष्टे ।
“च स्नातः संवर्तोर्येषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
हरिश्च प्रीतिमाप्नोति यः पवित्रं समाचरेत् ॥
विधिना शास्त्रदृष्टेन यो न कुर्यात् पवित्रकम् ।
हरन्ति राक्षसास्तस्य वर्षपूजादिकं फलम् ॥”
योगसारे च पवित्रोत्पत्तुपाख्यानेन नागराजं
पवित्रं प्रति श्रीरुद्रेण वरदानम् । यथा,—
“ये त्वां न बहुमन्यन्ते यथा सम्भाविता मया ।
जपहोमादिकं तेषां फलं त्वामेतु निश्चयात् ॥
विष्णुरहस्ये ।
न करोति विधानेन पवित्रारोपणं यः ।
तस्य सास्वत्सरी पूजा निष्फला मुनिसत्तम ॥
तस्माद्भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः ।
वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्यं पवित्रारोपणं हरिः ॥”
अथ पवित्रारोपणमाह्वानम् ।
तत्र वौधायनः ।
“यावांस्तनुः पवित्रस्य तावत् स्वर्गं महीयते ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं विपुलं तस्य वर्द्धते ॥
महासंहितायाम् ।
सम्बतसरेण वा पूजा कृता वै मन्त्रिणा द्विजः ।
पवित्रदानात् पूर्णा स्यादित्याह भगवान् हरिः ॥
विष्णुरहस्ये ।
पवित्रारोपणं विष्णोर्भुवि मुक्तिप्रदायकम् ।
स्त्रीपुंकीर्त्तिप्रदं पुण्यं सुखसम्पदनावहम् ॥
पुण्यानां तथा पुण्यं सर्वपापहरणं वै ।
पवित्रारोपणं तस्मात् पवित्रं परमं स्मृतम् ॥
सम्बतसरे नरो भक्त्या समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
यत् फलं समवाप्नोति पवित्रारोपणेन तत् ॥
किञ्च ।
पावयत्येनसो नित्यं जायते भवबन्धनात् ।
पवित्रं तेन विख्यातं ब्राह्मं तेजोऽभिधीयते ॥
विष्णाख्यया तु विख्यातं तदा लोके विधीयते ।
च एव स्त्रजस्त्रपणं यज्ञेशः कर्मणां प्रभुः ॥
तदेव त्रिगुणोत्सवं तत् नारायणाख्यया ।
त्रिदेवात्मा त्रिदेवात्मा त्र्यम्बरः प्रणवः स्मृतः ॥”
अथ पवित्रारोपणविधिः ।
“सौवर्णे राजतेस्त्वाम्नेः जामैः रुद्रैस्तु पादभूकेः ।
कार्पासैर्वा पवित्राणीयते काशेः झुशैरपि ॥

पवित्रा

तत्र कापांसिकं सूत्रं ब्राह्मणैककृतिं शुभम् ।
 आनीय त्रिगुणीकृत्य पुनस्त्रिगुणयेच्छुचिः ॥
 पञ्चगव्येन तन् प्रोक्ष्य प्रक्षाल्य शुचिनाम्बुना ।
 मूलेनाद्योत्तरशतं मन्त्रेणाथाभिमन्त्रयेत् ॥
 त्रीणि साष्टशतेनास्य तस्यार्होनास्य चार्हतः ।
 जानूनाभिद्वानि पवित्राण्याचरेत् प्रभोः ॥
 यद्विंशद्ग्रन्थयस्तेषामाद्यो कार्यास्तु मध्यमे ।
 चतुर्विंशतिरन्तो च द्वादशग्रन्थयो दुधैः ॥
 अङ्गुष्ठपूर्वमात्रन् कुर्वाद्यग्रिमयोत्तमे ।
 तद्वर्द्धं मध्यमे कुर्यात्तद्वर्द्धं कनीयसि ॥
 ग्रन्थीन् कुर्वीत सर्वत्र सुवृत्तान् सुमनोहरान् ।
 न वै विषमसंख्याकांन् ग्रन्थीन् कुर्वीत कुत्रचित् ॥
 अष्टोत्तरसहस्रेण तत्तद्वर्द्धं पवित्रकम् ।
 अष्टोत्तरशतं ग्रन्थिं वनमालाखमाचरेत् ॥
 आरभ्य सुकुटं या तु सूत्रैर्विरचिता शुभा ।
 व्यापादलम्बिनी माला वनमाला प्रकीर्तिता ॥
 कुर्वात्यन्तपवित्रं सूत्रैर्द्वादशभिः शुभैः ।
 अरन्निप्रमितं तच्च द्वादशग्रन्थिकं कृती ॥
 पवित्राणि परीवारदेवतानां समाचरेत् ।
 सूत्रैस्तेरुदुर्गस्यैः कलासंख्याकैः संख्यैः ॥
 तेषु ग्रन्थीन् यथाशोभं बह्वा वङ्गैर्गुरोरपि ।
 सप्तविंशतिभिः सूत्रैः षड्विंशतिभिरात्मनः ॥
 यथावन्मन्त्रमन्त्रैः पवित्राणि च कारयेत् ।
 सम्यादयेच्च सर्वानि शोभनान्येव धत्ततः ॥
 तथा चोक्तम् ।
 विशेषमच्छन्दानेन कर्तुं स्यादशुभं फलम् ।
 परित्रं परया भक्त्या तस्मात् कुर्वीत शोभनम् ॥
 'रक्षयित्वाय काष्ठीरगुरुगोरोषनादिना ।
 वस्त्रेणाच्छाद्य पटले स्थापयेत्तानि वैद्यवे ॥'

इति पवित्रविनिर्माणम् ॥ ३॥

“कृत्वा कृत्यं दशम्याश्च पवित्रारोपणाय हि ।
 कृष्णं विज्ञाय तन्नाम्नि यथा प्राग्विहितं नयेत् ॥
 एकादश्यां प्रभाते च नित्यकृत्यं समाप्य हि ।
 दैवालयसमुपस्कृत्य मण्डलं रचयेत् शुभम् ॥
 कृत्वा कृष्णस्य नित्यार्चं पवित्रारोपणायकाम्
 पूर्वां विशेषतः कृत्वा कृष्णं विज्ञापयेदिदम् ॥
 क्रियालोपविधातार्थं यत्तथा विहितं प्रभो ! ।
 मयेतत् श्रियते देव ! भवतुष्टे पवित्रकम् ॥
 न मे विप्रो भवत्वत्र कुत नाथ ! दयां मयि ।
 सर्वथा सर्वदा विष्णो ! मम त्वं परमा गतिः ॥
 देवस्य सर्वतो न्यसेदन्ताकां जलं कुंशान् ।
 षट्त्तिकाश्च हरिद्राश्च कुडुमं रोचनानि च ॥
 उपानहौ सितं कृत्रं चामरं यजनं पैथा ।
 यवा त्रीत्यादिधान्यानि यथास्थानं पृथक् पृथक् ॥
 कुन्मं शुभानुनापूर्णं रुन्तोभद्रमण्डले ।
 देवाग्रतो निधायान्निं परित्राण्यधिवारयेत् ॥”

अथ पवित्राधिवारणम् ।

“भगवत्पुरतस्तानि पटलस्यानि पूजयन् ।
 आदावावाहयेन्मनुजा तन्मनुजा दुधः ॥
 तन्मन्त्रायाम् ।
 ओं सांवत्सरस्य यागस्य परित्रीकरणाय भोः ।
 विष्णुगोकात् परित्राद्य आगच्छेह नमोऽस्तु ते ॥

पवित्रा

तेवावाह्य यथास्थानं ब्रह्माद्या देवतास्ततः ।
 तत्तन्मन्त्रैः सन्निधायाक्षतगन्वादिनार्चयेत् ॥
 तत्र तत्र ता देवताश्चोक्ताः ।
 ब्रह्मविष्णुमहादेवास्त्रिस्तुतीदेवताः स्मृताः ।
 प्रणवः सोमवङ्गी च ब्रह्मा नागः शशी रविः ॥
 शिवश्च विश्वदेवाश्च नवसूत्राधिदेवताः ।
 क्रिया च पौरुषी वीरा चतुर्थी चापराजिता ॥
 जया च विजया चैव सुक्तिदा च सदाश्रिता ।
 मनोमयी तु नवमी दशमी सर्वतोमुखी ।
 ग्रन्थीनां देवतास्तेतास्तास्तत्र विनिवेशयेत् ॥
 तन्मन्त्राश्चैते ।
 ओं सर्वभरणपवित्राङ्ग ! सर्वदेवनमस्कृत ! ।
 लावण्यरूपविश्रात्मन् ! अष्टसूत्रं समाश्रय ।
 ओं सर्वलक्ष्मीकर ! शीश ! सर्वज्ञानरसात्मन् ! ।
 निष्ठतरूपविश्रात्मन् ! मध्यसूत्रं समाश्रय ॥
 ओं अतिवेगमरुद्योने ! पुरुषात्मन् ! दिव्यसूते ! ।
 कनीयो हे प्रभो ! देव ! तेजसा सूत्रमाश्रय ॥
 यत्र मन्त्रो न वर्तते तद्गन्नामैव तत्र च ।
 नमोऽनं चतुर्थीकन्दस्यः प्राग्विखनाग्नगुः ॥ ३॥
 अथ कृष्णकारान्तो जे पट्टसूत्रेण निमित्तम् ।
 वितस्तिमाचं वध्नीयात् शोरकं मङ्गलात्मकम् ॥
 तत्र मन्त्रः ।
 ओं संवत्सरकृतार्चायाः सम्पूर्णफलदायि यत् ।
 पवित्रीकरणायैतत् कौतुकं धरते नमः ॥
 ततो गन्धपवित्रं गृहीत्वा धूपितं बुधः ।
 भगवन्तं नमस्कृत्य भक्त्या संप्रार्थयेदिदम् ।
 चामन्तितोऽसि देवेश ! साहं देवगोचरेः ।
 मन्त्रेशैलोकपालेश च सहितः पारवारकैः ॥
 आगच्छ भगवन्नीश ! विधिपूर्वकं कारक ! ।
 प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव ! ॥
 ततश्च ।
 विष्णुतेजीह्वं रम्यं सर्वपातकनाशनम् ।
 सर्वकामप्रदं देव तवाङ्गे धारयाम्यहम् ॥
 अनेन मनुजा विद्वान् मूलसंपुटितेन हि ।
 दद्यात् गन्धपवित्रं तच्छ्रीकृष्णचरणालयोः ॥
 नीराज्य देवं सुत्वा च दत्त्वा पुण्याञ्जलिं ततः ।
 तत्पवित्राणि तत्कुम्भमथस्त्रमनुनाथवा ॥
 तृत्विहमनुना रक्षेत् कवचेनावगुण्ठयेत् ।
 गीतश्रुतादिना कुर्याद्विधिविचारं निशि ॥”

अथ पवित्रार्पणम् ।

“प्रातःकृत्यानि निर्वृत्य नित्यपूर्वां विधाय च ।
 विशेषतोऽर्चयेद्देवं पवित्राणि च पूजयेत् ॥
 महावादित्रघोषेण नामसंकीर्तनोत्सवैः ।
 मूलसंपुटितेनैव पवित्राण्यर्पयेत् क्रमात् ॥
 वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण भक्त्या कृष्णाय वैष्णवः ।
 पूर्वां कृत्वा परीवारदेवानां तान्यथार्पयेत् ॥
 अर्पणमन्त्रः ।
 कृष्ण ! कृष्ण ! नमस्तुभ्यं गृह्याणेदं पवित्रकम् ।
 पवित्रकरणार्थाय वर्षपूर्वाफलप्रदम् ॥
 पवित्रकं कुरुष्वान्न यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
 शुद्धो भवान्छुभं देव ! त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ! ॥
 सहापूर्वां ततः कृत्वा सुत्वा गत्वार्पयेत् प्रभुम् ।

पवित्रा

वनमालां यथा देव ! कौस्तुभं सततं हृदि ॥
 तद्वत् पवित्रतन्त्रं पूजाश्च हृदये वह् ।
 जानताजानता वापि न कृतं यत्तवाचनम् ॥
 केनचिद्विघ्नदोषेण परिपूर्णं तदस्तु मे ॥
 अथाग्निं विधिनाभ्यर्च्य पवित्रं तस्य चार्पयेत् ।
 कृष्णं निवेदयेन्मन्त्रहीनं इत्यादिना कृतम् ॥
 गुरुश्च शक्त्या संपूज्य पवित्रं गुरवेऽर्पयेत् ।
 वैष्णवेभ्यः पवित्राणि दत्त्वेकं धारयेत् स्वयम् ॥
 संपूज्य वैष्णवान् विप्रान् शक्त्या सम्भोज्य वन्धुभिः ।
 समं महाप्रसादानं सुखं भुञ्जीत वैष्णवः ॥”
 अथ पवित्रविसर्जनविधिः । तन्त्रे ।
 “मावं पञ्चमहोरात्रं त्रिरात्रं धारयेत्तथा ।
 देवं तं सूत्रसन्दर्भं देशकालानुसारतः ॥
 प्रत्यहं स्नानकर्मादि सूत्राण्युत्तार्य कारयेत् ।
 अभिविधाय ततोयेन पुनर्देवे निवेदयेत् ॥
 तथान्ते देवमभ्यर्च्य विशेषात् पुष्पचन्दनैः ।
 नैवेद्यं विविधं दत्त्वा ततः सूत्रं विसर्जयेत् ॥
 ओं सांवत्सरोऽशुभां पूर्वां सम्याद्य विधिवन्मम ।
 ब्रजेदानीं पवित्र ! त्वं विष्णुलोकं विसर्जितम् ॥
 यावदेवे पवित्राणि तावत्तिष्ठेत् समाहितः ।
 ब्रह्मचारी हविष्याशी देवपूजापरायणः ॥
 तत्फलञ्चोक्तं वौधायनेन ।
 एवं यः कुरुते विद्वान् वर्षे वर्षे न संशयः ।
 स याति परमं स्थानं यत्र देवो वृकेश्वरी ॥”
 अथ तत्र मुख्यगौणकालनियमः ।
 “मुखकालस्य चैवास्य विप्रतोपगमं सति ।
 भाद्रादावपि कर्त्तव्यं पवित्रारोपणं प्रभोः ॥
 तथा च विष्णुरहस्ये ।
 आवाणस्य सति पक्षे कर्कटस्य दिवाकरे ।
 वादश्यां वासुदेवाय पवित्रारोपणं स्मृतम् ॥
 सिंहस्ये वा रवौ कार्यं कन्यायाश्च गतेऽथवा
 तस्यामेव तिथौ सन्यक् तुलावस्ये कथञ्चन ॥
 मन्त्रतन्त्रप्रकाशे च ।
 कर्कटश्च गते सूर्ये तथा सिंहगतेऽपि वा ।
 द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य हरेर्द्वाद्यात् पवित्रकम् ॥
 अथ चेद्विप्रपातेन मुख्यकालो न लभ्यते ।
 कन्यागतेऽपि कुर्वीत यावन्नोत्तिष्ठते हरिः ॥”

इति हरिभक्तिविलासः ॥

पवित्रारोहणं, स्त्री, (पवित्रस्य यज्ञोपवीतस्य
 आरोहणं सम्पूर्णदानं यत्र ।) पवित्रारोपणम् ।
 यथा,—

“आषाढशुक्लपक्षस्य यादमी आवाणस्य च ।
 पवित्रारोहणं कुर्याद्देव्याः प्रीतिकरं परम् ॥
 दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण दुर्गावीजेन भैरव ! ।
 वैष्णवैतन्त्रमन्त्रेण पवित्रारोहणश्चरेत् ॥
 विशेषात् आवाणादेव देव्याः कुर्यात् पवित्रकम् ।
 सर्वेषामपि देवानां पवित्रारोहणश्चरेत् ॥
 आषाढे आवाणे वापि संवत्सरफलप्रदम् ।
 प्रतिपदनदस्योक्ता पवित्रारोहणे तिथिः ॥
 त्रियादेया द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥
 तृतीया भवभाविन्याश्चतुर्थी तनुसुतस्य च ॥
 पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुह्यस्य च ।

पवित्रा

चमामी भास्वरस्योक्ता दुर्गायाश्च तथायमी ॥
मातृणां नवमी प्रोक्ता वासुकेदंशमी स्मृता ।
एकादशी ऋषीणाश्च द्वादशी चक्रपाणिनः ॥
त्रयोदशी त्वनङ्गस्य मम चैव चतुर्दशी ।
त्रयस्यो दिक्पतीनाश्च पौर्णमासी तिथिर्मता ॥
पवित्रारोहणं यो वै देवानां न समाचरेत् ।
तस्य सांवत्सरीपूजाफलं हरति केशवः ॥
तस्माद्यज्ञेन कर्तव्यं पवित्रारोहणं परम् ।
कृते बहुफलप्राप्तिकृत्तपूजा सफला भवेत् ॥
पवित्रं येन सूत्रेण यथा कार्यं विज्ञानता ।
तत् प्रशुभं प्रमाणं च रचयामासु च भैरव ! ॥
प्रथमं दर्भसूत्रं च पञ्चसूत्रं ततः परम् ।
ततः चौमं सुपुण्यं स्यात् कार्पासकमतः परम् ॥
पट्टसूत्रं तथान्येन पवित्राणि न कारयेत् ।
पवित्राणि विचित्राणि कर्त्तव्याणि प्रयत्नतः ॥
गन्धमात्यैः सुरभिभिरर्चितानि यथोदितम् ॥
कन्या च कर्त्तयेत् सूत्रं प्रमदा वा पतिव्रता ॥
विधवा शाश्वतीला च दुःश्रीला न हि कर्त्तयेत् ।
यत् सुचिभिर्द्रव्यैश्च भस्मधूमाभिगुण्डितम् ॥
तद्वर्जयेत् यज्ञेन सूत्रमस्मिन् पवित्रके ।
उपयुक्तश्चाखुदृष्टं मदारक्तादिदूषितम् ॥
मलिनं बीलरक्तं च यज्ञेन परिवर्जयेत् ।
सूत्रैः पवित्रं कुर्वीत कनिष्ठोत्तममध्यमम् ॥
कनिष्ठकं पवित्रं सप्तविंशतितनुभिः ।
मर्द्धलोके यशःकीर्त्तिसुखसौभाग्यवर्द्धनम् ॥
चतुःपञ्चाशता प्रोक्तं तन्नागां मध्यमं परम् ।
द्विभोगावहं पुण्यं स्वर्गौघप्रदायकम् ॥
उत्तमश्चैव तन्नागमयोत्तरशतैः वै ।
तद्वत्त्वा तु महादेव्यै शिवस्य पुण्यमाप्नुयात् ॥
उत्तमं वासुदेवाय दद्याद्यदि पवित्रकम् ।
तदा याति हरिलोकं साधको नात्र संशयः ॥
अष्टोत्तरसहस्रान्तु रत्नमालेति गीयते ।
पवित्रं महादेवा भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
रत्नमालानु यो दद्यान्महादेव्यै पवित्रकम् ।
कल्पकोटिसहस्राणि स्वर्गे स्थिता शिवो भवेत् ॥
यत्तु नागहाराख्यं शङ्करस्य पवित्रकम् ।
अष्टोत्तरसहस्रेण तन्नागां तुमनोहरम् ॥
यः प्रयच्छति मन्त्रान् च यावान् तनुसंख्यः ।
तावत्कल्पसहस्राणि मम लोके प्रसीदते ॥
अष्टोत्तरसहस्रेण वनमाला हरः स्मृता ।
तन्नागां तस्य दानेन विष्णुचापुष्पमाप्नुयात् ॥
यत् कनिष्ठं पवित्रं नाभिमात्रं भवेत्तु तत् ।
द्वादशशतान्युत्तमात्ममानेन योजयेत् ॥
ऊरुप्रमाणं मध्यं स्यात् ग्रन्थीनां तत्र योजयेत् ।
चतुर्विंशतिमप्यस्य मालामात्मन एव च ॥
पवित्रसूत्रं प्रोक्तं जानुमात्रं भैरव ! ।
षट्त्रिंशत्तनुग्रन्थीनां योजयेदात्ममानतः ॥
शतमयोत्तरं कार्यं ग्रन्थीनां स्वविधानतः ।
नागहाराख्यं तद्वदर्थं च विधानतः ॥
पवित्रं क्रियते येन सूत्रेण ग्रन्थः पुनः ।
तद्व्यवस्थेन कर्त्तव्यं लक्षणांविताः ॥
ग्रन्थान् सप्तभिः कुर्याद्वेष्टनेन कनिष्ठके ।

पवित्रा

द्विगुणैर्मध्यमे कुर्यात्त्रिगुणैश्चतुर्मे तथा ॥
अधिवारः पवित्राणि पूर्वस्मिन्निवसे पुनः ।
मन्त्रन्यासं पवित्रेषु कुर्यात्तत्र परेहनि ॥
दुर्गावीजेन मन्त्रेण मन्त्रन्यासं द्विजश्चरेत् ।
वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेण कुर्यात्तन्त्रे च भैरव ! ॥
प्रतिग्रन्थि स्वयं कुर्यान्मन्त्रन्यासं विचक्षणः ॥
अङ्गुष्ठायैव जप्यन्तु मालायामिह भैरव ! ।
यावन्तो ग्रन्थश्चात्र तावन्त्येव च संन्यसेत् ।
मन्त्राणि तस्य तेन स्यात् देवाङ्गोपनिबोधनम् ॥
दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण मन्त्रन्यासन्तु कारयेत् ।
एकत्र न्यस्य सकलं यज्ञपात्रं पवित्रकम् ॥
तस्मिन्निधाय पुण्याणि गन्धादि च सुशोभनम् ॥
तत्तन्त्रन्यासं ततः कुर्यादङ्गुल्याग्रेण भैरव ! ॥
विष्णोस्तु मूलमन्त्रेण तत्तन्त्रन्यासन्तु कारयेत् ।
इदं विष्णुरिति प्रोक्तं मन्त्रन्यासे द्विजस्य हि ॥
शूद्राणां मन्त्रन्यासे मन्त्रो वै द्वादशाक्षरः ।
प्रासादेन तु मन्त्रेण मन्त्रन्यासो मम स्मृतः ॥
अनेन मन्त्रन्यासन्तु दानचानेन कारयेत् ।
कुङ्कुमोशीरखचूर्णैश्चन्दनादिविलेपनैः ॥
पवित्राणि विलिप्याथ तत्तन्त्रन्यासन्तु योजयेत् ।
सम्पूज्य विधिवद्देवीं मण्डले प्रयतो नरः ॥
वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेण दुर्गामन्त्रेण भैरव ! ।
दुर्गावीजेन दद्यात्तु देया मूर्द्धि पवित्रकम् ॥
यस्य देवस्य या पूजा तस्य तस्यैव मण्डलम् ।
यस्य यस्य तु यो मन्त्रो यथाध्यानादिपूजनम् ॥
तं देवं तेन भावेन पूजयित्वा प्रयत्नतः ।
तस्यैव योजनमन्त्राभ्यां मूर्द्धि दद्यात् पवित्रकम् ॥
पवित्रं समवे दद्याद्देवैश्च पवित्रकम् ।
सर्वेषामेव वैद्वानां सम्पूर्णार्थं भैरव ! ॥
अभिर्द्रष्टा भवानी च गणवक्त्रो महोरगः ।
स्कन्दो भावमाह्वयतो दिक्पालाश्च नव गणाः ॥
एषां घटेषु प्रत्येकं पूजयित्वा यथाविधि ।
मूर्द्धि पवित्रमेकैकं दद्यादेभ्यः समाहितः ।
पञ्चगव्यचरं दत्त्वा देव्यै दत्त्वाहुतित्रयम् ।
तेनैव वद्धये दत्त्वा शुभवे च यथाविधि ॥
आचार्यैरष्टोत्तरशतं तिलैराचार्यैस्तथैव च ।
अष्टोत्तरशतं दद्यान्महादेव्यै च साधकः ॥
एवमेव विधानेन विष्णादीनाश्च वैष्णवः ।
पवित्रारोपणं कुर्याद्दर्भकामार्थसिद्धये ॥
नैवेद्यैर्विविधैः प्रैर्वैटपिष्टकमोदकैः ।
कुष्माण्डिनारिकेलैश्च खण्डैः पनसैस्तथा ॥
आम्रदाडिमकर्करुद्राक्षादिविविधैः फलैः ।
भक्ष्यभोग्यादिभिः सर्वैर्मर्द्धैर्मसैस्तथोदनेः ॥
गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दोषैश्च सुमनोहरैः ।
वासोभिर्भूषणैश्चैव भवानो साधको यजेत् ॥
नटनर्तकसंघैश्च वेष्ट्याभिरपि भैरव ! ।
वृत्तगीतैः सप्तदितो नागरं कारयेन्निशि ॥
भोजयेद्वाक्त्राणांश्चापि ज्ञातीनपि द्विजोत्तमैः ।
पवित्रारोहणे वृत्ते दक्षिणासुपदपयेत् ॥
हिरण्यं गां तिलं वासो घृतं वा शाकमेव वा ।
इमं मन्त्रं ततः पश्चात् साधकः सप्तद्वीरेषु ॥
ग्रन्थविदममालाभिर्मन्दारकुसुमादिभिः ।

पशुः

इयं सांवत्सरी पूजा तवास्तु परमेस्वरि ! ॥
ततो विसर्जयेद्देवीं पूर्वभिः प्रतिपत्तिभिः ।
एवं कृते पवित्राणां दाने देया यथाविधि ॥
सांवत्सरस्य या पूजा सम्पूर्णा वत्स ! जायते ।
कल्पकोटिशतं यावद्देवीगृहे वसेन्नरः ।
अत्रापि सुखसौभाग्यसन्दर्भितुला भवेत् ॥”
इति कालिकापुराणे ५८ अध्यायः ॥
गरुडपुराणे ४२ । ४३ अध्याययोरप्येतदुक्तं-
यम् ॥
पवित्रितः, त्रि, पवित्रमस्य जात इत्यर्थे तार-
कादित्वात् इतत्प्रत्ययनिष्पन्नः । न्तुपर्यायः ।
पवित्रः २ प्रयतः ३ पूतः ४ शुचिः ५ शुद्धः ६ ।
इति शुब्दरत्नावली ॥
पशु, क वन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) क, पाशयति । इति दुर्गादासः ॥
पशु, च वाधे । अन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-उभं-सकं-सेट् ।) च, पशति, पशते । बाधो
विहतिः । अन्धो अन्धनम् । अन्धस्थाने स्पर्शनं
पठन्ति केचित् । इति दुर्गादासः ॥
पशु, तु क अनुपसर्गादन्धवाधयोः । स्पर्शगत्तोः ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-
सेट् ।) तालयोपधः । पशयति । अनुपसर्गा-
दिति सोपसर्गस्य प्रयोगो निविध्यते । बाधो-
विहतिः । इति दुर्गादासः ॥
पशयं, त्रि, (पशोरिदं पशवे हितं वा । पशु-
यत् ।) पशुसम्बन्धि । इति संक्षिप्तसारव्याकर-
णम् ॥ (पशुहितकरम् । यथा, याज्ञवल्क्यो
१ । ३२१ ।
“रन्ध्रं पशयमाजीवं जाङ्गलं देशमावसेत् ॥”)
पशुः, पुं, (अविशेषेण सर्वं पशतीति । इतिरौ
प्रेक्षणे + “अर्चिदृशिकन्यमिपंसीति ।” उणां ।
१ । २८ । इति कुः पश्यादेशः ।) अन्य-
द्युत्पत्तिर्यथा, “पशयन्ति पशयन्ति पार्श्व-
हस्ताभ्यां हिताहितम् ।” इति भरतः ॥ जन्तु-
विशेषः । तस्य लक्षणम् । लोमवक्त्राङ्गल-
वत्तम् । इति भाषारत्ने कणादः ॥ तद्देवा
यथा । सिंहः १ व्याघ्रः २ तरुः ३ वराहः ४
कपिः ५ भल्लूकः ६ खड्गो ७ महिषः ८
शृगालः ९ विडालः १० गोघ्रा ११ श्वावित् १२
हरिणः १३ कण्वसारः १४ वृकः १५ न्यङ्कुः १६
रङ्कुः १७ शम्बरः १८ रौहिणः १९ गीकणः २०
पृषतः २१ एणः २२ जह्वः २३ रोहितः २४
चसरः २५ गन्धर्वः २६ शरभः २७ रामः २८
हमरः २९ गवयः ३० शशः ३१ खड्गाशः ३२
गौः ३३ उष्ट्रः ३४ द्वागः ३५ मेघः ३६ खरः ३७
हस्ती ३८ चूतः ३९ । इत्यमरः ॥ * ॥ (यथा,
“पशुः पशूनां दौर्बल्यात् कश्चिन्मर्थे वृत्तायते ।
सत्त्वं वृत्तमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः ॥
तद्दृष्टो ज्ञमध्यस्तः कश्चिन्मर्थे खर्गसाधनः ।
स्यापयत्याप्तमात्मानमाप्तत्वासाद्य भित्ति ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥)
तत्र ग्रन्थारण्यभेदेन चतुर्दशविधाः पशवो यथा,

पशुः

“गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरा गद्गभो मनुष्यश्चेति
सप्त ग्राम्याः पशवः । महिषवानरश्चक्षसरी-
रुपरुष्टयतन्त्राश्चेति सप्तारण्याः पशवः ॥”
इति दुर्गातुसवतत्त्वे पैठौनसिः ॥ * ॥ वैदिके
भूशयजाङ्गलमेदेन स द्विविधः । तत्र विलशाधि-
त्वात् भूशया नकुलगोधादयः । तेषां मांसगुणाः ।
“ग्रहसा भूशयानूपवारिजा वारिचारिणः ।
गुरुष्णमधुराः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रवर्हनाः ॥
स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता ऋगाजङ्गलचारिणः ।
जाङ्गला हरिणच्छागादयः । तेषां मांसगुणाः ।
लघवः शीतमधुराः सकषाया हिता वृणाम् ॥
तेषामवयवादीनां गुणः ।
गुरुभक्ता बहुभुजो ये चोपचितमेदसः ।
एकदेहेऽपि पूर्वाह्णं ऋगाणां प्रक्षिणां परम् ॥
सर्वेषां शिरःस्त्वन्मूत्रैश्च तस्मैयत्तदुदम् ।
पादपुच्छान्मस्तिष्कसुक्कक्रोडाः समेहनाः ।
धातवः शोणितान्वाच गुरवः स्युः परस्परम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

(“तत्र गजगवयमहिषरुचमरुमररोहित-
वराहखड्गिगोर्कालपुच्छ-कोन्द्रन्यङ्गरण्य-
गवयप्रभृतयः कलचराः पशवः ।” यथा गुणा
यथा,—

“वातपित्तहरा वृथा मधुरा रसपाकयोः ।
शीतला बलिनः स्निग्धा मूत्रलाः कफवर्हनाः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥

“उष्ट्रा गजा वाजिनश्च महिषाः सौरभानकाः ।
खरशूकरमेवाश्च वा च मार्जारमृषकाः ।
इत्येते पशवो ज्ञेया ग्रामवासिवासिनः ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशोऽध्याये ॥

ह्यागादौ पशुपदप्रयोगमाह यज्ञपार्ष्वः ।
“उष्ट्रो वा यदि वा मेघश्वागो वा यदि वा हयः ।
पशुस्थाने नियुक्तानां पशुशब्दोऽभिधीयते ॥”

इति बलिदानप्रकरणे तिथितत्त्वम् ॥ * ॥
अवैधपशुहने दोषो यथा,—

“वसेत् स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः ।
सन्मितानि दुराचारी यो हन्त्यविधिना पशून् ॥”
इति गारुडे ६५ अध्यायः ॥ * ॥

पश्वधिक्षात्री देवता यथा,—
“सिंहे वसति दुर्गा च शरमे च प्रजापतिः ।
रणे च वसते वायुर्मधे चैव च चन्द्रमाः ॥
नक्षत्राणि च शशके कृष्णसारे हरिः स्वयम् ।
शतक्रतुर्गवां पृष्ठे गवये भुवनानि च ॥
शङ्खके मङ्गलान्यष्टौ गजे विष्णुर्गोश्वरः ।
अश्वे तु दादशादित्या ब्राह्मणे सर्वदेवताः ॥
ब्रह्मा तु चामरे चैव ह्यगले तु तथानलः ।
रतस्मात् कारणादेते पूज्या वन्द्याः प्रयत्नतः ॥”
इति भतुस्यस्तुतन्त्रे ३६ पटलः ॥ * ॥

प्रमथः । देवः । प्राणिमात्रम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ हगलः । यज्ञः । संसारिणामात्मा ।
इति धराणः ॥ यज्ञोद्भूतः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ * ॥ * ॥ साधकानां भाववयाणां
प्रथमो भावः । तस्य निर्णयो यथा, षष्ठपटले ।

पशुः

‘पशुभावस्थितां नाथ ! देवतां शृणु विस्तरात् ।
इमां पूजां विष्णुपूजां शिवपूजां च नित्यशः ॥
अवश्यं हि यः करोति स पशुवृत्तमः स्मृतः ।
केवलं शिवपूजां यः करोति च साधकः ॥
पशूनां मध्यतः श्रीमान् शिवया सङ्घं चोत्तमः ।
केवलं वैष्णवो धीरः पशूनां मध्यमः स्मृतः ॥
भूतानां देवतानां सेवां कुर्वन्ति सर्वदा ।
पशूनामधमाः प्रोक्ता नरकस्था न संशयः ॥
त्वत्सेवां मम सेवां च ब्रह्मविष्णुादिसेवन्म् ।
कृत्वान्यसर्वभूतानां नाधिकानां महाप्रभो ! ॥
यच्छिखीनां भूतिनीनां ततः सेवां शुभप्रदाम् ।
यः पशुत्रैस्तृणादिसेवां च कुरुते सदा ॥
तथा श्रीतारकब्रह्मसेवां ये वा नरोत्तमाः ।
तेषामस्वाध्या भूतादिदेवता सर्वकामदा ॥
वर्जयेत् पशुमार्गेण विष्णुसेवापरो जनः ॥”
द्वितीयपटले ।

“नित्यआहं तथा सन्ध्यावन्दनं पितृतर्पणम् ।
देवतादर्शनं पीठदर्शनं तीर्थदर्शनम् ॥
गुरोराज्ञापालनञ्च देवतानित्यपूजनम् ।
पशुभावस्थितो भक्तो महासिद्धिं लभेद्भुवम् ॥”
षष्ठपटले ।

“पुनर्भावं पशोरेव शृणुष्व्यादरपूर्वकम् ।
अकस्मात् सिद्धिमाप्नोति पशुनारायणोपमः ॥
वैकुण्ठनगरे याति चतुर्भुजकलेवरः ।
शस्त्रचक्रगदापद्महस्तो गरुडवाहनः ॥
महाधर्मस्वरूपोऽसौ महाविद्याप्रसादतः ।
पशुभावं महाभावं भावानां सिद्धिदं परम् ॥
आदौ भावं पशोः कृत्वा पश्चात् कुर्व्यादवश्यकम् ।
वीरभावं महाभावं सर्वभावोत्तमोत्तमम् ।
तत्पश्चादतिचौन्दर्यं दिव्यभावं महाफलम् ॥

इति रुद्रयामले उत्तरखण्डम् ॥ * ॥
तस्य कालो यथा,—

“आदौ दशमदण्डेन पशुभावमयापि वा ॥”
इति तत्रैव ।

“जन्ममात्रं पशुभावं वर्षषोडशकावधि ॥”
इति वामकेश्वरे ५१ पटलः ॥ * ॥

पशुभावकर्तव्याकर्तव्यगर्भतद्भावनिन्दामाह ।
“पशुभावरता ये च कैलं पशुरूपिणः ।
रात्रौ यन्त्रञ्च मन्त्रञ्च न स्पृशेत् न जपेत् कचित् ॥
संशयो बलिदाने च तन्त्रे च संशयः सदा ।
मन्त्रे चाक्षरबुद्धिश्च अविश्वासो गुरौ सदा ॥
प्रतिमासु शिलाबुद्धिर्भेदको देवते पुनः ।
निरामिषेण देवेशि ! देवतायाः प्रपूजनम् ॥
अज्ञानेन सदा स्नानं प्रत्यहं देहताडनम् ।
सर्वेषाञ्चैव निन्दास्तु यः कुर्व्याच्च महेश्वरि ! ॥
स एव पशुभावेन अधमः परिकीर्तितः ॥”
इति रुद्रयामले उत्तरखण्डे ६ पटलः ॥ * ॥

“रात्रौ नैव यजेद्देवीं सन्ध्यायां वा पराह्नके ।
ऋतुकालं विना देवि ! रम्यं परिवर्जयेत् ॥
मांसादिकं महेशानि ! त्यजेत् पशुसु पश्वसु ।
यदन्वद्वेदविहितं कुर्व्यान्नियमतत्परः ॥”
इति नित्यातन्त्रे १ पटलः ॥ * ॥

पशुमो

पशूनां व्रतभङ्गप्रायश्चित्तं यथा,—
“पशूनां व्रतभङ्गादौ विधिं प्रथमतः शृणु ।
व्रतभङ्गे नित्यभङ्गे नित्यपूजादिकर्मणि ।
सहस्रं प्रजपेन्मन्त्री व्रतदोषोपशान्तये ॥”

इति रुद्रयामले उत्तरखण्डे २ पटलः ॥
पशु, यः, (दृश्यते इति । दृष्ट+ “अर्चिदृशीति ।”
उग्रा ॥ १॥ २८॥ इति भावे कुः पशि-आदेशश्च ।)
दर्शनम् । इति मेदिनी । श्रे, १० ॥

पशुक्रिया, स्त्री, (पशोरिव क्रिया कार्यम् ।)
मैथुनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०१ ॥ (पशुना
ह्यागादिजन्तुना क्रिया इति विग्रहे ह्यागादि
पशुबलिदानकार्यम् । यथा, हरिवंशे ॥ ५७॥ ५२॥
“कृतानुयात्रा भूतेस्त्वं नित्यं मां वलिप्रिया ।
तिथौ नवम्यां पूजां प्राप्तासे सपशुक्रियाम् ॥”)

पशुगायत्री, स्त्री, (पशुकर्णजप्या-गायत्री ।)
बलिदानीयपशुकर्णजप्यमन्त्रविशेषः । यथा,—
पशुकर्णे पशुगायत्रीं जपेत् । वा यथा । “पशु-
पाशाय विद्महे शिरश्केदाय धीमहि तन्नः पशुः
प्रचोदयात् ॥” इति दुर्गातुसवप्रयोगः ॥

पशुपतिः, पुं, (पशूनां स्थावरजङ्गमानां पतिः ।)
शिवः । इत्यमरः । १ । १ । २२ ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १७ । १३४ ।
“ऊर्ध्वगता पशुपतिर्वातरं ह्यमनोजवः ॥”
तस्य निरुक्तिर्यथा चिन्तामणिधृतवचने,—
“जज्ञात्वाः स्थावरान्ताश्च पशवः परिकीर्तिताः ।
तेषां पतिर्महादेवः स्मृतः पशुपतिः श्रुतौ ॥”)

अपरा निरुक्तिर्यथा, वराहपुराणे ।
“अहञ्च सर्वविद्यानां पतिराद्यः सनातनः ।
अहं वै पतिभावेन पशुमध्ये अवस्थितः ।
अतः पशुपतिर्नाम त्वं लोकं ख्यातिमेधवि ॥”
अयं यजमानमूर्तिः । यथा । पशुपतये यज-
मानमूर्तये नमः । इत्यष्टमिपूजायां भविष्य-
पुराणम् ॥ (महादेवो हि नेपाले पीठस्थाने पशु-
पतिरित्याख्या विराजते । यदुक्तं महालिङ्गे-
श्वरतन्त्रे शिवस्य शतनामस्तोत्रे,—
“नेपाले च पशुपतिः केदारे परमेश्वरः ॥”)

पशुपल्लवं, स्त्री, (पशुप्रियं पल्लवं सुदृजलाशय
उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यम् । अच् । पशुप्रियं
पल्लवमिवेति केचित् ।) केवलीसुस्तकम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

पशुपाशकः, पुं, (पशूनामिव पाशो वन्धनं यत्र ।
ततः कप् ।) रतिवन्धविशेषः । यथा,—
“स्त्रियमानतपूर्वाङ्गीं स्वपादान्तःपदद्वयम् ।
ऊर्ध्वशेन रमेत कामी वन्द्योऽयं पशुपाशकः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

पशुप्रेरणं, स्त्री, (पशूनां प्रेरणम् ।) गवादीनां
चालनम् । तत्पर्यायः । उदजः २ । इत्य-
मरः । ३ । २ । ३६ ॥

पशुमोहनिका, स्त्री, (सुहृतेऽनया । सुहृ +
ल्युट् । स्वार्थे कन् टापि अत इत्वम् । ततः
-पशूनां मोहनिका ।) कद्दीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (कद्दीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ।)

पञ्चरत्नः, स्त्री, पञ्चनामशादीनां वन्दनाय रत्नः ।
तत्पर्यायः । दामनी २ । इत्यमरः । २।६।७३ ॥
वन्दनी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
पञ्चराजः, पुं, (पञ्चानां राजा । “राजाष्टःसखि-
भ्यश्च ॥” ५ । १ । ६१ । इति समासान्तटच् ।)
सिंहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पञ्चरीतकी, स्त्री, (पञ्चानां हरीतकीव हित-
कारित्वान् ।) आम्नातकफलम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
पञ्चात्, य, (अपरस्मिन् अपरस्मात् अपरो वा
वर्त्तते आगतो रमणीयं वा । “पञ्चात् ॥” ५ ।
३ । ३२ । इति अपरस्य पञ्चभाव आतिच
प्रत्ययोऽस्मात्तत्पर्ये ।) प्रतीची । चरमम् ।
इत्यमरः । ३ । ३ । २४२ ॥ (यथा, रघुः । १४ । ३० ।
“प्रतापोऽयं ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
ययौ पञ्चाद्रथादीति चतुस्तत्वे च चम् ॥”)
अधिकारः । इति मेदिनी । ते, ३१ ॥
पञ्चात्तापः, ऋ (पञ्चात् अत्यतोऽकार्यं कृते चरमे
तापः ।) अतुष्टोचनम् । चरमे शोकः । पञ्चान्
इति भाषा । तत्पर्यायः । अनुतापः २ विप्रती-
तारः ३ । इत्यमरः । १ । ७ । २५ ॥ (यथा,
रामायणे । ३ । ५१ । ३६ ।
“उद्धृते परुषं वाक्यं पञ्चात्तापसमन्वितः ॥”
केचित्तु पञ्चात् ताप इति मद्वयमिच्छन्ति ॥)
पञ्चाहः, त्रि, (अपरञ्चात्तावर्द्धश्च इति । “अपर-
स्याहं पञ्चभावो वक्तव्यः ॥” २ । १ । ५८ ।
इत्यस्य वार्त्ति इति पञ्चभावः ।) शेषाहः ।
अपराहः । यथा, शकुन्तलायाम् । १ अङ्के ।
“ग्रीवामङ्गाभिरामं सुहृदनुपतति स्यन्दने बह-
द्विष्टः
पञ्चाहं प्रविष्टः शरपतनभयाद्भयसा पूर्वं-
कायम् ॥”
पश्चिमं, त्रि, (पञ्चाहवम् । “अग्रादिपञ्चात्
हिमम् ॥” ४ । ३ । २३ । इत्यस्य वार्त्ति इति
हिमम् ।) पञ्चाहवम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८१ ॥
(यथा, रघुः । १७ । ८ ।
“तदात्मन्मवं राज्ये मन्त्रिवृद्धाः समादधुः ।
स्तरन्तः पश्चिमामाशां भक्तुः संग्रामयायिनः ॥”)
पश्चिमा, स्त्री, (पश्चिम + टाप् ।) अस्माच्चला-
वच्छिन्नदिक् । तत्पर्यायः । प्रतीची २ वारुणी ३
प्रत्यक् ४ । तद्दिग्भववायुगुणाः ।
“पश्चिमो मारुतस्त्रीक्ष्णः कफमेहविशोषयः ।
चन्द्रः प्रायश्चरो दुष्टः शोषकारी शरीरियान् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
अपिच । राजवल्लभः ।
“पश्चिमोऽभिवर्षवर्षवतारोग्यविवर्द्धनः ।
कषायः शोषयः स्वर्णो रोचनो विशदो लघुः ॥
अपो लघुत्ववैशद्यशैत्यवैमल्यकारकः ।
सर्वद्रव्येभ्यस्तत्प्रभावरसवीर्यलक्ष्णम् ॥
ब्रह्मरूपमयस्यो दाहशोषलघुपहः ॥”
तद्दिग्धर्मतिर्वरुणः । यथा, अमरे । १।३।१।
“इन्द्रो वह्निः मित्रपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुतः ।

कुवेर ईशः पतयः पूर्यादीनां दिशां क्रमात् ॥”
तद्विक्त्पतयो मिथुनतुलाकुम्भराशयश्च । यथा,
“प्रागादिककुम्भान्नाथा यथासंख्यं प्रदक्षिणम् ।
मेवाद्या राशयो ज्ञेयाश्चिरादृत्ति परिभ्रमात् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
पथ, य, प्रशंसा । विस्मयः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (पथतीति युत्तत्वा “प्राप्ताभाषेत्-
दृशः शः ॥” ३ । १ । १३७ । इति शप्रत्ययेन
पथ्यो वाच्यलिङ्गः । दर्शकः । यथा, सुष्टकोप-
निषदि । ३ । १ । ३ ।
“यदा पथ्यः पथ्यते रक्तवय
कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय
निरङ्गनः परमं सान्यसुपेति ॥”)
पथ्यतिकर्त्ता, [नृ] पुं, (पथ्यतिर्दर्शनमेव कर्म
यस्य ।) दर्शनकर्त्ता । तद्दिक्पथ्यायाः ।
चिक्व्यात् १ चाकनत् २ आचक्ष्म ३ चष्टे ४
विचष्टे ५ विचर्षणिः ६ विश्वचर्षणिः ७ अव-
चाकशत् ८ । इत्यष्टौ पथ्यतिकर्त्ताणः । इति
वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥
पथ्यतोहरः, त्रि, (पथ्यन्तं जनमनादृत्य हर-
तीति । कृष्ण हरणे + अच् । “वह्नी चाना-
दरे ॥” २ । ३ । ३८ । इति अनादरे षष्ठी ।
“वाग्दिकपथ्यङ्गो युक्तिदृष्टहरेह ॥” ६ ।
३ । २१ । इत्यस्य वार्त्ति इति षष्ठा अनुक् ।)
चौरः । यथा, हेमचन्द्रे । ३।४६ ।
“यः पथ्यतो हरेर्दर्थं स चौरः पथ्यतोहरः ॥”
पथ्यन् [तृ], त्रि, (पथ्यतीति । दृष्टिरो प्रेक्षणे
+ “लटः शृष्टशानच् ।” २ । २ । २४ ।
इति शृष्ट ।) ईक्ष्यकर्त्ता । इति व्याक-
रणम् ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६२ । २६ ।
“इत्युक्ता सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा ।
पथ्यतामेव देवानां तत्रैवान्तरधीयत ॥”)
पथ्यन्ती, स्त्री, (पथ्यति या दृष्ट् + शृष्ट + ङीप् ।
ततः “अपथ्यनोर्निवृत्त्यम् ॥” ७।१।८१ । इति तुम् ।)
मृताधारोत्थितहृदयगतनादरूपवर्णः । यथा,—
“मृताधारात् प्रथममुदितो दस्तु तारः पराख्यः
पञ्चात् पथ्यन्तगृहद्वयगो बुद्धियुग्ममध्यमाख्यः ॥”
इत्यलङ्कारकौस्तुभः ॥
(यथाच,—
“वैखरीशक्तिनिर्यत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा ।
द्योतितार्था तु पथ्यन्ती सूक्ष्मा वागनपायिनी ॥”
इति मल्लिनाथधृतवाक्यम् ॥
ईक्ष्यकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥)
पथाचारः, पुं, (पञ्चानां तन्मोक्षाधिकारिविशेषाणा-
माचारः ।) आचारविशेषः । यथा,—
“विदोक्तेन यजेद्देवीं कामचङ्कल्पपूर्वकम् ।
स एव वैदिकाचारः पथाचारः स उच्यते ॥”
इत्याचारमेदतन्त्रम् ॥
पथ, क वन्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) क, पाथयति । तालयान्त एवाय-
मिति बहवः । इत्यान्त इति केचित् । मृद्ध-

न्यान्तपाठस्तु कस्यचिदुग्रादात् । इति दुर्गा-
दासः ॥
पथ, च वाधे । गन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रां-उभं-सकं-सेट् ।) अ, पथति पथते । वाधो
विहतिः । गन्धो गन्धनम् । गन्धनस्याने
स्पर्शनं केचित् पठन्ति । इति दुर्गादासः ॥
पथ, तु क अनुपसर्गाद्वन्वाधयोः । स्पर्शगन्धोः ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-
सेट् ।) मृद्धन्वोपधः । क, पथयति । अनुप-
सर्गादिति सोपसर्गस्य प्रयोगो निबध्यते । वाधो
विहतिः । इति दुर्गादासः ॥
पथ, इ क नाणे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) नाश इह नष्टीकरणम् ।
इ क, पंथयति पापं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥
पथ, क वन्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) क, पाथयति । एयक्पाठा-
दयं न चित् । अन्यथा पथ कि अ इत्यनेनैवेष्ट-
सिद्धे एयक्पाठोऽर्थकः स्यात् । इति दुर्गा-
दासः ॥
पथ, अ वाधे । गन्धे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-
उभं-सकं-सेट् ।) अ, पथति पथते । इति दुर्गा-
दासः ॥
पथ्यं, स्त्री, (अपस्थायन्ति सङ्गीभूय तिष्ठन्ति
जीवा यत्र । अप + स्थ्ये सङ्घातशब्दयोः +
“आतञ्चोपसर्गो ॥” ३ । १ । १३६ । इति कः ।
उपसर्गस्याकारलोपो निपातनात् ।) मृष्टम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ५६ ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ६६ । ११ । [स्रज्याय ॥”)
प्र पथ्यमसुर ह्यन्तं गौराविष्काधि हरये
पद्मवः, पुं, श्मश्रुधारिन्नेच्छजातिविशेषः । तस्य
विवरणं यथा, हरिवंशे । १४ । १५—१६ ।
“सगरस्तां प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निश्चय्य च ।
धर्मं जघान तेषां वै वैशान्त्यत्वं चकार ह ॥
अङ्गं शूकानां शिरसो सुष्ठुलित्वा यस्यैवयत् ।
यवनानां शिरः सर्वं काष्ठीजानान्तथैव च ॥
मारदा सुक्तकेशाञ्च पद्मवाः श्मश्रुधारिणः ।
निःस्वाध्यायवष्टकाराः कृतास्तेन महात्मना ॥
शूका यवनकाष्ठीजाः मारदाः पद्मवास्तथा ।
कोलाः सर्पाः समहिषा दाब्बाञ्चोलाः सकेरलाः ॥
सर्वे ते क्षत्रियास्तात । धर्मस्तेषां निराकृतः ।
वशिष्ठवचनाद्राजन् ! सगरेय महात्मना ॥”
(कचिन् पद्मवः पाठोऽपि दृश्यते । यथा,
गोः रामायणे । १ । ५५ । १८ ।
“तस्या हस्मारवोत्पद्यतः पद्मवाः शतशो वृषः ॥
अनाशयन् वतं सर्वं विश्वामित्रस्य पथतः ॥”)
पथिका, स्त्री, वारिप्रज्ञी । इति शब्दमाला ॥
पा, पाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-
अनिट् ।) अस्त्रैव पिवादृशः । पिबति पयः
पान्यः । इति दुर्गादासः ॥
पा, ल रक्षयि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-
परं-सकं-अनिट् ।) ल, पाति । इति दुर्गा-
दासः ॥

पांशुप

पांशुः, त्रि, (पिवतीति । पा पाने + क्षिप् ।) पान-
कर्त्ता ॥ (पाति रक्षतीति । पा रक्षणे + क्षिप् ।)
रक्षककर्त्ता । (“विश्वं पानीति विश्वपाः ।”
इति सुगन्धोद्ययाकरणम् ॥)

पांशुवः, पुं, (पांशोलेखविशेषस्य विकारः । पांशु
+ अण् ।) लवणविशेषः । पाङ्गा लोन इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । रोमकम् २ औद्भिज्जम् ३ वसुकम् ४
वसुपांशुः ५ जघरजम् ६ औघरम् ७ रेरिगम् ८
और्वम् ९ सहम् १० । अस्य गुणाः । तीक्ष्ण-
त्वम् । अत्युष्णत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
दीपनत्वम् । दाहशीयकरत्वम् । ग्राहित्वम् ।
पित्तकोपकरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

“औद्भिदं पांशुलवणं यज्जातं भूमितः स्वयम् ।
क्षारं गुरु कटु स्निग्धं श्लेष्मलं वातनाशनम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

पांशुः, पुं, (पंशयति नाशयति आत्मानमिति ।
पशि नाशने + “अर्जिदृष्टिकमीति ।” उणां ।
१ । २८ । इति कुः दीर्घश्च ।) घृलिः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६८ ॥ (यथा, मनुः । ४ । १०२ ।
“कर्णग्रवेऽनिले राज्ञौ दिवा पांशुसन्तहने ।
एतौ वर्वास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥”)
शुश्रूषार्थचिरसञ्चितगोमयः । सार इति भाषा ॥
इति मेदिनी । शे, ११ ॥ पर्पटः । कर्पूरविशेषः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (इत्यसकारान्तोऽपि
दृश्यते ॥)

पांशुकाक्षीसं, स्त्री, (पांशुरिव काक्षीसम् ।) काक्षी-
सम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पांशुकुली, स्त्री, (पांशुना कोलति आकुलीभव-
तीति । कुल + कः । ततः स्त्रियां ङीष् ।) राज-
मार्गः । यथा । “रथ्या पांशुकुली भवेत् ।” इति
हारावली । ११२ ॥

पांशुकूलं, स्त्री, (पांशोः कूलमिव ।) अनामपट्टो-
लिका । यथा, त्रिकाण्डशेषे ।

“शासनं धर्मेकौलः स्यात्सुकुतिः शूद्रशासनम् ।
पट्टोलिका कृत्स्नकौला पांशुकूलं न कस्यचित् ॥”

पांशुचत्वरः, पुं, (पांशुभिश्चत्वर इव ।) घनोपलः ।
इति शब्दमाला ॥

पांशुचन्दनः, पुं, (पांशुश्चितामस्मरजचन्दनमिव
अस्य ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पांशुचामरः, पुं, (पांशुर्धूलिचामर इव यस्य ।)
पट्टासः । इति जटाधरः ॥ तांडु इति भाषा ॥
(पांशो हून्वा चामर इव यस्य ।) हून्वाश्चिततटी
भूमिः । वहुपंकः । प्रशंसा । पुरोटिः । घूलि-
गुच्छकः । इति मेदिनी । रे, ३०५ ॥

पांशुजं, स्त्री, (पांशोर्जायते इति । पांशु + जन्
+ ङः ।) पांशुलवणम् । पाङ्गा लोन इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । जघम् २ औद्भिदम् ३ ।
पावयम् ४ लवणम् ५ पटु ६ । इति रत्नमाला ॥
अस्य गुणाः । मेदकत्वम् । पाचनत्वम् । पित्त-
प्रसारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

पांशुपत्रं, स्त्री, (पांशुः कर्पूर इव सुगन्धि प्र-
सस्य ।) वास्तूकम् । इति शब्दमाला ॥

पाकः

पांशुमर्दनः, पुं, (मृदयतेऽवाविति । मृद + ल्युट् ।
मर्दनः । ततः पाशुः मर्दनो यत्र । यद्वा पांशो-
मर्दनं यत्र ।) केदारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पांशुरः, पुं, (पांशुं चिरसञ्चितगोमयादिकसु-
पत्तिव्हेन रातीति । पांशु + रा + कः ।)

दंशकः । ङांश इति भाषा ॥ पौठसर्पौ ।

खड्गः । इति हारावली । १२३ ॥ (पांशुरस्या-
स्तीति । “नगपांशुपाख्यम् ॥” ५ । २ ।

१०७ । इत्यस्य वार्त्ति इति रः । पांशुविशिष्टे,
त्रि ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । २२ । १७ ।

“इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।
समूहमस्य पांशु(सुरे) ॥”)

पांशुरागिणी, स्त्री, (पांशुरागो विद्यतेऽस्याः ।
इतिः स्त्रियां ङीप् च ।) महामेदा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पांशुलः, पुं, (पांशुर्विद्यतेऽस्य । पांशु + “सिञ्चा-
दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) हरः ।

पापी । इति शब्दरत्नावली ॥ पुंचलः । शम्भोः
खड्गाङ्गम् । इति मेदिनी । ले, १०८ ॥ पूतिकः ।

काँटाकरञ्ज इति भाषा ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥
पांशुयुक्ते त्रि । इति धरणिः ॥ (पांशुर्दोषः पापश्च
तदयुक्ते च त्रि । यथा, रघुः । २२ ।

“तस्याः खुरन्वासपवित्रपांशु
मपांशुलानां धुरि कौर्त्तनीया ।

मार्गं मनुष्यैश्चरधर्मपत्नी
श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥”)

पांशुला, स्त्री, (पांशुल + टाप् ।) कुलटा । भूमिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ केतकी । रजस्वला ।

इति राजनिर्घण्टः ॥
पांसनः, त्रि, (पंसयति गुणादिकं नाशयतीति ।
पसि + ल्युट् । बाहुलकात् दीर्घः ।) दूधनः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१५४ । ३३ ॥

“निरावाधाख्यि हते मया राक्षसपांसन ! ।
वनमेतच्चरिष्यन्ति पुरुषा वनचारिणः ॥”)

पांसुः, पुं, (पंसयतीति । पसि नाशने + “अर्जि-
दृष्टिकमीति ।” उणां । १ । २८ । इति
कुर्दीर्घश्च ।) घृलिः । (यथा, हेः रामायणे ।

२ । ८० । ६ ।
“अपरे पूरयन् कृपान् पांसुभिः श्वभ्रमायतम् ।
निम्नभागांस्तथैवाशु समाञ्चक्रुः समन्ततः ॥”)

चिरसञ्चितगोमयम् । इत्युणादिकोपः भरतश्च ॥
सार इति भाषा ॥

पाकः, पुं, (पच् + भावे घञ् ।) पचनम् । क्लेदनम् ।
तत्पर्यायः । पचा २ । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥

रचनम् । च तु सप्तप्रकारो यथा,—
“भर्जनं तलनं खेदः पचनं कथनं तथा ।
तान्दूरं पुटपाकश्च पाकः सप्तविधो मतः ॥”

भर्जनं केवलपात्रे । तलनं स्नेहद्रव्ये । खेदनं
अधुनात्तापे । पचनं जले । कथनं सिद्धद्रव्यरस-
ग्रहणे । तान्दूरं द्वारवद्धतमयन्ते । पुटपाकः
अधोर्ध्वमितापे ज्ञेयः । इति पाकराजेश्वरः ॥

पाकः

स्थालीमार्जनाद्योदनपरीक्षान्तो व्यापारनिश्चयः
पाकः । इति स्मृतिः ॥ * ॥ पाकभाष्यस्य
त्याग्यत्वं यथा,—

“नित्यं नूतनभाखेन कर्त्तव्यः पाक एव च ।
अथवा पक्षपथ्यन्तं ततस्तथायं मनीषिभिः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥ * ॥
पाककाले शूद्रायागिदाननिषेधो यथा,—

“शूद्रायागिश्च यो दद्यात् पाककाले विशेषतः ।
शूद्रापकं भवेदन्नं ब्राह्मणः शूद्रताभिमात् ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥
एकोद्दिष्टाहो तस्य नित्यत्वं यथा,—

“एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् ।
अभावे पाकपात्राणां तदहःसमुपोषणम् ॥”

इति आहृतत्वम् ॥ * ॥
तस्य विधिर्यथा,—

“पूर्वाशाभिसुखो भूत्वा उत्तराशासुखेन वा ।
पचेदन्नञ्च मध्याह्ने सायाह्ने च विवर्जयेत् ॥

अग्रशाभिसुखे पक्कमन्तान्नं विजानता ।
पूर्वासुखो धर्मकामः शोकहानिश्च दक्षिणं ॥

श्रीकामस्रोतरसुखे पत्तिकामश्च पश्चिमे ।
रेशाभिसुखे पक्का हरित्रो जायते नरः ॥

यदा तु आयासे पाने पक्कमन्नाति वै हिजः ।
स पापिष्ठोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपच्यते ॥

तान्ने पक्का चक्षुर्हानिर्मणौ भवति वै क्षयम् ॥
पितृभ्यां पक्कमन्नञ्च पितृथेण यशस्विनि ।

गुणरीक्षस्य यस्तस्य लभते फलमीक्षितम् ॥
वातुलेन तु यत् पक्कं भगिन्ध्या च कनिष्ठया ।

असगोत्रेण यत् पक्कं शोणितं तदपि स्मृतम् ॥
अभक्तेन च यत् पक्कं स्त्रिया पक्कमन्तयेव च ।

पक्कपात्रे च यत् पक्कं तत् सर्वं निष्कलं भवेत् ॥
उडुम्बरेण काष्ठेण कदम्बस्य दलेन च ।

शालेन करमर्द्वेन उदरावर्त्तकेन च ॥
पक्कान्नं नैव भुङ्क्ते सुक्ता रात्रिसुपावसेत् ।

गर्हितान्नमवीरान्नं सुक्ता कृच्छ्रं समाचरेत् ।
अप्रजा या तु वनिता नास्त्रीयादेव तदग्रहे ॥

शालकाष्ठस्य पक्कान्नं शिरीषकस्य चैव हि ।
कलिचण्डातकस्यैव वज्रावारणकस्य च ।

भेरण्डशास्त्रलेवापि पक्कान्नं गर्हितं स्मृतम् ॥
यदा ऋण्यपात्रे तु पक्कं वै सार्वकालिकम् ।

मासे पक्षे तथाष्टौ च तत्पाकं विवर्जयेत् ऋषी ॥
घनुः पाके तथा सिंहे भियुने वा वरागने ! ।

यः कुर्याद्भोजनं देवि ! कृच्छ्रेणैव विप्रुध्यति ॥
एकदा तु जलं दद्याद् द्विवारं न प्रदापयेत् ।

त्रिभागं पूरयेत् पात्रं पञ्चात्तोयं न दापयेत् ॥”
इति मत्स्यस्मृतेः ४२ पटलः ॥ * ॥

परिणतिः । (यथा, मार्कण्डेये । ७० । ३४ ।
“स्वकर्मफलपाकेन भर्तुस्तस्य महात्मनः ।

वियोजिताहं तद्वेतुरयमासीन् निशाचरः ॥”
पिवति स्नानादिकं इति । पा पाने + “इण् ।

भीकापाश्रय्यतिमच्चिभ्यः कन् ।” उणां । ३ ।
४३ । इति कन् ।) शिशुः । जरसा केशस्य

शौक्लाम् । स्यात्यादि । इति मेदिनी । के, २६ ॥

पंचकः । रायादि । मङ्गः । भीतिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ देव्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८८ ॥
(यया, भागवते । ७ । २ । ४ ।

भो भो दानवदेतेया ! द्विर्द्वन् ! चरच ! शम्बर ! ।
शतवाहो ! हयग्रीव ! नमुचे ! पाक ! इत्यल ! ॥”
पिबतीति । पा + “इग्भीकापेति ।” उणां

३ । ४३ । इति कन् ।) पानकर्त्तरि चि ॥

पाककृष्णः, पुं, (पाके कृष्णं फले यस्य ।) कृष्ण-
फलपाकः । पानी चामला । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

पाककृष्णफलः, पुं, (पाके कृष्णं फलं यस्य ।)
पाककृष्णः । इति शब्दमाला ॥

पाककृष्णः, स्त्री, (पाकात् जायते इति । पाक +
कृ + ङ ।) काचतलवणम् । परिणाममूलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (पाकजाते चि । यथा,
भाषापरिच्छेदे । ३६ ।

“सर्गस्तस्यास्तु विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः ॥”

पाकपुटी, स्त्री, (पाकाय पुटी ।) कुम्भशाला ।
इति हेमचन्द्रः । १४ । ६६ । पौयान् इति भाषा ॥

पाकफलः, पुं, (पाककृष्णं फलमस्य ।) फलपाकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ पानी चामला इति
भाषा ॥

पाकमाखं, स्त्री, (पाकाय पाकस्य वा भाखम् ।)
पाकपात्रम् । यथा,—

“यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्वयत् स्यात्
पश्चिमन्तवहः ।

स तत्र गृहशुद्धिं च वस्त्रशुद्धिं करोत्यपि ॥
पश्चिमन्तवहः अग्नीष्टान्तिदिम् । गृहशुद्धिं प्रा-
क्तनपाकभाष्यत्यागोलेपनादिना ।” इति शुद्धि-
तत्त्वम् ॥

पाकमत्स्यः, पुं, (पाकः पाकयुक्तो मत्स्यो यत्र ।)
मत्स्ययज्ञनम् । तत्पर्यायः । मत्स्यलम् २ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वसुद्रजातमत्स्य-
विशेषः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६
अध्याये । “निमित्तिमिङ्गितकुलिशपाकमत्स्य-
निरालकनन्दिवारलकमकरगर्गरकचक्रकमहा-
मीनराजीवप्रभृतयः सासुद्राः ॥” कौटिल्ये ।
यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने = अध्याये ।

“पद्मकीटो दुष्टमिको मकरः शतपादकः ।
पञ्चानकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्हभी ॥”

पाकयज्ञः, पुं, (पाकसाध्यो यज्ञः । शाकपार्थिव-
वत् समासः ।) द्योतुर्गर्गहप्रतिष्ठादरीनां
होमः । चरुहोमाङ्गकर्म । यथा,—

“प्रायश्चित्तं विधुञ्चैव पाकयज्ञे तु साहसः ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥

(ब्रह्मयज्ञादन्ते पश्चिमहायज्ञान्तर्गता वैश्वदेव-
होमवर्तिकर्मनिष्पन्नाह्यतिविभोजनपात्रका-
चत्वारः पाकयज्ञाः । यथा, मनुः । २ । ८६ ।
“य पाकयज्ञाच्चत्वारो विधियस्समन्विताः ।
नर्चे ते जपयस्स कलां नार्हन्ति द्योदशीम् ॥”

अथवाद्योऽपि पाकयज्ञाः । यथा, तन्त्रे ।
२ । १४३ ।

“अथवाद्येयं पाकयज्ञानमिष्टोमादिकान् मखान् ।
यः करोति वृत्तो यस्य स तस्य किमिष्टोच्यते ॥”

“अथकादीन् पाकयज्ञान् ॥” इति तट्टीकायां
कुल्लुकभट्टः ॥)

पाकयज्ञिकः, पुं, (पाकयज्ञं करोतीति । पाकयज्ञ
+ ठञ् ।) पाकयज्ञकर्त्ता । (पाकयज्ञस्य आख्यान-
स्तत्र भवो वा । “क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥” ४ । ३ ।
६८ । इति ठञ् । पाकयज्ञस्याख्यानग्रन्थः ।

पाकयज्ञभवश्च । इति आकरणम् ॥)

पाकरङ्गनं, स्त्री, (पाकं पथमानं रङ्गयतीति ।
रङ्ग + णिच् + णुः ।) तेषपत्रम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

पाकलं, स्त्री, (पाकं लातीति । ला + “आतो-
ऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) कुष्ठौ-
वधिः । इत्यमरः । २ । ४ । १२६ ॥

पाकलः, पुं, (पाक + ला + कः ।) कुष्ठरज्ज्वरः ।
इति मेदिनी । ले, १०८ ॥ बोधनद्रयम् ।
अनिलः । अनलः । इति विश्वः ॥ ब्रणादि-
कारिणि, चि ॥

पाकलिः, स्त्री, (पाक + ला + इन् ।) दृक्ष-
विशेषः । इति रत्नमाला । रोहिणीति कैचित् ॥
पाकली, स्त्री, (पाकलि + डीष् ।) कर्कटौ । इति
शब्दमाला ॥

पाकशाला, स्त्री, (पाकस्य शाला गृहम् ।)
रन्ध्रगृहम् । तत्पर्यायः । रसवती २ । इति
जटाधरः ॥ पाकस्थानम् ३ महानचम् ४ । इत्य-
मरः । २ । ६ । २७ ॥ अमिकोणे तस्याः
कर्त्तव्यता । यथा,—

“प्राच्यां दिशि खानगृहमाग्नेयां पचनालयम् ।
शयनं यान्तिदिग्भागे नैर्ऋत्यां शस्त्रमन्दिरम् ॥
रतीत्यां भोजनगृहं वायुभागे सभागृहम् ।
आखारसदनं सौम्ये तैश्चान्यां देवतालयम् ॥”

इति सुहृत्तन्त्रिनामखटीकायां
प्रीयुषधारायां कथ्यपवचनम् ॥

पाकशासनः, पुं, (शास्तीति । शास + ण्युः । ततः
पाकस्य तदाख्याया प्रसिद्धस्य असुरस्य शासनः
शास्ता ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४४ ॥ तन्नाम-
कारणं यथा, वामनपुराणे ।

“पाकं जवान तीक्ष्णायैर्मागणैः ककुवासवैः ।
तत्र नाम विमुर्लेभे शासनलाक्ष्मरेडटैः ।

पाकशासननां शक्रः सञ्जामरपतिर्विभुः ॥”

पाकशासिनः, पुं, (पाकशासनस्यापत्यम् । “अत
इन् ।” ४ । १ । ६५ । इति इच् ।) इन्द्रपुत्रः ।
जयन्तः । इत्यमरः । १ । १ । ४६ ॥ (अर्जुनः ।
यथा, महःभारते । १ । १३७ । ८ ।

“वोऽब्रवीन्मेषगम्भीरस्वरं वदताम्बरः ।
भ्राता भ्रातरमज्ञातं सावित्रः पाकशासनिम् ॥”

पाकशुला, स्त्री, (पाके परिणामे शुक्ला ।) खड्गे ।
यथा, शब्दचन्द्रिकादम् ।

“पाकशुलाशिलाधातुः कटिनी कक्खट्टी खड्गो ॥”
पाकस्थानं, स्त्री, (पाकस्य स्थानम् ।) महानचम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । २७ ॥

पाका, स्त्री, (पाक + अजादित्वात् टाप् ।)
वालिका । इति जटाधरः ॥

पाकारिः, पुं, (पाकं ऋच्छतीति । ऋ गतौ +
इन् ।) श्वेतकाञ्चनम् । इति रत्नमाला ॥

पाकिमं, चि, (पाकेन निर्वृत्तम् । पाक + भाव-
प्रत्ययन्तादिमप् ।) पक्लिमम् । पाकेन निष्प-
न्नम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ।

“मेदोऽन्नः पाकिमः चारोऽन्नवस्तिविशोधनः ॥”

पाक्कुः, पुं, (पचतीति । पच पाके + “पचि-
नशोर्गुणकृत्कुम्भौ च ।” उणां । २ । ३० ।
इति युक्त्वा कदेश्च ।) रूपकारः । इत्यु-
णादिकोषः ॥

पाक्यं, स्त्री, (पच्यतेऽनेन । पच् + “ऋह्लोर्गुणत् ।”
३ । १ । २४ । इति ग्यत् । “चजोः कुचिगुणतोः ॥”
७ । ३ । ५२ । इति कुत्वम् ।) विड्त्ववणम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥ पांशुलवणम् । इति
रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।

“खैन्वसौवर्चलविड्पाक्यरोमकचासुद्रकपक्लिम-
यवचारोषप्रसूतसुवर्चिकाप्रभृतीनि समासेन
लवणो वर्गः ॥” पचनीये, चि । यथा, चक्रपाणि-
खण्डे च्वराधिकारे पित्तच्वरचिकित्सायाम् ।

“अथश्यायस्थितं पाक्यमेतत् पित्तच्वरापहम् ॥”

पाक्यः, पुं, (पच् + ग्यत् कुत्वच् ।) यवचारः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ॥

पाचायणः, चि, (पचस्यायं पक्षे भवः पक्षेण
निर्वृत्त इति वा । पच + “पुञ्छण्कठजितिः ॥”
४ । २ । ८० । इति फक् ।) पक्षसखन्वी । पक्षे
भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पाचिकः, चि, (पक्षे तिष्ठतीति । पच + ठक् ।)
पक्षपाती । यथा,— [पाचिकः ॥”

“स की राजा न शास्ता यः प्रजावध्यश्च
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे १४ अध्याये ॥
‘पचिणो हन्तीति । “पचिमत्स्यन्धगान् हन्ति”
४ । ४ । ३५ । इति ठक् ।) पचिवातकः ॥

(पक्षे पचान्तरे भवतीति । पचकालभवः ॥
पक्षेण निर्वृत्त इति । पच + ठक् । पचसाध्यः ।
इति शुत्पत्तिलङ्घोर्धः ॥)

पाखण्डः, पुं, (पातीति । पा + क्षिप् । पाख्यी-
धर्मस्तं खण्डयतीति । खण्डि भेदने + पचा-
द्यच् । यदुक्तम् ।

“पालनाच्च त्रयीधर्मः पाखण्डेन निगद्यते ।
तं खण्डयन्ति ते यस्मात् पाखण्डास्तेन हेतुना ।
नानाव्रतधरा नानाविशाः पाखण्डिनो मताः ॥”

पाखण्डः । इत्यमरटीकायां भातुदीक्षितः ॥

पागलः, पुं, (पा रच्यं तस्मात् गलति व्यात-
रक्षणात् विद्युतो भवतीति । गल् + अच् ।)
उन्मत्तः । वातुलः । यथा,—

“पागलायाङ्गहौनाय चान्वाय वधिराय च ।
जडाय चैव सखायं नीवतुल्याय पापिने ।
ब्रह्महत्यां जमेत् सोऽपि यः स्रक्कन्यां ददाति च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १४ अध्याये ॥

पाचन

पाचकं, क्ली, (पचतीति । पच् + क्लु । पित्त-
रसेन सक्तद्रव्यपचनादस्य तथात्वम् ।) पित्त-
विशेषः । यथा,—

“पाचकं भ्राजकश्चैव रज्जुकालोचके तथा ।
साधकश्चैव पचेति पित्तनामान्यनुक्रमत् ॥”

इति शब्दचञ्जिका ॥

पाचकादीनां स्थानान्याह ।

“अग्न्याशये यस्तुहीहोर्द्धये लोचनद्वये ।
त्वचि सर्वशरीरेषु पित्तं निवसति क्रमात् ॥”
अथ तेषां कर्माण्याह ।

“पाचकं पचते भुक्तं शेषामिवलवर्धनम् ।
रसमन्त्रपुरीषाणि विरेचयति नित्यशः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(“पित्तं पचात्मकं तत्र यकामाशयमध्यगम् ।
पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तेजसगुणोद्भवात् ॥
त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मेणानलशब्दितम् ।
पंचत्यन्नं विभजते चारकिटौ पृथक् तथा ॥
तत्रस्यमेव पित्तानां शेषानामप्यनुग्रहम् ।
करोति बलदानेन पाचकं नाम तत् स्तुतम् ॥”

इति वामटे रुद्रस्याने द्वादशाध्याये ॥

पाचकः, पुं, (पचतीति । पच् + क्लु ।) अग्निः ।

इति हलायुधः ॥ (“तच्चादृष्टहेतुकेन विशेषेण
यकामाशयमध्यस्थं पित्तं चतुर्विधमन्नपानं
पचति विरेचयति च रसदोषमन्त्रपुरीषाणि
तत्रस्यमेव चात्मशक्त्या शेषाणां पित्तस्थानाणां
शरीरस्य चामकम्भयातुग्रहं करोति तस्मिन्
पित्ते पाचकोऽग्निरिति संज्ञा । ” इति सुखते
रुद्रस्याने एकविंशेऽध्याये ॥) त्रि, रूपकारः ।
पाककर्ता । यथा,—

“पुत्रपौत्रगुणोपेतः शास्त्रज्ञो मिष्टपाचकः ।
भूरश्च कठिनश्चैव रूपकारः स उच्यते ॥”

इति चाणक्यम् ॥

अन्नादिपाककारकौषधादिच ॥

पाचनं, क्ली, (पाचतेऽनेनेति । पच् + णिच् +
करणे ल्युट् ।) प्रायश्चित्तम् । इति मेदिनी ।
ने, ६० ॥ दोषपाचककायौषधम् । तस्य दान-
कालः । यथा, चारकौस्तुभम् ।

“ज्वरितं षड्विंशतीति लघुन्नप्रतिभोजितम् ।
सप्ताहात् परतोऽस्त्येवामे स्यात् पाचनं ज्वरे ॥”
सर्वेषां पाचनद्रव्याणां परिमाणं यथा,—

“दशरक्तिकमाप्येव शङ्खीत्वा तोलकद्वयम् ।
दत्त्वाभ्यः षोडशगुणं ग्राह्यं पादावशेषितम् ॥”

इति परिभाषा ॥

अथ सत्वेज्वरे पाचनम् ।

“नागरं देवकाष्ठञ्च घन्याकं दृष्टतीक्ष्णम् ।

दद्यात् पाचनकं पूर्वं ज्वरिताय ज्वरापहम् ॥”

इति नागरादि ॥ १ ॥

अथ वातिकज्वरे ।

“विस्वादिपञ्चमूलस्य कायः स्याद्वातिकज्वरे ॥”

इति विस्वादिपञ्चमूली ॥ २ ॥

“पाचनं पिप्पलीमूलगुडूची विश्वजोऽथवा ॥”

इति पिप्पलीमूलादि ॥ ३ ॥

पाचनं

“किराताब्दादतोदीच्यदृष्टतीक्ष्णगोचरेः ।

सस्त्रिराकलसौविल्लैः कायो वातज्वरापहः ॥”

इति किरातादि ॥ ४ ॥

“रास्त्रा वृक्षादनी दास सरलं सैलवालुकम् ।

कषायः शर्कराचौद्रयुक्तो वातज्वरापहः ॥”

इति रास्त्रादि ॥ ५ ॥

“विस्वादिपञ्चमूली च गुडूच्यामलके तथा ।

कुसुमरुसमो ह्येष कषायो वातिके ज्वरे ॥”

इति विस्वादिपञ्चमूल्यादि ॥ ६ ॥

“पिप्पलीशारिवाद्राक्षाशतपुष्याहरेणुभिः ।

कृतः कषायः सगुडो हन्याच्छ्वसनं ज्वरम् ॥”

इति पिप्पल्यादि ॥ ७ ॥

“गुडूची शारिवा द्राक्षा शतपुष्या पुनर्नवा ।

सगुडोऽयं कषायः स्याद्वातज्वरविनाशनः ॥”

इति गुडूच्यादि ॥ ८ ॥

“द्राक्षागुडूचीकाशमर्थत्रायमाणाः सशारिवाः ।

निःकाय्य सगुडं कायं पिवेद्वातज्वरापहम् ॥”

इति द्राक्षादि ॥ ९ ॥

अथ पित्तिकज्वरे ।

“कलिङ्गं कटफलं सुखं पाठातिक्तकरोहिणी ।

पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पित्तिके ज्वरे ॥”

इति कलिङ्गादि ॥ १० ॥

“सचौद्रं पाचनं पित्ते तित्ताब्देऽन्यदेः श्वतम् ॥”

इति तित्तादि ॥ ११ ॥

“लोभोत्पलान्तापद्मशारिवाणां सशर्करः ।

कायः पित्तज्वरं हन्यादथवा पर्पटोद्भवः ॥”

इति लोभादि ॥ १२ ॥ १३ ॥

“पटोलयवनिःकायो मधुना मधुरीकृतः ।

तीक्ष्णपित्तज्वरामर्हो पानात्तृड्दाहनाशनः ॥”

इति यवपटोलम् ॥ १४ ॥

“दुग्धमलभापर्पटकप्रियङ्गु-

भूगन्धवासाकटुरोहिणीनाम् ।

जलं पिवेच्छर्करयावगाढं

दृष्ट्वाप्तपित्तज्वरदाहयुक्तः ॥”

इति दुरालभादि ॥ १५ ॥

“त्रायमाणा च मधुकं पिप्पलीमूलमेव च ।

किराततिक्तकं सुखं मधुकं सविभीतकम् ॥

सशर्करं पीतमेतत् पित्तज्वरनिवर्हणम् ॥”

इति त्रायमाणादि ॥ १६ ॥

“न्दहीका मधुकं निम्बं कटुकारोहिणीसमाः ।

अवश्यायस्थितं पाक्यमेतत् पित्तज्वरापहम् ॥”

इति न्दहीकादि ॥ १७ ॥

“एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।

किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोदीच्यनागरेः ॥”

इति पर्पटकादि ॥ १८ ॥

“विश्वामुपर्पटोशीरघनचन्दनसाधितम् ।

दद्यात् सुशीतलं वारि दृष्ट्वाऽज्वरदाहयुक्तः ॥”

इति विश्वादि ॥ १९ ॥

“पर्पटान्ततघात्रीणां कायः पित्तज्वरं जयेत् ॥”

इति पर्पटदि ॥ २० ॥

“द्राक्षारवधयोश्चापि ॥ २१ ॥ काशमर्थस्याथवा

पुनः ॥ २२ ॥

पाचनं

द्राक्षाभयापर्पटकाब्देतिक्ता-

कायं ससंपाकफलं विदधात् ।

प्रलापमूर्च्छाभ्रमदाहशोष-

दृष्ट्वाप्तिते पित्तभवे ज्वरे तु ॥”

इति द्राक्षादि ॥ २३ ॥

“युधितं घन्याकजलं प्रातः पीतं सशर्करं पुंसाम् ।

अन्तर्दाहं शमयत्यचिराद्दूरप्रच्छमपि ॥” २४ ॥

अथ कफज्वरे ।

“मातुलुङ्गेशिषाविश्वन्नक्षीगन्धिकसंयुतम् ।

कफज्वरेऽम्बु सचारं पाचनं वा कणादिकम् ॥”

इति मातुलुङ्गादि ॥ २५ ॥

“कटुकं चित्रकं निम्बं हरिद्रेऽतिविषे वचाम् ।

कुष्ठमिन्द्रयं सुखं पटोलश्चापि साधितम् ॥

पिवेन्नरिचसंयुक्तं सचौद्रं ज्वेदिके ज्वरे ॥”

इति कटुकादि ॥ २६ ॥

“निम्बविश्वान्तादाहशटीभूनिम्बपौष्करम् ।

पिप्पल्या दृष्टी चेति कायो हन्ति कफज्वरम् ॥”

इति निम्बादि ॥ २७ ॥

“सिन्धुवारदलकायं शोषणं कफजे ज्वरे ।

जङ्घयोश्च बले क्षीये कर्णे वा पिहिते पिवेत् ॥”

इति सिन्धुवारादि ॥ २८ ॥

“आमलक्यभया दृष्ट्वा चित्रकश्चेत्ययं गणः ।

सत्वेज्वरकफातङ्गमेदी दीपनपाचनः ॥”

इति आमलक्यादि ॥ २९ ॥

“त्रिफलापटोलवासाच्छिन्नकृत्वातिक्तरोहिणी-

षड्ग्रन्थाः ॥”

इति त्रिफलादि ॥ ३० ॥

“मधुनाक्षेप्तसुत्ये दशमूली वासकस्य वा

कायः ॥” ३१ ॥

“सुखं वतसकनीजानि त्रिफला कटुरोहिणी ।

परुषकाणि च कायः कफज्वरविनाशनः ॥”

इति सुस्तादि ॥ ३२ ॥

अथ वातपित्तिकज्वरे ।

“संखदोषेषु हितं संखदमथ पाचनम् ॥

विश्वान्ताब्दभूनिम्बैः पञ्चमूलैश्चमन्वितैः ।

कृतः कषायो हन्यासु वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥”

इति नवाङ्गम् ॥ ३३ ॥

“त्रिफलाशात्मलीरास्त्राजवृक्षाट-रूपकेः ।

श्वतसमु हरेत्तूयं वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥”

इति त्रिफलादि ॥ ३४ ॥

“किराततिक्तकं सुखं द्राक्षामामलकीं शटीम् ।

निष्काय्य पित्तानिलजे कथितं सगुडं पिवेत् ॥”

इति किराततिक्तकादि ॥ ३५ ॥

“निदिग्धिकावलारास्त्रात्रायमाणादतायुतेः ।

मष्टरविदलैः कायो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥”

इति निदिग्धिकादि ॥ ३६ ॥

“गुडूची पर्पटं सुखं किरातं विश्वभेषजम् ।

वातपित्तज्वरे देवं पञ्चभद्रमिदं शुभम् ॥”

इति पञ्चभद्रम् ॥ ३७ ॥

“मधुकं शारिवा द्राक्षा मधूकं चन्दनोत्पलम् ।

काशरौ पद्मकं लोभं त्रिफलां पद्मकेशरम् ॥

परुषकं नृणालश्च न्यसेदुत्तमवारिणि ।

पाचन

मधुलाश्रितायुक्तं तन् पीतं युवितं निशि ॥
वातपित्तज्वरदाहं हृत्वास्त्रिभुवनमिन्द्रमात्रम् ।
शमयेद्वक्तृपित्तं वीर्यतानि मायतः ॥”

इति मधुकादि ॥ ३८ ॥

अथ पित्तशैथिल्यज्वरे ।
“पटोलं चन्दनं सुजातिक्तापाटान्तामगः ।
पित्तशैथिल्यज्वरं हृत्वास्त्रिभुवनमिन्द्रमात्रम् ॥”

इति पटोलादि ॥ ३९ ॥

“गुडूचीनिम्बधन्यां पद्मकं रक्तचन्दनम् ।
गन्ध सञ्ज्वरान् हन्ति गुडूचादिस्तु दीपनः ॥
हृत्वासारोचकश्चर्द्धिपिपासादाहनाशनः ॥”

इति गुडूचादि ॥ ४० ॥

“किरातं नागरं सुस्तं गुडूचीं कपाधिके ।
पाटोदीप्यन्ते तैस्तु मह पित्ताधिके पिबेत् ॥”

इति पातुर्भद्रकपाटासमकौ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

“गुडूची चन्दनं पद्मं नागरेन्द्रयामकम् ।
अभयारग्वधोशीरं पाटा घान्याद्वरोहिणी ॥
कषायं पाययेद्वेतन् पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।
पित्तशैथिल्यं तन्नापिपासादाहनाशनम् ॥
विगन्धज्वरानिलविषमविशेषप्रभवस्य च ।
गुडूचादिगणो लघु पाचनी दीपनः परः ॥”

इति गुडूचादिगणः ॥ ४३ ॥

“कण्टकायन्ताभार्गी नागरेन्द्रयामकम् ।
भनिम्बं चन्दनं मुस्तं पटोलं कटुरोहिणी ॥
रुवायं पाययेद्वेतन् पित्तशैथिल्यज्वरपहम् ।
आहृत्वासारोचकश्चर्द्धिपिपासादाहनाशनम् ॥”

इति कण्टकायन्तादि ॥ ४४ ॥

“सपत्रपुष्पवासाया रसः सौद्रन्तितायुतः ।
कफपित्तज्वरं हन्ति सामपित्तं सकामलम् ॥”

इति वासादि ॥ ४५ ॥

“पटोलं पिचुमईश्च त्रिफला मधुकं बला ।
साधितोर्यं कषायः स्यात् पित्तशैथिल्यज्वरे ॥”

इति पटोलादि ॥ ४६ ॥

“गुडूचीन्द्रयवारिणं पटोलं कटुरोहिणी ।
नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥
अमृतयक इत्येव पित्तशैथिल्यज्वरपहः ।
हृत्वासारोचकश्चर्द्धिपिपासादाहनाशनः ॥”

इति अमृतयकम् ॥ ४७ ॥

“पटोलयवधन्याकमुद्रामलकचन्दनम् ।
पैत्तिकं श्लेष्मिकं च ज्वरं हृत्वास्त्रिभुवनमिन्द्रमात्रम् ॥”

इति पटोलादि ॥ ४८ ॥

“चुद्रास्त्रिभुवनं सद्य नागरेन्द्र
सपुष्करश्चेति किराततिलम् ।
पिबेत् कषायं त्विह पञ्चनिक्तं
ज्वरं निहन्त्यविषं समग्रम् ॥”

इति चुद्रादि ॥ ४९ ॥

“पित्तशैथिल्यज्वराधिकारः ॥ ५० ॥
अथ वातशैथिल्यज्वरे ।
“दीपनं कफपित्तं हानपित्ताशुभनम् ।
ज्वरं पाचनं भेदि ज्वरं घान्यपटोलयोः ॥”

इति घान्यपटोलम् ॥ ५० ॥

“मुस्तनागरभूनिम्बं चन्दनं चित्तशैथिल्यज्वरं ।
वातपित्तज्वरं हन्ति सुजातिक्तापाटान्तामगः ।
पित्तशैथिल्यज्वरं हृत्वास्त्रिभुवनमिन्द्रमात्रम् ॥”

इति मुस्तनागरभूनिम्बं चन्दनं चित्तशैथिल्यज्वरं ॥ ५१ ॥

“गुडूचीन्द्रयवारिणं पटोलं कटुरोहिणी ।
नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥
अमृतयक इत्येव पित्तशैथिल्यज्वरपहः ।
हृत्वासारोचकश्चर्द्धिपिपासादाहनाशनः ॥”

इति अमृतयकम् ॥ ५२ ॥

पाचनं

कफवातप्रशमनं पाचनं ज्वरनाशनम् ॥ ५१ ॥
पिप्पली पिप्पलीरुनं चयं चित्रकनागरम् ।
दीपनीयः श्वतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥”

इति पञ्चकोलम् ॥ ५२ ॥

“पिप्पलीभिः श्वतं तोयमनभिम्यन्ति दीपनम् ।
वातशैथिल्यज्वरं हृत्वास्त्रिभुवनमिन्द्रमात्रम् ॥”

इति पिप्पलीकायः ॥ ५३ ॥

“आरग्वधोशीरं कफपित्तज्वरं हन्ति ।
हरीतकीभिः कषायः कफपित्तज्वरं हन्ति ।
सामे सञ्ज्वरं कफवातज्वरं हन्ति ।
ज्वरे हितो दीपनपाचनश्च ॥”

इति आरग्वधादि ॥ ५४ ॥

“चुद्रास्त्रिभुवनं सुजातिक्तापाटान्तामगः ।
कफपित्तज्वरं हन्ति सुजातिक्तापाटान्तामगः ।
पित्तशैथिल्यज्वरं हृत्वास्त्रिभुवनमिन्द्रमात्रम् ॥”

इति चुद्रादि ॥ ५५ ॥

“दशमूलैः कषायः कफपित्तज्वरं हन्ति ।
अविपाके तित्तनायां पार्थिवं कफपित्तज्वरं हन्ति ।
इति दशमूलम् ॥ ५६ ॥

“मुस्तं पटोलं कटुरोहिणी गुडूची सद्वरालभा ।
कफवातज्वरं हन्ति सुजातिक्तापाटान्तामगः ॥”

इति मुस्तादि ॥ ५७ ॥

“हृत्वासारोचकश्चर्द्धिपिपासादाहनाशनः ।
सामयानिष्पृतीकैः कायो हिह्रुमधूतपाटः ॥
कफवातज्वरं पीतो हिकाश्वासगलगदान् ।
कासशोथप्रसेकांश्च हन्यात् तरुमिवाशनः ॥”

इति दाब्दादि ॥ ५८ ॥

अथ त्रिदोषज्वरे ।
“पञ्चमूलैः किरातादिगणो योव्यस्त्रिदोषजे ।
पित्तोत्कटे च मधुना कषया च कफोत्कटे ॥”

इति चतुर्भद्रपञ्चमूलम् ॥ ५९ ॥

“विल्वश्लोकादगन्धारीपाटलाग्निकारिकाः ।
दीपनं कफवातज्वरं पञ्चमूलमिदं महत् ॥”

इति वृहत्पञ्चमूलम् ॥ ६० ॥

“शालपर्णी वृश्चिपर्णी वृहत्तौह्यगोचुरम् ।
वातपित्तज्वरं हन्ति कनोयः पञ्चमूलकम् ॥”

इति खलपञ्चमूलम् ॥ ६१ ॥

“उभयं दशमूलं तन्नापिपासादाहनाशनम् ।
कासश्वासं च तन्नायां पार्थिवं च शस्यते ।
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्टकहृदयनाशनम् ॥”

इति दशमूलम् ॥ ६२ ॥

“चिरज्वरे वातकफोत्कटे वा
त्रिदोषजे वा दशमूलसमग्रः ।
किराततिलादिगणः प्रयोज्यः
सुहृत्पित्तं वा चित्तना विमिश्रः ॥”

इति चतुर्दशमूलम् ॥ ६३ ॥

“दशमूलं शटी शङ्खी यौष्करं सद्वरालभम् ।
भार्गी कटनजीजश्च पटोलं कटुरोहिणी ॥
अष्टादशाङ्ग इत्येव तन्नापिपासादाहनाशनम् ॥”

इति अष्टादशमूलम् ॥ ६४ ॥

“गुडूचीन्द्रयवारिणं पटोलं कटुरोहिणी ।
नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥
अमृतयक इत्येव पित्तशैथिल्यज्वरपहः ।
हृत्वासारोचकश्चर्द्धिपिपासादाहनाशनः ॥”

इति अमृतयकम् ॥ ६५ ॥

“गुडूचीन्द्रयवारिणं पटोलं कटुरोहिणी ।
नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥
अमृतयक इत्येव पित्तशैथिल्यज्वरपहः ।
हृत्वासारोचकश्चर्द्धिपिपासादाहनाशनः ॥”

इति अमृतयकम् ॥ ६६ ॥

“गुडूचीन्द्रयवारिणं पटोलं कटुरोहिणी ।
नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥
अमृतयक इत्येव पित्तशैथिल्यज्वरपहः ।
हृत्वासारोचकश्चर्द्धिपिपासादाहनाशनः ॥”

इति अमृतयकम् ॥ ६७ ॥

पाचनं

“भूनिम्बं हृत्वास्त्रिभुवनमिन्द्रमात्रम् ।
नित्तं वीर्यधनिकं भक्त्या कषायः ।
तन्नापिपासादाहनाशनं चिदाहमोह-
खासादियुक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्ति ॥”

इति अष्टादशमूलम् ॥ ६८ ॥

“मस्तुर्पटलोश्च रदेवदारुसहोषधम् ।
त्रिफला घन्त्यातश्च नीली कम्पिल्यकं त्रिपुन ॥
किराततिलातं पाटा बला कटुरोहिणी ।
मधुकं पिप्पलीरुनं मुस्तादौ गण उच्यते ॥

अष्टादशमूलमुदितमेतद्वा तन्नापिपासादाहनाशनम् ।
पित्तोत्कटे तन्नापिपासादाहनाशनम् ।
मन्त्रालम्भ उरोवात उरः पार्थिवशिरोगहे ॥

इति अष्टादशमूलम् ॥ ६९ ॥

“गुडूचीन्द्रयवारिणं पटोलं कटुरोहिणी ।
नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥
अमृतयक इत्येव पित्तशैथिल्यज्वरपहः ।
हृत्वासारोचकश्चर्द्धिपिपासादाहनाशनः ॥”

इति अमृतयकम् ॥ ७० ॥

“गुडूचीन्द्रयवारिणं पटोलं कटुरोहिणी ।
नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥
अमृतयक इत्येव पित्तशैथिल्यज्वरपहः ।
हृत्वासारोचकश्चर्द्धिपिपासादाहनाशनः ॥”

इति अमृतयकम् ॥ ७१ ॥

“गुडूचीन्द्रयवारिणं पटोलं कटुरोहिणी ।
नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥
अमृतयक इत्येव पित्तशैथिल्यज्वरपहः ।
हृत्वासारोचकश्चर्द्धिपिपासादाहनाशनः ॥”

इति अमृतयकम् ॥ ७२ ॥

“गुडूचीन्द्रयवारिणं पटोलं कटुरोहिणी ।
नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥
अमृतयक इत्येव पित्तशैथिल्यज्वरपहः ।
हृत्वासारोचकश्चर्द्धिपिपासादाहनाशनः ॥”

इति अमृतयकम् ॥ ७३ ॥

“गुडूचीन्द्रयवारिणं पटोलं कटुरोहिणी ।
नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥
अमृतयक इत्येव पित्तशैथिल्यज्वरपहः ।
हृत्वासारोचकश्चर्द्धिपिपासादाहनाशनः ॥”

इति अमृतयकम् ॥ ७४ ॥

“गुडूचीन्द्रयवारिणं पटोलं कटुरोहिणी ।
नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥
अमृतयक इत्येव पित्तशैथिल्यज्वरपहः ।
हृत्वासारोचकश्चर्द्धिपिपासादाहनाशनः ॥”

इति अमृतयकम् ॥ ७५ ॥

“गुडूचीन्द्रयवारिणं पटोलं कटुरोहिणी ।
नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥
अमृतयक इत्येव पित्तशैथिल्यज्वरपहः ।
हृत्वासारोचकश्चर्द्धिपिपासादाहनाशनः ॥”

इति अमृतयकम् ॥ ७६ ॥

“गुडूचीन्द्रयवारिणं पटोलं कटुरोहिणी ।
नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥
अमृतयक इत्येव पित्तशैथिल्यज्वरपहः ।
हृत्वासारोचकश्चर्द्धिपिपासादाहनाशनः ॥”

इति अमृतयकम् ॥ ७७ ॥

“गुडूचीन्द्रयवारिणं पटोलं कटुरोहिणी ।
नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥
अमृतयक इत्येव पित्तशैथिल्यज्वरपहः ।
हृत्वासारोचकश्चर्द्धिपिपासादाहनाशनः ॥”

इति अमृतयकम् ॥ ७८ ॥

“गुडूचीन्द्रयवारिणं पटोलं कटुरोहिणी ।
नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥
अमृतयक इत्येव पित्तशैथिल्यज्वरपहः ।
हृत्वासारोचकश्चर्द्धिपिपासादाहनाशनः ॥”

इति अमृतयकम् ॥ ७९ ॥

“गुडूचीन्द्रयवारिणं पटोलं कटुरोहिणी ।
नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥
अमृतयक इत्येव पित्तशैथिल्यज्वरपहः ।
हृत्वासारोचकश्चर्द्धिपिपासादाहनाशनः ॥”

सजारो भेदनः कायः पेयः सर्वस्वरपहः ॥”
इति पिष्टतादि ॥ ७६ ॥

अथ जीर्णज्वरे ।

“निदिग्धकानागरकाण्डतानां
काथं पिवेन्मिश्रितपिप्पलीकम् ।
जीर्णज्वरारोचककासशूल
श्वासाग्निमान्दार्ढ्यतपीनसेषु ॥
हन्तृर्हृगामयं प्रायः सायं तेनायमिष्यते ॥”
इति निदिग्धादि ॥ ७७ ॥

“पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः काथश्चित्ररुहोद्भवः ।
जीर्णज्वरकफध्वंसी पञ्चशूलोक्तोऽथवा ॥
कासाजीर्णारचिन्वासहृत् पाण्डुक्रिमिरोगसु ॥
७८ ॥

इति जीर्णज्वराधिकारः ॥ ७८ ॥

अथ सन्ततादिज्वरे ।

“मधुकं चन्दनं सुस्तं घात्री धान्यमुशीरकम् ।
क्षिद्रोद्भवा पटोलश्च काथं समधुशर्करम् ॥
ज्वरं पञ्चविधं हन्यात् सन्ततायं सुदारुणम् ।
वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लेष्मिकं सान्निपातिकम् ॥
ग्रामं विपाचयत्यासु निरामं श्रमयत्यपि ॥”
इति मधुकादम् ॥ ७९ ॥

“कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ॥ ८० ॥
पटोलं शारिवासुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ॥ ८१ ॥
निम्बं पटोलं चिपलां गृहीकां सुस्तवत्सकौ ॥
८२ ॥

किराततिलमन्तां चन्दनं विश्वमेयजम् ॥ ८३ ॥
गुडूच्यामलकं मुस्तम् ८४ अर्द्धश्लोकसमापनाः ।
कषायः श्रमयत्यासु पञ्च पञ्चविधान् ज्वरान् ॥
सन्ततं सततान्येदुस्तृतीयकचतुर्थकान् ।
गुडूचीमुस्तघात्रीणां कषायं समाक्षिकम् ॥
मुस्तामलकगुडूचीविश्वौषधकण्टकारिकाकाथः ।
पीतः सकणाचूर्णः समधुविधमज्वरं हन्ति ॥”
इति मुस्तादि ॥ ८५ ॥

अथ तृतीयकज्वरे ।

“महौषधान्ततास्तुचन्दनोशीरधान्यकैः ।
काथस्तृतीयकं हन्ति शर्करामधुयोजितः ॥”
इति महौषधादि ॥ ८६ ॥

अथ चातुर्थकज्वरे ।

“वासाघात्रीस्थिरादारुपथानागरसाधितः ।
सितामधुयुतः काथश्चातुर्थकनिवारणः ॥” ८७ ॥
इति ज्वराधिकारः ॥ ८८ ॥

अथ ज्वरातीसारे ।

“पाठेन्द्रयवभूनिम्बसुस्तपर्पटकाण्डताः ।
जयन्त्याममतीसारं सज्वरं समहौषधाः ॥”
इति पाठादि ॥ ८९ ॥

“नागरातिविषासुस्तभूनिम्बाण्डतवत्सकैः ।
सज्वरहरः काथः सर्वातीसारनाशनः ॥”
इति नागरादि ॥ ९० ॥

“ह्रीवैरातिविषासुस्तविल्वधान्यकनागरैः ।
पिवेत् पिच्छाविवन्धनं शूलदोषामपाचनम् ॥
सरक्तं शून्यतीसारं सज्वरं वाथ विज्वरम् ॥”
इति ह्रीवैरादि ॥ ९१ ॥

“गुडूच्यतिविषाधान्यशुष्कीविल्वान्दालकैः ।
पाठाभूनिम्बकुटजचन्दनोशीरपद्मकैः ॥
कषायः शीतलः पेयो ज्वरातीसारशान्तये ।
हृत्सासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनः ॥”
इति गृहगुडूच्यादि ॥ ९२ ॥

“उशीरं बालकं सुस्तं धन्याकं विश्वमेयजम् ।
समङ्गा घातकी लोभं विल्वं दीपनपाचनम् ॥
हन्त्यरोचकपिच्छामं विवन्धं सातिवेदनम् ।
सशोणितमतीसारं सज्वरं वाथ विज्वरम् ॥”
इति उशीरादि ॥ ९३ ॥

“पञ्चशूलोवलाविल्वगुडूचीमुस्तनागरैः ।
पाठाभूनिम्बह्रीवैरकुटजत्वक्फलैः श्वेतम् ॥
हन्ति सर्वातीसारान् ज्वरदोषं वर्मं तथा ।
सशूलोपद्रवं श्वासं कासं हन्यात् सुदारुणम् ॥”
इति पञ्चशूलादि ॥ ९४ ॥

“कलिङ्गातिविषासुष्कीकिरातासुयवासकम् ।
ज्वरातिसारसन्तापं नाशयेद्विकल्पतः ॥”
इति कलिङ्गादि ॥ ९५ ॥
“वत्सकस्य फलं दारु रोहिणी गजपिप्पली ॥”
इति वत्सकादि ॥ ९६ ॥

“श्वदंष्ट्रा पिप्पलीधान्यं विल्वं पाठायमानिका ॥”
इति श्वदंष्ट्रादि ॥ ९७ ॥
“दावपेतौ सिद्धियोगौ श्लोकार्द्धनाभिभाषितौ ।
ज्वरातीसारशमनौ विशेषादाहनाशनौ ॥
नागरान्तभूनिम्बविल्वबालकवत्सकैः ।
ससुस्तातिविषोशीरैर्वरातीसारसुज्वलम् ॥”
इति नागरादि ॥ ९८ ॥

“सुस्तकविल्वतिविषापाठाभूनिम्ब-
वत्सकैः कायः ।
मकरन्दगर्भयुतो ज्वरातिसारो जयेहोरौ ॥”
इति सुस्तकादि ॥ ९९ ॥

“अनजलपाठातिविषापथ्योत्पलधान्य-
रोहिणीविश्वैः ।
सेन्द्रयवैः श्वनममः सर्वातीसारं ज्वरं जयति ॥”
इति घनादि ॥ १०० ॥

“दशशूलकीषायेण विश्वमलसमं पिवेत् ।
ज्वरे चैवातिसारे च सशोथे ग्रहणीगदे ॥”
इति दशशूलसुष्की ॥ १०१ ॥

“किराताण्डान्तविश्वचन्दनोदीच्यवत्सकैः ।
शोधातीसारशमनं विशेषात् ज्वरनाशनम् ॥”
इति किरातादि ॥ १०२ ॥
इति ज्वरातीसाराधिकारः ॥ १०३ ॥

अथातीसारे ।
“धान्यकं नागरं सुस्तं बालकं विल्वमेव च ।
आमशूलविवन्धनं पाचनं बह्विदीपनम् ॥”
इति धान्यपञ्चकम् ॥ १०४ ॥

“इदं धान्यचतुष्कं स्यात् पेके शुष्कीं विना पुनः ॥”
इति धान्यचतुष्कम् ॥ १०५ ॥
“कण्टदाडिमजम्बुशृङ्गाटकपत्रविल्वह्रीवैरम् ।
जलधरनागरसहितं गङ्गामपि वेगिनीं रुन्ध्यात् ॥”
इति कण्टदादि ॥ १०६ ॥

“किराततिलकं सुस्तं वत्सकं सरसाञ्जनम् ।

पिवेत् पिप्पलीसाराश्वं सचौत्रं वेदनापहम् ॥”
इति किराततिलकादि ॥ १०७ ॥
“कुटजत्वक्फलं सुस्तं काथयित्वा जलं पिवेत् ।
अतीसारं जयेदासु शर्करामधुयोजितम् ॥”
इति कुटजादि ॥ १०८ ॥

“विल्वचूतास्थानर्यूहः पीतः सचौद्रशर्करः ।
निहत्याच्छर्द्दीतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥”
इति विल्वदिकाथः ॥ १०९ ॥

“पटोलयवधन्याककाथः पेयः सुशीतलः ।
शर्करामधुसंमिश्रच्छर्द्दीतीसारनाशनः ॥”
इति पटोलादिकाथः ॥ ११० ॥

“कुटजं दाडिमं सुस्तं घातकी विल्वबालकम् ।
लोभचन्दनपाठाश्च कषायं मधुना पिवेत् ।
सामे सशूले रक्ते च पिच्छासावे च शस्यते ।
कुटजादिरिति ख्यातः सर्वातीसारनाशनः ॥”
इति कुटजादि ॥ १११ ॥

“समङ्गातिविषा सुस्तं विल्वं ह्रीवैरघातकी ।
कुटजत्वक् फलं विश्वं काथः सर्वातिसारशुत् ॥”
इति समङ्गादि ॥ ११२ ॥

“कुटजत्वकृतकाथो घनीभूतः सुशीभनः ।
लोहितोऽतिविषाशुक्तः सर्वातीसारनाशनः ॥”
इति कुटजकाथः ॥ ११३ ॥

“सवत्सकः सातिविषः सविल्वः
सोदीच्यसुस्तैश्च कृतः कषायः ।
सामे सशूले सह शोणिते च
चिरप्रवृत्तेऽपि हितोऽतिसारे ॥”
इति वत्सकादि ॥ ११४ ॥

“कषायो मधुना पीतस्त्वचो दाडिमवत्सकात् ।
सद्यो जयेदतीसारं सरक्तं दुर्निवारणम् ॥”
इति कुटजदाडिमम् ॥ ११५ ॥

अथ ग्रहण्याम् ।
“ग्रहणीमाश्रितं दोषमतीसारवदाचरेत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामश्च विपाचयेत् ॥
नागरातिविषासुस्तकाथः स्यादामपाचनः ॥”
इति नागरादि ॥ ११६ ॥

अथामिमान्ये ।
“विश्वामयगुडूचीनां कषायेण षडूषणम् ।
पिवेत् श्लेष्मिण मन्दिभनौ त्वक्पत्रसुरभीकृतम् ॥
पञ्चकोलं समरिचं षडूषणसुदाहृतम् ॥”
इति षडूषणविश्वदि ॥ ११७ ॥

अथामाजीर्णैः ।
“धान्यनागरसंविद्धं तोयं दद्याद्विचक्षणः ।
आमानौर्णप्रशमनं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥”
इति धान्यशुष्की ॥ ११८ ॥

अथ पाण्डुरोगे ।
“फलत्रिकाण्डतावासातिक्ताभूनिम्बनिम्बजः ।
काथः चौद्रयुतो हन्यात् पाण्डुरोगं सकामलम् ॥”
इति फलत्रिकादि ॥ ११९ ॥

अथ रक्तपित्ते ।
“जलं खर्जूरगृहीकामधुकैः सपरुषकैः ।
श्वेतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्पणार्थं सशर्करम् ॥”
इति खर्जूरदिजलम् ॥ १२० ॥

पाचनं

“मर्त्याश्रयभया योग्य देवशक्तिविराग्यता

पाचनं

कषायमामवातस्य पाचनं रुच्यभोजनम् ॥”
 इति श्रव्यादि ॥ १६० ॥
 “शुटी विषौषधं कल्मं वर्षाभृक्कायसंयुतम् ।
 सप्तरात्रं पिवेच्चक्षुरामवातविपाचनम् ॥”
 इति पुनर्नवाकायः ॥ १६१ ॥
 “दशमूलान्तेरुखराक्षानागरदासभिः ।
 कायोऽरुक्कतैलेन सामं हन्थनिलं गुरुम् ॥”
 इति राक्षसदशमूलम् ॥ १६२ ॥
 “दशमूलकषायेण पिवेद्वा नागराम्भसा ।
 कृत्वावस्ति कटीशूले तैलेमेरुदशमूलम् ॥”
 इति एरुदतैलेयुक्तदशमूलशुण्ठीकाथौ ॥ १६३ ॥
 “राक्षानां गुडचूचीमेरुदं देवदारु सद्यौषधम् ।
 पिवेत् सर्वाङ्गघृते च सामे सन्ध्यास्थिमज्जगे ॥”
 इति राक्षसपञ्चकम् ॥ १६४ ॥
 “राक्षसान्तराखधदेवदारु-
 त्रिकण्टकैरेण्डपुनर्नवानाम् ।
 काथं पिवेन्नागरचूर्णमिश्रं
 जङ्घीरपृष्ठत्रिकपार्श्वशूली ॥”
 इति राक्षसपञ्चकम् ॥ १६५ ॥
 “शुण्ठीगोक्षुरककायः प्रातः प्रातर्निषेधितः ।
 सामे वाते कटीशूले पाचनो रुक्प्रणाशनः ॥”
 इति गोक्षुरशुण्ठी ॥ १६६ ॥
 “ग्रामवात कषाययुक्तं दशमूलोजलं पिवेत् ॥”
 इति कषाययुक्तदशमूलो ॥ १६७ ॥
 इत्यामवाताधिकारः ॥ * ॥
 अथ शूले ।
 “बलापुनर्नवरुखदृष्टीहृद्यगोक्षुरैः ।
 सहिङ्गु लवणं पीतं सद्यो वातरुजापहम् ॥”
 इति बलादि ॥ १६८ ॥
 “विश्वमेरुजङ्गं मूलं कायं पीत्वा जलं पिवेत् ।
 हिङ्गुसौवर्चलोपेतं सद्यः शूलनिवारणम् ॥”
 इति विश्वादि ॥ १६९ ॥
 “हिङ्गुपुष्करमूलाभ्यां हिङ्गुसौवर्चलेन वा ।
 विश्वैरुण्डयवकायः सद्यः शूलनिवारणः ॥”
 इति हिङ्गुपुष्करमूलयुक्तविश्वैरुण्डयवकायः ॥
 १७० ॥
 “तद्वह्नयवकायो हिङ्गुसौवर्चलान्वितः ॥”
 इति रुखादि ॥ १७१ ॥
 “वह्न्यौ गौक्षुरैरुण्डकुशकासेक्षुरालिकाः ।
 पीताः पित्तभवं शूलं सद्यो हन्ति सुदारुणम् ॥”
 इति वह्न्यादि ॥ १७२ ॥
 “शतावरीसयष्ट्राङ्गवाथालकुशगोक्षुरैः ।
 श्वतशीतं पिवेत्तोयं सगुडचौद्रशर्करम् ॥”
 पित्ताहृग्दाहशूलं सद्यो दाहज्वरापहम् ॥”
 इति शतावरीयादि ॥ १७३ ॥
 “त्रिफलानिभयष्ट्राङ्गकटुकारवधैः श्वतम् ।
 पाययेन्मधुसंमिश्रं दाहशूलोपशान्तये ॥”
 इति त्रिफलादि ॥ १७४ ॥
 “तैलेमेरुजङ्गं वापि मधुककायसंयुतम् ।
 शूलं पित्तोद्धवं हन्याद्गुल्मं पित्तिकमेव च ॥”
 इति मधुककायः ॥ १७५ ॥
 “त्रिफलारवधकायं सचौद्रं शर्करान्वितम् ।

पाचनं

पाययेदक्तपित्तघ्नं दाहशूलनिवारणम् ॥”
 इति त्रिफलारवधकायः ॥ १७६ ॥
 “पित्तमूलमथैरुखं चित्रकं विश्वमेघजम् ।
 हिङ्गुसौवर्चलसंयुक्तं सद्यः शूलनिवारणम् ॥”
 इति विश्वमूलादि ॥ १७७ ॥
 “सचारं वा पिवेत् कायं विल्लादेः कफशूलवान् ॥”
 इति विल्लादिकायः ॥ १७८ ॥
 “मातुलुङ्गरनो वापि शिगुकायस्तथापरः ।
 सचारो मधुना पीतः पार्श्वहृष्टिशूलनुत् ॥”
 इति शिगुकायः ॥ १७९ ॥
 “ग्रामशूले क्रिया कार्या कफशूल-
 विनाशिनी ।
 सेथमामहरं सन्ध्यादन्धदन्धिवर्द्धनम् ॥
 पटोलत्रिफलारिष्टकायं समधुनं पिवेत् ।
 पित्तश्लेष्मज्वरहृदिदाहशूलोपशान्तये ॥”
 इति पटोलादि ॥ १८० ॥
 “विश्वैरुक्कदशमूलयवाम्भसा तु
 हिंजारहिङ्गुलवणत्रयपुष्कराणाम् ।
 चूर्णं पिवेद्दशपार्श्वकटीग्रहाम-
 पकाशयांशुशृङ्गज्वरगुल्मशूली ॥”
 इति विश्वादि ॥ १८१ ॥
 “काथेन चूर्णपानं यत्तत्र कायप्रधानता ।
 प्रवर्तते न तेनात्र चूर्णपिच्छी चतुर्द्वयः ॥
 चूर्णं समं रुचकाहिङ्गुमहौषधानां
 शुण्ठीरमुना कफसमीरणपित्तजेषु ।
 हृत्पार्श्वपृष्ठजठराग्निविस्तृचिकासु
 पेयं तथा यवरसेन तु विड्विबन्धे ॥” १८२ ॥
 “समं शुण्ठीरमुनेलेवं योजनं क्रियते बुधैः ।
 तेनाल्पमानमेवात्र हिङ्गु संपरिदीयते ॥”
 इति रुचकादि ॥ १८३ ॥
 “हिङ्गु सौवर्चलं पथ्या विड्वैतैश्चतुस्वर ।
 पौष्करच पिवेच्चूर्णं दशमूलयवाम्भसा ॥
 पार्श्वहृत्कटिपृष्ठाशूले तन्नापतानके ।
 शोथश्लेष्मवासे च कर्णरोगे च शस्यते ॥”
 इति हिङ्गुदिचूर्णयुक्तदशमूलयवकायः ॥ १८४ ॥
 “एरुदविश्वदृष्टीहृद्यमातुलुङ्ग-
 पाषाणभिद्रिकटमूलकतः कषायः ।
 सचारहिङ्गुलवणो रुपुतैलेमिश्रः
 ओण्यंशमेरुदहृद्यस्तनवचसि यः ॥”
 इति एरुदसप्तकः ॥ १८५ ॥
 “एरुदफलमूलानि वृहतीहृद्यगोक्षुरम् ।
 पर्शिन्यः सहदेवा च सिङ्गपुच्छीक्षुरालिका ॥
 तुल्यैरेतैः श्वतं तोयं यवचारयुतं पिवेत् ।
 पृथग्दोषभवं शूलं हन्यात् सर्वभवन्तथा ॥”
 इति एरुददादशकः ॥ १८६ ॥
 इति शूलाधिकारः ॥ * ॥
 अथोदावर्ते ।
 “श्यामा दन्ती द्रवन्ती त्वक् महाश्यामा सुही
 चित्तु ।
 सप्तरा शक्तिनी श्वेता राजवृक्षः सतिन्द्रकाः ॥
 कम्पिन्नकः करञ्जश्च हेमचौरीत्ययं गणः ।
 सर्पिस्तैलरजःकायकल्केष्वन्यतमेन च ॥

पाचनं

उदावर्तोदरानाहविषगुल्मादिनाशनः ॥”
 इति प्रत्येकं श्यामादिगणकायः ॥ १८७ ॥
 इत्युदावर्ताधिकारः । आनाहोऽपि ॥ * ॥
 अथ हृद्रोगे ।
 “वातोपलब्धे हृदये वामयेन स्निग्धमातुरम् ।
 द्विपञ्चमूलीकायेन सस्नेहलवणेन च ॥”
 इति स्नेहलवणयुक्तदशमूलो ॥ १८८ ॥
 “नागरं वा पिवेद्गुणं कषायश्चाग्निवर्द्धनम् ।
 कासश्चासामिलहरं शूलहृद्रोगनाशनम् ॥”
 इति नागरकायः ॥ १८९ ॥
 “यच्चानिम्बकषायाभ्यां वान्तं हृदि कफोत्थिते ।
 वातहृद्रोगहृत्तुर्णं पिप्पल्यादिषु पाचयेत् ॥”
 इति वचानिम्बकषायौ ॥ १९० ॥
 “हिङ्गुगन्धाविड्विषकणा-
 कुष्ठामयाचित्रकयावशूकम् ।
 पिवेत् ससौवर्चलपुष्कराणाम्
 यवाम्भसा शूलहृदामयघ्नम् ॥”
 इति हिङ्गुदिचूर्णयुक्तयवकायः ॥ १९१ ॥
 “दशमूलकषायान्तु लवणचारसंयुतम् ।
 कासं श्वासश्च हृद्रोगं गुल्मशूलश्च नाशयेत् ॥”
 इति लवणचारयुक्तदशमूलो ॥ १९२ ॥
 इति हृद्रोगाधिकारः ॥ * ॥
 अथ मूत्रकृच्छ्रे ।
 “अमृता नागरं धात्री वाजिगन्धा त्रिकण्टकम् ।
 प्रपिबेद्वातरोगार्तः सशूलो मूत्रकृच्छ्रवान् ॥”
 इति अमृतादि ॥ १९३ ॥
 “कुशः काशः शरो दर्भ इच्छेति हृद्योद्भवम् ।
 पित्तकृच्छ्रहरं पञ्चमूलं वस्तिविशोधनम् ॥”
 इति हृद्यपञ्चमूलम् ॥ १९४ ॥
 “एतत् सिङ्गं पथः पीत्वा मेढ्रं हन्ति शोणितम् ॥
 शतावरीकाशकुशश्चदंष्ट्रा-
 विदारिशालीक्षुकशेरकाणाम् ।
 काथं सुशीतं मधुशर्कराक्तं
 पिवन् जयेत् पित्तिकमूत्रकृच्छ्रम् ॥”
 इति शतावरीयादि ॥ १९५ ॥
 “हरीतकीगोक्षुरराजवृक्ष-
 पाषाणभिद्रव्यवासकानाम् ।
 काथं पिवेन्नाक्षिकसंप्रयुक्तं
 कृच्छ्रे सदाहे सखे विबन्धे ॥”
 इति हरीतकीयादि ॥ १९६ ॥
 “श्वदंष्ट्रा विश्वतोयं वा कफकृच्छ्रविनाशनम् ॥”
 इति श्वदंष्ट्राविश्वकषायौ ॥ १९७ ॥
 “वृहतीधावनीपाठायष्टीमधुकपिङ्गलाः ।
 पाचनीयो वृहत्यादिः कृच्छ्रेदोषत्रयापहः ॥”
 १९८ ॥
 “काथं गोक्षुरवीजस्य यवचारयुतं पिवेत् ।
 मूत्रकृच्छ्रं शूलञ्च पीतः शीघ्रं निवारयेत् ॥”
 इति यवचारयुक्तगोक्षुरवीजकायः ॥ १९९ ॥
 “क्रिया हिता त्वत्सरिषर्करायां
 या मूत्रकृच्छ्रे कफमारुतोत्थे ।
 यन्मूत्रकृच्छ्रे विहितान्तु पेत्ते
 तत् कारयेच्छेखिनमृत्रकृच्छ्रे

पाचनं

त्रिकण्टकारवधर्माकाश-
दुरालभापञ्चतमेदपय्याः ।
निघ्नन्ति पीता मधुनाशरीष-
संप्राप्तव्योरपि मृज्जकच्छम् ॥”
इति त्रिकण्टकादि ॥ २०० ॥
“कयायोऽतिवलाभलसाधितोऽपेक्षकच्छजित् ॥”
इति अतिवलाकाधायः ॥ २०१ ॥
इति मृज्जकच्छाधिकारः ॥ २०२ ॥
अथ मृज्जाघाते ।
“मृज्जाघातान् यथादोषं मृज्जकच्छहरेज्जयेत् ।
पिवेच्छिलाजनुकाये गगो वीरतरादिके ॥”
इति शिलाजनुसुक्तवीरतरादिकायः ॥ २०३ ॥
“रसं दुरालभाया वा कयायं वासकस्य वा ॥”
इति दुरालभारसवासाकयायोः ॥ २०४ ॥
इति मृज्जाघाताधिकारः ॥ २०५ ॥
अथाशमयाम् ।
“वरुणस्य त्वचं श्रेष्ठां सुगन्धीगोचुरसंयुताम् ।
यवचारगुडं दत्त्वा कायधित्वा पिवेद्विताम् ॥
अशरीरं वातजां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥”
इति वरुणत्वगादि ॥ २०६ ॥
“वीरतरः सहचरौ दर्भो वृत्तादनी नलः ।
गुन्ना काशकृशावशमभेदमोस्टटुण्डकाः ॥
कुण्डकोऽथ वशिरो वसुकः सागिमन्यकः ।
इन्दीवरी श्वदंष्ट्रा च तथा कापोतवत्कः ॥
वीरतरादिरित्येष गगो वानधिकारानुत् ।
अशरीरकैरामृज्जकच्छाघातकजापहः ॥”
इति वीरतरादिगणकायः ॥ २०७ ॥
“गुण्डाशिमन्यपांषाणशिशुवसुगोचुरैः ।
अभयारवधफलैः कायं कृष्याद्विचक्षणः ॥
रामटचारलवणचूर्णं दत्त्वा पिवेन्नरः ।
अशरीरमृज्जकच्छं पाचनं दीपनं परम् ॥
हन्त्यात् कोष्ठान्निर्गतं वातं कट्टारगुदभेदप्रगम् ॥”
इति शुण्डादि ॥ २०८ ॥
“वरुणत्वक्कयायानु पीतानु गुडसंयुतम् ।
अशरीरं पातयत्यशु वस्तिमूलविनाशनम् ॥”
इति वरुणकायः ॥ २०९ ॥
“पिवेद्वरुणमूलत्वक्कायं तत्तुक्कसंयुतम् ॥”
इति वरुणकक्कयुक्तवरुणत्वक्कयायः ॥ २१० ॥
“कायश्च शिशुमूलतः कटुणोऽशरिघातगः ॥”
इति शिशुकायः ॥ २११ ॥
“नागरवरुणकगोचुरपाषाणभित्कपोतवत्कः
कायः ।
गुड्याव्यक्तमित्रः पीतो हन्त्यशरीरमुग्रम् ॥”
इति नागरादि ॥ २१२ ॥
“वरुणत्वक्शिलाभेदशुण्डीगोचुरकैः कृतः ।
कयायः चारसंयुक्तः शर्कराश्च भिनत्तप्रपि ॥”
इति वरुणत्वगादि ॥ २१३ ॥
“श्वदंष्ट्रैरुपपन्नानि नागरं वरुणत्वक्चम् ।
यत्तुकायवरं प्रातः पिवेदशरिभेदनम् ॥”
इति श्वदंष्ट्रादि ॥ २१४ ॥
“एलोपकुल्यामधुकाशमभेद-
कौन्तीश्वदंष्ट्राव्यकोरुवकैः ।

८५

पाचनं

कायं पिवेदशरिभेदप्रगाढं
सशर्करे साशरिभेदप्रगाढं ॥”
इति एलादि ॥ २१५ ॥
“शुक्राशमयानु सामान्यो विधिरशरिनाशनः ॥”
इत्यशरीरकैराधिकारः ॥ २१६ ॥
अथ मेहे ।
“द्वन्त्राकशेरुपूतीककुम्भीकज्वलम् ।
जले निःक्रियतं पीतं शुक्रमेहहरं परम् ॥”
इति दूर्वादि ॥ २१७ ॥
“त्रिफलारवधद्राकाकयायो मधुना युतः ।
पीतो गिहन्ति फेनाख्यं प्रमेहं नियतं वृणाम् ॥”
इति त्रिफलादि ॥ २१८ ॥
“लोभाभयाकटफलसुत्तकानां
विडङ्गपाठार्जुनधन्वनानाम् ।
कदम्बशालार्जुनदीपकानां
विडङ्गदार्जुनधवशुक्तकानाम् ॥
चत्वार एते मधुना कयायाः
कफप्रमेहेषु निधेयणीयाः ॥
अश्वत्थाक्षतुरद्वुल्या न्ययोधादेः फलत्रयात् ।
सजिद्धिरक्तसाराश्च कायाः पञ्च समाक्षिकाः ॥
नीलहारिदशुकाख्यान् चारमाश्लिषसाङ्गयान् ।
मेहान् हन्त्युः क्रमादेते सचौद्रो रक्तमेह-
जित् ॥
कायः खर्वूरकाशमयतिन्द्रकास्थान्द्रातकतः ॥”
इति खर्वूरदि ॥ २१९ ॥
“लोभाश्वनोशीरकुचन्दनानाम् ॥ २२० ॥
अरिष्टसेयामलकाभयानाम् ॥ २२१ ॥
धात्रार्जुनारिक्तकवत्सकानां ॥ २२२ ॥
नीलोत्पलैलातिनिशार्जुनानाम् ॥ २२३ ॥
चत्वार एते विहिताः कयायाः
पित्तप्रमेहे मधुसंप्रयुक्ताः ॥”
इति कयायचतुष्टयम् ॥ २२४ ॥
“क्षिन्नावहिकयायेण पाठाकटजराभटम् ।
तिक्तां कुष्ठश्च सङ्घर्ष्य सर्पिर्मेहे पिवेन्नरः ॥”
इति क्षिन्नावहिकयायः ॥ २२५ ॥
“कदरखदिरपूगकायं चौद्राङ्गये पिवेत् ॥”
इति कदरादि ॥ २२६ ॥
“अशिमन्यकयायानु वसामेहे प्रयोजयेत् ॥”
इति अशिमन्यकयायः ॥ २२७ ॥
“पाठाशरीरवटुसर्षपसुखाः किंशुकतिन्द्रकौ ।
कपित्थानां भिषक् कायं हस्तिमेहे प्रयोजयेत् ॥”
इति पाठादि ॥ २२८ ॥
“कयायक्षिफलादारुसुस्तकैरथवा कृतः ॥”
इति त्रिफलादि ॥ २२९ ॥
“फलत्रिक दारु निशां विशालां
सुस्तश्च निष्काथ्य निशांशकल्कम् ।
पिवेत् कयायं मधुसंप्रयुक्तं
सर्वप्रमेहेषु समुत्थितेषु ॥”
इति फलत्रिकादि ॥ २३० ॥
“कटुकटेरीमधुकविफलाचित्रकैः समैः ।
सिद्धः कयायः प्रातः प्रमेहानां विनोत्थिनः ॥”
इति कटुकटेरीदि ॥ २३१ ॥

पाचनं

“त्रिफलादरुदाब्जवृक्षकायः चौद्रिय मेहहरा ॥”
इति त्रिफलादि ॥ २३२ ॥
“कुटजासनदाब्जवृक्षफलत्रयमवोऽथवा ॥”
इति कुटजादि ॥ २३३ ॥
इति प्रमेहाधिकारः ॥ २३४ ॥
अथोदरे ।
“पयसा सन्निवृत्तकल्केनोरुवृक्षतेन वा ।
समलात्रायमाणाभ्यां श्दतेनारवधेन वा ॥”
इति त्रिवृतकल्कयत्तारवधकाधेरुषकायोः ॥ २३५ ॥
“सन्निपातोदरे सर्वोपयोक्तां कारयेत् क्रियाम् ।
पीतः श्रीहोदरं हन्त्यात् पिप्पलीमरिचान्वितः ॥
अश्वेतसर्वसंयुक्तः शिशुकायः सत्तेजस्यः ॥”
इति शिशुकायः ॥ २३६ ॥
“दशमूलदास्नागरश्चिन्नरुहापुनर्नवाकायः ।
जयति जलोदरशोथस्त्रीपदगलगण्डवात-
रोगांश्च ॥”
इति दशमूलादि ॥ २३७ ॥
“हरीतकीनागरदेवदारु
पुनर्नवाच्छिन्नरुहाकयायः ।
सगुग्गुत्तुर्मुच्युतश्च पेयः
श्रीयोदराणां प्रवरः प्रयोगः ॥”
इति हरीतक्यादि ॥ २३८ ॥
“एरुखतेलं दशमूलमित्रं
गोमूत्रयुक्तक्षिफलास्त्रयो वा ।
निहन्ति वानोदरशोथमूलं
कायः समन्त्रो दशमूलजश्च ॥”
इति एरुखतेलेन गोमूत्रेण वा युक्ता दशमूली ॥ २३९ ॥
“पुनर्नवानिम्बपटोलशुण्डी-
तिक्तान्द्रतादाब्जभयाकयायः ।
सर्वाङ्गशोथोदरकाशमूल-
श्यासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥”
इति पुनर्नवायकम् ॥ २४० ॥
“पुनर्नवादाब्जभयागुडूर्चौ
पिवेत् समन्त्रां भिद्वाद्युक्ताम् ।
त्वग्दोषशोथोदरपाण्डुरोग-
स्यौल्यप्रसेकोर्ध्वकफामयेषु ॥”
इति पुनर्नवाचतुष्कम् ॥ २४१ ॥
इति उदराधिकारः ॥ २४२ ॥
अथ शोथे ।
“शुण्डीपुनर्नवेरुषपञ्चमूलश्दतं जलम् ।
वातिके न्यययौ शस्तं पानाहारपरिभ्रजे ॥”
इति शुण्डादि ॥ २४३ ॥
“दशमूलं संख्या च शस्तं वाते विशेषतः ॥”
इति दशमूलम् ॥ २४४ ॥
“चौद्राशनः पित्तकृतेऽथ शोथे
त्रिवटुगुडूर्चौत्रिफलाकयायम् ।
पिवेन्नवां मन्त्रविमिश्रितं वा
फलत्रिकाचूर्णमथाद्यमात्रम् ॥”
इति त्रिवृतादि ॥ २४५ ॥
“अथवा दारु सधुक्तं तिक्ता दन्तो सपिप्पली ।

पटोलं चन्दनं दाह्यमाखण्डवारुणी ॥
रुधां कायः सर्पिष्कः श्वयधुज्वरदाहहा ।
वैसर्पण्यसन्तापसन्निपातविषापहः ॥”

इति अम्बयादि ॥ २४१ ॥

“पुनर्नवाविश्वत्रिदृग्गुची-
सम्पाकपथ्यामरदारकल्लम् ।
शोथे कफोत्थं महिषाचमूत्र-
दुक्तं पिवेद्वा सलिलं तथैवाम् ॥”

इति पुनर्नवासप्तकम् ॥ २४२ ॥

“पुनर्नवादारुसुखीकाथे मूत्रेऽथ केवले ।
दशमूलजले वापि गुग्गुलुः शोथनाशनः ॥”
इति गुग्गुलुयुक्तपुनर्नवादिसप्तमूलकाथो ॥ २४३ ॥
“सिंहास्यान्तभग्टाकीकाथं कृत्वा समाचिकम् ।
पीत्वा शोथं जयेज्जन्तुः कासं श्वासं च्वरं
वमिम् ॥”

इति सिंहास्यादि ॥ २४४ ॥

“भूनिम्बविश्वकल्लं जग्धा पेयः पुनर्नवाकाथः ।
अपहरति नियतमाशु शोथं सर्वाङ्गं नयाम् ॥”
इति पुनर्नवाकाथः ॥ २४५ ॥
इति शोथाधिकारः ॥ * ॥

अथान्तरुद्धौ ।

“पुनर्नवायास्तेलं वा तैलं नारायणन्तथा ।
पाने वस्तौ रुदोस्तेलं पेयं वा दशकाम्भसा ॥”
इति रुदुतेलयुक्तदशमूलम् ॥ २४६ ॥
“राक्षायद्यान्तैरख्वलागोचुरसाधितः ।
काथोऽत्रुद्धिं हन्त्याशु रुदुतेलेन मिथितः ॥”
इति राक्षसादि ॥ २४७ ॥
इति ब्रध्नद्व्यधिकारः ॥ * ॥

अथ विद्रवौ ।

“पुनर्नवादारुविश्वदशमूलाम्बान्भसा ।
गुग्गुलुं रुदुतेलं वा पिवेद्वास्तविद्रवौ ॥”
इति पुनर्नवादि ॥ २४८ ॥
“पिवेद्वा त्रिफलाकाथं त्रिदृक्कल्काचसंयुतम् ॥”
इति त्रिदृक्कल्कयुक्तत्रिफलाकाथः ॥ २४९ ॥
“दशमूलकीकाथेयं सन्दोहनरसेन वा ।
शोथं व्रणं वा कोष्ठीन सखलं परिवेचयेत् ॥”
इति दशमूलकीकाथः ॥ २५० ॥
“काथो वंशलग्नैरख्वदंष्ट्राभमिदा कृतः ।
सहिहृद्यैस्त्ववः पीतः कोष्ठस्यं सावयेददृक् ॥”
इति वंशलग्नादिकाथः ॥ २५१ ॥ * ॥
अथोपदंशे ।

“पटोलनिम्बत्रिफलागुग्गुची-
काथं पिवेद्वा खदिराशनाभ्याम् ।
सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा
सर्वोपदंशापहरः प्रयोगः ॥”

इति पटोलादि ॥ २५२ ॥

“त्रिफलायाः कषायेण शङ्कराजरसेन वा ।
त्रयप्रचालनं कुण्यादुपदंशप्रशान्तये ॥”

इति त्रिफलाकाथः ॥ २५३ ॥

“जयाजाल्यमाराकैरन्याकानां दलेः पृथक् ।
कृतं प्रचालने कायं मेदुपैकि प्रयोजयेत् ॥”

इति जयादिकाथः ॥ २५४ ॥ * ॥

अथ भग्ने ।

“न्यग्रोधादिकषायन्तु सुशीतं परिवेचने ॥”

इति न्यग्रोधादि ॥ २५५ ॥ * ॥

अथ कुष्ठे ।

“त्रिफलापटोलरजनीमञ्जिष्ठारोहिणीवचा-
निम्बैः ।

एष कषायोऽभ्यस्तां लेहन्ति कफपित्तजं

कुष्ठम् ॥”

इति नवकषायः ॥ २५६ ॥

“पटोलखदिरारिष्टत्रिफलाकषायवेचनम् ।

तिक्ताशनः पिवेत् कायं कुष्ठौ कुष्ठं यपोहति ॥”

इति पटोलादि ॥ २५७ ॥

“घात्रीखदिरयोः कायं पीत्वा वल्गुचसंयुतम् ।
शङ्खद्वयवर्णं चित्रं तूर्यं हन्ति न संशयः ॥”

इति घात्रीखदिरकाथः ॥ २५८ ॥ * ॥

अथ शीतपित्ते ।

“उद्वेहं वमनं कायं पटोलारिष्टवारिणा ॥”

इति पटोलारिष्टजलम् ॥ २५९ ॥ * ॥

अथान्तरपित्ते ।

“निस्तुषयवष्टवघात्रीकाथस्त्रिगुगन्निशुतः पीतः ।
अपनयति चान्तरपित्तं यदि मुहुर्लुक्ते सुहृद्वेषेण ॥”
इति निस्तुषयवादि ॥ २६० ॥

“कफपित्तवमीकखड्गज्वरविस्फोटदाहहा ।

पाचनो दीपनः काथः शङ्खज्वरपटोलयोः ॥”

इति शङ्खज्वरपटोलकाथः ॥ २६१ ॥

“पटोलं नागरं घात्र्यं काययित्वा जलं पिवेत् ।
कण्डूयामार्निमूलम् कफपित्ताग्निमान्यजित् ॥”

इति पटोलादि ॥ २६२ ॥

“पटोलविश्वान्तररोहिणीकृतं

जलं पिवेत् पित्तकफोच्छ्वे च ।

मूलभमारोचकवह्निमान्य-

कासज्वरच्छर्दिनिवारयन्तु ॥”

इति पटोलादि ॥ २६३ ॥

“यवकण्ठापटोलानां कायं चौत्रयुतं पिवेत् ।

नाशयेदन्तरपित्तं अरुचिश्च वमन्तिथा ॥”

इति यवादि ॥ २६४ ॥

“वासान्तरापटकभूनिम्बनिम्बमाकैः ।

त्रिफलाकुलकैः काथः सर्वौघाश्चान्तरपित्तहा ॥”

इति दशाङ्गम् ॥ २६५ ॥

“फलत्रिकं पटोलश्च तिक्ताकाथः सितायुतः ।

पीतः क्षीतकमध्वक्तो ज्वरच्छर्दिग्नपित्तजित् ॥”

इति फलत्रिकादि ॥ २६६ ॥

“पटोलघन्याकमहौघघात्र्यैः

कृतः कषायो विनिहन्ति शरीरम् ।

मन्दानलं पित्तवलासदाह-

च्छर्दिज्वरामानिलमूलरोगान् ॥”

इति पटोलादि ॥ २६७ ॥

“छिन्नोद्भवानिम्बपटोलपत्रं

फलचयं सुकायितं सुशीतम् ।

चौद्रान्वितं पीतमनेकरूपं

सदारयं हन्ति तदन्तरपित्तम् ॥”

इति छिन्नोद्भवादि ॥ २६८ ॥

“पटोलत्रिफलानिम्बशृतं मधुयुतं पिवेत् ।

पित्तश्चेष्मज्वरच्छर्दिदाहमूलोपशान्तये ॥”

इति पटोलादि ॥ २६९ ॥

“सिंहास्यान्तभग्टाकीकाथं कृत्वा समाचिकम् ।

अम्बपित्तं जयेज्जन्तुः कासं श्वासं च्वरं वमिम् ॥”

इति सिंहास्यादि ॥ २७० ॥

इति अम्बपित्ताधिकारः ॥ * ॥

अथ विस्पर्णे ।

“हृणवर्णं प्रयोक्तव्यं पञ्चमूलचतुष्टयम् ॥”

इति पञ्चमूलत्रयम् ॥ २७१ ॥

“सुस्तारिष्टपटोलानां काथः सर्वविस्पर्णयुत ॥”

इति सुस्तादि ॥ २७२ ॥

“घात्रीपटोलसुज्ञानामयवा घृतसंयुतः ॥”

इति घात्रादि ॥ २७३ ॥

“अन्तरुष्टपटोलं निम्बपत्रैरुपेतं

त्रिफलखदिरसारं व्याधिघातश्च तुल्यम् ।

कथितमिदमश्वेयं गुग्गुलीर्भागयुक्तं

जयति विषविस्पर्णं कुष्ठमष्टादशाख्यम् ॥”

इति नवकषायः ॥ २७४ ॥

“अन्तरुष्टपटोलं सुस्तकं सप्तपर्णं

खदिरमसितवेत्रं निम्बपत्रं हरिद्रे ।

विविधविषविस्पर्णं कुष्ठविस्फोटकखडू-

रपनयति मरुर्ही शीतपित्तं च्वरश्च ॥”

इति अन्तरादि ॥ २७५ ॥

“पटोलान्तरभूनिम्बवासकारिष्टपटैः ।

खदिराव्युतैः काथो विस्फोटान्तिज्वरापहः ॥”

इति पटोलादि ॥ २७६ ॥

“पटोलत्रिफलारिष्टगुग्गुचीसुस्तचन्दनैः ।

समुच्चै रौहिणी पाठा रजनी सदुरालभा ॥

कषायं पाययेदेतन् पित्तश्चेष्मज्वरापहन् ।

कण्डूत्वग्दोषविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् ॥”

इति पटोलादि ॥ २७७ ॥

“भूनिम्बवासकाटुकापटोल-

फलत्रिकाचन्दननिम्बसिद्धः ।

विस्पर्णादाहज्वरवह्निशोथ-

विस्फोटव्याधिविमुक्तकषायः ॥”

इति भूनिम्बादि ॥ २७८ ॥

“सकफे पित्तयुक्ते तु त्रिफलां योजयेन्नरः ।

दुरालभां पर्पटकं पटोलं कटुकान्तथा ।

कोष्णं गुग्गुलुवयुक्तं पिवेद्वा खदिराष्टकम् ॥”

इति दुरालभादि ॥ २७९ ॥

“कुण्डली पिचुमर्दासु खदिरैश्चयवासु वा ।

विस्फोटान्नाशयत्याशु वायुर्जलधरानिव ॥”

इति कुण्डल्यादि ॥ २८० ॥ * ॥

अथ मरुच्छ्याम् ।

“दुरालभां पर्पटकं भूनिम्बं कटुरोहिणीम् ।

श्लेष्मिक्यां पित्तकायां वा पाने निःकाथ्य दापयेत् ॥”

इति दुरालभादि ॥ २८१ ॥

“निम्बं पर्पटकं पाठां पटोलं कटुरोहिणीम् ।

वासां दुरालभां घात्रीसुशीरं चन्दनद्वयम् ॥

एष निम्बादिकः काथः पीतः शर्करया युतः

हन्ति त्रिदोषमरुच्छरीं क्षयवीसर्पसम्भवाम् ॥

उत्थिता प्रविशेद्या तु पुनस्तां वाह्यतो नयेत् ॥
इति निम्बादि ॥ २२२ ॥

“पटोलकुण्डलीसुक्ष्मधन्वयवासकैः ।
भूनिम्बनिम्बकटुकापर्पटैश्च शृतं जलम् ॥
मसुरौ शमयेदामां पक्षाघातविशोषयेत् ।
नातः परतरं किञ्चिद्विस्फोटज्वरशान्तये ॥”
इति पटोलादि ॥ २२३ ॥

“पटोलमूलारुणतण्डुलीयकं
पिवेद्विद्रामलकजम्बुतम् ।
मसुरिविस्फोटविदाहशान्तये
तदेव पित्तसर्वमिन्नरापहम् ॥”
इति पटोलादि ॥ २२४ ॥

“पटोलमूलारुणतण्डुलीयकं
तथैव धात्रीखदिरैश्च संयुतम् ।
पिवेज्जलं सुकथितं सुशीतं
मसुरिकारोगविनाशनं परम् ॥”
इति पटोलमूलादि ॥ २२५ ॥

“खदिरत्रिफलारिष्टपटोलान्नवासकैः ।
काथोऽष्टकाङ्गो जयति रोमान्तीश्च मसुरिकाम् ॥
वीसर्पकुण्डविस्फोटकण्डादीन्पि पानतः ॥”
इति खदिराष्टकम् ॥ २२६ ॥

“अन्तःतादिकषायस्तु जयेत् पित्तकफात्मिकाः ॥
इति अन्तःतादि ॥ २२७ ॥

“जातीपत्रं समञ्जिष्ठं दार्वीं पूगफलं शमीम् ।
धात्रीफलं समधुकं कथितं मधुसंयुतम् ॥
सुखरोगे कण्डरोगे गण्डूषार्थं प्रशस्यते ॥”
इति जातीपत्रादि ॥ २२८ ॥

“अक्षुण्णैः सेकं प्रशंसन्ति गवेधुमधुकाम्ना ॥
इति गवेधुमधुकषायः ॥ २२९ ॥

“वेदनादाहशान्तये खराणाञ्च विमुह्ये ।
सगुग्गुलं वराकाथं युञ्जामा खदिराष्टकम् ॥”
इति वराकाथखदिराष्टकौ ॥ २३० ॥

“निम्बान्तिमुक्तकाशोक्ताश्चैतत्सप्तकैः ।
निष्ठापय्युधिनः काथो मसुरौभयनाशनः ॥”
इति निम्बादि ॥ २३१ ॥ इति मसुर्यधिकारः ॥ ६ ॥

अथ सुखरोगे ।

“दृष्टौभूमिकदम्बकण्टकाभ्याः काथः ।
गण्डूषतैलयुक्तः किमिदंस्तस्य वेदनाशमनः ॥”
इति दृष्ट्यादि ॥ २३२ ॥

“काथपानन्तु दार्वींत्वडिम्बताक्षकलिङ्गजम् ।
हरीतकीकषायो वा पेयो माचिकसंयुतः ॥”
इति दार्व्यादिहरीतकीकषायौ ॥ २३३ ॥

“कटुकातिविषादाशुपाठासुक्ष्मकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रकथिताः पेयाः कण्डरोगविनाशनाः ॥”
इति कटुकादि ॥ २३४ ॥ ॥

सुखपाके ।

“जातीपत्रान्ताद्राजायासदार्वींफलत्रिकैः ।
काथः क्षौद्रयुतः शीतो गण्डूषो सुखपाकस्तु ॥”
इति जातीपत्रादि ॥ २३५ ॥

“पटोलनिम्बजम्बुनामालतीनवपल्लवाः ।
पञ्चपल्लवकः श्रेष्ठः कषायो सुखपाकने ॥”
इति पटोलादि ॥ २३६ ॥

“पञ्चवल्ककषायो वा त्रिफलाकाथ एव वा ।
सुखपाकेषु सचौद्रः प्रयोक्तव्यो सुखपाकने ॥”
इति पञ्चवल्कत्रिफलाकषायौ ॥ २३७ ॥

“खरसः कथितो दार्व्या घनीभूतो रसक्रिया ।
सचौद्रा सुखरोगास्त्रगदोषनाङ्गीव्रणपहा ॥”
इति दार्वीकाथः ॥ २३८ ॥

“सप्तच्छदोशीरपटोलसुक्ष्म-
हरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।
यष्टाङ्गराजदुमचन्दनञ्च
काथं पिवेत् पाकहरं सुखस्य ॥”
इति सप्तच्छदयष्टाङ्गादिकषायौ ॥ २३९ ॥

“पटोलसुक्ष्मत्रिफलाविशाला-
चायन्तितिक्तात्रिष्टतान्तानाम् ।
पीतः कषायो मधुना निहन्ति
सुखे स्थितस्तस्य गदानशेषान् ॥”
इति पटोलादि ॥ २४० ॥

“कथितास्त्रिफलापाठान्द्वौकाजातिपल्लवाः ।
निवेद्या भक्षणीया वा त्रिफला सुखपाकहा ॥”
इति त्रिफलादि ॥ २४१ ॥

इति सुखरोगाधिकारः ॥ ७ ॥

अथ प्रदरे ।

“दार्वीरसाङ्गनृवाङ्किरातविल्व-
भलातकैरवकतो मधुना कषायः ।
पीतो जयत्यतिबलं प्रदरं सशूलं
पीताक्षितारुणविलोहितनीलकण्ठम् ॥”
इति दार्व्यादि ॥ २४२ ॥ ॥

अथ योनित्यापदि ।

“गुडूचीत्रिफलादन्तीकाथैश्च परिवेचनम् ॥”
इति गुडूचीत्रिफलादन्तीकाथाः ॥ २४३ ॥

अथ गर्भिण्याम् ।

“चन्दनं शारिवालोभन्द्वौकाशकैरान्वितम् ।
एष काथः ऋतयो गर्भिण्या ज्वरशान्तये ॥”
इति चन्दनादि ॥ २४४ ॥

“द्वीवेराक्षुरक्तचन्दनवलाधन्याकवत्सादनी-
मुक्तोशीरयवासपर्पटविषाकाथं पिवेन्नर्भिणी ।
नानावर्णरजातिसारकगदे गर्भाश्रिते वा ज्वरे
योगोऽयं सुनिभिः पुरा निगदितः सुखामये-
घूत्तमः ॥”
इति दृष्टद्वीवेरादि ॥ २४५ ॥ ॥

अथ स्तनरोगे ।

“हरिद्रादिं वचादिं वा प्रपियेत् स्तन्यदृष्टये ॥”
इति हरिद्रादिवचादिकाथौ ॥ २४६ ॥

“तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलोजलं पिवेत् ॥”
इति दशमूलकाथः ॥ २४७ ॥

“पित्तदृष्टेऽन्तःताभीरुपटोलं निम्बचन्दनम् ।
धात्री कुमारश्च पिवेत् काथयित्वा सशारिवम् ॥”
इति अन्तःतादि ॥ २४८ ॥

“कफे वा त्रिफलाचयभूनिम्बकटुरोहिणी ॥”
इति त्रिफलादि ॥ २४९ ॥

“धात्री स्तन्यविमुह्यार्थं सुताष्टकरसाशना ।
भागोऽक्षरुचपाठाः पिवेत् सातिविषाः श्रुताः ॥”
इति भाग्यादि ॥ २५० ॥

“सष्टतं त्रिफलाकाथं स्तनरोगहरं पिवेत् ॥”
इति सष्टतत्रिफलाकाथः ॥ २५१ ॥ ॥

अथ स्तनिकारोगे ।

“अन्तःतानागरसष्टचरभद्रोत्कटपञ्च-
मूलजलद-
जलम् ॥
श्रुतशीतं मधुयुतं निवारयति स्तनिकातङ्गम् ॥”
इति स्तनिकादशमूलम् ॥ २५२ ॥

“सहचरपुष्करवेतसमूलं वैकङ्कतदारुकुलस्य-
समम् ।
जलमत्र ससैन्धवहिङ्गयुतं सद्यो ज्वरस्तनिक-
मूलहरम् ॥”
इति सहचरादि ॥ २५३ ॥

“दशमूलोक्तः काथः सद्यः स्तनीरुजापहः ॥”
इति दशमूलौ ॥ २५४ ॥ ॥

अथ मक्कलशूले ।

“स्तयाया हृच्छिरोवस्तिशूलं मक्कलसंज्ञितम् ।
यवचारं पिवेत्तत्र मस्तुनोष्णीदकेन वा ॥
पिप्पल्यादिगणकाथं पिवेद्वा लवणान्वितम् ॥”
इति पिप्पल्यादिगणकाथः ॥ २५५ ॥

इति स्त्रीरोगाधिकारः ॥ ८ ॥

अथ बालरोगे ।

“भेषज्यं पूर्वसुदृष्टं नराणां यज्ज्वरादिषु ।
कार्यन्तदेव बालानां मात्रा तस्य गनीयसी ॥
हरिद्रादययष्टाङ्गतिं ह्रीश्चक्रयवैः क्षतः ।
शिशोर्व्वरातिसाररुः कषायः स्तन्यदोषजित् ॥”
इति हरिद्रादि ॥ २५६ ॥

“विल्वश्च पुष्पाणि च धातकीनां
जलं सलोभं गजपिप्पली च ।
काथावलेहौ मधुना विमिश्रौ
वालेषु योज्यावतिसारितेषु ॥”
इति विल्वदिक्काथः ॥ २५७ ॥

“समङ्गाधातकीलोभशारिवाभिः शृतं जलम् ।
दुष्कारेऽपि शिशोर्दोषमतीसारं समाचिकम् ॥”
इति समङ्गादि ॥ २५८ ॥

“नागरातिविषासुक्ष्मबालकैन्ध्रयवैः श्रुतम् ।
कुमारं पाययेत् प्रातः सर्वातीसारनाशनम् ॥”
इति नागरादि ॥ २५९ ॥

“विल्वमूलकषायेण काजाचैव सशर्कराः ।
अलोथ पाययेद्बालं हृष्टशीसारनाशिनीः ॥”
इति सशर्करलाजयुक्तविल्वमूलकषायः ॥ २६० ॥

“पटोलत्रिफलारिष्टहरिद्राकथितं पिवेत् ।
क्षतविस्फोटवीसर्पज्वराणां शान्तये शिशुः ॥”
इति पटोलादि ॥ २६१ ॥ ॥

अथ विषे ।

“कटभ्यञ्जुनशीरीयश्रेणुचीरिहमल्लवः ।
कषायकल्कचूर्णाः स्युः कीटलूताव्रणपहाः ॥”
इति कटभ्यादि ॥ २६२ ॥ इति चक्रपाण्डितः ॥

पाचनं, त्रि, पाचयिता । इति मेदिनी । ने, ६१ ॥

अथ विशिष्टद्रव्याधीर्ले विशिष्टं पाचनद्रव्यमाह ।

“अलं पनसपाकाय फलं कदलसम्भवम् ।
कदलस्य तु पाकाय बुधैरभिहितं घृतम् ॥
घृतस्य परिपाकाय जम्बीरस्य रसो हितः ॥

पाचनं

नारिकेलफलतालबीजयोः
पाचकं सपदि तण्डुलं विदुः ।
जीरमासु चकारपाचनं
चारमञ्जनि हरितकी हिता ॥
मधुकमालूरुपादनानां
पल्लवखर्जूरकपितृकानाम् ।
पाकाय पेयं पिचुमर्दवीजं
हृतेऽपि तज्जेऽपि तदेव देयम् ॥
खर्जूरश्चङ्गाटकयोः प्रशस्तं
विश्वैषधं कुत्र च भद्रमुक्तम् ।
यज्ञाङ्गबोधिदुपलेषु शीतं
क्षत्ते तथा वार्युषितं प्रणीतम् ॥
तण्डुलेषु पयसः पयो हितं
दीप्यकान्तु चिपिटे कणाशुतम् ।
यष्टिका दक्षिणयेन जीर्यते
कर्कटी च सुमनेषु गीर्यते ॥”
सुमनेषु गोधूमेषु । गीर्यते कथ्यते ।
गोधूममावहरिमन्त्रसतीलमुद्ग-
पाको भवेन्भक्तिरिति मातुलपुत्रकेण ।
खण्डश्च खण्डयति मावभवन्तवीर्यं
तेन कुलस्यमयवा विदधाति जीर्यम् ॥
मातुलपुत्रकः धुचूरफलम् ॥
कङ्गुश्यामाकनीवाराः कुलस्यश्चाविलम्बितम् ।
दधौ जलेन जीर्यन्ति वेदलाः काञ्जिकेन तु ॥
पिष्टान्नं शीतलं वारि लघुरां चैन्धवं पचेत् ।
साषिण्डुरीनिम्बमूलं पायसं मुद्गयूषकेः ॥
वटो वेश्वरान्धवज्जेन फेनी-
शमं पर्यटः श्रियुवीजेन याति ।
कणाम्बुजतो लड्डुकापूपशङ्का-
विपाको भवेच्छकुलीमण्डयोश्च ॥
वैसवारः वैसर इति लोके । तद्वयथा,—
लोही निष्ठाहिस्तवङ्गकैला-
धन्याकजीराद्रैकनागराणि ।
अन्तोषणं चैन्धवपर्यमन्त्रं
यद्योचितं संस्तुते प्रणीतमिति ॥
शृङ्गा शृङ्गकः पाण्डविशेषः । मण्डः माण्डे इति
लोके ।
किमत्र चित्रं दधुमन्तुसमां-
भोजी सुखी काञ्जिकपाण्डतः स्यात् ।
इत्यदुस्तं कैवलवङ्गपल्ल-
मांसेन मन्तुस्यः परिपाकमेति ॥
आममान्फलं मीने तद्वीजं पिशिते हितम् ।
दूर्ममांसं यवचाराच्छीर्णं पाकमुपैति हि ॥
कपोतपादावतनीलकण्ठ-
कपिञ्जलानां पिशितानि सुहा ।
काचस्य मूलं परिपीय पिष्टं
सुखी भवेन्ना बहुशो हि दृष्टम् ॥
कपोतो धवलापायुः ।
शाकानि सर्वाण्यपि यान्ति पाकं
चारेण सदास्तिलनालजेन ।
चञ्चूकविह्वार्धकनास्तुकाणां
गायत्तिनारकाधितेन पाकः ॥

पाचलः

चञ्चूकं चेषु इति लोके । गायत्री खदिरः ॥
पलङ्किकाकेसुककारवैली-
वार्त्ताङ्गवंशाङ्गुरमूलकानाम् ।
उपोदिकासाधुपटोलकानां
सिद्धार्थको मेघरवस्य पक्ता ॥
मेघरवः चवराई इति लोके ।
विपश्यते भूरयकं गुडं
तथाशुलं तण्डुलजोदकेन ।
पिण्डालुं जीर्यन्ति कोरूपात्
कशेरुपाकः किल नागरेण ॥
जवणस्तण्डुलतोयात् सर्पिर्जम्बीरकाद्वन्तात् ।
सरिचादपि तच्छीर्णं पाकं यात्येव काञ्जिका-
चैलम् ॥
जीरं जीर्यति तर्केण तद्गव्यं कोष्णमण्डकात् ।
माहिषं माणिमन्त्रेण शृङ्गचूर्णेन तद्धि ॥
मण्डकः माण्डे इति लोके ।
रसाला जीर्यति थोषात् खण्डं नागरभक्षणात् ।
सिता नागरसुत्तेन तपेच्छुचान्निकारसात् ॥
जराभिरा गैरिकचन्दनाभ्या-
सभ्येति शीघ्रं सुनिभिः प्रणीतम् ।
उज्ज्वेन शीतं शिशिरेण चोष्णं
जीर्यं भवेत् चारगणस्तथास्तेः ॥
इरा मदिरा ।
तप्तं तप्तं हेम वा तारमजो
तोये क्षिप्तं सप्रहत्तस्तदम् ।
पौत्वाजीर्यं तोयनातं निहन्वा-
त्तत्र जीर्यं भद्रमुक्तं विशेषात् ॥
तत्र तोयाजीर्ये । इति भावप्रकाशे जठ-
रान्निविकारानीर्णविच्छिन्नकालसकविलम्बिका-
चिकित्सा ॥
पाचनः, पुं, (पाचयतीति । पच् + शिच् + “नन्दि-
ग्रहीति ।” ३।१।३४ । इति ल्युः ।) अग्निः ।
इति मेदिनी । ने, ६० ॥ अम्बरसः । इति हेम-
चन्द्रः । ६ । २४ ॥ रक्तैरण्डः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पाचनकः, पुं, (पाचयतीति । पच् + शिच् +
करणे ल्युट् । ततः संज्ञायां कन् ।) टङ्कणः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १० ॥
पाचनी, स्त्री, (पाचते भुक्तद्वयादिकं यथा । पच् +
शिच् + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) हरितकी ।
इति मेदिनी । ने, ६१ ॥ (पाचयतीति व्युत्पत्त्या
परिपाचने वाच्यलिङ्गः । यथा, भावप्रकाशे
पूर्वखण्डे १ भागे ।
“काण्डकारी सरा तित्ता कटुका दीपनी लघुः ।
रुच्योष्णा पाचनी काचश्चाध्वजरकफानिलान् ॥”)
पाचलं, स्त्री, (पाचयतीति । पच् + शिच् +
बाहुलकात् कलन् । यद्वा, पाचं पाचनं
लातीति । ला + कः ।) पाचनम् । इति
मेदिनी । ने, १०६ ॥
पाचला, पुं, (पाचयतीति । पच् + शिच् + बाहुल-
कात् कलन् ।) पाचकः । अग्निः । राघन-
द्रयम् । वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

पाञ्चज

पाची, स्त्री, (पाचयति स्वपन्नरसादिप्रलेपादिना
परिपकयति प्रणानिति । पच् + शिच् + “सर्व-
धातुभ्य इन् ।” उणां ४ । ११७ । इति इन् ।
“हृदिकारादक्तिनः ।” ४ । १ । ४५ । इत्यस्य
वार्तिकोक्त्या ङीप् ।) लताविशेषः । पाचि इति
पञ्चे इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । मर-
कतपत्री २ हरितलता ३ हरितपत्रिका ४
पत्री ५ सुरभिः ६ माजारीटा ७ गारुतत-
पत्रिका ८ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । वातदोषग्रह-
भूतविकारनाशित्वम् । र्गर्भदोषप्रशमनत्वम् ।
ब्रणेषु हितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
पाजः, [सु] स्त्री, (पाति रक्षतीति पात्यनेनेति
वा । पा रचये + “पातेर्बले जुट् च ।” उणां
४ । २०२ । इति असुन् जुडागमश्च ।) वलम् ।
इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८।४६।२५ ।
“आ नो वायो मष्टे तने याहि मखाय पाजसे ॥”)
पाञ्चकपालः, त्रि, (पञ्चकपालस्यायमिति । “तस्ये-
दम् ।” ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) पञ्चकपाल-
यागसम्बन्धी ॥ इति आकरणम् ॥
पाञ्चजन्यः, पुं, (पञ्चजने दैत्यविशेषे भवः । “पञ्च-
जनादुपसंख्यानम् ।” ४ । ३ । ५८ । इत्यस्य
वार्तिकोक्त्या ञः ।) विष्णुशृङ्गः । इत्यमरः ।
१।१।२६ ॥ “पञ्चजनो नाम दैत्यः ससृजे तिमि-
रूप आसीत् तदस्त्रिजन्तात् ।” इति भरतः ॥
(यथा, गीतायाम् । १ । १५ ।
“पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।
पौष्ट्यं दधौ महाशृङ्गं भीमकर्मा वृकोदरः ॥”
अस्य विवरणम् यथा, हरिवंशे । ८६।१५—१७ ।
“ससृजे प्रलुवाचैर्दं दैत्यः पञ्चजनो महान् ।
तिमिरूपेण तं बालं यस्तवानिति माधव !
स पञ्चजनमासाद्य जघान पुरुषोत्तमः ।
न चासदात् तं बालं गुरुपुत्रं तदाभ्युतः ॥
स तु पञ्चजनं हत्वा शृङ्गं लेभे जनार्दनः ।
यः स देवमनुजेषु पाञ्चजन्य इति श्रुतः ॥”
पञ्चभिः काश्यपवशिष्ठप्राणाङ्गिरसथ्यवनेर्जने-
निर्वृत्तः । इति ध्यप् ।) अग्निः । इति मेदिनी ।
ये, १२२ ॥ (यथा, महाभारते । ३।२१६।१-५ ।
“काश्यपो ह्यय वाशिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः ।
अग्निराङ्गिरसश्चैव थ्यवनस्त्रिसुवर्चकः ॥
अचरत् स तपस्वीर्न पुत्रार्थे बहुवार्षिकम् ।
पुत्रं लेभेयं धर्मिष्ठं यशसा व्रजणा समम् ॥
महाथाहूतिभिर्भ्योतः पञ्चभिक्षुस्तदा त्वच ।
जज्ञे तेजो महार्चिष्यान् पञ्चवर्णः प्रभावनः ॥
समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू हृदयनिभौ तथा ।
त्वङ्मने च सुवर्णमिह कथ्ये जज्ञे च भारत ! ॥
पञ्चवर्णः सुतपसा हतस्तेः पञ्चभिर्जनेः ।
पाञ्चजन्यः श्रुतो देवः पञ्चवंशकरस्तु सः ॥”
हारीतसुनिर्घण्टीयस्य दीर्घवृत्तेः पुनः । इति
ऋचपुराणे सत्याद्रिखण्डम् । १ । २७ । ४२ ॥)
पाञ्चजन्यधरः, पुं, (पाञ्चजन्यं तदाख्यवा प्रसिद्धं शृङ्गं
धरतीति । धृ + अच् ।) विष्णुः । इति हारावली ॥

पाञ्चाली

पाञ्चालिका, स्त्री, (पञ्चाली + स्वार्थे अच् । ततः कन् ततश्चापि अत इत्वच् ।) पञ्चालिका । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

पाञ्चशब्दिकं, स्त्री, (पञ्चभिः शब्दैर्निर्वृत्तम् । "तेन निर्वृत्तम् ।" ५ । १ । ७६ । इति ठक् ।) पञ्चप्रकारवाद्यम् । यथा, स्कान्दे रेवाखण्डे । "अङ्गं चर्मजश्चैव तन्त्रं कांस्यजं तथा । पुत्तकतश्चेति सुनिभिः कथितं पाञ्चशब्दिकम् ॥" पाञ्चार्थिकः, पुं, (पञ्चार्थाः स्वयम् । "अत इति-ठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) पाञ्चपतः । यथा,—

"पाञ्चार्थिकः पाञ्चपतश्चिद्रूपः स्फूर्तिमान्मतः ॥" इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाञ्चालं, स्त्री, (पञ्चाल एव । पञ्चाल + स्वार्थे अच् ।) शास्त्रम् । यथा,—

"पितृहृतं पण्ड्या हार्दचिन्नेन पुरञ्जनः । राष्ट्रं दक्षिणपञ्चालं याति श्रुतधरान्वितः ॥ इति श्रीभागवते । ४ । पुरञ्जनोपाख्याने । २५ । ५० ॥

"पञ्चानां विषयाणामन्यतोऽनवगतानां प्रकाशनायामिति पञ्चालं शास्त्रम् ।" इति ।

"प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च शास्त्रं पञ्चालसंज्ञकम् ।" इति च तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

अत्र पञ्चालमिति पाठः किन्तु स्वार्थे णप्रत्यये पाञ्चालमपि भवति ॥

पाञ्चालः, त्रि, (पञ्चाले तदाख्यया प्रसिद्धे प्रदेशे भवः । "तत्र भवः ।" ४ । ३ । ५३ । इत्यण् ।) पञ्चालदेशोद्भवः ॥

पाञ्चालः, पुं, (पञ्चभिः प्रधानाभिर्नदीभिरेतत्ति पञ्चाग्नौतीति पञ्चालः । ततः स्वार्थे अण् ।) देशविशेषः । स तु इपदराजनगरम् । अधुना परक्रावाद् इति ख्यातः । (यथा, महाभारते । १ । १३८ । ३ ।

"पाञ्चालराजं इपदं गृहीत्वा रघुर्हर्षितः । पर्याजयत् भद्रं वः सा स्यात् परमदक्षिणा ॥" तर्हि स्यात्संधं पुं भूम्नि ।) यथा,—

"पाञ्चालाद्येदिमनुस्याश्च भूरसेनाः पटचराः ।" इत्यादि विराट्पर्व ॥

(ब्रह्मदत्तस्य सहचरविशेषः । यथा, हरिवंशे । २३ । २२ ।

"पाञ्चालकण्डरीकाभ्यां तस्य सख्यमभूत्तदा ॥")

पाञ्चालिका, स्त्री, (पाञ्चाली + स्वार्थे कन् । ततो ह्रस्वस्याप् च । वस्त्रदन्तादिकतपुत्तलिका । तत्पर्यायः । पुत्तिका २ । इत्यमरः ॥ पञ्चालिका ३ । इति भरतः ॥ शालमञ्जरी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ पाञ्चाली ५ । शालमञ्जिका ६ । इति जटाधरः ॥ (रीतिविशेषः । तत्पर्यायं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५ ।

"—वर्गैः श्रेष्ठैः पुनर्द्वयोः ।

समस्तपञ्चपदो वन्तः पाञ्चालिका मता ॥")

पाञ्चाली, स्त्री, (पञ्चभिर्वर्णैरेततीति । अल + अच् । गौरादित्वात् ङीप् ।) पाञ्चालिका । (यथा, देवीभागवते । ४ । १६ । ४ ।

पाटलिः

"यन्माया मोहितश्चाहं सदावर्त्ते परात्मनः । परवान् दासयाञ्चाली मायिकस्य यथा वप्रे ॥" (पाञ्चाले भवा । पाञ्चाल + अण् । स्त्रियां ङीप् ।) पाण्डवपत्नी । तत्पर्यायः । ह्यणा २ पाण्डु-शर्मिष्ठा ३ पार्वती ४ द्रौपदी ५ याज्ञसेनी ६ वेदिजा ७ । इति जटाधरः ॥ सैरन्ध्री = नित्य-यौवना ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६८ । ४ ।

"कुमारी चापि पाञ्चाली वैश्वमथ्यात् वसु-त्यिता ॥")

अस्य जन्मादिविवरणं द्रौपदीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ रीतिविशेषः । पाञ्चालानां प्रियत्वादेवास्या-स्तयात्वम् । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । २ ।

"वैदर्भी चाप गौड़ी च पाञ्चाली लाटिका तथा ॥")

एतत्तत्त्वं यदाह भोजः । "समस्तपञ्चपदामोजः कान्तिसमन्विताम् । मधुरां सुकुमाराश्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥")

पाट, अ, (पाटयति कार्यान्तरप्रेरणात् पूर्व-कार्ये हेत्यतीति । पट + णिच् + क्षिप् ।) सखी-धनम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ७ ॥

पाटकः, पुं, (पाटयति दीप्यतीति । पाट + ण्यल् ।) महाकिष्कुः । कटकान्तरम् । यादव्य । अक्षादिपालनम् । मूलद्रव्यापचयः । रोधः । इति मेदिनी ॥ ग्रामैकदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (पाटयति क्षिण्यतीति । हिदके । भेदके, चि । यथा, हरिवंशे । १७१ । १४ ।

"अहं तमो वनोभूतमहमेव च पाटकः ॥")

पाटचरः, पुं, (पाटयन् क्षिन्दन् चरतीति । चर + पचाद्यच् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) चौरः । इत्यमरः ॥ (यथा, प्रद्युम्नविजये । ७ अङ्के ।

"मन्त्रिन् ! कुलिङ्गावसिकत्वं क्षिण्यतेस्य पाप-पाटचरस्य ॥")

पाटनं, स्त्री, (पट + णिच् + भावे ल्युट् ।) हृद-नम् । यथा,—

"अस्त्रिमङ्गं गवां हत्वा लाङ्गलक्ष्मेर्न तथा । पाटने कर्णैश्चङ्गाणां मासाहन्तु यवान् पिबेत् ॥" इति प्रायश्चित्ततत्त्वे यमः ॥

पाटलं, स्त्री, (पाटलो वर्णोऽस्यास्तीति । पाटल + अर्श आदित्वाच् ।) पाटलीपुष्पम् । इत्यमरः ॥ गोलावाख्यपुष्पमिति केचित् ॥ (यथा, भागवते । ४ । ६ । १४ ।

"पाटलाशोकवकुलैः कुन्दैः कुरुवकैराप ॥")

पाटलेति केचित् ॥

पाटलः, पुं, (पाटयतीति । पट + णिच् + वृषादि-त्वात् कलञ् ।) श्वेतरक्तवर्णः । गोलाविरङ्ग इति भाषा । आश्वधान्यम् । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । व्यतुष्यात्वम् । वहनिव्यान्वितम् । त्रिदोष-कारिणश्च । इति रानवल्गुः ॥ तद्वर्णयुक्ते, त्रि । (यथा, रघौ । २ । २६ ।

"व पाटलायां गवि तस्मिन्वांसं धनुर्हरः केशरियं ददर्श ।

पाटलिः

अधित्वकायामिव धातुमत्यां लोभद्रुमं साधुमतः प्रकुलम् ॥")

पाटलद्रुमः, पुं, (पाटलस्य पाटलपुष्पस्य द्रुमो वृक्षः । यद्वा, पाटलो द्रुमः इति नित्यकर्म-धारयः ।) पुन्नागवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाटला, स्त्री, (पाटलो वर्णोऽस्यस्याः । पाटल-वर्णत्वादेवास्यास्तयात्वम् ।) दुर्गा । यथा,—

"अपर्णानेकपर्णा च पाटला पाटलावती ॥")

इति तन्त्रचारे तस्याः श्रवणामस्तौवनम् ॥

गुप्यवृक्षविशेषः । पाटल इति भाषा ॥ तत्-पर्यायः । पाटलिः २ अमोघा ३ काचस्याली ४ फलेयशा ५ ह्यण्डवृक्षा ६ लुभेराक्षी ७ । इत्यमरः ॥ तान्द्रपुष्पी = कुम्भिका ६ सुपुष्पिका १० वसन्तद्रुती ११ स्याली १२ स्थिरगन्धा १३ अम्बवाक्षी १४ कालद्रुती १५ । इति राज-निर्घण्टः ॥ मधुद्रुती १६ कालास्यली १७ अलि-वल्गुमा १८ । इति भावप्रकाशः ॥ कामद्रुती १९ कुम्भी २० तोयाधिवासिनी २१ । इति रत्न-माला ॥ अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफघातशोषाभ्रानवमिन्श्यासन्नि-पातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुष-रत्वम् । अशुष्यत्वम् । दोषत्रयारुपिहिका-ल्लणानाशित्वञ्च ॥ तत्पुष्पगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । हिसत्वम् । कोद्यत्वम् । कफान्-नाशित्वञ्च । तत्फलस्य गुणाः । पितातिसारदह-नाशित्वम् । हिकासपित्तकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ * तदुत्पत्तिर्यथा,—

"गते ब्रह्मणि सर्वोऽपि तपः संहृत्य तं तदा । लिङ्गं चित्रपने रूक्षां प्रतिष्ठाप्य चचार ह ॥

विचरन्तं तदा भूयो महेशं कुसुमायुधः । आरात् स्थित्वागतो धन्वी सन्तापयितुसद्यतः ॥

ततस्तमयतो दृष्ट्वा क्रोधाभ्रतदृशा हरः । सरमालोकयामास शिखायाश्चरणान्तिकम् ॥

बालोक्तस्त्रिनेत्रेण मदनी द्युतिमानपि । प्रादक्ष्यत तदा ब्रह्मन् पादादरभ्य कचवत् ॥

प्रदक्ष्यमानो चरणौ दृष्ट्वा चैव कुसुमायुधः । उत्तसर्जं धनुः श्रेष्ठं तज्जगामाथ पञ्चधा ॥

यदासीमुष्टिवन्धस्तु रक्तपृष्ठो महाप्रभः । स चम्यकतरुणांतः सगुग्वाग्नौ गुणाकृतिः ॥

नाहस्यानं शुभाकारं यदासीद्वज्रभूषितम् । तज्जातं केशरारण्यं वकुलं नामतो नगैः ॥

या च कोटी शुभा ह्यासीदिन्द्रनीलविभूषिता । जाता सा पाटला रम्या शृङ्गाराजिविभूषिता ॥" इति वामने ६ अध्याय ॥

रक्तलोभः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाटलापुष्पचन्द्रिमं, स्त्री, (पाटलापुष्पस्य चन्द्रिभा सादृश्यं यच्च ।) पद्मकाष्ठम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

पाटलिः, स्त्री, (पाटि + भावे घञ् । पाटो दीपित्वं लातीति । ला + "अच इः ।" उयां ॥ १३८ ।

इति इः । पाटलिपुष्पायां अतिसुक्रीकताये-वास्या तथात्वम् ।) पाटलापुष्पवृक्षः । इत्यमरः ॥

पाटीरः

पाठः

पाठः

(यथा, महाभारते । ७ । २२ । १५ ।

“तन्तु पाटलिपुष्पाणां समवर्णां हयोत्तमाः ।

वहमाना यराजन्त मत्स्यामित्रघातिनः ॥”)

पाटलिपुत्रं, क्ली, (पाटलिः पुत्र इव यस्य । बहु-

पाटलिहृत्तुपत्तिस्थानत्वेनास्य सथात्वम् ।)

नगरविशेषः । पाटना इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।

कुसुमपुरम् २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४२ ॥

पुष्पपुरम् ३ पाटलिपुत्रकम् ४ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (इदं गङ्गातीरस्थम् । यथा हितोप-

देशे । “अस्ति भागीरथीतीरे पाटलीपुत्रनाम-

धियं नगरम् ॥”

इदमेव पुरा मगधानां राजधानी आसीत् ।

अत्रत्यसुदर्शननाम्नो भूपतेः पुत्राणां नीति-

विद्याधिगमाय विद्वत्कुलचूडामणिना विष्णु-

शर्मणा पञ्चतन्त्रहितोपदेशादयो ग्रन्था विर-

चिताः ॥)

पाटली, क्ली, (पाटं दौर्गं लातीति । ला + कः ।

स्त्रियां ङीप् ।) कटभौवचः । सुष्ककण्टकः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, इन्द्रजाले १

अध्याये ।

“पुष्टे रुद्रनटामूलं सुखस्यं कारयेद्वुधः ।

ताम्बुलादौ प्रदातयं वश्या भवति निश्चितम् ।

तथैव पाटलीमूलं ताम्बुलेन तु वशयन्तु ॥”)

पाटवं, क्ली, (पटोर्भावं कर्म वा । पटु + “इग-

न्ताच्च लघुपूर्वात् ।” ५ । १ । १३१ । इत्यण् ।)

पटुता । यथा । “पाटवं संस्कृतोक्तिषु ।” इति

हितोपदेशः ॥ (हाट्टम् । यथा, पञ्चतन्त्रे ४ । ६४ ।

“विचिष्यते कदाचित् धीः कर्मणा भोग-

दायिना ।

पुनः समाहिता सा स्यात् तदैवाभ्यासपाट-

वान् ॥”)

आरोग्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पटो-

श्चात्राः पाटवाः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

पाटविकः, त्रि, (पाटवं पटुत्वमस्यस्य । पाटव +

ठन् ।) पटुः । धूर्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाटहिका, क्ली, (पाटहं पटहावयवः तदहा-

कृतिरस्थस्याः । पाटह + ठन् । ङ्कावाद्या-

कृतिषडष्टत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) गुञ्जा ।

इति हारावली । १४५ ॥

पाटितं, त्रि, (पात्यते स्म इति । पट + णिच् +

क्तः ।) कृतपाटनम् । तत्पर्यायः । दारितम् २

भिन्नम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते ।

२ । १६ ।

“पाटितमनु बहुविदारितं वेदनावच ॥”)

पाटी, क्ली, (पाटयतीति । पाटि + “सर्वधातुभ्य

इन् ।” उणां ४ । ११७ । इति इन् । स्त्रियां वा

ङीप् ।) वलाचुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ परि-

पाटी । अवक्रमः । यथा, “पाटीं सङ्गणितस्य

वच्मि चतुरप्रीतिप्रदं प्रस्फुटाम् ।” इत्यादि

लीलावती ॥

पाटीरः, पुं, पटीरः । इति विश्वः । (यथा,

सुक्तान्दमालायाम् । ३२ ।

“लाटीनेत्रपुटीपयोधरघटीरेवातटीदृक्कुटी

पाटीरद्वयवर्णनेन कविभिर्मूर्तिर्दिनं नीयते ।

गोविन्देति जगद्देनेति जगतां नाथेति कृणोति च

याहारैः समयस्तदेकमनसां पुंसामतिक्रामति ॥”)

पायं, क्ली, (पट्टस्य इदम् । “तस्येदम् ।” ४ । ३ ।

१२० । इत्यण् ।) पट्टशाकम् । यथा, -

“पायशाकान्तु मत्सरं दुर्जरं शुरुपाकि च ॥”

इति राजवल्गवः ॥

(पाटि + यत् । पाटनीये । क्लृप्ते, त्रि ॥)

पाठः, पुं, (पठनमिति । पठ + भावे घञ् ।)

विधिना वेदस्याभ्यसनम् । (पठ + णिच् + भावे

घञ् ।) शिष्याणामध्यापनम् । तत्पर्यायः ।

महायज्ञः २ ब्रह्मयज्ञः ३ पठनम् ४ पाठना ५

पाठनम् ६ अध्यायनम् ७ अध्यापनम् ८ अध्या-

पना ९ अभ्यसनम् १० । इत्यमरभरतौ ॥

निपाठः ११ निपठः १२ । इति सङ्कीर्णवर्ग

अमरः ॥ * ॥ माहात्म्यादिपाठे तु ॐ नारा-

यणाय नमः ॐ नराय नमः ॐ नरोत्तमाय

नमः ॐ देवे नमः ॐ सरस्वत्यै नमः ॐ

आत्माय नमः । इति नत्वा पाठ्यम् ।

“नारायणं नमस्कृत्य नरस्यैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं यासं ततो जयसुदीरयेत् ॥”

इति विधिः ॥

एवञ्च भागवतीयसूक्तौ उदीरयेत् इत्यस्य

स्वयन्तथा उदीरयन्नन्यान् पौराणिकानुपपञ्च-

यतीति श्रीधरस्वामिभ्याम्नानमनुशासनविग्रहम् ।

चैवेति भारतपाठाच्चकारेण यासो सन्धः ।

भागवते चैवेत्यत्र यास इति साक्षात्लिखितम् ।

जयपदार्थमाह ब्रह्मचारिकाश्च भविष्यपुराणम् ॥

“अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितन्तथा ।

विष्णुधर्मोदिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ! ॥

कार्ण्यश्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ॥”

कार्ण्यं कृष्णद्वैपायनप्रणीतम् ।

“सौराच धर्मा रालेन्द्र मानवोक्ता महीपते ।

जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनोविणः ॥”

जयत्यनेन संसारमिति जयस्तत्तदग्र्यः । एव-

ञ्चार्थावबलोकनात् आचाराद्वा सोत्रादावैष

श्लोकः पठ्यते । मत्स्यसूक्ते वाराहीतन्त्रे च ।

“प्रणवच्चादौ जप्ता च स्तोत्रं वा संहितां पठेत् ।

अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः ॥

सर्वत्र पाठे विज्ञेयो ह्यन्यथा विफलं भवेत् ।

सुद्वेनानन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः ॥

न कार्यासक्तमनसा कार्यं स्तोत्रस्य वाचनम् ।

आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधीः ॥

हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं भवेत् ।

स्वयञ्च लिखितं यत् कृतिना लिखितञ्च यत् ॥

अत्राक्षणेन लिखितं तच्चापि विफलं भवेत् ।

ऋषिच्छन्दादिकं ग्राह्यं पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः ॥

स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवनग्रासमाचरेत् ।

सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः ॥

अध्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन ।

कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं पठेन्नरः ॥”

ततश्च मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्यास्यादौ

ऋषिच्छन्दादिकं पठेत् । तद्वयथा । प्रथम-

चरितस्य ब्रह्म ऋषिर्महाकाली देवता गायत्री

छन्दो नन्दा शक्ती रक्तदन्तिकावीजमग्निस्तत्त्वं

महाकालीप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः । मध्यम

चरितस्य विष्णुर्ऋषिर्महालक्ष्मीर्देवताशुभ्रुप्

छन्दः शाकम्भरी शक्तिर्दुर्गा बीजं सूर्यस्तत्त्वं

महालक्ष्मीप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः । उत्तरचरि-

तस्य रुद्र ऋषिः सरस्वती देवता उष्णिक् छन्दो

भीमा शक्तिर्भामरीबीजं वायुस्तत्त्वं सरस्वती-

प्रीत्यर्थं जपे विनियोगः ॥ नैयतकालिककल्प-

तरौ भविष्यपुराणम् ॥

“इतिहासपुराणानि श्रुत्वा भक्त्या महीपते ।

सुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्रह्महत्यादिभिर्विभो ॥

ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्वान्यवर्णजमादरात् ।

श्रुत्वान्यवर्णनाद्राजन् ! वाचकाक्षरकं व्रजेत् ॥”

तथा ।

“देवाद्यामग्रतः कृत्वा ब्राह्मणानां विश्रयतः ।

ग्रन्थिश्च शिथिलं कुर्याद्वाचकः कुरुनन्दन ॥

पुनर्व्रज्येति तन् सूत्रं न सुक्ता धारयेत् कचिन् ।

हिरण्यं रजतं गाञ्च तथा कांस्योपदोहनाः ॥

दत्त्वा तु वाचकायेह श्रुतस्याप्रोति यत् फलम् ।”

कांस्योपदोहनाः कांस्यक्रोडाः ।

“वाचकः पूजितो येन प्रसन्नस्तस्य देवताः ॥”

तथा ।

“ज्ञात्वा सर्वसमामिषं पूजयेद्वाचकं बुधः ।

आत्मानमपि विक्रीय य इच्छेत् सफलं क्रतुम् ॥”

तथा ।

“विषयमद्वयं शान्तं स्वधाचरपदन्तथा ।

कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥

बुध्यमानः सदर्थं वै ग्रन्थार्थं कृत्स्नशो वृष ।

ब्राह्मणादिषु सर्वेषु ग्रन्थार्थेष्वपर्यवृणुष ॥

य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो यास उच्यते ॥”

तथा ।

“सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विश्राम्यते ।

प्रदर्शयन्सन् सर्वान् वाचयेद्वाचको वृष ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

पाठस्याष्टादशदोषा यथा, -

“शङ्कितं भीतमुद्बुधमथक्तमनुनासिकम् ।

विस्तरं विरसञ्चैव विस्त्रिष्टं विषमाहतम् ॥

काकस्वरं शिरसितं तथा स्थानविवर्जितम् ।

आकुलं तालहीनञ्च पाठदोषाश्चतुर्दश ॥

संगीतं शिरसः कम्पमल्पकण्ठमनर्थकम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥

अध्ययनक्रमो यथा, -

“आचम्य प्रयतो नित्यमधीयीत उद्दसुखः ।

उपसंगृह्य तत्पादौ वीक्ष्यमाद्यौ गुरोर्मुखम् ॥”

अध्यापनक्रमो यथा, -

“अधीष्य भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चाचमेत् ।

प्राक् कूलान् पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावित्रः ॥

प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति ।

ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादन्ते च विधिवद्विजाः ॥

कुप्यादधापनं नित्यं स ब्रह्मादीनि पूर्वतः ।
 सर्वेषामेव भूतानां वेदश्चक्षुः सनातनः ॥
 अक्षयीताध्ययमित्यं ब्राह्मण्याद्वीयतेऽन्यथा ॥”
 इति कौर्मि उपविभागे ११ अध्यायः ॥ * ॥
 पाठनिषेधकालो यथा । अष्टम्येनध्यायो न
 दृष्टोपरागमात्रविषयः ।
 “त्राहं न कौर्मियेद्वन्न राज्ञो राहोश्च सूतके ।”
 इति मनुवचनेन सामान्यतो निषेधात् ॥
 एष ब्राह्मणध्यायो अस्तुविषय इति मिता-
 स्वरा अत्र त्वहोरात्रमनध्यायो याज्ञ-
 वल्क्यात् । यथा,—
 “सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्योल्कानिपातने ।
 समाप्य वेदं दुनिश्चमारण्यकमधीत्य च ॥
 मध्वदृश्यां चतुर्दश्यामष्ट्यां राहुसूतके ।
 ऋतुसन्धिषु सुखा वा आह्विकं प्रतिगृह्य च ॥”
 दुनिश्चमहोरात्रम् । चैत्रआवणमार्गशीर्षाणा-
 मादिप्रतिपदो नित्याः इति ब्रह्मचारिकाण्डपु-
 त्तहारीतवचने एतासामनध्याये नित्यत्वाभिधाना-
 दन्यासां काम्यत्वम् । आदिप्रतिपदः शुक्ल-
 प्रतिपदः ॥
 “वा च यौधिष्ठिरौ सेना गाङ्गेयश्रुताङ्किता ।
 प्रतिपत्पाठशीलानां विद्येव तशुवां गता ॥”
 इति व्यासवचनमपि तावन्मात्रपरम् ॥ * ॥
 गीतमोक्षाकालिकानध्याया यथा,—
 आकालिकनिर्घातभूकम्यराहुदर्शनोल्का इति
 आकालिका इति । निमित्तकालमारभ्य परेदु-
 र्यावत् स एव कालस्तावदकालस्तत्र भवाः ॥
 तथा,—
 “विद्युत्स्तनितवच्चेष्टु मद्योल्कागाध संज्ञवे ।
 आकालिकमनध्यायमेतेषु मरुरव्रवीत् ॥” * ॥
 उल्कादिषु प्रतिप्रसवमाह मनुः ।
 “वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नित्यके ।
 नाशुदोषोऽस्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥”
 पराशरभाष्ये कूर्मपुराणम् ।
 “अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।
 न धर्मशास्त्रेऽन्येषु प्रवृत्तेतानि वर्जयेत् ॥”
 नारदः ।
 “अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः ।
 अनध्यायस्तु कर्मयो मन्वादिषु युगादिषु ॥” * ॥
 सन्ध्यागर्जने शास्त्रचिन्तानिन्दामाह छान्द-
 चिन्तामयौ दुष्वासाः
 “सन्ध्यायां गर्जते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः ।
 चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुर्विद्यायशो वलम् ॥
 प्रादुर्भूतैष्वमिषु तु विद्युत्स्तनितनित्यने ।
 सन्ध्यातिः स्यादनध्याय इत्याह भगवान् मनुः ॥”
 इति मनुवचनं वर्षाविषयम् ॥ * ॥
 अष्टम्यादिषु विशेषमाह हेमाद्रिधृतापस्तम्बः ।
 “उदयास्तमिति वापि सुहूर्ध्वयगामि यत् ।
 तद्दिनं तदहोरात्रमनध्यायविदो विदुः ॥
 केचिदाहुः कचिद्देशे यावत् दिनमाङ्किताः ।
 तावदेव त्वनध्यायो न तन्मित्रे दिनान्तरे ॥”
 तद्दिनं तां तिथिं प्रायेथर्थः । दिनान्तरे तिथि-

नन्तरे । अत्र पूर्ववचनसुतरमीमांसाध्यायिभिः
 परिरुहीतम् । परवचनं तु अन्यत्रपरम् ।
 यत्तु निर्यान्तवृत्तम् ।
 “प्रतिपक्षेश्मान्नेष कलामात्रेण चाष्टमी ।
 दिनं दूषयते सर्वं सुरा गयचटं यथा ॥”
 तददूषयत इत्यभिधानात् पूर्ववर्तितामात्रेण
 सर्वदिनदूषणाय । राजभार्गवे ।
 “प्रे को चे चा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या ।
 या तु कोणागरे जाते चैत्रावस्थाः परेऽपि या ॥
 चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत्तिथिः ।
 सर्वस्वेतास्त्रनध्यायः पुराणेः परिकीर्तितः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 पाठकः, चि, (पाठयति अध्यापयतीति । पठ +
 चिच् + लुल्) उपधायाः । इति हेमचन्द्रः ।
 १ । ७८ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १२ । १०५ ।
 “पठकाः पाठकाश्च ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः ।
 सर्वे यस्मिन् नो मूर्खा यः क्रियावान् स
 पण्डितः ॥”)
 धर्मभाणकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पठ-
 तीति । पठ + लुल् । वाचकः । अर्थोता ।
 “चर्चन् गिलनचापि काचित् आसितन्तया ।
 नीचोच्चश्चैव गम्भीरं वर्जयेत् पाठकः सुधीः ॥”
 इति हारीते प्रथमस्याने प्रथमेऽध्याये ॥)
 पाठभूः, स्त्री, (पाठस्य भूभूमिः स्थानमित्यर्थः ।)
 ब्रह्मरख्यम् । वेदादिपाठस्थानम् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 पाठमञ्जरी, स्त्री, (मञ्जु सुन्दरं यथा तथा रायति
 शब्दायते इति । मञ्जु + रे + कः । स्त्रियां
 ङीप् । पृषोदरादुलोपः । ततः पाठस्य मञ्जरी
 वाचिकेव ।) शारी पश्चिणी । इति शब्द-
 माला ॥
 पाठशाला, स्त्री, अध्यायनगृहम् । पाठस्य अध-
 यनस्य शाला गृहम् । इति षष्ठीतत्पुरुष-
 समासनिष्पन्ना ॥
 पाठशालिनी, स्त्री, (पाठेन शालते ज्ञावते इति ।
 शाल + णिनि + ङीप् ।) शारी पश्चिणी ।
 इति शब्दमाला ॥
 पाठा, स्त्री, (पठ्यते बहुगुणवत्तया कथ्यते इति ।
 पठ + कर्मणि घञ् । अजादित्वात् टाप् ।)
 लताविशेषः । आंकनादि इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । अम्बु २ अम्बुलिका ३ प्राचीना ४
 पापचेलिका ५ यूथिका ६ स्यापनी ७ अयसी ८
 विद्वकर्णिका ९ एकाद्रीला १० कुचेली ११
 दीपनी १२ वनतिक्तिका १३ तिलपुष्पा १४
 दृष्टिक्ता १५ शिशिरा १६ हकी १७ मालती
 १८ वरा १९ देवी २० वृत्तपर्णी २१ । अस्या
 गुणाः । तिलत्वम् । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् ।
 वातपित्तज्वरपित्तदाहातीसाररूलाशित्वम् ।
 भयसन्धानकारित्वम् । इति वैद्यकम् ॥ * ॥
 “अम्बुला बालिका बाला शठाम्ना बालिका-
 मिका ।
 अम्ना च मापिका चैव दृढवल्का मयिका ॥

गन्धपर्णी चित्रपुष्पी अयसी सुखवाचिका ।
 क्षिप्रपत्री भूरिमल्लिवित्रीया घोडशाङ्गया ॥
 अम्बुला सकषायाम्ना कफकण्ठरुजापहा ।
 पातामयवलासनी खचिद्रुहीगनी परा ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 “पाठाम्बुलाम्बुलको च प्राचीना पापचेलिका ।
 एकाद्रीला रसा प्रोक्ता पाठिका वरतिक्तिका ॥
 पाठीष्णा कटुका तीक्ष्णा वातश्लेष्मघ्नी लघुः ।
 हन्ति शूलज्वररूहिं कुष्ठातीसाररूढजः ॥
 दाहकद्रुविषश्चासकमिगुलमलमणान् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 पाठिका, स्त्री, (पाठा + स्वार्थे कन् । टाप् अत
 इत्वच् ।) पाठा । इति भावप्रकाशः ॥
 पाठी, [न्] पुं, (पाठेव आकृतिर्विद्यते यस्य ।
 पाठा + इनिः ।) चित्रकटुचः । इत्यमरः ॥
 (पाठोऽस्यस्येति । “अत इतिठनी ॥” ५ । १२ । १५ ।
 इति इनिः ।) पाठविशिष्टः ॥ (कर्मोपपदेनास्य
 प्रमाणं यथा, मार्कण्डेये । ६८ । २६ ।
 “बन्दिनामथ सूतानां विटानां लास्यपाठि-
 नाम् ॥”)
 पाठीकुटः, पुं, (पाठी कुटतीति । कुट + “इशु-
 पञ्चति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) चित्रक-
 टुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पाठीनः, पुं, (पाठिं पृष्टं नमयतीति । पाठि +
 नम + णिच् + “अन्येभ्योऽपीति ।” ७ । “अन्येषा
 मपि दृश्यते ।” ६ । ३ । १३७ । इति दीर्घः ।)
 मनुस्वविशेषः । वीयालि इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । सक्षदंष्ट्रः २ । इत्यमरः ॥ सक्ष-
 दंष्ट्री ३ वोदालः ४ वदालकः ५ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ५ । १६ ।
 “पाठीनरोहितावां दौ नियुक्तौ ह्यथकथयोः ॥”)
 अस्य गुणाः । श्लेष्मणत्वम् । तिग्मत्वम् । मधुर-
 त्वम् । कषायत्वम् । वल्यत्वम् । दृढत्वम् । पाके
 कटुत्वम् । रोचनत्वम् । वातपित्तजित्वम् । इति
 राजवल्लभः ॥ (यथा च ।
 “पाठीनः श्लेष्मलो दृष्टो निद्रालुः पिशिता-
 शनः ।
 दूषयेदन्वपित्तान् कुष्ठरोगं करोत्यसौ ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
 पाठकः । गुग्गुलुद्वयः । इति मेदिनी । ने, ८६ ॥
 पाथ्यं, चि, (पठ्यते इति । पठ + “अष्टलोप्यते ।”
 ३ । १ । १२४ । इति ण्यत् ।) पठनीयम् ।
 पठितयम् । यथा,—
 “तिष्ठ रे तिष्ठ कण्ठोऽं कुष्ठयामि शठादहम् ।
 अपशु पठतः पाथ्यमधिगोष्ठि शृणु ते ॥”
 इति नैषधे १७ सर्गः ॥
 पाथः, पुं, (पठ्यते यवह्रियतेऽनेनेति । पठ +
 करणे घञ् ।) पाथिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (पथ + भावे घञ् । पथनम् । समयः । यथा,
 महाभारते । २ । ५७ । ८ ।
 “दीयामहे पार्थिव ! मा विशङ्का
 दुरथ पाथश्च चिरञ्च मा हृषाः ॥”)

पाणिघा

पाणिः, स्त्री, (पणायन्ते व्यवहरन्त्यस्यामिति । पण + “अग्निपणायो रुडायलुकौ च ।” उणां ४ । १३२ । इति इण् आद्यप्रत्ययस्य लुक् च ।) पणयवीची । इट् । इत्यादिकोषः ॥
 पाणिः, पुं, (पणायन्ते व्यवहरन्त्यनेन । पण रु व्यवहारे + “अग्निपणायो रुडायलुकौ च ।” उणां ४ । १३२ । इति इण् आद्यप्रत्ययस्य लुक् च ।) स च मणिवन्तानधकृतिपर्यन्तभागः । स तु गर्भस्यवालकस्य मासद्वयेन भवति ॥ इति सुखबोधः ॥ तत्पर्यायः । पञ्चशाखः २ शयः ३ समः ४ हस्तः ५ करः ६ । इत्यमरभरतौ ॥ भुजः ७ । इति जटाधरः ॥ कुलिः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ भुजादलः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । २ । १६ । “नृगदाभिमुगन्धं तं कृत्वा कान्तां मनोरमां । जग्राह दक्षिणे पाणौ मुनिर्मन्थयपीडितः ॥”) कुलिकटचः । इति रत्नमाला ॥ कुलियाकड़ा इति भाषा ॥
 पाणिकच्छपिका, स्त्री, (कच्छपः कूर्मैस्तदाकारोऽस्यस्याः । कच्छप + ठन् । टापि अत इत्थञ्च । पाणिभ्यां कृता कच्छपिका कूर्माकृतिसद्भा ।) कूर्मसद्भा । यथा,—
 “पाणिकच्छपिकां कुप्यात् कूर्ममन्त्रेण वाधकः । तत्र संस्कृतपुष्पेण पूजयेदात्मनो वपुः ॥ पूजितं तेन पुष्पेण देवत्वं खस्य जायते ॥” कूर्ममन्त्रो यथा,—
 “द्वितीयं वैष्णवीतन्त्रं बीजं बिन्दुसंयुतम् वष्टखरो परिचरं कूर्मबीजं प्रकीर्तितम् ॥” इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥
 पाणिरुहीती, स्त्री, (पाणिर्गृहीतो यस्याः । “पाणिरुहीती भाषायाम् ।” ४ । १ । ५२ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या डीप् ।) विधानेनोद्गा । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥
 पाणिरुहणं, स्त्री, (पाणेरुहणं यत्र ।) विवाहः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२२ ॥ (यथा, रघुः । ७ । २६ ।
 “इति स्वसुभोगं कृत्वा प्रदीपः सम्पाद्य पाणिरुहणं च राजा । महीपतीनां पृथगर्हणार्थं समादिदेशाधिष्ठितानधिष्ठीः ॥”)

पाणिघः, पुं, (पाणिं पाणिना वा हन्तीति । हन् + “पाणिघताङ्घ्रौ शिल्पिनि ।” ३ । २ । ५५ । इति टक् टिलोपो घत्वञ्च निपात्यते ।) पाणिवादः । पाणिना नृदङ्गादिवाद्यम् । पाणिं वा हन्ति यः । यः पाणिनैव नृदङ्गादिवाद्य-हन्तृपादयति तत्र । यः पाणिना नृदङ्गमिव पाणिं वादयति तत्र च । इत्यमरभरतौ ॥
 पाणिघातः, पुं, (पाणिना हन्तीति । हन् + अग्निष्पित्वात् अय् ।) पाणिताडकः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥ (हन् + भावे घञ् । पाणिना घातो हननमिति । पाणिघननम् ॥)

पाणिनिः

पाणिजः, पुं, (पाणौ जायते इति । पाणि + जन् + “सप्तम्यां जनेर्हः ।” ३ । २ । ६७ । इति डः ।) नखः । इति हलायुधः ॥
 पाणितलं, स्त्री, (पाणितलमिव परिमाणमस्यस्येति । अण् ।) कर्षपरिमाणम् । तोलकद्वयम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,— “कोलद्वयञ्च कर्षः स्यात् स प्रोक्ता पाणिमालिका । अर्धं पितुः पाणितलं किञ्चित् पाणिञ्च तिन्द्रकम् ॥ विहालपदकञ्चैव सुवर्णं कवलग्रहः । उदम्बरश्च पर्यायैः कर्ष एव निगद्यते ॥” इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥ पर्यायान्तरं यथा,— “विद्याद्वौ ब्रह्मणौ कर्षं सुवर्णञ्चाद्यमेव च । विहालपदकान्तञ्च पितुर्म्याणितलन्तथा ॥ तिन्द्रकञ्च विजानीयात् कवलग्रहमेव च ॥” इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥ पाणिलज्जम् ।) हस्ताधोभागः ॥ (यथा, मनौ । ४ । १४३ । “सूदृष्टानशुचिर्नित्यमङ्गिः प्राणानुपसृष्टेत् । गान्नायि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥”)
 पाणिज्ञः, पुं, (पणिनो मुनेर्गोत्रापत्यम् । पणिन् + अण् । “गाथिविदधिकेशिगणपणिनञ्च ।” ६ । ४ । १६५ । इति न टिलोपः ।) पाणिनि-सुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पाणिनिः, पुं, (पणिनो मुनेर्युवापत्यम् । पणिन् + इण् । न टिलोपः ।) सुनिविशेषः । तत्पर्यायः । आहिकः २ दाक्षीपुत्रः ३ शालङ्की ४ पाणिनः ५ शालातुरीयः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ (अयं हि पणिन्-वंशसम्भूतः प्रसिद्धो व्याकरणकर्त्ता । अस्य माता दाक्षी इत्याख्याया विश्रुता । यथा, प्रातर्जलकारिकायाम् । १ । १ । २० । “सर्वं सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः ॥” तथाच शिष्यायाम् । ५६ । “शङ्करः शाङ्करौ प्रादादाक्षीपुत्राय धीमते । वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥” अस्य शालातुरीय इत्याख्यापि दृश्यते । यथा, अभिधानचिन्तामणौ । ३ । ५१५ । “—अथ पाणिनौ । शालातुरीयदाक्ष्यौ—” “गान्धारप्रदेशप्रियेशशालातुरग्रामचातत्वा-देवास्य तथा नाम ।” इति चिन्तामणिटीका ॥ परे तु शालातुरग्रामीऽस्य जन्मस्थानमिति न स्वीकुर्वन्ति । यतः शालातुरोऽभिजनोऽस्य इति युत्पत्त्या शालातुरशब्देन शालातुरदेशोद्भवे जने एवाधो नावगम्यते । अष्टाध्यायीसूत्र-पाठस्य “नृदीशालातुरवर्त्मतोऽक्षवारात् णक् ण्य णक् यका ।” ४ । ३ । ६४ । सूत्रात् अमि-जनार्थं एव ण्यप्रत्ययः । वृत्तिकारभट्टोजी-दोक्षितेन तु “अभिजनञ्च ।” ४ । ३ । ६० । इति सूत्रे “यत्र खयं वसति स निवाचः । यत्र पूर्वैरुषितं सोऽभिजनः ।” इत्यभिजनशब्द-स्यार्थः प्रदर्शितः । अतः स्पष्टतः शालातुर-

पाणिनिः

प्रदेशः पाण्यनः पूर्वपुराणार्थं वासस्थानमित्येवावगम्यते न तु तस्मैनि ।
 पुरा कित कात्यायननामा मुनिः सप्तलक्ष-श्लोकात्मकं दृष्टकथाभिधानं ग्रन्थं विरचय्य काणभूतये आवयामास । सोमदेवभट्टस्तु ततः सारांशं समुद्धृत्य कथासरित्सागर इत्याख्याया प्रसिद्धं ग्रन्थं निमित्तवान् तस्मादिषाखायिका समधिगम्यते । यथा, तत्रैव । ४ । २०—६५ । “अथ कालेन वर्षस्य शिष्यवर्गो मष्टानभूत् । तत्रैकः पाणिनिर्नाम जडबुद्धितरोऽभवत् ॥ स शुश्रूषापरिक्लृप्तः प्रेषितो वर्षभाष्यया । अगच्छन् तपसे खिन्नो विद्याकामो हिमालयम् ॥ तत्र तीव्रेण तपसा तोषितादिन्द्रशेखरात् । सर्वविद्यामुखं तेन प्राप्तं व्याकरणं नवम् ॥ ततश्चागत्य मामेव दादायाङ्गते स्म सः । प्रवृत्ते चावयोर्वादे प्रयाताः सप्तवासराः ॥ अष्टमेऽह्नि मया तस्मिन् पिते तत्समनन्तरम् । नभःस्थेन महाघोरो हृद्भारः शम्भुना कृतः ॥ तेन प्रनष्टमैकतन्त्रद्वयं व्याकरणं भुवि । जिताः पाणिनिना सर्वे मूर्खोभूता वयं पुनः ॥ अथ संजातनिर्वेदः खल्वहस्यतये धनम् । हस्ते हिरण्यदत्तस्य विधाय वणिजी निजम् ॥ उक्त्वा तच्चोपकोशायै गतवानस्मि शङ्करम् । तपोभिराराधयितुं निराहारो हिमाचलम् ॥” * * * * * “अत्रान्तरे तुषारादौ कृत्वा तीव्रतरं तपः । आराधितो मया देवो वरदः पार्वतीपतिः ॥ तदेव तेन शास्त्रं मे पाणिनीयं प्रकाशितम् । तदिच्छातुमहादेव मया पूर्णोक्तञ्च तत् ॥” * * * * * “वर्षोऽयं ममूखादिच्छत् ओतुं व्याकरणं नवम् । ततः प्रकाशितं स्वामिङ्गुमारैरेव तस्य तत् ॥ ततो याद्वीन्द्रक्षत्माभिं विद्वानो दक्षिणां प्रति । गुरुर्वर्षोऽब्रवीत् स्वयंकोटिर्मे दीयतामिति ॥ अङ्गीकृत्य गुरोर्वाक्यं तौ च सामिखवोचताम् । एहि राज्ञः सखे ! गन्दात् याचितुं गुरुदक्षिणाम् गच्छामो नान्यतोऽस्माभिरियत् काश्चनमाप्यते । नवाधिकाया नवतेः कोटीनामधिपो हि सः ॥” इत्युपाख्यानेन पाणिनिः कात्यायनस्य राज्ञो-गन्दस्य च समसामयिक इत्येवाध्याति । परं कात्यायनपाणिन्योः शब्दशास्त्रपाठेन पाणिनिः कात्यायनान् पूर्वतन इत्यनायासेनैव विज्ञायते । यतः कात्यायन एव पाणिनिज्ञतव्याकरणस्य वार्तिककारः । स च स्वकृतग्रन्थे विद्वद्भां वरं पाणिनिं आचार्यत्वेन स्वीकृतवान् । [६ । ४ । १०४ । सूत्रस्य वार्तिकं ।] पाणिनिस्तु खीय-व्याकरणे पूर्वतनानां बहूनां विदुषां नामोल्लेखं कृतवान् परं कुत्रापि कात्यायनस्य नाम नाभि-हितवानतः स्पष्टतोऽवगम्यते पाणिनिः कात्यायनान् बृहतर इति ।
 अनेन महात्मना पाणिना रचितं व्याकरणं पाणिनीयाष्टकमित्याख्याया प्रसिद्धम् । कात्यायन

यत्वास्व वार्त्तिकं विधाय तीव्रचमालोचना-
चकार । परं पतञ्जलिः सूत्रपाठस्य वार्त्तिकस्य
च महाभाष्यं विधाय चञ्चलः प्रमादपरिभ्रमोऽयं
पाणिनीयाद्याध्यायीभ्य इति प्रदर्शयन् कात्या-
यनतीव्रदृष्टेः ररञ्चैवं समादरणीयं ग्रन्थसूच-
नम् । अद्याध्यायीप्रारम्भे तु चतुर्दशसूत्राणि
सन्ति तानि तु प्रत्याहारसूत्राणि ।

अद्याध्यायीसूत्रपाठे, आपिशलिः । ६ । १ । ६२ ।
गालवः । ६ । १ । ६१ । चोक्तवर्त्मनः । ६ । १ ।
१३० । स्तोत्रायनः । ६ । १ । १२३ । काश्यपः ।
८ । ४ । ६७ । गार्ग्यः । ८ । ४ । ६७ । भार-
द्वाजः । ७ । २ । ६३ । सैनकः । ५ । ४ । ११२ ।
शाकटायनः । १३ । ४ । ११२ । शाकल्यः । ११ । १ । १६ ।
यतर्वा पूर्वतनवैयाकरणानां नामानि सन्ति ।
अत्र ३६६ चञ्चलकानि सूत्राणि विद्यन्ते ।
काशीरराजस्य जयापीडस्य राजत्वसमये
पाणिन्याकरणं वार्त्तिकेन महाभाष्येण च
सह विशेष्टविद्यार्थिसुधीवरविवृत्त्यनेन प्रचार्यं
प्रचलितमासीत् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ ।
६३८—६४० ।

“नितान्तं हतकृतस्य गुणवृद्धिविधायिनः ।
श्रीजयापीडदेवस्य पाणिनेश्च किमन्तरम् ॥
भाष्ययास्याचये श्लोकैर्लक्ष्यचरणैः कृतः ।
सोऽयं तस्य विपर्यासो बुधैरिव विवर्तितः ॥
हतविप्रोपसर्गस्य भूतनिष्ठाविधायिनः ।
श्रीजयापीडदेवस्य पाणिनेश्च किमन्तरम् ॥”
कात्यायनकृतवार्त्तिकात् पतञ्जलिकृतमहा-
भाष्याच्च अन्यथा अपि अद्याध्यायीसूत्रपाठस्य
उल्लिखितमहाभाष्यस्य च दृष्टादृष्टाः सन्ति
बाहुल्यमिवा तासां नामानि न प्रदत्तानि ॥३॥
पाणिनीयं, त्रि, (पाणिनिना प्रोक्तं उपदिष्टं वा ।
पाणिनि + “दृष्टाच्छः” ४ । २ । १२४ । इति
छः ।) पाणिनिना कृतं ग्रन्थादि । इति सुम्भ-
वोधयाकरणम् ॥

पाणिन्यसः, त्रि, (पाणिं प्रमतीति । भा शब्दाभि-
संयोगयोः + “उभयपक्षैरस्मदपाणिन्यमाश्रयः”
३ । २ । ३७ । इति खण्ड सन् च ।) हस्तकर्म्म-
नाकारयिन्यागकर्त्ता । एवं शब्दकर्त्ता च ।
इति सुम्भवोधयाकरणम् ॥ (“पाणयो भायन्ते-
भक्तिमिति पाणिन्यमोऽध्या । अन्वकाराद्याटन
इत्यर्थः । तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयः
शब्दास्ते ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

पाणिन्यः, त्रि, (पाणिभ्यां धयति पिबतीति ।
घट पाने + “नाडीधनीकृतकरसुष्टिपाणि-
नासिकात् भञ्ज” इति सूत्रान् खण्डप्रत्ययेन
साधुः ।) पाणिद्वारा पानकर्त्ता । इति सुम्भ-
वोधयाकरणम् ॥

उपादं, स्त्री, पाणिच पादच द्वयोः समाहारः ।
पाणिपादयोः समाहारः । इति याकरणम् ॥

पाणिपीडनं, स्त्री, (पाणिः पीडनं ग्रहणं वञ्च ।)

पाणिग्रहणम् । विवाहः । इत्यमरः ॥ (पाणिभ्यां
पीडनमिति विग्रहे श्लोकादिना हस्तमर्दनम् ॥)

पाणिसुक, [ज] पुं, (पाणिनेव भुज्यते दीयतेऽनेन
चञ्चादिद्वयं यदा, पाणिरिव भुज्यते यन्नादि-
स्थले यवद्वियते इति । भुज् + क्तिप् ।) उद्धमर-
टलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पाणिना सुद्धं
इति । भुज् + क्तिप् ।) पाणिकरणकभोक्तारि, त्रि ॥
पाणिमर्दः, पुं, (पाणिं मृदनातीति । पाणि + मृद-
+ “कर्मण्यण्” १ । २ । १ । इत्यण् ।) कर-
मर्दकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाणिसुक्तं, स्त्री, (पाणिभ्यां सुक्तं परित्यक्तम् ।)
अखम् । इति हलायुधः ॥

पाणिरुहः, पुं, (पाणौ रोहतीति । रुह + “इगुप-
घञेति” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) नखः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पाणिवादः, त्रि, (पाणिं पाणिना वा वादयतीति ।
वद + णिच् + अण् ।) पाणिचः । मृदङ्गादि-
वादकः । इत्यमरः ॥ (पाणिना वादयते इति ।
वद + णिच् + कर्मणि घञ् । मृदङ्गादौ, स्त्री ।
यथा, रामायणे । २ । ६५ । ४ ।

“अपदानान्युदाहृत्य पाणिवादान्यवादयन् ॥”)
पाणिवादकः, त्रि, (पाणिं पाणिना वा वादय-
तीति । वद + णिच् + खुल् ।) पाणिवादः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८६ ॥ (यथा, रामा-
यणे । २ । ६५ । ४ ।

“ततस्तु सुवतां तेषां सुतानां पाणिवादकाः ।
अपदानान्युदाहृत्य पाणिवादान्यवादयन् ॥”)
पाणिसर्गा, स्त्री, (पाणिभ्यां सृज्यतेऽर्षा । सर्गा
श्रु विसर्गं + “पाणौ सृज्यते वाच्यः” इति
खण्ड । “चनोः कृः विसर्गतोः” ७ । ३ । ५२ ।
इति कृतम् ।) रज्जुः । इति सुम्भवोधयाका-
रणम् ॥

पाणीतलं, स्त्री, (पाणितलं निपातनात् दीर्घः ।)
तोलकद्वयम् । यथा,—

“विज्ञालपदकौ च पाणीतलसुखरम् ॥”
इति शब्दमाज्ञा ॥

पाणौकरणं, स्त्री, (पाणौ क्रियतेऽनेनास्मिन् वा ।
ह + ल्युट् । चप्रत्याः अलुक् ।) विवाहः ।
इति नटाधरः ॥

पाण्डरं, स्त्री, (पाण्डरो वर्णोऽस्यस्येति । अच् ।)
कुन्दपुष्पम् । गैरिकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाण्डरः, पुं, (पाण्डरः शुक्लवर्णोऽस्यस्येति । अच् ।)
मखकट्टकः । (पङ्क्ति + अर + दीर्घश्च ।)
श्वेतवर्णः । (पञ्चतविशेषः । स तु मेरोः पश्चिमे
वर्तते । यथा, मार्कण्डेये । ५५ । १० ।

“अङ्गनः कुक्कुटः कृष्णः पाण्डरश्चाक्षोत्तमः ॥”
“पश्चिमेन तथा मेरोर्विस्त्रन्मात् पश्चिमाद्विहः ।
एतेऽक्षनाः समाख्याताः—”

रोरावतकुलोत्पन्ननागविशेषः । यथा, महा-
भारते । १ । ५७ । ११—१२ ।

“पारावतः परिजातः पाण्डरो हृदिगः कृशः ।
विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः ॥

रोरावतकुलादंते प्रविष्टा ह्यवघ्ननम् ॥”
पश्चिमविशेषः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वप्रवचनम् ।

“यधः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च ।
चिल्लश्च धर्मचिल्लश्च भासः पाण्डर एव च ।
एष्टे यस्य पतन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते ॥”)
तद्वर्णविशिष्टे, त्रि । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
हरिवंशे । ८२ । ५० ।

“असिताम्बरसंवीतं पाण्डरं पाण्डरासनम् ॥”
पाण्डरपुष्पिका, स्त्री, (पाण्डरं शुक्लवर्णं पुष्प-
मस्याः । कम् + ततः कापि अत इत्वम् ।)
श्रीतलाटलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पाण्डवः, पुं, (पाण्डोक्तदाख्यया प्रसिद्धस्य राज्ञो-
ऽपत्यम् । पाण्डु + “व्योरण्” ४ । २ । ७१ ।
इत्यण् ।) पाण्डुनन्दनः । मन्त्रपाण्डवोत्पत्ति-
र्यथा,—

वैशम्पायन उवाच ।

“संवत्सरकृते गर्भे गान्धार्यी जनमेजय ।।
आङ्गयामास वै कुन्ती गर्भार्थं धर्ममच्युतम् ॥
सा वलिं त्वरिता देवी धर्माद्योपजहार ह ।
अजाप मन्त्रं विधिवद्दत्तं दुर्वाससा पुरा ॥
संगम्य सा तु धर्मस्य योगमूर्तिधरेण ह ।
लेभे पुत्रं वरारोहा सञ्चपाणिहितं वरम् ॥
येन चन्द्रसमावृत्ते सुहृत्तेऽभिमणितेऽष्टमे ।
दिवामध्यगते सूर्ये तिथौ पुण्येऽभिपूजिते ॥
सन्दृश्यश्वसं कुन्ती सुधाव प्रवरं सुतम् ।
जातमात्रे सुते तस्मिन् वागुवाचाश्ररीरिणी ॥
एष धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः ।
विक्रान्तः सत्यवाक् चैव राजा पृथ्वा भविष्यति ॥
युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः ।
भविता प्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विभुतः ।
यशसा तेजसा चैव दृतेन च समन्वितः ॥१॥३॥
धार्मिकं तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तं पुनरवधीत् ।
प्राहुः चात्र वलं ज्येष्ठं वलज्येष्ठं सुतं वृष्ट ॥
ततस्तपोक्ता भर्ता तु वागुमेवावुहाव सा ।
तस्माज्जो महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥
तमायतिष्ठन् जातं वागुवाचाश्ररीरिणी ।
सर्वेया वलिनं श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत ! ॥
इदमवब्रुतवासीजातमात्रे हकीदरे ।
यदङ्गात् पतितो मातुः शिलां गात्रैरचूर्णयत् ॥
कुन्ती याग्रभयोदिमा सहस्रोत्पतिता किल ।
नान्वबुध्यत तं सुप्रसुतसङ्गे स्वे हकीदरम् ॥
वज्रसंहननः सोऽथ कुमारो न्यपतद्गिरौ ।
पतता तेन शतधा शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥
तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागतः ।
यस्मिन्नहनिर्भीमस्तु जज्ञे भरतसत्तम ! ॥
दुर्योधनोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे वसुधाधिप ! ॥२॥३॥
जाते हकीदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्वचिन्तयत् ।
कथञ्च मे वरः पुत्रो लोकश्रेष्ठो भवेदिति ॥
देवे पुण्यकारे च लोकोऽयं संप्रतिष्ठितः ।
तत्र देवस्तु विधिना कालयुक्तेन लभ्यते ॥
इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति नः श्रुतम् ।
अप्रमेयवलोत्साहो वीर्यवानमित्युतिः ॥
तं तोषयित्वा तपसा पुत्रं तस्मै महावलम् ।
यं दास्यति च मे पुत्रं स गरीयान् भविष्यति ॥

कर्मणा मनसा वाचा तस्मात्तपस्ये महत्तपः ।
ततः पाण्डुर्महाराजो मन्त्रयित्वा महर्षिभिः ॥
दिदेश कुन्त्याः कौरवो व्रतं सांवत्सरं शुभम् ।
आत्मना च महाबाहुरेकपादस्थितोऽभवत् ॥
उग्रं स तप आतस्थे परमेष्ठ समाधिना ।
आरिराधयिषुर्देवं चिदग्रानां तमौश्वरम् ॥
सर्वेण सह धर्मात्मा पथवर्षत भारत ! ।
तन्नु कालेन महता वासवः प्रत्यपद्यत ॥

शुक्र उवाच ।

पुत्रं तव प्रदास्यामि त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
ब्राह्मणानां गवाक्षैव सुहृदाचार्यसाधकम् ॥
दुर्द्धां प्रोक्तजननं सर्ववान्वनन्दनम् ।
सुतं तेऽयं प्रदास्यामि सर्वामिचविनाशनम् ॥
इत्युक्तः कौरवो राजा ब्रह्मवेन महात्मना ।
उवाच कुन्तीं धर्मात्मा देवराजवचः स्मरन् ॥
उदकंस्तव कल्याणि तुष्टो देवगणेश्वरः ।
दातुमिच्छति मे पुत्रं यथासङ्कल्पितं हृदा ॥
अतिमातृवकर्मणां यशस्विनमरिन्दमम् ।
नीतिमत्तं महात्मानमादित्यसमतेजसम् ॥
दुराधर्षं क्रियावन्तमतौवाद्भुतदर्शनम् ।
पुत्रं जनय त्वश्रोणि ! धाम क्षत्रियतेजसाम् ॥
जम्बः प्रसादो देवेन्द्रात् तमाज्य शुभानने ! ॥
एवमुक्ता ततः शुक्रमाजुहाव यशस्विनी ।
अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्जुनम् ॥
जातमात्रे कुमारे तु बागुवाचाशरीरिणी ।
महागन्तीरनिर्वोधा नभो नादयती तदा ॥
शृण्वतां सर्वभूतानां तेषाञ्चाश्रमवासिनाम् ।
कुन्तीमाभाष्य विस्मयमुवाचेदं शुचिस्मिताम् ॥
कार्तवीर्यसमः कुन्ति ! शिवितुल्यपराक्रमः ।
एव शुक्र इवाजेयो यशस्ते प्रथमिष्यति ॥
अदित्या विष्णुना प्रीतिर्यथाभूदभिवर्द्धिता ।
तथा विष्णुसमः प्रीतिस्त्वर्द्धयिष्यति ते सुतः ॥
एष मद्रान् वषे कृत्वा कुरुक्षेत्रे सह सोमकैः ।
चेदिकाशिकरूपांश्च कुरुक्षेत्रीं वद्विष्यति ॥
एतस्य भुजवीर्येण खाण्डवे हयवाहनः ।
मेदसा सर्वभूतानां हविर् यास्यति वै पराम् ॥
ग्रामणीश्च महोपालान् एष जित्वा महाबलः ।
भाह्विः सहितो वीरस्त्रीन् मेघानादरिष्यति ॥
जामदग्न्यसंमः कुन्ति ! वायुवेगपराक्रमः ।
सुष्ठु वीर्यवतां श्रेष्ठो भविष्यति महायशः ॥
तथा दिव्यानि चाक्षायि निखिलेनाहरिष्यति ।
विप्रनष्टां त्रियश्वायमाहर्षा पुरुषधर्मः ॥
एतामलदुमुतां वारं कुन्ती शुश्राव भारत ! ।
वाचसुचरितासुत्रैस्तानि निशम्य तपस्विनाम् ॥
वभूव परमो हर्षः शतशृङ्गनिवासिनाम् ।
तथा देवराजानाञ्च सेन्द्राणाञ्च दिवौकसाम् ॥
आकाशे दुन्दुभीनाञ्च वभूव तुमुलः स्वनः ।
उदतिष्ठस्वद्याघोषः पुण्यवृष्टिभिराहतः ॥ ३॥ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

कुन्तीपुत्रं ज्ञातेषु हृतराष्ट्रात्मजेषु च ।
मद्राजसुता पाण्डुं रक्षो वचनमब्रवीत् ॥
न मेऽस्ति त्वयि सन्तापो विगुणेऽपि परन्तप ।

नावरत्ने वराहायाः स्थित्वा चानघ ! नित्यदा ॥
गान्धार्याश्चैव वृषते ! जातं पुत्रशतन्तथा ।
श्रुत्वा न मे तथा दुःखमभवत् कुरुनन्दन ! ॥
इदं मे महद्दुःखं तुल्यतायामपुत्रता ।
दिष्टा त्विदानीं भर्तुर्मे कुन्त्यामप्यस्ति सन्ततिः ॥
यदि चापत्यसन्तानं कुन्तिराजसुता मयि ।
कुन्यादनुयच्छो मेऽस्यात्तव चापि हितं भवेत् ॥
संस्तम्भो मे सपत्नीत्वात् वक्तुं कुन्तिसुतां प्रति ।
यदि तु त्वं प्रसन्नो मे स्वयमेनां प्रचोदय ॥

पाण्डु उवाच ।

ममाप्येष सदा माद्रि ! हृदयः परिवर्तते ।
न तु तां प्रसहे वक्तुमिष्टानिष्टविवक्षया ॥
तव त्विदं मतं मत्वा प्रयतिष्याम्यतः परम् ।
मन्ये भुवं मयोक्ता सा वचनं प्रतिपत्स्यते ।
वैशम्पायन उवाच ।

ततः कुन्ती पुनः पाण्डुर्विविक्त इदमब्रवीत् ।
कुलस्त्र मम सन्तानं लोकस्थ च कुरु प्रियम् ॥
मम चापिङ्गनाशाय पूर्वेषामपि चात्मनः ।
मनुप्रियार्थं च कल्याणि ! कुरु कल्याणसुतमम् ।
यशसेऽर्थाय चैव त्वं कुरु कर्म सुदुष्करम् ॥
एवमुक्तात्रवीन्मात्रो सलक्षितय देवतम् ।
तस्मात्ते भवितापत्यमनुरुपमसंश्रयम् ॥
ततो माद्री विचार्यैवं जगाम मनसाश्विनौ
तावागम्य सुतो तस्यां जनयामासतुर्मौ ॥
नकुलं सहदेवश्च रूपेणाप्रतिमौ सुवि ।
तथैव तावपि यमौ बागुवाचाशरीरिणी ॥
रूपसत्त्वगुणोपेतावेतावत्यश्विनावपि ।
भासतस्तेजसात्त्वर्धं रूपद्रविणसम्पदा ॥
नामानि चक्रिरे तेषां शतशृङ्गनिवासिनः ।
भद्रा च कर्मणा चैव तयाश्रीर्भविष्याम्यते ॥
ज्येष्ठं युधिष्ठिरं त्वेवं भीमसेनेति मध्यमम् ।
अर्जुनेति हृतीयं च कुन्तीपुत्रानकल्पयन् ॥
पूर्वजं नकुलेत्येवं सहदेवेति चापरम् ।
माद्रीपुत्रावकथयंस्ते विप्राः प्रीतमानसाः ॥

इति महाभारते १।१२३-१२४

तेषां पुत्रा यथा,—
“प्रतिविन्ध्यः सुतः सोमः श्रुतकीर्तिस्तु चार्जुनान् ।
शतानीकः श्रुतकर्माद्रौपद्याः पञ्च विक्रमात् ॥”
तेषां भार्या यथा, गारुड १३६ अध्याये ।
“यौधेयी च हिडिम्बा च काशी चैव सुमद्रिका ।
विजया वै वेणुमती पञ्चम्यस्तु सुताः क्रमात् ॥
देवकी घटोत्कचश्च अभिमन्युश्च सर्वशः ।
अहोत्री निरपञ्चश्च परिचिदभिमन्युजः ॥”

पाण्डवेयः, त्रि, (पाण्डोरियं इत्यञ् डौप् च पाण्डवी
कुन्ती माद्री च तयोरपत्यम् इति । ङक् ।)
पाण्डोरपत्यम् । इति सुग्वोधयथाकरणम् ॥
(युधिष्ठिरप्रभृतयः पञ्च भ्रातरः । यथा,
महाभारते । १।२०३।१५ ।
“यावमायाति वार्ष्णेयः कर्षन् यादववाहिनीम् ।
राज्यार्थं पाण्डवेयानां पाषाण्यसदनं प्रति ॥”
अभिमन्युपुत्रो नरपतिः परीक्षितः । यथा,
भागवते । १।४।७ ।

“कथं वा पाण्डवेयस्य राजर्षेर्मुनिना सह ।
संवादः समभूतान् । यत्रैषा सात्वती श्रुतिः ॥”)
पाण्डवाभीलः, पु, (अभीः अभयं लातीति । ला +
कः । पाण्डवोऽभीलो यस्मात् । पाण्डवाना-
मभियमभयं लातीति वा ।) कृष्णः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पाण्डवायनः, पु, (पाण्डवानामयनं रक्षणं यस्मात् ।)
कृष्णः । इति हेमचन्द्रः । २।१३१ ॥

पाण्डित्यं, स्त्री, (पण्डितस्य भावः कर्म वा । इति
“वर्णद्वैपादिभ्यः ष्यञ् च ।” ५।१।१२३ ।
इति ष्यञ् ।) पण्डितधर्मकर्मणी । यथा,—
“रसज्ञा पाण्डित्यच्छिदुरशशिधामभ्रमभरान् ॥”
इति सुरारिः ॥

(यथा, च महाभारते । ५।३१।२ ।

“उत बालाय पाण्डित्यं पण्डितायोत बालताम् ।
ददाति सर्वमौशनः पुरस्ताच्छक्रसुचरन् ॥”)
पाण्डुः, पुं, (पण्डि गतौ + “ङग्यादयश्च ।” उणां ।
१।३८ । इति कुप्रत्ययः निपातनात् धातो-
र्ह्रस्वश्च ।) पाण्डुरफलीक्षुपः । पटोलः । इति
राजनिर्वण्टः ॥ सुकृपीतमिश्रितवर्णः । तत्-
पर्यायः । हरिणः २ । पाण्डुरः ३ । इत्यमरः ॥
पाण्डरः ४ । इति हड्डः ॥
“सितपीतसमायुक्तः पाण्डुवर्णः प्रकीर्तितः ॥”
इति सुभूतिः ॥

मेदोऽपि दृश्यते यथा,—

“पाण्डुरस्तु रक्तपीतभागी प्रत्यक्षचन्द्रवन् ।
पाण्डुस्तु पीतभागार्हः केतकीधूलिसन्निभः ॥”
इति भरतः ॥

तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा रघुः । ३।२ ।

“शरीरसादादसमग्रभूषणा
सुखेन सालक्ष्यत लोभपाण्डुना ॥”
नृपतिविशेषः । स तु शन्ननुपुत्रविचित्रवीर्यस्य
क्षेत्रे यासाज्जातः । (यथा, महाभारते ।
१।११८।५ ।

“राजा पाण्डुर्महाराज्ये ऋग्यालनिवेदिते ।
चरन् मेघुनधर्मस्य ददृशं ऋग्यथूपमम् ॥”
अस्य देहपाण्डुताकारणं नामनिरुद्धादिकं
च यथा, महाभारते । १।१०६।१५-१८ ।

“अस्वालिकामथाभ्यागाद्विषं दृष्ट्वा च सापि तम् ।
विषसा पाण्डुसङ्काशा समपद्यत भारत ! ।
तां भीतां पाण्डुसङ्काशां विषसां प्रेक्ष्य भारत ! ॥
यासः सत्यवतीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ।
यस्मान् पाण्डुत्वमापन्ना विरूपं प्रेक्ष्य मामिह ॥
असादेष्ट सुतस्ते वै पाण्डुरेव भविष्यति ।
नाम चास्येतदेवैह भविष्यति शुभानने ! ॥”)
नागमेदः । श्वेतहस्ती । सितवर्णः । रोग-
विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

पाण्डुरोगनिदानम् । यथा,—

“पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः ।
चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भजणान्मदः ॥
आयाममस्त्रं लवणानि मद्यं
दृढं दिवास्वप्नमतीवतीक्ष्णम् ।

पाण्डुः

निद्रामागम्य ममेव रक्तं
 दोषात्मकं पाण्डुरो नयन्ति ॥ * ॥
 तस्य पुत्ररूपाणि यथा,—
 त्वत्पुत्रोऽनघोऽनघावमाद-
 न्दभक्ष्यप्रेक्षणकूटशोषाः ।
 विष्णुवर्णतत्वमयाविपाकी
 भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ * ॥
 वानिकस्य तस्य सद्यः यथा,—
 त्वत्पुत्रनयनादीनां रुक्मिणीरुग्माभताः ।
 वानपाद्यामये कम्पनोदानाद्यभमादयः ॥ * ॥
 पितृकस्य लक्षणं यथा,—
 पानस्यप्रक्षेत्रो दाहलणाञ्जरावितः ।
 भिन्नविट्कोटिपीतामः पित्तपाण्डुमयी नरः ॥
 द्वैष्टिकस्य लक्षणं यथा,—
 कण्ठप्रक्षेत्रयुतन्त्रालस्यातिगौरवैः ।
 पाण्डुरोगी कफाच्छुक्लेतद्वृत्तनयनाननैः ॥ * ॥
 विदोषस्य लक्षणं यथा,—
 ज्वरारोचककृम्याश्चर्हिण्यकृम्यान्वितः ।
 पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः क्षीणो हृतेन्द्रियः ॥
 नृजस्य संप्राप्तियथा,—
 नृत्तिकादनशीलस्य कृप्यतन्वतमो मलः ।
 कपाया मागतं पित्तमधरा मधुरा कफम् ॥
 कोपयेन्मृदमादींश्च रौक्ष्यादुक्तञ्च रुचयेत् ।
 प्रत्ययविपक्षेव सोतामि विरुह्यपि ॥
 इन्द्रियाणां वनं हत्वा तेजो वीर्योऽजनी तथा ।
 पाण्डुरोगं करोत्यायु वनवर्णाग्निनाशनम् ॥ * ॥
 नृत्तिकाभजगजन्वपाण्डुलक्षणं यथा,—
 नृदभक्ष्याद्वेत् पाण्डुलक्षणस्यनिपीडितः ।
 सकामवासंशूलार्थः सदावचिसमन्वितः ॥
 शून्याक्षिकूटगोष्ठः शून्यपान्नाभिमेहनः ।
 क्षमिकोष्ठोऽतिसार्धेन मलं सायककफान्वितम् ॥
 तस्य अवाध्यलक्षणं यथा,—
 ज्वरारोचककृम्याश्चर्हिण्यकृम्यान्वितः ।
 पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः क्षीणो हृतेन्द्रियः ॥
 पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः सरीभूतो न मिथ्यति
 कालप्रकर्षाच्छूनानां यो वा पीतानि पश्यति ॥
 पलायविट् सहरितं मरुतं योऽतिसार्धते ।
 दीनः श्वेतादिग्धाद्रुग्मिहृन्मृच्छाद्विषान्वितः ॥
 स नास्त्वद्वृत्तयाद्यद्य पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ॥
 पाण्डुलक्षणस्यो यस्तु पाण्डुनेत्रस्य यो भवेत् ।
 पाण्डुनपानदर्शो च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥
 अन्तेषु शूनं परिहीनमर्थं
 गानं तथान्तेषु च मधुशूनम् ।
 गुदे च शोषस्य मृच्छयोश्च
 शूनं प्रताप्यन्तमर्षं कृत्स्नम् ॥
 शिवर्षयेत् पाण्डुकिं यशोर्ध्वं
 तथानिसारज्वरपीडितम् ॥”
 इति माधवकरः ॥
 (यथा च,—
 “पित्तपथानाः क्षुपिता यद्योक्तेः क्रोपनैर्मलाः ।
 तन्नाशितेन सतिना शिमे पित्तं हृदि स्थितम् ॥
 धमनीर्दग्धं सम्प्राप्य जाग्रत सखां तनुम् ।

पाण्डुः

श्लेष्मत्यक्तमांसानि प्रहृष्यान्तरमाश्रितम् ॥
 त्वद्मांसयोस्तन् कुरुते त्वचि वर्गान् पृथग्-
 विधान् ।
 पाण्डुहरिद्रहरितान् पाण्डुलं तेषु चाधिकम् ॥
 यतोऽतः पाण्डुरित्युक्तः स रोगस्तेन गौरवम् ॥
 धातूनां स्याच्च श्लेष्मिलमोजसश्च गुणक्षयः ॥
 ततोऽपरस्तमेदस्को निःसारः स्यान् अथेन्द्रियः ।
 नृजमानैरिवाङ्गैर्ना द्रवता हृदये न च ॥
 शून्याक्षिकूटमदनः कोपनः स्त्रीवनोऽल्पवाक् ।
 अमद्विट् शिशिरहेयो शीर्षरोमा हनानलः ॥
 सप्तसक्त्यो ज्वरी श्वासी कर्णक्षुब्धौ भ्रमौ भ्रमौ ।
 स पञ्चधा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृत्तिकादनात् ॥
 प्राणपमस्य हृदयस्यन्दनं रुचता त्वचि ।
 अरुचिः पीतमृत्तलं स्वेदाभावोऽल्पवृद्धता ॥
 सादः श्मोऽनिलात्तत्र गात्ररुक्तोऽदकम्पनम् ।
 कृष्णरुक्षाण्यसिरानखविष्मृजनेत्रता ॥
 शोफानाद्यास्यैरस्यविट्शोषाः पार्श्वमृद्धरुक् ।
 पित्ताद्विरितपीताभिरादित्वं ज्वरस्तमः ॥
 त्वस्त्रेदमृच्छाशीतेच्छादौर्गन्धं कटुवृक्ता ।
 वर्चोभिर्दोषैर्नको दाहः कफान् शुक्लविरादिता ॥
 तन्नालवर्णवक्त्रं रोमहर्षः स्वरक्षयः ।
 कासः श्चर्हिण्य निचवाप्तिश्लेष्मोऽतिदुःखः ॥
 स्तुक्कयायानिलं पित्तमधरा मधुराकफम् ।
 दूषयित्वा रसादींश्च रौक्ष्यादुक्तं विरुच्य च ॥
 सोतांस्यपक्षेवापूर्य कुर्याद्वृत्ता च पूर्ववत् ।
 पाण्डुरोगं ततः शून्याभिपादास्यमेहनः ॥
 पुरीषं क्षमिन्मुखेद्विभ्रं सायककफं नरः ॥”
 इति वाभटे निदानस्थाने । १३ । १—१३ ॥
 तस्यौषधं यथा,—
 “लोहचूर्णं तक्रपीतं पाण्डुरोगहरं भवेत् ॥”
 इति गारुडे १८० अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “सप्तरात्रं गवां सृजे भावितं चायसो रजः ।
 पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा प्रपिबेन्नरः ॥ १ ॥
 गोमूत्रविह्वं मयूरचूर्णं सगुहमन्नतः ।
 पाण्डुरोगः कथं याति पङ्क्तिशूलश्च दारुणम् ॥
 अथोमलं सुसन्तप्तं भूयो गोमूत्रसाधितम् ।
 मधुसर्पियुतं लीडा पाण्डुरोगी सुखी भवेत् ॥ २ ॥
 पुनर्नवात्रिंशद्विह्वं दारु चित्रकम् ।
 कुष्ठं हरिद्रे त्रिफला दन्ती चयं कलिङ्गकम् ॥
 कटुका पिप्पलीमूलं सुखं शङ्खी च कारवी ।
 यमानी कटुफलश्चेति पृथक्फलमितं मतम् ॥ ३ ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ ४ ॥
 (अस्य सकारणलक्षणचिकित्सादीनि यथा,—
 “शङ्ख पुत्र । प्रवक्ष्यामि पाण्डुरोगं महागदम् ।
 पचेद्वं पाण्डुरोगास्ते सम्भवन्तीह मातुषे ॥
 वातिकः पित्तिकश्चैव त्रैष्टिकः साम्निपातिकः ।
 पक्ष्मो रुच्यः प्रोक्तो वर्यं चैषान् सम्भवम् ॥
 दीर्घाध्वना पीडितो वा ज्वरेण
 रक्तसावो पीडितो वा व्रणेन ।
 चिन्तायासादोषनाड्यै मनुष्यं
 चायं पाण्डुरायते सेवते यः ॥

पाण्डुः

धारचाम्नं कल्पमैरेयसेवा
 अयायामान्मैधुनातिश्रेयः ।
 निद्रानाश्रे नातिनिद्रा दिवापि
 योगेऽथैते र्गत्तिकाभक्षणेन ॥
 अतिश्लिथिलशरीरे रोगसम्पीडिते वा
 लवणकटुकपाया सेवनास्तेन नृद्धिः ।
 अतिसुरतमजसं सेवनातिक्रमेण
 नयति रुधिरशोषं तेन वै पाण्डुरोगम् ॥
 तेनाक्षिकूटं श्वयुः शरीरे
 पाण्डुत्वमायाति सपीतमृत्तः ।
 निह्यैवते त्वक् प्रविदीर्यते च
 संजायते तस्य पुरःसराणि ॥
 तोदः परुषत्वशिरोगुणत्वं
 त्वद्मृत्तनेत्रे नखकालिमा स्यात् ।
 वातात्मकं तन्मनुजस्य विद्धि
 लिङ्गैरुपेतोऽनिलपाण्डुरोगः ॥
 आमत्वपीतत्वकरो हि लोके
 त्रिभिर्दोषैः कटुकास्यता च ।
 मन्दज्वरी वै श्लेष्मशोषमोहः
 पीतच्छविः पीतभवो हि पाण्डुः ॥
 तन्नालुताश्रीकफेन युक्तः
 आलस्यकलेदगुरुत्वमेव ।
 संजायते तस्य कफात्मकोऽसौ
 नरस्य पाण्डुत्वभयो विकारः ॥
 तन्नालस्यं श्वयुधमधु काशहृन्नासशोषा
 विह्वेदः स्यात् परुषनयने सज्वरां वै क्षुधाक्षः
 मोहक्षुष्णाक्रममधु मनुजस्याशु पश्येत् सुहृत्
 त्याज्यो वैद्योऽर्निपुणमतिभिः सन्निपातोत्पपाण्डुः ॥
 नृत्तिकाभक्षणेनाथ शङ्ख पुत्र । गदो मदान् ।
 पाण्डुरोगो गरिडोऽपि भवेद्वातज्वरः ॥
 नृद्धक्षणाश्चैव मलं प्रकीर्य
 सोतांसि रुचन्ति च नृत्तिकायाः ।
 तेनैव नाष्टक् परिवर्तयन्ति
 न तर्पयन्ते वपुषं रसेन ॥
 चारान् कपायात्मधुरस्य पानात्
 स कोपयत्यायु नरस्य नृत्तया ।
 श्लेष्मप्रकोपान्मधुरान् करोति
 नृत्तया न जग्धा हितकारिणी स्यात् ॥
 विक्षतिसुपगतास्ते मागताद्यास्त्यसु
 बलवदनरुचौनां नाशयन्त्यायु दोषाः ।
 भवति विकलमेव पाण्डुरोगे शरीरं
 भवति जठरपाण्डु रोग आनुप्रवीर्यः ॥”
 “गोमूत्रमध्ये मतिमान् स्नापयेत् सप्तरात्रि-
 कम् ।
 तस्मान् चूर्णन्तु मधुना देयं पाण्डुमयापहम् ॥
 चूर्णयं त्रिफला सुखा विह्वं चित्रकं
 समम् ।
 भागमेकं लौहचूर्णमिच्छाये विभावयेत् ।
 सप्तरात्रं लोहमन्वितं
 पुनरपि ध्रुवं प्रवरं स्यात् ।
 श्लिथितान् मधुनापि शृतेन
 पाण्डुरोगहृदयामयापहम् ॥

पाण्डुः

कामलाशीं हवीमकृष्टारि
कथितं सुमतिभिश्च पण्डितैः ॥

इति लौहचूर्णवटकम् ॥ ३ ॥

चूषणं त्रिफलया सह चित्रकं
मेघचयसुरदाससमाक्षिकम् ।
अन्यिकाश्च शिखिभृङ्गराजकं
योजयेत् पलिकभागिकानिमान् ॥
वर्जिताद्विगुणमेव योजयेत्
लौहचूर्णमपि कञ्जकप्रभम् ।
अष्टभागवममृचकण्ठितं
पाचितं पुनरभवह्वरप्रदम् ।
सेवयेद्बलसुपक्रमं तथा
तक्रसंयुतमिश्रालिप्तिभवनम् ।
नाशयेच्च कफकामलान् क्रिमीन्
पाण्डुकुष्ठगुदजान् हलीसकम् ॥

इति मण्डूरवटकम् ॥ ४ ॥

पथ्यापथ्यान्यस्य यथा,—

“गोधूमशालियववटिकसुदृगकानां
श्यामाफुकीवृत्तयुतं सपयःसतक्रम् ।
गाङ्गाविवाल्मिकभयो श्रुतपुष्पवर्चा
पथ्यं हितं निगदितं मनुजस्य पाण्डौ ॥
शाल्यसुतगोधूममसुराच्चाफुकी यवाः ।
जाङ्गलानि च भांसानि भोजने च प्रशस्यते ॥
तिक्तानि रुचाणि कपायकाणि
तीव्राणि दाहनीयानि काञ्जिकानि ।
सुरान्ध्रवैरकवीनपूरान्
तैलानि वर्ज्यानि च पाण्डुरोगे ॥”

इति हारौते चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये ॥ ३ ॥

अस्य चिकित्सान्तरं यथा,—

“पाण्डुसमीपिवेत् सर्पिरादी कल्याणकाङ्क्षयम् ।
पञ्चगव्यं महातिक्तं शतं वारवधादिना ॥
दाडिमात् कुडवी धान्यात् कुडवार्हं पलं पलम् ।
चित्रकात् शङ्खवेराच्च पिप्पल्याह्वपलश्च तैः ॥
काङ्कतेर्विशतिपलं वृत्तस्य चलिलाफुके !
विहं हृत्पाण्डुगुल्मार्शः शीघ्रवातकफाक्षिणम् ।
दीपनं स्वाकासकं मृदुवातातुलोमनम् ॥
दुःखप्रसविनीनाञ्च वन्ध्यानाञ्च प्रशस्यते ।
स्नेहितं वामयेत्तौह्यैः पुनःस्निग्धश्च शोधयेत् ।
पयसा मूत्रयुक्तेन बहुशः कवलेन वा ॥
दन्तीफलरसे कोण्ये काष्ण्याञ्जलिमासुतम् ।
त्राचाञ्जलिं वा नृदितं तत् पिबेत् पाण्डुरोग-
जित् ॥

नृत्रेण पिष्टां पथ्यां वा तत्तुल्यं वा फलत्रयम् ।
खर्गचीरी त्रिष्ट्यामा भद्रदारु महौवधम् ॥
गोमूत्राञ्जलिना मिष्टं शतं तेनैव वा पिबेत् ।
साधितं चौरमेभिर्वा पिबेद्दोषानुलोमनम् ॥
मूत्रे स्थितं वा सप्ताहं पयसा यो रजः पिबेत् ।
जीर्णं चौर्येण सुञ्जीत रसेन मधुरेण वा ॥
शुद्धचोभयतो लिङ्गात् पथ्यां मधुवृत्तद्विताम् ।
विशालां कटुकां सुस्तां शृङ्गं दासकलिप्रकः ॥
हार्विशाद्विपिचुर्त्वा कर्पाह्वंशादुणधिया ।
पीत्वा तच्चूर्णमभ्योभिः मुखैर्लिङ्गयतो मधु ॥

पाण्डुः

पाण्डुरोगं च्वरं दाहं कासं श्वासमराचकम् ।
गुल्मानाङ्गामवाताञ्च रक्तपित्तञ्च तज्जयेत् ॥
वासागुडूचीत्रिफला कटुबीभूतिमन्निम्वनः ।
काचः चौद्रयुतो हन्ति पाण्डुपित्तासकामलाः ॥”
“गुडनगरमण्डूरतिलांशान्मानतः समान् ।
पिप्पलीद्विगुणान् दद्यात् गुटिकां पाण्डुरोगिणे ॥
ताप्यं दार्द्र्यास्तृचं चयं अश्लिषं देवदारु च ॥
योयादि नरकश्चेतचूर्णयेद्द्विगुणं ततः ।
मण्डूरचाञ्जननिभं सर्वतोऽष्टगुणैश्च तत् ॥
पृथग्विप्रके गोमूत्रे वटकीकारणश्चमे ।
प्रक्षिप्य वटकान् कुर्यात् तान् खादितक्रमोजनः ॥
एते मण्डूरवटकाः प्राणदाः पाण्डुरोगिणम् ।
कुष्ठान्यनरकं शोफमृत्स्तम्भमरोचकम् ॥
अर्शंसि कामलां मेहान् जीहानं प्रभवन्ति च ।
ताप्याद्रिजतुरौप्यायोमलाः पक्षपलाः पृथक् ॥
चित्रकत्रिफला योषविडङ्गैः पालिकैः सह ।
शर्कराष्टपलान्तिश्राच्छर्जिता मधुना हुताः ॥
पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमं च्वरम् ।
कुष्ठान्यनरकं मेहं शोफं श्वासमरोचकम् ॥
विशेषाद्वन्ध्यापसारं कामलां गुदजानि च ।
कौटङ्गत्रिफलानिस्पटोलवननागरेः ॥
भाषितानि दशाङ्गानि रवेर्द्विगुणानि वा ।
शिलाजतुपलान्गण्डौ तावती स्तितशर्करा ॥
त्वक्क्षीर्णे पिप्पली धात्री कर्कटाख्याः पलो-
क्षिताः ।

निर्दग्धाः फलमूलाभ्यां पलं युक्त्वा त्रिजातकम् ॥
मधुत्रिपलसंयुक्तं कुर्याद्वचसमानं गुडान् ।
दाडिमासुपयःपक्षिरसतोयसुरासवान् ॥
तान् भक्षयित्वाशुपिबेन्निरसो भुक्त एव वा ।
पाण्डुकुष्ठच्वरशीघ्रतमकाशौ भगन्दरम् ॥
हृत्पूतौशुक्रान्तिदोषशोधगरोदरम् ।
कासाद्वग्दरपित्ताद्वक् शोफगुल्मगलामयान् ॥
मेहवर्धभमान् हृत्पूतः सर्वदोषहराः शिराः ॥”
इति वामठे चिकित्सितस्थाने षोडशेऽध्याये ॥ ४ ॥

“यवायमसं लवणानि सद्यं
नृहं दिवास्वप्नमतीवतीक्ष्णम् ।
निवेवमानस्य प्रदूय रक्तं
कुञ्चन्ति दोषास्तत्र पाण्डुभावम् ॥
पाण्डुसमीपिवेत्तद्विधः प्रदिष्टः
पृथक्समस्तैर्वृणपञ्च दोषैः ।
सर्वेषु चैवैषिह पाण्डुभावो
यतोऽधिकोऽतः खलु पाण्डुरोगः ॥”

“कृष्णचूर्णं कृष्णविरावनहं
तद्वर्णविष्मन्वनखाननञ्च ।
वातेन पाण्डुं मनुजं यवस्ये-
द्वयुक्तं तथानैःस्तदुपद्रवैश्च ॥
प्रीतिचूर्णं प्रीतविरावनहं
तद्वर्णविष्मन्वनखाननञ्च ।
पित्तेन पाण्डुं मनुजं यवस्येद्
युक्तं तथानैःस्तदुपद्रवैश्च ॥
युक्तेचूर्णं युक्त्वविरावनहं
तद्वर्णविष्मन्वनखाननञ्च ।

पाण्डुः

कफेन पाण्डुं मनुजं यवस्येद्
युक्तं तथानैःस्तदुपद्रवैश्च ॥
सञ्ज्ञात्मके सर्वमिदं यवस्येद्
वक्ष्यामि लिङ्गान्यथ कामलायाः ॥”

चिकित्सान्तरं यथा,—

“साध्यन्तु पाण्डुसमीपिनं समीक्ष्य
स्निग्धं घृतेनोर्द्धमघञ्च शुद्धम् ॥
सम्पादयेत् नीमघृतप्रगाढै-
र्हरौतकीचूर्णयुतैः प्रयोगैः ।
पिबेद्घृतं वा रजनीविपक्रं
यत्तेफलं तैलकमेव वापि ॥
विरचनद्रव्ययुतं पिबेद्द्वि
योगाञ्च वैरेचनिकान् घृतेन ॥”
“उभे दृढौ रजनीं शुक्राख्यां
शुक्रादनीक्षापि सकाकमाचोम् ।
आदारिविर्णी सकदम्पुष्पी
विपाच्य सर्पिर्त्रिपचेत् कषाये ॥
तत् पाण्डुतां हन्त्युपयुज्यमानं
घोरैश्च वा मार्गधिकां यथानिः ।
हितञ्च यद्येवमधुकां कषायं
चूर्णं समं वा मधुनाबलिङ्गात् ॥
गोमूत्रयुक्तं त्रिफलादनानां
दत्त्वायसचूर्णमनल्पकालम् ।
प्रवालसुक्ताञ्जनशुक्लचूर्णं
लिङ्गात्तथा काचनगैरिकित्यम् ॥
आजं शृङ्गदा कुडवप्रमाणं
विडं हरिद्रा लवणोत्तमञ्च ।
पृथक् पलांशानि समग्रमेत-
चूर्णं हिताशी मधुनाबलिङ्गात् ।
मण्डूरलोहाद्विडङ्गपथ्या
योषांशकैः सर्वसमानताप्यः ।
मूत्रासुतोऽयं मधुनावलेहः
पाण्डुसमीपं हन्त्यधरेण घोरम् ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे चतुश्चत्वारिंशत्तमेऽध्याये सुश्रुत-
नोक्तम् ॥ ३ ॥ चिकित्सार्थमस्य वटिकौषधं यथा ।
“लौहचूर्णं निशागुमं त्रिफला कटुरोहिणी ।
प्रलिङ्गान्धसर्पिर्भ्यां कामला पाण्डुरोगमुत् ॥”
इति निशालौहम् ॥

“शुद्धरुतं तथा गन्धं नृदहेमाभ्रगुग्गुलु ।
जैपालवीजं तुल्यञ्च घृतेन गुडकौकृतम् ॥
भक्षयेद्द्विराभान्ताच्छोयपाण्डुप्रशान्तये ।
पञ्चाननवटी ख्याता अनुपानञ्च पूर्व्ववत् ॥”
इति पञ्चाननवटी ॥

“पलं रुतं पलं गन्धं वाङ्मपथ्या पलं पलम् ।
सुस्तेलापत्रकाणाञ्च प्रतिसाङ्गपलं विपेत् ॥
चूषणं पिप्पलीमूलं विषाद्यापि पलं पलम् ।
नागजेश्वरतः कर्णमेरुद्वयं पलन्तथा ॥
पुरातनगुडैर्नैव तुल्येनैव विमिश्रयेत् ।
मदयेत् कनकद्रावैरेककं वा घृतान्वितम् ।
गुडैर्न वदराष्टाभान् कारयेद्दक्षयेन्निशि ।
पाण्डुरोगहरः सोऽयं रसः कामेश्वरः स्वयम् ॥”
इति कामेश्वरी रसः ॥

पाण्डुरः

इति वैद्यकरस्त्रेनारसंयुक्ते पाण्डुरोगाधि-
कारे ॥ १०१ ॥

पाण्डुः, स्त्री, (पण्डि + डः । त्रिपातनात् दीर्घत्वम् ।)
माषपर्णी । इति शब्दचञ्चिका ॥ माषाणी
इति भाषा ॥ पाण्डुवर्णः । इति सुश्रुतबोध-
याकरम् ॥

पाण्डुकः, पुं, (पाण्डु + कन् ।) पाण्डु-
रोगः । पाण्डुराजा । इति शब्दरत्नावली ॥
पाण्डुवर्णः । इति हलायुधः ॥

पाण्डुकण्टकः, पुं, (पाण्डुवर्णानि कण्टकान्यस्येति ।)
अप्रामाण्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुकम्बलः, पुं, (पाण्डुवर्णः कम्बलः निव्यकर्म्म-
धारयः ।) श्वेतप्रावारः । प्रस्तरमेदः । इति
मेदिनी । वै, १७० ॥ पाण्डुवर्णकम्बलः । इति भरतः ॥

पाण्डुकम्बली, [न] पुं, (पाण्डुवर्णकम्बलेन परि-
वृतः । पाण्डुकम्बल + "पाण्डुकम्बलादिनिः ।" ॥
२ । ११ । इति इनिः ।) पाण्डुवर्णकम्बलावृत्त-
रयः । इत्यमरः । २ । ८ । ५४ ॥ पाण्डुकम्बल-
युक्ते, त्रि ॥

पाण्डुतण्डः, पुं, (पाण्डुवर्णस्तद्विरिति कर्म्मधारयः ।)
धवच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुनागः, पुं, (पाण्डुवर्णं नाग इव । यद्वा, नाग
इव पाण्डुरिति राजदन्तादिवत् समासः ।)
पुन्नागवृजः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पाण्डु-
वर्णं नाग इति त्रिरूपः ।) श्वेतहस्ती श्वेत-
वर्णपक्ष ॥

पाण्डुप्रवी, स्त्री, (पाण्डु पञ्चमस्या इति नातित्वात्
डोय् ।) रेखुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायो-
रस्या यथा, —

"रेखुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।
भक्तगत्वा पाण्डुपत्रे स्तुता कौन्ती हरेखुका ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पाण्डुपृष्ठः, त्रि, (पाण्डु पृष्ठं यस्य ।) पाण्डु-
वर्णपृष्ठयुतः । अलच्छणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाण्डुप्लवः, पुं, (पाण्डु नि प्लवानि यस्य ।) पटोलः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुप्रजा, स्त्री, (पाण्डु प्रजमस्या इति टाप् ।)
चिर्मिटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुभूमः, त्रि, (पाण्डुभूमिरत्र इति । "हृष्यो-
दकपाण्डुवरुणापूर्वाया भूमेरनियते ।" ५ ।
४ । ७५ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्तिकोक्त्या अच्-
त्वमात्तः ।) पाण्डुवर्णभूमियुक्तदेशः । यथा, —

"पाण्डूदक् क्षयतो भूमिः पाण्डूदक् क्षय
वर्त्तिका ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

पाण्डुवर्णः, स्त्री, (पाण्डुः पाण्डुवर्णो ऽत-
वर्त्तिका यत्र ।) पाण्डुभूमिः । पाण्डुर्भूत इति
कर्म्मधारये ।) खट्वी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुरः, पुं, (पाण्डुरस्यास्तीति । पाण्डु + "ना-
गोऽपाण्डुश्च ॥" ५ । २ । १०७ । इत्यस्य
सूत्रस्य वार्तिकोक्त्या रः ।) श्वेतपीतमिश्रित-
वर्णः । तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १७ ॥

पाण्डुश

(यथा, भागवते । ८ । ८ । ३ ।

"तत उच्चैः श्रवा नाम हयोऽभूच्चन्द्रपाण्डुरः ।
तस्मिन् वलिः सृष्टाश्वमेनेन्द्र इन्द्ररश्मिचया ॥")

कामलारोगः । इति शब्दरत्नावली ॥ श्विच-
रोगे, स्त्री । इति हलायुधः ॥

पाण्डुरङ्गः, पुं, (पाण्डुराणि अङ्गान्यस्येति ।)
फलशक्तिविशेषः । पाटराङ्गा इति भाषा ॥
अस्य गुणाः । क्रिमिशेषपित्तनाशित्वम् । निक्त-
त्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

पाण्डुरद्वयः, पुं, (पाण्डुरः श्वेतः श्वेतपीतमिश्रित-
वर्णो वा द्वयोः द्वयः ।) कुटजवृक्षः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य पर्यायो यथा, भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

"कुटजः कुटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
कालिङ्गः शक्रशाखा च मल्लिका पुष्प इत्यपि ।
इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरद्वयः ॥")

पाण्डुरष्टकः, त्रि, (पाण्डुरं पृष्ठमस्य ।) लच्छ-
होतः । इति हेमचन्द्रः ॥ पाण्डुवर्णपृष्ठयुक्तञ्च ॥

पाण्डुरफली, स्त्री, (पाण्डुरं पाण्डुवर्णं फलं अस्याः ।
जातित्वात् डोय् ।) क्षुद्रचुपविशेषः । तत्-
पर्यायः । पाण्डुः २ धूसरा ३ वृक्षबीजका ४
भूरिपलितदा ५ पाण्डुफली ६ । अस्या गुणाः ।
शिथिरत्वम् । गौर्यत्वम् । दृक्त्वम् । इत्यमरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुरा, स्त्री, (पाण्डुरस्यस्या इति तत्त्वष्टाप् च ।)
माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाण्डुर-
वर्णं च ॥

पाण्डुरागः, पुं, (पाण्डुरं पाण्डुरत्वं आ सत्यक्-
ल्पेण गच्छतीति । गम + डः । यद्वा, पाण्डुः
रागोऽस्येति ।) दमनकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ पाण्डुवर्णयुक्ते, त्रि ॥

पाण्डुरैच्छुः, पुं, (पाण्डुरः श्वेतवर्ण इच्छुः ।) श्वेतैच्छुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुलेखः, पुं, (पाण्डुलेखः ।) पाण्डुलिपिः ।
सुचविदा इति पारस्यभाषा ॥ यथाह आनः ।
"पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।
न्यूनाधिकतुल्यं वंशीयं पञ्चात् पत्रे निवेशयेत् ॥
फलकं काष्ठोद्विष्टकम् ॥" इति व्यवहार-
तत्त्वम् ॥

पाण्डुलोमशः, स्त्री, (पाण्डूनि लोमानौवाङ्गा-
न्यस्यस्याः ।) माषपर्णी । इति रत्नमाला ॥
पाण्डुवर्णलोमयुक्ता च ॥

पाण्डुलोमा, स्त्री, (पाण्डु लोम यस्याः ।) माष-
पर्णी । इति चटाघरः ॥ पाण्डुवर्णलोमयुक्ते, त्रि ॥

पाण्डुशर्करा, स्त्री, (पाण्डुः शर्करा इव यस्यां
रोगावस्थायामित्यर्थः ।) रोगविशेषः । यथा,
गात्रे १२२ अथर्वे ।

"पितृ वै मातृवीर्यं यौगकाले समाहृतम् ।
साधितं ह्यागदुर्ध्वेन पीतं शर्करयान्वितम् ॥
हरेन्मूत्रनिरोधश्च हरेन्नेपाण्डुशर्कराम् ॥"
पाण्डुशर्किला, स्त्री, द्रौपदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पातङ्गिः

पाण्डुलोमा, पुं, वर्णस्तद्वत्तद्विशेषः । स तु चाखाना-
वेदेष्टा जातः ॥ (लस्योत्पत्तिविवरणम् । यथा,
मनी । १० । ३७ ॥

"चखालात् पाण्डुलोमाकस्त्वस्मिन् व्यवहारवान् ।
आहिष्ठिको नियदिन वैदेह्यातेव प्रायते ॥"
"वैदेह्यां चखालात् पाण्डुलोमाकाखो वेष-
व्यवहारगीवी प्रायते ।" इति तट्टीकायां
कुल्लूकभट्टः ॥ कश्चित् पाण्डुलोमाकोऽपि पाटो
दृश्यते । यथा, महाभारते । १६ । ४८ । २६ ।

"चखालात् पाण्डुलोमाकस्त्वस्मिन् व्यवहार-
वान् ॥")

पाण्डुः, त्रि, (यत्र व्यवहारस्तुत्योः + ण्यत् ।)
स्तुत्यः । स्तवनोपः । ("प्रणया गौः व्यवहर्त्तये-
त्यर्थः । पाण्डुमन्यत् स्तुत्यर्थमित्यर्थः ।" इति
"सिंहान्तकौमुद्याम् । ३ । १ । १०१ । इत्यस्य
सूत्रस्य वृत्तं आख्यातम् ॥)

पातः, पुं, (पत + वज् ।) पतनम् । (यथा,
महाभारते । ३ । १३३ । २६ ।

"वडवे इव संयुक्ते श्वेनपते दिवौकसाम् ।
कस्तयोर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुयुवतुश्च कम् ॥")

जाते, त्रि । इति मेदिनी ॥ (पातयति चन्द्र-
सूर्यौ ह्यादयनीति । पत + यिच् + अच् ।)

राहुः । यथा, —

"ताडितः खद्वेनेर्दिनसङ्गाः
घट्टकपट्टकशरद्वृत्तपलसङ्गाः ।
सं ध्रुवे क्षुद्रशिर्षामितिपातो
राहुमादुरिह कैऽपि तदेव ॥"

इति सिंहान्तशिरोमणिः ॥

पातकं, स्त्री, (पातयति अथो गमयति दुष्क्रिय-
कारिणमिति । पत + यिच् + खल् ।) नरक-
साधनमिति यावत् । तत्पर्यायः । अशुभम्
२ दुष्कृतम् ३ दुरितम् ४ पापम् ५ एतः ६
पाप्मा ७ कित्तिवधम् ८ कलुषम् ९ क्षिप्तम् १०
कल्मषम् ११ दृजिनम् १२ तमः १३ अंहः १४
कल्मषम् १५ अघम् १६ पङ्कम् १७ । इति हिम-
चन्द्रः ॥ तत्तु नवविधं यथा । अतिपातकम् १
महापातकम् २ अगुपातकम् ३ उपपातकम् ४
सङ्करीकरणम् ५ अपाचीकरणम् ६ जातिभ्र-
करम् ७ मलावहम् ८ प्रकीर्णकम् ९ । इति
प्रायश्चित्तविवेकः ॥ एषां विवरणं तत्तच्छब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ कायवाङ्मनःद्वयानि दशविधपापानि
यथा, —

"अदत्तानामुपादानं । छत्रं चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च कायिकां त्रिविधं स्तुतम् ॥
पारुष्यमवृत्तौ च पशुव्यवहारो वज्रः ।
असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्थावतुर्विधम् ॥
परद्रव्येभ्यश्चान्नं मग्नानि रूपाणि च ।
वितथामिनिवेशश्च त्रिविधं कर्त्तव्यं मानसम् ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पातङ्गिः, पुं, (पतङ्गस्य स्यस्यापत्यमिति । पतङ्ग
+ "अत इन् ।" ४ । १ । १५ । इति इन् ।)
शने श्वरः । इति शब्दरत्नावली ॥

पाताल

तथा च महाभारते । १२ । ६६ । २२ ।
 “शुभे पात्रे ये गुणा गोप्रदाने
 तावान् दोषो ब्राह्मणस्यापहारे ॥”)
 पापातोक्षप्रत्ययनिष्पन्नत्वादेकतकारवानयम् ॥
 पात्रं, क्ली, पाति रक्षति क्रियामार्थ्यं वा । पिब-
 न्त्यनेनेति वा । पा रक्षणे पा पाने वा + “धञ्-
 धातुः” इत् ॥ ३ । १५८ । इति इत् ॥

पादः

तत्पर्यायः । पत् २ अङ्गुः ३ चरणः ४ । इत्य-
मरः ॥ अङ्गुः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
ऋग्वेदीयमन्त्रचतुर्थीशः । श्लोकचतुर्थीशः । यथा,
पादास्त्रोपे सत्येव पूर्येत । इह ऋक्पाद एव
यच्छते । इति वामनः ॥ अविशेषात् श्लोकपादो-
ऽपि । इत्यपरे । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ * ॥
पादद्वारा पादाक्रमणादिनिषेधो यथा,—
“पादेन नाक्रमेत् पादसच्छिद्यं नैव लङ्घयेत् ।
न संहृताभ्यां पाणिभ्यां कण्ठयेदात्मनः शिरः ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

पादचालनादिनिषेधो यथा,—
“न पादचालनं कुर्यात् पादेन वा कट्यचन ।
नागौ प्रतापयेत् पादौ न कांस्ते धावयेद्वधः ॥
नातिप्रसारयेद्देवं ब्राह्मणान् गामथापि वा ।
वायुमिष्टपवित्राणां सूर्यं वा शशिनं प्रति ॥”
इति कौर्म उपविभाग १५ अध्यायः ॥ * ॥
पादेन्द्रियस्याध्यात्मत्वं तस्मिन्निधूतमधिदेवतश्च
यथा, महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि
४२ अध्याये ।

“अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वं विविधमिन्द्रियम् ।
धादवध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ॥
अधिभूतान् गन्तव्यं विष्णुस्तत्राधिदेवतम् ॥”
बुधः । दृच्छलम् । तुरीयांशः । चतुर्थभागः ।
श्लेषप्रत्ययपर्वतः । महाद्रिसमीपे चन्द्रपर्वतः ।
(यथा, हरिवंश ६४ । २० ।

“उभयोर्विन्ध्यर्चयोः पादे नगयोस्तां महा-
पुरीम् ॥”)

मयूखः । किरणः । इति मेदिनी ॥ (शिवः ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२४ ।

“न्यायनिर्वण्यः पादः पण्डितो ह्यन्वलोपमः ॥”
चिकित्सापादचतुष्टयं यथा,—

“वेद्यो बाधुपट्टयस्तु मेघजं परिचारकः ।
एते पादाश्चिकित्सायाः कर्मसाधनहेतवः ॥

गुणवद्विच्छिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक् ।
याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥

वेदहीनास्तयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः ।
उन्नातहोत्रज्ञाणो यथाध्वर्युं विनाध्वरे ॥

तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयं कर्तुः ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः ॥

प्रत्युत्पन्नमतिर्धोमान् यवसायी विशारदः ।
सत्त्वधर्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥

आयुषान् सत्त्ववान् साधो द्रव्यवानात्मावानपि ।
आस्तिको वैद्यवाक्यस्यो याधितः पाद उच्यते ॥

प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।
युक्तभाजं मनुस्कान्तं गन्धर्वगणसन्वितम् ॥

दोषप्रमग्लानिकरमविकारि विपर्यये ।
समीक्ष्य दत्तं काले च मेघजं पाद उच्यते ॥

स्निग्धोऽनुगुप्तुर्बलवान् युक्तो याधितरक्षणे ।
वेद्यवाक्यज्ञानान्तः पादः परिचरः स्तुतः ॥”

इति च सुश्रुते छत्रस्थाने ३४ अध्यायः ॥
“कारणं मोहशुश्रूषं सिद्धौ पादचतुष्टयम् ॥”
इति चरके छत्रस्थाने नवमेऽध्याये ॥

पादच

अस्य शुभलक्षणं यथा,—

“अखेदनी नदुतलौ कमलोदराभौ
शिराङ्गुली रुचिरताम्रनखौ सुपाङ्गौ ।
उष्णौ शिराविरहितौ च निगूढगुल्फौ
कूर्मोन्नतौ च चरणौ मनुजेश्वरस्य ॥”

अशुभलक्षणश्च यथा,—

“रुपाकारविरुद्धपाङ्गुरनखौ वक्रौ शिरा-
सन्ततौ
संशुष्कौ विरलाङ्गुली च चरणौ दारिद्र-
दुःखप्रदौ ॥”)

पादकटकः, पुं, (पादस्य कटक इति ।) नूपुरः ।
रवशून्यहंसाक्षतिपरखभूषणम् । वैक मल इति
भाषा । तत्पर्यायः । हंसकः २ । इत्यमर-
भरतौ ॥

पादलङ्घः, पुं, व्रतविशेषः । यथा,—

“एकभक्तेन नक्तेन तथैवापाचितेन च ।
उपवासेन चैकेन पादलङ्घ उदाहृतः ॥”

इति गारुडे १०३ अध्यायः ॥

पादगण्डिरः, पुं, (गच्छते चर्यते पूरयत्तादि यस्मात्
यत्र वा पादे इत्यर्थः । गङ् + किरच् इति
गण्डिरः पदः ततो राजदन्तादिवत् परनिपा-
तनात् साधुः । गण्डीर इति पाठोऽपि दृश्यते
तत्र गङ् + ईरन्प्रत्ययेन साधुरिति ।) श्लिप-
दम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गोद इति भाषा ॥
(श्लिपदशब्देऽस्य विवृतिर्विज्ञेया ॥)

पादग्रहणं, क्ली, (पादयोर्ग्रहणम् इति । यद् +
भावे ल्युट् ।) अभिवादनम् । पादस्पर्शपूर्वक-
ग्रणामः । इत्यमरः ॥ तन्निषेधो यथा, “समि-
द्वायुदकुम्भपुष्पाग्रहस्तो नाभिवादयेत् यच्चा-
प्येवं युक्तम् ।” इति बौधायनः ॥

“जपयज्ञजलस्यश्च समित्पुष्पकुशानलान् ।

दन्तकाष्ठश्च भक्ष्यश्च वहन्तं नाभिवादयेत् ॥”

इति लघुहारीतः ॥

न पुष्याक्षतपाणिर्नाशुचिर्न जपन् न देवपितृ-
कार्यं कुर्वन् । अभिवादयेदित्यनुवृत्तौ शृङ्ख-
लिखितौ × ॥ तद्विधिः ।

“लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
आददेत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥

ऊर्ध्वं प्राणा ह्यनुक्रामन्ति यूनः स्यविर आयाति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥” * ॥

तत्प्रकारः ।
“अभिवादात् परं विप्रो ष्यायांसमभिवादयन् ।
असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥

नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।
तान् प्राञ्चोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वस्त्वयैव
च ॥

भोः शब्दं कीर्तयन्ते खस्य नामोऽभिवादाने ।
नाम्नां स्वरूपभावो हि भो भाव ऋषिभिः स्तुतः ॥”

इति मनुः । २ । १२२—१२४ ॥

पादचतुरः, पुं, (पादे पदयापारे गमनादौ
चतुरः ।) ऋगः । सैकतम् । पिप्पलः । क्रकः ।
परदोषैकप्रवक्ता । इति मेदिनी । रे, ३०४ ॥

पादपी

पादचारी, [न] पुं, (पङ्गां चरतीति । चर
गतौ + णिनिः) पदातिः । इति हेमचन्द्रः ।
३ । १६२ ॥ पङ्गां गमनशीले, चि ॥ (यथा,
भागवते । ६ । १२ । २६ ।

“गिरिराट् पादचारीव पङ्गां निर्व्वरयन्
महौम् ।

जगत्स च समासाद्य वञ्चिनं सृष्ट्वाह्वनम् ॥”)
पादजः, पुं, (पङ्गां जायते इति । जन + जः ।

“पङ्गां शूद्रोऽजायत ।” इति श्रुतिर्नक्षत्रः
पङ्गां जातत्वात्तथात्वम् ।) शूद्रः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि,
३६ । ६३ ।

“न विप्रा न च राजागो न वैश्या न च
पादजाः ॥”

पादोद्भवमात्रे, चि ॥)

पादत्राणं, क्ली, (पादयोस्त्राणं यस्मात् ।) पादुका
इति जटाधरः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
स्थाने ११ अध्याये । “अधनस्त्वान्मवो वा पाद-
त्राणातपत्रविरहितौ भैक्ष्याशी ग्रामैकरात्रा-
नुवाची मुनिरिव संयतात्मा योजनशतमधिकं
वा गच्छेत् ॥” श्रौतचतुर्पचारेऽस्य व्यवहारो
यथा,—

“उष्णत्वभावैलेष्टुभिः प्रावृतः शयनमभजत् ।
युक्तार्ककिरणान् खेदं पादत्राणश्च सर्वदा ॥”)

पादपः, पुं, (पादेन नृलेन पिबति रसानिति ।
पा + कः ।) दृच्छः । इत्यमरः ॥ (यथा, हितोप-
देशे । १ । ६३ ।

“यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राण्यधीरपि ।
निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि हमायते ॥”

पादौ पाति रक्षतीति । पा + रक्षणे + कः ।)
पादपीठः । इति मेदिनी । पे, २१ ॥

पादपरुहा, क्ली, (पादपे दृष्टे रोहतीति । रुह +
कः ।) बन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पादपा, क्ली, (पादौ पाति रक्षतीति । पा +
कः + टाप् ।) पादुका । इति मेदिनी । पे, २१ ॥

पादपाशः, पुं, (पादस्य पाशः ।) अश्वपादरज्जुः ।
तत्पर्यायः । दामाश्वनम् २ । इति हेमचन्द्रः ।
४ । २६५ ॥

पादपाशी, क्ली, (पादपाश + स्त्रियां गौरादित्वात्
शीप् ।) खड्गुका । खड्गुया इति भाषा ॥

शृङ्खला । शिकली इति भाषा ॥ इति मेदिनी ॥

पादपीठं, क्ली, (पादस्य पीठम् ।) पादस्याप-
नासनम् । पा राखा टुल इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । पदासनम् २ । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
३२२ ॥ (यथा, रघुः । १७ । २८ ।

“वितानसहितं तत्र भेजे पैटकमासनम् ।
चूडामणिभिरुदृष्टपादपीठं महीचिताम् ॥”)

पादपीठिका, क्ली, (पादपीठं साधनत्वेनास्त्यस्या
इति । पादपीठ + ठन् ।) नापितादिशिल्पम् ।
यथा,—

“नापितादिकशिल्पे तु कारिका पादपीठिका ॥”
इति शब्दमाला ॥

पाद्वि

पादप्रचालनं, स्त्री, (पादयोः प्रचालनम् ।) चरणधौतम् । पादोऽथवा इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । मेधाजनकत्वम् । पवित्रत्वम् । आयुष्यत्वम् । अलक्ष्मीकलनाशकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा च,—
“पादप्रचालनं पादमलरोगश्रमापहम् ।
चक्षुःप्रसादनं दृष्ट्यं रजोघ्नं प्रीतिवर्धनम् ॥”
इति चिकित्सितस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये सुश्रुते-
नोक्तम् ॥)
पादप्रधारणं, स्त्री, (पादौ प्रधार्यते कण्टकादिभ्यो रक्ष्यतेऽनेनेति । प्र + धृ + णिच् + ल्युट् ।)
पादुका । इति केषित् ॥
पादप्रहारः, पुं, (पादस्य पादेन वा प्रहारः ।) पदाघातः । लाति इति भाषा ॥ यथा ।
“नायिकापादप्रहारादिना नायकस्य कोपादि-
वर्जनम् ॥” इति काव्यप्रकाशे सप्तमोक्तावः ॥
(यथा च साहित्यदर्पणे । १० । १६ ।
“दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां
पादप्रहार इति सुन्दरि ! नात्र द्वये ।
उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकाद्यै-
र्यद्विद्यते नटु पदं ननु सा यथा मे ॥”)
पादवन्धनं, स्त्री, (पादयोर्गोमहिष्यादीनामित्यर्थः ।
यद्वन्धनम् ।) गोमहिष्यादिबन्धनम् । इति जटा-
धरः ॥ यादवशब्दटीकायां भरतश्च ॥ (बन्धा-
त्यनेनेति । बन्ध + करणे ल्युट् । पादयोर्वन्धनं
तनुसाधनवस्तु । गोमहिष्यादीनां पादवन्धन-
द्रव्यम् । यथा, हेमचन्द्रः । ४ । ३२१ ।
“स तु शृङ्खलकः काष्ठमयेः स्यात् पादवन्धनैः ॥”)
चरणोद्धानश्च ।
पादमूलं, स्त्री, (पादयोर्मूलम् ।) चरणधोभागः ।
यथा, हेमचन्द्रः ।
“पादमूलं गोहिरं स्यात् पार्श्वसु घुटयोरधः ॥”
(यथा, रामायणे । २ । ७८ । २५ ।
“सा पादमूले केकेया मन्थरा निपपात ह ॥”
प्रत्यन्तपर्वताधोभागः । यथा, कथासरित्-
सागरे । १ । २७ ।
“महीं भ्रमन्तौ हिमवत्पादमूलमवापतुः ॥”)
पादरक्षणं, स्त्री, (पादयो रक्षणं यस्मात् ।)
पादुका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७८ ॥
पादरज्जुः, स्त्री, (पादवन्धनार्था रज्जुः ।) हस्ति-
पादवन्धनरज्जुः । तत्पर्यायः । पादौ २ । इति
जटाधरः ॥ चरणवन्धनदाममात्रश्च ।
पादरथी, स्त्री, (पादस्य रथी चूदो रथ इव ।)
पादुका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पादरोहणः, पुं, (पादैर्मूलेः रोहतीति । रुह +
ल्युट् ।) वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पादवल्मीकः, पुं, (पादे वल्मीक इव ।) झीप-
दम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८६ ॥ (झीपद-
रोगशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
पादविकः, पुं, (पदवीं धावतीति । पदवी +
“माथोत्तरपदपदयुपदं धावति ।” ४ । ४।३७।
इति ठक् ।) पथिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पादात्

पादविरजाः, [स्] स्त्री, (पादो विरजा धूलि-
विहीनो यस्याः ।) पादुका । इति हारा-
वली । ७४ ॥
पादशः, [स्] य, पादं पादम् । पादशब्दात्
व्रीक्षायां चश्वप्रत्ययनिष्पन्नम् । इति आकर-
णम् ॥ (यथा, मनुः । १ । १८ ।
“अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।
कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुर्द्वयसति पादशः ॥”)
पादशैलः, पुं, (पादः महाद्रिसमीपस्थः क्षुद्रपर्वतः
स एव शैलः ।) प्रत्यन्तपर्वतः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
पादशोथः, पुं, (पादोद्भवः शोथः । शाकपाधि-
वादिवत् समासः ।) पादगतशोथः । यथा,—
“अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः ।
युरुधं हन्ति नारौनु सुखजो गुह्यजो हयम् ॥”
इति माधवकारः ॥
(यथा च हारीते चिकित्सितस्थाने २६ अः ॥
“शोथो भवेच्च विकलेन्द्रियरोगमार्गः
क्षीणे वक्षे वपुषि चाक्षकटूष्णसेवया ।
श्रोत्राक्षतया विशदपिच्छलसेवनेन
रूक्षाभिचातपतनेन च धारणाद्वा ॥
आमाशये गतिरतोऽपि नरस्य यस्य
अन्ने प्रधावति ततोऽपि च दोष एव ।
करोति पाणिचरणे च पृथक् प्रकृतौ
हृन्नेन वा भवति शीघ्रविकारचारः ॥
नरस्य चान्तःप्रभवाच्च शोथाः
साध्या भवेयुर्विना सुखेषु ।
असाध्यकाः सर्वेश्वरौरगाश्च
पादे स्त्रिया वा वदन्ते नरस्य ॥”)
पादस्फोटः, पुं, (पादस्य स्फोटः । पादं स्फोटय-
तीति वा । स्फुट् + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ ।
इत्यण् ।) रोगविशेषः । तत्पर्यायः । विपा-
दिका २ । इत्यमरः ॥ स्फुटी ३ स्फुटिः ४ पाद-
स्फुटिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु एका
दशक्षुद्रकुक्षान्तर्गततृतीयकुक्षम् । यथा,—
“विपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम् ।
पाणिपादस्फुटनं पाणयोः पादयोश्च स्फुटनं
विदारणं येन तत् । इति माधवकारः ॥ अस्य
चिकित्सा कुक्षशब्दे द्रव्या ॥
पादहारकः, त्रि, पादाभ्यां द्वियतेऽसौ । पाद-
पृष्ठात् निपातनात् कर्मणि शकप्रत्ययान्तः ।
इति सुम्बोधयाकरणम् ॥ (“ल्यल्युटो बहु-
लम् ।” ३।३।११३ । इति कर्मणि खुल् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ।) चरणद्वारा हरणकर्ता ॥
पादायं, स्त्री, (पादयोरयम् ।) चरणधोभागः ।
तत्पर्यायः । प्रपदम् २ । इत्यमरः ॥
पादाङ्गदं, स्त्री, (पादस्य अङ्गदमिव ।) नूपुरम् ।
इत्यमरः ॥
पादात्, पुं, (पादाभ्यामतति गच्छतीति । अतः +
किप् ।) पादातिः । इति शब्दरत्नावली ॥
(पादाभ्यामतीति । अट् + किप् । वच् । इति
शुतपत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

पादुका

पादातं, स्त्री, (पादातीनां सम्बन्धः । पदाति +
“भिच्चादिभ्योऽण् । ४ । २ । ३८ । इत्यण् ।)
पत्तिर्वहतिः । पदातिसम्बन्धः । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ६६ ।
“सदिदामन्तरे स्थायं पादात्ममपि दंक्षितम् ॥”)
पादातः, पुं, (पादाभ्यामततीति । अतः + अच् ।)
पादातिः । यथा,—
“पदातिपत्तिपादातपादातिकपदाजयः ॥”
इत्यमरभाषा ॥
(यथा, महाभारते । २ । ५१ । ४३ ।
“अयुतं त्रीणि पद्मानि गजारोह्याः सवादिनः ।
रथानामर्जुदं चापि पादाता बहवस्तथा ॥”)
पादातिः, पुं, (पादाभ्यामततीति । अतः + इन् ।)
पदातिः । इति हेमचन्द्रः ॥
पादातिकः, पुं, (पादातिरेव । पादाति + स्वार्थे
कन् ।) पदातिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६२ ॥
पादारकः, पुं, (पाद इव ऋच्छतीति । ऋ +
खुल् ।) मोलिन्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पादालिन्दी, स्त्री, (पाद इव अलिन्दो यत्र । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) नौका । इति हारावली । ५६ ।
पादावर्त्तः, पुं, (पाद इव आवर्त्तते इति । आ +
वृत् + अच् ।) अरघट्टकः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १५६ ॥ रहट् इति द्विचौभाषा ॥
पादाविकः, पुं, (अव रच्छति + भावे घञ् । पादेन
अवः रज्जयम् । तत्र पादावे पादेन शरीरादि-
रच्छति नियुक्तः । पादाव + “तत्र नियुक्तः ।” ४।
४ । ६६ । इति ठक् ।) पदातिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
पादौ, [नृ] पुं, (पादौऽन्यस्येति । पाद + इनिः ।)
पादविशिष्टजलचतुष्टयः । अस्य गणना गुणाश्च
यथा, भावप्रकाशे ।
“कुम्भीरकुम्भैर्नक्राश्च गोधामकरशङ्खवः ।
घण्टिकः शिखमारश्चेत्यादयः पादिनः स्मृताः ॥
पादिनोऽपि च ये ते तु कोषस्थानां गुणैः समाः ॥”
चतुर्थोऽंशभागी । यथा, मनुः । ८ । २१० ।
“सर्वेषामर्हिणो मुख्यास्तदर्हिनोऽर्हिणोऽपरैः ।
हृत्तीथिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थींशाश्च पादिनः ॥”
पादुका, त्रि, (प्रयते गच्छतीति । पद + “लव-
पतपदेति ।” ३ । २ । १५४ । इति उक्कन् ।)
गमनशैलः । पदधातोः कर्त्तरि णुक्प्रत्यय-
निष्पन्नः । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥
पादुका, स्त्री, (पादूरेव । पादू + स्वार्थे कन् ततो
ङ्खः ।) चर्मदिनिर्मितपादाच्छादनम् । जुता
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । पादूः २ उपानतृश् ।
इत्यमरः ॥ पद्महा ४ पादरविका ५ प्राणि-
हिता ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ पद्मद्वी ७ पाद-
रथी ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कौषी ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्या धारणविधि-
र्यथा,—
“वर्धतपादिके कृत्री दण्डी रात्रद्वीषु च ।
शरीरचाणकामो वै सोपानतुकः सदा ब्रजेत् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अस्या धारययुयाः ।

“पादप्रधारणं वृषामोजस्यं चक्षुषोर्हितम् ।

सुखप्रचारमायुष्यं वल्यं पादरुजापहम् ॥”*

अस्या अधारणे दोषा यथा,—

“पादाभ्यामनुपानङ्गां वृषां चक्रमयं सदा ।

अनारोग्यमनायुष्यमिन्द्रियममदृष्टिक्तम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ३ ॥

तस्या दानफलं यथा,—

“इत्यमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ ।

न तस्य मानवी दाहः कदाचिदपि जायते ॥

यानश्चाश्वतरीयुक्तं तस्य हेममयं शुभम् ।

उपतिष्ठति विप्रर्षे सर्वरत्नविभूषितम् ॥

दानमत्र यथोत्पन्नं तत्ते वक्ष्यामि पार्थिव ।

श्रुत्यैकमना भूप ! लोके सर्वसुखप्रदम् ॥

जमदग्निर्मुनिः पूर्वं तपःस्वाध्यायकथितः ।

वायुखड्गधरो धन्वी बभूव सततोद्यतः ॥

धनुर्वेदे तथा वेदे सर्वास्त्रपारगोभवत् ।

क्षिपन् वायंस्तथा श्वत्तु भार्ययागुगतो हि सः ॥

कदा निदाघकाले तु क्षिपन् वायान् सहस्रशः ।

तस्यौ स्याद्विवासश्चः प्रतिलक्षं महासुनिः ॥

निदाघवीव्रवन्तापाङ्गच्छन्त्याः सततं भयात् ।

भक्तुः स्नेहात्तथा यान्त्यास्तस्याश्चछायेत रविः ॥

क्षुत्पृष्ठाभ्यमतापात्ता तथा यातुं न साशक्तः ।

सुतापाद्देशविधृष्टा रेणुका च तपस्विनी ॥

तां दृष्ट्वा स सुनिः प्राह भार्यां किन्ते भवेच्चिरम् ।

कोपात्तमाह भर्तारं न कोपं कर्तुमर्हसि ॥

निदाघवीव्रवन्तापाद् भृष्टपादा ह्यार्हिता ।

ष्टुपिमदष्टपिभिः स्मृष्टा न शशाकाह सार्धि-
तुम् ॥

इत्युक्ते स क्रुधविष्टः प्राह सत्वाय कार्मुके ।

पृथक्त्वं मां न जानाति स्वर्ग्यो विभ्रंशमीयिवान् ॥

यः सन्तप्रति मे भार्यां सार्धो धर्मेपरायणाम् ।

वाञ्छवाधु अजानन् वै फलमाप्नोतु तस्य हि ॥

इत्यह्ना स्थानमातस्यावर्कविभ्रंशहेतवे ।

प्रतीक्ष्य हि सुचोरेण क्रूररूपधरो सुनिः ॥

तं विज्ञाय सुनिं स्वर्ग्यो द्विजोभूच्चिदमब्रवीत् ।

क्षिमालोकायसे स्वर्ग्यं पुनः पुनरतीव हि ॥

सुवाणाशितपाण्डित्यं कथयस्वाखिलं सुने ! ।

इत्युक्तः स तमादेवं पातयिष्याम्यहं रविम् ॥

द्विजस्तु तसुवाचाय सुने चित्रं विभाति मे ।

मातुरङ्गतो यद्वदालक्षन् जिष्टयति ॥

योजनानां सहस्राणि निमेषाद्याति यो दृष्टः ।

विप्र ! सुक्तेन वायेन तं कथं पातयिष्यसि ॥

तच्छ्रुत्वा यमदक्षिणं प्राह भृशु द्विजोत्तम ! ।

पातयिष्याम्यहं यद्वदिमं स्वर्ग्यं नमःस्थलात् ॥

मिथश्चरो यदा स्वर्ग्यो मर्त्यलोके त्वतन्त्रितः ।

मध्याह्ने स्थिरतामेति सर्वलोकान्दर्शयिष्याम् ॥

तत्काले नुमदृष्टव्यं भविष्यति दिवाकरः ।

एवं न पातयिष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम ! ।

तच्छ्रुत्वा सहस्रोदियस्तस्य प्रत्यक्षतां वर्यो ।

स्वर्ग्यं चमयामास दत्त्वा ह्यनुपानहौ ॥

ततः प्रकृतिं तच्छत्रं द्विजानां परिगीयते ।

दत्तं तेषां चित्तव्यापं चक्षिण्यां द्विजोत्तम ! ॥

यो ददाति द्विजेभ्यस्तु तृतीयायासुपानहौ ।

वैशाखे शुक्लपक्षे तु चच्छत्रं कनकान्वितम् ॥

न तस्य मानसो दाहो न्यलुलोके भिजायते ।

सर्वथाधिनिर्मुक्तः श्रियं पुत्रांश्च विन्दति ॥

कालादिह यदा याति मम लोके द्विजोत्तम ! ।

यानं वाश्वतरीयुक्तं सर्वहेममयं शुभम् ॥

दिवाङ्गनाभिराकीर्णं सर्वरत्नविभूषितम् ।

उपतिष्ठति विप्रेन्द्र ! सर्वकामफलप्रदम् ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥ ४ ॥

विष्णुश्चे सपादुकागमने दोषो यथा,—

वराह उवाच ।

“बहनुपानहौ प्रज्ञां यस्तु मासुपचाक्रमेत् ।

चर्मकारस्तु जायेत वर्षाणानु चयोदश ॥

तत्र जन्मपरिभयः नूकरो जायते पुनः ।

नूकराश्च परिभयः श्वा च तत्रैव जायते ॥

ततः श्वत्तात् परिभयो मानुषश्चैव जायते ।

मङ्गलञ्च विनीतञ्च अपराधविवर्जितम् ॥

सुहृदा तु सर्वसंवसारं मम लोकाय गच्छति ।

य एतेन विघनेन वसुधे ! कर्म कारयेत् ।

न स लिप्यति पापेन एवमेतन्न संशयः ॥”

इति वराहपुराणे उपानहपराधप्रायश्चित्तम् ॥

अथ देवतापादुकानिर्माणपूजनविधिः । यथा,—

“मणिरत्नमयी कार्या हेमरूपमयी पि वा ।

चन्दनेनापि कर्तव्या पादुकाप्रतिमापि वा ॥

श्रीपद्यां श्रीदृमा चापि देवदारुमयी पि वा ।

यद्वहुला च वा कार्या पादुके पूजयेत् सदा ॥”

इति देवीपुराणम् ॥ ५ ॥

गुरुपादुकास्तोत्रं यथा,—

“ब्रह्मरन्ध्रचरसौरहोदरे

निलयमवदत्तमद्भुतम् ।

जुगुप्सुलिविरकाखड्गमखितं

दादृशार्थसरसौरहं भजे । १ ॥

तस्य कन्दलितकर्णिकापुटे

कृष्णरेखमकषादरेखया ।

कोयलक्षितहलक्षमखड्गलौ-

भावलक्ष्यमवलालयं भजे । २ ॥

तत्पुटे पटुतङ्कितकङ्कहारिम-

खड्गमानमणिपाटलप्रभम् ।

चिन्तयामि हृदि चिन्तयं वसु-

विङ्गनादमणिपीठमखलम् ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वमख्य हुतमुक्ताशिखासखं

तद्विलासपरिदृष्टाखदम् ।

विश्ववसरमहोत्सदोत्कटं

बान्धवादिगुमादिहंसयोः ॥ ४ ॥

तत्र नाथचरणारविन्दयोः

कुङ्कुमासवभरौमरन्दयोः ।

दृढमिन्द्रमकरन्दशीतलं

मानवं स्मरति मङ्गलासदम् ॥ ५ ॥

पादुकापञ्चकस्तोत्रं पञ्चवक्त्राद्विनिर्गतम् ।

यद्वाचायफलोपेतं प्रपञ्चे चातिदुर्लभम् ॥”

इति रुद्रयामलः ॥

पादुकाकारः, पुं, (पादुकां करोतीति । छ + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) चर्म-
कारः । इति हलायुधः ॥

पादुकाङ्गत्वं, पुं, (पादुकां करोतीति । छ + क्तिप् ।)
चर्मकारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५.७८ ॥

पादूः, स्त्री, (पद्यते गम्यते मुखेन ययेति । पद +
“शितुकश्चिपद्यतेः ।” उणा १ । ८७ । इति ऊः
स च णित् ।) पादुका । इत्यमरः ॥

पादूकृत्, पुं, (पादू पादुकां करोतीति । छ +
क्तिप् । तुक् ।) चर्मकारः । इत्यमरः ॥

पादोदकं, स्त्री, (पादप्रचालनजातं उदकम् ।
श्राकपार्थिववर्षदिवत् समासः ।) चरणधौत-
जलम् । चरणान्धतम् । यथा,—

“हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यसदरे हरेः ।

पादोदकञ्च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽभ्युतः ॥

नैवेद्यमन्नं तुलसीविमिश्र

विशेषतः पादजलं पिबेच्च ।

योऽन्नाति नित्यं प्रयतो सरारः

प्राप्नोति सुप्रेमयुतां स भक्तिम् ॥

हृत्वां हन्ति यद्विषज्जलसौख्येयश्च पादोदकं
नैवेद्यं बहुमद्यपानदुरितं गुर्वङ्गनासङ्गम् ।

भक्त्याधीनमतिः स्थितिर्हरिजने तत्संगतिः सङ्गजा
शालग्रामशिलादिभक्तिमहितां जानन्ति के वै
हरेः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १०० अध्यायः ॥ ४ ॥

अथ श्रीचरणोदकाभिवेकमाहात्म्यं पद्मपुराण्य
“स स्नातः सर्वार्थैषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।

शालग्रामशिलातोषेयैर्गोभिर्विक्रं समाचरेत् ॥

गङ्गागोदावरीरेवानद्यो मुक्तिप्रदास्तु याः ।

निवसन्ति सतीर्थास्तः शालग्रामशिलाजले ॥

कोटितीर्थवहसैस्तु सवितैः किं प्रयोजनम् ।

तीर्थं यदि भवेत् पुण्यं शालग्रामशिलोद्भवम् ॥”

तत्रैव गौतमाखरीवसंवादे ।

“येषां धौतानि गात्राणि हरेः पादोदकेन वै ।

अमरीष ! कुले तेषां दासीऽस्मि वशगः खदा ॥

राजन्नेतानि तावच्च तीर्थानि भुवनत्रये ।

यावन्न प्राप्यते तोयं शालग्रामाभिवेकजम् ॥”

स्नाने कार्त्तिकमाहात्म्ये ।

“यदेहपि वसतस्तस्य गङ्गास्नानं दिने दिने ।

शालग्रामशिलातोषेयैर्गोभिर्विचक्षितं मानवः ॥”

तत्रैवान्यत्र ।

“यानि कानि च तीर्थानि ब्रह्माद्या देवता-
स्तथा ।

विष्णुपादोदकस्यैते कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

शालग्रामोद्भवो देवो देवो हारवतीभवः ।

उभयोः स्नानतोयेन ब्रह्महत्या निवर्तते ॥”

क्षिप्र ।

“स वै चावष्टतस्नातः स च गङ्गाजलाभुतः ।

विष्णुपादोदकं कृत्वा श्रद्धेयः स्नाति मानवः ॥”
श्रीशृङ्गपुराणे ।

“गङ्गाप्रयागगवनेमिषपुष्कराणि

पुण्यानि यानि जलजाङ्गलयादनानि ।

कालेन तीर्थसलिलानि पुनन्ति पापं
पादोदकं भगवतः प्रपुनति सदाः ॥”
सुतो च ।
“त्रिरात्रिफलदा नद्यो याः काश्चिदसमुद्रगाः ।
समुद्रगाश्च पचस्य मासस्य सरितां पतिः ॥
यन्मासफलदा गोदा वत्सरस्य तु चाद्भवी ।
पादोदकं भगवतो द्वादशाब्दफलप्रदम् ॥”
तन्निवृत्त्या च गरुडपुराणे ।

“जलश्च येषां तुलसीविमिश्रितं
पादोदकं चक्रशिलासमुद्भवम् ।
नित्यं त्रिसन्ध्यां प्रवते न गात्रं
खगन्त ! ते धर्मवद्दृष्टता नराः ॥”
अथ श्रीचरणोदकपारमार्थाह्वयम् । पादो गौत-
माम्भरीषसंवादे ।
“हरेः स्नानावशेषान्तु जलं यस्योदरे स्थितम् ।
अम्भरीष ! प्रणम्योच्चैः पादपांशुः प्रत्यह्यताम् ॥”
तत्रैव देवदूतविक्रणलसंवादे ।
“ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ।
पञ्चगव्यसहस्रेषु सेवितैः किं प्रयोजनम् ॥
कोटितीर्थसहस्रेषु सेवितैः किं प्रयोजनम् ।
नित्यं यदि पिबेत् पुण्यं शालग्रामशिलाजलम् ॥
शालग्रामशिलातोयं यः पिबेद्विन्दुना समम् ।
मातुः स्तन्यं पुनर्नैव स पिबेत्सुक्तिभायरः ॥”
किञ्च ।

“दहन्ति नरकान् सज्जान् गर्भवासश्च दारुणम् ।
पीतं येसु सदा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ॥”
तत्रैव श्रीयमधर्मकेतुसंवादे ।
“शालग्रामशिलातोयं विन्दुमात्रं तु यः पिबेत् ।
सर्वपापैः प्रमुच्यते सुक्तिमार्गे कृतोद्यमः ॥”
तत्रैव पुलस्त्यभगीरथसंवादे ।
“पादोदकस्य माहात्म्यं भगीरथ ! वदामि ते ।
पावनं सर्वतीर्थेभ्यो ह्यथाकोटिविनाशनम् ॥
धृते शिरसि पीते च सर्वान्मुच्यन्ति देवताः ।
प्रायश्चित्तान्तु पापानां कलौ पादोदकं हरेः ॥”
किञ्च ।

“त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्ताहेन तु नामदम् ।
सद्यः पुनाति गाङ्गेयं दर्शनादेव यासुनम् ॥
पुनन्त्येतानि तोयानि स्नानदर्शनकीर्तनेः ।
पुनाति सरसादेव कलौ पादोदकं हरेः ॥
अर्चितैः कोटिभिर्लिङ्गेर्नित्यं यत् क्रियते फलम् ।
तत् फलं श्रतसाधसं पीतेः पादोदकैर्हरेः ॥
अशुचिर्वा दुराचारो महापातकसंयुतः ।
सृष्ट्वा पादोदकं विष्णोः सदा शुद्धयति मानवः ॥
पापकोटियुतो यस्तु न्युत्पलाशे शिरे सुखे ।
देहे पादोदकं यस्य न प्रयाति यमालयम् ॥
न दानं न हविर्येषां स्वाध्यायो न सुरार्चनम् ।
तेऽपि पादोदकं पीत्वा प्रयान्ति परमां गतिम् ॥
विशाखाश्वत्थसंयुक्ता वैशाखी किं करिष्यति ।
पिण्डारके महातीर्थे उज्जयिन्यां भगीरथ ! ॥
माघमासे प्रयागे तु स्नानं वै किं करिष्यति ।
प्रयागं सततं तस्य यस्य पादोदकं हरेः ॥
आर्त्तिके कार्तिकीयोगे किं करिष्यति पुच्छरे ।

नित्यन्तु पुष्करं तस्य यस्य पादोदकं हरेः ॥
प्रवीधवासरे प्राप्ते मथुरायाश्च तस्य किम् ।
नित्यश्च यासुनं स्नानं यस्य पादोदकं हरेः ॥
काश्यासुत्तरवाहिन्यां गङ्गायान्तु न्यतस्य किम् ।
यस्य पादोदकं विष्णोर्मुखे चैवावतिष्ठते ॥”
किञ्च ।

“हत्वा पादोदकं विष्णोर्योऽन्यतीर्थानि गच्छति ।
अनर्घ्यरत्नसुखस्य लोभ्यं वाञ्छति दुर्मतिः ॥
कुरुक्षेत्रसमी देशो विन्दुपादोदकं मतः ।
पतेद् यत्राचयं पुण्यं नित्यं भवति तदग्रहे ॥
गयापिण्डसमं पुण्यं पुत्ताणामपि जायते ।
पादोदकेन देवस्य ये कुर्युः पितृतर्पणम् ॥
नासुराणां भयं तस्य प्रेतजन्यं न राक्षसम् ।
न रोगस्य भयं चैव नास्ति विभक्तं भयम् ॥
न दुष्टा नैव घोराश्चापदोषभयं नहि ।
ग्रहाः पीडां न कुर्वन्ति वैरा नश्यन्ति दारुणाः ॥
किं तस्य तीर्थगमने देवर्षीणांश्च दर्शने ।
यस्य पादोदकं स्निग्धं शालग्रामशिलोज्ज्वलम् ॥
प्रीतो भवति मार्त्तण्डः प्रीतो भवति केशवः ।
ब्रह्मा भवति सुप्रीतः प्रीतो भवति शङ्करः ॥
पादोदकस्य माहात्म्यं यः पठेत् केशवाग्रतः ।
स याति परमं स्थानं यत्र देवो जनार्दनः ॥”
ब्रह्माण्डपुराणे श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।

“प्रायश्चित्तं यदि प्राप्तं लब्धं वा त्वधमर्षणम् ।
सोऽपि पादोदकं पीत्वा शुद्धिं प्राप्नोति तत्तच्छातम् ॥
अशौचं नैव विद्येत स्तनके न्यतकेऽपि च ।
येषां पादोदकं स्निग्धं प्राशनं ये प्रकुर्वन्ते ॥
अन्तकालेऽपि यस्यैह दीयते पादयोर्जलम् ।
सोऽपि सज्जतिमाप्नोति सदाचारैर्विद्वत्तः ॥
अपेयं पिबते यस्तु भुङ्क्ते यस्याप्यभोजनम् ।
अगम्यागमना ये वै पापाचाराश्च ये नराः ।
तेऽपि पूज्या भवन्त्यासु सदाः पादासुसेवनात् ॥”
किञ्च ।

“अपवित्रं यदन्नं स्यात् पानीयं चापि पापिनाम् ।
भुक्त्वा पीत्वा विशुद्धः स्यात् पीत्वा पादोदकं
हरेः ॥
तप्तलक्ष्णात् पञ्चगव्यात् महालक्ष्णादिप्रियते ।
चान्द्रायणात् पादलक्ष्णात् पराकादपि सुव्रत ।
कायशुद्धिर्भवेदासु पीत्वा पादोदकं हरेः ॥
अगुरुं कुक्कुमं चापि कर्पूरं चानुलेपनम् ।
विष्णुपादासुसंजनं तद्वै पावनपावनम् ॥
दृष्टिपूतन्तु यत्तोयं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
तद्वै पापहरं पुत्र ! किं पुनः पादयोर्जलम् ॥
एतदर्थमहं पुत्र ! शिरसा विष्णुतत्परः ।
धारयामि पिवास्यैव माहात्म्यं विदितं मम ॥
प्रियत्नमग्रजः पुत्र त्वदर्थं गदितं मया ।
रहस्यं मे त्वनर्हस्यं न वक्तव्यं कदाचन ॥
धारयस्व सदा स्निग्धं प्राशनं कुरु नित्यशः ॥
जन्ममृत्युजरादुःखैर्भोजं यास्यसि पुत्रक ! ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“सदाः फलप्रदं पुण्यं सर्वपापविनाशनम् ।
सर्वमङ्गलमङ्गल्यं सर्वदुःखविनाशनम् ।

दुःखप्रनाशनं पुण्यं विष्णुपादोदकं शुभम् ॥
सर्वोपद्रवहन्तारं सर्वव्याधिविनाशनम् ।
सर्वोत्पातप्रशमनं सर्वतापनिवारणम् ॥
सर्वकल्याणसुखदं सर्वकामफलप्रदम् ।
सर्वसिद्धिप्रदं धन्यं सर्वधर्मविवर्धनम् ॥
सर्वशत्रुप्रशमनं सर्वभोगप्रदायकम् ।
सर्वतीर्थस्य फलदं स्निग्धं पादासुधारणम् ॥
प्रयागस्य प्रभासस्य पुष्करस्य च सेवने ।
पृथूदकस्य तीर्थस्य आचान्तो लभते फलम् ॥
चक्रतीर्थे फलं यादव् तादृक् पादासुधारणात् ॥
सरस्वत्यां गयायाश्च गत्वा यत् प्राप्नुयात् फलम् ।
तत् फलं लभते त्रेष्टं स्निग्धं पादासुधारणात् ॥”
स्कान्दे ।

“पादोदकस्य माहात्म्यं देवो जानाति शृङ्गारः ।
विष्णुपादस्युता गङ्गा शिरसा येन धारिता ॥
स्थानं नैवास्ति पापस्य देहिनां देहमध्यतः ।
सवास्याभ्यन्तरं यस्य यामं पादोदकेन वै ॥
पादोदं विष्णुनैवेद्यमुदरे यस्य तिष्ठति ।
नाययं लभते पापं स्वयमेव विनश्यति ॥
महापापग्रहणस्तो यामो रोगशतैरपि ।
हरेः पादोदकं पीत्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥
शिरसा तिष्ठते येषां नित्यं पादोदकं हरेः ।
किं करिष्यन्ति ते लोके तीर्थकोटिमनोरथैः ॥
अयमेव परो धर्म इदमेव परं तपः ।
इदमेव परं तीर्थं विष्णुपादासु यत् पिबेत् ॥”
तत्रैव शिवोमासंवादे ।
“विलयं यान्ति पापानि पीते पादोदके हरेः ।
किं पुनर्विष्णुपादोदं शालग्रामशिलाभुतम् ॥
विशेषेण हरेत् पापं ब्रह्महत्यादिकं प्रिये ॥
पीते पादोदके विष्णोर्यदि प्राणैर्विमुच्यते ।
हत्वा यमभटान् सर्वान् वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ।
तत्रैव शिवकार्तिकेयसंवादे शालग्रामशिला-
माहात्म्ये ।

“ह्रस्वस्तेन महाधनं । गर्भवासः सुदारुणः ।
पीतं येन सदा विष्णोः शालग्रामशिलाजलम् ॥
ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ।
पञ्चगव्यसहस्रेषु प्राशितैः किं प्रयोजनम् ॥
प्रायश्चित्तं समुत्पन्ने किं दानेः किमुपोषणैः ।
चान्द्रायणेषु तीर्थेषु पीत्वा पादोदकं शुचिः ॥
दृष्टन्तारदीये लुब्धकोपाख्यानारम्भे ।
हरिपादोदकं यस्तु चक्षमात्रं धारयेत् ।
स स्नातः सर्वतीर्थेषु विष्णोः प्रियतरस्तथा ॥
अकालमृत्युशमनं सर्वव्याधिविनाशनम् ।
सर्वदुःखोपशमनं हरिपादोदकं शुभम् ॥”
तत्रैव तदुपाख्यानान्ते ।
“हरिपादोदकस्य शान्तिव्यको वीतकल्मषः ।
दित्यं विमानमारुह्य सुनिमेनमयाजरीन् ॥
हरिपादोदकं यस्मान्मथि त्वं चित्रवान् मुने ।
प्रापितोऽस्मि त्वया तस्मात्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥”
हरिभक्तिसुधोदये ।
“पादं पूर्वं किल सृष्ट्वा गङ्गाभूतं स्मृत्तमोक्षदा ।
विष्णोः सद्यस्तु तत्सङ्गि पादासु कवमीयते ।

तापत्रयानलो योऽथैव न शान्येत् सकलाब्धिभिः ।
इतं शान्यति सोऽत्येन श्रीमद्विष्णुपदानुना ॥
अघास्तामेयकवचं भवानिस्तम्भनौघम् ।
सर्वाङ्गैः सर्वघा घायं पादं मुचिषदः सदा ॥
अमृतत्वावहं नित्यं विष्णुपादासु यः पिवेत् ।
स पिवत्यमृतं नित्यं मासे मासे तु देवताः ॥
माहात्म्यामिवदित्यस्य यो वक्ता सोऽपि निर्भयः ।
न त्वनर्घमण्यैर्मूल्यां कलयन्नघमनुते ॥”
अन्यत्रापि ।

“स ब्रह्मचारी स व्रती चान्द्रमी च सदा मुचिः ।
विष्णुपादोदकं यस्य सुखे शिरसि विग्रहे ॥
जन्मप्रभृतिपापानां प्रायश्चित्तं यदीच्छति ।
शालग्रामशिलावारि पापहारि निवेद्यताम् ॥”
अतएव तैत्तिरीयविष्णुसूत्रे श्रीब्रह्मोक्तम् ।
“प्रीतप्रणालादुदकं पृथगादाय पुत्तक ! ।
विश्वमेन्दुर्हि भक्तानां सर्वतोर्धमयं हि तत् ॥”
इति ।

“पादोदकस्य माहात्म्यं विख्यातं सर्वशास्त्रतः ।
लेखितं श्रुत्यात् को हि सिन्धुमीनं गणयन्नपि ॥
विशेषतश्च पादोदं तुलसीदलचन्दुतम् ।
शुद्धं कृत्वा वैष्णवेभ्यो दत्त्वा प्राप्नुवन् पिवेत्सुखम् ॥”
अथ श्रुततत्पादोदकमाहात्म्यं स्कान्दे ब्रह्म-
नारदसंवादे ।

“कृत्वा पादोदकं शुद्धं वैष्णवानां महात्मनाम् ।
यो दद्यात्तुलसीमित्रं चान्द्रायणश्रानं लभेत् ॥
गृहीत्वा कृष्णपादासु शुद्धं कृत्वा तु वैष्णवः ।
यो वहेत् शिरसा नित्यं स सुनिस्तापसोत्तमः ॥”
पाद्मे देवदूतविक्रुतसंवादे ।

“शालग्रामशिलातीर्थं यदि शृणुतं पिवेत् ।
हृत्वाकोटिविनाशं तु क्षुरते नात्र संशयः ॥”
अगस्त्यसंहितायाश्च ।

“शालग्रामशिलातीर्थं तुलसीदलवासितम् ।
ये पिवन्ति पुनस्तेषां कृत्यपापं न विदते ॥
श्रीविष्णोर्वैष्णवानाञ्च पावनशरणोदकम् ।
सर्वतोर्धमयं पीत्वा ज्ञानादाचमनं न हि ॥”
तदुक्तं स्कान्दे श्रीशिवेन ।

“विष्णोः पादोदकं पीत्वा पञ्चादशविशङ्कया ।
आचामति च यो मोहाद्ब्रह्महा स निगद्यते ॥”
श्रुतिश्च । “भगवान् पवित्रो भगवत्पादौ पवित्रौ
पादोदकं पवित्रं न तत्पान आचमनीयं यथा
हि सोम इति ।” वौपर्ये च ।

“विष्णुपादोदकं पीत्वा भक्तपादोदकं तथा ।
य आचामति संमोहात् ब्रह्महा स निगद्यते ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥

पादं, क्ली, (पादार्घ्यदकम् । पाद + “पादार्घ्य-
भ्याश्च ।” ५ । ४ । २५ । इति यत् ।) पादाय
वारि । पादप्रचालनार्घ्यजलम् । इत्यमरः । तत्-
तत्सं यथा, -

“पादावनेशनजलपह्यं पात्रमदभुतम् ।
लौहं वा वरीजातं हैमं राजतमेव वा ।
ताम्रमश्वत्थमपि वायवेन स्तनामिति ॥”
इति वैखानस्यन्यः ।

“षडङ्गुलं प्रविस्तारस्तुसेधश्चतुरङ्गुलम् ।
ओष्ठमेकाङ्गुलं कुण्यान्नाचिकां चतुरङ्गुलाम् ॥
पृष्ठे पादसमायुक्तं चतुरङ्गुलमानतः ।
पादपात्रमिति ख्यातं सर्वदेवप्रपूजने ॥”

इति सिद्धान्तशेखरः ॥

पानं, क्ली, (पा पाने + भावे लुट् ।) पौतिः ।
द्रवद्रव्यस्य गलाघः करणम् । (यथा, हितोपदेशे ।
“पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्द्धनम् ॥”)
भाजनम् । (पाल-रचये + भावे लुट् ।) रच-
यम् । इति मेदिनी ॥ (पीयते खगादिभि-
र्यत्र । पा + अधिकरणे लुट् । कुल्या । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १५५ ॥ पीयते यदिति । कर्मणि
लुट् । जलम् । इति युत्पत्तिजल्लोभः ॥ * ॥
पाति रचतीति । पा + लुट् । रचाकर्त्तरि, चि ।
यथा, ऋग्वेदे । ६ । ७० । ४ ।

“व्रतानि पानो अमृतस्य चारुण्य
उभे नृचक्षा अनु पश्यते विशौ ॥”

पायनम् । अस्त्रशस्त्राणां तोय्याग्रतासन्धा-
दनयापारभेदः । पान् इति भाषा ॥ यदुक्तं
बृहत्संहितायाम् ।

“वडवोदृकरेणुदुग्धपानं
यदि पानेन समीहते र्धसिद्धिम् ।
भक्षपित्तदग्नाच्च वक्षदुग्धैः ।
करिहस्तच्छिद्ये सतालगर्भैः ॥
व्याकं पयोहुडुविषाणमवीक्षते
पारावताखुश्रुता च युतं प्रलेपः ।
शस्त्रस्य तैलमघितस्य ततोऽस्य पानं
पञ्चाक्षितस्य न शिलासु भवेद्द्विधातः ॥
घारे कण्ठ्या मघितेन युक्ते,
दिनोषिते पायितमायव यत् ।
सम्बक् श्रितं चाक्षणि नैति भङ्गं
न चान्यलौहेष्वपि तस्य कौश्याम् ॥”

तथाच मुक्तगीत्याम् ।

“इदमौशनसश्च शस्त्रपानं
रुधिरं च श्रियमिच्छतः प्रदीप्ताम् ।
हविषा गुणवत् सुताभिलिप्तोः
सलिलेनाक्षयमिच्छतश्च वित्तम् ॥”)

पानः, पुं, (पीयते यस्मादिति । पा + अपादाने
लुट् ।) शौक्षिकः । इति जटाधरः ॥ निःश्वासः ।
इति हेमचन्द्रः । ६ । ४ ॥

पानकं, क्ली, (पानाय कायतीति । कै + कः ।)
पानद्रव्यविशेषः । तत्प्रकारो यथा, “यद्योक्त-
परिमितशर्करानिम्बूरसयुक्तोऽथवान्याम्लयुक्तः
प्रकरसः । इति पाकरान्तेश्वरः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
१ । ४६ ।

“पानौघं पानकं मद्यं नृग्यवेष्टु प्रदापयेत् ।
कचित् पुंस्यपि दृश्यते । यथा, तत्रैव । १० । ३६ ।
“अभिलेपनं कर्वायाञ्च तैलं सर्पोऽपि पान-
कान् ॥”

तन्नाम्नजलपानकम् । यथा,—
“आन्मसामं जलसिद्धं मर्दितं दृष्टपाणिना ।
चिताशीतामुचुत्तं कर्पूरमरिचान्वितम् ॥

प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्मितम् ।
सद्यो रुचिकरं वल्यं शीघ्रमिन्द्रियतर्पणम् ॥
अपकान्तरसोद्भूतपानकं वातनाशनम् ।
कफपित्तकरं किञ्चित् प्रत्यहं यदि सेवितम् ॥”
पकान्मस्य तु ।

“सुपकमान्मस्य फलं सुसुष्टिना
सम्पदितं शर्करया समन्वितम् ।
एलावज्जाद्रकवासवासितं
वर्णान्वितं कस्य न रोचकं भवेत् ॥
पानकं चाम्बसम्भूतं खादन्नं गुरुपित्तवित् ।
सुहृदं ज्ञेयकृदस्य वर्यं हृद्यं रुचिप्रपदम् ॥”
अन्निकाफलपानकं यथा,—
“अन्निकायाः फलं पक्वं मर्दितं वारिणा दृष्टम् ।
शर्करा मरिचोन्मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितम् ॥
अन्निकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम् ।
पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुख्यं बह्वीधनम् ॥”
निम्बुफलपानकं यथा,—

“भागैकनिम्बुजं तीर्थं षड्भागं शर्करोदकम् ।
लवङ्गमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्तमम् ॥
निम्बुफलभवं पानमत्यन्तं वातनाशनम् ।
बह्वीधनकरं रुच्यं समस्ताहारपाचकम् ॥”
धान्याक्तपानकं यथा,—
“शिलायां साधुसम्पिष्टं धान्याकं वक्षगाहितम् ।
शर्करोदकचन्दुक्तं कर्पूरादिसुसंस्कृतम् ॥
नवीने नन्दये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥
जम्बाः पानकं यथा,—

“जम्बूफलं स्थूलतरं सुपकं
सम्पदितं शर्करयासुनालम् ।
सुवासितं वेष्टनभृङ्गपत्रे
रुचिं विधत्ते विरुचौ जनानाम् ॥
जम्बूफलभवं रुच्यं पानकं कफनाशनम् ।
कषायं वातहतं स्त्रोक् खादन्नं ग्राहकं परम् ॥
वीजपूरपानकम् ।
“मातुलुङ्गरसे योज्यं त्रिगुणं शर्करं जलम् ।
कर्पूरमरिचोन्मिश्रं पानकं स्याद्विदं वरम् ॥
मातुलुङ्गभवं पानं शूलानाञ्च विनाशनम् ।
श्वसे कसेऽरुचौ वातविडम्बेषु च पूजितम् ॥”
हेमकिरणम् ।

“शर्करानालिकैलश्च वीजपूररसमुत्तम् ।
पटपुतं भवेद्धेमकिरणं नामपानकम् ॥
पानकं हेमकिरणं रुच्यं हृद्यं वलग्रहम् ।
सुस्निग्धं वातहृच्छुभं किञ्चित् कफकरं गुरु ॥”
करमर्दपानकं यथा,—
“लवङ्गाद्रकसंयुक्तं सुपिष्टं वारिणा युतम् ।
करमर्दं करैर्मद्यं सप्तभागवितान्वितम् ॥
वातहृदिचिदं भयं हृद्यमन्वतरं स्थितम् ।
रक्तपित्तकरश्चोष्णमाकण्ड्यं कारमर्दितम् ॥”
नारङ्गपानकं यथा,—

“सुपकनारङ्गफलं निपीडितं
संयोजितं शर्करयाति शुभ्रया ।
सह्यार्द्रकं चन्द्रकयेन वासितं
पानेच्छया केन न संसृतचक्षम् ॥

नारङ्गफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम् ।
मधुरं विशदं रुच्यं सुस्निग्धं पिच्छदृढम् ॥”
चारस्य तु ।

“चारवृक्षफलजं सशर्करं

मदितं शिशिरवारिणा दृढम् ।

ऐलमाद्रकयुतेन सुवासं

भक्तसिक्थमिलितं कृतह्रासम् ॥

चारस्य फलजं पानं गुरु दृढं रुचिप्रदम् ।

रूपपित्तहरं श्रेष्ठं हृद्यं मधुरपाकं च ॥

परुषजीरसुक्रादिद्राक्षादाडिमजं तथा ।

एकैकं सम्भवं भिन्नं पानकं क्रियते बुधैः ॥

एवमन्वस्य पुष्पस्य फलस्यान्वस्य वा तथा ।

शर्करामरिचोन्मिश्रं रस्यं स्यात् पानकं वरम् ॥

एवं हि पानकं कार्यं सुधिया सुषु यत्कृतम् ।

गुप्ता द्रव्यानुसारेण ज्ञातव्याः पानकेषु च ॥”

यथास्य गुणाः,—

“यमनुतृप्तकमहरं पानकं प्रीयणं गुरु ।

विष्टमि मृजलं हृद्यं यथाद्रवगुणश्च तत् ॥”

इति वामटे सूत्रस्थाने षष्ठे अध्याये ॥

“गौडमन्मनन्तं वा पानकं गुरु मृजलम् ।

तदेव खण्डवृक्षाशर्करासहितं पुनः ॥

मात्रं सुतीक्ष्णं सुहिमं पानकं स्याद्विरल्ययम् ।

“प्रदवाणि रसांश्चैव पानीयं पानकं प्रथः ।

खड्गान् यूर्पाञ्च गेयाञ्च सद्ये पार्श्वे प्रदापयेत् ॥”

इति सुशुते सूत्रस्थाने १६ अध्याये ॥

पानगोष्ठिका, स्त्री, (पानस्य पानाय वा गोष्ठिका।)

यत्र सम्भूय पीयते । मद्यपानचक्रम् । तन्-

पथ्यायः । आपानम् २ । इत्यमरः । २ । १० । ४३ ॥

चक्रानुष्ठानं यथा श्यामारहस्यधृतम् । चक्रा-

कारेण पञ्चाकारेण वा भिन्नभिन्नासने स्वशक्ति-

युक्तचेत् युग्मयुग्मक्रमेण पञ्चासनेनोपविश्य साम-

यिकललाटे चन्दनं दत्त्वा शिवशक्तिबुद्ध्या गुण्यं च

दद्यात् । ततो यदि गुरुस्तत्र तिष्ठति तदादौ

गन्धादिना तं पूजयित्वा तत्पात्रे पुष्पं दत्त्वा

शुद्धिसहितं तस्मै समर्प्य प्रणमेत् । गुरोरभावे

तत् पात्रं जले चिपेत् । ततः शक्तिपात्रं शुद्धि-

सहितं शक्तौ दत्त्वा सामयिकेभ्योऽपि व्येष्टानु-

क्रमेण वीरपात्रान् परान्तं शुद्धिसहितं दद्यात् ।

ततः सामयिकोऽपि भक्त्या हस्तद्वयेन संगृह्य

तदुपरि मूलमन्त्रमध्या जप्त्वा पूर्ववदानन्द-

भैरवं भैरवीञ्च सन्तर्प्य गुरुन् देवताञ्च सन्त-

र्पयेत् । स्वस्वकल्पोक्तविधिना भूतशुद्धिं कुर्यात् ।

ततश्चक्रनायकस्तेऽस्य पात्रवन्दनं कुर्यात् । यथा,

“श्रीमद्भैरवशेखरप्रविलसच्चन्द्राभ्युदयवितं

चेन्नाधीश्वरयोगिनीसुरगणैः सिद्धैः समाराधि-

तम् ।

व्यागन्धार्यकं महात्मकमिदं साक्षात्त्रिखण्डान्तं

वन्दे श्रीप्रथमं करानुजगतं पात्रं विशुद्धिप्रदम् ॥”

इत्यभिमन्त्र्य वामहस्तेन पात्रसुतोष्य अत्योन्म-

वन्दनं कृत्वा गृह्णामीति गुरुशक्तिसाधकेश्वराणा-

मात्रां गृह्णीयात् । ते जुषस्तेति व्रुणुः । ततो मूला-

धारान् कुण्डलिनीं इष्टदेवतास्वरूपां याजि-

ज्ञानां विभाष्य गुरुपादुकां स्तुत्वा शिवोच्च-
मिति विचिन्त्य हस्ताभ्यां पात्रं धृत्वा मूलमुच-
रन् कुण्डलिनीसुखे देवीं तर्पयेत् । एतदुक्तं
सुदयाकरपद्धत्याम् ।

“कृत्वा मन्त्रतनुं सरेन् गुरुपदं देवीं वलां चिन्मयीं

पञ्चान् वारत्रयं सदासवहतं दीपैर्यतं कञ्जलेः ।

पुष्पादिष्वभिमन्त्रितश्च निविडं सम्मोहकध्वंसकं

ये सञ्चिन्त्य पिबन्ति यान्ति खलु ते सुक्तिश्च

सुक्तिं पराम् ॥”

तन्त्रान्तरे च ।

“सिन्दूरतिलकं भावे पाणौ च मदिरासवम् ।

कृत्वा पिबेद्गुरुं ध्यायंस्तथा देवीञ्च चिन्मयीम् ॥”

ततः पात्रमाधारोपरि संस्थाप्य पुनस्तेन क्रमेण

परान्तं गृहीत्वा पात्रवन्दनं कुर्यात् । यथा,—

“मद्यं मीनरसावहं यदि तथा दत्तश्च पेयादिभिः

किञ्चिच्चलरक्तपङ्कजदृशा तस्यै समावेदितम् ।

वामे स्वात्मविशुद्धिशुद्धिकमलं पाणौ विधायात्मके

वन्दे पात्रमहं द्वितीयमधुना नन्दैकसंवर्द्धनम् ॥”

ततः पूर्ववत् पात्रं स्वीकृत्य अन्यत् पात्रवन्दनं

कुर्यात् । यथा,—

“सर्वान्नायकलाकलापकलितं कौतूहलद्योतनं

चन्द्रोपेन्द्रमहेन्द्रशम्भुवरुणब्रह्मादिभिः सेवितम् ।

ध्यातं देवगणैः परं सुनिगण्यैर्लोकाधिभिः

सर्वदा

वन्दे पात्रमहं तृतीयमधुना चात्मावबोधचक्रम् ॥”

तृतीयपात्राभिवन्दनं कृतान्यत् पात्रवन्दनं

कुर्यात् । यथा,—

“हैमं मीनरसावहं हरिहरब्रह्मादिभिः सेवितं

सुद्रामेधुनधर्मकर्मनिरतं चाराश्रयित्वाय-

यम् ।

याचाव्यायकविहिर्भैरवकलासांसेन संशोधितं

पाथान् पञ्चमकारतत्त्वसहितं पात्रं चतुर्थं नमः ॥”

इति चतुर्थपात्रवन्दनं कृतान्यत् पात्रवन्दनं

कुर्यात् । यथा,—

“आधारे भुजगाधिराजवलये पात्रं महीमण्डलं

मद्यं सप्तसमुद्रवारि पिशितं चाष्टौ च दिग्-

दन्तिनः ।

सोऽहं चैव विभावयन् प्रतिदिनं तारागणैरचितो

ऽप्यादित्यप्रसुखैः सुरासुरगणैराज्ञाकरैः

किङ्करैः ॥”

इति पञ्चमपात्रं स्वीकुर्यात् । ततो यावद्दृष्ट्या-

दिकं न चलति तावत् पानादिकं कार्यम् ।

अथास्य प्रमाणं यथा रुद्रयामले ।

“साधकेभ्यश्च शक्तिभ्यो दद्यान्निर्माल्यचन्दनम् ।

सामयिकैः समं कुर्याद्देवि पानादिभिर्यत् ॥”

अन्यत्रापि ।

“निविष्टे चक्ररूपेण पञ्चाकारेण वा यथा ।

शक्तियुक्तो वसेद्वापि युग्मयुग्मविधानतः ।

शिवशक्तिधिया सर्वं चक्रमध्ये समर्पयेत् ॥”

तन्त्रान्तरे च ।

“ततः पुष्पं समादाय गुरोः पात्रे निवेदयेत् ।

गुरवे च निवेद्याय शक्तौ दत्त्वा स्वयं हरत् ॥”

भावचूडामणौ च ।

“साक्षाद्यदि गुरवे स्थाप्यदातोये विचर्यते ॥”

एतत् सर्वं कर्णीतरपरम् ।

“दिव्यवीरमयो भावः कलौ नास्ति कदाचन ॥”

इति कालीविलासवचनात् ॥

पानपात्रं, स्त्री, (पानस्य पेयमद्यादेः पात्रम् ।)

मद्यपानपात्रम् । मद्यपानस्य भाजनम् । तन्-

पथ्यायः । चयकः २ सरकः ३ अनुतर्पणम् ४ ।

इत्यमरः ॥ पूर्वद्वयं मद्यपानपात्रे शेषद्वयं मद्य-

परिवेशनपात्रे । इति भरतः ॥ चयकम् ५ अनु-

तर्पणः ६ पारी ७ पारीकम् ८ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ २ ॥ (यथा, मार्कण्डेये ॥ २२ ॥ ६ ।

“दरावभ्युद्यं सुरया पानपात्रं धनाधिपः ॥”)

अथ पानपात्रपरिमाणादि यथा कुलसारे ।

“नयनाम्बिबाणसंख्यकर्षेण परमेश्वरि ! ।

पात्रं प्रकर्तव्यमित्युक्तं कुलवाधने ॥

इतोऽप्यधिकपात्रान् न कर्तव्यश्च साधकैः ॥”

कर्षं लौकिकतोलाकमित्यर्थः । तदुक्तं कुलीनमे ।

“गुह्यादादश माघः स्यात्तदष्टौ कर्ष उच्यते ॥”

अथोत्तरतन्त्रे ।

“अनुज्ञां पुरतो लब्ध्वा गृह्णामीति स्वयं वदेत् ।

जुषस्तेत्यनुज्ञानो गुरुणा वा कुलीनकैः ॥

गृह्णीयाच्च स्वयं सिद्धो बहुपञ्चासनः सुधीः ॥”

कुलार्णवे ।

“एकासने निविष्टा ये हृद्भिरास्तेव भाजने ।

एकपात्रे पिबेद्द्वयं ते याजि नरकाधमे ॥”

एकपात्रमिति सर्वैर्गलित्वा नैकपात्रे पिबेत् ।

न तु प्रतिवारं द्रव्यपाने भिन्नभिन्नपात्रं कार्यं

अनुगृह्णानलक्षणापत्तेः सम्प्रदायविरोधाच्च ॥

पानवणिक, [ज] पुं, (पानाय पेयसुरादेर्विक्र-

यार्थं वणिकं पानस्य वणिकं वा ।) श्रौष्टिकः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

पानभाजनं, स्त्री, (पानाय पानस्य वा भाजनं

पात्रम् ।) पानपात्रम् । तत्पथ्यायः । कंसः २ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ३२ ॥ “कान्त्येतौ कंसः

कमुक्त्स्वृष्टिं नास्तीति सः दन्त्यान्तः । स्वार्थे

घ्यौ कांस्यश्च । खण्डरजतादिनिर्मिते पात्रमात्रे-

ऽपि कंसः । ‘कंसः स्यात् तैजसे द्रव्ये पान-

पात्रेऽपि कांस्यवत् ।’ इति शाश्वतः ॥

‘पात्रान्तरे पानपात्रे कांस्यं कंसे च तैजसे ।

इति रभसः ॥

पीयते पानं मद्यादि तस्य भाजनं पानभाज-

नम् ॥” इति भरतः ॥

पानसं, स्त्री, (पानस्य इदं पानसफले भवं तन्-

फलस्य विकार इति वा अण् ।) पानसम्भवं

मद्यम् । इति जटाधरः ॥ पानसम्भन्निनि, त्रि ॥

पानान्वयः, पुं, (पानाद्वेतोः जन्तोर्बोध्यव्यः रसिग-

विशेषः ।) मद्याखयरोगः । इति राजनिर्घण्टः ।

पानिनं, स्त्री, (पानमाधारत्वेनाख्यत्र इति इलक् ।)

पानपात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

पानीयं, स्त्री, (पीयते इति । पा + ञी + यत् ।)

जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ४ । पानये रस-

लीये च त्रि ॥ पानार्हद्रवविशेषः । पाना इति वङ्गभाषा । शरवत् इति पारस्यभाषा । तत्र अश्विकापानीयं पित्तवमिनाशकम् । मिथ-
दाडिमौपानीयं प्रतिश्लायकाशनाशकम् । अश्व-
दाडिमौपानीयं उदरविकारे धारकं क्षुधादृढि-
कारकम् । निम्बपानीयं कृदिदृक्कासपित्तज्वर-
निवारकं सकलाहारपाचकम् । नागरङ्ग-
पानीयं कासपित्तविनाशकं अन्तःकरणप्राशस्त्य-
जनकम् । सेवचन्दनपानीयं बलकारकं उन्माद-
मूर्च्छारोगशान्तिकारकं रतिशक्तिवर्धकं उदर-
विकारोपकारकम् । इति पाकराजेश्वरः ॥
(अन्यत् पानकशब्दे द्रव्यम् ॥ * ॥) जल-
दानविधियथा,—

यम उवाच ।

“एतत् कथितं विप्र ! मम लोके तु दुर्लभम् ।
पानीयं सन्ततन्तादातयं सुखमिच्छता ॥
अतोऽहं कारयेन् कूपं वापीं वा बहुपल्लवम् ।
बहुलोकाङ्गले देशे सर्वसत्त्वोपजीवितम् ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥

तद्दानानन्तरं पाद्यमन्त्री यथा,—

“पानीयं प्राणिनः प्राणाः पानीयं पावनं महत् ।
पानीयस्य प्रदानेन हृत्प्रिभवंति शान्तौ ॥”
इति स्मृतिः ॥

तत्पर्यायः ।

“पानीयजीवनवनान्तपुष्कराभः-
फणोऽमुशुम्बरपयःसलिलोदकानि ।
आपः कवारणकवन्जलानि नीरं
कीलालवारिकमलानि विषार्णसौ च ।
भुवनं दहनारातिर्वास्तीयं सञ्जतोसुखम् ।
क्षीरं घनरसं निम्नगं मेघप्रसवो रसः ॥”
अस्य साधारणगुणाः ।
“पानीयं मधुरं हिमम् रुचिदं लब्धाविशेषापहं
मोहभ्रान्तिमपाकरोति कुरुते सुकान्तपतिं
पराम् ।

निद्राणस्य निरासनं विषहरं आन्तार्त्तिसन्तर्पनं
नृणां धीव्रजवीर्यदृढिजननं नष्टाङ्गपुष्टिप्रदम् ॥”
सद्यो दृष्टम् भूमिस्यं कलुषं दोषदायकम् ।
चिरस्थितं लघु खल्वं पथं स्वादु सुखावहम् ॥”
देशभूमिविशेषलगुणाः ।

“जातं ताम्रन्ददन्तदेव सलिलं वातादिदोषप्रदं
देशाज्जायकरश्च दुर्जरतरं दोषावहं धूसरात् ।
वातप्रश्च शिलाशिरोत्यममलं पथं लघु स्वादुकं
श्रेष्ठं श्यामन्दस्त्रिदोषशमनं सञ्चामयघ्नं
जलम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

“पिच्छिलं क्लमिलं क्लिप्तं पथशैवालकर्मैः ।
विवर्यं विरसं सान्नं दुर्गन्धिं न दितं जलम् ॥
चन्द्रार्ककरसंजुष्टं वायुना स्फालितं सुहुः ।
पञ्चमोपरि यद्धारि चर्मं पौरन्दरेण तत् ॥
तस्यानुगुणमुद्दिष्टं शैलप्रभवणोद्भवम् ।
वेखनं दीपनं रुचं किञ्चिद्वातप्रकोपयम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

पानीयनकुलः, पुं, (पानीये जले नकुल इव ।)
उद्रः । उद्दिङ्गल इति भाषा । यथा,—
“उद्रस्तु जलमार्जारः पानीयनकुलो वशी ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

पानीयपृष्ठजः, पुं, (पानीयपृष्ठे जलोपरि जायते
इति । जन + डः ।) कुम्भी । इति रत्नमाला ॥
पाना इति भाषा ॥

पानीयफलं, स्त्री, (पानीयजातं फलमिति मध्य-
पदलोपी समासः ।) मखात्रम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ माखाना इति भाषा ।

पानीयमूलकं, स्त्री, (पानीयमेव मूलमस्य । ततः
कप् ।) सोमराजी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पानीयवर्णिका, स्त्री, (पानीयं वर्णयति प्रका-
शयतीति । वर्ण + खल् । टाप् अत इत्वच् ।)
वालुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

पानीयशालिका, स्त्री, (पानीयस्य जलस्य वित-
रणार्थं शालिका शालाग्रहमित्यर्थः ।) जला-
वस्थानग्रहम् । पानिशाला इति जलकृत्र इति
च भाषा । तत्पर्यायः । प्रपा २ । इत्यमरः ॥
तत्कर्तृफलं यथा,—

“कूपारामप्रपाकारौ तथा वृक्षादिरोपकः ।
कन्याप्रदः सेतुकारौ स्वर्गमाप्नोत्यवश्यम् ॥”
इत्युदाहृतत्वे यमः ॥

पानीयामलकं, स्त्री, (पानीयमामलकं पानीयाख्यं
आमलकं वा ।) प्राचीनामलकम् । पानि
आमला इति भाषा । अस्य गुणाः । दोषत्रय-
ज्वरनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ सुख-
सुहृदमलवहकारित्वम् । अम्लत्वम् । स्वादुत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥

पानीयालुः, पुं, (पानीयसम्भूत आलुः ।) कन्द-
विशेषः । पनियालु इति हिन्दीभाषा । तत्-
पर्यायः । जलालुः २ चुपालुः ३ वालुकः ४ ।
अस्य गुणः । त्रिदोषनाशित्वम् । सन्तपेयकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पानीयान्ना, स्त्री, (पानीयं जलं अन्नातीति ।
अन्नं भोजनं + बाहुलकात् नः । ततटाप् ।)
वल्लजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पान्यः, त्रि, (पथि कुशलः पन्थानं नित्यं गच्छ-
तीति वा । “पथो य नित्यम् ।” ५।११ ।
७६ । पथः पन्थ च इत्यनेन पन्थादेशे कृते यः ।
पथिकः । इत्यमरः । २ । ८ । १७ ॥ (यथा,
हरिवंशे । ४२ । २ ।

“यथा निदाघसमये सूर्यांशुपरिपीडितः ।
पान्यो याति जलं दृष्ट्वा त्वरितं तत्पिपा-
सया ॥”)

पापं, स्त्री, (पाति रचति अस्मादात्मानमिति ।
पा + “पानीविधिभ्यः पः ।” उणां । ३ । २३ ।
इति पः ।) अधर्मम् । दुरदृष्टम् । तत्पर्यायः ।
पङ्कम् १ पाप्मा २ पापम् ३ किल्बिषम् ४
कल्मषम् ५ कलुषम् ६ दृजिनम् ७ एनः ८
अधम् ९ अहः १० दुरितम् ११ दुष्कृतम् १२ ।
इत्यमरः ॥ पातकम् १३ तूष्णम् १४ ऋणम् १५

शल्यम् १६ पापकम् १७ । इति शब्दरत्नावली
(निषिद्धकर्मानुष्ठानविहितकर्मानुष्ठानाभ्यां
पापोनुपपत्तिं सविशेषमाह श्रीसदाशिवः ।

“अनुष्ठानं निषिद्धस्य त्यागो विहितकर्मणः ।
नृणां जनयतः पापं क्लेशशोकामयप्रदम् ॥
स्नानिष्टमात्रजननात् परानिष्टोपपादनात् ।
तदेव पापं द्विविधं जानीहि कुलनायिके ! ॥
परानिष्टकारात् पापान् मुच्यते राजशासनात् ।
अन्यस्मान्मुच्यते मर्त्याः प्रायश्चित्ता समाधिना ॥
प्रायश्चित्तायथा दृष्टेन पूता ये कृतां हसः ।
नरकान् न निवर्तन्ते इहामुत्र निगर्हिताः ॥”
इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे ॥

तद्दृशविधं यथा,—

“प्राणाभिपातनं सैन्यं परदारमथापि च ।
त्रीणि पापानि कायेन सञ्चतः परिवर्जयेत् ॥
असन्प्रलापं पारुष्यं पैशुन्यमनृतन्तथा ।
चत्वारि वाचा राजेन्द्र ! न जल्पेत न चिन्तयेत् ॥
अनभिध्या परस्त्रेभ्यः सर्वसत्त्वेषु सौहृदम् ।
कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत् ॥
इति शान्तिपर्वणि दानधर्मः ॥
स्मृत्युक्तान्येतानि पातकशब्दे लिखितानि ॥ * ॥
पापस्य पुरुषत्रयानुवर्तित्वं यथा,—
“नाधर्मश्चरितो राजन् ! सद्यः फलति गौरिव ।
शूनैरावर्तमानस्तु मूलान्यपि निहन्तति ॥
यदि नात्मनि मित्रेषु न चेत् पुत्रेषु न पृथु ।
पापमाचरितं कर्म त्रिवर्गमनुवर्तते ॥
फलत्वेन ध्रुवं पापं गुरुभुक्तमिवोदरे ॥”
इति मातृस्ये २८ अध्यायः ॥ * ॥

तीर्थस्य पापनाशकत्वं तत्र कृतपापस्य वज्र-
लेपत्वञ्च । यथा,—
“अन्यत्र हि कृतं पापं तीर्थमावाद्य गच्छति ।
तीर्थे तु यत् कृतं पापं वज्रलेपो भविष्यति ॥
मधुरायां कृतं पापं तत्रैव च विनश्यति ।
एषा पुरी महापुण्या यस्यां पापं न विद्यते ॥”
इति वाराहे मधुरामाहात्म्यम् ॥ * ॥

शेषपापलक्षणं यथा,—
“अतः परं प्रवक्ष्यामि शेषपापस्य लक्षणम् ।
त्रयं देवर्षिभूतानां मनुष्याणां विशेषतः ॥
पितृणाञ्च दिव्यश्रेष्ठ ! सर्ववर्णेषु चैकतः ।
ॐकारादिनिवृत्तिञ्च पापकार्यकृतिञ्च या ॥
हत्यादिकं महापापं त्वगन्यागमनं तथा ।
हृतादिविक्रयं घोरं चारुणालादिप्रणिग्रहम् ॥
स्वदोषगोपनं पापं परदोषप्रकाशनम् ।
ईर्ष्याविहं वाक्यदुष्टं निधुरत्वं घडम्बरम् ॥
टाकित्वं तालवाहित्वं नाम्नां वाचाप्यधर्मजः ।
मारणत्वमधार्मिक्यं नरकावस्थमुच्यते ॥
एतैः पापैस्तु संयुक्तः पच्यते यदि शङ्करः ॥”
इति वामने ५८ अध्यायः ॥
साङ्ख्यनामकपापानि यथा,—
“एकश्याशनं पंक्तिभाण्डपकान्नमित्रयम् ।
याजनाध्यापने योनिस्तथैव सहभोजनम् ॥
रुहाध्यायस्तु दण्डः सहयाजनमेव च ।

एकादश सप्तदश दशः । गान्धर्वसंज्ञिताः ॥
समीपे चाप्यवस्थानात् पापं संक्रमते नृणाम् ।
तस्मात् गर्जप्रयत्नेन गान्धर्वं परिवर्जयेत् ॥”

इति कौर्मो उपविभागे १५ अध्यायः ॥

“आनापादगान्धर्वश्रात् मंवासात् सद्यभोज-
नात् ।

न्यागनाप्यनाद्यानात् पापं संक्रमते नृणाम् ॥

न्यासनादेकश्रयाया भोजनात् पंक्तिस्करात् ।

ततः संक्रमते पापं घटाघट इयोदकम् ॥”

इति गान्धर्वे गीतिसारे ११२ अध्यायः ॥

राष्ट्रादिस्तपापेन राजादीनां परस्परं पापित्वं
यथा,—

“राजा राष्ट्रकृतात् पापात् पापी भवति वै
हरे ! ।

तथैव राज्ञः पापेन तद्राज्यस्यास्तु ये जनाः ॥

वर्णाश्रमादयः सर्वे पापिनो नात्र संशयः ।

भार्याघोडुकृती स्वामी वज्रिनात् स्वामिनो-
ऽवला ॥

तथा देशिकपापास्तु शिष्यः स्यात् पातकी सदा ।

शिष्यादि पापिनो नित्यं गुरुर्भवति दुष्कृती ॥

पातकी यजमानः स्यात् पापिनोऽङ्ग ! पुरोधसः ।

पुरोहितस्तथा पापी यजमानांघ्रिषु भुवम् ॥”

अदत्तपुण्यपापभागित्वं यथा,—

“अदत्तानि च पुण्यानि पापानि च यथा प्रिये ! ।

प्राप्यानि कर्मणा येन तद्व्यथावन्निशामय ॥

देश्यामकुलानि सुभागाभाञ्च कृतादिसु ।

कलौ तु केवलं कर्त्ता फलभुक् पुण्यपापयोः ॥

अकृतेरपि च संसर्गे अवस्थेयमुदाहृता ।

संसर्गात् पुण्यपापानि यथा यान्ति निबोध तत् ॥

एकत्र मैथुनाद्यानादेकपात्रस्वभोजनात् ।

फलार्हं प्राप्नुयामर्त्तर्गं यथावत् पुण्यपापयोः ॥

स्पर्शनादाप्यादापि परस्व स्तवनादपि ।

दर्शार्थं पुण्यपापानां नित्यं प्राप्नोति मानवः ॥

दर्शनश्रवणभ्याश्च मनोधांनाशपैव च ।

परस्व पुण्यपापानां श्रुतार्थं प्राप्नुयामरः ॥

परस्व निन्दामैश्वर्यं धिक्कारश्च करोति यः ।

तन्मूलं पातकं प्राप्य स्वपुण्यं प्रददाति सः ॥

कुर्वन्तः पुण्यकर्माणि सेवां यः कुरुते परः ।

प्रयो भूयोऽपि शिष्यो वा सजातीयोऽपि मानवः ।

तस्य सेवानुरूपेण तस्य तत्पुण्यभागभवेत् ॥

एकपंक्तेस्ततो यस्तु लक्ष्यन् परिवेशयेत् ।

तस्य पापश्रुतार्थान् लभते परिवेशकः ॥

दानसन्ध्यादिकं कुर्वन् संस्पृशेष्टा प्रभाषते ।

स पुण्यकर्मपट्टांशं दद्यात्सौ सुनिश्चितम् ॥

धर्मादेशेन यो ह्यं परं पापयते नरः ।

तत् पुण्यं कर्मणं तस्य धनं दत्ताप्नुयात् फलम् ॥

अपमृत्य परमं पुण्यकर्म करोति यः ।

कर्मकृत् पापभीताश्च धनिगन्तुमेषु फलम् ॥

नापमुद धनं यस्तु परस्व श्रियते नरः ।

धनी तत् पुण्यमाप्नोति सधनस्यादुस्तपः ॥

द्विद्वन्द्वमन्ता च यन्मोक्षरूपदः ।

वपुश्चापि यदांशं प्राप्नुयात् पुण्यपापयोः ॥

प्रजाभ्यः पुण्यपापानां राजा यदांशुसदरेत् ।
शिष्यादगुरुः स्त्रिया भर्ता पता पुत्रात्तथैव च ।
स्वपतेरपि पुण्यस्य भार्यार्हं समवाप्नुयात् ॥
परहस्तेन दानादि कुर्वन्तः पुण्यकर्मणः ।
विना श्रुतकशिश्याभ्यां कर्त्ता यदांशमाहरेत् ।
आत्मनो वा परस्यापि यदि सेवां न कारयेत् ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।

इत्थं हृदयान्यपि पुण्यपापा-
न्यायान्ति नित्यं परस्वश्रुतानि ।

अगुण्य चास्मिन्निति ह्यासमयं

पुराभवं पुण्यमतिप्रियम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे । ७१।१५७ अध्यायः ॥

चुद्रजन्तुप्रभृतीनां वधे पापं तत्प्रायश्चित्तम्
यथा,—

“वधे च चुद्रजन्तूनां हिंसकानाञ्च पण्डितः ।

कार्पाप्यं समुत्सृज्य ग्लुकावे प्रसुष्यते ॥

अहिंसकानां चुद्राणां वधे श्रुतगुणं भुवम् ।

प्रायश्चित्तं ग्लुकावे कथितं पद्मयोगिना ॥

वधे विशिष्टजन्तूनां पञ्चादीनाञ्च कामतः ।

ततः श्रुतगुणं पापं निश्चितं मरुतव्रीत् ॥

नराणां स्तेच्छजातीनां वधे श्रुतगुणं ततः ॥

स्तेच्छानाञ्च श्रुतानाञ्च यत् पापं लभते वधे ।

सच्छूद्रैकस्य च वधे तत् पापं लभते पुमान् ॥

सच्छूद्राणां श्रुतानाञ्च यत् पापं लभते वधे ।

तत् पापं लभते नूनं गोवधेनैव निश्चितम् ॥

गवां दशगुणं पापं ब्राह्मणस्य वधे भवेत् ।

विप्रहत्यासमं पापं स्त्रीवधे लभते नरः ॥” * ॥

पापिदर्शनजन्यपापं यथा,—

“पापं यद्दृष्टेन तात ! कथयामि निशामय ।

दुःखप्रं पापबीजञ्च केवलं विप्रकारणम् ॥

गोमृचं ब्रह्मणं वापि कृतघ्नं कुटिलं तथा ।

देवघ्नं पितृमातृघ्नं पापं विश्वासघातिनम् ॥

मिथ्यासाक्ष्यप्रदातारं पश्चात्पिबिषविकम् ।

ग्रामयागिनमेवेति देवविप्रस्त्रहारिणम् ॥

अश्वत्थघातिनं दुष्टं शिवविष्णुविनिन्दकम् ।

अदीक्षितमनाचारं सन्ध्याहीनं द्विजन्तया ॥

देवलं वृषवाह्यं शूद्राणां रूपकारकम् ।

श्वदाहरी च शूद्राणां शूद्राद्यान्मनोजिनम् ॥

अवीरां द्विजनासाञ्च देवब्राह्मणनिन्दकम् ।

पतिभक्तिविहीनाञ्च विष्णुभक्तिविहीनकम् ॥

शूद्राणां विधवाश्चैव चण्डालं यमिचारिणीम् ।

शश्वत् कोपयुतं दुष्टगण्यस्तस्य जारवम् ॥

चौरं मिथ्यावादिनञ्च शरणागतघातिनम् ।

मांसापहारिणञ्चैव ब्राह्मणं वृषलीपतिम् ॥

ब्राह्मणीगामिनं शूद्रं द्विजं वाहुंशिकन्तया ।

अगम्यागामिनं दुष्टं चतुर्वर्त्यं नराधमम् ॥

मातासपत्नी माता च श्वश्रुश्च भगिनी सुता ।

गुरुपत्नी पुत्रपत्नी सोदरस्य प्रिया सती ॥

मातृपुत्रा पितृपुत्रा भागिनेयप्रिया तथा ।

मातुलानी नवोपा च पितृपुत्री रजसला ॥

पितृमातृप्रसूतैश्च चागम्याष्टादश स्तनाः ।

जीविता हामवेदे च परिपात्याः स्तनां व्रजः ॥

स्तान् दृष्ट्वा च शृष्ट्वा च ब्रह्मचर्या लभेभारः ।
तस्माद्देवादिमान् दृष्ट्वा स्वयं दृष्ट्वा हरिं स्मरेत् ।
कामतो यदि पश्यन्ति तत्तुल्यास्ते भवन्ति वै ।
तस्मात् सन्नो न पश्यन्ति पापभीता प्रवेष्टारः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७।७८ अध्यायः ॥
(अग्निष्टम् । वधः । इति राजागुणः ॥ यथा,
रामायणे । २ । ८ । ३२

“तस्मात् न लक्ष्यते रामः पापं किञ्चित् करि-
ष्यति ।

रामस्तु भरते पापं कुर्यादेव न संशयः ॥”

तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥ यथा, महाभारते ।

१ । ६० । १६ ।

“पुण्यां योनिं पुण्यकृतो व्रजन्ति

पापां योनिं पापकृतो व्रजन्ति ।

कीटाः पतङ्गाश्च भवन्ति पापा

न मे विवक्षास्ति महाशुभावः ॥”)

पापकृ, स्त्री, (पापमेव । स्वार्थे कन् ।) पापम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।

१ । ७४ । २७ ।

“मन्यते पापकं कृत्वा न कश्चिदंश मांमिति ।

विदन्ति चैवं देवाश्च यस्त्वैवान्तरपूरुषः ॥”

पापेन कायतीति । कै + कः । पापवति, त्रि ।

यथा, महाभारते । १ । ७४ । २६ ।

“एकोहमस्मीति च मन्यसे त्वं

न हृच्छयं वेत्सि सुनिं पुराणम् ।

यो वेदिता कर्मणः पापकस्य

यस्यान्तिके त्वं वृजिनं करोषि ॥”)

पापकृत्, त्रि, (पापं कृतवानिति । पाप + कृ +

“सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु क्षणः ।” ३ । २ । ८६ ।

इति क्रिप् ।) पारकर्षा । यथा,—

“ख्यापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च ।

पापहान्मुच्यते पापादानेन च हमेन च ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(यथा च महाभारते । १ । ६० । १६ ।

“पुण्यां योनिं पुण्यकृतो व्रजन्ति

पापां योनिं पापकृतो व्रजन्ति ॥”)

पापयष्टः, पुं, (पापोऽनुभकारी यष्टः ।) अद्योनि-

चन्द्रः । कुजः । राहुः । शनिः । रतेर्युक्तो बुधः ।

रविः । यथा, ज्योतिःसारसंग्रहे ।

“अद्योनिन्द्रः कुजो राहुः शनिसौर्युत इन्द्रजः ।

रविः पापा भवत्येते शुभाशान्ते प्रकीर्तिताः ॥”

पापघ्नः, पुं, (पापं हन्तीति । पाप + हन् +

“अमनुष्यकर्तृके यः ॥ ३ । २ । १५३ । इति टक् ।)

तिलः । इति रजनिर्वण्टः ॥ पापनाशके, त्रि

इति सुगवोधयाकरयम् ॥

पापचेलिका, स्त्री, (पापमनुष्यं चेलति गच्छतीति ।

चेल + क्तुल + टाप् । कापि अत इत्ययम् ।)

पाटा । इति रत्नमाला ॥ आकनादि इति भाषा ॥

पापचेली, स्त्री, (पापं चेलतीति । चेल + अच् +

गौरादित्वात् ङीष् ।) पाटा । इत्यमरः । १० । १४५ ॥

पापनाशितः, पुं, (पापो नाशितः ।) धूर्तनाशितः ।

इति चंद्रिप्रसारनाकरयम् ॥

पापपतिः, पुं, (पापोत्पादकः पतिः ।) उपपतिः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पापपुरुषः, पुं, (पापः पापमयः पुरुषः ।) पाप-
मयाङ्गनरः । यथा,—

“वामपार्श्वस्थितं पापपुरुषं कञ्जलप्रभम् ।
ब्रह्महत्याशिरस्कृष्टं स्वर्गस्तेयमुज्ज्वलम् ॥
सुरापानहृदा युक्तं गुरुतल्पकटिद्वयम् ।
तत्संसर्गं पदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम् ॥
उपपातकरोमायं रक्तश्मश्रुविलोचनम् ।
खड्गचर्ममधरं क्रुद्धमेवं कुक्षौ विचिन्तयेत् ॥”

इति भूतशुद्धिप्रकरणे तन्त्रसारः ॥ ३॥

“हृष्टादौ पुरुषश्रद्धाः संचारं सचराचरम् ।
सर्वेषां दमनार्थाय हृष्टवान् पापपुरुषम् ॥
दिनातिष्ठान्द्वान्नमं मदिरापानलोचनम् ।
सुवर्गस्तेयवदनं गुरुतल्पगतिवृत्तिम् ॥
स्त्रीहत्यानासिकचैव गोहत्यादीषवाहुकम् ।
न्यासपहरणयोर्वं भूयहत्यागलन्तथा ॥
परस्त्रीगतिवृत्तान् सहस्रलोकवधोदरम् ।
शरणापन्नहत्यादिनाभिं गर्भकपाकटिम् ॥
गुरुनिन्दासक्यिभागां कन्याविक्रयशेषम् ।
विश्वसवाक्यकथनपापं पितृवधाङ्गिकम् ॥
उपपातकरोमायं महाकायं भयङ्करम् ।
कृष्णवर्णं पिङ्गनेत्रं स्वाययात्यन्तदुःखदम् ॥”

इति पाप्मे क्रियायोगसारे २१ अध्यायः ॥

पापमुक्तः, त्रि, पापामुक्तः । निष्पापः । इति
संक्षिप्तसारयाकरयम् ॥ स च यथा,—

“यः समः सर्वभूतेषु जितात्मा शान्तमानसः ।
स पापेभ्यो विसृज्यते ज्ञानवान् स च वेदविन् ॥
गुणगुणपरिज्ञाता ह्यक्षयस्य क्षयस्य च ।
ध्यानेनैव ह्यसंमृष्टः स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
स्वदेहे परदेहे च सुखदुःखेन नित्यशः ।
विचारज्ञो भवेद्यस्तु स तृप्येतैनवो भुवन् ॥
अहिंसः सर्वभूतेषु ह्यणाक्रोधविवर्जितः ।
शुभन्यासः सदा यच्च स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
प्राणायामं च निर्द्वयं अक्षः सत्त्वारणानि च ।
यवस्थितमना यस्तु स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
निराशीः सर्वतस्मिन्नेदिष्टार्थेषु न लोलुपः ।
परीतात्मा त्यजेत् प्रायान् सर्वपापान् प्रमुच्यते ॥
अहंघानो जितक्रोधः परद्रव्यविवर्जितः ।
अनरुच्यश्च यो मर्त्यः स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
गुरुश्रुषया युक्तो ह्यहिंसानिरतश्च यः ।
चुद्धश्च चुद्धशीलश्च स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
प्रशस्तानि च यः कुर्यादप्रशस्तानि वर्जयेत् ।
योऽभिगच्छति तीर्थानि विशुद्धिनान्तरात्मना ।
पापादुपरतो नित्यं स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
उत्थाय ब्राह्मणं गच्छेन्नरो भक्ष्या समन्वितः ।
अभिगम्य प्रयत्नेन स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

पापरोगः, पुं, (पापोद्भवो रोगः ।) महरौरोगः ।

इति शब्दरत्नावली । (यथा, मनुः ॥ १५१६८॥

“अभिचारात् भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्य-
ताम् ।

शृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगेऽथ पीड्यते ॥”
यन्पापजन्यो यद्रोगो भवति तन् सर्वं कर्म-
विपाकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥”

पापहिंसः, स्त्री, (पापानां ऋद्धिर्द्विर्वचः ।) नृगया ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६१ ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । २ । ७८ ।

“यस्ति कस्मिंश्चिदनोद्देशे कश्चित् पुलिन्दः ।
स च पापहिंसं कर्तुं वनं प्रस्थितः ॥”

पापलं, स्त्री, परिमाणविशेषः । इति संक्षिप्त-
सारोणादित्तिः ॥ (पापं लातीति । ला +
कः ।) पापग्राहकं, त्रि ॥

पापशमनी, स्त्री, (पापं शन्त्यतेऽनयेति । शम +
णिच् + करणे ल्यट् । क्षियां ङीप् ।) शमो-
दृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पातकनाशिका च ॥
पापात्मा, [न] पुं, (पापः पापविशिष्ट आत्मा
यस्य । पापे अधर्मे आत्मा दुर्द्विष्यतेति वा ।)

पापी । यथा,—

“पापात्मनां श्रेष्ठ गतिं विस्तरेण वदाम्यहम् ।
षड्शतिसहस्राणि योजनानि दुरात्मनाम् ॥
प्रोक्तो मार्गस्य विस्तारः सर्वदुःखान्तितस्य च ।
कश्चित्कश्चित् ज्वलद्वाहिः सन्तप्तः कर्हमः कश्चित् ।
कश्चित् कश्चित् द्विजश्रेष्ठः सन्तप्तं ताम्बवालुकम् ॥
कश्चित् कश्चित् क्षुण्णशिलाः कश्चित्प्रशिलास्तथा ॥
कश्चित् कश्चित्क्लृप्तदृष्टिः कश्चिद्भारवर्धयम् ।
कुत्रचिद्विद्विष्टश्च कुत्रचित् पङ्कवर्धयम् ॥
उष्णाम्बुवर्धयं कापि कश्चित् पाषाणवर्धयम् ।
ज्वलदग्निरिव कापि सन्तप्तो वाति मारुतः ॥
गभीरा अन्यक्षूपाश्च ह्यणावृतमुखान् द्विज ! ।
कापि कण्टकवृक्षाश्च नाराचसमकण्टकाः ॥
पाषाणश्रेण्यः कापि दुरारोहाः सपन्नगाः ।
कश्चिद्वाताम्बकाराश्च कश्चित् शोणितः ॥

कन्धराः ॥

कश्चिदीरणवृक्षाश्च कश्चित् काशाः कश्चित्शराः ।
कश्चित् कश्चित् शर्कराश्च लोहवच्च कश्चित्
कश्चित् ॥

कश्चिदस्यां राशयश्च दुर्गन्धा मांसराशयः ।
कश्चित् कण्टकराशिश्व शैवालानि कश्चित्
कश्चित् ॥

कीलका वलयः कापि कश्चिद्वात्रास्तथा शिवाः ।
खड्गिनः करिणः कापि कश्चिद्वृक्षा भयङ्कराः ॥
एवं बहुविधक्षेत्रे ह्यध्याजलविवर्जिते ।
तस्मिन्मार्गे द्विजश्रेष्ठ ! पापिनो यान्ति दुःखिनः ॥
नद्या विसृक्तकेशाश्च प्रेताकारभयङ्कराः ।
गच्छन्ति पापिनस्तत्र सुक्कण्ठौष्ठतालुकाः ॥”

इति क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ॥

पापान्तं, स्त्री, (पापं व्यन्तयतीति । व्यन्त + “कर्त्त-
व्यम् ॥” ३।२।१। इत्यम् ।) तीर्थविशेषः । तस्य
नामान्तरम् पृथक्कं यदुकीर्णं च । यथा,—
“पृथक्कं महातीर्थं त्वदुकीर्णंति नामनः ।
कुहाव हृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं नरपतिस्तनः ॥
हृयमाने तदा राष्ट्रे प्रवृत्ते यज्ञकर्म्मणि ।
अर्चयत ततो राष्ट्रं पृथक्कं कृतं वै ॥

ततः स चिन्तायामास ब्राह्मणस्य विवेचिनम् ।
पुरोहितेन संयुक्तो रत्नान्वादाय सर्वशः ॥

प्रसादनार्थं विप्रस्य अमुकीर्णं ययौ तदा ।
प्रसादितः स राज्ञा च तुष्टः प्रीवाच तं नृपम्

ब्राह्मणा नावमन्तयाः पुरुषेण विज्ञानता ।
ब्राह्मणश्चेदेवज्ञातो नश्येत्तिपुरं कुलम् ॥

एवमुक्त्वा स नृपतिमाच्येन प्रयसा पुनः ।
उत्थापयामास नृतांस्तस्य राज्ञो हिते स्थितः

तस्मिंस्तीर्थे तु यः स्नानि अहंघानोजितेन्द्रियः
स प्राप्नोति नरो नित्यं मनसा चिन्तितं फलम्

तत्तु तीर्थं नृविख्यातं पापान्तं नाम नामनः ।
यस्यैव यज्ञतपस्य मधु सुसाव वै नदी ॥

तस्मिन् स्नातोऽथ भक्ष्या च सुच्यते सर्वपातकैः ।
फलं प्राप्नोति यज्ञस्य अश्वमेधस्य मानवः ॥
पापान्तमिति विख्यातं तीर्थं पुण्यतमं द्विजाः ॥”

इति वामनपुराणे ३८ अध्यायः ॥

पापी, [न] पुं, (पापमयस्येति । इतिः ।)

पापयुक्तः । यथा,—

“रुधिरौघव्रताः केचित् केचित् कर्हमभूधिताः ।
केचित् केचित् कृशाङ्गाश्च पथि गच्छन्ति-

पापिनः ॥

क्रन्दन्तो ययया केचित् सर्वदवासाकुलेक्षणाः ।
शोचन्तः स्नानि कर्माणि केचित्क्लृप्ति पापिनः ॥

कस्यचिच्चर्मपाशस्य वननं पापिनी गले ।
कङ्काले कस्यचिद्वन्तः कस्यचिच्च भुजद्वये ॥

कस्यचिद्वाचिकारन्ध्रे निर्द्वेष्यमकिङ्करैः ।
अङ्कुशायां विनिक्षिप्य क्रोधेनाह्वयते द्विज ॥

प्राये स्तब्धसमुत्कीर्णं पाशं दत्त्वा हृष्टं रुधा ।
आह्वयते यमप्रेक्ष्यैः केषांचित् सच्चितैनसाम् ॥

शिवस्यान् गुरुपाषाणान् वहन्तः कर्णरन्ध्रकैः ।
आयोभारांश्च शिवायैर्व्रजन्ति पथि पापिनः ॥

कांचिद्गृहहीना केशेषु कांचित् कर्णेषु पापिनः ।
कांचिद्गुदेषु पादेषु नयन्ति यमकिङ्कराः ॥

ग्रीवासु पापिनः कांचित् करप्रहरणैर्दृष्टैः ।
क्षिप्त्वा क्षिप्त्वा यमप्रेक्ष्या नयन्ति यममन्दिरम् ॥

यान्त्यधःशिरसः केचित्दूर्ध्वपादास्तथा परे ।
गच्छन्ति वायुभिः केचिदेकपादाश्च केचन ॥

इत्येवं विवृताकारा आर्तरावविरादिभ्यः ।
यमदूतेऽस्त्राद्यमानाः पापिनीऽपि च तत्पथि ॥”

इति पाप्मे क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ॥

पाप्मा, [न] पुं, (पा + “नामन् सीमन्ति ।”
उणां । ३।१।५० । इति मनिन् ।) पुगागमे निपा-
तनात् साधुः ।) पापम् । इत्यमरः । १ । ४ ।

२३ ॥ (यथा, मनुः । ६ । ८५ ।

“अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।

स विधयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥”

पाप, [न] स्त्री, (पा + मनिन् ।) विचञ्चिका ।
इत्यमरः । २ । ६ । ५३ ॥ (यथा, माधवकरः ।

“सत्त्वा वज्राः पीडरयः आववायः
पानेलुक्ताः कष्टकांत्यः सदाहा ॥”

पापत्रः, पुं, (पापं हन्तीति । हन् + टक् ।)
गन्धकः । इति जटाधरः ॥

पामग्री, स्त्री, (पाम इप्तीति । इप् + टक् ।
टिलान् डीप् ।) कटुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
पामनः, त्रि, (पामाख्यस्य इति । “लोमादि-
पामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।” ५ । २।१०० ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या “पामादिभ्यो नः ।” इति
नः ।) पामरोगविशिष्टः । तत्पण्यायः ।
कक्कुरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
पामरः, त्रि, (पाम पापादिदौरात्मस्यस्येति ।
पामन् + “अप्तादिभ्यो रः ।” ४ । २ । ८० ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या रः । ततो न लोपे साधुः ।)
खलः । नीचः । इति मेदिनी । रे, १८२ ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ३७८ ।
“दूरात् पामरप्लुततेः श्रुतिपथप्राप्तेः प्रबुद्धत्व-
दृष्टौ निर्भरवारिभिः सहमनाः श्वे निमज्ज-
न्निव ॥”
मूर्खः । इति हेमचन्द्रः ॥
पामरोद्वारा, स्त्री, (पामरं उद्वरतीति । उत् +
ष्ट + अण् । ततो अजादित्वात् टाप् ।) गुडूची ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
पामा, [नृ] स्त्री, (पामन् + “मनः ।” ४ । १ ।
११ । इति न डीप् ।) कक्कुरः । इत्यमरः । २ ।
६ । ५१ ॥ पाँचड़ा इति भाषा ॥ अस्याः श्वौषधं
यथा,—
“हरिद्रा हरितालच दूर्वागोमूत्रचैविवम् ।
अयं लेपो हन्ति दहं पामानं वै गरं तथा ॥”
अपि च ।
“माहिषं नवनीतश्च सिन्दूरश्च मरीचकम् ।
पामा विलेपिता नश्येत् बहुलापि वृषध्वजः ॥”
अन्यथा ।
“मरीचं त्रिवृतं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
देवदारु हरिद्रे द्वे कुष्ठं मांघी च चन्दनम् ॥
विशाला करवीरश्च अर्कचौरं सक्तुं पलम् ।
एषाश्च कार्ष्णिको भागो विषस्याहं पलं भवेत् ॥
प्रस्यं कटुकतैलस्य गोमूत्रैश्च गुणैः पचेत् ।
नृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्द्विभिना पचेत् ॥
पामा विचर्चिका चैव दहविस्फोटकानि च ।
अभ्यङ्गेन प्रयश्नन्ति कौमल्यलक्ष्णायते ॥
प्रसृतान्यपि श्वित्राणि तैलेनानेन चक्षयेत् ।
चिरोत्थितमपि श्वित्रं विवर्णं तच्चक्षणाद्भवेत् ॥”
इति गारुड १६४ । १६८ अध्याययोः ॥
पामारः, पुं, (पामाया अरिर्नाशकः ।) गन्धकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
पायसः, पुं स्त्री, त्रीवासः ॥ डारपिन् इति भाषा ।
पयसा संस्कृतः । (पयसो विकार इत्यण् ।)
परमाद्रुम् । इत्यमरमेदिनीकौ । अस्य पाक-
प्रकारो गुणाश्च ।
“अतस्तत्पुलो धौतः परिभ्रष्टो हृतेन च ।
सष्टयुक्तेन दुग्धेन पाचितः पायसो भवेत् ॥
पायसः कफघ्नश्चो विष्टम्भी मधुरो गुरुः ॥”
तस्य पित्रुद्देशेन गङ्गासि निःक्षेपे फलं यथा,—
“पितृदुष्टं यो भक्ष्या पायसं सधुसंयुतम् ।
गुडसपिस्तिलैः साहं गङ्गासि विनिःक्षेपेत् ॥

दृष्ट्वा भवन्ति पितरस्तस्य वर्षशतं हरे । ।
यच्छन्ति विविधान् कामान् पतितुष्टाः पिता-
महाः ॥”

इति स्कान्द काशाखण्डे २५ अध्यायः ॥
चन्द्रप्रभायसो यथा,—
“भृष्टजौरचतुर्जातिचन्द्रकान्तः सरोचनः ॥”
इति राजवल्लभः ॥

पयोविकारे, त्रि । यथा,—
“कन्दपकानि तैलेन पायसं दधि शक्तवः ।
दिजेरेतानि भोग्यानि मृदगेहकृतान्यपि ॥”

इति तिथितर्ज्वराहपुराणम् ॥
पायिकः, पुं, पदातिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

पायुः, पुं, (पाति रक्षति शरीरं मज्जनिस्सारणे-
नेति । यदा, पिवति वस्तुवैषम्यमनेनेति । पा +
“कृवापाणीति ।” उणां १ । १ । इत्युण् ।
“आतो युक् चिच्छतोः ।” ७ । ३ । ३३ ।
इति युक् ।) मलहारम् । स तु गर्भस्यस्य सप्त-
भिर्मासे भवति । इति सुखबोधः ॥ तत्पण्यायः ।
अपानम् २ गुदम् ३ श्रुतिः ४ अधोमर्मम् ५
श्लक्ष्णहारम् ६ त्रिवलीकम् ७ बलिः ८ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २७६ ॥ (यथा, पञ्चदशी ।
१ । २१ ।

“रजोऽश्रैः पञ्चभिल्लैः क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि तु ।
वाक्पाणिपादपायूपास्याभिधानानि जज्ञिरे ॥”
तस्याध्यात्मादि यथा,—
“अवागतिरपानश्च पायुरध्यात्मसुच्यते ।
अधिभूतं विसर्गश्च मित्रस्तत्राधिदेवतम् ॥”

इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥
(खगामखातो भरद्वाजपुत्रः । यथा, ऋग्वेदे ।
६ । ४७ । २४ । “अश्वथः पायवेऽदात् ॥”
“पायवे भरद्वाजपुत्रायैतत्संज्ञायाम्भुजान्
चाश्वथोऽश्ववानेतत्संज्ञः प्रसोकोऽदात् दत्त-
वान् ॥” इति तद्वाक्ये साधनः ॥ पालके, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । २ । १ । ७ ।

“त्वं पायुर्दमे यस्तु विधत् ॥”

पार्थ, स्त्री, (मीयतेऽनेनेति । मा माने + “पाय-
सांनार्थेति ।” ३ । १ । १२६ । इति निपातनात्
एयद्वात्वादेः पत्यं युगागमश्च ।) परिमाणम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ८५ ॥ पानम् । इति
संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥ जलम् । निन्दनीये,
त्रि । इति विश्वः ॥ (पा पाने + णिच् + ख्यत् ।
पाययितये । यथा, सुश्रुते । १ । १६ ।

“हृतश्च पायः स नरः सुजीर्णं
स्निग्धो विरेचः स यथोपदेशम् ॥”

पार, तु क कर्मसमाप्तौ । इति कपिकल्पद्रुमः ॥
(अदन्त चुरां-परं-सकं-सेट् ।) अपपारत् ।
इति दुर्गादासः ॥

पारं, स्त्री, (पारयतीति । पार + पचादच् ।)
परतोरम् । नदीलङ्घनाद्गन्तव्यतोरम् । इत्य-
मरः । १ । १० । ८ ॥ (यथा, सङ्गीतदर्पणे ।
“नादाब्जेषु परं पारं न जानाति चरस्ती ।
अद्यापि मञ्जनभयात् त्वर्णं वहति वक्षति ॥”)

पारः, पुं, (पूर्यतेऽनेनेति । पू + णच् ।) पारदः
इत्यमरटीकायां चारसन्दरी ॥ प्रान्तभागे,
स्त्री । इति मेदिनी । रे, ५६ ॥

पारकः, त्रि, (पूर्यतेऽनेनेति । पू + णच् ।) पूर्यकारकः । पालककारकः । प्रीति-
कारकः । आयामकारकः । एवमेव पृथानोः
कर्त्तरि ण्यकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पारक, [ज्] पुं, (पारयतीति । पार कर्म-
समाप्तौ + णिच् + “पारेरणिः ।” उणां १ ।
१३५ । इति अणिः । णिलोपः ।) सुवर्णम् ।
इत्युणादिकोषः ॥

पारक्यं, स्त्री, (परस्मै लोकाय इतम् । पर +
अण् कृक् च ।) परलोकहितकर्म । यथा,—
“पादेन तस्य पारक्यं कुर्यात् सख्यमात्मवान् ।
अर्हन् चालभरणं नित्यनैमित्तिककथा ॥
पादस्याहार्द्धमर्घस्य मूलभूतं विवर्धयेत् ।
यवमाचरतः पुंसो ह्यर्थः साफल्यञ्छेति ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

(परस्य इदमिति । परकीये, त्रि । यथा,
मनुः । १० । ६७ ।

“वरं स्वधर्म्मो विगुणो न पारक्यः स्तुष्टितः ।
परधर्म्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ॥”

पारगः, त्रि, (पारं गच्छतीति । पार + गम +
“अन्ताद्यन्ताध्वदूरपारसंज्ञान्तोऽहं ।” ३ । २ ।
४८ । इति डः ।) पारगामी । तत्पण्यायः ।
कर्त्तरिकः २ । इति शब्दमाला ॥ (यथा, महा-
भारते । ४ । १४ । २१ ।

“उदतिष्ठन्मुदा ह्यतो नाप लब्धेव पारगः ॥”
तथा च तत्रैव । १ । १४० । १६ ।

“पारगश्च धनुर्बुद्धे बभूवाय धनञ्जयः ॥”

पारगतः, पुं, (शास्त्रादेः अविद्याया वा पारं
गतः ।) जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥ पारगे, त्रि ॥
पारजायिकः, पुं, (परजायां गच्छतीति । पर-
जाया + टक् ।) पारदारिकः । (यथा, महा-
भारते । १२ । ६७ । १८ ।

“वाक्शूरो दण्डपरुषो यश्च स्यात् पारजायिकः ।
यः परस्त्रमथादयात् त्याज्या नस्तदृशा इति ॥”

पारटीटः, पुं, प्रस्तरः । इति त्रिकाटशेषः ॥

पारणः, पुं, (पारयतीति । पार + णिच् + ल्युट् ।)
मेघः । इति शब्दमाला ॥

पारणं, स्त्री, (पार + भावे ल्युट् ।) उपवास-
व्रतान्तरद्विवसकर्मप्रथमिकभोजनम् । विव-
रणस्य पारणाशब्दे ब्रूयम् ॥

पारणा, स्त्री, (पार + युच् + टाप् ।) उपवासव्रता-
न्तरद्विवसकर्मप्रथमिकभोजनम् । यथा,—
“पारयं पावनं पुंसं सर्वपापप्रणाशनम् ।
उपवाचाद्भूतश्च फलदं शुद्धिकारणम् ॥
सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवापारणमियते ।
अन्यथा फलदानिः स्यादते धारगपारणम् ॥
न रात्रौ पारणं कुर्यादते वै रोहिणीव्रतात् ।
निशायां पारणं कुर्याद्वर्ज्यत्वा मघानिग्रहम् ॥
पूर्वाह्णे पारणं शस्तं कृत्वा विप्रः पुराचनम् ।

सर्वेषां समस्त कुर्वाहते वै रोहिणीव्रतम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्यायः ॥

अथ श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतपारणकालः ।

“अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्व्यात्पारणं कचित् ।
हन्त्यात् पुरातनं कस्मै उपवासार्जितं फलम् ॥
तिथिरष्टगुणं हन्ति न चञ्चलं चतुर्गुणम् ।
तस्मात् प्रयत्नतः कुर्व्यात्तिथिभान्ते च पारणम् ॥”
अत्रोभयवियोगे पारणसुक्तम् । “यदा सार्द्ध-
प्रहरनिशाभ्यन्तरे एकस्यैव वियोगस्तदैकतर-
वियोगेऽपि पारणम् ॥ तथा च नारदीये ।

“तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
पारणम् न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य संचयः ॥
सांयोगिके व्रते प्राप्ते यद्यप्येको विपुच्यते ।
तत्रैव पारणं कुर्व्यादेवं वेदविदो विदुः ॥
यदैकस्यापि सार्द्धप्रहरनिशाभ्यन्तरे न वियोग-
स्तदा तस्यैव वियोगेऽपि प्रातरुत्सवान्ते पार-
णम् । तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत
पारणम् । इत्युक्तत्वात् ॥ * ॥ महाष्टम्युपवास-
पारणं मत्स्यमांशोपहारेण कर्त्तव्यम् । यथा,—
“अष्टम्यां सप्तपोष्यैव नवम्यामपरेऽहनि ।
मत्स्यमांशोपहारेण दद्यान्नैवेद्यसुत्तमम् ॥
तेनैव विधिनाश्रुतं स्वयं सुञ्जीत नान्यथा ॥”
स्त्रियास्तु पशुमांसभक्षणान्द्वया न तेन पारणं
किन्तु मत्स्येन । अष्टम्युपवासपारणे रविवारादौ
मांसनिषेधः । एवं मांसाश्रयत्वागस्तनियमेन
नियोगाद्विधिपि मांसं वर्जनीयम् ॥ * ॥

अथ श्रीरामनवमीव्रतपारणकालः ।

“नवमी चाष्टमीविद्धा त्वाच्या विष्णुपरायणे ।
उपोषणं नवम्यां वै दशम्यामेव पारणम् ॥”

अथैकादशीव्रतपारणकालः ।

“मन्त्रं जपित्वा हरये त्रिवेदोपोषणं व्रती ।
द्वादश्यां पारणं कुर्व्याद्वर्जित्वा क्षुपोदकीम् ॥
द्वादशीलङ्घने दोषमाह नारदीयम् ।
“महाहानिकरी क्षीमा द्वादशी लङ्घिता
वृणाम् ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

“द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः ।
तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतृतीयः ॥”

अथ अथगद्वादश्यापवासपारणकालः ।

“तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
तावदेव न भोक्तव्यं यावन्नैकस्य संचयः ॥
विशेषेण महीपाल अथर्वणं वहते यदि ।
तिथिचयेण भोक्तव्यं द्वादशीं नैव लङ्घयेत् ॥”
तिथिचयेण एकादशीचयेण भोक्तव्यं द्वादश्यां
पारयेदित्यर्थः ॥ * ॥ अथ शिवरात्र्यापवास-
पारणकालः ।

“जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्रजयान्विते ।
कृतोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्व्याच्च पारणम् ॥”
तिथ्यन्ते पारणम् जयन्तीमात्रपरम् । अथ
चतुर्दश्यामेव तत् ।

“ब्रह्माण्डोद्गमश्चे तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।
पूजितानि भवन्तीह भूताह पारणे कृते ॥” * ॥

पारणदिने वर्णानि यथा, ब्रह्माण्डपुराणम् ।

“कांस्वं मांसं सुरां चौद्रं लोभं वितथमाषणम् ।

यायामच्च यवायच्च दिवास्वप्नं तथाञ्जनम् ॥

शिलापिष्टं मसुरांश्च द्वादशैतानि वैष्णवः ।

द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रसूच्यते ॥”

हरिसन्तोषे ।

“कांस्वं मांसं मसुरश्च चणकं कोरदूषकम् ।

शार्कं मधु परान्नश्च त्वजेदुपवसन् स्त्रियम् ॥”

अत्रोपवसन्निति तद्दिने भोजनासम्भवात्

सामीप्यात् पूर्वापरयोर्ग्रहणम् । इति तिथ्यादि-

तत्त्वम् ॥

पारतः, पुं, (विविधधाधिसङ्कटादिभ्यः पारं

तनोतीति । तन + अन्त्यभ्योपौति ङः ।)

पारदः । इति हेमचन्द्रः । १ । ११६ ॥

पारतन्त्र्यं, क्ली, (परतन्त्रस्य भावः । परतन्त्र +

अञ् ।) परतन्त्रता । पराधीनत्वम् । अन्याय-

त्तता । यथा, माधवकरः ।

“दोषार्था समवेतानां विकल्पेऽंशंशकल्पना ।

स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां चाथेः प्राधान्यमादि-

शेत् ॥”

पारत्रिकं, त्रि, (परत्र भवन् । परत्र + ठक् ।)

पारलौकिकम् । परत्र भवमित्यर्थे षष्ठीकप्रत्यय-

नियन्त्रम् ॥

पारदः, पुं, (जरामरणसङ्कटादिभ्यः पारं ददा-

तीति । दा + कः ।) धातुविशेषः । पारा इति

भाषा । तत्पठ्यायः । रसराजः २ रसनाथः

३ महारसः ४ रसः ५ महातेजः ६ रसखेदः

७ रसोत्तमः ८ सुतराद् ९ चपलः १० जैत्रः

११ शिववीजम् १२ शिवः १३ अन्ततम् १४

रसेन्द्रः १५ लोकेशः १६ हर्षरः १७ प्रभुः १८

रुद्रजः १९ हरतेजः २० रसधातुः २१ अचि-

न्त्यजः २२ खेचरः २३ अमरः २४ देहदः २५

नृत्यनाथकः २६ सुतः २७ स्वन्दः २८ स्वन्दा-

शकः २९ देवः ३० हियरसः ३१ रसायनश्रेष्ठः

३२ यशोदः ३३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुतकः

३४ सिद्धधातुः ३५ पारतः ३६ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ हरवीजम् ३७ रजखलः ३८ । इति

हेमचन्द्रः ॥ शिववीर्यम् ३९ शिवालयः ४० ।

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । क्रमिकुष्ठ-

नाशिलम् । चक्षुष्यत्वम् । रसायनत्वम् । इति

राजवल्लभः ॥ अस्य भस्मनः पूर्णवीर्यं मासत्रय-

पर्यन्तं तिष्ठति । इति परिभाषा ॥ * ॥ अपि च ।

“पारदः सकलरोगनाशकः

यङ्गुलो निखिलयोगवाहकः ।

प्रचभूतमय एव कौर्त्तितो

देहलोहवरसिद्धिकारकः ॥

मूर्च्छितो हरते व्याधीन् वङ्गः खेचरमिह्रिदः ।

सर्ज्जन्तिहिकरो लीनो निरुत्यो देहसिह्रिदः ॥

विविधधाधिमयोदयरमणजरासङ्कटेऽपि

मर्त्तैर्गन्धः ।

पारं ददाति यस्मात्तस्माद्यं पारदः कथितः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्योत्पत्तिरुच्ये यथा,—

“शिवज्ञात् प्रच्युतं रेतः पतितं धरणीतले ।

तद्देहसारजातत्वाच्छुक्लमच्छमभूच्च तत् ॥

अत्र भेदेन विज्ञेयं शिववीर्यं चतुर्विधम् ।

श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं तत्तु भवेत् क्रमात् ।

ब्राह्मणः चत्विधो वैश्यः शूद्रश्च खलु जातितः ।

श्वेतं शुक्लं रुजं नाशे रक्तं किल रसायने ॥

धातुवादे तु तत् पीतं खे गतौ कृष्णमेव च ।

पारदः षड्रसः स्निग्धस्त्रिदोषघ्नो रसायनः ।

योगवाही महादृष्टः सदा दृष्टिबलप्रदः ॥

सर्वामयहरः प्रोक्तो विशेषात् सर्वकुष्ठहृत् ।

स्वस्थो रसो भवेद्ब्रह्मा बद्धो ज्ञेयो जनार्दनः ।

रञ्जितः क्लामित्वापि साक्षाद्देवो महेश्वरः ॥

मूर्च्छित्वा हरति रुजं वन्धनमनुभूय खे गतिं

कुरुते ।

अजरीकरोति हि नृतः कोऽन्यः करुणाकरः

सुतात् ॥”

रसान्दते ।

“यस्य रोगस्य यो योगस्तनैव सह योजितः ।

रसेन्द्रो हन्ति तं रोगं नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥”

तस्य दोषा यथा,—

“मूलं विषं वङ्गिगिरित्वापलं

नैसर्गिकं दोषसुषुप्ति पारदे ।

उपाधिजौ द्वौ विपुनागयोगजौ

दोषौ रसेन्द्रे कथितौ सुनीश्वरः ॥

मलेन मूर्च्छां मरणं विवेक

दाहोऽग्निना कथतरः शरीरे

देहस्य जायं गिरिणा सदा स्या-

न्नाचक्षुतो वीर्यहृतिश्च पुंसाम् ॥

वङ्गेन कुष्ठं भुजगेन गण्डो

भवेदतोऽसौ परिशोधनीयः ॥

वङ्गिर्बिषं मलचेति सुखा दोषास्त्रयो रसे ।

एते कुर्वन्ति सन्तापं नृतिं मूर्च्छां वृणां क्रमान् ॥

अन्येऽपि दोषाः कथिता भिषग्भिः पारदे यदि ।

तथाप्येते त्रयो दोषा हरणीया विशेषतः ॥

संस्कारहीनं खलु सुतराजं

यः सेवते तस्य करोति वाधाम् ।

देहस्य नाशं विदधाति नूनं

कदाञ्च रोगान् जनयेन्नरायणम् ॥”

मारितस्य मूर्च्छितस्य तस्य गुणाः ।

“पारदः क्रमिकुष्ठघ्नो ज्वरदो दृष्टिदः सरः ।

नृत्यहृच्च महावीर्यो योगवाही जराहरः ॥

सुखोजोरूपदो हृद्यो दृष्टिहृत्तातुवर्द्धनः ।

षड्रत्ननाशनः शूरः खेचरः सिह्रिदः परः ॥

पारदः सकलरोगहा हृतः

षड्रसो निखिलयोगवाहकः ।

प्रचभूतमय एव कौर्त्तित-

स्तेन तद्गुणगणैर्विराजते ॥” * ॥

अथ रमस्य शोधनविधिः । तत्र स्वेदनम् ।

“नानाधान्यैर्वेद्या प्राप्तेस्तुषवर्जं जलान्वितैः ।

नृङ्गाणं पूरितं रजेद्यावदन्तत्वमाप्नुयात् ॥

तन्मध्ये मृङ्गरागसखीं विष्णुकान्ता पुनर्नवा

मीनाक्षी चैव मयांशी मष्टदेवी ज्ञातापरी ।
त्रिफला गिरिकर्णा च चंनपादौ च चित्रकः ।
ममलं दृष्टवित्वा तु यथाभावं विनिःश्रियेत् ॥
पूज्यागभावात्सर्वे तु धान्याग्निकमिदं स्तुतम् ।
मन्दनादिषु मन्त्रेण रमराजस्य योजयेत् ॥”
विष्णुक्रान्ता गिरिकर्णा च अपराजितेन श्वेत-
नीलपुष्पमैदान् । अद्यग्नमारनालं वा तदभावे
प्रयोजयेत् । तदभावे धान्याग्न्याभावे ।
“चुगपत् नवगं राणी रजनी त्रिफलाद्रकम् ।
मष्टावला नागवला मेघनादः पुनर्देवा ॥
मेघशङ्खौ चित्रकश्च नवसारं समं समम् ।
स्तुतु ममस्तं यस्तं वा पूज्याग्नेनेव पेययेत् ॥
प्रतिम्येत्तेन कल्हेन वस्त्रमक्षुत्तमात्रकम् ।
तत्तथै निःश्रियेत् स्तुतं वद्धा तत्तिदिनं पचेत् ॥
दोनायन्तीभ्यमंयुक्ते जायते स्वेदिनो रसः ॥”
मेघनादः चवराष्ट्राकविशेषः । मेघशङ्खौ मेघा-
शङ्खौ । तदभावे कर्कटशङ्खौ ग्राह्या । नवसारं
शीमादर । अन्यथा ।
“सप्तकान्तमित्युत्तुगधार्द्रकराजिकाः ।
रसस्य षोडशशिन द्रव्यं युञ्ज्यान् पृथक् पृथक् ॥
द्रव्येषु कृत्मानेषु मतं मानमिदं बुधैः ।
पटाद्वनेषु चैतेषु स्तुतं प्रक्षिप्य काञ्चिके ॥
स्वेद्येद्दिनमेकत्र दोनायन्तेन बुद्धिमान् ।
स्वेदात्तांशो भवेत् स्तुतो मन्दनाथ सुनिर्मलः ॥”
स्तुतकंसुरदः । अनलचित्रकम् । चुगपत् चित्रकम् ।
राजिका रादः ॥ ७ ॥ अथ महेनम् ।
“इष्टिकाचर्गेषुगंभ्यामादौ मयां रसस्तुतः ।
दधा गुडैर्न सिन्धुत्तराजिकायष्टूमकैः ॥”
अन्यथा ।
“कुमारिकाचित्रकरक्तसर्पैः
स्तुतैः कषायैर्वृष्टतोविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेगापि विमर्दितो रसो
दिनत्रयं सर्वमलैर्विसुष्यते ॥” ४ ॥
अथ मन्त्रनम् ।
“चुगपत् त्रिफलावन्त्याकन्दैः चुद्राद्वयान्वितैः ।
चित्रकोणां निशाचरकन्याकेकनकद्रवैः ॥
स्तुतं स्तुतेन युगेन वारान् सप्ताभिमन्त्रयेत् ।
स्तुतं संशुद्धितः सतस्यजेत् सप्तापि कषुकान् ॥”
अथ्याकन्दः वाभारयसाकन्दः । चुद्राद्वयं खोटी-
कन्देया पट्टीकन्देया । ऊर्णा ऊर्णामेघका । निशा
हरिदा । चारः यरचारः । कन्या कुमारिका ।
अर्कः अर्कपत्ररसः । कनकः धधूरपत्ररसः ॥ १ ॥
नयोर्दुपातनम् ।
“मयूरयोऽन्ताव्याभ्यां नष्टपिष्टीकृतस्य च ।
यतो विद्याधरे कुम्भाज्जलेनस्योर्दुपातनम् ॥
स्तुतः स्वादुर्दुपातेन सर्वदोषविपरिणतः ॥”
मयूरयोऽन्ताव्याभ्यां । ताव्यः सुवर्गमाषी । नष्ट-
पिष्टीकृतस्य कुमारिकानवययोगेन तावत्सर्वान्
वर्णान् वापत् पारदः पृथक् दह्यते इत्यर्थः ।
विद्याधरयन्ते रमराजनी ॥ ४ ॥
अथापः पातनम् ।
“विष्णुपुत्रिमुनिविभिर्नानातुलितैः ।

नष्टपिष्टं रसं कृत्वा लेपयेद्गुणानाम् ॥
ततो द्वाभिरसः पातनसुपलेस्तस्य कारयेत् ।
यन्ते भूधरमञ्जो तु ततः स्तुतो विमुह्यति ॥
स्वेदनादिक्रियाभिस्तु शोधितोऽसौ यदा भवेत् ।
तदा काव्यानि कुरुते प्रयोष्यः सर्वकर्मसु ॥”
अथ सुगन्धोषधरशोधनविधिः ।
“गृहकन्या हरति मलं त्रिफलाभिं चित्रको
विभं हन्ति ।
तस्मादेभिर्मन्त्रैर्वारान् संमन्त्रयेत् मम ॥” ५ ॥
अथ सर्वदोषहरः संक्षिप्तः शोधनविधिः ।
“कुमारिकाचित्रकरक्तसर्पैः
स्तुतैः कषायैर्वृष्टतोविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेगापि विमर्दितो रसो
दिनत्रयं सर्वमलैर्विसुष्यते ॥
एवं कदचित्तः स्तुतः वल्लो भवति निश्चितम् ।
वज्रौषधीकषायेण स्वेदितः स वली भवेत् ॥
सर्पाक्षीचिचिकावन्त्याभृङ्गाञ्चैः स्वेदितो वली ।
ततः स पारकद्रावेः स्निग्धः स्वादितदोषिमान् ॥”
सर्पाक्षी नागपत्नी । चिचिका अमिली । वन्त्या
वांभखखसा । भृङ्गः भृङ्गराजः । अज्यो सुस्ता ।
पावकः चित्रकः ॥ ४ ॥
अथ रसस्य मारगविधिः ।
“धूमसारं रसं तोरों गन्धकं नवसादरम् ।
यामैकं मर्दयेदग्नेर्भागं कृत्वा समं समम् ॥
काचद्रूपां विनिःश्रिय ताश्च गृहस्वसुद्रया ।
विलिप्य परितो वल्ले सुद्रां दत्त्वा विशोषयेत् ॥
अधःसच्छिद्रपिटरौमध्यं द्रूपीं निवेशयेत् ।
पिटरौ बालुकापूरैर्भूत्वा वा द्रूपिकागलम् ॥
निवेश्य चुलगां तदधी वज्रं कुम्भाच्छनैः शनैः ।
तस्मादप्यधिकं किञ्चित् पावकं ज्वालयेत् क्रमान् ॥
एवं दादशभिर्गामैर्नियते रस उत्तमः ।
स्फोटयेत् स्वाङ्गशीतं तन्मूर्द्धगं गन्धकं त्वजेत् ॥
अधःस्य च स्तुतं स्तुतं गृह्येयात्तन्नु मात्रया ।
यद्योचितानुपातेन सर्वकर्मसु योजयेत् ॥” ५ ॥
अथान्यप्रकारः ।
“अपामार्गस्य बीजानां मष्टायुगं प्रकल्पयेत् ।
तत् संपुटे क्षिपेत् स्तुतं मलपूदग्धमिश्रितम् ॥”
मलपूः काष्ठोद्भविका ।
“द्रोणपुष्पीप्रष्टनानि विडङ्गमिरिमेदकः ।
स्तुतचूर्णमधोर्ध्वं दत्त्वा सुद्रां प्रदीपयेत् ॥
तद्गोमलमाधमेन सम्यक् गृह्ण्यासंपुटे सुधीः ।
सुद्रां दत्त्वा शोषयित्वा ततो गजपुटे पचेत् ॥
स्केनैव पुटेनैव स्तुतकं भक्त जायते ।
तत् प्रयोष्यं यथास्थाने यथाभावं यथाविधि ॥”
अथान्यप्रकारः ।
“काष्ठोद्भवाकादुर्ध्वं रसं किञ्चिद्विमर्दयेत् ।
गुडपृष्ठद्विहोत्रं मष्टायुगं प्रकल्पयेत् ॥
क्षिप्वा तन्संपुटे स्तुतं तत्र सुद्रां प्रदीपयेत् ।
हत्वा तद्गोमलं प्राञ्ची गृह्ण्यासंपुटेऽधिके ।
पचेद्गजपुटे तेन स्तुतकं याति भक्तताम् ॥”
अन्यः प्रकारः ।
“नागपत्नीरसेष्टः कर्कोटीकन्दमर्जितः ।

गृह्ण्यासंपुटे पक्वः स्तुतो यात्येव भक्तताम् ॥”
इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे २ भागे ॥
अथ पारदशिवलिङ्गनिर्मायविधिः ।
“पारदे शिवनिर्माये नानाविधं यतः प्रिये !
अनर्थं महेशानि ! शान्तिमस्वयमं चरेत् ॥
पारदं शिवबीजं हि ताडुनं नहि कारयेत् ।
ताडुनादितनाशः स्यात्ताडुनादितर्हीनता ॥
ताडुनादोगवृत्तत्वं ताडुनाम्बरं भवेत् ।
द्वादशं पार्थिवं लिङ्गमुपचारैश्च षोडशैः ।
पट्टादिस्त्रनिर्माणरचितं शुक्लमेव वा ॥
पुरुषस्य यथायोग्यं युग्मवस्त्रं निवेदयेत् ॥
भागयोग्यं प्रदातव्यं मशुपर्कं कुलेश्वरि ! ।
अलङ्कारं यथाशक्ति दद्यात् कल्याणहेतवे ॥
पूजयेद्बहुयत्नेन विस्वपन्नेषु पार्वति ! ।
तोडुलोक्तेन विधिना प्रत्येकेनायतं जपेत् ॥
आदौ पञ्चाक्षरं मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् ।
पूजान्ते प्रजपेत् पञ्चात् प्रासादाख्यं मष्टामनुम् ॥
दक्षिणान्तं समाचम्य हविष्याशी जितेन्द्रियः ।
ताम्बूलं तथा मत्स्यं वर्जयेत् कदाचन ।
अस्मिन्स्तुते हविष्यान्नं ताम्बूलं मीनसुत्तमम् ॥
श्रीमयेत् परमेशानि ! दशांशं वा शतांशकम् ।
होमस्य दक्षिणा काव्या तदा विष्टेर्न लिप्यते ॥
ततः परस्मिन् दिवसे पारदं आनयेत् सुधीः ।
तस्योपरि जपेन्मन्त्रं सर्ववन्द्यं नवात्मकम् ॥
श्रीमबीजं शिवागंश्च वर्णांश्च विष्टुमस्तकम् ।
वायुबीजं चेन्द्रयुतं त्रितयं त्राम्बकं प्रिये ! ॥
इमं मन्त्रं महेशानि ! प्रजपेदौषधीपरि ॥
पारदे प्रजपेन्मन्त्रमष्टोत्तरशतं यदि ।
तदैवौषधयोगेन बहो भवति नान्यथा ॥
ततः परस्मिन् दिवसे शृणु यत् प्राणवक्ष्ये ! ।
वरयेत् सर्वकर्तारं यद्योक्तविभवावधि ॥
सुवर्णं चम्पकाकारं कर्णयुग्मे निवेशयेत् ।
चतुष्कोणयुतं सर्वं ग्रीवायां तुमनोहरम् ॥
हस्तद्वये महेशानि ! दद्याद्वनययुग्मकम् ।
वलयं सुक्लवर्णं च अक्षुरीयं तथैव च ॥
सर्मीं दद्यात् पीतवर्णां चौमवल्गुगं शिवे ! ।
एवं कृत्वा महेशानि ! शिवरूपं विचिन्तयेत् ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि विधानं शृणु पार्वति ! ।
प्रस्तरे चैव संस्थाप्य भिद्यद्दीपत्ररसेन च ।
प्रणवेन समालोच्य कुम्भात् कर्दमवन् प्रिये ! ।
निर्माययोग्यं तद्वत् यदि स्यात् सुरसुन्दरि ! ।
तदा निर्माय तद्विद्धं पुनर्दत्तदरश्चरेत् ॥
सपुष्पसंयुते वस्त्रे अङ्गारे च करीरके ।
किञ्चिदुष्णं प्रकर्ष्य यतो हृत्पतरं भवेत् ॥”
इति माहकामेदन्तने ८ पटलः ॥ ७ ॥
सगरराजस्तुतुल्लकेशस्त्वेषातिविशेषः ॥
(यथा, मष्टाभारते । २ । ५१ । १३ ।
“कैराता दरदा दन्ताः नूरा वेद्यामस्तुता ।
चौदुमरादुर्विभागा पारदाः सष्ट वाञ्छिकेः ॥”)
अस्य विवरणं पद्वयश्चैव द्रष्टव्यम् ॥
पारदखण्डः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्ना-
वली । स तु ग्रीहदेष्टव्यभाग इति शेषितम् ॥

पारदारिकः, पुं, (परेषां अन्येषां दारान् गच्छतीति ।
परदार + “गच्छतौ परदारादिभ्यः ।” ७।१।७ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या ठक् ।) पारचायिकः ।
परदाररतः । (यथा, महाभारते १२।३१।२५ ।
“तत्र माहिंसतीवासी भगवान् ह्यवाहनः ।
श्रूयते हि गृहीतो वै पुरस्तात् पारदारिकः ॥”)
“पुष्यकाण्डजयद्विष्टमायितं
यत्र गीतमकलत्रकामिनः ।
पारदारिकविलाससाहसं
देवभक्तुं वदट्टि मित्तियु ॥”
इति च नैषधे १८ सर्गः ॥

अस्य दोषा यथा,—

“यः परस्त्रीषु निरतस्तस्य श्रीर्वा कृतो यशः ।
स च निन्द्यः पापयुक्तः श्रूयते सर्व्वसमासु च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे २१ अध्यायः ॥

पारदार्यः, स्त्री, (परदारा दारा यस्य स परदार-
स्तस्य कर्मेति व्यञ् ।) परदारगमनम् । यथा,
“भृतादध्ययनादानं भृताकाध्यापनन्तथा ।
पारदार्यं पारिवित्तं वार्धुष्यं लवणक्रिया ॥”

इत्युपपातकगणने याज्ञवल्क्यः ॥

पारदेशः, त्रि, प्रोषितः । पारदेशिकः । पथिकः ।
परदेशं गत इत्यर्थे ण्यप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (परदेशे
भव इति व्यञ् । परदेशजातः । यथा,
याज्ञवल्क्यः २ । २५५ ।

“खदेशप्रस्थे तु श्रुतं वणिग्गृहीत पञ्चकम् ।
दशकं पारदेश्ये तु यः सदाः क्रयविक्रयो ॥”

पारमहंस्यं, त्रि, (परमहंसैर्गन्तव्यं परमहंसस्य
भावः परमहंसेन ज्ञेयं यत् प्राप्यमिति वा ।
परमहंस + व्यञ् ।) परमहंससम्बन्धि । यथा,
“श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यद्वैष्णवानां प्रियं
यस्मिन् पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं परं गीयते ।
यत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैष्कर्म्यमाविष्कृतं
तच्छृणुन् सुपठन् विचारणपरो भक्त्या विसु-
च्यन्नरः ॥”

इति श्रीमद्भागवते १२।१३।१८ ॥

“पारमहंस्यं परमहंस्यैः प्राप्यम् ।” इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥ (परब्रह्मणाम् । यथा,
भागवते १।१८।२२ ।

“यन्नाशुरक्ताः सहस्रैव धीरा

अपोह्य देहादिषु सङ्गच्छन् ।

ब्रजन्ति तत्पारमहंस्यमन्त्रं

यस्मिन्निर्विषोपशमः स्वधर्मः ॥”

प्रत्यङ्निष्ठारूपम् । यथा, तत्रैव २ । ४ । १२ ।

“पुंतां पुनः पारमहंस्यं आश्रमे ॥

यवस्थितानामनुत्पन्नाश्च ॥”

ज्ञानस्वरूपम् । यथा, तत्रैव ४ । २१ । ४१ ।

“न वै तथा चैतनया बहिष्कृते

हृताशने पारमहंस्यपद्मम् ॥”

पारमार्थिकः, त्रि, (परमार्थाय परमपुरुषार्थाय
हित इति । ठक् ।) परमार्थयुक्तः । यथा,—

‘गन्तव्यगतिको लोको न लोकोः पारमार्थिकः ॥’

इति पुराणम् ॥

मुख्यम् । यथा,—

“त्रिचतुःपञ्चसप्तष्टनवद्वादश एव च ।

क्रमेण घटिका ह्येतास्तत्पुण्यं पारमार्थिकम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(यथायः । यथा, मनी ६ । ६२ श्लोकटीकायां
कुल्लकभट्टः । “तेषां प्रकाशाप्रकाशतस्कराणां
स्वकर्मणि चौर्यादौ ये पारमार्थिका दोषा
इति ।” परस्परविभक्तः । यथा, भागवते ।

३ । २६ । १ ।

“लक्षणं महदादीनां प्रकृतेः पुरुषस्य च ।
स्वरूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन तत् पारमार्थिकम् ॥”

“पारमार्थिकं परस्परविभक्तमित्यर्थः ।” इति
तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)

पारमर्थ्यः, स्त्री, (परम्पराया आगतम् । तत्
आगत इत्यण् । चतुर्वर्णादित्वात् व्यञ् । पर-
म्परा + स्वार्थे व्यञ् वा ।) आन्नायः । कुल-
क्रमः । इति हेमचन्द्रः ॥ तथा च ।

“यस्मिन् देशे य आचारः पारमर्थ्यक्रमगतः ।
तत्र तं नावमन्येत धर्म्मस्तत्रैव तादृशः ॥”

इति विवादभङ्गार्थवः ॥

परम्पराया भावश्च ॥ (यथा, महाभारते ।
६ । ११७ । २७ ।

“निवृत्तेषु च सैन्येषु पारमर्थ्येण सर्व्वशः ।
विसृक्तकषचाः सर्व्वे भौशमीयुर्नराधिपाः ॥”

पारमर्थ्योपदेशः, पुं, (पारमर्थ्येण गुरुपरम्पराया
प्राप्त उपदेशः ।) उपदेशपरम्परा । तत्-
पर्यायः । ऐतिह्यम् २ इतिह ३ । इत्यमरः ।

२ । ७ । १२ ॥ परम्परैव पारमर्थ्यं स्वार्थे
ण्यः पारमर्थ्योपदेशः पारमर्थ्योपदेशः तत्र
इतिहृष्टोऽययः । यथा । इतिहृष्टोऽययः
इह वटे यच्चः प्रतिवसतीति । इति शर्व्व रूपं
हन्ति गच्छति इतिहृष्टं हनजनादिति डः ।
इतिहृष्टं शब्दात् स्वार्थे ण्यो ऐतिह्यम् । इति
भरतः ॥

पारलौकिकः, त्रि, (परलोकं भवः परलोकाय
हित इति वा । परलोक + ठक् । “अनु-
श्रुतीकादीनाञ् ॥” ७।३।२० । इति जित्ताडुभव-
पदस्यैव ङः ।) परलोकसम्बन्धी । यथा,—

‘दानपात्रमधमर्णमिहैक-

ग्राहिं कोटिगुणितं दिवि दायि ।

साधुरेति सुकृतेर्वैदि कर्तुं

पारलौकिककुसीदमसीदत् ॥”

इति नैषधे ५ । ६२ ॥

(तथा च महाभारते । १३ । १११ । १६ ।
“तस्मान्नायागतैरर्थैर्धर्म्मं सेवेत पण्डितः ।
धर्म्मं एको मनुष्याणां सहायः पारलौकिकः ॥”)

पारवतः, पुं, पारावतः । इति हिरूपकोषः ॥
पारशवः, पुं, शूद्राणां विप्रतनयः । इत्यमरः । ३ ।
३ । २०६ ॥ स तु निषादजातिः । यथा,—

“ब्राह्मणदेशिकान्यायाम्बुधौ नाम जायते ।
निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते ॥
शूद्रकन्यायाच्छूद्राणां निषाद उत्पद्यते यतः

संज्ञान्तरेण पारशवोच्यते । तस्योपनयन-
संस्कारनिषेधमाह ।

च पारशवेव श्रवस्तस्मात् पारशवः स्मृतः ॥
च जीवन्नेव श्रवतुल्यः ।” इति मनुकुल्लकभट्टौ ॥

परस्त्रीतनयः । (परशुरेव स्वार्थे अण् ।)
शस्त्रम् । तत्तु लौहम् । इति मेदिनी । वे, ६० ॥

परशुजाते, त्रि ॥

पारशीकः, पुं, पारसीकः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥

पारश्वधः, पुं, (परश्वधेन युध्यतेऽसौ परश्वधः प्रहृ-
रणमस्येति वा । परश्वध + “तदस्येति ।” अण् ।)
परश्वधधारी । पारश्वधिकः । इति हेमचन्द्रः ॥

पारश्वधिकः, पुं, (परश्वधः प्रहृरणमस्य । “पर-
श्वधाङ्गश्च ।” ४ । ४ । ५८ । इति ठक् ।)
परशुहेतिकः । कुठारधारी । तत्पर्यायः ।

पारश्वधः २ परश्वधायुधः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

पारसिकः, पुं, पारसीकः । इति शब्दरत्नावली ॥
पारसी, स्त्री, पारस्यभाषा । पारसदेशभव-
विद्यादि । तदारम्भदिनं यथा,—

“ल्लिख्यतेऽस्मिन्नामघापूर्वादिरेवतीभरणीद्वये ।
विशाखात्रोत्तराषाढशतमे प्रापवासरे ॥
लग्ने स्थिरे सचन्द्रे च पारसीमारवीं पठेत् ॥”

इति गणपतिसुहृन्तः ॥

पारसीकः, पुं, पारसीकदेशोद्भवोऽठकः । तत्-
पर्यायः । वानायुजः २ । इति कैचिदित्यमर-
टीकायां भरतः ॥ परदिनः ३ आवृत्तः ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, अश्ववैद्यके ६८८
“पारसीकास्तानिकाभाः कोङ्काणाः कैचि-
दुन्नताः ॥”)

देशविशेषः । तत्पर्यायः । पारसिकः २ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तद्देशोद्भवे, त्रि ॥ (यथा,
रघुः । ४ । ६० ।

“पारसीकास्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्जना ॥”
पारस्त्रियः, त्रि, (परस्त्रियां जातः । “कल्याणां-
दीनामिन्द्र ॥” ४ । १ । १२६ । इति ठक्
इनडादेशश्च । तत् उभयपदवृद्धिः ।) परस्त्रियाः
सुतः । इत्यमरः । २ । ६ । २४ ॥

पारा, स्त्री, (पारोऽस्यस्या इत्यच् ततश्चाप् ।)
नदीविशेषः । सा तु पारिपात्रपञ्चतोद्भवा ।
इति मेदिनी । रे, ५६ ॥ (यथा, मात्स्ये ११३।२४
“पारा चर्मखती रूपा विदुषा देणुमत्पि ॥”)

पारापतः, पुं, (पारे शिरिन्वादिपरपारे यद्वा,
पारादध्यापतति लोभादिति । पत + अच् ।)
पारावतः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

पारापारः, पुं, (पारश्चापारश्चास्यस्येति । “अर्घं
आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।)
पारावारः । इति हिरूपकोषः ॥

पारायणं, स्त्री, साकल्यवचनम् । इत्यमरः । ३ ।
२ । २ ॥ “पारं समाप्तिं अयते गच्छति प्राप्नोति
पारायणं नन्द्यादित्वादनः । आविष्टलिङ्गत्वा-
द्विन्नलिङ्गेन सामानाधिकरण्येऽपि स्त्रीवमेव
पारायणम् । यथा धातुपारायणम् । रत्न-

पाराव

प्रसादस्तुलसीमाला श्रोत्रभ्यश्चाथ दीयताम् ।
 मृदङ्गतालललितं कीर्तनं कीर्तनं ततः ॥
 जयशब्दो नमःशब्दः शङ्खशब्दश्च गीयताम् ।
 विप्रेभ्यो याचकेभ्यश्च वित्तमन्त्रश्च दीयताम् ॥
 विरक्तश्चेद्देवो श्रोता गीता वाध्या परेहृदि ।
 गृहस्य चेतदा होमः कर्तव्यः कर्मशान्तये ॥
 प्रतिज्ञोक्तश्च जुहुयाद्भिधना दशमस्य च ।
 पायसं दधि सर्पिश्च तिलादिमधुसंयुतम् ॥
 अथवा हवनं कुर्याज्जायन्त्या सुसमाहितः ।
 तत्कथ्यन्तात् पुराणस्य परमस्यास्य तत्त्वतः ॥
 होमाशक्तौ बुधो ह्यस्य दद्यात्तत्फलसिद्धये ।
 नानाच्छिद्रनिरोधार्यं न्यनताधिक्यताख्ययोः ॥
 दोषयोः प्रशमार्थं पठेन्नामसहस्रकम् ।
 तेन स्यात् सफलं सर्वं नास्त्यस्मादधिकं यतः ॥
 द्वादश ब्राह्मणान् पञ्चाङ्गोपनयेन्मधुपायसेः ।
 दद्यात् सुवर्णं धेनुश्च व्रतपूर्णत्वसिद्धये ॥
 शक्तौ पलत्रयमितं स्वर्णसिंहं विधाय च ।
 तत्रास्य पुस्तकं स्थाप्य लिखितं कलिताचरम् ॥
 संपूज्यावाहनाद्वैतदुपचारैः सदक्षिणम् ।
 वस्त्रभूषणगन्धाद्वैः पूजिताय यतात्मने ॥
 आचार्याय सुधीर्हत्वा सुक्तः स्याद्भवन्नेनैः ।
 एवं कृते विधाने च सर्वपापनिवारये ।
 फलदं स्यात् पुराणान् श्रीमद्भागवतं शुभम् ॥
 धर्मार्थकाममोक्षायां साधनं नात्रचश्यः ।
 इति ते कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥
 श्रीमद्भागवतेनैव भक्तिभुक्तिः प्रकाशिता ॥
 इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीभागवतमाहात्म्ये
 ६ अध्यायः ॥

पारायणिकः, पुं, (पारायणं वर्तयतीति । पारा-
 यण + “पारायणपुरायणेति ।” ५।१।७२ ।
 इति टण् ।) पाठकः । द्वात्रिंशः । इति सिद्धान्त-
 कौस्तुभे ॥

पारावकः, पुं, (पृपूर्त्तौ + वच् । पारं पूर्त्तिं
 ऋच्छतीति । ऋ गतौ + उक्त् ।) प्रसारः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

पारावतः, पुं, (पारे गिरिदुर्गनद्यादिपरपारे
 आपततीति । पार + आ + पत + अच् । ट्यो-
 दरादित्वात् पत्य वः । उड्युयने सुदचत्वा-
 देवास्य तथात्वम् । यद्वा, परावदूरेदेश-
 क्षस्मिन् अन्तरीचादिदूरदेशे भवः उड्युय-
 मानः सन् स्थित इत्यर्थः । परावत् + अण् ।)
 पक्षिविशेषः । पायरा इति भाषा । तत्पूर्यायः ।
 द्विकण्ठः २ कपोतः ३ रक्तलोचनः ४ । इति
 रभसः ॥ पारापतः ५ कलरवः ६ अरुण-
 लोचनः ७ मदनकाक्षरवः ८ कामी ९ रत्नि-
 क्षयः १० मद्गमोहनवाग्विलासी ११ कण्ठो-
 रवः १२ गृहकपोतकः १३ ॥ (यथा,—

“सिंहो बली हिरदकुञ्जरमांसभोजी
 संवत्सरेण कुरुते रतिमेकवारम् ।
 पारावतः खलु शिलाकण्ठमांसभोजी
 कामी भवेदनुदिनं वद कोट्य हेतुः ॥”

इत्यद्भटः ॥)

पारावा

अस्य मांसगुणाः । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् ।
 गुरुत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तासदाहनाश्रित्वम् ।
 दध्यत्वम् । वीर्यवृद्धिदाहत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ रसे पाके स्वादुत्वम् । कषायत्वम् ।
 विशदत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ तद्देशे यथा,—
 “पारावतोऽन्यो वग्देशी कासुकी सुलघुलारवः ।
 पारावताङ्घ्रिपिच्छश्च ज्ञेयो गलरवश्च सः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

मर्कटः । तिन्दुकः । इति मेदिनी । ते, २१२ ॥
 गिरिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (नागविशेषः । यथा,
 महाभारते । १ । ५७ । ११ ।

“पारावतः पारिजातः पाण्डुरो हरिणः कृशः ।
 विहङ्गः शरभो भेदः प्रमोदः संहतापनः ।
 येरावतकुण्डेते प्रविष्टा ह्यवाहनम् ॥”

अश्ववर्गाणामन्यतमः । यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।

“दाडिमाभनकमातुलुङ्गात्वातककपित्थकारमर्द-
 वदरकोकप्राचीनामनकतिन्निङ्गीककोशाम्बभ-
 पारावतयेनफलसङ्गपान्धवेतसदन्तशटतक्रसुरा-
 शुक्तसौवीरकतुयोदकधान्यान्मश्रुतौनि समा-
 सेनाम्बो वर्गः ॥” * ॥ परात् शत्रोरहङ्कारात्
 अवति रक्षतीति । अव रक्षणे + श्रृ । ततः
 पारावते इदमिति । तस्येदमित्यण् । दत्तात्रेयस्य
 गुरुः । इति चिन्तामणिः ॥)

पारावतपदी, स्त्री, (पारावतस्यैव यादो नल्लं
 यस्याः । डीष् । पद्मावः ।) पारावताङ्घ्रिः ।
 नयाम्पट्कौ इति भाषा ॥ इति रत्नमाला ॥
 काकजङ्घा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ६ अध्याये ।
 “पारावतपदीदन्तीवाङ्गुचीकेशराज्येः ।
 कण्टकायां च तत् पङ्कटं कृत्स्नं योजयेत् ॥”)

पारावताङ्घ्रिः, स्त्री, (पारावतस्य अङ्घ्रिरिव
 अङ्घ्रिर्मूलं यस्याः ।) ज्योतिष्मती । इत्यमरः ।
 २ । ४ । १५० ॥

पारावताङ्घ्रिपिच्छः, पुं, (पारावताङ्घ्रिरिव पिच्छः
 पश्चात्प्रदेशो यस्य ।) वग्देशीयपारावतः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

पारावती, स्त्री, (पारावतस्यैव अनिरस्यस्या इति ।
 अच् । ततो डीष् ।) गोपगीतम् । नदीभेदः ।
 (यथा, हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ।
 “तथा चर्मैखली वेचवती पारावती तथा ॥”)
 खलीफलम् । इति मेदिनी । ते, २१२ ॥

पारावारं, स्त्री, (पारं नद्यादिपरपारं आह्वयो-
 तीति । आ + वृ + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ ।
 इत्यण् ।) तटद्वयम् । इति मेदिनी । रे, २८२ ॥
 पाप्मावारः, पुं, (पारावारं तटद्वयं पारं अवा-
 रश्च वा अस्यस्येति । ऋच् ।) समुद्रः । इत्य-
 मरः । १ । १० । १२ ॥ (यथा, देवीभागवते ।
 १ । ५ । ५६ ।

“यद्वत् कौलालं कलयितुमशक्तः स तु नरः
 कथं पारावाराकलनचतुरः स्यादतममिति ॥”)
 पारावारीयः, त्रि, (पारावारं गच्छतीति ।
 पारावार + “राष्ट्राचारपाराद्वखौ ।” ४ । २ ।

पारिजा

६३ । इत्यत्र “अवारपारादिगृहीतादपि विप-
 रीताचेति वक्तव्यम् ।” इति वार्तिकोक्त्या खः ।)
 पारावारे गच्छति यः । पारावारशब्दान्
 गौनप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पाराशरं, स्त्री, (पाराशरेण कृतमिति । पाराशर
 + अण् ।) पाराशरोक्तभिचुखत्रम् । इति
 पाराशरिशब्दटीकायां भरतः ॥ (उपपुराण-
 विशेषः । इति पुराणम् ॥ वृत्तविशेषः । यथाह
 चक्रदत्तः ।

“यहीबलागुडुच्यप्यपञ्चमलीतुलां पचेत् ।

शूर्पेष्टपांसममागस्ये तत्र पात्रे पचेद्वृत्तम् ॥

धानीविदारोत्तरसे त्रिपात्रे पयसोर्मले ।

सुपिष्टेर्जीवनीयैश्च पाराशरमिदं वृत्तम् ॥”)

पाराशरः, पुं, (पाराशरस्यापत्यं पुमान् । परा-
 शर + “शब्दव्यञ्जेति ।” ४ । १ । ११४ । इत्यण् ।)

यासदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पाराशर-
 कृतस्तुतिर्वाङ्मताविशेषः । यथा,—

“कृते तु मानवो धर्मेच्छेतायां गौतमः स्मृतः ।

द्वापरे शस्त्रलिखितः कलौ पाराशरः स्मृतः ॥”

अस्य विशेषविवरणस्तु पाराशरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

पाराशरचम्पनि, त्रि ॥

पाराशरकल्पिकः, पुं, (पाराशरः पाराशरकृतः
 कल्पस्तं येषां धीते वा । “विद्यालक्ष्यकल्पाम्ना-
 खेति व्यक्तव्यम् ।” ४ । २ । ६० । इत्यस्य वार्ति-
 कोक्त्या ठक् ।) पाराशरकल्पभ्यायौ । पारा-
 शरकल्पवेत्ता । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥

पाराशरिः, पुं, (पाराशरस्यापत्यम् । “अत इच् ।”
 ४ । १ । ६५ । इतीण् ।) वेदव्यासः । इति
 भूरिप्रयोगः ॥

पाराशरी, [न] पुं, (पाराशर्येण प्रोक्तं भिचु-
 मधीते इति । पाराशर्ये + “पाराशर्यशिला-
 लिभ्यां भिचुनटस्रत्रयोः ।” ४ । ३ । १९० ।
 इति णिनिः ।) मस्करि । चतुर्थांशमी । परा-
 शरेण प्रोक्तं भिचुखत्रं इत्यर्थे यो पाराशरं
 तद्विद्यतेऽस्याध्ययनायेति नैकाजादिति इन् ।
 इत्यमरभरतौ ॥

पाराशर्यः, पुं, (पाराशरस्यापत्यम् । पाराशर +
 “गर्गादिभ्यो यञ् ।” ४ । १ । १०५ । इति
 यञ् ।) व्यासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 देवीभागवते । १ । ४ । ३२ ।

“पाराशर्य ! महाभाग ! यत्त्वं पृच्छसि
 मामिह ॥”)

पारिकाङ्क्षी, [न] पुं, (पारमचाक्षीति । इनिः ।
 पारि वृत्तज्ञानं तन् काङ्क्षतीति । काङ्च् +
 णिनिः ।) तपस्वी । इत्यमरः । २ । ७ । ४२२ ॥

मस्करि । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७४ ॥

पारिजातः, पुं, (पारमस्यास्तीति पारी समुद्रस्तस्मात्
 जातः । समुद्रमन्यनकाले तद्गर्भजातत्वात् तथा
 त्वम् । पारिणोद्वेर्नातः इति कथितम् ।) पारि-
 भद्रवृक्षः । सुरतरुः । इति मेदिनी । ते, २११ ॥

(समुद्रमन्यनकालेऽस्योत्पत्तिकथा यथा,
 भागवते । ८ । ८ । ६ ।

पारिजा

“ततोऽभवत् पारिजातः सुरलोकविभूषणम् ।
पूरयत्वर्चिर्नो योऽर्थैः शश्वद् भुवि यथा भवान् ॥”
अस्योत्पत्तिश्चरणे यथा,—

“अदित्यानुकृतानुज्ञो देवराजो जनार्दनम् ।
यथावत् पूजयामास बहुमानपुरःसरम् ॥
ततो ददर्श कृष्णोऽपि सत्यभामासहायवान् ।
देवोऽज्ञानानि सर्वाणि नन्दनादीनि सत्तम ! ॥
ददर्श च सुगन्धाद्यं मञ्जरीपुञ्जधारिणम् ।
ग्रीव्यान्नादकरं दिवं वालपलवशोभितम् ॥
मथ्यमानेऽवृत्ते जातं जातरूपमयत्वचम् ।
पारिजातं जगन्नाथैः केशवः केशिच्छदनः ॥
तं दृष्ट्वा प्राह गोविन्दं सत्यभामा द्विजोत्तम ! ।
कस्मान्न द्वारकामेघ नीयते कृष्ण ! पादपः ॥
इत्युक्तः स प्रहस्येन पारिजातं गरुत्तमि ।
आरोपयामास हरिस्तस्मिन् पुर्व्वेन चारिणः ॥
भोः शची देवराजस्य मद्दिपौ तत्परिग्रहम् ।
पारिजातं न गोविन्द ! हर्तुमर्हसि पादपम् ।
शचीविभूषणार्थाय देवैरन्वितमन्यने ।
उत्पादितोऽयं न जैमी गृहीत्वैनं गमिष्यसि ॥
अवश्यमस्य देवेन्द्रो निष्कृतिं कृण्व । यास्यति ।
वञ्जोऽतःकरं शक्रमनुयास्यन्ति चामराः ॥
तद्वत् सकलैर्देवैर्विग्रहेण तवायुत ! ।
विपाककटु यत् कर्म न तत्क्षंसन्ति पण्डिताः ॥
इत्युक्ते तैस्त्वाचेतान् सत्यभामातिकोपिनी ।
का शची पारिजातस्य कोऽयं शक्रः सुरा-
धिपः ॥
सामान्यः सर्वलोकानां यद्विषोऽवृत्तमन्यने ।
समुत्पन्नः सुराः कस्माद्विको गृह्णाति वासवः ॥
यथा सुधा यथैवेन्द्र्यथा श्रीर्वनरन्निगः ! ।
सामान्यः सर्वलोकस्य पारिजातस्तथा तरुः ॥
भर्तृवाहुमहागन्वा रणक्षेत्रं यथा शची ।
तत् कथ्यतामूलं चान्या सत्याहारयति इमम् ॥
कथ्यतां वै हुतं गत्वा पौलस्त्यां वचनं मम ।
सत्यभामा वदत्येतदिति गर्वोद्धताचरम् ॥
यदि त्वं दयिता भर्तुर्यदि वश्यः पतिस्तव ।
मद्वर्तुर्धरतो वृत्तं तत् कारय निवारणम् ॥
जानामि ते पतिं शक्रं जानामि त्रिदशेश्वरम् ।
पारिजातं तथाप्येनं मानुषी हारयामि ते ॥
श्रीपराशर उवाच ।
इत्युक्ता रत्निगो गत्वा शय्या ऊर्चुर्यथोदितम् ।
शची चोत्साहयामास श्रुतार्था त्रिदशाधिपम् ॥
ततः समस्तदेवानां सैनैः परिततो हरिः ।
प्रययौ पारिजातार्थमिन्द्रो योधयितुं द्विज ! ॥
ततः परिवर्तिस्त्रिंशदामूलवराशुधाः ।
बभूवुस्त्रिदशाः सज्जाः शक्रे वषट्कारे स्थिते ॥
ततो निरीक्ष्य गोविन्दो नागराणोपरिस्थितम् ।
शक्रं देवपरीवारं शुद्धाय समुपस्थितम् ॥
चकार शक्रनिर्घोषं दिशः शब्देन पूरयन् ।
‘सुमोच च शरत्रातं सहसायुतसमितम् ॥
त्रिदशैश्चपवाणेषु शस्त्रैश्चखेषु सत्वरम् ।
जग्राह वासवो वज्रं कृष्णशक्रं सुदर्शनम् ॥
ततो हाहाकृतं सर्वं जैलोच्यं दिगसत्तम ! ।

पारिजा

वज्रचक्रधरौ दृष्ट्वा देवराजजनार्दनौ ॥
क्षिप्रं वज्रमयेन्द्रेण जग्राह भगवान् हरिः ।
न सुमोच तथा चक्रं शक्र ! तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
प्रनष्टवज्रं देवेशं गरुडक्षतवाहनम् ।
सत्यभामाब्रवीद्दीर्घं पलायनपरायणम् ॥
जैलोच्येश्वर ! नो युक्तं शचीभर्तुः पलायनम् ।
पारिजातसगाभोगा त्वासुपस्थास्यते शची ॥
श्रीपराशर उवाच ।
इत्युक्ते वै निवृत्ते देवराजस्तथा द्विज ! ।
प्राह चैनामलं चण्डि ! सस्युः खेदातिविस्तरैः ॥
न चापि सर्गसंहारस्थितिकर्ताखिलस्य यः ।
जितस्य तेन मे ब्रौड्वा जायते विश्वरूपिणा ॥
यस्मिन् जगत् सकलमेतदनादिमर्थं
यस्मादयतश्च न भविष्यति सर्वभूतात् ।
तेनोद्भवप्रलयपालनकारणेन
ब्रौड्वा कथं भवति देवि ! निराकृतस्य ॥
संस्तुतो भगवानित्यं देवराजेन केशवः ।
प्रहस्य भावगम्भीरमुवाचेन्द्रं द्विजोत्तम ! ॥
देवराजो भवानिन्द्रो वयं मत्तर्जा जगत्पते ! ।
क्षन्तयं भवतैवेतदपराधं कृतं मया ॥
पारिजाततरुश्चायं नीयतामुचिततासदम् ।
गृहीतोऽयं मया शक्र ! सत्या वचनकारणात् ॥
श्रीशक्र उवाच ।
विमोहयसि मामीश ! मर्त्योऽहमिति किं वदन् ।
जानीमस्त्वं भगवतो न तु स्रक्ष्यामिदो वयम् ॥
नीयतां पारिजातोऽयं कृष्ण ! द्वारवर्तो पुरीम् ।
मर्त्यलोके त्वया सुक्ते नाथं वै स्थास्यते भुवि ॥
तथेयुक्ता च देवेन्द्रमाजगाम भुवं हरिः ।
हृष्येमुत्पादयामास द्वारकावासिनां द्विज ! ॥
अवतीर्याथ गरुडात् सत्यभामासहायवान् ।
निष्कृष्टे स्थापयामास पारिजातं महातरुम् ॥
यमभ्येत्य जनः सर्वो जातिं स्मरति पौर्व्विकीम् ।
वास्यते यस्य पुण्याणां गन्धनोर्वो त्रियोजना ॥
ततस्ते यादवाः सर्वे देहवन्धानमाशुषान् ।
ददृशुः पादपे तस्मिन् कृन्वन्तो मुखदर्शनम् ॥
इति विष्णुपुराणे पञ्चमेऽंशे पारिजातहरणे
३० । ३१ अध्यायौ ॥ (रेरावतकुलजातनाग-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ११ ।
“पारावतः पारिजातः पाण्डुरो हरिणः कृशः”
ऋषिविशेषः । यथा तत्रैव । २ । ५ । ११ ।
“पारिजातेन राजेन्द्र ! देवतेन च धीमता ।
सुमुखेन च सौम्येन देवर्षिरमितद्युतिः”
तन्त्रशास्त्रविशेषः । यथा, आगमतत्त्वविज्ञाने ।
“भुवनेश्वरीं पारिजातं प्रयोगसारसुचमम् ॥”
पारिजातकः, पुं, पारिणीऽर्ज्ञातः पारिजातः
स्वार्थकः । ‘पारे जातो विष्णुपदाः पारि-
जातेति शब्दन्तः ।’ इत्यागमः ॥ देवतरुः । तत्-
पण्यायः । मन्दारः २ । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥
पारिभद्रवृक्षः । पालितामादार इति भाषा ॥
“पारि पारं प्राप्तं जातं जन्म यस्य । ‘पारिभद्रे
तु मन्दानर्गमन्दारः पारिजातकः ।’ इति हज्ज-
चन्द्रः ॥” इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पारिपा

पारिगायं, त्रि. (परिणये विवाहकाले लक्ष्यम्
परिणय + यञ् ।) परिणयलक्ष्यं धनादिकम् ।
यथा,—
“मातुः पारिगायं स्तियो विभजेरन् ॥”
इति दाघभागधृतवशिष्ठवचनम् ॥
पारिगायं, त्रि. (परिणाहमर्हतीति । परिणाह
+ यञ् ।) गृहोपकरणशय्यासनकुण्डकटा-
द्यादि । यथा, मनुः । ६ । ११ ।
“अर्थस्य संयत्ते जैनां यथे चैव नियोजयेत् ।
शौचे धर्मेऽन्नपक्वाच्च पारिगायस्य चिच्छेत् ॥”
“पारिगायस्य गृहोपकरणस्य शय्यासनकुण्ड
कटाद्यादेरवेक्षणो र्णानां नियोजयेत् ॥” इति
तट्टीकायां कृष्णकभट्टः ।
पारित्या, स्त्री, (परितस्तथाभूता परित्या ।
ततः स्वार्थे यञ् ।) सीमन्तिकास्थितस्वर्गादि-
रचितपट्टिका । सिंती इति भाषा ॥ तन्-
पण्यायः । वालपाश्या २ । इत्यमरः । १ । ६ । १० ३ ॥
पारितोषिकं, त्रि. (परितोषेण लब्धं परितोषा-
दागतं वा । परितोष + श्रैषिककृक् ।) आनति-
करम् । परितोषजनकद्रव्यम् । यथा,—
“ममापि चन्द्रशेखर-शरासनारोपणप्रथमवा-
दिनः पारितोषिकं धारयति” इति सुरारिः ॥
पारिन्द्रः, पुं, (पारीन्द्र + एपोदरादित्वात् द्रष्टः ।)
सिंहः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५० ॥
पारिपन्थिकः, पुं, (परिपन्थं पन्थानं वर्जयित्वा
याप्य वा तिष्ठति परिपन्थं हन्तीति वा । “परि-
पन्थश्च तिष्ठति ।” ४ । ४ । ३६ । इति टक् ।)
चौरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५ ॥
पारिपायं, स्त्री, (परिपाटी + यञ् ।) परि-
पाट्या भावः । परिपाटीशब्दात् भावे णाप्रत्ययः ।
पारिपात्रः, पुं, पञ्चतविशेषः । तत्पण्यायः । पारि-
यात्रः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु विन्ध्यस्य
पश्चिमे मानवदेशस्य सीमापञ्चतः ॥ (अयं
हि भारतस्यास्य वर्धस्य कुलपञ्चतानामन्यतमः ।
यथा, मार्कण्डेये । ५७ । ११ ।
“महेन्द्रो मलयः मन्त्रः सुक्तिमावृक्षपञ्चतः ।
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सत्रेवात्र कुलाचलाः ॥”
अस्मादुद्भूतनद्यो यथा, तत्रैव । ५७ । १६—२० ।
“वेदस्मृतिर्वेदवती वृत्रघ्नी सिन्धुरेव च ।
वेत्ता सानन्दिनी चैव सदानीरा मर्षी तथा ।
पारा चर्मखती नृपौ विदिशा चैत्रवत्यपि ।
शिप्रा लवणी च तथा पारिपात्राश्रयाः
सृताः ॥”)
पारिपात्रिकः, पुं, (पारिपात्र + स्वार्थे कन् ।)
पारिपात्रपञ्चतः । इत्यमरः । २ । ३ । ३ ॥
पारिपार्थिकः, पुं, (परिपार्थं गच्छति इति ।
परिपार्थ + “परिमखञ् ।” ४ । ४ । २६ ।
इति चकारात् टक् ।) पार्थः पार्थस्यः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ त्रि. पार्थवर्त्ता । यथा, अमर-
कोषे । १ । ३ । ३१ ।
“मातरः पित्रलो दण्ड्यकांशीः पारि-
पार्थिकाः ॥”

पारिभा

पारिष्वं, त्रि, (परि + षु + अच् । ततः प्रज्ञा-
द्यण् ।) चञ्चलम् । इत्यमरः । ३।१।७५॥ (यथा,
रघुः । ३।११ ।

“तयोपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया
नगन्द पारिष्वनेत्रया वृषः ॥”)

आकुलः । इति मेदिनी । वे, ६० ॥ (क्री, तीर्थ-
विशेषः । यथा, महाभारते । ३।८३।१२ ।
“ततः पारिष्वं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
अग्निहोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ॥”
पुं, जलपक्षी । इति रामानुजः ॥ यथा, रामा-
यणे । ४।२७।२३ ।

“पारिष्ववृत्तैर्जुष्टा बर्हिःकौचनिनादिना ।
रमणीया नदी सौम्या मुनिचङ्कनिधिविता ॥”
पञ्चममन्त्रन्तरीयप्रकृतिविशेषः । यथा, हरि-
वंशे । ७।२७ ।

“देवाच्चाभूतरजस्तया प्रकृतयोऽपरं ।
पारिष्ववृत्तं रैभ्यश्च मनोरन्तरमुच्यते ॥”)

पारिभद्रः, पुं, (परितो भद्रमस्मात् । परिभद्र-
स्ततः प्रज्ञाद्यण् ।) वृत्तिविशेषः । पालिता-
माहार इति भाषा ॥ तत्पण्यायः । निम्बतरुः २
मन्दारः ३ पारिजातकः ४ । इत्यमरः । २।४।२६॥
रक्तकुसुमः ५ कृमिः ६ बहुपुष्पः ७ रक्तकेशरः ८
इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणः । अनिल-
क्षिप्रशोथमेदःकृमिनाशित्वम् । अस्य पुष्पगुणः ।
पित्तरोगकर्षणयाधिनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ देवदारु । इति मेदिनी ॥ सरल-
वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यज्ञवाहस्य
पुत्रविशेषः । ज्ञचङ्गीपस्य वर्षविशेषः । यथा,
भागवते । ५।२०।६ ।

“तट्वीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मनो यज्ञवाहः
सुतेभ्यस्तन्नामानि सप्त वर्षाणि यमजत् ।
सुरोचनं सौमनस्यं रमण्यं देववर्हं पारिभद्र-
माय्यायनमभिज्ञातमिति ॥”)

पारिभद्रकः, पुं, (पारिभद्र एव । स्वार्थे कन् ।)
देवदारुवृत्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।
१।१२५।३ ।

“पलाशेक्षितकैस्तैश्चम्पकैः पारिभद्रकैः ॥”)
निम्बवृत्तः । कुष्ठौषधे, क्री । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पारिभाष्यं, क्री, (परिभाषायां रोगादिनाशाय
हितम् । परिभव + अच् ।) कुष्ठौषधम् । इत्य-
मरः । २।४।२६॥ परिसुवी भावः । जामिनी
इति भाषा ॥ यथा,—

“सात्त्विकं पारिभाष्यं दानं ग्रहणमेव च ।
विभक्ता स्नातः कुर्यान्निभक्ताः प्ररक्षरम् ॥”
इति दायभागः ॥

पारिभाषिकं, क्री, (परिभाषायां आगतम् । परि-
भाषा + ठञ् ।) परिभाषयायबोधकं पदम् ।
यथा, तन्त्राधुनिकसङ्केतः परिभाषा तया अर्थ-
बोधकं पदं पारिभाषिकम् । यथा शास्त्र-
कारादिसङ्केतितनदीदृष्ट्यादिपदम् । इति शक्ति-
वादे गदाधरः ॥

पारिहा

पारिमाख्यं, क्री, (परिमखलस्य परमाणो-
र्भावं । परिमखल + अच् ।) परमाणुपरि-
माणम् । यथा, भाषापरिच्छेदे । १५ ।

“पारिमाख्यमिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥”
पारिमुखिकः, त्रि, (परिमुखं वर्त्तते इति । “परि-
मुखश्च ॥” ४।४।२६ । इति ढक् ।) परि-
मुखेण तिष्ठति यः । सम्मुखवर्त्ती । परिमुख-
शब्दान् णिकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पारियात्रः, पुं, (परितो यात्रया दृश्यते । “शेवे ।”
४।२।२६ । इत्यण् ।) पारिपात्रपञ्चतः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गोलाध्याये । ३।४२ ।

“भाहेन्द्रशुक्तिमलयर्चकपारियात्राः
सद्यः सविन्ध्य इह सप्तकुलाचालास्थाः ॥”)
पारियान्निकः, पुं, (पारियात्र एव । स्वार्थे ठक् ।)
पारियात्रः । इति हेमचन्द्रः । ४।६७ ॥

पारियानिकः, पुं, (पारियानं प्रयोजनमस्य । परि-
यान + ठञ् ।) अध्वरयः । इति हेमचन्द्रः ।
३।४१६॥ परिवातिकोरपि पाठः ॥

पारिरक्षकः, पुं, (परिरक्षति आत्मानमिति ।
परि + रक्ष + खुल् । ततः प्रज्ञाद्यण् ।)
मस्करी । तापसः । इति हेमचन्द्रः । ३।४७४॥

पारिग्रः, पुं, वृत्तिविशेषः । पलाशपिपुल इति
गङ्गहृद्य इति च भाषा ॥ तत्पण्यायः ।
फलौघः २ कपित्थः ३ कमण्डलुः ४ गर्ह-
भाण्डः ५ कन्दरालः ६ कपीतनः ७ सुपा-
थकः ८ । अस्य गुणाः । दुर्जरत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । क्रमिशुक्रकफप्रदत्वम् । फले अम्लत्वम् ।
मूले मधुरत्वम् । कषायत्वम् । खादुमज्जक-
त्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

पारिषदः, पुं, परिषदि तिष्ठति यः । (परिषदि
साधुः । परिषदो ण्यः इत्यत्र योगविभागात्
णः ।) सभाप्यः । तत्पण्यायः । सभ्यः २ सभा-
स्तारः ३ सभासत् ४ परिषदलः ५ पथद्वलः ६
पारिषद्यः ७ पार्षदः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । २।१०।३२ ।

“शुक्रकर्णसुखाः सर्वे दिव्याः पारिषदास्तथा ॥”
परिषद इदम् । “पञ्चाध्वर्यपरिषदश्च ॥” ४।
३।२२३ इति अच् ।) परिषत्सम्बन्धि, त्रि ॥

पारिषद्यः, पुं, (परिषदं समवेति । “परिषदो
ण्यः ॥” ४।४।४४ । इति ण्यः ।) पारि-
षदः । इति शब्दरत्नावली ॥

पारिहारिकः, त्रि, (परिहारे साधुः । परिहार
+ ठञ् ।) परिहारकर्त्ता । परिहारं करोति
यः इत्यर्थे णिकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पारिहार्यः, पुं, (परिह्रियते इति । परि + ह्र +
ण्यत् । ततः प्रज्ञाद्यण् ।) वलयः । इत्यमरः ॥
परिहारले, क्री ॥

पारिहास्यं, क्री, (परिहास + अच् ।) परि-
हासस्य भावः । परिहासद्वारा कृतम् । यथा,
श्रीभागवते । ६ । अजामिलोपाख्याने । २।१२।
“साङ्केत्यं पारिहास्यं वा स्तोमं हेलनमेव वा ।
वैकुण्ठनामग्रहणभयोपाधहरं विदुः ॥”

पारिर

“नन्दयं पुत्रनामाग्रहात् न भगवन्नाम तत्राहुः ।
साङ्केत्यं पुत्रादौ सङ्केतितम् । पारिहास्यं परि-
हासेन कृतम् । स्तोमं गीतालापपूरणार्थं
कृतम् । हेलनं किं विष्णुनति सावज्ञमपि च
वैकुण्ठनामोच्चारणम् ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥

पारी, स्त्री, (पारयत्यनयति । पू पूर्त्तौ + णिच् +
घञ् । ततो ङीष् ।) पूरः । जलसमूहः ।
कर्करी । हस्तिपादरज्जुः । इति मेदिनी । रे, ५६॥
पात्री । परागः । इति विश्वः ॥ (पीयते ऽत्रेति ।
पा + क्तिप् । तत्रातीति । रा + कः । ङीष् ।)
पानपात्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ४।३७३ ।

“कर्पूरपारीपतितं मौरेयमिव हारितम् ॥”
दोहनपात्रम् । इति जटाधरः ॥

पारीक्षितः, पुं, परीक्षितराजः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ जनमेजयः । परीक्षितोऽपत्यं इत्यर्थे
णप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ ।
११।१२ ।

“ततः सुवर्णवर्म्माक्षो राजा काशीपतिः किल ।
वपुर्गमां शुभां कन्यां ददौ पारीक्षिताय च ॥”)

पारीणः, त्रि, (पारं गामीति । पार + “अवार-
पारयन्तानुकामं गामी ॥” ५।२।११ । इति
खः ।) पारगमनकर्त्ता । पारं गच्छति इत्यर्थे
णप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यथा, भट्टिः । २ । ४६ ।

“त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्त-
मध्यासयन्नासनमेकमिन्द्रः ॥”)

पारीन्द्रः, पुं, (पृ पालने + कर्मणि इन् । पारिः
पशुस्तस्य इन्द्रः ।) सिंहः । अजगरसर्पः । इति
हेमचन्द्रः ॥

पारीरणः, पुं, (पार्यां जलपूरे रणं यस्य ।)
कमठः । दण्डः । पटशाटकः । इति विश्वः ॥

पारुः, पुं, (पिबति रसानिति । पा + “बाहु-
लकात् पिबतेच् । ४।१०१ । इत्यत्र उज्ज्वल-
दत्तोक्त्या रुः ।) वट्टिः । खड्गः । इत्युणादि-
कोषः ॥

पारुष्यं, क्री, (परुषस्य भावः । परुष + अच् ।)
अप्रियभाषणम् । तत्पण्यायः । अभिवादः २ ।
इत्यमरः । १।६।१४ ॥ तत्तु चतुर्विधवाङ्मय-
पापान्तर्गतपापविशेषः । यथा,—

“पारुष्यममृतश्चैव पैशुन्यश्चापि सर्वशः ।
असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

परुषत्वम् । दुर्भाव्यम् । इति मेदिनी । ये, ६४ ॥
इन्द्रस्य वनम् । इति विश्वः ॥ अगुरु । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

पारुष्यः, पुं, (परुषस्य भावः पारुष्यं दुर्भाव्यं
तदिव नीतिवाक्यमस्ति अस्यास्मिन् वा इत्यच् ।)
वृहस्पतिः । इति मेदिनी । ये, ६४ ।

पारेरकः, पुं, (वधादिः पारमीर्त्तं गच्छ-
तीति । ईर + खुल् ।) खड्गः । इति शब्द-
माला ॥

पार्वटं, स्त्री, (पादे घटते इति अच् । ततः
एघोदरादित्वात् साधुः ।) पांशु । इति हारा-
वली । १६२ ॥

पार्थः, पुं, एधिबीपालः । (एधया अपत्यं पुमान् ।
शिवादित्वाद्दण् ।) एधयापुत्रः । (यथा, महा-
भारते । ३ । २३५ । १ ।

“सरस्तदासाद्य वनश्च पुण्यं ।

ततः परं किमकुर्वन्त पार्थाः ॥”

अर्जुनः । यथा, भगवद्गीतायाम् । १ । २५ ।

“उवाच पार्थ ! पश्येतां समवेतान् कुरुनिति ॥”

अर्जुनवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पार्थक्यं, स्त्री, (एधक् + भावे अच् ।) एधक्त्वम् ।
एधक् इत्यस्य भाव इत्यर्थे ण्यप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥
(“घटप्रदीपवद् यज्ञयज्ञकयोः पार्थक्यमेव ॥”
इति साहित्यदर्पणम् ॥)

पार्थिवं, स्त्री, (एधीर्भावः । एधु + अण् ।) एधुता ।
एधीर्भावः इति भावार्थे ण्यप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥
(एधनामा राजा तस्येदमित्यण् । एधुराज-
सम्बन्धिनि, त्रि । यथा, भागवते । १ । ३ । १४ ।
“ऋषिभिर्वाचितो भजे नवमं पार्थिवं वपुः ॥”)

पार्थिवं, स्त्री, (एधिया विकारः एधिया भवमिति
वा अच् ।) तगरपुण्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पार्थिवः, पुं, (एधिया ईश्वरः ।) एधिवी +
“तस्येश्वरः ।” ५ । १ । ४२ । इति अण् ।)
राजा । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । २ । १३६ ।
“तेषान् समवेतानां मान्यौ स्वातकपार्थिवौ ।
राजन्नातकयोश्चैव स्नातको वृषमानभाक् ॥”
उत्तरविशेषः । यथा,—

“बहुशस्यानि जायन्ते सर्वदेशे सुलोचने ।

नौराष्ट्रनाटदेशे च पार्थिवे नात्र संशयः ॥”

इति चिन्तामणिधृतवचनम् ॥

एधिया अयं इत्यण् ।) शरावः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (एधिया विकार इति । “सर्व-
भूमि एधिवीभ्यामणौ ।” ५ । १ । ४२ । इत्यण् ।)
एधिवीविक्रान्तौ, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा,
भागवते । १ । २ । २४ ।

“पाथिवाद्वाणो भूमस्तस्मादभिलक्ष्योभयः ॥”

एधिया निमित्तं संयोग उन्पातो वा ॥

एधिवीसम्बन्धिनि, त्रि । यदुक्तम् ।

“मधुमत् पार्थिवं रजः ॥”)

पार्थिवी, स्त्री, (एधिया भवा । “दित्वादिति ।”
४ । १ । २५ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्तिके
“एधिया नाचौ ।” इत्युक्तेरण् । ततो ङीप् ।)
सीता । इति मेदिनी । वै, ३३ ॥

पार्परः, पुं, वमः । इति जटाधरः ॥

पार्वणः, पुं, (पर्वणि गच्छन्वागमः इत्यण् ।)
रुद्राविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पर्वणि
क्रियते यत् तत् ।) अमावस्यापर्वसामान्ययोः
कर्त्तव्यत्वाद्दण् । यथा,—

“अमावस्यां यत् क्रियते तत्र पार्वणमुदाहृतम् ।
क्रियते पर्वणि वा यत्तत् पार्वणमुदाहृतम् ॥”

इति भविष्यपुराणम् ॥

पर्वणि यत् क्रियते इत्यनेनामावास्यायाः पर्व-
त्वात्तच्छ्राद्धस्य वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकत्वेन
पार्वणत्वप्राप्तौ अमावास्यायां एधगभिधानं तद्-
मावास्याश्राद्धस्य रूढित्वार्थं तेन पार्वणेन
विधानेनेत्यादौ यौगिकनानावयवश्रृङ्खलेष्वप्य
एकस्याः समुदायशक्तैर्लघुत्वात् अमावास्या-
पार्वणातिदेशो लभ्यते न तु पूपाष्टकादि-
पार्वणधर्मातिदेशः ।” इति आहृतत्वम् ॥ * ॥
सामगान् वस्य प्रयोगो यथा,—

“विप्राप्राप्ता आहृतौ सुखार्थं क्रमसूचनम् ।

आहृपूर्वदिने मांसस्त्रीत्यागश्चैकभोजनम् ॥

आहृद्दे दन्तकाष्ठस्य त्यागः स्नानं तथोषधि ।

यान्यास्यत्वं पादशौचे वास्त्वर्चा विष्णुचिन्तनम् ॥

तस्मै पूजा मूल्यादानं परभूस्वामिनेऽथवा ।

तत् पितृभ्यश्चाग्रदानं रक्षादीपकुशदिजाः ॥

आह्वानुज्ञा च गायत्री देवताभ्य इति त्रिधा ।

नृजलप्रोक्षणं रक्षाजलस्यापनमेकतः ॥

पूर्वं विप्रकरे तोयं कुशासनमनन्तरम् ।

दक्षिणे देवविप्रस्य पितृविप्रस्य वामतः ॥

आवाहनार्थं न्युजश्च ततो गन्धादिपञ्चकम् ।

ऐशानौक्रमतो रेखा प्रागग्रा देवमण्डले ॥

नैऋतीक्रमतो रेखा दक्षिणा पितृमण्डले ।

पान्नाणां तेषु विन्यासो होमप्रश्नोऽभिहोमकः ॥

हुतशेषप्रदानश्च पात्रालम्भोऽन्नवेशनम् ।

इदमित्यङ्गुलेः क्षेपस्तूर्ण्यौ देवे यवस्य च ॥

पित्रे मन्त्रेण निःक्षेपस्तिलस्यापहन्ता इति ।

मधुनोऽन्ने च निःक्षेपो गायत्र्यास्त्रिर्ध्वपस्ततः ॥

मधुवाता लूचा चैव मधुशब्दत्रयेण च ।

अन्नाभिमन्त्रणं तस्य दानं जलनिवेदनम् ॥

गायत्र्यादित्रिकजपोऽप्यन्नहीनजपस्तथा ।

द्विजाभावेऽपि तृप्रार्थं गायत्र्यादित्रिकस्य च ॥

पुण्याख्यानस्य च जपः सतिलप्रोक्षिते कुशे ।

अग्निर्ध्वमेतिमन्त्राभ्यां सतिलान्ननिवेदनम् ॥

हस्तचालश्चाचमनं हरिस्तृतिर्जलस्य च ।

पित्रादिक्रमतो दानं गायत्र्यादिजपः पुनः ॥

शेषान्नपिण्डयोः प्रश्नो निहन्तीति च मण्डले ।

अपहन्तानिहन्त्रिभ्यां रेखायुग्मं पितृक्रमान् ॥

आस्तुरी देवतेत्यस्य जप आवाहनं तिलैः ।

अवनेजनदानश्च मधुवाता मधुजवम् ॥

अचन्नमौ पिण्डदानं दर्भेलेपापघर्षणम् ।

आचमनं स्तृतिर्बिण्णोः पात्रचालावनेजनम् ॥

अन्नेत्यादिजपो वामावर्त्तेनोद्दसुखस्ततः ।

आहृत्यामीजपश्चैव श्वाचल्यगोऽञ्जलिस्ततः ॥

नम इत्यादिकजपो वासोदानश्च पूजनम् ।

नान्ताय जपश्चैव द्विजाग्रभूमिसेचनम् ॥

देवादित्राक्षण्यं दानं जलादित्रितयस्य च ।

शिवा इत्यादिनाच्यमधोरा गोत्रमित्यपि ॥

सपवित्रकुशाः पिण्डे खधावाचनमूर्जनम् ।

न्युजोत्थानं पितुः पक्षे दक्षिणादानमयतः ॥

विश्वेदेवाश्च दातारो देवतेतिजपस्त्रिधा ।

विसर्जनं वाज इति आमावेति प्रदक्षिणम् ॥

अन्नाद् प्रतिपत्तिश्च वामदेयजपस्त्रिधा ।

दापप्रच्छादनं हस्तचालमाचमने तथा ॥

अच्छिद्रवाचनं विष्णुस्मरणं शेषभोजनम् ।

उपवासदिने त्राणं मांसैतराशिताव्रते ॥

तद्दिने मैथुनत्यागः आहृत्यश्राद्धभोजिनोः ॥” * ॥

यत्तुषां विशेषो यथा,—

“आस्तुरी देवताभ्यश्च तिलपुष्पजलेस्ततः ।

अवनेजनपिण्डौ च हस्तालेपापघर्षणम् ॥

हस्तचालश्चाचमनं विण्णोः संस्मरणाय वै ।

अन्नेत्यादिजपो वामावर्त्तेनोद्दसुखस्ततः ॥

आहृत्यामीजपश्चैव श्वासः प्रत्यवनेजनम् ।

नीवीविसंसनश्चैव तथेवाचमनद्वयम् ॥

नमो वः पितरः सुध्यायेत्यादिकषडञ्जलिः ।

ऋतुनवार्थमेवायं वासः पिण्डप्रपूजनम् ॥

देवादित्राक्षणे दानं जलादित्रितयस्य च ।

शिवा इत्यादिनाच्यमधोरा गोत्रमित्यपि ॥

दातारोऽन्नश्चनश्चैव यताः सत्याग्निशोऽस्त्विति ।

सपवित्रकुशाः पिण्डे खधावाचनमूर्जनम् ॥

आग्राण्यश्चैव पिण्डानां तेषामुत्तोलनस्ततः ।

न्युजोत्थानं पितुः पक्षे दक्षिणादानमयतः ॥

विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां देवै वा जलमित्यपि ।

विसर्जनं वाज इति आमावेति प्रदक्षिणम् ॥

अन्यत् सर्वं समानम् ॥” इति आहृत्यप्रयोगतत्त्वम् ॥

पार्वतः, पुं, (पर्वते भवः । “विभाषा मनुष्ये ।”

४ । २ । ४४ । इति पक्षे अण् ।) महानिम्बः । इति

रत्नमाला ॥ घोडानिम्ब इति भाषा ॥ (अस्त्र-

विशेषः । यथा, महाभारते । १ । १३६ । २० ।

“भौमेन प्राविशद्भूमिं पार्वतेनाभवद्गिरिः ॥”)

पर्वतसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।

१ । ६० । १० ।

“यावत् एधियां विहितं गवाश्वं

सहाराण्यैः पशुभिः पार्वतेषु ॥”)

पार्वती, स्त्री, (पर्वतो हिमाचलस्य तदधिष्ठा-

तृदेवस्येति भावः अपत्यमिति । अण् ङीप् च ।)

दुर्गा । इत्यमरः ॥ तस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—

“तिथिभेदे कल्पभेदे पर्वभेदप्रभेदतः ।

ख्यातौ तेषु च विख्याता पार्वती तेन कीर्तिता ॥

महोत्सवविशेषश्च पर्वस्त्विति प्रकीर्तितम् ।

तस्याधिदेवी या सा पार्वती परिकीर्तिता ॥

पर्वतस्य सुता देवी साविर्भूता च पर्वते ।

पर्वताधिष्ठातृदेवी पार्वती तेन कीर्तिता ॥”

इति प्रकृतिखण्डे दुर्गोपाख्याने ५४ अध्यायः ॥

शक्तकी । गोपालपुत्रिका । इति मेदिनी ॥

त्रौपदी । जीवनी । इति विश्वः ॥ सौराष्ट्र-

नृत्तिका । इति रत्नमाला ॥ क्षुद्रपायायभेदा ।

घातकी । सैहली । इति राजनिर्घण्टः ॥

पार्वतीनन्दनः, पुं, (पार्वत्या नन्दनः ।) कान्ति-

केयः । इत्यमरः । १ । १ । ४२ ॥

पार्वतीयकुमारः, पुं, (पार्वतीयः पार्वतीजानः

कुमारः ।) पार्वतीपुत्रः । यथा,—

“खातुशाखविशाखाच्च नैगमेयस्यैव च ।

पार्वतीयाः कुमारश्च चत्वारः परिकीर्तिताः ॥

इत्यभिपुराणम् ॥

पार्श्वतेयं, क्ली, (पर्वते भवम् । पर्वत + टक् ।)
 सौवीराङ्गनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पार्श्वतेयः, पुं, (पर्वते भवः । पर्वत + टक् ।)
 सूर्यावर्तचक्रः । इति रत्नमाला ॥ खलचिया
 इति भाषा । पर्वतजाते, त्रि ॥
 पार्श्वः, पुं, (पशुना आद्युधेन जीवतीति । पशु +
 “पश्वादिबोध्यादिभ्योऽङ्गवौ ।” ५ । ३ । ११७ ।
 इति अण् ।) पशुधारियोद्वा । पशुना युध्यते
 इत्यर्थे षाप्रत्ययनिष्पन्नः ॥
 पार्श्वः, क्ली, पुं, (सृष्टये इति । सृष्ट + “सृष्टेः
 श्वण्युनौ ट् च ।” उणां ५ । २७ । इति श्वण्
 ट्-आदेशश्च ।) कक्षाधीभागः । इत्यमरः । २ । ६ ।
 ७६ ॥ पार्श्व इति भाषा ॥ (यथा, युस्यते
 चिकित्सितस्थाने । ३६ अध्याये ।
 “तिर्यक् प्रणिहिते नैत्रे तथा पार्श्वविपीडिते ॥”
 यथा, शकुन्तलायाम् १ अङ्के ।
 “न मे दूरे किञ्चित् क्षणमपि न पार्श्वे रथ-
 जवात् ॥”)
 पार्श्वः, क्ली, (सृष्ट + श्वण् घातोः ट्-आदेशश्च ।)
 चक्रोपान्तम् । (पशूनां समूहः । अण् ।)
 पशुगणः । पार्श्वस्थिसमूहः । इति मेदिनी ॥
 (अष्टरुपायः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
 पार्श्वः, पुं, जिनः । (अयमेव जेनागमोक्तत्रयो-
 विंशतीर्षङ्करः । अस्य पिता विश्वसेनः माता च
 ब्रह्मी । यदुक्तं पार्श्वनाथचरित्रे । १० । ७२ ।
 “श्रीलक्ष्मीपार्श्वतीर्थेशो विश्वसेननृपालये ।
 ब्रह्मीगर्भे जगन्नाथोऽवतरिष्यति सुकृते ॥”
 तथा च तत्रैव । ११ । ३६ ।
 “विश्वसेनपतेर्ब्रह्मा; सङ्गर्भेऽवतरिष्यति ।
 श्रीपार्श्वनाथ एवाद्यतीर्थकर्ता जगद्गुरुः ॥”
 हेमचन्द्राचार्यादिमते तु अस्य पित्रनाम अश्व-
 सेनः मातृनाम वामा ॥ * ॥
 अस्य जन्मकालादियथा तत्रैव । ११ । ४५—४६,
 ६६—६७ ।
 “वेष्टाखलपक्षस्य द्वितीयायां निशाद्यये ।
 विशाखर्षे सुलभादौ सुसुहृते सुरेश्वरः ॥
 अवतीर्ष्य दिवस्युत्ता सुभा भोगान् सुनिर्मले ।
 राज्ञा गर्भे पिरौपस्ये शुद्धस्फाटिकसन्निभे ॥”
 “नवमे मासि संपूर्णे पौषे मासि त्रयोदश्यात् ।
 क्षणपक्षेनिधे योगे शुभे एकादशीतिथौ ॥
 ३ लघुसूक्तार्दौ सुयुक्तेऽतिसुखेन सा ।
 सती देवकुमारीभिः सेव्या तीर्थङ्करं सुतम् ॥”
 वाक्यकाले एवास्य वैराग्योत्पत्तिर्जाता ।
 ततोऽसौ संसारासक्तिं तुच्छीकृत्य एहादिकं
 विहाय वनं प्रस्थितवान् । एतत्प्रचलितमतं
 यथा, तत्रैव । १४ । ७८—८० ।
 “मिथ्यात्वेनाविरत्या च प्रसादेन कषायतः ।
 दुष्टयोगेन मूढानां महापापं प्रजायते ॥
 पञ्चाग्निसाधनेनैव पृथिव्यादांगिराश्रयः ।
 म्रियते षड्विधः सर्वद्रिचुः तत्तापसो भृशम् ।
 जीवघातेन घोरान्नं तस्य पाकेन दुर्गतितः ।
 जायते च महदुःखं तापसानां जडात्मनाम् ॥

ज्ञानहीनो वपुःक्षेशो यर्थः पापाश्रवाङ्गनाम् ।
 दयां विना तपो धर्मः सर्वमस्ति निरर्थकम् ॥
 तुषखण्डनयोगेन लभ्यन्ते तदुला यथा ।
 न तथा ज्ञानकथेन मोक्षमार्गादयः कश्चित् ॥
 यथाश्वमधनात्रैवोत्पद्यते जातुचिदृष्टम् ।
 तथा हिंसाकरेणैव तपसात्र सुखादि च ॥
 अत्रान्वाश्रयाया स्वर्णं गोष्ठङ्गाच्च पयो न हि ।
 जायते जातु धर्मो वा सुखं पञ्चाग्निसाधनात् ॥
 दावभीत्या यथान्वो धावन्नपि न्रियते यथा ।
 कुर्वन्नपि तपो ज्ञानी मज्जत्येव भवार्णवे ॥
 हेयाद्वैविचारश्च पुण्यपापं हिताहितम् ।
 देवादिवं भवं मोक्षं स्वाश्रवं स्वमं शुभम् ॥
 निर्जरा तत्त्वविज्ञानं गुरुं चक्रगुरुं शुभम् ।
 कुशास्त्रं वेत्ति न ज्ञानी जात्यन्व इव दन्तिनम् ॥
 अतो जैनमतं तथं धर्मजीवदयावहम् ।
 तपोनाथं यद्वाण त्वं त्यक्तेमश्च दुरायहम् ॥
 नैयत्यतपसा मोक्षः सुखं वाचामगोचरम् ।
 अज्ञानं तपसा दुःखं भ्रमणश्च भवाटवौ ॥
 भवतुखेदेन तथ्यंते हितश्च धर्मसाधनम् ।
 वचः प्रोक्तं मयेति त्वां हीच्छता शुभमञ्जसा ॥”
 तत्त्वचलिनाशुपेक्षादिमतं तत्रैव १५ अध्याये
 विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
 जैनशास्त्रोक्ततत्त्वादीनि यथा, तत्रैव २०
 अध्याये ।
 “शृणु तत्त्वं गणाधीश । साङ्गं द्वादशभिर्गणैः ।
 तत्त्वादीनि प्रवक्ष्येऽहं स्वेकाचित्तेन संप्रति ॥
 जीवादिसत्त्वदार्थानां वाथार्थं तत्त्वमिष्यति ।
 सम्यग् जेनागमे तत्त्वं विद्धि नान्यत् कुशासने ॥
 जीवाजीवाश्रवन्तः स्वमरो निर्जरा शिवः ।
 इत्युक्तानि जिनाधीशैः सप्त तत्त्वानि चागमे ॥
 संसारिसुक्तभेदेन द्विधा जीवा रवन्त्यहो ।
 सुक्ता भेदविनिष्क्रान्ता अनन्तगुणभाजनाः ॥
 भयामयप्रभेदेन द्विधा संसारिणोऽङ्गिनः ।
 नमस्यावरभेदेन वा सुक्ति भवे गामिनः ॥
 एकाद्या विकलाद्याः पञ्चाद्यास्त्रैधेति ते मताः ।
 देवनारकतिर्यग्भूमेदा इति चतुर्विधाः ॥
 एकद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियगोचोऽप्यपञ्चा ।
 एवमेवोमरुदृष्टचक्षुःसमेदात् षडङ्गिनः ॥
 संज्ञिनोऽसंज्ञिनोऽहोऽस्त्राद्या हि चतु-
 रिन्द्रियाः ।
 एकाद्या वादराः स्रग्माः सप्तधैवज्जिराश्रयः ॥
 पर्याप्तैतरभेदेन ताः सप्त जीवयोनयः ।
 गुणिता अखिला जीवसमासाः सुसुहृदश्च ।
 अष्टधा धातवो वादरस्रग्मेण चतुर्विधा ।
 निवृत्तरनिकोता हि विकलचयदेहिनाः ॥
 संज्ञिनोऽसंज्ञिनः सुप्रतिष्ठिताः अप्रतिष्ठिताः ।
 इति संसारिणो जीवभेदा एकोनविंशतिः ॥
 ते पर्याप्तैतरात्तत्त्वपर्याप्तैर्वर्गिता भुवि ।
 सर्वे जीवसमासाः सप्तपञ्चाशत्प्रमा मता ॥
 स्थावराश्च द्विचत्वारिंशद्भेदाः सुरनारकाः ।
 द्विधापञ्चाक्षतिर्यक्चतुस्त्रिंशत्प्रमाः स्थनाः ॥
 नवधा मानवाश्चैव नवधा विकलाङ्गिनः ।

इति जीवसमासाः स्युरष्टानवतिसंख्यकाः ॥
 पृथ्वमेजःसमीरा अष्टधा वादरस्रग्मेता ।
 निवृत्तरनिकोताश्चतुर्धा वादरस्रग्मेताः ॥
 निकोतसहितास्तद्वहिताः प्रत्येककायिनः ।
 एकत्र मेलिता एते सर्वे भेदाश्चतुर्दश ॥
 एकाद्या गुणितास्ते द्विचत्वारिंशत्प्रमाः स्फुटम् ।
 पर्याप्तैतरात्तत्त्वपर्याप्तेः स्युर्जिनागमे ॥
 द्विप्रकाराः सुराः स्युः पर्याप्तापर्याप्तभेदतः ।
 तथा च नारको ज्ञेयो द्विधा दुःखाश्विमध्यगः ॥
 जलस्थलनभश्चारिणं संज्ञासंज्ञिभेदतः ।
 षड्विधा गर्भजा जीवाः पञ्चेन्द्रियसमाख्याः ॥
 भोगभूमिभवा जीवा द्विधा स्थलखगामिनः ।
 ते सर्वे मेलिता अष्टभेदाश्च गुणिताः पुनः ।
 पर्याप्तैतरभेदाभ्यां षोडशैव भवत्यपि ।
 संज्ञासंज्ञिभेदाभ्यां जलस्थलखचारिणः ॥
 षड्वासन्मूर्च्छितास्ते पर्याप्तियुक्तास्तथेतराः ।
 भवन्त्यलक्षपर्याप्तकाः प्रत्येकं किलाङ्गिनः ॥
 कृता एकत्र ते सर्वे भेदा अष्टादशप्रमाः ।
 गर्भसन्मूर्च्छिताः सर्वे सुसुहृदश्चदङ्गिनः ॥
 आर्यन्मूर्च्छभवा भोगकुभोगभूमिजा नराः ।
 अष्टभेदा मता वै पर्याप्तापर्याप्तभेदतः ॥
 सन्मूर्च्छिनो मनुष्या अलक्षपर्याप्तसंज्ञकाः ।
 इति विश्वे भवन्त्यत्र नवभेदा त्रयोविंशतिः ।
 पर्याप्तादिभिर्भेदेन गुणिता विकलाङ्गिनः ।
 नवधा श्रीजिनेः प्रोक्ता ज्ञाननेत्रैर्वरागमे ॥
 अष्टानवतिरेते जीवसमासा विचक्षणैः ।
 विज्ञेया यन्नतस्तेषां दया कार्या सुसुहृभिः ॥
 भूरोदकान्निवाताख्या निवृत्तरनिकोतकाः ।
 सप्तसप्तपृथग्लक्षाश्च वनस्यतयोऽदश ॥
 द्वित्रितुर्थेन्द्रिया द्वौ द्वौ लक्षौ देवाश्च नारकाः ।
 पशवो हि चतुर्लक्षाश्चतुर्दशतृणातयः ॥
 चतुरशीतिलक्षा इमा जीवजातयोऽखिलाः ।
 रक्षणीया प्रयत्नेन ज्ञात्वा दक्षैः स्वसुक्तये ॥
 कोटीकोटैकानवनवतिलक्षाश्च कोटयः ।
 सत्पञ्चाशत्सहस्रा इत्यखिलाङ्गिङ्गुलान्यपि ॥
 जीवितः प्रागनादौ हि जीविष्यति पुनः सदा ।
 जीवत्यथ ततस्तच्छो जीवन्नर्थं किलोच्यते ॥
 अचक्षाः पञ्च च प्राणा मनोवाक्कायतत्त्वयः ।
 आयुरुच्छ्वासनिश्वासो द्योति संज्ञिनां मता ॥
 असंज्ञिनां नवस्युक्ते विनात्र मनसाखिलाः ।
 चतुरेन्द्रियजीवानां त्रयो कर्णैर्विना स्थिताः ॥
 त्रैन्द्रियाणां विना चक्षुः सप्त प्राणाः प्रकीर्तिताः ॥
 द्वैन्द्रियाणां हि षट्प्राणाः कथिता नासिका
 विना ॥
 सुखवाग्भ्यां विनैकाद्याणां प्राणाः सुसुहृ-
 तप्रमाः ।
 यथायोस्यमपर्याप्तानां ज्ञेयास्ते जिनागमे ॥
 आहाराङ्गेन्द्रियोच्छ्वासनिश्वासवाक्यचैतवः ।
 षड्वा पर्याप्तयश्चेति विज्ञेया संज्ञिदेहिनाम् ॥
 विकला संज्ञिनां पञ्चपर्याप्तयो मनो विना ।
 चतुःपर्याप्तयो ज्ञेया एकाद्याणां वचो विना ॥
 निश्चयेन भवेत् केवलज्ञानद्वयगोऽनुमान् ।

अनन्तसुखवीर्याद्यसिद्धसादृश्य एव हि ॥
 व्यवहारेण मित्यादिविभावगुणसंयुतः ।
 नेत्रादिदर्शनैर्युक्तः प्राणी कर्मकृतेः कलौ ॥
 स्वर्तपुत्रलसंयोगान्मूर्त्तिं गौर्यवधारतः ।
 अमूर्त्तिं निष्कलः शुद्धो ज्ञानमूर्त्तिश्च निश्चयात् ॥
 व्यवहारे नयेनाद्गुणपचारन्यात्मना ।
 कर्मणो कर्मणां कर्ता भोक्ता तत्फलमञ्जसा ॥
 उपचारन्यात्वान्ना नयेन प्राणमृदुवि ।
 कटवस्त्रगृहादीनां कर्ता च शिल्पिकर्मणाम् ॥
 अमृदुनिश्चयेनाङ्गी कर्ता च भावकर्मणाम् ।
 रागद्वेषमदोन्मादशोकादिविषयात्मनाम् ॥
 प्रागुपस्थजनामृत्युः प्रादुर्भावाद्यसम्भवः ।
 द्रवरूपेण निवृत्तं चतुर्गतिषु देहिनाम् ॥
 जायतेऽतो गणाधीशैरुत्पादयथ एव च ।
 प्रोथभावोऽत्र संप्रोक्तः सर्वेषां व्यवहारतः ॥
 कायप्रमाण आत्मायं पर्यायनयतः कश्चित् ।
 युक्तः प्रदेशसंस्कारविस्पर्भां प्रदीयवत् ॥
 विना सप्तसत्तुद्वातेर्निश्चयेन भवेत् पुनः ।
 कर्म्मोत्पन्नाङ्गहीनाङ्गी ह्यसंख्यातप्रदेशमः ॥
 वैदनाख्यः कथायाख्यो विष्णुर्व्यसमाज्ञयः ।
 मारणान्तिकसंज्ञस्तेजसाहारकसंज्ञकौ ॥
 केवलख्यः सत्तुद्वाताः सप्तेति श्रीजिनेर्मताः ।
 केवल्यतेजसाहारायोगिनां स्युः परेऽङ्गिनाम् ॥
 पुण्यपापफलानां हि विविधानां चतुर्गतौ ॥
 श्रमश्रमकराणां प्राणी भोक्ता व्यवहारतः ॥
 स्वस्वरूपस्य कर्ता शुद्धनिश्चयनयादसौ ।
 जन्ममृत्युजरातीतो न कर्ता बन्वमीक्ष्योः ॥
 अतोऽत्रात्माप्यसौ ध्येयो निष्किकल्पपदाश्रितेः ।
 गुणैः सिद्धेन सादृश्यो ज्ञानमूर्त्तिरन्वर्त्तिमान् ॥
 यथाभिकथिकेनात्र दृश्यन्ते काष्ठराशयः ।
 अनन्तकर्मकाष्ठानि तथाध्यानलवाग्निना ॥
 दन्तमयो यथा नागो दंष्ट्राभयोक्ष्मो हरिः ।
 स्वकार्ये च तथा ध्यानहीनः कर्मारिघातने ॥
 चिन्तामणिश्च रत्नानां कल्पवृक्षोऽत्र शाखिनाम् ।
 त्रिदशानां यथा शक्रो वृष्णं मध्ये परो जिनः ॥
 चालतत्त्वश्च तत्त्वानां पदार्थानां तथा महान् ।
 स्वकीयात्मपदार्थो द्रव्याणां स्वद्रव्य एव हि ॥
 इति मत्वा स्वसंसिद्धे मनः कृत्वातिनिश्चलम् ।
 विषयेभ्यो विनिष्क्रान्तं संवेगादिगुणाङ्कितम् ॥
 सर्वद्रव्यवर्धिभूतोऽप्यनन्तगुणसागरः ।
 सर्वावस्थासु सर्वत्र स्वात्मा ध्येयो सुसुचुभिः ॥
 इत्यात्मतत्त्वमाख्याय तीर्थनाथो गणान् प्रति ।
 मार्गणादिकमाख्यातुं प्रारभे मार्गसिद्धये ॥
 गतिरिन्द्रियकार्यो हि योगवेदकयायकः ।
 ज्ञानसंयमदृष्टेः श्रमभयसम्पत्कसंज्ञिनः ॥
 आहारे मार्गणश्चेति चतुर्दश निरूपिताः ।
 जिनेस्तासु बुधैर्मृग्यो जीवतत्त्वो महार्चिदे ॥
 मिथ्याशासादनां मिथ्यो पिरताख्यचतुर्थकः ।
 वैदेशविरताख्यः प्रमत्तोऽप्रमत्तसंज्ञकः ॥
 अपूर्वकरणो नान्ना निवृत्तिकरणाभिधः ।
 हिसृग्मसाम्परायोपशान्तचीलकथायकाः ॥
 सयोग्ययोगिनामानौ सद्गुणाश्रयणादिभे ।

चतुर्दश जिनेः प्रोक्ता गुणस्थानगुणाकराः ॥
 सुक्तेः सोपानमाला एते भयानां जिनोदिताः ।
 अभयानां किलैको मिथ्यागुणस्थानशाश्वतः ॥
 हीनाधिकगुणैर्युक्ता अन्येष्वान्तेषु धीयुतेः ।
 गुणानां स्थानकैश्चङ्गिनः परीक्ष्य गुणव्रजैः ॥
 इत्यादिवाक्सुधापूरेराज्ञाश निखिलां सभाम् ।
 अजीवतत्त्वमाख्यातुं पुनरारब्धवान् प्रभुः ॥
 पुत्रलो वहुधा धर्म्मोऽधर्म्म आकाश एव हि ।
 कालश्चेति जिनेः प्रोक्तो जीवद्रव्योऽत्र पञ्चधा ॥
 पूरणादुगलनादृष्टैः पदुगलोऽयं निरूपितः ।
 मूर्त्तौऽनेकविधः सार्थनामकः कर्म्मदेहश्चतु ॥
 अष्टौ सार्था रसाः पञ्च वर्णाः पञ्च गन्धौ द्विधा ।
 इति विंशतिरस्यैव गुणाः प्रोक्ता द्विधात्मकाः ॥
 सुहागोर्येगुणाः सुहा मताः स्वाभाविकाश्च ते ।
 गुणाः स्वस्वेषु ये शुद्धा विभवाख्या हि ते बुधैः ॥
 अगुणस्त्वविभेदेन पुत्रलस्य द्विधा स्थितिः ।
 स्निग्धरुच्यमयागुणानां सङ्घातः स्वस्व उच्यते ॥
 अणवः कार्यलिङ्गाः स्युरन्वैकैकतयाखिलाः ।
 नित्या द्रव्यार्थिकेनानित्याः पर्यार्थिकेन च ॥
 स्वस्वस्वस्वास्तथा स्वध्याः स्वस्वस्वस्वाभिधाः परे ।
 स्थूलस्वस्वात्मकाः स्थूलाः स्थूलस्थूलाश्च पुत्रलाः ॥
 एकोऽणुः स्वस्वस्वस्वः स्वादृष्ट्यो नयनेर्नृणाम् ।
 स्वस्वास्तेऽपि मताः सद्भिर्धर्म कर्म्ममयपुत्रलाः ॥
 रसनस्यार्थनप्राणश्रोत्रैर्वै यान्ति पुत्रलाः ।
 यत्ततान्ते सत्तुद्दिष्टाः स्वस्वस्थूला जिनागमे ॥
 स्थूलस्वस्वा जिनेर्ज्ञेयान्वायाव्योतुक्तातपादयः ।
 जलयालादयः स्थूला उच्यन्ते पुत्रला बुधैः ॥
 भूकायाद्रिविमानादयः स्थूलस्थूलपुत्रलाः ।
 षड्भेदा इति तीर्थेशैः पुत्रला हि निरूपिताः ॥
 शब्दो बन्वस्तथा स्वस्वः स्थूलः संस्थानसंज्ञकः ।
 भेदस्तमस्तथाच्छायाद्युद्योतव्यातपादयः ॥
 एते पुत्रलपदार्था विभावाख्या मता जिनेः ।
 स्वाभाविकाश्च पर्याया अगुणरूपाः पृथक् पृथक् ॥
 शरीरवाङ्मनःप्राणापानदुःखसुखादिकान् ।
 कुर्वन्ति पुत्रला जीवानां नृत्यजीवितादिकान् ॥
 जीवपुत्रलयोः सादृकर्ता जिनेर्मतो गतौ ।
 अमूर्त्तौ निष्क्रियो धर्म्मो मत्स्यानाश्च यथा जलम् ।
 वह्नकारी मतो धर्म्मः स्थितौ पुत्रलजीवयोः ।
 अमूर्त्तौ निष्क्रियो नित्यो यथा छायाध्वगामि-
 नाम् ॥
 लोकालोकविभेदेन द्विधाकाशश्चस्मृतिमान् ।
 अवकाशप्रदः सर्वद्रव्याणां निष्क्रियोऽययः ॥
 पदार्था यत्र लोचन्ते लोकाकाशो मतो हि सः ।
 तस्माद्वहिरनन्तोऽप्यलोककाकाशोऽस्ति केवलः ॥
 धर्म्मधर्म्मैकजीवानां लोकाकाशस्य सन्ति च ।
 असंख्याताः प्रदेशा हि पुत्रलानामनेकधा ॥
 निश्चयव्यवहारेण द्विधा कालोऽतिनिष्क्रियः ।
 द्रव्याणां सहकारी परिणतोऽस्तिवर्त्तितः ॥
 समयादिमयः कालो व्यवहारोऽत्र लक्ष्यते ।
 गोदोहादिक्रियादौः परत्वापरत्वयोगतः ॥
 भिन्नाभिन्नाप्यो येऽत्र लोकाकाशे ससंस्थिताः ।

राशयश्चैव रत्नानां स कालो निश्चयाभिधः ॥
 एकत्र सह जीवेन षड्द्रव्या सुनिभिः स्मृताः ।
 ते कालेन विना ज्ञेयाः पञ्चास्तिकायसंज्ञकाः ।
 पुत्रलौघो य आयाति कर्म्मरूपोऽत्र रागियः ।
 द्रव्यभावविभेदेन द्विधा स आश्रयो भवेत् ॥
 रागद्वेषादियुक्तेन परिणामेन येन हि ।
 आश्रयवन्तश्च कर्म्मणि स स्वादावाश्रयोऽ-
 ङ्गिनाम् ।
 मिथ्यात्वपञ्चकं द्वादशधा विरतयोऽनुभाः ।
 प्रमादा हि त्रयश्चैव योगाः पञ्चदशात्मकाः ॥
 सर्वदुःखाकारीभूताः कथायाः पञ्चविंशतिः ।
 एतेऽत्र प्रत्यथा ज्ञेया भावाश्रयनिवन्तनाः ॥
 आयाति कर्म्मरूपेण पुत्रलौघोऽत्र योगिनः ।
 द्रव्याश्रयः स विज्ञेयोऽप्यनन्तभवकारकः ॥
 ध्यानादौराश्रयो रुद्धो येस्ते स्युर्मुक्तिवक्त्रभाः ।
 अन्यथा विफलक्लेशस्तपोऽत्रादितः सताम् ॥
 संज्ञेषो जीवकर्म्मणोर्यः स्वन्धो द्विधा मतः ।
 भावद्रव्यप्रभेदेन विन्वाश्रमार्कारोऽनुभः ॥
 बध्नन्ते येन भावेन रागादिदूषितेन हि ।
 कर्म्मणि भाववन्धोऽत्र सोऽनन्तसंहतिप्रदः ॥
 प्रष्टातिस्थितिवन्वाहुभागप्रदेशतोऽङ्गिनाम् ।
 चतुर्धा बन्ध आन्नातोऽत्रानेकविक्रियाकरः ॥
 प्रष्टातिः स्वभावः स्वाच स्थितिः कालावधारणम् ॥
 रसतुल्योऽनुभागः प्रदेशो जीवप्रदेशयुक् ॥
 सपरततिप्रदेशाख्यौ बन्धौ च योगतो सताम् ।
 स्थित्यनुभागवन्धौ कथायैर्भवनिवन्धनौ ॥
 यथा बन्धनवन्धो लभते दुःखमनेकशः ।
 कर्म्मश्चललवह्नोऽङ्गी तथा श्मश्रुद्विगुणौ ॥
 सर्वेश्वरनिरोधो यो ध्यानाद्यैर्द्रव्यभावतः ।
 स द्विधा संवरः प्रोक्तः स्वर्गसुखादिकारकः ॥
 चैतन्यपरिणामो य एकौभूतो निजात्मकः ।
 निष्किकल्पमयो ज्ञेयो भावसंवर एव सः ।
 त्रयोदशविधं वृत्तं परो धर्म्मो दशात्मकः ।
 द्विषड्भेदा अत्रुपेक्षाः परीषदजयोखिलः ॥
 पञ्चधा संयमो ध्यानश्रुतास्यासंयमादयः ।
 भवन्त्यमो सतां सर्वे भावसंवरकारणम् ।
 निरोधः क्रियते योऽत्र कर्म्मणां यत्नतो बुधैः ।
 सद्रव्यसंवरः प्रोक्तोऽप्यनन्तगुणसागरः ॥
 संवरण स्वयं ह्येव दत्तोऽत्रालिङ्गनं सुपा ।
 सतां स्वस्वीव सुक्तिश्रीर्नान्यथा क्लेशकोटिभिः ॥
 प्राक्तनः कर्म्मवन्धो यः कालेन तपसाथवा ।
 क्षीयते निर्जरासासविपाकेन रता द्विधा ॥
 कर्म्मपाकेन वा जाता सविपाकाखिलात्मगुम् ॥
 सायभाजनिता ज्ञेया परकर्म्मनिवन्धनाः ॥
 संवरण समयात्र निर्जरा क्रियते बुधैः ।
 तपोभिः साविपाका प्रादेयानेकसुखाकरा ॥
 निर्जराकर्म्मणामत्र जायतेऽपि यथा यथा ।
 आयाति निकटं सुक्तिसत्तुकारिणां तथा तथा ॥
 अत्यन्तं योऽत्र विशेषः कर्म्मात्मनो स्वयोगिनाम् ।
 काललक्ष्या स मोक्षः स्वात् द्रव्यभावादिधा-
 त्मकः ॥
 चये हेतुर्वरो यः परिणामोऽस्ति लक्ष्यमायम् ।

भावमोक्षः स विज्ञेयः कर्ममोक्षनहेतुस्तु ॥
ममस्तकर्मदेहाद्यदेवात्मा जायते पृथक् ।
तदैव द्रव्यमोक्षः स्यादन्तगुणदायकः ॥
आपादमस्तकान्तं यथा बहो बन्धनेहृदिः ।
मोचनालभते सौख्यं तथा सुक्ते दिधिः क्षयात् ॥
तस्मात् कर्मातिगो जीव एरखादिकवीजवत् ।
समयेन ब्रजेदूर्ध्वं यावत्लोकाग्रमस्तकम् ॥
तत्रैवास्यानिरावाधः सोऽग्रे गमनवर्जितः ।
सिद्धो धर्म्मोऽस्ति कायाभावादनन्तसुखा-

विगः ॥

नत्र भुक्ते निरावाधं स्वात्मजं विषयातिगम् ।
वृद्धिहासव्यपेतं स सिद्धः सुद्धो महान् सुखम् ॥
दुःखातीतं निरौपम्यं शान्तं सुखसम्भवम् ।
अनन्तं परमं ह्यनुद्वेगान्प्रेक्षमेव हि ॥
यदेवमगुणैः सर्वैः सुखं त्रैलोक्यगोचरम् ।
भुक्तं तस्मादनन्तं तज्जायते परमेष्ठिनम् ॥
एकेन समयेनैव भूषितानां गुणारुहेः ।

नित्यानामशरीराणां सर्वोत्कृष्टं व्यच्युतम् ॥
इति विविधविभागैः संप्रतत्त्वानि सुहृद्वै
हगवगमसुवीजानि प्रख्यातवान् यः ।
परसुदमपि भयानाश्चकार स्ववीजे-
रन्ध्रतपरमसुखैर्भवेत्तद्वत् स्वशक्तिम् ॥
पार्श्वः सर्वसुखाकरोऽसुखहरः पार्श्वं श्रिता
धर्मिणः

पार्श्वेणानु समाप्यतेऽभरपदं पार्श्वाय च्छर्त्तुं नमः ।
पार्श्वमाप्तिं हितद्वारो भवभृतां पार्श्वस्य सुक्तिः
प्रिया
पार्श्वे चित्तमहं दधेऽखिलचिदे मां पार्श्वे । पार्श्वं
नय ॥”

इति श्रीपार्श्वनाथपरिचये २० सर्गः ॥३॥
वनिकटे, धि । इति हेमचन्द्रः ॥

पार्श्वकः, त्रि, (अष्टगुरुपायः पार्श्वं तेन अन्वि-
च्छति अर्थानिति । “पार्श्वेनान्विच्छति ।” ५ ।
२ । ७५ । इति कर् ।) शास्त्रेण विभवान्वेषी ।
यथा,—

“कुल्लया विभवान्वेषी पार्श्वकः सन्धिजीवकः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

पार्श्वे के पार्श्वार्थेऽपि । (यथा, याज्ञवल्क्यः ।
३ । ८६ ।

“तन्मूले द्वे गलाटाक्षिगच्छे नासाधनास्थिका ।
पार्श्वकास्थालकेः सार्धमन्तुर्देहं हिवप्रतिः ॥”
पार्श्वतः, [सु] य, (पार्श्व + “आदादिभ्य उप-
संस्थानम् ।” ५ । ४ । ४४ । इत्यस्य पार्शि-
कोऽस्या तसिः ।) पार्श्वान्तं । पार्श्वे । इत्यादि ।
इति संक्षिप्तसारयाकरयम् ॥ (यथा, रघुः ।
१६ । ३१ ।

“मित्रहायमपदिष्ट पार्श्वतः
प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रियाः ॥”)

पार्श्वनीयः, त्रि, (पार्श्वतो भवः । पार्श्व + “सुख-
पार्श्वतमोर्गमिष ।” ४ । २ । १९८ । इत्यस्य
पार्श्वकोऽस्या छः ।) पार्श्वसम्बन्धी । पार्श्वतो
भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पार्श्वपरिवर्तनं, स्त्री, (पार्श्वस्य पार्श्वेन वा परि-
वर्तनम् ।) कटिदानम् । कर्णिकापरिवृत्तिः ।
पाशफेराण इति भाषा । श्रीहरेः पार्श्वपरि-
वर्तनोत्सवो यथा,—

“भाद्रस्य शुक्लैकादश्यां श्रयनोत्सववत् प्रभोः ।
कटिदानोत्सवं कुर्यादेषणावैः सह वैष्णवः ॥”
तथा च भविष्योत्तरे ।

“प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां स्तिष्ठेहनि ।
कटिदानं भवेद्विष्णोर्महापातकनाशनम् ॥

जलाशयान्तिकं नीत्वा संपूज्याभ्यर्च्य च प्रभुम् ।
कर्णिकापरिवृत्तिश्च दक्षिणाङ्गे प्रकल्पयेत् ॥”

अस्य आख्या । श्रयनोत्सवात् कथञ्चिद्विशेषमनु-
वादपूर्वकं लिखति । जलेति त्रिभिः कर्णिकायाः
कन्याः परिवृत्तिं दक्षिणाङ्गे प्रकल्पयेदिति पूर्वं
वामाङ्गेन सुप्तस्याधुना दक्षिणाङ्गेन श्राययेद-
ित्यर्थः । तत्कालविशेषश्च पूर्वमेव निर्णीतोऽस्ति ।
अभ्यर्थनामन्तः ।

“देवदेव ! जगन्नाथ योगिगम्य ! निरञ्जन ! ।
कटिदानं कुरुष्वाम्य मासि भाद्रपदे शुभे ॥

महापूजां ततः कृत्वा वैष्णवान् परितोष्य च ।
देवं स्वमन्दिरं नीत्वा यथापूर्वं निवेशयेत् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥
पार्श्वपिप्पलं, स्त्री, (पार्श्वे पिप्पलमिव ।) हरी-
तकीविशेषः । इति भावप्रकाशः ॥ गणहृद्
इति हिन्दीभाषा ॥

पार्श्वभागः, पुं, (पार्श्वस्य भागः ।) पश्चभागः ।
हस्त्यादेः पार्श्वदेशः । इत्यमरः । २ । ८ । ४० ॥

पार्श्वशूलः, पुं, स्त्री, (पार्श्वे जातः शूलः ।) शूल-
रोगविशेषः । तस्यौषधम् । यथा,—

“शतपुण्या देवदारु शालपर्णी वचागुरु ।
कुङ्गं मांसी सैन्धवश्च पलमेकं पुनर्नवा ॥

पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ।
हृच्छूलं पार्श्वशूलश्च गण्डमालाश्च नाशयेत् ॥”

इति गारुड १८ अध्यायः ॥
(अस्य सन्मृतिपूर्वकलक्षणचिकित्सितानि
यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्याये ।

“रुणहि मारुतं स्त्रीणां कुक्षिपार्श्ववस्थितः ।
स संरुद्धः करोत्यायुः मार्गं गुडगुडायनम् ॥

रुक्षीभिरिव निस्सोदः कृच्छ्रोऽक्षुषी तदा नरः ।
नाग्नं वाञ्छति नो निद्रासुप्तैर्त्यन्तिनिषीदितः ॥

पार्श्वशूलः स विज्ञेयः कफानिलसमुद्भवः ।
तत्र पुष्करम्बलानि हिङ्गुसौवर्चलं विडम् ॥

सैन्धवं तुम्बुरुपञ्चाचूर्णं कृत्वा तु पाययेत् ।
पार्श्वहृत्क्षिण्णेषु यवकायेन संयुतम् ॥

सर्पिःप्रीहोदरोक्तं वा घृतं वा हिङ्गुसंयुतम् ।
बीजपूरकसारं वा पयसा सह साधितम् ॥

एरुदतैलमथवा मद्यमस्तुपयोर्वचैः ।
मनयेत्तपि पयसा चाङ्गुलेन रसेन वा ॥”

पार्श्वस्यः, पुं, (पार्श्वे तिष्ठतीति । पार्श्व + स्या +
कः ।) पार्श्वस्थितनटः । इति हेमचन्द्रः ॥

समीपस्थितिः, त्रि ! (यथा, महाभारते । ६ ।
२०० । १४८ ।

“यस्य मन्त्री च गोप्ता च पार्श्वस्थो हि जना-
ईनः ॥”)

पार्श्वस्थि, स्त्री, (पार्श्वस्य अस्थि ।) शरीर-
पार्श्वस्थितास्थि । पांजरा इति भाषा । तत्-
पण्यायः । पशुका २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥

पार्श्विकं, त्रि, (पार्श्व + ठक् ।) पार्श्वेऽस्मि ।
पार्श्वजातम् । पार्श्वशब्दात् णिकप्रत्ययनिय-
न्त्रम् ॥

पार्श्वैकादशी, स्त्री, (पार्श्वसम्बन्धिनी हरेः पार्श्व-
परिवर्तनकन्या एकादशी ।) भाद्रशुक्लैकादशी ।
तद्विवरणं पार्श्वपरिवर्तनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पार्श्वोदरप्रियः, पुं, (पार्श्वसुदरश्च ताभ्यां प्रीणाति
भोक्तारमिति । प्री + कः ।) कर्कटः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ४१८ ॥

पार्श्वती, स्त्री, (पृथतस्यापत्यमिति । पृथत + अण्
+ स्त्रियां ङीप् ।) द्रौपदी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ८५ ।

“युधिष्ठिरं भोजयित्वा शेषमन्नाति पार्श्वती ।
द्रौपद्यां सुप्यमानायां तदन्नं चयमेति च ॥”)

पार्श्वदः, त्रि, (पारिवद + पृषोदरादित्वात् साधुः ।
यद्वा, पर्वदि साधुः पर्वदो ग्यः इत्यत्र योग-
विभागात् य इति कश्चित् ।) पारिवदः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ३ । १६ । २ ।

“एतौ द्वौ पार्श्वदौ मल्लं जयो विजयो एव च ॥”)
पार्श्वदः, त्रि, (पर्वदि साधुः । पर्वद + “पर्व-
दो ग्यः ।” इति ग्यः ।) पार्श्वदः । इति भरतः ॥

पार्श्विः, पुं, स्त्री, (पृथते भूत्यादिकमनेनेति ।
पृथ + “हणिएत्रिपार्श्विचूर्णभूर्ण्य” ।) उणां ४ ।
५२ । इति निप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)

गुल्फस्याधोभागः । पादग्रन्थधरः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ७२ ॥ गोडसुडा इति गोडारि इति च
भाषा । स तु गर्भस्यस्य मासहयेन भवति ।

इति सुखबोधः ॥ (यथा, कुमारः । १ । ११ ।
“उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्श्विभागान्
मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ॥”)

सैन्यपृष्ठम् । इति मेदिनी । ये, २० ॥ (यथा,
हरिवंशे । २५ । ३२ ।

“उग्रना तस्य जगद्वा पार्श्विमाङ्गिरसस्तदा ॥”)
पृष्ठम् । इति हलायुधः ॥ निगोपा । यथा,—

“सैन्यपृष्ठे पुमान् पार्श्विः पश्चात्पदजिगीषयोः ॥”
इति रत्नकोषः ॥

पार्श्विः, स्त्री, उन्मदस्त्री । इति मेदिनी । ये, २० ॥
कुन्ती । इति धरणिः ॥

पार्श्विग्राहः, पुं, (पार्श्विं सैन्यपृष्ठं गृह्णातीति ।
ग्रह + अण् ।) पृष्ठतः शत्रुः । शत्रुजयोद्यतस्य
विजिगीषोस्तनुशत्रुपक्षपातेन पार्श्विं पश्चात्
पदं गृह्णाति याति यः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,
भट्टः । ७ । २०७ ।

“पार्श्विग्राहश्च संप्रेक्ष्य तथाक्रन्दश्च मण्डले ॥”)
पार्श्विचं, स्त्री, (पार्श्विं चावते इति । चै +
“आतोऽनुपसर्गः कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)

पश्चाद्गच्छकसेना । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पाण, क रदि । इति वविकल्पदमः (पुरा-परं-
मरं-मृत् ।) क, पाणयति । इत्यवतैवेष्टमिष्टे
दीर्घिनोरपि पाठः । वादुव्यागामिदुव्यवन्
चेरुनित्यतां बोधयति । तेन पाणति पणति
इत्यपि मिहम् । इति दुर्गादामः ॥

पाणः, पुं, (पाणयतीति । पालि + क्तुम् ।)
पाणि + क्तुम् ।) पतद्गृहः । इति हेमचन्द्रः ॥
पिण्डान् इति भाषा । पालके, वि । यथा,—
“दियापक्तयता पावे राचौ न्यामिनि तद्गृहे ।
योग्येभ्यः पावे चेतु पावे वक्तयतामियान् ॥”
इति मनुः ॥

पाणकः, पुं, (पाणयतीति । पालि + क्तुम् ।)
घोटकश्चक्र । तत्पण्यायः । अन्तरः २
वर्गः ३ । इति षट्पादः ॥ चित्रकटचः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पालककर्त्तरि, वि ।
यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।

“गोपालको गर्वा गोटे वस्तु धूमं न कारयेत् ।
मणिकालीनगरके मणिकामिः स भक्षते ॥”

पालकाण्यः, पुं, सुनिविष्टः । तत्पण्यायः । करे-
राभूः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ धन्यतरिः । इति
प्रकाशशेषः ॥

पालाशः, पुं, (पालं दत्तं हन्तीति । हन् + टक् ।)
दृवा । इत्यमरः । २ । ५ । १६० ॥

पालाशः, पुं, (पाल रचये + सम्प्रदादित्वात्
लिप् । तेन अकृते इति । अकृ + क्तुम् ।)
शगकी । शाकभेदः । पालद् इति भाषा ।
प्राजिपती । इति मेदिनी । के, ११० ॥ वाज
इति भाषा ॥

पालाशो, स्त्री, (पालाश + गौरादित्वात् ङीष् ।)
कुङ्कुमानामगन्धद्रवम् । इत्यमरः । २ । ४ । २२१ ॥
धातुभेदः । पालद् इति भाषा । (यथा, सुवृते
चिकित्सितम्यानि ६ अध्याये ।

“गयादीपशाकैर्नास्तु कतमूलोयकवीचन्युपोदि-
णाश्चलावागमनकपालासमन्विताः पुष्पकला-
यताभिर्न्येना ॥”) अस्या गुणाः । कफपित्त-
वातविषयनाशित्वम् । रुचत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पालाशो, स्त्री, (पालाश + सार्धं क्तुम् ।) शाक-
भेदः । पालद् इति भाषा । तत्पण्यायः ।
पण्यरा २ मधुरा ३ चुरपत्रिका ४ सुपत्रा ५
मिश्रपत्रा ६ यामीना ७ याम्यवलाभा ८ ।
पाल्य गुणाः । क्वेत् कटुत्वम् । मधुरत्वम् । पण्य-
त्वम् । शीतलत्वम् । रक्तपित्तहरत्वम् । याधि-
त्वम् । पदमनवेद्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पालाशः, स्त्री, (पालाश + पिपां अदादित्वात्
ङीष् ।) कुङ्कुमा । इत्यमरः । कुङ्कुमोटी इति
भाषा । पालद् इति भाषा । तत्पण्यायः । सामु-
प्रासरा २ सुदिना ३ चौरित्परा ४ ।
(यथा, सुवृते । १ । ६२ ।

“पालाशः पुराणकरीपिरास्त्रीयतीक्ष्णी-
पलाशोऽहनिनतप्रभोति नीपारास्त्री तद्-
गदपद समभेदः पलाशो वर्गः ॥”) अस्या

गुणाः । वातघ्नत्वम् । शीतत्वम् । शैत्यत्वम् ।
भेदनत्वम् । गुरुत्वम् । विष्टमित्वम् । मद्गन्ध-
पिपासविषाणपण्यम् । इति भावप्रकाशः ॥

पालाशं, स्त्री, (पालाशेनेति । पालि + “करवा-
धिकरणयोश्च ।” ३ । ३ । ११० । इति लुट् ।)
सद्यःप्रसूताया गोः चौरम् । इति प्रा-
चन्द्रिका । (पाल रचये + भावे लुट् ।)
रचगम् । यथा, “अभिवेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः
प्रथापालनं परमो धर्मः ॥” इति मिताचरा ॥

पालाशं, स्त्री, (पलाशस्त्रेदमिति । अण् ।)
तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तैलपात
इति भाषा । (यथा, वाभटे गुल्फचिकित्सा-
तायाम् ।

“पालाशं दद्यात्तुं श्रुतिव्यापामार्गकुशा-
रकम् ॥”)

पालाशः, पुं, (पालाशस्य वर्ग इव वर्गोऽभ्यवेति ।
अण् ।) हरिहर्यः । (यथा, दृष्टान्तवितायाम् ।
६३ । ४ ।

“पालाशस्ताम्रासितकर्तुराणाम् ॥”)
तदयंविशिष्टे पलाशश्चसन्निवि ३, वि ।
इत्यमरः । (यथा, मनुः । २ । ४५ ।

“ब्राह्मणो वैश्यपालाशो क्षत्रियो वट-
खादिरौ ॥”)

पालाशपटः, पुं, (पालाशाणां पलाशश्चपां
पटो यत्र ।) मगधदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥
पलाशसम्बन्धः ॥

पालिः, स्त्री, (पलति पाल्यते इति । पल पालने +
“बाहुलकात् शलतिपलतिभ्याश्च ।” ४ । १२६ ।
इत्युल्लङ्घोक्ता इण् ।) कर्णलतायम् । (यथा,
“यस्य पालिद्वयमपि कर्णस्य न भवेदिह ।
कर्णयोर्धं समे मध्ये तस्य विद्रा विवर्हयेत् ॥
वाङ्मायामिह दीर्घायां सन्निराभ्यन्तरो भवेत् ।
आभ्यन्तरायां दीर्घायां वाङ्मन्त्रिरुदाहृतः ॥
एकैव तु भवेत् पालिः मूला पृथ्वी स्थिरा च
या ।

तां दिधा पाटयित्वा तु हित्वा चोपरि चययेत् ॥
गङ्गादुत्पाद्य मांसिन सागुवन्धेन जीवता ।
कर्णपालिमपायेत्तु द्रव्यामिलिख्य शास्त्रयित् ॥”
“कर्णपात्यामयाद्रूपां पुनर्वेष्टामि सुवृते ॥
कर्णपाल्यां प्रकुपिता वातपित्तकफाश्रयः ॥
दिधा वाण्य संख्याः कुन्ति विविधा रुचः ।
जिष्णोः सन्धता शीघ्रः पाल्यां दोषे तु वातिके ॥
दाहविस्फोटनग्नं शीघ्रः पाकस्य पैतिके ।
कटुः सन्धयुः सन्धो गुरुत्वस्य कफाश्रके ॥
यथादोषस्य संशोध्य कृत्वाशेषां चिकित्सितम् ।
स्निग्धद्रवपरीक्षितैः प्रणिपादयिमोक्षितैः ॥
यद्दीं क्रियां हृदयानिर्गन्तं भोजनैकता ।
य एवं वेत्ति दोषाणां चिकित्सां कर्तुमर्हति ॥
अन ऊर्ध्वं नामनिर्गन्तं पाल्यामुपदेवान् ।
उत्पाटयतीतिपुटकः श्यावः कटुको मृदुः ॥
अयमन्यः सद्यस्त्री यन्त्रिणी चतुर्लसपा ।
सायां च दाहयां चैव सन्धियां त्रमशः क्रियाम् ॥

अपामार्गः सन्धेरनः पाटकातकुचत्वश्चौ ।
उत्पाटने प्रवेपः श्यान् तैलमेभिष पाचयेत् ॥
श्रम्याकश्रिगुपूनीकगोधाभेदोऽथ तदमा ।
वाराहं गन्धमेतेषां पित्तं सर्पस्य संशयेत् ॥
उपसुतपुटके दद्यात्तैलमेभिष साधितम् ।
गौरौ तुगन्धं सञ्जामागन्तां तदुत्तरीयम् ॥
श्यादे प्रवेपनं दद्यात्तैलमेभिष साधितम् ।
पाठां रसाग्रं चौरं तस्यास्यादृवाकाञ्चिकम् ॥
दद्यात्तैपं सकृद्वे तैलमेभिष साधितम् ।
ब्रह्मीभूतस्य देयं श्यादिदं तैलं निषागता ॥
मधुकां जीरकाकोनी जीवकाद्यैर्विपाचितम् ।
गोधावराहमर्षाणां वयाः स्युः क्षतहृदये ॥
प्रवेपनमिदं दद्याद्विषाधमन्यते ।

प्रपौष्टरीकं मधुकां समग्रां धपमेव च ॥
तैलमेभिष सन्धकां दद्यात् कटुमहः क्रियाम् ।
सद्यदेवा दिग्देवा अत्राक्षीरं सन्धेयम् ॥
रुतैरावेपनं दद्यात् तैलमेभिष साधितम् ।
यन्त्रिणी गुटिकां पूर्वं सावेदवपाद्य तु ॥
ततः सैव्यधर्मेण दृष्टा वेपं प्रदापयेत् ।
लिमिता तत् सुतं दृष्टा चूर्णे रोधस्य जसुने ॥
चौरिण प्रतिसार्येनं शुभं संरोपयेत्ततः ।
मधुपर्णीं सधूकच मधुकां मधुना सद्य ॥
वेपः साविणि दातयसैलमेभिष साधितम् ।
पञ्चकलैः समधुकोः पिष्टेनेच हतान्वितैः ॥
जवेवकाद्यैः सन्धिकाद्यैश्चसादं प्रवेपयेत् ॥”

इति सुवृते दृष्टम्याने योऽङ्गोऽध्याये ॥
अग्निः । मृत्तिकाः । (यथा, मानगोविन्दे । ६ । १०
“विपुलपुलकपालिः स्त्रीतशोकारमन्त-
र्जनिनज्जिमकाकुष्याकृणं याहरन्ती ॥”)
अङ्गप्रभेदः । दद्याद्दिष्टम् । इति मेदिनी । ने
३० ॥ यूका । जातशङ्कुः । पालः । (यथा
गीतगोविन्दे । ३ । १३ ।

“भूपालवं धनुरपाङ्गतरङ्गिनानि
वासा गुणः अवगपालिरिति स्मरेथ ।
तस्यामनङ्गवयजद्रमदेवताया-
मस्यानि निर्णितपगान्ति किमर्पितानि ॥”)

सेतुः । कल्पितभोजनम् । प्रश्ना । उत्तङ्गः ।
प्रस्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

पालिका, स्त्री, (पालिरेव । सार्धं कन् टाप् च ।)
अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्णपत्रम् । इति
शब्दचन्द्रिका । दद्यादिष्टेदनी । तत्पण्यायः ।
कुन्तिका २ । इति हारायणी ॥

पालितः, वि, (पाल + क्तुम् ।) रचितः । यथा,—
“चित्ररेखा तमाज्ञाय पौचं जगत्स्य योगिनी ।
ययौ विधायमा राजन् शार्ङ्गं जगत्पादितान् ॥”
इति श्रीभारवतीयदशमस्कन्धे ६२ अध्याये ॥
कायम्यस्य पटुनिर्गन्धः ॥

पालिन्दः, पुं, (पाणयतीति । पालि + वाटुम-
कान् कित्च् ।) कुङ्कुमः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पालिन्दो, स्त्री, (पालिन्द + गौरादित्वात् ङीष् ।)
रामावता । इति रत्नमाता । (यथा, सुवृते
वल्गुकाये १ अध्याये ।

पावनं

“अप्यपित्तघ्नश्यामा पालिन्दीतखुनीयके ॥”) पालिन्दी । त्रिवृता । इति हिरूपकोषः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“वित्रुत् श्यामाईचन्द्रा च पालिन्दी च सुवे-
शिका ।

मस्तरविदलाकोलकैधिका कालमेधिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

पालिन्दी, स्त्री, कृष्णत्रिवृता । इत्यमरः ॥ २१४।१०८ ॥

पाली, स्त्री, (पालि + कृदिकारादिति वा डीष् ।)

यक्षा । सप्तसुयोधित् । इति मेदिनी । ले, ३० ।

प्रेयी । इति शब्दरत्नावली ॥ स्थाली । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

पावकः, पुं, (पुनातीति । पु + णिच् + क्तुल् ।)

पयसि । इत्यमरः ॥ १२।१।५७ ॥ (यथा, काशी-
गङ्गे ६ अध्याये ।

“अपावनानि सर्वाणि वृद्धिसंसर्गतः क्वचित् ।

पावनानि भवन्त्येव तस्मात् स पावकः स्मृतः ॥”)

वैद्युताग्निः । यथा,—

“पावकः पवमानश्च शुचिरग्निश्च ते त्रयः ।

निर्मल्यः पवमानः स्याद्वैद्युतः पावकः स्मृतः ॥

यज्ञासौ तपते सूर्यः शुचिरग्निस्त्वसौ स्मृतः ॥”

इति कौर्म्ये १० अध्यायः ॥

न च ब्रह्मणो मानसपुत्रादभिमानिनामकाग्रेः
स्वाहायां जातः । यथा,—

“योऽसावगिरभीमानी स्मृतः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।

ब्रह्मणो मानसः पुत्रस्तस्मात् स्वाहा यजीजनत् ॥

पावकं पवमानश्च शुचिरग्निश्च यः स्मृतः ॥”

इति मातृये ४८ अध्यायः ॥

सदाचारः । वृद्धिमन्थः । (अस्य पर्यायो यथा,

“तेजोमन्यो हविर्मन्यो ज्योतिष्को पावकोऽरणिः ।
वृद्धिमन्योऽग्निमन्यश्च मधनो गणिकारिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

निचक्रः । भ्रूतानकः । विडङ्गः । इति मेदिनी ।

ले, ११८ ॥ श्रीधरिचरः । इति हेमचन्द्रः ॥ रक्त-

चित्रकः । कुसुमः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पवित्र-

कारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३१ । २० ।

“मिहः पावकाः प्रतता अभूवन् ॥”)

पावकारणिः, पुं, (पावकाय बहुवृत्पादानार्थे

अरणिरिव ।) अग्निमन्थः । इति शब्दमाला ॥

पावकिः, (पावकस्यापत्यम् । पावक + इच् ।)

कार्तिकेयः । यथा,—

“कथं तं कृत्तिकापुत्रसुत्तवान् तं सुरं गुहम् ।

कथं पावकिरसौ कथं वा मालिन्यनः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

पावनं, स्त्री, (पावयत्यनेनेति । पू + णिच् + क्तुल् ।)

जलम् । कृष्णम् । इति मेदिनी । ने, ६० ॥ गोम-

यम् ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥ रुद्राक्षम् । कुष्ठम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ चित्रकम् । अध्यासः ।

प्रायश्चित्तम् । इति विश्वः ॥ (शुद्धिः । यथा,

सङ्गः । १२ । १७८ ।

“सा चेत् पुनः प्रदुष्येत् सृष्टेशोपयन्तिता ।

तन्तुं चान्द्रायणश्चैव तदस्याः पावनं स्मृतम् ॥”)

पाशः

पावनः, पुं, (पावयतीति । पू + णिच् + क्तुः ।)

वासः । पावकः । इति मेदिनी । ने, ६० ॥

(यथा, ३।१८५ । मनुश्लोकटीकायां कुल्लुकभट्टः ।

“पावनः सम्बोध्यैवः श्रीतापनोदनायर्थं बहुषु

देशेष्वपि विधीयते ॥”) सिद्धकः । इति विश्वः ॥

पीतभृङ्गराजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः ।

यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ४५ ।

“भूतभवभवन्नाथः पवनः पावनोऽनलः ॥”

“पावयतीति पावनः । भीष्मास्मादातः पवत

इति श्रुतेः ॥” इति शाङ्करभाष्यम् ॥) सिद्धः ।

पवित्रे पावयितरि च, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, रघुः । १६ । ५३ ।

“स त्वनेकविता सखीऽपि सन्

पावनीमनवलोक्य सन्ततिम् ।

वैद्ययत्नपरिभाविनं गदं

न प्रदीप इव वायुमत्यगात् ॥”)

पावनध्वनिः, पुं, (पावनः पवित्रजनको ध्वनि-

र्यस्य ।) शृङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पावनो-

ध्वनिरिति विग्रहे ।) पवित्रशब्दः ॥

पावनी, स्त्री, (पावयत्यनेनेति । पू + णिच् +

कृतुल् + ठीप् ।) हरीतकी । इति विश्वः ॥

तुलसी । गौः । इति राजनिर्घण्टः । गङ्गा ।

यथा, शङ्कराचार्यकृतगङ्गायके ।

“ब्रह्माखं खड्गयन्ती हरशिरसि जटावलि-

सुक्तासयन्ती

खर्षोकादीपतन्ती कनकगिरिगुहागण्डशैलात्

स्खलन्ती ।

क्षौणीष्टे लुठन्ती दुरितचयचस्रनिर्भरं भर्तु-

सयन्ती

पाथोधिं पूरयन्ती सुग्नगरसरितुपावनौ नः

पुनातु ॥”

(इत्यनु गङ्गाया अंशविशेषः । यथा, मातृये ।

१२० । ३६—४१ ।

“ततो विसर्जयामास संरुहां स्निग्धं तेजसा ।

नदीं भगीरथस्यार्थं तपसोऽग्रेण तोषितः ।

ततो विसर्जयामास सप्त सोतांसि गङ्गायाः ॥

त्रौणि प्राचीमभिसुखं प्रतीचीं त्रीण्यथैव तु ।

सोतांसि त्रिपथगायास्तु प्रत्यपद्यन्त सप्तधा ॥

गलिनी ज्वादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा ।

नीता चक्षुश्च सिन्धुश्च तिसस्ता वै प्रतीच्यगाः ॥

सप्तमी त्वनुगा तासां दक्षिणेन भगीरथम् ।

तस्माद् भागीरथी सा वै प्रविष्टा दक्षिणी-

दधिमू ॥”

शाकहीपस्य नदीविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे ।

१२१ । ३१ ।

“नन्दा च पावनी चैव तृतीया परिकीर्तिता ॥”)

पाशः, पुं, (पश्यते वध्यतेऽनेनेति । पश् + णच् ।)

शूलमेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वैशम्पा-

यनधनुर्वेदीकृत्पाशलजणं यथा,—

“पाशः सुखद्व्यावयो लोहधातुस्त्रिकोणवान् ।

प्रादेशपरिधिः सीतगुलिकाभरणाक्षितः ॥”

आग्नेयधनुर्वेदीकृत्तलजणं यथा,—

पाशकः

“दशहस्तो भवेत् पाशो वृत्तः करसुखस्तथा

गुणकार्पाससुझानामर्कसायवचर्मगाम् ॥

अन्धेषां सुदृष्टानाञ्च सुखतं परिवेष्टितम् ।

तथा त्रिंशत्समं पाशं बुधः कुर्यात्सुवर्णितम् ॥”

अस्य क्रियादिकं यथा,—

“कर्तव्यं शिक्केस्तस्य स्थानं कचासु वै सदा ।

वामहस्तन संगृह्य दक्षिणेनोद्वरेत्ततः ॥

कुण्डलस्याकृतिं कृत्वा भाभ्येकं मस्तकोपरि ।

क्षिपेत्— ॥”

“वक्ष्यते च श्रुते चैव तथा प्रव्रजितेषु च ।

समयोगविधिं ज्ञात्वा प्रयुञ्जीत सुशिक्षितः ॥

विजित्वा तु यथान्यायं ततो वत्सं समाचरेत् ।

कथां वद्धा ततः खड्गं वामपार्श्ववलम्बितम् ॥

दृढं विगृह्य वामेन निष्कर्षेद्दक्षिणेन च ॥”

अन्यच्च ।

“परावृत्तमपावृत्तं गृहीतं लघुसंज्ञितम् ।

ऊर्ध्वक्षिप्रमधःक्षिप्रं सन्धारितविधारितम् ॥

श्येनपातं गजपातं ग्राह्यान्नां तथैव च ।

एवमेकादशविधा ज्ञेयाः पाशविधारणाः ॥”

वैशम्पायनोक्तक्रिया यथा,—

“प्रसारणं वेद्यनश्च कर्त्तव्यमिति ते त्रयः ।

योगाः पाशाश्चिता षोडशे पाशाः चुद्रसमा-

श्चिताः ॥”

अन्यच्च ।

“अज्वायतं विशालश्च तिर्यक्भ्रामितमेव च ।

पञ्च कर्मविनिर्दिष्टं यस्मिन् पाशे महात्मभिः ॥”)

कचान्ते समुदायः । (यथा, माघे । ७ । ६२ ।

“अथशिरसिजं पाशपातभारा-

दिव नितरां नतिमद्विरंसभागीः ॥”)

कर्णान्ते शोभनार्थः । छान्दायन्ते निन्दार्थः ।

पत्स्यादिवन्धनरज्जादि । इति विश्वः ॥ (यथा,

महाभारते । ५ । ६४ । १ ।

“शकुनीनासिद्धार्थाय पाशं भूमावयोजयत् ।

कश्चिच्छाक्तनिकृतात् पूर्वेषामिति शुश्रुम ॥”

योगविशेषः । यथा, ज्योतिषे ।

“यदा राशिपञ्चके सव्य ग्रहा भवन्ति तदा

पाशाख्ययोगो भवति ॥” पारिभाषिकपाशो

यथा, कुलार्थे १ उल्लासे ।

“एषा शङ्का भयं लब्ध्वा जुगुप्सा चेति पञ्चमी ।

कुलं शीलं तथा जातिरष्टौ पाशाः प्रकी-

र्त्तिताः ॥”

स्वप्नेऽस्य दर्शनफलं यथा,—

“कार्पासभस्मास्थिकपालमूलं

चक्रश्च पाशन्त्वथवा प्रपश्येत् ।

तस्यापदं रोगधनजयं वा

रोगी मृतिं वा तनुं तेऽतिक्रम्य ॥”

इति हारीते द्वितीये स्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

पाशकः, पुं, (पाशयति मीडयतीति । पश् + णिच्

+ क्तुल् ।) दूतविशेषः । पाशा इति भाषा ।

तत्पर्यायः । अक्षः २ देवः ३ । इत्यमरः ।

२ । १० । ४५ ॥ सारि, ४ शारिः ५ सारः ६

शारः ७ पाशः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

पाशपाणिः, पुं, (पाशः पाणौ यस्य ।) वरुणः ।
 इति ह्यष्टाशुभः ॥
 पाशुपपालनं, क्ली, (पाशवं पशुसंघं पालयतीति ।
 पालि + ल्युः ।) वासः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पाशितः, त्रि, (पाश + क्त ।) पाशयुक्तः । वहः ।
 इति धरणिः ॥
 पाश्री, [न] पुं, (पाश्रोऽख्यस्येति । पाश +
 इनिः ।) वरुणः । इत्यमरः । १ । १ । ६४ ॥
 (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ३ । ८ ।
 “यदि शंक्रं यमं वापि कुवेरमपि पाश्रिनम् ॥”)
 व्याधः । इति मेदिनी । ने, ६१ ॥ यमः । इति
 कश्चित् ॥ पाशधरे, त्रि । इति विश्वः ॥
 पाश्रीकृतः, त्रि, पाशवद्गः । अभूततद्भावे चि-
 प्रत्ययनिष्पन्नः ॥
 पाशुपतः, पुं, (पशुपतिर्देवतास्येति । “सास्य
 देवता ।” ४ । २ । २४ । इति अण् ।) वक-
 पुष्यम् । (अस्य पर्यायो यथा, भावप्रकाशे । १ । १ ।
 “शिवमल्ली पाशुपत एकाष्टीलो वृको वसुः ॥”)
 पशुपत्यधिदेवतः । तद्वक्तः । इति मेदिनी । ते,
 २११ ॥ (क्ली, तन्त्रशास्त्रविशेषः । यथा, कूर्म-
 पुराणे १४ अध्याये ।
 “एवं सर्वोद्धितो रुद्रो माधवेन सुरारिणा ।
 चकार मोहशस्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः ॥
 कापालं नाकुलं वामं भैरवं पूर्वपश्चिमम् ।
 पञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः ॥”
 अथर्ववेदान्तगतोपनिषद्विशेषः । यथा, सुक्ति-
 कोपनिषदि ।
 “सावित्रात्मा पाशुपतं परब्रह्मावधूतकम् ॥”)
 पाशुपतव्रतं, क्ली, (पाशुपतं पशुपतिसम्बन्धि
 व्रतम् ।) पशुपतिव्रतविशेषः । यथा,—
 “यथा पशुपतिर्निर्वाहं कृत्वा सर्वमिदं जगत् ।
 न लिप्यते पुनः सोऽपि यो नित्यं व्रतमाचरेत् ॥
 इहजन्मकृतं पापं पूर्वजन्मकृतञ्च यत् ।
 व्रतं पाशुपतं नाम कृत्वा हन्ति दिनोत्तमम् ॥
 द्वादश्यामेकभक्ताश्री त्रयोदश्यामयाचितम् ।
 चतुर्दश्यां तथा नक्तमुपवासं परेऽहनि ॥
 गोष्ठयश्चैव हैरण्यं रौप्यं तान्त्रमयन्तथा ।
 सौवर्णं कारयेत् पत्रं गुञ्जाश्रीत्वा पृथक् पृथक् ॥
 तत्रैवोल्लेखयेन्मूर्तिं शिवायाश्च शिवस्य च ।
 तत्प्रमाणं दृष्ट्वा कुर्यात्तौष्यं चैव चतुर्गुणैः ॥
 रौप्यादष्टगुणं तान्त्रं तदहं वापि कारयेत् ।
 चारपत्रे समारोप्य वस्त्रोत्तमयुततन्त्रया ॥
 त्रयोदश्यामेकभक्तं रिक्तायां नक्तमाचरेत् ।
 कुर्यादयाचितं दर्शं पादकञ्चुव्रतचरेत् ॥
 गन्धपुष्पैः सुनैवेद्यैश्चैव स्नाभरणदीपकैः ।
 गङ्गाधरं समभ्यर्च्य प्रार्थयेत् प्रवरं वरम् ॥
 गङ्गाधर ! महादेव ! सर्वलोकचराचर ! ।
 जहि मे सर्वपापानि पूजितस्त्रिह शङ्कर ! ॥
 शङ्कराय नमस्तुभ्यं सर्वपापहराय च ।
 यथा यमं न पश्यामि तथा मे कुरु शङ्कर ! ॥
 यममार्गं यथा शम्भो ! न पश्यामि कदाचन ।
 संपूजितो मया भक्त्या तथा मे कुरु शङ्कर ! ॥

गङ्गाधर ! घराधीश ! परात्पर वरप्रद ! ।
 श्रीकण्ठ ! नीलकण्ठस्वसुमाकान्त ! नमोऽस्तु ते ॥
 संपूर्णैर्विधानेन प्रतिपद्यदिते रवौ ।
 हैरण्यादौ न गोष्ठ्यांश्च ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
 यथा त्वं सर्वगः सर्वः सर्ववासस्तु सर्वहृत् ।
 न लिप्यसे विकुर्वाणस्तथा मां कुरु शङ्कर ! ॥
 एवं स्तुत्वा नमस्कृत्य दृष्टादींश्च यथोदितान् ।
 गुह्यादिभ्यो हिलेभ्यश्च शङ्करः प्रीयतामिति ॥
 एवं व्रतमिदं कृत्वा दृष्टं दद्याद्दिनातये ।
 यममार्गं महाघोरं न पश्यति कदाचन ॥
 यः करोति व्रतेनैव सर्वपापप्रणाशनम् ।
 न स लिप्येत पापेन पद्मपत्रमिवाभसा ।
 ब्रह्महत्यादिभिः पापैरगम्यागमनादिभिः ।
 मुच्यते पातकेभ्योऽथ ह्यभक्ष्यापेयजैः पुमान् ॥
 यः करोति महाभाग ! दानं सर्वसुखावहम् ।
 कृत्वा पापान्यशेषाणि स्वर्गलोकं स गच्छति ॥”
 इति वङ्गपुराणे पाशुपतव्रतदानाध्यायः ॥
 (यथा च शिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्वभागे
 २६ अध्याये ।
 नमय ऊचुः ।
 “भगवन् ! श्रोतुमिच्छामो व्रतं पाशुपतं परम् ।
 ब्रह्मादयोऽपि यत् कृत्वा सर्वं पाशुपताः कृताः ॥
 वायुस्वाच ।
 रहस्यं वः प्रवक्ष्यामि सर्वपाशनिहन्तनम् ।
 व्रतं पाशुपतं श्रौतमथर्वशिरसि श्रुतम् ॥
 कालचित्रापौर्यमासी देशः शिवपरिग्रहः ।
 चैन्नारामादिरन्यो वा प्रशस्तः शुभलक्षणः ॥
 तत्र पूर्वं त्रयोदश्यां सुजातः सुहताङ्गिकः ।
 अगुञ्जाप्य स्वमाचार्यं संपूज्य ग्रन्थिपत्य च ॥
 पूजां वशेषिकीं कृत्वा शुक्लाम्बरधरः स्वयम् ।
 शुक्लपद्मोपवीती च शुक्लमाल्यालुलेपनः ॥
 दर्भासने समासीनो दर्भतुष्टिं प्रगृह्य च ।
 प्राणायामत्रयं कृत्वा प्रादुसुखो वायुदुःसुखः ॥
 ध्यात्वा देवश्च देवीश्च तद्भिन्नापनवर्त्मना ।
 व्रतमेतत् करोमीति भवेत् संकल्प्य दीक्षितः ॥
 यावच्छरीरपातं वा द्वादश्यान्मथापि वा ।
 तदहं वा तदहं वा मासद्वादश्याकृतं वा ॥
 तदहं वा तदहं वा मासमेकमथापि वा ।
 दिनद्वादशकं वाप्य दिनघट्टकमथापि वा ॥
 तदहं दिनमेकं वा व्रतसंकल्पनावधि ।
 अग्निमाधाय विधिवद्विरजा होमकारणात् ॥
 कृत्वाप्येन समिद्धिञ्च चरुणा च यथाक्रमम् ।
 पूर्णाद्याः पुरतो भूयस्तत्त्वानां शुद्धिसुदिशन् ॥
 जुहुयान्मूलमन्त्रेण तैरेव समिदादिभिः ।
 तत्त्वान्येतानि मद्देहे शुध्यन्तामित्यनुसरन् ॥
 पञ्च भूतानि तन्मात्राः पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।
 ज्ञानकर्मेविमेदेन पञ्च पञ्च विभागशः ॥
 त्वगादिधातवः सप्त पञ्च प्राणादिवायवः ।
 मनोबुद्धिरहंख्यातिगुणाः प्रकृतिपूरुषौ ॥
 रागो विद्या कला चैव नियतिः काल एव च ।
 माया च शुद्धविद्या च मद्देश्यरसदाशिवौ ॥
 शक्तिश्च शिवतत्त्वञ्च तत्त्वानि क्रमशो विदुः ।

सन्नेसु विरजैर्जुता होतासौ विरजो भवेत् ॥
 अथ गोमयमादाय पिण्डीकृत्याभिमन्त्र्य च ।
 न्यस्यामी तच्च संरक्ष्य दिने तस्मिन् हविष्य-
 सुक् ॥
 प्रभाते तु चतुर्दश्यां कृत्वा सर्वं पुरोहितम् ।
 दिने तस्मिन्मिताहारः कालशिवं समापयेत् ॥
 प्रातःपञ्चमि चाप्येवं कृत्वा होमावसानतः ।
 उपसंहृत्य रुद्राग्निं गङ्गीयाद्वक्ष्य यत्रतः ॥
 ततस्तु जटिलो मुखः शिखिकण्ठ एव वा ।
 भूत्वा स्नात्वा पुनर्वीतलञ्चयेत् स्याद्दिगम्बरः ॥
 अन्यः कावायवसनचर्मचौरास्त्रोऽथवा ।
 एकाम्बरी वल्कली वा भवेद्दृक्षी च मेखली ॥
 प्रचाल्य चरणौ पश्चाद्द्विराचम्यात्मनस्तथुम् ।
 संकलीकृत्य तद्वक्ष्य विरगानलसम्भवम् ॥
 अग्निरिवाभिमन्त्रैः पद्भिराथर्वणैः क्रमात् ।
 विन्द्याङ्गानि मूर्द्धादिचरणान्तश्च संस्पृशेत् ॥
 ततस्तेन क्रमेणैव संसृज्य च भस्मना ।
 सर्वाङ्गोद्भूतं कुर्यात् प्रणवेन शिवेन वा ॥
 ततस्त्रिपुङ्गं रचरेत्त्रियायुषसमाज्यम् ।
 शिवभावं सगामस्य शिवयोगं समाचरेत् ॥
 कुर्यात्त्रिसन्ध्यमप्येवमेतत् पाशुपतं व्रतम् ।
 पूजनीयो महादेवो लिङ्गमूर्तिः सनातनः ।
 पद्ममण्डलं हैमं नवरत्नैरलङ्कृतम् ।
 कर्णिकाकेशरोपेतमासनं परिकल्पयेत् ॥
 विभवे तद्भावे तु रक्तं सितमथापि वा ।
 पद्मं तस्याप्यभावे तु केवलं भावनामयम् ॥
 तत्पद्मकर्णिकामध्ये कृत्वा लिङ्गं कनीयसम् ।
 स्माटिकं पीठिकोपेतं पूजयेद्दिनतः क्रमात् ॥
 प्रतिष्ठाप्य विधानेन तल्लिङ्गं कृतशोधनम् ।
 परिकल्प्यासनं मूर्तिं पञ्चवक्त्रप्रकारतः ॥
 पञ्चगव्यादिभिः पूज्यैर्यथाविभवविस्तरैः ।
 स्नापयेत् कलशैः पूजैः सहसादिह सम्भवैः ॥
 गन्धद्रव्यैः सकूर्गैश्चन्दनाद्यैः सङ्कुङ्कुमैः ।
 सवेदिकं समालिप्य लिङ्गं भूषणभूषितम् ॥
 विवपत्रैश्च पद्मैश्च रक्तश्वेतैस्तपोत्पलैः ।
 नीलोत्पलैस्तथान्यैश्च पुष्पैस्त्रैः सुगन्धिभिः ॥
 पुण्यैश्च श्रुतपत्रैश्च चित्रैर्दूर्वाक्षतादिभिः ।
 समभ्यर्च्य यथालाभं महापूजाविधानतः ॥
 धूपं दीपं तथाचार्यं नैवेद्यञ्च समादिशेत् ।
 निवेदयित्वा विभवे कलाणञ्च समाचरेत् ॥
 इष्टानि च विशिष्टानि न्यायेनोपार्जितानि च ।
 सर्वद्रव्याणि देयानि व्रते तस्मिन् विशेषतः ॥
 श्रीपञ्चोत्पलपद्मानां संख्या साहस्रिकी मता ।
 प्रत्येकमपरा संख्या श्रुतमष्टोत्तरं विज्ञातः ॥
 तत्रापि च विशेषेण न त्वज्जिह्वपत्रकम् ।
 हैममेकं परं ब्राह्मः पद्मं पद्मसहस्रकात् ।
 नीलोत्पलादिष्वप्येतत्समानं विवपत्रकैः ।
 पुष्पान्तरान्यनियमादुपधाताभं निवेदयेत् ॥
 अष्टाङ्गमर्घ्यसुत्तुष्टं धूपालेपौ विशेषतः ।
 कृष्णागुरुमघोराख्ये वक्त्रे सद्यो मनःशिलाम् ॥
 चन्दनं वामदेवाख्ये हरितालञ्च पौरुषे ।
 ईशाने भयितं केचिदावेपनमितीदृशम् ॥

पाशुप

न धूप इति मन्यन्ते धूपान्तरविधानतः ।
 शितागुरुमवोराख्ये सुखे द्रव्यागुरुं पुनः ॥
 पौरुषे गुग्गुलुं सदे सौम्ये सौगन्धिकं सुखे ।
 ईशानेऽपि उशीरादि दद्याद्दूपं विशेषतः ॥
 शर्करामधुकर्पूरकपिलाष्टतसंयुतम् ।
 चन्दनागुरुकाष्ठानां सामान्यं संप्रचक्षते ॥
 कर्पूरवर्तिराज्याद्या देया दीपावली ततः ।
 अर्घ्यमाचमनं देयं प्रतिवक्तव्यम् परम् ॥
 प्रथमावरण्ये पूज्यौ क्रमाद्वेदस्वर्णमुखौ ।
 ब्रह्माङ्गानि ततश्चैवं प्रथमावरण्येऽर्चयेत् ॥
 द्वितीयावरण्ये पूज्या विनेशाश्चक्रवर्तिनः ।
 तृतीयावरण्ये पूज्या भवादाश्चाष्टमूर्तयः ॥
 महादेवाद्यस्तत्र तथैकादशमूर्तयः ।
 चतुर्थावरण्ये पूज्याः सर्वे एव गणेश्वराः ॥
 बहिरैव तु पद्मस्य पञ्चमावरण्ये क्रमात् ।
 दश दिक्पतयः पूज्याः साक्षाः सानुचरास्तथा ॥
 ब्रह्मणो मानसाः पुत्राः सर्वेऽपि ज्योतिषाङ्गणाः ।
 सर्वे देवाश्च देवश्च सर्वाः सर्वेऽपि खेचराः ॥
 पातालवासिनश्चान्ये सर्वे सुनिगमा अपि ।
 योगिनो मुख्यतः सर्वे पञ्चमे मातरस्तथा ॥
 जैनपालश्च सगणः सर्वे चैतच्चराचरम् ।
 अथावरण्यपूजान्ते सम्यग्य परमेश्वरम् ॥
 साध्यं सयज्ञं हृद्यं हविर्भक्त्या निवेदयेत् ।
 सुखवासादिकं दत्त्वा ताम्बूलं सोपदंशकम् ॥
 अलङ्कृत्य च भूयोऽपि नानापुष्पविभूषणैः ।
 नीराजनान्ते विस्तीर्णं पूजाश्रेवं समापयेत् ॥
 चन्द्रसङ्काशहारश्च श्रयनीये समर्पयेत् ।
 आर्द्रं वृषोचितं हृद्यं तत्सर्वमनुरूपतः ॥
 कृत्वा च कारयित्वा च कृत्वा च प्रतिपूजनम् ।
 स्तोत्रं यपोहनं जप्त्वा विद्यां पञ्चाचरीं जपेत् ॥
 प्रदक्षिणां प्रणामश्च कृत्वात्मानं तमर्चयेत् ।
 ततः पुरस्तादेवस्य गुरुविद्ये च पूजयेत् ॥
 दत्त्वाऽथ मणौ पुष्पाणि देवसुहास्य लिङ्गतः ।
 अग्नेश्चामिं सुसंरक्ष्य उद्वाह्य च तमप्युत ॥
 प्रत्यहं जन इत्येवं क्षुत्प्राप्त्यर्थं पुरोदितम् ।
 ततस्तत्प्राप्त्युक्तं लिङ्गं सर्वोपकरणान्वितम् ॥
 समर्पयेत् खगुरवे स्थापयेद् वा शिवालये ।
 संपूज्य च गुरुनयान् व्रतिनश्च विशेषतः ॥
 भक्तान् दिवांश्च शक्त्येदौ नानाधांश्च तोषयेत् ।
 स्वयं चानशनप्रायः फलमूलाशनोऽथवा ॥
 पयोव्रती वा भिक्षाशी भवेदेकाशनस्तथा ।
 गन्तं दत्ताशनो नित्यं भूषणानिरतः सुचिः ॥
 भस्मशायी ह्ये शायी पीराजिनशयोऽथवा ।
 ब्रह्मचर्यरतो नित्यं व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
 अर्कवारे तथार्द्रायां यच्च दश्याश्च पञ्चथोः ।
 चान्द्रम्याश्च चतुर्दश्यां शक्तस्तूपवसेदि ॥
 पापघ्नपतितोदकप्रास्तनिकान्धनपूर्वकान् ।
 वर्ज्यं दत्तं स्वयन्नेन मनसा कर्मणा गिरा ॥
 चमादानदयासत्वादिं चाशीलः सदा भवेत् ।
 सन्तुष्टश्च प्रशान्तश्च तपोध्यानरतः सदा ॥
 कुम्भोत्तिमवगन्तानं भस्मस्नानमद्यापि वा ।
 पूजां वैशिष्ट्येनैव सगता कर्मणा गिरा ॥

पाशुप

बहुनात्र किमुक्तेन नाचरेदशिवं व्रती ।
 प्रमादात्तु तथाचारे निरुध्य गुरुसाधवम् ॥
 उचितं निष्कृतिं कुर्यात् पूजाद्योमगपादिभिः ।
 व्यासमाभिर्ब्रतस्थेवमाचरेन्न प्रमादतः ॥
 गोदानश्च दशोत्तमं कुर्यात् पूजां जपं सदा ।
 सामान्यमेतत् कथितं व्रतस्यास्य समासतः ॥
 प्रतिमासं विशेषश्च प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ।
 वैशाखे वज्रलिङ्गं च व्यष्टे भारकतं शुभम् ॥
 व्याघाटे मौक्तिकं विद्याच्छावणे नीलगन्धितम् ।
 मासे भाद्रपदे चैव पद्मरागमयं परम् ॥
 आश्वयुज्याश्च विधिवन्नोमेदकमयं शुभम् ।
 कार्तिदयां वै ह्रमं लिङ्गं वैदूर्यं मार्गशीर्षके ॥
 पुष्यरागमयं पौषे माघे दुमणिकं तथा ।
 फाल्गुन्यां चन्द्रकान्तोत्थं चैव तद्भ्रातृयोऽथवा ॥
 सर्वमासेषु रत्नागमलाभे हैममेव वा ।
 हैमाभावे राजतं वा तान्नं शैलजमेव वा ॥
 गण्डयं वा यथालाभं क्षणिकं चान्यदेव वा ।
 सर्वगन्धमयं वायु लिङ्गं कुर्याद्यथाक्षपि ॥
 व्रतावसानसमये समाचरितनैवकः ।
 कृत्वा वैशिष्ट्येन पूजां कृत्वा चैव यथा पुरा ॥
 संपूज्य च सदाचार्यं प्रतिगच्छ विशेषतः ।
 दैशिकेनाभ्यनुज्ञातः प्राङ्मुखो वायुदहमुखः ॥
 दर्भासनो दर्भपाणिः प्राणायामौ नियम्य च ।
 जपित्वा शक्तितो मूलं ध्यात्वा श्रावं त्रियम्बकम् ॥
 अनुज्ञाय यथापूर्वं नमस्कृत्य कृताञ्जलिः ।
 समुत्सृजामि भगवन् ! व्रतमेतत्तदाश्रया ॥
 इत्युक्त्वा लिङ्गमूलं दर्भासुतरतस्त्वजेत् ।
 ततो दण्डगटाचीरमेखलाद्यपि चोत्सृजेत् ॥
 पुनराचम्य विधिवत् पञ्चाक्षरमुदीरयेत् ।
 यः कृत्वात्यन्तिकीं दीक्षामादेहान्तमनाकुलः ॥
 व्रतमेतत् प्रकुर्वीत स तु वै नैष्ठिकः स्रुतः ।
 सोऽथ्याश्रमी च विज्ञेयो महापाशुतस्तथा ॥
 स एव तपसां श्रेष्ठः स एव च महाव्रती ।
 न तेन सदृशः कश्चित् कृतकृत्यो सुसुष्ठु ॥
 यतिर्यो नैष्ठिको जातस्तस्माद्बुद्धौ नैष्ठिकोत्तमम् ।
 योऽन्यथादशाहं वा व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
 सोऽपि नैष्ठिकतुल्यः स्यात्तत्रव्रतसमन्वयात् ।
 व्रताक्तो यच्चरेदेतद्व्रतं व्रतपरायणः ॥
 द्वित्रैकदिवसं वापि स च कश्चन नैष्ठिकः ।
 कृत्यमित्येव निष्कामो यच्चरेद् व्रतसुत्तमम् ॥
 शिवार्पितात्मा सततं न तेन सदृशः कश्चित् ।
 भस्मच्छत्रो द्विजो विद्वान् महापातकसम्भवैः ॥
 पापैर्विसुष्यते सद्यो सुष्यते नात्र संशयः ।
 उद्गम्येत्परं वीर्यं तद्वस्त्र परिकीर्तितम् ॥
 तस्मात्सर्वेषु कालेषु वीर्यवान् भस्मच्युतः ।
 भस्मनिष्ठश्च दहन्ते दोषा भस्माभिः सङ्गृभात् ॥
 भस्मस्नानविशुद्धात्मा भस्मनिष्ठ इति स्मृतः ।
 भस्मना दिग्वसन्वाङ्गो भस्मदीप्तचिपुङ्गवः ॥
 भस्मशायी च पुरुषो भस्मकल्मषभञ्जनात् ।
 भूतिर्भूतिकरी पुंसां रक्षा रक्षाकरी परम् ॥
 किमन्यदिह वक्तव्यं भस्माद्यात्मकारणम् ।
 व्रती च भस्मना ज्ञातः स्वयं देवो महेश्वरः ॥

पाषाणः

परमास्त्रश्च शैवागं भस्मेतत्पारमेश्वरम् ।
 धौम्याग्रजस्य तपसि ह्यपिदौ यमिवारिताः ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कृत्वा पाशुपतं व्रतम् ।
 धनवद्भस्म संगृह्य भस्मस्नानरतो भवेत् ॥”
 इति श्रीशिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्वभागे
 एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३॥)
 पाशुपतास्त्रं, स्त्री, (पाशुपतं पशुपतिसन्निधि
 पञ्चम् ।) पशुपतेः श्रुत्यान्तः । तस्य स्वरूपं
 यथा,—
 “मशानगोऽपि सन्निधय यत्तत् पाशुपतं परम् ।
 महास्त्रं महाकारं युगान्ताभिसमप्रभम् ॥
 पञ्चवक्त्रं महाघोरं दृष्ट्वाहुं त्रिलोचनम् ।
 सौम्यं घोरं सुघोरात्स्फूर्ज्जितं भयोत्कटम् ॥
 जटाभारेन्दुगङ्गाहिमयमायं शिवाङ्गजम् ।
 वैष्णवीणाश्रयचण्डं डमरुकारावसङ्कुलम् ॥
 शिवारावं भयात्तापि यद्वायसचेष्टितम् ।
 उल्कादण्डज्वलज्वालां गोनीशदतभूषणम् ॥
 ललन्मेखलनागैर्गजचर्मैर्द्रवाक्षसम् ।
 कैकरं तर्जमानं शूलखट्वाङ्गधारणम् ॥
 यस्मान्न सममिदं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
 पुरतो विभ्रनाशस्य तेलिङ्गं यथास्थितम् ॥”
 इति देवीपुराणम् ॥
 पाशुपाल्यं, स्त्री, (पशुपालस्य भावः कर्म वा ।
 पशुपाल + पञ्च ।) वैश्वदेवः । पशून् गीर्वाण-
 म्मादीन् पालयति पशुपालः कृत्वा यत् । पशु-
 पालस्य भावः कर्म वा इत्यर्थे ण्यप्रत्ययनिष्प-
 दम् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, मार्कण्डेये ॥ २५६ ॥
 “दानमध्ययनं यज्ञो वैश्वस्यापि भिक्षवे च ।
 वाणिज्यं पाशुपाल्यश्च क्षत्रिष्वेवास्त्य जीविका ॥”)
 पाशाल्यः, चि, (पश्चात् + “दक्षिणापश्चात्पुरश्च-
 ख्यम् ।” ४ । २ । ६८ । इति लृक् ।) पश्चा-
 द्भवः । (यथा, देवीभागवते ॥ १ । १७ । ६६ ।
 “पाशाल्यं यामिनीयामं ध्यानमेवानुपद्यत ।
 कृत्वा प्रातः क्रियाः कृत्वा पुनरीक्षी समा-
 हृतः ॥”)
 पश्चिमदेशजातः । इति सुम्भवोक्त्याकरणम् ॥
 (यथा, महाभारते ॥ १ । १२१ । ११ ।
 “स विजित्य गृहीत्वा च भूपतीन् राणवत्तमः ।
 प्राच्यानुदीच्यान् पाश्चात्यान् दक्षिणागणकाश-
 यतु ॥”)
 पाशाल्याकरसम्भव, स्त्री, (पाशाल्ये पश्चिमदिग्-
 भवे ण्यत्तरे सम्भव उत्पत्तिर्वत्यः ।) सान्भरी-
 तवत्यम् । तत्पर्यायः । रोमपाद् २ रासव-
 यम् ३ । इति रत्नमाला ॥
 पाश्या, स्त्री, (पाशानां संग्रहः । पाश + “पाश-
 दिभ्यो यः ।” ४ । २ । ४६ । इति यः ।) पाश-
 संग्रहः । इत्यमरः । ३ । २ । ४३ ॥
 पावकः, पुं, (पवति वधातीव चरत्यौ । पव बन्धे +
 क्तुल् ।) पादाभरणविशेषः । पादुली इति
 भाषा ॥ यथा,—
 “रत्नपापकवट्केश्च विरानितपदाङ्गुलेः ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥

पाषण्डः

पाषण्डः

पाषाण

पाषण्डः, पुं, (पां सनोति इति संसर्गादिना दृष्टातीति। यथा न दाने + पमन्तात् डः। पृषो-
दरादित्वात् साधुः। यद्वा, पाति रचति दृष्ट-
तेभ्य इति। पा + क्षिप्। पा वेदधर्मेन यण्ड-
यनि खण्डयतीति। यदुक्तम्।

“पातनात् त्रयीधर्मः पाषण्डेन निगद्यते।

तं द(ख)न्यन्ति ते यजमाना पाषण्डास्तेन

हेतुना ॥

नानात्रयधरा नानादेशाः पाषण्डिनो मताः ॥”)

देवविष्णुवाचारावान् सर्व्ववर्णेष्विद्वधारी। चौह-

जप्रगदादिः। इति भरतः ॥ तत्पर्यायः। सर्व्व-

लिङ्गी २। इत्यमरः। २। १। ४५ ॥ कौनिकः ३

पाषण्डिकः ४। इति शब्दरत्नावली ॥ ३ ॥ पाष-

ण्डादिस्माधयो दोषो यथा,—

“यस्मात् पाषण्डिभिः पापैराकाशं स्पर्शनं

त्वचेत्।

विशेषतः क्रियाकाले यज्ञादौ चापि दर्शितः ॥

क्रियाह्मणिर्यदे यस्य साधमेकं प्रजायते।

तज्ज्ञावर्णकानां सूर्यं पश्येन मतिमान् नरः ॥

किं पुनर्यस्तु सन्ततं त्रयी सर्व्वज्ञाना दिनः ॥

पाषण्डभोजिभिः पापैर्वेदादिविरोधिभिः ॥

पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैङ्गलप्रतिकान् शृणु ॥

हेतुकान् वक्तव्यं वाङ्मन्त्रेणापि नार्चयेत् ॥

हूरापास्तसु संसर्गः सदास्य वापि पापिभिः ॥

पाषण्डिभिर्दुराचारैस्तस्मात्तान् परिवर्जयेत् ॥

एते न्यास्तवाख्याता दृष्टा आहोपपातकाः ॥

येषां सम्भाषणात् पुंसां दिनपुण्यं प्रणश्यति ॥

एते पाषण्डिनामानो ह्येतान् आलपेद्वधुः ॥

पुण्यं नश्यति सम्भाषादेतेषां तद्दिनोद्भवम् ॥

पुंसां जटाधरमौण्डावतां दृष्ट्वैव

मोघाश्रिनामखिलशौचनिराहृतानाम् ॥

तोयप्रदानपिष्टपिण्डवह्निभृतानां

सम्भाषणादपि नरा नरकं प्रयान्ति ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः ॥ ३ ॥

पाषण्डादीनां कथनं यथा,—

“अतः स्वर्णमातु पाषण्डो विकर्मस्थो निविहसत्।

यदा धर्मधर्मे तानं नृरञ्जन इवोत्थितः ॥

प्रकृतानि च तानानि वैङ्गलं नाम तद्व्रतम् ॥

तज्ज्ञानं वैष्णवतिलकः ॥

प्रियं यन्नि परोऽन्यत्र विप्रियं कुर्वते शृणु ॥

यत्तामराधयेत्य शृणुयं कथितो बुधैः ॥

सन्दिग्धहेतुभिर्यः सत्कर्मसु सहेतुकः ॥

अन्त्यागृह्णैकतिकाः स्थापेसाधनतत्परः ॥

शृणो मियाविनीतस वक्तव्यं तद्वदतः ॥” इति ॥

एतद्वीक्षायां जामी ॥ ३ ॥ अपि च।

सदाशिव उवाच।

“येन्यदेवं परत्वेन वदन्पञ्चानमोहिताः।

नारायणाजगहन्यं ते वै पाषण्डिनस्तथा ॥

कपालभस्मास्थिधरा ये ह्यवैकलिङ्गिनः।

एते वनस्यात्रमाद्य जटावल्कलधारिणः।

अवैदिकक्रियोपेतास्ते वै पाषण्डिनस्तथा ॥

गुरुचर्चोर्गुण्डादिभिः प्रियतमेर्धरेः।

रहिता ये द्विजा देवि । ते वै पाषण्डिनो मताः ॥

श्रुतिस्मृत्युक्तमाचारं यस्तु नाचरति द्विजः।

स पाषण्डीति विज्ञेयः सर्व्वलोकेषु गर्हितः ॥

समस्तयज्ञभोक्तारं विष्णुं ब्रह्मण्यदेवतम् ॥

उदस्य देवताखेव जुहोति च ददाति च।

स पाषण्डीति विज्ञेयः स्वतन्त्रो वापि कर्मसु ॥

स्वातन्त्र्यात् क्रियते येस्तु कर्म वेदोदितं सद्यत् ॥

विना वै भगवत्प्रीत्या ते वै पाषण्डिनः स्मृताः ॥

यस्तु नारायणं देवं ब्रह्मण्यदेवदेवतैः।

समत्वेनैव वीक्षेत च पाषण्डो भवेत् सदा ॥

अनास्था क्रियते येस्तु मनोवाक्यायकर्मभिः।

वासुदेवं न जानाति स पाषण्डो भवेत् द्विजः ॥

धरेर्नामैकमन्त्राभ्यां लोकाः सङ्गिर्विवर्जिताः।

यदि वर्णाश्रमाद्या ये ते वै पाषण्डिनः स्मृताः ॥

वर्णानां गुरवो नित्यं शिवे यद्यप्यवेष्टवाः।

भगवद्गुणैरहिता वैष्णवादिनिन्दकाः ॥

रजस्तमोमया जीर्वाहंसका जीवभक्षकाः।

असन्प्रतिग्रहरता देवता ग्रामयाजकाः ॥

भ्रष्टाचारास्तथा ब्राह्मणा नानाविधपूजकाः।

देवतोच्छिष्टाह्नादिभोजिनः शूद्रवत्क्रियाः ॥

विविधासत्कर्मरता भक्ष्याद्यविचारिणः।

लोभमोहमदक्रोधधर्मादङ्कारिणः सदा ॥

एवंविधाः पारदारिकाद्या येन शुभानने ॥

अन्येषां का कथा तत्र पाषण्डा ब्राह्मणाः ॥

स्मृताः ॥

वर्णाश्रमाद्या ये सर्व्वेः स्वधर्मविवर्जिताः।

ते वै पाषण्डिनो देवि । नारायणवर्हिर्मुखाः ॥

सर्व्वशिखो द्विजा येऽपि सर्व्वविक्रयिणस्तथा।

यद्देवाचाररहितास्ते वै पाषण्डिनो मताः ॥

ये त्वसद्भक्षणपागादिरता लोका निरन्तरम्।

शिवे । पाषण्डिनो ज्ञेया इह ते नात्र संशयः ॥

विष्णुवैष्णवगोभूमिदेवादिषु विशेषतः।

अश्वत्थतुलसीतीर्थचैत्रादिषु महागुरौ ॥

लक्ष्मीसरस्वतीगङ्गायमुनासु वरानने ॥

स्मृताः पाषण्डिनस्तैऽपि ये न सेवापरायणाः ॥

रुद्राक्षेत्राक्षभ्राह्मणस्फाटिकाद्यादिधारिणः।

जटिला भस्त्रलिङ्गास्ते वै पाषण्डिनः प्रिये ॥

अस्त्रिजीवी मसीजीवी धावनः पाचकस्तथा।

एते पाषण्डिनो विप्रा मादकद्रव्यभोजिनः ॥

ते । काष्ठादयो भक्ता अनन्यश्रयास्तु ये।

पाषण्डसङ्गं न कुर्युस्तर्हि पानभोजने ॥

यदि देववशात्लोभाभोहासत्यान्नभोजनम्।

तन्मुख्यं ललपानञ्च चक्षुस्तत्सङ्गमादिकम् ॥

तन्पानभोजनानामपसङ्गालिङ्गनतोऽपिरात्।

पाषण्डिनो वैष्णवाः स्युरन्येषामपि का कथा ॥

किमत्र बहुनोक्तेन ब्राह्मणा ये ह्यवैष्णवाः।

असदाचरणास्ते तु स्तुता पाषण्डिनः स्मृताः ॥

एतद्भोजनपानादिकर्मभिवैष्णवा चनाः।

पाषण्डिनस्तथा सर्व्वे जटाभस्त्रादिधारिणः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे पाषण्डाचरणं नाम ४२ अध्यायः ॥

तस्य व्याख्यानं यथा,—

“यत्र पाषण्डसंसर्गं सङ्गं भज सतां नदा।

कामं क्रोधञ्च लोभञ्च मोहञ्च मदमत्सरौ ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥ ३ ॥

तस्य राश्याद्विष्कर्तव्यता यथा,—

“कितवान् कुशीलवान् क्रूरान् पाषण्डस्यांश्च

मानवान्।

विकर्मस्थान् शौकिनांश्च चिप्रं गिर्व्वासयेत्

पुरात् ॥

एते राश्वे वर्तमाना रात्रः प्रच्छन्नतस्कराः।

विकर्मज्ञियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥”

इति मानवे ६ अध्यायः ॥

अपि च।

“आक्रुद्धाश्च तथा लुब्धान् दृष्टार्थात्तत्त्वभाषिणः।

पाषण्डिनस्तापसादीन् परराष्ट्रेषु योजयेत् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

पाषण्डकः, पुं, (पाषण्ड एव। स्वार्थे कन्।)

पाषण्डः। इति शब्दरत्नावली ॥

पाषण्डो, [न] पुं (पां त्रयीधर्मं यण्डयतीति।

पा + यण्ड + णिनि।) पाषण्डः। इति जटा-

धरः ॥ (यथा, मनुः। १। ३०।

“पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैङ्गलप्रतिकान्

शृणु ॥

हेतुकान् वक्तव्यं वाङ्मन्त्रेणापि नार्चयेत् ॥”)

पाषाणः, पुं, (पषति पीडयत्यनेनेति। पष पीडने +

वाङ्मलकात् आगच्। “पषेर्लृच् ॥” २। ६०।

इत्यञ्जलदत्तोक्त्या स च णित्।) प्रस्तरः। तत्-

पर्यायः। आवः २ उपलः ३ अश्वा ४ शिला ५

द्वय ६। इत्यमरः। २। ३। ४ ॥ दृष्टत् ७। इति

भरतः ॥ प्रस्तरः ८ पारावुकः ९ पारटीटः १०

श्लक्ष्णः ११ काचकः १२। इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, देवीभागवते। ४। २१। ५४।

“गतेऽथ नारदे कंचः समाहूयाथ बालकम्।

पाषाणे मोथयासास सुखं प्राप च मन्दधीः ॥”

पाषाणादिनिर्मितत्वात् देवताप्रतिमादि। यथा,

व्याख्यासप्तशत्याम्। ३८६।

“पूर्वां विना प्रतिष्ठां नास्ति न सन्नं विना

प्रतिष्ठा च।

तदुभयविप्रतिपन्नः पश्यतु गीर्वाणपाषाणम् ॥”)

पाषाणगर्हभः, पुं, इत्युसन्विजसुद्रोद्योगविशेषः।

तस्मिन्महाद्यः।

“वातश्लेष्मनसुद्भूतः श्वयधुर्धनुसन्विजः।

स्थिरः मन्दरजः स्निग्धः क्षेयः पाषाणगर्हभः ॥”

स्थिरः कठिनः ॥ ३ ॥ तद्विकृत्या यथा,—

“पाषाणगर्हभं पूर्वं खेदेयुः कुशलो भिषक्।

ततः पनसिकाप्रोक्तेः कस्तूरव्योः प्रलेपयेत् ॥

वातश्लेष्मिन्प्रोथमेः कस्तूरैश्च लेपयेत्।

परियाकगतं भित्ता ब्रणवत्तत्तुपापरेत् ॥

जलोकाभिर्हृतं रक्ते न शान्तिं विनोयधम्।

एतत्स्यलेषु बहुषु प्रेक्षितं लिखितं ततः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पाषाणचतुर्दशी, स्त्री, (पाषाणसाध्या पाषाणवत्-

पिष्टकभोजनसाध्या चतुर्दशी।) दक्षिकराशिस्व-

रविकसृक्पक्षीयचतुर्दशी। यथा, भविष्ये।

पिकरा

“वृत्तिके श्रुतपक्षे तु या पाषाणचतुर्दशी ।
तस्यामारोधयेन्नारीं नक्तं पाषाणभोजनैः ॥
पाषाणभोजनैः पाषाणाकारपिष्टकभोजनैः ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पाषाणदारकः, पुं, (दारयति विदारयतीति । दृ +
खिच् + खुल् । पाषाणस्य दारकः ।) दङ्कः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५२ ॥

पाषाणदारणः, पुं, (दारयतीति । दृ + खिच् +
ल्युः । पाषाणस्य दारणो विदारकः ।) दङ्कः ।
इत्यमरः । २ । १० । ३४ ॥

पाषाणभेदनः, पुं, (पाषाणं अक्षरं भिनत्तीति ।
भिद् + ल्युः ।) वृत्तविशेषः । डाड्कुडी इति
भाषा । तत्पर्यायः । अक्षरः २ शिलाभेदः ३
अक्षभेदकः ४ श्वेता ५ उपलभेदी ६ पलभित् ७
शिलगर्भजः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्त-
त्वम् । मेहहृद्वाहृन्मूत्रहृद्वाहृन्नाशित्वम् ।
शीतलत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“पाषाणभेदकोऽक्षमो गिरिभिर्द्वित्रयोजनी ।
अक्षभेदो हिमस्तित्तः कषायो वस्तिशोधनः ॥
भेदगो हन्ति दोषाशोऽगुल्मकृच्छ्राक्षहृद्गजः ।
यानिरोगान् प्रमेहान् च भीष्माशूलव्रणानि च ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पाषाणभेदी, [नृ] पुं, (पाषाणं अक्षरं भिन-
त्तीति । भिद् + खिनिः ।) वृत्तविशेषः । पाघर-
चुर इति भाषा । तत्पर्यायः । अक्षभेदः २
शिलाभेदः ३ अक्षभित् ४ । इति रत्नमाला ॥
(अक्षभेदशब्दे ज्ञातव्यस्य विवरणम्)

पाषाणी, स्त्री, (पाषाण + अल्पायं डौम् ।)
क्षुद्रपाषाणः । स तु परिमापकविशेषः । वाट्-
खारा इति भाषा । तत्पर्यायः । पृषाकरा २ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाहानः, पुं, (पाति रक्षति दुष्कृतेभ्य इति । पा +
क्रिप् । पां त्रयीधर्मा हन्ति गच्छतीति । हन्
गतौ + डः । पाहं ब्रह्माणं अततीति । अच् ।)
ब्रह्मादिवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पि, श्रु गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
सकं-अनिद् ।) श्रु, पियति । इति दुर्गादासः ॥

पिकः, पुं, (अपि कायति शब्दायति इति । अपि
+ के + “आनद्योपसर्गो” ३ । १ । १३६ ।
इति कः । अर्धरकारलोपः ।) कोकिलः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १६ । (यथा,—

“पिक ! विधुस्तव हन्ति समं तम-
स्वमपि चन्द्रयिरोधिक्कुरवः ।
इति तयोर्गनिशं हि विरोधिता
कथमहो समना मम तापने ॥”

इत्युद्धटः ॥)

पिकप्रिया, स्त्री, (पिकानां प्रिया ।) महाजम्बू ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पिकबन्धुः, पुं, (पिकानां बन्धुरिव ।) आम्बट्टचः ।
इति शिकारविशेषः ॥

पिकरागः, पुं, (पिकानां रागोऽनुरागो यत्र ।)
आम्बट्टचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गलः

पिकवल्लभः, पुं, (पिकानां वल्लभः ।) आम्बट्टचः ।
इति भावप्रकाशः ॥ (गुणाश्चास्य आम्बट्टच-
ज्ञातव्याः ॥)

पिकाचः, पुं, (पिकस्य अचि लोचनं तदत्त वर्णो
यस्य । समासे घच् ।) रोचनी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

पिकाङ्गः, पुं, (पिकस्याङ्गमिव अङ्गं यस्य ।)
पञ्चविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पिकानन्दः, पुं, (पिकानामानन्दो यस्मिन् ।)
वसन्तकालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिकी, स्त्री, (पिक + स्त्रियां डौम् ।) कोकिला ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पिकेक्षणा, स्त्री, (पिकस्य ईक्ष्यं लोचनं तदत्त
वर्णं यस्याः ।) कोकिलाचः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ कोकिलचक्षुस्तुल्यचक्षुर्गता च ॥

पिकः, पुं, (पिक इत्ययत्तशब्देन कायति शब्दा-
यते इति । कै + कः । पिक इव कायतीति ।
एवोदरादित्वात् साधुरित्येके ।) हस्तिप्रावकः ।
इति शब्दमाला ॥

पिङ्ग, स्त्री, (पिङ्गतीति । पिङ्गि वर्णं + अच् । न्यडु-
कादित्वात् कृतम् ।) बालकः । इति मेदिनी ।
मे. १२ ॥ हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गः, पुं, (पिङ्गि वर्णं + अच् । कृतम् ।) पिङ्गल-
वर्णः । तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥
(यथा, महाभारते । १ । १२३ । ३२ ।

“पद्मपद्माननः पिङ्गस्तेजसा प्रव्वलशिव ॥”)
नृपकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गकपिश्रा, स्त्री, (पिङ्गा कपिश्रा च । वर्णो
वर्णेनेति समासः ।) तैलपायिका । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २७३ ॥

पिङ्गचक्षुः, [सु] पुं, (पिङ्गे चक्षुषी यस्य ।)
कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१८ ॥

पिङ्गजटः, पुं, (पिङ्गा पिङ्गलवर्णा जटा यस्य ।)
शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११३ ॥

पिङ्गलं, स्त्री, (पिङ्गं जातीति । का + कः ।)
रीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गलः, पुं, (पिङ्गो वर्णोऽस्यास्तीति । पिङ्ग +
“विष्वादिभ्यश्च” ५ । २ । ६७ । इति जच् ।)
नीलपीतमिश्रितवर्णः । तत्पर्यायः । कङ्कारः २
कपिलः ३ पिङ्गः ४ पिङ्गङ्गः ५ कङ्कः ६ । तद्व-
वन्ति, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥ केचित्
द्वयं द्वयं पर्यायमाहुः । अत्र नीलपीतः कपिलः ।
रोचनामः पिङ्गङ्गः । कनकपिङ्गलः कङ्कः ।
इति सुभूतिः ॥

“पिङ्गङ्गो रोचना पाण्डुः कङ्कः कनकपिङ्गलः ॥”
इति नाममाला ॥

“पिङ्गङ्गीप्रशिखाभः स्यान् पिङ्गङ्गः पद्मधूलिवत् ।
पीतनीलहरिद्रक्तः कङ्कारस्तृणवह्निवत् ॥

अयन्तुद्रिक्तः पीताङ्गः कपिलो रोचनाच्छविः ॥
इत्यत्र भेदोऽपि दृश्यते । अयम्भेदत्वाद्विषासो
नाह्नः ।” इति तट्टाकायां भरतः ॥ * ॥ नाग-
भेदः । (यथा, महाभारते । १ । ३५ । ६ ।

पिङ्गला

“निष्ठानको हेमगुहो ननुषः पिङ्गलस्तथा ॥”
चन्द्रः । चण्डाशुभारिपार्थिकः । निधिमैदः ।
कपिः । अग्निः । इति मेदिनी । वे. ११३ ॥
सुनिविशेषः । (यथा, महाभारते । १ । ५३ । ६ ।

“ब्रह्माभवन् साङ्गरवो अश्वयुष्मापि पिङ्गलः ॥”)
नकुलः । स्यावरविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।

४ । १६५ ॥ क्षुद्रोन्नूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यच्चविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । २३० । ५१ ।

“पिङ्गलो नाम यक्षिनी लोकस्यानन्ददायकः ॥”
पर्वतविशेषः । इति ब्रह्माण्डपुराणम् ॥)

प्रभवादिविधिवर्णान्तर्गतैकपञ्चाशत्तमवर्गः । यथा,
“देशभङ्गोऽयं दुर्भिक्षं समासात् कथयाम्यहम् ।

पिङ्गले चारुपद्माक्षि ! दुर्भिक्षं नर्मेदातटे ॥”
इति ज्योतिष्कतत्त्वम् ॥ ७ ॥

पिङ्गलाचार्यकृतच्छन्दोग्यन्याविशेषः । यथा,—
“जो विविधमत्तसायरपारं पत्तो विविमलसद्व

हेलम् ।

पद्मं भास्तरडो नाओसो पिङ्गलो जयइ ॥”
अस्य व्याख्या ।

“अथ ह्यन्तःशास्त्रकर्तुः पिङ्गलाचार्यस्य स्तुति-
रूपं सङ्गृह्यन् विविधन्यापरिचयमात्रये न्ययकृतं
करोति । विविधा नानाप्रकारकविन्यासविशिष्टा

मात्रा यत्र तद्विविधमात्रं ह्यन्तःकदम्बं तदेवं
सागरः अतिदुर्गमत्वात् भाषा एव तरङ्गा
नौर्वस्य । प्राहते इक्षता तेन भापयैव ह्यन्तः-

शास्त्रसुक्तवानित्यवगम्यते । केचित्तु लघुगुण-
रूपा या विविधा मात्रा खेव सागरः तत्पारं
प्राप्तः अपिरवधारये । विमलया मत्वा हेल

यत्र तद्वयथा स्थान निर्मलपुद्गा हेलयैव पारं
गत इत्यर्थः । प्रथममित्यनेन ह्यन्तःशास्त्रस्य
प्रथमप्रणेतारित्यवगम्यते । अर्थान्तरमप्यने-

नैव व्यन्यते यो विविधमात्राभिः सागरपारं
प्राप्तः विः पक्षी जर्षाङ्गवदुः तस्य विमलमतौ
हेला यत्र तत् यथा स्यात् भाषा अतुगयवाक्

खेव नौर्वस्य ईदृशो नागो जयति । एवं हि
अयते भोक्तुमुद्यतं गरुडं दृष्ट्वा खलौशलं खवि-
नयं तनुवाच भो गरुड समेदं कौशलं मय्य

यद्येकवारलिखितं मया लिख्यते तदा मां भव
इत्युक्त्वा सागरतीरं वड्विश्रित्यवरपर्यन्तं प्रसारं
प्रदर्श्य ससुद्रं प्रविदेश गरुडोऽपि वधनां गुरु-

त्वेन तच्च भवा तद्देशाद्विरराम एतादृशं बुद्धि-
गौरवं यस्य अतएव अयति उत्कर्षेण धर्मेति
तं प्रति प्रणतोऽस्मीति व्यन्यते अथवा माध्यायां

भगवोपन्यासो सङ्गलायः प्रथमं श्रद्धादासी-
नयोभेगणजगणयोर्वोगोऽनुचतोऽपि कथमित्य-
वहितेभायम् ॥” इति पिङ्गलन्यासकटीका च ॥

पिङ्गललोहं, स्त्री, (पिङ्गलं लोहमिति नित्यकर्म-
धारयः ।) पिचलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गला, स्त्री, (पिङ्गल + टाप् ।) वामनाख-
दक्षिणदिग्गजस्य स्त्री । इत्यमरः । १ । ३ । ४ ॥

कुसुदस्य करिणी । वैशाखविशेषः । इति मेदिनी ।
वे. ११३ ॥ तस्या उपाख्यानं यथा,—

“पिङ्गला नाम वेद्यामीदिहिनगरे पुरा ।
तस्या मे शिषितं किञ्चिद्विषयं वृषनन्दनम् ।
मा मेरिगिरिका कामं महेन उपनेष्यती ।
अभूत् कानि वशिष्ठारि विभती रूपसुखम् ।
मार्गं व्यापारतो वीर्यं पुरयान् पुरययम् ।
तान् शुक्रदानं विषयतः कान्तान् मेनेर्य-
कास्तुका ॥

जानतेऽप्ययतिषु मा महेतोपजीविनी ।
अप्यनो विषयान् कोऽपि मासुपैत्यति भूरिदः ।
रुवं दुराशया ध्वस्तनिद्रा हास्यवसन्तिनी ।
निर्गन्तुं प्रविशन्ती निशीथं समपद्यत ॥
तस्या विषयाशया शुष्यदहाया दीनचेतसः ।
निर्नेदः परमो जज्ञे चिन्ताहेतुः सुखावहः ॥
तस्या निर्विघ्नचित्ताया गीतं श्रुत्वा यथा मम ॥
निर्नेदं व्यापारमाशानां पुरयस्य यथा हृदिः ।
नृशृङ्गाशाननिर्वेदो देहवन्त्रं निशामति ॥
पिङ्गलोवाच ।

अथो मे मोहविलतिं पश्यतां विवितात्मनः ।
या गान्तादसतः कामं कामये येन बालिशः ॥
सन्तं समीपे रमणं रतिप्रदं
विषयप्रदं निवृत्तिमिदं विहाय ।
अकामदं दुःखमयाधिभोक्त-
मोहप्रदं तुल्यमहं भवेत्तथा ॥
अथो मयात्मा परितापितो दृष्ट्या
साक्ष्येयत्वात्तातिविगर्ह्य वार्त्तया ।
स्वेयासरादयार्थदृष्टयोऽनुशोभ्यात्
प्रीतिं विषां रतिमात्मनेच्छती ॥
यदस्मिन्निर्निर्मितवशवश-
सूयं त्वचा रोमनखैः पिण्डम् ।
चरन्व्यङ्ग्यारमगारमेतद्-
विनृत्तपूर्णं मनुष्यैति कान्या ॥

विदेहानां पुरे शक्तिप्रदमेकैव मृदुधीः ।
यान्मिषिष्यत्यन्यत्पादात्मदानं काममप्युतात् ॥
सुहृत् प्रेष्ठतमो नाय आत्मा चायं शरीरिणम् ।
तं पिङ्गीयात्मनेवाहं रमेन्नन यथा रमी ॥
जिघृक्षन् प्रियन्ते अभयन् कामा ये कामदा नराः ।
आद्यन्तपत्नी भाष्याया देवा वा कालविद्वताः ।
ननं मे भगवान् प्रीतो विष्णुः केनापि कर्मणा ।
निर्वेदोऽयं दुराशया यन्मे ज्ञानः सुखावहः ॥
मेवं स्तुतन्द्भाग्यायाः शिष्या निर्वेददेवतः ।
येनानुबन्धं निवृत्त्य पुरयः श्रमवृत्तति ॥
तेनोपलभ्यमादाय शिरसा गन्धसज्जताः ।
यत्ना दुराशयाः शरन् प्रजामि तमधीश्वरम् ॥
गन्धुः श्रद्धावन्तद्वयप्राप्तामेव जीवती ।
पिङ्गरागसुनेवाऽमाकना रमणेन वै ॥
मगारकृपं पतितं विषयेर्मुपितेजसम् ।
यथां काणादिनाकानं जीवन्त्यानुबन्धी
नरः ॥
आकौन जाकौनो मोक्षा निर्विघ्नेन यदाविशतः ।
अथमाह इदं पञ्चदशकं बालादिना श्रुतम् ॥
श्रुत्वापि उवाच ।
अथ मयावितमिदं दुराशयां दानवमप्युतात् ॥

विज्ञोपश्रममाश्रया श्रयानुपविश सा ।
आशा हि परमं दुःखं नैराशं परमं सुखम् ।
यथा संछिद्य कान्ताशां मुखं सुखापि पिङ्गला ॥”
इति श्रीभागवते ११ स्कन्धे श्रीभगवदुद्धव-
संवादे अष्टमेऽध्याये १२-८३ ॥ * ॥

करिका । नाडीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
पञ्चिमेदः । राजरीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शिंशपावृष्टः । इति रत्नमाला ॥ * ॥
अथ पिङ्गलादिनाडीनिरूपणम् ।

“दक्षिणांशः स्तुतः सूर्यो वामभागे निशाकरः ।
नाडीर्दश विदुस्तान् सुखास्तिसः प्रकीर्त्तिताः ॥
इडा वामे तनोर्मध्ये सुषुम्णा पिङ्गला परे ।
मध्या ताम्बपि नाडी स्यादधीसोमस्वरूपिणी ॥”
“अत्रेता वामपुञ्जाधः स्या धनुर्वक्रा वामनासा-
पथ्यन्तं गता एवं पिङ्गला दक्षिणाष्टाधः स्या
धनुर्वक्रा दक्षिणनासान्तं गता पृष्ठवंशान्तर्गता
सुषुम्णा इत्यर्थः ॥” इति सारदातिलकम् ॥

“नाडीनां संवत्तो देवि ! कल्लयोगिः खगाण्डवन् ।
तत्र नाथः ससुतपद्माः सहस्रानां द्विसप्ततिः ॥”
कल्लस्य पञ्चस्य योनिरुत्पत्तिस्थानं शालूकमिति
यावन् ।

“प्रधानाः प्राणवांश्चिन्त्यो भूयस्तत्र दश स्तुताः ।
इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्णा च तनोयिका ॥
गात्रादी दक्षिणदिष्टा च पूषा चैव यशस्विनी ।
अलम्बुषा कुहूश्चैव शक्तिनी च दश स्तुताः ॥
एवं नाडीमयं चक्रं विज्ञेयं शक्तिचक्रम् ॥
इडायाः पिङ्गलायाश्च मध्ये या वा सुषुम्-
णिका ॥

इयं त्रिगुणा ज्ञेया ब्रह्मविष्णुशिवालिका ।
रजोगुणा च वज्राख्या चित्रिणी सत्त्वसंयुता ॥
तमोगुणा ब्रह्मनाडी काव्यभेदक्रमेण च ॥”
इति निरुत्तरतन्त्रे प्रथमपटलः ॥

इडापिङ्गलयोः स्वरूपं यथा,—

“इडा च शक्तवन्त्राभा तस्या वामे अवस्थिता ।
पिङ्गला सितरक्ताभा दक्षिणं पार्श्वमाश्रिता ॥”
इति योगार्णवः ॥
“इडायां संश्रितचन्द्रः पिङ्गलायां दिवाकरः ॥”
इति तन्त्रान्तरम् ॥

पिङ्गलिका, स्त्री, (पिङ्गलो वर्गोऽस्यस्या इति ।
पिङ्गल + त्वन् ।) बलाका । इति जटाधरः ॥
(कीटविशेषः । यथा, सुवृते । ५ । ८ ।

“मक्षिकाः कान्तारिका लण्णा पिङ्गलिका मधु-
लिका कायायी स्यान्ति त्वेवं षट् ताभिर्दृष्टस्य
दाहशोफो भवतः ॥”)

पिङ्गलारः, पुं, (पिङ्गमेव मारी यस्य ।) हरि-
तालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हरितालशब्दे
विट्तिरस्य ज्ञातया ।)

पिङ्गलस्फटिकः, पुं, (पिङ्गः पिङ्गलवर्गः स्फटिकः
इति निवृत्तकर्मधारयः ।) गोमेदमणिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गा, स्त्री, (पिङ्गो वर्गोऽस्यस्या इति । अच्
टाप् च ।) गौरीचन्द्रा । रिदुः । नाजिका ।

चण्डिका । इति मेदिनी । मे, ११ । हरिदा ।
इति शब्दचन्द्रिका । वंशरीचणा । इति राज-
निर्घण्टः । (स्यनामस्याता तपस्विनी । अस्या
व्याश्रमस्तु तीर्थस्थानत्वेन प्रसिद्धः । यथा,
महाभारते । ३ । २२ । ५५ ।

“पिङ्गानीर्थं उपसृष्ट्य जलचारी नराधिप
कपिलानां नरथाप्र ! शतस्य फलमयुने
तथा च तत्रैव । १३ । २५ । ५३ ।

“उज्जानक उपसृष्ट्य आर्थिसेनस्य चाश्रमे ।
पिङ्गायाचाश्रमे स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”)

पिङ्गाजः, पुं, (पिङ्गं अक्षि यस्य । यच् समासे ।)
शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कुम्भीरः । पिङ्ग-
चक्षुःशब्ददर्शनात् ॥ द्रौगपुत्तखगविशेषः । यथा
मार्कण्डेये । १ । २१ ।

“पिङ्गाजश्च विबोधश्च सुपुत्रः सुसुखलघा ।
द्रौपयुक्ताः खगश्रेष्ठस्तत्त्वज्ञाः शास्त्रचिन्तकाः ॥”
पिङ्गलनेत्रे, त्रि । यथा, तत्रैव । ६६ । ४५ ।

“नमस्तेऽनल ! पिङ्गाज ! नमस्तेऽस्तु हुता-
शन ! ॥”)

पिङ्गाशः, पुं, (पिङ्गं वर्णमनुते इति । अश +
अण् ।) पक्षीपतिः । मत्स्यभेदः । पाङ्गाश इति
भाषा । जात्यस्यै, स्त्री । इति मेदिनी । श्रे, २५ ॥
पिङ्गाशी, स्त्री, (पिङ्गं वर्णमनुते इति । अश +
अण् । स्त्रियां ङीप् ।) नीलिका । इति मेदिनी ।
श्रे, २५ ॥

पिङ्गास्यः, पुं, (पिङ्गमास्यं वर्णं यस्य ।) पिङ्गाश-
मत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

पिङ्गी, स्त्री, (पिङ्गो वर्गोऽस्यस्या इति । अच् ।
ततो गौरादित्वात् ङीप् ।) शमीवृक्षः । इति
मेदिनी । मे, १२ ॥

पिङ्गिचणः, पुं, (पिङ्गानि पिङ्गलवर्णानि इक्षुणानि
यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११० ॥
(कुम्भीरः । पिङ्गचक्षुःशब्ददर्शनात् ॥ पिङ्गल-
नेत्रे, त्रि ।)

पिचण्डः, पुं, (अपिचण्डनेत्रेनेति । अपि +
चङि कोपे + चच् । अपेरलोपः ।) पञ्जीर-
वयवः । उदरम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६८ ॥
पिचण्डिलः, त्रि, (अतिश्रयितं पिचण्डसुदरमस्य ।
पिचण्ड + तुन्दादित्वात् इत्यच् ।) तुन्दिलः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ११४ ॥ (यथा, काशी-
खण्डे । ८० । १०२ ।

“खाकाकारेऽवष्टुकारैः सुरा जाताः पिच-
ण्डिलाः ।

रचिता गिरयस्तेन नदमानां पदे पदे ॥”)

पिचण्डः, पुं, (पिचवे तुलाय साधुः । पिच + यत् ।)
कार्पासः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २८५ ॥

पिचिण्डः, पुं, उदरम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७७६
तस्य लक्षणं यथा,—

“भोगात्ताः समवतरा पिः स्याः स्युर्धटमणिभाः ।
अर्पोदरा हरिदाः स्युः — — — ॥”

इति मारुते १३ अक्षरायः ॥
पञ्जीरवयवः । इति मेदिनी । छे, ३२ ॥

पिच्छिका, स्त्री, (पिच्छि इव पिच्छादतिरस्य-
स्येति । पिच्छि + ठन् ।) पिच्छिका । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २७६ ॥ पार डिम् इति भाषा ॥

पिच्छिलः, पुं, (अतिशयितः पिच्छि उदर-
मस्य । पिच्छि + तुल्गादित्वात् इलच् ।)
वृहद्वदरयुक्तः । इत्यमरः । २ । ६ । ४४ ॥ तत्-
पर्यायः । पिच्छिलः २ वृहत्कुक्षिः ३ तुन्दी ४
तुन्दिकः ५ तुन्दिलः ६ उदरी ७ उदरिलः ८ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ११४ ॥ (यथा, काशी-
खण्डे शिवशर्म्मेणो वैकुण्ठलोकगमने विष्णुगण-
संवादे ।

“पिच्छिलैः स्थूलवस्त्रैर्वेगमन्तीरनिखनैः ॥”)

पिच्छुः, पुं, (पेषतीति । पिच्छ मर्द्दने + ऋगयादि-
त्वात् कुः ।) कापिसूतलः । इत्यमरः । २ । ६ ।
१०६ ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । ६

“अर्घ्यो वीक्ष्य श्लाकयोत्पीय पिप्पुवण्डयो-
रन्यतरेण प्रन्थ्य चाङ्गं पातयेत् ॥”) कुष्ठ-
मेदः । कर्षः । असुरविशेषः । इति मेदिनी ।
चे, ७ ॥ भैरवः । शस्यमेदः । इति विश्वः ॥

(चिकित्सोपयोगिप्रश्नकर्मान्तर्गतक्रियाविशेषः ।
यथा,—

“कामिन्धं पूतियोन्वाह कर्त्तव्यः स्नेहो विधिः ।
क्रमः कार्यस्ततः स्नेहपिचुभिस्तर्पणं भवेत् ॥
श्लाकौजिङ्गिनीलसुधवत्कृपचवल्कलैः ।
कषायैः साधितैः लेहः पिचुः स्याद्विमुतापहः ॥”
इति वैद्यकचक्रपाण्यवग्रहे योनिथापचिकित्-
सायाम् ॥)

पिच्छुकः, पुं, (पिचुरिव कायतीति । कै + कः ।)
मदनवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ मयना इति
भाषा ॥

पिच्छुलं, स्त्री, (पिचोस्तूलम् ।) तूलः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पिच्छुमन्दः, पुं, (पिचुं कुष्ठविशेषं मन्दयति नाशय-
तीति । मन्द + अण् ।) निम्बवृक्षः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २०५ ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ३४६ ।

“पश्यानुत्पमिन्दिन्द्रेण माकन्दशेखरो
सुखरः ।

अपि च पिचुमन्दसुकुले मौकुलिकुलमाकुलं
मिलति ॥”)

पिचुमर्दः, पुं, (पिचुं कुष्ठविशेषं मर्दयति नृदा-
तीति वा । मर्द् + अण् ।) निम्बवृक्षः । इत्य-
मरः । २ । ४ । ६२ ॥ (यथा, देवीभागवते ।
३ । १० । १२ ।

“असतासुपकाराय दुर्जनानां विभूतयः ।

पिचुमर्दः फलाणोऽपि काकेरवोपसृज्यते ॥”
पर्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“केटयः पिचुमर्दं च निम्बोरिष्टो वरत्नचा ।
दर्दोऽपि हि हिनिर्वासः सर्वतोभद्र इत्यपि ॥”)

पिचुलः, पुं, (पिचुं लातीति । ला + कः ।)
भायुकः । इज्जलः । जलवायमः । इति मेदिनी ।
जे, ११२ ॥ तूलः । इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ॥

पिच्छ. क छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) क, पिच्छयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

पिच्छटं, स्त्री, (पिच्छयतीति । पिच्छ छेदने +
अट् ।) वीसकम् । रङ्गम् । (अस्य पर्यायो
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“रङ्गं वङ्गश्च कस्तूरीरं नृदङ्गं पुत्र पिच्छटम् ॥”)
नेत्ररोगे, पुं, इति मेदिनी । टे, ५० ॥

पिच्छ, श्र वाधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) श्र, पिच्छती पिच्छन्ती ।
वाधो विधितिः । इति दुर्गादासः ॥

पिच्छं, स्त्री, (पिच्छतीति । पिच्छ + अच् ।)
मयूरपुच्छम् । तत्पर्यायः । शिखण्डः २ वर्धमृशः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ३१ ॥ शिखिपुच्छम् ४
शिखण्डकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
अनर्घराधवे । ६ । ६५ ।

“तत्सारिवज्रभीमस्य ध्वजदण्डस्य नाञ्जनम् ।
दर्पदीप्तः क्षुरप्रिण मायूरं पिच्छमच्छिनत् ॥”)

चूडा । इति मेदिनी । छे, ५ ॥

पिच्छः, पुं, (पिच्छतीति । पिच्छ + अच् ।) लाङ्गू-
लम् । इति मेदिनी । छे, ५ ॥

पिच्छलदणा, स्त्री, (पिच्छलं दलं पत्रं यस्याः ।)
वदरीवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिच्छवाणः, पुं, (पिच्छं वाण इव यस्य ।) श्येन-
पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिच्छा, स्त्री, (पिच्छ + अनादित्वात् टाप् ।)
शास्त्रालीवेष्टः । इत्यमरः । २ । ४ । ४७ ॥

(अस्याः पर्यायो यथा,—

“निर्यासः शास्त्रालेः पिच्छा शास्त्राली वेष्टको-
ऽपि च ।

मोचास्त्रावो मोचरवो मोचनिर्यास इत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पूगः । छटा । कोषः । मोचा । भक्तसम्भूत-
मण्डम् । पङ्क्तिः । अश्वपदामयः । इति

मेदिनी । छे, ४ ॥ चोलिका । फणिलाला । इति
हारावली । २३० ॥ शिंशपावृक्षः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

पिच्छिका, स्त्री, (पिच्छं मयूरवर्धं अस्यवेति ।
पिच्छ + ठन् ।) चामरविशेषः । यथा, “पिच्छिकां
आमयित्वा बहुविधं हास्यं कृत्वा पणमहद्”

इत्यमरचरणे इदं अलिं अण्डिणा कुण्डमसम् ।”
इति रत्नावलीनाटके ४ अङ्कः ॥

पिच्छितिका, स्त्री, शिंशपा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(विवृतिरस्याः शिंशपाशब्दे ज्ञातया ॥)

पिच्छिलं, त्रि, (पिच्छा भक्तसम्भूतमण्डं अस्य-
स्येति । पिच्छादित्वात् इलच् ।) भक्तमण्ड-
युक्तम् । इति रायसुज्जटः । सरसयज्ञनादि ।

इति भरतः ॥ सुपादि । इति रमानाथः ।
क्षिप्रसुपादि । इति भागवदीक्षितः ॥ मण्ड-

युक्तभक्तम् । जलयुक्तयज्ञनम् । इति नील-
कण्ठः । तत्पर्यायः । विजिलम् २ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ४६ ॥ विजयिनम् ३ विजिनम् ४ विज्ज-

लम् ५ इज्जलम् ६ लालचीकम् ७ । इति
वाचस्पतिः ॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्याम् ।

“तस्य सर्वप्रशापं गवौदगानि पिच्छिलानि च
दधीनि ।

अल्पययेग सुन्दरि ! गान्धर्वागो मिष्टमन्त्राति ॥”)
पिच्छयुक्तः ॥ (क्षिप्रसरसपदार्थविशेषः । पेशल

इति भाषा ॥ यथा, साहित्यदर्पणे १० । ५५ ।
“काले वारिधराणामपतितया नैव शक्यते

स्थानुम् ।
उत्तकण्डितासि तरणे ! गहि नहि सखि !

पिच्छिलः पर्यायः ॥”)

पिच्छिलः, पुं, (पिच्छं चूडाद्वयस्येति । पिच्छादि-
त्वात् इलच् ।) श्लेष्मान्तकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिच्छिलकाः, पुं, (पिच्छिलः सन् कायतीति । कै +
कः ।) धन्वनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिच्छिलच्छदा, स्त्री, (पिच्छिलच्छदो यस्याः ।)
उपोदकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिच्छिललक्, [च्] पुं, (पिच्छिला लक् यस्य ।)
नागरज्जवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धन्वन-
वृक्षः । इति रत्नमाला ॥

पिच्छिलसारः, पुं, (पिच्छिलः सारो यस्य ।)
मोचरसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिच्छिला, स्त्री, (पिच्छा + इलच् । ततटाप् ।)
योतिका । शिंशपा । (अस्याः पर्यायो यथा,
वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“पिञ्जला पिच्छिला वीरा क्षण्यसारा च
शिंशपा ॥”)

शास्त्रालिः । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“शास्त्रालिस्तु भवेन्नोवा पिच्छिला पूरणीति च ।
रक्तपुष्पा स्थिराद्युच्च कण्डकाष्टा च तूलिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
विन्दुमेदः । इति मेदिनी । ले, ११५ । कोकि-

लाचः । वृक्षिकाचुपः । शूलोदणम् । अतसी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कक्षी । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥

पिज, इ क भाष्यार्थः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) इ क, पिज्ज-

यति । भाः दीप्तिः । यद्वाधो निकेतनशिंसा-
वलदानानि । इति दुर्गादासः ॥

पिज, इ ल ड वर्णपूजयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदां-आत्वं-अकं-सकं च-सेट् ।) इ, पिज्जति ।

ल ड, पिङ्गते । इति दुर्गादासः ॥

पिज्जं, स्त्री, (पिज्ज वले + भावे घञ् ।) वलम् ।
याजुषे, त्रि । इति मेदिनी । जे, ११६ ॥

पिज्जः, पुं, (पिज्ज वधे + भावे घञ् ।) वधः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ११५ ॥ कर्पूरमेदः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

पिज्जटः, पुं, (पिज्जयति नेत्रं दृश्यतीति । पिजि +
अट् ।) नेत्रमलम् । पिंशुटि इति भाषा ॥

यथा, शब्दरत्नमालायाम् ।
“दूधीका दूधिका दूधिः पिज्जटपिज्जटावभि ॥”

पिङ्गेटः

पिटकः

पिटुकः

पिङ्गलं, स्त्री, (पिङ्गातेऽनेनेति । पिङ्गि स्कोटने + करणे लृट् ।) कापांसम्कोटनघटः । तत्पण्यायः । पिङ्गलम् २ गृहस्कोटनकामुं कम् ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०६ ।

पिङ्गरं, स्त्री, (पिङ्गि दीप्री वर्णे वा + बाहुलकात् अरः । इत्युत्प्लवगदन्तः । ३ । १३१ ।) हरितालम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०३ । स्वयम् । इति मेदिनी । २, १८५ । नागनेष्टरम् । इति राजनिर्घण्टः । पप्पादिवन्वयदम् । कायान्विहृदम् । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ।

पिङ्गरः, पुं, (पिङ्गि + अरः ।) चम्बभेदः । पीतरक्षकः । इति हेमचन्द्रः । (सुमेरुपश्चिमपार्श्वपर्यन्तविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५५।६। "पिङ्गरोक्ष महाभद्रः सुरसः क्षयिणो मधुः") पीते, त्रि । इति मेदिनी । २, ११५ । (यथा, प्रायश्चित्तश्रवणम् । ३६१ ।

"प्रियया कृद्गुमपिङ्गरपाणिहृयपापनाशितं वासः ।

प्रहितं मां यावन्नाश्रान्तवृद्धसाकरणाय शिष्ययति ॥")

पिङ्गरकं, स्त्री, (पिङ्गरमेव । स्वार्थे कन् ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः । (पुं, नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ६ ।

"नागस्तथा पिङ्गरक एलापचोक्ष वामनः ॥")

पिङ्गलं, स्त्री, (पिङ्गि चिंसायां वर्णे च + कलच् ।) हृत्पत्रम् । हरितालम् । इति धरणिः ।

पिङ्गलः, पुं, (पिङ्गि + कलच् ।) अत्यन्तयाकुल-मैत्र्यादिः । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ।

पिङ्गलो, स्त्री, (पिङ्गल + स्त्रियां ङीष् ।) कुशा-न्तरदेशितप्रादेशमात्रमात्रकुशपत्रद्वयम् । अस्या नामान्तरं पवित्रम् । यथा,—

"एनन्तर्गभिर्गं मायं कौशं हिदसमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रापि ।

एगदेव हि पिङ्गला एवार्थं वसुदाहृतम् ॥")

इति ह्युद्गोपरिशिष्टम् ।

पिङ्गा, स्त्री (पिङ्गाते स्कोटने इति । पिङ्ग + कुर्ये स्त्रियः । ननष्टाप् ।) नूनम् । हरिमा । इति त्रिकाण्डशेषः । इट् । इट् इति भाषा । यथा शब्दमालायाम् । [च]

"त्रोतप्लवः सिंहजा म्यागच्छती पिङ्गा हृतापि पिङ्गानं, स्त्री, मय्यज । इति राजनिर्घण्टः ।

पिङ्गि, स्त्री, (पिङ्गातेति । पिङ्गि + कुरु । टाप् अन् इत्यम् ।) नूननालिका । इति विश्वकोषः । पौरुष इति भाषा ।

पिङ्गलं, स्त्री (पिङ्गातेति । पिङ्गि + "तजि-पिङ्गादिभ्य ऊरोरचौ ।" उतां ६ । ६० । इति ऊतच् ।) वस्त्रिका । इत्युत्प्लवगदन्तः ।

पिङ्गलः, पुं, पिङ्गायति चिन्तयति कर्त्तुं इति । पिङ्गि + बाहुलकात् कण्ठ् ।) कर्त्तृमलम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ०६१ ।

पिङ्गेटः, पुं, (पिङ्गेटः । एषोदरादिनाम् शत्रुः ।) शत्रुमलम् । इति शब्दरत्नावली ।

पिङ्गोला, स्त्री, (पिङ्गातेति । पिङ्गि + बाहुलकात् जोनः ।) पत्रकादला । पत्रशब्दः । इति धारावली । २०७ ।

पिट, संज्ञा । धर्मा । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-परं-सकं-अकं-सेट् ।) पेटति जनः किञ्चिन्नाशीकरोति शब्दायते वा । इति दुर्गादासः ।

पिटं, स्त्री, (पेटति संज्ञतो भवतीति । पिट + कः ।) चालः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

पिटः, पुं, (पेटति श्रवणरैः संज्ञतो भवतीति । पिट संज्ञतो + कः ।) पेटः । इति धरणिः । पेटारा इति भाषा ।

पिटकः, पुं, स्त्री, (पेटतीति । पिट् + क्तुम् ।) वंश-वेचादिमयसमुद्भूतः । पेटारी इति पेटा इति पेटा इति च ख्यातः । तत्पण्यायः । पेटकः २ पेटा ३ मञ्जुषा ४ । इत्यमरः । २ । १० । ३० । आद्यौ खल्वपेटिकायाम् । इति खामी । पेटः ५ पेटिका ६ तरिः ७ तरो मञ्जुषा ८ पेटिका १० । इति शब्दरत्नावली । (यथा, मार्कण्डेये । ५० । ८६ ।

"कुहालदात्रपिटकास्तद्वत् स्थायादिभाष-
नम् ॥")

विस्कोटे, त्रि । इति मेदिनी । के, १२० । (देहे-स्यानभेदेन चातस्यास्य शुभाशुभसूक्तम् । यथा, दृष्टवर्षाद्विज्ञायाम् । ५२ । १—१० ।

"वितरक्तपीतलक्षणा विप्रादीनां क्रमेण पिटका
ये ।

ते क्रमशः प्रोक्तफला वर्णानामग्रजादीनाम् ।
सुखिष्यवक्तृशोभाः शिरसि घनचयं नृद्धि-

सौभाग्यभाराद्

दौर्भाग्यं भूयुगोत्याः प्रियजनवटगामाश्रुः शो-
कताम् ।

तस्मद्योत्याश्च शोकं नयनपुटगता नेत्रयोरिष्ट-
दृष्टिं

प्रदंष्ट्यां शृङ्गदेशेऽनुचलनिपतनस्यानगाश्चाति-
विन्ताम् ॥

प्राणागटे वसनसुतदाचोद्योरसनाभं
कुम्भस्तद्विषयकतलगा भूरि विचं सलाटे ।

हन्वीरवं गलकतपदा भूवयान्यमपाने
ओत्रे तद्वयगगममपि ज्ञानमालास्वरूपम् ॥

शिरःसन्धिर्वाद्यद्वयकुचपार्श्वरिषि गता
अयोधार्तं धातं सुततनयलाभं शुचमपि ।

प्रियप्रान्तिं स्वन्धोष्यटनमय भिषार्चमसकृद्-
विनाशं कश्चोत्या विदधति घनानां बहु

सुखम् ॥

दुःखश्चतुर्निधयस्य विघातं

एष्टवाहुगुग्गा रचयन्ति ।

मयमय मयिनयनजाता

भूयगाद्यसुपबाहुगुगोत्याः ॥

धनानि सौभाग्यं शुचमपि कराहृन्मुदरगाः
सुपानाभं नाभं तद्वद्दृष्टौ चौरैर्धनचतितम् ।

धनं धानं वस्त्रं सुवतिमप्येष्टं सुतनयान्
धनं सौभाग्यं वा गुददृष्टयाता विदधति ॥

ऊर्वोर्धानाङ्गनाभं चान्वीः शत्रुजनान्
घनितम् ।

शस्त्रेण चतुर्धोर्धानाङ्गनाभं चान्वीः शत्रुजनान्

स्मिन्पाणिपादजाता

घननाशागम्यगमनगन्धानम् ।

वन्धनमनुनिनिचये-

उद्युष्टे च ज्ञातिविरुद्धः पृथगम् ॥

उत्पानगटपिटका

इच्छित्तो वामनसमीपताः ।

घन्या भवन्ति पुंसां

तद्विपरीतास्तु नारीणाम् ॥

इति पिटकविभागः प्रोक्तः स्यात्ततोऽर्थं

व्रगतिलकविभागोऽप्येवमेव प्रकल्प्यः ।

भवति मशकलक्ष्मावर्तनक्ष्मापि तद-

मिगदितफलकारि प्राणिनां देहसंस्थम् ॥")

पिटकाशः, पुं, पञ्चतोर्निमित्तस्यः । इति भूरि-
प्रयोगः ।

पिटकोक्ती, स्त्री, इन्द्रवायवी । इति रत्नमाणा ।

पिटकाः, पुं, सुनिविशेषः । इत्युत्प्लवगदन्तः ।

पिटुकं, स्त्री, (किटुकं पृथोदरादित्वात् कल्य पः ।)
दन्तकिटुकम् । इति शब्दरत्नावली ।

पिट, क्षिप्रि । यथे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-
परं-अकं-वधे सकं-सेट् ।) योष्टवर्गाद्यादिः ।

पेटति । पिपिटतुः । क्षिप्रि दुःखाशुभवे । इति
दुर्गादासः ।

पिटरं, स्त्री, (पिटं रातीति । रा + कः ।) सुजा ।
मन्थानदराः । इति मेदिनी । २, १८४ ।

पिटरः, पुं, (पिङ्गाते किञ्चतेनेनेति । पिट +
करन् ।) वृष्टभेदः । तत्पण्यायः । कुद्रुद्रः २

उद्घाटः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा,
अय्यसप्तश्रवणम् । ५५२ । [व्याप्तिः])

"विद्यञ्जालावलयितजनधरपिटरोदराद्विनि-
स्थाली । इत्यमरः । २ । ६ । ३१ । (यथा,

महाभारते । ३ । ३ । ७२ ।

"यद्यपि पिटरं तान्नं मया दत्तं नराधिप ! ।
यावत् वर्तस्यति पाश्चात्ती पात्रेयानेन सुव्रत ! ॥"

अग्निविशेषः । यथा, हरिवंशे । १७८ । ३३ ।

"पिटरः पतगः स्वर्गपागाधो भोज एव च ।
स्वधाकाराश्रयाः पक्ष अयुधंस्तेऽपि चाक्षयः ॥"

दानवविशेषः । यथा, महाभारते । ८ । ६ । १३ ।

"घटोदरो महापार्श्वः क्रवणः पिटरस्तथा ॥")

पिटरी, स्त्री, (पिटर + स्त्रियां ङीष् ।) म्यागी ।
इत्यमरटीकायां रायसुवटः ।

पिट, इ क संज्ञतो । इति कविकल्पद्रुमः । (गुगं-
परं-सकं-सेट् ।) इ क, पिङ्गायति । संज्ञतिः

राशोकरम् । इति दुर्गादासः ।

पिट, इ ड संज्ञतो । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-
आत्तं-अकं-सेट् । सकं इति केचित् ।) इ ड,
पिङ्गाते । इति दुर्गादासः ।

पिटुकः, पुं, (पीटयतीति । पीट + क्तुम् । निपा-
तनात् साधुः ।) स्फीटकः । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
१३० ।

पिङ्का

पिण्डः

पिण्डः

१

२

३

४

५

६

७

८

९

१०

११

१२

१३

१४

१५

१६

१७

१८

१९

२०

२१

२२

२३

२४

२५

२६

२७

२८

२९

३०

३१

३२

३३

३४

३५

३६

३७

३८

३९

४०

४१

४२

४३

४४

४५

४६

४७

४८

४९

५०

५१

५२

५३

५४

५५

५६

५७

५८

५९

६०

६१

६२

६३

६४

६५

६६

६७

६८

६९

७०

७१

७२

७३

७४

७५

७६

७७

७८

७९

८०

८१

८२

८३

८४

८५

८६

८७

८८

८९

९०

९१

९२

९३

९४

९५

९६

९७

९८

९९

१००

१०१

१०२

१०३

१०४

१०५

१०६

१०७

१०८

१०९

११०

१११

११२

११३

११४

११५

११६

११७

११८

११९

१२०

१२१

१२२

१२३

१२४

१२५

१२६

१२७

१२८

१२९

१३०

१३१

१३२

१३३

१३४

१३५

१३६

१३७

१३८

१३९

१४०

१४१

१४२

१४३

१४४

१४५

१४६

१४७

१४८

१४९

१५०

१५१

१५२

१५३

१५४

१५५

१५६

१५७

१५८

१५९

१६०

१६१

१६२

१६३

१६४

१६५

१६६

१६७

१६८

१६९

१७०

१७१

१७२

१७३

१७४

१७५

१७६

१७७

१७८

१७९

१८०

१८१

१८२

१८३

१८४

१८५

१८६

१८७

१८८

१८९

१९०

१९१

१९२

१९३

१९४

१९५

१९६

१९७

१९८

१९९

२००

२०१

२०२

२०३

२०४

२०५

२०६

२०७

२०८

२०९

२१०

२११

२१२

२१३

२१४

२१५

२१६

२१७

२१८

२१९

२२०

२२१

२२२

२२३

२२४

२२५

२२६

२२७

२२८

२२९

२३०

२३१

२३२

२३३

२३४

२३५

२३६

२३७

२३८

२३९

२४०

२४१

२४२

२४३

२४४

२४५

२४६

२४७

२४८

२४९

२५०

२५१

२५२

२५३

२५४

२५५

२५६

२५७

२५८

२५९

२६०

२६१

२६२

२६३

२६४

२६५

२६६

२६७

२६८

२६९

२७०

२७१

२७२

२७३

२७४

२७५

२७६

२७७

२७८

२७९

२८०

२८१

२८२

२८३

२८४

२८५

२८६

२८७

२८८

२८९

२९०

२९१

२९२

२९३

२९४

२९५

२९६

२९७

२९८

२९९

३००

३०१

३०२

३०३

३०४

३०५

३०६

३०७

३०८

३०९

३१०

३११

३१२

३१३

३१४

३१५

३१६

३१७

३१८

३१९

३२०

३२१

३२२

३२३

३२४

३२५

३२६

३२७

३२८

३२९

ततोऽवनेजनन्द्यात् संस्तरन् गोत्रनामनी ।
 तिलसर्पिर्मधुचौरैः सञ्चितं तप्तमेव हि ।
 दद्यान् प्रेताय पिण्डन् दक्षिणाभिमुखस्थितः ॥
 फलमूलगुडचौरतिलमिश्रन् कुत्रचित् ।
 अर्थैः पुण्यस्तथा दीपैर्पुष्पैस्तोयैः सुशीतलैः ॥
 ऊर्णातनुमयैः शुद्धैर्वासोभिः पिण्डमर्चयेत् ।
 प्रयाति यावदाकाशं पिण्डाद्वास्वमयी शिखा ॥
 तावत्तु संमुखस्तिष्ठेत् सर्वं तोये ततः क्षिपेत् ।
 दिवसे दिवसे देयः पिण्ड एवं क्रमेण तु ॥
 सद्यःशौचेऽपि दातव्याः सर्वेऽपि युगपत्तथा ।
 त्राह्याशौचे प्रदातव्याः प्रथमे त्वेक एव हि ॥
 द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि ।
 एकस्तोयाञ्चलित्वेवं पात्रमेकञ्च दीयते ॥
 द्वितीये द्वौ तृतीये त्रीन् चतुर्थे चतुरस्तथा ।
 पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट् सप्तमे सप्त एव च ॥
 अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ।
 येन स्युः पञ्चपञ्चाशत्तोयस्याञ्जलयः क्रमात् ॥
 तोयपानाणि तावन्तं संयुक्तानि जलादिभिः ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
 गयायामात्मपिण्डदानप्रमाणं यथा,—
 “सकर्मधर्मयोगेन धनमुच्चावचं बहु ।
 उपार्जयित्वा प्रथमौ गयातीर्थमनुत्तमम् ॥
 पिण्डनिर्जपणं तत्र प्रेतानामनुपूर्वञ्च ॥
 चकार स्वपितृणाञ्च दायादानामनन्तरम् ॥
 आत्मनश्च महाबुद्धिर्महावेद्यां तिलैर्विना ।
 पिण्डनिर्जपणं चक्रे तथान्येषाञ्च गोत्रिणाम् ॥
 एवं प्रदत्तेष्वय वै पिण्डेषु प्रेतभावतः ।
 विमुक्तास्ते द्विज प्रेता ब्रह्मलोकं ततो गताः ॥”
 इति वामने ७६ अध्यायः ॥
 पिण्डकं, क्लौ, (पिण्ड इव कायतीति । कै + कः ।)
 बोलम् । पिण्डमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (गोलः । यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने ३ अध्याये ।
 “तृतीये (माचि) हस्तपादशिरसां पञ्च
 पिण्डकानि वर्तन्तेऽङ्गप्रत्यङ्गविभागश्च रुद्धो
 भवति ॥”)
 पिण्डकः, पुं, (पिण्ड इव कायतीति । कै + कः ।)
 चिह्ननामगन्धद्रवम् । इत्यमरः । १ । ६ । १२० ॥
 (बोलः । अस्य पर्यायो यथा,—
 “विद्वान् गोलः पिण्डकश्च पिण्डोबोलो रसोरसः ॥”
 इति वेदकरत्नमालायाम् ॥)
 पिशाचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिण्डालुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणा यथा,—
 “पिण्डको वातलः संध्रौ ग्राही दृढो महा-
 गुरुः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 पिण्ड + स्वार्थे कन् । कवलः । यथा, हरिवंशे ।
 भविष्यपर्वणि । १० । २१ ।
 “पयःपानं तथा कुर्वन् भक्षयन् दधिपिण्ड-
 कम् ॥”)
 पिण्डकन्दः, पुं, (पिण्डाकारः कन्दः ।) पिण्डालुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (पिण्डालुशब्देऽस्य विशेषो
 ज्ञातव्यः ।)

पिण्डखर्जूरः, पुं, (पिण्डवत् खर्जूरः ।) खनाम-
 ख्यातखर्जूरः । तत्पर्यायः । राजजम्बूः २
 पिण्डौ ३ । इति जटाधरः ॥
 पिण्डखर्जूरी, स्त्री, (पिण्डखर्जूर + स्त्रियां ङीष् ।)
 पिण्डखर्जूरः । तत्पर्यायः । दीप्या २ खपिण्डा
 ३ मधुरश्रवा ४ फलपुष्पा ५ खादुपिण्डा ६
 हयभक्षा ७ पिण्डखर्जूरिका ८ । अस्या गुणाः ।
 गौल्यत्वम् । हिमत्वम् । पित्तदाहार्तिश्वासभ्रम-
 नाशित्वम् । वीर्यवृद्धिदत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “पिण्डखर्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् ।
 खर्जूरी गोलनाकारा पराद्वीपादिहागता ॥
 जायते पश्चिमे देशे सा छोहोरेति कौर्मते ।
 खर्जूरीत्रितयं श्रौतं मधुरं रसपाकयोः ॥
 स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं चतुर्दशहरं गुरु ।
 तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भिमुन्नदम् ॥
 कोष्ठमारुतकृद्गुलं वान्तिवातकफपहम् ।
 ज्वराभिघातक्षतुल्लङ्घाकासश्वासनिवारकम् ॥
 मदन्धर्मासुत्पित्तमद्योद्भूतगदान्तकम् ।
 महङ्गिञ्च गुणैरल्पा खल्यखर्जूरिका स्मृता ॥
 खर्जूरीतरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत् ।
 वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं वलमुन्नदम् ॥”
 अथ पिण्डखर्जूरीभेदः ।
 “सुनेपाली तु न्दुला दलहीनफला च सा ।
 सुनेपाली अमभ्रान्तिदाहस्रक्कासपित्तहृत् ॥”
 इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे १ भागे ॥
 पिण्डगोसः, पुं, (पिण्डवत् संहतो गोसः ।) गन्ध-
 रसः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
 पिण्डतैलकः, पुं, (पिण्डवत् तैलं यस्य । कप् ।)
 तुरस्त्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पिण्डदः, पुं, (पिण्डं ददातीति । दा + कः ।)
 पिण्डदानकर्ता । यथा,—
 “लेपभाजश्चतुर्धायाः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।
 पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डं साप्तपौरुषम् ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 अपि च ।
 “गाङ्गेनेह परां सिद्धिं प्राप्यन्ते वारिणा नराः ।
 पैत्र्याः पञ्चात् क्रियाः कार्याः सर्वाश्चैवौर्ध्व-
 देहिनाः ॥
 क्रियां करोति यः पूर्वां पितृणां यश्च पिण्डदः ।
 प्रायश्चित्तमर्चयौ तत् प्रायश्चित्तौ भवेत्तु सः ॥”
 इत्यभिपुराणम् ॥
 पिण्डपदं, स्त्री, (पिण्डस्य संहतस्य पदम् ।) अङ्ग-
 विशेषः । यथा,—
 “रूपाष्टकैर्विनिहतो भवनस्य वन्धः
 कर्त्तुः खण्डचमिह युग्मशरैकनिघ्नम् ।
 एकीकृतं रसनिशाकरयुग्ममुक्त-
 शेषं ततो भवति पिण्डपदं गृह्यम् ॥
 रूपाष्टकैरकाशीत्या विनिहतः पूरितः भवनस्य
 वन्धः दीर्घपश्तारमिलितहस्ताः खण्डचं तत्-
 संख्यानं युग्मशरैकनिघ्नं द्विपञ्चाशदुत्तरशत-
 पूरितं एकीकृतं पूर्वाङ्गेण मिलितं रसनिशा-

करयुग्ममुक्तशेषं षोडशाधिकद्विशतहृत्वावाश्रय
 तत् संख्यानं पिण्डपदसंज्ञं गृह्यम् भवति ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 पिण्डपादः, पुं, (पिण्ड इव पादो यस्य ।) हस्ती ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पिण्डपुष्पं, स्त्री, (पिण्ड इव पुष्पं पुष्पगुच्छो यस्य ।)
 अशोकपुष्पम् । (कचित् पुं । यथा,—
 “अशोको हेमपुष्पश्च वज्रलस्तान्प्रपन्नवः ।
 कङ्कलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 जवापुष्पम् । पद्मापुष्पम् । इति मेदिनी । पै, २७ ॥
 तमरपुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 पिण्डपुष्पकः, पुं, (पिण्डपुष्पमिव प्रतिहतिः । “इये
 प्रतिहती ।” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) वास्तूकम् ।
 इति शब्दमाला ॥ (वास्तूकशब्देऽस्य गुणादयो
 ज्ञातव्याः ।)
 पिण्डफला, स्त्री, (पिण्ड इव फलं यस्याः ।)
 कटुतुम्बी । इति जटाधरः ॥ (यथा,—
 “खिलस्य विन्तापनमेव कुर्त्या-
 दङ्गुललोहोपलवेणुदण्डैः ॥
 विकङ्कतारगन्धकाकनन्ती
 काकादनीतापसवृचमूलैः ।
 आलेपयेत् पिण्डफलार्कभार्गी
 करञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥”
 इति सुश्रुते चिकित्सितस्थानेऽष्टादशोऽध्याये ॥)
 पिण्डवीजकः, पुं, (पिण्डवत् वीजानि यस्य । कप् ।)
 कर्णिकारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्ण-
 कारशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ।)
 पिण्डसुस्ता, स्त्री, (पिण्डवत् स्थूला सुस्ता ।)
 नागरसुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पिण्डमूलं, स्त्री, (पिण्डमिव मूलमस्य ।) गर्जरम् ।
 मूलकभेदः । तत्पर्यायः । गजाखम् २ पिण्ड-
 कम् ३ पिण्डमूलकम् ४ । अस्य गुणाः । कटु-
 त्वम् । उष्णत्वम् । गुल्मवातादिदोषनाशित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 पिण्डलः, पुं, (पिण्डं संहतौ + बाहुलकात् कलच् ।)
 सेतुः । इति हारावली । १२६ ॥
 पिण्डसः, पुं, (पिण्डेन परदत्तयासेन सनोति
 जीवतीति । सन + डः ।) भिक्षाशौ । भिक्षो-
 पजीवी । इति शब्दमाला ॥
 पिण्डा, स्त्री, (पिण्ड + टाप् ।) पिण्डायसम् । कस्तूरी-
 भेदः । सा कुलल्यिकातः कियत्स्थूला । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ वंशपत्री । इति भावप्रकाशः ॥
 पिण्डातः, पुं, (पिण्ड इव अतति सादृश्यमनुकरो-
 तीति । अत + अच् ।) सिद्धकः । इति रत्न-
 माला ॥
 पिण्डार्धं, स्त्री, (पिण्डवत् आर्धं मेघजलसम्बन्धि-
 द्रवम् ।) घनोपलः । इति शब्दमाला ॥
 पिण्डायसं, स्त्री, (पिण्डं संहतमायसम् ।)
 तीक्ष्णायसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पिण्डारं, स्त्री, (पिण्डं संहतमृच्छतीति । ऋ +
 “कर्मस्यय ।” ३ । २ । १ । इत्ययम् ।) फल-

पिण्डिका

पिण्डिलः

पिण्डीशू

श्राकविशेषः। पिण्डारा इति हिन्दीभाषा।
अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। वल्यत्वम्। पित्त-
नाशित्वम्। रुचिकारित्वम्। पाके लघुत्वम्।
विशेषेण विषशान्तिकरत्वम्। इति भावप्रकाशः॥
पिण्डारः, पुं, (पिण्डं ऋच्छतीति। ऋ + अण्।)
क्षपणकः। गोपः। महिषीरक्षकः। इमभेदः।
इति मेदिनी। रे, १८५॥ विकङ्कतवृक्षः। इति
राजनिर्घण्टः॥

पिण्डालुः, पुं, (पिण्डवत् स्थूल आलुः।) कन्द-
गुडची। कन्दभेदः। पेडालु इति हिन्दी-
भाषा। चुवड़ि आलु इति बङ्गभाषा। तत्-
पर्यायः। अस्थिलः २ पिण्डकन्दः ३ अस्थिः ४
रोमशः ५ रोमकन्दः ६ रोमालुः ७ ताम्बूल-
पत्रः ८ नानाकन्दः ९ पिण्डकः १०। अस्य
गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। मूत्रकृच्छ्रदाह-
शोधप्रमेहनाशित्वम्। वृष्यत्वम्। सन्तर्पणत्वम्।
गुरुत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

पिण्डालुकं, क्ली, (पिण्डालुरिव प्रतिक्रान्तिः। इवार्थे
कन्।) आलुविशेषः। गोल आलु इति गुड
आलु इति चुवड़ि आलु इति च भाषा। अस्य
गुणाः। कफहरत्वम्। गुरुत्वम्। वातप्रकोप-
णत्वम्। इति राजवल्लभः॥ (यथा, सुश्रुते।
१। ४६।

“विदारौकन्दप्रतावरीविसम्भगलश्चङ्गाटक-
कशेरुकपिण्डालुकमध्वालुकहस्यालुककाष्ठालुक-
शृङ्गालुककरालुककेन्द्रीवरौपलकन्दप्रभृतीनि॥”)

पिण्डाङ्गा, स्त्री, (पिण्डं कस्तूरीविशेषमाङ्गयते
स्वर्हते स्वगन्धेनेति। ङे + कः।) नाङ्गीहिङ्गु।
इति राजनिर्घण्टः॥

पिण्डः, स्त्री, (पिण्डं संहतौ + इन्।) पिण्डिका।
इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

पिण्डिका, स्त्री, (पिण्डन्ती संहतानि भवन्ति
पिण्डान्ती राशीक्रियन्ते वा अराणि यस्याम्।
पिण्ड + क्त्वा। गौरादित्वात् ङीष्। ततः कन्।
इत्यञ्। रथनाभिः। इत्यमरः। २। ८। ५६॥
ना रथचक्रमध्ये मण्डलाकारा यस्यां सर्वाणि
काष्ठान्यास्यन्ते। इति रायसुकुटः॥ (पिण्डम्।
यथा, ह्यारौते प्रथमस्थाने सप्रमेध्याये।
“कांस्यपात्रं सतुद्रुत परीचेत भिषग्वरः।
मुङ्ककर्मा च तल्लब्धं श्वेतशाखोदनस्य वा॥
पिण्डिका तत्र संचिप्ता नान्यथा भातिवा पुनः॥”)
प्रचिण्डिका। सा जातुनोद्योमांसलप्रदेशः।
इति हेमचन्द्रः॥ पायेर हिम् इति भाषा।
(यथा, चरके सूत्रस्थाने ७ अध्याये।
“पक्वाशयशिरःशूलं वातवर्चो निरोधनम्।
पिण्डकोदहेनाभानं पुरीषे स्यादिधारिते॥”)
श्वेताक्षिः। इति राजनिर्घण्टः॥ पीठः। यथा,
सूत उवाच।

“पिण्डिकालक्षणं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः।
पीठोच्छ्रायं यथावच्च भागान् षोडश कारयेत्।
भूमायेकः प्रतिष्ठः स्याच्चतुर्भिर्जगती सता।
दृष्टौ भागस्यैकः स्यात् वृत्तपट्टस्तु भागवतः॥

भागैस्त्रिभिस्तथा कण्डं कण्डपट्टस्तु भागवतः।
भागेन वृत्तपट्टस्तु शेषभागेन पट्टिकी॥
प्रचिन्त्यं भागमेकैकं जगती यावदेव तु।
निर्गमस्तु पुरस्तस्या यावद् विशेष्टपट्टिकाः॥
पीठिकानान्तु सर्वसांमेतत् सामान्यलक्षणम्।
निःशेषाद्देवतामेदात् षड्गुह्यं द्विजसत्तमाः॥
स्थण्डिला वाथ बापी च यक्षी वेदी च मण्डला।
पूर्णचन्द्रा च वक्षी च पद्मा वार्हणशिशुषा॥
त्रिकोणा दशमी तासां संस्थानश्च निबोधत।
स्थण्डिला चतुरसा तु वर्जिता मेखलादिभिः॥
बापी द्विमेखला द्वेया यक्षी चैव त्रिमेखला।
चतुरसायतां वेदीं न तां लिङ्गेषु योजयेत्॥
मण्डला वर्तुला या तु मेखलाभिर्गणप्रिया।
रिक्ता द्विमेखला मध्ये पूर्णचन्द्रा तु सा भवेत्॥
मेखलात्रयसंयुक्ता षडङ्गा वक्षिका भवेत्।
षोडशाङ्गा भवेत् पद्मा किञ्चिद्भुजा च मूलतः॥
तथैव धनुराकारा सार्धचन्द्रा प्रशस्यते।

त्रिभूलसदृशा तद्वत् त्रिकोणानूर्ध्वतो मता॥
प्रागुदक्प्रवणा तद्वत्प्रशस्ता लक्षणान्विता।
परिवेष्टिभागेन निर्देशनत्र कारयेत्॥
विस्तारान्तत्प्रमाणान्तु मूले चाग्रे तदूर्ध्वतः।
चलवाहश्च कर्त्तव्यस्त्रिभागेन सुशोभनः॥
लिङ्गस्याङ्गं त्रिभागेन सौख्येन समधिष्ठिता।
मेखला तु त्रिभागेन स्वातं वै तत्प्रमाणतः॥
अथवा पादहीनान्तु शोभनं कारयेत् सदा।
उत्तरस्यं प्रमाणान्तु प्रमाणादधिकं भवेत्॥
स्थण्डिलायामथारोग्यं धनधान्यश्च पुष्कलम्।
गोप्रदा तु भवेत् यक्षी वेदी सम्प्रदा भवेत्॥
मण्डलायां भवेत् कीर्त्तिर्वरदा पूर्णचन्द्रिका।
आयुःप्रदा भवेदक्षी पद्मा सौभाग्यदायिनी॥
पुत्तप्रदाङ्गं चन्द्रा स्यात् त्रिकोणा शत्रुनाशिकी।
देवस्य यजनार्थान्तु पिण्डिका दश कीर्त्तिताः॥
श्लेष्मै ग्लेमयीं दद्यात् पार्थिवे पार्थिवीन्तथा।
दारुणे दारुणां कुम्भान्मिश्रे मिश्रान्तथैव च॥
नान्ययोगिस्तु कर्त्तव्या सदा शुभफलेषुभिः॥
अर्चयामसमं देय्यं लिङ्गायामसमं तथा।
यस्य देवस्य या पत्नी तां पीठे परिकल्पयेत्॥
एवमेतत् समाख्यातं समासात् पीठलक्षणम्॥”
इति मत्स्यपुराणे पीठिकालुकीर्त्तनं २३६ अः॥
(लिङ्गपीठम्। गौरीपट्टः। यथा, काशीखण्डे
वायुसंहितायासुत्तरखण्डे। २८। ६।

“लिङ्गं पिण्डिकया सार्धं पञ्चगव्यैश्च शोधयेत्॥”)
पिण्डितं, त्रि, (पिण्डि + क्तः।) गणितम्। घनम्।
इति विश्वमेदिन्यौ॥ (संहतः। यथा, वायुपुराणे।
“अर्चिग्नान् पिण्डितशखः सर्पिः काष्णसन्निभः।
स्निग्धः प्रदक्षिणस्यैव बहिः स्यात् कार्क-
सिह्वये॥”)

गुणितम्। इति हेमचन्द्रः॥ तुल्ये, पुं, इति
राजनिर्घण्टः॥

पिण्डिलः, पुं, (पिण्डवदाकृतिरस्यस्येति। पिण्ड +
इलच्।) सेतुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ शयकः।
इत्युणादिकोषः॥

पिण्डिला, स्त्री, (पिण्डिल + टाप्।) गोहस्ता।
इति शब्दचन्द्रिका॥
पिण्डी, [न्] त्रि, (पिण्डीरस्यस्येति। इनिः।)
शरीरी। यथा,—

“यथा सूर्यं विना भूमिर्यद्दं दीपविवर्णितम्।
लिङ्गहीनो यथा पिण्डी जयश्रीत्वां विना तथा॥”
इति जैमिनिभारते व्याख्येयधिरुपलब्धि ३८
अध्याये॥

पिण्डी, स्त्री, (पिण्डाकारोऽङ्गस्या इति। अच्।
ततो ङीष्।) पिण्डीतगरः। अलावूः। खच्चूर-
विशेषः। इति मेदिनी। ङे, २०॥ ज्ञाननिरूप-
णार्थकोपन्यासः। इति धरणिः॥ (पिण्डि +
ङादिकारादिति वा ङीष्।) पिण्डिका। इत्यमर-
टीकायां रायसुकुटः॥ पिण्डम्। यथा,—
“नीताय तुरगायाशु भक्तपिण्डीं सुगन्धिनीम्।
दद्यात् पुरोहितस्तत्र संमन्त्र्य शान्तिमन्त्रकैः॥”

इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः॥
पिण्डीतकः, पुं, (पिण्डीं खलपिण्डं तनोतीति।
तन + अनेभ्योऽपीति ङः। ततः सञ्ज्ञायां कन्।)
मदनवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५२॥ (अस्य पर्यायो
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

“मदनः श्वसनोराचो गोलः पिण्डीतकः फलम्।
छद्मालो विवल्गुष्या च हरहाटसु शय्यकः॥”
यथा च।

“पिण्डीतकस्य तु वराहविभावितस्य
मूलेषु कन्दशकलेषु च लौवहेषु।
तेन कृतं गतिमपोहति शीघ्रमेतत्
कन्देषु चामरवरायुधसाङ्गेषु॥”
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने सप्तदशेऽध्याये।)
तगरः। ऋणिज्मकः। इति विश्वः॥

पिण्डीतमरः, पुं, (पिण्डा पुष्पावच्छेदे खलपिण्डेन
उपलक्षितस्तगरः।) तगरविशेषः। तत्पर्यायः।
कफवर्धनः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पिण्डीतगरकः, पुं, (पिण्डीतगर + स्वार्थे षञ्ज्ञायां
वा कन्।) तगरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

पिण्डीतरः, पुं, (पिण्डा उपलक्षितस्तकः।)
महापिण्डीतरः। इति राजनिर्घण्टः॥

पिण्डीपुष्पाः, पुं, (पिण्डीवत् पुष्पावच्छेदे
यस्य।) अशोकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
(अशोकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः॥)

पिण्डीरः, पुं, (पिण्डीवत् पिण्डाकाराणीत्यर्थः
फलानि ईरयतीति। ईर + णिच् + अण्।)
दाडिमवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ द्विण्डीरः।
इत्यमरटीकायां रायसुकुटः॥ नीरसे, त्रि।
इति हारावली। १६६॥

पिण्डीशूरः, पुं, (पिण्डां पिण्ड्यापारे भोजने
एव शूरः अतिनिपुणः नान्यत्र कार्यादाविति
भावः।) खगेहमाने वसन् परदेशी। तत्-
पर्यायः। मेहेनदीं २ मेहेशूरः ३। इति हेम-
चन्द्रः। ३। १४१॥ (यथा, भट्टौ। ५। ८५।
“हाचसान् वट्टयमेष्टु पिण्डीशूराग्निरसवान्।
यद्यसौ कूपमाडकि। तवेतावीत कः सयः॥”)

दृष्यन्ते तेऽस्मिन् पितरः समस्ता
इच्छावतां ये प्रदिशन्ति कामान् ।
सुरत्वमिन्द्रत्वमतोऽधिकं वा
सुतान् पशून् स्वानि वलं गृह्णाणि ॥
सोमस्य ये रक्षिषु वेऽर्कविम्बे
शुक्ले विमाने च सदा वसन्ति ।
दृष्यन्ते तेऽस्मिन् पितरोऽन्नतोयै-
र्गन्वादिना पुष्टिमितो ब्रजन्तु ॥
येषां हृतेऽग्नौ हविषा च दत्ति-
र्ये भुङ्गते विप्रशरीरसंस्थाः ।
ये पिण्डदानेन सुदं प्रयान्ति
दृष्यन्ते तेऽस्मिन् पितरोऽन्नतोयैः ॥
ये खड्गमिसिंसेन सुरैरभीष्टैः
क्षणेऽस्त्रिलैर्दिव्यमनोहरैश्च ।
कालेन प्राकेन महर्षिवर्यैः
संप्रीणितान्ते सुदमच यान्तु ॥
कथान्यशेषाणि च यान्यभीष्टा-
न्यतीव येषाममरार्चितानाम् ।
तेषां सान्निध्यमिहास्तु पुष्प-
गन्धान्नमोऽग्रेषु मया कृतेषु ॥
दिने दिने ये प्रतिगृह्णन्तेऽर्चां
मासान्तपूर्व्या भुवि येऽश्वास्तु ।
ये वत्सरान्तेऽभ्युदये च पूज्याः
प्रयान्तु ते मे पितरोऽन्न दत्तिम् ॥
पूज्या द्विजानां कुसुदेन्दुभासो
ये चक्षित्रियाणाञ्च नवार्कवर्णाः ।
तथा विशां ये कनकावदाता
नीलीनिभाः शूद्रजनस्य ये च ॥
तेऽस्मिन् समस्ता मम पुष्पगन्ध-
धूपान्नतोयादिनिवेदनेन ।
तथानिहोमेन च यान्तुः दत्तिं
सदा पितृभ्यः प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
ये देवपूर्व्यान्वतिदत्तिप्रदो-
रक्षन्ति कथानि शृभाहुतानि ।
दत्ताश्च ये भूतिदहो भवन्ति
दृष्यन्ते तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
रक्षांसि भूतान्यमुरांस्तथोयान्
निर्नाशयन्तस्त्वशिवं प्रजानाम् ।
आद्याः सुराणाममरेशूपूज्या-
स्तृप्यन्ते तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
अग्निस्वात्ता बर्हिषद आन्यपाः सोममास्तथा ।
ब्रजन्तु दत्तिं आहुतेऽस्मिन् पितरस्तपिता मया ॥
अग्निस्वात्ताः पितृगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे
दिशम् ।
तथा बर्हिषदः पान्तु याम्यां ये पितरः स्मृताः ॥
प्रतीचीमाज्यपास्तद्दृष्टीचीमपि सोमपाः ।
रक्षोभूतपिशाचेभ्यस्तथैवानुरदोपतः ॥
मर्वलचाधिपस्तेषां यमो रक्षां करोतु मे ।
विश्वो विश्वभुगाराथो धर्मो धन्यः शुभाननः ॥
भूतिदो भूतिददभूतिः पितृणां ये गणा नव ।
कल्याणः कल्याता कर्मा कल्याः कल्यातराययः ॥
कल्याताहेतुरनघः यद्विमे ते गणाः स्मृताः ।

वरो वरेण्यो वरदः प्राददस्तुष्टिदस्तथा ॥
विश्वपाता तथा घाता चमेवैते तथा गणाः ।
महान्महात्मा महितो महिमावाग्महावलः ॥
गणाः पञ्च तथैवैते पितृणां पापनाशनाः ।
सुखदो धनदक्षान्यो धर्मदोऽन्यश्च भूतिदः ॥
पितृणां कथ्यते चैतत्तथा गणचतुष्टयम् ।
एकत्रिंशत्पितृगणा यैर्याममखिलं जगत् ॥
ते मेऽनुष्ठमास्तुष्यन्तु यच्छन्तु च सदा हितम् ॥”
शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १४१ ।
“सदसद्व्यक्तमयक्तं पिता माता पितामहः ॥”
पितामहः, पुं, (पितुः पितेति । “पितृव्यमातुल-
मातामहपितामहाः ॥” ४ । २ । ३६ । इत्यत्र
“मातृपितृभ्यां पितरि ङामहच् ।” इति वार्ति-
कोक्ता ङामहच् । ब्रह्मणि तु पितुः पिता जनक-
स्यापि जनकः । पितृणां मरीचादीनां पितृ-
गणानां पिता वा ।) ब्रह्मा । (यथा, महा-
भारते । १ । १ । ३२ ।
“यस्मात् पितामहो यज्ञे प्रसुरेकः प्रजापतिः ।
ब्रह्मा सुरगुरुः स्यात्पुंसुः कः परमेष्ठय ॥”
शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १४१ ।
“सदसद्व्यक्तमयक्तं पिता माता पितामहः ॥”
पितृपिता । इत्यमरः । २ । ३६ । ३३ । ठाङ्गुरदादा
इति भावा ॥ अथ प्रथ्यायः । आर्यकः, २ ।
इति शब्दमाणा ॥ (यथा, मनौ । ३ । २२१ ।
“पिता यस्य तु वृत्तः स्याद् जीवेद्वापि पितामहः ।
पितुः च नाम संकीर्णं कीर्त्तयेत् प्रपितामहम् ॥”
पितामही, स्त्री, (पितुर्मतेति । पितृव्यमातुलेत्यत्र
“मातृपितृभ्यां पितरि ङामहच् ।” इति ङाम-
हच् । ततः “मातरि षिञेति ।” धितुकार्यं ततः
षित्वात् डीप् ।) पितामहपत्नी । इति जटा-
धरः ॥ ठाङ्गुरमा इति भाषा ॥ (यथा, कौर्मि
उपविभागे ११ अध्याये ।
“मातामही मातुलानी तथा मातुश्च सोदराः ।
अथः पितामही व्येष्टा घात्री च गुरवः स्त्रीषु ॥”
पौत्रैः पितामहघनविभागकरण्ये पितामह्ये
मातृवद्भागो देयः । यथा,—
“असुताश्च पितुः पत्नयः समानांशाः प्रकीर्त्तिताः ।
पितामह्यश्च सर्व्वास्ता मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः ॥”
इति दायभागे व्यासः ॥
पितृकं, त्रि, (पितुः सम्बन्धि पितुरागतं वेति ।
पितृ + कन् । यदा, पेटक + ऋषोदरादित्वात्
साधुः ।) पितृसम्बन्धि । यथा,—
“पेत्रश्च पितृकश्चापि पित्रश्च पितुरागतम् ॥”
इति शब्दमाला ॥
पितृकाननं, स्त्री, (पितृणां काननमिव ।) श्लश-
नम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, महानिर्वाण-
तन्त्रे । १० । ७६ ।
“पञ्चवर्षाधिकान् मर्त्तान् दाहयेत् पितृकानने ।
मर्त्ता मह कुलेनाग्निं न दहेत् कुलकाभिनीम् ॥”
पितृगृहं, स्त्री, (पितृणां गृहम् ।) श्लशानम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (पितृगृहम् ।) पितृ-
वैश्व च ॥

पितृतर्पणं, स्त्री, (दृष्यन्तेऽनेनेति । तृप् + करणे
ल्युट् । पितृणां तर्पणमिति । यद्वा, तृप् + भावे
ल्युट् । पितृणां तर्पणं दृष्यन्तेऽस्मात् ।) पितृ-
तीर्थम् । तत्तु तर्जन्यहृद्योर्मध्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ निवापः । इति हेमचन्द्रः ॥ तिलः ।
इति रात्रिनिर्घण्टः ॥ पितृतीर्थेन पित्रुद्देशक-
जनदानम् । तस्यानुष्ठानं तर्पणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
पितृणां दत्तिमात्रश्च ॥
पितृतिथिः, स्त्री, (पितृप्रिया तिथिरिति मध्य-
कोपो समासः ।) अमावास्या । यथा,—
“अमावास्यादिनं वोऽस्तु तस्यां कृशतिलोदकैः ।
तर्पिता मानुषैस्तृप्तिं परां गच्छत नान्यथा ॥”
इति वाराहे पितृसर्गास्थितिवर्णनम् ॥
पितृतीर्थं, स्त्री, (पितृप्रियं तीर्थम् ।) गया । इति
जटाधरः ॥ (गयादि-२२२ पितृवक्त्रभतीर्थानि
मत्स्यपुराणे ब्राह्मण्ये २२ अध्याये उक्तानि ।
यथा,—
“तीर्थानि कानि शक्तानि पितृणां वक्त्रभानि च ।
नामतत्तानि वक्ष्यामि संक्षेपेण द्विजोत्तमाः ! ।
पितृतीर्थं गया नाम सर्व्वतीर्थवरं शुभम् ॥
यत्रास्ति देवदेवेशः स्वयमेव पितामहः ।
तत्रैषा पितृभिर्गोता गाथा भागमभीप्सुभिः ॥
एतया वद्वः पुत्रा यद्वैकीर्त्तिं गयां व्रजेत् ।
यजेत वाचमेधेन नीलं वा वृषसुतुष्टेजत् ॥
तथा वाराणसीं पुराया पितृणां वक्त्रभा सदा ।
तत्राविसुक्तसान्निध्यं भुक्तिस्तुक्तिफलप्रदम् ॥
पितृणां वक्त्रं तदन्तं पुण्यञ्च विमलेश्वरम् ।
पितृतीर्थं प्रयागन्तु सर्व्वकामफलप्रदम् ॥
वटेश्वरस्तु भगवान् माधवेन समन्वितः ।
योगनिद्राशयस्तद्वत् सदा वसति केशवः ॥
दशाश्वमेधिकं पुण्यं गङ्गाद्वारं तथैव च ।
नन्दाय ललिता तद्वत्तीर्थं मायापुरी शुभा ॥
तथा मित्रपदं नाम ततः केदारसुतमम् ।
गङ्गासागरमित्याहुः सर्व्वतीर्थमयं शुभम् ॥
तीर्थं ब्रह्मसरस्तद्वत्तद्वत्तद्वत्तद्वत्तद्वत् ।
तीर्थन्तु नैमिषं नाम सर्व्वतीर्थफलप्रदम् ॥
गङ्गोद्भेदस्तु गोमत्यां यज्ञोद्भूतः सनातनः ।
तथा यज्ञवराहस्तु देवदेवश्च शूलशृङ्ग ॥
यत्र तत्काश्चनं द्वारमथादशसुतो हरः ।
नैमिस्तु हरिचक्रस्य श्रीर्णा यत्राभवत् पुरा ॥
तदेतन्नेमिवारण्यं सर्व्वतीर्थनिधेयितम् ।
देवदेवस्य तत्रापि वाराहस्तु तु दर्शनम् ।
यः प्रयाति स पूतात्मा नारायणपदं व्रजेत् ।
कृतशौचं महापुण्यं सर्व्वपावननिवृद्धनम् ॥
यत्रास्ते नारसिंहस्तु स्वयमेव जगद्गर्भः ।
तीर्थमिच्छुमनो नाम पितृणां वक्त्रं सदा ॥
सङ्गमे वच्च तिलस्ति गङ्गायाः पितरः सदा ।
कुरुक्षेत्रं महापुण्यं सर्व्वतीर्थसमन्वितम् ॥
तथा च सरयूः पुण्या सर्व्वदेवमस्कृता ।
इरावती नदी तद्वन् पितृतीर्थाधिवासिनी ॥
यमुना देविका काली चन्द्रभागा दृषद्वती ।
नदी वैश्वमती पुण्या परा वेत्रवती तथा ॥

पिङ्गला नमो जेताः आष्टी रोडिगुगा नमोः ।
 चमनानं महापुण्यं यत्र मार्गो हि तथान्तः ।
 जटायुः पिङ्गतीर्थं गन् गन्धमासपदप्रदम् ।
 शीतप्लवमिति ख्यातं पिङ्गतीर्थं दिव्योत्तमाः ।
 तथा तद्वरः पुण्यं चरौ मानममेव च ।
 मन्दाकिनी तथा शोदा पिशाचापः स्मरन्ती ।
 पूज्यमिव पदनादृष्टेयार्थं महापद्मम् ।
 शिवा नदी महाकालजयाकालहरं शुभम् ।
 मन्मोक्षेण चरोक्षेण मन्मोक्षेण महापद्मम् ।
 भद्रेश्वरं पिङ्गपदं नमिष्याद्वारमेव च ।
 गवापिष्ट प्रदानेन नमान्याहुर्महर्षयः ।
 स्नानानि पिङ्गतीर्थाणि सर्वपापहराणि च ।
 साहस्यदपि लोकाणां किन्तु आह्वयतां श्याम् ।
 श्रीद्वारं पिङ्गतीर्थं च कावेरी कपिलोदकम् ।
 गन्धेश्वरप्रदेगायालक्ष्मेश्वरपद्मम् ।
 दुर्योधनाच्छतगुणं तस्मिन् स्नानादिकं भवेत् ।
 नृजतीर्थं च विष्णुतं तीर्थं चोद्देशं परम् ।
 गन्धेश्वरं पुण्यं शतकोटिपलाधिकम् ।
 आष्टी इति तथा श्रीमे स्वाध्याये जलसन्निधौ ।
 कायापरीक्षणं नाम तथा चर्मज्वरी नदी ।
 गोमती वरुणा तद्वतीर्षमौक्षणं परम् ।
 भैरवं शृगुवृक्षं च गौरीजीर्षममुत्तमम् ।
 तीर्थं वैनायकं नाम भद्रेश्वरमतः परम् ।
 तथा पापहरं नाम पुण्याय तपनी नदी ।
 जलतापी पयोष्णी च पयोष्णीचक्रमन्त्रा ।
 महायोधिः पाटला च नागतीर्थमवन्तिका ।
 तथा वेगा नदी पुण्या महाशालं तदैव च ।
 महागङ्गा महागङ्गा दशार्वा च नदी शुभा ।
 शतगङ्गा शताश्वी च तथा विश्वपदं परम् ।
 अङ्गारवाहिका तद्वद्भद्रौ तौ श्रीरवर्षरौ ।
 कालिका च नदी पुण्या वितस्ता च नदी तथा ।
 स्नानानि पिङ्गतीर्थाणि श्रव्यन्ते स्नानदानयोः ।
 आष्टीनेतेषु यद्भक्तगदनक्तफलं कृतम् ।
 श्रीगौ पाटनदी घारायति चौरनदी तथा ।
 गोकर्णं गन्धमन्त्रं तथा च पुरुषोत्तमः ।
 हारका लक्ष्मीतीर्थं तथा बुद्धवरन्ती ।
 नदी मण्डिमती नाम तथा च गिरिकर्णिका ।
 घृतपापं तथा तीर्थं वसुधो दक्षिणक्षया ।
 एतेषु पिङ्गतीर्थेषु आहमान्त्यमद्भुते ।
 तीर्थं नैषधरं नाम स्वयमेव जगादनः ।
 यत्र शार्ङ्गधरी विष्णुर्महायामवस्थितः ।
 तथा मन्दीदरी तीर्थं तीर्थं चम्पा नदी शुभा ।
 तथा चामननाथश्च महाशालनदी तथा ।
 एतानां जन्मकोटं तथा चम्पेश्वरं महत् ।
 यस्मिन् विपुलं यै विष्णेश्वरमतः परम् ।
 श्रीशैलं आष्टी तीर्थं नारसिंहमतः परम् ।
 नृपेश्वरं तथा पुण्ड्रनथ श्रीरङ्गं जितम् ।
 एतेषु विपुला आहमान्त्यमद्भुते स्मृतम् ।
 दशगङ्गापि जेतानि मदाः पापहराणि वै ।
 नृपेश्वरी नदी पुण्या तथा भीमरथी हरिः ।
 भीमेश्वरं लक्ष्मणा कावेरी कुल्लुषा नदी ।
 नदी नौदाधरी नाम पिङ्गला तीर्थमुत्तमम् ।

तीर्थं वैद्यमन्त्रं गानं गन्तव्यं नमस्कृतम् ।
यद्यानि भगवतीशः सत्यमेव त्रिकीर्णः ॥
आहमेतेषु सर्वेषु कोटिशतोत्तरम् भवेत् ॥
नारगादपि यामानि नश्यन्ति शतधा शिवाः ॥
श्रीपथो ताम्रपथो च ज्योतीर्धमनुत्तमम् ।
तथा मत्स्यनदी पुण्या शिवधारं तथैव च ॥
भद्रतीर्थं च विज्ञातं पन्थातीर्थं च शाश्वतम् ।
पुण्यं रामेश्वरं तददेकापुरमनं परम् ॥
अद्भुतं च विद्यातमानन्दकमलं वृधम् ।
यान्तातेश्वरं तददेकाम्बकमनः परम् ॥
गोवर्धनं हरिश्चन्द्रं कृपुचन्द्रं पृथ्दकम् ।
सहस्रांशं हरिण्याजं तथा च कदली नदी ॥
रामाधिरासस्तत्रापि तथा सौमित्रिनद्रमः ।
इन्द्रकीलं महानादन्तथा च प्रियमेलकम् ॥
एतान्यपि सदा आर्द्रं प्रशस्तान्यधिकानि तु ।
एतेषु सर्वदेवानां चाग्निर्धं दृश्यते यतः ॥
दानमेतेषु सर्वेषु दत्तं कोटिशताधिकम् ।
वाङ्मूढा च नदी पुण्या तथा सिद्धवनं शुभम् ॥
तीर्थं प्राक्षुप्तं नाम नदी पार्वतिका शुभा ।
आहमेतेषु सर्वेषु दत्तं कोटिशतोत्तरम् ॥
तथैव पिळतीर्थं यत्र गोदावरी नदी ।
युतालिङ्गसद्मैर्ग सर्वान्तरजलावधौ ॥
जामदग्न्याय तत्तीर्थं क्रमाद्यातामुत्तमम् ।
प्रतीकस्य भयाद्भिन्नं यत्र गोदावरी नदी ॥
तत्तीर्थं दृश्यकयानामश्वरोयुगसंज्ञितम् ।
आर्द्राभिकायदानेषु तथा कोटिशताधिकम् ॥
तथा सहस्रलिङ्गश्च राघवेश्वरस्तुत्तमम् ।
सेन्द्रपेना नदी पुण्या यत्रैन्द्रः पतितः पुरा ॥
निष्ठत्य ननु चिं शकृत्पसा स्वर्गमाप्नुवान् ।
तत्र दत्तं नरैः आहमनन्तफलदं भवेत् ॥
तीर्थं पुष्करं नाम शालग्रामं तथैव च ।
सोमपानं च विज्ञातं यत्र वैश्वानरालयम् ॥
तीर्थं चारन्तं नाम स्वामितोर्थं तथैव च ।
मलन्दरा नदी पुण्या कौशिकी चन्द्रिका तथा ॥
वैदर्भा वाध वैरा च पयोष्णी प्राङ्मुखा परा ॥
कावेरी चोत्तरा पुण्या तथा जालन्धरी गिरिः ॥
एतेषु आहतीर्थेषु आहमानन्दमनुते ।
तोददत्तं तथा तीर्थं चित्रदूततथैव च ॥
विन्ध्ययोगश्च गङ्गायास्तथा नदीतटं शुभम् ।
कुलाभ्यन्तु तथा तीर्थं उज्ज्वलीपुलिनं तथा ॥
संसारमोचनं तीर्थं तथैव अरमोचनम् ।
एतेषु पिळतीर्थेषु आहमानन्दमनुते ॥
अट्टहासं तथा तीर्थं गौतमेश्वरमेव च ।
तथा वशिष्ठं तीर्थं चारितं तु ततः परम् ॥
ब्रह्मवर्षं ब्रह्मवर्षं ज्यतीर्थं तथैव च ।
पिण्डारकश्च विज्ञातं शङ्खोदरं तथैव च ॥
घण्टेश्वरं विष्णुकश्च नीलपर्वतमेव च ।
तथा च धरणीतीर्थं रामतीर्थं तथैव च ॥
व्यशतोर्थं च विद्यातमानन्दं आहदानयोः ।
तीर्थं वैदग्ध्री नाम तदैवौषधनी नदी ॥
तीर्थं यमुप्रदं नाम द्वागनाथं तथैव च ।
एतेषु आहदातारः प्रयान्ति परमं पदम् ॥

तथा च वदन्तीतीर्थं गन्तुतीर्थं तथैव च ।
 प्रयन्तं विजयत्यैव शुक्लतीर्थं तथैव च ॥
 श्रीपतेः तथा तीर्थं तीर्थं वैदवत् तदा ।
 तथैव शारदातीर्थं भद्रादीश्वरं तदा ॥
 वैकुण्ठतीर्थेऽथ परं भीमेश्वरमथापि वा ।
 यत्तु श्राद्धदातारः प्रयान्ति परमां गतिम् ॥
 तीर्थं मादृश्यं नाम करवीरपुरं तथा ।
 कुशेश्वरस्य विद्यात् गौरीशिवरमेव च ॥
 नकुशेश्वरस्य तीर्थेऽथ वदमानं तथैव च ।
 दक्षिणमुखं तदनु पुष्परीश्वरं तथा ॥
 सप्त गोदानरीतीर्थं सर्वतीर्थेश्वरम् ।
 तत्र श्राद्धं प्रदातयमगन्तफलमीप्सुभिः ॥
 एष नृद्वेशतः प्रोक्तस्तीर्थानां मंगलो भव्यः ।
 वागीशोऽपि न शक्नोति विसृजानुक्तिम् ।
 सायुधः ॥
 सत्यं तीर्थं दया तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः ।
 वर्गात्रमाणां गच्छेत्पि तीर्थं ननु दातव्यम् ॥
 यत्ततीर्थेषु यच्छ्राद्धं तत् कीदृगुगम्यते ।
 यस्मात् तस्मात् प्रयत्नेन तीर्थं श्राद्धं समाच-
 रेत् ॥ ३३ ॥

तर्ज्ज्व्यक्षुद्योर्मध्यम् । इत्यमरः ॥
 “अन्तराक्षुद्यदेशिन्धोः पितृणां तीर्थसुत्तमम् ॥”
 इति कौर्म उपविभागे ११ अध्यायः ॥
 पितृदानं, स्त्री, (पितरि पित्रे वा दानम् ।) पित्राक्षु-
 द्देशेनाश्रयवृक्षादिदानम् । पितृपदं गृह्यतोपगच्छन्
 तेन मात्रादेरपि ग्रंथ्यम् । तत्पण्यायः
 निवापः २ । इत्यमरः । २।७।११ ॥ निजपणम् ३
 पितृदानकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 पितृदानकं, स्त्री, (पितृदान + क्त्वाच्) यत् ।
 पित्रुद्देश्यकदानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 पितृपक्षः, पुं, (पितृप्रियः पक्षः ।) गौणश्विग-
 छाप्यपक्षः । स तु प्रेतपक्षः । तत्र ब्राह्मणं
 यथा, हेमाद्रिमाधवचर्यचर्योर्गारमण्डम् ।
 “आषाढ्याः पक्षमे पक्षे कन्यान्त्ये दिवारे ।
 यो वै ब्राह्मं नरः कन्यादेकस्मिन्नपि वामरे ।
 तस्य संबन्धमरं वापनृत्तमाः स्युः पितरो पुत्रम् ।
 नभा वाद्य नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् ।
 वस्रमः पितृपक्षः स्यादप्यत्रैव तु पक्षमः ॥”
 इति मत्तमासतत्त्वम् ॥
 पितृपतिः, पुं, (पितृणां पतिः ।) यमः । इत्य-
 मरः । १।१।६१ (यथा, मार्कण्डेय १२।७।३७
 “त्वं ब्रह्मा हरिरणसंज्ञितस्तन्मित्री
 विनीशः पितृपतिरनुपतिः नमोः ।
 सोमोऽग्निर्गोतनमर्षाधरोऽग्निर्गन्धः
 किं कस्यं तव सक्तान्तरूपधाम्नः ॥”)
 पितृपिता, [अ] पुं, (पितुः पिता ।) पितामहः ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ३३ ॥
 पितृप्रसूः, स्त्री, (पितृणां प्रसूनांतिर । पितृप्रसू-
 सन्त्यावृत्तिनाक्रियेयं जन्तुत्वात्स्याः प्रसूतृत्वमात्र-
 कतया नद्यात्वम् ।) सन्त्या । इत्यमरः । १।१।१६६
 (यथा, व्याख्यानप्रशङ्काम् । ५०१ ।
 “इजनीनियतपत्न्ये तु पितृप्रसूः प्रयक्तुं प्रसूते ।

पितृलो

रञ्जयति स्वयमिन्द्रं कुनायकं दृष्टुतीव ॥”

पितुः प्रसन्नजनयित्री ।) पितामही ॥

पितृप्रियः, पुं, (पितृणां प्रियः ।) भृङ्गराजः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य भृङ्गराज-
शब्दे ज्ञातयाः ॥)

पितृवन्तुः, पुं, (पितृवन्तुः ।) पितामहभगिनी-
पुत्रः । पितामहीभगिनीपुत्रः । पितुर्मातुल-
पुत्रः । इत्युद्वाहत्तत्त्वम् ॥

पितृवान्ववः, पुं, (पितृवान्ववः ।) पितृवन्तुः ।
यथा, उद्वाहत्तत्त्वम् ।

“पितुः पितुःस्वसुः पुत्राः पितुर्मातुःस्वसुः सुताः ।
पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृवान्ववाः ॥”

पितृभोजनः, पुं, (पितृभिर्भुज्यते इति । भुज +
कर्म्मणि ल्युट् । पितृभुज्यकदानेऽस्य प्रशस्त-
तया तथात्वम् ।) माघः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(भुज + भावे ल्युट् । पितृणां भोजनमिति ।)
पितृणां भक्षणे, स्त्री ॥

पितृभ्राता, [ऋ] पुं, (पितृभ्राता ।) पितृभ्यः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ३१ ॥

पितृयज्ञः, पुं, (पितृभ्यः पितृनुद्दिष्टेत्यर्थः यो
यज्ञः ।) तर्पणम् । यथा, मनुः । ३ । ७० ।

“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो देवो बलिर्भौतो वृषजोऽतिथिपूजनम् ॥”

पितृलोकः, पुं, (पितृणां लोकः ।) पितृणां सुव-
नम् । (यथा, महाभारते । १ । ६२ । १० ।

“कथञ्च बहुलाः सेनाः पाण्डवः क्षणसारथिः ।
अस्यन्नेकोऽनयत् सन्वाः पितृलोकं धनञ्जयः ॥”

अस्य विवरणं यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“सर्वेषामेव देवानामाद्यो नारायणो गुरुः ।
तस्माद्ब्रह्मा समुत्पन्नः सोऽपि सप्ताष्टजन्तुनीन् ॥

मा यजस्विति तेनोक्तास्तदा ते परमेष्ठिनः ।
आत्मनात्मनमेवाग्ने अयजन्त इति श्रुतिः ॥

तेषां वै ब्रह्मजातानां महवैकारिकर्म्मणाम् ।
अपश्यद्वाभिचारेण महानेष्ट हतो यतः ।

प्रभृज्जातिनः सर्वे भविष्यन् न संशयः ॥
एवं शप्तास्तस्येऽपि ब्रह्मणात्मसमुद्भवाः ।

सद्योऽंशकरान् पुत्रानुत्पाद्य त्रिदिवं ययुः ॥
ततस्तेषु प्रयातेषु त्रिदिवं ब्रह्मवादिषु ।

तन्पुत्राः आह्वदानेन तर्पयामासुरञ्जसा ॥
ते च वैमानिकाः सर्वे ब्रह्मणः सप्त मानवाः ।

तत्पितृद्वानमनोक्तं प्रपश्यन्तो अवस्थिताः ॥
गौरमुख उवाच ।

ये च ते पितरो ब्रह्मन् स्वप्नं कालं समासते ।
क्रियन्तो वै पितृगणास्तस्मिन् लोके अवस्थिताः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

प्रवर्त्तन्ते वराः केचिद्देवानां सोमवर्हनाः ।
ते मरीच्यादयः सप्त सर्गे ते पितरः स्मृताः ॥

चत्वारो मूर्ध्निमन्तो वै त्रयस्त्रयं ह्यमूर्त्तयः ।
तेषां लोकनिर्गम्य कौर्त्तवियामि तच्छृणु ॥

प्रभावश्च महर्धे त्वं विस्तरेण निबोध मे ।
धर्ममूर्त्तिधरास्तेषां त्रयोऽन्ये परमा गणाः ॥

पितृलो

तेषां नामानि लोकांश्च कौर्त्तवियामि तच्छृणु ॥

लोकाः सन्तानकामाय यत्र तिष्ठन्ति भास्वराः ।
अमूर्त्तयः पितृगणास्ते वै पुत्राः प्रजापतेः ॥

विराजस्य प्रजाः श्रेष्ठास्ते वैराजा इति स्मृताः ।
देवानां पितरस्ते हि तान् यजन्तीह देवताः ॥

एते वै लोकविभ्रष्टा लोकान् प्राप्य सनातनान् ।
पुनर्युगशतान्तेषु जायन्ते ब्रह्मवादिनः ॥

ते प्राप्य तां स्मृतिं भूयः सिद्धियोगमनुत्तमम् ।
चिन्त्य योगमतिं शुद्धां पुनरावृत्तिदुर्लभाः ॥

एतेऽस्मिन् पितरः आह्वे योगिनां योगवर्हनाः ।
आप्यायितास्तु ते पूर्वं येऽपि योगवले रताः ॥

तस्मात् आह्वानि देयानि योगिनां योगसत्तमैः ।
एष वै प्रथमः सर्गः सोमपानामनुत्तमः ॥

एते त एकतनवो वर्त्तन्ते द्विजसत्तमाः ।
भूर्लोकवासिना याव्या भुवर्लोकनिवासिनः ॥

सर्गलोका मरीच्याद्यास्तेषां याव्या महर्गताः ।
कल्पवासिकसंज्ञानां तेषामपि जने स्थिताः ॥

सगकाद्यास्ततस्तेषां वैराजास्तपसि स्थिताः ।
तेषां सत्यगताः प्रोक्ता इत्येषा पितृसन्ततिः ॥

सप्तधा सप्तलोकेषु आदिमन्वन्तरक्रिया ।
अन्येषां वसवः साध्या रुद्रादित्याग्निनाविति ॥

अग्रतः सर्ववर्णानां साधारण्येन संस्थिताः ।
ऋषयश्च तदुत्पन्ना इति सप्तविधा गणाः ॥

तेषां कल्यास्तु संजाता महती पितृसन्ततिः ।
आग्निस्तात्ताश्च मारीचा वैराजा बर्हिर्संज्ञिताः ॥

सुकाला नाम पितरो बर्हिष्ठस्य प्रजापतेः ।
तेऽपि याव्यास्त्रिभुवर्णैर्न मूर्द्धेण पृथक् कृतम् ॥

वर्षत्रयाभ्यनुज्ञातः मूढः सर्वान् पितृन् यजेत् ।
न तु तस्य पृथक् सन्ति पितरः मूर्द्धजातयः ॥

सुक्तचेतनका ब्रह्मन् । न दृश्यन्ते पितृष्वपि ।
विशेषशस्त्रद्वया तु पुराणानाञ्च दर्शनात् ॥

एवं ऋषिस्मृतेः शास्त्रेज्ञात्वा याजकसम्भवान् ।
स्वयं दृष्ट्वा स्मृतिर्लब्धा पुत्राणां ब्रह्मणा ततः ॥

परं निर्वाणमापन्नास्तेऽपि ज्ञानिन एव च ।
वैश्यादीनां कश्यपाद्या वर्णानां वसवादयः ॥

अविशेषेण विज्ञेया गन्धर्वाद्या अपि भुवम् ।
एष ते पैतृकः सर्ग उद्देशेन महामुने ! ॥

कथितो नान्त एवास्य वर्षकोषा हि दृश्यते ॥”
इति वाराहे आह्वकल्पः ॥ * ॥

अपि च ।

“पितृणां सम्भवं राजन् ! कथ्यमानं निबोध मे ।
पूर्वं प्रजापतिर्ब्रह्मा सिष्टचतुर्विधाः प्रजाः ॥

एकाग्रमानवः सर्वास्तन्मात्रा मनसो बहिः ।
हत्वा परमकं ब्रह्म ध्यायन् सर्वेषु रूपकैः ॥

तस्यात्मनि तदा योगं गतस्य परमेष्ठिनः ।
तन्मात्रा निर्ययुर्देहाद्भूमवर्णकृतत्वयः ॥

पिवाम इति भाषन्तः सुरां सोममितोऽसहत् ।
ऊर्ध्वं जिगमिषन्तो वै व्यधः संस्थास्तपस्विनः ॥

तान् दृष्ट्वा सहसा ब्रह्मा तिर्यक्स्थानास्तदो-
न्मुखान् ॥

भवन्तः पितरः सन्तु सर्वेषां रहमेधनाम् ॥
ऊर्ध्वकास्तु ये तत्र ते नान्दीमुखसंज्ञिताः ॥

पितृव

इत्युक्त्वा तु तदा ब्रह्मा तेषां पन्थानमाकरोत् ।

दक्षिणायनसंज्ञन्तु पितृणान्तु पितामहः ॥
तूष्णीं ससर्ज भूतानि तस्मत्तुः पितरस्ततः ।

वृत्तिं नो देहि भगवन् यथा विन्दामदे सुखम् ॥
ब्रह्मोवाच ।

अमावास्यादिनं वोऽस्तु तस्यां कुश्रतिलोदकैः ।
तर्पिता मातुर्गृहेऽग्निं परां गच्छत नान्यथा ॥

तिला देयास्तथैतस्यासुप्तोऽपि पितृभक्तितः ।
परमं तस्य सन्नुष्टाः परं यच्छत मा चिरम् ॥”

इति वाराहे पितृसर्गस्थितिवर्णनम् ॥ * ॥

पितृआह्वविशेषे देवताविशेषाः पितृगणाश्च यथा,
“ऋतुर्देवो वसुः सत्यः कामः कालस्तथा धनिः ।

रोचकश्चाद्रवास्त्रेव तथा चान्यः पुरुरवाः ॥
विश्वदेवा भवन्त्येते दश सर्वत्र पूजिताः ।

विश्वदेवो ऋतुर्देवो सर्वास्त्रिष्टु विश्रुतौ ॥
निर्द्यं नान्दीमुखआह्वे वसुसत्यौ च पैतृकैः ।

नवान्नालम्बने देवौ कामकालौ सदैव हि ॥
अपि कन्यागते सूर्ये आह्वे च धनिरोचकौ ।

पुरुरवाश्चाद्रवाश्च विश्वदेवौ च पञ्चणि ॥
सुभास्वरा बर्हिर्षदो ह्यग्निस्तात्तास्तथैव च ।

आज्यपाञ्चोपहूताश्च क्रयादाश्च सुकालिनः ।
एते पितृगणाः सप्त पौराणाः केचिदेव हि ॥”

इत्यग्निपुराणम् ॥ * ॥

अग्निस्तात्तादेवतपत्तिर्यथा,—

“ततो निगृह्येन्द्रियकं विकारं चतुराननः ।
जिह्वचरपि तत्त्वाज तां सन्धां कामरूपिणीम् ॥

तन्मृशरीरात्तु घर्म्माम्भो यत् पपात द्विजोत्तमाः ।
अग्निस्तात्ता बर्हिर्षदो जाताः पितृगणास्ततः ॥

भिन्नाञ्जननिभाः सर्वे फुल्लराजीवलोचनाः ।
नितान्तसंयताः पुण्याः संसारविमुखाः परे ॥

सहस्राणां चतुर्विधिरग्निस्तात्ताः प्रकीर्त्तिताः ।
यदृशीतिसहस्राणि तथा बर्हिर्षदो द्विजाः ॥”

इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥ * ॥
तेषां तर्पणविधिर्यथा,—

“अपसद्यं ततः कृत्वा सयं जातु च भूतले ।
अग्निस्तात्तास्तथा सौम्यान् हविर्भूतस्तथोद्भूतान् ॥

सुकालिनो बर्हिर्षदस्तथा चैवान्यपान् पुनः ।
तर्पयेत्तु पितृन् भक्त्या सतिलोदकचन्दनैः ॥

दर्भपाणिस्तु विधिवत् प्रेतांस्तान्स्तर्पयेत्ततः ।
पित्रादीन्नामगोत्रेण तथा मातामहानपि ।

सन्तर्प्य विधिवद्ब्रह्मा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
ये वान्धवावान्धवा वा येऽन्यजन्मनि वान्धवाः ।

ते ऽग्निमखिलां यान्तु यच्चास्ततोऽभवावृत्ति ॥”
इति मातृस्ये स्नानविधौ ८६ अध्यायः ॥

पितृवनं, स्त्री, (पितृणां वनमिव ।) श्मशानम् ।
इत्यमरः । २ । ८ । ११८ ॥ (यथा, महाभारते ।

११ । ४ । १५ ।
“सर्वे पितृवनं प्राप्ता स्वपन्ति विगतज्वराः ।

निर्मासैरस्थिभूयिष्ठैर्गात्रैः स्नायुनिबन्धनैः ॥”

पितृवनेचरः, पुं, (पितृवने श्मशाने चरतीति ।
चर + “चरेष्टः ।” ३ । २ । १६ । इति टः ।
अशुक्चमासः ।) शिवः । इति केचित् ॥

“रञ्जकं नाम यत् पित्तं तद्वत् शोणतां नयेत् ।
यत्तु साधकचक्रं तत् कुण्यादुद्विं धृतिं स्तुतिम् ॥”
धृतिं मेधाम् ।

“यदालोचकसंज्ञं तद्रूपग्रहणकारणम् ।

भाजकं कान्तिकारि स्थाप्तेपाभ्यङ्गादिपाच-
कम् ॥

पित्तप्रकृतिको यथा,—

“पित्तप्रकृतिको यादृक् तादृशोऽपि निगद्यते ।
अकालपलितो गौरः क्रोधी खेदी च बुद्धिमान् ॥
बहुभुक् ताम्रनेत्रश्च स्वप्ने व्यतीर्षोऽपि पश्यति ।
श्यामकेशः क्षमी स्थूलो बहुवीर्यो महाबलः ॥

पित्तं बहुवैद्विजं वा तदस्मात्
पित्तोद्भिक्तस्त्रीव्रतण्यो बुभुक्षुः ।
गौरीष्वाङ्गस्तान्महस्त्वोद्भिक्तः
शूरो मानो पिङ्गकेशोऽल्पलोमा ॥”

पित्तप्रकृतिकदग्गा यथा,—

“यात्रर्त्तकपिसागरायचोलकाश्च पैत्तिकाः ॥”
पित्तस्थोपशमहेतुमाह ।

“तित्तखादुक्कायश्रीतपवनच्छायानिशावौजन-
व्योत्स्नाभूरुहयन्तवारिजलदस्तौगात्रसंस्पर्श-
नम् ।

सर्पिःक्षोरविरकेसेकरधिरसावप्रदेहादिकं
पानाहारविहारमेवजमिदं पित्तं प्रशान्तिं
नयेत् ॥”

अथ पित्तप्रकोपकारणानि ।

“कद्रव्यविदाहितीक्ष्णलवणक्रोधीपवासातप-
स्त्रोसंभोगलघुधाभिहननचायाममद्यादिभिः ।
मुक्तेऽजीर्यति भोजने च शरदि शीघ्रं तथा
प्राणिनां

मध्याह्ने च तपार्द्धरात्रसमये पित्तप्रकोपो भवेत् ॥”

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे २ भागे ॥

(यथा च ।

“अत्युष्णरुक्षान्मृदुप्रदाहैः
सीधोः सुरासेवनेनातिवर्मे ।
क्रोधादपि खेदने च व्यवये
अभोजने याति कोपश्च पित्तम् ॥
कुलत्यागः प्रकीयुषम्लेषु शिग्रु
तिलातसीराजिकाशाकवृन्दे ।
निशालागरे योधने च अमे वा
वनान्ते शरन्तु प्रकोपः प्रदिष्टः ।
भृशं वासरे मध्यगर्के निशीथे
रसुजीर्यन्तु प्रसुक्ते प्रकोपः प्रदिष्टः ॥”
इति हारोति प्रथमस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

म तु ज्वरजनकमन्दाग्नेर्जनकः ।

“मन्दाग्निस्तस्य जनको मन्दाग्नेर्जनकास्तयः ।
पित्तग्रैश्चममीराश्च प्राणिनां दुःखदायकाः ॥”

इति त्रसवैवर्ते त्रसखण्डे १६ अध्याये ॥ २॥

(यथा च ।

“पित्तं पञ्चात्मकं तत्र पकामाशयमध्यगम् ।
पञ्चभूतात्मकलेपि यत्तेजसगुणोदयान् ॥
त्यक्तद्वयत्वं पाकादिकर्मणानलशब्दितम् ।
यत्तन् विभजते सारकिट्टौ पृथक् तथा ॥

तत्रस्यमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम् ।

करोति वलदानेन पाचकं नाम तत् स्तुतम् ॥

आमाशयाश्रयं पित्तं रञ्जकं रसरञ्जनात् ।

बुद्धिमेधाभिमानादौरभिप्रेतार्थसाधनात् ॥

साधकं हृद्गतं पित्तं रूपालोचनतः स्तुतम् ।

इक्ष्ममालोचकं त्वकुस्थं भाजकं भाजना-
त्तत्तः ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥

“पित्तविकाराश्चत्वारिंशदत्त ऊर्ध्वं व्याख्यास्यन्ते ।

तद्यथा, ओषध् क्रोषश्च दाहश्च द्रव्यश्च घूमक-

श्चान्मकश्च विदाहश्च अन्तर्दाहश्चांसदाहश्चो-

द्याधिव्यश्चातिखेदश्चाङ्गगन्धश्चाङ्गावयवदरण्यश्च

शोणितकोदश्च मांसकोदश्च त्वग्दाहश्च मांस-

दाहश्च त्वङ्मांसदरण्यश्च रक्तकोटाश्च रक्त-

विस्कोटाश्च रक्तपित्तश्च रक्तमण्डलानि च

हरितत्वश्च हरिद्रत्वश्च नीलिका च कक्षा च

कामला च तित्तास्तथा च पूतिसुखता च लघ्नाया

आधिव्यश्चातित्तास्तथापाकश्च गलपाकश्चाधि-

पाकश्च गुदपाकश्च मेढ्रपाकश्च जीवादानश्च

तसः प्रवेशश्च हरितहारिद्रमूत्रनेत्रवर्चस्त्वचेति-

चत्वारिंशत् पित्तविकाराः । पित्तविकाराणाम-

परिचक्षेयानामाविष्कृततमा व्याख्याता भवन्ति ।

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु पित्तविकारेष्वन्येषु चाशु-

क्तेषु पित्तस्येदमात्मरूपमपरिणामिककर्मणश्च

खल्वर्णं यत्तदुपलभ्य तदेवयत्नं वा विस्तृत-

सन्देहाः पित्तविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः ।

तद्यथा,—

औष्ण्यं तेज्ज्वालाधवमनतिस्नेहो वर्णश्च शुक्ला-

रुणवर्णो गन्धश्च विसो रसो च कटुकास्त्रौ

पित्तस्यात्मरूपाण्येवंविधत्वाच्च कर्मणः खल-

व्यभिदमस्य भवति । तं तं शरीरावयवमा-

विश्रुतो दाहोऽपिपाकखेदकोदकोपसावरागाः ।

यथास्वश्च गन्धवर्णरसाभिनिर्वर्तनं पित्तस्य

कर्मणि तैरन्वितं पित्तविकारमेवाध्यवस्येत् ।

तं मधुरतिक्तकषायश्रीतेरुपक्रमे रूपक्रमेत । स्नेह-

विवेकप्रदेहपरिवेकाभ्यङ्गवगाहादिभिः पित्त-

हरेर्मात्रां कालश्च प्रमाणीकृत्य विरेचनम्

सर्वोपक्रमेभ्यः पित्ते प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः ।

तद्व्यादित एवामाशयमनुप्रविश्य केवलं वेका-

रिकं पित्तमूलखापकर्षति । तत्रावजिते पित्ते-

ऽपि शरीरान्तर्गताः पित्तविकाराः प्रशान्ति-

मापद्यन्ते । यथाशौ यषोऽपि केवलमप्यहश्च

श्रीतं भवति तद्वत् ॥” इति चरके-सूत्रस्थाने

विंशेऽध्याये ॥ २॥

“पित्तमुष्णन्तीक्ष्णं द्रवं विसमस्तुक्तकश्च । तस्यो-

ष्णान् पित्तला भवन्तुष्णासहाः सुकुमारा-

वदानगात्राः प्रभूतपिपुष्यङ्गुतिलकपिङ्काः क्षुत्-

पिपासावन्तः क्षिप्रवलीपलितखालित्वदीयाः

प्रायोऽहल्यकपिलप्रसृजुलमकेशाः तेज्ज्वा-

त्तीक्ष्णपराक्रमाः तीक्ष्णाययः प्रभूताशनपानाः

क्षेप्रासहिष्णवी दन्दशूका द्रवत्वात् शिथिल-

न्दुवस्त्रिमांसाः प्रभूतसृष्टेदम्वजपुरीषाश्च

विसत्त्वान् प्रभूतपूतिवच्चः कक्षास्थशिरःशरीर-
गन्धाः कङ्कलत्वाद्व्यशुक्रयवायापत्वाः । त एवं
गुणयोगात् पित्तला मध्वजला मध्यायुषो ज्ञान-
विज्ञानविद्योपकरणवन्तश्च ॥” इति चरके
विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

पित्तज्ञी, स्त्री, (पित्तं हन्तीति । हन + “अमनुष्य-
कर्त्तुके च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् । ततो

डीप् ।) गुडूची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(पित्तनाशके, त्रि । यथा, भावप्रकाशे । १ । १ ।

“मधुली श्रीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः ॥”)

पित्तज्वरः, पुं, (पित्तनिमित्तको ज्वरः ।) पैत्तिक

ज्वरः । यथा,—

“विशेषतः कोमलनारिकेलं

निहन्ति पित्तज्वरम्वदोषान् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्य लक्षणं ज्वरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ पित्तज्वरचिकित्सा ।

“आमाशयस्यो हत्वानिं वामो मार्गान् पिधा-
पयन् ।

विदधाति ज्वरं दीवस्तस्मात्तद्वहनमाचरेत् ॥”

इति वचनात् सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य थावदा-

रोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने पित्तज्वरिणो लङ्घन-

विधाने विशेषमाह सुश्रुतः । पैत्तिके दशरात्रेण

ज्वरे युञ्जीत मेघजमिति । दशरात्रेण लङ्घन-

वता यतीतेनेत्यर्थः । किन्तु मेघजं तदाह ।

“तित्तासस्तायवैः पाठांकटुफलभ्यां सद्योदकम् ।

पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥”

इति तित्तादिकाथः ॥

“पर्यटो वासकस्तित्ता केरातो धन्वायसकः ।

प्रियङ्गुश्च क्षतः काथ एष शर्करया युतः ॥

पिपासादाहपित्तासयुक्तं पित्तज्वरं हरेत् ॥”

इति पर्यटादिकाथः ॥

“द्राक्षा हरीतकीं सुस्ता कटुका क्षतमालकः ।

पर्यटश्च क्षतः काथः एष पित्तज्वरापहः ॥

सुखशोषप्रलापान्तर्दाहसृक्षाभ्रमप्रयुत् ।

पिपासारक्तपित्तानां शमनो भेदो मतः ॥”

इति द्राक्षादिकाथः ॥

“पटोलमथ धन्वाकं मधुकं मधुसंयुतम् ।

हन्ति पित्तज्वरं दाहं लघ्नाश्चातिप्रमाधिनीम् ॥”

इति पटोलादिकाथः ॥

“गुडूच्यामलकीयुक्तः केवली वापि पर्यटः ।

पित्तज्वरं हरेत्तूयं दाहशोषभ्रमान्वितम् ॥”

इति गुडूच्यादिकाथः ॥

“एकः पर्यटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।

किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरवालकैः ॥

द्वीवेरचन्दनोशीरचनपर्यटसाधितम् ।

दद्यात् सुशीतलं वारि लट्कृद्द्विज्वरदाहनुत् ॥”

इति द्वीवेरादिकाथः ॥

“भूनिष्वातिविश्रालोपसृक्तकेन्द्रयवायुताः ।

वालकं धान्यकं विष्णं कषायो माक्षिकान्वितः ॥

विहभेदश्चासकासांश्च रक्तपित्तज्वरं हरेत् ॥”

इति भूनिष्वादिकाथः ॥

“द्राक्षाचन्दनपद्मानि सुक्ता तित्तान्ततापि च ।
धात्री वालसुशीरश्च लोप्रेन्द्रयवपर्पटाः ॥
पण्ड्यकं प्रियङ्गुश्च यवासो वासकस्तथा ।
मधुकं कुलकं वापि किरातो धान्यकं तथा ॥
एषां काथो निहन्त्येव ज्वरं पित्तसमुत्थितम् ।
टपां दाहं प्रलापश्च रक्तपित्तं भ्रमं क्लमम् ॥
मूर्च्छां हृदि तथा शूलं मुखशोथमरोचकम् ।
कासं श्वासश्च हृत्काशं नाशयेन्नात्र संशयः ॥”
इति महाद्राक्षादिक्वाथः ॥
“ससितो निशि पर्युषितः प्रातर्धन्याकतण्डुल-
क्वाथः ।
पीतः श्रमयत्तचिरादन्तदाहं ज्वरं पैतम् ॥”
इति धन्याकक्वाथः ॥
“अन्धताया हिमः प्रातः ससितः पैतिकज्वरम् ।
वासायाश्च तथा कासरक्तपित्तज्वरान् जयेत् ॥”
इति अन्धतावासाक्वाथौ ॥
“गुडूची भूमिनिम्बश्च वालं वीरजमूलकम् ।
कषुसुखं त्रिवृद्धात्री द्राक्षा वासा च पर्पटः ॥
एषां काथो हरत्येव ज्वरं पित्तकृतं हृतम् ।
सोपद्रवमपि प्रातर्निपीतो मधुना सह ॥”
इति गुडूचादिक्वाथः ॥
“पलाशस्य वदर्या वा निम्बस्य न्दुपल्लवैः ।
अम्लपिष्टैः प्रलेपोऽयं हन्याद्दाहज्वरं ॥
उत्तानसुप्तस्य गभीरताम्र-
कांस्थादिपात्रे निहिते च नाभौ ।
श्रीतामुधारा बहुजा पतन्ती
निहन्ति दाहं त्वरितं ज्वरश्च ॥
पथ्यां तैलघृतचौद्रेर्लिङ्घन् दाहज्वराम्पहा ।
कासाहृक्पित्तवीर्यसर्पन्धासान् हन्ति वमीनपि ॥”
तैलघृतचौद्रेरित्यत्र न सत्तुचयः तेन केवलेन
चौद्रेणपि लिङ्घ्यात् ।
“काञ्जिकार्द्रपटेनावशुण्ठनं दाहनाशनम् ।
अथ गोतक्रसुस्त्रिभ्रशीतलीकृतवाससा ॥
द्राक्षामलककल्केन कवणोऽत्र हितो मतः ।
पल्लदाडिमबीजैर्वा धन्याकल्केन च कचित् ॥”
इति कवलः ॥ धन्यात्र धान्याकम् ॥ * ॥
अथान्नमाह ।
“दाहवन्दितं चामं निरञ्जं हृषयान्वितम् ।
शर्करासधुवं युक्तं पाययेत्लाजतर्पणम् ॥”
लाजतर्पणं लाजशुक्लरूपतर्पणम् । सन्तर्पण-
स्वरूपसुक्तं सामान्यज्वरचिकित्सायाम् ।
“सुहृयूषौदनो देयः सितया पैतिके ज्वरे ॥
हर्ष्ये शुभाभसङ्गापि शशाङ्ककरशीतले ।
मलयोदकसंश्लिष्टं सुप्यात् पित्तज्वरी नरः ॥
धारावलीचन्दनशीतलानां
सुगन्धपुष्पाभरभूषितानाम् ।
नितम्बिनीनां सुपयोधराणा-
मालिङ्गनश्चाशु हरन्ति दाहम् ॥
जाङ्गादृष्टाश्च विज्ञाय ताश्च स्त्री रमयेत् पुनः ।
क्षितश्च भोजयेद्द्रव्यं न हितं हरतं मधत् ॥
वाप्यः कमलहासिन्यो जलयन्त्रगृहाः शुभाः ।
नार्यस्वन्दनदिग्भाङ्गो दाहहैन्यहरा मताः ॥

इति पित्तज्वराधिकारः ।” इति भावप्रकाशे
मध्यखण्डे प्रथमभागः ॥ * ॥
पित्तज्ञेयज्वरनाशकौषधं यथा,—
“गुडूचीपद्माकारिष्टधन्याकं रक्तचन्दनम् ।
पित्तज्ञेयज्वरच्छर्दिदाहतुण्डाभ्रमन्त्रिकम् ॥”
इति गारुडं १८८ अध्यायः ॥
(अस्य सलक्षणचिकित्सितान्यपराणि यथा,—
“मूर्च्छां दाहो भ्रममदृष्टावेगतीक्ष्णोऽतिसार-
स्तन्नालस्यं प्रलपनवमिः पाकताल्कोष्ठवक्त्रे ।
स्वेदः श्वासो भवति कटुकं विक्षलत्वं क्षुधा वा
एतेर्लिङ्गेर्भवति मनुजे पैतिको वै ज्वरस्तु ॥
रोधोत्पलान्ततलता कमलं सिताटं
तत्सारिवासहितमेव हि पाचनेषु ।
निःक्वाथं पानमति चाशु निहन्ति पित्तं
पित्तज्वरप्रशमनं प्रकरोति पुंसाम् ॥
कथितं तण्डुलपयसा शर्कराकटुरोहिणीचहि-
तम् ।
क्वाथं यष्टीमधुना विनाशनं पित्तज्वराणाम् ।
दुरालभावासकपर्पटानां
प्रियङ्गुनिम्बैः कटुरोहिणीनाम् ।
किराततित्तं कथितं कषायं
सशर्कराटं कथितञ्च पाचनम् ॥
सदाहपित्तज्वरमाशु हन्ति
टण्डाभ्रमं शोथविकारयुक्तम् ।
शकोऽपि वै पर्पटको वरिष्ठः
पित्तज्वराणां शमनाय योग्यः ।
तस्मात् पुनर्नागरवालकाट्याः
सिंहो यथा कङ्कटके प्रवृत्तः ॥
नागरोशीरसुक्ता च चन्दनं कटुरोहिणी ।
धान्यकानां क्वाथ एव पित्तज्वरविनाशनः ॥
अन्धतापर्पटोधात्री क्वाथः पित्तज्वरं हरेत् ।
सितारवधयोर्वापि काष्ठमर्याश्चाथ वा पुनः ॥
द्राक्षापर्पटकं तित्ता पथ्यारवधसुक्तकैः ।
क्वाथस्तृषाभ्रमदाहयुक्तपित्तज्वरपहः ॥
विदारिका रोध्रदधित्यकानां
स्याम्नातुलुङ्गस्य च दाडिमानाम् ।
यथानुलामेन च मूलपत्रं
निहन्ति तृड्दाहसम्पर्कनश्च ॥
उत्तानस्य प्रसुप्तस्य कांक्षं वा ताम्रभाजनम् ।
नाभौ निधाय धाराशुशीतदाहनिवारणम् ॥
रथ्यारामाकुचभरनभितालिङ्गनं चैष्टसङ्गं
अथायामं सुनिवरगदितं शीतलं सेवनं स्यात् ।
शुभाभोजं मलयजसलिलासितसंशीतवासो
सुक्ताहारो विशदसतुहिनं कौसुदी या सुखाय ॥
एभिर्हन्ति हततरनिभं मातुष्याणाम् पित्तं
दाहं शोथं क्लममपि तथा टड्भ्रमं मूर्च्छनश्च ।
एतैर्योगैर्भवति नितरां पित्तदाहस्य शान्ति-
र्योग्या चैव प्रभवति सदा सत्क्रिया श्रीमताम् ॥
यदि जिह्वा गन्तालुशीथो वै मनुजस्य च ।
केशरं मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसंयुतम् ।
पेधमार्यं तालुलेपः सद्यः पित्तहृत्पाहः ॥”
इति पित्तज्वरचिकित्सा ॥ * ॥

पित्तद्रावी, [नृ] पुं, (पित्तं द्रावयतीति । इ +
णिच् + णिनिः ।) मधुरजम्बीरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पित्तरक्तं, स्त्री, (पित्तसंघट्टं रक्तमिति मध्यपद-
लोपी समासः ।) रोगविशेषः । तत्पर्यायः ।
रक्तपित्तम् २ पित्तासम् ३ पित्तशोणि ५ ४ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य विवरणं रक्तपित्त-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥
पित्तलं, स्त्री, (पित्तं तद्वर्णं लातीति । ला + कः ।)
धातुविशेषः । पित्तल इति भाषा ॥ (यथा,
वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ।
“पित्तलश्च तथा कांक्षं ताम्रवन्मारयेद्भिषक् ।
ताम्रवक्त्रोद्धनं तेषां ताम्रवदगुणकारकम् ॥”)
तत्पर्यायः । आरकूटम् २ रीतिः ३ पतिकार-
रम् ४ द्रव्यहार ५ । इति जटाधरः ॥ रीती
६ । इति शब्दरत्नावली ॥ मिश्रम् ७ । इति
रत्नमाला ॥ आरः ८ राजरीतिः ९ वृक्षरीतिः
१० कपिला ११ पिङ्गला १२ । इति भाव-
प्रकाशः ॥ चन्द्रसुवर्णः १३ सिंहलम् १४ पिङ्ग-
लकम् १५ पीतलकम् १६ लोहितकम् १७
पिङ्गललोहम् १८ पीतकम् १९ । रीतिका-
युगलगुणाः । तित्तलम् । शीतलत्वम् । रसे
लवणत्वम् । शोधनत्वम् । पाण्डुवातकृमिघ्नीह-
पित्तनाशित्वञ्च ।
“शुक्ला स्निग्धा न्दुःशीता सुरङ्गा सूत्रपत्रिणा ।
हेमोपमा शुभा खच्छा जात्या रीतिः प्रकी-
र्तिता ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
“रीतिरप्युपधातुः स्यात् ताम्रस्य यसदस्य च ।
पित्तलस्य गुणा ज्ञेया खयोनिषदृशा जनेः ॥
संयोगस्य प्रभावेण तस्यान्येऽपि गुणाः स्मृताः ।
रीतिकायुगलं रूचं तित्तञ्च लवणं रसे ।
शोधनं पाण्डुरोगघ्नं कृमिघ्नं नातिखेनम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
भूर्जपत्रम् । इति शब्दमाला ॥ (बाहुल्येन
पित्तमस्यस्येति । पित्त + “सिन्धादिभ्यश्च ।”
५ । २ । १७ । इति लच् ।) पित्तयुक्ते, त्रि ।
इति मेदिनी । ले, ११४ ॥ (पित्तवृद्धिकरे च ।
यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ५५ अध्याये ।
“सचारं पित्तलं कौपं क्षेपणं दीपनं लघु ॥”
यथा च माधवकरघृतसविनिश्चयसंग्रहे पाण्डुधि-
कारे ।
“पाण्डुरोगी तु योऽन्यर्धं पित्तलानि निवेवते ।
तस्य पित्तमदृष्ट्यां सं दग्धा रोगाय कल्पते ॥”)
पित्तला, स्त्री, (पित्तल + टाप् ।) तोयपिप्पली ।
इति मेदिनी । ले, ११४ ॥
पित्तारिः, पुं, (पित्तानामरिर्नाशकः ।) पर्पटः ।
लाक्षा । वस्त्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पित्तं, स्त्री, (पित्तरो देवता यस्येति । पित् + “वाच्-
वृत्तुपिप्पुसो यत् ।” ४ । २ । ३१ । इति यत् ।
“रीडतः ।” ७ । ४ । २७ । इति रीडादेशश्च ।
पित्देवताकदागीयत्वादस्य तथात्वम् ।) मधु ।

पिनाकः

इति राजनिर्घण्टः ॥ पिण्ठतीर्णम् । तत्तु तर्ज-
न्यङ्गुष्ठान्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०४ ॥
(पितुरिदं पितुरागतं वेति । पिण्ठ + “पितु-
र्वत् ।” ४ । ३ । ७६ । इति यत् । ततो रीडा-
देशः ।) पिण्ठसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—
“ज्येष्ठ एव तु गृहीयात् पित्रां धनमशेषतः ।
शेषास्तुपुत्रीवैयर्थ्येव पितरन्तथा ॥”

इति दायभागः ॥

(पिण्ठप्रियत्वात् आह्लाष्टं च त्रि । यथा, सुश्रुते ।
१ । ४६ ।

“कफघ्नं खड्गिपिशितं कषायमणिनापहम् ।
पित्रां पवित्रमायुष्यं बहुमूल्यं विरूचयन् ॥”)

पित्राः, पुं, (पितृसुख्य इति । वाङ्मूलकात् यत् ।
ततो रीडादेशः ।) ज्येष्ठभावा । इति हेमचन्द्रः ।
३ । २१५ ॥ (पितृणां प्रिय इति यत् ।) भावः ।
इति शब्दमाला ॥

पित्रा, स्त्री, (पितरो देवता अस्या इति । पिण्ठ +
यत् । पिण्ठदेवतत्वादेव तथात्वम् ।) मघानक्ष-
त्रम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २५ ॥ पौर्णमासी ।
इति शब्दमाला ॥

पितृसन्, [तृ] पुं, (पतितुमिच्छतीति । पत
+ सन् + “सनि मौमावुरभलभश्चकपतपदामच
इत् ।” ७ । ४ । ५४ । इति इत् ।) अभ्यासस्य
लोपश्च । ततः पितृस + श्रुट ।) पक्षी । इत्य-
मरः । २ । ५ । ३४ ॥ प्रतिपत्ने पतनेच्छौ च
त्रि । इति विश्वः ॥

पितृलं, स्त्री, (पतत्यत्रेति । पत + “सलः पते-
रदिहा ।” २ । २६२ । इति उणादिकोषधृत-
स्त्रजात् अधिकरणे सलः । अकारस्य इच् ।)
पन्थाः । इत्युणादिकोषः । २ । २६२ ॥

पिधानं, स्त्री, (अपि + धा + ल्युट् । अपेरलोपः ।)
हृदनम् । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ४८२ ।

“युगपज्जघनोरःस्तनपिधानमधुरे ! त्रपास्तिता-
द्रसुखि ! ।

लोलाक्षि ! नैव पवनो विरमति तव वसनपरि-
वर्त्तौ ॥”)

उदञ्चनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६२ ॥

पिण्डः, त्रि, (अपि न लुप्ते स्तीति । अपि + नङ् +
क्तः । अपेरलोपः ।) परिहितवस्त्रादि । तत्तु-
पर्यायः । आसुक्तः २ । प्रतिसुक्तः ३ । अपिण्डः
४ । इत्यमरः । २ । ८ । ६५ ॥ (आच्छादितः ।
यथा, भागवते । ११ । ८ । ३३ ।

“यदम्यभिर्निर्मितवश्वंश्व-
स्यूलं त्वचा रोमनखैः पिण्डम् ॥”

पिनाकः, पुं स्त्री, (पाणि रजनि पनायते स्तयते
वा । पाल रजने, पन स्तुनौ वा + “पिनाकोद-
यच् ।” उणां ४ । १५ । इति आकप्रत्ययेन निपा-
तनान् साधुः ।) शिवधनुः । तत्पर्यायः । अज-
गवम् २ । (यथा, महाभारते । ६ । ६० । १८ ।
“पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिन्नतः पशून् ॥”)
शूलम् । इत्यमरः । १ । १ । ३७ ॥ शूलमपि

पिपीत

शाङ्करमिहिति केचित् । इति भरतः ॥ पांशु-
वर्णम् । इति मेदिनी । के, ११६ ॥

पिनाकी, [नृ] पुं, (पिनाकीऽख्यस्तेति । इनिः ।)
शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३३ ॥ (यथा,
हरिवंशे । ३५ । २० ।

“हत्वा च निचयं सर्वे मलायनपरायणाः ।

विहाय मथुरां रम्यां मानयन्तः पिनाकिनम् ॥”

रुद्रमेदः । यथा, मात्स्ये । ५ । २६—३० ।

“अनैकपादहिरण्यो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।

हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥

सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ॥”)

पिन्वायं, स्त्री, (अपिगतो विज्ञातो यत्तुगन्ध-
त्वात् न्यासो यस्य । अपेरलोपः ।) हिङ्गु ।
इति जटाधरः ॥

पिपतिवन्, [तृ] त्रि, (पतितुमिच्छतीति । पत
+ सन् । ततः श्रुट ।) पतनेच्छुः । विहङ्गमे,
पुं । इति मेदिनी । ते, २३१ ॥

पिपतिषुः, पुं, (पतितुमिच्छतीति । पत + सन् ।
पिपतिष + “सनायंसभिच्च उः ।” ३ । २ । १६८ ।
इति उः ।) पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पतनेच्छौ, त्रि ॥)

पिपासा, स्त्री, (पातुमिच्छेति । पा + सन् + अः ।
ततश्चाप् ।) पानेच्छा । तत्पर्यायः । लघ्ना २
तर्कः ३ । उपलासिका ४ । लट् ५ । लघा ६ । उदत्या
७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८ ॥ (यथा, सुश्रुते
सूत्रस्थाने १ अध्याये । “स्वाभाविकाः क्षुत्पि-
पासाजराण्युनिद्राप्रवृत्तयः ॥”)

पिपासितः, त्रि, (पिपासा जातास्येति । पिपासा
+ इतच् ।) पिपासायुक्तः । लघितः । इति
हलायुधः ॥ (यथा, मनौ । ८ । ६३ ।

“नयो सुखः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ।
अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्दयः साक्ष्यममृतं वदेत् ॥”)

पिपासुः, त्रि, (पातुमिच्छुः । पा + सन् + उः ।)
पानेच्छुः । तत्पर्यायः । लघितः २ । लघाक् ३ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७ ॥ (यथा, महा-

भारते । ३ । २२३ । २५ ।
“भागार्थं तपसो धातुं तेषां सोमं तथाध्वरे ।
पिपासवो यदुर्देवाः शतक्रतुपुरोगमाः ॥”)

पिपीतकः, पुं, ब्राह्मणविशेषः । अस्य प्रमाणं
पिपीतकीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पिपीतकी, स्त्री, (पिपीतको ब्राह्मणविशेषः प्रवर्त्त-
कतयाख्यत्रेति । अच् । गौरादित्वात् स्त्रीष ।)
वैशाखशुक्लद्वादशी । तत्र कर्षयन्नतं यथा,—

शतानीक उवाच ।

“जलदानस्य माहात्म्यं चत्वर्यं परिकीर्तितम् ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि पिपीतकीकथां शुभाम् ॥

पुरा केन कृतञ्चेनन् केन चेतन् प्रकाशितम् ।
कथं पिपीतकीनाम विधानञ्चैव कीदृशम् ॥

तत् सर्वं ब्रूहि देवर्षे ! यदि तुष्टो मधि प्रभो ! ॥
नारद उवाच ।

“शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि दादृशीं तां पिपी-
तकीम् ।

पिपीत

यां कृत्वा यमलोकादौ प्राप्यते वैष्णवं पदम् ॥
पिपीतक इति ख्यातो ब्राह्मणः संश्रितव्रतः ।
तपःखाध्यायनिरतः सर्वप्राणिहिते रतः ॥

श्रान्तो दान्तः क्षमायुक्तो बलिहोमपरायणः ।
निवसन् निर्जनेऽरण्ये बहून् कालान् दिशोत्तमः ॥

चिरं कृत्वा तपोऽरण्ये काले न्यसुपेधिवान् ॥
ततः कालेन कियता यमदूतेर्महाबलैः ।

नीयमानः स विप्रेन्द्रो यमलोकं भयावहम् ॥
ददृशे बहुशस्त्रं नराभिरयसंस्थितान् ॥

असिपत्राद्यनेकेषु कुम्भीपाकेषु संस्थितान् ।
क्षतार्चरावांस्तान् दृष्ट्वा विषादमगमद्विजः ।

दृष्टुमपिपासाकुलो भूत्वा प्रेतराजवशं गतः ॥
बहून् वस्त्राहतान् कुम्भान् ददृशेऽतिमनो-

हरान् ।

प्रदेशानीश्वितांस्तत्र प्रासादेरुपशोभितान् ॥
गीतवादादिदृष्ट्वैव सेवमानः समन्ततः ।

कश्चित् प्रहरमाणांश्च किङ्करैर्यमशासनेः ॥
नीयमानांस्ततः प्रेतान् वध्यमानान् स्वकर्मभिः ।

शोकसन्तापसंयुक्तान् लयया परिपीडितः ॥
संपश्यमानो राजेन्द्र ! यथाचे किङ्करान् जलम् ।

बहुभ्यो याच्यमानेन च किङ्करैरभिताडितः ॥
स दीयमानो ददृशे बहुशस्त्रं द्रुमोत्तमम् ।

सुच्छायं शीतलं रम्यं महान्तं पिप्पलद्वयम् ॥
तत्रैव वज्रलान् कुम्भान् माख्यग्रीवान् सुशो-

भितान् ।

ददृशे वस्त्राहतमुखान् सुवासितसुशीतलान् ॥
रक्षन्ति बह्वक्त्रं किङ्कराः शृङ्खलाययः ।

तोयदर्शनमात्रेण साक्षादो ब्राह्मणोऽभवत् ॥
विनयावनतो भूत्वा यथाचे किङ्कराञ्जलम् ।

ब्राह्मण उवाच ।

यमदूता महात्मानस्तीर्य मे दीयतामिति ।
अप्राप्य तोयं प्राणानां विनाशो जायते

ध्रुवम् ॥

तस्मात्तोयप्रदानेन प्राणानुक्षत मेऽधुना ।
श्रुत्वा विप्रस्य तद्वाक्यं तच्छ्रुयंमकिङ्कराः ॥

न कृतं कर्म तद्विप्र ! येन तोयश्च लभ्यते ॥
प्रार्थयानः पुनस्तोयं यमदूतैः स ताडितः ॥

लघार्त्तवचनं श्रुत्वा यमः प्रोवाच तं द्विजम् ।
ब्रूहि त्वं विप्र ! मा रोदीः का ते प्रीडास्ति

क्षेतसि ॥

पुनर्यथाचे तत्तोयं लघायाकुलचेतनः ।
श्रुत्वा विप्रस्य तद्वाक्यं तत्सुवाच स धर्म्मराट् ॥

त्वया तन्न कृतं कर्म येन वै लभ्यते जलम् ॥
ब्राह्मण उवाच ।

त्वयि प्रसन्ने दिक्पाल ! तत्तोयं दुर्लभं न मे ।
तस्मात्तोयप्रदानेन प्राणरक्षां कुरु प्रभो ! ॥

इत्थं बहुविधैर्वाक्यैर्यमः प्रीतोऽभवत्तदा ॥
यम उवाच ।

वरं वरय विप्रेन्द्र ! यत्ते मनसि वर्त्तते ॥
ब्राह्मण उवाच ।

यदि तुष्टोऽसि मे देव ! येन प्राप्नोऽसि तच्छलम् ।
तत् कुरुष्व धर्म्मराज ! सर्वप्राणेश्वर ! प्रभो ! ॥

पिप्पलः

यम उवाच ।

वैष्णवं तद्व्रतं प्रिय ! कुरु गत्वा निजालयम् ।
विधानं श्रुत्वा त्रिप्रेक्ष ! दादृशी यादृशी भवेत् ॥
वैशाखे शुक्लपक्षस्य द्वादशी वैष्णवी तिथिः ।
तस्यां सुशीतलवतैः स्नापयेत् केश्यं प्रभुम् ॥
पूजयेत्पुष्पपद्मैर्धूपदीपैर्विधानतः ॥
नेत्रेन्द्रविन्दितैश्चैव ताम्रलेख्यैश्च चक्षुः ॥
जम्बा तु वैष्णवं मन्त्रं दृष्टवत् प्रगमेत्ततः ।
दद्याद्विभक्त्यो विधिवत् कुम्भास्तोत्रसमन्वितान् ।
प्रथमेऽर्चे चतुःकुम्भान् दद्यात्प्रथमं युतान् ॥
शुक्लवस्त्रावृतमुखानुपवीतसुचयुतान् ।
धनुर्वायसमायुक्तान् समीप्यदक्षिणान्वितान् ॥
द्वितीयेऽष्टौ घटान् दद्याद्दक्षिणैरुचयुतान् ।
तृतीये द्वादश घटान् तिलमोदकसंयुतान् ॥
चतुर्थे षोडशघटान् दुग्धलड्डुकसंयुतान् ।
दद्यात् संपूज्य देवेशं द्विजातिभ्यः प्रयत्नतः ॥
दक्षिणां श्रुतिवत् दद्यात् भोज्यश्चैव विशेषतः ।
यत्र कुत्रापि संगच्छेत् कुत्रापि तृषान्वितः ॥
ततो दिगो यष्टं गत्वा चकार द्वादशीव्रतम् ॥
अन्ते जगाम स्वर्लोकं वैष्णवं पदसुत्तमम् ॥
पिपीतकीति नाम्नातो विख्यातो वैष्णवी तिथिः ।
नरो यः कुरुते भक्त्या नारी वा भक्तिर्युता ।
इह पुत्रादिस्वप्ना धनधान्यसुतान्विता ॥”

इति भविष्यपुराणे पिपीतकीव्रतकथा समाप्ता ॥
पिपीलकः, पुं, (अपिपीलतीति । अपि + पील स्तम्भे
+ लुप् । अर्परलोपः ।) पीलकः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । २०२ ॥ हेडया पिपीडा इति भाषा ॥
पिपीलिका, स्त्री, (पिपीलक + टापि अत इत्वम् ।)
छीनाङ्गी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०३ ॥ छुदे
पिपीडा इति भाषा ॥ तत्पञ्चायः । पिपी-
लिकः २ पिपीलः ३ पीलकः ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पिपीली ५ पिपीली ६ छीवञ्चा
७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ छीरा ८ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, हरिवंशे । २४ । ४ ।
“श्रुत्वा तु याचमानां तां क्रुद्धां सुखमपिपीलि-
काम् ।

ब्रह्मदत्तो मष्टाष्टासकलादेव चाहवत् ॥”)
पिपीली, स्त्री, (अपिपीलतीति । पील् + अच् ।
अर्परलोपः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) पिपी-
लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिप्पला, स्त्री, खाद्यद्रव्यविशेषः । तत्पञ्चायः ।
गुडशर्करा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पिप्पलं, स्त्री, (पीयते इति । पा + यलच् । एषो-
दरादित्वात् वाधुः ।) जलम् । वस्त्रच्छेदभेदः ।
इति मेदिनी । टि, १११ ॥

पिप्पलः, पुं, (पिप्पलं जलं सिध्यमानत्वेनाख्यस्य
मलावच्छेदे इति । पिप्पल + “अर्शआदिभ्यो-
ऽच् ॥” ५।२।१२० । इत्यच् ।) अश्वत्थवृक्षः ।
(यथा, महाभारते । २ । २१ । ८ ।
“यनराजोऽसु पश्येमाः पिप्पलानां मनोरमाः ।
लोभायाच शुभाः पार्थ ! गौतमौकः समी-

पथाः ॥”)

पिप्पलः

निरंशुकः । पश्चिमेदः । इति मेदिनी । टि,
११२ ॥ ४ ॥ अश्वत्थस्वरूपं यथा,—

नारद उवाच ।

“यनायासेन यन्मर्त्याः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
सर्वदेयात्मकश्चैव तस्मै ब्रूहि पितामह ! ॥

ब्रह्मोवाच ।

शृणु नारद ! यत्नेन शुद्धं सर्व्वात्मकं गुरुम् ।
प्रदक्षिणीकृत्य नित्यं नराणां सर्वकामदम् ॥
पूजयेत् परया भक्त्या सर्वसिद्धियुतो भवेत् ।
अश्वत्थं पूजयेद्विप्र ! सर्वसिद्धिविधायकम् ॥ १ ॥
अश्वत्थदक्षिणे रुद्रः पश्चिमे विष्णुरेव च ।
ब्रह्मा चोत्तरतस्तस्य पूर्वे चेन्द्रादिदेवताः ॥
स्त्वमे स्त्वमे च पञ्चैव ब्राह्मणा ऋषयः स्मृताः ।
तस्य मूले सर्वदेहाः ब्रह्मा तस्य इमाश्रिता ॥
नदीनदाः वागराद्याः पूर्वस्यान्दिशि संस्थिताः ।
लोकधर्मान् समायित्य तस्मात्तं सेवयेन्नरः ॥
पुराणलुप्तिमन्त्रेभ्यः चारुमुह्यत् सञ्चितम् ।
निष्ठाप्रतिष्ठितं सत्यगश्वत्थं सेवयेन्नरः ॥
त्वं क्षीरी फलितश्चैव शीतलश्च वनस्पते ! ।
त्वामाराध्य नरो हन्यात् दैहिकाधिष्ठितं मलम् ॥

अश्वत्थ ! यस्मात् त्वयि वृक्षराज !

नारायणस्तिष्ठति सर्वकारणम् ।

अतः शुचिस्त्वं सततं तस्मै

विशेषतोऽरिष्टविनाशनोऽसि ॥

क्षीरोदमघने चैव यथा श्रीस्नातुपासते ।

सत्येन तेन वृक्षेन्द्र ! आशीर्मयि निधेयतु ॥

एकादशोऽसि रुद्राणां वस्त्रनाष्टाष्टमस्तपा ।

नारायणोऽसि देवानां वृक्षाणामसि पिप्पलः ॥

अग्निगर्भस्तमश्वत्थ ! देवगर्भः प्रजापतिः ।

हरिर्यंघ्रैव त्रीगर्भो यज्ञगर्भ ! नमोऽस्तु ते ॥

अरातेरभिरश्वत्थ ! परापर ! नमोऽस्तु ते ।

निर्वाते त्वभिवर्धन्तु स्वस्ति तेऽस्तु नमोऽस्तु ते ॥

अचिसन्द्ं सुजसन्द्ं दुःखघ्नं दुर्निरीक्षितम् ।

शत्रूणाञ्च वसुत्यानमश्वत्थ ! शमयासु मे ॥

यं स्पृष्ट्वा सुष्यते रोगैः सर्वपापैः प्रसुष्यते ।

समाश्लिष्य च दीर्घायुस्तमश्वत्थ ! नमान्यहम् ॥

अश्वत्थ ! सुमहाभाग ! सर्वदा प्रियदर्शन ! ।

दियाग्रभोजनं देहि शत्रूणाञ्च पराजयम् ॥

आयुः प्रजां धनं धान्यं सौभाग्यं सर्वदा

सुखम् ।

देहि देव महावृक्ष ! त्वामहृषाम्भवादये ॥

अश्वत्थ ! देवमूलस्त्वष्टमिभिः प्रोष्यते सदा ॥

ब्रह्महा गुरुहा चैव दरिद्रो आधिपौडितः ।

आवृत्य दशलक्षन्तु शुद्धः पापातिगो भवेत् ॥

ब्रह्मचारी हविष्याशी अघः प्रायी नितेन्द्रियः ।

पापापघ्नता मर्यस्तु व्रतमेतत् समाचरेत् ॥

एकहस्तं द्विहस्तं वा क्रुद्धाद्गोमयलेपनम् ।

अश्वत्थे स्थापिते यस्य मूले स्नपनमाचरेत् ॥

घनायुः सन्ततेर्हृदो नरकाचारयेत् पितृन् ॥

अश्वत्थमस्मादाद्य शक्तेनाद्रोदकेन वा ।

एकं वा भोजयेद्विप्रं कोटि कोटि फलं भवेत् ॥

अश्वत्थमस्मादाद्य तपो क्षेमः सुरार्चनम् ।

पिप्पलः

अक्षयं सुनिशार्हल ! ब्रह्मणो वचनं यथा ॥
एवं समर्चितोऽश्वत्थः सर्वसौख्यप्रदो भवेत् ।
यज्ञार्थं हृदि तोऽश्वत्थः सर्वारोग्यप्रदो भवेत् ॥
अश्वत्थः पूजितो येन पूजिताः सर्वदेवताः ।
अश्वत्थश्चेदितो येन हृदिताः सर्वदेवताः ॥
अन्तःशुद्धः सुचन्तुषोऽश्वत्थो देवमयो गुरुः ।
स सेव्यः पूजनीयश्च गुणत्रयविनाशकः ॥
भगवत्कवारे भौमे च मध्याह्ने निशि सन्ध्ययोः ।
अश्वत्थदर्शनं काम्यं कुलक्षयभयात्मभिः ॥ ४ ॥
अश्वत्थस्य जले यस्य क्वाया तिष्ठति कुत्रचित् ।
तत् प्रयागसमं तीर्थं तत्र सन्निहितो हरिः ॥
तस्मात् कार्तिकमासेऽत्र पूर्वोक्तविधिना स्नेह ! ।
अश्वत्थं सेचयेद्विद्वान् संप्रदक्षिणमादिशेत् ॥
प्राप्नोमहेतमव्यानां प्राप्नोमहे भवेद्भुवम् ।
सकामो लभते कामं निष्कामो मोक्षमाप्नुयात् ॥
यः पठेत् शृणुयाद्वापि अश्वत्थस्य समीपतः ।
सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुसायुष्यमाप्नुयात् ॥”

इति भाग्योत्तरखण्डे १२६ अध्यायः ॥

कथय ऊचुः ।

“कथं त्वयाश्वत्थवटौ गोत्राक्षयसमौ कृतौ ।
सर्वेभ्योऽपि तरुभ्यस्तौ कथं पूज्यतमौ कृतौ ॥

इत उवाच ।

अश्वत्थरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः ।

रुद्ररूपो वटस्तद्वत् पलाशी ब्रह्मरूपवृक्षः ॥

दर्शनस्यार्थसेवास्तु ते वै पापहराः स्मृताः ।

दुःखापहृष्टाधिदुष्टानां विनाशकारिणो भुवम् ॥

कथय ऊचुः ।

कथं वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

एतत् कथय सर्वज्ञ ! संशयोऽत्र महान् हि नः ॥

इत उवाच ।

पार्वतीशिवयोर्द्वैतैः सुरतं कुर्वन्तोऽस्मि ।

अग्निं ब्राह्मणवेशेन प्रेथ्य विभ्रः कृतः पुरा ॥

ततस्तु पार्वती क्रुद्धा शशाप त्रिदिवौकसः ।

रेतःसेकसुखभङ्गकल्पमाना तदा यथा ॥

पार्वत्युवाच ।

क्रिमिकीटादयोऽप्येते जानन्ति सुरतेः सुखम् ।

तस्मात्सम सुखभङ्गादयं वृक्षत्वमाप्सुख ॥

इत उवाच ।

एवं सा पार्वती देवी अश्रुपत् क्रुद्धमानसा ।

तस्माद्वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥

तस्मादिमौ विष्णुमहेश्वरायुभौ

वभूवुर्बोधिबटौ सुनीश्वराः ! ।

बोधिस्त्रयं चार्कदिनं विनैव

नसृष्टतामर्कजवारयोगात् ॥

ऋषय ऊचुः ।

असृष्टत्वं कथं यातः इत ! बोधितयः स्वयम् ।

सृष्टत्वञ्च कथं प्राप्तस्तथायं शनिवासरे ॥

इत उवाच ।

वसुधैव कुटुम्बकम् । रत्नान्यापुः सुरोत्तमाः ।

त्रैलोक्यं कौस्तुभं तैष्ठ्यं विष्णवे प्रददुः सुराः ॥

यावदङ्गीकारासौ लक्ष्मीं भाव्यायमात्मनः ।

तावत् विद्यापयामास तस्मै चन्द्रप्राणिनम् ॥

पिप्पलः

लक्ष्मीरुवाच ।

असंस्कृत्य कथं ज्येष्ठां कनिष्ठां परिणीयते ।
तस्मात्त्वमग्रजामेतामलक्ष्मीं मधुसूदन ! ॥
विवाहोदह मां पञ्चादेष धर्मेः सनातनः ।
तस्माद्धर्मयतिक्रामं न कुर्व्या मधुसूदन ! ॥

सुत उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः ।
उद्दालकाय सुनये सुदीर्घतपसे तदा ।
आम्रवाक्यातुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किल ॥
स्यूतोष्ठौ शुष्कवदनां विरूपां विभर्ती तनुम् ।
सर्वदारक्तनयनां रूचिपिङ्गशिरोरुहाम् ॥
स सुनिर्विण्णवाक्यात्तामङ्गीकृत्य स्वमाश्रमम् ।
वेदध्वनिसमायुक्तमानयामास धर्मवित् ॥
होमधूमसुगन्धाष्टं वेदघोषेण नादितम् ।
आश्रमन्तं विलोक्याथ यथिता सान्नवीदिदम् ॥
ज्येष्ठोवाच ।

नहि वासोऽनुरूपोऽयं वेदध्वनियुतो मम ।
नात्रागमिष्ये भोजनं नयस्वान्यत्र मां भुवम् ॥

उद्दालक उवाच ।

कथं नायासि किञ्चान्न वर्तते स्वमतं तव ।
तव योग्या च वसतिः का भवेत्तद्वदस्व माम् ॥
ज्येष्ठोवाच ।

वेदध्वनिर्भवेद्यस्मिन्नतिथीनाश्च पूजनम् ।
यज्ञदानादिकं यत्र नैव तत्र वसाम्यहम् ॥
परस्परगुरुरागेण दाम्पत्यं यत्र विद्यते ।
पितृदेवाच्चैनं यत्र तत्र नैव वसाम्यहम् ॥
दानशून्ये न विद्येते परद्रव्यापहारिणः ।
परदाररता यत्र तत्र स्थाने-रतिर्मेम ॥
वृद्धसञ्जनविप्राणां यत्र स्यादपमाननम् ।
निधुरं भाषणं यत्र तत्र सन्ध्यावसान्यहम् ॥

सुत उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा विपस्वदनोऽभवत् ।
उद्दालकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीस्तुवाच ह ॥

उद्दालक उवाच ।

अथत्यदृक्स्थलेऽस्मिन्नलक्ष्मि ! आन्यतां क्षणम् ।
आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाम्यहं पुनः ॥
सुत उवाच ।

इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनिः ।
प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा तं न ददर्श वा ॥
तदा रुरोह करुणं भर्तुं स्व्यागेन दुःखिता ॥
तत्तस्याः क्रुद्धितं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽष्टगोतु ।
तदा विज्ञापयामास विष्णुसुहृदिसमावसा ॥
लक्ष्मीरुवाच ।

स्वामिन् ! मद्भगिनी ज्येष्ठा स्वामित्यागेन
दुःखिता ।

तामाश्वासयितुं याहि कृपालो ! यद्यहं प्रिया ॥
सुत उवाच ।

लक्ष्म्या सद्य ततो विष्णुसन्नागात् रूपयान्वितः ।
आश्रमस्थमलक्ष्मीं तामिदं व्राष्यमघात्रवीत् ॥
विष्णुरुवाच ।

अथत्यदृक्स्थमावाह सदाशक्तिं । स्थिरा भव ।
मृगांश्चसम्भवो क्षेपं ध्यामावसे मया दत्तः ॥

पिप्पली

मन्द्वारे सदा नूनं लक्ष्मीरत्रागमिष्यति ।
असूयशोऽसौ भवेत्तस्माच्चन्द्वारं विना किल ॥
प्रत्यब्धमर्चयिष्यन्ति त्वां ज्येष्ठां गृहधर्मिणः ।
तेष्वियं श्रीः कनिष्ठा ते सदा तिष्ठत्वनामया ॥
इति पाञ्चोत्तरखण्डे । १६०—१६१ । अध्यायौ ॥
(रेवत्यां जातो मित्रस्य पुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । ६ । १८ । ६ ।

“रेतः स्विचिचतुः कुम्भे उर्व्वस्याः सन्निधौ द्रुतम् ।
रेवत्यां मित्र उत्सर्गमरिष्ठं पिप्पलं यधातु ॥”
पिप्पलकं, स्त्री, (पीयते इति । पा + अलच् ।
टृषोदरादित्वात् साधुः । ततः संज्ञायां कन् ।)
स्तनवृन्तान् । जीवनरूचम् । इति मेदिनी । के,
१६८ ॥

पिप्पलिः, स्त्री, (पिप्पलीति । पू लि पूर्वोत्त + वाङ्-
लकात् अलच् । गौरादित्वात् ङीष् । इच्छः ।
टृषोदरादित्वात् साधुः ।) पिप्पली । इति
शब्दरत्नावली ॥

पिप्पली, स्त्री, (पिप्पलीति + पू + वाङ्लकात्
अलच् । टृषोदरादित्वात् साधुः । गौरादित्वात्
ङीष् ।) वृक्षविशेषः । पिप्पुल इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । कृष्णा २ उपकुल्या ३ वैदेही ४
मागधी ५ चमला ६ कणा ७ उषणा ८ शैली
९ कोला १० । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥
ऊषणा ११ पिप्पलिः १२ । इति भरतः ॥
ककला १३ कटुवीणा १४ कोरङ्गी १५ तित्त-
तडुला १६ श्यामा १७ दन्तफला १८ मगधो-
द्भवा १९ । अस्या गुणाः । ज्वरनाशित्वम् ।
वृष्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । दीपनत्वम् । मारुतश्वासकासहृष्टि-
क्षयापहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ खादु-
पाकत्वम् । रसायनत्वम् । लघुत्वम् । पित्तल-
त्वम् । रेचनत्वम् । कुष्ठप्रमेहगुल्मार्शः क्षीह-
गूलासनाशित्वम् ॥ आर्द्रायास्तस्या गुणाः ।
कफप्रदत्वम् । स्निग्धत्वम् । श्रौतलत्वम् । मधुर-
त्वम् । गुरुत्वम् । पित्तप्रशमनत्वम् । राजवृक्षमे
तु कफापहत्वम् । मधुयुक्तायास्तस्या गुणाः ।
मेदःकफश्वासकासज्वरहरत्वम् । वृष्यत्वम् ।
मेधाभिवर्द्धनत्वम् । गुडपिप्पलीगुणाः । जीर्ण-
ज्वरे अयिमाम्ब्ये च शस्तत्वम् । कावाजीर्णा-
रुचिश्वासहृत्पाण्डुरुमिनाशित्वम् । दिगुणात्
पिप्पलीचूर्णाद्गुडोऽत्र भिषगः मतः । इति
भावप्रकाशः ॥ (ऋष्यवन्तपर्वताग्निः स्ततो नदी-
विशेषः । यथा, मात्स्ये । ११३ । २५ ।

“तमसा पिप्पली श्येगौ तथा चित्रोत्पलापि
च ॥”

पिप्पलीका, स्त्री, अश्वत्थीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिप्पलीमूलं, स्त्री, (पिप्पल्या मूलमिव मूलमस्य ।)
खनामखातमूलम् । पिप्पुलमूल इति भाषा ।
तत्पर्यायः । अस्थिकम् २ चटिकाशिरः ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ११० ॥ यङ्यस्य ७ । इति
रत्नमाता ॥ मूलम् ५ कोलमूलम् ६ कटुपत्रि ७

पिल्लः

कटुमूलम् ८ कटुषणम् ९ सर्वगन्धि १० पत्रा-
ष्टम् ११ विरूपम् १२ श्रीयसम्भवम् १३
सुगन्धि १४ गन्धिलम् १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
उषणम् १६ । अस्य गुणाः । दीपनत्वम् ।
कटुत्वम् । पाचनत्वम् । लघुत्वम् । रूचत्वम् ।
पित्तकरत्वम् । मेदकत्वम् । कफवातोदरागाह-
नीहगुल्मक्षिन्नासक्षयापहत्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ उष्णत्वम् । रोचनत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिप्पिका, स्त्री, दन्तमूलम् । इति हेमचन्द्रः ।
३ । २६६ ॥

पिप्पुः, पुं, (अपि भवते देहोपरि इति । अपि +
पु + डुः । अपेरलोपः ।) जटुलः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ४६ ॥

पियालः, पुं, (पीयति तर्पयतीति । पीय + “पीयु-
कणिभ्यां कालन् इच्छः सन्पसारणश्च ।” उणां
३ । ७६ । इति कालन् इच्छश्च ।) वृक्षविशेषः ।
अस्यैव वीजं चिरौज्जीति ख्यातम् । तत्पर्यायः ।
राजादनम् २ सन्नकहः ३ धनुष्यटः ४ । इत्य-
मरः । २ । ४ । ३५ ॥ राजालनम् ५ राजातनः
६ प्रियालः ७ चन्नः ८ कहः ९ धनुः १० पटः
११ । इति तट्टीका ॥ इक्षन्नकः १२ धन्वपटः
१३ प्रियालकः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥
खरस्कन्धः १५ चारः १६ बहुलवस्त्रकः १७
तापसेष्टः १८ ॥ (यथा, भागवते । ८ । २ । १० ।
“चूतैः पियालैः पनसैरात्मैराज्जातकैरपि ॥”)
तस्य गुणाः । पित्तकफासनाशित्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥ अस्य फलगुणाः । मधुरत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । टण्डुलान् । वातपित्तनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ गुरुत्वम् । वरत्वम् । दाह-
ज्वरदघापहत्वम् । तस्य मज्जगुणाः । मधु-
रत्वम् । वृष्यत्वम् । पित्तानिलापहत्वम् । हृद्य-
त्वम् । अतिदुर्जरत्वम् । स्निग्धत्वम् । विष्टमि-
त्वम् । आमवर्द्धनत्वम् । इति भावप्रकाशे पूर्व-
खण्डे प्रथमो भागः ॥

पिल, क रुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-वर्कं-सेट् ।) क, पेलवति । रुदि प्रेरये ।
इति दुर्गादासः ॥

पिलुकः, पुं, (अपिलातीति । अपि + ला + वाङ्-
लकात् डुः । अपेरलोपः । ततः कन् ।) पीयु-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

पिलुपर्णी, स्त्री, (पिलोस्त्रिव पर्णमस्याः । ङीष् ।)
मोरटा । इति रत्नमाता ॥

पिल्लः, पुं, (क्लिप्ते चक्षुषी यस्येति । “इनक्ष्पिट-
क्षिकचि च ।” ५ । २ । ३३ । इत्यत्र “क्लिप्स्य
चिष्विह्वासास्य चक्षुषी ।” इति वार्तिकोक्त्या
पिल्लादेशः ।) क्लेदयुक्तचक्षुः । (अस्य चिक्षित्वा
यथा,—

“ताम्रपात्रे गुह्यामूलं सिन्धुतमरिचान्वितम् ।
आरनालेन संघट्टमञ्जनं पिल्लनाशनम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिन्यहं नेत्ररोगाधिकारे ॥)
तद्वृत्ते, नि । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥

पिशाच

पिल्ला, स्त्री, (पिल्लेन रुदयुक्तचक्षुषा काय-
तोति । कै + कः । टाप् ।) हस्तिनी । इति
शब्दमाला ॥

पिब, इ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
सकं-सेट् ।) इ, पिबति । इति दुर्गादासः ॥

पिष्ट, श्च प अवयवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-सुचां-परं-अकं-सेट् ।) श्च प, पिंशति

पटः अवयवी स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

पिष्टः, पुं, (पिंशतीति । पिश + “विद्धादिभ्यः
कित् ।” उगां । १।१२०। इत्यङ् च च कित् ।)

पिष्टलवणः । तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १।५।
१६—१७ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १।८८। २।

“तेऽक्षरोभिर्नरमा पिशङ्गैः शुभे कं यान्ति रय-
नूभिर्नरैः ॥”

यथा च माघे । १।६।

“पिष्टङ्गमौड्डीयुजमर्ज्जुनच्छविं

वसानमेयानिनमङ्गनदुति ।

सुवर्णस्यैव कलिताधराभरां

विदुन्वयन्तं श्रुतिवासवस्तनुम् ॥”

नागभेदः । यथा, महाभारते । १।५७। १६।

“भैरवो सुखवेदाङ्गः पिष्टङ्गश्चोन्नपारकः ॥”)

पिशाचः, पुं, (पिशितं मांसमन्नातीति । पिशित +
अश् + “कर्मण्यङ् ।” इ । २।१। इति अय् ।

ततः “पृथोदरादीनि यथोपदिष्टम् ।” इ । ३।
१०६। इति श्रुतभागस्य लोपः अश्चभागस्य

शाचादेशः ।) देवयोनिविशेषः । इत्यमरः । १।
१।११॥ पिशाच इति भाषा ॥ (यथा, मनी । १।३७।

“यश्चरचः पिशाचाच्च गन्धर्वाश्चरवोऽसुरान् ॥”

“यश्चो वैश्ववस्तदनुचराश्च । रक्षांसि रावणा-
दीनि । पिशाचास्तेभ्योऽपठया अमुचिमरुदेश-

निवाचिनः ।” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

तस्य लोको यथा,—

“अन्तरोक्षचरा ये च भूतप्रेतपिशाचकाः ।
वर्णयित्वा रुद्रगणान्ते तन्नेव चरन्ति हि ॥

नोर्ध्वं विन्मये शक्तिस्तेषां सम्भूतपाप्मानम् ।
अत ऊर्ध्वं हि विप्रेन्द्र । राक्षसा ये हतैतनवः ।

ते तु स्रग्धादधः सर्वे विश्वरन्तूर्ध्ववर्जिताः ॥”

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे १५ अध्यायः ॥

प्रेतः । यथा, शुद्धितत्त्वे ।

“अष्टौ चाग्नाद्वितीयेऽङ्गि यस्य नोनस्यते वृषः ।
पिशाचपत्वं भवेत्तस्य दत्तैः ब्राह्मणैरेपि ॥”

पिशाचलो, [न] पुं, (पिशाचाः सन्त्यस्येति ।
“वातातीवाराभ्यां कुक् च ।” ५।२। १२६।

इत्यत्र “पिशाचाश्च ।” इति वार्तिकोक्त्या इतिः
कुक् च ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः । २।१०। ३॥

पिशाचद्वः, पुं, (पिशाचानां द्वः पिशाचप्रियो द्वौ
निविदुत्वादन्यकारवत्त्वादन्यविश्यागजातत्वाच्च ।)

शाखोटवृचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (शाखोट-
शब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातया ।)

पिशाचवृचः, पुं, (पिशाचानां वृचः पिशाचप्रियो
वृचो वा ।) शाखोटवृचः । इति रत्नमाला ॥

पिशुनः

पिशाचसमं, स्त्री, पिशाचानां वभा । इति नपुं-
सकलिङ्गसंश्रयटीकायां भरतः ॥

पिशाची, स्त्री, (पिशाच + ङीष् ।) पिशाचिका ।
स्त्री पिशाची । इति शब्दमाला ॥ (पिशाच-
वह्न्योऽस्य स्या इति । अच् ततो ङीष् ।

तदद्गन्धयुक्तत्वात् तयात्वम् ।) गन्धमांसी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पिशितं, स्त्री, (पिंशति अवयवीभवतीति । पिश
+ “पिशेः कित् ।” उगां । ३।६५। इति

इतनु स च कित् । यद्वा, पिश्यते स्मिति । क्तः ।)
मांसम् । इत्यमरः । २।६। ६३ ॥ (यथा,

मार्कण्डेयपुराणे । २५।१७ ।

“हासोऽस्थिवन्दर्शनमच्चियुग्म-
मत्युज्ज्वलं तर्ज्जनमङ्गनायाः ।

कुचादि पीनं पिशितं घनं तत्
स्यान् रतेः किं नरकं न योषिन् ॥”)

पिशिता, स्त्री, (पिशितवह्न्योऽस्य स्या इति ।
अच् ततश्चाप् ।) जटामांसी । इति मेदिनी ।

ते, ३३ ॥

पिशिताशी, [न] त्रि, (पिशितं अन्नातीति ।
अश् + णिनिः ।) शाष्कुलः । मांसभक्षकः । इति

हेमचन्द्रः । ३।६३ ॥ (यथा, महाभारते ।
१।८८। १४ ।

“सङ्कीर्णाचारधर्मेषु प्रतिलोमचरेषु च ।
पिशिताश्विषु चान्येषु नृप । राजा भवि-
ष्यति ॥”)

पिश्री, स्त्री, (पिंशतीति । पिश + कः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(जटामांसीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातयाः ।)

पिशुनं, स्त्री, (पिंशतीति । पिश + “क्षुधिपिशि-
मिचः कित् ।” उगां ३।५५। इति उनन् ।

स च कित् ।) कुङ्कुमम् । इत्यमरः । २।६।
१२४ ॥ (पय्यायोऽस्य यथा,—

“कुङ्कुमं चुष्ट्यं रक्तं काश्मीरं पीतकं वरम् ।
सङ्कोचं पिशुनं धीरं वाक्कीकं श्रोणिताभिधम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पिशुनः, पुं, (पिश + उनन् । स च कित् ।) कपि-
वह्नः । नारदः । काकः । इति मेदिनी । ने, ६२॥

(अङ्गष्टः पुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । ५१। ६५ ।
“अङ्गष्टकं तनयं लेभे पिशुनं नाम नामतः ॥”

कौशिकस्य पुत्रभेदः । यथा, हरिवंशे । २१। ५६ ।
“वाग्दुष्टः क्रोधनो हिंसः पिशुनः कविरेव च ।

खलमः पिष्टवर्त्तो च नामभिः कर्मभिस्तथा ॥
कौशिकस्य सुतास्तात । शिष्या गार्ग्यस्य

भारत । ।

पिशुन्युपरते सर्वे व्रतवन्तस्तदाभवन् ॥”)

पिशुनः, त्रि, (पिश + उनन् । स च कित् ।)
अप्रकाशेनानुचितप्रबोधकः । परस्परभेदशीलः ।

इत्यमरटीकायां भरतः । तत्पय्यायः ।
“दिनिष्ठः स्रचकः कर्त्तव्यः पिशुन इत्यपि ।
दुर्जनो दुर्बिधो विश्वकदम्ब पिशुनः खलः ॥”

इति जटाधरः ॥ ३ ॥

पिष्टकः

“कर्त्तव्यः स्रचकः स्यादनीचितप्रबोधने ।
परस्परं भेदशीले पिशुनो दुर्जनः खलः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५६ ।
“अनुग्रहेय न तथा यययति कटुकुजितैर्यथा

पिशुनः ।
रुधिरादानादधिकं दुनोति कर्त्तव्यं कयन्
मशकः ॥”)

क्रूरः । इति मेदिनी । ने, ६२ ॥ (यथा, मनौ ।
३। १६१ ।

“भामरी गण्डमाली च चित्राधो पिशुनस्तथा ॥”)

पिशुना, स्त्री, (पिशुन + टाप् ।) पृष्ठा । इति
मेदिनी । ने, ६२ ॥ पिङ्गिशाक इति भाषा ॥

(पृष्ठाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातयाः ।)

पिष, ध औ छ चूर्णने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रुधां-परं-सकं-अनिट् ।) ध, पिनष्टि लोको

गोधूमम् । औ, पेष्टा । छ, अपिषत् । इति
दुर्गादासः ॥

पिष्टं, स्त्री, (पिष्यते स्मिति । पिष + क्तः ।) सीस-
कम् । इति रत्नमाला ॥ पिष्टकः । यथा,—

“अन्नादद्यगुणं पिष्टं पिष्टादद्यगुणं पयः ।
पयसोऽद्यगुणं मांसं मांसादद्यगुणं वृतम् ।

वृतादद्यगुणं तैलं मर्द्दनाच्च च भक्षणात् ॥” ॥

अस्य गुणाः ।

“पिष्टं प्राणकरं रूचं विदाहि गुरु दुर्जरम् ॥
शालिपिष्टमवा भक्ष्याः कफपित्तविनाशनाः ।

वैदला गुरवो भक्ष्या विष्टमिष्टमावताः ॥
सगुडाः सतिलाश्चैव सचौन्नचारशर्कराः ।

भक्ष्या वत्याश्च हृद्याश्च गुरवो हृङ्ग्याः परम् ॥
सस्नेहाः स्नेहवित्ताश्च भक्ष्या गोधूमसम्भवाः ।

गुरवस्तर्पणा हृद्या वलीपचयवर्दनाः ॥
मर्दितां समितां क्षीरनारिकेलवृतादिभिः ।

अवग्राह्य वृते पक्वा वृतपूरोऽयसुच्यते ॥
वृतपूरो गुर्वृष्यः कफहृत्तमांसदः ।

रक्तपित्तहरो हृद्यः खादुः पित्तहरोऽग्निदः ॥”

गोधूमचूर्णं समिता ।

“समिता मधुदुग्धेन खड्गेलामरिचादिभिः ।
वृते पक्वा क्षिपेत् खण्डे संयावो हृङ्ग्यो गुरुः ॥

समिता वेष्टिता मध्ये मधु दत्त्वा वृते वृता ।
मधुमस्तकसुष्टिं तद्वृष्यं गुह्य दुर्जरम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

पर्यटशस्कुलीकेनकवटलङ्कुलानां गुणास्तत्त-
च्छब्दे द्रव्याः ॥ ३ ॥ चूर्णीकृते, त्रि ॥ (यथा,

कथाचरितसागरे । ६। ४१ ।
“कृत्वा ताञ्चयकान् पिष्टान् गृहीत्वा जल-
झम्भिकाम् ।

अतिष्ठं चत्तरे गत्वा ह्यायायां नगराद्वह्निः ॥”)

पिष्टकं, स्त्री, (पिष्टमिव प्रतिकृतिः । इवार्थे कन् ।)
तिलचूर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिष्टकः, पुं, (पिष्टानां विकार इति । “संज्ञा-
याम् ।” ४। ३। १४७। इति कन् ।) पिष्टानां

तत्सुखादीनां विकारः । पिष्टा इति भाषा ॥

तत्पण्यायः । पूषः २ अपूषः ३ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ४८ ॥ आपूषः ४ पिष्टः ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अस्य गुणाः पिष्टशब्दे द्रष्टव्याः ।
नेत्ररोगविशेषः । इति मेदिनी । के, १२० ॥
तस्य लक्षणम् । यथा,—
“क्षेत्रा मारुतकोपेन शुक्ले पिष्टसमुन्नतम् ।
पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शसन्निभम् ॥”
इति माधवकरः ॥

(अस्य चिकित्सा यथा —
“वेदेही सितमरिचं सैन्धवं नागरं समम् ।
मातुलुङ्गरसैः पिष्टमञ्जनं पिष्टकापहम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे नेत्ररोगाधिकारे ॥)
पिष्टपं, क्ली, पुं, (विशिष्टं सुकृतिन इति ।
“विष्टपिष्टपविष्टिषोऽलपाः ।” उर्णा । ३ । १४५ ।
इति कपप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) सुवनम् ।
इत्यमररत्नकोषौ ॥ (यथा, मनौ । ४ । २३१ ।
“अनडुहः श्रियं पुरां गोदो ब्रह्मस्य पिष्टपम् ॥”)
पिष्टपचनं, क्ली, (पच्यते अत्रेति । पच + आचारे
ल्युट् । पिष्टस्य पचनम् ।) पिष्टपाकपात्रम् ।
तेलानी इति ख्यातम् । इति सुभूतिः ॥ तत्-
पण्यायः । ऋजीषम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ३२ ॥
ऋजीषम् ३ । इति खामी ॥ पिष्टपाकभट्ट ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
स्थाने सप्तविंशत्याध्याये ।
“विद्धङ्गलपुलानां द्रोणं पिष्टपचने पिष्टवदुत्-
खेदेति ॥”)

पिष्टपाकभट्ट, क्ली, (पिष्टपाकं कृदभिहितो भावो
द्रव्यवत् प्रकाशते इति न्यायात् पच्यमानपिष्टं
विभक्तिं धारयतीति । भट् + क्तिप् तुगागमञ्च ।)
पिष्टपाकपात्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८६ ॥
पिष्टपूरः, पुं, (पिष्टैः पूर्यते इति । पूरि + कर्मणि
अप् ।) वटकः । इति भूरिप्रयोगः । पिष्टक-
विशेषः । तत्पण्यायः । वृत्तपूरः २ वृत्तवरः ३
वार्त्तिकः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥
पिष्टवर्तिः, पुं, (पिष्टं वर्तयतीति । वर्ति + इन् ।)
सुन्नमस्तरादिपिष्टम् । तत्पण्यायः । चमसिः २ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥
पिष्टवीरभं, क्ली, (पिष्टेन पेषणेन सौरभं यस्य ।)
चन्दनम् । इति हारावली । १०३ ॥

पिष्टातः, पुं, (पिष्टं अतति गच्छतीति । अत +
अण् ।) पटवासचूर्णम् । इति भरतः ॥ वस्त्रादि-
वासनार्थमेकीकृतगन्धद्रव्यचूर्णम् । इति सार-
सुन्दरी ॥ वस्त्रा । इति भातुदीचितः ॥ आवीर
इति ख्यातः । इति रमानाथनीलकण्ठौ ॥ तत्-
पण्यायः । पटवासकः २ । इत्यमरः । २ । ७ ।
१३६ ॥ घृलिगुच्छकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पिष्टिकं, क्ली, (पिष्टस्य चिकित्साकारणत्वात् इति ।
ठ् ।) तपुलोङ्गवत्तवीरम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिष्टिका, क्ली, (पिष्टं पेषणं साधनतया अस्यस्या
इति । पिष्ट + ठ् । ततयाम् ।) पिष्टद्विदलः ।
पिष्टौ इति हिन्दीभाषा ॥ यथा,—

“दाहिः संस्थापिता तोये ततोऽपहतकचुका ।
शिलायां साधु संपिष्टा पिष्टिका कथिता बुधैः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

पिष्टोड़ी, क्ली, श्वेताम्बिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पिस्, इ कि द्रुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट् । इदिन् ।) इ, पिंस्यति ।
कि, पिंस्यति पिंसति । द्रुतिर्दोभिः । इति
दुर्गादासः ॥

पिस्, ऋ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
अकं-सेट् ।) ऋ, अपिपेसत् अपिपिसत् । पिपे-
सत्तुः पिपिसत्तुः । इति दुर्गादासः ॥

पिस्, क घट्टर्थे । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क, पेस्यति । ऋङ्ग्या-
न्तोऽयमिति केचित् । घट्टार्थो निकेतनहिंसा-
वत्तदानानि । इति दुर्गादासः ॥

पिहितं, त्रि, (अपि धीयते स्मेति । धा + क्तः ।
“दधातेर्हिः ।” ७ । ४ । ४२ । इति ह्यादेशः ।
अपेरलोभः ।) आच्छादितम् । तत्पण्यायः ।
संवैतम् २ रुद्धम् ३ आहतम् ४ संहतम् ५
कृत्रम् ६ स्थगितम् ७ अपवारितम् ८ अन्त-
र्हितम् ९ तिरोधानम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, महाभारते । ४ । ४४ । ९८ ।

“अन्वेन पिहिताः सर्वा दिशो न प्रतिभान्ति मे ।
गाखीवस्य च शब्देन कर्णो मे वधिरौलसौ ॥”)
पी, ड य पाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
आत्मं-अकं-अनिट् ।) ड य, पीयते । इति
दुर्गादासः ॥

पीठं, त्रि, (पठन्त्युपविशन्त्यस्मिन्निति । पठ +
“हलच् ।” ३ । ३ । १२१ । इति घञ् । बाहु-
लकादिकारस्य दीर्घः । यद्वा, पीयतेऽत्रेति ।
पी ड पाने + बाहुलकात् ठक् ।) उपवेश-
नाधारः । इत्यमरः । २ । ६ । १२८ ॥ पिठौ चौकी
इत्यादि भाषा । तत्पण्यायः । आसनम् २ उपा-
सनम् ३ पीठी ४ विष्टरः ५ । इति शब्दरत्ना-
वली । त्रतिनामासनम् । तत्तु कुशासनादि ।
तत्पण्यायः । विष्टरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ट्टौ ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
५ । ३८ । २ ।

“पीठं दत्त्वा सप्तवेधभ्यागतय
आनीयापः परिनिर्निज्य पादौ ।
सुखं पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंयां
ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः ॥”)

अथ पीठोद्देशः ।

“धातुपायायकाद्यैश्च पीठस्त्रिविध उच्यते ।
धातवश्च शिलाश्चैव काष्ठानि विविधानि च ॥
तदन्नं सर्वप्रवक्ष्यामि यद्वेषासुपयुज्यते ॥”

अथ मानम् ।

“हस्तद्वयसु देह्येण तर्ह्ये परिणाहृतः ।
तर्ह्येनोन्नतः पीठः सुख इत्यभिधीयते ॥
हस्तद्वयद्वयाधिक्यात् पञ्च पीठा भवन्ति हि ।
सुखं जयः शुभः सिद्धिः सम्यक्तेति यथाक्रमम् ॥
घनभोगसुखेऽर्थ्यवाञ्छितार्थप्रदायकः ।

समदीर्घसुखावाप्तिर्विधेमे विधमापदः ॥
आयामपरिणाहार्थां हस्तद्वयमितो हि यः ।
अर्हहस्तोन्नतः पीठो जारको नाम विद्युतः ॥
दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैश्चतुर्धस्तमितो हि यः ।
राजपीठ इति श्रेयः सकलार्थप्रसाधकः ।
अत्राभिवेकमिच्छन्ति क्षितिपस्य पुराविदः ॥
दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैः षड् हस्तमितो हि यः ।
राज्ञां चित्तप्रसादार्थं केलिपीठाभिधानकः ॥
दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैरष्टहस्तमितो हि यः ।
अङ्गपीठो ह्ययं नान्ना भवेत् पञ्चसुखप्रदः ॥
कानको राजपीठः स्याज्जयो वा राजतः सुखः ।
राज्ञामेवोपयोक्तव्यो लघ्वश्चोत्तरोत्तरम् ॥
राजपीठे चिरायुः स्याज्जये सर्वं मर्ह्ये जयेत् ।
जारको जारयेच्छत्रून् सुखे सुखमवाप्नुयात् ॥
राजतः कीर्त्तिजननो घनवृद्धिकरः परः ।
तान्नः प्रतापजननो विपक्षचयकारकः ॥
लौहस्तूचाटने सार्वः सर्वकर्मसु युज्यते ।
त्रयुषीसकरङ्गाद्याः शत्रुचयफलप्रदाः ॥”
इति धातुपीठाः ।

अथ शिलापीठाः ।

“राजपीठो वज्रपाण्डेरेव नान्यस्य दृश्यते ।
पद्मरागो दिनेशस्य चान्द्रकान्तो विधीरपि ॥
राज्ञोर्मारकतः पीठः श्रुनेर्नोलससङ्गवः ।
गोमेदकस्तु सौम्यस्य स्फाटिकास्तु वृहत्सतेः ॥
सुक्रस्य वैदूर्यभवः प्रावालो मङ्गलस्य हि ॥”
इत्यं पुराणवार्त्ता ॥ ३ ॥
“यो यस्य हि दशाजातः पीठस्तस्य हि तन्मयः ।
स्फाटिकस्तु महीन्द्राणां सर्वेषामेव युज्यते ॥
अभिषेके च यात्रायासुखे च जयकर्मणि ।
अयस्कान्तोपवटितः संग्रामे पीठ इत्यते ॥
गरुडोद्गाररचिते वर्षासु वृषतिस्त्वेतु ।
सुहृन्नमयं पीठं भजते घनगर्जिते ॥
सामान्यः प्राक्तरः पीठो विलासाय मही-

सुजाम् ।

एषां मानं गुणाश्चापि विज्ञेया धातुपीठवत् ॥”

अथ काष्ठपीठाः ।

तद्यथा, मानं पूर्ववदेव ।
“सम्यक्तिसुखद्वयार्थं गाम्भारीजनितो जयः ।
जारको रोगनाशाय सुखः शत्रुविनाशनः ॥
सिद्धिः सर्वार्थसंहितैः विजयाय च वैरिणाम् ।
शुभः स्यादभिषेके च सम्यहेरिनिवारणः ॥
यान्तो राजकः पीठः सुखसम्यक्तिकारकः ।
जयः स्यादभिषेके च शुभः शत्रुविनाशनः ॥
सुखो रोगविनाशाय सिद्धिः सर्वार्थदायिका ।
सम्यदुच्चाटनविधौ विज्ञेयं पीठलक्षणम् ॥
चान्दनस्तु सुखः पीठो अभिषेके महीसुजाम् ।
जयः स्याद्रोगनाशाय शुभः सौख्यं प्रयच्छति ॥
जारको यद्वत्पृथग् अन्ये तु रतिदुष्कराः ।
यज्ञतो निर्मितस्तु तु सामान्यफलदायकाः ॥
कालियको यावको हि भूसुजामभिषेचने ।
पीठानयुक्तादीनामन्ये चन्दनवद्भिदुः ॥
वाङ्मलस्तु शुभः पीठो भूसुजामभिषेचने ।

जयो रोगविनाशाय सुखसम्पत्तिकारकः ॥
निद्रिः सिद्धिप्रदा सम्यत् संग्रामे विजयप्रदः ।
जारको जारणाय त्यादिति भोजस्य तन्मतम् ॥
एवं सुगन्धिजुसमाः ससारा ये च पादपाः ।
वाकुलेन कमः कार्यं एवं पीठस्य निर्णयः ॥
ये शुष्ककाष्ठा वृक्षास्तु नृद्वो लघवोऽथवा ।
गान्धारीसदृशः पीठस्तेषां कार्यस्तथा गुणः ॥
फलिनस्य ससाराश्च रक्तसाराश्च ये नगाः ।
तेषां पानसवनं पीठस्तथैव गुणभावहेतुः ॥”

अथ निवेद्यः ।

“विज्ञेयो निन्दितः पीठो लौहोत्थः सर्वधातुजे ।
शिलोत्थः शार्करो बर्धः कर्करश्च विशेषतः ॥
काष्ठजेषु च पीठेषु नाचारा नातिचारिणः ॥”
तथाहि ।

“आन्त्रजसुकद्वानामासनं वंशनाशनम् ॥”
भोजस्वाह ।

“गुरुः पीठो गौरवाय लघुर्लाघवकारकः ॥”
पराशरस्तु ।

“नागस्थिर्नातिप्रस्थिश्च नागुरुर्नासमाकृतिः ।
पीठः स्यात् सुखसम्पत्तौ नातिदौर्घो न वामनः ॥
वे चान्ये पीठवदृशा दृश्याः शिल्पिविनिर्मिताः ॥
गुणान्दोषांश्च मानश्च तेषां पीठवदादिशेत् ॥
विचार्यानेन विधिना यः शुद्धं पीठमाचरेत् ।
तस्य लक्ष्मीरयं वैश्व कदाचिन्न विमुञ्चति ॥

अज्ञानादथवा मोहादुद्योऽन्यथा पीठमाचरेत् ।
एतानि तस्य नश्यन्ति लक्ष्मीरायुर्बलं कुलम् ॥”
इति युक्तिकल्पतरौ पीठोद्देशः ॥ * ॥

कृतयुगे दक्षक्रतौ शिवनिन्दां श्रुत्वा प्राणां-
त्यक्तवत्याः संव्याः शरीरं शिरसि धृत्वा भ्रमति
शिवे विष्णुना चक्रेण छिन्नास्तस्या अवयवा यत्र
यत्र पतितस्तस्य एव देशा एकपञ्चाशन्महापीठा
अभवन् ॥ इति पौराणिकी वार्ता ॥ * ॥
तेषां निरूपणं यथा,—

ईश्वर उवाच ।

“मातः परापरे ! देवि ! सर्वज्ञानमयीश्वरि !
कथ्यतां मे सर्वपीठं शक्तिभैरवदेवता ॥

देवुवाच ।

भृगु वत ! प्रवक्ष्यामि दयालो ! भक्तवत्सल ! ।
याभिर्विना न विद्यन्ति जयसाधनतत्क्रियाः ॥
पञ्चाशदक्षपीठानि एवं भैरवदेवताः ।
अङ्गप्रयङ्गमातेन विष्णुचक्रचतेन च ॥
ममान्वयपुण्यो देव ! हिताय त्वयि कथ्यते ।
ब्रह्मरन्ध्रं छिद्रुलायां भैरवो भीमलोचनः ॥
कोट्टरीया महामाया त्रिगुणा या दिगम्बरी ॥
शर्करारे त्रिवेजं मे देवी महिषमर्दिनी ।
क्रोधीशी भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥ २ ॥
सुगन्ध्यायां नासिका मे देवस्त्रासकभैरवः ।
सुन्दरी वा महादेवी सुगन्दा तत्र देवता ॥ ३ ॥
काष्ठीरी कण्ठदेशश्च त्रिसन्ध्येश्वरभैरवः ।
महामाया भगवती गुप्तातीता वरप्रदा ॥ ४ ॥
ज्वालातुल्यां महाजिह्वा देव उन्मत्तभैरवः ।
अम्बिका सिद्धिदानाङ्गी ५ क्तनं जालन्धरे मम ।

भीषणी भैरवस्तत्र देवी त्रिपुरमालिनी ॥ ६ ॥
हार्दपीठं वैद्यनाथे वैद्यनाथस्तु भैरवः ।
देवता जयदुर्गाया ७ नेपाले जादुनी मम ।
कपाली भैरवः श्रीमान् महामाया च देवता ॥ ८ ॥
मानसे दक्षहस्तो मे देवी दाक्षायणी हर ।
अमरो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥ ९ ॥
उत्कले नाभिदेशश्च विरजाक्षेत्रमुच्यते ।
विमला सा महादेवी जगन्नाथस्तु भैरवः ॥ १० ॥
गण्डक्यां गण्डपातश्च तत्र सिद्धिर्न संशयः ।
तत्र सा गण्डकी चण्डी चक्रपाणिस्तु भैरवः ॥ ११ ॥
बहुलायां वामबाहुर्बहुलाया च देवता ।
भीरुको भैरवो देवः सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥ १२ ॥
उज्जयिन्यां कूर्परश्च माङ्गल्यः कपिलाश्वरः ।
भैरवः सिद्धिदः साक्षाद्देवी मङ्गलचण्डिका ॥ १३ ॥
चट्टले दक्षबाहुर्मे भैरवश्चन्द्रेश्वरः ।
वक्त्ररूपा भगवती भवानी तत्र देवता ॥
विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रेश्वरे ॥ १४ ॥
त्रिपुरायां दक्षपादो देवता त्रिपुरा मता ।
भैरवत्रिपुरेशश्च सर्वभाभीष्टफलप्रदः ॥ १५ ॥
त्रिमोतायां वामपादो भामरी भैरवोऽम्बरः ॥ १६ ॥
योनिपीठं कामगिरौ कामाख्या तत्र देवता ।
यत्रास्ते त्रिगुणातीता रक्तपाशाणरूपिणी ।
यत्रास्ते माधवः साक्षादुमानन्दोऽथ भैरवः ॥
सर्वदा विहरेद्देवी तत्र सुक्तिर्न संशयः ।
तत्र श्रीभैरवी देवी तत्र न चन्द्रदेवता ॥
प्रचण्डचण्डिका तत्र मातङ्गी त्रिपुरासिका ।
वगला कमला तत्र भुवनेश्वरी सुधूमिनी ॥
एतानि वरपीठानि शंसन्ति वरभैरव ! ।
एवं ता देवताः सर्वा एवमेव दश भैरवाः ॥
सर्वत्र विरला चाहं कामरूपे गृहे गृहे ।
गौरीशिवरमारुह्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १७ ॥
करतोयां समावादा यावत् शिखरवाहिनीम् ।
शतयोजनविस्तीर्णं विकीर्णं सर्वसिद्धिदम् ॥
देवा मरणमिच्छन्ति किं पुनर्मानवादयः ।
भूतधात्री महामाया भैरवः क्षीरखण्डकः ॥
युगाद्यायां महादेव ! दक्षाङ्गुष्ठं पदो मम ॥ १८ ॥
नङ्गलीशः कालिपीठं दक्षपादाङ्गुलीषु च ।
सर्वसिद्धिकरी देवी कालिका तत्र देवता ॥ १९ ॥
अङ्गुलीषु च हस्तस्य प्रयागे ललिता भवः ॥ २० ॥
जयन्त्यां वामजङ्घा च जयन्ती क्रमदीश्वरः ॥ २१ ॥
भुवनेश्वरी सिद्धिरूपा किरीटस्था किरीटतः ।
देवता विमला नाम्नी सम्बर्त्त भैरवस्तथा ॥ २२ ॥
वाराणस्यां विशालाक्षी देवता कालभैरवः ।
मणिकर्णोति विख्याता कुण्डलश्च मम श्रुतेः ॥ २३ ॥
कन्याश्रमे च एष्टं मे निमिषो भैरवस्तथा ।
सर्वाङ्गी देवता तत्र २४ कुरुक्षेत्रे च गुणपतः ॥
स्थाणुर्नाम्ना च सावित्री देवता २५ मन्थि-
वेदके ।
मणिवन्धे च गायत्री सर्वानन्दस्तु भैरवः ॥ २६ ॥
श्रीशैले च मम ग्रीवा महालक्ष्मीस्तु देवता ।
भैरवः शम्बरानन्दो देशे देशे अवस्थितः ॥ २७ ॥
काक्षीदेशे च कङ्कालो भैरवो रुखनामकः ।

देवता देवगर्भाया २८ नितम्बः कालमाधवे ॥
भैरवश्चासिताङ्गश्च देवी काली च सुक्तिदा ।
दृष्ट्वा दृष्ट्वा महादेव ! मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात् ॥
कुजवारे भूततिथौ निशार्द्धे यस्तु साधकः ।
नत्वा प्रदक्षिणीकृत्य मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २९ ॥
शोणाख्या भद्रसेनस्तु नर्मदाख्ये नितम्बकः ॥ ३० ॥
रामगिरौ क्षतान्त्यश्च शिवानी चण्डभैरवः ॥ ३१ ॥
वृन्दावने केशजाले उमानाम्नी च देवता ।
भूतेशो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥ ३२ ॥
संहाराख्य ऊर्ध्वदन्ते देवी नारायणी शुचौ ।
अधोदन्ते महाशूरो वाराहो पञ्चसागरे ॥ ३३ ॥
करतोयातटे तल्पं वामे वामभैरवः ।
चपण्यां देवता तत्र ब्रह्मरूपा करोद्भवा ॥ ३४ ॥
श्रीपर्वते दक्षतल्पं तत्र श्रीसुन्दरी परा ।
सर्वसिद्धिकरी सर्वा सुन्दरानन्दभैरवः ॥ ३५ ॥
कपालिनी भीमरूपा वामगुल्फो विभावके ॥ ३६ ॥
उदरश्च प्रभावे मे चन्द्रभागा यशस्विनी ।
वक्रतुण्डो भैरवः ३७ चोर्ध्वोऽङ्गो भैरवपर्वते ।
अवन्ती च महादेवी लम्बकर्णस्तु भैरवः ॥ ३८ ॥
चिडुके भामरी देवी विक्तात्ताक्षी जले स्थले ॥ ३९ ॥
गण्डो गोदावरीतीरे विश्वेशी विश्वसाहका ।
दक्षपाणिर्भैरवस्तु वामगण्डे तु राकिणी ॥
अमाथी भैरवो वत्स ! सर्वशैलालम्बकोपरि ॥ ४० ॥
रत्नावल्यां दक्षस्कन्धः क्षुमारो भैरवः शिवः ॥ ४१ ॥
मिथिलायां उमा देवी वामस्कन्धो महोदरः ॥ ४२ ॥
नलाद्यायां नलापातो योगेशो भैरवस्तथा ।
तत्र सा कालिका देवी सर्वसिद्धिप्रदायिका ॥ ४३ ॥
कर्णाटे चैव कर्णं मे अभीर्णाम भैरवः ।
देवता जयदुर्गाया नानाभोगप्रदायिनी ॥ ४४ ॥
वक्रेश्वरे मनःपातो वक्रनाथस्तु भैरवः ।
नदी पापहरा तत्र देवी महिषमर्दिनी ॥ ४५ ॥
यशोरे पाणिपद्मश्च देवता यशेश्वरी ।
चण्डश्च भैरवो यत्र तत्र सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ४६ ॥
अट्टहासे चोष्ठपातो देवी सा फुल्लरा स्मृता ।
विश्वेशो भैरवस्तत्र सर्वाभीष्टप्रदायकः ॥ ४७ ॥
हारपातो नन्दिपुरे भैरवो नन्दिकेश्वरः ।
नन्दिनी सा महादेवी तत्र सिद्धिर्न संशयः ॥ ४८ ॥
लङ्कायां नृपुञ्जेश्वर भैरवो राक्षसेश्वरः ।
इन्द्राक्षी देवता तत्र इन्द्रेशोपासिता पुरा ॥ ४९ ॥
विराटदेशमध्ये तु पादाङ्गुलिनिपातनम् ।
भैरवश्चात्माक्षश्च देवी तत्राम्बिका स्मृता ॥ ५० ॥
मागधे दक्षजङ्घा मे व्योमकेशस्तु भैरवः ।
सर्वानन्दकरी देवी सर्वकामफलप्रदा ॥ ५१ ॥
एतास्ते कथिताः पुत्र ! पीठनाथाधिदेवताः ॥
क्षेत्राधीशं विना देवं पूजयेत् पीठदेवताम् ।
भैरवैर्हित्यते सर्वं जपपूजादिसाधनम् ॥
अज्ञात्वा भैरवं पीठं पीठशक्तिश्च शङ्कर ! ।
प्राणनाथ ! न विध्यत कल्पकोटिजपादिभिः ॥
न देयं परश्रियोभ्यो निन्दकाय इरात्मने ।
शठाय वद्धकायोदं दत्ता नृत्यमवाप्नुयात् ॥
दद्यात् शान्ताय शिष्याय नैष्ठिकाय सुचौ प्रिये
साधकाय कुलीनाय मन्त्रो मन्त्रार्थसिद्धये ॥”)

इति तन्त्रचूडामणौ शिवपाञ्चतीर्त्तवादे एक-
प्रश्नाश्रित्योत्पत्तौ पीठनिर्णयः समाप्तः ॥ * ॥
(देवीभागवतोक्ताष्टाधिकशतपीठनामानि यथा,
तत्रैव। ७। ३०। १४—६५।

“अपश्यन्तां सतीं वद्वौ दृष्टमानान् चित्कलाम्।
स्त्वैष्यारोपयामास ह्यः। सतीति वदन् मुहुः॥
वन्धाम भ्रान्तचित्तः सन्नादादेशेषु शङ्करः।
तदा ब्रह्मादयो देवाश्चिन्तामापुरवृत्तमाम्॥
विष्णुस्तु त्वरया तत्र घनरुद्रम्य मार्गणैः।
चिच्छेदावयवान् सत्तास्तत्तस्यानेषु तेषुपतन्॥
तत्तन् स्थानेषु तत्रासीन्नानामूर्तिधरो हरः।
उवाच च ततो देवान् स्थानेष्वेतेषु ये शिवाम्॥
भजन्ति परया भक्त्या तेषां किञ्चिन्न दुर्लभम्।
निद्वं सन्निहिता यत्र निजाङ्गेषु परास्विका॥
स्थानेष्वेतेषु ये सत्ताः पुरश्चरणकर्मिणः।
तेषां सत्ताः प्रसिध्यन्ति मायावीजं विशेषतः॥
इत्युक्त्वा शङ्करस्तेषु स्थानेषु विरहातुरः।
कालं निर्य्ये वृष्येष्टः। जपध्यानसमाधिभिः॥

जनमेजय उवाच।

कानि स्थानानि तानि स्तुः सिद्धपीठानि चानपः।।
कतिसंख्यानि नामानि कानि तेषाञ्च मे वद॥
तत्र स्थितानां देवीनां नामानि च कृपाकरः।।
कृतार्थोऽहं भवे येन तद्ददासु महासुने।।
यास उवाच।

शृणु राजन्। प्रवक्ष्यामि देवीपीठानि सांप्रतम्।
येषां श्रवणमात्रेण पापहीनो भवेन्नरः॥
येषु येषु च पीठेषूपस्थेयं सिद्धिकाङ्क्षभिः।
भूतिकामैरभिधेया तानि वक्ष्यामि तत्त्वतः॥
वाराणस्यां विशालाक्षी गौरीमुखनिवासिनी।
क्षेत्रे वै नैमियारण्ये प्रोक्ता सा लिङ्गाधारिणी॥
प्रयागे ललिता प्रोक्ता कामाक्षी गन्धमादने।
मानसे कुसुदा प्रोक्ता दक्षिणे चोत्तरे तथा॥
विष्णुकामा भगवती विष्णुकामप्रपूरिणी।
गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी॥
मदीकटा चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे।
गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्भा तु मलयान्तरे॥
एकान्तपीठे संप्रोक्ता देवी सा कौत्सिमलपि।
विश्वे विश्वेश्वरी प्राहुः पुरुषूताष पुष्करे॥
क्षेत्रादपीठे संप्रोक्ता देवी सन्नागदेहायिनी।
मन्दा हिमवतः पृष्ठे गोकर्णे भद्रकर्णिका॥
स्थानेश्वरी भवानी तु विष्णुके विष्णुपत्रिका।
श्रीशैले माधवी प्रोक्ता भद्रा भद्रेश्वरी तथा॥
वराहशैले तु जया कमला कमलालये।
रुद्राग्रे रुद्रकोशान्तु काली कालभ्रूरे तथा॥
शालग्रामे महादेवी शिवलिङ्गे जलप्रिया।
महालिङ्गे तु कपिला माकोटे मुकुटेश्वरी॥
मायापुर्यां कुमारी स्वात्मन्तानि ललितास्विका।
गयायां भद्रला प्रोक्ता विमला पुरुषोत्तमे॥
उत्पलान्दी सहस्राक्षे हिरण्मये मद्योत्पला।
विषाशायाममोघाक्षी पाडला पुण्ड्रवर्धने॥
नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रमुन्दरी।
विपुले विपुला देवी कल्याणी मलयान्तरे॥

सत्ताद्रावेकवीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका।
रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां गङ्गावती॥
कोटवी कोटतीर्थे तु सुगन्वा माधवे वने।
गोदावर्यां त्रिसन्धा तु गङ्गादारे रतिप्रिया॥
शिवकुण्डे शुभानन्दा नन्दिनी देविकातटे।
रुक्मिणी द्वारवत्यान्तु राधा रुद्रावने वने॥
देवकी मथुरायान्तु पाताले परमेश्वरी।
चित्रकूटे तथा सीता विश्वे विन्ध्याधिवासिनी॥
करवीरे महालक्ष्मीरमादेवी विनायके।
आरोग्या वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी॥
अभयेत्युष्णतीर्थेषु नितम्बा विश्वपर्वते।
माण्ड्ये माण्डवी नाम स्वाहा माहेश्वरीपुरे॥
हृगलङ्गे प्रचण्डा तु चण्डिकाभरकण्डके।
सीमेश्वरे वरारोहा प्रभासे पुष्करावती॥
देवमाता सरस्वत्यां पारावारा तटे स्मृता।
महालये महाभागा पयोण्यां पिङ्गलेश्वरी॥
सिंहिका क्षतशौचे तु कार्तिके त्वतिशङ्करे।
उत्पलावर्तके लोला सुभद्रा शोणसङ्गमे॥
माता सिंहवने लक्ष्मीरनङ्गा भरताश्रमे।
जालन्धरे विश्वमुखी तारा किष्किन्ध्रपर्वते॥
देवदारुवने पुष्टिर्मेधा काशीरमण्डले।
भौमादेवी हिमाद्रौ तु तुष्टिर्विश्वेश्वरी तथा॥
कपालमोचने सुद्धिर्माता कायावरोहणे।
शङ्कोद्वारे घरा नाम वृतिः पिङ्गारके तथा॥
कला तु चन्द्रभागायामच्छोदे शिवधारिणी॥
वेणायामन्दता नाम वदव्यासुर्वेशी तथा॥
औषधिक्षोत्तरकुरी कुशद्वीपे कुशोदका।
मन्मथा हेमकूटे तु कुसुदे सत्यवादिनी॥
अन्यथे वन्दनीया तु निधिवैश्रणालये।
गायत्री वेदवदने पार्वती शिवसन्निधौ॥
देवलोकं तथेन्द्राणी ब्रह्मास्थेषु सरस्वती।
सूर्यविश्वे प्रभा नाम मातृणां वैष्णवी मता॥
अरुन्धती सतीनान्तु रामासु च तिलोत्तमा।
चित्ते ब्रह्मकला नाम शक्तिः सर्वेश्वरीरिणाम्॥
इमान्यष्टशतानि स्तुः पीठानि जनमेजय।।
तत्संख्याकास्तदीशान्यो देवश्च परिकीर्त्तितः॥
सतीदेव्यङ्गभूतानि पीठानि कथितानि च।
अन्यान्यपि प्रसङ्गेन यानि सुखानि भूतले॥
यः स्मरेच्छृणुयादापि नामाष्टशतमुत्तमम्।
सर्वपापविनिर्मुक्तो देवीलोकं परं व्रजेत्॥
एतेषु सर्वपीठेषु गच्छेद् यात्राविधानतः।
सन्तर्पयेच्च पित्रादीन् आह्वादीनि विधाय च॥
कुण्याच महर्षौ पूजां भगवत्या विधानतः।
अमापयेज्जगद्वाचीं जगदम्बां मुहुर्मुहुः॥
क्षतक्रव्यं स्वमात्मानं जानीयाज्जगमेजय।।
भक्ष्यभोज्यादिभिः सर्वान् ब्राह्मणान् भोजये-
त्ततः॥
सुवासिनीः कुमारीश्च वटकादींस्तथा वृषः।
तस्मिन् क्षेत्रे स्थिता ये तु चाङ्गालाद्या अपि
प्रभो!॥
देवीरूपाः स्मृताः सर्वे पूजनीयास्ततो हि ते।
प्रतिग्रहादिर्गं सर्वं तेषु क्षेत्रेषु वर्ज्येत्॥

यथाशक्तिपुरश्चर्यां कुण्यान्मन्त्रस्य सत्तमः।
मायावीजेन देवेशीं तत्तत्पीठाधिवासिनीम्॥
पूजयेद्द्विषं राजन्! पुरश्चरणकृद्भवेत्।
वित्तशार्थं न कुर्वीत देवीभक्तिपरो नरः॥
य एवं कुरुते यात्रां श्रीदेव्याः प्रीतमानसः।
सहस्रकल्पपर्यन्तं ब्रह्मलोके महत्तरे॥
वसन्ति पितरस्तस्य सोऽपि देवीपुरे तथा।
अन्ते लब्ध्वा परं ज्ञानं भवेन्मुक्तो भवान्मुनिः॥”)
अन्यानि पीठादीनि कालीपुराणे १८५०६१
अध्यायेषु द्रष्टव्यानि ॥ * ॥ पीठन्यासस्तु न्यास-
शब्दे द्रष्टव्यः। पीठदेवतापूजनं न्यासक्रमेणैव॥
पीठकेलिः, पुं, (पीठे आसने केलिर्नर्मादिरस्य ।)
पीठमर्दनायकः। यथा,—
“विदुषो बलीकः वटप्रज्ञः कामकेलिर्विदूषकः।
पीठकेलिः पीठमर्दो भविलिङ्गदुरो विटः॥”

इति त्रिकाण्डशेषः॥

पीठमर्दः, पुं, (ऋद्वगातीति । ऋद् + अच् ।
पिठस्यासनस्य मर्दः ।) नायकविशेषः। तस्य
कक्षयम्। कुपितस्त्रीप्रसादकः। उदाहरणं
यथा,—

“कोऽयं कोपविधिः प्रयच्छ करुणागर्भं वचो
जायतां
पीयूषवद्दीर्घिकापरिमलैरालोदिता मेदिनी।
आस्तां वा सृष्ट्यास्तु लोचनमिदं यावत्तयन्ती-
सुहृ-
यस्के क्षुण्णसि तस्य सुन्दरि! तपोरुन्दानि
वन्दामहे॥

नमैसत्पिवोऽप्ययमेव।” इति रसमञ्जरी ॥ (अयं
हि नायकस्य उत्तमसह्यायानामन्यतमः। इति
साहित्यदर्पणम्। ३। ५३ ॥ नायकप्रियः। अति-
पृष्टः। यथा, मेदिनी। दे, ५०।

“पीठमर्दोऽति पृष्टे स्थात् नायकस्य प्रियेऽपि च॥”
यथा, महाभारते। ४। २०। ३३।

“प्रेक्षते स्म विराटस्तु कङ्कश्च वधवो जनाः।
रथिनः पीठमर्दाश्च हृत्पारोहाश्च नैगमाः॥”)
पीठसर्पिः, [नृ] त्रि, (पीठेन सर्पतीति । स्पर् +
णिनिः ।) खड्गः। तत्पर्यायः। पांसुरः २।
इति हारावली॥

पीठी, स्त्री, (पीठ + स्वप्पार्थे डीष् ।) आसनम्।
इति शब्दरत्नावली॥ पीठो इति भाषा॥
पीड, ऋ क वाधे। गाहे। इति कविकल्पद्रुमः॥
(चुरां परं सकं-सेट् ।) बाधो विहतिः। गाहो
विलोडनम्। ऋ, अपीपिडतु अपिपीडतु। क,
पीडयति शत्रुं लोकः। पीडयति स्तनं कामी।
इति दुर्गादासः॥

पीडनं, स्त्री, (पीड वाधे अवगाहे वा + भावे-
ल्युट् ।) शस्यादिसम्यग्देशस्य परचक्रेण पीड-
नम्। शत्रुकृतगात्रप्रहारः। इति केचित्।
पदाक्रमणम्। इति केचित्। इति भरतः॥ तत्-
पर्यायः। अवमर्दः २। इत्यमरः। १०। १२०६॥
(यथा, देवीभागवते। ३। १२। १३।
“पीडनञ्चैव पाशाल्या स्था द्यूते पराजयः॥”)

पीतता

पीतकद्रुमः, पुं, (पीतको द्रुम इति नित्यकर्म-
धारयः ।) हरिद्वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(हरिद्वृक्षश्चेत्य विवरणं विज्ञेयम् ॥)
पीतकन्दं, स्त्री, (पीतः कन्दोऽस्य ।) गर्जरम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतकरवीरकः, पुं, (पीतः करवीर इति नित्य-
कर्मधारयः । ततः स्वार्थे कन् ।) पीतवर्ण-
करवीरपुष्पवृक्षः । तत्पर्यायः । पीतप्रसवः २
सुगन्धिकुसुमः ३ । अस्य गुणाः । सामान्यकर-
वीरगुणतुल्याः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतकावेरं, स्त्री, (कुक्षितं वेरं शरीरं कावेरम् ।
पीतं कावेरं कुक्षितशरीरमपि यस्मात् ।)
कुङ्कुमम् । पित्तलम् । इति मेदिनी । रे, ३०५ ॥
(विट्वातरस्य कुङ्कुमपित्तलशब्दयोर्ज्ञेया ॥)
पीतकाष्ठं, स्त्री, (पीतं काष्ठमिति नित्यकर्म-
धारयः ।) पीतचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतकीला, स्त्री, (पीता कीला कीलतुल्या लतेति
नित्यकर्मधारयः ।) आवर्तकीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पीतघोषा, स्त्री, (पीतानि पुष्पानि वन्धयत्या इति
पीता पीतपुष्पवर्धः । ततः पीता घोषेति कर्म-
धारयः ।) पीतपुष्पघोषालता । इति रत्न-
माला ॥ अस्याः पर्यायः घोषकशब्दे द्रष्टव्यः ॥
पीतचन्दनं, स्त्री, (पीतं चन्दनमिति नित्यकर्म-
धारयः ।) पीतवर्णचन्दनम् । तत्तु द्रविडदेशे
प्रसिद्धम् । कलम्बक इति ख्यातम् । तत्पर्यायः ।
पीतगन्धम् २ कालेयम् ३ पीतकम् ४ माधव-
प्रियम् ५ कालेयकम् ६ पीतकाष्ठम् ७ वर्जरम्
८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कालीयकम् ९
कालीयम् १० पीताभम् ११ हरिचन्दनम् १२
हरिप्रियम् १३ कालधारम् १४ कालानुसार्य-
कम् १५ । अस्य गुणाः । रक्तचन्दनगुणतुल्य-
गुणत्वम् । यङ्गनाशिलम् । इति भावप्रकाशः ॥
पीतलम् । तिक्तलम् । कुड्मश्लोकवृच-
श्चिकारदृक्किमिनाशिलम् । कान्तिकरलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतचम्पकः, पुं, (पीतं चम्पकमिव शिखा यस्य ।)
प्रदोषः । इति जटाधरः ॥ (पीतं चम्पकं नत्-
पुष्पमस्य ।) पीतवर्णचम्पकपुष्पवृक्षश्च ॥
पीतनखुलः, पुं, (पीतस्तखुलोऽस्य ।) कङ्कनी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतनखुला, स्त्री, (पीतस्तखुलोऽस्याः ।) चविका-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीततुण्डः, पुं, (पीतं तुण्डं यस्य ।) कारण्डव-
पत्रौ । तत्पर्यायः । चषुचिः २ सृष्टः ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पीतना, स्त्री, (पीत + तल् + टाप् ।) हरिद्रा-
भवा । पीतत्वम् । पीतशब्दानुभावार्थं तत्रत्य-
नित्यद्रा । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । १४८ । २६ ।
“दापरेऽपि युगे धर्मे हि भागो नः प्रवर्तने ।
विष्णुर्धै पीततां चानि चतुर्धा वेद एव च ॥”

पीतप

पीततेला, स्त्री, (पीतं तेलमस्याः ।) ज्योतिष्मती
लता । इति जटाधरः ॥ महाज्योतिष्मती ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतदारु, स्त्री, (पीतश्च तत् दारु चेति ।)
देवदारु । इत्यमरः । २।४।५३ ॥ (पर्यायोऽस्य-
यथा,—
“सुरदारुं दृक्किलिमं सुराङ्गं भद्रदारु च ।
देवकाष्ठमपीतदारु देवदारु च दारु च ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
सरलः । इति रत्नमाला ॥ हरिद्रः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
“दाव्यौ दारुहरिद्रा च पर्जन्या पर्जन्येति च ।
कटङ्कटेरी पीता च भवेत् सैव पचम्पचा ।
सैव कालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च ॥
पीतद्वृक्ष हरिद्रश्च पीतदारुकपीतकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पीतदुग्धा, स्त्री, पीतं दुग्धं यस्या यथा वा ।
धेनुया । दुग्धवन्धकैः संस्थिता गौः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (पीतं पीतवर्णं दुग्धं क्षीरमस्याः ।
कटुपर्णी । चोक इति भाषा ॥ यथास्याः
पर्यायः ।
“कटुपर्णी हैमवती हैमक्षीरी हिमावती ।
हेमाङ्गा पीतदुग्धा च तन्मुखञ्चोकमुच्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पीतद्वः, पुं, (पीतो द्वरिति नित्यकर्मधारयः ।)
सरलवृक्षः । दारुहरिद्रा । इत्यमरः । २।४।६०,
२।४।९०१ ॥ (यथास्य पर्यायः ।
“दाव्यौ दारुहरिद्रा च पर्जन्या पर्जन्येति च ।
कटङ्कटेरी पीता च भवेत् सैव पचम्पचा ॥
सैव कालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च ।
पीतद्वश्च हरिद्रश्च पीतदारुकपीतकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पीतनं, स्त्री, (पीतं करोतीति । तत्करोतीति णिच् ।
ततो लुः । यदा, पीतं पीतवर्णं नयतीति ।
नी + उः ।) कुङ्कुमम् । (यथा, त्रिकाण्डशेष-
रिते ।
६ । ३४ ।
“अपहृत्य पीतनमशेष-
ममरसुदृशां शरीरतः ।
भीत इव गहननाभिगुहां
प्रपलाय्य तूर्यमविशत् पयोभरः ॥”)
हरितालम् । पीतदारु । इत्यमरमेदिनी ॥
पीतनः, पुं, (पीतं करोतीति । णिच् । ततो लुः ।)
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आम्नातकः । इति
मेदिनी । ने, ६२ ॥ (नन्दीवृक्षः । तत्पर्यायो
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“नन्दीवृक्षस्तस्मात्पाकी फलपाकी च पीतनः ।
गन्धभाण्डो गन्धमुखो द्वितीयः क्षिप्रपात्यसौ ॥”
पीतनकः, पुं, (पीतन एव । पीतन + स्वार्थे कन् ।)
आम्नातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतपर्णी, स्त्री, (पीतानि पीतवर्णानि पर्णानि
यस्याः । डीष् ।) श्वित्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
विट्ठिति इति भाषा ॥

पीतलु

पीतपादा, स्त्री, (पीतो पादौ यस्याः ।) शारिका-
पक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥ पीतचरणयुक्ते, वि ।
पीतपुष्पं, स्त्री, (पीतानि पुष्पानि यस्य ।) व्याकुल-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुष्माण्डम् ।
तत्पर्यायो यथा भावप्रकाशे ।
“कुष्माण्डं स्यात् पुष्पफलं पीतपुष्पं दृष्ट-
फलम् ॥”)
हरिद्राभकुसुमश्च ॥
पीतपुष्पः, पुं, (पीतानि पीतवर्णानि पुष्पानि यस्य)
कर्णिकारवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चम्पक-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतभिण्डी ।
पिण्डीतकमेदः । इति रत्नमाला ॥ (इक्षुदी-
वृक्षः । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“पीतपुष्पोऽङ्गारपुष्प इक्षुदी तामसप्रियः ॥”
राजकोशातकी । तत्पर्यायो यथा, भाव-
प्रकाशे ।
“धामार्गवः पीतपुष्पो जालिनी कृतबोधना ।
राजकोशातकी चेतितथोक्ता राजिमत्फला ॥”
पीतपुष्पा, स्त्री, (पीतं पुष्पं यस्याः ।) इन्द्र-
वारणी । भिक्करिष्टान्धुपः । व्याकुली । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (महावला । तत्पर्यायो
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“अथप्रोक्ता त्वतिवला पीतपुष्पा महावला ॥”
पीतपुष्पी, स्त्री, (पीतं पुष्पं यस्याः ।) नातिस्वा-
डीष् ।) शृङ्गपुष्पी । सङ्गदेवी । महाकोषा-
तकी । त्रपुषी । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतफलः, पुं, (पीतानि फलानि यस्य ।) शाखोट-
वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कर्माश्रवणः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतफलकः, पुं, (पीतफल एव । स्वार्थे कन् ।)
शाखोटवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
पीतवालुका, स्त्री, (पीता वालुकेव चूर्णरवौ
यस्याः ।) हरिद्रा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पीतवर्णसिकता च ॥
पीतवीजा, स्त्री, (पीतं बीजं यस्याः ।) मेथिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतवर्णवीजयुक्ते, वि ॥
पीतभृङ्गराजः, पुं, (पीतो भृङ्गराजः ।) पीत-
भृङ्गराजः । पीत केशुरिषा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । स्वर्णभृङ्गारः २ हरिप्रियः ३ देव-
प्रियः ४ बन्धनीयः ५ पावनः ६ । अस्य गुणाः ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । केश-
रञ्जनत्वम् । कफामशोफनाशित्वम् । तत्र नीली
रसायनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतमणिः, पुं, (पीतो मणिरिति नित्यकर्मधारयः ।)
पुष्परागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुष्पराग-
शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
पीतमाचिकं, स्त्री, (पीतं माचिकम् ।) माचि-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतसुङ्गः, पुं, (पीतः पीतवर्णो सुङ्गः ।) सुङ्ग-
विशेषः । सोया सुग इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वसुः २ खखीरः ३ प्रवेणः ४ जयः ५ शारदः
६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३८ ॥

पीतमूलकं, क्ली, (पीतं मूलमस्य । कप् ।) गर्जन-
रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतयूषी, क्ली, (पीता यूषी ।) खर्गयूषी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (खर्गयूषीशब्देऽस्या विवृति-
विज्ञेया ॥)
पीतरक्तं, क्ली, (पीतं रक्तम् । वर्णो वर्णेनेति
समासः ।) पुष्परामगणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतरागं, क्ली, (पीतो रागो वर्णो यस्य ।) किङ्ग-
ल्लम् । शिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीत-
वर्णं, पुं । तद्वति, त्रि ॥
पीतरोहिणी, क्ली, (पीता सती रोहितीति ।
रुद्र + णिनि; + डीप् ।) काश्मीरी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे
प्रथमे भागे ।
“काश्मीरी काश्मीरी हीरा काश्मीर्यः पीत-
रोहिणी ॥”)
पीतलः, पुं, (पीतं लातीति । ला + कः ।) पीत-
वर्णः । इति हेमचन्द्रः । ६।१० ॥ तद्भुक्ते, त्रि ॥
पीतलकं, क्ली, (पीतलेन पीतेन वर्णेन कायति
प्रकाशते इति । कै + कः ।) पित्तलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
पीतलोहं, क्ली, (पीतं लोहमिति नित्यकर्म-
धारयः ।) पित्तलमेदः । इति हेमचन्द्रः । १।११४ ॥
पीतवासाः, [सु] पुं, (पीतं वासो वस्त्रं यस्य ।)
श्रीकृष्णः । इति हलानुष्टुप् ॥ पीतवस्त्रयुक्ते, त्रि ॥
(यथा, महाभारते । १ । ६४ । ५३ ।
“नः सचक्रगदापाणिः पीतवासाः श्रुतिप्रभः ॥”)
पीतवृक्षः, पुं, (पीतो वृक्षः ।) श्लोनाकप्रमेदः ।
सरलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य
पर्यायः ।
“सरलः पीतवृक्षः स्यात्तथा सुरभिदारकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पीतश्रा(वा)लः, पुं, (पीतः श्रालो वृक्षविशेषः ।)
असनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा,
कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।
“पीतश्रालः परिमलो विमर्होकासनस्तथा ॥”)
पीतसारं, क्ली, (पीतः सारो यस्य ।) पीतवर्ण-
मृद्वन्काष्ठम् । हरिचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(पर्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“पीतसारं सुशीतञ्च तत्पीतं हरिचन्दनम् ॥”)
पीतसारः, पुं, (पीतः पीतवर्णः सारो यस्य ।)
मलयजः । गोमेदकमणिः । इति मेदिनी । रे,
२८३ ॥ अङ्गोष्ठवृक्षः । इति जटाधरः ॥ तुरुष्कः ।
वीजकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“वीजकः पीतसारश्च पीतश्रालक इत्यपि ।
बन्धूकपुष्पः प्रियकः सर्जकश्चासनः स्मृतः ॥”)
पीतसारकः, पुं, (पीतः सारो यस्य । कप् ।)
निसवृक्षः । अङ्गोष्ठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतसारि, क्ली, (पीतं पीतवर्णं सरति प्राप्नो-
तीति । स् + णिनि; ।) सेतोर्ज्जनम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

पीतसालकः, पुं, (पीतः सालकः सालवृक्षः ।)
पीतवर्णसालवृक्षः । पेया साल इति भाषा ।
तत्पर्यायः । सर्जकः २ असनः ३ बन्धूकपुष्पः ४
प्रियकः ५ जीवकः ६ । इत्यमरः । २ । ४ ।
४३ ॥ अस्य पर्यायान्तरं गुणाश्च असनशब्दे
द्रष्टव्याः ॥
पीतस्फटिकः, पुं, (पीतः स्फटिक इति नित्य-
कर्मधारयः ।) पुष्परामगणिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पीता, क्ली, (पीतो वर्णोऽस्यस्या इति । अच् ।
टाप् ।) हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥
(पर्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“हरिद्रा पीतका गौरी काश्मीरी रजनो निशा ।
मेहघ्नी रजनो पीता वर्णिनी रात्रिनामिका ॥”)
दारुहरिद्रा । महाज्योतिष्मती । कपिलशिंशपा ।
प्रियङ्गुः । गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥
अतिविषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पीतवर्णयुक्ते,
त्रि । यथा, विश्वकर्मप्रकाशे । १ । २४ ।
“श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा वर्णानुपूर्वशः ॥”)
पीताङ्गः, पुं, (पीतं अङ्गं यस्य ।) श्लोनाक-
प्रमेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीताम्बः, पुं, (पीतः अम्बः समुद्रो येन ।)
अगस्त्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३६ ॥
(अगस्त्यमुनेः समुद्रपानकथा यथा, महा-
भारते । ३ । १०५ । १—६ ।
“समुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवानुषिः ।
उवाच सहितान् देवावृषींश्चैव समागतान् ॥
अहं लोकहितार्थं वै प्रियमि वरुणालयम् ।
भवद्विर्यदुष्टेयं तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥
एतावद्ब्रह्मा वचनं मेनावरुणिरच्युतः ।
समुद्रमपिवत् क्रुद्धः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥
पीवमानं समुद्रस्तु दृष्ट्वा सेन्द्रास्तदाभराः ।
विस्मयं परमं जग्मुः स्तुतिभिश्चाप्यपूजयन् ॥
त्वं नक्षत्राणां विधाता च लोकानां लोकभावन ॥
तवसादात् समुच्छेदं न गच्छेत् सामरं जगत् ॥
संपूज्यमानस्त्रिदशैर्महात्मैः
गन्धर्वैर्त्युषु नदत्तु सर्वशः ।
दीवैश्च पुण्यैरवकीर्यमाणो
महार्णवं निःसलिलं चकार ॥”)
पीताम्बरः, पुं, (पीतं अम्बरं वस्त्रं यस्य ।) विष्णुः ।
इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ (यथा, विष्णुस्तोत्रे । २१ ।
“एतन्मातित्वदासो जघनमतिघनादेनसो मान-
नीयं ।
सातत्येनैव चेतोविषयमवतरत् पातु पीता-
म्बरस्य ॥”)
शैलूषः । इति मेदिनी । रे, २८३ ॥ पीतवस्त्र-
युक्ते, त्रि । हरिद्राभवसने, क्ली ॥ (यथा,—
“पीताम्बरधरः सखी वनमालाविभूषितः ॥”
इति पुराणम् ॥)
पीताश्रमा, [नृ] पुं, (पीतः अश्रमा ।) पुष्पराम-
गणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य पुष्प-
रागशब्दे ज्ञातव्या ॥)

पीतिः, पुं, (पिवतीति । पा + क्तिच् । “बुमास्या-
गापेति ।” ६ । ४ । ६६ । इतीत्वम् ।) घोटकः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ४३ ॥
पीतिः, क्ली, (पा + भावे क्तिन् ।) पानम् । इति
मेदिनी । ते, ३३ ॥ (पीयतेऽनयेति । करणे
क्तिन्) शुद्धा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पीतिका, क्ली, (पीतो वर्णोऽस्यस्या इति । ठम् ।)
हरिद्रा । इति रत्नमाला ॥ दारुहरिद्रा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ खर्गयूषी । इति जटाधरः ॥
पीती, [नृ] पुं, (पीतं पानं प्राचुर्येनास्यस्येति ।
इनिः ।) पीतिः । घोटकः । इत्यमरटीकायां
रायसुङ्गटः ॥
पीतुः, पुं, (पिवति रसादीनि । पा + “पः क्तिच् ।”
उणां १।७१ । इति क्तुन् । स च कित् । कित्वात्
ईत्वम् ।) सूर्यः । अग्निः । इत्युणादिकोषः ।
यूथपतिः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
पीथं, क्ली, (पीयते इति । पा + “पातृदृतीति ।”
उणां २ । ७ । इति थक् ।) जलम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ द्रुतम् । इत्युणादिकोषः ॥ (पिवति
रसादीनि । पा + कर्त्तरि थक् ।) सूर्यः ।
अग्निः । कालः । इति विकारणशेषः ॥
पीथिः, पुं, (पीति + घृषोदरादित्वात् तस्य घः ।)
पीतिः । घोटकः । इत्यमरटीकायां खामी ॥
पीनः, त्रि, (ओ प्या यो ड वृद्धौ + क्तः । “ओदि-
तश्च ।” ८।२।४५ । इति निष्ठातस्य नः ।) स्थूलः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ५।६१ ।
“वक्षःस्थलमुपे मम सुखसुपधातुं न मौलि-
मालभसे ।
पीनोत्तुङ्गसन्भरदूरीभूतं रतश्रान्तौ ॥”)
पीनसः, पुं, (पीनं स्थूलमपि जर्णं स्यति नाशय-
तीति । सो + कः ।) नासिकारोगविशेषः ।
पीनास इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रतिश्यायः
२ । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥ अपीनसः ३
प्रतिश्यायः ४ । इति भरतः ॥ नासिकामयः ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य निदानं यथा,—
“आनस्यते यस्य विमुच्यते च
प्रक्षिद्यते घृष्यति चैव नासा ।
न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जनु-
जुष्टं बवस्येत् खलु पीनसेन ॥
तच्चानिलक्ष्णमिव विकारं
ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ॥”
इति माधवकरः ॥
आमपीनसलक्षणं यथा,—
“शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासासावस्तुखरः ।
चामः क्षीवति चामीक्ष्णमामपीनसलक्षणम् ॥”
पक्षपीनसलक्षणं यथा,—
“आमलिङ्गान्वितः क्षेप्या वनः खेपु निमज्जति ।
खरवर्षविशुद्धिश्च पक्षपीनसलक्षणम् ॥” ॥
तस्यौषधानि यथा,—
“सर्वेषु सर्वकालं पीनसरोगेषु जातमात्रेषु ।
मरिचं गुडेन दत्त्वा भुञ्जीत नरः सुखं लभते ॥१

कटफलं पीच्छरं शङ्खौ योऽथ यासश्च कारवी ।
 यथा चूर्णं कषायं वा दद्यादात्रैकजे रसैः ॥
 पीनसे स्वरभेदे च नासासाधे हलीमके ।
 सन्निपाते कफे वाते कासे श्वासे च शस्यते ॥२॥
 योऽपि चक्रकालीश्रुतिनिङ्गीकान्धवेतसम् ।
 सच श्याजितुल्यांशमेलालकपत्रपादिकम् ॥
 योऽपि कफमिदं चूर्णं पुराणगुडमिश्रितम् ।
 पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ॥३॥
 इति भावप्रकाशः ॥*॥

“पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं मधुसैन्धवसंयुतम् ।
 सर्वरोगान्तरासशोथपीनसहृद्भवेत् ॥”
 इति मारुहः १८६ अध्यायः ॥

(अस्य चिकित्सान्तरं यथा,—
 “वातात् सकासवैर्यस्य सञ्चारं पीनसे दृढम् ।
 पिबेद्रसं पयश्चोष्णं स्नेहिकं धूममेव वा ॥”
 “दृग्गन्धस्य निष्काशे रास्त्रामधुककल्कवत् ।
 मिदं ससैन्धवं तैलं दृग्गन्धो गुणाः स्मृतम् ।
 स्निग्धस्यास्यापनेदोषं निर्हरेद्वातपीनसे ॥
 स्निग्धाम्लोष्णैश्च लज्जत्रं गम्यादीनां रसैर्हितम् ।
 उष्णाम्बुना स्नानपाननिवातोष्णप्रतिश्रयः ।
 चिन्ताश्यामवाकक्षेयावयवविरतो भवेत् ।
 त्रैलोक्यं सर्पिः पिबेत् सिद्धं शङ्खवैरश्नतम्यः ॥
 पाचनार्थं पिबेत् पक्वं कायं नृद्विरेचनम् ।
 पाठाद्विरजनी मूत्राणि पिप्पलीजानिप्लवेः ॥
 दन्त्या च साधितं तैलं नस्यं सम्यक्पीनसे ।
 पूयासे रसापिप्लवाः कषायो लवणानि च ॥
 पाकदाह्याद्यस्तेषु श्रिता वेपाः ससेचनाः ।
 द्रव्येनस्योपचारश्च कषायखादुतिक्तकाः ॥”
 “गौरवारोचकेत्वादौ लङ्घनं कफपीनसे ।
 खेदाः सेकाश्च पाकार्यं किमे शिरसि सर्पिषा ॥
 लघुनं स्रग्चूर्णेन अश्वत्थारसमाश्रुतम् ।
 देयं कफघ्नं वमनमुत्क्रियेद्दृग्गन्धे हितम् ॥
 अजीनसे प्रतिनस्ये प्राणसावसककुके ।
 दूमः श्लेष्मोऽवपीडश्च कटुभिः कफपीनसे ॥
 मनःशिला वचायोषं विडुङ्गं हिङ्गुं गुग्गुलुः ।
 चणोऽत्रियः प्रधमनः कटुभिश्च फलेस्तथा ॥”
 “स्निग्धस्य व्याहृते वेगे हृद्गन्धं कफपीनसे ।
 वमनीयश्चतुर्दशतिलमाषयवागुभिः ॥”
 “सर्वजित् पीनसे दुष्टे कार्यं शोफे च शोफजित् ।
 चारोऽर्जुदाधिमसिषु क्रिया सर्वव्यवेक्ष्य च ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ॥
 “सर्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः ।
 कालेन रोगजनना जायन्ते दुष्टपीनसाः ॥
 वाधिर्यमान्धमग्राणं घोरंश्च नयनामयान् ।
 कासापिसादशोफांश्च दृढाः कुर्वन्ति पीनसाः ॥”
 इत्युत्तरतन्त्रे चतुर्विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
 पीनसा, स्त्री, (पीनं स्यतीति । सो + कः । टाप् ।)
 कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्कटीशब्दे-
 ऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
 पीनसी, [न] त्रि, पीनसरोमी । पीनसशब्दाद-
 स्वर्ये इन्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर-
 तन्त्रे २४ अध्याये ।

“विलङ्घनैः पाचनदीपनीये-
 रूपाचरेत् पीनसिनं यथावत् ।
 बहुद्रवैर्वातकफोपश्लेष्मं
 प्रच्छेदयेत् पीनसिनं वयःस्यम् ॥”)
 पीनोऽभी, स्त्री, (पीनं स्थूलमधोऽस्याः । “बहु-
 ब्रीहेऽसौ ङीष् ॥” ४।१।२५ । इति ङीष् ।
 “उधसोऽनङ् ॥” ५।४।१३१ । इति उधो-
 ऽन्तस्य बहुब्रीहिरनङादेशः ।) पीवरस्तनी
 गौः । इत्यमरः । २।६।७१ ।
 पीपरिः, पुं, (अपि पिपतीति । पृ + इन् । अपे-
 रत्तोपः । दीर्घश्च ।) इत्यमरः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पीव, प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
 सकं-सेट् ।) पीयूषं सौत्रधातुरयत् । इति
 दुर्गादासः ॥
 पीयूः, पुं, (पिबतीति । पा + “खरुशङ्कुपीयु-
 नीलकुलिगु ।” उणां । १।३७ । इति कुः ।
 निपातनात् युगागम ईत्वं चान्तादेशः ।)
 कालः । रविः । चूकः । इति मेदिनी । ये, ३७ ॥
 काकः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (हिंसके
 प्रतिकूले च त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १।१७४।८ ।
 “भिनत्पुरो न भिदो अदेवीर्नमो वधरदेवस्य
 पीयोः ॥”
 “पीयोः प्रतिकूलस्य वृत्तस्य ॥” इति तज्जायै
 नायनः ॥)
 पीयूषं, स्त्री, (पीयते इति । पीय सौत्रधातुः +
 “पीयेऽङ् ॥” उणां । ४।७६ । इति ऊष् ।)
 अमृतम् । इत्यमरः । १।१।५१ ॥ (यथा,
 काशीगव्ये । २६ । ४६ ।
 “खरसन्तापशमनो खनिः पीयूषपाथसाम् ॥”
 दुग्धम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
 “पानीयं क्षमनाशनं अमहरं नृच्छर्पिपासापहं
 तन्नाच्छर्दिबन्धनहृत्फलकरं निद्राहरं तपणम् ।
 हृत्वं गुग्मरसं स्योर्गोष्णमकं निर्वृत्तं श्रुतं श्रुतं
 लज्जच्छं रसकारणानु निगते पीयूषवञ्जी-
 विनम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
 पीयूषः, पुं, स्त्री, (पीय + ऊष् ।) अभिनवं पयः ।
 नवप्रसूताया भोः सप्तदिनाभ्यन्तरीयदुग्धम् ।
 इत्यमरभरतौ ॥
 “अथ पीयूषपेयूषे नवं सप्तदिनावधि ॥”
 इति शब्दार्णवः ॥
 “आसप्ररात्रप्रभवं क्षीरं पेयूष उच्यते ॥”
 इति हारावली ॥
 पीयूषमहाः, [स्] पुं, (पीयूषमन्तमयं महः
 किरणं वस्य । यद्वा, पीयूषमिव महो यस्य ।)
 चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 पीयूषरुचिः, पुं, (पीयूषं पीयूषमयी रुचिस्तिङ्-
 यस्य ।) चन्द्रः । इति हलायुधः ॥ (पीयूषे
 अन्ते रुचिर्यस्य ।) अन्तप्रियञ्च ॥
 पील, रोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
 सकं-सेट् ।) दीर्घः । रोधः क्रियानिरोधः ।

जङ्गीभावः इत्यर्थः । पीलति प्रभः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 पीलकः, पुं, (पीलति लभतीति । पील + क्तुल् ।)
 पिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ (कायस्थानां
 महतिकारविशेषः । यथा, वज्रजङ्गलाचार्य-
 कारिकायाम् ।
 “आदित्या विष्णुगुप्ताश्च खिलश्च पीलकलया ॥”
 पीलुः, पुं, (पीलति प्रतिष्ठाप्यतीति । पील +
 “ऋग्यादयश्च ।” उणां । १।३७ । इति कुः ।)
 प्रसूनम् । परमायुः । सतज्जनः । अस्थि-
 खण्डम् । तालकाण्डः । इति मेदिनी । ये, ३२ ॥
 वायः । कृमिः । इति धरणिः ॥ कोङ्कणादि-
 देशे प्रसिद्धः फलवृक्षविशेषः । पील इति
 भाषा । तत्पर्यायः । गुडफलः २ अंसी ३ ।
 इत्यमरः । २।४।२८ ॥ श्रुतसङ्घः ४ धानी ५
 विरेचनः ६ फलशाखी ७ श्यामः ८ करम-
 वल्लभः ९ ॥ (यथा, महाभारते । २।५०।४ ।
 “उद्भवामीक्षिप्रतश्च पुष्टाः पीलुश्चमीक्षुदेः ॥”
 अस्य फलगुणाः । श्लेष्मवायुशुल्काश्लित्वम् ।
 पित्तदह्यम् । भेदकत्वम् । यत् खादु तिक्तं
 तत् गालुष्णं त्रिदोषहरत्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पीलुनी, स्त्री, (पील + वाङ्मनात् ऊन । गौरा-
 दित्वात् ङीष् ।) मूत्रा । इति रत्नमाला ॥
 पीलुपत्रः, पुं, (पीलुयुक्तं पत्रमस्य ।) मोरटा-
 लता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पीलुपर्णी, स्त्री, (पीलोऽरि पयान्यस्याः । यद्वा,
 पीलुयुक्तानि पयान्यस्याः । “पाककर्णपर्यपुष्प-
 फलमूलजालोत्तपदाश्च ।” ४।१।६४ । इति
 ङीष् ।) मूत्रा । विषिका । योषधिभेदः । इति
 मेदिनी । ये, १०३ ॥
 पीव, स्यौष्ठे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
 सकं-सेट् ।) पीवति लोकाः स्थूलाः व्यादि-
 त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 पीव, [न] त्रि, (प्यायते इति । प्येड् ङीष् +
 “ध्याप्योः सम्प्रसारणश्च ।” उणां । ४।११४ ।
 इति कनिष् सप्प्रसारणश्च । “हृलः ।” ६।४।२ ।
 इति दीर्घः ।) स्थूलम् । इत्यमरः । ३।१।६१ ॥
 (यथा, भागवते । ६।१६।६ ।
 “पीवानं श्लेष्मलं प्रेष्टं मीढां च यासकोविदम् ।
 स एकोऽनृषस्तासां बह्वीनां रतिवर्धनः ॥”
 पीवरः, त्रि, (प्यायते वर्धते इति । प्येड् +
 “ह्रिवरच्छ्वरधीवरपीवरमीवरपीवरतीवर-
 नीवरगञ्जरकट्टरसंयदराः ।” उणां । ३।१ ।
 ध्वरश्च । सम्प्रसारणं दीर्घश्च ।) उपचिता-
 वयवः । मोटा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 यौनः २ यौवा ३ स्थूलः ४ । इत्यमरः । ३।१।६१ ॥
 (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४२० ।
 “भयपिहितं बालायां पीवरमरुह्यं सरोजिद्रः ।
 निद्रायां प्रेमाद्रः पश्यति निःश्वस्य निःश्वस्य ॥”
 पुं, तामसमन्वन्तरीयसप्तर्षिभेदः । यथा, मार्क-
 ण्डेये । ७४ । ५६ ।

“ज्योतिर्गामा द्युः वायुचैवोऽग्निर्वज्रकस्तथा ।
पीवरश्च तथा वृक्षम् । सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥”
पीवरस्ततो, यथा, (पीवरौ गृहीतौ स्तनौ यस्याः ।
“मात्रोपमन्त्रनादिनि ।” १।१।५४ । इति
टीका ।) पीनोती । इत्यमरः । १०।१।५१ । स्थूल-
स्तरमुक्ता नारी ॥ (यथा, भारयौ । ८।१६ ।
“अयोधितुं नीचगतो सुमानिलै-
रपारयन्तं क्रिय पुष्पं रजः ।
मयीधरेणोरनि काचिदुत्तमाः
पियत्रपानीजनपीवरस्तनौ ॥”)
पीवा, [न] पुं, (व्यायते इति । यै इ ष्टौ +
“धाप्रोः नन्मृगारणम् ।” उणा० २।१४ ।
इति ऋणिप् सन्मृगारणश्च । “चलः ।” ६।४ ।
२ । इति दीर्घः ।) पलवान् । वायुः । इति
संक्षिप्तमारोगादित्तिः ॥
पीवा, स्त्री, (पीयते इति । पी इ य ाने + बाहु-
लज्ञान् वः । ततटाप् ।) उदकम् । इति संक्षिप्त-
मारोगादित्तिः ॥
पीवरा, स्त्री, (पीवर + टाप् ।) अश्वगन्धा ।
शलावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्मृता च ॥
पीवरी, स्त्री, (व्यायते इति । यै + वरश्च । नन्मृ-
गारणं दीर्घः ङीप् च ।) शतस्थली । इति राज-
मार्गा ॥ शलापर्णी । इति भावप्रकाशे । १।१२ ।
तद्वर्णा । गौः । इति संक्षिप्तमारोगादित्तिः ॥
(पश्चिपदनामकप्रितृणां मानसीकन्यानामन्य-
तमा । सा तु शुकदेवस्य पत्नी । यथा, हरि-
वंशे । १८ । ४६—५२ ।
“एतेषां मानसी कन्या पिवरी नाम विद्युता ।
योगा च योगिपत्नी च योगिमाना तथैव च ॥
भविष्यी ह्यापरं प्राप्य युगं धर्मश्रुतां वरा ।
पराशरश्चक्रोद्धतं शुको नाम मद्यातपाः ॥
भविष्यति युगे तन्निन मद्यायोगी दिवर्धनः ।
यामादरण्यां नम्रतो विधुमागिरिवीजुलन् ॥
स तस्यां पितृकन्यायां पीवरीयां जनयिष्यति ।
कालं गौरं प्रभुं शत्रुं हर्ष्यो कन्यां तथैव च ॥”)
पुंश्चलः, स्त्री, (पुंसो लिङ्गं चिह्नम् ।) पुंश्चिह्नम् ।
शिवः । (यथा, मद्याभारते । ५।१६४ । १ ।
“रिचिन् काणान्तरं हास्ये पुंश्चलं समिदं तव ।
प्रागन्तव्यं तया काये सत्यचैव वदस्व मे ॥”)
शब्दगणकतायाम् । पुं । इति चुमरः । (पुंसो
लिङ्गमस्तेति । पुंश्चलविशिष्टे, वि । यथा, मद्या-
भारते । ८।५८ । ५० ।
“पुंश्चला इव नाम्नेस्तु स्त्रीलिङ्गाः पुरुषाभवन् ।
दुष्प्रीयं तदा राजन् । पतितं तनये तव ॥”)
पुंसः, पुं, (पुमानिव वर्ततेति । उग + कः ।) गन्ध-
मयितः । इति शब्दमार्गा । पुंश्चा इति भाषा ॥
(पुमान् नौः ।) पुंसवः ॥
पुंश्चाः, पुं, (पुंश्चापि । उपपारान् पुंसान् ।)
कनिष्ठा । यथा, नारदो ११ अध्याये ।
“लगाटीवस्तुतास्मिन्ने रेवाः स्तुः शतपरिमाणम् ।
रत्नं ताम्रपटभिरातुः पटपण्यप ॥
चरेतेषां पुंसवतिर्निश्चितामिष पुंश्चाः ॥”

पुंश्चली, स्त्री, (पुंसो भर्तुः सकाशात् चलति पुरुषा-
न्तरं गच्छतीति । चल + अच् । गौरादित्वात्
ङीप् ।) अमती । इत्यमरः । १२।६।१० ॥ अस्या
अमरोक्तपण्यायः कुलटागन्धे लिखितः । तदनि-
रुक्तपण्यायो यथा, छटा १ छटा २ धर्पिता ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ लङ्का. ४ निशाचरी ५
त्रपारुणा ६ । इति जटाधरः ॥ तस्याश्चरित्र-
दोषादि यथा,—
“अद्यो ! को वेद भुवने दुर्ज्ञेयं पुंश्चलीमनः ।
पुंश्चल्यां यो हि विश्वस्तो विधिना स विद्धिमितः ।
वद्विष्णुतस्य यश्चा धर्मेन स्वकुलेन च ॥
वाञ्छितं नूतनं प्राप्य विनश्यति पुरातनम् ।
सदा स्वकर्मसाध्या सा को वा तस्याः प्रियो-
ऽप्रियः ॥
दैवे कर्मणि पेन्ने च पुत्रे वन्यौ च भर्त्तरि ।
दारुणं पुंश्चलीचित्रं सदा शङ्कारकर्मणि ॥
प्राणाधिकं रतिज्ञं सान्द्रतद्वद्या हि पुंश्चली ।
रत्नप्रदं रत्नविज्ञं विषद्वद्या हि पश्यति ॥
सर्वज्ञं स्वकर्मस्त्वेव पुंश्चलीनां न कुत्रचित् ।
दारुणा पुंश्चलीगातिर्न रजातिभ्य एव च ॥
निष्कृतिः कर्मभोगान्ते सर्वेयामस्ति निश्चितम् ।
न पुंश्चलीनां विप्रेन्द्र ! यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
अन्यासां कामिनीनाश्च कीटं हन्तुष्य या दया ।
सा नास्ति पुंश्चलीनान्ते कान्तं हन्तुं पुरातनम् ॥
रतिज्ञं नूतनं प्राप्य विषतुल्यं पुरातनम् ।
कान्तं दृष्ट्वा धिगस्येव नोपायेनावलीलया ॥६॥
एषियां यानि पापानि पुंश्चलीज्येव भारते ।
निष्ठन्ति ताभ्यो न पराः पापिष्ठाः भन्ति केचन ॥
पुंश्चलीपरिपक्वां मर्त्यपातकमिश्रितम् ।
दैवे कर्मणि पेन्ने च देवं न च तथा जलम् ॥
अग्रं विष्टा ज्यो मृत्रं पुंश्चलीनाश्च निश्चितम् ।
दत्त्वा पितृभ्यो देवभ्यो भुक्त्वा च नरकं व्रजेत् ॥
शतवर्षं कालसुखं पचत्येव सुदारुणी ।
घोराश्वकारे क्षमयन्तं दृष्ट्वा दिवानिशम् ॥
पुंश्चल्यमश्व यो भुङ्क्ते देवाद्वयं नराधमः ।
सप्तवन्महतं पुण्यं तस्य नश्यति निश्चितम् ॥
वायुःश्रीयशसां हानिरिष्ट लोके परत्र च ।
तस्माद्व्यदाद्रक्षणीयं पाकपात्रं कलत्रकम् ॥
पुंश्चलीदर्शने पुण्यं यात्रासिद्धिर्भवेद्भुवम् ।
स्पर्शने च मद्यापात्रं तीर्थस्नानादिशुध्यति ॥
स्नानं हागं व्रतचैव चाप्य देवपूजनम् ।
निष्कलं पुंश्चलीनाश्च भारते जीवनं वृथा ॥”
उपस्थितमकामपुंश्चलीत्वागे दोषो यथा,—
“रहस्यपण्यतां कामान् पुंश्चलीक्षेपितेन्द्रियः ।
परिच्छेदमभयाद्धर्माश्रयकं व्रजेत् ॥”
सन्देहं तस्यास्तपस्विताप्यत्वं गर्हितवत् यथा,
“उपस्थिता च या योविद्व्याणा रागिनामपि ।
शुती नूनमिति ताप्या सन्देहं तपस्विनाम् ॥
अरौ मर्त्यैः मरिद्याया पुंश्चली च विज्ञेयतः ।
धनानुःप्राण्यशमां नाश्रिती दुःखदायिनी ।
सकायन्तपरा शत्रुं परकायविघातिनी ।
निद्रा नरजातिभ्यः सन्नामहीपरुषिनी ॥

विद्युद्दीप्तिर्नये रेवा लोभान्नेत्री यथा भवेत् ।
परद्रोहाद्यथा सम्पत् कुलटाग्रमन्तव्यम् ॥
सर्वेभ्यो हिंस्रवन्तुभ्यो विपदीषा मदेव सा ।
यो विश्वसेतां संश्रुते विपत्तस्य पदे पदे ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणसमख्ये । २३ । २४ ।
३२ अध्यायाः ॥
पुंश्चिह्नं, स्त्री, (पुंसः पुरुषस्य चिह्नम् ।) शिवः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । २७४ ।
पुंस, क मर्द । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सट् ।) ओष्ठवर्गशेषोपधः । संयोगादनु-
स्वारः । तेन क्रिपि पुंसोरनुस्वारविवृत्युडि पुमान् ।
मर्दोऽभिर्मर्दनम् । क, पुंसयति खलं राजा ।
इति दुर्गादासः ॥
पुंसवनं, स्त्री, (पुमांसमिव सृते बलप्रदानेन पुरुष-
वन् घनयत्यनेनेति । सृ + करणे ल्युट् ।) दुग्धम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४०४ ॥ (पुमांसं सृतेऽने-
नेति । सृ ङ ल + करणे ल्युट् ।) संस्कार-
विशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघु-
वंशे । ३ । १० ।
“यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रियाः
धृतेश्च धीरः सहशीर्यधत्त सः ॥”)
अत्यतिकर्तव्यता यथा । “गर्भस्य तृतीयमासी-
पक्षमे यच्छुद्धिर्न तस्मिन् पतिः कृतनिवृत्त्यः
कृतद्विषाहः चन्द्रनामानमग्निं संस्थाप्य विस्-
पाचनपानां कुशखिकां समाप्य कृतस्नानं
वधूमग्नेः पश्चिमायां दिशि स्वदक्षिणतः कुशेण
प्राङ्मुखीतपवेष्ट्य प्रकृतकर्मभारम् प्रादेश-
प्रमाणां कृताक्षां समिधं तृष्णीमग्नौ जुत्वा
मद्याद्याहृतिहोमं जुह्यात् । यथा । प्रजापति-
र्ह्रियर्मायस्त्री हन्दीरभिर्देवता मद्याद्याहृति-
होमे विनियोगः ॐ भूः स्वाहा । प्रजापति-
र्ह्रियर्मायस्त्री हन्दी वायुर्देवता मद्याद्याहृति-
होमे विनियोगः ॐ भुवः स्वाहा । प्रजापति-
र्ह्रियर्मायस्त्री हन्दी देवता मद्याद्याहृति-
होमे विनियोगः ॐ स्वः स्वाहा । ततः पति-
गत्याय वधूपृष्ठदेशे स्थितो वधूदक्षिणस्कन्धं
स्यूद्धा अवतीर्ण्येन दक्षिणहस्तेन अयधश्चितं
वधूनाभिदेशं स्पृशन् जपति । प्रजापतिर्ह्रिय-
रनुष्टुप् हन्दी मित्रावरुणामिवायसो देवताः
पुंसवने विनियोगः ।
ॐ पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांनावध्विनावुभौ ।
पुमानमिष वायुश्च पुमान् गर्भन्तोदरे ॥
इत्येकं पुंसवनम् । १ ॥
अपरपुंसवनकर्म्मार्थं वटवृक्षस्य पूर्वोत्तर-
प्राग्भागां फलवृक्षशालिनीं समिभिरनुपचतां
वटवृक्षां यवानां माषाणां वा त्रिभिर्भि-
र्गुद्वैः सप्त वारान् सप्तभिर्मन्त्रैः क्रोन्तीयात् ।
सप्तानां मन्त्राणां गन्धाद्यं साधारणम् । प्रजा-
पतिर्ह्रियः सोमरुद्रनक्षत्रादित्यमरुद्विष्णो-
देवा देवता न्यसेधुजापरिच्युते विनियोगः
ॐ यदनि सौमो सोमायवा राज्ञे परिष्की-
नामि । इति गुह्यवचनं सप्तं त्र्यष्टम् । १ ॥

ॐ यद्यसि वासुधै वरुणाधत्वा रात्रिं परि-
क्रीणामि । इति गुडकत्रयेण द्वितीयं क्रय-
णम् ॥ २ ॥ ॐ यद्यसि वसुभ्यो वसुभ्यस्त्वा परि-
क्रीणामि । इति गुडकत्रयेण तृतीयं क्रय-
णम् ॥ ३ ॥ ॐ यद्यसि रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्त्वा परि-
क्रीणामि । इति गुडकत्रयेण चतुर्थं क्रयणम् ॥ ४ ॥
ॐ यद्यसि आदित्येभ्य आदित्येभ्यस्त्वा परि-
क्रीणामि । इति गुडकत्रयेण पञ्चमं क्रयणम् ॥ ५ ॥
ॐ यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्वा परिक्रीणामि ।
इति गुडकत्रयेण षष्ठं क्रयणम् ॥ ६ ॥ ॐ यद्यसि
विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा परि-
क्रीणामि । इति गुडकत्रयेण सप्तमं क्रय-
णम् ॥ ७ ॥ ततः क्रीतां वटशुङ्गां अनेन मन्त्रेण
वृक्षादाहरेत् । प्रजापतिर्हविरोषधो देवता
न्यग्रोधशुङ्गाच्छेदने विनियोगः । ॐ ओषधयः
सुमनसो भूत्वा अस्यां वीर्यं समाधत्त इयं कर्म
करिष्यति । ततस्तां वृण्वेष्टितामन्तरीक्षेणानीय
अन्तरीक्षे स्थापयेत् । ततः कृतशोभननान्नी-
रुन्नेरुत्तरतः प्रक्षालितशिलायां ब्रह्मचारी गर्भ-
वती वा श्रुतस्त्राध्यायह्वीनो वा ब्राह्मणः प्राङ्मुख
आचारतो नीहारनखेन अनावृत्तलीष्टेन पुनः
पुनः पेषयेत् । ततोऽग्नेः पश्चिमत उत्तरायणेषु
क्षुण्डेषु पश्चिमाभिमुखीं वर्धूं पूर्वदिगानतमस्तकां
कृत्वा तत्पृष्ठदेशे स्थितः पतिर्दक्षिणपाणे-
रक्षुडानामिक्षाभ्यां वस्त्रबहुं पेयितवटशुङ्गां
ग्रहोत्वा गर्भदद्यादक्षिणनासाविवरे शुङ्गारसं-
निःक्षिपति । प्रजापतिर्हविरेरुष्टुप् कन्दो-
रुन्नेरुहृत्सप्तयो देवता न्यग्रोधशुङ्गारसस्य
दाने विनियोगः ।

ॐ पुमानग्निः, पुमान्निन्द्रः, पुमान् देवो दृष्टस्यतिः ।
 पुमांश्च पुत्रं विन्दस्व तं पुमान्गुणायताम् ॥
 ततो महायादृतिहोमं कृत्वा तूष्णीं प्रादेश्च
 प्रमाणां वृताक्तां समिधमयौ हुत्वा प्रसूतं कर्म्म
 समाप्य उदीच्यं श्राव्यायनहोमादिवामदेव्य-
 गानान्तं कर्म्म कृत्वा कर्म्मकारयित्वा क्षणाय
 दक्षिणां दद्यादिति पुंसवनम् ॥” इति दशकर्म्म-
 पद्धतौ भवदेवमहुः ॥ २५ ॥ अथ पुंसवनोक्तवाराः
 रविमङ्गलदृष्टतयः । नक्षत्राणि । पूर्वोष्णाश्लो-
 क्तराषाढापूर्वभाद्रपदुत्तरभाद्रपदपुष्यपुनर्वसु-
 मूलार्द्रा रेवती हस्ताश्रवणान्तर्गशिरसः । तिथयः ।
 नन्दा भद्राः । लग्नानि । कुम्भसिंहधनुर्मीन-
 मिथुनानि । स्त्रियाश्चन्द्रादिउड्गौ दशयोगभङ्ग-
 विष्टिभद्रात्रयहस्तार्द्रादीन् प्रतियज्य गर्भधारण-
 दिनावधितृतीयमासे कर्त्तव्यम् । इति ज्योति-
 यम् ॥ २६ ॥ स्त्रीकर्त्तव्यव्रतविशेषः । यथा,—

श्रीरानोवाच ।

“व्रतं पुंसवनं ब्रह्मन् ! भवता यदुदीरितम् ।
तस्य वेदितुमिच्छामि येन विष्णुः प्रसीदति ॥

श्रीशुक उवाच ।

शुक्ले मार्गशिरे पक्षे योषिद्वर्त्तनुमया ।

आरभेत व्रतामिदं सर्वकामिकमादितः ॥

निशम्य मरुतां जगत् ब्राह्मणाननुमन्त्र च ।

ज्ञात्वा शुक्लदती शुक्ले वसीतालङ्कृताम्बरैः ।
 पूजयेत् प्रातराश्रात् प्राक् भगवन्तं श्रिया सह ॥
 अलं ते निरपेक्षाया पूर्णकाम । नमोऽस्तु ते ।
 महाविभूतिपतये नमः सकलसिद्धये ॥
 यथा त्वं कृपया दृष्ट्या तेजसा महिम्नौजसा ।
 जुष्ट ईशगुणैः सर्वैस्ततोऽसि भगवान् प्रभुः ॥
 विष्णुपत्नि ! महामाये महापुरुषलक्षणे ।
 प्रीयेथा मे महाभागे लोकमातर्नमोऽस्तु ते ॥
 ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय
 महाविभूतिपतये सह महाविभूतिभिर्वलि-
 सुप्रहरामीति । अनेनाहरहर्म्मन्त्रेण विष्णो-
 रावाहनाद्वर्धपाद्योपसर्जन-स्नान-वासोपवीत-
 भूषणगन्धपुष्पधूपदीपोपहारालुपचारान् सुस-
 माहितोपाहरेत् ।
 हविःशेषश्च जुहुयादनये द्वादशाहुतीः ।
 ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये
 स्वाहेति ।

अथ विष्णुश्च वरदावाशिषां प्रभवानुभौ ।
भक्त्या चंपूजयेन्नित्यं यदीच्छेत् सर्वसम्पदः ॥
प्रणमेद्दृष्टवद्भूमौ भक्तिप्रक्रेण चेतसा ।
दशवारं जपेन्मन्त्रं ततः स्तोत्रमुदीरयेत् ॥
युवान्तु विश्वस्य विभू जगतः कारणं परम् ।
इयं हि प्रकृतिः कृत्वा मायाशक्तिर्दुरत्यया ।
तस्या अधीश्वरः साक्षात् त्वमेव पुरुषः परः ॥
त्वं सर्वव्यग्र इव्येयं क्रियेयं फलभृग्भवान् ।
गुणव्यक्तिरियं देवी ब्रह्मको गुणभृग्भवान् ॥
त्वं हि सर्वशरीर्यात्मा त्रीः शरीरेन्द्रियाश्च वः ।
नामरूपे भगवती प्रत्ययस्त्वमपाश्रयः ॥
यथा युवां त्रिलोकस्य वरदौ परमेष्ठिनौ ।
तथा म उत्तमशोक ! सन्तु तस्या महाशिशुः ॥
इत्यभिष्टुय वरदं श्रीनिवाचं श्रिया सह ।
तन्निवार्योपहरणं दत्ताचमनमर्चयेत् ॥
ततः स्तुवीत स्तोत्रेण भक्तिप्रक्रेण चेतसा ।
यत्रोच्छिष्टमवप्राय पुनरस्यर्चयेद्द्वारिम् ॥
पतिश्च परया भक्त्या महापुरुषचेतसा ।
प्रियेस्तेस्तेरूपनमेत् प्रेमशीलः स्वयं पतिः ॥
विष्टयात् सर्वकर्मणि पत्न्या उच्चावचानि च ।
कृतमेकतरेणापि दम्पत्योरुभयोरपि ॥
पत्न्यां कुर्यादनर्हायां पतिरेतत् समाहितः ।
विष्णोर्ब्रतमिदं विभ्रत विह्वल्यात् कवचन ॥
विप्रान् स्त्रियो वीरवतीः सगुणवलिमण्डनैः ।
अर्चद्दहरहर्भक्त्या देवं नियममास्थिता ॥
उद्वास्य देवं स्त्री धाम्नि तन्निवेदितमग्रतः ।
अद्यादात्मविशुद्धार्थं सर्वकामसंख्यये ॥
एतेन पूजाविधिना सात्वान् ईदृशशान्तिनम् ।
नीलाधोपरमेत् साध्वी कार्तिके चरमेष्टुहनि ॥
श्वभूतेभ्य उपसृष्ट्य हृष्यामभ्यर्च्य पूर्ववत् ।
पयःश्वतेन जुहुयाच्चरुणा सह सर्पिणां ।
पाकयज्ञविधानेन द्वादशैवाहुतीः पतिः ॥
आशिषः शिरसादाय द्विजेः प्रीतेः समीरिताः ।
प्रणम्य शिरसा भक्त्या सुज्झीत तदनुज्ञया ॥
आचार्यमग्रतः कृत्वा वागयतः च ह वन्दुभिः ।

दद्यात् पत्नैः चरैः श्रेयं सुप्रजस्वं सुसौभगम् ।
 एतच्चरित्वा विधिवद्भृतं विभो-
 रभौष्ठितार्थं लभते पुमानिह ।
 स्त्री चेतदास्थाय लभेत सौभगं
 श्रियं प्रजां जीवपतिं यशो गृहम् ॥
 कन्या च विन्देत समग्रलक्षणं
 पतिं त्ववीरा हतकिल्बिषाङ्गतिम् ।
 श्रुतप्रजा जीवसुता धनेश्वरी
 सुदुर्भगा सुभगा रूपमंग्रियम् ॥
 विन्देद्विरूपा विरुचा विसुच्यते
 य आसयावीन्द्रियकल्पदेहम् ।
 एतत् पटन्नभ्युदये च कर्म-
 श्यनन्तदप्तिः पित्रदेवतानाम् ॥
 तुष्टाः प्रयच्छन्ति समस्तकामान्
 होमावसाने हुतभुक् श्रीर्हरेश्च ।
 राजन्महम्मरुतां जम्बपुर्यं
 दितेर्ब्रतञ्चाभिहितं मद्यत्ते ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे पुंसवनव्रतवाचनं १६
नाथायः ॥ (पुंवत् स्रयते इति । कर्मणि लुट् ।
गर्भः । इति श्रीधरखामी ॥ यथा, भागवते ।
५ । २४ । २५ । “यस्मिन् प्रविष्टे सुरवधूनां प्रायः
पुंसवगानि भयादेव सवन्ति पतन्ति च ॥” ॥
पुन्नोत्पादके, त्रि । यथा, भागवते । ६ । ६ । २८ ।
“पप्रच्छुः कस्य कर्मेदं पीतं पुंसवनं जलम् ॥
तथा च तत्रैव । ४ । १३ । ३७—३८ ।
“स विप्रानुमतो राजा गृहीत्वाञ्जलिर्नौदनम् ।
अवब्राय सदा युक्तः प्रादात् पत्न्या उदारधीः ॥
सा तत् पुंसवनं राज्ञी प्राश्य वै पत्युरादधे ।
गर्भं काल उपावृत्ते क्षमारं सुखे प्रजाः ॥”)
पुंस्कोकिलः, पुं, (पुमान् कोकिलः ।) पुरुषपिका-
पक्षी । पुंमुसुशब्देन कोकिलशब्दस्य कर्मधारय-
वभासे तस्यान्तलोपे पुंसः सन्निति मस्य सनि
हते मस्यानुसारे निष्पन्नः । इति तुङ्गधोष-
याकरणम् ॥ (यथा, क्षमारे । ३ । ३२ ।

“चूताङ्कुरास्वादकायायकरणः

पुंस्कोकिलो यन्मधुरं पुष्पज ॥”)

पुत्रं, क्ली, (पुंसः पुरुषस्य भावः । पुम्सु + ल ।)
 सुक्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६३ ॥ पुरुष
 त्वम् ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५० । १२ ।

“सौम्यासौन्यैस्तथा शान्तैः पुंस्त्वं स्त्रीत्वञ्च स
प्रसुः ।

विभेद बहुधा देवः पुरुषैरचितैः स्मितैः ॥”)

पुंस्त्रविग्रहः, पुं, (पुंस्त्रस्य शुक्रस्येव निगृहो यस्य ।)
भूतलम् । इति शाननिर्वण्टः ॥

पुक्कशः, पुं, (पुक् क्नुचितं कशति गच्छतीति ।
कश गतौ + अच् ।) चण्डालः । द्रव्यमरः । २ ।

१० । २० ॥ (वधा, माकण्डेये । १५ । १८ ।

“अक्षतशोधमः पुंश्चां विसृक्तो नरकान्नरः ।

मत्स्यस्तु वाचसः कूर्मः पुद्गलो जायते ततः ॥”

स तु निषादात् शूद्रायां जातो जातिविशेषः ।

वधा, मनुः । ४ । ७६ ।

“न संवसेच्च पतितैर्न चाप्लाखैर्न पुच्छभिः ॥”)

पुग्गः, पुं, (पुक् पुच्छति कथयतीति । कथ गतो + अच् ।) चण्डालः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
पुग्गः, पुं, (पुक् पुच्छति कथयतीति । कथ गतो + अच् ।) चण्डालः । (स तु निपादान् शृङ्गायां जातः । यथा, मनुः । १० । १८ ।

“जाती निपादान् शृङ्गायां छाया भवति पुक्कः ॥”)

अधमे, त्रि । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥

पुग्गो, स्त्री, कालिका । नीली । इति मेदिनी-
शब्दरत्नावली ॥ (पुक्क + जाती ङीप् । पुक्क-
स्त्रीजातिः । यथा, मनुः । १० । ३८ ।

“सत्तालेन तु गोपाको मलयसनहृत्तिमान् ।

पुग्गस्यां चरति प्रापः सदा सज्जनगर्हितः ॥”)

पुग्गः, पुं, (प्रमांसं खनतीति । खन + डः ।) काष्ठ-
खनम् । इत्यमरः । ३ । ५ । १७ ॥ पुक्कल इति
स्नातम् । (अर्धार्धादित्वात् स्त्रीवलिङ्गोऽपि ॥
यथा, रघुः । २ । ३१ ।

“सत्ताद्वलिः सायकपुच्छ एव
विचापितारम्भ इवावतस्ये ॥”

मङ्गलाचारः । इति हिमचन्द्रटीका ॥

पुग्गः, पुं, स्त्री, (पुग्ग + द्योदरादित्वात् साधुः ।)
नम्रहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुग्गलः, पुं, (पुग्गं द्योदममृदं लाति आदत्ते इति ।
पुग्ग + ला + कः ।) आला । इति भूरि-
प्रयोगः ॥

पुग्गः, पुं, (पुमान् गौः । “गौरतद्वितलुकि ।”
५ । ४ । ६२ । इति टच् ।) हयः । (यथा,
हरिर्दश । ७५ । ४१ ।

“भयना रक्षिता लोका गौगोकच महालयम् ।
यद्वयं पुग्गैः सहै बहामः प्रवैरुधा ॥”)

गौयधभेदः । (पुमान् गौरिन मदवलायाति-
शय्यादिलुपमितममाचः ।) उत्तरपदस्यः श्रेष्ठ-
वाचकः । इति मेदिनी । वे, ४४ ॥ (यथा, भाग-
वते । २ । ६ । ३२ ।

“इति मतिरपकणित विद्वेष्टा

भगवति सात्वतपुग्गै विभूति ॥”)

शपथौषधम् । मङ्गलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुच्छ, प्रगादे । इत्यमरटीकायां रायसुकुटस्थ-
धातुः ॥ (आं-परं-अकं सेट् ।)

पुच्छः, पुं, स्त्री, (पुच्छतीति । पुच्छ प्रसादे + अच् ।)
लाङ्गुलम् । इत्यमरः । २ । ५ । ०६ (यथा, देवी-
भागवते । ५ । ७ । १६ ।

“सुरघातेतया देवान् पुच्छस्य भमयेन च ।

स अध्वान् रथाग्निं नदधः परमाहुतः ॥”)
पञ्चाङ्गम्, पुं, इति मेदिनी । द्वे, ५ ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । ६ । २८ ।

“उल्का चरन्ती संगामे पुच्छे गारुड संवशः ॥”)

लोमवलाङ्गुले कलापे च, स्त्री । इत्युगादिकोषः ॥

पुच्छटि, स्त्री, (पुच्छ प्रसादे + भावे क्तिप् । पुच्छं
प्रसादं अटतीति । अट गतो + इत् ।) अङ्गुलि-
मोटनम् । इति विजयशेखरः ॥ व्याकुलमट-
नम् इति भाषा ॥

पुच्छदा, स्त्री, (पुच्छमिव ददानीति । दा + कः ।)
लक्ष्मणाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुच्छो, [न] पुं, (पुच्छोऽस्यस्येति । पुच्छ +
इनिः ।) अकंठचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुङ्कुटः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लाङ्गुल्युक्ते, त्रि ॥

पुञ्जः, पुं, (पिञ्जाने पिञ्जयतीति वा । पिञ्ज +
अच् । श्वोदरादित्वात् साधुः ।) समूहः ।
राशिः । इत्यमरः । २ । ५ । ४२ ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ८ । २२ ।

“शङ्खीतप्रक्षिपुञ्जश्च शवमालैरलङ्कितः ॥”)

पुट, क चूर्णे । भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-परं-चूर्णे सकं-भासि अकं-सेट् ।) क,
पोटयति । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

पुट, त् क संसर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां परं-सकं-सेट् ।) पुटयति पुष्पं सूत्रेण जनः
संरुजतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

पुट, शि ज्ञेये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-कुटां-
परं-अकं-सेट् ।) शि, पुटति अपुटीत् पुपोट ।
ज्ञेयः सम्बन्धीभावः । इति दुर्गादासः ॥

पुटं, स्त्री, (पुटतीति । पुट संज्ञेये + कः ।) जाती-
फलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ उपसंघोभावा-
पन्नसंयुक्तद्विदिकपालहयत्पौषधपाकपात्रम् ।
धात्वादिभारणोपयुक्तान् पुटप्रकारानाह रस-
प्रदीपे ।

“लोहादिरपुनर्भावस्तदगुणत्वं गुणाद्यता ।

सलिने तरणश्चापि तत्स्त्रिङ्घ्रिः पुटनाडवेत् ॥

गमोरे विस्तृते कुण्डे द्विचले चतुरसके ।

वनोपलमहमेण पूरिते पुटनौषधम् ॥

कोष्ठे रुद्धं प्रयत्नेन गोविद्योपरि धारयेत् ।

वनोपलमहमार्हं कोष्ठिकोपरि निःक्षिपेत् ॥

वह्निं विनिःक्षिपेत्तत्र महापुटमिति स्मृतम् ॥१॥

कोष्ठं मृदा गोविद्या गोडता । इति महापुटम् ॥

नपादहलमानेन कुरते निम्ने तथायते ।

वनोपलमहमेण पूर्यमध्ये विधारयेत् ॥

पुठनद्रयसंयुक्तां कोष्ठिकां सुत्रितां सुखे ।

अधोर्हानि करणानि अहान्युपरि निःक्षिपेत् ॥

एतद्गजपुटं प्रोक्तं ख्यातं सर्वपुटोत्तमम् ॥

हस्तशुक्तिं शल्यकुलप्रमाणः स समादः-तेन

त्रिंशदङ्गुलप्रमाणेनैवार्थः । अतएवोक्तम् ।

साधारण्यो नराङ्गुल्या त्रिंशदङ्गुलको गजः ॥

इति गजपुटम् ॥ २ ॥

अरत्निमात्रके कुण्डे पुटं वाराहस्तयते ॥ ३ ॥

वितस्निमात्रके खाते कथितं कौकुटं पुटम् ।

‘अरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन सुष्टिना’ इत्यमरः ।

२ । ६ । ८६ ॥ निःस्तकनिष्ठया सुष्टीपलचितो

हस्तोऽरत्निरित्यर्थः ।

पोडशाङ्गुलके खाते कस्यचित् कौकुटं पुटम् ॥ ४ ॥

यत् पुटं दीयते खाते शल्यसंज्ञेर्वेनापलेः ।

कपोतपुटमेतत्तु कथितं पुटपरिच्छेदेः ॥ ५ ॥

गोष्ठान्तर्गोष्ठरचूर्णं पुष्कलार्णवगोमयम् ।

गोवरं तत् समाम्यतां वरिष्ठं रससाधने ॥

शृङ्गमण्डलस्थितेयं गोवरं दीयते पुटम् ।

तद्गोवरपुटं प्रोक्तं भिषग्भिः स्तम्भस्तम्भम् ॥ ६ ॥

हृष्टदास्ते तुः पुर्गे मध्ये मृदां विधारयेत् ।

चिन्तामणिं मन्त्रेद्वातं तद्वाग्पुटमथ्यते ॥ ७ ॥

इति भावप्रकाशे पूर्वप्रकरणे ७ भागः ॥

पुटः, पुं, स्त्री, (पुटतीति । पुट ज्ञेये + कः ।) अथ

खरः । इति शब्दरत्नावली ॥

पुटः, त्रि, (पुट् + कः ।) आच्छादनम् । पञ्चादि-

रक्षितः पुण्यादाधारः । यथा, रघुः । २ । ६५ ।

“दुग्धा पयः पत्रपुटे मदीयं

पुत्रोपभुङ्क्षुति तमादिदेश ॥”

(यथा च मनी । ६ । २८ ।

“ग्रामादाहृत्य वागीवाद्यौ ग्रासान् वने वसव ।

प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना सकलेन वा ॥”)

मिथः संज्ञेयः । इति सुङ्गटः ॥ इत्यमरटीकायां

भरतः ॥

पुटकं, स्त्री, (पुटयन् कायतीति । कै + कः ।)

पद्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥ स्वार्थे कप्रत्यये

पुटशब्दाच्चां षञ्च ॥

पुटकन्दः, पुं, (पुटमिव कन्दो यस्य ।) कोलकन्दः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

पुटकिनी, स्त्री, (पुटकानि सन्त्यजेति । पुटक +

“पुष्करादिभ्यो ङेष्ठी ॥” ५ । २ । १३५ । इति

इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) पङ्क्तिनी । पङ्क्त्युक्तदेशः ।

पङ्क्तिसमूहः पङ्कलता च । इति हिमचन्द्रः ॥

पुटग्रीवः, पुं, (पुटमिव ग्रीवा यस्य ।) गर्गरी ।

ताम्रकुम्भः । इति मेदिनी । वे, ६१ ॥

पुटपाकः, पुं, (पुटेन पाकः ।) पुटाभ्यन्तरितौ-

षधपचनम् । अथ पुटपाकविधिः ।

“पुटपाकस्य कल्कस्य स्वरसो गृह्यते यतः ।

अतस्तु पुटपाकानां युक्तिरत्रोच्यते मया ॥

पुटपाकस्य पाकोऽयं लेपस्याङ्गारवर्णता ।

लेपश्च द्राक्षुलं स्युष्यं कृष्याद्वाङ्गुलिमात्रकम् ॥

काश्मरीयटवग्नादिपत्रैर्वैद्यगुप्तसमम् ।

पलमात्रो रसो ग्राह्यः कर्षमात्रं मधु क्षिपेत् ॥

कल्कचूर्णद्रवाद्यास्तु देयाः कोलमिता बुधैः ॥

अपि च ।

द्वे विधौ क्षिप्रधर्मांस्तस्य परं त्रयं पलं मतम् ।

द्रवस्य कुड्बोन्मानं सर्वमेकत्र पेययेत् ॥

तदेकत्र समालोच्य पत्रैः स्फुरिवेष्टितम् ॥

पुटपाकविधानेन तेन पक्वा तद्रसं बुधः ।

तर्पणोक्तेन विधिना यथावद्विचारयेत् ॥

द्विधमर्थे निवेद्यः स्यान्नित्यमुत्तानशायिनः ।

श्रेष्ठनो लेखनश्चैव रोपणश्चेति स विधा ॥

द्वितः क्षिप्रो विरुचस्य क्षिप्रस्य स तु लेखनः ।

द्विधेर्नानार्थमितरः पिच्छास्त्रप्रवृत्तस्तु ॥

इतरो रोपणः ।

श्रेष्ठमानवसामान्यमेदः स्याद्द्विधैः जतः ।

श्रेष्ठनः पुटपाकः स्याद्वाग्यां द्वे वाक्पत्रे तु सः ॥

वाक्पत्राणां यज्ञसामेतेत्येकद्रव्यसंयुतेः ।

श्लेष्मणोदरजस्तान्नाशकविहमभिभुजैः ॥

समुद्रपेनकासीसज्जोतोऽदधिमस्तुभिः ।

लेखनो वाक्शतं तस्य परं धारणमिष्यते ॥
स्तन्यजाङ्गलमध्वान्यतित्तकद्रव्यभावितः ।
लेखनाच्चिगुणो धार्यः पुटपाकस्तु रोपणः ॥
तित्तकद्रव्याख्याह ।

निम्बान्तावृषपटोलनिदिम्बिकाभिः
स्यात् पञ्चतित्तक इति प्रथितो गणोऽयम् ॥
आचरेत्तर्पणोक्तान् क्रियां व्यापत्तिदर्शने ॥
व्यापत्तिदर्शने मिथ्याकृतपुटपाकजनितव्याधि-
दर्शने ।

तेजांस्यनिलमाकाशमादर्शं भास्कराणि च ।
नैक्षेत् तर्पिते नेत्रे यच्च वा पुटपाकवान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पुटमेदः, पुं, (पुटं संज्ञितं भिनत्तीति । भिद +
“कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) नदी-
वक्रम् । (नदीचक्रम् । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥
यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३६८ ।

“प्रायेणैव हि मलिना मलिनानामाश्रयत्वमुप-
यान्ति ।

कालिन्दीपुटमेदः कालियपुटमेदनं भवति ॥”)

पत्तनम् । आतोद्यम् । इति मेदिनी । दे, ५० ॥
पुटमेदनं, क्ली, (पुटैरन्वहुरैर्भिद्यते इति । भिद +

कर्मणि ल्युट् ।) नगरम् । इत्यमरः । २ । २ । १ ॥
(यथा, महाभारते । १ । १०० । १२ ॥

“स हस्तिनपुरे रथे क्रुष्टां पुटमेदने ।
वसन् सागरपर्यन्तामन्वशासद्वसुन्वराम् ॥”)

पुटाद्युः, पुं, (पुटः संज्ञित आद्युः ।) कोलकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पुटिका, स्त्री, (पुटं अख्यस्या इति । पुट + टन्
+ टाप् ।) एला । इति हारावली । ६७ ॥

पुटितं, क्ली, (पुटं जातमस्येति । पुट + इतच् ।
पुट + क्त वा ।) हस्तपुटम् । पाटितम् । सूते,

त्रि । इति मेदिनी । ते, १३४ ॥ आद्यन्तप्रख-
वादियुक्तमन्त्रादौ पुटप्रप्ते च त्रि ॥

पुटो, स्त्री, (पुटतीति । पुट + कः । गौरादित्वात्
ङीप् ।) कौपीनम् । इति जटाधरः ॥ आच्छा-
दनम् । पत्रादिरचितः पुष्पव्याधारः । इत्य-

मरभरतौ ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । १४६ ।
“एरण्डपत्रशयना जनयन्ती स्वेदमलघुजघन-

तटा ।
धूनिपुटीन मिलन्ती सरज्वरं हरति हलिक-
वधुः ॥”)

पुटोटनं, क्ली, (पुटं संज्ञितसुटजमिव ।) श्वेत-
च्छत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुटोदकः, पुं, (पुटे अन्तर्जुजपात्रमध्ये उदकं
यस्य ।) नारिकेलः । इति हारावली । १०० ॥

पुट्ट, क तौक्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । टटयान्तः । एक-

टकार इति रामः । क, पुट्टयति । तौक्कमख्यो-
भावः । इति दुर्गादासः ॥

पुड, ङ मर्हे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां परं-
सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । ङ, पुण्ड्रते । मर्हे-

चूर्णोत्तरणम् । इति दुर्गादासः ॥

पुण, श्र धर्मे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
सकं-सेट् ।) शुभक्रियायामित्यर्थः । श्र, पुणति

श्रुमं लोकः । पोषिता । इति दुर्गादासः ॥

पुण्डः, पुं, (पुण्ड्रते इति । पुङ्ङि मर्हे + घञ् ।)
तिलकः । इति जटाधरः ॥

पुण्डरी, [न] पुं, हस्तिनां मनुष्याणाञ्च चक्षुष्यः
क्षुद्रविटपः । शालपर्णीपत्रतुल्यपत्रः । पुण्ड-

रिया इति ख्यातः । तत्पर्यायः । पौण्डरी-
कम् २ पुण्डरीकम् ३ पुण्डरीयकम् ४ प्रपौण्ड-

रीकम् ५ चक्षुष्यम् ६ पौण्डर्यम् ७ तालपुष्प-
कम् ८ सालपुष्पम् ९ दृष्टिस्तम् १० स्थलपद्मम्

११ मालकम् १२ । केचित्तु पूर्वदशकं पद्मकाष्ठे
प्रचक्षते ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

पुण्डरीकं, क्ली, (पुण्ड्रति अन्यपुष्पाणां गर्वं चूर्णो-
करोतीति । पुण्ड मर्हे + “फर्षरीकाद्यस्य ।”

उणां । ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन निपा-
तनात् साधुः । “पुण्डतेः पुण्डरीकम् ।” इत्यु-

ज्जलदत्तः ।) शुक्लपद्मम् । तत्पर्यायः । सिता-
म्भोजम् २ । इत्यमरः । १ । १० । ४१ ॥ शत-

पत्रम् ३ महापद्मम् ४ सिताम्भोजम् ५ । इति
रत्नमाला ॥ अस्य पर्यायान्तरं गुणाञ्च श्वेत-

पद्मशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (यथा, रघुः । ४ । १७ ।
“पुण्डरीकात्प्रवृत्तं विकसत्काशचामरः ।

ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम् ॥”)

पद्ममात्रम् । इति भरतदृष्टयाङ्गिः ॥ श्वेत-
च्छत्रम् । मेघजमेदः । इति मेदिनी । के, १६६ ॥

सप्तमहाकुष्ठानामन्यतमः । तल्लक्षणं यथाह
माधवकरः ।

“सश्वेतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
सोतुसेधश्च सरागश्च पुण्डरीकं तदुच्यते ॥”

पुण्डरीकः, पुं, (पुण्डरीकवदणोऽस्यस्येति । अच् ।)
अभिक्रीणस्यदिग्गजः । व्याघ्रः । इत्यमरः । ३ । ३ ।

११ ॥ कोषकारमेदः । इति मेदिनी ॥ सङ्कारः ।
गणधरः । राजनिलसर्पः । गजन्वरः । इति

हेमचन्द्रः ॥ दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(धान्यविशेषः । तदयथा,—

“पुष्पाण्डकः पुण्डरीकस्तथा महिषमस्तकः ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कमण्डलुः । श्वेतवर्णः । इत्यनेकार्थकोषः ॥
(क्रौञ्चद्वीपस्यपर्वतविशेषः । यथा, मातुस्ये ।

१२१ । ८२ ।
“देवावृतः परेणापि पुण्डरीको महान् गिरिः ।
एते रक्तमयाः सप्त क्रौञ्चद्वीपस्य पर्वताः ॥”

तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८३ । ७६ ।
“शुक्लपद्मे दण्ड्याश्च पुण्डरीकं समाविशन् ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् । पुण्डरीकफलं लभेत् ॥”

यज्ञविशेषः । यथा, तन्त्रे । ३ । ३० । १७ ।
“अश्वमेधो राजसूयः पुण्डरीकोऽथ गोसवः ।
एतेरपि महायज्ञैरिष्टं ते भूरिदक्षिणे ॥”

नागविशेषः । यथा, तन्त्रे । ५ । १०३ । १३ ।
“नागानामेकवर्णानां यथाश्रेष्ठान् मे शृणु ।
द्वौ पद्मौ पुण्डरीकश्च पुष्पो सुहृदपर्णकः ॥”

रामचन्द्रवंशीयवृषविशेषः । यथा, रघुः । १ । ८८ ।
“तेन द्विपानामिव पुण्डरीको

रात्रामजय्योऽजनि पुण्डरीकः ।
शान्ते पितृयाहृतपुण्डरीका

यं पुण्डरीकाचमिव श्रिता मीः ॥”

पुण्डरीकाः सन्त्यजेति । अच् । पुण्डरीक-
विशिष्टे, त्रि । यथा, मातुस्ये । १२० । ६८ ।

“पयोदस्तु द्वदो नीलः स शुभः पुण्डरीकवान् ।
पुण्डरीकात् पयोदाच तस्मात् द्वे सम्पुच्छय-

ताम् ॥”)

पुण्डरीकाचं, क्ली, (पुण्डरीकवदक्षिणी यस्मात् ।
घच् समासे ।) पुण्डर्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुण्डरीकाचः, पुं, (पुण्डरीकवदक्षिणी नेत्रे यस्य ।
घच् समासे ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥

(यथा, महाभारते । ५ । ७० । ६ ।
“पुण्डरीकं परं धाम नित्यमन्तरमव्ययम् ।
तद्भावात् पुण्डरीकाक्षो दस्युचासाञ्जनार्दनः ॥”

“हृदयाख्यपुण्डरीकमनुते व्याप्नोति तत्रोपलभ्यत
इति पुण्डरीकाक्षः । यत् पुण्डरीकाक्षस्त-

पुण्डरीकं परममध्यमन्त इति श्रुतेः । अक्षिणी
पुण्डरीकाक्षे यस्येति वा ।” इति शाङ्करभा-

ष्यम् ॥ तस्य स्मरणे बाह्याभ्यन्तरशुचित्वं यथा,
“अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥”

इति वामने ३३ अध्यायः ॥
(जलचरपक्षिविशेषः । तदयथा,—

“उत्क्रोशः पुण्डरीकाक्षो मेघरावोऽम्बुकुक्षुटी ॥
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।)

पुण्डरीयकं, क्ली, स्थलपद्मम् । इति शब्दमाला ॥
प्रपौण्डरीकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुण्डर्यं, क्ली, (पुण्ड्रतीति । पुङ्ङि + अच् । तस्यार्थं
प्रधानम् । शकन्वादित्वात् साधुः ।) प्रपौण्ड-

रीकम् । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥ “हे हस्तिनां
मनुष्याणाञ्च चक्षुष्ये क्षुद्रविटपे शालपर्णीपत्र-

तुल्यपत्रे । पुण्डरिया इति ख्याते । प्रकटं पुण्ड-
रीकमिव दाहहरणात् प्रपौण्डरीकं ष्यः उप-

खालादित्वादान्तपदस्यादौ वृद्धिः । पुण्डयति
खण्डयति दोषान् पुण्डर्यं पुङ्ङि मर्हे । नान्नीति

अर्थः पौण्डर्यमिति पाठे स्वार्थे ष्यः वृद्धिः
पुण्डरीकादिरप्यत्र ।

“स्थलपद्मं साधुपुष्पं दृष्टिस्तत् पुण्डरीयकम् ॥
इति रमसः ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पुण्ड्रः, पुं, (पुण्ड्रान्ते गुडशर्करास्यर्थं चूर्णोत्क्रियते
इति । पुङ्ङि मर्हे + “स्फायितश्चीति ।” उणा०

२ । १३ । इति रक् ।) इक्षुमेदः । पुङ्ङिच्याक् इति
भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । १६३ । दैत्यविशेषः ।

अतिसुक्तकः । चित्रम् । क्रिमिः । पुण्डरीकम् ।
देशविशेषः, पुं भूवि । इति मेदिनी । रे, ५६ ।

(यथा, मातुस्ये । ११३ । ४५ ।
“प्राग्योतिषाञ्च पुण्ड्राश्च विदेहास्तान्निमित्ताः
शास्त्रमागधगोर्नर्दाः प्राच्या जनपदाः स्मृताः ॥”

तिलकवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ हस्त्रमध्यः ।

पुराडकः

इति राजनिर्घण्टः । (अश्वमेधस्य चिह्नविशेषः ।
 गन्धमन्त्रादिकं पुनः कण्ठे द्रष्टव्यम् ॥ वनि-
 रागस्य ज्ञेयतः पुनर्विशेषः । यन्मात्रेण पुण्ड-
 रिकी निर्यातः । यथा, महाभारते । १ । १०४ ।
 ४७-४१ ।

“अग्निः सुदेष्टां भार्यां स्यां तस्मै तां प्रादिगीन्
पुनः ।

तां च दीर्घतमात्रेषु स्यूद्वा द्वेयीमद्यात्रजीत् ॥
भविष्यन्ति कुमारस्ते तेष्वदिद्वयवर्चसः ।
अत्रो वत्रः कलिन्नस्य पुद्गः सुष्ठस्य ते सुताः ॥
तेषां देवाः समाख्याताः मनमप्रथिता भुवि ।
अनन्यान्त्रोऽभवदेशो वत्रो वत्रस्य च स्रुतः ॥
कलिन्नप्रिययस्यैव कलिन्नस्य च स स्रुतः ।
पुद्गस्य पुद्गः प्रख्याताः सुष्ठाः सुष्ठस्य च
स्रुताः ॥

एवं वग्नेः पुरा वंशः प्रख्यातो वै मध्वर्षिणः ॥”)

पुद्गलः, पुं, (पुद्गल इव प्रतिकृतिः । “इवे प्रति-
कृता ।” ४ । ३ । ६६ । इति कन् ।) माधवी-
लना । इत्यमरः । २ । ४ । ७२ ॥ (पथ्यायोऽस्य
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“माधवी त्याज्यु वासन्ती पुद्गलो मस्तकोऽपिच ।
अतिसुक्तो त्रिसुक्तश्च कात्तिको भमरोत्सवः ॥”)
तिलकच्छः । (पुद्गल + स्पर्धं कन् ।) इक्षुभेदः ।
पुंलिङ्ग व्याक् इति भाषा । तत्पथ्यायः । रत्नालः २
इक्षुवाटी ३ योनिः ४ इक्षुयोनिः ५ रत्नाली ६
रत्नदागिका ७ करदृशाणिः ८ । अस्य गुणाः ।
मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । रुचिकारित्वम् । गृह-
त्वम् । पितादायहरत्वम् । वृष्यत्वम् । तिजोव-
पिर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अश्व-
शरीरस्यचिह्नविशेषे, पुं, स्त्री । यथा, अश्व-
वैद्यके । ३ । ७३—८१ ।

“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुद्गलां लक्षणं शुभम् ।
 व्यानुपूर्वम् । यथादृष्टं तृनिमित्तपर्यवेदिभिः ।
 शक्तिप्रचण्डाखण्डगणपञ्चक्राङ्गशेषमाः ।
 शराधनसमाकाराः प्रशस्ताः पुद्गलाः स्मृताः ।
 मत्स्यरत्नारप्रसादसम्पेदीयुपसन्निभाः ।
 श्रीरुद्रदर्शनाकाराः शुभदाः परिकीर्तिताः ।
 शिरोललाटवदनं यः पुद्गले व्याप्य तिष्ठति ।
 य घन्यः पूजितो नित्यरुद्रवृक्षैव यो भवेत् ।
 पर्यन्तेष्टुपताकाभा ये च सप्तदामसन्निभाः ।
 ते सर्वे पूजिताः पुद्गल धनधान्यद्वलप्रदाः ।
 इति पुद्गलशुभाः प्रोक्ताः पूर्वश्राव्यानुसारतः ।
 अशुभांस्तैव यस्यानि यथायीनं समावृतः ।
 वाक्कण्डवपन्यादिरथग्रामाद्युपसन्निभाः ।
 शर्मिताः प्रीतका रक्ताः पुद्गला नैव पूजिताः ।
 निम्नगतास्तैव विप्रिहताः अज्ञानापाशसन्निभाः ।
 नृपाणां रामदेवताः पुद्गला न शुभाः स्मृताः ।
 भिन्नाकलपयश्चापि भक्तवर्देनिभानि च ।
 पुद्गलाणि न प्रत्यक्षे भिन्नपदानि वाणिनाः ।”
 पुद्गदेष्टुपनिः । यथा, नरामारते ॥१॥१८॥१८॥
 “तथाऽन्यत्रोक्तं यद् पुद्गलैः
 वाप्याऽधराणां च यद्वाप्यनेन ।”)

पुण्यक

पुण्यनिः, पु, (पुण्ये रचुविशेषे केनियस्य ।)
 रक्षा । इति शब्दमाला ॥
 पुण्यं, स्त्री, (पूयतेनेनेति । पू+“पूडो यमुक्
 द्भ्यश्च ।” उगा० ५।१५ । इति यत् सुगागमो
 द्भ्यश्च ।) शुभाष्टम् । तत्पर्यायः । धर्मम् २.
 त्रैयः ३.कृतम् ४. दृष्यः ५ । इत्यमरः । १।१।२२४।
 पुण्यभारवोपुमशक्तस्य पण्डितस्य निन्दा यथा,
 अग्निपुराणे ।
 “पण्डितेनापि किन्तेन समर्थेन च देघनान् ।
 यन् पुण्यं भारसद्वोपुमशक्तं पारलौकिकम् ॥”
 आत्मकृतपुण्यकथननिषेधो यथा,—
 “इह दत्तमधीनं वा विनश्यत्यनुकीर्तनात् ।
 ज्ञाधानुशोचनाभ्याश्च भयतेजो विभिद्यते ॥
 तस्मादात्मकतं पुण्यं वृथा न परिकीर्तयेत् ॥”
 इति श्रुतिरक्षे देवलः ॥ * ॥
 अदत्तपुण्यभागित्वं पापशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
 शोभनकर्म्म । पावनम् । सुन्दरे, त्रि । इति
 हेमचन्द्रः ॥ सुगन्धि । इति जटाधरः ॥
 पुण्यकं, स्त्री, (पुण्याय कायतीति । कै+कः ।)
 व्रतम् । तच्च उपवासादि । शास्त्रे पुण्यत्वेन
 पवित्रताजनकत्वेन यद्वोधितसुपवासादि तदेव
 व्रतं न तु यः कोऽपि नियमः । आदिना नक्तं
 भोजनाक्षारकव्यादिपरिग्रहः । इत्यमरभरतौ ।
 पुण्यकव्रतं, स्त्री, (पुण्यकं व्रतमिति ।) पतिसौभा-
 ग्यस्य श्रेष्ठ्यातुल्यपुत्रस्य च जनकः स्त्रीकर्त्तव्य-
 नियमविशेषः । तस्य विधिर्यथा,—
 महादेव उवाच ।
 “छरेराराधनं कृत्वा व्रतं कुरु वरानने ! ।
 व्रतञ्च पुण्यकं नाम वर्षमेकं करिष्यसि ॥
 देवि ! श्रुते च कालेऽत्र परं नियमपूर्वकम् ।
 माचक्षुस्तत्रयोदश्यां व्रतारम्भः शुभः प्रिये ॥
 गात्रं सुनिर्मलं कृत्वा शिरःसंस्कारपूर्वकम् ।
 उपोष्य पूर्वदिवसे वस्त्रं प्रक्षाल्य यवतः ॥
 धौते च वाससी धृत्वा उपविश्यावने शुचौ ।
 व्यापन्य तिलकं कृत्वा निबन्धय व्याघ्रिकं पुरः ॥
 घटस्यारोपणं कृत्वा खस्तिवाचनपूर्वकम् ॥
 प्ररोधितस्य वरगं पुरः कृत्वा प्रयव्रतः ।
 संकल्प्य वेदविहितं व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
 व्रते द्रव्याणि नित्यानि चोपचाराणि योऽङ्ग ॥
 द्रव्यानि नित्यं देवेभिः । हृष्याय परमात्मने ।
 व्यासनं स्वागतं पादमर्धमाचमनीयकम् ॥
 मधुपर्कञ्च स्नानीयं नद्याख्याभर्यानि च ।
 सुगन्धिपुष्पं धूपञ्च दीपनैवेद्यवन्दनम् ॥
 यज्ञसूत्रञ्च ताम्बूलं कर्पूरादिसुवासितम् ।
 दद्यात्प्रेतानि पूजायाच्चाङ्गरूपाणि सुन्दरि ! ॥
 देवि ! किञ्चिद्दृष्टेनैवाङ्गणानिः प्रजायते ।
 अङ्गहीनञ्च यत् कर्म चाङ्गहीनो यथा नरः ॥
 अङ्गहीने च कार्ये च फलशानिः प्रजायते ।
 अष्टोत्तरशतं पुण्यं पारिपातस्य विष्टये ।
 द्रव्यं प्रतिदिनं दुर्गे । म्नात्मनो रूपहेतवे ॥
 श्वेतसम्पकपुष्पाणां यज्ञमदत्तमीशितम् ।
 प्रदेयं हरये भगवा दहर्गान्ध्वहेतवे ॥

पुण्ड्रकं

नीलोत्पलानां लक्ष्म्यं देवं कृष्णाय भक्तितः ।
 व्रताङ्गभूतं देवेशि ! चक्षुषो रूपहेतवे ॥
 'हिमालयोद्भवं लक्ष्मं शशि'रं श्वेतचामरम् ।
 प्रदेदौ केशवायैव केशसौन्दर्यहेतवे ॥
 अमृतारत्नरचितं दर्पणानां सद्यस्कम् ।
 देवं नारायणायैव नाभिसौन्दर्यहेतवे ॥
 अमृतारत्नरचितं पुटकानां सद्यस्कम् ।
 प्रदेवं गोपिकेशाय नासिकारूपहेतवे ॥
 वनूकपुष्पलक्ष्म्यं देवं राधेश्वराय च ।
 स्वसौष्टाधरोत्थेव बहुसौन्दर्यहेतवे ॥
 सुक्ताफलानां लक्ष्म्यं हन्तसौन्दर्यहेतवे ।
 देवं गीलोकनाथाय शैलजे ! भक्तिपूर्वकम् ॥
 रत्नगण्डकलक्ष्म्यं गण्डसौन्दर्यहेतवे ।
 मदीश्वराय दातव्यं व्रते शैलेन्द्रकन्यके ! ॥
 रत्नपायकलक्ष्म्यं देवं ब्रह्मेश्वराय च ।
 व्योम्नाधःस्थलरूपाय प्रायेशि ! भक्तितो व्रते ॥
 कर्णभूषणलक्ष्म्यं रत्नसारविनिर्मितम् ।
 देवं सर्वेश्वरायैव कर्णसौन्दर्यहेतवे ॥
 माध्वीककलसानाथ लक्ष्मं रत्नविनिर्मितम् ।
 देवं विश्वेश्वरायैव स्वरसौन्दर्यहेतवे ॥
 सुधापूष्पेण कुम्भानां सद्यस्कं रत्ननिर्मितम् ।
 देवं कृष्णाय देवेशि ! वाक्यसौन्दर्यहेतवे ॥
 रत्नप्रदीपलक्ष्म्यं गोपवेशविधायिने ।
 देवं किशोरवेशाय दृष्टिसौन्दर्यहेतवे ॥
 धुसूरकुसुमाकारं रत्नपात्रसद्यस्कम् ।
 देवं गौरक्षकायैव गलसौन्दर्यहेतवे ॥
 सद्गन्धसाररचितं पद्मनालसद्यस्कम् ।
 देवं तनुकपालाय बाहुसौन्दर्यहेतवे ॥
 लक्ष्म्यं रक्तपद्मानां कलसौन्दर्यहेतवे ।
 देवं गोपाङ्गनेशाय नारायणि ! हरिव्रते ॥
 व्यङ्गुरीयकलक्ष्म्यं रत्नसारविनिर्मितम् ।
 व्यङ्गुलीनाथ रूपार्थं देवं देवेश्वराय च ॥
 मणोन्मेषारलक्ष्म्यं श्वेतवर्णं मनोहरम् ।
 देवं सुनीन्द्रनाथाय नखसौन्दर्यहेतवे ॥
 सद्गन्धसाररक्षितनाभीनालसद्यस्कम् ।
 देवं मदनमोहाय वक्षःसौन्दर्यहेतवे ॥
 सुपद्मग्रीफलानाथ लक्ष्म्यं सुमनोहरम् ।
 देवं सिद्धेन्द्रनाथाय स्तनसौन्दर्यहेतवे ॥
 सद्गन्धवर्षालाकारं लक्ष्मपात्रं मनोहरम् ।
 देवं पद्मालयेशाय देहस्थ रूपहेतवे ॥
 सद्गन्धसाररक्षितनाभीनालसद्यस्कम् ।
 प्रदेवं पद्मनाभाय नाभिसौन्दर्यहेतवे ॥
 सद्गन्धसाररक्षितरघुप्रसद्यस्कम् ।
 नितम्बसौन्दर्याय च प्रदेयश्चक्रपादये ॥
 त्वर्गरत्नकुम्भानां लक्ष्म्यं सुमनोहरम् ।
 प्रदेवं श्रीनिवासाय श्रीविमलसौन्दर्यहेतवे ॥
 शतपत्रस्यमालानां लक्ष्ममङ्गलमद्यम् ।
 प्रदेवं पद्मनेत्राय पादसौन्दर्यहेतवे ॥
 त्वर्गरक्षितानाथ मङ्गलानां सद्यस्कम् ।
 नतिसौन्दर्यहेतवे देवं कल्पोत्तराय च ॥
 राघवं सद्यस्कं गलेन्द्राणां सद्यस्कम् ।
 त्वर्गच्छत्रलक्ष्म्यं देवं नारायणाय च ॥

पुण्यक

विचित्रं रत्नसारणं सङ्घः सौन्दर्यहेतवे ॥
मालतीनाञ्च कुसुममञ्चतं लक्ष्मीश्वरि ॥
देयं दृष्टवानेष्टाय हास्यसौन्दर्यहेतवे ॥
अमृत्यरत्नलक्ष्मिं देयं नारायणाय वै ।
सुव्रते । व्रतपूर्णां शीलसौन्दर्यहेतवे ॥
सुहृत्सफटिकसङ्काशं मणीन्सारलक्ष्मिम् ।
देयं सुनीन्द्रनाथाय मनःसौन्दर्यहेतवे ॥
प्रवालसारसङ्काशं मणिसारसहस्रकम् ।
देयं कृष्णाय भक्त्या च प्रियासुरागृह्यये ॥
माणिक्यसारलक्ष्मिं देयं कृष्णाय यत्नतः ।
जन्मनः कौटिल्यन्तं स्वामिसौभाग्यहेतवे ॥
कुम्भाखं नारिकेलञ्च जम्बीरं श्रीफलं तथा ।
फलान्येतानि देयानि हरये पुष्टहेतवे ॥
रत्नेन्द्रसारलक्ष्मिं देयं कृष्णाय यत्नतः ।
असंख्यजन्मपर्यन्तं स्वात्मनो धनदृष्टये ॥
आद्यं नानाप्रकारञ्च कांस्तृतालादिकं परम् ।
व्रते सम्पत्तिद्वयार्थं श्रीहरिं आवयेद्ब्रती ॥
पायसं पिष्टकं सर्पिःशर्कराक्तं मनोहरम् ।
प्रदेयं हरये भक्त्या स्वात्मनो भोगदृष्टये ॥
सुगन्धिपुष्पमाल्यानां लक्ष्ममञ्चतमौष्ठितम् ।
प्रदेयं हरये भक्त्या हरिभक्तितृष्टये ॥
नैवेद्यानि प्रदेयानि स्वादूनि मधुराणि च ।
श्रीकृष्णप्रीतिप्राप्तार्थं दुर्गे । नानाविधानि च ॥
नानाविधानि पुष्पाणि तुलसीसंयुतानि च ।
श्रीकृष्णप्रीतये भक्त्या व्रते देयानि सुव्रते ॥
ब्राह्मणानां सहस्रञ्च प्रत्यहं भोजयेद्ब्रती ।
स्वात्मनः शस्यद्वयार्थं व्रते जन्मनि जन्मनि ॥
पुष्पाङ्गलिश्रुतं देयं नित्यं पूर्णञ्च पूजने ।
प्रणामशतकं देवि । कर्तव्यं भक्तितृष्टये ॥
घण्टासाञ्च हविष्यान्नं मासान् पञ्च फलादिकम् ।
हविः पक्षं जलं पक्षं व्रते पक्षे च सुव्रते ॥
रत्नप्रदीपशतकं वङ्गं दद्याद्दिवानिशम् ।
रात्रौ हुताशनं कृत्वा नित्यं जागरणं व्रते ॥
स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुरुभाषणम् ।
सङ्कल्पोऽथवसायञ्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥
मैथुनं विविधं त्याज्यं व्रते क्रीडाविष्टये ।
ज्ञानद्विर्गागरणे सुबुद्धिर्मितभोजने ॥
लोभमोहकामक्रोधभयशोकविवादकम् ।
कलहञ्च परित्याज्यं व्रते वस्तुविष्टये ॥
संपूर्णं च व्रते देवि । प्रतिष्ठा तदनन्तरम् ॥
त्रिशतञ्च षष्टाधिकं दण्डकं वस्त्रसंयुतम् ।
तभोज्यं सोपवीतञ्च सोपहारं मनोहरम् ॥
त्रिशतञ्च षष्टाधिकं सहस्रं विप्रभोजनम् ।
त्रिशतञ्च षष्टाधिकं सहस्रं निजहोमकम् ॥
त्रिशतञ्च षष्टाधिकं सहस्रं खर्यमेव च ।
देया व्रतसमाम्रां च दक्षिणा विविधेरिता ।
त्याज्यां समाप्तिदिवसे कथयिष्यामि दक्षिणाम् ॥
एतद्गतफलं देवि । दृष्ट्वा भक्तिहरी भवेत् ।
एतितुल्यो भवेत् पुत्रो विद्यातो भुवनत्रये ॥
सौन्दर्यं स्वामिसौभाग्यमैश्वर्यं विपुलं धनम् ।
सर्ववाञ्छितविहीनां योजं कस्यानि जन्मनि ॥
दयेन कथितं देवि । व्रतं कुरु महेश्वरि ॥

पुण्यभू

पुत्रस्ते भविता साध्वीत्युक्ता च विरराम ह ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । ३-४१ अध्यायौ ॥
पुण्यकृतं, त्रि, (पुण्यं करोति स्मेति । क + "सुकर्म-
पापमन्त्रपुण्येषु लक्षः ।" ३।२।८६ इति कृप् ।
"इहस्य तुक् पिति कृति ।" ६।१।७१ इति
तुगागमश्च ।) पुण्यकर्त्ता । धार्मिकः । यथा,
"पुण्यलक्षाटुकारस्ते किङ्करः सुरतेषु कः ॥"
इति भट्टिः । ५। ६८ ॥
पुण्यगन्धः, पुं, (पुण्यः पवित्रो हृदयश्च गन्धोऽस्य ।)
चम्पकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुण्यजनः, पुं, (पुण्यः विरुद्धलक्षणया प्रापी चासौ
जनश्चेति ।) राक्षसः । इत्यमरः । १।१।६३ ॥
यत्नः । (यथा, हरिवंशे । २ । २६ ।
"सर्पैः पुण्यजनेष्वेव वीरुद्धिः पर्वतेस्तथा ॥"
पुण्याश्रितो जनः ।) सज्जनः । इति मेदिनी ।
ने, १६८ ॥
पुण्यजनेश्वरः, पुं, (पुण्यजनानां यच्चाणामीश्वरः ।)
कुवेरः । इत्यमरः । १।१। ७३ ॥ (यथा,
रघुः । ६ । ६ ।
"समतया वसुवृष्टिविसर्जनैः
नियमनादसताञ्च नराधिपः ।
अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ
सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा ॥")
पुण्यदण्डः, स्त्री, (पुण्यं पवित्रं दण्डम् ।) श्वेत-
कुशम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुण्यदर्शनः, पुं, (पुण्यं शुभजनकं दर्शनं यस्य ।)
चापपक्षी । इति राजनिर्घण्टः । (यद्दर्शनेन
पुण्यं भवति तत्र, त्रि । यथा, रघुः । १ । ८६ ।
"तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तचक्षुषोनिधिः ।
याज्यमाशंसितावन्धप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥")
पुण्यफलः, पुं, (पुण्यानि शुभानि फलानि यस्य ।)
वनभेदः । तत्पर्यायः । लक्ष्म्यारामः २ । इति
शब्दमाला ॥ (पुण्यस्य फलं पुण्यजन्यं फल-
मिति वा ।) धर्मजन्यफले, स्त्री ॥ (यथा,
मनुः । ५ । ५३ ।
"वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
सांखानि च न खादेदयस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥")
पुण्यभाक्, [ज्] त्रि, (पुण्यं भजतीति । भज +
प्तिः ।) पुण्यविशिष्टः । यथा, पञ्चशायके ।
"क्रीडावन्तो विनीता लघुसुरतरताः पुण्यभाजः
शशाः स्युः ॥"
पुण्यभूः, स्त्री, (पुण्यस्य पुण्योत्पादिका वा भू-
भूमिः ।) आर्यावर्तदेशः । यथा, हेमचन्द्रे । ४।१।४।
"आर्यावर्त्तो जन्मभूमिर्जिनचक्रार्हचक्रियाम् ।
पुण्यभूराचारवेदी मध्यं विन्ध्यहिमालयोः ॥"
पुण्यभूमिः, स्त्री, (पुण्यस्य पुण्योत्पादिका वा
भूमिः ।) आर्यावर्तदेशः । इत्यमरः । २।१।८५ ॥
"स तु विन्ध्यहिमालयावधिमध्यदेशः । यथा,—
"यावत्सुद्रात् पूर्वस्यादाससुद्रात् पश्चिमात् ।
तयोरेवान्तरं गिर्योराध्यावर्त्तं विदुर्धुधाः ॥"
इति भरतदृष्टमधुः ॥
पुत्रदः । इति शब्दरत्नावली ॥

पुण्यात्मा

पुण्यवान्, [त्] त्रि, (पुण्यमस्यास्तीति । पुण्य +
मतप् । मस्य वः ।) पुण्ययुक्तः । तत्पर्यायः ।
सुकृती २ धन्यः ३ । इत्यमरः । ३।१।३३ ॥ सुकृतं ४
पुण्यकृतं ५ । इति जटाधरः ॥ धर्मवान् ६ श्रेय-
खान् ७ दृष्टवान् ८ । एते पुण्यपर्यायकशब्दो-
त्तरवतुप्रत्ययेन निष्पन्नाः ॥ (यथा, महा-
भारते । १२ । २६७ । २८ ।
"जह्वं भित्त्वा प्रतिष्ठन्ते प्राणाः पुण्यवतां वृष ।
मध्यतो मध्यपुण्यानामधो दृक्कृतकर्मणाम् ॥")
पुण्यश्लोकः, पुं, (पुण्यः पुण्यदायकः श्लोको यश्च-
रित्रं वा यस्य ।) विष्णुः । इति श्रीभाग-
वतम् ॥ युधिष्ठिरः । इति महाभारतम् ॥ नल-
राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ७४ । ११ ।
"पुण्यश्लोकस्य वैरुतो वार्ष्णेय इति विश्रुतः ॥"
पुण्यचरित्रे, त्रि ॥ (यथा, भागवते । १।१।४।१।
"संप्रस्थिते दारकायां जिष्णौ वन्दुदिव्यया ।
ज्ञातुश्च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचेष्टितम् ॥")
पुण्यश्लोका, स्त्री, (पुण्यः पुण्यजनकः श्लोको यश्च-
रित्रं वा यस्याः ।) द्रौपदी । इति शब्द-
माला ॥ सीता । यथा,—
"पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः ।
पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जगद्देवः ॥"
इति पुराणम् ॥
पुण्या, स्त्री, (पुण्यति या पूयतेऽनेति वा । पू +
"पूञ्जो यस्मिन् इहस्य च ।" उणा० ५ । १५ । इति
यत् शुक्लं इहस्य धातोः । ततश्चाप् ।) तुलसी ।
इति शब्दमाला ॥ पुण्यजनिका च ॥
पुण्यात्मा, त्रि, (पुण्यः आत्मा स्वभावो यस्य ।)
पुण्यस्वभावः । तस्य गत्यादिर्यथा,—
सुप्रज्ञोवाच ।
"इह विप्र ! प्रवक्ष्यामि यत्तथा श्रोतुमिच्छते ।
पुण्यात्मनां पापिनाञ्च पन्थानं सुखदुःखदम् ॥
आदौ ब्रवीमि पन्थानं वृणां पुण्यवतामहम् ।
इहोऽप्य हिजगद्दलः । इहवर्ता प्रीतिवर्धनम् ॥
प्रस्तरेरिष्टकेर्वहो दिव्यवस्त्रैः समावृतः ।
भाति पुण्यात्मना पन्थाः सर्वोपद्रववर्जितः ॥
कचिन्नृष्यैकान्याभिर्गोचरे गानसुतसम् ।
कचिन्नृशरीराभिरश्चरोभिश्च वृत्तते ।
कचिच्च वीणाकणनं नानावाद्यं मनोहरम् ।
कचित् कुसुमदृष्टिश्च कचिदायुः सुशीतलः ॥
कचित् पुष्पाः शीततोयाः कुचचित् भक्त-
प्राप्तिकाः ।
कचिद्देवाश्च गन्धर्वाः पठन्ति स्तवसुतसम् ॥
कचित् कचिद्दीर्घिकाश्च कुलपद्मसुशीभिताः ।
सुच्छाद्याः पादपाः कापि पुष्पिता वज्रनादयः ॥
समस्तसुखसमन्ने प्रथि गच्छन्ति मानवाः ।
पुण्यात्मानो हिजगदः । सुखन्दलुमवाय च ॥
केचित्पुङ्गवाः कचिन्नेष्टः । सुखन्दलुमवाय च ॥
केचित्पुङ्गवाः कचिन्नेष्टः । सुखन्दलुमवाय च ॥
उद्दण्डधवलच्छत्रैर्गच्छन्त्यादृतमस्तुकाः ॥
केचिदयानि गगारुडा रघारुडाश्च केचन ।
यानारुडा जनाः केचित् सुखेन यममन्दिरम् ॥

यम. उवाच ।

“यगसन्त्यनः केचित् केचिद्व्यानापहारकाः
 रिपवश्च प्रियाश्चेति स्वकर्मवशप्रतिनः ॥
 भेदैषुतुभिर्जायन्ते पुत्रा मित्राः स्त्रियस्तथा ।
 भार्या पिता च माता च भव्याः स्वजनवान्ववाः ॥
 रतेन स्तेन हि जायन्ते सगन्धेन मर्हीतरे ।
 न्यासापहारभावेन यस्य यस्य कृतं सुवि ॥
 न्यासस्वामी भवेत् पुत्रो गुग्गवान् रूपवान् सुवि ।
 येन चापहृतं न्यासं तस्य भेदै न संशयः ॥
 न्यासापहरणाद्दुःखं स दत्ता दारुणं मतः ।
 न्यासस्वामी स पुत्रोऽभ्युद्यानापहारकस्य च ॥
 गुग्गवान् रूपवाश्चैव सर्वलक्षणसंयुतः ।
 भक्तिं च दर्शयेत्तस्य पुत्रो भूत्वा दिने दिने ॥
 प्रियवायवधरो वापि बहुस्तेन प्रदर्शयेत् ।
 स्त्रीयं द्रव्यं सत्तुहातुं प्रीतिमुत्पाद्य चातुषान् ॥
 सुता तु पीयशात्तेन तदादाय पुनर्ब्रूयेत् ।
 यथा तेन प्रदत्तं तद्व्यासापहरणात् परा ॥
 दुःखमेवं महत् कृत्वा दारुणं प्राणनाशनम् ।
 तादृशं तस्य दद्यात् स पुत्रो भूत्वा महानुजैः ॥
 अल्पायुवस्तथा भूत्वा मरणं याति ते तथा ।
 दुःखं दत्त्वा प्रयान्तेवं प्रकृत्यैव पुनः पुनः ॥
 यदाह पुत्र पुत्रेति प्रलापं हि करोति नः ।
 तदा ह्यस्यं करोत्येव कः स पुत्रो हि यस्य च ॥
 अनेनापि कृतं न्यासं मर्हीयं परिचारित्वा ।
 द्रव्यापहारोऽपि पिता पूज्यमदौप तस्य च ॥
 पित्राशतं रुपा दत्तमदौप हि दुरात्मनः ।

पुत्रः

द्रव्यापहरणेनापि मम प्राणा गताः किल ॥
 दुःखेन महता चैव यदाहं पीडितः पुरा ।
 तथा दुःखं प्रदत्ताहं द्रव्यं सुद्राष्ट्रसुत्तमम् ॥
 भोगेन सर्वमादाय चिराद्विश्वास्त्य सौम्यवत् ।
 गतोऽसि खगदृष्ट्या कस्याहं सुत ईदृशः ॥
 न चैषोऽपि पिता पूर्वमदौ न च कस्यचित् ।
 पिशाचत्वं मया दत्तमदौ च दुरात्मनः ॥
 एवमुक्त्वा प्रयात्येव तं प्रहस्य पुनः पुनः ।
 प्रयात्यनेन मार्गेण दुःखं दत्त्वा सुदारुणम् ॥
 एवं न्यासस्य सम्बन्धात् पुत्राः किन्ते भवन्ति वै ।
 संसारे दुःखबहुला दृश्यन्ते यत्र तत्र हि ॥१॥
 ऋणसम्बन्धिनः पुत्रान् प्रवक्ष्यामि तवाग्रतः ।
 ऋणं यस्य गृहीत्वा यः प्रयाति मरणं किल ॥
 अन्नदाता सुतो भूत्वा भ्राता वापि पिता प्रियः ।
 मित्ररूपेण वर्तते अन्तर्दृष्टः सदैव सः ॥
 गुणं नैव प्रपश्येत् स क्रूरो निदुराकृतिः ।
 जल्पते निदुरं वाक्यं सदैव खजनेषु च ॥
 नित्यं मिष्टं समन्नाति भोगान् भुञ्जीत नित्यशः ।
 दूतकर्मरतो नित्यं चोरकर्मणि नित्यशः ॥
 गृहाद्वयं वलाहनी वार्यमाणः प्रकुप्यति ।
 पितरं मातरश्चैव कुत्सते च दिने दिने ॥
 द्रावकक्षासकश्चैव बहुनिदुरजल्पकः ।
 वषयित्वेव सुद्राष्ट्रं हत्वा सुखेन तिष्ठति ॥
 जातकर्मादिभिर्बाल्ये द्रव्यं गृह्णाति दास्यः ।
 पुनस्त्रिंवाहसंयोगान्नानाभेदैरनेकधा ॥
 एवं संजीयते द्रव्यं नैवमेतद्दात्यपि ।
 गृहक्षेत्रादिकं सर्वं ममैव हि न संशयः ॥
 पितरं मातरश्चैव वदत्येवं दिने दिने ।
 सुदुर्लभैर्मुलेष्वेव कथावाते सु दारुणेः ॥
 नृते तु तस्मिन् पितरि तथा मातरि निदुरम् ।
 निःस्नेहो निर्वृणश्चैव जायते नात्र संशयः ॥
 आहकार्याणि दानानि न करोति कदाचन ।
 एवंविधास्त्ययः पुत्रा भवन्ति च महीतले ॥२॥
 रिपुपुत्रं प्रवक्ष्यामि तवाग्रे द्विजपुङ्गव ! ।
 वाल्ये वयसि संप्राप्ते रिपुवद्वर्तते सदा ॥
 पितरं मातरश्चैव क्रौडमानो हि ताडयेत् ।
 ताडयित्वा प्रयात्येवं प्रहस्यैव पुनः पुनः ॥
 पुनरायाति तं तत्र पितरं मातरं पुनः ।
 सन्नोद्यो वर्तते नित्यं वैरकर्मणि सर्वदा ॥
 पितरं गारयित्वा तु मातरश्च पुनः पुनः ।
 प्रयात्येवं स दुरात्मा पूर्ववैरानुभावतः ॥३॥
 अथातः संप्रवक्ष्यामि यस्मात्प्रभ्यो भवेत् प्रियः ।
 जातमात्रः प्रियं कुर्याद्वात्ये नटनक्रौडनैः ॥
 वयः प्राप्य प्रियं कुर्यात्प्राप्तापित्रोरनन्तरम् ।
 भक्त्या संतोषयेन्नित्यं तावुभौ परिपालयेत् ॥
 स्नेहेन वचसा चैव प्रियसम्प्राप्तेन च ।
 नृतो गुरु समाज्ञाय स्नेहेन रुदते पुनः ॥
 आहकर्मणि सर्वान्गि पिण्डदानादिकां क्रियाम् ।
 करोत्येवं सुदुःखार्त्तस्तेभ्यो यात्रां प्रयच्छति ॥
 ऋणत्रयान्वितः स्नेहान्निर्यापयति निश्चितः ।
 यस्मात्प्रभं भवेत् कान्त प्रयच्छति न संशयः ।
 उसो भूत्वा महाप्राज्ञः अनेन विधिना किल ॥४॥

पुत्रः

उदासीनं प्रवक्ष्यामि तवाग्रे प्रिय ! साम्प्रतम् ॥
 उदासीनेन भावेन सदैव परिवर्तते ।
 ददाति नैव गृह्णाति न क्रुध्यति न तुष्यति ॥
 नैवोपयाति संत्यज्य उदासीनो द्विजोत्तम ! ।
 तवाग्रे कथितं सर्वं पुत्राणां गतिरीदृशी ॥
 यथा पुत्रान्तथा भार्या पिता माताथ बान्धवाः ।
 श्रुत्याश्चान्ये समाख्याताः पशवस्तुरगास्तथा ।
 गजा महिष्यो दास्यश्च ऋणसम्बन्धिनस्त्वमी ॥*॥
 सुपुत्रलक्षणं यथा,—
 वशिष्ठ उवाच ।
 “पुत्रस्य लक्षणं पुण्यं तवाग्रे प्रवदान्यहम् ।
 पुण्यप्रसक्तो यस्यात्मा सत्वधर्मरतः सदा ।
 बुद्धिमान् ज्ञानसम्यक्सत्पत्नी वाग्विदांवरः ॥
 सर्वकर्मसु सन् धीरो वेदाध्ययनतत्परः ।
 सर्वशास्त्रप्रवक्ता च देवब्राह्मणपूजकः ॥
 याजकः सर्वयज्ञानां दाता त्यागी प्रियंवदः ।
 विष्णुध्यानपरो नित्यं श्रान्तो दान्तः सुहृत्सदा ॥
 पित्रमाह परो नित्यं सर्वस्वजनवत्सलः ।
 कुलस्य तारको विद्वान् कुलस्य परिपोषकः ॥
 एवं गुणैः सुसंयुक्तः सुपुत्रः सुखदायकः ॥*॥
 पुत्रस्य जङ्गमतीर्थलं यथा,—
 “सर्वतीर्थाहरं तीर्थं पुत्रतीर्थमुदाहृतम् ।
 यद्वेणो वैष्णवदेवो सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥
 पृथुना पुत्रतीर्थेन पवित्रोऽगात् परं पदम् ॥
 समुत्तं परमं तीर्थं प्राप्य सुखंति पूर्वजाः ।
 पितापि ऋणमुक्तः स्याज्जाते पुत्रे महात्मनि ॥”
 वैष्णवपुत्रस्य पूर्वपुरुषजातलं यथा,—
 “वैष्णवो यदि पुत्रः स्यात् सतारयति पूर्वजान् ।
 पितृनधस्तना वंशास्तारयत्यतिपावनाः ॥”
 कुपुत्रजनने पितृणां नरकगमनं यथा,—
 “तथा यदि कुपुत्रः स्यात्तेन मज्जन्ति पूर्वजाः ।
 सुघोरे नरके दीनाः शपन्ति च सुहृर्मुहुः ॥
 यथा जलं कुपुत्रेण तरन्मज्जति मूढधीः ।
 तथा पिता कुपुत्रेण तमस्यन्ते निमज्जति ॥
 जातमात्रं कुले चनौ संप्रेरते पितामहाः ।
 किमेषोऽधो नयेदस्मानूँ वा वैष्णवो भवन् ॥”
 इति पाञ्च भूमिखण्डे ११ । १२ । १८ । १२० ।
 अध्यायाः ॥ * ॥
 सप्तविधपुत्रा यथा,—
 “वरजो वीर्यजश्चैव क्षेत्रजः पालकस्तथा ।
 विद्यामन्त्रसुतानाश्च गृहीता सप्तमः सुतः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५६ अध्यायः ॥*॥
 पुत्रसुखदर्शने पुण्यं यथा,—
 पार्ष्वत्युवाच ।
 “गृहमागत्य प्राणेश ! तपसां फलदायकम् ।
 कल्पे कल्पे ध्यासते यं तं पश्यागत्य मन्दिरम् ॥
 शीघ्रं पुत्रसुखं पश्य पुण्यवीजं महोत्सवम् ।
 पुत्रामनरकत्राणकारणं भवसारणम् ॥
 स्नातश्च सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दक्षिणा ।
 पुत्रस्य दर्शनेत्यास्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
 सर्वदानेन यत् पुण्यं यत् पृथिव्याः प्रदक्षिणम् ।
 पुत्रदर्शनपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

पुत्रः

सर्वैस्तपोभिर्भयत् पुण्यं यदेवानश्नन्व्रतेः ।
 सत्पुत्रोद्भवपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
 यद्विप्रभोजनैः पुण्यं यदेव सुरसेवनेः ।
 सत्पुत्रप्राप्तपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ६ अध्यायः ॥*॥
 पुत्रोत्सवविधिर्यथा,—
 “परं पुत्रोत्सवं नन्दश्चकार परमादरात् ।
 ददौ यशोदा गोपीभ्यो ब्राह्मणेभ्यो ददौ सुदा ।
 धनानि नानावस्तूनि तैलसिन्दूरमेव च ॥”
 अपि च ।
 “नन्दः सचेतः स्नात्वा च धृत्वा धीति च वाससी ।
 पारम्यर्थविधं तत्र चकार हृष्टमानसः ॥
 ब्राह्मणान् भोजयामास कारयामास मङ्गलम् ।
 वाद्यानि वादयामास वन्दिभ्यश्च ददौ धनम् ॥
 ततो नन्दश्च सानन्दं ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनम् ।
 “सद्रत्नानि प्रवालानि ह्रीरकाणि च सादरम् ॥
 तिलानां पर्वतान् सप्त सुवर्णं काश्चनं सुने ।
 रौप्यं धान्याचलं वस्त्रं गोसहस्रं मनोहरम् ॥
 दधि दुग्धं शर्कराश्च नवनीतं घृतं मधु ।
 मिष्टानं लड्डुकौषधं स्वादूनि मोदकानि च ॥
 भूमिश्च सम्प्रश्याष्टां वायुवेगांस्तुरङ्गमान् ।
 ताम्बूलानि च तैलानि दत्त्वा हृष्टो बभूव ह ॥”
 पुत्रप्रशंसा यथा,—
 “धनं धान्यश्च रत्नं वा तत् सर्वं पुत्रहेतुकम् ।
 न भवितं यत् पुत्रेण तद्वयं निष्कलं सुवि ॥
 शतकूपाधिका वापी शतवापीसमं सरः ।
 सरःशताधिको यत्रः पुत्रो यत्रशताहरः ॥
 तपोदानोद्भवं पुण्यं जन्मान्तरसुखप्रदम् ।
 सुखप्रदोऽपि सत्पुत्रः प्राणेभ्योऽपि सुनिश्चितम् ।
 पुत्रादपि परो बन्धुर्न भूतो न भविष्यति ॥”
 पुत्रात् पराजये आनन्दयुक्तत्वं यथा,—
 “नन्दः सपुलको हृष्टः सभायां साश्वलोचनः ।
 आनन्दयुक्ता मनुजा यदि पुत्रैः पराजिताः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजम्भखण्डे ६ । १४ । २१
 अध्यायाः ॥ * ॥
 बहवः पुत्राः कान्याः । यथा,—
 “एकया बहवः पुत्रा यद्वेकोऽपि गथां ब्रजेत् ।
 यत्नेन चाश्वमेधेन नीलं वा वृष्टस्तुष्टजेत् ॥”
 मातापित्रोराज्ञाकारिकनिष्ठपुत्रस्यापि राज्य-
 भागित्वं यथा,—
 ययातिरुवाच ।
 “पुत्रो यस्त्वनुवर्तते स राजा पृथिवीपतिः ।
 भवन्तः प्रतिजानन्तु पुरु राज्येऽभिधिष्यताम् ॥
 प्रकृतयः क्षत्रुः ।
 यः पुत्रो गुणसम्पन्नो मातापित्रोर्हितः सदा ।
 सर्वं सोऽर्हति कल्याणं कनीयानपि स प्रभुः ॥”
 इति मातृस्ये २२।१४ अध्यायौ ॥ * ॥
 सत्पुत्रोत्पत्तिमात्रेण पुत्रामनरकत्राणं स्वर्ग-
 गमनश्च । यथा,—
 “सत्पुत्रेण सुनिश्चिताः सत्पुत्रेण दुर्मतिः ।
 उत्तारात्नियात् स्वर्गं पुत्रामनरकादृष्टम् ॥”
 इत्यपिपुराणम् ॥

पुत्रः

अपि च ।

“मनुष्येण च जातेन वैश्वेदिके त्रिदिने ययौ ।
पुत्रात्मनश्चात्मातः स तेन नुमहन्मना ॥”

इति निगुपुराणे । १ । १३ । ४१ । ४२ ॥

विद्याधिरक्षितस्य पुत्रस्य निन्दा यथा,—

“तया गता किं क्रियते या न दोम्भी न गर्भिणी ।
कोरुषः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् धार्मिकः ॥

एतेनापि सुदुर्चेन विद्यायुक्तेन धीमता ।

कुलं पुराणिं देन चन्द्रेण गगनं यथा ॥

एतेनापि सुदुर्चेन पुण्येन सगन्धिना ।

दणं सुवासितं सचं मुपुत्रेण कुलं यथा ॥

दक्षो हि गुणवान् पुत्रो निर्गुणेन शतेन किम् ।

चन्दो हन्ति तमांस्तेको न च ज्योतिः सद्यः ॥

तानयेत् पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत् ।

प्राप्ते तु योद्धुं ये पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥

पायमानो हरेद्वारान् वर्धमानो हरेद्वनम् ।

नियमाद्यो हरेत् प्राणान् नास्ति पुत्रसमो रिपुः ॥

शौर्यं तपसि दाने वा यस्य न प्रथितं यशः ।

विद्यायामर्षतमि वा मातुर्गृहारेणैव सः ॥”

इति गारुडे ११४।१५ अध्यायौ ॥ ७ ॥

स च मधमोत्तमाधममेदेन त्रिविधः । यथा,—

“यदुपात्तं यशः पित्रा धनं वीर्यमथापि वा ।

तत्र ह्यपयते यस्तु स नरो मध्यमः स्मृतः ॥

तद्वीर्याभ्यधिकं यस्तु पुनरन्यत् सशक्तितः ।

निष्पादयति तं प्राज्ञा वदन्ति नरसुत्तमम् ॥

यः पित्रा समुपात्तानि धनवीर्ययशंसि च ।

गुणानां नयति प्राज्ञास्तमाहुः पुण्याधमम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ ७ ॥

अपि च ।

“उत्तमचिन्तितं कुर्वान् प्रोक्तकारी च मध्यमः ।
पथमोऽथ यथा कुर्व्यादक्तोचरितं पितुः ॥”

इति महाभारतम् ॥

(अद्वैतपुत्रप्राप्त्युपायो यथा,—

“ततः समामि कर्मणि पूर्वं दक्षिणपादमभि-
हरन्तो प्रदक्षिणमभिमुखं परिक्रामेत् ततो
प्राज्ञान् स्तुतिं वाचयित्वा कष्ट भर्वाण्यशेषं
प्राप्नोयान् । पूर्वं पुमान् पश्चात् स्त्री गणोच्छिष्ट-
मभ्यर्चयेत् । ततस्तौ सह सर्वसत्तामहरात्रं तपा-
विधपरिष्कारादेव तपेत् पुत्रं जनयेतान् । या तु
स्त्री ज्ञातं सोऽदितां च यदोरुक्तं महाबाहुं
पुत्रमाशासीत । या वा ह्यणं कृष्णदुर्दीर्घकेशं
रुपायं रुद्रकं तेष्वस्त्रिमासगतम् । एष
स्वप्नयोरपि होमविधिः किन्तु परिवर्धन-
वर्धे स्यात् पुत्रपत्न्योरुत्पत्तौ यथाशरीरेव तयोः
परिवर्धनः कार्यः स्यात् । द्विजैः शूद्रा तु
गमस्वारमेव कुर्यात् दैवगुणव्यभिचिह्नैश्च ।
या या च यथापि पुत्रमाशासीत तस्यास्तस्या-
स्नातां पुत्राश्चिन्तयित्वा तांस्तान् जन-
यन्तान् मनुष्यान्परिक्रामयेत् । ततो या या
येनां येषां पुत्रपदानां मनुष्यानामदुर्गं पुत्र
माशासीत सा वा तेषां तेषां पुत्रपदानामा-
हारविहारोपहारपरिष्कारादुत्पत्तिरिति

पुत्रदा

वाय्वा स्यात् । इत्येतन् सर्वं पुत्राश्रयां सगृहि-
करं कर्म यास्यात् ॥”

“तथा च कुर्वन्तो शनैः शनैः पूर्वं प्रवाहेत
ततोऽनन्तरं वलवत्तरमिति तस्याश्च प्रवाह-
माणायां स्त्रियः शब्दं कुर्यात् प्रजाताः प्रजाता
धन्यं धन्यं पुत्रमिति तपास्या हर्षेणाप्यायन्ते
प्रायाः ॥” इति चरके शरीरस्थाने ४४ मे अध्याये ॥

पुत्रकः, पुं, (पुत्र + स्वार्थे संज्ञायां ननु कम्पायां वा
कन् ।) पुत्रः । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १२ । २१ ।

तथापि दुःखं न भवान् कर्ममर्हति पुत्रकः । ।

यस्य यावत् स तेनैव स्नेन तुष्यति बुद्धिमान् ॥”)

शरभः । धूर्तः । शैलविशेषः । वृक्षभेदः । इति

मेदिनी । के, १२४ ॥ पतङ्गकः । अनुकम्पान्वित-

जनः । इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्रकान्दा, स्त्री, (पुत्रप्रदो कन्दोऽस्याः । अस्याः
कन्दस्य गर्भदोषनाशेन पुत्रदात्वान् तथात्वम् ।)

सम्पन्नाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रका, स्त्री, (पुत्र + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।

टाप् । “न यास्योः ।” ७ । ३ । ४५ । इत्यस्य

“सुतकापुत्तिकाद्वन्द्वकाराणां वेति वक्तव्यम् ।”

इति वार्तिकोक्ता डीन इवयस्य पक्षेकारः ।)

पुत्तिका । इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्रजीवः, पुं, (पुत्रं गर्भं जीवयतीति । जीवि +

अय् ।) वृक्षविशेषः । जियापुता इति भाषा ।

तत्पण्यायः । शीपदापक्षः २ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ कुमारजीवः ३ पुत्रजीवकः ४ । इति

रत्नमाला ॥ पवित्रः ५ गर्भदः ६ सुतजीवकः ७ ॥

अस्य गुणाः । हिमत्वम् । वृष्यत्वम् । श्लेष्मगर्भ-

जीवदात्वम् । चक्षुष्यत्वम् । पितृशमनत्वम् ।

दाहलव्णानिवारणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुरुत्वम् । वातकारित्वम् । वृष्टस्त्रमलत्वम् ।

खादुत्वम् । पटुत्वम् । कटुत्वम् । इति भाव-

प्रकाशः ॥

पुत्रजीवकः, पुं, (पुत्रं गर्भं जीवयतीति । जीवि

+ झुल् । द्वितीयाया अलुक् ।) पुत्रजीवक-

वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते

चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ।

“अनेनैव विधानेन पुत्रजीवकं रसम् ।

प्रयुज्यते भिषक् प्राज्ञः कालसात्मविभाग-

वित् ॥”)

पुत्रस्य जीवके, त्रि ॥

पुत्रदा, स्त्री, (पुत्रं गर्भं ददाति सेवनेनेति ।

दा + कः ।) वन्धाकर्कोटकी । सम्पन्नाकन्दः ।

गर्भदात्रीचुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रदात्री, स्त्री, (पुत्रं ददाति सेवनेनेति । दा +

टच् + डीप् ।) पन्थादोषनाशित्वादस्यास्तथा-

त्वम् ।) मानवे प्रसिद्धो लताविशेषः । तत्-

पण्यायः । वातारिः २ क्षमरी ३ श्वेतपुष्पिका ४

वृत्तपत्रा ५ अतिगन्धातुः ६ येशीवाता ७ सुव-

हारी ८ । तस्या गुणाः । वातकटुपक्वफणाशि-

त्वम् । स्तुरभित्वम् । सर्वदा पय्यत्वम् । पन्था-

दोषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्तिका

पुत्रप्रदा, स्त्री, (पुत्रं प्रददानि सेवनेनेति । प्र +
दा + कः । टाप् ।) अविना । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पुत्रभद्रा, स्त्री, (पुत्रस्य भद्रमस्या इति ।) वृक्ष-
जीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रशङ्खी, स्त्री, (पुत्रं पवित्रं शङ्खमिव पुण्य-
मस्याः । गौरादिवान् डीप् ।) अजशङ्खी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रश्रेणी, स्त्री, (पुत्राणां तत्सन्तानानां श्रेणि-
रत्र । डीप् ।) मृदिकपर्णी । इति रत्नमाला ॥

(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये ।

“श्यामा महाश्यामा वृद्धन्ती शक्तिनी

तिखककम्पिककरम्यकक्रसुकपुत्रश्रेणीगवाक्षी

राजहृक्षकरज्जहृयगुहूचीसप्तलाक्षगलाक्षीसुधाः

सुवर्णक्षीरी चेति ॥”)

पुत्रसः, स्त्री, (पुत्रं सृते इति । सृ + क्तिप् ।)

पुत्रजनिका । यथा,—

“पुत्रसः पुण्यभूमिः स्याद्वनसः पुत्तिकाप्रसः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्रात्मादः, त्रि, (पुत्रस्य अत्रं तदुपपन्नतम-
मत्तीति । अद् + अण् ।) पुत्रात्माजी । तत्-

पण्यायः । कुटीचकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुत्तिका, स्त्री, (पुत्ती + स्वार्थे कन् टाप् । “के२णः ।”

७ । ४ । १३ । इति वृक्षः ।) कन्या । तत्-

पण्यायः । आत्मजा २ इक्षिता ३ पुत्ती ४

तनुजा ५ सुता ६ अपत्यम् ७ पुत्तिका ८ स्वजा ९

तनया १० नन्दिनी ११ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २२१ ।

“पुत्तिकावतीत् । तात ! अतिदृष्टनात्मकोऽयं

नाहमेनमभिलषामि ॥” पुत्तीव प्रतिज्ञति-

रस्या इति । पुत्ती + “इवे प्रतिज्ञती ।” ५ ।

३ । १६ । इति कन् ह्रस्वः ।) पुत्तिका ।

यावतूजकः । इति मेदिनी । के, १२४ ॥

(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । १६ अध्याये ।

“पीठोपमपालिरुभयतः क्षीणपुत्तिकाश्रितो

निर्वैधिमः सुलाश्रयम विधमपालिषां योजिमः ॥”

पुत्रस्वरूपत्वेन कृता कन्या । तद्वर्णनातः पुत्रस्तु

कन्यादातुः पुत्ती भवतीति । यथा, मगौ । ६ ।

१२७-१२८ ।

“अपुत्तोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्तिकाम् ।

यदप्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम् ॥”

यथा च महाभारते । १ । ६६ । १२ ।

“ताः सन्धास्त्रनवद्याश्रः कन्याः कमललोचनाः ।

पुत्तिकाः श्वापयामान नष्टपुत्रः प्रजापतिः ॥”

पुत्तिकापुत्रः, पुं, (पुत्तिकायाः जातिरस्याः पुत्रे

स हि मदीयः पुत्ती भविष्यतीति पुत्रस्वरूपत्वेन

कृतायाः सुतायाः पुत्रः ।) पुत्तिकायाः सुतः ।

स च यौरसममः । यथाह पशिशः ।

“अमात्रकां प्रदास्यामि तथ्यं पन्थामलट्टताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पत्नी भवेदिति ॥

अथवा पुत्तिकेव सुतः पुत्तिकागुणः कोऽप्यौरस-

सम एव पित्रवयवानामपत्यान्मात्रवयवानां

वाङ्मत्याच । यथाह वशिष्ठः । द्वितीयः पुत्तिके-
वेति । द्वितीयः पुत्तः कन्यैवेत्यर्थः । इति मित-
चरा ॥

पुत्तिकाप्रसूः, स्त्री, (पुत्तिकायाः कन्यायाः प्रसू-
जननी ।) पुत्तिकाजननी । तत्पर्यायः
धनसः २ । इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्तिकासुतः, पुं, (पुत्तिकायाः सुतः ।) पुत्ति-
कायाः पुत्तः । पुत्तिकैव पुत्तः । अस्य प्रमाणं
पुत्तिकापुत्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पुत्तिणी, स्त्री, (पुत्तोऽस्या अस्तीति । पुत्त +
इनिः + डीप् ।) पुत्तवती । यथा,—
“सर्वासांमेकपत्नीनामेका चेत् पुत्तिणी भवेत् ।
सर्वास्तास्तेन पुत्तेण प्राह पुत्तवतीर्मेतुः ॥”

इति दायभागधृतमनुवचनम् ॥

पुत्ती, [न] पुं, (पुत्तोऽस्यास्तीति । पुत्त + इनिः ।)
पुत्तयुक्तः । पुत्तशब्दादस्यर्थे इत्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥
यथा,—

“ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्ती भवति मानवः ।
पितृणामवृणक्ष्वैव स तस्मात्तन्महति ॥

इति मनुः ॥

पुत्ती, स्त्री, (पुत्त + “शार्ङ्गरेवाद्यञो डीन् । ४ ।
१ । ७३ । इति डीन् । यद्वा, गौरादित्वात्
डीप् ।) सुता । इति हलानुधः ॥ अस्याः
पर्यायः पुत्तिकाशब्दे द्रष्टव्यः । वृत्तविशेषः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुत्तीयं, त्रि, (पुत्तस्य निमित्तं संयोग उत्पातो-
वेति । पुत्त + “पुत्ताच्छ च ।” ५ । १ । ४० ।
इति छः ।) पुत्तम् । (यथा, महाभारते १ ।
६७ । १६३ ।

“धनं यशस्यं पुत्तीयमायुष्यं विजयावहम् ।
इदमंशावतरणं श्रोतव्यमनस्यता ॥”

यथा च रत्नौ । १० । ४ ।

“कृष्णश्चङ्गादयस्तस्य सन्तः सन्तानकाङ्क्षिणः ।
आरेभिरे जिनात्मानः पुत्तीयामिष्टिन्द्विजः ॥”

“पुत्तीयां पुत्तनिमित्ताम् ॥” इति तट्टीकायां
मल्लिनाथः ॥) पुत्तसन्निधि । पुत्तस्येदमित्यर्थे
इत्प्रत्ययनिष्पन्नम् । इति याकरणम् ॥

पुत्तेष्टिः, स्त्री, (पुत्तनिमित्तिका इष्टिरिति मध्य-
पदलोपो समासः ।) पुत्तनिमित्तकयागविशेषः ।
इति जटाधरः ॥ यथा,—

“गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्तेष्टिं प्रथमचरेत् ॥”

इति स्मृतिः ॥

(अस्याः क्रियाविशेषो यथा,—

“ततः पुत्तकामा पश्चिमतोऽग्निं दक्षिणतो ब्राह्मण-
सुपवेश्यान्वात्मनो मह भर्ता यथेष्टं पुत्तमाशा-
साना । तनुरस्या आशासानाया ऋत्विक्
प्रजापतिमभिनिर्दिश्य योनीं तस्याः कामपरि-
पूर्णायां काम्यामिष्टिं निर्वपेद्विष्णुर्वीनिं कस्य
त्वित्यनयासां तनुरेवाज्येन म्यालीपाकमवभिः
संसाध्य त्रिज्जह्यात् । यथाप्रायश्चोपमन्त्रितनुद-
पात्रे तस्यै वशात् नव्योदकार्यान् कुर्यात् ।
ततः मनान्ने कर्मणि पूर्वं दक्षिणपादमभिः

हरन्ती प्रदक्षिणमग्निमनुपरिक्रामेत् ततो ब्राह्म-
णान् स्वस्ति वाचयित्वा सह भर्ताज्यशेषं प्राञ्ची-
यात् । पूर्वं पुमान् पश्चान् स्त्री नचोच्छिष्ट-
मवशेषयेत् ततस्तौ सहसंवसेतामहरात्रं तथा-
विधपरिच्छदाविव तथेष्टपुत्तं जनयेताम् ।

या तु स्त्रीश्यामं जोहिताच्च ब्यूरोरस्कं महाबाहुं
पुत्तमाशासीत । या वा क्षणं क्षणान्दुर्दीर्घकेशं
शुक्लाक्षं शुक्लदन्तं तेजस्विनात्मवन्तम् । यद्य-
एवानयोरपि होमविधिः किन्तु परिवर्द्धवर्णवर्ज्यं
स्यात् पुत्तवर्णापुरुषस्तु यथाशीरेव तयोः परि-
वर्द्धोऽन्यः कार्यः स्यात् ॥” इति चरके शारीर-
स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

पुत्तेष्टिका, स्त्री, (पुत्तेष्टि + स्तार्थे कन् टाप् च ।)

पुत्तनिमित्तकयागविशेषः । इति जटाधरः ॥

पुत्तौ, पुं, (दुहिता च पुत्तश्च पुत्तौ इत्येकशेषः ।)

पुत्तद्विहतरौ । इत्यमरः । २ । ६ । ३७-
द्विवचनान्तोऽयम् ॥

पुत्तं, त्रि, (पुत्तस्य निमित्तं संयोग उत्पातो-
वेति । पुत्त + “पुत्ताच्छ च ।” ५ । १ । ४० ।
चकारादयत् ।) पुत्तीयम् । पुत्तनिमित्तसंयोगः
पुत्तनिमित्तोत्पातो वा । इति पाणिनिः ॥

पुत्त, इ क्त्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भृ०-
पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ । इ, पुण्यति ।
अन्तःस्यप्रथमादिरयमित्यन्ये । पुन्यति । इति
दुर्गादासः ॥

पुत्त, क त्विप् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, पोथयति । त्विप् दीप्तौ ।
इति दुर्गादासः ॥

पुत्त, य हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-सक०-सेट् ।) य, पुण्यति पुपोथ । इति
दुर्गादासः ॥

पुत्तलः, पुं (पूरणात् पुत्तं गलनात् गलः । ततः कर्म-
धारयः । दृढिहासवत्ताद्देहस्य तथान्वम् ।)
देहः । (यथा, मार्शनाथचरिते । १२ । ११० ।
“चक्रुः शिरसि भाले च नेत्रे सर्वाङ्गपुत्तले ॥”)
आत्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ परमाणुः ।
यथा,—

“सूला मथ्यास्तथा सूक्ष्माः सूक्ष्मात् सूक्ष्म-
तराश्च ये ।

देहमेवा भवान् सर्वे ये केचित् पुत्तलाश्च ये ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २० अध्यायः ॥

“पूर्यन्ते गलन्ति चेति पुत्तलाः । दृढप्रपञ्च-
माजो वेद्यववास्तदाश्रया देहमेवाः । यथाहुः ।
पूरणात्तलनाद्देहे पुत्तलाः परमाणव इति ॥”

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

पुत्तलः, त्रि, (पुत्तं वर्द्धनशीलः गलो ह्रासवच्चैति
कर्मधारयः ।) सुन्दराकारः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ रूपादिमदृश्यम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पुनः, [र] य, (पनायते ज्ञयते इति । पुन +
पाङ्गलकात् अर् अय्य उत्पद्यते ।) अप्रथमः ।
(यथा, मनुः । २ । १२० ।

“ऊर्ध्वं प्राणा क्षुत्क्रामन्ति यूनः स्वविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥”
मेदः । अवधारणम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥
अधिकारः । पचान्तरम् । इति मेदिनी ॥ रे,
७२ ॥ (यथा, रघुः । २ । ४८ ।

“भूतानुकम्पा तव चेदियं गौ-

रेका भवेत् स्वस्तिमति त्वदन्ते ।

जीवन् पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः

प्रजाः प्रजानाथ ! पितेव पाप्मि ॥”)

पुनःपुनः, [र] य, (पुनर् + वीधायां द्वित्वम् ।)

वारंवारम् । तत्पर्यायः । सुहुः २ शश्वत् ३

अभीक्ष्णम् ४ असक्तम् ५ । इत्यमरः । ३ । ४ । ११ ॥

वारंवारेण ६ पौनःपुन्यम् ७ प्रतिक्षणम् ८ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, चाणक्ये ।

“अतिथिर्बालकश्चैव राजा भार्या तथैव च ।

अस्ति नास्ति न जानन्ति देहि देहि पुनः-

पनः ॥”)

पुनःपुनर, स्त्री, नदीविशेषः । पनपुना इति
भाषा । यथा,—

“कौकटेषु गया पुराया पुरायं राजगृहे वनम् ।

अवनस्याश्रमः पुरयो नदी पुरया पुनःपुना ॥”

इति बाणपुराणे गयामाहात्म्यम् ॥

पुनःसंस्कारः, पुं, (पुनः पुनर्वारकृतः संस्कारः ।)

द्वितीयवारोपनयनादि-संस्कारः । यथा,—

“पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पुनरागतमनं, स्त्री, (पुनः पुनर्वारमागमनम् ।)

द्वितीयवारागमनम् । फिरे आसा इति भाषा ।

यथा—

“संवत्सरच्यतीति तु पुनरागमनाय च ॥”

इति दुर्गातुसवपद्धतिः ॥

पुनरुक्तं, स्त्री, (वच + भावे क्तः । पुनः पुनर्वार-

सक्तम् ।) पुनर्वारकथनम् । यथा,—

“आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्येव भाषणम् ।

पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ।”

इति साहित्यदर्पणम् ॥

(यथाह गीतमः । ५ । ५७—५८ ।

“शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानु-

वादात् ॥”

“पुनर्वचनं पुनरुक्तं तस्य विभागार्थं शब्दार्थयो-

रिति । तेन शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तश्च लभ्यते ।

अनुवादेऽतिथ्याभिवारणाय अन्यत्रानुवादादिति

अनुवादान्वत्वे सतीत्यर्थः । निष्क्ययोजनं पुन-

रभिधानं हि पुनरुक्तं अनुवादस्तु आख्यारूपः

सप्रयोजनक एवेति भावः । तथाच समा-

नार्थकपूर्वानुपूर्वकशब्दप्रयोगः शब्दपुनरु-

क्तम् । समानार्थकभिन्नानुपूर्वकशब्दस्य निष्क्ययौ-

जनं पुनरभिधानमर्थपुनरुक्तम् । आद्यं यथा

घटो घट इति । द्वितीयं यथा, घटः कलश

इति । एतस्य प्रमादादिना सम्भवः ॥” ६ ॥

पुनरुक्तमेदान्तरमाह ।

“अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनरभिधानम् ॥”

“पुनरुक्तमित्युच्यते । यन्निद्रुक्ते यस्यार्थस्त्वौ-
चर्गिकी प्रतिपत्तिर्भवति तस्य तेन रूपेण
पुनरभिधानं पुनरुक्तम् । इदमेव च अर्थपुन-
रुक्तमिति गीयते । यथा बहिरुक्त इति पूर्व-
पदाक्षिप्तोक्तिरियम् । उच्यते बहिरुक्ति उत्तर-
पदाक्षिप्तोक्तिः । एवं बहिरुक्ति गेहे नास्तीति
विध्याक्षिप्तोक्तिः । जीवन् गेहे नास्ति बहि-
रुक्तीति निषेधाक्षिप्तोक्तिः । पुनरुक्तत्रैविध्यचेदं
भाष्यादि सम्मतम् । तस्यैव शब्दस्य पुनरभि-
धानं पर्यायेणभिधानम् अन्यत् पुनरर्थपुन-
रुक्तमित्याहुः ॥” पुनर् + वच + कर्त्तृणि क्तः ।
पुनः कथिते, त्रि । यथा, महाभारते ॥ ७१३ ॥
“बृहद् वज्रपुं । तत्तेन पुनरुक्तां कथामिमान् ॥”

पुनरुक्तवक्ता, [न] पुं, (पुनरुक्ते क्व यत् ।
“द्वितीयं मौड्यवन्ने ।” इति मनुस्मृत्युक्तं तथा-
त्वम् ।) ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुनर्नवः, [न] स्त्री, (पुनर्भूयो जन्म ।) पुन-
र्वादीनृपतिः । यथा,—

“आत्रस्तुववाहोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ! ।
मानुषेय तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यते ॥”

इति श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । ८ । १६ ॥

पुनर्नवः, पुं, (पुनरपि द्विष्टे भूयोऽपि नवः ।) नवः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

पुनर्नवा, स्त्री, (द्वित्रायां पुनरपि नवा । यडा,
पुनर्भूयोभूयः नूयते स्तूयते इति । शु स्तुती +
“अदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ । इत्यप् । ततश्चाप् ।
चुभूदित्वात् न शत्वम् ।) शाकविशेषः ।
तत्पर्यायः । शोथनी २ वर्षाभूः ३ प्राड्या-
यनी ४ कटिलकः ५ । एता अरुणाः ॥
श्वेतायाः पर्यायः । वृक्षीराः २ चिराटिका ३ ।
इति रत्नमाला ॥ विशाखः ४ कटिलः ५ शशि-
वाटिका ६ छब्बी ७ चित्तवर्षाभूः ८ वनपत्रः ९
कटिलकः १० । अस्या गुणाः । उष्णत्वम् ।
तिलत्वम् । कफकाश्मलद्वोग्गूलानपाण्डुशोफा-
निलनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेदक-
त्वम् । रचायनत्वम् । आमदुर्गन्धप्रोदरनाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ ५ ॥

“पुनर्नवा श्वेतस्या शोथनी शीर्षपत्रिका ।

कटुः कषाया रुच्यर्शः पाण्डुहृदीपनी परा ॥

शोफानिलगरसेप्रहरी ब्रह्मोदरप्रशन् ॥”

पुनर्नवा परा रक्ता रक्तपुष्पाविलाटिका ।

शोथनी हृदवर्षाभूर्भवन्तेतुः कटिलकः ॥

पुनर्नवारुणा तिलका कटुपाका हिमा लघुः ।

वानला आशिणी मेघपितरक्तविनाशिनी ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पुनर्भवः, पुं, (द्विष्टोऽपि पुनर्भवतीति । भू +
अच् ।) नवः । इत्यमरः । २ । ६ । २३ ॥ रक्त-
पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुनर् + भू +
भावे अच् । पुनरुत्पत्तिः । यथा, महाभारते ।
१ । १ । २५५ ।

“मन्त्रनिच प्रवृत्तिच जन्मत्युपुनर्भवाः ॥”

पुनर्भवतीति । भू + अच् । पुनर्भारवाते, त्रि ॥

पुनर्भवी, [न] पुं, (पुनर्भवः पुनः पुनरुत्पत्तिर-
स्यत्येति । पुनर्भव + इनिः ।) आत्मा । इति
हेमचन्द्रः । ६ । २ ॥

पुनर्भूः, स्त्री, (पुनर्भवति जायत्विति । भू +
क्विप् ।) द्विष्टा । तत्पर्यायः । द्विष्टिः २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । २३ ॥ “अक्षतयोनिताद्विष्टवा
पुनरुह्यते । इत्युच्चावयस्य भूत्वा अन्यस्य पुन-
र्भवतीति क्विप् पुनर्भूः । द्विष्यते निन्दिततया
शब्दप्रति द्विष्टिः । द्विष्य शब्दे नास्तीति भूः निपा-
तनादित्वम् ॥” इति तट्टीकायां भरतः ॥ सा
त्रिविधा । यथा,—

“परपूर्वास्त्रियस्तन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।

पुनर्भूस्त्रिविधा तावां सैरिणी तु चतुर्विधा ॥

कथ्येवाक्षतयोनिर्था पाणिग्रह्यदूहिता ।

पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्म्मणा ॥

देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।

उत्पन्नवाहसान्मसौ वा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥

उत्पन्नवाहसा उत्पन्नयमिचारा ।

अस्तुतु देवरेषु स्त्री वान्त्वैर्था प्रदीयते ।

स्वर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥”

इति मिताचरा ॥ ५ ॥

पुनर्भारजाते, त्रि ॥

पुनर्भावा, स्त्री, (पुनरप्रथमा यात्रा ।) निवर्त-
यात्रा । सा तु आवाप्युत्तरपक्षीवरयद्वितीया-
नन्तरं तत्रवसदिवसत्रिविदिता श्रीजगन्नाथदेवस्य
दक्षिणतुलयात्रा । द्विरे रथ इति उल्टा रथ
इति च भाषा । अस्या इतिकर्तव्यता यात्रा-
शब्दे ज्ञेया ॥

पुनर्बन्धुः, पुं, (पुनः पुनः शरीरेषु वसति चैत्रज-
ल्पेति । पुनर् + वस + उः ।) विष्णुः । (यथा
महाभारते । १३ । १२६ । ३६ ।

“अधनो विजयो जेता विजयोनिः पुनर्बन्धुः ॥”

शिवः । कात्यायनमुनिः । लोकभेदः । घना-
रम्भः । इति शब्दरत्नावली ॥ नक्षत्रविशेषः ।

स च बहुराक्षतिपञ्चतारात्मकः । यथा,—

“मध्यवर्त्मनि शरात्मनाक्षता-

ववरस्य गुरमाद्यमे गताः ।

लिप्तिकाः सुमुखि ! पञ्चतारके

पञ्चपावकमिता घटोदयात् ॥”

इति कालिदासकृतरात्रिलयनिरूपणम् ॥

तस्याविष्टात्री देवता अदितिः । इति जातकः ॥

तत्र जातफलम् । यथा, कोट्योप्रदीपे ।

“प्रभूतमित्रः कृतशान्त्वयः

सद्रवकामी वरभूयगाढः ।

दाता प्रतापी वसुधाधिपतिः

पुनर्बन्धौ वस्य भवेत् प्रसूतिः ॥”

पुनर्बन्धुः, पुं, अश्विन्यादिषष्टिविंशतिनक्षत्रान्तर्गत-
सप्तमनक्षत्रम् । तत्पर्यायः । वामकौ २ आदित्यौ
३ । इति हेमचन्द्रः ॥ द्विचनान्तोऽयम् ॥

पुनर्नामः, पुं, (पुनान् नाम द्व औष्ठान् ।) खनाम-
र्यातश्चतुष्टयविशेषः । तत्पर्यायः । पुरुषः
२ तुङ्गः ३ केसरः ४ देववल्लभः ५ । इत्यमरः ।

२ । १ । २५ ॥ कुम्भोकः ६ रक्तकेशरः ७ ।
इति रत्नमाला ॥ पुनर्नामा ८ पाटनद्वयः ९
रक्तपुष्पः १० रक्तरेणुः ११ अरुणः १२ । अन्य
पुष्पगुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । सुगन्धि-
त्वम् । पित्तनाशित्वम् । भृङ्गितो प्रावणत्वम् ।
देवताप्रसादनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कषाय-
त्वम् । कफरक्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ ५ ॥
मितीनृपतः । जातीफलः । नरश्रेष्ठः । पाण्डु-
नामः । इति मेदिनी । गे, १६ ॥

पुन्राटः, पुं, (पुन्राट् + ण्योऽदरादित्वात् डस्य ठः ।)

चक्रमर्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य

यथा, भावप्रकाशे पूर्वपक्षे प्रथमे भागे ।

“चक्रमर्दः प्रपुन्राटो ददृशो मेवलोचनः ।

पुन्राटः स्यादेङ्गजसक्ती पुन्राट इत्यपि ॥”

पुन्राडः, पुं, (पुन्राडं गाड्यतीति । नङ् भञि +

“कर्मण्यन् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) चक्रमर्दः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

पुन्रामनरकः, पुं, (पुदिति नाम यस्य स पुन्रामा ।

पुन्रामा चार्त्ता नरकश्चेति कर्मधारयः ।) पुन

इतिनामकनरकविशेषः । तत्र घोडशविधपापैः

पतति । यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“परदाराभिगमनं पापानाष्टोपसेवनम् ।

पाच्यं सर्वभूतानां प्रथमं नरकं स्मृतम् ॥

फलस्त्वेवं महापापं फलार्हस्य च पाटनम् ।

पाटनं वृक्षजातीनां द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥

वर्ज्यादानं तथा द्विष्टमध्यवधवन्धनम् ।

विपादित्वमहेनूयं तृतीयं नरकं स्मृतम् ॥

भयदं सर्वसत्त्वानां नरभूतिविनाशनम् ।

भ्रंशं निजधर्माणां चतुर्थं नरकं स्मृतम् ॥

भार्यं मित्रकौटिल्यं मिथ्याभिप्रेतञ्च यत् ।

मित्रेकाग्रनमित्युक्तं पञ्चमञ्च विपाचनम् ॥

प्ररोच्यं यन्त्रकरं यमनं योगनाशनम् ।

यानसुगमस्य हरणं यष्टुक्तं षष्ठाचनम् ॥

राजभागस्य हरणं राजजायानिषेवनम् ।

राज्ये त्वद्विषकारित्वं सप्तमं नरकं स्मृतम् ॥

क्षत्र्यत्वं लोपुप्तञ्च तथ्यधर्माधर्माशनम् ।

नानाकर्मकरं प्रोक्तमष्टमं नरकं स्मृतम् ॥

ब्रह्मस्य हरणञ्चैव ब्राह्मणानां विनिन्दनम् ।

विरोधो ब्राह्मणेच्छोक्तो नवमो नरकस्त्वयम् ॥

शिष्टाचारविनाशञ्च मित्रद्वेषं शिष्टोऽब्धम् ।

शास्त्रस्तेयं धर्मशून्यो दशमं परिकीर्तितम् ॥

घड्ङ्गनिधनं घोरं पाण्डुगुण्यप्रतिघेयनम्

एकादशममेवोक्तं नरकं सद्भिर्नृपतम् ॥

सद्भिर्नृपतं सदा चैवमनाचारमसतृक्रिया ।

संस्कारपरिहीणत्वमिदं द्वादशमं स्मृतम् ॥

हानिधर्माधर्माशानामपदगंस्य द्वादशम् ।

खर्गहर्तृञ्च मतिदं त्रयोदशममुच्यते ॥

समत्वं धर्महीनञ्च यद्वर्ज्यं यच्च दोषजम् ।

चतुर्दशकमेवोक्तं नरकं सद्भिर्नृपतम् ॥

अज्ञानसाध्यनिष्ठत्वमशौचमनुभावहम् ।

गर्ह्यं तत् पञ्चदशकमसत्यवचनानि च ॥

यालस्य वै योऽप्रकमाक्रोशश्च विशेषतः ।
सर्वस्य चाततायिलमगारेष्वपिदापनम् ॥
इच्छा च परदारेषु नरकाय निगद्यते ।
ईर्ष्याभावश्च सभ्येषु औद्विग्यन्तु विगर्हितम् ॥
एतैस्तु पापैः पुरुषः पुत्रामनरके पतेत् ।
पुत्रामनरकं घोरं विनाशं प्राह सर्वतः ॥
एतस्मात् कारणात् साध्यस्ततः पुत्रो निगद्यते ॥”
इति वामने ५ = अध्यायः ॥

पुष्पकुलः, पुं, (पुष्पकुलः । पृथोदरादित्वात् सस्य
लत्वम् । उदरस्यवायुः । इति भूरिप्रयोगः ॥
पुष्पकुलः, पुं, (पुष्पकुलवत् आकृतिरस्यास्तीति ।
अच् ।) पुष्पव्रीणाधारः । तत्पर्यायः । बीज-
कोषः २ वराटकः ३ । (पुष्पकुल इति शब्दो-
ऽस्य स्थितिः ।) वामपाश्वेष्टमलाश्रयः । फोफडा
इति फलवरा इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
कोष्ठः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्तफेनजः ३ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ तिलकम् ४ क्रीमम् ५ । इत्य-
मरः ॥ क्रीमम् ६ । इति भरतः ॥ पुष्पकुलोऽपि
पाठः ॥ (पुष्पकुलशब्दस्य विषयो चातयः ॥)
पुमान् [स्] पुं, (पाति रक्षतीति । पा + “पाते-
र्ङ्मुत्तु” उणा० । ४ । १७७ । इति ङमुत्तु ।
डित्वात् टिलोपः ।) मनुष्यजातिपुरुषः । तत्-
पर्यायः । पञ्चजनः २ पुरुषः ३ पूरुषः ४ ना ५ ।
इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा,—

“स्वदेशजातस्य जनस्य लोके
गुणाधिके पुंसि भवत्ववज्ञा ।
निजाङ्गना यद्यपि रूपराशि-
क्तयापि पुंसां परदारचेष्टा ॥”

इत्युद्धटः ॥)

मनुष्यजातिः । इति कैचिदिति भरतः ॥ पुंलिङ्ग-
मात्रश्च ॥ (कूटस्थपुरुषः । यथा, विष्णुपुराणे ।
१ । १ । २ ।

“सदृशं ब्रह्म य ईश्वरः पुमान्
गुणोन्मिष्टस्थितिकालचलयः ।
प्रधानबुद्ध्यादिगन्तुप्रपञ्चः
च नोऽस्तु विष्णुर्गतिभूतिसुक्तिदः ॥”

“अक्षरमिति विकारं निराकरोति पुमान्
कूटस्थः ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)

पुरं, श्च अग्रगत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुष्टा-
पर-सक-सेट् ।) श्च, पुरति ज्येष्ठः कनिष्ठस्य
अग्रे गच्छतीत्यर्थः । पोरिता । इति दुर्गादासः ॥
पुरं, क्ली (प्रियते पूयते इति । मूलि पूर्वोत्त + कः ।)
गृहः । देहः । पाटलिपुत्रः । पुण्यादीनां दला-
वृत्तिः । इति मेदिनी । रे, ५ = ५६ । नागर-
सुप्ता । इति रत्नमाला ॥ चर्म इति शब्दरत्ना-
वली ॥ गृहोपरिदृष्टम् । इति विश्वः ॥

पुरं, क्ली क्ली, (पिपत्तीति । र + मूलविभुजादि-
त्वान् कः । यद्वा, पुरति अग्रं गच्छतीति । पुर +
“इगुपञ्चाप्रीकरः कः ।” १।१।१३५ । इति कः ।)
हृष्टादिविशिष्टस्थानम् । इति श्रीधरस्वामी ॥
बहुव्रीह्यायधारस्थानम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ तत्पर्यायः । पूः २ पुरी ३ नगरम् ४

पत्तनम् ५ स्थानीयम् ६ कटकम् ७ पट्टम् ८
निगमः ९ पुटभेदनम् १० । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“राजा सहायसंयुक्तः प्रभूतयवसेननम् ।
रम्यमाणन्तु वामनं मध्यमन्देशमावसेत् ॥
वैश्वशूद्रजनप्रायमनाहार्यन्तथा परैः ।
किञ्चिद्वाप्तुमसंयुक्तं बहुकर्म्मकरन्तथा ॥
अदेवमातृकं रम्यमनुरक्तजनान्वितम् ।
करैरपीडितं वापि बहुपुष्पफलन्तथा ॥
अगम्यं परचक्राणां तद्वासायहमापदि ।
समदुःखसुखं राज्ञः सततं प्रियमास्थितम् ॥
सरोरूपविहीनश्च आङ्गतस्करवर्जितम् ।
एवंविधं यथालाभं राजा विषयमावसेत् ॥
एतद्दुर्गं वृषः कुप्यात् वस्त्रमेकतमं वृषः ।
वनदुर्गं महीदुर्गं नरदुर्गन्तथैव च ॥
वार्त्तचैवास्तुदुर्गं गिरिदुर्गं पार्थिव ! ।
सर्वेषामेव दुर्गाणां गिरिदुर्गं प्रशस्यते ॥
दुर्गं परिघोषेतं चयाटालकसंयुतम् ।
शतघ्नोयन्तस्यैश्च शतशश्च समावृतम् ॥
गोपुरं सकटाटश्च तत्र स्यात् सुमनोहरम् ।
सपताकं गजारूढो येन राजा विशेत् पुरम् ॥
चतसश्च तथा कार्या वीथयः सर्वतोसुखाः ।
एकस्मिन्तत्र वीथ्यग्रे देववैश्व भवेद्दृढम् ॥
द्वितीये वापि वीथ्यग्रे राजवैश्व विधीयते ।
धर्माधिकरणं कार्यं वीथ्यग्रे च तृतीये ॥
चतुर्थे चैव वीथ्यग्रे गोपुरेण विधीयते ॥
आयतं चतुरस्रं वा वृत्तं वा कारयेत् पुरम् ।
सुक्तिहीनं त्रिकोणश्च यवमध्यन्तथैव च ॥
अर्द्धचन्द्रप्रकारश्च वज्राकारश्च कारयेत् ॥
अर्द्धचन्द्रं प्रशंसन्ति नदीतीरेषु तद्वसेत् ।
अन्यत्र तत्र कर्त्तव्यं प्रयत्नेन विजानता ॥
राज्ञा काराग्रहं कार्यं दक्षिणे राजवैश्वनः ।
तस्यापि दक्षिणे भागे गजस्थानं विधीयते ॥
गजानां प्रादुस्त्रा शाला कर्त्तव्या बापुदुस्त्रा
आग्नेये च तथा भागे आयुधागारमिष्यते ॥
महानस्रश्च धर्म्मज्ञः । कर्म्मशालास्तथापराः ।
यहं पुरोधसः कार्यं वामतो राजवैश्वनः ॥
मन्त्रिवेदविदाश्चैव चिकित्साकर्त्तरेव च ।
तत्रैव च तथा भागे कोष्ठागारं विधीयते ॥
गवां स्थानं तथैवात्र तुरगाणान्तथैव च ।
उत्तराभिमुखा श्रेणी तुरगाणां विधीयते ॥
दक्षिणाभिमुखा वाघ परिशिष्टास्तु गृहिताः ।
तुरगास्तु तथा घायाः प्रदीपैः सार्वरात्रिकैः ॥
कुक्कुटान् वानराञ्चैव मर्कटांश्च नराधिप ! ।
धारयेद्विशालायां सवत्सां घेनुमेव च ॥
अजाश्च घायां यत्नेन तुरगाणां हितैषिणा ।
गोगजान्वादिशालासु तत्पुरीषस्य निर्गमम् ।
अस्तं गते न कर्त्तव्यं देवदेवे दिवाकरे ॥
तनून्तत्र यथास्थानं राजा विज्ञाय सारधिम् ।
दद्यादावसथस्थानं सर्वेषामनुपूर्वशः ॥
योधानां शिषिणाश्चैव सर्वेषामविशेषतः ।

दद्यादावसथान् दुर्गे मन्त्रकाकविदां शुभान् ॥
गोवेदान्तवेद्यांश्च गजवेद्यांस्तथैव च ।
आहरेत भृशं राजा दुर्गे परवलारुजः ॥
कुशीलवानां विप्राणां दुर्गे स्थानं विधीयते ।
न बहूनामतो दुर्गे विना कार्यं तथा भवेत् ॥
सर्वं निरर्थकं कार्यं विना दुर्गं महीपते ! ।
दुर्गे यन्ताः प्रकर्त्तव्या नानाप्रहरणान्विताः ।
सहस्रघातिनो राजन्तेस्तु रक्षा विधीयते ॥
दुर्गद्वाराणि गुप्तानि कार्याण्यपि च भूभुजा ।
सञ्चयञ्चात्र सर्वेषामायुधानां विधीयते ॥
धनुषां क्षेपणीयानां तोमराणाञ्च भार्गव ! ।
शराणामथ खड्गानां कवचानान्तथैव च ॥
लगुङ्गानाञ्च कुन्तानां परिघैः सह पार्थिव ! ।
अश्वनाञ्च प्रभूतानो सुहृदणान्तथैव च ॥
त्रिशूलानां पट्टिशानां कुण्डपानाञ्च पार्थिव ! ।
प्रासानाञ्च स्रज्जालां शक्तीनाञ्च नरोत्तम ! ॥
परश्वानां चक्राणां वर्मणाश्चर्मभिः सह ।
कुद्दालरज्जुवेद्याणां पिटकानान्तथैव च ॥
हेतुकानाञ्च दात्राणामङ्गारस्य च सञ्चयः ।
सर्वेषां शिल्पभाण्डानां सञ्चयञ्चात्र इष्यते ॥
वादित्राणाञ्च सर्वेषामौषधीनान्तथैव च ।
यवसानां प्रभूतानामिन्वनस्य च सञ्चयः ॥
गुङ्गानां सुवैतलानां गोरसानान्तथैव च ।
वसानामथ मञ्जानां क्षायूनामस्थिभिः सह ॥
गोचर्मपट्टहानाञ्च धान्यानां सर्वतस्तथा ।
तथैव पर्पटानाञ्च यवगोधूमयोरपि ॥
रत्नानां सर्ववस्त्राणां लोहानाञ्चाप्यशेषतः ।
कलायुस्तमसाणां चणकानां तिलैः सह ॥
तथा च सर्वशस्त्रानां पांशुगोमययोरपि ।
शयसर्वरसं भूर्जतुलाञ्चाञ्च द्रव्यम् ॥
राजा सञ्चिनुयाद्दुर्गे यच्चान्यदपि किञ्चन ॥
कुम्भाञ्चाग्नीविवाः कार्या शालसिंहादयस्तथा ।
गङ्गाञ्च पक्षिणश्चैव विरुद्धा ये परस्परम् ॥
स्थानानि च विरुद्धानां सुगुप्तानि पृथक् पृथक् ।
कर्त्तव्यानि महाभाग ! यत्नेन पृथिवीक्षिता ॥
उक्तानि चाप्युक्तानि राजद्रव्याण्यशेषतः ।
सुगुप्तानि पुरे कुप्याञ्जनानां हितकाम्यया ॥
जीवकवर्मकाकोलीव्यामलवयः परुषकम् ।
शालपर्णी पृश्निपर्णी सुहृपर्णी तथैव च ॥
माषपर्णी च मेदे ई शारिवे ई वलाचयम् ।
वीराश्चन्ती वृद्धीया वृद्धती कण्टकारिका ॥
भृङ्गी शृङ्गाटकी द्रोणी वर्षाभूदभंरशुका ।
मधुपर्णी विदार्यी ई महाक्षुद्रा महातपा ॥
धन्वना सह देवाञ्च कटुकैरुक्कं विषम् ।
पर्णाश्रनाकन्दकीका फल्गुखर्जूरयष्टिका ॥
शुक्रातिशुक्राशम्यच्छत्रातिच्छत्रवीरणाः ॥
इक्षुरिक्षुविकाराश्च क्षाणितादाश्च सत्तम ! ।
सिंहि च सहदेवी च विश्वेदेवाटरूपकम् ॥
सधुकं पुष्पकं साक्षा शतपुण्या मधूलिका ।
शतावरीमधूके च पियालन्तालमेव च ॥
आत्मगुप्ता कटफलाख्या दारदा राजशीर्षिका ।
राजसर्पपधन्वाकन्द्यप्रोक्ता तथोत्कटा ॥

कालशाकं पद्मवीनं गोवली मधुवसिका ।
 शीतपाकी कुपिजाती काकजिह्वोरुपत्रिका ॥
 रत्नाखपुष्पौ चोभौ गुणारकपुनर्गवे ।
 कक्षिका तु काशीरी विप्रशालकेशरम् ॥१॥
 नृक्षान्यानि सन्वाणि शमीधान्यानि यानि च ।
 शीरं शीरं तथा रुद्रं मज्जा तैलं वषा द्रुतम् ॥
 निकोचाभिगुकास्फोटं पातामामागमालकम् ।
 एवमादीनि चान्यानि विज्ञेयो मधुरो गयः ॥
 राधा सच्चिदुयात् सर्वं पुरे निरवशेषतः ।
 दाहिमास्त्रातकाम्नाश्च निन्दिहीकान्वेतसम् ॥
 भयं रुक्मं ननुचं करमर्दकुरुयकम् ।
 बीजपूरककापीरं मालती राक्षवन्तुकम् ॥
 कौटुकदृष्टयपत्तानि द्वयोरन्तिकयोरपि ।
 पारेयनं नागरकं प्राचीनायकमेव च ॥
 कपित्थामलकी चुक्रं फलं दन्तशुद्धय च ।
 लमीरं नवनोतथ सौवीरकतुषोदके ॥
 सुरारख्य मद्यानि मण्डतक्रुद्धौनि च ।
 रुक्तानि चैव सन्वाणि ज्ञेयान्वस्त्रगणं द्विजाः ॥
 एवमादीनि सन्वाणि राधा सच्चिदुयात् पुरे ॥
 सैवोद्दिष्टपाट्यपाव्यसातुद्रोमकम् ।
 कुप्यसौवर्धसविटं बालनेयं यथाश्चयम् ॥
 औषधारं कालभस्म विज्ञेयो लवणो गयः ।
 एवमादीनि सन्वाणि राधा सच्चिदुयात् पुरे ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चयन्निकनगरम् ।
 कुठेरकं समरिषं शिशुभस्मातसर्षपाः ॥
 कुशाजमोदा किण्ठी हिङ्गुमूलकधान्यकम् ।
 कारवी कुचिकाजायः सुखः कालमालिका ॥
 मणिष्मकीर्य लघुनं भृङ्गं सुररुक्ताद्या ।
 कायस्या च वयःस्या च हरितालं मनःशिला ॥
 अगता च रुदन्ती च रोहिणं कुङ्कुमं तथा ।
 वषा सरस्काशीरं शलकी हृषुषा तथा ॥
 सर्वपित्तानि स्रज्वाणि प्रायो हरितकानि च ।
 सङ्गरानि च मूलानि यष्टिखारिविषाणि च ॥
 फलानि चैव च तथा सस्त्रोला हिङ्गुपत्रिका ।
 एवमादीनि चान्यानि गयः कटुकसंज्ञकः ।
 राधा सच्चिदुयाद्दुर्गं प्रयत्नेन नृपोत्तम ॥२॥
 रुद्रचन्दनहीरेरुक्तमालकदारवः ।
 एरिदामलकीशीरं रक्तमालकवन्तुकम् ॥
 दूर्जापटोलकटुकादन्तिकपत्रकचतुराः ।
 किराततिलकं निमं विषा चातिविषा तथा ॥
 तालीशपत्रं तगरं सप्तपर्णविकङ्कताः ।
 काकोदुग्गरकोदीप्यसुषगः किण्ठी तथा ॥
 पट्यन्ता रोहिणी मांसी पर्पटं मद्यन्तिका ।
 रमाज्ञं भृङ्गराजं पतङ्गी परिपेतम् ॥
 दुप्यज्ञं गुरुनी कामा श्यामाकं गन्धनाकुली ।
 चतुष्पत्तिं शास्त्रभिमन्का चतुरकुता ॥
 रम्भा जैन कुवापुष्यो तारास्त्रोता हरेरुक्ता ।
 देवायो वेगमस्तुमी विषाणी तोहमन्नम् ॥
 नापनी सरतिल्लाप्या विषाणी जिष्टिका तथा ।
 पर्वटश्च नृशी च गन्धिल्लसम्भ्रमः ॥
 रत्नाणीनि चान्यानि राधा सच्चिदुयात् पुरे ।
 एवमादीनि सन्वाणि राधा सच्चिदुयात् पुरे ॥

प्रियङ्गुधातकीपुष्पं मोचलीधार्जुनासनाः ।
 अनन्तान्नी सुरानङ्गा शोनाकं कण्ठं तथा ॥
 भूर्जपत्रं शिलोद्भेदं पाटलापत्रलोमकम् ।
 समङ्गा त्रिवृताम्बुनं कापांसा गेरिकाञ्जनम् ॥
 विद्रुमं समधूच्छिष्टं कुम्भीकाकुसुमोत्पलम् ।
 न्ययोधोदुम्बराश्वत्थकिंजुका शिंशुपा शमी ॥
 पियासपिपुका शालशिरौषं पद्मकन्तघा ।
 विल्वोऽपिमन्त्रः प्रचक्ष श्यामाकयवकोद्रवम् ॥
 राणादनं करीरश्च धान्यकप्रियकौ तथा ।
 शाकोटाशोकवदराः कदम्बखदिरद्वयम् ॥
 एषां पत्राणि साराणि मूलानि कुसुमानि च ।
 एवमादीनि चान्यानि कषायास्थो गयो मतः ॥
 प्रयत्नेन नृपत्रेष्ठ । राधा सच्चिदुयात् पुरे ।
 कीटाश्च मारयि योग्या यज्ञतायान्तयेव च ॥
 वातधूमास्त्रमार्गाणां दूषणानि तथैव च ।
 धार्याणि पार्थिवैर्दुर्गे तानि दद्यामि भारत ॥
 विद्यायान्वारणं कार्यं प्रयत्नेन रुद्धीभुजा ।
 विचित्राश्च गदा धार्या विप्रप्रश्नमनाक्षया ॥
 रक्षोभूतपिशाचघ्नाः पापघ्नाः पुष्टिवर्धनाः ।
 कलाविदश्च पुरुषाः पुरे धार्याः प्रयत्नतः ॥
 भीतान् प्रमत्तान् कुपितान् तथैव च विमानि-
 तान् ।
 कुम्भान् प्रापशीलांश्च न राधा वासयेत् पुरे ॥
 यन्त्रायुधाट्टालचयोपपन्नं
 समग्रधान्यौषधिसंप्रयुक्तम् ।
 वणिग्जनैश्चान्वितमावसेत
 दुर्गं सुगुप्तं नृपतिः सदैव ॥
 इति मात्स्ये राजधर्मे दुर्गसम्पत्तिर्नाम १६१
 अध्यायः ॥ ॥ पुरे वर्कनीयानि यथा,—
 “पुरे दृष्टप्रतोली च परिखातोरणध्वजाः ।
 प्रासादाश्चप्रपारामवापीवेश्वाः सती त्वरी ॥”
 इति कविकल्पलता ॥
 अवशिष्टं नगरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 पुरः, पुं. (पिपर्तिर्ति । पृ + कः ।) गुग्गुलुः ।
 इत्यमरः । १०।१।३६। (अस्य पर्यायो यथा,—
 “गुग्गुलुर्देवधूपश्च घटायुः कौशिकः पुरः ।
 कुम्भीलुखलकं क्रीवे महिषान्नः पलङ्कधः ॥”
 “अन्नं तीक्ष्णमजीर्णं च अवायं अममातपम् ।
 मयं रोवन्त्यजेत् सन्ध्यागुगार्धं पुरसेवकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 पीतकिण्ठी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पुरः, [स] य, (पूर्वस्मिन् पूर्वस्मात् पूर्वो वा
 एवं पूर्वस्याः पूर्वस्यामित्यादि । पूर्व + “पूर्वा-
 धरावरायामसि पुरधवस्येषाम् ॥” ५ । ३ । ३६ ।
 इति अथि तदयोगेन पुर इत्यादेशश्च ।) अग्रतः ।
 इत्यमरः । ३ । ४ । ७ । (यथा, कुमारः । १।३।
 “अथि जीवितनाथ । जीवांसी-
 यभिधायोत्थितया तथा पुरः ।
 दृष्टे पुरुषालति चितौ
 हरकोपान्तमन्त्रं केवलम् ॥”)
 प्राप्ता दिशि । प्रथमे काले । (यथा, अभि-
 शानशब्द १।३।५ ।) अत्रे ।

“उदेति पूर्वं कुतमं ततः फलं
 घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
 निमित्तनैमित्तिकयोरयं विधि-
 क्तव प्रवादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥”)
 पुरार्थे । अतीते । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 पुरःसरः, त्रि, (पुरोऽग्रे सरति गच्छतीति । स +
 “पुरोऽग्रेतोऽग्रेषु सर्चेः ।” ३ । २ । ११८ । इति
 टः ।) अग्रगामी । इत्यमरः । २।५।७२। (यथा,
 महाभारते । ३ । १६ । २२ ।
 “यस्याः पुरःसरा स्नासन् पृष्ठतश्चागुयायिनः ।
 साहमद्य सुदेव्यायाः पुरःपश्चाच्च गामिनी ॥”)
 अस्य पर्यायः अग्रसरशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 पुरञ्जनः, पुं, (पुरं देहक्षेत्रं जनयतीति । जनि +
 बाहुलकात् खः ।) जीवः । यथा,—
 “पुरुषं पुरञ्जनं विद्यात् यद्व्यनम्यात्मनः पुरम् ।
 एकदित्रिचतुष्पादं बहुपादमपादकम् ॥”
 इति श्रीभागवते । ४ । २६ । २ ॥
 पुरञ्जनी, स्त्री, (पुरञ्जन + गौरादित्वात् ङीप् ।)
 बुद्धिः । यथा,—
 “न विदाम वयं सत्यं कर्त्तारं पुरुषर्षभ ।
 आत्मनश्च परस्त्रापि गोत्रं नाम च यत्कृतम् ॥
 राजन् ! मदीयाः सर्वे ते मामाहुश्च पुरञ्जनीम् ॥”
 “बुद्धिन् प्रमदां विद्यान्ममाहमिति यन् कृतम् ।
 यामधिष्ठाय देहेऽस्मिन् पुमान् सङ्कतेऽचिभि-
 र्गुणान् ॥”
 इति श्रीभागवते । ४ स्कन्धे । २५।२६ अध्यायौ ॥
 पुरञ्जयः, पुं, (पुरं शत्रुपुरं जयतीति । जि + खच् ।)
 ख्यंवंशीयराजविशेषः । तत्पर्यायः । काक्यस्यः
 २ । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, भागवते ।
 ६ । ६ । १२ ।
 “पितर्युपरतेऽभ्येत्य विक्रान्तः पृथिवीमिमाम् ।
 शासहीजे हरिं यज्ञैः शशाद इति विश्रुतः ॥
 पुरञ्जयस्तस्य सुत इन्द्रबाह इतीरितः ।
 कङ्कस्य इति चाप्युक्तः श्वश्रु नामानि
 कर्त्तव्यः ॥”
 पूर्ववंशीयः खञ्जयपुत्रः । यद्य हरिवंशे ।
 ३१ । १८ ।
 “खञ्जयस्याभवत् पुत्री वोरो राधा पुरञ्जयः ।
 जनमेजयो महाराज ! पुरञ्जयसुतोऽभवत् ॥”
 पुरं जयतीति । पुर + जि + खच् ।) पुरजय-
 कर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 १०२ । ४५ ।
 “स्त्रान्वेव तेषां राक्षसाणि जम्बुः परपुरञ्जयः ॥”)
 पुरटं, स्त्री, (पुरति अग्रे गच्छतीति । पुर +
 बाहुलकात् यट् ।) सुवर्णम् । यथा,—
 “हरिः पुरटमुन्दरदुतिकदम्बमन्दीपितः
 सदा हृदयकन्दरे स्मरन्तु यः शर्षपीनन्दनः ॥”
 इति विदग्धमाधवः ॥
 पुरगः, पुं, (पिपर्तिं प्रयन्ते वेति । पृ + पालनादौ +
 “कृष्टृष्टिमन्दिनिघातः पृः ।” उवाच । २।५२।
 इति पृः । उवाच । २।५२।) सुवर्णः । इत्युवा-
 दिकोपः ॥

पुरतः, [सु] थ, (पुरति अग्रे गच्छतीति । पुर + बाहुलकात् अतमुच् ।) अग्रतः । इत्यमरः । ३। ४। ७। (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १। १०७ । “निर्गते मञ्जरीकुञ्जादपश्यत् पुरतस्ततः । कन्धे नीलनिचोलिन्यौ स केचिच्चारुलोचने ॥”) पुरतटी, स्त्री, (पुरस्थिता तटीव ।) हट्टी । चुद्र-हट्टः । इति हारावली । १६४ ॥

पुरहारं, स्त्री, (पुरस्थ द्वारम् ।) नगरद्वारम् । तत्पर्यायः । गोपुरम् २ । इत्यमरः । २। २। १६ ॥ (यथा, मनुः । ५ । ६२ । “दक्षिणेन नदं शूद्रं पुरद्वारेण निर्धरेत् । पश्चिमोत्तरपूर्वेस्तु यथायोगं द्विजमनः ॥”) पुरद्विद, [वृ] पुं, (पुरं द्वेष्टीति । द्वि + क्तिप् । मयनिर्मितानां पुरविशेषाणां दाहकत्वादस्य तथात्वम् ।) शिवः । इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । ६ । ७ । “स इत्यमादिष्य सुरानजस्तु तैः समन्वितः पितृभिः सप्रजेशैः । ययौ सधियात्रालयं पुरदिषः कैलासमद्रिप्रवरं प्रियं प्रभोः ॥”) पुरन्दरं, स्त्री, (पुर + दारि + खच् ।) चविकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुरन्दरः, पुं, (अरीणां पुरो दारयतीति । दृ + णिच् + “पूःसंज्ञयोर्दारिसंज्ञोः ।” ३। २। ४१ । इति खच् । “वाचं यमपुरन्दरौ च ।” ६। ३। ६१ । इति निपातितः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १। १। ४४ ॥ (यथा, महाभारते । ३। १०१ । ६ । “कालेयभयसन्ततो देवः साक्षात् पुरन्दरः । जगाम शरणं शीघ्रं तनु नारायणं प्रभुम् ॥” पुरं गेहं दारयतीति । दारि + खच् । निपातितः ।) चौरः । यथा,— “समांसमीना यदि पाकशालां समांसमौना दश घेनवः स्युः । पुरन्दरस्याविषयं यदि स्यात् पुरन्दरस्यापि पुरं न याचे ॥” इत्युद्धटः ॥

पुरन्दरा, स्त्री, (पुरं दारयति प्रवाहरिति । दारि + खच् । निपातनात् बाधुः । ततश्चाप् ।) गङ्गा । इति हारावली ॥

पुरन्विः, स्त्री, (खजनसहितं पुरं दारयतीति । पुरन्वी धृज् + खच् । गौरादित्वात् ङीष् । पृथोदरादित्वात् इत्सो वा ।) षतिपुत्रद्वि-त्रादिमती । इति भरतः । तत्पर्यायः । कुटु-स्विनी । इत्यमरः । २। ६। ६ । (यथा, रघुः । ७। २८ । “तौ स्नातकैर्वन्धुमता च राज्ञा पुरन्विभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम् । कन्याकुमारौ कनकासनस्यौ आर्द्राचतारोपयमन्वभूताम् ॥”) स्त्रीमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुरश्चरणं, स्त्री, (पुरोऽग्रतश्चरणं मन्त्रजपादि-पञ्चाङ्गकर्माचरणमिति ।) पुरस्त्रिया । सा तु स्त्रीदेवतामन्त्रविद्वर्धं तदेवतापूर्वापूर्वकं तन्-

मन्त्रजपहीमतर्पणाभिषेकपञ्चाङ्गभोजनरूपप-ञ्चाङ्गकसाधना । यथा, योगिनीहृदये । “गुरोराज्ञां समादाय शुद्धान्तःकरणो नरः । ततः पुरस्त्रियां कुर्यान्मन्त्रसंहितिकाम्यया ॥ जीवहीनो यथा-देही सर्वकर्मसु न चमः । पुरश्चरणहीनोऽपि तथा मन्त्रः प्रकीर्तितः ॥ तस्मादादौ स्वयं कुर्यात् गुरुं वा कारयेद्बुधः । गुरोरभावे विप्रं वा सर्वप्राणिहिते रतम् । स्त्रियं प्रास्त्रिवदं मित्रं नानागुणसमन्वितम् ॥ स्त्रियं वा सद्गुणोपेतां सपुत्रां विनियोजयेत् ॥ आदौ पुरस्त्रियां कर्तुं स्थाननिर्यय उच्यते ॥” योगिनीहृदये । “पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुहापञ्चतमस्तकम् । तीर्थप्रदेशाः सिन्धूनां सङ्गमः पावनं वनम् ॥ उशनानि विविक्तानि विलम्बलं तटं गिरिः ॥ तुलसीकाननं गोष्ठं वृषशून्यं शिवालये ॥ अश्वत्थामलकौम्बलं गोशालाजलमध्यतः । देवतायतनं कूलं ससुद्रस्य निजं गृहम् ॥ साधनेषु प्रशस्तानि स्थानान्येतानि मन्त्रिणाम् । अथवा निवसेत्तत्र यत्र चित्तं प्रसीदति ॥” तथा । “गृहे शतगुणं विद्याज्ञोष्ठे लक्षगुणं भवेत् । कौटिर्देवालये पुण्यमनन्तं शिवसन्निधौ ॥ त्वेच्छदुष्टदृष्ट्यालशङ्कातद्भविवर्जिते । एकान्तपावने निन्दारहिते भक्तिर्युते ॥ सुदेशे धार्मिके देशे सुभिचे निरुपद्रवे । रम्ये भक्तजनस्थाने निवसेत् तापसः प्रिये । ॥ गुरुणां सन्निधाने च चित्तेकाग्रस्थले तथा । एवामन्यतमस्थानमाश्रित्य जपमाचरेत् ॥ यत्र ग्रामे जपेन्मन्त्री तत्र कूर्मं विचिन्तयेत् ॥” गौतमीये । “पर्वते सिन्धुतीरे वा पुण्यारग्ये नदीतटे । यदि कुर्यात् पुरश्चर्यां तत्र कूर्मं न चिन्तयेत् ॥” विलम्बलादावपि कूर्मचिन्ता नास्ति तदुक्तं वैशम्पायनसंहितायाम् । “पुण्यक्षेत्रं गृही तीर्थं देवतायतनं शुभम् । नदीतीरं तथा सिन्धुसङ्गमोऽतिमनोहरः ॥ पञ्चतस्य गुहाश्चैव तथा पर्वतस्तकम् । विलम्बलं ससुद्रं वनसुद्यानमेव च ॥ एषु स्थानेषु विप्रेन्द्र ! कूर्मचक्रं न चिन्तयेत् । ग्रामे वा यदि वा वास्तौ गृहे तच्च विचिन्तयेत् ॥” अथ पुरश्चरणे भक्त्यादिनियमः । गौतमीये । “पुरश्चरणकृन्मन्त्री भक्त्याभक्त्यं विचारयेत् । अन्यथा भोजनादोषात् सिद्धिहानिः प्रजायते ॥ शस्तान्नश्च समन्नीयात् मन्त्रसिद्धिसमोद्भवा । तस्मान्नित्यं प्रयत्नेन शस्तान्नाशी भवेन्नरः ॥” अगस्त्यसंहितायाम् । “दधि जीरं हृतं गव्यं ऐश्वर्यं गुडवर्जितम् । तिलाश्चैव सिता मुद्गाः कन्दः केसुकवर्जितः ॥ नारिकेलफलश्चैव कदली खवली तथा ।

आम्रमामलकश्चैव पनसश्च हरीतकी ॥ व्रतान्तरे प्रशस्तश्च हविष्यं मन्यते बुधैः ॥” व्रतान्तर इति । “हेमन्तिकं सिताखिरं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः । कलायककुनीवारा वास्तूकं हिलमोषिका ॥ षष्टिका कालशाकश्च मूलकं केसुकैतरत् । लवणे सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी ॥ पयोऽनुहृतस्मारश्च पनसाम्नहरीतकी । पिप्पली जीरकश्चैव नागरङ्गश्च तिलिङ्गी ॥ कदलीलवलीघात्रीफलानि गुडमैश्वरम् । अतैलपक्वं सुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते ॥ मुद्गानो वा हविष्यान्नं शाकं यावकमेव वा । पयो मूलं फलं वापि यत्र यत्रोपलभ्यते ॥ रम्भाफलं तिलिङ्गीकं कमला नागरङ्गकम् । फलान्येतानि भोज्यानि शम्भोऽन्यानि विवर्जयेत् ॥” यत्तु योगिनीतन्त्रे । “चिन्ताश्च नालिकाशाकं कलावंलकुशं तथा । कदम्बं नारिकेलश्च व्रते कुम्भाखण्डं त्यजेत् ॥ तत्तु व्रतान्तरे बोध्यम् । चिन्ता तिलिङ्गी ॥ * ॥ अथ वर्ज्यानि । “विवर्जयेन्मधु चारुलवणं तैलमेव च । ताम्बूलं कांस्यपात्रश्च दिवाभोजनमेव च ॥” तथा । “चारश्च लवणं मांसं गृह्णन् कांस्यभोजनम् । माषाङ्गकीमसूरांश्च कीदृशं चणकानपि ॥ अन्नं पर्युणितश्चैव निःस्नेहं कौटूढवितम् ॥ रामार्चनचन्द्रिकायाम् । “मैथुनं तत्कषाणानां तद्गोष्ठीः परिवर्जयेत् । ऋतुकालं विना मन्त्री खिद्यं नैव गच्छति ॥ लवणश्च पलश्चैव चारं चौद्रं रसान्तरम् । कौटिल्यं चौरमभ्यङ्गमनिवेदितभोजनम् ॥ असङ्कल्पितकृत्यश्च वर्ज्यमेव नृणादिकम् । स्त्रियाश्च पञ्चगव्येन केवलाभलकेन वा ॥ मन्त्रजपान्नपानीयैः स्नावाचमनभोजनम् । कुर्याद्यथोक्तविधिना त्रिसन्ध्यं देवतार्चनम् ॥ अपवित्रकरो नमः शिरसि प्रादुतोऽपि वा । प्रलपन् प्रलपेद्यावत्तावत् निष्कलसुच्यते ॥” नारदीये । “गृधु सोष्णं सुपक्वञ्च कुर्यादै लघु भोजनम् । नेन्द्रियाणां यथा दृष्टिस्तथा मुञ्जीत साधकः ॥” कुलार्णवेऽपि । “यस्यान्नपानपुष्टाङ्गः कुरुते धर्मसम्पदम् । अन्नदातुः फलस्याङ्गं कर्तुं चाङ्गं न संशयः ॥ तस्मात् सर्वप्रयत्नेन परान्नं वर्जयेत् सुधीः । पुरश्चरणकालेषु सर्वकर्मसु शाम्भवि ! ॥ जिह्वा दग्धा परान्नेन करो दग्धौ प्रतिग्रहात् । परस्त्रीभिर्मनो दग्धं कथं सिद्धिर्वरानने ! ॥” परान्नं भिक्षितेतरविषयम् ! भिक्षायां तस्य खलोत्पादात् । तथा च । “वैदिकाचारयुक्तानां शुचीनां श्रीमतां सताम् । सत्कुलस्थानजातानां भिक्षाशी चाग्रजन्मनाम् ॥

विद्याय वीर्यं नष्टि वस्तु किञ्चित्
 प्राणं परंभ्यः सति सम्भवे च ।
 असम्भवे नीयेन हि विन्द्यान्
 पञ्चानिरिक्ते प्रतिगन्तुं यथा ।
 तत्रासमर्थोऽद्विदं विदुहान्
 याचेत यावद्दिनमात्रमेष्टम् ।
 गन्तानि रागादधिकं न विदुः
 प्रजायते कल्पशतैरसुखम् ॥ १ ॥
 मरुदुत्तरिते शब्दे प्रथमं सप्तदशरेत् ।
 प्रोक्ते पारश्वे शब्दे प्राणायामं मरुदरेत् ।
 दक्षप्रतापी आचम्य न्यस्यान्नानि ततो जपेत् ।
 क्षुत्पिबेत् तथा मृद्वन्यानां स्पर्शनेन च ।
 स्वमादौ च नियमान् पुरश्चरणकृदरेत् ।
 शिष्योक्तगणशृङ्गादिवृत्तः कर्म करोति यत् ।
 जपार्थं दादिकं सर्वमपवित्रं भवेत्तिये ! ।
 मतिनामरुणेशादिसुरादौर्गन्धर्वसुतः ।
 यो जपेत् इष्टयाश्च देवता मुनिर्वन्द्यता ।
 बालस्यं कृष्णं निद्रां क्षुतं निर्दोषं भयम् ।
 दोषाश्च शृङ्गं कौपं जपकाले विवर्जयेत् ॥ २ ॥
 स्वस्त्युक्तविधानेन विलस्यं त्वरितं विना ।
 उक्तसंन्यं जपं कुर्यात् पुरश्चरणसिद्धये ।
 देवतागुरुमन्त्रागमैश्च सम्भावयन् धिया ।
 जपदेकमनाः प्रातःकालं मध्यन्दिनावधि ।
 यन्मरुदया समारब्धं तत् कर्णयं दिने दिने ।
 यदि नृणाधिकं कुर्यात् व्रतभ्रष्टो भवेन्नरः ॥
 सप्तमायायाम् ।
 “यन्मरुदया समारब्धं तत् जपयं दिने दिने ।
 नृणाधिकं न कर्णयमानमात्रं सदा जपेत् ।
 प्रजपेदुक्तमरुदयाचतुर्गुणयपं कलौ ॥”
 अथवापि ।
 “कृते जपस्तु कल्पोक्तस्तेषां द्विगुणो मतः ।
 हापरे त्रिगुणः प्रोक्तस्तुर्गुणजपः कलौ ॥”
 इत्यार्षेऽपि ।
 “नृणानिरिक्तकर्मणि न फलन्ति कदाचन ।
 यथाविधिष्ठनान्येव सत्कर्मणि फलन्ति हि ।
 भूयस्या मरुदुत्तरितं मौनमाचार्यसेविता ।
 नित्यदूषा नित्यदानं देवतागुणतिर्कारणम् ।
 नित्यं त्रिसयनं स्नानं क्षुद्रकर्मविवर्जकम् ।
 नैमिषितायनस्यैव विश्वासो गुरुदेवयोः ।
 जपनिष्ठा हारश्चैते धर्माः सुकर्मकनिहिताः ।
 यो नृपतिप्रतापनास्त्रिकोच्चैष्टभायनम् ।
 नमस्तभायनं शिष्यभायनं परिवर्जयेत् ।
 सत्केनापि न भावेन जपदोषावर्णनादिषु ।
 अथवादुहितं सर्वं भवत्येन निरर्धकम् ।
 पुरश्चरणकालं तु यदि स्यान्मृतमृतकम् ।
 तथा च कृतमशुभो व्रतं देव परित्यजेत् ॥”
 योनिर्गोदये ।
 “अथैतद्गणशृङ्गायां शुचिरुत्तरः सदा ।
 प्रत्यक्षं स्नानयेत् शयानेकाकी दिनेनः सपेत् ।
 कर्मभायनं वाचं कृष्टिनां परिवर्जयेत् ।
 यो देवोत्तमाद्विदुः सदादर्शनम् ।
 अथार्थं नमस्तुभ्यं पुन्यधारणेन च ॥”

त्यजेदुत्तमाद्विदुः सदादर्शनम् ।
 तत्रैव ।
 “नेकवाना जपेन्मन्यं बहुवासाकुलोऽपि वा ॥”
 वैशम्पायनसंहितायाम् ।
 “विष्णुर्वाचं स कुर्याच्च कदाचिदपि मोक्षतः ।
 उपम्येधो वहिर्ब्रह्मे पुरश्चरणकृदरेत् ।
 यतिनामामन्थजानां दर्शने भाषरो श्रुते ।
 क्षुतेऽधोवायुगमने कृष्णयो जपस्तुत्सजेत् ।
 तथा तस्य च तत्प्राप्तौ प्राणायामं बहुलकम् ।
 कृत्वा सत्यं जपेत् शेषं यदा सूर्यादिवर्जनम् ॥”
 आदिशब्दाद्विदुः शालगण ॥ १ ॥ तन्त्रान्तरे ।
 “मनःसंहरणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् ।
 अथयत्नमनिर्वहो जपसम्यक्चित्तवतः ॥ २ ॥
 उक्तोऽपि कश्चुको नयो सुक्तेशो गणावृतः ।
 अपवित्रकरोऽशुद्धः प्रलपन्न जपेत् क्वचित् ।
 अनामनः शयानो वा गच्छन् भुञ्जान एव वा ।
 अप्रावृत्तौ करो कृत्वा शिरसा प्रावृत्तौऽपि वा ।
 चिन्तायाकुलचित्तो वा क्षुब्धो भ्रान्तः क्षुधा-
 न्वितः ।
 रथायामशिवस्थाने न जपेत्तिमिरालये ॥
 उपानदगृहपादो वा यानशय्यागतोऽपि वा ।
 प्रसाध्य न जपेत् पादाशुक्लासन एव च ।
 न यज्ञकाष्ठे पायाद्ये न भूमौ गच्छने स्थितः ॥”
 तथा ।
 “माज्जरं कुकुटं क्रौञ्चं श्वानं मृदं कपिं खरम् ।
 दृष्ट्वाप्यस्य जपेत् शेषं सृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥”
 सर्वत्र जपे तयं नियमः ॥ मानसे तु नियमो
 नास्त्येव । तथा च ।
 “अदुष्टिर्वा शुचिर्वापि गच्छंस्त्रिदशं स्वप्नपि ।
 मन्त्रैकशरगो विद्वान् मनसैव सदाभ्यसेत् ।
 न दोषो मानसे जाप्ये सर्वदेशेऽपि सर्वदा ॥”
 व्यासादिजपे तु तत्तत्तन्त्रे विज्ञेयो व्रततयः ॥
 जपफलमाह शिवधर्मम् ।
 “जपनिष्ठो द्विजश्रेष्ठोऽखिलयज्ञफलं लभेत् ।
 सर्वेषामेव यज्ञानां जायतेऽसौ महाफलः ।
 जपेन देवता गिर्यं स्तूयमाना प्रसीदति ।
 प्रसन्ना विपुलान् कामान् दद्यान्मुक्तिश्च शाश्व-
 ताम् ॥”
 पादौ ।
 “यश्चरच्चः पिशाचाच्च ग्रहाः सर्पाश्च भीषणाः ।
 जापिनं दोषमर्पन्ति भयभीताः समन्ततः ॥”
 पाद्वारदाययोः ।
 “यावन्तः कर्मयज्ञाः स्युः प्रदिष्टानि तर्पाणि च ।
 सर्वे ते जपवज्रस्य कर्ता नार्हन्ति योऽङ्गीम् ।
 माह्वान्त्यं वाचिकस्यैव जपवज्रस्य कीर्तितम् ।
 तस्माच्चतुर्गुणोऽयः सहस्रो मानसः स्तुतः ॥”
 तथा तन्त्रे ।
 “मानसः सितिकामानां पुष्टिकामैरुपायकः ।
 वाचिको नारत्यै चैव प्रशस्तो जप ईरितः ॥”
 गौतमीये ।
 “शय्या त्रिसयनं स्नानमन्यथा दिः सकृच्च वा ।
 त्रिगुणं प्रजपेन्मन्यं पूजनं तन्ममं भवेत् ॥”

मन्त्रात्रये पूजाज्ञात्वाजपमष्टोत्तरशतमित्यर्थः ।
 “एकदा वा भवेत् पूजा न जपेत् पूजनं विना ।
 जपान्ते वा भवेत् पूजा पूजान्ते वा जपेन्मनुम् ॥
 प्रातःकालं समारभ्य जपेन्मध्यन्दिनावधि ॥”
 मध्यन्दिनावधीति न नियमपरं किन्त्वधिककाल-
 यवच्छेदपरम् । अन्यथा तत्समयजपनियमे
 कदाचित् विद्याया जाप्याजाप्येन वा प्रति-
 नियतदिवसीयजपमहाया अपूर्णत्वे अधिकत्वे
 वा नियमभङ्गः स्यात् ॥ १ ॥
 “मनः संतुल्य विषयान्मन्त्रार्थगतमानसः ।
 न हृतं न विलम्ब्य जपेन्मौक्तिकमर्पितवत् ॥ २ ॥
 जपः स्यादक्षरावृत्तिमानसोपांशुवाचिकैः ।
 धिया यदक्षरश्रेणीं वर्णस्वरपदान्त्रिकाम् ॥
 उच्चरेदर्थमुद्दिश्य मानसः स जपः स्तुतः ॥”
 मन्त्रनिर्णये ।
 “मानसं मन्त्रवर्णस्य चिन्तनं मानसः स्तुतः ।
 त्रिष्टोत्रो चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानसः ॥
 किञ्चित् अवगयोग्यः स्यात् उपांशुः स जपः
 स्तुतः ।
 मन्त्रसुचारयेद्वाचा वाचिकः स जपः स्तुतः ॥
 उच्चैर्जपादिश्रितः स्यादुपांशुर्दशभिर्गणैः ।
 जिज्ञाजपः शतगुणः सहस्रो मानसः स्तुतः ॥”
 प्रकारान्तरम् ।
 “निजकर्णागोचरो यो मानसः स जपः स्तुतः ।
 उपांशुर्निजकर्णस्य गोचरः स प्रकीर्तितः ॥
 निगदस्तु जनेर्बद्धस्त्रिविधोऽयं जपः स्तुतः ॥”
 तन्त्रान्तरे ।
 “उच्चैर्गोपधमः प्रोक्त उपांशुर्मध्यमः स्तुतः ।
 उत्तमो मानसो देवि ! त्रिविधः कथितो जपः ॥”
 जिज्ञाजपस्तु ।
 “जिज्ञाजपः न विज्ञेयः केवलं जिज्ञया बुधैरिति ॥
 अतिविलम्बातिशीघ्रजपं दोषमाह ।
 “अतिद्वन्द्वो याधिहृतुरतिदीर्घो वसुधयः ।
 अक्षराक्षरसंयुक्तं जपेन्मौक्तिकहारवत् ॥
 मनसा यः स्मरेत् स्तोत्रं वचना वा मनुं जपेत् ।
 उभयं निष्फलं याति भिन्नभाष्योदकं यथा ॥”
 गौतमीये ।
 “पशुभावे स्थिता मत्ताः केवला वर्यरूपिणः ।
 सौतुषध्वन्युचरिताः प्रसुतं प्राप्नुवन्ति तं ॥”
 पाद्वारदाययोः ।
 “मन्त्राक्षराणि चिच्छेत्तौ प्रोक्तानि परिभावयेत् ।
 तामेव परमशोषि परमाश्रुतदृष्टिं ॥
 दर्शयत्यात्मसद्भावं पूजाष्टोमादिभिर्विनेति ॥”
 गौतमीये दशाक्षरपटले ।
 “सूत्रमन्त्रं प्राणबुद्ध्या समुन्मास्यदेष्टेन ।
 मन्त्रार्थं तस्य चेतन्यं भावं ध्यात्वा पुनः पुनः ।
 ज्ञानार्थवेष्टयेत् ॥
 “मनोऽन्वयं शिवोऽन्वयं शक्तिरन्वयं नारदः
 न विद्वान्ति परारोहे ! कल्पजोऽतिशतैरिति ।
 चातस्तनकमार्दो म्यादन्ते च नृतस्तनकम् ।
 स्तनकद्वयसंयुक्तो यो मन्त्रः स न विद्वान्ति ।
 गुरोस्तद्वदितं कृत्वा मन्त्रं यावच्छेदयेत् ॥”

पुरश्च

सूतकद्वयनिर्मुक्तः स मन्त्रः सर्वसिद्धिदः ।
जातसूतकमादौ स्थाप्यतसूतकमन्त्रतः ।
सूतकद्वयनिर्मुक्तो मन्त्रः सिद्धयति नान्यथा ॥”
तत्रैव ।

“तस्मादेवि ! प्रयत्नेन भुवेण पुटितं मनुम् ।
अष्टोत्तरशतं वापि सप्तवारं जपादितः ॥
जपान्ते च तथा जप्यात् चतुर्जगत्प्रापये ॥”
तत्रैव ।

“ब्रह्मवीजं मनोर्द्धत्वा चाद्यन्ते परमेश्वरि ! ।
सप्तवारं जपेन्मन्त्रं सूतकद्वयसूक्तये ॥ * ॥
मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं योनिमुद्रां न वेत्ति यः ।
श्रुतकोटिजपेनापि तस्य सिद्धिर्न जायते ॥
लुप्तवीजाच्च ये मन्त्रा न दास्यन्ति फलं प्रिये ! ।
मन्त्राच्चैतन्यसहिताः सर्वसिद्धिकराः स्मृताः ॥
चैतन्यरहिता मन्त्राः प्रोक्ता वर्णास्तु केवलम् ।
फलं नैव प्रयच्छन्ति लक्षकोटिजपैरपि ॥
मन्त्रोच्चारणे कृते यादृक् स्वरूपं प्रथमं भवेत् ।
श्रुते सहस्रे लक्षे वा कोटिजापे न तत्फलम् ॥
हृदये ग्रन्थिमेदश्च सर्व्वावयववर्द्धनम् ।
आनन्दाभ्यां पुलको देहावेशः कुलेश्वरि ! ॥
गन्तव्योक्तिश्च सद्यसा जायते नात्र संशयः ।
सहस्रद्वारितेऽप्येवं मन्त्रे चैतन्यसंयुते ॥
दृश्यन्ते प्रत्यया यत्र पारम्पर्यं तदुच्यते ॥ * ॥
मासमात्रं जपेन्मन्त्रं भूतलिप्या तु संपुटम् ।
क्रमोत्क्रममात् सहस्रस्र तस्य सिद्धौ भवेन्नरः ॥”

तत्र भूतलिपिः ।

“पञ्च हस्ताः सन्निवर्णा अंभाराभिनलन्वराः ।
अन्धमायं द्वितीयश्च चतुर्थं मध्यमं क्रमात् ॥
पञ्चवर्गाक्षराणि स्युर्ब्रह्मन्त्रेतेन्द्रभिः सह ।
एषा भूतलिपिः प्रोक्ता द्विचत्वारिंशदक्षरैः ॥
मन्त्रस्तु ।

अ इ उ ऋ ऌ ए ऐ ओ औ ह य र व ल ड
क ख घ ग ङ च छ भ ञ ण ट ठ ड न त
थ द म प फ ब व श ष साः ।

अतः परं मन्त्रसुचार्यं पुनः क्रमेणोक्तेष्वनु ॥ * ॥
गौतमीये ।

“एवं जपं पुरा कृत्वा तेजोरूपं समर्पयेत् ।
देवस्य दक्षिणे हस्ते कुशप्रयुष्यार्चवारिभिः ॥
सफलं तद्दिवायैवं प्राणायामं समाचरेत् ।
जपस्त्रादौ जपान्ते च त्रितयं त्रितयं चरेत् ॥” * ॥

शक्तिविषये दद्यात् वामहस्ते । तथा च ।
“एवं जपं पुरा कृत्वा गन्धान्नकुशोदकेः ।
जपं समर्पयेद्देवा वामहस्ते विचक्षणः ॥ * ॥

जपान्ते प्रत्यहं मन्त्री होमयज्ञदशांशतः ।
तत्पञ्चाभिषेकश्च तस्य दशांशतो मुने ! ॥
प्रत्यहं भोजयेद्द्विपदान् न्यूनाधिकप्रशान्तये ।
अथवा सर्वपूतीं च होमादिकमथाचरेत् ॥
सम्पर्णायां प्रतिज्ञायां तर्पणादिकमाचरेत् ॥”
सुष्टमात्रायाम् ।

“यस्य यावान् जपः प्रोक्तस्तदशांशमनुक्रमात् ।
नगद्वयैर्जपस्यान्ते होमं कुर्याद्दिने दिने ॥”
जपसङ्ख्यायां विशेषमाह सुष्टमात्रायाम् ।

पुरश्च

नाचतेर्हस्तपत्नैर्वा न धान्येन च पुष्पकैः ।
न चन्दनेर्मूर्तिकया जपसङ्ख्यान्तु कारयेत् ॥
लाक्षाकुशोदधिन्दूरं गोमयश्च करीषकम् ।
विलोच्य गुटिकां कृत्वा जपसङ्ख्यान्तु कारयेत् ॥”
पुरश्चरणचन्द्रिकायाश्च ।

“ततो जपदशांशेन होमं कुर्याद्दिने दिने ।
अथवा लक्षसङ्ख्यायां पूर्णायां होममाचरेत् ॥”
तथा । होमाद्यशक्तौ च सनत्कुमारीये ।

“यद्यदङ्गं भवेद्भस्मं तत्सङ्ख्यादिगुणो जपः ।
होमाभावे जपः कार्यो होमसङ्ख्यात्तत्तुर्गुणः ॥
विप्राणां क्षत्रियाणाञ्च रससङ्ख्यागुणः स्मृतः ।
वैश्यानां वसुसङ्ख्याकमेवां स्त्रीणामयं विधिः ॥

यं वर्णमाश्रितः शूद्रः स च तस्य विधिश्चरेत् ।
अनाश्रितस्य शूद्रस्य दिक्सङ्ख्याकः समीरितः ।
शूद्रस्य विप्रभृत्यस्य तत्पत्न्याः सङ्गो जपः ॥”

अथाप्यशक्तश्चेत् योगिनीहृदये ।
“होमकर्म्मण्यशक्तानां विप्राणां दिगुणो जपः ।
इतरेषां वर्णानां त्रिगुणादिः समीरितः ॥”

त्रिगुणादिः होमसङ्ख्यात्रिगुणजपः क्षत्रियेण
कार्यः । वैश्येन चतुर्गुणः । शूद्रेण पञ्चगुणः ।
तदुक्तं कुलार्णवे ।

“यद्यदङ्गं विहीनं स्यात् तत्सङ्ख्यादिगुणो जपः ।
कुर्वीत त्रिचतुःपञ्च यथासङ्गं दिनादयः ॥”

एतेन स्त्रीशूद्राणां होमाधिकारः । तथा च ।
“वणिजामर्हशशाङ्गकोणं त्रयसं भवति शूद्रा-
णाम् ॥”

इति नागभट्टनिबन्धे ॥

शूद्राणां त्रयसमिति कृष्णप्रकरणे सारदायाम् ॥
स्त्रीणां होमाधिकारश्च तत्र ।

“लानैस्त्रिमधुरोपेतैर्होमः कन्यां प्रयच्छति ।
अनेन विधिना कन्या वरमाप्नोति वाञ्छितम् ॥”
अतः स्त्रीणां होमाधिकारः । तच्च ब्राह्मण-
द्वारा । तथा च तन्त्रे ।

“ओङ्कारोच्चारणाद्वोमात् शालग्रामाशलाच्चै-
नान् ।
ब्राह्मणीगमनाच्चैव शूद्राश्चालतां ब्रजेत् ॥”

इति साक्षात्निषेधान् ।

तथा स्त्रीणामपि सर्ववैदिककर्म्मसु शूद्रतुल्यत्व-
प्रतिपादनान् ।
स्त्रीशूद्रकरमस्यशो वक्ष्यातस्मो मम ॥

इति भगवद्वचनाच्च ॥ तथा च नारायणकल्पे ।
“अथाक्षरो महामन्त्रः सप्तार्णः शूद्रयोषितोः ।
प्रणवादिश्च यो मन्त्रो न स्त्रीशूद्रे प्रशस्यते ॥”

इति सर्वत्र स्त्रीणां शूद्रवद्व्यवहारः ॥ * ॥
शूद्रस्यापि स्वकर्तृकहोमः । तथा च वाराहो-
तन्त्रे ।

“यदि कामो भवत्येव शूद्रोऽपि होमकर्म्मणि ।
वर्द्धिजायां परित्यज्य हृदयान्तेन होमयेत् ॥”
सर्ज्ञेयां वा दिगुणो जपः । तथा च वाशिष्ठे ।

“यद्यदङ्गं विहीयेत तत्सङ्ख्यादिगुणो जपः ।
कर्म्मस्थयाङ्गसिद्धार्थं तदशक्तेन भक्तितः ॥
न चेदङ्गं विहीयेत तद्विशिष्टमवाप्नुयात् ।

पुरश्च

विप्रभोजनमात्रेण यज्ञं साङ्गं भवेत् ध्रुवम् ।
यत्र सुङ्क्ते द्विजस्तस्मात्तत्र सुङ्क्ते हरिः
सयम् ॥”

तथा अगस्त्यसंहितायाम् ।
“यदि होमेऽप्यशक्तः स्यात् पूजायां तर्पणेऽपि वा ।
सावतस्रस्रजपेनैव ब्राह्मणाराधनेन च ॥
भवेद्दङ्गद्वयेनैव पुरश्चरणमार्थं वै ॥” * ॥

वीरतन्त्रे ।
“नियमः पुरुषे ज्ञेयो न योषितसु कथञ्चन ।
न न्यासो योषितामत्र न ध्यानं न च पूजनम् ॥
केवलं जपमात्रेण मन्त्राः सिद्ध्यन्ति योषिताम् ॥”
ततश्च ।

“गुरवे दक्षिणां दद्यात् भोजनान्छादनादिभिः ।
गुरुसन्तोषमात्रेण मन्त्रसिद्धिर्भवेत् ध्रुवम् ॥” * ॥
तथा च योगिनीहृदये ।

“गुरोर्भावे पुत्राय तत्पत्न्यै वा निवेदयेत् ।
तयोरभावे देवेशि । ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
सम्यक्सिद्धैकमन्त्रस्य पञ्चाङ्गोपासनेन च ।
सर्वे मन्त्राश्च सिद्ध्यन्ति तत्प्रासादात् कुलेश्वरि ॥”

गुरुभूमिदं सर्वमित्याहुस्तन्त्रवैदिनः ।
एकग्रामे स्थितो नित्यं गत्वा वन्देत वै गुरुम् ॥
गुरुरेव परं ब्रह्म तस्मादादौ तमर्चयेत् ।
तदन्ते सद्यतौ पूजां कुर्यात् साधकसत्तमः ॥

सुभाषिणौ कुमारीश्च भूषणैरपि भूषयेत् ।
मिश्रान् बहुशः कार्ये सुज्जीत बन्धुभिः सह ॥
एवं सिद्धमनुर्मेन्त्री साधयेत् सकलेष्विषितान् ॥” * ॥

अथ ग्रहणपुरश्चरणम् ।

तन्त्रे ।
“अथवायप्रकारेण पुरश्चरणसूच्यते ।
ग्रहणैर्ऋक्षैश्चन्द्रोर्वा शुचिः पूर्वसुपोषितः ॥
नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रेणैकं स्थितः ।
सर्शादिसुक्तिपर्यन्तं जपेन्मन्त्रमनन्यधीः ॥” * ॥

यदि नकादिदूषिता नदी भवति तदा यत्
कर्म्म तदाह वक्ष्यामहे ।
“अपि शुद्धोदकेः स्नात्वा शुचौ देशे समाहितः ।
ग्रासादिसुक्तिपर्यन्तं जपेन्मन्त्रमनन्यधीः ॥
इति कृत्वा न चन्देहो जपस्य फलभागभवेत् ॥”
नद्यभावे ।

“यद्वा पुण्योदकेः स्नात्वा शुचिः पूर्वसुपोषितः ।
ग्रहणादिविमोचान्तं जपेन्मन्त्रमनन्यधीः ॥” * ॥
उपवासासमर्थं तु तत्रैव ।

अथवायप्रकारेण पुरश्चरणं को विधिः ।
चन्द्रसूर्यांपरागे च स्नात्वा प्रयतमानसः ॥
सर्शनादिविमोचान्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः ।
जपादशांशतो होमं तथा होमात्तु तर्पयम् ।
एवं कृत्वा तु मन्त्रस्य जायते सिद्धिरुत्तमा ॥” * ॥

गोपालमन्त्रतर्पणे तु होमसमसङ्गात्वं यथा,—
“इह गोपालमन्त्रस्य तर्पणं होमसङ्गात्वा ।
वर्णानामिह सर्वेषामित्यागमविदो विदुः ॥
इद्वा स्नात्वा सुसङ्ख्या विमोचान्तं जपश्चरेत् ।
तावद्यज्ञादिकं कुर्यात्तदग्रहणान्ते शुचिः गुमान् ॥
एवं जपान्तसिद्धिर्भवत्येव न संशयः ॥” * ॥

ग्रहणे जपस्य आवश्यकतम् ।

“आद्यादेरुदरोधेन यदि जपं न कर्तुम् ।

स भवेदेवनाद्रोही पितृन् सप्त नयन्धः ॥”

इति सनत्कुमारोपवचनात् ॥

वस्तुतस्तु आरम्भपुरश्चरणविषयमिदम् ।

तथाहि ।

“आरम्भे पुरश्चरणे यदि च ग्रहणं भवेत् तदा आद्यादेरुदरोधेन जपं न कर्तुम् । एवं रात्रावपि पुरश्चरणविधिः बोद्धव्यम् ।” इति मन्त्रमसङ्गमः ॥ १ ॥ योगिनीहृदये ।

“कल्पोक्तविधिना मन्त्री क्र्याहोमादिक्रान्तः ।

अथवा तद्दर्शनेन होमादींश्च समाचरेत् ॥”

तथा ।

“अनन्तरं दर्शाग्नेन क्रमाहोमादिकचरेत् ।

तदन्ते महतीं पूजां क्र्याहोमादिक्रान्तभोजनम् ॥ ।

ततो मन्त्रस्य सिद्धार्थं गुरुं चम्यत्य तोषयत् ।

एवञ्च मन्त्रसिद्धिः स्यात् देवता च प्रसीदति ॥”

अत्र ब्राह्मणभोजनमावश्यकमेव ।

“सञ्ज्ञा भोजयेद्विप्रान् कृतवाङ्मनसिहये ।

विप्राराधनमात्रेण यज्ञं वाङ्मं भवेद्भूवम् ॥”

क्रियाचारे ।

“दीक्षाहीनान् पश्यन् यस्तु भोजयेद्वा स्वमन्दिरे ।

स याति परमेशान् । नरकानेकविंशतिम् ॥

एवं यः कुरुते देवि । पुरश्चरणकं प्रिये । ।

सञ्ज्ञेपापविनिर्मुक्तो देवीवायुयमाप्नुयान् ॥”

यद्यपि पुरश्चरणपदं पञ्चाङ्गपरम् । तथा च ।

“जपहोमौ तर्पणश्चाभिषेको विप्रभोजनम् ।

पञ्चाङ्गोपाचनं लोके पुरश्चरणमुच्यते ॥”

तथापि ग्रहणादौ पुरश्चरणपदं गौणं जपमात्र-

परम् ।

“हृद्यादयं समारभ्य यावत् हृद्योऽद्यान्तरम् ॥”

इत्यादौ तथादर्शनान् तत्र होमादेरभावात् ।

तर्हि कथं ग्रहणपुरश्चरणे होमादि इति चेत्

वचनादेव । न च पुरश्चरणस्य पञ्चाङ्गत्वात्

सञ्ज्ञेन तदेव स्यादिति बाध्यम् । ग्रहणे पुन-

स्तद्विधानमनर्थकं स्यात् । किञ्च ग्रहणे होमादि-

नियमान् नान्यत्र होमादिः । ग्रहणपुरश्चरणे

होमादिविधानान्तु प्रकृतेः भूतपञ्चाङ्गपुरश्चरण-

तुल्यताबोधनाय । अतएव ग्रहणे पञ्चाङ्ग-

स्वरूपपुरश्चरणे कृते मुख्यप्रयोगेऽप्यधिकार इति

प्रकटीकृतम् । तदकरणे पुनः केवलजपमात्र-

पुरश्चरणे कृते नाधिकार इति सर्वसम्मतमिति ।

पुरश्चरणकालस्तु वाराहीये ।

“चन्द्रताराशुक्ले च शुक्ले पक्षे शुभेऽहनि ।

आरमेन पुरश्चर्यां हरौ सुप्ते न चाचरेत् ॥”

प्रतिग्रन्थः । रुद्रयामले ।

“कार्तिकाश्विनवैशाखमाघेऽथ मार्गशीर्षके ।

प्रातर्गुणे आवर्षे दीक्षा पुरश्चर्या प्रशस्यते ॥”

यस्मात्ते यस्मिन्नेव च दीक्षापुरश्चरणयोर्निषेध-

साध तन्त्रान्तरे ।

“यस्मात्ते ह्युदिते नैव क्र्याहोमादीं जपं प्रिये । ।

कृते नास्ती भवेदाद्य व्याशुःश्रीतुतचन्यदाम् ॥”

अथ पुरश्चरणप्रयोगः ।

तत्र तावन् भूमेः परिग्रहं कृत्वा पुरश्चरणप्राक्

तृतीयदिवसे चौरादिकं विधाय वेदिकाया-

श्चतुर्दिक्षु क्रोशं क्रोशद्वयं वा ज्ञेयं चतुरस्रम्

आहारादिविहारार्थं परिकल्प्य तत्र कूर्म-

चक्रानुरूपं मण्डलं विधाय एकभक्तं कुर्यात् ।

ततः परदिने स्नानादिकं विधाय शुद्धः सन्

वेदिकायाश्चतुर्दिक्षु अश्वत्थोदुम्बरपञ्चाणामन्य-

तमस्य वितस्तिमात्रान् दश कालकान्, ॐ

नमः सुदर्शनाय अस्त्राय ऋद्धिमन्त्रेणाद्योत्तर-

शताभिमन्त्रितान् वेदिकाया दशदिक्षु,

ॐ ये चात्र विप्रकर्तारो भुवि दिव्यन्तरौ-

जगाः ।

विप्रभूताश्च ये चान्ये मम मन्त्रस्य सिद्धिषु ॥

मयेतन् कालितं ज्ञेयं परित्यज्य विदूरतः ।

अपसर्पन्तु ते सर्वे निर्विघ्नं सिद्धिरस्तु मे ॥

इत्यनेन निखन्य तेषु ॐ नमः सुदर्शनाय

अस्त्राय ऋद्धिमन्त्रेणास्त्रं संपूज्य पूर्वादि-

क्रमेण इन्द्रादिलोकपालान् पूजयेत् । तद्यथा ।

ॐ भूर्भुवःस्वरिन्द्रलोकपाल इहागच्छ इत्या-

वाह्य पञ्चोपचारैरेण्यांश्च पूजयेत् । तथा च

सुखमालायाम् ।

“पुण्यचेत्रादिकं गत्वा कुर्याद्भूमेः परिग्रहम् ।

तथा कृमकमन्त्रस्य पुरश्चरणसिद्धये ।

मयेयं गृह्यते भूमिर्नन्त्रोऽयं सिध्यतामिति ॥”

तथा ।

“ग्रामे क्रोशमितं स्थानं नद्यादौ खेच्छया मतम् ।

नगरादावपि क्रोशं क्रोशयुग्ममथापि वा ॥

ज्ञेयं वा यावद्विष्टु विहारार्थं प्रकल्पयेत् ।

आहारादिविहारार्थं तावतीं भूमिमाक्रमेत् ॥

क्षीरिष्टुचोद्भवां कौलान् अश्वमन्त्राभिमन्त्रि-

ताम् ।

निखनेद्दर्शद्भिर्भागे तेष्वस्त्रं प्रपूजयेत् ॥

लोकपालान् पुनस्तेषु गन्वाद्यैः पूजयेत् सुधीः ।

ततो मथ्यस्थाने चैत्रपालं वास्तीशश्च संपूज्य

सञ्ज्ञेविप्रविनाशार्थं गणपतिं पूजयेत् । ॐ

अद्येत्यादि अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा मनु-

कर्तेशासुकमन्त्रपुरश्चरणकर्मणि सञ्ज्ञेविप्रविना-

शार्थं गणेशपूजामहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य

वेदिकामध्ये पञ्चोपचारैर्गणेशं पूजयेत् । तदुक्तम् ।

“चैत्रपालादिकं तत्र पूजयेत् विधिवत्ततः ।

चैत्रेशं वास्तुनामानं विप्रराजं समर्चयेत् ॥

दिक्पालेभ्यो बलिं दद्यात् ततः ज्ञेयं समा-

विशेत् ॥”

ततो नाशभक्तादिना पूजितदेवताभ्यो बलिं

दद्यात् । ततः ।

“ॐ ये रौद्रा रौद्रकर्माण्यो रौद्रस्थाननिवासिनः ।

मातरोऽप्युग्ररूपाश्च गणाधिपतयश्च ये ॥

विप्रभूताश्च ये चान्ये दिग्दिक्षु समाश्रिताः ।

सर्वे ते प्रीतमनसः प्रणिगृह्यन्तिर्मं बलिम् ॥”

इत्यनेन दशदिक्षु भूतेभ्यो बलिं दद्यात् । ततो

गायत्रीं जपेत् । तथा च ।

“प्रातः स्नात्वा तु गायत्र्याः सहस्रं प्रयतो

जपेत् ।

ज्ञाताज्ञानस्य पापस्य जयार्थं प्रथमं ततः ॥”

इति विद्याधराचार्यः ॥ २ ॥

यत्तु प्रातः स्नात्वा तु गायत्र्या अयुतं प्रयतो

जपेत् इति । तत् पुनरत्यन्तपापशङ्काया । ॐ

अद्येत्यादि अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा

ज्ञाताज्ञानपापजयकामोऽद्योत्तरसहस्रगायत्री-

जपमयुगगायत्रीजपं वा अहं करिष्ये । इति

सङ्कल्प्य जपेत् । तत उपवासं हविष्यं वा

कुर्यात् ॥ ३ ॥

तत्परदिने उषसि स्नानादिकं कृत्वा स्वस्ति-

वाचनपूर्वकं सङ्कल्प्य कुर्यात् । यथा विष्णुः

ओम् अद्येत्यादि अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा

अमुकदेवताया अमुकमन्त्रसिद्धिप्रतिवम्भकता-

शेषदुरितक्षयपूर्वकतनुमन्त्रसिद्धिकाम गम्य

यावता कालेन सेत्स्यति तावत्कालममुकदेव-

ताया अमुकमन्त्रस्य इत्यत्संख्यजपतद्दर्शांश-

होमतद्दर्शांशतर्पण-तद्दर्शांशाभिषेक-तद्दर्शांश-

ब्राह्मणभोजनरूपपुरश्चरणमहं करिष्ये । इति

सङ्कल्प्य भूतशुद्धिप्राणाद्यामादिकं कृत्वा स्वस्ति-

मुद्रां बद्ध्वा स्वस्तीपूजापद्धत्युक्तक्रमेण देवतां संपूज्य

दीपे प्रज्वलिते देवतां हृदये प्रातःकालं समा-

रभ्य मध्यदिनं यावत् जपं कुर्यात् । ततस्तद्-

दर्शांशहोम-तद्दर्शांश-तर्पण-तद्दर्शांशाभिषेक-त-

द्दर्शांशब्राह्मणभोजनकुर्यात् । तथा च । सनत्-

कुमारतन्त्रे ।

“प्रणवं तत्सद्वेति मासपक्षतिथावपि ।

अमुकासुकगोत्रोऽहं स्नानमुच्चायं तत्परम् ॥

सिद्धिकामोऽस्य मन्त्रस्य इत्यत्सङ्ख्यं जपन्ततः ।

दर्शांशं हवनं होमाद्दर्शांशं तर्पणं ततः ॥

दर्शांशं मार्जनं तस्माद्दर्शांशं विप्रभोजनम् ।

पुरश्चरणमेवं हि करिष्ये प्रागुद्सुखः ॥”

तथा ।

“दीपस्य ज्वलितस्याथ जपकर्म प्रशस्यते ।

तद्दीपस्थानमाश्रित्य वातातपवर्षां कृटिम् ॥

निर्माय विधिवत् कुर्यात् जपं तत्र शुभं देने ॥”

ततो होमस्ततस्तर्पणम् ॥ ४ ॥

तन्त्रान्तरे ।

“तर्पणन्तु ततः कुर्यात्तौघोदैश्चन्द्रमिन्त्रितः ।

जले दवं समावाह्य पायादौऽदकात्मकैः ॥

सम्यग्य विधिवद्ब्रह्मा परिवारसमन्वितम् ।

एकैकमङ्गलिं तोयं परिवारान् प्रतर्पयेत् ॥

ततो होमदर्शाग्नेन तर्पयेत् परदेवतम् ।

संपूर्णायान् सज्जायां पुनरेकैकमङ्गलिम्

अङ्गादिपरिवारेभ्यो दत्त्वा देवं विमर्जयेत् ॥ ५ ॥

तर्पणवाक्यन्तु स्नानमुच्चायं श्रीअमुकं तर्पयामि

नमः । इति विष्णुविषयम् । तथा च गौतमीये ।

“आदौ मन्त्रं सनुच्चायं श्रीपूर्वं कुर्यात्तथैव ।

तर्पयामि पदस्योक्ता नमोऽन्तं तर्पयेत्तरः ॥”

अन्यत्र स्नानमुच्चायं अमुकदेवतां तर्पया-

माति ।

तथा च ।
 “तर्पयामि पदञ्चोक्ता मन्त्रान्ते स्वेषु नामसु ।
 द्वितीयान्तेषु चैवं तर्पणस्य मनुर्मतः ॥”
 शक्तिविषये पुनर्मूलमुच्चार्य असुकीं तर्पयामि
 स्वाहा । होमतर्पणयोः स्वाहेति तत्तत्तत्त-
 वचनात् । नीलतन्त्रे ।
 “मन्त्रान्ते नाम चोच्चार्य तर्पयामि ततः परम् ।
 कुर्याच्चैव वरारोहे ! स्वाहान्तं तर्पणे मतम् ॥”
 इत्यादि ॥ विशुद्धेश्वरतन्त्रे ।
 “विद्यां पूर्वं समुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ।
 तर्पयामीति सम्प्रोक्ता स्वाहान्तस्तर्पणो मतः ॥”
 अभिवेकवाक्यन्तु । नमोऽन्तं मूलमुच्चार्य असुक-
 देवतामहमभिषिञ्चामि इति कलसमुद्रया
 स्पर्शं अभिषिञ्चेत् । तथा च । गौतमीये ।
 “नमोऽन्तं मूलमुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ।
 द्वितीयान्तामहं पञ्चादभिषिञ्चाम्यनेन तु ॥
 अभिषिञ्चेत् स्पर्शं ततोऽपि कुम्भाख्यमुद्रया ॥”
 शक्तिविषये नीलतन्त्रे ।
 “मन्त्रान्ते नाम चोच्चार्य सिधामीति नमः
 पदम् ॥”
 इति । ततो ब्राह्मणान् भोजयित्वा पूजां
 कुर्यात् ॥ ७ ॥ ततो दक्षिणा । अद्योत्पादि कृते-
 तदसुकमन्त्रपुरश्चरणकर्मणः साङ्गतार्थं दक्षिणा-
 मिदं काञ्चनं वज्रदेवतं असुकगोत्राय गुरवे
 तुभ्यमहं तन्मृददे । ततोऽष्टिद्रावधारणं कुर्यात् ॥
 अथ ग्रहणपुरश्चरणसङ्कल्पः ।
 तद्यथा,—
 ओम् अद्योत्पादि राहुग्रस्ते निशाकरे दिवाकरे
 वा असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा असुकदेवताया
 असुकमन्त्रसिद्धिकामो यासाहिसुक्तिपर्यन्तं
 असुकदेवताया असुकमन्त्रजपरूपपुरश्चरणमहं
 करिष्ये । इति सङ्कल्प्य जपेत् । ततस्तद्दिने
 तत्परदिने वा स्नानादिर्कं विधाय ॐ अद्यो-
 त्पादि असुकदेवताया असुकमन्त्रस्य कृतेतत्
 ग्रहणकालीन-इत्युत्सृज्य जपतद्दशांशहोमतद्-
 दशांशतर्पण-तद्दशांशाभिवेक-तद्दशांशब्राह्मण-
 भोजनकर्मण्यहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य
 होमादिकं कुर्यात् । दक्षिणादिकान् पूर्ववत् ।
 इति कृणानन्दकृततन्त्रसारः ॥ * ॥
 (अथ रक्षस्य पुरश्चरणम् ।
 ग्रीष्माब्देयुवाच ।
 “कथयस्व महादेव ! मिहिकारणमुत्तमम् ।
 येन सिद्धिं समायाज्जि सर्वतन्त्राश्च सिद्धिदाः ।
 ययु येयु च कालेषु पुरश्चर्या भवेद्भुवम् ॥
 श्रीशिव उवाच ।
 कथयामि समासेन श्रूयतां पञ्चताम्रजे ।।
 मेघराशौ दशसहस्रं प्रजपेन्मन्त्रसुतमम् ॥
 पुरश्चरणमेतद्वि श्रूयतां सुरवन्दितम् ।।
 एषराशौ यदा मन्त्रो दायुतं प्रजपेत् सुधीः ।
 तेन तत्र सुसिद्धिः स्यात् नात्र कार्या विचा-
 रणा ॥
 भिषगे च यदा मन्त्रो त्रयुतं मन्त्रसुतमम् ।

प्रजपेत् प्रयतो नित्यं पुरश्चरणसुच्यते ॥
 कर्कटे च यदा मन्त्रो सहस्रं प्रत्यहं जपेत् ।
 तेन सर्वार्थसिद्धिः स्यात् पुरश्चरणकृद्भवेत् ॥
 सिंहे च सर्वमन्त्राणामयुतानां हयं जपेत् ।
 धर्मार्थकाममोक्षाणां फलभाग्भवति ध्रुवम् ॥
 कन्यायाश्च यदा मन्त्रो मन्त्रं मन्त्रपरायणः ।
 सहस्रं द्वादशश्चैव जपेन्नियतमानसः ॥
 पुरश्चरणमेतद्वि सर्वकामार्थसाधनम् ।
 इह लोके सुखं सुखा चान्ते देवीपदं व्रजेत् ॥
 तुलायां प्रत्यहं मन्त्रो सहस्रं साधको जपेत् ।
 अनेन विधिना देवि ! पुरश्चरणकृद्भवेत् ॥
 वृश्चिके चायुतं मन्त्रं श्रूयतां प्रजपेत् सुधीः ।
 तेन सर्वार्थसिद्धिः स्यात् पुरश्चर्याफलं भवेत् ॥
 धनुषि च यदा मन्त्रं जपेदयुतमादरात् ।
 ग्रहेव कन्दर्पसमो धनवान् वलवान् सुखी ॥
 मकरे च यदा मन्त्रं जपेत् साधकसत्तमः ।
 चतुर्णामयुतं देवि ! प्रत्यहं यतमानसः ॥
 धर्मार्थं भावयेन्नित्यं पुरश्चरणसुच्यते ॥
 कुम्भे चैव यदा मन्त्रं जपेदयुतमादरात् ।
 तेन सर्वार्थसिद्धिः स्यात् पुरश्चरणकृद् भवेत् ॥
 मीने चैव यदा देवि ! प्रजपेदयुतं द्वयम् ।
 तेन पुरश्चरणमिच्छादुः सर्वार्थमविशारदाः ॥
 सर्वत्र जपनं ज्ञेयं राज्ञो वा मेधुनेऽपि वा ।
 श्रूयतां विविधेषु परयोषित्समागमे ॥
 हविष्याशौ तदा देवि ! जपेन्नियतमानसः ।
 एवंविधं जपं कृत्वा दशांशश्च तदाचरेत् ॥
 दक्षिणां गुरवे दत्त्वा सिद्धिभाग् भवति ध्रुवम् ।
 अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणसुच्यते ॥
 रविवारादिसर्वेषु वारसंख्यासहस्रकम् ।
 जप्ता मन्त्रं सदा देवि ! साधकः सिद्धिभाग्
 भवेत् ॥
 पुरश्चरणमेतद्वि नात्र कार्या विचरणा ॥
 एवंविधं समाचर्य दशांशश्च तदाचरेत् ।
 गुरवे दक्षिणां दत्त्वा सर्वकाममवाप्नुयात् ॥
 केवलं जपमात्रेण पुरश्चरणसुच्यते ।
 येषु येषु च नचक्षेत्रु जायते सिद्धिरुत्तमा ॥
 कथयामि समासेन श्रूयतां पञ्चताम्रजे ।।
 अश्विन्यां जप्यते मन्त्रं साधकैश्च सहस्रकम् ॥
 तेन सिद्धिमवाप्नोति साधको नात्र संशयः ।
 द्विसहस्रं जपेन्मन्त्रं भरण्याश्च यदा सुधीः ॥
 वमलोक्तं परित्यज्य धनेन च धनाधिपः ।
 कृतिकायां जपेन्मन्त्रं त्रिसहस्रं साधकः ॥
 रोहिण्याश्च यदा मन्त्रं जपेत् साधकसत्तमः ।
 सहस्रं वा शतं वापि सर्वकामार्थमाप्नुयात् ॥
 मृगशीर्षे यदा मन्त्रं गियतं प्रजपेत् सुधीः ।
 सहस्रपञ्चकश्चैव बृहस्पतिसमो भवेत् ॥
 आर्द्रायां जप्यते मन्त्रं साधकैः सुसमाहितैः ।
 षट्सहस्रं यदा देवि ! सर्वकामार्थसिद्धये ॥
 पुनर्वसुसमायोगे यदा सहस्रमुत्तमम् ।
 जप्यते साधको नित्यं लभते च सुरोत्तमम् ॥
 पुष्यायाश्च जपेन्मन्त्रं सप्तानां सहस्रकम् ।
 तेन सर्वसुसिद्धिः स्यात् पुरश्चर्याधिको विधिः ॥

अश्लेषायां यदा देवि ! मन्त्रो मन्त्रं समाहितः ।
 सहस्रपञ्चकश्चैव जपेत् सर्वार्थसिद्धये ॥
 दशसहस्रं मघायाश्च जप्ता मन्त्रं समाहितः ।
 पुरन्दरसमो भूत्वा साधको विचरेत् भुवि ॥
 एकादशसहस्रं पूर्वत्रये जपेत् सुधीः ।
 कुवेर इव वित्ताग्रे जायते नात्र संशयः ॥
 उत्तराश्रितये देवि ! सहस्रं द्वादशं तथा ।
 जप्यते साधकैर्नित्यं सर्वकामार्थसिद्धये ॥
 हस्तायाश्च जपेदेवि ! सहस्रं त्रयोदश ।
 सूर्यस्यैव समो भूत्वा विचरेत् भुवि साधकः ॥
 चित्रायाश्च जपेन्मन्त्रं द्विसहस्रं साधकैः ।
 नानाभोगसमायुक्तो भवेद् भुवि पुरन्दरः ॥
 मृगशिरायां सर्वार्थसिद्धिः स्यात् द्विसहस्रस्य जप-
 नात् ।
 साधकोऽथाहृतगतितर्जायते नात्र संशयः ॥
 विशाखायां यदा मन्त्रं चतुःसहस्रं प्रिये ! ।
 जपेच्च साधको नित्यं सोमवत् प्रियदर्शनः ॥
 अशुराधायां यदा देवि ! मन्त्रो मन्त्रं सदा
 जपेत् ।
 पुत्तपांक्षसमायुक्तः खेचरो जायते ध्रुवम् ॥
 ध्येष्ठायाश्च यदा मन्त्रं द्विसहस्रं विचक्षणः ।
 प्रजपन् लभते सिद्धिं नात्र कार्या विचारणा ॥
 मूलायाश्च जपेन्मन्त्रं सहस्रं पञ्चकं प्रिये ! ।
 नानासिद्धिमवाप्नोति साधको नात्र संशयः ॥
 वरुणेन समो भूत्वा जायते साधको भुवि ।
 शतभिषायां यदा मन्त्रं द्विःसहस्रं जपेत् सुधीः ॥
 महापातकान्मुच्यते फलभाग्भवति ध्रुवम् ।
 रेवत्याश्च यदा मन्त्रं चत्वारि सहस्रं तथा ॥
 जप्ता स्तुता सदा देवि ! सोमलोकमवाप्नुयात् ।
 राज्ञो वा मेधुने वापि श्रूयतां अवस्थितः ॥
 प्रजपेत् साधको नित्यं साधयेदात्मनो हितम् ।
 सर्वदा प्रजपेन्मन्त्रं हविष्याशौ दिवा शुचिः ॥
 दक्षिणां गुरवे दद्यात् यथा विभवविस्तरम् ।
 अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणसुच्यते ॥
 आदित्यादिवारयोगे नन्दादितिथियोगतः ।
 ततस्तत्र जपेन्मन्त्रं सहस्रपञ्चकं प्रिये ! ॥
 तेन सर्वार्थसिद्धिः स्यात् पुरश्चरणकृद् भवेत् ।
 प्रतिपत्तिथिमारभ्य कुङ्कुमावत् भवेत् प्रिये ! ॥
 तिथिसंख्यां समासाद्य वर्द्धयेच्च सहस्रकम् ।
 जप्ता मन्त्रं सदा मन्त्रो सर्वकाममवाप्नुयात् ॥
 पुरश्चरणमेतद्वि कथितं ते वरानने ! ।
 प्रतिपत्तिथिमारभ्य राका यावद् भवेत् प्रिये ! ॥
 तावन्मन्त्रं प्रजपेत् तिथिसंख्याक्रमेण तु ।
 सर्वभावसमायुक्तो जायते भावसाधकः ॥
 एतैर्नैव सुसिद्धिः स्यात् नात्र कार्या विचारणा ।
 अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणसुच्यते ॥
 ववादिकरणे देवि ! जप्ता विद्यामनन्यधीः
 करणानुसारेणैव वर्द्धयेच्च सहस्रकम् ॥
 पुरश्चरणमेतद्वि सर्वतन्त्रं च गोपितम् ।
 साधकस्य हितार्थाय कथितं तद्वारणम् ॥
 वान्यप्रकारेण पुरश्चरणसुच्यते ।
 विष्णुम्भादिषु योगेषु यो जपेत् योगसंख्याया ॥

मर्दनं माधको गित्यं मन्त्रनिहिपरायणः ।
 पुरस्करणमेतद्धि तन्ते तन्त्रे निरूपितम् ॥
 मन्त्रान्यादिषु मन्त्रानु विप्रवादिषु पार्श्वेति । ।
 मन्त्रान्यनुमारेणैव वर्जयेच्च सधर्मकम् ॥
 पूर्वमुक्तो जपेष्मन्तं धनार्थं मन्त्रेण प्रिये । ।
 शत्रुनाशाय सनतं दक्षिणाभिमुखो जपेत् ॥”
 इति स्तुतये तन्त्रे परमौरीसंवादे रक्षस्यपुर-
 चारणविधिः ॥ ४ ॥) अत्र आगमकल्पदुसोक्त-
 ज्ञानं चक्रं न क्लृप्ते द्रव्यम् । हरिभक्तिविलासीय-
 पुरस्करणं तु तदप्यस्ते भद्रदशविलासे दर्शनीयम् ॥
 पुरस्कारः, पुं, (पुरस्करमिति ह्रादयतीति । ह्रद् + अच् ।
 यद्वा, पुरोऽयनन्ददाः पत्राण्यस्य ।) लङविशेषः ।
 उलु इति भाषा । तन्पय्यायः । दर्भः २ शमः ३
 कोनपत्रः ४ परात्प्रियः ५ । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 पुरस्कारः, पुं, (पुरस्करणमिति + पुरस् + कृ +
 भावे घञ् ।) पुरस्क्रिया । अभिशपः । अरि-
 ग्रहणम् । अग्रकरणम् । (पुरः क्रियतेऽनेनेति ।)
 पूजनम् । (“तस्य बहुमानपुरस्कारं कृत्वा ।”
 इति हितोपदेशः ॥) स्त्रीकारः । सेकः । इति
 पुरस्कृतशब्दार्थदर्शनात् ॥
 पुरस्कृतः, त्रि, (पुरः क्रियते स्तेति । पुरस् + कृ +
 क्तः ।) अभिशक्तः । अरिग्रस्तः । अग्रकृतः ।
 पूजितः । इति मेदिनी । ते, २१३ ॥ स्त्रीकृतः ।
 चित्तः । इति हेमचन्द्रः ॥
 पुरस्तात्, अ, (पूर्वस्मिन् पूर्वस्थां पूर्वस्मात्
 पूर्वस्थाः वा पूर्वः पूर्वां वेति । पूर्व +
 “दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्-
 देशकाण्येष्वस्तातिः ।” ५ । ३ । २७ । इति
 अस्तातिः । “अस्ताति च ।” ५ । ३ । ४० ।
 इति पूर्वस्य पुरादेशः ।) प्राच्यां दिशि । यथा,
 पुरस्तात् स्थं उदेति । प्रथमे काले । यथा,
 पुरस्ताद्गुह्ये । पुरार्थे । अतीते । यथा, पुर-
 स्तात्प्राप्तोऽभून् । अग्रतः अग्रे देशे । यथा,
 पुरस्तादायाति । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा च
 रघौ । २ । ४४ ।
 “मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां
 सर्गस्थितिप्रत्यवधारहेतुः ।
 गुरोरपीदं धनमाधिताने-
 नंयन् पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥”)
 पुरा, अ, (पुरति अग्रे गच्छतीति । पुर + बाहु-
 लकान् का ।) प्रवन्तः । बाव्यरचना पुराणादिः ।
 यथा, पुराणदः । चिरम् । चिरन्तनम् । पुराण-
 मित्यर्थान्तरम् । अतीतम् । भूतम् । चिरातीत-
 मित्येकम् । यथा इतिहासः पुराट्क्षमिति
 ज्ञेयम् । निकटः । सन्निहितः । आगामिकम् ।
 अनागतम् । निकटागामिकः । भविष्यदावृत्तिः ।
 इति ज्ञेयम् । इत्यमरभरतौ ॥ भीरुः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (प्राक् । इति हेमचन्द्रः ।
 ६ । १७१ ॥ यथा, पञ्चदश्याम् । २ । १४ ।
 “इदं सर्वं पुरा दृष्टरेकमेवाधितोयकम् ।
 सदेवासीदामरूपे नालामित्याद्येवैवः ॥”)

पुरा, स्त्री, (पुरतीति । पुर + क + टाप् ।) पूर्व-
 दिक् । मुगन्विद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः । गन्ध-
 वनी २ दिवा ३ गन्धाद्या ४ गन्धमादिनी ५
 सुरभिः ६ भूरिगन्धा ७ कुटी ८ गन्धकुटी ९ ।
 अस्या गुणाः । तिक्तलम् । कटुत्वम् । शैत-
 लम् । कषायत्वम् । कफपित्तव्यासासविग-
 दाष्टार्तिभ्रमसृच्छादवाग्राश्लवः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

पुराकृतं, त्रि, (पुरा पूर्वं पूर्वस्मिन् काले वा
 कृतम् ।) प्रारब्धकर्म । पूर्वकालकृतपुण्यादि ।
 यथा,—

“अकाले दर्शनं विष्णोर्हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥”
 इति स्मृतिः ॥

पुराणं, स्त्री, (पुरा भवमिति । पुरा + “सायं-
 चिरं प्राप्तेऽग्रेऽथेभ्यश्च्युलौ तुट् च ।” ४ । ३ ।
 २३ । इति च्युः । “पूर्वकालेकसर्व्वगरतुपुराणनव-
 केवलाः समानाधिकरणेन ।” ० । १ । ४६ । इति
 निपातनान् तुट्भावः । यद्वा, “पुराणप्रीतिषु
 ब्राह्मणकल्पेषु ।” ४ । ३ । १०५ । इति निपा-
 तितः । यद्वा, पुरा नीयते इति । नी + ङ ।
 णत्वञ्च ।) आसादिसुनिप्रणीतवेदार्थवर्णित-
 पञ्चलक्षणान्वितशास्त्रम् । तत्पर्यायः । पञ्चलक्ष-
 णम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । ५ ॥ पञ्चलक्षणानि
 यथा, सर्गः १ प्रतिसर्गः २ वंशः ३ सन्तन्तरम् ४
 वंशानुचरितम् ५ ॥ महापुराणस्य दश लक्ष-
 णानि । यथा, सर्गः १ विसर्गः २ वृत्तिः ३ रक्षा ४
 अन्तरम् ५ वंशः ६ वंशानुचरितम् ७ खंखा
 ८ हेतुः ९ अपात्रयः १० ॥ अथाष्टादशमहा-
 पुराणानि तेषां लोकासंख्यानं च तथा । ब्राह्मं
 दशसहस्रम् १ पाद्मं पञ्चपञ्चाशत्सहस्रम् २
 वैष्णवं त्रयोविंशतिसहस्रम् ३ शैवं चतुर्विंशति
 सहस्रम् ४ भागवतम् अष्टादशसहस्रम् ५ नार-
 दीयं पञ्चविंशतिसहस्रम् ६ मार्कण्डेयं नवसह-
 स्रम् ७ आग्नेयं चतुःशताधिकपञ्चदशसहस्रम्
 ८ भविष्यं पञ्चशताधिकचतुर्दशसहस्रम् ९
 ब्रह्मवैवर्ते चतुर्दशसहस्रम् १० लेङ्गं एका-
 दशसहस्रम् ११ वाराहं चतुर्विंशतिसहस्रम्
 १२ स्कान्दं शताधिकैकाशीतिसहस्रम् १३
 वामनं दशसहस्रम् १४ कौर्मं सप्तदशसहस्रम्
 १५ मात्स्यं चतुर्दशसहस्रम् १६ गारुडं जन-
 विंशतिसहस्रम् १७ ब्रह्माण्डं द्वादशसहस्रम् १८ ।
 समुदायेन चतुर्लक्षश्लोकाः । इति श्रीभागवतीय-
 द्वादशस्कन्धः ॥ (अपि च देवीभागवते १ स्कन्धे
 ३ अध्याये तथा मत्स्यपुराणे ५३ अध्याये
 एतद्विवरणं द्रष्टव्यम् ।) अपि च ।

स्मृत उवाच ।

“विस्तारयि पुराणानि चेतिसाद्य शौनक ! ।
 संहितां पञ्चरात्राणि कथयामि यथा ॥ मन्त्रः
 सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्तन्तराणि च ।
 वंशानुचरितं विप्र ! पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥
 एतद्वयपुराणानां लक्षणं विदुर्धृताः ।
 मरुताश्च पुराणानां लक्षणं कथयामि ते ॥ ६६

दृष्टिश्चापि विष्टिश्च स्थितिस्तेषां च पालनम् ।
 कर्मणां वासना वाक्ता मन्त्राश्च क्रमेण च ॥
 वर्गं प्रलयाणां च मोक्षस्य च निरूपणम् ।
 उत्कीर्तनं हरिरेव देवाणां च पृथक् पृथक् ॥
 दशाधिकं लक्षणं महतां परिकीर्तितम् ।
 नख्यानं च पुराणानां निबोध कथयामि ते ॥
 परं ब्रह्मपुराणं सप्तसागं दशैव च ।
 मन्त्रोपनिषद्नाष्टं पाद्ममेव प्रकीर्तितम् ॥
 त्रयोविंशतिसाहस्रं वैष्णवं च विदुर्धृताः ।
 चतुर्विंशतिसाहस्रं शैवेनैव निरूपितम् ॥
 अष्टोष्टादशसाहस्रं श्रीमद्भागवतं विदुः ।
 पञ्चविंशतिसाहस्रं नारदीयं प्रकीर्तितम् ॥
 आग्नेयं नवसाहस्रं पुराणं पण्डिता विदुः ।
 चतुःशताधिकं पञ्चदशसाहस्रमेव च ॥
 परमसिपुराणं च रुचिरं परिकीर्तितम् ।
 चतुर्दशसहस्राणि परं पञ्चशताधिकम् ॥
 पुराणप्रवरञ्चैव भविष्यं परिकीर्तितम् ।
 अष्टादशसहस्रं ब्रह्मवैवर्तेमीश्वरम् ॥
 सर्वेषां च पुराणानां सारमेव विदुर्धृताः ।
 एकादशसहस्रं परं लिङ्गपुराणकम् ॥
 चतुर्विंशतिसाहस्रं वाराहं परिकीर्तितम् ।
 एकाशीतिसहस्रं परमेव शताधिकम् ॥
 वरं स्कन्दपुराणं सद्भिरेव निरूपितम् ।
 वामनं दशसाहस्रं कौर्मं सप्तदशैव तु ॥
 मात्स्यं चतुर्दशं प्रीतं पुराणं पण्डितैस्तथा ।
 जनविंशतिसाहस्रं गारुडं परिकीर्तितम् ॥
 परं द्वादशसाहस्रं ब्रह्माण्डं परिकीर्तितम् ।
 एवं पुराणसंख्यानं चतुर्लक्षमुदाहृतम् ॥
 अष्टादशपुराणानामेवमेव विदुर्धृताः ।
 एवञ्चोपपुराणानामष्टादश प्रकीर्तिताः । ५५
 इतिहासो भारतश्च वाल्मीकिं काथमेव च ।
 पञ्चकं पञ्चरात्राणां ह्यणमाष्टात्मापुष्पकम् ।
 वाशिष्ठं नारदीयञ्च कापिलं गौतमीयकम् ।
 परं सनत्कुमारीयं पञ्चरात्रञ्च पञ्चकम् ॥
 पञ्चम्यः संहितानाञ्च लक्षभक्तिसमन्विताः ।
 ब्रह्मणश्च शिवस्यापि प्रह्लादस्य तथैव च ॥
 गौतमस्य कुमारस्य संहिताः परिकीर्तिताः ।
 इति ते कथितं सर्वं क्रमेण च पृथक् पृथक् ॥
 अख्येवं विपुलं शास्त्रं ममापि च यथागमम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णब्रह्मसंख्ये १६२ अः ॥
 पञ्चपुराणमते तु ।
 “निताराय तु लोकानां स्वयं नारायणः प्रभुः ।
 आसत्स्वैव कृतवान् पुराणानि मर्त्यतले ॥
 पठनाच्छ्रवणाद्वेषां दृष्ट्यां पापक्षयो भवेत् ।
 धर्माधर्मपरिज्ञानं सदाचारप्रवर्धनम् ॥
 गतिश्च परमा तद्वद्वक्तिर्भवति प्रभौ ।
 तानि ते कथयिष्यामि सप्रमाणाणि भूतये ॥ १०॥
 पुराणसंख्यान्तरमाह ।
 “पुराणानि चतुर्लक्षाख्येतानि धरण्यातले ।
 तथा महाभारतश्च लङ्कानन्दं प्रकीर्तितम् ॥
 पञ्चलक्षमिदं राजन् ! कथितं ब्रह्म कथकम् ।
 देवः नवमनामैव लोकनितारकः परः ॥

तत्र पद्मपुराणञ्च प्रथमं स प्रणीतवान् ।
ततोऽन्यानि पुराणानि कृत्वा षोडश तु क्रमात् ॥
अष्टादशं भागवतं सारमाह्वय सन्तः ।

कृतवान् भगवान् वासः शुकश्चाध्यापयन् सुतम् ॥”

इति पातालखण्डे ७१ अध्यायः ॥ * ॥

आख्यानादिभिः सह वासः पुराणं चक्रे ।

यथा,—

“आख्याने ज्ञाप्युपाख्यानेर्गाथाभिः कल्पशुद्धिभिः ।

पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः ॥

प्रख्यातो वासश्शिष्योऽभूत् सुतो वै लोमहर्षणः ।

पुराणसंहितां तस्मै ददौ वासो महासुनिः ॥”

अस्य टीका यथा,—

आख्यानादिभिः सह पुराणं चक्रे वास इत्य-
न्वयः । तत्र च ।

स्वयं दृष्टार्थकथनं प्राहुराख्यानकं बुधाः ।

श्रुतस्यार्थस्य कथनमुपाख्यानं प्रचक्षते ॥

गाथास्तु पितृपृथ्वीप्रभृतिगीतयः । कल्पशुद्धिः

आह्वकल्पादिनिर्णयः ॥ * ॥

“सुमतिश्चाग्निरवैश्वामित्रायुः शंशपायनः ।

अकृतव्रणोऽथ सावर्णिः षट् शिष्यास्तस्य चाभ-
वन् ॥”

टीका । सुमत्यादयस्तु रोमहर्षणस्य षट् शिष्या-
स्तत्कृताः षट् संहिता जगद्गुरुः ॥ * ॥

“काश्यपः संहिताकर्ता सावर्णिः शंशपायनः ।

लोमहर्षणिका चान्या तिल्ल्यां मूलसंहिता ॥”

टीका । अकृतव्रण एव काश्यपः काश्यपो

हृत्कृतव्रण इति वायुक्तः । रोमहर्षणिका चान्या

रोमहर्षणेन पुनः संहितेण प्रोक्ता ॥ * ॥

“चतुष्टयेनाप्येतेन संहितानामिदं सुने ।”

टीका । एतासां काश्यपादिकृतानां संहिताना-
मर्थचतुष्टयेनापि मूलभूतेन तनसारोद्धार-
त्तकं इदं श्रीविष्णुपुराणं सुने ! मैत्रेय ! मया
कृतमिति शेषः ॥ * ॥

“आद्यं सर्वपुराणानां पुराणं ब्राह्ममुच्यते ।

अष्टादशपुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्यायः ॥ * ॥

तेषां नामोच्चारणादिमाहात्म्यं यथा,—

“अष्टादशपुराणानां नामधेयानि यः पठेत् ।

त्रिसहस्रं जपते नित्यं चोऽयमेधफलं लभेत् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥

तामसपुराणानि यथा,—

“मातुस्यं कौर्मं तथा लेङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च ।

आग्नेयश्च षड्भूतानि तामसानि निबोधत ॥”

सात्त्विकपुराणानि यथा,—

“वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् ।

गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने । ।

सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै ॥”

राजसपुराणानि यथा,—

“ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च ।

भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजचानि निबोधत ॥

सात्त्विका मोचदाः प्रोक्ता राजसाः खर्गदाः

शुभाः ।

तथैव तामसा देवि ! निरयप्राप्तिहेतवः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ३३ अध्यायः ॥ * ॥

अष्टादशोपपुराणानि यथा,—

“आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमथापरम् ।

हृतीयं स्कान्दमुद्दिष्टं कुमारैण तु भाषितम् ॥

चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् ।

दुर्वाससोक्तमाख्यं नारदोक्तमतः परम् ॥

कापिलं वामनञ्चैव तथैवोसनसेवितम् ।

ब्रह्माण्डं वारुणञ्चाथ कालिकाजयमेव च ॥

माहेश्वरं तथा शास्त्रं सौरं सर्वार्थसञ्चयम् ।

पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाजयम् ॥”

इति गारुडे २२७ अध्यायः ॥ * ॥

कौर्मोक्तान्येतानि उपपुराणशब्दे द्रष्टव्यानि ॥

पुराणपाठक्रमस्तु पारायणशब्दे पाठशब्दे च

द्रष्टव्यः ॥ अथाष्टादशमहापुराणानामनुक्रम-

णिका अर्थात् तेषां श्लोकपञ्चखण्डभागोपस्था-

न्यवयवान्फलानि लिखन्ते ।

इत उवाच ।

“एतच्छ्रुत्वा नारदस्तु कुमारस्य वचो मुदा ।

पुनरप्याह सुप्रीतो निज्ञासुः श्रेय उत्तमम् ॥

नारद उवाच ।

साधु साधु महाभाग ! सर्वलोकोपकारकम् ।

महातन्त्रं त्वया प्रोक्तं सर्वतन्त्रोत्तमोत्तमम् ॥

अधुना श्रोतुमिच्छामि पुराणाख्यानसुत्तमम् ॥

यस्मिन् यस्मिन् पुराणे तु यद्यदाख्यानकं सुने । ।

तत्तत् सर्वं समाचक्षुः सर्वज्ञस्तं यतो मतः ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रा नारदस्य शुभावहम् ।

पुराणाख्यानसंप्रज्ञं कुमारः प्रत्युवाच ह ॥

सनत्कुमार उवाच ।

पुराणाख्यानकं विप्र ! नानाकल्पसमुद्भवम् ।

नानाकथासमायुक्तमद्भुतं बहुविस्तरम् ॥

ऋषिः सनातनश्चायं यथा वेद तथापरः ।

न वेद तस्मान् पृच्छ त्वं बहुकल्पविदांवरम् ॥

श्रुत्वेत्यं नारदो वाक्यं कुमारस्य महात्मनः ।

प्रणम्य विनयोपेतः सनातनमथाब्रवीत् ॥

ब्रह्मन् ! पुराणविच्छेष्ट ! ज्ञानविज्ञानतत्पर ! ।

पुराणानां विभागं मे साकल्येनानुकीर्तय ॥

यस्मिन् श्रुते श्रुतं सर्वं ज्ञाते ज्ञातं कृते कृतम् ।

वर्णाश्रमाचारधर्मं साक्षात्कारत्वमेष्यति ॥

कियन्ति च पुराणानि कियत् सङ्ग्रानि मानतः ।

किं किमाख्यानयुक्तानि तददस्य मम प्रभो ! ॥

चातुर्वर्ण्याश्रवा नाना व्रतादीनां कथास्तथा ।

दृष्टिक्रमेण वंशानां कथाः सन्धक् प्रकाशय ॥

त्वत्तोऽधिको न चान्योऽस्ति पुराणाख्यानवित्

प्रभो ! ।

तस्मादाख्याहि मह्यं त्वं सर्वसन्देहभञ्जनम् ॥

ततः सनातनो विप्राः श्रुत्वा नारदभाषितम् ।

नारायणं चयं ध्यात्वा प्रोवाचाय विदांवरः ॥

सनातन उवाच ।

साधु साधु सुनिश्चेष्ट ! सर्वलोकोपकारक ! ।

पुराणाख्यानविज्ञाने यज्जाता नैष्ठिकी मतिः ॥

तुभ्यं समभिधास्यामि यत् प्रोक्तं ब्रह्मण्य पुरा ।

मरीच्यादिऋषिभ्यस्तु पुत्रक्षेत्रहाहतात्मना ॥

एकदा ब्रह्मणः पुत्रो मरीचिर्नाम विश्रुतः ।

स्वाध्यायश्रुतसम्पन्नो वेदवेदाङ्गपारगः ॥

उपहृत्य स्वपितरं ब्रह्माणं लोकभावनम् ।

प्रणम्य भक्त्या पप्रच्छ इदमेव सुनीश्वर ! ।

पुराणाख्यानमुत्तमं यत्नं पृच्छसि मानद ! ॥

मरीचिरुवाच ।

भगवन् ! देवदेवेश ! लोकानां प्रभवाप्यय ! ।

सर्वज्ञ ! सर्वकल्याण सर्वोध्यक्ष नमोऽस्तु ते ॥

पुराणवीजमाख्याहि मह्यं श्रुश्रूषते पितः ! ।

लक्षणञ्च प्रमाणञ्च वक्तारं पृच्छकं तथा ॥

ब्रह्मोवाच ।

श्रूय वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणानां समुच्चये ।

अस्मिन् ज्ञाते भवेज्ज्ञातं वाङ्मयं सचराचरम् ॥

पुराणमेकमेवासीत् सर्वकल्पेषु मानद ! ।

चतुर्वर्गस्य वीजञ्च श्रुतकोटिप्रविस्तरम् ॥

प्रवृत्तिः सर्वशास्त्राणां पुराणादभवत्ततः ॥

कालेनाग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य महामतिः ।

हरिर्यातस्वरूपेण जायते च युगे युगे ॥

चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे सदा ।

तदष्टादशधा कृत्वा भूर्लोकं निर्दिशत्यपि ॥

अद्यापि देवलोजे तु श्रुतकोटि प्रविस्तरम् ।

अस्यैव तस्य सारस्तु चतुर्लक्षेण वर्ण्यते ॥ * ॥

ब्राह्मम् १ पाद्मम् २ वैष्णवञ्च ३ वायवीयम् ४

तथैव च ।

भागवतम् ५ नारदीयम् ६ मार्कण्डेयञ्च ७

कौर्मेतम् ॥

आग्नेयञ्च ८ भविष्यञ्च ९ ब्रह्मवैवर्त-१०

लिङ्गज्जे ११ ।

वाराहञ्च १२ तथा स्कान्दम् १३ वामनम् १४

कौर्म-१५ सञ्जयम् ।

मातुस्यञ्च १६ गारुडम् १७ तद्वद्ब्रह्माख्या-१८

मिति त्रिषट् ॥

एकं कथानकं सूत्रं वक्तुः श्रोतुः समाज्यम् ।

प्रवक्ष्यामि समासेन निशमय समाहितः ॥” * ॥

तत्र प्रथमं ब्रह्मपुराणम् ।

“ब्राह्मं पुराणं तत्रादौ सर्वलोकहिताय व ।

यासेन वेदविदुषा समाख्यातं महात्मना ॥

तद्वै सर्वपुराणानां धर्मकामार्थमोक्षदम् ।

नानाख्यानैतिहासाष्टं दशसाहसमुच्यते ॥ * ॥

तत्पूर्वभागे ।

“देवानामसुराणाञ्च यत्रोत्पत्तिः प्रकीर्तिता ।

प्रजापतीनाञ्च तथा दक्षादीनां सुनीश्वर ! ॥

ततो लोकेश्वरस्यात्र सूर्यस्य परमात्मनः ।

वंशानुकीर्तनं पुण्यं महापातकनाशनम् ॥

यत्रावतारः कथितः परमानन्दरूपिणः ।

श्रीमतो रामचन्द्रस्य चतुर्ब्रह्मावतारिणः ॥

ततश्च सोमवंशस्य कीर्तनं यत्र वर्णितम् ।

हृष्यस्य जगदीशस्य चरितं कल्पापहम् ॥

द्वीपानाञ्चैव विभूनां वर्याणां चाप्यशेषतः ।

वर्यनं यत्र पातालखर्गगाञ्च प्रदृश्यते ॥

नरकाणां समाख्यानं सूर्यस्ततिकथानकम् ।

प्रथमभागस्य षष्ठांशे ।

“कलिजं चरितं प्रोक्तं चातुर्विध्यं लघुस्य च ।
ब्रह्मज्ञानसमुद्देशः खाण्डिक्यस्य निरूपितः ॥
केशिध्वजेन चेत्येष षष्ठोऽंशः परिकीर्तितः ॥”
तस्य द्वितीयभागे ।

“अतः परन्तु सूतेन शौनकादिभिरादरात् ।
पृष्टेन चोदिताः श्रुतद्विषयधर्मास्तिराह्वयाः ॥
नानाधर्मकथाः पुण्या व्रतानि नियमा यमाः ।
धर्मशास्त्रं चार्थशास्त्रं वेदान्तं व्योतिषं तथा ॥
वंशाख्यानं प्रकरणात् स्तोत्राणि मनवस्तथा ॥
नानाविद्याश्रयाः प्रोक्ताः सर्वलोकोपकारकाः ।
एतद्विष्णुपुराणं वै सर्वशास्त्रार्थसंग्रहम् ॥” * ॥
तत्फलश्रुतिः ।

“बाराहकल्पवृत्तान्तं व्यासेन कथितं त्विह ।
यो नरः पठते भक्त्या यः शृणोति च सादरम् ।
तावुभौ विष्णुलोकं हि ब्रजेतां भुक्तभोगकौ ॥
तत्प्रित्तिं च यो दद्यादापाज्जां हृतधेनुना ।
सहितं विष्णुभक्ताय पुराणार्थविदे द्विज ! ।
स याति वैष्णवं धाम विमानैर्नार्कवर्चसा ॥
यश्च विष्णुपुराणस्य समनुक्रमणीं द्विज ! ।
कथयेच्छृणुयाद्वापि स पुराणफलं लभेत् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे ६४ अध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थं वायुपुराणम् ।

ब्रह्मोवाच ।

“शृणु विप्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं वायवीयकम् ।
यस्मिन् श्रुते लभेहाम रुद्रस्य परमात्मनः ॥
चतुर्विंशतिसाहस्रं तत् पुराणं प्रकीर्तितम् ।
श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्माख्यत्राह मारुतः ॥
तद्वायवीयसुदितं भागद्वयसमाचितम् ॥” * ॥
तस्य पूर्वभागे ।

“खगादिलक्षणं यत्र प्रोक्तं विप्र ! सविस्तरम् ॥
मन्वन्तरेषु वंशाच्च राज्ञां ये यत्र कीर्तिताः ।
गयासुरस्य हननं विस्तराद्यत्र कीर्तितम् ॥
मासानाञ्चैव माहात्म्यं भावस्योक्तं फलाधिकम् ।
दानधर्मा राजधर्मा विस्तरेणोदितास्तथा ॥
भूपातालककुब्जोमचारिणां यत्र निर्णयः ।
व्रतादीनाञ्च पूर्वोऽयं विभागः समुदाहृतः ॥”
तदुत्तरभागे ।

“उत्तरे तस्य भागे तु नर्मदातीर्थवर्णनम् ।
शिवस्य संहितास्या वै विस्तरेण सुनीश्वर ! ॥
यो देवः सर्वदेवानां दुर्बिज्ञेयः सनातनः ।
स तु सर्वोत्तमा यस्यास्तीरे तिष्ठति सन्ततम् ॥
इदं ब्रह्मा हरिरिदं साक्षाच्चेदं परो हरः ।
इदं ब्रह्म निराकारं कैवल्यं नर्मदाजलम् ॥
भुवं लोकहितार्थाय शिवेन स्वशरीरतः ।
शक्तिः कापि सरिरूपा रेवेयमवतारिता ॥
ये वचन्त्युत्तरे कूले रुद्रस्यामुचरा हि ते ।
वसन्ति याम्यतीरे ये लोकां ते यान्ति वैष्णवम् ॥
ओंकारेश्वरमारभ्य यावत् पश्चिमसागरम् ।
सङ्गमाः पञ्च च त्रिंशद्भदीनां पौपनाशनाः ॥
दृष्टेकमुत्तरे तीरे त्रयोविंशतिर्दक्षिणे ।

पञ्चविंशतमः प्रोक्तो रेवासागरसङ्गमः ॥
सङ्गमैः सहितायैव रेवातीरद्वयेऽपि च ।
चतुःशतानि तीर्थानि प्रसिद्धानि च सन्ति हि ।
षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टिकोचो सुनीश्वर ! ।
सन्ति चान्यानि रेवायास्तीरयुग्मे पदे पदे ॥
संहितेयं महापुण्या शिवस्य परमात्मनः ।
नर्मदाचरितं यत्र वायुना परिकीर्तितम् ॥”
तत्फलश्रुतिः ।

“लिखित्वेदं पुराणं गुडुधेनुसमाचितम् ।
आवण्यां यो ददेद्भक्त्या ब्राह्मणाय कृटुम्बिने ॥
रुद्रलोके वसेत् सोऽपि यावद्विद्वान्श्रुतुद्देश ।
यः आवयेद्वा शृणुयाद्वायवीयमिदं नरः ।
नियमेन हरिष्याशी स रुद्रो नात्र संशयः ॥
यश्चाशुक्रमणोमेतां शृणोति आवयेत वा ।
सोऽपि सर्वपुराणस्य फलं श्रवणजं लभेत् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे ६५ अध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमं श्रीभागवतपुराणम् ।

ब्रह्मोवाच ।

“मरीचे ! शृणु वक्ष्यामि वेदव्यासेन यत् कृतम् ।
श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसन्मितम् ॥
तदष्टादशसाहस्रकीर्तितं पापनाशनम् ।
सुरपादपरूपोऽयं स्कन्धैर्द्वादभिर्भूतः ॥
भगवानेव विप्रेन्द्र ! विश्वरूपी क्षमीरितः ॥”
तस्य प्रथमस्कन्धे ।

“तत्र तु प्रथमे स्कन्धे सृतर्योणां समागमः ।
व्यासस्य चरितं पुण्यं पाण्डवानां तथैव च ॥
पारीक्षितसुपाख्यानमितीदं समुदाहृतम् ॥”
द्वितीयस्कन्धे ।
“परीक्षितकंसवादे हृतिद्वयनिरूपणम् ।
ब्रह्मनारदसंवादेऽवतारचरितान्तम् ॥
पुराणलक्षणञ्चैव दृष्टिकारणसम्भवः ।
द्वितीयोऽयं समुदितः स्कन्धो व्यासेन धीमता ॥”
तृतीयस्कन्धे ।

“चरितं विदुरस्याथ मैत्रेयेणास्य सङ्गमः ।
दृष्टिप्रकरणं पञ्चाद्व्रह्मणः परमात्मनः ॥
कापिलं साङ्गमप्यत्र तृतीयोऽयमुदाहृतः ॥”
चतुर्थस्कन्धे ।

“सत्याश्रितमादौ तु ध्रुवस्य चरितं ततः ।
पृथोः पुण्यसमाख्यानं ततः प्राचीनवर्द्धिषः ।
इत्येष तुर्थो गदितो विसर्गं स्कन्ध उत्तमः ॥”
पञ्चमस्कन्धे ।

“प्रियव्रतस्य चरितं तदंशानाञ्च पुण्यदम् ।
ब्रह्माख्यानगैतानाञ्च लोकानां वर्णनन्तः ॥
नरकस्थितिरित्येष संस्थाने पञ्चमो मतः ॥”
षष्ठस्कन्धे ।

“अनामिलस्य चरितं दक्षदृष्टिनिरूपणम् ॥
वृत्राख्यानं ततः पञ्चान्तरात् जन्म पुण्यदम् ।
षष्ठोऽयमुदितः स्कन्धो व्यासेन परिपोषणे ॥”
सप्तमस्कन्धे ।

“प्रह्लादचरितं पुण्यं वर्णाश्रमनिरूपणम् ।
सप्तमो गदितो वत्स वासनाकर्मकीर्तने ॥”

अष्टमस्कन्धे ।

“गजेन्द्रमोक्षणाख्यानं मन्वन्तरनिरूपणम् ।
समुद्रमथनञ्चैव बलिवैभववन्दनम् ॥
मत्स्यावतारचरितमष्टमोऽयं प्रकीर्तितः ॥” * ॥
नवमस्कन्धे ।

“सूर्यवंशसमाख्यानं सोमवंशनिरूपणम् ।
वंशानुचरिते प्रोक्तो नवमोऽयं महामते ॥”
दशमस्कन्धे ।

“कृष्णस्य बालचरितं कौमारञ्च व्रजस्थितिः ॥
कैशोरं मधुरास्थानं यौवनं द्वारकास्थितिः ।
भूभारहरणञ्चात्र निरोधे दशमः स्तुतः ॥”
एकादशस्कन्धे ।

“नारदेन तु संवादो वसुदेवस्य कीर्तितः ।
यदोच्च दत्तात्रेयेण श्रीकृष्णोद्भवस्य च ॥
यादवानां मिथोऽन्तश्च सुक्तावैकादशः स्तुतः ॥”
द्वादशस्कन्धे ।

“भविव्यकलनिर्देशो मोक्षो राज्ञः परीक्षितः ॥
वेदशाखाप्रणयनं मार्कण्डेयतपः स्तुतम् ।
सौरी विभूतिरुदिता सात्वती च ततः परम् ॥
पुराणसङ्गाकथनमाश्रये द्वादशो ह्ययम् ।
इत्येवं कथितं वत्स ! श्रीमद्भागवतं तव ॥” * ॥
तत्फलश्रुतिः ।

“वक्तुः श्रोतुश्चोपदेशुरनुमोदितुरेव च ।
साहाय्यकर्तुर्गदितं भक्तिसुक्तिविसुक्तिदम् ॥
प्रौढपदां पूर्णिमायां हेमसिंहसमाचितम् ।
देयं भागवतावेदं दिनाय प्रीतिपूर्वकम् ॥
संपूज्य वस्त्रहेमादेर्भगवद्भक्तिमिच्छता ।
योऽप्यनुक्रमणीमेतां आवयेच्छृणुयात्तथा ।
स पुराणश्रवणजं प्राप्नोति फलसुत्तमम् ॥” * ॥
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे ६६ अध्यायः ॥ ५ ॥
षष्ठं नारदीयपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु विप्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं नारदीयकम् ।
पञ्चविंशतिसाहस्रं दृष्टच्चित्रकथाश्रयम् ॥” * ॥
तत्र पूर्वभागे प्रथमपादे ।
“सूतशौनकसंवादः दृष्टिसंक्षेपवर्णनम् ।
नानाधर्मकथाः पुण्याः प्रवृत्ते समुदाहृताः ॥
प्राग्भागे प्रथमे पादे सनत्केन महात्मना ॥”
पूर्वभागे द्वितीयपादे ।

“द्वितीये मोक्षधर्माख्ये मोक्षोपायनिरूपणम् ।
वेदाङ्गानाञ्च कथनं सुकोतुपत्तिञ्च विस्तरात् ।
सनन्दनेन गदिता नारदाय महात्मने ॥” * ॥
पूर्वभागे तृतीयपादे ।

“महातन्त्रे समुद्दिष्टं पशुपाशविमोक्षणम् ।
मन्त्रार्ण शोधनं दीक्षा मन्त्रोद्धारश्च पूजनम् ॥
प्रयोगाः कवचं नामसहस्रं स्तोत्रमेव च ।
गणेशसूर्यविष्णूनां शिवशक्त्योरनुकृताम् ॥

सनत्कुमारसुनिना नारदाय तृतीयके ॥”
पूर्वभागे चतुर्थपादे ।
“पुराणलक्षणञ्चैव प्रमाणं दानमेव च ॥
पृथक् पृथक् समुद्दिष्टं दानकालपुरःसरम्

चेन्नदिनमसिषु तिथीनाञ्च पृथक् पृथक् ।
 प्रोक्तं प्रतिपदादीनां व्रतं सञ्चानाशनम् ।
 वनाननेन मुनिना नारदाय चतुर्थके ॥
 पूर्वभागोऽयमुदितो दृष्टुं शक्योऽनसंज्ञितः ॥”
 तदुत्तरभारो ।
 “अस्योत्तरे विभागे तु प्रथम एकादशीव्रते ॥
 वशिष्टेनाय नन्दादौ मान्वातुः परिकीर्तितः ।
 रत्नाद्वादकया पुण्या मोहिनीपुत्तिकर्म्म च ॥
 वसुधापच मोहिन्यै पञ्चादुद्वरगक्रिया ।
 गङ्गाकया पुण्यतमा गवाद्यान्नुकीर्त्तनम् ॥
 कात्या माहात्म्यमनुत्तं पुरुषोत्तमवर्णनम् ।
 दानाग्निदानं चैत्रस्य वज्राख्यानसमन्वितम् ॥
 प्रयागस्याय माहात्म्यं क्रतुचैत्रस्य तत्परम् ।
 हरिद्वारस्य चाख्यानं कामोद्धारख्यानं तथा ॥
 वद्रीतीर्थमाहात्म्यं कामाख्यायास्तथैव च ।
 प्रभासस्य च माहात्म्यं पुराणख्यानकं ततः ॥
 गौतमाख्यानकं पञ्चादेदपादस्तवस्ततः ।
 गोकर्णचैत्रमाहात्म्यं लक्ष्म्याख्यानकं तथा ॥
 सेतुमाहात्म्यकथनं नर्मदातीर्थवर्णनम् ।
 अवन्त्याचैव माहात्म्यं मधुरायास्ततः परम् ॥
 वृन्दावनस्य महिमा वसोत्रैलान्तिके गतिः ।
 मोहिनीचरितं पञ्चादेवं वै नारदीयकम् ॥” ३ ॥
 तत्फलमुतिः ।

“यः शृणोति नरो भक्ता आब्रवेदा समाहृतः ।
 स याति ब्रह्मणे धाम नात्र कार्या विचारणा ॥
 यत्नेतद्विषयपूर्णाया धेनूनां सप्तकाचितम् ।
 प्रदद्याद्विषयार्थं स लभेत्कोशमेव च ॥
 यच्चानुक्रमणीमेतां नारदीयस्य वर्णयेत् ।
 शृणुयदेकचित्तेन सोऽपि स्वर्गगतिं लभेत् ॥”
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टुं शक्याने
 चतुर्थपादे ६७ अध्यायः ॥ ६ ॥
 वंशमं मार्कण्डेयपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“अथ ते संप्रवक्ष्यामि मार्कण्डेयाभिधं मुने ! ।
 पुराणं तुमहत् पुण्यं पठतां शृण्वतां चरा ।
 यत्राधिकृत्य शङ्कनीन् सर्वधर्म्मनिरूपणम् ।
 मार्कण्डेयेन मुनिना जैमिनेः प्राक् समीरितम् ॥
 पश्चिमां धर्म्मसंज्ञानां ततो जन्मनिरूपणम् ।
 पूर्वजन्मकथा चैषां विक्रिया च दिवसतिः ॥
 तीर्थयात्रा वलस्यातो द्रौपदेयकथानकम् ।
 हरिचन्द्रकथा पुण्या बुद्धमाङ्गीवकाभिधम् ॥
 पितापुत्रसमाख्यानं दत्तात्रेयकथा ततः ।
 हृद्यस्याय चरितं महाख्यानसमाचितम् ॥
 महालसाकथाप्रोक्ता ललकचरिताचिता ।
 रश्मिर्कीर्त्तनं पुण्यं नवधा परिकीर्त्तितम् ॥
 कल्याणकालनिर्देशो यत्नस्तथिनिरूपणम् ।
 रुद्रादिस्त्रिपुरोक्ता होमवर्षाशुकीर्त्तनम् ॥
 मनुनाञ्च कथा नावा कीर्त्तिताः पापहारिकाः ।
 तासु दुर्गाकथावन्तं पुण्यदा चाष्टमेऽन्तरे ।
 तत्पञ्चान् प्रणवीत्पुत्तिकर्योतिजःस्तद्वचः ।
 मार्कण्डेयश्च जम्बव्या तस्माद्व्याख्यासमाचिता ॥
 वैश्वस्तथाप्यस्यापि वत्सप्रचरितं ततः ॥”

वत्सप्रोत्थाने वत्सप्री च पाठः ।
 “खनिवस्य ततः प्रोक्ता कथा पुण्या महात्मनः ॥
 अविचित्ररितं चैव किमिच्छन्नतकीर्त्तनम् ।
 नरिष्यन्तस्य चरितं इच्छाकुचरितं ततः ॥
 तुलस्याचरितं पञ्चाद्रामचन्द्रस्य सन्कथा ।
 कुशवंशसमाख्यानं सोमवंशानुकीर्त्तनम् ॥
 पुत्तरवःकथा पुण्या नहुषस्य कथादमुता ।
 यथातिचरितं पुण्यं यदुवंशानुकीर्त्तनम् ॥
 श्रीकृष्णबालचरितं माथुरं चरितं ततः ।
 द्वारकाचरितञ्चाथ कथा सञ्चानारजा ॥
 ततः साङ्गसमुद्देशः प्रपञ्चासत्त्वकीर्त्तनम् ।
 मार्कण्डेयस्य चरितं पुराणश्रवणे फलम् ॥” ४ ॥
 तत्फलमुतिः ।

“यः शृणोति नरो भक्ता पुराणमिदमादरात् ।
 मार्कण्डेयाभिधं वत्स । स लभेत् परमां गतिम् ॥
 यस्तु व्याकुरुते चैतच्छेवं स लभते पदम् ॥
 तत् प्रयच्छेत्स्त्रिखित्वा यः सौवर्णकरिचंयुतम् ।
 कार्त्तिक्यां हिजवर्षाय स लभेद्ब्रह्मणः पदम् ॥
 शृणोति आब्रवेदापि यच्चानुक्रमणीमिमाम् ।
 मार्कण्डेयपुराणस्य स लभेद्वाञ्छितं फलम् ॥”
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टुं शक्याने
 चतुर्थपादे ६८ अध्यायः ॥ ७ ॥
 अष्टमं अग्निपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि तवाग्रेयपुराणकम् ।
 ईशानकल्पवृत्तान्तं वशिष्ठायानन्तोऽब्रवीत् ॥
 तत् पञ्चदशसाहस्रं नाम्नां चरितमद्भुतम् ।
 पठतां शृण्वताश्चैव सर्वपापहरं वृणाम् ॥
 प्रथमं पुराणस्य कथा सञ्चानारजा ।
 दृष्टिप्रकरणं चायं विष्णुपूजादिकं ततः ॥
 अमिकायं ततः पञ्चान्तमुद्रादिलक्षणम् ।
 सर्वदेवीविधानञ्च अभिवेकनिरूपणम् ॥
 लक्षणं मण्डलादीनां कुशाया मार्जनं ततः ।
 पवित्रारोपणविधिर्देवालयविधिस्ततः ॥
 शालग्रामादिपूजा च सृष्टिलक्षणं पृथक् पृथक् ।
 न्यासादीनां विधानञ्च प्रतिष्ठा पूर्णका ततः ॥
 विनायकादिदीक्षायां विधिर्ज्ञेयस्ततः परम् ।
 प्रतिष्ठा सर्वदेवानां ब्रह्माख्य निरूपणम् ॥
 गङ्गादितीर्थमाहात्म्यं जम्बादिद्वीपवर्णनम् ।
 ऊर्ध्वाधोलोकरचना ज्योतिषक्रमनिरूपणम् ॥
 ज्योतिषञ्च ततः प्रोक्तं शास्त्रं बुद्धजयार्थवम् ।
 षट्कर्म्म च ततः प्रोक्तं मन्त्रयज्ञौषधीगणः ॥
 कुजिकादिसमर्वा च षोडश्यासविधितथा ।
 कोटिहोमविधानञ्च तदन्तरनिरूपणम् ॥
 ब्रह्मचर्यादिधर्म्माञ्च आहुकल्पविधिस्ततः ।
 ग्रहयज्ञस्ततः प्रोक्तो वैदिकस्मार्त्तकर्म च ॥
 प्रायश्चित्तानुक्रमं तिथीनाञ्च व्रतादिकम् ।
 वारव्रतानुक्रमं नक्षत्रव्रतकीर्त्तनम् ॥
 मासिकव्रतनिर्देशो दीपदानाविधितथा ।
 नवग्रहार्चनं प्रोक्तं नरकायां निरूपणम् ॥
 व्रतानाञ्चापि दानानां निरूपणमिहोदितम् ।
 नाडीचक्रसमुद्देशः सन्ध्याविधिरनुत्तमः ॥

गायत्रार्घस्य निर्देशो लिङ्गस्तोत्रं ततः परम् ।
 राजाभिवेकमन्तोत्तिर्धर्म्मकल्पश्च भृशुजाम् ॥
 स्वप्राध्यायस्ततः प्रोक्तः शङ्कनादिनिरूपणम् ।
 मण्डलादिकनिर्देशो रणदीक्षाविधिस्ततः ॥
 रामोक्तनीतिनिर्देशो रत्नाणां लक्षणं ततः ।
 धनुर्विद्या ततः प्रोक्ता व्यवहारप्रदर्शनम् ॥
 देवासुरविमर्दाख्या ज्ञायुर्निरूपणम् ।
 गङ्गादीनां चिकित्सा च तेषां शान्तिस्ततः परम् ॥
 गोनसादिचिकित्सा च नानापूजास्ततः परम् ।
 शान्त्यश्वापि विविधा हृन्द्ःशास्त्रमतः परम् ॥
 साहित्यञ्च ततः पञ्चादेकार्णादिसमाह्वयाः ।
 विद्वशिष्ठानुशिष्टिच कोपः स्वर्गादिवर्गके ॥
 प्रलयानां लक्षणञ्च शारीरकनिरूपणम् ।
 वर्णनं नरकाणाञ्च योगशास्त्रमतः परम् ॥
 ब्रह्मज्ञानं ततः पञ्चात् पुराणश्रवणे फलम् ।
 स्तदभ्येयकं विप्र ! पुराणं परिकीर्त्तितम् ॥”
 तत्फलमुतिः ।

“तस्त्रिखित्वा तु यो दद्यात् सुवर्णकमलाचितम् ।
 तिलधेनुयुतं वापि मार्गशीर्ष्यां विधानतः ।
 पुराणार्थविदे सोऽयं स्वर्गलोके महीयते ॥
 यथाशुक्रमणी प्रोक्ता तवाग्रेयस्य भक्तिदा ।
 शृण्वतां पठताश्चैव वृणाश्चैव परत्र च ॥” ५ ॥
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टुं शक्याने
 चतुर्थपादे ६९ अध्यायः ॥ ८ ॥
 नवमं भविष्यपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“अथ ते संप्रवक्ष्यामि पुराणं सर्वसिद्धिदम् ।
 भविष्यं भरतः सर्वलोकाभीष्टप्रदायकम् ॥
 यत्राहं सर्वदेवानामादिकर्त्ता समुद्यतः ।
 दृष्टव्यं तत्र सङ्गातो मनुः स्वायम्भुवः पुरा ॥
 स मां प्रथम्य प्रपञ्च धर्म्मं सर्वार्थसाधकम् ।
 अहं तस्मै तदा प्रीतः प्रावोचं धर्म्मसंहिताम् ॥
 पुराणानां यदा व्यासो व्याचक्षुर्मे महात्मनिः ।
 तदा तां संहितां सर्वं पञ्चधा यमजनुस्मिः ॥
 अघोरकल्पवृत्तान्तानानाचर्यकथाचिताम् ॥”
 तत्र प्रथमपर्वणि ।
 “तत्रादिमं स्मृतं पर्वं ब्राह्मं यत्राख्येपक्रमः ।
 स्ततश्चैतनकसंवादे पुराणप्रथमक्रमः ।
 आदिख्यचरितः प्रायःसञ्चाख्यानसमाचिनः ॥
 दृष्ट्यादिलक्षणोपेतः शास्त्रसर्वस्वरूपकः ।
 पुस्तलेखकलेखानां लक्षणञ्च ततः परम् ॥
 संस्काराणाञ्च सर्वेषां लक्षणञ्चात्र कीर्त्तितम् ।
 पञ्चत्वादितिथीनाञ्च कल्पाः सप्त च कीर्त्तिताः ॥
 अष्टम्यादाः शेषकल्पा वैष्णवे पर्वणि स्मृताः ।
 शैवेऽपि कामतो भिन्नाः सौरे चान्यकथाचयः ॥
 प्रतिवर्गाश्च पञ्चात्राणाख्यानसमाचिता ।
 पुराणस्थोपसंहारसहितं पर्वं पञ्चमम् ॥
 येषु पञ्चसु पूर्वस्मिन् ब्रह्मणे महिमाधिकः ॥”
 द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमपर्वस्तु ।
 “धर्म्मं कामे च मोक्षे तु विष्णोश्चापि शिवस्य च ।
 द्वितीये च तृतीये च नौरो वर्गचतुष्टये ।
 प्रतिवर्गाश्च त्वन्यं प्रोक्तं सर्वकथाचितम् ॥

समविष्यं विनिर्दिष्टं पर्वं व्यासेन धीमता ।
चतुर्दशसहस्रान्तु पुराणं परिकीर्तितम् ।
भविष्यं सर्वदेवानां सान्त्वं यत्र प्रकीर्तितम् ॥
गुणानां तारतम्येन समं ब्रह्मेति हि श्रुतिः ॥”
तत्फलश्रुतिः ।

“तन्निखित्वा तु यो दद्यात् पौष्यां विद्वान् विम-
त्सरः ।

गुह्येन गुह्यं हेमवत्तमाल्याविभूषणैः ॥
वाचकं पुस्तकश्चापि पूजयित्वा विधानतः ।
गन्धाद्यैर्भोग्यभक्ष्यैश्च कृत्वा नीराजनादिकम् ।
यो वै जितेन्द्रियो भूत्वा सोपवासः समाहितः ॥
अथ वै यो नरो भक्त्या कीर्तयेच्छृणुयादपि ।
स सुक्तः पातकैर्वरैः प्रयाति ब्रह्मणः पदम् ॥
योऽप्यनुक्रमणीमेतां भविष्यस्य निरूपिताम् ।
पठेद्वा शृणुयाच्चैतौ मुक्तिं सुक्तिञ्च विन्दतः ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृढदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०० अध्यायः ॥ ६ ॥
दशमं ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणं दशमं तव ।
ब्रह्मवैवर्तकं नामं वेदमागुददर्शकम् ॥
सावर्णिं येन भगवान् साक्षाद्देवर्षयेऽर्चितः ।
नारदाय पुराणार्थं ग्राह्यं सर्वमलौकिकम् ॥
धर्मार्थकाममोक्षायां सारः प्रीतिर्हरौ हरौ ।
तयोरभेदसिद्धार्थं ब्रह्मवैवर्तसुततमम् ॥
रघुनन्दस्य कल्पस्य वृत्तान्तं यन्मयोदितम् ।
शतकोटिपुराणे तत् संचिप्य ग्राह्यं वेदवित् ॥
व्यासश्चतुर्धा संवत्स्रं ब्रह्मवैवर्तसंज्ञितम् ।
अष्टादशसहस्रान्तु पुराणं परिकीर्तितम् ॥
ब्रह्मप्रकृतिविशेषकृष्णखण्डसमाचितम् ।
तत्र सूतर्षिसंवादे पुराणीयक्रमो मतः ॥”
तत्र प्रथमे ब्रह्मखण्डे ।
“सृष्टिप्रकरणं त्वाद्यं ततो नारददेवस्योः ।
विवादः सुमहान् यत्र द्वयोरासीत् पराभवः ॥
शिवलोकगतिः पञ्चानुज्ञानलाभः शिवानु-
त्तुनेः ।

शिववाक्येन तत्पञ्चानु मरीचे । नारदस्य च ॥
मननं चैव सावर्णेर्ज्ञानार्थं सिद्धमिति ।
आश्रमे सुमहत्सुगुह्ये त्रैलोक्याख्यकारिणि ।
एतद्दि ब्रह्मखण्डं हि श्रुतं पापविनाशनम् ॥”
द्वितीये पञ्चतिखण्डे ।

“ततः सावर्णिसंवादे नारदस्य समीरितः ।
कृष्णमाहात्म्यसंयुक्तो नानाख्यानकथोत्तरः ॥
प्रकृतेरंशभूतानां कलानाश्चापि वर्णितम् ।
माहात्म्यं पूजनाद्यश्च विस्तरेण यथास्थितम् ॥
एतत्प्रकृतिखण्डं हि श्रुतं भूतिविधायकम् ॥”
तृतीये गणेशखण्डे ।

“गणेशप्रजन्मसंप्रथः सपुण्यकमहाव्रतम् ।
पापेभ्यः कार्त्तिकेयन सह पित्रेऽशसम्भवः ॥
चरितं कार्त्तिकेयस्य जामदग्न्यस्य चाद्भुतम् ।
पिवादः सुमहान् पञ्चाब्जामदय्यगणेशयोः ॥
एतद्दिनेऽश्वत्थं हि सर्वविषविनाशनम् ॥”

चतुर्थे श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।

“श्रीकृष्णजन्मसंप्रथो जन्माख्यानं ततोऽद्भुतम् ।
गोकुले गमनं पञ्चात् पूतनादिवधोऽद्भुतः ॥
बाल्यकौमारजा लीला विविधास्तत्र वर्णिताः ।
रासक्रीडा च गोपीभिः शारदी समुदाहृता ।
रहस्ये राधया क्रीडा वर्णिता बहुविस्तरा ॥
सहाक्रूरेण तत्पञ्चान्मथुरागमनं हरैः ।
कंसदादीनां वधे वृत्ते साद्यस्य दिजसंस्कृतिः ॥
काश्यसान्दीपनेः पञ्चाद्विदोपादानमद्भुतम् ।
यवनस्य वधः पञ्चाद्वारकागमनं हरैः ॥
नरकादिवधस्तत्र कृष्णेन विहितोऽद्भुतः ।
कृष्णखण्डमिदं विप्र ! वृष्णां संसारखण्डनम् ॥”
तत्फलश्रुतिः ।

“पठितश्च श्रुतं ध्यातं पूजितं चाभिवर्णितम् ।
इत्येतद्ब्रह्मवैवर्तं पुराणं चात्यलौकिकम् ॥
व्यासोक्तं चादिसम्भूतं पठन् शृण्वन् विसृज्यते ।
विज्ञानज्ञानप्रमणात् घोरात् संसारसागरात् ॥
लिखितेऽपि यो दद्यान्माध्यां येन समाचितम् ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति स सुक्तोऽज्ञानवन्मनात् ॥
यच्चानुक्रमणीं वापि पठेद्वा शृणुयादपि ।
सोऽपि कृष्णप्रसादेन लभते वाञ्छितं फलम् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृढदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०१ अध्यायः ॥ १० ॥
एकादशं लिङ्गपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं लिङ्गसंज्ञितम् ।
पठतां शृण्वताश्चैव भक्तिसुक्तिप्रदायकम् ॥
यच्च लिङ्गाभिधं तिष्ठन् वद्विलिङ्गे हरोऽभ्यधात् ।
मह्यं धर्मादिसिद्धार्थं अभिकल्पकथाश्रयम् ॥
तदेव व्यासदेवेन भागद्वयसमाचितम् ।
पुराणं लिङ्गसुदितं ब्रह्माख्यानविचित्रितम् ॥
तदेकादशसाहस्रं हरमाहात्म्यसूचकम् ।
परं सर्वपुराणानां सारभूतं जगत्त्रये ॥
पुराणोपक्रमे प्रथः दृष्टिसंज्ञेपतः पुरा ॥”
तत्र पूर्वभागे ।

“योगाख्यानं ततः प्रोक्तं कल्याणानं ततः परम् ॥
लिङ्गोद्भवसुदर्शनं च कीर्तिता हि ततः परम् ।
सनत्कुमारशेलादिसंवादाश्चाथ पावनः ॥
ततो दधीचिचरितं युगधर्मेनिरूपणम् ।
ततो भुवनकोषाख्या सूर्यसोमान्वयस्ततः ॥
ततश्च विस्तरान् सर्गस्त्रिपुराख्यानकं तथा ।
लिङ्गप्रतिष्ठा च ततः पशुपाशविमोचनम् ॥
शिवव्रतानि च तथा सदाचारनिरूपणम् ।
प्रायश्चित्तान्यरिष्टानि काशीश्रीशैलवर्णनम् ॥
अन्यकाख्यानकं पञ्चाङ्गाराहचरितं पुनः ।
वृत्तिचरितं पञ्चाब्जलम्बरवधस्ततः ॥
शैवं सहस्रनामाथ दक्षयज्ञविनाशनम् ।
कामस्य दहनं पञ्चानु गिरिजायाः करग्रहः ॥
ततो विनायकाख्यानं वृत्त्याख्यानं शिवस्य च ।
उपमन्युकथा चापि पूर्वभाग इतीरितः ॥”
तदुत्तरभागे ।

“विष्णुमाहात्म्यकथनमस्वरीयकथा ननः ।

सनत्कुमारनन्दीशसंवादाश्च पुनर्मुने ! ॥
शिवमाहात्म्यसंयुक्तज्ञानयागादिकं ततः ।
सूर्यपूजाविधिश्चैव शिवपूजा च सुक्तिदा ॥
दानानि बहुधीकृतानि श्राद्धप्रकरणस्ततः ।
प्रतिष्ठा तत्र गदिता ततोऽघोरस्य कीर्तनम् ॥
ब्रह्मेश्वरी महाविद्या गायत्रीमहिमा ततः ।
त्र्यम्बकस्य च माहात्म्यं पुराणश्रवणस्य च ॥
एतस्योपरिभागस्तै लैङ्गस्य कथितो मया ।
व्यासेन हि निबद्धस्य रुद्रमाहात्म्यसूचिनः ॥”
तत्फलश्रुतिः ।
“लिखित्वैतत् पुराणन्तु तिलधेनुसमाचितम् ।
फाल्गुन्यां पूर्णिमायां यो दद्याद्भक्त्या द्विजातये ।
स लभेच्छिवसायुष्यं जरामरणवर्जितः ॥
यः पठेच्छृणुयादपि लैङ्गं पापापहं नरः ।
स भुक्तभोगो लोकेऽस्मिन्नन्ते शिवपुरं व्रजेत् ॥
लिङ्गानुक्रमणीमेतां पठेद्दयः शृणुयात् तथा ।
तावुभौ शिवभक्तौ तु लोकादितयभोगिनौ ।
जायेतां गिरिजामर्तुः प्रसादान्नात्र संशयः ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृढदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०२ अध्यायः ॥ ११ ॥
द्वादशं वराहपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि वाराहं वै पुराणकम् ।
भागद्वययुतं शश्वद्विष्णुमाहात्म्यसूचकम् ॥
मानवस्य तु कल्पस्य प्रसङ्गं मनुजतं पुरा ।
निबन्ध पुराणेऽस्मिंश्चतुर्विंशसहस्रके ॥
व्यासो हि विदुषां श्रेष्ठः साक्षान्नागायणो भुवि ।
तत्रादौ शुभसंवादः स्तुता भूमिवराहयोः ॥”
तत्र पूर्वभागे ।
“अथाद्विहृतवृत्तान्ते रभ्यस्य चरितं ततः ।
दुर्जयाय च तत्पञ्चाङ्गाहकल्प उदीरितः ॥
महातपस आख्यानं गौर्युतपत्तिस्ततः परम् ।
विनायकस्य नागानां सेनान्यादित्यथोरपि ॥
गणानाञ्च तथा देवा धनदस्य वृषस्य च ।
आख्यानं सत्यतपसो व्रताख्यानसमन्वितम् ॥
अगस्त्यगीता तत्पञ्चाङ्गद्विगीता प्रकीर्तिता ।
महिषासुरविध्वंसं माहात्म्यञ्च त्रिशक्तिजम् ॥
पूर्वाध्यायस्ततः श्वेतीपाख्यानं गोप्रदानिकम् ।
इत्यादिकृतवृत्तान्तं प्रथमोद्देशनामेकम् ॥
भगवद्दर्शनं पञ्चाद्व्रततीर्थकथानकम् ।
द्वात्रिंशद्वराधानां प्रायश्चित्तं शरीरकम् ॥
तीर्थानाञ्चापि सर्वेषां माहात्म्यं पृथगीरितम् ।
मथुराया विशेषेण आह्लादीनां विधिस्ततः ॥
वर्णनं यमलोकस्य ऋषिपुत्रप्रसङ्गतः ।
विपाकः कर्मणाश्चैव विष्णुव्रतनिरूपणम् ॥
गोकर्णस्य च माहात्म्यं कीर्तितं पापनाशनम् ।
इत्येष पूर्वभागोऽस्य पुराणस्य निरूपितः ॥”
उत्तरभागे ।
“उत्तरे प्रविभागे तु पुलस्त्यकुरुराजयोः ।
संवादे सर्वन्तीर्थानां माहात्म्यं विस्तारानुष्टयकं ॥
अश्वेधर्माश्चाख्याताः पौष्करं पुण्यपर्व च ।
इत्येवं तव वाराहं प्रोक्तं पापविनाशनम् ॥”

तनुप्रकल्पितः ।

“पठनां ब्रह्मतायेव भगवद्भक्तिवर्धनम् ।

काश्चन गरुडं कृत्वा नित्येदुसमाचितम् ॥

लिखितैतच्च यो दद्याच्चैत्रां विप्राय भक्तितः ।

स लभेदेवमं धाम देवविगयवन्दितः ॥

यो ब्राह्मणमीमेतां श्रियोत्यपि पठत्यपि ।

चोऽपि भक्तिं लभेद्विष्णो वंचारोच्छेदकारि-
णीम् ॥” * ॥

इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्यानं
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशं स्कन्दपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“अगु वक्ष्ये मरीचि ! च पुराणं स्कन्दं वञ्चितम् ।

यस्मिन् प्रतिपदं वाचाक्षहादेवो व्यवस्थितः ॥

पुराणे शतकोटौ तु यच्चैवं वर्णितं मया ।

लज्जितस्यार्चनातस्तु वारो वाचेन कीर्तितः ॥

स्कन्दाश्च सत्तत्र खडाः चतस्रः परिकल्पिताः ।

एकाशीतिवहसन्तु स्कन्दं सर्वाध्वन्तनम् ॥

यः शृणोति पठेद्वापि स तु वाचाच्छिवः स्थितः ।

यत्र माहेश्वरा धर्माः यन्मुखेन प्रकाशिताः ॥

कस्ये तत्पुरुषे वृत्ताः सर्वविधिविधायकाः ॥”

तत्र प्रथमे माहेश्वरखण्डे ।

“तस्य माहेश्वरश्चाद्यः खण्डः पापप्रणाशनः ॥

किञ्चिद्भूनाकं वाहस्यो बहुपुण्यो दृष्टकथः ।

सुचरित्रश्चैतद्युक्तः स्कन्दमाहात्म्यसूचकः ॥

यत्र नन्दारमाहात्म्यं पुराणोपक्रमः पुरा ।

दक्षयज्ञकथा पञ्चाश्विर्वतिज्ञार्चने फलम् ॥

चतुर्दशमपाख्यानं देवेन्द्रचरितं ततः ।

पाञ्चत्याः सप्तपाख्यानं विवाहसूदनन्तरम् ॥

कुमारोत्पत्तिकथनं तत्तत्सारकसङ्ग्रहः ।

ततः पञ्चमपाख्यानं चण्डपाख्यानवमाचितम् ॥

द्वैतप्रवर्तनाख्यानं नारदेन समागमः ।

ततः कुमारमाहात्म्यं पञ्चतैर्यकथानकम् ॥

धर्मवर्त्मनृपाख्यानं गदीवागरकीर्तनम् ।

इन्द्रदुन्दुभकथा दशमाद्वाङ्महाकथाचिता ॥

प्रादुर्भाषस्ततो मत्स्याः कथा इमनकस्य च ।

महीवागरसंयोगः कुमारेशकथा ततः ॥

तत्सारकसङ्ग्रहं नानाख्यानवमाचितम् ।

वधश्च तारकस्याय पञ्चलिङ्गनिवेदनम् ॥

द्वीपाख्यानं ततः पुण्यं कर्तृलोकव्यवस्थितः ।

ब्रह्माष्टस्यितीमानश्च वर्केशकथानकम् ॥

महाकालचतुष्टुतिः कथा चास्य महाद्रुता ।

वास्तुदेवस्य माहात्म्यं कीरितैर्यैः ततः परम् ॥

नानातीर्थसमाख्यानं गुप्तक्षेत्रे प्रकीर्तितम् ।

पाण्डवानां कथा पुण्या महाविद्याप्रवाधानम् ॥

तीर्थयात्रावमाप्तिश्च कौमारमिदमद्वैतम् ।

अरुणाचलमाहात्म्यं सनकात्रयसंकथा ॥

गौरीतपःसमाख्यानं तत्तत्तीर्थनिरूपणम् ।

महिषासुरनाशख्यानं वधश्चास्य महाद्रुतः ॥

शोयाचके शिवाख्यानं नित्यदा परिकीर्तितम् ।

इत्येष कथितः स्कन्दे खण्डो माहेश्वरोद्-
सुतः ॥”

द्वितीये वैष्णवखण्डे ।

“द्वितीयो वैष्णवः खण्डस्तस्याख्यानानि मे श्रुत्वा ।

प्रथमं भूमिवाराहं समाख्यानं प्रकीर्तितम् ॥

यत्र वोचककुम्भस्य माहात्म्यं पापनाशनम् ।

कमलायाः कथा पुण्या त्रीनिवासस्थितस्ततः ॥

कुलाकाख्यानकं चात्र सुवर्गसुखरीकथा ।

नानाख्यानसमायुक्ता भारद्वाजकथाद्रुता ॥

मतङ्गाञ्जनसंवादः कीर्तितः पापनाशनः ।

पुरुषोत्तममाहात्म्यं कीर्तितं चोत्कले ततः ॥

मार्कण्डेयसमाख्यानमम्बरीषस्य भूपतेः ।

इन्द्रदुन्दुभस्य चाख्यानं विद्यापतिकथा शुभा ॥

जैमिनेः सप्तपाख्यानं नारदस्यापि वाङ्मव ! ।

नीलकण्ठसमाख्यानं नारसिंहोपवर्णनम् ॥

अचमेषकथा राज्ञो ब्रह्मलोकगतस्तत्तथा ।

रंययात्राविधिः पञ्चाङ्गान्नक्षत्रविधिरुच्यते ॥

दक्षिणामूर्त्युपाख्यानं शुद्धिचाख्यानकं ततः ।

रथरक्षाविधानश्च श्रयणोत्सवकीर्तनम् ॥

श्वेतोपाख्यानमत्रोक्तं बहुश्रुतचरित्ररूपणम् ।

दोलोत्सवो भगवतो व्रतं चांशुसराभिधम् ॥

पूजा च कामिभिर्विष्णोरुद्दालकनियोगकः ।

मोक्षसाधनमत्रोक्तं नानायोगनिरूपणम् ॥

दशवतारकथनं ज्ञानादिपरिकीर्तनम् ।

ततो वदिरिकायाश्च माहात्म्यं पापनाशनम् ॥

अग्राद्वितीर्यमाहात्म्यं वैदित्यशिलाभवम् ।

कारणं भगवद्वासे तीर्थं कामपालमोचनम् ॥

पञ्चधाराभिधं तीर्थं मेरुसंस्थापनं तथा ।

ततः कार्त्तिकमाहात्म्यं माहात्म्यं मदनालवम् ॥

धूम्रकोशसमाख्यानं दिनहत्यानि कार्त्तिके ।

पञ्चभौश्रवताख्यानं कीर्तितं भुक्तिमुक्तिदम् ॥

तद्व्रतस्य च माहात्म्यं विधानं ज्ञानजं तथा ।

पुण्ड्राद्वितीर्यं चात्र मालाधारपुण्यकम् ॥

पञ्चान्ततत्त्वानपुण्य वगदानादादिनं फलम् ।

नानापुण्याश्चैतन्फलं तुलसीदलजं फलम् ॥

नैवेद्यस्य च माहात्म्यं हरिवाचरकीर्तनम् ।

अखण्डैकादशीपुण्यं तथा जागरणस्य च ॥

मत्स्योत्सवविधानश्च नाममाहात्म्यकीर्तनम् ।

ध्यानादिपुण्यकथनं माहात्म्यं मधुराभवम् ॥

मधुरातीर्थमाहात्म्यं पृथगुक्तं ततः परम् ।

वनानां द्वादशानाञ्च माहात्म्यं कीर्तितं ततः ॥

श्रीमद्भागवतस्यात्र माहात्म्यं कीर्तितं परम् ।

वज्रशाखिलसंवादं अन्तर्लीलाप्रकाशकम् ॥

ततो माधस्य माहात्म्यं ज्ञानदानजपोद्धवम् ।

नानाख्यानसमायुक्तं दशार्थायै निरूपितम् ॥

ततो वैशाखमाहात्म्ये श्रय्यादानादिनं फलम् ।

जलदानादिविषयः कामाख्यानमतः परम् ॥

श्रुतदेवस्य चरितं व्याधोपाख्यानमद्वैतम् ।

तथाक्षयलतीयादेर्विशेषात् पुण्यकीर्तनम् ॥

तत्त्वयोध्यामाहात्म्ये चक्रब्रह्माङ्गीर्थके ।

कृष्णपापविमोक्षाख्ये तथाधारसहस्रकम् ॥

खर्गद्वारं चन्द्रहरिधर्महर्षपर्वणम् ।

खर्गवृष्टेपाख्यानं तिलोदा सरयूयुतिः ॥

सीताङ्गस्य गुप्तहरिः सरयूधरैरापयः ।

गोप्रचारश्च दुग्धोदं गुरुकुण्डादिपञ्चकम् ॥

घोषार्कादीनि तीर्थानि त्रयोदश ततः परम् ।

गयाकूपस्य माहात्म्यं सर्वाधविनिवर्तकम् ॥

माख्यात्रमपूर्वाणि तीर्थानि तदनन्तरम् ।

अग्निनादिमानसाद्वितीर्थानि गदितानि च ॥

इत्येष वैष्णवः खण्डो द्वितीयः परिकीर्तितः ॥”

तृतीये ब्रह्मखण्डे ।

“अतः परं ब्रह्मखण्डं मरीचि ! श्रुत्वा पुण्यदम् ।

यत्र वै सैतुमाहात्म्यं फलं स्नानेचयेद्भवन् ॥

गङ्गावस्य तपश्चर्या राजसाख्यानकं ततः ।

चक्रतीर्थदिमाहात्म्यं देवीपतनसंयुतम् ॥

वेतालतीर्थमहिमा पापनाशाद्वितीर्यम् ।

मङ्गलादिकमाहात्म्यं ब्रह्मकुण्डादिवर्णनम् ॥

हनुमत्कुण्डमहिमागस्त्यतीर्थभवं फलम् ॥

रामतीर्थादिकथनं लक्ष्मीतीर्थनिरूपणम् ।

शङ्काद्वितीर्यमहिमा तथा साध्यान्ततादिनः ॥

धनुष्कोत्यादिमाहात्म्यं चौरकुण्डादिनं तथा ।

गायत्र्यादिकतीर्थानां माहात्म्यं चात्र कीर्त्ति-

तम् ॥

रामनाथस्य महिमा तत्त्वज्ञानोपदेशनम् ।

यान्नाविधानकथनं सेतौ सुक्तिप्रदं वृणाम् ॥

धर्मारण्यस्य माहात्म्यं ततः परतुदीरितम् ।

स्याणुः स्कन्दाय भगवान् यत्र तत्सप्तपादिश्रुत् ॥

धर्मारण्यसुचं भूतिस्तत्पुण्यपरिकीर्तनम् ।

कर्मविधिः समाख्यानं ऋषिवंशनिरूपणम् ॥

अभरातीर्थसुखानां माहात्म्यं यत्र कीर्त्ति-

तम् ।

वर्णानामाश्रमानाञ्च धर्मतत्त्वनिरूपणम् ॥

देवस्यानविभागश्च वज्रलोककथा शुभा ।

छत्रा नन्दा तथा श्रान्ता श्रीमाता च मतङ्गिनी ॥

पुण्यदात्रः समाख्याता यत्र देव्यः समास्थिताः ।

इन्द्रेश्वरादिमाहात्म्यं द्वारकादिनिरूपणम् ॥

लोहासुरसमाख्यानं गङ्गाकूपनिरूपणम् ।

श्रीरामचरितश्चैव सत्त्वमन्दिरवर्णनम् ॥

चीर्योद्धारस्य कथनं शासनप्रतिपादनम् ।

जातिभेदप्रकथनं स्तुतिधर्मनिरूपणम् ॥

तत्सु वैष्णवा धर्मा नानाख्यानैरुदीरिताः ।

चातुर्मास्ये ततः पुण्ये सर्वधर्मनिरूपणम् ॥

दानप्रशंसा तत्पञ्चाङ्गतस्य महिमा ततः ।

तपश्चैव पूजायाः सञ्छिद्रकथनं ततः ॥

प्रकृतीनां भिदाख्यानं शालग्रामनिरूपणम् ।

तारकस्य वधोपायो चण्डार्चा महिमा तथा ॥

विष्णोः शापश्च वृक्षत्वं पाञ्चव्यनुनयस्ततः ।

हरस्य ताण्डवं वृत्त्यं रामनामनिरूपणम् ॥

हरस्य लिङ्गपतनं कथायै जवनस्य च ।

पाञ्चतीजन्मचरितं तारकस्य वधोद्भुतः ॥

प्रणवैश्वंयकथनं तारकाचरितं पुनः ।

दक्षयज्ञसमाप्तिश्च द्वादशाचररूपणम् ॥

ज्ञानयोगसमाख्यानं महिमा द्वादशार्णवः ।

अवगादिकपुण्यस्य कीर्त्तितं शर्मदं वृणाम् ॥”

तृतीये ब्रह्मखण्डस्योत्तरभागे ।

“ततो ब्रह्मोत्तरे भागे शिवस्य महिमाद्वैतम् ॥

पञ्चाक्षरस्य महिमा गोकर्णमहिमा ततः ॥
 शिवरात्रेण महिमा प्रदोषव्रतकीर्तनम् ।
 सोमवारव्रतस्यापि सीमन्तिन्याः कथानकम् ॥
 भद्राद्युत्पत्तिकथनं सदाचारनिरूपणम् ।
 शिववर्त्मसमुद्देशो भद्रावृद्धाद्यवर्णनम् ॥
 भद्राद्युत्पत्तिमा चापि भक्तमाहात्म्यकीर्तनम् ।
 श्वरात्यानकश्चैव उमासाहेवरव्रतम् ॥
 रुद्राक्षस्य च माहात्म्यं रुद्राध्यायस्य पुराणम् ।
 श्रवणादिकपरायणं ब्रह्मखण्डोऽयमीरितः ॥” ॥
 चतुर्थे काशीखण्डे ।
 “अतः परं चतुर्थं नु काशीखण्डमनुत्तमम् ।
 विन्ध्यनारदयोर्वच संवादः परिकीर्तितः ॥
 सत्यलोकप्रभावश्चागस्त्यावासे सुरागमः ।
 पतिव्रताचरित्रञ्च तीर्थचर्याप्रशंसनम् ॥
 ततश्च सप्तपुराणस्य संयमिन्या निरूपणम् ।
 ब्रह्मस्य च तथेन्द्राग्नौर्लोकप्रतिष्ठः शिवशर्मणः ॥
 अग्निः समुद्रवच्चैव क्रत्यादख्यसम्भवः ।
 गन्धर्वलकापुर्योरीध्वर्याश्च समुद्रवः ॥
 चन्द्रोद्बुधलोकानां कुजेऽप्यार्कसुवां क्रमात् ।
 सप्तर्षीणां ध्रुवस्यापि तपोलोकस्य वर्णनम् ॥
 ध्रुवलोककथा पुराया सत्यलोकनिराचयम् ।
 स्कन्दागस्त्यसनालापो मणिकर्णसमुद्रवः ॥
 प्रभावश्चापि गङ्गाया गङ्गानासवद्वसकम् ।
 वाराणसीप्रशंसा च भैरवाविर्भवस्ततः ॥
 दण्डपाणिज्ञानवाप्योरुद्रवः समनन्तरम् ।
 ततः कलावत्याख्यानं सदाचारनिरूपणम् ॥
 ब्रह्मचारिसमाख्यानं ततः क्लीलचर्यानि च ।
 कृत्याङ्गलविनिर्देशो ह्यविमुक्तेश्वरवर्णनम् ॥
 गृहस्थयोगिनोर्धर्माः कालज्ञानं ततः परम् ।
 दिवोदासकथा पुराया काशीवर्णनमेव च ॥
 योगिचर्चा च लोलाकीर्तनप्रभासार्कजा कथा ।
 हृषीकेशस्य तात्पर्याख्यानार्कसोऽदयस्ततः ॥
 दशान्वमेधतीर्थ्याख्या मन्दराच गणगमः ।
 पिशाचमोचनाख्यानं गणेशप्रेषणस्ततः ॥
 सायागणपतिश्चाथ सुवि प्रादुर्भवस्ततः ।
 विष्णुमायाप्रपञ्चोऽथ दिवोदासविमोक्षणम् ॥
 ततः पञ्चनदीत्पत्तिर्विष्णुमाधवसम्भवः ।
 ततो वैष्णवतीर्थ्याख्या शूलिनः काशिकागमः ॥
 जैमिनीयस्य संवादो ज्येष्ठेशाख्या महेश्वरतुः ।
 त्रैत्राख्यानं कण्डकेश्याश्वरसमुद्रवः ॥
 शैलेश्वरकेश्वरयोः कृत्तिवासस्य चोद्भवः ।
 देवतानामधिष्ठानं दुर्गासुरपराक्रमः ॥
 दुर्गाया विजयश्चाथ ओङ्कारिशस्य वर्णनम् ।
 पुनरोङ्कारमाहात्म्यं त्रिलोचनसमुद्रवः ॥
 केदारस्या च धर्मेशकथा विश्वसुनोद्भवा ।
 वीरेश्वरसमाख्यानं गङ्गामाहात्म्यकीर्तनम् ॥
 विश्वकर्म्मेशमहिमा दक्षयज्ञोद्भवस्तथा ।
 सतीशस्यामृतेशादेर्भक्तजन्मः पराशरः ॥
 चैत्रतीर्थकदम्बश्च सुक्तिमण्डपसंकथा ।
 विश्वेशविभवश्चाथ ततो यात्रापरिक्रमः ॥” ॥
 पञ्चमे जवन्तीखण्डे ।
 “अतः परं त्रयन्वायः षड्ग खण्डश्च पञ्चकम् ।

महाकालवनाख्यानं ब्रह्मशीर्षच्छिदा ततः ॥
 प्रायश्चित्तविधिश्चाभिरुत्पत्तिश्च सुरागमः ।
 देवदोक्षा शिवस्तोत्रं नानापातकनाशनम् ॥
 कपालमोचनाख्यानं महाकालवन्स्थितिः ।
 तीर्थं कलकलेशस्य सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 कुण्डमञ्जरसंज्ञश्च सर्गो रुद्रस्य पुराणदम् ।
 कुटुम्बेशश्च विद्याप्रमर्कटेश्वरतीर्थकम् ॥
 खर्गहारं चतुःसिन्धुतीर्थं शङ्करवापिका ।
 सकराकैगन्धर्वतीर्थस्यापप्रणाशनम् ॥
 दशान्वमेधेकानंशातीर्थं च हरिसिद्धिदम् ।
 पिशाचकादियात्रा च हनूमत्कथामेश्वरी ॥
 महाकालेश्यात्रा च वल्मीकेश्वरतीर्थकम् ॥
 शुकेशमेशीपाख्यानं कुशस्थल्याः प्रदक्षिणम् ।
 अक्षरमन्दाकिन्यङ्गपादचन्द्राकवेभवम् ॥
 करमेशकुक्कुटेशण्डुकिशदित्तीर्थकम् ।
 मार्कण्डेशं यज्ञवापी सोमेशं नरकान्तकम् ॥
 केदारेश्वररामेशसौभाग्येशनरार्ककम् ।
 केशार्कं शक्तिभेदश्च खण्डरसुखानि च ॥
 ओङ्कारेशादित्तीर्थानि अन्धकस्तुतिकीर्तनम् ।
 कालारख्यं लिङ्गसङ्ग्राह्यं शङ्कराभिधानकम् ॥
 कुशस्थल्या अवन्त्याश्चोच्चयिन्या अभिधानकम् ।
 पद्मावतो कुसुमव्यमरावतीतिनामकम् ॥
 विशालाप्रतिकल्पाभिधाने च च्वरशान्तिकम् ।
 शिवास्त्रागादिकफलं नागोन्मीता शिवस्तुतिः ॥
 हिरण्यश्चवधाख्यानं तीर्थं सुन्दरकुण्डकम् ।
 नीलगङ्गा पुष्कराख्यं विन्ध्यावासनतीर्थकम् ॥
 पूरुषोत्तमाधिमासं तत्तीर्थेषाधनाशनम् ।
 गोमतीवामने कुण्डे विष्णोर्नामसहस्रकम् ॥
 वीरेश्वरसरः कालभैरवस्य च तीर्थके ।
 महिमा नागपञ्चस्यां शृङ्गस्य जयन्तिका ॥
 कुटुम्बेश्वरयात्रा च देवसाधककीर्तनम् ।
 कर्करानाख्यतीर्थश्च विष्णेशादिसुरोहनम् ॥
 रुद्रकुण्डप्रभृतिषु बहुतीर्थनिरूपणम् ।
 यात्रातृतीर्थजा पुराया रेवामाहात्म्यमुच्यते ॥
 धर्मपुण्यस्य वैराग्ये मार्कण्डेयेन सङ्गमः ।
 प्राग्वयानुभवाख्यानं अमृतापरिकीर्तनम् ॥
 कल्पे कल्पे पृथक् नाम तन्महायाः प्रकीर्तितम् ।
 क्षवमार्गं नार्मदश्च कालरात्रिकथा ततः ॥
 महादेवस्तुतिः पञ्चात् पृथक्कथयकथादुसता ।
 विशल्याख्यानं पञ्चाप्यलेश्वरकथा तथा ॥
 गौरीव्रतसमाख्यानं त्रिपुरञ्चालनन्ततः ।
 देहपातविधानश्च कावेरीसङ्गमस्ततः ॥
 दारुतीर्थं ब्रह्मवर्जं यज्ञेश्वरकथानकम् ।
 अम्यतीर्थं रवित्तीर्थं मेघनादं दिदारुकम् ॥
 देवतीर्थं नर्मदेशं कपिलाख्यं करञ्जकम् ।
 कुण्डलेशं पिप्पलादं विमलेशश्च शूलमिन् ॥
 शचीहरमाख्यानमात्मन्यकस्य वधस्ततः ।
 शूलभेदोद्भवो यच्च दानधर्माः पृथग्विधाः ॥
 आख्यानं दीर्घतपश्च ऋष्यशृङ्गकथा ततः ।
 चित्रसेनकथा पुराया काशिराजस्य मोक्षणम् ॥
 ततो देवशिलाख्यानं श्वरीचरिताचितम् ।
 आघाख्यानं ततः पुराणं पुष्करिण्यकीर्तितम् ॥

आपिणेश्वरतीर्थेषु शक्रतीर्थं करोटकम् ।
 कुमारेणमगस्त्येशं चयनेशश्च माटनम् ॥
 लोकेशं धनदेशश्च मङ्गलेशश्च कामनम् ।
 नागेशश्चापि गोपारं गौतमं शङ्करचूडणम् ॥
 नारदेशं नन्दिकेशं वरुणेश्वरतीर्थकम् ।
 दक्षिणन्दादित्तीर्थानि हनूमन्तेश्वरन्ततः ॥
 रामेश्वरादित्तीर्थानि सोमेशं पिङ्गलेश्वरम् ।
 ऋणमोक्षं कपिलेशं पूतिकेशं जलेश्वरम् ॥
 चण्डाकैयमतीर्थश्च कङ्कोडीशश्च नान्दिकम् ।
 नारायणश्च कोटीशं व्यासतीर्थं प्रभासिकम् ॥
 नागेशं सङ्कर्षणकं मन्त्रेश्वरतीर्थकम् ।
 गरुडीसङ्गमं पुराणं सुवर्णाश्रिततीर्थकम् ॥
 करञ्जं कामहं तीर्थं भाङ्गीरं रोहिणीभवम् ।
 चक्रतीर्थं धौतपापं स्कान्दमाङ्गिरसाङ्गयम् ॥
 कोटितीर्थमयोन्याख्यमङ्गाराख्यं त्रिलोचनम् ।
 इन्द्रेशं कम्पेशश्च सोमेशं कोहनेशकम् ॥
 नर्मदेशं चाकामाक्ष्यं भार्गवेश्वरसप्तमम् ।
 ब्राह्मं देवश्च भागेशमादिवाराह्यं कवे ॥
 रारेशमथ सिद्धेशमाह्वयं कण्टेश्वरम् ।
 शक्रं सौम्यश्च नान्देशं तापेशं रुक्मिणीभवम् ॥
 योजनेशं वराहेशं ह्वादेशीश्वरतीर्थके ।
 सिद्धेशं मङ्गलेशश्च लिङ्गवाराहतीर्थकम् ॥
 कुण्डेशं श्वेतवाराहं भार्गवेशं रवीश्वरम् ।
 शुक्लादीनि च तीर्थानि हूँकारस्वामित्तीर्थकम् ॥
 सङ्गमेशं नारकेशं मोक्षं सार्पेशं गोपकम् ।
 नागं शास्त्रश्च सिद्धेशं मार्कण्डाक्षरतीर्थके ॥
 कामोदशूलारोपाख्ये माण्ड्यं गौपकेश्वरम् ।
 कपिलेशं पिङ्गलेशं भूतेशं गाङ्गागौतमे ॥
 आश्वमेधं भृगुकच्छं केदारेशश्च पापशुतु ।
 खनखलेशं जालेशं शालग्रामं वराहकम् ॥
 चन्द्रप्रभासमादित्यं श्रीपत्याख्यश्च हंसकम् ।
 मूलस्थानश्च शूलेशमामायाचित्रदेवकम् ॥
 शिखीशं कोटितीर्थश्च दशकन्यं सुवर्णकम् ।
 ऋणमोक्षं भारभूतिरवासे पुंखसुखिदम् ॥
 आमलेशं कपिलेशं शङ्करेश्वरीभवन्ततः ।
 कोटितीर्थं लोटनेशं फलस्तुतिरतः परम् ॥
 हमिजङ्गलमाहात्म्ये रोहिताश्वकथा ततः ।
 धुन्धुमारसमाख्यानं वधोपायस्ततोऽस्य च ॥
 वधो धुन्धुस्ततः पञ्चात् ततश्चित्रवहोद्भवः ।
 महिमास्य ततश्चण्डेशप्रभावो रतीश्वरः ॥
 केदारेशो लक्ष्मीतीर्थं ततो विष्णुपदीभवम् ।
 सुखारं चयनान्धाख्यं ब्रह्मणश्च सरस्ततः ॥
 चक्राख्यं ललिताख्यानं तीर्थश्च बहुगोमथम् ।
 रुद्रावर्णश्च मार्कण्डं तीर्थं पापप्रणाशनम् ॥
 रावणेशं शुद्धपदं देवान्प्रतितीर्थकम् ।
 लिङ्गोदतीर्थसम्भूतिः शिवोदमेदं फलस्तुतिः ॥
 एष खण्डो ह्यवन्त्याख्यः षड्वत्सो पापनाशनः ॥
 षष्ठे नागरखण्डे ।
 “अतः परं नागराख्यः खण्डः षडोऽभिधीयते ॥
 लिङ्गोत्पत्तिसमाख्यानं हरिश्चन्द्रकथा शुभा ।
 विश्वामित्रस्य माहात्म्यं त्रिशङ्कुखर्गतिस्तथा ॥
 ह्वाटकेश्वरमाहात्म्ये वनासुरवधकथा ।

कपालमोचनाख्यानं दक्षयज्ञविहितम् ॥
हरस्य कालरूपाख्या कामस्य दहनं ततः ।
प्रज्ञानारायणयोर्युद्धं देवासुराङ्गयम् ॥
सुकेयुर्कसमाख्यानं ततो भुवनकोषकम् ।
ततः काम्यव्रताख्यानं श्रीदुर्गाचरितं ततः ॥
तपतीचरितं पञ्चात् कुरुचेत्रस्य वर्णनम् ।
सरोमाहात्म्यमतुलं पार्वतीजन्मकीर्तनम् ॥
तपस्तस्या विवाहस्य गौर्यपाख्यानकं ततः ।
ततः कौशिक्यपाख्यानं कुमारचरितं ततः ॥
ततोऽन्वकवधाख्यानं साधोपाख्यानकं ततः ।
जाबालिचरितं पञ्चादरजायाः कथादुसुता ॥
अन्वकेश्वरयोर्युद्धं गयत्वं चान्द्रकस्य च ।
मरुतां जन्मकथनं वलेश्च चरितं ततः ॥
ततस्तु लक्ष्म्याश्चरितं वैविक्रममतः परम् ।
प्रज्ञादतीर्थयात्रायां प्रोच्यन्ते तत्कथाः शुभाः ॥
ततश्च धुन्वुचरितं प्रेतोपाख्यानकं ततः ।
नञ्चपुरवाख्यानं श्रीदासचरितं ततः ॥
त्रिविक्रमचरितान्ते ब्रह्मप्रोक्तः स्तवोत्तमः ।
प्रज्ञादवल्लिखंवादे सुतले हरिग्रन्थनम् ॥
इत्येव पूर्वभागोऽस्य पुराणस्य तवोदितः ॥”
तदुत्तरे भागे दृष्टव्यमनाख्ये ।
“इदं तस्योत्तरं भागं दृष्टव्यमनसं प्रकम् ॥
माहेश्वरी भागवती सौरी गायेश्वरी तथा ।
चतस्रः संहिताश्चात्र पृथक् साहस्रसंख्याया ॥
माहेश्वर्यान्तु द्वाष्ट्यास्तु तद्वक्तानाश्च कीर्तनम् ।
भागवत्यां जगन्नातुरवतारकथादुसुता ॥
सौर्यां सूर्यस्य महिमा गदितः पापनाशनः ।
गायेश्वर्यां गायेश्वस्य चरितस्य महेश्वरः ॥
इत्येतद्वामनं नाम पुराणं सुविचित्रकम् ।
पुलस्त्येन समाख्यातं नारदाय महात्मने ॥
ततो नारदतः प्राप्तं व्यासेन सुमहात्मना ।
व्यासात् लब्धवान् वत्स ! तच्छिष्यो रोमहर्षणः ॥
स चाग्यास्यति विप्रेभ्यो नैमिषीयेभ्य एव च ।
एवं परम्पराप्राप्तं पुराणं वामनं शुभम् ॥” ॥
ततःफलश्रुतिः ।
“ये पठन्ति च श्रद्धयन्ति तेऽपि याति परां गतिम् ।
लिखित्वैतन् पुराणन्तु यः शरद्विषुवर्षयेत् ॥
विप्राय वेदविदुषे हतधेनुसमाचितम् ।
स समुद्रं नरकाग्रयेत् स्वर्गं पितृन् स्वकान् ।
दंष्टान्ते सुक्तभोगोऽसौ याति विष्णोः परं ॥”
पदम् ॥
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०५ अध्यायः ॥ १४ ॥
पञ्चदशं कूर्मपुराणम् ।
श्रीब्रह्मोवाच ।
“इदं वत्स ! मरीचेऽयं पुराणं कूर्मसंज्ञितम् ।
लक्ष्मीकल्याणुचरितं यत्र कूर्मवपुर्हरिः ॥
धर्मार्थकाममोक्षायां माहात्म्यं पृथक् पृथक् ।
इन्द्रशुक्लप्रसङ्गेन प्राहर्षिभ्यो दयान्तिकम् ॥
तत्सप्रदक्षमाद्यं तच्चतुःसंहितं शुभम् ।
यत्र प्राज्ञाः पुरा प्रोक्ता धर्मा नानाविधा सुने ॥
नानाकथाप्रसङ्गेन दृष्टां स्रज्जिदायकाः ॥” ॥

तत्पूर्वभागे ।
“तत्र पूर्वविभागे तु पुराणोपक्रमः पुरा ।
लक्ष्मीप्रभुसंवादः कूर्मविगणसङ्ख्या ॥
वर्णाश्रमाचारकथा जगदुत्पत्तिकीर्तनम् ।
कालसङ्ख्या समासेन जयान्ते स्तवनं विभोः ॥
ततः सङ्केपतः स्वर्गः प्राङ्करं चरितं तथा ।
सहस्रनाम पार्वत्या योगस्य च निरूपणम् ॥
भृगुवंशसमाख्यानं ततः स्थायम्भुवस्य च ।
देवादीनां समुत्पत्तिर्दक्षयज्ञादितिस्ततः ॥
दक्षष्टिकथा पञ्चात् कश्यपाव्यकीर्तनम् ।
आत्रेयवंशकथनं द्वाष्ट्याश्च चरितं शुभम् ॥
मार्कण्डेयसंवादो व्यासपाण्डवसंकाथा ।
शुगधर्मानुकाथनं व्यासजैमिनीकी कथा ॥
वाराणस्याश्च माहात्म्यं प्रयागस्य ततः परम् ।
त्रैलोक्यवर्णनश्चैव वेदशाखानिरूपणम् ॥” ॥
तदुत्तरभागे ।
“उत्तरेऽस्य विभागे तु पुरा गौतमेश्वरी ततः ।
व्यासगीता ततः प्रोक्ता नानाधर्मप्रबोधनी ॥
नानाविधानां तीर्थानां माहात्म्यं पृथक् ॥
ततः ।
नानाधर्मप्रकथनं ब्राह्मीयं संहिता स्तुता ॥
अतः परं भगवती संहितार्थनिरूपणे ।
कथिता यत्र वर्णानां पृथग्दृष्टिरुदाहृता ॥”
तदुत्तरभागीयभगवत्याख्यद्वितीयसंहितायाः
पञ्चपादेऽपि ।
“पादेऽस्याः प्रथमे प्रोक्ता ब्राह्मणानां व्यव-
स्थितिः ।
सदाचारात्मिका वत्स ! भोगसौख्यविवर्धनी ॥
द्वितीये चत्विग्यास्तु वृत्तिः सम्यक् प्रकी-
र्तिता ।
यया लाञ्छिताया पापं विधूयेह ब्रजेद्विषम् ॥
तृतीये वैश्यानातीनां वृत्तिरुक्ता चतुर्विधा ।
यया चरितवा सम्यक् कथिते गतिमुत्तमाम् ॥
चतुर्थेऽस्यास्तथा पादे शूद्रवृत्तिरुदाहृता ।
यया सन्तुष्यति श्रीशो वृणां त्रयोविबर्धनः ॥
पञ्चमेऽस्यास्ततः पादे वृत्तिः सङ्करजोदिता ।
यया चरितयाप्रोति भाविनीमुत्तमां जनिम् ॥
इत्येषा पञ्चपदुक्ता द्वितीया संहिता सुने ।
तृतीयाजोदिता सौरी वृणां कामविधायिनी ॥
षोढा षट्कर्म्मसिद्धिं सा बोधयन्ती च कामि-
नाम् ।
चतुर्थे वैष्णवी नाम मोक्षदा परिकीर्तिता ॥
चतुर्थे द्विजादीनां वाचाद्वयसंख्येयिणी ।
ताः क्रमात् षट्चतुर्दशैषाहसाः परि-
कीर्तिताः ॥”
तत्फलश्रुतिः ।
“एतन्कूर्मपुराणं चतुर्वर्गफलप्रदम् ।
पठतां श्रद्धयतां नृणां सर्वोत्कृष्टगतिप्रदम् ॥
लिखित्वैतत् यो भगवा हेमकूर्मसमन्वितम् ।
ब्राह्मणायाने दद्यात् स याति परमां गतिम् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०६ अध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशं मत्स्यपुराणम् ।
श्रीब्रह्मोवाच ।
“अथ मातस्यं पुराणं ते प्रवक्ष्ये द्विजसत्तम ! ।
यत्रोक्तं सत्यकल्पानां वृत्तं सङ्क्षिप्य भूतले ॥
व्यासेन वेदविदुषा नरसिंहोपवर्णनम् ।
उपक्रम्य तदुद्दिष्टं चतुर्दशसहस्रकम् ॥
मनुमत्स्यसुसंवादे ब्रह्माण्डवर्णनन्ततः ।
ब्रह्मदेवासुरोत्पत्तिस्मरितोत्पत्तिरेव च ॥
मदनद्वादशी तदनु लोकपालाभिपूजनम् ।
मन्वन्तरसमुद्देशो वैश्वाराण्याभिवर्णनम् ॥
सूर्यवैवस्वतोत्पत्तिस्त्वधसङ्गमनं तथा ।
पितृवंशानुकाथनं ब्राह्मकालस्तथैव च ॥
पितृतीर्थप्रचारश्च सोमोत्पत्तिस्तथैव च ।
कीर्तनं सोमवंशस्य ययातिचरितं तथा ॥
कार्तवीर्यस्य चरितं दृष्टं वंशानुकीर्तनम् ।
शृगुशापस्तथा विष्णोर्दशधा जन्म च क्षितौ ॥
कीर्तनं पुरुवंशस्य वंशो ह्यौताशनः परः ।
क्रियायोगस्ततः पञ्चात् पुराणं परिकीर्तितम् ॥
व्रतं नञ्चतुर्वर्गं मार्त्तण्डश्रयनं तथा ।
द्वाष्ट्याष्टमीव्रतं तद्वद्रोद्दिष्टीचन्द्रसंज्ञितम् ॥
तद्भागविधिमाहात्म्यं पादपोत्सर्ग एव च ।
सौभाग्यश्रयनं तद्वदगस्त्यव्रतमेव च ॥
तथानन्ततृतीयाया रसकल्याणिनीव्रतम् ।
तथैवानन्दकल्याणं व्रतं सारस्वतं पुनः ॥
उपरागाभिवेकश्च सप्तमीश्रयनं तथा ।
भीमाख्या द्वादशी तद्वदनङ्गश्रयनं तथा ॥
अशून्यश्रयनं तद्वत् तथैवाङ्गारकव्रतम् ।
सप्तमीव्रतं तद्वद्विष्णोर्दशैवव्रतम् ॥
मेरुप्रदानं दशधा गृहशान्तिस्तथैव च ।
गृहस्वरूपकथनं तथा शिवचतुर्दशी ॥
तथा सर्वफलदायः सूर्यवारव्रतं तथा ।
चक्रान्तिरूपनं तद्वद्विष्णोर्दशैवव्रतम् ॥
षष्टिव्रतानां माहात्म्यं तथा ज्ञानविधिक्रमः ।
प्रयागस्य तु माहात्म्यं द्वीपलोकानुवर्णनम् ॥
तथान्तरीक्षचारश्च भुवमाहात्म्यमेव च ।
भवानि सुरेन्द्राणां त्रिपुरोद्योतनं तथा ॥
पितृप्रवरमाहात्म्यं मन्वन्तरविनिर्णयः ।
चतुर्दशस्य सप्तमिर्तुर्गधर्म्मनिरूपणम् ॥
वज्राङ्गस्य तु सम्भूतिसारकोत्पत्तिरेव च ।
तारकासुरमाहात्म्यं नक्षदेवासुकीर्तनम् ॥
पार्वतीसम्भवस्तद्वत्तथा शिवतपोवनम् ।
अनङ्गदेहदाश्च रतिशोकस्तथैव च ॥
गौरीतपोवनं तद्वच्छिवेनाथ प्रसादनम् ।
पार्वतीवृषिचंदादस्तथैवोदाहमङ्गलम् ॥
कुमारसम्भवस्तद्वत् कुमारविजयस्तथा ।
तारकस्य वधो घोरो नरसिंहोपवर्णनम् ॥
पद्मोद्भविसर्गस्तु तथैवान्धकघातनम् ।
वाराणस्यास्तु माहात्म्यं गर्भदायास्तथैव च ॥
प्रवराशुक्रमस्तद्वत् पितृगाथासुकीर्तनम् ।
तथोभयसुखीदानं दानं द्वाष्ट्याजिनस्य च ॥
ततः सावित्रपाख्यानं राजधर्म्मस्तथैव च ।
विविधोत्पातकथनं गृहशान्तिस्तथैव च ॥

तदेव यस्य गदितमन्त्राष्टादशधा पृथक् ।
 पाराशर्येण सुनिना सर्वेषामपि मानम् ॥
 वस्तुद्वयाय तेनैव सुनीनां भावितात्मनाम् ।
 मन्त्रः श्रुत्वा पुराणानि लोकेभ्यः प्रचकाशिते ॥
 सुनयो धर्मशीलास्ते दीनानुग्रहकारिणः ।
 मया चेदं पुराणान्तु वशिष्ठाय पुरोहितम् ॥
 तेन शक्तिसुतायोक्तं जानूकर्णाय तेन च ।
 व्यासो लब्ध्वा तत्तच्चैतत् प्रभञ्जनसुखोन्नतम् ॥
 प्रमाणीकृत्य लोकेऽस्मिन् प्रावर्तयदनुत्तमम् ॥
 तत्फलश्रुतिः ।
 “य इदं कीर्तयेदत्सु । शृणोति च समाहितः ।
 स विधयेह पापानि याति लोकमनामयम् ॥
 लिखितेतत् पुराणान्तु स्वर्गसिंहासनस्थितम् ।
 पञ्चैवाच्छादितं यस्तु ब्राह्मणाय प्रयच्छति ॥
 स याति ब्रह्मणो लोकं नात्र कार्या विचारणा ॥
 मरीचैष्टादशैतानि मया प्रोक्तानि यानि ते ।
 पुराणानि तु सङ्ग्रेपाच्छेदयानि च विस्तरान् ॥
 अष्टादशपुराणानि यः शृणोति नरोत्तमः ।
 कथयेदा विधानेन नेह भूयः स जायते ॥
 सृजमेतत् पुराणानां यन्मयोक्तं तवाधुना ।
 तन्नित्यं शीलनाय हि पुराणफलमिच्छता ॥
 न दाम्भिकाय पापाय देवगुणैरुत्सवै ।
 देवं कदापि साधूनां हेतुनि न शृणुय च ॥
 शान्ताय रामचिन्ताय श्रुयामभिरताय च ।
 निर्मलराय सुचये देवं सहैषणवाय च ॥”
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
 चतुर्थपादे १०६ अध्यायः ॥ १८ ॥ * ॥
 इत्यष्टादशमहापुराणानुक्रमणिका समाप्ता ॥ ॥
 (अष्टादशमहापुराणानां निरुक्तिर्विधा शिव-
 पुराणे उत्तरखण्डे मध्येश्वरमाहात्म्ये ।
 “यत्र वक्ता स्वयं तस्मात् ब्रह्मा साक्षात् चतु-
 र्मुखः ।
 तस्माद्ब्राह्मं समाख्यातं पुराणं प्रथमं
 सुने ॥” १ ॥
 तच्छेदिति सुनिसम्बोधनम् ।
 “पद्मकल्पस्य माहात्म्यं तत्र यस्माद्बृहत्तमम् ।
 तस्मान् पादं समाख्यातं पुराणञ्च द्विती-
 यकम् ॥ २ ॥
 पराशरकृतं यत् पुराणं विष्णुबोधकम् ।
 तदेव व्यासकथितं पुत्रपित्तोरभेदनः ॥ ३ ॥
 यत्र पूर्वोत्तरे खण्डे शिवस्य चरितं बह्वृत् ।
 शैवमेतत् पुराणं हि पुराणज्ञा वदन्ति च ॥ ४ ॥
 भगवत्याय दुर्गायाश्चरितं यत्र विद्यते ।
 तत्तु भागवतं प्रोक्तं नतु देवीपुराणकम् ॥ ५ ॥
 नारदीयं पुराणान्तु नारदीयं प्रचक्षते ॥ ६ ॥
 यत्र वक्ताभवत्तच्छेदः मार्कण्डेयं महामुनिः ।
 मार्कण्डेयपुराणं हि तदुपाख्यातञ्च मत्प्रमम् ॥ ७ ॥
 अग्नियोगात्तदुपाख्ये ८ भविष्योक्तेर्भविष्यकम् ॥ ८ ॥
 विष्णुनातु ब्रह्मणस्तु ब्रह्मवैवर्तेषुच्यते ॥ १० ॥
 लिङ्गस्य चरितोक्तवान् पुराणं लिङ्गसुच्यते ॥ ११ ॥
 वाराहस्य च वाराहं पुराणं द्वाष्ट्यं मुने ॥ १२ ॥
 यत्र रज्जुः स्वयं श्रोता वक्ता साक्षात् महेश्वरः ।

तत्तु स्कान्दं समाख्यातम् १३ वामनस्य तु
 वामनम् ॥ १४ ॥
 कौर्मं कूर्मस्य चरितम् १५ मातङ्गं मत्स्यस्य
 कीर्तितम् ॥ १६ ॥
 गरुडस्तु स्वयं वक्ता यत्तद् गरुडसंज्ञ-
 कम् ॥ १७ ॥
 ब्रह्माखचरितोक्तवान् ब्रह्माखं परिकी-
 र्तितम् ॥” १८ ॥
 पुराभवः वेदः । बृहदादिप्रतिपादको ग्रन्थः ।
 यथा, शतपथब्राह्मणे । १४ । ६ । १० । ६ ।
 “ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदोऽङ्गिरस
 इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः
 ब्रह्माख्यमुपाख्यानानि व्याख्यानानि ॥”
 तथा च बृहदारण्यकोपनिषदि ।
 “अस्य महतो भूतस्य निश्चितमेतद् यदृग्वेदो
 यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदोऽङ्गिरस इतिहासः
 पुराणम् ॥”
 “इदं वा अग्रेणैव किञ्चिदासीदित्यादिकं जगतः
 प्रागवस्थानुपक्रमस्य सर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं
 पुराणम् ॥” इति ऋग्वेदोपोद्घाते ॥ * ॥)
 पुराणः, पुं, (पुरा पूर्वस्मिन् काले भव इति ।
 पुरा + “सायंचिरं प्राज्ञेप्रगेऽथ्येभ्यष्टुष्टुलौ
 तुट् च ॥” ४ । ३ । २३ । इति टुः निपातनात्
 तुट्भावः ।) पणः । (शिवः । यथा, महा-
 भारते । १३ । १७ । १०६ ।
 “बलवांसोपशान्तश्च पुराणः पुण्यचक्षुरी ॥”
 पुरातने, त्रि । (यथा, मनुः । ५ । २३ ।
 “बभूवुर्हि पुरोडाशा भक्ष्याणां ऋगपत्त्रियाम् ।
 पुराणेष्वपि यज्ञेषु ब्रह्मचक्षुषवेषु च ॥”
 कार्षापणे, पुं कौ । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, मनुः । ८ । १३६ ।
 “ते षोडश स्याद्वरणं पुराणञ्चैव राजतम् ।
 कार्षापणस्तु विज्रैवस्तान्त्रिकः कार्षिकः पणः ॥”
 पुराखगः, पुं, (पुराणैर्गोयते इति । गै + घञर्थे
 कः । यद्वा, पुराणं वेदं गायतीति । गै +
 “आतोऽनुपति ॥” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
 ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः । २ । १२६ ॥ पुराण-
 गायके, त्रि ॥
 पुराणपुरुषः, पुं, (पुराणैर्वेदादिरूपस्तुतः पुरुषः
 इति मध्यपदलोपिसमासः । यद्वा, पुराणः
 पुरुषः इति कर्मधारयः ।) विष्णुः । इति
 इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥ (यथा, पाद्मो-
 त्तरखण्डे १११ अध्याये विष्णोरष्टोत्तरशतनाम-
 कीर्तने ।
 “पुराणपुरुषो नन्दात्मजः श्रीवत्सलाञ्छनः ॥”
 पुरातनः, पुं, (पुरा भवः । पुरा + टुप्सुट् च ।)
 पुराणः । तद्देशिकपर्यायः । प्रत्नम् १ प्रदिवः
 २ प्रवयाः ३ संनमि ४ पूर्वम् ५ अद्याय ६ ।
 इति षट्पुराणनामानि । इति वेदनिघण्टौ ३
 अध्यायः । (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ ।
 १४६ । ६६ ।
 “उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ॥”)

पुरातनः, त्रि, (पुरा पूर्वस्मिन् काले भवः । पुरा
 + “सायंचिरं प्राज्ञेप्रगेऽथ्येभ्यष्टुष्टुलौ
 तुट् च ।) पूर्वकालभवः । पुराण इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । पुराणः २ प्रतनः ३ प्रत्नः ४ चिर-
 यतनः ५ । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥ चिरतः ६ ।
 इति जटाधरः ॥ (यदुक्तं नीतिशास्त्रे ।
 “नवं वस्त्रं नवं ह्यन्नं नया स्त्री नूतनं गृहम् ।
 सवच नूतनं शस्त्रं सेवकान्ने पुरातने ॥”)
 पुराध्यक्षः, त्रि, (पुरा पुराधिकृतो वा अध्यक्षः ।)
 नगराधिकृतः । (यथा, महाभारते । १३ ।
 १३५ । ११ ।
 “चिकित्सकः कान्तपृष्ठः पुराध्यक्षः पुरोहितः ।
 सांवल्लरो वृथाध्यायी सर्वे ते भूद्वसन्तिताः ॥”
 अन्तःपुराध्यक्षलक्षणम् । यथा,—
 “बृहः कुलोद्भूतः शक्तः पितृपैतामहः शुचिः ।
 राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथैष्यते ॥”
 इति युक्तिकल्पतरुः ॥
 पुरारिः, पुं, (पुरस्य त्रिपुरस्य अरिः शत्रुः ।)
 शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, अध्यात्म-
 रामायणे । १ । १ । ५ ।
 “पुरारिगिरिसम्भूता श्रीरामार्णवसङ्गता ।
 अध्यात्मरामगङ्गेयं पुण्यं सुवनचयम् ॥”
 पुरार्हेविस्तरः, पुं, (पुरार्हे पूर्वार्हे विस्तरो विस्तृति-
 रस्येति ।) खेटः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८ ॥
 पुरावहः, पुं, (पुरा पूर्वकाले उत्पत्तेः प्रागित्यर्थः
 वस्तुः ।) भौमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पुरावृत्तं, कौ, (पुरा पुराणं वृत्तं चरित्रं यत्र ।)
 पूर्ववृत्तान्तनिबन्धनम् । तत्पर्यायः । इतिहासः
 २ । इत्यमरः । १ । ६ । ४ ॥ पूर्वचरितम् ३ ।
 इति खामौ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २८ । २४ ।
 “शृणु मुमुक्षुसिदं पार्थ ! पुरावृत्तं यथानवम् ॥”
 पुराविनी, स्त्री, (पुरं नगरमस्यति त्वणतीति ।
 अस् + शिनिः + डीप् ।) सहदेवीलता । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 पुरासहृत्, [दृ] पुं, (पुरस्य त्रिपुरस्य असहृत्
 शत्रुः ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२४ ॥
 पुरिः, स्त्री, (पूर्व्यते इति । पृ + “लृगृष्टृ-
 कुटीति ॥” उणा० ४ । १४२ । इति इः । स च
 कित् ।) पुरी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ नदी ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥ (शरी-
 रम् । इति पुरीतत्-शब्दटीकायां भरतः ॥)
 पुरिः, पुं, (पूर्व्यते यश्चादिभिरिति । पृ + इः ।
 सच कित् ।) राजा । इति सिद्धान्तकौमुद्या
 सुणादिवृत्तिः ॥ (सन्ध्यासिद्धिः । शङ्कराचार्य-
 शिष्यतोटकस्य शिष्यस्य अन्तर्मश्रियाणा-
 सुपाधिविशेषः । इति केचित् ॥ तल्लक्षणं यथा,
 प्राणतोषिण्यामवधूतप्रकरणे ।
 “ज्ञानतत्त्वेन संपूर्णः पूर्णतत्त्वपदे स्थितः ।
 परब्रह्मरतो निव्यं पुरिनामा स उच्यते ॥”
 तथा च सुखमालातन्त्रे २ पटले ।
 “देवतायाः सदा ध्यानं श्रीगुरोः पूजनं तथा ।
 अन्तर्वाग्यु यो निष्ठः स वीरः पुरिरेव च ॥”)

पुरी, पुरी, (पुरि + वा डीप् ।) नगरौ । इत्य-
मरः । २ । २ । १ । (यथा, श्रीधरस्वामिष्ठत-
भगवत्पत्रम् ।

“शुभाशमः पुरी प्रोक्ता (यथा) पुरमपीष्यते ॥”
कस्या नद्यनादि पुरमप्ये नगरशब्दे च
तिमितम् । तदर्थं यथा, महाभारते ।
२ । १५ । ५—८ ।

“पुरी समन्ताद्विहिता सपताका गतीरणा ।
नगरा गच्छा चैव सयन्तमनका तथा ॥
सोपशान्तप्रतीकता माहाहालकगोपुरा ।
महाभारती चैव मोल्कागातावयोधिका ॥
मोल्का भगवत्प्रेष्ठ । समीरपलवानका ।
गतीरणाकुशा राजन् । मशनतीकलाङ्का ॥
समुद्राशमगच्छा साधुधा सपरन्धा ।
गोपशमपती चापि सापिः मगुद्धद्विका ॥”
“पताका धवाशमः । तीरगानि वशिष्टारानि ।
भद्राणि योधगणाः । छुडाकादायमगानि
भागायां वरुधमजानि । अन्ये तु विगुणोत्-
सर्जनश्रद्धाणि छुडा इत्याहुः उदाहरति च ।
‘कलागति छुद्धद्विका’ रचस्योपरि स्वरिभिः ।
विगुणवर्धयद्वार्ध करारिष्य उच्यते ॥”

इति ॥

यन्ताणि चायेयौधधकेन ह्यतृप्तिस्तेष्वप-
मानि महाति भाषायां कामानुसंज्ञकानि ।
छुडाणि मोसगुणिकोत्तैपगयन्ताणि वट्टकुसंज्ञ-
कानि । सनकाः सुरङ्गदारा गुप्तमार्गकर्तारः ॥
उपशान्तः लोहसुताः कीकाः तद्वृक्षाः प्रतोत्यो
रथामार्गं यस्यां वा । अहालकाः उभरिष्यताः ।
गोपुराणि पुरदाराणि । माहाहालकानि अग्नेन
महिनानि अहालकादीनि यस्यां वा । वाद्वेति
विशेषणं उपशान्तस्य ग्रामान्तस्य रथायामा-
रथा समभ्यते । चक्रवर्गो संन्यायिका
मोर्षा इति चैवप्रसिद्धा । मोल्कागाताव-
योधिका मोल्कभानातं व्यागायहितसुसुक्तं
यस्यां वा मोल्कागाता इति तैत्ति । व्यवस्थाः
मोर्षायाः सनकाः कालपाषाणादयो रिपूणा-
नुपशान्तनाम यन्तामिति प्राचः । उल्लेखोल्का
प्राप्तमप्यायु यन्तोदक्षिणो गोनः । अयातं
चापान्तरतोभयसमाक्षेपं भद्रगं वाग इति
भाषायां प्रसिद्धम् । तथोरपशान्तयोगकोरपि
सोपशान्तनामयिवाः सनस्यः प्रकृत्यः कर्मा-
येन्द्रशक्तिमदृष्टा तद्वृक्षाः मोल्कागाता-
वयोधिकाः ॥ १ ॥ उद्दिका गच्छमसयानि
माहाहालि । महिद्वेति पाठे अष्टय आशुध-
विःकाः ॥ २ ॥ भगवत्प्रेष्ठः वसुलीलताः
मशानाः । गोपशानि यन्ताणि कमठपृष्ठा-
काराणि पदारपारकानि टान इति प्रस्था-
तानि । सापिः सयन्तमोपधमिता गुडाः
मोपकाः । महिक्तास्तद्वृक्षेपकयन्ताणि ।
श्रुणामुपरि पातनाय तत्रो गृहो द्वीभूतो
यस्य द्वारो म्यायते तत्तद्विस्तृत्ये ॥” इति
श्रीमद्भारतभारतभाष्यटीका ।

पुरीतन्, पुरी, (पुरीं शरीरं तनोतीति । तन्
दुष् विस्तारे + क्तिप् । “गमः कौ ।” २ । १८ । १० ।
इत्यत्र “गमादीनामिति वक्तव्यम् ।” इति
वाचिकोक्त्या अनुनासिकलोपः । तुगागमश्च ।
पुरीं तनोतीति वाक्ये “नष्टितृष्टिष्यधि-
रक्षितक्षितनियु कौ ।” ६ । ३ । १९६ । इति
पूर्वपदस्य दीर्घः ।) अन्तम् । अत इति
ख्यातम् । अन्तति वधाति कालमरणादि अन्तं
अतिवन्धे नाभीतिरः । पुरिः शरीरं तनोतीति
पुरीतन् क्षिप् वनतनाद्यनिमामिति नलोपे स्तस्य
तनिति तन् निपातनादिकारस्य दीर्घः । अन्त-
खाद्यस्यात् स्त्रीत्वम् । पुरीतद्विद्यामिति
वाचस्पतिः । इत्यमरभरतौ ॥

पुरीमोहः, पुरी, (पुरीं शरीरं मोहयतीति ।
तुष्ट + क्तिप् + “कर्मण्यम् ।” ३ । २ । १ । इत्यम् ।)
मुसूरः । इति शब्दभाषा ॥

पुरीपं, स्त्री, (निपत्तिं शरीरमिति । प + “श्र-
पृथ्यां क्तिप् ।” उणा० ४ । २ । ७ । इति इपन् । स च
किन् ।) विष्ठा । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥
तद्वृक्षसंगविधियं, —

“सुद्धं प्राप उल्थाय रात्रिवासं परित्यजेत् ।
परिधायापरं वस्त्रं शयनस्थानतोऽन्वहम् ॥
सुमाह्वयस्तान् प्रजाल्य दिराचम्य ततो द्विजः ।
छण्य छण्य स्तुतिं कृत्वा खनित्वा नेत्रं तीं दिशम् ॥
खनित्रखगनेनेव द्वादशाङ्गुलधोऽन्वहम् ।
गृहीत्वोदकपात्रं च मितं गच्छेत्तुःशतम् ॥
ग्रामाहा शरविजेषमात्रामनुदिते रथौ ।
मैत्रमावश्यकं कर्तुं नगराच चतुर्गामम् ॥
तत्तिमुष्टायतं गच्छं तथा कृत्वा गभीरकम् ।
कृत्वा तद्विः खनित्रेण कुशेराफाद्य तत्तृणम् ॥
सुप्तेः कोष्ठेरयज्ञोर्ध्वमूर्गच्छं सवगुणितः ।
संघीताग्नौ वेगदलेः पत्रैरेण्यभाजनैः ॥
ह्रन् खनित्रं संस्थाप्य वारिपात्रमुपानयौ ।
ततो द्विजसूपविशेदस्तेषां स्तुतिं मस्तकम् ॥
यज्ञोपवीतं कर्त्तुं य हृत्वा मौनीं च दक्षिणे ।
आगतौ द्विजमणिं गोपश्यन् सन्तप्य भास्करम् ॥
गुरुं समोरं सन् देवतास्तुतिं मेव च ।
मानरं पितरं चन्द्रं घनं गुरुजं स्त्रियम् ॥ १ ॥
उदङ्मुखस्तिस्रधासु दिवसे च यदा निशि ।
दक्षिणासु उत्तमं कुर्यात्पुनरीययोः ॥
पूर्वार्धे तु द्विजः कुर्यात् पश्चिमाभिमुखोऽपवा ।
अपराधे पूर्वमुखो न्यग्रगण्यविसर्जनम् ॥
मथाहं प्रयतः कुर्याद्यतवागृतरासुमः ।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ द्विजो मैत्रं प्रयततः ॥
निष्ठायास्यकारे तु ह्यायायां दिवसे तथा ।
यद्येष्टस्तुमो भूत्वा मैत्रं कुर्यात् द्विजो भयान् ॥
दिग्भ्रमाच मनोदुःसाह्विजस्य विगर्जनम् ।
मोहादाधोतुराः कुर्याद्यतवागृतरासुमः ।
यस्यायो जलचारी च वागप्रज्ञो गृहो द्विजः ।
शरणाधायी च देवानां सन्त्येज्यो दीक्षितः ।
सुनिष सन्त्येज्यो दान्तः दान्त उदारधीः ।
यदीतरतः कुर्यादेज्यो दान्त रथ च ॥

प्रातश्च मैत्रं सावाह्रे दक्षिणाभिमुखो निशि ।
योगिनासु यथा स्त्रीणां नृणां नामयं क्रमः ॥
न देवायतने वृक्षस्थले च न जले नदौ ।
न नदीनृपमार्गेषु न वापीमोष्ठमस्तम् ॥
न चिनामिश्रशानेषु गोमरे न क्षिणालये ।
नाम्नःगमोपे न पुन्ये नाकाशे न च प्रादरे ॥
न समुद्रे न काम्ये च न तीर्थे न दिपालये ।
न यज्ञवृक्षस्थलेषु गोपहारे चतुष्पथे ॥
न शस्त्रक्षेत्रे न खले पुण्योद्याने न चत्वरे ।
सोमानुक्तो न नमश्च न रथासंयभूतले ॥
न वैष्णवस्थले गोत्रे न हर्षाभिमुखस्थले ।
न फाण्डलक्षेत्रे न तिष्ठं च कदाचन ॥
न गच्छेत्तु च वल्लीके न च पर्वतमस्तके ।
न जलं न दिशौ भागाभाकाशमवलीकयन् ॥
न गोमये नदीतीरे नित्यस्थाने न गोमये ।
न यज्ञभूमौ न गृहे न पवित्रीकृतस्थले ॥
द्विजो न देहच्छायायां शस्त्रसूत्रविषर्जनम् ।
कुर्याद्यज्ञेष्टकाकृटे न च सप्ताशिरार्गके ॥
उद्यताम्नोऽस्तिकाभ्यामित्यं नारद ! यज्ञतः ।
स्तुतोत्तमं ततः कुर्यात् शौचं सचपुरीययोः ॥
नृपकाष्ठेन लोष्टेनायज्ञीयेन लघीन वा ।
प्रमाण्यं गुह्यसुस्थिते शिखर्ये विप्रिषतः ॥
विधुय वामदक्षिण शिखर्युपविशेतिशि ।
चेदक्षिणासुखः सन्त्यां दिवोत्तरसुखदा ॥
पूतिगन्धिजलं दुष्टं सफेनस्य सवुष्टम् ।
तीर्थोदकं सलवणं पाथो वर्णान्तरन्तथा ॥
समुद्रगानदीपारः सातुद्रश्च सकर्षम् ॥
ययनान्यजनातामः समुद्रगनोदकम् ॥
घान्यक्षेत्रस्य सजिलं सकोदथ परित्यजेत् ।
मानयो देवमानात्मः सकले शौचकर्मणि ॥ २ ॥
रुद्रः सकीटाक्षीर्षाणां देवायतनोदयोः ।
नदीदधिनदीदेवमानतीरस्य स्तिकाः ॥
मदीतलोद्गदाः क्षिप्रस्थयोः निकताश्च यः ।
अन्तर्जला धूलिगृहो बलीकस्य च कर्षमाः ॥
ऊपराध लोत्तुगता स्तिका भयनश्च यः ।
अश्वत्थसमीधाधीमलादीनाश्च यः रुद्रः ॥
श्रमशानभूमेः शीतस्य तथा पूतस्यस्य च ।
शौचावशिष्टमार्गस्य आसूतगताश्च स्तिकाः ॥
यज्ञस्थानस्य विप्राणां माधूनामालयस्य च ।
स्तिका पचयेदेता देवर्षे ! शौचकर्मणि ॥
पवित्रस्थानतो गच्छा द्वादशाङ्गुलधोऽन्वहः ।
द्विजेः मुक्तशौचायं शर्करादिवर्जिताः ॥ ३ ॥
प्रथमेऽग्निर्नरः शौचं कुर्यात्पुनरीयतः परम् ।
पुनर्वर्णेः पुरीयस्य यथा गन्धयौ भयेत् ॥
स्तिका प्रथमा शौचे तद्वत्प्रतिममिता ।
पूर्वप्रतिमात्रा तु द्वितीया मध्या तथा ॥
तृतीया प्रमिता शौचे सातुद्रस्तिका ।
चतुर्थ्या द्वादशेऽपसं प्रतिममिता ॥
यथा स्तिकायां पूर्वं त्रिपन्नं शौचकारिणः ।
तद्वत्प्रतिमात्रा सा सुनिभिः परिकीर्तिता ॥
गुदे द्वादशमस्तिकाः पञ्च वा सप्त वा तथा ।
रुद्रमेकां तथा शिखरे तिस्रो वा स्तिका द्वयम् ॥

सप्त वामकरे दद्यान्मृदस्त्रिंशच्चतुर्दश ।
 तिस्रो वा हस्तयोः सप्त चतुर्दश च षोडश ॥
 पाण्योरेकां नृदं पृष्ठे षड्वा तिमच्च नृत्तिकाः ।
 हस्तद्वयनखेष्वाकां तिस्रश्च षड् नृदस्तथा ॥ * ॥
 मैथुने रेतःस्खलने मूत्रोत्सर्गं च नृद्वयम् ।
 दद्यात्तिस्रश्च शिञ्जैकां तिस्रो वामकरे नृदः ॥
 हस्ते च नृद्वयं मन्त्रे तिस्रो वा शुद्धितत्परः ।
 पदेकैके द्विजस्तिस्रो गृह्णीत्यं श्रौचमाचरेत् ॥
 गृह्णीयो द्विगुणं श्रौचं यन्नतो ब्रह्मचारिणाम् ।
 गृह्ण्यवानप्रस्थानां प्रोक्तं त्रिगुणमेव च ॥
 सन्न्यासिनां वैष्णवानां श्रौचं सेयं चतुर्गुणम् ।
 हस्तपाद्वारिपात्रान् नृद्विरद्विच गोमयैः ॥
 दिवा यद्विहितं श्रौचं निशाया मर्हकं भवेत् ।
 रतद्वैमश्रौचं तु जातके नृदकेऽपि च ॥
 चौरादिवाधिते मार्गे श्रौचमस्याह्वंमाचरेत् ।
 योषितामेतदह्वं नृदादीनाञ्च नारद ! ॥
 याधिभिश्चातुर्यो मर्त्ये आर्त्तो यदि यथावलम् ।
 श्रौचं कुर्यात् कृतं यत्र तत् स्थानं शोधयेज्जलेः ॥
 वेदस्तुतिपुराणानि धर्मशास्त्राणि नैत्रिकम् ।
 मैत्रादिकर्म यः कुर्याद्विहाय मन्दधीर्हिजः ॥
 प्रतिप्रज्ञानमायुश्च प्रज्ञां हन्ति यशः श्रियम् ।
 वलमाचारहीनस्य सदा तस्यापवित्रता ॥ * ॥
 सात्वताश्चेद्दिवा भूपा वैश्यनृदान्त्यजाः स्त्रियः ।
 कुञ्चन्ति श्रौचं यत्नेन यावच्चेतःपवित्रता ॥
 येषां कृष्णस्य मननं तथा नामप्रणव्यनम् ।
 सदैव स्मरणं भागवतानां साधुसेवनम् ॥
 भक्तिप्रधौतमनसां गोविन्दार्पितकर्मणाम् ।
 वाङ्मनःकृष्णचित्तानां शुचिता तदहर्निशम् ॥
 नृदगोमयजलेः श्रौचमनेकैः कुरुते यदि ।
 मनोऽपवित्रता यस्य कदाचिद् न शुध्यति ॥
 गोविन्ददासता नास्ति तस्य लोकस्य जन्मनि ।
 सोऽपि देहाशुचिः कृत्वा श्रौचं मैत्रादिकर्मसु ॥
 शतधा यदि देवर्षे श्रौचं कुर्यात् स ह्यसृष्टा ।
 नृद्वारिगोमयेर्लोकौ भावदुष्टौ न शुध्यति ॥
 सदा चित्तापवित्रत्वमकार्ष्यां सुवि यो नरः ।
 तस्य तु स्यान्न मैत्रादिश्रौचैर्नैव स शुध्यति ॥
 पञ्चताकारकूटैश्च गोविट्सर्व्वनदीजलेः ।
 श्रौचं कृत्वा न शुध्येत दुष्टचित्तो भवेद्यदि ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १०६ अध्यायः ॥
 (उदकम् । इति निवर्णः । १ । १२ ॥ “पूरयति
 जगत् प्रकृत्काले पूर्यते अनेन तद्वाकादि मालकं
 वा जगतः शस्योत्पत्तिहेतुत्वात् । प्रीणातिर्वा
 वाहुलकात् कौषुम्प्रत्ययः ईकारस्योकारा-
 देशः स च पकारात् परो ब्रह्मः ।” इति तत्र
 देवराजयज्वा ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । १६३ । १ ।
 “यदक्रन्दः प्रथमं जायमान
 उद्यन्त्समुद्रादुत वा पुरीषात् ॥”
 “पुरीषात् सर्व्वकामानां पूरकादुदकात् ॥”
 इति तद्वाक्ये सायनः ॥)
 पुरीषणः, पुं, (पुर्या देहात् इष्यते त्यज्यते इति ।
 पुरी + इष + कर्मणि झुट् ।) पुरीषम् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ।

पुरीषमः, पुं, (पुरीषं मिमीते इति । मा + कः ।)
 मायः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पुरुः, पुं, (पिपत्तिं पूर्यते वेति । पू + “पृभिदि-
 वधिगृधिघृषिदिशिभ्यः ।” उणा० १ । २४ ।
 इति क्कुः । “उदोष्टपूर्येत्स्य ।” ७ । १ । १०२ ।
 इति उत्वम् । “उरुण्परः ।” १ । १ । ५९ ।
 इति रपरत्वम् ।) देवलोकाः । नृपभेदः । स च
 ययातेः कनिष्ठपुत्रः । (आदूदन्तोऽपि पाठः ।)
 परागः । इति मेदिनी । रे, ५८ । दैत्यः । इत्यु-
 खादिकोषः ॥ नदीभेदे, त्रि । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (राजविशेषः । यथा, महाभारतेः
 २ । ४ । २७ ।
 “सुकर्मा चेकितानश्च पुरुश्चामित्रकर्षणः ॥”
 चाक्षुषमनोः पुत्रभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ७६ । ५५ ।
 “उरुपुरुश्चतदुन्नप्रसुखाः सुमहावलाः ।
 चाक्षुषस्य मनोः पुत्राः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥”
 पञ्चतभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ६० । १२२ ।
 “पञ्चतश्च पुरुर्नाम यत्र जातः पुरुवरः ।
 भृगुर्यत्र तपस्ते महेर्षिगणसेविते ॥”
 शरीरम् । यथा, शङ्करविजये । १३ अध्याये ।
 “पुरुसंज्ञे शरीरेऽस्मिन् शयनात् पुरुषो हरिः ।
 शकारस्य षकारोऽयं ब्रह्मवेन प्रयुज्यते ॥”
 प्रचुरे, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ । (यथा,
 नैषधे । १६ । ५ ।
 “स्फुरति तिमिरस्तोमः पङ्कप्रपञ्च इवोष्णकैः
 पुरुसितगरुश्चक्षुश्चूटस्फुटसुखितः ॥”
 पुरुकुतुसवः, पुं, इन्द्रविशेषः । यथा,—
 “इन्द्रो विपश्चिदेवानां तत्रिषुः पुरुकुतुसवः ।
 जघान हस्तिरूपेण भगवान्मधुसूदनः ॥”
 इति गारुड ८७ अध्यायः ॥
 पुरुदंशकः, पुं, (पुरु बहुलं यथा स्यात्तथा दंश-
 तीति । दन्श + क्तुन् ।) दंशः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 पुरुदंशाः, [स्] पुं, (पुरुं दैत्यविशेषं दशति
 हिनस्तीति । दन्श + अस्तुन् ।) इन्द्रः । इति
 जटाधरः ॥
 पुरुषः, पुं, (पुरति अग्ने गच्छतीति । पुर +
 “पुरः कृषन् ।” उणा० ४ । ७४ । इति कृषन् ।)
 पिपत्तिं पूरयति वलं यः पुष्पं शेते य इति वा ।
 पुमान् । (यथा, मनौ । १ । ३२ ।
 “दिधा कृत्वात्मनो देहमर्हन् पुरुषोऽभवत् ।
 अर्हन् नारी तस्यां स विराजमखजत् प्रभुः ॥”
 तत्पर्यायः । पुरुषः २ ना ३ नरः ४ पञ्चजनः
 ५ पुमान् ६ अर्थाश्रयः ७ अधिकारी ८ कर्माह्वः
 ९ जनः १० अर्थवान् ११ इति राजनिर्घण्टः ॥
 मनुष्यः १२ मानवः १३ मर्त्यः १४ मानुषः १५
 मनुः १६ इति शब्दरत्नावली ॥ रसिकराजः
 १७ धनकामधामा १८ मदनशायकाङ्कः १९
 मन्मथशायकलक्ष्यः २० । इति कविकल्पलता ॥
 स चतुर्विधः । यथा,—
 “शशो नृगो दृष्याख्यो वृथां जातिचतुष्टयम् ॥”
 शशादीनां लक्षणं यथा,—

“नृदवचनसुशीलः कोमलाङ्गः सुनेष्टः
 सकलगुणनिधानः सत्यवादी शशोऽयम् ॥१॥
 वदति मधुरवाणी दीर्घनेत्रोऽतिभीरु-
 क्षपलमतिमुदेहः शोधवेगो नृगोऽयम् ॥२॥
 बहुगुणबहुबन्धुः शीघ्रकामो नताङ्गः
 सकलरुचिरदेहः सत्यवादी दृषोऽयम् ॥३॥
 उदरकटिप्रशः स्यादुग्रकण्ठाधरौष्ठो
 दशनवदननासश्रीत्रदीर्घो हि वाजी ॥” ४ ॥
 इति रतिमञ्जरी ॥ * ॥
 तस्य पञ्चलक्षणत्वं यथा,—
 “पात्रे त्यागी गुण्ये रागी भोगी परिजनेः सद्यः ।
 शास्त्रे वोढा रण्ये योढा पुरुषः पञ्चलक्षणः ॥”
 इति प्राचीनाः ॥
 जितेन्द्रियस्य पुरुषत्वं यथा,—
 “सा श्रीर्पा न मद्ं दुर्ध्यात् च सुखी दृष्यो
 जन्मिन् ।
 तद्विन्नं यत्र विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥”
 इति गारुड १६ अध्यायः ॥ * ॥
 (अस्य लक्षणादिकं यथा,—
 “उत्तमानमानगतिसंहतिवारवर्ण-
 क्षेष्टस्वरप्रकृतिसत्त्वमनूकमादौ ।
 क्षेत्रं नृकाश्च विधिवत् कुशलोऽवलोक्य
 सासुद्रविह्वलितं यातमनगतश्च ॥
 अस्त्रेदौ नृदुतलौ कमलोदरामौ
 श्लिष्टाङ्गुली रुचिरतान्नखौ सुपाष्णी ।
 उष्णौ शिराविरहितौ सुनिगूढगुल्फौ
 क्रूर्मोन्नतौ च चरणौ मनुजेश्वरस्य ।
 शूर्पाकारविरुक्षपाण्डुरनखौ वक्रौ शिराचन्तौ
 चंशुष्को विरजाङ्गुली च चरणौ दारिद्र्यदुःख-
 प्रदौ ।
 मार्गायोक्तकौ कषायसदृशौ वंशस्य विच्छि-
 त्तौ ।
 ब्रह्मज्ञौ परिपक्वदृढदुतिलौ पीतावगम्यारतौ ॥
 प्रविरलतसुरोमदृत्तजङ्घा
 द्विरदकरप्रतिमैर्वरोरुभिश्च ।
 उपचितससजानवश्च भूपा
 धनरहिताः श्वश्र्वालतुल्यजङ्घाः ॥
 रोमैकेकं कूपके पार्थिवानां
 हृद्दे हृद्दे पण्डितश्रोत्रियाणाम् ।
 जगदीर्निःस्वा मानवा इःखभाजः
 केशाश्चैवं निन्दिताः पूजिताश्च ॥
 निर्मांसजाशुम्भियते प्रवासे
 सौभाग्यमत्पैर्विकटैर्दिरिद्राः ।
 स्त्रीनिर्जिताश्चापि भवन्ति निम्नै
 राण्यं समासेच्च मज्झिराशुः ॥
 लिङ्गेऽप्येधनवानपत्नरहितः सृले विहीनो धने-
 र्मेघे वामनते सुतार्थरहितो वक्रोऽन्यथा पुत्र-
 वान् ।
 दारिद्र्यं विनते त्वघोऽल्पतनयो लिङ्गे शिराच-
 न्तौ ।
 स्थूलमन्ययुते सुखी नृदु करोत्यन्नं पमेष्टा-
 दिभिः ॥

पुरुषः

कोशनिगृह्णन् दीर्घैर्भेजे च वित्तपरिहीनाः ।
 ऋजुवृत्तशेषो लघुशिरालशिक्षा धनवन्तः ॥
 जलमृदुरेकवृत्तयो विधमैः स्त्रीचक्षुः समैः
 चित्तिपः ।
 इच्छाद्युच्चोद्वेहः प्रलम्बवृत्तस्य श्रुतमायुः ॥
 रक्तेराष्टासगिभिर्निर्द्रव्याः पाण्डुरेक्ष मलिनैश्च ।
 सुतिनः च शब्दमूत्रा निःस्त्रा निःशब्दधाराश्च ॥
 द्वित्रिचतुर्धाराभिः प्रदक्षिणावर्तवलितमूत्राभिः ।
 पृथ्वीपतयो ज्ञेया विकीर्णमूत्राश्च धनहीनाः ॥
 यज्ञैव मूत्रधारा बलिता रूपप्रधानसुतदात्री ।
 स्त्रिष्वोन्नतसममययो धनवनितारतमोक्तारः ॥
 मणिभिश्च मध्यनिनैः कन्यापितरो भवन्ति
 निःस्त्राश्च ।
 बहुपशुभानो मधोन्नतैश्च नातुल्यवैर्धनिनः ॥
 परिसुक्लवस्त्रिधर्मधनरहिता दुर्भगाश्च
 विज्ञेयाः ।
 कुसुमसमगन्धशुक्ला विज्ञातया महीगन्ताः ॥
 मधुगन्धे बहुविक्ता मत्स्यसगन्धे बहुन्यपत्न्यानि ।
 तनुशुक्रः स्त्रीजनको मांससगन्धो महाभोगी ॥
 मदिरागन्धे यक्षा चारसगन्धे च रेतसि हरिद्रः ।
 शीघ्रं मेधुनगामी दीर्घायुरतोऽन्यथाव्यायुः ॥
 निःस्त्रोऽतिमूलस्त्रिक् समानसलस्त्रिक् सुखा-
 न्वितो भवति ।
 व्याघ्रान्तोऽर्धधस्त्रिगमलस्त्रिक्स्त्रिमराधिपतिः ॥
 विंशकटिर्मेतुजेन्द्रः कपिकरभकटिर्धनैः परि-
 त्यक्तः ।
 समनठरा भोगयुता षट्पिठरनिभोदरा
 निःस्त्राः ॥
 अविकलपाश्या धनिनो निनैर्वक्त्रश्च भोगस-
 न्यक्ताः ।
 समकुचा भोगाष्टा निन्नाभिर्भोगपरिहीनाः ॥
 उन्नतकुचाः क्षितिपाः कुटिलाः स्युर्मानवा
 विषमकुचाः ।
 सर्पोदरा हरिद्रा भवन्ति वज्राशिनश्चैव ॥
 परिमण्डलोन्नताभिर्विस्त्रीर्णाभिश्च नाभिभिः
 सुखिनः ।
 खल्पा लवणशनिना नाभिः क्लेशावहा भवति ॥
 बलिमध्यगता विषमा शूलाबाधं करोति
 नैःस्त्राश्च ।
 श्राव्यं वामावर्त्ता करोति मेधां प्रदक्षिणतः ॥
 पार्श्यायता चिरायुषसुपरिष्ठाश्चैश्वरं गवा-
 ऽसमधः ।
 श्रुतपत्रकर्णिकाभा नाभिर्मनुजेश्वरं कुर्वते ॥
 श्रुतान्तं स्त्रीभोगिनमाचार्यं बहुसुतं यथा-
 सङ्गम् ।
 एकद्वित्रिचतुर्भिर्वलिभिर्विद्यानृपं त्वबलिम् ॥
 विषमवलयो मनुष्या भवन्त्यगम्याभिगामिनः
 पापाः ।
 अजुबलयः सुखभाजः परदारदेषिणश्चैव ॥
 मांसलवटुभिः पार्श्वैः प्रदक्षिणावर्त्तरोमभि-
 र्भूपाः ।
 विपरीतेर्निर्द्रव्याः सुखपरिहीनाः परप्रेयाः ॥

१८३

पुरुषः

सुभगा भवन्त्युद्वेहचूचुका निर्धना विषमदीर्घैः ।
 पीनोपचितनिमग्नैः क्षितिपतयश्चूचुकोः सुखिनः ॥
 हृदयं ससुन्नतं पृथु न वेपनं मांसलं च वृष-
 तीनाम् ।
 अधमानां विपरीतं खररोमचितं शिरालश्च ॥
 समवक्षसोऽर्थवन्तः पीनैः शूरास्त्रक्षिपना-
 स्तनुभिः ।
 विषमं वक्षो येषां ते निःस्त्राः शूद्रनिधनाश्च ॥
 विषमैर्विषमो जनुभिरर्थविहीनोऽस्थिसन्नि-
 परिगृह्यैः ।
 उन्नतजनुर्भागी निनैर्निःस्त्रोऽर्थवान् पीनैः ॥
 क्षितिपथीवो निःस्त्राः शुक्ला वशिरा च यस्य
 वा श्रीवा ।
 महिषयीवः शूरः शास्त्रान्तो वृषसमग्रीवः ॥
 कम्बुग्रीवा राजा प्रलम्बकण्ठः प्रभक्षणे भवति ।
 पृष्ठमभयमरोमशमर्थवतामशुभदमतोऽन्यत् ॥
 व्यस्त्रेदप्रीनोन्नतसुगन्धिसमरोमसकुलाः
 कक्षाः ।
 विज्ञातया धनिनामतोऽन्यथायैर्विहीनानाम् ॥
 निर्मात्तौ रोमचितौ भगवत्यौ च निर्धन-
 स्यांसौ ।
 विपुलावयुश्चिन्नौ सुश्लिष्टौ सौख्यवोर्ध्वताम् ॥
 करिकरसदृशौ वृत्तावाचान्वलम्बिनौ समौ
 पीनौ ।
 बाहू पृथिवीशानामधमानां रोमशौ हृत्सौ ॥
 हस्ताङ्गुलयो दीर्घाश्चिरायुषामवलितश्च
 सुभगानाम् ।
 मेधाविनाश्च रुक्माक्षिपिताः परकर्म्मनिरता-
 नाम् ॥
 शूलाभिर्धनरहिता बहिर्नताभिश्च शूद्र-
 निर्याणाः ।
 कपिसदृशकरा अनिनो व्याघ्रोपमपाणयः
 पापाः ॥
 मणिवन्धनैर्निगूढैर्दृष्टैश्च सुश्लिष्टान्त्रिभिर्भूपाः ।
 ह्रीनैर्हस्तच्छेदः ज्ञेयः शब्दश्च निर्द्रव्याः ॥
 पिठवित्तेन विहीना भवन्ति निमग्न करतलेन
 नराः ।
 संवृतनिमग्नधनिनः प्रोक्तानकराश्च हातारः ॥
 विषमैर्विषमा निःस्त्राश्च करतलेरीश्वरास्तु
 लाक्षाभैः ।
 पीतेरगम्यवर्त्तनाभिगामिनो निर्धना रुक्मैः ॥
 तुषसदृशगताः क्लीवाक्षिपितैः स्फुटितैश्च
 वित्तसन्त्यक्ताः ।
 कुनखविवर्णैः परतर्कुकाश्च ताम्रैश्च भूपतयः ॥
 अङ्गुष्ठयवेराष्ट्राः सुतवन्तोऽङ्गुष्ठमूलगैश्च यवः ।
 दीर्घाङ्गुलिपर्वणः सुभगा दीर्घायुषश्चैव ॥
 क्षिग्धा निन्ना रेखा धनिनां तद्वज्रवयेन
 निःस्त्रानाम् ।
 विरसाङ्गुलयो निःस्त्रा धनसप्तयिनो घना-
 ङ्गुलयः ॥
 तिस्रो रेखा मणिवन्धनोत्थिताः करतलोपगा
 वृत्तेः ।

पुरुषः

मीनयुगाङ्कितपाणिर्निवृत्तं सन्नप्रदो भवति ॥
 वक्षाकारा धनिनां विद्याभाजानु मीनपुच्छ-
 निभाः ।
 शङ्खातपत्रशिविकागजान्धपद्मोपमा वृत्तेः ॥
 कलशमृदालपताकाङ्कुशोपमाभिर्भवन्ति निधि-
 पालाः ।
 दामनिभाभिश्चाष्ट्राः स्वस्तिकरूपाभिरेश्वर्यम् ॥
 चक्रासिपरशुतोमरशक्तिधनुःकुन्तसन्निभा
 रेखाः ।
 कुर्वन्ति चमूनायं यज्वानसुलखलाकाराः ॥
 मकरध्वजकोष्ठागारसन्निभाभिर्महाधनोपेताः ।
 वेदीनिभेन चैवानिहोत्रिणो ब्रह्मतीर्थेन ॥
 वापीदेवकुलाद्यैर्धर्मं कुर्वन्ति च त्रिकोणाभिः ।
 अङ्गुष्ठमूलरेखाः पुत्ताः स्युर्दारिकाः रुक्माः ॥
 रेखाः प्रदंशनीगाः श्रुतायुषां कल्पनीय-
 मूनाभिः ।
 द्वित्राभिर्धुमपतनं बहुरेखारेखिणो निःस्त्राः ॥
 अतिलक्षदीर्घैश्चिबुकैर्निर्द्रव्या मांसलेधनोपेताः ।
 विम्बोपमैरवक्रैरधरेर्भूपास्तनुभिरस्त्राः ॥
 ओष्ठैः स्फुटितविखण्डितविवर्णैश्चैश्च धन-
 परित्यक्ताः ।
 क्षिग्धा घनाश्च दशनाः सुतीक्ष्णदंष्ट्राः समाश्च
 शुभाः ॥
 जिह्वा रक्ता दीर्घा श्लक्ष्णा सुसमा च भोगिनां
 ज्ञेया ।
 श्वेता कृष्णा पुरुषा निर्द्रव्याणां तथा तालु ॥
 वक्त्रं सौम्यं संवृतममलं श्लक्ष्णं समश्च भूपानाम् ।
 विपरीतं क्लेशशुभां महासुखं दुर्भगाणां च ॥
 स्त्रीसुखमनपत्न्यानां श्राव्यवर्त्ता मण्डलं परि-
 र्द्वयम् ।
 दीर्घं निर्द्रव्याणां भीरुसुखाः प्रापकर्मायः ॥
 चतुरश्रं धूर्तानां निम्नं वक्त्रं तनयरहिता-
 नाम् ।
 कृपणानामतिदुःखं सम्पूर्णं भोगिनां कान्तम् ॥
 अस्फुटितार्थं क्षिग्धं श्लक्ष्णं शुभं नृदु च सन्न-
 तश्चैव ।
 रक्तेः पुरुषैश्चौराः श्लक्ष्णभिरस्त्रैश्च विज्ञेयाः ॥
 निर्मासैः कर्णैः प्रापट्यवक्षर्पटैः सुवहुभोगाः ।
 कृपणाश्च ह्रस्वकर्णाः शङ्कुश्रवणाश्च भूपतयः ॥
 रोमशकर्णा दीर्घायुस्तु धनभागिनो विपुल-
 कर्णाः ।
 शूराः शिरावनह्यैर्बालमैर्मांसलैः सुखिनः ॥
 भोगी त्वनिगणखो मन्त्री सम्पूर्णमांसगणो यः ।
 सुखभाक् शुक्रसमनासश्चिरजीवी शुक्लनासश्च ॥
 द्वित्राशुखयुगागम्यगामिनो दीर्घया तु सौभा-
 ग्यम् ।
 व्याकुञ्चितया चौरः स्त्रीन्दत्युः स्वाक्षिपि-
 नासः ॥
 धनिनोऽग्नयक्रनासा दक्षिणवक्राः प्रभक्षणाः
 क्रूराः ।
 ऋज्वी खल्वच्छिद्रा सुपुटा नासा सभाग्या-
 नाम् ॥

पुरुषः

पुरुषः

पुरुषः

घनिनां क्षुतं स्रष्टुं दिनिपिहितं ङादि सान-
नादश्च ।

दीर्घायुषां प्रसक्तं विज्ञेयं तंहतचैव ॥

पद्मदलाभैर्धनिनो रत्नान्तविलोचनाः श्रियो-
भाजः ।

मधुपिङ्गलैर्महायां जार्जविलोचनाः पापाः ॥
हरिणाञ्च मण्डललोचनाश्च निक्षेप लोचने-
चौराः ।

क्रूराः केकरनेचा गजचट्टशट्टश्च भूपतयः ॥
रेण्वर्धं गम्भीरैर्नोलोत्पलकान्तिभिश्च विद्वांसः ।
अतिदृष्टतारकाणामख्यसुत्पादनं भवति ॥
मन्त्रित्वं स्थूलदृष्टां श्यावाद्याणां भवति
सौभाग्यम् ।

दीना दन्तिः स्वानां क्षिप्वा विपुलार्धभोगव-
ताम् ॥

अभ्युन्नताभिरज्यायुवो विशालोन्नताभिरति-
सुखिनः ।

विषमभ्रवो हरिद्रा बालेन्दुनतभ्रवः सधनाः ॥
दीर्घांसं सक्ताभिर्धनिनः खडाभिरर्धपरिहीनाः ।
मध्यविनतभ्रवो ये ते सक्ताः स्त्रीष्वगम्यासु ॥
उन्नतविपुलैः श्रद्धैर्धन्या निक्षेपैः सुतार्थसन्धक्ताः ।
विषमललाटा विधना धनवन्तोर्ध्वचट्टश्च ॥
शुक्तिविशालैराचार्यता शिरासन्तैरधर्मे-
रताः ।

उन्नतशिराभिराज्याः सस्तिन्नवत्स्थिताभिश्च ॥
निम्नललाटा वधवन्धभागिनः क्रूरकर्म्मनिर-
ताश्च ।

अभ्युन्नतैश्च भूपाः क्षपणाः स्युः सङ्कटललाटाः ॥
रुदितमदीनमनसु स्निग्धश्च शुभावहं सनुय्या-
णाम् ।

रुचं दीनं प्रचुरासु चैव न शुभप्रदं पुंसाम् ॥
हानिनं शुभदमकस्यं घनिमीलितलोचनश्च
पापस्य ।

हृष्टस्य हसितमसङ्गतं सोन्मादस्यासङ्गतान्ते ॥
निर्मां रेखाः शतजीविनां ललाटावताः स्थिता
वदिताः ।

चनलभिरवनीश्वरं नवतिश्चायुः सपञ्चाब्दा ॥
विच्छिन्नाभिश्चागम्यगामिनो नवतिरप्यरेखेण ।
केशान्तोपगताभी रेखाभिरर्धोतिवर्षायुः ॥
पञ्चभिर्गायुः सप्ततिरेकाग्रावस्थिताभिरपि षष्टिः ।
बहुरेखेण शतार्धं चत्वारिंशश्च वक्राभिः ॥
त्रिंशद्भ्रूललाभिर्विंशतिकश्चैव वामवक्राभिः ।
पुत्राभिः स्वल्पायुर्धनाभिश्चान्तरे कल्पाम् ॥
परिमण्डलैर्गवाज्याश्चैव नारैः शिरोभिरव-
नीशः ।

चिपिटैः पितृमातृभ्याः करोटिशिखां चिरा-
न्मृत्युः ॥
घटमर्धां ध्यानरुचिर्दमस्तकः पापद्वन्द्वेन स्थितः ।
निम्नं शिरो मधुना बहुनिम्नमन्यदं भवति ॥
यकेकभवेः शिष्टैः कण्ठैराकुचिनैरभिन्नायेः ।
वटुभिर्न चातिवटुभिः श्रेष्ठैः तुल्यभागं नरन्दो
वा ॥

बहुच्छलविषमकपिलाः स्थूलस्फुटिताग्रपण्य-
वृत्ताश्च ।

अतिक्षुटिलाश्चातिघनाश्च नर्धना वित्तहीना-
नाम् ॥

यद्यज्ञाचं रुचं मांसविहीनं शिरावगद्वश्च ।
तत्तद्दिनं प्रोक्तं विपरीतमतः शुभं सर्वम् ॥
त्रिषु विपुलो गम्भीरस्त्रिष्वेव षड्भ्रतचतुर्द्वश्चः ।
चमसु रक्तो राजा पञ्चसु दीर्घश्च रुक्मश्च ॥

नाभिः खरः सत्त्वमिति प्रदिष्टं
गम्भीरमेतत्तितयं नराणाम् ।
उरो ललाटं वदनश्च पुंसां
विस्तीर्णमेतत्तितयं प्रशस्तम् ॥
बद्धोऽथ कक्षा नखगामिकास्यं
ललाटिका चेति षड्भ्रतानि ।
हृत्पानि चत्वारि च लिङ्गपृष्ठं
भीवा च जङ्घे च हितप्रदाणि ॥
नेत्रानपादकरतात्त्वधरोष्ठनिङ्गा
रक्ता नखाश्च खलु सप्त सुखावहानि ।
रुक्मानि पञ्च दशनाङ्गुलिपर्वकेशाः
साकं त्वचा करसहाश्च न दुःखितानाम् ॥
हनुलोचनवाहुनाचिकाः
स्तनयोर्नन्तरमत्र पञ्चमम् ।
इति दीर्घमिदं तु पञ्चकं
न भयत्येव वृणामभूद्वताम् ॥

इति चैवम् ॥

छाया शुभाशुभफलानि निवेदयन्ती
लक्ष्या मनुष्यपञ्चपक्षिषु लक्षणज्ञैः ।
तेजोगुणान् वहिरपि प्रविकाशयन्ती
दीपप्रभा स्फटिकरत्नघटस्थितेव ॥
स्निग्धद्विजलदुखरोमकेश-
छाया सुगन्धा च महीसमुत्था ।
तुष्टार्थलाभाभ्युदयान् करोति
धर्मस्य चाहन्वहनि प्रवृत्तिम् ॥
क्षिप्वा सिताच्छहरिता नयनाभिरामा
सौभाग्यमार्दवसुखाभ्युदयान् करोति ।
सर्वार्थसिद्धिजननी जननीव चाप्या
छाया फलं तनुभृतां शुभमादधाति ॥
चण्डाष्टया पद्महेमाभिवर्णा
युक्ता तेजोविक्रमैः सप्रतापैः ।
आयेयौनि प्राणिनां स्वाञ्जयाय
चिप्रं सिद्धिं वाञ्छितार्थस्य धत्ते ॥
मलिनपरुषकृष्णा पापगन्धानिलोत्था
जनयति वधवन्धयाधनार्थार्थनाशान् ।
स्फटिकसदृशरूपा भाग्ययुक्तालुदारा
निधिरिव गगनोत्था श्रेयसां स्वर्गवर्णा ॥
छायाः क्रमेण कुजलाग्न्यानिलास्वरोत्थाः
केचिददन्ति दश ताश्च यथाशुपूर्वम् ।
सूर्याजनामपुरुषतयमोडुपानां
तुल्यासु लक्ष्यफलेरिति तत्त्वमासः ॥

इति नृवा ॥

करिष्यरथौधमरीन्दद्वसिंहान्दनिःसना
भूपाः ।

गर्दभजर्जरुचसराश्च धनचौखसन्धक्ताः ॥

इति खरः ॥

सप्त भवन्ति च सारा मेदोमज्जात्वगसि-
श्रुकाणि ।

रुधिरं मांसं चेति प्राणभृतां तत्त्वमासफलम् ॥
तात्त्वोष्ठदन्तपालीनिङ्गानेनान्तपायुकरचरयेः ।
रक्तेषु रक्तसारा बहुसुखवनितायैपुत्रयुताः ॥
क्षिग्धलक्ष्णा घनिनो वटुभिः सुभगा विच-
क्षणास्तनुभिः ।

मज्जामेदःसाराः सुशरीराः प्रसवितयुक्ताः ॥
स्थूलास्थिरस्थिसारो वलवान् विद्यान्तगः सु-
पञ्च ।

बहुगुणश्रुताः सुभगा विद्वांसो रुरवन्तश्च ॥
उपचितदेहो विद्वान् धनी सुकृपश्च मांस-
सारी यः ।

इति वारः ॥
सङ्गात इति च सुस्थिरसन्धिता सुखमुनो ज्ञेया ॥
इति बंहतिः ॥

क्षेहः पञ्चसु लक्ष्यो वागक्षिप्वादन्तनेत्रगखरं सः ।
सुतधनसौभाग्ययुताः क्षिग्धैर्धनैर्धना रुचैः ॥
इति क्षेहः ॥

द्युतिमान्वर्यः क्षिग्धः द्युतिपागां मध्यमः सुतार्थ-
वताम् ।

रुचौ घनहीनानां खलुः शुभदो ग सङ्कीर्णः ॥
इति वर्यः ॥

साध्यमनूकं वक्राङ्गोऽष्टवर्णाङ्गुलिर्दृष्टगुरुदुःखाः ।
अप्रतिहतप्रतापा जितरिपवो मानवेन्द्राश्च ॥
वागरमहिषवराहाजतुल्यवदनाः सुतार्थसुख-
भाजः ।

गर्दभकरभप्रतिमेर्मुखैः शरीरैश्च निःखसुखाः ॥
इत्यनूकम् ॥

अष्टशतं वसवतिः परिमाणं चतुरशीरिति
पुंसाम् ।

उत्तमवमहीनानामङ्गुलवक्रास्त्वमानेन ॥
इत्युन्नानम् ॥

भाराधतयुः सुखभाक् तुलितोऽती दुःखभाग्
भवत्यनूकः ।

भारोऽतीवाजानामध्वर्यः सर्वधरणीशः ॥
विंशतिवर्षा नारी पुरुषः खलु पञ्चविंशतिभि-
रब्दैः ।

अर्हति मानोन्नानं जीवितभागे चतुर्थे वा ॥
इति मानम् ॥

भूजलशिखगिलास्वर-
सरनररुचः प्रियाचकतिरस्वाम् ।
सत्त्वेन भवति पुरुषो
लक्षणमेतद्व्यवधाम् ॥
महीखभावः शुभप्रप्यगन्धः
सम्भोगवान् मुखसनः स्थिरश्च ।
तोयस्वभावो बहुतोयपायी
प्रियाभिलाषी स्वभोजनश्च ॥
अनिप्रकृता चपलोऽतितीक्ष्ण-
चक्षुः चुधालुर्बहुभोजनश्च ।

पुरुषा

“उक्थेषु कारो प्रति नो लुपस
मा नो नि कः पुरुषना नमस्ते ॥”

“पुरुषना पुरुषेषु ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥

पुरुषत्वं, स्त्री, पुरुषस्य भावः । पुरुषवृत्तिरसाधा-
रणधर्मः । पुरुषशब्दात् भावार्थे त्वप्रत्ययः ।

(यथा, महाभारते । ५ । १८६ । १३ ।

“हृत्विजसि रणे विप्रं पुरुषत्वञ्च लक्ष्मि ॥”

पुंल्लङ् ।

पुरुषद्वयः, त्रि, पुरुषपरिमाणः । पुरुषशब्दात्

परिमाणार्थे दन्तप्रत्ययः । इति व्याकरणम् ॥

पुरुषदन्तिका, स्त्री, (पुरुषस्य दन्त इव आकृति-
र्यस्याः । कप् । कापि अत इत्वम् ।) मेदा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (मेदाशब्देऽस्या विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)

पुरुषद्वयः, त्रि, पुरुषपरिमाणः । पुरुषशब्दात्

परिमाणार्थे द्वयसङ्प्रत्ययनिष्पन्नः । इति व्या-
करणम् ॥

पुरुषद्वयो, [नृ] त्रि, पुरुषद्वयश्रीलः । पुरुष-

शब्दोपपदाद्विधातोर्विन्प्रत्ययनिष्पन्नः । इति
व्याकरणम् ॥

पुरुषनागः, पुं, (पुरुषो नाग इव ।) पुरुषश्रेष्ठः ।

इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

पुरुषपुङ्गवः, पुं, (पुरुषः पुङ्गव इव ।) पुरुषश्रेष्ठः ।

इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

पुरुषपुण्डरीकः, पुं, (पुरुषेषु पुण्डरीकः श्रेष्ठ

इत्यर्थः । यद्वा, पुरुषः पुण्डरीको व्याघ्र इवेत्युप-
मितसमासः ।) पुरुषव्याघ्रः । नरश्रेष्ठः । इत्य-

मरः । ३ । १ । ५६ ॥ जिनराजविशेषः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३६० ॥

पुरुषमात्रः, त्रि, पुरुषपरिमाणः । पुरुषशब्दात्

परिमाणार्थे मात्राप्रत्ययः । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ५ । २ । ५ । १ ।

“पुरुषमात्रेण वि मीमन्ति यस्मिन् वै पुरुषः
सन्तिनः ॥”)

पुरुषधर्मः, पुं, (पुरुषः ऋषभ इव ।) पुरुषश्रेष्ठः ।

इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

पुरुषव्याघ्रः, पुं, (पुरुषो व्याघ्र इव ।) पुरुषश्रेष्ठः ।

इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥ (यथा, महाभारते ।
६ । १६ । ४३ ।

“एवन्ते पुरुषव्याघ्राः पाण्डवा युद्धनन्दिनः ॥”)

पुरुषशार्दूलः, पुं, (पुरुषः शार्दूल इव ।) पुरुष-

श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ६१ । ६ ॥

“तव च भ्रातरं वीरमपश्यं सत्यसाचिनम् ।

शक्रस्यार्द्धासनगतं तव मे विस्मयो महान् ।

आसीन् पुरुषशार्दूलः । दृष्ट्वा पार्थे तथागतम् ॥”)

पुरुषसिंहः, पुं, (पुरुषः सिंह इव पुरुषेषु सिंहः

श्रेष्ठो वा ।) पुरुषश्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

जिनराजविशेषः । तत्पर्यायः । श्रैविः २ । इति

हेमचन्द्रः । ३ । ३६० ॥

पुरुषाथः, पुं, (पुरुषाणां जिनपुरुषाणामाद्यः

प्रथमः ।) आदिनाथनामा जिनविशेषः । इति

पुरुहु

घनज्वयः ॥ (पुरुषेषु जीवेषु आद्यः प्रथमः ।

पुरुषाणामाद्य इति वा ।) विष्णुः ॥

पुरुषाधमः, पुं, (पुरुषेषु अधमोऽतिनिहृष्टः ।)

निकृष्टनरः । यथा, श्रान्तिशतके ।

“नाथे श्रीपुरुषोत्तमे त्रिजगतामेकाधिपे चेतसा

सेये स्वस्य पदस्य दातारि सुरे नारायणे तिष्ठति ।

यं कश्चित् पुरुषाधमं कतिपयग्रामेशमल्पार्थदं

सेवायै गृहयामहे नरमहो नृपा वराका

वधम् ॥”

पुरुषार्थः, पुं, (पुरुषस्य अर्थः ।) पुरुषस्य प्रयो-

जनम् । स च चतुर्विधः । यथा, अग्निपुराणे ।

“धर्मायैकाममोक्षाच्च पुरुषार्थो उदाहृतः ॥”

(यथा, मनुः । ७ । १०० ।

“एतच्चतुर्विधं विद्यात् पुरुषार्थप्रयोजनम् ॥”)

गोखामिमते भक्तिः पञ्चमपुरुषार्थः ॥ (पुरुष-

कारः । यथा, महाभारते । ३ । १७६ । २७ ।

“देवं पुरुषकारेण को वक्ष्यितुमर्हति ।

देवमेव परं मन्ये पुरुषार्थो निरर्थकः ॥”)

पुरुषास्थिमाली, [नृ] पुं, (पुरुषाणामस्थीनि

तेषां मालास्थस्येति । पुरुषास्थिमाला +

ब्रीह्यादित्वात् इनिः ।) शिवः । इति हेम-

चन्द्रः । २ । १११ ॥

पुरुषोत्तमः, पुं, (पुरुषेषु उत्तमः ।) विष्णुः । इत्य-

मरः । १ । १ । २१ ॥ (यथा, रघुः । ३ । ४६ ।

“हरिर्ययैकः पुरुषोत्तमः स्मृतः

महेश्वरस्त्वामक एव नापरः ।

तथा विदुर्नां सुनयः शतक्रतुं

द्वितीयगामी न हि शब्द एव नः ॥”

एतन्निरुक्तिर्यथा, महाभारते । ५ । ७० । १० ।

“पुराणात् सद्नाद्यापि ततोऽसौ पुरुषो-

त्तमः ॥”)

जिनराजविशेषः । तत्पर्यायः । सोमभूः २ ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५६ ॥ पुरुषेषु मध्ये

उत्तमः । यथा, धर्मपुराणे ।

“विशेषसमभावस्य पुरुषस्यानवस्य च ।

अरिमित्रेऽप्युदासीने तनो यस्य समं ब्रजेत् ॥

समो धर्मः समः स्वर्गः समो हि परमं तपः ।

यस्यैवं मानसं नित्यं स नरः पुरुषोत्तमः ॥”

(पुरुषोत्तमो जगन्नाथोऽख्यतेति । अच् ।

उत्कलखण्डैकदेशः । स तु पीठस्थानानामन्य-

तमः । तत्र भगवती विमलारूपेण विराजते ।

यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६४ ।

“गयायां मङ्गला प्रोक्ता विमला पुरुषोत्तमे ।”

यन्यकर्तृविशेषः । स तु प्रयोगरत्नमालाव्याकर-

णस्य हिरूपैकाक्षरहारावकौकोषाणां अन्य-

याश्च कतिपयग्रन्थानां प्रणेता ॥)

पुरुष्टं, त्रि, (पुरुं प्रचुरं हन्ति गच्छतीति ।

पुरु + हन् गतौ + अन्त्येभ्योऽपीति डः ।) प्रचु-

रम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥

पुरुहु, त्रि, (पुरुं प्रचुरं हन्ति गच्छतीति । हन्

गतौ + वाहुलकात् हुः ।) प्रचुरम् । इत्यमर-

ट्टीदायां खामी ॥ (पुरुहुरित्यपि पाठः ।)

पुरोगः

पुरुहूतः पुं, (पुरु प्रचुरं हृतमाह्वानं यज्ञे

यस्य । पुरु यथा स्यात्तथा हूयते यन्वभिरिति

वा । यद्वा, पुरुणि वहुनि हूतानि नामानि

यस्य ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४४ ॥ (यथा,

महाभारते । १ । १२६ । २५ ।

“पुरुहूतादयं जज्ञे कुन्धामेव घनज्वयः ॥”

प्रचुरनामविशिष्टे, त्रि । यथा, भागवते ।

२ । १ । १३ ।

“स विश्वकायः पुरुहूत इन्द्रः

सत्यः स्वयंभ्योतिरजः पुराणः ॥”

स्त्री, भगवती । सा तु पुष्करे पीठस्थाने विरा-

जते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ५६ ।

“विश्वे विश्वेश्वरीं प्राहुः पुरुहूताश्च पुष्करे ॥”)

पुष्करवाः [सु] पुं, (पुरु प्रचुरं यथा स्यात्तथा

रौतीति । “पर्वतश्च पुष्करां यत्र यज्ञे पुष्क-

रवाः ॥” ३६० । २२ । इति महाभारतोक्तवचनात्

पुरौ पर्वते रौतीति वा । पुरु + रु + “पुष्क-

रवाः ॥” उणा० ४ । २३१ । इति अत्रिप्रत्य-

येन निपातनात् साधुः ।) बुधस्य पुत्रः । स

तु चन्द्रवंशीयादिराजः । तत्पर्यायः । बौधः २

रेलः ३ उर्वशीरमणः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

यथा, अग्निपुराणे ।

“ततो बुधायमं प्रायादिडा रूपाश्रिता सती ।

बुधेनान्तरमावाद्य मेधुनायोपमन्विता ॥

सोमपुत्राद्बुधवाजान् । तस्या जज्ञे पुष्करवाः ।

जनयित्वा ततः सा तं पुनः सृजुन्वतां गता ॥”

अपि च ।

“इलोदरे च घर्म्मिष्ठं बुधः पुत्रमजीजनत् ।

अश्वमेधशतं साग्रमकरोदयः स्वतेजसा ॥

पुष्करवा इति ख्यातः सर्वलोकानमस्कृतः ।

हिमवच्छिखरे रम्ये आराध्य स जगद्गर्भम् ।

लोकैश्वर्यमगाद्राजा सप्तद्वीपपतिस्तदा ॥

केशिप्रभृतयो दैत्यास्तस्य शृत्वत्वमागताः ।

उर्वशी यस्य पत्नीत्वमगात् सद्रूपमोहिता ॥

सप्तद्वीपा वसुमती सशैलवनकानना ।

घर्म्मण्य पालिता तेन सर्वलोकहितेधिना ॥

चामरग्राहिणी कीर्तिः सम्पन्नैकाङ्गवाहिका ।

विष्णुप्रसादाद्देवेन्द्रो ददावर्द्धासनन्तदा ॥

घर्म्मार्थकामान्वर्म्मण सममेवाभ्यपालयत् ।

घर्म्मार्थकामाक्षं द्रष्टुमाजगुः कौतुकात् पुरा ॥”

इति मात्स्ये २४ अध्यायः ॥

(अस्य विशेषविवरणन्तु हरिवंशे २६ अध्याये

द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥) विश्वदेवः । इति जटाधरः ॥

पार्वण्यग्राहदेवः । यथा,—

“पुष्करवा माद्रवाश्च पार्वण्ये ससुदाहृतौ ॥”

इति ब्राह्मणत्वे दृष्टव्यः ॥

पुरोगः, त्रि, (पुरोऽग्रे गच्छतीति । पुरुस् + गम् +

डः ।) अग्रगामी । इत्यमरः । २ । ८ । ७२ ॥

(यथा, रघुः । ६ । ५५ ।

“व्याघातरेखे सुभुजो सुजाय्यां

विभर्त्ति यथापभृतां पुरोगः ॥”)

प्रधानः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ७४ ॥

पुरोगतिः, पुं, (पुरोऽग्रे गतिर्गमनस्य ।) कुकुरः ।
इति धरणिः ॥ अग्रगे, त्रि ॥
पुरोगमः, त्रि, (पुरोऽग्रे गच्छतीति । गम +
अच् ।) अग्रगामी । इत्यमरः । २ । ८ । ७२ ॥
(यथा, महाभारते । ६ । १६ । १० ।
“यं दृष्ट्वा पार्थिवाः सर्वे दुर्विधानपुरोगमाः ।
निवर्त्तयन्ति संवत्सराः सिद्धं चन्द्रमसा यथा ॥”
कुकुरे, पुं । इति हेमचन्द्रटीका ॥)
पुरोगामी, [न] त्रि, (पुरोऽग्रे गच्छतीति । गम +
णिनिः ।) अग्रगामी । तत्पर्यायः । पुरोगः २
अग्रसरः ३ प्रष्ठः ४ अग्रतःसरः ५ पुरःसरः ६
पुरोगमः ७ । इत्यमरः । २ । ८ । ७२ ॥ नासीरः ८
प्रग्रसरः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
पुरोटिः, पुं, (पुरोऽटतीति । अट + इत् ।) पत्र-
भाङ्गारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रायभाटि इति
भाषा ॥ (पुरसंस्कारः । इति धारावली । १६४॥)
पुरोडाः, [श्] पुं, (पुर आदौ दाश्यते दीयते
इति । पुरस् + दाश् दाने + क्तिप् । निपात-
नात् इत्य डः ।) हविः । इति सुम्बोध-
याकरणम् ॥
पुरोडाशः, पुं, (पुरोऽग्रे दाश्यते दीयते इति ।
दाश् + कर्म्मणि घञ् । निपातनात् इत्य डः ।)
हविर्भेदः । स तु यवचूर्णनिर्मितरोटिका-
विशेषः । (यथा, मनुः । ६ । १११ ।
“वासन्तशरदौर्ध्वैर्मुन्यग्नेः स्वयमाहुतेः ।
पुरोडाशाश्चक्ष्वैव विधिवन्निर्वपेत् पृथक् ॥”)
पिथकचमसी । हुतशेषः । इति मेदिनी । श्रे, ३८ ॥
सोमरसः । इति हेमचन्द्रः ॥
पुरोडाशं, त्रि, (पुरोडाशाय हितमिति । पुरो-
डाश + यत् ।) पुरोडाशोपमम् । हविर्योग्यम् ।
पुरोडाशाय हितम् । यथा, भट्टिः । ५ । १२ ।
“धामिर्चायं दधि चीरं पुरोडाशं तथौषधम् ।
हविर्ह्यङ्गवौनञ्च नाप्युपपन्नं राक्षसाः ॥”
पुरोद्गता, स्त्री, (पुरे उद्गयो यस्याः ।) महा-
भेदा । इति रत्नमाला ॥
पुरोधाः, [स्] पुं, (पुरोऽग्रे दधाति मङ्गल-
मिति । पुरस् + धा + “पुरवि च ।” उवा० ४ ।
२३० । इति साविः । च ष डित् ।) पुरोहितः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ५ ॥ (यथा, रघुः । ३ । १८ ।
“स पातकर्मण्यखिले तपस्विना
तपोवनादेव पुरोधसा कृतं ॥”)
पुरोभागी, [न] त्रि, (पुरः पूर्वमेव भजते इति ।
पुरस् + भज + णिनिः ।) दीपमात्रदर्शी । इत्य-
मरः । ३ । १ । ४६ ॥ (यथा, रालतर-
ङ्गिण्याम् । ६ । ८३ ।
“कुपितोऽपि स यच्चैनां न्यवधीमागमोऽहितः ।
तेनैवागात् पुरोभागिपितकांतद्रुमाज्जताम् ॥”
जगन्शी च ॥
पुरोहितः, पुं, पुरो टटाटटपटेषु कर्मणु धीयते
पारोक्ष्यते यः । (यथा, पुर आदातेव हितं
मङ्गलं यस्मात् ।) श्रान्तादिपुत्राः । तत्पर्यायः ।
पुरोधाः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५ । धर्मलक्ष्मीदि-

कारकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणं
यथा, चाणक्ये ।
“वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो जपघोमपरायणः ।
आशीर्वादावचोयुक्त एव राजपुरोहितः ॥”
तस्य वर्जनीयलक्षणं यथा,—
“कागं यज्जमपुत्रं वानभिज्जमजितेन्द्रियम् ।
न ह्रस्वं व्याधितं वापि वृषः कुर्यात् पुरोहितम् ॥”
इति कालिकापुराणम् ॥ * ॥
पुरोहिते वर्जनीयाणि यथा,—
“पुरोहितो हितो वेदस्तुतिः सत्यवाक् शुचिः ।
ब्रह्मण्यो विमलाचारः प्रतिकर्त्तापदात्तुः ॥”
इति कविकल्पलता ॥
(यथा च ।
“दीपागन्तुगन्तुभ्यो रसमन्तविशारदौ ।
रक्षेतां वृषतिं निबं यन्नादैवपुरोहितौ ॥
ब्रह्मा वेदाङ्गमष्टाङ्गमायुर्वेदमभाषत ।
पुरोहितमते तस्मादन्ते भिद्यमानवान् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुस्त्रिंशेऽध्याये ॥)
पुलं, पूर्त्तौ । पूर्णोत्तरणे । इति कविकल्पलताः ॥
(भा०-पर०-सका०-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ । पूः
पुरौ पुरः । पुलंति मयसा स्नानं चेटी । इति
दुर्गादासः ॥
पुल, क उच्छ्रितौ । इति कविकल्पलताः ॥ (पुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) उच्छ्रितिरुच्चीभावः । क,
पोलयति पल्वतः । इति दुर्गादासः ॥
पुल, ज महत्त्वे । इति कविकल्पलताः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ज, पोलः पुलः । पोलति ।
इति दुर्गादासः ॥
पुल, श महत्त्वे । इति कविकल्पलताः ॥ (तुदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) श, पुलति पुलिनं शरदि
महत् स्यादित्यर्थः । पोलिता । इति दुर्गादासः ॥
पुलः, पुं, (पोलति उच्छ्रितो भवतीति । पुल +
कः ।) पुलकः । विपुले, त्रि । इति मेदिनी । ले,
२३ ॥
पुलकं, स्त्री, (पुलतीति । पुल + कः । ततः संज्ञायां
कन् ।) कङ्कलम् । तच्च पल्वतीयन्तिकानि-
त्येषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुलकः, पुं, (पुल + स्वार्थे कन् ।) रोमाञ्चः ।
तत्पर्यायः । रोमोद्भेदः २ त्वक्पुण्यम् ३ त्वग-
कुरः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, व्याख्या-
सप्तम्याम् । ३७६ ।
“प्रमलपूकतकेष्ववघोभरविपुलपुलककुच-
कलसा ।
शोवर्द्धनगिरिगुचतां सुम्बजधूर्निभृतसुप-
हृति ॥”)
शरीरान्तर्गद्भिर्भवकीटः । इति हेमचन्द्रः ॥
(तुच्छधान्यम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ६६ ।
“पुलका इव धान्येऽपूतिका इव पण्डितः ।
मशका इव मर्षेऽपु येषां यस्मां न जारयम् ॥”)
प्रस्तरविशेषः । तस्य परीक्षा यथा,—
“पुल्येषु पल्वतवरेषु च निम्नानां
स्थानाकरेषु च तपोसरदेग्नानां ।

संस्थापिताश्च नखरा भुजगैः प्रकाशं
संपूज्य दानवपतिं प्रथिते प्रदेशे ॥
दाशायंवागदमकेकलकालगादौ
गुञ्जाङ्गनचौद्रमणालवर्णाः ।
गन्धर्वद्विकदलीसटशावभासा
एते प्रशस्ताः पुलकाः प्रस्ताः ।
भृतालभृताकंविचित्रभङ्गा
मूत्रैरुपेताः परमाः पवित्राः ।
मङ्गल्ययुक्ता बहुभक्तिचित्रा
हृदिप्रदास्ते पुलका भवन्ति ॥
काकश्वरासभ्यगालहृकीरुपै-
गृध्रैः समांशरुधिरार्द्रसुरैरुपेताः ॥
न्युप्रदास्तु विदुषा परिवर्जनीया
मूल्यं पलस्य कथितञ्च श्रुतानि पञ्च ॥”
इति गारुडि ७७ अध्यायः ॥
मणिदोषविशेषः । हरितालम् । गगान्निषङ्गः ।
गन्धर्वविशेषः । इति मेदिनी । के, १२२ ॥
असुराजी । गन्धर्वकः । इति हेमचन्द्रः ॥
पुलकी, [न] पुं, (पुलकोऽख्यस्येति । पुलक +
इनिः ।) धाराकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुलकिः, पुं, (पुल महत्त्वे + क्तिप् । पुलं महत्त्वं
जसते गच्छतीति । अस् + तिः । इत्युज्जलदत्तः ।
४ । १७६ ।) पुलस्त्यमुनिः । इत्युणादिकोपः ॥
पुलस्त्यः, पुं, सप्तर्षीणां मध्ये ऋषिविशेषः । इति
शब्दरत्नावली ॥ न ब्रह्मणः कर्णार्थां जातः ।
तस्य भार्या हविर्भूः कर्दमकन्या । तस्य पुत्रः
अगस्त्यः विजयवाच । इति श्रीभागवतम् ॥
यथा, हरिदंष्ट्रे । ७ । ८ ।
“मरीचिरविर्भगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
पुलस्त्या वशिष्ठश्च समैते ब्रह्मणः पुताः ॥”
पुलहः, पुं, सप्तर्षीणां मध्ये ऋषिविशेषः । इति
शब्दरत्नावली ॥ स च ब्रह्मणो नाभितो जातः
तस्य भार्या कर्दमसुनिकन्या गतिः । तस्य
पुत्राः कर्मन्त्रिष्ठः यवीयान् सहिष्णुश्च । इति
श्रीभागवतम् ॥
पुलाकः, पुं, (पोलति उच्छ्रितो भवतीति । पुल +
“वलाकादयश्च ।” इति व्याकरणप्रथमेन निपा-
तनात् साधुः ।) तुच्छधान्यम् । आगडा इति
ख्यातम् । (यथा, मनुः । १० । १२५ ।
“पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छेदाः ।”)
संक्षेपः । जल्पत्वम् । भक्तसिक्चकम् । भक्त-
गुलिका । इत्यमरभरती । छिप्रम् । यथा पुलाङ्ग-
कारी । इति स्वामी ॥
पुलाकी, [न] पुं, (पुलाकः क्षिप्रता दृष्टौ निमये
अख्यस्येति । पुलाक + इनिः ।) दृष्टः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १८० ॥
पुलायितं, स्त्री, (पुल + याच् + क्तः ।) अग्रगतिः ।
तत्पर्यायः । विज्ञानिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुलिनं, स्त्री, (पोलतीति । एग महत्त्वे + “तलि-
पुलिभ्याश्च ।” उवा० २ । ५३ । इति डन् । स
च जित् ।) नौवर्त्तयितवन् । इत्यमरः । १ ।
१० । ६ । पर इति षट् इति च भाषा ॥

(यथा, रामायणे । २ । ६५ । ६ ।

“कचिन्मणिनिकाशोदां कचिन् पुलिनप्रालिनीम् ।
कचिन् सिङ्गनाकीर्णां पश्य मन्दाकिनीं
नदीम् ॥”)

जलादचिरोत्थितं तटम् । इति भरतः ॥ तत्-
क्षयतोययुक्तदीपम् । इति सुभूतिः ॥ क्रमेणो-
त्थितं तटम् । इति खामी ॥ जलमध्यस्थसुत्थितं
तटम् । इति पञ्जिका ॥ दीपम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यच्चविशेषे, पुं । यथा, महाभारते ।
१ । ३२ । १६ ।

“उलूकश्चसनाभ्याश्च निमिषेण च पश्चिराट् ।
प्ररुजेन च संग्रामं चकार पुलिनेन च ॥”)

पुलिन्दः, पुं. (पुल मङ्गल + “कृषिपुल्योः किन्दच्”)
उणा० ४ । ८५ । इति किन्दच् । चण्डाल-
भेदः । स च स्त्रीश्चण्डवाच्यः । इत्यमरभरतौ ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—

पुलस्य उवाच ।

“एवं गतेषु त्रैलोक्यं दानवेषु पुरन्दरः ।
जगाम ब्रह्मसदनं सह देवैः प्रचीपतिः ॥
तत्रापश्यन् स देवेशं ब्रह्माणं कमलोद्भवम् ।
ऋषिभिः सार्द्धमासीनं पितरं स्वञ्च कश्यपम् ॥
ततो ननाम शिरसा शक्रः सुरगणैः सह ।
ब्रह्माणं कश्यपश्चैव ताञ्च सर्वान्स्वपोधनान् ॥
प्रोवाचेन्द्रः सुरैः सार्द्धं देवनाथं पितामहम् ।
पितामह ! हृतं राज्यं बलिना बलिना मम ॥
ब्रह्मा प्रोवाच शक्रेतन् भुज्यते स्वकृतं फलम् ।
शक्रः पप्रच्छ भो ब्रूहि किं मया दुष्कृतं कृतम् ॥
कश्यपोऽप्याह देवेश ! भण्यहत्या कृता त्वया ।
दित्यदराक्षया गर्भः कृतो वै बहुधा बलात् ॥
पितरं प्राह देवेन्द्रो मातुर्दूषणतो विभो ! ।
कर्त्तनं प्राप्नवान् गर्भो यदशौचा हि चाभवत् ॥
ततोऽब्रवीन् कश्यपस्तु मातुर्दोषे सदासताम् ।
गतस्ततो विनिहतो दीघोऽपि कुलिशेन भोः ॥
तच्छ्रुत्वा कश्यपवचः प्राह शक्रः पितामहम् ।
विनाशं प्राप्नो ब्रूहि प्रावक्षितं विभो ! मम ॥
ब्रह्मा प्रोवाच देवेशं वशिष्ठः कश्यपस्तथा ।
हितं सर्वस्य जगतः शक्रस्यापि विशेषतः ॥
शक्रचक्रगदापाणिर्माधवः पुरुषोत्तमः ॥
तं प्रपद्यस्व शरणं स ते श्रेयो विधास्यति ॥
सहस्राक्षोऽपि वचनं गुरुणां स निश्चय वै ।
प्रोवाच स्वल्पकालेन कस्मिन् प्राप्यो बहूदयः ॥
ता ऊर्ध्वदेवता मर्त्या स्वल्पकाले बहूदयः ॥

इत्येवमुक्तः सुरराष्ट्रिर्दिशिना

मरीचिपुत्रेण च कश्यपेन ।

तथैव मित्रावरुणात्मजेन

वेगात्कहीष्टमवाप्य तस्यौ ॥

कालञ्जरस्योत्तरतः सुपुण्य-

स्तथा हिमाद्रेरपि दक्षिणस्याम् ।

कुशस्थलात् पूर्वत एव विभ्रतो

वयोः पुरात् पश्चिमतोऽवतस्ये ॥

यथाप चक्रं भगवान् तरारि-

वांसयमप्यततगुल्ममिति ।

खातिं जगामाथ गदाधरेति

महाघट्टस्य श्रितः कुठारः ॥

यस्मिन् द्विवेन्द्राः श्रुतिशास्त्रसंयुताः

समानतां यान्तं पितामहेन ।

मरुत्पितृन् यत्र च संप्रपूज्य

भक्त्या त्वन्ये नहि चेतसैव ।

फलमहामेधमखस्य मानवा

लभन्त्यनन्यं भगवत्प्रसादात् ॥

महानदी यत्र सुरर्धिकाया

बालापदेशाद्विमिश्रमेव ।

चक्रे जगत् पापविनश्यत्यत्र

सन्दर्शनप्राशनमञ्जनेन ॥

तत्र शक्रः समभ्येत्य महानद्यास्तटेऽब्रुते ।

आराधनाय देवस्य ह्यत्वाश्रममवस्थितः ॥

प्रातःस्नायी त्वधःशायी एकभक्तिर्ह्यर्पितः ।

तपस्तेषु सहस्राक्षः स्तुवन् देवं गदाधरम् ॥

तस्यैवं तप्यतः सम्यक् जितसर्वेन्द्रियस्य च ।

कामक्रोधविहीनस्य चायः संवत्सरो गतः ॥

ततो गदाधरः प्रीतो वासवं प्राह नारद ! ।

गच्छ प्रीतोऽस्मि भवतो सुक्तपापोऽसि साम्प्र-
तम् ॥

निजं राज्यञ्च देवेश ! प्राप्स्यसि त्वच्चिराद्विभो ।

यतिष्यामि यथा शक्र ! भाविश्रेयो यथा तव ॥

इत्येवमुक्तोऽथ गदाधरेण

विसर्जितः स्नाप्य मनोहरायाम् ।

ज्जातस्य देवस्य ततः पुरस्तात्

संप्रोसुरस्माननुशासयस्व ॥

प्रोवाच तान् भीषणकर्मकारान्

नान्ना पुलिन्दा मम पापसम्भवाः ।

वसध्वमेवान्तरमद्रिस्थायो-

र्हिमाद्रिकालाञ्जरयोः पुलिन्दाः ॥

इत्येवमुक्त्वा सुरराट् पुलिन्दान्

विमुक्तपापः सुरविह्वयक्षैः ।

संपुण्यमानोऽब्रुजगाम चाश्रमं

मातुस्तदा धर्मेनिवासमाद्यम् ॥”

इति वामने ३३ अध्यायः ॥

पुलोमजा, स्त्री, (पुलोमो दैत्यात् जायते इति ।

जन + डः ।) प्रची । इत्यमरः । १ । १ । ४८ ॥

(यथा, काशीखण्डे १० अध्याये ।

“निम्नबृहं क्रतुशतं यः कश्चित् क्रतुतेऽवनौ ।

जितेन्द्रियोऽमरावत्यां स प्राप्नोति पुलोमजाम् ॥”)

पुलोमजित्, पुं, (पुलोमानं जयतीति । जि +

क्रिप् तुगागमश्च ।) इन्द्रः । इति कैचित् ॥

पुलोमहिट्, [वृ] पुं, (पुलोमो दैत्यविशेषस्य

हिट् शत्रुः ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८८ ॥

पुलोमभित्, [दृ] पुं, (पुलोमानं भिनक्षीति ।

भिट् + क्रिप् ।) इन्द्रः । इति भूरिप्रयोगः ॥

पुलोमा, [नृ] पुं, असुरविशेषः । स इन्द्रस्य

असुरः । इति पुलोमनाशब्दटीकायां भरतः ॥

(अयं स्वल्पिन्द्रेण निपातितः । यथा, हरि-

वंशे । २० । १३४ ।

“हत्वा सम्बन्धं चापि विश्वसेच्छत्रुणा नहि ।

पुलोमानं जघानाजौ जामाता वन् शत-
क्रतुः ॥”)

पुलोमारिः, पुं, (पुलोमोऽरिः शत्रुः ।) इन्द्रः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष, पुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्वा०-पर०-

सक०-सेट् ।) पोषति तातः पुष्टम् । इति

दुर्गादासः ॥

पुष, लृ य च्यौ पुष्टौ । पोषणे । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-अनिट् ।) लृ,

अपुषन् । य, पुष्यति । च्यौ, पोष्टा । इति

दुर्गादासः ॥

पुष, क धृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-

सक०-सेट् ।) क, पोषयति । इति दुर्गादासः ॥

पुष, ग पुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-पर०-

सक०-सेट् ।) ग, पुष्याति पुपोष । इति

दुर्गादासः ॥

पुषा, स्त्री, (पुष्यातीति । पुष पुष्टौ + कः । तत्-

ष्टाप् ।) लाङ्गलिकीष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुषितं, जि, (पुष्यते स्मेति । पुष + क्तः । आदि-

गणौयत्वात् इट् ।) पुष्टम् । कृतपोषणपक्षि-

न्यादि । इत्यमरः । ३ । १ । ६७ ॥

पुष्करं, स्त्री, (पुष्पातीति । पुष पुष्टौ + “पुषः

कित् ।” उणा० ४ । ४ । इति करन् । स च

कित् ।) हस्तिमुखायम् । (यथा, भाषे । ५ । ३० ।

“आलोलपुष्करमुखोऽक्षवित्तं रभीश्च-
सुचामभूदुरभितो वपुरभुवर्षः ॥”)

वाद्यभाण्डमुखम् । (यथा, रघुः । १७ । ११ ।

“नदद्भिः स्निग्धगभीरं तूर्यैराहतपुष्करैः ॥”)

“पुष पुष्टौ । पुषः कित् । इति करन्प्रत्ययः ।

पुषिरचान्तर्नीतयर्थः । पोषयति भूतान्यवकाश-

प्रदानेन उदकदानालुपकारेण च । पुष्कं वारि

रातीति पुष्करं इति चौरखामी । पुषेरना-

ख्यार्थात् दृढभृशुविशुद्धिभ्यः कित् । इति

विहितः करन्प्रत्ययो बाहुलकात् भवति ।

हृदहस्तपृष्ठीचीपुषिसुषिम्बुभ्यः कित् । इति

कण इति श्रीभोजदेवः । पोषयति भूतानीति ।

पुष्कोपपदाद्भातेः आतोऽनुपसर्गे कः । यद्वा,

वपुरित्युदकनाम तत् कर्त्तुं श्रीलमस्येति । कृष्णो

हेतुवाच्छील्यासुलोन्वेष्टु । इति टः । वपुष्करं

सत् वकारलोपेन पुष्करम् । पृषोदरादिः । इति

निवर्णौ देवराजयच्चा ॥ जलम् । (यथा, शत-

पथब्राह्मणे । ६ । ४ । २ । २ ।

“आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वा प्राणो वा ॥”)

ओम । (यथा, हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।

“मेघाः स्वल्पशिलासमानरुचयो ह्यल्पसवाल्प-

स्वना

हंस्वालोऽकमलालिमखितजलः पद्माकरः

श्रीभनः ।

तीव्रस्निग्धमयूखचन्द्रविमला खानन्दिनी

कौसुदी

चित्रा चर्म्मविपकतोयसुरसा खान्दिनी

पुष्करम् ॥”)

पुष्करः

खड्गपुङ्गवम् । पद्मम् । (यथा, रामायणे ।
२ । ६५ । १२ ।

“सर्व्वीषं विगाहस्य चीते ! सन्धाकिनीं
नदीम् ।

कमलान्वममन्तरी पुष्कराणि च भामिनि ! ॥”

तीर्थभेदः । (यथा, महाभारते । १ । ३६ । ३ ।

“गोकर्णे पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे ॥”

अस्य अन्यद्विवरणं दुर्लभान्तपुष्करशब्दे द्रष्ट-
व्यम् । कुड्मैवधम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १८५ ॥

(यथास्य पर्यायः ।

“उक्तं पुष्करस्तल्लु पौष्करं पुष्करश्च तत् ।

पद्मपत्रं च काष्ठीरं कुड्मभेदमिमं जगुः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

खड्गगोयः । इत्यमरटीकायां मधुरेशः ॥

काण्डम् । द्वीपभेदः । इति मेदिनी । २, १८७ ॥

(अस्य विवरणं दुर्लभान्तपुष्करशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

सुडम् । इति नानार्थरत्नमाला ॥ ३ ॥

पुष्करः, पुं, (पुष + “पुषः क्ति”) उणा० ४ । ४ ।

इति करन् । च च क्ति ।) रोगविशेषः । नाग-

विशेषः । चारुदत्तः । उपभेदः । च तु नल-

राजभाता । (यथा, महाभारते । ३ । ५६ । ४ ।

“ च समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च ।

गत्वा पुष्करमाहेदनेहि दीय नलेन वै ॥”

अयं हि कलिवाह्यायेन अच्युते नलं विजित्य

निषधाधिपोऽभवत् । एतद्वृत्तान्तं महा-

भारते वनपर्व्वणि ५६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

वरुणपुङ्गवः । इति मेदिनी । २, १८७ ॥ (वाद-

विशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १०६ । ६९ ।

“प्रावादन्त तत्तत्तत्र वेणुवीणादिदुर्हाराः ।

ययवाः पुष्कराश्चैव नृदङ्गाः पट्टहानकाः ॥”)

पर्व्वतविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ ३ ॥

सप्तद्वीपानां मध्ये द्वीपविशेषः । पुष्करद्वीपवर्णनं

यथा,—

स्तुत उवाच ।

“शाकद्वीपस्य विस्ताराद्भिगुणेन समन्ततः ।

धीराख्यं समावृत्य द्वीपः पुष्करचञ्चितः ॥

एक एवात्र विभिन्नाः पर्व्वतो मानवोत्तरः ।

दोऽन्नानां सप्तसाणि चोर्ध्वं पद्माशङ्कुक्षितः ॥

दावदेव च विस्तीर्य्यः सर्व्वत्र परिमण्डलः ।

च एव द्वीपो यच्चाहमानवोत्तरचञ्चितः ॥

एक एव महाबाहुः सन्निवेशाद्द्विधास्ततः ।

तस्मिन्निपे स्तुतो तु द्वौ पुण्यौ जनपदौ शुभौ ॥

अप्रौ मानवस्याथ पर्व्वतस्यानुमण्डलौ ।

महावीरं स्तुतं वर्धं धातकौव्यमेव च ॥

खादूदकेनोदधिना पुष्करः परिमावितः ।

तस्मिन्निपे महादेवो न्ययोधोऽमरपूजितः ॥

तस्मिन्निवसति ब्रह्मा दिवाता विश्वभावनः ।

तत्रैव तृनिशर्दूलाः शिवनारायणालयम् ॥

यस्यैव महादेवो हरार्हो हरिरख्यः ।

संपूज्यमानो ब्रह्मादेः कुमारदेवश्च योगिभिः ॥

गन्धर्वैः किन्नरैश्चैरीश्वरः क्षण्णपिङ्गलैः ।

सुत्याक्षत्र प्रजाः सर्वां ब्राह्मणाः सप्तशलिषः ॥

पुष्करः

निरामया विशोकाश्च रागद्वेषविवर्जिताः ।

सत्यावृते न तत्राक्षां नोत्तमाधममध्यमाः ॥

न वर्णाश्रमधर्माश्च न नद्यो न च पर्व्वताः ।

परेण पुष्करस्याथ समावृत्य स्थितो महान् ॥

खादूदकः समुद्रस्तु समन्ताद्भिजसत्तमाः ।

परेण तस्य महती दृश्यते लोकचञ्चल्यतिः ॥”

इति कौर्मि ४७ अध्यायः ॥ ३ ॥

पुष्करद्वीपस्य राजा । तस्य रथः । यथा,—

“लोकेश्वरः सोऽपि नृभिर्मुनीन्त्रै-

दैवैः सहैत्रैरथ ब्रह्मचारैः ।

द्वीपे शुभे पुण्यजनेनपेते

उवास राजा च तु पुष्करस्यः ॥

तेनैव नाम्ना च तु पुष्करोऽपि

सदोच्यते देवगणैः सचिवैः ।

तेनैव यानेन तथामुजेन

बभूव नाम्ना तमथाज्यन्ति ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥ ३ ॥

ब्रह्महृततीर्थविशेषः । तस्य नामान्तरम् । रूप-

तीर्थम् २ सुखदर्शनम् ३ । तत्र व्येष्टपुष्कर-

मध्यमपुष्करकनिष्ठपुष्करनामकास्तयो द्वाः ।

तस्य परिमाणं शतयोजनमखण्डम् । इति पद्म-

पुराणम् ॥ ३ ॥ योगविशेषे गङ्गादीनां पुष्करत्वं

यथा,—

“मत्तरस्यो यदा भाहुस्तदा देवगुरुर्यदि ।

पूर्व्विमायां भाहुवारे गङ्गा पुष्कर ईरितः ॥

गङ्गोत्तर्यां प्रयागे च कोटिस्त्रय्ययहैः समः ।

सिंहचञ्चल्ये दिनकरे तथा जीवेन संयुते ॥

पूर्व्विमायां गुरोर्बारे गोदावर्यास्तु पुष्करः ।

तत्र ज्ञानश्च दानश्च सर्व्वं कोटिगुर्यं भवेत् ॥

मेघचञ्चल्ये दिवानाथे देवानाश्च पुरोहिते ।

सोमवारे सिताश्रन्तां कावेरी पुष्करो मतः ॥

कर्कटस्थे दिवानाथे तथा जीवेन्दुवासरे ।

अमायां पूर्व्विमायां वा ह्यणा पुष्कर उच्यते ॥”

इति स्कन्दपुराणे पुष्करखण्डे त्रीशैलमाहात्म्यम् ॥

मेघनाथकविशेषः । तत्परिचयानं यथा,—

“त्रिभुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात् ।

आवर्त्ते विहि सर्व्वतं पुष्करं द्रोणसमुद्रम् ॥”

इति ज्योतिस्त्रतम् ॥

तस्य फलम् । यथा,—

“पुष्करे दुष्करे वारि शस्यहीना वसुन्धरा ।

विग्रहोपहृता लोकाः पुष्करे चलदाधिपे ॥”

इति ज्योतिषम् ॥ ३ ॥

क्रूरवार-भद्रातिथि-भयपादनश्च-वटिताशुभ-

जनकयोगविशेषः । यथा,—

“पुनर्व्वेष्टत्तराषाढा कृत्तिकोत्तरफल्गुनी ।

पूर्व्वभाद्रं विशाखा च रविभौमशुनैश्चराः ॥

द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च ।

एतेषामेकदा योगे भवतीति त्रिपुष्करः ॥ ३ ॥

जाते तु चारुजी योगो न्यते भवति पुष्करः ।

त्रिगुर्यं फलदो वृद्धौ नष्टे हृते न्यते तथा ॥

पृथगे मासि वर्षे वा कुटुम्बमपि पीडयेत् ।

देवोऽपि यदि वा रक्षेत् तस्य पुत्रो न जीवति ॥

पुष्करः

अतस्तद्दोषशान्त्यर्थं होमयेद्युतं बुधः ।

अशक्तश्च सुवर्णादिदानं कुर्यादयथाविधि ॥”

समर्थश्चेद् वराहचञ्चितोक्तं अथतद्दोषादिकं

कुर्यात् । वाक्यं यथा,—

श्रीविष्णुरोम् तत् सद्द्यासुके मास्यसुकपक्षेऽसुक-

तिर्थां असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्म्मा अनुक-

गोत्रस्य प्रेतस्यासुकदेवशर्म्मास्त्रिपुष्करयोग-

कालीनमरणजन्यदोषशमनकामः इदं काञ्चनं

श्रीविष्णुदेवतं यथासम्भवगोत्रमानं ब्राह्मणायाहं

ददं । ततो दक्षिणां दद्यात् । अन्यत्र पूजाहोम-

कर्मणि करिष्ये । इति विशेषः । एतत् सर्व्व-

मशौचेऽपि कर्त्तव्यम् । यथा दक्षः ।

सुखकाले त्विदं सर्व्वं स्तुतकं परिकीर्त्तितम् ।

आपद्गतस्य सर्व्वस्य स्तुतकेऽपि न स्तुतकम् ॥”

इति सुहिकारिका ॥ ३ ॥

अपि च ।

“पुनर्व्वेष्टत्तराषाढा कृत्तिकोत्तरफल्गुनी ।

पूर्व्वभाद्रं विशाखा च वृद्धेते वै त्रिपुष्कराः ॥

द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च ।

शुभभौमो रविश्चैव वाराहचैत त्रिपुष्कराः ॥

एते त्रिपुष्करा ज्ञेयास्तथा द्वादशमासिके ।

हिमासे च तथा प्राप्ते षण्मासे च चतुर्थके ॥

योद्धुं मासि संपूर्णे कुटुम्ब पीडयेद्भुवम् ।

अन्तेऽप्युपान्ते मध्ये च पुष्करो जन्ति नान्यथा ॥

तद्दोषप्रशमार्थम् होमयेद्युतं बुधः ।

तिलव्रीहियवांचैव हत्वाज्येन समन्तथा ॥

चरीरैश्च तथाचार्य्यो जुहुयाद्भक्तिभावतः ।

चरुश्च अपयेत्तत्र प्राप्ते कुर्यादल्लिप्तया ॥

वैकङ्कोदुम्बराश्वत्थैः प्रत्येकाष्टोत्तरं शतम् ।

एकैकं त्रिचिचञ्चुक्तं दर्भेण परिवेष्टितम् ॥

यमाय वक्त्रकृतेन धर्म्माद्योदुम्बरेण च ।

अश्वत्थैश्चित्रगुप्ताय जुहुयात् क्रमशस्तथा ॥

तद्वद् दृढतिलांश्चैव तथा समिधमेव च ।

एकीहाय समं सर्व्वं चरुमाश्रित्य होमयेत् ॥

यवव्रीहिचित्तैर्युक्तं तदुलं अपयेच्चरुम् ।

दधिमध्नाज्यसंयुक्तं होमः सहस्रचञ्चला ॥

वैकङ्कोदुम्बराश्वत्थैर्होमयेदधिपूर्व्वकम् ।

यमं धर्म्मं चित्रगुप्तं पुष्करं पुरुषं तथा ॥

तिथिं वारं तथा ऋतं पूजयित्वा तु होमयेत् ।

पञ्चवर्णेन चूर्णेन कुर्याद्वि पद्ममखण्डम् ॥

यमं धर्म्मं चित्रगुप्तं स्थापयेत् क्रमशस्ततः ।

तिलप्रपूरिते पात्रे लौहे च ह्यण्वावसा ॥

वेष्टयित्वा यमं तत्र स्थापयेत्तौहनिर्मितम् ।

दृढप्रपूरिते पात्रे कांस्यपात्रे गिरङ्गनम् ॥

रौप्याकृतिं शुक्लवस्त्रवेष्टितं तत्र पूजयेत् ।

शुङ्गप्रपूरिते पात्रे ताम्रपात्रे च मल्लिगम् ॥

खर्णाकृतिं रक्तवस्त्रवेष्टितं तत्र पूजयेत् ।

चौरप्रपूरिते पात्रे प्रस्तरपात्रे च पुष्करम् ॥

ह्यणाकृतिं ह्यण्ववस्त्रवेष्टितं तत्र पूजयेत् ।

सुवर्णतुल्यमर्द्धं वा अथवा शक्तिभावतः ॥

प्रतिमाश्च समाः सर्वाः क्रमात्तत्र नियोजिताः ।

ब्रीहौ यवे तथा धान्ये क्रमात् पात्रत्रयन्ततः ॥

पुष्कर

पुष्करा

पुष्करि

नूतने च क्रमात् पीठे स्थापयेद्विधपूर्वकम् ।
 मण्डलस्य चतुर्दिक्षु चतुःकुम्भाश्च स्थापयेत् ॥
 दधिगुडक्षीरपूर्णान् प्रकल्प्य संयुतेऽन्ततः ।
 अथवा तन्मूलदेशे सचूतपल्लवांस्तथा ॥
 पीतवस्त्रेण संयुक्तं क्षुत्पाहृतचतुष्टयम् ।
 चन्द्रातपं तदुपरि विचित्रं परिकल्पितम् ॥
 कुम्भानाञ्च चतुःपार्श्वे यवतिलैर्युक्ततण्डुलान् ।
 स्थापयेयुः क्रमात्तत्र पूजाकाले द्विजोत्तमाः ॥
 मण्डलस्य तथा पूर्वे वारुणं घटमर्पयेत् ।
 नानादेवान् गणेशादीन् गृह्णादींश्च समर्चयेत् ॥
 हुत्वा यथाक्रमं तत्र बलिं दद्याद्विचक्षणः ।
 प्रयोष्टेन क्षीरेण स्नापयित्वा यथाक्रमम् ॥
 स्नेन स्नेनैव मन्त्रेण पूजयित्वा च होमयेत् ॥
 यद्वं विधिप्रकारेण यः प्रेतं न तु होमयेत् ।
 पुष्करारिष्टदोषस्तु चतुष्पात्तस्य सम्भवेत् ॥
 संवत्सरे तथा पूर्णं वोढुं मासि वै तथा ।
 घण्टासाभ्यन्तरे तस्य सुतहानिं विनिर्दिशेत् ॥
 अथवा स्वामिनं हन्ति द्वितीयं भातरन्तथा ।
 तृतीयं सर्वहानिः स्यात् सुतवित्तविनाशनम् ॥
 प्रेतारिष्टविनाशाय यमादीन् यो न होमयेत् ।
 सर्व्वाणि तस्य नश्यन्ति गोमहिषादीनि सर्वतः ॥
 एवंविधकृतं होमं यः कर्तुमचमो भवेत् ।
 होमं कृत्वा यथाशक्त्वा धेनुमेकां प्रदापयेत् ॥
 अस्मिन् कृते न सन्देहः प्रेतारिष्टं न पीडयेत् ।
 न विद्मो यजमानस्य न चारिष्टं प्रजायते ॥
 एतद्वोमं विनिर्दिष्टं यत्नतो न करोति यः ।
 न रक्षति यमस्तस्य एभिर्मातृषु वंशजम् ॥
 सुतो भ्राता तथा जाया पतिः श्वशुर एव च ।
 माता पिता स्वसा वापि पित्र्यो भगिनीपतिः ॥
 श्वश्रुभ्राता पतिश्चापि स्वामी चापत्यमेव च ।
 एकैकं वर्षसंपूर्णे कुटुम्बं पीडयेद्भुवम् ॥
 पीडयन् मानि संपूर्णे बान्धवान् परिपीडयेत् ॥
 बान्धवानामभावे च वास्तुदृष्टो न जीवति ॥
 त्रिपूष्करं तथा दोषे यः प्रेतं न तु होमयेत् ।
 दंष्टता यदि वा रक्षेत् तस्य पुत्रो न जीवति ॥
 यत्किञ्चिद्दानमनुनष्टव्यं शुद्धो भवति मानवः ।
 न रक्षति यमस्तस्य यदि होमं न कारयेत् ॥
 तस्मात् विधिप्रकारेण पुष्करारिष्टशान्तये ।
 यमं धर्म्मं चित्रगुप्तं पूजयित्वा च होमयेत् ॥
 मण्डले घटमारोप्य पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
 विधिपूर्वकं तथा हुत्वा प्रान्ते दद्याद्वलिं बुधः ॥
 प्रभाते च तथा रात्र्यावशौचान्तदिने तथा ।
 आचार्यस्य प्रकृत्यैव त्र्यपवचं चरुं तनः ॥
 त्रिपञ्चत्रययार्दभैः पिष्टैर्वैश्वस्य निमित्तम् ।
 अद्रव्य गोमयेनापि प्रतिमां दापयेत्ततः ॥
 दत्त्वा मधुपूजाकृतं चरुं पश्चाच्च दापयेत् ।
 ततोऽरिष्टः प्रशान्तः स्यात्ततो होमं समापयेत् ॥
 मङ्गलं विधिना पूर्वं वस्त्रयुगेन यत्नतः ।
 आचार्यं त्रगुवाचत्र पश्चाद्विजमेव च ॥”
 इति वराहमिहिनोक्तपुष्करशान्तिप्रमाणम् ॥
 पुष्करकणिका, स्त्री, (पुष्करं पद्मं कणयति साट-
 सेन प्राप्नोतीति । कण + ण्युल । टापि चन

इत्वम् ।) स्थलपद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (स्थलपद्मिनीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
 पुष्करनाडी, स्त्री, (पुष्करं पद्मं नाडयति सौन्-
 दर्यं अंशयतीति । नाड् + अच् । ततो डीष् ।)
 स्थलपद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पुष्करमूलं, स्त्री, (पुष्करस्य मूलमिव मूलमस्य ।
 पुष्करजातं मूलं वा ।) पुष्करदेशप्रसिद्धौषधि-
 विशेषः । अस्य स्थाने कुष्ठं योजयन्ति । तस्य-
 पर्यायः । मूलम् २ पुष्करम् ३ पद्मपत्रकम् ४
 पुष्करिणी ५ वीरम् ६ पौष्करम् ७ पुष्करा-
 ङ्गम् ८ काक्षीरम् ९ ब्रह्मतीर्थम् १० श्वासारिः
 ११ मूलपुष्करम् १२ पुष्करजटा १३ पुष्कर-
 शिफा १४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
 कफवातज्वरश्वासारोचककाशप्रोफपाण्डुनाशि-
 त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ “विशेषात् पार्श्व-
 शूलघ्नम् ।” इति भावप्रकाशः ॥ (यवहारोऽस्य
 यथा,—
 “भाग्यं पुष्करमूलञ्च राक्षां विखं यमानिकाम् ।
 नागरं दण्डमूलञ्च पिप्पलीञ्चासु साधयेत् ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे च्वराधिकारे
 भाग्यादिकाधे ।)
 पुष्करमूलकं, स्त्री, (पुष्करस्य कुष्ठस्य मूलम् ।
 ततः संज्ञायाम् कन् ।) कुष्ठवृक्षस्य मूलम् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (कुष्ठशब्देऽस्य विवरणं ज्ञात-
 वम् ॥)
 पुष्करशिफा, स्त्री, (पुष्करस्य शिफा जटेव ।)
 पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पुष्करसज्जौ, पुं, (पुष्करस्य पद्मस्य सक् ययोरिति ।)
 अश्विनीकुमारौ । द्विवचान्तोऽयम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (अश्विनीकुमारतुल्ये, त्रि । यथा,
 वाजसनेयसंहितायाम् । २ । ३३ ।
 “आघत पितरो गर्भं कुमारं पुष्करसज्जम् ।
 यथेह पुरयेऽस्तु ॥”
 “किम्भूतं कुमारं पुष्करसज्जं पुष्कराणां पद्मानां
 सक् माणा ययोस्तौ पुष्करसज्जौ अश्विनौ
 अश्विनीकुमारौ पुष्करसज्जौ पद्ममालिनौ देवानां
 भियजौ । ततुल्यः कुमारः पुष्करसक् तम् ।
 अश्विसाव्यकथनेन रोगहीनं सुन्दरञ्च पुत्र-
 मधत्तेति सूचितम् ॥” इति तत्र वेददीपः ॥)
 पुष्कराक्षः, पुं, (पुष्करवदक्षिणी यस्य । “अक्षो-
 र्दृष्टान्तात् ॥” ५ । ४ । ७६ । इति अच् ।)
 विष्णुः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
 “पुष्कराक्ष ! निमग्नोऽहं मायाविज्ञानसागरे ।
 चाहि मां देवदेवेश त्वत्तो नान्योऽस्ति रक्षिता ॥”
 (श्रीकण्ठः । यथा, महाभारते । १ । २२० । १६ ।
 “अथाग्रावीत् पुष्कराक्षः प्रहसन्निव भारत ! ॥”)
 पुष्कराङ्गः, पुं, (पुष्करस्य आङ्गा आङ्गा यस्य ।)
 सारसपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥ (पुष्करं
 आङ्गा यस्य । पुष्करमूलम् । यथा, सुश्रुते
 चिकित्सितस्थाने ५ अध्याये ।
 “तुम्बुगपुष्कराङ्गहिड स्वर्गवेनसपथ्यासवणत्रयं
 यवकायेन पातुं प्रवर्त्तन् ॥”)

पुष्कराङ्गयं, स्त्री, (पुष्करं आङ्गयो यस्य ।)
 पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
 “सुद्राग्न्या नागरपुष्कराङ्गयः
 कृतः कषायः कफमारुतोऽप्येव ।
 सन्धासकासारचिपार्श्वैरुक्करे
 च्वरे त्रिदोषप्रभवे च शस्यते ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे च्वराधिकारे ॥)
 पुष्करिणी, स्त्री, (पुष्करवत् आकृतिरस्यस्या इति ।
 पुष्कर + इनिः । ततो डीप् ।) स्थलपद्मिनी ।
 पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुष्करं
 शुष्कादखस्तदस्यस्या इति । इनिः ।) हस्तिनी ।
 सरोजिनी । (पुष्कराणि पद्माणि सन्त्यर्चेति ।)
 जलाशयः । इति मेदिनी । शी, १०४ ॥ शतधनुः परि-
 मितसमचतुरस्रजलाधारः । पुष्कर इति पुखरि
 इति च भाषा । तत्पर्यायः । खातम् २ ।
 इत्यमरः । १ । १०२० ॥ जलकूपी ३ । इति जटा-
 धरः ॥ पौष्करिणी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
 वा तु दक्षिणोत्तरायता कार्या ।
 यथा,—
 “कूपवापीपुष्करिण्यो दीर्घिका द्रोण एव च ।
 तडागः सरसी चैव सागरश्चाष्टमो मतः ॥
 चङ्गिर्जलाशयः कार्यो यत्नाद्यान्योत्तरायतः ॥”
 इति कल्पतरौ वायुपुराणम् ॥ * ॥
 तस्या लक्षणं यथा । “पुष्करिणीतडागावाह
 वशिष्ठसंहितायाम् ।
 “चतुर्विंशालो हस्तो धनुस्तच्चतुरक्षरः ।
 शतधन्वन्तरश्चैव तावत् पुष्करिणी मता ।
 एतत्पञ्चगुणः प्रोक्तस्तडाग इति निश्चयः ।’
 तेन चतुर्दिक्षु विंशतिहस्तान्यूनतायां चतुःशत-
 हस्तान्यूनान्यन्तरत्वेन पुष्करिणी । एतज्जला-
 शयाधारपरं न तु उपरितटम् । शतेन धनुभिः
 पुष्करिणी । इति नयवर्द्धमानधृतो वशिष्ठः ॥ * ॥
 तत्करणे वास्तुयागः कर्तव्यः । महाकपिल-
 पञ्चरात्रम् ।
 ‘जलाधारमहार्घञ्च यजेद्वास्तु’ विशिष्यतः ।
 ब्रह्मादितिपर्यन्ताः पञ्चाशत्त्रयसंयुताः ।
 सर्वेषां किल वास्तूनां नायकाः परिकीर्त्तिताः ॥
 असंपूज्य हि तान् सर्वान् प्रासादादीन् कार-
 येत् ।
 अनिष्टविनाशः स्यादुभयोर्धर्मधर्मिणोः ।’
 ब्रह्मादितिपर्यन्ता इति कल्पान्तरम् । देवी-
 पुराणोक्त ईशादिकल्प एव व्यवहियते । धर्म-
 धर्मिणोस्तडागादितत्कर्त्तव्यः । आरम्भदिने
 तदकरणे उत्सर्गादिनेऽपि आदौ तत्करणम् ।
 यथा,—
 ‘प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भे परिवर्त्तने ।
 पुरवेशप्रवेशेषु चर्चदोषपनुत्तये ॥
 वास्तूपशमनं कृत्वा ततः सूत्रेण वेष्टयेत् ।
 वास्तुपूजामकुर्व्यास्तवाहारो भविष्यति ॥’
 इति मनुस्यपुराणे पुरवेशप्रवेशे वास्तुयागप्राप्तेः
 पूर्वोक्तवचने प्रासादधर्म्मातिदेशाच्च वाप्यादि-
 प्रतिष्ठादिनेऽपि वास्तुयागकरणम् ॥ * ॥

दधोदनन्तु जीवाय मुक्ताय च हृतीदनम् ।
 शनैश्चराय ह्यवरमाजमांसह राक्षसे
 चित्रोदनन्तु केतुभ्यः सर्वभक्षैः समर्चयेत् ॥'
 स्कन्दपुराणम् ।
 'जन्मभृगोत्रमेतेषां वर्णस्थानसुखानि च ।
 योऽश्वात्वा कुरते शान्तिं गृह्णास्तेनावमानिताः ॥'
 उत्पन्नोऽर्कः कलिङ्गेषु यमुनायाश्च चन्द्रमाः ।
 अङ्गारकस्त्वन्तवान् मगधे तु हिमांशुजः ॥
 सैन्धवेषु गुरुणांतः शुक्रो भोजकटे तथा ।
 शनैश्चरस्तु सौराष्ट्रे राहुर्वैराटिकापुरे ।
 अन्तर्वेद्यां तथा केतुरित्येता गृहभूमयः ॥
 आदित्यः काश्यपो गोच आत्रेयचक्षमा
 भवेत् ।
 भारद्वाजो भवेद्भौमस्तथात्रेयश्च नोमजः ॥
 सुरपृथ्वीऽङ्गिरीगोत्रः शुक्रो वै भार्गवस्तथा ।
 'शनिः काश्यप एवायं राहुः पैठीनविस्तथा ।
 केतवो जैमिनेयाश्च गृहा लोकाहिते रताः ॥'
 कात्यायनः ।
 'तद्गोत्रजाती यश्चात्वा होमं यः कुरते नरः ।
 न तस्य फलमाप्नोति न सन्तुष्यन्ति देवताः ॥
 न हुतं न च संस्कारो न च यज्ञफलं लभेत् ।
 शापयौ भार्गवाचार्यौ क्षत्रियावर्कलोहितौ ॥
 वैश्यौ सोमब्रह्मौ चैव श्रेष्ठान् मूढान् विनि-
 र्द्दिशेत् ॥'
 शान्तिदीपिकायाम् ।
 'शुक्रार्कौ प्रादुसुखौ स्थाप्यौ शशाङ्कार्कौ च
 दक्षिणौ ।
 उत्तराख्यौ गुरुशुक्रौ पाश्चिमाख्यास्तथापरे ॥'
 अग्निप्रणयनानन्तरं गृहावाहनमाह वैशम्पा-
 यनः ।
 'अग्निप्रणयनं कृत्वा पश्चाद्वाहयेत् सुरान् ।
 मध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्षिणेन तु ॥'
 यद्यपि गृहादीनां वहुवः शब्दा वाचकाः सन्ति
 शब्दोपहितार्थोऽर्थोपहितः शब्दो वा देवता-
 संभयथापि शब्दनियमात् अविनिगमकः स्यात्
 तथापि बहुषु दृष्टत्वात् स्यादशब्देन गृहाणां
 देवतात्वम् । तेन सूर्यसोमकुजबुधहस्तशुक्र-
 शनैश्चराराहुकेतुपदैर्देवतात्वम् । अधिदेवता-
 नान्तु चान्यकोमास्त्वन्विष्णुब्रह्मेन्द्रयमकाल-
 चित्रगुप्तानामेभिरेव पदैः । तथा प्रत्यधिदेव-
 ताणां अग्रपृथिवीविष्णुब्रह्मश्रीप्रजापति
 ब्रह्मणामेभिरेव पदैः । तत्रा विनायकदुर्गावा-
 याकाशाश्विनामेभिरेव । इति ह्यत्रप्रदीपः ॥३॥
 शान्तिदीपिकोक्तध्यानानि प्रयोगे वक्ष्यन्ते ।
 लोफपालमन्त्राणाह भविष्ये ।
 'न्यासमन्त्रानहं वक्ष्ये लोकपापात्मकानिह ।
 इन्द्रस्तु सहस्रा दीप्तः सर्वदेवाधिपो महान् ।
 वषट्स्तो महावत्सस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
 आग्नेयः पुरुषो रक्तः सर्वदेवमयोऽययः ।
 धूमकेतुरग्राह्यस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
 वसेन्मोक्षवर्णाभः किरीटी दण्डक सदा ।
 धर्मेवाशोऽवन्महात्मा तस्मै नित्यं नमो नमः ॥

निर्द्दिशेत्सु पुमान् कृष्णः सर्वरक्षोधिपो
 महान् ।
 खड्गगृह्णो महावत्सस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
 वरुणो धवलो निष्णुः पुरुषो निम्नगाधिपः ।
 पाशहस्तो महाबाहुस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
 वायुश्च सर्ववर्णोऽयं सर्वगन्धर्वहः शुभः ।
 पुरुषो ध्वजहस्तश्च तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
 गौरो यस्तु पुमान् सौम्यः सर्वैषधिसमन्वितः ।
 नक्षत्राधिपतिः सोमस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
 ईशानः पुरुषः शुक्लः सर्वविद्याधिपो महान् ।
 मूलहस्तो विष्णुपाशस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
 पद्मयोनिस्तुर्धर्म्मैर्मवासाः पितामहः ।
 यज्ञाध्यक्षस्तुर्वक्त्रस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
 योऽसावनन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम् ॥
 पुण्यवह्नारयेन्महर्द्धं तस्मै नित्यं नमो नमः ।
 ॐकारपूर्वका ह्येते न्यासे वलिनिवेदने ।
 मन्त्राः स्युः सर्वकार्याणां दृष्टिपुष्टिफलप्रदाः ॥'
 हयश्रीवैपश्चरात्रे ।
 'अथवा कामतः कुर्यात् रुक्मरत्नादिनिर्मितम् ।
 द्विभुजं हंसपृष्ठस्थं दक्षिणेनाभयप्रदम् ॥
 वामेन नागपाशस्तु धारयन्तं सुभोगिनम् ।
 मौलिनं वा महाभागं कारयेद्दयादसां पतिम् ॥
 वामे तु कारयेद्दृढिं दक्षिणे पुष्करं शुभम् ।
 नागैर्नदीभिर्वादीभिः ससुत्रैः परिवारितम् ॥
 हस्तैर्व वरुणं देवं प्रतिष्ठावर्धमाचरेत् ॥'
 पुष्करं तत्पुत्रम् । तथा प्रसन्नवदनमिति ध्यानं
 वक्ष्यते । वरुणमन्त्रोद्धारस्तु तत्रैव ।
 'अष्टाविंशान्तवीजेन चतुर्दशयुतेन च ।
 अर्द्धेऽविन्दुयुक्तेन प्रणवोद्दीपितेन च ॥'
 तेन ॐ वौ इति मन्त्रः ।
 'प्रतिमायां स्थितिं कृत्वा प्रणवेन निरोधयेत् ।
 पूजयेत् गन्धपुष्पाढ्यैः वास्त्रिधं पाशसुत्रया ॥'
 स्थितिं प्राणप्रतिहाम् । निरोधयेत् अन्तर्गत-
 कृष्टस्थिभ्यां निरोधसुप्तां दर्शयेत् । दानकल्प-
 तरत्नाकरयोर्वैष्णवकृष्णपरिशिष्टम् ॥ अथातो
 वरुणविधिं वापीकूपतडागयज्ञं यास्यास्यामः ।
 पुण्ये तिथिकरणे शुभे नक्षत्रे प्रतीर्च्यै दिश-
 मास्थाय प्राक्तप्रणये उदकप्रणये वा उदक्-
 समीपे अमृतपसमाधाय वायुं अपयित्वा
 आण्यभागान्तं हुत्वा चतस आण्वाहुतौर्जुहु-
 यात् । ससुत्रयैश्च इति प्रवृत्तं ततो हविषा
 नष्टभिर्जुहुयात् । तदायामि ब्राह्मणा बन्ध-
 मानः इति पञ्च । तन्मोक्ष्ये वरुणस्य विदा-
 निति हे इमं मे वरुणं सखी हवेति च स्मि-
 लतश्च नवमं नव वै प्राणाः प्राण इव आप-
 नस्तदापो नवभिर्जुहोति ॥ ३ ॥ मार्जनान्ते
 धेनुमवतारयेत् । अवतार्यमाणान्तामनुमन्त्र-
 येत् । इदं सलिलं मवित्रं कुरुष्व शुद्धः पूतो
 नृतः सन्तु नित्यं तारयन्तो सर्वतोर्थाभिमित्तं
 लोकालोकं तरति तीर्थते च । इत्यनेन प्रच्छाद्ये
 यजमानः स्वयं तत्र आचार्यैरान्वारब्ध उत्तीर्थ्य
 स्यापोऽस्नानांतरः शन्ययन्विति ऐशान्यां दाश

उत्थापयेत् । सुवववा भगवतीह भूया इति
 हिं क्षतश्चेत् तदा हिं क्षत्तती वसुसती वस्त्रना-
 मिति जपेत् । तां सपेलकक्षां कणकहर्षी
 वषप्रचां रूप्यसुरां कांस्योपदीचां विप्राय साम-
 गाय दद्यात् इतरां वा । यथाशक्ति दक्षिणा च
 देया इति । तत उत्तमं कुर्यात् । देवपितृ-
 मनुष्याः प्रीयन्तां इत्याह श्रीनकाः । यजमानो
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्नानं वाचयतीति ।
 अस्यायः । तिथ्यादीनां शुभत्वं पूर्ववचनेभ्यो
 ज्ञेयम् । एष एव विधिर्गोभिलपारस्करश्रद्धोक्त-
 कर्मागुहाह्न्यासगुह्येति ।
 'यज्जान्ना तं खशाखायां परोक्तमविरोधि च ।
 विदद्विस्तदगुह्येयमभिरोचानादि कर्मवत् ॥'
 इति ह्यग्नीमपरिशिष्टात् ॥
 ततश्च अमृतपसमाधयेति खल्वगुह्योक्तविधि-
 नायिं संस्थाप्य वायुं वरुणदेवताकं
 पञ्च निष्पाद्य आण्यभागान्तं हुत्वा इति
 ह्यग्नीमपरिपरम् । स तु विष्णुपाञ्चपान्तं
 कुश्टिकां समाप्य महायाहुतौर्जुहुत्वा प्रकृतं
 कर्मे कुर्यात् । तत्र प्रथमतः पिङ्गभूषस्तु
 इत्यादि पुराण्यर्थं ध्यात्वा ध्वजं त्वं वरुणासा-
 चीति नाम कुर्यात् ।
 'प्रतिष्ठायां रोहितश्च वास्तुयुगे प्रजापतिः ।
 जनाश्रयप्रतिष्ठायां वरुणः ससुदाहृतः ॥'
 इति स्मृतेः ।
 तत आवाह्य पूजयित्वा सन्तिप्रक्षेपानन्तरं
 महायाहुतिहोमं कृत्वा ससुद्रा गृहेष्टा इत्यादि
 चतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस आहुतौर्जुहुयात् । ॐ तद्वा-
 यामीति ॐ तदिदमृतमिति ॐ शुनःशेषी-
 हीति ॐ चवते क्षौ वरुण इति ॐ उडु-
 त्समिति पञ्चभिः ॐ त्वत्तोऽग्ने इति द्वाभ्यां
 ॐ इमां वरुण इत्येकेन एवं स्थानत्रयोक्तेर्वैष्ण-
 वोक्तेः प्रत्येकमष्टभिर्मन्त्रैश्च चतुरावर्तं षड्गु-
 गोत्रो भार्गवपुर्वरश्च पश्चावर्तं सुषा कुहुयात् ।
 अन्त्ये स्मिच्छते च । ततः कुश्टिकोक्त-
 विधिना शेषं समापयेत् । नव वै प्राणा इति
 नवाहुतिस्तुतिः । मार्जनान्त इति यजमानाभि-
 वेकः । तद्विधानस्तु मत्स्यपुराणे ।
 'गजाश्वरथावस्त्रीकसङ्गमात् इदमगोक्षणात् ।
 नृदमादाय कुन्नेयु प्रक्षिपेच्चत्वारक्तथा ॥
 गीरोचनोश्च विद्वार्थान् गन्वान् शुग्गुलुमेव च ।
 क्षपणं तस्य कर्त्तव्यं पञ्चमङ्गसमन्वितम् ।
 पूर्वकर्त्तव्यमहामन्त्रैरेवं कृत्वा विधानतः ॥'
 पञ्चमङ्गाश्च शान्तिकपोष्टिककल्पतरुताः ।
 'अश्वत्योऽसुररश्चवटचूतस्य पलवाः ॥'
 महामन्त्रैः । सुराखामभिषिञ्जित्वादिभिः ।
 एतत्पथ्यन्तं कूपेऽपि । कामिणे ।
 'ऐशान्यां स्थापयेद्दूर्यं खातात् पञ्चकरान्तरम् ।
 यूपहस्तेतिमन्त्रेण सर्पाकारं सुशोभनम् ।
 पूजयित्वा तु वस्त्राद्यैस्तो यष्टिं प्रपञ्जयेत् ॥'
 सात्ये ।
 'अथविभाजो यपः स्यात् योऽरिश्चयिर्निर्मितः ॥

पुष्टं, त्रि, (पुष् + क्तः ।) हतपोषणम् । तत्-
पर्यायः । पुष्टितम् २ । इत्यमरः । ३।१।६७ ॥
पतम् ३ । इति ञटाधरः ॥ (यथा, मनुः ।
७।१७१ ।

“यदा सन्धित भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् ।
परस्य विपरीतस्य तदा यायाद्रिपुं प्रति ॥”)

पुष्टिः, स्त्री, (पुष् + भावे क्तिन् ।) पोषणम् ।
वृद्धिः । इति मेदिनी । टे, २३ ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । २२ । ११ ।

“वेदिकेर्वार्यैर्मन्त्रैः प्रजानां पुष्टिहेतुकैः ॥”)
जन्मगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥ षोडश-
माहकान्तर्गतदेवताविशेषः । इति श्राद्धतत्त्वम् ॥
(चा तु दक्षकन्यागामन्यतया । यथा, मार्क-
ण्डेये ।

“प्रसूत्याश्च तथा दक्षपतसो विंशतिस्तथा ।
वसर्त्त कन्यास्तावाश्च सन्धुनामानि मे श्रेष्ठ ॥
अह्ना जन्मार्धुतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेघा क्रिया तथा ॥”
गणपतेः पत्नी । यथा, ब्रह्मवैवर्तपुराणे । २ ।
१ । ६६ ।

“पुष्टिर्गणपतेः पत्नी पूजिता जगतीतले ।
यथा विना परिच्छीणाः पुमांसो योवितोऽपि च ॥”
खड्गविशेषः । यथाह भोजः ।
“मङ्गला विजया पुष्टिः क्षमा तुष्टिः सुखावनम् ।
प्रचण्डा सर्वतोभद्रा खड्गागामाहकं विदुः ॥”
तन्त्रोक्तचन्द्रकलाया नामान्तरम् । यथा, उद्ग-
यामले ।

“अन्धता मानदा पूषा पुष्टिस्तुष्टौ रतिर्धृतिः ।
शशिनौ चन्द्रिका कान्तिर्योतुक्ता नीः प्रीति-
रङ्गदा ।

पूर्णापूर्वाण्डताकामदायिन्यः शशिनः कलाः ॥”)
पुष्टिका, स्त्री, (पुष्टे कं जलं यस्याः ।) जल-
शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्टिकान्तः, पुं, (पुष्टेः कान्तः ।) गदाशूः । इति
शब्दरत्नावली ॥

पुष्टिदा, स्त्री, (पुष्टिं ददातीति । दा + कः ।)
अथगन्धा । वृद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्टि-
दात्री च ॥

पुष्प, य पुल्लिङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-अक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरः । नृहृन्पोषः ।
पुल्लनं विकसनम् । य, पुष्पाति इन्द्रदोरकम् ।
इति दुर्गादासः ॥

पुष्पं, स्त्री, पुष्पाति विकसति यः । (पुष्प पुल्लिङ्गे +
अच् ।) तरुलतादीनां प्रसवः । पुल्ल इति
भाषा । तत्पर्यायः । प्रसूतम् २ । झसुमम् ३
सुमनसः ४ । इत्यमरः । २।४।१७ ॥ छनम् ५
प्रसवः ६ सुमनः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
स्वच्छस्तप्यचयनफलं यथा,—

“उपहार्याणि पुष्पाणि मम कर्मपरायणः ।
यो मानुषानयेद्भवे मम कर्मपथे स्थितः ॥
एष्पाणि तत्र यावन्ति मम मूर्ध्नि धारयेत् ।
स शला पुष्कलं कर्म मम लोकाय गच्छति ॥”
अकर्मण्यपुष्पदाने दोषो यथा,—

वराह उवाच ।

“अकर्मण्येन पुष्पेण यो मामर्चयते भुवि ।
पातनं तस्य वक्ष्यामि तच्छृणु त्वं वसुन्धरे ॥
नाहं तत् प्रतिगृह्णामि न च ते वै मम प्रियाः ।
मूर्ध्नि भागवतेर्दत्तं मम विप्रियकारिणः ॥
पतन्ति नरके घोरे रौरवे तदनन्तरम् ।
अज्ञातस्य च दोषेण दुःखान्वगुभवन्ति च ॥
वानरो दश वर्षाणि मार्जारस्य त्रयोदश ।
श्वपकः पञ्च वर्षाणि वलीवर्धस्य द्वादश ॥
ह्यागश्चैवाष्ट वर्षाणि मासं वै आसकुक्कुटः ।
त्रौयि वर्षाणि महिषो भवत्येव न संशयः ॥
एतन्ने कथितं भद्रे ! पुष्पं यन्ने न रोचते ।
अकर्मण्यं विश्रानासि ! पुष्पं ये न ददन्ति वै ॥”

इति वराहपुराणम् ॥ ७ ॥

देवीप्रियपुष्पाणि यथा,—

“पुष्पाणि देया वैष्णवाः प्रियाणि श्रेष्ठ्यु संप्रति ।
वज्रलेखैव मन्दारैः कुन्दपुष्पकुण्डलकैः ॥
करवीरार्कपुष्पैश्च शाल्ललेखापराजितैः ।
दमनैः चिन्तुवारैश्च सुरभीमन्त्रकैस्तथा ॥
लताभिर्जलद्वैश्च दूर्वाङ्कुरैश्च कोमलैः ।
मञ्जरीभिः कुशानाश्च विस्वमन्त्रैः सुशोभनैः ॥
पूजयेद्देवार्वा देवीं कामाख्यां त्रिपुरां तथा ।
अन्याश्च याः शिवाप्रोक्तैः जायन्ते पुष्पजातयः ॥
ता इमाः श्रेष्ठ्यु कौर्त्तगन्ते मया वेतालभैरव ।
मालती मल्लिका जाती यूथिका माधवीलता ॥
पाटला करवीरश्च जवा तर्कारिका तथा ।
कुजकं तगरश्चैव कर्णिकारोऽथ रोचनः ॥
चम्पकास्नातकौ वाणो वज्रं मल्लिका तथा ।
अशोको कोप्रतिगन्तौ वटश्च शिरीषकौ ॥
शमीपुष्पश्च द्रोणश्च पद्मोत्पलवकारुणाः ।
जैतारुण्ये त्रिसन्धे च मलाशः खदिरस्तथा ॥
वनमालाश्च सेवन्ती झसुदीर्घा कदम्बकाः ।
चक्रं कोकनदश्चैव भण्डिलो गिरिकर्णिकारः ॥
नागकेशरपुन्नागौ केतक्यञ्जलिका तथा ।
दोहदा वीचपूरश्च नमरः शालमेव च ॥
त्रिपुषी चण्डविन्दश्च भिङ्गरी पञ्चविधा तथा ।
एवमादुक्तझसुमैः पूजयेत् वरदां शिवाम् ॥” ८ ॥
वर्चनीयपुष्पं यथा,—

“पुष्पश्च हामिसन्निभं विशीर्यं भयसुहृत्तम् ।
वक्रेशं नृषिकाधूतं यत्नेन परिवर्जयेत् ॥
याचितं परकीयश्च तथा पर्युषितश्च यत् ।
अन्त्ययष्टं पदाष्टयं यत्नेन परिवर्जयेत् ॥”
इति कालिकापुराणे । ६८ । ५४ । अध्यायौ ॥
केशवपूजने प्रशस्तपुष्पाणि यथा,—
“मालती मल्लिका चैव यूथिका चातिसुक्तकः ।
पाटला करवीरश्च जया सेवतिरेव च ॥
कुजकस्त्वगुरुश्चैव कर्णिकारः कुण्डलकः ।
चम्पकास्नातकौ वाणो वज्रं मल्लिका ॥
अशोकास्तिजकश्चम्पस्तथा चैवाटलकः ।
अमो पुष्पप्रकारास्तु शस्ताः केशवपूजने ॥
केतकीपत्रपुष्पश्च पुष्पं भङ्गारकस्य च ।
तुल्यमालती चैव सद्यस्तुष्टिकरं हरिः ॥

पद्मान्यसुसुत्यानि रक्तनीले तथोत्पले ।
सितोत्पलश्च कृष्णस्य इयितारि सदा वृष ।।
तानि पुष्पाणि देयानि दिव्ये प्रभविविधे ॥”
इत्यम्बपुराणम् ॥ ९ ॥

अपि च ।

“जाती शताङ्गा सुमगा झान्दं बहुपुटं तथा ।
वायश्च पञ्चगाशोकं करवीरश्च यूथिका ॥
पारिभद्रं पाटला च वज्रलं गिरिशालिनी ।
तिलकं वनजश्चैव पीतकं तगरन्त्रपि ॥
एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यश्चुतार्चने ।
सुरभीणि तथान्यानि वर्जयित्वा तु केतकीम् ॥
वेषामपि हि पुष्पाणि प्रशस्तान्यश्चुतार्चने ।
पञ्चवान्यपि तेषां स्तुः प्रशस्तानि महासुर ! ॥
वीरधानां प्रदानेन वरिष्ठाश्चार्चयेत्तथा ।
नानास्त्वैच्छाम्युभवेः कमलेन्द्रीवरादिभिः ॥
प्रवालैः सुचिभिः सुहृजैश्च प्रचाकितैर्वले ।।
दण्डातीनामर्चत तथा दूर्वाङ्गपल्लवैः ॥”

इति वामने ६१-अध्यायः ॥ ७ ॥

विष्णौ पुष्पविशेषदानस्य फलं यथा,—
“स्वामिप्रभवेः पुष्पैरर्च्यैः कौटवर्जितैः ।
तथापर्युषितैस्तद्वत् कार्त्तिके विष्णुमर्चयेत् ॥
वर्णानां हि यथा विप्रस्तीर्थानां जाङ्गवी यथा ।
देवानाश्च यथा विष्णुः पुष्पाणां मालती तथा ॥
मालतीमालया देवं योऽर्चयेद्भङ्गध्वजम् ।
जङ्गलः खण्डारोगैः कर्मभिर्मुक्तिमाप्नुयात् ॥
मालतीमालया येन पूजितः कार्त्तिके हरिः ।
पापलक्षायुतं तस्य वत्स ! शौरिः प्रमार्जति ॥
मालतीपुष्पमालाभिः कार्त्तिके पुष्पमण्डपम् ।
विष्णोर्गृहे हतं येस्तु ते यान्ति परमां गतिम् ॥
जातिपुष्पैर्विरचितानां मालां यः संप्रयच्छति ।
विष्णवे विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं श्रेष्ठ ॥
क्षण्णकोटिसहस्राणि क्षण्णकोटिशतानि च ।
वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान् विष्णुतुल्यपराक्रमः ॥
यः स्वर्गकेतकीपुष्पैः पूजयेद्भङ्गध्वजम् ।
चन्दकोटिशतं यावत्तुष्टः स्यात्तस्य वै हरिः ॥
हामोदरं पूजयेद्यः झसुमेः केतकोद्भवेः ।
स वसेद्विष्णुनिलये देवेन सह मोदते ॥
मल्लिकाझसुमेर्देवं योऽर्चयेत्तिदृशेश्वरम् ।
कार्त्तिके परया भक्त्या दृष्टेत् पापं विघातितम् ॥
सुगन्धैर्मलिकापुष्पैरुत्थुतं योऽर्चयेत्तुने ।।
स सर्वपापनिर्मुक्तो विष्णुलोके मदीयते ॥
येदधर्मेण केगाव संप्राप्ते मधुमाधवे ।
योऽर्चयेत् स तृनिष्ठो ! जभते वैष्णवं पदम् ॥
यः पुनः पाटलापुष्पैरर्चयेद्भङ्गध्वजम् ।
सुपुण्यात्मा परं स्थानं स प्रयाति हरिर्भवे ॥
अगस्त्यपुष्पैर्देवेशं योऽर्चयन्ति जनार्दनम् ।
देवर्षे ! दर्शनात्तेषां नरकानिः प्रयश्यति ॥
न तत् करोति विप्रेन्द्र ! तपसा तोषितो हरिः ।
यत् करोति हृषीकेशो मुनिपुष्पैरलङ्कितः ॥
विहाय सर्वपुष्पाणि मुनिपुष्पेण केशवम् ।
कार्त्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या वाणिमेधफलं लभेत् ॥
मुनिपुष्पघातां माणां ये यच्छन्ति पनाङ्गे ।

श्रीमतेः समं वत्सव ! कुरुते अभिभाषयम् ।
 दशात्मनिष्ठान् कामान् दृष्टचिन्तामजिर्यथा ।
 कार्तिके तुनिपुष्पेय पूजितो गरुडध्वजः ।
 गवामवृतदानेन यत्फलं कार्तिके तुने ! ।
 तुनिपुष्पेय चैकेन कार्तिक्यां तत् फलं स्मृतम् ।
 योऽर्चयन्ति तुराध्वजं करवीरैः स्तितासितैः ।
 तेषां वर्धयतं यावत् प्रभुर्भवति नैश्वर्यः ।
 वक्रलाशोककुसुमैर्योऽर्चयन्ति जगत्प्रतिम् ।
 निःशङ्कास्ते भवन्तीष्ट यावद्वन्द्विवाकरौ ।
 अशोककुसुमे रम्यैर्जम्भशोकभयापहम् ।
 पूजयित्वा हरिं याति पदं विष्णोरनामयम् ।
 सुभगत्वेः स्तितैर्वत्सव ! कुसुमैः पङ्कजोद्भवैः ।
 अशोकजं समभ्यर्च्य नरो याति हरिः पदम् ।
 अभ्यर्च्य कौसुमैः पुष्पैः केशवं स्निग्धनाशनम् ।
 प्रयाति भवनं विष्णोर्बन्धितं त्रिदशैरपि ।
 अटलवक्रपुष्पैश्च पूजयेद्यो जगत्प्रतिम् ।
 य पुण्यवात्रो याति तद्विष्णोः परमं पदम् ।
 कार्तिके योऽर्चयेद्विष्णुं तुलसीविल्वपङ्कजैः ।
 त्रिदशैरपि पूज्यः स न शक्यो यमकिङ्करैः ।
 माधवे योऽर्चयेद्विष्णुं तुलसीविल्वपङ्कजैः ।
 त्रिदशैरपि पूज्यः स वक्ता शक्यो न किङ्करैः ।
 माधवे योऽर्चयेद्विष्णुं सुपुष्पैस्तिलकोद्भवैः ।
 धूतपापो निरातङ्गः स विष्णोर्याति तत् पदम् ।
 सन्निपुष्पकुशादीनि श्रोत्रियः खयमाहरेत् ।
 श्रीमोपनीते च हरिः पूजां कुर्वन् ब्रजलघः ।
 तस्माद्भिप्रो तुनियेष्ट ! शिष्येय खयमेव वा ।
 पुष्पादीनि समाहृत्य पूजयेत् परमेश्वरम् ।
 विप्रो दृढाभयैः पुष्पैस्तथा काशकुशोद्भवैः ।
 तुलसीविल्वपङ्कजैश्च पूजयेद्देवताः पितृन् ।
 नार्चयेत्तगरैः सूर्यं धूर्तपुष्पेय केशवम् ।
 देवीं लङ्कापुष्पैश्च शङ्करं नागकेशरैः ।
 कालविशेषे तस्य पर्युषितत्वं यथा,—
 “प्रहरं तिष्ठते जाती प्रहरार्हन्तु भक्षिका ।
 त्रियामं तुनिपुष्पश्च करवीरमहर्निशम् ।”
 व्यान्ममङ्गरीविल्वपत्रदानफलं यथा,—
 “मङ्गरीं सहकारस्य ये प्रयच्छन्ति वैष्णवाः ।
 कार्तिके चमलास्ते सुगोकोटिप्रवभागिनः ।
 कार्तिके योऽर्चयेद्भगवा विल्वपत्रेय केशवम् ।
 दद्याद्यज्ञावृतफलं केशवस्तस्य वै तुने ! ।
 विल्वपत्रेय ये श्रुत्वां कार्तिके कलिमर्दनम् ।
 पूजयन्ति महाभक्ता स्तुतिस्तेषां करे स्थिता ।
 नागकेशरपुष्पैर्यः पूजयेद्भगवद्ध्वजम् ।
 स याति वैष्णवं स्थानं यत्र गत्वा ग शोषते ।
 कदम्बकुसुमैर्यो वै पूजयेन्मधुसूदनम् ।
 पलायुतार्जितं प्रापं स्तोत्रितं तेन नारद ! ।
 न तथा केतकीपुष्पैर्मातलीकुसुमेक्षया ।
 तोषमायाति देवेशः कदम्बकुसुमैर्यथा ।
 दृष्ट्वा कदम्बपुष्पाणि तोषमायाति माधवः ।
 किं पुनः पूजितो देवः सर्वलान्प्रदो हरिः ।
 हरिं किङ्कपुष्पैर्यः पूजयेत्त्रिदशाधिपम् ।
 दैर्घ्ये रमते शम्भुः विष्णुना सह वैष्णवः ।
 यथापाठे च देवेशं सुहृदैश्चन्दनाचितैः ।

योऽर्चयेत् परमं विष्णुं संसारे न पुनर्बिभ्रेत् ।
 ज्ञानपुष्पैश्च विप्रैर् ! योऽर्चयेद्भगवद्ध्वजम् ।
 कोटिजन्तार्जितं प्रापं तत्त्वज्ञादेव नश्यति ।
 श्रीमोपुष्पैश्च देवेशं पूजयेद्भगवद्ध्वजम् ।
 यमं न पश्येद्विप्रैर् ! न याति दुर्गतिं नरः ।”
 इति पाद्योत्तरखण्डे १३१ अध्यायः ॥ ७ ॥
 सप्पौतुल्यप्रियपुष्पाणि यथा, नारदीयसप्तम-
 खण्डे ।
 “मातलीवकुलाशोकश्रेफालिनवमालिकाः ।
 अम्बानतगराशोठमल्लिकामधुपिण्डिकाः ।
 यक्षिमलापदं कुन्दं कदम्बं मधुपिण्डलम् ।
 पाटला चम्पकं कृष्णं लवङ्गमतिसुक्तकम् ।
 केतकं कुरुवकं विष्णं कङ्गारकरकं द्विजम् ।
 पञ्चविंशतिपुष्पाणि सप्पौतुल्यप्रियाणि मे ।”
 केशवार्चने निविद्धपुष्पाणि यथा, विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “उग्रगन्धर्वगन्धर्वीनि कुसुमानि न दापयेत् ।
 अन्यायतनजातानि कण्टकीनि तथैव च ।
 रक्तानि यानि धर्मज्ञ ! चैवद्व्योद्भवानि च ।
 श्लेशानजातान्यन्यानि यानि चाकालजानि च ॥”
 तथा ।
 “कुटलं शाल्मलीपुष्पं शिरीषश्च जनार्दने ।
 निवेदितं भयं रोगं निःस्त्रवश्च प्रयच्छति ।
 बन्धुजीवकपुष्पाणि रक्तान्यपि च दापयेत् ।
 अहुत्तरक्तकुसुमदानात् दौर्भाग्यमाप्नुयात् ॥”
 परारोपितवृक्षस्य पुष्पग्रहणे दोषः । अगस्त्यः ।
 “परारोपितवृक्षैः पुष्पाण्यानीय योऽर्चयेत् ।
 अविज्ञाप्य च तस्यैव निष्फलं तस्य पूजितम् ॥”
 एतद्विद्वत्तरपरम् ।
 “द्विजसृष्टेः पुष्पाणि सर्वतः खवदाहरेत् ॥”
 इति याज्ञवल्क्यात् ।
 “देवाद्यर्चन्तु कुसुमसक्तैर्वं सशरव्रीत् ॥”
 इति वचनात् ।
 “गोऽर्चयेत् ढगमेधांश्च वीरुदनस्यतीनाम् ।
 पुष्पाणि खवदाददौत फलानि चापरिद्विष्ट-
 तानि ॥”
 इति गोतमवचनाच्च ।
 द्विजेतरस्य दण्डोपि ।
 “ढयं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।
 अथयच्छन्निश्रुतानो दण्डच्छेदनमर्हति ॥”
 इति स्मृतेः ॥ ७ ॥
 देवोपरि हृतं मत्तकोपरि हृतं अधोवज्रहृतं
 अन्तर्जलशालितश्च पुष्पं दुष्टमिति हरिभक्ति-
 नामके ग्रन्थे । जमिवाद्याभिवादकरस्यपुष्पं
 प्रोचयात् कर्मेष्टयम् । इति कैचित् ॥ ८ ॥
 याचित्तादिपुष्पदानस्य निष्फलत्वम् । याचितं
 निष्फलं पुष्पं ज्ञायन्तीतश्च निष्फलमिति वदन्ति ।
 वामश्लक्षित्तादिपुष्पस्यादेयत्वं यथा,—
 “न पुष्पच्छेदनं कार्यं देवार्थं वामहस्ततः ।
 न दद्यात्तादि देवेशः संस्थाप्य वामहस्ततः ॥”
 सन्निपुष्पादीनां खयमाहरणीयत्वं ज्ञातो-
 ज्ञावातयो ।
 “सन्निपुष्पकुशादीनि द्राक्ष्यः खयमाहरेत् ।

श्रुद्धानीतैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन् पतत्यधः ॥”
 क्रये प्रतिप्रसवमाह नृपपुराणम् ।
 “पुष्पैर्घृषैश्च नैवेद्यैर्वीरक्रयक्रियाहृतैः ॥”
 वीरक्रयो वीरवत् याच्न्पाम्पुष्येन विक्रितुषपन्वस्त्र-
 म्भुष्येन क्रयः ॥ ९ ॥ पुष्पदानप्रकारो ज्ञान-
 मालायाम् ।
 “पुष्पं वा यदि वा पत्रं फलं नेष्टमधोमुखम् ।
 पुष्पाङ्गलिविधिं हित्वा यथोत्पन्नं तथार्पणम् ॥”
 मध्याह्नजानानन्तरं पुष्पचयनस्य दोषो यथा,—
 “ज्ञानं हत्वा तु ये केचित् पुष्पं गृह्णन्ति वै
 द्विजाः ।
 देवतास्तत्र गृह्णन्ति भस्मीभवति दास्यवत् ॥”
 एतत्तु द्वितीयज्ञानाभिप्रायम् । इति रत्नाकरः ॥
 यत्तं मत्स्यछन्दे ।
 “स्नात्वा मध्याह्नसमये न हिन्यात् कुसुमं नरः ।
 तत्पुष्पस्यार्चने देवि ! रौरवे परिपश्यति ॥”
 पुष्पाभावे देयानि यथा, विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “पुष्पाभावेऽपि देयानि पत्राणि च जनार्दने ।
 पत्राभावे जलं दद्यात्तेन पुण्यमवाप्यते ॥” ० ॥
 पुष्पदानमाहात्म्यं यथा,—
 “न रत्नैर्न सुवर्णेन न वित्तेन च भूरिणा ।
 तथा प्रवादमायाति यथा पुष्पैर्जनार्दने ॥ ० ॥
 देवताविशेषे वर्जनीयपुष्पं यथा, श्रुतातपः ।
 “शिषे विवर्जयेत् कुन्दसुम्भस्य हरस्तथा ।
 देवीनामकर्मन्दारौ स्त्र्यस्य तगरन्तथा ॥” १ ॥
 पुष्पविशेषाणां कालिकपर्युषितत्वम् । भविष्ये ।
 “मङ्गानि स्तितरक्तानि कुसुदान्युत्पलानि च ।
 यथा पर्युषिताशङ्का काव्या पञ्चदिनोत्तरम् ॥” २ ॥
 पुष्पविशेषस्यापर्युषितत्वं यथा,—
 “तुलसीगन्धर्विल्वानां न च पर्युषितालता ॥”
 योगिनीतन्त्रे ।
 “विल्वपत्रश्च माघश्च तमालामलकीदलम् ।
 कङ्गारं तुलसीक्षेत्रं पद्मश्च तुनिपुष्पकम् ।
 एतत् पर्युषितं न स्यात् यद्यान्यत् कलिका-
 लकम् ॥”
 कलिकात्मकं प्रस्तुटनयोर्यम् । इत्येकादशी-
 तत्त्वम् ॥ राघवभट्टमते पुष्पविशेषाणां काव्यि-
 पर्युषितत्वं यथा,—
 “वित्यापामार्गजातीतुलसिश्चमिश्रिताकेतकीभृ-
 द्भृत्वां
 मन्दाभोद्यादिदर्मां स्तुतिलतगरद्रक्षकाङ्गार-
 मती ।
 पञ्चाधारात्तिलुम्भीदसनगणपत्तया विल्वतो-
 र्धराणि प्रस्ता-
 स्थिंशतुर्चक्रांस्पर्शोनिधिमिधिवत्-भू-भू-यन्मा
 भूय सन् ॥”
 अन्त्यार्थः । शता शतावरी । मन्दः मन्दारः ।
 अष्टिनागकेशरः । तुनिरागस्त्यः । अम्बारातिः
 करवीरः । कुम्भी पाटला । विल्वसारस्य पादि-
 मयन्तं गणयित्वा दर्भमारभ्य पुनस्त्रिंशरादि
 गणयेत् । एतद्दिनोत्तरं पर्युषितानीत्यर्थः । इति
 पटायां दर्शः ॥ ८ ॥ पुष्पक्रीडायां वर्जनीयादिशेषा-

पुष्पचयनम् १ पुष्पापेक्षे दयितार्थिता २ माला ३ गोत्रस्वल्पनेर्था ४ वक्रोक्तिः ५ सम्प्रमाद्वेषः ६ । इति कविकल्पलता ॥ (व्रीटकलक्ष्यविशेषः । यथा, अश्ववैद्यके । ३ । ८२—६२ ।

“आगन्तवस्तुरङ्गस्य ये भवन्त्यन्वयगाः । विन्दवः पुष्पसंज्ञास्तु ते हिताहितसंज्ञकाः ॥ तेषां प्रदेशभेदेन लक्षणं यद् व्यवस्थितम् । तत्तथैव समासेन विखण्डं कोर्षातेऽधुना ॥ अपाने च ललाटे च भुवोर्मूर्धनि कर्णयोः । निगाले चैव केशान्ते पुष्पं धन्यतमं स्मृतम् ॥ स्कन्धे वक्षसि कक्षे च सुष्कयोर्बाहुकेशयोः । हन्तोः पृष्ठे च वाङ्मनोः पुष्पं स्वामिहित-
प्रदम् ॥

नाभौ केशे तथा कण्ठे दन्ते च हि वाजिनाम् । पुष्पं धन्यतमं प्रोक्तं भर्तुः सर्वार्थसाधकम् ॥ अप्रशस्तानि दृष्टानि सुनिर्भयानि वाजिनाम् । तानि सत्यक प्रवक्ष्यामि पुष्पाण्यागमदर्शनात् ॥ अक्षरोष्ठे कटे प्रोथे उत्तरौष्ठे तथैव च । चोण्यां गण्डयोश्चैव शङ्खयोश्च तथा भुवोः ॥ ग्रीवायाश्च वक्षे चैव स्फुरयोः स्फुरके स्फुरिचि । पायौ क्रोष्ठे च पुष्पाणि गन्धितानीति निश्चयः ॥ रक्तं पीतं तथा ह्येषां पुष्पं सर्वत्र नेष्यते । शुभप्रदेशश्च ज्ञातं भवेत् साधारणं ततः ॥ पुत्रलाभं धनप्राप्तिमारोग्यं विचर्य तथा । विन्धात् पुष्पैः शुभैर्भर्तुरशुभैश्च विपर्ययम् ॥ सर्वज्ञपुष्पितो वाजी परित्वाज्जो न संशयः ॥” स्त्रीरजः । (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । ४२ । “स्त्रीणां पुष्पं हरत्यन्या प्रवृत्तं वा तु कन्यकाः ॥”) विकाशः । इति मेदिनी । ये, = वनदस्य विमानम् । नेत्ररोगविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ कुलौ इति भाषा ॥ अस्त्यौवधं यथा,— “हरौतकी वचा कङ्कं पिप्पली मरिचानि च । विभीतकस्य मञ्जा च शङ्खनाभिर्भगः शिला । सर्वमेतन् वमं कृत्वा कृामीश्रीरेण पेययेत् ॥ नाशयेत्तिमिरं कण्ठं पटलाभ्यर्चनं च । अधिकां च मांसानि यच्च रात्रौ न मश्यति ॥ अपि दिवापि कं पुष्पं मास्तेनैकेन साधयेत् । वर्जिष्वन्नोदणं नाम वृणां दृष्टिप्रदानौ ॥” इति वक्रपाणिदण्डः ॥

(अस्य चिकित्सान्तरं यथा,— “पूष्पाहारविहारैस्तु नेत्रे पुष्पश्च जायते । प्रथमं सुखसाध्यं स्यात् द्वितीयं कष्टसाध्यकम् ॥ तृतीयं शङ्खसाध्यन्तु चतुर्थं नन्दनाथकम् । शङ्खपुष्पं तथा रोगं शङ्खनाभिर्भगः शिला । काङ्गिकेन तु संपेयं ह्यायुष्का भिषग्वर ! । पानिके काङ्गिकेनापि पैनिके मयसा हिता ॥ श्रेष्ठिके स्रजमनुक्ता पुष्पस्याङ्गनतो हिता ॥” इति हारोने चिकित्सितस्थाने चतुस्त्वारिंश-
त्तमेऽध्याये ॥)

पुष्पकं, स्त्री, (पुष्पमिव पुष्पैर्वा कायति प्रकाशते इति । के + कः । पुष्प + संज्ञार्था कन् वा ।) रीतिपुष्पम् । (पुष्पमिव प्रतिवृत्तिः । पुष्प + “इवे

प्रतिवृत्तौ ।” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) घनदस्य विमानम् । (कालपर्ययेण घनदं विजित्य रावणेन हृतेऽस्मिन् रावणस्यैव जातम् । यथा, रघौ । १० । ४६ ।

“वैमानिकाः पुण्यद्वतः त्वजन्तु मरुतां पथि । पुष्पकालोकसंचोभं मेघावरणतत्पराः ॥”) नेत्ररोगः । रजकङ्कणम् । रसाङ्गणम् । जोह-
कांस्थम् । नृदङ्गारशकटी । इति मेदिनी ॥ कासीसम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पुष्प + स्त्री कन् । पुष्पम् । यथा, गारुडे १८२ अध्याये । “सप्ताभिसन्वितं कृत्वा करवीरस्य पुष्पकम् । स्त्रीणामग्रे भ्रामयेच्च क्षणाद्वै सा वशा भवेत् ॥” पुं, निर्विषसर्पजातिभेदः । यथा, सुश्रुते कल्प-
स्थाने । ३ अध्याये ।

“निर्विषास्तु गलगोली मूकपत्रोऽजगरो दियको वर्षाहिकः पुष्पशकली ज्योतीरयः श्रीरिकः पुष्पकोऽतिपताकोऽम्बाहिको गौरा-
हिको वृक्षेभ्य इति ॥” * ॥ पर्वतभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ५५ । १३ ।

“खण्डशङ्खी प्रातश्शङ्खी पुष्पको मेघपर्वतः ॥ प्रासादस्य मण्डपभेदः । यथा विश्वकर्म्मप्रकाशे । ६ अध्याये ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि मण्डपानाश्च लक्षणम् । मण्डपान् प्रवरान् वक्ष्ये प्रासादस्याभ्युत्पत्तः ॥ विविधा मण्डपाः कार्याः श्रेष्ठमध्यकनीयसः । नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि शृणुष्वं ह्रिजवत्तमाः ॥ पुष्पकः पुष्पभद्रश्च सुदृढो नृत्तनन्दनः ।

कौशल्यो बुद्धिसंकीर्णो गजभद्रो जयावहाः ॥” पुष्पकरणकं, स्त्री, (पुष्पाधार करण इव काय-
तीति । के + कः । बहुतरमनोरमपुष्पाधारक-
त्वादस्य तयात्वम् ।) उज्जयिन्यां शिवस्य उद्या-
नम् । यथा, शब्दमाला ।

“मन्त्रकालस्योच्चयनी विशालावन्तिका तथा । तस्य लघानलं जय नान्ता पुष्पकरणकम् ॥”

पुष्पकरणिनी, स्त्री, (पुष्पकरणकं शिवोद्यान-
मस्यस्या इति । इनिः । क्तिष्वां ङीप् ।) उज्जयिनी । यथा, हेमचन्द्रः । ४ । ३१ ॥

“उज्जयिनीः स्याद्विशालावन्ती पुष्पकरणिनी ॥” पुष्पकासीसं, स्त्री, (पुष्पमिव कासीसम् ।) पीत-
वर्णकासीसम् । यथा, भावप्रकाशे ।

“अथ कासीसं भस्मवन्तृचिकित्सायाम् । कासीसं धातुकासीसं पांशुकासीसमपि । तदेव किञ्चित् पीतन्तु पुष्पकासीसमुच्यते ॥ कासीसमन्तुष्णस्य तिक्तस्य तुवरं तथा । वातश्लेष्महरं केशं नेत्रं कण्ठविषग्रहणम् । नृजलक्ष्माशरीरविचित्रनाशनं परिकीर्तितम् ॥” तत्पर्यायः । कंसकम् २ नेत्रौघघम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ वतसकम् ४ मलीमसम् ५ इक्षुम् ६ विषदम् ७ गोलकात्तका ८ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । नेत्रामयापहत्वम् ।

लेपेन मामाकुष्ठादिनानात्वग्दोषनाशिसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पकोटः, पुं, (पुष्पप्रियः कोटः ।) धमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुसुमममिमामत्र ॥ पुष्पकेतनः, पुं, (पुष्पं केतनं ध्वजो यस्य ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४२ ॥

पुष्पकेतुः, स्त्री, (पुष्पस्य नेत्ररोगविशेषस्य केतुरिव विनाशकत्वात् ।) कुसुमाङ्गनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥

पुष्पघातकः, पुं, (हन्तीति । हन + क्तृच् । घातकः । पुष्पाणां पुष्पघृष्टाणां घातकः नाशकः ।) वंशः । इति शब्दमाला ॥

पुष्पचापः, पुं, (पुष्पमेव पुष्पमयी वा चापीत्यर्थः ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४१ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १४ । २६ ।

“सा संमोहनवायव्यवायव्याक्षैर्निर्गन्तरेः । विद्वेव पुष्पचापेन तत्क्षणं समजह्यत ॥” पुष्पाणां चापः । पुष्पधनुः । यथा, रघौ । ११ । ४५ ।

“आततज्यमकरोत् च संसदा विस्मयस्तिमितनेत्रमौचितः । शैलसारमपि नातियत्नतः पुष्पचापमिव पेशणं स्मरः ॥”

पुष्पचामरः, पुं, (पुष्पं चामर इवास्त्व ।) हसन-
दृष्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ केतकदृष्टः । इति शब्दमाला ॥

पुष्पदः, पुं, (पुष्पं ददातीति । दा + क्तृच् ।) दृढः । इति हेमचन्द्रः । ८ । १८० ॥ पुष्पदातरि, त्रि ॥

पुष्पदण्डः, पुं, (पुष्पमिव शुक्लो दन्तोऽस्य ।) वायु-
दोषस्यदिग्गजः । इत्यमरः । १ । १३ । ४४ । विद्याधर-
विशेषः । इति मेदिनी । ते, २ । १३ ॥ शिखभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ नागभेदः । इति धरणिः । (यथा, महाभारते । ७ । २०० । ७० ।

“अर्धो हत्वेतपुत्रश्च पुष्पदण्डश्च त्रामकः ॥” पार्श्वतीप्रदः कार्तिकेयस्याष्टचरविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ४६ ।

“उज्ज्वलं पुष्पदण्डश्च शङ्खकर्णं तपैव च । प्रददावनिपुत्राय पार्श्वती शुभदर्शना ॥” विष्णोरष्टचरविशेषः । यथा, भागवते । ८ । २ । ११ । ७ ।

“जयन्तः श्रुतदेवस्य पुष्पदन्तोऽथ सात्वतः ॥” शिवशङ्खभेदः । यथा, कथासरित्सागरे । १ । ४६ । “प्रसादवित्तकः शम्भाः पुष्पदन्तो गणोत्तमः ।

अथेधि च ग्रंथेशोऽस्मा नन्दिना दारि तिष्ठता ॥” पुष्पदन्तकः, पुं, सम्बन्धविशेषः । य य सहिचः
क्षवकर्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

पुष्पदवः, पुं, (पुष्पाद्यां दवः ।) पुष्परसः । तत्-
पर्यायः । पुष्पसारः २ पुष्पखेदः ३ पुष्पलः ४ पुष्पनिर्याचकः ५ पुष्पाक्षुणः ६ । अस्य गुणाः । तरभित्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् । गौर्य-
त्वम् । दाह्यमभारिषिसोऽसृक्सासयल्लणापि-
पित्तकफदोषधिरारोचकनाशित्वम् । सरत्वम्
सन्तर्पणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पधन्वा, [२] पुं, (पुष्पं धनुस्तुल्यं । “धनु-
धन्वा ।” ५ । ४ । १२२ । इति धनुरादेशः ।)

पुष्परा

कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २७ । (यथा,
इमारसम्भवे । २ । ६४ ।

“चष्टपरमधुञ्जन्त्यक्तचूनाङ्गुरास्त्रः
शतमन्त्रमपतस्ये प्राङ्गलिः पुष्पधन्वा ॥”)

पुष्पनिधः, पुं, (पुष्पं निधति ध्वनतीति । पुष्प +
निध + “वर्तयत्यङ्” ३ । २ । १ । इत्यङ् ।)
ममरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुष्पवयः, पुं, (पुष्पं धयतीति । धट् पानि + खश् ।
“अरुर्दिपदन्तस्य सन्” ६ । ३ । ६० । इति सन् ।)
भ्रमरः । इति राजनिर्घण्टः । पुष्परसपागकर्षेरि,
त्रि । पुष्पशब्दाद्धट्धातोः कर्षेरि खश् प्रत्यय-
नियन्तात् । इति तुङ्गवोधयाकरयन् ॥

पुष्पपयः, पुं, (पुष्पस्य स्त्रीरसः पयः । सरणिः ।)
योगिः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

पुष्पपुरं, स्त्री, (पुष्पवत् पाटलिपुष्पयुक्तं तद्वत्
श्रीभाजनकं वा पुरम् ।) पाटलिपुष्पनगरम् ।
इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, रघौ । ६ । २४ ।

“यनेन वैर्द्धिश्चि गृह्यमाणं
प्राप्तिं वरेण्येन द्रुत प्रवेशे ।
प्रासादवातायनसंश्रिताणां
नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनागम् ॥”

“पुष्पपुराङ्गनां पाटलिपुराङ्गनागम्” इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः ।)

पुष्पफलः, पुं, (पुष्पयुक्तं फलं यस्य ।) झुझासः ।
इति शब्दमाला ॥ कपित्थः । इत्यमरः । २ । ४ । २१ ॥

पुष्पमासः, पुं, (पुष्पाणां मासः पुष्पप्रधानो मासो
वा ।) वसन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
हरिवंशे । ५६ । ४ ।

“मासां वै पुष्पमासादीन् गणयन्तु मम स्त्रियः ।
परिणामे तु गर्भस्य श्रेयं ज्ञास्यामहे वयम् ॥”)

पुष्परक्तः, पुं, (पुष्पे पुष्पावच्छेदे रक्तं रक्तवर्ण-
मस्य । यद्वा, पुष्पं रक्तमस्य ।) सूर्यमणि-
रसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुष्परसः, पुं, (पुष्पाणां रसः ।) मकरन्दः । इत्य-
मरः । २ । ४ । १७ । (यथा, भावप्रकाशे
नाटाधिकारे ।

“मरं पदपामि कटुद्वय
उपा चतुर्जातफलं निचूर्ण्य ।
मलानि षट् पुष्परसश्च चापि
दिग्निः क्षिपेत्तत्र विमिश्रयेच्च ॥”)

पुष्परवाण्यः, स्त्री, (पुष्परस इत्याद्यय आख्या
यस्य ।) मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्परागः, पुं, (पुष्पस्त्वेव रागो वर्गोऽस्य ।)
मल्लिविशेषः । पुष्पराग इति भाषा । तनु-
मर्त्यायः । मञ्जुमणिः २ वापसतिवहम् ३ ।
इति भावप्रकाशः ॥ पीतः ४ पीतस्कटिकः ५
पीतवर्तः ६ पीताक्ष ७ गुदरजम् ८ पीत-
मणिः ९ पुष्परागः १० । (यथा, रघौ । १३ । ३२ ।

“तस्य प्रभा निर्जितपुष्परागं
पीयूषानिमौ पुष्पमलत पद्मे ॥”

“प्रमया निर्जितः पुष्परागो मलिविशेषो धेनुः”
इति शब्दीकार्यां मल्लिनाथः ।) वसन्त शुभाः ।

पुष्पला

अन्ततम् । शीतत्वम् । वातनाशित्वम् । दीपन-
त्वम् ॥ ३ ॥ तस्य धारणगुणः । आशुः श्रीप्रज्ञा-
कारित्वम् ॥ ३ ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

“सृच्छायपीतगुरुगात्रसरङ्गशृङ्गं
क्षिग्वक्ष निर्मलमतीव शुद्धतशीतम् ।
यः पुष्परागचकलं कलचेदस्तस्य
पुष्पाति कीर्त्तिमतिशौर्यं सुखावुरघातम् ॥” ३ ॥

तस्य कृतक्षणं यथा,—

“कृष्णविन्द्वितं रूचं धवलं मलिनं लघु ।
विच्छायं शर्करारागं पुष्परागं सदोषकम् ॥”
तस्य परीक्षालक्षणे यथा, राजनिर्घण्टे ।
“हृद्यो विकाशयेत् पुष्परागमधिकमात्मीयम् ।
न खलु पुष्परागो जात्यतया परीक्षकैरक्तः ॥”
तस्योत्पत्त्यादि यथा,—

रुत उवाच ।

“पतिता या हिमाद्रौ हि त्वचस्तस्य सुरदिग्धः ।
प्रादुर्भवन्ति ताभ्यस्तु पुष्परागा मद्यागुणाः ॥
आपीतपाकुर्वचिरः पाषाणः पुष्परागसंज्ञस्तु ।
कौशलेकनामा स्यात् स एव यदि लोहितापीतः ॥
आलोहितस्तु पीतः खच्छः काषायकः स
एवोक्तः ।

आनीलशुक्लवर्णः क्षिग्वः सोमालकः खगुणैः ॥
अत्यन्तलोहितो यः स एव खलु पद्मरागसंज्ञः
स्यात् ।
अपि चैन्नीलसंज्ञः स एव कथितः सुनीलः
सन् ॥
नल्यं वैदुर्यमयोरिव गदितं ह्यस्य रत्नशास्त्र-
विदाः ।

धारणफलञ्च तद्वत् किन्तु स्त्रीणां सुतप्रदो
भवति ॥”

इति गारुडं ७५ अध्यायः ॥ ३ ॥

प्रकारान्तरम् ।

“शुभपुष्पसमः कान्त्या खच्छभावस्तु चिह्नयः ।
पुद्गलो धनदः पुण्यः पुष्परागमणिर्हृतः ॥
दैवधातुसमुद्भूतः पुष्परागमणिर्हृत्वा ।
पद्मरागाकरे कश्चित् कश्चित्तात्पर्यमलाकरे ॥
इवत्पीतच्छविच्छायाखच्छं कान्त्या मनो-
हरम् ॥

पुष्परागमिति प्रोक्तं रक्तसोममहीमुखा ॥
नक्षत्रादिजातिभेदेन तद्विज्ञेयं चतुर्विधम् ।
ह्याया चतुर्विधा तस्य चिता पीता चिता-
चिता ॥”

इति युक्तिरूपतः ॥

पुष्परेणुः, पुं, (पुष्पाणां रेणुः ।) परागः । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, रघौ । १ । ३८ ।

“वेद्यमानौ सुखस्यैः शालनिर्यासगन्धिभिः ।
पुष्परेणुत्किरेर्वातेराधुवननराधिभिः ॥”)

पुष्परोचनः, पुं, (पुष्पं रोचनेवास्त्व । पुष्पेभ्य
रोचनः रुचिप्रदो वा ।) नागकेशरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष्पलावः, पुं, (पुष्पं लुनाति अवशिणोति माला-
द्वर्षमिति । पुष्प + लू + “कर्त्तव्यत्” ३ । २ । १ ।)

पुष्पसा

इत्यङ् ।) मालाकारः । इति घटाधरः ॥ (स्त्रियां
ह्रीच् । मालाकारपत्नी । यथा, मेघदूते । २८ ।
“गण्डस्त्रेदापनयनरुचा क्लान्तकर्णोत्पलानां
ह्याद्यादानं चगपरिचितः पुष्पलावीलुखानाम् ॥”)

पुष्पलावी, [न] पुं, (पुष्पं लुनातीति । लूज-
च्छिदि + लुनिः ।) मालाकारः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५६४ ॥

पुष्पालिट्, [छ] पुं, (पुष्पं लेप्तीति । लिट् +
किप् ।) भ्रमरः । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥

पुष्पवती, स्त्री, (पुष्पमस्यस्या इति । पुष्प +
मत्तुप् । मस्य वः । ततो ङीप् ।) रजस्वला ।
इत्यमरः । २ । ६ । २० । (यदुक्तं,—

“कालमेही भवेत् स्त्रीपि पुष्पवत्याश्च धर्मगात् ॥”
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ५५ । १२ ।

“पुष्पवत्यामुपसृष्ट्य चिरात्रोपवितो नरः ।
शोचहस्तफलं लब्ध्वा पुनरिति खड्गलं वृष ॥”)

पुष्पविशिष्टे, त्रि । (यथा, रामायणे । १० । ६४ । १० ।
“पुष्पवह्निः फलोपेतैश्चायावद्भिर्मनोरमैः ॥”)

पुष्पवन्तौ, पुं, (पुष्पं विकासे + भावे घञ् । पुष्पो
विकासोऽस्थनयोरात् । पुष्प + मत्तुप् । मस्य
वः ।) एकवोक्त्या चन्द्रसूर्यौ । इत्यमरः । १ । ४ । १० ॥

“एकया उक्त्या अष्टधमचनेन चन्द्राकौ पुष्प-
वच्छब्दाश्चौ न तु पुष्पवानिष्टः सूर्यो वेत्यभि-
धीयते । वाङ्मे । एकयोक्त्येति भिन्नप्रयोगे नैवे-
त्यर्थः । अतएव द्वाधमकत्वात् सदा द्विवचन-
मित्यर्थः । पुष्पो विकाशस्तद्व्योगाद्भूतः । पुष्प-
वन्तश्चोद्भूतौ रूढोऽपि रविशशिनौ पुष्प-
वन्ताख्याविति नाममाणा ।” इति तट्टीकायां
भरतः ॥

पुष्पवाटी, स्त्री, (पुष्पाणां वाटी ।) पुष्पोद्यानम् ।
पुनवागान इति भाषा ॥ यथा, हेमचन्द्रः ।
४ । १७६ ॥ [विका ॥”

“वाटी पुष्पाद्दृष्ट्वाद्यायौ शुद्धारामः प्रसे-
पुष्पवाहनः, पुं, (पुष्पं पुष्करं वाहनमिष यस्य ।)
पुष्करराजः । यथा, अग्निपुराणे ।

“राजा यद्योक्तश्च पुनरकरोत् पुष्पवाहनः ।
विभूतिद्वादर्शीं हत्वा स गतः परमां गतिम् ॥”

पुष्पशकटी, स्त्री, आकाशवाणी । यथा,—
“चिचोक्तिः पुष्पशकटी देवप्रश्न उपप्लुतिः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष्पशरः, पुं, (पुष्पाणि शरा यस्य ।) कन्दर्पः ।
कुसुमेष्टदर्शनात् ॥

पुष्पशरासनः, पुं, (पुष्पं शरासनं धनुर्वयस्य ।)
कन्दर्पः । पुष्पधन्वदर्शनात् ॥

पुष्पशून्यः, पुं, (पुष्पेभ्य शून्यः ।) उदुनरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ कुसुमरचिते, त्रि ॥

पुष्पसमयः, पुं, (पुष्पाणां समयः ।) वसन्तः ।
इत्यमरः ॥

पुष्पसारः, पुं, (पुष्पस्य सारः ।) पुष्पद्रवः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (पुष्पश्रेष्ठे, त्रि । यथा, ब्रह्म-
वैवर्ते प्रज्ञातिखण्डे ।

“पुष्पसारां नन्दिनीं च तदर्शं हृद्यं चोवनीम् ॥”)

पुष्पितः

पुष्पवीरभा, स्त्री, (पुष्पं वीरभं यस्याः । तौत्र-
गन्धवत्त्वादेव तथात्वम् ।) कलिकारीवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पलेहः, पुं, (पुष्पाणां लेहः ।) पुष्पद्रवः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पहासा, स्त्री, (पुष्पं स्त्रीरजः हास इव यस्याः ।)
रजस्वला । इति शब्दरत्नावली ॥

पुष्पहीना, स्त्री, (पुष्पेण हीना ।) उद्ध्वर-
वृक्षः । इति शब्दचक्रिका ॥ निष्कला । रजः-
भूया । इति हेमचन्द्रः ॥

पुष्पा, स्त्री, (पुष्पं अभिधेयत्वेनाख्यस्या इति ।
अच् । टाप् ।) कर्णपुरी । अधुना भागलपुर
इति ख्याता । तत्पर्यायः । चम्पार मालिनी ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष्पाजीवः, पुं, (पुष्पेराजीवति जीविकां निन्ना-
हयतीति । आ + जीव + अच् ।) सालाकारः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६४ ॥

पुष्पाजीवी, [न] पुं, (पुष्पेराजीवतीति । आ +
जीव + णिनिः ।) सालाकारः । इति जटाधरः ॥

पुष्पाञ्जनं, स्त्री, (पुष्पस्य नेत्ररोगविशेषस्य अञ्ज-
नम् ।) अञ्जनभेदः । तत्पर्यायः । पुष्पकेतु २
कौस्तुभम् ३ कुसुमाञ्जनम् ४ रौतिकम् ५ रौति-
पुष्पम् ६ पौष्यकम् ७ । तस्य गुणाः । हिम-
त्वम् । पित्तहिकासदाहविषकासार्विषवर्धनेत्रा-
मयनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पाञ्जलिः, पुं, (पुष्पाणामञ्जलिः ।) कुसुमा-
ञ्जलिः । प्रसूनाञ्जलिः । यथा,—

“पञ्च पुष्पाञ्जलीन्धत्वा परिवारार्चनं चरेत् ॥”
इति तन्त्रसारधृतभट्टः ॥

पुष्पावधायी, [न] पुं, (पुष्पं अवचिनोतीति ।
अव + चि + णिनिः ।) सालाकारः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५६४ ॥

पुष्पावधं, स्त्री, (पुष्पस्य आसवम् ।) मधु । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । ५ । ५ ।
“यद्यैतताम्बूलविलेपनस्यः
पुष्पावधामोदितवत्प्रपङ्कजाः ॥”)

पुष्पापः, पुं, (पुष्पमज्जमस्य ।) कन्दर्पः । इति
शब्दरत्नावली ॥

पुष्पाशा, स्त्री, (पुष्पेराश्रयते सहते इति । आ +
श + कः । ततटाप् ।) शतपुष्पा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पुष्पिका, स्त्री, (पुष्प्यति विकसतीयेति । पुष्प +
खुल् । टाप् । अत इजम् ।) दन्तमज्जम् । इति
हारावली । १६५ ॥ जिह्वमज्जम् । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । २६८ ॥ अध्यायान्ते तत्प्रति-
पादितोक्तिः ॥

पुष्पितः, त्रि, (पुष्प + क्तः । पुष्पं जातमस्येति ।
पुष्प + तारकादित्वात् इवच् वा ।) जातपुष्पः ।
पुष्पविशष्टः । कुसुमितः । यथा,—
“एकेनापि सुहृदेण पुष्पितेन सुगन्धिना ।
पाशितं तदङ्गं चर्चं सुपुष्पेण कुलं यथा ॥”
इति शायकः ॥

पुष्पर

पुष्पिताया, स्त्री, (पुष्पितं विकसितमिवायं यस्याः ।)
कन्दोविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा,—
“अयुनि नयुगरेफतो यकारो
युनि च नजी जरगाश्च पुष्पिताया ॥”
उदाहरणम् ।

“करकिसलयशोभेया विभान्ती
कुचफलभारविनन्ददेहयष्टिः ।
स्मितचरित्रविलासपुष्पिताया
प्रचयुवतिव्रतती हरेर्मुदेभूत ॥”
इति कन्दोमञ्जरी ॥

पुष्पेष्टः, पुं, (पुष्पं इष्टव्यम् ।) कामदेवः । इति
हेमचन्द्रः । २ । १४१ ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ७ । १६ ।

“तुल्याभिलाषामालोक्य च चैकां मुनिकन्यकाम् ।
यथावकासात् पुष्पेष्टशराघातसञ्चताम् ॥”)

पुष्पः, पुं, (पुष्पन्त्यस्मिन् यथा इति । पुष्प + “पुष्प-
सिद्धौ ऋचचे ।” ३ । १ । ११६ । इति क्यप् ।)
अश्विन्यादिषष्ठविंशतिनक्षत्रान्तर्गताष्टमनक्षत्रम् ।
तत्तु वायाकारेकतारात्मकम् । इति ज्योति-
षम् ॥ तत्पर्यायः । सिध्यः २ तिथ्यः ३ । इत्य-
मरः । १ । ३ । २२ ॥ पुष्पा ४ । इति भरतः ॥
(यथा, मनुः । ४ । ६६ ।
“पुष्पे तु कृत्स्नां कुर्व्याद्विचित्रवर्ज्यं दिजः ॥”)
तस्य स्वरूपं यथा,—

“नालपीठकठिनोरजःप्रभे
मध्यमाश्रितविहायसे गुरौ ।
तौलिकात् पृथक्प्रभावलोचने
लोचनाङ्गुलिमितागताः कलाः ॥” २ । ५२ ॥
इति कालिदासस्तोत्रराचिनयनिरूपणम् ॥ ३ ॥
तत्र जातस्य फलम् ।

“प्रसन्नगानः पितृमातृभक्तः
रुध्मन्वृत्तोऽभिनयाभियुक्तः ।
भवेन्गानुष्यः खलु पुष्पजन्मा
सन्धानचामीकरवाहनाद्यः ॥”
इति कोट्टीशरीपः ॥

तदर्थं च गङ्गास्नानफलं यथा,—
“वक्राक्षिणु यतीपाते ग्रहणे चन्द्रस्यैवोः ।
पुष्पे जाल्वा तु जाह्नवां कुलकोटीः समुदरेत् ॥”
इति ब्रह्मरूपरायम् ॥ २ ॥

पौषमासः । कलिपुगः । इति मेदिनी । ये, ३८ ॥
(सूर्यवंशीयवृषविशेषः । यथा, रघुः । १८ । २२ ।

“तस्य प्रभानिर्जितपुष्परामं
पौष्मां तिथौ पुष्पमसूत पत्नी ।
तस्मिन्पुष्पमुदिते समयां
पुष्टिं जनाः पुष्प इव द्वितीये ॥”

पुष्प + भावे ङम् । पुष्टिः । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
१६१ । १२ ।

“निः सप्त विष्णुलिङ्गका विषस्य पुष्पमचन ॥”
“विषस्यासदावरक्तस्य पुष्पं पौषमचन ॥” इति
तद्वाक्ये सायनः ॥)

पुष्परथः, पुं, (पुष्प इव रथः । पुष्पे यात्रोत्-
सवाद्दौ रथो वा ।) यत् चक्रयानं वृष्टार्थं न

पुष्पस्ता

भवति किन्तु यात्रोत्सवादौ च । तत्पर्यायः ।
चक्रयानम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५१ ॥ (यथा,
साधे । ३ । २२ ।

“महारथः पुष्परथं रयाङ्गी
चिप्रं चपानाथ इवाधिरुदः ॥”)

पुष्पजकः, पुं, (पुष्पं पुष्टिं भक्तिं लाकयति वा ।
लक + अच् ।) गन्धमगः । (यथा,—
“केप्रेषु चमरीं हन्ति सीमन्ति पुष्पजको हतः ॥”
इति व्याकरणम् ॥)

पुष्पजकः । कीलः । इति मेदिनी । के, १६६ ॥

पुष्पज्ञानं, स्त्री, (पुष्पे पुष्पनक्षत्रकाले ज्ञानम् ।)
पुष्पाभिवेकः । तस्य विधिर्यथा,—
यौवं उवाच ।

“शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि पुष्पज्ञानविधिप्रसङ्गम् ।
येन विज्ञातमात्रेण विज्ञा नश्यन्ति सन्ततम् ॥
पौषे पुष्पार्चने चन्द्रे पुष्पज्ञानं वृषचरेत् ।
सौभाग्यकल्याणकारं दुर्भिक्षमरकापहन् ॥
विद्यादिदुष्टकरणे यतीपाते च वैधृतौ ।
वज्रे शूलं हव्यणादौ योगे यदि न लभ्यते ॥
हृत्पीयायुक्तपुष्पार्चं रविचौरिङ्गजेऽहनि ।
तदा समस्तदोषाणां तत्ज्ञानं ह्यगिकारकम् ॥
ग्रहदोषा जायन्ते यदि राक्षसे चेतयः ।
तदा पुष्पार्चमात्रे तु ज्ञानान्तावाप्सरेऽपि तत् ॥
इत्युत्तु ब्रह्मणा शान्तिरुद्दिष्टा गुरवे पुरा ।
प्रकार्यं सर्वदेवानां शान्त्यर्थं च जगत्प्रते ॥ ० ॥
तुषकेशास्थिवस्त्रीककीटदृष्टादिवर्जिते ।
शर्कराक्षमिमस्मादिदोषेण परिवर्जिते ॥
काकोलूकककक्षे च काकोलेर्गुप्रक्षेपकेः ।
वर्जिते कण्टकिगविभीतकविर्जिते ॥
शिशुसृष्टातकाम्याश्च जलौकालैर्विर्जिते ।
सुस्थाने चम्पकाशोकपङ्कजादिविभूषिते ॥
हंसकारुण्डवाकीर्णं सरसीरेऽथवा रुचौ ।
पुष्पज्ञानाय वृषतिर्गृहीयात् स्थानसुप्तमम् ॥
ततः पुरोहितो राजा नानावादिन्ननिःस्वनेः ।
प्रदोषसमये गच्छेत्तत्स्थानं पूर्ववासरे ॥
तस्य स्थानस्य कौवेय्यां दिशि स्थित्वा पुरोहितः ।
सुगन्धचन्दनैः पानैः कर्पूराद्यधिवासितैः ॥
गोरोचनाभिः सिद्धार्थैरक्षतैश्च फलान्निभिः ।
गन्धद्वारेत्यादिभिस्तु मन्त्रैः सर्वाधिवाषिकैः ।
अधिवास्य तु तत् स्थानं पूजयेत्तत्र देवताः ॥
गणेशं केशवं शङ्करं ब्रह्माण्डादिपुङ्गवम् ।
उभया सहितं देवं सर्वाश्च गण्यदेवताः ।
मातृश्व पूजयेत्तत्र वृषतिः सपुरोहितः ॥
भङ्गलान् सकलान् दत्त्वा नागानैवेदसंयमम् ।
प्रदद्यात् पायसं खादु फलं सोदकायावकौ ॥
अधिवास्य तु तत् स्थानं दूर्वाविहार्यकाष्ठैः ।
तस्मात् स्थानात् भूतान्निःसारयेत्तन्नामौरयम् ॥
अपसर्गन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः ।
भूतानामविरोधेन ज्ञानमेतत् करोम्यहम् ॥
ततः करौ पुटोद्यत् मन्त्रेणानेन पाश्विणः ।
आवाहयेदिमान्देवान् पूज्यान् पुष्पाभिधकतः ॥
आवाह्यन्तु सराः सर्वे येऽत्र पूजाभिलाषिणः ।

दिशोऽभिप्रायः नानं ये वाग्योऽर्थभाषितः ।
ततः पुनरावृत्तिं दद्यात् पुनर्मन्त्रं पठेद्विदम् ।
अथ विद्वन् विद्वधाः ग्यानामाद्य भाषणम् ।
अः पुनः प्राप्य यागारो दद्यात् शान्तिं मही-
भुजे ।

तत्र तां दत्तनां रात्रिं नयेत् नपुरोहितः ।
अग्रे शुभाशुभं विद्वद्भ्यस्तु नपुरोहितः ।
हत्वा पूजान् देवानां रात्रौ म्याने रुपः स्वयेत् ।
शुभाशुभकर्म सग्रे श्रियं दायकमन्त्रते ।
ह्यसप्रवृत्तं येन स्यात्तदा पुण्याभिवेचने ।
सोमं यदुःश्रुतं कृष्णं दद्याद्वापि गवां शतम् ।
गोवाधिपद्भिराग्राश्रयासादस्य गिरस्तरोः ।
आरोह्यं शुभवरं रात्रौ गृह्णिकारम् ।
दधिद्वेपत्तुर्गानां सुचकस्य च दर्शनम् ।
वीणादूनाञ्जनफलपुष्पचन्दविदेपनम् ।
शितोदुश्चक्रद्वानां पद्मस्य सुहृदां तथा ।
लाभः जयकरः शत्रोरत्नप्राप्तस्य भूषणम् ।
हर्षणयोपरागस्य निगृहेनाय वननम् ।
सौम्यस्य भीमनयैव पर्वतस्य विवर्तनम् ।
नाभिमध्ये तरुणपनिर्गतं प्रवृत्तुरोदनम् ।
अग्रागमनं रूपपद्मगतां दतीगता ।
पर्वतस्य तथा नद्याः प्रोत्तारः शत्रुकर्षणम् ।
रूपपद्मस्य चैव पानं यधिरसदयोः ।
भीषणं पायमस्यापि मनुष्यारोह्यं तथा ।
दन्ताश्च सुगन्धैर्भाष्यरात्रौ शत्रुजयं तथा ।
यत्नं सग्राह्यं दुर्बलं रुपस्य रुपमन्त्रम् ।
सरोरुमहाभागान् आरोह्यो रात्रौ ग्राहकः ।
शुभं गानं तथा शान्तं पाठयाम्यशुभप्रदः ।
रत्नरत्नमरोधानं रत्नमाल्याभरणम् ।
रत्नां कलां विषयैव कामयन् न्युत्तमाश्रयान् ।
जूपान्तरं प्रवेश्य दक्षिणाश्रयानि तथा ।
पठेद्विद्वन् यत्नं भाष्यं पुत्रविनाशनम् ।
नाभौ यस्य भवेत् सग्रे तरुणपनिर्गम्य च ।
आदाय गन्ताङ्गीन् शत्रुणो यानि खं हतम् ।
यत्नं रात्रौ गतं प्राप्य मद्यास्त्रागमाश्रयान् ।
दीपं विज्जितकस्तु हस्तपोद्गमिष्यन् ।
दृष्ट्यां लक्षणविधेयं यत्नमस्तु तत्तमम् ।
ततोऽपरेऽह्नि पूजां मादृशं पूजनं चरेत् ।
दृष्ट्यां यत्नोपांरां हृदि श्राद्धं तथैव च ।
अन्त्याग्राहकस्तु रीधुमकपूरैर्गङ्गे ।
सम्पूज्य मन्त्रमन्त्रान् तस्मिन् सौ श्रमवे नमः ।
अप्याय सौ चन्द्रियं चित्तैक्यं च यथैव ।
मन्त्रविमलकश्च यत्नैः कर्मफलमयैः ।
कीर्तयेत्ता सत्किराग्यं प्रथमं मन्त्रं विद्वन् ।
अनुपमं भाष्यं मन्त्रं विद्वन् विद्वन् ।
रत्नप्रमाणं पद्मं मन्त्रस्य प्रकीर्तितम् ।
श्राव्यं चाहं कलां कर्तुं कर्तुं शक्नोमि ।
सिद्धं रक्तं मीनं कलां कर्तुं शक्नोमि च ।
श्राव्यं कलां कर्तुं शक्नोमि कर्तुं शक्नोमि च ।
दृष्ट्यां यत्नोपांरां हृदि श्राद्धं तथैव च ।
पद्मप्रमाणं मन्त्रं मन्त्रस्य प्रकीर्तितम् ।
श्राव्यं चाहं कलां कर्तुं कर्तुं शक्नोमि ।
सिद्धं रक्तं मीनं कलां कर्तुं शक्नोमि च ।
श्राव्यं कलां कर्तुं शक्नोमि कर्तुं शक्नोमि च ।
दृष्ट्यां यत्नोपांरां हृदि श्राद्धं तथैव च ।
पद्मप्रमाणं मन्त्रं मन्त्रस्य प्रकीर्तितम् ।
श्राव्यं चाहं कलां कर्तुं कर्तुं शक्नोमि ।
सिद्धं रक्तं मीनं कलां कर्तुं शक्नोमि च ।
श्राव्यं कलां कर्तुं शक्नोमि कर्तुं शक्नोमि च ।

प्रवेष्टुं दारमथे तु पद्मैवाद्यप्यत्र कम् ।
कृष्णं कलां भागं तु चर्तुं देव पृथक् पृथक् ।
चर्तुं मन्त्रं हत्वा सचाग्युत्तमारेयतः ।
उत्तमं खं प्रथमं मन्त्रं पूजयेत्ततः ।
भवनाय नम इति ततो हस्तं विनियोजयेत् ।
सयावन्मन्त्रस्तु रजःपानं समारभेत् ।
मध्यमानामिकादुष्टैरपरिहृद्यैश्च ।
अथोमुखाङ्गुलिं हत्वा पातयेत् सुविचक्षणः ।
मन्त्रेणा तु कर्तव्या विच्छिन्ना पुत्रवर्जिता ।
अनुष्टुप्पर्वने पुण्यान् समा काव्यां विजानता ।
संयुक्तं विषमं मूलं विच्छिन्नं कृशराहनम् ।
पर्वन्तमवितं दृष्ट्वा मालिखितं कदाचन ।
नमस्ते कलं विद्यादुष्टैरेते तु विग्रहम् ।
अतिमृदे भवेद्वाधिनिर्गम्योऽपि विमिश्रिते ।
विद्वभिर्भयमाप्नोति शत्रुपक्षात्र संशयः ।
रक्षायां चार्थदानः स्याच्छिन्नायां मरणं
भुवन् ।

विद्योगो वा भवेत्तस्य इष्टव्यस्तुतस्य वा ।
अविद्विन्ना लिखेद्यस्तु मन्त्रं लक्ष्म्यं यथैव ।
सर्वदोषानवाप्नोति ये दोषाः पूज्यभाषिताः ।
चित्तसर्वपद्व्यां रक्षाः काव्याः प्रमादतः ।
विमलं विजयं भद्रं विमानं शुभं शिवम् ।
वर्तमानस्य देवस्य रताय कामदायकम् ।
रक्तं सत्किराग्यं द्वादशैते तु मन्त्राः ।
यथास्थानं यथायज्ञं योजनीया विचक्षणैः ।
वागरे मध्यमाने तु पीयूषार्पणं सुरासुरैः ।
पीयूषधारणायाय निर्मिता विश्वकर्मणा ।
कलां कलान् देवानामभित्ता ते पृथक् पृथक् ।
यतः हतास्तु कलसाकृतं परिकीर्तितः ।
नवैव कलसाः प्रोक्ता नामतस्तान्नवोद्यत ।
गोरोपगोरो मरुतो मयखच तथापरः ।
मनोहा त्वन्मन्त्रस्य विजयस्तु शोषकः ।
इन्द्रियप्रोद्य विजयो नवमः परिकीर्तितः ।
तेषामेव क्रमाङ्गम् । नव नामानि यानि तु ।
प्रदत्तं तान्यमराग्येव शान्तिदानं सदैव हि ।
चित्तीन्द्रः प्रथमः प्रोक्तो द्वितीयो कलसम्भवः ।
पवनासी ततो द्वौ तु यत्नमानस्ततः परः ।
कोपवन्मन्त्रनामा तु षष्ठः स परिकीर्तितः ।
सोमस्तु सप्तमः प्रोक्तश्चादित्यस्तु तथाष्टमः ।
विजयो नाम कलसो योऽसौ नवम उच्यते ।
स तु यत्नस्ततः प्रोक्तो महादेवस्वरूपपृथक् ।
षष्ठस्य पञ्चवक्त्रं पञ्चवक्त्रं स्वयन्तथा ।
यथाकाशस्थितः सृष्ट्यै वामदेवादिनामतः ।
मन्त्रस्तु स पद्मान्तः पञ्चवक्त्रं षष्ठं न्यसेत् ।
चित्तीन्द्रं पूज्यतो न्यस्य पश्चिमे कलसम्भवम् ।
दायसी दायसी न्यस्य आग्नेये तद्विषमभावनम् ।
त्रैलोक्यं यत्नमानस्तु तेषां कीर्तयन्तम् ।
सोमस्तु ततो न्यस्य मौरं दक्षिणतो न्यसेत् ।
न्यसेत् कलसां चैव तेषु यत्नान् विचिन्तयेत् ।
कलसां चैव तेषु यत्नान् विचिन्तयेत् ।
मृदे तु संस्थितो विष्णुर्भ्यो मालगताः स्थिताः ।
दिक्पाला देवाः सन्ना देवपति दिशो दद्युः ।

कुक्षौ तु वागरेः सप्त सप्तरीषाश्च संस्थिताः ।
नक्षत्राणि यथाः सन्त्य तथैव कलपवन्ताः ।
गङ्गाद्याः सरितः सर्वा वेदाश्चत्वार एव च ।
कलसेषु स्थिताः सर्वे तेषु तानपि चिन्तयेत् ।
रत्नानि सर्वयोगानि पुण्यानि च फलानि च ।
वपुर्मौक्तिकव दूयं महापद्मं स्थापितकैः ।
सर्वधाममयं विष्वं नागरीदुर्गरं तथा ।
क्षीरपूरकजम्बीरकाशोरास्त्रातदादिमान् ।
यवं शालिष्य गोवारं गोधूमं सितकर्षपम् ।
कुक्षुमागुरुकक्षुरीमदनं रोचनं तथा ।
चन्दनं तथा मांसोमेनां कुष्ठं तथैव च ।
कर्पूरं पञ्चचलं च लं नियांसकामुदम् ।
शैलेयं वदं जातीपञ्चपुष्पं तथैव च ।
कालश्राकं तथा एका देवो पूरकमेव च ।
वचां धात्रीं समञ्जिष्ठां तुल्यं मङ्गलाष्टकम् ।
दूर्वां मोहनिकां भद्रां शतमूर्तीं शतापरीम् ।
पद्मां सवलां क्षुद्रां सप्तदेवां गजाङ्गनाम् ।
पूर्यकोयां चित्तां पाठां गुह्यां शिरसिकान्तौ ।
यामकं गजदन्तं शतपुष्पां पुनर्नवाम् ।
ब्राह्मीं देवीं शिवां रुद्रां सर्वसन्तानिकां तथा ।
समाहृत्य शुभानेतान् कलसेषु निधापयेत् ।
कलसस्य यथादेशं विधिं शम्भुं गदाधरम् ।
यथाक्रमं पूजयित्वा शम्भुं सुख्यतया यजेत् ।
प्रासादेन तु मन्त्रेण शम्भुतन्त्रेण शङ्करम् ।
प्रथमं पूजयेन्मन्त्रेण नानानैवेद्यदेवैः ।
दिक्पालानां षट्त्वेव दिक्पालानपि पूजयेत् ।
पूर्वं बहिःस्थापितेषु यथाग्रां कलसेषु च ।
नवग्रहान् पूजयेत् मातर्मातृषट्केषु च ।
सर्वे देवा षटे पुण्या षट्क्षेत्रां पृथक् पृथक् ।
नवैव तत्र पूर्वोक्ताः नदा सुख्यतया रुपः ।
मन्त्रैर्भोक्तृषु चैव पुष्पैर्नागाविधैः फलैः ।
यावकैः पायसैश्चापि यथासम्भवयोजितैः ।
पुण्यस्नानाय नृपतिः पूजयेत् सकलान् सरान् ।
दक्षिणे मन्त्रस्तथा कुक्षं निर्माय प्रायसैः ।
समिद्धिः शालिष्यार्पणैर्दूर्वां षट्क्षेत्रां ।
केवलैश्च तथैवाग्न्यैः पूजयेत् सकलान् सरान् ।
होमान्ते तीर्थेऽह्नि नृपः सार्धं प्रोदितम् ।
होमान्ते मन्त्रलोदीयां वेदिकायां नपृष्टकम् ।
रोषनाग्यमन्त्राणां तथा सर्वाभिर्योजयेत् ।
हृत्वा सक्तुमस्तुष्टं दिग्दशाष्टकमाविधि ।
हत्वा वा चतुरस्रं वा पद्मचक्रकक्षं पतम् ।
रक्षेशान् पद्ममध्ये तु गोमालसकविनायकैः ।
श्रीः श्रीरक्षो वरारोहा स्वामी देवो शुभाभित्ता ।
रक्षैः सर्वैर्यथाः षट् कालं दिष्टकम् ।
पुस्तविस्तारमुद्रायं कर्तव्यं दशाष्टकम् ।
यानार्थं मार्गस्तु षट् हताश्रयानि ।
अद्या चतुर्गुणा शेषां धनुर्मादन्तु पीठकम् ।
गजसिंहकृताटीपं देमरविकल्पितम् ।
सिंहान् मातृविस्तारादद्यात्तन्मयापि वा ।
दाप्रविचक्रपट्टैर्वा उपधानानि कारयेत् ।
अन्त्येवां निर्मिते पद्मस्तुष्टुपुष्पपुरितान् ।
अस्या देवां विष्णोः चतुर्भुजा सुषण्णा

वितत्यधिकमिच्छन्ति नृपस्य गुरुविद्याया ॥
 अर्द्धचन्द्रसमं कुर्यादासनं चतुरस्रकम् ।
 उपधानानि श्रव्यायाः कर्णादिमूलदेशतः ॥
 षोडशैवात्र कार्याणि वर्णचित्रयुतानि च ।
 यानं सिंहासनं पट्टं श्रव्योपकरणदिकम् ॥
 राज्ञो नूतनयोग्यं तद्वेद्या उत्तरतो न्यसेत् ।
 तेषान् पश्चिमे स्वर्णरत्नौघनिचिते वरे ॥
 पर्यङ्गे यज्ञदार्ढ्यनिमित्ते महदासुरे ।
 ऊर्ध्वाच्छादनसंयुक्तं चर्मावृत्ता चतुष्टयम् ॥
 वृषभस्य तथोर्णायाः सिंहशार्ङ्गलयोरपि ।
 पादपीठे रत्नयुते पादावारोप्य पार्थिवः ॥
 तस्मिन् पर्यङ्गपृष्ठस्य चर्मखड्गचतुष्टये ।
 नानालङ्कारभूषाणां नृपतिं रत्नमालिनम् ॥
 स्नापयेद्वास्तवैः चाङ्गं राजानं सुखसङ्गतम् ।
 संवीतकमलं कण्ठं रत्नवस्त्रावशोभितम् ॥
 कलसैर्वलिपुष्पाद्यैः शालिचूणैश्च स्नापयेत् ॥
 अथौ षोडशविंशष्टशतमष्टाधिकश्च वा ।
 कलसानां समाख्याता अधिकस्योत्तरोत्तरम् ॥
 जयकल्याणदैर्मन्त्रैर्मङ्गलैश्च शान्भवेः ।
 वैष्णवेरथ दिक्पालैर्मन्त्रैश्च मातृकैः ॥
 आच्यं तेजः समुद्दिष्टमाच्यं पापहरं परम् ।
 आच्यं सुराणामाहारमाच्यं लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥
 भौमान्तरीचं दिव्यं वा यत् कल्पधमागतम् ।
 सर्वं तदान्यसंस्पर्शात् प्रणाशमुपगच्छतु ॥
 ततोऽपनीय गात्रात् कवलं वस्त्रमेव च ।
 कलसैः स्नापयेद्भ्रमं पुष्यस्तानार्थपूरितैः ।
 एभिर्मन्त्रैर्नरश्रेष्ठ ! तत्त्वतत्त्वार्थसाधकैः ॥ ३ ॥
 सुरास्त्रमभिषिञ्चन्तु ये च सिद्धाः पुरातनाः ।
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च बाधाश्च समरुद्धयाः ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा आश्विनैर्यौ भिषगुरौ ।
 अदितिर्देवमाता च साहा लक्ष्मीः सरस्वती ॥
 कौर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिः श्रीश्च सिनीवाली कुहूस्तथा ।
 दितिश्च सुरसा चैव विनता कङ्करेव च ॥
 देवपत्न्यश्च याः प्रोक्ता देवमातर एव च ।
 सर्वास्त्रमभिषिञ्चन्तु सर्वे चाक्षरसां गणाः ॥
 नक्षत्राणि मुहूर्ताश्च पञ्चाङ्गोरात्रसन्धयः ।
 संवत्सरो दिवा रात्रिः कलाः कालाः चण्डा
 लवाः ॥
 सर्वे त्वमभिषिञ्चन्तु कालस्यावयवाश्च ये ।
 वैमानिकाः सुरगणा मनवः सागरैः सह ॥
 सरितश्च महानागा यक्षाः किंपुरुषास्तथा ।
 वैखानसा महामागा द्विजा वैहयसास्तथा ॥
 समर्षयः सदाराश्च ध्रुवस्थानानि यानि तु ।
 मरीचिरत्रिः पुलहः पुलस्त्यो भृगुरङ्गिराः ॥
 क्रतुः सनत्कुमारश्च सनकोऽथ सनन्दकः ।
 सनातनश्च दक्षश्च जेगोपयोऽथ नन्दनः ॥
 एकतस्र दिनश्चैव त्रिंशो आवालिकाश्चपौ ।
 दुर्वासा दुर्जिनोतस्र बाष्पः कात्यायनस्तथा ॥
 मार्कण्डेयो दीर्घतपाः सुहृद्विश्वो विदूरथः ।
 व्यासः सन्मनकश्चैव धन्वनीऽथ पराशरः ॥
 जैपायनो यद्वकीतो देवरातः सप्तारुणः ।
 एते चान्ये च दंष्ट्रवो देवतपरायणाः ॥

वशिष्ठास्तैर्भविष्यन्तु सदाराश्च तपोधनाः ॥
 पञ्चतास्तंरवो नदाः पुण्यान्यायतनानि च ।
 प्रजापतिः क्षितिश्चैव गावो विश्वस्य मातरः ॥
 वाहनानि च दियानि सर्वे लोकाश्चराचराः ।
 अययः पितरस्तारा जीमताः खं दिशो जलम् ॥
 एते चान्ये च वहवः पुण्यसंक्रीतनाः शुभाः ।
 तोयैस्त्रामभिषिञ्चन्तु सर्वोत्पातनिवर्धनाः ॥
 इत्येवं शुभदेवैर्मन्त्रैर्दिशैस्तथापरैः ।
 श्रेवेनारायणे रौद्रेर्ब्रह्मशक्रसमुद्भवैः ॥
 आपोहिष्ठा हिरण्येति सम्भवेति सुरेति च ।
 मानसोकेतिमन्त्रेण गन्धर्वादिभ्यः न च ॥
 सर्वमङ्गलमङ्गलैः श्रीश्च ते ग्रहयोगिभिः ।
 इत्येवं स्नानमासाद्य गात्रमावृत्य कम्बलैः ॥
 सर्वमङ्गलमन्त्रेण वस्त्रं कार्पासकं ध्रियात् ।
 आचम्य च ततो देवान् गुरुं विप्राञ्च पूजयेत् ॥
 अजं कृत्रं चामरश्च वण्टामश्वान् गणांस्तथा ।
 मन्त्रं जप्त्वा धारयेत्तु ततो गच्छेद्भुताशनम् ॥
 तत्र गत्वा वङ्गमध्ये वङ्गिनीर्वीक्ष्य पार्थिवः ।
 अग्निमित्तनिमित्तानि लज्जयेत्तत्र विन्दुभिः ॥
 देवशक्रकुसुमात्मवन्दिपौरजनेर्दत्तः ।
 वादिचघोषैस्तुलैस्तथा तौर्यत्रिकैः शुभैः ॥
 कृत्वा शेषे पुनः शान्तिमाशीर्वाच्य च वै
 द्विजान् ।
 पूर्णां विधाय विधिवदक्षिणां कनकावृतम् ॥
 धान्यानि चाथ वासांसि दत्त्वा कुर्याद्विसर्जनम् ।
 ततः शेषजलैः सर्वानमात्यादीन् पुरोहितः ।
 सेचयेच्चतुरङ्गश्च वलस्यापि सराङ्कम् ॥
 एवं कृत्वा नृपः पञ्चाक्षिराजं संयतो भवेत् ।
 मां वसेद्युगहीनश्च कुर्यान्मङ्गल्यसेवनम् ॥
 पुष्यनक्षत्रयुक्ता तु तृतीया यदि लभ्यते ।
 तस्यां पूज्या सदा देवो चण्डिका शङ्करेण च ॥
 पञ्चालिकाविवाहादौः शिशूनां कौतुकैस्तथा ।
 वैवाहिकेन विधिना मोदयेच्चण्डिकां शिवाम् ॥
 चतुष्पथेषु सर्वेषु देवदेवीगृहेषु च ।
 मताकामिरणकुल्यादेवं कुर्वन् सौदति ॥
 एवं कृत्वा शान्तिपार्गं तथा पुष्याभिषेचनम् ।
 चतुरङ्गैः समं राजा भार्याभिस्तनयैः सह ।
 रात्र्यमखलसंयुक्तः परत्रैव न सौदति ॥
 नातः परतरो यज्ञो नातः परतरोत्सवः ।
 नातः परतरा शान्तिर्नातः परतरं शिवम् ॥
 अनेनैव विधानेन नृपतेरभिषेचनम् ।
 युवराज्याभिषेकश्च कुर्याद्वाजपुरोहितः ॥
 नृपाभिषेककरणमादौ यदि समाचरेत् ।
 अनेनैव विधानेन स्थिरः स्थानप्रतिष्ठादा ॥
 अयं यज्ञः समुद्दिष्टः शक्रार्थं ब्रह्मणा पुरा ।
 एवं यज्ञं नृपो दृष्ट्वा परत्रैव न सौदति ॥”
 इति कालिकापुराणे पुष्याभिषेकः ५६
 अध्यायः ॥
 पुष्या, स्त्री, (पुष्याति कार्याणीति । पुष् + क्यप्
 यत् वा । निपातनात् बाधुः । ततएत् ।) पुष्य-
 नक्षत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, इन्द्र-
 जालतन्त्रग्रन्थे ।

“अग्निनीम्नगन्तुलाञ्च पुष्या पुनर्वसुस्तथा ।
 वज्राकर्षश्च कर्षयं कारयेच्च सदा बुधः ॥”)
 पुस्त, क, वन् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
 उभ०-सक०-सेट् ।) पञ्चमखरी । इत्योपमः ।
 क, पुस्तयति । इति दुर्गादासः ॥
 पुस्तं, स्त्री, (पुस्तयते इति । पुस्त वन्वादरादौ +
 घञ् ।) वेप्यादिशिष्यकर्म । आदिना काष्ठ-
 पुत्तलिकाखगित्रखगनादि कर्म गृह्यते । इति
 सुभूत्यादयः ॥
 नृदा वा दावणा वाथ वक्ष्याप्यं चर्मणा ।
 लोहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते ॥”
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 (यथा, वामदे कञ्चस्याने । ३ ।
 “पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्यप्रवृत्तोशीरवारिणि ॥”
 पुस्तयते बध्यते ग्रथ्यते इत्यर्थः आद्रियते वेति +
 पुस्त + घञ् ।) पुस्तकम् । इति मेदिनी ॥ (पुस्त
 + गौरादित्वात् डीप् ।) स्त्रियां पुस्ती ॥
 पुस्तकम्, स्त्री, स्त्री, (पुस्त + स्वार्थे कन् ।)
 पुस्तम् । पुति इति भाषा । (यथा, हरि-
 वंशे । २५६ । ७६ ।
 “शुक्लाम्बरधरः श्रीमान् शुचिर्भूत्वा खलङ्कृतः ।
 अर्चयेत् यथान्यायं गन्धमालैः पृथक् पृथक् ॥
 संहितापुस्तकान् राजन् । प्रयतः शिष्टसम्मतः ॥”)
 तस्य परिमाणं यथा,—
 “मानं वक्ष्ये पुस्तकस्य श्रेष्ठ्यं देवि । समावृतः ।
 मानेनापि फलं विन्यादमाने श्रीर्हता भवेत् ॥
 हस्तमात्रं सृष्टिमात्रमावाहुद्वादशाङ्गुलम् ।
 दशाङ्गुलं तथाद्यौ च ततो हीनं न कारयेत् ॥”
 तस्य वेधो यथा,—
 “वेधद्वयं सृष्टिहस्तं बाहुमात्रे चिरन्तकम् ।
 समभागे महेष्टानि । हस्तादौ रूपरन्ध्रकम् ॥
 अष्टाङ्गुलं परित्यज्य मध्ये वेधं न कारयेत् ।
 प्रादेशादौ भवेदन्धो दृष्ट्वाङ्गुले वा समाचरेत् ॥
 पुस्तकस्य च आदन्ते यन्त्रवेधं विकल्पयेत् ।
 भार्याहानिर्भवेदासु घनानां वा क्षयो भवेत् ॥
 दग्धरन्ध्रे भवेत् पीडा वर्तुलं शुभदं भवेत् ॥”
 चतुष्कोणे विप्रवस्तु त्रिकोणे मरणं भवेत् ॥
 पुस्तककरणपत्रं यथा,—
 “भूर्जे वा तेजपत्रे वा ताले वा ताडिपत्रके ।
 अगुरुणापि देवेशि । पुस्तकं कारयेत् प्रिये ! ॥
 सम्भवे स्वर्गपत्रे च तान्नपत्रे च शङ्करि ! ॥
 अन्यदक्षत्वाच्च देवि । तथा केतकिपत्रके ॥
 मार्तण्डपत्रे रौप्ये वा वटपत्रे वरानने ।
 अन्यपात्रे वसुदेवे लिखित्वा यः समभ्यसेत् ।
 स दुर्गन्तिमवाप्नोति घनहानिर्भवेद्भुवम् ॥”
 पुस्तके वेदलिखननिषेधो यथा,—
 “वेदस्य लिखनं कृत्वा यः पठेद्ब्रह्महा भवेत् ।
 पुस्तकं वा गृहे स्थाप्यं वज्रपातो भवेद्भुवम् ॥”
 युगभेदे पुस्तकाक्षरस्य देवा यथा,—
 “सत्येक्षरे स्थितः शम्भुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः ।
 प्रजापतिर्द्वापरे च त्रेतायां सूर्य एव च ।
 कृते युगे मिनाकी च कलौ लिप्यक्षरे हरिः ॥”

पूग

तस्मिन्तपूजाफलं यथा,—
 “आरम्भे च समाप्तौ च वैभवं प्रतिपूयते ।
 एरिच गन्धपुष्पादेर्वैभवं समनोदरेः ।
 यादृशधरं तानां प्रतिपद्ये च सुन्दरि ! ।
 तादृशगन्धमादि नक्षत्रोत्ते वसेषिरन् ॥”
 येननयदरे निरन्तरं दीपो यथा,—
 “येनानं यस्तु सरोयात् लिखित्वा पुस्तकं स तु ।
 यादृशधरं तानां तादृशं दरेके वसेत् ॥”
 भूमौ पुस्तकपुष्पगन्धपाननिधयो यथा,—
 “न भूमौ विविदिष्ये मनं न पुस्तकं लिखेत् ।
 न स्नात्वा पुस्तकं स्नायं न सुक्तमाधरेत्तु तन् ॥
 भूतमनसो येनैव यद्वरं पाद्य पुस्तकम् ।
 भूमौ तिष्ठति देवेशि ! पञ्चवक्त्रं सुखंता ।
 तदा भवति देवेशि ! तन्नाशान् परिवर्त्यते ॥”
 इति योगिनीनक्षत्रे तृतीयभागे सप्तमपटलः ॥ ३ ॥
 तस्य दानफलं यथा,—
 विप्राय पुस्तकं दत्त्वा धर्म्मशास्त्रस्य च द्विज ! ।
 भुरात्स्य च यो ददात् स देवत्वमवाप्नुयात् ॥
 ध्याय्यहृष्टा सगन्धं चर्वन् सुश्रुतस्य शुभाशुभम् ।
 तन्नाशान् शास्त्रं प्रयत्नेन ददाद्विप्राय कार्त्तिके ॥
 वेदविद्याय यो ददात् स्वर्गं कल्पत्रयं वसेत् ।
 आत्मविद्याय यो ददात्तस्य वंशा न विद्यते ॥
 श्रीसि तुल्यप्रदानानि श्रीसि तुल्यफलानि च ।
 शास्त्रं कामदुघा धेनुः पृथिवी चैव शास्त्रतो ॥”
 इति पादोत्तरपटले ११० अध्यायः ॥ ३ ॥
 वेदशास्त्रादिदानफलं यथा,—
 “वेदार्थयज्ञशास्त्राणि धर्म्मशास्त्राणि चैव हि ।
 हस्तेन देवयिता यो दद्याद्वायति स वैदिकम् ॥
 इतिहासपुराणानि लिखित्वा यः प्रयच्छति ।
 जगदानवनं पुण्यं प्राप्नोति द्विगुणीकृतम् ॥”
 इति गारुडं २१५ अध्यायः ॥ ३ ॥
 भागवतदानविधानं तु पारायणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 पुस्तकानां, त्रि, (पुस्तं लिखनादिकं कर्म यस्य ।)
 टिप्पादिश्रयस्मैकर्त्ता । इति हस्ताशुभः ॥
 पू, ६ श्रोत्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आल०-
 स०-सेट् ।) श्रोत्रे इह सुदीकरगम् । ६,
 मन्त्रे पाणिं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥
 पू, ६ य श्रोत्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
 का०-स०-सेट् ।) कथं कैश्चिन्न मन्त्रे । ६
 य, पूयते । इति दुर्गादासः ॥
 पू, ७ गि श्रोत्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ब्रह्म०-
 दा०-उभ०-स०-सेट् ।) गि नि, पाद्वी नः
 पुनातु । पुनीते । नसिन् अप्रत्ययस्यापि प्रादि-
 तात् इत्ये इति परदधिः । तेन ।
 “नरनात् पुनीते नाम धारणात् पूज्यवितम् ।
 दर्शनाभते मोक्षमेतद्विद्योक्तं पश्यन् ॥”
 इति दुर्गादासः ॥
 पूनं, स्त्री, (पूयते नृपमनेनेति । पू न पूयते +
 “दाप्-विभ्यः क्ति” उणा० । १ । १२३ ।
 इति गन् जिगि ।) गुणरूपवन् । इत्यमर-
 टीकायां गवहृष्टः ॥ (यथा, मयिपुत्रादि ।
 तापनमनीताकापाम् ।

पूजनी

“पिच्छत्तुर्न जातिश्च एता चैव शरीरिणी ।
 नारिकेलं तथा पूगं रम्भापङ्कजनन्तया ।
 तत्र सुखं प्रदातव्यं तानस्य फलनुत्तमम् ॥”
 पूगः, पुं, (पूयतेनेनेति । पून् + “दाप्-विभ्यः
 क्ति” उणा० । १ । १२३ । इति गन् । स च
 क्ति ।) गुवाकः । वल्कः । इत्यमरः । (यथा,
 महाभारते । ६ । २१ । १४ ।
 “यनन्ततेजा गोविन्दः श्वपूगेषु निर्ययः ।
 पुरयः सनातनंतमो यतः क्षयस्ततो जयः ॥”)
 छन्दः । भावः । कण्टकितृचः । इति शब्द-
 रम्भावली ॥
 पूगपात्रं, स्त्री, (पूगस्य दन्तचर्चितपूगरवस्य
 आधारभूतं पात्रम् ।) पूगपीठम् । पिण्डदानी ।
 इति भाषा । तत्पण्यायः । प्रत्ययकम् २ । इति
 हारावली ॥
 पूगपीठं, स्त्री, (पूगस्य दन्तचर्चितपूगरवस्य
 पीठमाधारपात्रम् ।) पूगपात्रम् । तत्पण्यायः ।
 कंटकोलः २ पतद्वयः ३ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 पूगपुष्पिका, स्त्री, (पूगसहितं पुष्पमन्त्रेति । पूग-
 पुष्प + कप् । कापि अत इत्वम् ।) विवाह-
 सन्निपुष्पतान्त्रम् । तत्पण्यायः । कृष्टिः २ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पूगफलं, स्त्री, (पूगस्य गुवाकस्य फलम् ।) गुवा-
 कफलम् । तत्पण्यायः । पूगम् २ चिकरी ३
 चिका ४ चिकरम् ५ कोष्णकम् ६ उद्दोगम् ७
 क्रतुकफलम् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 सुश्रुते सुखस्त्राने ४६ अध्याये ।
 “कषायमीषमधुरं किञ्चित् पूगफलं खरम् ॥”)
 पूगरोटः, पुं, (पूगरोट इव रोटयति दीप्यते प्रका-
 श्यते इति । रट् + अच् ।) छिन्नालवृक्षः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 पूज, क पूजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पर०-
 स०-सेट् ।) यष्टखरी । क, पूजयति गुरुं
 लोकः । इति दुर्गादासः ॥
 पूजकः, त्रि, (पूजयतीति । पूज + क्तु ।) पूजा-
 कर्त्ता । यथा, त्रिद्यादित्ये ।
 “यत्रैव भातुस्तु त्रियलुटेति
 प्रार्थयति तां वेदविदो वदन्ति ।
 तथा पुरः पूजकपूजयोश्च
 तदागमज्ञाः प्रदर्शयन्ति तान् ॥”
 पूजनं, स्त्री, (पूज + भादे अट् ।) पूजा । अर्च-
 नम् । यणः,—
 “द्रुष्टेन न च कर्त्तव्यं लोभेन तद्वया न च ।
 मनुपूजनं विधानेन यदर्थं चेतु परमां गतिम् ॥”
 इति पराशरपुराणम् ॥
 पूजनी, स्त्री, (पूज्यते इति । पूज + क्तनीति लुट् ।
 ङीम् ।) चटका । इति भरतः ॥ (गणेशचर्य-
 म्निगणेशनिर्घण्टमन्त्रोद्देशः । यथा, महा-
 भारते । १२ । १३६ । ४—१० ।
 “अरुणं रान् । यद्वत्तं वदन्ति विद्वन् ।
 यस्या सः संवादं गच्छतस्तु भूतैः ॥

पूजा

काम्यलि प्रफटतस्य अन्तःपुरनिवासिनी ।
 पूजनी नाम श्रद्धाविर्भावकालं सरोपिता ॥
 रतज्ञा तन्मभूतानां यथा वे जीवजायकः ।
 सर्वज्ञा नक्षत्रत्वज्ञा त्रिंशद्गोतिं गतापि सा ॥
 अभिप्रवाता सा तत्र पुत्रमेजं सुवर्चसम् ।
 समकालं राज्ञोरपि देवां पुत्री यथायत ॥
 तयोरर्घं कृतज्ञा सा खेचरी पूजनी सदा ।
 समुद्रतीरं सा गत्वा त्याजहार फलद्वयम् ॥
 पुष्टार्थं च नृपुत्रस्य राजपुत्रस्य चैव च ॥
 फलमेजं सुतायादाप्तावपुत्राय चापरम् ।
 अष्टताम्यादस्तदर्थं बलतेजीः भिषर्गम् ॥
 अगदावादाय सैवाह तयोः प्रादान् पुनः पुनः ।
 ततोऽगच्छन् परां दृष्टिं रान्नुतः फला-
 श्रान्त् ॥”
 इत्यादि तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)
 पूजा, स्त्री, (पूजनमिति । पूज + “चिन्तिपूजि-
 कधिङ्मिचर्चच्च” ३ । ३ । १०५ । इति अट् ।
 तत्पण्यायः ।) पूजनम् । तत्पण्यायः । नमस्या २
 अपचितिः ३ सपत्न्या ४ कर्त्ता ५ अर्चगा ६ ।
 इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥ गुतिः ७ । इति
 शब्दरत्नावली । (यथा, रामायणे । १२ । १५ ।
 “अपि रामे महाभागा मम माता यशस्विनी ।
 वन्देऽस्माद्वरं पूर्वां पूजार्त्तं सर्वदेहिनाम् ॥”)
 तस्याः सामान्यानुष्ठानं यथा,—
 “आदाद्याद्यादिनान्तः करगृहस्ततः परम् ।
 बहुलियापदान्वासां हृदादिव्यास एव च ॥
 तालत्रयश्च दिग्पथः पागायामस्ततः परम् ।
 ध्यानं पूजा जपश्चैव सर्वतलोच्चयं विधिः ॥”
 इति तत्त्वसारे धामसः ॥
 शक्तिविषये चतुःपथिप्रचारा यथा,—
 आनगारीपगम् १ मुगन्वितैलाभ्यङ्गः २ मञ्जन-
 शालाप्रवेशनम् ३ मञ्जनमगिपीठोपवेशनम्
 ४ दिव्यस्नानीयम् ५ उद्गर्जनम् ६ उष्णोदक-
 स्नानम् ७ कनककलसस्थितचकलतीर्थाभिषेकः
 ८ धौतवस्त्रपरिमाणनम् ९ अरुणदुर्गलपरि-
 धानम् १० अरुणदुर्गलतीर्थायम् ११ आलेप-
 मण्डपप्रवेशनम् १२ आलेपमणिपीठोपवेशनम्
 १३ चन्द्रगुरुशुक्रबुधमङ्गलपूरकस्तूरीरोचनादि-
 गन्धसम्पादाशुभेष्टनम् १४ केशभारस्य काला-
 गुग्गुलुपमल्लिकामालतीजातोऽम्बकाशोकशत-
 पत्रपूगङ्गुलीपुष्पागङ्गायथीसन्तुङ्गुलम-
 मालाभूषणम् १५ भूषणमण्डपप्रवेशनम् १६ भूषण-
 मणिपीठोपवेशनम् १७ नवमयितुङ्गुलम् १८
 चन्द्रशकलम् १९ गीमन्तसिन्दूरम् २० तिलक-
 रत्नम् २१ कालाञ्जनम् २२ कर्मावलीगुग्गुलम्
 २३ नाचाभरणम् २४ अक्षरपात्रकः २५ यजन-
 भूषणम् २६ कनकचित्रपटम् २७ मण्डपद्वारम्
 २८ सुतावलिः २९ रत्नावलिः ३० देवचन्द्रकः
 ३१ न्यूरुगुलवस्तुपटम् ३२ यथायादलिः ३३
 कर्मिकान्तिः ३४ जायसीदाम ३५ कटिखनम्
 ३६ शोभागङ्गाभरणम् ३७ मादकटपम् ३८
 रत्नगुणम् ३९ मादगुणम् ४० रत्नद्वारम्

पूजा

पाशः ४१ अन्यकरे ४२ इतरकरे पुण्ड्र-
चापः ४३ अपरकरे पुष्पवाणाः ४४ श्रीमन्ना-
ण्डिका ४५ स्वसमानवेशास्त्रावरणदेव-
ताभिः सह सिंहासनारोहणम् ४६ कामेश्वर-
पयङ्गोपवेशनम् ४७ अष्टाशनचक्रम् ४८
आचमनीयम् ४९ कर्पूरवटिका ५० आनन्दो-
ल्लासविलासहासम् ५१ मङ्गलारात्रिकम् ५२
श्वेतच्छत्रम् ५३ चामरयुगलम् ५४ दर्पणः ५५
तालवृन्तम् ५६ गन्धः ५७ पुष्पम् ५८ धूपः ५९
दीपः ६० नैवेद्यम् ६१ पुनराचमनीयम् ६२
ताम्बूलम् ६३ वन्दनम् ६४ इति तन्त्रसारे
सिद्ध्यासलः ॥ * ॥ षट्त्रिंशदुपचारा यथा,—
“आसनाभ्यङ्गने तद्वदुद्वर्तननिरुद्धये ।
सम्मानेन सर्पिरादिस्नपनावाहने तथा ॥
पादाभ्यां चमनीयम् स्नानीयमधुपर्कौ ।
पुनराचमनीयम् वस्त्रयज्ञोपवीतके ॥
अलङ्कारो गन्धपुष्पधूपदीपास्तथैव च ।
ताम्बूलादिकनैवेद्यं पुष्पमाला तथैव च ॥
अनुष्ठेपनञ्च श्रद्धा च चामरयजनन्तथा ।
आदर्शदर्शनञ्चैव नमस्कारोऽथ नर्तनम् ॥
गीतवाद्ये च गानात्रि स्तुतिहोमप्रदक्षिणम् ।
दन्तकाष्ठप्रदानञ्च ततो देवविसर्जनम् ।
उपचारा इमे ज्ञेयाः षट्त्रिंशत् सुरपूजने ॥”
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

अष्टादशोपचारा यथा,—

“आसनं स्वागतं पादमर्घ्यमाचमनीयकम् ।
स्नानं वस्त्रोपवीतञ्च भूषणानि च सर्वशः ॥
गन्धं पुष्पं तथा धूपं दीपमग्नञ्च दर्पणम् ।
माल्यानुष्ठेपनञ्चैव नमस्कारविसर्जने ॥
अष्टादशोपचारेस्तु मन्त्री पूजां समाचरेत् ॥”
अथ षोडशोपचाराः ।
“पादमर्घ्यं तथाचामं स्नानं वसनभूषणे ।
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्याचमनन्ततः ॥
ताम्बूलसर्चना स्तोत्रं तर्पणञ्च नमस्त्रिया ।
प्रपूजयेत् प्रपूजायां उपचारास्तु षोडश ॥”
(अन्यप्रकारषोडशोपचारा यथा,—
“आसनं स्वागतं पादमर्घ्यमाचमनीयकम् ।
मधुपर्काचमनीस्नानं वसनाभरणानि च ।
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यं वन्दनन्तथा ॥”)
अथ दशोपचाराः ।
“पादमर्घ्यं तथाचामं मधुपर्काचमनन्तथा ।
गन्धादयो नैवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात् ॥”
अथ पञ्चोपचाराः ।
“गन्धादयो नैवेद्यान्ताः पूजाः पञ्चोपचारिकाः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

अशुभ्यादेः पूजानिवेधमाह ।

“अशुचिर्न महाभायां पूजयेत्तु कदाचन ।
अवश्यन्तु स्मरेन्नन्तं सोऽतिभक्तियुतो नरः ॥
दन्तरक्तं ससृत्यन्नं स्मरणञ्च न विदते ।
सर्वेषामेव मन्त्राणां स्मरणान्नरकं ब्रजेत् ॥
जानुर्दे चतके जाति नित्यकर्म न चाचरेत् ।
नेमितिकञ्च तदधःस्वमन्त्रो न चाचरेत् ॥

पूजा

लोकके च संसृत्यन्ने चुरकर्मणि मेधुने ।
धूमोद्गारे तथा वान्तौ नित्यकर्मणि संयजेत् ॥
अथै भुक्ते लज्जीर्णे च नैव भुक्ता च किञ्चन ।
कर्म कुर्यान्नरो नित्यं सूतके नृतके तथा ॥
पत्रं पुष्पञ्च ताम्बूलं भेषजत्वेन कल्पितम् ।
कणादिपिप्पल्यान्तश्च फलं भुक्ता न चाचरेत् ॥
जलस्यापि नरश्रेष्ठ ! भोजनादभेषजादृते ।
नित्यक्रिया निवर्त्तेत सह नैमित्तिकैः सदा ॥
जलौकां गङ्गापादञ्च क्षमिगच्छपदादिकम् ।
कामादम्भेन संसृज्य नित्यकर्मणि संयजेत् ॥
विशेषतः शिवापूजां प्रसीतपिटको नरः ।
यावद्वस्त्रपर्यन्तं मनसापि न चाचरेत् ॥
महागुरुनिपाते तु काश्चं किञ्चिन्न चाचरेत् ।
आर्त्तिल्लयं ब्रजयन्तश्च आहं देवयुतञ्च यत् ॥
गुरुमाचिष्य विप्रञ्च प्रकृत्यैव च पाणिना ।
न कुर्यान्नित्यकर्मणि रेतःपाते च भैरव ! ॥
आसनचार्यापात्रञ्च भगमासादयेन्न यत् ।
ऊधरे क्षमिसंयुक्ते स्थाने वृष्टेऽपि नार्चयेत् ॥
नीचेरात्राद्य तत्स्थानं शुचिः प्रयतमानसः ।
अर्चयेच्चण्डिकां देवीं देवमन्यश्च भैरव ! ॥
दिनिभागे तु कौबेरी दिक् शिवाप्रोत्तिकारिणी ।
तस्मात्तन्मुखमाचीनः पूजयेच्चण्डिकां सदा ॥”
पूजास्थानानि यथा,—
“लिङ्गस्यां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्थां तथैव च ।
स्थण्डिलस्थां महामायां पादुके प्रतिमासु च ॥
चित्रं च त्रिशिखे खड्गे जलस्थां वापि पूजयेत् ।
पञ्चाशदङ्गुलं खड्गं त्रिशिखञ्च त्रिमूलकम् ॥
शिखायां पर्वतस्थाने गङ्गायामपि तत्समा ।
आर्यावर्त्ते मध्यदेशे तथा पर्वतगङ्गरे ॥
देवीं संपूजयेन्नित्यं भक्तिश्रद्धासमन्वितः ।
वाराणस्यां सदा पूजा सम्यक्फलदायिनी ॥
ततस्तु दिगुणा प्रोक्ता गुरुचोत्तमसन्निधौ ।
ततोऽपि द्विगुणा प्रोक्ता द्वारवत्यां विशेषतः ॥
सर्वज्ञेयैषु तीर्थेषु पूजा द्वारवतीसमा ।
विन्ध्यं शतगुणा प्रोक्ता गङ्गायामपि तत्समा ॥
आर्यावर्त्ते मध्यदेशे ब्रह्मावर्त्ते तथैव च ।
विन्ध्यवत्फलदा पूजा प्रयागे पुष्करे तथा ॥
ततश्चतुर्गुणं प्रोक्तं करतोयानदीजले ।
तस्याश्चतुर्गुणफला नन्दिकुण्डे च भैरव ! ॥
तस्माच्चतुर्गुणा प्रोक्ता जल्पीशेश्वरसन्निधौ ।
तत्र सिद्धेश्वरीयोनौ ततोऽपि दिगुणा स्मृता ॥
ततश्चतुर्गुणा प्रोक्ता लौहित्यनदपायसि ।
तत्समा कामरूपे तु सर्वज्ञैव जले स्थले ॥
सर्वश्रेष्ठो यथा विष्णुर्लक्ष्मीः सर्वोत्तमा यथा ।
देवीपूजा तथा शक्ता कामरूपे सुराण्ये ॥
देवीज्ञेयं कामरूपं विद्यतेऽन्यत्र तत्समम् ।
अन्यत्र विरक्षा देवी कामरूपे गृहे गृहे ॥
ततः शतगुणं प्रोक्तं नीलकूटस्थ मस्तके ।
ततोऽपि दिगुणं प्रोक्तं देवके शिवलिङ्गके ॥
ततोऽपि द्विगुणा प्रोक्ता शैलपुत्तादियोगिषु ।
ततः शतगुणं प्रोक्तं कामाख्यायोगिनिष्ठके ॥”
इति काणिकापुराणे ॥ १४१५७ ॥ अध्यायौ ॥

पूजा

पूजासनानि तत्फलानि च यथा,—
“उपविश्यासने रम्ये कृष्णाजिनकुशीतरे ।
राश्रुवे कम्बले वापि काशादौ व्याघ्रचर्मणि ॥
न कुर्यादूर्ध्वं विष्णोः शिवे काष्ठासनादिषु ।
काष्ठासने वृथा पूजा पाशाद्यै रोगसम्भवः ॥
भूम्यासने गतिर्नास्ति वस्त्रासने दरिद्रता ।
कुशासने ज्ञानवृद्धिः कम्बले सिद्धिरुत्तमा ॥
कृष्णाजिने धनौ पुत्री मोक्षः स्याद्व्याघ्रचर्मणि ।
मन्त्रयोगं प्रकुर्वीत भोगार्थं सुखसासने ॥”
इति पाञ्चोत्तरखण्डे ७४ अध्यायः ॥
पूजाधिकारिता प्रयोजकदेवषट्कपूजा यथा,—
“गणेशश्च दिनेश्च वङ्गं विष्णुं शिवं शिवाम् ।
संपूज्य देवषट्कञ्च सोऽधिकारी च पूजने ॥
गणेशं विघ्ननाशाय निष्पापाय दिवाकरम् ।
वङ्गं शुद्धाय विष्णुञ्च सुक्त्यै पूजयेन्नरः ॥
शिवं ज्ञानाय ज्ञानेशं शिवाञ्च बुद्धिदहये ।
संपूज्य तान् जनेत् प्राप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ८ अध्यायः ॥
हादशमासे विष्णुपूजाविधयेथा,—
“प्रत्यहं कार्तिके मासि जातीपुष्यैः समर्चयेत् ।
दद्यादखण्डदीपञ्च नियतात्मा हृदयतः ॥
ब्राह्मणान् भोजयित्वा च सहसायुष्यमाप्नुयात् ।
मार्गशीर्षे वषात्रेण वक्रपुष्यैश्च केशवम् ।
समर्च्य भोजयेद्विप्रान् वैकुण्ठपदमाप्नुयात् ॥
धनुष्युषि देवेशं मासमेकं निरन्तरम् ।
अर्चयेदुपवासैश्च करवीरैः सिताक्षितैः ॥
धूपैर्दीपैश्च नैवेदैर्यथाशक्त्वा निवेदयेत् ।
समाप्तौ भोजयेद्विप्रान् महाभागवतोत्तमान् ॥
अश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोत्यसंशयः ॥
तपोमास्युदिते भानौ ज्ञात्वा नद्यां विशेषतः ।
अर्चयेन्नाधवीपुष्यैस्तुपजैश्च शुभानने ! ॥
पायसं विविधं दिव्यं भक्ष्या तत्र निवेदयेत् ।
मासान्ते वैष्णवान् विप्रान् भोजयेत् शक्तितो
द्विजः ॥
तपस्ये च तथा देवि ! माधवैः कुसुमः शुभैः ।
ज्ञात्वा संपूजयेद्विष्णुं मासमेकं निरन्तरम् ॥
शर्करासु घृतं नित्यमपूर्णाञ्च निवेदयेत् ।
वैष्णवान् भोजयेच्छ्रद्धया मासान्ते शुभदर्शने ! ॥
मधुमासि तथा नित्यं वक्रलेश्वरैश्चैरपि ।
पूजयेज्जगतामीशं गुडान्नञ्च । निवेदयेत् ॥
सासान्ते वैष्णवान् विप्रान् भोजयेत् सुखमा-
द्विजः ।
सहस्रवार्षिकं पूजाफलं नित्यमवाप्नुयात् ॥
माघवे पूजयेद्विष्णुं शतपत्रैर्मण्डपलैः ।
पूजयित्वा विधानेन दध्यन्नफलसंयुतम् ॥
गुडोदकञ्च भक्ष्या वै तस्मिन् देवि ! निवेदयेत् ।
लक्ष्म्या युक्तो जगन्नाथः प्रीतो भवति पार्वति ! ॥
ज्येष्ठे तु शुक्लकमलेः पाटलेः कुसुदीपलैः ।
अर्चयित्वा हृषीकेशमन्नं चूतफलैर्युतम् ॥
निवेदयित्वा भक्ष्या वै गवां कीटिप्रदो भवेत् ॥
वैष्णवान् भोजयेन्नित्यं मासान्ते भक्तचरमः ।
ब्राह्मणां च शिवे ! सर्वं फलमानन्दमभ्युते ॥

पूजा

आयाते देवताग्रंशं लक्ष्मीभक्तारमधुगतम् ।
 शेषुष्यैरर्पयेन्नित्यं पायसाग्रं निवेदयेत् ॥
 मामान्ते भोजयेद्विप्रान् महाभागवतोत्तमान् ।
 गण्डर्भमश्मस्य पूजां प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 नभोमास्यार्धवेदिषु पुमागैः केतकीदलैः ।
 अर्धयित्वापुतं भक्ता न भूयो जम्भभागभवेत् ॥
 दद्याद्द पिष्टकान् भग्ना शर्कराशुतमिश्रितान् ।
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्वमानस्यमनुते ॥
 नभस्यपार्धवेदीशं कुन्दैः कुरवकैरपि ।
 घोरैराग्रं गुटमिच्छन्तु भक्ता तत्र निवेदयेत् ।
 गन्तं कोटिप्रदानस्य प्रत्यहं समवाप्नुयात् ॥
 इयं नीलोत्पलैर्मार्जितं पूजयेन्मधुसूदनम् ।
 भक्ता निवेदयेत्तस्मिन् घोरमाप्यविमिश्रितम् ॥
 कन्याकोटिष्वस्यैव कन्याकोटिप्रदानं च ।
 वैष्णवं लोकमाप्नोति तदितः स्वर्गनैयुतः ॥
 ऊर्ध्वमासे सर्वं देवि ! कोमलैस्तुलसीदलैः ।
 पूजयित्वापुतं भक्ता तत्तुष्टायुष्यमवाप्नुयात् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ७५ अध्यायः ॥

इदं द्रष्टव्यमावादी दुर्गापूजादि देवीपुराणे द्रष्ट-
 यम् ॥

अथ देवपूजाविधिः ।

प्रातः प्राणासामर्थ्ये आर्द्रवासवा हृतगात्र-
 मार्प्यनादिर्गृह्यसमीपं गत्वा प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा
 प्रक्षालितपादः शुचिर्दिवाचाः कुशशक्तः
 स्वाक्षान्तः सर्वत्र वीरासनोपविष्टः प्राङ्मुखः
 रात्रावुदङ्मुख एव मौनी ध्यानपरायणः काम-
 रागभय-द्वन्द्वक्रोध-मातृसर्वत्ररा-रहितकल्मषाः
 समना वा शुचौ वस्तुपविष्टोऽनिरुद्धगन्ध-
 रहितो देवे दक्षिणपार्श्वे नैवेद्याद्युपकरणानि
 च वामपार्श्वे जलं पुरतो धूपदीपौ तान्त्रादि-
 पात्राश्च यथासन्निवेशं पाद्यार्घ्याचमनीयपात्रं
 जलादिपूर्णेनयतः स्थापयित्वा यथाकामं यज्ञोप-
 वीतवस्त्रान्दुरगादि संस्थाप्य ।

ॐ अथसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः ।
 भूतानामविरोधेन पूजाकर्त्तुं करोम्यहम् ॥
 इदुष्टास्य अस्त्राय फट्ति तर्जन्महुष्टयोग-
 ध्वनिपशोटिकया दशदिग्बन्धनं कुञ्चतु ॥ १ ॥
 नादेयो देवमर्धवेदिहगुरोघातु सर्वदेवार्धनेषु
 भूतशुद्धिमाहुरागमिकाः । वा यथा,—

घोरहमिति मन्त्रेण जीवात्मानं नाभितो हृदिस्थ-
 परमात्मनि संयोज्य ततः पृथिवीं जले जलं
 तेजसि तेजो वायो ततो वायुमाकाशे प्रवेक्ष्य
 दक्षिणाङ्गुष्ठेन दक्षिणनासापुटं धत्वा यमिति
 वायुपीलेन योद्धुश्चरन्नेन वायुक्रमेण रूप-
 पूरकसंज्ञया वायुविलानरूपया वायुसाधार-
 रण्या देहं शोषयित्वा ततो नासापुटावकुष्ठ-
 नाभिकाभ्यां धत्वा रमिति वक्षिणीलेन चतुः-
 षष्टिनारजनेन क्षम्यन्तरूपकृमकसंज्ञया वायु-
 विलानरूपया वायुसाधारण्येन देहं दाह-
 यित्वा हस्तिनीश्वरीदेन द्वाविंशद्वारजनेन
 दक्षिणनासापुटेन वायुनिःसारकरूपया रेषक-
 र्गदया रेणुधानरूपया रेणुग्राहाररूपया सिरि-

पूजा

ह्यथ यमिति वरुणवीजेन चतुःषष्टिवारजनेन
 जलाधिपधानरूपया जलाधिपधारणया चन्द्र-
 मण्डलादन्तं सावयित्वा तेनाग्राय प्रयवेन
 सन्धाज्ञं संघटितं पुनर्नवीभूतं चिन्तयित्वा
 वायादिभूतानि योमादिभ्यो व्युत्क्रमेण वक्षिः
 हत्वा हंस इति मन्त्रेण परमात्मतो जीवं नाभि-
 पद्मे न्यसेत् ॥ २ ॥

ततः श्रद्धादिग्यासः ।

गोपालमन्त्रे तु नारदाय अर्धये नमः शिरसि ।
 गायत्रीश्रुत्सहसं नमो मुखे । श्रीकृष्णाय देवाय
 नमो हृदि । एवमन्यत्रोहनीयम् ॥ ३ ॥

ततः प्राणायामः ।

तत्रानुलमन्त्रेण योद्धुश्चरन्नेन व्यङ्गुष्ठेन
 दक्षिणनासापुटं धत्वा वामनासया वायुं पूर-
 येत् । व्यङ्गुष्ठानामिकाभ्यां नासापुटौ धत्वा
 चतुःषष्टिवारजनेन वायुं कुम्भयेत् । वामनासाम-
 नाभिकाभ्यां धत्वा दक्षिणनासया द्वाविंशद्वार-
 जनेन वायुं त्यजेत् । पुनर्दक्षिणनासया पूरयेत् ।
 उभाभ्यां कुम्भयेत् । वामनासया रेषयेत् ।
 पुनर्वायुं पूरयेत् । उभाभ्यां कुम्भयेत् । दक्षि-
 णया रेषयेदिति ॥ ४ ॥

ततो वास्तुमाहकान्यासः । न्यासशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 अनेकदेवपूजने तु भूतशुद्धिमाहकान्यासयोर-
 विशेषात् सहदेवागुष्ठानम् ॥ ५ ॥

ततः करन्यासः ।

यथा गोपाले । ॐ क्वां व्यङ्गुष्ठाभ्यां नमः व्यङ्गु-
 ष्ठयोः । ॐ क्वां तर्जनीभ्यां स्वाहा तर्ज्योः ।
 ॐ क्वां मध्यमाभ्यां वषट् मध्यमयोः । ॐ क्वां
 अनामिकाभ्यां हूं अनामिकयोः । ॐ क्वां
 कनिष्ठाभ्यां वौषट् कनिष्ठयोः । ॐ क्वां करतल-
 एकाभ्यां फट् करतलच्छयोः । एवमन्यत्राप्युक्तम् ॥

ततोऽङ्गन्यासः ।

ॐ क्वां हृदयाय नमः हृदये हस्ततलेन । ॐ
 क्वां शिरसे स्वाहा व्यङ्गुष्ठाङ्गुलिभिः शिरसि ।
 ॐ क्वां शिखायै वषट् अधोमुखानुलिप्तुष्टिना
 शिखायाम् । ॐ क्वां कवचाय हूं अक्षकर-
 तलाभ्यां आशिरः पादपर्यन्तरूपसन्धाज्ञे । ॐ
 क्वां नेत्राभ्यां वौषट् तर्जनीमध्यमाभ्यां नेत्रयोः ।
 ॐ क्वां अस्त्राय फट् ऊर्ध्वधस्तालत्रयं ह्योटि-
 काभिर्दशदिग्बन्धनस्य कुञ्चतु । एवमन्यत्राप्यु-
 नीयम् । आगमोक्तादिभूजने तु भूतशुद्धादि-
 नियमः अन्यत्र त्वनियमः ॥ ६ ॥

ततोऽर्घ्यस्थापनम् ।

वामतोऽर्घ्यादाद्याचमनीयपात्राणि संस्थाप्य
 अर्घ्यपात्रं जलगन्धपुष्पैः संपूज्य तत्तद्देवता-
 न्मन्त्रेण सर्वदेवतासाधारण्ये तु प्रदवं वा
 व्यष्टया जप्ता धेनुसूदया अग्न्योक्तं तदुदकं
 पात्राङ्गरे किञ्चित् कृत्वा तेनोदनेनात्मानं
 पूषोपकररक्षणमुचयेत् । प्रदवादिनक्षत्रदेवता-
 चतुर्धन्तनाम्ना नमोऽन्तेन मूलमन्त्रेण वा
 आनामं गन्वादिभिरभ्यर्च्य तद्वर्षं ध्यात्वा तत-
 स्थापमाये चन्दनादिरक्षितोदकपद्मे समो-

पूजा

धनान्तदेवतानाम्ना इष्टागच्छेत्तावाद्य स्थाप-
 यित्वा मूलेन चतुर्धन्तनाम्ना आसनं दत्त्वा
 सर्वोधनान्तनाम्ना स्वागतं ते इति पृच्छेत् ।
 दीक्षितस्तु नृत्नमन्त्रसुखाय प्रगवादिचतुर्धन्त-
 नान्ना नमोऽन्तेन दद्यादिति विशेषः । एवं
 पाद्यार्घ्याचमनीयादीनि दद्यात् । पाद्यार्घ्ययोः
 पौष्पापुष्पैः त्वनियमः । ततो हृतमधुदधिमेलक-
 पलमितं कांक्षपात्रस्य पिष्टितश्च मधुपर्कं पुन-
 राचमनीयश्च दद्यात् । ततो लौकिकपष्टाधिक-
 शतत्रयतो लोकान्यूनवैदिकाष्टोत्तरशतपलान्यून-
 जलेन तदभावे षष्टिरक्षिकमासद्वयाधिकत्रयो-
 दशतोलकल्पवैदिकपलचतुष्टयान्यूनजलेन इदं
 चानीयं एवं दुग्धादिनापि । हृतादिस्थाने तु
 गन्धद्रव्यचूर्णकविल्लक्ष्यसुष्णोदकेन चालनं चाज्ञं
 ततः पुनराचमनीयं वाचसी पुनराचमनीयं
 दद्यात् । प्रत्येकमलङ्कारं यज्ञोपवीतं गन्धं पुष्पं
 धूपं दीपं नैवेद्यं पुनराचमनीयं तामूलं दत्त्वा
 नृत्नमन्त्रं यथाशक्ति जप्त्वा समर्थं त्रिः प्रदक्षिणी-
 कृत्य अष्टाङ्गप्रणिपातेन पश्चाङ्गप्रणिपातेन वा
 शिरसि करद्वयसंयोगेन च प्रगम्य स्तुत्वा प्रण-
 वादिसम्बोधनान्तनाम्ना जमस्तेति विस्मर्जयेत् ।
 यत्र यदुपचारद्रव्यासम्भवस्तदर्थं जलं देयम् ।
 प्रतिष्ठितस्थिरतरप्रतिमायां तत्तादावाहनविस्म-
 र्जने न क्षतः । एवं शालग्रामे जले वा सर्व-
 देवपूजनेऽपि यथाकामं पाद्यादिदशोपचारैः ।
 गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः पञ्चोपचारैः गन्ध-
 पुष्पाभ्यां वा केवलेन पुष्पेण केवलेनाक्ष-
 तेन केवलेन जलेन मानसिकेन वा पूज-
 येत् । तत्र सामान्यदेवताधूपः शारदायाम् ।
 चतुर्गुणगुल्यगुल्फशीरशर्करामधुचन्दनैः ।
 धूपयेदाव्यसंमित्रैर्नैवेद्यं देवाय देशिकः ॥
 एतेर्मितैर्यथाकामं वा । इति सर्वदेवता-
 साधारण्यो विधिः ॥ ७ ॥

ततः प्रथमं स्रव्यपूजा ।

ॐ स्रव्याय नमः इति पूजयेत् । तत्र गन्धाः ।
 चन्दनागुरुकर्पूरवीरसमलपद्माक्षरक्षचन्द-
 नानि । पुष्पाणि । मल्लिकामालतीकरवीरचम्पक-
 पाटलावकुलनगरपीतम्भिगुलीकुन्दनमल्लिका-
 शोकपद्मागन्धवयापुष्पाणि विहितानि । तुलसी-
 कृष्णतुलसीदूर्वाविलापत्राणि राजिताकाशेक-
 दलनगरसुझलानि निविष्टानि । धूपश्च । गुग्-
 गुल्यगुरुदेवदाहविल्यानि । दीपस्तु हृतेन तैलेन
 वा । नैवेद्यानि विविधभक्ष्याणि ॥ ८ ॥

अथ मणेशपूजा ।

तदावाहने । ॐ भूर्भुवःसर्वमेश इष्टागच्छ
 इति दूर्वापुष्पाक्षतेराग्रा ॐ गन्धशाय नम
 इत्यनेन पूजयेत् । तत्र तुलसी निविष्टा । रत्न-
 चन्दनरत्नपुष्पादिर्न विहितम् । देवतान्तरप्रति-
 मन्तुं तुङ्गनादिकं न देयम् ॥ ९ ॥

अथ दुर्गापूजा ।

ॐ भूर्भुवःसर्वदुर्गे इष्टागच्छ इति पुष्पाक्षतेरा-
 ग्रा ॐ दुर्गायै नम इत्यनेन पूजयेत् । तत्र

पूजा

पूजा

पूजितः

गन्धाः चन्दनागुरुकपूरकुङ्कुमानि । पुष्पाणि
मल्लिकोत्पलपुन्नागशमीचम्पकाशोककर्णिकार-
करवीरतुलसीविल्वपत्रादीनि विहितानि ।
सकुलार्कमन्दारपुष्पाणि निषिद्धानि । धूपाः
क्षणागुरुसहिततृप्तमहिषाक्षगुग्गुलुविल्वान्य-
तमानि वीर्यमूलचन्दनेऽपि । दीपस्तु हृतेन
तेलेन वा । नैवेद्यानि आम्बनारिकेलखर्जूर-
कदलीबीजपूरादीनि । कथितं विद्वं फलं निषि-
द्धम् । यत्रपक्वकदलीफलमपि विहितम् ॥ * ॥

अथ शिवपूजा ।

उदङ्मुखः, ॐ नमः शिवाय नमः इति मन्त्रेण
पूजयेत् । तत्र गन्धः अगुरुचन्दने । पुष्पाणि च
अर्ककरवीरजातीवकुलपाटलाश्चैतमन्दारनाग-
केशरचम्पक-धुस्तूरविल्वामलक-तुलसीपत्राणि
विहितानि । केतकीमाघवीपुष्पकुन्दयूथीमद-
न्तिकाश्रीरवसर्जवन्कसुकुलमात्राणि निषि-
द्धानि । धूपस्तु हृतगुग्गुलुविल्वफलानि उषीरा-
गुरुचन्दनानि च । दीपस्तु हृतेन तेलेन सर्वपा-
दिना वा । नैवेद्यानि गुडखण्डहतपक्वमातुलुङ्ग-
फलादीनि ॥ * ॥

अथ पार्थिवशिवलिङ्गपूजाविधिः ।

ॐ हराय नम इति नृदाहरणम् । ॐ महे-
श्वराय नम इति वटनम् । ॐ मूलपात्रे इह
सुप्रतिष्ठितो भव इति प्रतिष्ठा । आचारात्
ध्यायेन्नित्यमित्यादिना श्रावदोक्तं ध्यायेत् ।
पिनाकपृक् इहागच्छ इत्यावाहनम् । ॐ पशु-
पतये नम इति स्तपनम् । एतत् पाद्यं ॐ
नमः शिवाय नम इति पाद्यादिभिः संपूष्य
वामावर्त्तेन वेद्यां प्राच्यादिषु ॐ सर्वाय क्षिति-
मूर्त्तये नमः ॐ भवाय जलमूर्त्तये नमः ॐ
रुद्राय अग्निमूर्त्तये नमः ॐ उग्राय वायुमूर्त्तये
नमः ॐ भीमाय आकाशमूर्त्तये नमः ॐ पशु-
पतये यजमानमूर्त्तये नमः ॐ महादेवाय
सोममूर्त्तये नमः ॐ ईशानाय सूर्यमूर्त्तये नमः ।
इत्यष्टमूर्त्तयः पूज्येः पूजयेत् । ततो मुखवाद्यं कृत्वा
महादेव जमखेति संहारस्तुत्रया विसर्जयेत् ।
स्त्रीशूद्रस्तु नमः शिवायेति मन्त्रेण पूजयेत् ॥ * ॥

अथ विष्णुपूजा ।

शुद्धार्घ्यपानं पुरतो निधाय त्रिभागजलेना-
पूर्य वसिति धेनुस्तुत्रया अन्तर्तीक्ष्ण्य ॐ विष्णवे
नम इत्यष्टधा जपित्वा तेनोदकेनात्मानं पूजोप-
करणजाभ्युत्तेत् । दीक्षितस्तु तन्मन्त्रसुचार्यं
तन्नाम्ना पूजयेत् अङ्गाद्यावरणञ्च पूजयेत् शाल-
ग्रामे मणौ प्रतिमादलपद्मजलादिषु । तत्र
शालग्रामे व्यावाहनविसर्जने न स्तः । ध्येयः
सदेत्यादिना ध्यात्वा ॐ भगवन् विष्णो इहा-
गच्छेत्याद्यक्षतपुष्पेरावाह्य इदमासनं ॐ
श्रीविष्णवे नमः ॐ विष्णो स्वागतमिति पृच्छेत्
एतत् पाद्यं ॐ विष्णवे नमः सामगस्तु इदमर्घ्यं
ॐ विष्णवे नमः इति वदेत् । तदितरस्तु यमो-
र्ध्व इति विशेषः । तत्र द्रव्याणि क्षुद्रपुष्पाक्षत-
विद्यार्घ्यचन्दनतोषानि यथाकामं वा अर्घ्यपाद-

योस्तु पौर्वापर्येण नियमः । आचमनीये सुगन्धि-
द्रव्ययुक्तजलं केवलं वा प्रशस्तजलम् । हृतमधु-
दध्यात्मको मधुपर्कः तदभावे केवलं वा मधु ।
पूर्ववदिदमाचमनीयं इदं स्नानीयं तत्र लौकिक-
वष्टाधिकशतत्रयतोलकान्यूनं जलम् । पुनराच-
मनीयं इदं वस्त्रं पुनराचमनीयं इदमाभरणं
पुनराचमनीयं गन्धस्तु अङ्गुष्ठयुक्तकनिष्ठया गन्ध-
सुद्रया तत्र चन्दनागुरुकपूरकुङ्कुमवीर्यमूल-
पद्मकाष्ठसिद्धकरक्तचन्दनकास्तूरिकाजातीफलानि
हृद्यानि एतच्चूर्णानि वा एतदाहाराक्षरसो वा
पुष्पाणि च तर्जन्यङ्गुष्ठयोगरूपपुष्पसुद्रया तत्र
मल्लिका-मालतीजाती-केतक्यशोक-चम्पकनाग-
केशरवकुल-पद्मोत्पलतुलसी-विल्वकरवीरपारि-
भद्रपाटलाश्चैतपरजितावहुदलतगरश्चैतजवा-
रक्ताशोकशण्णपुष्पभूमिचम्पकश्रेफालौनवमालि-
कायूपिकाकदम्बकुन्दलवङ्गमाघवीपुष्पवकवन्क-
ङ्कुरवकविल्वपुष्प-वहवारक-कङ्गारोणपलाश-
पुष्पाणि विहितानि । नरसिंहैतरावतारे केतकी
निषिद्धा । पर्युषितमच्छिद्राप्रोक्षितस्वर्गपतितोष-
हतमध्याङ्गस्नानोत्तरचुटितपद्मचम्पकेतरकलि-
कातुलसीतरशुक्लपत्रपरिहित-पुष्पविहितेतर-
रक्तपुष्पचैत्यहृद्योदभवंशशानजात-कुटज-शा-
ल्मलीश्रीरीषपुष्पाणि निषिद्धानि । ब्राह्मणेतरस्य
वनोद्भवानि च । विहितपत्राणि तुलसीविल्व-
शमीभृङ्गराजतमालामलककेतकीपत्राणि । पद्म-
कुन्दोत्पलानि पञ्चदिनात् परतः पर्युषितानि ।
तुलस्यगन्धविल्वानि कदापि न पर्युषितानि ।
धूपस्थानञ्च देवस्य वामे पुरतो वा । तर्जन्यङ्गुष्ठ-
योगरूपधूपसुद्रया वामहस्तेन घण्टां वादयन्
देयः । स च भूमौ न देयः । धूपञ्च जटामांसी-
महिषाक्षगुग्गुलुकपूरारागुरुसिद्धकदेवदारुजाती-
फलश्रावदोक्तमिश्रितगुग्गुलुवाद्यैः । दीपस्थानं
देवस्य दक्षिणतः पुरतो वा । मध्याङ्गुष्ठयोगरूप-
दीपस्तुत्रया एष दीपः हृतेन तेलेन वा भूमौ न
देयः । नैवेद्यस्थानञ्च देवहृतेतरदेशः । अना-
मिकाङ्गुष्ठयोगरूपनैवेद्यसुद्रया एतन्नैवेद्यं तत्र
कदली-पनच-जम्बूलवनौ-करमर्दक-हविःसंस्कृत-
तिलमाषस्तुत्रयवगोधूमम्रीहिशाख्यं विहितम् ।
निषिद्धन्तु अनामहिषौघीरदक्षिणतः पञ्चनख
वराह-मत्स्य-नृग-च्छागेतरमांस-हिरण्योदक-
सर्पैतरश्चपाण्डालहृदिजालाद्युच्छिद्येष्टेहाक्त-
पर्युषितेतरमभ्यम् । खण्डादीनि यवगोधूमक्षीर-
विकाराश्च न पर्युषिताः । ततः पुनराचमनीयं
तामूलञ्च दत्त्वा अष्टोत्तरसहस्रं शतं दश वा
उत्तरीयवस्त्रेण ह्लादितहृद्देशे स्थिततिथ्यंगभूत-
दक्षिणवारः यथाशक्ति न्यूनमन्त्रं जपित्वा
ॐ गुह्यातिगुह्यगोभालं यहास्यास्तुष्टतं जपम् ।
सिद्धिर्भवतु मे देव ! त्वत्प्रसादात् त्वयि स्थितिः ॥
इत्यर्घ्योदकेन देवहस्ते जलं दद्यात् । ततोऽर्घ्य-
शुद्धं यष्टीत्वा त्रिः प्रदक्षिणीक्ष्व,
ध्येवं नृदा परिभवन्नमभौद्धोदं
तीर्थास्त्रं शिवविरिञ्चिन्नं शरण्याम् ।

भृत्यार्चिर्हं प्रणतपालमवाचिपोतं
वन्दे मष्टापुरव ! ते चरणारविन्दम् ॥
यत्ना सुदुस्त्वजसुरेष्ठितराप्यलक्ष्मीं
धर्म्मिष्ठ ! आर्यवचसा यदगादरण्याम् ।
मायान्तर्गं दयितयेष्ठितमन्त्रघाव-
दन्दे मष्टापुरव ! ते चरणारविन्दम् ॥

इति स्तुत्वा ॐ प्रसीद भगवन्निति दण्डवत्
प्रणमेत् ।

ॐ यत् किञ्चित् क्रियते देव मया सुकृतदण्ड-
तम् ।

तत् सर्वं त्वयि संन्यस्तं त्वत्प्रशुक्तः करोम्यहम् ॥
इत्यनेन सर्वं समर्पयेत् ॥

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं जनाहंन ।

यत् पूजितं मया देव ! परिपूर्णं तदस्तु मे ॥

इति प्रार्थयेत् ॥ ततः संहारस्तुत्रया निर्मात्य-
पुष्पमादाय भूमौ त्यजेत् विसर्जनसत्त्वे ॐ
भगवन् विष्णो जमखेति विसर्जयेत् तदसत्त्वं
निर्मात्यपुष्पमादाय ।

ॐ तिष्ठ देव परे स्थाने स्वस्थाने परमेश्वर ।

यच्च ब्रह्मादयः सर्वे सुरास्तिष्ठन्ति मे हृदि ॥

इति मन्त्रेण देवं हृदि स्थापयेत् । ततः ॐ

विष्णुसेनाय नम इति गन्धपुष्पनैवेद्यायं

दद्यात् । ततो वैष्णवाय तन्निर्मात्यं 'अतुल्यपुनं

नैवेद्यञ्च किञ्चिद्वा शिरसि निर्मात्यं धार्यं

सर्वाङ्गेष्वनुपेनं कृत्वा यथाकालं पादोदकं

नैवेद्यञ्चोपशुद्धीत । तत्र पादोदकप्रक्षये मन्त्रः ।

ॐ क्षणक्षण महाबाहो भक्तानामार्तिनाशन ।

सर्वपापप्रशमनं पादोदकं प्रयच्छ मे ॥

ततस्तुतपानादौ परोक्षितदेवतानाम श्रुत्वा

स्वयं त्रिरुद्धाय पादोदकं पीत्वा तच्छेषम् ।

अकालान्तशुभमं सर्वथाधिनिगमम् ।

विष्णोः पादोदकं पुण्यं शिरसा धारयाप्यहम् ॥

इति शिरसि धारयेत् । नैवेद्यमभ्यये मन्त्रः ।

ॐ उच्छिद्यभोजिनस्तस्य वयसुच्छिद्यकाक्षिणः ।

येन लीलावराट्तेण हिरण्याख्यो निपातितः ॥

इत्युद्धायं भक्षयेत् ॥ * ॥ यथाकालं दशोपचारोप

वा पूजयेत् । तत्र दशोपचाराः । अर्घ्यमाद्याचम-

नीयमधुपर्काचमनगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि ।

पञ्चोपचाराः । गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि । गन्ध-

पुष्पाभ्यां वा केवलपुष्पेण केवलजलेन वा पूज-

येत् ततोऽभिन्नक्षरस्वतीक्ष्ण्यदीर्घां पूजनम् ।

इत्यादिकप्रयोगतत्त्वम् ॥ * ॥ ततोऽस्तवामान्य-

पूजा कलावतीशब्दे द्रष्टव्या ॥

पूजाहं, त्रि, (पूजामर्हतीति । पूजा + अर्घ +

“अर्घः ।” ३ । २ । १२ । इत्यच् ।) पूजा-

योग्यः । मान्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

सनुः । ६ । २६ ।

“प्रजगार्थं मष्टाभागाः पूजाहं गृहदीपयः ।

स्त्रियः श्रियश्च मेष्टेषु न विप्रोपोक्षि कथनम् ॥”)

पूजितः, त्रि, (पूज + क्तः ।) प्राप्तपूजाः । अर्चितः ।

तत्पर्यायः । अर्चितः २ । इत्यमरः । १३ । ६८५

(यथा, भट्टिः । ४ । १ ।

पूतिक

आजशोभाञ्जनजलेर्भावेयं पुनः पुनः ।
 शिगुमुखेन केतव्याः पुष्पपत्रपुटे च तम् ॥
 पचेदेवं विशुद्धः सन् नृगनाभिसमो भवेत् ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे वातव्याध्यधिकारे ॥
 दुर्गन्धविशिष्टे, त्रि । यथा, भगवद्गीतायाम् ।
 १७ । १० ।

“यातयामं गतरसं पूति पर्युषितश्च यत् ।
 उच्छिष्टमपि चामेधं भोजनं तामसप्रियम् ॥”
 पूतिकं, स्त्री, (पूत्या दुर्गन्धेन कायतीति । कै + कः ।) विष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्गन्ध-
 विशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । १३ । ६ । ११ ।

“किं त्वया पापकं पूर्वं कृतं कर्म सुदारुणम् ।
 यत्त्वं क्षम्यमाने नृतकान् पूतिकान्तुषि कुत्सि-
 तान् ॥”)

पूतिकः, पुं, (पूत्या कायतीति । कै + कः ।)
 पूतिकरञ्जद्वयः । इत्यमरः । २ । ४ । ४८ ॥
 (अस्य पर्यायादिकं पूतिकरञ्जशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

पूतिकरजः, पुं, (पूतियुक्तः करजः ।) करञ्जभेदः ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ४८ ॥ यथा, “अथ कटुकरञ्ज-
 घोराकरञ्जनामगुणाः ।

करञ्जो नक्तमालश्च करजश्चिरविल्वकः ।
 दृढपूर्णकरञ्जोऽन्यः प्रकीर्त्यः पूतिकोऽपि च ॥
 स चोक्तः पूतिकरजः सोमवल्कश्च स स्मृतः ।

करञ्जः कटुकस्त्रीक्ष्णो वीर्योष्णो योनिदोषहृत् ॥
 कुष्ठोदावर्त्तगुल्माश्रोत्रज्वरकृमिकफापहः ।
 तनुपत्रं कफवातार्शः क्षमिशोथहरं परम् ॥

भेदनं कटुकं पाके वीर्योष्णं पित्तलं जघु ।
 तत्फलं कफवातघ्नं मेहार्शः क्षमिकुष्ठजित् ॥
 दृढपूर्णकरञ्जोऽपि करञ्जसदृशो गुणैः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पूतिकरजः, पुं, (पूतियुक्तः करजः ।) करञ्ज-
 विशेयः । नाटाकरञ्ज इति भाषा । कठकरेज
 इति हिन्दी भाषा । तनुपर्यायः । प्रकीर्त्यः २

पूतिकरजः ३ पूतीकरजः ४ पूतिकः ५ पूतीकः
 ६ कलिकारकः ७ कलिमालकः ८ कलह-
 नाशनः ९ । इत्यमरभरती ॥ प्रकीर्त्यः १०

रजनीपुष्पः ११ सुमनाः १२ पूतिकर्णिकः १३
 केडुर्गः १४ कलिमालः १५ । अस्य गुणाः ।
 कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । विषवातार्ति-

कण्डविष्वक्काकुलसर्पलग्दोषनाशित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायान्तरं यथा,
 “स चोक्तः पूतिकरजः सोमवल्कश्च स स्मृतः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पूतिकर्णः, पुं, (पूतिर्दुर्गन्धः कर्णो यस्मात् ।) कर्ण-
 रोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—

पूतिकर्णमाह ।

“कर्णविद्रधिपाकादा स कर्णो वारिपूरणात् ।
 पूयं सवति यत् पूति स ज्ञेयः पूतिकर्णकः ॥”
 कर्णसावाङ्गैर्दार्धमाह ।

पूर्वोति नियमेन पूति यथा स्यादेवं सवति ॥
 तद्विक्रिया यथा,—
 “कर्णस्यैव पूतिकर्णं तथैव क्षमिकर्णकं ।

पूतिका

सामान्यं कर्म कुर्वीत योगान् वैशेषिकानपि ॥
 सर्जिकाचूर्णसंयुक्तवीजपूररसं चिपेत् ।
 कर्णसावरुजा दाह्यास्तेन नश्यन्त्यसंशयम् ॥१॥

आम्बजम्बुप्रवालानां मधुकस्य वटस्य च ।
 एभिस्तु साधितं तैलं पूतिकर्णगदं हरेत् ॥२॥
 जातीपत्ररसे तैलं विपकं पूतिकर्णजित् ॥३॥

दृष्टं रसाञ्जनं नार्थाः चोरेण चौद्रसंयुतम् ।
 प्रशस्यते चिरोत्थं तत् सासावे पूतिकर्णके ॥४॥
 कुष्ठहिङ्गुवचादारुशताञ्जाविश्वसैन्धवैः ।

पूतिकर्णपहं तैलं वस्तुमन्त्रेण साधितम् ॥
 कुष्ठादितैलम् ॥५॥
 “पूतकस्य तु मांसेन कटुतैलं विपाचयेत् ।

तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति ॥६॥
 चूर्णेन गन्धकशिलारजनीभवेन
 सुदंशकेन कटुतैलपलाङ्कके तु ।

धनूरपत्ररसतुल्यमिदं विपकं
 नाड्यौ जघेच्चिरभवामपि कर्णजाताम् ॥
 सुष्टिः पलम् ॥७॥

क्षमिकर्णविनाशाय क्षमिर्ज्ञो कारयेत् क्रियाम् ।
 वार्त्ताकुधूमश्च हितः सार्धपल्लेह एव च ॥
 पूरणं हरितालेन गन्धमन्त्रयुतेन च ।

धूपने कर्णदौर्गन्धे गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (चिकित्सास्य यथा,—

“निगुण्डी खरसे तैलं सिन्धुधूमरजो गुडः ।
 पूरणः पूतिकर्णस्य श्रमनो मधुसंयुतः ॥”
 इत्युत्तरतन्त्रे एकविंशतितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

पूतिकर्णकः, पुं, (पूतिः कर्णो यस्मात् । कप् ।)
 कर्णरोगभेदः । तस्य लक्षणम् । यथा,—
 “कर्णविद्रधिपाकादा जायते चासूपूरणात् ।

पूयं सवति वा पूति स ज्ञेयः पूतिकर्णकः ॥”
 इति माधवकरः ॥
 (लक्ष्यान्तरमस्य यथा,—

“स्थिते कफे स्रोतसि पित्ततेजसा
 विलाप्यमाने नृशसम्प्रापवान् ।
 अवेदनो वाप्यथवा सवेदनो

घनं सवेत् पूति स पूतिकर्णकः ॥”
 इत्युत्तरतन्त्रे विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
 औषधं यथा,—

“निगुण्डी खरसे तैलं सिन्धुधूमरजोगुडः ।
 पूरणात् पूतिकर्णस्य श्रमनो मधुसंयुतः ॥”
 अथवा ।

“वरुणार्द्रकपित्ताम्बजम्बुपल्लवसाधितम् ।
 पूतिकर्णपहं तैलं जातीपत्ररसेन वा ॥”
 इति चक्रपाणिदत्तः ॥

(चिकित्सास्य यथा,—
 “दृष्टं रसाञ्जनं नार्थाः चोरेण चौद्रसंयुतम् ।
 प्रशस्यते चिरोत्थं तत् सासावे पूतिकर्णके ॥”
 इति चोत्तरतन्त्रे एकविंशतितमेऽध्याये सुश्रुते-
 नोक्तम् ॥)

पूतिका, स्त्री, (पूत्या कायतीति । कै + कः ।
 टाप् ।) मार्जारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतितै

(कीटविशेषः । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ६६ ।
 “पुलका इव धान्येषु पूतिका इव पक्षिषु ।
 मशका इव मर्तेषु येषां धर्मो न कारणम् ॥”)

लताशाकविशेषः । इत्यमरटोकायां भरतः ॥
 पुं इति भाषा ॥ अस्याः पर्यायगुणौ
 उपोदकौशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ द्वादश्यां तद्वचने

दोषो यथा । पूतिका व्रजघातिका । यदपि ।
 “कुसुम्भं नालिकाशाकं वृन्ताकं पौतिकीन्तथा ।
 भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः ॥”

इत्युग्रनसा सामान्यतोऽभिहितम् । अत्र
 नालिका श्वेतकलम्बीति कल्पतरुः । पूतिका च
 द्वादश्यामधिकदोषाय शूद्रविषयिका वा । इति

तिथितत्त्वम् ॥ (इयं हि सोमांशुतो जातेति
 सोमस्थालामे प्रतिनिधित्वेन ग्राह्या । यथा,
 महाभारते । ३ । ३५ । ३३ ।

“अस्ति माचः प्रतिनिधिर्यथा ग्राह्मर्मानौषिणः ।
 पूतिकांमिव सोमस्य तथेदं क्रियतामिति ॥”
 पूतिकासुखः, पुं, (पूतिकाया सुखमिव सुखं यस्य ।)

शम्बुकः । इति शब्दमाला ॥ (शम्बुकशब्देऽस्य
 विषयो ज्ञेयः ॥)
 पूतिकाष्ठं, स्त्री, (पूति काष्ठमिति कर्मधारयः ।)

देवदारु । सरलद्वयः । इत्यमरः । २ । ४ । ५४,
 २ । ४ । ६० ॥ पवित्रदारु च ॥
 पूतिकाष्ठकं, स्त्री, (पूतिकाष्ठ + स्वार्थे कन् ।)

सरलद्वयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पूतिगन्धः, स्त्री, (पूतिगन्धो यस्य ।) रङ्गम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

पूतिगन्धः, पुं, (पूतिगन्धो यस्य ।) गन्धकः । इङ्गु-
 दीद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुर्गन्धे, त्रि ॥
 (यथा, मनुः । ४ । १०७ ।

“नित्यानध्याय एव स्यात् ग्रामेषु नगरेषु च ।
 धर्मेनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा ॥”
 पूतिगन्धः, त्रि, (पूतिगन्धो यस्य । “गन्धस्ये-

द्वुपूतिसुसुरभिभ्यः ।” ५ । ४ । १३५ । इति
 इ ।) दुर्गन्धः । इत्यमरः । १ । ५ । १२ ॥
 पूतिर्विट् पूतिरिव गन्धोऽस्य । इति रायसुक्कटः ॥

(यथा, महाभारते । २ । ६० । २६ ।
 “अथाधिनं कटुजं तीक्ष्णसुषुणं
 यशोसुषुणं परुषं पूतिगन्धि ।

सतां मेयं यन्न पिवन्त्यसन्तो
 मन्थुं महाराज ! पिव प्रशाम्य ॥”)
 पूतिगन्धिकः, त्रि, (पूतिगन्धि + स्वार्थे कन् ।)

दुर्गन्धः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २७ ॥
 पूतिगन्धिका, स्त्री, (पूतिगन्धोऽस्यस्या इति ।
 पूतिगन्ध + टन् ।) वाक्कुचौ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

पूतितैला, स्त्री, (पूति दुर्गन्धं तैलं यस्याः ।)
 च्योतिष्मती । इति रत्नमाला ॥ नयाफट्की
 इति भाषा ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—

“पारावतपदी पिण्या नगयास्फुटवन्धनी ।
 च्योतिष्मती पूतितैला केचित्तामिहूर्दी विदुः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

पूतिवा

पूतिगन्धः, पुं, (पूतिदुर्गन्धो नस्यः नासिकाभयो रोगः ।) नासारोगभेदः । तस्य मध्यगम् । यथा,
“दोषैर्विदग्धैर्गन्धतानुन्वये
संस्पर्शितो यस्य समीरयन्तु ।
निरेति पूतिर्मुग्धनासिकाभ्यां
तं पूतिगन्धं प्रवदन्ति रोगम् ॥”

इति माधवकरः ॥

औषधं यथा,—

“याप्रादन्तीवचाशिशुस्वरसयोपसम्भवेः ।
माचितं सावयं तैलं पूतिनसागदं जयेत् ॥”
यथा ।

“त्रिकाटुविहङ्गकसेववटपृथीकलशिशुस्वरस-
दन्तीभिः ।

तैलं शोणकसिद्धं नस्यं स्यात् पूतिनस्यस्य ॥”

इति चक्रपायित्तः ॥

(अस्य आशयानि श्रीकण्ठदत्तेन यद्विदेशवचन-
माहृतं तद्वयथा । “नासिका भवो नस्यः पूति-
गन्धो वायुध्वजं तं पूतिगन्धम् ॥” इति विदेशः ।

“कफपित्तमन्दक्षिप्रं सञ्चितं मूर्ध्नि देहिनाम् ।
विदह्यसप्तगोदुगाणं रक्षां क्षत्वाचिशृण्वाम् ॥

ततः प्रस्यन्दते प्राण्यात् सरक्तं पूति पीतकम् ।
पूतिगन्धं तं विदादृष्टाण्यकसूक्ष्मप्रदम् ॥”

शिकित्सान्तरमस्य यथा,—

“पूर्वादिष्टे पूतिनस्ये च जन्तोः
श्लेष्मदौ हृद्गं श्रंशनच ।

युक्तं भक्तं तीक्ष्णमल्पं जलुस्या-
दुष्णं तोयं धूमपानच कावे ॥”

इत्युत्तरगन्धे त्रयोविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
पूतिपत्रः, पुं, (पूति पत्रं यस्य ।) श्लोनाकप्रभेदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतिपुष्पिका, स्त्री, (पूति पुष्पमस्याः । कापि अत
रत्नम् ।) मातुलुङ्गा । इति रत्नमाला ॥ मसुर-
लेषु इति मौटा वा इति च भाषा । (गुणा-
दयोः स्या मातुलुङ्गशब्दे ज्ञातयाः ॥

पूतिफला, स्त्री, (पूति फलं यस्याः ।) खोमराणी ।
इति रत्नमाला ॥

पूतिफली, स्त्री, (पूति फलं यस्याः ।) डीय् ।
खोमराणी । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा,—

“अपतुगुणी वाङ्गुणी स्यात् खोमराणी उप-
रिक्ता ।

शशिप्रेम्वा लण्णफला खोमा पूतिफलीति च ॥
खोमराणी कालमेयी कुष्ठानी च प्रकीर्तिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वस्येष्टे प्रथमे भागे ॥
पूतिमपूरिका, स्त्री, (पूतिर्मपूरीय । ततः सार्धं
कन् इत्यच् ।) अजगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतिभेदः, पुं, (पूतिर्भेदोऽस्य ।) अरिभेदः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य अरिभेदशब्दे
चोदनाः ॥)

पूतिपातः, पुं, (पूतये पावित्र्याय वातो यस्य ।)
विस्फुरणः । इति रत्नमाला ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,
“पिष्टो मण्डकपित्वाणः श्रीफलो गोशरीरकी ।

पूपाट

पूतिवातोऽथ माङ्गुली मालूरुच महाफलम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

(पूतिर्वातः ।) दुर्गन्धवायुश्च ॥

पूतिटणः, पुं, (पूतिवृणः ।) श्लोनाकः । इति
रत्नमाला ॥ पवित्रदुर्गन्धौ तस्य च ॥

पूतिशारिणा, स्त्री, (पूतिः शारिरिव जायते इति ।
घन + ङः । टाप् ।) खट्वाशो । इति त्रिकाट-
शेषः ॥

पूतीकः, पुं, (पुति + वा ङीष् । तदन्तं कायतीति ।
कै + कः ।) पूतिकरञ्जः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (यथास्य पर्यायः ।

“पूतीकरञ्जः पूतीकः प्रकीर्त्यश्च सकण्टकः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथा च सुश्रुते । १ । ३६ ।

“पूतीकश्चित्रकः पाटा विहङ्गैलाहरेण्यः ॥”))

गन्धमार्जारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतीकरञ्जः, पुं, (पूतीयुक्तः करञ्जः ।) पूति-
करञ्जः । इति रत्नमाला ॥ नाटा इति भाषा ।
(पर्यायोऽस्य यथा,—

“पूतीकरञ्जः पूतीकः प्रकीर्त्यश्च सकण्टकः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

पूतीका, स्त्री, (पूत्वा दुर्गन्धेन कायतीति । कै +
कः ।) पूतिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पूत्यङः, पुं, (पूति दुर्गन्धमण्डमस्य ।) गन्धकीटः ।
गंदोपोका इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते ।

१२ । ३२२ । ७ ।

“पूलाका इव धान्येषु पूत्यङा इव पक्षिणः ।
तद्विधास्ते मनुजेषु येषां धर्मा न कारयन् ॥”))

जन्तुभेदः । इति मेदिनी । डे, ३२ ॥ खटाशौ
इति भाषा ॥

पूतः, त्रि, (पू + क्तः । “पूजो विनाशे ।” = । २ ।
४४ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या तस्य नः ।) गटः ।
इति तुल्यबोधयाकरणम् ॥

पूतः, पुं, (पू + क्तिप् । पुवं पवित्रं पाति रच-
तीति । पा + कः ।) पिष्टकः । इत्यमरः । २ । ६ ।
४८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५ । २४ ।

“मधु छत्वा नरो दंशः पूतं छत्वा पिपीलिकः ॥”

(पिष्टकशब्दस्य विवृतिर्ज्ञेया))

पूतली, स्त्री, (पूतं तदाकारं लातीति । ला +
कः ।) पीलिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६३ ॥

पूपाली, स्त्री, (पूपाय अलतीति । अल + अच् ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) पीली । इति त्रिकाट-
शेषः ॥

पूपाटका, स्त्री, (पूपद्रव्याद्यनी अष्टका अष्टमी ।)
अयश्चायमीपूर्णिमायाः परतः अष्टाष्टमी ।
तद्विवरणं अष्टकाशब्दे द्रष्टव्यम् । “तत्र नित्यं
आहं पूपाङ्गकं कर्तव्यम् । यथा गोभितः ।
अष्टका योर्दुर्मायश्चायस्यात्ममिषाष्टमी । प्रल-
पुराणे ।

पित्रादानाय ऋते स्युरष्टकास्तिस्र एव च ।
लण्णपठे वरिष्ठा हि पूर्वा चैन्द्री विभायते ।
प्राणायामा द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेवकी ।

पूपाण्डः, पुं, (पूतः पूपाकारोऽस्य स्यात् इति ङन् ।
ततः टाप् ।) पूतिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६३ ॥

पूपाणी, स्त्री, (पूपाय अलतीति । अल + अच् ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) पीली । इति त्रिकाट-
शेषः ॥

पूपाण्डका, स्त्री, (पूपद्रव्याद्यनी अष्टका अष्टमी ।)
अयश्चायमीपूर्णिमायाः परतः अष्टाष्टमी ।
तद्विवरणं अष्टकाशब्दे द्रष्टव्यम् । “तत्र नित्यं
आहं पूपाङ्गकं कर्तव्यम् । यथा गोभितः ।
अष्टका योर्दुर्मायश्चायस्यात्ममिषाष्टमी । प्रल-
पुराणे ।

पित्रादानाय ऋते स्युरष्टकास्तिस्र एव च ।
लण्णपठे वरिष्ठा हि पूर्वा चैन्द्री विभायते ।
प्राणायामा द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेवकी ।

पूपाण्डः, पुं, (पूतः पूपाकारोऽस्य स्यात् इति ङन् ।
ततः टाप् ।) पूतिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६३ ॥

पूपाणी, स्त्री, (पूपाय अलतीति । अल + अच् ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) पीली । इति त्रिकाट-
शेषः ॥

पूपाण्डका, स्त्री, (पूपद्रव्याद्यनी अष्टका अष्टमी ।)
अयश्चायमीपूर्णिमायाः परतः अष्टाष्टमी ।
तद्विवरणं अष्टकाशब्दे द्रष्टव्यम् । “तत्र नित्यं
आहं पूपाङ्गकं कर्तव्यम् । यथा गोभितः ।
अष्टका योर्दुर्मायश्चायस्यात्ममिषाष्टमी । प्रल-
पुराणे ।

पित्रादानाय ऋते स्युरष्टकास्तिस्र एव च ।
लण्णपठे वरिष्ठा हि पूर्वा चैन्द्री विभायते ।
प्राणायामा द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेवकी ।

पूपाण्डः, पुं, (पूतः पूपाकारोऽस्य स्यात् इति ङन् ।
ततः टाप् ।) पूतिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६३ ॥

पूपाणी, स्त्री, (पूपाय अलतीति । अल + अच् ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) पीली । इति त्रिकाट-
शेषः ॥

पूपाण्ड

आद्या पूमेः सदा कात्या नागैरन्या भवेत्तथा ।

शार्कैः कात्या तृतीया स्यात्पिष्टाद्यनो विधिः ॥”

इति निधित्तम् ॥

पूषिका, स्त्री, (पूषः पूषाकारोऽस्य स्यात् इति ङन् ।
ततः टाप् ।) पूतिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६३ ॥

पूषः, पुं, दुर्गन्धे । श्लोकांश्च । इति त्रिकाट-
शेषः ॥ (भा०-आत्म०-न्य०-सक० च-नेट् ।
निष्ठायां निट् ।) यष्टमरी । डं, पूतः । ड,
पूयते मत्स्यः दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः । शार्किर्भेद-
गम् । इति दुर्गादासः ॥

पूयं, स्त्री, (पूयते दुर्गन्धो भवतीति । पूय + ञच् ।)
पफत्रयादिस्मन्वधनीभूतशुश्रूषणं पिष्टतरुत्तम् ।
पूय इति भाषा । तत्पर्यायः । जतञ्चम् २. मल-
जम् ३. पूयनम् ४ । प्रवितम् ५ । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १६ । १४ ।

“ये च दुष्कृतकर्मानाः पूयं तेषां विधीयते ॥”))

पूयवर्धनद्वयाणि यथा,—
नवधान्यमाधतिलकलायकुलत्वनिय्यावहरितक-

शार्कान्मलवयकटुकगुडुपिष्टविक्षितिवल्गुशुष्क-

शार्कानाविकानपौदकमांसवसाशीतोदकदश-

रापायसदधिदुग्धतक्रप्रभृतीन् परिहरेत् ।

“तक्रान्तेनैवधान्यादिर्योऽर्थं वर्गं उदाहृतः ।
दोषसंजनो ह्येष विज्ञेयः पूयवर्धनः ॥”

इति सुश्रुतः ॥

(अस्य विषयो यथा,—

“वाताहते नास्ति रक्षा न पाकः
पित्ताहते नास्ति कफाश्च पूयः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने सप्तदशेऽध्याये ॥

पूयनं, स्त्री, (पूयतेऽनेनेति । पूय + लुट् ।) पूयम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पूयरक्तः, पुं, (पूयविशिष्टं रक्तमस्ति ।) नासा-
रोगभेदः । तस्य लक्षणम् । यथाच माधवकरः ।

“दोषैर्विदग्धैरथवापि जन्तो-
लंकाटदेशेऽभिष्टतस्य नेस्तेः ।

नासा मनेत् पूयमसृग्विमिश्रं
तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥”

(स्त्रीविलिप्तेऽपि दृश्यते । यथा,—

“निचयादभिघातादा पूयास्तन्नासिका स्येत् ।
तत् पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरणकरम् ॥”

इति वाभटे उत्तरस्थाने जनविंशेऽध्याये ॥

चिकित्सास्य यथा,—

“वक्ष्यामि रक्तपिचोपमानां
नाडीवत्यान् पूयरक्ते चिकित्सा ।

वान्ते सम्यक् चावर्षाड् वदन्ति
तीक्ष्णं धूमं शोधनश्चात्र गन्धम् ॥”

इत्युत्तरगन्धे त्रयोविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

पूयारिः, पुं, (पूयानामरिः सदिशायदयाम् ।)
निम्बश्चः । इति शब्दचन्द्रिका । (तिरस्करस्य
निम्बशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

पूयान्धः, पुं, (पूयः अन्धश्च यथा । नाशयि-
तिरादिभेदगदेष तद्यातम् ।) गन्धिनगरी-
भेदः । तस्य लक्षणं यथा,—

पूरकः

“पक्षः शोफः सन्निधः संसवेद्यः
सान्नं पूयं पूतिपूयालसः सः ॥”

इति सुसुतः ॥

“पूयालसः सोपनाहः सावाचत्वार एव च ।
पञ्चमीकालनीं जन्तुर्मथित्वैव न वामयाः ॥”
“पूयालसस्तु तं विद्यात् यन्मौ कानोनके वृणा-
मिति वचनात् ॥” इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे
चतुर्थे भागे ॥

पूर, ई य ड पूर्णः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
आत्म-सक-सेट् । निष्ठायासनिट् ।) दीर्घः ।
ई, पूर्णः । य ड, पूर्यन्ते पितरस्तस्मैति हवा-
बुधः । पूर्तिरिष्टायायनम् । इति दुर्गादासः ॥

पूर, क पूर्णः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
यर-सक-सेट् ।) दीर्घः । क, पितरं पूरयति
आह्वे ह्येः कथेच यः उदा । इति हज्जायुधः ॥
इति दुर्गादासः ॥

पूरं, स्त्री, (पूरयति सौगन्धेनेति । पूर + कः ।)
दाहायुधः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूरः, पुं, (पूरयतीति । पूर + कः ।) जलसम्प्लवः ।
(यथा, रघौ । ३ । १७ ।

“मद्योदधेः पूर इवेन्द्रदर्शनात्

गुरुः प्रहर्षः प्रवभूव नालनि ॥”)

प्रणसंमुद्रिः । लाघविशेषः । इति मेदिनी । रे,
६० ॥ (प्राणायामादिकर्तुर्गोपादन्त्येव बहिः-
पवनाकर्षणम् । यथा, भागवते । ३ । २८ । ६ ।

“प्राणस्य शोषयेन्मार्गं पूरज्जम्भकरेणकैः ।
प्रतिज्ञुलेन वा चित्तं यथास्थिरमचषलम् ॥”

बीजपूरः । तत्पूर्यायो यथा,—

“बीजपूरी सातुलुङ्गः सुफलः फलपूरकः ।

लुङ्गुषः पूरकः पूरो बीजपूर्णोऽनुकेशरः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

पूरकः, पुं, (पूरयतीति । पूरि + कर्त्तरि ।) बीज-
पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो
यथा,—

“बीजपूरी सातुलुङ्गः सुफलः फलपूरकः ।

लुङ्गुषः पूरकः पूरो बीजपूर्णोऽनुकेशरः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

गुणकाङ्क्षः । इति रीणावती ॥ ध्यानादिकर्त्तु-
नासिकागतोच्छ्वासः । स्रजध्यानपूर्वकप्राणायामा-
माङ्गतत्तन्मन्त्रं जपन् वामनासिकया वायुना
देहपूरणम् । (यथा, हरयोगप्रदीपिकायाम् ।
२ । ७१ ।

“प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरकज्जम्भकैः ।
उचितः केवलश्चेति ज्जम्भको द्विविधो मतः ॥”)
यथाच यासः ।

“आदानं रोधसन्तर्गं बायोस्त्रिभिः समभ्यसेत् ।
ब्रह्मार्थं केशवं शम्भुं ध्यायेद्देवानुक्रमान् ॥
पुनर्वचने त्रिजपमात्राभिधानादत्र त्रिस्त्रिरिति
वाप्रा सन्धानायावेक्षया ।

त्रिज्ञानं केशवं शम्भुं ध्यायन् सुखेन बन्धनात् ॥

इति योगियात्रवल्काः ।

‘भूर्भुवःसमं धर्जनस्तपः सतं तथैव च ॥

पूरणः

प्रत्योङ्कारसमायुक्तं तथा तत् चवितुः पदम् ॥
ॐ आपो ज्योतिरित्येतच्छिरः पञ्चाक्षु योज-
येत् ।

चिरावर्त्तनयोगात् प्राणायामस्तु शब्दितः ॥

पूरकः ज्जम्भको रेचः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।

नासिकाक्षय उच्छ्वासो ध्यातुः पूरक उच्यते ॥

ज्जम्भको निश्चलः श्वासो सुधमानस्तु रेचकः ॥

मीचनं विशेषयति विष्णुपुराणम् ।

नासंघटसुखो ज्जम्भेहासकाशौ च वर्जयेत् ।

नोद्धेर्हसेत् सशब्दश्च न सञ्चेत् पवनं बुधः ॥”

इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥

योद्धश्चतुरन्यतरसंख्यकप्रणववीजान्यतरजपे-
नैकनाचापुटकरणकप्राणायामाङ्गवायुपूरणम् ।

यथा, स्नानमन्त्रस्य वीजस्य प्रणवस्य वा योद्धश्-
चारजपेन वामनाचापुटे वायुपूरकं क्षुब्धादिति

तन्तवारः ॥ ० ॥ स्त्री, प्रेतदेहनिष्यादकाशौच-
कालदेयदशपिण्डम् । यथा,—

“पूरकेण तु पिण्डेन देहो निधायते यतः ।

ज्ञतस्य करणयोगात् पुनर्गोवर्त्तयेत् क्रियाम् ॥”

इति वायुपुराणम् ॥

अथ्यशङ्कः ।

“न स्त्रधाश्च प्रयुज्जीत प्रेतपिण्डे दशाहिके ।

भावेतैतच्च वै पिण्डं यज्ञदत्तस्य पूरकम् ॥”

अथ भावणविधौ एतत्पिण्डं यज्ञदत्तस्य पूरक-
मित्येतावत्पञ्चाश्रुतेः शिरःपूरकमित्यादिविशे-

षोक्तौ प्रमाणं नास्ति । इति सार्धभट्टा-
चार्याः ॥ प्रेतपिण्डेस्तथा दत्तेर्देहमाप्नोति भार्ग-
वेति विष्णुधर्मोत्तरे देहसुतेर्देहपूरकमिति

प्रयोगात्तच्च । तस्मादतिरुद्धभट्टाद्युक्तः केवल-
पूरकप्रयोग एव युक्त इति । शातातपः ।

“भर्तुः पिण्डप्रदाने तु बाष्पी स्त्री चैवजखला ।

वस्यं त्वता पुनः सात्वा खेव दद्याच्च पूरकम् ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥ ० ॥

पूरककर्त्तरि, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मनुः । ६ । २८६ ।

“प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणाश्च पूरकम् ।

द्वाराणाञ्चैव भट्टाचारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥”)

पूरणं, स्त्री, (पूर्यते अनेनेति । पूर + करणे
ल्युट् ।) पिण्डप्रभेदः । इति मेदिनी । स्त्री, ६३ ॥

वृष्टिः । कुटत्रटम् । इति शब्दमाला ॥ व्यक्तानां
गुणनम् । इति शुभङ्करः । वापतन्तुः । इति

हेमचन्द्रः ॥

पूरणः, पुं, (पूर्यते अनेनेति । पूरि + करणे ल्युट् ।)
विष्णुतैलम् । इति धरणिः ॥ सेतुः । इति हारा-
वली ॥ (पूरयतीति । पूरि + कर्त्तरि ल्युट् ।)

समुद्रः । इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥ पूरके,
त्रि । इति मेदिनी । स्त्री, ६३ ॥ (यथा, हरि-
वंशे । १२६ । ५२ ।

“यासन्नः सन्नतरः साधनार्वा

अह्वावतां आहवृत्तिप्रणेता ।

पतिर्गणानां महतां सन्ततीनां

पायाप्तेषुः पूरणः बहुगुणानाम् ॥”)

पूरणः

पूरणी, स्त्री, (पूर्यते अनयेति । पूरि + ल्युट् +
ङीप् ।) शास्त्रलिखितः । इत्यमरः । २ । १८६ ॥
(अस्या पर्यायान्तरं यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व-
खण्डे प्रथमे भागे ।

“शास्त्रलिखितु भवेन्नोपा पिच्छिला पूरणीति च ।
रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाद्या च पूलिनी ॥”)

पूर्यते अनया पूरणी । यथा पञ्चानां पूरणी पञ्चमी ॥

पूरान्नं, स्त्री, (पूरं पूरकमन्त्रमत्र ।) वृक्षाक्षम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

पूरिका, स्त्री, (पूर्यते इति । पूरि + कः । स्त्रियां
ङीप् । पूरी । ततः स्वार्थे कन् । टाप् पूर्व-
इत्थञ्च ।) पिष्टकभेदः । पूरी इति कश्चुरी इति

च भाषा । यथा,—

“माषाणां पिष्टिकां युज्जग्राहवर्णार्द्रकश्चिह्निभिः ।

तथा पिष्टिकया पूर्णा समिता क्षतमोजिका ।

ततस्तेष्वे विपक्षा वा पूरिका कथिता युधेः ॥”

अस्या गुणाः ।

“यथा खाद्वी गुरुः क्षिग्धा वातपित्तास्रदूषिका ।

चक्षुस्तेजोहरी चोष्णा पाके वातविनाशिनी ॥

तथैव हृतपक्षापि चक्षुष्या रक्तपित्तहृत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(अस्या गुणान्तरं यथा,—

“पूरिकाहृतपूरन्तु विशेषशसनं परम् ।

वृष्यं संहृष्यं खादु क्षतक्षयनिवारणम् ॥”

इति चारीति प्रथमे स्थाने द्वादशेऽध्याये ॥

पूरितं, त्रि, (पूर्यते स्मेति । पृ पूरि वा + क्तः ।

“वा दान्तशान्तपूर्येति ।” ७ । २ । २७ । इति

पक्षे इट् ।) हृतपूरणम् । तत्पर्यायः । पूर्वम्
२ । इत्यमरः । ३ । १ । ६८ ॥ गुणितश्च ॥

पूरयः, पुं, (पूरति अग्ने गच्छतीति । पूर + “पूरः
ज्ञवन् ।” उणा० ४ । ७४ । इति ज्ञवन् । “अन्येषा-
मपि दृश्यते ।” ६ । १ । १७७ । इति निपातनात्

दीर्घः ।) पूरयः । पुमान् । इत्यमरः । २ । ६ । ११ ॥

अथ पूरयलक्षणम् ।

“पञ्चदीर्घं चतुर्ह्रस्वं पञ्चखण्डं बहुमतम् ।

समरक्तं त्रिगम्भीरं त्रिविधं प्रशस्यते ॥

बाहुनेत्रद्वयं कुचिद्वौ तु नासा तथैव च ।

स्तनयोरन्तरखेव पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ॥

श्रीवाच कर्णौ पृष्ठश्च ह्रस्वे जङ्घे सुपूजिते ।

श्लेष्मिण्यस्य ह्रस्वानि पूजां प्राप्नोति नित्यशः ।

ह्रस्वाण्यङ्गुलिपर्व्याणि दन्तकेशनखत्वचम् ।

पञ्च ह्रस्वाणि येषां हि ते नरा दीर्घजीविनः ॥

नासा नेत्रश्च दन्ताश्च ललाटश्च शिरस्तथा ।

ह्रस्वेष्वेव विज्ञेयसमस्तं षट् प्रशस्यते ॥

पाणिपादतलौ रक्तौ नेत्रान्तरनखानि च ।

तालुकोर्धरजिह्वा च समरक्तं प्रशस्यते ॥

खरो दुहिश्च नाभिश्च त्रिगम्भीरसदाहृतम् ।

उरः शिरो ललाटश्च त्रिविधं प्रशस्यते ॥ १ ॥

कटिर्विशाला बहुपुत्रभागी

विशालहस्तो नरपुङ्गवः स्यात् ।

उरो विशालं धनधान्यभागी

शिरो विशालं नरपूजितः स्यात् ॥

तत्र स्त्रीसंसर्गनिवेधो यथा,—

“पूर्णास्तु योधिन् परिवर्जनीया ॥”

इति तिथितत्त्वम् ।

“गुरौ पूर्णा च संयुक्ता चिह्नयोगाः प्रकीर्तिताः ॥”

इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

पूर्णास्तु, स्त्री, बाह्यायनामम् । तत्पर्यायः । पूर्णपात्रम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः । पूर्णानकमपि पाठः ॥

पूर्णावतारः, पुं, (पूर्णः अवतारः ।) वृषिहः ।

रामः । यथा,—

“पूर्वो वृषिहो रामश्चेतद्वीरविराड्विभुः ।

परिपूर्णतमः क्षणो वैकुण्ठे गोलके स्वयम् ॥

वैकुण्ठे कमलाक्रान्तो रूपमेदञ्चतुर्भुजः ।

गोलोके गोकुले राधाक्रान्तोऽयं द्विभुजः स्वयम् ॥

तस्यैव तेजो नित्यं चिन्तां कुर्वन्ति योगिनः ।

शक्ताः दादासुजं तेजः कृतस्तेजस्विना विना ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६ अध्यायः ॥

पूर्णिमा, स्त्री, नावाच्छित्रीनामकपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पूर्णिमा, स्त्री, (पूर्णिः पूरणम् । पूर्णिं मिमीति इति ।

मा + कः । टाप् ।) पञ्चदशी तिथिः । तत्पर्यायः । पौर्णमासी २ । निशाकरे कलाह्वीने

वा अनुमतिः ३ पूर्णे निशाकरे वा राक्ता ४ ।

इत्यमरः १११७७-८ ॥ पित्रा ५ चान्द्रौ पूर्ण-

मासी ७ अनन्ता = चन्द्रमाता ८ निरञ्जना ९ ।

इति वाचस्पतिः ॥ पूर्णिमा ११ । इति हज्ज-

चन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी १२ इन्दुमती १३ विता १४ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ वा द्विविधा । यथा,—

“राक्ता चानुमती चैव द्विविधा पूर्णिमा मता ।

पूर्वोदितकलाह्वीने पौर्णमास्या निशाकरे ।

पूर्णिमानुमती ज्ञेया पञ्चास्तमितभास्करे ॥

यस्मात्तामनुमन्त्यन्ते देवताः पितृभिः सह ।

तस्मादनुमती नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥

यदा चास्तमिति न्ये पूर्णचन्द्रस्य चोन्नमः ।

युगपत् सोत्तरा रागात्तदानुमतिपूर्णिमा ॥

राक्तान्तामनुमन्त्यन्ते देवताः पितृभिः सह ।

रञ्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयोऽब्रुवन् ॥”

इति देवीपुराणम् ॥ ६ ॥

वा चन्द्रस्य तिथिः । यथा,—

“तस्य ब्रह्मा ददौ प्रीतिः पौर्णमासी तिथिं

प्रभुः ।

तस्यानुपोषवेद्राजं क्षमर्षं प्रतिपादयेत् ॥

न चाप्ताहारश्च भवेत्तस्य ज्ञानं प्रयच्छति ।

कान्तिं पुष्टिश्च राजेन्द्र ! धनं धान्यश्च केवलम् ॥”

इति बराहपुराणे सोमोत्पत्तिरहस्यम् ॥ ३ ॥

तस्यां जातफलम् ।

“कन्दर्पतुल्यो युवतीप्रियश्च

न्यायान्नक्तिः सततं सहर्षः ।

मूरो वली शास्त्रविचारदक्ष-

चेत् पूर्णमा घण्टनि यस्य जन्तोः ॥”

इति कीर्त्तियोगः ॥ ७ ॥

सा चतुर्दशीयुक्ता ग्राह्या युग्मात् । यमः ।

“प्रचान्ते सोतसि स्नायान्ते नायाति मत्-

पुरम् ॥”

विष्णुः ।

“दृश्यते सहितौ यस्यां दिवि चन्द्रदृश्यते ।

पौर्णमासी तु महती ज्ञेया संवत्सरे तु सा ॥

तस्यां स्नानोपवासाभ्यामर्चयं परिकीर्तितम् ॥”

सहितौ माससंज्ञाविशेषनिमित्तकस्तिकादि-

नक्षत्रगतौ । महाकार्तिक्यादिदर्शनात् । तथा

च राजमार्तण्डे ।

“माससंज्ञे यदा ऋक्षे चन्द्रः संपूर्णमण्डलः ।

गुह्या याति संयोगं सा तिथिर्महती स्मृता ॥”

स्कान्दमातुल्ययोः ।

“पौर्णमासीषु चैतासु माससंज्ञितासु च ।

एतासां स्नानदानाभ्यां फलं दशगुणं स्मृतम् ॥”

वैशाखीमधिकृत्य यमः ।

“गौरान् वा यदि वा क्षणांस्तिलान् चौद्रेण

संयुतान् ।

प्रीयतां धर्मराजेति पितृन्देवांश्च तर्पयेत् ॥

यावज्जीवकृतं पापं तत्तुच्छयादेव नश्यति ।

अन्त्ययुतश्च तिष्ठेच्च स्वर्गलोके न संशयः ॥” १५

ब्रह्मपुराणे ।

“महाज्येष्ठान् यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।

विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गासुमञ्जनात् ॥ १६ ॥

ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।

पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्येष्ठौ प्रकीर्तिता ॥”

अनुराधास्यगुरावपि ।

“ऐन्द्रे मैत्रे यदा जीवस्तुपञ्चदशके रविः ।

पूर्णिमा शुक्रचन्द्रेण महाज्येष्ठौ प्रकीर्तिता ॥”

अनुराधास्यचन्द्रेऽपि । याज्ञभूतिः ।

“ऐन्द्रे चैव तथवा मैत्रे गुरुचन्द्रौ यदा स्थितौ ।

पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठौ प्रकीर्तिता ॥”

राजमार्तण्डे ।

“ज्येष्ठे संवत्सरे चैव ज्येष्ठमासस्य पूर्णिमा ।

ज्येष्ठमेव समायुक्ता महाज्येष्ठौ प्रकीर्तिता ॥”

ज्येष्ठसंवत्सरश्च ।

“ज्येष्ठान्तोपगे जीवे वर्षे स्याच्छक्रदेवतम् ॥”

इति विष्णुधर्मोत्तरोक्तो ग्राह्यः । संवत्सरोऽत्र

वत्सरो बोध्यः । न तु संवत्सरादिपञ्चकान्तर्गत-

वर्षविशेषः । ज्येष्ठ इति विशेषणस्य वैयर्थ्या-

पत्तेः । संवत्सरे यदि स्यात्स्ति पाठः काल्य-

निकः । प्रपञ्चस्तु मलमासतत्त्वेऽनुसन्धेयः ॥ १६ ॥

विष्णुधर्मोत्तरब्रह्मपुराणयोः ।

“मासि ज्येष्ठे तु संप्राप्ते नक्षत्रे शुक्रदेवते ।

पौर्णमास्यां तदा स्नानं सर्वपापं हरेद्विजाः ॥

तस्मिन् काले तु ये मर्त्याः पश्यन्ति पुरुषोत्तमम् ।

वलभद्रं सुभद्राश्च ते यान्ति पदसययम् ॥”

स्कान्दपुराणे ।

“ज्येष्ठामहश्चावतीर्यस्तत्पुण्यं जन्मवासरम् ।

तस्यां मे स्नपनं कुर्यात्स्नानविधानतः ॥

ज्येष्ठां प्रातःस्नानकाले ब्रह्मणा सहितं मासम् ।

रामं सुभद्रां संस्तव्य मम लोकमवाप्नुयात् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“पौर्णमासी तथा माघी आरणी च नरोत्तमः ।

श्रीष्ठपद्मामतीतार्या तथा क्षणा त्रयोदशी ॥

एतांस्तु आहकालान् वै नित्यानाह प्रजा-

पतिः ॥”

तत्र पूर्वदिने सङ्गवलाभे रौहिण्यलाभे वा पर-

दिने सङ्गवालाम् पूर्वदिने आहम् ।

“क्षणापचस्य पूर्वार्धे आहं कुर्याद्विचक्षणः ।

क्षणापचापराधे तु रौहिण्यं न लङ्घयेत् ॥”

इति वायुपुराणवचनात् ॥

उभयदिने सङ्गवलाभे परदिने ।

“शुक्रपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।

क्षणापक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः ॥”

इति विष्णुधर्मोत्तरात् ॥

एवमभ्युदितोऽपि ॥ ३ ॥ आषाढकार्तिक-

माघपौर्णमासीषु दानमावश्यकम् । तथा चायो-

ध्याकाण्डे भरतश्रपथे ।

“आषाढौ कार्तिकौ माघौ तिथयः पुण्यसम्भवाः ।

अप्रदानवतो यान्ति यस्यार्थोऽनुमतो गतः ॥”

अप्रदानवतो दानरहितस्यैतास्तिथयो यान्ति

आर्यः श्रीरामचन्द्रो गतो यस्यानुमतः इत्य-

न्वयः । उत्तरवाक्ये यच्छब्दात् तच्छब्दपेक्षा ॥

अथ कोजागरकृतम् । कल्पतरौ ब्रह्मपुराणम् ।

“आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां निङ्गन्ती बालुका-

र्णवात् ।

आयाति सेनया चाहं क्षत्वा युद्धं सुदारणम् ॥

तस्मात्तत्र नरेमार्गाः खगेष्टस्य समीपतः ।

शोधितयाः प्रयत्नेन भूषितयाश्च भूषणैः ॥

पुष्पार्घ्यफलमूलाभ्रसर्वपप्रकरैस्तथा ।

वैश्यानि भूषितयानि नानावर्णैर्विशेषतः ॥

सुस्नातैरनुलिप्तैश्च नरेभ्यश्च स्वाभावैः ।

दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विवेकिभिः ॥

स्त्रीवालहृद्वन्त्रैश्च भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः ॥”

पूजितैः सुरैरिति विशेषणं तृतीया । तेन पूजित-

सुरैरित्यर्थः ।

“पूण्याश्च सप्तलेः पञ्चैस्तथा द्वारोर्हभित्तयः ।

द्वारोपान्ते सुदीप्तस्तु संपूज्यो ह्यवाहनः ॥

यवाक्षतदृतोपेतैस्तपुलैश्च सुतपितः ।

संपूजितयः पूर्यन्तः पयसा पायसेन च ॥

रुद्रः सभायः स्कन्दश्च तदा नन्दीश्वरो सुनिः ।

गोमहिः सुरभिः पूज्या द्वागवद्विहृतशृङ्गाः ॥

उरध्वद्विवर्ण्यो गजवद्विनिनायकः ।

पूज्यः सायैश्च रेवन्तो यथाविभववित्तरेः ॥

ततः पूज्यो निङ्गन्तोऽपि समापेक्षिततपुलैः ।

सुगन्धिभिर्धृतोपेतैः ह्यशरादेश्च भूरिभिः ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्जितम् ।

वह्निपार्श्वगतैर्नद्या दृष्ट्वा क्रौडः पृथग्विधाः ॥”

ततश्च द्वारोर्हभित्तियवाक्षनपूर्यन्द्रसभायं रुद्र-

स्कन्दनन्दीश्वरसुनयः सर्वैरेव पूज्याः । द्वारोर्ह-

भित्तियवोऽत्र बहुवचनान्तः । नन्दीश्वरसुनि-

रेकः । गोमता सुरभिः । द्वागवता हुताशनः ।

मेघवता वरुणः । इक्षिमता विनायकः । अश्व-

पूर्णिमा

वना रेवताः । सर्वैरेव निकुम्भाः पूष्यः । महा-
संवे निम्नपुराणम् ।

“आग्निने पौर्णमास्यान्तु चरेप्ताग्ररं निशि ।
कौसुदी वा ममाग्याता कर्त्या लोकविभूतये ॥
कौसुदी पूजयेत्तन्मीमिक्षैरावतस्थितम् ।
सुगन्धिनिशि सद्योगो अक्षैर्गङ्गाग्ररं चरेत् ॥”

तथा,—
“निर्गोघे वरदा लक्ष्मीः को जागर्तोतिभाषिणी ।
तन्ने वित्तं प्रयच्छामि अक्षैः क्रीडां करोति यः ।
नारिकेलैश्चिपटकैः पितृन् देवान् समर्चयेत् ।
यन्मूचं प्रीणयेत्तन् स्वयं तद्दृष्टो भवेत् ॥”
अत्र निशीति निशीघ इति चाभिधानाद्वाचि-
कत्वमिदम् ।

“ततः प्रदोषयापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तप्रते सदा ।
प्रदोषोऽस्तमयाद्दूर्ध्वं घटिकाद्वयमियते ॥”

इति संवत्सरप्रदीपधृतवत्सवचनात् ॥
यद्दिने प्रदोषनिशीघोभययापिनी पौर्णमासी
तद्दिने कोवागरक्तवत् । उभययात्रापुरोधात् ।
यदा तु पूर्वदिने निशीघयापिः परदिने प्रदोष
यापिक्ता परेदुक्ततुल्यम् । प्रधानपूजाकाल-
यात्रापुरोधात् । यदा पूर्वदुर्निशीघयापिः
परेदुर्निशीघयापिक्ता सतरी पूर्वदुक्ततु-
ल्यम् ।

“अष्टःसु तिथयः पुण्याः कर्मागुष्ठानतो दिवा ।
नक्तादिघ्नयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते ॥”

इति वचनात् ॥
वर्णयेदित्युच्यते मत्स्यसूक्ते ।

“महालक्ष्म्यास्तु तुलसीं भिषट्कां काश्चन-
न्तथा ॥”

लक्ष्मीध्यानमादित्यपुराणे ।

“पाशाञ्चमालिकाम्भोजद्वयभिर्यान्मौक्त्योः ।
पद्मासनस्थां ध्यायेत् त्रिधं त्रैलोक्यमातरम् ॥
गौरवर्णां मुखपाञ्च सन्नालद्वारभूषिताम् ।
रौक्मपद्मयन्त्रां वरदां दक्षिणेन तु ॥”

पाशेति । दक्षिणे पाशाञ्चमालाभ्यां वामे पद्मा-
नुभाभ्यां भूषितां वामकरे हेमपद्मं दक्षिणकरे
वरं दधतीत्यर्थः । ततः पादादिभिः संपूष्य,—

“ॐ नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये ।
या गतिस्तुत्प्रपन्नानां वा मे स्यात् त्वदर्चनात् ॥”

इत्यनेन पुष्पाञ्जलित्वं कृत्वा प्रत्येकम् ॥
इन्द्रध्यानमादित्यपुराणे ।

“चतुर्दन्तगणारुणे वज्रपादिः पुरन्दरः ।
शशीपतिश्च ध्यातव्यो नानाभरणभूषितः ॥”

पादादिभिः संपूष्य,—

“ॐ विश्वैरायनस्याय शश्वन्कुलिशपायये ।
पौलोम्यानिद्रितात्राय सद्यन्नात्राय ते नमः ॥”

इति पुष्पाञ्जलित्वं कृत्वा प्रत्येकम् । ततः कुन्दैः
संपूष्यः । इति रत्नधरः ॥ तं पादादिभिः
संपूष्य,—

“ॐ घनदाय नमस्तुभ्यं निधिप्रदायिण्य च ।
भद्रं कुरुतामस्तु भद्रं कुरुतामस्तु ॥”

इति प्रत्येकम् ॥

पूर्णिमा

अत्र प्रदोषे मर्त्येषां पूजेति रत्नधरप्रभृतयः ॥ न
च निकुम्भपर्यन्तानां पूर्वाह्न एव पूजनं निरप-
वादमिति वाच्यम् । दिवा तत्र न भोक्तव्यं
इत्युपक्रम्य पूष्याश्च सफलैः पत्रैरित्यादिना
विशिष्य पूजामभिधाय भोक्तव्यमित्यभिधानात्
रात्रावेव पूजाभोजने अवगम्यते । अतएवा-
शक्तानामेव भोक्तव्यं पूजितैः सुरैरित्यनेन
विशिष्य दिवा पूजाभोजने विहिते ॥ * ॥
योगिनीतन्त्रे ।

“विरिञ्चेस्तु यद्दे उक्तां घण्टां लक्ष्मीयद्दे त्यजेत् ।
सर्ववादमयीं घण्टां वाद्याभावे तु वादयेत् ॥” * ॥
लक्ष्मीवाक्यम् ।

“प्रकीर्णमाग्यामनवेक्ष्य कारिणीं
सदा च भक्तुः प्रनिकूलवादिनीम् ।
परस्य वैशाभिरतामलज्वा-
मेवंविधां स्त्रीं परिवर्जयामि ॥”

मार्कण्डेयः ।

“शिरः सपुष्पं चरणौ सुपूजितौ
वराङ्गनासेवनमल्पभोजनम् ।

अनमशायित्वमपर्वमैधुनं
चिरप्रनष्टं श्रियमानयन्ति यद् ॥

मातृपात्रि यद्दे यत्र अहोरात्रश्च तिष्ठति ।
तत्रालक्ष्मि ! तवावासस्तथान्येषाश्च रक्षसाम् ॥

सर्वदात्रादिकं यत्र पदाकर्षेत्तथासनम् ॥”
हरिवंशे ।

“यत्र ह्रीः श्रीः स्थिता तत्र यत्र श्रीस्तत्र चरन्तिः ।
चरन्तिर्ह्रीस्तथा श्रीश्च नित्यं कृष्णं महात्मनि ॥”

मत्स्यपुराणे ।
“स्थिरो हि यो हि पुरुषः स्थिरश्रीरेव जायते ।
रक्षितुं नैव शक्नोति चपलचपलां श्रियम् ॥”

तथा,—
“अवश्यसुदयोगवतां श्रीरपारा भवेत् सदा ।
ब्रह्मप्रोत्साहिता देवा ममस्तुः पुनरनुधिम् ॥”

कण्वकौस्तुभम् ।
“नारिकेलोदकं पीत्वा अक्षैर्जागरणं निशि ।
तस्मै वित्तं प्रयच्छामि को जागर्ति महीतये ॥”

अक्षक्रीडायां यावदुधिद्विरसंवादः प्रचरति ।
तत्क्रीडा चतुरङ्गशब्दे द्रव्या ॥ * ॥ वैष्णवा-
न्ते स्कन्दपुराणम् ।

“पौष्पास्तु समतीतायां यावद्ववति पूर्णिमा ।
माघमासस्य देवेन्द्र ! पूजा विष्णोर्विधीयते ॥”

इति । पौर्णमास्यन्तमाससुपक्रम्य ।
“पितॄणां देवतानाश्च स्ननं नैव दापयेत् ।
ददन्नरकमाप्नोति सुक्रीतः प्राप्नोति यदि ॥

प्राप्नोति स्ननं सुक्रीतः परेचान्द्रायणव्रतम् ।
अन्यथा नरकं याति क्षत्रो विद् नृह एव च ॥

वरं भक्ष्यमभक्ष्यश्च पिवेद्वा गच्छेत्तप यतु ।
यज्जनीयं प्रयत्नेन स्ननं मद्दिरासमम् ॥” * ॥

फाल्गुने दोषयात्राभाष्ट तीर्थचिन्तामयी व्रत-
पुराणम् ।

“रतो होतारवत् इष्टा गोविन्दं पूजयेत्तमम् ।
फलान्गुणान् संयतो भक्ता गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥”

“रतो होतारवत् इष्टा गोविन्दं पूजयेत्तमम् ।
फलान्गुणान् संयतो भक्ता गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥”

“रतो होतारवत् इष्टा गोविन्दं पूजयेत्तमम् ।
फलान्गुणान् संयतो भक्ता गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥”

“रतो होतारवत् इष्टा गोविन्दं पूजयेत्तमम् ।
फलान्गुणान् संयतो भक्ता गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥”

पूर्व

स्कन्दपुराणीयपुरुषोत्तममाष्टाक्षरी ऊनविंश-
ध्याये ।

“फाल्गुन्यां क्रीडनं कुर्यात् देवतायां मम
भूमिप ! ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥ * ॥
तस्याः पञ्चत्वं पञ्चशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पूर्तं, क्री, (पृ पालने + भावे क्तः । “न ध्यात्वा-
पृष्टर्हि मदाम् ॥” ८ । २ । ५७ । इति निष्ठा-
तस्य न नत्वम् ।) पालनम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (पिपत्तिं पालयत्यनेन जीवानिति ।

पृ + करणे क्तः ।) खातादिकर्म । इत्यमरः । २ ।
७ । २८ ॥ आदिना देवकुल्यादि । तदुक्तम् ।

“पुष्करिण्यः सभा बापी देवतायतनानि च ।
आरामश्च विशेषेण पूर्तं कर्म विनिर्दिशेत् ॥”

इति भरतः ॥
तत्करणफलम् ।

“इष्टापूर्तं द्विजातीनां प्रथमं धर्मसाधनम् ।
इष्टेन लभते स्वर्गं पूर्ते मोक्षश्च विन्दति ॥

वापीकूपतडागानि देवतायतनानि च ।
पतितान्युद्धरेद्यस्तु स पूर्तफलमश्नुते ॥”

इति वराहपण्डितम् ॥ * ॥
वापीत्यादीनां पूर्तत्वाभिधानात् नृहस्याधिकार-
माह जानूकर्णः ।

“वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।
अन्नप्रदानमारामाः पूर्तमित्यभिधीयते ॥

अहोपरागे यद्दानं पूर्तमित्यभिधीयते ।
इष्टापूर्तं द्विजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते ।

अधिकारी भवेत् नृहः पूर्तं धर्मं न वैदिके ॥
वैदिके वेदाध्ययनसाध्ये अन्नहोत्रादाविति रत्ना-
करः ॥ एवं स्त्रीणामपि पूर्ताधिकारः । यथा

नारीत्युच्यते दृष्टव्यः ।
“पिष्टयगुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्वीयमातुलान् ।
पूजयेत् कथपूर्ताभ्यां दृष्टानायातिधीन् स्त्रियः ॥”

इति जलाशयतत्त्वम् ॥
(पूर्तं खातादिकर्म अश्विनास्त्यस्येति । अश्वः ।
धर्मविशेषे, पुं । यथा, मार्कण्डेये । १३ । १५ ।

“यत्सं विमुखा यान्ति निश्चस्य यद्देधिनः ।
तस्मादिष्टिश्च पूर्तश्च धर्मो दावपि नश्यतः ॥”)

पूर्तः, चि, (पृ + कर्मणि क्तः ।) पूरितः । इन्द्रः ।
इति विश्वः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २८ । ३१ ।

“रेवम्यवैराग्ययशोऽवबोध-
वीर्यश्रिया पूर्तमर्घं प्रपद्ये ॥”)

पूर्तः, स्त्री, पूरयम् । पूयागोभांवे क्तः । इति
याकरयम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । १६ । ६ ।

“विष्वाभितोभिरभि पूर्तमश्यां
मदेम शतधियाः सुवीराः ॥”)

पूर्तं, क निकेतने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
पर-निसन्त्ये चक-गियासे चक-सेट् ।)

यष्टस्त्री । निकेतनमिष्ट मिसद्वयं निवासी वा ।
यः, पूर्वयति द्विजान् भोक्तुं यदी । पूर्वयति
तीर्थेष्ट चापुः । इति दुर्गादायः ॥ यन्ददानो-
पयम् ॥

पूर्व(ज्)ञः, त्रि, (पूर्व निमित्तयोगे निवासे वा +
अच् ।) प्रथमः । (यथा, कुमारः । १ । ५३ ।
“यदेव पूर्वं जनने शरीरं
सा दक्षरोधात् सुदती ससज्ज ।
तदा प्रभवेव विसृक्तसङ्गः
पतिः पशूनामपरिग्रहोभूत् ॥”
यथाच मनुः । २ । १८४ ।
“गुरोः कुले न भिद्येत न ज्ञातिकुलवन्धुषु ।
अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥”
आदिः । (यथा, मनुः । २ । ७४ ।
“ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।
सवत्यनोक्तं पूर्वं पुरस्ताच्च विप्रैर्यति ॥”
प्राग्दिग्-देशकालाः । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । ५ । ६२ ।
“दक्षिणेन नटं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।
पश्चिमोत्तरपूर्वेस्तु यथायोगं द्विजन्मनः ॥”
समग्रम् । इति तट्टीकायां स्वामी ॥ अग्रः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, मनुः । २ । ५० ।
“त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रवृत्त्यात्ततो मुखम् ।
खानि चैव स्पृष्टेद्विरात्मानं शिर एव च ॥”
पूर्वगङ्गा, स्त्री, (पूर्वां चासौ गङ्गा चेति ।)
नर्मदानदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥
पूर्वजः, पुं, (पूर्वे जायते इति । पूर्व + जन + डः ।)
ज्येष्ठभ्राता । इत्यमरः । २ । १४६ ॥ (पूर्वकालोत्-
पन्ने, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १०५ । १६ ।
“तामङ्गिः परिविद्यार्त्तां महर्षिरभिव्याज च ।
मातरं पूर्वजः पुत्रो यासौ वचनमब्रवीत् ॥”
पूर्वजाः, पुं, (पूर्वे पूर्वस्मिन् काले जायन्ते इति ।
जन + डः ।) द्विपिष्टगणः । तत्पर्यायः ।
पितरः २ चन्द्रगोत्रस्थाः ३ न्यस्तशस्त्राः ४
स्वधामुजः ५ कथवालादयः ६ बहवचनान्तो-
ऽयम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पूर्वजा, स्त्री, (पूर्वे जायते इति । जन + डः ।
टाप् ।) अग्रजा । ज्येष्ठा भगिनी । पूर्वज
इत्यमरदर्शनात् ॥
पूर्वजिनः, पुं, (पूर्वो जिनः ।) अतीतजिनविशेषः ।
तत्पर्यायः । मञ्जुश्रीः २ ज्ञानदर्पणः ३ मञ्जुभद्रः
४ मञ्जुघोषः ५ कुमारः ६ अष्टारचक्रवान् ७
स्थिरचक्रः ८ वज्रधरः ९ प्रज्ञाकायः १० आदि-
राट् ११ नीलोत्पलौ १२ महाराजः १३
नीलः १४ शार्ङ्गलवाहनः १५ धियाम्पतिः १६
खड्गौ १७ दण्डौ १८ विभूषणः १९ बालव्रतः २०
पञ्चचौरः २१ सिंहकेलिः २२ शिखाधरः २३
बाणधरः २४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पूर्वदिक्, स्त्री, (पूर्वा दिक् ।) प्राची दिक् ।
यस्यान्दिशि सूर्य उदेति । तदधिपतिरिन्द्रः ।
तस्याः पर्यायादिः पूर्वाशब्दे द्रष्टव्यः ॥
पूर्वदिक्पतिः, पुं, (पूर्वदिशः पतिरधिपतिः ।)
इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८७ ॥
पूर्वदेवः, पुं, (पूर्वचासौ देवश्चेति । यदा, पूर्वं देव
इति सप्तसुपेति समासः ।) असुरः । इत्यमरः ।
१ । ११२ ॥ (नरनारायणादयो । तत्र द्विवचना-

न्तोऽयम् । यथा, महाभारते । ५ । ४६ । ५ ।
“तेषां मनश्च तेजश्चाप्याददानाविवौजसा ।
पूर्वदेवौ यतिक्रान्तौ नरनारायणादयो ॥”
पूर्वदेशः, पुं, (पूर्वो देशः ।) प्राचीदिगवस्थित-
जनपदः । तत्पर्यायः । वर्जनिः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ यथा,—
“प्राच्यां मागधशोणौ च वारेन्द्रीगौडराट्काः ।
वर्द्धमानतमोलिप्रप्राग्योतिषोदयादयः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
पूर्वपक्षः, पुं, (पूर्वः पक्षः ।) शुरुपक्षः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, मनुः । ३ । २७८ ।
“यथा चैवपरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ॥”
शास्त्रीयप्रश्नः । सिद्धान्तविषयकोटिः । तत्-
पर्यायः । चोदम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
देश्यम् ३ फक्किता ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १ । ३ ।
“पूर्वपक्षोक्तिविद्वान्परिनिष्ठासमन्वितम् ॥”
अधिकरणावयवभेदो अवधारविशेषः । यथा,
याज्ञवल्क्ये । २ । १७ ।
“पूर्वपक्षेऽधरौभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ॥”
पूर्वपक्षपादः, पुं, (पूर्वपक्ष एव पादः ।) चतु-
ष्यादयवहारान्तगतः प्रथमः पादः । तस्य
संज्ञान्तरम् । भाषा २ प्रतिज्ञा ३ पक्षः ४ ।
इति मिताक्षरा ॥ तत्र दृष्टव्यः ।
“पूर्वपक्षः स्मृतः पादो हिपादोत्तरः स्मृतः ।
क्रियापादस्तथा चान्यस्तुतयो निर्णयः स्मृतः ॥
मिथोक्ता च चतुष्पात् स्यात् प्रत्यवस्कन्दने तथा ।
प्राङ्ग्याये च स विज्ञेयो हिपात् संप्रतिपत्तिषु ॥”
यद्यपि संप्रतिपत्तावपि निर्णयोऽस्ति तथाप्युत्तर-
वादिनैव भाषार्थस्याङ्गीकृतत्वेन क्रियासाधो न
भवतीति हिपादोक्ता ॥ * ॥
अथ भाषापादः । तत्र भाषास्वरूपमाहवुः
काव्यायनदृष्टव्यः ।
“प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् ।
निश्चितं लोकासिद्धं च पक्षं पक्षविदो विदुः ॥
स्वल्पाक्षरः प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराकुलः ।
विरोधिकारणैर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः ॥
यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
दद्यात्तत्पक्षसम्बद्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥”
प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक् । तस्या दोषैः
परस्परविरुद्धार्थपदादिभिस्तत्त्वम् । साध्यं
साधनार्थाभिमतार्थं पक्षं विदुः । अन्यथा
प्रतिज्ञादोषेण साध्यदोषः स्यात् । अतएवोक्तम् ।
“वचनस्य प्रतिज्ञात्वं तदर्थस्य च पक्षता ।
असङ्करेण वक्तव्ये व्यवहारेषु वादिभिः ॥”
वक्तव्ये पक्षप्रतिज्ञे पूर्वोक्ते । नारदेनापि ।
“सारस्तु व्यवहारार्थं प्रतिज्ञा सप्तदाहता ।
तद्वागौ णीयते वादी तदस्तासुत्तरो भवेत् ॥”
उत्तरो विजयी यदाप्यत्र साध्यं साध्यं तद्वि-
शिष्टधर्मां पक्ष इति भेदः । नथाप्यत्र वाक्-
प्रत्यायनार्थादिधर्माविशेषविशिष्टस्य पक्षतया
धर्माणोऽधमणादेरेव साध्यत्वात् साध्यपक्षयो-

भेदाभिधानम् । अतएव उपसंहारे च एवंविधः
पक्ष इति मिताक्षरायान्तु भाषा प्रतिज्ञापक्ष
इति नार्थान्तरमित्युक्तम् । भाषार्थसंज्ञा भाषा-
स्वरूपप्रपञ्चमाह स्वल्पाक्षर इति । निराकुलः
पौष्ठापर्यविपर्ययासादिभूतः ।
“अत्र द्यूते च व्यवहारे च प्रव्रते यन्नकर्मणि ।
यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्त्ता तानि न पश्यति ॥”
इति गृह्यसंग्रहवचनादुदासीनेभ्यो ज्ञात्वा शोध-
येत् । तच्छोधनमाह दृष्टव्यः ।
“न्यूनाधिकं पूर्वपक्षं तावद्वादी विशोध्यते ।
न दद्यात्तत्तरं यावत् प्रत्यर्थो सम्भसन्निधौ ॥”
तस्मिन्प्रकारमाह व्यासः ।
“पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।
जनाधिकस्तु संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत् ॥”
फलकं काष्ठादिपट्टकम् । काव्यायनः ।
“पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवाकीऽथ लेखयेत् ।
पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रेऽभिलेखयेत् ॥
शोधयेत् पूर्वपक्षान् यावन्मोत्तरदर्शनम् ।
उत्तरेणावबुद्धस्य निवृत्तिः शोधनं भवेत् ॥
अन्यदुक्तं लिखेद्योऽन्यदर्थिप्रत्यर्थिनोर्वचः ।
चौरवच्छाचयेत्तन्नु वार्त्तिकः पृथिवीपतिः ॥”
स्वभावोक्तमज्ञानमम् । एतच्च स्वरविशेषादिना
सुज्ञेयम् । अतएव याज्ञवल्क्यः ।
“फलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेद्वृत्तः ।
भूतमप्यनुपपन्नं ह्यीयते व्यवहारतः ॥”
भूतं तत्त्वार्थसम्बद्धम् । यदाह नारदः ।
“भूतं तत्त्वार्थं सम्बद्धं प्रमादाभिहितं क्लृप्तम् ।
किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्ममभिरक्षता ॥
मनुष्यचित्तवैचित्र्यात् परीक्ष्या साध्वसाधुता ।
सर्वैर्धर्मविवादेषु वाक्कुलेनावसीदति ॥
यशुक्लौभूत्यादाने शास्त्रोऽप्यर्थान्न ह्यीयते ॥”
सर्वेषु अर्थविवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नावसी-
दति । अत्रोदाहरणं यशुक्लौत्यादि । अर्थविवाद-
ग्रहणात्कृततत्त्वविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रह-
तार्थाद्वीयत इति गम्यते । यथाहमनेन शिरवि
पादेन ताडित इत्यभिधाय केवलं हस्तेन ताडित
इति वदन् न केवलं दण्डः पराजयते च ।
तथा च त्वं शतं सत्यं ऋणधारयसि मत्त ऋण-
त्वेन गृहीततावद्वनकत्वादित्यादि भाषाशरीरं
एतच्च संस्कृतदेशभाषान्यतरेण यथावोधं वक्तव्यं
लेख्यं वा मूर्खानामपि वादिप्रतिवादित्वदर्श-
नात् । अतएवाध्यापनेऽपि तथोक्तम् । विष्णु-
धर्म्मोत्तरे ।
“संस्कृतेः प्राकृतैर्वाक्येयः शिष्यमनुरूपतः ।
देशभाषाद्युपायाद्वैवोधयेत् च गुरुः स्मृतः ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
पूर्वपदं, स्त्री, (पूर्व पदम् ।) परपदप्राग्वर्ति-
विमल्यन्तप्रकृतिः । यथा पूर्वपदात् संज्ञाया-
मगः । इति आकारणम् ॥
पूर्वपर्वतः, पुं, (पूर्वः पूर्वदिक्स्थः पर्वतः ।
इति नित्यकर्मधारयः ।) उदयाक्षतः । इत्य-
मरः । २ । ४ । २ ॥

पूर्व(ज)ज्ञः, त्रि, (पूर्व निमन्त्रणे निवासे वा + अच् ।) प्रथमः । (यथा, कुमारः । १ । ५३ ।

“यदेव पूर्वं जनेन शरीरं
सा दक्षरोधात् सुदती ससर्व्वं ।
तदा प्रभृत्वेव विमुक्तसङ्गः
पतिः पशूनामपरियहोऽभूत् ॥”

यथाच मनुः । २ । १८४ ।

“गुरोः कुले न भिन्नेत न ज्ञातिकुलवन्धुषु ।
ज्जनामे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥”

आदिः । (यथा, मनुः । २ । ७४ ।

“त्राक्षणः प्रथवं कुल्यादादावन्ते च सर्व्वदा ।
सर्व्वतनोद्धृतं पूर्वं पुरस्ताच्च विशीर्य्यति ॥”
प्राग्दिग्-देशकालाः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ५ । ६२ ।

“दक्षिणेन नृतं श्रूयं पुरदारेण निर्हरेत् ।
पश्चिमोत्तरपूर्वेस्तु ययायोगं द्विजन्मनः ॥”

समग्रम् । इति तट्टीकायां स्वामी ॥ अग्रः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, मनुः । २ । ५० ।

“त्रिराचमेदपः पूर्वं हिः प्रष्टव्यात्ततो मुखम् ।
खानि चैव स्पृष्टेदङ्गिरात्मानं शिर एव च ॥”

पूर्वगङ्गा, स्त्री, (पूर्वा चासौ गङ्गा चेति ।)
नर्मदानदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥

पूर्वजः, पुं, (पूर्वं जायते इति । पूर्व + जन + डः ।)
ज्येष्ठभाता । इत्यमरः । २ । ४ । ४३ ॥ (पूर्वकालोत्-
पन्ने, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १०५ । २६ ।

“तामङ्गिः परिषिञ्चात्तां महर्षिरभिवाय च ।
मातरं पूर्वजः पुत्रो यासौ वचनमब्रवीत् ॥”

पूर्वजाः, पुं, (पूर्वं पूर्वस्मिन् काले जायन्ते इति ।
जन + डः ।) दिव्यपिङ्गलः । तत्पर्यायः ।

पितरः २ चन्द्रगोलस्थाः ३ न्यस्तशृङ्गाः ४
खधाक्षुजः ५ कथवालादयः ६ । बह्वचनान्तो-
ऽयम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पूर्वजा, स्त्री, (पूर्वं जायते इति । जन + डः ।
टाप् ।) अग्रजा । ज्येष्ठा भगिनी । पूर्वज
इत्यमरदर्शनात् ॥

पूर्वजिनः, पुं, (पूर्वं जिनः ।) अतीतजिनविशेषः ।
तत्पर्यायः । मञ्जुश्रीः २ ज्ञानदर्पणः ३ मञ्जुभद्रः
४ मञ्जुघोषः ५ कुमारः ६ अष्टारचक्रवान् ७

स्थिरचक्रः ८ वज्रधरः ९ प्रज्ञाकायः १० आदि-
राट् ११ नीलोत्पली १२ महाराजः १३

नीलः १४ शार्ङ्गलवाहनः १५ धियाम्पतिः १६
खड्गी १७ दण्डी १८ विभूषणः १९ बालव्रतः २०

पञ्चचीरः २१ सिंहकेलिः २२ शिखाधरः २३
वागीश्वरः २४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पूर्वदिक्, स्त्री, (पूर्वा दिक् ।) प्राची दिक् ।
यस्यान्दिशि सूर्य उदेति । तदधिपतिरिन्द्रः ।

तस्याः पर्यायादिः पूर्वाशब्दे द्रष्टव्यः ॥
पूर्वदिक्पतिः, पुं, (पूर्वदिशः पतिरधिपतिः ।)
इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८७ ॥

पूर्वदेवः, पुं, (पूर्वचावौ देवचेति । यदा, पूर्वं देव
इति सुप्तपेति समासः ।) असुरः । इत्यमरः ।

१ । १ । २२ । (नरनारायणाष्टौ । तत्र द्विवचना-

न्तोऽयम् । यथा, महाभारते । ५ । ४६ । ५ ।

“तेषां मनश्च तेजसाप्याददानाविवौजसा ।
पूर्वदेवौ यतिक्रान्तौ नरनारायणाष्टौ ॥”

पूर्वदेशः, पुं, (पूर्वं देशः ।) प्राचीदिगवस्थित-
जनपदः । तत्पर्यायः । वर्तनः २ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ यथा,—

“प्राच्यां मागधशोणौ च वारेन्नीगौडराट्काः ।
वर्द्धमानतमोलिप्रप्राग्य्योतिषोदयाद्रयः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पूर्वपक्षः, पुं, (पूर्वः पक्षः ।) श्रुतपक्षः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, मनुः । ३ । २७८ ।

“यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ॥”
शास्त्रीयप्रश्नः । सिद्धान्तविबुधकोटिः । तत्-

पर्यायः । चोदम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
देशम् ३ फक्त्तिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, मार्कण्डेये । १ । ३ ।

“पूर्वपक्षोक्तिसिद्धान्तपरिनिष्ठासमन्वितम् ॥”
अधिकरणावयवभेदो व्यवहारविशेषः । यथा,

याज्ञवल्क्यः । २ । १७ ।

“पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ॥”
पूर्वपक्षपादः, पुं, (पूर्वपक्ष एव पादः ।) चतु-

व्यादयवहारान्तर्गतः प्रथमः पादः । तस्य
संज्ञान्तरम् । भाषा २ प्रतिज्ञा ३ पक्षः ४ ।

इति मिताक्षरा ॥ तत्र दृष्टव्यः ।

“पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्विपादोत्तरः स्मृतः ।
क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्मृतः ॥

मिथ्योक्ता च चतुष्पात् स्यात् प्रत्यवस्कन्दने तथा ।
प्राङ्म्याये च स विज्ञेयो द्विपात् संप्रतिपत्तिषु ॥”

यद्यपि संप्रतिपत्तावपि निर्णयोऽस्ति तथाप्युत्तर-
वादिनेव भाषार्थस्याङ्गीकृतत्वेन क्रियासाधो न

भवतीति द्विपादोक्ता ॥ * ॥

अथ भाषापादः । तत्र भाषास्वरूपमाहृतुः
काव्यायनदृष्टव्यः ।

“प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् ।
निश्चितं लोकविद्वज्च पक्षं पक्षविदो विदुः ॥

स्वल्पाक्षरः प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराकुलः ।
विरोधिकारणैर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः ॥

यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
ददात्ततृप्तसम्बद्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥”

प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक् । तस्या दोषैः
परस्परविरुद्धार्थपदादिभिस्तुक्ताम् । साध्यं

साधनार्हाभिमतार्थं पक्षं विदुः । अन्यथा
प्रतिज्ञादोषेण साध्यदोषः स्यात् । अतएवोक्तम् ।

“वचनस्य प्रतिज्ञात्वं तदर्थस्य च पक्षता ।
असङ्करेण वक्तव्ये व्यवहारेषु वादिभिः ॥”

वक्तव्ये पक्षप्रतिज्ञे पूर्वोक्ते । नारदेनापि ।
“सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।

तद्वानौ ज्ञेयते वादी तरङ्गास्तत्तरो भवेत् ॥”
उत्तरो विजयी यद्यप्यन्यत्र साध्यं ज्ञायं तद्वि-

शिष्टधर्म्मो पक्ष इति भेदः । नयाप्यत्र वाक्-
प्रत्याख्यार्थादिधर्म्मविशेषविशिष्टस्य पक्षतया

भेदाभिधानम् । अतएव उपसंहारे च एवंविधः
पक्ष इति मिताक्षरायान्तु भाषा प्रतिज्ञापक्ष

इति नार्थान्तरमित्युक्तम् । भाषार्थसूक्ता भाषा-
स्वरूपप्रपञ्चमाह स्वल्पाक्षर इति । निराकुलः

पौष्पापर्य्यविपर्य्यासादिशून्यः ।
“अत्र द्यूते च व्यवहारे च प्रव्रते यज्ञकर्मणि ।

यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्त्ता तानि न पश्यति ॥”
इति गृह्यसंग्रहवचनादुदासीनेभ्यो ज्ञात्वा शोध-

येन् । तच्छोधनमाह दृष्टव्यः ।
“न्यूनाधिकं पूर्वपक्षं तावद्वादी विशोधयेत् ।

न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थो सम्यक्सन्निधौ ॥”
तल्लिखनप्रकारमाह आसः ।

“पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।
जनाधिकान्तु संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत् ॥”

फलकं काष्ठादिपट्टकम् । काव्यायनः ।
“पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राङ्मुखाकोऽथ लेखयेत् ।

पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रेऽभिलेखयेत् ॥
शोधयेत् पूर्वपक्षान्तु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।

उत्तरेणावबुद्धस्य निवृत्तिः शोधनं भवेत् ॥
अन्यदुक्तं लिखेद्योऽन्यदर्थिप्रत्यर्थिनोर्वचः ।

चौरवच्छासयेत्तन्नु धार्म्मिकः पृथिवीपतिः ॥”
स्वभावोक्तमलक्षितम् । एतच्च स्वरविशेषादिना

सुज्ञेयम् । अतएव याज्ञवल्क्यः ।
“कृत्वा निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः ।

भूतमप्यनुपपन्नं ज्ञेयते व्यवहारतः ॥”
भूतं तत्त्वार्थसम्बद्धम् । यदाह नारदः ।

“भूतं तत्त्वार्थं सम्बद्धं प्रमादाभिहितं क्लृप्तम् ।
किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्म्ममभिरक्षता ॥

मनुष्यचित्तवैचित्र्यात् परीक्षा साध्विवाधुता ।
सर्व्वेव्यर्थविवादेषु वाक्कृत्वेनावसीदति ॥

पशुस्त्रीभूत्यादाने शास्त्रोऽप्यर्थान्न ज्ञेयते ॥”
सर्व्वेषु अर्थविवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नावसी-

दति । अत्रोदाहरणं पशुस्त्रीत्यादि । अर्थविवाद-
ग्रहणात्वन्युक्तविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रवृ-

त्तार्थाद्वेयते इति गम्यते । यथाहमनेन शिरवि
पादेन ताडित इत्यभिधाय केवलं हस्तेन ताडित

इति वदन् न केवलं दण्डः पराजीयते च ।
तथा च त्वं श्रुतं मह्यं ऋणं धारयसि मत्त ऋण-

त्वेन गृहीततावद्वनकत्वादिद्व्यादि भाषाशरीरं
एतच्च संस्कृतदेशभाषान्यतरेण यथावीर्यं वक्तव्यं

लेख्यं वा च्छायांमपि वादिप्रतिवादित्वदर्श-
नात् । अतएवाध्यापनेऽपि तथोक्तम् । विष्णु-

धर्म्मोत्तरे ।
“संस्कृतेः प्राकृतैर्व्याख्येयः शिष्यमनुरूपतः ।

देशभाषादुपायाद्वैवर्धयेत् च गुरुः स्मृतः ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

पूर्वपदं, स्त्री, (पूर्वं पदम् ।) परपदप्राग्वर्त्ति-
विभक्त्यन्तप्रकृतिः । यथा पूर्वपदात् संज्ञाया-

मगः । इति याकरणम् ॥
पूर्वपञ्चतः, पुं, (पूर्वंः पूर्वदिकस्यः पञ्चतः ।
इति नियकर्मधारयः ।) उदयाक्षतः । इत्य-

मरः । २ । ३ । २ ।

पूर्व्यगुनी, स्त्री, (पूर्वां प्रत्यगुनीनि कर्मधारयः।) अश्विन्यादिषष्ठविंशतिनक्षत्रान्तर्गतेकादशनक्षत्रम् । तत्तु खडाकृतितारकादयाम्नात्मकम् । तस्याधिष्ठात्री देवता भगः । इति सृष्टीचिन्तामणिः । अपि च ।

“दक्षिणोत्तरगते दितारके योनिमे मिलति मन्त्रकोपरि ।

कोटतः स्फुटचरोरुहानने ।

निःस्पृता २६८ गजरचाचिनिमिकाः ॥”

६० ३।२८। इति कालिदासवृत्तरात्रिलम्बनिरूपणम् ॥ ३ ॥ तत्र जातप्रलम् ।

“यूरस्यागी वाह्वी भूमिभता कोपाक्रान्तः स्याच्छिरालोऽतिदक्षः ।

धूमैः दूरोऽग्न्यन्तवाताधिकः प्राक्-प्रलम्बेऽन्तकाजे च यस्य ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

पूर्व्यप्रलगुनीभवः, पुं, (पूर्व्यप्रलगुन्यां भवतीति । भू + अच् ।) दृष्टसतिः । इति शब्दमाला ॥

पूर्व्यभद्रपदः, पुं, } अश्विन्यादिषष्ठविंशतिनक्षत्र-
पूर्व्यभद्रपदाः, स्त्री, } नान्तर्गतपञ्चविंशतनक्षत्रम् ।
पूर्व्यभद्रपदाः, स्त्री, } तत्पर्यायः । प्रोष्ठपदाः २ ।

इत्यमरः ॥ “हे पूर्व्यभद्रपदोत्तरभद्रपदासु । प्रोष्ठो गौः भद्रश्च गौः तस्मिन् पाद आवां तास्यया । यष्टपतिरिव भद्रपादादुगतो राजे-त्याचयन्मङ्गरी येषाङ्गभद्रपदाशब्दो ज्ञेयादिः भद्रपदाशब्दो दीर्घादिरपीति केचित् । दीर्घादि-पाठः प्रामादिक इति तुलुटादयः ॥ पूर्व्यं प्रोष्ठ-पदे हे उत्तरे तु भद्रपदे हे वसुधायाश्चावां चतुर्ध्वं इति बहुवचनम् । कदा पूर्व्यं प्रोष्ठ-पदे कदा उत्तरे प्रोष्ठपदे इति तारकयोर्द्वित्वात् द्विवचनम् । प्रलगुनीप्रोष्ठपदाशब्दो द्वित्वे बहुवचनम् । भद्रपदा हेपीति केचित् भद्रपदेन तुलुः काल इति प्रयोगात् पुंलिङ्गादि भद्रपद इति केचित् ॥” इति तट्टीकायां भरतः ॥ ३ ॥

तां तु दक्षिणोत्तरवर्तिखडाकृतितारकादयाम्नात्मिकाः । भाराक्षविवादाश्वरूपं वा । तदधि-देवता अन्नपादः आवां जयन्त्यगुणः । इति ज्योतिषम् ॥ अपि च ।

“भारक्षभित्तिकोपरिस्थिते

पूर्व्यभद्रपदेन दितारके ।

लिमिकाः करिकराचि २२८ संमिता

निःवरन्ति द्यभोदयात् पिये । ॥

६० ३।३८। इति कालिदासवृत्तरात्रिलम्बनिरूपणम् ॥ ३ ॥

तत्र जातप्रलम् ।

“जितेन्द्रियः सर्वकवासु दक्षो

नितारिपचः खलु तस्य निधम् ।

भवेन्महीयान् सतरामपूर्वा

पूर्वां यदा भद्रपदा प्रसूतो ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

पूर्व्यचः, पुं, (पूर्व्यचायां यश्चेति । पूर्व्यं पूर्व्य-क्तिन् कावे यश्चो वा ।) जिनविशेषः । तत्-

पण्यायः । मणिभद्रः २ जमलः ३ जलेन्द्रः ४ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पूर्व्यरङ्गः, पुं, (पूर्व्यं रज्यतेऽस्तित्रिति । रङ्ग + व्यधिकरणे घञ् ।) नाचोपक्रमः । इति हेम-चन्द्रः । २।१६६ ॥ तत्पर्यायः । प्राक्संगीतम् २ गुणनिका ३ । इति जटाधरः ॥ (अस्य लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ६।१० ।

“यन्नायवस्तुनः पूर्व्यं रङ्गविज्ञोपशान्तये ।

कुशीलवाः प्रकुञ्चन्ति पूर्व्यरङ्गः च उच्यते ॥”

पूर्व्यरागः, पुं, (पूर्व्यः पूर्व्यजातो रागोऽनुरागः ।)

नायकनायिकयोर्दशाविशेषः । यथा,—

“अवसादार्शनादापि मिथः सङ्गुरागयोः ।

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्व्यरागः च उच्यते ॥”

इति साहित्यदर्पणम् ॥

पूर्व्यरात्रः, पुं, (रात्रेः पूर्व्यो भागः । अच् समासे ।

“राचाद्वाहाः पुंवि ।” २।४।२६ । इति

पुंल्लम् ।) रात्रेः पूर्व्यभागः । इति सुगवोष-

याकरवम् ॥

पूर्व्यरूपं, क्तो, (पूर्व्यं रूपमिति कर्मधारयः ।)

पूर्व्यलक्षणम् । वेदके भाविष्याधिवोधकचिह्नम् ।

यथा,—

“————— प्रायूपं येन लक्ष्यते ।

उत्पितुसुरामयो दीर्घविशेषेणानधिष्ठितः ।

लिङ्गमयत्तमव्युत्पादगाध्रीनां तद्वयाययम् ॥”

द्विविधं हि पूर्व्यरूपं भवति । सामान्यं विशि-ष्टञ्च । सामान्यं येन दीर्घद्वयसंस्कारेणावस्था-

नितेन भाविष्वरादिधाधिमार्त्तं प्रतीयते न तु वावादिजनितत्वादिविशेषः । यथा । अमो

रतिर्विवर्जलमिति । तथा वालगुरुवाक्यप्रदे-

श्यादि । सामान्याभिप्रायेणैव तन्नाम्नरं यथा ।

आधेर्जातिर्बुभूषा च पूर्व्यरूपेण लक्ष्यते ।

भावः किमात्मकत्वञ्च लक्ष्यते लक्षणेन तु इति ।

तथाह पराशरः । पूर्व्यरूपं नाम येन भावि-याविविशेषो लक्ष्यते न तु दीर्घविशेष इति ।

विशिष्टं यथा । उरःचतादौ लिङ्गान्येव वाता-

दिज्ञान्यस्तानि । यदुक्तं तत्रैव । अथक्तं लक्ष्यं तेषां पूर्व्यरूपमिति स्तुतमिति । तथाह

सुततः । सामान्यतो विशेषात्तु जृन्मात्यर्थं समीरणात् ।

पितामन्यनयोर्दाहः कफान्नाम्नाभिनन्दनमिति ॥

हारीतेऽप्युक्तम् । इति पूर्व्यरूपमष्टानां ज्वराणां

सामान्यतो विशेषात्तु जृन्माङ्गमर्द्धभूयिष्ठं हृद-योद्देशिग वातजमिति । प्रायूपं येन लक्ष्यते इत्य-

स्यार्थमाह रचितः । येन अमादिना उत्पितुसुः सामयोचाकल्यादुत्पादेच्छुरामयो रोगः दीर्घ-

यन्ने तु पूर्व्यरूपलक्षणमाहुः ।

स्थानसंशयिणः क्रुद्धा भाविष्याधिप्रबोधकम् ।

दोषाः कुञ्चन्ति यत्किञ्च पूर्व्यरूपं तदुच्यते ॥ इति ॥

संज्ञेपतस्तु लक्षणं भाविष्याधिवोधकमेव लिङ्ग-पूर्व्यरूपम् ॥” इति माधवकरविजयरचितौ ॥

पूर्व्यवादः, पुं, (पूर्व्यो वादः ।) अवहारे राजादि-

सर्मापि प्रागावेदनम् । यथा,—

“पूर्व्यवादम्यरित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः ।

पदसंक्रामणावर्ज्यो हीनवादी स वै नरः ॥”

इति मिताचरा ॥

पूर्व्यवादी, [न] पुं, (पूर्व्यवादोऽख्यस्येति ।

पूर्व्यवाद + इनिः ।) प्रागभियोक्ता । प्रथम-

विवादी । यथा,—

“प्राड्यायकारणोक्तौ तु प्रवर्था निर्दिष्टे,

क्रियाम् ।

मिथोक्तौ पूर्व्यवादी तु प्रतिपत्तौ न वा भवेत् ॥”

इति मिताचरा ॥

पूर्व्यशैलः, पुं, (पूर्व्यः पूर्व्यदेशस्थितो वा शैलः ।)

उदयपर्वतः । इति जटाधरः ॥

पूर्व्यसरः, त्रि, (पूर्व्यः सन् सरतीति । पूर्व्य +

ह + “पूर्व्यं कर्त्तरि ।” ३।२।१६ । इति टः ।)

अयगामी । यथा, भट्टिः । ५।६७ ।

“द्विषन् वनेचराणां त्मादाय चरो पुन ।

अयेसरो जवन्यानां माभूत् पूर्व्यसरो मम ॥”

पूर्व्यसारः, त्रि, पूर्व्यं देशं सरतीति कर्त्तरि घञ्

(अय)प्रत्ययः । पूर्व्यसरः । इति याकरवम् ॥

पूर्व्या, स्त्री, (पूर्व्य + टाप् ।) पूर्व्यदिक् । तत्-

पर्यायः । प्राची २ पुरा ३ माघोनी ४ ऐन्द्री ५

माघवती ६ । तद्दिग्भववायुगुणः ।

“पूर्व्यस्तु मधुरो वातः क्षिप्रः कटुरचान्वितः ।

गुरुर्विदाहश्मनो वातदः पित्तनाशनः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च । राजवल्लभः ।

‘प्राक्वातो मधुरः क्षारो वह्निमान्धकरो गुरुः ।

वैरस्यगोरवौष्णानि करोत्यम्लीषधीषु च ॥

भस्योत्पिष्टक्षतादेव रागश्चयुदाहृतः ।

वन्निपातन्वरश्चात्तत्त्वगोदाशीविषक्रिमौ ॥

कोपयेदामवातश्च घनसंचातकारणम् ॥” ॥ ३ ॥

तद्दिग्धिपतयः मेघविहङ्गनूराश्वयः । यथा,—

“प्रागोदिकङ्कभां नाया यथासंख्यं प्रदक्षिणम् ।

मेघाद्या राशयो ज्येष्ठाश्विराष्टतिपरिभ्रमात् ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पूर्व्याः, पुं, पूर्व्यजाः । पूर्व्यपुरुषाः । बहुवचनान्तो-

ऽयम् । इत्यमरः । ३।३।१३३ ॥ (यथा, रघुः । १।६७।

“मनुपरे दुर्लभं मत्वा गूणमावर्जितं मया ।

पयः पूर्व्यैः स्निग्धाचैः कवोव्यासपुसृण्यते ॥”)

पूर्व्यादिः, पुं, (पूर्व्यः पूर्व्यदिक्स्थितो वा अदिः

पर्वतः ।) उदयाचलः । तत्पर्यायः । दिन-

सङ्का २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथा-

चरित्वागरे । १।१८ ।

“पिङ्गोत्तुङ्गवटानूटगतो यस्याश्रुते नवः ।

सन्ध्यापिशङ्गपूर्वादिद्विजङ्गसङ्गसुखं शशी ॥”)

पूर्व्यफलगुनी, स्त्री, (पूर्व्या फलगुनी नि कर्मधारयः।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गते कादशानक्षत्रम् । तत्तु खडाकृतितारकाद्वयात्मकम् । नस्याधिष्ठात्री देवता भगः । इति सृष्टर्च-चिन्तामयिः ॥ अपि च ।

“इच्छियोत्तरगते हितारके
योनिमे मिलति सक्तकोपरि ।

कीटतः स्फुटसरोरुद्धाने ।

निःसृता २६८ गजरसाचिलिप्तिकाः ॥”

६० ४ । २८ । इति कालिदासकृतरात्रिलम्-
निरूपणम् ॥ ३ ॥ तत्र जातफलम् ।

“शूरस्यागी साहसो भूमिभर्ता
कोपाक्रान्तः स्वाच्छिरालोऽतिदहः ।

धूर्तः क्रूरोऽत्यन्तवाताधिकः प्राक्-
फल्यन्वेष्यन्मकाले च यस्य ॥”

इति कीर्तीप्रदीपः ॥

पूर्व्यफलगुनीभवः, पुं, (पूर्व्यफलगुन्यां भवतीति ।
भू + अच् ।) वृहस्पतिः । इति शब्दमाला ॥

पूर्व्यभद्रपदः, पुं, } अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्ष-
पूर्व्यभद्रपदाः, स्त्री, } त्रान्तर्गतपञ्चविंशतक्षत्रम् ।
पूर्व्यभद्रपदाः, स्त्री, } तत्पर्यायः । प्रोष्ठपदाः २ ।

इत्यमरः ॥ “इं पूर्व्यभद्रपदोत्तरभद्रपदासु ।
प्रोष्ठो गौः भद्रश्च गौः तस्यैव पाद आसां
तास्रथां । यष्टपतिरिव भद्रपादादुत्तरो राजे-
त्याद्यर्थमङ्गरी सेवाङ्गदपदाशब्दो ह्रस्वादिः
भद्रपदाशब्दो दीर्घादिरपीति केचित् । दीर्घादि-
पाठः प्रामादिक इति सुकटादयः ॥ पूर्व्यं प्रोष्ठ-
पदे ई उत्तरे तु भद्रपदे ई सप्तदाय्यासां
अतुःसंख्य इति बहुवचनम् । कदा पूर्व्यं प्रोष्ठ-
पदे कदा उत्तरे प्रोष्ठपदे इति तारकयोर्द्वित्वात्
द्विवचनम् । फलगुनीप्रोष्ठपदाशब्दो द्वित्वे बहुत्व-
च भद्रपदा ईपीति केचित् भद्रपदेन युक्तः
काल इति प्रयोगात् पुंलिङ्गोऽपि भद्रपद इति
केचित् ॥” इति तट्टाकायां भरतः ॥ ३ ॥

तां तु हस्त्रियोगरवर्षिखडाकृतितारकाद्वया-
त्मिकाः । भाराकृतिताराद्वयरूपा वा । तद्वि-
देवता अणपादः आसां जघन्यगुणः । इति
प्योतिवम् ॥ अपि च ।

“भारस्पर्शितकोपरिस्थिते

पूर्व्यभद्रपदमे हितारके ।

लिप्तिकाः करिकराक्षि २२८ संमिता

निःसरन्ति ह्यभोदयात् प्रिये ॥

६० ३ । ४८ । इति कालिदासकृतरात्रिलम्-
निरूपणम् ॥ ३ ॥

तत्र जातफलम् ।

“जितेन्द्रियः सर्वकषासु दधो
णितारिपद्यः खलु तस्य नित्यम् ।

भवेन्नष्टीयान् सतरामपूर्व्यां

पूर्व्यां यदा भद्रपदा प्रसूतौ ॥”

इति कीर्तीप्रदीपः ॥

पूर्व्यपक्षः, पुं, (पूर्व्यपक्षां यक्ष्येति । पूर्व्ये पूर्व्य-
सिन् कारे यक्षी वा ।) जिनविधेयः । तत्-

पर्यायः । सखिभद्रः २ अमलः ३ जलेन्द्रः ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पूर्वरङ्गः, पुं, (पूर्व्यं रण्यतेऽस्मिन्निति । रङ्ग +
अधिकरणे घञ् ।) नाट्योपक्रमः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । १६६ ॥ तत्पर्यायः । प्राक्संगीतम्
२ गुणनिका ३ । इति जटाधरः ॥ (अथ लक्ष्यं
यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । १० ।

“यन्नायवस्तुनः पूर्व्यं रङ्गविप्रोपशान्तये ।

कुशीलवाः प्रकुञ्चन्ति पूर्व्वरङ्गः स उच्यते ॥”

पूर्वरगः, पुं, (पूर्व्यः पूर्व्यजातो रागोऽनुरागः ।)

नायकनायिकयोर्दशाविशेषः । यथा,—

“अवगाद्गानादापि मिथः संरूपरागयोः ।

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्व्वरागः स उच्यते ॥”

इति साहित्यदर्पणम् ॥

पूर्व्वरात्रः, पुं, (रात्रिः पूर्व्वो भागः । अच् समासे ।

“रात्राद्वाहाः पुंसि ॥” २ । ४ । २६ । इति

पुंसम् ।) रात्रिः पूर्व्वभागः । इति सुष्वो-
द्याकरखम् ॥

पूर्व्वरूपं, क्ली, (पूर्व्वं रूपमिति कर्मधारयः ।)

पूर्व्वलक्षणम् । वैदके भाविष्याधिवोधकचिह्नम् ।

यथा,—

“————— प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ।

उत्पित्तसुरामयो दोषविशेषानधिष्ठितः ।

लिङ्गमयत्तमत्पत्वाद्वाधीनां तद्वयथायथम् ॥”

द्विविधं हि पूर्व्वरूपं भवति । सामान्यं विशि-
ष्टम् । सामान्यं येन दोषद्वयसंस्पर्शनावस्था-

जनितेन भाविज्वरादिव्याधिमानं प्रतीयते न

तु वातादिजनितत्वादिविशेषः । यथा । अमो

रतिर्विवर्त्यत्वमिति । तथा बालगुरुवाक्यप्रदे-

श्यादि । सामान्याभिप्रायेणैव तन्त्रान्तरं यथा ।

आधेयार्तिर्बुभूषा च पूर्व्वरूपेण लक्ष्यते ।

भावः किमात्मकात्पक्ष लक्ष्यते लक्ष्येन तु इति ॥

तथाह पराशरः । पूर्व्वरूपं नाम येन भावि-

याधिविशेषो लक्ष्यते न तु दोषविशेष इति ।

विश्रुष्टं यथा । उरःक्षतादौ लिङ्गान्वेव वाता-

दिजान्यत्तानि । यदुक्तं तत्रैव । अथक्तं

लक्षणं तेषां पूर्व्वरूपमिति ह्युक्तमिति । तथाह

सुश्रुतः ।

सामान्यतो विशेषानु जृम्भात्यर्थं समीरणात् ।

पित्तान्नयनयोर्दाहः कफान्नात्माभिनन्दनमिति ॥

हारीतेऽप्युक्तम् । इति पूर्व्वरूपमहानां ज्वराणां

सामान्यतो विशेषानु जृम्भाङ्गमर्हद्भूयिष्ठं हृद-

योद्गेहि वातजमिति । प्राग्रूपं येन लक्ष्यते इत्य-

स्यार्थमाह रक्षितः । येन अमादिना उत्पित्तसुः

वामयीचाकल्याडुत्पादेच्छरामयो रोगः दोष-

विशेषेय वातादिज्वराकाधारणवैयध्यादिना व्यन-

धिष्ठितोऽवमहो लक्ष्यते ज्ञायते तत्प्राग्रूपमिति ।

लिङ्गमयत्तमत्पत्वादित्यस्यार्थमाह स एव ।

प्राग्रूपमित्यनेन पूर्व्वोक्तेन सम्बन्धः लिङ्गं लक्ष-

यम् अथक्तं नात्यमिथक्तं तत्र हेतुरप्यत्वात् न

त्यावरणादियोगादयत्तत्वमित्यर्थः यथायथं यस्य

आधेयद्रूपं तदेवायत्तं तस्य पूर्व्वमित्यर्थः ।

अन्ये तु पूर्व्वरूपलक्षणमाहुः ।

स्थानसंश्रयिणः कुड्वा भाविष्याधिवोधकम् ।

दोषाः कुञ्चन्ति यत्तिङ्गं पूर्व्वरूपं तदुच्यते ॥ इति ॥

संक्षेपतस्तु लक्षणं भाविष्याधिवोधकमेव लिङ्गं

पूर्व्वरूपम् ।” इति माधवकरविजयरक्षितौ ॥

पूर्व्ववादः, पुं, (पूर्व्वो वादः ।) व्यवहारे राजादि-

वर्मीये प्रागावेदनम् । यथा,—

“पूर्व्ववादम्परित्यज्य योऽन्यमात्मनते पुनः ।

पदसंक्रामयान्क्षेत्रे यो ह्रीनवादी स वै नरः ॥”

इति मिताक्षरा ॥

पूर्व्ववादी, [वृ] पुं, (पूर्व्ववादोऽस्यस्येति ।

पूर्व्ववाद + इनिः ।) प्रागभियोक्ता । प्रथम-

विवादी । यथा,—

“प्राङ्नायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थौ निर्दिशेत् ।

क्षियाम् ।

मिथोक्तौ पूर्व्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥”

इति मिताक्षरा ॥

पूर्व्वशैलः, पुं, (पूर्व्वः पूर्व्वदेशस्थितो वा शैलः ।)

उदयपर्व्वतः । इति जटाधरः ॥

पूर्व्वसरः, त्रि, (पूर्व्वः सन् सरतीति । पूर्व्व +

सृ + “पूर्व्वे कर्त्तरि ॥” ३ । २ । १६ । इति टः ।)

अग्रगामी । यथा, भट्टिः । ५ । ६७ ।

“द्विपुं वनेचराग्राणां त्वमादाय चरो जने ।

अप्रेवरो जघन्यानां माभूत् पूर्व्वसरो मम ॥”

पूर्व्वसारः, त्रि, पूर्व्वं देशं सरतीति कर्त्तरि षष्

(अथ) प्रत्ययः । पूर्व्वसरः । इति व्याकरणम् ॥

पूर्व्व्वा, स्त्री, (पूर्व्व + टाप् ।) पूर्व्वदिक् । तत्

पर्यायः । प्राची २ पुरा ३ माघोनी ४ ऐन्द्री ५

माघवती ६ । तद्विगम्भवाद्युगुणः ।

“पूर्व्वस्तु मधुरो वातः क्षिप्रः कटुरस्त्वानितः ।

गुरुर्विदाहश्चमनो वातदः पित्तनाशनः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च । राजवह्मभः ।

‘प्राग्वातो मधुरः क्षारो वह्निमान्धकरो गुरुः ।

वैरस्यगौरवौष्णानि करोत्यप्स्वीधवीष च ॥

भमोतुपिच्छताद्वेष्ट रागश्चयुदाहृतम् ।

वन्निपातज्वरश्चावतगद्दोषाश्चैविक्रिमीन् ॥

कोपचेदामवातश्च घनसंघातकारणम् ॥” ३ ॥

तद्विगम्भितयः मेघचिह्नधनूराश्रयः । यथा,—

“प्रागौदिकज्ज्वालां नाया यथासंख्यं प्रदक्षिणम् ।

मेघाद्या राशयो ज्ञेयाश्चिरादुत्तिपरिभ्रमात् ॥

इति प्योतिसत्त्वम् ॥

पूर्व्व्वाः, पुं, पूर्व्वजाः । पूर्व्वपुरुषाः । बहुवचनान्तो-

ऽयम् । इत्यमरः । १ । १ । ३३ ॥ (यथा, रघुः । १ । ६७ ।

“मत्पुत्रं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया ।

ययः पूर्व्वैः स्निग्धसौः कवोऽप्युपसृप्यते ॥”)

पूर्व्व्याद्रिः, पुं, (पूर्व्वः पूर्व्वदिक्स्थितो वा अद्रिः

पर्व्वतः ।) उदयाचलः । तत्पर्यायः । दिग-

न्महर्षी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथा-

वरिन्सारगरे । १ । १८ ।

“पिङ्गोत्तुङ्गजटाजूटगतो यस्यामृतं नवः ।

सन्धापिभङ्गपूर्व्व्याद्रिश्चङ्गसङ्गसुखं शशी ॥”)

पूर्वाषाढा, स्त्री, (पूर्वा चासावाषाढा चेति ।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतविंशतनक्षत्रम् । सा सूर्यास्तित्तुस्तारात्मिका । गज-दन्तास्तित्तारात्मिका वा । अस्या अष्टिधाष्ट-देवता तोयम् । इति ज्योतिषम् ॥ अपि च ।

“सूर्यमूर्तिनि शिरोगते चतु-
स्तारके करिकरोरुवारिभे ।
अन्त्यभादृष्टतवाणि । निर्गताः
खेचरास्वरशशाङ्ककिप्रिकाः ॥”

द० १४६ ॥ इति कालिदासस्तवरात्रिलम्बनिरूपणम् ॥ तत्र जातफलम् ।

“भूयो भूयस्तूयमानाशुरक्तो
भक्तो देवे वन्दुमान्योऽतिदक्षः ।
पूर्वाषाढा जन्मकाले यदि स्या-
दाषाढः स्याद्देवित्वं नितान्तम् ॥”

इति कोट्यप्रदीपः ॥

पूर्वाह्णः, पुं, (अह्नः पूर्वम् । पूर्वापराधरेत्येक-
देशसमासः । “राजाहःसखिभ्यश्च ॥” ५ ।
४ । ६१ । इति षच् । “अह्नोऽह्न एतेभ्यः ।”
५ । ३ । ८८ । इति अह्नादेशः । “अह्नो-
दन्तात् ॥” ८ । ४ । ७ । इति णत्वम् । “राजा-
ह्नाह्नाः पुंवि ।” २ । ४ । २६ । इति पुंस्त्वम् ।)
त्रिधाविभक्तदिनप्रथमभागः । स च त्रिंशद्विंश-
दिनमाने सूर्योदयावधिदशदण्डकालः । यथा,
पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणा-
मपराह्णः पितृणाम् । इति श्रुतिः ॥ अपि च ।
त्रिधाविभक्तदिनभागाभिप्रायेण तु कोकाक्षिः ।
“पूर्वाह्णे मध्ये वापि यदि पञ्च समाप्यते ।
तदोपवासः पूर्वो दुस्तदहर्गण इष्यते ॥
अपराह्णेऽथवा रात्रौ यदि पञ्च समाप्यते ।
उपोष्य तस्मिन्नह्नि श्वोभूते याग इष्यते ॥”
उपोष्येति नाहोरात्राभोजनपरं किन्तु कृते
अग्राधाने देवा यजमानस्य समीपसुपवसन्तीति
उपवासश्चान्तेनाग्राधानमुच्यते । सूर्योदयाव-
धिपरहयम् । द्विधाविभक्तदिनपूर्वभागः ।
यथा । पूर्वाह्णापराह्णरूपद्विधाविभक्तदिनस्या-
वधिलेनावर्तनमाह स्कन्दपुराणम् ।
“आवर्तनात् पूर्वाह्णोऽपराह्णकृतः परः ॥”
आवर्तनात् वासरस्य ह्यायपरिवर्तनात् प्राणि-
तिशेषः अतएवोक्तम् ।
“अश्वत्यं वन्द्येन्नित्यं पूर्वाह्णे प्रहरदये ।
अत ऊर्ध्वं वन्द्ये अश्वत्यन्तु कदाचन ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

पूर्वाह्णतनः, त्रि, (पूर्वाह्णे भव इति । पूर्वाह्ण +
“विभावा पूर्वाह्णापराह्णभ्याम् ॥” ४ । ३ । २४ ।
इति श्रुत्युक्तौ तुट् च । “धकालतनेषु काल-
गान्नः ।” ६ । ३ । १७ । इति विभायया सप्तम्या
अलुक् ।) पूर्वाह्णे भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
पूर्वदुः, [सु] य, (पूर्वस्मिन्नहनीति । पूर्व +
“सद्यःपरतुपरतयेषमः परेत्यथपूर्वेदुरन्येदु-
रिति ॥” ५ । ३ । २२ । इत्येदुसुप्रत्ययो निपात्यते ।)
पूर्वदिनम् । इत्यमरः । ३ । ४ । २१ ॥ प्रायःकालः ।

धर्मवासरः । इति मेदिनी । अथयसे, ८४ ॥
(यथा, मनौ । ३ । १८७ ।
“पूर्वेदुरपरेदुर्वां ब्राह्मकर्मण्युपस्थिते ।
निमन्त्रयेत् त्रयवान् सन्त्यग्विप्रान् यथोदि-
तान् ॥”)

पूर्व, क निकेतने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-निमन्त्रये सक०-निवासे अक०-सेट् ।)
यष्टखरी । निकेतनमिह निमन्त्रणं निवासो
वा । क, पूर्वयति द्विजान् भोक्तुं शृङ्गी । पूर्व-
यति तीर्थेषु साधुः । इति दुर्गादासः ॥ अन्य-
वान्तोऽयम् ॥

पूल, कि संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) यष्टखरी । कि,
पूलयति पूलति । संहतौ राश्रीकरणम् । इति
दुर्गादासः ॥

पूष, दृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
अक०-सेट् ।) यष्टखरी । पूषति । इति दुर्गा-
दासः ॥

पूषः, पुं, (पूषति वर्धते इति । पूष + कः ।) ब्रज-
दारुवचः । इत्यमरः । २ । ४ । ४१ ॥ तुत इति
भाषा ॥ (ब्रजदारुवचश्चेत्य विषयो ज्ञेयः ॥)

पूषकः, पुं, (पूष + स्वार्थे कन् ।) ब्रजदारुवचः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पलाशपिपल इति हिन्दी-
भाषा ॥ अस्य पर्यायगुणाः तूलशब्दे ब्रजभाषाः ॥

पूषभावा, स्त्री, (पूषेव सूर्य इव भासते इति ।
भास + अच् । टाप् ।) इन्द्रनगरी । तत्पर्यायः ।
सुरपुरी २ । इति शब्दरत्नावली ॥

पूषासहत्, [इ] पुं, (पूषोऽसहत् । शिवो
हि खांश्चनवीरभद्रेणास्य इन्सुत्पाटयामास
अतोऽस्य तथात्वम् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।
२ । ११४ ॥

पूषा, [न्] पुं, (पूषतीति । पूष दृष्टौ + “दृ-
ञञ् न् पूषन् ङीहन्ति ॥” उणा० १ । १५८ ।
इति कणिन्प्रत्ययान्तो निपात्यते ।) सूर्यः ।
इत्यमरः । १ । ३ । २६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।
१०६ । ६४ ।

“आदित्यं भास्करं भानुं सवितारं दिवाकरम् ।
पूषाणमर्थमाणश्च स्वर्भानुं दीपदीधितिम् ॥”
स तु हृदशादित्यानामन्यतमः । यथा, महा-
भारते । १ । ६५ । १५—१६ ।

“घाता मित्रोऽर्थमा शक्रो परुणस्त्वंश एव च ।
भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा ॥
एकादशस्तथा लथा द्वादशी विष्णुश्च्यते ।
जघन्यजस्तु सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः ॥”)

ए, क पूर्वो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-
सक०-सेट् ।) पूर्तिः पूर्णोत्तरयम् । क, पारयति
पयसा क्षमं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

ए, न प्रीतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खा०-पर०-
सक०-अनिट् ।) न, अतिथीषु प्रीति । इति
दुर्गादासः ॥

ए, लि पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्वा०-पर०-
सक०-अनिट् ।) लि, पिपत्ति । इति दुर्गादासः ॥

ए, श उ यायामके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुहा०-
यात्त०-अक०-अनिट् ।) यायामको यापारः ॥
श उ, धर्मे याप्रियते सुधीः । इति दुर्गादासः ॥
एका, स्त्री, (स्मृश्यते इति । स्मृश् + बाहुलकात्
कक् ।) एमोदरादित्वात् साधुः ।) प्राकविशेषः ।

पिङ्गि इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । मरुत्तला २
पिशुना ३ देवी ४ जता ५ जघुः ६ समुद्रान्ता ७
वधूः ८ कोटिवर्षा ९ लङ्कायिका १० । इत्य-
मरः ॥ मरुत् ११ माणा १२ स्पृक्षा १३ कोटी
१४ वर्षा १५ लङ्कापिका १६ वर्षालङ्कायिका
१७ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ तत्करः १८
चोरकः १९ चण्डः २० । इति रत्नमाणा ॥ अस्य
गुणाः । प्राक्ते मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । पित्त-
कफनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

एत्तं, स्त्री, (एच्यते स्र संवध्यते स्मेति । एच्
सम्पर्क + क्तः ।) धनम् । इति हेमचन्द्रः । २ ।
१०६ ॥ सम्पर्कयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, रघौ । २ । १३ ।

“एत्तस्तुषारेर्गिरिनिर्भराणा-
मनोकहाकम्पितपुष्पगन्धौ ॥”)

एत्ति, स्त्री, (एच् + भावे क्तिन् ।) सम्पर्कः ।
स्रष्टः । तत्पर्यायः । सृष्टिः २ । इत्यमरः ।
३ । २ । ६ ॥

एच, ई स उ सम्पर्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-आत्त०-अक०-सेट् । निष्ठायासनिट् ।)
ई, एत्तः । क उ, एत्ते । परीच्यते । स चैव
सम्पृक्तौभावः । सम्पृक्ते नाभिश्चक्षैर्य इति हृणा-
युषः । सम्पृक्ते मधुना चूर्णं भियगिति तु अन्त-
भूतजगत्त्वादिति चतुर्भुजः । इति दुर्गादासः ॥

एच, कि संघमने । सम्पर्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा० पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) संघमनं
वन्धनम् । कि, पञ्चयति पञ्चति दुष्टं राजा ।
इति दुर्गादासः ॥

एच, ध ई सम्पर्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (यदा०-
पर०-सक०-अक०-च-सेट् । निष्ठायासनिट् ।)
सम्पर्के इह संपृक्तीकरणं सम्पृक्तीभावश्च ।
ध, एचक्ति घनुषा वाणम् । संपृचक्ति न
प्रापिभिर्य इति हृजायुधः । ई, एत्तः । प्रपञ्च ।
इति दुर्गादासः ॥

एच्छा, स्त्री, (प्रच्छ जिज्ञासायाम् + “शुरोप
हृजः ।” ३ । ३ । १०३ । इति छः ।) प्रश्नः ।
इत्यमरः । १ । ६ । १० ॥ (यथा, नैषधचरिते ।
१६ । ६० ।

“इह किमुषसि एच्छाशंसि किंशब्दरूप-
प्रतिनियमितवाचा वायसेनैव एष्टः ।

भय फणिभवशास्त्रे तातः स्थानिनौका
वितिविहिततुहीवागुत्तरः कोकिलोऽभूत् ॥”

“एच्छा तन्नात् यथान्तरं विधिना प्रश्न उच्यते ॥”
इति च वैद्यकचरके सूत्रस्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥

एज, इ ल उ सम्पर्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-आत्त०-अक०-सेट् ।) सप्तमखरी । इ,
एज्जते । क उ, एज्जते । अयं केचिन्न मन्यते ।
इति दुर्गादासः ॥

पृष्ट, अ सुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-
सक०-सेट् ।) सुदि हृष्टीकरणे । अ, पृष्ठति
दीर्घं दाता । पठिता । इति दुर्गादासः ॥

पृष्ट, अ टपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-
सक०-सेट् ।) टपि हृष्टीकरणे । अ, अस्मिं
पृथति यो द्विजः । पठिता । इति दुर्गादासः ॥

पृणना, स्त्री, (प्रयते इति । पृष्ट व्यायामे + वाहु-
लकात् तनन् गुणाभावश्च ।) सेना । सेना-
भेदः । इति मेदिनी । ने, ६४ ॥ वाहिनीचयम् ।
अत्र गजास्त्रिचत्वारिंशदधिकशतद्वयम् ०४३ ।
रथास्त्रिचत्वारिंशदधिकशतद्वयम् २४३ । अस्या
जनविंशदधिकशतद्वयम् ०२६ । पदातिकाः
पञ्चदशद्वयम् १२१५ । सत्त-
श्चयं निंशदधिकचतुःश्रताधिकसहस्रद्वयम्
२४३० । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । २ । २१ ।

“अथो गुल्मा गयो नाम वाहिनी तु गणास्तयः ।
सृतात्मिस्तु वाहिन्यः पृतनैति विचक्षणैः ॥”
“आप्रियन्ते च योद्धारः इति । पृष्ट व्यायामे ।
‘पृष्टां कित्’ इति तनन्प्रत्ययः ।” इति
निघण्टुः । देवराजयज्वा । संग्रामः । इति
निघण्टुः ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ५५ । ८ ।

“शूरा इवेदुयुधयो न जगमयः

अवस्य वो न पृतनास्तु वेतिरे ॥”

“पृतनास्तु संग्रामेषु वेतिरे ॥” इति तद्वाक्ये
वायनः ॥

पृतनाषाट्, [वाह्] पुं, (पृतनां सहते इति ।
सह + “हृन्वि सहः ।” ३ । २ । ६३ । इति
स्त्रिः । सहैरिति यः ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पृथ, क प्रक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, प्रक्षेपयति गुडमौषधे
जनः । इति दुर्गादासः ॥

पृथक्, थ, (प्रययतीति । प्रथ द्विजे + “प्रथः कित्
सम्प्रसारणश्च ।” उणा० १ । १३६ । इति अजिः
कित् सम्प्रसारणश्च धातोः ।) भिन्नम् । तत्-
पर्यायः । विना २ अन्तरेण ३ ऋते ४ हिरक्
५ गाना ६ वर्जनम् ७ । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥
(यथा, मार्कण्डेयः । १४ । ६६ ।

“तेषामेतेः चित्तेः शास्त्रैर्मुहुर्विलपतां त्वचः ।

पृथक् कृन्वन्ति वै मान्याः शरीरादति-
दारुणाः ॥”)

पृथक्क्षेत्राः, पुं, (पृथक् भिन्नं क्षेत्रं उत्पत्तिस्थानं
येषामिति ।) एकस्मान्नागवर्षस्त्रीजातपुत्राः ।
इति मिताक्षरा ॥

पृथक्, स्त्री, (पृथग्विद्यस्य भावः । पृथक् + भावे
त्व ।) चतुर्विंशतिगुणान्तर्गतवस्त्रमण्डपः । तस्य
राज्यम् । पृथक्प्रत्ययासाधारणकारणत्वम् ।
यथा, भाषापरिच्छेदे ।

“संख्यावच पृथक् स्यात् पृथक्प्रत्ययकारणम् ।

अन्योन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमुच्यते ॥

यस्मात् पृथग्व्यं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ॥”

“पृथक् नित्यपयति संख्यावदिति पृथक्प्रत्यया-
साधारणकारणं पृथक्त्वम् । तन्निवृत्तादिकं
संख्यावत् यथा हि नित्येषु एकत्वं नित्यं अनित्ये
अनित्यम् आश्रयद्वितीयचक्षणे चोत्पद्यते आश्रय-
नाशान्नश्यति तथा एकपृथक्त्वमपि द्वित्वादिवत्
द्विपृथक्तादिकमपीत्यर्थः ।” इति सिद्धान्तसूक्ता-
वली ॥

पृथक्चा, स्त्री, (पृथक् त्वम् यस्याः । टाप् ।)
नृत्वा । इति रत्नमाला ॥ (विषयोऽस्या नृत्वा-
शब्दे ज्ञातव्यः ॥)

पृथक्पर्णो, स्त्री, (पृथक् पर्णानि यस्याः । “पाक-
कर्णपर्णपुष्पकलेति ।” ४ । १ । ६४ । इति डीष् ।)
चुद्रवृक्षविशेषः । चाकुल्या इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । पृथक्पर्णो २ चित्रपर्णो ३ अङ्गि-
वल्गिका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ३६ ।

“पृथक्पर्णालगुग्मा च हरिद्रे मासती सिता ।
काकोल्यादिच योष्यः स्यात्प्रशक्तो रोपणे
हृते ॥”

पर्यायान्तरमस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“पृथक्पर्णो पृथक्पर्णो लाङ्गुली क्रोशुपुष्किका ।
धावनिः कलशौ तन्वी गूष्माक्रोशुकमेखला ॥
दीर्घा शृङ्गाविविद्रासा नीपण्यो सिंहपुष्किका ।
दीर्घपत्रा ततिलुहा पृथिवी चित्रपर्णिका ॥”)

पृथगात्मता, स्त्री, (पृथक् आत्मा स्वरूपं यस्य ।
तस्य भावः । तत् ।) विवेकः । इत्यमरः । २ । ७ । ३८ ॥

पृथगात्मिका, स्त्री, (पृथक् आत्मा स्वरूपं यस्याः ।
कापि अत इत्वम् ।) यत्किं । यथा,—

“जातिजातष्व सामान्यं यत्किंस्तु पृथगा-
त्मिका ॥”

इति जगुर्जनगजम्बानीत्यादिहोक्तं कविद-
सरकोषे पाठः ॥

पृथग्जनः, पुं, (पृथक् सज्जनेभ्यो विभिन्नो जनः ।)
सखः । नीचः । इत्यमरः । २ । १० । १६ ॥ (यथा,
मनुः । ७ । १३७ ।

“यत्किंविदपि वर्षस्य क्षापयेत् करसंश्रितम् ।
अवहारेण जीवन्तं राजानराष्ट्रे पृथक्जनम् ॥”)
पापी । इति शब्दरत्नावली ॥ भिन्नलोकश्च ॥

पृथग्वीजः, पुं, (पृथक् विभिन्नानि बीजानि
यस्य ।) भेदात्मकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पृथग्विधः, त्रि, (पृथक् विभिन्नलक्षण विधा
प्रकारो यस्य ।) गानारूपः । इत्यमरः ।
३ । १ । ६३ ॥ (यथा, मनुः । १ । ४० ।

“सर्वेषु दंशमण्डकं स्यावरणं पृथग्विधम् ॥”)

पृथवी, स्त्री, (प्रयते विस्तारमेतीति । प्रथ + “प्रथेः
यिवन् सम्प्रसारणश्च ।” उणा० १ । १५० ।
इत्यत्र ‘यवन् इत्येके’ इत्युच्यतेऽस्तीत्या, यवन्
सम्प्रसारणश्च । वित्तात् डीष् ।) पृथिवी । यथा,
“पृथवी पृथिवी पृथ्वी धरा सर्व्वतथा रसा ॥”

इति भरतधृतवाचस्पतिः ॥

पृथा, स्त्री, कुन्ती । इति जटाधरः ॥ (इयं हि
शूरस्य कन्या वसुदेवस्य भगिनी । अस्याः

पिता शूरस्तु कुन्तिवृषाय निजवान्वावायुपुत्रा-
येनां सतकन्यकारूपेण दत्तवान् । तत्र कुन्ति-
राजवेषाणि निवसन्ती दुर्वाससं सन्तोष्य
तस्मात् सन्तवरं लब्ध्वा कन्यावस्थायामेव स्रग्भ्यान्
कर्णं वीरवरं प्रदत्तवती । ततो गच्छति कावे
क्षुरवशावतंसः पाण्डुरूपतिरेनां परिणीतवान् ।
भर्तादिष्टा धर्मात् पुष्टिष्ठिरं वायोर्भोमं इन्द्रा-
दङ्गुर्नं प्रदत्तवती । अनन्तरं भर्तादृष्टेन सपत्न्या
मद्रसुतायै तन्मन्त्रं प्रदत्तवती तेन भाद्री अश्वि-
भ्यां नकुलसहदेवौ लेभे । इत्येषा कथा भागवते
६ स्कन्धे २४ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

पृथाजः, पुं, (पृथाया जायते इति । जन + डः ।)
कुन्तीपुत्रः ॥ अङ्गुर्नवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पृथापतिः, पुं, (पृथायाः पतिः ।) पाण्डुराजः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पृथिका, स्त्री, शतपदी । इति शब्दमाला ॥

पृथिविः, स्त्री, (पृथिवी । डीषो वा द्रवः ।)

पृथिवी । इति संक्षिप्तसारीणादिवृत्तिः ॥

पृथिवी, स्त्री, (प्रयते विस्तारं यातीति । प्रथ +
“प्रथेः यिवन् सम्प्रसारणश्च ।” उणा० १ । १५० ।

इति यिवन् सम्प्रसारणश्च । डीष् ।) सर्पगात्राधि-
ष्ठानभूता । तत्पर्यायः । शूरः भूमिः ३ अचक्षरा

४ अनन्ता ५ रसा ६ विश्वम्भरा ७ स्थिरा ८

धरा ९ धरित्री १० धरणी ११ चौथी १२ प्या

१३ काश्यपी १४ चितिः १५ सर्व्वतथा १६

वसुमती १७ वसुधा १८ उर्व्वी १९ वसुन्धरा

२० गोत्रा २१ कृः २२ पृथ्वी २३ प्या २४

अवनिः २५ मेदिनी २६ मही । इत्यमरः । २ ।

१ । २—३ ॥ भूर २८ भूमी २९ धरणिः ३०

चौथिः ३१ चौथी ३२ चौथिः ३३ चमा ३४

अवनी ३५ महिः ३६ रत्नगर्भा ३७ सागरास्वरा

इं च अस्मिमेखला ३८ भूतधात्री ३९ रत्नावती ४०

देहिनी ४१ पारा ४२ विपुला ४३ मध्यमलोक-

वर्त्ता ४५ । इति भरतः ॥ धरणीधरा ४६

धारणी ४७ महाकान्ता ४८ जगद्धा ४९

गन्धवती ५० रणनी ५१ गिरिकर्णिका ५२

धारयित्री ५३ धात्री ५४ सागरमेखला ५५

वद्या ५६ अचक्षकीला ५७ गौः ५८ अस्मिन्दीपा

५९ हिरा ६० इडा ६१ इडिका ६२ इला ६३

इलिका ६४ । इति शब्दरत्नावली ॥ उदधि-

वक्षा ६५ इरा ६६ आदिमा ६७ ईला ६८

वरा ६९ उर्व्वरा ७० आद्या ७१ जगती ७२

पृथुः ७३ भुवनमाता ७४ निचला ७५ वीज-

प्रक्षः ७६ श्यामा ७७ क्रोडकान्ता ७८ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ खगवती ७९ अदितिः ८० ।

इति जटाधरः ॥ ६० ॥ (पृथ्वी ८१ । इति

शब्दार्थः ॥) न्यायमते अस्या धर्मः । रूप-

द्रवत्वप्रत्यक्षयोगित्वम् । इयं गुर्व्वी रसयुक्ता च ।

अस्या द्रवत्वं नैमित्तिकम् । अस्या गुणाः १

सर्गः १ संख्या २ परिमितिः ३ पृथक्त्वम् ४

संयोगः ५ विभागः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८

वेगः ९ द्रवत्वम् १० गुदत्वम् ११ रूपम् १२

रसः १३ गन्धः १४ । इयं गन्धकारणं नाना-
रूपवती षड्रसयुक्ता । गन्धस्तु द्विविधः सौरभं
असौरभम् । तस्याः स्पर्शः अनुष्णाशीत-
पाकजः । सा द्विविधा नित्या अनित्या च । पर-
माणुस्वरूपा नित्या सावयवा अनित्या । सा
त्रिविधा देहेन्द्रियविषयरूपा । देहरूपा योनि-
जादिः इन्द्रियात्मिका प्राणरूपा विषयात्मिका
द्वारणुकादिब्रह्माण्डपर्यन्ता । यथा,—

“रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगि स्यात् प्रथमत्रिकम् ।
गुरुणी दे रसवती हृद्योर्नैमित्तिको द्रवः ॥”
“स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च द्रवत्वञ्च गुरुत्वकम् ।
रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश ॥
स्नेहहोना गन्धयुता क्षितावेते चतुर्दश ।
तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता ॥
षड्विधस्तु रसतत्र गन्धोऽपि द्विविधो मतः ।
स्पर्शस्तु तस्या विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः ॥
नित्यानित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा
अनित्या तु तद्व्या स्यात् सैवावयवयोगिनी ॥
सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषयस्तथा ।
योनिजादिर्भवेद्देहमिन्द्रियं प्राणलक्ष्यम् ॥
विषयो द्वारणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥”
इति भाषापरिच्छेदे । २८—३८ ॥

तस्या अध्यात्मादि यथा,—
“पृथिवी पञ्चमं भूतं प्राणश्चाध्यात्मसुच्यते ।
अधिभूतं तथा गन्धो वायुलक्षणाधिदैवतम् ॥”
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ५४ । ४ ।
“शतार्द्धकोटिविस्तारो पृथिवी लतुल्यशो
द्विज ।।

तस्या हि स्थानमखिलं कथयामि शृणुष्व तत् ॥”)
तस्या उत्पत्तिकारणं यथा,—
“श्रूयतां वसुधाजन्त सर्वसङ्गलकारणम् ।
विज्ञानप्रकारं पापनाशनं पुण्यवर्द्धनम् ॥
अहो केचिद्वदन्तीति मधुकेतुभमेदसा ।
वभूव वसुधाजन्त तदविरुद्धमतं शृणु ॥
जघत्तुस्तौ पुरा विष्णुं तुष्टौ युद्धेन तेजसा ।
आवां वध न यत्रोर्द्धो पायसा संवृतेति च ॥
तयोर्गोवनकालेन प्रत्यक्षा साभवन् स्फुटम् ।
ततो वभूव मेदश्च मरणस्यान्तरन्तयोः ॥
मेदिनीति च विख्यातेत्युक्ता येस्तन्मतं शृणु ।
जगधौता क्षणा पूर्वं वर्द्धिता मेदसा यतः ॥
कथयामि च तत्त्वान् सार्धकं सर्वसम्मतम् ।
पुरा श्रुतं यत् श्रुत्युक्तं धर्मवत्ताञ्च पुष्करे ॥
महाविराट्शरीरस्य जलस्यस्य चिरं स्फुटम् ।
मलो वभूव कालेन सर्वाङ्गव्यापको ध्रुवम् ॥
स च प्रविष्टः सर्वेषां तल्लोनां विवरेषु च ।
कालेन महता तस्माद्वभूव वसुधा मुने । ॥
प्रत्येकं प्रतिलोमाञ्च कूपेषु सा स्थिरा स्थिता ।
आविर्भूता तिरोभूता सा जले च पुनः पुनः ॥
आविर्भूता स्फटिकाले तत्त्वतोपर्यवस्थिता ।
प्रकृये च तिरोभूता जलान्धन्तरवस्थिता ॥
प्रतिविम्बेषु पतन्ना जलकाननसंघता ।

सप्तसागरसंयुक्ता सप्तद्वीपमिता सती ॥
हिमाद्रिमेखसंयुक्ता ग्रहचन्द्रार्कसंयुता ।
ब्रह्मविष्णुशिवाद्यैश्च सुरैर्लोकैस्तदालये ॥
पुण्यतीर्थसमायुक्ता पुण्यभारतसंयुता ।
पातालसप्ततदधस्तदूर्ध्वे ब्रह्मलोककः ॥
ब्रह्मलोकश्च तत्रैव सर्वविश्वश्च तत्र वै ।
एवं सर्वाणि विश्वानि पृथिवा निर्मितानि च ।
ऊर्ध्वं गोलोकवैकुण्ठौ नित्यौ विश्वपरौ च तौ ॥
नश्वराणि च विश्वानि सर्वाणि क्षत्रिमाणि च ।
प्रलये प्राकृते ब्रह्मन् ! त्रक्षणश्च निपातने ।
महाविराडादिष्टौ दृष्टः क्षणोऽपि चात्मना ॥
नित्यैः स्थिता च प्रलये काष्ठाकाशेश्वरैः सह ।
क्षित्यधिलाहदेवौ सा वाराहे पूजिता सुरैः ॥
सुनिर्मितभुभिर्विप्रेर्गन्धर्वादिभिरेव च ।
विष्णोर्वराहरूपस्य पत्नी सा श्रुतिसम्भता ।
तत्पुत्रो मङ्गलो ज्योऽप्येते मङ्गलात्मजः ॥

नारद उवाच ।
पूजिता केन रूपेण वाराहे च सुरैर्महता ।
वराहेण च वाराहो सर्वैः सर्वाभ्यां सती ॥
तस्याः पूजाविधानाद्यधश्चोद्वरणक्रमम् ।
मङ्गलं मङ्गलस्यापि जन्म यावत् वद प्रभो ! ॥
श्रीनारायण उवाच ।

वाराहे च वराहश्च ब्रह्मणा संस्तुतः पुरा ।
उद्धार महीं हत्वा हिरण्यार्चं रसातलात् ॥
जले तां स्थापयामास पद्मपत्रं यथा हृदे ।
तत्रैव निर्गमे ब्रह्मा सर्वं विश्वं मनोहरम् ॥
दृष्ट्वा तदधिदेवीञ्च सकामां कामको हरिः ।
वराहरूपी भगवान् कोटिस्त्रयसमप्रभः ॥
हत्वा रतिकरीं शय्यां मूर्तिश्च सुमनोहराम् ।
क्रीडाश्चकार रहसि दिव्यं वर्धमहर्निशम् ॥
सुखसन्मोगवत्सर्गात् मूर्च्छां संप्राप सुन्दरी ।
विदग्धाया विदग्धेन सङ्गमोऽतिसुखप्रदः ॥
विष्णुस्तदङ्गवत्सर्गात् वुबुधे न दिवानिशम् ।
वर्षान्ति चेतनां प्राप्य कामी तत्त्वान् कामुकौम् ॥
पूर्वस्वरूपं वाराहं दधार चावलीलय ।
पूजाश्चकार भक्त्या च ध्यात्वा च धरणीं सतीम् ॥
धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैः सिन्दूरैरनुलेपनैः ।
वस्त्रैः पुष्पैश्च वलिभिः संपूज्योवाच तां हरिः ॥

श्रीमहावराह उवाच ।
सर्वाधारा भव शुभे ! सर्वैः संपूजिता सुखम् ।
सुनिर्मितभुभिर्देवैः सिद्धैश्च मानवादिभिः ॥
अम्बुवाचीव्यागदिने गृहहारमप्रवेशने ।
वापीतडागारम्भे च गृहे च कृषिकर्मणे ॥
तव पूजां करिष्यन्ति मदरेण सुरादयः ।
मृदा ये न करिष्यन्ति यास्यन्ति नरकश्च ते ॥
वसुधोवाच ।
वक्ष्यामि सर्वं वाराहरूपेणाहं तवाज्ञया ।
लौलामात्रेण भगवन् ! विश्वश्च सचराचरम् ॥
सुक्तां शक्तिं हरैरर्च्यैः शिवलिङ्गं शिलां तथा ।
शङ्खं प्रदीपं मन्त्रश्च माणिक्यं हारकं मणिम् ॥
यज्ञस्त्रयश्च पुष्पं पुस्तकं तुलसीदलम् ।
जपमालां पुष्पमालां जर्पूरश्च सुवर्णकम् ॥

गोरोचनां चन्दनश्च शालग्रामजलं विना ।
एतान् वोढुमशक्ताश्च क्लिष्टा च भगवन् !
शृणु ॥

श्रीभगवानुवाच ।
द्रव्याख्येतानि मृदा ये अर्पयिष्यन्ति सुन्दरि ! ।
ते यास्यन्ति कालक्षत्रं दिव्यं वर्षशतं त्वयि ॥
इत्येषुक्ता भगवान् विराराम च नारद ! ।
वभूव तेन गर्भेण तेजस्वी मङ्गलग्रहः ॥
पूजां चक्रुः पृथिवाश्च ते सर्वे चाज्ञया हरैः ।
काश्यशाखोक्तध्यानेन तुष्टुः क्षवनेन च ॥
ददुर्मलेन मन्त्रेण नैवेद्यादिकमेव च ।
संस्तुता विष्णुलोकेषु पूजिता सा वभूव ह ॥
नारद उवाच ।

किं ध्यानं क्षवणन्तस्या मूलमन्त्रश्च किं वद ।
गूढं सर्वपुराणेषु श्रुतं कौतूहलं सम ॥
श्रीनारायण उवाच ।
आदौ च पृथिवी देवी वराहेण च पूजिता ।
ततः सर्वैर्मुनीन्नेषु मनुभिर्मानवादिभिः ॥
ध्यानश्च क्षवणं मन्त्रं शृणु वक्ष्यामि नारद ! ॥३॥
ॐ श्रीं ह्रीं क्लीं वसुधायै स्वाहा ।
इत्यनेनैव मन्त्रेण पूजिता विष्णुना पुरा ॥
श्वेतचर्मकवर्णाभां शतचन्द्रसमप्रभाम् ।
चन्दनोष्णितसर्वाङ्गां रत्नभूषणभूषिताम् ॥
रत्नाधारं रत्नगर्भां रत्नाकरसमन्विताम् ।
वह्निशुद्धांशुकाधानां सस्मितां वन्दितां भजे ॥
ध्यानेनानेन सा देवी सर्वैश्च पूजिता भवेत् ।
क्षवणं शृणु विप्रेन्द्र ! काश्यशाखोक्तमेव च ॥
श्रीविष्णु उवाच ।

जये जये जयाकारे जयश्रीले जयप्रदे ! ।
यज्ञश्चकारजाये च जयं देहि जयावहे ॥
मङ्गले मङ्गलाधारे मङ्गल्ये मङ्गलप्रिये ।
मङ्गलाष्ट्रे मङ्गलेष्ट्रे मङ्गलं देहि मे भवे ॥
सर्वाधारे सर्ववीजे सर्वशक्तिसमन्विते ।
सर्वकामप्रदे देवि सर्वैर्देहि मे भवे ॥
पुण्यस्वरूपे पुण्यानां बीजरूपे सनातनि ।
पुण्याश्रये पुण्यवतामालये पुण्यदे भवे ॥
रत्नाधारे रत्नगर्भे रत्नाकरसमन्विते ।
स्त्रीरत्नरूपे रत्नाष्ट्रे रत्नसारप्रदे भवे ॥
सर्वशस्यालये सर्वशस्याष्ट्रे सर्वशस्यदे ।
सर्वशस्यहरे काले सर्वशस्याधिके भवे ॥
भूमे भूमिपसर्वस्वे भूमिपानां पराचये ।
भूपादङ्काररूपेण भूमिं देहि च भूमिपे ॥
इदं पुण्यं महास्तोत्रं तां संपूज्य च यः पठेत् ।
कोटि कोटि जन्म जन्म स भवेद्भूमिपेश्वरः ॥
भूमिदानकृतं पुण्यं लभते पाटनाञ्जनः ।
भूमिदानहारात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
अम्बुवाचीभूखनने पापात् स मुच्यते ध्रुवम् ।
अन्यकूपे कूपदनात् पापात् स मुच्यते ध्रुवम् ।
परभूआहनात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
भूमौ वीर्यपरित्यागात् भूमौ दीपादित्यापनात् ।
पापेन सुप्तोऽपि प्राज्ञः स्त्रीचक्षुः पठनान्मुने ! ।
अश्वमेधश्रुतं पुण्यं लभते नात्र संशयः ॥

पृथिवी

नारद उवाच ।

भूमिदानकृतं पुण्यं पापं तद्वरणे च यन् ।
परभूमौ आहपापं कूपे कूपदं तथा ॥
अम्बुवाचीभूखननं वीर्यत्यागजमेव च ।
दीपादिस्वापनात् पापं श्रोतुमिच्छामि यन्नतः ॥
अन्यं वा पृथिवीजन्यं पापं मत्प्रथतः परम् ।
यदस्ति तत्प्रतीकारं वद वेदविदांवर ! ॥

श्रीनारायण उवाच ।

वितस्तिमानां भूमिश्च यो ददाति च भारते ।
सन्ध्यापूर्णाद्य विप्राय स याति विष्णुमन्दिरम् ॥
भूमिश्च सर्वशस्याष्टां ब्राह्मणाय ददाति यः ।
भूमिरेणुप्रमाणश्च वर्षं विष्णुपदे स्थितिः ॥
ग्रामं भूमिश्च धान्यश्च यो ददात्याददाति च ।
सर्वपापविनिर्मुक्तौ चोभौ वैकुण्ठवासिनौ ॥
भूमिं दातुश्च वृत्तकाले यः साधुश्चानुमोदते ।
स च याति च वैकुण्ठं मित्रगोत्रसमन्वितः ॥
स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत्तु यः ।
स तिष्ठति कालसूत्रे यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
तत्पुत्रपौत्रप्रभृतिभूमिहिनः श्रिया हतः ।
पुत्रहीनो हरिद्वैवान्ते याति च रौरवम् ॥
गवां मार्गं विनिष्कृष्य यश्च शस्यं ददाति च ।
द्विजं वर्षशतश्चैव कुम्भीपादेषु तिष्ठति ॥
गोष्ठं तद्भागं निष्कृष्य मार्गं शस्यं ददाति च ।
स च तिष्ठत्यसिपत्रे यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
न पञ्चपिण्डसुहृद परकूपे च स्नाति यः ।
प्राप्नोति नरकं नैव स्नानजं फलमेव च ॥
कामी भूमौ च रहसि वीर्यत्यागं करोति यः ।
स्निग्धरेणुप्रमाणश्च वर्षं तिष्ठति रौरवे ॥
अम्बुवाचां भूखननं यः करोति च मानवः ।
स याति हमिदंश्च स्थितिस्तत्र चतुर्युगम् ॥
परकीयलुप्रकूपे कूपं नृपः प्रयच्छति ।
पुष्करिण्याश्च लुभायां पुष्करिणीयो ददाति च ॥
सर्वं फलं परस्यैव तप्तधर्मिं ब्रजेत्तु सः ।
तत्र तिष्ठति सन्तप्तो यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
परकीयतद्भागं च पङ्कसुन्दर्य नोत्सृजेत् ।
रेणुप्रमाणवर्षश्च ब्रह्मलोकं वसेन्नरः ॥
पिण्डं पित्रे भूमिभर्तुर्न प्रदाय च मानवः ।
आहं करोति यो नृपो नरकं याति निश्चितम् ॥
भूमौ दीपं वोर्ध्वयति स चान्वः सप्तजन्मनि ।
भूमौ शस्त्रं संस्थाप्य शूलं जन्मान्तरे लभेत् ॥
सुक्तामाग्निक्यहोरात्रं सुवर्णं च मणिन्तथा ।
यश्च संस्थापयेद्भूमौ स तिष्ठन्नरके युगम् ॥
जपमालां पुण्यमालां कर्पूरं रोचनान्तथा ।
यो नृपश्चार्पयेद्भूमौ स याति नरकं ध्रुवम् ॥
सुने ! चन्दनकाष्ठं रुद्राक्षं कुशमूलकम् ।
संस्थाप्य भूमौ नरकं वसेन्नन्तरावधि ॥
पुस्तकं यज्ञश्च यो भूमौ संस्थापयेत्तु यः ।
न भवेद्विप्रयोगौ च तस्य जन्मान्तरे जनिः ॥
ब्रह्महत्यासमं पापमनुच च लभेत्तु ध्रुवम् ।
अन्ययुक्तं यज्ञभूतं पूज्यं च सर्ववर्णकैः ॥
यज्ञं कृत्वा च यो भूमिं क्षीरेण नष्टि निश्चितः ।
स याति तप्तधर्मिणं सन्तप्तः सप्तजन्मसु ॥

पृथिवी

भूकम्पे ग्रहणे यो हि करोति खननं भुवः ।
जन्मान्तरे महापापी सोऽङ्गहीनो भवेद्भुवम् ॥
भवनं यत्र सर्वेषां भूर्भूमिस्तेन कीर्तिता ।
वसुधं वा दधाति वसुधा सा वसुधरा ।
हरेरुरौ च या जाता सा चोर्वी परिकी-
र्तिता ॥
धरा धरित्री धरणी सर्वेषां धारणात्तु या ।
इत्या च वागाधाराश्च चौणो चीणालये च या ।
महालये क्षयं याति चित्तिस्तेन प्रकीर्तिता ॥
काश्यपी कश्यपस्यैवमचला स्थिररूपतः ।
विश्वम्भरा तद्वरणाजानन्तानन्तरूपतः ॥
पृथिवी पृथुकन्यात्वाह्वसृतत्वाच्चहासुने ! ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे पृथिव्याख्यानं ७
अध्यायः ॥ ५ ॥
तस्या भारा यथा,—

चित्तिरुवाच ।

“कृष्णभक्तिविहीना ये ये च तद्वृत्तिनिन्दकाः ।
तेषां महापातकिनामशक्ता भारवाहने ॥
स्वधर्माचारहीना ये नित्यकृत्यविवर्जिताः ।
अह्माहीनाश्च देदेषु तेषां भारेण पीडिता ॥
पितृमातृगुरुस्त्रीणां पोषणं पुत्रपोष्ययोः ।
ये न कुर्वन्ति तेषाश्च न शक्ता भारवाहने ॥
ये मिथ्यावादिनस्ता ! दयासखविहीनकाः ।
निन्दका गुरुदाराणां तेषां भारेण पीडिता ॥
मित्रद्रोही हतघ्नश्च मिथ्यासालिप्रदायकः ।
विश्वासघ्नः स्याद्वहारी तेषां भारेण पीडिता ॥
कल्याणयुक्तनामानि हरेर्नामैकमङ्गलम् ।
कुर्वन्ति विक्रयं ये वै तेषां भारेण पीडिता ॥
जीवघाती गुरुद्रोही ग्रामयात्री च लुब्धः ।
श्वदाही श्वद्रभोगी तेषां भारेण पीडिता ॥
पूजायज्ञोपवासानि व्रतानि नियमानि च ।
ये नृपा विहन्तारस्तेषां भारेण पीडिता ॥
सदा द्विषन्ति ये पापा गोविप्रसुरवैणवान् ।
हरिं हरिकथां भक्तिं तेषां भारेण पीडिता ॥
शस्त्रादीनाश्च भारेण पीडिताहं यथा विधे ! ।
ततोऽधिकेन देवानां तेषां भारेण पीडिता ॥
इत्येवमुक्त्वा वसुधा करोद च सुहृमुहुः ।
ब्रह्मा तद्रोदनं दृष्ट्वा तासुवाच कृपानिधिः ॥
भारं तवापनेष्यामि दस्यूनामपुपायतः ।
उपायतोऽपि कार्याणि सिध्यन्त्येव वसुधरे ! ॥
मन्त्रं मङ्गलकुम्भश्च शिवलिङ्गश्च कुङ्कुमम् ।
मधुकाष्ठं चन्दनश्च कस्तूरी तीर्थदत्तिकाश्च ॥
खड्गं गण्डकखड्गश्च स्फटिकं पद्मरागकम् ।
इन्द्रनीलं सूर्यमणिं रुद्राक्षं कुशमूलकम् ॥
शालग्रामशिलाशक्तुलसीप्रतिमाजलम् ।
शस्त्रप्रदीपमालाश्च शिलाचार्तुलसी तथा ॥
निर्माल्यश्चैव नैवेद्यं हरिदर्शनमणिन्तथा ।
अन्ययुक्तं यज्ञस्त्रयं दर्पणं श्वेतचामरम् ॥
शोरोचनाश्च सुक्ताश्च शुक्तिं माणिक्यमेव च ।
पुराणसंहितां वद्विं कर्पूरं परशं तथा ॥
रत्नं काष्णिकश्चैव प्रवालं रत्नमेव च ।
कुशहृजं तीर्पतोयं गन्धं गोमूत्रगोमयम् ॥

पृथिवी

त्वयि ये स्थापयिष्यन्ति मृदाद्यैतानि सुन्दरि ! ।
पथन्ते कालसूत्रे च वर्षाणामयुतं ध्रुवम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥
तस्य रूपान्तरं यथा,—
“...तस्य वचः श्रुत्वा जनकस्य तदा चित्तिः ।
सुनीनं सन्निधौ रूपं दर्शयामास भूभृते ॥
नीलानुपलदलश्यामामममालालधारिणीम् ।
बाहुयुग्मेन शुभेण मृदालायतशोभिना ।
सुन्दरीं लोकधार्त्रीं तां दृष्ट्वा शश्वद्रूपोऽलयत् ॥
इति कालिकापुराणे ३६ अध्यायः ॥
पृथिव्यां ग्रामशस्यादुत्पत्तिकारणं यथा,—

प्रजा ऊचुः ।

“यराजके वृषत्रेह ! धरित्रा सकलौघधीः ।
अस्मास्ततः क्षयं यान्ति प्रजाः सर्वाः प्रजेश्वर ! ॥
त्वं नो वृत्तिप्रदो धात्रा प्रजापालो निरूपितः ।
देहि नः क्षुत्परीतानां प्रजानां जीवनीयधीः ॥

श्रीपराशर उवाच ।

ततोऽथ वृषतिर्दिव्यमादायाजगवं धनुः ।
शरांश्च दिव्यान् कृपितः सोऽभ्यधावदसुन्दराम् ॥
ततो ननाश त्वरिता गौर्भूत्वा तु वसुधरा ।
सा लोकान् ब्रह्मलोकार्दींस्तत्तासादगमन्मही ।
यत्र यत्र ययौ देवी सा तदा भूतधारिणी ।
तत्र तत्र तु सा वैण्यं ददर्शाभ्युद्यतायुधम् ॥
ततस्तं प्राह वसुधा पृथुं पृथुपराक्रमम् ।
प्रवेपमाना तद्भागपरित्राणपरायणा ॥

पृथिव्यावाच ।

स्त्रीवधे त्वं महापापं किं नरेन्द्र ! न पश्यसि ।
येन मां हन्तुमर्थां प्रकरोषि वृषोद्यमम् ॥

श्रीपृथुवाच ।

एकस्मिन् यत्र निधनं प्रापिते दुष्टकारिणि ।
बहूनां भवति क्षेमस्तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥

पृथिव्यावाच ।

प्रजानामुपकाराय यदि मां त्वं हनिष्यसि ।
आधारः कः प्रजानान्ते वृषत्रेह ! भविष्यति ॥

पृथुवाच ।

त्वं हत्वा वसुधे ! बाणेर्मच्छासनपरादुसुखीम् ।
आत्मयोगवलेनेमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः ॥

श्रीपराशर उवाच ।

ततः प्रणम्य वसुधा तं भूयः प्राह पार्थिवम् ।
प्रवेपिताङ्गी परमं साध्वसं ससुपागता ॥
उपायतः समारब्धाः सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः ।
तस्माददाम्युपायन्ते त्वं कुरुष्व यदीच्छसि ॥
समस्तास्ता मया जीर्णा नरनाथ ! महौघधीः ।
यदीच्छसि प्रदास्यामि ताः क्षीरपरियामिनीः ॥
तस्मान् प्रजाहितार्थाय मम धर्मभृतांवर ! ।
तन्नु वत्सं प्रयच्छस्व क्षरेयं येन वत्सला ॥
समाश्च कुरु सर्वत्र येन क्षीरं समन्ततः ।
वरौघधीवीजभूतं वीर ! सर्वत्र भावये ॥

श्रीपराशर उवाच ।

तत उत्तारयामास शैलान् शतवहस्रशः ।
घनुष्कोत्था तदा वैण्यस्तेन शैला विवर्हिताः ॥
नष्टि पूर्वविवर्गे वै विषमे पृथिवीतले ।

पृथुः, पुं, (प्रथते विख्यातो भवतीति । प्रथ +
 “प्रथिन्नदिभसृजां संप्रसारणं सलोपश्च ।”
 उणा० १ । २६ । इति झुः सन्प्रसारणप् ।)
 जेतायुगे स्वर्यवशीयपक्षमवृषः । वेणवृषस्य
 दक्षिणकरमथनाज्जातः । प्रचारञ्जनान् आद्ये
 राजोपाधिं प्राप्तः । यथा,—
 “अथ ते ऋषयः सर्वे प्रसन्नमनसस्ततः ।
 गतकल्मषमेवं तं जातं वेणं वृषोत्तमम् ॥
 ममन्युर्दक्षिणं पाणिं तस्यैव च महाह्वनः ।
 मथिते तस्य पाणौ च सञ्जातं स्वेदमेव हि ॥
 पुनर्ममन्युस्ते विप्रा दक्षिणं पाणिमेव च ।
 स्वकारात् पुरुषो जज्ञे दादृशादित्यसन्निभः ॥
 तप्तपाश्ववर्णाङ्गो दिव्यमाव्याभराट्टतः ।
 दिव्याभरणशोभाङ्गो दिव्यगन्वान् लेपनः ॥

पृथुः

सुदृष्टेन सुमनसं कुरुताभ्यां पिराप्रते ।
महातापो महाबाहू रवेणप्रतिमो भुवि ।
नक्षत्रमालधरो धर्मो कर्षो च महाप्रभः ।
समन्तचक्रसम्पन्नः सन्तानद्वारभूषितः ।
तेजसा स्वभावेन साक्षादभिरिच्यते ।
साधुसाधनं नाम धर्मं च महावरम् ।
इन्द्रो हि विष्णो भाति भुवि वेदात्मकस्तथा ।
तस्मिन् ज्ञाने महाभागे देवाश्च ऋषयोऽनसाः ।
उत्सवं चन्द्रिरे सन्तं येनस्य तदयं प्रति ।
दीप्तमानः सत्पुत्रा वनैरेव महामतिः ।
इन्द्रो हि विष्णोऽर्षो वरचश्च महाप्रभम् ।
दशाननः महाबाहो साक्षात्सन्तानपुष्पिकाम् ।
ज्ञानं तस्मिन्महाभागे पृथौ वीरे महात्मनि ।
संप्रचक्षालि भूतानि समस्तानि द्विजोत्तमाः ।
समन्तोर्षानि तीर्थानि पुण्यानि विविधानि च ।
स्यान्तराणि चराख्येव व्यभिचिचराधिपम् ।
महावीरं प्रजापतिं पृथुमेवं द्विजोत्तमाः ।
पृथुं वैर्यं चराख्ये व्यभिचितं चराचरेः ।
देवविप्रेक्षया सर्वैरेभिषिक्तो महामनाः ।
राज्ञावैनाधिकारे वै पृथुर्देव्यः प्रतापवान् ।
तदा पित्रा प्रजाः सन्धाः कदा नैवाशुरक्षिताः ।
तेनाशुरक्षिताः सन्धाः सुखैर्भूतुहिरे तदा ।
अशुराणां तु वीरस्य नाम राजैवभाषत ।
प्रयातस्य सुधीरस्य सत्पुत्रस्य द्विजोत्तमाः ।
प्रापस्तस्मिन्निरे सन्धा भयात्स्य महात्मनः ।
प्रयातस्य रथस्यापि तस्यैव च महात्मनः ।
दुर्गमार्गं विनोक्तैव समार्गं पन्था ददुः ।
धर्मभक्तं न चतुस्ते गिरयः सर्वे एष ते ।
गच्छन्तवशा पृथिवी सर्वत्र कामधेनवः ।
मर्त्यः कामवर्षां च वेदयन्तान् मशोत्सवान् ।
कुर्वन्ति प्राक्तनाः सर्वे क्षत्रियाश्च तथापरे ।
सर्वसामपला दृष्टास्तस्मिन् प्रावर्ति १० जनि ।
न दुर्भिक्षं न च आधिनां कालमरयं दृष्टाम् ।
सर्वे सुरेण जीवन्ति लोका धर्मपरायणाः ।
तस्मिन् प्रावर्ति दुर्धर्षं राजराजे महात्मनि ।

इति याज्ञोत्तरखण्डे २६ अध्यायः ॥ २ ॥

तस्य माधवो यथा,—
“पृथुना प्रविभक्ता च शोभिता च पशुपरा ।
प्रमदरजवती स्त्रीनां पुरपतनशालिनी ।
सर्वं प्रभाशो वैर्यश्च राजासीदात्मकतमः ।
रमस्तस्यैव पुत्रश्च भुक्तिमार्गैर्नरोत्तमैः ।
प्राप्तैर्नैर्दयामैश्च पृथुर्देवः प्रतापवान् ।
आशिराजं रत्नानां च योधानां प्रथमो हवः ।
यो हि योना हन्ति योनेयिषा पृथुं दृष्टम् ।
वीर्यवान् यः संयामान् यिमी तरति कीर्ति-

मान् ।

वैरीरवि हि सृष्टेः साः सा हरीरुजितेः ।
पृथुर्देवः यमस्यार्थः सर्वमिष्टिपरस्तु यः ।
सः पृथुर्भूतः पुंश्च प्रमदरजवतीरुजितः ।
सर्वमिमीमो महाविष्णो दुर्निभः सुरासुरैः ।
सः पुंश्च रीः । यथा,—

“पृथोः पृथो दुर्धर्षो यथाविमर्शितवर्तः ।

पृथुः

श्रियस्वी च हविर्हानमस्तहानाद्यापयत ।”
अरेणाभूराक्षः पुत्रः । यथा, अग्निपुराणे ।
“अयोधस्य पुत्रोऽभूत् ककुत्स्थो नाम वीर्य-
वान् ।
ककुत्स्थस्य अरेणाभूत्स्य पुत्रः पृथुः स्तनः ।”
अग्निः । इति मेदिनी । ये, १० । (प्रियव्रत-
वंशोद्भवस्य विभोः पुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे ।
२ । १ । ३८ ।
“सुवस्मान्नात् तद्योद्गीयः प्रस्तारस्तनुसुतो विभुः ।
पृथुस्ततोऽभवत्ततो नक्तस्यापि गयः सुतः ।”
तामसमन्वतरे अग्निविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।
७४ । ५६ ।
“ज्योतिर्धामा पृथुः काञ्चिच्चोर्मिर्वलकस्तथा ।
योवरश्च तथा व्रजन् । सप्त मन्त्रवैद्यैर्भवन् ।”
पृथुः, स्त्री, (प्रयते विस्तारमेतीति । प्रय + कुः
सम्प्रसारणश्च ।) कृष्णजीरकः । इत्यमरः । २ ।
६ । ३७ । (यतनुपप्यंथो यथा,—
“कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्धारशोधनः ।
कान्ताजातो तु सुषवी कालिका चोपकालिका ।
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः कृष्णोपकुक्षिका ।
उपकुक्षी च कुक्षो च दृष्टजीरक इत्यपि ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
त्वक्पर्णः । पृथुपत्रो । इति मेदिनी । ये, १० ।
(पय्यंथोऽस्या यथा,—
“पृथुपत्रो तु कवरी पृथ्वीका पृथुका पृथुः ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
अहिमेनः । इति शब्दरत्नावली ।
पृथुः, त्रि, (प्रय + कुः सम्प्रसारणश्च ।) महत् ।
इत्यमरः । ३ । १ । ६० । (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । १ । १७ ।
“उल्लसितभूधुया तव पृथुना लोचनेन रुचि-
राङ्गि ।।
अचला अपि न महान्तः के चञ्चलभाव-
मानीताः ।”)
निपुणः । इति शब्दरत्नावली ।

पृथुः, पुं, (पृथुरेव । पृथु + संज्ञायां कन् । यथा,
प्रयते इति । प्रय + “अभक्तपृथुमेति ।” उणा०
५ । ५३ । इति कुक्नु संप्रसारणश्च ।) क्षिपि-
टकः । इत्यमरः । स्त्रीवर्तिप्रोण्यम् । यथा,—
“दिःनिव्रमन्नं पृथुर्कं शुद्धं देवविशेषने ।
नात्यन्तशूलं विप्राणां भजये च निवेदने ।
व्यभक्तश्च यतीनाश्च विप्रवाजस्तचारिणाम् ।”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे २७ अध्यायः ।
(यथास्य गुणः ।

“पृथुका सुरयो यन्ता कपविटमकारिणः ।”
इति वामदे सप्तस्थाने षडैध्याये ।
“पृथुका सुरयो भूतान् भक्षयेद्व्यपस्तु तान् ।
याया विटश्च योर्मेति सतुषा भिन्नवर्धनः ।”
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशोऽध्याये ।
“पृथुका सुरयः पित्रा दंष्टना यक्षदंष्टनाः ।
सन्धाः सरीरमावाण् नाज्जा भिन्नवर्धनः ।”
इति दन्तने सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

पृथुस्त

प्राञ्चसमन्वतरे देवगणभेदः । यथा, हरि-
वंशे । ७ । ३२ ।
“आदा प्रभूता अभवः पृथुकाश्च द्विजैः ।”
पृथुः, त्रि, (प्रयते इति । प्रय + “अभक्तपृथुक-
पाक” वयसि ।” उणा० ५ । ५३ । इति कुक्नु
सं प्रसारणश्च । यथा, पृथु यथा स्यात् तथा
कावति शब्दायते इति । के शब्दे + कः ।)
वालकः । इति मेदिनी । के, १२६ । (यथा,
माघे । ३ । ३० ।

“प्रक्रीडितान् रेणुभिरेव तूर्णं
निगुर्जन्यः पृथुकान् पथिभ्यः ।”)
पृथुका, स्त्री, (पृथुः स्युल्लेखः । पृथु + कन् +
टाप् ।) पृथुपत्रो । इति शब्दचन्द्रिका ।
(अस्याः पय्यायो यथा,—
“पृथुपत्रो तु कवरी पृथ्वीका पृथुका पृथुः ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
वालिका च ।

पृथुकोलः, पुं, (पृथुः कोलः ।) राजवदरः । इति
राजनिर्घण्टः ।
पृथुच्छदः, पुं, (पृथुश्चन्द्रः पञ्चायि यस्य ।) हरि-
दर्भः । इति राजनिर्घण्टः । दृष्टपत्रे, त्रि ।
पृथुपत्रः, पुं, (पृथुनि पत्राणि यस्य ।) रक्त-
सन्तनः । इति राजनिर्घण्टः ।

पृथुपलाशिका, स्त्री, (पृथुनि पलाशाणि यस्याः ।
कप् । टापि अत इत्वम् ।) शटी । इति
राजनिर्घण्टः । (पय्यायोऽस्या यथा,—
“शटी पलाशी यद्गुण्यता सुप्रता गन्धवृत्तिका ।
गन्धारिका गन्धवर्धुः पृथुपलाशिका ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
पृथुरोमा, [न] पुं, (पृथुनि रोमाणि लोम-
स्यानीयानि शल्कान्यस्येति ।) मत्स्याः । इत्य-
मरः । १ । १० । १७ । दृष्टलोमयुक्ते, त्रि ।
पृथुलं, त्रि, (पृथुं पृथुत्वमस्यास्तीति । पृथु +
विधादित्वात् लच् । यथा, पृथुं कातीति । ला +
कः ।) महत् । इत्यमरः । ३ । १ । ६० । (यथा,
माघे । १० । ६५ ।

“श्रोत्रिय प्रियकरः पृथुनात्
सर्वमाप सकलेन तलेन ।”)
पृथुता, स्त्री, (पृथुल + टाप् ।) पृथुपत्रो । इति
जटाधरः । (गुणादयोऽस्या पृथुपत्रोऽस्य
ज्ञानयाः ।)

पृथुशिमः, पुं, (पृथुः शिमा यस्याः ।) ज्योतिष्क-
प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः । (पय्याया मार-
मस्य यथा,—
“ज्योतिषः श्रोत्रियश्च स्यात्तद्वद्वदृष्टुः ।
मरुक्कपयपयोर्गुण्यतामकुट्टताः ।
दीर्घदन्तोऽस्तुषापि पृथुशिमः कटमारः ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
पृथुरेगः, पुं, (पृथु महत् रेगः यद्वं यस्य ।)
पय्यः । इति विजयाद्विषयः ।
पृथुगन्धः, पुं, (पृथुः गन्धः स्वयो यस्य ।) राजः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

पृथूदकं, स्त्री, (पृथु पुण्यप्रदत्वात् महदुदकं यस्य ।) तीर्थभेदः । यथा,—
 “ते श्रुत्वा ऋषयः सर्वे तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम् ।
 कपालमोचनमिति नाम चक्रुः समागताः ॥
 तत्रापि सुमहतीर्थं विश्वामित्रस्य विवृतम् ।
 ब्राह्मण्यं लब्धवान् यत्र विश्वामित्रो महासुनिः ॥
 तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते ध्रुवम् ।
 ब्राह्मणस्तु विश्वात्मा परं पदमवाप्नुयात् ॥
 ततः पृथूदकं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 तत्र सिंहास्तु ब्रह्मर्षो रुषद्गुणान्म नामतः ॥
 जातिसरो रुषद्गुस्तु गङ्गाहारे तदा स्थितः ।
 अन्तर्कालं ततो दृष्ट्वा पुत्रान् वचनमब्रवीत् ॥
 इह त्रयो न पश्यामि नयध्वं मां पृथूदकम् ।
 विज्ञाय तस्य तद्भावं रुषद्गोस्ते तपोधनाः ॥
 तं वै तीर्थसुपानिनुः सरस्वत्यास्तपोधनम् ।
 स तेः पुत्रैः समानीतः सरस्वत्यां समाश्रुतः ॥
 स्नुत्वा तीर्थगुणान् सर्वान् प्राहेदन्धविचक्षतमः ।
 सरस्वत्यास्तु तीरे यः संत्यजेदात्मनस्तनुम् ॥
 पृथूदके जप्यपरो नैनं श्वो मरणं लभेत् ।
 तत्रैव ब्रह्मयोन्यस्ति ब्रह्मणा यत्र निर्मिता ॥
 पृथूदकं समाश्रित्य सरस्वत्यास्तटे स्थितः ।
 चतुर्वर्णस्य दृष्टार्थमात्मज्ञानपरोऽभवत् ॥
 तस्याभिधायनः दृष्टिं ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।
 सुखतो ब्राह्मणा जाता बाहुभ्यां चन्द्रियास्तथा ॥
 ऊरुभ्यां वैद्यजानीयाः पद्भ्यां शूद्रास्ततोऽभवन् ।
 चातुर्वर्ण्यं ततो दृष्ट्वा आश्रमस्थानं सुतांस्ततः ॥
 एवं प्रतिष्ठितं तीर्थं ब्रह्मयोनीतिर्विज्ञितम् ।
 तत्र स्नात्वा सुक्तिकामः पुनर्योनिं न पश्यति ॥”
 इति वामनपुराणे ३८ अध्यायः ॥
 (यथा च महाभारते । ३ । ८३ । १३२—१३६ ।
 “ततो गच्छेत् राजेन्द्र । तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 पृथूदकमिति ख्यातं कार्त्तिकेयस्य वै वृष । ॥
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पित्रदेवार्चने रतः ।
 अज्ञानान् ज्ञानतो वापि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ॥
 यत्किञ्चिदशुभं कर्मे कृतं मानुषबुद्धिना ।
 तन् सर्वं नश्यते तत्र स्नानमात्रेण भारत ! ॥
 अश्वमेधफलञ्चापि लभते स्वर्गमेव च ।
 पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रान् सरस्वती ।
 सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकम् ।
 उत्तमं सर्वतीर्थानां यस्य ज्ञेयमात्मनस्तनुम् ॥
 पृथूदके जप्यपरो न तस्य मरणं भवेत् ।
 गौतमं मननकुमारेण व्यासेन च महात्मना ॥
 वेदे च नियतं राजब्रधिराच्छेत् पृथूदकम् ।
 पृथूदकान् तीर्थेनमं नान्यत्तीर्थं कुरुदह ! ॥
 नन्मेभ्यं तत् पवित्रञ्च पावनञ्च न संशयः ।
 तत्र स्नात्वा दिवं याति योऽपि पापकृता नराः ।
 पृथूदके नश्येत् । एवमाहुर्मनीषिणः ॥”)
 पृथूदकः, पुं, (पृथु महदुदरं यस्य ।) मेघः । इति
 हारावली । ८० ॥ दृष्टकृत्, त्रि ॥
 पृथ्वी, स्त्री, (पृथुः स्युत्वगुणवृत्ता । “वोतो गुण-
 वचनात् ।” ४।१।४४ इति डोप ।) पृथिवी ।
 (यथा, देवीभागवते । ३ । १३ । ८ ।

“मधुकैटभयोर्मैदसंवोगोत् मेदिनी स्मृता ।
 धारणाच्च धरा प्रोक्ता पृथ्वी विस्तारयोगतः ॥”)
 पृथोर्दृष्टित्वस्त्रीकारादेतन्नाम । यथा, अग्नि-
 पुराणे ।
 “दृष्टित्वमनुप्राप्ता देवी पृथ्वी तथोच्यते ॥”
 हिङ्गुपत्री । कृष्णजीरकः । इत्यमरः । २ । ६ ।
 ३७, २।६।४० ॥ (एतस्याः पंथायो यथा,—
 “कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः ।
 कालाजानी तु सुषवी कालिका चोपकालिका ॥
 पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः कृष्णोपकुक्षिका ।
 उपकुक्षी च कुक्षी च दृष्टजीरक इत्यपि ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 दृष्टार्थमात्मा । इति हेमचन्द्रः ॥ पुनर्नवा ।
 स्थूलैला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सप्तदशाक्षर-
 पादकण्डोभेदः । इति कन्दोमञ्जरी ॥ अस्य
 जक्षणादिकं कन्दः शब्दे ब्रह्मम् ॥)
 पृथ्वीका, स्त्री, (पृथ्वी + स्त्री + कन् ।) दृष्टदेला ।
 इत्यमरः । २ । ४ । १२५ ॥ (अस्याः
 पंथायो यथा,—
 “एलास्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च ।
 भद्रैला दृष्टदेला च चन्द्रवाला च निष्कुटिः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 स्थूलैला । कृष्णजीरकः । इति रत्नमाला ॥
 हिङ्गुपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पृथ्वीकुरवकः, पुं, (पृथ्वी + भूमौ कुरवक इव ।)
 श्वेतमन्दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पृथ्वीजं, स्त्री, (पृथ्वी + जायते इति । जन + ङः ।)
 गङ्गलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पृदाकुः, पुं, (पदेति इति । पदं अपानशब्दे +
 “पदेर्निन् सन्प्रसारणमलोपच ।” उणा० ३ ।
 ८० । इति काकुः रेफस्य सन्प्रसारणं अलो-
 पच ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ६ ॥ (यथा,
 महाभारते । ६ । १७८ । २७ ।
 “स भीमं सहसाम्भ्ये पृदाकुः कुपितो भृशम् ।
 जयाहानगरो ग्राहो मुजयोऽभयोर्वलात् ॥”)
 दृष्टिकः । व्याघ्रः । चित्रकः । इति मेदिनी ।
 के, १२५ ॥ कुङ्गरः । दृष्टः । इति संचिप्रसारो-
 णादिदृष्टिः ॥
 पृथ्वी, त्रि, (सृष्टयते इति । सृष्ट संसर्ग + “पृथि-
 वीति ।” उणा० ४।५२। इति नि निपातनात्
 साधुः ।) अल्पतनुः । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥
 (यथा, महाभारते । १३ । २६ । ८६ ।
 “दत्तां पृथ्वीं दृष्टतं विप्रकथां
 शिवाष्टुं भगिनीं सुप्रसन्नाम् ।
 विभावरीं सर्वभूतप्रतिष्ठां
 गङ्गां गता ये त्रिदिवं गतास्ते ॥”)
 खञ्जदुर्जलात्पास्यः । इति भरतः ॥ (शुक्ल-
 वर्णः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६० । ३ ।
 “धेनुश्च पृथ्वीं वृषमं सुरेतसम् ॥”
 “पृथ्वीं शुक्लवर्णां धेनुम् ।” इति तज्जाये सायनः ॥
 प्राप्ततेजाः । यथा, ऋग्वेदे । १० । १८६ । १ ।
 “आयं गौः पृथ्वीरकभीदसदन्मातरं पुरः ॥”)

पृथ्वी, स्त्री, (सृष्टिपति त्रयजातं सृष्टयते इति वा ।
 सृष्ट + “पृथिसृष्टीति ।” उणा० ४।५२। इति नि
 निपातनात् साधुः ।) रश्मिः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (अन्नम् । वेदाः । जलम् । अमृतम् ।
 इति महाभारतम् । १२ । ३४१ । ४४ ॥) सुत-
 पोरानपत्नी । सैव जन्मान्तरे देवकी भूता ।
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धः ॥
 पृथ्वीका, स्त्री, (पृथ्वी जले कायति शोभते इति ।
 कै + कः । यद्वा, पृथ्वी स्वल्पं कं जलं यत्र ।)
 कुम्भिका । इति शब्दमाला ॥
 पृथ्वीगर्भः, पुं, (पृथ्वीर्वादादयो गर्भे यस्य । यदा
 पृथ्वीः जन्मान्तरजातदेवकी तस्याः गर्भे उत्-
 पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्येति । अच् ।) श्रीकृष्णः ।
 इति हारावली । ६ ॥ (अस्य निवर्त्तिर्यथा
 महाभारते । १२ । ३४१ । ४४ ।
 “पृथ्वीरित्युच्यते चान्नं वेदा आपोऽनृतं
 तथा ।
 ममेतानि सदा गर्भः पृथ्वीगर्भस्ततोऽस्य गृहम् ॥”)
 पृथ्वीपणी, स्त्री, (पृथ्वी स्वल्पं पर्यमस्याः । डोप ।)
 लताविशेषः । चाकुलिया इति भाषा । चक्र-
 रौतु इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । पृथ्वी-
 पणी २ चित्रपणी ३ अङ्गुवृत्तिका ४ क्रोष्टु-
 विन्ना ५ सिंहपुच्छी ६ कलशिः ७ धावनिः ८
 गुहा ९ इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ केचित्तु
 पृथ्वीपणीदिचतुष्कं चाकुलिया इति ख्यात-
 याम् । क्रोष्टुविन्नादिपञ्चकं विरालका इति
 ख्यातायामित्याहुः । एतत्तु वेद्या न अद्ध्यते । ते
 हि कलश्यादिशब्देन पृथ्वीपणीमेव गृह्णन्ति ।
 पृथ्वीपणीं सिंहपुच्छी चित्रपणीं कटुसिंह-
 पुच्छी अनयोरल्पभेदाद्भवैकार्थी इति केचित्तु ।
 इति भरतः ॥ अपि च ।
 पृथ्वीपणी १० लाङ्गली ११ क्रोष्टुपुच्छिका १२
 पूर्णपणी १३ कलश्री १४ क्रोष्टुकमेखला १५
 दीर्घा १६ शृङ्गालवृन्ता १७ विपणी १८ सिंह-
 पुच्छिका १९ दीर्घपत्रा २० अतिगुहा २१
 दृष्टिला २२ चित्रपणिका २३ । इति साङ्गे
 रत्नमाला ॥ महागुहा २४ शृङ्गालविन्ना २५
 घमनी २६ मेखला २७ लाङ्गलिका २८ पृथ्वी-
 पणी २९ दीर्घपणी ३० । इति राजनिर्घण्टः ।
 अङ्गुपणी ३१ धावनी ३२ । इति भावप्र-
 काशः ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । अतीसारका-
 वातरोगज्वरोन्माद्व्रणदाहनाशित्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ विदोषघ्नत्वम् । दृष्यत्वम् । मधु-
 रत्वम् । सरत्वम् । आचरत्तातीसारदृष्टमि-
 नाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ ग्राहित्वम् ।
 इति राजवल्लभः ॥
 पृथ्वीभद्रः, पुं, (पृथ्वी भद्रं यस्य ।) श्रीकृष्णः ।
 इति शब्दमाला ॥
 पृथ्वीदृष्टः, पुं, (पृथ्वीर्वादादयोः दृष्टनिवास्व ।)
 विष्णुः । इति शब्दमाला ॥ (पृथ्वी स्वल्पं दृष्ट-
 मिव श्रुतायं यस्य ।) गणेशः । इति त्रिकाण-
 शेषः ॥

“शायं पृथ्वापन्तु क्ष्मा नैवमं प्रवरः ।

आग्नेयमस्त्रं संयोज्य शरं कस्मिंश्चिदीश्वरः ।

अनेन त्वां दहाम्यस्य यदि शक्तोऽसि वारय ॥”)

पृष्ठवाह्यः, पुं, (पृष्ठे वाह्यं वहनीयद्रव्यमस्य ।)

भारवाहकद्रव्यः । तत्पर्यायः । स्यौरी २ पृष्ठः

३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२६ ”

पृष्ठदङ्गः, पुं, (पृष्ठे दङ्गमस्य । दङ्गस्य वक्रभावेन

पृष्ठगमनान् तथात्वम् ।) वनच्छागः । इति

हेमचन्द्रः । ४ । ३४४ ॥

पृष्ठदङ्गी, न] पुं, (पृष्ठे दङ्गमिव अस्यास्तीति ।

दङ्ग + इनिः ।) भीमसेनः । नपुंसकम् ।

महिषः । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥

पृष्ठोदयः, पुं, (पृष्ठेनोदयोऽस्य ।) मेघदृषकर्कट-

धनुर्मेकरमीनलम्बाः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।

“अजो गोपतिर्युग्मश्च कर्किधन्विनास्तथा ।

निशासंज्ञाः स्मृताश्चैते शेषाश्चान्ये दिनात्मकाः ॥

निशासंज्ञा विमिधुनाः स्मृताः पृष्ठोदयास्तथा ।

शेषाः शीर्षोदया ह्येते मौनचोभयसंज्ञकः ॥”

पृष्ठं, स्त्री, (पृष्ठानां स्तोत्रविशेषाणां समूह

इति । पृष्ठ + “ब्राह्मणमाख्यवाङ्मवाद् यत् ।”

४ । २ । ४२ । इत्यस्य “पृष्ठादुपसंख्यानम् ।”

इति वार्तिकोक्त्या यत् ।) पृष्ठानां समूहः ।

इत्यमरः । ३ । २ । ४२ ॥

पृष्ठः, पुं, (पृष्ठेन वहतीति । पृष्ठ + यत् ।)

पृष्ठेन भारवाहकाश्वः । तत्पर्यायः । स्यौरी

२ । इत्यमरः । २ । ८ । ४६ ॥ (यथा, महा-

भारते । १ । २२२ । ४६ ।

“पृष्ठानामपि चाश्वानां वालिकानां जनार्दनः ।

ददौ शतसहस्राणि कन्याधनमनुजमम् ॥”

धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ३ । १० ।

“ऋतेन हि ध्वा वषभश्चिदक्तः

पुमो अभिः पयसा पृष्ठेन ॥”

“पृष्ठेन धारकेण पयसाक्तः ।” इति तद्भाष्ये

सायनः ॥)

पृष्णिः, त्रि, (पृष्णिः । पृथोदरादित्वात् साधुः ।)

प्रप्तिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पार्ष्णिः ।

तत्र स्त्रीलिङ्गः । इत्युणादिकोषः ॥

पृ, क पूर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-

पर-सक-सेट् ।) क, पारयति । इति दुर्गा-

दासः ॥

प, पि गि लि पालने । पूर्त्तौ । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ (क्रा-ञ्ज-च-पर-सक-सेट् ।) पि,

पूर्त्तौऽस्ति । सूत्रादौदिदित्यत्र पूर्ववर्त्तनात्

निष्ठातस्य नः । गि, पूणाति । स्तौ तु पूर्त्ति-

रित्वेव मनोषादित्वात् निः । लि, पिपर्ति ।

इति दुर्गादासः ॥

पेचकः, पुं, (पचति पच्यते वा । पच +

“पचिमचोरिच ।” उणा० ५ । ३७ । इति

बुत् । उपधाया अत इच् ।) पचिविशेषः ।

पेचा इति भाषा । तत्पर्यायः । उलूकः २

वायसारातिः ३ । इत्यमरः । २ । ५ । १५ ॥

शक्राख्यः ४ दिवात्सः ५ वक्रनासिकः ६ हरि-

नेत्रः ७ दिवाभीतः ८ नखाश्री ९ पीयूषः १०

घर्वरः ११ काकभीरुः १२ वक्तचारी १३ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ निशाचरः १४ कौशिकः

१५ रूपनाशनः १६ पेचः १७ रक्तनासिकः १८

भीरुकः १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ करिपुच्छ-

मूलोपान्तः । गुदाच्छादकमांसपिण्डविशेषः ।

इत्यमरः । ३ । ३ । ६ ॥ पर्यङ्कः । यूकः । इति

विश्वः ॥ मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥

पेचकी, [न] पुं, (पेचकोऽस्यास्तीति । पेचक +

इनिः ।) हस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥

पेचिलः, पुं, (पच + बाहुलकात् इलच् अत

इच् ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पेचु, स्त्री, (पच्यते इति । पच + उन् । अत

इत्वच् ।) पेचुली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पेचुली, स्त्री, (पच्यते इति । पच + उलच् । अत-

इत्वं गौरादित्वात् ङीष् ।) शाकभेदः । कपु

इति ख्यातः । यथा,—

“केचुकं पेचुली पेचु नाङ्गीचो विश्वरोचनः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पेटः, पुं, (पेटतीति । पिट् + अच् ।) प्रहस्तः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ पेटके, स्त्री । इत्यमरः ।

२ । १० । ३० ॥

पेटकः, पुं, (पेटतीति । पिट् + खल् ।) वंश-

वेत्तादिमयसमुज्जकप्रायः । पेटारी इति पेटौ

इति पेडा इति च ख्यातः । तत्पर्यायः ।

पिटकः २ पेडा ३ मञ्जूषा ४ । इत्यमरः । २ ।

१० । ३० ॥ आद्यौ खल्वपेटिकायाम् । परौ

महापेटिकायामिति खामी ॥ समूहः । इति

मेदिनी । के, १९७ ॥

पेटाकः, पुं, (पेटक + पृथोदरादित्वात् साधुः ।)

पेटकः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

पेटिका, स्त्री, (पिटतीति । पिट् + खल् । कापि

अत इत्वम् ।) दृक्विशेषः । पेटारि इति

भाषा । तत्पर्यायः । कुवेराची २ कुलिङ्गाची

३ लण्डवन्तिका ४ । इति रत्नमाला ॥ (यथा,—

“पेटिकामूललेपाच्च योनिर्भिन्ना प्रश्रास्यति ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंज्ञे योनिस्थापदधि-

कारे ॥)

पेटौ, त्रि, (पेट + गौरादित्वात् ङीष् ।) पेटकः ।

इत्यमरः । २ । १० । ३० ॥

पेडा, स्त्री, (पेटा । पृथोदरादित्वात् साधुः ।)

मञ्जूषा । महापेटिका । इत्यमरभरतौ ॥

पेण, ऋ पेधे । गतौ । झेधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा-पर-सक-सेट्-धे अक-सेट् ।) ऋ,

अपिपेणत् । पिपेणत् । इति दुर्गादासः ॥

पेत्वं, स्त्री, (पीयते इति । पा पाने + “अन्येभ्यो

ऽपि ङश्चान्ते ।” उणा० ४ । १०५ । इति

इत्वं ।) अन्तम् । हतम् । इत्युणादिकोषः ॥

(पुं, पतनशीलः पशुः । द्वागः । यथा, वाज-

सनेयसंहितायाम् । २६ । ५८ ।

“सावित्री वारुणः क्षण एकश्रितपात् पेत्वं ॥”

“पेत्वं पतनशीलो वेगवान् पशुः ॥” इति

तद्भाष्ये महीधरः ॥ तथाच ऋग्वेदे । ७ । १८ । १७

“सिंहं चित् पेत्वेना जघान ॥”

“पेत्वेन द्वागेन जघान घातयामास ।” इति

तद्भाष्ये सायनः ॥)

पेयं, स्त्री, (पीयते इति । पा पाने + कस्मैणि

यत् । “इद्वयति ।” ६ । ४ । ६५ । इति आत

इत् ततो गुणः ।) जलम् । इति मेदिनी । ये,

३६ ॥ दुग्धम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अष्टविधा-

न्नान्तर्गतान्नविशेषः । यथा,—

“भोव्यं पेयं तथा चृत्यं लेह्यं खाद्यश्च चर्वणम् ।

निषेयश्चैव भक्ष्यं स्यादन्नमष्टविधं स्मृतम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पातये, त्रि । इति मेदिनी । ये, ३६ ॥ (यथा,

महाभारते । १४ । ४४ । १० ।

“सर्वेषां भक्ष्यभोज्यानामन्नं परमसुच्यते ।

द्रवाणाश्चैव सर्वेषां पेयानामपि उत्तमाः ॥”)

पेया, स्त्री, (पीयते इति । पा + यत् । ततच्चाप् ।)

चिकित्समन्वितपेयद्रव्यम् । अस्या गुणाः ।

“पेया खेदाग्निजननी वातवर्चोऽनुलोमनी ।

क्षुत्पृष्णाग्नानिदौर्बल्यङ्गाक्षिरोगविनाशिनौ ॥”

इति राजवल्लभः ॥

मिश्रेया । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आणा । अच्-

मखम् । इति मेदिनी । ये, ३६ ॥

पेयूषः, पुं, स्त्री, (पीय पाने + “पीयेच्छ्वन् ।”

उणा० ४ । ७६ । इति जघन् वहुलवचनात्

गुणः ।) अभिनवं पयः । इत्यमरः ॥ नव-

प्रसूताया गोः सप्तदिनाभ्यन्तरीयदुग्धम् । यथा,

“आसप्तरात्रप्रभवं क्षीरं पेयूष उच्यते ॥”

इति द्वाारावली ॥

“पीयते पेयूषः पीङ्ग पाने नास्तीति यूषः सङ्घ-

नान्तः क्षीवश्च । पीयूषश्च अपि पीयूषपेयूषे नवं

सप्तदीनावधीति शब्दार्णवः ॥” इति तट्टीकायां

भरतः ॥ (यथा, मनुः । ५ । ६ ।

“क्षौलं गव्यश्च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥”)

अन्तम् । अभिनवसर्पिः । इत्युणादिकोषः ॥

पेरुः, पुं, (पीयते रचानिति । पीड् पाने + “मि-

पीर्भा रुः ।” उणा० ४ । १०१ । इति रुः ।)

वह्निः । सूर्यः । इत्युणादिकोषः ॥ ससुद्रः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (त्रि, रचकः । यथा, ऋग्वेदे ।

६ । ७४ । ४ ।

“नरो हितमवमेहन्ति पेरुवः ॥”

“नरो नेतारः पेरुवः । पा रचये । सापोरित्वे

रुन्निति रुन्प्रत्ययः । सव्यस्य रचकाः ।” इति

तद्भाष्ये सायनः ॥ पूरकः । यथा, ऋग्वेदे ।

५ । ८४ । २ ।

“प्र या वाजं न ह्येयन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि ॥”)

पेरोजं, स्त्री, उपरत्नविशेषः । पीरोजा इति यवन-

भाषा । तत्पर्यायः । हरिताश्मम् २ पेरजम्

३ । तद्विधम् । भस्माङ्गं हरितश्च । तस्य

गुणाः ।

“पेरजं तुक्पायं स्यान्मधुरं दीपनं परम् ।

स्यावरं जङ्गमश्चैव संयोगाच्च यथा विषम् ॥

तत् सर्वं नाशयेत् श्रीघ्नं शूलभूताददोयजम् ॥”

पाठान्तरं यथा,—

“पिरजं सुकषायं स्यान्मधुरं दीपनं द्वयोः ।
स्यापरादिविघ्नं स्याद्वरितश्चापरं शृणु ॥
श्रीताङ्गं नाशयेच्छीघ्रं शूलं तिमिरभूतजम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ।

पेल, ष्ट चाले । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-चाले अक०-गतौ सक०-सेट् ।) ऋ,
अपिपेलन् पिपेलतुः । चालः कम्पः । इति
दुर्गादासः ॥

पेलं, स्त्री, (पेलति सदा चलतीति । पेल + अच् ।)
अण्डकोपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७५ ॥
पेलवं, त्रि, (पेलं कम्पनं वातीति । वा + कः ।)
विरलम् । अत्र सावकाशत्वं प्रकारः । इत्यमर-
भरतौ ॥ छशः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११३ ॥
कोमलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
कुमारे । ५ । ४ ।

“मदं सञ्चेत भ्रमरस्य पेलवं
श्रीरीचपुष्पं न पुनः पतन्निष्पः ॥”)

पेव, ष्ट ङ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अपिपेयत् । उ,
पेवते । इति दुर्गादासः ॥

पेशलः, त्रि, (पिश अवयवे + भावे घञ् । पेशं
जातीति । जा + कः । यद्वा, पेशोऽस्यास्तीति ।
सिन्धादित्वात् लच् ।) चारुः । (यथा, देवी-
भागवते । ५ । ६ । ५६ ।

“महिषस्य वचः श्रुत्वा पेशलं मन्त्रिसत्तमः ।
जगाम तरसा कामं गजान्तरथसंयुतः ॥”)

सुन्दरः । (यथा, रघुः । ६ । ४० ।

“युवतयः कसुमं दधुराहितं
तदङ्गे दलकेसरपेशलम् ॥”)

दक्षः । चतुरः । कोमलः । इत्यमरभरतौ ॥
(यथा, सुकुन्दिमालायाम् । २१ ।

“इदं शरीरं परिणामपेशलं
पतत्यवश्यं झयवन्नि जर्जरम् ।
किमौषधैः क्षिप्यसि नृप दुर्मेते !
निरामयं हृण्यरसायनं पिव ॥”)

घूर्णः । इति शब्दरत्नावली ॥

पेशस्कृन्, पुं, (पेशो रूपान्तरं करोतीति ।
पेश् + कृ + क्तिप् । “इस्य पिति कृति तुक् ।”
६ । १ । ७१ । इति तुगागमः । अनेन गृहीतस्य
कीटस्य रूपान्तरं भवति इत्यतोऽस्य तथात्वम् ।)
कीटविशेषः । कुमरिके इति भाषा । यथा,—
“कीटः पेशस्कृतं ध्यायन् कृष्णं तेन प्रवेशितः ।
याति तत्तत्कालं राजन् । पूर्वरूपसंख्यजम् ॥”
इति श्रीभागवते । ११ । ६ । २३ ॥

पेशः, पुं, (पिश + “हृषिप्रीति ।” उणा० ४ ।
११८ । इति इन् ।) शतकोटिः । इत्युणादिकोषः ॥
वाग्दे माघविद्वे च स्त्री । इति संक्षिप्तसारे
सुदन्तपादः ॥

पेशी, स्त्री, (पिश + इन् । वा ङीष् ।) अण्डम् ।
इत्यमरः । २।५।३७। (गर्भावेष्टनचर्कमयकोषः ।
यथा, सुश्रुते । १ । २६ ।

“धमनीस्रोतोऽस्थितद्विवरपेशीप्रभृतिषु वा शरीर-
प्रदेशेषु ॥”) सुपककलिका । (यथा, सुश्रुते
उत्तरतन्त्रे । ४० अध्याये ।

“मधुकं विल्वपेक्ष्य शर्करामधुसंयुताः ।
अतीसारं निहन्त्युच्च शालीषष्टिकयोः कणाः ॥”)
मांसी । खड्गपिधानकम् । मांसपिण्डी । इति
मेदिनी । श्रे, १२ ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
११५ । १२ ।

“तां स मांसमयीं पेशीं ददर्श जपतां वरः ॥”
(अस्याः संख्यावस्थानादयो यथा,—

“पञ्च पेशीशतानि भवन्ति । तासां चत्वारि-
शतानि शाखासु । कोष्ठे षट्षष्टिः । ग्रीवां
प्रत्यूहश्चतुस्त्रिंशत् । एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां
तिम्बस्त्रिंशत् । पञ्चदश । दश प्रपदे । पादोपरि
कूर्चसन्निविष्टास्तावत्य एव । दश गुल्फतलयोः ।
गुल्फगान्धर्वतरे विंशतिः । पञ्च चाङ्गुलि । विंशति-
रुरो । दश वङ्गणे । शतमेवमेकस्मिन् सकृच्च
भवन्ति । एतेनेतरसकृच्च वाहू च व्याख्यातौ ।
तिस्रः पादौ । एका मेढ्रे । सेवन्त्याश्चापरा ।
हे वृषणयोः । स्किचोः पञ्च पञ्च । हे वस्ति
शिरसि । पञ्चोदरे । नाभ्यामेका । पृष्ठोर्ध्व-
संनिविष्टाः पञ्च पञ्च दीर्घाः । षट् पार्श्वयोः ।
दश वक्षसि । अक्षकांसौ प्रति समन्तात् सप्त ।
हे हृदयमाश्रययोः । षट् यस्तुहीहोष्ठकेषु ॥
ग्रीवायाश्चतस्रः । अष्टौ हन्तोः । एकैका काक-
लकगलयोः । हे तालुनि । एका जिह्वायाम् ।
ओष्ठयोर्द्वे । घोषायां द्वे । हे नेत्रयोः । गण्डयो-
श्चतस्रः । कर्णयोर्द्वे । चतस्रो ललाटे । एका
शिरसीत्येवमेतानि पञ्च पेशीशतानि ।

धिरास्त्रायुस्त्रिपञ्चाणि सन्ध्यश्च शरीरिणाम् ।
पेशीभिः संवृतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यतः ॥

स्त्रीणाम् विन्नातरधिकाः । दश तासां स्तनयो-
रेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च यौवने तासां परिदृष्टिः ।
अपत्यपथे चतसस्तासां प्रवृत्तेभ्यन्तरतो हे
सखाश्रिते वाह्ये च प्रवृत्ते द्वे । गर्भच्छिद्र-
संश्रितास्तिस्रः । शुक्रार्तवप्रवेशिन्त्यस्तिस्र एव ।
पित्तपक्वाश्रयमध्ये गर्भाश्रयो यत्र गर्भस्तिष्ठति ।
तासां बहलपेलवस्थूलाण्यष्टुष्टनङ्गखदीर्घस्थिर-
वृद्धशृङ्गकर्कशभावाः सन्ध्यस्थिरास्त्रायु-
प्रच्छादका यथादेशं स्वभावत एव भवन्ति ॥
भवति चात्र ।

पुंसां पेशयः पुरस्तादाः प्रोक्ता लक्षणसुष्कताः ।
स्त्रीणामावृत्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः ॥”

इति सुश्रुते शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
नदीभेदः । पिशाचीविशेषः । राक्षसीविशेषः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (वाद्यविशेषः । यथा,
महाभारते । ६ । ४२ । ३ ।

“तथा मेर्यश्च पेशश्च कृत्वा गोविषाणिकाः ।
सहस्रैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुसुलोऽभवत् ॥”)
पेशणं, स्त्री, पिषघातोर्भावे ल्युट्प्रत्ययनियमम् ।
चूर्णनम् । (यथा, मार्कण्डेये । १४ । ८७ ।

“अयं हतहो मित्राणामपकारी सुदुर्मेतिः ।

तमकुम्भे निपतति ततो वास्यति पेशयम् ॥”)
खलम् । श्वनगुप्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तेकांटासिज इति भाषा ॥

पेशणिः, स्त्री, (पिष्यति २नयेति । पिष + करणे
पेशणी } अणिः । वा ङीष् ।) पेशणशिला ।
शिल इति भाषा । तत्प्रत्ययः । पेशणी २ पट्टः
३ गृहाश्वा ४ गृहकच्छपः ५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, मनुः । ३ । ६८ ।

“पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेशण्युपस्करः ।
फलगुणी चोदकुम्भश्च वध्यते यास्तु वाहयन् ॥”)

पेशलः, त्रि, (पेशोऽस्यास्तीति । पेश + सिन्धादि-
त्वात् लच् ।) पेशलः । इत्यमरटीकायां भरत-
रमानाथौ ॥

पेशाकः, पुं, (पिष + आकान् ।) पेशणिः । इत्यु-
णादिकोषः ॥

पेश, ऋ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अपिपेयत् पिपेयतुः ।
इति दुर्गादासः ॥

पेशलः, त्रि, (पेशलः । पृषोदरादित्वात् शस्य
सत्वम् ।) पेशलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पै, शोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-अनिट् ।) पायति धान्यमातपेन । इति
दुर्गादासः ॥

पैङ्गूयः, पुं, (मिङ्गूवे वाधुः । अण् ।) कर्णः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २३७ ॥

पैठरं, त्रि, (पिठरे संस्कृतं पङ्कम् । पिठर +
अण् ।) स्थालीपङ्कमांसादि । इत्यमरः । २ । ६ ।

४५ ॥ (यथा, गो० रामायणे । २ । १०० । ६३ ।
“प्रतपैः पैठरैश्चैव मार्गमायूरतैर्त्तिरैः ॥”)

पैठीनसिः, पुं, सुनिविशेषः । स च स्मृतिगोत्रयोः
कारकः । इति पुराणम् ॥

पैण्डिन्यं, स्त्री, (पिण्डं परापिण्डं भक्ष्यतयाव्य-
स्येति । पिण्ड + इन् । ततः घञ् ।) भैक्ष
जीविका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पैतामहं, त्रि, (पितामहस्येदम् । पितामह +
“तस्येदम् ॥” ४।१।२० । इत्यण् ।) पितामह-
सम्बन्धिनादि । यथा, काव्यायनः ।

“पैतामहश्च पित्राश्च यच्चान्यत् स्वयमर्चितम् ।
दायादानां विभागेषु सर्वमेतद्विभज्यते ॥”
बृहस्पतिः ।

“पैतामहं हृतं पित्रा खशन्त्या यदुपाजितम् ।
विद्याशौच्यादिना प्राप्तं तत्र स्वार्थं पितुः
सुतम् ॥”

इति दायभागः ॥

पैटकं, त्रि, (पितुरागतं पितुरिदं वेति । पिट् +
ठञ् ।) पिट्सम्बन्धि । इति शब्दमाला ॥
यथा, मनुः ।

“ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेव स्नातरः समम् ।
भजेरन् पैटकं रिक्धमनीशाले हि जीवतोः ॥”
मनुविष्णु ।

“पैटकस्तु यदा द्रव्यमनवाप्तमवाप्नुयात् ।
न तत् पुत्रैर्भजेत् सार्द्धमकामः स्वयमर्चितम् ॥”

पैटीनविः ।

“पैटके विभज्यमाने दाय्यादे तस्य विभागः ॥”

नारदः ।

“श्रौय्यभार्याधने हित्वा यच्च विद्याधनं भवेत् ।

जीर्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यच्च पैटकः ॥”

इति दायभागः ॥

पैटकभूमिः, स्त्री, (पैटकी पिटसखन्विनी भूमिः ।) पिटसखन्विन्यामन् । तस्या माहात्म्यं यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

“भवांश्च यादवैः चाहं प्रविश दारकापुरीम् ।

मनुषिणा मातृभिः चाहं माहेन्द्रे च क्षणे वृष ! ॥

उग्रसेन उवाच ।

वासुदेव न यास्यामि भूमिं तां पैटकीं पुनः ।

सर्वतीर्थपरां मुह्यं देवे कर्मेणि पैटके ॥

पारव्ये भूमिदेशे च पिटृणां निर्वपेत्तु यः ।

तद्भूमिस्त्वामिपिटभिः आहकर्म निहन्त्यते ॥

पिटृणां निष्कलं आहं देवानामपि पूजनम् ।

किञ्चिन्फलप्रदश्चैव सम्पूर्णं पैटके स्थले ॥

पुत्रपौत्रकलत्रेभ्यः प्राणैश्चः प्रयची सदा ।

दुर्लभा पैटकी भूमिः पितुर्मातुर्गौरयसी ॥

तत् शस्यच्च पवित्रश्च देवे कर्मेणि पैटके ।

क्रीतश्च तद्वति दानं परदत्तममुहकम् ॥

नियते पैटकीभूम्यां तीर्थतुल्यफलं लभेत् ।

गङ्गाजलसमं पूर्तं पिटखातोदकं हरे ॥

तत्र स्नात्वा जले पूते गङ्गास्नानफलं लभेत् ।

पितृणां तर्पणं तत्र पवित्रं देवपूजनम् ॥

पैटकी जन्मभूमिश्चेत् फलं तद्विगुणं लभेत् ।

पैटकीभूमितुल्या च दानभूमिः सतामपि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०३ अध्यायः ॥

पैटजस्येयः, पुं, स्त्री, (पिटजसुरपत्यमिति । पिट-

जस्य + “एक लोपः ।” ४।१।१३३ । इति

ज्ञापकत्वात् एक् अन्तलोपश्च ।) पिट-

भगिनीपुत्रः । इत्यमरः । २।६।२५ ॥ पिस्-

तुतभाइ इति भाषा ॥ (स्त्रियां ङीप् । पिट-

भगिनीपुत्री । यथा, मनुः । ११।१७२ ।

“पैटजस्येयी भगिनी स्त्रियां मातुरेव च ।

मातुश्च भ्रातृस्तनयां गत्वा चान्द्रयणश्चरेत् ॥”)

पैटजस्येयः, पुं, स्त्री, (पिटजसुरपत्यमिति । “पिट-

जस्यस्य ॥” ४।१।१३२ । इति कृष्ण ।)

पिटभगिनीपुत्रः । इत्यमरः । २।६।२५ ॥

पिस्तुत भाइ इति भाषा ॥

पैतः, त्रि, (पित्तान् आगतं पित्तस्य शमनं

कीपनं वेति । पित्त + अण् ।) पित्तजयाधिः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माधवनिदाने

गुल्माधिकारे ।

“कङ्कन्तीच्छोष्णविदाहिलश्च-

क्रोधानिमग्नार्कहृताश्रुसंवा ।

न्यामाभिघातो रुधिरश्च दुष्टं

पैतस्य गुल्मास्य निमित्तमुक्तम् ॥”)

पैतिकः, त्रि, (पित्तेन निर्वृत्त इति । पित्त +

ठप् ।) पित्तजयाधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, चरके चिकित्सास्थाने २२ अध्याये ।

“प्रततं काचमागच्छ च्योर्तीर्षीव च पश्यति ।

ज्ञेयार्थं पित्तसन्दृष्टं गिह्नीवति च पैतिके ॥”)

पैत्रं, स्त्री, (पितुरिदमिति । पिट + अण्)

पिटतीर्थम् । अद्भुततर्ज्योर्मध्यम् । इत्यमरः ।

२।७।५१ ॥ पिटसखन्विनि, त्रि । (यथा,

महाभारते । ७।१६६।७१ ।

“रेन्द्रं याम्यं वासुखं वेत्तपात्यं

पैत्रं त्वारुं कर्मे सौख्यं तुभ्यम् ।

रूपं ज्योतिः शब्दमाकाशवासुः

स्पर्शः स्वादां सुखिणं गन्ध उर्जो ॥”)

पैत्राहोरात्रः, पुं, (पैत्रः अहोरात्रः ।) पिट-

लीकस्य दिवारात्रिः । स तु मनुष्यमाने साचे-

केन भवति । यथा —

“मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रो वर्वण देवतः ॥”

इत्यमरः । १।४।२१ ॥

पैलः, पुं, (मौलाया अपत्यमिति । मौला +

“मौलाया वा ।” ४।१।११८ । इति चण्ड ।)

सुनिविशेयः । स च जगदी यथा,—

“तत्रगं वैदधरः पैलः कामगो जैमिनिः कविः ।

वैशम्पायन एवेको निष्ठातो यजुषासुतः ॥

अथर्वाङ्गिरसामासीत् समनुदांरयो सुनिः ।

इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षयः ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ४ अध्यायः ॥

पैशाचः, पुं, (पिशाचस्यायमिति । पिशाच +

अण् ।) अष्टप्रकारविवाहान्तर्गताष्टमविवाहः ।

यथा याज्ञवल्करः । “पैशाचः कन्यका कृतात् ।”

कृष्णमाह मनुः । १।३४ ।

“सुप्तां भर्ता प्रमत्तां वा रक्षी यत्रोपगच्छति ।

स पापिहो विवाहानां पैशाचः कथितोऽयम् ॥”

इत्युदाहृतम् ॥

पिशाचसखन्विनि, त्रि ॥ (राजसकायान्तर्गत-

कायविशेषः । तत्तत्तत्तं यथा,—

“उच्छिष्टाहारता तैश्चैषां साहसप्रियता तथा ।

स्त्रीलोलुपत्वं नैर्लेज्यं पैशाचकायलक्षणम् ॥”

इति सुश्रुते शरीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।)

पैशुन्यं, स्त्री, (पिशुनस्य भावः । पिशुन + प्राप्-

णादित्वात् यञ् ।) पिशुनता । खलता । तच्च

दशविधपापान्तर्गतवाङ्मयपापविशेषः । इति

तिथितत्त्वम् ॥ यथा,—

“पैशुन्यं साहसं क्रोह इर्ष्यास्यार्थदूषणम् ।

वाग्दण्डजश्च पापार्थं क्रोधजोऽपि गयोऽयम् ॥”)

इति मनौ । ६।४८ ॥

अस्य विवरणं पातकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पैठः, त्रि, (पिटसेदमिति । पिट + अण् ।)

पिटसखन्विनी । यथा,—

“यद्यपदन्तकः पूषा पैथमत्ति सदा चरम् ।

अमीन्ध्रश्चरामान्धात्तदुलोचनं विधीयते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पैठिकं, स्त्री, (पिट + ठप् ।) पिटानां सङ्ग्रहः ।

इति आपूपिकशब्दटीकायां भरतः ॥ मय-

विशेषः । यथा । रुचमाध्वीकादिनिते मदा-

तये स्निग्धपैठिकादि ऋद्ध मदां चेतुर्विपरीत-

मेव ॥ इति विजयरचितः ॥ (यथा च सुश्रुते

छत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“पाललाः श्लेष्मणनगाः शुक्ल्यः कफपित्तलः ।

वीर्योष्णाः पैठिका भक्ष्याः कफपित्तप्रको-

पसाः ॥”)

पैथी, स्त्री, (पिट्रेन निर्वृत्तेति । पिट + अण् +

ङीप् ।) विविधधान्यविफोरणा मदिरा । तस्या

गुणाः ।

“पैथी कङ्कन्तीच्छा स्यादीषद्गौरीसमापरा ।

वातहृत् कफक्षत्वीषत्पित्तघ्नोऽहनी च सा ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा च चारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये ।

“गौरी माध्वी तथा पैथी निर्यावा कथिता-

परा ।

इति चतुर्विधा ज्ञेयाः सुरास्त्राणां प्रमेदकाः ॥”

“पैथी सन्दीपनी रुष्या कफघ्नादातनाशनी ।

पित्तला पाक्षुरोगायां कारिणी बहुधा

मता ॥”)

पोगण्डः, पुं, (पुगातीति । पू + विच् । पौः सुडो

गण्डो यस्य ।) दृशवर्षीयबालकः । यथा,—

“रोगी दृष्टस्तु पोगण्डः कुर्वन्त्यन्यैर्नृत्तं वदा ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे ब्रह्मपुराणम् ॥

पोगण्डः, त्रि, (पौः गण्ड एकदेशीयस्य ।) अपो-

गण्डः । स्वभावतो न्यूनाधिकाङ्गः । जनविश-

त्वङ्गुलीकैकविंशत्यङ्गुलीकादिजनः । यथा ।

पोगण्डो विकलाङ्गः स्यादिति हलायुधः ।

पोगण्डो विकलाङ्गकः । इति रत्नकोषः । इत्य-

मरटीकायां भरतः ॥

पोटः, पुं, (पुटव्यचेति । पुट वञ्चये + आघारे

चण् ।) वैष्णभूमिः । इति घटाघरः ॥ (पुट-

वञ्चये + भावे चण् ।) वञ्चयेयः । इति पोटगल-

शब्दटीकायां भरतः ॥

पोटगलः, पुं, (पोटेन वञ्चयेय गलतीति । गल +

चच् ।) गलः । काशः । इत्यमरः । २।४।१६२ ॥

(यस्य पर्यायो यथा,—

“पोटगलो दृष्टकाशः कान्तेष्टुः च च खड्-

गक्षः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मत्स्यः । इति मेदिनी । ऐ, १५७ ॥ (सर्पजात्यन्त-

गंतवेकरत्नसर्पप्रभेदः ॥ “रात्रिनेन गीनस्यां

वैपरीत्येन वा जातः पोटगलः ॥” इति सुश्रुते

कल्पस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।)

पोटलिका, स्त्री, (पोटेन वञ्चयेय लीयते इति ।

ली + ङः । ततः स्वार्थे कन् टाप् अत इत्त्वम् ।)

वञ्चिवस्त्रादि । इति केचित् ॥ पुटल इति

भाषा ॥

पोटा, स्त्री, (पुटति स्त्रीपुरुषस्वरूपं वञ्चिय-

तीति । पुट + अच् । टाप् च ।) स्त्रीपुंस-

लक्षणा । इत्यमरः । २।६।१५ । स्त्रीपुंसयो-

संज्ञयं चिह्नं स्तनशङ्खादिरूपं यस्यां सा ।

इति भरतः ॥

पोष्यपु

अथ तस्य व्यवस्था ।

‘तत्राह मनुः ।

‘अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः ।

पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्तनाय च ॥’

अत्रिच ।

‘अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा ।

पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्साम्प्रतः प्रयत्नतः ॥’

श्रौतकः ।

‘अपुत्रो न्यतपुत्रो वा पुत्रार्थं सप्तपोष्य च ॥’

इति । तेन पुत्रोत्पत्त्या ।

‘अष्टेन जातमात्रेण पुत्रो भवति मानवः ।

पितृणाममृणश्चैव स तस्मान्मममर्हति ॥’

इति मनुवचनावगत ऋणपरिहारेऽपि तत्पुत्र-

मरणे पिण्डोदकाद्यर्थं पुनः पुत्रकरणमावश्यकम् ।

अत्र पुत्रपदं पौत्रपौत्रयोरप्युपलक्ष्यम् । तयो-

रपि पिण्डदातृत्ववंशकरत्वाविशेषान् । अन्यथा

सत्यपि पौत्रे न्यतपुत्रस्य निर्निमित्तपुत्रपरि-

ग्रहापत्तिरतः पुत्रपौत्रपौत्ररहितस्यैव पुत्री-

करणमवगम्यते ॥ * ॥ स्त्रिया भर्तुरनुज्ञया

तदधिकारः । यथाह वशिष्ठः । ‘न स्त्री पुत्रं

दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाङ्गुः ।’

इति ॥ * ॥ प्रतिनिधिरिति स च क्षेत्रजादि-

रेकादशविधः । यथाह मनुः ।

‘क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।

पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनौषिणः ॥’

वृहस्पतिः ।

‘पुत्रास्त्रयोदश प्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्व्वशः ।

सन्तानकारणं तेषामौरसः पुत्रिका तथा ॥

आव्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधीकृतम् ।

तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना ॥’

तत्रापि कलौ न सर्व्वेषामभ्यनुज्ञानम् ।

‘अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्भेदः पुरातनैः ।

न श्रव्यास्तेऽधुना कर्त्तुं शक्तिहीनतया नरैः ॥’

इति वचनात् ॥

‘दत्तौरसेतरेषां पुत्रत्वेन परिग्रहः ।’

इत्याद्यभिधाय ।

‘इमान् धर्म्मिन् कलियुगे वज्राङ्गुर्म्मनीषिणः ।’

इति दत्तकेतरप्रतिनिधिनिषेधात् ॥ * ॥ अतो

दत्तकविधिर्विविच्यते । तत्र श्रौतकः ।

‘ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यः पुत्रसंग्रहः ।

तदभावेऽसपिण्डे वा अन्यत्र तु न कारयेत् ॥’

सपिण्डेऽपि सामान्यव्रवणात् समानासमान-

गोत्रेऽपि त्वर्थः । तथा च सपिण्डाभावेऽसपिण्डः

सगोत्रस्तदभावे भिन्नगोत्रोऽपि ग्राह्य इत्याह

शकलः ।

‘सपिण्डापत्यकश्चैव सगोत्रजमद्यापि वा ।

अपुत्रको द्विजो यस्मात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत् ॥

समानगोत्राभावे पालयेदप्यगोत्रजम् ।

दौहित्रं भागिनेयश्च मातृव्यसंस्तुतं विना ॥’ इति

अन्यत्र तु न कारयेदिति ब्राह्मणातिरिक्त-

दक्षिणादिरसमन्जातीयो दत्तको यावर्त्तते ।

यदाऽऽसृज ।

पोष्यपु

‘माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।

सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तमः सुतः ॥’ ।

आपदि पुत्रप्रतिग्रहीतुरपुत्रत्वे सदृशं सजा-

तीयं । यत्तमाह वृहयाश्रवल्काः ।

‘सजातीयः सुतो ग्राह्यः पिण्डदाता स ऋक्थ-

भाक् ।

तदभावे विजातीयो वंशमात्रकरः स्तुतः ॥’

यासाच्छादनमात्रस्तु स लभेत तदृक्थिन इति ।

दौहित्रं भागिनेयश्चेति दौहित्रभागिनेयनिषेधः

श्रुदातिरिक्तविषयः । तथा च श्रौतकः ।

‘क्षत्रियाणां स्वजातौ च गुरुगोत्रसमेऽपि वा ।

वैश्यानां वैश्यजातेषु श्रुदाणां श्रुदजातिषु ॥

सर्व्वेषामेव वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः ।

दौहित्रो भागिनेयश्च श्रुदेषु क्रियते सुतः ॥

ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः कश्चित् ॥’

जातिष्वेव न चान्यत इति नियमः सजातीय-

सम्भवे विजातीयनिषेधार्थः । अन्यथा प्रागुक्त-

काव्यायनविरोधः स्यात् ॥ * ॥ तत्रापि अग्नि-

हितसपिण्डेषु सति आहपुत्रे स एव पुत्रीकार्यं

इत्याह मनुः ।

‘सर्व्वेषामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् ।

सर्व्वे ते तेन पुंस्त्रेण पुत्रिणो मनुर्ब्रवीत् ॥’

वृहस्पतिः ।

‘यद्येकजाता बहवो भ्रातरश्च सद्योदराः ।

एकस्यापि सुते जाते सर्व्वे ते पुत्रिणः स्तुताः ॥’

इति । अत्र वचनद्वयेऽपि आहसुते च पुत्र-

प्रतिनिधितया कथञ्चित् सम्भवत्यन्यो न प्रति-

निधिः कार्यं इत्यवगम्यते ॥ * ॥ भर्तृवंशमन्तरेण

चास्या वंशान्तरासम्भवेन तस्यैव स्ववंशकरत्व-

श्चेत् यतः समस्तस्यापि पुत्रप्रयोजनस्य सम्भवेन

सति सपत्नीपुत्रे न दत्तकाद्युपादानम् ॥ * ॥

केन पुत्रो देय इत्याह श्रौतकः ।

‘नेकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन ।

बहुपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः ॥’

द्विपुत्रस्यापि पुत्रदाने अपरपुत्रनाशे वंश-

विच्छेदमाशङ्काह बहुपुत्रेणेति । स्त्रियास्तु

जीवति भर्त्तरि तदनुमते प्रोषिते न्यते वा तद-

नुज्ञां विनापि । यथा वशिष्ठः । ‘न स्त्री पुत्रं

दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाङ्गुः ।’

इति । अनुमतिश्चाप्रतिषेधेऽपि भवति । अप्रति-

षिद्धं परमनुमतं भवतीतिन्यायात् ॥ * ॥ निर-

येक्षदानमाह याश्रवल्काः ।

‘दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥’

तथा ‘मातापितृभ्यामुत्पद्यस्तयोरन्यतरेण वेति ॥’

अथ पुत्रपरिग्रहविधिमाह श्रौतकः ।

‘श्रौतकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहसूचनम् ।

अपुत्रो न्यतपुत्रो वा पुत्रार्थं सप्तपोष्य च ॥’

उपोष्य गृह्णात् पूर्व्वदिने हतोपवासः । वृह-

गोतमः ।

‘वाससी कुण्डले दत्त्वा उष्णीषं चाङ्गुलीयकम् ।

आचार्यं धर्म्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् ।

मधुपर्कस्य संपूष्य राजानश्च द्विजान् शुचीन् ॥’

पोष्यपु

राज्ञो विप्रकण्टके ग्रामस्वामिनम् । ‘वन्वूनाहूय सर्व्वान्तु ग्रामस्वामिनमेव च । इतिस्मरणात् । द्विजानिति बहुत्वं त्रित्वपर्य्यवसितं कपिपुत्रज-
न्यायात् ।

‘वर्हिः कुशमयश्चैव पालाशश्चैभमेव च ।

एतानाहूय वन्वूश्च ज्ञातीनाहूय यत्नतः ॥

वन्वूनन्नेन सम्भोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः ।

अग्राधानादिकं तत्र कृत्वाज्योत्पन्नान्तकम् ॥

दातुः समत्वं गत्वा च पुत्रं देहीति याचयेत् ।

दाने समर्थो दातास्ते यो यज्ञेनेति पञ्चभिः ॥’

दद्यादिति शेषः । वन्वून् आत्ममातृपितृवन्वून् ।

ज्ञातीन् सपिण्डान् । तथा ।

‘देवस्थलेतिमन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च ।

अङ्गादङ्गीकृत्य च जप्त्वा आग्रायं शिशुमुहर्त्तन ।

वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य पुत्रच्छायावहं सुतम् ॥’

पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यं नियोगादिना स्वयसुत-

पादनयोग्यत्वमिति यावत् । तथा ।

‘शृङ्गीतैश्च वाद्यैश्च स्वस्तिशब्दैश्च संशुतम् ।

गृहमध्ये तमाधाय चरुं कृत्वा विधानतः ॥

यस्माद्धृत्युचा चैव तुभ्यमग्ने तृचैकया ॥

सोमो दददित्येताभिः प्रत्यर्चं पञ्चभिस्तथेति ।’

वृहगौतमः ।

‘पायसं तत्र साव्यश्च शतसंख्यश्च होमयेत् ।

प्रजापते न त्वदेतानित्युद्दिश्य प्रजापतिम् ॥’

इति ॥

वशिष्ठः । ‘पुत्रं प्रतिगृह्णीष्यन् वन्वूनाहूय राजानि

निवेद्य निवेशनस्य मध्ये आहूतिभिर्हुत्वा अदूर-

वान्स्वं वन्वुसन्निहृत्यैव गृह्णीयात् । सन्देहे

चोत्पन्ने दूरवान्स्वं श्रुदमिव स्थापयेत् । विज्ञा-

यते ह्येकेन बहून् स्थापयत इति । निवेशनं गृहम् ।

सन्देह इति दूरावस्थितवान्स्वस्यात्यन्तदेश-

भावाविप्रकर्षादिना कुलश्रीलादिसन्देहो भव-

त्येव तथात्वे निर्णयपर्य्यन्तं न व्यवहरेत् तत्र

हेतुरेकेनेति । वन्वून् पित्रादीन् । एतदन्यतर-

विधिरावश्यकः ॥ * ॥ ततश्च श्रौतकः ।

‘दक्षिणां गुरवे दद्याद्यथाशक्तिं द्विजोत्तमः ।

शृपो राध्यार्हमेवाथ वैश्यो वित्तशतत्रयम् ।

शूद्रः सर्व्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्वयथावलम् ॥’

राध्यार्हमर्हाराज्योत्पन्नमेकवर्षीयद्रथम् । प्रद-

द्यादहंराज्योत्पन्नमेकवर्षीयद्रथं घनमिति वृहगौतम-

स्मरणात् । उत्तममध्यमाधममेतेन वित्तानां

सुवर्णरजतताम्राणामिति ज्ञेयम् ।

‘शतत्रयं नाणकानां सौवर्णमथ राजतम् ।

प्रद्यात्ताम्रमथवा उत्तमादिव्यवस्थया ॥’

इति वृहगौतमस्मरणात् ॥

सर्व्वस्वमेकवर्षीयद्रथमित्यमिति यावत् ॥ * ॥

तेत्तिरीयायान्तु विधिविशेषमाह बौधायनः ।

अथ पुत्रपरिग्रहविधिं व्याख्यास्यामः । प्रति-

ग्रहीष्यन्पुत्रकल्पयते द्वे वाससी द्वे कुण्डले अङ्गु-

लीयकमाचार्यं च वेदपारगं कुशमयं वर्हिः-

पर्य्यमयमिभमित्यथ वन्वूनाहूय निवेशनस्य मध्ये

राजानि निवेद्य परिवादं वागारमध्ये ब्राह्मणं

वागालभेन उपवेद्यं पुण्याहस्तिष्ठतिमिति वाचयित्वा यद्देवयजनोक्तेष्वप्रभृति आप्रणीताभ्यः कृत्वा दातुः समर्चं गत्वा मे पुत्रं देहीति भिन्नेन ददानीतीतर आह तं परिग्रहीत धर्माय त्वा परिग्रहामि सन्तत्ये त्वा परिग्रहामौत्थयेनं वस्त्रकुण्डलादिभिरलङ्कृत्य परिधानप्रभृत्यमिमुखं कृत्वा पक्ता जुहोति यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमान इति पुरोऽनुवाक्यमनुदायस्यैवं स्रुते जानवेद इति याव्यया जुहोति अथ आहूतिभिर्जुत्वा स्वष्टिकनप्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् दक्षिणां ददात्येते च वाससी एते कुण्डले एतच्चाङ्गुरीयकमेवं त्वौरस उत्पद्यते तुरीयभागे सम्भवतीति आहस्व बौधायन इति ॥ * ॥ एवमुक्तविध्यभावे परिग्रहीतस्य तु विवाहोचितधनमात्रभागित्वं न त्वंशभागित्वमित्यग्रे वक्ष्यते । तथा च मनुः, 'गोत्रकृत्कृते जनयितुर्न हरेदन्निमः सुतः । गोत्रकृत्कृतादुगः पिण्डो यपेति ददतः स्वधेति' एतेन दाहधने दानादेव पुत्रत्वनिवृत्तिद्वारा दन्निमस्य स्वत्वनिवृत्तिर्दाहगोत्रनिवृत्तिश्च भवतीत्युच्यते । तथा च गोत्रादिनिवृत्तिरेव दर्शनात् संस्कृष्यात् सुसुतान् पितेति स्मरणात् गृह्यान्तरसम्भाव्यमाना एव दत्तकस्य संस्काराः प्रतिग्रहीत्रा कार्या न पुनर्जनकेन कृतपूर्वा अपि निवर्तनीयाः ॥ * ॥ यदि च तत्पूर्वभाविनोऽपि संस्कारा जनकेन न कृतास्तदा बीजगर्भदोषनाशावश्यकत्वेन क्रमानुरोधेन च प्रतिग्रहीत्रैव ते समाधेयाः ॥ * ॥ एवमुपनयनमात्रकरणेऽपि प्रतिग्रहीतुर्दत्तकपुत्रसिद्धिः । 'अन्यथाखोद्वो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः । खगोत्रेण खशाखोक्तविधिना स खशाखभाक्' इति वशिष्ठस्मरणात् ॥ एतच्चाष्टमाद्वरूपतन्मुखकालाभ्यन्तरवर्तिपरिग्रहे बोध्यम् । अन्यथा मुख्यकाले अधिकारयोग्यत्वाभावे गौणकाले अनधिकारान्न तत्सिद्धिरिति ॥ * ॥ अत्र च जनकप्रतिग्रहीत्रोरभयोरपि पुत्राभिस्त्वाने सति दत्तकस्य द्वाप्तव्यायत्वेनोभयगोत्रभागित्वं विशेषतो वक्ष्यते । 'चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते' एवञ्च चूडाद्या इत्यतदगुणसंविज्ञानवहु-ब्रीहिणा दिनातीनासुपनयनलाभः शूद्रस्य विवाहलाभः ॥ * ॥ तथा पैठौनसिः । अथ दत्तकक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणार्थेन येन जातास्तेऽङ्गुलकुलीना द्वाप्तव्यायत्वा भवन्तीति । आर्षेण ऋष्युक्तेन परिग्रहेण । जनकग्रहीत्रोः स्वीकारेण द्वाप्तव्यायत्वा भवन्तीत्यर्थः ॥ * ॥ अथ तत्कर्तृक-आहनिर्णयः । तत्र पितुः सपिण्डोकरणात्तु-घोदश्रयाद्वे दत्तकस्य पूर्वग्रहीतत्वेऽपि सख्यौरसे नाधिकारः । औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु व्येष्टं न विद्यते । इति देवलेन प्येष्टत्वप्रतिषेधात् ।

'पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः । इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च । अन्यत्र सर्वत्रौरसवत् । क्षयाहे तु विशेषो यथा जातुकर्णः । औरसश्चेन्नौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु । प्रत्यब्दमितरे कुर्युरेकोद्विष्टं सुता दश' इतरे दत्तकादयः ॥ * ॥ अथ दत्तकाशौचादि-निर्णयः । तत्र शुद्धदत्तकस्य तु जनककुले परस्परमशौचं नास्त्येव गोत्रनिवृत्त्याशौचनिवृत्तेरर्थसिद्धत्वात् । द्वाप्तव्यायत्वात् तु उभयत्रैवाशौचमिति । ब्रह्मपुराणे । 'दत्तकश्च स्वयं दत्तः कृत्रिमः क्रीत एव च । अपविह्राश्च ये पुत्रा भरणीयाः सदैव ते । भिन्नगोत्राः पृथक्पिण्डाः पृथक्शंकराः स्मृताः । जनने मरणे चैव त्र्यह्नाशौचस्य भागिनः' पराशरः । 'भिन्नगोत्रः सगोत्रो वा नीतः संस्कृत्य चेच्छ्रया । जनने मरणे तस्य त्र्यह्नाशौचं विधीयते' तथा । 'औरसं वर्णयित्वा च सर्ववर्णेषु सर्वदा । चैत्रजादिषु पुत्रेषु जातेषु च नृतेषु च । अशौचानु त्रिरात्रं स्यात् समानमिति निश्चयः ॥' अथ दत्तकविभागः । मनुः । 'पुत्रान् दादश यानाह नृणां स्त्रायन्मवो मनुः । तेषां षड्वन्मुदायादाः षड्दायादवान्मवाः ॥ औरसः चैत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविहृश्च दायादा वान्मवास्तु षट् ॥ कानीनश्च सहोदृश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयं दत्तश्च शौत्रश्च षड्दायादवान्मवाः' बौधायनः । 'औरसं पुत्रिकापुत्रं चैत्रजं दत्तकृत्रिमौ । गूढश्चैवापविहृश्च रिक्तभाजः प्रचक्षते ॥ कानीनश्च सहोदृश्च क्रीतं पौनर्भवस्तथा । स्वयं दत्तं निषादश्च गोत्रभाजः प्रचक्षते ॥ औरस पुत्रिकापुत्र-चैत्रज-कानीन-गूढोत्पन्ना-पविहृ-सहोदृ-पौनर्भव-दत्तक-स्वयमुपागत-कृतक-क्रीतानभिधाय देवतः । एते दादश पुत्रास्तु सन्तत्यर्थमुदाहृताः । आत्मजाः परचाखेव लब्धा यादृच्छिकास्तथा ॥ तेषां षड्वन्मुदायादाः पूर्वेष्वन्ये पितुरेव षट् । विशेषं वापि पुत्राणामासुपूर्वेषां विशिष्यते ॥ सर्वे ह्यनौरसस्येति पुत्रा दायहराः स्मृताः । औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु व्येष्टं न विद्यते ॥ तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते हतीयांशभागिनः । हीनास्तसुपनीषेयुर्गसाक्षादनसम्भवाः ॥ * ॥ वशिष्ठः । तस्मिंश्चेत् प्रतिग्रहीते औरस उत्पद्यते स चतुर्थभागभागी यदि नाभ्युदयिकेषु प्रयुक्तं स्यात् । स प्रतिग्रहीतपुत्रः आभ्युदयिकेषु यज्ञादिषु यदि औरसेन प्रयुक्तं न स्यात् प्रभूतं धनमिति शेषः । अतश्च दत्तकग्रहणानन्तरमौरसोत्पत्तौ तदौरसचतुर्थांशविधिविशिष्टो दत्तकविषयो ज्ञेयः । तथा देवतकात्या-

यनवचने हतीयांशग्रहणविधिरित्युक्तग्रहण-दत्तकविषयो वाच्यः । 'उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य हि दन्निमः । स हरेतेव तद्वक्त्रं सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोत्रतः' इति मनुवचनेकवाक्यत्वात् । गुणैर्जातिविद्या-चारैः । तथा केनापि मुनिना दत्तकस्य बन्धु-दायादत्वमन्येन चादायादत्वमुक्तं तत् गुणवद्-गुणवद्भेदेन समाधेयं एवं दत्तकस्य धनग्रहणादौ मुनिभेदेन पूर्वापरोक्तिवैषम्यं गुणागुणविवेके-नापास्तं एतेनौरसस्य आचादिधने येनैव भ्रातृत्वादिना सम्बन्धेन अधिकारित्वं तादृशेनैव सम्बन्धेन तादृशदत्तकस्यापि यथासम्भवमुचितं श्राभागित्वमवधेयम् । एवं धनिनः पुत्रान्तर-सत्त्वे न्यतपिण्डकदत्तकपौत्रस्यापि दत्तको-चितांशभागित्वम् । तदसत्त्वे सर्वहरत्वमपीति । न च पौत्रस्य स्वपिण्डयोग्यांशभागित्वं नियमात् दत्तकग्रहीतुः पितामहौरससत्त्वे तादृशपिण्डय-तुल्यस्यैवांशस्य तद्व्योग्यत्वात् दत्तकपौत्रः पिण्डयतुल्यमेवांशं लभतामिति वाच्यम् । पुत्र-कस्य दत्तकत्वे चतुर्थांशः पौत्रस्य तु तथात्वे समानांश इति वैषम्यात् । ततश्च स्वसमान-रूपस्य पितृयादृशांशः शास्त्रसिद्धस्यैव स्वपिण्डयोग्यांशतेति यथोक्तमेव साधु । एवं रीतिः प्रपौत्रेऽप्यनुसर्त्तव्येति ॥ * ॥ 'औरसः चैत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविहृश्च भागार्हास्तनया इमे ॥ कानीनश्च सहोदृश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च दासश्च यद्विमे पुत्रपांसनाः ॥ अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभिषेचयेत् । पौनर्भवं स्वयंदत्तं दासं राज्ये न योजयेत्' तथा । 'न चैत्रजादींस्तनयान् राजा राज्येऽभिषेचयेत् । पितृणां शोधयेन्नित्यमौरसे तनये सति ॥' इति । एतावता प्रवृत्तेनाभिहितो योऽयं चैत्रजदत्त-कादीनामौरसेन सह विभागप्रकारः स तु शूद्रस्य न सम्भवति तस्य तु । 'दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् । सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्म्मो अवस्थितः' इति मनुवचनेन जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽंशहरो भवेत् । 'न्यते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्वर्द्धभागिनम् । अन्नात्को हरेत् सर्वं द्रुहितयां सुतादृते' इति याज्ञवल्क्येन च दासीपुत्रस्यापौरसेन समांशभिधानेन पितुरनन्तरं भ्रातरहितस्य तस्यैव दौहित्रेण सह विभागदर्शनेन च दण्डा-पूपाधितं सति पितरि चैत्रजदत्तकादीना-मौरसेन समांशोऽसति तु तद्वर्द्धांशः अन्यथा यत्र च चैत्रजदत्तकादीनामौरसचतुर्थांशित्वं तत्र तदपेक्षया अत्यन्तविप्रलब्धाधिकारस्य दासी-पुत्रस्यौरससमांशित्वमिति महद्वैषम्यं स्यात् एवं सत्सु चैत्रजादिषु सख्योच पत्नीकन्यो-

दौहित्राधिकारे कृत्वाधिकारविधिवाधापत्ति-
स्तेन दौहित्रपर्यन्ताधिकारिष्वङ्गलायां तदेक-
तमे सत्यपि न दास्योपुत्तस्य सर्वहरत्वं किन्तु
तत्समांशः । अतएव ।

‘दत्तपुत्रे यथा जाते कदाचित्त्वैरसो भवेत् ।
पितुर्वित्तस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनौ ॥’
इत्यपि वचनं श्रद्धविषय एव योजनीयम् ॥ * ॥
अथान्यपङ्क्तप्रभृतिपुत्राणां धनानधिकारितया
तदौरसश्चेन्नजयोरेव पितामहधनभागित्वश्रुतेर्न
तदगृहीतदत्तकपुत्रादेः पितामहधनाधिकारः
किं । भरणमात्रं अन्वादिभार्याणां भरणविधा-
नेन । इदं दण्डस्य दण्डापूर्वापयितत्वात् । तथा अन्य-
पङ्क्तादीननधिकारिपुत्रानभिधायान् ।
‘औरसश्चेन्नजास्त्वेषां निर्दोषा भागहारिणः ।
अपुत्रयोषितस्त्वेषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ॥
सुतास्त्वेषां प्रभर्तव्या यावन्न भर्तृसान् कृताः ॥’
एवं दत्तकग्रहणानन्तरौरसैरेव सह दत्त-
कस्य विभागदर्शनात् सत्यौरसे गृहीतस्य तु
नांशभागित्वमिति । तथा विधानं विना परि-
गृहीतस्यापि नांशभागित्वमित्याह ।
‘तस्मिन् जाते सुते दत्ते न कृते च विधानके ।
तत्सुतस्तस्य वित्तस्य यः स्वामी पितुरङ्गण ॥’
मनुः ।

‘अविधाय विधानं यः परिरुद्धाति पुत्रकम् ।
विवाहविधिभाजं तं न कुर्याद्वनभाजनम् ॥’
इति ।

अन्यजातीयदत्तकस्यापि नांशभागित्वमित्याह
‘यदि स्यादन्यजातीयो गृहीतोऽपि सुतः कश्चित् ।
अंशभाजं न नं कुर्यात् शौनकस्य मतं हि तत् ॥’
इत्युक्तप्रायमित्यास्तां विस्तारः ॥” इति दत्तक-
चन्द्रिका ॥

पौष्यवर्गः, पुं, (पौष्याणां प्रतिपालनीयानां वर्गः)
प्रतिपालनीयगणः । स तु मात्त्रादिः । यथा,—
“माता पिता गुरुः पत्नी त्वपत्यानि समाश्रिताः ।
अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पौष्यवर्गा अस्मी नव ॥”
इति काशीखण्डम् ॥

अपि च ।

“माता पिता गुरुर्भाता प्रजा दीनः समाश्रिताः ।
अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पौष्यवर्ग उदाहृतः ॥
भरणं पौष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।
नरकं पीडने चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् ॥”

इति गारुड २१५ अध्यायः ॥

पौंसवनं, स्त्री, (पुंसवनमेव । स्वार्थे अण् ।) पुंस-
वनसंस्कारः । इति भूरिप्रयोगः ॥

पौंसं, स्त्री, (पुंस इदम् । पुंस + “स्त्रीपुंसाभ्यां
नञ्संज्ञौ भवनात् ॥” ४ । १ । ८७ । इति
संज्ञ ॥) पुंसम् । इति शब्दमाला ॥ (धैर्यम् ।
यथा, भागवते । ४ । २६ । २६ ।

“का देवरं वंशगतं कुसुमास्त्रवेग-
विस्रस्तपौंससुशती न भजेत ह्यथे ॥”

त्रि, पुंस भवः । पुंस आगतः । यथा, भाग-
वते । २ । १५ । ४४ ।

“पौंसं वपुर्दृश्यानमनन्यसिद्धे-
रौत्पत्तिकेः समग्रण् युतमष्टभोगैः ॥”

स्त्रियां ङीप् । पुरुषयोग्या । पुरुषहिता । यथा,
भट्टिः । ५ । ६१ ।

“सङ्गच्छ पौंसि ! स्त्रैषां मां युवानं तरुणी शुभे ॥”

पौगण्डं, स्त्री, (पौगण्डस्य भावः । पौगण्ड +
अण् ।) अवस्थाविशेषः । यथा,—

“कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि ।
केशोरमापञ्चदशात् यौवनञ्च ततः परम् ॥”

इति दशमस्कन्धीयद्वादशाध्यायसप्तत्रिंशोऽशोक-
टीकायां श्रीधरस्वामिधृतवचनम् ॥ (पौगण्डा-
वस्थावति तदवस्थासम्बन्धिनि च त्रि । यथा,
भागवते । ३ । ३९ । २८ ।

“इत्येवं श्रेष्ठं सुक्ता दुःखं पौगण्डमेव च ॥”)

पौण्डरीकं, स्त्री, (पुण्डरीकमिव । पुण्डरीक +
“शर्करादिभ्योऽण् ॥” ५ । ३ । १०७ । इत्यण् ।)

प्रपौण्डरीकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुष्ठ-
विशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ५ अध्याये ।
“तत्र वातेनास्यं पित्तेनौदुम्ब्यं जिह्वकपाल-
काकणकानि । श्लेष्मणा पौण्डरीकं दृक्कुष्ठ-
चेति ॥” पुं, यज्ञविशेषः । यथा, महा-
भारते । १३ । १०७ । ३६-३७ ।

“यस्तु संवत्सरं चान्तो भुङ्क्ते षडन्यसे नरः ।
देवकायंपरो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ॥

पौण्डरीकस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
पद्मवर्णनिभश्चैव विमानमधिरोहति ॥”)

पौण्डर्यं, स्त्री, (पुण्डर्यमेव । स्वार्थे अण् ।) पुण्ड-
र्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथास्य
पर्यायो गुणाश्च ।

“प्रपौण्डरीकं पौण्डर्यं चक्षुष्यं पौण्डरीकम् ।
पौण्डर्यं मधुरं तित्तं कषायं शुक्रकं हिमम् ।
चक्षुष्यं मधुरं पाके वर्यं पित्तकफप्रयुतम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पौण्डः, पुं, देशभेदः । चन्देल इति ख्यातः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (सोऽस्य अभिनवस्तस्य राजा
वा । अण् । तद्देशरूपः । यथा, हरिवंशे ।
“पाण्डो पौण्डं कलिङ्गस्य मात्स्यस्यैव जनार्दनः ।
जघान सहितान् सर्वान् ————— ॥”

पौण्डदेशोद्भवै, पुंभूम्नि । यथा, हरिवंशे ।
११६ । ५२ ।

“अङ्गवङ्गकलिङ्गैश्च सार्धं पौण्डैश्च वीर्यवान् ।
निर्ययौ चेदिराजस्तु आहमिः स महारथैः ॥”

भीमसेनस्य शब्दः । यथा,—
“पौण्डं दधौ मष्ट-शस्त्रं भीमकर्मा ह्यकोदरः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १ । १५ ॥

(पुङ्गि खण्डने + “स्फायितश्चैति ॥” उणा० २ ।
१३ । इति रक् । ततः प्रज्ञादाण् ।) इच्छुभेदः ।
इति रत्नमाला ॥ पुङ्गि इति भाषा ॥

पौण्डकः, पुं, (पौण्ड एव । स्वार्थे कण् ।) इच्छु-
भेदः । पुङ्गि आक इति भाषा । (यथा,—
“पौण्डको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः ।
कातारस्तापसेक्षश्च काष्ठेक्षुः स्रुचिपत्रकः ॥”

नेपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशस्तु ।
इत्येता जातयः स्यौज्याद्गुणान् वक्ष्याम्यतः—
परम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १५ अध्याये ॥)

अस्य गुणाः । श्रौतलत्वम् । दृश्यत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । मधुरत्वम् । दृढत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(गुणान्तरमस्य यथा,—
“वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयोः ।
सुशौतो दृढगो वल्यः पौण्डको भीरुकस्तथा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

पौण्डदेशीयरूपः । यथा, महाभारते । २ । ४१ । १० ।
“पौण्डको वासुदेवश्च वङ्गः कालिङ्गकस्तथा ॥”

जातिविशेषः । पुङ्गि इति भाषा । स च श्रौण्डि-
कायां वैश्याज्जातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

(पौण्डदेशोद्भवश्चक्षुष्यविशेषः । स तु क्षियालोपा-
दिना मूत्रत्वमापन्नः । यथा, मनुः । १० । ४४ ।
“पौण्डकाक्षौद्रविद्धाः काव्योचा जघनाः
शकाः ॥”)

पौण्डवर्द्धनः, पुं, (पौण्डाणामिच्छुविशेषाणां वर्द्धनं
यत्नः ।) देशभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

वेष्टार इति ख्यातः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
१६ । १७ ।

“अभवत्तस्य भार्या च नगरात् पौण्डवर्द्धनात् ॥”)

पौण्डिकः, पुं, (पुण्ड + स्वार्थे ठप् ।) इच्छुभेदः ।
पुङ्गि इति भाषा । तत्पर्यायः । पुण्डैक्षुः २
पुण्डः ३ सेयः ४ अतिरसः ५ मधुः ६ । इति
शब्दमाला ॥

पौतवं, स्त्री, परिमाणम् । इति यौतवशब्दटीकायां
भरतः ॥

पौत्तिकं, स्त्री, (पुत्तिकाभिर्मधुमक्षिकाविशेषैः
कृतम् । पुत्तिका + “संज्ञायाम् ॥” ४ । ३ ।
११७ । इति ठन् ।) पिङ्गवर्णपुत्तिकाखट्ट-
क्षिकाकृतवर्णमधु । इति जटाधररत्न-
मात्रे ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

“पौत्तिकं आमरं चौद्रं माक्षिकं ह्यात्रमेव च ।
आर्यमौद्दालिकं दालमित्युच्यते मधुजातयः ॥”)

पौत्रवृत्तः, पुं, (पुत्रस्यापत्यम् । पुत्र + “अवृथ्या-
नन्त्यर्थे विदादिभ्योऽण् ॥” ४ । १ । १०४ । इति
अण् ।) पुत्रस्य पुत्रः । नाति इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । नप्ता २ । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा,—
“पुत्रेण लोकाह्वयति पौत्रेणानन्त्यमनुते ।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्मस्याप्नोति पिष्टपम् ॥”

इति दायभागधृतमनुश्रुतिखितवशिष्टहारीत-
वचनम् ॥

पौत्त्री, स्त्री, (पुत्रस्यापत्यं स्त्री । पुत्र + अण् ।
ङीप् ।) पुत्रात्मजा । तत्पर्यायः । नप्त्री २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥

पौनःपुनिकः, त्रि, (पुनः पुनर्भवः । पुनःपुनः +
ठप् । टिलोपः ।) पुनःपुनर्भवः । इति सुग्ध-
वोध्याकारणम् ।

पौनःपुनं, य, (पुनःपुनः + स्वार्थे यण् । टिलोपः ।
पुनर्भारम् । तत्पर्यायः । वारंवारम् २ रुद्रः ३

श्रुतं ४ चक्रत ५ पुनः पुनः ६ वारं वारं
७ अमीकान् ८ प्रतिषयम् ९ इति श्रु-
तमवन्ति ॥

पौरुषं, पुं, (पुनर्भूतोऽपत्यमिति । पुनर्भू +
“अपत्यमन्तये विदादिभ्योऽण् ।” ४ । १ ।
१०८ । इति अण् ।) हादृशविधपुत्रान्तर्गत-
पुनर्विशेषः । इति घटावरः ॥ पुनर्भूः पुनः ।
न तु भर्तृपरित्यक्तविधवयोऽन्वयेनोत्पादितः ।
तस्य लक्षणं यथा,—

“या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।
उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा न मौनर्भव उच्यते ॥”

इति मानवे । ८ । १७५ ॥

“येति । या भर्ता परित्यक्ता नृत्तमर्भुका वा
स्वयेच्छया अन्यस्य पुनर्भाष्या भूत्वा वसुत्पादयेत्
न उन्मादकस्य मौनर्भवः पुन उच्यते ॥” इति
तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः । ४ । भर्तृविशेषः ।
अद्यतनोऽर्भुपरित्यक्तविधवयोः मौनर्भवेन
भर्ता सद्य विवाहविधिः एवं कौमारं पति-
सुखं प्यायमाश्रित्य पुनरागतयास्तीन कौमा-
रेण भर्ता सद्य विवाहविधिर्ध्या,—

“या चेदक्षतयोनिः स्थातृनप्रत्यागतापि वा ।
मौनर्भवेन भर्ता वा पुनः संस्कारमर्हति ॥”

इति मानवे । ८ । १७६ ॥

“या चेदिति । या स्त्री यद्यक्षतयोनिः सती
अन्यमाश्रयेत्तदा तेन मौनर्भवेन भर्ता पुनर्निवा-
द्यायं संस्कारमर्हति । यद्वा कौमारं पतिसुख-
दृष्ट्या न्यमाश्रित्य पुनस्तमेव प्रत्यागता भवति
तदा तेन कौमारेण भर्ता पुनर्निवाद्यायं
संस्कारमर्हति ॥” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः । ४ ।
कन्याविशेषे, स्त्री । सप्तविधमौनर्भवाः कन्या
पञ्चनीयाः । यथा,—

“सप्त मौनर्भवाः कन्या वर्चनीयाः कुलाधमाः ।
वाचा दत्ता मनोदत्ता सप्तकौतुकमङ्गला ।
उदकसर्शिता या च या च पाण्डुरीतिता ।
अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या ।
इत्येताः काश्यपेनोक्ता दृष्टान्तं कुलमश्विनम् ।
तप्तकौतुकमङ्गला यदकङ्कया । उदकसर्शिता
उदकपूर्णं दत्तेति रक्षाकरः ॥” इत्युद्वाह-
ताम् ॥

पौरं, स्त्री, (पुरे भवम् । पुर + “तत्र भवः ।” ४ ।
२ । ५३ । इत्यण् ।) रोहिषलजम् । इत्यमरः ।
२ । ४ । १६६ । रामकपूर इति ख्यातम् ।
(गन्ध प्रसादो यथा,—

“यत्तत्तं रोहिषं देवदत्तं सौमन्विकृतम् ।
भूर्भौतं वासपौरं गन्धकं धूमगन्धकम् ॥”
इति भावप्रसादस्य पूर्ववर्त्ये प्रथमे भागे ।)

पुरोद्वेगं, त्रि । इति मेदिनी । (यथा, रघुः । ६ । ५१ ।

“इति समस्तुद्वेगोऽतीत्यस्तत्र पौराः

अपगच्छन्त्युद्वाहान्मेकजगत् विवशुः ॥”

५, पुराणप्रणयः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ६ । १० ।

“होमी यो यस्य दत्त पौरमाविष धिय इन्द्र
विषासतः ॥”

पुरः पुरक एव । स्वार्थे अण् । उदरपुरंके,
त्रि । यथा, तत्रैव । २ । ११ । ११ ।

“पुनन्तसे कुक्षी वर्धयन्तित्या नृतः पौर इन्द्र-
माव ॥”)

पौरकः, पुं, (पौर इव कायतीति । कै + कः ।)
गृहवाह्योपवनम् । यथा,—

“निष्कुटस्तु गृहाराभो वाह्यारामस्तु पौरकः ॥”
इति हेमचन्द्रः । ४ । १७८ ॥

पौरवः, पुं, (पुरोरपत्यमिति । पुर + अण् ।)
पुरवंशः । यथा,—

“इत्योस्तु तनया भोजा अनोस्तु स्वेच्छनातयः ।
पुरोस्तु पौरवो वंशो यत्र जातोऽसि पार्थिव ॥”

इति मातुल्ये ३४ अध्यायः ॥

(देशविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । ५२ ।

“त्रिनेत्राः पौरवास्त्रैव गन्धर्वाश्च द्विषोत्तमः ।

पूर्वोत्तरान् कूर्मस्य पादमेते समाश्रिताः ॥”

पुरवंशीये, त्रि । (यथा, शकुन्तलायां प्रथमे
अङ्के ।

“कः पौरवे वसुमतीं शासति शासितरि
दुर्विनीतानाम् ।

अयमाचरत्यविनयं सुगन्धतपस्त्रिकन्धकासु ॥”)

पौरुष्यः, त्रि, (पुरो भवः । पुरस् + “दक्षिणा-
मन्त्रात् पुरसस्यक् ।” ४ । २ । ८८ । इति

त्यक् ।) प्रथमः । इत्यमरः । ३ । १ । ८० ॥
(पूर्वदिग्भवः । यथा, रघुः । ४ । ३४ ।

“पौरस्थानेवमाक्रामन् तान् तान् जनपदान्
जयी ॥”)

पौराणिकः, त्रि, (पुराणमधीते वेद वा । पुराण +
“आख्यानान्यायिकेतिहासपुराणभ्यश्च ।” ४ ।

२ । ६० । इत्यस्य वार्तिकोक्ता ठक् ।)
पुराणवेत्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी । (यथा,

महाभारते । १ । ४ । १ । “लोमहर्ष्यपुत्र
उग्रश्रवाः सौतिः पौराणिको श्रौतकस्य कुलपते-

र्हादृशवार्तिके च त्रै जघीनभ्यागतादुपतस्ये ॥”
यथा च भागवते । १२ । ७ । ५ ।

“त्रयारुणिः कश्यपश्च सावर्त्तिरक्षतत्रयः ।
वैशम्पायनहारीतौ यद्वै पौराणिका इमे ॥”)

पौरुषं, स्त्री, (पुरुष + अण् ।) पुरुषस्य भावः ।
पुरुषस्य कर्म । पुरुषस्य तेजः । इति मेदिनी ॥

“स्त्रीवा हि देवमेवैकं प्रशंसन्ति न पौरुषम् ।
दैवं पुरुषकारेण हन्ति तूराः सहोदयमाः ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

“उद्वेगिणं पुरुषसिंहं दृष्ट्वापैति लक्ष्मी-
दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।

दैवं निश्चयं कुरु पौरुषमात्मशब्दा
यस्मै हते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥”

इति हितोपदेशः ॥

पौरुषं, त्रि, (पुरुष + अण् ।) ऊर्ध्वविस्तृतदोः-
प्राणितृमायम् । पुरुषपरिमाणम् । इत्यमरः ।

३ । ३ । २२२ । (पुरुषवाहः । यथा, मनुः ।
८ । ४०४ ।

“पर्वं यानं नरे दायं पौरुषोर्ध्वपर्वं नरे ॥”)

पौरुषेयः, पुं, (पुरुष + “सर्वपुरुषाभ्यां यण्” १ ।

५ । १ । १० । इत्यत्र “पुरुषादधविकारसम्भ-
तेन कृतेयु” शब्धेयु ण् ।) सम्भूतः । (यथा,

माघः । २ । ४ ।
“एकाकिनोरपि परितः पौरुषेयदृता इव ॥”)

वधः । पुरुषस्य पदान्तरम् । इति मेदिनी ।
पौरुषेयः, त्रि, (पुरुष + ण् ।) पुरुषकृतः ।

पुरुषविकारः । इति मेदिनी । (पुरुषसम्-
न्विनि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८७ । १६ ।

“यः पौरुषेयेण क्रविया समं कृते ॥”)
पौरोगवः, पुं, स्त्री, (पुरोऽग्रे गौर्नैवं यस्येति ।

पुरोगुः । ततः प्रज्ञाद्यण् ।) पाकशालाध्यक्षः ।
इत्यमरः । १२ । २७७ । (यथा, हरिवंशे । १३६ । ५८ ।

“वृक्षान्तसौवर्चलचक्रपूर्वात्
पौरोगवोक्ताशुपलङ्घुरेयाम् ॥”)

पौरोडाशः, पुं, (पुरोडाश एव । प्रज्ञाद्यण् ।)
पुरोडाशः । पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः । इति

सिद्धान्तकौमुदी ॥
पौरोडाशिकः, पुं, (पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः

पुरोडाशः स एव पौरोडाशः । तस्य व्याख्यान-
स्तत्र भवो वा । “पौरोडाश-पुरोडाशात्

छन् ॥” ४ । ३ । ७० । इति छन् ।) पुरो-
डाशिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पौरुषमासः, पुं, (पौरुषमास्यं भवः । पौरुषमासी +
“सन्निवेलादृतुनञ्जिभ्योऽण् ।” ४ । ३ । १६ ।

इत्यण् ।) यागविशेषः । इत्यमरः । २ । ७ ।
८८ । (यथा, मनुः । ४ । २५ ।

“दर्शनं चार्हमावाप्तिं पौरुषमासेन चैव हि ॥”
तथा हि । अमावस्यायां अमावस्याया यजेत

पौरुषमास्यं पौरुषमास्या यजेत इति श्रुति-
विहितदर्शनपौरुषमासयागयोः कर्मस्वरूपज्ञाप-

कयोरुत्पत्तिश्रुतौः समामनन्ति । यथा,
आग्नेयाष्टकपालोऽमावस्यायां पौरुषमास्याया-

श्रुतो भवति । उपांशुयागमन्तरा यजति ताभ्या-
मेवाग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौरुषमास्या-

मेव प्रायच्छत् ऐन्द्रं दधि भवत्वमावास्याया-
मैन्द्रं प्रयो भवत्वमावास्यायामिति । ताभ्या-

माग्नेयाष्टकपालोपांशुयागाग्नीषोमीयेकादशकपा-
लास्तयः पौरुषमास्याम् । आग्नेयाष्टकपा-

लेन्द्रदधियामैन्द्रप्रयोयागान्नयोऽमावास्याया-
मित्यर्थः । यातु श्रुतिषु अमावास्यापौरुषमासी-

पदानि प्रतिपत्स्येति तदुभयपरायि । तत्र
पूर्वयोर्यागारम्भः प्रतिपदोर्यागः । तथा च ऐ-

न्द्रं वै पौरुषमास्यं हि अमावास्ये तस्मात् प्रति-
पद्युपवसन् यजेतापरेतरिति श्रुतिः । अस्यायः ।

यावन्तीविकयोर्दृष्टं पौरुषमासयोः प्रकृतिभूतयो
ज्जिहतिभूतौ दृष्टं पौरुषमासौ कौष्ठपाणिनामम-

नोयौ पञ्चादौ कर्तव्यौ ॥” इति मलमासतत्त्वम् ॥
पौरुषमासी, स्त्री, (पूर्वं मासीर्ह्यं पर्वते इति ।

पूर्वमासादयं वक्तव्य इत्यण् । ततो ङीप् ।)
पूर्णिमा । इत्यमरः । १ । ६ । ७ ।

पौष्काङ्गिकः, त्रि, (पूर्वाङ्ग + "विभाषा पूर्वाङ्गा-
पराङ्गाभ्याम् ।" ४।३।२४। इति ण् ।)
पूर्वाङ्गे भवः । पूर्वाङ्गसम्बन्धी । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

पौलस्ती, स्त्री, (पुलस्तेः स्त्र्यपत्यम् । पुलस्त +
यञ् । डीप् । यलोपः ।) सूर्यपत्नी । इति
व्याकरणम् ॥

पौलस्त्यः, पुं, (पुलस्तेरपत्यमिति । पुलस्ति + गर्गादि-
त्वात् यञ् ।) कुवेरः । इत्यमरः । १।१।७२ ॥
रावणः । इति मेदिनी ॥ (यथा, हरिवंशे ।
३३।३५ ।

"सुमोच रक्षः पौलस्त्यं पुलस्त्येनाशुयाचितः ॥")
विभीषणः । इति शब्दरत्नावली ॥

पौलिः, पुं, (पोलतोति । पुल महत्त्वे + ज्वलादि-
त्वात् यः । पौलेन निर्वृत्तः । सुतङ्गमादित्वात्
इण् ।) पाकावस्थागतकलायादिः । आरब्ध-
पाकयवसर्वपादिः । वङ्गिना ईषद्गघचुट्चुट्-
शब्दवान् । इति केचित् । हरदम्भः । इति
जौधरः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ॥ आप-
कम् २ अभ्युषः ३ । इत्यमरः ॥ अभ्युषः ४
अभ्युषः ५ । इति भरतः ॥

पौलोमी, स्त्री, (पुलोमीरपत्यमिति । पुलोमन् +
अण् । अनो लोपः ।) शुची । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, भागवते । ५।७।६ ।

"विराजमानः पौलोम्या सहाड्रासनया भृशम् ॥")

पौषः, पुं, (पौषी पौर्णमास्यस्मिन्निति । साक्षिन्
पौर्णमासीत्यण् ।) वैशाखादिद्वादशमासान्त-
र्गतनवममासः । पुष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी
यत्र मासे सः । तत्पर्यायः । तैषः २ सङ्ख्यः ३ ।
इत्यमरः ॥ पौषिकः ४ हैमनः ५ । इति राज-
नर्षणः ॥ तिष्यः ६ तिष्यकः ७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अयं धनुःस्वरविप्रारब्धयुक्तप्रति-
पदादिदर्शान्तरूपो सुखचान्नः । कृष्णप्रति-
पदादिपौर्णमास्यन्तरूपो गौणचान्नः । धनू-
राश्विस्वरविकः सौरः । इति स्मृतिः ॥ ३ ॥

तत्र जानफलम् । यथा, कोह्लीप्रदीपे ।

"निगृष्टमन्त्रः सुशशाङ्गयष्टिः
परोपकारी पितृवित्तहीनः ।
कथान्वितार्थययकदिधिञ्चः
पौषप्रसन्नः पुरुषः सुधीरः ॥"

पौषी, स्त्री, (पुष्य + "नक्षत्रेण युक्तः ।" इत्यण् ।
तिष्यपुष्येति यलोपः ।) पुष्ययुक्ता पौर्णमासी ।
इत्यमरः ॥ पुष्येण युक्ता रात्रिः । इति सुग-
वोधयाकरणम् ॥

पौष्करं, स्त्री, (पुष्करस्येदमिति । पुष्कर + अण् ।)
पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
पर्यायो गुणाश्च यथा,—

'उक्तं पुष्करमूलं पौष्करं पुष्करश्च तन् ।
पद्मपत्रच काशीरं कुड्मभ्रमिमं जगुः ॥
पौष्करं कटुकमिक्तमुक्तं वातकफघ्नवान् ।
हन्ति शीघ्राक्षिवासान् विंश्यात् पार्श्वमूल-
वृत् ॥"

अस्य प्रतिनिधिर्यथा,—

"पौष्कराभावतः कुष्ठम् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पौष्करमूलं, स्त्री, (पौष्करं मूलम् ।) पुष्कर-
मूलम् । यथा,—

"मूले पुष्करकाशीरपद्मपत्राणि पौष्करे ।"

इत्यमरः ॥

"त्रीणि पुष्करमूले । पुष्करं सुगन्धिद्रव्यं वणिक-
ख्यातं तस्य इदं पौष्करं षण्ः पौष्करे मूले
पुष्करादौत्पन्नयः ।" इति भरतः ॥

पौष्करिणी, स्त्री, (पौष्करं पुष्कराणां सम्बन्धोऽस्या
अस्तीति । पौष्कर + इनि । स्त्रियां डीप् ।)
पुष्करिणी । इति शब्दरत्नावली ॥

पौष्टिकं, स्त्री, (पुष्टेः षड्विंशतिमिति । पुष्टि +
ठञ् ।) चौरसमये गात्राच्छादनवस्त्रविशेषः ।
कावाड इति भाषा । अस्य गुणाः । धनचिह्न-
त्वम् । आशुव्यत्वम् । सुचित्वम् । रूपविराजन
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ धन्यं धनचिह्नम् ।
बल्यमिति वा पाठः । पुष्टिर्धनजननादीनां दृढि-
रित्यभिधीयते । तद्वैतुभूतं कर्म । इति दुर्गा-
भङ्गः ॥ (पुष्टिहिते, त्रि । यथा, महाभारते ।
१२।२६६ । २६ ।

"सतां वृत्तमधिष्ठाय निह्नीनाशुचिर्ह्रीर्धवः ।

मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति कुन्वाणाः पौष्टिकौः

क्रियाः ॥")

पौष्यं, त्रि (पुष्येण निर्वृत्तम् । पुष्यस्येदं वेति ।
पुष्य + अण् ।) पुष्यनिर्मितम् । पुष्यसम्बन्धि ।
यथा, कालिकापुराणे ६७ अध्याये ।

"आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्यं दारुजमेव वा ।
वाखं वा चार्मण्यं कौशं मण्डलस्योत्तरे खलेत् ॥"

पौष्यकं, स्त्री, (पुष्येण कायतीति । कै + कः । पुष्यक
+ स्वार्थे अण् ।) कुसुमाञ्जनम् । इत्यमरः ॥

पौषी, स्त्री, (पुष्यस्य इयं इति । पुष्य + अण् ।
गौरादित्वात् डीष् ।) पुष्याखया प्रसिद्धत्वात्
तथात्वम् ।) देशविशेषः । यथा,—

"अथ पुष्यपुरं पौषी तथा पाटलिपुत्रकम् ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

पौष्यः, पुं, (पुष्योऽपत्यमिति । पूषन् + अण् ।)
पूषपुत्रः । स च करवीरपुरस्य राजा । तस्य
पुत्रः श्रिवांशजश्चन्द्रशेखरः । यथा,—

"पुण्यः पुत्रोऽभवत् पौष्यः सर्वशस्त्रार्थपारगः ।
स पुत्रहीनो राजाभूत् पौष्यो वृषतिसत्तमः ॥

ततः पुत्रार्थिनं भूपं प्रसन्नो वृषभध्वजः ।
ब्रह्मदत्तफलं हस्तं क्लृप्तं तसुवाच ह ॥

इदं फलं ब्रह्मदत्तं विभज्य वृषते ! चिंघा ।
भोजयेस्ताः स्वजायास्तं प्रहृष्टः सुहृदमानसः ॥

ततः फले स्वयं देवः प्रविवेश वृषध्वजः ।
तत्तुष्ट्यास्तत् फलं भूतं त्रिभागं स्वयमेव हि ॥

ततः समुचिते कावे प्राप्ते ताभिस्तु भक्षितम् ।
तत् फलं वृषशादूढं ! गर्भाच्छायाहिताः सुभाः ॥

सम्पूये गर्भकाले तु गर्भेभ्यः समुपायत ।
खण्डत्रयं पृथक् राजा यथा भर्गेय भाषितम् ॥

तच्च खण्डत्रयं पौष्यो यथास्थानं नियोज्य च ।
एकं पिण्डं चकाराशु तत्र पुत्रो यजायत ॥

तस्य नामाकरोद्गाना ब्राह्मणैः स्त्रैः पुरोहितैः ।
चन्द्रशेखर इत्येवं कान्त्या चन्द्रमसः समः ॥

ब्रह्मावर्ताङ्गये रम्ये करवीराङ्गये पुरे ।
दृष्टदतीनदीतीरे राजा भूत्वा सुमोद ह ॥"

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायात् सकलितः ।
(वृषभेदः । स तु गुरुदक्षिणार्थमागताय उत-
क्ताय कुण्डले दत्तवान् । यथा, महाभारते ।

१।३।११२ ।
"तमुतङ्गं पौष्यः प्रत्युवाच भगवंचिरेण पात्र-
मावायते भवांच गुणवानतिधिक्षादिच्छे आहं
कर्तुं क्रियतां क्षण इति ॥" एतद्विशेषविवरणम्
तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥)

प्याट्, य, द्वे । भोः । इत्यमरः । ३।४।७ ॥

प्याय, औ ई ड दृढौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) औ ई, पीनं
सुखम् । उपसर्गात् प्रप्यानम् । अस्माहे तु प्यायः
पीनः खेदः । ड, प्यायते । इति दुर्गादासः ।

प्युष, क उत्तुङ्गि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुग०-
पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः । उत्-
तुङ्गि उत्तर्गः । क, प्योषयति धनं दाता ।
इति दुर्गादासः ॥

प्युष, य इर् भागे । दहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः ।
य, प्युषति धनं दायदः । इर्, अप्युषतु अप्यो-
षीत् । अस्मात् पुषादित्वात्तिव्यं ड इत्यन्ये ।
इति दुर्गादासः ॥

प्युष, य इर् विभागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः । य,
प्युषति धनं दायदः । इर्, अप्युषतु अप्योषीत् ।
अस्मात् पुषादित्वात् निव्यं ड इत्यन्ये । इति
दुर्गादासः ॥

प्ये, ड दृढौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-
अक०-अनिट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः । ड, प्यायते ।
इति दुर्गादासः ॥

प्र, य, (प्रथयतीति । प्रथ + ङः ।) विश्वरूप-
सर्गान्तर्गतप्रथमोपसर्गः । अस्मार्थाः । गतिः ।
आरम्भः । उत्कर्षः । सर्वतोभावः । प्राप्-
त्यम् । ख्यातिः । उत्पत्तिः । अवहारः । इति
दुर्गादासहृत्पुरुषोत्तमः ॥

प्रकटं, त्रि, (प्रकटतीति । प्र + कट + अच् ।)
स्यट्म् । अस्य पर्यायः प्रकाशशब्दे द्रष्टव्यः ।
"प्रकटाप्रकटा चेति लीला सेयं हिद्योष्यते ।"

इति भागवतान्यतम् ।
(यथा च, देवीभागवते । १।७।३८ ।

"जानन्ति ये न तव देवि ! परं प्रभावं
ध्यायन्ति ते हरिहरावपि मन्दचिन्ताः ।
त्रातं मयाद्य जननि ! प्रकटं प्रमायं
यद्विष्णुरप्यतितरं विवशोऽयं श्रुते ॥")

प्रकटितं, त्रि, (प्र + कट + क्त ।) प्रकाशितम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते । १।७।३८ ।

प्रकृतिः

“प्रभूतमल्यं कार्यं वा यो नरः कर्तुमिच्छति ।
सर्वारम्भेण तत् कुर्व्यात् विहादेकं प्रकीर्तितम् ॥”

इति चाख्यवसंन्यः ॥

प्रकीर्त्यः, पुं, (प्रकीर्त्यते इति । प्र + कृ + कर्त्तादि-
त्वात् यक् ।) करञ्जभेदः । इत्यमरः ॥ नाटाक-
रञ्ज इति भाषा ॥ हतकरञ्जः । रीटाकरञ्जः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“हृतपूर्णकरञ्जोऽन्यः प्रकीर्त्यः पूतिकोऽपि च ।
स चोक्तः पूतिकरञ्जः सोमवल्कलश्च स स्तुतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रकुलं, स्त्री, (प्रकर्षेण कोकति राशीकरोति
मैत्रीकरोति वेति । प्र + कुल + कः ।) प्रश्ल-
वपुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रकृतः, त्रि, (प्रक्रियते स्तेति । प्र + कृ + क्त ।) प्रक-
रणप्राप्तः । यथा । प्रकृतमनुचरामः । प्रकर्षेण
कृतः । अविकृतः । प्रपूर्वकशब्दातोः कर्मणि
क्तप्रत्ययः ॥ (प्रकृतः । यथा, साधे ११ १८२ ।

“प्रकृतजपविधौनामास्तु जपस्तदन्त-

स्तुहुरपि हितमौष्ठेरचरेर्लक्ष्यमन्यैः ॥”)

प्रकृतिः, स्त्री, (प्रक्रियते कार्यादिकमनयेति ।
प्र + कृ + क्तिन् ।) स्वभावः । (यथा चरके
विमानस्थाने प्रथमेऽध्याये ।

“तत्र प्रकृतिरुच्यते स्वभावो यः स पुनराद्या-
रौघघ्नद्रव्याणां स्वभाविको गुर्वादिगुणयोगः ।
तद्वया मावस्तृणयोः शूकरेण्योश्च ॥” योनिः ।
लिङ्गम् ॥ खामी । अमात्यः । सुहृत् । कोषः ।
राष्ट्रम् । दुर्गम् । वल्गुम् । (यथा, सनौ ६।२६४ ।
“खाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोषद्वयौ सुहृत्तया ।
सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥”
धर्मसाध्यादिषट्प्रकृतयो यथा,—

“धर्माध्यक्षो घनाध्यक्षः कोषाध्यक्षश्च भूपतिः ।
दूनः पुरोधा देवज्ञः सप्त प्रकृतयोऽभवन् ॥”)

पौराणां श्रेणयः । इत्यमरः । २ । ८ । १८ ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १६ । २० ।

प्रणिपत्य ततस्तस्मै दत्तान्नवाय सोऽर्जुनः ।
धान्याय प्रकृतौः सन्धगभिषेकमश्नत ॥”

स्वरूपावस्था । यथा, हितोपदेशे । २ । १६६ ।
“स्नेदिनो मर्दितश्चैव रज्जुभिः परिवेष्टितः ।
सक्तो दादशभिर्वर्षैः श्वपुच्छः प्रकृतिं गतः ॥”)

शिल्पी । इति हेमचन्द्रः ॥ शक्तिः । (यथा,—
“प्रधानं प्रकृतिः शक्तिर्निर्वाचाविकृतिस्तथा ।
एतानि तस्या नामानि शिवमात्रेण याः
स्थिताः ॥”

इति पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥)
योपितु । इति शब्दरत्नावली ॥ परमात्मा । इति
धरणिः । पञ्चभूतानि । करणम् । गुह्यम् । जन्तुः ।
एकविंशत्यनरभादश्चन्द्रोविशेषः । माता । इति
नानार्थरत्नमाला ॥ प्रत्ययात् प्रथमः । स च
दिधा धातुर्नाम च । इत्यनयपालः ॥ (प्रकर्षेण
स्थगार्दिकं करोतीति । प्र + कृ + कर्त्तरि
क्तिप् ।) भगवतो मायायाः शक्तिः । सा च
परापरभेदेन द्विधा । यथा,—

प्रकृतिः

“भूमिरापोऽनजो वायुः खं सगो बुद्धिरेव च ।
अष्टाङ्गार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरुच्यते ॥ ४ ॥

अपरेयमितत्त्वानां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहोः यथेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां ७ अध्यायः ॥

“एवं श्रोतारमभिसुखीकृत्य द्दार्ढ्यं प्रकृतिद्वारा
स्थगार्दिकतृत्वेन ईश्वरतत्त्वं प्रतिघातं निरु-
पयिष्यन् परापरभेदेन प्रकृतिद्वयमाह भूमिरिति
द्विभ्याम् । भूग्यादीनि पञ्चभूतैरूपमाणि सग-
शब्देन तत्कारणभूतोऽष्टाङ्गारः बुद्धिशब्देन
तत्कारणं महत्तत्त्वं अष्टाङ्गारशब्देन तत्-
कारणमविद्या इत्येवमष्टधा भिन्ना । यदा
भूग्यादिशब्दैः पञ्च महाभूतानि लक्ष्यैः सप्त
शक्तीकृत्य गृह्यन्ते । अष्टाङ्गारशब्देनैवाष्टाङ्गारं
योगैव तत्कारणमाणि इन्द्रियाण्यपि गृह्यन्ते बुद्धि-
रिति महत्तत्त्वं । [सगःशब्देन तु मनसैवोक्तं
व्यक्तस्वरूपं प्रधानमित्यनेन प्रकारेण मे
प्रकृतिर्मायायाः शक्तिरुच्यते भिन्ना विभागं
प्राप्ता । चतुर्विंशतिभेदभिन्नाप्यष्टैवान्तर्भाव-
विवक्षयाष्टधा भिन्नेत्युक्तम् । तथा च जैनाध्याये
इमामेव प्रकृतिं चतुर्विंशतितत्त्वात्मना प्रपञ्चयि-
ष्यति ।

“महाभूतान्यष्टाङ्गारो बुद्धिरयत्कमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकश्च पञ्च चेन्द्रियगोचरा ॥”

इति ॥ ४ ॥

अपराभिमां प्रकृतिमुपसंहरन् परां प्रकृति-
माह अपरेयमिति । अष्टधा प्रकृतिरुच्यते
इयमपरा निरुच्यते जडत्वात् परार्थत्वाच्च । इतः
सकाशात् परां प्रकृत्यामन्यां जीवभूतां जीव-
स्वरूपां मे प्रकृतिं जानीहि । परत्वे हेतुः यथा
चेतनया जैत्रशस्वरूपया स्वकर्मद्वारेणैदं जग-
हार्थंते ॥” ५ ॥ इति तट्टीकायां श्रीधरखामी ॥

सत्त्व रजस्तमसैव गुणत्रयमुदाहृतम् ।
साम्यावस्थितिरितेषां प्रकृतिः परिकीर्तिता ॥
केचित् प्रधानमित्याहुरयत्कमपरे जगुः ।
एतदेव प्रजादृष्टिं करोति विकरोति च ॥”

इति मातृख्ये ३ अध्यायः ॥

तत्पर्यायः । प्रधानम् २ । इत्यमरः ॥ माया ३
शक्तिः ४ चैतन्यम् ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्या नामान्तराणि यथा,—
“तमोऽयत्कं शिवो धाम रजो योनिः सनातनः ।
प्रकृतिर्विकारः प्रलयः प्रधानं प्रभवप्ययौ ॥
अनुद्रिक्तमनूनां वाप्यकम्पमचलं ध्रुवम् ।
सदसच्चैव तत्त्वममयत्कं त्रिगुणं स्तुतम् ।
श्रियाणि नामधेयानि नरेन्द्रात्मचिन्तकैः ॥
अयत्कनामानि गुणांश्च तत्त्वतो
यो वेद सर्वान् गतींश्च केवलाः ।
विस्तृतादेहः प्रविभागतत्त्ववित्
स सत्यते सर्वगुणैर्निरामयः ॥”
इति महाभारते व्याख्येयधिकापर्व ॥ ७ ॥
वा पञ्चविधा ।

प्रकृतिः

“नमोऽष्टमनमो दुर्गा राधा लक्ष्मीः सरस्वती ।
सावित्री च दृष्टिविधौ प्रकृतिः पञ्चमी
स्तुता ॥” ७ ॥

तस्या व्युत्पत्तिर्यथा —

“प्रकृष्टवाचकः प्रकृतिश्च दृष्टिवाचकः ।

द्वयौ प्रकृष्टा वा देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्तिता ॥

गुणैः प्रकृष्टे वत्त्वे च प्रशब्दो वर्तते श्रुतौ ।

मध्यमे रजसि ह्यस्य तिस्रश्चैव स्तुताः ॥

त्रिगुणात्मस्वरूपा वा सर्वशक्तिसमन्विता ।

प्रधाना दृष्टिकरणी प्रकृतिस्तेन कथ्यते ॥

प्रथमे वर्तते प्रकृतिश्च दृष्टिवाचकः ।

दृष्टेराद्या वा वा देवी प्रकृतिः सा प्रकी-
र्तिता ॥” ७ ॥

तासां उत्पत्तिः स्वरूपश्च यथा,—

“योगेनात्मा दृष्टिविधौ द्विधा रूपो बभूव सः ।

पुंसांश्च दक्षिणाङ्गात् वामाङ्गात् प्रकृतिः
स्तुता ॥

सा च ब्रह्मस्वरूपा च वा पा गित्वा सनातना ।

अचाला च यथाशक्तिर्यथामौ दादिका स्तुता ॥

अतएव हि योगीन्द्रः स्त्रीपुंभेदं न मन्यते ।

सर्वं ब्रह्ममयं ब्रह्मन् । शश्वत् पश्यति नारदः ॥

स्वेच्छामयं स्वेच्छया च श्रीकृष्णस्य विद्वत्तया ।

साविवैभूव सहसा नृजप्रकृतिरीश्वरी ।

तदाज्ञया पञ्चविधा दृष्टिवर्त्मनि वेदतः ॥”

दुर्गाप्रकृतिर्यथा,—

“अथ भक्ताशुभोधादा भक्ताशुभद्विविधा ।

गणेशमाता दुर्गा वा शिवरूपा शिवप्रिया ॥

नारायणी विष्णुमाया पूर्णब्रह्मस्वरूपिणी ।

ब्रह्मादिदेवैर्मुनिभिर्मनुभिः पूजिता स्तुता ॥

सर्वाधिष्ठातृदेवी सा सर्वरूपा सनातनी ।

धर्मसत्यपुण्यकौर्त्तियशोमङ्गलादायिनी ॥

सुखमोचधर्षदात्री शोकाभिर्दुर्गनाशनी ।

शरणागतदीनार्त्तपरित्राणपरायणा ॥

तेजःस्वरूपा परमा तदधिष्ठातृदेवता !

सर्वशक्तिस्वरूपा च शक्तिरीश्वर्य सन्ततम् ॥

सिद्धेश्वरी विद्वद्रूपा विद्विदा विद्विदेश्वरी ।

बुद्धिर्निद्रा क्षुत्पिपासा ह्यापा तन्ना दया
स्तुतिः ॥

जातिः शान्तिश्च शान्तिश्च कान्तिर्भान्तिश्च
चेतना ।

तुष्टिः पुष्टिस्तथा लक्ष्मीर्भूतिर्माता तथैव च ॥

सर्वशक्तिस्वरूपा सा कृष्णस्य परमात्मनः ।

उक्तः श्रुतौ श्रुतिगुणचातिरूपं यथागमम् ॥

गुणोऽस्थनन्तोऽनन्ताया व्यपराय निशामय ॥” १ ॥

लक्ष्मीप्रकृतिर्यथा,—

“शृणु सत्त्वस्वरूपा या पञ्चा च परमात्मनः ।

सर्वसम्पत्स्वरूपा सा तदधिष्ठातृदेवता ॥

कान्ता दान्ता च शान्ता च नृशीला सर्व-
सद्गता ।

सोममोक्षकामरीषाणां परापरिभर्त्तिता ॥

भक्ताशुभेता पत्युश्च सर्वान्धश्च प्रतिप्रता ।

प्राणतच्छा भगवतः मेमपात्री प्रियंवदा ॥

प्रकृतिः

सर्वश्रुत्यात्मिका सर्वजीवनोपायरूपिणी ।
महालक्ष्मी च वैकुण्ठे पाताले वरदा सती ॥
स्वर्गे च स्वर्गलक्ष्मी च मर्त्यानां दृष्टिमान्तरा ।
सर्वप्राणिषु द्रव्येषु श्रीभारुपा मनोहरा ॥
श्रीतिरूपा पुण्यवतां प्रभारुपा वृषे च ।
यागिण्यरूपा दण्डिनां पापिनां कलहाश्रुरा ॥
दयामयी भक्तिमती भक्तानुग्रहाकरा ।
चपले चपला भक्ता सम्यक् च धनाय च ॥
जगज्जीवं नृतं सर्वं यया देया विना सुने ! ।
शक्तिर्हितीया कथिता वेदीक्ता सर्वसम्पत्ता ॥
सर्वपूण्या सर्ववन्द्या चार्त्या मनो निशा-
मय ॥” २ ॥ ० ॥

सरस्वतीप्रकृतिर्यथा,—

“वाग्बुद्धिविद्याज्ञानाधिदेवता परमात्मनः ।
सर्वविदा सर्वरूपा सा च देवी सरस्वती ॥
स्वबुद्धिकथिता मेधा प्रतिभा स्मृतिदा सताम् ।
नानाप्रकारविद्वान्तमेदार्थकल्पनाप्रदा ॥
यास्या जोषस्वरूपा च सर्वसन्देहभङ्गिनी ।
विचारकारिणी गन्धकारिणी शक्तिरूपिणी ॥
सरसङ्गीतसन्धानतालकाररूपिणी ।
विषयज्ञानवाग्म्या प्रतिविम्बेषु जीविनाम् ॥
यास्या सुधाकरा शान्ता वीणापुक्तकधारिणी ।
शृणु सत्त्वस्वरूपा च सुश्रीला श्रीहरिप्रिया ॥
हिमचन्दनकुन्देन्दुसुदाम्भोजयन्त्रिभा ।
जपन्ती परमात्मनं श्रीकृष्णं रत्नमालया ॥
तपःस्वरूपा तपसां फलदात्री तपस्विनी ।
बुद्धिविद्यास्वरूपा च सर्वसिद्धिप्रदा सदा ॥
यया विना च विश्वौघो नृको नृतसमः सदा ।
देवी हृतीया गदिता श्रुत्युक्ता जगदम्बिका ॥
यथागमं यथाकिञ्चिदपरां संनिबोध मे ॥” ३ ॥ ० ॥
सावित्री प्रकृतिर्यथा,—

“माता चतुर्थी वेदानां वेदज्ञानश्च हृन्दचान् ।
सन्धावन्दनमन्त्राणां तन्त्राणाञ्च विचक्षणः ॥
द्विजातिजातिरूपा च जपरूपा तपस्विनी ।
ब्रह्मण्यतेजोरूपा च सर्वसंस्कारकारिणी ॥
पवित्ररूपा सावित्री गायत्री ब्रह्मणः प्रिया ।
तीर्थानि यस्याः संशार्शं दर्शं वाञ्छन्ति शुद्धये ॥
शुद्धस्कटिकसङ्काशा शुद्धसत्त्वस्वरूपिणी ।
परमानन्दरूपा च परमा च सनातनी ॥
परब्रह्मस्वरूपा च निर्वाणपददायिनी ।
ब्रह्मतेजोमयी शक्तिजदधिष्ठातृदेवता ॥
यत्पादरजसा पूतं जगत् सर्वेषु नारद ! ।
देवी चतुर्थी कथिता पञ्चमीं वर्णयामि ते ॥” ४ ॥
राधाप्रकृतिर्यथा,—
“प्रेमप्राणाधिका देवी या पञ्चप्राणरूपिणी ।
प्राणाधिकप्रियतमा सर्वाभ्यः सुन्दरी वरा ॥
सर्वसौभाग्यशुक्ता च भागिनी गौरवान्विता ।
वामाहर्तृस्वरूपा च गुणैर्न तेजसा समा ॥
परा वरा चारभूता परमादा सनातनी ।
परमानन्दरूपा च दान्या मान्या च पूजिता ।
रागक्रीडाधिदेवी च हृद्यस्व परमात्मनः ।
रासमण्डलसंभूता रासमण्डलमण्डिता ॥

प्रकृतिः

रासेश्वरी सुरसिका रासदासनिवासिनी ।
गोलोकवासिनी देवी गोपीवेशविधायिका ॥
परमानन्दरूपा च चन्तोषधर्षरूपिणी ।
निर्गुणा च गुणाकारा निर्लिप्तालस्वरूपिणी ॥
निरौघा निरदृष्टारा भक्तानुग्रहविग्रहा ।
वेदासुसारधानेन विज्ञाता चा विचक्षणेः ॥
दृष्टिदृष्टा जगद्देशा सुरेन्द्रैर्भूनिपुङ्गवैः ।
वह्निशुद्धांशुकाधाना रत्नालङ्कारभूषिता ॥
कोटिचन्द्रप्रभाजुष्टपुष्टश्रीयुक्ताविग्रहा ।
श्रीलक्ष्मभक्तिदा सैव दात्री च सर्वसम्पदाम् ॥
अवतारे च वाराहो वृषभानुसुता च या ।
यत्पादपद्मसंस्पर्शपवित्रा च वसुन्धरा ॥
ब्रह्मादिभिरदृष्टा या सर्वदृष्टा च भारते ।
क्षीरद्वारारसभूता हृद्यवचःस्थोष्जला ॥
यया वने नवघने कोला सौदामिनी सुने ! ।
यष्टिर्वर्षसहस्राणि प्रतप्तं ब्रह्मणा पुरा ॥
यत्पादपद्मनखरदृष्टये चात्मशुद्धये ।
न च दृष्टापि स्मरेऽपि प्रत्यक्षस्यापि का कथा ॥
तेनैव तपसा दृष्टा भुवि हृन्दावने वने ।
कथिता पञ्चमी देवी सा राधा परिकीर्तिता ॥
चंद्ररूपा कलारूपा कलांशांशसमुद्भवा ।
प्रकृतिः प्रतिविम्बेषु देयश्च सर्वयोजितः ॥
परिपूर्णतमा पञ्चविधा देवी प्रकीर्तिता ।
यायाः प्रधानांशरूपा वर्णयामि निशामय ॥” ५ ॥
गङ्गा यथा,—
“प्रधानांशस्वरूपा या गङ्गा भुवनपावनी ।
विष्णुविग्रहसंभूता हररूपा सनातनी ॥
पापिप्रापेन्वदाहाय ज्वलद्दिम्बनरूपिणी ।
सुखसंज्ञानपाने निर्वाणपददायिनी ॥
गोकोके स्थानप्रस्थानमुखोपानरूपिणी ।
पवित्ररूपा तीर्थानां सरिताश्च परा वरा ॥
शम्भुमौलिजटामेरुसुक्तापंक्तिस्वरूपिणी ।
तपःवन्तापिनी सद्यो भारते च तपस्विनाम् ॥
पद्मपद्मक्षीरनिभा शृणु सत्त्वस्वरूपिणी ।
निर्मला निरदृष्टारा साध्वी नारायण-
प्रिया ॥” ६ ॥

तुलसी यथा,—

“प्रधानांशस्वरूपा च तुलसी विष्णुकामिनी ।
विष्णुभूषणरूपा च विष्णुपादस्थिता सती ॥
तपःसङ्कल्पपूजादिसदाः सन्पादिनी सुने ! ।
चारभूता च पुण्याणां पवित्रा पुण्यदा सदा ॥
दर्शनसंश्रानाभ्याश्च सद्योनिर्वाणदायिनी ।
कसौ कलुषस्येभ्रदाहायामिस्वरूपिणी ॥
यत्पादपद्मसंस्पर्शसदाः पूता वसुन्धरा ।
यत्सुखदर्शं वाञ्छन्ति तीर्थानि चात्मशुद्धये ॥
यया विना च विम्बेषु सर्वकर्मसतिनिकलम् ।
सोमदा या सुसुचूणां कामिनां सर्वकामदा ॥
दाक्षदक्षश्च ऽपि च भारते ब्रह्मरूपिणी ।
त्राणाय भारतानाञ्च प्रजानां परदेवता ॥” ७ ॥
मनसा यथा,—
“प्रधानांशस्वरूपा या मनसा कश्यपात्मिका ।
शङ्करप्रियश्रिया च महाज्ञानविशारदा ॥

प्रकृतिः

नागेश्वरखानन्तस्य भगिनी नागपूजिता ।
नागेश्वरी नागमाता सुन्दरी नागवाहिनी ॥
नागेन्द्रगणयुक्ता चा नागभूयसभूषिता ।
नागेन्द्रेन्द्विता सिद्धयोगिनी नागशायिनी ॥
विष्णुरूपा विष्णुभक्ता विष्णुपूजापरायणा ।
तपःस्वरूपा तपसां फलदात्री तपस्विनी ॥
दिशं चित्रचवर्षश्च तपस्तप्तं यया हरेः ।
तपस्विनीषु पूण्या च तपस्विना च भारते ॥
सर्पमन्त्राधिदेवी च ज्वलन्ती ब्रह्मतेजसा ।
ब्रह्मस्वरूपा परमा ब्रह्मभावेन तत्परा ॥
जरतुकारसुनेः पत्नी हृद्यांशस्य पतिव्रता ।
आजीकस्य सुनेस्ताता प्रवरस्य तपस्वि-
नाम् ॥” ८ ॥

यष्टी यथा,—

“प्रधानांशस्वरूपा या देवसेना च नारद ! ।
मातृकासु पूज्यतमा सा च यष्टी प्रकीर्तिता ॥
शिशूनां प्रतिविम्बेषु प्रतिपालनकारिणी ।
तपस्विनी विष्णुभक्ता कार्तिकेयस्य कामिनी ।
यष्टांशरूपा प्रलतैस्तेन यष्टी प्रकीर्तिता ॥
पुत्रपौत्रप्रदात्री च धात्रीति जगतां सती ।
सुन्दरी युवती रम्या सन्ततं भर्तुरन्तिके ॥
स्थाने शिशूनां परमा बृहतरूपा च योगिनी ।
पूजा हादृशमासेषु यस्या विम्बेषु सन्ततम् ॥
पूजा च स्तिकागारे परा यष्टिर्न शिशोः ।
एकविंशतिमे चैव पूजा कल्याणहेतुकी ॥
शश्वन्नियमिता चैवा नित्या काम्या हृतिः परा ।
मातृरूपा दयारूपा शश्वद्वचस्वरूपिणी ॥
जले स्थले चान्तरीक्षे शिशूनां स्वप्नोचरे ॥” ९ ॥
मङ्गलचण्डी यथा,—
“प्रधानांशस्वरूपा च देवी मङ्गलचण्डिका ।
प्रकृतेर्मुखसंभूता सर्वमङ्गलदा सदा ॥
दृष्टौ मङ्गलरूपा च संहारे कोपरूपिणी ।
तेन मङ्गलचण्डी सा पण्डितैः परिकीर्तिता ॥
प्रतिमङ्गलवारेषु प्रतिविम्बेषु वन्दिता ।
पञ्चोपचारैर्योषिर्भिक्ता च परिपूजिता ॥
पुत्रपौत्रधनैश्चयं यशोमङ्गलदायिनी ।
लोकसन्तापपापानिदुःखदारिद्र्याश्रिणी ॥
परितुष्टा सर्ववाञ्छाप्रदात्री सर्वयोजिताम् ।
रुष्टा चयेन संहर्तुं शक्ता विश्वं महेश्वरी ॥” १० ॥
काली यथा,—
“प्रधानांशस्वरूपा च काली कमललोचना ।
दुर्गाललाटसम्भूता रणे शुम्भनिशुम्भयोः ॥
दुर्गाहंशस्वरूपा सा गुणैर्न तेजसा समा ।
कोटिसंयमप्रभाजुष्टपुष्टगान्धर्वविग्रहा ॥
प्रधाना सर्वशक्तीनां वरा बलवती परा ।
सर्वविधिप्रदा देवी परमा सिद्धयोगिनी ॥
हृद्यभक्ता हृद्यतुल्या तेजसा विक्रमेर्गुणैः ।
हृद्यभावनया शश्वत् हृद्यवर्णा सनातनी ॥
संहर्तुं सर्वब्रह्माणं शक्ता निश्वासमात्रतः ।
रुगं दैत्यैः समं तस्याः क्रीडया लोकरचया ॥
धर्मार्थकाममोक्षांश्च दातुं शक्ता च पूजिता ।
ब्रह्मादिभिः ज्ञेयमाणा सुनिर्भेदभिर्नैः ॥” ११ ॥

प्रकृतिः

वसुन्धराप्रकृतिर्वधा,—

“प्रधानांशस्वरूपा च प्रकृतेश्च वसुन्धरा ।
आधाररूपा सर्वेषां सर्वश्रेष्ठप्रकृतिका ॥
रत्नाकरा रत्नगर्भा सर्वरत्नाकरालया ।
प्रणाभिश्च प्रजेश्च पूजिता वन्दिता सदा ॥
सर्वोपजीवरूपा च सर्वसम्पद्विधायिनी ।
यथा विना जगत् सर्वं निराधारं चराचरम् ॥७॥
प्रकृतेश्च कला या यास्ता निबोध मुनीश्वर ! ।
यस्य यस्य च याः पद्मस्ताः सर्वा वर्णयामि ते ॥
खाद्या देवी वह्निपत्नी त्रिषु लोकेषु पूजिता ।
यथा विना हविर्दानं न ग्रहीतुं सुराः क्षमाः ॥१॥
हविष्या यज्ञपत्नी च होत्रा सर्वत्र पूजिता ।
यथा विना च विश्वेषु सर्वं कर्म च निष्कलम् ॥२॥
स्वधा पित्र्यां पत्नी च मुनिभिर्मनुभिर्नरैः ।
पूजिता पित्रदानश्च निष्कलश्च यथा विना ॥३॥
स्वस्तिदेवी वायुपत्नी प्रतिविश्वेषु पूजिता ।
आदानश्च प्रदानश्च निष्कलश्च यथा विना ॥४॥
पुष्टिर्गणपतेः पत्नी प्रतिविश्वेषु पूजिता ।
यथा विना परिशीलाः पुमांसो योषितो
भवेत् ॥ ५ ॥
अनन्तपत्नी तुष्टिश्च पूजिता वन्दिता भवे ।
यथा विना न सन्तुष्टाः सर्वे लोकाश्च सन्ततम् ॥६॥
ईशानपत्नी सम्यक्तिः पूजिता च सुरैर्नरैः ।
सर्वलोका दरिद्राश्च विश्वेषु च यथा विना ॥७॥
वृत्तिः कपिलपत्नी च सर्वैः सर्वत्र पूजिता ।
सर्वलोका अधेयाः स्युर्जगत्सु च यथा विना ॥८॥
यमपत्नी क्षमा साध्वी सुशीला सर्वपूजिता ।
समुन्मत्ताश्च वृष्टाश्च सर्वलोका यथा विना ॥९॥
क्रीडाधिष्ठाहृदेवी च कामपत्नी रतिः सती ।
केलिकौतुकहीनाश्च सर्वलोका यथा विना ॥१०॥
वत्यपत्नी सती सुक्तिः पूजिता जगतां प्रिया ।
यथा विना भवे लोका बन्धुतारहिताः सदा ॥११॥
मोहपत्नी दया साध्वी पूजिता च जगत्प्रिया ।
सर्वे लोकाश्च सर्वत्र निहुराश्च यथा विना ॥१२॥
पुण्यपत्नी प्रतिष्ठा सा पुण्यरूपातिपूजिता ।
यथा विना जगत् सर्वं जीवन्मृतपरं सुने ॥१३॥
सुकर्मपत्नी कीर्तिश्च धन्या मान्या च पूजिता ।
यथा विना जगत् सर्वं यशोहीनं नृतं यथा ॥१४॥
क्रिया उद्योगपत्नी च पूजिता सर्वसम्पत्ता ।
यथा विना जगत् सर्वसुच्छन्निव नारद ! ॥१५॥
अधर्मपत्नी मिथ्या सा सर्वधूर्तेश्च पूजिता ।
यथा विना जगन्मुक्तसुच्छन्नं विधिनिर्मितम् ॥
सत्ये चादर्शना या च त्रेतायां सृष्ट्यरूपिणी ।
अर्हावयवरूपा च दापरे संवृता भिया ॥
कलौ महाप्रमत्ता च सर्वत्र व्यापिका बलात् ।
कपटेन समं भ्रात्रा धमत्येव गृहे गृहे ॥ १६ ॥
शान्ति-१७ लज्जा १८ च भार्ये दे सुशीलस्य
च पूजिता ।
गाम्वा विना जगत् सर्वसुखसमिव नारद ! ॥
शान्त्य भाव्यास्तिस्रश्च बुद्धि-१८ मेधा २०
सृति-२१ क्षया ।
याभिर्जिना जगत् सर्वं स्रष्टुं नृतसमं तदा ॥

प्रकृतिः

सृतिश्च धर्मपत्नी सा कान्तिरूपा मनोहरा ।
परमा सा च विश्वौघा निराधारा यथा विना ॥
सर्वत्र श्रीभारूपा सा लक्ष्मीर्मूर्तिमती सती ।
श्रीरूपा सृतिरूपा च मान्या धन्या च पूजिता
॥ २२ ॥
कालाभिरुद्रपत्नी च निद्रा सा सिद्धयोगिनी ।
सर्वलोकाः समाच्छन्ना मायायोगेन रात्रिषु ॥२३॥
कालस्य तिस्रो भार्याश्च सन्ध्या-२४ रात्रि-२५
दिनानि च २६ ।
याभिर्जिना विधात्रा च संख्यां कर्तुं न शक्यते ॥
क्षुत्-२७ पिपासे २८ मनोभार्ये धन्ये मान्ये
सुपूजिते ।
याभ्यां व्याप्तं जगत् सर्वं युक्तचिन्तितमेव च ॥
प्रभा च २९ राहिका ३० चैव द्वे भार्ये तेजस-
स्तथा ।
याभ्यां विना जगत् सर्वं विधातापि नहीश्वरः ॥
कालकन्ये नृत्य-३१ जरे ३२ प्रचरस्य प्रिये
प्रिये ।
याभ्यां जगत् समुच्छन्नं विधात्रा निर्मितं विधौ ॥
निद्राकन्या च तन्द्रा ३३ सा प्रीति-३४ रन्या
सुखप्रिये ।
याभ्यां व्याप्तं जगत् सर्वं विधिपुत्रविधिविधौ ॥
वेराग्यस्य हि जाये च अह्ना-३५ भक्तौ ३६ च
पूजिते ।
याभ्यां शश्वज्जगत् सर्वं जीवन्मुक्तमिदं सुने ॥
अदिति-३७ ईशमाता च सुरभी २८ च गवां
प्रसूः ।
दितिश्च ३९ दैत्यजननी कद्रुश्च ४० विनता ४१
दनुः ४२ ॥
उपयुक्ताः दृष्टिविधौ एताश्च प्रकृतेः कलाः ॥४॥
कलाश्चान्याः सन्ति वज्रस्तासु काश्चिन्निबोध मे ॥
रोहिणी ४३ चन्द्रपत्नी च संज्ञा ४४ सूर्यस्य
कामिनी ।
श्रुतरूपा ४५ मनोभार्या शचीन्द्रस्य च गेहिनी
४६ ॥
तारा ४७ दृष्टयतेर्भार्या वशिष्ठस्य त्वर-
न्वती ४८ ।
अहल्या ४९ गौतमपत्नी तु सानन्द्या ५० त्रिका-
मिनी ॥
पितृणां मानसी कन्या मेनका ५१ सावित्रा-
प्रसूः ।
लोपासुद्रा ५२ तथा भूती ५३ कुवेरकामिनी
तथा ॥
वरुणानी ५४ यमस्त्री च वलेब्धिन्यावनी ५५
तथा ।
कुन्ती च ५६ दयमन्ती च ५७ यशोदा ५८
देवकी ५९ सती ॥
गान्धारी ६० द्रौपदी ६१ सया ६२ सावित्री ६३
सत्यवतुप्रिया ।
वृषभानुप्रिया साध्वी राक्षसाता कलावती ६४ ॥
मन्दोदरी ६५ च कौशल्या ६६ सुभद्रा ६७
कैटभी ६८ तथा ।

प्रकृतिः

रेवती ६९ सत्यभामा ७० च कालिन्दी ७१
लक्ष्म्या ७२ तथा ॥
जाम्बवती ७३ नायजिती ७४ मित्रविन्दा ७५
तथापरा ।
लक्ष्म्या ७६ रक्मिणी ७७ सीता ७८ स्वयं-
लक्ष्मीः प्रकीर्तिता ॥
कला योजनगन्धा च ७९ यासमाता महासती ।
वायुपुत्री तथोघा ८० च चित्रलेखा च ८१
तत्सखी ॥
प्रभावती ८२ भाद्रपदी ८३ तथा मायावती ८४ सती ।
रेणुका ८५ च भृगोर्माता हलिमाता च
रोहिणी ८६ ॥
एकानंशा ८७ च दुर्गांशा श्रीकृष्णभगिनी सती ।
वज्रः सन्ति कलाश्चैव प्रकृतेरेव भारते ॥
या वाञ्छ गामदेयस्ताः सर्वाश्च प्रकृतेः कलाः ।
कलांशांशसमुद्भूताः प्रतिविश्वेषु योषितः ॥८॥
योषितामपमानेन प्रकृतेश्च पराभवः ।
ब्राह्मणी पूजिता येन पतिपुत्रवती सती ॥
प्रकृतिः पूजिता तेन वक्षालङ्कारचन्दनैः ।
कुमारी चाष्टवर्षीया वक्षालङ्कारचन्दनैः ।
पूजिता येन विप्रस्य प्रकृतिस्तेन पूजिता ॥ ९ ॥
सर्वाः प्रकृतिसम्भूता उत्तमाधममध्यमाः ।
सत्तांशाच्चोत्तमा ज्ञेयाः सुशीलाश्च पतिव्रताः ॥
मध्यमा राजसाश्चांशास्ताश्च भोग्याः प्रकी-
र्तिताः ।
सुखसम्भोगवशाश्च स्वकार्ये तत्पराः सदा ।
अधमास्त्तामसाश्चांशा अजातकुलसम्भवाः ॥
दुर्मुखाः कुलटा घृताः खतन्त्राः कलहप्रियाः ।
पृथिव्यां कुलटा वाञ्छ स्वर्गे चाक्षरसां गणाः ॥
प्रकृतेस्तामसांशांशाः पुंश्चल्यः परिकीर्तिताः ।
एवं निगदितं सर्वं प्रकृतेः परिकीर्तनम् ॥ १० ॥
ताश्च सर्वाः पूजिताश्च पुण्यक्षेत्रे च भारवे ।
पूजिता सुरधेनादौ दुर्गा दुर्गतिनाशिनी ॥
द्वितीये रामचन्द्रेण रावणस्य वधार्धिना ॥
तत्पञ्चाङ्गमतां माता त्रिषु लोकेषु पूजिता ।
जातादौ दृचपत्न्याश्च निहृत्य दैत्यदानवान् ॥
ततो देहं परित्यज्य यज्ञे भर्तृश्च निन्द्या ।
जज्ञे हिमवतः पत्न्यां लेभे पशुपतिं पतिम् ॥
गणेशश्च स्वयं कृष्णः स्कन्दो विष्णुकलौङ्गवः ।
वभूवतुस्तौ तनयौ पञ्चात्तस्याश्च शौनक ! ॥
लक्ष्मीर्मलयभूषेण प्रथमे परिपूजिता ।
त्रिषु लोकेषु तत्पञ्चादेवतासु निमानवैः ॥
सावित्री चाश्वपतिना प्रथमे परिपूजिता ।
तत्पञ्चाक्षिषु लोकेषु देवतासु निमानवैः ॥
यादौ सरस्वती देवी ब्रह्मणा परिपूजिता ।
तत्पञ्चाक्षिषु लोकेषु देवतासु निमानवैः ॥
प्रथमे पूजिता राधा गोकोके रासमण्डले ।
पौर्णमास्यां कार्तिकस्य कृष्णेन परमात्मना ॥
गोपिकाभिश्च गोपेश्च वालिकाभिश्च वालिकैः ।
गवां गणैः सुरभ्या च तत्पञ्चास्यायया हरैः ॥
तदा ब्रह्मादिभिर्देवैर्मनुभिर्मनुभिस्तथा ।
पुण्यधूपादिभिर्भक्त्या पूजिता वन्दिता सदा ॥

प्रकोष्ठः

पृथिव्यां प्रथमे देवीं सुयज्ञेनैव पूजिता ।
 शङ्करेणोपदिष्टेन पुण्यक्षेत्रे च भारते ॥
 त्रिषु लोकेषु तत्पञ्चादाज्ञया परमात्मनः ।
 पुण्यधूपादिभिर्भक्त्या पूजिता सुनिभिः सुरैः ॥
 कलयामास सप्तदभूताः पूजितास्ताश्च भारते ।
 पूजिता ग्रामदेशश्च ग्रामे च नगरे सुने ! ॥
 एवं ते कथितं सर्वं प्रकृतेश्चरितं शुभम् ।
 यथागमं लक्षणं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे प्रकृतिचरितं
 नामाशुक्रमः प्रथमोऽध्यायः ॥ ३ ॥ पुरुषनाम्नो-
 २ये प्रकृतेर्नाम्न उच्चार्यता यथा,—

नारद उवाच ।

“आदौ राधांसुच्चार्यं पश्चात् क्रयं विदुर्बुधाः ।
 निमित्तमस्य मां भक्तं वद भक्तजनप्रिय ! ॥

श्रीनारायण उवाच ।

निमित्तमस्य त्रिविधं कथयामि निशामय ।
 जगन्माता च प्रकृतिः पुरुषश्च जगत्पिता ।
 गरीयसीति जगतां माता श्रुतगुणैः पितुः ॥
 राधाकण्येति गौरीश्रेष्ठेवं शब्दः श्रुतौ श्रुतः ।
 ह्यहारा श्रुतगौरीति लोके न च कदा श्रुतः ॥
 प्रसीद रोहिणीचन्द्र गृहाणार्घमिदं मम ।
 गृहाणार्घं मया ९९ संज्ञया सह भास्कर ! ॥
 प्रसीद कमलाकान्त गृहाण मम पूजनम् ।
 इति द्रष्टुं चामवेदे कौमुदे सुनिसत्तम ! ॥
 राशब्दोच्चारणादेव स्मृतौ भवति माधवः ।
 धाशब्दोच्चारणतः पञ्चाह्वावत्येव सप्तममः ॥
 आदौ पुरुषं पुञ्चायं पश्चात् प्रकृतिसुचरेत् ।
 च भवेन्नाष्ट गौरी च वेदातिक्रमणे सुने ! ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीनारायणजन्मखण्डे ५० अध्यायः ॥

प्रकृत्यं, त्रि, (कथ्यते इति । प्र + कृ + क्त ।)
 प्रकर्षयुक्तम् । तत्पर्यायः । सुखम् २ प्रसुखम् ३
 प्रवर्हम् ४ वर्यम् ५ वरेण्यम् ६ प्रवरम् ७ पुरो-
 गम् ८ अनुत्तरम् ९ प्राग्रहरम् १० प्रवेकम् ११
 प्रधानम् १२ अग्रवरम् १३ उत्तमम् १४
 अग्रम् १५ ग्रामणीः १६ अग्रणीः १७ अग्रि-
 मम् १८ जात्यम् १९ अग्रम् २० अनुत्तमम् २१
 अनवरार्हम् २२ प्रेष्ठम् २३ परार्हम् २४
 परम् २५ । इति हेमचन्द्रः । ६ । ७४ ॥ (यथा,
 मनुः । ७ । १७० ।

“यदा प्रकृष्टा मन्यते सर्वस्तु प्रकृतीर्भूषणम् ।
 व्यत्युक्तेन तयात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥”
 आह्वयम् । यथा, देवीभागवते । १ । ६ । ८२ ।

“रघाङ्गेन तदा च्छिन्ने विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 लघनोपरि वेगेन प्रकृष्टे शिरसी तयोः ॥”)

प्रकोष्ठः, पुं, (पुकुष्यतेऽनेनेति । प्र + कुष निष्कर्षे +
 “उचिकुर्वीत ।” उग्रा० २ । ४ । इति स्यञ् ।)
 कपोतेरधोमणिवन्त्वर्यन्तद्वस्त्रभागः । इत्य-
 मरः । २ । ६ । ८० ॥ (यथा, रघुः । ३ । ५६ ।

“ततः प्रकोष्ठे हरिचन्द्रनाम्निते
 प्रमथ्यमानार्धवधिरनादिनीम् ।
 रघुः प्रशाङ्गार्धमुखेन पत्रिणा
 शरासनव्यामलुनाद्विह्वलितः ॥”)

प्रक्षेपः

गृहद्वारपिण्डकम् । वीथी इति विद्योन् इति
 च ख्यातम् । इति प्रधाणशब्दटीकायां भरत-
 सुकटमधुरेशः ॥ (यथा, मानवे । ७ । २२३ ।
 शोकटीकायां कुल्लुकभट्टः ।

“ततः सन्धोपासनं कृत्वा तस्मात् प्रदेशात्
 कक्षान्तरं विविक्तप्रकोष्ठावकाशमन्वद्गत्वा
 गृहस्थान्तरे दृढशस्त्रो रहस्याभिधायिनां
 चराणां स्वथापारं शृणुवात् ॥”)

प्रखरः, पुं, (प्रचर + एषोदरादित्वात् साधुः ।)
 अश्वकवचः । इति शब्दमाला ॥ प्रखर इति च
 पाठः ॥

प्रक्रान्ता, [नृ] त्रि (प्र + क्रम + क्त ।) उपक्रम-
 कर्त्ता । आरम्भकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

प्रक्रमः, पुं, (प्र + क्रम + भावे घञ् ।) क्रमः ।
 अवसरः । इति मेदिनी । मे, ४६ ॥ प्रथमारम्भः ।
 तत्पर्यायः । उपक्रमः २ । इत्यमरः । १ । २ । २६ ॥
 (यथा, कथाचरित्सागरे । १८ । ६३ ।

“पूर्वजैरपि हि प्राचीं प्रक्रमेण जिता दिशः ।
 गङ्गोपकण्ठे वासश्च विहितो हस्तिनापुरे ॥”)

प्रक्रान्तः, त्रि, (प्र + क्रम + क्तः ।) प्रकरणस्थः ।
 आरब्धः । यथा, भट्टः । ४ । ११ ।

“आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ।
 प्रातस्तुरां पतन्निभ्यः प्रबुद्धः प्रथमनूविम् ॥”

प्रक्रिया, स्त्री, (प्र + कृ + शः ।) वृषदीनां चामर-
 धूननश्च घघराणादियापारः । तत्पर्यायः ।
 अधिकारः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३१ ॥
 अधीकारः ३ नियतविधिः ४ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ प्रकृत्यकार्यम् ॥ (यथा, महाभारते ।
 १२ । १११ । ५८ ।

“नोक्कितं सहते कञ्चित् प्रक्रिया वैरकारिका ।
 सुचरेपि हि युक्तस्य दोष एव निपात्यते ॥”)

प्रक्रिन्नः, त्रि, (प्र + कृ + क्त ।) कृत्तः । इति
 जटाधरः ॥ प्रकर्षेण कृत्तयुक्तश्च ॥

प्रकणः, पुं, (प्र + कण शब्दे + “कणो वीणायाश्च ।”
 ३ । ३ । ६५ । इति अप् ।) वीणायाः कणितः ।
 वीणाशब्दः । तत्पर्यायः । प्रकाणः २ । इत्य-
 मरः । १ । ६ । २४ ॥ सुकाणः ३ सुकणः ४ उप-
 काणः ५ उपकणः ६ । इति भरतः ॥

प्रकाणः, पुं, (प्र + कण + घञ् ।) प्रकणः । इत्य-
 मरः । १ । ६ । २४ ॥

प्रचरः, पुं, (प्रकर्षेण चरति सक्षलतीति । प्र +
 चर + अच् ।) अश्वसन्नाहः । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । ३१७ ॥

प्रचालनं, स्त्री, (प्र + चालि + क्त ।) धावनम् ।
 मार्जनम् । यथा,—

“धर्मार्थं यस्य वित्तेष्टा वरं तस्य निरीहता ।
 प्रचालनाहि पङ्क्त्य दूरादस्यार्शनं वरम् ॥”

इति हिलोपदेशे १ परिच्छेदः ॥

प्रचालितः, त्रि, (प्र + चालि + क्तः ।) धौतः ।
 मार्जितः । इति हलायुधः ॥

प्रक्षेपः, पुं, (प्र + क्षिप् + घञ् ।) औषधादिषु
 क्षेपणीयद्रव्यम् । यथा,—

प्रगल्भः

“प्रक्षेपः पादिकः काव्यात् स्नेहे कल्मसमी मतः ।
 षोडशाष्टचतुर्भागं वातपित्तकफान्तिषु ॥
 चौरं कथायै दातव्यं विपरीता तु शर्करा ।
 मात्रा चौरघृतादीनां स्नेहे काये च चूर्णवत् ॥
 माधिकं हि ह्यु सिन्धुत्वं नरणाद्यास्तु

प्राग्विकाः ॥”

इति वैद्यकपरिभाषा ॥

विक्षेपः । यथा, “समित्प्रक्षेपान्तं कर्म कृत्वा ।”
 इति भवदेवभट्टः ॥ (प्रक्षरणम् । यथा, भाग-
 वते । ४ । २६ । १६ ।

“भनोरश्विर्बुद्धिस्ततो हृन्नीडो द्वन्द्वकूरः ।
 पञ्चेन्द्रियार्थप्रक्षेपः सप्तधातुवरूथकः ॥”)

प्रक्षेपणं, स्त्री, (प्र + क्षिप् + क्त ।) प्रकर्षेण
 क्षेपः । निक्षेपणम् । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । २६४ ।

“अत्र प्रक्षेपणात् विंशं भागं शुक्लं वृषो हरते ॥”)

प्रक्षुब्धः, पुं, (प्रक्षुब्धतीति । प्र + क्षुब्ध अयत्त-
 शब्दे + क्तः ।) नाराचः । इत्यमरः । २ । ८ । ३७ ॥

प्रक्षुब्धः, स्त्री, (प्रक्षुब्धन + टाप् । यद्वा, प्रक्षु-
 ष्ठं अयत्तशब्दोऽस्यस्या इति । अच् । टाप् ।)
 नाराचः । इत्यमरटीकायां भगीरथः ॥

प्रक्षुब्धः, पुं, (प्रक्षुब्धतीति । प्र + क्षुब्ध अयत्त-
 शब्दे + क्तः ।) नाराचः । इत्यमरटीकायां भगी-
 रथः ॥

प्रक्षुब्धः, स्त्री, (प्रक्षुब्धन + टाप् ।) नाराचः ।
 इत्यमरटीकायां भगीरथः ॥

प्रखरः, पुं, (प्रकृत्यः खरः ।) हयसन्नाहः । कुकुरः ।
 अश्वतरः । अयन्तखरे, त्रि । इति मेदिनी ॥

प्रखः, त्रि, (प्रख्यातीति । प्र + ख्या ख्यातौ +
 कः ।) उत्तरपदे तुल्यार्थवाचकः यथा,—

“स्युत्तरपदे प्रखः प्रकारः प्रतिमो निभः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, महाभारते । १ । २०८ । ३१ ।
 “दिपचगरुडप्रखैर्द्वारैः सौधैश्च शोभितम् ।
 गुप्तमभ्यचयप्रखैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः ॥”

श्रेष्ठः । यथा, तत्रैव । १२ । २०४ । ८ ।
 “ज्ञातसुतपद्यते पुंसां चयात् पापस्य कर्मणः ।
 यथादर्शतले प्रखे पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥”)

प्रख्यातः, त्रि, (प्र + ख्या + क्त ।) प्रकृत्यख्याति-
 युक्तः । विख्यातः । यथा,—

“यस्य व्याकरणे वरेण्यघटनास्तीताः प्रवन्धा दृष्ट
 ग्याता नव वैद्यकेऽपि तिथिनिर्द्धारार्थ-

मेकोद्भूतः ॥”

इति सुगन्धोद्योगे तच्छिष्यपदम् ॥

प्रख्यातवृत्तः, पुं, (प्रख्यातो वृत्ता जनयिता यस्य ।
 कप् ।) विख्यातपिण्डकः । यथा,—

“स्यादासुप्याययोऽसुप्य पुत्तः प्रख्यातवृत्तः ॥”
 इति हेमचन्द्रः । ३ । १६६ ॥

प्रख्यातिः, स्त्री, प्रकृत्यकीर्तिः । विख्यातिः । प्रपूर्व-
 ख्याधातोः क्तिन्प्रत्ययनिष्पन्ना ॥

प्रगल्भः, पुं, (प्रत्यासन्नो ग्रहो यन्धिर्यस्य ।)
 कुण्डलोपरिकल्पयन्तभागः । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥

कण्डू अवधि बगल पयन्त इति भाषा ॥

प्रगल्भा

प्रगुणः

प्रग्रहः

प्रगल्भी, स्त्री, (प्रगल्भ + गौरादित्वात् डीष्)
वह्निःप्रकाशः । दुर्गप्रकाशमिहोत्तराणां उप-
वेशनस्थानानि । (यथा, महाभारते । १२।
६६। ४३ ।

“प्रगल्भीः कारयेत् सम्यगाकाशजननीकदा ॥”

प्रगतजानुः, त्रि, (प्रगते संज्ञिते जानुनी यस्य ।)

प्रगतजानुकः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

प्रगतजानुकः, त्रि, (प्रगते जानुनी यस्य । कप् ।)

यस्य जानुनोर्मध्ये नित्यं कादाचित्कं वा मङ्ग-

दन्तरालं सः । पाफाराक् यत्किं इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । प्रभुः २ । इत्यमरः । २। ६। ४७ ॥

प्रज्ञः ३ प्रगतजानुः ४ । इति भरतः ॥

प्रगन्धः, पुं, (प्रगन्धो गन्धो यस्य ।) पर्पटः । इति

राजनिर्वण्डः ॥

प्रगल्भः, त्रि, (प्रगल्भते इति । प्र + गल्भ धर्ष्टि +

पचाद्यच् ।) प्रवृत्तपन्नमतिः । तत्पर्यायः ।

प्रतिभान्वितः २ । इत्यमरः । ३। १। २५ ॥

(यथा, महाभारते । १०। ६८। ५८ ।

“प्रज्ञा प्रगल्भं कुरुते मनुष्यं

राजा कृशान् वै कुरुते मनुष्यान् ॥”

प्रगल्भता, स्त्री, प्रगल्भस्य भावः । (प्रगल्भ + तल् ।)

प्रगल्भम् । तत्पर्यायः । उत्साहः २ अभि-

योगः ३ उदमः ४ प्रौढः ५ उद्द्योगः ६ किय-

देतिका ७ अधवसायः ८ ऊर्जः ९ । इति

हेमचन्द्रः । २। २१३ ॥ तस्य लक्षणम् । यथा,

“निःशङ्कत्वं प्रयोगेषु बुधैरुक्ता प्रगल्भता ॥”

इत्युन्व्वलनीलमणिः ॥

(यथा, कुमारः । ६। ३२ ।

“आभ्याप्यन्वन्ती तत्र व्यापारं कर्तुमर्हति ।

प्रायेष्टैर्विधे कार्यं पुरन्वीणां प्रगल्भता ॥”

प्रगल्भा, स्त्री, (प्रगल्भते धृष्टा भवतीति । प्र +

गल्भ धर्ष्टि + पचादित्वाद् । ततश्चाम् ।)

नायिकाभेदः । अस्या लक्षणम् । प्रतिमात्र-

विषयकेलिकलापकोविदा । अस्याश्चेष्टा रति-

प्रीतिः । आनन्दादात्मसंमोहः । रतिप्रीति-

यथा,—

“संस्पृश्य स्नानमाकलय वदनं संक्षिप्य कक्षस्थलं

निष्पीयाधरविस्ममस्तरमपाह्वय बुदत्यालकम् ।

देवस्यानुजिनीपतेः समुदयं जिज्ञासमाने प्रिये

वामाक्षी वचनाश्लैः श्रवणयोर्नीलोत्पलं

निहृते ॥”

आनन्दादात्मसंमोहो यथा,—

“नखाक्षितसुरःखलेधरतले रदस्य क्षतं

श्रुता वक्रलमालिका विगलिता च सुक्तावली ।

रतान्तसमये मया सकलमेतदाबोचितं

स्मृतिः क च प्रतिः क च क च तवालिशिचा-

विधिः ॥”

सा मानावस्थायां त्रिविधा । धीरा अधीरा

धीराधीरा च । यज्ञकोपप्रकाशा धीरा ।

अयज्ञकोपप्रकाशा अधीरा । यज्ञायज्ञकोप-

प्रकाशा धीराधीरा । प्रौढाधीरायास्तु रता-

वौदास्यम् । अधीरायास्तु रतान्ताङ्गनादि ।

धीराधीराया रतावौदास्यं तर्जनादि च
कोपस्य प्रकाशकम् । प्रौढाधीरा यथा,—

“नो तस्य भजसे न जल्पसि सुधाधाराङ्गकारा
गिरी

दृक्पातं कुरुषे न वा परिजने कोपप्रकाश-

च्छलात् ।

इत्थं केतकगर्भगौरि दयिते कोपस्य संगोपनं

किं स्यादेव नचेत् पुनः सहचरी कुर्वीत चाचि

स्मितम् ॥”

प्रगल्भा अधीरा यथा,—

“प्रतिफलमवलोक्य स्त्रीयमिन्द्रोः कलायां

हरशिरसि परस्या वासमाशङ्कमाना ।

गिरिशमचलकन्या तर्जयामास कम्प

प्रचलवलयवेक्षतुकान्तिभाषा करेण ॥”

प्रगल्भा धीराधीरा यथा,—

“तत्त्वोपान्तसुपेयुषि प्रियतमे साचीकृतग्रीवया

काङ्क्षयाङ्गलवाचि साचिहृदितस्फुर्जनुकपोल-

श्रिया ।

हस्तन्यस्तकरे पुनर्मृगदृशा साधारसञ्ज्ञानित-

प्रोक्षीष्टमयूखमांसलरुचौ विस्फारिता दृश्यः ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

(तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे । ३। १०१ ।

“सुराया गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।

भावोन्नता दरज्रीडा प्रगल्भाक्रान्तनायका ॥”

तस्या उदाहरणभेदादिकं तत्रैव विशेषतो द्रष्ट-

व्यम् ॥)

प्रगाढं, त्रि, (प्रकर्षेण गाह्यते स्मेति । प्र + गाह

+ क्तः । “यस्य विभाषा ॥” ७। २। १५ । इति

न इट् ।) ऋश्म् । कृच्छ्रम् । इत्यमरः । ३।

३। ४४ ॥ (यथा, महाभारते । ४। ५६। २६।

“अहमिन्द्राद्दृष्टं सुष्टिं ब्रह्मणः कृतहस्तताम् ।

प्रगाढं तुसुलं चित्रमभ्यशिक्षं प्रजापतेः ॥”

दृष्टम् । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।

७। ६७। ४८ ।

“तत्रान्तरीक्षे वायानां प्रगाढानां विश्रान्ते ।

संघर्षेण महार्चिश्चान् पावकः समलायत ॥”

चनम् । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५ अः ।

“तूष्णीप्रतूष्णोः स्निहलवयसुदकेन पाययेत्

पिप्पल्यादिचूर्णं वा हिङ्गुयवचारप्रगाढं सर्पि-

र्वर्जितमिधेनसुपक्रमेत् ॥”

प्रगाता, [ङ] त्रि, (प्र + गे + ङच् ।) उत्तम-

गायकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-

भारते । ३। २३६। ८ ।

“ततो गोपाः प्रगातारः कुशला रुद्रवादिते ।

घातैरायुसुपातिष्ठन् कन्याश्चैव खलद्रुताः ॥”

प्रगुणः, त्रि, (प्रकर्षेण गुणो यत्र ।) ऋजुः ।

इत्यमरः । ३। १। ७२ ॥ (प्रकटगुणवति, त्रि ।

यथा, रघौ । ६। ४६ ।

“परिचयं चललक्ष्यनिपातने

भयबोधं तद्विहितबोधनम् ।

अमनयात् प्रगुणाश्च करद्वयौ

तनुमतोऽनुमतः सचिवैर्वयौ ॥”

प्रग्रहं, त्रि, (प्रग्रह्यते इति । प्र + ग्रह + “पदास्त्रे-

रिवाह्यापक्षेयु च ।” ३। १। ११६ । इति ऋषिः ।

“ग्रह्व्येति । ६। १। १६ । इति सम्प्रसार-

णम् ।) सन्निहितं पदम् । इति सुम्बबोध-

याकरणम् ॥ पदपञ्चपरतन्त्रवर्द्धितेषु ग्रहपदं

निपात्यते । यथा, प्रग्रहं पदं यत् खरेण न

समुन्नीयते । इति दुर्गादासः ॥ “आप्रग्रहः

स्तुतौ वाक्यं ।” इत्यमरः ॥ प्रग्रहः पाणिन्यादि-

कृतप्रग्रहसंज्ञो ङातुवन्वरहितः व्याशब्दः

योश्चा न सन्नीयते स इत्यर्थः । स्तुतौ सरसे

यथा । आ ज्ञातं स ङातुरेषः । वाक्ये यथा ।

आ एवं मन्यसे । इति भरतः ॥

प्रगे, य, (प्रकर्षेण गीततेऽनेति । प्र + गे + के ।)

प्रातः । इत्यमरः । ३। ४। १६ ॥ (यथा,

माघे । १२। १ ।

“इत्थं रथान्भेनिपादिनाम्यगे

गणो नृपायामप तोरणाद्वहिः ।

प्रस्यागकालश्चमवेशकल्पना

कृतक्षयक्षैपसुदैक्षतायुतम् ॥”

प्रगेतनः, त्रि, (प्रगे प्रातर्भव इति । प्रगे + “साथ-

चिरमिति ।” ४। ३। २३ । इति व्युत्पत्त्यु ।)

प्रगे भवः । प्रातर्भवः । तत्पर्यायः । स्वप्नः

२ । इति राजनिर्वण्डः ॥

प्रग्रहः, पुं, (प्रग्रह्यते इति प्रग्रह्यात्नेनेति वा ।

प्र + ग्रह + “प्रै वणिजाम् ।” ३। ३। ५२ । “रश्मौ

च ।” ३। ३। ५३ । इति वनभावपक्षे “ग्रह-

वृद्धिनिश्चिगमश्च ।” ३। ३। ५८ । इति कप् ।)

तुलास्त्रम् । अन्वादिरेष्टिः । वन्द्यः । इत्य-

मरः । ३। ३। २३६ ॥ नियमनम् ॥ (यथा,

महाभारते । ३। १०६। १६ ।

“नहि मे सुप्यते कश्चित् कथञ्चित् प्रग्रहं गतः ।

गजो वा महिषो वापि षष्ठे काले नरोत्तमः ॥”

सुतः । रश्मिः । (यथा, गोलाध्याये । ८ ।

“इन्द्रोः प्राच्यां भवति तदण्यः प्रग्रहः किं प्रती-

च्यम् ॥”)

सुवर्णाक्षुमहीरुहः । इति मेदिनी ॥ कर्णिकार-

वृक्षः । इति राजनिर्वण्डः ॥ (तत्पर्यायो यथा,

“आरेवती राचवृक्षः प्रग्रहश्चतुरङ्गुलः

आरवधोऽथ सन्याकः कृतमालः सुवर्णकः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

प्र + ग्रह + भावे कप् । इन्द्रियादीनां निग्रहः ।

यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ८। ७८ ।

“यथो हि केवलं तस्य प्रग्रहो वाङ्मगोधरः ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन चित्तं रक्ष घनादैन ॥”

धारणम् । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि

२२। ४ ।

“उहवोऽथ महाबुद्धिरस्यसेनो महाबलः ।

अन्ये च वादवाः सर्वे कवचप्रग्रहे रताः ॥”

अवलम्बनम् । यथा, हरिवंशे । ४१। १६६ ।

“श्रेष्ठश्च प्रनष्टेऽथ जगत्प्रग्रहाः प्रजाः ।

क्षयेन निर्वृते चैवं हत्वा चान्योन्यामाहवे ॥

परस्परहृत्खास निराक्रन्ताः सुदुःखिताः ।

प्रधातः

प्रचयः

प्रचुरं

स्वं कष्टमनुप्राप्ताः कलिसन्ध्यांशके तदा ॥”
 विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६४ ।
 “प्रघटो नियतो ययोर्नैकशब्दो गदाग्रजः ॥”
 प्रहटाधिकागदो, वि । यथा, रामायणे । २ ।
 ८२ । १ ।
 “तामाच्यगन्धर्व्यां भरतः प्रघटं सभाम् ।
 वदमं बुद्धिचम्पदः पूर्णचन्द्रां निशामिव ॥”
 “प्रघटा प्रहटेर्ब्रह्मिष्ठदिभिर्गोहोधिष्ठानं
 यस्यां वा ।” इति तट्टीका ॥ उदतवाहुः ।
 यथा, रामायणे । ७ । ६५ । १४ ।
 “एवमुक्तुस्तु निनिना प्राङ्गतिः प्रघटो वृषः ।
 अभ्यवाद्यत प्राञ्जस्तदधिं सत्यशालिनम् ॥”
 प्रघाटः, पुं, (प्रघटते इति । प्र + घट् + “प्रै वणि-
 जाम् ।” ३ । ३।५२ । “रस्मौ च ।” ३ । ३।५३ ।
 इति च घञ् ।) प्रघटः । इत्यमरः । ३ । ३ ।
 ५३६ ॥ (“प्रै लिप्तायाम् ।” ३ । ३ । ४६ ।
 इति घञ् ।) प्रघटयम् । “प्राञ्जप्रघाट्य चरति
 भिक्षुः ।” इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥
 प्रघीवः, पुं स्त्री, (प्रहटा ग्रीवा ग्रीवाहतिरस्य ।)
 गृहादौ प्राप्ते घारयं दारुपहक्तिः । वाता-
 यनम् । इति तुभूतिः । सुखशाला । इत्येके ।
 अश्वशाला । इति केचित् । हसशीर्षकम् । इति
 गोवर्धनः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 प्रघटावित्, [ट्] त्रि, (प्रघटां आङ्मरं
 वेत्तीति । प्रघटा + विट् + क्तिप् ।) शास्त्रगण्डः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रचयः, पुं, (प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते
 इति । प्र + हन + “अगारेदेशे प्रचयः प्रघा-
 यच्च ।” ३ । ३ । ७६ । इति कर्त्तृणि अप् ।
 नत्वम् ।) बहिर्हारप्रकोष्ठकम् । तत्पूर्यायः ।
 प्रचायः २ अलितः ३ । इत्यमरः । २ । २ । १२ ॥
 अलितः ४ । इति भरतः ॥ तान्त्रिकम् ।
 लौहसुहरः । इति मेदिनी । ये, ६० ॥ (गृहा-
 भ्यन्तरशयार्पणिका । यथा,—
 “प्रचायप्रचयानिन्दा हारदाज्ञप्रकोष्ठके ।
 शम्भन्तरशयार्पणिकायामपि त्रयम् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥)
 घञः, पुं, (प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते
 इति । प्र + हन + अप् । न नत्वम् ।) प्रचयः ।
 इति तट्टः ॥
 प्रचयः, पुं, (प्रकर्षेण असीति । प्र + अट् + अप् ।
 “प्रजपोष ।” २ । ४ । ३८ । इति चत्वा-
 देभ्यः ।) न्युरः । दैत्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (राक्षसभेदः । यथा, महाभारते । ३।२८।२ ।
 “प्रज्जः प्रतनो जन्मः खरः शोधवशो हरिः ।
 प्रवक्ष्वाञ्च नचैव प्रवक्ष्येवमादयः ॥”)
 प्रचानः, पुं, (प्रचयते इति । प्र + हन + “अगा-
 रेकदेशे प्रचयः प्रघायाच्च ।” ३ । ३ । ७६ ।
 १५ । पक्षे वृद्धिः ।) प्रचयः । इत्यमरः ।
 २ । २ । १२ ॥ (यथा, नैषधे । १६ । ११ ।
 “नयति भगवान्मोघस्याग्निप्रत्यनवान्वः
 ज्मिपि मधवत्मावाद्य प्रचायतुपतान् ।

अपसरदरिद्रान्तप्रत्यग्विद्युत्पद्यमखली
 लगनफलदन्त्रान्तस्वर्याचलभ्रमविभ्रमः ॥”)
 प्रघातः, पुं, (प्रकर्षेण हन्यते यत्रेति । प्र +
 हन + वच् ।) दुहम् । इति हैमचन्द्र-
 टीका ॥
 प्रघानः, पुं, (प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते
 इति । प्र + हन + अप् । वृद्धिः । न नत्वम् ।)
 प्रचयः । इति तट्टः ॥
 प्रचूर्यः, पुं, (प्रचूर्यति भ्रमतीति । प्र + चूर्य +
 अच् ।) व्यतिथिः । इति हैमचन्द्रः ॥ प्रहृष्टचूर्य-
 युक्ते, त्रि ॥
 प्रघोषकः, पुं, (प्र + घुप् + भावे घञ् । ततः
 कन् ।) ध्वनिः । इति जटाधरः ॥
 प्रचक्रे, कौ, (पगतचक्रमिति प्रादिसमाचः ।)
 चलितचैवम् । प्रस्यितसेना । इत्यमरः । १०।८।६६ ॥
 प्रचचा, [स्] पुं, (प्रकर्षेण चचते वक्तृति ।
 प्र + चच् + अचिः । न ख्यादेशः ।) वृह-
 स्यतिः । इत्युणादिकोषः ॥
 प्रचखः, पुं, (प्रकर्षेण चखः उग्रगुणत्वात् ।)
 श्वेतकरवीरः । इति मेदिनी ॥ (वत्सप्रीनाम-
 वृषतेः सुनन्दागर्भजातः पुत्रभेदः । यथा, मार्क-
 ण्डेये । ११८ । २ ।
 “वलीवलाकचखच्च प्रचखच्च सुविक्रमः ॥”)
 प्रचखः, त्रि, (प्रकर्षेण चखः ।) दुर्बलः । दुर्धर्षः ।
 प्रगल्भः । (यथा, आर्याचक्रशल्याम् । ३३० ।
 “नाहं वदामि त्वतु त्वमशीला वा प्रचख-
 चरिता वा ।
 प्रेमस्तभावतुलभं भयतुदयति मम तु हृदयस्य ॥”)
 प्रतापी । इति मेदिनी नानार्थरत्नमाला च ॥
 (यथा, भागवते । १ । ७ । २१ ।
 “ततः प्रादुक्तं तेजः प्रचखं चर्त्ततेदिशम् ।
 प्रागापदमभिप्रेक्ष्य विष्णुं निष्कुरवाच ह ॥”)
 प्रचखन्तिः, स्त्री, (प्रचखा स्त्रीर्ग्येस्य ।) वरुण-
 वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रतापयुक्तशरी-
 रश्च ॥
 प्रचखा, स्त्री, (प्रकर्षेण चखा ।) दुर्गाया अष्ट-
 नायिकान्तर्गतनायिकाभेदः । इति कालीपुरा-
 नम् ॥ (वा तु ङ्गलखे पीठस्थाने विराजते ।
 यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७३ ।
 “ङ्गलखे प्रचखा तु चण्डिकाभरकण्डके ॥”)
 श्वेतदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रचयः, पुं, (प्रचीयते इति । प्र + चिञ् चयने +
 “एरच् ।” ३।३।५६ । इत्यच् ।) चम्बलः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ शिथिलाख्यसंयोगः । स च
 परिमाणजनकः । यथा,—
 “संख्यातः परिमाणश्च प्रचयादपि जायते ।
 प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन गन्धते ।
 परिमाणान्तकादौ नाशस्तान्नयनाशतः ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 (यथाटिकरणकपुष्पफलादीनां चयने । यथा,
 “वृक्षायम्यानां फलानां यथा प्रचयं करोति ॥”
 इति सिद्धान्तकौस्तुभे । ३ । ३ । ४० ।)

प्रचरः, पुं, (प्रचरत्यभिप्रति । प्र + चर + आधारे
 अप् ।) पन्थाः । इति धरणिः ॥ प्रकर्षेण
 गमनश्च ॥
 प्रचरद्वयः, त्रि, यत्कल्पः । प्रचारविशिष्टः । प्रच-
 रन् प्रकाशमानं रूपं स्वरूपं यस्य सः ॥
 प्रचलाकः, पुं, (प्रकर्षेण चलतीति । प्र + चल +
 आकन् ।) शराघातः । शिखण्डः । भुजङ्गमः ।
 इति मेदिनी । के, १६६ ॥
 प्रचलाकौ, [न्] पुं, (प्रचलाकः शिखण्डोऽस्त्रा-
 क्तीति । प्रचलाक + इनिः ।) मयूरः । इति
 मेदिनी ॥ (यथा, उत्तररामचरिते । २ अष्टे ।
 “कूजतुकुञ्जकुटीरकौशिकघटावुत्कारवत्-
 कौचक-
 स्तमाङ्गवरम्भकमौकुलिकुलकौशावतोऽयं गिरिः ।
 एतस्मिन् प्रचलाकिनां प्रचलतासुदवेजिताः
 कूजितै-
 रुद्वेजन्ति पुरायचन्दनतरुस्त्वन्निव कुम्भीनवाः ॥”)
 प्रचलायितं, त्रि, (प्रचल इवाचरतीति । “कर्तुः
 क्यङ् सलोपश्च ।” ३ । १ । ११ । इति क्यङ् ।
 प्रचलाय-नामघातोः कर्त्तरि क्तः ।) जिह्वादिना
 चूर्णितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ३२ ॥
 प्रचारः, पुं, (प्रचरणमिति । प्र + चर + भावे
 घञ् ।) प्रचरणम् । यक्तः । प्रकाशः । यथा,
 “दमनकतरुश्यालमिच्छोलङ्घयुग्मं
 तुहिनकिरणविम्बे खङ्गरीटप्रचारः ॥”
 इति शङ्कराचार्यः ॥
 (प्रचरत्यभिप्रति । प्र + चर + आधारे घञ् ।
 गवादेशरणस्यानम् । यथा, महाभारते ।
 १ । ४० । १८ ।
 “परिश्रान्तः पिपासार्त आसवादं सुनिं वने ।
 गवां प्रचारेष्वासीनं केनमापिवतां पयः ॥”
 अश्वानां नेत्ररोगविशेषः । तच्चिकित्सादिकं
 यथा, अश्ववैद्यके । ३० । ३१—३६ ।
 “प्रच्छादयति यदृष्टिं मांसं पथ्यन्तवर्जितम् ।
 प्रचारकाखं तं विन्यात् नेत्ररोगं कफात्मकम् ॥
 चितौ निपात्य तुरगं ततो नेत्रं प्रचारयेत् ।
 हतकर्मा भिषग् विहाय बहिष्सेनाधिपत्तिनि ॥
 ततस्त्रीक्ष्णं शस्त्रेण छिन्द्यात् प्रावरकं बुधः ।
 तारकस्य यथा पीडा जायेत न मनागपि ॥
 शुद्धं तत् पुरयेन्नेत्रं मधुना सैन्धवेन वा ।
 प्रचाल्य चोत्थाय ततः शरणां वेधयेत् शिराम् ।
 कुष्ठेन वचया चया तथा त्रिकटुकेन च ।
 प्रनिपातं प्रदातयं सुरया लवणैः सह ॥
 निम्बातं विहितं स्थानं आसे दूर्वा च पूजिता ।
 गुणमस्य न दातयं मधुरश्च विशेषतः ॥”)
 प्रचुरं, त्रि, (प्रचूरतीति । प्र + चुर + “इगुपध-
 जेति ।” ३ । १ । १५५ । इति कः । यथा, प्रगत-
 चुराया इति प्रादिसमाचः ।) अनेकम् । तत्-
 पथ्यायः । प्रभूतम् २ प्राप्यम् ३ अदभ्यम् ४
 बहुलम् ५ बहु ६ प्ररुचम् ७ पुर ८ भूयिष्ठम् ९
 स्फिरम् १० भूयः ११ भूरि १२ । इत्यमरः ।
 ३।१।६३ (यथा, भागवते । ५ । १५ । २१ ।

प्रचोद

प्रजः

प्रजल्पः

“अहो वृजन्माखिलजन्मशोभनं
किं जन्मभिस्त्वपरैरप्यसृष्टिन् ।
न यत् हृषीकेशयशःकृतात्मनां
महात्मनां वः प्रचुरः समागमः ॥”)

प्रचुरपुरुषः, पुं, (प्रचोरतीति । प्र + चुर कि स्तेये
+ कः । प्रचुरश्चासौ पुरुषश्चेति ।) चौरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रचुरो बहुलः पुरुषश्चेति
कर्म्मधारये ।) बहुनरश्च ॥

प्रचेतसी, स्त्री, (प्रचेतयति स्मर्त्तमिति । प्र +
चित् + णिच् + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
कटफलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रचेतसः कन्या
च ॥

प्रचेता, [ङ] पुं, (प्रचेतति युद्धादिस्थाने वीरान्
सन्निनोतीति । प्र + चित् + ङच् ।) सारथिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

प्रचेताः, [स्] पुं, (प्रचेततीति । प्र + चित् +
असृन् ।) वरुणः । इत्यमरः । १ । १ । ६४ ॥
(यथा, रघौ । १ । ८० ।

“हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः ।
भुजङ्गपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति ॥”
सुनिविशेषः । (यथा, मनौ । १ । ३५ ।
“मरीचिमन्त्राङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
प्रचेतसं वशिष्ठश्च भृगुं नारदमेव च ॥”

प्रकृष्टं चेतोऽस्य ।) प्रकृष्टहृदि, त्रि । इति
मेदिनी ॥ प्राचीनवर्हिर्नारदपुत्रः । यथा,—
“प्राचीनवर्हिर्भगवान् सर्वशस्त्रभृतांवरः
समुद्रतनयायां वै दश पुत्रानजीजनत् ॥
प्रचेतसस्ते विख्याता राजानः प्रथितौजसः ॥”
इति कौर्म १२ अध्यायः ॥

अपि च ।

“प्राचीनवर्हिस्तत्पुत्रः पृथिव्यामेकराज्वभौ ।
उपयेमे समुद्रस्य लवणस्य स वै सुताम् ॥
तस्मान् सुषाव सासुत्री दश प्राचीनवर्हिषः ।
सर्वे प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः ॥
अष्टयधर्मचरणास्तेऽतप्यन्त महत्तपः ।
दश वर्षसहस्राणि समुद्रसलिले श्रयाः ॥
प्रजापतिर्त्वं संप्राप्य भार्या तेषाञ्च भारिवा ।
अभवद्भयशपेन तस्यां दक्षोऽभवत् ततः ॥”

इति गारुडे ६ अध्यायः ॥

(पञ्चज्ञानयुक्ते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । २३ । २ ।

“देवाः षन् ते असुर्यं प्रचेतसो दृष्टस्यते यन्त्रियं
भागमानशुः ॥”

‘हे दृष्टस्यते ! प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्ते त्वदीया
देवाश्चिद् देवा अपि ।’ इति तद्वाक्ये
सायनः ॥)

प्रचेलं, स्त्री, (प्रचेलतीति । प्र + चेल् + अच् ।)
पीतकाष्ठम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रचेलकः, पुं, (प्रकर्षेण चेलति गच्छतीति । प्र +
चेल् + ण्यल् ।) प्रोटकः । इति शब्दमाला ॥

प्रचोदनौ, स्त्री, (प्रचोदते रोगो ययेति । प्र +
पुद् + णिच् + ल्युट् । ङीप् ।) कण्टकारी ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥

प्रचोदितः, त्रि, (प्र + पुद् + क्तः ।) प्रेरितः ।
यथा,—

“प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती ।”

इति श्रीभागवते २ स्कन्धे ४ अध्यायः ॥

प्रच्छ, औ श्रु चोष्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-द्विक०-अनिट् ।) चोष्णा ज्ञातु-
मिच्छा । अथ क्व इत्यस्यैव ज्ञानपक्षे निष्पाद-
नात् । औ, अप्राचीत् । श्रु, पृच्छति वाचां गुरुं
शिष्यः । इति दुर्गादासः ॥

प्रच्छदः, पुं, (प्रच्छाद्यतेऽनेनेति । प्र + छद् +
णिच् + करणे घः । “छादेर्वैदुपसर्गस्य ।”
६ । ४ । ६६ । इति उपधाया ह्रस्वः ।) आ-
च्छादनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुः । १६ । २२ ।

“प्रच्छदान्तगलिताश्रुविन्दुभिः

क्रोधभिन्नवलयैर्विचर्तनैः ॥”)

प्रच्छदपटः, पुं, प्रकर्षेण छाद्यतेऽनेन स चासौ
पटश्चेति । आच्छादनपटः । पाकुडि इति ख्यातः ।
तत्पर्यायः । निचोलः २ । इत्यमरः । २ । ११२६ ॥
निचुलः ३ । इति व्याङ्गिः ॥ निचोलम् ४ । इति
रभसः ॥ निचोली ५ । इति राजदेवः ॥ इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे
३ परिच्छेदे ।

“वलीभङ्गाभोगैरलकपतितैः शीर्यङ्कुसुमः

स्त्रियाः सर्वावस्थं कथयति रतं प्रच्छदपटः ॥”)

प्रच्छना, स्त्री, (प्रच्छ + बाहुलकात् युच् । टाप् ।)
आमन्त्रणा । इति जटाधरः ॥

प्रच्छन्नं, स्त्री, (प्र + छद् + क्तः ।) अन्तर्हारम् ।
इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥ आच्छन्ने, त्रि ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ७१ । ३१ ।

“प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथि शैमि-
माम् ॥”)

प्रच्छर्दिका, स्त्री, (प्र + छर्द् वमने + “रोगाख्यायां
खुल् बहुलम् ।” ३ । ३ । १०८ । इति खुल् ।
स्त्रियां टापि अत इत्वम् ।) वमिः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५५ ॥ (वमनकारके, त्रि ॥)

प्रच्छादनं, स्त्री, (प्रच्छाद्यतेऽनेनेति । प्र + छद् +
णिच् + ल्युट् ।) उत्तरीयवस्त्रम् । तत्पर्यायः ।
प्रावरणम् २ संन्यानम् ३ उत्तरीयकम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३५ ॥ (नेत्रच्छदम् ।
यथा, अश्ववेद्यके । २ । १० ।

“प्रच्छादनं भवेद्वर्त्म चाचिकूटमतः परम् ॥”

“वर्त्म नेत्रच्छदं प्रच्छादनं प्रच्छादनापरनामकं
भवेत् । वर्त्म नेत्रच्छदेऽध्वनीत्यमरः ॥” इति
तट्टीका ॥ भावे ल्युट् । गोपनम् । यथा, महा-
भारते । १ । १६१ । १७ ।

“आत्मप्रच्छादनार्थं वै बाहुवीर्यमुपाश्रितः ।

विरूपं विधायैदं मन्ये मां प्रति युध्यसे ॥”)

प्रच्छादितं, त्रि, (प्र + छद् + णिच् + क्तः ।) आ-
च्छादितम् । इति हज्जायुधः ॥

प्रजः, पुं, (प्रजायते जायामर्मे इति । प्र + जन् +
ङः ।) पतिः । “जायायां प्रविश्य पुनर्जायते इति

उे प्रजः पतिः ।” इति प्रजावतीशब्दटीकायां
भरतः ॥

प्रजनः, पुं, (प्रजायतेऽनेनेति । प्र + जन् + करणे
घच् । “जनिवध्योश्च ।” ७ । ३ । ३५ । इति न
टुङिः ।) उपसरः । इत्यमरः । ३ । २ । २५ ॥
हे स्त्रीगयादिषु पुङ्गवादीनां प्रथमगर्भाधानाय
मैथुनाभियोगः । प्रजनं क्रीवमिति केचित् ॥
पशूनां गर्भग्रहणकालः । इति खामौ ॥ गवां
प्रथमगर्भग्रहणाभियोगः । इति सुभूतिः ॥
स्त्रीगवीषु पुङ्गवानां प्रथमगमनमिति सर्वस्वम् ॥
किन्तु वीनासुपसरं दृष्टुं भट्टिः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (मैथुनसाधनोपस्थेन्द्रियम् ।
यथा, मनुः । १२ । १२१ ।

“वाक्यं मित्रसुखं प्रजने च प्रजापतिम् ॥”

प्र + जन् + भावे घच् । पुत्रीत्यादनम् । यथा,
मनुः । ६ । १२१ ।

“उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते ।
पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मस्य तं भवेत् ॥”

जनयितरि, त्रि । यथा, भागवते । ८ । ५ । ३४ ।

“इष्टो नगानां प्रजनः प्रजानां
प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥

तथा, भगवद्गीतायाम् । १० । २८ ।

“प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥”)

प्रजननं, स्त्री, (प्रजायतेऽनेनेति । प्र + जन् + ल्युट् ।)
योनिः । (यथा, सुश्रुते । १ । २३ ।

“स्त्रिकृपायुप्रजननललाटगङ्गौष्ठपृष्ठकर्णफल-
कोषोदरजन्तुखाभ्यन्तरसंस्थाः सुखरोपणीय-
ब्रणाः ॥” प्र + जन् + भावे ल्युट् ।) जन्म ।
इति मेदिनी । ३, १६१ । (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । २ । ६१ ।

“वेधाः परां धुरसुपैति परीचकाणा-
मिच्छोः फलप्रजननेन कृतश्चमो यः ॥”

धात्रीकर्म्म । यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने । १०
अध्याये । “ततः कृतोपधाने ऋद्विस्तीर्णं
शयने स्थितासासुमसक्थीसुतानामश्रुनीया-
श्चतस्रः स्त्रियः परिणतवयसः प्रजननकुशलाः
कर्त्तितनखाः परिचरेयुरिति ॥” प्रगमः । इति
विश्वः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२० । ३७ ।

“तस्मात् प्रदेव्यास्यद्य त्वां ह्रीनः प्रजननात्
स्वयम् ।”

सदृशात् श्रेयसो वा त्वं विद्वान्पत्न्यं यशस्विनि ॥”
प्रजनयतीति । प्र + जन + ल्युट् । प्रजोत्पादके,
त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । ४८ ।

“इदं हविः प्रजननं मेऽस्तु ॥”)

प्रजनिका, स्त्री, (प्रजनयतीति । प्र + जन +
णिच् + ख्युल् । टापि अत इत्वम् ।) माता ।
इति जटाधरः ॥

प्रजल्पः, पुं, (प्र + जल्प + भावे घच् ।) वाक्य-
विशेषः । यथा,—

“अस्त्वेष्यामिदयुजा योऽवधीरयस्तद्वया ।

प्रियस्य कौशलोहारः प्रजल्पः स तु कथ्यते ॥”

इत्युज्ज्वलनीयमणिः ॥

(वहुभाष्यम् । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् ।

१।१५।

“अथाहारः प्रयाच्य प्रचक्ष्यो नियमग्रहः ।

नमस्रश्च लौल्यश्च षड्भिर्योगो विनश्यति ॥”)

प्रचक्षः, पुं, (प्रचक्षन्मिति । प्र + क्षु वेगगतौ +

“अदोरम् ।” ३।३।५७। इति भावे अम् ।)

प्रचक्षवेगः । प्रपूर्वक्षुधातोर्भावेत्प्रचक्षयनिष्पन्नः ॥

(यथा, अग्निदे । ७।३६।८।

“वातस्यैव प्रचक्षो नान्येन क्षोमो वसिष्ठा अन्वे-
तये वः ॥”)

प्रचक्षी, त्रि, (प्रचक्षतीति । प्र + क्षु वेगगतौ +

“प्रचोरिनिः ।” ३।२।१५६। इति इनिः ।)

प्रचक्षवेगयुक्तः । इत्यमरः । २।८।७३॥

प्रजा, स्त्री, (प्रजायते इति । प्र + जन् + “उप-

सर्गे च संज्ञायाम् ।” ३।२।६६। इति ङः ।)

सन्ततिः । पितृमातृगुणदोषेय प्रजा विभिन्ना

भवति । यथा, अग्निपुराणे ।

“मातृणां शीलदोषेय पितृशीलगुणेन च ।

विभिन्नास्तु प्रजाः सर्वा भवन्ति भवशीलि-

नाम् ॥”

जनः । इत्यमरः । ३।३।३२॥ (यथा,

रघुः । १।२४।

“प्रजानां विनयाधानात् रचयात् भरणादपि ।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥”

उत्पत्तिः । यथा, अग्निदे । १०।७०।६।

“प्रजाये न्यवे त्वत्पुनर्मातामहमाभरत ॥”)

प्रजागरः, पुं, (प्र + जाग्र + “अदोरम् ।” ३।३।५७।

इति भावे अम् ।) प्रकर्षेण जागरयम् । इति

हलायुधः ॥ यथा, अग्निपुराणे ।

“देवतानां पितृणाञ्च धीरं हत्वा प्रजागरम् ।

जेतायुगे चतुर्यांश्च रावयस्त्वपसः जयात् ।

रामं दाशरथिं प्राप्य सगणः जयसीधिवान् ॥”

(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१६६।११५।

“आधारनिलयो धाता पुण्यहृत्वाः प्रजागरः ॥”

“नित्यबुद्धस्वरूपत्वात् प्रजागरः ।” इति तट्ट-

भाष्यम् । प्राणः । यथा, भागवते । ४।

७७।१५।

“ते चक्षुर्देवानुचराः पुरज्जनपुरं यदा ।

हृत्तुमारेभिरे तत्र प्रत्यक्षेक्षु प्रजागरः ॥”

“प्रजागरः प्राणः ।” इति तट्टीकायां स्वामी ॥)

प्रजाता, स्त्री, (प्रजातं प्रजननं सुतादीनामुत्पत्ति-

रित्वर्थः । तदस्या व्यस्तीति । अच् । ततष्ठाप् ।)

जातापत्या । प्रज्जना । इत्यमरः । २।६।१६॥

(यथा, मुमुक्षुने निदानस्थाने ६ अध्याये ।

“जीवामप्रजातानां प्रजातानां तथाहितैः ।

दाहव्यरकरो धीरो जायते रक्तविद्रधिः ॥”

“ततोऽनन्तरं वतवत्तरमिति तस्याश्च प्रवाह

नापायां स्त्रियः शब्दं कुर्यात् प्रजाता प्रजाता

घनं घनं पुनमिति तथास्या हर्षेणाप्यायन्ते

प्राजाः । यदा च प्रजाता स्यान् तदैनामचेतन

कापिदस्या अमरा प्रमन्ना वाप्रमन्ना वेति ॥”

इति चरके धारीरस्थाने २४मेऽध्याये ॥

अन्वविशेषे, पुं । यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे ।

२०।३।२०।

“प्रजाते वाययम् ।” “वडवायां कतरतः कन्दनः

प्रजात इत्युच्यते ॥” इति तट्टाच्यम् ॥)

प्रजादा, स्त्री, (प्रजां गर्भदोषनिवारणेन सन्ततिं

ददातीति । दा + कः । टाप् ।) गर्भदात्रीक्षुपः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रजादातरि, त्रि ॥

प्रजादानं, स्त्री, (प्रजातो जन्मतो दावं शुद्धिरस्य ।)

रजतम् । इति शुब्दचन्द्रिका ॥ (प्रजाया दाने

यादाने अदाने च ॥)

प्रजानन्ती, स्त्री, (प्रजानातीति । प्र + ज्ञा +

शब्द + डीप् ।) पण्डिता । प्राज्ञी । इति हेम-

चन्द्रः । ३।१८६॥ (विशेषवेत्तरि, त्रि । यथा,

रामायणे । २।७२।१४।

“तं प्रत्यवाच कैकेयी प्रियवदधोरमप्रियम् ।

अजानन्तं प्रजानन्ती राज्यलोभेन मोहिता ॥”)

प्रचापः, पुं, (प्रचाः पातीति । पा रचये + कः ।)

राजा । इति हेमचन्द्रः । ३।३५४॥

प्रजापतिः, पुं, (प्रजानां पतिः ।) ब्रह्मा । इत्य-

मरः । १।१।१७॥ (यथा, महाभारते ।

१।१।३२।

“यस्मात् पितामहो जज्ञे प्रसुरेकः प्रजापतिः ।

ब्रह्मा सुरगुहः स्यात्सुमनुः कः परमेष्ठय ॥”)

दत्तादिः । (यथा,—

“द्वितीये हि युगे सर्वमक्रोधव्रतमाश्रितम् ।

द्वियं सहस्रवर्षाणामसुरा अभिदुद्रुवः ॥

तपोविघ्नं शमीकर्तुं नापोविघ्नं महात्मनाम् ।

पश्यन् समर्प्योपेक्षांश्च दत्तः प्रजापतिः ॥

पुनर्माहेस्वरं भागं ध्रुवं दत्तप्रजापतिः ।

प्रायो न कल्पयामास प्रोच्यमानः सुरैरपि ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने ७तीयेऽध्याये ॥)

मञ्जीपालः । इति मेदिनी । ते, २०८॥ (इन्द्रः ।

यथा, महाभारते । ३।१८५।१६।

“अथमेव विधाता हि तथैवेन्द्रः प्रजापतिः ॥”)

जामाता । दिवाकरः । बह्विः । तृया । इति हेम-

चन्द्रः ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १२।६१।

“तां विश्वैर्देवैर्ऋतुभिः संविदानः

प्रजापतिर्विश्वकर्मा वितृष्टतु ॥”

मनुः । यथा, मनौ । १०।७८॥

“न तौ प्रति हि तान् धर्मान् मनुराह प्रजा-

पतिः ॥”)

दश प्रजापतयो यथा, आङ्गिकतत्त्वे ।

“मरीचिमन्त्राङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।

प्रचेतसं वशिष्ठश्च ऋतुं नारदमेव च ।

देवान् सर्वानृषीन् सर्वान्सर्पदेवदत्ततोदके ॥”

एकविंशतिप्रजापतयो यथा,—

“ब्रह्मा स्यात्सुमनुर्देवो ऋतुर्धर्मस्तथा यमः ।

मरीचिरङ्गिराश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥

वशिष्ठः परमेष्ठी च विवस्वान् सोम एव च ।

कर्हसचापि यः प्रोक्तः क्रोधोऽर्वाक् क्रीत एव च ॥

एकविंशतिरुत्पन्नान्ते प्रजापतयः स्मृताः ॥”

इति महाभारते शौचधर्मः ॥ ३ ॥

पिता । यथा,—

“जनको जन्मदानाच्च रचयाच्च पिता नृणाम् ।

ततो विस्तीर्णकरणात् कलया स प्रजापतिः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २४ अध्यायः ॥ ३॥

स्वनामख्यातक्रीटविशेषश्च ॥

प्रजावती, स्त्री, (प्रजास्यस्या इति । प्रजा +

मत्तुप् । मस्य वः । स्त्रियां डीप् ।) भ्रातृजाया ।

इत्यमरः । २।६।३०॥ व्यष्टिभ्रातृपत्नी । इति

केचित् । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । १।४।४५ ।

“प्रजावती दोहदशंसिनी ते

तपोवनेषु स्पृहयाजुरेव ।

स त्वं रथी तद्व्यपदेशनेयां

प्राप्य वाल्मीकिपदं त्यजेनाम् ॥”

प्रियव्रतपत्नी । यथा, मार्कण्डेये । ५३।१३।

“प्रियव्रतात् प्रजावत्यां वीरात् कन्या अजायत ॥”)

सन्तानविशिष्टा ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६७।१८।

“साम्प्रतं सर्गकर्तृत्वमादिष्टं ब्रह्मणा मम ।

सोऽहं पत्नीमभिष्ठासि धन्यां दिव्यां प्रजा-

वतीम् ॥”)

प्रजाहितं, स्त्री, (प्रजायै हितम् ।) जलम् । इति

शब्दमाला ॥ प्रजोपकारे, त्रि ॥

प्रजिनः, पुं, (प्रकर्षेण जयतीति । प्र + जि +

वाहुलकात् नक् ।) वायुः । इति शब्दमाला ॥

प्रजेश्वरः, पुं, (प्रजानामीश्वरः ।) राजा । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । ३।६८।

“तमभ्यनन्दतु प्रथमं प्रबोधितः

प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः ॥”)

प्रज्ञः, त्रि, (प्रकर्षेण जानातीति । प्र + ज्ञा +

“यातश्चोपसर्गे ।” ३।१।१३६। इति कः ।)

पण्डितः । इति प्राज्ञशब्दटीकायां भरतः ॥

(यथा, माण्डूक्योपनिषदि । ७।

“नान्तःप्रज्ञं न वहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न

प्रज्ञानधनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् ॥”)

प्रगतजाशुकः । इति प्रज्ञशब्दटीकायां भरतः धरणिश्च ॥

प्रज्ञप्तिः, स्त्री, (प्र + ज्ञा + णिप् + क्तिन् ।)

सङ्केतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,

सर्वदर्शनसंयमहे पूर्णप्रज्ञदर्शनम् ।

“विष्णोः प्रज्ञमिरेवेका शब्देरेतेरुदीर्यते ।

प्रज्ञमिरूपो हि हरिः सा च खानन्दलक्षणा ॥”

ज्ञानम् । ज्ञापनम् । यथा, भागवते । ३।२५।१।

“कपिलस्तत्त्वसंख्याता भगवानात्ममायया ।

जातः स्वयमजः साक्षादात्मप्रज्ञप्रये नृणाम् ॥”

जिनविद्यादेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः । २।

१५३॥)

प्रज्ञप्ती, स्त्री, (प्रज्ञप्ति + वा डीप् ।) जिनविद्या-

देवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः । २।१५३॥

प्रज्ञा, स्त्री, (प्र + ज्ञा + कः । टाप् ।) बुद्धिः ।

(यथा, रघुः । १।१।१५।

“आकारसहस्रप्रज्ञः प्रज्ञया सहस्रागमः ॥”

एकाग्रता । यथा, पञ्चदश्याम् । ७।१०६।

“तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कृत्वा तं ब्राह्मणः ॥”)

प्राज्ञी । प्रकर्षेण जानाति या । इत्यमरः ॥

सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥ बुद्धिवैदिक-
पर्यायः । केतुः १ केतः २ चेतः ३ चित्तम् ४
क्रतुः ५ असुः ६ धीः ७ शचीः ८ माया ९
वयुनम् १० अभिख्या ११ । इत्येकादशप्रज्ञा-
नामानि । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥

प्रज्ञाकायः, पुं, (प्रज्ञा काय इवास्त्व ।) मञ्जुघोषः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रज्ञाचक्षुः, पुं, (प्रज्ञा एव चक्षुर्मस्य ।) धृत-
राष्ट्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १ । १४७ ।

“श्रुत्वा तु मम वाक्यानि बुद्धियुक्तानि तत्ततः ।
ततो ज्ञास्यसि मां सौते प्रज्ञाचक्षुषमिष्यत ॥”)

प्रज्ञानं, क्ली, (प्रज्ञायतेऽनेनेति । प्र + ज्ञा + ल्यट् ।)
बुद्धिः । (यथा, महाभारते । ३ । १८५ । १६ ।

“त्वमेवे सुहृत्स मोहात् न प्रज्ञानं तवास्ति ह ॥”)
चिह्नम् । इत्यमरः । ३ । १९१२२ । (यथा, महा-
भारते । ५ । ३३ । २६ ।

“नाचं पृष्टो ह्युपयुक्तो परार्थे
तत् प्रज्ञानं पथमं पण्डितस्य ॥”

चेतन्यम् । तल्लक्षणं यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । १ ।
“येनेच्छते श्रयोतीर्दं जिप्रति व्याकरोति च ।

खादसाहू विजानर्तत तत् प्रज्ञानमुदौरितम् ॥”)
पण्डिते, त्रि । इति भरतहिरूपकोषः ॥

प्रज्ञी, [नृ] त्रि, (प्रज्ञास्यस्येति । प्रज्ञा + इनिः ।)
पण्डितः । इति भरतहिरूपकोषः ॥

प्रज्ञुः, पुं, (प्रगते जानुनी यस्य । “प्रसम्भर्ता जानु-
नोऽनुः ।” ५ । ४ । १२६ । इति जुः ।) प्रगत-
जानुकः । इत्यमरः । २ । ६ । ४७ ॥ यस्य

जानुनोर्मध्ये निव्यं कादाचित्कं वा महदन्त-
रालं तस्मिन् द्वयम् । इति भरतः ॥

प्रज्वलितः, त्रि, (प्र + ज्वल + क्तः ।) प्रकटज्वलन-
विशिष्टः । यथा,—

“अग्निं प्रज्वलितं वन्दे जातदेदं हुताशनम् ।
सुवर्णवर्णममलं समिद्धं सर्वतोमुखम् ॥”

इति भवदेवभट्टः ॥

प्रडीनं, क्ली, (प्र + डी नभोगतौ + क्तः ।) पक्षिणां
गतिविशेषः । इत्यमरः । २ । ५ । ३७ ॥ प्रथम-
डीनं प्रडीनं उड्डयनाय क्रमवन्तः । तिर्यग्-

गमनम् । इत्यन्ये । इति भरतः ॥

प्रणः, पुं, (प्र + “नञ् पुराणे प्रात् ।” ५ । ४ । ५
इत्यस्य वार्त्ति० इति नः ।) पुराणः । “पुरा-
णार्थे वर्तमानात् प्रणशब्दात् नो वक्तव्यः ।” इति

सिद्धान्तकौमुदी ॥

प्रणतः, त्रि, (प्र + णम + क्तः ।) प्रकर्षेण नतः ।
प्रणतिविशिष्टः । यथा,—

“ध्येयं सदा परिपवन्नमभीष्टदोहं
तीर्थासुहृदं शिवविरिञ्चिभुतं शरणम् ।

भृत्यान्तिहं प्रणतपालभवाञ्चिद्योतं
वन्दे महापुरुषं । ते चरणारविन्दम् ॥”

इति श्रीभागवतम् ।

प्रणतिः, स्त्री, (प्रकटं नमनमिति । प्र + णम +
भावे क्तिन् ।) प्रणमः । तत्पर्यायः । प्रणि-

पातः २ अनुनयः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रघौ । ११ । ८६ ।

“राघवोऽपि चरणौ तपोनिधेः
चम्यतामिति वदन् समसृष्टम् ।

निर्जितेभ्य तरसा तरस्त्रिनां
श्रुच्यु प्रणतिरेव कीर्तये ॥”)

प्रणयः, पुं, (प्रणयनम् । प्र + णी + “एरच् ।”
३ । ३ । ५६ । इति अच् ।) प्रीत्या प्रार्थनम् ।

तत्पर्यायः । प्रणयः २ । इत्यमरः । ३ । २ । २५ ॥
प्रसरः ३ । इति भरतः ॥ (यथा, रघौ । २ । ५८ ।

“सम्बन्धमाभाषणपूर्व्यमाहु-
वृत्तः स नौ सङ्गतयोर्व्यनन्ते ।

तङ्गूतनाथाशुभ ! नार्हसि त्वं
सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥”)

प्रम । (यथा, भगवद्गीतायाम् । ११ । ४ ।
“सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं

हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं

मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ॥”)
याच्ञा । विग्रहः । निम्नाणः । इति मेदिनी ।

ये, ८६ ॥

प्रणयी, पुं, (प्रणयोऽस्यास्तीति । प्रणय + इनिः ।)
स्वामी । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रणययुक्ते, त्रि ।

(यथा,—
“प्रणयिनि निजनाथे लज्जया मौनभावां

प्रति किमिह नवोऽं रौत्ति विवैकथाक् ॥”
इत्युद्धटः ॥)

प्रणयिनी, स्त्री, (प्रणयिन् + डीप् ।) भार्या ।
इति हेमचन्द्रः ॥

प्रणवः, पुं, (प्रकर्षेण नूयते स्तूयते आत्मा खेद्य-
देवता वानेनेति । प्र + णुल स्तुतौ + “कृदो-

रप् ।” ३ । ३ । ५७ । इति अम् । “उपसर्गा-
दसमासेऽपि योपदेशस्य ।” ८ । ४ । १४ । इति

णत्वम् । वदा, ब्रह्मविष्णुमहेश्वररूपत्वात् प्रण-
न्यते इति । प्र + णम + कर्मणि घञ् । संज्ञा-

पूर्वकत्वात् दृढप्रभावः । पृषोदरादित्वात् मस्य
वः ।) ओंकारः । इत्यमरः । १ । ६ । ४ ॥

तस्य पर्यायो यथा,—
“ओंकारः प्रणवस्तारो वेदादिर्वर्तुलो ध्रुवः ।

त्रैगुण्यं त्रिगुणो ब्रह्म सत्यो मन्त्रादिरव्ययः ॥
ब्रह्मवीजं त्रितत्त्वञ्च पञ्चरश्मिस्त्रिदेवतः ॥”

इति वीजवर्णमिधानम् ॥

अपि च ।
“ओंकारो वर्तुलस्तारो वामञ्च हंसकारणम् ।

मन्त्राद्यः प्रणवः सत्यं विन्दुशक्तिस्त्रिदेवतम् ॥
सर्वजीवोत्पादकश्च पञ्चदेवो ध्रुवस्तिकः ।

सावित्री त्रिशिखो ब्रह्म त्रिगुणो गुणजीवकः ॥
आदिवीजं वेदसारो वेदवीजमतः परम् ।

पञ्चरश्मिस्तिकूटे च त्रिभवे भवनाशनः ॥
गायत्री वीजपञ्चांशौ मन्त्रविद्याप्रसूः पशुः ।

अक्षरं मातृकासङ्गानादिदेवतमोचदौ ॥”
इति तन्त्रम् ॥ ३ ॥

(यथा, महाविष्णुसंहिते । ३ । ३२ ।
“अकारेण जगत्पाता संहर्ता स्यादुकारतः ।

मकारेण जगत्सृष्टा प्रणवार्थ उदाहृतः ॥”
यथा च ।

“अकारो विष्णुरुद्विष्ट उकारस्तु महेश्वरः ।
मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवेण त्रयो मताः ॥”

वेदस्याध्ययनारम्भे अध्ययनसमाप्तौ च ब्राह्म-
णस्य ओंकारोच्चारकर्मण्यल्लभ्यते यथा मनौ ।

२ । ७४ ।
“ब्राह्मणः प्रणवं क्षुधाहाहावन्ते च सर्वदा ।

सवत्यनोद्धृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यते ॥”)
अख्योद्धारक्रमो यथा,—

“एकमेवाद्वयं ब्रह्म मायया तु षट्पदम् ।
रौहिण्यीतनयो रामः अकाराक्षरसम्भवः ॥

तैजसात्मकप्रदुग्ध उकाराक्षरसम्भवः ।
प्रज्ञात्मको निरुद्धो वै मकाराक्षरसम्भवः ।

अर्द्धमात्रात्मकः कण्ठो यस्मिन् विश्वं प्रतिष्ठि-
तम् ॥”

इति गोपालतापनीयोपनिषत् ॥ * ॥
स च माङ्गलिकः । यथा,—

“ओंकारश्चाथ शब्दश्च द्वावेतौ ब्राह्मणः पुरा ।
कण्ठं भित्त्वा विनिष्कातौ तेन माङ्गलिकावुभौ ॥

इति सुम्भबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ * ॥
अस्य माहात्म्यं यथा,—

“विश्वपादशिरोम्रीवं विश्वेशं विश्वभावनम् ।
यत्प्राप्तये महापुण्यमोमिषि काक्षरं जपेत् ॥

तदेवाध्ययनं तस्य स्वरूपं श्रवतः परम् ।
अकारश्च तथोक्तो मकारश्चाक्षरत्रयम् ॥

यतास्तिसः स्तुता मात्राः सात्वरजसतामसाः ।
निर्गुणा योगिगन्धान्या अर्द्धमात्रा तु सा स्तुता ॥

गान्धारीति च विज्ञेया गान्धारस्वरसंश्रया ।
पिपीलिकागतिसंश्रया प्रयुक्ता चर्द्धि लक्ष्यते ॥

यदा प्रयुक्त ओंकारः प्रतिगिर्याति रुद्धिनि ।
तदोद्धारमधो योगी अक्षरे त्वक्षरो भवेत् ॥

प्राणो धनुः शरश्चात्मा ब्रह्म वेद्यसुदाहृतम् ।
अप्रमत्तेन वेद्यं शरवत्तत्त्वयो भवेत् ॥

ओमिष्येते त्रयो देवास्तयो लोकास्तयोऽव्ययः ।
विष्णुक्रमास्त्यक्षेव अक्षमाग्नि यजूर्वि च ॥

मात्राश्चाहंश्चतसस्तु विज्ञेयाः परमार्थतः ।
तत्र युक्तश्च यो योगी स तल्लयमवाप्नुयात् ॥

अकारस्तत्र भूर्लोक उकारश्चोच्यते भवः ।
सद्यज्ञो मकारश्च स्वर्लोकः परिकल्पित ॥

यत्ता तु प्रथमा मात्रा द्वितीयायत्तसंज्ञिका ।
मात्रा तृतीया चिच्छक्तिरर्द्धमात्रा परं पदम् ॥

अनेनेव क्रमेणैता विज्ञेया योगभूमयः ।
ओमितुच्चारणान् सर्वं गृहीतं सदसङ्गवत् ॥

ह्रस्वा तु प्रथमा मात्रा द्वितीया दीवसंयुता ।
तृतीया तु मृताह्वया यचनः सात्त्विकोचरे ॥

इत्येतदक्षरं ब्रह्म परमोद्धारसंज्ञितम् ।
यत्तं वेद नरः सम्यक् तथा ध्यायत वा पुनः ॥

संसारचक्रमुत्सृज्य त्वक्तत्रिविधबन्धनः ।
प्राप्नोति ब्रह्मनित्यं परमं परमात्मनि ॥

अपि च ।

“सकृद्भौ निपतितो न शक्तः प्रणमेन्मुहुः ।
उत्थायोत्थाय कर्त्तव्यं दण्डवत् प्रणिपातनम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे = विलासः ॥

ननिविशेषस्तु यामले ।

“त्रिकोणाकारा सर्वत्र नतिः शक्तेः समीरिता ।
दक्षिणादायवीं गत्वा दिशं तस्याश्च ग्राम्भवीम् ॥
ततश्च दक्षिणां गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत् ॥”

एकहस्तप्रणामनिषेधो यथा,—

“एकहस्तप्रणामश्च एकं वापि प्रदक्षिणम् ।
अकावे दर्शनं विष्णोर्हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ ॥

कायिकवाचिकमानसमेदेन त्र्येकं त्रिविधः ।
यथा, कालिकापुराणे ७० अध्याये ।

“कायिको वाग्भवश्चैव मानसश्चिविधः स्मृतः ।
नमस्कारस्तु तत्त्वज्ञैरुत्तमाधममध्यमः ॥

प्रसाध्य पादौ हस्तौ च पतित्वा दण्डवत् चित्तौ ।
जानुभ्यामवनीं गत्वा शिरसा स्पृश्य मेदिनीम् ॥

क्रियते यो नमस्कारो उत्तमः कायिकस्तु सः ।
जानुभ्यां चित्तिं संस्पृष्ट्वा शिरसा स्पृश्य मेदि-

नीम् ॥
क्रियते यो नमस्कारो मध्यमः कायिकस्तु सः ।
पुटीद्वय करौ शीर्वे दीयते यदुद्यथा तथा ॥

अस्पृष्ट्वा जानुशीर्षाभ्यां चित्तिं सोऽधम उच्यते ॥
यः स्वयं गन्धपद्याभ्यां घटिताभ्यां नमस्कृतिः ।

क्रियते भक्तियुक्तेष्वेवा वाचिकस्तु उत्तमः स्मृतः ॥
पौराणिकैर्वैदिकैर्वा भक्तैर्यथा क्रियते नतिः ।

मध्यमोऽसौ नमस्कारो भवेद्वाचनिकः सदा ।
स वाचिकोऽधमो ज्ञेयो नमस्कारेषु पुत्तकौ ॥

इष्टमध्यानिष्टगतेर्मनोभिस्त्रिविधं पुनः ।
मननं मानसं प्रोक्तमुत्तमाधममध्यमम् ॥

त्रिविधं च नमस्कारे कायिकश्चोत्तमः स्मृतः ।
कायिकेस्तु नमस्कारे देवास्तु च्यन्ति नित्यशः ॥

अयमेव नमस्कारो दण्डादिप्रतिपत्तिभिः ।
प्रणाम इति विज्ञेयः स पूर्व प्रतिपादितः ॥”

श्रुद्रपूजितदेवताप्रणामनिषेधो यथा,—

“यः श्रुद्रैर्गार्जितं लिङ्गं विष्णुं वा प्रणमेदुद्यदि ।
निष्कृतिस्तस्य नास्त्येव प्रायश्चित्तायुतेरपि ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥

प्रणायः, त्रि, (प्रणयते इति । प्र + णी + ण्यत् ।
“प्रणायोऽधस्तौ ॥” ३ । १ । १२८ । इति

साधुः ।) असम्मतः । (यथा, भट्टिः । ६ । ६६ ।
“ न प्रणायो जनः कश्चित् निकायं तेऽधि-

तिष्ठति ॥”)
अभिलाषविवर्जितः । इति मेदिनी । ये, ६३ ॥

साधुः । इति त्रिकाण्डशेषः । प्रियः । इति

सुप्रबोधयाकरणम् ॥
प्रणालः, पुं, (प्रणयते जलादिनिःसार्यतेऽनेनेति ।

प्र + णल + घञ् ।) जलनिःसरणमार्गः । इत्य-
मरः । १ । १० । ३५ ॥ पयनाला इति भाषा ॥

रणानां, स्त्री, (प्रणाल + गौरादित्वात् ङीष् ।)
जलनिःसरणमार्गः । इत्यमरः । १ । १० । ३५ ॥

पयनाला इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे ।
२ । ६२ । १० ।

“तदाक्यं कर्णं राज्ञः श्रुत्वा हीनस्य भाषितम् ।
कौशल्या यस्त्वं जदायं प्रणालीव नवोदकम् ॥”)

प्रणिधानं, स्त्री, (प्रणिधीयतेऽनेनेति । प्र + नि +
धा + ल्युट् ।) प्रयत्नः । (यथा, महाभारते ।

५ । १०३ । २१ ।
“प्रणिधानेन घैर्येण रूपेण वयसा च मे ।

मनःप्रविष्टो देवर्षे ! गुणकेश्याः पतिर्त्वरः ॥”)
समाधिः । (यथा, रघुः । १ । ७४ ।

“सोऽपश्यत् प्रणिधानेन सन्ततेः स्तम्भकार-
णम् ॥”)

पवेशनम् । इति मेदिनी । ने, १६३ ॥ (यथा,
सुश्रुते शारीरस्थाने = अध्याये ।

“बहुशः क्षता हीनशक्तप्रणिधानेनापविष्टा ॥”)
प्रणिधिः, पुं, (प्रणिधीयते इति । प्र + नि + धा +

किः ।) चरः । (यथा, देवीभागवते । ५ । ३६ ।
“प्रणिधिं प्रेषयामास ह्यारिस्तु शचीपतिम् ॥”)

प्रार्थनम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ६६ ॥ अवधानम् ।
इति भरतः ॥ (बृहद्रथपुत्रः । यथा, महा-

भारते । ३ । २१६ । ६ ।
“बृहद्रथस्य प्रणिधिः कश्यपस्य बृहत्तरः ।

भानुरङ्गिरसो धीर ! पुत्रो वर्चस्य सौरभः ॥”)
प्रणिपातः, पुं, (प्र + नि + पत + घञ् ।) प्रणतिः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ६१ ।
“तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्वं

सहस्रलूनः शिशिराव्ययस्य ।
अकीर्यत चाम्रकपादमूले

पुष्पोच्चयः पञ्चवभङ्गभिन्नः ॥”)
प्रणिहितं, त्रि, (प्र + नि + धा + क्तः ।) स्थापि-

तम् । प्राप्तम् । समाहितम् । इति मेदिनी ।
ते, २०३ ॥ (मिलितम् । यथा, रामायणे ।

४ । २५ । ३४ ।
“ततः प्रणिहिताः सर्वा वानर्योऽस्य वशानुगाः ।

चुकुसुर्वीरवीरेति भूयः क्रोशन्ति ताः प्रियम् ॥”)
प्रणीतं, त्रि, (प्र + णी + क्तः ।) उपसम्पन्नम् ।

पाकेन रूपरसादिसम्पन्नवस्त्रनादि । इत्यमर-
भरतौ । निम्नम् । विहितम् । प्रवेशितम् । इति

मेदिनी । ते, १२४ ॥ कृतम् । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रणीतः, पुं, (प्रणीयते इति । प्र + णी + क्तः ।)

संस्कृतानलः । यज्ञे मन्त्रादिना संस्कृतानिः ।
इत्यमरः । २ । ७ । २० ॥

प्रणीता, स्त्री, (प्रणीत + टाप् ।) यज्ञपात्र-
विशेषः । इति मेदिनी । ते, १२४ ॥

प्रणुतं, त्रि, (प्र + णु + क्तः ।) स्तुतम् । इत्यमरः ।
३ । १ । १०६ ॥

प्रणयः, त्रि, (प्रकर्षेण नेतुं शक्यः । प्र + णी +
“अणो यत् ॥” ३ । १ । ६७ । इति यत् ।)

वश्यः । इत्यमरः । ३ । ३ । २५ ॥ (यथा,
महाभारते । १२ । ५६ । ६० ।

“असत्प्रणयो राजेति लोकांश्चैव वद-
न्त्युत ॥”)

प्रततिः, स्त्री, (प्रतनोतीति । प्र + तन + क्तिच् ।)
विस्तृतिः । वल्ली । इति मेदिनी । ते, १२६ ॥

प्रतती, स्त्री, (प्रतति + ङीष् ।) व्रतती । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

प्रतनः, त्रि, (प्र + “नञ् पुराणे प्रात् ॥” ५ । ४ ।
२५ । इत्यस्य वार्त्ति० इति चकारात् यु तुट्

च ।) पुरातनः । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥
प्रतर्कणं, स्त्री, (प्र + तर्क + भावे ल्युट् ।) वितर्कः ।

तत्पूर्यायः । तर्कः २ वितर्कः ३ यूहः ४ वहः ५
ऊहः ६ वितर्कणम् ७ अध्याहारः ८ अध्या-

हरणम् ९ ऊहनम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रतलं, स्त्री, (प्रकृतं तलम् ।) पातालमेदः । इति

मेदिनी । ले, १०६ ॥
प्रतलः, पुं, (प्रकृतं तलमस्य ।) विस्तृताङ्गुलि-

पाणिः । चपेटः । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥
प्रतानः, पुं, विस्तृतः । प्रपूर्वतनधातोर्घञ्प्रत्य-

नियन्तः ॥ (तनुः । यथा, रघुः । २ । ८ ।
“लताप्रतानोद्गथितैः स केष्टै-

रधिव्यधन्वा विजचार दावम् ॥”)
वायुरोगविशेषः । तस्य संज्ञान्तरं अपतान-

कम् । यथा,—
“दृष्टिं संस्तभ्य संज्ञाश्च हत्वा कण्ठेन कूजति ।

हृदि सुक्ते नरः स्वास्यं याति मोहं हृते पुनः ।
वायुना दारुणं प्राहुरेके तदपतानकम् ॥”

इति माधवकरः ॥
प्रतानिनी, स्त्री, (प्रतानो विस्तारोऽस्यस्या इति ।

प्रतान + इनिः ।) प्रतामवती । विस्तृतलतादिः ।
इत्यमरभरतौ ॥

प्रतापः, पुं, (प्र + तप् + घञ् ।) क्रीडदण्ड-
तेजः । क्रीडो धनं दण्डो दमः तद्धेतुत्वात् सैन्य-

मपि दण्डः ताभ्यां यत्तेजो जायते सः । इति
भरतः ॥ तत्पूर्यायः । प्रभावः २ । इत्यमरः ।

२ । ८ । २० ॥ (यथा, मनुः । ६ । ३१० ।
“प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात् पापकर्मसु ॥”

पौरुषम् । यथा, रामायणे । १ । १ । ११ ।
“धमः समविभक्ताङ्गः क्षिप्रवर्णः प्रतापवान् ॥”

“प्रतापः स्मृतिमार्गेण रिपुहृदयविदारणक्षमं
पौरुषं तद्वान् । ‘प्रतापौ पौरुषातपौ’ इति

कोषः ॥” इति तट्टीकायां रामानुजः ॥) तामः ।
(यथा, रघुः । ४ । १२ ।

“यथा प्रज्ञादानाथः प्रतापात् तपनो यथा ।
तथैव सोऽभूदन्वयो राजा प्रहतिरञ्जनात् ॥”)

तेजः । इति मेदिनी । पे, २० ॥ अर्कवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (युवराजस्य वृक्षे, स्त्री । यथा,

भोजराजकतयुक्तिकल्पतरौ ।
“नीलो दण्डश्च वज्रश्च शिरःकुम्भस्तु कानकः ।

सौवर्णं युवराजस्य प्रतापं नाम विस्तृतम् ॥”)
प्रतापनं, स्त्री, (प्र + तप + णिच् + भावे ल्युट् ।)

पीडनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । २६ ।

“कानकं राजतं ताम्रं रेतिकं चतुर्वीचकम् ।
चिरस्थानाहिकीचन्ते पित्ततेजःप्रतापनात् ॥”)

प्रतिकः

प्रतापनः, पुं, (प्रतापयतीति । प्र + तप् + णिच् + ल्युः ।) नरकविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 स च कुम्भीपाकः । इति श्रीभागवतम् ॥ (केश-
 दायक, इन्द्र । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये ।
 “रुद्रकोपायिसम्भूतः सर्वभूतप्रतापनः ॥”)
 प्रतापसः, पुं, (प्रतापं चक्षुःश्रेयः सति नाशय-
 तीति । सो + कः ।) शुक्लार्कदृष्टः । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ८१ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
 “श्वेतार्को गणरूपः स्यान्मन्दारो वसुकोऽपि च ।
 श्वेतपुष्पो सदापुष्पः सवालाकः प्रतापसः ॥”
 प्रकटस्तपसश्च ॥)
 प्रतारकः, त्रि, (प्रतारयतीति । प्र + तृ + णिच् +
 ल्युः ।) वञ्चकः । धूर्तः । यथा । यो यस्य
 प्रतारकः स तस्याध्यापकः ॥ (यथा च ब्रह्मवैवर्ते
 ब्रह्मतिखण्डे २७ अध्याये ।
 “शुश्रूणास्तीति वादी वो मिथ्यावादी प्रतारकः ।
 देवदेवी गुरुदेवी स गोहत्यां लभेद्भुवम् ॥”)
 प्रतारणं, स्त्री, (प्र + तृ + णिच् + भावे ल्युट् ।)
 प्रतारणा । तत्पण्यायः । वञ्चनम् २ अलौकम् ३
 अभिसन्धानम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३ ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १५७ ।
 “रुद्रे दामोदरीये यत्तस्यास्तीत् स्रुतं पुरम् ।
 सेतुना तेन तत्रैच्छत् कर्तुं वोऽम्भःप्रता-
 रणम् ॥”)
 प्रतारणा, स्त्री, (प्र + तृ + णिच् + युच् । टाप् ।)
 वञ्चना । यथा,—
 “यदीच्छति वशीकर्तुं जगदेकेन कर्मणा ।
 उपास्यतां कलौ कल्पलता देवी प्रतारणा ॥”
 इत्युद्धटः ॥
 प्रतारितः, त्रि, (प्र + तृ + णिच् + क्तः ।) कृत-
 प्रतारणः । तत्पण्यायः । अंसितः २ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रति, व्य, (प्रयति इति । प्रथ विख्यातौ + बाहु-
 लकात् इति ।) विश्रुत्युपसर्गान्तर्गतपञ्चदशो-
 पसर्गः । बोधदेवनाथ गिरिंज्ञा कृता । अर्थार्थाः ।
 प्रतिनिधिः । सुखवदृष्टः । यथा प्रदुम्नः केश-
 वात् प्रति ॥ वीर्या । प्यामुमिच्छा । यथा वृक्षं
 वृक्षं प्रति सिञ्चति ॥ लक्ष्यम् । चिह्नम् । यथा
 वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् ॥ इत्यम्भूताख्यानम् ।
 कथञ्चित् प्रकारमापन्नं इत्यम्भूतं तस्याख्यानम् ।
 यथा साधुर्विप्रो मातरं प्रति ॥ भागः । स्त्रीक्रिय-
 माणोऽंशः । यथा हरं प्रति हलाहलम् ॥
 प्रतिदानम् । गृहीतस्य प्रतिदानम् । यथा भक्तेः
 प्रत्यन्तं शम्भोः । तिष्ठेभ्यः प्रति माषान् यच्छति ।
 तिलान् गृहीत्वा माषान् ददातीत्यर्थः ॥ स्लोकम् ।
 अल्पम् । यथा । शाकप्रति रूपप्रति । क्षेपः ।
 निश्चयः । इत्यमरभरतमेदिनीकाराः ॥ बाह्यतिः ।
 प्रशस्तिः । विरोधः । समाधिः । इति सुषवोध-
 टीकायां दुर्गादासः ॥ अभिमुखम् । स्वभावः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रतिकः, त्रि, कार्वाणपथेन श्रौतः । “कार्वाणपथि-
 टन् वक्तव्यः प्रतिरादेशश्च वा ॥” ५ । १ । २५ ।

प्रतिच्छ

इत्यस्य वार्तिकोक्त्या टिटन् । कार्वाणपथिकः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 प्रतिकर्म, [न्] स्त्री, (प्रत्यङ्गं प्रतिस्थातं वा
 कर्म । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) प्रसा-
 धनम् । वेशः । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ (यथा,
 माघे । ५ । २७ ।
 “आस्तीर्णतत्परचित्तावसधः क्षणेन
 वेश्याजनः कृतनवप्रतिकर्मकान्तः ॥”
 प्रतीकारः । यथा, महाभारते । ४ । ५६ । १८८
 “उषिताः स्मो वने वासं प्रतिकर्मचिकीर्षवः ।
 कोपं नार्हसि नः कर्तुं सदा समरदुर्व्ययम् ॥”
 अङ्गसंस्कारः । इति कचिदमरे १०६ । १२१ ॥
 प्रतिकायः, पुं, (प्रतिगतः कायो यत्र ।) शर-
 यम् । प्रतिरूपकम् । इति जटाधरः ॥
 प्रतिकारः, पुं, (प्रति + कृ + वच् ।) प्रतीकारः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ८ । ४० ।
 “प्रतिकारविधानमायुधः
 सति श्रेवे हि फलाय कल्पते ॥”)
 प्रतिकाशः, त्रि, (प्रति + काश + वच् ।) प्रती-
 काशः । इत्यमरटीकायां भागुदीक्षितः ॥
 प्रतिकासः, त्रि, (प्रति + काच + वच् ।) प्रती-
 काशः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
 प्रतिकूपः, पुं, (प्रतिरूपः कूपः ।) परिखा । इति
 हारावली । १७४ ॥
 प्रतिकूलं, त्रि, (प्रतीकं कूलादिति ।) अननुकूलम् ।
 विपक्षः । तत्पण्यायः । प्रसवम् २ अप्रसवम् ३
 अपहृ ४ । प्रतीपम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८४ ॥
 (यथा, मनुः । ६ । २७५ ।
 “राज्ञः कोषापहर्तुं च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।
 चातयेद्विविधैर्दण्डैररीणाञ्चोपजापकान् ॥”)
 प्रतिकृतिः, स्त्री, (प्रकृष्टा कृतिः ।) प्रतिमा । इत्य-
 मरः । १२ । १०३६ ॥ प्रतिनिधिः । (यथा, रघुः । ८ । ६२ ।
 “तेनाद्यौ परिगमिताः समाः कथञ्चित्
 बालत्वादवितथस्मृतेन स्मृतोः ।
 सादृश्यप्रतिहतिदर्शनेः प्रियायाः
 स्वप्नेषु चञ्चिकसमागमोत्सवैश्च ॥”
 प्रति + कृ + भावे क्तिन् ।) प्रतिकारः । इति
 मेदिनी । ते, २१० ॥ (यथा, हरिवंशे । २५ । ७ । २३ ।
 “शृङ्गध्वं देवताः सर्वाः शत्रुप्रतिकृतिं पराम् ।
 अवधा दानवाः सर्वे ऋते शङ्करमथयम् ॥”)
 प्रतिच्छदं, त्रि, (प्रति कथ्यते स्मात् । प्रति + कृ +
 क्तः ।) गच्छंम् । द्विरावृत्त्याकर्षितम् । इति
 मेदिनी । टे, ६४ ॥
 प्रतिचयं, व्य, (चयं चयं प्रति ।) पौनःपुन्यम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः । ५ । १० ।
 “प्रतिचयं सा कृतरोमविज्रिवां
 प्रताय मौक्षीं त्रिगुणां वभार याम् ।
 अकारि तत्पूर्वनिबहया तया
 सरागमस्या रशनागुणाश्चदम् ॥”)
 प्रतिचयः, पुं, (प्रतिचिष्येति द्विगन्ति विपश्चा-
 दीनिति । प्रति + चि + यच् ।) रचकः । इति
 शब्दरत्नावली ॥

प्रतिग्र

प्रतिचिप्रः, त्रि, (प्रतिचिष्यते स्मेति । प्रति +
 चिप्र + क्तः ।) वारितः । प्रेषितः । इति
 मेदिनी । ते, २०५ ॥ अधिचिप्रः । इत्यमरः ।
 ३ । १ । ४२ ॥ “द्वे कृताधिचिपे । स्वर्द्धया पर-
 गुणं प्रति दुर्वचनमधिचिपः अधिचिष्यते स्म
 अधिचिप्रः क्तः एवं प्रतिचिप्रः । कस्यचित्
 श्रौत्यादिकं प्रति स्वर्द्धमानेन दुर्वचनमधिचिपः
 स यस्य कृतः सोऽधिचिप्रः । इति सुकुटोऽपि ।
 केचित्तु । द्वे प्रेषिते । आहूय प्रेषितो यस्तु
 प्रतिचिप्रः स उच्यते । इति ह्यण्दासः ।
 इत्याहुः ।” इति भरतः ॥
 प्रतिगतं, स्त्री, (प्रतिमुखं गतं गमनम् ।) पश्चि-
 गतिविशेषः । यथा,—
 “गतागतप्रतिगतसम्पत्ताद्याश्च पश्चिणाम् ।
 गतिभेदाः पश्चिग्रहं कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥”
 इति जटाधरः ॥
 (प्रति + गम + कर्त्तरि क्तः । प्रतियाते, त्रि ॥)
 प्रतिग्रहः, पुं, (प्रतिग्रहणमिति । प्रति + ग्रह +
 क्तः ।) “ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च ॥” ३ । ३ । ५८ । इति
 भावे अप् । स्त्रीकरणम् । सैन्यग्रहम् । (प्रति-
 ग्रह्णाति निष्ठीवनादिकमिति । प्रति + ग्रह +
 “विभाषा ग्रहः ॥” ३ । १ । १४३ । इति पक्षे
 अच् ।) पतद्ग्रहः । (प्रतिग्रह्यते इति । प्रति
 + ग्रह + अप् ।) द्विजैर्भ्यो विधिवद्ग्रहम् । तद्-
 ग्रहः । ग्रहभेदः । इति मेदिनी । द्वे, ३१ ॥ * ॥
 ब्राह्मणस्यार्थः प्रतिग्रहार्जितः । यथा,—
 “प्रतिग्रहार्जिता विप्रैश्चन्द्रियैश्च निर्वृताः ।
 वैश्ये न्यायार्जिताश्चार्थाः शूद्रे सुश्रवणार्जिताः ॥”
 अयाचितप्रतिग्रहे दोषाभावो यथा,—
 “अयाचितोपपन्ने तु नास्ति दोषः प्रतिग्रहे ।
 अन्तं तं विदुर्हंवास्तस्मात्तत्रैव निर्णयेत् ॥ * ॥
 गुरुभ्याञ्चोच्चिह्नैर्गुरुर्चिष्यन् देवतातिथौ न ।
 सर्वतः प्रतिग्रहीयात् न तु लभ्येत स्वयं ततः ॥
 साधुतः प्रतिग्रहीयादथवासाधुतो द्विजः ।
 गुणवानल्पदोषश्च निर्गुणो हि निमज्जति ॥
 एवं तस्करवृत्त्या वा कृत्वा भरणमात्मनः ।
 कुर्याद्विशुद्धिं परतः प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ॥”
 इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥ * ॥
 तीर्थे प्रतिग्रहनिवेधो यथा,—
 “सुवर्णमथ शुक्लात्मा तथैवान्यप्रतिग्रहम् ।
 स्वकार्ये पित्रकार्ये वा देवताभ्यर्चनेऽपि वा ॥
 निष्कलं तस्य तत्तीर्थं यावत्तद्वनमनुते ।
 अतस्तीर्थे न गृहीयात् पुण्येष्वायतनेषु च ॥”
 इति कौर्म्ये ३३ अध्यायः ॥ * ॥
 राजादितः प्रतिग्रहनिवेधो यथा,—
 “न राज्ञः प्रतिग्रहीयान्न शूद्रपत्नित्वादपि ।
 न चान्यसादृशकञ्च निवृत्तान् वर्णवेद्-
 बुधः ॥”
 इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥
 विद्यारहितस्य प्रतिग्रहनिवेधो यथा,—
 “हेम भूमिं तिलान् गाश्च अविद्वानाददाति यः ।
 भस्मीभवति सोऽज्ञाय दातुः स्यान्निष्कञ्च तव् ॥

प्रांतग्र

प्रतिग्र

प्रतिभ्रं

तस्माद्विद्वान्नादद्यादव्यग्रोऽपि प्रतिग्रहम् ।
विषमन्तापरिचरानि विवेकान्तेन नश्यति ॥” *॥
गर्हितप्रतिग्रहादिर्यथा,—
“हस्तिहृणाजिनाद्यास्तु गर्हिता ये प्रतिग्रहाः ।
सहिषास्तान् गृह्णीयुर्गृह्णन्तस्तु पतन्ति ते ॥
हृणाजिनप्रतिग्राही हयानां शुकविक्रयी ।
नवग्रहास्तु भोक्ता च न भूयः पुरुषो भवेत् ॥” *॥
आपदि गर्हितप्रतिग्रहकर्तव्यता यथा,—
“प्रोक्तप्रतिग्रहाभावे प्रोक्तायां दृष्टदापदि ।
विप्रोऽन्नं प्रतिग्रहन् वा यत्तत्ततोऽपि नाधभाक् ॥
गुर्व्यादिपौष्यवर्गार्थं देवाद्यर्थं सर्वशः ।
प्रत्यादद्याद्द्विजो यस्तु भृत्यार्थमात्मनोऽपि च ॥
द्विजोऽप्यर्थासांशानि गन्तुं पुण्याभ्युपगम्यकान् ।
श्रय्याशनासनं प्राक्तं प्रत्याख्येयं न कर्हिचित् ॥
अपि दुष्कृतकर्मभ्यः समादद्यादयाचितम् ।
पतितेभ्यस्तथान्येभ्यः प्रतिग्राह्यमवश्यम् ॥” *॥
प्रतिग्रहीतुं शक्तस्य लभ्यमानपरित्यागेन स्वर्गो
भवति । यथा,—
“शक्तः प्रतिग्रहीतुं यो वेदवृत्तः सुचयतः ।
लभ्यमानं न गृह्णाति स्वर्गस्तस्य सुनिश्चितम् ॥” *॥
प्रतिग्रहणं वापि याचितं यो न यच्छति ।
तत्कोटिगुणितग्रस्तो नृतो दातव्यमवच्छति ॥” *॥
दाता च न स्मरेद्दानं प्रतिग्राही न याचते ।
तायुभौ नरकं यानौ दाता चैव प्रतिग्रही ॥” *॥
वदन्ति कवयः केचिद्दानप्रतिग्रहौ प्रति ।
प्रत्यक्षं लिङ्गमेवेह दाढयाचकयोर्बलम् ॥
दाढहस्तो भवेद्दूर्ध्वमस्तुष्टेत् प्रतिग्रही ।
यद्दानं प्रतिग्रहीयात् प्रतिग्राही ब्रजत्यधः ॥” *॥
प्रतिग्रहप्रकारो यथा,—
“भूमेः प्रतिग्रहं कुर्याद्भूमिं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
करे गृह्य तथा कन्यां दासदास्यौ तथा द्विजाः ॥
करं हि हृदि विन्यस्य धर्माग्रे ज्ञेयः प्रतिग्रहः ।
आरुह्य च गजस्योक्तः कार्यं चान्यस्य कीर्तितः ॥
तथा चैकप्रधानाश्च सर्वेषामविशेषतः ।
प्रतिग्रहीत गां शङ्गे पुच्छे हृणाजिनं तथा ॥
आरुह्याः पशवः सर्वे ग्राह्याः पुच्छे विचक्षण्यैः ।
प्रतिग्रहमथोत्सृज्य आरुह्यैव तु पादुके ॥
इष्टायानु रथो ग्राह्यम्वे दण्डन् धारयेत् ।
द्रुमायामथ सर्वेषां मूले न्यस्तकरो भवेत् ॥
आयुधानि समादाय तथा भूय विभूषणम् ।
धर्मध्वजौ तथा स्पृष्ट्वा प्रविश्य च तथा गृहम् ॥
अथर्तौ तु सञ्जायि जलस्थानानि चैव हि ।
उपविश्य च श्रय्यायां सार्शयित्वा करेण वा ॥
द्रव्याण्यन्यान्यथादाय स्पृष्ट्वा वा त्राधानं पठेत् ।
कन्यादाने न तु पठेद्द्रव्याणि च पृथक् पृथक् ॥
प्रतिग्रहा द्विजस्येह तत्रैवान्तर्भवन्ति ते ।
द्रव्याणामथ सर्वेषां द्रव्यचंश्रयणाग्रः ॥
वाचयेज्जलमादाय करेण च प्रतिग्रहम् ।
प्रतिग्रहस्य यो धर्मं न जानाति द्विजो विप्रिम् ॥
न द्रव्यस्तेन संयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ।
अथापि शिः प्रपश्यामि विधिं सर्वं विशेष-

वानिप्रदानेन प्रतिग्रहे वा
दाढग्रहीचोरपि येन पुण्यम् ।
स्वर्गं प्राप्नुयेत् शृणुष्वमेतत्
गृहीतयोर्वै विधिवद्विज्ञेन् ॥
कुर्यादसौ पञ्चदिनानि पूर्वं
पञ्चोपचारैर्धृतविष्णुपूजाम् ।
कुप्याहमन्तेर्हन्तुं दुग्धहोमं
यद्ग्राम इत्यादि मरुत्ततीयम् ॥
सोऽङ्गारपूर्वादिभिरन्वितं तं
प्रत्येकमष्टौ जुहुयाद्विज्ञेन् ।
सूर्येण मन्त्रेण च तददष्टौ
षष्ट्या प्रयुक्तं त्रिभूतं जुहोति ॥
कुर्याच्च गायत्रिचपं सहस्रं
पञ्चात् प्रयत्नं तुरगं द्विजाग्रः ।
तद्वत्तथात्मानमयं नयेद्दि
दातापि चैतद्व्रतमाविदध्यात् ॥
द्विजाग्रवत् प्राक्तं नपापशुद्धे
द्वावप्यहं सूर्यजनं लभेताम् ॥”
इति दृष्टान्तराशरे । ४ । ८ । अध्यायः ॥ *॥
अपि च । विष्णुधर्मोत्तरे ।
“बीजानां सुहिमादाय रत्नान्यादाय सर्वतः ।
वस्त्रं दशान्तमादद्यात् परिधाय तथा पुनः ॥
आरुह्योपानहौ चैव यानमारुह्य पादुके ।
प्रतिग्रहीता सावित्रीं सर्वत्रैव प्रकीर्तयेत् ॥
ततस्तु सार्धं द्रव्येण तस्य द्रव्यस्य देवतम् ।
समापयेत्ततः पञ्चात् कामस्तुत्या प्रतिग्रहम् ॥
विधिं धर्म्ममथो ज्ञात्वा यस्तु कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।
दात्रा सह तरयेव नानादुर्गाण्यसौ द्विजः ॥”
ब्रह्मपुराणे ।
“नाक्षत्रः प्रतिग्रहीयात् वृत्तार्थं वाधुतस्तथा ।
अथान्यमपि मातङ्गतिललौहांश्च वर्णयेत् ॥
हृणाजिनतिलग्राही न भूयः पुरुषो भवेत् ॥
श्रय्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिग्रह्य नृतस्य च ।
नरकान्न निवर्तन्ते येन तिलमयीं तथा ॥”
तथा ।
“ब्रह्महत्या सारापानमपि कीर्यं तरिष्यति ।
आतुरादयद्वृह्यहीतस्य तत् कथं वै तरिष्यति ॥”
एतदादिद्रव्यदानं प्रतिग्रहीतुर्दोषजनकम् ॥ *॥
एतदनिच्छेदे विद्यादिरहितत्वेनासमर्थाय च
दातुरपि दोषजनकमाह दक्षः ।
“न केवलं हि तदयाति श्रेष्ठमस्य च नश्यति ॥
तद्वत्तद्रथम् । अतएव याज्ञवल्क्यः ।
“विद्यातपोभ्यां ह्येनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।
यज्ञन् प्रदातारमथो नयत्यात्मानमेव च ॥”
अथो नरकम् ॥ *॥ एतद्दानप्रतिग्रहोत्तररुक्त-
तपोनपादिभिरात्मतत्त्वमाय खेच्छया प्रति-
ग्रह्यते दानं न दोषाय इत्याह विष्णुः ।
“एतानि प्रतिग्रहाति खेच्छयाभ्यर्चितो न तु ।
तस्मै दाने न दोषोऽस्ति यस्मात्मानं नृ तारयेत् ॥”
तारणप्रकारमाह शारीरः ।
“मपिवावोगवादीनां प्रतिग्रहे सावित्राद्यवच्छं
जयेत् ॥” *॥ देवतः ।

“प्रतिग्रहं समर्थो हि कृत्वा विप्रो यथाविधि ।
निस्तारयति दातारमात्मानं स्वतेजसा ॥”
स्कान्दे ।
“वेदाङ्गपारगो विप्रो यदि कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।
न स पापेन लिप्येत पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥”
महाभारते ।
“तीर्थे न प्रतिग्रहीयात् पुण्येध्यायतनेषु च ।
निमित्तेषु च सर्वेषु न प्रमत्तो भवेन्नरः ॥”
प्रतिग्रहसमर्थस्य तदकरणे फलाधिक्यं यथा ।
याज्ञवल्क्यः ।
“प्रतिग्रहसमर्थो हि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।
ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति पुष्क-
लान् ॥”
अपवादमाह स एव ।
“कुप्याः प्राक्तं प्रयो मत्स्या गन्धाः पुष्यं दधि
चित्तिः ।
मावं श्रय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥”
अन्यत्र ।
“श्रय्यां गृह्णान् कुप्यान् गन्धानपः पुष्यं मण्यीन्
दधि ।
मत्स्यान् धानाः पयो मांसं प्राकश्चैव न निर्गुदेत् ॥”
मण्यीन् विधादिनिवारकान् ।
“एधोदेवं फलं मूलममभ्युद्धृतं यत् ॥”
अभ्युद्धृतमभ्यर्थं दत्तम् ।
“सर्वतः प्रतिग्रहीयात् मध्यमोभयदक्षिणाम् ॥”
किमिति न प्रत्याख्येयमित्याह मनुः ।
“अयाचिताद्वत्तं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ।
अन्यत्र कुलटाषडपतितेभ्यस्तथा द्विजः ॥”
प्रतिग्रहमात्रे प्रयोगवारे ।
“प्रतिग्रहं न गृह्णीयादात्मभोगविधितया ।
देवतातिथिपूजार्थं यन्नाह्ननसुपार्जयेत् ॥”
अङ्गिराः ।
“कुटुम्बार्थं द्विजः शूद्रात् प्रतिग्रहीत याचितम् ।
कृत्यार्थमात्मने चैव न हि याचेत कर्हिचित् ॥”
यज्ञार्थं याचने निन्दामाह याज्ञवल्क्यः ।
“चाण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रमिजितात् ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
प्रतिग्रहः, पुं, (प्रतिग्रहाति निष्ठीयनादिकमिति
प्रति + ग्रह् + “विभाषा ग्रहः ।” ३ । १ । १३३ ।
इति शः ।) पतद्ग्रहः । इत्यमरः । २ । ६ । १३६ ॥
(प्रति + ग्रह् + भावे षण् ।) प्रतिग्रहणश्च ।
प्रतिघः, पुं, (पतिहन्त्यनेनेति । प्रति + हन् + डः ।
त्वङ्ङादित्वात् कृत्वम् ।) क्रोधः । इत्यमरः ।
१ । ७ । २६ ॥ (यथा, मन्त्रे । १५ । ५२ ।
“प्रतिघं हतौऽपि सप्तपेय
नरपतिगणं समाश्रयत् ॥”
प्रतिघनमिति ।) प्रतिघातः । इति मेदिनी ।
घे, १० ॥ च्छां । दात शब्दरत्नावला ॥
प्रतिघातर्तः, स्त्री, (प्रति + घन् + शिष् + भावे
ल्युट् ।) मारणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११४ ॥
प्रतिघं, स्त्री, (प्रतिहन्त्यस्मिन्मिति । प्रति + घन् +
घणर्थे कः ।) अक्षम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रतिज्ञा

प्रतिज्ञा, [न] स्त्री, (इन्द्रोभिप्रायः । प्रति-
गतं इन्द्रः इति प्रादिमसामः ।) प्रतिरूपम् ।
इति विकारशेषः । (यकारान्तोऽपि टव्यते ।
यथा, राघवरत्नश्याम् । ३ । ७० ।
“रत्नः प्रियः प्रतिज्ञा स्त्रीः स्मिरप्रतिस्वरूपकः ।
रत्नायमिन्द्रान् प्रादात् तस्मै रत्नः प्रति-
ध्वजान् ॥ ”)

प्रतिज्ञाया, स्त्री, (प्रतिगता ज्ञायामिति) प्रतिकृतिः ।
इति चट्टादिव्युत्पादितप्रतिरूपम् । इत्य-
मरभरती । (यथा, हरिवंशे । १५९ । ३० ।
“माययास्य प्रतिज्ञाया दृश्यते हि गटालये ।
देहादेन तु कौरव्य । विषये च प्रभावतीम् ॥ ”)
प्रतिज्ञा, स्त्री, (प्रतिगता ज्ञानम् ।) अग्रजज्ञा ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१५ ॥
प्रतिज्ञाया, पुं, (प्रतिगतो ज्ञाप्यन्) वाक्यविशेषः ।
यथा,—
“इत्यग्रजज्ञाभावेऽस्मिन् प्रतिनिर्गद्यनुवृत्तम् ।
दूतसम्पन्नानेनोक्तं यत्र च प्रतिज्ञापकः ॥ ”

इत्युक्तलीलमयः ॥

प्रतिज्ञागरः, पुं, (प्रतिज्ञागरमिति । प्रति +
नाय + वच् । “जाग्रोर्वीति ।” ७ । ३ । ८५ ।
इति गुणः ।) प्रत्यवेक्षणम् । तत्पर्यायः ।
अथेवा २ । इत्यमरः । ३ । २ । २८ ॥ जागर-
प्रतिनिधिः प्रतिज्ञागरः । हे गृहमवेक्ष्य
इत्यादिगोप्यस्य इति रायसुकुटः ॥

प्रतिज्ञिका, स्त्री, (प्रतिरूपा जिज्ञा ।) ताजु-
स्मन्त्युद्भिज्ञा । आत्जिज्ञ इति भाषा ।
तत्पर्यायः । प्रतिज्ञिका २ माध्वी ३ रसन-
काङ्कः ४ अग्निजिज्ञा ५ इति शब्दरत्नावली ॥
प्रतिज्ञिका, स्त्री, (प्रतिज्ञा + स्तार्थे कन् । टाप् ।
अन इत्यम् ।) प्रतिज्ञा । इति विकारशेषः ॥

प्रतिज्ञा, स्त्री, (प्रतिज्ञायते इति । प्रति + ज्ञा +
“आतत्तोपमर्गे ।” ३ । ३ । १०६ । इति अट् ।
टाप् ।) कर्तव्यप्रकारकज्ञानानुसूतयापारः ।
इत्यनुमितिगदाधरी । साध्यनिर्देशः । इति
गीतमयम् । साध्याभिधायिका वाक् । इति
पादशरत्नम् । तत्पर्यायः । आम् २ प्रति-
ज्ञानम् ३ यज्ञीकारः ४ पतिव्रतः ५ ॐ ६
नमाभिः ७ संविन् ८ आगूः ९ आश्रयः १०
संज्ञः ११ नियमः १२ आश्रयगमः १३ वाङ्म
१४ गता १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ सन्धा
१६ गन्तरः १७ संश्रयः १८ उररीकारः १९
अयः २० । इति चट्टाधरः ॥ ३ ॥ (यथा, गो-
रामायणे । २ । ११० । १४ ।

“दूत्येन रामसमिदादुपुण्य
नुवा च दाम्य भरतस्य तस्य ।

पिषोपमागो रवुदन्तगां

पितुः पतिज्ञां न मभूत् वृष्टीम् ॥ ”)

प्रतिज्ञादीधो न वनेयः । यथा,—

“तथाप्य देवाधिवते शशं धाम यतो यत्नम् ।

प्रतिज्ञा नापरोक्ष्या नव्यजैःपि च यन्तुनि ॥ ”

इत्युपुराणम् ॥

प्रतिध्व

प्रतिज्ञातं, त्रि, (प्रतिज्ञायते स्मेति । प्रति + ज्ञा +
क्तः ।) अङ्गीकृतम् । इत्यमरः । ३ । २ । १०८ ॥
(यथा, मनुः । ८ । १३६ ।

“अथ देवे प्रतिज्ञाते पशुकं शतमर्हति ।

अपशूवे तद्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ॥ ”)

प्रतिज्ञानं, स्त्री, (प्रति + ज्ञा + क्त्वाट् ।) प्रतिज्ञा ।
इत्यमरः । १ । ५ । ५ ॥

प्रतिज्ञेयः, पुं, (प्रतिज्ञानायनेनेति । प्रति + ज्ञा +
यन् ।) स्तुतिपाठकः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (प्रति-
ज्ञातुं शक्यः ।) प्रतिज्ञानये, त्रि ॥

प्रतिज्ञातः, पुं, (प्रतिगतस्तालम् ।) तालविशेषः ।
यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“कान्तारः समराख्यश्च वैकुण्ठो वाञ्छितस्तथा ।

कथिताः शङ्करेणैव चत्वारः प्रतितालकाः ॥

कान्तारो यथा,—

कान्तारः प्रतितालस्तु चन्द्रक्रीडे द्रुतद्वयम् ।

दशाक्षरपदेनायं शङ्करे वर्तते रसे ॥ १ ॥

समराख्यो यथा,—

लघुद्वितौ लघुचान्ते वृषताल उदाहृतः ।

यद्रसंख्याक्षरपदः समरे वीरजे रसे ॥ २ ॥

वैकुण्ठो यथा,—

यद्रसयसु वैकुण्ठे प्रतिताले समीरितः ।

अर्कसंख्याक्षरेः पादो ह्यस्य त्रिपुटताले ॥ ३ ॥

वाञ्छितो यथा,—

वाञ्छितस्तुतीये ताले लघुरेको द्रुतस्तथा ।

त्रयोदशाक्षरेयुक्तो रसेद्रुते प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

प्रतिताली, स्त्री, (प्रतिगता तालमिति । गौरादि-
त्वात् स्त्री ।) तालकोद्घाटनयन्त्रम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ चावि इति भाषा ॥

प्रतिदानं, स्त्री, (प्रतिष्ठत्य दानं पतिरूपं दानं
वा ।) विनिमयः । व्यस्तार्पणम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ८१ ॥

प्रतिदारणं, स्त्री, (प्रतिदायतेऽस्मिन्निति । प्रति + दृ
+ णिच् + आधारे क्त्वाट् ।) ग्रहम् । इति
शब्दमाला ॥

प्रतिदिनं, स्त्री, दिनं दिनं प्रति । प्रत्ययम् । यथा,
“ततः प्रतिदिनं वेला यवैते त्रिपलायिका ॥”

इति सत्सत्यसुक्तावली ॥

प्रतिदिवा, [न] पुं, (प्रतिदीयतेति । प्रति +
दिन + “कनिन् द्रष्टृप्रतिचिराजिघन्विदुप्रात-
दिवः ।” उपा० १ । १५६ । इति कनिन् ।)
सूर्यः । इति विकारशेषः ॥ प्रतिदिनश्च ॥

प्रतिदीवा, [न] पुं, (प्रतिदिनम् । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिदीयं, त्रि, (प्रति + दा + यन् ।) क्रीतद्वयस्य
दुष्पीनमुद्रा पराहृत्य दानम् । यथा,—

“क्रीत्वा मन्त्रेण यः पर्यं दुष्पीतं मन्यते क्रयौ ।

विक्रेतुः प्रतिदीयन्तस्मिन्नेवाह्वाविद्यतम् ॥ ”

इति मिताशरा ॥

प्रतिध्वनिः, पुं, (प्रतिरूपो ध्वनिरिति ।) प्रति-
नादः । गुम्फन् इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रति-
ध्वन्यः २ प्रतिश्रुत् ३ प्रतिध्वानम् ४ । इति

प्रतिनि

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधे । १६ । १० ।
“वदनकुहरेष्वधेयुगमयं तदुदयति
श्रुतिपदमयस्तेषामेव प्रतिध्वनिरध्वनि ॥ ”)

प्रतिध्वानं, स्त्री, (प्रतिध्वननमिति । प्रति + ध्वन
+ घञ् ।) प्रतिध्वनिः । इत्यमरः । १ । ६ । २५ ॥

प्रतिनभा, [च] पुं, (प्रतिरूपो नभा नभुः सदृश
इत्यर्थः ।) प्रपौत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रतिनवं, त्रि, (प्रतिगतं नवं नवतामिति ।) नूतनम् ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, मेघदूते । ३८ ।

“पञ्चादुषेर्भुजतरुवनं मण्डपेनाभिलीनः

साम्बं तेजः प्रतिनवजवापुष्परक्तं दधानः ॥ ”)

प्रतिनिधिः, पुं, (प्रतिनिधीयते सदृशीक्रियते इति ।
प्रति + नि + धा + “उपसर्गे धोः किः ।” ३ । ३ ।

६२ । इति किः ।) प्रतिमा । इत्यमरः । २ । १० । ३६ ॥

सदृशः । (यथा, रघौ । १ । ८१ ।

“ततां तदीयां सुरभिः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।

आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुष्वादि वा ॥ ”)

तस्य विवेचनं यथा । “अत्यन्ताधर्मार्थं सुन्द-
पुराणम् ।

‘पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भातरं तथा ।

एषामभाव एवात्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत् ॥’

गरुडपुराणे ।

‘भाष्यां भर्तृव्रतं कुर्यान् भाष्यायाश्च पतिस्तथा ।

असामर्थ्यं तयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥’

वराहपुराणे ।

‘पिष्टमाष्टपतिभाष्टश्चतुर्गुणादिभूषणम् ।

अष्टशार्धेनोपयत्वा स्वयं च फलभाग्भवेत् ॥’

अत्रैव विषये ज्ञातव्यम् ।

‘दक्षिणा नात्र कर्तव्या श्रुत्या विहिता च या ।

ननु प्रतिनिधौ समेह शर्माचक्ष्मन्मन्त्र्यफलं

कुत्रानेति चेत् प्रधान एव । तथा च शारी-
रिकभाष्ये श्रुतिः । ‘यां वै काश्चन्यज्ञश्चत्विज

आश्रियमाश्रासते यजमानायेव तामाश्रासते

इति होवाच इति ।’ ब्राह्मणसंख्ये तु यज-
मानायेत्यादौ यजमानस्यैव चेति पाठे विशेषः ।

तथा च सरलायां सूत्रम् । ‘यां वै काश्चनयाज्ञ

श्चत्विगाश्रियमाश्रासते सा यजमानस्यैवेति ।’

श्चत्विग्यजमानपदे प्रतिनिधिप्रधानपरि व्याका-

ङ्कितत्वादिति । अतएव प्रतिनिधिपुत्रादिनाम्ना-

यान्तु नः पितर इत्यादिवदन्त्य एव पद्यने

वाक्यस्य कारणनिकत्वात्तत्र न तथेति ॥ ३ ॥

अत्र प्रतिनिधिप्रसङ्गेन स्तुत्यनुवारात् किदि-

हियते । कालमाधवीये ।

‘काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्यनैमित्तिके हि नः ।

काम्येषूपजमादूर्तुमन्ये प्रतिनिधिं विदुः ।’

अस्यार्थस्तु साधवाच्येनाभिहितः । यथा

नित्यनैमित्तिकं प्रतिनिधिनाप्युपक्रम्य कारयेत् ।

काम्यस्तु ननामर्थ्यं परीत्य स्वयमेव उपक्रम्य

कुर्यात् । अनामर्थ्यं तु उपजमादूर्तुं प्रतिनिधि-

नापि तत्कारयेत् । एतच्च काम्यं औतपरम् ।

काम्यकार्णव्यं अन्तराश्रयप्रक्रम्य कुर्यात् । तथा

च पराशरभाष्यं ज्ञातव्यम् ।

‘श्रौतं कर्मे स्वयं कुर्यादप्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत् ।
अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्यादाचारमन्ततः ॥’
अन्ततः उपक्रमात् परतः । अन्यथा नित्य-
नेमित्तिकमात्रपरत्वे श्रौतस्मार्त्तमेदेनोपादानं
वर्धं स्यात्तयोरविशेषादेव प्रतिनिधिलाभात् ।
अतएव भारतपाठादौ तथा समाचारः ॥ ५ ॥
स्थूलवर्ध्वरे ।

‘नाभावस्य प्रतिनिधिरभावान्तरमिष्यते ।
सनातीयमप्यभावान्तरमभावस्य प्रतिनिधि-
र्नेष्यते । भावस्तु कदाचित् । यद्योपवासादौ-
ब्राह्मणभोजनादि ।

‘नापि प्रतिनिधातयं निषिद्धं वस्तु कुत्रचित् ।
श्रोत्रियाणामभोज्यं यद्द्वयं तदप्येषतः ।
ग्राह्यं प्रतिनिधित्वेन होमकार्ये न कुत्रचित् ॥
इत्थं वैकल्पिकं किञ्चिद्वन्न सङ्कल्पितं भवेत् ।
तदलाभे सङ्गग्राह्यं न तु वैकल्पिकान्तरम् ॥
उपात्ते तु प्रतिनिधौ सुखार्थं लभ्यते यदि ।
तत्र सुखमनादित्य गौणेनैव समापयेत् ॥
संस्काराणामयोग्योऽपि सुख एव हि गृह्यते ।
न तु संस्कारयोग्योऽन्यो गृह्यते प्रतिरूपकः ॥
सुखं कार्यसमर्थं तु लब्धेऽप्येतस्य नादरः ।
प्रतिरूपमुपादाय शक्तमेवोपयुज्यते ॥
काष्ठे रूपेणैषां पर्यैः चौरैः पुष्पैः फलेस्तथा ।
गन्धै रसैः सङ्गग्राह्यं सर्वलाभे परं परम् ॥
ग्राह्याणां भवेद्ग्राह्यमारण्यानामरण्यजम् ।
यवाभावे तु गोधृमास्तथा वेद्यवाद्यः ॥
हविष्ये गोष्ठं ग्राह्यं तदलाभे तु माहिषम् ।
आज वा तदलाभे तु चाक्षात्तैलं प्रयुज्यते ॥
तैलाभावे यहीतयं तैलजं तिलसम्भवम् ॥
तैलजं तिलसम्भवं तैलभृष्टतिलपिष्टम् ।
‘तदभावे तु सस्नेहं कौसुमं चर्षपोद्भवम् ॥
वृक्षस्नेहोऽथ वा ग्राह्यः पूर्वाभावे परः परः ।
तदभावे गवादीनां क्रमात् चौरं विधीयते ॥
तदलाभे दधि ग्राह्यमलाभे तिल इष्यते ।
यत्र सुखं दधि चौरं तत्रापि तदलाभतः ॥
अजादेः चौरदध्यादि तदलाभे तु गोष्ठतम् ।
सुख्यासन्नोऽथवा ग्राह्यः कार्यकारणवन्तौ ॥
अतएव वृताभावे पूर्वं दधि ततः पयः ॥’
तथा ।

‘अत्र गौर्यकालेषु कर्मचोदितमाचरेत् ।
प्रायश्चित्तं बाह्वतिभिर्हृत्वा कर्मे समाचरेत् ॥’
माह्वे ।

‘वृत्तं न लभ्यते यत्र शुष्कचौरेण होमयेत् ।
चौरस्य च दधि ज्ञेयं मधुनच गुडो भवेत् ॥’
आयुर्वेदपि ।

‘मधु यत्र न विद्येत तत्र जीर्यगुडो भवेत् ॥’
मैट्टेनचिः । ‘काष्ठमूलपर्यपुष्पफलप्ररोहरस-
गत्यादीनां सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्यात् । सर्वा-
लाभे यवः प्रतिनिधिर्भवति ।’ काष्ठं नालं
प्ररोहोऽङ्कुरः । ‘सर्वालाभे यव’ इति कल्पतरुः ।
अव्यय इति नारायणोपाध्यायः ॥ शान्ति-
दीपिकायां नारद्रीयपञ्चरात्रम् ।

‘अभावे चैव धातूनां हरितालं प्रशस्यते ।
वीजानामप्यलामे तु यव एको विधीयते ।
ओषधीनामलामे तु सहदेवा प्रशस्यते ।
रत्नानामप्यलामे तु सुक्ताफलमनुत्तमम् ॥
लौहानामप्यलामे तु हेमपात्रं प्रकल्पयेत् ।’
लौहानां तैजसमात्राणाम् । न्यायप्राप्तप्रति-
निधिमधिकृत्य जैमिनिः ।

‘न देवतामिश्रश्चक्रियाणामिति ।’ अस्यार्थः ।
देवताया अमेच आहवनीयादेः शब्दस्य
सन्तस्य क्रियायाः प्रजाद्वयार्थकर्मणश्चादृष्ट-
मात्रार्थकत्वेन आरादुपकारकत्वात् प्रति-
निधिः । ग्रीह्यादीनान् सन्निप्रत्योपकारकाणां
पुरोडाशसाधनं दृष्टमेव प्रयोजनमिति तत्र
प्रतिनिधिरुचित इत्युक्तम् । “इत्येकादशी-
तत्त्वम् ॥ ५ ॥ “आरब्धकार्तिकादिस्नाने तु
याध्यादिनासामर्थ्ये पुत्तादिभिः प्रतिनिधिना
कारयितयं नातुकल्पविधिना नित्यस्नान एव
तद्विधानादिति ॥” इति भजमासतत्त्वम् ॥ ५ ॥
स्वयंकरणासामर्थ्ये अन्यद्वारा । यथा,—“दध्ः ।
‘स्वयं होमे फलं यच्च तदन्वेन न जायते ।
ऋत्विक् पुत्रो गुरुभ्राता भागिनेयोऽथ विट्-
पतिः ।

एभिरेव हुतं यत्तु तदुतं स्वयमेव हि ॥’
विट्पतिर्जामाता । एवञ्च ऋत्विगादीतरत्र
फलान्वृता ॥ ५ ॥ अत्राशौचाश्रया बोधन-
दिनात् पूर्वं सूचितकालजीवित्वस्याधिकार-
भावेऽपि यद्दरणादिकं क्रियते तत् कर्मकाले
तस्य नारदोक्तस्वयं प्रवर्तनवत् प्रवर्तनाय न तु
तदानीं प्रतिनिधीयते । अथवा ।

‘निःशिष्यामिं सुदारेषु परिकल्प्यत्विजन्मया ।
प्रवसेन् कार्यवान् विप्रो वृषैव न चरं वसेत् ॥’
इति छन्दोगपरिशिष्टवदन्त्रापि प्रतिनिधी-
यते । एवं वरयं विनापि कचिद्वदि ऋत्विक्
प्रवर्तते तथापि तत्कर्मसिद्धिः । दक्षिणा च
सस्ने सूचिकाले दातव्येति । तथा च नारदः ।
‘ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्टः पूर्वैर्जुष्टः स्वयंकृतः ।
यदृच्छया वा यः कुर्यादात्विज्यं प्रीतिपूर्वकम् ॥’
यदृच्छया स्नेह्या ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

प्रतिपः, पुं, (प्रतिपाति पालयतीति । प्रति +
पा + कः ।) शान्तशराजपिता । इति शब्द-
रत्नावली ॥

प्रतिपञ्चः, पुं, (प्रतिपूजः पञ्च इति प्रादि-
समावः ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६२ ।
(यथा, ऋक्कटिके १० अङ्के ।

“अन्योन्यं प्रतिपञ्चसंहतिमिमां लोकस्थितिं

बोधय-

त्रेय क्रौडिति कूपयन्तवटिकान्यायप्रसक्तौ

पिङ्गः ॥”)

सादृश्यम् । यथा,—

“प्रतिवन्निप्रतिनिधिप्रतिपञ्चविद्वस्काः ।”

इति कायचन्द्रिका ॥

प्रतिवादी च ।

प्रतिपत्, [दृ] स्त्री, (प्रतिपद्यते उपक्रम्यते-
नयेति । प्रति + पट् + करणे क्तिप् ।) द्रगङ्-
वाद्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वृद्धिः । तिथि-
विशेषः । तत्पठ्यायः । पञ्चतिः २ । इत्यमरः ।
१।४।१ ॥ सा च चन्द्रस्य प्रथमकलाक्रियारूपा ।
दृष्टिरूपा चेत् शुक्ला१ एकाङ्कबोधिता । द्वास-
रूपा चेत् कृष्णा १७ सप्तदशाङ्कबोधिता ॥ ५ ॥
तस्या अवस्था यथा । “सा च कृष्णा द्वितीया-
युक्ता ग्राह्या प्रतिपत् सद्वितीया स्यादित्याप-
स्तम्बीयात् । शुक्ला अमावास्यायुता ग्राह्या ।
प्रतिपदाप्यमावास्याति वचनात् । त्रिसन्ध्यापि-
नीत्वे तु सर्वत्र न युग्मादरः । तथा च परा-
शरः ।

‘त्रिसन्ध्यापिनी या तु सेव पूज्या सदा तिथिः ।
न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरान् ॥’ ५ ॥
कृष्णापि उपवासे द्वितीयायुता न ग्राह्या ।
तथा च दृढवशिष्ठः ।

‘द्वितीया पञ्चमी वेधादृशमी च त्रयोदशी ।
चतुर्दशी चोपवासे ह्यनुः पूर्वोत्तरे तिथी ॥’
द्वितीया वेधात् योगात् प्रतिपत्तृतीये हन्तीत्यर्थः ।
एवमन्यत्र । अत्रोपवासपरेण विशेषविधानात्
आपस्तम्ब-नसामान्यवचनस्य सङ्कोचः ॥ ५ ॥
कार्तिकशुक्लप्रतिपदमधिकृत्य वलिं प्रति भग-
वद्वाक्यम् ।

‘वीर ! प्रतिपदा नाम तव भावी महीतुस्ववः ।
अत्र त्वं नरशार्दूल ! हृष्टाः पुष्टाः खलङ्कृताः ।
पुण्यदीपप्रदानेन पूजयिष्यन्ति मोगवाः ॥’
तत्र मन्त्रः ।

‘वलिराज ! न...स्तुभ्यं विरोचनस्तुत प्रभो ।
भविष्येन्न सुराराते पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥’
प्रतिपदा प्रतिपत्तिथ्या । अत्र प्रतिपदि । त्रस-
पुराणे तु वलिराजेतिमन्त्रस्य पूर्वम् ।
‘मन्त्रेणानेव राजेन्द्र ! समन्त्री सपुरोहितः ।’
इत्यर्हम् ॥

पञ्चादपि ।

‘एवं पूर्वां वृषः कृत्वा रात्रौ जागरयं ततः ।’
इत्युक्तमिति ॥

पुनर्नक्षत्रपुराणे ।

‘शङ्करश्च पुरा दूतं ससर्जं सुमनोहरम् ।
कार्तिके शुक्लपक्षे च प्रयमेऽहनि भूपते ॥
जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पाञ्चती ।
अतोऽर्थाच्छङ्करो दुःखी निव्यं गौरी सुखोऽपि ॥
तस्मात् दूतं प्रकर्तयं प्रभाते तत्र मानवैः ।
तस्मिन् दूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ॥
पराजयो विरुद्धश्च लज्जनाशकरो भवेत् ॥’
दूतश्चाप्रायिभिः क्रौडनम् । यथा मनुः ।
‘अप्रायिभिर्मत् क्रियते तस्मिन् दूतमुच्यते ॥’ ५ ॥
तत्तिथिमधिकृत्य भविष्योत्तरे ।
‘यो यो यादृशभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ! ।
हर्षदेव्यादिना तेन तस्य वर्षं प्रयाति हि ॥’
तथा ।

‘महापुण्या तिथिरियं नखिराण्यप्रवर्द्धनी ।

प्रतिप

प्रतिप

प्रतिप

मानं दानं श्रतगुणं कान्तिरस्यो निधौ भवेत् ॥
प्रतिपदोद्दिगीयोगो यथा । भविष्ये ।
'रोहिण्या प्रतिपदं कृता मार्गं मानि सितेनरा ।
गङ्गायां यदि लभ्ये सत्यं यद्गतेः नमा ॥' ६॥
तस्याः संज्ञा नन्दा । तत्राभ्यङ्गनिधौ यथा,—

‘नन्दासु नाभ्यङ्गसुपाचरेच
चौरच रिक्तानु जयामु मांसम् ।
पूगांसु योषिन् परिवर्जनाया
भद्रासु सर्वानि ममाचरेच ॥’ १॥

नन्दाद्विभ्रममाह ज्योतिषे ।
‘नन्दा भद्रा यथा रिक्ता पूगा प्रतिपदः क्रमात् ॥’
प्रतिपदादिपञ्चदशतिथिषु पञ्चदशद्रव्यभक्ष्य-
निधेयमाह नृत्तिः ।

‘कुशादे चार्घ्यदानिः स्यात् दृढत्वां न सरे-
द्विम् ।

अनुश्रुतः पटोले स्याद्वनहानिच नृत्तके ॥
कनकौ चायते विष्णे त्र्यम्बकोनिच ॥ नृत्तके ।
नानि शरीरनाशः स्यान्नारिक्ते च नृत्तता ॥
तुम्बी गोमांसनुत्या स्यात् कलम्बी गोवधामिका ।
शिश्वी पापकरी प्रोक्ता पूतिका ब्रह्मघातिका ॥
वाक्ताकौ सुनहानिः स्याच्चिरोगी च मायके ।
महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु वर्जयेत् ॥’ १॥
तत्र चौरनिधेयो यथा । चौरं विशाखाप्रति-
पन्नु वर्ज्यम् ॥’ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ १॥
तत्र जातफलम् ।

“मणिकनकविभूषासंयुतश्चारुकान्ति-
निजकुलकमनोहाटमानन्दविभः ।
प्रतिपदि शशिपूर्णां लब्धजन्मा प्रतापी
भवति विमलवैश्वर्यकेशः प्रवेशः ॥”

इति कौटिल्यप्रदायः ॥ १॥

वा अर्धेर्ध्वमतिथिः । यथा,—

महातपा उवाच ।

“विष्णोर्विभूतिमाहात्म्यं कथितं ते प्रसन्नतः ।
तिथीनां यद्ग्रह महात्म्यं कथ्यमानं मया नृप ॥
इत्यभूतो महानमिर्ब्रह्मरक्षोर्धोद्वो महान् ।
उवाच देवं ब्रह्मार्णं तिथिर्म दीयतां प्रभो ॥
यस्यामर्घं समस्तस्य जगतः स्यात्तिमाप्नुयाम् ॥
ब्रह्मोवाच ।

देवानामय यक्षाणां गन्धर्वाणाञ्च सत्तम ॥
आदौ प्रतिपदा येन त्वसुप्तमोऽसि पावक ॥
त्वत्पदान् प्रतिपदिकं संभविष्यन्ति देवताः ।
अतस्ते प्रतिपन्नाम तिथिरेषा भविष्यति ॥
नस्त्यं तिथौ हविष्येय प्राजापत्येन नृत्तिना ।
रोष्यन्ति तेषां प्रीताः स्युः पितरः सर्वदेवताः ॥
चतुर्विधानि भूतानि मनुष्याः पशवोऽसुराः ।
देवाः सर्वे सगन्धर्वाः प्रीताः स्युस्तर्पिते तपि ॥
दधोपवाचं कुर्वन्त त्वद्वक्तः प्रतिपदिने ।
आराशनी वा वर्तते श्रुत्वा तस्य पदं महत् ॥
चतुर्युगाणि पट्विंशत्सहोत्तरी महीयते ।
तेजसी रूपसम्पन्नो द्रव्यान् आयते नरः ॥
एष जन्मन्मर्त्यो राजा स्वर्गलोके महीयते ।
तूष्णीमभूय सोऽप्यमिर्ब्रह्मदत्ताश्रयं ययौ ॥

वं इदं श्रुत्वा त्रिषु प्रातरुत्थाय मानवः ।
अग्नेर्जन्म न पापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥”
इति वराहपुराणे महातपोपाख्याने अमुना-
पत्तिनामाध्यायः ॥ १॥ प्रतिपदि चन्द्रदर्शन-
कारणम् । यथा, ज्योतिषे ।

“अमावस्याचटोशीध्या यथाहर्मानसंयुता ।
स्येराहुवर्टीभ्यस्त्रैदधिका दृश्यते शशी ॥”

प्रतिपत्तिः, स्त्री, (प्रतिपदनमिति । प्रति + पट् +
क्तिन् ।) प्रवृत्तिः । (यथा, कुमारः । ५ । ४२ ।

“मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरौदृशी ॥”)
प्रागल्भ्यम् । गौरवम् । (यथा, युक्तिकल्पतरौ
चारुलज्जये ।

“सुभक्तो राजसु तथा काव्यायां प्रतिपत्तिमान् ॥”)
संप्राप्तिः । (यथा, रघुः । १ । १ ।

“वागांथांश्चि व संष्टुक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पाञ्चतीपरमेश्वरौ ॥”)

प्रबोधः । (यथा, भागवते । ३ । ६ । १४ ।
“चक्षुर्मांशेन रूपानां प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ॥”)

पदप्राप्तिः । इति मेदिनी । ते, २०६ । मीमां-
सकमते फलश्रुत्यकर्मज्ञम् । यथा । देव-

तोद्देशेन यागादौ त्यक्तद्विरादेरसौ निःक्षेपः ।
पूजितप्रतिमादेर्जले विचर्जनमित्यादि । आह्लादौ

सर्वशेषाङ्गकर्म यथा । प्रतिपत्तिरूपकर्मज्ञम्
एव प्रतिपाद्याभावे तन्निवृत्तिः । इति तिथ्यादि-

तत्त्वम् ॥ १॥ निष्वाहिताङ्गकद्रव्यकरणकाङ्गत्वं
प्रतिपत्तिरूपकर्मज्ञत्वम् । प्रतिपत्तिकर्म

उत्तरा क्रिया । यत्र एकैकं द्रव्येण कर्म-
द्वयं निष्वाह्यते तत्र उत्तरं कर्म प्रतिपत्तिकर्म ।

तन्निष्वाहकश्च प्रतिपाद्यम् । इति तट्टीकायां
काशीरामवाचस्पतिः ॥ १॥ अथ प्रतिपत्ताधि-

करणम् । श्रुतिरित्यति लोहितं निर-
स्यति गुदेनोपपन्नति सर्वं जुहोति । इत्य-

मौसोमीयपशो श्रूयते । श्रुतिरित्यतीति दृष्टा-
न्तार्थम् । यथा पशोरुदरवर्तिश्रुत्वा त्यजति

तथा लोहितमपि त्यजति । अन्यत्र पशोः
शरीरमांसोपक्रमेण होमः । अत्र तु गुदमांसोप-

क्रमेणेति । तत्र च यज्ञशेषद्विगुण्यो ददातीति
परिभाषया मांसस्योत्तरा प्रतिपत्तिः प्राप्ता ।

अत्र सर्वद्वयेन प्रतिपत्ताभावात् कर्मवैशुष्यं
स्यादिति । अत्र सिद्धान्तः । यदिकारादुपपत्ति

रिति । यदि प्रतिपाद्यं स्यात् तदा प्रतिपत्ति-
रङ्गमित्यर्थः । इति रामहण्णीयाधिकरण-

कौमुदी ॥ १॥ अपि च ।
“उपांशुयानद्रव्येण शेषकार्यं भवेन्न वा ।

भवेद्विभ्यः सर्वेभ्य इत्युक्त्वा प्रापितत्वतः ॥
उक्तांश्चद्रव्यशेषस्तु भाशुपत्तरयादिशतु ।

अतो न प्रतिपत्ताङ्गः शेषकार्यं ततः कथम् ॥”
इति माधवीयाधिकरणमालायाम् ५ पादे प्रथ-

माधिकरणम् ॥
प्रतिपत्तिपटहः, पुं, (प्रतिपत्तये पटहः ।) वाद्य-

विशेषः । नागरा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
लम्बापटहः २ । इति शारावली ॥

प्रतिपत्तयं, स्त्री, (प्रतिपदे संविदे तूयम् ।)
द्रगडवादात् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रतिपत्रफला, स्त्री, (प्रतिपत्रं फलमस्याः ।) चुन-
कारवेली । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रतिपत्रं, त्रि, (प्रतिपद्यते स्मेति । प्रति + पट् +
क्तः ।) अवगतम् । इत्यमरः । ३ । २ । १०८ ॥

(यथा, कुमारः । ४ । ३३ ।
“प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति

प्रतिपत्रं हि विचेतनैरपि ॥”)
अङ्गीकृतम् । इति मेदिनी । ने, १६४ ॥

विक्रान्तः । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रतिपर्यशिफा, स्त्री, (प्रतिपर्यं शिफा षटा

अस्याः ।) द्रवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रतिपादकः, त्रि, (प्रतिपादयतीति । प्रति + पट् +

शिच् + श्रुल् ।) प्रतिपत्तिजनकः । बोधकः ।
(यथा, सर्वदर्शनसंग्रहे पूर्णप्रज्ञदर्शने । “ननु

सजातीयविजातीयस्वगतानानात्वशून्यं ब्रह्मतत्त्व-
मिति प्रतिपादकेषु वेदान्तेषु जागरूकेषु कथ-

मशेषगुणत्वमिति ॥”) यथा च । प्रतिपाद्यप्रति-
पादकभावश्च सम्बन्धः । इति दिनकरी ॥

प्रतिपादनं, स्त्री, (प्रति + पट् + शिच् + भावे
लुट् ।) दानम् । प्रतिपत्तिः । बोधनम् । इति

मेदिनी । ने, २३६ ॥ (निष्पादनम् । यथा,
महाभारते । १२ । १४१ । १४ ।

“जेता विमोक्षसमये ह्यपरप्रतिपादने ॥”)
प्रतिपालकः, त्रि, (प्रति + पा + शिच् + श्रुल् ।)

पालनकर्ता । प्रतिपालयतीति प्रतिपूर्व-
प्रान्तपाधातोर्णकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

प्रतिपालनं, स्त्री, (प्रति + पा + शिच् + भावे लुट् ।)
रक्षणम् । पोषणम् । यथा । “कुन्या प्रसूतस्य

कर्णस्य राधाप्रतिपालनात् राधेयत्वं सङ्गच्छते ॥”
इति दुर्गादासः ॥

प्रतिपाल्यं, त्रि, (प्रति + पा + शिच् + कर्मणि
यत् ।) प्रतिपालनीयम् । प्रतिपालितयम् ।

प्रतिपूर्वप्रान्तपालरक्षण इत्यस्मात् कर्मणि
यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, महाभारते ।

१३ । ४५ । २ ।
“या पुत्रकस्य ऋहस्य प्रतिपाल्या तदा भवेत्,

अथचेन्नाहरेत् सुल्लं क्रीता शुक्लप्रदस्य वा ॥”)
प्रतिप्रसवः, पुं, (प्रति प्रतिपिहं प्रसूते इति,

प्रति + प्र + सृ + ञप् ।) निषिद्धस्य पुनर्विधा-
नम् । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।

“रविशुक्लदिने चैव द्वादश्यां द्वादशाक्षरे ।
इत्यादिना निषिद्धस्य तिलतर्पणस्य तीर्थतरत्र

प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः ।
अयने विप्रये चैव संक्रान्त्या यद्दृष्टियु च ॥”

प्रतिप्रसूतः, त्रि, (प्रतिप्रसूते स्मेति । प्रति + प्र +
सृ + क्तः ।) प्रतिप्रसवविशिष्टः । इति मल-

मासतत्त्वम् ॥ पुनःसम्भाविनः । यथा,—
“उक्तानि प्रतिविधानि पुनःसम्भाविताणि च ।

साधेननिरपेक्षाणि मीमांस्यानीह कोविदे ॥”
इति सत्त्वसुखायणी ॥

प्रतिभ

प्रतिफलं, क्ली, (प्रतिफलतीति । प्रति + फल् + व्यच् ।) प्रतिविस्वम् । यथा,—

“प्रतिफलमवलोक्य स्त्रीयमिन्द्रोः कलायां
हरश्चिरसि परस्या वासमाशङ्कमाना ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

तुल्यफलम् । फलं फलञ्च ॥

प्रतिफलनं, क्ली, (प्रति + फल् + ल्युट् ।) प्रति-
विस्वम् । यथा,—

“न विस्वं त्वद्विस्वप्रतिफलनलाभादखणितं
नलामधारोक्तं कथमपि न लज्जेत कलया ॥”

इत्यानन्दलहरी । ६२ ॥

प्रतिफलितं, त्रि, (प्रति + फल् + क्त ।) प्रति-
विस्वितम् । यथा,—

“मोहातीतो विशुद्धो तुभिर्भिरभिहितो मोह-
संक्रान्तनूतिः

साक्षी स्वान्ते तदुल्लेखे प्रतिफलितवपुः— ॥”

इत्यादि मुक्तिवादगादाधरी ॥

प्रतिफुल्लकः, त्रि, (प्रतिफुल्लति विकसतीति ।
प्रति + फुल्ल + क्तुल् ।) प्रफुल्लः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

प्रतिवहः, त्रि, प्रतिवन्वविश्रयः । प्रतिपूर्ववन्व-
धातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

प्रतिवन्धः, त्रि, (प्रति + वन्ध + यत् ।) प्रतिवन्ध-
नीयः । प्रतिवन्धाहः । यथा । वस्तुतो हेतु-
मन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिता-
शून्यज्ञानवृत्तिप्रकारितानवच्छेदत्वेनैव प्रति-
वन्धत्वं निवेद्यमिति व्याप्तादुपगमनागदौशी ॥

प्रतिवन्धः, पुं, (प्रति + वन्ध + घञ् ।) कार्यप्रति-
घातः । तत्पर्यायः । प्रतिघ्नः २ । इत्यमरः ।
३ । २ । २७ ॥ (यथा, रघौ । ८ । ८० ।

“व तपःप्रतिवन्धमनुना

प्रसुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम् ।

अश्रुपट्टमव मानुषीति तां

भ्रमवेलाप्रलयोन्मिषा मुवि ॥”)

प्रतिवन्धकः, पुं, (प्रतिवन्धातीति । प्रति + वन्ध +
कृल् ।) विटपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रति-
रोधके, त्रि ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । १६६ ।

“त्यागिनो निष्कलङ्कस्य को दोषोऽस्य महीपतेः ।

ममापुण्यन्तु तस्मिन् यच्छ्रेयःप्रतिवन्धकम् ॥”)

प्रतिवन्धः, पुं, (प्रतिवन्धात्यनेनेति । प्रति +
वन्ध + इत् ।) अग्नितान्तरप्रसङ्गकं वाक्यम् ।
प्रतिवन्धः । यथा । प्रतिवन्धेरनुत्तरत्वादाहेति
विशेषणान्तिजागदौशी ॥

प्रतिवल्, त्रि, (प्रतिगतं वल्मस्य ।) समर्थः ।
शक्तः । इति त्रिकाशेषः ॥ (प्रतिरूपं
वल्मस्य ।) तुल्यवल् ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १५४ । ८ ।

“नार्यं प्रतिवलो भीरु । राजसापसदो मम ।

मोर्धुं युधि परिख्यन्दमघवा सर्वराक्षसाः ॥”)

प्रतिभयं, त्रि, (प्रतिगतं भयं दत्त ।) भयङ्करम् ।

इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥ (यथा, रामायणे ।
६ । ६० । १५ ।

प्रतिभः

“दिशश्च प्रदिशश्चैव वभूवुः शरच्चकुलाः ।
तमसा पिहितं सर्वमासीत् प्रतिभयं महत् ॥”)
भये, क्ली । इति मेदिनी । ये, १२२ ॥

प्रतिभा, स्त्री, (प्रतिभाति शोभते इति । प्रति +
भा + कः । टाप् ।) द्विः । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रलुप्यन्नमतित्वम् । इति प्रतिभान्वितशब्द-
टीकायां भरतः ॥ नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा ।
यथाह, चन्द्रः ।

“प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता ॥”

(यथा च, महाभारते । १२ । २५६ । १ ।

“सूक्ष्मं साधु समुद्दिष्टं नियतं ब्रह्मलक्षणम् ।

प्रतिभा त्वस्ति मे काचित् तां ब्रूयामनुमानतः ॥”

प्रतिभायति इति । प्रति + भा + “आतश्चोप-
सर्गे ।” ३ । ३ । १०६ । इति अङ् ।) दीप्तिश्च ॥

प्रतिभान्वितः, त्रि, (प्रतिभया अन्वितः ।) प्रगल्भः ।

प्रलुप्यन्नमतियुक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । २५ ॥

प्रतिभामुखः, त्रि, (प्रतिभान्वितं मुखमस्य ।)

प्रगल्भः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७ ॥

प्रतिभावान्, [तु] त्रि, (प्रतिभा विद्यतेऽस्य ।

प्रतिभा + मतुप् । मस्य वः ।) प्रतिभान्वितः ।

प्रागल्भ्यायुक्तः । प्रतिभाशब्दादस्यर्थे वतुप्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४ । ३२ ।

“आगच्छन्तौ च सायन्तां कुमारसचिवो हठात् ।

अग्रहीदथ साध्येनमवोचत् प्रतिभावती ॥”)

प्रतिभाहानिः, स्त्री, (प्रतिभाया हानिः ।) बुद्धि-
नाशः । इति शब्दमाला ॥

प्रतिभूः, पुं, (प्रतिरूपः प्रतिनिधिर्वा भवतीति ।

प्रति + भू + “सुवः संज्ञान्तरयोः ।” ३ । २ ।

१७६ । इति क्तिप् । “धनिकाधमर्ययोरन्तरे यस्ति-
ष्ठति विश्वासार्थं च प्रतिभूः ।” इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥) लभकः । इत्यमरः । २ । १० । ४४ ॥

जामिन् इति पारस्यभाषा ॥ (यथा, प्रद्युम्न-
विजये । १ अङ्के ।

“यचेकः प्रतिभूः फलेषु कृतिनां यज्ञेषु यज्ञेश्वरो

विद्वत्सोमतमः सङ्गहत्पनः शौर्यं स्वयं

श्रीहरिः ॥”)

तस्य कर्त्तव्यत्वं यथा,—

“समापतेः कर्त्तव्यमाह कात्यायनः ।

‘अथ चेत् प्रतिभूनांस्ति वादयोग्यस्तु वादिनोः ।

व रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्भृत्याय वैनम् ॥’

प्रतिभवति तत्कार्यं तद्वद्वतीति प्रतिभूलभकः ।

वादयोग्यः विवादफलस्य साधितधनादिदानस्य

दण्डदानस्य च क्षमः । वादिनोः भाषावादिनः

उत्तरवादिनश्च । तथा च वाज्रवल्काः ।

‘उभयोः प्रतिभूयोर्यः समर्थः कार्यनिर्णये ।

प्रतिस्वस्तभावे च राज्ञा सञ्चपनं तयोः’

राज्ञा सञ्चपनं दण्डतुल्याधिकरणम् । निर्णयस्य

कार्यं घनादिदाने राजदन्तादित्वात् कार्य-
शब्दस्य पूर्वनिपातः । श्रुत्यस्रद्वचको राज-
नियुक्तः ।” इति यवचारतत्त्वम् ॥

प्रतिमः, त्रि, (प्रतिभातीति । प्रति + मा + “आत-
श्चोपसर्गे ।” ३ । १ । १३६ । इति क् ।)

प्रतिमा

उत्तरपदस्य सदृशवाचकः । यथा,—

“स्युत्तरपदे प्रखः प्रकारः प्रतिमो निभः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, रामायणे । २ । ४० । १३ ।

“आयसं हृदयं नूनं राममातुरसंशयम् ।

यद्देवगर्भप्रतिमे वनं याति न भिद्यते ॥”)

प्रतिमा, स्त्री, (प्रतिमीयते इति । प्रति + मा +
अङ् । टाप् ।) अनुकृतिः । गजदन्तस्य वन्धः ।

इति मेदिनी । मे, ४८ ॥ (प्रतिविस्वम् । यथा,

रघुः । ७ । ६४ ।

“निमीलितानामिव पङ्कजानां

मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमाशशङ्कम् ॥”

तथा च कुमारः । ७ । ३६ ।

“आत्मानमावक्तव्योपनीते

खड्गे निषक्तप्रतिमं ददर्श ॥”

प्रतिमीयते अनयेति करणे अङ् ।) कूर्ति-
सदृशश्चिह्नादिनिर्मितप्रतिरूपकम् । तत्-

पर्यायः । प्रतिमानम् २ प्रतिविस्वम् ३ प्रति-

यातनाः ४ प्रतिच्छाया ५ प्रतिवृत्तिः ६ अर्चा ७ प्रति-

निधिः ८ । इत्यमरः । २ । १० । ३६ ॥ प्रतिच्छन्दः ९

प्रतिकायः १० प्रतिरूपम् ११ । इति हेम-

चन्द्रः ॥ * ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७२ । २७ ।

“गिरिपृष्ठं तु सा तस्मिन् स्थिता खचितलोचना ।

विम्बाजमाना शुशुभे प्रतिमेव हिरण्यवी ॥”)

देवप्रतिमाघटनप्रमाणादि यथा,—

“विष्णोस्तावत् प्रवक्ष्यामि यादृग्रूपं प्रशस्यते ।

शुद्धचक्रधरं शान्तं पद्मचक्षुं गदाधरम् ॥

छत्राकारं शिरस्तस्य कम्पुर्वीवं शुभेक्षणम् ।

तुङ्गनावं शुक्तिर्करं प्रशान्तोत्सृजकमम् ॥

कचिद्वदभुवं विद्याचतुर्भुजमथापि वा ।

द्विभुजं वापि कर्त्तव्यं भवनेषु पुरोधसा ॥” * ॥

देयमष्टभुजस्यास्य यथास्थानं निबोध मे ।

खड्गो गदा शूरः पद्मं देयं दक्षिणतो हरः ।

घनुश्च खेटकश्चैव शङ्खचक्रे च वामतः ॥ * ॥

चतुर्भुजस्य वक्ष्यामि यथैवाशुधसंस्थितिः ।

दक्षिणेन गदां पद्मं वासुदेवस्य कारयेत् ॥

वामतः शङ्खचक्रे च कर्त्तव्ये भूतिमिच्छता ।

छायावतारे तु गदां वामहस्ते प्रशस्यते ॥

यथेच्छया शङ्खचक्रमुपरिष्ठात् प्रकल्पयेत् ।

अधस्तात् पृथिवी तस्य कर्त्तव्या पादमध्यतः ।

दक्षिणे प्रणतं तद्वत् गरुत्मन्तं निवेशयेत् ।

वामतस्तु भवेत्तक्ष्मीः पद्महस्ता सुशीमना ।

गरुत्मानप्रतो वापि संस्थाप्यो भूतिमिच्छता ॥

श्रीस्य पृथिक् कर्त्तव्ये पार्श्वयोः पद्मचयुते ।

तोरपश्चोपरिष्ठाच्च विद्याधरसमन्वितम् ॥

देवदुष्टभिर्युक्तं गन्धर्वमिधुनान्वितम् ।

पञ्चवह्नीसमोपेतं सिंहयालसमन्वितम् ॥

तथा कल्पलतोपेतं सुवह्निरमरेश्वरैः ।

एवंविधो भवेद्द्विगुण्णिभागेनास्य पीठिका ॥

नवतालप्रमाणास्तु देवदानवकिन्नराः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि मानोन्मानं विशेषतः ॥ * ॥

शालान्तरप्रविष्टानां भानूनां चन्द्रः स्फुटम् ।

पाणिपादविहीनायां जायते मरको महान् ।
जङ्गावानुविहीना च शत्रुकल्याणकारिणी ॥
पुत्तमित्रविनाशाय हीना वक्षःस्थलेस्तु या ।
सम्पूर्णवयवा या तु व्याघ्रलेखीप्रदा सदा ।
एवं लक्षणमासाद्य कर्त्तव्यः परमेश्वरः ॥ * ॥
स्तूयमानः सुरैः सर्वैः समन्ताद्दर्शयेद्भवम् ।
शक्तेन नन्दिना चैव महाकावेन शङ्करम् ॥
प्रणता लोकपालाश्च पार्श्वे तु गणनायकाः ।
दृढदृढभिरिति चैव भूतवेतालसंहतः ।
सर्वे हृष्टाश्च कर्त्तव्याः स्तुवन्तः परमेश्वरम् ॥

गन्धर्वविद्याधरकिन्नराणा-
मघाशरीरगुह्यकनायकानाम् ।
गयैरनेकैः शतशो महैन्द्र-
सुनिप्रवीरैरभिनन्द्यमानम् ॥
धृताचक्षुत्रैः शतशः प्रवाल-
पुष्पोपहारप्रचयं ददद्भिः ।
संस्तूयमानं भगवन्तमौघं
नेत्रत्रयेणामरमर्त्यपूज्यम् ॥ * ॥

स्तुत उवाच ।

अधुना संप्रवक्ष्यामि अर्हणारीश्वरं परम् ।
अर्हणं देवदेवस्य नारीरूपं सुशोभनम् ॥
ईशार्हं तु जटाभारो बालेन्द्रकलया युतः ।
उमार्हं तु प्रदातव्यौ सीमन्ततिलकावुभौ ॥
वासुकिं दक्षिणे कर्णे वामे कुण्डलमादिशेत् ।
वालिका चोपरिष्ठात्तु कपालं दक्षिणे करे ॥
त्रिशूलं वापि कर्त्तव्यं देवदेवस्य शूलिनः ।
वामतो दर्पणं दद्यादुत्पलं वा विशेषतः ॥
वामबाहुश्च कर्त्तव्यः, केयूरवलयान्वितः ।
उपवीतश्च कर्त्तव्यं मणिमुक्तामयन्तथा ॥
स्तनभारमथाहं तु वामे पीनं प्रकल्पयेत् ।
हारार्हं सुगुणं कुर्यात् शोण्यहं तु तथैव च ॥
लिङ्गार्हं च कर्त्तव्यं यात्राजिनकृताम्बरम् ।
वामे लम्बपरीधानं कटिस्तत्रयान्वितम् ॥
नानारत्नसमीपेन दक्षिणं भुजगान्वितम् ।
देवस्य दक्षिणं पादं पद्मोपरिचमास्थितम् ॥
किञ्चिद्दूर्ध्वं तथा वामं भूषितं नूपुरेण च ।
रत्नेत्रिभूषितान् कुर्यादङ्गुलीष्वङ्गुलीयकान् ॥
सालक्तकं तथा पादं पादं दशयेत् सदा ।
अर्हणारीश्वरस्येदं रूपमस्मिन्नुदाहृतम् ॥ * ॥
उमामहेश्वरस्यापि लक्षणं श्रुतं दिवाः ।
संस्थानं तु तयोर्वक्ष्ये लीलाललितविभ्रमम् ॥
चतुर्भुजं दिवाहुं वा जटाभारेण भूषितम् ।
लोचनत्रयसंयुक्तसुमैकस्त्वपायिनम् ॥
दक्षिणेनोत्तरं शूलं वामं कुचभरं करम् ।
दोषिषर्मापरीधानं नानारत्नोपशोभितम् ॥
सुप्रतिष्ठं सुवेशश्च तथार्हं नृहृताशनम् ।
धामे तु संस्थिता देवी तस्योरो बाहुगृहिता ॥
शिरोभूषणसंयुक्तेरुक्तैर्ललितानना ।
चक्षुःशालिका कर्णवती ललाटतिलकोज्ज्वला ॥
मणिकुण्डलसंयुक्ता कर्णिकाभरणा क्वचित् ।
हारकेयूरवह्नुला हरवक्त्रावलोकिनी ॥
वामांशं देवदेवस्य सूर्यार्णवी लीलया क्वचित् ।

दक्षिणं वह्निः कृत्वा बाहुं दक्षिणतोऽथवा ॥
स्वर्णे वा दक्षिणे कुक्षौ सृष्टशङ्खलिनैः क्वचित् ।
वामे च दर्पणं दद्यादुत्पलं वा सुशोभनम् ॥
कटिस्तत्रयश्चैव नितम्बे स्यात् प्रलम्बकम् ।
जया च विजया चैव कार्तिकेयविनायकौ ॥
पार्श्वयोर्दृश्येत्तत्र सतीरगमगुह्यकम् ।
मालाविद्याधरस्तत्र वीणावानशरीरगणः ।
एतद्रूपमुपेशस्य कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ * ॥
शिवनारायणं वक्ष्ये सर्वपापप्रणाशनम् ।
वामार्हं माधवं कुर्यादक्षिणे शूलपाणिनम् ॥
बाहुद्वयश्च कृष्णस्य मणिकेयूरभूषितम् ।
शङ्खचक्रधरं शान्तमारक्ताङ्गुलिबिम्बमम् ॥
चक्रस्थाने गदाचापि पाशौ दद्यादधस्तले ।
शङ्खचैवतरे दद्याद्भूषणं भूषणोज्ज्वलम् ॥
पीतवस्त्रपरीधानं चरणं मणिभूषितम् ।
दक्षिणार्हं जटाभारमर्हं नृहृताशनम् ॥
भुजङ्गहारवलयं वरदं दक्षिणं करम् ।
द्वितीयचापि कुर्वीत त्रिशूलवरधारिणम् ॥
बालोपवीतसंयुक्तं कर्णार्हं कृत्वावाससम् ।
मणिरत्नैश्च संयुक्तपादं नागविभूषितम् ।
शिवनारायणस्यैव कल्पयेद्रूपमुत्तमम् ॥ * ॥
महावराहं वक्ष्यामि पद्महस्तं गदाधरम् ।
तीक्ष्णदंष्ट्रायचोरास्यं मेदिनीवामकुर्परम् ॥
दंष्ट्रायेणोद्धृतां दान्तां धरणीसुत्पलान्विताम् ।
विस्मयोत्पुलकनयनामुपरिष्ठात् प्रकल्पयेत् ॥
दक्षिणं कटिसंस्थान् करान्तस्य प्रकल्पयेत् ।
कुम्भोपरि तथा पादमेकं नागेन्द्रमूर्धनि ।
संस्तूयमानं लोकेशेः समन्तात् परिकल्पयेत् ॥ * ॥
नारसिंहश्च कर्त्तव्यं भुजायुक्तसमन्वितम् ।
रौद्रसिंहासनं तद्वद्विहारितमुखेक्षणम् ॥
स्तब्धपीनशटाकीर्णं दारयन्तं दितेः सुतम् ।
विनिर्गतान्त्रजालश्च दानवं परिकल्पयेत् ॥
वमन्तं रघिरोद्धारं भुक्तुटीकुटिलेक्षणम् ।
गुह्यमानश्च कर्त्तव्यः क्वचित् करणवन्धनैः ॥
परिश्रान्तेन दैत्येन तर्ज्यमानं सुहृद्भुङ्क्षुः ।
दैव्यं प्रदर्शयेत्तत्र खड्गखेटकधारिणम् ।
स्तूयमानं तथा विष्णुं दर्शयेदमराधिपैः ॥ * ॥
तथा त्रिविक्रमं वक्ष्ये ब्रह्माष्टाक्रमणोत्थयम् ।
वामपार्श्वे तथा राहुमुपरिष्ठात् प्रकल्पयेत् ॥
अधस्ताद्वामनं तावत् कल्पयेत् सकमण्डलम् ।
दक्षिणे हस्त्रिकां विद्यामुखं हीनं प्रदर्शयेत् ।
भृङ्गारधारिणं तद्वद्विलिप्तस्यैव पार्श्वतः ॥
वन्दनश्चापि कुर्वन्तं गरुडस्तस्य दर्शयेत् ॥ * ॥
मत्स्वरूपं तथा मानस्यं कौर्मं लूमाकृतिं त्यजेत् ।
एवं रूपस्तु भगवान् कार्या नारायणो हरिः ॥ * ॥
ब्रह्मा कमण्डलुधरः कर्त्तव्यः स चतुर्मुखः ॥
हंसारूपः क्वचित् कार्यः क्वचित् कमलासनः ।
वर्येन पद्मगर्भाभयतुब्बाहुः सुमेधधरः ॥
कमण्डलुं वामकरे सुचं हस्ते च दक्षिणे ।
वामे दण्डधरं तद्वत् सुचपापि प्रदर्शयेत् ॥
सुनिर्भेदेवगन्धर्वैः स्तूयमानं समन्ततः ।
कुम्भापमिव लोकांस्तीन् श्रुतान्तरधरं विभुम् ॥

नृगचर्मधरश्चापि दिव्ययज्ञोपवीतिनम् ।
व्याघ्रस्यालो न्यसेत् पार्श्वे वेदांश्च चतुरः पुनः ॥
वामपार्श्वे तु सावित्री दक्षिणे च सरस्वती ।
अग्रे च ऋषयस्तद्वत् कार्याः पैतामहे पदे ॥ * ॥
कार्तिकेयं प्रवक्ष्यामि तरुणादित्यसन्निभम् ।
कमलोदरवर्णाभं सुकुमारं कुमारकम् ॥
गण्डकेशीरकैर्युक्तं मयूरवरवाहनम् ।
स्थानीयखेटनगरे भुजान् द्वादश कल्पयेत् ॥
चतुर्भुजः कर्णटे स्यादने गामे दिवाहुकः ॥
शक्तिः पाशस्तथा खड्गः शरः शूलन्तथैव च ।
वरदस्यैव हस्तः स्यादथवाभयदो भवेत् ॥
एते दक्षिणतो ज्ञेयाः केयूरकटकोज्ज्वलाः ।
धनुः पताका सुदृष्टतर्जनी च प्रसारिता ॥
खेटकं तान्त्रचूडश्च वामहस्ते प्रशस्यते ।
हिभुजस्य करे शक्तिर्वामे स्यात् कुक्कुटोदरे ॥
चतुर्भुजे शक्तिपाशौ वामतो दक्षिणे लक्ष्मिः ।
वरदोऽभयदो वापि दक्षिणः स्यात् तुरीयकः ॥ * ॥
विनायकं प्रवक्ष्यामि गजवक्त्रं त्रिलोचनम् ।
लम्बोदरं चतुर्बाहुं बालयज्ञोपवीतिनम् ॥
स्वस्तिकर्णं दृष्ट्वाकुण्डमेकदंष्ट्रं पृथुदरम् ।
स्वं दन्तं दक्षिणकरे उत्पलश्च तथापरे ॥
लङ्किकं परशुश्चैव वामतः परिकल्पयेत् ।
दृष्ट्वासंक्षिप्तगमनं पीनस्कन्धाङ्गिपाणिनम् ।
युक्तं बुद्धिबुद्धिभ्यामधस्तात्तुभिक्षान्वितम् ॥ * ॥
कात्यायन्याः प्रवक्ष्यामि रूपं दशसुजन्तथा ।
त्रयाणामपि देवानामनुकारानुकारिणीम् ॥
जटाजूटसमायुक्तामर्हं नृहृताशनं खराम् ।
लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णेंद्रसदृशाननाम् ॥
अतस्वीपुष्पवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् ।
नवयौवनसम्यग्नां सर्वाभरणभूषिताम् ॥
सुचारुदशनां तद्वत् पीनोन्नतपयोधराम् ।
त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्दिनीम् ॥
त्रिशूलं दक्षिणे दद्यात् खड्गश्चक्रन्तथैव च ।
तीक्ष्णबाणं तथा शक्तिं दक्षिणे सन्निवेशयेत् ॥
खेटकं पूर्णं चापश्च पाशमङ्गुलमेव च ।
घण्टां वा परशुं वापि वामतः सन्निवेशयेत् ॥
अधस्तात्तु हृदयं तद्वद्विशिरस्कं प्रदर्शयेत् ।
शिरस्केदोद्भवं तद्वद्दानवं खड्गपाणिनम् ॥
हृदि शूलेन निर्भिन्नं नियन्त्रणविभूषितम् ।
रत्नरत्नीकताङ्गश्च रत्नविष्कुरितेक्षणम् ॥
वेष्टितं नागपाशेन भुक्तुटीभौषणाननम् ।
सपाशवामहस्तेन धृतनेत्रश्च दुर्गया ॥
वमदधिरवक्त्रश्च देव्याः सिंघं प्रदर्शयेत् ।
देव्यास्तु दक्षिणं पादं समं सिंघोपरिस्थितम् ॥
किञ्चिद्दूर्ध्वं तथा वाममङ्गुलं, मणिषोपरि ।
स्तूयमानश्च तद्रूपममरैः सन्निवेशयेत् ॥ * ॥
इदानीं सुरराजस्य रूपं वक्ष्ये विशेषतः ।
सहस्रमनयनं देवं सत्तवारणसंस्थितम् ॥
पृथुरवचोवदनं सिंघस्वनं मणिसुपम् ।
किरीटकुण्डलधरं पीथरोपसुलेक्षणम् ॥
दक्षोपलधरं तद्वद्गानाभरणभूषितम् ।
मूषिनं देवगन्धर्वैरसुरैरुत्पलं स्तुतम् ॥

कलिनन्दनन्दिनीतीरे महाप्रलयवर्जिते ॥
 सदैव कार्णवर्धनः श्रीगोपीजनवल्लभः ॥
 यत्र यत्र हरेरर्चा स्वयं यत्ता शुभानने ॥
 स्थानं तीर्थं तथा चैत्रं यत्रदानमहोत्सवम् ॥
 संकीर्तनं सर्वभक्तिस्तथा कार्णवर्धकं जनम् ॥
 कायेन मनसा वाचा भक्त्या देवि ! पुनः पुनः ॥
 तत्र तत्र समागम्य रमेष्टुं संयवस्थितः ॥
 नाटाङ्गयोगजं ज्ञानमर्चायां विन्दते वृणाम् ॥
 चक्षुषोर्विषयं प्राप्य ददाति फलमोषितम् ॥
 सर्वव्यासास्तु सौरभ्यमर्चायां लभते नरः ॥
 अज्ञानामपि सान्निध्यं सर्वदा पृथिवीतले ॥
 अमुद्धीये महापुण्ये वर्षे वै भारते शुभे ॥
 अर्चायां सन्निधिर्विष्णोर्नतरेषु कदाचन ॥
 नस्माद्दे भारतं वर्षं सुनिभस्त्रिदशैरपि ॥
 सेविनं सततं सुभु ! तपोयज्ञक्रियादिभिः ॥
 भारतेऽस्मिन् महावर्षे नित्यं सन्निहितो हरिः ॥
 इन्द्रगुप्ते तथा कौर्मिं सिंहान्नौ वदरीवने ॥
 काश्यां प्रयागे सोमे च शालग्रामाक्षले तथा ॥
 नारायणाक्षले सोमे वराहे वामनाश्रमे ॥
 एवमाद्याः स्वयं यत्ताः सर्वकामफलप्रदाः ॥
 न्वयमेव हि सान्निध्यं यस्मिन् याति जनार्दनः ॥
 तस्मिन्नेव स्वयं यत्तं वसन्ति सुनयः शुभाः ॥
 महाभागवतश्रेष्ठो विधिना स्याप्य केशवम् ॥
 मन्त्रेण कुर्यात् सान्निध्यं स्थापनं तद्विशिष्यते ॥
 न तु शक्तादिभिः कार्यं सुकुन्दस्यापनादिकम् ॥
 श्रीहरेरर्चनं कर्म यात्रोत्सवमघाध्वरम् ॥
 यत्किञ्चिद्देव्यैः कार्यमपरं मन्दिरादिकम् ॥
 भुवं विष्णुर्न यद्वाति हतमेतद्विष्णुर्मुखैः ॥
 इति पाञ्चोत्तरखण्डे ७३ अध्यायः ॥ ३ ॥
 भगवत्याः प्रतिमाराधनविधिर्यथा,—
 ब्रह्मोवाच ।
 “अथ तस्याः सुराध्यक्ष ! आराधनविधिं परम् ॥
 यथा सा तीक्ष्णता पूर्वम् शङ्करादौः फलेषुभिः ॥
 कर्मयज्ञेन देवेश ! तथा त्वमपि पूजय ॥
 शम्भुः पूजयते देवीं मन्त्रशक्तिसमयीं शुभाम् ॥
 अश्वमालाकरो नित्यं तेनासौ विसृज्यश्वरः ॥
 अष्टं शैलमयीं देवीं यजामि सुरसत्तम ! ॥
 तेन ब्रह्मत्वमेवेदं मया प्राप्तं सुदुर्लभम् ॥
 इन्द्रनीलमयीं देवीं विष्णुरर्चयते सदा ॥
 विष्णुत्वं प्राप्तवांस्तेन अद्भुतैकं सनातनम् ॥
 देवीं हेममयीं कान्तां धनदोर्चयते सदा ॥
 तेनासौ धनदो देवो धनेश्वरत्वमाप्तवान् ॥
 विश्वदेवा महात्मानो रौप्यां देवीं मनोहराम् ॥
 यजन्ति विधिवद्भक्ता तेन विश्वत्वमाप्नुयुः ॥
 वायुः पूजयते भक्त्या देवीं पितृसखमवाम् ॥
 वायुत्वं तेन तत् प्राप्तमनौपम्यं गुणवद्दम् ॥
 चन्द्रमः कांसिकां देवीं पूजयन्ति विधानतः ॥
 प्राप्रवन्तो महात्मानो वसुत्वं सुमहोदयम् ॥
 अश्विनौ पार्श्वीं देवीं पूजयन्तौ विधानतः ॥
 तेन तावन्निगौ देवीं दृष्ट्यर्हं गतायुभौ ॥
 रक्षाटिकां शोभनां देवीं वरुणोर्चयते सदा ॥
 पररात्वं हि संप्राप्तं तेन ब्रह्मण्य समन्वितम् ॥

देवीमन्त्रमयीं पुण्यामर्चयन्ति भावितः ॥
 अथित्वं प्राप्तवांस्तेन तेजोरूपसमन्वितम् ॥
 ताम्नां देवीं सदाकालं भक्त्या देवो दिवाकरः ॥
 अर्चते तत्र सम्प्राप्तं तेन सूर्यत्वसुतमम् ॥
 सुक्ताशैलमयीं देवीं सोमः पूजयते सदा ॥
 तेन सोमोऽपि संप्राप्तः सोमत्वं सततोन्ज्वलम् ॥
 प्रवालकमयीं देवीं यजन्ति पद्मगोतमाः ॥
 तेन नागास्तु भोगाद्याः प्रयान्ति परं पदम् ॥
 लक्ष्म्यायसमयीं देवीं पूजयन्त्यसुरोत्तमाः ॥
 राक्षसाश्च महात्मानस्तेन तेऽभिनविक्रमाः ॥
 चणुसीसमयीं देवीं पिशाचाः पूजयन्ति ताम् ॥
 तेन ऋद्धिबलोपेताः प्रयान्ति परमं पदम् ॥
 त्रैलोक्यिकां सदा देवीं यजन्ति गुरुकादयः ॥
 तेन भोगबलोपेताः प्रयान्ति श्वरमन्दिरम् ॥
 वज्रलौहमयीं देवीं यजन्ति मातरः सदा ॥
 मातृत्वं प्राप्य ताः सर्वाः प्रयान्ति परमं पदम् ॥
 एवं देवाः सगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ॥
 पूजयन्ते सदाकालं ऋषीणां सुरनायिकाम् ॥
 तथा त्वमपि देवेन्द्र ! यदौच्छसि परां गतिम् ॥
 शिवां मणिमयीं पूज्य लभसे मनसेषितान् ॥
 कामान् सुरवराध्यक्ष ! कामिकैः पूजिता सदा ॥
 ददाति सर्वलोकानां चिन्तामणिर्यथा शिवा ॥
 अपि च ।
 “हेमताम्रा च चट्टार्जो शैलपिचाथचापि वा ।
 शक्तिशूले स्थिता देवी सर्वकामफलप्रदा ॥
 यो यस्य आयुधः प्रोक्तस्तस्मिंस्तं प्रतिपूजयेत् ॥
 देवी शक्तिर्चिता पुंसां कामायुःसुतसौख्यदा ॥
 शूले संपूजिता वत्स ! सर्वं भवति पूजितम् ॥
 चार्जो वा शैलजां वापि रत्नधातुमयीमपि ॥
 विधिना श्राव्यद्वयेन दशबाहुं त्रिलोचनाम् ॥
 कारयेद्भक्तिमान् यस्तु देवीं श्राव्यविशारदः ॥
 स्थापनविधिर्यथा,—
 “सर्वशैलेकाद्योत्वं यद्दं वास्तुविभाजितम् ॥
 बलभीमशङ्कं वत्स ! तावान् स्थापने शुभम् ॥
 गन्धनेवेशधूपेन बलिमाख्यविभूषणैः ॥
 अधिवासनपूर्व्यास्तु स्थापनीयास्तु तद्विदेः ॥
 वेदध्वनिमहाध्वजैः स्त्रीसङ्गीतोपशोभितम् ॥
 कर्तव्यं स्थापनं तासां बहुवादचनादितम् ॥
 रात्रौ जागरणं तत्र देयाः पूजार्चद्वन्द्वे ॥
 सर्वलक्षणसम्पूर्णं सर्वोपकरणान्वितम् ॥
 वापीकूपतडागादिवाटिकावनशोभितम् ॥
 वेश्मातूर्योपसम्पन्नं ध्वजच्छत्रविभूषितम् ॥
 वष्टादर्पणदीपादि देयं द्रव्यं निरूपितम् ॥
 वष्टिका तत्र घटादि दिनसंख्यार्षेण्विद्वये ॥
 कर्तव्या एकमेकं वा यथाकालपरिच्छिदे ॥
 अनेन विधिना यस्तु मानरः स्थापयेन्नरः ॥
 इष्टात्र पूजनीयस्तु श्रुतो याति परां गतिम् ॥
 इति देवोपुराण्ये मातृप्रतिष्ठाभ्याम्यम् ॥ ३ ॥
 अथबुद्धीनां प्रतिमास्तु देवत्वं यथा,—
 “असौ क्रियावतां देवो हृदि देवो मनोपि-
 चाम् ॥
 प्रतिमा स्वल्पबुद्धीनां ज्ञानिनां सर्वतो हरिः ॥

अपि च ।

“असौ क्रियावतामस्मि हृदि चाष्टं मनोपिचाम् ॥
 प्रतिमा स्वल्पबुद्धीनां ज्ञानिनामस्मि सर्वतोः ॥ ३ ॥
 प्रतिमां लक्षणवतीं यः कुर्याच्चैव मानवः ॥
 केशवस्य परं लोकमर्चयं प्रतिपद्यते ॥
 षष्टिवर्षसहस्राणां सहस्राणि महासुने ॥
 क्रीडते देववत्तत्र अक्षरोभिः सकिसरैः ॥
 यः स्थापयेद्देवैरर्चां सुप्रशस्ते निवेशने ॥
 पुरुषः कृतकृत्यत्वाग्नेनच मरणं नयेत् ॥ ४ ॥
 संस्थाप्य प्रतिमां विष्णोर्हृदस्थसुशैलकाम् ॥
 रत्नजां रैतिको वापि षष्टिर्लघीं गृहेऽपि वा ॥
 महाज्ञानेन गोविन्दं सन्त्यक् संस्थाप्य मानवः ॥
 यं यं कामयते कामं तं तं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥”
 इत्यभिपुराणम् ॥

प्रतिमानं, क्री, (प्रतिमीयतेऽनेनेति । प्रति + मि वा + ल्युट् ।) प्रतिविम्बम् । वाह्यत्वस्याधोभागः । इत्यमरः । २ । १० । ३६, २।१३६ । “अस्य-
 वाह्यत्वस्याधोभागो दन्तयोर्मध्यं प्रतिमान-
 तुष्यते प्रतिमीयते अनेन प्रतिमानं तु मिष-
 न स्नेपे अण्डमिष्योरिति डा । प्रतिमानं प्रति-
 च्छाया गणदन्तान्तरालयोरिति रुद्रः ।” इति
 भरतः । (यथा, महाभारते । ८ । २८ । २६ ।
 “प्रतिमानेयु क्रुम्भेषु दन्तवैद्येषु चापरे ।
 निरह्यहीता श्वशं नागाः प्रासतोमर-
 शक्तिभिः ॥”

हस्तिललाटदेशः । इति महाभारतटीकायां
 नीलकण्ठः । ६ । ४५ । २७ । ३ । मादृश्यम् ।
 यथा, ऋग्वेदे । १ । ३२ । ७ ।

“दृष्टो वधिः प्रतिमानं बुभूषन् ।
 पुरुषा दृष्टो अश्वयद्वास्तुः ॥”
 “प्रतिमानं चादृश्यम् ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
 प्रतिनिधिः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । १८ । १० ।
 “नोस्य शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति ।”
 “प्रतिमानं प्रतिनिधिर्नास्ति ।” इति तद्वाक्ये
 सायनः ॥ ३ । दृष्टान्तम् । यथा, भागवते ।
 ७ । ४ । ३५ ।

“यं साधुगाथासदसि रिपवोऽपि सुरा रुप ! ।
 प्रतिमानं प्रकुर्वन्ति किमुतान्ये भवादृशाः ॥”
 तथा च महाभारते । ६ । २ । ६६ ।
 “उग्रायुधश्च विक्रान्तः प्रतिमानं धनुश्वताम् ॥”
 धान्यादिपरिमाणनिर्धारार्थप्रत्ययोगादिकम् ।
 यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १०० ।
 “तुलाधारणविहङ्गिभिर्बुक्तस्तुलाश्रितः ।
 प्रतिमानसमीचीनो रेषां हत्वापतारितः ॥”
 मनुसंहितायानु । ८ । ४०३ । श्लोके प्रतीमानं
 इत्येव दृश्यते ।)

प्रतिमार्गकः, पुं, (प्रतिदिशं मार्गो गमनपथ्यो
 यस्य । कप् ।) पुराविशेषः । यथा,—
 “सोमचारिपुरं शौभसद्वजः प्रतिमार्गकः ॥”
 इति ऋताधरः ।
 “हरिन्दङ्गपुरं शौभसद्वजः प्रतिमार्गकः ॥”
 इति विद्यापतिशेखरा ।

प्रतियो

प्रतियुक्तः, त्रि, (प्रतियुज्यते स्मिति । प्रति + युज् + क्तः ।) परिहितवक्त्रादिः । इत्यमरः । २।८।५५ । (परित्यक्तः । यथा, रघुः । ४ । ४३ । “यद्येतत्प्रतियुक्तस्य स धर्मविलयी वृषः । त्रिंशं महेंद्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥” वङ्गः । यथा, भागवते । ३ । १८ । १० । “न नृदुपाशैः प्रतियुक्तस्य वीरा विकत्यन् तव गृह्यन्त्यभद्र ॥” प्रतिनिवृत्तः । विप्युतः । यथा, मार्कण्डेये । १।५।१ । “नरकात् प्रतियुक्तस्तु क्षमिः पतितयाजकः ॥” प्रत्यर्पितः । यथा, रघुः । १६ । ५६ । “तद्गङ्गाभिर्मन्दरागशोभां विलोचनेषु प्रतियुक्तमाचाम् ॥” प्रतिग्रहः, पुं, (प्रतियुज्यते इति । प्रति + ग्रह् + प्रत्यङ् + “यजयाचयतिरश्चप्रच्छरश्चो नङ् ।” ३ । ६० । इति नङ् ।) लिप्ता । वाञ्छा । उप-ग्रहः । वन्दे । इत्यमरः । ३ । ३ । १०६ । नियन्त्रादिः । सतो गुणान्तराधानम् । इति भरतः । संस्कारः । इति स्वामी । (यथा, माघे । ३।५४ । “सुगन्वितामप्रतियुक्तपूर्णां विभ्रन्ति यत्र प्रमदाय पुंसाम् ॥” “यत्र पुरि न प्रतियुक्तः संस्कारः पूर्णो यस्या-क्ताम् ।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ।) यष्ट-यादिः । इति रामाश्रमः । प्रतिग्रहः । इति सुकटः । “प्रतियुक्तस्तु संस्कारलिप्तोपग्रहेषु च ॥” इति मेदिनी । ने, १६६ । रचना । इति जटाधरः । प्रयत्नवति, त्रि । इति त्रिकाण्डशेषः । प्रतियातना, स्त्री, (प्रतियाज्यते अग्नया इति । प्रति + यन् + णिच् + “यथासश्रयो युच् ।” ३ । ३ । १०७ । इति युच् ।) प्रतिमा । इत्यमरः । २ । १० । ३६ । (यथा, माघे । ३।३४ । “अग्निर्विदा या विदधे विधाया पृथ्वी पृथिव्या प्रतियातनेव ॥” तुल्ययातना च ।) प्रतियोगः, पुं, प्रतिगुज्यते इति । प्रति + युज् + भावे घञ् ।) विरोधः । (पुनरुद्योगः । यथा, भागवते । ४ । १० । २२ । “इति पुनश्चित्ररथः स्वचारिणं यतः परेषां प्रतियोगशङ्कितः । शुश्राव श्रुत्वा नक्षत्रिर्विरतं नभस्वती दिक्षु रजोन्मद्वसत ॥” “प्रतियोगः पुनरुद्योगः ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।) प्रतियोगी, [नृ] त्रि, (प्रतिरूपं युज्यते इति । प्रति + युज् + घिनुर् ।) विरोधी । यथा,— “माध्यव्यनियोगिकान्योन्याभावावामानाधि-कारणम् । इति चिन्तामणिः । सत्प्रतिपक्षः । यथा,— “प्रतियोगिनं दृष्ट्वा प्रतियोगी निवर्तते ।” इति प्राचीनकारिका ।

प्रतिलो

प्रतिरम्भः, पुं, (प्रति + लम्भ + भावे घञ् । लस्य रः ।) प्रतिलम्भः । इति द्विरूपकोषः । प्रतिरूपं, स्त्री, (प्रतिगतं प्रतिवृत्तं वा रूपमिति प्रादिसमासः ।) प्रतिमा । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, भागवते । ७ । १० । २१ । “भवान् मे खलु भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूप-धृक् ॥” त्रि, प्रतिगतं रूपमस्य । अयुरूपः । यथा, महाभारते । १ । १०२ । ६१ । “व्यात्मनः प्रतिरूपोऽसौ लब्धः प्रतिरिति स्थिते । विचित्रवीर्यं कल्याण्यो पूजयामासतुः शुभे ॥” हानवविशेषे, पुं । यथा, महाभारते । १ । २०७ । ५१ । [मधुः ॥”] “विश्वजित् प्रतिरूपस्य वृषाखो विष्करो प्रतिरूपकं, स्त्री, (प्रतिरूप + स्वार्थे कन् ।) प्रति-विम्बम् । इति जटाधरः । (यथा, महाभारते । १२ । ५६ । ४६ । “अग्निदेर्गर्देक्षेव प्रतिरूपककारकैः । श्रेयोसुखोपजापेन वीरध्वन्द्वेन च ॥”) प्रतिरोधः, पुं, (प्रतिरुध्यते अनेनेति । प्रति + रुध् + करणे घञ् ।) तिरस्कारः । इति शुन-धानश्रुतदीकायां भरतः । (प्रति + रुध् + कर्त्तरि अच् ।) सत्प्रतिपक्षः । यथा । पक्ष-साध्यसाधनाप्रसिद्धिरूपमा सिद्धिबाधप्रतिरो-धानां निरासः । इति सत्यभिचारशरोमणिः । प्रतिरोधकः, पुं, (प्रतिरुणद्धि प्रतिरुध्य चौर्यं करो-तीति । प्रति + रुध् + ण्युल् ।) चारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५ । प्रतिरोधी, [नृ] पुं, (प्रतिरुणद्धीति । प्रति + रुध् + णिनिः । प्रतिरोधक्षिरस्कारोऽख्यस्येति वा । प्रतिरोध + इनि ।) चौरः । इत्यमरः । २ । १० । २५ । प्रतिलम्भः, पुं, (प्रति + लम्भ + भावे घञ् ।) लाभः । तत्पर्यायः । लम्भनम् २ । इति हेम-चन्द्रः । यथा, कीर्तवः । “नेव नः प्रियतमोभयथासौ यद्यमुं न दृश्यते दृश्यते वा । एकतो हि धिगम्भसगुणज्ञा-मन्यतः कथमदःप्रतिलम्भः ॥” प्रतिलोमः, त्रि, (प्रतिगतं लोम आयुक्तं यस्मा-दिति । “अयं प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोमः ।” ५ । ४ । ७५ । इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः ।) वामः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, हरिवंशे । १२७ । १४ । “वदूनि प्रतिलोमानि पुरा स कृतवान् मयि । हृष्यो नारद । सोऽपि निभातेतिस्त मयानघ ॥”) विलोमः । यथा,— “लाघुभावयसंस्काराविति धर्मो यवस्थितः । वैगुण्याज्जन्मनः पूर्वं उत्तरः प्रतिलोमतः ॥” इति मानवे । ६ । ६८ । प्रतिलोमचः, त्रि, (प्रतिलोमान् पायते इति । प्रति-लोम + पन् + रुः ।) प्रतिलोमजातः । उत्तम-वर्णायां अधमवर्णायाः । यथा,—

प्रतिवि

“संकीर्णयोनयो वे तु प्रतिलोमानुलोमजाः । अन्योन्यव्यतिरिक्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥” इति मानवे १० अध्याये ॥ प्रतिवचः, [स्] स्त्री, (प्रतिरूपं वचः ।) प्रत्युक्त-रम् । इति हेमचन्द्रः । (यथा, टैवीभागवते । १ । ११ । ५४ । “शोमः शक्रवचः श्रुत्वा किञ्चित् क्रोधसमाकुलः । भग्न्या प्रतिवचः प्राह शक्रदूतं तदा शशी ॥”) प्रतिवचनं, स्त्री, (प्रतिरूपं वचनम् ।) प्रतिवाचम् । उत्तरम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, कला-विलासे । २ । ६ । “न ददाति प्रतिवचनं विक्रयकावे शठो वणिग्-मौनी । निक्षेपपाणिपुरं दृष्ट्वा सम्भाषणं कुरुते ॥” प्रतिनिर्देशः । इति निरुक्तम् । ६ । ३ । ६५ । प्रतिवसथः, पुं, (प्रतिवसथस्मिति । प्रति + वसु + बाहुलकात् अथ ।) ग्रामः । इति हेम-चन्द्रः । ४ । २७० । प्रतिवाक्, [च्] स्त्री, (प्रतिरूपा वाक् ।) उत्त-रम् । इति शुन्दरदावली । (यथा, महा-भारते । ५ । ७२ । ७१ । “लाङ्गुलचालनं चैव प्रनिवाचो विवर्तनम् । दन्तदर्शनमारावस्ततो युद्धं प्रवर्तते ॥”) प्रतिवाक्यं, स्त्री, (प्रतिरूपं वाक्यम् ।) उत्तरम् । इत्यमरः । १ । ६ । १०० । प्रतिवाणिः, स्त्री, (प्रतिरूपा वाणिः ।) प्रत्युक्तिः । प्रत्युत्तरम् । इति भूरिप्रयोगः । प्रतिवादी, [नृ] त्रि, (प्रतिवादोऽस्यास्तीति इति । यद्वा, प्रतिजूलं वदतीति । प्रति + वद् + णिनिः ।) प्रतिपक्षः । यथा,— “यद्वा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना । दद्यात्तत्त्वसम्बन्धं प्रतिवादी तदोक्तम् ॥” इति शब्दहारतत्त्वे दृष्टव्यवचनम् ॥ प्रतिवासरः, पुं, (प्रतिगतो वासरम् ।) प्रति दिनम् । तद्दिनम् । इति हारावली । १६६ । (स्त्री, वासरं वासरं प्रतीति सभासे । प्रति दिनम् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । १०७ । “भूतेशयर्द्धमानेशविजयेशानमश्वतः । नियमो राजकार्येषु तस्याभूत् प्रतिवासरम् ॥”) प्रतिवाधी, [नृ] त्रि, (प्रत्यासन्नं वसतीति । प्रति + वसु + णिनिः ।) आसन्नयष्टी । निकट-स्याची । मङ्गि इति भाषा । प्रतिवसतीति अद्यादित्वाणिप्रत्ययनिष्पन्नः । प्रतिविम्बं, स्त्री, (प्रतिरूपं विम्बमिति । “कुगति-प्रादयः ।” २ । २ । १८ । इति समासः ।) प्रतिमा । प्रतिच्छाया । इत्यमरः । २ । १० । ३६ । (यथा, पञ्चदश्याम् । १ । १५ । “चिदानन्दमयप्रप्रतिविम्बसमन्विता । तमोरचःसत्तगुण्या प्रकृतिर्दिविषा य सां ॥”) प्रतिविषा, स्त्री, (प्रतीपं विषं यस्याः ।) व्यति-विषा । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ । चातद्वत् इति भाषा । (यथा, सुश्रुते उत्तरतम्रे । ४० अः ।

“महौयथं प्रतिविधा सुक्तं चैवामपाचनाः ॥”

अस्याः पर्यायो यथा,—

“विधा त्वतिविधा विधा षड्गी प्रतिविधास्या ।

सुक्तकन्दा चोपविधा भङ्गा रा युगवल्गमा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

प्रतिविष्णु, स्त्री, विष्णुं विष्णुं प्रति । इति सुम्बोध-
शाकरणम् ॥

प्रतिविष्णुकः, पुं, (प्रतिगतो विष्णुर्यस्मिन्निति । प्रति-
विष्णुर्मुच्यन्ते वृषतिः । तन्नाम्ना कायति प्रका-
शते इति । कै + कः ।) मुच्यन्ते वृषः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—

“मुच्यन्ते वृषः चतुष्टयचक्रकः प्रतिविष्णुकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

प्रतिवेशः, पुं, (प्रत्यासनो वेशो निवेशः । प्रति-
विश्रवत्वेति आधारे षच् वा ।) प्रतिवासिगृहम् ।

आसन्नगृहिणां गृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥

(त्रि, आसन्नवर्तः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६६ । १३ ।

“चेन्नस्य पतिं प्रतिवेशमीमहे ।”

“प्रतिवेशं समीपे वर्त्तमानम् ।” इति तद्वाच्ये
सायनः ॥)

प्रतिवेशवासी, [नृ] त्रि, (प्रतिवेशे वसतीति ।

वस् + णिनिः ।) प्रतिवासी । यथा,—

“नो जाने प्रतिवेशवासिनि गुरोः किं भावि

सम्भावितम् ।”

इत्यलङ्कारकौस्तुभम् ॥

प्रतिवेशी, [नृ] त्रि, (प्रतिवेश आसन्नवर्तिगृह-
मस्यास्तीति । इतिः ।) प्रतिवासी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदकटिके ३ अक्षे ।

“हृष्टा प्रभातसमये प्रतिवेशिगर्गो

दोषांश्च मे वदति कर्मणि कौशलश्च ॥”)

प्रतिशाननं, स्त्री, (प्रति + शास् + भावे ल्युट् ।)

आहूय भव्यादीनां कार्ये प्रेरणम् । इत्यमरः ॥

प्रतिश्रितं, त्रि, (प्रतिगतं श्रितमपिश्रितम् ।)

प्रत्याख्यातम् । (प्रति + शास् + क्तः ।) प्रेषि-
नम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रतिश्या, स्त्री, (प्रतिश्यायते इति । प्रातः + श्येड
गर्तौ + “आतस्योपसर्गे ।” ३ । १ । १३६ । इति

कः । टाप् ।) प्रतिश्यायः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिश्यायः, पुं, (प्रतिशयं श्यायते इति । प्रति +
श्ये + “श्याद्वधासुसंभ्रतीयेति ।” ३ । १२ । ४९ ।

इति शः ।) पीनसरोगः । इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥

(यथा, ऋग्वेदे छत्रस्थाने ४५ अध्याये ।

“पार्श्वस्थे प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ॥”

अस्य सकारणनचयं सम्प्राप्तिश्च यथा,—

“सन्धारणाजीर्णरोगोतिभाष्य-

क्रोधतुवेयम्यश्रितोभितापैः ।

प्रजागरातिस्पर्धनासुशीने-

रपश्या मेघुनवाप्यध्मेः ॥

संस्थानदोषे शिरवि प्रष्टवो

वायुः प्रतिश्यायसुदीरवेतु ।

वागार्तिनोऽपि श्वघुर्जकाभः

सागोनिनातु ससनमर्जुरांसः ॥

नासाग्रपाकज्वरवक्तृशोष-

हृणोष्णपीतमवणानि पितातु ।

कासारुचिसावगयनप्रसेकाः

कफादगुरुः सोतसि चापि कण्डूः ॥

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात्

त्युः पीनसे तीव्ररुचेतिदुःखे ।

सर्वोऽतिवृद्धोऽर्द्धतभोजनात्

दुष्टप्रतिश्याय उभेचितः स्यात् ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने षड्विंशेऽध्याये ॥

प्रतिश्रयः, पुं, (प्रतिश्रयते अस्मिन्निति । प्रति +

श्रि + आधारे अच् ।) यज्ञशाला । इति जटा-

धरः ॥ सभा । आश्रयः । इति मेदिनी ।

ये, १२२ ॥ ओकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,

महाभारते । १ । १६६ । ४ ।

“स सन्यक्तं पूजयित्वा तं विप्रं विप्रवभक्तदा ।

ददौ प्रतिश्रयन्तस्ते सदा सर्वातिथिप्रतः ॥”

निवासः । यथा, मनौ । १० । ५१ ।

“चण्डालश्चपचानान् वहर्यामात् प्रतिश्रयः ॥”

“प्रतिश्रयो निवासः ।” इति मेधातिथिः ॥

प्रतिश्रवः, पुं, (प्रति + श्रु + “कदोरप् ।” ३ । ३ ।

५७ । इति अप् ।) अङ्गीकारः । इत्यमरः ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४२४ ।

“इति सोऽभीष्टसंप्राप्तौ कारयित्वा प्रतिश्रवम् ।

दूरसुतक्रान्तमर्थादः चङ्गमं तमयाचत ॥”)

प्रतिश्रुतः, स्त्री, (प्रतिश्रुतं श्रूयते इति । प्रति +

श्रु + सम्पदादित्वात् क्तिप् ।) प्रतिश्रुतिः । इत्य-

मरः । १ । ६ । २५ ॥ (यथा, रघौ । १३ । ४० ।

“यस्यायमन्तर्हितसौधभाजः

प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोषः ।

वियुक्तः पुष्पकचन्द्रशालाः

क्षयं प्रतिश्रुतुखराः करोति ॥”)

प्रतिश्रुतः, त्रि, (प्रतिश्रूयते स्मेति । प्रति + श्रु +

क्तः ।) अङ्गीकृतः । इत्यमरः । ३ । २ । १०६ ॥

प्रतिषिद्धः, त्रि, (प्रति + सिध् + क्तः ।) प्रतिषेध-

विषयः । निषिद्धः । यथा । अतिप्रतिषिद्धमनुमतं

भवतीति दत्तकचन्द्रिका ॥ (यथा च,—

“सर्वज्ञं दिवास्वापः प्रतिषिद्धोऽन्यत्र गीष्वात् ॥”

इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

प्रतिषेढा, [ञ] त्रि, (प्रति + सिध् + ङच् ।)

प्रतिषेधकर्ता । तत्पर्यायः । भाष्यद्विकः २ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ।

१ । १८१ । १० ।

“यदा तु प्रतिषेधार् पापो न कथते क्वचित् ।

तिष्ठन्ति चक्षुषो लोकास्तदा पापेषु कर्मसु ॥”)

प्रतिषेधः, पुं, (प्रति + सिध् + भावे + षच् ।)

निषेधः । यथा, मलमासतत्त्वे ।

“प्राधान्यं विधेयं प्रतिषेधेऽप्रधानता ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोच्यते न च ॥”

प्रतिषेधकः, त्रि, (प्रतिषेधताति प्रति + सिध् +

स्तुन् ।) प्रतिषेधकर्ता । यथा अग्निपुराणे ।

“अष्टविंशत्येवमां मष्टमाणि वसेद्वि ।

योऽनुमन्तापि भवति गिरये प्रतिषेधकः ॥”

प्रतिष्कः, पुं, (प्रतिष्कन्दति प्रतिगच्छतीति । प्रति
+ स्कन्द + बाहुलकात् ङः ।) दूतः । इति
शब्दरत्नावली ॥

प्रतिष्कशः, पुं, (प्रतिकशतीति । प्रति + कश् +
अच् । बाहुलकात् सुट् ।) सहायः । वार्त्ता-
हरः । पुरोगः । इति मेदिनी । श्रे, ३६ ॥

प्रतिष्कमः, पुं, (प्रतिकथतेऽनेनेति । प्रति + कश्
हिंसायाम् + अच् । बाहुलकात् सुट् ।) चर्म-
रञ्जुः । इति जटाधरः ॥

प्रतिष्कयः, पुं, (प्रतिकसति प्रतिगच्छतीति ।
प्रति + कश् + अच् । सुट् ।) चरः । इति
शब्दरत्नावली ॥

प्रतिष्ठम्, पुं, (प्रतिष्ठम्भनमिति । प्रति + क्तनुभ +
भावे षच् । पत्वम् ।) प्रतिवन्धः । इत्यमरः ।
३ । २ । २७ ॥ (यथा, रघौ । २ । ३२ ।

“बाहुप्रतिष्ठम्भविद्वन्मु-
रम्यर्थागच्छतमस्युश्रिः ॥”)

प्रतिष्ठा, पुं, (प्रतिष्ठा अस्यास्तीति । अच् ।)
सुपार्श्वनामकवृत्तार्हत्पिता । इति हेमचन्द्रः ।
१ । ३६ ॥ प्रतिष्ठायुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महा-

भारते । ५ । ४६ । ३० ।

“आत्मैव स्थानं मम नष्टं चात्मा
द्योतप्रोतोऽहमनरः प्रतिष्ठाः ॥”)

प्रतिष्ठा, स्त्री, (प्रतिष्ठतीति । प्रति + स्था +
“आतस्योपसर्गे ।” ३ । १०६ । इति भावादी
अङ् । टाप् ।) गौरवः । (यथा, कथासरित्-

सागरे । २ । ६६ ।

“क्षिप्तं आकरयं लोके प्रतिष्ठां प्रापयिष्यति ॥”)

चितिः । स्थानम् । (यथा, रघुः । १६ । ३५ ।

“वेदिप्रतिष्ठानं वितताध्वराणां
यूपानपश्यच्छतशो रघूनाम् ॥”

आश्रयः । यथा, मार्कण्डेये । ८४ । १० ।

“गौरी त्वमेव शशिमौलिहस्तप्रतिष्ठा ॥”)

यागनिष्पत्तिः । चतुरधरपदम् । इति मेदिनी ।

ते, १३ ॥ ६ ॥ (स्थितिः । यथा, हरिवंशे ।

२८ । ३७ ।

“य इदं प्यावनं स्थानात्प्रतिष्ठाप्य शतक्रतोः ।

श्रृणुयाद्धारवेदापि न स दौरात्म्यमाप्नुयात् ॥”

शरीरम् । यथा, ऋग्वेदे । १० । ७३ । ६ ।

“सार्कं प्रतिष्ठा ह्या नष्टं ॥”)

संस्कारविशेषः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३८६ ।

“पूजा विना प्रतिष्ठां नास्ति न मन्त्रं विना

प्रतिष्ठा च ।

तदुभयविप्रतिपदः पश्यतु गीर्वाणप्रासादम् ॥”)

तद्दिनादि यथा,—

मनुस्यपुराणे ।

“चेन्ने वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघे तया ।

समयः सर्वदेवानां प्रतिष्ठा दमदा भवेत् ॥

प्राप्य पर्वं शुभं नृपमतीते चोत्तरायणे ।

पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया च प्रथमी तया ।

दशमी पौर्णमासी च तया श्रेया ज्ञेयादृषी ।

आसु प्रतिष्ठा विधिवत् कृता बहुधा भवेत् ॥

प्रतिष्ठा मन्त्रदेवानां केशवस्य विशेषतः ।
उत्तरायणमापन्ने शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥
कृष्णपक्षे च पञ्चम्यामष्टम्याश्चैव शस्यते ॥ * ॥
शुक्लवक्त्रभीमे ।
'युगादावघने पुण्ये कर्त्तव्यं विधुवदये ।
चन्द्रस्यैव वापि दिने पुण्येऽथ पञ्चसु ॥
या तिथिर्यस्य देवस्य तस्यां वा तस्य कौर्त्तिता ।
सह्यागमविशेषेण प्रतिष्ठा सुक्तिदायिनी ॥ * ॥
पञ्चपुराणे ।
'प्रतिपद्वनदस्योक्ता पवित्रारोपणे तिथिः ।
त्रिया देया द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा स्मृता ॥
तृतीया तु भवान्याश्च चतुर्थी तत्सुतस्य च ।
पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुह्यस्य च ॥
सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी तथा ।
मातृयां नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेस्तथा ॥
एकादशी ऋषीणाश्च द्वादशी चक्रपाणिनः ।
त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी ।
मम चैव सुनिश्चयः ॥ पौर्णमासी तिथिः स्मृता ॥'
कल्पतरौ देवीपुराणम् ।
'महिषासुरहन्त्राश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने ।
यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वनरोपणे ॥
गर्गापूरशिलान्यासे शुभदस्तस्य पूजितः ॥'
यस्य देवस्य प्रतिष्ठाध्वनरोपणे यः कालः शुभद-
स्तस्य गर्गापूरशिलान्यासे गृहारम्भे च कालः
पूजित इत्यर्थः ॥ * ॥ प्रतिष्ठास्तुचये ।
'माघे वा फाल्गुने वापि चैत्रवैशाखयोरपि ।
ज्येष्ठाषाढकयोर्वापि प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥ * ॥
भविष्ये ।
'सोमो दृष्टस्तत्तैव शुक्रश्चैव बुधस्तथा ।
एते सौम्यग्रहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठा यज्ञकर्मणि ॥
मत्स्यपुराणम् ।
'आषाढे दे तथा मूलसुत्तरात्रयमेव च ।
ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्यः पूर्वभाद्रपदस्तथा ॥
हस्ताश्विनी रेवती च पुष्या नृगशिरस्तथा ।
अश्लेषा तथा स्वाती प्रतिष्ठादौ प्रशस्यते ॥'
दीपिकायाम् ।
'प्राज्ञेशवासवकरादिभिर्माश्विनीषु
पौष्णामरेण्यश्विमेषु तथोत्तरेषु ।
कर्तुः शुभे शश्विनि केन्द्रगते च जीवे
काव्या हरः शुभतिथौ विधिवत् प्रतिष्ठा ॥
प्राज्ञेशादयः । रोहिणीज्येष्ठाहस्तापुनर्वसुश्वि-
नीरेवतीपुष्यानृगशिरउत्तरफल्गुन्युत्तराषाढो-
त्तरभाद्रपदचवाणि ॥ * ॥ सर्वमङ्गलाह्वानं
देवीपुराणम् ।
'यथा द्वादशमे जीवे अष्टमे वाच भास्करे ।
प्रतिष्ठा कारिता विष्णोर्महाभयकरो मता ॥'
कल्पतरौ देवीपुराणम् ।
'चतुर्वर्त्त्येस्तथा विष्णुः प्रतिष्ठाप्यः सुखार्थिभिः ।
प्रतिष्ठा त्रासगृहारेव कर्त्तव्या ।
'कर्त्तुमिच्छति यः पुण्यं मम मूर्त्तिप्रतिष्ठया ॥
अन्वेषणीयस्त्वाचार्यस्तेन लक्षणसंयुतः ॥
त्रासगृहः सर्ववर्णानां पञ्चरात्रविशारदः ।

त्रासगृहानामलामे तु चक्षियो वैश्यशूद्रयोः ॥
क्षत्रियाणामलामे तु वैश्यः शूद्रस्य कल्पितः ।
कदाचिदपि शूद्रस्तु न च कार्यार्थमर्हति ॥ * ॥
दृष्टन्नारदीये ।
'प्रथमेऽक्षरसंस्थं लिङ्गं वा हरिमेव वा ।
च सर्वथातनाभोगो यावदाहृतसंभवम् ॥'
यावदाहृतसंभवं प्रलयपर्यन्तम् ॥ तथा ।
'स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणाञ्च जनेश्वरः ।
स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णौ वा शङ्करेऽपि
वा ॥ * ॥
प्रतिष्ठाप्रकारस्तु मत्स्यपुराणादावुक्तः । तद-
सम्भवे विद्याकरवाजपेयिप्रभृतिसम्मतो भवि-
ष्यादुक्तः । यथा भविष्यपुराणम् ।
'क्षपनादि यथाशक्ति कृत्वा तन्मूलमन्त्रकम् ।
विन्यसेद्दद्यामभोजे प्रतिमासु कृता भवेत् ॥'
आदिपदात् पूजोत्सवहोमादि महाकपिल-
पञ्चरात्रोक्तकर्म च कर्त्तव्यम् । तद्यथा,—
'सपुत्रं सङ्गमं पाणिं न्यसेद्देवस्य मन्त्रके ।
पञ्चवारं जपेन्मूलमष्टोत्तरशतोत्तरम् ॥
ततो मूलेन गृह्णादिपौष्टान्तं संस्पृशेदिति ।
तत्त्वन्यासं लिपिन्यासं मन्त्रन्यासञ्च विन्यसेत् ॥
पूजाञ्च महतीं कुर्यात् स्वमन्त्रोक्तां यथाविधि ।
प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणस्यापनमाचरेत् ॥'
लिपिन्यासस्तु मातृकान्यासः । उक्तञ्च ।
'जपादौ सर्वमन्त्राणां विन्यसेन्न लिपिं विना ।
कृतं तन्निष्फलं विद्यात्तस्मात् पूर्वं लिपिं न्यसेत् ॥'
कादिमतेऽपि ।
'मातृकायाः षडङ्गश्च मातृकान्यासमेव च ।
सर्वासां प्रथमं कृत्वा पञ्चाक्षरान्तेदितं न्यसेत् ॥
एतद्वचनाञ्च मातृकान्यासः पूर्वं पञ्चाक्षर-
न्यासः ॥'
क्रमदीपिकायामप्येवं क्रमः । मन्त्रन्यासश्च तत्त-
त्तन्त्रविशेषोक्तपदवर्णन्यासः । तदभावे मूल-
मन्त्रेण शिरसि हस्तन्यासः । तत्त्वन्यासस्तु
विष्णुविवयक एव । न्यासप्रमाणानि सारदाक्रम-
दीपिकोक्तान्यनुसन्धेयानि ॥ * ॥ प्राणप्रतिष्ठा-
मन्त्रस्तु सारदात्रयोविंशतिपटलोक्तः । यथा,—
'पाशाङ्कुशपुटाशक्तिर्वाणीविन्दुविभूषिता ।
यासाः सप्त सकारान्ता योमसत्येन्द्रसंयुता ॥
समन्ते हंसमन्त्रः स्यात्ततोऽस्यपदं भवेत् ।
प्राणा इति वेदेत् पञ्चात् इह प्राणास्ततः परम् ॥
असुष्य जीव च इह स्थितोऽसुष्यपदं भवेत् ।
सर्वेन्द्रियाण्यसुष्यान्ते वाङ्मनश्चक्षुरन्ततः ॥
श्रोत्रघ्राणपदे प्राणा इहागत्य सुखं चिरम् ।
तिष्ठन्त्वन्निवधूरन्ते प्राणमन्त्रोऽयमौरितः ॥
प्रत्यसुष्यपदात् पूर्वं पाशाद्यानि प्रयोजयेत् ।
प्रयोगेषु समाख्यातः प्राणमन्त्रो मनोविभिः ॥'
पाशाङ्कुशपुटाशक्तिरित्यनेन प्रथमं पाशवीजं
आं ततः शक्तिवीजं ह्रीं ततोऽङ्कुशवीजं क्रीं
वाणी यकारः विन्दुविभूषितो यं । याद्याः
सप्त सकारान्ताः उद्धृत्यकारावुवादेन सप्त
तद्भिन्नं बीजं पूर्वं पृथगुद्धारस्तु सप्तानामपि

सविन्दुताख्यापनाय । अङ्कुशवायुनलात्रि-
वरुणवीजानीत्युक्तम् । अत्र वायुवीजस्यैकत्वं
बीजत्वेन सर्वेषां सविन्दुत्वं यत्तम् । राघवभट्टो-
ऽप्येवम् । अन्यस्तु वाणीविन्दुविभूषिता इति
पठित्वा नादविन्दुविभूषिता इति व्याख्यातं
याद्या इत्यस्य विशेषणं वदति । योम हकारः
सत्य ओकारः इन्द्रविन्दुः तेन ह्रीं । अतएव
पाशाङ्कुशान्तरितशक्तिमनोः परस्तादुच्चार्य
यादिवसुवर्णगुणं सहस्रमिति प्रपञ्चसारप्रति-
पाद्यगुणमित्यनेन ह्रीमिति पञ्चपादाचार्यैर्वा-
ख्यातम् । अग्निवधूः स्वाहा । तेनार्यं मन्त्रः ।
आं ह्रीं क्रीं यं रं लं वं शं षं सं ह्रीं हं सः
असुष्य प्राणा इह प्राणाः आमित्यादि असुष्य
जीव इह स्थितः आमित्यादि असुष्य सर्वेन्द्रि-
याणि आमित्यादि असुष्य वाङ्मनश्चक्षुश्रोत्र-
घ्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा ।
असुष्य इति षडङ्गान्तदेवतानामोपलक्षणम् ।
'अदःपदं हि यद्रूपं यत्र मन्त्रे हि दृश्यते ।
असुष्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने नियोजयेत् ॥'
इति नारदीयात् ॥
वशिष्टसंहितायाम् ।
'हृदि हस्तं सन्निधाय प्राणस्यापनमाचरेत् ॥ * ॥
प्राणोक्तमविष्यपुराणवचनेन तन्मूलमन्त्रकं तत्तद-
देवतामन्त्रकं च वैदिकस्तान्तिकञ्च ।
'ओङ्कारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकौर्त्तितम् ।
स्वनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥'
ब्रह्मपुराणे ।
'ओङ्कारादिनमोऽन्तेन चतुर्थ्यन्ततत्तद्देवताज्ञा-
रूपो वा ।'
कालिकापुराणे ।
'प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ सृष्ट्वा दक्षिणपाणिना ।
तथैव हृदयेऽङ्कुशं हत्वा शश्वच्च मन्त्रवित् ॥
एभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि समाचरेत् ।
अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्यै प्राणाः चरन्तु च ।
अस्यै देवत्वसंख्यायै स्वाहेति यजुरीरयन् ॥
अङ्गमन्त्रैरङ्गमन्त्रैर्वैदिकैरित्यनेन च ।
प्राणप्रतिष्ठां सर्वत्र प्रतिमासु समाचरेत् ॥'
अङ्गमन्त्रैः अङ्गन्यासमन्त्रैः । अङ्गिमन्त्रैः मूल-
मन्त्रैः वैदिकैर्मनोव्योतिरित्यादिभिः ॥ * ॥
क्षपनात् पूर्वं वल्मीकवृत्तिकादिभिक्षिष्टभि-
क्षालनमाह हयशौर्यपञ्चरात्रम् ।
'वल्मीकवृत्तिकाभिस्तु गोमयेन स्वभस्मना ।
क्षालयेच्छिष्टिसंस्पर्शदोषायास्तपशान्तये ॥
क्षापयेज्जन्तोयेन शुद्धवत्या तु देशिकः ॥
नमस्तेऽस्तु सुरेशानि प्रणीते विश्वकर्मेणा ।
प्रभाविताशेषजगद्धात्रि । तुभ्यं नमो नमः ॥
त्वयि संपूजयामीशे नारायणमनामयम् ।
रक्षिता शिष्यदोषैस्त्वन्द्विषुक्ता सदा भव ॥ * ॥
तेन यथाशक्ति क्षपनादिपूर्वकप्रतिमाहृदये
तन्मूलमन्त्रविन्यासेन देवताया विशेषसन्निधिः
प्रतिष्ठेति । राघवभट्टहृतमहाकपिलपञ्चरात्रे-
ऽपि ।

‘प्रतिष्ठाशब्दसिद्धिः प्रतिपूर्वाच्च तिष्ठते ।
वङ्गर्थत्वात्प्रतिपातानां संस्कारादौ प्रतेः स्थितिः ॥
अर्थस्तद्व्यमेतस्य गौयते शाब्दिकैर्ननेः ।
विशेषसन्निधिर्या तु क्रियते व्यापकस्य तु ॥
स्मृत्तौ भावनामन्तेः प्रतिष्ठा साभिधीयते ॥’*॥
स्वभस्मना गोमयभस्मना ।
‘अथोत्तरं पलशतं स्नाने देयं सर्वदा ॥’
पलमाह मनुः ।
‘पञ्चकण्ठलको माषको सुवर्णस्तु षोडश ।’
पलं सुवर्णाच्चत्वारः । तेनाष्टरत्निकाधिक-
लौकिकमाषद्वयाधिकतोलकत्रयेण पलं भवति
एवंविधाष्टोत्तरपलशतेन लौकिकषष्ट्याधिकशत-
त्रयतोलका इति । एवं वल्मीकद्वयादिचालने
गायत्र्या वल्मीकद्वया स्नापयेत् । तत्रापि
अष्टोत्तरशतपलं शूलपाणिलिखितन्यायात् ।
गायत्र्या मूलमन्त्रेण वा गन्धोदकस्नाने शुद्धवत्या
एतोन्मिन्मन्त्रादि ऋक्त्रयात्मिकाया देशिको
गुरुयजमानो वा विज्ञः नमोऽस्तु इत्यादिमन्त्रौ
देवतान्तरे च तत्तद्देवतानामोहः । शिवलिङ्ग-
स्याप्यर्चात्वात् स्त्रीलिङ्गमविरुद्धम् ॥*॥ यमः ।
‘कृत्वा देवकुलं सर्वं प्रतिष्ठाप्य च देवताम् ।
विधाय विविधं चित्रं तल्लोकं विन्दते भुवम् ॥’
नारसिंहे ।
‘प्रतिमां लज्जणीयेतां नरसिंहस्य कारयेत् ।
सञ्चपापानि सन्धय्य स तु विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
प्रतिष्ठा नरसिंहस्य यः करोति यथाविधि ।
निष्कामो नरशास्त्रेण । देहवन्तान् प्रमुच्यते ।
सकामो नरसिंहस्य पुरं प्राप्य प्रमोदते ॥
विधिवत् स्थापयेद्यस्तु कारयित्वा जनाह्वनम् ।
न जातु निर्गमस्तस्य विष्णुलोकात् कथञ्चन ॥’
माधवमानसोल्लासे ।
‘देवस्य प्रतिमायान्तु यावन्तः परमाणवः ।
तावद्वर्गसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥’
राजमार्गणे ।
‘पुत्तोत्पत्तौ सदा आहमन्नप्राशनिके तथा ।
चूडाकार्ये व्रते चैव नाग्निं पुंसवनेऽपि च ॥
पाणिग्रहे प्रतिष्ठायां प्रवेशे नववेश्मनः ।
एतद्वृद्धिकरं नाम गृहस्यस्य विधीयते ॥’
सूत उवाच ।
‘कलौ चेकादृष्टाध्वेन प्रतिष्ठां मन्त्रवित्तवान् ।
मध्यमेनाध्वेनापि प्रकुर्वन्तान्तिकैर्मतेः ॥’
तथा ।
‘नित्यं निर्व्रत्ये मतिमान् कुर्व्यादभ्युदयं ततः ।
विप्रान् संपूजयित्वा च ततो यागपुरं व्रजेत् ॥
गगिशृङ्गदिक्षुपालान् प्रतिकुम्भेषु पूजयेत् ।
स्थूलिवे विधिवद्विष्णुं परिवारगर्गं यजेत् ॥
स्नापयेत् प्रथमं देवं तोयैः पञ्चविधैरपि ।
पञ्चाङ्गैः पञ्चगव्यैः पञ्चदशैरपि ॥
निगन्तेनैव संक्षेपे कर्मायैरपि सप्तमाः ।
पञ्चपुण्योदकेऽपि त्रिपञ्चैरपि सप्तमाः ॥
तुलनीकुन्दमातृपञ्चाङ्गाहुतिपञ्चम् ।
चम्पकान्धर्मापञ्चपरवीरस्य पञ्चमम् ॥

मृत्तिका करिदन्तस्य पर्वताश्वखुरस्य च ।
कुशवल्मीकसम्भूतं नृदां पञ्चकमौरितम् ॥*॥
गोमूत्रं गोमयं चीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
कुर्व्यात् प्राणप्रतिष्ठां होमं कुर्व्याद्यथाविधि ।
दक्षिणां विधिवद्वातान् पूजार्थं तदनन्तरम् ॥’
इति भविष्यपुराणे द्वितीयभागे ६ अध्यायः ॥*॥
‘चतुरङ्गुलविस्तारा दीर्घां हस्तद्वयाविधि ।
पताका लोकपाषाणां दशानां परिकीर्तिताः ।
पञ्चदशानां वै दण्डाः पताकानां प्रकीर्तिताः ॥’
ज्योतिषे ।
‘दुग्धं सशर्करैश्चैव हृतं दधि तथा मधु ।
पञ्चान्दतमिदं प्रोक्तं विधेयं सर्वकर्मसु ॥’*॥
प्रतिष्ठानन्तरं मातुष्ये ।
‘ततः सहस्रं विप्राणामष्टोत्तरशतन्तथा ।
भोजयेच्च यथाशक्त्वा पञ्चाशद्व्याय विंशतिम् ॥’
षोडशोपचाराः आसनमित्यादि । दशोप-
चाराः भावादि । पञ्चोपचारा गन्धादि ।
‘सर्वोपचारवस्तूनामलामे भावनैव हि ।
निर्मलेनोदकेनाहुपूर्वमेतद्व्याह नारदः ॥’*॥
नारसिंहे ।
‘स्नाने वस्त्रे च नेवेदो दद्यादाचमनीयकम् ॥’
कालिकापुराणम् ।
‘यहीयते च देवभ्यो गन्धपुष्पादिकं तथा ।
अर्घ्यपात्रस्थितेस्त्रोयैरभिषिच्य तप्तुन्दजेत् ॥’
देवीपुराणम् ।
‘होमो गृहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् ।
अष्टाविंशतिरथौ वा यथाशक्ति विधीयते ॥’
कात्यायनः ।
‘आर्घ्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ॥’
अथ नीराजनमाह पूजारत्नाकरे देवीपुराणम् ।
‘शुभमेव्यादिनिर्देशयशब्दैश्च पुष्कलेः ।
यावतो दिवसान् वीर ! देवा नीराजनं कृतम् ।
तावत्कल्पसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
भक्त्या पित्रप्रदीपाद्यैश्च ताभ्यस्त्यादिपक्षवैः ।
ओषधीभिश्च मेध्याभिः सर्वजीर्णैर्वादिभिः ॥
नवम्यां प्रवेकाकाले यात्राकाले विशेषतः ।
यः कुर्व्याच्छ्रद्धया वीर ! देवा नीराजनं नरः ।
यस्तु कुर्व्यात् प्रदीपेन सूर्यलोके स गच्छति ॥’
पर्वकाल उत्सवकालः । देवा इति स्त्रीलम-
विवक्षितं बहुशो निबन्धकारैर्यास्यातत्वात्
आचाराच्च ॥*॥ अथ प्रतिष्ठितमूर्तौ कदा-
चित् पूजाभावेन महाकपिलपञ्चरात्रम् ।
‘एकादशपूजाविधौ कुर्व्याद्विष्णुमर्चनम् ।
त्रिरात्रे च महापूजा संप्रोचयमतः परम् ॥
मासादूर्ध्वमनेकादशपूजा यदि विहन्ति ।
प्रतिष्ठेयस्यते केचित् केचित् संप्रोचयक्रमः ॥’
संप्रोचयं ॐ देवस्य त्वयादिना ।
‘गवां रवेच्च संज्ञाय दभंतोयैर्विशोध्य च ।
प्रोचयेत् प्रोचणीतोयैर्मूलेनाष्टोत्तरं शतम् ॥
सपुष्पं सकुम्भं पाणिं चक्षेदेवस्य मज्जके ।
पञ्चवारं पञ्चमूलमष्टोत्तरशतोत्तरम् ॥
ततो मृदेन मूर्त्तादिपीठानां संप्रयुज्येदिति ।

तत्तन्वासं लिपिन्यासं मन्त्रन्यासं च विन्यसेत् ॥
प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणस्यापगमाचरेत् ।
पूजाश्च महतीं कुर्व्यात् स्वतन्त्रोक्तां यथाविधि ।
यागहोमादिषु प्रायः संचिपीर्यं विधिः स्मृतः ॥’
असृष्टसर्गने तु बौधायनः । तासां द्रव्यवत्
कृतशौचानां देवार्चानां भूयः प्रतिष्ठापयेत् ।
तासामसृष्टसर्गानाम् । प्रकृतद्रव्यस्य तान्नादे-
र्यथेष्टशौचं कृत्वा पुनः प्रतिष्ठां कारयेदिति
रत्नाकरः । तदा पूष्यत्वमित्याह रत्नाकरा-
दयः ॥*॥ आदिश्वपुराणे ।
‘खण्डिते स्फुटिते दग्धे भानमानधिवर्जिते ।
योगहीने पशुसृष्टे पतिते दुष्टभूमिषु ॥
अन्यमन्त्रार्चिते चैव पतितस्पर्शदूषिते ।
दृष्टस्तेषु नो बहूः सन्निधानं द्विवीकषः ॥
इति सर्वगतो विष्णुः परिभाषाशकार ह ॥’
उपचारद्रव्याणि कारदातिक्रमे ।
‘पादं श्यामाकदूर्वाणविष्णुक्रान्ताभिरिष्यते ।’
तद्युक्तजलमिति शेषः ।
‘गन्धपुष्पाद्यतयवकुशाग्रतिलसर्पपैः ।
सदूर्गैः सर्वदेवानामध्येमेतदुदीरितम् ॥
जातौलवङ्गककोले जलमाचमनीयकम् ।
आर्घ्यं दधिमधून्निच्यं मधुपर्कं निवेदयेत् ॥’
कात्यायनः ।
‘मधुपर्कं दधिमधुहृतसर्वपचरितं कांक्ष्ये
कांक्ष्येन ।’
गन्धश्चन्दनकपूरकालागुणभिरौरितः । पुष्पाणि
देवदेयानि ।
‘गुग्गुलुगुरुक्षीरशर्करामधुपन्दुरैः ।
धूपयेदाण्यर्घ्यं मिश्रैर्गन्धैर्देवस्य देशिकः ।
तत्र तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरे ॥’
अथ दृष्टिहोमौ तन्गावशक्तौ यथाशक्ति इत्य-
भिधानात् ॥*॥ तथा चाप्यघनानां पञ्च-
मण्डपेन विनापि पूजामाह विष्णुधर्मोत्तर-
प्रथमकाण्डम् ।
‘पूजा कार्या वधिर्वेद्यां गृह्या भृगुनन्दन ! ।
न त्वत्पदचिप्यैर्पञ्चैर्यथेष्टि कदाचन ॥
विष्णुं देवनिपायस्यं यथाश्रद्धमरिन्दम ! ।
तपसा पूजयेन्नित्यं तस्मादण्यघनो नरः ॥’*॥
यद्येकाहे देवप्रतिष्ठावास्तुयागश्रोत्रगर्गजदा
तन्त्रेण दृष्टिश्चाहं कुर्व्यात् । गयशः क्रियमांसं
त्वितिवचनात् ॥*॥ तथा एकस्मिन्नपि अर्घ्यौ
होमद्वयं विधेयम् । एकाभावेनैकहोमकरण-
पक्षे तन्त्रेण परित्यज्यनादिकमाह गोभिलः ।
गोव्येकं परित्यज्यनमिमां वष्टिः पर्युत्तय-
माभ्यभागाविति ॥*॥ पूजादिकं प्रत्येकमेव ।
प्रश्नपुराणे ।
‘देवानां प्रतिमा यत्र हताभ्यद्रव्यमा भवेत् ।
पत्नानि तस्य देवाणि गृह्या पञ्चविंशतिः ॥
अष्टोत्तरशतपलं स्नाने देयं सर्वदा ॥’
नारसिंहे ।
यवगोधूमजैश्चैव दूर्वाद्यैश्चैव वारिष्या ।
प्रधाप्य देवदेवैश्च वायवं लोकमाप्नुयात् ॥

प्रतिस

पादपीठान् यो दद्यात् विलम्बनिवर्धयन् ।
उद्यामुना च प्रशास्त्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”

इति प्रतिष्ठान्तम् ॥ ७ ॥

प्रकारान्तरं गारुडं ४८ अध्याये मत्स्यपुराणे
च दृश्यम् ।

प्रतिष्ठानं, स्त्री, (प्रतिनिष्ठयति । प्रति + स्था +
अधिष्ठाते लुट् ।) नगरविधेयः । विहोर
इति ख्यातः । नच पुरुरवा राजचक्रवर्ती
जायते । इति महाभारतम् ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । १३ । १-२ ।

“सुदुष्टे तु दिवं याते राण्यं चक्रे पुरुरवाः ।

सगुणस्य सुखस्य प्रणारद्वनन्तपरः ॥

प्रतिष्ठाने पुरे रम्ये राण्यं सर्व्वनमस्कृतम् ।

चकार सर्व्वधर्म्मज्ञः प्रचारश्च्युतनपरः ॥”

इदं हि गङ्गातीरस्थम् । यथा, हरिवंशे । २६ ।
४०—४८ ।

“एवं प्रभायो राजासीद्देवस्तु पुरयोत्तमः ।

देवे पुण्यतमे चैव मद्यर्षिभिरभिष्टुते ।

राण्यं च कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः ।

उत्तरे जाड्वीतीरे प्रतिष्ठानं मद्यायथाः ॥”

प्रतिष्ठितः, चि, (प्रतिष्ठा जातास्तेति । तारका-
दित्वात् इत्यच् ।) प्रतिष्ठापुस्तः । (यथा, देवी-
भागवते । ३ । ६ । ७३ ।

“सदुत्तुल्यस्वष्टारजिनाष्टं कारणं शिवा ।

अष्टद्वारस्य मे कार्यं त्रिगुणीश्वरं प्रतिष्ठितः ॥”

गौरवान्वितः । यथा,—

“प्रतिष्ठितानाञ्चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशस्तोत्रे ३४ अध्यायः ॥

नित्यमयागः । संस्कृतः । इति प्रतिष्ठाशब्दार्थ-
दर्शनात् ॥

प्रतिस्तरः, पुं, (प्रतिस्तरतीति । प्रति + स्त + अच् ।)
मन्त्रमन्दः । मात्यम् । कद्रुयम् । मण्डुहिः ।
उच्छृष्टम् । इति मेदिनी । रे, २७६ ॥ प्रातः-
काशः । इति शब्दमाला ॥

प्रतिस्तरः, पुं स्त्री, (प्रतिस्तरतीति । प्रति + स्त +
अच् ।) गच्छन् । आरुह्यम् । करुणम् ।
निषेधे, चि । इति मेदिनी । रे, २७६ ॥

प्रतिस्तरः, पु, (प्रतिस्तरः स्तः ।) ब्रह्मणः स्था-
नान्तरं दशादीनां लक्षिः । स च पुरायमन्त्र-
स्तोत्रात्मकतत्त्वज्ञविशेषः । यथा,—

शक्य ऊचुः ।

“आदिमार्गस्तथा स्त । कथितो विकरेण च ।
प्रतिस्तरं च ये येषामधिपास्तान् वदन् नः ॥

स्त उवाच ।

यदाभिपिक्तः सकलाधिराण्ये

पृथुर्धरित्रागमधियो बभूव ।

तदीयधीनामधिपद्वार

यज्ञमतानां तपसाश्च गोमम् ॥

नक्षत्रताराद्विचक्षणुन्म-

स्तोत्रात्मिकस्य च यद्वर्गमैः ।

अपामधीशं वरुणं धनानां

राज्ञां प्रभुं वैश्वदेवस्य तदन् ॥

प्रतिस

विष्णुं रवीणामधिपं वसुना-
मधिपं लोकाधिपतिश्चकार ।

प्रजापतीनामधिपश्च दधं

चकार शक्रं मरुतामधीशम् ॥

देवाधिपानामथ दानवानां

प्रजादमीशश्च यमं पितृणाम् ।

पिशाचरक्षः पशुभूतयश्च-

वेतालराजस्त्वथ शूलपाणिम् ॥

प्राणेशश्चैलश्च पतिं गिरीया-

मौशं सप्तदं ससरिग्नदानाम् ।

गन्धर्व्वविद्याधरकिन्नराणा-

मीशं पुनश्चिचरश्चकार ॥

नागाधिपं वासुकितुम्बवीर्यं

चर्पाधिपं तच्चक्रमादिदेश ।

दिग्गजराजानामधिपश्चकार

गजेन्द्रमैरावतनामधेयम् ॥

सुपर्णमौशं पततामघाश्च-

राजानसुचैः श्वसश्चकार ।

सिंहं खगाणां वृषं गवाश्च

मर्धं पुनः सर्व्ववनस्पतीनाम् ॥

पितामहः पूर्व्वमघाभ्यधिष्-

तेनान् पुनः पूर्व्वदिगाधिनाथान् ।

पूर्व्वेण दिक्पालमथाम्यधिष्-

त्राणा सुधर्म्माणमरातिक्तेतुम् ॥

ततोऽधिपन्दक्षिणतश्चकार

सर्व्वेश्वरं शक्रपदाभिधानम् ।

चनेतुमन्तं दिग्धीशमीश-

चकार पञ्चाद्रुवनाखगर्भः ॥

धिरखरगोमायुस्तदग्निमीशं

प्रजापतिं मेरुसुतश्चकार ।

अद्यापि कुर्वन्ति दिशामधीशाः

शब्दं यद्यन्तास्तु सुबोऽभिरक्षान् ॥

चतुर्भिरेभिः पृथुनामधेयो

शुभोऽभिपिक्तः प्रथमं पृथिव्याम् ।

मन्वन्तरे चापि गते त एव

वैवस्वतश्चक्रुरिमं पृथिव्याम् ॥

गतेऽन्तरे चाकृष्यनामधेये

वैवस्वताख्ये च पुनः प्रवृत्ते ।

प्रजापतिः सोऽस्य चराचरस्य

बभूव सूर्यान्वयवंशचिह्नः ॥”

इति मातुले व्याधिपत्यवर्चनं मन्वन्तराधिपत्यं
नाम ८ अध्यायः ॥ २ ॥ अथि च ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“वाराहोऽयं श्रुतः सर्गो वराहाधिष्ठितो यतः ।

प्रतिसर्गः स्तुतः सो वै दक्षादौष्यः स्तुतः पृथक् ॥

रुद्रो विराड् मरुदौघो मरीच्यादास्तु मानवाः ।

यं यं सर्गं पृथक् चक्रुः प्रतिसर्गः स च स्तुतः ॥

विराट्स्तुतोऽखदंश्यान् मनून् वैविततं जगन् ।

मनुः सप्त मनून् दृष्ट्वा चकार जडुश्चः प्रजाः ॥

प्रजाः सिद्धयुः स मनुर्व्याधौ स्वायम्भुवाक्यः ।

अदृष्टन् प्रथमं यद्वै मनून् यदुपरान् सुतान् ।

सारोक्षिण्योत्तमिश्च तामसो रैवतक्षपा ।

प्रतिस

चाक्षुषश्च महातेजा विदस्वान् परतक्षपा ।

यद्यरक्षः पिशाचांश्च नागगन्धर्व्वकिन्नरान् ।

विद्याधरानश्चरसः सिद्धान् भूतगगान् वज्रान् ॥

मेघान् सविद्युतो वृक्षान् लतागुल्मदण्डादिकान् ।

मत्स्यान् पशून् च कीटाञ्च जलजान् स्थलजान्-

स्तथा ॥

एतादृशानि सर्वाणि मनुः स्वायम्भुवः स्तुतैः ।

सहितः सद्ये सोऽस्य प्रतिसर्गः प्रकीर्त्तितः ॥

अन्ये षण्मनवो ये वै तेऽपि स्त्रीं स्त्रीन्तरेऽन्तरे ।

प्रतिसर्गं सयं कृत्वा प्राप्नुवन्ति चराचरम् ॥

यज्ञस्य संभृतं यज्ञान् यूपं प्रावंशमेव च ।

धर्म्माधर्म्मां गुणान् सर्वाण् वराहः दृष्टवान्

पुरा ॥

सुतान् वज्रान् सप्तत्पाय दधौ देवर्षिं सप्तमान् ।

महर्षीन् सोमपादींश्च वज्रान् पिष्टगणांस्तथा ॥

दृष्टिं प्रवर्त्तयामास प्रतिसर्गोऽस्य च स्तुतः ।

अजायन्त सुखाद्विप्राः क्षत्रिया बाहुयुग्मतः ॥

जन्मोर्ब्रह्माः परः शूद्राश्चतुर्वेदाश्चतुर्मुखात् ।

ब्रह्मणः प्रतिसर्गोऽयं ब्राह्मः सर्गस्तुतः स्तुतः ॥

मरीचेः कश्यपो जातः कश्यपात् सकलं जगन् ।

देवा देव्या दानवाश्च तस्ये सर्गः प्रकीर्त्तितः ॥

अत्रैर्नैत्रादभूवन् चन्द्रवंशस्ततोऽभवत् ।

तेन सर्वं जगदुत्थानं सोमसर्गः प्रकीर्त्तितः ॥

अथर्वाङ्गिरसो कृत्वा पुत्राश्च बहुश्रीरपरे ।

मन्त्रयन्त्रादयो ये वै ते सर्वेऽङ्गिरसः स्तुताः ॥

आण्यपाखाः पुलस्त्यस्य पुत्राश्चाप्ये च

राक्षसाः ।

प्रतिसर्गाः पुलस्त्यस्य बलवीर्यसमन्विताः ॥

कादवेया गवा खगाः प्रजा बहुतरास्तथा ।

सद्ये पुलहेनेव सर्गस्तस्य प्रकीर्त्तितः ॥

क्रतोः पुत्रा बालिखिन्नाः सर्व्वज्ञा भूरितजसः ।

अष्टाशीतिसहस्राणि व्यकक्षास्करचक्रिभाः ॥

प्रचेतसः सुताः सर्व्वे ये वै प्राचेतसाः स्तुताः ।

यज्ञशीतिसहस्राणि पायकोपमंतजसः ॥

सुकालिनो यशिष्ठस्य पुत्राश्चाण्येऽथ योगिनः ।

आयन्वतियाः पञ्चाशद्वाशिष्टः सर्गं उच्यते

भृगोश्च भागवा जाता ये वै दैत्यपुरोधसः ।

कवयस्ते महाप्राज्ञास्तेषामसखिर्न जगन् ।

नारदात्तारका जाता विमलानि तथैव च ।

प्रजोत्तरास्तथैवाप्ये शृण्वं गीतप कौतुकम् ॥

एते दधमरीथायाः कृतदारान् वज्रान् सुतान्

उत्पाद्योत्पादा पृथिवीं दिवश्च समप्रयन् ॥

तेषां स्तुतेभ्यश्च स्तुतास्तुतेभ्यः परे सुताः ।

चसुत्पन्नाः प्रवर्त्तन्ते चेद्वापि भुवनेषु वै ॥

विष्णोस्तु चक्षुषः सूर्यो मनसश्चन्द्रमाः स्तुतः ।

श्रीवाङ्मातुः सप्तद्वीपो सुखाद्विरजायत ॥

प्रतिसर्गोऽयं विष्णोस्तथा चापि दिशो दश ।

दृष्टार्धचन्द्रमाः पञ्चाद्विनेत्रादवातरन् ॥

भास्करः कश्यपाज्जातो भाण्यपास्य समर्चितः

यद्राश्च वज्रो जाता भूतयामाश्चतुर्विधाः ॥

श्ववराष्टोष्टरूपाश्च जवगोमादुगीतुखाः ।

अश्वमाज्जारिवदनाः सिंहश्चाप्रतुखाः परे ॥

नानाशस्त्रधराः सर्वे नानारूपा महाबलाः ।
एष वः प्रतिवर्गोऽपि कथितो द्विजसत्तमाः ॥

इति कालिकापुराणे २६ अध्यायः ॥

प्रतिचर्यं, त्रि, (गतिगतं चर्यं वाममिति ।) प्रति-
कूलम् । इति जटाधरः ॥

प्रतिचान्वानिकः, पुं, (प्रतिचान्वानं प्रयोजनमस्येति ।

प्रतिचान्वान + टक् ।) मागधः । स्तुतिपाठकः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिचीरा, स्त्री, (प्रतिचिनोति प्रतिवध्नातीति ।

प्रति + चि + “शुचिचिभिर्ना दीर्घश्च ।” उणा०

२ । २५ । इति क्त्वं दीर्घश्च । ततश्चाप् ।)

यवनिका । अवधायकपटः । इत्यमरः ॥ २६ । २० ॥

प्रतिचर्यः, पुं, (प्रतिरूपः चर्यं इति प्रादि-

समासः ।) ककलासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, सुश्रुते । कल्पस्थाने ४८ अध्याये ।

“प्रतिचर्यः पिङ्गभातो बहुवर्णो महाशिराः ॥”

उपसर्ग्यकमखलम् । यथा, दृष्टत्संहितायाम् ।

३७ । २ ।

“प्रतिचर्यानां माला

दस्युभयातङ्गप्रहन्ती ॥”)

प्रतिचर्यकः, पुं, (प्रतिचर्यं + स्वार्थे क्त्वं ।) कक-

लासः । (यथा, उत्तररामचरिते द्वितीये ४६ ।

“वीरमानः प्रदरोदरेषु विलसतुस्त्वाम्भसो

या स्वयं

दृष्टद्विः प्रतिचर्यकैरनगरखेदन्नवः पीयते ॥”

तद्दृष्टस्य विक्रित्वा सुश्रुते कल्पस्थाने ८

अध्याये उक्ता । यथा,—

“प्रतिचर्यकदृष्टानां सर्पदृष्टवदाचरेत् ॥”)

उपसर्ग्यकमखलम् । इति विश्वः ॥ (अस्य शुभा-

शुभलक्षणम् । यथा, दृष्टत्संहितायाम् ॥ ३७ । २-३ ।

“प्रतिचर्यकः प्रशस्तो

दिवसस्तुवर्गसप्रभः स्निग्धः ।

वैदूर्यनिभः खच्छः

शुक्लश्च चैमसौभिचः ॥

प्रातो व्याधिं जनय-

त्यश्लोकस्त्वयं शस्त्रकोपाय ।

प्रतिचर्याणां माला

दस्युभयातङ्गप्रहन्ती ॥

दिवसकृतः प्रतिचर्यो

शूलदुग्दग्धिष्ये स्थितोऽनिलकृत् ।

उभयस्यः सलिलभयं

शुभमपरि निघ्नत्यधो जनश्चा ॥”)

प्रतिचर्यः, त्रि, (प्रति + चल् + कर्मणि क्तः ।)

प्रेषितः । प्रत्याग्यातः । इति मेदिनी । टे, ६५ ॥

दशः । इति धरणिः ॥

प्रतिचोमा, स्त्री, (प्रतिरूपः सोमः सोमवल्ली

यस्याः ।) मधियवर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रतिचर्हा, स्त्री, (प्रति + चर्ह + भावे अङ् ।)

प्रतिकक्षा । सहा । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिचतः, त्रि, (प्रतिचन्यते सति । प्रति + चन् +

क्तः ।) दिष्टः । प्रतिगमितः । रुद्रः । इति ।

मेदिनी । ते, २०५ ॥ निराशः । यथा,—

“मनोहतः प्रतिहतः प्रतिवहो हतश्च सः ॥”

इति सुद्राङ्कितामरकोषे पाठः । ३ । १ । ४१ ॥

प्रतिहस्तकः, पुं, (प्रतिरूपः हस्तोऽवलम्बनरूपो

यस्य । कप् ।) प्रतिनिधिः । यथा,—

“आश्रितानां भृतौ स्वामिसेवायां धर्मसेवने ।

पुत्रस्योत्पादने चैव न सन्ति प्रतिहस्तकाः ॥”

इति हितोपदेशे नीतिशास्त्रे सुब्रह्मदेो नाम

द्वितीयकथासंग्रहः परिच्छेदः ॥

प्रतिहारः, पुं, (प्रतिविषयं प्रत्येकं वा हरति

स्वामिचमोपमानयतीति । प्रति + हृ + अण् ।)

हारपालः (यथा, देवीभागवते ॥ १ । १७ । ३० ।

“ज्ञातो हि प्रतिहारेण ज्ञानौ कश्चिद् द्विजो-

त्तमः ॥”

प्रति + हृ + आधारे ण् ।) द्वारः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । ६ । २० ।

“ततो वृषाणां श्रुतवृत्तवशा

पुंवत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।

प्राक्सन्निकर्षे मगधेश्वरस्य

नीत्वा कुमारीमवदत् सुनन्दा ॥”

प्रतिरूपं हरतीति । हृ + अण् ।) माया-

कारः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । १० । ११ ॥

(परमेष्ठिनः पुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे ॥ २ । १७ । ७ ।

“परमेष्ठौ ततस्तस्मात् प्रतिहारस्तदन्वयः ॥”)

प्रतिहारकः, पुं, (प्रतिरूपं हरतीति । हृ +

खुल् ।) मायाकारः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

२ । १० । ११ ॥

प्रतिहासः, पुं, (प्रतिरूपो हासो यस्य ।) कर-

वीरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ हासकम्पूति

हास्यश्च ॥

प्रतीकः, पुं, (प्रतीयते प्रत्येति वा इति । प्रति +

इ + अलोकादयथेति ईकन्प्रत्ययेन साधुः ।)

एकदेशः । अङ्गम् । (यथा, ऋग्वेदे । ७ ।

३६ । १ ।

“वि सागुना पृथिवी सस उर्वी पृथु प्रतीक

मध्ये अग्निः ॥”

“तथाग्निः पृथु विलीयं प्रतीकं पृथिव्या अव-

यवम् ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥) स्वाङ्गवाट-

निधौ यथा, कौर्मि १५ अध्याये ।

“न स्वाङ्गनखवाटं वै कुर्याद्वाङ्गलिना पिबेत् ॥”

अपि च, लक्ष्मीचरित्रे ।

“स्वाङ्गे पीठे च वाटं हरति घनपतेः केशव-

स्यापि लक्ष्मीम् ॥”

प्रतिरूपे, त्रि । इत्यमरः । १ । ६ । ७० ॥ विलोमः ।

इति मेदिनी । के, ११२ ॥

प्रतीकारः, पुं, (प्रतिकरणमिति । प्रति + कृ +

घञ् । उपसर्गस्येति पठ्ये दीर्घः ।) सनापकारस्य

प्रत्यपकारः । तत्प्रत्ययः । वैरशुद्धिः २ वैर-

निर्यातनम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ११० ॥

(यथा, देवीभागवते । ३ । २५ । ३ ।

“दृग्गया तौ हतौ संख्ये नापराधो समात्र वै ।

अथश्रवमाभिभाषेयु प्रतीकारो न विदधते ॥”)

चिकित्सा । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतीकाशः, पुं, (प्रतिकाशते इति । प्रति + काश्

+ घञ् । उपसर्गस्य दीर्घः ।) उपमा ।

इत्यमरः । २ । १० । ३८ ॥ (यथा, महाभारते ।

१ । १५४ । ३२ ।

“अथ त्वां भगिनी रक्षः कथ्यमाणं मयासक्त ।

द्रक्ष्यद्विप्रतीकाशं सिंहेनेव महाद्विपम् ॥”)

प्रतीचा, स्त्री, (प्रति + ईच् + अङ् ।) प्रती-

चक्षुम् । अपेक्षा । प्रतिपूर्वेष्वधातोर्भावे अप्र-

त्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते । ८ । ४० । ५२ ।

“मित्रप्रतीचया शल्य धार्तराष्ट्रस्य चोभयोः ।

अपवादतितित्वाभिस्त्रिभिरैर्हि जीवसि ॥”)

प्रतीक्ष्यः, त्रि, (प्रतीक्ष्यते इति । प्रति + ईच् +

अण् ।) पूज्यः । इत्यमरः । ३ । १ । ५ ॥ (यथा,

रघौ । ५ । १४ ।

“भक्तिः प्रतीक्ष्येष्टु कुलोचिता ते

पूर्वान् महाभाग ! तयातिशेवे ।

अतीतकालस्त्वहमभ्युपेतः

त्वामर्षिभावादिति मे विषादः ॥”)

प्रतीक्षणीयः ॥ (यथा, माघे । २ । १०८ ।

“प्रतीक्ष्यं तत्प्रतीक्षायै प्रतिवृत्ते प्रतिश्रुतम् ॥”)

प्रतीची, स्त्री, (प्रतिदिनान्तं प्रतिदिनान्ते इत्यर्थः

अक्षति स्वर्यमिति । अक्षु गतिपूजनयोः +

“अक्षिगदृक् सङ्गद्विगुण्यिगश्चुञिगुहाश्च ।”

३ । २ । ५६ । इति किन् अन्लोपो दीर्घश्च ।

“उगितश्च ।” ४ । १ । ६ । इति डीप् ।) पश्चिम-

दिक् । इत्यमरः । १ । ३ । १ ॥ (यथा, महा-

भारते । ४ । ४१ । १८ ।

“येनासौ यजयत् कृतज्ञां प्रतीचीं दिशमाद्यै ।

कलापो ह्येय तस्यासीन्माद्रीपुत्रस्य धोमतः ॥”

त्रि, पश्चिमाभिमुखौ । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६ । २६ ।

“विश्वानि देवी भुवनानि चक्ष्वा

प्रतीची चक्षुर्विया वि भाति ।

विश्वं जीवं चरसे बोधयन्ती

विश्वस्य वाचमविदन् मनयोः ॥”

“भुवना भुवनानि भूतजातान्त्रिचक्ष्वाभि-

प्रकाश प्रकाशवन्ति क्षत्रागन्तरं प्रतीची प्रत्यह-

मुखी सती ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥ प्रति-

निवृत्तमुखी । यथा, ऋग्वेदे । १ । १२४ । ७ ।

“अथातैव पुंस इति प्रतीची गत्तारुगिय सनये

धनानाम् ॥”

“अभ्रातेव आह्वरहितेव पुंसः पित्रादीन् प्रतीची

स्वकीयस्थानात् प्रतिनिवृत्तमुखी ।” इति तद्-

भाष्ये सायनः ॥)

प्रतीचीर्न, त्रि, (प्रतीचि भवम् । प्रत्यच् +

“विभाषाचरेदिक् क्षियाम् ।” ५ । ४८ ८ । इति

खः । अलोपो दीर्घश्च ।) प्रत्यक् । प्रतीच्यां

भवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८२४ । (पराट-

मुखम् । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५५ । ८ ।

“शूरस्येव युध्यतो अन्तमस्य प्रतीचीर्न ददौ

विश्वमायत् ॥”

“विश्वं भूतजातं प्रतीचीर्न पराटमुखं ददौ ॥”

इति तद्वाक्ये सायनः ॥)

वादेयः ।) दत्तम् । इति राजवाङ्मन्य-
रथम् ।

अपि च ।

“अर्थिनाभिहितो योऽर्थः प्रत्यर्थो यदि तन्तथा ।
प्रपद्य कारणं नृपान् प्रत्यवस्कन्दनं हि तन् ॥”

इति व्यवहारतत्त्वे दृष्टस्यतिवचनम् ॥

प्रत्यवस्याता, [ऋ] त्रि, (प्रतिपद्यतया अव-
तिष्ठते इति । प्रति + अव + स्या + णच् ।)

शुचुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६२ ॥

प्रत्यवायः, पुं, (प्रत्यवायते इति । प्रति + अव +
अय गतौ + घञ् ।) पापम् । दुरदृष्टम् । यथा ।

“क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते ।

अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते ॥”

इत्येकादशीतत्त्वे जावास्ववचनम् ॥

प्रत्यक्षा, [नृ] पुं, (प्रतिरूपः अक्षा ।) गैरि-
कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रत्यहं य, (अहः अहः प्रति । “नयुंसकादन्य-
तरस्याम् ।” ५ । ४ । १०६ । इति टच् ।)

प्रतिदिनम् । यथा । कुमारसम्भवे ।

“गिरिशुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी ॥”

प्रत्याकारः, पुं, (प्रतिरूपः खड्गेन सदृश आकारी
यस्य ।) खड्गकोपः । इति हेमचन्द्रः । ३ ।

४४७ ॥ खाम् इति भाषा ॥

प्रत्याख्यातः, त्रि, (प्रति + आ + ख्या + क्तः ।)
दूरीकृतः । तत्पठ्यायः । प्रत्यादिष्टः २ निरस्तः ३

निराकृतः ४ निहतः ५ विप्रकृतः ६ । इत्य-
मरः । ३ । १ । ४० ॥ कचित् पुस्तके प्रत्यादिष्ट्यादि-

श्लोकमेकमधिकं दृश्यते तत्राद्यचतुष्कं प्रत्या-
दिष्टे । परचतुष्कं तिरस्कृते । इति तट्टीकासार-

सुन्दरी ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५६ । ८ ।
“वीरेणाहं तथानेन त्वया वापि यशस्विनि ।

प्रत्याख्याता न जीवामि सत्यमेतद्व्रवीमि ते ॥”)

प्रत्याख्यानं, स्त्री, (प्रति + आ + ख्या + भावे
ल्युट् ।) निराकरणम् । तत्पठ्यायः । निर-

सनम् २ प्रत्यादेशः ३ निराकृतिः ४ । इत्य-
मरः । ३ । १ । ३२ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६१ । ७२ ।

“प्रत्याख्यानादहं गतुं त्वच्च पापमवाप्स्यमि ॥”)

प्रत्यागमनः, पुं, (प्रत्यागमनमिति । प्रति + आ +
गम् + अच् ।) प्रत्यागमनम् । फिरे आसा इति

भाषा ॥ यथा,—
“तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थप्रत्यागमेयु च ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ३६ । २४ ।
“किमर्थं नृपे विप्रेन्द्र ! अस्मिन् प्रत्यागमो हि

वः ॥”)

प्रत्यादिष्टः, त्रि, (प्रत्यादिष्टते स्मिति । प्रति +
आ + दिष्ट् + क्तः ।) प्रत्यादेशविशेषः । तत्-

पठ्यायः । निरस्तः २ प्रत्याख्यातः ३ निराकृतः ४
निहतः ५ विप्रकृतः ६ । इत्यमरः । ३ । १ । ४० ॥

प्रत्यादेशः, पुं, (प्रत्यादेशनमिति । प्रति + आ +
दिष्ट् + घञ् ।) निराकरणम् । प्रत्याख्यानम् ।

प्रसङ्गनिवारणम् । इति कुल्लुकभट्टः ॥ यथा,
मनुः । ८ । ३३४ ।

“येन येन यथाङ्गिन स्तेनो वृषु विचेष्टते ।

तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥”)

भक्तं प्रति देवानामादेशश्च ॥

प्रत्याभानः, पुं, (प्रतिगतमाभानमीयन्-शब्दो
यत्र ।) वातयाधिविशेषः । तस्य लक्षणमाह ।

“विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवामाशयोल्लिखितम् ।

प्रत्याभानं विजानीयात् कफयाकुलितानिलम् ॥”

विमुक्तपार्श्वहृदयं पार्श्वे हृदये विहाय जातं
तदेवाभानम् । कफयाकुलितानिलं कफेनाव-

रुहवातम् ॥ * ॥ अथ तस्य चिकित्सा ।

“प्रत्याभाने ससुप्तने कुर्यात् वमनलङ्घने ।

दीपनादि नियुज्जीत पूर्ववद्वस्ति कर्म च ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

प्रत्यालीढं, स्त्री, (प्रति + आ + लिङ् + क्तः ।)
धन्विनां पादसंस्थानविशेषः । तत्रोद्देश्यं वाम-

पादप्रसारे दक्षिणपादसङ्कोचः । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥ धन्विनामवस्थानविशेषः ।
यथा,—

“स्यात् प्रत्यालीढमालीढं समं पादं तथापरम् ।
वैशाखं मण्डलक्षेति धन्विनां स्थानपञ्चकम् ॥

स्याद्वचपादसङ्कोचात् वामपादप्रसारणात् ।
प्रत्यालीढमिति प्रोक्तमालीढं तद्विपर्ययात् ॥

तुल्यं पादयुगं यत्र समपादसुदाहृतम् ।
वितस्थन्तरितं पादयुगं वैशाखमुच्यते ।

मण्डलाकारपादाभ्यां मण्डलं स्थानमीरितम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा च यादवः—
“स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्त्रियाम् ।

वितस्थन्तरगौ पादौ मण्डलं तोरणाकृतौ ॥ .
समानौ स्यात् समपदमालीढं पदमग्रतः ।

दक्षिणं वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढं विपर्ययः ॥”)

अश्रिते, त्रि । इति मेदिनी । टि, १२ ॥

प्रत्याशा, स्त्री, (प्रति किञ्चित् वस्तु लक्ष्मीकृत्य
आ समन्तात् अन्वृते द्वाप्नोतीति । प्रति + आ

+ अश् + अच् । ततष्टाप् ।) आकाङ्क्षा । यथा,
शान्तिश्रुतके ।

“स्फोटोऽथ मरीचिकासु पञ्चवत् प्रत्याशया
धावति ॥”

प्रत्यासन्नः, त्रि, (प्रति + आ + सद् + क्तः ।)
निकटवर्ती । इति जटाधरः ॥ (यथा, प्रबोध-

चन्द्रोदये २ अद्वे ।
“आर्यं प्रत्यासन्नो महाराजः । तत्प्रसृष्टदृग्म-

नेन संभाष्यतामार्थ्यम् ॥”)

प्रत्यासरः, पुं, (प्रत्यासियते इति । प्रति + आ +
स + “अहोराप्” ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।)
सैन्यदलः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रत्यासारः, पुं, (प्रत्यासियते इति । प्रति + आ +
स + घञ् ।) यूरस्य पञ्चाङ्गागः । यूरस्य

प्रत्याहारणं, स्त्री, (प्रति + आ + ह + भावे ल्युट् ।)
प्रत्याहारः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रत्याहारः, पुं, (प्रति + आ + ह + भावे घञ् ।)
स्वस्वविषयेभ्य इन्द्रियाकर्षणम् । तत्पठ्यायः ।

उपादानम् २ । इत्यमरः ॥ प्रत्याहारणम् ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ स च योगाङ्गविशेषः । यथा,

“प्रत्याहारश्च तर्कश्च प्राणायामस्तृतीयकः ।
समाधिर्ध्यायश्च ध्यानं षडङ्गो योगसंयमः ॥”

इति तट्टीकायां भरतः ॥

प्रत्याहारमाह ।

“शब्दादिव्यवृत्तानि नियन्त्राद्याणि योगवित् ।
कुर्याच्चित्तान्तकारीणि प्रत्याहारपरायणः ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥
अपि च ।

“इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः समाहृत्य स्थितो हि सः ।
मनसा सह बुद्ध्या च प्रत्याहारेषु संस्थितः ॥”

इति गारुड २४० अध्यायः ॥
(यथा च पातञ्जले साधनपादे ।

“यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा-
धानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥” २६ ॥

“स्वस्वविषयसंप्रयोगाभावे चित्तस्वरूपावुकार
इन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥” ५४ ॥)

अख्येन वचूनां ग्रहणम् । यथा, अष्ट इति
ह्यक्षरेण सन्स्वरूपां ग्रहणम् । इति भरतः ॥

प्रत्युक्तिः, स्त्री, (प्रतिवचनमिति । प्रति + वच् +
भावे क्तिन् । प्रतिरूपा उक्तिरिति वा ।) प्रत्यु-

त्तरम् । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रत्युत्, य, (प्रति च उत च इति इन्द्रः ।) वैप-

रीत्यम् । यथा । युधादिवाक्यं तु न नियामकं
प्रमाणाभावात् प्रत्युत् फलश्रुतेर्गुणफलबोधक-

मिति । इति तिथ्यादितत्त्वे जम्माद्यमीप्रकरणम् ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ६५ । २० ।

“विहिताकरणात् पुंभिरसङ्घः क्रियते तु यः ।
संयमो मुक्तये सोऽन्ते प्रत्युत्ताधोगतिप्रदः ॥”)

प्रत्युत्क्रमः, पुं, (प्रत्युत्क्रमणमिति । प्रति + उत् +
क्रम् + घञ् ।) प्रधानप्रयोजनानुसूक्तप्रयो-

जनानुष्ठानम् । तत्पठ्यायः । प्रयोगार्थः २ ।
इत्यमरः ॥ प्रकृतयोगः । इति कैचित् । प्रकृत-

युद्धार्थमुत्पक्रमः प्रयोगः तद्व्याप्यः । इति कैचित् ।
प्रयोगो युद्धं तदभिधेय इति कैचित् । प्रत्युत्त-

क्रमो युद्धार्थ इति भागुरिः । युद्धार्थं प्रथमा-
क्रान्तिः । इत्यपरे । कर्मारम्भे प्रथमयुक्तिः

प्रयोगः । इत्यपरे ॥ इति भरतः ॥
प्रत्युत्क्रान्तिः, स्त्री, (प्रति + उत् + क्रम् + क्तिन् ।)

प्रत्युत्क्रमः । इत्यमरटीकायां क्षीरस्मारीः ।
प्रत्युत्तरं, स्त्री, (प्रतिरूपमुत्तरम् ।) उत्तरं प्रति

उत्तरम् । यथा । समेयं भूमिः क्रमागतत्वात्
इति वायुक्ते समेयं भूमिर्देशवर्णपुण्यमान-

त्वात् इति प्रत्युत्तरम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
प्रत्युत्थानं, स्त्री, (प्रत्युत्थीयते इति । प्रति + उत् +
स्था + ल्युट् ।) अभ्युत्थानम् । गाधोत्थानम् ।

यथा,—

प्रत्यूषः

“दीपन्तमसैकवापि प्रियया चोदयेन च ।

पूजितः परया भक्त्या प्रतुल्यानासनादिभिः ॥”

इति श्रीभागवते । १० । ६६ । २० ॥

प्रत्यूषः, त्रि, (प्रति + उन् + पठ् + क्तः ।)
उन्पत्तिविशिष्टः । प्रतुग्नपूर्वपदधातोः कर्त्तरि
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

प्रत्यूषप्रमतिः, त्रि, (प्रतुग्नप्रमा मतिर्यस्य ।) सूक्ष्म-
बुद्धियुक्तः । तत्पण्यायः । कुशाग्रोयमतिः २
सूक्ष्मदर्शो ३ तत्कालधीः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥
प्रतिभान्वितः । इति जटाधरः ॥ (यथा,—
“प्रतुग्नप्रमतिर्धोमान् अवसाधी विशारदः ।
सत्यधर्मेपरो यच्च स भिषक्पाद उच्यते ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्यायः ॥)

प्रतुग्नमनीयं, स्त्री, (प्रति + उन् + गम् + अनी-
यर् ।) धोतांशुकद्वयम् । इति मेदिनी । ये, १३४ ॥
(यथा, कुमारः । ७ । ११ ।

“सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री

‘गृहीतप्रतुग्नमनीयवस्त्रा ॥’

कृत्विन् प्रतुग्नमनीयवस्त्रा इत्यपि पाठः ॥)
सप्तप्रस्थानयोर्म्ये पूजनीये च, त्रि । इति शब्द-
रत्नावली ॥

प्रतुग्नमः, पुं, (प्रति + उन् + गम् + अम् ।) प्रतु-
त्यानम् । यथा, साहित्यदर्पणे द्वितीयपार-
च्छेदे । ७३ ।

“एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रतुग्नमाद-
दूरतः ॥”

प्रतुग्नमनं, स्त्री, (प्रति + उन् + गम् + ल्युट् ।)
प्रतुग्नानम् । (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये २ अङ्के ।
“आर्य ! प्रत्यासन्नो महाराजः । तत्प्रतुग्नम-
नेन संभाष्यतामार्थेण ॥”)

प्रतुग्नः, पुं, (प्रतोषति विनाशयति अन्धकार-
मिति । प्रति + उच् + “इगुपधञेति ।”
३ । १ । ११६ । इति कः ।) प्रत्यूषः । प्रातः ।
इत्यमरटीकायां मधुरेशः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।
१ । २ । २ ।

“प्रतुग्नं च खरदृष्टमभ्युपेत्य हारदेशस्थितोऽपि
विविधपौरुषाद्योत्तुक्ततया तामाश्रितः ॥”)

प्रतुग्नः, [स्] स्त्री, (प्रत्योषति नाशयत्यन्धकार-
मिति । प्रति + उच् + “उषः कित् ।” उणा०
४ । २३३ । इति ऋचिः । स च कित् ।)
प्रत्यूषः । इत्यमरः । १ । ४ । २ ॥ यथा, भरत-
दृत्तसंयुक्तके ।

“याति अर्त्तिं पुरस्तादरुणकिसलये प्रतुग्नः-
पारिचातः ॥”

प्रत्यूषः, पुं, (प्रत्यूषति रञ्जति कासुकानिति ।
प्रति + उच् + रोगे + कः ।) प्रभातम् । इत्य-
मरः । १ । ४ । २ ॥ (यथा, मेघदूते । ३३ ।
“दीर्घोऽर्जुनं पटुमदकलं जूजितं वारसानां
प्रत्यूषेण स्फुटितकमलामोदमेवौकषायः ॥”)
संयः । इति शब्दरत्नावली । वसुभेदः । इति
जटाधरः । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । ११ ।
“वसवोऽष्टौ समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि विवरम् ।

प्रथितिः

आपो भुवश्च सोमश्च परस्वैवानिलोऽनलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभावश्च वसवो नामभिः स्मृताः ॥”)

प्रत्यूषः, [स्] स्त्री, (प्रति + उच् + अयिः ।)
प्रभातम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । २१ ।

“प्रत्यूषस्तपराह्णे तु जीर्णोऽन्ने च प्रकुप्यति ॥”)

प्रत्यूहः, पुं, (प्रत्यूहनमिति । प्रति + उच् +
घञ् ।) विघ्नः । इत्यमरः । ३ । २ । १८ ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १६ । ५५ ।

“भर्तृश्रुश्रूयणादेव मया प्राप्तं महत् फलम् ।

सर्वकामफलवाप्राप्ता प्रत्यूहाः परिवर्तिताः ॥”)

प्रत्येकं, स्त्री, एकं एकं प्रति । यथा, कर्पूराख्य
स्तोत्रे ।

“प्रत्येकं वा हयं वा त्रयमपि च परं वीज-
मत्यन्तयुक्तम् ॥”

(यथा च कुसारे । २ । ३१ ।

“एवं यदात्य भगवन्नाष्टं नः परैः पदम् ।

प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं न ज्ञास्यसि प्रभो ॥”)

प्रथ, क प्रच्चेपे । ख्यातौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(सुरा०-पर०-सक०-अक०-च सेट् ।) रेफयुक्तः ।
क, प्राचयति । इति दुर्गादासः ॥

प्रथ, म ष उ ख्यातौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । म, प्रथ-
यति । ष, प्रथा । उ, प्रथते गुणौ प्रसिद्धः

स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

प्रथमः, त्रि, (प्रथते प्रसिद्धो भवतीति । प्रथ् +
“प्रथेरमच् ।” उणा० ५ । ६८ । इति अमच् ।)

प्रधानम् । (यथा, रघुः । १० । ६७ ।

“राम इत्यभिरामेण वपुषा तस्य चोदितः ।

नामधेयं गुरुश्चक्रे जगत्प्रथममङ्गलम् ॥”)

आदिमः । तत्पण्यायः । आदिः २ पूर्वः ३
पौरुष्यः ४ आद्यः ५ । इत्यमरः ॥ अग्रिमः ६

इति जटाधरः ॥ प्राक् ७ । इत्यथयवर्गे अमरः ॥

(यथा, विष्णुपुराणे । १ । ११ । ५२ ।

“वास्तार्यान्खिलांश्चितं व्याजयेत्प्रथमं नरः ॥”)

प्रथा, स्त्री, (प्रथ् + “चिद्विदादिभ्योऽङ् ।” ३ । १० । ४ ।
इत्यङ् । ततटाप् ।) ख्यातिः । इत्यमरः । ३ ।

२ । ६ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १२ ।

“या प्रथामगमन्नेति सापि वाथप्रकाशने ॥”)

प्रथितः, त्रि, (प्रथ् + क्तः ।) ख्यातः । इत्यमरः ।
३ । १ । ६ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ७६ ।

“तेनावतीर्य तुरगात् प्रथितान्वयेन
पृथान्वयः स जलकुम्भनिषण्णदेहः ॥”

स्वारोचिषमनोः पुत्रे, पुं । यथा, हरिवंशे ।
७ । १४ ।

“हविभ्रः सुकृतिर्ष्योतिरापो ऋर्षिरयः स्मृतः ।

प्रथितस्य गमस्यश्च नभ ऊर्ध्वस्यैष च ।

स्वारोचिषस्य पुत्रास्ते मनोक्ताः । महात्मनः ॥”)

प्रथितिः, स्त्री, (प्रथ् + “प्रदिप्रथिभ्यां नित् ।”
उणा० ४ । १८२ । इति तिः । स च नित् ।)

ख्यातिः । प्रथधातोर्भावे क्तप्रत्ययेन निष्पन्ना ।
इति व्याकरणम् ॥

प्रदक्षि

प्रथिमा, [नृ] पुं, (एथोर्भावः । “एष्टादिभ्य इम-
निच्वा ।” ५ । १ । २२ । इति इमनिच् । “अतो-
एलादर्लघोः ।” ६ । ४ । १६१ । इति रः । “टिः ।”
६ । ४ । १५५ । इति टेलोपः ।) एथोर्भावः ।
एथुत्वम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा,—
“प्रथिमानन्दधानेन घनेन जघनेन सा ॥”

इति भट्टिः । ४ । १७ ॥

त्रि, अतिशयेन एथुः । एथुशब्दादतिशयाद्ये
इमन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति व्याकरणम् ॥

प्रथिमिनी, स्त्री, (प्रथिमास्त्वस्या इति । प्रथिमन्
+ “संज्ञायां मन्नाभ्याम् ।” ५ । २ । १३७ ।
इति इनिः ।) प्रथिमयुक्तस्त्री । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

प्रथिष्ठः, त्रि, अतिशयेन एथुः । (एथु + इष्ठन् ।)
अतिष्ठत् । इति सुश्रुतेऽर्थान्तरणम् ॥

प्रथुकः, पुं, एथुकः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥

प्रदः, त्रि, प्रकर्षेण ददाति यः । (प्र + दा + कः ।)

प्रदाता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (कर्मण्युप-
पदे तु “प्रि दासः ।” ३ । २ । ६ । इति कः ।

यथा, मनुः । ४ । २३२ ।

“यानश्रय्याप्रदो भाव्यामैश्वर्यमभयप्रदः ॥”)

प्रदक्षिणं, स्त्री, पुं, (प्रगतं दक्षिणमिति । “तिष्ठद्गु-
प्रश्नतीति च ।” २ । १ । १७ । इति समासः ।)

दक्षिणावर्त्तेन देवादिकस्तद्दिश्य भ्रमणम् । यथा,
“एकं देशं रवौ सप्त त्रीणि कुर्याद्विनायक ।

चत्वारि केशवे कुर्यात् शिवे चार्हप्रदक्षिणम् ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥

सर्वदेवतातुष्टिप्रदक्षिणं यथा,—

“प्रसार्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नम्रशिराः पुनः ।

दक्षिणं दर्शयन् पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः ॥

सकृच्चिन्वा वेष्टयेत्ता देव्याः प्रीतिः प्रजायते ।

स च प्रदक्षिणी ज्ञेयः सर्वदेवैषतुष्टिदः ॥

सर्वान् कामान् समामाद्य पश्चान्नोत्तमवा-

मुयात् ॥

मनसापि च यो दद्याद्देवै भक्त्या प्रदक्षिणम् ।

प्रदक्षिणाद्यमगच्छे नरकाणि न पश्यति ॥”

इति कालिकापुराणे ७० अध्यायः ॥ * ॥

अपि च । तत्त्वसारे ।

“दक्षिणादायवीं गत्वा दिशं तस्याश्च शान्भवौम् ।

ततश्च दक्षिणां गत्वा नमस्तारस्त्रिकोणवत् ॥

अर्द्धचन्द्रं महेशस्य पृष्ठतश्च समीरितम् ।

शिवप्रदक्षिणीं मन्त्री अर्द्धचन्द्रक्रमेण तु ॥

सयास्यक्रमेणैव सोमसूत्रं न लङ्घयेत् ॥”

सोमसूत्रं चलनिःसरणस्यानम् ।

“प्रसार्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नम्रशिराः पुनः ।

दर्शयेद्दक्षिणं पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः ॥

त्रिधा च वेष्टयेत् सम्यक् देवतायाः प्रदक्षिणम् ॥

एकदक्षप्रथमस्य एकं वापि प्रदक्षिणम् ।

अकारे दर्शनं विष्णोर्हृदि पुराणं पुरातनम् ॥”

(समर्थे, त्रि । यथा, रामायणे । ३ । ४३ । ५१ ।
“प्रदक्षिणेनातिवलेन दक्षिणा

जटासुपा युहिमवा च सप्तम्यः ॥”

प्रदक्षि

“प्रदक्षिणेन समर्थेन।” इति तट्टीकायां रामा-
नुजः ॥)

प्रदक्षिणा, स्त्री, (प्रगता दक्षिणमिति । “तिष्ठद्गु
प्रभृतीनि च । २ । १ । १०।” इति समासः ।)
प्रदक्षिणम् । यथा,—

अथ प्रदक्षिणा ।

“ततः प्रदक्षिणां कुर्याद्भक्त्या भगवतो हरिः ।
नामानि कौन्तेयन् शक्तौ ताश्च साष्टाङ्गवन्द-
नान् ॥”

प्रदक्षिणासङ्गा चोक्ता नारसिंहे ।

“एकां चण्ड्यां रवेः सप्त तिष्ठो दद्यादिनायके ।
चतस्रः केशवे दद्यान् शिवे त्वहं प्रदक्षिणाम् ॥”

प्रदक्षिणामाद्यात्मं वाराहे ।

“प्रदक्षिणां ये कुर्वन्ति भक्तियुक्तेन चेतसा ।
न ते यमपुरं यान्ति यान्ति पुण्यकृतां गतिम् ॥

यस्मिन् प्रदक्षिणं कुर्यात् साष्टाङ्गकप्रणामकम् ।
दद्यान्मेषस्य फलं प्राप्नुयामात्र संशयः ॥”

स्त्रान्दे ब्रह्मनारदसंवादे ॥

“विष्णोर्विमानं यः कुर्यात् सहस्रक्षया प्रदक्षि-
णम् ।

अश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥”

तत्रैव चातुर्मास्यमाद्यात्मि ।

“चतुर्वारं भूमौ भिक्षुं जगत् सर्वं चराचरम् ।
क्रान्तं भवति विप्राग्र्य ! तत्तर्पणमनाधिकम् ॥”
तत्रैवान्वच ।

“प्रदक्षिणं तु यः कुर्याद्द्वारं भक्त्या समन्वितः ।
हंसयुक्तविमानेन विष्णुलोकं स गच्छति ॥”
नारसिंहे ।

“प्रदक्षिणेन चेकेन देवदेवस्य मन्दिरे ।

कृतेन यत् फलं नृणां तच्छृणुष्व शृणुष्व ! ।
पृथ्वीप्रदक्षिणफलं यत्तत् प्राप्य हरिं व्रजेत् ॥”
अन्यत्र च ।

“एवं कृत्वा तु कृष्णस्य यः कुर्याद्विप्रदक्षिणम् ।
सप्तद्वीपवतीपुण्यं लभते तु पदे पदे ॥
पटन्नामसहस्रान् नामान्येवाय केवलम् ॥”
भक्तिसुधोदये ।

“विष्णुं प्रदक्षिणीकुर्वन् यस्तत्रावर्तते पुनः ।
तदेवावर्तनं तस्य पुनर्जायते भवे ॥”

दृष्टमारदीये यमभगौरधसंवादे ।

“प्रदक्षिणवर्णं कुर्यात् यो विष्णोर्मनुजेश्वर ! ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो देवेन्द्रत्वं समयुतं ॥”
तत्रैव प्रदक्षिणमाद्यात्मं सुधर्मापास्यानारम्भे ।

“भक्त्या कुर्वन्ति ये विष्णोः प्रदक्षिणचतुष्टयम् ।
तैरपि यान्ति परं स्थानं सर्वलोकोत्तमोत्तमम् ॥

नन् खानं यत् सुधर्मेस्य पूर्वस्मिन् एवजन्मनि ।
कृष्णप्रदक्षिणाभाषान्दष्टासिहरिभूदिति ॥”
अथ प्रदक्षिणायां निषिद्धं विष्णुस्तौ ।

“एकहस्तप्रणामश्च एका चैव प्रदक्षिणा ।

अकारेण दर्शनं विष्णोर्दत्तं पुण्यं पुराकृतम् ॥”

अकारेण भोजनादिसमये । किञ्च ।

“अणस्य पुरतो नैव शम्भोश्चैव प्रदक्षिणाम् ।
कुर्याद्भूमरिकाख्यं चैतच्छापादनीं प्रभौ ॥”

प्रदरः

तथा चोक्तम् ।

“प्रदक्षिणं न कर्तव्यं विमुखत्वाच्च कारणम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलासः ॥

प्रदत्तं, वि, (प्र + दा + क्तः ।) प्रकर्षेण दत्तम् ।

इति सुगन्धवीषयाकरणम् ॥

प्रदरः, पुं, (प्र + दृ + विदारणे + “ऋदोरप् ।”

३ । ३ । ५७ । इति भावादौ यथायथं अप् ।)

भङ्गः । वायः । इत्यमरः ॥ विदारः । नारी-
रुग्मेदः । इति मेदिनी ॥ * ॥ अस्य नामान्तरं

अखग्दरम् । तत्तु फलितयोन्या रक्तादिधातु-
चरणम् । अस्य निदानम् । यथा,—

“विषहमदाध्यशनादनीर्णाद्

गर्भप्रपातादतिमेधुनाच्च ।

यानाधशोकादतिक्रियाच्च

भाराभिघाताच्छयनाद्दिवा च ॥

अखग्दरं भवेत् सर्वं साङ्गमर्दं सवेदनम् ॥

तस्यातिदृढौ रौर्ध्वं अमो रुच्छां मदसृषा ।

दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्ना रोगाश्च वातजाः ॥”

स च चतुर्विधो यथा,—

“तं श्लेष्मिपित्तानिलसन्निपाते-

श्चतुःप्रकारं प्रदरं वदन्ति ॥”

श्लेष्मिकस्य तस्य लक्षणम् ।

“आमं सपिच्छाप्रतिमं सपाण्डु-

पुलाकतोयप्रतिमं कफात्तु ॥”

पैतिकस्य तस्य लक्षणम् ।

“सप्रीतनीलावितरक्तसुण्यं

पित्तान्नियुक्तं शशवेगि पित्तात् ॥”

वातिकस्य तस्य लक्षणम् ।

“रूचाराण्यं केनिलमल्पमल्पं

वाताग्निवातात् पिशितोदकाभम् ॥”

तस्य त्रैदोषिकस्य लक्षणम् ।

“सद्योद्वसपिंहिरितालवर्णं

मज्जप्रकाशं कुण्ठपं त्रिदोषात् ।

तच्चाप्यवार्थं प्रवदन्ति तज्ज्ञा

न तत्र कुर्वीत भिषक् चिकित्साम् ॥”

इति माधवकरः ॥ * ॥

अस्यौषधं यथा,—

“घृततुल्या यदलाद्या पीता क्षीरेण वै सह ।

प्रदरं हरति रोगं नात्र काव्या विचारणा ॥”

इति गारुडे १६६ अध्यायः ॥ ६ ॥

अपि च ।

“दध्ना सौवर्चलाजालीमधूकं नीलसुतपलम् ।

पिवेत् सौद्रयुतं नारी वाताखग्दरशान्तये ॥

एषां प्रत्येकं मायहयम् । सर्वमेकीकृत्य दध्ना

कर्षचतुष्टयेन पिष्ट्वा तत्र माषाष्टकं मधु निःक्षिप्य

पेयम् ॥ * ॥

“मधुकं कर्षमेकशु चतुष्कर्षां चितान्तघा ।

तण्डुलोदकवर्षिष्ठां लोहिते प्रदरे पिवेत् ॥

वला कङ्कतिलाख्या या तस्या मूलशु चूर्णितम् ।

लोहिते प्रदरे खादेच्छर्करामधुसंयुतम् ॥ * ॥

शुचिस्थाने याघनस्या मूलसुतारदिग्भवम् ।

नीतसुतारपुष्पगुण्या कटिबद्धं हरिदयम् ॥ * ॥

प्रदीपः

रसाङ्गनं तण्डुलकस्य मूलं

चौद्रान्वितं तण्डुलतोषणीतम् ।

अखग्दरं सर्वभवं निहन्ति

यासश्च भागो सह नागरं ॥ * ॥

अशोकवल्कलकायश्चतुर्दशं सुशीतलम् ।

यथावलं पिवेत् प्रातस्तीव्राखग्दरनाशनम् ॥”

अशोकवल्कलफलं द्वात्रिंशत्फलसंमितेन चरेन

निष्काष्य श्लेष्मण्य पलायककायेन सह क्षीरं

पलायकमितं पिपेत्तु तत्तु दुग्धावशेषं कर्तव्यं

तस्मिन्ने पलचतुष्टयमितं दुग्धं पेयं वद्विज्ञसा-

पेक्षया वा ॥ * ॥

“कुशमूलं ससुद्धृत्य पेक्षयेत्तण्डुलामुना ।

एतत् पीत्वा त्र्यहं नारी प्रदरात् परिसुष्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्य चिकित्सान्तरं यथा,—

“काकजातुकम्पनं वा मूलं कापांसमेव वा ।

पाण्डुप्रदरशान्तये पिवेत्तण्डुलवारिणा ॥”

“कुशमूलं ससुद्धृत्य पेक्षयेत्तण्डुलामुना ।

एतत् पीत्वा त्र्यहं नारी प्रदरात् परिसुष्यते ॥”

“प्रदरं हन्ति वलायामूलं दुग्धेन मधुयुतं पीतम् ॥”

“गुह्येन वदरीचूर्णं मोचमामं तथा पयः ।

पीत्वा लाक्षा च सहता पृथक् प्रदरनाशनाः ॥”

इति चक्रपाणिखण्डेऽखग्दराधिकारे ॥)

प्रदर्शितः, वि, (प्र + दृश् + शिच् + क्तः ।) आलो-

कितः । यथा,—

“क्रियावाचित्तमाख्यातुं प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः ।

प्रयोगतोऽर्थे मन्तव्या अनेकार्था हि धातवः ॥”

इति सुगन्धवीषटीकायां दुर्गादासः ॥

प्रदलः, पुं, (प्रकर्षेण दलति दालयतीत्यर्थः ।

प्र + दल् + अच् ।) जायः । इति जटाधरः ॥

प्रदानं, स्त्री, (प्र + दा + भावे लुट् ।) दाणम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ प्रलपदानश्च । (यथा,

मेनौ । ३ । २४० ।

“होमे प्रदाने भोक्ष्ये च यदेभिरभिवीक्ष्यते ॥”

प्रदिक्, [श्रु] स्त्री, (प्रगता दिग्भ्यः ।) विदिक् । इति

जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७८ । १६ ।

“ततो विभ्रान्तमनसो जनाः सुदृढयपीडिताः ।

यद्याणि संपरित्यज्य वनसुः प्रदिशो दिशः ॥”

प्रलप्टा दिक् । (यथा, हरिदंष्ट्रे । १६६ । ८ ।

“प्रदिशो विदिशश्चैव शरघाराऽमाहताः ।

अन्यत्तारीकृतं योम दिनेशो नैव दृश्यते ॥”)

प्रदिग्धं, स्त्री, (प्र + दिह् + कर्मणि क्तः ।)

मांसयज्ञमभेदः । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।

“मांसं यदुहतेभृष्टं चित्ता चोष्णामुना सह्युः ।

गौरकाद्यैः समायुक्तं परिरुप्यं तदुच्यते ॥

तदेव हततक्राण्डं प्रदिग्धं सविजातकम् ॥”

वि, प्रलिप्तः ॥ (रूपितः । यथा, रामायणे ।

५ । ५ । २८ ।

“अयत्तरेखामिव चन्द्रयोगं

पांडुप्रदिग्धमिव द्यमरेणाम् ॥”)

प्रदीपः, पुं, (प्रकर्षेण दीपयति प्रकाशयति प्रदी-

प्यति इति वा । प्र + दीप + शिच् + क्तः ।)

प्रदीपः

दीपः । इत्यमरः । २। ७। १६८ । तत्पञ्चायः ।
 श्रीदादीपकः २ कल्पलक्ष्मणः ३ श्रियातरः ४
 यक्षमणिः ५ प्लोतुषाहणः ६ दशेयनः ७
 दीपातिनकः ८ दीपास्यः ९ गयनोत्सवः १० ।
 इति प्रन्दरयायती । (यथा, रघो । ५। १७० ।

“रूपं तदीयमि तदेव वीर्यं
 तदेव नैवमिदमुत्तमत्वम् ।

न कारणात् स्वादिभिदे कुमारः
 प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥”)

दीपमाश्लिष्यम् । यथा,—

“दीपेन लोकान् जयति दीपस्तेजोमयः स्तुतः ।
 चतुर्भुजप्रदो दीपस्तस्माद्दीपं यन्ति प्रिये ! ॥”

सप्तप्रकारा दीपा यथा,—

“हृतप्रदीपः प्रथमस्तिषते लोद्वयस्ततः ।

सार्धमः प्रथमनिष्पन्नातो वा रात्रिकोद्वयः ॥
 दक्षिणस्यास्यैव प्रदीपाः सप्त कीर्तिताः ॥”

तस्य सप्तप्रकारा वक्तव्या यथा,—

“पद्मसूत्रमया दर्भगर्भसूत्रमवाधवा ।

सालजा वादरी वापि फलकोषोद्वयवाधवा ॥

वर्तिका दीपस्तस्यैव सदा सप्तविधाः स्तुताः ॥”

दीपपञ्चायि यथा,—

“तेजसं दारयं लोहं मार्त्तियं नारिकेलजम् ।
 लक्ष्मणोद्वयं वापि दीपपञ्चं प्रशस्यते ॥” ॥

दीपवृक्षे दीपस्यापनं भूमौ तन्निषेधश्च यथा,—

“दीपवृक्षाश्च कर्त्तव्यास्तेष्वप्येव भैरव ! ।

एते च दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ॥

कर्त्तव्यो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ॥

अत्राप्यपि दातव्यो दीपतापस्तैव च ॥

तस्माद्यथा तु पृथिवी तापं नाप्नोति वै तथा ।

दीपं दद्यात्तदादेव अन्येभ्योऽपि न भैरव ! ॥

इत्यन्तं पृथिवीतापं यो दीपस्तुत्येवमरः ।

स ताम्रतापं नरकमाप्नोत्येव शतं समाः ॥ ७ ॥

सुदृढवर्तिः सत्येष्टः पावेऽभन्ने सुदर्शने ।

संस्तुयैव दृष्टकोटी तु दीपं दद्यात् प्रयत्नतः ॥

तस्यैव यस्य तापस्तु दीपस्य चतुरश्रजात् ।

न स दीप इति स्वातो लोचवद्विस्तु स श्रुतः ॥

नैवाग्रादकरः सन्भूमितामिवविर्जितः ।

सुशिराः शब्दरहितो निर्धूमो गतिरहितः ॥

दक्षिणतन्वर्तिस्तु प्रदीपः श्रीविष्टये ।

दीपवृक्षमिव सुदृष्टे देवेन प्रपूरिते ॥

दक्षिणतन्वर्तिता तु वासुदीपः प्रदीपकः ।

उद्यमः प्रोत्सवः पुत्रः सन्तुष्टिप्रदायकः ॥

उद्वेगं वसन्तो दीपो मध्यमः परिकीर्तितः ।

पिरीतः माधवोत्तममध्यमः परिकीर्तितः ॥”

इति सामिकापुराणे ८८ अध्यायः । ११ ।

वार्त्तिके तद्वानपनं यथा,—

“वार्त्तिके माधि यो दद्यात् प्रदीपं वर्मिरादिना ।

आराधयेत्तदापि स चाजयस्य सन्मेतु ॥”

इति कर्मलोचनम् । २ ।

अपि य ।

“यमपदीपं हरिं भग्नं दीपं दत्त्वा दिवानिश्चम् ।

तत्र मापयितुं जा नरो याति दिवं नृप ! ॥”

प्रदेश

लक्ष्मणपदे विशेषय तत्र मय दिनानि तु ।
 पुण्यानि तेषु यद्वत्तमस्य सन्कामिकम् ॥
 एकादश्या हरिसिद्धिश्च दीपं प्रज्वाल्य स्मृतिका ।
 मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य परां गतिमवाप सा ॥
 द्वादश्यां तस्मिन् रात्रिर्दीपस्तुतोऽथ चोच्यते ।
 कारणात् परमं प्राप्नोति लोकं विष्णोः सनातनम् ॥
 त्रयोदश्यां त्रयोदश्यां दीपान् दत्त्वा परैः कृतान् ।
 वैश्या लीलावती भूत्वा जगाम स्वर्गमध्वयम् ॥
 चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां पूजयित्वा जगद्गणम् ।
 निर्भक्तिः परसंगत्या विष्णुलोकं जगाम सः ॥
 गोपः कश्चिदमावास्यां पूर्णां दृष्ट्वा शार्ङ्गिणः ।
 सुदुर्लभं जगतालो रात्रौ रात्रौ भवत् ॥
 तस्माद्दीपाः प्रदातव्या रात्रौ वक्तव्ये रवौ ।
 यद्वत् सन्तोषेण चैतेष्वप्युत्तमेषु च ॥
 देवानाञ्चैव रक्षात्तु यस्तानेषु सरःसु च ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

प्रदीपनः, पुं, (प्रदीपयतीति । प्र+दीप्+णिच्+

ल्युट् ।) स्थावरविषयः । इत्यमरः । १। ८। १०॥

(अथ पञ्चायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“काकोली गरलः कुङ्कुमं वत्सनाभः प्रदीपनः ।

श्रीलङ्किकेयो ब्रह्मपुत्रो विमं स्याद्गरलो विषः ॥”)

तस्य लक्ष्यम् यथा,—

“वर्तते लोहितो यः स्वात् दीपमान् दहन-

प्रभः ।

महादाहकरः पूर्वैः कथितः स प्रदीपनः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रकाशने, त्रि ॥

प्रदेशः, पुं, (प्रदिश्यते इति । प्र+दिष्+ङ्ल-

श्च ।) १। ३। १२३ । इति घञ् । “उप-

सर्गस्य घञामस्यैव बहुलम् ।” ६। ३। १२२ ।

इति पाक्षिको दीर्घाभावः ।) देशमात्रम् ।

(यथा, हरिवंशे भविष्यप्रवर्णि । ५। ३६ ।

“गर्वादादवस्थाया दीपिकादीपिते तदा ।

प्रदेशे पुष्टरीकायां स्थितस्मावत्तदामरैः ॥”)

तत्पञ्चायः । आस्यानम् २ आस्या ३ भूः ४

अवकाशः ५ स्थितिः ६ पदम् ७ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ तर्जन्मृदुलक्षितः । भित्तिः । इति

मेदिनी । श्रे, २५ ॥ संज्ञा । इति निरुक्तम् ।

१। ४। २॥ तन्मृत्प्रकारविशेषः । यथा,—

“प्रकृतस्यातिक्रान्तेन साधनं प्रदेशः । यथा

देवदत्तस्यानेन शल्यमुद्धृतं तस्मात्तद्वत्तस्याप्य-

मेवोद्धरिष्यतीति ।” इत्युत्तरतन्ने पञ्चदशितमे-

ध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।)

प्रदेशनः, स्त्री, (प्रदिश्यते अनेनेति । प्र+दिष्+

करये लुट् ।) वृषादेरपटौकनम् । भिटी इति

स्यातम् । तत्पञ्चायः । प्राश्रतम् २ उपायनम् ३

उपपातम् ४ उपहारः ५ उपदाहः । इत्यमरः ।

२। ८। २७ ॥ केषिण देवताभ्यो भक्ता मित्रा-

दिभ्यश्च प्रोक्ता यन् प्रशस्तं कष्टदुकादि दीयते

तन् इत्याहुः । केषिण प्राश्रतादि दयं ब्रह्मया

देवताभ्यश्च प्रोक्ता दीयते तत्र । उपा-

यनादि चतुष्टयं तुभ्यमिदं दीयते त्वयैव नमः

प्रदुग्धः

कार्यं साधनीयमिति वदीयते धुनी इति ख्याते
 इत्याहुः । किन्तु घटकमेकार्थमेवति वदयः ।
 उपायनसुपपातं प्राश्रतसोपदा धियाभित्त्वा-
 मरमाला । इति भरतः ॥

प्रदेशनी, स्त्री, (प्रदिश्यते अनेनेति । प्र+दिष्+

करये लुट् ।) तर्जनी । इत्यमरटीकायां भरतः ।

प्रदेशिनी, स्त्री, (प्रदिशतीति । प्र+दिष्+

णिनिः ङीप् ।) तर्जनी । इत्यमरः । २। ६। ८१ ॥

(यथा, महाभारते । १। ८३। १६ ।

“तद्दृश्यन् प्रदेशिनी तमेव वृषस्यसमम् ।

शर्मिष्ठां मातरश्चैव तथाचक्षुष दारकाः ॥”

“खेरजुलैः पादाहुषप्रदेशिनी ह्यहुलायते ।

प्रदेशिनीस्तु मध्यमानामिका कनिष्ठिका यथो-

त्तरं पञ्चमभागधीना ।” इति सुश्रुते स्तन-

स्थाने ३५ अध्याये ।)

प्रदेशः, पुं, (प्रदिश्यते इति । प्र+दिष्+ङ्ल-

श्च ।) प्रवेपः । इति वैद्यकम् ॥ (यथा, सुश्रुते

स्तनस्थाने । ३३ अध्याये ।

“इन्द्रवज्रादिदग्धेऽपि जीवति प्रतिकारयेत् ।

स्नेहाभ्यङ्गपरिधौकेः प्रदेशे च तथा भिषक् ॥”

यथा च “प्रदेशो यातुर्गोमृगप्रशमनः कन्धानः ।

श्रीधनो रोषणः श्रीधवेदनापहश्च तस्योपयोगः

चताचतेषु ।” इति सुश्रुते स्तनस्थाने २८। २९-

२८। २९ ॥ अङ्गनविशेषः । तद्वदथा —

“सूदः स्तूपौदनं दधीत् प्रदेशोऽथ सुवस्कृतान् ।

इति च तत्र स्तनस्थाने ३६ अध्याये ।)

प्रदीपः, पुं, (दीपा रात्रिः । प्रारम्भो दीपाया

इति प्रादिसमाचः । प्रकाला दीपा रात्रि-

रत्रेति वा ।) रजनीसुखम् । इत्यमरः । १। ४। ६५

तत्तु रात्रेः प्रथमदृष्टचतुष्टयम् । यथा,—

“प्रदीपोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकादयमिष्यते ॥”

इति तियादितत्त्वम् ॥

(यथा, कुमारः । ५। ४४ ।

“वद प्रदीपे स्फुटचन्द्रतारका

विभावरौ यदवस्था कल्पते ॥”)

दीपः । इति हिमचन्द्रः ॥ (प्रकटो दीपो

यस्येति । इष्टे, त्रि । यथा, माघे । २। ८८ ।

“ये चान्ये कालयवनशाल्यरक्षिण्डमादयो ।

तमः स्वभावास्तेऽप्येनं प्रदीपमनुयायिनः ॥”

“ये चान्ये कालयवनशाल्यरक्षिण्डमादयो

राजानस्तमः स्वभावाः तमोगुणात्मकाः अतएव

तेऽपि प्रदीपं प्रकटदीपम् । प्रदीपो दुष्टराक्षांश

विति वैजयन्ती । तामसमेवेन चैवमनुयायिनः

अनुयास्यन्ति साट्छादिति भावः ॥” इति

तट्टीकायां मणिनाथः ।)

प्रदु, स्त्री, प्रकटा दीः स्वर्गो यमान् तत् । पुण्ड्रम् ।

इति सुगन्धोद्योदीकायां दुर्गादासः ।

प्रदुग्धः, पुं, (प्रकटं दुग्धं यत् यत् ।) कन्दर्पः ।

इत्यमरः । १। १। २६ । स वासुदेवस्य चतु-

र्थांशः । यथा,—

“एकदेवं चतुर्धा चतुर्धा पुनरुत्तुतः ।

विभेद वासुदेवोऽर्धो प्रदुग्धो हरिरप्ययः ॥

हृण्यहेपायनो यासो विष्णुनारायणः स्वयम् ।
अपां तरतमाः पूर्वं स्वेच्छया ह्यभवद्वरिः ॥”

इति कौर्म ४८ अध्यायः ॥

अपि च ।

“अगिरुहः स्वयं ब्रह्मा प्रदुम्नः काम एव च ।
वज्रदेवः स्वयं शेषः हृण्यश्च प्रकृतेः परः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११६ अध्यायः ॥
(नकुणागर्भजातो मनोरपत्यभेदः । यथा, भाग-
वते । ४ । १३ । १५-१६ ।

“मनोरुहस्य महिषी विरजान् नकुणा सुतान् ।
पुनः कृतं नृतं दुस्त्रं सत्यवन्तं नृतं व्रतम् ॥

अग्निष्टोममतीराचं प्रदुम्नं शिवसुखमुक्त्वा ॥”)

प्रद्योतः, पुं, (प्रद्योतते द्योतः ।) रश्मिः । इति
हलायुधः ॥ (यच्चभेदः । यथा, महाभारते ।

२ । २० । १५ ।
“कश्चरको गण्डकजुः प्रद्योतश्च महावलः ॥”)

प्रद्योतनः, पुं, (प्रद्योतते इति । प्र+द्युत्+“अनु-
दात्तेत्यच् हलादेः ।” १।२।१४६ । इति युच् ।)

ल्यङ् । इति हलायुधः ॥ (भावे ल्युट् ।) दुती,
स्त्री ॥

प्रद्रावः, पुं, (प्र+ड+“प्रे द्रुस्तुवः ।” ३।३।२७।
इति घञ् ।) पलायनम् । इत्यमरः । २ ।

८ । १११ ॥
प्रधनं, स्त्री, (प्रधत्तातीति । प्र+धा+“कृपटञि
मन्दिनिधातः क्युः ।” उणा० २ । ८१ । इति

वाङ्मलकात् क्युः आतो लोपश्च ।) युद्धम् ।
इत्यमरः । २ । ८ । १०३ ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । ४ । ७ । ५३ ।

“वैरं भवति वित्तार्थं दारार्थं वा परस्परम् ।
यद्यारहितौ कस्मात् चक्रतुः प्रधनं महत् ॥”)

दारणम् । इति मेदिनी । ने, ८३ ॥ (प्रकृष्टं
धनमस्येति विग्रहे प्रभूतधनविशिष्टे, चि ॥)

प्रधानं, स्त्री, (प्रधत्ते सर्वमात्मनोति । प्र+धा+
युच् ।) प्रकृतिः । (यथा, विष्णुपुराणे । १।१।२ ।

“सदचरं ब्रह्म य ईश्वरः पुमान्
गुणोन्मिष्टस्थितिकालखलयः ।

प्रधानबुद्ध्यादिजगत् प्रपञ्चस्यः
स नोऽस्तु विष्णुर्गतिभूतिसुक्तिदः ॥”

महामात्रः । (यथा, मनुः । ७ । २०२ ।
“प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्मेजान् यथो-

दितान् ।
रक्षैश्च पूजयेद्देवं प्रधानपुरुर्यैः सह ॥”

प्रधत्तेनेनास्मिन् वा । प्र+धा+ल्युट् ।)
परमात्मा । बुद्धिः । चि, प्रशस्तम् । तत्पर्यायः ।

प्रसूतम् २ प्रवेकम् ३ अनुत्तमम् ४ उत्तमम् ५
सुखम् ६ पर्यम् ७ वरेण्यम् ८ प्रवर्द्धम् ९

अगवराहम् १० पराहम् ११ अगम् १२ प्राग-
घरम् १३ प्रयम् १४ अयम् १५ अग्रीयम् १६

अयिमम् १७ । इत्यमरः । ३ । १ । ५७६ (यथा,
मनुः । ८ । १२१ ।

“उपधत्तेन प्रधानस्य धर्मेतो नोपपद्यते ।
पिता प्रधानं प्रजने तस्मादुर्मेत्यं तं भवेत् ॥”

प्रधानः, पुं, (प्रधत्ते इति । प्र+धा+ल्युट् ।)

महामात्रः । सेनापत्यादिः । महामात्रः
प्रधानः स्यादिति पुंस्कार्ण्ये वोपाहितः । इत्य-

मरटीकायां भरतः ॥ (राजविभेदः । यथा,
महाभारते । १२ । २३० । १८१ ।

“प्रधानो नाम राजा च यत्तं ते श्रोत्रमागतः ।
कुले तस्य ससुप्तानां सुलभां नाम विद्धि माम् ॥”)

प्रधिः, पुं, (प्रधीयते अनेनेति । प्र+धा+“उप-
सर्गे धोः किः ।” ३ । ३ । ६२ । इति किः ।)

नेमिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । ५१ । ५८ ।

“मन्ये पर्यायधर्मोऽयं कालस्याव्यन्तगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवाचक्षो नास्य शक्यं पलायितुम् ॥”)

प्रधीः, चि, (प्रकृष्टा धीर्बुद्धिर्यस्य ।) प्रकृष्टबुद्धि-
युक्तः । (प्रकृष्टा धीः ।) प्रकृष्टबुद्धी, स्त्री । इति

सुश्रवोद्ययाकरणम् ॥
प्रधूपिता, स्त्री, (प्रकर्षेण धूपिता ।) क्षोभिता ।

स्वयंगन्तव्यदिक् । इति मेदिनी । ते, २०७ ॥
प्रकर्षेण तमे दौर्मे च चि ॥

प्रनष्टः, चि, (प्र+नष्ट्+क्तः ।) प्रकर्षेण नाश-
युक्तः ।

“कश्चिदज्ञानचम्भूतः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ! ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥

प्रनिघातनं, स्त्री, (प्र+नि+घन्+णिच्+भावे
चञ् ।) प्रणिघातनम् । वधः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रपञ्चः, पुं, (प्रपञ्चते इति । प्र+पचि यत्कीकरणे
+चञ् ।) विपर्यासः । विस्तारः । इत्यमरः ॥

“विपर्यासो वैपरीत्यं भूमौ वामायेति खामी ॥”
इति भरतः ॥ सञ्चयः । प्रतारणम् । इति

मेदिनी । चे, १५ ॥ संसारः । यथा,—
“पादुकापञ्चकलोत्रं पञ्चवक्रादिनिर्गतम् ।

यद्वाप्यायफलोपेतं प्रपञ्चे चातिदुर्लभम् ॥”
इति गुरुपादुकास्तोत्रम् ॥

प्रपञ्चितं, चि, (प्रपञ्चते स्मेति । प्र+पचि+
क्तः ।) विस्तृतम् । भ्रमयुक्तम् । यथा,—

“आत्मानमेवात्मतया विज्ञानतां
तेनैव जातं निखिलं प्रपञ्चितम् ।

ज्ञानेन भूयोऽपि च तत् प्रलीयते
रज्ज्वाभेर्भोगभवामवौ यथा ॥”

इति श्रीभागवते । १० । १४ । २५ ॥
प्रपथः, चि, (प्रकृष्टः पन्था यत्र ।) शिथिलः ।

इति भूरिप्रयोगः । (प्रकृष्टः पन्था इति प्रादि-
समासः । प्रकृष्टमार्गः । यथा ऋग्वेदे ।

१० । १७ । ४ ।
“आयुर्विन्धायुः परिपासति त्वा

पूया त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ॥”)
प्रपथ्या, स्त्री, (प्रकृष्टा पथ्येति प्रादिसमासः ।)

हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हरीतकी-
शब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

प्रपदं, स्त्री, (प्रारब्धं प्रगतं वा पदमिति प्रादि-
समासः ।) पादायम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७१३

(यथा, मनौ । ६ । २२ ।

“भूमौ विपरिवर्तते तिलेदृवा प्रपदेर्दिग्म् ।
स्थानासनाभ्यां विहरेत् स्वनेनूपयन्नपः ॥”)

प्रपन्नः, चि, (प्रपद्यते स्मेति । प्र+पद्+क्तः ।)
शरणागतः । यथा,—

“गोविन्दं पुण्डरीकाक्षमगन्तमनमश्चयम् ।
केशवश्च प्रपन्नोऽस्मि किन्नो नृपुः करिष्यति ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे नृपुजयो नाम ७ अध्यायः ॥
प्रपन्नाङ्गः, पुं (प्रपन्नं अलति भूषयतीति । प्रपन्न+
अल्+“कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।

ङल्योरेकम् ।) प्रपन्नाङ्गः । चक्रमर्दकः ।
इति रत्नमाला ॥ (विहृतिरस्य चक्रमर्दकशब्दे

ज्ञेया ॥)
प्रपा, स्त्री, (प्रकर्षेण पिवन्त्यस्यामिति । प्र+पा+
“आतश्चोपसर्गे ।” ३ । ३ । १०६ । इत्यङ् ।

घञर्थे को वा ।) पागीयशानिका । इत्यमरः ।
२ । २ । ७ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ११६ ।

“यस्तु रज्जुं घटं हूपासुरेक्षिण्याय यः प्रपाम् ।
स द्रव्यं प्राप्नुयात्प्रापं तस्य तस्मिन् समाधरेत् ॥”)

यज्ञशाला । यथा, रामायणे । १ । ७३ । २० ।
“विन्धामिचं पुरस्कृत्य शतानन्दस्य धार्मिकम् ।

प्रपामध्ये तु विधिवद्देहिं कृत्वा महातपाः ॥”
“प्रपामध्ये यज्ञशालामध्ये इति कतकः ॥” इति

तट्टीकायां रामागुणः ॥)
प्रपाणिः, पुं, (प्रकृष्टः पाणिः । प्रादिसमासः ।)

करस्याधोदेशः । पाणितलम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (विषयोऽस्य यथा, “पञ्चदशाङ्गुलौ

प्रपायी ॥” इति चरके विमानेऽष्टमेऽध्याये ॥)
प्रपातः, पुं, (प्रपतत्यस्यादिति । प्र+पतु+“अक-

र्तरि च कारके संज्ञायाम् ।” ३ । ३ । १६ ।
इति घञ् ।) निरवलम्बनपर्वतादिपार्श्वम् ।

आरङ्गि इति ख्यातम् । यस्मात् पतने अव-
स्थानक्रियाविशेषो नास्ति । तत्पर्यायः ।

अतटः २ भृगुः ३ । इत्यमरः । २ । ३ । ४ ॥
(यथा, देवीभागवते । ४ । ७ । ४६ ।

“मधु पश्यति नृपात्मा प्रपातं नैव पश्यति ।
करोति निन्दितं कर्म नरकात् न विभेति च ॥”)

निर्भरः । इति मेदिनी । ते, १२७ ॥ (भावे
घञ् ।) अभ्यवस्कन्दः । कूलम् । इति हेम-

चन्द्रः ॥ (उड्डीनगतिविशेषः । यथा, पथ-
तन्त्रे । २ । ५७ । “अहं सन्पातादिकानटा-

बुद्धीनगतिविशेषान् वेद्मि । उक्तञ्च ।
सन्पातश्च प्रपातश्च महापातं निपातनम् ।

चक्रं तिर्यक् तथा चोर्ध्वमष्टमं ऋतुसंज्ञकम् ॥”
प्रपातनम् । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ।

४० अध्याये ।
“तत्तु नखं देयं वाताभिभूते शिरसि हन्तकेश-

भ्रमप्रपातदारुणकर्मण्यलकर्मण्येव हृतिमिरगुरो-
पघातनासारोगस्य शीयापवाङ्मुकाकालज-

वलीपलितप्रादुर्भावदारुणप्रपाथेय इति ॥”)
प्रपायी, [नृ] चि, (प्रपद्यतीति । प्र+पा+
विनिः ।) पागकर्ता । रक्षककर्ता । इति

सुश्रवोद्ययाकरणम् ॥

पलाशकुनुमाभासं तथा पाटलसन्निभम् ।
वैश्यजातिर्भवेत् स्निग्धं वर्णाष्टं मन्दकान्तिभम् ॥
रक्तोत्पलदलाकारं कठिनं न चिरदुति ।
विह्वलं नृद्रजातिः स्थाद्यावुवेध्यं तथैव च ॥*॥
रक्तता स्निग्धता दार्ढ्यं चिरदुतिः सुवर्णता ।
प्रवालानां गुणाः प्रोक्ता धनधान्यकराः पराः ॥
हिमाद्रौ यत्तु संजातं तद्रक्तमतिनिष्ठुरम् ।
तत्र लिप्तो भवेन्नृक्कल्कोऽतिमधुरः स्थितः ।
तस्य धारणभावेण विवेगः प्रशान्त्वति ॥*॥
विवर्णता तु खरता प्रवाले दूषणद्वयम् ।
रेखाकाकपदौ विन्दुर्द्वया वज्रेण दीयकृत् ।
तथा प्रवाले सर्वत्र वर्कनीयं विचक्षणैः ॥
रेखा हन्याद्युष्टो लघ्नीमावर्तः कुलनाशनः ।
पट्टलो रोगकृत ख्यातो विन्दुर्धनविनाशकृत् ॥
त्रासः संजनयन्नासं नीलिका नृत्तुकारिणी ।
मूल्यं शुद्धप्रवालस्य रूप्यद्विगुणमुच्यते ॥
धारणेऽस्यापि नियमो जातिभेदेन पूर्ववत् ॥*॥
तथाहि ।

“विरूपजातिं विधमं विवर्णं
खरप्रवालं प्रवहन्ति ये ये ।
ते नृत्तुमेवात्मनि वै वहन्ति
सत्यं वदत्येष कृती सुनीन्द्रः ॥”

इति युक्तिकल्पतरौ प्रवालपरीक्षा ॥*॥

(अस्य संशोधनादिकं यथा,—
“कुमार्या तण्डुलीयेन तुल्येन च निषेचयेत् ।
प्रत्येकं सप्तवारांश्च तप्तप्रानि कृत्स्नशः ॥
मौक्तिकानि प्रवालानि तथा रत्नान्युपश्रवतः ।
जग्राद्विधिवर्णानि न्निघ्नन्ति नात्र संशयः ॥
श्रीदुर्गेन प्रवालश्च भावयित्वा तु हृदिङ्के ।
मध्येऽपि तत्प्रवहन्ति स्यादप्येत्तन्निरोधयेत् ।
सुल्लगामनिप्रतापेन न्निघ्नते प्रहरद्वये ॥

इति प्रवालमारणम् ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥
किशलयः । (यथा, कुमारः । १ । ४४ ।

“पुष्पं प्रवालीपङ्क्तिं यदि स्यात्
सुक्ताफलं वा स्फुटविह्वलम् ।
ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्या-
स्त्वामौष्ठपयस्करचः स्तितस्य ॥”

वीणादण्डः । इति मेदिनी । ले, १०७ ॥

प्रवालफलं, क्ली, (प्रवालवद्भक्तं फलं यस्य ।) रक्त-
चन्दनम् । इति भावप्रकाशः ॥

प्रवालिकः, पुं, (प्रवालोरस्यस्य बाहुल्येनेति । प्रवाल
+ “यत् इतिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति
ठन् ।) जीवशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रवाहुः, पुं, (प्रगतौ बाहुमिति ।) कूर्मस्याधो-
भागः । यथा, विष्णुपुराणे ५ । ५ । १६ ।

“सुखं बाहुप्रवाहु च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

रक्षन्त्यस्यैतन्मन्त्रं नारायणोऽख्यः ॥”

प्रवाहुकम्, य, समानकाले । ऊर्ध्वं । प्रवाहिकेति
पाठान्तरम् । इति कौत्सशटीकान्तबोधिनी ॥

प्रदण्डः, वि, (प्र + धृ + णः ।) पण्डितः । प्रदुलः ।
इति हेमचन्द्रः । (यथा, रघुः । १० । ६ ।

“प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिर्भासुकम् ।
दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥”

जागरितः । यथा, भट्टिः । ४ । १४ ।

“प्रातस्तारां पतन्निभः प्रबुद्धः प्रथमनृविम् ॥”

प्रबोधः, पुं, (प्र + बुध्यौ ङ अयमने + भावे
षञ् ।) विनिद्रत्वम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ८१ । ६७ ।

“प्रबोधश्च जगत्सामी नीयतामभ्युतो लघु ।

बोधश्च क्रियतामस्य हनुमेतौ महासुरौ ॥”

प्रहृष्टज्ञानश्च । यथा,—

“तावत् सत्यं जगद्भाति प्रबोधे सत्यसद्भवेत् ॥”

इत्यात्मबोधग्रन्थः ॥

(यथा च रघुः । ५ । ६५ ।

“सुतात्मजाः सवयसः प्रघितप्रबोधं

प्राबोधयन्नुषसि वाग्भिरुदारवाचः ॥”

प्रबोधनं, क्ली, (प्र + बुध् + ल्युट् ।) न्यूनपूर्व-

गन्धस्य चन्दनादः प्रयत्नविशेषेण पुनः पूर्व-

सौगन्ध्योत्पादनम् । तत्पर्यायः । अनुबोधः २ ।

इत्यमरभरतौ । बोधजननश्च ॥ (जागरणम् ।

यथा, हरिवंशे । १७७ । ७१ ।

“तत्तत्सूर्यनिनादेष्टु शृङ्गानाञ्च महाखनेः ।

प्रबोधनं महाबाहोः कण्ठस्याक्रियतालये ॥”

विकाशः । यथा, पञ्चतन्त्रे कथासुखे ।

“तदेतेर्या बुद्धिप्रबोधनं यथा भवति तथा

केनाप्युपायेनानुष्ठीयतामिति ॥” तथा च ऋतु-

संहारः । ५ । १० ।

“सुगन्धिनिःश्वासविकम्पितोत्पलं

मनोहरं कामरतिप्रबोधनम् ॥”

प्रबोधनी, क्ली, (प्रबोध्यतेऽनेनेति । प्र + बुध् +

णिच् + ल्युट् + ङीप् ।) डुरालभा । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (प्रबुध्यते हरिरनेनेति ।) श्रीहरे-

रुत्यानेकादश्यादिः ।

अथ प्रबोधनीकृत्यम् ।

“श्रयन्यामिव कृत्यास्यां क्षीरान्मोधिमहोत्सवम् ।

प्रबोध्य कृष्णं संपूज्य विधिनारोहयेद्रथम् ॥”

अथ प्रबोधनीकृत्यनियता ।

स्नाने तत्रैव ।

“जन्मप्रभृति यत् पुण्यं नरेणोपार्जितं भुवि ।

इथा भवति तत्सर्वं न कृत्वा बोधवासरम् ॥”

अथ प्रबोधनीमाहात्म्यम् । तत्रैव ।

“प्रबोधन्याच माहात्म्यं पापघ्नं पुण्यवर्धनम् ।

तुक्तिर्दत्तबुद्धीनां श्रेष्ठं त्वं सुनिमत्तम् ॥

तावद्भवेति विप्रैः । गङ्गा भागीरथी जितौ ।

यावन्नायाति पापघ्नो कार्त्तिके हरिवोधनी ।

तावद्भवन्ति तीर्थाणि आस्तुन्नरांसि च ।

यावत् प्रबोधनं विष्णोस्तिथिर्नयाति कार्त्तिके ।

वाजपेयसहस्राणि अश्वमेधशतानि च ।

एकैनेवोपवासेन प्रबोधन्यां लभेन्नरः ।

दुर्लभस्यैव दुष्प्रापं त्रैलोक्यं सचराचरे ।

तदपि प्रार्थितं विप्र ! ददाति हरिवोधनी ॥

ऐश्वर्यं सन्ततिं प्रज्ञां राज्यञ्च सुमसम्पदः ।

ददातुमेषिता विप्र ! इत्यया हरिवोधनी ।

मेरुमन्दरतुल्यानि पापान्यनुर्जितान्यपि ।

एकैनेवोपवासेन दहते हरिवोधनी ॥

एधियां यानि दानानि दत्त्वा यत् फलमाप्नुते ।

एकैनेवोपवासेन ददाति हरिवोधनी ॥”

किञ्च ।

“जातः स एव सुकृती कुलं तेनैव पावितम् ।

कार्त्तिके तुनिशादूल ! कृता येन प्रबोधनी ॥

यानि कानि च तीर्थाणि त्रैलोक्ये सम्पन्ति च ।

तानि तस्य गृहे सम्बन्धः यः करोति प्रबोधनीम् ॥

सर्वं कृतं परित्यज्य तुल्यार्थं चरुपाणिनः ।

उपोष्येकादशीं सम्यक् कार्त्तिके हरिवोधनी ॥

किं तस्य बहुभिः कृतैः परलोकप्रदैर्भुजे ! ।

सहस्रोपोषिता येन कार्त्तिके हरिवोधनी ॥

स ज्ञानी स हि योगी च स तपस्वी जिते-

न्द्रियः ।

सर्गमोक्षौ च तस्यास्मात्प्राप्ते हरिवोधनीम् ॥

विष्णोः प्रियतमा स्त्री धर्मसारस्य दायिनी ।

इमां सहस्रुपोष्येव तुक्तिभागी भवेन्नरः ॥

प्रबोधनीसुपोष्येव न गर्भं विप्रते नरः ।

सर्वधर्मान् परित्यज्य तस्मात् कुर्वीत नारद ! ॥

स्नानं दानं तपो ह्यसः सप्तदिश्व जगार्दनम् ।

नरेभ्योऽपि क्रियते विप्र ! प्रबोधन्यां तद्वचयम् ।

महाव्रतमिदं पुत्र ! महापापौघनाशनम् ।

प्रबोधवासरं विष्णोर्विधिवत् सप्तपोषयेत् ॥

व्रतेनानेन देवेशं परितोष्य जगार्दनम् ।

विराजयन् दिशो दीप्ता प्रयाति भुवनं हरिः ॥”

पाज्ञो च तत्रैव ।

“दुग्धाब्जभोगिशयने भगवाननन्तो

यस्मिन्दिने स्वप्नितं चायं विबुध्यते च ।

तस्मिन्ननन्यमनसासुपवासभाजां

पुंसां ददात्यभिमतं गरुडाक्षुष्याः ॥”

वाराहे च ।

“उपवासासमर्थानां सर्वेषु पृथुलीयने । ।

एका सा द्वादशी पुण्या सप्तमीया प्रबोधनी ॥

तस्यामाराध्य विश्वेष्टं जगतामीश्वरेश्वरम् ।

प्राप्नोति सकलं तद्धि द्वादशद्वादशव्रतम् ॥

उत्तराष्टारकयुता यदि सा भवति प्रिये ! ।

तदा सा महती पुण्या कीटिकीटिगुणोत्तरा ॥

श्रयने बोधने चैव कटिदाने च सुन्दरि ! ।

उपोष्येव विधानेन यानि महायतो नराः ॥

एकादशी सोमयुता कार्त्तिके मासि भाविनि ।

उत्तराष्टादशवोमे अनन्ता सा प्रकीर्तिता ॥

तस्यां यत् क्रियते भद्रे ! सर्वमानन्त्यमभुते ।

अनन्तपुण्यफलदा तेनानन्ता स्मृता पृथे ।”

तत्रैव श्रीवसनारदसंवादे ।

“अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि गुह्याद्गुह्यतरं मुने ! ।

कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु साचादिकादशी स्मृता ॥

भक्तिप्रदा हरिः सा तु नाम्ना ख्याता प्रबोधनी ।

या सा विष्णोः परा नृत्तिरयत्तानेकवर्षिणी ॥

मा चित्रा मातुषे लोके द्वादशी तुनिष्ठुप ! ॥”

श्रीमपुराणाश्च विशेषतः पाज्ञी तत्रैव ।

“तावद्भवेन्ति तीर्थाणि वाजिमेधादयो मया ।

सप्रह्वीपसमुद्रान्ता रत्नधान्यसमन्विता ।
 सशैलवनपुष्पाद्या तेन दत्ता मही भवेत् ॥”
 अन्यत्र च ।
 “बोधनी जगदाधारा कार्तिके शुक्लपक्षतः ।
 रथस्यो यत्र भगवांस्तुष्टो यच्छति वाञ्छितम् ॥
 भजन्ते ये रथास्तु देवं सर्वेश्वरेश्वरम् ।
 तेषां यात्रा कृता नृणां कामानिष्टान् प्रयच्छति ॥
 श्रीकृष्णरथशोभां ये प्रकुर्वन्ति प्रहर्षिताः ।
 तेषां मनोरथावाप्तिं यच्छते पुरुषोत्तमः ॥
 कृष्णस्य रथशोभां ये प्रकुर्वन्ति स्वशक्तितः ।
 वाञ्छितं तैभ्यो यच्छन्ति नित्यं सूर्यादयो ग्रहाः ॥
 कृष्णस्य रथशोभां ये प्रकुर्वन्ति सुहर्षिताः ।
 पदे पदे तथा पुत्र ! पुरयं तेषां प्रयागजम् ॥
 रथयात्रास्थिते कृष्णे जयेति प्रवदन्ति ये ।
 जयेति च पुनर्ये वै शृणु पुरयं वदान्यहम् ॥
 गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥
 वाराणस्यादितिर्घेषु देवानाश्चैव दर्शने ।
 यन् पुरयं कविभिः प्रोक्तं कार्त्तिकेन च नरेश्वर ! ॥
 जयशब्दे कृते विष्णौ रथस्ये तत् फलं स्मृतम् ।
 रथस्थितो नरैर्यस्तु पूजितो धरणीधरः ।
 यथा लाभोपपन्नेषु पुण्यैर्भक्त्या समर्पितः ॥
 ददाति वाञ्छितान् कामानन्ते च परमं पदम् ।
 मङ्गलं ये प्रकुर्वन्ति धूपदीपांस्तथा स्तवम् ॥
 नैवेद्यं वक्ष्णूनाञ्च भक्त्या नीराननं हरेः ।
 रथास्तुष्टस्य कृष्णस्य संप्राप्ते हरिवासरे ॥
 फलं न तन्मया ज्ञातं जानाति यदि कैश्वरः ।
 ब्रह्मस्वहारी गोब्रह्म भूगृहा ब्रह्मनिन्दकः ॥
 महापातकयुक्तोऽपि ब्रह्मज्ञा गुरुतत्त्वगः ।
 मत्प्रपः सर्वपापीऽपि कलिकावेन मोहितः ॥
 रथाग्रतः पदैकेन सुख्यते सर्वपातकैः ॥”
 क्रिश्चान्यत्र ।
 “रथास्तुष्टे महाविष्णौ ये कुर्वन्ति जयस्वनम् ।
 पूजाञ्चाखिलपापेभ्यो मुक्ता यान्ति हरेः पदम् ॥”
 किञ्च ।
 “रथस्याकर्तव्यं पूर्वं कुरुते दैत्यनायकः ।
 ततः सुराः सिद्धमङ्गा यत्रा गन्धर्वमानवाः ॥
 इत्यञ्च रथयात्राया विधिर्युक्तः स्ततोऽभवत् ।
 तस्यापि कश्चित्तन्त्रान्यो विज्ञेयोऽपि वितन्वते ॥”
 अथ रथयात्राविधिः ।
 “श्रीकृष्णे तु रथास्तुष्टे कृत्वा जयजयध्वनिम् ।
 निष्याद्य च महापूजामाशीर्वाक्यानि कीर्त्त-
 येन ॥”
 तथा च विष्णुधर्म ।
 “वक्त्रं गोलोत्पलरुचि लमन्कुण्डलाभ्यां सुन्दरं
 गन्दाकारं रश्मितनिलकं चन्दनवासुतैश्च ।
 गलां लोलां जनमुखकरिं प्रेक्षयेन्मन्त्रैर्वा
 पञ्चापामां मननसुरवा धारयन् पातु विष्णुः ॥
 उक्तः शैलादिवादेर्मधुरतररयत्किङ्किणीजाल-
 माले-
 रशौचेर्नोक्तकानामपिरतमसिभिः संभृतैश्चैव
 शारैः ।

हेमैः कुम्भैः पताकाशिवतररयचिभिर्भूषितः
 केतुसख्ये-
 श्वत्रैर्ब्रह्मवन्द्यो दुरितहरहरेः पातु जैत्रो
 रथो वः ॥
 मोदन्तां सुजना क्षान्तिदधियः सत्ताखिलो-
 पद्रवाः
 स्वस्याः सुस्थिरबुद्धयः प्रतिहतामित्रा रमन्तां
 सुखम् ।
 रे देव्या गिरिगङ्गाया गहनान्यासु ब्रजध्वं भया-
 दैत्यारिभगवानयं यदुपतिर्यान् समारोहति ॥
 पलायध्वं पलायध्वं रे रे दितिजदानवाः ।
 संरक्षणाय लोकानां रथास्तुष्टो वृक्षेश्वरी ॥
 ततो विचित्रगद्यानि पठित्वाच महाप्रभोः ।
 महाप्रसादमालाञ्च स्वीकृत्यात् परया सुदा ॥”
 तन्नाद्यात्मशोक्तम् ।
 “भक्त्या यच्छाति यो मालां वैष्णवीं मङ्गला-
 श्रयाम् ।
 न तेषां दुर्लभं किञ्चिदिह लोके परत्र च ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सर्वकामसम्पद्वहे ।
 मालामेतां प्रयच्छीयात् सौख्यमोक्षप्रदायि-
 नीम् ॥”
 इति ॥
 “संचिन्त्यालक्ष्यमाणश्च श्रीप्रज्ञादादिभी रथम् ।
 आलक्ष्य प्रेरयन् पूर्यं भ्रामयेद्देवैः सह ॥”
 तथा च भविष्योत्तरे तत्रैव ।
 “शृत्वमानैर्भागवतैर्गीतवादिचनस्त्रैः ।
 भ्रामयेत् स्यन्दनं विष्णोः पुरमध्ये समन्ततः ॥”
 किञ्च ।
 “प्रबोधवासरे प्राप्ते कार्तिके पाण्डुनन्दन ! ।
 देवालयेषु सर्वेषु पुरमध्ये समन्ततः ॥
 भ्रामयेत्पूज्यनिर्घोषै रथस्य धरणीधरम् ॥”
 किञ्च ।
 “रथाग्रे सुकुन्दस्य पुरशोभान् कारयेत् ।
 सर्वतो रमणीयान् पताकैर्यपशोभितम् ॥
 तोरणैर्वहुभिर्युक्ते रम्भास्तल्लेश्य शोभितम् ।
 स्थाने स्थाने महीपाक ! कर्त्तव्यं पुरयसंयुतम् ॥
 विचित्ररथशोभा च कर्त्तव्या भावितैर्नरैरिति ॥
 रथेन गच्छन् भगवाननुगम्योऽखिलैर्जनैः ।
 स्वस्वगृहागतस्थासार्धोऽन्गण दोषो महान्
 भवेत् ॥” ७ ॥
 अथ रथानुगमननियता । तत्रैव ।
 “रथेन सह गच्छन्ति पार्श्वतः शृङ्गोत्तरतः ।
 विष्णुनैव समाः सर्वे भवन्ति स्वपचादयः ॥
 रथस्य ये न गच्छन्ति असमायं जनार्दनम् ।
 विप्राध्ययनसम्पन्ना भवन्ति स्वपचाधमाः ॥”
 किञ्च ।
 “यदा यद्वागतो याति रथस्यो मधुसूदनः ।
 पूजा तैस्तेः प्रकर्त्तव्या वित्तशाल्यविवर्जितैः ॥
 अनर्चितो यदा याति यद्वाद्यस्य महीधरः ।
 पितरस्तस्य वितुषा वर्षाणां दृष्ट पश्य च ॥
 यः पुनः कुरुते पूजां यद्वायाते तु माधवे ।
 वसते श्वेतदीपे तु पावविन्नास्तुदैव ॥”

अन्यत्र ।
 “गानुब्रजति यो मोहादुब्रजन्तं जगदीश्वरम् ।
 ज्ञानामिदम्भकम्भापि स भवेद्ब्रजराक्षसः ॥”
 इति ॥
 “अथ स्वमन्दिरं नीत्वा पूर्ववत् पूजयेत् प्रभुम् ।
 रात्रौ जागरणं कुर्याद्विधिवद्वैष्णवैः समम् ॥”
 अथ प्रबोधनीजागरणमाद्यात्माम् ।
 स्कान्दे तत्रैव ।
 “पूर्वजन्मसहस्रेषु पापं यत् सत्तुपाप्मनम् ।
 जागरेण प्रबोधन्यां दहते तूलराशिवत् ॥
 कृत्वापि पातकं घोरं ब्रह्महत्यादिकं नरः ।
 कृत्वा जागरणं विष्णोर्धूतपापो भवेत्तुने ! ॥
 कर्मणा मनुष्या वाचा पापं यत् सत्तुपाप्मनम् ।
 चालयेत्तच्च गोविन्दः प्रबोधन्यान् जागरे ॥
 दुष्प्राप्यं यत् फलं विप्रैरश्वमेधादिभिर्मखैः ।
 प्राप्यते तत् सुखेनैव प्रबोधन्यान् जागरे ॥
 आहूय सर्वतौर्यानि दत्त्वा गां काचनीं महीम् ।
 न तत् फलमवाप्नोति यत् कृत्वा जागरं हरेः ॥
 चन्द्रसूर्योपरागे तु यत् फलं परिकीर्तितम् ।
 तत्सहस्रगुणं पुरयं प्रबोधन्यान् जागरे ॥
 ज्ञानं दानं तपो होमः स्वाध्यायश्चार्चनं हरेः ।
 तत् सर्वं कीटिगुणितं प्रबोधन्यान् जागरे ॥
 समतीतं भविष्यच्च वर्त्तमानं कुलायुतम् ।
 विष्णुलोकं नयत्याशु जागरेण प्रबोधनी ॥
 चलन्ति पितरो हृष्टा विष्णुलोकमलङ्कृताः ।
 वितुक्ता नारकैर्दुःखैः कर्त्तुः क्षण्यप्रजागरम् ॥
 भार्यापत्ने तु ये जाता मातृतः पित्रस्तथा ।
 तारयेन्मात्र सन्दिहः प्रबोधन्यां तु जागरे ॥”
 किञ्च ।
 “फलैर्नानाविधैर्द्रव्यैः प्रबोधन्यान् जागरे ।
 शृष्टे तोयं समादाय अर्घ्यं दद्यात्पुनर्द्वेन ॥
 यत् फलं सर्वदानेषु सर्वतोर्घेषु यत् फलम् ।
 तत् सर्वं कीटिगुणितं दत्त्वा र्घ्यं बोधवासरे ॥”
 याज्ञे च तत्रैव ।
 “अन्यत्रापि प्रिया विष्णोर्जागरे स्थातु प्रबो-
 धनी ।
 किं पुनर्मधुरायां वा ततो वै जगत्प्रज्ञां ।
 एकेवैकादशी क्षण्यजन्मगेष्टे कृता नरैः ।
 ततोऽधिकं न कर्त्तव्यं लोके किञ्चन विद्यते ॥
 रात्रौ जागरणं तत्र प्रीत्या कुर्वन्ति ये नराः ।
 संसारे मोहसुप्रान्ते सदा जायति धाम्नि ॥”
 किञ्च तत्रैव श्रीराधिकोपाख्यानात् ।
 “सुबोधनीजागरपुण्यवैभवात्
 प्रसन्न ईशो विधिवानुसृत्य सदा ।
 चकार रासोत्पवनसर्जनं सह
 हृन्दायनेऽन्याभिरपीच राधया ॥
 सा वृत्तमानाद्भुतगोपकृपिणा
 क्षण्येन जन्मान्तरवाञ्छितेन ।
 राधा महाप्रेमजवाकुक्षेत्रिया
 निर्योऽन्यलोकं कथया कृतार्थनाम् ॥
 तस्मात् सुबोधनीं कृत्वा रात्रौ कृत्वा च जागरम् ।
 सुप्रोत्थितं हरिं दृष्ट्वा का भाः संसारजा हिताः ॥

प्रभा, स्त्री, (प्रकर्षेण भातीति । प्र + भा + “चात-
चोपसर्गः” ३ । ३ । १०६ । इति अङ् ।)
कुवेरपुरी । इति हेमचन्द्रः । २ । १०४ ॥ (प्र +
भा + भावे अङ् ।) दंष्ट्रिः । तत्पर्यायः ।
रोचिः २ द्युतिः ३ शोचिः ४ विद्या ५ ओजः ६
भाः ७ रुचिः ८ विभा ९ आलोकः १०
प्रकाशः ११ तेजः १२ रङ्गः १३ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ ४ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३६ । १८ ।
“यराजयत वैदेही वेश्म तत् सुविभूषिता ।
उद्यतोऽश्वमतः काले खं प्रमेव विवस्वतः ॥”
तथा च महाभारते । ४ । १३ । १७ ।
“रतीव रूपिणी कित्त्वसनङ्गाङ्गविहारिणी ।
अतीव भाजसे सुभु ! प्रमेदेन्दोरनुत्तमा ॥”)
गोपीविशेषः । यथा,—
“दृष्ट्वा प्रभया गोप्या युक्तो वृन्दावने वने ।
सद्योमनुशब्दमात्रेण तिरोधानं कृतं त्वया ॥
प्रभा देहं परित्यज्य जगाम सूर्यमण्डलम् ।
ततस्तस्याः शरीरञ्च नीत्रं तेजो बभूव ह ॥
संविभज्य त्वया दत्तं प्रेम्णान्धु रुदता पुरा ।
विन्द्य चक्षुषोर्लोहं लज्जया मङ्गयेन च ॥
हुताशनाय किञ्चिन्नृपेभ्यश्चापि किञ्चन ।
किञ्चित् पुच्छसिंहेभ्यो देवेभ्यश्चापि किञ्चन ॥
किञ्चिदस्युजनेभ्यश्च नागेभ्यश्चापि किञ्चन ।
नाक्षत्रेभ्यो सुनिभ्यश्च तपस्विभ्यश्च किञ्चन ॥
स्त्रीभ्यः सौभाग्ययुक्ताभ्यो यशस्विभ्यश्च किञ्चन ।
तच्च दत्ता तु सर्वेभ्यः पूर्वं रोदितुमुद्यतः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । ११ । ५७—६२ ॥
दुर्गा । यथा,—
“यमस्य भगिनी जाता यमुना तेन सा मता ।
प्रभा प्रसादशीलत्वान् ज्योत्स्ना चन्द्रार्क-
मालिनी ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ ४ ॥

(इयं हि सूर्यविम्बे एतन्नाम्ना कीर्तिरति । यथा,
देवीभागवते । ७ । ३० । ८२ ।

“देवलोके तथेन्द्राणी ब्रह्मास्त्येव सरस्वती ।
सूर्यविम्बे प्रभा नाम मातृणां वेण्वीमता ॥”)
सूर्यपत्नी । यथा,—

हन उवाच ।

“विवस्वता कश्यपात् पूर्वमदित्यामभवत् पुरा ।
तस्य पत्नीप्रयत्नदृष्टं संज्ञा राज्ञी प्रभा तथा ॥
रेवतस्य सुता राज्ञी रेवन्तं सुपुत्रे सुतम् ।
प्रभा प्रभावं सुपुत्रे त्वाष्ट्रीं संज्ञा तथा मनुम् ॥”

इति मातृख्ये । ११ । २—३ ॥

(द्वादशाक्षरवृत्तिविशेषः । तल्लक्षणं यथा, वृत्त-
रत्नाकरटीकायाम् ।

“वसुयुगविरतिर्ननौ रौ प्रभा ॥”)

प्रभाकरः, पुं, (प्रभां करोतीति । कृ + “दिवा-
विभानिगाप्रमेति ।” ३ । २ । २१ । इति टः ।)
सूर्यः । (यथा, रघौ । १० । ७४ ।

“हशानुरपधुमत्वात् प्रसन्नत्वात् प्रभाकरः ।
रघोर्विप्लवास्तामपविहृशुकाविव ॥”)

यमिः । चन्द्रः । (यथा, महाभारते । ७ । ६६ । ५ ।

“तावतीत्य रचानीकं विमुक्तौ परुषर्षभौ ।
दृष्ट्वाते यथा राक्षोरात्यान्मुक्तौ प्रभाकरौ ॥”
“प्रभाकरौ चन्द्रसूर्यौ ॥” तत्तुः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अर्कवृत्तः । इत्यमरः । १ । ३ । १०८ ॥
(अष्टममन्वन्तरे देवगणभेदः । यथा, मार्कण्डेय-
पुराणे । ८० । ६ ।

“तपस्तप्तश्च शक्रश्च द्युतिर्ष्योतिः प्रभाकरः ॥”
अत्रिवंशीवसुनिविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
३१ । १० ।

“ऋषिर्जातोऽत्रिवंशे तु तासां भर्ता प्रभाकरः ।
भद्रायां जनयामास सुतसोमं यशस्विनम् ॥”
नाभभेदः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । १५ ।

“कुटरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः ॥”
सोमसंस्कप्रभेदः । स च गुरुत्वेन प्रसिद्धः ।
तस्य मतं दर्शनशास्त्रादौ प्राभाकरमतमिति

प्रसिद्धम् । यदुक्तं वेदान्तसारे । ५३ । “प्राभाकर-
तार्किकौ तु अन्योऽन्तराता आनन्दमय इत्यादि-
श्रुतेः सुप्रसौ ब्रह्मादीनामज्ञाने लयदर्शनात्
अहमज्ञोऽहं ज्ञानीत्याद्युभवाच्च अज्ञान-
मात्मेति वदतः ॥” ज्ञौ, कुञ्जरीपस्यवर्धभेदः ।

यथा, मातृख्ये । १०२१ । ६८ ।
“महिषं महिषस्यापि पुनश्चापि प्रभाकरम् ॥”)

प्रभाकीटः, पुं, (प्रभास्वितः कीट इति मध्यलोपी
समासः ।) खद्योतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रभाञ्जनः, पुं, शोभाञ्जनः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रभातं, कौ, (प्रकर्षेण भातुं प्रवृत्तमिति । प्र +
भा + आदिक्कर्मणि क्तः । यद्वा, प्रकृतं भातं
दीप्तिरत्रेति ।) प्रातःकालः । तत्पर्यायः ।

प्रत्ययः २ अहर्मुखम् ३ कल्यम् ४ उषः ५
प्रत्ययः ६ । इत्यमरः । १ । ४ । ३ ॥ दिनादिः ७
निशान्तम् ८ अहम् ९ प्रगे १० प्राहम् ११ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ गोसः १२ गोसङ्गः १३
ऊषः १४ ऊषकम् १५ उषा १६ ऊषा १७
विभातम् १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ ४ ॥

(यथा,—

“प्रभाते यः स्मरेन्नित्यं दुर्गा दुर्गाक्षरद्वयम् ।
आपदस्तस्य नश्यन्ति तमः सूर्योऽद्य यथा ॥”
इति धर्मशास्त्रम् ॥)

तत्र दर्शनीया यथा,—

“वेद्यः पुरोहितो मन्त्री देवज्ञोऽथ चतुर्थकः ।
प्रभातकाले द्रष्टव्यो नित्यं स्वत्रियमिच्छता ॥”
इति राजवल्लभः ॥

प्रभावः, पुं, (प्र + भू + वच् ।) कोषदृष्टान्तनः ।
तत्पर्यायः । प्रतापः २ । इत्यमरः । २ । ८ । २० ॥
“कोयो धनं द्रव्यो दमः तद्वेतुत्वान् सैन्यमपि
दण्डः ताभ्यां यत्तेजो जायते स प्रतापः प्रभा-
वश्च कथ्यते ॥” इति भरतः ॥ शक्तिः । (यथा,—

“प्रभावतो यथा धात्री लङ्कचस्य रसादिभिः ।
समापि कुरुते द्योषत्रिनयस्य विनाशनम् ॥
कश्चित् कृत्वा नित्यं द्रव्यं कर्म कुर्यान् प्रभावतः ।
त्वरं हन्ति शिरोवृत्ता गृहदेवो जटा दधा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तेजः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४०४ ॥ (यथा,
रामायणे । २ । २३ । ३८ ।

“अथ मेऽख्यप्रभावस्य प्रभावः प्रभविष्यति ।
राज्ञश्चाप्रभुतां कर्तुं प्रभुत्वञ्च तव प्रभो ॥”)
शान्तिः । इति मेदिनी । जे, ४० ॥ (प्रभागभ-
जातः सूर्यपुत्रः । इति मात्स्ये । ११ । ३ ॥

कलावत्यां जातः स्वरोचिषो मनोः पुत्रविशेषः ।
यथा, मार्कण्डेये । ६६ । ५ ।

“ततश्च चाग्निरे तस्य त्रयः पुत्राः स्वरोचिषः ।
विजयो मेरुगन्धश्च प्रभावश्च महाबलः ॥”)

प्रभावजः, पुं, (प्रभावान् जायते इति । जन् +
ङ् ।) शक्तिविशेषः । प्रभावो वीर्याधिवयं
तज्जातः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ प्रभुत्व-
साधकत्वान् दण्डकोषौ प्रभुशक्तिः । इति भरतः ॥

(प्रभावजाते, त्रि । यथा,—

“रसादिषाम्य यन् कर्म विधिर्दत्तं तत् प्रभावजम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रभावान्, [तु] त्रि, (प्रभा अस्त्वस्येति । प्रभा +
मतप् मस्य वः ।) प्रभायुक्तः । प्रभाशब्दा-
दस्त्वर्थे वतुप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

प्रभावती, स्त्री, (प्रभावतु + डीप् ।) मालिनाम-
कीनविंशदृष्टाहंजाता । गणानां वीर्या । इति
हेमचन्द्रः । २ । २०३ ॥ त्रयोदशाक्षरश्चन्द्रः ।
यथा, श्रुतबोधे । ३ । २ ।

“यस्यां प्रिये ! प्रथमकमचरद्वयं
तुभ्यन्तया गुरु नवमं दशान्तिमम् ।

सान्ध्यं भवेद्यतिरपि चेद्दुग्गम्यैः
सालक्ष्यतामन्तकते ! प्रभावती ॥”

(सूर्यपत्नी । यथा, महाभारते । ५ । ११ । ७ । ८ ।
“रेमे स तस्यां राजर्षिः प्रभावत्यां यथा रविः ॥”
कुमारानुचरमाटगणविशेषः । यथा, तथैव ।
६ । ४६ । ३ ।

“प्रभावती विशालाक्षी पलिता गोनसी तथा ॥”
वचनाभासरस्य कन्या । सा तु प्रदुग्गेन विवा-
हिता । यथा, हरिवंशे । १४८ । ४१ ।

“तस्यास्ति कन्यारत्नं हि त्रैलोक्यातिशयं शुभम् ।
नाम्ना प्रभावती नाम चन्द्रामिव प्रभावती ॥”
अङ्गेश्वरचित्ररथस्य स्वनामख्याता भार्या ।

यथा, महाभारते । १३ । ४२ । ८ ।
“तस्या हि भगिनी तात ! ज्येष्ठा नागना प्रभावती ।
भात्यां चित्ररथस्यास्य यभूवाङ्गेश्वरस्य च ॥”)

प्रभापः, पुं, (प्रभापते यः यः । प्र + भाप् + अच् ।)
वसुभेदः । इति जटाधरः । (यथा, महा-
भारते । १ । ६६ । १८ ।

“प्रत्ययश्च प्रभार्पश्च वनधोरथाविति स्मृताः ॥”
प्र + भाप् + भावे वच् ।) प्रकृतकपनश्च ॥

प्रभासः, पुं, (प्रभासते शोभते इति । प्र + भास् +
अच् ।) सोमतीर्थम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ८० । ५६—५७ ।

“ततो गच्छेत राजेन्द्र । प्रभासं तीर्थं सुतमम् ।
तत्र सन्निहिताः नित्यं न्ययमेव हुताशनाः ।
देवतानां सुखं यीर । चन्द्रनीलनिगमरधिः ॥

नन्तिन्तीर्ध नरः स्त्रात्वा दुचिः प्रयतमाननः ।
अप्रियोमानिरात्राभ्यां पत्नं प्राप्नोति मानवः ॥”
नैनमगाधिपतिशेषः । इति हेमचन्द्रः । १।३०।
(वनुमेदः । यथा, मानस्ये । ५। २१ ।

“प्रत्यक्ष प्रमानस्य वनुमेदो प्रकीर्तिताः ॥”
प्रभिन्नः, पुं. (प्र + भिद् + क्त ।) चरन्महल्ली ।
तत्पत्न्यायः । गर्हितः २ मत्तः ३ । इत्यमरः ।
२। ८। ३६ । भान्तः ४ मदकनः ५ । इति
राजनिर्घण्टः । (यथा, रामायणे । २। ५। १६ ।

“ततो मद्यामेधमधीधराभं

प्रभिन्नमद्युग्रमद्यनक्षम् ।

रामोपवाचं कविरं ददर्श

शत्रुवयं नागसुदयकायम् ॥”

तथा च महाभारते । ७। २७। १० ।

“यथा नमवन् कृष्टः प्रभिन्नः पृष्ठहायनः ।
मृदुनीयातदहायक्तः पार्योऽमृदुनाचमन्तवः ॥”

प्रकृतमेद्विशिष्टे, वि. (यथा, ऋतुसंहारे । २। ५।

“प्रभिन्नवैद्व्यनिमैस्तृणादुरैः

यमाचिता प्रोत्थितकन्दलीदलैः ॥”)

प्रभुः, पुं. (प्रभवतीति । प्र + भू + डुः ।) विष्णुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (शिवः । यथा, महा-
भारते । १३। १७। ३१ ।

“हरस्य हरिणाचक्ष सन्भूतहरः प्रभुः ॥”)

पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शब्दः । इति
धरणिः ॥

प्रभुः, वि. (प्रभवतीति । प्र + भू + “विप्रसंभ्यो
पुनश्चायाम् ॥” ३। २। १०० । इति डुः ।)
अधिपतिः । तत्पत्न्यायः । स्वामी २ ईश्वरः ३

पतिः ४ इंशिता ५ अधिभूः ६ नायकः ७

नेता ८ परिदृष्टः ९ अधिपः १० । इत्यमरः ।

३। १। ११ । पातकः ११ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । ५। १४ ।

“न कर्तृत्वं न कर्त्ताणि लोकस्य रजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावमु प्रवर्त्तते ॥”)

नित्यः । इति धरणिः ॥ शक्तः । इति नानार्थ-
रत्नमाला ॥ (यथा, कुमारः । ३। ३० ।

“आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः

समाधिमेदप्रभवो भवन्ति ॥”

श्रेष्ठः । यथा, मगौ । १०। ३ ।

“वैद्येयात् प्रकृतिवैद्यान् नियमस्य च धार-
गात् ।

मंस्कारस्य विद्येयाय वर्णानां प्राक्पणः प्रभुः ॥”)

प्रभुता, स्त्री. (प्रभोभावः । प्रभु + तन् ।) प्रभु-
तन् । ऐश्वर्यम् । इति छान्दोग्यः । ४। १०० ।

प्रभुभक्तः, पुं. (प्रभोभक्तः ।) उत्तमघोटकः । यथा,

“प्रभुभक्ता भक्तिनाथ कुलीनेषु कुलीनकटाः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

नाम्यदुरन्ते, वि. यथा, चाणक्यसंग्रहे ।

“महाप्रो मत्तवन्तुः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः ।

प्रभुभक्तस्य दुरस्य ज्ञानसाः षट् दुनो गुणाः ॥”

प्रभूतं, वि. (प्र + भू + क्तः ।) प्रचुरम् । इत्य-
मरः । ३। १। ३३ । (यथा, कणाविनासे । १। ६।

“तत्राभूद्भिभूतप्रभूतमायानिकायज्ञानधृत्तः ।

मरुतकनानिनयानां धुम्यः श्रीमन्देवायः ॥”)

उन्नतम् । इति मेदिनी । ते, १२१ ॥ भूतम् ।

उन्नतम् । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रभूयः, वि. (प्रभवतीति । प्र + भू + “ग्लाधि-
स्यश्च गृधुः ॥” ३। १। १३६ । इति गधुः ।)

चमः । शक्तः । इति हेमचन्द्रः । ३। १५५ ।

प्रभृति, य. (प्र + भृ + क्तृच् ।) तदादिः । यथा,

“ततःप्रभृति पितरः पिछनंजानु लेभिरे ॥”

इति निव्यादितत्त्वम् ॥

प्रमेदः, पुं. (प्र + भिद् + घञ् ।) मेदः । तन्-

पत्न्यायः । प्रवारः २ विद्वेषः ३ भिदा ४

अन्तरम् ५ । इति जटाधरः । (यथा, सुश्रुते

निदानस्थाने १० अध्याये ।

“पितृतात्तको हुनमतिर्व्वरदाघपाक-
स्तोतप्रमेदवहुतः चतवप्रकाशः ॥”

स्तोतनम् । यथा, रघुः । ३। ३७ ।

“वभूव तेनातिनरां सुदुःखः

ऋतप्रमेदेन करोन पार्थिवः ॥”)

प्रभृत्कं, स्त्री. (प्र + भृ + क्तः । ततः स्वार्थं

कन् ।) शिखानिबिम्बालम् । चूडानो तन्मान

मान्यम् । इत्यमरभरतौ । २। ६। १३५ ॥

प्रमत्तः, वि. (प्रमाद्यति स्तीति । प्र + मद् + गत्य-

र्थेति क्तः । नध्यायेति नत्वाभावः ।) प्रमादी ।

अनवधानतायुक्तः । यथा,—

“मत्तं प्रमत्ततुम्भं तुम्भं नालं स्तियं जटम् ।

प्रपन्नं विरघं भीतं न रिपुं हन्ति धर्मविन् ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ७ अध्यायः ॥

“मत्तं मद्यादिना । प्रमत्तमनवहितम् । उत्तमं

ग्रहवातादिना । जडं अनुदमम् । प्रपन्नं शरणा-

गतम् । विरघं भयवधम् ॥” इति श्रीधरस्वामी ॥

अपरप्रमत्तो यथा,—

“सन्धापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्तुतः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

स च राज्ञा नाज्ञानयतिथः । यथा —

“मत्तोक्तप्रमत्तार्थमव्याघ्राज्ञानवेद्वपः ॥”

इति भिताचरा ॥

प्रमथः, पुं. (प्रमथतीति । प्र + मथ् + अच् ।)

घोटकः । शिवपारिषदः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ न च षट्त्रिंशत्कोटिसंख्यकः । यथा,

“षट्त्रिंशत् सष्टमाणि प्रमथा द्विवसत्तमाः ।

तत्रैकत्र सष्टमाणि भागे षोडश संख्यिताः ॥

नानारूपधरा ये वै षटाचन्द्रार्हमखिताः ।

ते सर्वे सकलैश्वर्ययुक्ता ध्यानपरायणाः ॥

योगिनी मदमानस्यैवदम्भाद्गारवर्जिताः ।

चोदयाया महाभागाः शम्भोः प्रीतिकराः

पराः ॥

न ते प्ररिपद्यं रागं काङ्क्षन्ति स्त कदाचन ।

संसारविसृताः सर्वे यतयो योगतन्पराः ॥

ध्यानपथ्यं महादेवं परिपाद्यं धृतप्रताः ।

हत्वा परियदं यथा निवृत्तिं विगतममाः ॥

यदेव परमं ज्योतिस्त्विन्दुयमिन्द्रायतिः ।

तदेव ते पाणिपदाः सर्वे संवेद्यन्ति तन् ॥

ते षोडश समाख्याताः कोटयो ये धृतप्रताः ।

निन्दयादिमाराख्या अगिनाग्निमासुताः ॥”

अपरे कामिनः शम्भोः सुगन्धमचिनाः स्तुताः ।

विचित्ररूपाभरणा जटाचन्द्रार्हमखिताः ॥

हरस्य तुल्या रूपेण विजडा वृषभध्वजाः ।

उमासङ्गरूपाभिः पमराभिः समागताः ॥

दिविजनाभरणा दिवसगुणधभूषणाः ।

उमासङ्गायं क्रीडन्तमनुगच्छन्ति भूयिताः ।

शङ्खान्वेषाभरणा अष्टौ ते कोटयो गणाः ॥”

अर्धनारीश्वराख्ये ऋद्धनारीश्वरं हरम् ।

अनुयान्ति मरुतागारुत्यरूपा दम्भस्य ये ॥

उमासङ्गायं हि यदा गमन्ते सः सुखं हरः ।

अर्धनारीश्वरीगान् हारपाला भवन्ति ते ॥

आत्रागमार्गं गच्छन्तमनुगच्छन्ति नित्यशः ।

ध्यानं पदिच्छन्ति नलिनादिभिरीश्वरम् ॥

नानाश्रुद्धराः शम्भोर्गतास्तु प्रमथाः स्तुताः ।

प्रमथन्ति च वृद्धेयुश्चान्दनादन्वहावलान् ।

ते वै महावलाः नूराः संख्या नवकोटयः ॥”

अपरे गायनास्तालवृद्धप्रगवादिभिः ।

श्रुयन्ति वाद्यं कुञ्जन्ती गायन्ति मधुरस्वरम् ॥

नानारूपधरास्ते वै संख्यया कोटयास्तयः ।

सततं चारुगच्छन्ति विधरन्तं महेश्वरम् ॥

सर्वे मायाविनः नूराः सर्वे शास्त्रार्थपारगाः ।

सर्वे सर्वत्र ज्ञानाः सर्वे सर्वत्रगाः सदा ॥

सुहृन्तान् मन्त्रशुभं गात्रा कान्ति पुनः पुनः ।

अनिमादष्टैश्चमयुक्ताः सर्वे महावलाः ॥

अपरे श्रुतनागाः जटाचन्द्रार्हमखिताः ।

देवेन्द्रस्य नियोगेन वर्त्तन्ते त्रिदिवे सदा ॥

तेषां संख्या चैवकोटिस्ते सर्वे बलवतराः ।

कुञ्जन्ति हि सदा सेवां हरस्य सततं गणाः ॥

विस्तयन्ति च पापिष्ठान् धर्मिष्ठान् पालयन्ति

च ।

अनुगच्छन्ति सततं धृतपाशुपतशतान् ॥

विनांश्च सततं हन्ति योगिनां प्रयतात्मनाम् ।

षट्त्रिंशत् कोटयश्चैते हरस्य सकला गणाः ॥

वराहगणनाशार्थं हिताय जगतां तथा ।

शङ्करस्य च सेवाये मनुष्यना इमे गणाः ॥

वराहस्य गणान् दृष्ट्वा नरसिंहं तथा हरिम् ।

स्वयं सरभरूपः सन् ध्यायन् नादं यतोऽकरोत् ॥

तच्छीकरागुनीं जातास्तत्तर्गा बहुरूपता ।

कूरटया कूरयुधैः कूरकटैरिमान् गणान् ॥

वराहस्य हतैर्येवं यतः प्रोक्तं कपर्दिना ।

ततस्ते कूरकर्मागः प्रतापाश्च भयङ्कराः ॥

न सदा कूरकर्माणि ते कुञ्जन्ति मधौजसः ।

दृष्टिमात्रस्य ते दूराः कूरकूरस्य काव्यतः ॥

धनं जलं तथा पुष्यं पर्णं गन्धं तथैव च ।

निवेदितानि भुञ्जन्ति यदप्येतनादुय ॥

आहृत्यापि च भुञ्जन्ति पत्रं पद्मादिकस्य यत् ।

भवेद्गन्धं यद्वैद्यं नदीगाम्नी मधौजसः ॥

आमिषं नापि चान्नं हित्वा चैवचतुर्दशाम् ।

नवाभिर्न चरां भुङ्क्ते यतुर्दशाम् मधौ चरा ॥

ततः सर्वे गणास्तत्र सुद्वन्ते पल्लवापि ।
हृते वराहस्य गले भर्गमासाद्य ते गणाः ।
चतुर्भागाः स्वयं भूत्वा भूतं कर्मेति वै जगुः ॥
भूतत्वमभवत्तेषां चतुर्भागवतां तदा ।
वचनात् पद्मजातस्य भूतगमास्ततो मताः ॥
यो लोकविदितः पूर्वं भूतगमास्तुब्धिः ।
यन्लभ्योऽधिका यन्नेस्तदृष्टगाम उच्यते ॥
इति वः सर्वमाख्यातं भूताः शम्भुगणा यथा ।
यदाहारा यदाकारा यत्कृत्यास्ते महौजसः ॥
य इदं श्रुत्वात्रिलमाख्यानं योगसुत्तमम् ।
स दीर्घायुः सदोत्साही योगयुक्तश्च जायते ॥”
इति कालिकापुराणे पारिवदोत्वर्त्तिनाम २६
अध्यायः ॥ (धतराष्ट्रप्रलाणामन्यतमः । यथा,
महाभारते । १ । ११७ । १२ ।

“प्रमथञ्च प्रमाथौ च दीर्घरोमश्च वीर्यवान् ॥”
प्रमथनं, स्त्री, (प्र + मथ + भावे ल्युट् ।) वधः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ११५ ॥ (यथा, रामायणे ।
१ । ३ । २४ ।

“बालिप्रमथनञ्चैव सुग्रीवप्रतिपादनम् ॥”
क्षेत्रनम् । विलोडनम् । इति मथधात्वर्थदर्श-
नात् ॥ (प्रकर्षेण मथतीति । प्र + मथ् + ल्युट् ।
प्रमाथके, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १०२ । ६२ ।
“स चाश्विरूपसदृशो देवतुल्यपराक्रमः ।
सञ्जावामेव नारीणां क्षितप्रमथनो रहः ॥”

प्रमथा, स्त्री, (प्रमथति त्रिदोषानिति । प्र + मथ्
+ अच् ।) हरीतकौ । इति मेदिनी । घे, २१ ॥

(गुणादिकमस्य हरीतकौशब्दे ज्ञातव्यम् ।)
प्रमथाधिपः, पुं, (प्रमथानां अधिपः ।) शिवः ।
इत्यमरः । १ । १ । ३३ ॥

प्रमथितं, स्त्री, (प्रकर्षेण मथितम् ।) निर्जल-
नक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रमदः, पुं, (प्र + मद् + “प्रमदस्वमदौ हर्षे ।”
३ । ३ । ६८ । इति अप् ।) हर्षः । इत्यमरः ।
१ । ४ । २४ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १६२ ।

“तच्छ्रुत्वा सम राजश्च विषादप्रमदौ द्वयोः ।
अभूतां मेवमालोक्य हंसचातक्योरिव ॥”
प्रमादत्वनेनेति । प्र + मद् + करणे अप् ।)
ध्रुवरक्षकम् । इति शब्दचन्द्रिका । (दानव-
ध्वंसः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८७ ।

“प्रमदो मयः कुपयो हयग्रीवश्च वीर्यवान् ॥”
वशिष्ठतनयानामन्यतमः । स तु उत्तममन्वन्तरे
नम्रपिप्रभेदः । यथा, भागवते । ८ । १ । २४ ।
“वशिष्ठतनयाः सप्त ऋषयः प्रमदादयः ।
सत्या वेदवृता भद्रा देवा इन्द्रस्तु सत्यजित् ॥”

प्रमाद्यताति । प्र + मद् + कर्त्तरि अच् । यदा
प्रकर्षय मदीत्ये । मत्ते, त्रि । इति मेदिनी ।
दे, ७५ । (यथा, रत्नौ । १६ । ३७ ।

“प्राविपि प्रमदवर्धयेत्प्रभूत्
स्त्रिमासि विष्टारविभक्तः ॥”
प्रमदकाननं स्त्री, (प्रमदानां काननम् । “उग्रापोः
यं शाब्दकीर्णचुलम् ॥” ६ । ३ । ६३ । इति
रसः । यथा, प्रमदाय दर्शय यत् काननम् ।)

प्रमदावनम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ ।
४ । ३ ॥

प्रमदवनं, स्त्री, (प्रमदानां वनमिति । “उग्रापो-
रिति ॥” ६ । ३ । ६३ । इति इन्द्रः ।) रात्रो-
न्तःपुरोचितवनम् । इत्यमरः । २ । ४ । ७ ॥

प्रमदा, स्त्री, (प्रमदयति पुरुषमिति । प्र + मद्
हर्षे + णिच् + अच् । यदा, प्रमदो हर्षोऽस्यस्या
इति अच् । टाप् ।) उत्तमवोषित् । इति
मेदिनी । दे, ५ ॥ (यथा, कुमारः । ४ । १२ ।

“नयनान्यरुणानि घूर्णयन्
वचनानि खलयन् पदे पदे ।
असति त्वयि वाचणीमदः
प्रमदानामधुना विडम्बना ॥”

चतुर्दशशिरश्चरित्तविशेषः । तल्लक्षणं यथा, दृष्ट-
रत्नाकरटीकायाम् ।

“नवभजला गुरुच भवति प्रमदा ॥”

प्रमदाकाननं स्त्री, (प्रमदानां काननम् ।) प्रमद-
वनम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ४ । ३ ॥

प्रमदावनं, स्त्री, (प्रमदानां वनम् ।) प्रमदवनम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

प्रमना, [स्] त्रि, (प्रहृष्टं मनोऽस्य ।) हर्ष-
युक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ७ ॥ (यथा, महा-
भारते । ८ । ३७ । ४१ ।

“इति बहुपदं प्रभाषति
प्रमनवि मद्रपतौ रिपुलवम् ॥”

प्रमयः, पुं, (प्र + मी वधे + भावे अच् ।) वधः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४ ॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । १ । ६ ।

“दृष्टं दृष्टं दृष्टोदन्तं वदा प्रमयमीयुषाम् ।
अन्वाककालभवेवांसां यत्प्रवर्त्तयन्तं पूर्यते ॥”

प्रमा, स्त्री, (प्रमीयते इति । प्र + माड् माने
+ “आतच्छोपसर्गे ॥” ३ । ३ । १०६ । इति
अट् । टाप् ।) यथार्थज्ञानम् । तत्पण्यायः ।

प्रमितिः, २ । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ प्रमा-
यम् ३ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, प्रबोध-
चन्द्रोदये । २४ अष्टौ ।

“प्रत्यचादिप्रमासिद्धिविद्वद्धार्याभिधायिनः ।
वेदान्ता यदि शास्त्राणि बौद्धैः किमपराध्यते ॥”
यथा च ज्ञानेदे । १० । १३० । ३ ।

“कासीयमा प्रतिमा किम् ॥”

“यज्ञस्य प्रमा प्रमाचमियता का कथमृतासीत् ॥”
इति तद्वाक्ये वायनः ॥) न्यायमते तद्वति
तत्प्रकारकज्ञानम् । अमभिन्नज्ञानम् । अस्याः

कारणं गुणः । स च प्रत्यक्षे विशिष्ये विशि-
ष्यस्य सत्त्वः । अनुमितौ साध्यविशिष्टपक्षे
परामर्शः । शाब्दबोधे योग्यतायाः तात्पर्यस्य
वा यथार्थज्ञानम् । उपमितौ शब्दे सादृश्य-
बुद्धिः । यथा,—

“दोषोऽप्रमाया जगत्कः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।
पितृदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधः स्तुतः ॥

प्रत्यक्षे तु विशिष्येयं विशेष्यवता समम् ।
सन्निकर्षा गुणस्तु स्यादेष तन्मातौ पुनः ॥

पक्षे साध्यविशिष्टे च परामर्शो गुणो भवेत् ।
शब्दे सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ।

शाब्दबोधे योग्यतायास्तत्पर्यवस्था वा प्रमा ॥
गुणः स्यादभ्रमभिन्नस्तु ज्ञानमन्योच्यते प्रमा ।
अथवा तत्प्रकारं यत् ज्ञानं तद्विशिष्टेयकम् ॥”

इति भाषापरिच्छेदे । १३१-१३५ ॥

(“दोषः इति । अप्रमां प्रति दोषः कारणं प्रमां
प्रति गुणः कारणं तत्रापि पित्तादिरूपा दोषा
अननुगताः तेषां कारणत्वम् अव्ययतिरेका-

भ्यामेव सिद्धम् । गुणस्य प्रमाणकत्वम् अनु-
मानात् सिद्धम् । यथा प्रमाज्ञानसाधारण-
कारणभिन्नकारणजन्यालन्यज्ञानत्वात् अप्र-

मावत् । न च दोषाभाव एव कारणमस्त्विति
वाच्यम् । पीतः शुद्ध इति ज्ञानस्यैव पित्तदोष-
सत्त्वात् शुद्धप्रमातृत्वप्रसङ्गात् विनिगमना-

विरहात् अनन्तदोषाभावस्य कारणत्वमपेक्ष्य
गुणकारणताया न्यायत्वात् । न च गुणसत्त्वेऽपि
पित्तप्रतिबन्धात् शुद्धे न सैवज्ञानमत्तः पित्तादि-

दोषाभावानां कारणत्वमवश्यं बाध्यं तथा च किं
गुणस्य हेतुत्वकल्पनयेति बाध्यं तद्याप्यन्वयव्यति-

रेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः । एवं भ्रमं प्रति
गुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचनत्वात् । तत्र
दोषाः के इत्याकाङ्क्षायामाह पित्तेति । क्वचित्

पीतादिभ्रमे पित्तं दोषः क्वचित् चन्द्रादेः स्वल्प-
परिमाणधमे दूरत्वं दोषः । क्वचित् वंशोरग-
धमे मण्डूकवसाङ्गनमित्येवं दोषा भ्रान्तिजनका

इत्यर्थः । अथ के गुणा इत्याकाङ्क्षायां प्रत्य-
क्षादौ क्रमशो गुणान् दर्शयति प्रत्यक्षेति ।

प्रत्यक्षे विशेषणयत् विशेष्यसन्निकर्षो गुणः अनु-
मितौ साध्यवति साध्यवाप्यवैशिष्ट्यज्ञानं गुण
इति एवमपेक्ष्यः । प्रमां निरूपयति भ्रम-

भिन्नमिति । ननु यत्र अतिरिक्तयोरीमे रणते
इति ज्ञानं जातं तत्र रजतांशेऽपि प्रमा न

स्यात् तज्ज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वाभावात् अत
चाह अथवेति । तद्विशिष्टेयकं तत्प्रकारकं ज्ञानं
प्रमा इत्यर्थः । इदं चोक्तम् । वेन सम्मन्धेन

सदृशता तेन सम्मन्धेन तद्विशिष्टेयकं तेन सम्मन्धेन
प्रकारकत्वं वाच्यम् । तेन कपालादौ संयोगा-
दिना घटादिज्ञाने नातिशयाभिः ॥” * १)

प्रमाणं, स्त्री, (प्रमीयते विभ्रमनेनात । प्र + मा +
ल्युट् ।) विदुः । यथा,—
“प्रमाचं प्राणनिलयः प्राणभृत् प्राणजीवनः ॥”

इति महाभारते शान्तिश्रवणे दानधर्मेः ॥
नित्यम् । मण्डादा । शास्त्रम् । (यथा,—
“आप्ता ह्यपित्तकैस्तृतिविभागविदो निष्पी-

त्युपतापदर्शिनश्च । तेषामेवदृष्टयोगात् यद-
चनं तत् प्रमाणम् । अप्रमाणं प्रमर्शोक्तता-
स्यैवैरक्तदुष्टादुष्टवचनमिति ।” इति चरके
विमानस्थाने चतुर्थध्याये ।) सत्यवादी ।
(प्र + मा + भावे ल्युट् ।) इत्यत्र । हेतुः ।
(प्रमिणीतीति । प्र + मा + कर्त्तरि ल्युट् ।)
प्रमातर । इति मेदिनी । ऐ, ६१ । प्रमा ।

इति शब्दरत्नावली । नित्यक्रीवैकत्वानयं
शब्दः । यथा वेदाः प्रमाणं स्तुतयः प्रमाण-
मित्यादि । प्रमायाः करणम् । न्याये तु प्रत्यक्षा-
शुभानोपमानशब्दाः प्रमाणानि । इत्यत्र बहु-
वचनान्तोऽपि ॥ (यथा, मंनौ । २ । १३ ।
“अर्थकामेष्वसत्तानां धर्मज्ञानं विधीयते ।
धर्म-जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥”
वेदान्तचारे च । “वेदान्तो नाम उपतिष्ठत्
प्रमाणं तदुपकारीणि शारीरिकसूत्रादीनि च ॥”
“उपनिषच्छब्दो ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारविषयः ।
सैव उपनिषत् प्रमाणं तस्याः प्रमाख्यायाः
करणभूता ॥” इति विद्वत्समनोरञ्जनटीका ॥
प्रमाणवाधितार्थकः, पुं, (प्रमाणेन वाधितः स्वार्थो
यस्य । ततः कप् ।) तर्कविशेषः । तस्य लक्ष-
णम् । आत्माश्रयादिचतुष्कान्यप्रसङ्गत्वम् । स
द्विविधः । आत्मिग्राहकः विषयपरिशोधकश्च ।
तत्राद्यो यथा । धूमो यदि वह्निवभिचारौ
स्यात्तदा वह्निज्जान्यो न स्यात् । द्वितीयस्तु पञ्चतो
यदि निर्वह्निः स्यात्तदा निर्धूमः स्यात् । इति
तर्कनागदौशी ॥

प्रमातामहः, पुं, (प्रकृष्टो मातामहस्तस्यापि
जनकत्वादिति । प्रादिसमासः ।) मातामह-
पिता । यथा, अमरे ।

“पितामहः पित्रपिता तन्मिता प्रपितामहः ।
मातुर्मातामहाद्वयं सपिण्डास्तु सनाभयः ॥”

प्रमातामही, स्त्री, (प्रकृष्टा मातामही ।) प्रमाता-
महपत्नी । इति स्तुतिः ॥

प्रमाथः, पुं, (प्र + मथ् + भावे च्च् ।) प्रम-
थगम् । वजात् हरणम् । इति पुराणम् । (निपात्य
भूमौ पेयणम् । यथा, महाभारते । ४ ।
१२ । २७ ।

“क्षतप्रतिक्षतेष्विन्नेर्बाहुभिश्च सुशृङ्खलैः ।
सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्माथनैस्तथा ॥”

अस्य टोकायां नीलकण्ठेन मल्लशास्त्रात् एत-
त्क्षयसुहृत्तम् । यथा,—

“निपात्य पेयणं भूमौ प्रमाथ इति कथ्यते ॥”
कुमारस्यानुचरमेदः । यथा, महाभारते । ६ ।
४५ । २६ ।

“ततः प्रादादनुचरौ यमः कालोपमाश्रुभौ ।
उन्माथश्च प्रमाथश्च महावीर्यौ महादुःखौ ॥”

शिवपारिषद्प्रमथगणः । यथा, हरिवंशे ।
१७८ । ५३ ।

“ते प्रदीपप्रहरणा दैत्यदानवराक्षसाः ।
प्रमाथगणसुखाश्च प्रायुध्यन् क्षणमथयम् ॥”

प्रमाथी, [नृ] त्रि, प्रपूर्वमथघातोः कर्त्तरि णिन् ।
पोडनकर्त्ता । मारणकर्त्ता । प्रमथनशीलः ।
देहेन्द्रियचोभक इत्यर्थः । इति श्रीधरस्वामी ॥

यथा,—
“चक्षुर्लं हि मनः क्षण्य ! प्रमाथि वलवदृढम् ॥”
अपि च ।

“इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥”
इति श्रीभगवद्गीता ॥

प्रमादः, पुं, (प्र + मद् + भावे + घञ् ।) अनव-
धानता । इत्यमरः । १ । ७ । ३० ॥ यथा,—
“लोभप्रमादविश्रावैः पुरुषो नश्यते त्रिभिः ।
तस्मात्लोभो न कर्त्तव्यः प्रमादो न न विश्वसेत् ॥”

इति गार्ग्ये नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥

प्रमादवान्, [तृ] त्रि, (प्रमादोऽस्थस्यास्मिन् वा ।
प्रमाद + मतुप् । मस्य वः ।) प्रमादयुक्तः । तत्-
पर्यायः । आत्मः २ असमीक्ष्यकारी ३ खट्वा-
रुद्रः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, याज्ञ-
वल्क्ये । ३ । १३६ ।

“निद्रालुः क्रूरक्षुब्धो नास्तिको याचकस्तथा ।
प्रमादवान् भिन्नहृत्तो भवेत्तित्यञ्चु तामसः ॥”

प्रमादिका, स्त्री, (प्रमादोऽनवधानतास्यस्या
इति । प्रमाद + ठन् । टाप् ।) दूषिता कन्या ।
तत्पर्यायः । संवेदा २ दूषिता ३ धर्षकारिणी ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

प्रमादी, [नृ] त्रि, (प्रमादोऽस्थस्येति । प्रमाद +
इनिः ।) प्रमादविशिष्टः । अनवधानतायुक्तः ।
यदुक्तम् ।

“क्रूरङ्गमातङ्गपतङ्गभृङ्ग-
मीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च ।
एकः प्रमादी स कथं न हन्यते
यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च ॥”

प्रमापणं, स्त्री, (प्र + मी च हिंसायाम् + खार्थे
णिच् + भावे लुट् ।) मारणम् । इत्यमरः ।
३ । ८ । ११२ ॥ (यथा, मनुः । ११ । १४१ ।

“अस्थिमतास्तु सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणे ।
पूर्णे चागस्थानस्यान्तु शूद्रहत्याव्रतचरेत् ॥”

प्रमितः, त्रि, (प्र + मि + क्तः । यद्वा, प्र + मा +
क्तः । “यतिस्त्यतिमास्थेति ॥” ७ । ४ । ४० ।
इतीलम् ।) ज्ञातः । इति जटाधरः ॥ (अल्प-
तमम् । इति विजयरचितः ॥ यथा, निदाने
अश्लेरोगाधिकारे ।

“प्रमितात्प्राशनं तीक्ष्णं मदां मेयुनसेवनम् ॥”
परिमितम् । यथा, दृष्टसंहितायाम् । १०४ । ३७ ।

“प्रमिताचराणि वदन् ॥”

प्रमितिः, स्त्री, (प्र + मा वा मि + क्तिन् ।) प्रमा ।
इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥

प्रमीटः, त्रि, (प्र + मिह सेचने + क्तः ।) घनः ।
चञ्चितः । इति मेदिनी । टि, ८ ॥ (यथा,—

“त्वग्दोषिणां प्रमीटानां स्निग्धाभिष्यन्दिहं हि-
याम् ।

शिरीशे लङ्घनं शस्तमपि वातविकारिणाम् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने द्वाविंशेऽध्याये ॥)

प्रमीतः, त्रि, (प्र + मी च हिंसायाम् + क्तः ।)
श्लतः । यज्ञार्थहृतपशुः । इत्यमरः । २ । ८ । ११७ ॥

प्रमीला, स्त्री, (प्रमीलनमिति । प्र + मील संमौ-
लने + “गुरोश्च हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इत्यः ।
ततश्चाप् ।) तन्त्री । इत्यमरः । ३ । ३ । १७५ ॥

प्रमुखं, स्त्री, (प्रकृष्टं सुखमारम्भः ।) तदालम् ।
तत्कालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सम्मुखम् ।
यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ६ ।

“यानेष हत्वा न जिजीविषाम-
स्येवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥”

प्रमुखः, पुं, (प्रकृष्टं सुखं व्यग्रभागो यस्य ।)
पुत्रागच्छः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सङ्ग्रहः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

प्रमुखः, त्रि, (प्रकृष्टं सुखमाद्यं यस्य ।) प्रधा-
नम् । (यथा, कुमारसम्भवे । २ । ३८ ।

“ज्वलन्मणिशिखाश्चैनं वात्सकिप्रमुखा निशि ।
स्थिरप्रदीपतामेव भुजङ्गाः पर्युपासते ॥”

श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ॥ (यथा,
हितोपदेशे । ३ । १२४ ।

“बलेषु प्रमुखो हस्ती न तथान्यो महीपतेः ॥”

प्रथमः । इति मेदिनी । खे, १० ॥ (यथा,
महाभारते । २ । ६ । २ ।

“नारदप्रमुखास्तस्यामन्तर्ज्वा महीतनः ।
समासीनाः सुशुभिरे सह राजर्षिभिस्तथा ॥”

मान्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रसुतः, [दृ] त्रि, (प्रकृष्टासुतु प्रीतिर्यस्य ।) हृष्टः ।
इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥ (प्रकृष्टा सुदिति
विग्रहे प्रकृष्टानन्दे, स्त्री । यथा, महाभारते ।

१४ । ७ । ६ ।
“श्रुत्वा तु पार्थिवस्येतत् सन्मर्तः प्रसुतं गतः ॥”

प्रसुदितः, त्रि, (प्र + सुद् + क्तः । “उदुपधा-
दिति ।” १ । २ । २१ । इति पञ्चे कित् ।)
हृष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥ (यथा,
देवीभागवते । १ । १२ । ४७ ।

“वाञ्छित्वहो हरिरशोक इवातिकामं
पादाहतिं प्रसुदितः पुरुषः पुराणः ॥”

प्रमेहः, पुं, (प्रकर्षेण मेहति चरति वीर्यादिरने-
नेति । प्र + मिह चरणे + करणे च्च् ।)
रोगविशेषः । तत्पर्यायः । मेहः २ मूत्रदोषः ३ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ बहुवचनता ४ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १३४ ॥ अस्य निदानम् ।

“आस्यासुखं खप्रसुखं दधीनि
ग्राम्यौदकानूपरसाः पर्याप्ति ।
नवाप्तपानं शुद्धवैकृतश्च
प्रमेहहेतुः कफकृच्छ्रं सख्यम् ॥” ॥

अस्य स्यात्प्रियथा,—

“मेदश्च मांसश्च शरीरजश्च
क्षेदं कफो वस्तिगतः प्रदूष्य ।
करोति मेहान् ससुदीर्णसुखै-
स्तानेव पित्तं परिदूष्य चाप ॥” ॥

वातिकस्य तस्य लक्षणम् ।

“क्षीणेषु दोषैर्विवक्ष्य घातून्
सन्दूष्य मेहान् कुर्वते निमिषश्च ॥” ॥

तस्य कफजादिभेदेन साध्यादिलक्षणम् । यथा,
“साध्याः कफोत्था दश पित्तजा पट्

याप्या न साध्याः पवनान्चतुष्काः ।
समक्रियत्वाद्द्विधमक्रियत्वा-

न्नाहात्यत्वाच्च यथाक्रमान्तं ॥
कफः सपित्तः पवनश्च दोषा
मेदोऽसुसृक्सासुवसासखीकाः ।

प्रमेहः

प्रमेहः

प्रमेहः

मज्जा रसौजः पिशितञ्च दूष्याः
 प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः ॥” * ॥
 तस्य पूर्वरूपम् ।
 “दन्तादीनां मलाह्रजं प्राग्युपं पाणिपादयोः ।
 दाहचिक्षणता देहे हृद् खाद्यास्यश्च जायते ॥
 सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलम्बता ।
 दीघदूष्या विशेषेऽपि तन्मध्योगविशेषतः ।
 मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते ॥” * ॥
 क्रमेण कफजानां दृष्टानां लक्षणानि ।
 “अच्छं बहुसितं शीतं निर्गन्धसुदकोपमम् ।
 मेहल्युदकमेहेन किञ्चिदाविलपिच्छलम् ॥
 इक्षौ रसमिवावर्धं मधुरं चैवमेहतः ।
 सान्नी भवेत् पर्युषितं सान्द्रमेहेन मेहति ॥
 मुरामेही मुरातुल्यसुपर्यच्छमघोषनम् ।
 संहृद्यलोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुलं सितम् ॥
 शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ।
 मूत्राणून् सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् ॥
 शीतमेही सुवहृषो मधुरं भृशशीतलम् ।
 शूनैः शूनैः शूनैर्मही मन्दं मन्दं प्रमेहति ॥
 लालातल्लुप्तं मूत्रं लालामेहेन पिच्छलम् ॥”
 क्रमेण पित्तजानां यस्यां लक्षणानि ।
 “गन्धवर्गरसस्पर्शः चारेण चारतोयवत् ॥
 नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मसौनिभम् ।
 हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासन्निभं दहत् ॥
 विसं माञ्जिष्ठमेहेन मञ्जिष्ठासलिलोपमम् ।
 विसमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ॥” * ॥
 क्रमेण वातजानां चतुर्णां लक्षणानि ।
 “वसामेही वसामिश्रं वसामं मूत्रयेन्मुहुः ।
 मज्जाभं मज्जामिश्रं वा मज्जमेही सुहृन्मुहुः ॥
 कषायं मधुरं रूचं जौद्रमेहं वदेद्बुधः ।
 हन्तो मत्त इवाजसं मूत्रं वेगविवर्जितम् ।
 सलनीकं विवहृष हस्तिमेही प्रमेहति ॥” * ॥
 कफजादिभेदेन तेषामुपद्रवाः ।
 “व्यपिपाकोऽरुचिच्छर्दिर्निद्रानाशः सपीनसः ।
 उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनाम् ॥
 वन्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं च्वरः ।
 दाहसृग्णात्मिका मूर्च्छा विड्भेदाः पित्तजन्म-
 नाम् ॥
 वातजानामुदावर्तः कम्पहृद्ग्रहलीलताः ।
 शूलसुन्निद्रता शोथः कामः श्वासश्च जायते ॥”
 अरिष्टलक्षणम् ।
 “यथोक्तोपद्रवारिष्टमतिप्रसृतमेव च ।
 पिङ्कापीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥
 जातः प्रमेहो मधुमेहिनी वा
 न साध्यरोगः स हि वीजदोषान् ।
 ये चापि केचित् कुलजा विकारा
 भवन्ति तांश्च प्रवदन्त्यसाध्यान् ॥” * ॥
 मज्जं रज्जं प्रमेहान्तु कानिनाप्रतिकारिणः ।
 मधुमेहत्वमायान्ति नदामाध्या भवन्ति हि ॥
 मधुमेहे मधुसमं जायते स किल द्विधा ।
 कृते धानुज्यादायो दोषावृत्तपथेऽथवा ॥
 यावतो दापयित्वा न सोऽदिमत्तं प्रदर्शयन् ।

चीणः क्षणात् क्षणात् पूर्यो भजते लक्ष्-
 साध्यताम् ॥
 मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो मध्विव मेहति ।
 सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः ॥” * ॥
 प्रमेहिणो यदा मूत्रमनाविलमपिच्छलम् ।
 विषदं तिक्तकटुकं तदारोग्यं प्रचक्षते ॥”
 इति माधवकरः ॥
 अस्य दशविधपिङ्काः पिङ्काशब्दे द्रष्टव्याः ॥
 अथ प्रमेहस्य चिकित्सा ।
 “श्यामाककोद्रवोद्वाला गोधूमचक्षकावटी ।
 कुलत्याः कथिता भोज्ये पुराणा मेहिनां हिताः ॥
 यवान्नविक्रितमुद्राः शालयः षडिकास्तथा ।
 तथा तिक्तानि शाकानि जाङ्गलाः पक्षिणो
 नृगाः ॥
 उद्वालो वनकोद्रवः ॥” * ॥
 प्रमेही गुडदुग्धाच्यतैलतक्रसुराः सदा ।
 अम्बेचुरचपिष्टान्नानूपमांसानि वर्जयेत् ॥” * ॥
 सुस्तारहीतकौलोत्रैः कटुफलेन कृतं द्यतम् ।
 पीतं मधुयुतं हन्ति प्रमेहं कफहेतुकम् ॥” * ॥
 पटोलनिस्वामलकाष्टतानां
 पिवेत् कषायं मधुना समेतम् ।
 उशीरलोभाञ्जुनचन्दनानां
 तथा पिवेत् पित्तनिमित्तमेही ॥” * ॥
 पाठाशरीषदुःस्पर्शानातिनिन्दककिंशुकैः ।
 कपित्थस्य भिषक् काथं हस्तिमेहे प्रयोचयेत् ॥
 पाठादिभिः सहितस्य कपित्थस्य काथम् ।
 गुडदूष्याः खरसः पेयो मधुना सर्वमेहजित् ।
 हरिद्राचूर्णयुक्तो वा रसो घात्राः समाचिकः ॥
 मधुना जैफलं चूर्णमथवाश्मज्जतृणम् ।
 लोहजं वाभयोत्थं वा लिङ्गान्मेहनृत्तये ॥” * ॥
 चन्द्रप्रभावचासुस्ताभूनिमसुरदारवः ।
 हरिद्रातिविषा दाह्यौ पिप्पलीमूलचित्रकम् ॥
 त्रिष्टदन्ती पत्रकश्च त्वमेला वंशलोचना ।
 प्रत्येकं कर्षमात्राणि कुर्यादेतानि बुद्धिमान् ॥
 धान्यकं त्रिफला चयं विडङ्गं गजपिप्पली ।
 सुवर्णमाचिकं योषं द्वौ चारौ लवणत्रयम् ॥
 एतानि टङ्गमात्राणि संगृह्णीयात् पृथक् पृथक् ।
 द्विकर्षवतलोहं स्याच्चतुष्कषां सितो भवेत् ॥
 शिलाजत्वथकर्म स्यादष्टौ कषांश्च गुग्गुलोः ।
 विधिना योजितैरैतैः कर्षेया गुटिका शुभा ॥
 चन्द्रप्रभातिविख्याता सर्वरोगप्रणाशिनी ।
 निहन्ति विंशतिं मेहान् लक्ष्मसद्विधं तथा ॥
 चतस्रश्चाष्टौ सौन्दर्यवातावातान्त्योदश ।
 अष्टद्विंशं पाण्डुरोगं कामलाश्च हलीमकम् ॥
 कामं श्वाभं तथा कुष्ठमग्निसाम्यमरीचकम् ।
 वानपित्तकफश्याधीन् वत्या दृष्ट्या रसायनी ॥
 समाराध्य शिवं तस्मान् प्रयत्नाद्गुटिकाभिमान् ।
 प्राप्तवाञ्छन्मा यस्मान् तस्माच्चन्द्रप्रभा स्तना ॥
 चन्द्रप्रभाकचूर इति लोके । योषं चिकटु । द्वौ
 चारौ सर्जिकायवचारौ । लवणत्रयम् । गेन्यवं
 रजकषापि विडङ्ग लवणत्रयमिति चन्द्र-
 प्रभादिवटिका । * ॥ —

प्रमेहपिङ्कानां प्राक् कार्यं रक्तविमोचनम् ।
 पाटनश्च विपक्वानां ततो व्रणविधिः स्तुतः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (अस्य सकारणपूर्वरूपसम्प्राप्त्यस्तु पत्रवच ।
 यथा,—
 “त्रिदोषकोपननिमित्ता विंशतिप्रमेहविकारा-
 स्थापरेऽपरिसङ्ख्याः । तत्र यथा त्रिदोषप्रकोप-
 प्रमेहानभिनिर्वर्तयति तथानुयायास्यामः ।
 इह खलु निदानदोषदूष्यविशेषेभ्यो विकाराणां
 विधातभावाभावप्रतिविशेषा भवन्ति । यदा
 ह्येते त्रयो निदानादिविशेषाः परस्परं नातु-
 वधन्त्यथवाप्रकर्षाद्वलीयांसो वायुवधन्ति न
 तदा विकाराभिनिर्वृत्तिः । चिराद्वाप्यभिनिर्व-
 र्त्तन्ति तनवो भवन्त्यथवाप्यथोक्तसर्वसिद्धि-
 विपर्ययेण विपरीता इति सर्वविकारविधात-
 भावाभावप्रतिविशेषाभिनिर्वृत्तिहेतुस्तुतः ।
 तत्र इमे निदानादिविशेषाः श्रेष्ठाभिनिर्वृत्ति-
 प्रमेहानामाश्वभिनिर्वृत्तिकारान्तद्वयथा ह्याय-
 नकयवचीनकोद्वालकनेषधीलकटुसुशुन्दकमहा-
 ब्रीहिप्रमोदकसुगन्धकानां नवानामतिवेलासति-
 प्रमाथेनोपयोगः । तथा सर्पिष्ठातां नवद्वरेण-
 मायूरुपानां ग्रास्यानूपौदकानां मांसानां श्रा-
 तिलपल्लपिष्टान्नपायसकृशरविलेपीचुविका-
 राणां चौरमन्दकदधिव्रवमधुरतन्मयाया-
 सुपयोगो नृजायायामवर्जनस्वप्नप्रयनाचन-
 प्रचङ्गो यच्च कश्चिद्विधिरन्योऽपि श्रेष्ठमेही
 मूत्रसञ्जननः सर्वः सनिदानविशेषः ।
 बहुद्रवश्रेष्ठा दोषविशेषः बहुवर्णं मेदः मांसश्च
 शरीरकृदः शुक्रं श्रोत्रित्तव वसामप्लाशरीका
 रवचौणः सद्यता इति दूष्यविशेषाः ।
 अथायामेषां निदानादिविशेषाणां सन्निपाते
 क्षिप्रं श्रेष्ठाप्रकोपमापद्यते प्रागतिभूयस्त्वान् ।
 स प्रकृपितः क्षिप्रमेव शरीरे विस्फुलिं लभते ।
 शरीरश्लेष्मिन्नात् स विसर्पे शरीरे मेदमेवा-
 दितो मिश्रीभावं गच्छति । मेदसश्चैव बहु-
 वन्तत्वान्मेदसश्च गुणानां गुणैः समागुगभूयि-
 श्त्वान् स मेदसा मिश्रीभावं गच्छन् दूषयत्येत-
 द्द्विस्तत्वात् स विकृतो दुष्टेन मेदसोपहितः
 शरीरकृदमांसाभ्यां संसर्गं गच्छति । कृद-
 मांसयोरतिप्रमाणाभिष्टुतितात् स मांसं मांस-
 प्रदोषात् पूतिमांसपिङ्काः शराविका कच्छपि-
 काद्याः सञ्जनयत्प्रकृतिभूतत्वात् शरीरकृदं
 युनर्दयन् मूत्रत्वेन परिणमयति । मूत्रवर्णानां
 स्तोतर्वा बहुगवस्तिप्रभवानां मेदःकृदोपहि-
 तानि गुरुणि सुखान्यावाद्य प्रतियध्यते । ततः
 स्तोथं साध्यतां वा जनयति प्रकृतिविकृति-
 भूतत्वात् ।
 शरीरकृदन्तु श्रेष्ठमेहीमित्रः प्रविशन् मूत्राश्वे
 मूत्रत्वमापद्यमानः श्रेष्ठमेहीमिदं मूत्रमनेरुप-
 ख्यते वैषम्यहानिद्विद्युत्तेजसादयथा श्वेतशोण-
 मूर्तेपिच्छलात्कश्चिद्विद्युत्तेजसादयथा श्वेतशोण-
 मूर्तेपिच्छलात्कश्चिद्विद्युत्तेजसादयथा श्वेतशोण-
 मूर्तेपिच्छलात्कश्चिद्विद्युत्तेजसादयथा श्वेतशोण-

प्रमेहः

प्रयत्नः

प्रयागः

रुज्यते । तत्प्रमाख्यं गौणं नामविशेषं प्राप्नोति ।

ते तु खल्विमे दशप्रमेहा नाम विशेषेण भवन्ति । तथा उदक्रमेहश्चक्षुरालिकारसमेहश्च चान्द्रमेहश्च मान्द्रप्रसादमेहश्च शुक्रमेहश्च शुक्रमेहश्च शीतमेहश्च चिकतामेहश्च शनैर्महश्च लालामेहश्चेति ।

ते दशप्रमेहाः साध्याः समानगुणमेदःस्थानत्वात् कफस्य प्रधान्यात् समानक्रियत्वाच्च ।”

“उष्णान्ननवणञ्चारकटुकाजीर्यभोजनोपसेविनस्तथातितीक्ष्णतपाभिसन्तापश्रमक्रोधविषमाहारोपसैविनश्च तथात्मकशरीरस्यैव क्षिप्रं पित्तं प्रकोपमापद्यते ।

तत् प्रकुपितं तत्रैवानुपूर्वार्त्तं प्रमेहानिमान् घट्तिप्रमभिनिर्वर्त्तयति । तेषामपि च पित्तगुण-विशेषेण नामविशेषाः । तद्यथा,— चारप्रमेहश्च कालमेहश्च नीलमेहश्च लोहितमेहश्च मञ्जिष्ठा-मेहश्च हार्द्रिमेहश्चेति ते षडभिरैव चारान्न-लवणकटुकविशेषैः पित्तगुणैः पूर्ववत् सम-न्विताः । सर्वे एव ते याप्याः संहृद्यदोषमेदः-स्थानत्वात् विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति ।”

“कटुककषायतिक्तवृक्षजघ्नीतयवाययायाम-वमन-विरेचनास्यापन-शरीरविरेचनतियोग-सन्धारणान्नशनाभिघ्रातातपोदेगशोकशोणित-तिसैकजागरणविषमशरीरन्यासानुपसेवमानस्य तथात्मकशरीरस्यैव क्षिप्रं वायुः प्रकोपमाप-द्यते । स प्रकुपितस्तथात्मके शरीरे विस्फुरन् यदा वसामादाय मूत्रवहानि सोतांसि प्रति-पद्यते तदा वसामेहमभिनिर्वर्त्तयति ॥ * ॥ यदा पुनर्मज्जानं मूत्रवस्तावाकर्षति तदा मज्ज-मेहमभिनिर्वर्त्तयति ॥ * ॥ यदा लघीकां मूत्रा-शयेऽभिवहन् मूत्रमनुवहन् चैवातयति । लघी-कातिवहुलाद्विचैपण्याच्च वायोः खल्वस्याति-मूत्रप्रवृत्तिरङ्गं करोति । तदा स मत्त इव गजः चरत्यजसं मूत्रमवेगं तं हस्तिमेहिनामा-चक्षते ॥ * ॥ व्योजः पुनर्मधुरस्वभावं तद्रौ-क्ष्णादायुः कषायलेनाभिसंहृत्य मूत्राशयेऽभि-नहति तदा मधुमेहं करोति ॥ * ॥

तानिमांसतुरः प्रमेहान् वातजानसाध्याना-चक्षते । महाप्रायिकत्वाद्भिप्रतिषिद्धोपक्रमत्वात् तेषामपि च पूर्ववत् गुणविशेषेण नामविशेषाः । तद्यथा,— वसामेहश्च मज्जमेहश्च हस्तिमेहश्च मधुमेहश्चेति ।”

“त्रयस्तु दोषाः प्रकुपिताः प्रमेहानभिनिर्वर्त्तयि-ष्यन्त इमानि पूर्वैरुपायिषु दर्शयन्ति । तद्-यथा,— जटिलीभावं केशेषु माधुर्यमास्ये कर-पादयोः सुप्ततां दाहः सुखतालुकण्डशोषं पिपाचामालस्यं मलज्ज काये कायच्छिद्रेषूपदेहं परिदाहं सुप्ततां चाङ्गेषु षट्पदं पिपीलिकाभिः शरीरमूत्राभिवरणं मूत्रे च मूत्रदोषान्वितं शरीरगन्धं निद्रां तन्नाशं सर्वकालमिति ।

उपद्रवास्तु खलु प्रमेहिण्यं दृष्टातीसारज्वर-हाहृदीर्घत्याजोऽपकाविपाकाः पूतिमांसपिडका

चलजीविदध्यादयश्च तन् प्रसङ्गाद्भवन्ति ।

तत्र साध्यान् प्रमेहान् संशोधनोपश्रमनैर्यथाहं सुपपादयेच्चिकित्सेदिति ।” इति चरके निदान-स्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥

प्रमोचनी, स्त्री, (प्रकर्षेण सुच्यतेऽनयेति । प्र + मुच् + लुट् + डीप् ।) गवाक्षी । गोडुम्बा ।

इति जटाधरः ॥ प्रकटमोचनकर्त्तरि, त्रि ॥

(यथा, महाभारते । ३ । ८४ । ५० ।

“महाश्रमे वसेद्वात्रिं सर्वपापप्रमोचने ॥”)

प्रमोदः, पुं, (प्र + मुद् हर्षे + भावे घञ् ।) हर्षः ।

इत्यमरः । १ । ४ । २४ ॥ (यथा, देवीभाग

वते । ४ । २४ । ५५ ।

“उत्पाद्य पुत्रजननप्रभवं प्रमोदं

दत्त्वा पुनर्विरहं कृत दुःखभारम् ।

त्वं क्रीडसे सुललितेः खलु तैर्विहारै-

नोचेत् कथं मम सुताभिरतिवृथा स्यात् ॥”

आमोदः । स तु गन्धविशेषः । यथा, भाग-वते । २ । ६ । २ ।

“अश्विनोरोधधीनाश्च प्राण्यो मोदप्रमोदयोः ॥”

“मोदप्रमोदयोः सामान्यविशेषगन्धयोः प्राणि-न्द्रियं परमायनम् ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-स्वामी ॥ नागविशेषः । यथा, महाभारते ।

१ । ५७ । ११ ।

“विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः ॥”

स्कन्दाचरविशेषः । यथा, तत्रैव । ६ । ४५ । ६३ ।

आनन्दश्च प्रमोदश्च स्वस्तिको भुवकस्तथा ॥”)

प्रमोदितः, पुं, (प्र + मुद् हर्षे + क्तः । “उदुपधा-दिति ।” १ । २ । २१ । इति किदभावः ।

प्रमोदोऽस्य जातः इति तारकादित्वात् इतच्

वा ।) कुवेरः । इति शब्दमाला ॥ प्रमोदयुजे,

त्रि ॥

प्रमोदिनी, स्त्री, (प्रमोदयतीति । प्र + मुद् + णिच् + णिनिः । डीप् ।) जिङ्गिनीवृक्षः । इति

भावप्रकाशः ॥ प्रकटहर्षयुक्ता च ॥

प्रमोचा, स्त्री, (प्रमोचति तापसादीन् प्रति गच्छतीति । प्र + मुच् गतौ + अच् । टाप् ।)

अश्वरोविशेषः । यथा, गारुडे ६० अध्याये ।

“तत्र तस्मान्नदीमध्यात् समुत्तस्यौ मनोरमा ।

प्रमोचा नाम तन्वङ्गी तत्समीपे वराश्वराः ॥”

प्रयतः, त्रि, (प्र + यम् + क्तः । यदा, प्रयतते धर्माद्यर्थमिति । प्र + यत् + अच् ।) पवित्रः ।

इत्यमरः । २ । ७ । ४५ ॥ (यथा, मनुः । २ ।

१८३ ।

“ब्रह्मचार्याहरेर्ज्ञेयं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥”

। इति रामायणटीकायां रामानुजः ॥

१. रामायणे । १ । २ । २४ ।

वाल्मीकिरय तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय वाग्वयतः ।

प्राङ्गलिः प्रयतो भूत्वा तस्यौ परमविक्रितः ॥”

प्रयत्नविशेषे च ॥)

प्रयत्नः, पुं, (प्र + यत् यत्ने + “यज्याचयतविच्छ-प्रच्छरचो नड् ।” ३ । ३ । ६० । इति नड् ।)

प्रकटयत्नः । (यथा, मनुः । ७ । ६८ ।

“बुद्धा च सर्वे तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् । तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथात्मानं न पीडयेत् ॥”)

न्यायमते स च त्रिविधः । यथा,—

“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् ।

एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितम् ॥

चिकीर्षा कृतिसाधयेऽष्टसाधनत्वमतिस्तथा ।

उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥

निवृत्तिस्तु भवेद्देहा द्विष्टसाधनताधियः ।

यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत् ॥

शरीरे प्रायसश्चारे कारणं तत् प्रकीर्तितम् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

(तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।

“प्रयत्नस्तु फलावाप्तेऽप्यपारोऽतिल्लरान्वितः ॥”)

प्रयत्नवान्, [न] त्रि, (प्रयत्नोऽस्त्यस्येति । प्रयत्न

+ मत्तुप् । मत्तु वः ।) प्रकटयत्नविशेषः ।

तत्पर्यायः । प्रतियत्नः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रयत्नं, त्रि, (प्र + यस् प्रयत्ने + क्तः ।) दृत्तचतु-

र्चातादिना द्रव्येण प्रयत्नसंस्कृतयज्जनानादि ।

इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ॥

प्रयागः, पुं, (प्रकटो यागो यच्च । यच्च यज्ञः प्रकर्षेण

भवतीत्यर्थः ।) तीर्थमेदः । (प्रकटो यागः ।)

यज्ञः । (प्रकटो यागः यज्ञा यस्य यज्ञाहा ।)

इन्द्रः । अश्वः । इति मेदिनी । गे, ४१ ॥ * ॥

अथ प्रयागमाहात्म्यम् ।

“ततो गच्छेत् धर्मज्ञः । प्रयागम्विसन्मतम् ।

यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सदिगीश्वराः ॥

लोकपालाश्च सिद्धाश्च निरताः पितरस्तथा ।

सर्वगुणमारप्रसूखास्तथैव च महर्षयः ॥

तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्च क्रतवस्तथा ।

गन्धर्वाश्चरसश्चैव सरितः सागरास्तथा ॥

हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिभिरावृतः ।

तत्र त्रीण्यभिकुण्डानि तयोर्मध्ये तु जाह्नवी ॥

प्रयागात् समतिक्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ।

तपनस्य सुता तत्र त्रिषु लोकेषु विद्युता ॥

यसुना गङ्गाया साङ्गं सङ्गता लोकभाविनी ।

गङ्गायसुनयोर्मध्ये दृष्यया जघनं स्मृतम् ॥

प्रयागं जघनस्यान्तसुपस्यमृगयो विटः ।

प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरावुभौ ॥

तीर्थं भोगवती चैव वैदी प्रोक्ता प्रजापतेः ।

तत्र वेदाश्च यत्र च ऋत्विमन्तो महामते ॥

प्रजापतिसुपासन्त ऋषयश्च महाव्रताः ।

यजन्ते क्रतुमिर्द्देवास्तथा चक्रधराः सदा ॥

ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु स्तनम् ।

प्रयागं सर्वतीर्थेभ्यः प्रवदन्त्यधिकं द्विजाः ॥

अवणात् तस्य तीर्थस्य नामसङ्कीर्तनादपि ।

मृत्तिकालभनादापि सर्वपापैः प्रसुच्यते ॥

तत्राभिषेकं यः कुर्व्यात् सङ्गमे संश्रितव्रतः ।

पुण्यं स महदाप्नोति राजसुत्यान्धमेधयोः ॥

यथा यजनभूमिर्हि देवानामपि सत्कृता ।

दत्तं तत्र स्वल्पमपि महद्भवति स्तवम् ॥

न वेदवचनाच्चात । न लोकवचनादपि ।

मतिरुत्क्रमणं याति प्रयागमरणं प्रति ॥

प्रयागः

प्रयागः

प्रयुतं

दृशतोर्ध्वहस्तायि वदिकोव्यस्तथापराः ।
तेषां सान्निध्यमत्रैव कीर्तितं स्तनन्दनम् ।
यत् पुण्यं त्रिषु लोकेषु वेदविदासु यत् फलम् ।
स्नातमात्रस्य तत् पुण्यं गङ्गायमुनसङ्गमे ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे १२७ अध्यायः ॥ ६ ॥
अपि च ।

“पुत्तकामः प्रयागे हि स्नायात् पुण्ये सिताचिते ॥
धनकामः पुराश्रक्तः स्नातो ह्यत्र द्विजोत्तम ॥
धनदस्य निधीन् सर्वान् तस्मात्त्वहार मायया ।
नारायणो नरेणैव वर्धयामयुतं पुरा ॥
अनाहारः प्रयागेऽस्मिन् स्नतवान् पुण्यसुत्तमम् ।
सिद्धिञ्च साधका यान्ति प्रयागेऽस्मिन् द्विजो-
त्तम ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे २३ अध्यायः ॥ ६ ॥
अपि च ।

बुधिष्ठिर उवाच ।

“भगवन् ! श्रोतुमिच्छामि प्रयागगमनं फलम् ।
ऋताणां का गतिस्तत्र स्नातानामपि किं फलम् ॥
ये वसन्ति प्रयागे तु ब्रूहि तेषां किं फलम् ।
भवता विदितं ह्येतत् तन्मे ब्रूहि नमोऽस्तु ते ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

कथयिष्यामि ते वत्स ! या चेष्टा यच्च तत्
फलम् ।
पृष्ट्वा महर्षिभिः सत्यं कथ्यमानं मया श्रुतम् ॥
यत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये ऋतास्तेऽपुनर्भवाः ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा रक्षां कुर्वन्ति सङ्गताः ॥
बहुव्यग्यानि तीर्थानि सर्वपापहराणि च ।
कथितुं नैह शक्नोमि बहुवर्षशतैरपि ॥
संचिपेय प्रवक्ष्यामि प्रयागस्थे हि कीर्तनम् ।
यद्वर्षेणिसहस्राणि यत्रा रक्षन्ति जाद्वीम् ॥
यत्तनां रक्षति सदा सविता सन्निवाहनः ।
प्रयागस्तु विशेषेण स्वयं रक्षति वाचवः ॥
मण्डलं रक्षति हरिः सर्वदेवैश्च सन्ततम् ।
न्ययोर्ध्वं रक्षते नित्यं मूलपायिर्महेश्वरः ॥
स्थानं रक्षन्ति वै देवाः सर्वे पापहरं शुभम् ।
सकर्मपात्राणां लोका नैव गच्छन्ति तत्पदम् ॥
न्यल्पमल्पतरं पापं यदा तस्य नराग्रिम् ।
प्रयागं स्नरमाख्य सर्वमायाति चंचयम् ॥
दर्शनात्स्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि ।
नृत्तिकालभनाद्यापि नरः पापात् प्रमुच्यते ॥
पञ्चकुण्डानि राजेन्द्र ! येषां मध्ये तु जाङ्गवी ।
प्रयागं विश्रुतः पुंश्च पापं नश्यति तत्तृचगात् ॥
योजनानां सप्तसहस्रं गङ्गां यः स्नरते नरः ।
अपि दुष्कृतकर्माश्चौ लभते परमां गतिम् ॥
कीर्तनान्मुच्यते पापात् पृष्ट्वा भद्राणि पश्यति ॥
आधितो यदि वा ह्येनः क्रुद्धो वापि भवेन्नरः ।
गङ्गायस्तनमावाह्य त्वेत्तु प्राणान् प्रयत्नतः ॥
दीप्तकाश्चनवर्णमैर्विमानैर्भादुर्वर्षिभिः ।
इष्टितान् लभते कामान् वदन्ति दुनिपुङ्गवाः ॥
सर्वरक्षमयैर्हिंसेर्गानाञ्चनसमाकुलेः ।
पराश्रमासमाकीर्तैर्मोदन्ते नृपसत्तमैः ।
गीतपाद्विनिर्घोषैः प्रसूतः प्रातन्यते ।

यावन्न स्नरते घ्नम तावत् स्वर्गे महीयते ॥
तस्मात् स्वर्गात् परिभ्रष्टः स्त्रीयकर्मा नरोत्तमः ।
हिरण्यरत्नसंपूर्णं सन्दहे जायते कुले ॥
तदेव स्नरते तीर्थे स्नरणात्तत्र गच्छति ।
देशस्यो यदि वारण्ये विदेशे यदि वा गृहे ॥
प्रयागं स्नरमाणस्तु यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति वदन्ति सुनिपुङ्गवाः ॥
सर्वकामफला वृक्षा मही यत्र हिरण्ययी ।
ऋषयो तुंगयः सिद्धास्तत्र लोके स गच्छति ॥
स्त्रीसहस्राकुले रन्त्ये मन्दाकिन्याकुले शुभे ।
मोदते सुनिभिः साङ्गं स्रवतिनेष्ट कर्मणा ॥
सिद्धचारुगन्धर्वैः पूज्यते दिवि देवतैः ।
अथ स्वर्गात् परिभ्रष्टो जन्मुद्दीपपतिर्भवेत् ॥
अतः शुभानि कर्माणि चिन्त्यमानः पुनः पुनः ।
गुणवान् वित्तसम्पन्नो भवतीह न संशयः ॥
कर्मणा मनसा वाचा सद्यधर्मप्रतिष्ठितः ॥
गङ्गायमुनयोर्मध्ये यस्तु ग्रामं प्रयच्छति ।
सुवर्णसमिस्तुतां वा तथैवान्यत् प्रतिग्रहम् ॥
स्वकार्ये पितृकार्ये वा देवताभ्यर्चनेऽपि वा ।
निष्कलं तस्य तत्तीर्थं यावत् तद्वनमयुते ॥
अतस्तीर्थे न गृहीयान् पुण्येवायतनेषु च ॥
कपिलां पाटलाभान् यस्तु धेनुं प्रयच्छति ।
यावद्दूरोमाणि तस्या वै सन्ति गात्रेषु सत्तम ! ।
तावद्द्वर्षहस्तायि स्वर्गलोके महीयते ॥”
इति कौर्मे प्रयागमाहात्म्ये ३३ अध्यायः ॥ ६ ॥
तत्र सुखनविधिर्यथा,—
“गङ्गायां भास्करचेत्रे मातापित्रोर्गुरौ नृते ।
आधाने सोमपाने च वपनं सप्ततु स्मृतम् ॥”
इति स्मृतिसमुच्चयलिखितवचनं प्रयागावच्छिन्न-
गङ्गायां विधायकम् । भास्करचेत्रं प्रयागः ।
अपि च । प्रयागमधिकृत्य ।
“केशानां यावती संख्या द्विग्रानां जाद्वीजले ।
तावद्द्वर्षहस्तायि स्वर्गलोके महीयते ॥”
प्रयागे स्त्रीणामपि सुखनं न तु केशानां द्वाङ्गुल-
च्छेदनमात्रम् । यथा,—
“केशमूलमुपाश्रित्य सर्वपापानि देहिनान् ।
तिष्ठन्ति तीर्थस्नानेन तस्मात्तान्यत्र वापयेत् ॥”
प्रयागे सुखनाकरणे दोषोऽपि ।
“गङ्गायां भास्करचेत्रे सुखनं यो न कारयेत् ।
स कोटिकुलसंयुक्त आकल्पं रौरवे वसेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

प्रयागभयः, पु, (प्रयागात् प्रकृत्ययागकारिजनान्
विभेति स्वपदपरिग्रहश्रुत्येति । भी + अच् ।)
इन्द्रः । इति शब्दरत्नमाला ॥
प्रयागं, स्त्री, (प्र + या + ल्युट् । यत्नम् ।) गमनम् ।
इति छलादुचः । २ । २६७ ॥ यथा,—
“उद्घाटितनवदारे पञ्चरे विहगोऽनिलः ।
यत्तिष्ठति तदाचर्य प्रयागे विजयः कृतः ॥”
इत्युद्धटः ॥
तत्पण्यायः । प्रस्थानम् २ गमनम् ३ प्रस्था ४
अभिनियोगम् ५ प्रयागकम् ६ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ४५३ ॥ अत्र राज्ञां युद्धादिप्रयागे

वर्णनीयानि यथा । भरीगिखनः १ भूकम्पः २
यक्षधूलिः ३ करभः ४ द्रव्यः ५ भयः ६ हवनम्
७ वगिक् = शकटम् ८ रथः १० । इति कवि-
कल्पलता ॥

प्रयातः, पुं, (प्रकर्षेण यातः । प्र + या + कर्त्तरि
क्तः ।) सौमिकः । भृगुः । इति हेमचन्द्रः ॥
गते, वि ॥ (स्त्री, भावे क्तः । गमनम् । प्रस्था-
नम् । यथा, हन्दीमल्लयांम्
“मया क्रीडितः कालियेत्यं कृतं त्वं
सुखम् ! प्रयातं द्रुतं वागाराय ॥”)

प्रयागः, पुं, (प्र + यम् + घञ् ।) नीवाकः । इत्य-
मरः । ३ । २ । २३ ॥ मध्याह्न्येतितीर्थाद्यादिषु
जनानामादरातिशये तुलाधरयाधिक्यम् । इति
केचित् । क्रयादरः । इति केचित् । स्त्रियाधिक्य-
हेतीर्निचयेन परिच्छेदनम् । इति केचित् ।
इति भरतः ॥

प्रयाचः, पुं, (प्र + यच प्रयत्ने + भावे घञ् ।)
प्रयत्नः । तत्पण्यायः । अमः २ क्रमः ३ क्रोशः ४
परिग्रहः ५ आयासः ६ यायामः ७ । इति
हेमचन्द्रः । २ । २३४ ॥ (यथा, घटयोगप्रदीपि-
कायाम् । १ । १५ ।

“अथाहारः प्रयासश्च प्रजल्पो नियमग्रहः ।
जनसङ्गश्च लौक्यश्च यद्भिर्योगो विनश्यति ॥”)
प्रयुक्तं, वि, (प्र + युच् + क्तः ।) प्रकर्षेण युक्तम् ।
यथा,—

“गुणप्रयुक्ताः परमर्मेमेद्भिः

शरा इवावश्रभवा भवन्ति हि ।

तथाविधा ये तु विशुद्धवंशजा

ब्रह्मन्ति चाया इव तेऽतिनम्रताम् ॥”

इत्युद्धटः ॥

प्रकृत्यसमाधियुक्तम् । प्रकृत्यसंयोगविशेषम् ।
प्रकृत्यनिन्दायुक्तम् । प्रकृत्यसंयमविशेषम् ।
प्रपूर्व्ययुग्धात्त्वर्थदर्शनात् । हेतौ स्त्री । यथा । न
च समवायिनिमित्ताभावप्रयुक्तो नियमेन
कार्याभावः किन्त्वसमवायिकारणाभावप्रयुक्तो-
ऽपि । इति रक्षितः ॥

प्रयुक्तिः, स्त्री, प्रयोगनम् । प्रपूर्व्ययुग्धातोर्भावे
क्तिः (क्तिन्) । यथा,—

“तदण्यो दृक्लौ भाव्या प्रवीरं पुत्तकान्यति ।

शृङ्गस्य राजसातद्गा इति न स्युः प्रयुक्तयः ॥”

इति प्राश्नः ॥

(प्रयोगः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५१ । ८ ।

“युवां यज्ञैः प्रथमा गोभिरक्षत श्रुतावाना

मनसो न प्रयुक्तिषु ॥”

“प्रयुक्तिषु प्रयोगेषु ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ।)

प्रयुतं, स्त्री, (प्रकर्षेण युतम् ।) नियतम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५३७ ॥ (दशनचर्मण्या । “एक
दशशतसहस्रायुतं सप्तप्रयुतकोटयः क्रमशः ।”
इति लीलावती । यथा च महाभारते । १ ।
३५ । १६ ।

“बद्धनीह सद्यसाणि प्रयुतान्यनुदानि च ।

अश्वदशान्येव संख्यातुं पन्नगानां तपोधन ! ॥”)

प्रयुक्तार्थः, पुं, (प्रयुक्तः अर्थो यस्य सः ।) प्रयुक्त-
क्रमः । इति प्रयोगार्थशब्दटीकायां रमाणाथः ।
३ । २ । २६ ॥

प्रयोक्ता, [ञ] पुं, (प्रयुज्जतीति । प्र + युज् +
लृट् ।) उत्तममर्थः । यथा,—

“उत्तममर्थमर्थो हौ प्रयोक्तृणां कौ क्रमात् ॥”
इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥

त्रि, प्रयोगकर्ता । (यथा, रघुः । ५ । ५७ ।

“संमोघनं नाम सखे ! ममाख्यं

प्रयोगसंसारविभक्तमन्त्रम् ।

गान्धर्वमादत्तं यतः प्रयोक्तु-

नंचारिचिंसा विनयच हस्ते ॥”

जगुहता । यथा, रघुः । ६ । ७६ ।

“पुनो रघुस्तस्य पदं प्रशान्ति

महाकृतोर्विषजितः प्रयोक्ता ॥”

नियोगकर्ता । यथा, महाभारते । १३ ।

२३ । ६२ ।

“परदाराभिहर्तारः परदाराभिर्मर्षिणः ।

परदारप्रयोक्तारस्तै वै निरयगामिनः ॥”

नात्याचार्यः । यथा, रघुः । १६ । ३६ ।

“स प्रयोगनिपुणः प्रयोक्तृभिः

सङ्गपर्यं सद्य मित्रसन्निधौ ॥”

प्रयोगः, पुं, (प्र + युज् + भावकर्मार्थौ यथायथं

चन् ।) कर्म्मणम् । वशीकरणम् । प्रयुक्तिः ।

(यथा, रघुः । २ । ४२ ।

“प्रत्यक्षवीर्यैर्मिषुप्रयोगे

तत्पूर्वमङ्गं वितथप्रयत्नः ॥”

निदर्शनम् । इति मेदिनी । गे, ४४ ॥ (यथा,

पद्मदश्याम् । ६ । ४२ ।

“स्वयमात्मेति पर्यायत्वेन लोके तयोः सद्य ।

प्रयोगो नास्वतः स्वमात्मत्वस्यान्यवारकम् ॥”

घोटकः । इति शब्दमाणा ॥ (सामादुपा-

यानुष्ठानम् । यथा, माघे । ११ । ६ ।

“सद्यप्रयितविबुधाः कल्पयन्ताः प्रयोगा-

नुदधिमदति राण्ये कायवदुर्विगाहे ॥”

अभिनयः । यथा, रघुः । १६ । ३६ ।

“स प्रयोगनिपुणः प्रयोक्तृभिः

सङ्गपर्यं सद्य मित्रसन्निधौ ॥”

हृत्तेजःप्रदानम् । स तु धनप्राप्तिपायेषु अन्य-

तमः । यथा, मनुः । १० । ११५ ।

“यत्र विनागमा धर्म्मो दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिपद्य एव च ॥”

प्रयोगार्थः, पुं, (प्रयोगः अर्थः प्रयोजनं यस्य ।)

प्रधानप्रयोगानुष्ठानं . प्रयोजनानुष्ठानम् । तत्-

पर्यायः । प्रयुक्तक्रमः । २ । इत्यमरः । १ । २ । २६ ॥

प्रयोगी, [नृ] त्रि, (प्रयोगोऽस्त्वस्येति । प्रयोग +

“अत इतिठनौ ॥” ५ । २ । ११५ । इति इतिः ।

प्रयोगवृत्तः । (यथा, अमरे । २ । ७ । २० ।

“सम्प्लः परिष्ठाप्योपचाप्यावयौ प्रयोगिणः ॥”

प्रयोजकः, त्रि, (प्रयुज्जति प्रेरयति कार्यार्थौ

अन्तर्दीनिति । प्र + युज् + लृट् ।) प्रयोग-

कर्त्ता । नियोगकर्त्ता । उत्तमप्रयोजकौ कर्त्ता ।

इति सुपज्ञायाकरणम् ॥ (यथा, राणतर-

ङ्गिण्याम् । ६ । ११६ ।

“यान् द्रोहभीरून् सम्भाय संविभजे यश्चरः ।

तस्य तत्तनयोच्छेदे त एवासन् प्रयोजकाः ॥”

नियन्ता । यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ५ ।

“शान्तातपो वशिष्ठश्च धर्म्मेशाञ्चप्रयोजकाः ॥”

प्रयोजनं, क्ली, (प्रयुज्यते इति । प्र + युज् + ल्युट् ।)

कार्यम् । (प्रयुज्यतेनेनेति । प्र + युज् + करणे

ल्युट् ।) हेतुः । इति मेदिनी । ने, १६३ ॥ यथा,

“सर्वस्वेव हि शास्त्रस्य कर्म्मणो वापि कस्यचित् ।

यावत् प्रयोजनं नीत्तं तावत् केन प्रयुज्यते ॥

सिद्ध्यर्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते ।

अन्यादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥”

इति प्राप्यः ॥

(“प्रयोजनस्य द्विविधं सुखं गौणश्च । तत्र

अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वं सुखप्रयोजनत्वम् ।

अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वं गौणप्रयोजनत्वम् ।

तत्राद्यं सुखं तद्गौणो दुःखाभावश्च द्वितीयं

तदुपकारि श्रयनभोजनादि । तस्य सुखप्रयो-

जनेच्छयैव जग्याया इच्छाया विषयत्वात्तथा-

त्वम् ॥” इति सुक्तिवादे मदाधरः ॥ उद्देशः । यथा,

“अथ प्रयोजनम् । प्रयोजनं नाम यदर्थमारभ्यन्त

व्यारम्भाः । यथा यद्यकालान्तदुरक्ति ततोऽह-

मात्मानमायुष्यैरुपचरिष्याम्यनायुष्यैः परिहरि-

ष्यामि कथं न मामकालान्तदुः प्रवहेतेति ॥”

इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

प्रयोज्यः, त्रि, (प्र + युज् + ल्युट् ।) “प्रयोज्य-

नियोज्यौ श्रवणार्थे ॥” ७ । १ । ६८ । इति निपा-

तनात् साधुः ।) प्रयोक्तुं श्रवणः । इति सुख-

बोधयाकरणम् ॥ (यथा, मनुः । २ । १५६ ।

“वाक् चैव मधुरा ज्ञाना प्रयोण्या धर्म्म-

मिच्छता ॥”)

सूक्तधने, क्ली ॥

प्ररुहः, पुं, (प्ररोहत्यनेति । प्र + रुह् + क्तः ।)

जठरम् । इति मेदिनी । टि, = (कश्चित् जर-

ठोऽपि पाठः ॥)

प्ररुहः, त्रि, (प्र + रुह् + क्तः ।) वक्ररुहः ।

इति मेदिनी । टि, = (यथा, भागवते । ४ ।

१३ । १ ।

“प्ररुहभावो भगवत्त्वघोचले

प्रष्टुं पुनस्तं विदुरः प्रपक्रमे ॥”

जातः । (यथा, रघुः । १२ । ६ ।

“नाभिप्ररुहामुखं दृष्ट्वा

संक्षुब्धमानः प्रथमेन धात्रा ॥”

प्रहृष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्ररोहः, पुं, (प्ररोहतीति । प्र + रुह् + ल्युट् ।)

वक्रुरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८५ ॥ (यथा,

कुमारः । ५ । ६० ।

“हमेष्ट सखा हतपप्मस्तु स्वयं

पलं तपःवापिहृष्टमेष्टपि ।

न च प्ररोहामिहसुखोऽपि दृष्टते

मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः ॥”

गन्दीवृष्टः । तत्पर्यायो यथा,—

“गन्दीवृष्टोऽन्वत्यमेदः प्ररोहो गजपादपः ।

स्थालीवृष्टः चयतरः चरीरो च स्थापनस्थितिः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रलपितः, त्रि, प्रपूर्वजपधातोः कर्म्मणि क्तः ।

कथितः । यथा, काव्यप्रकाशे ।

“जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगदृष्टान्वितधिया

वचो वेदेहीति प्रतिपदसुदृष्टं प्रलपितम् ॥”

प्रलम्बः, पुं, (प्रलम्बते इति । प्र + लम्ब + ल्युट् ।

अतिदीर्घत्वादेव तथात्वम् ।) दैत्यमेदः । स च

दनुपुत्रः मनुष्यवधः । यथा,—

“एकाक्ष ऋषभोऽरिष्टः प्रलम्बनरकौ तथा ।

इन्द्रवाहनकेशी च पुरः शङ्खोऽथ धनुकः ॥

गवेष्टिको गवाक्षश्च ताणकेतुश्च वीर्यवान् ।

एते मनुष्यवधास्तु दनोः पुद्धान्वयाः स्मृताः ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

(अयं हि बलदेवेन निहतः । यथा, भागवते ।

१० स्कन्धे १८ । अध्याये ।

“तत्रोपायं गोपालान् दृष्ट्वा प्राह विहार-

वित् ।

हे गोपा विहरिष्यामी दन्दीभूय यथायथम् ॥

तत्र चक्रुः परिवृष्टौ गोपा रामग्रनाह्नौ ।

क्षणासङ्घट्टिनः केषिदासन् रामस्य पापरे ॥

आचेरुर्विविधाः क्रौडा वात्सवाश्चकञ्चलाः ।

यन्नारोहन्ति चेतारो दृष्ट्वा च पराजिताः ॥”

“उवाच क्षणो भगवान् श्रीदामान् पराजितः ।

दृष्ट्वा भद्रसेनस्तु प्रलम्बो रोहिणीसुतम् ॥

अविषयं मन्यमाणः क्षणं दागवपुङ्गवः ।

वहन् द्रुततरं प्रागादवरोहयतः परम् ॥”

“अथागतस्तुतिरभयो रिपुं बलौ

विहायसार्धमिव हरन्तमात्मनः ।

रुवाहनश्चिरसि हृष्टेन सुदिना

सुराधिपो गिरिमिव वज्ररंघरा ॥

स आहतः सपदि विशीर्यमत्तको

सुखादमन् रुधिरमपस्तुतोऽसुरः ।

महारवं असुरपतत् समीरयन्

गिरिर्यथा सधवत आमुघाहतः ॥”

त्रयुषः । प्रयोधरः । कताङ्कुरः । शाखा । चार-

भेदः । (भावे चन् ।) प्रलम्बनम् । इति मेदिनी । ये,

१३ । (देशविशेषः । यथा, रामायणे । २ । ६८ । १२ ।

“न्यस्तीनापरतास्य प्रलम्बस्योत्तरं प्रति ।

निधेवमायास्ते जगमुर्नदीं मथेन मालिनीम् ॥”

तत्त्वज्ञाने, त्रि, यथा, महाभारते । १ । १६५ । १० ।

“गूढोत्तरांश्चान् सृजतेन्द्रभोग-

प्रलम्बवाहून् पुण्यप्रवीरान् ॥”

प्रलम्बतः, पुं, (प्रलम्बं हन्तीति । हन् + क्तः ।)

वज्ररामः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ।

प्रलम्बमितु, पुं, (प्रलम्बं भिनत्तीति । भिद् + क्तिप् ।)

वज्ररामः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥

प्रलम्बाणः, पुं, (प्रलम्बो सम्बन्धः अष्टो यस्य ।)

दीर्घाण्योयविशिष्टः । तत्पर्यायः । पुष्करः । २ ।

इति हेमचन्द्रः । १ । १२१ ॥

प्रलयः

प्रलम्बितः, त्रि, प्रपूर्वत्वधातोः कर्त्तरि लः ॥
प्रकर्षेण लम्बितमात्रादिः ॥
प्रलयः, पुं, (प्रलीयते लीयते जगदस्तिप्रति । प्र + ली + "एरच् ।" ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।)
प्रलयः । तत्प्रत्ययः । संवर्तः २ कल्पः ३
क्षयः ४ कल्पान्तः ५ । इत्यमरः ११ । ४ । २२ ॥
लयः ६ संक्षयः ७ विलयः ८ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ प्रतिसर्गः ९ प्रतिसर्परः १० । स च
नित्यनैमित्तिकप्राकृततात्वन्तिकभेदेन चतुर्धा ।
यथा,—

हून् उवाच ।

"नित्यं नैमित्तिकश्चैव प्राकृततात्वन्तिकौ तथा ।
चतुर्धाप्यं पुराणेऽस्ति प्रोच्यते प्रतिसर्परः ॥" *
नित्यो यथा,—
"द्यौर्धं संहृष्यते नूनं नित्यं लोके क्षयन्ति ह ।
नित्यं संकीर्णते नाम्ना सुनिभिः प्रतिसर्परः ॥"
नैमित्तिको यथा,—

"ब्राह्मी नैमित्तिको नाम कल्पान्तो यो भवि-
ष्यति ।
त्रैलोक्यस्यास्य कथितः प्रतिसर्गो मनोविभिः ॥"
प्राकृतो यथा,—

"महदादां विशेषान्तं यदा संयाति संक्षयम् ।
प्राकृतः प्रतिसर्गोऽयं प्रोच्यते कालचिन्तकैः ॥"
आत्यन्तिको यथा,—
"ब्रानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि ।
प्रलयः प्रतिसर्गोऽयं कालचिन्तापरैर्दिनैः ॥
आत्यन्तिकश्च कथितः प्रलयो लयसाधनः ॥" *
नैमित्तिकप्रलयविचारो यथा,—

"नैमित्तिकमिदानीं वः कीर्त्तयिष्ये समासतः ॥
चतुर्धुगवहसन्तं संप्राप्ते प्रतिकचरे ।
आत्मसंस्थाः प्रजाः कर्तुं प्रतिपदे प्रजापतिः ॥
ततो भवत्यनादृष्टिस्तीव्रा वा श्रुतवार्धिकी ।
भूतक्षयकारी घोरा सर्वभूतभयङ्करी ।
ततो व्यान्त्यसारायि श्रृङ्खलाणि पृथिवीतले ।
तानि चान्ते प्रलीयन्ते भूमित्वसुपयान्ति च ॥
समरश्मिरयो भूत्वा सन्तिष्ठन् दिवाकरः ।
अस्यश्मरश्मिर्भवति पिवन्नमो गभस्तिभिः ॥
ततस्ते रक्षयः सप्त पिवन्त्यमु महाखर्वे ।
तेनाहारेण ते स्रव्या दीप्ताः सप्त भवन्ति हि ॥
तस्य ते रक्षयः सप्त स्रव्या भूत्वा चतुर्दिशम् ।
चतुर्लोकमिदं कृतुं ददन्ति शिखिनी यथा ॥
स्यान्वन्तश्च ते विशाखूर्ध्वश्चाधश्च रश्मिभिः ।
दीप्यन्ते भास्वराः सप्त दहन्तोऽग्निप्रतापिनः ॥
ते स्रव्या वारिणा दीप्ता बहुवाहसरक्षयः ।
सं समाहृत्य तिष्ठन्ति निर्दहन्तो वसुन्वराम् ॥
ततस्तेषां प्रतापेन दह्यमाना वसुन्वरा ।
साद्रिनदार्णवदीपा निःक्षेष्टा समप्रयत ॥
दीनाभिः वन्ततामिश्च ज्वालाभिश्च समाहृतः ।
अप्रक्षोर्ष्य तिर्यक् च समाहृत्य सहस्रशः ॥
संयामिना प्रहृष्टानां संक्षुष्टानां परस्परम् ।
एकत्वसुपयातागमनेक्षरानो भवेन् प्रभुः ॥
संयोजकप्रयाश्च घोरमिभूत्वात्कण्टकी ।

प्रलयः

चतुर्लोकमिदं कृतुं निर्दहत्यात्मतेजसा ॥
ततः प्रलीने सञ्जसिन् चङ्गमे स्यादरे तथा ।
निर्वृक्षा निरुष्णा भूमिः कूर्मपृष्ठे प्रकाशते ॥
अम्बरीशमिवाभाति सर्वमापूरितं जगत् ।
सर्वमेव तदाच्चिभिः पूर्णं वाञ्छत्यते नभः ॥
पाताले यानि तीर्णानि महोदधिगतानि तु ।
तत्र तानि प्रलीयन्ते भूमित्वसुपयान्ति वै ॥
ह्रीपांश्च पञ्चतश्चैव वर्णाण्यय महोदधीन् ।
तान् सर्वान् भस्मसात् कृत्वा समात्मा पावकः
प्रभुः ॥

समुद्रेभ्यो नदीभ्यश्च पातालेभ्यश्च सर्वशः ।
पिवन्नपः समिहोऽग्निः पृथिवीमाश्रितोऽन्वसत् ॥
ततः समर्त्तकः शैलानतिक्रम्य महाक्षथा ।
लोकान् दहति दीप्तात्मा वदतेजोविजृम्भितः ॥
च दग्धा पृथिवीन्देवो रसातलमश्रोषयत् ।
अधस्तान् पृथिवीं दग्धा दिवस्पर्द्धं दद्विष्यति ॥
योगजानां श्रतानीह सहस्राण्युत्तानि च ।
उत्तिष्ठन्ति शिखास्तस्य वायुः समकर्णस्य च ॥
गन्धर्वाश्च पिशाचाश्च स्यघोरगराक्षसान् ।
तदा दहत्यवौ दीप्तः कालश्मश्रुप्रचोदितः ॥
भूर्लोकश्च सुवर्लोकं खर्लोकश्च तथा महः ।
दहेदशेषं कालाग्निः कालो विश्वतनुः स्वयम् ॥
सुष्टेयु तेषु लोकेषु तिर्यग्गूर्हमयाग्निना ।
तत्तेजः समनुप्राप्य कृतुं जगदिदं शनैः ॥
आयोऽहनिमं सर्वं तदेवैकं प्रकाशते ।
ततो गजकुलोन्नादाः स्तनितैः समलङ्कृताः ॥
उत्तिष्ठन्ति तदा योनि घोराः संवर्तका घनाः ।
केचिन्नौलीनलश्यामाः केचित् कुसुद्वस्त्रिभाः ॥
धूमवर्णास्तथा केचित् तथा पीताः पयोधराः ।
केचिन्नक्ताभवर्णाश्च स्यूताः शारणिभास्तथा ॥
शङ्खकुन्दनिभाचान्ये जालज्जननिभाः परे ।
मगःशिलानिभाश्चान्ये कपोतसदृशाः परे ॥
केचिद्गन्धर्ववर्णाभास्तथा चौरसन्निभाः ।
तथा कर्नूरवर्णाभा भिन्नाङ्गनिभास्तथा ॥
इन्द्रगोपनिभाः केचिद्हरितालनिभास्तथा ।
काकाकानिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि ॥
केचित् पर्वतसदृशाः केचिन्नजकुलोपमाः ।
जूटागारनिभाचान्ये केचिन्मौनकुलोद्गृहाः ॥
बहुरूपा घोररूपा घोरस्वरनिगदिनः ।
तदा जलधराः सर्वे पूरयन्ति नभस्तलम् ॥
ततस्ते जलदा घोरा वारिणा भास्वरात्मनाः ।
सप्तधा संवृतात्मानस्तमभिः शमयन्त्युत ॥
ततस्ते जलदा वर्षं वर्षन्तीह शिमीववत् ।
सुवोरमशिवं सर्वं नाशयन्ति च पावकम् ॥
प्रहृष्टेन तदात्यर्थममभा पूर्यते किं ।
अद्विस्तेजोऽभिभूतत्वात्तदाग्निः प्रविशत्यपः ॥
नटे चायौ वर्षशतैः पयोदा जलसम्भवाः ।
ब्राह्मयन्तोऽथ सुवर्णं महाजलपरिन्वैः ॥
धाराभिः पूरयन्तीदं चोद्यमानाः स्वयम्भुवा ।
उद्वन्तः सलिलौघैश्च वेला इव महोदधेः ॥
वाग्निहोपा तत्रा पृथी जलैः गन्धार्यते शनैः ॥
आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमभ्ये तिष्ठति ।

प्रलयः

पुनः पतति तद्भूमौ पूर्यन्ते तेन चार्णवाः ॥
ततः सतृप्ताः स्नां विलासमिहान्तास्तु कृतक्षमः ।
पर्वताश्च विलीयन्ते मही चापु निमज्जति ॥
तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नटे स्यावरचङ्गमे ।
योगनिद्रां समास्याय श्रुते देवः प्रजापतिः ॥
चतुर्धुगवहसन्तं कल्पमाहुर्महर्षयः ।
वराहो वर्तते कल्पो यस्य विस्तार ईरितः ॥
असंख्यातास्तथा कल्पा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाः ।
कथिता हि पुराणेषु सुनिभिः कालचिन्तकैः ॥
सात्विकैश्च कल्पेषु माहात्म्यमखिलं हरिः ।
तामसेषु शिवस्योक्तं राक्षसेषु प्रजापतेः ।
सौम्यं प्रवर्तते कल्पो वाराहः सात्विको मतः ॥
अग्नौ च सात्विकाः कल्पा मम तेषु परिपद्यः ।
ध्यानान्तप्रसूता ज्ञानं लब्ध्वा तेष्वेव योगिनः ॥
आराध गिरिशं यन्नात् याति तत् परमं पदम् ।
सौम्यं च त्वं समाधाय मायौ मायामयं स्वयम् ॥
एकार्णवे जगत्स्तिन् योगनिद्रां ब्रजानि तु ।
मां पश्यन्ति महात्मानः त्वमं काले महर्षयः ॥
जनलोके वर्तमानास्तपसा योगवचुषा ।
अहं पुराणपुरयो भूर्भुवःप्रभवो विदुः ॥
सहस्रचरः त्रीमान् सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
मन्त्रोऽग्निर्गन्ध्या गावः कुशाक्षचमिधोऽहम् ॥
प्रोक्ष्यो च सुवचैव सोमो हृतमयोऽस्मादहम् ।
संवर्तको महानात्मा पवित्रं परमं यशः ॥
वेदवेद्यः प्रसूर्गोऽग्रे गोपतिर्ब्रह्मण्यो सुखम् ।
अगन्तस्सारको योगी गतिर्मतिमतां वरः ॥
हंसः प्राणोऽथ कपिलो विश्ववर्त्तिः सनातनः ।
क्षेत्रज्ञः प्रकृतिः कालो जगद्बीजमघान्ततम् ॥
माता पिता महोदेवो मत्तो ह्यग्नयश्चिदिते ॥
आदित्यवर्षां सुवन्स्य गोमा
नारायणः पूरयो योगवर्त्तिः ।
मां पश्यन्ति यतयो योगनिद्रा
ब्राह्मात्मानमग्नयं ब्रजन्ति ॥" * ॥
प्राकृतप्रलयविचारो यथा,—

हून् उवाच ।

"अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रतिसर्गमनुत्तमम् ।
प्राकृतं प्रसमासेन घृणुध्वं गदतो मम ॥
गते परार्द्धद्वितये काले लोकप्रकालकः ।
कालाभिर्भस्मसात् कर्तुं करोति निखिलं
मनिम् ॥
आत्यन्त्यात्मानमावेश्य भूत्वा देवो महेश्वरः ।
दहेदशेषं ब्रह्माण्डं सदेवास्तुरमातुषम् ॥
तमाविश्व महादेवो भगवान्नीललोहितः ।
करोति लोकसंहारं भीषणं लोकमाश्रितः ॥
प्रविश्य मण्डलं सौरं कृत्वासौ बहुधा पुनः ।
निर्दहत्यखिलं लोकं सप्तसप्तसहस्रपृष्ठम् ॥
स दग्धा सकलं सत्त्वं मन्वं ब्रह्मशरीरं महत् ।
देवतानां शरीरेषु क्षिपत्यग्निरदाहकः ॥
दधेऽप्यशेषदेहेषु देवो गिरिवरान्कणा ।
एका सा साक्षिणः शम्भोऽस्तिष्ठते वैदिकी युतिः ॥
शिरःकपालैर्देवानां हतसुगणरभूषणः ।
आदित्यचन्द्रादिगणैः पूरयन् यौममण्डलम् ॥

प्रलयः

प्रलयः

प्रलयः

नहसनयनो देवः सहस्राक्षतिरीश्वरः ।
 सहस्रहस्तचरणः सहस्राक्षमहासूनुः ॥
 दंष्ट्राकरालवदनः प्रदीप्तानललोचनः ।
 चिन्मूली हस्तिवसनो योगमैश्वरमास्थितः ॥
 पीत्वा तत् परमानन्दं प्रभूतमन्दतं स्वकम् ।
 करोति ताडवं देवीमालोक्य परमेश्वरः ॥
 पीत्वा मृत्पान्तं देवी भक्तः परममङ्गला ।
 योगमास्थाय देवस्य देहमायाति मूलिनः ॥
 स त्वह्ना ताडवरसं स्वेच्छ्यैव पिनाकधृक् ।
 याति स्वभावं भगवान् दग्धा ब्रह्माण्डमण्डलम् ॥
 संस्थितेष्वयं देवेषु ब्रह्मविष्णुपिनाकिषु ।
 गुणैरनेकैः पृथिवी बिलवं याति वारिषु ।
 स वारितत्वं सगुणं यस्मै ह्यवाहनः ॥
 तैजसं गुणसंयुक्तं वायौ संयाति संक्षयम् ।
 आकाशे सगुणो वायुः प्रलयं याति सत्तमाः ॥
 भूतादौ च तथाकाशं लीयते गुणसंयुतम् ।
 इन्द्रियाणि च सञ्चालि तैजसे यान्ति संक्षयम् ॥
 वैकारिके देवगणाः प्रलयं यान्ति सत्तमाः ।
 वैकारिकलैनसञ्च भूतादिश्चिति सत्तमाः ॥
 त्रिविधोऽयमहङ्कारो महति प्रलयं ब्रजेत् ।
 महान्तमेभिः सहितं ब्रह्माण्डमन्तौजसम् ॥
 अथक्तां जगतो योनिः संहरेदेकमयम् ।
 एवं संहृत्य भूतानि तत्त्वानि च सहेश्वरः ॥
 नियोजयत्यध्यात्म्यं प्रधानं प्रुषं परम् ।
 प्रधानपुंशोरजयोरेष संहार ईरितः ॥
 सहेश्वरेच्छाननितो न स्वयं विद्यते लयः ।
 गुणवान्यं तद्व्यक्तं प्रकृतिः परिगीयते ।
 प्रधानं जगतो योनिर्मायातत्त्वमचेतनम् ।
 कूटस्थस्त्विन्दो ह्यात्मा केवलः पञ्चविंशकः ॥
 गीयते सुनिभिः साक्षी महानैकः पितामहः ।
 एवं संहारकरणी शक्तिर्माहेश्वरी ध्रुवा ॥
 प्रधानाद्यं विशेषान् दृष्टेद्र इति श्रुतिः ।
 योगिनामय सर्वेषां ज्ञानविन्यस्तचेतवाम् ।
 आत्यन्तिकश्चैव तयं विदधातीह शङ्करः ॥”

इति कौर्मि ॥८१॥ अध्यायौ ॥

आत्यन्तिकप्रलयविस्तारो यथा,—

श्रीपराशर उवाच ।

“आध्यात्मिकादि मैत्रेय । ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः ।
 उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम् ॥
 आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो मानसस्तथा ।
 शारीरं बहुभिर्भेदैर्भिन्यते श्रूयताञ्च सः ॥
 शिरोरोगप्रतिश्यावक्त्ररज्जुभगन्दरैः ।
 गुल्मार्शः श्वयधुश्वासच्छर्वादिभिरनेकधा ॥
 तथाक्षिरोगातीसारकुष्ठज्वरमयचक्रकैः ।
 भिद्यते देहजलापो मानसं श्रोतुमर्हति ॥
 कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादचः ।
 शोकाद्यावमानैर्यामास्तर्थादिभिरुक्तधा ॥
 मानसोऽपि द्विविधः । तापो भवति नैकधा ।
 इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो ह्याध्यात्मिकः स्मृतः ॥
 नृगपक्षिमनुष्यादौ पिशाचोरगराक्षसैः ।
 वरीरुपादौ च शृपां जन्तये चाधिभौतिकः ॥
 शरीरोऽप्यवातवर्षाभुवेद्युतादिवसद्भुवः ।

तापो द्विजवरश्रेष्ठ । कथ्यते चाधिदैविकः ॥
 तदस्य त्रिविधस्यापि दुःखजातस्य पण्डितैः ।
 गर्भजन्मजरादेभ्यः स्थानेषु प्रभविव्यतः ॥
 निरस्तातिशयाब्जादसुखभावेकलक्षणा ।
 भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्ताव्यान्तिकौ मता ॥
 तस्मात्तत्प्राप्तये यतः कर्मणः पण्डितैर्नरैः ।
 तन्माप्तिहेतुज्ञानञ्च कर्म चोक्तं महासुने ॥
 व्यागमोक्तं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तथोच्यते ।
 शब्दब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकजम् ॥
 च्यवनन्तम इवाज्ञानं दीपवच्चन्द्रियोद्भवम् ॥
 यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रैर्विवेकजम् ॥
 मयुराद्याह वेदार्थं स्मृत्वा यन्मुनिसत्तम ।
 तदेतच्छ्रूयतामत्र सख्ये गदतो मम ॥
 हे ब्रह्मणो वेदितये शब्दब्रह्म परञ्च यत् ।
 शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 हे विद्ये वेदितये वै इति वाचस्पती श्रुतिः ।
 परया त्वश्वरप्राप्तिर्न वेदादिमया परा ॥
 यत्तद्व्यक्तमजरमचिन्मयममयम् ॥
 अग्निर्ह्यंमरूपश्च पाणिपादाद्यसंयुतम् ॥
 विभुं सर्वगतं नित्यं भूतयोनिमकारणम् ।
 व्याप्यार्थं यतः सर्वं तं वै पश्यन्ति सुरयः ॥
 तद्ब्रह्म तत् परं धाम तद्गुणं मोक्षकाङ्क्ष-

याम् ।

श्रुतिवाक्योदितं सूर्यं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 तदेव भगवदाद्यं स्वरूपं परमात्मनः ।
 वाचको भगवच्छब्दस्तस्याद्यस्याचरात्मनः ॥
 एवं निगदितार्थस्य सत्तत्त्वं तस्य तत्त्वतः ।
 ज्ञायते येन तज्ज्ञानं परममन्ययैमयम् ॥
 अशब्दगोचरस्यापि तस्यैव ब्रह्मणो द्विज ।
 पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते स्मार्पचारिकः ॥
 शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्तते ।
 मैत्रेय । भगवच्छब्दः सर्वकारणकारण ॥
 सञ्चालि तच्च भूतानि वसन्ति परमात्मनि ।
 भूतेषु च स सर्वज्ञा वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥
 खादिभ्योऽनकायाह पृष्टः केशिध्वजः पुरा ।
 नामयाख्यायनन्तस्य वासुदेवस्य तत्त्वतः ॥
 भूतेषु वसते सोऽन्तर्भवन्त्यत्र च तानि यत् ।
 धाता विधाता जगतां वासुदेवस्ततः प्रभुः ॥

स सर्वभूतप्रकृतिविकार-
 गुणाञ्च दोषाञ्च सुने । अतीतः ।
 अतीतसर्वस्वावरणाखिलात्मा
 तेनास्तृतं यद्भवान्तराणि ॥
 समस्तकालागुणगुणात्मको हि
 स्वप्रकृतिगोचरादतत्त्वतः ।
 इच्छागृहीताभिमतोऽरुदेहः
 संघाधिताशेषजगद्द्वितीयः ॥
 तन्नीवले श्वयमहान्ततश्च
 स्वदीर्घशब्दादिगुणैकराशिः ।
 परः परायां सकला न यत्र
 क्लेशादयः सन्ति परावरेण्ये ॥
 स ईश्वरो अष्टिसमष्टिरूपो-
 ऽथक्स्वरूपः प्रकटस्वरूपः ।

सर्वेश्वरः सर्वदृक् सर्ववेत्ता
 समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः ॥
 स ज्ञायते येन तदसदोषं
 शुद्धं परं निर्मलमेकस्वरूपम् ।
 संदृश्यते चाप्यवगम्यते वा
 तज्ज्ञानमज्ञानमतीत्यदुक्तम् ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे आत्यन्तिकप्रति-
 संहारो नाम ५ अध्यायः ॥ अपि च ।

नारद उवाच ।

“एतं जेता ह्यपरञ्च क्षतिश्चेति चतुर्थमुच्यते ।
 दिव्यमेकयुगं त्रैवं तस्य या वैकल्पिकः ॥
 मन्वन्तरान् तज्ज्ञेयं तं तु यत्र चतुर्दश ।
 स कल्पो नाम वै कालकल्पो प्रपञ्चस्तु यः ॥
 सा ब्रह्मरात्री राजेन्न । यत्र श्रुतेऽभुजासगः ।
 त्रयो लोकास्तदा राजन् । लीयन्ते तन्निमित्ततः ॥
 नैमित्तिको लयो नाम दैनान्दिन एतीर्यते ॥
 एवं दिनप्रमायेन ब्रह्मणः श्रुतवार्तिकम् ।
 आद्यः पूर्वपराहर्तुं तु परार्हर्तुं वै प्रकीर्तितः ॥
 द्विपराहर्तुं अतीते तु त्रयणो जगदात्मनः ।
 तदा प्रहृतयः सप्त प्रलयं यान्ति भूमिप । ॥
 लयः प्राकृतिको ह्येष लीने ब्रह्मणि भूपते ! ॥
 अखलोऽपि सवालः प्रलयं याति सर्वज्ञः ॥
 पूर्णरूपेण ब्रह्मणि प्रलयस्यास्य भूपते ! ॥
 श्रुतवर्षाणि भूमौ हि पर्यन्त्यो नैव वर्धते ॥
 दुर्भेदे निर्जने लोके प्रजाः सर्वाः क्षुधाहिताः ॥
 परस्परं भक्ष्यमाणाः क्षयं यास्यन्ति भूमिप ! ॥
 सप्तमे च वरुणाक्ष वृक्षेषु च लतासु च ।
 देहे च यो रसस्तं हि रविर्हरति रश्मिभिः ॥
 ततः सर्वर्को नाम ज्वालात्मा लो हुताशनः ।
 सङ्कर्षणसुखोत्पन्नो दहत्यनिलसारथिः ॥
 सर्वं ब्रह्माखण्डं वै तत्कालोभगर्जितः ।
 एवं दग्धं महाराज ! वज्रकर्माभ्यां समन्ततः ॥
 दग्धा गोमण्डपिष्ठाभं ब्रह्माखण्डं सारवर्जितम् ।
 प्रचलपवनो राजस्ततो वर्षशतं पुनः ॥
 संवर्तन्तो नाम महान् ब्रह्माण्डं चालयिष्यति ।
 ततो मेघा महोघोरा नानावर्णा अनेकशः ॥
 शतं वर्षाणि वर्षन्ति गर्जन्ति च महाखनाः ।
 एकोदकं ततो विश्वं निर्गुणं निर्विकारकम् ॥
 भूमेर्गन्धगुणं राजन् ! यस्मिन्वापः समन्ततः ।
 गुणनाशात् स्वयं पृथ्वी प्रलयं प्राप्नोति तदा ॥
 तेजस्वपां रसगुणं सगन्धं पिबते वजात् ।
 ततः प्रलयमायान्ति राजन्नापोऽपि तत्तत्क्षयात् ॥
 तेजसस्तु ततो रूपं रश्मिगन्धसमन्वितम् ।
 नाशुर्हरति चण्डात्मा तेजःप्रलयच्छक्तिः ॥
 आकाशस्तु ततो वायोः सार्धं परशुणैः सह ।
 समादत्ते महाराज ! अश्वरेऽथ प्रलीयते ॥
 आकाशस्य गुणं शब्दं गुणैरन्यैः समन्वितम् ।
 अहङ्कारः समादत्ते गभस्तस्मिन् प्रलीयते ॥
 तैजसेऽपिन्द्रियाण्यङ्गदेवा वैकारिके तथा ।
 अहङ्कारं प्रलीयन्ते जगदेतच्चराचरम् ॥
 अहङ्कारं भक्षयन्ति ततः सत्त्वादयो गुणाः ।
 यस्मै तान् महागण । आद्या प्रकृतिरुच्यते ॥

न तस्याः कालदोषेय परिणामो नरर्षभ ! ।
आद्यन्तरहिता सा हि नित्यं कारणमथयम् ॥
शक्तिर्भगवतः सा हि तदेकपरमा च सा ।
इत्युक्तः प्रलयो रागन् । विश्वस्यास्य महामते ! ॥
यद्योत्पत्तिक्रमेणास्य युत्क्रमेण सत्यस्य ॥”

इति भाष्ये स्वर्गखण्डे ३६ अध्यायः ॥

(सात्त्विकविकारान्तर्गतविकारविशेषः । तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १६७ ।

“प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः ॥”)

प्रलापः, पुं, (प्रलपनमिति । प्र + लप् + भावे चञ् ।) प्रलपनम् । अनर्थकवाक्यम् । निष्प्रयोजनमुन्मत्तादिवचनम् । इत्यमरभरतौ । १ । ६

१५ ॥ रोगाणां सुपसर्गोऽयम् ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।

“मूर्च्छां प्रलापो वमथुः प्रसेकः सादनं भ्रमः ।

उपद्रवा भवन्त्येते नृतिश्च रसशेषतः ॥”

अस्य लक्षणं चिकित्सा च यथा,—

“स हि तु कुपिताहातादसम्बद्धस्तिर्यकम् ।

वचनं यत्रो नूते स प्रलापः प्रकीर्तितः ॥

सतगरवरतिक्ता रेवताम्नोदतिक्ता

नलदतुरगागन्वा भारती हारहूरा ।

मलयजदशमूलीशसुपुष्पी सुपक्वा

प्रलपनमयहन्तुः पानतो नातिहूरात् ॥

वरतिक्तोऽत्र पर्यटः नलदसुशीरं भारती ब्राह्मी
हारहूरा ब्राह्मा ॥” इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रलापश्च, [नृ] पुं, (प्रलापं हन्तीति । हन् +

क्रिप् ।) कुलत्याञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रलीनता, स्त्री, (प्रलीनस्य निश्चेष्टस्य भावः ।

प्रलीन + तल् ।) प्रलयः । नापण्यायः । इन्द्रिय-

स्वापः २ चेष्टानाशः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रलेहः, पुं, (प्रलिह्यते इति । प्र + लिह् + चञ् ।)

यञ्जनविशेषः । इति पाकाराणेश्वरः । दम्पोख्त

कोरमा इत्यादि पारस्यभाषा ॥ (चिन्तामयी

हृतः प्रलेहप्रकारो यथा,—

“सुखानि मांसखण्डानि क्षान्तिानि च

वारिणा ।

तत्रस्नेहे विनिःक्षिप्य दद्यां कपालयून् पचेत् ॥

वमं तद् विनिःक्षिप्य लावणं जलमल्पकम् ।

पचेत् पटपटाशब्दं तस्मिन् मांसे प्रकुर्वति ॥

प्रक्षिपेद्दाडिमीनीरं बहुवेन पचेत् पुनः ।

मांसपिष्टेषु सिद्धेषु देया शुद्धी सपीरका ॥

ननसोपायं तन्मांसं पृथक् कुप्यात् प्रलेहतः ।

प्रदेष्टं वासवा पूर्णं स्यादप्येदं भाजने ॥

इति नृणां हनयुक्तेन धूमेन तत्र धूपयेत् ॥”

गौडदेशीयप्रलेहस्तु ।

“पिप्पलादौ जपूरेलात्मनेः सम्भूतेन तु ।

कुट्टितामिषपिष्टेन तत्र दाडिमवीजतः ॥

भांग्यावैश्वराय प्रलेहो गौडदेश्यः ॥

प्रलेहो कश्चिदो न्यतः कषानिषरुपापहः ।

मांसादो पिताकृन् किं पश्चिन्माभानगदान्

जयेत् ॥”

पूर्वप्रलेहस्तु ।

“मांसपूरणयोगेन कोष्ठाकारं विधाय च ।

स्निग्धं क्षतं हृते शृष्टं प्रलेहविधिना पचेत् ॥

पूरणस्य प्रलेहोऽयं विज्ञेयो वातनाशनः ।

श्लेष्मान्तकारकश्चैव सुखवेरस्य हृद्गुरुः ॥”

शुक्रवर्णः प्रलेहः ।

“हृते वैश्वरघ्नायाकश्चिद्गुह्यधिसंयुते ।

वक्षपूतेऽर्हसम्पके स्निग्धं मांसं विनिःक्षिपेत् ॥”

पीतवर्णस्तु ।

“प्रलेहः पीतवर्णोऽपि कार्यः शुक्रप्रलेहवत् ।

विशेषोऽत्र हरिद्रायाः संसर्गः कुङ्कुमस्य वा ॥”

रक्तवर्णोऽपि ।

“तत्रस्नेहे क्षिपेद्द्विगुणसंयुतं कासमर्हकम् ।

घान्यकं जवणजालौघौतं मांसञ्च तत् क्षिपेत् ॥

ततोऽर्हस्फुटिते मांसे दाडिमीवीजसंयुते ।

सम्पके चातिशूद्रे तत्र शुष्कीष निःक्षिपेत् ॥

तत उत्तार्य वक्ष्ये गालयेद्गुह्येदपि ।

रक्तवर्णप्रलेहस्य संक्षिप्तार्थं विनिःक्षिपेत् ॥

करमर्हं दाडिमस्य स्थाने शेषान् पूर्ववत् ॥”

हरितवर्णस्तु ।

“मेथिकाकासमर्हान्बकल्केन चलकारिते ।

हृते मांसं विनिःक्षिप्य पचेच्छुष्कप्रलेहवत् ॥

सिद्धे च गालयेदस्त्रे क्षत्वा वर्णप्रयोजनम् ।

ताम्बूलं कण्ठज्वारं देयं हरितहेतुना ॥

अरुणौ कश्चिदः सद्यो नानावर्णप्रसाधितः ।

प्रलेहः कफवातघ्नः किञ्चित् पित्तकरो हृत् ॥”

वटकप्रलेहोऽपि ।

“माषस्य पिष्टिका स्रग्मा वैश्वारेण संयुता ।

बहुधा क्रियते तस्या वटिकावटकादिकम् ॥

आम्रविम्वीरफलाकारं लड्डुकावटकादिकम् ।

शृङ्गाटकफलाकारं यथायुहिप्रकारणम् ॥

क्षत्वा हि बहुधाधारे स्नेहितं हृतभाजितम् ।

सवैश्वारेण तत्रैव कथिते च मगोरमे ॥

निःक्षिप्य चाख्येदोषहृत्तार्थेलादवाक्षिते ।

यवगु बहुधा कार्यो माषसुह्रप्रलेहकः ॥

प्रलेहो वातनिहन्त्यः शुक्रमांसप्रदो रसः ।

प्रीणनः प्राययुक्तानां शुक्रदः क्षीणरेतसाम् ॥”

मत्स्यप्रलेहस्तु ।

“मांसप्रलेहवत्कार्यः प्रलेहो मत्स्यसम्भवः ।

आदौ तेले परं पक्वं सर्वमग्नौ पूर्ववत् ॥

यणस्य करणे देयं पूर्वोक्तं द्रव्यकं हि यत् ।

उड्डुसनं सुगन्धाय दातव्यं पूर्वसम्भवम् ॥”

मनुस्यखण्डप्रलेहस्तु ।

“सम्पक् प्रक्षानितं मनुस्यं वैश्वारेण वेष्टितम् ।

तत्रतेले क्षिपेत् खण्डं द्रिष्टुमेवमित्रितम् ॥

प्रलेहविधिवत् साधो मनुस्यखण्डप्रलेहकः ॥”)

प्रवक्ता, [शृ] चि, प्रकर्षेय वक्ति यः । (प्र + वच् + लृप् ।) वेदादिवाचकः । यथा,—

“यातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्वाचय-

स्वयः ।

धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कदाचन ॥”

इति मानवे ७ अध्यायः ॥

प्रवचनं, स्त्री, (प्रकर्षेय उच्यते इति । प्र + वच् +

ल्युट् । वेदः । (यथा, अमरकोषे । २ । ७ । १० ।

“अनूचानः प्रवचने चाङ्ग्रेधीती गुरोस्तु यः ।

सन्वायुचः समावृत्तः सुत्वा त्वभिधवे कृते ॥”

वेदाङ्गम् । यथा, मनुः । ३ । १८४ ।

“अग्राः सर्वेऽपि वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ॥”

“प्रकर्षेणैव उच्यते वेदार्थं अभिरिति प्रवचना-

न्यङ्गानि तेषु अग्राः षडङ्गविदः ॥” इति तत्र

कुल्लुकभट्टः ॥ तथा च हरिवंशे । १६७ । ६६ ।

“उवाच वेदांश्चतुरो मन्त्रप्रवचनार्चितान् ॥” ॥

प्रक्षयं वचनमिति कर्मधारयः ।) प्रक्षयवाक्यम् ।

इति मेदिनी । ने, १६१ ॥ (यथा, सुष्टकोप-

निषदि । ३ । २ । ३ ।

“नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो

न मेधया न बहुधा श्रुतेन ।

येनैवैष दृश्यते तेन लभ्य-

क्षस्येव आत्मा विदुषुते तन् स्खाम् ॥”)

प्रवचनीयः, चि, (प्रवक्ष्यति । प्र + वच् + “भय-

गेयप्रवचनीयेति ॥” ३ । ४ । ६८ । इति कर्त्तरि

अनीयर् ।) प्रवक्ता । (प्रीयते इति । प्र +

वच् + कर्त्तृणि अनीयर् ।) प्रवाच्यः । इति

मेदिनी । ये, १२९ ॥

प्रवणः, पुं, (प्रवन्ते गच्छन्ति जना अनेनेति । प्र

गतौ + करणे ल्युट् ।) चतुष्पथः । इत्यमरः ।

३ । ३ । ५६ ॥

प्रवणः, चि, (प्रवतेऽन्वेति । प्र + अधिकरणे

ल्युट् ।) क्रमनिश्चयः । (यथा, मनुः । ३ ।

२०६ ।

“दृष्ट्याप्रवणस्यैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥”)

उद्गमः । प्रवणः । इति मेदिनी । ने, ५६ ॥ (यथा,

मार्कण्डेये । २३ । ८६ ।

“धन्योऽहमतिपुण्योऽहं कोऽन्योऽस्ति सदृशो

मया ।

यत्तातो मामभिद्रुष्टं करोति प्रवणं मनः ॥”)

व्यायतः । प्रगुणः । क्षणः । इति विश्वः ॥

मुतः । क्षिणः । इति शब्दरत्नावली ॥

आसक्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६ । (यथा,

विष्णुपुराणे । ६ । १ । ११ ।

“प्रजास्ता दक्षणा क्षत्वापातुर्भगव्यवस्थितौ ।

सत्यकृश्रदासमाचारप्रवदा तुनिसासम् ॥”)

क्षीयः । इति धरणिः ॥

प्रवत्स्यन्पतिका, स्त्री, (प्रवत्स्यन् प्रवासं गमि-

यन् पतियेस्याः । कप् ।) नायिकाभेदः । अस्या

लक्ष्यम् । यस्याः पतिरग्रिमक्षणे देशान्तरं

यास्यत्येव सा । अस्यास्येष्टा काङ्क्षयनकातर-

प्रेक्षयगमनविप्रोपदर्शननिर्देशयन्तापसम्नोऽ-

निश्चयवास्यादयः ॥ सुगन्धा प्रवत्स्यन्पतिका

यथा,—

“प्रायेऽम्बरे किमपि जल्पति निर्गमाय

क्षामोदरी वदनमानमयाचकार ।

व्यापी पुनर्निश्चयमेव खतानिङ्ग-

सुप्तातकोविककणधनिमानतान् ॥” १ ॥

सध्या प्रवत्स्यत्पतिका यथा,—

“गन्तुं प्रिये ! वदति निःस्वस्तिं न दीर्घ-
मावीत्र वा नयनयोर्जलमाविरासीत् ।

आयुर्लिपिं पठितुमेष्टुः परन्तु

भालस्वर्लो किमु करः समुपाजगाम ॥” २ ॥

प्रौढा प्रवत्स्यत्पतिका यथा,—

“नायं सुखति सुखुवामपि तनुत्यागे वियोगज्वर-
स्तेनाहं विहिताङ्गलिर्यदुपति । पृच्छामि सख्यं वद ।
ताम्बूलं कुसुमं पटोरसुदकं यद्वन्मुभिर्दोषते
तन् स्यादत्र परत्र वा किमु विधुज्वालावली-
दुःसहम् ॥” ३ ॥

परकीया प्रवत्स्यत्पतिका यथा,—

“न्यस्तं पद्मगन्धर्वं पादयुगलं भक्तिर्विसुक्ता गुरौ
यत्ता नीतिरकारि किं न भवती हेतोर्मया
दुष्कृतम् ।

अङ्गानां श्रुतयातना नयनयोः कोपक्रमौ रौरवः
कुम्भीपाकपराभवश्च मनसो युक्तं त्वयि

प्रस्थिते ॥” ४ ॥

सामान्यप्रवत्स्यत्पतिका यथा,—

“सुह्रां प्रदेहि वलयाय भवद्वियोग-
मासाद्य यास्यति बहिः सहसा यदेतत् ।

इत्थं निगद्य विगलन्नयनामुधारा

वाराङ्गना प्रियतमं करयोर्वभार ॥” ५ ॥

इति रसमञ्जरी ॥

प्रवयणं, स्त्री, (प्रवीयतेऽनेनेति । प्र + अज गतौ
क्षेपणे च + लुट् । “ वा यौ । ” २ । ४ । ५७ ।
इति वी । “ छत्यचः । ” ८ । ४ । २६ । इति
णत्वम् ।) प्रतोदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७ ॥
(प्र + वय गतौ + भावे लुट् । प्रकर्षेण गमनम् ।
इति कैचित् ॥)

प्रवयाः, [सू] चि, (प्रगतं वयो यस्य ।) दृढः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥ (यथा, रघुः । १० । १८ ।

“ वृषतिः प्रहतीरवेचितुं

यवहारावनमाददे शुवा ।

परिचैतुसुपांशुधार्ण्या

कुशपूरतं प्रवयास्तु विष्टरम् ॥”

पुराणः, इति निघण्टुः । ३ । २७ ॥ यथा,
ऋग्वेदे । २ । १७ । ४ ।

“ यथा यो विश्वा भवनानि मज्जमनेशानस्त-
प्रवया अभ्यवर्धत ॥”)

प्रवरं, स्त्री, (प्रत्रियते इति । प्र + वृ + अप् ।)
अगुरु । इति भावप्रकाशः ॥ गोत्रम् । श्रेष्ठे,
त्रि । इति मेदिनी । रे, १७६ ॥ (यथा, मनुः ।
१० । २७ ।

“ एतेऽष्ट चट्टशान् वर्णान् जनयन्ति स्वयोनिषु ।
मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरास्तु च योनिषु ॥”)

प्रवरः, पुं, (प्र + वृ + अप् ।) सन्ततिः । इति
मेदिनी । रे, १७६ ॥ गोत्रप्रवर्त्तकसुनिश्चा-
वर्त्तको सुनिगणः । तथा च यमदग्निगोत्रस्य
प्रवराः यमदग्नीष्ववशिष्टाः । भरद्वाजगोत्रस्य
भरद्वाजाङ्गिरसवार्हस्यग्राः । विश्वामित्र-
गोत्रस्य विश्वामित्रमरीचिकौषिकाः । अत्रि-

गोत्रस्य अत्रात्रियशतातपाः । गौतमगोत्रस्य
गौतमवशिष्टवार्हस्यग्राः । वशिष्ठगोत्रस्य

वशिष्टः । केषाञ्चित् वशिष्टात्रिसाङ्गतयः ।
काश्यपगोत्रस्य काश्यपाश्वारनेध्रुवाः । अगस्त्य-

गोत्रस्य अगस्त्यदधीपिजेमिनयः । सौकालिन-
गोत्रस्य सौकालिनाङ्गिरसवार्हस्यग्राः ।

नैध्रुवाः । मौहल्यगोत्रस्य औहल्यवनभार्गव-
जामदग्न्याश्रुवतः । पराशरगोत्रस्य पराशर-

शक्तिवशिष्टाः । दृहस्यतिगोत्रस्य दृहस्यतिकपिल-
पार्षणाः । काश्वनगोत्रस्य अश्वत्यदेवलदेव-

राजाः । विष्णुगोत्रस्य विष्णुद्विकौरवाः ।
कौशिकगोत्रस्य कौशिकात्रिजमदयः । कात्या-

यनगोत्रस्य अत्रिभृगुवशिष्टाः । आत्रेयगोत्रस्य
आत्रेयशतातपसांख्याः । काण्वगोत्रस्य काण्वा-

श्वत्यदेवताः । छान्नात्रेयगोत्रस्य छान्नात्रेया-
त्रेयावासाः । साङ्गतिगोत्रस्य अथाहारात्रि-

साङ्गतयः । कौण्डिलगोत्रस्य कौण्डिल्यस्ति-
मिककौतुषः । गर्गगोत्रस्य गार्ग्यकौस्तुभ-

माख्यः । आङ्गिरसगोत्रस्य आङ्गिरस-
वशिष्टवार्हस्यग्राः । अनादृकाश्वभोजस्य गार्ग्य-

गौतमवशिष्टाः । अथगोत्रस्य अथवलिचार-
खताः । जैमिनिगोत्रस्य जैमिन्युतथसाङ्गतयः ।

दृहिकगोत्रस्य कुचदृह्याङ्गिरावार्हस्यग्राः ।
श्राखिल्यगोत्रस्य श्राखिल्यासितदेवताः ।

वात्स्यगोत्रसावर्णगोत्रयोः औहल्यवनभार्गव-
जामदग्न्याश्रुवतः । आलम्बायनगोत्रस्य आल-

म्बायनशालङ्कायनशालकटायनाः । वैयाघ्रपद्य-
गोत्रस्य साङ्गतिः । दृतकौशिकगोत्रस्य कुशिक-

कौशिकदृतकौशिकाः । केषाञ्चित् कुशिक-
कौशिकवन्धुलाः । शक्तिगोत्रस्य शक्तिपराशर-

वशिष्टाः । काण्वायनगोत्रस्य काण्वायनाङ्गिरस-
वार्हस्यभरद्वाजानौढाः । वासुकिगोत्रस्य

अश्वोभ्यानन्तवासुकयः । गौतमगोत्रस्य गौत-
माश्वराङ्गिरसवार्हस्यग्राः । केषाञ्चित्

गौतमाङ्गिरसावासाः । शुनकगोत्रस्य शुनक-
शौनकायुत्तमदाः । सौपायनगोत्रस्य प्रवराः

औहल्यवनभार्गवजामदग्न्याश्रुवतः । इति घन-
अयुक्ततर्धर्मप्रदीपे गोत्रप्रवरविवेकः ॥

प्रवर्गः, पुं (प्रवृण्यते निःक्षिप्यते हविरादिक-
मस्मिन्निति । प्र + वृ + अधिकरणे घप् ।)

होमाग्निः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०० ॥ (यथा,
हरिदंशे । ४१ । ३४ ।

“ दक्षिणाहृदयो योगी महासन्नस्यो महान् ।
उपाकर्मोऽष्टरूपकः प्रवर्गावर्त्तभूषणः ॥”

प्रवर्ग्य इति पाठोऽपि दृश्यते ॥)
प्रवर्त्तकः, चि, (प्रवर्त्तयतीति । प्र + वृ + णिच् +

लुट् ।) प्रवर्त्तनकारि । प्रवृत्तिजनकः । यथा,
“ प्रवर्त्तकं वाक्यमुवाच चोदनां

निवर्त्तकं नैवमुवाच भाष्यकृतं ।
ततश्च विद्वां नहि चोदनास्ति सा

प्रवर्त्तिका वा न भवेदिति स्थितिः ॥”
इति संचेपशारीरकम् ॥

(यथा च देवीभागवते । १ । १४ । ४२ ।

“ प्रथमं पठिता वेदा मया विस्तारिताश्च ते ।
हिंसामयास्ते पठिताः कर्ममार्गप्रवर्त्तकाः ॥”

प्रयोजकः । यथा, भागवते । ६ । १७ । ४ ।

“ धन्वन्तरिर्दोषतमस आधुर्वेदप्रवर्त्तकः ।

यन्नसुग् वासुदेवांशः स्मृतिमाचारिनाशनः ॥”)

प्रवर्त्तनं, स्त्री, (प्र + वृ + णिच् + लुट् ।) प्रवृत्तिः ।
यथा,—

“ तेऽन्येर्वाणां समन्तानि परोत्सर्गश्च सुञ्जते ।
इतरार्थयहे येषां कवीनां स्यात् प्रवर्त्तनम् ॥”

इति काव्यप्रकाशः ॥

आरम्भः । यथा,—

“ ऋते तु स्वामिनि पुनस्तदंश्ये वापि मानवे ।
राजानमामन्त्र्य ततः कुप्यात् सेतुप्रवर्त्तनम् ॥”

इति मिताचरा ॥

प्रवर्त्तना, स्त्री, (प्र + वृ + णिच् + लुट् ।) प्रवृत्ति
प्रेरणम् । यथा, नैषधे । २ । ६१ ।

“ अथवा भवतः प्रवर्त्तना

न कथं पिष्टमियं पिनष्टि न ।

स्वत एव सतां परार्थता

अहृणानां हि यथा यथार्थता ॥”

प्रवर्त्तितः, चि, (प्र + वृ + णिच् + लुट् ।) जातः ।
यथा, रघुवंशे । ५ । ३७ ।

“ रूपं तदोजसि तदेव वीर्यं

तथैव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।

न कारणात् स्वात् विभिदे कुमारः

प्रवर्त्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥”

प्रवर्हणं, स्त्री, प्रपूर्वदृष्टधातोर्भावे अनट् (लुट् ।)
विवर्हणम् । कर्त्तरि (ल्यु) अनप्रत्यये, दृढिकारके,
त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“ रुग्मांसं समधुरं कषायादुरसं स्मृतम् ।

वातपित्तोपशमनं गुरु मुक्रप्रवर्हणम् ॥”)

प्रवर्हः, चि, (प्रवर्हति प्रवर्हते इति । प्र + वृ +
अच् ।) प्रधानम् । श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ॥

प्रवलाकी, पुं, भुजङ्गः । चित्रमेखलकः । इति
विश्वः ॥

प्रवहः, पुं, (प्र + वृ + भावे + अच् ।) गृह-
नगरादेर्वाहगमनम् । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥

(प्रवहतोति । प्र + वृ + अच् ।) वायुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ सप्रवायुन्तर्गतद्वितीयवायुः ।

स तु आवहवायोर्बुधस्थितः । इति सिद्धान्त-
शिरोमणिः ॥

“ यस्माज्जोतीर्षि वदति प्रवहज्जैन स स्मृतः ॥”

इति विष्णुपुराणे २ अंशे १२ अध्याये ॥

अस्य टीका । “ यस्माज्जोतीर्षि प्रकर्षेण वदति
तेन स वायुः प्रवहः स्मृतः प्रवहस्यैव भेदाः सर्वे

वायुस्कन्धाः ॥” (मेघविशेषः । यथा, खान्दे
सत्याद्रिखण्डे । ५ । ६ ।

“ आवहः प्रवहस्यैव उदहासी लक्ष्मणा ।

परीवहः पञ्चमश्च विनहश्च परावहः ॥”)

प्रवहणं, स्त्री, (प्रोह्यते अनेनेति । प्र + वृ +
करणे लुट् ।) कर्षोदयः । स्त्रीरसवहगार्थ-

प्रवार

मुपरि वस्त्राच्छादितमदुष्यवाहयानविशेषः ।
इत्यमरभरतौ । २ । ८ । ५२ ॥ (यथा, ऋच्छ-
कटिकनाटके चतुर्थेऽङ्के । “प्रविश्य सप्रवहय-
चेष्टः इति ॥”)

प्रवह्निः, स्त्री, (प्रवहते आच्छादयतीति । प्र +
वह् + इन् ।) प्रवहिका । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

प्रवहिका, स्त्री, (प्र + वह् + ण्वल् । टाप् चत
इत्यम् ।) प्रहेलिका । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥

प्रवह्नी, स्त्री, (प्रवह् + पच् ङीष् ।) प्रवहिका ।
इति भरतः ॥

प्रवाक्, [च्] त्रि, (प्रहृष्टा वाग् यस्य ।) वाचो
युक्तिपटुः । यथा,—

“वाचो युक्तिपटुर्वाग्मी वचोऽस्यः प्रवाचः
प्रवाक् ॥”

इति जटाधरः ॥

(स्त्री, प्रहृष्टा वागिति प्रादिधमाचः ।) प्रहृष्ट-
वाक् यस्य ॥

प्रवाचकः, त्रि, (प्रहृष्टं वक्तुमीति । प्र + वच् +
ण्वल् ।) प्रहृष्टवक्ता । प्रपूर्ववचधातोः कर्त्तरि
णकप्रत्ययः ॥

प्रवाणिः, स्त्री, (प्रकर्षेण जयतेऽनयेति । प्र +
वे + करणे ल्युट् । ङीप् । निपातनात् ङीपो
ह्रस्वः ।) तन्त्रशलाका । इति निष्प्रवाणिशब्द-
टीकायां भरतः ॥ माकु इति भाषा ॥

प्रवाणी, स्त्री, (प्र + वे + ल्युट् + ङीप् ।) तन्त्र-
शलाका । इति निष्प्रवाणिशब्दटीकायां
भरतः ॥ माकु इति भाषा ॥

प्रवादः, पुं, (प्रहृष्टो वादः । प्र + वद् + घञ् वा ।)
परस्परवाक्यम् । यथा, भट्टिः । २ । ३६ ।

“इत्थं प्रवादं युधि संप्रहारं
प्रचक्रत रामनिशाविहारौ ।
दृष्ट्वाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ
वायेन रक्षः प्रधानमिरास्यत् ॥”

भगरवः । यथा,—

“प्रेयांस्तेऽहं त्वमपि च मम प्रेयसीति प्रवाद-
स्त्वमे प्राणा अहमपि तवास्तीति हन्त प्रलापः ।
तं मे तेऽस्यामहमपि च यत्तच्च नो साधु राधे !
आहारो नौ नहि समुचितो युद्धदस्तुप्रयोगः ॥”
इत्यलङ्कारकौस्तुभः ॥

प्रवारः, पुं, (प्रवृत्तौत्वेनेति । प्र + वृ + करणे
घञ् ।) प्रवरः । वस्त्रम् । प्रपूर्ववचधातोर्वर्गः ।
इति संचिप्रसारयाकरणम् ॥

प्रवारयं, स्त्री, (प्र + वृ + णिच् + ल्युट् ।) काम्य-
दानम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३ । काम्यस्य कम-
नीयस्य वस्तुनो वस्त्रोत्तरादिनो दानम् ।
काम्येन कामनया वा दानं प्रवारयमुच्यते ।
काम्यशब्दोऽत्र तन्त्रेणोभयार्थः । प्रकर्षेण वाक्येन
गंशयने प्रदारयं तन् महादानम् । प्रवारणं
महादानमिति त्रिकाष्टशेषः । इति तट्टीकायां
भरतः । (प्रकर्षेण वाक्यमिति ।) निषेधः ।
इति नेदिनी । ने, १०१ ।

प्रवाह

प्रवासः, पुं, (प्रवसन्त्यस्मिन्निति । प्र + वस् +
“हलश्च ।” ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।)

विदेशः । विदेशस्थितिः । यथा,—
“कर्णजपैराहितराज्यलोभा
क्षेपेन नीता विवर्ति लविन्ना ।
रामप्रवासे अन्धघनदोषं
जनापवादं सनरेन्द्रमृत्युम् ॥”

इति भट्टिः । ३ । ७ ॥ * ॥

द्वादशवर्षांशुतवाक्तां कप्रोषितस्य तत्प्रवासाद्य-
दिने आर्हं कर्त्तव्यम् । यथा,—

“प्रवासवाक्रे ज्ञेयं तस्मासेन्द्रचयेऽधवा ॥”

इति मिताक्षरा । ३ । ७ ॥ * ॥

प्रवासागतेन युक्ताद्यभिवादनं कर्त्तव्यम् । यथा,
“विप्रोऽहं प्रादपहृष्टमन्वहृष्टाभिवादनम् ।

गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुसरन् ॥

माहृष्यवा मातुलानी अश्रून्चाप पितुः स्वया ।

प्रपूज्या गुरुपत्नीव समास्ता गुरुभार्यया ॥

आहृष्यार्थोपसंग्रहात् सवर्णाहृष्यहृष्यपि ।

विप्रोऽहं भूप ! संग्राह्या ज्ञातिसमन्वियोषितः ॥

पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्ञायस्याश्च स्वसर्गपि ।

माहृष्यदृष्टिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरी-

यसी ॥”

इति कौर्म उपविभागे १३ अध्यायः ॥

प्रवासनं, स्त्री, (प्र + वास च्छेदे + ल्युट् ।) वधः ।

इत्यमरः ॥ (प्र + वस् + णिच् + ल्युट् ।) प्रवा-
चना । यथा, उत्तररामचरित्रे ।

“सौताप्रवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥”

प्रवासी, त्रि, (प्रवसितुं शीलमस्येति । प्र + वस् +
“प्रि लप्रसुद्धमचवदवसः ।” ३ । २ । १४५ । इति
घिगुण् ।) प्रवासविशिष्टः । प्रोषितः । विदे-

शस्तः । यथा,—

“अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्वः पान्यः पथिकदेशिकौ ।

प्रवासी तद्वयो हारिः पाथेयं सम्बलं समे ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । १५७ ॥

(यथा, मार्कण्डेये । १८ । ५१ ।

“लक्ष्मीर्लक्ष्मीवतां श्रेष्ठा कण्ठस्या कण्ठभूषणम् ।

अभीष्टवन्दुदारेऽथ तथाज्ञेयं प्रवासिभिः ॥”)

प्रवाहः, पुं, (प्र + वह् + भावे घञ् ।) प्रवृत्तिः ।

(यथा, भागवते । ७ । ८ । ८ ।

“सत्त्वैकतानगतयो वचसां प्रवाहः ॥”

जलस्रोतः । इति मेदिनी । हे, २१ । (यथा,

रघौ । ५ । ४६ ।

“पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः

अरिप्रसाहस्तटमुत्सर्गम् ॥”)

अवहारः । इति विश्वः ॥ प्रहृष्टाश्च । इति

नानार्थरत्नमाला ॥ (पुरीषादेर्निगमः । यथा,

मुमुते उत्तरतन्त्रे । ४० अध्याये ।

“प्रवाहेन गुरुभंशे स्त्रज्जघाते कटिग्रहे ।

गधुराग्र्यदन्तं तेनं सर्पिर्वीज्यनुवाचनम् ॥”)

प्रवाहकः, पुं, (प्रवहतीति । प्र + वह् + ण्वल् ।)

राज्यमः । इति शब्दमाला ॥ प्रहृष्टवहनकर्त्तरि,

त्रि ॥

प्रवाहि

प्रवाहिका, स्त्री, (प्रवहति सुहृमुहः प्रवर्तते
इति । प्र + वह् + ण्वल् । टाप् चत इत्यम् ।)

ग्रहणीरक् । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥ (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३१ अध्याये ।

“प्रवाहिका शिरःशूलं कोष्ठशूलं दास्यम् ।

पिपासावलहानिश्च तस्य मृत्युरपस्थितः ॥”

अस्या गिदानं ग्रहणीशब्दे द्रष्टव्यम् । अस्याः

स्वरूपमाह चरकः ।

“अग्राधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद्यग्रहणी मता ।

अपक्वं धारयेत् तत्र पक्वं त्यजति वाप्यधः ॥”

सुश्रुतोऽपि ।

“वष्टी पित्तधरा नाम या कणा परिकीर्तिता ।

आमपकाशयान्तःस्या ग्रहणी साभिधीयते ॥

ग्रहण्या बलमर्हि च चापि ग्रहणीश्रितः ।

तस्मादमौ प्रदुष्टे तु ग्रहण्यपि विदुष्यति ॥

तस्मात् कार्यः परौहारो ह्यतीसारे विरिक्त-
वत् ॥” * ॥

अतीसारे द्रवधातुप्रवृत्तिः ग्रहणानु बहुस्यापि

मलस्य प्रवृत्तिरिति तयोर्भेदः ॥ * ॥ ग्रहणी-

रोगस्य भेदं संग्रहग्रहणीरोगमाह ।

“द्रवं घनं चितं क्षिप्तं सकटीवेदनं श्रुतम् ।

आमं बहुसपैच्छिद्यं सशब्दं मन्दवेदनम् ॥

पश्चात्मासाहृष्टाहृष्टा गित्यपि विसृजति ।

अन्नकूजनमालस्यं दौर्बल्यं सदनं भवेत् ॥

दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ शान्तिय गच्छति ।

दुर्बिज्ञेया दुर्निवारा चिरकालानुपन्विनी ॥

सा भवेदामवातेन संग्रहग्रहणी मता ॥”

अथ घटीयन्त्राख्यं ग्रहणीरोगमाह ।

“प्रसृप्तिः पार्श्वयोः शूलं तथा जलघटीधनिः ।

तं वदन्ति घटीयन्त्रमन्त्रं ग्रहणीगदम् ॥”

अथ ग्रहणीरोगस्यारिमाह ।

“यैर्लज्जैः सिध्यति नातिसार-

स्तैः स्नात साध्यो ग्रहणीगदोऽपि ।

वृहस्य जायेत यदा गदोऽर्थं

देहं तदा तस्य विनाशश्चेत् ॥” * ॥

अथ सामान्यग्रहणीरोगस्य चिकित्सामाह ।

“ग्रहणीमाश्रितं रोगमनीर्यवदुपाचरेत् ।

लङ्घनेर्दोषनीयेष मन्दातीसारभेषजेः ॥

दोषं सामं निरामय विद्यादजातिवारवत् ।

अतीसारोक्तविधिना तस्यामस्य विपाचयेत् ॥

पेयादि पटु लज्जं पथकोलादिभिर्युतम् ।

दीपनानि च तद्रूपं यद्यण्यां योजयेद्विषयम् ॥

कपित्थविष्यवाह्नेरीतक्रदाङ्गिमसाधिता ।

यवागृः पाचयत्यामं श्रुतं संवर्त्तयत्यपि ॥”

संवर्त्तयति घनीकरोति ॥

अथ खट्वदुषः ।

“सुहृद्वयं रसं तत्रं घान्यजीरकसंयुतम् ।

संन्यवेनान्वितं दद्यात् खट्वदुषमिति कीर्त्ति-

तम् ॥”

रसं लघुपाचिकमांसभवम् ॥ * ॥

“कथं गन्धकमहंमारदशुभं कुम्भाच्छुभां कथ्यतीं

त्राचं त्रूपयतथ पञ्चलपत्रं साहंश्च कथं पृषम् ॥

प्रवाहि

गृहं हि न च धीरकदम्बं सन्निहमागान्तिं
मादेष्टुमिहं प्रवृत्तिगदानीं कस्य विलेनं च ॥
तद्वृत्तिविकाशपूर्णमित्यर्थः ॥ इति तद्वृत्तिगदानीं च ॥
“त्रिपुटं त्रिपुटा चैव विदुः धीरकदम्बम् ॥
भक्तानकं यवानी च विदुः धीरकदम्बम् ॥
नृदधुनी यथा दृष्टं रगी गन्धर्वमभक्तम् ॥
चारुव्यालमोदे च त्रिपुटं गन्धर्वपिप्लो ॥
सुखा मोचरं पाठा लवणं चातिपक्वम् ॥
समभागकनचैषां चूर्णं दृष्टं विनिर्मितम् ॥
प्रकाशकस्य चूर्णं चूर्णतुल्यं प्रदापयेत् ॥
मन्दाभिकाशदुर्गमस्योपायुद्विज्वरान् ॥
विष्टमं संघर्षं शून्यं दृष्ट्वाभ्यानातिमारुह्य ॥
सामवातापदं कलं कृतिकादीयनाशम् ॥
वर्णयेन्नायमप्यस्य स्नानं पिशितभोजनम् ॥
प्रयं काष्ठिकमवापि दक्षितक्रमयापि वा ॥
दृष्ट्वाचूर्णमिहं तादृभापितसुखम् ॥”
इति दृष्ट्वाचूर्णम् ॥ दृष्ट्वाचूर्णमिति
प्रसिद्धम् ॥ ० ॥
“जातीफलवज्रैलापत्रवद्भागेरैः ॥
कर्पूरचन्दनतिलकक्षीरीतगरामलेः ॥
तालीशपिप्लोपय्याम्बुलीरकचित्रकैः ॥
शुष्कीविडङ्गमरिचैः समभागविक्षर्तितैः ॥
यावन्देशानि सर्वाणि दद्याद्भाष्यं तावतीम् ॥
सन्ध्याचूर्णसमांशा प्रदेया शुभशक्रेण ॥
कर्ममात्रमिहं खादन्मनुजा ज्ञापितं जनः ॥
नाशयेद्दृष्ट्वाचूर्णं काशं चूर्णं चायमरोचकम् ॥”
इति जातीफलवज्रैलापत्रवद्भागेरैः ॥ ० ॥
“पिप्लोपिप्लोमूलं चारुं लवणपक्वम् ॥
चोयं विडङ्गमोदाय चयचैकत्र चूर्णयेत् ॥
यटिका मातुलुङ्गस्य रसैर्वा दादिस्य वा ॥
मता विपाचयत्नामं प्रदीपयति पाननम् ॥”
चारुं नर्जिका यवचारुं ॥ लवणपक्वमिति ॥
“सैन्यं दक्षकपेयं विदुः सासुद्रकं गडम् ॥” इति ॥
चोयं शुष्कीपिप्लोमूलचानि ॥ अपमोदाय
मयाशिका ॥ मातुलुङ्गं वीजपूरकम् ॥ इति चित्र-
दादिवटिका ॥ ० ॥
“श्रीवत्सलाटुदरणी नागरचूर्णेन मिश्रितः
चगुडः ॥
गृहणीगदम्बं तद्वृत्तिगदानीं जयति ॥”
श्रीवत्सलाटुः विलस्यामं फलम् ॥ गुडस्यात्र
भागद्वयम् ॥ इति विलकल्कः ॥ ० ॥
“तत्पुष्पं तुषाकाणं त्रिपुटं लवणत्रयम् ॥
गार्गाकोः दुग्धवशाकं गृह्यादित्ये तपानमाह ॥
दग्धा दवेगं गार्गाकोमूटिका भोजनोत्तरम् ॥
मुक्ता मुक्तं पक्वमाह नाशयेद्दृष्ट्वाचूर्णीगदम् ॥
कायं चायं तपार्गाणि विरुषीषं दृष्ट्वाचूर्णम् ॥”
इति गार्गाकुटिका ॥ ० ॥
“मुक्तकानि विपाचयत्नौटयं सप्ताचूर्णितम् ॥
मधुना च यमानीं दृष्ट्वाचूर्णं चूर्णं जयेत् ॥”
कोटनं दम्बपः ॥ मुक्तकादिचूर्णम् ॥ ० ॥
“श्वेतो वा यदि वा रक्तः सुपक्षो गृहणीगदः ॥
गुह्याधिकार्येन भवेत्तस्मात् नमति ॥”

प्रवाहि

मर्जः रामः ॥ मर्जरमर्जम् ॥ ० ॥
“विश्वान्द्रशक्यववाकमोचमिह-
मात्रं पयः पिबति यो दिवमत्रयेण ॥
सोऽतिप्रवृत्तिचिरत्रयद्यप्योऽपि नारं
सामं नशोगितमसाध्यमपि क्षिणीति ॥”
मोचो मोचरमः ॥ क्षिणीति इति ॥ ० ॥
“प्रम्वचये त्वामलकीरसस्य
रुहस्य दृष्ट्वाचूर्णं गुडस्य ॥
चूर्णं तैर्भक्तिकर्त्रीरसस्य-
योधेमकृष्णाद्युपायमोदेः ॥
विडङ्गसिन्धुचित्रकायवानी-
पाठाविधान्येष पलप्रमाणैः ॥
दृष्ट्वा चित्रचूर्णं पलानि चाष्टा-
वष्टौ च तैलस्य पचैद्युपायम् ॥
तं भक्तयेदक्षपलप्रमाणं
यद्येष्टयेष्टपि सुगन्धियुक्तम् ॥
अनेन सर्वे पदयोधकाराः
सम्बासकासस्तरमेदशोयाः ॥
शान्तिं पायं चिरमन्तरमे-
ष्टस्य पुंस्तस्य च दृष्टिहेतुः ॥
ओषाणु वन्ध्यामयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुडः प्रसिद्धः ॥
तैले मनाक् चिह्दष्टष्टा त्रिगुणानि पलं पलम् ॥
सिद्धे निधेयमत्रैव गुडं कल्याणपूर्वकम् ॥”
इति कल्याणकगुडः ॥ ० ॥
“पिप्लोपिप्लोमूलं चित्रकं गन्धपिप्लो ॥
धान्यकश्च विडङ्गानि यवानी मरिचानि च ॥
त्रिपुटा चाणमोदा च नलिनी धीरकसुधा ॥
सैन्यं रौमकस्यापि सासुद्रं दक्षकं विडम् ॥
चारुमधश्च त्वक्पत्रं रुष्मिणा चोपप्लुषिका ॥
शुष्कीशक्यवाचैव प्रत्येकं कर्मसम्पिताः ॥
रुह्योकायाः पयान्यत्र चत्वारि कथितानि हि ॥
त्रिष्टायाः पलान्यष्टौ गुडस्याहृतुणा तथा ॥
तिस्रस्तैलपलान्यष्टौ पलान्यष्टौ रसस्य तु ॥
प्रम्वचयमिहं सर्वं शनैर्दृष्ट्वाचूर्णं पचेत् ॥
औदुम्बरं चामलकं वादरं वा यथा फलम् ॥
तावन्मात्रमिहं खादेद्दृष्ट्वाचूर्णं यथानलम् ॥
निमित्तान् यद्यधीरोमान् प्रमेष्टाश्चैव विंशतिम् ॥
उरोवातं प्रतिश्रायं दौर्बल्यं यद्विषं चयम् ॥
ज्वरानपि हरेत् सर्वान् कृत्वात् कान्तिं मतिं
स्वरम् ॥
पिपुपाटान्वाहन्ति रक्तपित्तश्च विरुष्यहम् ॥
धातुधीरो वयःलीलः स्त्रीषु चीलः चयो च यः ॥
तेभ्यो हितस्य दन्त्याये महाकल्याणको गुडः ॥”
इति महाकल्याणकगुडः ॥ ० ॥
“कुशापानां तुषकानां सिन्धुनां निष्कृतत्वचान् ॥
सर्पिःप्रसू पलशतं ताम्रपात्रे शनैः पचेत् ॥
पिप्लोपिप्लोमूलं चित्रकं गन्धपिप्लो ॥
धान्यकानि विडङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥
त्रिपुटा चाणमोदा च कलिङ्गाजालिमेनवम् ॥
एकैश्च पलैकैश्च त्रिष्टोष्टौ पलानि च ॥
तैलस्य च पयान्यष्टौ गुडान् पञ्चाशद्वैव तु ॥

प्रविष्टः

आमलक्या रसस्यात्र प्रम्वचयमुदीरितम् ॥
तावत् पाकं प्रकृष्टं हि रूढना वदित्वा भिषक् ॥
पारद्वर्णीप्रवेपः स्यात्तदेनमवतारयेत् ॥
औदुम्बरचामलकं वादरं वा यथा फलम् ॥
तावन्मात्रमिहं खादेद्दृष्ट्वाचूर्णं यथानलम् ॥
अनेनैव विधानेन प्रयुक्तं च दिने दिने ॥
निश्चिन्तं यद्यधीरोमान् कृष्णान्द्रशमिगन्धरान् ॥
ज्वरमानाश्च रुह्योगुन्मोदरविस्त्रिषिकाः ॥
कामलां पाण्डुरोगश्च प्रमेष्टाश्चैव विंशतिम् ॥
वातश्रोतितवीर्यपदद्वयमृष्टलीमकान् ॥
वातपित्तकफान् सर्वान् दुष्टान् रुह्यान् समा-
चरेत् ॥
याधिलीला वयःजीलाः स्त्रीषु चीलाश्च वै
नराः ॥
तेभ्यो हितो गुणोऽयं स्यादन्ध्यानामपि पुत्रदः ॥
रुह्यो वल्यो रुह्यश्च वयसः स्यापनः परः ॥”
इति कुशाण्डकल्याणकगुडः ॥ ० ॥
अतीवाराधिकारलक्षणं पित्ततैलस्यात्र
हितम् ॥ इति भावप्रकाशे यद्यधीरोगाधिकारः ॥
(चिन्तिज्ञानतरमस्या यथा,—
“वातं विल्वं गुडं तैलं पिप्लो विश्वभेषजम् ॥
लिङ्गादाते प्रतिघ्ने सन्ध्या सप्रवाहिके ॥
पयसा पिप्लोकोकलः पीतो वा मरिचोद्वयः ॥
त्रिष्टात् प्रवाहिका इति चिरकालातुवन्धि-
नीम् ॥
कल्कः स्याद्वातविष्टानां तिलकल्कश्च तत्तमः ॥
दध्मः खरान्तः सेहाट्टः खड्गो दृष्ट्वात् प्रवाहि-
काम् ॥”
इति वैद्यकचक्रमातिसंयच्छेतीवाराधिकारः ॥
प्रवाही, स्त्री, (प्रोच्यते इति । प्र + वच् +
घञ् । गौरादित्वात् ङीप् ।) बालुका । इति
राजनिर्घण्टः ॥
प्रविष्टातिः, स्त्री, (प्र + वि + त्वा + क्तिन् ।)
अतिप्रविष्टः । तत्पण्यायः । विन्नायः २ । इत्य-
मरः । ३ । २ । २८ ॥
प्रविदारणं, स्त्री, (प्रविदारयन्त्येति । प्र + वि +
दृ + णिच् + आधारे लुट् ।) रुढम् । इत्यमरः ।
२ । ८ । १०३ ॥ (प्र + वि + दृ + णिच् + भावे
लुट् ।) अवदारणम् । इति मेदिनी । य, ११३ ।
आकीर्यम् । इति शब्दरत्नावली । (प्र + वि +
दृ + णिच् + कर्त्तरि लुः ।) प्रविदारणे, त्रि ।
प्रवरः, पुं, पीतकाष्ठम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
प्रविश्यः, पुं, (प्रकृष्टो विश्वो यस्य ।) प्रकृष्ट-
विशेषः । तत्पण्यायः । विह्वरम् २ । इत्यमरः ।
३ । २ । १०३ ॥ यथा,—
“वैरुष्येऽपि प्रविश्ये विह्वरं विकले त्रिषु ॥”
इति भरतभृतचिकित्साश्रमः ॥
प्रविषा, स्त्री, (प्रवृत्तं विषमनया ।) अतिविषा ।
इति ऊचिदमरः । २ । ४ । ६६ ॥ (अतिविषा-
शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
प्रविष्टः, त्रि, (प्र + विष् + कर्त्तरि ह् ।) प्रवेष्ट-
विशेषः । यथा,—

“स तं प्रविष्टं वृत्तमाततायिभि-
भंटेरनेकैरवलोक्य माधवः ॥”

इति श्रीभागवते वाण्युद्धे ६२ अध्यायः ॥

प्रवीणः, त्रि, (प्रकृष्टा संसाधिता वीणास्य । यथा,
प्रवीणयति वीणया प्रगायतीति । प्र + वीण +
गिच् + अच् । वीणया गायकस्य नैपुण्यप्रसिद्धे-
न्तत्तुल्यनैपुण्यान् तथात्वम् ।) प्रकृष्टं वेत्ति यः ।
नत्पण्यायः । निपुणः २ अभिज्ञः ३ विज्ञः ४
निष्णानः ५ शिचितः ६ वैज्ञानिकः ७ कृत-
मुखः ८ जती ९ कुशलः १० । इत्यमरः । ३ ।
१ । ४ ॥ (यथा, कुमारः । १ । ४ ८ ।

“विश्वावसुप्रायधरेः प्रवीणैः

सङ्गीयमानत्रिपुरावदानः ।

अध्वानमध्वान्तविकारलक्ष्म-
स्तार ताराधियखण्डधारी ॥”)

प्रवीरः, पुं, (प्रकृष्टो वीरः ।) सुभटः । (यथा,
कथासरित्सागरे । २५ । १४५ ।

“इति तस्या वचः श्रुत्वा स प्रवीरोऽप्युवाच
ताम् ॥”

भौत्यस्य मनोः पुत्रमेदः । यथा, हरिवंशे । ७ । ८ ॥

“अभिमानो प्रवीरश्च निष्णुः संक्रन्दनस्तथा ॥”

अत्र कचित् प्रवीणोऽपि पाठः ॥ पुत्रवंशीयस्य
प्रचिन्ततः पुत्रः । यथा, तत्रैव । ३१ । ५ ।

“प्रचिन्ततः प्रवीरोऽभून्मनसुस्तस्य चात्मजः ॥”

धर्मनेत्रस्य उपदानवीरगर्भजातः पुत्रमेदः ।

यथा, तत्रैव । ३२ । ७—८ ।

“नन्वोः सुरीधो राजर्धिमर्मेनेत्रः प्रतापवान् ।

अथवादी पराक्रान्तस्तस्य भार्योपदानवी ॥

उपदानवी सुतान् वेमे चतुरस्तान् सुयोधतः ।

दुश्शन्तमथ सुशन्तं प्रवीरमनघं तथा ॥”

चण्डालपुत्रविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ८ । ८६ ।

“चण्डालोऽहमिहाख्यातः प्रवीरेति पुरोत्तमे ।

विस्त्यानो बध्वधकी रतकन्वलहारकः ॥”)

उत्तमे, त्रि । इति धराणिः ॥ (यथा, देवी-

भागवते । २ । ५ । २० ।

“कुरुप्रवीरं कुरु मां पतिं त्वं

वृथा न गच्छेन्ननु यौवनं ते ॥”)

प्रवृत्तिः, त्रि, (प्रवर्तते स्मेति । प्र + वृत् + क्तः ।)

प्रवृत्तिविशेषः । यथा,—

“प्रवृत्त एव स्वयमुन्नितश्रमः

क्रमेण पेष्टुं भुवनदिषामि ।

तथापि वाचालतया युनक्ति मां

मिथस्वदाभाषणलोलुपं मनः ॥”

इति शिशुपालवधे । १ । ४० ॥

गारुतः । यथा,—

“प्रवृत्तमनसा कुप्यात् यदि मोहात् कथप्यन ।

यत्तद्वद्वया भूतं तत् एव समापयेत् ॥”

इति ह्युदीगपरिशिष्टम् ॥

प्रवृत्तवर्त्तनविशेषः ॥ (यथा, रामायणे । ७ ।

८० । ११ ।

“अप राज्ञां गृहणायां शत्रुभ्यो भयगन्धनम् ।

मप्यन्तः स्वतः सिद्धं वदन्त्य यथा वदन् ॥”)

प्रवृत्तिः, स्त्री, (प्रवर्तते इति । प्र + वृत् + क्तिन् ।)

प्रवाहः । उदन्तः । (यथा, मेघदूते । ४ ।

“प्रवासमे नभसि दयिताजीवितात्मन्यर्थं

जीमूतेन खकुशलमर्थं हारयिष्यन् प्रवृत्तिम् ॥”

प्रवर्त्तनमिति । प्र + वृत् + क्तिन् ।) प्रवर्त्तनम् ।

(यथा, महाभारते । १२ । ३० । १६ ।

“वृथे हि ततस्तस्य हृदि कामो महातानः ।

यथा शुक्लस्य पद्मस्य प्रवृत्तौ चन्द्रमाः शुनेः ॥”

प्रवर्त्तते आग्रीति प्रसिद्धत्वेनेति । प्र + वृत् +

क्तिच् । यच्चादिश्यापारः । यथा, महाभारते ।

१ । १ । २५५ ।

“असच्च सदसच्चैव यस्माद्विष्यं प्रवर्त्तते ।

सन्ततिश्च प्रवृत्तस्य चक्षुःशृणुर्भवाः ॥”

“सन्ततिर्ज्ञादिः । प्रवृत्तियच्चादिः ॥” इति

तट्टीकार्या नीलकण्ठः ॥”) अवन्त्यादिदेशः ।

इति मेदिनी । ते, १३० ॥ हस्तिमदः । इति

हेमचन्द्रः । ४ । २६० ॥ न्यायमते यद्विशेषः ।

अस्याः कारणम् । चिकीर्षा । क्षतिवाध्यता-

ज्ञानम् । इष्टसाधनताज्ञानम् । उपादानप्रव-

त्तम् । यथा,—

“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवगकारणम् ।

एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तात्त्विकैः परिदर्शितम् ॥

चिकीर्षा क्षतिवाध्योपादानत्वमतिस्थया ।

उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

(यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । १७३ ।

“देहादिपञ्जरं यन्तं तदारोहोऽभिमानिता ।

विहितप्रतिषिद्धेषु प्रवृत्तिर्भ्रमणं भवेत् ॥”

प्रयत्नसंहितादन्तःकरणत्वात् प्रवृत्तिर्जायते ।

यदुक्तं कामन्दकीये नीतिचारे । १ । ३३—३५ ।

“आत्मा मनश्च तद्विहारेनाःकरणमुच्यते ।

आभ्यान् च प्रयत्नाभ्यां तदुत्पत्तिरुपजायते ॥

आत्माबुद्धीन्द्रियाण्यर्था बहिष्करणमुच्यते ।

बुद्ध्याध्वसायाभ्यां तद्विहारेण प्रकीर्षिता ॥

उभे एते हि करणे यद्वानन्तयेके स्मृते ।

तस्मात् प्रवृत्तिरुपादानाववेगिर्मनस्कृताम् ॥”

“आत्ममनोबुद्धिकर्मेन्द्रियाणां लक्ष्यमभिधाय

बुद्धेरन्तःपरिकल्पयया कारणविभागमभिधातु-

माह । आत्मा मनश्चेति । अभिहितेन लक्ष-

णेनेति प्रतिपादयते यथा विद्यया साधन्यविद्या

या विद्यते येषां ते तद्विद्याः कयादाद्यपादा-

दयः तैः तद्विद्यैः आत्मा मनश्च चन्तःकरण-

मुच्यते । आभ्यां आत्ममनोभ्यां प्रयत्नसंहिताभ्यां

चक्षुःशृणुः प्रवृत्तिः इन्द्रियप्रवर्त्तनं उपजायते ।

बहिःकरणमभिधातुमाह । आत्मा बुद्धीति ।

आत्मा उक्तलक्षणः । बुद्धिः मनः । इन्द्रियाणि

बाह्यरूपाणि । आभ्याः शब्दादयः । कर्मे-

न्द्रियाणां हि उत्तर्गादिका अर्थाः प्रयोजनानि ।

एतन् वर्त्तं बहिःकरणम् । चक्षुःशृणुः सम्प-

भूतार्थपर्यटनं अध्यवसायः प्रयत्नविशेषः ताभ्यां

अस्य आत्मनः सुरागुभवयवस्था विधिः प्रकी-

र्षिता । तदेवं चन्तःकरणप्रवृत्तिः प्रयत्नादेव

बहिःकरणप्रवृत्तिरपि अध्यवसायलक्षणात्

प्रयत्नादेवेति दर्शितं भवति एतदेव समर्प-

यमाह । उभे एते हीति । उभे एते च्चनन्त-

रोक्ते हि स्फुटं करणे चन्तर्वाहःकरणसंज्ञके

यद्वानन्तयेके प्रयत्नानन्तरं वर्त्तते प्रयत्नप्र-

णादित्यर्थः । तस्मादिति । यत्नादेवं तस्मात्

प्रवृत्तिरुपादानात् उभयात्मकस्य प्रयत्नस्यैव संरोधं

हत्वा निर्मनस्कृतां भावयेत् निर्मनस्कृतां च्चन-

स्येत् यावत् प्रयत्न एव निरुद्धो भवति ताव-

दात्मा मनसा न युज्यते ततश्च विद्यमानमपि

मनो नास्त्येव मनःकार्याकरणात् । चन्तः-

करणविद्येयात् प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । एवमन्तः-

करणप्रवृत्त्याभावात् बहिःकरणप्रवृत्तिरप्यभावात् ।

तद्भावात् इन्द्रियाणां विषयेः सम्बन्ध एव न

स्यात् इति भावः ।” इति तट्टीका ॥)

प्रवृत्तिज्ञः, पुं, (प्रवृत्तिं वृत्तान्तं जानातीति । ज्ञा +

क्तः ।) चारमेदः । तत्पण्यायः । वार्त्तिकाः २

वार्त्तायनः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रवृद्धः, त्रि, (प्रवृद्धं स्मेति । प्र + वृद्ध + क्तः ।)

वृद्धियुक्तः । तत्पण्यायः । प्रौढः २ वृद्धितः ३ ।

प्रसारितः । तत्पण्यायः । प्रवृद्धः २ । इत्यमरः ।

३ । १ । ७६ ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । २६ ।

“वत्सं यस्तुतुक्तं घातं प्रवृद्धं श्राव्यदर्शनात् ।

वैराग्यं तत्फलं जातं तामसार्थेषु गारह ॥”)

प्रवेकः, त्रि, (प्रविष्यते पृथक् क्रियते इति ।

प्र + विष् + कर्मणि षच् ।) उत्तमः । प्रधा-

नम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५० ॥ (यथा, भाग-

वते । २ । ६ । ११ ।

“श्यामावदन्ताः श्रुतपद्मलोचनाः

पिशङ्गवत्याः सुवपः सुपेशवः ।

सर्वे चतुर्वाहव उन्मिषणादि-

प्रवेकनिष्काभरया सुवर्चवः ॥”)

प्रवेटः, पुं, (प्रवीयते स्वादते इति । प्र + वी +

वाहुलकात् टः ।) ययः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रवेष्टिः, स्त्री, (प्रकर्षेण वीयते इति । प्र + धी गतौ

+ “वीण्याचरिभ्यो निः ।” उणा० ४ । ४८ ।

इति निः । गत्वम् । यथा, प्रवेष्टति कीर्त्तयं प्राप्नो-

तीति । प्र + वेष् गतौ + इत् ।) कृषः । वेष्टी ।

इति मेदिनी । ये, ६३ ॥

प्रवेणी, स्त्री, (प्रकर्षेण वीयते इति । प्र + धी गतौ

+ “वीण्याचरिभ्यो निः ।” उणा० ४ । ४८ ।

इति निः । गत्वम् । छदिकारादिति पाथिको

टीप् ।) वेष्टी । (यथा, रघौ । १५ । ३० ।

“तच्च सौप्रगतः पश्यन् यमुना च्चक्रवाक्यीम् ।

क्षेमभक्तिमतीं भूमेः प्रवेणीमिव पिप्रिये ॥”)

गद्यपद्यस्यपिचक्रकमलम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८८

(यथा, महाभारते । १५ । २० । ११ ।

“अक्षितानि प्रवेणीस्य सुकु सुवप्य महीपतिः ।

कमलसूत्रं स्यासीच्च पिठराणि च भारय ॥

नहीविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८८ । ११ ।

“प्रवेण्युत्तरमार्गे तु पुण्ये कस्याग्रमे तथा ।

तापसानामरण्यानि कीर्त्तितानि यथाश्रुति ॥”)

प्रवेक्षः, पुं, (प्र + वेक्ष् + अच् ।) पीतसुहः । इति हेमचन्द्रः । ४।२३८॥

प्रवेशः, पुं, (प्र + विश् + “हलश्च” ३ । ३ । १२१ । इति भावे घञ् ।) अन्तर्विगाहनम् । इति हेमचन्द्रः । ६।१०६॥ (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे । ७ । ३६ ।

“निर्गमे च प्रवेशे च राजमार्गे समन्ततः ।

प्रोत्थारितजनं गच्छेत् सत्यगाविकृतो-
न्नतिः ॥”)

प्रवेशनं, क्ली, (प्रविश्यतेऽनेनेति । प्र + विश् + करणे ल्युट् ।) सिंहरदारम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५६॥ (प्र + विश् + भावे ल्युट् ।) प्रवेशः ।

(यथा, हरिवंशे । १७४ । १२२ ।

“तव योगप्रभावेन शक्यं तत्र प्रवेशनम् ।

किं मे बहुविधापेन मृत्यतां सखि ! कारणम् ॥”)

प्रवेशः, पुं, (प्रवेष्टने इति । वेष्ट् वेष्टने + अच् ।)

बाहुः । इत्यमरः । २ । ६ । ८०॥ बाहुनीच-
भागः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ इति दन्तमार्गम् ।

इति हारावली । ३०॥ गजपृष्ठतल्पनम् । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रयत्नः, त्रि, (प्रयत्न्यते स्मेति । प्र + वि + अन्ज् + क्तः ।) स्फुटम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८२॥

(यथा, सुश्रुते निदानस्थाने द्वितीयाध्याये ।

“जतिव्येतानि रूपानि प्रयत्नतराणि भवन्ति ॥”)

प्रवर्जितः, पुं, (प्र + वृज् + क्तः ।) वृद्धभिक्षु-
शिष्यः । तत्पर्यायः । चेलुकः २ आमणेरः ३

अहमाश्रवाः ४ गोमो ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रि, प्रव्रज्याश्रमविशिष्टः ॥ (यथा, पराशर-
खंडितायाम् । ४ । २६ ।

“नष्टे ऋते प्रवर्जिते क्लीवे च पतिते पतौ ।

पञ्चस्वापतुह नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥”

प्र + वृज् + भावे क्तः । क्ली, सन्नासः । यथा,

महाभारते । ५ । १७६ । ५ ।

“अर्जुनं प्रवर्जितेनेह भद्रे । शृणु हितं वचः ।

इतो गच्छेत् भद्रं पितुरेव निवेशनम् ॥”)

प्रवर्जिता, स्त्री, (प्रवर्जितस्य लिङ्गमिव गटादिक-
मव्यवस्था इति । अच् । टाप् ।) मांसी ।

सुखीरी । (प्रवर्जित + टाप् ।) तापशी । इति

मेदिनी । त्रि, २१०॥

प्रव्रज्या, स्त्री, (प्र + वृज् + “वृजयन्तीर्भावे क्यप्”

५।३।६८॥ इति भावे क्यप्प्रत्ययः ।) सन्नासः ॥

(यथा, महाभारते । ३ । १७७ । ७ ।

“नाथवेगं हि कस्तस्य शक्तः सोढुं महात्मनः ।

प्रव्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषधर्मः ॥”

यथा च झुमारे । ६ । ६ ।

“सुक्तायस्रोपवीतानि विधत्ते हैसवल्कलाः ।

रत्नाधरुचः प्रव्रज्यां कण्टका इवाश्रिताः ॥”

“अत्र चतुर्थश्रमवाचिना प्रव्रज्याशब्देन वान-
प्रस्थाश्रमो ज्ञस्यते ‘गृहः परिग्रहश्रीङ् प्राजा-

पत्यास्तपस्विनः’ इति सप्तमीफलविधानात्

‘सुतविन्यस्तपस्वीकः तया वासुगतोऽपि सन्’

इति वानप्रस्थस्योभयथा स्मरणात् ॥” इति तत्र

मल्लिनाथः ॥ दृष्टाप्रव्रज्याश्रितानां निन्दनीयत्व-
त्तुक्तम् । यथा, मनौ । ५ । ८६ ।

“दृष्टासङ्करजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् ।

आत्मनस्तामिनाश्चैव निवर्त्तेतोदकक्रिया ॥”

क्री, प्रव्रजनम् । यथा, महाभारते । ४।१७।११ ।

“कीदृहि राज्यं परित्यज्य सर्वस्वं चालना चह ।

प्रव्रज्यायैव दीयेत विना दुर्लभतदेविनम् ॥”)

प्रव्रज्यावसितः, पुं, (प्रव्रज्याया अवसितो विद्युतः ।)

सन्नासभटः । यथा,—

“तवाष्टमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः द्रुतः ॥”

इति दायभागवचनव्याख्यायां कससंयहः ॥

(यथा, कात्यायनवचनम् ।

“प्रव्रज्यावसिता यत्र त्रयो वयसि द्विजोत्तमाः ।

निवासं कारयेद्विप्रं दासत्वं च त्रैवेद्ययोः ॥”)

प्रशंसा, स्त्री, (प्र + शन्च् + भावे अच् ।) क्षियां

टाप् ।) प्रशंसनम् । तत्पर्यायः । वर्णना २

इडा ३ क्षवः ४ स्तोत्रम् ५ स्तुतिः ६ श्रुतिः ७

ज्ञाया ८ अर्थवादः ९ । इति हेमचन्द्रः । २ ।

१८४॥ (यथा, मनुः । १० । १२७ ।

“धर्मेष्टवस्तु धर्मज्ञाः सतां वृत्तिमनुष्ठिताः ।

अन्ववर्ज्यं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥”)

आत्मप्रशंसानिवेधो यथा,—

“न चात्मानं प्रशंसेद्वा परनिन्दाम् वर्जयेत् ।

वेदनिन्दां देवनिन्दां प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥”

इति कौर्मो उपविभागे १५ अध्यायः ॥

प्रशमः, पुं, (प्रशमनमिति । प्र + शम् + भावे

घञ् ।) शमता । उपशमः । यथा,—

“एतानि दृष्टपामानि प्रशमं यान्तु पाद्भवि ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(यथा च हरिवंशे । ६८ । ८२ ।

“च तेन वारिणा वक्षिस्तृणत्याग्नशमं ययौ ॥”)

प्रशमनं, क्ली, (प्र + शम् + यिच् + ल्युट् ।) मार-

यम् । वधः । इति हेमचन्द्रः ॥ (प्र + शम् +

ल्युट् ।) शमता । प्रशान्तिः । यथा,—

“सत्त्वावाधाप्रशमनं त्रैलोक्यस्याखिलेश्वरि ।।

एवमेव त्वया कार्यमसहैरिविनाशनम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् । ६१ । ३५॥

(प्रतिपादनम् । दानम् । इति शुक्लब्रह्मः ॥

यथा, मनुः । ७ । ५६ ।

“तैः चार्द्धं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं तन्निविशहम् ।

स्थानं समुदयं शुक्तिं लज्जप्रशसनानि च ॥”

स्थिरीकरणम् । प्रशमनेन स्थिरीकरणम् । यथा,

रघुः । ४ । १४ ।

“सर्वप्रशमनस्वस्थमयेनं समुपस्थिता ।

पार्थिवश्रीर्हितीयेव शरत्पद्मजलजया ॥”)

इति मल्लिनाथः ॥

प्रशंसं, त्रि, (प्रशस्यते स्मेति । प्र + शन्च् +

क्तः ।) क्षेमम् । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रशं-

सनीयम् । अतिश्रेष्ठम् । इति मतल्लिकादि-

शब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा, रघुः । ५ । १२५ ।

“अ त्वं प्रशस्ते मङ्गिते मदीये
वसंयतुर्थोऽभिरिवाद्यगारे ॥”)

प्रशस्तः, त्रि, प्रशंसनीयः । प्रपूर्वशतसंघातोः
कर्मणि क्यप्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, काम-

न्दकीयनीतिसारे । ११ । ५५ ।

“अपश्चात् तापघातुसम्यगुत्तमप्रदः ।

अदीर्घकालोऽभीष्टश्च प्रशस्तो मन्त्र इत्यते ॥”)

प्रशान्, [म्] त्रि, प्रकर्षेण शान्त्यति यः । (प्र +

शम् + क्तिप् । “अनुनासिकस्य क्षिप्रलो-

कृडिति ।” ६ । ४ । १५ । इति दीर्घः ।)

शान्तः । इति सुम्बोधव्याकरणम् ॥ (सामर्थ्यं

नान्तोऽययोऽयम् ॥)

प्रशान्तः, त्रि, (प्रकर्षेण शान्तः ।) प्रकृतशमता-

विशिष्टः । यथा,—

“प्रशान्तश्चापदाकीर्णं सुनिश्चिद्योपशोभितम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे । ८१ । ६ ।

प्रशान्ता, [ष्ट] त्रि, (प्रशान्तीति । प्र + शास् +

टच् । “अस्तित्वमिति ।” ७ । २ । ३४ ।

इति निपातनादिभावः । यद्वा, “हन्तृचौ

शंसिचदादिभ्यः संज्ञायाश्चानिटौ ।” उणा०

२ । ६४ । इति ढष् इट् च न ।) ऋत्विक् ।

मित्रम् । इति संक्षिप्तव्याख्यादिदृष्टिः ॥

शान्तनकर्त्ता ॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।

१३ । ४५ ।

“प्रशान्तश्चक्षुसेनानां मन्त्रमात्यपुरोधसाम् ।

सन्त्यक्प्रचारविज्ञानं दुष्टाणाञ्चावबोधनम् ॥”)

प्रश्नः, पुं, (प्रश्नगमिति । प्रश्न् + “यजयाच-

यतेति ।” ३ । ३ । ६० । इति नट् । “च्छोः

श्रुडिति ।” ६ । ४ । १६ । इति श्रः । “प्रश्ने

चेति ।” ३ । २ । ११७ । इति ज्ञापकात् न

सन्त्यसारणम् ।) जिज्ञासा । तत्पर्यायः । अनु-

योगः २ पृच्छा ३ । इत्यमरः । १ । ६ । १०॥

(यथा, मनुः । १ । ११५ ।

“साक्षिप्रश्नविधानश्च धर्मं स्त्रीपुंसयोरपि ॥”

“पृच्छा तन्नात् यथान्नायं विधिना प्रश्न उच्यते ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥)

प्रश्नदूती, स्त्री, (प्रश्नश्च दूतीव ।) प्रहेलिका ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रश्नी, स्त्री, (पृश्निः पृषोदरादित्वात् रः । वा

डीम् ।) क्षुम्भिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रश्नयः, पुं, (प्रश्नयणमिति । प्र + शि + भावे

अप् ।) प्रणयः । इत्यमरः । ३ । २ । २५॥

(यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । ८ । ८ ।

“अदीर्घसंज्ञताचौर्ध्रं प्रश्नयः खप्रधानता ।

प्रहतिस्कीतता चेति विजिगीषुगुणः स्तुताः ॥”)

प्रश्नितः, त्रि, (प्र + शि + क्तः ।) विनीतः । इत्य-

मरः । ३ । १ । २५॥ (यथा, रामायणे । १ ।

१३ । २ ।

“अजवीत् प्रश्नितं वाक्यं प्रसवार्थं दिगोत्तमम् ॥”)

प्रश्नयः, त्रि, (प्रहृष्टः स्मयः ।) प्रीतिः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रष्टा, [ष्ट] त्रि, (पृच्छतीति । प्रश्न् + ढष् ।

“प्रश्नेति ।” ८ । २ । ३६ । इति घः ।) प्रश्न-

दाता । तत्पर्यायः । कथं कथिकः २ । इति

प्रसङ्गः

प्रियाः प्रियः (यथा, मार्कण्डेये । ७५ । २६ ।
“विवेश वक्षिणां वै प्रथारं प्राह ह्यसुखम्”)

प्रष्टः, चि, (प्रतिष्ठते च्यते गच्छतीति । प्र +
स्था + “सुप्तिः” १ । २ । १४ । इति कः । “प्रष्टो-
भ्यगामिनि” ८ । ३ । ६२ । इति ऋक् ।)
अग्रगामी । इत्यमरः । २ । ८ । ७२ ॥ (यथा,
रघुः । १५ । १० ।)

“आदिष्टवर्गा सुनिधिः च गच्छन्तपतां वरः ।
पिरराज दधप्रष्टैर्वात्तलि प्रैरिदांशुमान् ॥”)

प्रष्टवाट्, [ष्ट] पुं, (प्रष्टः अग्रगामी सन् वष्ट-
तीति । प्रष्ट + वष्ट + “वष्ट” १ । २ । ६४ ।
इति स्त्रिः ।) पुगपार्श्वः । इत्यमरः । २ । ६ ।
६३ ॥ शिष्टार्थं पुगपार्श्वोऽयोजितः । इति
भरतः । योजितं पुगपार्श्वं दमनार्थं वंछाजिह्वा
आमयन्ति चः । इति मधुः । एवा गौर्दमनाय
योजितः । इत्यने ।

प्रष्टी, स्त्री, (प्रष्ट + ङीप् ।) प्रष्टभाष्या । अग्र-
गामिपत्नी । इति जटाधरः ॥

प्रष्टौष्टी, स्त्री, (प्रष्टवाट् + “वाहः” ४ । १ ।
६१ । इति ङीप् ।) वाष्पगर्भिणी । प्रथमगर्भ-
वती गौः । प्रष्टं प्रथमगर्भं वहति या वा ।
वाला वती गर्भिणी प्रथमगर्भेऽर्पः । इति
भरतः । (यथा, महाभारते । १३ । ६३ । ३३ ।

“प्रष्टौष्टीनां पीवराणाञ्च तावद्

अग्रया गृह्यो धेनुवः सुव्रताश्च ॥”)

प्रव, म व उ प्रववे । ततो । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-आल०-चक०-सेट् ।) रेफयुक्तायः । म,

प्रवयति । व, प्रवा । उ, प्रवते कौर्त्तिं विद्या ।

प्रवते विस्तारयति वेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

प्रवक्तुं, स्त्री, (प्र + वक्तु + क्त ।) नित्यम् । इति
जटाधरः ॥ (यथा, भाष्यवहातृविनिश्चयस्य
कावाधिकारे ।

“प्रवक्तव्यस्तु चमीरक्षेन

भिन्नस्वरः काचति मृष्यमेव ॥”

“प्रवक्तव्येगः सुततकाववेगः” इति तट्टी-

कायां विनयरक्षितः ।) तद्वति, चि ॥ (व्याक्तः ।

यथा, गीतायाम् । १६ । १६ ।

“अनेकाश्चित्तविभङ्गा मोक्षवालवमाहताः ।

प्रवक्ताः कामभोगेषु प्रतप्ति नरकेऽशुचौ ॥”)

प्रवक्तिः, स्त्री, (प्र + वक्तु + भावे क्तिन् ।) प्रवङ्गः ।

(यथा, किराते । ५ । ५० ।

“मा भूयमानवशरासवेन्द्रियाभ्याः

सन्तापे दिशतु शिवः शिवां प्रवक्तिम् ॥”)

अहमिति । आपत्तिः । इति सखभिचार-

शिरोमयिः ॥

प्रवङ्गः, पुं, (प्र + वङ्ग + वङ् ।) वङ्गतिविशेषः ।

यथा,—

“व प्रवङ्ग उपोहता रितुतायसरत्नया ।

निष्ठां रतेदकांस्ते शोभायुक्ततरिपते ॥”

तस्य पश्यन् । अन्त्योपेक्षां रतम् । तद-

र्पसु कृतिरिष्यताप्रपत्ते रति देवविषयता-

नापमानम् । इत्यहमितिपत्ये नदाधरभट्टा-

प्रसत्या

चायंः ॥१॥ (“प्रकरगान्तरं समापनं प्रवङ्गः ।

यथा प्रकारान्तरितो योऽर्थोऽवज्ञादुक्तः समा-

प्यते च प्रवङ्गः । यथा । महाभूतशरीरिचम-

वायः पुरुषस्तस्मिन् शोऽविज्ञानमिति वेदोत्-

पतावभिधाय भूतविद्यायां पुनरुक्तं यतोऽभि-

हितं पञ्च महाभूतशरीरिचमवायः पुरुष इति

च खल्वेवं कर्म पुरुषचिकित्सायामभिहितः ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चव्यतिनेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

अन्योद्देशेन प्रवृत्तावन्त्यापि सिद्धिः । यथा,—

“दृष्टा तु हरते पापं सृष्टा तु त्रिदिवं नयेत् ।

प्रवङ्गेनापि या गङ्गा मोक्षदा ह्यवगाहिता ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ७ ॥

(यथा च देवीभागवते । ३ । ६ । ४२ ।

“अस्यष्टमपि तन्नाम प्रवङ्गेनापि भाषितम् ।

ददाति वाञ्छितानर्थान् दुर्लभानपि सर्वथा ॥”)

प्रवक्तिः । यथा,—

“आनीता भवता यदा पतिरता साध्वी धरत्री-

सुता

स्तुर्ज्ज्वाक्षसमायया न च कथं रामाङ्गमङ्गी-

कृतम् ।

कतुं चेतसि पुरुषरीकनयनं दूष्वाद्दक्ष्यामलं

तुच्छं ब्रह्मपदं भवेत् परवधूचङ्गप्रवङ्गः कुतः ॥”

इति नाटकम् ॥ ४ ॥

प्रस्तावः । यथा,—

“तत्रैव गङ्गा यमुना च तत्र

गोदावरी तत्र सरस्वती च ।

सर्वापि तीर्थाणि वसन्ति तत्र

यन्नाच्युतोदारकथाप्रवङ्गः ॥”

इति पौराणिकाः ॥ ३ ॥

मैथुनम् । यथा । प्रवङ्गनित्यद्वयव्यानादिति

रामिनिश्चयवचनटीकायां विनयरक्षितः ॥

(यथा च देवीभागवते । १ । १२ । २० ।

“श्रमयोऽपि तयोर्वीक्ष्य प्रवङ्गं रममाणयोः ।

परितृप्ता वयस्युर्न नरनारायणाश्रमम् ॥”)

प्रव्यप्रतिषेधः, पुं, (प्रव्य प्रवृत्तिं सत्याय प्रति-

षेधो निषेधः ।) निषेधविशेषः । तत्राद्यं यथा,

“अप्राप्तान् विधेयं प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रव्यप्रतिषेधोऽसौ क्रिया वष्ट यच्च नञ् ॥”

अस्योदाहरणम् । भोचरावः ।

“प्रोये चैत्रे ह्यप्यपद्ये नवान्नं नाचरेद्दुधः ।

भवेत्पान्तान्तरे रोगी पिष्ट्यां नोपतिष्ठते ॥”

अत्र रोगीतिनिन्दान्नवगात् प्रव्ययता । नोप-

तिष्ठते इति अवयान् पश्यंश्वता । इति मल-

मासतत्त्वम् ॥

प्रवतिः, स्त्री, (प्र + वट् + क्तिन् ।) प्रवमता ।

नैर्मल्यम् । इति जटाधरः ॥

प्रवतरी, स्त्री, (प्रवतन् + “वतो रच” ४ ।

१ । ७ । इति ङीष् ।) प्रतिपत्तिः । इति

वंचिप्रचारायादिरक्षितः ।

प्रवता [न] पुं, (प्रवतीतीति । प्र + वट् +

वनिप् ।) घर्त्तः । प्रवपतिः । इति वंचिप्र-

चारीयादिरक्षितः ॥

प्रसरः

प्रसजः, चि, (प्रसीदतीति । प्र + वट् + गत्यर्थेति

क्तः ।) निर्मलः । तत्पर्यायः । अष्टः २ ।

इत्यमरः । १ । १० । १४ । (यथा, महाभारते ।

४ । २७ । २४ ।

“रसाः स्वर्गाश्च गन्धाश्च शब्दाश्चापि गुणा-

न्विताः ।

दृष्टानि च प्रसजानि यद्य राचा दुधिरिः ॥”)

सन्तुष्टः । इति मेदिनी । ने, ८६ ॥ (यथा,

रघुः । ५ । १० ।

“अपि प्रसज्जेन सहर्षिणा त्वं

सन्धिविनीयागुमतो गृधाय ॥”)

प्रसजता, स्त्री, (प्रसज + तल् ।) प्रसजस्त भावः ।

तत्पर्यायः । प्रसादः २ । इत्यमरः । १ । ३ । १६ ॥

(यथा, छठयोगप्रदीपिकायाम् । २ । ७८ ।

“वपुः क्षत्रत्वं वदने प्रसजता

नादस्फुटत्वं नयने सुनिर्मले ॥”)

प्रसजा, स्त्री, (प्रसज + टाप् ।) सुरा । इत्यमरः ।

२ । १० । ४० ॥ मदविशेषः । तस्य गुणाः ।

“प्रसजा शुल्बवाताशौविष्वानाक्षनाशिनी ।

मूलप्रवाहिकाटोपकृष्टवातार्श्वं हिता ॥”

इति राजवल्लभः ॥

प्रसादविशिष्टा । यथा, मार्कण्डेये । ८१ । ४३ ।

“मेधा प्रसजा वरदा शृणां भवति सुकथे ॥”

प्रसज्जेरा, स्त्री, (प्रसजा निर्मला इरा जलमिव ।

मदिरा । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । १० । ४० ॥

प्रसभः, पुं (प्रगता सभा सभाधिकारी यस्मात् ।)

बलात्कारः । इत्यमरः । २ । ८ । १०८ ॥

(यथा, श्रीकण्ठचरिते । ५ । ४२ ।

“यस्मिन् विनिर्मितवति प्रसभं प्रकीपा-

दत्युग्रनियहगवाहुभोपदेशम् ॥”)

प्रसरः, पुं, (प्र + सट् + भाषादौ यथायथं व्यप् ।)

तत्तुव्यविटपादेर्विस्पर्धम् । प्रकर्षेण निकटे

सरयं स्पर्धम् । तत्पर्यायः । विस्पर्धः २ । इत्य-

मरभरतौ । ३ । २ । २३ ॥ (यथा, रघुः । १६ । २० ।

“तिरस्क्रियन्ते क्षमितस्तुपालै-

र्विष्णुधूमप्रसरा गवाघाः ॥”)

प्रपयः । वेगः । इति मेदिनी । रे, १८२ ॥

(यथा, कलाविलासे । १ । २१ ।

“इति विनयनव्यभिचरा तेन यथो युक्तसुख-

मयधाम्यं ।

तत्तुवाच मूलदेवः प्रीतिप्रसरेः प्रसारितो-

द्यायः ॥”)

सन्दृष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्या-

सप्तशत्याम् । ५८६ ।

“सन्तनूतननखलेखात्मनी तप घर्म्मविन्द-

सन्दोदः ।

आभाति पट्टसूत्रे प्रविशन्निव सौन्दर्यप्रसरः ॥”

प्रशस्त्यप्रसरणम् । यथा,—

“अत ऊर्ध्वं प्रसरं वक्ष्यामः । तेषामेभिरात-

विधेयैः प्रकृषितानां पर्युषितक्षिणोदकपिष्ट-

समवाय इवोदितानां प्रसरी भवति तेषां वायु-

र्गतिसन्नातु प्रसरणहेतुः सद्यप्यैतान्ये च वि

प्रसवः

रक्षोभूविष्टो रघवः प्रवर्त्तकं सर्वभावागाम् ।
यथा महासुदक्षस्योऽतिदृष्टः सेतुमवधार्या-
परेयोदकेन यामित्रः क्वन्तः प्रधावत्येवं दोषाः
कदापिदेकशो दिशः समस्ताः शोषितसङ्घिता
वानेकधा प्रसरन्ति ।" इति सुनुते खञ्ज्याने
२१ अध्यायः ॥ सुनुम् । इति विश्वः । नारायः ।
इति भूदिप्रयोगः ॥

प्रसरणं, स्त्री, (प्र + रु + भादे खुट् ।) वैश्वानां
चञ्चतो व्याप्तिः । तनुपध्यायः । आचारः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥ प्रसरणी ३ प्रस-
रणिः ४ प्रसारणी ५ । इति रासायनः ॥
वैश्वानां लपकाद्यादिहेतवे इतस्ततो गमनम् ।
इति शैमशङ्कः । ३ । ४५५ ॥ (गमनमात्रम् ।
यथा, लपकादिके । ३ अर्थे ।

"माभ्यांरः क्रमये नूनः प्रसरणे श्वेनो यथा-
लुचने

सुप्रासुमनस्यवीर्यतुलने चार्पणे पन्नगः ॥"
अभ्युत्थानादिकम् । यथा, भागवते । ५ । १ । २६ ।
"वर्धयिष्यामि तां दिनमेधमानप्रमोदप्रसरण-
योषिष्यमीदृशप्रसुषितघासावलीकृष्टचिरचु-
ल्यादिभिरिति ॥")

प्रसरणी, स्त्री, (प्र + रु + "अर्त्तिद्विप्रत्ययः ।"
इति अणिः । हृदिक्कादिति वा डीप् ।) प्रस-
रणम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ८ । ६६ ॥
प्रसरणं, स्त्री, (प्र + रु + खुट् ।) गमनम् । प्रस-
रणम् । प्रपूर्वस्यप्रसृतोर्भावेनट्प्रत्ययः ॥ (यथा,
महानारते । ३ । १२६ । ६ ।

"प्रसरणं महीपाल ! रौप्यायाममितीजसः ॥"
गतिवाधने, वि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६० । ७ ।
"इदं तप प्रसरणं सुवन्धवेष्टि निरिष्टि ॥"
"वर्त्तमानेदं गव शरीरं तव प्रसरणं प्रकर्षेय
वर्षपयधनम् ॥" इति तद्वाक्ये सायनः ॥)

प्रसवः, पुं, (प्र + रु + "अदोरम् ।" ३ । ३ । ५७ ।
इत्यप् ।) गर्भमोचनम् । तनुपध्यायः । प्रसूतिः २ ।
इत्यमरः । ३ । १० ॥ (यथा, रघुः । ३ । १२ ।
"मतिः प्रतीतः प्रसवोऽसुखी प्रियां
दर्शय काले दिवसमितामिव ॥"

गर्भप्रसवम् । यथा, मनुः । ६ । ७० ।
"यथाविध्यभिगच्छेत्तं मुरुवस्थां सुचित्रताम् ।
मिथो भवेताप्रसवात् सद्यस्तुष्टदृताहतौ ॥"
उत्पादः । (जगत् । यथा, रघुः । १ । २२ ।
"घाने मौनं जमा शक्तौ व्यागे हावाविपर्ययः ।
गुणागुणाशुनयित्वास्तस्य सप्रसवा इव ॥"
"सह प्रसवो चक्षुषीं ते सप्रसवाः सोदरा
इव ।" इति लक्ष्मीकायां मल्लिनाथः ॥) अप-
त्तम् । (यथा, रघुः । ८ । ३० ।

"अपिदेवतायुधसुपर्णा
तुल्यपानप्रसवैः च मार्चिवः ।
सङ्गततनुपेविष्यात् नर्तौ
परिधेर्मुक्त प्रयोपशीविषिः ॥")
अपत्तम् । इति मेदिनी । नै, ४२ ।
(यथा, रघुः । ४ । २३ ।

प्रसवः

"प्रसवैः सप्रपर्यानां मदगन्धिभिराहताः ।
अल्ययेव तन्नागाः सप्रधैव प्रसुसुवुः ॥"
आज्ञा । यथा, वाचसनेयसंहितायाम् । १० । २२ ।
"मरुतां प्रसवेन जय ।" "दे धुमं मरुतां देवानां
प्रसवेनाज्ञया त्वं जय भूचूनिषि शेषः ॥" इति
तद्वाक्ये महीधरः ॥) प्रसवस्य मासनियमो
यथा,—

"नवमे दशमे मासि नारी गर्भं प्रसूयते ।
एकादशे द्वादशे वा ततोऽन्यत्र विकारतः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ ६ ॥

प्रसूतिकारकौषधादि यथा,—
"पोतन्तु काञ्चिकं रुद्र ! कथितं शरपुङ्गवा ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं धौघं स्त्रीणां प्रसूतिहृत् ॥
मातुस्तुङ्गस्य वै नृत्तं कटिबद्धं प्रसूतिहृत् ।
अपामार्गस्य वै नृत्तं योनिस्यञ्च प्रसूतिहृत् ॥
अपामार्गस्य वै नृत्ते गर्भवत्यास्तु नामतः ।
उत्पायमाने चक्रे पुत्रः स्यादयथा सुता ॥
अपामार्गस्य वै नृत्ते नारीयां शिरसि स्थिते ।
गर्भेऽनृतं विनश्येत् नात्र कार्या विचारणा ॥"
इति गारुडे १६६ अध्यायः ॥ ३ ॥

अपि च ।
"पाठालाङ्गलिचिन्दास्यमयूरकण्ठैः पृथक् ।
नाभिवन्तिभगाणेपातु सुखं नारी प्रसूयते ॥
पाटायास्तु शिष्टायोगौ वा नारी संप्रधारयेत् ।
उवः प्रसवकाजे तु सा सुखेन प्रसूयते ॥
तुपाशुपरिपिष्टेन नृत्तेन परिवेषयेत् ।
लाङ्गल्याश्चरणी नृत्ते चिप्रमेतेन गर्भिणी ॥
मातुस्तुङ्गस्य नृत्तानि मधुकं मधुचञ्चलम् ।
घृतेन सह पातव्यं सुखं नारी प्रसूयते ॥"
इति चक्रपाणिदत्तः ॥ ३ ॥

सुखप्रसवमन्त्रो यथा,—
"अस्ति गोदावरीतीरे जम्बला नाम राक्षसी ।
तस्याः स्तरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत् ॥"
सुखप्रसवचक्रं यथा,—

"पञ्चरेखाः समुल्लिख्य तिर्यग्गुह्यक्रमेण हि ।
पदानि षड्दशापाद लेकमात्रे तुनौ जयम् ॥
नवमे सप्त दद्यात्तु वाक्यं पञ्चदशे तथा ।
द्वितीयेऽष्टावष्टमे षट्दशे तौ षोडशे श्रुतिः ॥
एकादिना समं त्रैयमिच्छाङ्गार्द्धं त्रिकोणके ।
तदा द्वाविंशदादिः स्यात्तुष्टकोष्ठेषु सर्वतः ॥
दर्शनाद्वारणात्तार्वां शुभं स्यादेष्ट कर्मसु ।
द्वाविंशतु प्रसवे नार्थात्तुष्टिंशज्जने वृणाम् ॥
भूताविष्टेषु पञ्चाशन्नुनापत्वास्तु वै शतम् ।
द्वाचप्रतिस्तु बन्धात्तार्वां चतुःषष्टी रणाधनि ॥
विषे विंशौ धान्यकीटेष्व्याविंशतिरेव च ।
चतुरष्टौ च बालानां रोदने परिकीर्तिताः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ७ ॥

तस्य वैज्ञतं यथा,—
नते उदाय ।
"यकासप्रसवा नाक्यः कालातीतप्रसवास्तथा ।
विद्यतप्रसवापेक्ष सुखप्रसवनास्तथा ॥
अमासवा चन्द्ररात्रे न पातयन्ननास्तथा ।

प्रसवि

हीनाङ्गा अधिकान्गाश्च चायन्ते यदि वा ।
स्त्रियः ॥

प्रशवः प्रसविष्येव तथैव च सरीरुपाः ।
विनाशं तस्य देशस्य कुतस्य च विनिर्दिशेत् ॥
निर्वाचयेत्तानां श्रमतिः खराद्यात्
स्त्रियश्च पूण्याश्च ततो द्विजेन्द्राः ।
किमिच्छन्तीनां प्रसवतर्पणम्
लोके ततः शान्तिरुपैति पापम् ॥"

इति मानुस्ये अङ्गुलशान्तिस्थीप्रसवविद्यतो नाम
२०६ अध्यायः ॥ ६ ॥

प्रसवादुस्तम् यथा,—
"एको वृष्णीयो गावः सप्तान्धा नवदन्तिनः ।
सिंहप्रसूतिकाश्चैव कथिताः खानिघातकाः ॥"
तिस इति दशथे द्वाव्दसत्वात् त्रय इत्युक्तम् ।
सिंहप्रसूताश्च स्त्रियो बोधाः ।
"भागौ सिंहगते चैव वस्य गौः संप्रसूयते ।
मरणं तस्य निर्दिष्टं घट्भिर्मासैर्न वंशयः ॥८॥
अत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन सम्यदति शुभम् ।
प्रसूतां तत्तच्छयादेव तां मां विप्राय द्वापयेत् ॥
ततो होमं प्रदुर्व्वीत वृणाक्ते राजसर्वपैः ।
आहुतीनां वृताक्तानामवृतं जुहुयात्ततः ॥"
यादृतिभिर्चायं होमः ।

"गोपवासः प्रयत्नेन द्वादिमाय दक्षियाम् ॥"
अपि च ।
"सिंहराशौ गते सूर्ये गोपक्षतिर्वदा भवेत् ।
योषि च मष्टिषौ लते दिवेदान्तरी तथा ॥
तदानिष्टगावेत् किञ्चित् तच्छ्राव्ये शान्तिकपरेत् ।
अस्य वानेतिरुक्तेन तदिष्योदितिमन्ततः ॥
जुहुयाच्च तिलाव्येन शतमष्टोत्तराधिकम् ।
नृत्तुङ्गयविधानेन जुहुयाच्च तथायुतम् ।
त्रीरुक्तेन ततः क्षायात् शान्तिरुक्तेन वा पुनः ॥"
इत्यङ्गुलशान्ते गारुडः ॥

प्रसवकः, पुं, (प्रसवेन पुण्यादिना कायति शोभते
इति । कौ + कः ।) पियाणहृत्तः । इति शब्द-
माला ॥ (विटतिविशेषोऽस्य पियाणशब्दे
ज्ञातयः ॥)

प्रसववन्धनं, स्त्री, (प्रसवानां पुष्पफलानां बन्धनं
यत्र ।) हन्तम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५ ॥
प्रसवस्यजी, स्त्री, (प्रसवस्य स्यजीव ।) माता ।
यथा, महानाटके ।

"इयमियं मयदानवगन्धिनी
त्रिदशगाघणितः प्रसवस्यजी ॥"
प्रसविता, [ञ] पुं, (प्रसूते जनयतीति । प्र +
रु + ङच् ।) पिता । इति शब्दरत्नावली ॥
(अत्रयाकर्त्तरि, वि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६३ । ३ ।
"उत्तेति प्रसविता जनानां महान् केतुरस्यैवः
ख्यस्य ॥"

"जनानां सर्वेषां प्रसविता सर्वेषु कर्मसु अशु-
भातां ॥" इति तद्वाक्ये सायनः ॥)
प्रसवित्री, स्त्री, (प्रसूते इति । प्र + रु + ङच् +
डीप् ।) जनयित्री । (यथा, महानारते ।
१२ । २६३ । ८ ।

प्रस्ताति

“नावित्री प्रसवित्री च वहिर्गन् जननी ततः॥”) माता । प्रपूर्वकलधातोः कर्त्तरि ल्यप् इप् च ॥ प्रचयं, त्रि, (प्रगतं मयादिति ।) प्रतिज्ञूलम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८४ ॥ (प्रदक्षिणम् । यथा, रामायणे । २ । ७३ । २० । “प्रसयश्चापि तच्छ्रुत् त्विनोरसि त्वितं वृषम् । प्र + रु + कर्मणि यत् । प्रसवनीये च ॥) प्रसहः, पुं, (प्रसहतीति । प्र + सह + धृत् ।) वनात्कारेण भञ्जकपक्षी । स च झुरर-श्वेनादिः । यथा,— “प्रसह्य भञ्जयन्त्येते प्रसहास्तेन कीर्तिताः ॥ व्यस्य मांसयुयाः । “गुरुष्णमधुराः क्षिप्वा वातघ्नाः शुक्रवर्हनाः ॥ इति राजवल्गवः । अपि च भावप्रकाशे । “काको गृध्र उलूकश्च पिप्लवश्च शशवातकः । चाथो भावश्च झुरर इत्याद्याः प्रसहाः लुताः ॥ शशवातकः वाज इति लोके । प्रसहाः कीर्तिता एते प्रसह्य द्विष्य भञ्जयान् । प्रसहाः खलु वीर्योष्णास्त्रांसं भञ्जयन्ति ये ॥ ते श्लोषभक्षकौष्मादेः शुक्रघ्नीया भवन्ति हि ॥ ” प्रसहनः, पुं, (प्रगतं वहनं वल्लगुणो यस्तात् ।) हिंस्रपशुः । यथा,— “शादूर्ध्वनिर्घृष्टशरभर्जतरुस्तुल्यां येन्यान् प्रसह्य विनिष्टव्य निवर्तयन्ति । ते कीर्तिताः प्रसहनाः पक्षं तदीय-मर्षः प्रमेष्टनतरामयनाज्यहारि ॥ ” इति राजनिर्घण्टः ॥ ज्ञानिज्ञाने, स्त्री । यथा,— “परस्परप्रसहनशुम्भनादिकाः सुपौ सुखे बहुलविधा भिदा मताः ॥ इति कायप्रकाशटीकाधृतकायकौस्तुभे ॥ (प्र + सह + भावे लुट् ।) सहने, स्त्री । सहति, त्रि ॥ प्रवरा, स्त्री, (प्र + वह + धृत् । टाप् ।) दृष्ट-तिष्ठा । इति रत्नमाला ॥ (गुणदयोरेषा दृष्टतीप्रव्यं घातयाः ॥) प्रसह्य, ज, (प्रकर्षेण घोषा इति । प्र + सह + क्वापो ल्यप् ।) दृष्टार्थम् । वपान्तराधम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १० ॥ (यथा, भाषे । १ । २७ । “प्रसह्य तेजोभिरक्षुद्रताम्रतै-रहपत्या शुभ्रमधुधर्मं तमः ॥ ” गघोर्गुं शप् इति । प्र + सह + यत् । प्रकर्षेण घोषं श्रुते, वि । यथा, रघुः । १४ । ६२ । “ममेन जप्तान्तरपातकानां दिपादविस्फूर्जपुरप्रसरः ॥ ” प्रसह्यौरः, पुं, (प्रसह्य वपान्तराधेन पौरः ।) दृष्टान् पौर्षेदारो । राजारन इति दृष्टेरा इति च भाषाः । तन्प्रकाशः । वन्दीवारः २ भाषणः ३ शितामः ४ । इति निष्ठाप्रकाशः । प्रसहतिष्ठा, स्त्री, (दो गघे—भावे क्षिप् । प्रसहा कातिनीतो यस्याः । यत् ।) लघुमीहिः ।

प्रस्ताध

सुखधान्यम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा, मार्क-ण्डेये । ३२ । ६ । “आमाकराचक्षमाको तद्वचैव प्रवातिनाः । नीवाराः पौष्कलाश्चैव धान्यानां पिल्लप्रवे ॥ ”) प्रवादः, पुं, (प्र + वद् + धृत् ।) प्रसन्नता । नैर्मल्यम् । इत्यमरः । १ । ३ । १२ ॥ (यथा, प्रवीषचन्द्रोदये प्रजावनायाम् । “कल्पान्तवातवं चीभजद्विताशेषभृष्टतः । स्वैर्यप्रवादमर्यादाक्ता एव हि मधोदधेः ॥ ”) व्यनुग्रहः । (यथा, रघुः । २ । ६८ । “तस्याः प्रसन्नेऽसुखः प्रवादं गुरुर्नृपायां गुरवे निवेद्य । प्रहर्षचिह्नाशुमितं प्रियायै शशं च वाचा पुनरुक्तयेव ॥ ”) कायप्रायः । स्वास्थ्यम् । प्रसक्तिः । इति मेदिनी । दे, ३५ । वैदर्भीरौतिपुस्तकाद्यगुणः । तस्य लक्ष्यम् । गान्धशब्दभिन्नयक्ताप्यपद-वत्तन् । यथा,— “श्लोकः प्रवादमाधुर्गुणवितयमेदतः । गौडवैदर्भपाषाणा रौतयः परिकीर्तिताः । यक्ताप्यपदमगम्यं प्रवादः परिकीर्तितः ॥ ” इति कायचन्द्रिका ॥ ६ ॥ (तथा च साहित्यदर्पणे च परिकीर्ते । “चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुक्लेश्वरमिवागच्छः । स प्रवादः समस्तैश्च रसेषु रचनात्तु च ॥ ”) देवनिवेदितव्यं गुरुणां सुखावशेषश्च । यथा, “आसीदंशश्चको राजा प्रजापाजनतत्पदः । प्रवादं सत्यदेवस्य तदा दुःखमवाप सः ॥ ” इति स्कान्दे रेवाखले सत्यनारायणव्रतकथा ॥ प्रवादं, स्त्री, (प्रवादयतीति । प्र + वद् + धृत् + लुट् ।) अन्नम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्र + वद् + धृत् + लुट् ।) प्रसन्नताकारकम् । यथा, वलपयप्रवादमिति राजवल्गवः ॥ (यथा च महाभारते । ४ । ६६ । २२ । “प्रवादं पाण्डवस्य प्राप्तकालं हि रोचये ॥ ”) प्रवादना, स्त्री, (प्र + वद् + धृत् + धृच् + टाप् ।) सेवा । परिचर्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६० ॥ प्रवाधनं, स्त्री, (प्रवाधतेनेति । प्र + वाध् + लुट् ।) वेशः । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ (यथा, मनुः । २ । २११ । “वाधश्च न स्थापनश्च गात्रोत्पादनमेव च । शुभ्यमत्र न कार्यापि ज्ञेयानाथ प्रवाधनम् ॥ ”) प्रवतिना, इति भरतधृतभरतमालाः प्रव-दितिका । इति भरतधृतभरतमालाः प्रव-दितिका ॥ (प्र + वाध् + धृत् + लुट् ।) प्रवा-धयितरि, त्रि । यथा, स्कान्दे । १० । १७९ । “यो यद्यस्य प्रवाधयतेतुर्देवानतः ॥ ” प्रवाधनी, स्त्री, (प्रवाधतेनेति । प्र + वाध् + लुट् । टाप् ।) विधिः । इति मेदिनी । दे, २८५ । प्रवतिना । इत्यमरः । २ । ६ । १३६ ॥ (यथा, रघुः । १६ । १३६ । “प्रवतिनां च वन्तो वाहिः । इति प्रवराद्व्यवर्तयामां भरतः ॥ ”) प्रवारिणी, स्त्री, (प्रवारयतीति । प्र + वारि + लुट् । टाप् ।) वनादिष्वेव । गन्धमादादिष्व- इति भाषाः । चल्गुणाः । नार्तप्रवतिनाधि-तम् । उच्यते । प्रवराद्व्यवर्तयामां । इति नान्यतमः ॥ चैव्यानां च वन्तो वाहिः । इति प्रवराद्व्यवर्तयामां भरतः ॥ प्रवारिणी, स्त्री, (प्रवारयतीति । प्र + वारि + लुट् ।) वनादिष्वेव । गन्धमादादिष्व-

प्रस्ताहि

“प्रवाधनी दिग्गवनागम-सञ्जाभिचक्षातु विभिः क्रमेण । चतुर्विधाणां पृथिवीपतीनां सन्धत्तिसौभाग्ययशःसन्दहिदा ॥ काष्ठजा धातुजा चैव शङ्खजा च यथाक्रमम् । पात्रवानूपवामान्यदेशानां महीमुषाम् ॥ एवमप्युद्वेगः काष्ठजाया विनिजयः । कनकं रजतं ताम्रं पिप्लवं सौमिकं तथा ॥ लौहं सन्धत्तं सन्धत्तमादित्यादिदशासुवाम् । राजामेवोपयुज्यते काष्ठकीर्तिप्रवाधनी ॥ नृगाणां महियायाश्च सिंहाजाता प्रवाधनी । गजदन्तसमुद्भवा राजामेवोपयुज्यते ॥ यत्रापि रत्नविद्यासौ ज्ञेयस्यामरदण्डवत् ॥ ” इति युक्तिरूपतयः ॥ प्रवाधिका, स्त्री, (प्रवाधयति निष्पादयतीति । प्र + वाध् + लुट् । टाप् ।) यत इत्यम् । नीवारः । यथा,— “प्रवाधिका तु नीवारकृत्यान्तमिति च स्मृतम् ॥ अस्या गुणाः । “नीवारः शीतलो माद्यो पित्तघ्नः कफपातकृत् ॥ इति भावप्रकाशः ॥ (प्रवाधयति अलङ्करोतीति । प्र + वाध् + धृच् + लुट् ।) वेप्रकारिणी । यथा,— “प्रवाधिकावन्तितमग्राह-माचिष्य काचित् द्रवरागमेव ॥ ” इति कुमारवल्गवे सप्तमः सर्गः । (घान्धविषेयः यथा । “व्यग्रीहिः प्रवा-धिका ॥ ” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) प्रवाधितः, त्रि, (प्र + वाध् + क्तः ।) अलङ्कृतः । इत्यमरः । २ । ६ । १०० ॥ प्रवदगिन्यमः । निष्पादितः । यथा, चारवंयदे । “ततः प्रसमितं कर्त्तुं दावा नोयचतुर्गुणै । जीरे प्रवाधितं तैतं यदस्मी दत्तपदं ॥ ” प्रवादः, पुं, (प्र + वद् + धृत् ।) प्रवरणम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६६६ ॥ (यथा, सुते । १ । २२१ । प्रवारोऽप्यनामृन् निःशस्यमिति निर्दिशेत् ॥) प्रवारः, स्त्री, (प्र + वद् + धृत् + लुट् ।) प्रव-दिष्यत्तान्तगतकर्मप्रतिषेधः । य तु पिप्पार-लघुः । यथा, भावपरिचये । “उत्तुचैपयं ततोऽवधेप्रवमादुपगताया । प्रवारयत्त गमनं नान्यन्येतामि यत्त ॥ ” (परिवर्तनम् । यथा, कामन्द-तेयनीतिचारे । १३ । ३५ । “मित्रमित्रविन्यानां भूमिनाथ प्रवारणम् ॥ ”) प्रवारिणी, स्त्री, (प्रवारयतीति । प्र + वारि + लुट् । टाप् ।) वनादिष्वेव । गन्धमादादिष्व- इति भाषाः । चल्गुणाः । नार्तप्रवतिनाधि-तम् । उच्यते । प्रवराद्व्यवर्तयामां । इति नान्यतमः ॥ चैव्यानां च वन्तो वाहिः । इति प्रवराद्व्यवर्तयामां भरतः ॥ प्रवारिणी, स्त्री, (प्रवारयतीति । प्र + वारि + लुट् ।) वनादिष्वेव । गन्धमादादिष्व-

निद्रा इति भाषा । तत्पठ्यायः । सुप्रसूता २ ।
 वादिनी ३ । प्रसूता ४ । सृता ५ । चारुपत्नी ६ ।
 मातृपत्नी ७ । भद्रपत्नी ८ । प्रसूता ९ । प्रसूता १० ।
 मातृपत्नी ११ । चारुपत्नी १२ । भद्रपत्नी १३ । चरु-
 पत्नी १४ । प्रसूता १५ । अस्यां गुणाः । गुण-
 तम् । उक्तम् । निक्षेपम् । वानाशः । न्यय-
 मगच्छिमानाश्चिन्त्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रसूता, [न] चि, (प्रसरतीति । प्र + सृ + चिनिः ।)
 प्रसरन्तीति । तत्पठ्यायः । विरलः २ । विर-
 लः ३ । विमारी ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ।
 (यथा, शिशुपायवधे । १० । ४४ ।
 “प्रसारिणी सद्यः नभस्तपे ततः
 समीरगन्धितप्रसारण्यता ॥”)
 प्रसूता, स्त्री, (प्र + सृ + क्तः ।) प्रसूम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका । आसृज्, चि । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ।
 (यथा, रघू । ८ । २३ ।
 “इति प्रसूम् चन्द्रियेषु च
 प्रतिष्ठितप्रसरेषु जायते ।
 प्रसिताप्रदयापरवर्षा-
 यमर्षी विहितभावाप्रसूः ॥”)
 प्रसूतिः, स्त्री, (प्रसिनोति वप्रात्यनयेति । प्र +
 सि + करणे क्तिन् ।) प्रसूयमाना । प्रसूयमान-
 दादिः । इत्यमरः । ३ । २ । १४ । (ज्वाला ।
 यथा, अग्नयेदे । २ । २५ । ३ ।
 “अग्नेरिव प्रसूतिर्नाष्ट वर्तते ॥”
 “प्रसूयते पथ्यतेनयेति । प्रसूतिर्व्याजा ।”
 इति तज्जायै यायनः ॥ १० ॥ भाषे क्तिन् । प्रसूय-
 नम् । यथा, अग्नयेदे । ६ । ६ । ५ ।
 “नूरस्तेव प्रसूतिः चातिरमेः ॥”)
 प्रसूतिः, चि, (प्रसूयतीति । प्र + सिप् + गाय-
 र्हेति क्तः ।) भूषितः । स्वातः । इति मेदिनी ।
 ये, ३४ । (यथा, पञ्चदश्याम् । ४ । ५० ।
 “काम्यादिदोषदृष्ट्याद्याः कामादिद्यामहेतवः ।
 प्रसूतिः सोमशान्तिस्तान्त्रियस्तुती भव ॥”)
 प्रसूतिः, स्त्री, (प्र + सिप् + क्तिन् ।) दृष्टारः ।
 गानिः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, काम-
 न्दकीयनीतिगारे । २ । ६ ।
 “निद्रासतम् गवेता इति नो सुखदर्शनम् ।
 सपद् सपद् प्रसूतिर्धर्मं वासु लोको यद-
 स्थितः ॥”)
 भूषा । इति प्रसूयमानादर्शनात् ॥
 प्रसू, स्त्री, (प्रसूते इति । प्र + सृ + “सृ-
 तिषेति ।” ३ । १ । २१ । इति क्तिन् ।) माता ।
 इत्यमरः । २ । १ । २६ । (यथा, प्रकृष्वेवर्ते ।
 २ । १ । १२८ ।
 “प्रसूतां मातृमी कन्यामेतदा वामिकाप्रसूः ॥”
 लोटी । इत्यमरः । ३ । ३ । २९८ । कदापी ।
 नोत्तु । इति मेदिनी । ने, ४ । (प्रसूयवर्ते ।
 यथा, सुतुते उच्यते । २८ । अथायै ।
 “प्रसूतिर्ना कन्या तु लोभिता दुःप्रसू या ॥”)
 प्रसूता, स्त्री, (प्रसूयते । प्रसू + कर्त्तृ क्तिन् ।)
 मातृमी । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रसूनं, स्त्री, (प्रसूयते इति । प्र + सृ + क्तः ।)
 कुसुमम् । इति मेदिनी । ते, १०४ ॥
 प्रसूनः, चि, (प्र + सृ + क्तः ।) सज्जातः । (यथा,
 रघुः । १ । १० ।
 “तद्वन्दे मुष्टिमिति प्रसूनः मुष्टिमन्तरः ।
 दिलीप इति राजेश्वरिभ्यः क्षीरनिधाविव ॥”)
 सतः । इति मेदिनी । ते, १२४ ॥
 प्रसूता, स्त्री, (प्रसूते क्त इति । प्र + सृ + कर्त्तृ क्ति-
 त्तः ।) जातसन्ताना । तत्पठ्यायः । जाता-
 पत्या २ । प्रजाता ३ । प्रसूतिका ४ । इत्यमरः ।
 २ । ६ । १६ । (यथा, सुतुते चिकित्सित-
 स्थाने । ३१ ।
 “अकारे च प्रसूता स्त्री रोक्षपानं विवर्षयेत् ॥”
 यथा च इतिर्वधे । ८४ । १०१ ।
 “अयन्ते हि स्त्रियो वदन्ती वामिचारयनिक्रमैः ।
 प्रसूता देवसङ्गाशान् पुत्तानमितविक्रमान् ॥”)
 प्रसूतिः, स्त्री, (प्रसूयते इति । प्र + सृ + क्तिन् ।)
 प्रसवः । इत्यमरः । ३ । २ । १०४ । (यथा,—
 “कृष्णा वचा चापि जलेन पिष्टा
 सेरुत्तैला खलु नाभिषेपात् ।
 सुखं प्रसूतिं कुरुते ज्ञानानां
 निषेधितानां बहुभिः प्रमादेः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे चतुर्थे भागे ।
 प्र + सृ + भावे क्तिन् ।) उद्भवः । (यथा,
 प्रसूतलायाम् ४ अङ्के ।
 “आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्तमः
 सेयं याति प्रसूतला पतिगृहे सर्वैरनु-
 ज्ञायताम् ॥”)
 तनयः । इति मेदिनी । ते, १२६ ॥
 (सन्ततिः । यथा, रघुः । ५ । ७ ।
 “कश्चिन्मृगीयामनघा प्रसूतिः ॥”
 कारयम् । यथा, रघुः । २ । ६३ ।
 “न केवलानां पयसा प्रसूति-
 मयेति मां कामदुषां प्रसूताम् ॥”
 उन्पत्तिस्थानम् । यथा, महाभारते । १ ।
 २३३ । १४ ।
 “तं सर्वस्य भुवनस्य प्रसूति-
 रानेवायम् । भवति प्रतिष्ठा ॥”
 इत्युपनिषद् । सा तु स्त्रीजननी । यथा, अरु-
 वेवर्ते । २ । १ । १२८ ।
 “देवप्रसूतिः कर्हमस्य प्रसूतिदत्तकामिनी ॥”)
 प्रसूतिका, स्त्री, (प्रसूतः स्तुतीत्या व्यकीर्ति ।
 टन् ।) प्रसूता । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ।
 प्रसूतिर्ज, स्त्री, (प्रसूतिरुद्भवमारभ्येवार्थः चायते
 इति । जन् + डः ।) कुसुम् । इत्यमरः । १ । ६ । ३१ ।
 प्रसूनं, स्त्री, (प्रसूयते क्तिन् । प्र + सृ + क्तः ।) लोदि-
 तान् निद्रातम्य नः ।) प्रसूम् । (यथा,
 रघुः । २ । १० ।
 “अपाकिरन् दासकताः प्रसूने-
 रापारगतास्तेरिव पौरकताः ॥”)
 प्रसूम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १० । जाते, चि ।
 इति मेदिनी । ने, ८० ॥

प्रसूनेष्टः, पुं, (प्रसूनं पुष्पं द्रुवांगो यस्य ।) काम-
 देवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रसूतं, स्त्री, (प्र + सृ + क्तः ।) पल्लवम् । इति
 शब्दमात्रम् । (यथा, सुतुते चिकित्सितस्थाने । ६ ।
 “कृष्णतिलप्रसूतं मृदुं वा पातः प्रातरनुसेवेत
 शीतोदकाशुपानम् ॥”
 “पलाभ्यां प्रसूतिर्ज्ञेया प्रसूतश्च निगद्यते ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
 प्रसूतः, पुं, (प्र + सृ + क्तः ।) निष्कृतपाणिः ।
 अर्द्धाङ्गलिः । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ । (यथा,
 शतपथब्राह्मणे । ४ । ५ । १० । ७ ।
 “यद्वह्नुभिरनु प्रसूतमात्रं वाञ्छन्निमात्रं वा ॥”)
 प्रसूतः, चि, (प्र + सृ + क्तः ।) प्रसूतः । प्रसा-
 रितः । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ । (यथा, देवी-
 भागवते । १ । १४ । ५ ।
 “न प्रशाकं नियन्तुष्वस आसः प्रसूतं मनः ॥”)
 विनीतः । वेगितः । इति मेदिनी । ते, १२३ ॥
 गतः । इति त्रिकाण्डशेषः । नियुक्तः । इति
 हलायुधः । २ । ३६० ॥
 प्रसूता, स्त्री, (प्र + सृ + क्तः ।) टाप ।) वृद्धा ।
 इति मेदिनी । ते, १२३ ॥ (विषयमस्या ज्ञा-
 शब्दे ज्ञानस्य ५)
 प्रसूतिः, स्त्री, (प्र + सृ + क्तिन् ।) प्रसूतः । आ-
 कृषितपाणिः । इति रायसुक्तः । राज-
 निर्घण्टः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ११२ ।
 “देवाशुमान् समभ्यर्ष्य तत्प्रागोदकमाहरेत् ।
 संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलात् प्रसूतिप्रयम् ॥”
 सन्ततिः । यथा, महाभारते । ५ । १०१ । ३ ।
 “वर्हितानि प्रसूत्या वै विनताकुलकर्तृभिः ॥”
 प्रसूत्या इति वा पाठः । पल्लवम् । तद्वचा,
 “पलाभ्यां प्रसूतिर्ज्ञेया ॥”
 इति पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेऽष्टोक्तम् ॥)
 प्रसेका, पुं, (प्रसेचनमिति । प्र + सिप् + घञ् ।)
 सेचनम् । चुनिः । इति मेदिनी । के, १११ ॥
 (यथा, ऋतुसंहारे । ३ । ६ ।
 “मत्तहरेरपदिपोतमधुप्रसेक-
 स्थितं विदारयति कस्य न कोविदारः ॥”
 रोगविशेषः । यथा, सुतुते । १ । ४६ ।
 “आसकासप्रतिश्रयाप्रसेकारोचकप्ररात् ।
 इति सूतकयूयस्तु कफमेदोगलासयान् ॥”)
 प्रसेदिवा, स्त्री, चुन्दारामः । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । १०६ ॥ (प्रसेदिका इति कश्चिन्पाठः ॥)
 प्रसेदिगन्, [स्] चि, प्रसन्नः । प्रपूय्येष्टपातोः
 कर्त्तरि लुप्तप्रत्ययनिष्पन्नः ॥
 प्रसेवः, पुं, (प्रसेवते क्तिन् । प्र + सिप् + “य-
 कर्त्तरि चेतितः ॥” ३ । ३ । १६ । इति घञ् ।)
 योगाङ्गम् । सूतः । इति मेदिनी । ने, ४३ ॥
 प्रसेवकः, पुं, (प्र + सिप् + क्तुम् । यथा, प्रसेव
 स्य । स्वर्षि क्त् ।) योगाप्रान्तवक्रकाष्ठम् ।
 इत्याद्यः शब्दगाम्भीर्यायै दादमयं भाष्यं यथा-
 म्स्या व्याख्या दीयते नः । इत्यर्थः । योगा-
 क्षितादावृक्षतम् । इत्यमरः । इति भरतः ॥

प्रस्तारः

तत्पण्यायः । कङ्कभः २ । इत्यमरः । १ । ७ । ७ ॥
 स्त्ररचितभाङ्गम् । धोकङ्गा इति ख्यातः ।
 तत्पण्यायः । स्यूनः २ स्योनः ३ धौतकटः ४
 स्योतः ५ स्युतः ६ । इति भरतः ॥ (यथा,
 सुश्रुते । १ । ६ ।

“इतिवत्प्रसेवकप्रभृतिपूदकपङ्कपूर्वेषु मेघ-
 योग्याम् ॥” प्रकृततनुसन्तानकर्त्ता च ॥

प्रस्कणः, पुं, (प्रगतं कणं पापं यस्मादिति । “प्रस्कण-
 हरिचन्द्रावली” ६ । १ । १५३ । इति सुट् ।)
 ऋषिविशेषः । च च वैदिकसन्धानार्गतसूर्योप-
 स्थानमन्त्रस्य ऋषिः । (यथा, ऋग्वेदे । १ ।
 ४४ । ६ ।

“प्रस्कणस्य प्रतिरन्नायुर्जोवसे नमस्या दैवं
 जनम् ॥”)

प्रस्कन्दनं, क्ली, (प्र + स्कन्द + क्युट् ।) विरेकः ।
 इति रत्नमाला ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 ८४ । २६ ।

“अभिप्रस्कन्दनपरस्त्रिषाप्येवं भविष्यति ॥”)

प्रस्कन्नः, त्रि, (प्रकर्षण स्कन्नः ।) पतिते, त्रि ।
 इति हेमचन्द्रः ॥

प्रस्तरः, पुं, प्रसृणाति आच्छादयति यः । (प्र +
 स्तृ + प्रचाद्यच् ।) शिला । पातर इति भाषा ।
 तत्पण्यायः । यावा २ पाषाणः ३ उपलः ४
 व्यम्बा ५ दृशन् ६ दृगन् ७ पारासकः ८
 पारटोटः ९ ग्दन्तः १० काचकः ११ शिला
 १२ ॥ पल्लवादिर्वितश्रया । यथा,—
 “पल्लवाद्यैर्विरचिते शयनीये तु वंस्तरः ।
 प्रस्तरः प्रस्तिरस्तेति प्रस्तारोऽपि च कुत्रचित् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, मनुः । २ । २०४ ।

“गोश्वोद्ययानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ।

आसीत गुरुणा साङ्गं शिलाफलकनौषु च ॥”)
 मणिः । इति मेदिनी । रे, १८१ ॥

प्रस्तरिणी, स्त्री, (प्रस्तरस्तदाकारोऽस्थस्या इति ।
 प्रस्तर + इनिः । डीप् ।) गोलोमिका । इति
 राननिर्घण्टः ॥ (विषयोऽस्या गोलोमिकाशब्दे
 ज्ञेयः ॥)

प्रस्तारः, पुं, (प्र + स्तृ + घञ् ।) लग्नवनम् । तत्-
 पण्यायः । लग्नाटवी २ ऋषः ३ । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । १७७ ॥ पल्लवादिर्विरचितश्रय-
 नीयम् । इति शब्दरत्नावली ॥ श्रया । इति
 शारावली ॥ ह्यन्तःप्रभृतीनां प्रभेदज्ञापकसूत्र-
 विशेषः । यथा,—

“पादे सन्नेगुरावादान् लघु न्यस्य गुरोरधः ।
 यद्योपरि तथा श्रेष्ठं भूयः कुल्यादसुं विधम् ॥
 लम् दद्याद्गुरुनेत्रं यावत् सन्नेनबुभुक्षुः ।
 प्रस्तारोऽयं समाख्यानमन्त्रोपिचिनिवेदिभिः ॥”

इति हत्तरयावली ॥ ६ ॥

अपि च । अष्टपत्तार । पद्म गुरु दृष्ट टाये
 लह्या प्रभितवड लण्डुहो र । सरिसा
 सरिसा पन्तो उन्नरिणा गुरुलङ्घ दंहु । यस्य
 टोका । एतदेदधानं प्रस्तारशानाधीनमिति

प्रस्ताव

प्रस्तार दर्शयति । प्रथमं गुरोरधःस्थाने लघुको
 स्थापय आत्मबुद्ध्या सहशी सहशी पंक्तिरुद-
 दृत्तो गुरुलघु दृष्टि सहशी पंक्तिर्दक्षिणे कार्या
 वामे गुरुलघुभिः पूरणं कार्यं इदम् मात्रा-
 प्रस्तारविषयं तत्रापि गुरोर्लिखनयोग्यत्वे गुरु-
 लेख्यः अपरत्र लघुर्देवः । दर्शप्रस्तारे तु गुरुणैव
 पूरणं कार्यं तत्रायं प्रकारः आदौ गुरुलेख्यः
 तत्र प्रथमं गुरोरधःस्थाने लघुलेख्यः तदक्षिणे
 चोपरिस्थितपंक्तेः सहशी कार्या वामे च गुरु-
 लघुभिः पूरणं कार्यं वामे चैक एकलघुः पतति
 वर्षप्रस्तारे तु वामे लघुसर्षो नास्ति यथा
 त्रिकलप्रस्तारे । ६६ । प्रथमगुरोरधो लघु-
 र्वास्तव कलाह्रपूरणं गुरुणैव कार्यं दक्षिणे च
 पंक्त्यभावः ततो गुरोरधो लघुलेख्यः दक्षिणे च
 लघोरधो लघुलेख्यः वामे च कलापूरणं एकेन
 लघुना कार्यं एवं चतुष्कला-इदंवापि बोध्यं
 यथा अचरच्छन्दसि इदमेवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥
 अथ सकलप्रस्तारसंख्या । दन्वोसा सत्तस-
 आतद् चत्तावह सहज्वाद् वाष्पासिह
 लक्षं तैरहकोऽपि समगगाद् । अस्य टीका ।
 अत्र चैकाचरमारभ्य षड्विंशत्यवधिवर्ष-
 दत्तानां प्रस्तारे कियती संख्येत्यत्र आह ।
 १३४, २१७, ७२६ षड्विंशतिः सप्त तानि तथा
 सप्तदशदशसाणि द्विचत्वारिंशच्छाब्दयोदश-
 कोत्यः समग्राणि अङ्कस्य वामा गतिरित्यङ्काः
 स्थाप्याः । इति मिङ्गलः श्रीप्रबोधभूषणश्च ॥

प्रस्तायर्म्म, [न्] क्ली, नेत्रोगमेदः । तस्य
 लक्ष्यम् ।

“प्रस्तायर्म्म तनुस्तीर्णं श्यायं रक्तनिभं सिते ॥”

इति माधवकरः ॥

अपि च ।

“समन्ताद्विस्तृतः इवावो रक्तो वा मांससम्पद्यः ।
 सन्निपातेन दोषाणां प्रस्तायर्म्म तदुच्यते ॥”

इति रक्षितधृतनिमिः ॥

तस्यौषधम् ।

“कनकस्य फलं शङ्खं चूषणं सैन्धवान्नितम् ।
 फेनो रसाज्जनं चोदं विद्वज्जानि मनःशिला ॥
 कुकटाखकपालानि वर्तिरेवा यथोदति ।
 तिमिरं पटलं काचममैशुत्रं तथैव च ॥
 कण्डूस्तेदावूदं हन्ति मलमासु सुखायनी ॥”

इति चक्रपाणिदत्तः ॥

प्रस्तावः, पुं, (प्र + स्तृ + “प्रि दस्तुलुवः ।” ३ । ३ ।

२७ । इति घञ् ।) अयमरः । इत्यमरः । ३ ।

२ । २४ । प्रनङ्गस्तुतिः । इति भरतः ॥ प्रवङ्गः ।

इति भागुदीचिनः ॥ (यथा, गच्छकटिके ।
 ६ अष्टे । “प्रस्तावेनाधिकरत्निकत्वां द्रष्टुमिच्छ-
 तीति ॥”) प्रकरणम् । यथा,—

“प्रस्तावदेषाकामादेर्वैश्रयान् प्रतिभाजुषान् ॥”
 इत्यस्यार्थे कादप्रकाशः ॥

प्रस्तावगा, स्त्री, (प्रस्तावयति विज्ञापयति कार्या-
 दिङ्मिति । प्र + स्तृ + णिप् + लृट् । टाप् ।)

चारम्भः । इति कटाक्षरः ॥ स्वधारेण सह

प्रस्थपु

नटीविदूषकादीनां परस्परविविचभाषणम्
 तस्या लक्षणम् । यथा,—

“नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा ।
 रुचधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वन्ते ॥
 विचित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्तैः प्रस्तुताद्यैर्भिर्भिन्निधः ।
 आसुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तापगापि सा ॥”

इति साहित्यदर्पणम् ॥

प्रस्तिरः, पुं, (प्रस्तरः । निपातनात् इत्म् ।)

पल्लवादिर्वितश्रया । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रस्तीतः, त्रि, (प्र + स्ते + क्तः । “प्रस्तीतः-
 प्रस्तीमः, १ तरस्याम् ।” ८ । २ । ५४ । इति

निष्ठातस्य मी वा ।) संघतः । ध्वनितः ।
 प्रपूर्वस्थेधातोः कर्मणि क्तप्रत्ययः । इति
 मुग्धबोधयाकरणम् ॥

प्रस्तुतः, त्रि, (प्रस्तृयते स्तेति । प्र + स्तृ + क्तः ।)

प्रकरणप्राप्तः । यथा,—

“अप्रस्तुतप्रश्नां सा या चैव प्रस्तुतात्रया ॥”

इति काव्यप्रकाशः ॥

प्राकरयिकः । प्रासङ्गिकः । इत्यलङ्कार-
 कौस्तुभः ॥ निगूढः । यथा । प्रस्तुतदृशेर्मयद् ।
 अयं प्रस्तुतं अग्रमयम् । यदागः प्रस्तुता यदागू-
 मयौ । इति कलापतद्धितः ॥ प्रकर्षस्तुति-
 युक्तः । प्रपूर्वस्थेधातोः कर्मणि क्तः । उप-
 स्थितः । प्रतिपन्नः । उद्द्युक्तः । इति लोकायव-
 हारदर्शनात् ॥

प्रस्तुतः, त्रि, (प्र + स्तृ + क्तः ।) व्यन्तरितः ।

इति त्रिकाशेषः ॥

प्रस्यः, पुं, (प्रकर्षेण तिष्ठतीति । प्र + स्या +

“आतद्योपसर्गे ।” ३ । १ । १६६ । इति कः ।

यद्वा, प्रतिष्ठतेऽस्मिन्नेन वेति पचर्थे कः ।)

परिमाणविशेषः । स तु षतुःकुङ्कुपत्पः । इत्य-
 मरभरतौ ॥ आङ्कचतुर्धाशः । इति तीला-
 वती ॥ द्विशरावपरिमाणम् । इति वैदवा-
 परिभाषा ॥ (यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने । ८ ।
 अध्याये ।

“वतिनो बहुदोषश्च वयःस्य शरीरस्य ।
 परं प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्यं शोयितमाश्रये ॥”)

प्रस्यः, पुं, क्ली, (प्र + स्या + कः ।) अग्नेः यम-

भूभागः । अग्नेरेकदेशः । इति भरतः ॥ तत्प-

ण्यायः । यः ७ सातुः ३ । इत्यमरः । २ ।

३ । ५४ । (यथा, कुमारः । १ । ५४ ।

“प्रस्यं हिमाद्रेश्मृगाभिगन्धि
 क्रियन्तु जगन्किङ्करमधुलोम ।”)

उभितवस्तु । इति मेदिनी ॥ प्रस्तारः । यथा,

“दीर्घं प्रस्यं समानश्च न कुल्यान्मन्दिरं पुनः ॥”

इति प्रज्ञावैवर्त्तं जलरसने १०६ अध्यायः ॥

प्रकृतस्थितिर्विशेषे, त्रि ॥

प्रस्थपुष्पः, पुं, (प्रस्थमिदं पुष्पमस्य ।) मरुत्तक

इत्यमरः । २ । ४ । ७१ । (तत्पण्यायो यथा,—

भाषप्रकाशस्य पुष्पस्यैव प्रथमे भागे ।

“मातृगोर्मा मरुत्तको मरुत्तगररपि भूतः ।

द्वयोऽपिभूतस्यापि प्रस्थपुष्पः समीरतः ॥”)

प्रहस

यामः = । इत्यमरः । १ । १ । १ । यथा,
कषानरित्नागरं । १ । १० ।
“नरित्नागं द्वितीयं स्मिन् प्रश्ने पश्यन्त्यात् ।”
प्रश्नद्वयोः, स्त्री, (प्रश्नस्य कृद्वयोः कृद्विभक्तिः ।)
कृद्विभक्तिचुपः । इति राजनिघण्टुः ।
प्रश्नः, स्त्री, (प्रश्नितेति । प्र + च् +
करत्वे लुट् ।) गत्यम् । इत्यमरः । २ । १ । १० ।
(यथा, महाभारते । १० । १११ । २ ।
“युः प्रश्नं श्रेष्ठमतीवात्र पितामह ! ।”)
कर्त्तरिचः । इति तर्ङ्गिकागारस्तुत्यरीः । (यथा,
भागवते । १ । २६ । २ ।
“यश्च प्रश्नं सप्रवक्ष्यं प्रश्नविभक्तम् ।”
प्रश्नितेति स्मिति ।) वृत्तम् । इति क्षतावृत्तः ।
२ । १० । (प्र + च् + भावे लुट् ।) प्रश्नः ।
(यथा, महाभारते । १ । ११ । ३ ।
“यानं प्रश्नं चैव तथैवास्मिन् भारत । ”)
प्रश्नी, [नृ] चि, यामिकः । प्रश्नी पश्यते
अस्येति प्रश्नशब्दादस्यर्थे इत्यर्थेन निष्पत्तिः ।
प्रश्नः, पुं, (प्रश्नयतीति । प्र + च् + मिच् +
ल्युट् ।) वृत्तम् । इति त्रिकाण्डशेषः । अर्थ-
विशिष्टे, अर्थकारके च, चि । (यथा, महा
भारते । १ । २० । १ ।
“नानापश्चितं रम्यं कदम्बप्रहर्षणम् ।”
प्र + च् + भावे लुट् । अत्रान्ते, स्त्री ।
यथा, महाभारते । १२ । १३६ । २५ ।
“अथ प्रत्यक्षयते वाग्विवाचाशरीरिणी ।
स्त्रियगम्भीरया वाचा प्रहर्षणकरी विभी ! ।”)
प्रश्नी, स्त्री, (प्रश्नयतीति । प्र + च् + मिच् +
ल्युट् ।) इति । इति शारावली ।
यथोद्गाद्यारम्यारम्येभ्यः । तस्या लक्षणं
यथा । इत्यमरः । “वाचाभिर्मननरगाः
प्रहर्षणीयम् ।” तस्या लक्षणं यथा,—
“गोपीनामधरत्तधारस्य पावे-
रक्षुत्तकनकलीपमृद्वेच ।
वाच्यैरपि रतिविभक्तैः
संखारे मतिरभवत् प्रहर्षणीय ।”
प्रश्नः, स्त्री, (प्र + च् + भावे लुट् ।) प्रश्नः ।
(प्रश्नलक्षणेन वा । प्र + च् + आधारे
करत्वे वा लुट् ।) रूपभेदः । परिश्रमः ।
इति मेदिनी । नै, १० । आक्षेपः । इति
इत्यमरः । रूपभेदस्य लक्षणं यथा,—
“भाषयन्त्यन्यथाज्ञानाज्ञानेतिनिमित्ते ।
भवेत् प्रश्नं ह्यो निन्दायां कश्चिन्नितम् ।
तत्र नारदोनामि विष्णुनामप्रदेशज्ञौ ।
अज्ञौ शम्भुनाम चोद्यतामि स्थितिं वा ।
तपस्विनामहिप्रश्ननिम्नं नारदः ।
इति यत्र भवेद्द्वयोः शब्दं तत्तद्वृत्तम् ।”
इति साधितद्वयम् ।
प्रश्नी, स्त्री, (प्रश्नति प्रश्नितेति । प्र + च् +
लुट् ।) वृत्तः । इति
त्रिकाण्डशेषः । यामिकः । इति राजनिघण्टुः ।
प्रहर्षणारम्यो च ।

प्रहीणः

प्रहस्तः, पुं, (प्रततः प्रहृतो वा हस्तो यत्र ।) विस्तृताङ्गुलिपाणिः । चपेटः । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥ रावणसेनापतिविशेषः । यथा,—

“ततो नीलासुदप्रखं प्रहस्तो नाम राक्षसः ।
अत्रवीतु प्राक्षलिन्वायं शूरः सेनापतिस्तदा ॥”

इति रामायणे लङ्काकाण्डे ८ सर्गः ॥

प्रहारः, पुं, (प्रहरणमिति । प्र + हृ + ण् ।) आघातः । यथा, मरुतैरेवे ।

“करप्रहारेण शिरसामरस्य पृथक् कृतम् ॥”

प्रहारणं, क्ली, (प्र + हृ + णिच् + ल्युट् ।) काव्य-
दानम् । इति प्रवारणशब्दटीकायां सार-
सुन्दरी ॥

प्रहारवली, स्त्री, (प्रहारोपशमा आघातजन्य-
वेदनादिगाशिका वल्ली लता । शाकपार्थिवदि-
त्वात् मध्यपदलोपः ।) मांसरोहिणी । इति
भावप्रकाशः ॥ (पंथायोः स्या यथा,—

“मांसरोहिण्यतिरुद्धा वृत्ता चर्मकरी दृशा ।
प्रहारवली विकशा वीरवत्यपि कथ्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रहासः, पुं, (प्रहस्यो हासो यस्य ।) शिवः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कार्तिकेयस्य अतुषर-
विशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ६६ ।

“रथोक्तः प्रहासस्य चेतसिह्वच नन्दकः ॥”

नामविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । ५७ । १५ ।

“पूर्णाङ्गदः पूर्णसुखः प्रहासः शङ्कनिर्दरः ॥”

प्रहस्यो हासो यस्मात् ।) नटः । इति धरणिः ॥

(प्रहस्यो हासः प्रकाशो यस्य ।) सोमतीर्थम् ।

इति जटाधरः ॥ (प्रहस्यो हास इति ।) अट्ट-

हासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

कामन्दकीये । ५ । २० ।

“न नर्मसचिवैः साहं क्षिप्रदयप्रियं वदेत् ।

ते हि मन्त्राण्यभिप्रान्ति प्रहासेनापि संवदि ॥”)

प्रहासी, [नृ] पुं, प्रहस्यं हासयति हसति च यः ।

(प्र + हृ + णिच् वा + णिनिः ।) हासकारकः ।

भाङ् इति भाषा । तत्पर्यायः । वाचनिकः २

कैलिकिलः ३ वैहासिकः ४ विदूषकः ५ प्रीतिदः

६ । इति हेमचन्द्रः । २ । २४५ ॥ (हास-

कारिणि, त्रि । यथा, अथर्ववेदे । ८ । ६ । १४ ।

“आपाकेस्याः प्रहासिनस्तन्मे वे कुर्वन्ते ॥”)

प्रहिः, पुं, (प्रकर्षेण ध्रियतेनेति । प्र + हृ +

“प्रहरतेः कृत् ।” उणा० ४ । १३४ । इति

हर् । स च छित् ।) रूपः । इत्यमरः । ११ । ० । २६ ॥

प्रहितं, क्ली, (प्रधीयते स्मेति । प्र + धा + क्तः ।)

रूपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१ ॥ (प्र + हि

प्रेरये + क्त ।) धिमे, त्रि । इति निरुक्तशब्द-

टीकायां भरतः ॥

प्रहीणः, त्रि, (प्र + णी हा त्यागे + क्त ।) “सुमा-

स्यामेति ।” ६ । ४ । ६६ । इति आत ईत् ।

“लोहितच ।” ८ । २ । ४५ । इति निष्ठातस्य

नः ततो ल्यन् ।) परिहृतः । प्रपूर्वहा-

धानोः कर्मेति क्तः । इति तुभ्यवोध्याक-

रणम् । यथा,—

प्रह्लादः

“प्रहीणपूर्वचिनाधिरूप-
स्तुलामधारेण शरद्वनेन ॥”

इति रघुकाव्यम् ॥

प्रहुतं, क्ली, (प्रहृयते स्मेति । प्र + हु + क्तः ।)

भूतयज्ञः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः ।

३ । ७३—७४ ।

“अहुतश्च हुतश्चैव तथा प्रहुतमेव च ।

ब्राह्मं हुतं प्राशितञ्च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते ॥

जपोऽहुतो हुतो द्योमः प्रहुतो भौतिको बलिः ।

ब्राह्मं हुतं द्विजायगार्वा प्राशितं पितृतर्प-

णम् ॥”)

प्रहेलकं, क्ली, (प्रहेलकम् । एषोदरादित्वात् लस्य

णः ।) पिष्टकविशेषः । तत्पर्यायः । वाचनम् २

प्रतोपायनम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रहे-

लकम् ४ वाचनकम् ५ । इति हारावली । १५२ ॥

प्रहेलकं, क्ली, (प्रहिलति स्वादादिना अभिप्रायं

सूचयतीव । प्र + हिल भावसूचने + ल्युट् ।

प्रहिलति वेष्टयतीति । प्र + हिल + ल्युट् वा ।)

प्रहेलकम् । इति हारावली । १५२ ॥

प्रहेलिका, स्त्री, (प्रहिलति अभिप्रायं सूचय-

तीति । प्र + हिल अभिप्रायसूचने + कृन् ।

टापि अत इत्यम् ।) दुर्विज्ञानार्थप्रश्नः । कूटार्थ-

भाषिता कथा । हियालि इति भाषा । तत्-

पर्यायः । प्रवल्हिका २ । इत्यमरः । १ । ६ । ६॥

प्रवल्हिका ३ प्रवल्हिः ४ प्रवल्ही ५ प्रहेलिः ६ ।

इति भरतः ॥ प्रवल्ही ७ प्रवल्हीका ८ । इति

शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणम् ।

“यत्कील्य कस्यर्थं खलुपार्थस्य गोपनात् ।

यत्र वाह्यान्तरावर्धो कथ्यते सा प्रहेलिका ॥

वा द्विधार्थो च शाब्दी च विख्याता प्रश्नशास्त्रे ।

आर्थो स्यादर्धविज्ञानात् शाब्दी शब्दस्य

भङ्गतः ॥”

आर्थी । यथा,—

“तद्व्यालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रितः ।

गुल्फो वस्त्रिभानेऽपि कः कूकति सुहृर्मुहुः ॥”

पानीयकृत् इति ॥ शाब्दी यथा,—

“सदारिमथापि न वैरियुक्ता

नितान्तरक्ताप्यसितैव नितम्ब ।

यथोक्तवादिन्यपि नैव दूती

का नाम कान्तेति निवेदयन्ति ॥”

सारिका । इति विदग्धमुखमण्डनम् ॥

प्रह्लादः, पुं, (प्रह्लादते इति । प्र + ह्लाद शब्दे +

अच् । यद्वा, प्रह्लादयतीति । प्र + ह्लाद +

णिच् + अच् । रत्नयोरेवम् ।) प्रह्लादः । स

च हिरण्यकशिपोः पुत्रः परमवैष्णवः । (यथा,

हरिवंशे । ६ । ७१ ।

“हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः प्रचितौजसः ।

अनुद्वादस्य द्वादस्य प्रह्लादश्चैव वीर्यवान् ॥”)

तस्य चरित्रादिकं प्रह्लादशब्दे द्रष्टव्यम् ।

(जनपदविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ६ । ४६ ।

“महाः सुदेव्याः प्रह्लादा माहिनाः शशिका-

क्षपा ॥”)

प्रह्लादः

प्रहृतिः, स्त्री, (प्र + ह्लाद + क्तिन् । हृत्सः ।)
प्रीतिः । (“ह्लादेः खः क्तौ च ।”) इति तुभ्य-
वोध्याकरणम् ॥

प्रह्लादः, त्रि, (प्र + ह्लाद + क्त ।) “ह्लादो निष्ठा-
याम् ।” ६ । ४ । ६५ । इति ह्रस्वः ।) प्रीतिः ।

इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥

प्रह्लादः, पुं, (प्रह्लादयतीति । प्र + ह्लाद + णिच् +

अच् ।) प्रह्लादः । स च पूर्वजन्मनि शिव-

शर्मेणः पुत्रः सोमशर्मेणामाभूत् ततो दैत्य-

भावगया नृतः च्यवनतरं कसभायां हिरण्य-

कशिपोः सकाशादैवभावेन जातः । यथा,

स्तत उवाच ।

“स लोहेन समं मेने काष्ठं भूषणं पुनः ।

जिताहारः स धर्मात्मा निद्रया परिवर्जितः ॥

विषयान् स परित्यज्य एकान्तमपि सेवते ।

योगासनमाकृष्टो निराशो निष्परिग्रहः ॥

तस्य वेषां सुसंप्राप्य नृत्यकालः समागतः ।

आगतान् दानवान् विप्रः सोमशर्म्मा यलो-

कायत् ॥

नृत्यकावे तु संप्राप्ते प्राण्यवाचाप्रवर्तते ।

शालग्रामे मद्याचेने ऋषीणामेव सन्निधौ ॥

केचिद्दन्ति वै दैत्याः केचिद्दन्ति दानवाः ।

सर्वविधो मद्याशब्दः कर्षणस्य गतस्तदा ॥

तस्यैव विप्रवर्धस्य सुविप्राः सोमशर्मेणः ।

ज्ञानध्यानात् प्रचलतः प्रविष्टं दैत्यजं भयम् ॥

तेन ध्यानेन तस्यापि दैत्यभूतेन वै तदा ।

सत्वरं तस्य वै प्राप्या गतास्तस्य मद्यालनः ॥

दैत्यभावेन संयुक्तः स हि नृत्यवर्णं गतः ।

तस्मादैवग्रहे चानो हिरण्यकशिपोक्तदा ॥

देवासुरे मद्यायुद्धे निहतचक्रपायिना ।

युधमानेन तेनापि प्रह्लादेन मद्यालना ॥

सुहृदं वासुदेवं तद्विषयं विचिन्तितम् ।

योगाध्यासेन पूर्वजं ज्ञानमासीन्मद्यालनः ॥

सत्सारं पौर्विकं सर्वं चरितं शिवशर्मेणः ।

सोऽप्यहं सोमशर्म्मा वै प्रविष्टो दागर्धो तदम् ॥

कस्य कार्यं कदा पुराणं केवरां ध्यानसुखसम् ।

प्रप्राप्तिं च मद्यापुण्ये ज्ञानाद्यैर्मोहादायिभिः ॥

समरे प्रीयमाणेन प्रह्लादेन मद्यालना ।

ययं चिन्ता कृता पूर्वम् श्रूयतां दिगजस्रज ! ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं दम्बसदेवनाशनम् ॥”

स्तत उवाच ।

“प्रह्लादे तु धृते संखे देवदेवेन चक्रिया ।

संहरादे च मद्यावीर्ये तस्मांश्च कालनेमिनि ॥

प्रह्लादस्य तु या माता हिरण्यकशिपोः प्रिया ।

प्रह्लादस्य मद्याशोकेर्दिपा राज्ञौ प्रशीयति ॥

पतिव्रता मद्याभागा कमला नाम दुःखिता ।

खिद्यमाणा दिपा राज्ञौ नारदस्तासुवाच ह ॥

मा सुचरन् मद्याभागे प्रचार्यं पुण्यभार्तिनि ! ।

निहतो वासुदेवेन तव पुत्रः संमेयति ॥

तद्वपुषश्चोपेतस्योदरे मद्यामतिः ।

प्रह्लादेति च वै नाम पुनरस्य भविष्यति ॥

विधीन आसुरैर्भावेवैष्णवेन समन्वितः

इन्द्रत्वं भोज्यते भद्रे ! सर्वदेवेर्नमस्कृतः ॥
सुखीभव महाभागे ! पुत्रेण तेन वै सदा ।
न प्रकाश्या त्वया देवि ! स्वार्त्तयश्च कस्यचित् ॥
कर्त्तव्यमज्ञानभावेः सुगोप्यं त्वं सदा कुरु ।
एवमुक्त्वा गतो विप्र नारदो मुनिसत्तमः ॥
कमलायाश्चोदरे वै आसीत् तत्पुत्रश्च चोत्तमम् ।
पुनः प्रकाशो वै नाम तस्यां जातो महात्मनः ॥
बाल्यभावं गतो विप्र कृष्ण एवं त्रिचिन्त्य च ।
नरसिंहप्रसादेन देवराजोऽप्यभूत् स हि ॥”

इति पाद्मे भूमिखण्डे ५ अध्यायः ॥ * ॥

(अनेन सह नरनारायणयोर्युद्धमासीत् । एतद्-
विवरणस्तु देवोभागवते चतुर्थस्कन्धे नवमा-
ध्याये द्रष्टव्यम् ॥) प्रमोदः । इति विश्वः ॥
(यथा, महाभारते । १ । ७० । ३ ।

“मनःप्रज्ञादजननं दृष्टिकान्तमतीव च ॥”)

शब्दः । इति धरणिः ॥ (नागविषेणः । यथा,
महाभारते । २ । ६ । १० ।

“प्रज्ञादो नृषिकादश्च तथैव जनमेजयः ॥”)

प्रज्ञः, त्रि, (प्रहृत्यते इति । प्र + कृ + “सर्वनि-
ष्ट्वस्त्रिज्वेति” उणा० १ । १५३ । इति वन् ।
आलोपश्च ।) नन्ः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
रघुः । १६ । ८० ।

“विभूषणप्रत्युपहारहस्त-

सुपस्थितं वीक्ष्य विश्राम्यतिस्तम् ।

सौपर्णमस्त्रं प्रतिस्त्रजहार

प्रहृष्टनिर्वन्धुरयो हि सन्तः ॥”)

आसक्तिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६ ॥

प्रा, ल पूर्त्तौ । (अदा०-पर०-चक०-अनिट् ।)
ल, प्राति घटं जलेन लोकः । इति दुर्गा-
दासः ॥

प्राक्, य, पूर्वदिग्देशकालाः । इत्यमरः । ३ ।

४ । २३ ॥ प्राची दिक् प्राङ् देशः कालो वा

प्राक् । एवं प्राच्या दिशः प्राचो देशात्

कालाद्वा आगतः प्रागागतः । एवं प्राच्यां

दिशि प्राचि देशे वा वसति प्राग्वसति । दिक्-

शब्दादिग्देशकाले इति प्रथमापञ्चमीषममीनां

स्वात् अचो लुगिति स्तातो लुक् । इति तट्टी-

कायां भरतः ॥ (“दिक्कृद्भ्यः सप्तमीषञ्चमी-

प्रथमाभ्यो दिक्देशकालेव्स्वातिः” ५ । ३ । २७ ।

इति अस्तातिः । “अस्तेर्लुक्” ५ । ३ । ३० ।

अस्तातेर्लुक् । “लुक् तद्धितलुकि” १ । २ ।

४६ । इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् ।) पूर्वम् । (यथा,

मनुः । २ । २६ ।

“प्राक् नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते ॥”)

प्रभातम् । अवान्तरम् । अतीतम् । अग्रम् ।

इति हेमचन्द्रः मेदिनी च । चै, ७ ॥ क्रम-

प्राप्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्राक्पि, पुं, (प्राक्पति द्विजतीति । प्र +

प्रा + कप हिंसाधाम् + “प्राडि पनिकपः”

उणा० २ । १४ । इति किकन् ।) पिङ्गः ।

मायानर्त्तकः । इत्युणादिकोषः ॥ (परदारोप-

चीवी । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

प्राकाम्यं, स्त्री, (प्रकामस्य भावः । प्रकाम +
प्यञ् ।) शिष्याष्टाविधेश्वर्यान्तर्गतेश्वर्यविशेषः ।
तच्च इच्छानभिघातः । इत्यमरटीकायां भरतो

हेमचन्द्रश्च । २ । १२६ ॥ (यथा, तत्त्वकौसुदाम् ।

“अणिमा लविमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा

तथा ।

ईशित्वश्च वशित्वश्च तथा कामावमायिता ॥”)

स्वाच्छन्द्यानुमतिः । तत्पर्यायः । अवसर्गः २

स्वाच्छन्द्यानुमननम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, कुमारः । २ । ११ ।

“यत्तो यत्ततरश्चासि प्राकाम्यं ते विभूतियु ॥”)

प्राकारः, पुं, (प्रक्रियते इति । प्र + कृ + षप् ।

उपसर्गस्य घञीति दीर्घः ।) वप्रोपरि अन्यत्र

वा इहकादिरचितवेष्टनम् । (यथा, महा-

भारते । १ । २०८ । २६ ।

“प्राकारेण च सम्यग्रं दिवमावृत्य तिष्ठता ॥”)

तत्पर्यायः । वरणः २ सालः ३ । इत्यमरः । २ ।

२ । ३ ॥ शालः ४ । इति भरतः ॥ वप्रः ५ ।

यथा,—

“प्राकारोऽधसीवप्रः पितृकेदारयोरपि ॥”

इति रत्नकोषः ॥

तस्य परिमाणं यथा,—

“ऊर्ध्वं षोडशहस्तेभ्यो नैव कुर्याद्गृहं गृही ।

ऊर्ध्वं विंशतिहस्तेभ्यः प्राकारं न शुभप्रदम् ॥”

तस्य हारमाणम् ।

“प्रस्ये हस्तद्वयात् पूर्व्वं दीर्घं हस्तत्रयन्तया ।

गृहिण्यां शुभदं हारं प्राकारस्य गृहस्य च ॥

न मध्यदेशे कर्त्तव्यं किञ्चिन्नूनाधिके शुभम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्गयजुस्खण्डे १०३ अध्यायः ॥

प्राकृतः, त्रि, (प्रकृतमकृतमकार्थं यस्य ।) नीचः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १५ । ३१ ।

“अश्रुपातं करोत्यद्य विवशः प्राकृतो यथा ॥”

अविकारकः । यथा, भावप्रकाशे अनीर्य-

रोगाधिकारे ।

“वदन्ति यष्टं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥

प्राकृतं अविकारकम् ॥” * ॥) प्रकृतिसम्बन्धी ।

यथा,—

“इत्युक्त्वासीद्वरिस्तूष्णीं भगवानात्ममायया ।

पित्रोः संपश्यतोः सद्यो बभूव प्राकृतः शिशुः ॥”

इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे ३ अध्यायः ॥

(यथाच मार्कण्डेये । ४५ । ७३ ।

“इत्येष प्राकृतः सर्गः क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्तु चः ॥”

यथा च मनौ । ११ । १५६ ।

“स ह्यत्र प्राकृतं कृच्छ्रं व्रतश्रेयं समापयेत् ॥”

“प्राकृतं प्राजापत्यं प्रकृतौ भवं प्राकृतं सर्व-

कृच्छ्राणां प्रकृतित्वादेवमुच्यते ॥” इति तद्भाष्ये

मेघातिथिः ॥ * ॥) प्रकृतौ भवस्त आगतौ वा ।

प्रकृति + “तत्र भवः” ४ । ३ । ५३ । “तत्

आगतः” ४ । ३ । ७४ । इति वा अण् ।)

भाषामेदे, स्त्री । स च संस्कृतप्रकृतिकः । यथा ।

अथ प्राकृतम् । अथशब्द आनन्तर्यायोरधि-

कारार्थश्च । प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवं तत्

आगतं वा प्राकृतम् । संस्कृतानन्तरं प्राकृत-

मधिक्रियते । संस्कृतानन्तरं प्राकृतस्यानुप्रास-

नम् । सिद्धसाध्यमानभेदसंस्कृतयोरेव तस्य

लक्षणं न देशस्य इति ज्ञापनार्थम् । संस्कृत-

समन्तु संस्कृतलक्षणेनैव गतार्थम् । प्राकृते

प्रकृतिप्रत्ययलिङ्गकारकसमाससंज्ञादयः संस्कृत-

वदेदित्याः । लोकादिति च वर्त्तते । तेन ऋ

ऋ ऌ ॠ ऐ औ ऽ ण ष विसर्जनीयप्रतुवर्जौ

वर्गसमाम्नाथौ लोकादवगन्तव्यः । ऽ औ स्ववर्ग-

संयुक्तौ भवत एव । ऐ औ तौ च केषाञ्चित् ।

कैतवं कैश्चम् । सौदर्यं सौचिरियम् । कौरवाः

कौशवाः । तथा स्वरयज्जनं दिवचनं चतुर्धौ-

बहुवचनश्च न तु भवति । अवहुलं बहुल-

मित्यधिकृतं वेदितव्यमाशास्त्रपरिक्रमाम्नेः ।

ततश्च कचिन् प्रवृत्तिः कचिदप्रवृत्तिः कचिद्-

विभाषा कचिदव्यदेव भवति । इति हेमचन्द्र-

कृतशब्दानुशासनवृत्तौ अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः

पादः ॥ * ॥ (यथा च प्राकृतचन्द्रिकायाम् ।

“प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवत्वात् प्राकृतं स्मृतम् ।

तद्वत् तत्त्वमं देशीत्येवमेतत् त्रिधा मतम् ॥”

चण्डाचार्यादयस्तु आर्षप्राकृतभेदेन प्राकृतं

द्विविधं कल्पयन्ति । जैनवौद्धानां शास्त्रेषु

प्राचीनतमनाटकादिषु च आर्षप्राकृतप्रयोगः

प्रायशो दृश्यते ॥ कानिचित् विशेषलक्ष्याणि

प्राकृतचन्द्रिकायास्तुतानि । यथा,—

“तच्चार्धं मागधी शौरसेनी पेशाचिकी तथा ।

चूलिका पेशाचिकीवापभंश्चेति षड्विधम् ॥

महाराष्ट्रोद्भवा भाषां प्रकृतं प्राकृतं विदुः ।

आकरः कृत्तरत्नानां सेतुवन्धादि यन्मयम् ॥”

नाटकादौ उत्तमस्यापि नायकादेः कदाचित्

मत्तादिदोषोपहतस्य प्राकृतकथनं नैव दोषाय ।

यदुक्तं तत्रैव ।

“ऐश्वर्यादिप्रमत्तस्य दारिद्र्योपप्लुतस्य च ।

उत्तमस्यापि पठतः प्राकृतं नैव दूष्यति ॥

क्रीडार्थं वृपतेरिष्टं प्राकृतञ्च द्विजन्तानाम् ।

भरतेनोदितं प्राच्यमवाधितमिदं वचः ॥”

नाटकादौ बालस्त्रीद्वहादीनामशुणान्वितानां

प्राकृतकथनमेव युक्ततरम् । यथाह भरद्वाजः ।

“गाथास्तु तु महाराष्ट्रा अन्या नात्याश्रया

मताः ।

बालस्त्रीद्वहभिचूणां आवकव्याजलिङ्गिनाम् ।

ग्रहोपस्थमत्तानां प्राकृतं षड्विधम् ॥” * ॥

प्रलयविशेषे, पुं । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ७ ।

३८—३६ ।

“नेमित्तिकः प्राकृतिकस्त्येवात्यन्तिको हिज ! ।

नित्यश्च सर्वभूतानां प्रलयोऽयं चतुर्विधः ॥

आप्नो नेमित्तिकस्तत्र यच्छेते जगतः पतिः ।

प्रयाति प्राकृते चैव ब्रह्मण्डं प्रकृतौ लयम् ॥”)

प्राकृतज्वरः, पुं, (प्राकृतः प्रकृतिसम्बन्धी ज्वरः ।)

वर्षाशरद्वसन्तौ त्रिषु ऋतुषु क्रमेण वातपित्त-

कफज्वरः । यथा, माधवकरः ।

“वर्षाशरद्वसन्तौ वातादौ प्राकृतः क्रमात् ॥”

प्राकृतदोषः, पुं, (प्राकृतो दोषः ।) वर्षाशरद्-
वसन्तेषु क्रमेण कुपिनो वानः पित्तं कफश्च ।
यथा, रजितः ।

“चयप्रकोपप्रशमाः पित्तस्य प्राट्टादिषु ।
श्लेष्मणः शिशिरादेषु वायोर्ध्मादिषु त्रिषु ॥”

प्राकृतप्रलयः, पुं, (प्राकृतः प्रकृतिसम्बन्धी प्रलयः ।)

प्रकृतेर्लयः । तस्य विवरणम् । यथा,—
“निर्गुणस्य च नित्यस्य चादन्तरहितस्य च ।
निमेषाणां सङ्घर्षेण प्रकृतेर्दृष्ट उच्यते ॥

यद्विदग्धात्मकस्तस्य वासरश्च प्रकीर्तितः ।
मामस्त्रिंशद्विवारास्त्रैर्व्यं द्वादशमासकैः ॥

एव गते शताब्दे च श्रीकृष्णे प्रकृतेर्लयः ।

प्रकृत्याच प्रलीनायां तदैवं प्राकृतो लयः ॥

सत्त्वाः संहृत्य सा चेका महाविष्णोः प्रकृश्च या ।

कृष्णवचसि लीना च मूलप्रकृतिरीश्वरी ॥

प्राक्ता वदन्ति तां दुर्गां विष्णुमायां सनातनीम् ।

सर्वशक्तिस्वरूपाश्च परां नारायणीं सतीम् ॥

ब्रह्माधिष्ठातृदेवीश्च कृष्णस्य त्रिगुणात्मिकाम् ।

यन्मायया मोहिताश्च ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥

वैष्णवास्तां महालक्ष्मीं परां राधां वदन्ति ते ।

यद्वर्द्धाङ्गा महालक्ष्मीः प्रिया नारायणस्य च ॥

प्राणाधिष्ठातृदेवीश्च प्रेम्णा प्राणाधिकां वराम् ।

शश्वत् प्रेममयीं शक्तिं निर्गुणं निर्गुणस्य च ॥

नारायणश्च शम्भुश्च संहृत्य स्वगणान् बहून् ।

शुद्धसत्त्वस्वरूपीं च कृष्णं लीनश्च निर्गुणम् ॥

गोपा गोप्यश्च गावश्च सुरभ्यश्च नराधिप ! ।

सर्वे लीनाः प्रकृत्याच प्रकृतिः प्रकृतेः श्वरे ! ॥

महाविष्णौ विलीनाश्च सर्वे ते शुद्धविष्णवः ।

महाविष्णुः प्रकृत्याच सा चैवं परमात्मनि ॥

प्रकृतियोगनिद्रा च श्रीकृष्णेनैव प्रपद्यते ।

अधिष्ठानं चकारैवं मायया चैश्वरेच्छया ॥

प्रकृतेः सारं यावन्मृतं कालं प्रकीर्तितम् ।

तावद्वृत्त्यावने निद्रा कृष्णस्य परमात्मनः ॥

अस्मत्कालगतस्य च वदन्ति श्रुतान्तरात्मिकाः ।

गन्धचन्दनमालाद्यै वायुना सुरभीकृते ।

पुनः प्रजागरे तस्य सर्वदृष्टिर्भवेत् पुनः ।

एवं सर्वे प्राकृतिकाः श्रीकृष्णं निर्गुणं विना ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥ २॥

अपि च ।

“प्रकृतौ संस्थितो यस्मान् सर्वस्तन्मात्रसम्बन्धः ।

अद्वैतारमरुत्तमगती यन् प्राकृतो लयः ॥

प्रकृतौ संस्थितो यत्कर्मतत्प्रलयस्तु यत् ।

तस्मात् प्राकृतसंज्ञोऽयमुच्यते प्रतिपञ्चरः ॥

अर्थं यः कश्चितो विप्राः प्राकृताख्यो महालयः ॥”

इति कालिकापुराणे २४ अध्यायः ॥

प्राकृतमातुषः, पुं, (प्राकृतः सामान्यो मातुषः ।)

सामान्यमातुषः । यथा, महाभारते गदापर्वणि ।

“एकादशदण्डानां भीम ! पादेन ना स्पर्श ।

पञ्चानामपि यो भर्ता नानौ प्राकृतमातुषः ॥”

प्राकृतमित्रं, स्त्री, (प्राकृतं स्वाभाविकं मित्रं

“सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्यतः ।
स्याताममित्रौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि ॥”

अस्य टीका । “ननु सुदोषं चेद्यः किं नः
करिष्यतीत्याशङ्क्य तस्य बलवत्तां वक्तुं मित्रा-

मित्रवलावनविवेकं तावन् करोति । सखेति ।
क्रियया उपकारापकारान्तररूपया निर्वृत्तः

कृत्रिमः सखा सुहृन् गरीयान् बलवान् एवं
शत्रुश्च कृत्रिमो गरीयान् कुतः हि यस्मात्तौ

कृत्रिममित्रश्च च कार्यतः उपकारापकार-
रूपकार्यवशान् निर्वृत्ताविति शेषः । उक्तकार्यो-

पाध्यां वल्लीवमनपायादनयोर्मित्रमित्रभावो-
ऽपि अनपायीति गरीयस्यमिति भावः । सहज-

प्राकृतौ तु नैवमित्याह । स्यातामिति । सह-
जातः सहजः एकशरीरावयवत्वात् तत्र सहजं

मित्रं मातृव्यसेवपितृव्यसेयादि सहजशत्रुस्तु
पितृव्यतन्पुत्रादिः प्रकृत्या सिद्धः प्राकृतः

पूर्वोक्तसहजकृत्रिमलक्षणरहित इत्यर्थः । तत्र
विषयान्तरः प्राकृतः शत्रुः तदनन्तरः प्राकृतं

मित्रं अपि त्वर्थे तौ सहजप्राकृतौ शत्रुमित्रे च
स्यातां न त्वात्मकार्यवशादनियमेनोभयरूपता-

मापद्येते न कृत्रिमशत्रुमित्रे कृत्रिमशत्रुः शत्रु-
रेव मित्रश्च मित्रमेवेति कृत्रिमावेव मित्रमित्रौ

गरीयांस्तौ न तु सहजौ नापि प्राकृतावित्यर्थः ।
अनेन कृत्रिमत्वं सत्त्वापवादीति सिद्धम् ॥” इति

मल्लिनाथः ॥
प्राकृतशत्रुः, पुं, (प्राकृतः स्वाभाविकः शत्रुः ।)

स्वदेशाद्यवहितदेशावस्थितराजादिः । यथा ।
“विषयान्तरः प्राकृतः शत्रुः ।” इति माघ-

टीकायां मल्लिनाथः ॥
प्राकृतिकः, त्रि, (प्रकृति + टन् ।) प्रकृति-

विकारः । प्रकृतिसम्बन्धी । यथा,—
“एवं सर्वे प्राकृतिकाः श्रीकृष्णं निर्गुणं विना ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥
(प्रलयविशेषः पुं । यथा, विष्णुपुराणे १२।७।३८

“नैमित्तिकः प्राकृतिकस्तस्यैवात्मिको द्विज ! ।
नित्यश्च सर्वभूतानां प्रलयोऽयं चतुर्विधः ॥”)

प्राक्तनः, त्रि, (प्राक् प्राचि काले देशे प्राप्यां
दिशि वा भवः । प्राक् + कालवाचिनोऽ-

ययान् श्रुत्यलौ ।) प्राग्भवः । यथा । “प्रपेदिरे
प्राक्तनजन्मविद्याः ॥” इति कुमारसम्भवम् ॥

अन्यत्र ।
“प्राक्तनेन शुभं सर्वं सुखं विभवश्चिरम् ।

दुःखं शोकः प्राक्तनेन विपत् सप्य च साम्पतम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १४ अध्यायः ॥

अपि च । तत्रैव १२६ अध्याये ।
“विधाता निश्चितं कर्म प्राक्तनं केन वाच्यते ।

मा सुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ॥”
प्राक्तनकर्म, स्त्री, (प्राक्तनं पुराभवं कर्म अत्रास्य

तज्जनकत्वादपि तज्जन्यत्वादीपः ।) भाग्यम् ।
अदृष्टम् । इति जटाधरः । पुराकृतकार्यम् ॥
प्राक्फलः, पुं, (प्राक् फलं यस्य ।) पणसः । इति

जटाधरः ॥

प्राक्फलगुनी, स्त्री, (प्राची फलगुनी ।) पूर्व-
फलगुनी । यथा । प्राक्फलगुन्यस्तेष्मकाले च

यस्य । इति कीष्ठीप्रदीपः ॥
प्राक्फलगुनीभवः, पुं, (प्राक्फलगुन्यां भव उन्-

पत्तिर्यस्य ।) दृष्टस्यति । इति दारावली १६६ ।
पूर्वफलगुन्यां साति, त्रि ॥

प्राक्फलगुनः, पुं, (प्राक्फलगुन्यां भव इति ।
प्राक्फलगुन + अण् ।) दृष्टस्यति । इति शब्द-

रत्नावली ॥
प्राक्फलगुनेयः, पुं, (प्राक्फलगुन्यां भव इति ।
प्राक्फलगुन + टन् ।) दृष्टस्यति । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥
प्राख्यं, (प्रखरस्य भावः । प्रखर + व्यञ् ।) प्रखर-

त्वम् । तीक्ष्णता । प्रखरशब्दात् भावार्थे ण्यप्र-
त्ययः ॥

प्रागभावः, पुं, (प्राग्वर्तते अभावः ।) संसर्गा-

भावविशेषः ॥ (यथा, भाषापरिच्छिदे १२—१६ ।
“अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः ।

प्रागभावस्तथात्त्वसोऽप्यन्ताभाव एव च ॥
एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इत्यते ॥”)

तस्य लक्षणम् । विनाश्याभावत्वम् । इति
सिद्धान्तसुक्तावली ॥

प्रागल्भ्यं, स्त्री, (प्रगल्भस्य भावः । प्रगल्भ +
व्यञ् ।) प्रगल्भता । यथा,—

“प्रागल्भ्यश्चीनस्य नरस्य विद्या
शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ते ।

न त्वमिसुतपादयते शरीरे
वृहस्य दारा इव दर्शनीयाः ॥”

इति व्योतिस्तत्त्वम् ॥
स्त्रीणामयत्नजभावविशेषः । यथा,—

“प्रागल्भ्यैदास्यमाधुष्येभोभाधीरत्वकान्तयः ।
दौर्घ्रिदायकणा भावद्यावदेलान्त्वयोऽङ्गनाः ॥”

इति हेमचन्द्रः । १।१०३॥
(यथा च साहित्यदर्पणे । ३ । १०२ ।

“निःसाध्यसत्वं प्रागल्भ्यम् ॥” यथा,—
“समाधिष्ठाः समाधिष्वैशुम्निताशुम्नैरपि -

दृष्टाश्च दंशनेः कान्तं दाघीकृष्यन्ति योषितः ॥”)
प्रागुदीची, स्त्री, (प्राची उदीची च दिनिति कर्म-

धारयः ।) पूर्वोत्तरदिक् । दृष्टानकीयः । यथा,
“तत्रोत्कीर्णवृत्तिकाः प्रागुदीपां दिशि क्षिपेत् ॥”

इति भवदेवभट्टः ॥
प्राग्व्योतिषः, पुं, (प्राक् व्योतिषं नक्षत्रं यत्र ।

तदुक्तं कालिकापुराणे ।
“अत्रैव हि स्थितो वज्रा प्राङ् नक्षत्रं समगं ह ।

ततः प्राग्व्योतिषाख्यं पुरी शक्रपुरीममा ॥”)
कामरूपदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२ ।

स तु नरकराजपुरम् । यथा,—
श्रीभगवानुवाच ।

“करतोया सत्यगता पूर्वभागादधिष्ठिता ।
यावत्कालितकान्तास्ति तावदेशं पुरं तदा ॥

प्राघुणः

अत्रास्ति नदराजोऽयं लौहित्यो ब्रह्मणः सुतः ।
अत्रैव दशदिक्पालाः स्वे स्वे पीठे व्यवस्थिताः ॥
अत्र स्वयं महादेवो ब्रह्मा चाहञ्च सर्वदा ।
चन्द्रः सूर्यश्च सततं वसतेऽत्रैव पुत्रक ! ॥
सर्वे क्रीडार्थमायाता रहस्यदेशमुत्तमम् ।
अत्र श्रीः सञ्जतो भद्रा भोग्यमत्र सदा बहु ॥
अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राङ्मुखं ससर्ज ह ।
ततः प्राग्व्योतिषाख्येयं परीं शक्रपुरीसमा ॥
अत्र त्वं वम भद्रन्ते ह्यभिधक्तो मया स्वयम् ।
ततो विदर्भराजस्य पुत्रीं मायाङ्गयां हरिः ।
पुत्रार्थं वरयामास नरकस्य समां गुणैः ॥”

इति कालिकापुराणे ३७ अध्यायः ॥

(इदानीं प्रसिद्धमासामप्रदेशकियदंशकुचविहार-
कामरूपं पुरा प्राग्व्योतिषाख्ययाभिहितम् ॥”)

प्राग्भारः, पुं, (प्रकृष्टो भारो यत्र ।) पञ्चताम्र-
भागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुञ्चित् प्राग्-
भाव इति च पाठः ॥

प्राग्रहरः, त्रि, (प्राग्रं प्रकृष्टमग्रं ह्रियतेऽनेनेति ।
हृ + अप् ।) श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५८ ॥
(यथा, रघौ । १६ । २३ ।

“तर्धति तस्याः प्रणयं प्रतीतः

प्रत्यग्रहीत्याग्रहरो रघूणम् ।

पूर्यभिक्तस्तुखप्रसादा

शरीरवन्देन तिरोबभूव ॥”)

प्राग्राटं, स्त्री, (प्राग्रं अटतीति । अट् + अच् ।)
अवनदधि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्राग्रं, त्रि, (प्रकर्षेणान्ने भव इति । प्राग्र + यत् ।)
श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५८ ॥ (यथा,
महाभारते । ६ । ५८ । १२ ।

“कृत्वा हि सुमहत् कर्म कृत्वा भीष्ममुखान्
कुर्वन् ।

जय प्राप्नो यशःप्राग्रं वैरश्च प्रतियाचितम् ॥”)

प्राग्वंशः, पुं, (प्राचतीति । प्र + अच् + क्तिन् । प्राक् ।

प्राक् वंशः सपत्नीकयजमानादिसम्बन्धोऽयः ।)

हविषां होतृथानां आधारी यदुगृहं ततः

प्राक् पूर्वदेशे यजमानसदस्यादिस्थित्यर्थं गृहम् ।

इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, हरिवंशे । ४१ । ७ ।

“यूपं समित्कुशं दर्वीं चमसोलूखलानि च ।

प्राग्वंशं यज्ञभूमिश्च होतारं चयनञ्च यत् ॥”

प्राक्चासौ वंशश्चेति कर्मधारयः ॥) पूर्व-

कुलञ्च ॥

प्राघातः, पुं, (प्रकृष्ट आघातोऽस्ति । यद्वा, प्राह-
न्यतेऽस्तिप्रति । प्र + आ + हन् + आधारे

घञ् ।) वृद्धम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६१ ॥

प्राघारः, पुं, (प्राघरणमिति । प्र + घ प्रखण्डे +

घञ् । “उपचर्गस्य घण्टामनुष्ये बहुलम् ।”

६ । ३ । १२२ । इत्युपचर्गस्य दीर्घः ।) घृतादि-

चरणम् । तत्पर्यायः । चणोतः २ । इत्यमरः ।

३ । २ । १० ॥

प्राघुणः, पुं, (प्राघोण्यते भाव्यतीति । प्र + आ +

घुण + कः ।) अतिथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(प्राघुण + स्वार्थे कन् । प्राघुणकस्तत्रार्थः ।

प्राची

यथा, पञ्चतन्त्रे चतुर्थतन्त्रे ।

“तदागच्छ प्राघुणकन्यायेनास्मदावासम् ॥”)

प्राघुणिकः, पुं, (प्राघुण + स्वार्थे ठक् ।) अतिथिः ।

यथा, नैषधे । २ । ५६ ।

“अमित्रं मधु तत्कथा मम

अवणप्राघुणिकीकृता जनैः ।

मदनानलबोधनेऽभवत्

खग धाया धिमर्धेयधारिणः ॥”

प्राघुणिकः, पुं, (प्र + आ + घूर्ण + भावे घञ् ।

प्राघूर्णो भ्रमणम् । तत्र साधु इति ठञ् ।)

अतिथिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३३४ ॥

प्राह्, त्रि, (प्रकर्षेण अचनोति । प्र + अन्च् +

“ऋत्विग्दृष्ट्कसगिति ।” ३ । २ । ६६ । इति

क्तिन् । “अनिदितां हल उपधायाः कडिति ।”

६ । ४ । २४ । इति नलोपः । “उगित्चाम् ।”

इति नुम् । संयोगान्तस्य लोपः । नुमो नका-

रस्य । “किन् प्रत्ययस्य कुः ।” ८ । २ । ६२ ।

इति कुत्वेन डकारः ।) पूर्वदिक् । पूर्वदेशः ।

पूर्वकालः । इति मेदिनी । चै, ७ ॥

प्राङ्गः, पुं, (प्रकृष्टमङ्गं यस्य ।) पण्यवाद्यम् । इति

शब्दरत्नावली ॥

प्राङ्गणं, स्त्री, (प्रकृष्टमङ्गनमङ्गं यस्य ।) पण्य-

वाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (प्रकर्षेण

अङ्गनं गमनं यत्र । णत्वम् ।) गृहभूमिः ।

आङ्गिना इति उठान इति च भाषा । तन्-

पर्यायः । अनिरम् २ चत्वरम् ३ अङ्गनम् ४ ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ७० ॥ (यथा, भविष्यो-

त्तरे ।

“यदोषसमये स्त्रीभिः पूज्यो जीसुतवाहनः ।

पुष्करिणीं विधायाथ प्राङ्गणे चतुरस्रिकाम् ॥”)

सूर्यविहस्य तस्य दोषो यथा,—

“अभद्रदं सूर्यवेधं प्राङ्गणञ्च तथैव च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०३ अः ॥

प्राङ्गायः, पुं, (प्राक् न्यायः ।) चतुर्थोत्तरान्त-

र्गतोत्तरविशेषः । यन्नाभिमुक्त एवं ब्रूयादस्मि-

न्नर्थे अनेनाहमभियुक्तस्तु तत्र चायं अवहार-

मार्गेण परान्वित इति । उक्तञ्च कात्यायनेन ।

“आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि ।

सोऽभिधीयो जितः पूर्वं प्राङ्गायञ्च स उच्यते ॥”

इति मिताचरा ॥

प्राचिका, स्त्री, (प्राचतीति । प्र + अच् + क्तिन् ।

टापि अत इत्वञ्च ।) वनमचिका । इत्यमर-

भरतौ । ३ । ५ । ८ ॥ ङाश्च इति भाषा ॥

प्राची, स्त्री, (प्रथमं अक्षति सूर्यं प्राप्नोतीति ।

प्र + अच् + “ऋत्विग्दृष्ट्क सगिति ।” ३ । २ । ५६ ।

इत्यादिना क्तिन् । “उगितञ्च ।” ४ । १ । ६ ।

इति ङीप् ।) पूर्वा दिक् । इत्यमरः । १ । ३११ ॥

(यथा, महाभारते । १ । ६५ । १२ ।

“जनमेजयः खल्वनन्तां नामोपयेमे माधवीं

तस्यामस्य जज्ञे प्राचिन्वान् । यः प्राचीं दिशं

जिगाय यावत् सूर्योदयात् ततस्तस्य प्राचि-

न्वत्तम् ॥”)

पूजकपूज्यथोरयम् । यथा,—

प्राचीना

“देवाग्ने भस्व चाप्यग्ने प्राचीं प्रोक्ता गुरुक्रमैः ॥”
इति ।

“यत्रैव भानुस्तु विवत्युदेति

प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति ।

तथा पुरः पूजकपूज्यथोश्च

सदागमज्ञाः प्रवदन्ति तन्त्रे ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

प्राचीनः, त्रि, (प्रागेवेति । प्राक् + “विभाषाश्चैर-

दिक् स्थियाम् ।” ५ । ४ । ८ । इति खः खस्ते-

नादेशः ।) पूर्वदिग्देशकालभवः । तत्पर्यायः ।

प्राक् २ । (यथा, आर्यसप्तशत्याम् । ३५१ ।

“प्राचीनाचलमौर्ध्वं ” शशी गगनमध्यमधि-

वसति ।

त्वां सखि । पश्यामि तथा ह्याधामिव संकुचन्मा-

नान् ॥”

यथा च भागवते । ४ । २४ । १० ।

“प्राचीनाग्नेः कुशैरासीदास्तुतं वसुधातलम् ॥”

प्रागग्रम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १८८ । ४ ।

“प्राचीनं वह्निरोजसा सहस्रवीरमस्तुणन् ॥”

“प्राचीनं प्रागग्रम् ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥

प्रकृष्टगन्ता । अपराङ्मुखः । यथा, ऋग्वेदे ।

१ । ५४ । ५ ।

“प्राचीनेन मनसा वह्निणावता ।”

“प्राचीनेन प्रकर्षेण गन्ता अपराङ्मुखेनेत्यर्थः ॥”

इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

पुं, प्राचीरम् । तत्पर्यायः । आवेष्टकः २ वृत्तिः ३ ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ४८ ॥

प्राचीनानसः, पुं, (प्राचीनः पनस इति नित्यकर्म-

धारयः ।) विव्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्राचीनवर्हिः, [स्] पुं, इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ।

२ । ८५ ॥ (यथा, रघौ । ४ । २८ ।

“स यद्यै प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनवर्हिता ।

अहिताननिलोद्धूतैस्तर्क्ययन्निव केतुभिः ॥)

राजविशेषः । (यथा, महाभारते । १२ । १०८ । ६ ।

“अत्रिवंशे सत्तुत्तरो ब्रह्मयोनिः सनातनः ।

प्राचीनवर्हिर्भगवांस्तस्मात् प्रचेतसो दृश ॥”)

यदा च ।

“हविर्हानान् घडाग्नेधीं पुत्तानजनयद्व्रतम् ।

प्राचीनवर्हिषं शुक्रं गयं क्षणं प्रजानिनी ॥

प्राचीनवर्हिर्भगवान् महानासीत् प्रजापतिः ।

हविर्हानान् द्विजश्रेष्ठ ! येन संवर्द्धिताः प्रजाः ॥

प्राचीनायाः कुशास्तस्य पृथिव्यां विश्रुता सुने ! ।

प्राचीनवर्हिर्भगवान् स्वातो सुवि महाबलः ॥

समुद्रतनवायान् कृतदारो महौपतिः ।

महत्तपसः पारे सुवर्णायां सञ्जीपतिः ॥

सुयुवे दश पुत्रांश्च शुश्रिवां वै प्रचेतसः ।

दशवर्षसहस्राणि समुद्रसलिलेऽग्राः ॥”

इति बह्मपुराणे वरसर्गो नामाध्यायः ॥

प्राचीना, स्त्री, (प्राचीन + टाप् ।) वनतिक्तिका ।

इत्यमरः । १२ । ४८५ ॥ आकनादि इति भाषा ॥

रास्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (प्राचि भवेति ।

प्राच् + खः । टाप् ।) प्राग्भवा च ॥ (पाठा ।

तत्पर्यायो यथा,—

“पाठाश्लाघकौ च प्राचीना पाचचेलिका ।

एकश्लोका रसा प्रोक्ता पाठिका वरतिक्तिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

प्राचीनामलकं, क्ली, (प्राचीनमामलकमिति नित्य-

कर्मधारयः ।) पानीयामलकम् । पानी आमला

इति भाषा । तत्पर्यायः । वारिवहरन् २ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

२०८ । ४१ ।

“प्राचीनामलकैर्लोभैरङ्गोलेच्च सुपुष्यितैः ॥”

अस्य गुणः । दोषत्रयगरनाशित्वम् । इति भाव-

प्रकाशः ॥ (यथा च ।

“गरदोषहरं नीपं प्राचीनामलककन्या ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥

प्राचीनावीतं, क्ली, (प्राचीनं प्रदक्षिणं आवीयते

स्तेति । आ + वी गत्यादौ + क्तः । यद्वा,

प्राचीनं आवीतीति । “गत्यर्थेति ।” क्तः ।)

आह्वादौ वामकरे बहिष्कृते सति दक्षिणस्कन्वा-

र्पितयस्त्रयम् । इत्यमरभरतौ । २ । ७ । ५० ॥

तथाहि कौर्मो उपविभागे १० अध्याये ।

“सर्वं बाहुं समुद्रुह्य दक्षिणे तु धृतं द्विजाः ।

प्राचीनावीतमित्युक्तं पित्रे कर्मणि योजयेत् ॥”

प्राचीनावीती, [नृ] पुं, (प्राचीनावीतमस्यस्येति ।

प्राचीनावीत + इनिः ।) प्राचीनावीतविशिष्टः ।

यथा । सर्वं बाहुसुद्रुह्य शिरोऽवधाय दक्षिणे-

र्यं प्रतिष्ठापयति सर्वं कक्षमवलम्बं भवति

एवं प्राचीनावीती भवतीति । इति गोभिलः ॥

प्रतिष्ठापयति यज्ञोपवीतमिति शेषः । इत्या-

द्विकृतत्वम् ॥

प्राचीपतिः, पुं, (प्राच्याः पूर्वस्या दिशः पतिः ।)

इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्राचीरं, क्ली, (प्राचीयते इति । प्र + आ +

चि ञ् चयने + “शुचिचिभिर्जाः दीर्घश्च ।” उणा०

२ । २५ । इति क्रन् दीर्घश्च ।) प्रान्तोद्वहतिः ।

इत्यमरः । २ । २ । ३ ॥ प्राचीर इति भाषा ॥

दुर्गार्थं नगरादेः प्रान्तभागं वेणुकण्टकवैत्रादि-

मयी वृत्तिर्वर्णिका । इति भरतः ॥ मृगमया-

मपि वृत्तौ प्राचीरमुपचारादिति स्वाम्यादयः ॥

तत्पर्यायः । इतिः २ । इति भट्टः ॥ प्राची-

रन् ३ । इति सुकटः ॥

“प्राचीरं प्रावरोऽपि स्थानं प्रावृत्तिः ५ प्रान्तो-

वृत्तिः ६ ।

इष्टकाम्भिकादौ च गृहवाद्यादिवेष्टने ।”

इति प्रवरत्नावली ॥ ४ ॥

अथ प्राचीरनिर्णयः ।

“गङ्गेरभेद्या मनुजैरनङ्गाराः

प्राचीरखण्डा उपतेर्भयान्ति ॥

राजदण्डोपगताः सर्वे प्राचीराः पृथिवीभुजः ।

विश्रुतिस्तु पश्चात्ते पार्श्वयोः पञ्च पञ्च च ॥

पश्चात् पञ्च च विक्रियाः प्राचीराः पृथिवीभुजः ।

सर्वप्रान्तं तापर्यो नाम प्राचीर उच्यते ॥

प्रतिप्रकाशमन्यान् दारं नाभिसुखस्वितम् ॥ ५ ॥

तत्र जयाख्यस्य दीर्घस्य वास्तुखण्डस्य निर्णयः ।

तद्वया,—

“राजच्छत्रान्तरे पञ्च राजद्वारे महीपतेः ।

राजदण्डत्रये सार्धं जयद्वारे प्रतिष्ठिताः ॥

अद्वारे राजदण्डार्धे प्राचीराः पृथिवीपतेः ।

एवं अवस्थिते स्थाने मध्यमे तद्वि तिष्ठति ॥

राजच्छत्रद्वयं सार्धमायामे जयवास्तुनि ।

परिणाहे पञ्च राजदण्डास्तित्ति मध्यतः ॥

राजपट्टाभिधानेन स्थानमेतन्निरूप्यते ।

अस्मिन् गृहं वृषः कृत्वा सुचिरं सुखमश्रुते ॥

अज्ञानादम्भतो राजा योऽन्यत्र गृहमारभेत् ।

सोऽचिरान्मृत्युमाप्नोति रोगं शोकं भयन्तथा ॥

यमदण्डोदयदण्डौ कोणादतिरूपप्रवः ॥

ये चान्ये वास्तुदोषाः स्युः स्थाने दोषाश्च ये पुनः ॥

न स्युष्यते राजपट्टस्तेः संपूर्णैरुद्धो यथा ।

द्विगुणादिरतोऽपि स्थानं क्रमाद्गङ्गादिवास्तुषु ॥

राजच्छत्रमितेऽर्धे प्राचीरे गुणदोषकौ ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

प्राचेतसः, पुं, (प्रचेतसोऽपत्यमिति । प्रचेतस् +

अण् ।) वात्सीकिसुनिः । इति हेमचन्द्रः ।

३ । ५१० ॥ (यथा, रघुः । १५ । ६३ ।

“अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः ।

मैथिल्यौ कुशलवौ जगत्तुर्गुह्योदितौ ॥”

प्राचेतसोऽपत्यमात्रम् । विष्णुः । यथा, हरिवंशे ।

२०३ । १४ ।

“प्रसूया तेजसा योगात्तस्मात् प्राचेतसः प्रभुः ।

विष्णुरेव महायोगी कर्मणामन्तरङ्गतः ॥”

इतिः । यथा, महाभारते । १ । ७५ । ५ ।

“वीरिण्या सह सङ्गस्य दक्षः प्राचेतसो मुनिः ।

आत्मतुल्यानजनयत् सहस्रं संश्रितव्रतान् ॥”

प्राचेतसः, [स्] पुं, प्राचीनवर्होराजपुत्राः ।

शान्तनित्यवहुवचनान्तोऽयम् । यथा,—

“एवमुक्तास्तु ते पुत्रास्ततः प्राचेतसो दश ।

पयोधिसलिले मयास्तपस्तेपे सुदारुणम् ॥

पतत्रिराजमारुहं नीलतुपलदलच्छविम् ।

दृष्ट्वा प्राचेतसः सर्वे शिरोभिरवनीं गताः ॥”

इति वद्विपुराणम् ॥

प्राच्यः, पुं, (प्राचि भवः । प्राच् + “दुप्रागपागु-

हक्प्रतीचो यत् ।” ४ । २ । १०१ । इति यत् ।)

शरावत्याः प्राग्दक्षिणदेशः । इत्यमरः । २ ।

१ । ७ ॥ (पूर्वदिग्भवे, त्रि । यथा मार्कण्डेयः ।

५७ । ४२—४४ ।

“—प्राच्यान् देशान् निबोध मे ।

अप्रारका मुदकग अन्तर्गम्या चर्हिगिराः ।

यथा प्रवद्वा वज्रेया मालदा मालवर्जिकाः ।

त्राक्षोत्तराः प्रविजया भाग्या जयमलकाः ॥

प्राग्व्योतिषाश्च मद्राश्च विदेहान्ताम्रनिप्रकाः ।

मल्ला मगधगोमन्ताः प्राण्या जनपदाः स्मृताः ॥”

पूर्वदेशोऽयं च, त्रि ६ (यथा, महाभारते ।

८ । ४५ । २८ ।

“प्राच्या दासा वृषला दाक्षिणात्याः

संज्ञा वाहकाः यद्वरा वै सुराष्ट्राः ॥”)

प्राजकाः, पुं, (प्राजयति प्रकर्षेण नमयति घोट-

कादीनिति । प्र + अज् + णिच् + क्तुल् ।)

सारथिः । यथा, मनुवचने । ८ । २६३ ।

“यत्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यान् प्राजकस्य च ।

तत्र स्वामी भवेद्दण्डो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥”

“यत्र सारथेरकौशल्यादयानमन्यथा गच्छति

तत्र हिंसायां अशिक्षितसारथिनियोगान्

स्वामी द्विशतं दण्डं दण्डः स्यादिति कुल्लुक-

भट्टः ।” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

प्राजनं, क्ली, (प्रवीयतेऽनेनेति । प्र + अज् +

क्युट् । “वा यौ ।” २ । ४ । ५७ । इति पक्षे

यभावः ।) तोदनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥

प्राचनीवाही इति भाषा ॥

प्राजापत्यं, क्ली, (प्रजापतिर्देवतास्येति । प्रजापति +

“दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदात् गणः ।” ४ । १ ।

८५ । इति गणः ।) द्वादशाहसाध्यव्रतविशेषः ।

तत्र दिवसत्रयं रात्रिमात्रभोजनम् २२ यासाः ।

दिवसत्रयं दिवामात्रभोजनम् २६ यासाः ।

दिवसत्रयं अयाचितभोजनम् २४ यासाः ।

दिवसत्रयं उपवासः । यथा,—

“त्राहं सायं त्राहं प्रातस्त्राहमवाद्याचि-

तम् ।

त्राहं परन्तु नाश्रियात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः ॥”

यासंख्या पराशरेणोक्ता ।

“सायं द्वाविंशतिर्यासाः प्रातः षड्विंशतिस्तथा ।

अयाचिते चतुर्विंशः परश्चानशनं स्मृतम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ १ ॥

तत्तु अगम्यागमनादिप्रायश्चित्तम् । यथा,—

“अगम्यागमनं कृत्वा मद्यगोमांसभक्षणम् ।

शुष्येच्चान्द्रायणाद्विप्रः प्राजापतेन भूमिपः ।

वैश्यः श्रान्तपनाच्छूद्रः पश्चादोभिर्विशुध्यति ॥

प्रायश्चित्ते कृते द्वादश्वर्षा ब्राह्मणभोजनम् ॥”

इति गार्हपत्ये २२६ अध्यायः ॥ १ ॥

रोहिणीनक्षत्रम् । यथा,—

“रेन्द्रे गुरुः शशां चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।

पूर्वमेवा गुरुवारेण मद्याप्येष्टी प्रकीर्तिता ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(प्रजापतेरपत्यमिति । गणः । प्रजापतिपुत्रः ।

यथा, कुमारे । ६ । ३४ ।

“नमिन् संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे ।

जहुः परिग्रहवीर्यां प्राजापत्यास्तपस्विनः ॥”

प्रजापतेरिदमिति । प्रजापतिममयिनि, त्रि ।

यथा, मार्कण्डेयः । ४६ । ७७ ।

“प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रिया-

पताम् ।

स्थानमेन्द्रं चक्षियाणां संयामेव्यपनायिनाम् ॥”

प्राजापत्यः, पुं, (प्रजापतेरपत्यमिति । प्रजापति +

गणः । “प्रजापतेर्यज्ञ आसीत् प्रयाजः ॥” इति

महाभारतीय- १ । ५५ । १ । वचनान् तथा-

त्वम् ।) प्रयागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जैन-

राजभेदः । तत्पर्यायः । विष्टुष्टः २ । इति

हेमचन्द्रः । ३ । ५६ ॥ कायनामकविचारः ।

प्राज्ञा

मह धर्मं चरतां इति नियमं कृत्वा कन्या-
दानम् । यथा,—

“इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सहजा दीयतेऽर्थिने ।

स कायः पावयेत्तन्त्रः षट् षड्वंश्यान् सह-
तना ॥”

इति मिताचरा ॥

कायः कः प्रजापतिर्देवता अस्मिन् प्राजापत्य
इत्यर्थः । इत्युक्त्वा इत्यन्तम् ॥ (तथा च मनुः ।
३ । ३० ।

“सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचाशुभाष्य च ।

कन्याप्रदानसम्यक्चैत्र प्राजापत्यो विधिः स्तुतः ॥”

प्राजापत्या, स्त्री, (प्रजापतिर्देवतास्या इति ।
प्राजापति + अत् । स्त्रियां टाप् ।) प्रख्या-
यमपूर्वकर्तव्यप्रजापतिदेवताकसम्बन्धदक्षिणा
इति । यथा, मानवे ६ अध्याये ।

“प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।

आत्मन्यनीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रज्जेद-
यहान् ॥”

प्राजिता, [ञ] पुं, (प्राजतीति । प्र + अज् +
हृच् । वीभावाभावः ।) वारधिः । इत्यमरः ।
२ । ८ । ५६ ॥ प्रहृष्टगन्तरि, त्रि ॥

प्राज्ञः, पुं, (प्रकर्षेण जानातीति । प्र + ज्ञा +
कः । ततः प्रज्ञ एव स्वार्थे अच् ।) कल्कि-
देवस्य व्यष्टिभ्राता । यथा,—

“कल्किं द्रष्टुं हरिं शमाविर्भूतं च शम्भवे ।

कविं प्राज्ञं सुमन्त्रं च पुरस्त्र्य महाप्रभम् ॥”

इति कल्किपुराणे २ अध्यायः ॥

पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ५ ॥ (यथा,—
“पण्डितं च गुणाः सर्वे स्मर्ये दोषा हि केवलम् ।
तस्मान्मुखसहस्रेषु प्राज्ञ एको विशिष्यते ॥”

इत्युद्धटः ॥)

राजशुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्रकर्षेण
अज्ञः इति विग्रहे स्मर्येऽपि ॥)

प्राज्ञः, त्रि, (प्रज्ञ + स्वार्थे अच् । यद्वा, प्रज्ञा-
स्यस्येति । अच् ।) पण्डितः । (यथा, महा-
भारते । १ । १४६ । १६ ।

“पौरेषु विनिर्दिष्टेषु विदुरः सर्वधर्म्मवित् ।

बोधयन् पाण्डवब्रह्ममिदं वचनमब्रवीत् ॥

प्राज्ञः प्राज्ञं प्रतापज्ञः प्रलापज्ञमिदं वचः ॥”

टनः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विज्ञः । यथा,
मनुः । २ । १२३ ।

“नामधेयस्य ये केचिदभिवाहं न जानते ।

नान् प्राज्ञोऽहमिति ज्ञात्वा स्त्रियः सर्वान्स्त्वैव
च ॥”

प्राज्ञमानी, [न्] त्रि, (आत्मानं प्राज्ञं मन्त्रते
इति । प्राज्ञ + मन् + णिनिः ।) पण्डिताभि
मानी । यथा, चरके ।

“दुःखिताय शयनाय अदधानाय रोगिणे ।

यो भवजमविज्ञाय प्राज्ञमानी प्रयच्छति ॥”

प्राज्ञा, स्त्री, (प्रज्ञास्वस्या इति । अच् । टाप् ।)
इद्विमती । तत्पठ्यायः । धीमती २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । १२ ॥ इद्विः । यथा,—

प्राणः

“प्रज्ञा प्राज्ञा धरा जमिः पण्डा संवेदनं विदा ॥”

इति रायमुकुटधृतशब्दार्णवः ॥

प्राज्ञो, स्त्री, (प्रज्ञ + स्वार्थे अच् । डीप् ।) स्वयं
ज्ञात्री । तत्पठ्यायः । प्रज्ञा २ । इत्यमरः । २ ।
६ । १२ ॥ पण्डितपत्नी । इति प्राज्ञशब्दटीकायां
भाषुदीक्षितः ॥

प्राण्यं, त्रि, (प्रवीयते इति । प्र + अज् + ण्यत् ।
वीभावाभावः ।) प्रचुरम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥
(यथा, कुमारः । २ । १८ ।

“स्वागतं खानधीकारान् प्रभावैरवलम्ब्य वः ।

युगपदयुगवाङ्मयः प्राप्तेभ्यः प्राण्यविक्रमाः ॥”

प्रभूतं आण्यं हृतं यस्येति विग्रहे प्रचुरधृत-
सम्पन्नः । प्रकृतमाण्यमिति विग्रहे प्रकृत-
धृते, स्त्री ॥)

प्राञ्जलः, त्रि, (प्र + अञ्ज + बाहुलकात् अलच् ।)
सरलः । यथा,—

“ऋजावलिस्तप्रगुणौ प्राञ्जलः सरलोऽपि च ।

इति जटाधरः ॥

प्राट्, [ङ्] पुं, पृच्छति यः । (प्रच्छ + “किप्
वचिप्रच्छीति ।” उणा० २ । ५७ । इति किप्
दीर्घः सन्त्यसारणाभावश्च ।) प्रश्नकर्ता । इति
सुभषोधाकारणम् ॥

प्राड्वाकः, पुं, (पृच्छतीति प्राट् विविच्य वक्तीति
विवाकः । ततः कर्मधारयः ।) व्यवहारद्रष्टा ।
जन् इति इङ्गरेजी भाषा । तत्पठ्यायः । अल-
दर्शकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५ ॥ व्यवहार-
दर्शी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ हे व्यव-

हाराणां ऋणादानादिविवादानां द्रष्टरि निर्ण-
तरि धर्म्मार्थश्चे इत्यर्थः । पृच्छति वादिप्रति-

वादिवाक्यं प्राट् ददन्नुक्त्वा प्राड्वाकं निपातः ।
विविच्य वक्ति विवाकः कभावेऽमी इति घञ्

प्राट् चासौ विवाकश्चेति प्राड्वाकः ।
“विवादानुगतं पृष्ट्वा पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः ।

विचारयति येनासौ प्राड्वाकस्ततः स्तुतः ॥”

इति स्तुतिः । इति भरतः ॥

अपि च । अर्थिप्रत्यर्थिनौ पृच्छतीति प्राट्
तयोस्त्र्यचनं विरुद्धाविरुद्धश्च सभ्यैः सह विवि-
नक्ति । वचिचयात् वेति विवाकः प्राट् चासौ

विवाकश्चेति प्राड्वाकः । उक्तञ्च ।
“विवादानुगतं पृष्ट्वा सवभ्यस्तत् प्रयत्नतः ।

विचारयति येनासौ प्राड्वाकस्ततः स्तुतः ॥”

इति मिताचरा ॥

प्राणः, पुं, (प्राणिति जीवति बहुकालमिति ।
प्र + अण + अच् । प्राणित्यनेनेति करणे घञ्
वा ।) वृक्षा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हन्मा-
रतः । (यदुक्तम् ।

“हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिर्स्थितः ॥”

बोलः । काव्यजीवः । अनिलः । वलम् । (यथा,
हरिवंशे । ८६ । ३६ ।

“बाहुप्राण्येन शूराणां समाजोत्सवसन्निधौ ॥”

पूरिते, त्रि । इति मेदिनी ॥ सञ्जगृहीतसम-

द्युपहितचैतन्यम् ॥ प्राग्गमनवान् नाचायस्यान्

प्राणनं

वर्त्तो वायुः । इति वेदान्तसारः ॥ तस्य
कर्मवर्धिर्यमनम् । इति श्रीधरस्वामी ॥ तस्य
रूपं स्थानानि च यथा,—

“इन्द्रनीलप्रतीकाशं प्राणरूपं प्रकीर्तितम् ।

आस्यनासिकयोर्मध्ये हृत्मध्ये नाभिमध्ये ॥

प्राणालय इति प्राहुः पादाङ्गुष्ठेऽपि केचन ॥”

इति योगार्णवः ॥

(यथा, महाभारते । १२ । ३२८ । ३५ ।

“प्राणानां सर्वतो वायुश्चेष्टां वर्त्तमाने पृथक् ।

प्राणनाचैव भूतानां प्राण इत्यभिधीयते ॥”

पञ्चप्राणविवरणं बहुवचनान्तप्राणशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥ घातुः पुत्तः । यथा,—

“आयतिर्नियतिश्चैव मेरोः कन्ये महात्मनः ।

भार्ये धातुविधानोक्ते तयोर्जातौ सुताशुभौ ॥

प्राणश्चैव नृकण्डूश्च पिता मम महायशः ॥”

इति मार्कण्डेये रुद्रसर्गाध्यायः ॥

(धरपुत्रविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे । ५ । २३-२४ ।

“त्रिविधो ह्यववाहश्च नरपुत्रादुभौ स्तुतौ ।

कल्याणिन्यां ततः प्राणो रमणः शिशिरोऽपि च ॥

मनोहरा धरात् पुत्रानवापाय हरेः सुता ॥”

प्राणकः, पुं, (प्राणैः प्राणैर्न वा कायतीति । कै +
कः ।) सत्त्वजातीयः । प्राणिमात्रम् । जीवक-

हमः । चोलः । इति मेदिनी । कै, ११५ ॥

प्राणधः, पुं, (प्राणित्यनेनेति । प्र + अण प्राणने
+ “श्रीङ्प्रपिचगमीति ।” उणा० ३ । ११३ ।

इति अयः ।) वायुः । (प्राणित्येति । कर्त्तरि
अयः ।) वलवान् । इत्युणादिकोवः ॥ प्रजा-

पतिः । तीर्थम् । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
प्राणदं, स्त्री, (प्राणं प्राणनं वनं वा ददातीति ।

प्राण + दा + “आतोऽनुपेति ।” ३ । २ । ३ ।

इति कः ।) वलम् । रक्तम् । इति हेमचन्द्रः ।

४ । १३६ ॥ (प्राणदातरि, त्रि । यथा, कथा-
सरित्सागरे । २८ । ६ ।

“अर्थप्रदानमेवाहुः संवारे सुमहत् तपः ।

अर्थदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणा ह्यर्थेषु

कीलिताः ॥”

प्राणदः, पुं, (प्राणं ददातीति । दा + कः ।)
जीवकहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्राणदा, स्त्री, (प्राणं जीवनं वनं वा ददातीति ।
दा कः । टाप् ।) ऋद्धिहृत् । हरीतकी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्राणदात्री । यदुक्तम् ।

“यशोहरे किमाश्चर्यं प्राणदा यमदूतिका ॥”

प्राणनं, स्त्री, (प्र + अण प्राणने + ण्यट् ।) जीव-
नम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । ३ ।

२६ । ४१ ।
“क्लेदनं पिच्छं तमिः प्राणनाप्यायनोन्मनम् ।

तापापनोदो भूयस्त्रसम्भसो हृत्तयस्त्रिमाः ॥”

चेष्टनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४८ । १० ।

“विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं त्वे विद्यदृच्छसि

स्वनरि ॥”

“हे स्वनरि उयोदेति विश्वस्य सर्वस्य प्राणि-
जातस्य प्राणनं चेष्टनं जीवनं प्राणधारणम् ॥”

प्राणाः

इति नद्यायै सायनः । प्राणित्वेनेति । करणे
ल्युट् ।) गले, पुं । इति शब्दचान्द्रिका ॥
प्राणनाथः, पुं, (प्राणानां नाथः ।) पतिः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३
परिच्छेदे ।
“चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य वा ।
यच्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ।”
स्त्रियां टाप् । पत्नी । यथा, विष्णुस्तोत्रे । ६ ।
“घात्रो स्यात्रो जनित्रो प्रकृतिमविकृतिं विश्व-
शक्तिं विधात्रो
विष्णोर्विश्वात्मनस्तं विपुलगुणमयीं प्राणनाथां
प्रणोमि ॥”)
प्रायन्तः, पुं, (प्राणित्वेनेति । प्र + अन् + “रुहि-
नन्दिनीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि ।” उणा० ३ ।
१२७ । इति भक्त् ।) वायुः । इति सिद्धान्त
कौमुद्यानुशासितः ॥ रसाञ्जनम् । इत्युणादि-
कोषः ॥
प्रायन्ती, स्त्री, (प्र + अन् भक्त् । स च षिन् ।
षित्वात् ङीष् ।) चुत् । हिक्का । इत्युणादि-
कोषः ॥
प्रायप्रदा, स्त्री, (प्रायं प्रददातीति । प्र + दा + कः ।)
जडिनामकौषधम् । इति रत्नमाला ॥ (प्राण-
दातरि, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । २२।८६ ।
“त्वाच्च दृष्टाधुनात्मो देवि ! प्रायप्रदः सुहृत् ।
सार्धवाहसुतः शैमान् वसुदत्तो मया स्मृतः ॥”)
प्राणभास्वान्, [तु] पुं, (प्राणेन वायुना जलेन
वा भास्वान् उद्गमः ।) वसुदत्तः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
प्राणमयकोषः, पुं, (प्राणमयः कोषः आच्छादकः ।)
कर्मेन्द्रियसहितप्राणादिपञ्चकम् । इति वेदान्त-
सारः ॥
प्राणसंयमः, पुं, (प्राणानां संयमः ।) प्राणा-
यामः । यथा, “तद्देशतो तच्चतुर्धमेव प्राणस्य
संयमः ॥” इति तन्त्रसारः ।
प्रायस्र, [न्] स्त्री, (प्रायानां स्रग् यङ् ।)
शरीरम् । इति कैचिन् ॥
प्राणसमा, स्त्री, (प्राणानां समा ।) पत्नी । इति
हैमचन्द्रः । ३ । १८० ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
१ । ६८ ।
“नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि धानावधानचय-
प्रापप्राणसमासमागमरसोक्तासैरमी वासराः ॥”
प्राणतुल्ये, त्रि । यथा, रामायणे । १।१।१६ ।
“रामस्य दयिता भार्या नित्यं प्राणसमा
क्षिता ।”
तथा च तत्रैव । २ । ३१ । १० ।
“प्रियः प्राणनमो वश्यो विधियस्य सखा च मे ॥”
यत्नो, पुं । इति हैमचन्द्रः । ३ । १८० ॥)
प्राणहारं, स्त्री, (प्राणान् हरतीति । हृ +
लुत् ।) वल्लभाः । इति राजनिर्णयः ।
अमुनाशके, त्रि ।
प्राणाः, पुं, (प्राणित्वेभिरिति । प्र + अन् + करणे
(यन् ।) असवः । इत्यमरः । २ । ६ । ११६ ।

प्राणाः

“हि अङ्गसन्निहितेषु पञ्चवायुषु । अस्यन्ते असवः
नार्न्तीति उः । प्राणिति एभिः प्राणाः षण् ।
एवमिति असवन् प्राणा अपि पुं बहुवृत्ते इत्यर्थः ।
असुप्राणशब्दाभ्यां बहुवचनान्ताभ्यां पञ्चप्राणा-
दय उच्यन्ते न पुनरेकैकाभिधाने बहुवचनम्
अतएव प्राणोऽपान इत्युक्तं हृदि प्राणो गुदे-
ऽपान इत्यादि च दृश्यते ।” इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (यथा हितोपदेशे । १ । ७३ ।
“प्राण यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ।
आत्मोपम्येन भूतानां दयां कुर्वन्ति साधवः ॥”
शरीरस्य पञ्चप्राणा यथा,—
“प्राणोऽपानः समानोदानयानौ च वायवः ॥”
शरीरस्या इमे—
इत्यमरः । १ । १ । ६७ ॥
“इमे प्राणद्वयः पञ्च वायवः शरीरे तिष्ठन्ति ते
च नियतस्थानस्थाः ॥ यदाहुः ।
‘हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभि-
स्थितः ।
उदानः कण्ठदेशे च यानः स्रवः शरीरगः ॥’
एवं तद्व्यापाराश्च यथा,—
अन्नप्रवेशनं मन्त्रादुत्सर्गोऽन्नविपाचनम् ।
भाषणादिनिमेषादित्तद्व्यापाराः क्रमादमी ।”
इति च भरतः ॥
प्राणकराणि यथा,—
“सद्योमांसं नवाग्रश्च बालास्त्री चौरभोजनम् ।
हतसृणोदकश्चैव सद्यः प्राणकराणि यद् ॥”
प्राणहराणि यथा,—
“शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्वास्तस्य दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि यद् ॥”
इति चात्यव्यक्तमलोचने ।
प्राणवियोगकालकर्तव्यं यथा,—
“कण्ठस्थानं गते जीवे भीतिविभ्रान्तमानसः ।
ज्ञात्वा च विह्वलं तत्र शीघ्रं निःसारयेदुद्यमानः ।
कुशास्तरन्गशाखी च दिशः सर्वां न पश्यति ।
तथस्तु निर्मुहूर्तात्तु यावज्जीवो न नश्यति ।
वाचयेत् स ह भावेन भूमे देवा हिजातयः ।
सुवर्गश्च हिरण्यश्च यद्योत्पन्नेन माधवि ।
परलोकादितापायं गोप्रदानं विशिष्यते ।
सर्वदेवमया गाव ईश्वरेणावतारिताः ॥
अन्यत् चरयन्त्यश्च प्रचरन्ति मर्द्धानि ।
एताच्चाश्चैव दानेन शीघ्रं मुच्यते किंत्वेषात् ॥
पश्चात् श्रुतिपथं दिशस्तु कर्त्तेन च श्रावयेत् ॥
यावत्प्राणान् प्रमुच्येत कृत्वा कर्म्म सुदुष्करम् ।
तद्वा सुविह्वलं ज्ञेयं मम मार्गानुसारिणम् ।
प्रयागकाले तु नरो मन्त्रेण विधिपूर्वकम् ॥
मन्त्रेणानेन कर्त्तव्यं सर्वसंसारमोक्षगम् ।
मधुपर्कं त्वरन् गच्छ इदं मन्त्रमुदाहरन् ॥”
मन्तः ।
“एहाग चेनं मधुपर्कमाद्यं
संसारनाशनकरं तस्येन तुल्यम् ।
नारायणेन रचितं भगवन्-प्रियागं
हाष्टं च शान्तिकरं सुरलोकाप्युत्तमम् ॥

प्राणापा

तत एतेन मन्त्रेण दद्याद् मधुपर्ककम् ।
पुरयो न्युत्काले तु परलोकासुखावहम् ।
एवं विनिःसृतात् प्राणात् संसारश्च न गच्छति ।
नरसंज्ञं समुद्दिश्य ज्ञात्वा न्युत्कालं गतम्
महावनस्पतिं गत्वा गन्धांश्च विविधानपि ॥
हततैलसमायुक्तं कृत्वा वै देहशोधनम् ॥
तेजोययकरं वास्य तत्सर्वं परिकल्प्य च ।
दक्षिणार्थां शिरः कृत्वा सलिलं तं निधाय च ।
तीर्थाद्यावाहनं कृत्वा स्नापनं तस्य कारयेत् ॥
गयादीनि च तीर्थानि वै च पुण्याः शिक्तो-
चयाः ।
कुरुक्षेत्रश्च गङ्गा च यमुना च सरिद्धरा ।
कौशिकी च पयोष्णी च सर्वपापप्रणाशिनी ।
गच्छकी भद्रनामा च सरयुर्वत्तदा तथा ॥
वनानि नववाराहं तीर्थं पिष्टारकं तथा ।
एचिथां यानि तीर्थानि चत्वारः सागरास्तथा ।
सर्वाणि मनसा ध्यात्वा ज्ञानमेवमु कारयेत् ॥
प्राणाहततु तं ज्ञात्वा चित्तां कृत्वा विधानतः ।
तस्या उपरि तं स्थाप्य दक्षिणार्थं शिरस्तथा ।
देवानामितुखान् ध्यात्वा गच्छ हस्ते हुताशनम् ।
प्रज्वाल्य विधिवत्तत्र मन्त्रमेतदुदाहरन् ॥”
मन्तः ।
“कृत्वा तु दुष्करं कर्म्म जानता वाय्वजानता ।
न्युत्कालवशं प्राप्य नरः पञ्चत्वमागमः ॥
धर्माधर्मसमायुक्तो लोभमोहसमावृतः ।
दहेयं तस्य गात्राणि देवलोकाय गच्छतु ।
एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं ज्ञात्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
ज्वलमानं तदा वह्निं शिरःस्थानं प्रदापयेत्
यातुर्लक्ष्येषु संस्कारमेवमभिन पितृकः ।
गात्राणि वाससी चैव प्रज्वाल्य विनिर्वर्त्तयेत् ॥
न्यतनाम तथोद्दिश्य दद्यात् पिष्टं मर्द्धानि ।
तदाप्रभृति चाशीर्षं देवर्जनं न कारयेत् ॥”
इति वराहपुराणे आष्टोत्पत्तिनामाध्यायः ।
प्राणा, स्त्री, (प्राणित्वेन बहुकालमिति । प्र + अन्
+ अच् । टाप् ।) पश्चिमीदिशः । मा
चारुगगनद्वयोः श्वश्रुः । यथा,—
“पुलहश्चाम्नाजः सर्गः प्राणायामो विधीयते ।
कन्याः संहति विद्यानाः प्राणायामे विजिज्ञे ।
श्वेता भार्या तथा क्रौञ्ची धृतराष्ट्रा युनी युवती ।
अरुणस्य भार्या श्वेती वीर्यवन्तौ मयाधर्मौ ॥
नम्यातिश्च जटायुश्च प्रहृतां पञ्चिनक्षमा ।
सम्यातिर्चनयन् गृध्रान् काकाः पुत्रा जटायुः ।
भार्या गदस्तच्छापि भार्या क्रौञ्ची युनी श्वकी ॥”
इत्यम्बपुराणम् ।
प्राणाधिनाथः, पुं, (प्राणानामधिनाथः ।) पतिः ।
इति हलायुधः । २ । ३४२ ।
प्राणापानी, पुं, (प्राणश्च अपानश्च तौ । तदा-
त्यकौ वायुः । यथा, विष्णुपुराणे । ६।७।४१ ।
“परस्परैर्नाभिभवं प्राणापानी यदादितौ ॥”
अश्विनीकुमारौ । यथा,—
“प्राणापानी कथं देवावशिनी संवभृवतुः ॥”
इति प्रजापत्यप्रश्ने ।

प्राणायाम

महानपा उवाच ।

“तस्यां त्वाष्ट्यामश्वत्थ्यां मार्कण्डेयस्मृतेषसा ।
पौत्रं निर्वापयामास तज्जलं तद्विधापयत् ॥
तत्र प्राणस्त्वपानस्य योनौ चान्नजितौ पुरा ।
परदानेन च पुनर्नृत्तिमन्तौ पभूवतुः ॥
तौ त्वाष्ट्यामश्वत्थ्यां चार्तौ येन नरोत्तमौ ।
ततस्तावन्निनौ देवौ कौर्त्तते रविनन्दनौ ॥”

इति वाराह अश्विनोत्पत्तिनामाध्यायः ॥

प्राणायामः, पुं, (प्राणस्य वायुविशेषस्य आयामो
रोधः । यद्वा, प्राण आयस्यतेनेनेति । आ +
यम् + करणे घञ् ।) योगाङ्गविशेषः । (यथा,
भागवते । ३ । २८ । ११ ।

“प्राणायामैर्देहोयान् धारणाभिश्च किल्बि-
षान् ।

प्रत्याहारैश्च संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान्
गुणान् ॥”)

तत्राहुर्निनयो ज्ञानार्थये ।

“कनिष्ठानामिकातुष्टैर्वन्नासापुटधारणम् ।
प्राणायामः स विज्ञेयस्तर्जनीमध्यमे विना ॥”
स द्विविधः । सगर्भो निर्गर्भश्च । तथा च ।
सगर्भो मन्त्रजापेन निर्गर्भो मात्रया भवेदिति ।
मात्रा च ।

“वामजानुनि तद्वत्तन्नामणं यावता भवेत् ।
कालेन मात्रा सा ज्ञेया मुनिभिर्देवपारगैः ॥”
अथ प्राणायामः । मूलमन्त्रस्य बीजस्य प्रणमस्य
वा षोडशवारजपेन वामनासापुटे वायुं पूरयेत् ।
तस्य चतुःषष्टिवारजपेन वायुं कुम्भयेत् । तस्य
द्वात्रिंशद्वारजपेन वायुं रेचयेत् । पुनर्हृत्त्रिंशे-
नापूर्णं उभाभ्यां कुम्भयित्वा वामेन रेचयेत् ।
पुनर्वामेनापूर्णं उभाभ्यां कुम्भयित्वा दक्षिणेन
रेचयेत् । तथा च कालीहृदये ।
“प्राणायाममव्यं कुर्यान्मूलेन प्रणवेन वा ।
अथवा मन्त्रबीजेन यथोक्तविधिना सुधीरिति ॥”
सारसमुच्चयेऽपि ।

“विपरीतमतो विदधीत बुधः

पुनरेव तु तद्विपरीतकमिति ॥”

योगिके पुनर्मात्रानियमः । तथा च गौतमीये ।
“मूलः प्राणायामः प्रोक्तो योगिकं कथयामि ते ।
पूरयेदामया विद्वान् मात्राषोडशसंख्ययेति ॥”
यद्वा, चतुःषोडशवारजपेन पूरकादिकं
कुर्यात् । अथवा एकचतुर्द्वारेण । तथा च
तत्त्वान्तरे ।

“पूरयेत् षोडशभिर्वायुं धारयेत्तत्तुर्गुणैः ।
रेचयेत् कुम्भकाद्धेन अशक्त्वा तत्तुरीयकैः ॥”
तदशक्तौ तत्तुर्गुणमेव प्राणस्य संयमः । अस्य
नित्यत्वमाह तत्रैव ।

“प्राणायामं विना मन्त्रपूजने नहि योग्यता ॥”
गोपाळे तु विशेषो यथा,—

कामबीजस्यैकवारजपेन दक्षिणनासया वायुं
रेचयेत् । पुनः सप्तवारजपेन वामनासया वायुं
पूरयेत् । नासापुटी धत्वा विंशतिवारजपेन
वायुं कुम्भयेत् । पुनर्वामेन रेचयेत् । दक्षि-

प्राणायाम

णेन पूरयेत् । उभाभ्यां कुम्भयेत् । पुनर्हृत्त्रिंशेन
रेचयेत् । वामेनापूर्णं उभाभ्यां कुम्भयेत् ।
तथा च ।

“एकेन रेचयेत् कामबीजेनैव पृथक् पृथक् ।
पूरयेत् सप्तजपेन विंशत्या तेन धारयेत् ॥
सर्वेषु कृष्णमन्त्रेषु बीजेनानेन रेचयेत् ॥”
यद्वा मूलमन्त्रेणैव प्राणायामः । तथा च ।

“पवनसंयमनस्तुनाचरेत्
यमिह जपुमसौ मनुमिच्छति ॥”

यदि दशाक्षरं जपति तदा दशाक्षरेण चैतच्च
चाष्टाविंशतिवारं रेचयेत् ।

“पूरयेद्वामया तद्वद्वारयेत्तत्प्रमाणतः ।
प्राणायामो भवेदेको रेचपूरककुम्भकैः ॥
अष्टादशाक्षरेण चेत् द्वादशैवं समाचरेत् ॥”
अन्यमनुभिर्वर्णानुरूपमित्युक्तत्वात् ।

तत्तन्मन्त्रवर्णसंख्याकै रेचकादित्रयं कुर्यात् ।
क्रमदीपिकायाम् । रेचयेन्मासतं दक्षया
दक्षिणः । पूरयेद्वामया मध्यनासा पुनर्धारये-
द्विवादि । एतत्तु श्रीकृष्णमन्त्रविषयं नान्यत्र ।
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ अपि च ।

“आसन्नं पद्मकालुक्तं प्राणायामो मरुज्ययः ।
मन्त्रध्यानवृत्तौ गर्भो विपरीतो ज्यगर्भकः ॥
अगर्भात्तु सगर्भस्यः प्राणायामस्ततोऽधिकः ।
एवं द्विधा त्रिधापुनः पूरणान् पूरकः स च ॥
कुम्भको निश्चलत्वात् स रेचनाद्रेचकस्त्रिधा ।
लघुर्दादशमात्रः स्याच्चतुर्विंशतिकः परः ॥
षट्त्रिंशन्मात्रिकः अष्टः प्रत्याहारश्च रोधनम् ॥”

इति गारुड ४६ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य फलं यथा,—

“प्रथमे जनयेत् स्वप्नं मध्यमेन च वैपद्यम् ।
विषाकं हि तृतीयेन जयेद्दोषानशुक्रमात् ॥”
इति तन्त्रेव २३० अध्यायः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

“यथा पर्वतधातूनां भ्रातानां दह्यते मलम् ।
तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् ॥
प्रथमं साधनं कुर्यात् प्राणायामस्य योगवित् ।
प्राणायामनिरोधस्तु प्राणायाम उदाहृतः ॥
लघुमध्योत्तरीयाख्यः प्राणायामस्त्रिधोदितः ।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलङ्घ्यं शृणु मे ॥
लघुर्दादशमात्रस्तु दिगुणः स तु मध्यमः ।
त्रिगुणाभिश्च मात्राभिरुत्तरीय उदाहृतः ॥
निमेषोन्मेषेण मात्रा तालो लब्धचरो मतः ।
प्राणायामस्य संख्यार्थं स्मृतो द्वादशमात्रकः ॥
प्रथमे जनयेत् स्वप्नं मध्यमेन तु वैपद्यम् ।
विषादं हि तृतीयेन जयेद्दोषानशुक्रमात् ॥
ऋतुत्वं सन्ध्यामागस्तु सिंहरादूर्ध्वलङ्घनराः ।
यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः ॥
वश्यं वन्तं यथेच्छातो नागं नयति हस्तिपः ।
तथैव योगी हृदये प्राणं नयति साधितम् ॥
यथा हि साधितः सिंहो ऋतुगान् हन्ति न
मातुषान् ।
तद्वन्निग्रहः पवनः किल्बिषं न हृष्यति तदुम् ॥

प्राणायाम

तस्माद्व्युक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।
श्रूयतां सुक्तिफलदं तस्यावस्थाचतुष्टयम् ॥
ध्वस्तिः प्राप्तिस्तथा सन्निप्रसादश्च महीपते । ।
स्वरूपं शृणु चैतेषां कथ्यमानमनुक्रमान् ॥
कर्मणांमिष्टदुष्टानां जायते फलसंज्ञयः ।
चेतसो विकषायत्वं यत्र सा ध्वस्तिरुच्यते ॥”
इष्टदुष्टानां पुण्यपापानाम् ।

“रेचिकासुम्निकान् कामान् लोभमोहात्मकांश्च
यान् ।

निरुध्वास्ते सदा योगी प्राप्तिः सा सार्व-
कामिकी ॥

अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टतिरोहितान् ।
विज्ञानन्तीन्द्रसूर्यचन्द्रगङ्गा ज्ञानसम्पदा ॥
तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी प्राप्नोति सन्निदम् ।
तदा सन्निदिति ख्याता प्राणायामस्य सा
स्थितिः ॥

यान्ति प्रसादं येनास्य मनः पञ्च च वायवः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियाणांश्च स प्रसाद इति स्मृतः ।
शृणुष्व च महीपाल ! प्राणायामस्य लक्षणम् ।
सुल्लतश्च यथायोगं याद्विनिहितमानसम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे योगिचक्रितुसांसा-
ध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“प्राणायामनिर्णयं वक्ष्यमभ्यासात् कुरुते तु यत ।
प्राणायामः स विज्ञेयः सर्वो ज्ञोऽवीन एव च ॥
परस्परैणाभिभव प्राणायामौ यदानिलौ ।
कुरुतः सद्बिधानेन तृतीयः संयमान् तथोः ॥
तस्य चालम्बनवतः स्थूलरूपं द्विजोत्तम ।
आलम्बनमनन्तस्य योगिनोऽभ्यसतः स्मृतम् ॥”

एतेषां टीका । प्राणायाममाह प्राणायाममिति ।
सर्वो ज्ञः सालम्बनो भगवन्सर्वाध्यानमन्त्रजप-
सहितः । द्विविधस्यापि तस्य पुनस्त्रिविधमाह
परस्परैरेति । उक्तासेन सुखनासिकाभ्यां
बहिर्निर्गच्छति वायुः ५ प्राणः । निश्वासेनान्तः
प्रविशति यः सोऽपानः । तत्र प्राणवृत्त्यापान-
वृत्तेरभिभवो निरोधो रेचकाख्यः प्राणायामः ।
एवमपानवृत्त्या प्राणवृत्तेरभिभवः पूरकाख्यः ।
एवमनेन परस्परभिभवप्रकारद्वयेन स प्राणा-
यामो द्विधा । तयोर्गुणपतुर्त्यमात् कुम्भकाख्य-
स्तृतीयः प्राणायामः । यद्वा । सद्बिधानेनैक-
मेव पदम् । तत्र चायमर्थः । सद्बिधानेन सद्-
गुरुपदिष्टमार्गेण रेचकपूरकाभ्यां यत् पर-
स्परभिभूतं द्वयं यच्च कुम्भकनोभयोः सद्बिधा-
भवः । एवमभिभवत्रयेणैव प्राणायाम इति ।
सर्वो ज्ञः सालम्बनमाह । तस्य चैति । स्मृतं
वक्ष्यमाणं शिरस्यगर्भादिष्टपम् ॥” इति दिग्वि-
पुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥ * ॥ गायत्री
प्राणायामो यथा,—

“सयाहृतिं सप्रणवं गायत्रीं शिरसा नष्ट ।
त्रिः षट्दशतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥
प्राणायाममव्यं कृत्वा प्राणायामैस्त्रिभिः ।
अक्षोरात्रकृतान् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
चर्वणपहरं प्रोक्तं प्राणायामं दिव्यमनाम् ॥

तत्तत्त्वभ्यधिकं नास्ति तपः परमपावनम् ॥
प्राणतन्धारायं मासं कुशाग्रश्रुतविन्दना ।
यः कुर्व्यात् प्रयतो नित्यं प्राणायामस्तु तत्समः ॥
निरीधाज्जायते वायुस्तस्मादस्मिन्तो जलन् ।
त्रिभिः शरीरैः सकलं प्राणायामेन शुद्धानि ॥
आग्निशदानखाग्राच तपस्तप्येन मुदारुणम् ।
आत्मानं शोधयेद्यस्तु प्राणायामैः पुनः पुनः ॥
आवासां पौर्णमास्याश्च सोपवासो जितेन्द्रियः ।
प्राणायामशतं कृत्वा सुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥”

इत्यग्निपुराणम् ॥

प्राणिकृतं, स्त्री, (प्राणिभिर्मेषादिभिः कृतं कृत-
मिति मध्यपदलोपो समासः ।) पणपूर्वकमेव-
कृकृटादियुद्धम् । तत्पर्यायः । समासः २ ।
इत्यमरः । २ । १० । ४६ ॥ साङ्ख्यः ३ । इति
शृङ्गरनावली ॥

प्राणिमाता, स्त्री, (प्राणिनां मातेव गर्भदाय-
त्वात् ।) गर्भदात्रीत्युच्यते । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्राणिहिता, स्त्री, (प्राणिनां हिता ।) पादुका ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोकाहितकारिणी च ॥
प्राणी, [न] त्रि, (प्राणाः सन्त्यस्येति । प्राण +
“अत इतिठनौ ।” ५ । २ । १२५ । इति इतिः ।)
प्राणविशिष्टः । मनुष्यादिः । तत्पर्यायः । चेतनः
२ । जम्बी ३ । जन्तुः ४ । जन्तुः ५ । शरीरी ६ । इत्य-
मरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, मनौ । १ । २२ ।
“कर्मात्मनाश्च देवानां सोऽखलत् प्राणिनां

प्रभुः ।

साध्यानाश्च गायं स्रज्यं यज्ञश्चैव सनातनम् ॥”)

प्राणीत्वं, स्त्री, (प्राणीतस्य प्रयोजितस्य भावः ।
प्राणीत + क्तृत्वात् ।) कृतम् । यथा, त्रिकाण्डशेषः ।
“प्राणीत्वं त्वमर्षानां प्रयोगः स्यात् कला-
मिका ॥”

प्राणेशः, पुं, (प्राणानामीशः ।) पतिः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ । परिच्छेदे ।
“स्वामिन् ! भङ्गुरयातकं सतिलकं भालं विहा-
सिन् ! कुरु

प्राणेश ! वृटितं पयोधरतटे हारं पुन-
र्योजय ॥”)

प्राणेशा, स्त्री, (प्राणानामीशा ।) भार्या । इति
हेमचन्द्रः ॥

प्रातः, [र] थ, (प्रातर्तीति । प्र + अन् + “प्रातते
रन् ।” उणा० ५ । ५६ । इति अरन् ।)
प्रभातम् । तत्पर्यायः । प्रगे २ । इत्यमरः ।
३ । ४ । १६ ॥ सूर्यादयावधिविस्तृतकालः ।
यथा,—

“प्रातःकालो मूर्ध्नास्त्रीन् सङ्गवस्त्रावटेव तु ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(यथा, रवी । १ । ६० । —

“जयन्ता प्रातरन्ते तु नायं प्रहृष्टव्रजेदयि ॥”)

प्रातःशुक्लं, स्त्री, (प्रातः प्रभातकालस्य शुक्लं कर्तव्यं
क्रिया ।) प्रभातकर्तव्यकर्म । तद्वृद्धानं यथा,
“प्राणि मूर्ध्नां उत्थाय धर्ममर्षश्च चिन्तयेत् ।
कायमेव शतशुद्धं ध्यायेत् स न संशयम् ॥

उषःकालेऽथ संप्राप्ते कृत्वा चावश्यकं बुधः ।
स्वायाद्रदेषु शुद्धानु शौचं कृत्वा यथाविधि ॥
प्रातःस्नानेन शुध्यन्ति वेदपि पापकृतो जनाः ।
तस्मान् सर्वप्रयत्नेन प्रातःस्नानं समाचरेत् ।
प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति षष्ठादृष्टकरं शुभम् ।
कृषोणां शुचिना नित्यं प्रातःस्नानात्तु संशयः ॥
सुखे सुप्रसन्नं सततं तानाद्याः प्रसवन्ति हि ।
ततो नैवाचरेत् कर्माण्येककृत्वा स्नानमादिनः ॥
अन्यस्मिन् कालकर्मणि च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम् ।
प्रातःस्नानेन पापानि पूयन्ते नात्र संशयः ॥
न च स्नानं विना पुंसां पावनं प्रबलं कृतम् ।
होमे कथं विशेषेण तस्मान् स्नानं समाचरेत् ॥
अशक्तावशिरस्कं वा स्नानमस्य विधीयते ।
आग्नेयं वाससा चायं मार्जनं कायिकं कृतम् ॥
अप्रायत्वे समुत्पन्ने स्नानमेव समाचरेत् ।
प्राणादीनि यथाशक्तौ स्नानान्वाहुर्ननीषियः ॥
ब्राह्मणस्येयमुद्दिष्टं वायस्यं दिश्येव च ।
वारुणं यौगिकं तदनं योऽस्नानं प्रकीर्तितम् ॥
ब्राह्मणं मार्जनं मन्येः कुशैः सोदकविन्दुभिः ।
आग्नेयं भस्मना पादमस्तकादिविधूननम् ॥
गवां हि रजसा प्रोक्तं वायस्यं स्नानस्तुतमम् ।
यत्तु सातपर्वर्षेण स्नानन्तद्विद्युत्सुच्यते ॥
वारुणश्चावगाह्यन्तु मानसन्त्वात्तवेदनम् ।
यौगिकं स्नानमाख्यातं योगो विष्णुविचिन्तनम् ॥
आत्मनीर्षमिति ख्यातं सैवितं ब्रह्मवादिभिः ॥
मनःशुचिकरं पुंसां नित्यन्तस्नानमाचरेत् ।
शक्तश्चेद्धारुणं विद्वान् प्राणापत्यन्तपेव च ॥
प्रक्षाल्य दन्तकाष्ठं वै भजयित्वा विधानतः ।
आचम्य प्रयतो नित्यं स्नानं प्रातः समाचरेत् ॥
मध्याह्नलक्षमस्यौत्थं दादशाहुलक्षमितम् ।
सर्वत्र दन्तकाष्ठं स्नातस्याग्नेयं च धावयेत् ॥
शीरिद्वजसमुद्भूतं मालतीसम्भवं शुभम् ।
अपामार्गश्च विल्वश्च करवीरं विशेषतः ॥
वर्जयित्वा निन्दितानि गृहीत्वैनं यथोदितम् ।
परिहृत्य दिनं पापं भजयित्वा विधानतः ॥
नीनुपाटयेद्दन्तकाष्ठं नाहुल्या धावयेत् क्वचित् ।
प्रक्षाल्य भुक्त्वा तज्जलाच्छौचं देये समादिनः ॥
स्नात्वा सन्तर्पयेद्देवातृणीन् पिण्डगणांस्तथा ।
सम्पार्यमन्त्रैः रात्मानं कुशैः सोदकविन्दुभिः ॥
आपोहिष्ठायादृतिभिः सावित्र्या वारुणैः
शुभैः ।

ॐकारशान्तिपुता गायत्रीं देवमातरम् ।
जम्बा जलाज्जलिं दद्याद्भास्करं प्रति तम्भनाः ॥
प्राक्कृतेषु समाखीनो र्दमेषु तु समाहितः ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत् सन्ध्यामिति स्मृतिः ॥
या सन्ध्या सा जगत्सृतिर्मायातीता च
निष्कला ।

ऐश्वरी तु परा शक्तिस्तत्त्वमन्त्रसमुद्भवा ।
ध्यात्वा कर्मफलगतं सावित्रीं वै जपन् बुधः ।
प्राङ्मुखः सततं विप्रः सन्ध्यापावनमाचरेत् ॥
सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्थः सर्वकर्मसु ।
यदन्यत् कुरुते किञ्चित् न तस्य फलमाप्नुयात् ॥

अनन्यचेतसः शान्ता ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
उपास्य विधिवन् सन्ध्यां प्राप्तांश्च परमां गतिम् ।
योऽन्यत्र कुरुते यत्राहुर्नकार्यं हिजोत्तमः ।
विहाय सन्ध्याप्रगतिं च याति नरकायुतम् ॥
तस्मान् सर्वप्रयत्नेन सन्ध्यापासनमाचरेत् ।
उपासितो भवेत्तेन देवो योगतनुः परः ॥
सहस्रपरमां नित्यं शतमथां दशावरां ।
सावित्रीं वै जपेद्दिहान् प्राङ्मुखः प्रयतः स्थितः ॥
अथोपनिषेदादित्यनुदयन्तं नमाहितः ।
मन्त्रैस्तु विविधैः कौरेर्हृदयजुःसामस्तम्भैः ॥
उपस्थाय महायोगं देवदेवं दिवाकरम् ।
कुर्वीत प्रगतिं भूमौ नृद्वौ नित्यं च मन्तः ॥
ॐ खं खलोक्ताय शान्ताय कारुण्यदेतवे ।
निवेद्यामि चात्मानं नमस्ते ज्ञानरूपिणि ॥
नमस्ते हृदये तुभ्यं सूर्याय ब्रह्मरूपिणे ।
त्वमेव ब्रह्म परममापो ज्योती रसोऽख्यतम् ॥
भूभुवः स्वस्वमोक्षारः सर्वं रुद्राः सनातनाः ।
पुरुषः सम्बोऽनन्तां प्रणमामि कपर्दिनम् ॥
त्वमेव विश्वं बहुधा सदसत् स्यसे च यत् ।
नमो रुद्राय सूर्याय त्वामहं शरणं गतः ॥
प्राचैतसे नमस्तुभ्यमुमायाः पतये नमः ।
नमोऽस्तु नीलश्रीवाय नमस्तुभ्यं पिनाकिने ॥
विलोहिनाय भर्गाय सहस्राक्षाय ते नमः ।
नम उमापतये तुभ्यमादिष्याय नमोऽस्तु ते ॥
नमस्ते बहुहस्ताय चाम्बकाय नमोऽस्तु ते ।
प्रपद्ये त्वां विष्णुपाद ! महान्तं परमेश्वरम् ॥
हिरण्ये गृहे गुप्तमात्मानं सर्वदेहिनाम् ।
नमस्यामि परं ज्योतिर्गङ्गाय त्वां परावृतम् ॥
विश्वं पशुपतिं भीमं गरुडग्रीवादीश्वरम् ।
नमः सूर्याय रुद्राय भास्वते परमेश्वरे ।
उगाय सर्वभक्षाय त्वां प्रपद्ये सदैव हि ॥ ५ ॥
एतदे सूर्यहृदयं जम्बा स्वस्वमनुजसम् ।
प्रातःकालेऽथ मध्याह्ने नमस्कुर्याद्विवाकरम् ॥
इदं पञ्चाय शिष्याय धार्मिकाय हिजातये ।
प्रदेयं सूर्यहृदयं ब्रह्मणा तु प्रदर्शितम् ॥
सर्वपापप्रक्षमं देहमारं समुद्भूतम् ।
ब्राह्मणानां हितं पुण्यं अपि सर्वैर्निरपेक्षितम् ॥
यस्तु नित्यं पठेद्दोषान् प्रेक्षन्नादित्यमस्तनम् ।
महापातकयुक्तोऽपि पूयते नात्र संशयः ॥
चयापस्मारकृष्णार्कशोभिभिः पीडितोऽपि सन् ।
जम्बा शतगुणं स्त्रीं च द्वाष्टी भवति इतम् ॥
भूतग्रहपिशाचानि वीजयन्ननकर्मिभिः ।
स्तुवन् ध्यात्वा हरिं विप्रो सुपुते मयतो भयान् ।
अवागम्य गृहे विप्रः समाचम्य यथाविधि ।
प्रक्षाल्य बद्धिं विधिवन्नुह्याज्जातवेदनम् ॥
अतिक्पुचोऽथ पत्नी वा शिष्यो वापि सद्यो-
दरः ।

प्राणानुशां विशेषेण जुहुयुर्वा यथाविधि ।
पवित्रपाणिः पूतात्मा शुक्लाम्बरधरोत्तरः ।
अनन्यमानसो भूत्वा जुहुयात् संयतेन्द्रियः ।
विना र्दमं यत् कर्म विना मन्त्रेण वा पुनः ।
राक्षसं तद्वेत् सर्वं नासुविष्टं फलप्रदम् ॥ ११ ॥

देवतानि नमस्कृत्यादियमारात्रिवेदेयम् ।
 दद्यात् पुण्यादिकं तेषां वृद्धांश्चैवाभिवादयेत् ।
 गुरुश्चैवाभ्युपासीत हितक्षांस्तु समाचरेत् ।
 वेदाभ्यासं ततः क्रुत्यात् प्रयत्नाद्वाङ्मनो दिवः ॥
 ज्ञपेदध्यापयेच्छिष्यान् आवेचे च विधारयेत् ।
 अवेचेन च शास्त्राणि धर्मादीनि दिवोत्तमः ॥
 वेदिकांश्चैव नियमान् वेदाङ्गानि विशेषतः ।
 उपेयादीश्वरश्चाप योगज्ञेयप्रविवृते ॥
 साधयेद्विधानर्थांस्तु कृतमार्थं ततो द्विजः ॥”
 इति कौर्मे उपविभागे १७ अध्यायः ॥ ७ ॥
 अपि च ।
 “प्रातः शिरसि मुक्ताक्षे दिनेचं द्विसुप्तं गुरुम् ।
 प्रसन्नवदनं शान्तं सरेत्तग्रामपूर्वकम् ॥”
 ॐ नमो गुरवे तस्मा इष्टदेवस्वरूपिणे ।
 यम्य वाक्यान्तं इति विषं संवारसंज्ञकम् ॥”
 इति पठेत् ॥
 “अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मेवास्मि न शोक-
 भाक् ।
 सचिदानन्दरूपोऽहं नित्यमुक्तस्त्राभवान् ॥”
 इति भावयेत् ।

“लोकेश ! चेतनामयादिदेव
 श्रीकान्त विष्णो भवदाज्ञेय ।
 प्रातः समुत्थाय तव प्रियार्थं
 संवारयात्रामनुवर्तयिष्ये ॥
 जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति-
 र्जानान्धधर्मं न च मे निवृत्तिः ।
 त्वया हृषीकेश ! हृदि स्थितेन
 यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥”
 विष्णुपुराणे ।
 “प्रबुद्धश्चिन्तयेद्भूमिर्षवास्याविरोधिनाम् ।
 अपीडया तयोः कामसुभयोरपि चिन्तयेत् ॥”
 धर्मलक्षणं भविष्ये ।
 “धर्मः श्रेयः सतुष्टिर्श्रेयोऽभुद्भयसाधनम् ॥”
 अतएव जैमिनिः । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ।
 इति । तेन वैदिकलिङ्गप्रतिपादोऽर्थो धर्मः ।
 कोऽर्थो योऽभुद्भयसाधन इति तु भविष्ये ॥ ३ ॥
 ततः ॐ प्रियदत्तायै भुवे नमः । इति नमस्कृत्य
 दक्षिणं चरणं न्यसेत् । हृद्भोगपरिश्रमम् ।
 “श्रोत्रियं सुभगासनिं गाक्षेवामिचितं तथा ।
 प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्गः स विसृज्यते ॥
 पापिष्ठं दुर्भगां मयं नमस्तुल्यचक्षुनासिकम् ।
 प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत् कवेरुपलक्ष्यम् ॥”
 अतएव यासः ।
 “धनिनः श्रोत्रियो राजा नदी वैदस्तु पश्वमः ।
 पश्व यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत् ॥”
 महाभारते ।
 “कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
 ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनम् ॥”
 मान्दव्ये ।
 “कार्तवीर्याङ्गुनो नाम राजा बाहुसहस्रशृङ्गः ।
 योऽस्य संकीर्तयेन्नाम कल्पस्तथाय मानवः ॥
 न तस्य वित्तनाशः स्वाम्यस्य जभते पुनः ॥”

कल्पं प्रातः ॥ ७ ॥
 अथ विष्णुसूक्तार्गः । विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “निद्रां जत्यादृष्टी राम ! नित्यमेवावगच्छेदये ।
 वेगोत्सर्गं ततः कृत्वा दन्तधावनपूर्वकम् ॥
 स्नानं समाचरेत् प्रातः सर्वकल्मषनाशनम् ॥”
 अरुणोदयकालमाह स्कन्दपुराणम् ।
 “उदयात् प्राक् चतसस्तु नाडिका अरुणोदयः ।
 तत्र स्नानं प्रशस्तं स्यात्तद्वि पुण्यतमं स्तुतम् ॥”
 नाडिका दण्डः । विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “वेगरोधं न कर्तव्यमन्यत्र क्रोधवेगतः ।”
 आनुर्ज्जेदियेऽपि । न वेगितोऽन्यकार्यसिद्धिः
 स्यान्नाचिन्त्वा साध्यमाश्रयम् । अङ्गिराः ।
 “उत्थाय पश्चिमे राज्ञेस्त आचम्य चोदकम् ।
 अन्तर्ह्रायं लब्धेभूमिं शिरः प्राद्व्य वाससा ॥
 वाचं नियम्य यत्नेन स्त्रीवनोक्तासवर्जितः ॥
 क्रुत्यांश्च पुरीषे तु सुचौ देशे समाहितः ॥”
 विष्णुपुराणम् ।
 “ततः कल्पं समुत्थाय क्रुत्यांश्चैत्रं नरेचर ! ।
 नैर्हृत्वाभियुविचैपमतीत्याभ्यधिकं सुवः ॥
 तिष्ठन्नातिचिरं तत्र नैव किञ्चिदुदीरयेत् ॥”
 कल्पसुखः कालम् । मैत्रं मित्रदेवताकपायुसम्ब-
 न्धान् पुरीषोत्सर्गः । नैर्हृत्वास्तुत्यानदेशमारभ्य
 उत्थायेत्यनेन उपस्थितः इयुप्रचैपयोग्यदेशा-
 द्वाहः । तद्देशपरिमाणमाह पितामहः ।
 “मध्यमेन तु चायेन प्रचिपेत् शरच्चयम् ।
 हस्तानाञ्च शते सार्धं लक्षं कृत्वा विचक्षणः ॥”
 आपस्तम्बः ।
 “सूत्रपुरीषोत्सर्गं क्रुत्यांश्चैत्रां दिशं दक्षिणा-
 परां वेति ।” दक्षिणापरां नैर्हृत्तौम् । मनुः ।
 “सूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा क्रुत्यादुदस्तुखः ।
 दक्षिणाभिमुखो राज्ञौ सन्ध्योश्च वधा दिवा ॥”
 यत्तु यमवचनम् ।
 “प्रत्यस्तुखश्च पूजांस्ते त्वपराह्णे च प्रादस्तुखः ।
 उदस्तुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणास्तुखः ॥”
 इति तद्विष्णुविकल्पार्थं क्रुत्यांश्चैत्रां निरा-
 सार्थश्च न तु नियमार्थं देवलवचनविरोधात् ।
 तथा च देवलः ।
 “सदैवोदस्तुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणास्तुखः ।
 विष्णुत्रमाचरेन्नित्यं सन्ध्यायां परिवर्ज्यवेदिति ॥”
 अत्र प्रातःसायाह्णशब्दौ दिवारात्रिपरौ
 पूर्वोक्तमनुवचनैकवाक्यत्वात् । सन्ध्यायां परि-
 वर्ज्यवेदिति तु षोडशेतिरपरम् ॥ ३ ॥ यमः ।
 “कृत्वा यज्ञोपवीतान् पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् ।
 विष्णुञ्चैव गृही क्रुत्यादृष्ट्वा कर्णे समाहितः ॥”
 पृष्ठतः पृष्ठे कण्ठलम्बितं निवीतं तत् पृष्ठ-
 लम्बितं निवीतमापृष्ठदेशावलम्बं ग्राह्यधर्मोऽस्त्विति
 निगमपरिश्रितवचनात् ।
 “नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥”
 इति मनुवचनाच्च ॥
 यत्र संवीतं निवीतं संवीतं मानुष इति तैत्ति-
 रीयश्रुतेः । मानुषे सनकादिकृत्ये । पृष्ठलम्बितं
 निवीतीति वैधायनीयाच्च । ततश्च हारवन्

कृत्वा पृष्ठलम्बितं स्कन्धे इत्यर्थः । एकवस्त्रता-
 पक्षे अवस्थामाह सांख्यानः । यत्नेकवस्त्रो
 यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा अवगुण्ठित इति । कर्णे
 दक्षिणे । पवित्रं दक्षिणे कर्णे विष्णुत्रमाचरे-
 दिति स्मृतौ तथा दर्शनात् । अवगुण्ठितः कृत-
 शिरोऽवगुण्ठनः । मनुः ।
 “ह्यायायामन्मकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।
 यथासुखसुखः क्रुत्यात् प्राणवाधभयेषु च ॥”
 महाभारते ।
 “प्रत्यादित्यं प्रतिजलं प्रति गात्रं प्रति द्विजम् ।
 मेहन्ति ये च पथिषु ते भवन्ति गतायुषः ॥”
 प्रतिः सांमुख्ये ॥ ३ ॥ मनुः ।
 “न नृजं पथि कुर्वीत न भस्मणि न गोव्रजे ।
 न फालकृष्टे न जले न चित्वां न च पर्वते ॥
 न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदापि न ।
 न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि संस्थितः ॥
 न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ।
 गवान्निविप्राणादित्यमपः पश्यंस्तथैव च ॥
 न कदापि कुर्वीत विष्णुत्रस्य विसर्जनम् ॥”
 ससत्त्वेषु प्राणिमनुषु । संस्थित उत्थितः ।
 पर्वतनिषेधादेव मस्तकनिषेधे सिद्धे पुनर्निषेधो
 यत्र पर्वतोऽश्वकपरीहारस्तथापि मस्तकवर्ज-
 नार्थः । अथवा । पर्वतमस्तकनिषेधोऽधिक-
 दोषाय ॥ ३ ॥ वशिष्ठः ।
 “आहारनिर्हारविहारयोगाः
 सुसंवृता धर्मेविदा तु कार्याः ।
 वाग्बुद्धिगुप्ती च तपस्तथैव
 धनायुषी गुप्ततमे तु कार्ये ॥”
 निर्हारो सूत्रपुरीषोत्सर्गः । विहारः स्त्रीसं-
 भोगः । योगः समाधिः । वाग्बुद्धिरनुभवाप्र-
 त्यागः । बुद्धिगुप्तिरनित्यचिन्तात्यागः । हारीतः ।
 “आहारान् रुहः क्रुत्यांश्चैत्रांश्चैव सर्वदा ।
 गुप्ताभ्यां लक्ष्मपतेः स्यात् प्रकाशे ह्यधीते तथा ॥”
 विष्णुपुराणम्
 “सोमान्द्राक्नुवायूनां पूज्यानाञ्च न संसुखम् ।
 क्रुत्यात् स्त्रीवनविष्यसूत्रसमुत्सर्गश्च पण्डितः ॥”
 आपस्तम्बः । “न च सोपानत्को सूत्रपुरीषे
 क्रुत्यादिति ।” इहम्ननुः ।
 “करुहीतपत्रेण कृत्वा सूत्रपुरीषके ।
 सूत्रतुल्यन्तु पानीयं पीत्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥”
 भरद्वाजः ।
 “अथावस्यविष्यसूत्रं लोष्टकाष्टलगादिना ।
 उदस्तवासा उत्तिष्ठेद्दृष्टं विधृतमेहनः ॥” ३ ॥
 उदस्तवासाः कटिदेशाद्दृष्टं विधृतमेहनः ।
 अथ शौचम् । देवलः ।
 “धर्मविद्वत्तयं हस्तमधःशौचं न योजयेत् ।
 तथैव वामहस्तेन नाभेरुर्ध्वं न शोधयेत् ॥”
 प्रकृतिस्थितिरेषा स्यात् कारणादुभयक्रिया ॥
 कारणाद्भोगादेः । ब्रह्माख्यपुराणम् ।
 “उद्धृतोदकमादाय श्चटिकाक्षेव वाग्दतः ।
 उदस्तुखो दिवा क्रुत्यांश्चैत्रांश्चैव दक्षिणास्तुखः ॥
 सुनिर्गते नृदं दद्यात्तदन्ते तप एव च ॥”

कुर्व्याच्छौचमिति शेषः । तुनिर्निर्गते भरद्वाजोक्त-
लोष्टादिप्रवृत्ते गुदे । उदकपात्राभाये करेण
जलाशयात् उदकग्रहणमाह आदित्यपुराणम् ।
“रत्नमात्रं जलं यत्ना कुर्व्याच्छौचमनुवृत्ते ।
पञ्चाक्ष शोधयेत्तीर्थसन्ध्या न शुचिर्भवेत् ॥”
तस्मिन् देशे शौचं कर्त्तव्यं यस्माद्विमात्रयव-
हितं जलं तत्स्यलमेव तीर्थं जलसमीपत्वात् ॥ ६ ॥
विष्णुपुराणम् ।
“बल्लोक्तद्विधोक्तुखातां नृदमन्तर्कतामया ।
शौचावशिष्टां गेह्यान् नादद्यात्तेषाम्भवात् ॥
अन्तःप्राणवपन्नाश्च ह्युक्तुखातां सकर्तुमान् ॥”
मनुस्मृतौ ।
“एका तिष्ठे गुदे तिस्रस्तथा वामकरे दृष्ट ।
उभयोः सप्त दातव्या नृदः शुद्धिमभीषता ॥”
उभयोः करयोः । वामहस्ते दृष्टदानानन्तरं
तत्पृष्ठे षड्दानमाह हारीतः । दृष्टमथो च
यट् पृष्ठे इति । श्रुतद्वयौ ।
“तिस्रस्तु नृत्तिका देयाः हत्वा तु नखशोधनम् ।
तिस्रस्तु पादयोर्देयाः शुद्धिकामेन नित्यशः ॥”
नखशोधनं ह्यपादिना नखान्तर्मलशोधनम् ।
तिस्र इति हस्तयोरिति शेषः ॥ ७ ॥
पादप्रक्षालनं न कांक्षे कर्त्तव्यमित्याह विष्णु-
धर्मोत्तरम् ।
“दर्भैर्न मार्जयेत् पादौ न च कांक्षे प्रधावयेत् ॥”
दक्षः ।
“निष्ठे तत्र समाख्याता त्रिपर्वी पूर्यते यया ।
अर्द्धप्रवृत्तिमात्रा तु प्रथमा नृत्तिका स्मृता ॥
द्वितीया च तृतीया च तदर्थं परिकीर्तितम् ॥”
यदा तु उक्तप्रमाणया नृदा गन्धलेपचयो न
भवति तदा अधिकयापि कर्त्तव्यम् ।
“गन्धलेपचयकरं शौचं कुर्व्यादतन्त्रितः ॥”
इति याज्ञवल्क्यवचनात् ॥
गुदादन्यत्र परिमाणमाह यमः ।
“नृत्तिका तु समुद्दिष्टा त्रिपर्वी पूर्यते यया ।”
त्रिपर्वी तर्जनीमध्यमाङ्गिकाङ्गिकानामग्रपर्व-
त्रयम् ॥ ८ ॥ सूत्रमात्रे तु स्मृतिः ।
“एकां तिष्ठे नृदं दद्यात् वामहस्ते तु नृद्वयम् ।
उभयोर्हस्तयोर्दे तु सूत्रशौचं प्रकीर्तितम् ॥”
ब्रह्मपुराणे ।
“पादयोर्दे गृहीत्वा च सुप्रक्षालितपाणिमान् ।
हिराचम्य ततः शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं सनातनम् ॥”
पादयोर्दे एकैका । इदं सूत्रे पुरीषोत्सर्गं
तिष्ठयां विधातुम् ॥ ९ ॥ दक्षः ।
“यथोदितं दिवा शौचमर्द्धं रात्रौ विधीयते ।
आतुरे च तदर्थं स्यात् तदर्थं पथि स्मृतम् ॥”
यथोक्तकरणांशस्तथैवेदं न तु निशादिपुरस्कारे-
णैव वाक्यस्याट्टार्पणतापतेः ॥ १० ॥ आपस्तम्बः ।
“पथि पादस्तु दिक्षेय आर्तः कुं पादयपावनम् ॥
एतथोन्मिरीक्षस्तु आर्तानां कर्त्तव्यं परिहर-
णीयः । दक्षः ।
“देशं कालं तथात्मानं दक्षं द्रव्यप्रयोजनम् ।
उपवृत्तिमगत्या च हत्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥”

ब्रह्मपुराणे ।
“न यावदुपनीयेत द्विजः शूद्रकृपाङ्गना ।
गन्धलेपचयकरं शौचं तेषां विधीयते ॥
प्रमाणं शौचसंख्या वा न शिष्टैरुपदिश्यते ।
यावच्च शुद्धिं मन्येत तावत् शौचं समाचरेत् ॥”
दक्षः ।
“न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिमभीषता ।
प्रायश्चित्तं प्रसज्यत विद्वितातिष्ठते कृते ॥
शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्कलाः
क्रियाः ॥”
गन्धलेपचये सत्यधिकं न कर्त्तव्यं पूर्वोक्तयाज्ञ-
वल्क्यविरोधात् । गन्धलेपाद्ये त्वधिकसंख्य-
यापि । याज्ञवल्क्यवचनमनुपनीतादिपरं वा
पूर्वोक्तब्रह्मपुराणैकवाक्यत्वात् ॥ ११ ॥
“एतच्छौचं गृहस्थाणां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
त्रिगुणस्तु वनस्यानां यतीनाञ्च चतुर्गुणम् ॥”
इदं द्विगुणादिकं संख्यामात्रे तदनन्तराभि-
धानात् । याज्ञपादः ।
“शौचस्तु द्विविधं प्रोक्तं ब्राह्मणमन्तरं तथा ।
नृत्तलाभ्यां स्मृतं ब्राह्मं भावशुद्धिस्तथापरम् ॥
गङ्गातोयेन हस्तौघेन नृद्वारैश्च नगोपमैः ।
आनृत्योः स्नातकचैव भावद्वये न शुध्यति ॥”
स्मृतिः ।
“धावन्तश्च प्रमत्तश्च सूत्रोच्चारकतन्त्रया ।
सुज्ञानमाचमानश्च नास्ति कर्त्तव्यं नाभिवादयेत् ॥
जल्पप्रवृत्तिं यत्किञ्चित् चेतसा धर्ममाचरेत् ।
सर्वं तन्निष्फलं याति एकहस्ताभिवादानात् ॥”
ऋष्यशङ्करः ।
“यस्मिन् स्थाने कृतं शौचं वारिणा तद्विशो-
धयेत् ।
न शुद्धिस्तु भवेत्तस्य नृत्तिका यो न शोधयेत् ॥”
शौचानन्तरं हारीतः । गोमयेन नृदा वा
कामण्डलुं प्रवृत्त्य पूर्ववदुपसृष्ट्य आदित्यं सोम-
मणिं वा वीक्षतेति । अत्र मार्जनानन्तरं
क्षालनं अन्यत्र तथादर्शनात् । आचमनान-
न्तरं आदित्यादिदर्शनं यथासम्भवम् । शौचं
हत्वा सूत्रोच्चारं न पश्येत् दृष्टादित्यमणिं सोमं
वा पश्येदिति ॥ १२ ॥ अथाचमनविधिः । दक्षः ।
“प्रक्षाल्य पादौ पादौ च त्रिः पिवेदनु वीक्षि-
तम् ।
संख्यादुष्टमन्त्रेण द्विः प्रवृत्त्यास्ततो मुखम् ॥
संहृत्य तिर्यग्भिः पूर्वमात्म्यमेवमुपसृष्टेत् ।
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पचादनन्तरम् ॥
अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रं पुनः पुनः ।
नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयस्तु तलेन वै ॥
सर्वांभित्तु शिरः पचाद् । कृपायोगं संसृष्टेत् ॥”
पादप्रक्षालनं विशेषयति देवलः ।
“प्रथमं प्राङ्मुखः स्निग्धा पादौ प्रक्षालयेत् शनैः ।
उदङ्मुखो वा देवत्वे पेटेन दक्षिणांमुखः ॥”
शनैरन्तरः । देवपेटेनन्तरचापस्तम्बः । प्रत्यङ्-
पादाङ्गुष्ठेनमिति । प्रत्यङ् पश्चिमाभिमुखः ।
क्रममाह गोविन्दः । सर्वं पादमवनेनिक इति

सर्वं पादं प्रक्षालयेत् । दक्षिणं पादमवनेनिक
इति दक्षिणं पादं प्रक्षालयेदिति अर्थोक्तिः
तथादर्शनात् सर्वत्र तथा कल्प्यते । पारस्करः ।
सर्वं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयतीति सूत्रेण
प्राक् स्यपादप्रक्षालने विहिते स्यं प्रक्षाल्य
दक्षिणं प्रक्षालयतीत्यत्र स्यग्रहणं सामान्यापं
तेनान्यस्यापि पादप्रक्षालने स्यस्यैव प्राचम्यम्
अन्यार्थं पुनस्तत्पणमिति न्यायात् । अन्यार्थमधि-
कार्यम् । ब्राह्मणश्चेदक्षिणं प्रथममिति सर्वं
तस्य पादौ यदि ब्राह्मणः प्रक्षालयति तदा
दक्षिणं प्रथममिति न सत्यम् । यथा प्रक्षाल-
यतीत्युक्तौ व्याख्यातव्यः । दक्षिणमपि ब्राह्म-
णाय प्रयच्छेत् सर्वं शूद्रायेति । सर्वं प्रक्षालने
स्यस्यैव प्राचम्यमिति एवं हरिश्चर्मापि ।
आचमने पाणिपादप्रक्षालनं सूत्राद्युक्तम् ।
यथा वृद्धपराशरः ।
“हत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च
नृत्तलेः ।
निवृद्धशिर आसीनो द्विज आचमनचरेत् ।
हत्वापवीतं स्यात्तु वाङ्मनःकायसंयतः ॥”
आपस्तम्बः ।
“इत्येवमद्विराणातु प्रक्षाल्य चरयो पृथक् ।
हस्तौ चामयिवन्वाभ्यां पचादावीत संयतः ॥”
आणातु आमयिवन्वाभ्यामिववधुपादानं तत्-
पयन्तानुचितशुद्ध्या अर्धमपानोदनाय
अतिशयशौचाय वा । अतएवोक्तं अङ्गप्रकर्षात्
फलप्रकर्ष इति ॥ १३ ॥ शिखावन्धने विशेषमाह
ब्रह्मपुराणम् ।
“गायत्र्या तु शिखां बद्धा नैर्ऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः ।
बुटिकाश्च ततो बद्धा ततः कर्म समाचरेत् ॥”
पिवेदित्यन्तर्जान्वाह याज्ञवल्क्यः ।
“अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।
प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपसृष्टेत् ॥”
अन्तर्जानु जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृतेति शेषः ।
वाशब्दादीशानाभिमुखः ।
“ईशानाभिमुखो भूत्वोपसृष्टेत्तु यथाविधि ॥”
इति मरीच्युक्तेः ।
ब्राह्मेण तीर्थेन अङ्गुष्ठमन्त्रेण ।
“कनिष्ठदेशिन्नुदङ्मुखस्तान्तरं करस्य च ।
प्रक्षालयतिपिष्टब्रह्मदेवगोर्धनान्युक्तमात् ॥”
इति याज्ञवल्क्यात् ।
देशिनी तर्जनी । करस्य दक्षिणस्य । यथा
मार्कण्डेयपुराणम् ।
“अङ्गुष्ठोत्तरतो रेखा या पादोर्दक्षिणस्य च ।
एतद्ब्राह्ममिति स्नातं तीर्थमाचमनाय वै ॥”
अत्र द्विजो न श्योन्मृदाविति मितान्तराः । अत-
एव ।
“अथवास्त्रेदक्षिणं तीर्थं नृद्वजातैस्तथैव च ।
सकृदाचमनाच्छुद्धिरेतयोरेव शोभयोः ॥”
ब्राह्मणोर्ध्ववरीयं तु मनुः ।
“कायत्रेदक्षिणाभ्यां वा न वैत्रेण कदाचन ॥”
उक्ततीर्थत्रयस्य त्रयादिनावरीये करमध्याक-

कामेवेनापि । एवञ्च सन्नाविरोधे सुवर्णादि-
पात्रेणाप्याचमनं कार्यं स्वयमसामर्थ्येनैवाच-
मनं कारयितव्यम् । याज्ञवल्करः ।

“अद्विस्तु प्रकृतिस्वाभिर्जोनाभिः फेनयुद्धदः ।
हृतकण्ठतालुगभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ॥
शुश्रेणन् स्त्री च शुद्रश्च सहात् सृष्टाभिरन्ततः ॥
अन्ततः ओष्ठोपान्तो । उत्तरोत्तरस्तुप्रकर्षात् ।
अतएव सृष्टाभिरित्युक्तं न तु भविताभिरिति ।
स्त्री शुद्रो वायु गित्वाभ्यः जालनाप करोष्ठयो-
रिति नक्षत्रपुराणाय । आचमनार्थं प्राणिपाद-
प्रक्षालनमेवेत्येके । इति शूद्राधिकारे गीतमो-
क्तेः । आचमनार्थं जलाभावे इदमित्याचारा-
ध्यायः । मनुः ।

“हृन्नाभिः पूयते विप्रः कण्ठगभिश्च भूमिपः ।
वेद्योऽङ्घ्रिः प्राशिताभिश्च शूद्रः सृष्टाभिर-
न्ततः ॥”

अत्र वक्ष्यावधिप्राशनसुक्तम् । अशुपनीतागान्
स्त्रीशूद्रवदाचमनं न यावदुपनीयेत । इति
प्रागुक्तश्रीचै तथादर्शनात् । मिताचरादयो-
ऽप्येवम् । अमुं विशेषयति बौधायनः । पाद-
प्रक्षालनाच्छेषेण नाचामेत् यदाचामेत् भूमौ
सावयित्वाचामेदिति । उग्रनाः ।

“कांस्यायसेन पात्रेण त्रुषीचकपित्तलः ।
आचान्तः शतकृत्वोऽपि न कदाचिच्छुचि-
भवेत् ॥”

कांस्यादिपात्रकरणकाचमनं कांस्यायसेनेत्या-
दिना निधिहमिति केचित् । हस्तेनाचमनेऽपि
कांस्यादिपात्रावर्जितं तन्निधिहमित्यपरे ।
आचमनजलनिधेये शृङ्गलिखितौ । न शूद्रा
शुश्रेणकपाण्या वर्जितेनेति अत्राशुचिपदम्
आचमनकर्तृभिन्नपरम् । शूद्रघादचर्म्यात् एक
गण्डिपदमपि आचमनकर्तृभिन्नपाणिपरम् ।
तेन स्वीयवामपाण्यावर्जितमनिधिहम् । तथा
च कमण्डलुधिकारे बौधायनः । मूत्रपुरीषे
कुर्वन् दक्षिणहस्तेन शृङ्गाति सयेनाचमनीय-
मिति । शृङ्गाति जलपात्रमिति शेषः । आचा-
मेदित्यनुवृत्तौ देवणः ।

“शिखां बद्धा वसित्वा दे निर्निक्ते वाससीशुभे ।
तूर्ण्यं भूत्वा समादाय गोमूत्रच्छन्नविलोकयन् ॥”
एकवक्ष्याः प्राचीनावीतिन इत्यादिपारस्कर-
दर्शनात् यत्र प्रेतस्नानतर्पणादौ एकवस्त्रत्वं
विहितं तत्र तदङ्गत्वादेकवासा एवाचमनं
कुर्व्यात् । प्रचेताः ।

“अनुष्णाभिरकेनाभिः पूताभिर्वीक्ष्य चक्षुषा ।
हृन्नाभिरश्रुत्वाभिश्च सतुज्वाहिराचमेत् ॥”
चतुर्वैति भावशुद्धपेचया विकल्पः । न तु
फलभूयस्वार्थं कल्पनागौरवापत्तेः । वीक्षणा-
नुष्णयोर्भेदभाष्यमाधवाचार्यकृतपराशरभाष्य-
योरपवादमाह यमः ।

“रात्राववीक्षितेनापि शुद्धिस्तु सनीषिभिः ।
उदने नातुराणां तथोक्तेनोष्णपायिनाम् ॥”
आचामेदित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः । प्रदरादपि या

गीतर्पणाय सुगन्धं वर्णरसदुष्टाभिर्याच स्युरशु-
भागमा इति । प्रदरो विदीर्णभूभागः । अशु-
भागमाः अशुचिदेशादागताः । यस्मिन् देशे
वर्णादिदुष्टमेव तोयं तत्र तदपि ग्राह्यम् । तथा
च मरीचिः ।

“येषु स्थानेषु यच्छीचं धर्माचारश्च यादृशः ।
तत्र तन्मावमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥
येषु स्थानेषु ये देवा येषु देशेषु ये द्विजाः ।
येषु स्थानेषु यतोयं या य यत्रैव नृत्तिका ॥”
आचमने उदकग्रहणप्रकारं परिमाणस्याह
भरदाजः ।

“आयतं पम्ब्यां कृत्वा गोकर्णाकृतिवत् करम् ।
संघृताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥
सुक्ताङ्गुलक्रान्तिष्ठार्थां शेषेणाचमनश्चरेत् ।
मावमन्यन्मात्रास्तु संख्यं त्रिः पितृदेवः ॥”
पाणिना दक्षिणेन । त्रिः पितृदेवित्येनापि
इत्यादिपुराणोक्तेः । मार्कण्डेयः ।

“सपवित्रेण हस्तेन कुर्वादाचमनक्रियाम् ।
नोच्छिष्टं तन्पवित्रं च सुक्तोच्छिष्टं वच्येत् ॥”
मदनपारिजाते हारीतः ।

“अग्निर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनश्चरेत् ॥”
अथानाद्यग्निरिति समुद्रकरेऽपि । आचमना-
नुवृत्तौ देवणः ।

“न गच्छन्न शयानश्च न चलन्न परान् स्युः शून् ।
न हसन्नेव संजल्पन्नात्मनश्चैव वीक्षयन् ॥”

चलन् कम्पमान इति रत्नाकरः ॥ आत्मानं
आत्मस्थानं हृदयम् । वीक्षयन्निति स्वार्थे गिच् ।
“केशान्नीवीमधः कार्यं न स्युः शून् धरणीमपि ।
यदि स्युः श्रुति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करम् ॥”
अधः कार्यं नाभेरधःप्रदेशम् । करं दक्षिणम् ।
आचमनानुवृत्तौ गोभिलः ।

“नान्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वात्तरीयकम् ॥”
अन्तरीयमधःपरीधानं तदेकदेशस्तुत्तरीयं कृत्वा
मरीचिः ।

“न वह्निर्जागृत्स्वरया नासनस्थो न चोत्थितः ।
न पादकास्योऽन्यचित्तः शुचिः प्रयतमानसः ॥
उपसृष्टं द्विजो नित्यं शुद्धः पूतो भवेन्नरः ।

सुक्तासनस्थो नाचामेन्नान्यकाले कदाचन ॥
जलस्थलोभयकर्मनानुष्ठानार्थं च जलस्थलेकचर-
णेनाचमनं कर्त्तव्यमित्याह पैठीनसिः । अन्त-
रुदके आचान्तोऽन्तरेव शुद्धः स्यात् तस्मा-
दन्तरेकं वह्निरैकश्च कृत्वा पादमाचामेत् सर्वत्र
शुद्धो भवतीति । जले तृप्तिष्ठन्नाचामेत् । जानो-
रुद्धं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचित्तामियात् ।
अथस्तात् शतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुध्य-
तीति विष्णुः । हारीतः ।

“आर्द्रवासा जले कुर्व्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।
शुष्कवासाः स्वये कुर्व्यात्तर्पणाचमनं जपम् ॥”
कात्यायनः ।

“ज्ञानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।
प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥
आचनारूपपादस्तु जातुनोर्जद्वयोस्तथा ।

कृतावसक्तिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते ॥”
आचनारूपपादः आचनारूपितपादतलः ।
जातुनोर्जद्वयोः कृतावसक्तिको वक्ष्यादिना
कृतकृताशुजलान्वितः । तुह्येन मेदप्रतीतिः
प्रौढपादस्य द्विविधत्वं प्रतीयते ॥ ३ ॥ अत्र च
अनेकोद्वाह्ये दारुशिवे भूमिसमे प्रकृताच्च
सङ्कीर्णभूता इति बौधायनवचनात्तथाविधि
आरूपपादोऽपि कुर्व्यात् । यासः ।

“शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा सुक्ताकच्छशिखोऽपि
वा ।

अकृत्वा पादयोः शौचभावाग्नौऽप्यशुचि-
भवेत् ॥”

तथा ।

“अपः पाणिन्यग्नेन याचामेदयस्तु द्वापयः ।
सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवगदविरज्वीत् ॥”

संख्येति सुखं संख्य अलोमकोद्यस्पर्शा यथा
न भवतीति तात्पर्यम् । तथा च वशिष्ठः ।

“आचान्तः पुनराचामेद्वाचो विपरिधाय च ।
ओष्ठौ च संस्पृश्य तथा यत्र स्यातामलोमकौ ॥”
एवञ्च प्रागुक्तहारीतवचने ओष्ठयोर्भाजनसुक्तं
तत्तु लोमकयोरेवेति । एतदनन्तरं वामहस्तं
पादौ शिरश्च दक्षिणेन पाणिनाभ्युचयेत् ।

तथा च कामधेनावपस्तलः । त्रिराचामेत्
हृन्नाभिरुष्ठौ परिगृजेत् द्विरित्येके दक्षिणेन
पाणिना सयं श्रोत्रं पादौ शिरश्चेति ।

गोभिलः । त्रिराचामेत् द्विः पद्विजित पादा-
वभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युचयेदिति इन्द्रियाण्यङ्घ्रिः
स्युः श्रेत् अविगी नविके कर्णाविति । इन्द्रि-
याणि इन्द्रियायतनानि इन्द्रियाणामवर्जितत्वात् ।

तिष्ठभिरिति तर्जनीमध्यमानामिकाभिः ॥ ३ ॥
सर्वत्राङ्गुष्ठयोगेन आचमनकारणमाह पैठी-
नसिः । अग्निरङ्गुष्ठस्मात्तेनापि सर्वाणि
स्थानानि स्युः श्रेत् । निष्ठीवनादावाचमनं
यथा । वायुपुराणे ।

“निष्ठीवने तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।
उच्छिष्टस्य च सन्माषादशुश्रुपहतस्य च ॥
सन्देहेषु च सर्वेषु शिखां सुक्ता तथैव च ।
विना यज्ञोपवीतेन निलमेव उपस्युः श्रेत् ॥
उदवायसंसंस्पर्शे दर्शने चान्यवार्चिनाम् ॥”

हारीतः ।
“स्त्रीशूद्रोच्छिष्टसंभाषणे मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने
देवमभिगन्तुकाम आचामेदिति ।” याज्ञवल्करः ।

“स्नात्वा पीत्वा च्युते हस्ते सुक्ता रथोपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेद्वाचो विपरिधाय च ॥”
ब्रह्मपुराणे ।

“होमे भोजनकाले च सन्ध्योरुभयोरपि
आचान्तः पुनराचामेदन्यत्रापि सक्तुं सहात् ॥
दिरापय्य ततः शुद्धः स्नत्वा विष्णुं सनातनम् ॥”
स्तुतिः ।

“च्युते निष्ठीविते हस्ते परिधानेऽशुपातने ।
कर्त्तव्य एष नाचामेत् दक्षिणं अवयवं
स्युः श्रेत् ॥”

अत्र हेतुमाह पराशरः ।

“प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्ति मनुजव्रजिवीत् ॥”

सांख्यानः ।

“आदित्या वसयो रुद्रा वायुरग्निश्च धर्मेराट् ।
विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ॥”

पुराणधारवायुपुराणयोः ।

“यः कर्म कुरुते मोहादनात्मन्येव नास्तिकः ।
भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वान् न

संशयः ॥” * ॥

अथ दन्तधावनम् । दृढश्रुतातपः ।

“मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेदन्तधावनम् ॥”

आहृदिनादौ तस्य वर्ण्यत्वं यथा । विष्णुः ।

“आहृदि जन्मदिने चैव विवाहेऽजीर्णसम्भवे ।

व्रते चैवोपवासे च वर्ज्येदन्तधावनम् ॥”

दन्तधावनमद्यादुदसुखः प्रादुसुखो वेति * ॥

दन्तजगत्स्य दन्तनुत्पत्त्यं यथा । गौतमः ।

दगङ्गिष्ठे दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिघर्षणात् प्राक्
प्युत्तिरित्येते । अतरेखावद्विद्याभिगरन्नेव

तच्छुधिरिति । जिह्वाभिघर्षणायोमं दन्तकर्म
अश्रीचगनकं न भवतीत्यर्थः । इदं श्रुत्वा पलभ्य-

मागरसविषयम् । दन्तवदन्तलमेष्टु रसवर्ज-
मिति श्रद्धवचनात् । जिह्वाभिघर्षणेऽपि अश्र-

व्योद्धरणे न दोषः ।

“भोजने दन्तलग्नानि निहन्त्याश्मनश्चरेत् ।

दन्तलममर्षं द्यायं लेपं मन्येन दन्तवत् ॥

न तत्र कुप्याद्बहुश्रो यत्नसुद्धरणे पुनः ।

भयेदग्रीचमत्यर्थं दृढवेधाद्व्रणे हते ॥”

इति देवलवचनात् ॥

अतरेत्युपलभ्यमानरसविषयम् । आसावो
नाला तद्वन्निगरमित्यर्थः । अतएव श्रोणितं

यथा न भवति तथा दृष्ट्यादिना दन्तलग्न-
निःसारणापरम् ॥ * ॥ हृन्दीगपरिशिष्टम् ।

“नारदाद्युक्तवाच्यैर्महापुल्लभपाटितम् ।

सत्त्वं दन्तकाष्ठं स्वातद्वयेण प्रधावयेत् ॥

उत्पाय नैवे प्रचात्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥

परिणय तु मन्त्रेण भक्षयेदन्तधावनम् ॥

आयुर्वर्षं यशो वर्षः प्रजा पशुवस्त्रनि च ।

त्रयप्रज्ञा च मेवाश्च तमो धेहि वनखते ॥”

शुचिर्भूत्वा विराचमनेनेति शेषः ॥ * ॥ गर-

धिं पुराणम् ॥

“दन्तकाष्ठस्य यस्यामि समासेन प्रशस्तताम् ।

सर्गे दाह्यतिगः पुण्याः शौरियश्च यशस्विनः ॥”

प्रमाणं स्त्रीत्याचार विष्णुः ।

“कनीन्यमभिमुख्यं सक्थं द्वादशानुलम् ।

प्रातर्भूत्वा च यतयाक् भक्षयेदन्तधावनम् ॥

प्रजास्य सुता तन्मन्त्रास्तु चो देश समाहितः ॥”

नमूने दग्निनायम् । द्वादशाहुगस्य हृन्दीगित-

रेणाम् ।

“द्वादशाहुगस्य विप्रानां चस्त्रियाणां नवाहुलम् ।

अष्टाहुगस्य वैश्यानां मृदायास्य षडहुलम् ॥

भक्षयेत् प्रास्वदृष्टानि पर्वसपि च वर्जयेत् ॥”
तिथिविशेषे तस्य वर्जनं यथा । दृष्टिं पुरा-

णम् ।

“प्रतिपददर्शघटौषु नवम्याश्चैव सत्तमाः ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो दृष्ट्याचमनं कुलम् ॥

अलाभे दन्तकाष्ठानां प्रतिघ्नदिने तथा ।

अपां द्वादशगण्डूमेमुखशुद्धिर्विधीयते ॥”

गण्डूषस्य दन्तकाष्ठकार्यकारित्वेऽपि न तत्र

सन्धान्यः । श्रुतातपः ।

“प्रतिपददर्शघटौषु नवम्यां दन्तधावनम् ।

पत्रैरन्ध्रं काष्ठे च जिह्वोल्लेखः सदैव हि ॥”

शुवाकादिपत्रैर्दन्तधावनं निषिद्धं यथा । क्रिया-

कौस्तुभं वशिष्ठः ।

“शुवाकतालघ्नित्वालास्तया ताड्य च केतकी ।

खर्जूरनारिकेलौ च समैते दृष्टराजकाः ॥

दृष्टराजशिरापत्रैर्यः कुप्यादन्तधावनम् ।

तावद्भवति चाखालो यावद्गर्ग नैव पश्यति ॥”

पराशरभाष्ये याज्ञवल्क्यः ।

“नेष्टकालोऽपवासाद्यैस्तिराहुलिभिक्षया ।

त्यक्त्वा अनामिकाङ्गुलौ वर्ज्येदन्तधावनम् ॥”

प्रचेताः ।

“मध्याह्नस्नानकावे तु यः कुप्यादन्तधावनम् ।

निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पितृगणैः सह ॥”

कृतिः ।

“वमनं जृम्भमाणश्च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।

अभ्यक्तशिरसश्चैव स्नातं नैवाभिवादयेत् ॥”

हारीतः ।

“शुचिं देवाभिरक्षन्ति पितरः शुचिमन्त्रियुः ।

शुचेर्विभ्यति रक्षांसि ये चान्ये दुष्टचारिणः ॥”

तथा ।

“स्नानं दानं तपस्यागो मन्त्रकर्मविधिक्रियाः ।

मङ्गलाचारनियसाः शौचभ्रष्टस्य निष्कलाः ॥

शौचश्च द्विविधं प्रोक्तं वाङ्मन्त्राभ्यन्तरन्तया ।

दृष्ट्याभ्यां भवेत् वाङ्मन्त्रं भावशुद्धिस्तथापरम् ॥”

अथ प्रातःस्नानसन्धे । ब्रह्मपुराणम् ।

“प्रातःस्नानं ततः कृत्वा संचेपेण यथोदितम् ।

सन्ध्यायापि तथा कुप्यात् नित्यनैमित्तिके तथा ॥”

कात्यायनः ।

“यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।

दन्तान् प्रचात्य गद्यादौ गेहे चैतदमन्त्रवत् ॥”

दन्तान् प्रचात्य प्रातरनातुरः स्नायात् ॥ * ॥

आतुरं विशेषयति आयुर्वेदेने ।

“स्नानमर्हतिनेत्रास्यक्रमरोगातिसारिणः ।

प्राश्नानपीनसाजीर्णसुक्तवन्तु च गर्हितम् ॥”

तत्कालमाह विष्णुः । प्रातःस्नाय्यरुसाकिरग-

यस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् । इति सप्तद-

करष्टम् ॥ * ॥

“दृष्टिकान्तिकं कुप्यात् स्नात्वा हुत्वा च

भक्षना ।

दृष्टीपविधातापं चास्त्रायादादिदर्शने ॥”

उशनाः ।

“अभावे नूदकेनापि पितृदेवतमर्चयेत् ॥”

ब्रह्माख्यपुराणे ।

“कर्मदौ तिलकं कुप्याद्भूपं तदेष्यत्वं परम् ।
गोप्रदानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।

भस्मीभवति तत्सर्वं कर्तुं पुण्यं विना कृतम् ॥”
ब्राह्मे ।

“अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमाङ्गुली भवेत् ।
अनामिकापदा नित्यं सुक्तिदा च प्रदेशिनी ॥”

वासः ।

“जाङ्घवीतीरसम्भूतां गृहं सङ्गां विभर्ति यः ।
विभर्ति रूपं सौर्वाक्ष्यं तमोनाशाय केवलम् ॥”

गौरीचन्दनमाह श्रुतातपः ।

“गोमतीतीरसम्भूतां गोपीदेहससङ्गवाम् ।
गृहं सङ्गां वष्टेद्यस्तु सर्वपापैः प्रसृज्यते ॥”

ब्रह्माख्यपुराणे ।

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं गृहं कुप्यात् त्रिपुण्ड्रं भक्षना वदा ।
तिलकं वै द्विजः कुप्यात् चन्दनेन यदृच्छया ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुप्यात् चक्षित्यश्च त्रिपुण्ड्रकम् ।
ऊर्ध्वचन्द्रश्च वैश्वस्य वस्तुनं नृपयोगिनः ॥” * ॥

आतुराणान्तु ।

“अशिरस्त्वं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ च कर्मि-

णाम् ।

आर्द्रश्च वाससा वापि मार्जनं दैष्टिकं विदुः ॥”
इति जावालवचनात् शिरो विधाय गात्रप्रचा-

लगम् । तदश्चत्तावार्द्रवाससा गात्रमार्जनं
कुप्यात् तदनन्तरं सन्ध्यां कुप्यात् । एतत्परमेव

प्रातःसन्ध्यां ततः कुप्यात् दन्तधावनपूर्वकमिति
याज्ञवल्क्यवचनम् । इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥

प्रातःसन्ध्या, स्त्री, (सन्ध्या भवा । यत् प्रत्ययः । टाप् ।
प्रातः प्रचमाहोवा सन्ध्या ।) सन्ध्यादेष्टपूर्वाह्णम् ।

तदुत्पत्तिर्यथा ।

“तस्मिन् गिरौ चन्द्रभागे दृष्टजोऽदिततीरगाम् ।
सन्ध्यां दृष्ट्वाय पप्रच्छ वशिष्ठः सादरन्तदा ॥

वशिष्ठ उवाच ।
किमर्थमागता भद्रे ! निर्जनं त्वं मघीधरम् ।

कस्य वा तनया गौरि ! किं वा तप चिकीर्षितम् ॥
एतद्विच्छाम्यहं श्रोतुं यदि गुप्तं न ते भवेत् ।

वदनं पूर्णचन्द्राभं निशीकं वा कथं तव ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

तत् श्रुत्वा वचनं तस्य वशिष्ठस्य मघात्मनः ।
दृष्ट्वा च तन्महात्मानं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥

शरीरधृग्नप्रपञ्चस्य सटशं तं जटाधरम् ।
सादरं प्रणिपत्यैव सन्ध्यावाच तपोधनम् ॥

सन्ध्यावाच ।
यदर्थमागता श्रेणं विदुं तमि तपोधन ! ।

तव दर्शनमात्रेण तमि संस्तुति वा विभो ! ।
तपः कर्तुमर्हं नृप ! निर्जनं श्रेणमागता ।

ब्रह्मगीर्णं मनोजाता सन्ध्या नाम्ना च विभुता ।
नोपदेशमर्हं जाने तपसो मुनिमत्तम ! ।

यद्दि ते व्युपेतं गुप्तं मां त्वं मगुपदेशय ।
एतद्विचिकीर्षितं गुप्तं नाग्यन् किञ्च न विद्वन् ।

अज्ञात्वा तपसो भावं तपोवनसुप्रसिद्धता ।
चिन्तया परितुष्येहं वपते च मनः यदा ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

आकर्ण्य तस्या वचनं वशिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ।
स्वयं स सर्वज्ञत्वज्ञो नान्यत् किञ्चन पृष्टवान् ॥
अथ तां नियतात्मानं तपसेऽतिष्ठतीदमाम् ।
वशिष्ठो मन्त्रयाचक्रे गुरुवत् शिष्यवत्तदा ॥

वशिष्ठ उवाच ।

परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः ।
परमः परमाराध्यो विष्णुर्मनसि धीयताम् ॥
मन्त्रेणानेन देवेशं विष्णुं भज शुभानने ।।
ॐ नमो वासुदेवाय इत्यनेन च सन्ततम् ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

उपदिश्य वशिष्ठोऽथ सन्ध्यायै तपसः क्रियाम् ।
तामाभाष्य यथान्यायं तत्रैवान्तर्दधे मुनिः ॥
यथोक्तान् वशिष्ठेन मन्त्रं तपसि साधनम् ।
ब्रतेन तेन गोविन्दं पूजयामास भक्तितः ॥
प्रसन्नस्तेन रूपेण यद्रूपं चिन्तितं तथा ।
पुरः प्रत्यक्षतां यातस्तस्यां विष्णुर्जगत्पतिः ॥
निर्मोहितास्यास्तस्यास्तु प्रविश्य हृदयं हरिः ।
दिव्योद्भूतं ददौ तस्यै वाचं दिव्यं च चक्षुषौ ॥
दिव्यं ज्ञानं दिव्यचक्षुर्दिव्यां वाचमवाप्य सा ।
प्रत्यक्षं वीक्ष्य गोविन्दं तुष्टाव जगतां पतिम् ॥
अथ तस्याः शरीरान् वल्कलानिनसृष्टतम् ।
परिचीर्य जटाघातेः पवित्रं नृद्धिं राजितम् ॥
निरीक्ष्य कृपयाविष्टो हरिः प्रोवाच तामिदम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यः पश्यति सकामस्तां पाणिग्राह्यते तव ।
स सद्यः क्लृप्तां प्राप्य दुर्बलं गमिष्यति ॥
पतिस्तव महाभागस्फोरूपसमन्वितः ।
सप्रकल्पान्तजीवी च भविष्यति सह त्वया ॥
अन्यच्च ते वदित्यामि पूर्वं यन्मनसि स्थितम् ।
अमो शरीरत्वागमि पूर्वेमेव प्रतिश्रुतः ॥
स च मेघातिथेर्यज्ञे सुनेर्दादशवार्षिके ।
हृतप्रवृत्तिते वद्धौ न विरात् क्रियतां त्वया ॥
तत्र गत्वा स्वयं कृत्रं मुनिभिर्नोपलक्षिता ।
मन्त्रवादाद्विजाता तस्य पुत्री भविष्यति ॥
यस्ते वा वाञ्छनीयोऽस्ति स्वामी मनसि कञ्चन ।
तन्निधाय निजस्नाने त्वज वद्धौ वपुः स्खकम् ॥
नारायणः स्वयं सन्ध्यां प्रसन्नार्धायपाणिना ।
ततः पुरोडाशमयं तत् शरीरमभूत् क्षणात् ॥
समिद्धेभ्यो महायज्ञे सुनिभिर्नोपलक्षिता ।
तदा विष्णोः प्रसादेन सा विवेश विधेः सुता ॥
वदित्तस्याः शरीरं नदग्धा सूर्यस्य मुखले ।
शुद्धं प्रवेशयामास विष्णोरेवात्रया पुनः ॥
सूर्यो द्विधा विभज्याथ तत् शरीरं तदा रथे ।
स्वजे संस्थापयामास प्रीतये पित्रदेवयोः ॥
यदूर्ध्वभागस्तस्यास्तु शरीरस्य द्विजोत्तमाः ।
प्रातःसन्ध्याभवत् सा तु अक्षोरात्रादिमध्यगा ॥
यच्छेषभागस्तस्यास्तु अक्षोरात्रान्तमध्यगा ।
सा सायमभवत् सन्ध्यां पित्रप्रीतिप्रिया सदा ॥
सूर्योदयाच प्रथमं यदा स्यादखण्डयः ।
प्रातःसन्ध्या तदोदेति देवानां प्रीतिकारिणी ॥
अस्तं गते ततः सूर्ये शीघ्रपद्मानिभा सदा ।

उदेति सायंसन्ध्यापि पित्रुणां मोदकारिणी ॥”

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
प्रातःकालकर्तव्यवैदिकतान्त्रिकोपासनाविशेषः ।
वैदिके तदनुष्ठानानि यथा । मार्जनम् १ प्रार्थ-
नम् २ प्राणायामः ३ आचमनम् ४ आपो-
मार्जनम् ५ अघमर्षणम् ६ सूर्योपस्थानम् ७
देवतर्पणम् ८ सावित्रावाहनम् ९ सावित्री-
ध्यानम् १० सावित्रीजपः ११ सावित्रीविच-
र्जनम् १२ आदित्यशुक्रप्रीणनम् १३ आत्मरच-
णम् १४ रुद्रोपस्थानम् १५ अस्त्रादिभ्यो जल-
दानम् १६ सूर्यार्घ्यदानम् १७ सूर्यनतिः १८ ॥
तान्त्रिके तदनुष्ठानानि यथा । मन्त्राचमनम् १
जलशुद्धिः २ करन्यासः ३ अङ्गन्यासः ४ अघ-
मर्षणम् ५ हस्तचालनम् ६ आचमनम् ७
सूर्यार्घ्यदानम् ८ गायत्री जलदानम् ९ तर्पणम्
१० गायत्रीध्यानम् ११ गायत्रीजपः १२ जल-
समर्पणम् १३ इष्टदेवध्यानम् १४ प्राणायामः
१५ मूलमन्त्रजपः १६ जलसमर्पणम् १७ प्राणा-
यामः १८ नमस्कारः १९ । इति स्तुतितन्त्रे ॥
प्रातःज्ञानं, क्ली, (प्रातः प्रभातकाले यत् ज्ञानम् ।)
प्रभातकर्तव्यावगाहनादि । यथा, गारुडे ५० अः ।
“उद्यःकाले तु संप्राप्ते क्षत्वा पावस्यकं बुधः ।
क्षायाद्गदौष्यं शुद्धासु शौचं कृत्वा यथाविधि ॥
प्रातःस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृता जनाः ।
तस्मात् सर्वप्रथमेन प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥
प्रातःज्ञानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् ।
सुखे सुप्तस्य सततं लालाद्याः संस्रवन्ति हि ॥
अतो नैवाचरेत् कर्माण्यक्षत्वा, ज्ञानमादितः ।
अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःखप्रं दुर्विचिन्तितम् ॥
प्रातःस्नानेन पापानि पूयन्ते नात्र संशयः ।
न च ज्ञानं विना पुंसं प्राशस्यं कर्म संस्तु-
तम् ।

होमे जप्ये विशेषेण तस्मात् ज्ञानं समाचरेत् ॥
अशक्तावशिरस्कन्तु ज्ञानमस्य विधीयते ॥”

अपि च गारुडे २१५ अध्याये ।
“प्रातःसंज्ञेयः ज्ञानं मध्याह्ने विधिविस्तारम् ।
प्रातर्मध्याह्नयोः ज्ञानं वानप्रस्थश्च सूर्योः ॥
यतेस्त्रिसवनं प्रोक्तं सक्तु नक्षत्राचारिणः ॥”
अपि च ।

“उद्यस्युषसि यत् ज्ञानं सन्ध्यायासुदिते रवौ ।
प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥
यत् फलं द्वादशाब्दानि प्राजापत्यैः कृतेभवेत् ।
प्रातःस्नायी तदाप्नोति वर्षेण श्रद्धयान्वितः ॥
य इच्छेद्दिपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्ययज्ञोपमान् ।
प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥
षट्तिथौ माघमासन्तु प्रातःस्नायी हविष्यभुक् ।
अतिपापं महाघोरं मासादेव यपोहति ॥
सातरं पितरचापि भातरं सुहृदं गुरुम् ।
सप्तद्विंशं निमज्जेत द्वादशांशं कमेतु सः ॥”

प्रातराशः, पुं, (अशनमिति । अश् + भावे णच् ।
आशः । प्रातः प्रातःकाले आशो भोजनम् ।)
प्रातःकालीनभोजनम् । तत्पर्यायः । कल्पवर्चः

२ । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रातर्भोजनम् ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ कल्पवर्चः ४ । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २ । २ ।

“यः पञ्चहायनो मात्रा प्रातराशाय वाचितः ।
तन्नेच्छद्रघयन् यस्य सपर्यां बाललीलया ॥”)
प्रातर्गैयः, पुं, प्रातःकाले गेय ईश्वरादियैः । स्तुति-
पाठकः । तत्पर्यायः । स्तुतिव्रतः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रभातगातये, त्रि ॥
प्रातर्भोक्ता, [ऋ] पुं, (प्रातर्भुङ्क्ते इति । भुञ् +
लृच् ।) काकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रभाते
भोजनकर्तारि, त्रि ॥

प्रातर्भोजनं, क्ली, (प्रातः प्रभातकाले भोजनम् ।)
प्रातराशः । इति जटाधरः ॥
प्रातिका, स्त्री, (प्रातलीति । प्र + अन् + खुल् +
टाप् । अत इत्वम् ।) जवा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

प्रातिपदिकः, पुं, (प्रतिपदि तिथौ भव इति ।
प्रतिपद् + “कालात् ठञ् ।” ४ । ३ । ११ ।
इति ठञ् ।) अग्निः । यथा,—
“इत्यभूतो महानग्निर्ब्रह्मक्रीडोद्भवो महान् ।
उवाच देवं ब्रह्माणं तिथिर्मे दीयतां प्रभो ॥
यस्यामहं समस्तस्य जगतः स्वातिमाप्नुयाम् ॥
ब्रह्मोवाच ।

देवानामथ यक्षाणां गन्धर्वाणाञ्च सत्तम ।।
आदौ प्रतिपदा येन त्वसृत्पद्मोऽसि प्रावक ! ॥
त्वत्पदात् प्रातिपदिकं सम्भविष्यति देवताः ।
अतस्ते प्रतिपन्नास्ति तिथिरेवाभविष्यति ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

(प्रतिपदे धातुभिन्नपदे भव इति । प्रति-
पद् + ठक् ।) नास्ति, क्ली । यथा । अघातुविभ-
क्त्यर्थवत् प्रातिपदिकम् । इति सुप्रज्ञायाकरणम् ॥
प्रातिभायं, क्ली, (प्रतिभू + अण् । द्विपद्वह्निः ।)
प्रतिभुवो भावः । जामिनी इति भाषा । यथा,
“वाचित्वं प्रातिभायश्च दानं यद्व्ययमेव च ।
विभक्ता भातरः कृत्युर्नोविभक्ता परस्परम् ॥”

इति दायभागः ॥

प्रातिखिकं, त्रि, (प्रतिखं भवः । प्रतिख + ठक् ।)
असाधारणम् । तत्पर्यायः । अन्यासाधार-
णम् २ आवेशिकम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रातिहारः, पुं, (प्रतिहार एव । स्वार्थे अण् ।)
प्रातिहारिकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
प्रातिहारकः, पुं, (प्रतिहारक एव । स्वार्थे
अण् ।) प्रातिहारिकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
प्रातिहारिकः, पुं, (प्रतिहारः प्रतिहार्यं याज
इत्यर्थः । स प्रयोजनमस्येति । प्रतिहार +
“प्रयोजनम् ।” ५ । १ । १०६ । इति ठञ् ।)
मायाकारः । इत्यमरः । २ । १० । ११ ॥

प्रातीपः, पुं, (प्रतीपस्यापत्यं प्रतीपस्यायमिति
वा । प्रतीप + अण् ।) प्रतीपपुत्रः । प्रान्तनु-
राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । १४८ । २ ।

“प्रातीपः शान्तनुजातः कुलस्यार्थं यथोत्थितः ॥”)

प्राथमकल्पिकः, पुं, (प्रथमकल्प आदारम्भः प्रयोजनं यस्य । “प्रयोजनम् ।” १।१।१०६। इति ठञ् । यदा, प्रथमकल्पमधीते इति । विदालक्षणाकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यमिति ठक् ।) प्रथमारब्धवेदाध्ययनः । प्रथमं शिक्षणीयं कल्पं शास्त्रमधीते यः इत्यर्थे णिकः । तत्पर्यायः । शेषः २ । इत्यमरभरतौ ॥

प्राथमिकः, त्रि, (प्रथमे भवः । प्रथम + ठञ् ।) प्रथमभवः । यथा । यथाविरलक्रमेण सिद्धि-सिद्धाधयिषासुमितयुक्तत्र द्वितीयक्षणे पक्षता-सन्त्यक्तार्थे द्वितीयः सिद्धाधयिषाविरहो विशेष-ययमस्तु सिद्धिः प्राथमिकस्तु किमर्थम् । इति पक्षताशिशोमणिः ॥

प्राथम्यं, त्रि, (प्रथम + व्यञ् ।) प्रथमस्य भावः । यथा, “अस्माभिरेव प्राथम्येन नानासुनीनां वचनेरेवंविधो निबन्धः क्रियते ।” इति विजय-रचितः ॥

प्राडुः, [सु] य, (प्राचीति । प्र + अड् + “वाङ्-लकाददेरपुत्रिप्रत्ययः ।” उणा० २।११८ । इत्यत्र उञ्जलदत्तोक्त्या उठिः ।) नाम । प्राकाश्यम् । स्फुटत्वम् । तत्पर्यायः । व्याविः २। यथा । प्राडुरासीत् । व्याविर्भूतः । इत्यमर-भरतौ ॥ (यथा, रघुः । ११।१५ ।

“व्यानिनादमय गृह्णीत तयोः

प्राडुरासु बहुलक्षणाच्छविः ।

ताडिका चलकपालकुण्डला

कालिकेव निविडा वलाकिनी ॥”)

प्रकाशः । सम्भाष्यम् । इति । इति शब्दरत्ना-वली ॥

प्राडुर्भावः, पुं, (प्राडुस् + भू + भावे चञ् ।) व्याविर्भावः । यथा,—

“वपुः प्राडुर्भावादसुमितमिदं जल्पनि परा ॥”

इति कुवलयानन्दः ॥

प्रादेशः, पुं, (प्रदिश्यते इति । प्र + दिष् + हल-च्चेति घञ् । “उपसर्गस्य षणि” इति दीर्घः ।) तर्जनीचक्षितविरुताहुडः । इत्यमरः । २।६। ८३ ॥ (यथा, महाभारते । ५।५१।१६ ।

रमायतो भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोऽर्जुनात् ॥

देश एव । स्वार्थे अण् ।) देशमात्रम् । यथा,

‘प्रादेशो देशमात्रे च तर्जन्यहुडस्मिते ॥’

इति मेदिनी ॥

“अनुष्ठस्य प्रदेशिण्या यासः प्रादेश उच्यते ॥”

इति देवीपुराणम् ॥

प्रादेशनं, स्त्री, (प्र + आ + दिष् + लुट् ।) दाणम् । इत्यमरः । २।७।३० ॥

प्रादोषः, त्रि, (प्रदोषस्यायमिति । प्रदोष + अण् ।) प्रदोषनमन्त्री । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (प्रदोषे यादरतीति । “यादरति, ऋगः ।” ४।३।५१। इति ऋक् । प्रादोषो ऋगः । प्रदोषवधचरितं अध्ययनं सोऽयम् । “तदस्य सोऽयम् ।” ४। ३।५२ । इति अण् । प्रादोषः शिष्यः । इति यादरतम् ॥)

प्रादोषिकः, त्रि, (प्रदोषस्यायमिति । प्रदोष + “निशाप्रदोषाभ्याम् ।” ४।३।१४। इति ठञ् ।) प्रदोषसम्बन्धी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ प्राधान्यं, स्त्री, प्रधानस्य भावः । (प्रधान + भावे व्यञ् ।) प्रधानत्वम् । यथा, धर्मदीपिकायाम् । “वेदार्थोपनिबन्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्तुतम् ॥”

प्राध्वं, य, (प्राध्वगतीति । प्र + आ + ध्वन + णम् ।) व्युत्कूलम् । इत्यमरः । ३।४।४ ॥ (यथा, रघुः । १३।४३ ।

“सभाजने मे सुचन्द्रवद्वाहुः

सर्वेतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते ॥”)

प्राध्वः, त्रि, (प्रगतोऽध्वानमिति । “उपसर्गाद-ध्वनः ।” ५।४।८५ । इति व्यञ् ।) बहुदूर-गामि-रथादिः । इति वीपदेवः ॥ दूरपथः । प्रहः । बन्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-भारते । ३।१६२।२७ ।

“ततः शक्तिं गदां खड्गं घण्टां भरतर्षभः ।

प्राध्वं हत्वा नमस्कृते कुवेराय हकीदरः ॥”)

प्रान्तः, पुं, (प्रकटोऽन्तः ।) अन्तभागः । शेष-वीमा । यथा, कुमारः । ३।४३ ।

“प्रान्तेषु संवत्तनमेरुशालं

ध्यानासदं भूतपतेर्विवेश ॥”

प्रान्ततः, [सु] य, (प्रान्त + तविल् ।) प्रान्त-भागे । यथा, प्राचीरं प्रान्ततो हतिः । इत्य-मरः । २।२।३ ॥

प्रान्तरं, स्त्री, (प्रकटमन्तरमवकाशो व्यवधानं वा यत्र ।) दूरन्यूयोऽध्वा । इत्यमरः । २।१।१७ ॥ ह्यायातरुजलादिरहिते पथि प्रान्तरं दूरं न्यूयो दूरन्यूयः दूरचावौ न्यूयश्चेति वा दूरन्यूयो जलादिवर्जितत्वात् ईदृक् योऽध्वा स प्रान्तर-मित्यन्वयः । प्रकटमन्तरं व्यवधानमवकाशो वा अत्रेति प्रान्तरम् । इति भरतः ॥ (यथा, महा-निर्वाणतन्त्रे । १।६४ ।

“इदं गते प्रान्तरे च प्रावादात् पर्वतुदपि ।

पतिष्यन्ति मरिष्यन्ति मनुना मदविडलाः ॥”)

विपिनम् । कोटरम् । इति मेदिनी ॥

प्रान्तन्यूयं, स्त्री, (प्रान्ते न्यूयमस्य ।) दूरन्यूय-पथः । ह्यायादिरहितपथः । इति शब्दरत्ना-वली ॥

प्रापयं, स्त्री, (प्र + आप् + ल्युट् ।) अयनम् । प्राप्तिः । (यथा, मनुः । २।६५ ।

“प्रापयान् सर्वकामानां परिव्यागो विशि-

यते ॥”

प्राप्तिरेत्या । प्रकर्षेण आपनम् । प्रान्त-र-दण्डान्ताहा प्रपूर्वापघातोर्भावे अनट् प्रत्ययः ॥

प्रापयिकः, पुं, (प्रापयान्यते इति । प्र + आ + पय्य + चवधारे + “प्राठि यचिचषः ।” उणा० २।४१ । इति किकृ ।) पण्यविक्रयि । इति सिद्धान्त-कौमुद्यासुवादिहितिः ॥ (यथा, माघे । ४।१९ ।

“आप्यादिव प्रापयिकादवसं

पयाश्च रजान्यमितानि लोकः ॥”)

प्रापणीयं, त्रि, प्राप्यते यत् । (प्र + आप् + ञनी-यत् ।) प्राप्यम् । (यथा, मेघदूते । ५ ।

“धमन्योतिःखलिलमखतां वसिष्ठातः क मेघः सदैवार्थाः क पटुकरयैः प्राणिभिः प्राप-नीयाः ॥”)

प्रापेयः, पुं, गन्धर्वगणविशेषः । यथा, अग्निपुराणे । “प्रवाप्य जनयत् पुत्रान् दियान् वै गायनो-त्तमान् ।

चतुर्दश देवगन्धर्वाः प्रापेयाः परिकीर्तिताः ॥”

प्राप्तः, त्रि, (प्र + आप् + क्त ।) प्रस्थापितः । तत्पर्यायः । प्रयिहितः २ । लब्धः । तत्पर्यायः । विप्रः २ भावितः ३ आसादितः ४ भूतः ५ । इत्यमरः । ३।१।८६, ३।१।१०४ ॥

(उत्पन्नः । समुपस्थितः । यथा, मनुः । ११।१२२१।

“एतस्मिन्नेव प्राप्ते वसित्वा गृहेभाजिनम् ।

सप्तागारांचरेद्भैक्षं स्वकर्मे परिकीर्तयन् ॥”)

प्राप्तपक्षत्वं, त्रि, (प्राप्तं पक्षत्वं मरयं येन ।) न्यतम् । इत्यमरः । २।८।१९७ ॥

प्राप्तभावः, पुं, (प्राप्तो भावो येन ।) जातोद्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (प्राप्तभार इत्यपि कपित् पाठः ॥) लब्धसत्तायै, त्रि ॥

प्राप्तरूपः, त्रि, (प्राप्तं रूपं येन ।) पण्डितः । मनोज्ञः । इत्यमरः । ३।३।१३१ ॥ रूपवांच ॥ प्राप्त्यं, त्रि, प्राप्यते यत् । प्रपूर्वापघातोः कर्कषि-तयप्रत्ययः । प्राप्यम् । (यथा, रामायणे । २। २६।१० ।

“आदेशो वनवासस्य प्राप्तयः स मया किल ॥”)

प्राप्तिः, स्त्री, (प्र + आप् + चिन् ।) उदयः । (यथा, महाभारते । १४।४८।३ ।

“गच्छत्यात्मप्रसादेन विदुषां प्राप्तिमथयाम् ॥”)

घनादिवृद्धिः । अधिगमः । लाभः । इत्यमर-भरतौ ॥ प्रापयम् । (यथा, मनुः । ६।१०३ ।

“एव स्त्रीपुंसयोस्तौ घनो वी रतिसंघितः ।

आपयपथप्राप्तिश्च दायभागं निदोषत ॥”)

संघतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ अयिमादृष्ट-यान्तर्गतैर्ष्वविशेषः । स च अभीक्ष्णप्रप-यम् । इति हेमचन्द्रो भरतश्च ॥

प्राप्यं, त्रि, (प्र + आप् + ल्युट् ।) प्राप्तयम् । तत्पर्यायः । गन्धम् २ समासाद्यम् ३ । इत्य-मरः । ३।१।६२ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६२।१० ।

“मयैषा सावुरागेण बहुशः प्रार्थिता सती ।

विराहस्तवती सेयमद्य पाप्मा भविष्यति ॥”

य, प्र + आप् + ल्यप् । यथा, मेघदूते ।

“प्राप्यावर्त्तौमुदयनकपालोविदग्धान्मृगान् ॥”)

प्रावोधिकः, पुं, (प्रवोधाय इति । प्रवोध + ठञ् ।) उप-काशः । इति शब्दमाळा ॥ प्रावोधिकोऽपि पाठः ॥

प्रावोधः, स्त्री, (प्रवोधावः । प्रसु + चञ् ।) त्रेह-त्वम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्राभाकरः, पुं, (प्राभाकरस्यायं तन्मतं वेत्तीति । प्राभाकर + अण् ।) मीमांसकविशेषः । यथा,

“प्राप्तिस्वरूपं निरूप्य परमतनिराकरणपूर्वकं

स्वमतेन तद्व्यहोपायमभिधातुं प्रथमं प्राभा-
करमततुपदर्शयति सेयमित्यादिना ।” इति
व्याप्तिव्यहोपायशिरोमयिः । प्राभाकरमते
व्याप्तेः सहदर्शनगम्यत्वं यथा तस्मात् परिशेषेण
सहदर्शनगम्या वा । इति व्याप्तिव्यहोपाय-
चिन्तामयिः ।

प्राभृतं, स्त्री, (प्राभियते स्तेति । प्र + व्या + भृ +
क्त ।) उपलौकिकम् । इत्यमरः । (यथा, कथा-
चरित्वागरे । १७ । १६४ ।

“तं दत्तप्राभृतं दूतं स संमान्य यस्यैवत् ।”)
प्राभृतकं, स्त्री, (प्राभृत + स्वार्थे कन् ।) प्राभृतम् ।
तन्मन्त्रायः । कौशिलिका २ । इति हारावली ।
१५६ ।

प्रमाद्यः, पुं, (प्रमाद्यन्नेनेति । प्र + मद् + ण्यत् ।)
वाचकः । इति शब्दचन्द्रिका । स्वार्थे ण्यो
प्रमाद्यः । तस्य भावे, स्त्री ।

प्रमायिका, त्रि, (प्रमाणादागतः । प्रमाय +
ठक् ।) हेतुकः । मर्यादाहः । शास्त्रज्ञः । परि-
च्छेदकः । प्रमायकर्ता । इति प्रमायशब्दात्
कर्तरि व्यक्तप्रत्ययः ।

प्रमाय्यं, स्त्री, (प्रमाय्यस्य भावः । प्रमाय +
यञ् ।) प्रमाय्यत्वम् । प्रमाय्यशब्दाद्भावार्थे
काप्रत्ययः । (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ४३ ।

“सर्वं भूतहितार्थोक्तिर्वेदप्रमाय्यदर्शनम् ।
शुक्रदेवविशिष्टविपूर्वनं साधुसङ्गमः ।”)
प्रमाय्यवादः, पुं, (प्रमाय्यस्य वादः कथनम् ।)

प्रमाकरयत्वाकथनम् । तद्वति तत्प्रकारकत्व-
प्रमात्वकथनम् । चिन्तामयिन्याप्यन्यविशेषः ।
इति पूर्वाचार्याः । यथा । अथ जगदेव
पञ्चमिममसुहृद्भिर्गुरुदशसु विद्यास्थानेष्वभ्य-
र्चिततमामान्नीचिकीं परमकाव्यिकीं मुनिः
प्रश्रिताय । तत्र प्रेक्षावत् प्रवृत्तार्थं प्रमाणादि-
पदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयवाधिमम इत्यादावसूच-
यत् । तेषु प्रमाणाधीना सर्वेषां व्यवस्थितिरिति
प्रमायतत्त्वमव विविच्यते । इत्यादि गङ्गेशो-
पाध्यायः ।

प्रानीयं, स्त्री, (प्रमयनप्रति । प्र + मी वधे +
भावे क्त । तत्र प्रमीते मरये साधु इति यञ् ।
अस्य वधतुल्यत्वात्तत्त्वम् ।) ऋणम् । इति
त्रिकाण्शेषः । (प्रमीतस्य भाव इति । प्रमीत +
यञ् ।) ऋतत्वम् ।

प्रायः, पुं, (प्रवृत्त्ययनमिति । प्र + अय + घञ् ।
यद्वा, प्र + इ + “यट्” । ३ । ३ । ५६ ।
इत्यच् ।) मरणम् । मरणार्थमनशनम् । (यथा,
रामायणे । ४ । ५३ । १२ ।

“अहं वः प्रतिजानामि न गमिष्याम्यहं पुरीम् ।
इहैव प्रायमाश्रित्य श्रेयो मरणमेव च ।”)
तुल्यम् । बाहुल्यम् । इति मेदिनी । ये, ३६ ।
(यथा, वाहितदपये । ३ । १११ ।

“तत्कराः पट्टका च्छाः सुखप्राप्तप्रदानाया ।
लिङ्गिनश्चक्रमाया आसां (विद्यानाम्) प्रायेण
वक्षमाः ।”)
वयः । इति हेमचन्द्रः । (पापम् । तपः । इति
स्तुतिः । स्त्री, प्रवेशः । युद्धम् । यथा, ऋग्वेदे ।
३ । १८ । ८ ।

“उप ष्ये वरुणे गभस्तौ

प्राये प्राये जिगीवांसः स्याम ॥”

“किञ्च प्राये प्राये सोमपानार्थमिन्द्रस्य यज्ञ-
शाखायां प्रवेशे प्रवेशे जिगीवांसः शत्रूणां
जेतारो भवेम । यद्वा, प्राये प्राये प्रकर्षेण
इयते गम्यते योद्धमिरिति प्रायं युद्धम् । तस्मिन्
युद्धे जिगीवांसः शत्रून् जितवन्तो भवेम ॥”
इति तद्वाक्ये सायनः । त्रि, गमकः । यथा,
मनौ । ३ । २६४ ।

“प्रचाल्यहस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् ।
ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा बान्धवानपि भोजयेत् ॥”
“प्रचाल्येति । तदनुहस्तौ प्रचाल्याचम्य ज्ञाति-
प्रायमन्नं जुयात् । ज्ञातीन् त्रैति गच्छतीति
ज्ञातिप्रायं कर्मेण्यत् । ज्ञातीन् भोजये-
दित्यर्थः ॥” इति कुल्लूकभट्टः ।

प्रायः, [सु] य, (प्र + अय गतौ + असुन् ।)
बाहुल्यम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १७ । (यथा,
कथाचरित्वागरे । ६ । १२३ ।

“ततोऽहं शर्मवर्मा च ज्ञातवन्तौ क्रमेण ताम् ।
अत्रान्तरे स च प्रायः पर्यह्येत वासरः ॥”)

प्रायश्चित्तं, स्त्री, (प्रायस्य पापस्य चित्तं विशोधनं
यस्मात् । यदुक्तं स्तुतौ ।

“प्रायः पापं समुद्दिष्टं चित्तं तस्य विशोधनम् ॥”
यद्वा, प्रायस्य तपसः चित्तम् निश्चय इति ।
“पारस्करप्रभृतौ च संज्ञायाम् ।” ६ । १ ।
१५७ । इत्यत्र । “प्रायस्य चित्तिचित्तयोः ।”
इति वार्तिकोक्ता सुट् निपात्यते च । निरु-
क्तिस्तु निम्ने द्रष्टव्या ।) पापक्षयमात्रसाधनं
कर्मे । यथा, हारीतः । प्रयतत्वाहोपचित-
मनुभं नाशयतीति प्रायश्चित्तम् ॥ * ॥ (“प्राय-
श्चित्तमिति । यत्तपःप्रभृतिकं कर्मे उपचितं
वञ्चितमनुभं पापं नाशयतीति कृततत्तत्त-
कर्म्मभिः कर्तुः प्रयतत्वाद्वा शुद्धत्वादेव तत्-
प्रायश्चित्तम् । तथाच पुनर्हारीतः । यथा,
चारोपखेदचखनिर्गोदनप्रक्षालनादिभिर्वासांस्त्रि
शुध्यन्ति एवं तपोदानयज्ञैः पापकृतः सुहि-
सुपयान्ति । सुहिं पापक्षयम् । यथा, महा-
भारते ।

“अङ्घ्रिर्गान्त्रान् मलमिव तमो ह्यग्निभयाद्वयथा ।
दानेन तयसा चैव सर्वपापमपोहति ।’
तेन पापक्षयमात्रसाधनत्वेन विधिबोधिनं
कर्मे प्रायश्चित्तम् । मात्रार्थेनाभस्तु प्रयतत्वाद्-
वेत्तेवकारार्थेकवाशब्दात् । तथाच विश्वः ।
‘वा स्याद्विकल्पोऽपमयोरेवार्थे च समुच्चये ।’
एवम् ।

‘अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनश्चिमे ।’

इति विष्णुस्तुत्याश्वमेधस्यापि प्रायश्चित्तत्वम् ।
पापक्षयसर्गोभयसाधकस्य तु तस्यापि न प्राय-
श्चित्तत्वम् । प्रायश्चित्तस्य खञ्जसादिचनकत्वेऽपि

तदंशे विधिवोधितत्वाभावाद्वास्त्वम्भः ॥ इति
प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥) तस्य शुत्वपत्तिर्यथा ।
अङ्गिराः ।

“प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।
तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्तुतम् ॥”

निश्चयसंयुक्तम्पापक्षयसाधनत्वेन निश्चित-
मित्यर्थः ॥ * ॥ पापान् वैदिकप्रतिपादोऽनर्थः ।
अनर्थश्चानिष्टसाधनम् । पापकारणसुक्तं याज्ञ-
वल्क्येन । यथा,—

“विहितस्यानुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।
अनियहाश्चेन्द्रियाणां नरः पतनच्छति ॥” * ॥

पापविशेषेणावस्थाविशेषमाह मनुः ।

“शरीरजेः कर्मदोषेयाति स्यावरतां नरः ।
वाचिकैः पश्चिन्मतां मानसेरन्यजातिनाम् ॥

इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्वकृतेस्तथा ।
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥”

यमः ।

“सुरापो ब्रह्महा गोघ्नः सुवर्णस्तेयहन्तरः ।

पतितैः संप्रयुक्तश्च कृतज्ञो गुरुतल्पगः ।

एते पतन्ति सर्वेषु नरकेष्वदुर्लभ्यैः ॥” * ॥

प्रायश्चित्तमाहाम्नां यथा । अङ्गिराः ।

“उद्यच्छन् युवदादित्यस्तमः सर्वं यपोहति ।

तद्वत् कल्याणमातिष्ठन् सर्वं पापं यपोहति ॥

पापक्षेत् पुरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ।

सुच्यते पातकैः सर्वैर्महाभैरिव चन्द्रमाः ॥”

कल्याणं प्रायश्चित्तम् ॥ * ॥ तस्यावश्यकर्तव्यत्व-
माह यमः ।

“तपसोऽन्ते विमुध्यन्ति कर्मणां वा परिचयात् ।

तस्मात् कर्तव्यमेतैस्तु प्रायश्चित्तं विमुहये ॥”

कर्मणां भोगेन परिचयादित्यर्थः ॥ * ॥ प्राय-
श्चित्ताह्वमाह मनुः ।

“अज्जर्हन् विहितं कर्मे निविहन्तु समाचरन् ।

प्रसवञ्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥” * ॥

अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात् कृत्वा कर्मे विग-
हितम् ।

तस्मादिसुक्लिमन्विच्छन् द्वितीयं न समाचरेत् ॥”

प्रायश्चित्तस्य काम्यत्वं नैमित्तिकत्वं नित्यत्वम्
यथा । जाबालः ।

“काम्यानां सफलार्थश्च दीव्यतादर्थमेव च ।

अतः काम्यं नैमित्तिकस्य प्रायश्चित्तमिति

स्थितिः ॥

चरित्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विमुहये ।

निन्द्यैश्च लक्ष्यैर्युक्ता जायन्ते निष्कृतेनरः ॥” * ॥

ज्ञानाज्ञानकृतपापयोः प्रायश्चित्तमेदो यथा ।

अङ्गिराः ।

“अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः ।

स्वात्वकामकृते यत्तु हिदुष्यं बुद्धिपूर्वकं ॥” * ॥

अथ प्रायश्चित्तिनस्यैवदुपस्थानम् ।

तत्राङ्गिराः ।

“कृते निःसंशये पापे न सुस्त्रीताशुपस्थितः ।

शुक्लानो वर्धयेत् पापमसत्तं पर्षदि ब्रुवन् ॥

सर्वेषां वाग्यतः क्षात्वा क्षिप्रवासाः समाश्रितः ।

प्रायश्चि

उपस्थाय ततः श्रीभ्रमात्तिमान् धरयो गतः ।
 मानैश्च शिरसा चैव न च किञ्चिदुदाहरेत् ॥”
 उपस्थानश्च ब्राह्मणान् ब्रह्मादिना तोषयित्वा
 कार्यम् । महन्तु पापेषु राज्ञोऽपुनःस्थितिः
 कार्येणाह देवतः ।
 “स्वयं वा ब्राह्मणेः कृच्छ्रमल्पदोषे विधीयते ।
 राज्ञा च ब्राह्मणे चैव महत्तु परिचक्षते ॥” ॥
 परिषद्माहाङ्गिराः ।
 “एकविंशतिसंख्याकैर्मोमांसावेदपारगैः ।
 वेदाङ्गकुशले चैव परिषत् संप्रकल्पयेत् ॥
 चातुर्विधो विकल्पो च अङ्गविहर्मेपाठकः ।
 त्रयश्चात्रमियो दृष्टाः पर्यन्तं स्यात्तु दशावरा ॥”
 मनुः ।
 “त्रैविद्यो हेतुकस्तर्को नैरुक्तो धर्मेपाठकः ।
 त्रयश्चात्रमियः पूर्वं पर्यन्तं स्यात्तु दशावरा ॥”
 अङ्गिराः ।
 “एषा तु लघुकार्येषु मध्यमेषु तु मध्यमा ।
 महापातकिशोध्यैश्च शतशो भूय एव वा ॥”
 प्रदर्शनार्थमिदम् । यावद्भिरेव निरूपयं ताव-
 द्भिरेव परिषत् । दृष्टार्थत्वादेव तस्याः । तथा च
 यमः ।
 “एको ह्यै वा त्रयो वापि यद्वर्ग्युधर्मेपाठकाः ।
 स धर्मे इति विज्ञेयो नेतरेषां सहस्रशः ॥” ॥
 प्रायश्चित्ताकथने दोषो यथा,—
 “आर्त्तानां मार्गमाणां प्रायश्चित्तानि ये
 द्विजाः ।
 जानन्तो न प्रयच्छन्ति तेषां तद्दोषभागिनः ॥
 अनर्चितैरेनाहूतैरप्येवैव संसदि ।
 प्रायश्चित्तं न वक्तव्यं जानद्भिरेव कल्पतः ॥
 न्यायतो मार्गमाणां चत्त्रियादेः प्रणामिनः ।
 अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतमेतत् समादिशेत् ॥”
 हारीतः ।
 “यथावथो यथाकालं यथाप्रायश्च ब्राह्मणे ।
 प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं ब्राह्मणेऽर्धमेपाठकैः ॥
 तस्मात् कृच्छ्रमयायुर्द्वं पादं वापि विधानतः ।
 ज्ञात्वा वलावलं कालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥”
 व्यशक्तावनुग्रहमाह पराशरः ।
 “दुर्लभेऽनुग्रहः कार्यस्तथा वै शिशुवृद्धयोः ।
 ऋतोऽन्यथा भवेद्योषस्तस्मान्नानुग्रही भवेत् ॥”
 स्तेषादिनानुग्रहे दोषो यथा,—
 “स्तेषां यदि वा लोभान् मोहादज्ञानतो-
 रपि वा ।
 कुर्वन्त्यनुग्रहं ये तु तन् पापं तेषु गच्छति ॥”
 शास्त्रीयप्रायश्चित्तसुदाहृत्य पञ्चादनुग्रहः कार्यं
 दत्ताष्टाङ्गिराः ।
 “कृत्वा पूर्वमुदाहारं यद्योक्तं धर्मवक्तृभिः ।
 पञ्चात् कार्यानुसारेण शक्त्वा कुर्वन्त्यनुग्रहम् ॥”
 दृष्टत्वादिभेदान् प्रायश्चित्तं यथा,—
 “अग्नीतिर्यस्य वर्षाणि बाहो वापूगणयोदृशः ।
 प्रायश्चित्तार्हमर्हन्ति स्थियो रोगिय एव च ॥”
 न्यय पापनिष्क्रमणादिः ।
 तत्र मनुः ।

प्रायश्चि

“स्वापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च ।
 पापहन्त्युच्यते पापात्तथा दानेन चापदि ॥”
 आपदीत्यनेन अध्ययनतपसोर्दानमनुकल्प इत्यु-
 क्तम् । एतद्विंशत्यतिरिक्तविषयम् । हिंसा-
 यान्तु दानं सुखम् । यथा, भविष्ये ।
 “हिंसात्मकानां सर्वेषां कौर्त्तितानां मनोषिभिः ।
 प्रायश्चित्तकदम्बानां दानं प्रथम उच्यते ॥”
 तथा मनुः ।
 “दानेन वधनिर्णयं सर्पादीनामशक्तुवन् ।
 एकैकशश्चरेत् कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये ॥” ॥
 सामान्यप्रायश्चित्तानि यथा, संवर्त्तः ।
 “हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च ।
 नाश्रयन्त्याशु पापानि महापातकानान्यपि ॥”
 यमः ।
 “शेषेण शरीरस्य तपसाध्ययनेन च ।
 पापहन्त्युच्यते पापात् दानेन च दमेन च ॥”
 मनुः ।
 “कृत्वा मार्गं हि सन्त्य तस्मात् पापात्प्रसुच्यते ।
 नैतन् कुर्व्यात् पुनरिति निवृत्त्या पूयते नरः ॥”
 विष्णुपुराणम् ।
 “प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै ।
 यानि तेषामशेषाणां क्षणानुस्मरणं परम् ॥”
 यमः ।
 “गवाहिका देवपूजा वेदाभ्यासः सरित्तृप्तयः ।
 नाश्रयन्त्याशु पापानि महापातकानान्यपि ॥”
 गोतमः । “हिरण्यं गौर्वाचोऽश्वो भूमिस्तिला
 घृतमन्नमिति दद्यानि । एतान्येवानादेशे विक-
 ल्पेन क्रियेरन् एनसि लघूनि लघूनि गुरुणि
 गुरुणि ॥” विष्णुपुराणम् ।
 “एवं विषयभेदाद्देवस्याप्यानि पुस्तक ! ।
 प्रायश्चित्तानि सर्वेषां गुरुणि च लघूनि च ॥
 अन्यथा हि महाबाहो ! लघूनामुपदेशतः ।
 गुरुणासुपदेशो हि निष्प्रयोजनतां ब्रजेत् ॥”
 महाभारते ।
 “यद्यकार्यश्रुतं कृत्वा कृतं गङ्गाभिषेचनम् ।
 सर्वं दहति गङ्गाभस्मस्तराशिर्भिवानलः ॥”
 व्रतानि शुद्धिकारणान्याह विश्वामित्रः ।
 “कृच्छ्रं चान्द्रायणादीनि शुद्ध्याभ्युदयकारणम् ।
 प्रकाशे वा रहस्ये वा संशयेऽनुक्तं स्फुटं ॥
 प्राजापत्यः शान्तपनः शिशुकृच्छ्रः पराककः ।
 अतिहृच्छ्रः पर्यहृच्छ्रः सौम्यः कृच्छ्रानि-
 कृच्छ्रकः ॥
 महाशान्तपनः शुद्धेऽतमकृच्छ्रस्तु पावनः ।
 जलोपवासकृच्छ्रश्च जलकृच्छ्रस्तु शोधकः ॥
 एते समस्ता यस्मा वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा ।
 पातकादिषु सर्वेषु पापनेषु प्रयत्नतः ॥
 कार्यान्तान्द्रायणैर्युक्ताः देवता वा विप्रहृदये ।
 शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणं तथा ॥
 यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिषोषिकाकृति ।
 उपवासस्तिरात्रं वा मासः पक्षस्तदर्थकम् ॥
 षडष्टदादशाष्टादि कार्यां शुद्धिफलार्चना ।
 उपपातकयुक्तानामनादिषु चैव हि ॥

प्रायश्चि

प्रकाशे च रहस्ये च अभिसन्ध्याद्यपेक्षया ।
 जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सज्जद्विहितं तथा ॥
 अनुवन्तादिकं दृष्ट्वा सर्वं कार्यं यथाक्रमम् ॥”
 प्रकाशकृते पापे व्रतानि सुस्थानि । रहस्यकृते
 जपादीनि । यथा प्राजापत्यादीन्यभिधाय मनुः ।
 “एतेर्द्विजातयः शीघ्रा व्रतैराविष्कृतैरनसः ।
 अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमस्तु शोधयेत् ॥”
 देवतः ।
 “प्रकाश उक्तं यत्किञ्चित् विंशभागो रहस्यके ।
 त्रिंशभागः षड्भागः कल्पो जात्याद्यपेक्षया ॥”
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
 अथ प्रायश्चित्तपूर्वाष्टक्यम् । शुद्धसिद्धिर्त्ता ।
 “वाप्य केशनखान् पूर्व्यं हृतं प्राश्य बहिर्निश्चि ।
 प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् ।
 प्रायश्चित्तसुपावीनो वाग्यतस्त्रिचरणं सूशेत् ॥”
 केशधारणेच्छायां दिगुयव्रतादिकमाह हारीतः ।
 “राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।
 केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 केशानां धारणार्थं तु दिगुयं व्रतमाचरेत् ।
 दिगुये तु व्रते चौर्ये दिगुया दक्षिणा भवेत् ॥”
 विद्वद्विप्रवृत्तस्त्रीणां नेष्यते केशवापनम् ।
 कृते महापातकिनो गोपानुश्चावकीर्णनः ॥”
 सधवास्त्रीणां विशेषमाह भवदेवभट्टहृतं वप-
 नम् ।
 “वपनं नैव नारीणां नातुवण्या जपादकम् ।
 न गोष्ठे शयनं तासां न च दद्याद्गवाजिनम् ॥
 सर्वान् केशान् सप्तवृत्त्य छेदयेदङ्गुलिद्वयम् ।
 सर्वत्रैव हि नारीणां शिरसो सुष्ठनं कृतम् ॥”
 अथ धेनुमल्लयवस्या । तत्र संवर्त्तः ।
 “प्राजापत्यव्रताशक्तो धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् ।
 धेनोरुभावे दातव्यं तुल्यं मूत्रं न संशयः ॥”
 पयस्विनीमिति विशेषणं दुग्धोपयोगाय । स च
 वत्सं विना न सम्भवति । अतः स्वत्वाया एव
 दानं सुखम् । तदभावे यथोचितं मूत्रम् । तद-
 सम्भवे पुराणत्रयम् । द्वात्रिंशत्पयिका गावो
 वत्सः पौराणिको भवेदिति कात्यायनवचनात् ।
 षट्त्रिंशत्पयमिति कृत्वा पठन्ति ।
 “धेनुः पञ्चभिराजानां मध्यानां त्रिपुरानिकी ।
 कार्पापयेकमल्लया हि दरिद्राणां प्रकीर्त्तिता ॥”
 प्रायश्चित्तोत्तरकर्त्तव्याणि । यथा । भविष्ये ।
 “क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानान्तु भोजनम् ।
 शुद्धार्थमिति तत् प्रोक्तं वेनतेय ! मनोषिभिः ॥”
 जावालः ।
 “आरम्भे सर्वत्रच्छायां समामौ च विशेषतः ।
 आन्येनैव हि शालायां जुहुयाद्दहतीः पृथक् ।
 आहं कुर्व्याद्व्रतस्थानी गोहिरण्यमदक्षिणम् ॥”
 प्रायश्चित्तानन्तरं गोभ्यो यदर्थं दद्यात् । यदि तु
 गावस्तद्वत्तदर्थं न गृह्णीयुस्तदा पुनस्तथाय-
 चित्तमनुतिष्ठेत् । यथा हारीतः । स्वशिरमा
 यवसमादाय गोभ्यो दद्यात् यदि ताः प्रमुदिता
 गरीयुरर्धेन प्रवर्त्तयेयुः । एवं कृतप्रायश्चित्तम् ।
 इतरथा न । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ १ ॥

अथ प्रायश्चित्तविधेः कोलनप्रतिप्रमाणानां प्रायश्चित्तानि निरूप्यन्ते ।

अपराधकृतकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूरीदानम् ।	दक्षिणा ।
प्राणलभ्य मातृगमनं दुष्टि- गमनं युगागमनम् ।	अज्ञानतो द्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतम् । तस्य महापातने द्रष्टव्यम् । ज्ञानेन एतद्विगु- णम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्या- पणाः । तल्लभ्य- सर्गादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्यापणाः ।
अपिचैत्यनद्रायां मातृ- दुष्टिद्वयुपागमनम् ।	द्विगुणप्रथमेन मरणम् । अतुर्विंशति- वार्षिकव्रतं वा । एतस्य अकामतः कामनस्तद्विगुणम् । मातृदुष्टिद्वयुपा- यामपि एतद्व्रतादिकं करणीयम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्या- पणाः । तल्लभ्य- सर्गादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्यापणाः ।

अथ महापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूरीदानम् ।	दक्षिणा ।
अज्ञानतो प्राणलभ्यकर्मकृत- वधः ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । यथा मनुः । “ब्रह्महा द्वादशवर्षात् कर्तव्यं कृत्वा वने वसेत् । भैरवाण्यन्तविग्रहार्थं कृत्वा श्वशिरो- ध्वजम् । भिक्षाशो विचरेद्दयामं वन्ये- र्यदि न जीवति ।”	१८० धेनवः ।	५४० कार्या- पणाः । तल्लभ्य- धिरण्यादिकं वा ।	१०० गावः । तदशक्तौ १०० कार्यापणाः ।
जामिनो प्राणलभ्यकर्मकृत- वधः ।	पाञ्चवल्कीकृतप्रकारेण मरणम् । तथा । लोमभ्यः छाद्येति अथ लोमप्रवृत्ति वै तदुम् । मन्थान्तां ब्रुह्महापि मन्त्रै- रेभियंकारम् । एतस्य कलौ प्राण- लभ्यतरपरम् । तदशक्तौ द्विगुणद्वादश- वार्षिकव्रतम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्या- पणाः । तल्लभ्य- सर्गादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्यापणाः ।
ज्ञानतो प्राणलभ्यकर्मकृतमाफ्सी- गमनवधः ।	ब्रह्मवधप्रायश्चित्तम् । अज्ञानत एतदर्थम् । अनुपनीतपालकपथेऽप्येवम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्या- पणाः । तल्लभ्य- सर्गादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्यापणाः ।
अज्ञानतः मयनस्यप्राणलभ्यवधः ।	द्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्या- पणाः । तल्लभ्य- सर्गादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्यापणाः ।
जामिनः वनस्यप्राणलभ्यवधः ।	तद्विगुणम् । ४८ अष्टवत्वारिंशद्वार्षिक- व्रतम् ।	७२० धेनवः ।	२१६० कार्या- पणाः । तल्लभ्य- सर्गादि वा ।	४०० गावः । अशक्तौ ४०० कार्यापणाः ।
प्राणलभ्यकर्मकृतमातृघोदरभक्त- मुदलोपिपादितापीनां वधः ।	४८ अष्टवत्वारिंशद्वार्षिकव्रतम् । एतस्य जामिनः । अकामन एतदर्थम् ।	७२० धेनवः ।	२१६० कार्या- पणाः । तल्लभ्य- सर्गादि वा ।	४०० गावः । अशक्तौ ४०० कार्यापणाः ।
ज्ञानतो प्राणलभ्यकर्मकृतवेदपार- माण्यतापिप्राणलभ्यवधः ।	१२ वार्षिकव्रतम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्या- पणाः । तल्लभ्य- सर्गादि वा ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्यापणाः ।
अज्ञानतः प्राणलभ्यवधः ।	तदर्थम् । ६ वार्षिकव्रतम् ।	६० धेनवः ।	२४० कार्या- पणाः ।	१० गावः । तदशक्तौ ५० का- र्यापणाः ।
ज्ञानतो ज्ञानतो वा प्राणलभ्य- कर्मकृतप्राणलभ्यवधः ।	तथा ।	तथा ।	तथा ।	तथा ।
अज्ञानतः प्राणलभ्यवधः ।	२५ वार्षिकव्रतम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्यापणाः ।	६ गावः । तदशक्तौ २५ का- र्यापणाः ।
अज्ञानतः प्राणलभ्यवधः ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।
अज्ञानतः प्राणलभ्यवधः ।	मातृघोदरभक्तप्रायश्चित्तद्विगुणम् । तस्य १८ वार्षिकव्रतम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्या- पणाः । तल्लभ्य- सर्गादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्यापणाः ।

अथ महापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णोदानम् ।	दक्षिणा ।
कामतस्तद्वधः । अकामतो वैश्यकर्तृकब्रह्मवधः ।	तद्विगुणम् । ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्तत्रिगुणम् । तच्च ३६ वार्षिकव्रतम् ।	तद्विगुणम् । ५४० धेनवः ।	तद्विगुणम् । १६२० कार्वा- पण्याः ।	तद्विगुणम् । ३०० गावः । अशक्तौ ३०० कार्वापण्याः ।
कामतो वैश्यकर्तृकब्रह्मवधः ।	७२ वार्षिकव्रतम् ।	१०८० धेनवः ।	३२४० कार्वा- पण्याः ।	६०० गावः । अशक्तौ ६०० कार्वापण्याः ।
अकामतः शूद्रकर्तृकब्रह्मवधः ।	ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्तचतुर्गुणम् । तच्च ४८ वार्षिकव्रतम् ।	७२० धेनवः ।	२१६० कार्वा- पण्याः ।	४०० गावः । अशक्तौ ४०० कार्वापण्याः ।
कामतस्तद्वधः ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।
अकामतो ब्राह्मणकर्तृकब्राह्म- णीवधः ।	ब्रह्मवधप्रायश्चित्तार्द्धम् । तच्च ६ वार्षिक- व्रतम् ।	६० धेनवः ।	२७० कार्वा- पण्याः ।	५० गावः । अशक्तौ ५० का- र्वापण्याः ।
कामतस्तद्वधः ।	तद्विगुणम् । क्षत्रियस्य ब्राह्मणीवधे ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्तद्विगुणम् । वैश्यस्य त्रिगुणम् । शूद्रस्य चतुर्गुणम् । अनेकब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तस्यैकत्वम् । यदेव वाचादधकर्तृः प्रायश्चित्तं तदेव स्वल्पप्रवर्तुरनुग्राहकस्य अप्रवृत्तप्रव- र्तकत्वाप्रयोजकस्य च पादहीनम् । नध्यप्रतिरोधकस्य अनुग्राहकस्य प्रवृत्त- प्रवर्तकत्वाप्रयोजकस्य च अर्द्धम् । अनु- मन्तुर्निमित्तिनश्च पादः । अशक्तौ स्त्री- बालवृद्धानां सत्त्वाद्धम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।
ज्ञानतो ब्राह्मणस्य पैथीसुरा- पानम् । हिरण्यस्तगौडोमा- ञ्जीपानञ्च ।	अग्निस्मस्पर्शानां सुरागोक्षजलदुग्धघृत- गोमयस्नानान्यतमस्यामरणात् पा- नम् । चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतं वा ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्वा- पण्याः । तल्लभ्य- स्वर्गादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्वापण्याः ।
अज्ञानतो ब्राह्मणस्य तावां पानम् ।	एतद्वर्द्धम् । तप्तु द्वादशवार्षिकव्रतम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्वा- पण्याः । तल्लभ्य- स्वर्गादि वा ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्वापण्याः ।
अज्ञानतः क्षत्रियस्य पैथी- सुरापानम् ।	नववार्षिकव्रतम् । ज्ञानत एतद्विगुणम् ।	१३५ धेनवः ।	४०५ कार्वा- पण्याः । तल्लभ्य- स्वर्गादि वा ।	७५ गावः । अशक्तौ ७५ का- र्वापण्याः ।
अज्ञानतो वैश्यस्य पैथीसुरा- पानम् ।	पाद्वार्षिकव्रतम् । ज्ञानत एतद्विगुणम् । स्त्रीबालवृद्धानामर्द्धादिकम् ।	६० धेनवः ।	२७० कार्वा- पण्याः । तल्लभ्य- स्वर्गादि वा ।	५० गावः । अशक्तौ ५० का- र्वापण्याः ।
अज्ञानतो ब्राह्मणकर्तृकब्राह्म- णस्वामिकाशीतिरक्षिकाप- रिमितनुवर्गस्तेषुम् ।	अपहृतद्रव्यं तस्यानुरूपं मूल्यं वा भूमिनि- दत्त्वा द्वादशवार्षिकव्रतं करणीयम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्वा- पण्याः । तल्लभ्य- स्वर्गादि वा ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्वापण्याः ।
ज्ञानतस्तत्कर्तृकतत्स्तेषुम् ।	एतद्विगुणं २४ वार्षिकव्रतम् । सुख्यद- ब्राह्मणकर्तृक तु सत्त्वाद्धम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्वा- पण्याः ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्वापण्याः ।
ज्ञानतः क्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृक- ब्राह्मणस्वामिकाशीतिरक्षि- कापरिमितसुवर्गस्तेषुम् ।	राजकर्तृकमुपनासातेन भरयन् । ननु- विंशतिवार्षिकव्रतं वा ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्वा- पण्याः । तल्लभ्य- स्वर्गादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्वापण्याः ।

३२३
प्रायश्चित्त

अथ मष्टापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदग्रहणी घनुदानम् ।	तदग्रहणी चर्गादानम् ।	दक्षिणा ।
अज्ञाननस्तृतीयसंस्कारमिह- तनुवर्गमेवम् ।	दादशवार्षिकव्रतं स्वीयात्तद्विनामदम् । एकस्थोभयधर्मवर्त्तमानः ।	१८० घनदः ।	५२० कार्या- पणाः । तत्तद्व- सर्गादि वा ।	१०० गावः । अश्वत्थौ १०० कार्यापणाः ।
ज्ञानतो गुरुद्वन्नागमनम् । अद्यान् विमात्रगमनम् । अद्वय द्वापरगमनम् ।	गुरुतत्त्वगः पापमभिभाष्य तत्रै लौहमये तुष्यात् । चतुर्णां लौहप्रतिमां स्थाप्य प्रतिमां वा आनिज्जा विधेत् । एवं वा श्रद्धावत्पुत्रान्कृत्य अङ्गलौ निधाय आमरगान् नैर्ऋतीन्द्रशमातिष्ठेत् । चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतं वा कुर्यात् । गुरु- द्वयपि रतन् करणीयम् ।	३६० घनदः ।	१०८० कार्या- पणाः । तत्तद्व- सर्गादि वा ।	२०० गावः । अश्वत्थौ २०० कार्यापणाः ।
अज्ञानतो गुरुद्वन्नागमनः ।	दादशवार्षिकव्रतम् । बालवृद्धयोरद्वयम् । एतच्चातुर्गण्यविषयम् ।	१८० घनदः ।	५२० कार्या- पणाः । तत्तद्व- सर्गादि वा ।	१०० गावः । अश्वत्थौ १०० कार्यापणाः ।
चतुर्णां मष्टापातकानां संसर्गः ।	ज्ञानतः सक्तं प्रथमसंसर्गिणोऽष्टादश- वार्षिकव्रतम् ।	२७० घनदः ।	८१० कार्या- पणाः । तत्तद्व- सर्गादि वा ।	१५० गावः । अश्वत्थौ १५० कार्यापणाः ।
तत्र गुरुसंसर्गो यथा । प्रतिता- यात् वेदाध्ययनम् । १ । प्रतितायाय वेदाध्याप- नम् । २ । प्रतितायाय अतिजा प्योगिण्योमादियजनम् । ३ । प्रतितायाय प्योगिण्योमादि- नियन्त्रणपयाजनम् । ४ । प्रतितायाय प्रतितायाय पयि- नयनम् । ५ । स्वेयादिप्रति- तायाय पयिगमनम् । ६ । प्रतितायाय प्रतितायाय सवे- पयि भोगनम् । ७ ।	अज्ञानतः सप्तमसंसर्गिणो नववार्षिक- व्रतम् । ज्ञानतो द्वितीयसंसर्गिणः नववार्षिक- व्रतम् । अज्ञानतो द्वितीयसंसर्गिणः सार्द्धचतुर्णां वार्षिकव्रतम् । ज्ञानतस्तृतीयसंसर्गिणः सार्द्धवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्तृतीयसंसर्गिणोऽष्टादश- वार्षिकव्रतम् । ज्ञानाज्ञानतस्तृतीयसंसर्गिणः प्रायश्चित्ता- भावः । ब्रह्मवातिनां चित्तियवैश्व- नृद्वारां ज्ञानाज्ञानतः संसर्गो तु क्रमेण एतस्य द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं क्रियम् ।	१३५ घनदः । १३५ घनदः । ६८ घनदः । ६८ घनदः । ८५ घनदः ।	४०५ कार्या- पणाः । ४०५ कार्या- पणाः । २०२४० कार्या- पणाः । २०२४० कार्या- पणाः । १३५ कार्या- पणाः ।	७५ गावः । अश्वत्थौ ७५ का- र्यापणाः । ७५ गावः । अश्वत्थौ ७५ का- र्यापणाः । ३८ गावः । अश्वत्थौ ३८० कार्यापणाः । ५० गावः । अश्वत्थौ ५० का- र्यापणाः । २५ गावः । अश्वत्थौ २५ का- र्यापणाः ।
तत्र तृतीयसंसर्गो यथा । उम- नयनं विना प्रतितायाय वेदा- ध्यापनम् । १ । प्रतितायाय द्विजाध्यापनम् । २ । प्रतिता- यायमानस्य अष्टादशवार्षिक- व्रतम् । ३ । प्रतितायाय अ- तिजाप्योगिण्योमादियजनम् । ४ । प्रतितायाय पयिगमनम् । ५ । प्रतितायाय प्रतितायाय सवे- पयि भोगनम् । ६ । प्रतितायाय प्रतितायाय सवे- पयि भोगनम् । ७ ।	अज्ञानतः सप्तमसंसर्गो प्रथमसंसर्गिणोऽष्टा- दशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतः सप्तमसंसर्गो प्रथमसंसर्गिणो नववार्षिकव्रतम् । ज्ञानतः सप्तमसंसर्गो द्वितीयसंसर्गिणो नववार्षिकव्रतम् । अज्ञानतः सप्तमसंसर्गो द्वितीयसंसर्गिणः सार्द्धचतुर्णां वार्षिकव्रतम् । ज्ञानतः सप्तमसंसर्गो द्वितीयसंसर्गिणः सार्द्धवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतः सप्तमसंसर्गो द्वितीयसंसर्गिण- स्तृतीयसंसर्गिणोऽष्टादशवार्षिकव्रतम् । ज्ञानाज्ञानतस्तृतीयसंसर्गिणो ज्ञानाज्ञानतः प्रायश्चित्ता- भावः ।	२७० घनदः । १३५ घनदः । १३५ घनदः । ६८ घनदः । ६८ घनदः । ८५ घनदः । ८५ घनदः ।	८१० कार्या- पणाः । ४०५ कार्या- पणाः । ४०५ कार्या- पणाः । २०२४० कार्या- पणाः । २०२४० कार्या- पणाः । १३५ कार्या- पणाः ।	१५० गावः । अश्वत्थौ १५० कार्यापणाः । ७५ गावः । अश्वत्थौ ७५ का- र्यापणाः । ७५ गावः । अश्वत्थौ ७५ का- र्यापणाः । ३८ गावः । अश्वत्थौ ३८० कार्यापणाः । ५० गावः । अश्वत्थौ ५० का- र्यापणाः । २५ गावः । अश्वत्थौ २५ का- र्यापणाः ।

३२४
प्रायश्चित्त

अथ महापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णदानम् ।	दक्षिणा ।
महापातकिनो लघुतरसंसर्गो यथा । एकशय्याशनयाना- दिः । ततो लघुतर आलाप- स्पर्शनिःश्वासादिः ।	एभिश्च त्रिभिर्लघुतरसंसर्गैरेको लघु- संसर्गः । ज्ञानतस्त्रिभिर्लघुसंसर्गैर्वत्सरेण साम्यम् । तेनाष्टादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतो वत्सरवयेन । ज्ञानत एकैकशो वत्सरत्रयेण । अज्ञानाद्वत्सरवट्केन । संलापादीनां त्रयाणां एकैकयानादिसमा- नत्वात् ज्ञानतो वत्सरत्रयेण पातः । संलापादीनां त्रयाणां एकैकयानादिसमा- नत्वाद्ज्ञानाद्वर्षवट्केन पातः । तेना- ष्टादशवार्षिकव्रतम् । ज्ञानादेकैकशो वत्सरवट्केन । अज्ञानादेकैकशोऽष्टादशवत्सरेः पातः ॥*॥ नवविधप्रापान्नितानां मध्यात् येन प्राप्रीयसा यः संवृष्टः स तस्य व्रतं प्रादहोर्न कुर्यात् ॥ एतच्च प्रथमसं- सर्गिणाम् । द्वितीयसंसर्गिणां द्विपाद- होर्नम् । तृतीयसंसर्गिणां त्रिपादहोर्नं सर्वत्र ज्ञेयम् ॥ * ॥ संसर्गाणां सुक्त- कालान्यनाधिक्ये भागद्वारेण प्रायश्चित्त- न्यनाधिक्यं ज्ञेयम् ॥ * ॥ रघुनन्दन- भट्टाचार्यमते कलौ लघुसंसर्गेषु प्रति- ग्रहादिषु पातित्वाभावात् तत्राप्रायश्चित्त- त्ताभावः ॥	२७० धेनवः । तथा । तथा । तथा । तथा । २७० धेनवः । तथा । तथा ।	८१० कार्ष्णी- प्रणाः । तस्मिन्- स्वर्णादि वा । तथा । तथा । तथा । तथा । ८१० कार्ष्णी- प्रणाः । तस्मिन्- स्वर्णादि वा । तथा । तथा ।	१५० गावः । अशक्तौ १५० कार्ष्णीप्रणाः । तथा । तथा । तथा । तथा । १५० गावः । अशक्तौ १५० कार्ष्णीप्रणाः । तथा । तथा ।
पतितोत्पन्नत्वमपि महापात- किसंसर्गविशेषः ।	यस्य पतितस्य यत् प्रायश्चित्तं तस्य पातित्य- दशायां जातस्य पुत्रस्य तत् तृतीय- भागप्रायश्चित्तम् । तदानीं तज्जातायाः कन्यायाः पतितोत्पन्नपुत्रप्रायश्चित्ततृतीय- भागप्रायश्चित्तम् ।			
अथानुपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णदानम् ।	दक्षिणा ।
समुत्कर्षे अश्रुतम् । तच्च समु- त्कर्षनिमित्तं वाचा क्रियया वा अन्वया प्रतिपादनं यथा गूढस्य ब्रह्मणोऽहमिति वचनं यजोपवीतधारणम् । अथवा परस्य मन्त्रज्ञाति- विद्योतकर्षे सति नायं ब्रा- ह्मणो न च किञ्चित् ज्ञा- नाते इत्यश्रुतवचनम् । १ । राजगामिण्येनम् । तच्च राजनि निर्दोषस्य दीप- न्यापनम् । २ । गुरोरस्त्रीक- नित्यम् । स तु गुरोर्जप- दातुमपादोषाभियोगः । ३ ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । एतच्च ज्ञानात्यन्ता- भ्यासनः ॥ * ॥ एतन्मध्यादयदुपपातके दृश्यते तदज्ञानादिना लघुविषयस्तेत्या- दित्यवस्येयम् ॥ * ॥ यच्च वशिष्ठवचनं ब्रह्मोक्तं ऋच्छं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनरुपयुञ्जो न वेदमाचार्यान् । विष्णुः । समुत्कर्षावृत्ते गुरोस्त्रालीकनिर्वन्धे नदा- चारणे च मासं पयसा वर्त्तत । आचार्यं परदारगमनाभिप्रायः । वशिष्ठः । गुरोस्त्रालीकनिर्वन्धे सचेल- खातो गुरुं प्रमादयेत् प्रसादान् पूतो भवति । एतानि प्रमादादिकृते वो- द्यानि ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्ष्णीप्रणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्ष्णीप्रणाः ।

३२५
प्रायश्चित्त

अथानुपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णादानम् ।	दक्षिणा ।
एतानि त्रीणि ज्ञानतः अत्यन्ताभ्यासे अज्ञानकृत- ब्रह्महत्यासमानि । याग- स्ययोः क्षत्रियवैश्ययोर्बन्धः । ४ । गर्भिणीवधः । ५ । रज- स्सलावधः । ६ । अचि- गोत्रावधः । ७ । ब्राह्मण- यतिरिक्ताविज्ञातगर्भवधः । ८ । श्रृणुयागतवधः । ९ । एतानि च अज्ञानकृतब्रह्म- हत्यासमानानि ।				
ब्रह्मोज्झता । सा च अस- क्षास्त्राभियोगेन अधीत- वेदविक्षरणम् । १ । वेद- निन्दा । अर्थतो गम्यतश्च । २ । कौटसाध्यम् । ३ । सुहृद्- वधः । स च ब्राह्मण्यति- रिक्तमित्रवधः । ४ । गर्हि- तान्नजग्धिः । सा च ज्ञानतो- ऽत्यन्ताभ्यासेन अन्त्यजान्न- भोजनम् । ५ । गर्हितात्य- जग्धिः । ज्ञानतोऽत्यन्ता- भ्यासेन कृत्राकलश्रुनादि- भोजनम् । ६ । एतानि षट् अज्ञानकृतसुरापानसमानि ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्षाप- णाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणसम्बन्धिनिःक्षेपहरणम् । १ । नराश्वशरजतश्रुमिष- वज्रहमयीनाञ्चाभ्यासेन हरणम् । एतानि सप्त ब्रा- ह्मणस्वामिकाश्रयतिरिक्ता- परिमितसुवर्णस्तेयसमानि ।	ज्ञानतो द्वादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्तम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्षाप- णाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
सपिण्डस्त्रीगमनम् । १ । ब्रा- ह्मणकुमारीगमनम् । २ । चाखालादिस्त्रीगमनम् । ३ । सवर्णमित्रस्त्रीगमनम् । ४ । पुत्रस्यासवर्णस्त्रीगमनम् । ५ । औरसेतरपुत्रभार्यागमनम् । ६ । पितृष्वसृगमनम् । ७ । मातृष्वसृगमनम् । ८ । ग- न्तारमपेक्ष्य हीनवर्णपितृ- पत्नीगमनम् । ९ । पितृय- पत्नीगमनम् । १० । माता- महृपत्नीगमनम् । ११ । मा- तुल्यपत्नीगमनम् । १२ । श्व- श्रूगमनम् । १३ । खट्वगम- नम् । १४ । व्येष्टभातपत्नी- गमनम् । १५ । राजपत्नी- गमनम् । १६ । ओत्रिय-	ज्ञानतो महापातकोक्तप्रकारेण मरणं तद्वैकल्पिकं चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतो द्वादशवार्षिकव्रतम् ।	३६० धेनवः । १८० धेनवः ।	१०८० कार्षाप- णाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा । ५४० कार्षाप- णाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः । १०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
पञ्चपुरुषाधिकगामिनीनामासां गमने चान्द्रायणम् ।	अभ्यासयमिचारिण्याः सक्तदृग्भने अर्थात् सप्तमपुरुषगामिन्या गमने पराकः ।	८ धेनवः । ५ धेनवः ।	२२॥० कार्षाप- णाः । साहस्र- धेनुसंकलनात् । १५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अष्टमादिपुरुषगामिन्या गमने तप्तक्षत्रम् ।		४ धेनवः ।	१११० कार्षाप- णाः । पादोन- धेनुचतुष्टयस्य ग्राह्यत्वात् ।	यथाशक्ति ।

३२६
प्रायश्चित्त

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
पत्नीगमनम् । १७ । अतिक्- पत्नीगमनम् । १८ । उपा- धायपत्नीगमनम् । १९ । श्रियपत्नीगमनम् । २० । स्वदसखीगमनम् । २१ । अ- सवर्णाजातदुहितगमनम् । २२ । आचार्यपत्नीगमनम् । २३ । श्रयणागतागमनम् । २४ । प्रव्रजितागमनम् । २५ । धात्रीगमनम् । २६ । सा- ध्वीगमनम् । २७ । नि- क्षत्रस्त्रीगमनम् । २८ । व- र्णोत्तमागमनम् । २९ । एता- नि गुरुतत्पगमनसमानि ।* इति चतुःप्रकाराण्युपात- कानि मिलित्वा एकपञ्चा- शत्संख्येयानि ।	अज्ञानादारोहणमात्रे सम्बन्धविप्रकर्षे वा पराकस्तप्तकच्छो वा । ज्ञानतो महापातकोक्तप्रकारेण मरणम् । तद्वैकल्पिकं चतुर्विंशतिवार्धिकप्रतम् । अज्ञानतो द्वादशवार्धिकप्रतम् । पञ्चपुरुषाधिकगामिनीनामासां गमने चान्द्रायणम् । अभ्यासशमिचारिण्याः सक्तदृग्गमने अर्थात् सप्तमपुरुषगामिन्या गमने पराकः । अष्टमादिपुरुषगामिन्या गमने तप्तकच्छम् ।	३६० धेनवः । १८० धेनवः । ८० धेनवः । ५० धेनवः । ४० धेनवः ।	१०८० कार्वाप- णाः । तप्तभ्य- स्वर्णादि वा । ५४० कार्वाप- णाः । तप्तभ्य- स्वर्णादि वा । २२४० कार्वाप- णाः । सार्द्धसप्त- धेनुसंकलनात् । १५ कार्वापणाः । १२१० कार्वाप- णाः । पादोन- धेनु-चतुष्टयस्य याह्यत्वात् ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्वापणाः । १०० गावः । अशक्तौ १०० कार्वापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणजन्मिवैश्यकर्तृकज्ञान- हृतब्राह्मणस्वामिकगवीवधः ।	त्रैमासिकप्रतम् । तद्व्या । कृतसंश्लिख- वपनो व्यापादिताया गोचर्मणा कृत- परिधानोत्तरावगुण्ठनो मासमेकं गोमू- त्रेण यवागुण्ठान् यवान् पिबन् गोष्ठे वसेत् । अपरमासद्वये उपोष्यापरदिने सायं स्वल्पं भुञ्जीत । जितेन्द्रियो गो- मूत्रेण स्नानं चरेत् । दिवा गवाशुगमनं ऊर्ध्वं तिष्ठन् गोरजःपानञ्च चरेत् । गोः श्रूयूषां नमस्कारञ्च कुर्यात् । रात्रौ वीरासनं वसेत् । तिष्ठन्तीषु गोष्वनुतिष्ठेत् । व्रजन्तीषु तास्वनुव्रजेत् । आसीनास्तु तास्वासीनः । वीतमत्सरः । आतुरामभिश्चां पतितां पद्मलयां भयनिमित्तेष्वोरथाप्रादिभिराक्रान्ताण्य गां सर्वशक्तिभिर्विमोचयेत् । ग्रीष्म- वर्षाश्रितेषु मासते भृशं वाति वा गोस्त्राण्यमरुत्वा आत्मचार्यं न कुर्यात् । आत्मनः अन्येषां वा गृहक्षेत्रखलेषु भक्षयन्तीं पिबन्तं वत्सञ्च निवारणाभि- प्रायेण न कथयेत् । एतद्विधानेन यो गामनुगच्छति स गोष्ट्याकृतपापान् प्रनुष्यते । एकं शृषं दश गाव्य दक्षिणां दद्यात् । एतदशक्तौ वेदविद्वाः सर्वस्वं दद्यात् । एतच्चतुर्दश्यादिविषयम् । स्त्र्याश्चदवास्तद्वहानामर्हम् ।	१२ धेनवो भव- देवभट्टसम्पत्ताः । १७ धेनवो बहु- सम्पत्ताः ।	३६ कार्वापणाः । तप्तभ्यस्वर्णादि वा । ५१ कार्वापणाः ।	१ वृषः १० गावः । अशक्तौ १५ कार्वापणाः । तथा ।

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकब्राह्मणस्वामिकाज्ञानहतगवीवधः ।	वार्षमासिकव्रतम् । तद्यथा । गोष्ठे गोसमीपे गोमः स्थितिं कुर्यात् । तत्रैव क्षितौ शयनञ्च । शक्त्यावकपयोदधिसरगोमयानां भक्षणं क्रमशः कुर्यात् । गखरोमविवर्जितस्त्रिसवनस्त्रानश्चरेत् । जितेन्द्रियो वीतमत्सरश्च भवेत् । यथाशक्ति गायत्रीञ्च जपेत् । सार्द्धमासे पूर्णं सति विप्रान् भोजयेत् । गां तन्मूल्यं वा दक्षिणां दद्यात् । अनेन विधानेन गोमः प्रापान्मुच्येत । एतद्व्रतं गोस्वामिने तत्प्रतिरूपं गधान्तरं यद्योक्तमूल्यं वा दत्त्वा कर्मणम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धागामर्हं प्रायश्चित्तम् ।	६ धेनवो भवदेव- भट्टसम्मताः । ६ धेनवो बहु- सम्मताः ।	१८ कार्वापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा । २५॥० कार्वाप- णाः । बहुस- म्मताः । सार्द्धाष्ट धेनुसंकलनात् ।	१ गौः । अशक्तौ १ कार्वापणः । स्मार्त्तमते ७॥० कार्वापणाः ।
ज्ञानहतशूद्रकर्तृक-ब्राह्मण- स्वामिकगवीवधः ।	त्रैमासिकव्रतार्हम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	६ धेनवो भवदेव- भट्टसम्मताः । ६ धेनवो बहुसम्म- ताः ।	१८ कार्वापणाः । २५॥० कार्वाप- णाः । बहुसम्म- ताः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	१ गौः । अशक्तौ १ कार्वापणः ।
ज्ञानहतब्राह्मणक्षत्रियवैश्य- कर्तृकक्षत्रियस्वामिकगवी- वधः ।	वार्षमासिकव्रतम् । तद्यथा । वण्मासान् तच्छर्मणा परिवृतो गोम्यासाहृतां गो- व्रतो यवाशी गोभिरिव चखरन् तत्पा- पात् विसृज्येत ।	१२ धेनवः ।	३६ कार्वापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञान- हतक्षत्रियस्वामिकगवीवधः ।	वार्षमासिकव्रतार्हम् ।	६ धेनवः ।	१८ कार्वापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
शूद्रकर्तृकज्ञानहतक्षत्रियस्वामिकगवीवधः ।	वार्षमासिकव्रतार्हम् ।	६ धेनवः ।	१८ कार्वापणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
तत्कर्तृकाज्ञानहततत्स्वामिक- गवीवधः ।	एतद्व्रतार्हम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानां सर्व- वार्हम् ।	३ धेनवः ।	६ कार्वापणाः । त- ल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञान- हतवैश्यस्वामिकगवीवधः ।	द्विगुणं मासव्रतम् । मासव्रतं यथा । मासैकं पञ्चगव्यपानं गोष्ठे वासः गवानुगमनं गोमतीजपः । एतदहम् ।	१० धेनवः । ५ धेनवः ।	४० कार्वापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा । १५ कार्वापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञान- हतशूद्रस्वामिकगवीवधः ।	४ प्राजापत्यानि ।	४ धेनवः ।	१२ कार्वापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञान- हतशूद्रस्वामिकगवीवधः ।	२ प्राजापत्ये । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानां सर्व- वार्हम् । एकस्य स्त्रीत्वशूद्रत्वादुभय- धर्मवत्त्वे प्रायश्चित्तपादः ।	२ धेनू ।	६ कार्वापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्वामिकगर्भिणीकपिला- दोग्ध्रीघोमधेनुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य- कर्तृकज्ञानहतवधः ।	द्विगुणं त्रैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	२४ धेनवो भव- देवभट्टसम्मताः । ३४ धेनवो बहु- सम्मताः ।	७२ कार्वापणाः । १०२ कार्वापणा बहुसम्मताः ।	२ वृषा २० गावः । अशक्तौ ३० कार्वापणाः ।
ब्राह्मणस्वामिकगर्भिणीकपिला- दोग्ध्रीघोमधेनुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानहतवधः ।	त्रैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	१२ धेनवः । १७ धेनवो बहु- सम्मताः ।	३६ कार्वापणाः । ५१ कार्वापणा बहुसम्मताः ।	१० वृषः १० गावः । अशक्तौ १५ कार्वापणाः ।

३२८
प्रायश्चित्त

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
क्षत्रियस्वामिकगर्भिणीकपि- लादोग्नीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणं मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	२४ धेनवः ।	७२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
क्षत्रियस्वामिकगर्भिणीकपि- लादोग्नीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृत- वधः ।	मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	१२ धेनवः ।	३६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकगर्भिणीकपिलादो- ग्नीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृक- ज्ञानकृतवधः ।	चतुर्गुणं मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	२० धेनवः ।	६० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकगर्भिणीकपिलादो- ग्नीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणं मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	१० धेनवः ।	३० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकगर्भिणीकपिलादो- ग्नीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृक- ज्ञानकृतवधः ।	८ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तदहम् ।	८ धेनवः ।	२४ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकगर्भिणीकपिलादो- ग्नीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	४ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तदहम् ।	४ धेनवः ।	१२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकाधर्मशूद्रस्वामिकगर्भो- वधः ।	२ प्राजापत्ये । अज्ञानतस्तदहम् ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतशूद्रकर्तृकाधर्मशूद्रस्वा- मिकगर्भोवधः ।	१ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	१ धेनूः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अधर्मशूद्रस्वामिकगर्भिणीकपि- लादोग्नीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकज्ञानकृतवधः ।	४ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तदहम् ।	४ धेनवः ।	१२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अधर्मशूद्रस्वामिकगर्भिणीकपि- लादोग्नीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृत- वधः ।	२ प्राजापत्ये । अज्ञानतस्तदहम् ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्वामिकाया गोरुत्पन्न- मात्रगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रिय- वैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	त्रैमासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तदहम् ।	५ धेनवः ।	१२॥० कार्षाप- णाः । सपाद- धेनुचतुष्टयसङ्कल- नात् ।	३॥० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्वामिकाया गोगर्भ- सन्निगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रि- यवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	त्रैमासिकव्रतपादद्वयम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रवालवृहानामहम् ।	६ धेनवः ।	२५॥० कार्षाप- णाः । साहोष्ट- धेनुसङ्कलनात् ।	७॥० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्वामिकाया गोर्निगर्भ- मकलगर्भचैतन्यरहितगर्भ- स्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृ- कज्ञानकृतवधः ।	त्रैमासिकव्रतपादत्रयम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रवालवृहानामहम् । चैतन्ययुक्तगर्भवधे छतुस्त्रमेव प्रायश्चित्तम् ।	१३ धेनवः ।	३८॥० कार्षाप- णाः । पादोन- त्रयोदशधेनुसङ्क- लनात् ।	११॥० कार्षापणाः ।
क्षत्रियस्वामिकाया गोरुत्पन्न- मात्रगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रिय- वैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	मासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तदहम् ।	३ धेनवः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णदानम् ।	दक्षिणा ।
गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकज्ञानकृतवधः ।	स्त्रीशूद्रवालट्टहानामर्हम् ।			
ब्राह्मणस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकैक- प्रयत्ननियन्त्रज्ञानकृतवधः ।	हिगुणत्रैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रवालट्टहानामर्हम् ।	३४ धेनवः ।	१०२ कार्पा- पणाः ।	२ दृष्यो २० गावः । अशक्ती ३० कार्पापणाः ।
क्षत्रियस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकैक- प्रयत्ननियन्त्रज्ञानकृतवधः ।	हिगुणषण्मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रवालट्टहानामर्हम् ।	२४ धेनवः ।	७२ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकैक- प्रयत्ननियन्त्रज्ञानकृतवधः ।	चतुर्गुणमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रवालट्टहानामर्हम् ।	२० धेनवः ।	६० कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकैक- प्रयत्ननियन्त्रज्ञानकृतवधः ।	प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रवालट्टहानामर्हम् । स्त्रीत्वादुभयधर्मवत्त्वे पादः । प्रयत्नभेदे प्रायश्चित्तावृत्तिः ।	८ धेनवः ।	२४ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतवहुकर्तृकब्राह्मणस्वा- मिकैकगवीवधः ।	प्रत्येकं त्रैमासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तदहम् ।	५ धेनवः ।	१२॥० कार्पा- पणाः । सपाद- धेनुचतुष्टयसङ्कल- नात् ।	३॥० कार्पापणाः ।
ज्ञानकृतवहुकर्तृकक्षत्रियस्वा- मिकैकगवीवधः ।	प्रत्येकं षण्मासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तदहम् ।	३ धेनवः ।	६ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतवहुकर्तृकवैश्यस्वामि- कैकगवीवधः ।	प्रत्येकं हिगुणमासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तदहम् ।	३ धेनवः ।	७॥० कार्पापणाः । साहस्रयधेनुसङ्क- लनात् ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतवहुकर्तृकशूद्रस्वामि- कैकगवीवधः ।	प्रत्येकं प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।
दाभ्यामेकगवीवधः ।	यद्यत्स्वामिकाया गोर्वधे यद्यत्प्रायश्चित्त- सुक्तं प्रत्येकं संपूर्णं तत्तत् प्रायश्चित्तम् ।			
दाभ्यामेकप्रयत्ननियन्त्रवहुगवी- वधः ।	यद्यत्स्वामिकाया गोर्वधे यद्यत्प्रायश्चित्तं प्रत्येकं तद्वैगुण्यम् ।			
एकप्रयत्ननियन्त्रवहुकर्तृकवहु- गवीवधः ।	प्रत्येकं तत्तद्विधोक्तव्रतपादद्वयम् ।			
एकप्रयत्ननियन्त्राभ्यामकृतवहु- कर्तृकवहुगवीवधः ।	प्रत्येकं तत्तद्विधोक्तव्रतद्विपादप्रायश्चित्ता- वृत्तिः ।			
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकब्राह्मणस्वामिकैकद्याय- नगवीवधः ।	त्रैमासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रवालट्टहानामर्हम् ।	५ धेनवः ।	१२॥० कार्पा- पणाः । सपाद- धेनुचतुष्टयसङ्कल- नात् ।	३॥० कार्पापणाः ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकब्राह्मणस्वामिकद्विद्याय- नगवीवधः ।	त्रैमासिकव्रतार्हम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रवालट्टहानामर्हम् ।	६ धेनवः ।	२५॥० कार्पा- पणाः । साहस्र- धेनुसङ्कलनात् ।	७॥० कार्पापणाः ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकब्राह्मणस्वामिकत्रिद्याय- नगवीवधः ।	पादव्युत्तत्रैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रवालट्टहानामर्हम् ।	१३ धेनवः ।	३८० कार्पा- पणाः । पादोन- त्रयोदशधेनुसङ्क- लनात् ।	११० कार्पापणाः ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकक्षत्रियस्वामिकैकद्याय- नगवीवधः ।	षण्मासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रवालट्टहानामर्हम् ।	३ धेनवः ।	६ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।

३३१
प्रायश्चित्त

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदप्रती धेनुदानम् ।	तदप्रती धेनुदानम् ।	दक्षिणा ।
ज्ञानकृतप्राप्तिवैश्यक- र्तृकचित्तिवैश्यक- नगवैवधः ।	षाण्मासिकव्रतपादद्वयम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रवालवृद्धानामहम् ।	६ धेनुवः ।	१८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतप्राप्तिवैश्यक- र्तृकचित्तिवैश्यक- नगवैवधः ।	पादव्यनधारमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रवालवृद्धानामहम् ।	६ धेनुवः ।	२७ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतप्राप्तिवैश्यक- र्तृकचित्तिवैश्यक- नगवैवधः ।	मासिकव्रतदहम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	३ धेनुवः ।	७॥० कार्षा- पणाः । सार्द्ध- द्वयधेनुसङ्गलनात् ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतप्राप्तिवैश्यक- र्तृकचित्तिवैश्यक- नगवैवधः ।	मासव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रवालवृद्धानामहम् ।	५ धेनुवः ।	१५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतप्राप्तिवैश्यक- र्तृकचित्तिवैश्यक- नगवैवधः ।	पादोनं द्विगुणमासव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रवालवृद्धानामहम् ।	८ धेनुवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । सार्द्ध- प्रधेनुसङ्गलनात् ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतप्राप्तिवैश्यक- र्तृकचित्तिवैश्यक- नगवैवधः ।	१ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतप्राप्तिवैश्यक- र्तृकचित्तिवैश्यक- नगवैवधः ।	२ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रवालवृद्धानामहम् ।	२ धेनुः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतप्राप्तिवैश्यक- र्तृकचित्तिवैश्यक- नगवैवधः ।	३ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रवालवृद्धानामहम् ।	३ धेनुवः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
चीनाया गोरचीयत्वभ्रमेण हारप्रचारनिर्गमरोधनि- मित्तवधः ।	प्राजापत्यपादः । चैत्यज्ञाने प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्द्रायणपादः । १२८ सञ्ज्वामिकायाः सञ्ज्वयस्काया गोः सञ्ज्वकर्तृकवधे वोढव्यम् ।	१ धेनुः ।	॥० पणाः । धेनु- पादसङ्गलनात् ।	यथाशक्ति ।
चीनाया गोरचीयत्वभ्रमेण अकालवन्धनायथावन्धननि- मित्तवधः ।	प्राजापत्यपादद्वयम् । चैत्यज्ञाने तु प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृ- त्तस्य चान्द्रायणपादद्वयम् । एतदपि सञ्ज्वामिकायाः सञ्ज्वयस्काया गोः सञ्ज्वकर्तृकवधे वोढव्यम् ।	२ धेनुः ।	५॥० कार्षा- पणाः । पादा- होनिधेनुद्वयसङ्ग- लनात् ।	यथाशक्ति ।
चीनाया गोरचीयत्वभ्रमेण अकालवन्धनायथावन्धननि- मित्तवधः ।	प्राजापत्यपादद्वयम् । चैत्यज्ञाने तु चान्द्रायणपादद्वयम् ।	१ धेनुः ।	१॥० कार्षापणाः । धेनुद्वयसङ्गलनात् ।	यथाशक्ति ।
चीनाया गोरचीयत्वभ्रमेण अकालवन्धनायथावन्धननि- मित्तवधः ।	प्राजापत्यपादद्वयम् । चैत्यज्ञाने तु चान्द्रायणपादद्वयम् ।	४ धेनुवः ।	११॥० कार्षा- पणाः । पादोन- धेनुचतुष्टयसङ्गल- नात् ।	यथाशक्ति ।
चीनाया गोरचीयत्वभ्रमेण अकालवन्धनायथावन्धननि- मित्तवधः ।	प्राजापत्यपादद्वयम् । चैत्यज्ञाने तु चान्द्रायणपादद्वयम् ।	१ धेनुः ।	२॥० कार्षापणाः । पादोनधेनुसङ्गल- नात् ।	यथाशक्ति ।
चीनाया गोरचीयत्वभ्रमेण अकालवन्धनायथावन्धननि- मित्तवधः ।	प्राजापत्यपादद्वयम् । चैत्यज्ञाने तु चान्द्रायणपादद्वयम् ।	६ धेनुवः ।	१६॥० कार्षा- पणाः । पादोन- सार्द्धप्रधेनुसङ्ग- लनात् ।	यथाशक्ति ।
चीनाया गोरचीयत्वभ्रमेण अकालवन्धनायथावन्धननि- मित्तवधः ।	प्राजापत्यम् । चैत्यज्ञाने प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृ- त्तस्य चान्द्रायणम् । एतदपि सञ्ज्वामि- कादिविषयम् । यद्यन्वस्वामिकयद्यन्-	१ धेनुः । ८ धेनुवः ।	३ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः । सार्द्ध- प्रधेनुसङ्गलनात् ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

३३२
प्रायश्चित्त

अथोपपत्तकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकशूद्र- तरस्वामिकगवापालननि- मित्तवधः ।	कर्तृकयद्व्यङ्गवधे यद्व्यङ्गायश्चित्तमुक्तं अप्रवृत्तप्रवर्तकरूपप्रयोजकस्य तत्तत् प्रायश्चित्तस्य पादत्रयम् । प्रवृत्तप्रवर्तक- रूपप्रयोजकस्य पादद्वयम् । स्वल्पप्र- वृत्तरूपानुग्राहकस्य पादत्रयम् । वध्य- प्रतिरोधकरूपानुग्राहकस्य पादद्वयम् । सेतिकर्तृयताकप्राजापत्यम् । स्त्रीशूद्रबालवृहानामर्हम् । इति कर्तृयता यथा । सश्रित्वं वयनं कार्यं त्रिसन्ध्यसवगाहनम् । शृङ्गेर्वापि खुरैर्युक्तं लाङ्गुल्यवणादिभिः ॥ आर्द्र- मेव हि तच्चर्म परिधाय स गां व्रजेत् । तासां मध्ये वसेद्रात्रौ दिवा ताभिः समं व्रजेत् ॥ ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः । प्रायश्चित्ते ततस्त्रीर्णं कन्यादुन्नाक्षणभोजनम् ॥ अनलुप्तहितां गाञ्च दद्याद्विधाय दक्षिणाम् ॥ इति पराशरोक्ता ।	२ धेनु ।	६ कार्षापणाः ।	१ वृषः १ गौः । अशक्तौ ६ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकशूद्र- स्वामिकगवापालननिमित्त- वधः ।	प्राजापत्यद्वयम् । स्त्रीशूद्रबालवृहानामर्हम् ।	२ धेनु ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृक- शूद्रेतरस्वामिकाप्राप्तदम्या- वस्यगोवत्सापालननिमित्त वधः । अप्राप्तदम्यावस्या तु त्रिहायणपर्यन्तम् ।	सेतिकर्तृयताकप्राजापत्यपादः ।	धेनोरर्हस्यासम्भ- वात् १ एका धेनुः ।	१॥० कार्षापणाः ।	१॥० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृक- शूद्रस्वामिकाप्राप्तदम्यावस्य- गोवत्सापालननिमित्तवधः ।	प्राजापत्यव्रतद्वयपादः ।	धेनोरर्हस्यासम्भ- वात् १ एका धेनुः ।	१॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
उत्सृष्टव्यवहृतयोर्वैधः ।	भूतपूर्वस्वामिकगववधप्रायश्चित्तदिगुणम् । पूर्वस्वाम्यज्ञाने ब्राह्मणस्वामिकगववध- दिगुणप्रायश्चित्तम् ।			
गवां शृङ्गभङ्गास्थिभङ्गचर्मनि- र्न्तचनलाङ्गुलच्छेदनम् ।	दशरात्रं वज्रव्रतम् । मासाहंयवपानम् । प्राजापत्यं वा । वज्रव्रतं यथा । गोमूत्रेण समायुक्तं यावकश्चोपयोजयेत् । एकाहे नेव लङ्घ्येयमुक्तश्चाङ्गिरसा स्वयम् । सर्वपापहरो दियो नाम्ना वज्र इति न्यितः ॥ १ ॥ शृङ्गभङ्गादिना घण्टासा- भ्यन्तरे गोमूत्रेण अन्यूनं वधप्रायश्चित्तं करणीयम् । गुरुरा समेन वा तेन प्रायश्चित्तेन शृङ्गभङ्गादिप्रायश्चित्त- विधिः । घण्टासोत्तरमरणे शृङ्गभ- ङ्गादिप्रायश्चित्तमात्रं करणीयम् ॥	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
गवां तुष्कमोषः ।	यत्कर्तृकयन्तस्वामिकगववधे यत्प्रायश्चित्त- मुक्तं तत्कर्तृकयन्तस्वामिकगवतुष्कमोषे तत्प्रायश्चित्तम् । गृह्यसिद्धिर्ह्येयोस्तुल्य- त्वाभिधानात् । अथ प्रयोजकभेदस्याहं पादोनस्य ।			

अथ गोवधपवादः ।

“धूर्येषु वृक्षमानेषु दक्षिणाभिहतेषु च । काष्ठेन जेतुना वापि पाषाणेन तु ताडितः ॥ स्मृच्छितः पतितश्चैव नृतो वा सद्य एव च । एवंगतानां धूर्याणां प्रवक्ष्यामि यथाविधि ॥ उत्थितन्तु पदं गच्छेत् पञ्च सप्त दशापि वा । ग्रामं वा यदि गृह्णाति शीघ्रं वा पिवति स्वयम् । पूर्यथाधिविनष्टानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” स्मर्त्तः । “यन्त्रे गोचिकित्सायां मृगगर्भविमोचने । यत्ने कृते विपत्तिः स्यात् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ औषधं स्नेहमाहारं ददद्भोजाश्लेषेषु च । प्राणिनां प्रायश्चित्तार्थं प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ दाहच्छेदधिरामेदप्रयत्नेरपकुञ्चताम् । द्विजानां मोक्षितार्थं वा प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” याज्ञवल्क्यः । “क्रियमाणोपकारे तु नृते विप्रे न पातकम् । विपाके मोहषाणाञ्च भेषजानि क्रियास्तु च ॥” मिताक्षराष्टपराशरवचनम् । “कूपे खाते च धर्मार्थे गृहदाहे च ये नृताः । ग्रामदाहे तथा घोरं प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” भवदेवभट्टधृतवचनम् । “शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव । यदि जीवति षण्मासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” स्मर्त्तः । “देवद्रोण्यां विहारे च कूपस्यायतनेषु च । स्यु गोषु प्रपन्नास्तु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” देवद्रोषी स्वयम्भूतिहृद्यवस्थानगङ्गधरम् । विहारो गर्वा मेधुनम् । आयतनं सीमानिवन्द्यस्थानम् । अत्र कूपायतनकर्तुर्दोषाभावो न तु गोस्वामिनः । इति प्रायश्चित्तविवेकप्रायश्चित्ततत्त्वसूतिसारमौख्यहसम्मतं गोवधप्रायश्चित्तं समाप्तम् ॥ * ॥

84

अध्यानुपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवैश्यवधः ।	ब्रह्महत्याव्रतचतुर्थभागः । स च वैवार्षिक- व्रतरूपः ।	४५ धेनवः ।	१३५ कार्षा- पण्याः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापण्याः ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवैश्यवधः ।	ब्रह्महत्याव्रताष्टमभागः । स च सार्धवार्षिक- व्रतरूपः ।	साहस्रं द्वाविंशति- धेनवसम्भवात् २३ धेनवः ।	६७॥० कार्षा- पण्याः ।	१३ गावः । अशक्तौ १२॥०] कार्षापण्याः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृक- ज्ञानकृतशूद्रवधः ।	ब्रह्महत्याव्रतषोडशभागः । स च नवमा- सिकव्रतरूपः ।	सपादेकादशधेन- सम्भवात् १२ धेनवः ।	३३॥० कार्षा- पण्याः ।	७ गावः । अशक्तौ ६॥० कार्षा- पण्याः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृक- ज्ञानकृतशूद्रवधः ।	ब्रह्महत्याव्रतद्वाविंशत्तमभागः । स च सार्ध- चतुर्मासिकव्रतरूपः । सर्वत्र बालवृद्धस्त्रीणामर्हम् । एकस्य बालत्वादिधर्मद्वयवत्त्वे पादः ।	पादाहर्द्धाधिकसा- हस्रं पञ्चधेनवसम्भ- वात् ६ धेनवः ।	१६॥० कार्षा- पण्याः ।	४ गावः । अशक्तौ ३॥० कार्षा- पण्याः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृक- ज्ञानकृतवृत्तियशूद्रवधः ।	ब्रह्महत्याव्रतद्वादशभागः । स च वार्षिक- व्रतरूपः । अज्ञानतस्वेतदर्हम् ।	१५ धेनवः ।	१५ कार्षापण्याः ।	६ गावः । अशक्तौ ५॥६॥ = कार्षापण्याः ।
सर्ववर्णकर्तृकज्ञानकृतप्रतिलो- मनातवधः अर्थात् अपहृष्ट- शूद्रवधः ।	चान्द्रायणव्रतम् ।	साहस्रं सप्तधेनवस- म्भवात् ७ धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पण्याः ।	यथाशक्ति ।
सर्ववर्णकर्तृकज्ञानकृतापहृष्ट- शूद्रवधः ।	पराक्रव्रतम् । सर्वत्र बालवृद्धस्त्रीणामर्हम् । एकस्य बालत्वादिधर्मद्वयवत्त्वे पादः ।	५ धेनवः ।	१५ कार्षापण्याः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- वधः ।	षाड्वार्षिकं महाव्रतम् । अज्ञानतस्वेतदर्हम् ।	६० धेनवः ।	२७० कार्षा- पण्याः ।	५० गावः । ५० कार्षापण्या वा ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- वधः ।	द्वात्रिंशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्वेतदर्हम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्षा- पण्याः ।	१०० गावः । १०० कार्षापण्या वा ।
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- वधः ।	अष्टादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्वेतदर्हम् ।	२७० धेनवः ।	८१० कार्षा- पण्याः ।	१५० गावः । १५० कार्षापण्या वा ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणीवधः ।	चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्वेतदर्हम् । सर्वत्र बालवृद्ध- स्त्रीणामर्हम् । एकस्य बालत्वाद्युभय- धर्मवत्त्वे पादः ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षा- पण्याः ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापण्याः ।
ब्राह्मणक्षत्रियकर्तृकज्ञानकृत- क्षत्रियावधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्वेतदर्हम् ।	४५ धेनवः ।	१३५ कार्षा- पण्याः ।	२५ गावः । २५ कार्षापण्या वा ।
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रिया- वधः ।	षाड्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्वेतदर्हम् ।	६० धेनवः ।	२७० कार्षा- पण्याः ।	५० गावः । ५० कार्षापण्या वा ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रियावधः ।	नववार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्वेतदर्हम् । सर्वत्र बालवृद्ध- स्त्रीणामर्हम् । एकस्य बालत्वाद्युभय- धर्मवत्त्वे पादः ।	१३५ धेनवः ।	४०५ कार्षा- पण्याः ।	७५ गावः । अशक्तौ ७५ कार्षापण्याः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञान- कृतवैश्यावधः ।	वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्वेतदर्हम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापण्याः ।	६ गावः । ५॥६॥ कार्षापण्या वा ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवैश्यावधः ।	द्विवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्वेतदर्हम् । स्त्रीबालवृद्धानामर्हम् । एकस्य स्त्रीबालाद्युभयधर्मवत्त्वे पादः ।	३० धेनवः ।	६० कार्षापण्याः ।	१७ गावः । अशक्तौ १६॥३॥ कार्षापण्याः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृकशू- द्रावधः ।	वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्तु एतदर्हम् । स्त्रीबालवृद्धानामर्हम् । एकस्य स्त्रीबाल- ाद्युभयधर्मवत्त्वे पादः ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापण्याः ।	६ गावः । अशक्तौ ५॥६॥ कार्षापण्याः ।
आत्रेयीवधः ।	यत्कर्तृकयदोऽप्रीवधे दत्तायपिणं जट्टै- गुण्यम् ।			
आत्रेयी त्रिविधा । अत्रिमोना शुद्धसाता गर्भिणी च ।				

३३५
प्रायश्चित्त

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतसहस्र- वर्ण्यभिरुचिताश्रमवधः ।	वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्तेतदहम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्वापण्याः ।	६ गावः । अशक्तौ ८॥६॥ कार्वापण्याः ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतसहस्र- वर्ण्यभिरुचिताश्रमवधः ।	द्विर्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्तेतदहम् ।	३० धेनवः ।	६० कार्वापण्याः ।	१२ गावः । अशक्तौ १६॥२३॥ कार्वापण्याः ।
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतसहस्रवर्ण्य- भिरुचिताश्रमवधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्तेतदहम् ।	४५ धेनवः ।	१३५ कार्वा- पण्याः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्वापण्याः ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतसहस्रवर्ण्य- भिरुचिताश्रमवधः ।	चतुर्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्तेतदहम् । बालवृद्धानामहम् । एकस्य उभय- धर्मवत्त्वे पादः ।	६० धेनवः ।	१८० कार्वा- पण्याः ।	३४ गावः । अशक्तौ ३३॥६॥ कार्वापण्याः ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतो भूयो अभिरुचिताया अधमवर्ण्य- अभिरुचितायाश्च ब्राह्मण्या वधः ।	द्विर्वार्षिकव्रतम् । ज्ञानकृतं तु द्वैगुण्यम् । क्षत्रियस्य एतद्विगुण्यम् । वैश्यस्य त्रिगु- ण्यम् । शूद्रस्य चतुर्गुण्यम् ।	०	०	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतो भूयो अभिरुचिताया अधम- वर्ण्यअभिरुचितायाश्च क्षत्रि- याया वधः ।	धनुदानम् । कामतो द्वैगुण्यम् । वैश्यस्य एतद्विगुण्यम् । शूद्रस्य त्रिगुण्यम् ।	०	०	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञान- कृतो भूयो अभिरुचिताया अधमवर्ण्यअभिरुचितायाश्च वैश्याया वधः ।	कागदानम् । कामतस्तेतद्विगुण्यम् । शूद्रस्य एतद्विगुण्यम् ।	०	०	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृकज्ञान- कृतो भूयो अभिरुचि- ताया अधमवर्ण्यअभिरुचि- तायाश्च शूद्राया वधः ।	मेघदानम् । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् । सर्वत्र स्त्रीबालवृद्धानामहम् । एकस्य उभय- धर्मवत्त्वे पादः । प्रयोगकादीनां पाद- पादहानिः ।	०	०	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- गर्भवधः ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्वा- पण्याः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्वापण्याः ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रिया- गर्भवधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	४५ धेनवः ।	१३५ कार्वा- पण्याः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्वापण्याः ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतवैश्याग- र्भवधः ।	षाड्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	साह्रद्वाविंशति- धेनवसम्भवात् २३ धेनवः ।	६७५ कार्वा- पण्याः ।	१३ गावः । अशक्तौ १२॥० कार्वापण्याः ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतशूद्राग- र्भवधः ।	नवमासिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	सर्पादेकादशधे- नवसम्भवात् १२ धेनवः ।	३३५ कार्वा- पण्याः ।	७ गावः । अशक्तौ ६॥० कार्वा- पण्याः ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- गर्भवधः ।	चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्वा- पण्याः ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्वापण्याः ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रिया- गर्भवधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	४५ धेनवः ।	१३५ कार्वा- पण्याः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्वापण्याः ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतवैश्याग- र्भवधः ।	षाड्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	साह्रद्वाविंशति- धेनवसम्भवात् २३ धेनवः ।	६७५ कार्वा- पण्याः ।	१३ गावः । अशक्तौ १२॥० कार्वापण्याः ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतशूद्राग- र्भवधः ।	नवमासिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	सर्पादेकादशधे- नवसम्भवात् १२ धे- नवः ।	३३५ कार्वा- पण्याः ।	७ गावः । अशक्तौ ६॥० कार्वापण्याः ।
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणीग- र्भवधः ।	षट्त्रिंशद्धार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	५४० धेनवः ।	१६२० कार्वा- पण्याः ।	३०० गावः । अशक्तौ ३०० कार्वापण्याः ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ सूर्योदानम् ।	दक्षिणा ।
वैश्यकर्तृ कज्ञानकृतचत्तियाग- भवेधः ।	षाड्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् ।	६० धेनुवः ।	२७० कार्षा- पण्याः ।	५० गावः । अशक्तौ ५० कार्षापण्याः ।
वैश्यकर्तृ कज्ञानकृतवैश्यागर्भ- वेधः ।	षाड्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् ।	षाड्वार्षिकव्रति- धेनुसम्भवात् २४ धेनुवः ।	६७१० कार्षा- पण्याः ।	१३ गावः । अशक्तौ १२१० कार्षापण्याः ।
वैश्यकर्तृ कज्ञानकृतशूद्रागर्भ- वेधः ।	नवमासिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् ।	सपादैकादशधे- नुसम्भवात् १२ धेनुवः ।	३३॥० कार्षा- पण्याः ।	७ गावः । अशक्तौ ६१० कार्षा- पण्याः ।
शूद्रकर्तृ कज्ञानकृतब्राह्मणी- गर्भवेधः ।	अष्टचत्वारिंशद्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् ।	७२० धेनुवः ।	२१६० कार्षा- पण्याः ।	४०० गावः । अशक्तौ ४०० कार्षापण्याः ।
शूद्रकर्तृ कज्ञानकृतचत्तियाग- भवेधः ।	नववार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् ।	१३५ धेनुवः ।	४०५ कार्षा- पण्याः ।	७५ गावः । अशक्तौ ७५ कार्षापण्याः ।
शूद्रकर्तृ कज्ञानकृतवैश्यागर्भ- वेधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् ।	४५ धेनुवः ।	१३५ कार्षा- पण्याः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापण्याः ।
शूद्रकर्तृ कज्ञानकृतशूद्रागर्भ- वेधः ।	नवमासिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् । ब्राह्मणादिगर्भे पुंस्त्वेन ज्ञाते विशेषेणा- ज्ञाते चोक्तं प्रायश्चित्तम् । स्त्रीत्वेन ज्ञाते सर्वत्रार्हं प्रायश्चित्तं त्रयेण । सर्वत्र स्त्रीबालवृद्धानामर्हम् । प्रयो- जकादीनां पादपादहानिः ।	सपादैकादशधेनु- सम्भवात् १२ धे- नुवः ।	३३॥० कार्षा- पण्याः ।	७ गावः । अशक्तौ ६१० कार्षा- पण्याः ।
यद्यपि गवाश्वादिवधः सङ्करी- करणपापमिदं तथापि हिं- सासाजान्यादुपपातकप्रक- रणे तन्प्रायश्चित्तं निरूप्यते ।	प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापण्याः ।	यथाशक्ति ।
वृथासमान्यपशुघातः । वृषेति- ग्रहणात् यागादर्थे प्राय- श्चित्ताद्यभावः ।	पश्वनीलवृषदानम् ।	०	२५ कार्षापण्याः ।	यथाशक्ति ।
राजसम्पत्सुतमगजवधः ।	चान्द्रायणम् ।	८ धेनुवः । सार्ह- सप्तधेनुसम्भवात् ।	२२१० कार्षा- पण्याः ।	यथाशक्ति ।
अश्ववधः ।	वासीयुगदानम् । एतच्च ज्ञानतः । अज्ञानतस्तर्हम् ।	०	०	यथाशक्ति ।
यगमहिषवराहकुम्भरगळत- रक्षुश्वश्वानरसिंहाश्वप्र- घनचमरशरकादीनां वधः ।	अष्टोरात्रोपवासान्ते हृतघटदानम् । एतच्च ज्ञानतः सल्लदधविषयम् । ज्ञानतो देगुण्यम् ।	०	उपवासासामर्थ्ये । अष्ट पण्याः ।	यथाशक्ति ।
अजश्यादिवधः ।	विराजोपवासः । एतच्च ज्ञानतोऽत्यन्तधार्मि- कब्राह्मणकर्तृकसल्लदधे वेदितव्यम् । शक्तस्य एकहायनवृषदानम् ।	०	११० कार्षापण्याः ।	द्विरण्यं वस्यं वा ।
	अशक्तस्य धेनुदानम् । तदशक्तौ प्राजा- पत्यव्रतम् । अभ्यासे मासं यावदुपवासम् । अत्यन्ताभ्यासे ऋतूनि ऋतून् । घातं चौरपानम् । पादिकल्लं वा । एतत्सल्लदज्ञानविषयम् । ज्ञानतोऽभ्यासे द्वादशरात्रं ऋतून् । स्त्रीशूद्रवागवृद्धानामर्हम् ।	१ धेनुः । २ धेनु । ४ धेनुवः । ०	३ कार्षापण्याः । ६ कार्षापण्याः । १२ कार्षापण्याः । १ कार्षापण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
मात्रांरगोधानकुलमल्लूकश्वप- नद्विषयिकसर्पवधः । पतन्त्री वृषपत्नी ।		यत्किञ्चिदधिकस- पादधेनुसम्भवात् २ धेनु ।	४ कार्षापण्याः ।	यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम्	तदशक्तौ चूर्णादानम् ।	दक्षिणा ।
अथ सामान्यपञ्चिवधः ।	कृष्णसर्पवधे तीक्ष्णायुधैश्चकीलिका- दानमादौ कर्तव्यम् । सर्पजातीयषण्डवधे पलालभारः शीसकमाषष्ठ्य दातव्यः । एतज्ज्ञानतः । एतदशक्तौ व्रतादिकं कर्तव्यम् । नक्तव्रतम् । द्विरुक्तिपरिमितरौप्यदानं वा ।	०	२३।- पण्यौ । नक्तव्रतस्योपवास- तृतीयभागत्वात् ।	यथाशक्ति ।
अथ विशेषपञ्चिवधः ।	कामतोऽत्यन्ताभ्यासे शूद्रहत्याव्रतम् । गुरु- गोवधव्रतं वा । स्त्रीशूद्रवाल्लहानामर्हम् । एकस्य स्त्रीत्वादुभयधर्म्मवर्त्त पादः । अहोरात्रोपवासः सर्वबीजदानश्च । एत- दज्ञानविषयम् ।	१२ धेनुवः ।	३६ कार्षापण्याः ।	७ गावः । अशक्तौ ६।० कार्षा- पण्याः ।
वक्रवलाका-हंससारसकार- खड्गपद्मपाककुरुररगृध्रयने- स्यञ्जरीटटट्टिभोलूक-शुक- शारिकातिक्तिरिमयूरकाक- कलविकृत्कालञ्जकमद्गुक- पोतपारावतादीनां वधः ।	मानकृते त्राहोपवासः । शक्तस्य गोदा- नम् । तत्रायं विशेषः । शुकवधे द्विहा- यनगवदानम् । कौशवधे त्रिहायनगव- दानम् । कौशशुकभासमयूरयनेगृध्रवधे वत्सतरीदानम् । अन्य वृषदानवत्सतरी- दानयोर्व्यवस्था शक्ताशक्तविषयिका । एतदानाशक्तानां व्रतादिकम् ।	०	उपवासानुकल्पः ॥० पण्याः । सर्व- बीजस्त्यम् । १० पण्याः ।	यथाशक्ति ।
कोकिलशुककपोतकपिञ्जलकु- कुटट्टिभखर्जूरखञ्जरीटा- नां पुरुषभारपरिमितानां वधः ।	उत्तुल्लहशूद्रहत्याव्रतम् ।	१५ धेनुवः ।	४५ कार्षापण्याः ।	६ गावः । अशक्तौ ८।० कार्षापण्याः ।
मत्स्यमण्डकमकरशिखुमारदि- जलचरवधः ।	सप्तरात्रव्रतहत्याव्रतम् । एतदज्ञानतः सहजधे । अहोरात्रोपवासः यथाशक्तिलवणदानश्च । एतत् कामतः सहजम् । अभ्यासात्यन्ता- भ्यासयोस्तु मलावहप्रायश्चित्ते दर्शयि- ष्यते ।	०	१ कार्षापण्यः । ॥० पण्याः उप- वासानुकल्पः । १॥० कार्षापण्यः लवणस्त्यम् । २।	२१॥- पण्यौ । १३॥= पण्याः ।
अथ साख्यनस्यप्राणिवधः ।	आन्धिकं शूद्रहत्याव्रतम् । अज्ञाने घाण्मासिकम् ।	१५ धेनुवः ।	४५ कार्षापण्याः ।	६ गावः । अशक्तौ ८।० कार्षापण्याः ।
सहस्रसंख्यकानां अस्थिमतां हृत्कलावादीनां ज्ञानकृत- वधः ।	आन्धिकं शूद्रहत्याव्रतम् । अज्ञाने घाण्मासिकम् ।	१५ धेनुवः ।	४५ कार्षापण्याः ।	६ गावः । अशक्तौ ८।० कार्षापण्याः ।
अनस्यां क्रिमिकीटपतङ्गभ्रमर- दंष्ट्रमशकमक्षिकादीनां श- कटपूरितमितानां ज्ञानकृत- वधः ।	आन्धिकं शूद्रहत्याव्रतम् । अज्ञाने घाण्मासिकम् ।	१५ धेनुवः ।	४५ कार्षापण्याः ।	६ गावः । अशक्तौ ८।० कार्षापण्याः ।
अस्थिमतां प्रत्येकं वधः ।	पणदानम् ।	०	०	यत्किञ्चित् ।
अनस्यां प्रत्येकं वधः ।	प्राणायामः । पणदानं वा ।	०	०	तथा ।
अन्नशक्कादिगुडादिसर्वरसफल- पुष्पजातप्राणिवधः ।	दिनमेकं घृतमात्रभोजनम् । एतदज्ञाने । ज्ञाने तद्गुण्यम् । अभ्यासे तप्तलङ्घम् ।	०	॥० पण्याः ।	यथाशक्ति ।
फलवद्दृष्टलतागुल्फादिदण्डम् ।	अत्यन्ताभ्यासे कृष्कातिहृच्छम् । प्राणायामम् ।	४ धेनुवः । ६ धेनुवः । १ धेनुः ।	११।० कार्षा- पण्याः । १८ कार्षापण्याः । ३ कार्षापण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ सूर्यदानम् ।	दक्षिणा ।
अप्रलवतामेतेषां ह्येदनम् । अत्यन्तोत्कृष्टफलवटवृक्षच्छेद- नम् । अभ्यासादत्यन्तोत्कृष्टफलवट- वृक्षच्छेदनम् ।	अष्टाह्रसाध्यवृक्षच्छेदम् । चान्द्रायणम् । आवृत्तिक्रमम् ।	० ८ धेनुवः । १५ धेनुवः ।	२ कार्षापण्यौ । २२॥० कार्षा- पण्याः । ४५ कार्षापण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । ६ गावः । अशक्तौ ८५० कार्षापण्याः ।
क्षेत्रवृक्षभक्षणसीमपुण्यस्याग- तुरालयजातवृक्षच्छेदनम् । विंशतिसंख्यकोपजीववृक्ष- च्छेदनम् । स्वातवृक्षच्छेद- नम् । वापीक्षूपारामसेतुसभातडाग- वप्रदेवतायतनमेदनम् ।	पूर्वोक्तवृक्षच्छेदनप्रायश्चित्तद्वैगुण्यादि । सर्वत्र क्षीयुर्गवालवृक्षानामर्हम् । ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य चतस्र आहुतीर्जुहु- यात् । इदं विष्णुरिति प्रथमां मान- स्तोत्रे इति द्वितीयां विष्णोः कर्माणीति तृतीयां पादोऽस्यान्त्यामिति चतुर्थीं यां देवतासुत्सादयति तस्यै देवतायै । ब्राह्मणान् भोजयेत् । एतत् सकृदप्योप- घातविषयम् । अभ्यासे महोपघाते च प्राजापत्यम् । दण्डश्च । यथा । सकृद- प्योपघाते प्रथमसाहसः २५० पण्याः । अभ्यासे महोपघाते उत्तमसाहसः । १००० पण्याः ।			
देवताया उन्नक्तप्रतिमाभेदन- च्छेदनदहनहरणानि ।	चान्द्रायणम् । वाघ्यादिभेदगीक्ताचतस्र आहुतयः । उत्तमसाहसो दण्डश्च । १००० पण्याः ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्- वात् ८ धेनुवः ।	२२॥० कार्षा- पण्याः ।	यथाशक्ति ।
देवताया अपकृष्टप्रतिमाभेदन- च्छेदनदहनहरणानि ।	प्राजापत्यम् । पूर्वोक्तचतुराहुत्यादि- दानम् । प्रथमसाहसो दण्डश्च । २५० पण्याः ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापण्याः ।	यथाशक्ति ।
अथाभिचारः । स तु परिहिं- सार्थं जपहोमादिकर्म ।	अतिकृच्छ्रम् । एतत् सकृदाचरणे । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । इति हिंसाप्रायश्चित्तम् ॥ ३ ॥	३ धेनुवः ।	६ कार्षापण्याः ।	यथाशक्ति ।
प्रात्ययाननम् । मृत्पिण्डं नष्टस्य दहनवहनादि- कम् ।	प्राजापत्यम् । सान्त्वयनम् ।	१ धेनुः । २ धेनुः ।	३ कार्षापण्याः । ६ कार्षापण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथाभक्ष्यभक्षणम् । अभक्ष्यं षड्विधम् । जातिदुष्टम् १ क्रियादुष्टम् २ कालाश्रय- विदूषितम् ३ संसर्गाश्रय- दुष्टम् ४ सञ्चलितम् ५ स्व- भावतो दुष्टम् ६ । जाति- दुष्टं तन्मृगं ज्ञानपलायच्छे- चाकन्दितवाक्तांकोलातिका- वर्तुणाकारालावृत्त्यम् १ क्रियादुष्टं पतितसंस्तुष्टम् २ कालदुष्टं हस्तनं चिर- संस्तुष्टम् ३ संसर्गदुष्टं तुरागदुष्टं पृष्ठादिदुष्टम् ४ मृत्पिण्डं यदि क्लृप्तं तत्र ५ स्वभावदुष्टं तुरापादि ६ ।	चान्द्रायणम् । एतद्गुरुतरविषयम् । वि- शेषानिर्दिष्टे ज्ञेयम् । /	सार्द्धसप्तधेनुसम्- वात् ८ धेनुवः ।	२२॥० कार्षा- पण्याः ।	यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
अपरच । संघातात्मम् । श्रद्धोपनीतात्मम् । पतितोप- नीतात्मम् । श्रद्धवेश्मस्था- न्मन्त्रम् । श्रद्धस्य पक्वाभक्ष्यम् ।	ब्राह्मणस्य त्राह्योपवासः । एतदज्ञानतः । ज्ञानतः प्राजापत्यम् । आपदि भक्षणे मनस्तापः द्रुपदां श्रुतजपो वा । चत्ति- यादीनां पादपादहानिः । ब्राह्मणस्य मासयावकपानम् । चत्तियादीनां पादपादहानिः । उक्तप्रायश्चित्ततुरीयभागः । आपदि भक्षणे प्रायश्चित्ताभावः । चान्द्रायणम् । एतत् ज्ञानाभ्यासविषयम् । अज्ञाने तर्हम् । ज्ञानतोऽष्टधाभ्यासे कृच्छ्राब्दव्रतम् । अज्ञानतोऽष्टधाभ्यासे एतदहम् । एतत्तु ब्राह्मणविषयम् । चत्तियादीनां पाद- पादहानिः । ब्राह्मणस्य चान्द्रायणम् । चत्तियस्य तप्तकृच्छ्रम् । वैश्यस्य तप्तकृच्छ्राहम् । श्रद्धस्य तप्तकृच्छ्रपादः । ज्ञानत एतद्देगुण्यम् । ज्ञानात् कृच्छ्राब्दम् । अज्ञानात् चान्द्रायणद्वयम् । एतदष्टधाभ्यास- विषयम् । एतत् सर्वं ब्राह्मण- चत्तियादौ पादपादहानिः । ब्राह्मणस्य कामतः स्रद्धभोजने चान्द्राय- णम् । अज्ञानतस्तप्तकृच्छ्रम् । बलाद्भोजने पराकः । अज्ञानतोऽष्टचत्वारिंशद्वारभोजने द्वादश- वार्धिकव्रतम् । ज्ञानतश्चतुर्विंशतिवार- भोजने एतदेव । ज्ञानतोऽष्टचत्वारिंशद्वारभोजने चतु- र्विंशतिवार्धिकव्रतं व्यवहृत्यता च । स्रद्धज्ञानत आमान्नभोजनं त्रिरात्रोप- वासः । सर्वत्र चत्तियादीनां पादपाद- हानिः । आपदि पक्वाभक्ष्यभोजने चत्तियस्य सान्त्वनम् । वैश्यस्य गृह्राजम् । श्रद्धस्य त्रिरात्रम् । द्विगस्य पराकः । श्रद्धस्य कृच्छ्रम् । एतत् स्रद्धज्ञानविषयं ज्ञानतो देगुणा- दिकम् ।	१ धेनुः । अर्द्ध- धेनुसम्भवात् । १ धेनुः । २ धेनुः । ८ धेनुः । सार्द्ध- सप्तधेनुसम्भवात् । ३० धेनुः । १५ धेनुः । ८ धेनुः । ४ धेनुः । २ धेनुः । १ धेनुः । ३० धेनुः । १५ धेनुः । ८ धेनुः । ४ धेनुः । ५ धेनुः । १८० धेनुः । ३६० धेनुः । ० २ धेनुः । १ धेनुः । ० ५ धेनुः । १ धेनुः ।	१॥० कार्षापणः । ३ कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः । ६० कार्षापणाः । ४५ कार्षापणाः । २२॥० कार्षापणाः । १२ कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । ६० कार्षापणाः । ४५ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः । १२ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । ५४० कार्षा- पणाः । १०८० कार्षा- पणाः । १॥० कार्षापणः । ६ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । १॥० कार्षापणः । १५ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । १७ गावः । अशक्तौ १६॥१६॥ कार्षापणाः । ६ गावः । अशक्तौ ८॥८॥ कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । १७ गावः । अशक्तौ १६॥१६॥ कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । १०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः । २०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूणदानम् ।	दक्षिणा ।
अथ सामान्याभोव्यान्नभोजनम् ।	त्राहीपवासः । एतत् सप्तद्वन्द्वविषयम् । ज्ञाने प्राजापत्यम् । चत्त्रियादीनां पादपादहानिः ।	०	१०० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
अभोव्यान्नानि यथा । अनधीतवेदारव्यञ्जनाम् । ग्रामयानिहोतकयज्ञानाम् । स्त्रीस्त्रीवहुतयज्ञानाम् । मत्त- क्रुद्धातुरायासनाम् । केशेन कीटेन वा सह पक्ष्मनाम् । कामतः पादस्यृष्टमन्त्रम् । भुञ्जन्नादिप्रतितावैश्वित्ता- न्त्रम् । रजस्वतास्यृष्टमन्त्रम् । मत्तत्रिपावलीष्टमन्त्रम् । सुना- स्यृष्टमन्त्रम् । गवाप्रातस- न्त्रम् । घृष्टमन्त्रम् । घोष- गया दत्तमन्त्रमित्यर्थः । गणा- न्त्रम् । मठत्रास्यृष्टमन्त्र- मित्यर्थः । गणिकान्त्रम् । विहङ्गुगुप्तिनाम् । स्तेना- न्त्रम् । गायनान्त्रम् । तच्छा- न्त्रम् । बाहुर्विकान्त्रम् । दौ- चित्तान्त्रम् । दौक्षणीयया- गानन्तरं यज्ञसमाप्तिपश्चान्तं तद्व्यागकर्तुं रत्नमित्यर्थः । क- दम्बस्यान्त्रम् । रज्ज्वादिना- वदस्यान्त्रम् । अयोनिगड- शुक्तस्यान्त्रम् । अभिशस्त- स्यान्त्रम् । स्त्रीव्यान्त्रम् । पुं- च- ल्यन्त्रम् । दान्तिकान्त्रम् । ऊहना धन्तेश्वरिणोन्न- मित्यर्थः । शुक्तान्त्रम् । पथु- विनान्त्रम् । शूद्रोच्छिष्टा- न्त्रम् । चिकित्सकान्त्रम् । शाधान्त्रम् । क्रूरान्त्रम् । उ- क्लिष्टभोजिनामन्त्रम् । उग्र- न्यान्त्रम् । दारुणकर्मणो- न्नानिप्रियेषस्य वा अन्न- मित्यर्थः । सूत्रिकोद्देशेन पक्ष्मनाम् । पञ्चाशान्तम् । आचमनशुद्धिनामन्त्रमित्यर्थः । अकर्मन्तिष्ठानन्यागवमन्य य- न्त्राग्ने भुञ्जमानं केनचिदा- चमनं कियते तत् पञ्चा- शान्तमिति कृष्णकर्मद्वयम् । अनधीतान्त्रम् । अशौचेत्या- न्त्रम् । दत्तमन्त्रमित्यर्थः । रथ्यामागम् । अशौचान्त्रम् । दिग्दन्त्रम् । नगराधिपान्त्रम् ।	१ धेनुः । ० १ धेनुः ।	३ कार्षापणाः । १०० कार्षापणः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।	

55

३४२
प्रायश्चित्त

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ सूरीदानम् ।	दक्षिणा ।
वृथामांसभक्षणम् । तत्तु पितृ- देवाचैनरहितं मांसम् ।	प्राजापत्यव्रतम् । एतद्वाक्ष्यस्य । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । अभ्यासे प्राजापत्यावृत्तिः । एतन् रोगिदेवपितृकर्मनिमित्तितर- विषयम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
सामान्याभक्ष्यमांसभक्षणम् ।	सप्तरात्रववागृहपानम् । एतन् सकृदज्ञाने । ज्ञानतो हेतुगुण्यम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । एतदभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
अश्वगोक्षुद्रोदृशकादिपच- नवानिर्लिप्तपचनरक्तयाद- ग्राम्यकुक्कुटानां मांसभक्ष- णम् । विद्ध्वराहनरमांस- भक्षणम् ।	ब्राह्मणानां सकृदज्ञानतः प्राजापत्यम् । पुनरुपनयनम् । ज्ञाने तु हेतुगुण्यम् । अभ्यासे उपनयनसहितप्रायश्चित्ता- वृत्तिः । उपनयनाशक्तौ चान्द्रायणं तदशक्तौ धेनुवृत्तम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	अनदुत्सहितगौः । अशक्तौ ६ कार्षापणाः ।
हंसमद्गुकाकोलकाकखड्गरी- टमन्त्यादवलाकाशुकनारि- काचक्रवाकप्रवकीककलवि- क्रूरज्जुवालसारसदाहृहभा- सकोकिलमहकसुजगाना- मन्यतमस्य मांसभक्षणम् ।	विप्रस्थाज्ञानतः सप्तद्वोजने त्रिरात्रोपवासः । ज्ञानतो हेतुगुण्यम् । ज्ञानाभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
मत्स्यभक्षणम् ।	विप्रस्य कामतस्त्राहोपवासः । अकामत एतदहम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
पृष्ठमांस-गर्भशय्याभूम्यन्तर्गत- पक्षमांसजीवपक्षमांसखना- मांसशुक्रमांसानामन्यतमस्य भक्षणम् । खना घातनस्यलो- तद्वत् मांसम् ।	कामतः सहादभक्षणे त्र्यहोपवासः । अकामत एतदहम् । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । एतन् ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पाद- पादहानिः ।	० ०	१॥० कार्षापणः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
पृष्ठां पक्षपत्रं च स्त्रीतेल- मांससम्भोगः चुरकर्म च ।	एकाहोपवासः । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । एतद्वाक्ष्यस्य । क्षत्रियादीनां पाद- पादहानिः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
वृथापायसपूपशकुलीकशरसं- यावशिशुलोहितवृत्तनिर्या- सामेध्यप्रभवानां भक्षणम् ।	कामतस्त्राहोपवासः । अज्ञानतस्तदहम् । एतद्वाक्ष्यस्य । क्षत्रियादीनां पाद- पादहानिः ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
एकाकिमिष्टान्नभक्षणम् ।	एकाहोपवासः । अभ्यासे हेतुगुण्यम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
अग्नेष्टाक्तपय्युषितान्नदधिवर्ज- शुक्तचारुलवणभक्षणम् ।	अज्ञानत एकाहोपवासः । ज्ञानतस्त्राहोपवासः । अभ्यासे हेतुगुण्यम् ।	० ०	॥० पणाः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
वाग्दुष्टभावदुष्टभावदुष्टभाजन- पदद्रवभक्षणम् ।	अभ्यासे त्रिरात्रववागृहपानम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
मूत्रभाजने भिन्नकांस्थे च भो- जनम् ।	अष्टोरात्रोपवासः पञ्चमवापनम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
कुम्भीभक्षणम् ।	द्वादशरात्रं पयःपानम् ।	सपादधेनुसम्भ- वात् २ धेनु ।	६॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णादानम् ।	दक्षिणा ।
लम्बपलायुद्वयमभक्षणम् । उपरसादिभिर्लमुनादितुल्य- द्वयभक्षणम् ।	ज्ञानतन्त्रान्द्रायणम् । अज्ञानात्प्रलम्बम् । चिरतराभ्यासे संवत्तरयावकपानम् । एतदुभयत्र पुनरुपनयनमपि शूद्राणां- तुपनयनतुल्यचान्द्रायणेन सह प्रकृत- व्रतस्य पादः ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वान् ८ धेनवः । मादोनधेनुचतुष्ट- यासम्भवान् ४ धेनवः । १५ धेनवः ।	२२० कार्वा- पणाः । ११० कार्वा- पणाः । ४५ कार्वापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
सजातीयवृत्तस्तुतकिनां प्रकाश- भक्षणम् ।	ज्ञानतः प्राजापत्यम् । अज्ञानात् चाहोपवासः । अभ्यासे द्वेगुण्यादिकम् ।	१ धेनुः । ०	३ कार्वापणाः । ११० कार्वापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
वृत्तस्तुतकिनां ब्राह्मणक्षत्रिय- वैश्यशूद्राणामामात्रस्य ब्रा- ह्मणकर्तृकभक्षणम् ।	विप्रस्यामात्रे प्राणायामः । क्षत्रियस्यामात्रे शतगायत्रीजपः । वैश्यस्यामात्रे पञ्च- शतगायत्रीजपः । शूद्रस्यामात्रे अष्ट- सहस्रगायत्रीजपः । अभ्यासे द्वेगु- ण्यम् ।	०	१० पणाः ।	यथाशक्ति ।
वृत्तकिस्तुतकिजलपानम् ।	ब्राह्मणस्य पञ्चगव्यं पीत्वा उपवासः । एतत् सप्तद्वयानि ज्ञाने तु द्वेगुण्यम् । अभ्यासे त्वावृत्तिः । तप्ललसर्गं ज्ञान- मात्रम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	०	१० पणाः ।	यथाशक्ति ।
नवव्याहानभोजनम् । नव- व्याहानं सामीनां चतुर्थ- पञ्चमनवमैकादशाष्टक्रिय- माणं निरयोनिान्तु व्याह- आहमात्रम् ।	चान्द्रायणम् ।	सार्द्धसप्तधेनुस- म्भवात् ८ धेनवः ।	२२० कार्वा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
प्रथममासिकव्याहानभोजनम् । त्रिपक्षे प्रेतव्याहानभोजनम् । द्विमासाद्विषण्मासपर्यन्तं प्रेत- व्याहानभोजनम् । षण्मासादूर्ध्वमब्दपर्यन्तं प्रेत- व्याहानभोजनम् । पुनरान्दिकव्याहानभोजनं अ- र्थात् सपिण्डीकरणभोजन- म् । एतत् सार्धमतं शूल- पाणिमते तु द्वितीयसांवत्- सरिकभोजनम् ।	पराकः । अतिहृष्टम् । प्राजापत्यम् । पादलम् । एकाहोपवासः ।	५ धेनवः । ३ धेनवः । १ धेनुः । ० ०	१५ कार्वापणाः । ६ कार्वापणाः । ३ कार्वापणाः । १ कार्वापणः । १० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
पञ्चादशान्तरितवृत्तस्तुतानां एकवृत्तस्तुतानां शूद्राक्ष- नाश्च वृत्ततैललवणशङ्खनपा- नीयपायसमाचिकफाणित- गौरवशाकानां भक्षणम् । अलताप्रोशनस्य अलतमौनस्य च भोजनम् ।	वृत्तस्तुतान्तरितपानम् । एतत् ज्ञानतः । अज्ञानादहर्हम् । लौहपात्रेण परिवेशने- न्येतदेव प्रायश्चित्तं ज्ञेयम् । एतद् ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । अष्टोत्तरशतगायत्रीजपः एतद्विज्ञानामनापद्विषयम् ।	० ० ०	१ कार्वापणः । ० ०	यथाशक्ति । ० ०
अलतापमनस्य अलतभोजनम् ।	अष्टोत्तरसहस्रगायत्रीजपः उपवासो वा । अभ्यासे द्विगुणादि । एतत् कटुकपाय- तामूलेष्वुपतिरिक्तभोजनविषयम् ।	०	१० पणाः ।	यथाशक्ति ।

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
यज्ञोपवीतरहितकर्तृकाग्नभोजनम् ।	ज्ञानं श्रुतगायत्रीजपः उपवासश्च ।	०	॥० पणः ।	यथाशक्ति ।
रेतामूत्रपुरीषाणामन्यतमस्य भक्षणम् ।	ज्ञानतच्चाग्रायणम् । अज्ञानतस्तप्तकृच्छ्रम् ।	८ धेनुवः । सार्द्ध- सप्तधेनुसम्भवात् । पादोनधेनुचतुष्ट- यासम्भवात् ४ धे- नुवः । १ धेनुः ।	२२॥० कार्षा- पणः । ११॥० कार्षा- पणः । ३ कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
विश्वं सवादिदूषितफलादिभक्ष- णम् ।	संस्मरणं द्विजातीनां पुनः संस्कारश्च । संसर्गमात्रे कृच्छ्रपादः । सन्निकृष्टे अर्घात् महत्संसर्गे कृच्छ्रा- र्हम् । एतत् रसास्वादनानुपलम्भनपक्षे अज्ञानतः सकृद्विषयम् । ज्ञानतो द्वैगु- ण्यम् । रसाद्युपलम्भे तु गीतमोक्ततप्तकृच्छ्रं द्वादशाहसाध्यम् । अज्ञानत उपलम्भे अर्हम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	० ० पादोनधेनुचतुष्ट- यासम्भवात् ४ धेनुवः ।	॥० पणः । १॥० कार्षापणः । ११॥० कार्षा- पणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
मल्लोष्ठभोजनम् ।	अहोरात्रोपवासः । अभ्यासे याज्ञवल्क्योक्तचतुरहसाध्यतप्त- कृच्छ्रम् ।	० सपादधेनुसम्भ- वात् २ धेनु । १ धेनुः ।	॥० पणः । ३॥० कार्षापणः । ३ कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
प्रक्षारिणां मधुमांसभोजन- म् ।	ज्ञानतः प्राजापत्यम् । अज्ञानात् अर्हम् ।	० १ धेनुः ।	३ कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
तप्तचारिणाममिषभाण्डपका- न्नभोजनम् ।	त्र्यहं कुशमूलविपक्षचीरपानमात्रम् । एतदज्ञानतः । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।	० ० १ धेनुः ।	१ कार्षापणः । २ कार्षापणौ । ३ कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
देवनातिथिभृत्यादिवर्जनभोजन- म् ।	अभ्यासे प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
अस्यादिदूषितान्नभोजनम् । अस्यिष्योऽत्राभक्ष्यास्यि- मात्रवचनम् ।	क्षात्कारकर्मवित्वा दृतमात्राशनम् ।	०	॥० पणः ।	यथाशक्ति ।
मत्स्यकण्टकशम्बूकशृङ्गमुक्ति- कपर्दकभक्षणम् ।	पञ्चगव्यमात्रभक्षणम् ।	०	॥० पणः ।	यथाशक्ति ।
पुसवनसीमन्तोन्नयनकर्मणि भोजनम् ।	ज्ञानाभ्यासे चान्द्रायणम् । अज्ञानाभ्यासे तदर्हम् । सकृदज्ञाने विष्णुस्तप्तकृच्छ्रपादः । सकृज्ज्ञाने द्वैगुण्यं कृच्छ्रार्हम् ।	८ धेनुवः । ४ धेनुवः । ० ० ०	२२॥० कार्षापणः । ११॥० कार्षापणः । ॥० पणः । १॥० कार्षापणः । १ कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ज्ञानकर्मादिसंस्काराग्नभोजन- म् ।	अज्ञानतोऽसपिष्टानां द्वादशाहं सान्त- पनम् । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।	० ०	२ कार्षापणौ । १० पणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
भोजनकाले गुदसावः ।	अहोरात्रनुषित्वा पञ्चगव्यपानम् । एतत् सकृन्निगीर्य्यासे । अथन्तग्रासाशने त्रिरात्रोपवासः ।	० ० ०	१॥० कार्षापणः । १० पणः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
भोजनकाले गृहसूतकादृशीचे नद्रभक्षणम् ।	यासभोजने एकोपवासः । सकलाग्नभोजने त्रिरात्रोपवासः । अभोजने खानमात्रम् ।	० ० ०	१॥० कार्षापणः । १० पणः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
नेत्राभ्यासादिशानाहंसाकृत- दानस्य भोजनम् ।	यात्वा चक्षोस्तारसप्तसगायत्रीजपः । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः ।	०	०	०

अप्योपपन्नानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	दण्डिता ।
परिहितनीतीपरतस्य भोजनम् । मकीयोच्छिद्यभोजनम् ।	अज्ञानतस्विरात्रोपवासः । ज्ञानान् हेतुगुणम् । कृष्णपादः । एतन् सकृदज्ञानतः । अभ्यासे हेतुगुणादिकम् । व्यक्तभाजने भोजनेऽप्येवम् ।	० १ धेनुः । ०	१५० कार्षापणः । ३ कार्षापणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्मकृत्प्रायश्चित्तभोजनम् ।	महायाज्ञातिभिरामन्त्रा जलं पीत्वा उप- वसेत् । एतत् सकृदज्ञानतः । ज्ञानान् हेतुगुणम् ।	० ०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्मकृत्प्रायश्चित्तभोजनम् ।	सकृदज्ञाने त्राष्टं ब्राह्मीरसविपन्नशीर- पानमात्रम् । ज्ञानं हेतुगुणम् ।	० ०	१ कार्षापणः । १५० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्मकृत्प्रायश्चित्तभोजनम् ।	सकृदज्ञाने त्राष्टोपवासः वज्रसुवर्चला- पानम् । ज्ञानान् हेतुगुणम् ।	१ धेनुः । ०	३ कार्षापणाः । १५० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्मकृत्प्रायश्चित्तभोजनम् ।	सकृदज्ञाने वज्ररात्रोपवासः । ज्ञानान् हेतुगुणम् । ज्ञानाभ्यासे चान्द्रायणम् । त्रिज्यादीनां पादपादशानिः । एतन्माहपितृव्येऽम्हाद्युपासुच्छिद्यति- रिक्तविषयं तेषां त्रिज्यासुच्छिद्यस्य भोग्यत्वात् ।	१ धेनुः । १ धेनुः । ८ धेनवः ।	३ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । २२५० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
विनालकाकर्मविद्वत्कुलश्रमण- उच्छिद्यभोजनम् ।	त्राष्टोपवासः । एतन् सकृदज्ञानतः । अज्ञाने वज्रसुवर्चलां पीत्वा उपवासः । वज्रसुवर्चला तु पीतकुसुमस्यैवार्चनः । व्यक्तभाजने व्यक्तित्वम् ।	० ० ०	१५० कार्षापणः । ॥० पणाः । ६ कार्षापणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
गार्हपत्यं कृत्स्नमितपङ्क्तौ भो- जनम् । पङ्क्तेः कुक्षित- त्वनु निम्बिनप्रायश्चित्तमुप- पन्नाने शलादिना पङ्क्ति- भेदमन्तरं च भवति । पङ्क्तिषु एकस्योत्पत्तिं भोज- नम् ।	अहोरात्रोपवासः स्नानं पश्चम्यपानम् । एतन् ज्ञानतः । त्रिज्यापङ्क्तौ भोजने नक्तव्यम् । वैश्यपङ्क्तौ एकरात्रोपवासः । शूद्रपङ्क्तौ विरात्रोपवासः । वाचनाध्ययनपानम् । एतद्वाग्यगस्य । त्रिज्यादीनां पादपादशानिः । एतदज्ञानतः सकृत् । अज्ञानतोऽर्हम् ।	३ धेनवः । ० ० ० ०	६ कार्षापणाः । ॥० पणाः । १० पणाः । १५० कार्षापणः । १ कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
सुराभाजनस्यपानम् ।	मर्जं यावकपानम् । एतदज्ञानतः । अज्ञानतोऽर्हम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
मद्यभाजनस्यपानम् ।	मन्त्रार्घं यावकपानम् । एतदज्ञानतः । अज्ञानतोऽर्हम् ।	०	१५० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
अज्ञानतः प्रायश्चित्तपानम् ।	सुराभ्यासे शरीरं नृवादिदूषितशलादि- पाने तु चतुरष्टमाद्यं नमस्कृतम् । एतदपि स्वाहृदुपलब्धभाव्यति ।	समादधेनसम्भ- वात् २ धेनुः ।	३॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अज्ञानतः प्रायश्चित्तपानम् ।	गार्हपत्यं कृत्स्नमितपङ्क्तौ भो- जनम् । पङ्क्तेः कुक्षित- त्वनु निम्बिनप्रायश्चित्तमुप- पन्नाने शलादिना पङ्क्ति- भेदमन्तरं च भवति । पङ्क्तिषु एकस्योत्पत्तिं भोज- नम् ।	२ धेनुः । १ धेनुः । ० ०	६ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । १५० कार्षापणः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अज्ञानतः प्रायश्चित्तपानम् ।	गार्हपत्यं कृत्स्नमितपङ्क्तौ भो- जनम् । पङ्क्तेः कुक्षित- त्वनु निम्बिनप्रायश्चित्तमुप- पन्नाने शलादिना पङ्क्ति- भेदमन्तरं च भवति । पङ्क्तिषु एकस्योत्पत्तिं भोज- नम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।

अथोपपानकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ धूर्णोदानम् ।	दक्षिणा ।
चण्डालस्य ऋक्षीरजलादिपा- नम् ।	त्रिरात्रुसुपोय पञ्चगव्यपानम् । एतन् ज्ञानतः । अज्ञानात् द्वादशसाध्यसान्तपनम् ।	०	१॥० कार्वापणः ।	यथाशक्ति ।
अन्यजमानितकूपादिजलपा- नम् ।	उपवासपूर्वकपञ्चगव्यपानम् । एतदज्ञानतः । ज्ञानात् द्वेगुणम् ।	०	१ कार्वापणः । ॥० पण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अन्यजभाण्डस्य जलादिपानम् ।	ब्राह्मणस्य द्वादशाध्यं ब्रह्मकूर्चं त्रतम् । एतत् अज्ञानतः । ज्ञानतो द्वेगुणम् । शूद्रस्य नोपवासः पञ्चगव्यपानमात्रम् । ब्रह्मकूर्चं यथा । “अक्षीरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः । पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्चविधिः स्मृतः ॥” पञ्चगव्यं यथा । “गोश्लक्ष्णं द्विगुणं सूत्रं सर्पिर्विश्याच्चतुर्गुणम् । क्षीरमष्टगुणश्चैव पञ्चगव्ये तथा दधि ॥” अथवा । “गोम- त्रमायकास्त्रयौ गोमयस्य तु षोडश । क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दधस्य दश कीर्तिनाः ॥ गोमूत्रवद्वृतस्योक्तास्तद- र्हेन कुशोदकम् ॥”	०	१ कार्वापणः । ॥० पण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
शूद्रोदकपानम् ।	उपोय विसृज्य पलाशकुशानासुदक- मात्रपानम् । एतद्द्वादशाध्यं ज्ञानतः सकृत्पाने । अज्ञानादर्हम् । नवभाण्डो- दकपाने प्रायश्चित्तभावः ।	०	१ कार्वापणः ।	यथाशक्ति ।
पीतशेषपाणौयपानम् । केवल- वामदक्षिण जलपानम् ।	त्रिरात्रोपवासः । एतच्च ज्ञानतः । अज्ञानतोऽर्हम् । एतत् प्रायश्चित्तं ग्रासशेषाशनादिव्यभि- ज्यम् । शूद्रपीतशेषजलपाने तु ब्राह्मणस्य चा- न्दायणम् ।	०	१॥० कार्वापणः । ॥० पण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
प्रपादिजलपानम् । आदिना कूपजलाद्वरणार्ध- घटस्य जलं द्रोणीजलं खड्ग- गादिकोषस्य जलम् ।	सचेलस्तानम् । उपवासश्च । एतत् सक्तज्ञानतः । आपदि दोषा- भावः ।	०	२२॥० कार्वा- पण्याः । ॥० पण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
विभूत्रसंस्मृतकूपजलपानम् ।	त्रिरात्रोपवासः । एतदज्ञानतः । ज्ञानतः सान्तपनम् ।	०	१॥० कार्वापणः ।	यथाशक्ति ।
विगुन्त्रसंस्मृतकुम्भस्य जलपा- नम् ।	अज्ञानतः सान्तपनम् । ज्ञानतो द्वेगुणम् ।	२ धेनु । २ धेनु ।	६ कार्वापण्याः । ६ कार्वापण्याः ।	तथा । यथाशक्ति ।
शुद्धूषितजलपानम् । एतत्- मानुषेतराभक्ष्यपचनखश्व- दूषितकूपजलपानपरम् ।	ब्राह्मणस्य त्रिरात्रोपवासः । क्षत्रियस्य द्वादशोपवासः । द्वैत्यस्यैकादशोपवासः । शूद्रस्य नक्तम् । सर्वेषां व्रतान्ते पञ्चगव्यपानम् । एतन् ज्ञानतः । अज्ञानतोऽर्हम् । एतदभिन्नशेषे । ज्ञानतः क्लृप्ते घट्टरात्रोपवासः । एतन् सर्वे मानुषश्वेतरपरम् । मानुषश्वे द्विगुणम् । कामाभ्यासे प्रसक्तः । अत्यन्ताभ्यासे चान्दायणम् ।	० ० ० ० १ धेनुः । ५ धेनुः । ८ धेनुः ।	१॥० कार्वापणः । १ कार्वापणः । ॥० पण्याः । ॥० पण्याः । ३ कार्वापण्याः । १५ कार्वापण्याः । २२॥० कार्वा- पण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

[illegible]

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
दण्डादित्यम् । आदिना का- ष्ठद्वयचेलचर्मामिधेचुतक्र- मलपुण्यवैदलसूत्रगन्धानां गृह्यम् । वैदलं वेणुघटित- भाण्डम् । गन्धः कस्तूर्या- दिः । अत्रापवादः । अस्तेय- ममये काष्ठमस्तेयश्च दण्डं गवे ।	त्रिरात्रीपवासः । दण्डीनां हरये मासैकव्रतम् । मासाह्वं व्रतश्च । श्रुतमुनिना यदुक्तं तत् कालदेशाप- हर्षस्वामिगुणदौर्गत्याभ्यासानभ्यासका- माकामापेक्षया उत्कृष्टापल्लव्याप- हारे च वेदितव्यम् ।	०	१॥० कार्यापणाः ।	यथाशक्ति ।
जीविकाहरणम् ।	यस्य यस्य वर्णस्य वृत्तिच्छेदः तत्तद्वर्ण- वधोक्तं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । अल्पवृत्तपहारे चान्द्रायणम् । अत्र चोत्तमाधमत्वे प्रयोजकादिकं सकृदभ्यासौ ज्ञानाज्ञाने च सर्वोत्थ वधोक्तपादाह्वदिव्यवस्थोद्घनीया ।	साहस्रप्रधेनुवत्सम्- वात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्यापणाः ।	यथाशक्ति ।
द्विवह्निजपद्रव्यापहरणम् ।	संवत्सरमपसु मज्जनं अधमर्धणावर्त्तनश्च । यच्चान्न गुरुप्रायश्चित्तं सुन्यन्तरोक्तं तदत्यन्ताभ्यास उत्तमसम्बन्धादपेक्षया सम्भूयम् । इति स्तेयप्रायश्चित्तम् ॥*॥			
अथ अगम्यागमनम् । तत्र मवर्गान् अस्वजनस्त्रीगम- नम् । तत्र ब्राह्मणस्य त्र्यो- त्रियभार्यागमनम् ।	सकृन्नमने त्रैवार्षिकव्रतम् । द्वितीये यादृवार्षिकं तृतीये नववार्षिकं चतुर्थे संपूर्णं द्वादशवार्षिकम् । अत्रोत्रियनिर्गुणभार्यागमने द्वैवार्षिक- व्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादर्हम् । द्वैवार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादर्हम् । अभ्यासं दैगुण्यादिकम् ।	४५ धेनवः । ३० धेनवः । ६० धेनवः ।	१३५ कार्या- पणाः । ६० कार्यापणाः । ६० कार्यापणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्यापणाः । १७ गावः । अशक्तौ १६॥१३ कार्यापणाः । १७ गावः । अशक्तौ १६॥१३ कार्यापणाः ।
क्षत्रियस्य क्षत्रियभार्यागम- नम् ।	एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादर्हम् । अभ्यासं दैगुण्यादिकम् ।	६० धेनवः ।	६० कार्यापणाः ।	१७ गावः । अशक्तौ १६॥१३ कार्यापणाः ।
वैश्यस्य वैश्यभार्यागमनम् ।	वार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादर्हम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्यापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ८॥७ कार्यापणाः ।
शूद्रस्य पश्यज्ञानुष्ठापित्याय- वृत्तशूद्रभार्यागमनम् ।	वार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादर्हम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्यापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ८॥७ कार्यापणाः ।
शूद्रस्यान्यशूद्रागमनम् ।	षाण्मासिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादर्हम् ।	८ धेनवः ।	२२॥० कार्या- पणाः ।	५ गावः । अशक्तौ ४॥१३ कार्यापणाः ।
ब्राह्मणस्य क्षत्रियागमनम् ।	साहस्रवार्षिकव्रतम् । एतन् सकृज्ज्ञानतः । अज्ञानादर्हम् ।	२३ धेनवः ।	६७॥० कार्या- पणाः ।	१३ गावः । अशक्तौ १८॥० कार्यापणाः ।
ब्राह्मणस्य वैश्यागमनं विशिष्ट- शूद्रागमनश्च ।	षाण्मासिकव्रतम् । एतन् सकृज्ज्ञानतः । अज्ञानादर्हम् ।	८ धेनवः ।	२२॥० कार्या- पणाः ।	५ गावः । अशक्तौ ४॥१३ कार्यापणाः ।
ब्राह्मणस्याधमशूद्रागमनम् ।	साहस्रमासिकव्रतम् । एतन् सकृज्ज्ञानतः । अज्ञानादर्हम् ।	२ धेनवः ।	५१॥० कार्या- पणाः ।	१ गौः । अशक्तौ १ कार्या- पणाः ।
क्षत्रियस्य वैश्यागमनं स- शूद्रागमनश्च ।	नवमासिकव्रतम् । एतत् सकृज्ज्ञानतः । अज्ञानादर्हम् ।	१२ धेनवः ।	३३॥० कार्या- पणाः ।	७ गावः । अशक्तौ ६॥० का- र्यापणाः ।
क्षत्रियस्याधमशूद्रागमनम् ।	त्रैमासिकव्रतम् । एतन् सकृज्ज्ञानतः । अज्ञानादर्हम् ।	४ धेनवः ।	११॥० कार्या- पणाः ।	२ गावौ । अशक्तौ २ कार्या- पणाः ।
वैश्यस्य शूद्रागमनम् ।	वार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादर्हम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्यापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ८॥७ कार्यापणाः ।
वैश्यस्याधमशूद्रागमनम् ।	साहस्रमासिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादर्हम् ।	६ धेनवः ।	१६॥० कार्या- पणाः ।	३ गावः । अशक्तौ ३॥१ का- र्यापणाः ।
अथ प्रतिशोभस्त्रीगमनम् । तत्र शूद्रस्याज्ञानतो ब्राह्मणी- गमनम् ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । ज्ञानान् गुह्यं न गमनोक्तप्रकारेण मर- यम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्या- पणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्यापणाः ।

३१८
प्रायश्चित्त

अधीनपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ । चर्यादानम् ।	दक्षिणा ।
वैश्वस्याज्ञानतो ब्राह्मणीगम- नम् ।	वैश्वस्यैकं चतुर्विंशतिवार्यिकव्रतम् । एतद्ब्राह्मण्यापि करणीयम् । नववार्यिकव्रतम् । ज्ञानाद्देगुण्यम् । ब्राह्मण्यापि एतत् कार्यम् ।	३६० धेनवः । १३५ धेनवः ।	१००० कार्या- पयाः । ४०५ कार्या- पयाः ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्यापयाः । ७५ गावः । अशक्तौ ७५ कार्यापयाः ।
अत्रियस्याज्ञानतो ब्राह्मणी- गमनम् ।	पाण्डुवार्यिकव्रतम् । ज्ञानाद्देगुण्यम् । ब्राह्मण्यापि एतत् कार्यम् ।	६० धेनवः ।	२०० कार्या- पयाः ।	५० गावः । अशक्तौ ५० कार्यापयाः ।
यद्यपि ब्रूहस्पत्याज्ञानतो ब्राह्मणीगमनं महापातकत्वेन तथा अत्रि- यवैश्वयोर्ब्राह्मणीगमनमनु- पातकत्वेन चोक्तं तथाप्यनु- तोमगमनं तावदुपपातक- मेव तत्प्रवृत्तादस्यैवत्वेन प्र- तिलोमस्यागमनप्रायश्चित्त- मष्टुक्तमतो न वैयर्थ्यमिति ।				
ब्रूहस्पत्याज्ञानतः अत्रियागम- नम् ।	नववार्यिकव्रतम् । ज्ञानाद्देगुण्यम् । अत्रियाया अप्येतत् ।	१३५ धेनवः ।	४०५ कार्या- पयाः ।	७५ गावः । अशक्तौ ७५ कार्यापयाः ।
वैश्वस्याज्ञानतः अत्रियागमनं ब्रूहस्पत्याज्ञानतो वैश्व्यागम- नम् ।	नवमासाधिकपाण्डुवार्यिकव्रतम् । ज्ञानाद्देगुण्यम् । अत्रियाया वैश्व्यायाप्येतत् ।	१०२ धेनवः ।	३०३० कार्या- पयाः ।	५० गावः । अशक्तौ ५० कार्यापयाः ।
अथ समीक्षितमवर्गद्वित्रिपुरयस्य- भिरितरवर्गवर्गवर्गवर्गीग- मनम् ।				
तत्र ब्राह्मणस्य समीक्षितमवर्ग- द्वित्रिपुरयस्यभिरितरवर्ग- गमनम् ।	वज्रद्वगमने मासाहं गोमूत्रचिह्नयावक- मानम् ।	१ धेनुः ।	१ कार्यापयाः ।	यथाशक्ति ।
	अभ्यासे मासं गोमूत्रचिह्नयावकमानम् ।	२ धेनुः ।	२ कार्यापयाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य समीक्षितमवर्गद्वित्रि- पुरयस्यभिरितरवर्गवर्गवर्गीगम- नम् । तथाविधवैश्व्यागमनम् ।	वज्रद्वगमने सातपथम् । अभ्यासे प्रायश्चित्तादृष्टिः ।	२ धेनुः । २ धेनुः ।	२ कार्यापयाः । २ कार्यापयाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ पातुवर्गवर्गवर्गीगमनम् । क्षैरिणीचतुःपुरवर्गवर्गीगमनम् । आ द्विविधा । क्षैरिणीचतुः- पुरा चतुःपुरा च ।	ब्राह्मणस्य क्षैरिण्या ब्राह्मण्या गमने त्रिरात्रोपवासः ब्राह्मण्या ऋगाजिन- दानम् । तथाविधवैश्व्यागमने त्रिरात्रोप- वासः धेनुदानम् । तथाविधवैश्व्यागमने त्रिरात्रोप- वासः अथः श्रद्धादानम् । तथाविधवैश्व्यागमने त्रिरात्रोपवासः उदकभक्षणान्तया संभाजनीदानम् ।	• • • • •	११० कार्यापयाः । ११० कार्यापयाः । ११० कार्यापयाः । ११० कार्यापयाः । ११० कार्यापयाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य ब्रूहस्पत्यादिगमि- क्षैरिणीगमनम् ।	द्वादशवार्यिकव्रतम् । अत्रियादौ पादपाददानम् । विमालक्षैरिणीपादालक्षैरिणीगमने- ष्टेयम् । यज्ञप्राभ्यासे देगुण्यम् ।	१०० धेनवः ।	५४० कार्या- पयाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्यापयाः ।
ब्राह्मणस्य क्षैरिणीगमनम् । क्षैरिणी पाद पादभर्तृवर्ग- वर्गवर्गीगमनम् ।	समस्तदानम् ।	•	•	यथाशक्ति ।
अत्रियवर्गवर्गीगमनम् ।	यज्ञदानम् ।	•	•	यथाशक्ति ।

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ घेनुदानम् ।	तदशक्तौ सूर्योदानम् ।	दक्षिणा ।
वैश्यवन्धकीगमनम् । शूद्रवन्धकीगमनम् ।	प्रतोददानम् । ज्ञानपुरःसरप्राज्ञायामः । एतानि वन्धकीगमनप्रायश्चित्तानि सव- र्णानुलोमप्रतिलोमविषयाणि ॥ ३ ॥ दारयतिक्रमी खराजिनं वह्निर्लोम परि- धाय दारयतिक्रमिणे भिक्षां देहीति सप्तागाराणि चरेत् । सा वृत्तिः मण्डा- सान् । दारयतिक्रमी ब्राह्मणक्षत्रिय- वैश्यकुलविवाहमहत्वा यो ब्राह्मणः शूद्राविवाहं करोति स उच्यते । एत- दनापदि सक्तज्ञानविषयम् ।	० ०	० ०	यथाशक्ति । ०
अथ युतुक्रमविवाहः । तत्र ब्राह्मणस्य प्रथमतः क्षत्रि- यादिविवाहः ।	आपदि त्वाह शातातपः । ब्राह्मणो राज्यापूर्वो द्वादशरात्रं चरित्वा निर्विशेषं तास्येवोपगच्छेत् । वैशापूर्वो तमलच्छम् । शूद्रापूर्वो कच्छातिच्छम् । अनापदि ज्ञानाभ्यासे मनूक्तत्रैवार्षिक- प्रतम् ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् = धेनुवः । १ घेनुः । सप्ताधेनुसम्भवात् २ घेनुः । ५ धेनुवः । ४५ धेनुवः ।	२२० कार्या- पणाः । ३ कार्यापणाः । ३॥० कार्यापणाः । १५ कार्यापणाः । १३५ कार्या- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । २५ गावः । अशक्तौ २५ कार्यापणाः ।
वैश्यागमनम् । पश्चादधिकपुरुषवर्गामिनीं वैश्या । रजस्वलागमनम् ।	प्राजापत्यम् । अभ्यासे चान्द्रायणम् । त्रिरात्रोपवासः । वृत्तप्राशनम् । एतत् कामतः सक्तद्वगमने । अभ्यासे तु द्वेगुण्यादिकम् ।	१ धेनुः । ८ धेनुवः । ०	३ कार्यापणाः । २२० कार्यापणाः । १॥० कार्यापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ऋतौ भार्याभगमनम् ।	त्रिरात्रोपवासः । ज्ञानाभ्यासे प्राजापत्यम् ।	० १ घेनुः ।	१॥० कार्यापणः । ३ कार्यापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
पर्वसु स्त्रीगमनम् । आहूतिने मैद्युनम् । दिवाभ्युद्यमम् ।	एकोपवासः । एकोपवासः । एकाहं यावत्प्राणम् । नमस्त्य ज्ञाने नमपरस्त्रीदर्शनेऽप्येवं प्रायश्चित्तम् । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः ॥ १ ॥	० ० ०	१० पणाः । १० पणाः । ०	यथाशक्ति । यथाशक्ति । ०
अथ स्त्रीयभिचारः ।	समीपमवर्णेन सक्तद्वगमने प्राजापत्यम् । द्विरभ्यासे पराकः । त्रिरभ्यासे चान्द्रायणम् ।	१ घेनुः । ५ धेनुवः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् = धेनुवः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् = धेनुवः ।	३ कार्यापणाः । १५ कार्यापणाः । २२० कार्या- पणाः । २२० कार्या- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अन्यजागमनम् । अर्थात् र- जस्वल्गमनम् । अर्थात् र- जस्वल्गमनम् । अर्थात् र- जस्वल्गमनम् । अर्थात् र- जस्वल्गमनम् ।	अज्ञानचान्द्रायणम् । ज्ञानाद्वेगुण्यम् । यतुर्विंशतिवारगमने द्वादशवार्षिकव्रतम् । एतदज्ञानतः । ज्ञानतो द्वेगुण्यम् । अथवद्वार्यता च । ज्ञानाद्वेगुण्यम् । अज्ञानाचान्द्रायणद्वयम् । सत्तत्त्वज्ञानपूर्वकं गोभ्यो यदसमाहृतम् । इदं सक्तद्वगमने । गोवधोक्तमाधिकव्रतम् । एतत् सक्तद्वगमने । अभ्यासे संवत्सरं प्राजापत्यम् ।	१८० धेनुवः । ३० धेनुवः । १५ धेनुवः । ४ धेनुवः । २० धेनुवः ।	५४० कार्या- पणाः । ६० कार्यापणाः । ४५ कार्यापणाः । १२ कार्यापणाः । ६० कार्यापणाः ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्यापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । २७ गावः । अशक्तौ २७ गावः । कार्यापणाः ।

[illegible]

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ घेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणस्य वेदानध्ययनं यज्ञा- करणं पुत्रानुत्पादनञ्च । अनाश्रमत्वम् ।	त्रैमासिकं गोव्रतम् । संवत्सरे प्राजापत्यम् । वर्षद्वये अतिक्रच्छम् । वर्षत्रये कृच्छ्रातिक्रच्छम् । अत ऊर्ध्वं चान्द्रायणम् ।	१२ घेनवः । १ घेनुः । ३ घेनवः । ६ घेनवः । सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ घेनवः ।	३६ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः । १८ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	१ वृषः । १० गावः । अशक्तौ १५ कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
सूर्योदयास्तकालयोः श्रयणम् ।	सहस्राक्षरणे स्नानम् । अभ्यासे प्राजापत्यम् ।	१ घेनुः । सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ घेनवः ।	३ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । ५ गावः । अशक्तौ ४१३ कार्षापणाः ।
ब्रह्मचारिणः सन्धादीनामति- क्रमः । आदिना अग्नीन्वना- करणं भैक्ष्यवर्थाकरणञ्च ।	अरोगिणी निरन्तरं सप्तरात्रमकरणे अव- कीर्णव्रतम् । तत्तु खरचर्मपरिधान- पूर्वकघाग्रासिकं ब्रह्महत्याव्रतम् । एतदूने जनं अधिके अधिकम् ।	० ० ०	६ रक्तिकरजतम् । ११० कार्षापणाः । २ पल ६ तोलक- ४ माषकमित- रजतम् ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अनातुरगृहस्य सन्धास्नाग- द्विकनित्यक्रियापातः ।	दिनैकनित्यक्रियातिपाते एकाहोपवासः । दिनत्रयक्रियातिपाते कृच्छ्राहम् । वर्षैकनित्यक्रियातिपाते एकदिनक्रियाति- पातप्रायश्चित्तानुसरणेन प्रायश्चित्तम् ।	० ० ०	६ रक्तिकरजतम् । ११० कार्षापणाः । २ पल ६ तोलक- ४ माषकमित- रजतम् ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
मूत्रयनिरिक्तायाज्ययाजनम् । अयाज्याच्च निन्दितप्रति- ग्रहादिना निन्दितब्राह्मणा- दयः ।	शतगायत्रीजपः । अभ्यासे सहस्राधिकं चान्द्रायणं वा । दक्षिणात्यागाच्च भूतो भवति ।	० सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ घेनवः ।	० २२॥० कार्षा- पणाः ।	० यथाशक्ति ।
मूत्रयाजनम् ।	लोभादिना याजने अर्जितभुक्तावशिष्टधन- स्यागाधजले प्रक्षेपपूर्वकं ब्रह्मचारिणे दानपूर्वकं वा चान्द्रायणं पुनरुपनय- नञ्च । अचारलवणब्रह्मसुवर्चलापा- नञ्च । एतदशक्तौ तद्वर्गं परित्यज्य त्रिंशत्पुराणाः प्रदातव्याः ।	सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ घेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
मूत्रप्रतियहः ।	स्नेहादनुप्रसङ्गादिना याजने द्रव्याग- पूर्वकं प्राजापत्यम् । अज्ञानतः प्राणायामसहस्रम् ।	१ घेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
उच्छास्त्रवर्तिस्रियवृत्तिप्रति- ग्रहः ।	सकृत्प्रतियहं त्रिसहस्रगायत्रीजपः । अभ्यासे चान्द्रायणम् । एतच्च द्रव्यागपूर्वकं कार्यम् ।	सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ घेनवः । १५ घेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । ४५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अघान्धपप्रतियहः । स च अयापितपुण्यफलश्राकट्य- काष्ठधातुपयोर्मांसदधिश- यगिष्टकुशगन्धमणिमत्स्या- दीतरविषयः ।	ज्ञानादष्टवत्वारिंशद्वाराभ्यासात् द्वादश- वार्षिकव्रतम् । अज्ञानात् द्विरभ्यासे तप्तकृच्छम् । ज्ञानात् द्विरभ्यासे चान्द्रायणम् ।	१८० घेनवः । ४ घेनवः । सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ घेनवः ।	५४० कार्षापणाः । १२ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
पाण्डालप्रतियहः ।	अज्ञानात् अष्टवत्वारिंशद्वाराभ्यासात् द्वादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानात् सकृत्कृते तप्तकृच्छम् । ज्ञानात् सकृत्कृते चान्द्रायणम् ।	१८० घेनवः । ४ घेनवः । सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ घेनवः ।	५४० कार्षा- पणाः । १२ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
पतितप्रतियहः ।	ज्ञानात् सकृत्कृते चान्द्रायणम् । अज्ञानात्सहस्रम् ।	सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ घेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।

३५३
प्रायश्चित्त

अपराधवर्णनम् ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदश्रुती धनुर्दानम् ।	तदश्रुती चूर्णदानम् ।	दण्डिना ।
प्रायश्चित्तसम्यक्त्वम् ।	विमलमगायत्रीजपः सात्त्विकं गोष्ठे प्रप- यानं वा । रत्नं सत्तुल्यरूपप्रायश्चित्तसम्यक्त्वम् ।	०	-	०
सम्यक्प्रायश्चित्तानिभीमयो- रुत्तरीमगायत्रिप्रतिपदः ।	उत्तममगायत्रिप्रतिपदे द्वावमगायत्री- जपः । मध्यमे पञ्चमगायत्रीजपः । अधमे अष्टोत्तरसहस्रसवित्रीजपः । हृदयगतं प्रथोक्तम् । अत्यन्तविद्विगुण्यविनीमप्रतीतुत्तरी- प्रतिपदे तत्तमायत्रीजपः ।			
अथ प्रायश्चित्तस्य अतिशयोक्त- तया धनान्नम् ।	संपन्नरे चान्द्रायणम् । संपन्नसराभ्यन्तरे सात्त्विकद्विकारौ चान्द्रा- यणभागदारः कल्प्यः । संपन्नसरादूर्ध्वं त्रैगुण्यैगुण्यादिकं कल्प्यम् । आपत्काले दोषाभावः ।	सात्त्विकप्रधेनसम्भ- वान् ८ धेनवः ।	२२१० कार्या- पणाः ।	यथाशक्ति ।
प्रायश्चित्तस्य शिवादिधनान्नम् ।	प्राप्तापत्यधनं पुनरुपनयनम् । अथत्याग- पुण्यं करणीयम् ।	९ धेनवः ।	९ कार्यापणाः ।	यथाशक्ति ।
प्रायश्चित्तस्य शीतादिना धना- न्नम् ।	चान्द्रायणम् । हृतप्रायश्चित्तस्याप्यवधार्यत्वम् ।	सात्त्विकप्रधेनसम्भ- वान् ८ धेनवः ।	२२१० कार्या- पणाः ।	यथाशक्ति ।
प्रायश्चित्तस्य नृक्षसंपन्नम् ।	चान्द्रायणम् । पिरनरवालाभ्यासे चैवार्थिकव्रतम् ।	सात्त्विकप्रधेनसम्भ- वान् ८ धेनवः । सात्त्विकप्रधेनसम्भ- वान् ८ धेनवः ।	२२१० कार्या- पणाः । १९५ कार्या- पणाः ।	यथाशक्ति ।
अतिशयोक्तिः । साक्ष्यस्या- तिशयोक्त्यानि यथा । अथ पञ्चासत्तुलीरदधि उत्तो- दय सन्ततोपपन्न साक्षा रक्षणाः नृक्षं नैव प्रायश्चित्त- वत्तत्त्व केचि सन्तारण- पद्य विद्या याम गान गो मत्त ऊर्ध्वं रस विष निग मत्त भोधी हौषियवाचः अग्नि मत्तममाग सुता गोम मिद गोपूग सन्ता रिक्त नृक्षं नृक्षं भर्तारं दक्षिणा मत्तमिनामग मेरिण नार मदि मौहित प्रवाग दन्त मत्त आरौपधि मुक्ति मेर वेदव मत्तपदात दन्त मत्त नृक्ष कार्या भक्त्यानि नि- मत्त भूत गोमत्त मत्त मौलीरुमत्त नृक्षमवापनि दन्तमिनादि ।	सत्तुल्ये चिरात्तोपवागः दिरभ्यासे प्राप्तापत्यम् । अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् । नित्यविशेषे सत्तुल्यकात्ताभ्यासे वा । अथ- पनस्यानाधःप्रयनचतुर्धकात्तभीषणरूप- संपन्नमरजम् । नृक्षस्याप्यन्तादि दोषाभावः ।	० १ धेनुः । सात्त्विकप्रधेनसम्भ- वान् ८ धेनवः । १५ धेनवः ।	११० कार्यापणः । ३ कार्यापणाः । २२१० कार्या- पणाः । ८५ कार्यापणाः ।	२५ गावः । अश्रुती २५ कार्यापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । ९ गावः । अश्रुती ८५० कार्यापणाः ।

अधोपपातकानि ।	प्रावृत्तिस्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णदानम् ।	दक्षिणा ।
निन्दितदेशगमनम् । तत्तु तीर्थ- यात्रायतिरेकः । निन्दित- देशा यथा । कारस्करक- लिङ्गोद्गन्धश्वरयुगम्बरभू- मिलयसिन्धुचौराष्ट्रसौवीर- प्रत्यन्तदेशाङ्गवङ्गकलिङ्गा- दयः । असत्याभिधानम् ।	एतान् गत्वा तत्रैव चिरमुत्सित्वा गङ्गा- दिगमनम् । तदशक्तौ पुनरुपनयनम् । अतिचिरवासे पुनरुपनयनं चान्द्रायणम् । सकृदसत्यभाषणे कृष्णानुस्मरणम् । अत्यन्ताभ्यासे तपस्यच्छम् । अतिवृत्तरकालाभ्यासे माससाध्यचान्द्रा- यणम् । साक्षिणोऽसत्यभाषणे ज्ञानाज्ञानतो द्वादशवार्षिकव्रतमित्युक्तमनुपातके । विवाहभयमैधुनवालप्रतारणपरीक्षास- गीत्राक्षयहितस्त्रीराजस्वप्राणालयसर्व- धनापहारविषयेषु मिथ्याकथने दोषा- भावः ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भ- वान् ८ धेनवः । ४ धेनवः । सार्द्धसप्तधेन्वसम्भ- वान् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्पा- पण्याः । १२ कार्पापण्याः । २२॥० कार्पा- पण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
उच्छिष्टस्य चाण्डालादिदर्श- नम् ।	दर्शने एकरात्रोपवासः । सम्भाषणे द्विरात्रोपवासः । संस्पर्शे त्रिरात्रोपवासः । पद्मगमने सचेलज्ञानम् । अनुच्छिष्टस्य दर्शने सूर्यादिदर्शनम् । सम्भाषणे ब्राह्मणसम्भाषणम् । इदं ज्ञाने ।	० ० ०	॥० पण्याः । १ कार्पापण्यः । १॥० कार्पापण्यः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
उच्छिष्टस्य सूर्यादिदर्शनम् । आदिना नक्षत्रचन्द्रौ । फा- मत इदम् । तेलाभ्यक्तदिग्भ्रमोच्चारसप्तनु- सर्गः । आदिना अनाचान्त- स्मृत्यकर्ममैधुनिनः ।	एकोपवासः । एकोपवासः ।	० ०	६ रत्तिकरजतम् । ॥० पण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
विप्राभ्यादिमध्यगमनम् । आ- दिना दम्पतीगवोग्रहणम् ।	कामतोऽत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् । सकृदभ्यासादिषु तु स्नातकव्रतलोपप्राय- श्चित्तम् । एकदिनाभोजनम् । तदाहृत्तिस्त्रोहनीया ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भ- वान् ८ धेनवः । ०	२२॥० कार्पा- पण्याः । ॥० पण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अग्नौ पादप्रतापनम् । कुशेन पादसम्मार्जनम् । सुरोर्ब्राह्मणस्य च तिरस्कारः ।	एकोपवासः । इदं सकृत्करणे । अभ्यासे द्वेगुण्यादिकम् । दर्पेण हुशारे त्वष्टृकारे वादेन जये वासवा बन्धने हरीण ताडने च क्षिप्रं प्रसाद्य दिनमेकमुपवासः । एतदीपनसंस्मृतः सकृच्चर्यम् । शास्त्रीयविवादे दर्पात् पुनः पुनर्जये स्नात्वा प्रतिपद्य त्रिरात्रोपवासः । प्रगादतः पादेन स्पर्शे एकरात्रोपवासः अभिवादनं प्रसादनम् । क्रीडादिना अनुबन्धामेव वा चाष्टप्राणा- पण्यादिकं कर्णम् । महापातकेन नाक्षयस्य विरुद्धाभिधाने क्षयप्रतिषेधम् ।	० ० ० ० ० ० ५ धेनवः ।	॥० पण्याः । ॥० पण्याः । ॥० पण्याः । १५० कार्पापण्याः । ॥० पण्याः । १५ कार्पापण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
	शिरसि क्रिमिदंशने वृषदक्षिणायुक्तसान्- यनं तप्तकच्छं वा ।	पादोनधेनुचतुष्ट- यासम्भवात् ४ धे- नवः ।	११० कार्या- पणाः ।	यथाशक्ति ।
आदिदंशः । आदिना शृङ्गाल- खरगाम्यक्रयास्त्रराश्वीष्टव- राहपुच्छलीवानरवायसानां दंशनम् ।	पादयोरुधिरदंशने जले प्राणायामः घृत- प्राशनम् । पादयोरतिगाढदंशने नद्यां १६ प्राणायामाः । नाभेरधोगाढदंशने ब्रह्मचारिणस्तोत्रं चायं पयःपानम् । गृहस्थस्य त्रिरात्रमुपवासः । एकाहमभिहोत्रिणः । नाभ्यर्हं दंशने एतद्द्वैगुण्यम् । वाङ्मो- क्षतुर्गुण्यम् । शूर्भिः शोङ्गशुण्यम् । इदं सरुधिरदंशने । नाभेरुध्वं मतिगाढदंशने सागरगनदीस्तानपूर्वकोपवासः शतं प्राणायामावर्तनम् । व्रतस्थस्य आदिदंशने त्रिरात्रोपवासः सघृत- यावकपानम् । बालस्याशुत्वे अशक्तत्वे वा तदीयपापक्षयं संकल्प्य पित्रादिः प्राय- श्चित्तं कुर्यात् । दहस्थानस्य गायत्रीघृ- तसहस्राभिमन्त्रणपूर्वकमुत्सृजेत् दहनम् । चतुर्भिः कलसेर्नदीसङ्गमे वा स्नानम् । स्त्रियास्तु विशेषः । उदितसोमनश्चत्र- दर्शनं समुद्रदर्शनं वा । कृष्णपक्षे चन्द्र- गमनदिग्दर्शनम् ।	० ० ०	१॥० कार्यापणः । ॥० पणाः । १॥० कार्यापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
विप्रादिदृते चात्मघातमृते वा अशुपातजलादिदानम् ।	दहनवहनकटक्रियातर्पणआह्लादी तप्तक- क्षम् । तच्छवस्य केवलस्यर्शे अशुपाते वा एका- होपवासः । अभ्यासे अनङ्गुत्सहितगोदक्षिणायुक्ततप्त- कक्षम् । आत्मघातिनः स्नेहात् दाहादिकरणे तप्त- कक्षसहितचान्द्रायणम् । बलात्कारेण उद्वन्धनमृतस्य पाशच्छेदन- दहनवहनेषु मासं भैक्षभक्षणं त्रिसवन- स्नानम् । वेतनेन दहनवहनादिकरणे असम्- न्विनां कच्छपादः । दहनवहनयतिरेकेण कामतः सर्वार्ङ्गीना- भ्यासस्यर्शे प्राजापत्यम् । तथैवाभ्यासे तप्तकक्षम् । दिजस्य शूद्रश्वानुगमने त्रिरात्राशौचं तदन्ते समुद्रगां नदीं गत्वा प्राणायाम- शतं कृत्वा घृतप्राशनम् । अयन्तीमा- साद्य १००० गायत्रीजपो वा । दिजस्य दिशश्चानुगमने १०० गायत्री- जपः । शूद्रस्य सर्वश्वानुगमने स्नानम् । गोक्षे च्छायालादेर्दसुभिः उच्छिष्टमार्ज- नोच्छिष्टभक्ष्यसरोष्विष्टवराहमांसम- स्यग्रेच्छस्त्रीसङ्गतदीपस्त्रीसङ्गभोजना-	४ धेनवः । ० ४ धेनवः । १२ धेनवः । १ धेनुः । ४ धेनवः ।	१२ कार्यापणाः । ६ रत्तिकरजतम् । १२ कार्यापणाः । ३४॥० कार्या- पणाः । ३ कार्यापणाः । १२ कार्यापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । १ वृषः । १ गौः । अश्व ६ कार्यापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

[illegible]

३५८
प्रायश्चि

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
व्रतभङ्गः । उच्छ्रावभयानम् ।	लोभात्क्रोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गे उप- वासचर्यं केषुसुखेन च । कामतः सकृदारोहये नयस्त्राने च प्राया- यामः । अभ्यासे चिरात्रोपवासः । अथवधानेनारोहये नयस्य ईषदभ्य- स्तस्त्रानभोजने च प्रायायामश्चतुर्दशम् । अत्र उपपातकगणपठितेषु यत्र प्राय- श्चित्तं नोक्तं तत्रोपपातकसामान्यप्राय- श्चित्तमेव ग्राह्यम् । तच्च मनूक्तं त्रैमा- सिकं गोव्रतं चान्द्रायणं वा । याज्ञव- ल्क्योक्तं मासं पयःपानं पराको वा । एतान्येव प्रायश्चित्तानि पापस्य गुरु- लाघवमवगम्य व्यवस्थेयानि ॥ ६ ॥	० ०	१॥० कार्पापयः । १॥० कार्पापयः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ जातिभ्रंशकरपापानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणपीडाकरणम् । तथुनादिमद्यधोत्रायम् । मित्रे कौटिल्यम् । पुंवि मैथुनश्च ।	कामतः सान्तपनम् । अकामतः प्राजापत्यम् । एतच्चाभ्यासे । अत्रायं विशेषः । ब्राह्मणावगोरये प्राजापत्यम् । ब्राह्मणे दण्डादिनिपातने अतिकृच्छ्रम् । ब्राह्मणस्य शोषितोन्मादने कृच्छ्रातिक- ृच्छ्रम् । ब्राह्मणाङ्गच्छेदने कृच्छ्रातिकृच्छ्रम् । चान्द्रायणम् । दशगोदानश्च ।	२ धेनु । १ धेनुः । १ धेनुः । ३ धेनवः । ५ धेनवः । ५ धेनवः । सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	६ कार्पापयाः । ३ कार्पापयाः । ३ कार्पापयाः । ६ कार्पापयाः । १५ कार्पापयाः । १५ कार्पापयाः । २२१० कार्पा- पयाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ सकृद्विचारणपापानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
सुराश्वोद्वेगहस्तिच्छागमेय- मीनादिमहिषार्गा वध- रूपाणि ।	सकृत्करणे मासं यावदपानम् । अभ्यासे कृच्छ्रातिकृच्छ्रम् । अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् ।	२ धेनु । ५ धेनवः । सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	६ कार्पापयाः । १५ कार्पापयाः । २२१० कार्पा- पयाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ पात्रोक्तपापानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
दिनितेभ्यो धनादानम् । बा- लदण्डम् । नृद्वेषनम् । अ- रक्षमाणश्च ।	सकृत्करणे चतुरश्रमासं तत्रकृच्छ्रं शीत- कृच्छ्रं वा । अभ्यासे मर्यादामासम् । अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् ।	नपादधेनवसम्भ- वात् ८ धेनुः । ६ धेनवः । सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	३॥० कार्पापयाः । १८ कार्पापयाः । २२१० कार्पा- पयाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

३५८
प्रायश्चित्त

अथ मलावहपापानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
लसिकोटपक्षिणां घननम् । मद्रागुगतप्रयोजनम् । क- लकालपुष्पाणां स्तेयम् । अधैर्यम् । तच्च गीतमव- गादि । अल्पेऽपचये अत्यन्ता- वेक्ष्यम् ।	सहदाचरये त्रययावकपानम् । अभ्यासे तमस्तच्छम् । अत्यन्ताभ्यासे हस्तैस्तिस्रश्छम् । यस्य चतुर्धुं यत्र यत्र प्रायश्चित्तविशेषो नोक्तस्तत्रैव बोध्यम् ।	० ४ धेनुवः । ५ धेनुवः ।	॥१२ १२ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
यदशुक्तं तत्प्रकीर्णकम् । इति- वचनात् अतिपातकान्यष्टा- न्यतमत्वेन विशेषतौऽशुक्तानि पापानि । अथास्य श्रयस्सर्जनम् । तच्च चाखालरजस्तला- पतितस्तृप्तिकाश्ववश्वस्यृष्टि- यङ्गोन्मत्तास्तृप्तिकान्याश्व- क्रुद्धवराद्यादीनां सर्जन- म् ।	षान्नायनम् । पराकः । तुलापुरुषः । गवागुगमनम् । प्राजापत्यम् । एतानि सर्वपापप्रणाशकानि । पापस्य गुरुलाघवं वीक्ष्य प्रायश्चित्त- न्येतानि शिष्टैर्वैवस्वैर्यानि । अशुक्लस्य चाखालादिसर्शे अकामतः सर्चेलं सशिरस्कं स्नानम् । कामतः सर्च- लस्नानम् । महायाहृतिभिर्होमः । दृढ- प्राश्ननञ्च । चित्ताधमस्यर्शे ऋतुकालीन- मैधुने दुःस्वप्ने वमने विरेके श्मश्रु- कर्मणि यूपभक्ष्यपञ्चनखश्वसस्ते दृढत- दस्यां सर्शे स्नानपूर्वकं प्रक्षालितवस्त्र- परिधानम् । अशुक्तौ मैधुने सूत्रपुरीष- त्वागवच्छुद्धिः । सर्वाङ्गसर्शे त्रिरात्रोपवासः । रात्रौ श्ववर्जास्यृष्ट्यसर्शे सुवर्णं प्र- क्षिप्य अग्निं सन्निधाप्य दिवाहृतजलेः स्नानम् । सर्वत्र प्रागन्नप्राश्ननात् शिष्टोदभ्युक्ष्यम् । प्राक् चूडाकरणात् वाजस्याचमनम् । प्रागुपनयनात् कुमारस्य स्नानम् । सद्यः स्नात्वा परदिने प्रायश्चित्तं करणीयम् । अशुक्लस्य प्राजापत्यम् । कामाभ्यासे सान्तपनम् । अज्ञाने त्रिरात्रोपवासः । पञ्चगव्यपानञ्च । अशुक्लस्य अर्थादनिर्गीर्ययावस्य आ- माश्रनोक्लस्य च प्राजापत्यपादः । आपदि स्नानात् विशेषो यथा । सूत्रत्यागाशौचिनः श्वादिस्पर्शे एकोपवासः । पुरीषत्यागाशौचिनः श्वादिस्पर्शे दिनद्वय- सुपवासः । मैधुनाशौचिनः श्वादिस्पर्शे दिनत्रयसुप- वासः । पानाशुचीनां श्वादिस्पर्शे दिनचतुष्टयसुप- वासः । उपवासः । पञ्चगव्यपानञ्च । चाखालोदकसंस्पर्शस्य स्नानम् । अशुक्लस्य चाखालोदकसंस्पर्शे त्रिरात्रोप- वासः ।	० १ धेनुः । ४ धेनुवः । ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०	१॥० कार्षापणः । ३ कार्षापणाः । १२ कार्षापणाः । १॥० कार्षापणः । ॥० पणाः । ॥० पणाः । १ कार्षापणः । १॥० कार्षापणः । २ कार्षापणौ । ॥० पणाः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ तलाभ्यक्तस्य चाखाला- दिस्पर्शः ।		०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।

३६०
प्रायश्चित्त

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ घेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णदानम् ।	दक्षिणा ।
अथ रजकादिस्पर्शः । आदिना चर्मरवेणधीवरनटानां ग्र- हणम् ।	अनुच्छिद्यस्य द्विजस्य रजकादिभिरकामतः स्पर्शं व्याचमनम् । कामतः शिरोयतिरिक्ताङ्गस्पर्शं तदङ्ग- प्रक्षालनपूर्वकमाचमनम् । शिरःस्पर्शं स्नानम् । उच्छिद्यस्य तु ब्राह्मणस्यानुच्छिद्यचर्म- कारादिस्पर्शं एकरात्रं पयःपानम् । उच्छिद्यचर्मकारादिकर्तृकस्पर्शं त्रिरात्रो- पवासान्ते हतप्राशनम् । ज्ञानत ऊर्ध्वो- च्छिद्यविषयश्चेदम् ।	०	१॥० कार्पापयः ।	यथाशक्ति ।
अथोच्छिद्यस्य ब्राह्मणस्योच्छि- द्यचूर्णस्पर्शः ।	अज्ञानतस्तदहम् । एकोपवासानन्तरं पञ्चगव्यपानम् । कामत इदम् । अकामेऽधोच्छिद्ये च नक्तम् । शूनः स्पर्शोऽप्येवम् ।	० ०	॥० पण्याः । ॥० पण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथोच्छिद्योच्छिद्यसर्वस्पर्शः ।	हयोरेवोच्छिद्योर्ब्राह्मणयोरन्योन्यस्पर्शं त- दज्ञानागपूर्वकं स्नानम् । अत उच्छिद्यस्य विप्रस्यानुच्छिद्यविप्र- स्पर्शं दोषाभाव एव । एतदकामतः । कामतो नक्तपूर्वं हताशनम् । उच्छिद्यब्राह्मणस्योच्छिद्यचक्षुस्पर्शं नक्तम् । तादृशवैश्यस्पर्शं उपवासः । भुज्जानयोः सर्वस्पर्शः परस्परस्पर्शं तद- ज्ञानागपूर्वकं स्नानं प्राणायामश्च । अज्ञागात्तदन्नभोजने परदिने नक्तं पञ्च- गव्यपानम् । तदन्ते भोजने न दोषः । ज्ञानात् उपवासानन्तरं ब्रह्मकूर्चपानं हविष्यभोजनश्च । मूत्रस्यापि विशेषाश्रयणादुच्छिद्योच्छिद्य- स्पर्शं एतदेव । नक्ताशक्तौ रजत- रक्तिकादयं देयम् ।	० ० ०	२ रजतरक्तिके । २ रजतरक्तिके । ॥० पण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ नीलीवस्त्रपरिधानम् ।	अद्यौरात्रोपवासानन्तरं पञ्चगव्यपानम् । इदमज्ञाने । ज्ञाने हेगुणम् । पालनादिक्रयात्तदृतेरुपजीवनात् त्रीणि कच्छापि । नीलीवस्त्रधारिणां स्नानदानतपोहोम- स्वाध्यायपितृतर्पणमहायज्ञानां वृधा- त्वम् । स्त्रीणां क्रीडार्घ्यसंयोगे शयनीये न दोषः ।	० ३ धेनुवः ।	॥० पण्याः । ६ कार्पापण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ पलाशुलमुनादिस्पर्शः । आदिना सुरामद्यमूत्रोच्छि- द्यानां ग्रहणम्	ऊर्ध्वोच्छिद्यस्य द्विजस्य कामतः स्पर्शं त्राहं कुशजलपानं चावित्रीशतजपश्च । मन्त्रोच्छिद्यस्य स्पर्शं नक्तम् । स्तपुरोपोत्तमस्य पलाशुलमुनादिस्पर्शं एकोपवासः । ऊर्ध्वोच्छिद्यस्य ह्यशोपवासः । एतत्तयमकामतः । अनुच्छिद्यस्य स्पर्शं देवं स्नानम्	० ० ०	१॥० कार्पापय- सम्यकाश्चनम् । २ रजतरक्तिके । ॥० पण्याः । १ कार्पापयः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

51

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णोदानम् ।	दक्षिणा ।
	अकामतस्तदर्थं अर्धान्नक्तव्रतम् । रजस्वलायाः प्राप्तायाः शेषवर्णरजस्वलायाः अर्थात् क्षत्रियादिरजस्वलायाः स्वर्णं पट्टं रात्रौपवासः । एतच्च कामतः । अकामतस्तदर्थम् । रजस्वलायाः शूद्रायाः सर्वरजस्वलास्वर्णं एकरात्रौपवासः पञ्चगव्यपानश्च । सर्वयोग्यो रजस्वलयोरन्योन्यस्वर्णं एकोपवासः पञ्चगव्यपानश्च । अत्यन्ताधमरजस्वादिरजस्वलास्वर्णं द्वाह- नार्धं ब्रह्मचूचव्रतम् । एतच्च कामतः । अकामतस्तदर्थम् । एतत् सर्वं शुद्धिकालानन्तरं अर्थात् पञ्चमे १६दिनं कार्यम् ।	० १ धेनुः । ० ० ० ०	१० पण्याः । ३ कार्वापण्याः । ॥० पण्याः । ॥० पण्याः । १ कार्वापण्यलभ्य- काश्चनम् ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ रजस्वलायाः पतितचा- ण्डालादिसर्गः । आदिना अन्तर्जवायसयोग्यहणम् ।	प्रथमेऽह्नि स्वर्णं त्रिरात्रौपवासः । द्वितीयेऽह्नि द्वाहोपवासः । तृतीयेऽह्नि अहोरात्रौपवासः । चतुर्थेऽह्नि विशुद्धिस्नानात् पूर्वं स्वर्णं नक्तम् । एतच्चाकामतः । कामतः स्वर्णं सर्वत्र त्रिरात्रौपवासः । तदन्ते अजाग्राला कारयितव्या च ।	० ० ० ०	१॥० कार्वापण्यः । १ कार्वापण्यः । ॥० पण्याः । १ रौप्यमाषकम् ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ रजस्वलाया उच्छिष्टशूद्रा- श्वशूकरादिसर्गः । आदिना जम्बूकखरग्रान्यकुक्कुटानां ग्रहणम् ।	प्रथमद्वितीयदिनयोः उच्छिष्टशूद्रास्वर्णं द्वा- होपवासः । तृतीयदिने स्वर्णं एकोपवासः । चतुर्थेदिने स्वर्णं नक्तम् । कुक्कुटादिसर्गं सर्वत्र नक्तमेव । एतच्च प्रायश्चित्तं विशुद्धिस्नानानन्तरं कर्त- व्यम् । एकदृष्ट्यादौ रजस्वलायाश्चाण्डालस्वर्णं अ- होरात्रौपवासः । पञ्चगव्यपानश्च । रजस्वलाया उच्छिष्टचाण्डालादिसर्गं द्वि- जस्त्रीणां प्राजापत्यम् । शूद्राया धेनुदानम् । एषु प्रायश्चित्तेषु रजस्वलात्वमेव निमित्ततो न ब्राह्मण्यादिभ्यो विशेषः । अत्राप- वादः । “तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविष्वे । नगरग्रामदाहे च स्पृष्टा- स्पृष्टि न दूष्यति ॥”	० ० ० ०	१ कार्वापण्यः । ॥० पण्याः । २ रजतमाषकौ । २ रजतमाणकौ । ॥० पण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ चाण्डालादिसर्गरः । आ- दिना श्वपाकपुरुषयोग्येह- णम् ।	संवत्सरे कचाण्डालसर्गरे मासैकं गोमूत्र- यापकाधारः । एतत् प्रायश्चित्तं यौना- दिवर्जितसंनर्गविषयम् । बालवृद्धशूद्राणामर्हम् । आयोदृग्ग्राह्याः । सप्तयूगं स्यविराः । चीर्यं प्रायश्चित्तं प्राप्ताभोजनम् । एतत् प्रायश्चित्तं ब्राह्मणक्षत्रियविशां तुल्य- मेव ।	१२ धेनुवः । ६ धेनुवः ।	३६ कार्वापण्याः । १८ कार्वापण्याः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्वापण्याः । अभावे सर्व- स्वम् । ५० गावः । अशक्तौ ५० कार्वापण्याः । अभावे सर्व- स्वादम् ।

३६३
प्रायश्चित्त

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णदानम् ।	इतिहा ।
	पूर्वोक्तकालादल्पकालसङ्करे चान्द्रायणम् । स्वल्पतरे पराकः । अत्यन्तस्वल्पकाले कृच्छ्रद्वयम् । शूद्रस्यात्र प्राणापत्यम् । चाण्डालादिसङ्करे गृहादिभृद्विर्यया । भवन- दहनं अर्थात् हुताश्वनज्वालासंसृष्टम् । पवनं अर्थात् पूर्वशक्तिकाकर्षणीन नृ- त्तिकान्तरदानम् । सर्वमग्नयभाखभेद- नम् । दारवाणां तक्षणम् । शूद्रशक्ति- रजतसुवर्णचेलामासङ्गिः प्रक्षालनम् । कांस्यताम्राणामाकरे अर्थादग्नौ रुद्धिः । सौवीरपयोदधितक्राणां परिव्यागः । लाक्षादिरसधान्यादिद्रव्याणां रक्षणम् । हृतादीनां तापनञ्च ।	साहस्रघ्नधेनुचम्भ- वात् ८ धेनुवः । ५ धेनुवः । २ धेनु । १ धेनुः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । १५ कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
	एकस्मिन्नेव रूपे द्विजानां चाण्डालानाञ्च सष्ट जलपानं कुर्वतां संसर्गदुष्टानां उपवासः । पञ्चगव्यपानञ्च ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	बालापत्यारोगिमर्भिणीद्वहानां नक्तम् । बालानां प्रहरद्वयमभोजनम् ।	० ०	२ रजतरक्तिके । १ रजतरक्तिका ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
	चर्मकारादीनामविज्ञातसङ्करे तु चाण्डाल- सङ्करप्रायश्चित्तस्य षष्ठो भागः कर्तव्यः । संहतानां एकस्मिन्नुपहृते तस्यैव शोध- नम् । न तु तत्सृष्टिनां सर्वेषां शोध- नम् । एकशाखापाषाणादौ चाण्डाला- दिभिः सहारोहणे ब्राह्मणस्य स्नान- मात्रम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	तत्र फलभोजने ब्राह्मणानुज्ञापनं सचेत- स्नानं अहीरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानञ्च । एतद्व्यवधाने ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	सन्निधाने त्रिरात्रोपवासः । पञ्चगव्यपानञ्च । एतदुभयं ज्ञानविषयम् । अज्ञाने एक- दृष्टादौ चाण्डालादिभिः सह फल- भोजने अथमर्षणम् । एकावयविद्वारा परम्यरास्पर्शेऽपि स्नानादिकम् । अत्राप- वादः । “रथ्याकर्हमतोयानि नावः पन्था- स्तृणानि च । स्पर्शनात्र प्रदूष्यन्ति पक्केष्ट- रचितानि च ॥” तृणानि तृणसम्बद्धः । पक्केष्टरचितानि मटादीनि । द्वितीय- संसर्गितृतीयसंसर्गिणीर्हस्तपादप्रक्षाल- नपूर्वकमाचमनम् । चतुर्थसंसर्गे दोषा- भावः ।	०	१॥० कार्षापण्यः ।	यथाशक्ति ।
अथ रक्षस्यपापानि ।	इत्यसृष्टस्यर्षप्रायश्चित्तम् ॥ ३६ ॥ रक्षस्यकृते पापे रक्षस्यप्रायश्चित्तं करणी- यम् । अन्येनावेदितमित्यर्थः । तत्र यदि कर्त्ता स्वयं प्रायश्चित्तानभिज्ञस्तदा कस्य- चिद्रक्षस्यपापस्य किं रक्षस्यप्रायश्चित्त- मिति सामान्येन प्रायश्चित्ताभिज्ञं सूक्ष्मा रक्षस्यं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तत्र यदि			

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ घेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
	मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं तत्र रहस्यकृते- ऽपि मरणमेव कर्तव्यम् । यत्र तु व्रता- दिकं तत्र जातिशक्तिगुणवत्तुह्यपे- क्षया प्रकाशकृतपापोक्तप्रायश्चित्तस्य वि- शतिभागत्रिंशद्भागवद्विभागः कल्प्यः । अथवा महापातकेष्वकामतो मनूक्तमा- न्त्रिकं व्रतं करणीयम् । कामतो हेतुगुणम् । अन्येषु पापेषु गुणलाघवापेक्षया प्राणा- यामश्रुतमेव एकाहद्विहचतुहक्रमेण मासं षण्मासं संवत्सरं वाभ्यसनीयम् । व्रतकरणाशक्तेनापि जपहोमध्यानतीर्थ- सेवादानवेदाभ्यासादयः कार्याः । इति रहस्यप्रायश्चित्तम् ॥	१५ घेनुवः । ३० घेनुवः ।	४५ कार्पाषणाः । ६० कार्पाषणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ५५ कार्पाषणाः । १७ गावः । अशक्तौ १६।१३। कार्पाषणाः ।

इति श्रुलपाणिनिकृतप्रायश्चित्तविवेकोक्तनवविधपापानां प्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥ * ॥

प्राधिकं, चि, (प्रायेण प्राये वा भवमिति । प्राय +
ठक् ।) वाचुल्ये भवम् । यथा । “देय्यज्ञाने तु
प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्द्रायणादि-
कम् ।” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
प्रायश्चित्ते, [न] पुं, (प्रायश्चित्ते प्रवृत्तयुद्धादिस्थाने
हेयते शब्दायति इति । हेय + णिनिः ।)
वोटकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
प्रायोज्यं, त्रि, (प्र + या + युज् + णिच् + यत् ।)
प्रयोजनाहम् । यथा । प्रायोज्यं न विभज्येत ।
यद्व्यस्य प्रयोजनाहं पुस्तकादि तन्मूर्खैः सह
न विभजनीयमिति दायभागः ॥
प्रायोपविष्टः, त्रि, (प्रायेण मरणार्थमनश्नेन उप-
विष्टः ।) प्रायोपवेशविष्टः । यथा,—
“प्रायोपविष्टं गङ्गायां परीतं परमर्घिभिः ॥”
इति श्रीभागवतम् ।
“प्रायेण ऋतुपर्वन्तानश्नेनोपविष्टम् ।” इति
तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
प्रायोपवेशः, पुं, (प्रायेण ऋतुनिमित्तकानश्नेन
उपवेशः स्थितिः ।) वय्यासपूर्वकानश्नस्थितिः ।
यथा,—
“प्रायोपवेशो राजर्षेर्विप्रशपान् परीक्षितः ॥”
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धः ॥
प्रायश्च, स्त्री, (प्रकृत्यमागच्छं स्वकार्यजननायेन ।)
प्रायश्चम् । शरीरारम्भकाटविशेषः । यथा,—
“प्रायश्चकर्मणा भोगादेव चयः ॥” इति स्तुतिः ।
“प्रायश्चमयद्रभिमानशून्यः ।”
इति श्रीभागवतम् ॥
“प्रायश्चकर्मविद्वेषादामना तु न दश्यति ॥”
इति भगवद्गीतायां मधुसूदनसरस्वती च ।
(प्र + या + रभ + कर्मणि कः ।) इति श्रुतिः ।
त्रि । यथा, रघौ । १२।७।

“अथाभिषेकं रघुवंशकृतोः
प्रारब्धमानन्दजलेर्जन्योः ।
निर्वर्त्तयामासुरमात्तवृद्धा-
स्त्रीर्याहतेः काञ्चनकुम्भतोयैः ॥”
प्रारब्धः, स्त्री, (प्र + या + रभ् + क्तिन् ।) गज-
वत्वनरज्जुः । इति हारावली ॥
प्रारम्भः, पुं, (प्र + या + रभ् + भावे घञ् ।
सुम् च ।) प्रकर्षेण आरम्भः । यथा, स्तुतिः ।
“प्रारम्भे कर्मणां विप्रः युद्धरीकं स्मरेद्वरिम् ॥”
(प्रारम्भते इति । प्र + या + रभ् + कर्मणि
घञ् । सुम् च । कर्म । यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
५१।१७।
“शुभाशुभं कुशलेः कुमारोऽन्यो ब्रवीति वै ।
तत्रापि दृष्टे यातेः प्रारम्भत्वाग एव च ॥”
प्रकृत्य आरम्भो योगो यस्येति विग्रहः । योगी ।
यथा, रघुः । १०।६।
“प्रवृद्धपुष्टरीकाक्षं बालानपनिभांशुकम् ।
दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥”
प्रार्थनं, स्त्री, (प्र + अर्थ + क्तिन् ।) प्रकर्षेण
याचनम् । तत्पर्यायः । याचना २ अभि-
शक्तिः ३ याचना ४ अर्थना ५ प्रार्थना ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
३।१२६।३०।
“दुग्धजयश्रुता प्रग्नाः प्रार्थनानि विदुर्व्यति ।
भूतान् कनियुगं नाम अचिराद् यत् प्रवर्त्तते ॥”
प्रार्थना, स्त्री, (प्र + अर्थ + णिच् + यत् ।) प्रक-
र्षेण याचनम् । (यथा, महाभारते । ३।३१।०५१।
“सन्तो दिग्जन्माकाशं गौरदं प्रार्थना
विदम् ।
आद्यस्य नाक्षयः कालः कथं वा यच्च !
मन्यते ॥”)

प्रार्थनीयं, स्त्री, (प्रार्थते इति । प्र + अर्थ-
णिच् + अनीयर् ।) ह्यापरशुगम् । इति प्रद-
रत्नावली ॥ प्रार्थनाविषये, त्रि ॥ (यथा, पर-
तन्त्रे । २।११६।
“ततस्तयोः स्वभूपं बुद्धा एकस्य वरः प्रार्थ-
नीयः ॥”)
प्रार्थितः, त्रि, (प्रार्थते स्मेति । प्र + अर्थ + क्तः ।)
याचितः । (यथा, देवीभागवते । २।६।५॥
“प्रार्थिता प्रतिना कुन्ती ददौ मन्त्रं दयान्विता
एकपुत्रप्रवन्देन माद्री पतिमते स्थिता ॥”)
शत्रुसंहारः । अभिहितः । इति मेदिनी । इति
इति त्रिकाश्लेषः ॥
प्रालम्बं, स्त्री, (प्रालम्बते इति । लवि अवसंहर-
णच् ।) कखात् अञ्जुल्यमानमात्यम् । प्र-
मरः । २।६।१३६॥ (यथा, रघौ । ६।१४।
“विस्मयं सदापरो विलासी
रत्नासुविद्याद्गदकोटिलयम् ।
प्रालम्बतुल्यं यथायकाशं
निनाय वाचीशतचारुवक्तः ॥”
प्रकर्षेण लम्बमाने, त्रि ॥)
प्रालम्बिका, स्त्री, (प्रालम्बते इति । अच् । संज्ञा-
कम् । टापि अत इवम् ।) सारंरचित-
निका । सुवर्णधारः । इत्यमरः । २।६।१०॥
प्रालेयं, स्त्री, (प्रकर्षेण लीयन्ते लीना भवन्ति
यदायां अचेति प्रत्ययो हिमाजयन्त अत-
नम् । प्रलय + अच् । “लिकयमिच्चतुप्रपदा
यादेरियः ॥” ७।३।२। इति यस्यादेः
हिमम् । इत्यमरः । १।३।१८॥ (य-
देवीभागवते । ४।५।१३।
“नन्दनारायणो जेव परितुक्त उपमम् ।
प्रायेणादिं समागत्य तीर्थं पदरिकायने ॥”

शुक्राग्रा पूर्ववज्ज्येया निर्गमोच्छ्रायकं भवेत् ॥
 मण्डपे मानमेतत् खरूपश्चापरं वदे ॥ १ ॥
 त्रैवेदं कारयेत् जैनं यत्र तिष्ठन्ति देवताः ॥
 इत्थं कृतेन मानेन वास्तुभागविनिर्गतम् ॥
 नेमिः पादेन विस्तीर्णा प्रासादस्य समन्ततः ॥
 गर्भेन द्विगुणं कुर्यात् नेम्या मानं भवेदिह ॥
 स एव भित्तिरुत्सेधो द्विगुणः शिखरो मतः ॥ ३ ॥
 प्रासादानाञ्च नक्षामि मानं योनिश्च नामतः ॥
 वैराजः पुष्पकाव्यश्च कैलासो मालकाजयः ॥
 त्रिपिष्टपञ्च पञ्चेते प्रासादाः सर्व्योनयः ॥
 प्रथमश्चतुरस्रो हि द्वितीयस्तु तदायतः ॥
 वृत्तो वृत्तायतश्चान्योऽष्टासंख्येह च पञ्चमः ॥
 एतेभ्य एव सम्भूताः प्रासादाः सुमनोहराः ॥
 सर्वप्रकृतिभूतेभ्यश्चत्वारिंशश्च एव च ॥
 मेरुश्च मन्दरश्चैव विमानश्च तथापरः ॥
 भद्रकः सर्वतोभद्रो रुचको नन्दनस्तथा ॥
 नन्दिर्वर्द्धनसंज्ञश्च श्रीवत्सश्च नवैवमी ॥
 चतुरसात् समुद्रूता वैराजादिति गन्धताम् ॥ १ ॥
 वडभी गृहराजश्च शालाग्रहश्च मन्दिरम् ॥
 विमानश्च तथा ब्रह्ममन्दिरं भवनं तथा ॥
 उत्तमं शिविका वैष्णव नैते पुष्पकोद्भवाः ॥ २ ॥
 वलयो दुन्दुभिः पद्मो मङ्गापद्मस्तथापरः ॥
 भद्रकः सर्वतोभद्रो रुचको नन्दनस्तथा ॥
 गुवावृक्षस्तथान्यश्च वृत्ताः कैलाससम्भवाः ॥ ३ ॥
 गजोऽथ वृषभो हंसो गरुडः सिंहनामकः ॥
 भूसखो भूधरश्चैव श्रीजयः पृथिवीधरः ॥
 वृत्तायतः समुद्रूतो नवैते मालकाजयात् ॥ ४ ॥
 वर्चं चक्रं तथान्यश्च सुष्टिकं चक्रसंज्ञितम् ॥
 वक्रः स्वस्तिकखड्गौ च गदा श्रीवृक्ष एवच ॥
 विजयो नामतः श्वेतस्त्रिपिष्टपञ्चसुद्भवाः ॥ ५ ॥
 त्रिकोणपञ्चमङ्गेन्द्र चतुष्कोणं द्विरष्टकम् ॥
 यत्र तत्र विधातयं संस्थानं मण्डपस्य तु ॥
 राज्यश्च विजयश्चैवमायुर्वर्द्धनश्चैव च ॥
 पुत्तलाभः त्रियः पृष्टिकोऽष्टादिब्रह्माद्वयेत् ॥ ६ ॥
 कुर्यात् ध्वजादिसंख्यां वा दारि गर्भेऽहन्तथा ॥
 मण्डपः समसंख्याभिर्गुणितः सूत्रतस्तथा ॥
 मण्डपस्य चतुर्धांशाद्भद्रः कार्यो विजानता ॥
 सङ्गागवाक्षकोपेते निर्गवाक्षोऽथवा भवेत् ॥
 सार्द्धं भित्तिप्रमाणेन भित्तिमानेन वा पुनः ॥
 भित्तिर्द्विगुण्यतो वापि कर्त्तव्या मण्डपाः कश्चित् ॥
 प्रासादे मञ्जरी कार्या चित्रा विषमभूमिका ॥
 परिमाणनिरोधेन रेखा वैषम्यभूमिका ॥
 व्याघारस्तु चतुर्दशचतुर्मुखप्रसीमितः ॥
 शतशृङ्गसमायुक्तो मेरुप्रासाद उच्यते ॥
 मण्डपास्तस्य कर्त्तव्या भद्रैस्त्रिभिरलङ्कृताः ॥
 घटनाकारमानानां भिन्ना भिन्ना भवन्ति ये ॥
 कियन्तो येषु साधारा निराधाराश्च केचन ॥
 प्रतिच्छन्दकभेदेन प्रासादाः सम्भवन्ति ते ॥
 पण्योन्यसङ्गराक्ष्यां घटना नाम भेदतः ॥
 देवतानां विशेषाय प्रासादा वधवः स्तुताः ॥
 प्रासादे नियमो नास्ति देवतानां स्वयम्भुवाम् ॥
 तान्येव देवतानाञ्च पूर्वमानेन कारयेत् ॥

चतुरसायतास्तत्र चतुष्कोणसमन्विताः ॥
 चन्द्रशालान्विताः कार्या भरीशिखरसंयुताः ॥
 पुरतो वाहनानाञ्च कर्त्तव्या लघुमण्डपाः ॥
 नाथशाला च कर्त्तव्या द्वारदेशसमाश्रया ॥
 प्रासादा देवतानाञ्च कार्या दिक्षु विदिक्षुपि ॥
 द्वारपालाञ्च कर्त्तव्या सुख्या गत्वा पृथक् पृथक् ॥
 किञ्चिद्द्विदूरतः कार्या मठास्तत्रोपजीविनाम् ॥
 प्राष्टना जगती कार्या फलपुष्पललान्विता ॥
 प्रासादेषु सुरान् स्थाप्य पूजाभिः पूजयेन्नरः ॥
 वासुदेवं सर्वदेवान् सर्वभाक् तद्गृहादिहत् ॥
 इति गरुडे प्रासादकीर्तनं नाम ६७ अध्यायः ॥
 (यथाच ।
 “एतन् सामान्यसुहृदं प्रासादस्येह लक्षणम् ।
 अध्यायश्च प्रवक्ष्यामि प्रासादं लिङ्गमानतः ॥
 लिङ्गपूजाप्रमाणेन कर्त्तव्या पीठिका बुधैः ।
 पीठिकार्हेन भागः स्थाप्यमानेन तु भित्तयः ॥
 वास्तुमिति प्रमाणेन उत्सेधस्तु भवेत्ततः ।
 भित्तिच्छ्रायात्तद्विगुणः शिखरस्य समुच्छ्रयः ॥
 शिखरस्य चतुर्भागा कर्त्तव्या स्यात् प्रदक्षिणा ।
 प्रदक्षिणायास्तु समस्तग्रतो मण्डपो भवेत् ॥
 तस्य चार्हेन कर्त्तव्यस्तग्रतो सुखमण्डपः ।
 प्रासादत्रिगैतो कार्या कपोतौ गर्भमानतः ॥
 ऊर्ध्वं भित्तिच्छ्रायात्तस्य मञ्जरीं तु प्रकल्पयेत् ।
 मञ्जरीच्छ्राव्यभागेन शुकनाशं प्रकल्पयेत् ॥
 ऊर्ध्वं तथाहंभागेन वेदिवन्धो भवेदिह ।
 वेद्याक्षोपरि यच्छेवं कण्ठमामलवारकम् ॥
 एवं विभज्य प्रासादं शोभनं कारयेद्बुधः ।
 अध्यायश्च प्रवक्ष्यामि प्रासादस्येह लक्षणम् ॥
 गर्भमानेन प्रासादप्रमाणं शृणुत द्विजाः ।
 विभज्य नवधा गर्भं मध्ये लिङ्गस्य पीठिका ॥
 पादाष्टकश्च रुचिरं पार्श्वतः परिकल्पयेत् ।
 मानेनानेन विस्तारो भित्तीनान् विधीयते ॥
 पादे पञ्चगुणं कृत्वा भित्तीनामुच्छ्रयो भवेत् ।
 स एव शिखरस्यापि द्विगुणः स्यात् समुच्छ्रयः ॥
 चतुर्धा शिखरं भज्य ऊर्ध्वभागद्वयस्य वा ।
 शुकनाशं प्रकुर्वीत तृतीये वेदिका मता ॥
 कण्ठमामलवारान् चतुर्थे परिकल्पयेत् ।
 कपोलयोस्तु संहारो द्विगुणोऽस्य विधीयते ॥
 शोभने च प्रवल्लीभिरष्टकेभ्य विभूषितः ।
 प्रासादेषु तृतीयस्तु मया तुभ्यं निवेदितः ॥
 सामान्यमपरं तदन् प्रासादं शृणुत द्विजाः ।
 त्रैवेदं कारयेत् जैनं यत्र तिष्ठन्ति देवताः ॥
 इत्थं कृत्वा तु मानेन वास्तुभागविनिर्गतम् ।
 नेमिः पादेन विस्तीर्णा प्रासादस्य समन्ततः ॥
 गर्भेन द्विगुणं कुर्यान्नैमिमानं भवेदिह ।
 स एव भित्तिरुत्सेधो द्विगुणः शिखरो मतः ॥
 प्राग्येवपञ्चभागेन नित्यासस्तस्य दीप्यते ।
 कारयेच्छिखरं तदन् प्राकारस्य विधानतः ॥
 प्राग्येवं तस्य मानेन निष्पदाग्निं विशेषतः ।
 कुर्याद्वयस्य भागेन प्राग्येवं कर्त्तव्यतः ॥
 कारयेत् कनकं तत्र गर्भान्ते द्वारमध्वतः ॥
 एवम् त्रिविधं कुर्यात् पञ्चमध्यकनीयसम् ॥

लिङ्गमानान् भेदेन रूपभेदेन वा पुनः ।
 एते सामान्यतः प्रोक्ता गामतः शृणुताधुना ॥
 मेरुमन्दरकैलाशकुम्भासिंहगजास्तथा ।
 विमानश्चन्द्रकस्तद्वद्वतुरसस्तथैवच ॥
 अष्टासः षोडशासश्च वर्त्तनः सर्वभद्रकः ।
 वसभी नन्दनश्चैव नन्दिर्वर्द्धन एवच ॥
 सिंहो वृषः सुपर्णश्च पद्माक्षोऽथ समुद्रकः ।
 प्रासादानां मतः प्रोक्तो विभागं शृणुत द्विजाः ॥
 शतशृङ्गश्चतुर्द्वारो भूमिकाषोडशोऽङ्कितः ।
 नानाविचित्रशिखरो मेरुप्रासाद उच्यते ॥
 मन्दरो द्वादश प्रोक्तः कैलासो नवभूमिकः ।
 विमानश्चन्द्रकस्तद्वद्वद्वतुरसस्तथा ॥
 स चाष्टभूमिकस्तद्वत् सप्तभिर्नन्दिर्वर्द्धनः ।
 विशालकसमायुक्तो नन्दनः समुद्राद्धतः ॥
 षोडशाष्टकसंयुक्तो नानारूपसमन्वितः ।
 अनेकशिखरस्तद्वत् सर्वतोभद्र उच्यते ॥
 चन्द्रशालासमापेतो विज्ञेयः पञ्चभूमिकः ।
 वलभी छन्दकस्तद्वच्चक्रगजसंयुक्तः ॥
 वृषस्योच्छ्रायतस्तुल्यो मण्डलश्च त्रिवर्त्तितः ।
 सिंहः सिंहगतिर्ज्ञेयो गजो गजसमस्तथा ॥
 कुम्भः कुम्भास्तितस्तद्वच्चक्रमिकानवकोच्छ्रयः ।
 अङ्गुलीपुटसंस्थानपञ्चाष्टकविभूषितः ॥
 षोडशासः समन्तात् विज्ञेयः स समुद्रकः ।
 पार्श्वयोश्चन्द्रशालास्य उच्छ्रयो भूमिकाद्वयम् ॥
 तथैकपद्मकः प्रोक्तः उच्छ्रयो भूमिकात्रयम् ।
 षोडशासः स विज्ञेयो विचित्रशिखरः शुभः ॥
 गृगराजस्तु विख्यातः चन्द्रशालाविभूषितः ।
 प्राग्येवेन विशालेन भूमिका स यदुत्तमाः ॥
 अनेकचन्द्रशालस्तु गजप्रासाद उच्यते ।
 पण्यन्तगृहराजो वै गरुडो नामनामतः ॥
 सप्तभूम्युच्छ्रयस्तद्वच्चन्द्रशालात्रयान्वितः ।
 भूमिकास्तु षड्द्वारीतिर्वास्तुतः सर्वतो भवेत् ॥
 तथान्यो गरुडस्तद्वच्चक्राद्यो दशभूमिकः ।
 पद्मकः षोडशास्तु भूमिद्वयमयाधिकः ॥
 पद्मस्तुत्यप्रमाणेन त्रीतुष्टक इति स्मृतः ।
 पञ्चाष्टकश्चिभूमिस्तु गर्भे एकचतुष्टयः ॥
 द्वयो भवति नाम्ना यः प्रासादः पार्श्वकामिणः ।
 सप्तकाः पञ्चकाश्चैव प्रासादा ये त्रयोद्विताः ॥
 सिंहस्य ते समा ज्ञेया ये पण्योन्यतुप्रमायतः ।
 चन्द्रशालैः समोपेताः सर्वे प्राग्येवसंयुताः ॥
 ऐष्टिका द्वारवाचैव श्रेष्ठजास्य सतीरणाः ।
 मेरुश्च शतदण्डः स्यान्मन्दरः पञ्चदीनकः ॥
 चत्वारिंशत् कैलासश्चतुर्विंशश्चिमानकः ।
 नन्दिर्वर्द्धनकस्तद्वच्चक्रादिशतं समुद्राद्धतः ॥
 त्रिंशद्विर्नन्दनः प्रोक्तः सर्वतोभद्रकस्तथा ।
 एते षोडशस्तुः स्युत्तारो देवयगभाः ॥
 कैलासो गृगराजस्तु विमानश्चन्द्रको गजः ।
 एते द्वादशस्तुः स्युर्द्विर्वा सिंहनादयः ॥
 गरुडोऽष्टकरो ज्ञेयः सिंहो दश उदाहृतः ।
 एवमेव प्रमाणेन कर्त्तव्याः शुभलक्षणाः ॥
 यत्प्रासादयगमानां मातृदण्डः प्रशस्यते ।
 तथा सेनादयः सप्त पञ्चद्विजः शुभापधाः ॥

प्राज्ञेन

प्रियकः

प्रियजी

श्रीवृत्तकादयश्चाष्टौ मध्यमाश्च उदाहृताः ।
तथा सिंहादयः पञ्च कनिष्ठाः शुभदा मताः ॥”
इति विम्बकर्मप्रकाशे ५ अध्यायः ॥)
प्रासादकुण्डः, पुं, (प्रासादस्य देवभूषणां गृहस्य
कुण्ड इव । सर्वदा प्रासादविचारित्वादस्य
तयात्वम् ।) पारावतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रासिकः, पुं, (प्रासः प्रहरणमस्येति । प्रास +
“प्रहरणम् ।” ४।४।५७। इति ठक् ।) प्रासाद-
घारी । प्रासप्रहारी । तत्पर्यायः । कौन्तिकः
२ । इत्यमरः । २ । ८ । ७० ॥
प्रास्यिकः, त्रि, (प्रस्य + “सम्भवत्यवहरति पचति ।”
५ । १ । ५२ । इति ठक् । प्रस्यपरिमितधान्यादेः
समादेशकः अवहारकः पाचकश्च ।) प्रस्यं सम्भ-
वति प्रास्यिकः कटाहः । प्रस्यं खस्मिन् समा-
वेश्यतीत्यर्थः । प्रास्यिको ब्राह्मणः । प्रस्यमव-
हरति पचति वेत्यर्थः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(प्रस्यं परिमाणमस्येति । “तदस्य परिमाणम् ।”
५ । १ । ५७ । इति ठक् । प्रस्यपरिमितः ।
यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । १२ अध्याये ।
“यवकोलकुलस्यांश्च प्रास्यिकान् सलिलद्रोणे
निःकायेति ॥” प्रस्येन क्रौतमिति । “तेन
क्रौतम् ।” ५ । १ । ३७ । इति ठक् । प्रस्यक्रौतः ॥
प्रस्यस्य वापः । “तस्य वापः ।” ५ । १ । ४५ ।
इति ठक् । प्रस्यपरिमितब्रीह्यादिवपनयोग्ये
क्षेत्रे । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“ब्रीह्यादृक्खाद्यादेर्वापादौ ब्रीहिकक्षथा ।
स्यादादृक्जिकखारीकौ उत्तमर्णादयस्त्रिषु ।
आदिभ्यां प्रास्यिकादिश्च पाकादौ ब्रीहिको
२पि च ॥”)
प्राहः, पुं, वृहोपदेशः । इति शब्दमाला ॥ निर्वि-
सर्गश्चेत् प्रपूर्वतित्वन्नूधातो रूपमण्येवम् ॥
(यथा, भट्टिः ।
“प्राह स्त रामं भरतोऽपि सन्वत् ॥”)
प्राहः, पुं, (प्रयमश्च तदहश्चेति । “राजाहःसखि-
भ्यश्च ।” ५ । ४ । ६१ । इति ठक् । “अहोह
एतेभ्यः ।” ५ । ४ । ८८ । इति अहोदेशः ।
“अहोहन्तात् ।” ८ । ४ । ७ । इति णत्वम् ।)
पूर्वाहः । इत्यमरः । १ । ४ । ३३ (यथा, सुश्रुते ।
६ । १८ ।
“अङ्गानि यथोक्तानि प्राज्ञसायाह्वरात्रिषु ॥”
तदभिमानिनी देवता च । यथा, भागवते ।
७ । १५ । ५४ ।
“अग्निः सूर्यो दिवा प्राहः शुक्लो राकोत्तरं
खराट् ॥” ॥
प्रहृष्टमहर्ष्येति विग्रहे । “तिष्ठन्प्रहृष्टोनि च ।”
२ । १ । १७ । इत्यवयीभावः । प्रहृष्टदिन-
शुभे, य ॥)
प्राज्ञे, य, पूर्वाह्णे । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
प्राज्ञेतनः, त्रि, (प्राज्ञं भवः । “सायं चिरं प्राज्ञे
प्रगेऽथेभ्यष्टुट्पत्तौ तुट् च ।” ४ । ३ । २३ । इति
टुट् च ।) पूर्वाह्नसमन्वी । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

प्राज्ञेतरां, य, (दयोरतिशयेन प्राज्ञे । प्राज्ञे +
“किमेयाचाद्रथे चतरां चतमाम् ।” ४६५ ।
इति सुगवोधसूत्रात् चतराम् ।) अतिशय-
पूर्वाह्णे । इति सुगवोधशाकरणम् ॥
प्रियः, पुं, (प्रीणातीति । प्री + “इगुपधचाप्री-
किरः कः ।” ३ । १ । ३५ । इति कः ।) भर्ता ।
इत्यमरः । २ । ६ । ३५ । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
३४७ ।
“प्रणमति पश्यति शुभति संक्षिप्यति पुलक-
सुकुलितैरङ्गैः ।
प्रियसङ्गाय स्फुरितां विवोगिणी वामबाहु-
लताम् ॥”
जामाता । यथा, मनुः । ३ । ११६ ।
“राजर्त्तिकृत्तातकगुह्यं प्रियश्चरमातुलान् ।
अहंवेत्तधुपकेण परिसंवत्सरात् पुनः ॥”
कार्तिकेयः । यथा, महाभारते स्कन्दनामाशु-
कीर्तने । ३ । २३१ । ५ ।
“अमोघस्त्रनवो रौद्रः प्रियचन्द्राननस्तथा ॥”)
नृगविशेषः । इति जटाधरः ॥ जीवकौषधम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ ऋद्धिनामौषधम् । हृद्ये,
त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।
“तत्र ब्रूयान् प्रियं ब्रूयान् न ब्रूयान् सत्यमप्रियम् ।
प्रियश्च नावृतं ब्रूयादेष घर्म्मः सनातनः ॥”)
प्रियोऽप्रियश्च कार्यवशाद्भवति । यथा,—
“न हि कस्य प्रियः को वा विप्रियो वा जगत्त्रये ।
काले कार्यवशात् सर्वे भवन्त्येवाप्रियाः प्रियाः ॥”
इति श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५ अध्यायः ॥
प्रियंवदः, पुं, (प्रियं वदतीति । वट् + “प्रियवशे
वदः खच् ।” ३ । २ । ३८ । इति खच् । सुम् ।)
खेचरः । गन्धर्वभेदः । (यथा, रघुः । ५ । ५३ ।
“अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं
प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥”)
प्रियभाषिणि, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्
कारणं यथा, दानसागरे शिवपुराणम् ।
“गोवहस्रप्रदातारो भूमिदातार एव च ।
ये सुवर्णप्रदातारस्तथा सर्वे प्रियंवदाः ॥”
(दादशाचरवृत्तौ, स्त्री । तल्लक्षणं यथा,
वृत्तरत्नाकरे ।
“भुवि भवेन्नभरैः प्रियंवदा ॥”)
प्रियकः, पुं, (प्रिय + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
प्रीतशालकः । (यथा, रामायणे । २ । ७१ ।
१२-१३ ।
“तत्र रम्ये वने वासं कृत्वासौ प्राङ्मुखो ययौ ।
उद्यानसुखिहानायाः प्रियका यत्र पादपाः ॥
शालांस्तु प्रियकान् प्राप्य शीघ्रानास्त्राय वाजिनः ।
अनुज्ञायाथ भरतो वाहिनीं त्वरितो ययौ ॥”)
नीपः । (यथा, हरिवंशे । ७२ । १५ ।
“प्रियकैः पुष्यितैः गौरिं श्यामं वाणासनेः क्वचित् ।
कठोरदृष्टमाभाति निर्मयूरतं वनम् ॥”)
चित्रनृगः । (यथा, माघे । ४ । ३२ ।
“रुचिरचित्रतनूरुहशालिभि-
र्विचलितैः परितः प्रियकव्रजैः ॥”

पक्षिविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । १५८ । ५१ ।
“प्रियकैश्चातकैश्चैव तथान्यैर्विबधेः खर्गैः ।”)
चलिः । प्रियङ्गुः । कुडुमम् । इति मेदिनी ॥
घाराकदम्बः । अश्वनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(स्कन्दानुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ६ ।
४५ । ६२ ।
“प्रियकश्चैव नन्दश्च गोनन्दश्च प्रतापवान् ॥”)
प्रियङ्करः, त्रि, (प्रियं करोतीति । प्रिय + कृ +
“जेमप्रियमन्त्रेण च ।” ३ । २ । ४४ । इति
चकारान् खच् । सुम् ।) प्रियकारकः । यथा,
“महाकुलीन ऐश्वर्येणैव दशरथिर्मम ।
पितुः प्रियङ्करो भर्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम् ॥”
इति भट्टिः । ५ । ७७ ॥
(दानवविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।
४७ । २४ ।
“महाबुद्ध्याचलाख्यौ च प्रियङ्करशुभङ्करौ ।
एते महारथा यश्चरुचिधर्मरुचौ तथा ॥”)
प्रियङ्करी, स्त्री, (प्रियङ्कर + गौरादित्वात् डीष् ।)
वृहज्जीवन्ती । श्वेतकण्टकारी । अश्वमेधा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रियङ्गुः, स्त्री, (प्रियं गच्छतीति । प्रिय + गम् +
नृगयादित्वात् कुप्रत्ययेन साधुः ।) खनाम-
ख्यातसुगन्धिवृक्षविशेषः । (यथा, महागणपति-
स्तोत्रे । १० ।
“वामे चक्रगदाधरः स भगवान् क्रोडो प्रियङ्गा-
स्तले
हस्तोऽश्चुकशालिमञ्जरिकया देया धरण्या
सह ॥”)
तत्पर्यायः । श्यामा २ महिलाकृया ३ लता ४
गोवन्दनी ५ गुन्ना ६ फलिनी ७ फली ८ विष्ण-
क्सेना ९ गन्धफली १० कारन्मा ११ प्रियकः १२ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ५५ । प्रियवल्ली १३ फलप्रिया १४
गौरी १५ वृत्ता १६ कङ्कः १७ कङ्कनी १८
भङ्कुरा १९ गौरवल्ली २० शुभगा २१ पर्यमेदिनी
२२ शुभा २३ पीता २४ मङ्गल्या २५ अयनी
२६ । अस्या गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् ।
दाहपित्तासदोषभ्रमवान्तिज्वरवक्त्रज्वरानाशि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुवरत्वम् । अनि-
लनाशित्वम् । रक्तातियोगदौर्गन्ध्यस्त्रेदगुल्मलङ्घ-
विघ्नोद्घनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ ७ ॥
राजिका । पिप्पली । कङ्कः । इति मेदिनी ॥
कटुकी । इति धरणिः ॥
प्रियजनः, पुं, (प्रियो जनः ।) हृदलोक्तः ।
(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६ । १६ ।
“सखि ! दुरवगाहगृहो विद्वानो विद्विषं
प्रियजनेऽपि ।
खज इव दुर्लभ्यस्तव विनतसुखस्योपरि स्थितः
कोपः ॥”)
प्रौढभावश्च । यथा, उज्ज्वलनीलमणिः ।
“प्रौढभावानुविज्ञो यस्तस्य प्रियजनोऽत्र सः ॥”
प्रियजीवः, पुं, (प्रियो जीवो यस्य यस्मिन् वा ।)
श्लोनाकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रियवा

प्रियतमः, पुं, मयूरशिखावृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (अयमेवामतिप्रियेन प्रियः । प्रिय +
तमम् ।) अतिप्रियप्रिये, त्रि ॥
प्रियतरः, त्रि, (अयमनयोरतिप्रियेन प्रियः । प्रिय
+ तरप् ।) अनयोरतिप्रियेन प्रियः । इति
आकर्मणम् ॥ (यथा, गो० रामायणे । २ ।
३६ । ७ ।
“प्राग्नेभ्योऽपि प्रियतरौ व्येक्ष्ये भ्राता गुरुश्च ते ।
तस्मादस्य प्रयत्नेनैव शरीरं प्रतिपालय ॥”)
प्रियता, स्त्री, (प्रिय + तल् ।) प्रियस्य भावः ।
हार्दम् । इत्यमरः । १।७।२७ ॥ (यथा, मनुः ।
५।५० ।
“न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।
न लोके प्रियतां याति याधिभिश्च न पीयते ॥”)
प्रियतोषणः, पुं, (प्रियस्य तोषणं यस्मात् । यदा,
प्रियं तोषयतीति । तुष्ट् + णिच् + ल्युः ।) यो
इष्टवन्तातिरिक्तरतिबन्धविशेषः । तस्य
लक्षणं यथा,—
“नारी पादा खड्गलीन धारयेच्चवनीपरि ।
क्षणापीडकरः कामी कामयेत् प्रियतोषणः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥
प्रियस्य तुष्टिकारिणि, त्रि ॥
प्रियत्वं, स्त्री, (प्रियस्य भावः । प्रिय + त्वम् ।)
प्रियता । तत्पर्यायः । प्रेम २ प्रेमा ३ स्नेहः ४
प्रणयः ५ हार्दम् ६ प्रियता ७ स्निग्धता ८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
प्रियदर्शनः, त्रि, (प्रियं दर्शनं यस्य ।) सुदृश्यः ।
तत्पर्यायः । चक्षुष्यः २ । इति जटाधरः ॥
(यथा, रघुः । १ । ४७ ।
“तत्तदभूमिपतिः प्रकैः दर्शयन् प्रियदर्शनः ।
अपि लक्षितमध्वानं वृषधे न बुधोऽपमः ॥”)
प्रियदर्शनः, पुं, (प्रियं दर्शनं यस्य ।) सुकपची ।
क्षीरिकावृक्षः । इति जटाधरः ॥ (गन्धर्व-
विशेषः । यथा, रघुः । ५ । ५३ ।
“नवेहि गन्धर्वपतेरुनूजं
प्रियं वरं मां प्रियदर्शनस्य ॥”)
प्रियप्रायं, स्त्री, (प्रियस्य प्रायो यत्र ।) प्रिय-
वाग्म्यम् । तत्पर्यायः । चटु २ चाटु ३ । इति
हेमचन्द्रः । २ । १७८ ॥
प्रियप्रेम्णुः, त्रि, (प्रियं प्रेम्णतीति । प्र + व्याप् +
णन् + टः ।) इष्टार्थोद्भूतम् । अनुत्तमः ।
इति जटाधरः ॥
प्रियमधुः, पुं, (प्रियं मधु मत्तं यस्य ।) चलरामः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥
प्रियमर्तौ, स्त्री, (प्रियो वर्गो यस्याः । गौरादि-
त्वात् ङीम् ।) प्रियपुः । इति जटाधरः ॥
प्रियवती, स्त्री, (प्रिया मनोश्चा वही लता ।)
प्रियपुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रियवाही, [नृ] त्रि, (प्रियं मनोश्च वदतीति ।
वद् + णिनिः ।) मनोज्ञवक्ता । यथा, चाणक्ये ।
“जीरतिभारः समर्पणं चिं दूरं यस्यायिनाम् ।
यो विद्वान् सविद्वानां दः परः प्रियवादिनाम् ॥”

प्रियालः

(यथा च पञ्चतन्त्रे । २ । १७४ ।
“सुलभाः पुच्छा राजन् ! सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य च पण्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥”)
प्रियव्रतः, पुं, (प्रियं व्रतं यस्य ।) स्वायम्भुवमनु-
पुत्रः । यथा,—
“प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्वायम्भुवस्य तु ।
हौ पुत्रौ सुमहावीर्यौ धर्मज्ञौ कथितौ तव ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥
(प्रियाणि व्रतानि यस्येति विग्रहे व्रतप्रिये,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । १५० । ३ ।
“अग्ने देवानावह नः प्रियव्रतान्
ऋद्धीकाय प्रियव्रतान् ॥”)
प्रियसखः, पुं, (प्रियः सखा च हितकारित्वान् ।
“राजाहः सखिभ्यश्च ॥” ५।४।६१ । इति टच् ।)
खदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रियश्चासौ
सखा चेति । (प्रियवन्तुः । यथा, मेघदूते । १२ ।
“आपृच्छस्य प्रियसखममुं तुङ्गमालिञ्च शैलम् ॥”)
प्रियस्य सखा इति च । इति आकरणम् ॥
प्रियसत्वं, स्त्री, (प्रियं सत्वमिति कर्मधारयः ।)
सुव्रतवाक्मम् । इति हेमचन्द्रः । २ । १७८ ॥
(प्रियं सत्वं यस्येति विग्रहे सत्वप्रिये, त्रि ॥)
प्रियसन्देशः, पुं, (प्रियं सन्दिशतीति । प्रिय + सम्
+ दिश् + ञ् ।) चम्पकवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (प्रियः सन्देश इति कर्मधारयः ।)
प्रियत्वं वादश्च ॥
प्रियमालकः, पुं, (प्रियः सालः । ततः स्वार्थे क्त्वा)
असनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पेयासाल
इति ख्यातः ॥
प्रिया, स्त्री, (प्रिय + टाप् ।) नारी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ भार्या । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
कुसारे । ३ । ३८ ।
“पुष्पासवाह्यर्चितनेत्रशोभि
प्रियानुखं किमुन्यच्युतुखे ॥”)
एला । इति शब्दचन्द्रिका । मल्लिका । मदिरा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वार्ता । इति धरणिः ॥
(पञ्चाक्षरच्छन्दोविशेषः । इति ह्रन्दोमञ्जरी ॥)
प्रियायुः, पुं, (प्रियमनु यस्य ।) आस्रवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः । तन्फलं हृद्यगव्यं च स्त्री ॥
(जलप्रिये, त्रि ।)
प्रियानः, पुं, (प्रियाय हिनाय अलति यस्यांप्रो-
तीति । अल + ञच् ।) वृक्षभेदः । प्रियाल
इति भाषा । अस्य बीजं चिरञ्जीविनि प्रसिद्धम् ।
तत्पर्यायः । चारः २ अरवट्टः ३ सरस्वत्यः ४
लननः ५ चारफः ६ बहुवल्कः ७ नम्रदः ८
तापनप्रियः ९ जेठबीजः १० उपवटः ११ मध-
वीर्यः १२ । इति राजनिर्घण्टः । प्रियाणाः १३ ।
इत्यमरः । १।४।६५ । ननुतल्लः १४ राजादनम्
१५ तापवटः १६ सन्नजदः १७ धनुःपटः १८ ।
अस्य गुणः । पित्रकल्याणनाशित्वम् । तन्फल-
गुणाः । मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । पित्रत्वम् । सर-
सम् । मरुत्पित्ताक्षररुपपदत्वम् । तम्पण-
गुणाः । मधुरत्वम् । दृढत्वम् । पित्तानिजाप-

प्रीतिः

हृत्त्वम् । दृढत्वम् । दुर्जरत्वम् । क्षिप्तत्वम् ।
विष्टम्भित्वम् । आमवह्नित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ अपि च ।
“चारस्य च फलं पक्वं दृष्ट्यं गौल्यान्तकं गुरु ।
तद्वीजं मधुरं दृष्ट्यं पित्तदाद्यार्चनाशनम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रियाला, स्त्री, (प्रियाय अलतीति । अल +
अच् + टाप् ।) वार्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रियोदितं, त्रि, (प्रियाय प्रियेय वा यदुदितम् ।
प्रियसुदितमिति वा ।) चाटुवाक्यम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ प्रियवाक्यविषयः ॥ (प्रिय-
कथितवाक्यश्च ॥)
प्री, क तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०
पर०-सक०-अनिट् ।) क, यं प्राययन्ति कवि-
स्त्तिरसायनानि । इति हलायुधः ॥ प्रीणय-
यीति केषिन् । इति दुर्गादासः ॥
प्री, उ य प्रीतौ । कान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) प्रीतिरिष्ट
प्रीतीभावः । उ य, यः प्रीयते प्रखयिषु । इति
हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥
प्री, ञ तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-सक०-अनिट् ।) ञ, प्रयति प्रयते । इति
दुर्गादासः ॥
प्री, ञ ग कान्तौ । तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्रा०-उभ०-अक०-सक०-चे-अनिट् ।) तर्पण-
मिह प्रीतीभावः प्रीतीकरणश्च । ञ ग, प्रसुः
प्रीयातु विश्वसुक् । प्रीयाति बान्धवजनानिति
हलायुधः । प्रीयीते । इति दुर्गादासः ॥
प्रीः, स्त्री, (प्री + क्तिप् ।) प्रीतिः । इति ह्रन्-
धातुटीकायां इन्द्रादासः ॥ प्रथमा विभक्तिः ।
यथा, “त्रिशः प्रीहीचीचीपीयीमः । स्यादीनि
चीणि चीणि क्रमात् प्रीहीचीचीपीयीमि-
चञ्चानि स्युः ।” इति सुग्वनोपध्याकरणम् ॥
प्रीगः, त्रि, (प्र + “नञ् पुराणि प्रात् ॥” ५।४।२५ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या गः ।) पुरातनः । इति
त्रिकाण्शेषः ॥ प्रीतः । इति आकरणम् ॥
प्रीगन्, स्त्री, (प्री + स्वार्थे णिच् + ल्युट् । घृण
प्रीनोरिति गुह् ।) द्रष्टृकरणम् । तत्पर्यायः ।
तर्पणम् २ अयनम् ३ । इत्यमरः । २ । २ । ११ ॥
(यथा, महाभारते । ४ । ४० । २ ।
“तस्मिन्सुष्टे जगत्सुष्टं प्रीगितं प्राणितं जगत् ।
तदाराधनतो देवि । सर्वेषां प्रीगनं भवेत् ॥”)
प्रीगसः, पुं, गणकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रीतः, त्रि, (प्रीप् प्रीगने + क्तः ।) प्रीतिवृत्तः ।
तन्पर्यायः । वृष्टः २ मत्तः ३ दमः ४ प्रलम्भः ५
प्रसुदितः ६ । इत्यमरः । ३।१।१०३ । दृष्टितः ७ ।
(यथा, महाभारते । ४ । ४० । २ ।
“प्रीनोरनि पुण्ययाप्र । न मयं विद्यते तव ।
सर्वान्मुदामि ते शत्रून् रमे रमपिशादः ॥”)
म्री, नर्म । इति मेघिनी । तै, इह ।
प्रीतिः, स्त्री, (प्रीप् तर्पणे + भावे तिङ् ।) द्रष्टिः ।
(यथा, रामायणे । ३ । ६८ । १२ ।

“प्रतिज्ञां मम राजेन्द्र ! निर्वर्त्तयितुमर्हसि ।
पुत्रयोर्वभयोरेव प्रीतिं त्वत्पुत्रपञ्चसे ॥”
तत्पण्यायः । सुत् २ प्रमदः ३ धर्मः ४ प्रमोदः ५
आमोदः ६ समदः ७ आनन्दः ८ आनन्दः ९
शर्म १० सातम् ११ सुखम् १२ । इत्यमरः ।
१ । ४ । २४ ॥ केचित्पु । सुदादिवचनं प्रीती ।
आनन्दध्यादिपञ्चकं सुखे इत्याहुः इति भरतः ॥
इष्टदर्शनजन्यं सुखम् । इति मोक्षधर्मे नील-
कण्ठः ॥ कामपक्षी । इति मेदिनी । ते, ३४ ॥ सा
पुरा अनङ्गवती वेश्या आसीत् विभूतिहादशी-
प्रतं हत्वा रत्याः सपत्नी जाता । यथा,—
“वेश्यानङ्गवती नाम विभूतिहादशीप्रतम् ।
उमाप्य माधवावस्य दादस्यां लवणाचलम् ॥
निवेद्यन्ती गुरवे शय्यापोषकरान्विताम् ।
अलङ्घ्य च्छवीकेशं सौवर्णमरपादपम् ॥
या पानङ्गवती वेश्या कामदेवस्य चाम्पुतम् ।
पक्षी सपत्नी संजाता रत्याः प्रीतिरिति श्रुता ॥”
इति मातुल्ये २२ अध्यायः ॥
विष्णुस्मार्तिवर्षप्रतियोगान्तर्गत द्वितीययोगः ।
तत्र जातफलम् ।

“प्रकृतिकावे यदि प्रीतियोगो
नरो ह्यरोगः सुखवान् विनोदी ।
रक्ताहुरक्तो विदुषां प्रपन्नः
संप्रार्थितो यच्छति वित्तमेव ॥”

इति कोट्यौप्रदीपः ॥

प्रेम । इति मेदिनी । ते, ३४ ॥

प्रीतिशुषा, स्त्री, (प्रीतिं लुपते सेवते इति । लुप्
सेवने + क्तः । टाप्) अनिरुद्धपक्षी । उवा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (प्रीतिभाजि, त्रि)
प्रीतिदः, पुं, (प्रीतिं ददातीति । दा + “आतो-
ऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) भण्डः ।
भण्ड इति भाषा । तत्पण्यायः । वासन्तिकः २
केलिकलः ३ वैद्याधिकः ४ विदूषकः ५
प्रहारी ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ पूर्वसुखप्रेम-
हातरि, त्रि ॥

प्रीतिदत्तं, स्त्री, (प्रीत्या दत्तमिति ।) प्रीत्या दत्त-
वस्तु । यथा, मिताक्षरायाम् ।

“प्रीत्या दत्तान् यत् किञ्चित् चक्षुरा वा चक्षुरेण वा ।
पादवन्दनिकश्चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते ॥”

भावे क्तप्रत्यये प्रीतिदानश्च ॥

प्रीतिभोग्यं, त्रि, (प्रीत्या भोग्यम् ।) प्रीत्या
भक्षणीयमन्नादि । यथा,—

“अन्नानि प्रीतिभोग्यानि आपद्भोग्यानि वा
पुनः ।

न च संप्रीयसे राजन्न चैवापङ्गना वयम् ॥”

इति महाभारते । ५ । ६१ । २५ ॥

पु, ङ सपत्न्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-
सक०-अनिट् ।) रेफयुक्तः । रु, प्रवते । इति
दुर्गादासः ॥

पुष, उ दृष्टि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) उदित्वात् ऋवेट् ।) उ, प्रीयित्वा
पुष्टा । दृष्टि भङ्गीकरणे । इति दुर्गादासः ॥

पुष, ग सेके । पूर्त्तो । स्नेहे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (क्रा०-पर०-सेके पूर्त्तो च सक०-स्नेहे
अक०-सेट् ।) ग, पुण्याति पुषोष । सेकस्याने
मोचनमिति घातुप्रदीपमङ्गमङ्गौ । इति दुर्गा-
दासः ॥

पुष्टः, त्रि, (पुष् दृष्टि + क्तः ।) दम्भः । इत्यमरः ।
३ । १ । ६६ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । १४४ ।

“सा यागज्वलने राजललना पीतसर्पिषि ।
पूर्णाहुत्या समं साध्वी लुहाव सहसा तनुम् ।
उपमंस्या निरक्तानोः पुष्टाः कुसुमवृक्षयः ॥”)

पुष्पः, पुं, (पुष्पाति क्षिप्त्यति पिपत्ति वेति ।
पुष् + “अनूपुषिलटिकण्डिखटिर्विशिभ्यः कन् ।”

उणा० १ । १५१ । इति कन् टाप् ।) ऋतुः ।
(प्रीयति दृष्टतीति ।) दिवाकरः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिरुचिः ॥

पुष्पा, स्त्री, (पुष्पाति सिध्तीति । पुष् + “अनू-
पुषिलटिकण्डिखटिर्विशिभ्यः कन् ।” उणा० १ ।

१५१ । इति कन् टाप् ।) जलविन्दः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिरुचिः ॥ (यथा, शतपथ-
ब्राह्मणे । ५ । ३ । ४ । १६ । “अथ पुष्पा यस्माति ॥”)

प्रेक्षणं, स्त्री, (प्रेक्षते पश्यत्यनेनेति । प्र + ईच् +
करणे ल्युट् ।) चक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥

(भावे ल्युट् ।) दर्शनम् । यथा, रत्नमञ्जरी ।
“सञ्चारो रतिमन्दिरावधि पदव्यासावधि

प्रेक्षणम् ॥”

प्रेक्षणकूटः, पुं, (प्रेक्षणस्य कूटः ।) चक्षुर्गोलकः ।
-यथा, याजुर्वेदोपनिषद्भाष्ये ।

“त्वक्पोटनखीवनगान्त्रचाद-
नृदभचक्षुप्रेक्षणकूटप्रोथाः ॥”

प्रेक्षा, स्त्री (प्रकर्षेण ईक्षते यथेति । प्र + ईच् +
“गुरोश्च हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इति अयः ।

टाप् ।) प्रक्षा । (यथा, महाभारते । ३ । १३६ । ७ ।
“सा तस्मै सर्वमाचष्ट यवक्रीभाषितं शुभा ।

प्रत्युक्तश्च यवक्रीतं प्रेक्षापूर्वं तथात्मना ॥”)
शुक्लचणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २२३ ॥ (यथा,

मनौ । ६ । ८४ ।
“प्रतिषिद्धापि चैद्या तु मयमभ्युदयेष्वपि ।

प्रेक्षावमार्जं गच्छेद्वा सा दृष्ट्या ह्यलानि
वट् ॥”

प्र + ईच् + भावे अयः । टाप् ।) ईक्षणम् ।
इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । ३ । १६ । ७ ।

“यत्सेवया चरणपद्मपवित्रेण
सदाः चत्ताखिलमलं प्रतिलब्धशीलम् ।

न श्रीर्विरक्तमपि मां विजहाति यस्याः
प्रेक्षावार्धमिनरे नियमान् वदन्ति ॥”)

शाखा । इति शब्दरत्नावली । (श्रीमा । यथा,
भागवते । ३ । ८ । २५ ।

“प्रेक्षां क्षिपन्तं हरितोपलान्द्रैः
सन्धावधनीवेरुखममृद्भुः ।

रत्नोदधारीषधिसौमनस्य-
वनस्यो वेणुसुजाह्निपादुः ॥”

“हरितोपलान्द्रैर्मरकतशिलाभयपञ्चतस्य प्रेक्षां

श्रीमां क्षिपन्तं खलावण्यातिशयेन तिरस्कुर्व-
न्तम् ॥” इति तट्टीकायां स्वामी ॥)

प्रेक्षन् [तु] त्रि, (प्र + इक्षि गतौ + शब्द ।) चलन-
विशिष्टः । संसक्तिविशिष्टः । यथा,—

“व्याकृष्टवद्वखटकासुखपाणिपृष्ठ-
प्रेक्षन्नखांमुचयसंवलितोऽम्बिकायाः ॥”

इत्याद्यमरुशतके । १ ॥

प्रेक्षा, स्त्री, (प्रेक्षते गम्यतेऽनेनेति । प्र + इक्षि
गतौ + करणे वञ् । टाप् ।) दोला । इत्य-

मरः । २ । ८ । ५३ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
सितस्थाने २४ अध्याये । “नामिगोगुरुनाप्यण-

प्रेक्षादम्पत्यन्तरेणभियायात् ॥” ४॥) पर्यटनम् ।
अन्वगतिः । संवेदनान्तरम् । इति मेदिनी ।

खे, ३ ॥ वृत्तम् । इति धरणिः ॥
प्रेक्षितं, त्रि, (प्र + इक्षि गतौ + क्तः ।) कल्पितम् ।

इत्यमरः । ३ । १ । ८७ ॥
प्रेक्षोल, तु क चापले । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अदन्त चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्य-
द्वतीयोपधः । अपिप्रक्षोलत् । चापलं चक्षुषी-
भावः । इति दुर्गादासः ॥

प्रेक्षोलनं, स्त्री, (प्रेक्षोल्यते चक्ष्यतेऽनेनेति ।
प्रेक्षोल + करणे ल्युट् ।) दोला । इति हेम-

चन्द्रः ॥ (भावे ल्युट् ।) कम्पनम् । यथा, सुश्रुते
निदानस्थाने ८ अध्याये । “विरेचनप्रेक्षोलनाजीर्ण-

गर्भश्रातनप्रभृतिभिर्विशेषैर्वन्धनान्मुच्यते गर्भः
फलमिव दन्तवन्धनादभिघातविशेषैः ॥”)

प्रेक्षोलितं, त्रि, (प्रेक्षोल + क्तः ।) दोलितम् । तत्-
पण्यायः । तरलितम् २ लुलितम् ६ प्रेक्षितम् ४

धृतम् ५ चलितम् ६ कल्पितम् ७ धूतम् ८ वेक्षि-
तम् ९ आन्दोलितम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रेतः, पुं, (प्र + इ गतौ + क्तः ।) नरकस्यप्राणी ।
इत्यमरः । ३ । ३ । ५६ ॥ भूतभेदः । नृते, त्रि ।

इति मेदिनी । ते, ३७ ॥ (यथा, मनुः । २ । २४७ ।
“आचार्यं तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।

गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवत् दत्तिमाचरेत् ॥”)
वैदिकविधानेन अर्हदेहिकाभावात् विष्णुहेवाद्य

बहुनरकभोगान्ते प्रेतशरीरं भवति । यथा,—
लोमश उवाच ।

“ततो बहुतिथे काले स राजा पञ्चतां गतः ।
वैदिकेन विधानेन न त्वेभे सौर्हदेहिकम् ॥

विष्णुप्रदेषमात्रेण युगानां सप्तविंशतिम् ।
मुक्ता च यातनां यामोर् निलीयैरनरको रुपः ॥

समया गिरिराजन्तु पिशाचोऽभूत्तदा
महान् ॥”

तस्य रूपं यथा,—
“देवदुतिरधीयानः सुश्राव कद्वलामयः ।

समागत्य ततस्तत्र तं पिशाचं ददर्श सः ॥
विकरालमुखं दीनं पिशङ्गनयनं भृशम् ।

ऊर्ध्वमूर्ध्निजलप्लाङ्गं यमदूतमिवापरम् ॥
चतुष्पिण्डश्च लम्बोष्ठः दीर्घजङ्घाशिराङ्गुलम् ।

दीर्घाङ्घ्रिः शुक्लतुण्डश्च गर्भाक्षं शुक्लपङ्कजम् ॥”
इति मातृोत्तरखण्डे १६ अध्यायः ॥ ३॥

प्रेतत्वादिजनककर्मणि यथा,
 “हविर्भुङ्क्षति दान्ते वे गोविन्दं नार्चयन्ति ये ।
 लभन्ते नात्रविद्याश्च सुतीर्थविहङ्गाश्च ये ॥
 नृवर्गं यत्नताम्बूलं रत्नमन्नं फलं जलम् ।
 आर्त्तेभ्यो न प्रयच्छन्ति सर्वं सुकृतदारकाः ॥
 ब्रह्मसूत्रं स्वीधनानि गोभादेव हरन्ति ये ।
 बलेन हृद्भङ्गा वापि धूर्त्ताश्च परवचकाः ॥
 नास्तिकाः कुटकाश्चौरा ये चान्ये वकटतयः ।
 बालवृद्धातुरस्त्रीषु निर्दयाः मत्तवर्जिताः ॥
 अग्निदा गरदा ये च ये चान्ये कूटसाक्षिणः ।
 अगम्यागानिनः सर्वे ये चान्ये ग्रामयाजिनः ॥
 आधाचरयसम्पन्ना वर्णाधिधर्मवर्जिताः ।
 देवोपदेवदुर्गचरक्षीयज्ञादिसेविनः ॥
 सर्वदा मादकद्रव्यपानमत्ता हरिहिणः ।
 देवतोच्छिष्टपतितवृष्याहन्नभोजिनः ॥
 असत्कर्मरता नित्यं सर्वपातकप्रापिनः ।
 पाषण्डधर्मचर्याः पुरोधोवृत्तिजीविनः ॥
 पिष्टमात्रं खापयस्वहारव्यागिनश्च ये ।
 ये कदम्बाश्च सुब्बाश्च नास्तिका धर्मदूषकाः ॥
 त्यजन्ति स्वामिनं युद्धं त्यजन्ति शरणागतम् ।
 गवां भूमेश्च हत्तरीर्यो ये चान्ये रत्नदूषकाः ॥
 महाक्षेत्रेषु सर्वेषु प्रतिग्रहरताश्च ये ।
 परमोदरता ये च तथा ये प्राणिहिंसकाः ॥
 परापवादिनः पापा देवतागुरुनिन्दकाः ।
 कुप्रतिप्रापिणः सर्वे सम्भवन् पुनः पुनः ॥
 प्रेतराजसमैश्वर्यतिथ्यगृहचक्रयोनियु ।
 न तेषां सुखलेशोऽस्ति इह लोके परत्र च ॥”
 इति पाञ्चोत्तरखण्डे १८ अध्यायः ॥ २ ॥
 पञ्चप्रेतोपाख्यानं यथा,—

ब्राह्मण उवाच ।

“प्रेतानां नाम जातीनां युष्माकं सम्भवः कथम् ।
 किन्तु कारयसुद्दिश्य यूयमीदृशनामकाः ।
 प्रेता जघुः ।
 अहं स्नातुं सदा भुङ्क्ता दद्यां पर्युषितं सदा ।
 एतन्कारयसुद्दिश्य नाम पर्युषितं मनः ॥ १ ॥
 सचिता दहवोऽनेन विप्राद्या त्वमकाद्रियः ।
 ननु कारयसुद्दिश्य सचौसुखमिमं विदुः ॥ २ ॥
 घ्रात्रं गच्छति विप्रेण याचितः क्षुधितेन वै ।
 पश्चाद्भुङ्क्षति हिजः शिष्टमेव शीघ्रक उपते ॥ ३ ॥
 गृधोपरि सदा भुङ्क्ते स्नातुं हिजभयेन हि ।
 दिवाय कुत्सितं दद्या एव रोष्टक उपते ॥ ४ ॥
 मौनेनापि शिरो नित्यं याचिमो विजिह्वन्महीम् ।
 अस्माकमपि यापिरो रोष्टको नाम एव वै ॥ ५ ॥
 मेष्ट्रेय रोष्टको याति रोष्टकः पार्श्वतः शिराः ।
 शीघ्रकः पशुनां प्राणः स्पर्षा स्पर्षासुरोऽभवत् ॥”
 प्रतानामाचारो यथा,—

हिज उवाच ।

“ये जीवा सुवि तिष्ठन्ति सर्वे आहारमृत्तकाः ।
 युष्माकमपि आहारं योगुमिच्छामि तन्नतः ।
 प्रेता जघुः ।
 यस्तु आहारमग्रां गन्धमन्त्रनिर्दिष्टम् ।
 द्रव्यमसुरोऽपि योपितास्तु मर्त्येन च ॥

यद्वाणि त्यक्तशौचानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 स्त्रीभिर्जग्धानि वीर्यानि संकीर्णपहृतानि च ।
 मलेनानिजुगृह्णानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 भयलज्जाविहीनानि पतितैः सेवितानि च ।
 अन्योन्यदस्युक्तानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 कलहान्तिनशोकानि त्यक्तशोभानि मखनैः ।
 सर्वैस्त्वानि भाणानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 वलिमन्तविहीनानि हिजादृष्टानि यानि तु ।
 नियमव्रतहीनानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 गुरवो नैव पूज्यन्ते स्त्रीजितानि मलानि च ।
 सक्रोधान्यपवित्राणि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 भुञ्जन्ति भिन्नभाणेषु मन्त्राहारहितेषु च ।
 अन्योन्योच्छिष्टयुक्तेषु तत्र प्रेतास्तु भुञ्जते ॥
 सकेशमाचिकोच्छिष्टं पूतिपर्युषितं तथा ।
 सक्रोधश्च सशोकश्च तत्र प्रेत्यु भोजनम् ॥
 सनयं भोजनं यच्च नीत्तरीयं पदासनम् ।
 सोष्णीषं सासुरीकचं तच्च प्रेत्यु भोजनम् ॥
 अर्ह्यग्रासं महाग्रासं सौतृजिप्तं पतितं तथा ।
 दुर्भक्तं गोष्टिकश्चैव तच्च प्रेत्यु भोजनम् ॥
 सौतिकं गतकश्चैव रजसं कलुषौक्षतम् ।
 निर्होपं क्षमिवचाये यद्भुक्तं प्रेतिकन्तु तत् ॥
 एतत्तु कथितं सर्वं यत् प्रेत्येव भोजनम् ।
 निज्जिह्वाः प्रेतजात्या वै पृच्छामस्वां द्विजो-
 त्तमः ॥” ॥

प्रेतत्वाभावकारणं यथा,—

“न प्रेतो जायते येन येन चैवेह जायते ।
 एतन् सर्वं समासेन प्रब्रूहि वदतां वरः ॥

ब्राह्मण उवाच ।

एकरात्रं निरात्रं वा हृच्छं चान्द्रायणादिकम् ।
 व्रतेष्वप्युषियो यस्तु न प्रेतो जायते नरः ॥
 मिष्टान्नपानदाताश्च सततं श्रद्धयान्विनः ।
 देवपूजाकरो नित्यं न प्रेतो जायते नरः ॥
 त्रिरभिरेकपञ्चाभिर्निरभिर्वाप्युपासकः ।
 सर्वभूतदयापन्नो न प्रेतो जायते नरः ॥
 तुल्यमानापमानश्च तुल्यः काश्चनलोष्टयोः ।
 तुल्यः शर्त्ता च मित्रे च न प्रेतो जायते नरः ॥
 देवनातिधिपूजास्तु गुरुजातिषु नित्यशः ।
 वेदशास्त्ररतो नित्यं न प्रेतो जायते नरः ॥
 जितक्रोधो मदेष्वर्ष्यल्लणासङ्गविवर्जितः ।
 क्षमाक्रोधमुशीलश्च न प्रेतो जायते नरः ॥
 देवतातिधिपूजास्तु पर्वतार्थं नदीस्तथा ।
 पश्येद्बालयाद्यैव न प्रेतो जायते नरः ॥” ॥
 प्रेतत्वकारणं यथा,—

“शूद्राणां यो द्विजो सुदुक्ते यः क्रामति द्विजो-

तमम् ।

वृत्तिश्च हिजदेवेषु च प्रेतो जायते नरः ।
 मातरं पितरं हृष्टं ज्ञानिं खाधुजं तथा ।
 लोभात् त्यजति यः स्पर्शं च प्रेतो जायते नरः ।
 व्ययान्ययाजकश्चैव याच्यश्च परिवर्जयेत् ।
 शूद्राशुयश्चकर्ता च च प्रेतो जायते नरः ॥
 कुप्योतिवि कुपियस्तु कुप्येव कुप्येष्टकः ।
 शूद्रसंवाकरो राज्ञो च प्रेतो जायते नरः ॥

सेवकायापदतो यः सेवकस्वपरिग्रहः ।
 तादुभावपि जायेते प्रेतो कालात्रकिंप्रदः ॥
 द्विजानुमन्तिषु सुदुक्ते शूद्राणां वा द्विजस्य तु ।
 शूद्रेणैव द्विजः प्रेतो निरयायुप्रगच्छति ॥
 गीतवाद्यरतो नित्यं मद्यपस्त्रीनिषेवणात् ।
 दूतमांसप्रियो यस्तु च प्रेतो जायते नरः ॥
 वृधारेतो वृधामांसो वृधावादी वृधामतिः ।
 निन्दको हिजदेवाणां च प्रेतो जायते नरः ॥
 वृद्धं बालं गुरुं विप्रं योऽवमन्य सुनक्ति वै ।
 कन्यां दद्यात् शुल्केन च प्रेतो जायते नरः ॥
 न्यासापहर्ता मित्रभुक् परपाकरनक्षत्रा ।
 विग्रहभातो कूटश्च च प्रेतो जायते नरः ॥
 निर्होयान् सुदुदो नारीस्थलेन कालात्र-
 पाति यः ॥

धनमीहित यस्तेषां च प्रेतो जायते नरः ॥
 एतस्यवरथयानानि गतशय्यासनादि यः ।
 द्रव्याजिनश्च गृह्णाति अगपन्तु गतो द्विजः ॥
 तथोभयमुखी कालं सशैलां मेदिनीं द्विजः ।
 कुण्डलैश्च यद्दानं चाण्डालात् पतिताक्षया ।
 मासिष्ठपि नवश्राद्धे सुभ्रन् प्रेतान्न सुच्यते ॥
 ब्रह्महा गोवधी स्त्रीयो सुरापो गुरुतण्डुलः ।
 भूमिकन्यापहर्ता यः च प्रेतो जायते नरः ॥
 लालासङ्करक्षत्रियं वर्णसङ्करक्षत्रया ।
 योनिसङ्करक्षत्र्यापि च प्रेतो जायते नरः ॥
 विक्रीणाति विषं शूद्रं तिलानां लवणस्य तु ।
 गवां केशरिणां मोघात् विक्रयात् प्रेततां-
 ब्रजेत् ॥

कूटमाप्ये च तौल्येन क्रयं क्रीणाति विक्रयात् ।
 मद्यतक्रपोदध्नां च प्रेतो जायते नरः ॥
 स्त्रीरक्तो मद्यपाने तु गृगयान्मुधावति ।
 नित्यनैमित्तिकेऽदाता च प्रेतो जायते नरः ॥”
 इत्यभिपुराणम् ॥ ४ ॥

मनुष्याणां आतिवाहिकदेष्टागन्तरं प्रेतदेशो
 भवति । यथा, विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “तत्तुल्यदेव यद्वाति शरीरमातिवाहिकम् ।
 आतिवाहिकसंज्ञोऽसौ देशो भवति भार्गव । ॥
 केवलं तन्मनुष्याणां गान्धेयां प्राणिनां क्षचित् ।
 प्रेतपिच्छेस्ततो ह्येतेर्देहमाप्नोति भार्गव । ॥
 भोगदेष्टमिति प्रोक्तं क्रमादेव न संशयः ।
 प्रेतपिच्छा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोक्षणम् ॥
 श्नाशानिकेभ्यो देहेभ्य आकर्षणं नैव विद्यते ।
 तत्रास्य घातना घोराः श्रोतव्यातानपोदयाः ॥
 ततः सपिण्डीकरये वात्यधेः च कृते नरः ।
 पूर्वं संवत्सरे देष्टमतीत्यं प्रतिपद्यते ॥
 ततः च नरके याति स्वर्गे वा स्वेन कर्मणा ॥”

इति युहितचम् ॥

प्रेतकायं, स्त्री, (प्रेताय प्रेतस्य वा कायम् ।)
 नृत्तस्य दाहादिसपिण्डीकरणान्तं कर्म । यथा,
 “अहत्वा प्रेतकायाणि प्रेतस्य धनधारकः ।
 वर्णानां यद्वे पोक्तं तद्भ्रतं नियतचरेन ॥”
 इति दायनचम् ॥
 (यथाच सप्तमः ॥ १ । १०२ । ६५ ।)

“धर्मात्मा स तु गाङ्गेयचिन्ताशोकपरायणः ।
प्रेतकाव्यायि सञ्चायि तस्य सम्यगकारयत् ॥”
प्रेतपुत्रः, स्त्री, (प्रेतस्य गृहम् ।) श्मशानम् । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ५५ ॥
प्रेततर्पणं, स्त्री, (प्रेतस्य तर्पणम् ।) मरणावधि-
वपिण्डीकरणपर्यन्तं प्रेतशब्दोद्धेखेन कलदानम् ।
यथा । “यत्र प्रेततर्पणे तिलास्त्विति विशेषो-
पादानात् स्रष्टांश्चिद्वारेणापि तिलैरेव तर्पणं
प्रतीयते ॥ तदनुष्ठानं यथा । अथः सर्वे श्व-
स्वर्णिनो गत्वा पितृपदस्थानि प्रेतपदोद्देशेन द्विती-
यान्तं तर्पयेदुः पितृशब्दोच्चारणेऽपि पितृहा
भवति । एतेन अस्तुकगोचं प्रेतं अस्तुकदेव-
हर्त्तायं तर्पयामि । इति कामगानां प्रयोगः ।
यजुर्वेदिनाम् अस्तुकगोचं प्रेतं अस्तुकदेवशब्देन
लप्यते । इति सत्वोघनान्तवाक्यम् ।” इति
सुहितवत्तम् ॥
प्रेतदेहः, पुं स्त्री, (प्रेतस्य देहः ।) प्रेतशरीरम् ।
यथा,—
“द्वये वपिण्डीकरणे गरः संवत्सरान् परम् ।
प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वधृतविष्णुधर्मोत्तरटीयवचनम् ॥
पूरकपिण्डदानेन वदन्तुपत्तिर्यथा,—
“शिरस्त्रादेन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा ।
द्वितीयेन तु कर्णाचिनाचिकास्तु समाचतः ॥
गलांश्चतुर्गुणं हि द्वितीयेन यथा क्रमात् ।
चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च ॥
अस्तुकगोचं तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्वदा ।
सर्वसम्यक् यथेन सप्तमेन तु नाड्यः ॥
दन्तलोमाद्यष्टमेन वीर्यं नवमेन तु ।
दशमेन च पूर्वत्वं द्रवता क्षुद्रिपर्ययः ॥”
इति सुहितवत्तत्त्वधृतकुर्मपरायणवचनम् ॥
प्रेतगद्दी, स्त्री, (प्रेततरणीया गद्दी ।) वैतरणी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
प्रेतपक्षः, पुं, (प्रेतप्रियः पक्षः ।) गौणचान्द्रा-
श्विनद्वयपक्षः । तत्र नृत्तस्य प्रार्थनविधिना
संवत्सरिकं आहुतं कर्तव्यम् । यथा,—
“आवाह्याः पञ्चमे पक्षे कन्यावर्षे दिवाकरे ।
यो वै आहुतं नरः क्षुधादिक्लान्नपि वासरे ॥
तस्य संवत्सरं यावत्पुत्राः स्युः पितरो ध्रुवम् ॥
नभा वाय गभस्तो वा मलमासो यदा भवेत् ।
सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पक्षमः ॥” इति ।
तत्र नृत्तस्य ।
“वपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।
तत्र तत्र त्रयं क्षुधाहर्त्तयित्वा नृतापनि ॥
अमावास्यां चयौ यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।
वपिण्डीकरणादूर्ध्वं तत्सोक्तः प्रार्थनो विधिः ॥”
इति श्रुतौक्तेन प्रत्यावर्त्तनं प्रार्थनविधिना कर्त-
व्यम् । इति सप्तमासवत्तम् ॥ ३ ॥ तत्र निषिद्ध-
दिनेऽपि तिलतर्पणं कर्तव्यम् । यथा, स्मृतिः ।
“तीर्थे तिविविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।
निषिद्धेऽपि दिने क्षुधां तर्पणं तिलमिष्यितम् ॥”
इति च सप्तमासवत्तम् ॥

प्रेतपट्टः, पुं, (प्रेतस्य पट्टः ।) मरणावधि-
वादनैयवाद्यविशेषः । तत्पण्यायः । भवरुत् २
नृत्तमुत्तरकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रेतपतिः, पुं, (प्रेतानां पतिः ।) यमः । इति
हलायुषः ॥ (यथा, आकण्डेये । १०८ । ४ ।
“दण्डः प्रेतपतेः शक्तिर्देवसेनापतेस्तथा ।
अन्यथास्यैव देवानामायुधानि च विश्वकृत् ।
चकार तेजसा भानोर्भासुराण्यरिशान्तये ॥”)
प्रेतपिण्डः, पुं, (प्रेताय देयः पिण्डः ।) मरणावधि-
वपिण्डीकरणपर्यन्तं प्रेतसम्पदानकपिण्डाकारा-
द्रम् । यथा,—
“न स्वायं प्रयुज्जीत प्रेतपिण्डे दद्याद्विके ।
भावेतेतच्च वै पिण्डं यज्ञदत्तस्य पूरकम् ॥” ॥
तत्तत्पिण्डस्य प्रेताङ्गकरणत्वं यथा, ब्रह्मपुराणे ।
“शिरस्त्रादेन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा ।
द्वितीयेन तु कर्णाचिनाचिकास्तु समाचतः ॥
गलांश्चतुर्गुणं हि द्वितीयेन यथा क्रमात् ।
चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च ॥
जातुगुह्यं तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्वदा ।
सर्वसम्यक् यथेन सप्तमेन तु नाड्यः ॥
दन्तलोमाद्यष्टमेन वीर्यं नवमेन तु ।
दशमेन तु पूर्वत्वं द्रवता क्षुद्रिपर्ययः ॥” ॥
तदकरणे दोषो यथा,—
“प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोक्षणम् ।
श्माशानिकेभ्यो देवेभ्य आकल्पं नैव विद्यते ॥” ॥
पूरकपिण्डदानादेरितिकर्तव्यता यथा । पार-
स्करः । प्रेताय पिण्डं दत्त्वा अवनैजगदान-
प्रत्यवनेजनेषु । नामग्राहं नृत्तये तां रात्रिं
विहायवि चोरोदके निदधुः प्रेताश्च क्षाहि
पिव चेदं चौरमित्युच्यते । अत्र दानशब्देन
पिण्डदानमुक्तं बहुवचनम् । तेनावनेजनपिण्ड-
दानप्रत्यवनेजनेषु नामग्राहं नाम गृहीत्वा
प्रेतपिण्डानुष्ठानं समाप्यम् । विहायवि रात्रौ
चोरोदके प्रेताश्च क्षाहि पिव चेदं चौरमित्यु-
च्यते निदधुः ।
“प्रथमेऽहनि यो दद्यात् प्रेतायात्रं समाहितः ।
यद्वात्रवत् चान्येषु च एव प्रददात् ॥” ॥
प्रथमपिण्डकर्तृनियमवत् प्रथमपिण्डद्रव्यनियम-
माह शुनः पुच्छः ।
“प्रथमेऽहनि यद्द्रव्यं तदेव स्याद्दद्याद्विकम् ।
सद्यःशौचेऽपि दातव्यः सर्वेऽपि युगपत्तथा ॥
आहाराद्यैः प्रदातव्यः प्रथमे त्वेक एव हि ।
द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पक्षं चैव हि ॥
एकलोयाश्रयित्वेन पात्रमेकैव दीयते ।
द्वितीये द्वौ तृतीये त्रीन् चतुर्थे चतुरन्तथा ॥
पञ्चमे पञ्च यष्टे षट् सप्तमे सप्त एव च ।
अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ॥
येन स्युः प्रश्नपञ्चाशत् तोयस्याञ्जलयः क्रमात् ।
तोयपात्राणि तावन्ति संयुक्तानि तिलादिभिः ॥”
इति सुहितवत्तम् ॥
प्रेतपुरं, स्त्री, (प्रेतानां पुरम् ।) यमालयः । यथा,
“यावच्च कन्यातुल्योः क्रमादास्ते दिवाकरः ।

नावन् आहृत्य कालः स्यात् शुभं प्रेतपुरं नदा ॥”
इति आहुतवत्तम् ॥
प्रेतराक्षसी, स्त्री, (प्रेतानां पिशाचभेदानां राक्ष-
सीवापचर्मणकारित्वात् ।) तुल्यौ । इति रत्न-
माता ॥
प्रेतवनं, स्त्री, (प्रेतानां वनमिव ।) श्मशानम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ५५ ॥
प्रेतवाहितः, वि, (प्रेतेन वाहितः ।) भूताविष्टः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रेतशिला, स्त्री, (प्रेतानां प्रेतियो वा या शिला ।)
पिण्डदानार्थगयास्थितप्रस्तरविशेषः । यथा,—
नलोवाच ।
“देवं प्रेतशिला ख्याता गयायां सा चित्रा स्थिता ।
प्रभासे प्रेतकुण्डे च गयासुदशिरस्थपि ॥
धर्मेण धारिता भूतैः सर्वदेवमयी शिला ॥
प्रेतत्वं ये गता नृणां पिशाचा बान्धवाद्यः ।
तेषामुद्धरणार्थाय यतः प्रेतशिला ततः ॥
अतोऽत्र तुनयो भूपा राजपत्न्यादयः सदा ।
तस्यां शिलायां आह्वादिर्गोरो ब्रह्मलोकगाः ॥
गयासुदश्य यन्मुखं तस्य पृष्ठे शिला यतः ।
सुखपृष्ठे गिरिल्लसात् सर्वदेवमयी ह्ययम् ॥
सुखपृष्ठस्य पादेऽहं यतो ब्रह्मचरोत्तुखाः ।
परविन्द्वनन्तेषु तेन देवोपलक्षितः ॥
अरविन्दो गिरिर्नाम कौशपादाङ्गितो यतः ।
तस्माद्भिः कौशपदः पितृणां ब्रह्मलोकदः ॥
गदाधरादयो देवा चाणां आदौ व्यवस्थिताः ।
शिलास्येयं च अन्ताक्षरादेवमयी शिला ।
गयाशिरश्चादयित्वा गुपत्पादास्थिता शिला ॥ ६ ॥
ज्ञात्वा प्रेतशिलादौ तु चरणाश्रुत्येतं च ।
पिण्डं दद्यादिमेर्नैर्नैरापात्रं च पितृन् परान् ॥
अश्रुतकुले नृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
तेषामावाहयिष्यामि दर्भपृष्ठे तिलोदके ॥
पितृवशे नृता ये च मातृवशे च ये नृताः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं दद्यान्मृदम् ॥
मातामहक्षणे ये च गतिर्येषां न जायते ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं दद्यान्मृदम् ॥
अवातदन्ता ये केचित् ये च गर्भेषु पीडिताः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं दद्यान्मृदम् ॥
बन्धुवर्गाश्च ये केचिन्नामगोचविषयिताः ।
स्वर्गोच परगोच वा गतिर्येषां न विद्यते ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं दद्यान्मृदम् ॥
उद्धन्वन्मृता ये च विषशस्त्रहताश्च ये ।
आलोपघातिनो ये च त्रैभ्यः पिण्डं दद्यान्मृदम् ।
अग्निदाहे नृता ये च सिंहघातप्रहताश्च ये ।
दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि तेषां पिण्डं दद्यान्मृदम् ॥
अग्निदग्धाश्च ये केचिन्नाग्निदग्धास्तथापरैः ।
विद्युच्चौरहता ये च तेषां पिण्डं दद्यान्मृदम् ॥
रौरवे चान्वतामित्रे कालसूत्रे च ये गताः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं दद्यान्मृदम् ॥
असिपत्रवने घोरे कुम्भीपात्रे च ये गताः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं दद्यान्मृदम् ॥
अन्येषां यत्तनास्यानां प्रेतलोकनिवातिनाम् ।

तेषामुदरगार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
पशुयोनिगता ये च पक्षिकीटशरीरपाः ।
अथवा वृक्षयोनिस्थास्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥
असंख्ययातनासंस्था ये नीता यमशासने ।
तेषामुदरगार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
जात्यन्तरसहस्राणि भ्रमन्तः स्वेन कर्मणा ।
मातुष्यं दुर्लभं येषां तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥
ये बान्धवाबान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।
ते सर्वे हृदिमायान् पिण्डदानेन सर्वदा ॥
ये कैचित् प्रेतरूपेण वर्तन्ते पितरो मम ।
ते सर्वे हृदिमायान् पिण्डदानेन सर्वदा ॥
ये मे पिण्डकुले जाताः कुले मातुसृषेव च ।
गुरुष्वसुरवत्सूनां ये चान्ये बान्धवा मृताः ॥
ये मे कुले क्षुद्रपिण्डाः पुत्रदारविवाहिताः ।
क्षियालोपगता ये च जन्तव्यः प्रह्वस्तथा ॥
विष्णुस्वामिगर्भा ये ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ।
तेषां पिण्डं मया दत्तमच्युतपतिरताम् ॥
साञ्जलः सन् मे देवा ब्रह्मेशानादयस्तथा ।
मया गथां समासाद्य पितॄणां निष्कृतिः कृता ॥
आगतोऽहं गथां देव ! पिण्डकार्ये गदाधर ! ।
तस्मै साञ्जो भवन्त्याय अतृणोऽहन्त्यवधात् ॥
इति गारुडे गयामाह्वानम् ॥ ५५-५६ ॥ अध्यायौ ॥
प्रेतश्रीर्न, स्त्री, (प्रेते सति प्रेतस्य वा श्रौचम् ।)
नृत्तसंस्कारादि । यथा,—

शास्त्रवत्क्या उवाच ।

“प्रेतश्रीर्न प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व यतव्रताः ।
जनद्विवर्षं निखनेन कुर्यादुदकन्ततः ॥
आश्वशानादशुब्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्मृतः ।
यमस्तुतं तथा जप्यं जपद्भिलौकिकाभिना ॥
न दन्धय उपेतश्चेदाहिनाम्राट्तावर्धत् ।
अममाददशमादवापि ज्ञातयो ह्युपयन्तपः ॥
अप नः श्रोतुचदधमनेन पिण्डदिदुस्तथाः ।
यत् मातामहाचाव्यंप्रेतानाश्चोदकक्रियाः ॥
कामोदकाः खरिपुत्रस्त्रीयन्धुरलिङ्गः ।
नामगीत्रेण ह्युदकं सक्तं सिञ्चन्ति वाग्यताः ॥
पापपतितस्तेना न कुर्वन्तुदकक्रियाम् ।
न ब्रह्मचारिणो ब्राह्मणो योषितः कामगारुधा ॥
सुरापास्वात्मवातिन्यो नाश्रीचोदकभाजनाः ।
अतो न रोदितयं हि त्वगिवा जीवसंस्ततिः ॥
क्रिया कार्या यथाशक्ति ततो गच्छेदुदहान्
प्रति ।

विदश्य निम्नपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः ॥
आपन्थायायिसुदकं गोमयं गौरसर्षपान् ।
प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाऽग्निं पदं धनैः ॥
प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्कारिणामपि ।
इच्छतां तत्पञ्चाङ्गुलिः परेषां स्नानसंयमान् ॥
क्षौतस्वाश्रना भर्गोऽप्येवमुक्ते पृथक् पृथक् ।
पिण्डयज्ञादना द्यं प्रेतायाहं दिनत्रयम् ॥
जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं चौरश्च गुरुये ।
वेतालोपासनाः कार्याः क्रियाश्च नृतिचोदिताः ॥
आदन्तजन्मनः सद्यः आपृष्टात्रैशिकी मृता ।
विराजमानाद्देशाद्देशादभवतः परम् ॥

विराजं दशराजं वा शावमाशौचमुच्यते ।
जनद्विवर्षं उभयोः स्तुतं मातुरेव हि ।
अन्तरा जन्ममरणे शेषाद्योभिर्विशुद्धाति ॥
दश द्वादश वर्षाणां तथा पञ्चदशैव च ।
त्रिंशद्दिनानि च तथा भवति प्रेतस्तुतकम् ॥
अहस्वदत्तकन्यासु चालेषु च विशोधनम् ।
गुरुस्ते वास्यानूधानमातुलश्रोत्रिवेषु च ॥
अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वयंगतासु च ।
निवासराजनि तथा तदहः शुद्धिकारणम् ॥
हृतानां वृषगोविप्रेरन्वत्तं चालघातिनाम् ।
विषादोऽहं हृतानां नाश्रीचं पृथिवीपते ॥
सन्निवृत्तिवत्तचारिदाहवत्तवदः तथा ।
दाने विवाहे यज्ञे च संयामे देशविश्वे ।
आपन्नपि हि कथायां सद्यःशौचं विधीयते ॥
कालोऽभिः कर्मन्द्वायुर्मनो ज्ञानं तपो जलम् ।
पञ्चाक्षरपो निराहारः सर्वेषां शुद्धिहेतवः ॥

इति गारुडे १०६ अध्यायः ॥

प्रेतश्राद्धः स्त्री, (प्रेताय प्रेतोद्देश्यकं वा आहुम् ।)
प्रेतोद्देश्यकआहुम् । तदनुष्ठानं यथा । तत्र
गोभिलः । अथैकोद्दिष्टमेकं पवित्रमेकोद्दिष्टं एकः
पिण्डो नावाहनं नामौकर्यं नात्र विश्वेदेवाः
स्मृतिमिति हृदिप्रश्नः । उपतिष्ठतामित्यच्य-
स्याने अभिरन्वतामिति विषगोऽभिरतो-
ऽस्मीति प्रतिवचनमेतत् प्रेतश्राद्धमिति । इति
श्राद्धतत्त्वम् ॥ ६ ॥ तत्र नवश्राद्धं तत्तु सामिक-
कर्तव्यं चतुर्थपञ्चमनवमेकादशाहेषु प्रेतश्राद्धम् ।
यथा यमः ।

“चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमेकादशे तथा ।
तद्व दौयते जन्तोस्तत्रवश्राद्धमुच्यते ॥”

इति श्राद्धविवेकः ॥ ६ ॥

साग्निरग्न्यभयकर्तव्यं आद्यश्राद्धादिसपिण्डी-
करणान्तं श्राद्धम् । यथा,—

“द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं साग्न्यासिकं तथा ।
सपिण्डीकरणश्चैव इत्येतत् श्राद्धगोडुशम् ॥”

इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ ७ ॥

अनुषट्श्राद्धम् । तत्तु संवत्सरं यावत् प्रत्यहं
प्रेतोद्देश्यकाभ्रजलदानरूपम् । यथा । पार-
स्करः । अहरहरमन्त्रैः ब्राह्मणादोदकुम्भश्च
दद्यात् पिण्डमप्येके निरणन्ति । ददतीत्यर्थः । इति
श्राद्धविवेकः ॥ ७ ॥ गयादितीर्थद्रव्यादिप्राप्ति-

निमित्तमेकोद्दिष्टश्राद्धम् । यथा,—
“पिण्डयज्ञं निर्वर्त्ते मासिकं श्राद्धं एव तु ।
श्राद्धं प्रतिरुचौ चैव मातापित्रोर्हताहनि ।
असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत् ॥
तेनासुषट्श्राद्धे मृताहविहितमानिके तथा
विशुद्धतीर्थद्रव्यादिप्राप्तौ प्रेतश्राद्धकरसेव्यायां
मातापित्रोर्हताहनि च असपिण्डीकृतं प्रेत-
मेकोद्दिष्टेन तर्पयेत् ॥” इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

प्रेता, स्त्री, (प्रेत + प्रियां टाप् ।) प्रेतभावा-
पन्ना । यथा । विष्णुरोम् तन् सन्निधादि अस्तु-
गोत्रायाः प्रेताया अस्तुकीदेषा अशीचान्ता-
दितीर्तेहि अस्तुगोत्रायाः प्रेतायाः प्रेतत्व-

विमुक्तिपूर्वकस्वर्गलोकगमनकामः शोपकर-
चन्दनाङ्कितधनुदानमहं करिष्यामि । इति
मौखंहा ॥ ८ ॥ मृता । यथा,—

“प्रेतायाः पुत्तिकाया न भर्ता घनमर्हत्-
पुत्तायाः ।” इति दायभागे श्रद्धालिखितौ ।

प्रेत्य, य. (प्र + इ + क्त्वा ।) लोकान्तरम् । तत्तु-
पण्यायः । अस्तुच २ । इत्यमरः । १ । ४ । ८ ।
(यथा, सतुः । २ । ६ ।

“श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।

इह कौन्निमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥”)

प्रेम, [नृ] स्त्री, पुं, (प्रियस्य भावः । प्रिय +

“पृष्ठादिभ्य इमनिच्वा ।” ५ । १ । १२२ ।

इति इमनिच् । “प्रियस्यरेति ।” ६ । ४ । ५५ ।

इति प्रादेशः । श्री तर्पणे + मनिन् वा ।

सौष्टार्थम् । तत्पण्यायः । प्रेमा २ प्रियता ३

हार्दम् ४ स्नेहः ५ । इत्यमरः । १ । ७ । २७ ।

(यथा, देवीभागवते । १ । १४ । २४ ।

“दृष्ट्वा यावः शुक्रं प्राप्तं प्रेम्णोत्थाय सचममः ।

आलिलिङ्गं सुहृद्वाप्यं शृङ्गं तस्य चकार ह ॥”)

नर्म । इति मेदिनी । ने, ६४ ॥

प्रेमपातनं, स्त्री, (प्रेम्णः स्नेहस्य पातनं यस्मात् ।

प्रेम्णा पातनं यस्येति वा ।) रोदनम् । नञ-

जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रेमभक्तिः, स्त्री, (प्रेम्णा भक्तिः ।) स्नेहयुक्त-

श्रीकृष्णसेवा । विष्णुकाव्यकाममता । तल्लक्षणं

यथा, नारदपञ्चरात्रे ।

“अनन्यममता विष्णौ ममता प्रेमसंभ्रुता ।

भक्तिरित्युच्यते भौग्नः । प्रज्ञादोदभवानरदैरिति ॥

प्रेमभक्तेश्च माहात्म्यं भक्तेर्माहात्म्यतः परम् ।

विहमेव यतो भक्तेः फलं प्रेमैव निश्चितम् ॥” ॥

अथ प्रेमसम्पत्तिचिह्नानि यथा, भागवते ७ स्कन्धे

७ अध्याये श्रीप्रजादस्य बालाशुशसने ।

“निश्चयं कर्माणि गुणाननुल्यान्

वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि ।

यदातिहयान्पुलकाश्चगर्जदं

प्रोक्तं उद्गायति रौति वृत्ति ॥

यदा अहश्च इव कचिहस-

त्याक्रन्दते ध्यायति वन्दते घनम् ।

मुहुः स्वप्नं वक्ति हर जगत्पते

नारायणेत्यात्मनिर्गतचमः ॥

तदा पुमान् मुक्तसमस्तबन्धन-

सद्भावभावशुद्धताश्रयाकृतिः ।

निर्दग्धवीजानुशयो महीयसा

भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासं १२ विलासः ।

प्रेमा, [नृ] पुं, (प्रिय + इमनिच् ।) प्री तर्पणे + मनिन्

वा ।) स्नेहः । इत्यमरः । १ । ७ । २७ । अस्य

लक्षणं यथा,—

“सर्वथा ध्वंसरहितं सत्यं ध्वंसकारणं ।

यद्भाववत्तनं यूयोः स प्रेमा परकीर्तिः ॥”

इत्युपनिषद्भाष्यम् ।

वासवः । वाङ् । इति मेदिनी । ने, ६४ ॥

प्रेमान्निर्गन्, स्त्री, (प्रेमणा यदालिङ्गनम् ।) स्त्रीहेन
परिमन्त्रः । नायकनायिकयोरालिङ्गनविशेषः ।
तल्लक्षणं यथा । नायककटिं नायिकयैकपादेन
वेष्टयित्वा द्वितीयं पादं तस्य जङ्घोपरि स्थाप-
यित्वा यदालिङ्गनं तत् । इति कामशास्त्रम् ॥
प्रेमी, [न] त्रि, (प्रेम अस्यास्तीति । इतिः ।)
प्रेमयुक्तः । स्त्रीद्विविशिष्टः । प्रेमशब्दादस्यर्थे
इतुप्रत्ययेन नियमः । इति व्याकरणम् ॥
प्रेयसी, स्त्री, (इयमनयोरतिप्रियेन प्रिया । प्रिय+
इयसुन् । “प्रियस्मिरेति ।” ६।४।१५७ ।
इति प्रादेशः । द्वितीया ङीप् ।) प्रियतमा
नारी । तत्पण्यायः । दयिता २ कान्ता ३
प्राणेशा ४ वल्लभा ५ प्रिया ६ हृदयेशा ७
प्राणसमा ८ प्रेष्टा ९ प्रणयिनी १० । इति
हेमचन्द्रः ॥
प्रेयान् [सु] पुं, (अयमनयोरतिप्रियेन प्रियः ।
प्रिय+इयसुन् । प्रादेशः ।) पतिः । तत्-
पण्यायः । दयितः २ कान्तः ३ प्राणेशः ४
वल्लभः ५ प्रियः ६ हृदयेशः ७ प्राणसमा ८
प्रेष्टः ९ प्रणयिनी १० । इति हेमचन्द्रः ॥ अति-
प्रिये, त्रि । इति जटाधरः ॥
प्रेरणं, स्त्री, (प्र+इर्+णिच्+ल्युट् ।) प्रेषणम् ।
पाठान् इति भाषा । यथा, नेघधे । ३।५५ ।
“धिक् चापले वत्सिमवत्सलत्वं
यत्प्रेरणादुत्तरलोभवन्त्या ॥”
प्रेरणा, स्त्री, (प्र+इर्+णिच्+“एणासन्नस्यो
युच् ।” ३।३।१०७ । इति युच् ।) चोदना ।
(यथा, मेघदूते । ७० ।
“ह्रीमृष्टानां भवति विफला प्रेरणा चूर्णसृष्टिः ॥”)
फलभावना । विधिरिति यावत् । इति धर्म-
दीपिका ॥
प्रेरितः, त्रि, (प्र+इर्+क्तः ।) प्रेषितः । यथा,—
“नपुंसकमिति ज्ञात्वा प्रियाये प्रेरितं मनः ।
मनस्तत्रैव रमतं हताः पाणिनिना वयम् ॥”
इति प्राचीनाः ॥
प्रेत्यां [न] पुं, (प्रकर्षेण ईर्त्ते इति । प्र+इर् गतौ
+“प्र ईरप्रदोस्तुट् च ।” उणा० ४।११६ । इति
कनिप् तुडागमश्च ।) सस्रः । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभासुयादिहृत्तिः ॥
प्रत्यं, स्त्री, (प्रकर्षेण ईर्त्ते इति । प्र+इर्
गतौ +“प्र ईरप्रदोस्तुट् च ।” उणा० ४।११६ ।
इति कनिप् तुट् च । “वनोरच ।” ४।१।७ ।
इति ङीम् रशान्तादेशः ।) नदी । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभासुयादिहृत्तिः ॥
प्रेष, क गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
मज०-सं० ६ ।)
प्रेषः, पुं (प्र+इष्+घञ् ।) प्रेषयम् । प्रोडा ।
इति जटाधरः ॥
प्रेषणं, स्त्री, (प्रेष+भावे ल्युट् ।) प्रेषणम् । यथा,
“आनीयान् प्रेषय भवान् वान्धवान् यश्चनगमे ।
मिवचापदि काचि च भाष्यांश्च विभवजये ॥”
इति चायनसंयष्टः ॥

प्रेषितं, त्रि, (प्रेष+क्तः ।) प्रेरितम् । तत्पण्यायः ।
प्रस्थापितम् २ प्रतिश्लिष्टम् ३ प्रतिष्ठितम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते । १।११।४६ ।
“प्रेषितोऽहं महाभाग ! शक्ये त्वां विवचया ।
कथितं प्रधुणा यच्च तद् ब्रवीमि महामते ! ॥”)
प्रेष्टः, त्रि, (अयमेवामतिप्रियेन प्रिय इति । प्रिय
+इष्टन् । प्रादेशः ।) अतिप्रियप्रियः । इत्य-
मरः । ३।१।१११ ॥
प्रेष्टा, स्त्री, (प्रेष्ट+टाप् ।) प्रेषसी । इति
हेमचन्द्रः ॥ जङ्गा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
प्रेष्यः, त्रि, (प्र+इष्+कर्मणि ण्यत् ।) दासः ।
इत्यमरः । २।१०।१७ ॥ (यथा, मनौ । ३।१५३ ।
“प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ॥”)
प्रेरणीयश्च ॥
प्रेषः, पुं, (प्र+इष्+घञ् । “प्रादूहोऽङ्गोऽङ्गि-
स्येषु ।” ६।१।८६ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या वृद्धिः ।)
क्षेत्रः । मर्दनम् । उष्मादः । प्रेषणम् । इति
मेदिनी । घे, ६ ॥
प्रेष्यः, पुं, (प्र+इष्+कर्मणि ण्यत् । “प्रादू-
होऽङ्गोऽङ्गिष्येषु ।” ६।१।८६ । इत्यस्य वार्ति-
कोक्त्या वृद्धिः ।) प्रेष्यः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (यथा, कुमारः । ६।५८ ।
“जङ्गमं प्रेष्यभावे वः स्थावरं चरणाङ्कितम् ।
विभक्तानुग्रहं मन्ये हिरूपमपि मे वपुः ॥”
क्षौ, प्रेष्यस्य भावः । दासकर्म । यथा, कथा-
सरित्सागरे । ३० । ६५ ।
“गवादिरक्षकान् पुत्रान् भाष्यां कर्मकरौ
निजाम् ।
तस्य कृत्वा गृहार्थे प्रेष्यं कुलंभुवाव सः ॥”)
प्रोक्तं, त्रि, (प्रकर्षेण उच्यते स्मृति । प्र+वच्+
क्तः ।) कथितम् । प्रकर्षेणोक्तम् । यथा,—
“अम्बरीशश्चक्रे प्रोक्तं नित्यं भागवतं श्रुत्वा ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
प्रोचणं, स्त्री, (प्र+उच् सचने+ल्युट् ।) यज्ञार्ध-
पशुहवनम् । इत्यमरः । २।७।२६ ॥ (यथा,
महाभारते । ५।१७।६ ।
“य इमे ब्राह्मणाः पोक्ता मन्त्रा वै प्रोचये
गवाम् ।
एते प्रमाणं भवतः उताहो नेति वासव ! ॥”
आहादुचितसंस्कारः । यथा, भागवते । ६ ।
६।८ ।
“चोदितः प्रोचणायाह दुष्टमेतदकर्मकम् ॥”)
वधः । सचनम् । इति मेदिनी । जे, ६४ ॥
(यथा, मनुः । ५ । ११८ ।
“अद्विस्तु प्रोचणं शौचं वृष्टनां धान्यवाससाम् ।
प्रचालनेन त्वत्पानामद्भिः शौचं विधीयते ॥”)
प्रोचितं, त्रि, (प्र+उच्+क्तः ।) निहतम् ।
सिक्तम् । इति मेदिनी । ते, १३६ ॥ यज्ञार्थं
मन्त्रैः संस्कृतमांसादि । यथा,—
“भक्षयत् प्रोचितं मांसं सङ्गदमाक्षयकाम्यया ।
दैवे नियुक्तः आदि वा नियमे तु विवर्जयेत् ॥”
आरण्यानामिदानीन्तनप्रोचणार्थं चा नास्ति ।

यथा, महाभारते ।
“आरण्याः सर्वदेवताः प्रोचिताः सर्वेशो
ऋगाः ।
अगस्त्येन पुरा राजन् ! ऋगया येन पूज्यते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
प्रोच्चासनं, स्त्री, (प्र+उच्+असु षिंशायाम्+
णिच्+ल्युट् ।) मारणम् । इति हेमचन्द्रः ।
३।३४ ॥
प्रोञ्जितं, त्रि, (प्र+उच्+कर्मणि क्तः ।)
त्यक्तम् । यथा, श्रीभागवते । १।१।२ ।
“धम्मीः प्रोञ्जितकैतवोऽत्र परमो भिर्मन्तु-
सराणां सताम् ॥”
प्रोञ्जनं, स्त्री, (प्र+उच्+ल्युट् ।) प्रवर्णनम् ।
लोपनम् । मोक्षा इति भाषा ॥ यथा,—
“प्रोञ्जनैवामपादेन हरिद्रो भवन्ति भुवम् ।
वैरिनाशकरं प्रोक्तं कवचं वश्यकारकम् ॥”
इति यज्ञयामले वैरिहरकालीकवचम् ॥
प्रोष्ठः, पुं, (प्रकर्षेण अण्यते निष्ठीवनादिकं
प्राप्नोतीति । प्र+अटि गतौ+अच् । एवो-
दरादित्वात् अस्य उत्तम् ।) पतद्गृहः ।
योगदान इति भाषा । यथा,—
“स्यादाचमनकः प्रोष्ठः कटकोलः पतद्गृहः ॥”
इति हारावली । ४७ ॥
प्रोतं, स्त्री, (प्र+वेष् स्यूतौ+क्तः ।) यजादि-
त्वात् सम्प्रसारणम् । वक्षम् । इति जटाधरः ॥
प्रोतं, त्रि, (प्र+वेष्+क्तः ।) यजादित्वात् सम्प्र-
सारणम् । खचितम् । इति मेदिनी । ते, ३७ ॥
स्यूतम् । (यथा, श्रीकण्ठचरिते । १५ । २५ ।
“नीरन्ममात्परिरम्भविजृम्भणस्य
रम्भोरुभिः सद्य विलासिजनस्य कामः ।
प्रोतं विधातुमिव चेतसि रागसुखं
रोमासुस्त्वचिचर्यं प्रचुरीचकार ॥”)
गुम्भितम् । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रोतोत्सादनं, स्त्री, (प्रोते स्यूते सति प्रोतानां
वस्त्राणां वा उत्सादनं उत्तोलनं उच्छालनं वा
यत् ।) वस्त्रकुट्टिमम् । छत्रम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
प्रोत्फलः, पुं, (प्रकर्षेण उत्तुफलतीति । प्र+
उत्+फल्+अच् ।) दृक्षविशेषः । तत्-
पण्यायः । सिंहलाङ्गूलः २ छड़ी ३ छटा
पिङ्गा ५ । इति शब्दमाला ॥
प्रोत्फलं, त्रि, (प्रकर्षेण उत्तुफलम् । प्र+उत्+
फुल्ल विकासे+कर्मणि अच् वा ।) विकसितम् ।
यथा,—
“ये वर्द्धिताः करिकपोलमदेन शृङ्गाः
प्रोत्फलपङ्कजरजाः सुरभीकृताङ्गाः ।
ते साम्प्रतं विधिवशाद्गमयन्ति कालं
निम्नेषु चार्ककुसुमेषु करीकलेषु ॥”
इति भागिनीविकाराः ॥
प्रोत्साहः, पुं, (प्र+उत्+मह+घञ् ।) प्रह-
योत्साहः । “कर्मसु सुकरप्रत्यय उत्साह इति
मधुः ॥ कर्मसु हृदयलकारको भावः उत्साह

इति रमानाथः ॥ कर्मसु प्रवृत्त्य उत्साह इति नयनागन्धः । अशक्ये वलोदस उत्साह । इति केचित् ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, कथासरित्सागर । १६ । ६७ ।

"चाऽस्याः प्रोत्साहविज्ञेयदुःखं यावद्वयपो-
हति ।

तावत् पद्मावतीपार्श्वं प्रययुस्ते महत्तराः ॥")
प्रोष, ऋ ञ पर्यापये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-अक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । ऋ, अणुप्रोषत् ।
ञ, प्रोषति प्रोषते । पर्यापयं सामर्थ्यम् । प्रो-
षास्ते न कञ्चन । पर्यापयं परिपूर्णता । इति
गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

प्रोषः, पुं, स्त्री, (प्रवते इति । प्रुङ् गतौ + "तिथ-
पृष्ठगूययूथप्रोषाः ।" उणा० २ । १२ । इति यक् ।
निपातनात् गुणः । यद्वा, प्रोषते इति ।
प्रोष पर्याप्तौ + "पुंवि संज्ञायां चः प्रायेण ।"
१।३ । ११८ । इति चः ।) अश्वनासिका । इत्य-
मरः । २ । ८ । ४६ ॥ (यथा, माघे ११ । ११ ।

"रिरवयिषति भूयः श्वमये विकीर्णं
प्रदुतरचपजौष्ठः प्रस्फुरत्प्रोषमन्धः ॥"
शूकरनासिकापि । यथा, देवीभागवते । ५ ।
२८ । २५ ।

"वाराहो शूकराकारा गूढप्रोषा घटाभृता ॥")
प्रोषः, पुं, (प्रोषते इति । प्रोष पर्याप्तौ + "पुंवि
संज्ञायां चः प्रायेण ।" ३।३ । ११८ । इति चः ।
यद्वा, प्रुङ् गतौ + "तिथपृष्ठगूययूथप्रोषाः ।"
उणा० २ । १२ । इति यक् । निपातात् गुणः ।)
कटोः । इति मेदिनी । ये, १० ॥ घाटकः । इति
त्रिकाण्शेषः ॥ स्त्रीगर्भः । इति विश्वः ॥ गर्भः ।
भीषणम् । स्फिक् । अश्वमुखम् । इति संक्षिप्त-
खारोणादित्तिः ॥

प्रोषः, त्रि (प्रवते इति । प्रुङ् गतौ + "तिथपृष्ठ-
गूययूथप्रोषाः ।" उणा० २ । १२ । इति यक् ।
निपातनात् गुणः ।) अध्वगः । इति मेदिनी ।
ये, १० ॥ प्रथितः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
स्थापितः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुप्तादि-
हतिः ॥

प्रोषः, पुं, (प्रुष दाहे + भावे घञ्) सन्तापः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रोषितः, त्रि, (वस् + क्त । इट् । सम्प्रसारणम् ।
प्रकृष्टदूरं उषितः ।) प्रवासगतः । यथा,—
"षार्त्तार्त्तं सदिता छटे प्रोषिते मलिना हृष्टा ।
जते म्रियेत या प्रत्यौ सा स्त्री ज्ञेया परिमृता ॥"
इति सुहिततत्त्वम् ॥

(दूरीभूतः । यथा, कलाविलास । १ । १४ ।

"मिहितदृष्टतिधिययो
रुधिरः प्रज्ञामरीचिगन्धयक्ते ।
तीक्ष्णशौरिव वधनः
प्रोषिततिमिराः करोद्याशाः ॥")

प्रोषितभर्तृका, स्त्री, (प्रोषितो विदेशगतो भर्ता
यस्याः । समसात्तत्त्वप्रत्ययः ।) विदेशस्थ-
पत्निका । इति ऋट्टाधरः । स्त्रीयादिनायिका-

भेदः । तस्या लक्षणं यथा । देशान्तरे गते
भर्तारि सन्तापाकुला प्रोषितभर्तृका । अस्या-
च्चेष्टा दशावस्था । यथा । पत्यभिवाणः १
चिन्ता २ स्मृतिः ३ गुणोत्कीर्णनम् ४ उद्देगः
५ विलापः ६ उन्मादः ७ व्याधः ८ जडता ९
निधनम् १० । सुम्भा प्रोषितभर्तृका यथा,—
"दुःखं दीर्घतरं वक्षन्त्यपि सखेवर्गाय नो भाषते
शैवालैः श्रयनं स्तनन्त्यपि पुनः श्रेते न वा
लज्जया ।
कण्ठे गद्गदवाचमप्युति दृष्ट्वा धत्ते न वासोदकं
सन्तापं सद्यते यद्वसुजसुखौ तद्देद चेतोभयः ॥"
मथ्या प्रोषितभर्तृका यथा,—

"वासस्तदेव वपुषो वलयन्तदेव
हस्तस्य सैव जघनस्य च रत्नकाञ्ची ।
वाचालभङ्गसुभगे सुरतौ समस्त-
मद्याधिकं भवति तत् सखि किमिदानीम् ॥"

प्रगल्भा प्रोषितभर्तृका यथा,—

"माला बालामुजदलमयी मौक्तिकी हार-
यष्टिः
काञ्ची स्थानात् प्रसरति हरौ सुभ्रुवः प्रस्थितेव ।
अन्यद्ब्रूमः किमपि धमनी विद्यते वा न वेति
ज्ञातुं बाहोरहह वलयं पाणिमूलं प्रवाति ॥"
परकीया प्रोषितभर्तृका यथा,—

"श्वसूः पद्मदलं ददाति तदपि भूंसंज्ञया गृह्यते
सख्यौ मर्मरशङ्कया न च तया संसृष्यते
पाणिना ।
यातुञ्जाचि सुहृज्जनस्य वचसा प्रदुत्तरं दीयते
श्वसः किन्तु न मुच्यते हृतवहकूरः कुरङ्गौ-
दृष्ट्वा ॥"

सामान्यवनिता प्रोषितभर्तृका यथा,—

"विरहविदितमन्तःप्रेम विज्ञाय कान्तः
पुनरपि वसु तस्मादेव मे दास्यतीति ।
मरिचनिचयमच्छोर्न्यस्य वासोदविन्दून्
स्तनति च प्ररयोषिद्वारदेशोपविष्टा ॥"

इति रसमञ्जरी ॥

(अस्याः अकर्तव्यं यदुक्तं चिन्तामणौ तद्वयथा,
"हास्यं परगृहे यानं समाजोत्सवदर्शनम् ।
क्रीडां शरीरचञ्कारं त्यजेत् प्रोषितभर्तृका ॥")

प्रोष्ठः, पुं, (प्रकृष्ट ओष्ठोऽस्येति । "ओष्ठोष्ठयोः
समासे वा ।" १ । १ । ६४ । इत्यस्य वार्त्तिको-
क्ता साधुः ।) प्रोष्ठौमत्यः इत्यमरटीकायां
रायसुक्रटः ॥ (जनपदविशेषः । यथा, महा-
भारते । ६ । ६ । ६१ ।

"शृङ्गाः कोरकाः प्रोष्ठाः समवेगवशास्तथा ॥"
गौः । इति सिद्धान्तकौमुदी । ५ । ४ । १२०६ ।

प्रोष्ठपदः, पुं, (प्रोष्ठो गौस्तस्यैव पादौ यस्य सः ।
"सुप्रातस्तस्यसुदिवेति ।" ५।४।१२० । इति अच्
प्रत्ययेन साधुः । प्रोष्ठपदो नववर्षवयस्कद्वयुक्ता
पौरोमासौ चतुर्मासः । अच् । पक्षे न वृद्धिः ।)
भाद्रमासः । इत्यमरः ॥ (नक्षत्रविशेषः । यथा,
महाभारते । ६ । ३ । १४ ।

"युक्तः प्रोष्ठपदे पूर्वं समासस्य विरोधते ॥"

यथा च मार्कण्डेये । ३३ । १५ ।

"अनाविकं प्रोष्ठपदे विन्देद्वावांस्तपोत्तरे ।"

गोतुल्यपदयुक्ते, त्रि । इति व्याकरणम् ।)

प्रोष्ठपदाः, स्त्री, (प्रोष्ठो गौस्तस्यैव पादा यस्याम् ।

"सुप्रातस्तस्येति ।" ५ । ४ । १२० । इति बहु-

व्रीष्टावच् पद्मावस्थ निपातितः ।) पूर्वभाद्रपद-

नक्षत्रम् २५ । उत्तरभाद्रपदपञ्चमम् २६ ।

तत्पर्यायः । भाद्रपदाः २ । इत्यमरः । १ । ३ ।

२२ ॥ हे पूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदासु प्रोष्ठो गौः

भाद्रश्च गौः तस्यैव पाद व्यासां तास्तथा । पूर्वे

प्रोष्ठपदे ए उत्तरे तु भाद्रपदे हे समुदायस्यां

चतुःसंख्य इति बहुवचनम् । कदा पूर्वे प्रोष्ठ-

पदे कदा उत्तरे प्रोष्ठपदे इति तारकयोर्द्वि-
द्विवचनम् । इति भरतः ॥ भाद्रपदशब्देन

तारकाविशेषाणां समुदाय उच्यते तिरोहिता-

वयवभेदपक्षे एकवचनम् । प्रोष्ठपदाशब्द-
द्विस्तावयवभेदपक्षे बहुवचनमिति मैत्रेयः ।

इति रायसुक्रटः ॥

प्रोष्ठपदी, स्त्री, (प्रोष्ठपदाभिर्युक्ता पौरोमासौ ।

अण् । स्त्रियां ङीप् ।) भाद्री पूर्वमासा । यथा,—

"प्रोष्ठपद्यामतीतायां तथा क्षणा चयोदशी ।

इतांस्तु आहकाजान् वै नित्यानां प्रजापतिः ॥"

इति तित्यादितवम् ॥

अपि च ।

"लिखित्वा तज्ज यो दद्याद्वैमर्षिं स समन्वितम् ।

प्रोष्ठपद्यां पौरोमासां च याति परमां गतिम् ॥"

इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥

प्रोष्ठपादः, त्रि, (प्रोष्ठपद + "सन्निवेशेति ।" ४ ।

३ । १६ । इत्यण् । "जे प्रोष्ठपदाणाम् ।" ७ । १ ।

१८ । इति उत्तरपदस्याधामादेरचो वृद्धिः ।)

प्रोष्ठपदासु जातः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

प्रोष्ठौ, स्त्री, पुं, (प्रकृष्ट ओष्ठो यस्याः । "ओष्ठो-

त्वयोः समासे वा ।" नासिकोष्ठोऽस्येति घाते-

रिति वा ङीष् ।) मल्लभेदः । पुंटी माह इति

भाषा । तत्पर्यायः । शफरी २ शफरः ३ ।

इत्यमरः ॥ श्वेतकीलः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

तस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । मृदा-

त्वम् । शूकराशित्वम् । कषयातनाशित्वञ्च

इति राजवल्लभः ॥ तिग्मत्वम् । आस्यकण-

रोगनाशित्वम् । श्रेष्ठत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रोष्ठः, पुं, (प्रोष्ठते वितव्यते विज्ञयाकुलितेति ।

प्र + ऊष् + घञ् ।) दक्षिणरथः । पर्य । इति

विश्वमेदिन्यौ । हे, ५ । गणपररूपम् । इति

त्रिकाण्शेषशब्दरत्नावली ॥

प्रौढः, त्रि, (प्रकर्षय ऊरुते विनर्कयतीति । प्र +

ऊरु + कः ।) निपुणः । (प्र + ऊरु + भावे

घञ् ।) तर्कः । इति मेदिनी । हे, ६ ॥

प्रौढं, त्रि, (प्रोष्ठते स्मृति । प्र + वच् + क्तः । सम्प्र-

सारणम् । "प्रादृष्टोऽङ्गिप्रैथ्येति ।" इति हटिः ।)

वर्धितम् । तत्पर्यायः । प्रवृद्धम् २ साधतम् ३ ।

इत्यमरः । ३ । १ । ७६ । (यथा, मेघदूते । १२७ ।

"त्वत्सम्पत्कान् पुनरितमिव प्रौढपुष्पैः यद्भवे ॥"

प्रगल्भः । इति हेमचन्द्रः । ६ । १३१ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५८ ।

“आसानिमात्रजटुनैः स्मरतः सुनेत्रैः प्रौढप्रिया नयनविभ्रमचक्षितानि ॥”

निपुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २ । ६ ।

“इन्द्रिज्जाः एतप्रौढा एतारामाश्च सात्वताः ॥” प्रकर्षेण ऊच्यते ॥

प्रौढपादः, पुं. (प्रौढः पादो यस्य ।) आसनारोपितपादनलः । आसनोपरिपादनलहयनयोगप्रवृत्तौपवेष्टा । वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घावन्धः । वस्त्रादिद्वारा पृष्ठजानुजङ्घाद्वयद्वयवन्धनपूर्वकौपवेष्टा । यथा,—

“आसनारूपपादस्तु जानुनोर्बन्धयोस्तथा । श्रुतायनकथिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते ॥ आनमाचमनं ह्रीमं भोजनं देवतार्चनम् । प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥”

इति कात्यायनः ॥ ५ ॥

अनेकोद्भात्ये दारुश्लेष्मे भूमिसमे दृष्टकाचमंकीर्णभूता इति बौधायनवचनात्तथाविधे आरूपपादोऽपि कुर्यात् । इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

प्रौढा, स्त्री, (प्रौढ + टाप् ।) नायिकाभेदः । तत्पण्यायः । चिरिणी २ सुवयाः ३ श्यामा ४ दृष्टरजाः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा,—

“वाना तु तस्यां प्रौढा वृद्धा भवति नायिका । गुणयोगेन रक्तया नारी वज्रा भवेत्तदा ॥”

त्रिंशद्वर्षादूर्ध्वं पञ्चपञ्चाशद्वर्षप्रवृत्तं प्रौढावस्था । यथा,—

“आयोदृशी भवेद्वाला तृण्यी त्रिंशता मता । पञ्चपञ्चाशती प्रौढा भवेद्दृष्टा ततः परम् ॥”

अस्या वज्रत्वकारणं यथा,—

“अलङ्कारादिभिर्वाला तरुणी रतियोगिनः । प्रेमदानादिभिः प्रौढा वृद्धा च दृष्टाङ्गनाम् ॥”

तस्या रमणे दीधो यथा,—

“नाला तु प्राग्गदा प्रोक्ता तरुणी प्राग्धारिणी । प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणादा भवेत् ॥”

इति रतिमञ्जरी ॥

सुत्पादिनिविधान्तर्गतप्रगल्भा नायिका । तत्र प्रौढा स्मरिता यथा,—

“मातृद्वेष विपक्षप्रमलदृशः पादासुजालक्तके-
रालिभान्नगमान्तोक्तमुखी चित्राप्रितवाभवत् ।
रुचं नीक्तवती न वा कृतवती निवासकोष्णा-
दृशः
प्रातर्मङ्गलमङ्गला करतलादादर्शमादर्शयत् ॥”

प्रौढा स्वशान्तरिता यथा,—

“अकरोः किमु नैवशक्तिमानं
किमकार्षीः करपलने निरोधम् ।
कलहं किमधाः क्रुधा रचये
शितमर्थं न विदन्ति देवदृष्टाः ॥”

प्रौढा उत्कृष्टता यथा,—

“भातर्त्तुं कुक्षवस्त्रिधूरिसालवन्तो
मातृसमस्तिनि पितृस्तिमिर प्रवीद ।

पृच्छामि किञ्च नयनीरधराभिरामो
दामोदरः कथय किं न समाजगाम ॥”

प्रौढा वाचकमञ्जा यथा,—

“कृतं वपुषि भूषणं चिकुरधोरणी धूपिता
कृता श्रयनसन्निधौ क्रमुकवीटिकासम्भृतिः ।
अकारि हरिणीदृशा भवनमेव देहलिया
स्फुरत्कनकनेनकीकृतसुकान्तिभिर्दुर्दिनम् ॥”

प्रौढाभिसारिका यथा,—

“स्फुरदुरनिजभारभङ्गुराङ्गी
किसलयकोमलकान्तिना पदेन ।
अथ कथय कथं सहेन गन्तुं
यदि न निशासु मनोरथो रयः स्यात् ॥”

प्रौढा प्रवृत्त्यन्तिका यथा,—

“नायं सुचति सुभुवामपि तनुत्यागे विद्योगत्वर-
त्तेनाहं विहिताञ्जलिर्यदुपते ! पृच्छामि सत्यं
वद ।
ताम्बूलं कुसुमं पट्टीरमुदकं यद्वन्मुभिर्दोयते
तत् स्यादत्र परत्र वा किमु विषज्वालावली-
दुःसहम् ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

अन्यत् प्रगल्भाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

प्रौढः, स्त्री, (प्र + वृद्ध + क्तिन् । प्रादूहेति वृद्धिः ।) सामर्थ्यम् । इति सुगन्धोदयाकारणम् ॥

तत्पण्यायः । उत्साहः २ प्रगल्भता ३ अभि-
योगः ४ उद्यमः ५ उद्योगः ६ क्रियार्थनिका ७
अध्यवसायः ८ ऊर्जः ९ । इति हेमचन्द्रः । २ ।

२१४ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १४ । ६३ ।
“यथा यथा च दम्पत्योः प्रौढं परिचयो ययौ ।
तयोक्तया तथा प्रेम नवीभावमिवाययौ ॥”)

प्रौणः, त्रि, (प्र + णोष् अपनयने + अच् ।)
निपुणः । इति केचित् ॥

प्रौष्ठपदः, पुं, (प्रौष्ठो गौस्तस्येव पादा वात्तामिति
प्रौष्ठपदा नचत्रविशेषाः । तदुक्त्या पौर्णमासी ।
प्रौष्ठपद + “नचत्रेण युक्तः कालः ।” ४।२।३ ।
इति अण् । डीप् । प्रौष्ठपदी पौर्णमास्यस्मिन् ।
प्रौष्ठपदी + “सास्मिन् पौर्णमासीति ।” ४।२।२१ ।
इति अण् । भाद्रमासः । इत्यमरः । १ । ३।२२ ॥

(यथा, महाभारते । १३ । १०६ । २८ ।
“प्रौष्ठपदस्तु यो मासमेकादशो भवेन्नरः ।
धनाहो स्मृतमचलमैश्वर्यं प्रतिपद्यते ॥”
प्रौष्ठपदासु भवे, त्रि । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
७ । ३ । १८१)

प्रौष्टः, पुं, (प्र + ऊष्ट + कः । प्रादूहेति वृद्धिः ।)
प्रकर्षणोद्यः । इति सुगन्धोदयाकारणम् ।

प्रच, न भजये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतीययुक्तः । न,
प्रचति प्रचते । इति दुर्गादानः ॥

प्रचः, पुं, (नच्यते भज्यते विद्यगादिभिरिति । प्रच
+ कर्मणि घञ् ।) वृत्तविशेषः । पाकुड़ इति
भाषा । तत्पण्यायः । जटी २ पर्कटी ३ । इत्य-
मरः ॥ पर्कटिः ४ प्रचा ५ डीचा ६ जटिः ७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कपीतनः ८ चोरी ९

सुपार्थः १० कमण्डलुः ११ यङ्गी १२ अव-
रोहशाखी १३ गर्दभाण्डः १४ कपीतकः १५
दृष्टप्ररोहः १६ प्रवकः १७ प्रवङ्गः १८ महा-
वकः १९ ॥ इत्यन्तपण्यायः । उच्यते २०

सुशीतः २१ शीतवर्णकः २२ पुष्टः २३ महा-
वरोहः २४ दृष्टपर्णः २५ पिस्वरिः २६ भिडुरः
२७ मङ्गलच्छायः २८ । अस्थ गुणाः । कटु-
त्वम् । कषायत्वम् । शिशिरत्वम् । रक्तदीप-
मृच्छाभ्रमप्रलापनाशित्वम् । इति राजनि-
र्घण्टः ॥

ब्रह्मयोगिगद्गद्वापितकफशोथरक्त-
पित्तनाशित्वम् । पर्कटी च स्त्रियामपि । इति
भावप्रकाशः ॥ कन्दरालवृक्षः । ह्रीपभेदः ।
अश्वत्थवृक्षः । इति मेदिनी । घ, १७ ॥ पक्षकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

प्रचक्षीपः, पुं, (प्रचक्षरूपलक्षितो ह्रीपः ।) सप्त-
ह्रीपातर्गतह्रीपविशेषः । तस्य विवरणं यथा,
इति उवाच ।

“जम्बुद्वीपस्य विस्ताराद्दिगुणेन समन्ततः ।
संवेष्टयित्वा चोरोदं प्रचक्षीपो यवस्थितः ॥
प्रचक्षीपे च विप्रेन्द्राः सप्तान् कुलपर्वताः ।
जम्बायताः सुपर्वणाः सिद्धसंघनिवेदिताः ॥
गोमेरुः प्रथमस्तेषां द्वितीयश्चन्द्र उच्यते ।
नारदो बुद्धभिश्चैव सोमश्च जवभक्तथा ॥
विभ्राजः सप्तमः प्रोक्तो ब्रह्मणोऽथ्यन्तवह्मभः ।
तत्र देवर्षिगन्धर्वैः सिद्धैश्च भगवाननजः ॥
उपास्यते स विश्वात्मा साक्षी सर्वस्य विश्ववृक् ।
तेषु पुण्या जनपदा नाधयो व्याधयोऽपि च ॥
न तत्र पापकर्तारः पुरुषा वा कदाचन ।
तेषां नष्टः सप्त चैव वर्षाणास्तु समुद्रगाः ॥
तासु ब्रह्मर्षयो नित्यं पितामहसुपासते ।
अनुत्तमा शिखी चैव विपाशा त्रिदिवा कृता ॥
अन्ता सुकृता चैव नामतः परिकीर्तिताः ।
चुदनद्यस्वमंस्थाताः सरांसि सुवहृन्पि ॥
न वै तेषु युगावस्थाः पुरुषा वै चिरायुषः ।
आयुकाः क्रूरवाचैव विदशा भाविनस्तथा ॥
ब्रह्मर्षिचरिविद्वद्भ्रातृस्मिन् ह्रीपे प्रकीर्तिताः ।
इत्यन्ते भगवान् सोमो पर्वतश्च निवासिभिः ॥
तेषाञ्च सोमसायुष्यं सारूप्यं सुनिपुणवाः ।
सर्वे धर्मपरा नित्यं नित्यं सुदितमागवाः ॥
पञ्चवर्षसहस्राणि जीवन्ति च निरामयाः ॥”

इति कौर्मर्भुवनकोषे ४६ अध्यायः ॥ ॥

अपि च “अधिरवाच । अतः परं प्रज्ञादीनां
प्रमाणलक्षणसंस्थानतो वर्षविभाग उपवर्ण्यते ।
जम्बुद्वीपो यापत्प्रमाणविस्तारस्तावता चारो-
दधिना परिदेष्टितो यथा मेरुर्जम्बाद्वयेन । लवणो-
दधिरपि ततो दिगुगविशालेन प्रचाखेन परि-
चिन्नो यथा परिखा वाह्योपवनेन । प्रचो
जम्बुप्रमाणो द्वीपाख्यातिकरो धरणीय उच्यते
यत्राभिरुपास्ते सप्तजिह्वः । तस्याधिपतिः प्रिय-
व्रतात्मज इन्द्रजिह्वस्तं ह्रीपं सप्तवर्षाणि विमप्य
सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय स्वयमान-
योगेनोपराराम । शिवं वषट् सप्तमं शान्तं हेम-

सुवः

सुवनः

सुहृद्

मन्त्रतमभयमिति वर्णांशः । तेषु गिरयो नद्यश्च
समेवाभिज्ञाताः । मणिमूढो वज्रमूढ इन्द्रसेनो
ज्योतिष्मान् सुवर्णो हिरण्यहोवो मेघमाल इति
सेतुग्रेलाः । अरुणा नृमणा आङ्गिरसी सावित्री
सुप्रभाता ऋतम्भरा सत्तम्भरेति मद्धानद्यः ।
यासां जलोपसर्पणविधितरुजस्तमसो हंसपतङ्गो-
द्भयनसत्याङ्गवन्नाचत्वारी वर्णाः सहस्रायुधो
विबुधोपमसन्दर्शनप्रचननाः स्वर्गद्वारं त्रया
विन्दया भगवन्तं त्रयोमयं सूर्यमात्मानं यजन्ते ।
प्रत्नस्य विष्णो रूपं यत् सत्यर्जस्य ब्रह्मणः । अन्त-
नस्य च त्वतोश्च सूर्यमात्मानमीमश्नीति ॥ प्रचा-
दिषु पञ्चसु पुरुषाणामापुरिन्द्रियमोचः सहो
बलं बुद्धिर्विक्रम इति च सर्वेषामौत्पत्तिको
सिद्धिरविशेषेण वर्तते । प्रचक्ष समानेनेचु
रसोदेनावृतः ।” इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे
२० अध्यायः ॥

प्रव, उ गत्याम् । (भा०-आल०-सक०-सेट् ।)
अन्तःस्थलतीयुक्तः । उ, प्रवते । हु उ इत्यने-
नैवेष्टस्त्रिंशे अस्थ पाठः । प्रविध्यते प्रव्यते इत्यादि
सिद्धार्थः । इति दुर्गादासः ॥

प्रवं, स्त्री, (प्रवते इति । हु + अच् ।) कैवर्त्त-
सुस्तकम् । (अस्याः पर्यायो यथा,—
“कुटमत्तं दासपुरं बालेयं परिपेलवम् ।
प्रवगोपुरगोनर्दकैवर्त्तसुस्तकानि च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गन्धल्यम् । इति मेदिनी । वे, १८ । हुतगे, त्रि ॥

प्रवः, पुं, (हु + “अदोरप्” ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।)
प्रवनम् । (यथा, हरिवंशे । १२२ । १०१ ।

“सागरानूपविपुलां प्रागुदकप्रवशीतलाम् ।
सर्वतोदधिमध्यस्थामभेदां त्रिदशैरपि ॥”

भूयतेऽनेनेति करणे अप् ।) भेलः । (यथा,
सुखकोपनिषदि । १ । २ । ७ ।

“प्रवा ह्येते अष्टा यज्ञरूपा
अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।
एतच्छ्रेयो यैर्भिनन्दन्ति ऋषा
जराहृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥”

प्रवते सन्तरतीति । हु + अच् ।) भेकः ।
अविः । श्वपचः । कपिः । जलकाकः । (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ ।

“प्रवानामिचुरसासवः ॥”

कुलकः । प्रवयः । पकटीहमः । कारणवविष्टगः ।
शब्दः । प्रतिगतिः । इति मेदिनी । वे, १६ ॥
प्रेरयम् । शब्दः । इति शब्दरत्नावली ॥ जलान्त
रम् । इति क्षेमचन्द्रः । ३ । ५४३ ॥ पलवः । इति

त्रिकाख्येयः । पोली इति भाषा ॥ जलकुफुटः ।
इति मिताक्षरा । (यथा, मनौ । ५ । १२ ।

“कलविष्टं प्रवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुफुटम् ।
सारसं रन्नुवाजश्च दाह्यर्षं युक्तसारिके ॥”

यक्षपिशेयः । यथा, रामायणे । २ । १०३ । ४३ ।
“रघोर्वाहं नन्दूहाः प्रवाः कारुवाः परे ।

तथा पुंस्कोकिलाः स्त्रीणां विषंशा भवरे
दिशः ॥”

“प्रवा वक्त्रिषेष्ठाः ।” इति तट्टीकायां रामा-
नुजः ॥) जलचरपक्षिमात्रम् । यथा,—
“हंससारसकाचाचवक्त्रिषेष्ठाः सारारिकाः ।
नन्दीमुखीसकादम्बा वणाकाद्याः प्रवाः स्मृताः ॥
प्रवन्ते सलिले यस्मादेते तस्मात् प्रवाः
स्मृताः ॥”

एतेषां मांसगुणाः ।

“प्रवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा शुरवो

हिमाः ।

वातक्षेपप्रदाश्चापि वलशुक्रकराः सराः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

प्रवकः, पुं, (प्रवते इवेति । हु + अच् । ततः स्वार्थे
संज्ञायां वा कन् ।) खड्गधारादिनर्तकः ।
तत्पर्यायः । केलकः २ । इति त्रिकाख्येयः ॥
केकलः ३ नर्तुः ४ केलिकोयः ५ कलायनः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ चण्डालः । इति जला-
युधः ॥ (सन्तरणोपजीवी । यथा, महाभारते ।
१३ । २५ । १५ ।

“गायना नर्तकाश्चैव प्रवका वादकास्तथा ।
कथका योषकाश्चैव राजनार्हन्ति केतनम् ॥”
भेकः । प्रचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रवगः, पुं, (प्रवेन हुतगत्या गच्छतीति । गम् +
“अन्येष्वपि ङश्चते ।” ३ । २ । १०१ । इति
ङः ।) वानरः । (यथा, रघुवंशे । १२ । ७० ।
“स सेतुं बन्धयामास प्रवगैर्लवणान्भसि ।

रसातलादिवोष्मयं शेषं स्वप्राय शार्ङ्गिनः ॥”
भेकः । सूर्यसारथिः । इति मेदिनी । गे, ४२ ॥

प्रवपची । इति शब्दरत्नावली ॥ शिरीषवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रवगतिः, पुं, (प्रवेन गतिर्यस्य ।) भेकः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (प्रवस्य भेकादेर्गते हुतगतौ
च, स्त्री ॥)

प्रवङ्गः, पुं, (प्रवेन हुतगत्या गच्छतीति । गम् +
“गमश्च ।” ३ । २ । ४७ । इति खच् । “खच्
ङिहा वाच्यः ।” इति ङित् । ङित्वात् टेलीपः ।
सुमागमः ।) वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥
(यथा, रामायणे । २ । २५ । १८ ।

“प्रवङ्गा वंशिका दंशा मशकाश्चैव कानने ।
सरीरुपाश्च कौटाश्च माभूवन् महने तव ॥”

“प्रवङ्गा वानराः ।” इति तट्टीकायां रामा-
नुजः ॥ नृगः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रचवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रवङ्गमः, पुं, (प्रवेन गच्छतीति । गम् + “गमश्च ।”
३ । २ । ४७ । इति खच् । सुमागमः ।) भेकः ।
वानरः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६७ ॥ (यथा,
रामायणे । ४ । ६२ । ११ ।

“एष्यन्ति प्रेषितास्तत्र रामदूताः प्रवङ्गमाः ।
आसीया राममर्षिणी त्वया तेभ्यो विष्ट-
ज्ञम् ॥”

भुतगतिवृत्ते, त्रि ॥

प्रवनः, त्रि, (प्रवते इति । हु + ल्यु ।) प्रवयः ।
क्रमनिगमभूम्यादिः । यथा,—

“प्रागुदकप्रवनां भूमिं कारयेत् यजतो नरः ।
इति तिथ्यादितत्त्वे मत्स्यपुराणम् ॥

(स्त्री, हु + ल्युट् । प्रवः । यथा,—
“शयनश्चासनं वापि नेच्छेद्वापि प्रवोत्तरम् ।
नास्मात्तपौ न प्रवनं न ध्यानं नापि वाहनम् ।
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥

प्राचं, स्त्री, (प्रचस्य फलम् । “प्रचादिभ्योऽण्”
४ । ३ । १६४ । इत्यण् । विधानसामर्थ्यात् तस्य
फले न लुक् ।) प्रचवृक्षस्य फलम् । इत्यमरः ।
२ । ४ । १८ ॥ प्रचस्य विकारः । प्रचस्य समूहः ।
प्रचस्य भावः । प्रचस्येदम् । प्रचस्य दितम् ।
इत्यादि व्याकरणम् ॥ (प्रचसमन्विन, त्रि ।
यथा,—

“नैयगोध औदुम्बर आश्वत्थ प्राच इतीषो
भवन्त्येते वै गान्धर्वाश्चर्या गृह्याः स्त एव ।”

इति तैत्तिरीयसंहितायाम् । ३ । ४ । ८ । ४ ।)
प्रावनं, स्त्री, (हु + णिच् + ल्युट् ।) प्रवयस्योर्ह-
प्रापणम् । उपलन इति भाषा । यथा,—

“तापनं घृततेजानां प्रावनं गोरसस्य च ।
तन्मात्रसुद्धृतं मुद्धृतं कठिनन्तु पयो दधि ॥”

इति मुद्धृततत्त्वम् ॥ ॥

मचनम् । बहुतरुजसंयोगः । यथा,—
“एतत् श्रुत्वा वीरो राजा प्रातिष्ठत भगीरथः ।
यत्र तानि शरीराणि सागराणां महातनान् ।
प्रावनार्थं नरश्रेष्ठ । पुष्येन सलिलेन च ॥”

इति महाभारते । ३ । ११० अध्यायः ।
प्रावितं, त्रि, (हु + णिच् + क्तः ।) जलादिम-
स्थानादि । यथा,—

“सुप्रसन्ना सुवदनां कथनार्द्रनिजान्तराम् ।
सुधाप्रावितभूषणामर्दगन्धागुलेपनाम् ॥”

इति गङ्गावावयावली ।

(यथा च देवीभागवते । २ । ८ । १० ।
“पुरी सा वासुदेवस्य प्रावितोदधिना ततः ॥”)

प्रिष्ट, उ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतीयुक्तः । उ,
प्रेहते । इति दुर्गादासः ॥

प्रिष्टा, [न] पुं, (प्रेहते वृद्धिं गच्छतीति । प्रिष्ट
+ कनिन् ।) प्रीष्टरोगः । यथा, यक्षप्रिष्टा-
त्राणि सुखादिषु क्षिपन्ति पैद्यकम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ६४ ।

“वप्रायसावहनं नाभिः क्षोम यक्षत् प्रिष्टा ॥”
प्रीष्टमः, पुं, (प्रीष्टानं घन्तीति । घ्न + टक् ।)

वृक्षविशेषः । रोष्ट्र इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
रोष्ट्री २ रोष्ट्रितकः ३ प्रीष्टशत्रुः ४ दाडिम-
पुष्पकः ५ मांसदलनः ६ यक्षदेहो ७ चक्षुश्चक्षुः
८ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रोष्ट्रितयः ९ रोष्ट्रितः
१० रोष्ट्रीतकः ११ रोष्ट्री १२ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (अल्प गुणाः रोष्ट्रितकश्चन्द्रे ऋष्याः ।)

प्रीष्टशत्रुः, पुं, (प्रीष्टः शत्रुर्नाशकत्वान् ।) प्रीष्टम-
वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४८ ॥ (यथा,
वेद्यकरयमाणाधाम् ।

“रोष्ट्री रोष्ट्रितकः प्रीष्टशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ॥”

श्रीहा, स्त्री, (जिह्व + कः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।
स्त्रियां टाप् ।) जिह्वरोगः । यथा, यशतुर्ग्रीहे
प सन्धे । इति बालकास्यः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

श्रीहा, [न] पुं, (जिह्व + “अशुचन्पूषन्ग्रीह-
मिति ।” उणा० १ । १५८ । इति कनिन्
प्रत्ययेन साधुः ।) कुक्षिवामपार्श्वस्थमांसखण्डम् ।
पिला इति ख्यातम् । तत्पण्यायः । गुल्माः २
जिह्वा ३ । इत्यमरभरतौ ॥ अस्य निदानम् ।
“विदाह्यभिव्यन्दिरतस्य जन्तोः
प्रदुग्मत्यर्थमष्टकं कफश्च ।
श्रीहाभिद्विं द्रुतः प्रवृद्धौ
ग्रीहोत्थमेतत्पटं वदन्ति ॥
तद्वामपार्श्वे परिद्विमेति
विशेषतः खीदति चातुरोऽत्र ।
मन्दनूराणिः कफपित्तजिह्वे-
रुपद्रुतः क्षीणबलोऽतिपायुः ॥”
इति माधवकरः ॥ ३ ॥

रक्तजस्य तस्य लक्षणम् ।
“क्रमो भ्रमो विदाहश्च वैवर्ण्यं गात्रगौरवम् ।
मोक्षो रक्तोदरत्वश्च त्रयं रक्तजलक्षणम् ॥” ॥
पैतिकस्य तस्य लक्षणम् ।
“सच्चरः सपिपासश्च सदाद्यो मोहश्चयुतः ।
पीतगात्रो विशेषेण ग्रीहा पैतिक उच्यते ॥”
श्लेष्मिकस्य तस्य लक्षणम् ।
“ग्रीहा मन्दबुधः स्थूलः कठिनो गौरवान्वितः ।
अरोचकयुतः शीतः ग्रीहा कफज उच्यते ॥”
वातिकस्य तस्य लक्षणम् ।
“नित्यमानहृकोष्ठः स्यान्निव्योदावर्त्तपीडितः ।
येदनाभिः परीतश्च ग्रीहा वातिक उच्यते ॥
दोषत्रितयरूपाणि ग्रीह्यासाध्ये भवन्ति हि ॥”
अथ तस्य चिकित्सा ।
“पातयो युक्तितः चारः चीरेणोदधिशुक्तिजः ।
तथा दुग्धेन पातयाः पिप्पल्यः ग्रीहशान्तये ॥१॥
अर्कपत्रं सलवणं पुटदग्धं सुचूर्णितम् ।
निहन्ति मस्तुना पीतं ग्रीहानमपि दारुणम् ॥२॥
द्विद्वं त्रिकटुकं कुष्ठं यवचारश्च सैन्धवम् ।
मातुलुङ्गरसपितं ग्रीहस्थूलहरं रजः ॥ ३ ॥
पालाशचारतोयेन पिप्पली परिभाविता ।
ग्रीहगुल्मान्निग्रमनी वज्रिमाम्बुहरौ मता ॥४॥
रसेन जम्बीरफलस्य शुद्ध-
नाभीरजः पीतमवश्यमेव ।
शाणप्रमाणं शमयेद्विधं
ग्रीहामयं कूर्मसमानमाशु ॥ ५ ॥
शरपुच्छलकल्कक्रेयाजोद्धितः पीतः ।
ग्रीहानं यदि न हरते श्लोशपि तदा जले
भवते ॥ ६ ॥
सुपक्वसहकारस्य रसः चौद्रसमन्वितः ।
पीतः प्रशमयत्येव ग्रीहानं नेह संशयः ॥ ७ ॥
सुखिन्नं शाल्मलीपुष्पं निशपाम्युपितं नरः ॥
राजिकाचूर्णसंयुक्तं खादेत् ग्रीहोपशान्तये ॥ ८ ॥
इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥

“पिप्पलीमधुपानाच्च यथा मधुरभोजनात् ।
ग्रीहा विनश्यते रूद्र इति ॥ ९ ॥
केतकीपत्रजं चारं घृतेन सह भक्षयेत् ।
तन्नेण शरपुच्छाभ्यां पीत्वा ग्रीहां विना-
शयेत् ॥” १० ॥
इति मारुते १८७ । १८८ अध्यायौ ॥
“शोणितकफप्रसादनं हृद्यं तदाश्रया हि
ध्वमन्यः प्राणवहाः । तस्याधो वामतः ग्रीहा
कुपकुसश्च ॥” इति सुश्रुते शरीरस्थाने चतुर्थे-
ऽध्याये ॥ अस्य सहेतुकलक्षणदीनि यथा,—
“अश्रितस्यातिसंचोभाद् यानयानाभिवेष्टितैः ।
अतिशयाधमाराध्वमनयाधिकर्षणैः ॥
वामपार्श्वश्रितः ग्रीहा श्रुतः स्थानात् प्रवर्द्धते ।
शोणितं वा रसादिभ्यां विद्वहन्तं विवर्द्धयेत् ॥
इति तस्य ग्रीहा कठिनोऽस्त्रीलेवादौ वर्द्धमानः
कच्छपचंस्थान उपलभ्यते स चोपेक्षितः क्रमेण
कुक्षिं जठरमप्याधिष्ठानश्च परिच्छिपन्मुद्गरमभि-
निर्वर्त्तयति ॥
तस्य रूपाणि । दौर्बल्यारोचकाविपाकवर्त्तो-
न्मज्जद्वतमः पिपासाङ्गमर्द्धहृद्भिन्नाङ्गसाद-
कासश्वासदुर्ध्वराणाहामिनाशकाश्रास्यवैर-
स्यपर्वभेदकोष्ठवातशूलान्यपि चोदरमस्यवर्णं
विवर्णं वा नीलहरितहारिद्रराजिमद्भवति ॥
चिकित्सास्य यथा,—
“पिप्पलीं तिलकं द्विद्वं नागरं हस्तिपिप्प-
लीम् ।
भस्मातर्कं शिमुफलं त्रिफलां कटुरोहिणीम् ॥
देवदारुहरिद्रं द्वे चरणातिविधे वचाम् ।
कुष्ठं सुखं तथा पञ्च लवणानि प्रकल्प्य च ।
दधिसर्पिर्वसातैलमज्ययुक्तानि दाहयेत् ॥
अन्तर्धूममतः चारात् विडालपदकं पिवेत् ।
मदिरा दधिमण्डोष्णजलारिष्टसुरासवैः ॥
हृद्रोगं श्वयधुं गुल्मं ग्रीहार्शं जठराणि च ।
विस्त्रिंशकासदावर्त्तं वाताश्लीलाञ्च नाशयेत् ॥”
इति चरके चिकित्सास्थानेऽष्टादशेऽध्याये ॥
ग्रीहारिः, पुं, (ग्रीहाया अरिः शत्रुस्त्रिंशक-
त्वात् ।) अश्वत्थवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(ग्रीहनाशकवटिकौषधविशेषः । यथा,—
“दिकर्षं खौद्रभस्मापि कर्म तावत् प्रदापयेत् ।
शुद्धस्तं तथा गन्धं कर्ममानं भिषगवरः ॥
मृगाजिनं पलं भस्म लिम्पाकाक्षित्वचः पलम् ।
एवं भागक्रमेणैव कुर्वात् ग्रीहारिसंज्ञकम् ॥
नवगुल्मामितं खादेदथ निव्यं हि पूतवान् ।
ग्रीहानं यत्नतं गुल्मं हन्यवश्यं न संशयः ॥”
इति ग्रीहारिरसः ॥ ३ ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसंयधे ग्रीहाधिकारे ॥
ग्रीहाशत्रुः, पुं, (ग्रीहायाः शत्रुः ।) ग्रीहशत्रुः ।
ग्रीहशत्रुः । इति केचित् ॥
सुचिः, पुं, (सुच्यति दहतीति ।) सुच दाह + “सुचि-
कुचिशुचिभ्यः क्विप् ।” उणा० ३ । १५५ । इति
क्विप् ।) अग्निः । इत्युणादिकोषः । खेहः ।
यहदाहः । इति संक्षिप्तसारीणादिरुचिः ॥

सु, उ सपथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म-
अक०-अनिट् ।) अन्तःस्थलतीययुक्तः । उ,
भवते । इति दुर्गादासः ॥
सुतं, स्त्री, (सु + क्तः ।) अश्वगतिविशेषः । स च
त्वरया भस्मेन गतिः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,
अश्ववैद्यके । ३ । १३२ ।
“अथ यः पुच्छतोऽश्वस्य शनैरविशदो ध्वनिः ।
अन्तरुत्पद्यते कश्चित्दशस्रजुत उच्यते ॥”)
तिथ्यंगतिः । इति कलिङ्गः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । २७ । १५६ ।
“तिथ्यंश्चक्षिर्गमेवास्व पेतुर्वक्रमुता नृगाः ॥”)
सुतः, पुं, (सुतं सुतवद्गतिरस्यास्तीति । सुत +
अच् ।) त्रिमात्रवर्णः । इति मेदिनी । तं, ३५ ॥
यथा,—
“एकमात्रो भवेद्बुद्धो हिमात्रो दीर्घ उच्यते ।
त्रिमात्रस्तु सुतो ज्ञेयो यज्जनश्चार्द्धमात्रकम् ॥”
इति दुर्गादासादिष्टतप्राचीनकारिका ॥
(तथाच ।
“दूराज्ञाने च गाने च रोदने च सुतो मतः ॥”
इति च दुर्गादासष्टतपचनम् ॥
सु + क्तः ।) भस्मगतिरुक्ते, त्रि ॥ (यथा,
शरिवंशे । ६८ । ८४ ।
“रामादनन्तरं कृष्णः सुतो वै वीर्यवांस्ततः ।
ताभ्यामेव सुताभ्याश्च चरन्त्येस्ताद्विती गिरिः ॥”
अन्तर्येनर्थत्वात् ज्ञावितः । यथा, दृष्टवृत्तं चिन्ता-
याम् । ५ । १४४ ।
“सद्यगते तमसि जगज्जलसुतं भवति सुदित-
मभयश्च ॥”
सिक्तः । यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । २३५ ।
“अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छत्यन्नं घृतसुतम् ॥”
याप्तः । यथा, भागवते । ३ । २ । १४ ।
“यस्याधुरागजुतहासरास-
कीलावलोकप्रतिबन्धमानाः ।
ब्रजस्त्रियो दृग्भिरनुप्रवृत्त-
धियोऽवतस्युः किल सत्यशेषाः ॥”)
सुघ, उ दाह । भस्मीकरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् । क्रावेट् ।) उ, शोयित्वा
सुष्टा । इति दुर्गादासः ॥
सुघ, ग सेके । पूर्त्ती । खेहे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (क्रा०-पर०-सक०-खेहे अक०-सेट् ।)
गं, सुच्यति । इति दुर्गादासः ॥
सुघ, य छ दाह । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतीययुक्तः । य,
सुच्यति । छ, अजुघत् । पुत्रोप । इति दुर्गा-
दासः ॥
सुघः, पुं, दहनम् । इति जयधातोर्भावे अल्-
प्रत्ययः ॥
सुष्टः, त्रि, (सुष्ट + क्तः । “यस्य विभागा ।” ७ ।
२ । १५ । इति इट् न ।) दग्धः । इत्यमरः ।
३ । १ । ६६ ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । १ । २२ ।
“मृत्तरवनदाद्यात् सुष्टश्वप्ररोधाः
परुषपवनवेगात् क्षिप्रसंयुक्तपर्णाः ॥”

अस्य लक्षणं यथा,—

“तत्र यद्विचित्रं प्रुयतेतिमात्रं ननु प्रुष्टम् ॥

चिकित्सास्य यथा,—

“दग्धस्योपशमायां चिकित्सां संप्रचक्षते ।

प्रुष्टस्याग्निप्रतपनं कायसंयुक्तयौघधम् ॥

शरीरे स्निग्धभूविष्टे स्निग्धं भवति शोणितम् ॥

प्रकृत्या ह्युदकं शीतं स्कन्दयत्यतिशोणितम् ॥

तस्मात् सुखयति ह्यण्यं ननु शीतं कथञ्चन ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥

भुस, इर य दाहे । विभागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतीय-

युक्तः । इर, अमुसत् आङ्गोष्ठीत् । य, भुस्यति ।

इति दुर्गादासः ॥

ज्वे, ऋ ङ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-

आत्म०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतीययुक्तः ।

ऋ, अपिञ्चेवत् । ङ, ज्वेति । इति दुर्गादासः ॥

ज्योयः, पुं, (भुष दाहे + भावे षच् ।) दाहे ।

इत्यमरः । ३ । २ । ६ ॥ (यथा, श्रीकण्वचरिते ।

४ । १७ ।

“दरीयु कित्तरोलोकं घत्ते यः ज्योषविष्वे ।

न्यासीकृतमनङ्गेन भाषागारमिव खकम् ॥”

पित्तविकारविशेषः । तद्वयथा । “पित्तविकारा-

श्चत्वारिंशदत् ऊर्ध्वं याख्यास्यन्ते । तद्वयथा

ओषश्च ज्योषश्च दाहश्च दवपुश्च धूमकश्चास्त्रकश्च

इत्यादिषु ॥” इति चरके सूत्रस्थाने विंशेऽध्याये ॥

षा, ल भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-

पर०-सक०-अनिट् ।) ल, षाति । इति

दुर्गादासः ॥

षा, स्त्री, (षा + भावे क्तिप् ।) भक्षणम् । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

षातं, त्रि, (षा + क्तः ।) भक्षितम् । इत्यमरः ।

३ । १ । ११० ॥

षानं, स्त्री, (षा + भावे लुट् ।) भोजनम् । इति

हेमचन्द्रः । ३ । ८८ ॥

फ, फकारः । द्वाविंशतितमयञ्जनवर्णः । (पवर्गस्य

द्वितीयवर्णस्य ।) अत्योपारणस्थानं व्योष्ठः ।

इति याकरयम् ॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् ।

“उपूपभानोयानामोष्ठी ॥”) तस्य तत्त्वं यथा,—

“फकारं षष्ठ्यु चान्वञ्जि । रत्नविदुल्लवोपमम् ।

अतुर्वर्गप्रदं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ॥

पञ्चप्रायमयं वर्णं सदा त्रिगुणसंयुतम् ।

आत्मादितत्त्वसंयुक्तं त्रिविदुल्लवधितं सदा ॥”

इति कामधेनुतन्त्रे पञ्चमपटलः ॥ २ ॥

“वक्रा यामगता रेखा ततोऽधः सन्नता भवेत् ।

नसाङ्गुलगतं भूत्वा दन्तमारय कुण्डली ॥

नफा यदस्य विष्णुश्च कुण्डली नफरूपिणी ।

नात्रा यामाद्विषयतः क्रमशः गरिदोऽन्तिता ॥”

इति पर्याहारतन्त्रम् ॥

तत्पण्यायः ।

“फकारश्च महेष्टानि । शिखी चैव जनार्दनः ॥”

इति रुद्रयामलोक्तवर्णाभिधानम् ॥

अस्य ध्यानं यथा,—

“प्रलयासुदवर्णाभां ललञ्जिज्ञां चतुर्भुजाम् ।

भक्ताभयप्रदां गित्यां नानालङ्कारभूषिताम् ॥

एवं ध्यात्वा फकारस्तु तत्कर्म दशधा जपेत् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य नामानि यथा,—

“फः सखी दुर्गिणी धूम्रा वामपार्श्वो जनार्दनः ।

जया पादः शिखा रौद्री फेतुकारः शाखिनी-

प्रियः ॥

उमा विहङ्गमः कालः कुञ्जिनीप्रियपावकौ ।

प्रलयाग्निर्गोलपादोऽक्षरः पशुपतिः प्रश्री ॥

फुतुकारो यामिनी यक्ता पावनी मोहवह्ननः ।

निष्कलवागङ्गहारः प्रयागो यामणीः फलम् ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

(पद्यादौ अस्य प्रयोगेन भयसम्भावना । यदुक्तं

उत्तरवाकरटीकायाम् ।

“दोषः सौख्यं सुदं नः सुखभयमरणकेशदुःखं

पवर्गः ॥”)

फं, स्त्री, (फक् अवसङ्गवहारे + ङः ।) स्त्रीोक्तिः ।

फुत्कृतिः । निष्कलभायणम् । इति मेदिनी । फे, १ ॥

फः, पुं, यजसाधनम् । स्नानम् । कृष्णावातः ।

इति मेदिनी । फे, १ ॥ वर्हकः । जृम्भानिष्कारः ।

स्फुटः । फलनाभः । इति विश्वः ॥ संज्ञाविशेषः ।

यथा । “हृषोऽन्तः फः । हृषो विरामश्च फसंज्ञः

स्यात् ॥” इति सुम्भवोधयाकरणम् ॥

फक्, अवसङ्गवहारे । शूनैर्गतौ । इति कवि-

कल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) कोपधः ।

फक्कति खलः कुत्तितं अवहर्ततीत्यर्थः । फक्कति

वृद्धो मन्दं गच्छतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

फञ्जिका, स्त्री, (फञ्ज + धात्वर्थनिर्देशे ण्युल्

वक्तव्यः ।) इति वार्तिकोक्त्या ण्युल् । टापि अत

इत्वम् ।) अवसङ्गवहारे । फांकि इति भाषा ।

तत्पण्यायः । चौद्यम् २ देशम् ३ पूर्वपञ्चः ४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधे । २ ।

६५ ।

“फणिभाषितभाष्यफञ्जिका

विषमा कुण्डलनामवापिता ॥”)

न्यायमन्त्रियाख्या । यथा,—

“श्रीमता मधुरानापतर्कवागीशधीमता ।

विषदीक्षित्य दर्शयन्ते द्वितीयमणिफञ्जिकाः ॥”

इत्यनुमानखण्डटीकारम्भे मधुरानाथः ॥

फञ्जिका, स्त्री, (भनक्ति रोगानिति । भञ्ज आम-

हने + ण्युल् । एषोदरादित्वात् भस्य फः । टापि

अत इत्वम् ।) राजगयष्टिका । इत्व-

मरः । २ । ४ । ८६ ॥ (यथा, वैद्यकरसेन्द्रसार-

संग्रहे च्चराधिकारे दृष्टवृष्टामपिरसे ।

“निर्गुणं फञ्जिका वासा रविमलत्रिकण्टकेः ॥”

“फञ्जिका राजगयष्टिका ॥” इति तटीका ६)

देवताङ्कः । दुरालभा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फञ्जिपत्रिका, स्त्री, (भनक्ति रोगानिति भञ्जि ।

एषोदरादित्वात् भस्य फः । फञ्जि रोगधारकं

पत्रं यस्याः । कप् । टाप् । अत इत्वम् ।)

आखुपणी । इति रत्नमाला ॥ (विहृतिरस्या

आखुपणीशब्दे ज्ञातया ॥)

फञ्जी, स्त्री, (भनक्ति रोगानिति । भञ्ज + अच् ।

एषोदरादित्वात् भस्य फः । गौरादित्वात् ङीष् ।

भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, वैद्यक-

चक्रपाणी आसाधिकारे ।

“अमृता नागरफञ्जीयाप्रोपणां सवाधितः

कायः ।

पीतः सकलाचूर्णः कासश्वासौ निघ्नन्यासु ॥”

तथाचास्या गुणाः हारीते प्रथमस्थाने दशमे-

ऽध्याये ।

“वनसादनी तथा फञ्जी तैलपणी तु सिद्धिका ।

चक्रमर्दक इत्यन्ते दुर्जरा वातकोपनाः ॥”)

फट्, य, अनुकरणशब्दः । अस्त्ववीजम् । यथा ।

फड्छं शस्त्रमाशुधम् । इति वीजवर्णाभिधा-

नम् ॥ * ॥ शान्तिकुम्भचालने अर्घ्यपात्रचालने

अर्थजलेन पूजोपकरणभ्युक्षणे अन्तरौचम-

विप्रोत्सारणे विकिरत्नेपथे गन्धपुष्पाभ्यां

करप्रोक्षणे अवसमर्थे पापपुरुषताङ्गे करार्ह-

न्यासे नैवेद्यप्रोक्षणे हौमाग्नेः क्रयादांश्चत्वारि

हौमाग्न्यावाहने तदभिप्रोक्षणादौ च फडिति

मन्त्रस्य प्रयोगः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ८ । १० ।

“सर्विसर्गं फडन्तं तत् सर्वदिक्षु विनिर्दिशत् ॥”

विशीर्णादौ, त्रि । यथा, वाजसनेयसं धृतायाम् ।

७ । ३ । “देवाः शो यस्मै त्वेडे तत्सत्यमुपदि-

भुता भङ्गेन हतोऽसौ फट् ॥”

“असौ हेयो हतो निहतः सन् फट् विशर्गा

भवतु निफला विशरणे अस्य क्विन्नस्तेतद्रूपम् ।

फलतीति फट् ङल्योरेवम् । स्वाहाकारस्थानं

फडित्वभिचारे प्रयुज्यते ॥” इति तद्वाक्ये वेद-

दीपे महीधरः ॥)

फटः, पुं स्त्री, (स्फुट विकल्पेन + पचाद्यप् । एषो-

दरादित्वात् वाधुः) फटा । इत्यमरजटाधरी ॥

फटा, स्त्री, (फट् + छियां टाप् ।) फटा ।

(यथा, पञ्चवन्ते । ३ । ८३ ।

“निबिधेयापि सर्पेण कर्त्तव्या मष्टी फटा ।

विर्गं भवति मा वास्तु फटाटोपो भयद्गरः ॥”)

दम्भः । इति मेदिनी । टे, २३ ॥ कितपः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ १ ॥

“स्यात् पवर्गद्वितीयादि फटायास्तु स्फटापि

च ॥”

इति भरतधृतशब्दभेदः ॥

फट्टिज्ञा, स्त्री, (फट्टिति शब्दं इति गच्छतीति ।

इह गता + अच् । टाप् ।) भित्तिज्ञा । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ फट्टिज्ञ इति भाषा ॥

फय, य निःसेहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-अक०-सेट् ।) फयतुः पदयतुः ।

निःसेहेः अनायासेनोत्पत्तिः । फयति वाञ्छितं

श्रीमताम् । अनायासेन प्राप्तम् । अस्मैय आकाश

निद्रायां अनायासकृतं फारुं इत्यमरः ।
अतएव रमानायोऽपि घटादौ फग गतौ
इत्यत्र गतेरन्वयः । फगयति जनोऽनायासेन
जनयतीत्यर्थः इत्याह । इति दुर्गादासः ॥

फग, मि ग गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-मक०-सुट ।) मि, फगयति फगयति ।
ग, फगतुः पफगतुः । इति दुर्गादासः ॥

फग, [व] पुं, (फगति विस्मृतिं गच्छतीति । फग +
अच् ।) सर्पस्य विस्मृतमस्तकम् । यथा । फटा-
यान्तु फणा द्योऽरित्यमरः ॥ शृणोर्णं कारणं
फगम् । इति कौयकाट्टे चन्द्रगोमौ ॥ तत्-
पण्यायः । फणा २ फगम् ३ फटा ४ फटः ५
म्फटः ६ स्फटा ७ । इत्यमरभरतौ ॥ इत्थं =
भोगः ८ स्फुटः १० । इति हेमचन्द्रः । ११३८१ ॥
स्फुटा ११ इत्थिः १२ फटो १३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १२।११७।१५।
“परिवादं ब्रुवाणो हि दुरात्मा वै महाजने ।
प्रकाशयति दीर्घास्तु सर्पः फणमिवोच्छ्रितम् ॥”
जन्तुं सुमर्म्मविशेषः । यथा, सुश्रुते । ३ । ६ ।
“जन्तुं मर्म्मणि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृकाः
ते कृकाटिके हे निधुरे हौ फणौ ह्यनपात्रौ
दावावर्त्तौ ह्यायुर्क्षेपौ द्वौ शृङ्गवेका स्वपनौ
पञ्च सीमन्तास्तत्वारि षड्जाटकान्येकोऽधिपति-
रिति ।”)

फगकरः, पुं, (फणः कर इवास्त्येति । फगस्य करो
ग ।) भुजङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

फगधरः, -पुं, (धरतीति । धृ + अच् । फगस्य
धरः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

फगधरधरः, पुं, (फगधरस्य सर्पस्य धरः ।) शिवः ।
इति कविकल्पलता ॥

फगभृत्, पुं, (फगं विभर्त्तति । भृ + क्तिप् तुक् च ।)
सर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६६ ॥ (यथा,
राजैन्द्रकण्ठपुरे । ४ ।

“यामशोमनसं रम्यामधुने निधीतदिङ्मण्डले
देवतद्वयशक्तिप्रशान्तमसि प्रौढे जगत् प्रेषसि ।
कैलासन्ति मर्धाभृतः फगभृतः शेषन्ति

पाद्योधयः

चारोदन्ति सुरदिपन्ति करिणो हंमन्ति

पुंस्त्रीकलाः ॥”)

फगवान्, [व] पुं, (फगोऽस्यास्तीति । फग +
मनुप् । मस्य वः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
फगा, स्त्री, (फगति प्रसारमन्त्रोर्णं गच्छतीति ।
फग गतौ + अच् । टाप् ।) सर्पफटा । इत्य-
मरः । १ । ८ । ६ । (यथा, अभिज्ञानशकु-
न्तले ६ अष्टे ।

“त्वत्तति चतितेन्यनोऽभिर्विप्रकृतः पद्मगः फगां
कुरुते ।

नेजनी संज्ञाभात् प्रायः प्रतिपद्यते तेजः ॥”)

फगाकरः, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । फगाया
करः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

फगाधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । फगाया
धरः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

फगाभरः, पुं, (विभर्त्तति धरतीति । भृ + पचाद्यच् ।
फगाया भरः ।) सर्पः । इति शारदावली । १५ ॥

फगावान्, [व] पुं, (फगास्यास्तीति । फगा +
मनुप् । मस्य वः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
फगिनेसरं, स्त्री, (फणीव केसरोऽस्य ।) नाग-
केसरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य
नागकेसरशब्दे ज्ञातव्याः)

फगिखेलः, पुं, (फणिना सह खेलतीति । खेल +
अच् ।) भारतीपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भारद् इति भाषा ॥

फगिचक्रं, स्त्री, (फण्याकारं चक्रम् ।) ववाहादि-
कर्मसु शुभाशुभशान्तिं सप्तविंशतिनक्षत्र-
घटितसर्पाकारत्रिनाडिकचक्रम् । यथा,—

“अश्विन्यादि लिखेच्चक्रं सर्पाकारं त्रिनाडिकम् ।
तत्र वेधवशाज्ज्ञेयं विवाहादौ शुभाशुभम् ॥
त्रिनाडीवेधनक्षत्रमश्विन्याद्राज्योत्तराः ।

हस्तिश्चमूलवारुण्यः पूर्वभाद्रपदास्तथा ॥

याम्यः सौम्यो गुरुर्धोनिश्चिवा मित्रजलाह्वयम् ।

धनिष्ठा चोत्तरा भाद्रा मध्यनाडीयवस्थिताः ॥

कृत्तिका रोहिणी सर्पो मघा स्वार्ताविश्रावके ।

उत्तरा श्रवणा पौष्णं एष्टनाडीयवस्थिताः ॥

अश्वदिनाडीवेधर्त्ते षष्ठं दिनायकं क्रमान् ।

याम्यादितुल्यं तुल्यं कृत्तिकादिदिग्दृक्कम् ॥

एवं निरीक्षयेद्देधं कन्यामन्त्रे गुरौ सुरे ।

पण्यस्त्रीस्वामिमित्रेषु देशे ग्रामे पुरे गृहे ॥

एकनाडीस्यधिरानि यदि स्युश्चैरकन्ययोः ।

तदा वेधं विजानोयाद्गुणादिषु तर्पे च ॥

प्रकटं यस्य जन्मर्त्तं तस्य जन्मर्त्तं यथः ।

ग्रनटं जन्मर्त्तं यस्य तस्य नामर्त्तं भवेत् ।

द्वयोर्जन्मभयोर्मेधे न कर्त्तव्यं कदाचन ॥

एकनाडीस्थिता चेत् स्याद्दर्शनांशाय चाङ्गना ।

तस्मान्नाडीयधो वीर्यो विवाहे शुभमिच्छता ॥

प्राङ्गाया वेधनो भर्त्ता मध्यनायो भयन्तथा ।

एष्टनाडीयधे कन्या म्रियते नात्र संशयः ॥

एकनाडीस्थिता यत्र गुरुर्मन्त्रश्च देवता ।

तत्र देवं रुजं गृह्यं क्रमेण मनमादिशेत् ॥

समासत्रे वेधे शीघ्रं दूरवेधे चिरेण तु ।

वेधान्तरभमानेन वेधे दुष्टं प्रजायते ॥

ग्रभुः पण्याङ्गना मित्रं देशो ग्रामः पुरं

यष्टम् ।

एकनाडीगता भया अभया वेधवर्जिता ।

एकराश्यादियोगे तु नाडीदोषो न विद्यते ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अपि च ।

“सर्पाकारो घटनविशेषः

कृत्तिकादिद्यमदैवतश्रेयः ।

एष्टे तुल्यधनिसद्विरोधः

क्रोडे कान्तापुत्रविशेषः ।

मध्ये रेखे विहितविवाह

उभयोर्मर्यादा वदति वराहः ॥

जोडे एष्टे यश्च उदामम्

मध्ये क्रोडे बहुसम्पन्नम् ।

मध्ये एष्ट भवति विवाहः

बहुमतवित्तमिति । सुनिराह ॥”

इति समयप्रदीपः ॥ २ ॥

तस्य विन्यासो यथा,—

एष्टे १ ६ ७ १२ १३ १८ १९ २४ २५

मध्ये २ ५ ८ ११ १४ १७ २० २३ २६

क्रोडे ३ ४ ९ १० १५ १६ २१ २२ २७ ॥

फणिनिष्ठा, स्त्री, (फणिजिह्वे व्याकृतिरस्यस्या

इति अच् ।) मघाशनावरी । मघासमन्ना ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

फणिज्झकः, पुं, (फणिनामुज्झकः वज्रिष्कारक

उत्पादक इति यावत् । एष्टोदरादित्वात् साधुः ।

फणितुल्यवहुपत्रपुष्पवत्त्वान् तथात्वम् ।) चुद्र-

पत्रतुलसी ॥ (रक्तवर्णतुलसी च । तत्पण्यायश्च

यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“सुगन्धाको गन्धनामा तीक्ष्णगन्धः फणिल

भक्तः ॥”)

जम्बीरभेदः । इति केचित् ॥ जम्बीरसामान्यः ।

इति केचित् । तत्पण्यायः । समीरणः २ मरुवकः

३ प्रस्यगुयः ४ जम्बीरः ५ । इत्यमरभरतौ ॥

(यथा,—

“मारुतोऽसौ मरुवको मरुवकरूपि सृष्टः ।

फणी फणिज्झकश्चापि प्रस्यगुयः समीरणः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

फणितः, त्रि, (फग गतौ + क्तः ।) गतः ।

निःक्षिप्तः ॥

फणितल्पगः, पुं, (फणो श्रेष्ठ एव तत्त्वं फण

तत्त्वं तस्मिन् गच्छतीति । गम + ङः ।) विष्णुः ।

सर्पशय्यायां गच्छति यः । इति युनुपत्तिः ॥

फणिप्रियः, पुं, (फणिनां प्रियः भक्तत्वात् ।)

वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

फणिकेनः, पुं, (फणिनां केन इव उग्रगुणत्वान् ।)

अश्विकेनः । आदिं इति भाषा । यथा,—

“जान्तीफलं टङ्गमभक्षकश्च

हिङ्गलग्नं परिमर्द्दं यामम् ।

भागद्वयं स्यात् फणिकेनकस्य

गान्धातिरुपापचरसेन मर्द्दम् ॥”

इति रत्नावली ॥

फणिवल्ली, स्त्री, (फणाव दोर्घा पल्ली ।) नाग-

वल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

फणिहन्ती, स्त्री, (फणिनो हन्तीति । हन् + हृच्

+ डीप् ।) गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥

फणिहृत्, स्त्री, (फणिनो हरति स्वगन्धेन अपमा-

रयतीति । हृ + क्तिप् । तुगागमश्च ।) चुद्र-

दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥

फणी, [व] पुं, (फणाद्यस्त्येति । फणा + “तीक्ष्ण-

दिभ्यश्च ।” ५ । २ । १२६ । इति इनिः ।) सर्पः ।

इत्यमरः ॥ (यथाच सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ।

“त्रेया इर्द्धाकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः ।

मरुनैविधैश्चित्राः एष्टवो मन्दगामिनः ॥”

नहंश्चनप्रतीकारविधियथा,—

“फलानां विषयेषु तु प्रथमे श्रोत्रितं हरेत् ।
दिनीये मधुसर्पिर्भ्यां प्राययेतागदं भिषक् ॥
नस्यकर्त्ताङ्गने युष्मात्तृतीये विषनाशने ।
वान्तं चतुर्थे पूर्वोक्तां यवागमय दापयेत् ॥
श्रीतोपचारं कृत्वादौ भिषक्पञ्चमवष्टयोः ।
दापयेच्छोधनं तीक्ष्णं यवागृह्णापि कीर्त्तिताम् ॥
नम्रमे त्ववपीडेन शिरस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ।
नोन्ममेवाङ्गनं दद्यात्तीक्ष्णशस्त्रेण मर्द्दि च ॥
कुम्भान् काकपदं चर्म सार्वथा पिशितं क्षिपेत् ॥”

इति च सुश्रुते कल्पस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
मर्षिणीनामकौषधिः । इति राजनिर्वण्डः ॥
(केतुः । यथा, ग्रहभावप्रकाशे ।
“कविराजन्तधवलः फणी कृष्णः शनिस्तथा ॥”
खीमकं अस्य विषयो यथा,—

“रसो गन्धरङ्गः शोषणोऽयं
फणी पिप्पलीत्येष धूसूरपिष्टः
जयेत् सन्निपातं द्विगुल्लकाशुपानं
भवेद्वैद्यकालासु तथोषचूर्णम् ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे च्चराधिकारे पञ्च-
वक्रसे । मन्वकनामौषधं यथा,—

“मारुतोऽथौ मन्वको मन्वस्वरपि लुतः ।
फणी फणिन्मृकश्चापि प्रस्यप्रस्यः समीरणः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥

फणीश्वरः, पुं, (फणिनामौश्वरः ।) अनन्तः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

फण्डः, पुं, (फणति । फण गतौ + “अमन्तान्
डः ।” उणा० १ । ११३ । इति डः ।) जठरम् ।
इत्युणादिकोषः ॥

फतुकारी, पुं, (फत् इत्ययत्तशब्दं करोतीति । क +
पिनिः ।) पक्षिमात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फरं, स्त्री, (फततीति । फल् + अच् । लस्य रत्वम् ।)
फलकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

फरवर्कं, स्त्री, पूगपात्रम् । इति हारावली ॥ १३७ ॥

फर्षरीकः, पुं, (स्फुरतीति । स्फुर स्फुरणे + “फर्ष-
रीकादयश्च ।” उणा० ४ । २० । इति ईकन्
घातोः फर्षरादेशश्च ।) चपेटः । मार्वे, स्त्री ।
इति मेदिनी । कै, २०० ॥

फर्षरीका, स्त्री, (फर्षरीक + टाप् ।) पाटुका ।
(स्फुरतीति ईकन् । टाप् । मनसि स्फुरणा-
देव तयात्वम् ।) मदनः । इति संचिप्रसारो-
पादिहृत्तिः ॥

फल, निष्पत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-पर०-
पञ्च०-सेट् ।)

“इष्ट नयशुककीमला मण्डानां
रविकरसन्निताः फलानि भासः ॥

इति भारविः ॥
दिप्यादनेऽपि वाल्मीकिः ।

फलंति न यस्य परितस्त्रोवाप दिव्या गिरः ॥”
इति दुर्गादासः ॥

फल, न गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-पर०-
पञ्च०-सेट् ।) फ, फलः फलः । इति दुर्गादासः ॥

फल, जि या भिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-
पर०-सक०-सेट् ।) फि, फुल्लोऽस्ति । या, फलितं
फुल्लं तेन । फलति काष्ठं कुठारः । इति
दुर्गादासः ॥

फलं, स्त्री, (फलतीति । फल निष्पत्तौ जि फला
विशरणे वा + अच् ।) लाभः । (यथा, शकु-
न्तलायाम् । १ अष्टे ।

“शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः
कुतः फलमिहास्य ।

अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥”)
अस्यम् । (यथास्य भक्षणविधिः ।

“फलानि सर्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद्दे दण्डेषु च ॥”

“फलानि सर्वभक्ष्यांश्च परिशुक्लाणि यानि च ।
तानि दक्षिणपार्श्वे तु सुज्जानस्योपकल्पयेत् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्यायः ॥
यथा च शकुन्तलायाम् ।

“उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं
घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ॥”)

फलकम् । (शारिफलकार्ये यथा, महाभारते ।
४ । १ । २४ ।

“वैदूर्यान् काश्चान् दान्तान् फलैर्भ्योतीरसेः
सह ।

कृष्णाच्चान् लोहिताच्चांश्च निर्वन्तुस्यामि मनो-
रमान् ॥”)

हेतुस्ततम् । इत्यमरः ॥ जातीफलम् । युक्तिः ।
त्रिफला । (यथा,—

“हरितकी चामलकी विभीतकमिदं त्रयम् ।
त्रिफला फलमित्युक्तं तच्च त्रयं फलत्रिकम् ॥”

इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥
ककोलम् । इति मेदिनी । ले, ३३ ॥ वाणायम् ।

आनवम् । इति शब्दरत्नावली ॥ फालः । इति
हेमचन्द्रः ॥ दानम् । इति धरणिः ॥ सुष्कः ।

यथा,—
“अफलो भुज्यते मेघः सफलस्तु न भुज्यते ।”

इति रामायणम् ॥
(प्रमेयभेदः । यथा,—

“आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनः प्रवृत्तिदोषप्रेत्य-
भावफलदुःखापवगांस्तु प्रमेयम् ॥” इति गौतम-
सूत्रम् ।

तत्रैव फलसूत्रम् यथा । “प्रवृत्तिदोषजनितो-
ऽर्थः फलम् ॥” “सुखदुःखसंवेदनं फलम् । सुख-

विपाकं कर्मदुःखविपाकश्च तत् पुनर्देहेन्द्रिय-
विषयबुद्धिश्च ततोऽयं भवतीति सद्य देहादिभिः

फलमभिप्रेतम् । तथाहि प्रवृत्तिदोषजनितो-
ऽर्थः फलमेतत् सर्वं भवति तदेतत् फलमुपाप्तसु-

पाप्तं हेतुं व्यक्तं व्यक्तमुपादेयमिति नास्य
दानोपादानयोर्निष्ठा पश्यवसानं वास्ति स

स्वस्वयं दानोपादानयोर्विषयत्वे लोकः ।” इति
वात्स्यायनः ॥) जीवस्य कर्मफलसंज्ञिक्यथा,—

“जीवः कर्मफलं संज्ञेति आत्मा निर्लिप्त एव च ।
आत्मनः प्रतिविम्बश्च देहे जीवः स एव च ॥”

इति ब्रह्मवेर्वर्णे प्रवृत्तिसंज्ञे २३ अध्यायः ॥

दानफलं यथा,—

“यथा फलानि शस्यानि न्यूनानि बाधिकाणि च ।
कृषकाणां क्षेत्रभेदे पात्रभेदे फलं तथा ॥

सामान्यदिवसे विप्रे दानं समफलं भवेत् ।
अमायां रविसंक्रान्त्यां फलं शतगुणं भवेत् ।

चातुर्मास्यां पौर्णमास्यामनन्तं फलमेव च ।
ग्रहणे शशिनः कोटिगुणश्च फलमेव च ।

सूर्यस्य ग्रहणे चापि ततो दशगुणं भवेत् ॥
अक्षय्यायामक्षय्यैवावस्थं फलमुच्यते ।

एवमन्यत्र पुण्यादि फलाधिक्यं भवेदिह ॥
यथा दाने तथा स्नाने जपेऽन्यतु पुण्यकर्मसु ।

एवं सर्वत्र बोद्धव्यं नाराणां कर्मणां फलम् ॥
सामान्यदेशे दानश्च विप्रे समफलं भवेत् ।

तीर्थे देवगृहे चैव फलं शतगुणं स्तुतम् ॥
गङ्गायाश्च कोटिगुणं क्षेत्रे नारायणे फलम् ।

एवं सर्वत्र बोद्धव्यं फलाधिक्यं क्रमेण च ॥
यथा चैव कोटिगुणं तथा च विष्णुमन्दिरं ।

केदारे च लज्जगुणं हरिहारे तथा फलम् ॥
पुष्करे भास्करक्षेत्रे दशलज्जगुणं फलम् ।

एवं सर्वत्र बोद्धव्यं फलाधिक्यं क्रमेण च ॥
सामान्यत्राक्षणे दानं सममेव फलं भवेत् ।

लज्जं त्रिसन्ध्यपूते च पण्डिते च जितेन्द्रिये ॥
विष्णुमन्त्रोपासके च बुधे कोटिगुणं भवेत् ।

एवं सर्वत्र बोद्धव्यं फलाधिक्यं गुणं भवेत् ॥
यथा दण्डेन सूत्रेण शरावेण जवेन च ।

कुम्भं निर्माति चक्रेण शुभकारो यदा सुवि ।
तथैव कर्मसूत्रेण फलं धाता ददाति च ॥”

इति ब्रह्मवेर्वर्णे प्रवृत्तिसंज्ञे २३ अध्यायः ॥
स्वप्रियफलस्य विष्णुदेवत्वं यथा,—

“भक्ष्याणि यानि पेयानि भोज्यान्वभिमन्तानि
च ।

फलश्च वक्ष्ये यद्य तत्तद्देयं जनार्दने ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥ * ॥

इष्टकफलद्वारा फलपातनविषयो यथा,—
“न पातयेद्विष्णुभाभिः फलानि वै फलेन तु ।

न खेच्छभायां शिञ्जेत नाकर्षेण पदाशनम् ॥”
इति कौर्मे उपविभागे १६ अध्यायः ॥

कर्मजन्यभाहट्टदूरदृष्टसम्पत्सर्वगणकादि ।
तत्त्रिविधं यथा,—

“अनिष्टमिष्टं मिश्रश्च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यव्यागिनां प्रेत्य न तु सञ्जायिनां क्षिपत् ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥
“अनिष्टं नारकित्वम् । इष्टं देवत्वम् । मिश्रं मनु-
ष्यत्वम् । एवं त्रिविधं पापस्य पुण्यस्य उभय-

मिश्रस्य च कर्मणो यत् फलं प्रसिद्धं तत् सर्व-
मव्यागिनामेव प्रेत्य परत्र भवति तेषां त्रिविध-

कर्मसम्भवात् न तु सञ्जायिनां क्षिपदपि
भवति ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥

वेदादीनां फलम् । यथा, बद्धिं प्रति मरीचि-
वायम् ।

“स तं प्राष्ट फलं त्रिष्टि वेदस्य च धनस्य च ।
दरश्नुतस्य विप्रादेः सर्गापवर्गं हतये ॥

फलल

वङ्गिरवाच ।

अग्निहोत्रफला वेदा दत्तमुक्तफलं धनम् ।
रतिपुत्रफला दाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ॥”
इति वङ्गपुराणे निव्याङ्गिकज्ञानविधिनामा-
ध्यायः ॥३॥ लवणादिसंयोगे फलस्यान्नत्वं यथा,
“तदुलोम्वग्निसंयोगाल्लवणयोगेन पिष्टकम् ।
फलं त्रितयसंयोगादन्नं भवति तत्तृचणात् ॥”
इति रामार्चनचन्द्रिकाष्टवचनमिति केचित् ॥
फलः, पुं, (फलतोति । फल + अच् ।) कुटज-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते
खड्वस्थाने ४६ अध्याये !

“कण्टकारिकाफलपटोलवात्ताङ्गुकारवेल्लक-
कण्टिकाकेवकोरुवकपर्पटककिराततित्तककोट-
कारिष्टकोशातकोवेचकरीराटरुवकार्कपुष्पीप्र-
भृतौनि ॥”)

फलकं, क्री, पुं, (फल + संज्ञायां कन् ।) चर्म ।
इत्यमरः । २ । ८ । ६० ॥ टाल इति भाषा ॥
(यथा, विष्णुपादादिकेशान्तवर्णनस्तोत्रे । ३३ ।
“शाङ्गे वायं कृपायं फलकमरिगदे पद्मंश्रुतौ
सहस्रम्

विभाषाः शस्त्रजालं मम ददतु हरेर्वाहवो
मोहहानिम् ॥”)

फलकः, पुं, (फल + संज्ञायां कन् ।) अस्थिखण्डम् ।
इति जटाधरः ॥ नागकेशरम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ काष्ठादिफलकम् । यथा,—
“पाण्डुलेख्येन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।
जनाधिकान् संशोधं पश्चात् पत्रे निवेशयेत् ॥”
इति व्यवहारतत्त्वे यावः ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ८७ । ५ ।

“भृङ्गुटीकुटिलात्तस्या ललाटफलकाद्द्वयम् ।
काली करालवद्वनविनिष्क्रान्ताविपाश्रिणी ॥”)
रनकपट्टम् । घोषार पाट इति भाषा । यथा,
“शास्त्रले फलके स्रज्यो निव्याह्वासांश्चि नेजकः ।
न च वासांश्चि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत् ॥”
इति मिताचरा ॥

फलकपाणिः, पुं, (फलकं पाणौ यस्य ।) चर्मौ ।
इत्यमरः ॥ २ । ८ । ७१ ॥ टाली इति भाषा ॥
फलककेशा, स्त्री, (फलेन केशा ।) वनकोलिः ।
इति केचित् ॥

फलकामः, त्रि, (फलं कामयते इति । कम +
अच् ।) कर्मफलकामी । यथा,—
“धर्मवाणिजिका मृदाः फलकामा नराधमाः ।
अर्चयन्ति जगन्नाथं ते कामान्नाप्नुवन्त्युत ॥”
इति मलमासतत्त्वष्टविष्णुधम्मार्तरायतृतीय-
काण्डोपनिषत्तन्म ।

फलकी, [न] पुं, (फलकं फलकाकारोऽस्त्वस्येति ।
फलक + इनिः ।) मत्स्यभेदः । फलुइ इति
भाषा । (गुणादिकमस्य फलिशब्दे ज्ञात-
यम् ।) फलकान्विते, त्रि । इति मेदिनी ।
ने, १६ ॥

फलकणः, पुं, (फले फलावच्छेदे कणः ।) पानीया-
मलकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फलपू

फलकेशरः, पुं, (फले केशरा इवास्त्य ।) नारी-
केलवृक्षः । इति जटाधरः ॥
फलकोषकः, पुं, (फलं सुष्क एव कोषो यत्र । ततः
कन् ।) सुष्कः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विवृति-
रस्य सुष्कशब्दे ज्ञातया)
फलग्रहिः, त्रि, (फलं गृह्णातीति । ग्रह + इन् ।)
फलेग्रहिः । यथासमयं फलधरवृक्षः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
फलग्राही, [न] पुं, (फलं गृह्णातीति । ग्रह +
णिनिः ।) वृक्षः । इति धरणिः ॥ फलग्रहण-
कर्त्तरि, त्रि ॥
फलचमसः, पुं, दधिमिश्रितवटवृक्षचूर्णम् । इति
आहृतत्त्वम् ॥
फलचोरकः, पुं, (फलं चोर इवास्त्य कन् ।) चोरक-
नामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
फलत्रयं, क्री, (फलस्य त्रयम् ।) द्राक्षापरुष-
काक्षयः । (यथा,—
“द्राक्षापरुषकाक्षयैः फलत्रयमुदाहृतम् ॥”
इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥)
त्रिफला । इति शब्दचन्द्रिका ॥
फलत्रिकं, क्री, (फलस्य त्रिकम् ।) त्रिफला ।
(यथा,—
“पथ्याविभीतघात्रीणां फलेः स्यात्त्रिफला समैः ।
फलत्रिकश्च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्त्तिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
शुष्कीप्रियलीमरिचानि । इत्यमरः । २ । ८ । ११ ॥
फलदः, पुं, (फलं ददातीति । दा + “आतोऽनुप-
सर्गो ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) वृक्षः । इति
धरणिः ॥
फलदः, त्रि, (फलं ददातीति । दा + कः ।) फल-
दाता । यथा,—
“विश्रियफलदा कन्या निष्कामायां विसृतिदा ॥”
इति मलमासतत्त्वष्टविष्णुपुराणवचनम् ॥
फलपञ्चाक्षं, क्री, अक्षपञ्चफलम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
फलपाकः, पुं, (फलेषु पाकोऽस्त्य ।) करमर्दकः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पानीयामलकम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
फलपाकान्ता, स्त्री, (फलपाकेनान्तो नाशो यस्याः ।)
ओषधिः । धान्यकदल्यादिः । इत्यमरः । २ । ८ । ७७ ॥
फलपाकी, [न] पुं, (फलपाकोऽस्त्यस्येति । इनिः ।)
गर्दभाण्डः । इति रत्नमाला ॥ (यथास्त्य पठ्यायः ।
“नन्दीवृक्षस्तान्त्रपाकी फलपाकी च प्रीतनः ।
गर्दभाण्डो गन्धमुखो द्वितीयः क्षिप्रयाक्वसौ ॥”
इति च वैद्यकरत्नमालायाम्)
फलपुच्छः, पुं, (फलं पुच्छ इव यस्य ।) वरखण्डः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
फलपुष्पा, स्त्री, (फलानि पुष्पाणीवास्याः ।) पिण्ड-
खर्जूरौ । इति राजनिर्घण्टः ॥
फलपूरः, पुं, (फलेन पूरः पूर्णः ।) वीजपूरः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ७८ ॥ (विवरणमस्य वीज-
पूरशब्दे ज्ञातयम् ॥)

फलशा

फलपूरकः, (फलपूर + स्वार्थे कन् ।) वीजपूरः ।
इति भावप्रकाशः ॥
फलप्रदः, त्रि, (फलं प्रददातीति । प्र + दा +
“आतश्चोपसर्गो ।” ३ । १ । १३६ । इति कः ।)
फलदाता । यथा,—
“क्रोशीहि भोः फलानीति श्रुत्वा सत्वरमच्युतः ।
फलार्थं धान्यमादाय ययौ सर्वफलप्रदः ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ११ अध्यायः ॥
फलप्रिया, स्त्री, (फलेन प्रीणातीति । प्री + कः ।
टाप् ।) प्रियङ्गुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणा-
दयोऽस्या प्रियङ्गुशब्दे ज्ञेयाः ॥)
फलभाक्, [ज] त्रि, (फलं भजति इति । भज +
“भजो णिः ।” ३ । २ । ६२ । इति णिः ।)
फलभागी । यथा,—
“मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः ।
उल्लेखनमकुञ्चाणो न तस्य फलभागं भवेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वष्टतन्त्रसाहस्रविषयपुराण-
वचनम् ॥
फलभूमिः, स्त्री, (फलाय कर्मफलभोगाय भूमिः ।)
कर्मफलभोगस्थानम् । यथा,—
“भरतान्यैरावतानि विदेहाश्च कुर्वन् विना ।
वर्षाणि कर्मभूम्यः स्युः प्रेषाणि फलभूमयः ॥”
इति हेमचन्द्रः । ४ । १२ ॥
फलसुखा, स्त्री, (फलेन सुखा श्रेष्ठा ।) अज-
मोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
फलसुहृदिका, स्त्री, (फले फलावच्छेदे सुहृदिका
क्षुद्रसुहृद इव ।) पिण्डखर्जूरः । इति शब्द-
माला ॥
फललक्षणा, स्त्री, (फलहेतुका लक्षणा ।) प्रयो-
जनवती लक्षणा । यथा, साहित्यदर्पणे ।
“यज्ञस्य गूढागूढत्वादिधा स्युः फललक्षणाः ।”
फलवर्तुलं, क्री, (फलं वर्तुलमस्य ।) कालिङ्गम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
फलवान्, [त] त्रि, (फलमस्यास्तीति । फल +
मत्तुप् । मस्य वः ।) फलयुक्तवृक्षः । तत्पर्यायः ।
फलिनः २ फली ३ । इत्यमरः ॥ फलितः ४ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः । १ । ४७ ।
“अपुष्याः फलवन्तो ये ते वनस्यतयः स्मृताः ।
पुष्यिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तुभयतः स्मृताः ॥”)
फलविक्रयिणी, त्रि, (फलविक्रयोऽस्या अस्तीति ।
इनिः । डीप् ।) फलविक्रेत्री । कुण्डादिनी
इति हिन्दी भाषा । यथा,—
“फलविक्रयिणी तस्य श्रुतधान्यकरद्वयम् ।
फलैरपूरयन्नेः फलभाण्डमपूरि च ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ११ अध्यायः ॥
फलवृक्षकः, पुं, (फलप्रधानो वृक्षः । संज्ञायां
कन् ।) पनसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पनसशब्देऽस्य विशेषो व्याख्यातः ॥)
फलशार्कं, स्त्री, (फलमेव शाकम् ।) वडिधुशाका-
न्तर्गतफलरूपशाकम् । यथा, राजवल्लभे ।
“पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संखेदजं तथा ।
शार्कं वडिधुसुहिदं गुरु विद्याद्वयोत्तरम् ॥”

फलशाली, पुं, दाहिमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 फलशाली [नृ] त्रि, (फलेन शालते श्रावते इति ।
 शाल् + शिनिः ।) फलाश्रयः । यथा,—
 “परममवेतधालवर्धनफलशालित्वं कर्मत्वम् ॥”
 इति कर्मलक्षण्ये सारमञ्जरी ॥
 फलशैशिरः, पुं, (शिशिरं प्राप्तमस्य अण् शैशिरम् ।
 फलं शैशिरं यस्य ।) वदरवृक्षः । इति राज-
 निर्वहणः ॥
 फलश्रुतिः, स्त्री, (फलस्य कर्मफलस्य श्रुतिः श्रव-
 णम् ।) कर्मफलश्रवणम् । यथा,—
 “फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् ।
 श्रेयो विवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनम् ॥”
 अपि च ।
 “वेदोक्तमेव कुत्राणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे ।
 नैष्कर्म्यां लभते सिद्धिं रोचनायां फलश्रुतिः ॥”
 इति श्रीभागवते ११ स्कन्धः । इति मलमासतत्त्वम् ॥
 फलश्रेष्ठः, पुं, (फलानां फलवृक्षाणां श्रेष्ठः ।)
 आम्नवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 फलसः, पुं, पनसवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 फलस्नेहः, पुं, (फले स्नेहो यस्य ।) आखोटवृक्षः ।
 इति राजनिर्वहणः ॥
 फलहारी, स्त्री, काली । फलं हरति या छात्
 वसिति कर्मोपपदद्वन्द्वधातोः षणि ईप्प्रत्यय-
 निष्पन्नोऽर्थः शब्दः । सा ज्यैष्ठ्यपञ्चदश्यां बहु-
 फलाद्युपहारैः पूजनीया । यथा,—
 “ज्यैष्ठे मासि अमायां वै मध्याह्ने महेश्वरि ! ।
 पूजयेत् कालिकां देवीं नानाद्रव्योपहारकैः ॥
 तत्रैव क्षितपत्ने तु पञ्चदश्यां निशार्हके ।
 पूजयेच्च फलैर्लक्षैः शक्तितो वापि कालिकाम् ॥”
 इति मायातन्त्रे १७ पटलः ॥
 फला, स्त्री, किष्किरिष्ठाक्षुपः । इति राज-
 निर्वहणः ॥ (शमी । तत्पर्यायो यथा,—
 “शमी शक्तुफला तुङ्गा केशहन्ती फलाशिवा ।
 मङ्गल्या च तथा लक्ष्मीः शमीरः सार्विका
 सृता ॥”)
 फलाद्या, स्त्री, (फलेन आद्या वस्त्रा ।) काष्ठ-
 कदली । इति राजनिर्वहणः ॥
 फलाध्यक्षं, स्त्री, (फलानामध्यक्षमिव ।) राजा-
 दनवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४५ ॥ (कचित्,
 पुं । अस्य पर्यायः ।
 “राजादनः फलाध्यक्षो राजन्यः चौरिकापिव ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 फलानामधिकृते, त्रि ॥
 फलादनः, पुं, (फलानामदनेभञ्जकः । यद्वा,
 फलानां अदनं भक्षणं यस्य ।) शुकपत्नी ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ४० ॥ फलभञ्जके, त्रि ॥
 फलान्तः, पुं, (फलेषु सत्सु अन्तो नाशो यस्य ।)
 पंशः । इति शब्दमाला ॥
 फलानां, स्त्री, (फलमग्नं यस्य ।) वज्राग्नम् । इति
 राजनिर्वहणः ॥ (यथा, सृष्टे स्त्रवस्थाने ४६ अ ।
 “मयं मद्योचितानान् सन्ममांसेषु पूजितम् ।
 यमदपानागुदकं फलानां वा प्रशस्यते ॥”) ॥

फलान्तः, पुं, (फलमग्नमस्य ।) अग्नवेतसः ॥ इति
 राजनिर्वहणः ॥
 फलाधीनं [नृ] त्रि, (फलं अर्धयते इति । अर्ध +
 शिनिः ।) फलकामी । यथा,—
 “मन्त्रैस्तु कर्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः ।
 फलार्थिभिस्त्वप्रतिष्ठं यस्मान्निष्फलमुच्यते ॥”
 इति मठप्रतिष्ठातत्त्ववृत्तद्वयश्रीवर्षपञ्चरात्रीय-
 सङ्कर्षणकाण्डीयवचनम् ॥
 फलाशनः, पुं, (फलानन्नातीति । अश + ल्युः ।)
 शुकपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ फलभञ्जके, त्रि ॥
 फलासङ्गः, पुं, (फलेषु आसङ्गः ।) फलासक्तिः ॥
 यथा,—
 “यद्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतपो निराश्रयः ।
 कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्यायः ॥
 फलिः, पुं, (फल + इन् ।) मत्स्यविशेषः । फलु इ
 इति भाषा । अस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । गुरु-
 त्वम् । स्निग्धत्वम् । वलकारित्वम् । शुक्रवर्द्धन-
 त्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 फलिका, स्त्री, (फलमस्या अस्तीति । फल + टन् ।
 टाप् ।) निष्पावी । इति राजनिर्वहणः ॥ (फला
 स्तार्ये कनि अत इत्वम् । शरादेरग्नभागः ।
 यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३३५ ।
 “न प्रायसं कराम्यां हृदयान्नापेहि वित्तुवे
 बाधाम् ।
 त्वं मम भगवस्थितकुसुमायुधविशिख-
 फलिकेव ॥”)
 फलितं, त्रि, (फल + तारकादित्वात् इतच् ।)
 फलमस्य जातम् । इति सप्तबोधयाकरणम् ॥
 (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । १२ ।
 “संपश्यन् विविधान् देशान् लोकांश्च वित्त-
 धर्मिणः ।
 वनानि पादपांश्चैव जैत्राणि फलितानि च ॥”)
 वृक्षे, पुं । इति धरणिः ॥ शैलेये, स्त्री । इति
 राजनिर्वहणः ॥
 फलिनी, त्रि, (फलानि वन्त्यस्येति । फल +
 “वृक्षलमन्त्राणि ॥” उणा० २ । ४६ । इति
 इतच् ।) फलवान् । इत्यमरः । २ । ४ । ७ ॥
 पनसे फलवति वृक्षे च पुं । इति राज-
 निर्वहणः ॥
 फलिनी, स्त्री, (फलमस्या अस्तीति । इतः ।
 डीप् ।) प्रियङ्गुवृक्षः ॥ (पर्यायोऽस्ति यथा,—
 “प्रियङ्गुः फलिनी कान्ता जता च महिलाश्रया ।
 गुन्दा गुन्धफला श्यामा विष्णुक्सेनाङ्गना
 प्रिया ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 यथा, रघौ । ८ । ६१ ।
 “मिथुनं परिकल्पित त्वया
 सप्तकारः फलिनी च नन्मिमी
 अविधाय विवाहवृत्क्रिया-
 मनयो रम्यत इत्यस्यामृतम् ॥”)
 अमिश्रितवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १३६ ॥

फली, [नृ] त्रि, (फलमस्यास्तीति । फल + इति ।)
 फलयुक्तवृक्षादिः । इत्यमरः । २ । ४ । ७ ॥
 फली, स्त्री, (फलमस्यस्या इति अर्थ आदिभ्यः
 अच् । स्त्रियां डीप् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ७ ॥ (यथा, नैद्यकरतमालायाम् ।
 “विष्णुक्सेना प्रिया कान्ता प्रियङ्गुः फलिनी-
 फली ॥”
 फलि + वा डीप् ।) फलिमतुल्यः । इति शब्द-
 माला ॥
 फलयः, पुं, सतामेदः । इत्युणादिकीयः ॥
 फलेग्रहिः, पुं, (फलं गृह्णातीति । फल + ग्रह +
 “फलेग्रहिरात्मभरिश्च ॥” ३।२।२६ । इति उप-
 पदस्य यदन्तत्वं ग्रहेरिन् प्रत्ययश्च निपात्यते ।)
 यथासमयं फलधरवृक्षः । ऋतुप्राप्तौ फलानि
 गृह्णाति धारयतीति फलेग्रहिः । शक्तुत्तमादि-
 त्यादिना इः कृत्वे फले इति निर्देशात् एकारः ।
 किंवा फले गृह्णाति इति फलेग्रहिः कर्मण्य-
 धारविषया निपातनात् सप्तम्या अलुक् लुकि
 फलग्रहिश्च फलेग्रहिः फलग्रहिरिति वाच-
 स्यति । इह ग्रहिर्धारणार्थः स्त्रीकारार्थश्च
 अत्र धारणार्थे वृत्त एव रूपिः । स्त्रीकारार्थं
 तु क्रियाशब्देनैव यथा फलेग्रहीन् हंस वन-
 सतीनामिति भट्टिः ॥ इति रायसकुटादयः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ फलग्रहणकर्त्तरि, त्रि ॥
 फलेयाहिः, पुं, (फले गृह्णातीति । ग्रह् + इन् ।
 एयोदरात् वृद्धिः । निपातनात् सप्तम्या अलुक् ।)
 फलेग्रहिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 फलेन्द्रः, पुं, (फलेन इन्द्रः ऐश्वर्यशालीव । वृष्ट-
 फलत्वादेवास्य तथात्वम् ।) वृष्ट्यम्नः । तत्-
 पर्यायः । नन्दः २ राजगन्धुः ३ महामला ४
 सुरभिपत्रा ५ महानग्नः ६ । अस्य गुणाः ।
 स्वादुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । गुरुत्वम् । रोचन-
 त्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
 फलेपुष्पा, स्त्री, (फले फलमुखे पुष्पं यस्याः ।
 सप्तम्या अलुक् ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । गुमा इति
 हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । श्लोका २ श्लोकपुष्पी
 ३ । अस्या गुणाः । गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् ।
 रुच्यत्वम् । उष्णत्वम् । वातपित्तकारित्वम् ।
 चारत्वम् । लवणत्वम् । स्वादुपाकत्वम् । कटु-
 त्वम् । भेदकत्वम् । कफामकामलाशोचतमक-
 श्वासज्वरनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
 फलेरुष्टा, स्त्री, (फले रोष्टतीति । रुष्ट + कः ।
 सप्तम्या अलुक् ।) पाटलिवृक्षः । इत्यमरः ।
 २ । ३ । ५४ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “पाटलालिप्रिया स्याती ताम्रपुष्पी फलेरुष्टा ।
 कामदूती कुवेराक्षी कुम्भी तोयाधिवासिनी ॥”
 इति वैद्यकरतमालायाम् ।)
 फलेसक्तः, त्रि, (फले सक्त आसक्तः ।) फलासक्तः ।
 फलकामी । यथा, भगवद्गीतायाम् ।
 “युक्तः कर्मफलं तद्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठि-
 कीम् ॥
 अयुक्तः कामकारेण फलेसक्ती निवध्यते ॥”

फलगुः

‘फलेषक्तः मम फलायेदं कर्म करोमीत्येवं फले-
सक्तो नितरां बन्धं प्राप्नोति ।’ इति मलमाच-
तत्त्वम् ॥

फलोत्तमा, स्त्री, (फलेषु उत्तमा ।) काकली-
द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुग्धिका । तत्-
पर्यायो यथा,—

“उत्तमा दुग्धिका दुग्धी फलोत्तमा फलित्यपि ॥”
इति वैशकरत्नमालायाम् ॥

फलोत्पत्तिः, पुं, (फलाय उत्पत्तिरस्य । प्रशस्त-
फलानां उत्पत्तिरत्र वा ।) आम्बुवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

फलोदयः, पुं, (फलस्य उदयो यत्र ।) लाभः ।
सुरालयः । हर्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
(फलस्य उदयः ।) फलोत्पत्तिः । यथा, रघुः ।
“सोऽहमाजम्भसुहानामाफलोदयकर्मणाम् ।
आससुद्रक्षितोऽशानामानाकरधवर्तनम् ॥”

फल्कः, पुं, (फल निष्पत्तौ + “कदाधाराविफलभ्यः
कः । ” उणा० ३।४।० इति कः ।) स्रज्जत्र कलिभ्य
इति पाठस्य विकल्पितत्वात् बाहुलकात् क
इत्येके ।) विसारिताङ्गम् । इत्युणादिकोषः ॥

फल्गु, त्रि, (फल निष्पत्तौ + “फलपाटिनमि-
मनिजनामिति । ” उणा० १ । १६ । इत्युः गुगा-
गमस्य ।) असारम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥
(यथा, माघे । ३ । ७६ ।

“तरीषु तत्रत्यमफलगु भाण्डं
सांयानिकानावपतोऽभ्यनन्दत् ॥”)

निरर्थकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
देवीभागवते । ५ । १५ । ३२ ।

“न फल्गुवाक्यैः प्रतिबोधनीयो

राजा तु वीरैरिति नीतिशास्त्रम् ॥”

सामान्यम् । चन्द्रम् । यथा, भागवते । १।१३।४०।

“अष्टस्तानि सद्यस्तानामपदानि चतुष्यदाम् ।

फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम् ॥”)

फल्गुः, स्त्री, (फल निष्पत्तौ + उः । गुगागमस्य ।)
गयास्यनदीभेदः । तस्या माध्याह्नादि यथा,—
साहस्रोऽश्वत्थं सानं गयायां परिकीर्तितम् ।
पञ्चकोशं गयास्येवं क्रोशमेकं गयाशिरः ॥

तत्र पिण्डप्रदानेन तन्निर्भवति शाश्वती ।

गुगागमनाईनाचेव कूपासोत्तरमाभसात् ॥

एतद्वयाशिरः प्रोक्तं फल्गुतीर्थं तदुच्यते ।

तत्र पिण्डप्रदानेन पिठव्यां परमा गतिः ॥

पृथिव्यां यानि तीर्थानि ये समुद्राः सरांसि च ।

फल्गुतीर्थं गमिष्यन्ति वारमेकं दिने दिने ॥”

इति गारुडं २३ अध्यायः ॥

अन्यतु गयाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ काकोडुम्बरिका ।

इत्यमरः ॥ काकडुसुर इति भाषा ॥ (अस्याः

पर्यायो यथा,—

“भद्रा मलपूः फल्गुः स्यात् काकडुम्बरिका च

सा ॥”

इति वैशकरत्नमालायाम् ॥

अस्या गुणाः । गुह्यत्वम् । ग्राह्यत्वम् । श्रौत-
त्वम् । खादुत्वम् । तन्निकारित्वम् । इति

फाः

राजवल्लभः ॥ रेणुभेदः । फागु इति प्रसिद्धः ।
मिथ्यावाक्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वस-
न्तर्तुः । इति जटाधरः ॥

फल्गुदा, स्त्री, (फल्गुरिति नाम ददाति धारय-
तीति । दा धारणे + कः ।) गयानदी । यथा,
“तत्र देशे गया नाम पुण्यदेशोऽतिविश्रुतः ।

नदी च फल्गुदा नाम पितृणां स्वर्गदायिनी ॥”

इति बृहद्ब्रह्मपुराणे ५६ अध्यायः ॥

फल्गुनः, पुं, (फलति कार्यादिकमस्मादिति ।

फल निष्पत्तौ + “फलेगुंक् च । ” उणा० ३ ।

५६ । इति उन्नन् गुगागमस्य । फल्गुन्या

फल्गुनीनञञ् जातः इति वा । “अविष्टा

फल्गुन्यनुराधेति ॥ ४।३।३४। इति जातार्थ-

प्रत्ययस्य लुक् । “लुक् तद्धितलुकि । ” १।२।४६।

इति स्त्रीप्रत्ययस्य च लुक् । एतन्निश्चितस्तु

फाल्गुनशब्दे द्रष्टव्यः ।) अर्जुनः । फाल्गुन-

मासः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (फल्गुनी-

भये, त्रि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

फल्गुनालः, पुं, (फल्गुनेन अलतीति । अल् +

अच् ।) फाल्गुनमासः । इति भूरिप्रयोगः ॥

फल्गुनी, स्त्री, (फल्गुन + गौरादित्वात् ङीष् ।)

नक्षत्रविशेषः । तच्च पूर्वफल्गुनी उत्तर-

फल्गुनी च । इति भरतधृतगोवर्धनानन्दः ॥

(यथा, महाभारते । ४ । ४२ । १६ ।

“उत्तराभ्यां पूर्वार्धाभ्यां फल्गुनीभ्यामहं दिवा ।

जातो हिमवतः पृथे तेन मां फाल्गुनं विदुः ॥)

काकोडुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (फल्-

गुन्या जाता । अविष्टाफल्गुनीति अयो लुकि

लुक् तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य च लुकि फल्-

गुन्यभाषाभ्यां टानौ वक्तव्यौ इति वार्तिकोक्त्या

टः । टित्वात् ङीष् ॥)

फल्गुवाटिका, स्त्री, (फल्गूनां वाटोव इवार्थे

कन् ।) काकोडुम्बरिका ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

(“गुणादयोऽस्याः काकोडुम्बरिकाशब्दे ज्ञेयाः ॥”)

फल्गुवृत्ताकः, पुं, (फल्गुना वृत्तेनाकायति

श्रोभते इति । आ + कै + कः ।) श्लोनाक-

प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

फल्गूतुसवः, पुं, (फल्गूनासुतुसवः ।) फल्गु-

करणकगोविन्दोत्सवः । दोलयात्रा इति

ख्यातः । यथा, दोलयात्रापद्धतिः ।

“गोविन्दानुग्रहीतन्तु यात्राङ्गं तत् प्रकीर्तितम् ।

फल्गूतुसवं प्रकुर्वीत पञ्चाङ्गानि त्रिधाणि वा ॥”

फल्गु, स्त्री, (फलाय हितमिति । फल + यत् ।)

कुसुमम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फलकौ [न्] पुं, (फलकः फलकस्तदाकारोऽख्य-

स्येति । इनि ।) मत्स्यविशेषः । इति शब्द-

माला ॥ फलइ इति भाषा ।

फलफलः, पुं, स्रपवातः । इति जटाधरः ॥ कुलार

वातास इति भाषा ॥

फाः, पुं, सन्तापः । निष्कलभाषणम् । यथा,—

“फिः कोपे फाश्च सन्तापे तथा निष्कलभाषणे ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

फाखः

वृद्धिः । बर्हकः । यथा “फा वृद्धौ बर्हके
पुमान् ।” इति विश्वः ॥

फाटकी, स्त्री, (स्फुट + शुल् । ङीष् । एषोदरा-

दित्वात् साधुः ।) स्फुटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

फाणिः, स्त्री, (फाण्यतीति । फण गतौ + णिच् +

इन् ।) गुडः । करम्मः । इत्युणादिकोषः ॥

फाणितं, स्त्री, (फण गतौ + णिच् + क्तः ।) अर्द्धा-

वर्जितेक्षुरसः । फेणीति ख्यातम् । इत्यमर-

भरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १३।६।२३।

फल्गुनी पूर्वसमये ब्राह्मणानामुपोषतः ।

भक्ष्यान् फाणितसंयुक्तान् दत्त्वा सौभाग्य-

वृच्छति ॥”)

अस्य गुणाः । गुह्यत्वम् । अभिव्यन्दित्वम् ।

वृंहणत्वम् । कफशुक्रलत्वम् । वातपित्तश्रमनाश्रि-

त्वम् । मूत्रवस्तिविशोधनत्वम् ॥ * ॥

“इक्षो रसस्तु यः पक्वः किञ्चिद्गो बह्वद्रवः ।

स एवेक्षुविकारेषु ख्यातः फाणितसंज्ञया ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(यथा च ।

“शिराहर्षेऽङ्गनं कुप्यात् फाणितं मधुसंयुतम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहे नेत्ररोगाधिकारे ॥

“फाणितं शक्तवः सर्पिर्दग्धिमण्डोऽन्तकाक्षिकम् ।

तर्पणं मूत्रकृच्छ्रसुदावर्णहरं पिवेत् ॥”

इति चरके मूत्रस्थाने २३ अध्याये ॥)

फाण्टं, त्रि, (फण्यते स्मेति । फण गतौ + “चुव-

स्यान्तध्वान्तेति । ” ७ । २ । १८ । इति निपा-

तनात् साधुः ।) अनायासकृतम् । इत्यमरः ।

७ । १ । ६४ ॥ कदायमेदः । यथा,—

“चिभोष्णतोये नृदितः फाण्ट इत्यभिधीयते ।”

अपि च ।

“सुसुद्रथपले सम्यक् जलमुष्णं विनिःक्षिपेत् ।

पाने चतुःपलमिति ततस्तु साधयेज्जलम् ॥

सौभ्यं चूर्णद्रवः फाण्टो भिद्यगभिरभिधीयते ॥”

इति वैद्यकपरिभाषा ॥

(तथास्य प्रस्तुतविधिः ।

“सद्योऽभिष्णु पृतस्तु फाण्टन्तस्मानकल्पने ॥”

इति वाभट्टकल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

फालं, स्त्री, (फलाय श्रयाय हितम् । फल + अल् ।

यदा, फल्यते विदार्यते भूमिरनेनेति । फल +

घञ् ।) हलोपकरणम् । इति मेदिनी । ले, ३४॥

फालः, पुं, (फल्यते विदार्यते च्चमनेनेति ।

फल + करणे घञ् ।) लाङ्गलस्यभूमिविदारक-

जौहः । फल्यते विशीर्यते नृमिरनेन सः ।

तत्पर्यायः । हविकः २ । इत्यमरः । २।६।१३॥

क्षपकः ३ । फलम् ४ । इति भरतः ॥ हवि-

का ५ । फालम् ६ । इति सुकटः ॥ कुशिकम् ७ ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५५ ॥ महादेवः । वल-

देवः । कार्पासवस्त्रे, त्रि । इति मेदिनी । ले, ३४ ॥

नवविधद्विधान्तर्गताष्टमद्वयम् । तस्य विधि-

र्यथा । बृहत्सतिः ।

“आयसं द्वादशपलवटितं फालमुच्यते ।

अथाङ्गलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गलवस्तरम् ॥

फाल्गु

अमिवर्गं ततश्चौरो जिज्ञया लेहयेत् सकृत् ।
न दग्धश्चेच्छुद्धिमियादयथा तु स ह्यीयते ॥”
चौरोश्च गोचौरः । गोचौरस्य प्रदातव्यं तप्त-
फालावलेहनमिति स्मृतिरिति मैथिलाः ॥
अत्रापि त्वमग्ने इत्यादिमन्त्रानन्तरं आयसं
लेलिहानस्य जिज्ञयापि समादिशेदिति पिता-
महोक्तेः प्राङ् विवाकशोर्ध्याभ्यामग्न्याभिमन्त्रणं
कार्यम् ॥३॥ तत्र प्रयोगः । लौकिकचत्वारिंश-
त्तोलकमितं लौहघटितमयवमध्यात्मकाङ्गुलाष्ट-
दीर्घं तवाविधयतुरङ्गुलप्रस्तारं फालमग्नौ ताप-
येत् । तत्र प्राङ् विवाको धर्मावाहनादिहवनान्तं
कर्म हत्वा दक्षिणां दत्त्वा,—
‘ॐ त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्वश्च यज्ञेषु हृयसे ।
त्वं सुखं सर्वदेवानां त्वं सुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥
जटस्स्योऽथ भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम् ।
पापं पुनासि वै यत्नात्तस्मात् पावक उच्यते ॥
पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्मन् भव पावक ! ।
अथवा शुभभावेन शीतो भव हुताशन ! ॥
त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि साचिवत् ।
त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥
यवहाराभिश्चोऽर्थं मातुषः शुद्धिमिच्छति ।
तदेनं संशयादस्माद्धर्मेतस्मात्तुमर्हसि ॥’
इत्येतेः फालस्यमग्निं अभिमन्त्रयेत् । शोध्यस्तु
प्रतिज्ञापत्रं शिरसि निधाय ।
‘त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ! ।
साचिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं करे मम ॥’
इत्यनेनाभिमन्त्र्य अमिवर्गं फालं जिज्ञया सक्त-
क्षित्यात् न दग्धश्चेत्तदा शुद्धः ।” इति द्रव्य-
तत्त्वम् ॥

फालकण्टः, त्रि, (फालेन कण्टः ।) फालेन कर्षित-
भूम्वादिः । यथा, मानवे । ४ । ४६ ।

“न मूर्ध्नं पथि कुर्वन्त न भस्मिन् न गोम्रजे ।
न फालकण्टे न जले न चित्वा न च पर्वते ॥”

फालाः, पुं, (फालयन्तीति । फल + लिच् + अच् ।)
जम्बीरबीजानि । इति दुर्गाटीकाटिप्पनीसप्त-
कुलचन्द्रः ॥

फाल्गुनः, पुं, (फलति निष्पादयतीति । फल् +
“फलेर्गु क् च ।” उणा० ३ । ५६ । इति उनन्
ततो गुक् । ततः प्रज्ञाव्यञ् । यदा फल्गुन्यां
फल्गुनीनचने जातः फल्गुनः । स एव । अयं
एतन्निरुक्तिर्यथा, महाभारते । ४ । ४२ । १६ ।
“उत्तराभ्याश्च पूर्वार्थां फल्गुनीभ्यामहं दिवा ।
जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः ॥”
गुडाकेशः । नदीचट्टचः । अर्जुनचट्टचः । तपस्य
मासः ॥ यथा,—

“फाल्गुनस्तु गुडाकेशे नदीषाश्चर्गभूरुहे ।
तपस्यसंज्ञे मासे तत्पूर्विमायाम् फाल्गुनी ॥”
इति द्रव्यनान्तवर्गे मेदिनी ॥

अतएव ।

“फाल्गुने गगने फेने गत्वमिच्छन्ति बम्बराः ।”
इति कारिका समलिका । अत्र अयत्नमिच्छ-
न्तीति अकारप्रक्षेपो भ्रान्तानाम् ॥ १ ॥

फाल्गु

(फाल्गुनी पौर्णमासी अस्मिन्निनि । “विभाषा
फल्गुनीश्रवणकार्तिकीचैत्रिभ्यः ।” ४ । २ । २३ ।
इति पञ्चे अण् ।)

वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गतैकादशमासः ।
फल्गुनीनचत्रयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन् मासे
सः । इति तु प्रायिकाभिप्रायम् । स च त्रिविधः ।
सुखचान्द्रो गौणचान्द्रः सौरश्च । यथा ।
कुम्भस्वरविप्रारब्धगुरुप्रतिपदादिदर्शान्तो मासो
सुखचान्द्रः । सुखचान्द्रफाल्गुनमासीयपौर्ण-
मास्यन्तः कृष्णप्रतिपदादिको मासो गौण-
चान्द्रः । कुम्भराशिस्वरविभोगोपलक्षितकाला-
त्मको मासः सौरः । इति सलमासतत्त्वम् ॥३॥
तत्पर्यायः । तपस्यः २ फाल्गुनिकः ३ फल्गुनः
४ । इत्यमरभरतौ ॥ वत्सरान्तकः ५ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥ तत्र जातफलम् ।

“प्रियंवदः सञ्जनवल्गभश्च
परोपकारी विमलाश्रयश्च ।

दाता नितान्तं प्रमदाभिलाषी

स्यात् फाल्गुने यस्य जनस्य जन्म ॥”

इति कोट्टीप्रदीपः ॥

अथ फाल्गुनकृत्यम् । तत्र माघ्यनन्तरं
फाल्गुनकृष्णपक्ष्यां कालशाकवास्तृकशाकोप-
करणान्नेन आहुं कर्तव्यम् ॥ ३ ॥ गौणचान्द्र-
फाल्गुनकृष्णचतुर्दश्यां शिवरात्रिचतुर्थम् । यद्दिने
प्रदोषनिशीथोभययापिनी चतुर्दशी तद्दिने
व्रतसुभययाप्रतुरोधात् । यदा पूर्वोदुर्निशीथ-
यापिनी परेदुः प्रदोषमात्रयापिनी तदा पूर्वो-
दुर्नितं प्रधानकालथाप्रतुरोधात् । यदा तु
पूर्वोदुर्न निशीथयापिनी परदिने प्रदोषयापिनी
तदा परदिने प्रदोषयापिनीति वचनात् ॥ ३ ॥
सुखचान्द्रफाल्गुनशुक्लद्वादशी गोविन्दद्वादशी ।
“फाल्गुने शुक्लपक्षस्य पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि ।
गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशनी ॥”
महापातकनाशकामो गङ्गायां स्नानमहं
करिष्ये । अत्र पद्मपुराणीयो मन्तः ।

“महापातकसंज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे ।
गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्नवि ॥”
फाल्गुनपौर्णमास्यां दोलयात्रा । तीर्थचिन्ता
मयी ब्रह्मपुराणम् ।

“नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् ।
फाल्गुन्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं ब्रजेत् ॥”
स्कन्दपुराणीयपुरुषोत्तममाहात्म्ये त्रिंशोऽध्याये ।
“फाल्गुन्यां क्रौडनं कुर्व्यात् दोलायां मम
भूपते ॥”

इति सत्यतत्त्वम् ॥

फाल्गुनाशुनः, पुं, (फाल्गुनादनुपघातं जायते
इति । अशु + जन् + ञ् ।) वसन्तकालः । इति
हारावली ॥ अर्जुनस्य कनिष्ठभ्राता च ॥

फाल्गुनिकः, पुं, (फाल्गुनी पौर्णमास्यस्मिन् मासे
इति । “विभाषा फाल्गुनीश्रवणेति ॥” ४ । २ ।
२३ । इति टक् ।) फाल्गुनमासः । इत्यमरः ।
१ । ४ । १५ ॥

फिरङ्गः

फाल्गुनी, स्त्री, (फल्गुनीभिर्युक्ता पौर्णमासी ।
“नचत्रेय युक्तः कालः ।” ४ । २ । ३ । इति
अण् । ततो ङीप् ।) फाल्गुनमासस्य पूर्वमा ।
इति मेदिनी । ने, ६६ ॥ पूर्वफल्गुनीनचत्रम् ।
उत्तरफल्गुनीनचत्रम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

फिः, पुं, पापः । निष्फलवाक्यम् । इत्येकाचर-
कोषः । कोपः । इति शब्दरत्नावली ॥

फिङ्गकः, पुं, (फिङ्ग इति शब्देन कायति शब्दा-
यते इति । कै + कः ।) पक्षिविशेषः । फिङ्गा
इति भाषा । तत्पर्यायः । कुलिङ्गः २ कलिङ्गः
३ धूम्याटः ४ । इति शब्दमाणा । षट्ङ्गः ५ ।
इत्यमरः ॥

फिरङ्गः, पुं, (फौ पापे क्रोधे वा रङ्गोऽनुरागो
यस्य ।) खनामख्यातन्त्रेच्छदेशः । यथा,—
“पूर्वाम्नाये नवशतं षट्शतीतिः प्रकीर्तिनाः ।
फिरङ्गभाषया मन्त्रास्तेषां संवाधनादुसुवि ।
अधिपा मण्डलानाश्च संग्रामेवपराजिताः ।
इरेणा नव षट् पञ्च लङ्गुजाश्चापि भास्विनः ॥”
इति मेरुतन्त्रे २३ प्रकाशः ॥

रोगविशेषः । अथ फिरङ्गस्य निरुक्तिमाह ।
“फिरङ्गसंज्ञके देशे बाहुल्येनैव यज्ञवेत् ।
तस्मात् फिरङ्ग इत्युक्तो याधिर्याधिविशारदेः ॥”
तस्य विप्रकण्ठं निदानमाह ।
“गन्धरोगः फिरङ्गोऽर्थं जायते देहिनां ध्रुवम् ।
फिरङ्गिणोऽतिर्वसर्गात् फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गतः ॥
याधिरागरुजो ह्येष दोषाणामत्र संक्रमः ।
भवेत्ता लक्षयेत्तेषां लक्षणेर्भिषगां वदः ॥”
फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गत इति विशेषार्थम् ॥ ३ ॥
रूपमाह ।

“फिरङ्गस्त्रिविधो ज्ञेयो वास्याभ्यन्तरतक्तया ।
बहिरन्तर्भवश्चापि तेषां लिङ्गानि च भुवे ॥
तत्र वाह्यः फिरङ्गः स्याद्विस्कोटसदृशोऽप्यरुक् ।
स्फुटितो ब्रणवद्देहः सुखसाध्योऽपि स स्मृतः ॥
सन्ध्याभ्यन्तरः स स्यादुभयोर्लक्षणेयुतः ।
कण्ठदोऽतिचिरस्यायी कण्ठाध्यतमश्च सः ॥”
उपद्रवान् आह ।

“कार्ष्णं बलक्षयो नासाभङ्गो वद्रेच मन्दता ।
अस्थिशोषोऽस्थिवक्रत्वं फिरङ्गोपद्रवा अमी ॥”
साध्यत्वादिकमाह ।
“बहिर्भवो भवेत् साध्यो नूतनो निरुपद्रवः ।
आभ्यन्तरस्तु कष्टेन साध्यः स्यादयमामयः ॥
बहिरन्तर्भवो जीर्णः क्षीणस्योपद्रवैर्युतः ।
योध्यो याधिरसाध्योऽयमित्युपद्रवैर्युतः पुरा ॥”

अथ फिरङ्गस्य चिकित्सा ।

“फिरङ्गसंज्ञकं रोगं रसः कर्पूरसंज्ञकः ।
अवशं नाशयेदेतद्दुष्टः पूर्वं चिकित्सकाः ॥
लिख्यते रसकर्पूरप्राशने विधिदत्तमः ।
अनेन विधिना खादग्मुखे शोथं न विन्दति ।
गोधूमधूर्तं संनीय विदध्यात् रश्मिकृपिकाम् ।
तप्तध्वे निःक्षिपेत् सतं चतुर्गुणमितं भिषक् ॥
ततस्तु गुटिकां कृष्यादयथा न स्यादग्नौ नष्टः ॥”

स्वल्पं लवणं तां वटीमवधत्तयेत् ॥
तन्तस्यार्थो यथा न स्यात्तथा ताममसा गितेत् ॥
ताम्नं भजयेत् पञ्चाङ्गाकाम्बलवर्गस्ययेत् ॥
नमसातपसध्यानं विधेयान् स्तोत्रविधेयम् ॥

इति कर्पूररसः ॥ १ ॥

पारदद्वन्द्वानः स्यान् खदिरद्वन्द्वमितः ।
आमारकरभक्षापि यावद्वद्वयोन्मितः ॥
द्वन्द्वयमितं चौद्रं खले सर्वं विनिःक्षिपेत् ।
नमस्तस्य सर्वस्य कृप्यान् सप्त वटीभिषक् ॥
म रोगी भजयेत् प्रातरैकैकाममुना वटीम् ।
नन्येदम्बलवर्गौ फिरङ्गस्य नश्यति ॥

इति मन्त्राग्निकावटी ॥ २ ॥

पारदः कर्ममात्रः स्यात्तावदेव हि मन्त्रकः ।
तद्युक्ता अक्षमात्राः स्युस्तेषां कृप्याश्च कच्छ-
लीम् ॥
तस्याः सप्त वटीः कृप्यान्ताभिर्दुर्मं प्रयोजयेत् ।
दिनानि सप्त तेन स्यात् फिरङ्गाक्तो - संशयः ॥
इति धूमप्रयोगः ॥ ३ ॥

पीतपुष्पवलापनरसैश्च मितं रसम् ।
इक्ष्वाभ्यां मर्दयेत्तावन् यावन् सती न दृश्यते ॥
ततः संस्त्रिदयेद्वत्तादेवं वासरसप्तकम् ।
त्वक्क्षेपयमन्त्रश्च फिरङ्गस्तेन नश्यति ॥ ४ ॥
चूर्णयेन्निम्बपत्राणि पथ्यां निम्बाष्टमांसिकाम् ।
धार्वाश्च तावतीं रात्रिं निम्बाष्टाद्विभागिकाम् ॥
शाण्डमानमिदं चूर्णमश्रीवाद्दम्बसा सह ।
फिरङ्गं नाशयत्वैव वाक्षमाभ्यन्तरं तथा ॥ ५ ॥
तोषणीभवं चूर्णं शाण्डमानं समाक्षिकम् ।
फिरङ्गयाधिनाशाय भजयेत्क्षेपयं त्यजेत् ॥
नवयं यदि वा त्यक्तुं न शक्नोति तदा जनः ।
सैन्धवं च हि भुञ्जीत मधुरीपरसं हि तत् ॥ ६ ॥
अर्द्धकर्मितं स्रुतं कुर्याद्वत्तैः सह ।
खले विमर्दयेत्तत्र पक्षाद्वं गुग्गुलुं क्षिपेत् ॥
तत्रार्ककरं कृष्टं त्रिफलाश्च पृथक् पृथक् ।
अर्द्धकर्मितं सर्वं चूर्णयित्वा तु निःक्षिपेत् ॥
तत् सर्वं मधुवर्षिणीं द्विपलाभ्यां पृथक् पृथक् ।
मर्दयेदपि तत् स्वादेश्ठकर्मितं रसम् ॥

अतः फिरङ्गरोगेत्यस्यावश्यं विनश्यति ।
अप्योऽपि चिरजातोऽपि प्रशाम्यति महात्रयः ॥
यत्नश्च यतः शोथो मुखस्य च न जायते ।
वर्जयेद्वत्तवमेकविंशतिवासरान् ॥ ७ ॥

इति फिरङ्गाधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ।
फिरङ्गरोटी, खो, (फिरङ्गप्रिया रोटी । फिर-
ङ्गाणां रोटीति वा ।) रोटीकाविशेषः ।
पाण्डुरोटी इति पाण्डुरटि इति च भाषा ।
सा तु तातस्याववा मन्त्रैरस्य रसेन मधुरिका-
जनेन वा मिश्रिता गोधूमकणिकामधिक-
कालतप्तं संमर्दं गोलाकारं स्रुतं स्रुतं
निम्नाय तद्वरपाकेन निष्पादिता भवति । इति
पाकरावेष्टरः ॥

फिरङ्गिणी, खो, (फिरङ्गदेशो जगत्स्थानवेना-
स्यस्या इति । फिरङ्ग + इनि । ङीप् ।)
फिरङ्गदेशोद्वयनारी । यथा,—

“गन्धरोमः फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां ध्रुवम् ।
फिरङ्गियोऽतिसंस्मर्ता फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गतः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

फिरङ्गी [न] पुं, (फिरङ्ग + इनिः ।) फिरङ्ग-
देशोद्वयपुरुषः । अस्य प्रमाणं पूर्वशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

फुः, पुं, मन्त्रकम् । तुच्छवाक्यम् । इति विश्वः ॥
फुकाः, पुं, (फुनास्त्ववाक्येन कायति शब्दायते इति ।
फु + कै + क ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
फुटः, त्रि, (स्फुटतीति । स्फुट + कः । एषोदरा-
दित्वात् साधुः ।) सर्पफणा । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ३८१ ॥

फुटत, य, अनुकरणशब्दः । इति फुत्कारशब्द-
दर्शनम् । (यथा, “वालः पयसा दम्भोदधपि
फुत्तव्यं भजयति ॥” इति प्राचः ॥) तुच्छ-
भाषणम् । इति कैचित् ॥

फुत्कारः, पुं, (फुदित्यक्तशब्दं करोतीति । क +
टः ।) अग्निः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फुत्कारः, पुं, (क + भावे घञ् । फुदित्यक्तशब्दस्य
कारः करणम् ।) फुत्कारणम् । फु इति फुक्
इति च भाषा । फुत्कारवति पावके आहुति-
निधौ यथा, तियादितत्त्वे ।
“अल्पे रुचौ सस्फुलिङ्गे वामावर्त्ते भयानके ।
आर्द्रकाष्ठैः समुत्पन्ने फुत्कारवति पावके ॥
कृष्णाक्षिणि सुदुर्गन्धे तथा लिहति मेढिनौम् ।
आहुतिं बुडुयाद्व्यस्तु तस्य नाशो भवेद्-
ध्रुवम् ॥”

फुत्कृतिः, स्त्री, (फुदित्यक्तशब्दस्य कृतिः कर-
णम् ।) फुत्कारः । यथा, कायचन्द्रिका ।

“स्फुर्लुत्फुत्कृतिभीतिस्मृमममत्कारस्फुरतु-
सम्भूता ॥”

फुप्फुसः, पुं, पुष्पफुसः । कोष्ठविशेषः । स च हृदय-
नाडिकासंलग्नाशयविशेषः । फ्याप्डा फुल्का
कापासे इति च लोके । इति मुद्रतः । यथा,—
“स्थानान्यामाभिपक्रानां सूत्रस्य रुधिरस्य च ।
हृदयुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥”

इति माधवकरः ।

अस्य शाखा । “आमस्य स्थानं आमाशयः ।
नाभिरुद्धं । अग्नेः स्थानं पचमानाशयः ।
नाभिमध्यम् । पक्वस्य स्थानं पक्वाशयः नाभे-
रग्रः । सूत्रस्य स्थानं वक्षिः । रुधिरस्य स्थानं
यक्षुर्ग्रीहानौ । हृत् हृदयं हृत्तरुपाकमल-
वद्वयः शोणितमलसज्जः उल्लुकः स चान्तरेश
यवस्थितः पुरीयाधानम् । फुप्फुसः हृदयस्य
वामपार्श्वे फुप्फुस इति ख्यातः ।” इति विजय-
रचिनः ॥ (यथा च ।

“तदामे फुप्फुसः श्रीष्टा दक्षिणाङ्गे यक्षमन्तम् ।
उदानवायोराधारः फुप्फुसः प्रोच्यते पुष्पैः ॥”
इति पूर्वखले पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेऽष्टोक्तम् ॥

फुत्तिः, स्त्री, (फल + क्तिन् । “ति च ।” ७।४।८५।
इति व्यत उत ।) फलनम् । इति तुग्बोध-
याकरणम् ॥

फुल, विकासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) दृष्टी । लदयान्तः । विकास
इह कस्य गताविति दन्त्यान्तस्य घञि रूपम् ।
विपुल्वेनार्थान्तरवाचितया विकसनमित्यर्थः ।
फुलत मल्लीकलिका । इति दुर्गादासः ॥

फुलः, त्रि, (फुलतीति । फल + अच् । यद्वा,
फलतीति । नि फला विसरणे + क्तः । “आदि-
तश्च ।” ७।२।१६ । इति इडभाषः । “ति च ।”
७।४।८२ । इति उवम् । अनुपसर्गात् ।
फुलतीति । ८।२।५५। इति निष्ठातस्य लः ।)
विकसितः । इत्यमरः । २।४।८८ । (यथा, महा
भारते । १ । १२८ । ४१ ।

“जलस्य युग्मे च्छत्रं फुल्लैर्जलसहैकथा ॥”
पुण्यम् । फुल इति भाषा । यथा,—
“श्रीपञ्चम्यां श्रियं देवीं फुल्लैः संपूजयेत् सदा ॥”
इति कालिकापुराणम् ॥

फुल्लदाम, [न] स्त्री, (फुल्लानां पुण्याणां दाम इव ।)
द्वन्द्वोदः । यथा,—

“मो गौ नी तौ गौ शरह्यतुरगैः फुल्लदाम
प्रसिद्धम् ॥”

उदाहरणं यथा,—
“श्वल्लोकानां प्रकटितकपनं ध्वस्तमालोक्य कंसं
हृद्यचेतोभिस्त्रिदिववसतिभिर्योमिसंस्थैर्धि-

सुक्तम् ।
सुग्धामोदेन स्थगितदृष्टिशाभोगमाकृतभङ्गं
मौलौ दैवारेर्न्यपतदनुपमं स्वस्वरोः फुल्लदाम ॥”

इति द्वन्द्वोदमञ्जरी ॥

फुल्लफालः, पुं, (फुल्लं फलतीति । फल + अच् ।)
शूर्पवातः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

फुल्लरीकः, पुं, (फल + “फर्दरीकादयश्च ।” उणा०
४ । २० । इति ईकनुप्रत्ययेन निपातनान्
साधुः ।) देशः । सर्पः । इति संक्षिप्तवारा-
णसिंहः ॥

फुल्ललोचनः, पुं, (फुल्ले विकसिते लोचने यस्य ।)
नगविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रफुल्लनेत्र-
वृत्ति, त्रि ॥

फुल्लिः, स्त्री, विकाशः । इष्टातुकथने तिङ्वात्तिट्
वा इति संक्षिप्तवाराणस्य भावे इष्टप्रत्ययेन
नियमः ॥

फेणः, पुं, (स्फायते वर्धते इति । स्फाय + “फेन-
मीनौ ।” उणा० ३ । ३ । इति नक् फे-शब्दा-
देशश्च । मतान्तरे यत्वम् । दन्थनान्पाटस्तु
गरीयान् ।) फेनः । तरुद्रयोर्मण्डितबुद्बुदा-
कारवस्तु । फेना इति भाषा । यथा,—

“पयःफेनमिमा श्रूया दान्ता रुक्मपरिच्छदा ॥”
इति पुराणम् ॥

हिप्पीरः । इत्यमरः । २ । ८ । १०५ ॥ ननुद्र-
फेना इति भाषा । अस्य मृद्व्यगन्तस्य प्रमाणं
यथा,—

“हंसश्रेणो नदीतीरे गिरिदेः संप्रतीधरे ।
यथा वारसता मन्वा अन्तरे फेगमद्रता ॥”

इत्यमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्ती ।

फेन(न)पः, पुं, स्वयंपतितपद्मादिजीविमुनिविशेषः ।

यथा, श्रीभागवते । ३ । १२ । ४३ ।

“वैखानसा बालिखित्यौदुम्बराः फेनपा वने ।

न्यासे कुटीचकः पूर्वं वडोदो हंसनिज्जिह्वौ ॥”

“वने स्थिताश्चत्वारः । तत्र वैखानसाः अकृष्ट-

पथवृत्तयः । बालिखित्याः नवैश्वरे लब्धे पूर्व-

सञ्चितान्नव्यागिनः । औदुम्बराः प्रातरुत्याय

यां दिशं प्रथमं पश्यन्ति तत आहूतैः फला-

दिभिर्घोषन्ति । फेनपाः स्वयं प्रतिष्ठैः फला-

दिभिर्घोषन्ति । कुटीचकः स्वाश्रमधर्मप्रधानः ।

वडोदः कर्त्तृपिषर्ष्वनीहाय ज्ञानाभ्यासप्रधानः ।

हंसो ज्ञानाभ्यासनिष्ठः । निष्कयः प्राप्ततत्त्वः ।

एते च सर्वे वयोत्तरं श्रेष्ठाः ।” इति तट्टीकायां

श्रीधरस्वामी ॥ (फेयं पिबतीति । फेय + या +

कः । फेनपानकर्तारि, त्रि । यथा, महा-

भारते । १ । ६४ । २२ ।

“फेनपांच तथा वत्साम् हृहन्ति स्म मानवाः ॥”

फेणी(नी), स्त्री, (स्फायते वर्धते इति । स्फाय +

नक् । गौरादित्वात् ङीष् ।) स्नानमस्यातमिष्टान्न-

विशेषः । यथा, जीर्णमञ्जरी ।

“वटो वैश्वाराक्षवङ्गेन फेणी-

समं पर्यटः शिशुबीजेन याति ॥”

फेनुकारिणी, स्त्री, (फेनु करोतीति । कृ + णिनिः ।

ङीप् ।) तन्त्रविशेषः । यथा,—

“उक्ततभैरवं नारसिंहं हारभैरवम् ।

शिवकारं मलिन्याद्यमनिताङ्गादि यामलम् ॥

सिद्धयोगेश्वरं तन्त्रं योगिनीबालमस्वरम् ।

दृष्ट्वा कृत्वा विधिं फेनुकारिणीतन्त्रं विरच्यते ॥”

इति प्रथमश्लोकद्वयम् ॥

“फेनुकारिणीतन्त्र इयं संयोजिता

कृत्वा समस्तागमसारभूता ।

श्रुचोर्विनाशाय धनाय धर्म-

मोचाय सम्यक् प्रयतो नियोज्या ॥”

इति फेनुकारिणीतन्त्रस्य श्रेयश्लोकः ॥

फेनुकारीयः, पुं, तन्त्रविशेषः । तन्त्रसारादिचंग्रह्ये

फेनुकारीये इति शासनं लिखितम् ॥

फेनः, पुं, (स्फायते वर्धते इति । स्फाय + “फेन-

मौनी ॥” उक्ता ३ । १ । इति नक् केशब्दा-

देशश्च ।) फेयः । फेना इति भाषा । तनु-

पण्यायः । हिस्तीरः २ अलिकफः ३ । इत्य-

मरः । २ । ६ । १०५ । १ । हिस्तीरः ४ । इति

शब्दरत्नावली । अनुदकफः ५ चणद्यायः ६

फेनकः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः । स्फायते

फेनः स्फायी रु हठौ नाप्तीति णेनः निपात-

नात् सभुक् दन्त्यनान्तः । इत्यमरटीकायां

भरतः । अस्य दन्त्यनान्तस्य प्रमात्यान्तरं यथा,

“वानीरं गमनं फेनमनस्य दन्त्यनान्तितम् ।

याहुगेगमभिर्हन्ति केपफूहेनयान्वितम् ॥”

इति भरतनेनविरचितं सुचरित्रम् ॥

(यथा, रघुः । ११ । ११ ।

“मानङ्गनैः सहस्रोत्पतद्भि-

भिर्मागु दिक्षा पञ्च सप्तमङ्गनाम् ॥”

तरलद्रव्योपरिसमुत्पितवृद्धदाकारवस्तुमात्रम् ।

यथा, महाभारते । १ । ३ । ५२ ।

“भोः फेनं पिबामि यस्मिन्ने वत्सा मातृयां

स्तनान् पिबन्त उद्गिरन्ति ॥” ६ ॥ उग्रद्रव्यस्य

पुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३१ । २६ ।

“उग्रद्रव्यो महारान् फेनस्तस्य सुतोऽभवत् ॥”

फेनकः, पुं, (फेन + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)

फेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिष्टकविशेषः ।

अस्य गुणाः । लघुत्वम् । रुच्यत्वम् । शुक्ल-

कारित्वम् । पित्तवायुनाशित्वम् । इति राज-

वल्लभः ॥ (यथा च सुश्रुते । १ । ४६ ।

“हृदाः प्रथमतस्तृणं लघवः फेनकादयः ॥”

गात्रमार्ज्जनादिवत् क्रियाविशेषः । तस्य गुणः

यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।

“ऊर्जाः सज्जनयत्याशु फेनकः सौम्यलाघवे ।

कण्डूकोष्ठानिलस्तम्भमलरोगापहश्च सः ॥”

फेनका, स्त्री, (फेनेन कथ्यतीति । कै + कः ।

टाप् ।) जलपकतपुङ्गवचूर्णम् । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥

फेनदुग्धा, स्त्री, (फेन इव दुग्धं यस्याः ।) दुग्ध-

फेनीचुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

फेनलः, त्रि, (फेनोऽस्यस्येति । फेन + “फेना-

दिलच् ॥” ५ । २ । ६६ । इति चातु खच् ।)

फेनवान् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

फेनवान्, [त्] त्रि, (फेनोऽस्यस्येति । “फेनादि-

लच् ॥” ५ । २ । ६६ । इत्यत्र अन्यतरस्या-

मित्यनुवृत्तेः पक्षे मतुप् । मस्य वः ।) फेनलः ।

इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, महाभारते ।

३ । १४३ । २० ।

“तत्र सागरगा ह्यापः कौर्यमाथाः समन्ततः ।

प्रादुरासन् सुकलुषाः फेनवत्यो विशास्यते ॥”

फेनवाही, [न्] पुं, (फेनवत् सुभक्तं वहतीति ।

वह् + णिनिः ।) वस्तुम् । इति शब्दमाला ॥

फेना, स्त्री, (फेनोऽस्ति बाहुल्येनास्याः । फेन +

अच् । टाप् ।) चातलाक्षुपः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

फेनायं, स्त्री, (फेनस्यायम् ।) वृद्धयुग्मम् । इति

हारावली । २०५ ॥

फेनायमानः, त्रि, (फेनसुदमतीति । फेन + “फेना-

चेति वाच्यम् ॥” २ । १ । १६ । इत्यस्य वार्त्ति-

कोक्त्वा क्यङ् । ततः शानच् ।) उत्पितफेन-

द्रव्यादिः । फेन इव आचरति यः इत्यर्थे फेन-

शब्दात् रुप्रत्ययानन्तरं शानप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

(यथा, महाभारते । ६ । ३ । ३४ ।

“प्रतिश्रोतोवहा नवः वरितः शोचितोदकाः ।

फेनायमानाः कृपाय नर्हन्ति ह्यभा इव ॥”

फेनाशनिः, पुं, (फेन रसाशनिर्वचं यस्य । फेनेन

हवात्तरगाशनादेवास्य तथालम् ।) इन्द्रः ।

इति शब्दमाला ॥ (एतद्वृत्तान्तो यथा, देवी-

भागवते । ६ । ६ । ५५—५८ ।

“इति चिन्त्य ननुवा कथं कथं रिपुं रक्षे ।

अदेवं सर्वदा सर्वदेवेभ्यः दानवैरुपा ॥

यदि ह्यत्र न ह्यन्नाद्य वक्ष्यित्वा महाबलम् ।

न श्रेयो मम नूनं स्यात् सर्वथा रिपुरक्षयात् ॥

अपां फेनं तदापश्यन् सनुने पर्वतोपमम् ।

नायं शुक्लो न चादर्शयं न च शुक्लमिदं तथा ॥

अपां फेनं तदा शक्नो घग्नाह किल लीलया ।

परां शक्तिश्च सस्मार भक्ता परमया युतः ॥

स्तुतमाना तदा देवी स्वांशं फेने व्यधापयत् ।

वक्षं तदाहृतं तत्र चकार हरिचंयुतम् ॥

फेनाहृतं पविं तत्र शक्तश्चिप तं प्रति ।

सहसा निपपाताशु वषाहृत इवाचलः ॥”

फेनिका, स्त्री, (फेन इवाक्षतिरस्यस्याः । फेन +

ठन् । टाप् ।) पक्वान्नविशेषः । खाना इति

भाषा । यथा,—

“समिताया हताद्याया वर्त्तीर्दीर्घाः समाचरेत् ।

तास्तु सन्निहिता दीर्घाः पीठस्थोपरि धारयेत् ॥

वेक्षयेद् वेक्षणेनेता यथेका पर्यटौ भवेत् ।

ततश्चुरिकाया तासु संलस्यामेव कर्त्तयेत् ॥

ततस्तु वेक्षयेद्भूयः सट्टकेन च लेपयेत् ।

शालिपूर्णं हृतं तोयं मिश्रितं सट्टकं भवेत् ॥

ततः संहत्य तां कोर्म्यां विदधीत पृथक् पृथक् ।

पुनस्तां वेक्षयेत् कोर्म्यां यथा स्यात्कफकाक्षतिः ॥

ततस्तां सुपचेदाप्ये भवेद्युच्च पुटाः स्फुटाः ।

सुगन्धया शर्करया तदुद्दूलनमाचरेत् ॥

चिद्वेषा फेनिकानान्ती मण्डकेन समा युयैः ।

ततः किञ्चिद्गुरुरियं विशेषोऽयमुदाहृतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

फेनिलं, स्त्री, (फेनोऽस्यस्येति । फेन + “फेना-

दिलच् ॥” ५ । २ । ६६ । इति इलच् ।) कोलि-

फलम् । (अस्य पण्यायो यथा,—

“पुंसि क्षियाच्च कर्त्तुं नुर्वदरी कोलिमिदपि ।

फेनिलं कुर्वन् घोटा खीवीरं वदरं मष्टत् ।

अजप्रिया कुहा कोली विधमो भयकण्टका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मदनफलम् । सफेने, त्रि । इति मेदिनी ॥

(यथा, महाभारते । १ । १५३ । १० ।

“उष्णं नयं प्रपास्यामि फेनिलं खडिरं बहु ॥”

फेनिलः, पुं, (फेन + इलच् ।) अरिष्टहृत् ।

इत्यमरः । २ । ४ । ३१ ॥ हारिटा इति ख्यातः ॥

(अस्य पण्यायो यथा,—

“अरिष्टकस्तु माङ्गव्याः क्षण्वर्याश्चैवाधनः ।

रक्तवीर्यः पीतफेनः फेनिलो गर्भपातनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वदरहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रियां

टाप् । फलमाज्ञो । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे

३६ अध्याये ।

“अथपिष्टैः सुशीतैश्च फेनिलापघ्नवैक्षया ॥”

फेरः, पुं, (फे इति शब्दं राति गृह्णातीति । रा

ग्रहणे + कः ।) शृगालः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

फेरुडः, पुं, (फे इत्यक्षत्तशब्देन ररुतीति । ररु

+ अच् ।) शृगालः । इति उभयपत्रः ।

४ । ३५५ ॥

केरवः, पुं, (के इति रवो यस्य ।) शृगालः ।
इत्यमरः । २।५।५ ॥ (यथा, कथाचरितुसागरे ।
४७।५३ ।

“वृत्तां तरतां रक्ते नृतां चोत्तवाय सः ।

शूराणां केरवाणां भूतानां भवद्वयः ॥”

राक्षसः । इति मेदिनी । वे, ४४ ॥ धूर्ते हिंसे
च, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

केरः, पुं, (के इति शब्देन रौतेति । रज ध्वनी +

मितद्रादित्वात् ङुः ।) शृगालः । इत्यमरः ।

२।५।५ ॥ (यथा, भागवते । ८।१६।७ ।

“यद्येषु वेदतिथयो नाचिताः खलितैरपि ।

यदि निर्वान्ति ते नूनं केरराजगृहोपमाः ॥”

केल, ऋ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-सक्त०-सेट् ।) ऋ, अपि केलत् पि केलतुः ।

इति दुर्गादायः ॥

केलं, स्त्री, (केलते दूरे निक्षिप्यते इति । केल +

वञ् ।) सुक्तसमुज्झितम् । उच्छिद्यम् । इति

शब्दरत्नावली ॥

केलकः, पुं, (केल + खार्थे संज्ञायां वा कन् ।)

सुक्तसमुज्झितम् । इति जटाधरः ॥

केला, स्त्री, (केल्यते इति । केल + “गुरोश्च

हलः ।” १।३।१०३ । इति अः । टाप् ।)

सुक्तसमुज्झितम् । इत्यमरः । २।६।५६ ॥

केलिः, स्त्री, (केल + इत् ।) उच्छिद्यम् । इति

जटाधरः ॥

केलिका, स्त्री, (केलिरेव । खार्थे कन् ।) उच्छि-

द्यम् । केलिशब्दात् खार्थे णिकप्रत्ययेन

नियन्ता ॥

केली, स्त्री, (केलि + “कृदिकारादक्तिनः ।” इति

पक्षे ङीष् ।) सुक्तसमुज्झितम् । इति शब्द-

रत्नावली ॥

व

व, वकारः । स च त्रयोविंशत्यङ्गनवः । (पवर्गस्य

हृतीयवर्णश्च ।) तस्योच्चारणस्थानं व्योहः । इति

थाकरणम् ॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् ।

“उपपन्नानौधानामोहौ ॥”) तस्य स्वरूपं

यथा, कामधेयतन्त्रे ।

“वकारं श्रय चार्द्धङ्गि । चतुर्वर्गप्रदायकम् ।

शरन्नप्रतीकाशं पञ्चदेवमयं सदा ॥

पञ्चप्राणालकं वर्णं त्रिविधसहितं सदा ॥”

(वङ्गीयवर्णमालायामस्य स्वरूपमाह ।)

“त्रिकोणरूपिणी रेखा विष्णुशत्रुच्छरूपिणी ।

मात्रा शक्तिः परा ज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”

अस्य ध्यानं यथा,—

“नीलवर्णां त्रिनयनां नीलाम्बरधरां पराम् ।

नागहारोष्ण्णां देवीं द्विसृजां पद्मलोचनाम् ॥

एवं ध्यात्वा वकारं तत्सत्तं दृष्ट्वा जपेत् ॥”

तत्प्रणाममन्त्रो यथा,—

“विशक्तिरहितं वर्णं विविधान्तलेपितम् ।

स्वयं कुण्डलिनीं देवीं सततं प्रणमाम्यहम् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ २ ॥

अस्य नामानि यथा,—

“वो वनी भूधरो मार्गो वर्धरी लोचनप्रियः ।

प्रचेताः कलसः पक्षी स्थलगडः कपर्दिनी ॥

पृष्ठवंशो भयामातुः शिखिवाहो युगन्धरः ।

सुखविन्दुर्वल्ली घण्टा योद्धा त्रिलोचनप्रियः ॥

क्षेदिनी तापिनी भूमिसुगण्डिवलिप्रियः ।

सुरभिर्मुखविष्णुश्च संहारो वसुधाधिपः ॥

घण्टापुरं चपेटा च मोदको गगनं प्रति ।

पूर्वाषाढामध्यलिङ्गौ शनिः कुम्भलतीर्थकौ ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

वंहिष्ठः, त्रि, (अयमेधामतिशयेन बहुलः । बहुल +

“अतिशयने तमविष्ठनौ ।” ५।३।५५ । इति

इष्टम् । “प्रियस्थिरिति ।” ६।४।१५७ । इति

वंहि-आदेशः ।) अतिशयबहुलः । इत्यमरः ॥

(यथा, महाभारते । १२।३२८।३६ ।

“योऽङ्गिः संयोज्य जीमूतान् पर्यन्ताय प्रय-

च्छति ।

उद्दहो नाम वहिष्ठस्तृतीयः स सदागतिः ॥”)

वह्नीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन बहुलः ।

बहुल + “द्विवचनविभक्त्योपपदे त्रयीयसुनौ ।”

५।३।५७ । इति इयसुन् । “प्रियस्थिर-

स्फिरोरुबहुलेति ।” ६।४।१५७ । इति वह्नि-

आदेशश्च ।) अतिशयबहुलः । अयमनयो-

रतिशयेन बहुः इत्यर्थे बहुशब्दादीयसुप्रत्ययेन

नियन्तः । इति मुग्धबोधमतम् ॥

व, पुं, वरणः । कुम्भः । इति शब्दरत्नावली ॥

“वः पुमान् वरुणे सिन्धौ भगे तोये गतेऽपि च ।

गमने तनुचन्तानि पुंस्त्येव वपने स्तुतः ॥”

इति मेदिनी । वे, १ ॥ ३ ॥

तस्य साङ्केतिकनामानि यथा । युगन्धरः १

सुरभिः २ सुखविष्णुः ३ संहारः ४ वसुधा-

धिपः ५ । इति वीजवर्णाभिधानम् । भूधरः ६

दृशगडः ७ । इति रुद्रयामलौकतीनाभिधानम् ॥

अपि च ।

“वो वनी भूधरो मार्गो वर्धरी लोचनप्रियः ।

प्रचेताः कलसः पक्षी स्थलगडः कपर्दिनी ॥

पृष्ठवंशो भयामातुः शिखिवाहो युगन्धरः ।

सुखविन्दुर्वल्ली घण्टा योद्धा त्रिलोचनप्रियः ।

क्षेदिनी तापिनी भूमिसुगण्डिवलिप्रियः ।

सुरभिर्मुखविष्णुश्च संहारो वसुधाधिपः ॥

घण्टापुरं चपेटा च मोदको गगनं प्रति ।

पूर्वाषाढामध्यलिङ्गौ शनिः कुम्भलतीर्थकौ ॥”

इति तन्त्रान्तरम् ॥

व(व)क, इट कौटिल्ये । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-व्याप्त०-अक०-सक० च-सेट् ।) कौटिल्य-

मिष्टं कृटिलीभावः कृटिलीकरणश्च । इ, वक्ष्यते ।

इ, वक्ष्यते काष्ठं कृटिलं स्यादित्यर्थः । वक्ष्यते

काष्ठं कृटिलं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादायः ॥

व(व)कः, पुं, (व(व)कृते कृटिलीभवतीति । वकि +

अच् ।) एगोदरादित्वात् नलोपः ।) खनाम-

ख्यातपलिविशेषः । तत्पर्यायः । कङ्कः २ ।

इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥ दारवलिमुक् ३

कक्षेः ४ युक्तवायसः ५ दीर्घजङ्गः ६ वकोटः ७

गृहवलिप्रियः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ निष्ठितः

६ शिखी १० चक्रविहङ्गमः ११ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ तीर्थसेवी १२ तापसः १३ मीन-

घाती १४ रुवाध्यायी १५ गिखलाङ्गः १६

दाहिकः १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य

मांसस्य गुणाः ।

“शरारिवकवाकाश्च दाहूष्ठाः पवनापहाः ॥”

इति रत्नावली ॥

अपि च ।

“हंससारसकायाश्च वक्रकौशशरारिकाः ।

नन्दीमुखीसकादाश्च वक्राकायाः श्रवाः स्तुताः ॥

श्रवन्ते सलिले यस्यान् एते तस्यान् श्रवाः स्तुताः ॥

कुलेचराः श्रवाश्चापि कौशल्याः पादिनस्तथा ।

मनुस्या एते समाख्याताः पञ्चधानूपजातयः ॥

आनूपा मधुराः क्षिप्रधा गुरवो वह्निवाहनाः ।

क्षिप्रालाः पिच्छलाश्चापि मांसपुष्टिप्रदा भृशम् ॥

तथाभिधन्विनस्ते हि प्राचीरप्यथसमाः

स्तुताः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

खनामख्यातपुष्पवृक्षः । तत्पर्यायः । शिव-

वल्ली २ पाशुपतः ३ एकाङ्गीलः ४ वसुः ५ ।

इत्यमरः ॥ एकाङ्गीला इ वृकः ७ वसुकः ८

वसुकः ६ । इति तट्टीका ॥ वकपुष्पः १०

शिवमल्ली ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ काक-

शीर्षः १२ खूलपुष्पः १३ शिवप्रियः १४ काक-

नामा १५ वसुवृक्षः १६ खपूरकः १७ रक्त-

पुष्पः १८ सुनितरुः १९ अगस्तिः २० वङ्ग-

सेनकः २१ । इति रत्नमाला ॥ अगस्त्यः २२

शीघ्रपुष्पः २३ सुनिद्रमः २४ व्रणारिः २५

दीर्घफलकः २६ वक्रपुष्पः २७ सुरप्रियः २८ ।

“सितपीतनीललोहितकुसुमभेदाश्चतुर्विधो-

रगस्तिः ।

मधुरशिशिरदोषशमकासविनाशनश्च भूतघ्नः ॥”

तथा च ।

“अगस्ति शिशिरं गौल्यं त्रिदोषघ्नं श्रमापहम् ।

वलासकासवेवर्ण्यभूतघ्नश्च वलावहम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“अगस्ति कुसुमं शीतं चातुर्येकनिवारकम् ।

नक्तान्यनाशनं तिलं कषायं कटुपाकि च ।

पीनसद्येक्षपित्तघ्नं वातघ्नं सुनिभमैतम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।

“वासकस्य च पुष्पाणि वङ्गसेनस्य चैव हि ।

कटुपाकानि तिक्तानि कासक्षयकराणि च ॥”

इति राजवल्लभः ॥

“वकः पाशुपतश्चैव शिवापीडश्च सुप्रतः ।

वसुकश्च शिवाङ्गश्च शिवेष्टः क्रमपूरकः ॥

शिवमल्लिः शिवाङ्गादः शास्त्रवो रविसंमितः ।

वडवा

(शिवः । यथा, महाभारते तस्य सद्यःसनाम-
कोर्त्तने । १३ । १७ । १०६ ।
“वनि सो वडकी वृत्ती वकुलस्यन्दनन्दः ।
मारग्यो वो महाजत्रुरलीलस्य महौषधः ॥”)
व(व)कुला, स्त्री, (वकुल + टाप् ।) कटुका । इति
राजनिर्घण्टः ॥
व(व)कुली, स्त्री, (वकुल + गौरादित्वात् डीष् ।)
काकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
व(व)कूलः, पुं. (वकुल । पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
वकुलवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
व(व)कैशका, स्त्री, (वकाणां वकसस्त्वानां ईरुक्
गतियञ्च ।) वलाका । वातावर्जितशाखा । इति
मेदिनी । के. २. २२ ॥
वकोटः, पुं, वकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वठ, पेय्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) पेय्यमिह सामर्थ्यम् । वठति
वीरो योहुं समर्थः स्यादित्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥
व(व)डवा, स्त्री, (वलं वातीति । वल + वा + कः ।
टाप् । डलयोरैवात् लस्य डत्वम् ।) घोटकी ।
इत्यमरः । २ । ८ । ४३ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । २२२ । ४५ ।
“वडवानान् शुद्धानां चन्द्रांस्तुसमवर्षसाम् ।
ददौ जगद्देवः प्रीत्या सद्यसं हेमभूषितम् ॥”
अस्या दुग्धगुणा यथा,—
“रुक्षोष्णं वडवाक्षीरं वल्यं शोथानिलापहम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
वडवारूपधारिणी रुक्मपत्नी संज्ञा । यथा,
मार्कण्डेयपुराणे । ७७ । २३ ।
“रुक्मतापमनिच्छन्ती तेजसस्तस्य विभ्यती ।
तपस्यचार तत्रापि वडवारूपधारिणी ॥”
अस्या विशेषविवरणन्तु तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥
द्वितीया रुक्मपत्नी । इति कैपित् । यथा, भाग-
वते । ८ । १३ । ८—६ ।
“विवस्वतश्च हे जाये विश्वकर्म्मसुते उभे ।
संज्ञा ह्याया च राजेन्द्र ! ये प्रागभिहिते तव ॥
द्वितीया वडवामेके तासां संज्ञासुताक्षयः ।
यमी यमी आह देवन्ध्यायाश्च सुतान् शृणु ॥”)
अश्विनीनक्षत्रम् । इति ज्योतिषम् ॥ (नारी-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ दासी । यथाह नारदः ।
“भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाकृतः ॥”
वासुदेवस्य खनामखाता परिचारिका । इति
हरिवंशः । १५ । ३ ॥) वडवामिः । अस्मिन्-
पत्तिर्यथा,—
“अपाकाशगता देवाः क्रुद्धं दृष्ट्वा महेश्वरम् ।
प्रसीद जगतां नाथ ! कामे क्रोधं परित्यज ॥
इति स वदतां तेषाममराणां तदाननः ।
ललाटचक्षुःसम्भूतो भक्ताकार्योन्मनोभवम् ॥
ब्रह्मा क्रोधानलं शम्भोर्ध्वजन्तं सकलान् जनान् ।
वडवास्त्वपि चक्रे देवानां पुरतस्तदा ॥
वडवां तां तदा देवाः सौम्यां ज्वालासुखीं
सुभाम् ।

वडवा

दृष्ट्वा निर्विघ्नमनसो बभूवुः पूर्वपीडिताः ॥
वडवां तां समादाय तदा ज्वालासुखीं विधिः ।
सागरं प्रययौ लोकहिताय जगतां प्रभुः ॥
गत्वाय सागरं ब्रह्मा प्रोवाच परिपूजितः ।
यथावत्तेन विप्रेन्द्राः समयश्च निदेशयन् ॥
अयं क्रोधो महेशस्य वडवारूपेण लया ।
ज्वालासुखः सदा धार्यो वावन्न विलयाम्यहम् ॥
यदा त्वामहमागम्य वदामि सरितांपते ! ।
तदा त्वया परित्याज्यः क्रोधोऽयं वडवासुखः ॥
भोजनं भवतस्तोयमेतस्य तु भविष्यति ।
यन्नादेव विधायोऽयं यथा नो याति चान्तरम् ॥
इत्युक्तो ब्रह्मणा सिन्धुरङ्गीचक्रे तदा क्रुधम् ।
गच्छीतुं वडवावक्त्रं शम्भोश्चाश्रयमप्यहम् ॥
ततः प्रविष्टो जलधौ पावको वडवासुखः ।
वार्योवविद्धहंसस्य ज्वालामालातिदीपितः ॥”
इति कालिकापुराणे ४१ अध्यायः ॥
(नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । २२१ । २४ ।
“तमसा नर्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ।
वेसोपवेसा भीमा च वडवा चैव भारत ! ॥”
तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३ । २२ । २८ ।
“ततो गच्छेत् वडवां त्रिषु लोकेषु विद्यताम् ।
पश्चिमायान्तु सन्ध्यायां उपसृष्ट्य यथाविधि ॥”)
व(व)डवाकृतः, पुं, (वडवया दास्या कृतः ।)
पश्चदशदासान्तर्गतदासविशेषः । यथा,—
“भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाकृतः ॥”
इति नारदः ॥
वडवा दासी तप्तोभादङ्गीकृतदास्यः । इति
दायक्रमसंग्रहः ॥ कुत्रचित् वडवाभृतो वडवा-
हृतोऽपि पाठः ॥
व(व)डवामिः, पुं, (वडवायाः समुद्रस्थितायाः
घोटक्या सुखस्योऽभिः ।) समुद्रस्थामिः । (अस्य
विवरणन्तु वडवानलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
व(व)डवानलः, पुं, (वडवाया अनलः ।) वडवामिः ।
तत्पर्यायः । सलिलेन्वयः २ वडवासुखः ३ काक-
ध्वजः ४ वाणिजः ५ स्कन्दाभिः ६ लण्डुकु ७
काष्ठधुकु ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ और्वः
६ वाडवः १० । इत्यमरः । १२ । १५६ ॥ उर्वस्य
ऋषेरपत्यम् और्वः णः । वडवायां विद्यमानो
वाडवः णः । वडवाया अनलो वडवानलः ।
आधाराधेयभावसम्बन्धः । पुरा किल उर्वेण
सुनिना अयोनिजं पुत्रमिच्छता वक्षो मथितं
तत्र ज्वालामयः पुरुषो जातः स च समुद्रे
वडवासुखे अवस्थापितः । इति पौराणिकाः ॥
इति तट्टीकायां भरतः ॥ * तस्य विवरणं
यथा,—
“और्वस्तु तपसाविष्टो निवेश्योऽरुं हुताशने ।
ममत्येकेन दर्भेण सुतस्य व्रतधारिणम् ॥
तस्योऽरुं सहसा भित्त्वा ज्वालामाली ह्यनिन्दनः ।
जगतो दहनाकाङ्क्षी पुत्रोऽभिः समपद्यत ॥
और्वस्तोऽरुं विनिभेद्य और्वो नामान्तको-
नलः ।
दिग्धमिव लोकांस्तीन् कजे परमकोपनः ॥

वडवा

उत्पन्नमात्रस्योवाच पितरन्दीनया गिरा ।
क्षुधा मे वाधते तात ! जगद्भक्ते त्वजस्य माम् ॥
त्रिदिवारोहिभिर्ज्वालेवृक्षमालो दिशो दृष्ट ।
निर्दहन् सर्वभूतानि वृद्धे सोऽन्तकोऽनलः ॥
एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा मुनिमौर्वं समागतः ।
उवाच धार्यतां पुत्रो जगतस्त्वं दयां कुरु ॥
अस्यापत्यस्य ते विप्र ! करिष्ये स्थानमुत्तमम् ।
तथ्यमेतन्मम वचः शृणु त्वं वदतांवर ! ॥
और्व उवाच ।
धन्योऽस्मात्पुत्रोऽहोऽहोऽस्मि यन्नेऽत्र भगवान्
प्रिष्टोः ।
मतिमेतान्ददातोह परमाशुगृहाय वै ॥
प्रभातकाले संप्राप्ते काङ्क्षितये समागमे ।
भगवंस्तर्पितः पुत्रः कैर्हयैः प्राप्नुते सुखम् ॥
क्रुत्र वास्य निवासः स्याद्विजयान्तु किमात्मकम् ।
विधास्यतोह भगवान् वीर्यतुल्यं महौजसः ॥
वक्षोवाच ।
वडवासुखेऽस्य वसतिः समुद्रे वै भविष्यति ।
मम योनिर्जलं विप्र ! तत्र मे तोयदं सुखम् ॥
अत्राहमासे नियतं पितृन् वारिमयं हविः ।
तद्विस्तृतं पुत्रस्य विद्वज्जगन्मयं च तम् ॥
ततो युमान्ते भूतानां मेघवाहश्च पुत्रक ! ।
सहितौ विश्वरिष्यावो नियुराणकराविह ॥
एषोऽग्निरन्तकाले तु खलिलाशी मया कृतः ।
दहनः सर्वभूतानां सदेवासुररत्नसाम् ॥
एवमस्त्विति तं सोऽग्निः संवृतज्वालमण्डलः ।
प्रविवेशार्थवसुखं विप्रनष्टान्तरप्रभम् ॥”
इति मात्स्ये १५० अध्यायः ॥
(मदीनदहनाय हरनेत्रसमुद्रतोऽग्निरपि वडवा-
नलः । अस्य प्रमाणादिकं वडवाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
लङ्काया दक्षिणे पृथिव्याश्चतुर्थभागरूपस्यान
विशेषः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (वटि-
कौषधविशेषः । यथा,—
“शुद्धताम्रस्य भागैकं मरिचस्य तथैव च ।
विषं तत्तुल्यकं दद्यात् तत्सर्वं हृत्स्नचूर्णितम् ॥
लाङ्गलीरससंयुक्तं तत्सर्वं पटके पचेत् ।
रक्तिकादिनयं वापि त्रितयं वा प्रकल्पते ॥
दोषे योषममायुक्तस्त्रिदोषशमनो भवेत् ।
भक्षयेत् पवने चोमे वडवानलसंज्ञितम् ॥
इति वडवानलो रसः ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारमंजरे च्चराधिकारे ॥)
व(व)डवासुखः, पुं, (वडवाया घोटक्या सुखमाश्रय-
त्वेनासुखस्य । अर्श आदित्वात् अच् ।) वडवा-
नलः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हरिवंशे ।
६७ । २२ ।
“सा यथैयार्थवगता तथैव वडवासुखे ॥”
महादेवस्य सुखमित्येके । यथा, महाभारते ।
७ । २०० । १११ ।
“तस्य देवस्य यदहत् समुद्रे तदतिष्ठत ।
वडवासुखेति विख्यातं पितृकीयमयं हविः ॥”
महादेवस्य नामभेदः । यथा, महाभारते ।
१३ । १७ । ५५ ।

“विष्णुः प्रसादितो यज्ञः समुद्रो बड्वामुखः ॥”
कुर्मन्त्य दक्षिणे कुक्षौ बाह्यपादस्तथापरम् ।
मार्कण्डेये । ५८ । ३० ।

“कुर्मन्त्य दक्षिणे कुक्षौ बाह्यपादस्तथापरम् ।
काम्बोजाः पट्टवाचैव तथैव बड्वामुखाः ॥”
वटिकौपथविशेषः । यथा,—

“शुद्धतं समं गन्धं न्यतनाम्नाभटङ्गम् ।
नामुदञ्च यवचारं स्वर्ज्जिस्नेहवनागरम् ॥
अयामागस्य च चारं पलाशवरुणस्य च ।
प्रत्येकं स्तनतुल्यं न्यादन्वयोगेन मर्दयेन ॥
हस्तिशुङ्गीद्रवैश्चान्नौ मर्दयित्वा पुटेल्लु ॥
माघमात्रः प्रदातव्यो रत्नोद्यं बड्वामुखः ।
ग्रहणीं विविधां हन्ति संग्रहग्रहणीं ज्वरम् ॥
इति बड्वामुखो रसः ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ग्रहणधिकारे ॥
व(व)ड्वासुतौ, पुं, (बड्वाया श्रोतकौरूपायाः त्वष्ट-
नुतायाः संज्ञायाः सुतौ ।) अश्विनीकुमारौ ।
यथा, हेमचन्द्रः ।

“स्वैद्यावश्विनीपुत्रावश्विनी बड्वासुतौ ॥”
(तयोरुत्पत्तिकथा यथा, हरिवंशे । ६।४६—५३।
“गच्छ देव ! निजां भार्यां कुरुंश्चरति सोत्त-
रान् ।

बड्वावरूपमास्याय वने चरति श्राद्धले ॥
न तथा रूपमास्याय स्वभार्यारूपलीलया ।
दृष्टं योगमास्याय स्त्री भार्यां बड्वां ततः ॥
जधृष्यां सर्वभूतानां तपसा नियमेन च ।
बड्वावपुषा राजंश्चरन्तीमङ्गलोभयाम् ॥
सोऽश्वरूपेण भगवांस्तं सुखे समभावयत् ॥
मैथुनाय विवेष्टन्ती परपूरवशकृया ।
सा तन्निश्वसन्मुक्तां नासिकायां विवस्वतः ॥
देवौ तस्यामजावेतामश्विनौ भिषजां वरौ ।
नासत्यश्चैव दसञ्च स्तुतौ दावश्विनाविति ॥”)

व(व)ड्वाहृतः, पुं, (बड्वाया दास्या हृतः ।) बड्वा-
हृतः । पञ्चदशदासान्तर्गतदावविशेषः । यथा,
बड्वायष्टदासी तथा हृतस्तलोभेन तातुदास्य
दासत्वेन प्रविष्टः । इति मिताक्षरा ॥

बड्दिशं, स्त्री, (वलिनी मत्स्यान् श्यति नाशय-
तीति । श्रो + कः । लस्य डत्वम् ।) मत्स्यधर-
चार्यं वल्लौकिककण्टकविशेषः । बड्दिशी इति
भाषा । तत्पर्यायः । मत्स्यवेधनम् २ । इत्यमरः ।
१।१०।१६ ॥ वलिशम् ३ बड्दिशी ४ बड्दिशा ५ ।
इति भरतः ॥ वलिशी ६ मत्स्यवेधनी ७ । इति
तट्टिकान्तरम् ॥ वलिची = वलिसम् ६ वरिशी
१० वलिशिः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ मत्स्य-
भेदनम् १२ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । २८ । १० ।

“यस्ते कण्ठमनुप्राप्नोति नीतीर्यं बड्दिशं यथा ।
दृष्टेद्वारवत् पुत्रं तं विद्यात् ब्राह्मण्यभम् ॥”
वरिशी, स्त्री, (बड्दिश + गौरादित्यात् ङीष् ।)
बड्दिशम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वण, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-
अक०-सेट् ।) वयति । इति दुर्गादासः ॥

वणः, पुं, (वणनमिति । वण् + अच् ।) शब्दः ।
इत्यमरटीकायां मानाथः ॥

व(व)णिक्, [ज्] पुं, (पण्यते क्रयविक्रयादिना यन-
हरतीति । पण् + “पण्यरादेश्च वः ।” उणा०
२ । ७० । इति इजिः पस्य च वः ।) क्रय-
विक्रयकर्ता । वाणिज्यकारकः । तत्पर्यायः ।
वैदेहकः २ सार्ववाहः ३ नेगमः ४ वणिजः ५
पण्याजीवः ६ आपणिकः ७ क्रयविक्रयिकः
८ । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ ॥ वैदेहः ६ विदेहः
१० वाणिजः ११ वाणिजिकः १२ क्रायिकः
१३ विक्रयिकः १४ । इति भरतादयः ॥ वाणि-
जकः १५ वाणिज्यकारः १६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, माघे । १२ । २६ ।

“स्यागौ निषङ्गिण्यनवि चणम्युरः
शुशोच साभाय कृतक्रयो वणिक् ॥”)
करणान्तरम् । इति मेदिनी । जे, २६ ॥ वैश्यः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (वाणिज्ये अधिकारा-
देवास्त्य तथात्वम् । करणविशेषः । यथा, दृष्ट-
संहितायाम् । ६६ । ७ ।

“क्षत्रिणीजयहात्रयजानि गरे
दण्डिजिभ्रुवकार्यवणिग्गुतयः ॥”)
व(व)णिक्, [ज्] स्त्री, (पण्यते अवहृयते इति ।
पण् + इजि । पस्य वः । अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।)
वाणिज्यम् । इति मेदिनी । जे, २६ ॥

व(व)णिग्गन्तुः, पुं, (वणिजः पण्याजीवस्य वन्धुर्धन-
दत्तात् ।) गौलीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वणिग्भावः, पुं, (वणिजो भावः ।) वाणिज्यम् ।
वणिजां धर्मः । तत्पर्यायः । सत्तावृत्तम् २ ।
इत्यमरः ॥ वाणिज्यम् ३ वाणिज्या ४ वणिक्
पथः ५ । इति जटाधरः ॥ वणिज्यम् ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

व(व)णिग्वहः, पुं, (वहतीति । वह् + अच् । वहः ।
वणिजां वाणिज्यप्रयार्णां वहः ।) उष्ट्रः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

व(व)णिजः, पुं, (वणिगेव । वणिज् + स्तार्थे अच् ।
अभिधानात् न वृद्धिः ।) वणिक् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ७८ ॥ ववाटिकादशकरयान्तर्गतवह-
करणम् । तच्चातफलं यथा, कीष्टीप्रदीपे ।

“प्राज्ञः कृतज्ञो गुणवान् गुणज्ञो
वणिग्जनप्राप्तमनोरथः स्यात् ।
यस्य प्रसूतौ वणिग्जाभिधानं
भाउप्रधानं त्रिविधं हि तस्य ॥”

व(व)णिज्यं, स्त्री, (वणिजो भावः कर्म वा । वणिज्
+ “दूतवणिग्भ्यां च ।” १ । १ । १२६ । इत्यत्र
काशिकोक्त्यर्थः ।) वाणिज्यम् । इत्यमरभरतौ ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ५० । ७६ ।

“त्रिभिः पूर्वगुणैर्युक्तं पाशुपालनविध्ययोः ॥”)
वणिज्या, स्त्री, (वणिजां कर्म । वणिज् + य ।
टाप् । स्वभावान् स्त्रीलिङ्गोरयम् ।) वाणिज्यम् ।
(यथा, कथामरित्सागरे । १३ । ३८ ।

“ततः न तत्पिता तेन तनयेन समं ययौ ।
क्षीयान्तरं सुपादितोर्वणिज्यावपदेष्टतः ॥”)

वद, स्त्रीये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-
अक०-सेट् ।) वदति पञ्चनः । दादादीन्
अवदीन् । इसादेः सेम इत्यादिना वा दीर्घः ।
ब्रजवदेत्यादौ दन्धादिवदेरग्रहणादिति प्राञ्चः ।
इति दुर्गादासः ॥

व(व)दरं, स्त्री, (वदति स्थिरीभवति क्षिप्तेऽपि पुनः
प्ररोहतीति । वद + अर ।) सेविफलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
“सुष्टिप्रमाणं वदरं सर्वं सिवितिकाफलम् ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कार्पासफलम् । कोलिफलम् । इति हेमचन्द्रः ।
शृगालकोलिः । श्याकाल इति भाषा । वदति
स्थिरीभवति क्षिप्तस्यापि पुनः प्ररोहयान् । वदरं
वृक्षफलेऽपि क्षीवम् । इति भरतः ॥ तत्-
पर्यायः । चोष्टा २ । इत्यमरः ॥ गोपचोष्टा
३ । इति सुभृतिः ॥ हस्तिकोलिः ४ गोपचोष्टो
५ वदरौच्छदा ६ शृगालकोलिः ७ कर्कस्युः
८ । इति रत्नकोषः ॥ वादिरम् ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अस्य विवरणं कोलिशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥ ७ ॥ वृक्षकोलिः । तत्पर्यायः । सौवीरम्
२ । इति रत्नमाला ११ ॥ कोलिमात्रम् । तत्-
पर्यायः । कर्कस्युः २ वदरी ३ कोलम् ४ कर्कसम्
५ कुवलम् ६ चोष्टा ७ सौवीरम् ८ च्यात्रिप्रायः
९ कुष्टा १० कोलिः ११ विषमः १२ भयकण्टकः
१३ । इति भावप्रकाशः ॥ सौवीरकः १४ गुड-
फलः १५ बालेष्टः १६ फलशेष्टिरः १७ वृ-
षीचः १८ वृक्षफलः १९ कण्टकी २० पक्र-
कण्टकः २१ सुरचः २२ सुफलः २३ लक्ष्मः
२४ कर्कस्युः २५ वदरः २६ कोला २७ कोली
२८ कुवली २९ खाडुफला ३० यधनखी ३१
पिष्टिल्ला ३२ कुवलः ३३ । इति च शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, भागवते । ४ । ८ । ७२ ।

“विराजान्ते विराजान्ते कपित्थवदराश्रयः ।
आलस्यतानुसारं मासं निर्येऽर्चयन् हरिम् ॥”)

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । अमृ-
त्वम् ॥ परिपक्वस्य तस्य गुणाः । मधुरास्त्वम् ।
उष्णत्वम् । कफकारित्वम् । पवणानिवारक-
श्रमदोषान्निविनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । इति राघ-
निर्घण्टः ॥ राजवदरभूवदरलघुवदराणां पर्याय-
गुणान्तस्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥ ६ ॥ अथ वदरनिघो-
षाणां लक्षणानि गुणाश्च ।

“प्रथमानं सुमधुरं सौवीरं वदरं मधुम् ।
सौवीरं वदरं शीतं भेदनं गुणमुत्तमम् ॥

दृष्टं पित्तदाहासद्यतल्लानिवारणम् ॥ १ ॥
सौवीरालघु उष्णं मधुरं कोलमुत्तमम् ।
कोलमु वदरं दाष्टि रुच्यसुखं चानरुणम् ॥

कण्ठपित्तकरश्चापि गुण सारकमोरिनम् ॥ २ ॥
कर्कस्युः क्षुद्रवदरं कथितं पूर्वखण्डेऽत्रिभिः ।
अस्मत् स्यात् क्षुद्रवदरं कषायं मधुरं मगान् ।
क्षिप्तं गुरु च तिलच यवविषाप्रश्च न्नगम् ॥
शुष्कं भेदाम्लम् सर्वं लघु द्रव्यान्मानजित् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

व(व)द्वरः, पुं, (वदति स्थिरीभवति द्वित्रेऽपि पुनः प्ररोहर्त्तानि । वद + वर ।) कौलिचः । तत्पञ्चादिगुणाः ।
 “वदरस्य पचलेपो वरदाहविनाशनः ।
 चचा विस्कोटशमनी वीजं नेत्रामयापदम् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अथ पय्यायः फलगुणाश्च क्लीवलिङ्गवदरशब्दे द्रव्याः ॥ = ॥ देवसर्वपट्टचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कार्पासास्थि । इति मेदिनी ॥ कापा सर विचि इति भाषा ॥ तत्र अन्तःस्थवकारादिशब्दमध्ये गृहीतोऽयम् ॥
 य(व)द्वरफला, क्ली, (वदरस्यैव फलमस्याः । वदर-फल + डीप् ।) भूवदरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 य(व)द्वरवल्ली, क्ली, (वदरा वदरफलवहुला वल्ली लता ।) भूवदरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वदरा, क्ली (वदति द्वित्रायामपि पुनः प्ररोह-णात् स्थिरीभवति या । वद + वाङ्मुलकादरः । टाप् ।) वराहक्रान्तावृचः । (तत्पय्यायो यथा, “वाराहकान्द एवान्येष्टसंकारालुको मतः । अनुपसम्भवे देशे वाराह इव लोमवान् । विदारी खाडुकान्दा च सा तु क्रोद्धी तिता स्मृता ॥ इक्षुगन्वा चौरवल्ली चौरमुक्ता पयसिनौ । वाराहवदना गृहिर्वदरेत्यपि कथ्यते ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 कार्पासीवृचः । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ ॥
 एलापर्णी । इति मेदिनी । रे, २०७ ॥ विष्णु-क्रान्ता । इति विश्वः ॥
 वदरामलकं, क्ली, (वदरफलमिवामलकम् ।) प्राचीनामलकम् । इति हारावली । १०२ ॥
 यदरिः, क्ली, (वद + वाङ्मुलकादरिः ।) कौलि-चः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वदरिकाश्रमः, पुं, क्ली, (वदरिकाचिह्नित आश्रमः ।) तीर्थविशेषः । (अत्रौ च हिमालयपर्वतैकदेशे श्रीनगरसमीपे अलकनन्दानद्याः पश्चिमस्यतीरे अवस्थितः ।) स तु नारायणस्य आसस्य पान्थः । यथा, महाभारते । ३ धौन्यतीर्थ-यात्रापर्वणि ६० । २३—३३ ।
 “नारायणो विभुर्विष्णुः शान्तः पुरुषोत्तमः । तस्यातेवशः पुण्यां विशालां वदरोमनु ॥
 आश्रमः स्थाप्यते पुण्यक्षिणु लोकेषु विभुतः । उणातोयवहा गङ्गा शीततोयवहा पुरा ॥
 सुवर्णचिकिता राजन् ! विशालां वदरोमनु । षट्पथो यत्र देवाश्च महाभागा महीजसः ॥
 प्राप्य नित्यं नमस्यन्ति नारायणमर्जं विभुम् । यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः ॥
 तत्र सत्सुखं जगत् पार्थ ! तीर्थान्यायतनानि च । तत् पुण्यं तत् परं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्पौवनम् ॥
 तत् परं परमं देवं भूतानां परमीश्वरम् । शाश्वतं परमखेव धातारं परमं पदम् ॥
 यं विदित्वा न शोचन्ति विदांसः शास्त्रदृष्टयः । तत्र देवधन्यः सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः ॥
 आदिदेवो महायोगी यत्रास्ति मधुसूदनः ।

पुण्यानामपि तत् पुण्यं तत्र ते संशयोऽस्तु मा ॥
 एतानि राजन् ! पुण्यानि पृथिव्यां पृथिवीपते ! ।
 कौर्णितानि गरयेह ! तीर्थान्यायतनानि च ॥
 एतानि वसुभिः साधैरादित्यैर्मन्दश्वभिः ।
 ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्च सेवितानि महात्मभिः ॥
 चरन्नेतानि कौन्तेय ! संहितैर्ब्रह्मवादिभिः ।
 धाट्मिच्च महाभागोऽलक्यं विहरिष्यसि ॥”
 (तथा च भागवते । ७ । ११ । ६ ।
 “योऽवतीर्थात्मनोऽंशेन दाक्षायण्यान् धर्मतः ।
 लोकानां स्वस्त्येऽध्यास्ते तपो वदरिकाश्रमे ॥”)
 वदरी, क्ली, (वदर + गौरादित्वात् डीष् । वदरि + कृदिकारादिति पठे डीष् वा ।) कौलि-चः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ । (अस्याः पय्यायो वदरशब्दे द्रव्यः । यथा, भागवते । १ । ७ । ३ ।
 “तस्मिन् स आश्रमे आसी वदरीखण्डमखिते ॥”
 कार्पासी । इति शब्दरत्नावली ॥ कपिकच्छुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वदर्याः फलम् हरी-तक्यादिभ्यश्चेति विकारार्थस्य लुक् । वदरी-फलम् ॥)
 वदरीच्छदा, क्ली, (वदर्याच्छदा इव च्छदा यस्याः ।) हस्तिकौलिचः । शृङ्गखो । इति रत्नमाला ॥
 वदरीपत्रः, पुं, (वदर्याः पत्रमिव आकृतिर्यस्य ।) गङ्गीनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (यथा,—
 “वदरीपत्रकल्लं वा हृतभृष्टं ससैन्धवम् ।
 खरोपवाते कासे च लेहमेतत् प्रयोजयेत् ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे खरमेधाधिकारे ॥)
 वदरीपत्रकं, क्ली, (वदरीपत्र + स्वार्थे कन् ।) गङ्गीनामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥
 वदरीफला, क्ली, (वदर्याः फलमिव फलं यस्याः ।) नीलश्रेफालिका । इति शब्दमाला ॥
 वदरीश्रेणः, पुं, (वदरीवहुलः श्रेणः प्रसृतः ।) हिमालयपर्वतैकदेशः । वदरीवनं वदरिका-श्रम इति च ख्यातः । स तु श्रीनगराख्यदेशे अलकनन्दानदीपश्चिमतीरे वर्तते । इति पुरा-णान्तरम् ॥
 वद्वं, त्रि, (वध्यते स्म इति । वन् + कर्मणि क्तः ।) वन्धनयुक्तम् । वाधा इति भाषा । तत्पय्यायः । चन्दानितम् २ चूर्णम् ३ उद्धितम् ४ सन्धितम् ५ सितम् ६ । इत्यमरः । ३ । १ । ६५ ॥ निग-द्धितम् ७ नहम् ८ कौलितम् ९ यन्त्रितम् १० संयतम् ११ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ६ । ३०८ ।
 “वरुणेन यथा पाशैर्वह एवामिदृश्यते ।
 तथा पापान्निहन्तीयात् व्रतमेतद्दि वारुणम् ॥”
 तथा च मेवदूते । ७६ ।
 “तन्मध्ये च स्फटिकफलका काश्चनीवासयष्टि-
 र्मले बद्धा मयिभिरनतिप्रौढवंशप्रकाशैः ॥”
 तथा च शाङ्गन्तले २ अङ्के ।
 “ह्यावावहकदम्पकं न्यगङ्गलं रोमन्मन्थस्यतु ॥”)

वद्वगुदं, क्ली, (वद्वं गुदं पादुर्वेन ।) उदररोग-विशेषः । तस्य निदानं यथा,—
 “यस्यान्तमन्त्रैरुपलेपिभिर्वा
 बालाश्रमिर्वा पिहितं यथावत् ।
 सञ्चर्यते तस्य मलः सदोषान्
 शूनैः शूनैः सङ्करवच नाद्याम् ॥
 निरुध्यते तस्य गुदे पुरीषं
 निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम् ।
 हृन्नाभिमथे परिदृष्टिमेति
 तस्योदरं वद्वगुदं वदन्ति ॥”
 इति माधवकरः ॥ * ॥
 तस्य चिकित्सा यथा । “क्षिप्रं क्षिप्रस्याभ्यक्त-
 स्याधो नामेवामतच्चतुरङ्गलमपद्याय रोम-
 राख्या उदरं पाटयित्वा चतुरङ्गलप्रमाण-
 मन्त्राणि निष्कृत्य निरीक्ष्य वद्वगुदस्थानप्रति-
 रोधकरमश्रानं बालं वापोह्य मलजातं वा
 ततो मधुसर्पिर्भ्यामभ्यव्यान्त्राणि यथास्थानं
 स्थापयित्वा बाह्यं व्रणसुदरस्य सीधेन द्विवर्णी-
 योक्तेन विधानेन च रोपयेत् ॥” इति सुश्रुतं
 चिकित्सितस्थाने १४ अध्यायः ॥ (तथास्य-
 सकारणलक्षणम् ।
 “पक्षवालेः सङ्क्रान्ते भुक्तैर्वह्वाधने गुदे ।
 उदावर्त्तयार्थोभिरन्तर्गन्धैर्न वा ॥
 अपातो मार्गसंरोधात् हृत्वाग्निं कुपितोऽनिलः ।
 वर्धः पित्तकफान् बद्धा जनयदुदरं ततः ॥”
 तस्य रूपाणि ।
 “दृष्ट्वा दाहज्वरसुखतालुशोषोऽसदकासश्वास-
 दौर्बल्यारोचकाविपाकवर्च्चोन्मत्तसङ्क्रान्ति-
 चवधुशिरोहृन्नाभिगुदशूलान्यपिचोदरं नृपुवातं
 स्थिरमखनीलराजीतिरावगद्वमवाजिकं वा
 प्रायो नाभ्युपरिगोपुच्छवदभिनिर्वर्त्तयति इत्येतत्
 वद्वगुदोदरमिति विद्यात् ॥”
 तथास्य चिकित्सा ।
 “क्षिप्राय बहोदरिण्ये मृत्रं तीक्ष्णौषधान्तितम् ।
 सतेललवणं दद्यात् निरुद्धं साधुवाचनम् ॥”
 इति चरके चिकित्सितस्थाने त्रयोदशोऽध्याये ॥
 वद्वपि, क्ली, वद्वपाणिः । सृष्टिः । इति पुराणा-
 न्तरम् ॥ बह्वप्येति च पाठः ॥
 वद्वफलः, पुं, (वद्वानि फलानि यस्येति ।) करङ्ग-
 वृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य करङ्ग-
 शब्दे ज्ञातया ॥)
 वद्वसृष्टिः, त्रि, (वद्वो दृष्टा दागान्वित्वा वा सृष्टि-
 र्यस्येति ।) दृष्टसृष्टिः । क्षपणः । यथा, नैषधे ।
 ३ । ८५ ।
 “सजीवमप्यर्थमुदे ददद्वा-
 स्तव त्रपा नेदृशवद्वमुदे ॥”
 वद्वमूलं, त्रि, (वद्वं मूलं यस्येति ।) दृष्टमूलम् ।
 उन्माटनानर्हमूलम् । यथा, माघे । २ । ३८ ।
 “त्वया विप्रव्रतचेदो रक्षिणीं हरता हरे ! ।
 वद्वमूलस्य मूलं हि मधुहैरतरोऽस्त्रियः ॥”
 वद्वरवालः, पुं, (वद्वो रसेन चाहतः अतएव
 रवालः रसवान् ।) त्रिविधराजान्मन्तर्गता-

वधिरः

वृत्तमानः । तत्त्वयायः । चक्रतलान्नः २ ।
मध्वान्नः ३ । चित्तगाम्नकः ४ । वनेष्यः ५ । मन्त्रथा-
नन्तः ६ । मद्नेच्छाफलः ७ । तस्य कोमलफल-
गुणाः । कटुत्वम् । अम्लत्वम् । पित्तदाहदत्वम् ।
तस्य सुप्रकलगुणाः । स्वादुत्वम् । मधुरत्वम् ।
सुष्टिवीर्यवलप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वधुशिरः, त्रि, (वद्धा शिखा सूडा यत्येति ।)
शिथुः । इति मेदिनी । खे, १५ ॥ शिखावन्धन-
विशिष्टः । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्ववृत्तवचनम् ।
“मदोपवीतिना भावं सदा वधुशिरखेन तु ।
विशिखो युपवीतश्च यत् करोति न तत् कृतम् ॥”
वधुशिखा, स्त्री, (वद्धा शिखा यस्याः ।) उच्यते ।
इति मेदिनी । खे, १५ ॥ (वद्धा शिखा केश-
कलापो यस्याः ।) सम्बद्धकेशा च ॥
वध, क वन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
पर-सक-सेट् ।) क, वाधयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
वध, उ निन्दे । वन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा-आत्म-सक-सेट् ।) उ, वीभत्सते खलं
लोकः । वधते तत्र त्यादयो न प्रयुज्यन्ते । इति
रमानाथः ।
'मावधिरा जटायु' मां सीतां रामाहमेतिषि ।
इति भट्टिः । ६ । ४१ ॥ इति दुर्गादासः ॥
वधिरः, त्रि, (वधाति कर्णमिति । वन्ध + “इधिमदि-
सुदीति । ” उणा० १ । ५२ । इति किरच् ।)
अवरोन्मिरहितः । श्रुतिशक्तिहीनः । काला
इति भाषा । तत्त्वयायः । रुद्रः २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । ४८ ॥ कलः ३ । अवस्थापटुः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ उच्चैः श्रवाः ५ । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (यथा, मनुः । ११ । ५२ ।
“एवं कर्मविशेषेण जायन्ते संहिगर्हिताः ।
जडमृकान्धवधिराविस्तृतास्तथस्तथा ॥”
वाधिर्यनिदानं यथा,—
“यदा शब्दवहं वायुः श्रोत व्यावृत्त्य तिष्ठति ।
सुहः सैश्वान्वितो वापि वाधिर्यं तेन जायते ॥”
इति माधवकरः ॥
असाध्यवाधिर्यमाह ।
“वाधिर्यं बालवृद्धौ चिरोत्पन्नं विवर्जयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ १० ॥
अस्योपधम् ।
“कर्मण्ये कर्णनादे वाधिर्यं जेड एव च ।
चतुर्विधं च रोगेषु सामान्यं भेषजं स्तनम् ॥
मृद्वधरश्च मधु च सैन्धवं तैलमेव च ।
कटुणां कटुयोर्धाप्यमेतन् व्याहृदिनापद्यम् ॥ १ ॥
कर्णशूलं कर्णनादे वाधिर्यं जेड एव च ।
पूगं कटुनेत्रेण हितं वातघ्नमपि पद्यम् ॥ २ ॥
शिरःशिरारणवारितत्कृतकल्हेन बाधितं
तैलम् ।
अपहरति कर्णनादं वाधिर्यं पापि पूरयतः ॥
शिरःशिरः अपामार्गः ॥ ३ ॥
मयां मृद्वेग वियानि पिशुतैलं पिपाचयेत् ।
सजसश्च सङ्गश्च तद्वाधिर्यं परम् ॥

वधट

चीरमन्त्राजं ग्राह्यम् । विख्यतेलम् ॥ ४ ॥” इति
भावप्रकाशः ॥ यथा च ।
“शुष्कमूलकशुष्कीनां चारो हिङ्गुलनागरम् ।
शुष्कं चतुर्गुणं दद्यात्तैलमेतैर्विपाचयेत् ॥
वाधिर्यं कर्णशूलश्च पूयस्मावच्च कर्णयोः ।
किमयश्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरयात् ॥” ५
इति गारुड १६७ अध्यायः ॥
व(व)धः, स्त्री, (वधाति प्रेम्णा या । वन्ध + ऊः
मलोपश्च । अन्तःस्यवाद्वा तु वधति संसारभारं
उच्यते भर्तादिभिरिति वा । वध + “वधैर्धश्च । ”
उणा० १ । ५५ । इति ऊः घञान्तादेशः ।)
नारी । क्षुधा । एका । इत्यमरः । ३ । १२०९,
२ । ४ । ३३ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
“एका स्याद्वाञ्छनी देवी मरुन्माला लता
लघुः ।
समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षालङ्कापिकेत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।)
शारिवौधः । शटी । (अस्याः पर्यायो यथा,
“शटी पलाशी षड्गन्ध्या सुव्रता गन्धमलिका ।
गन्धारिका गन्धवधूर्वधूः पृथुपलाशिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
नवोद्गा । (यथा, रघुः । ७ । ४ ।
“वरः स वध्वा सह राजमार्गं
प्राप च्छन्त्यानिवारितोष्णम् ॥”)
भार्या । इति मेदिनी । धे, १४ ॥ भरतेन
अमरकोशटीकायां पवर्गायवकारादिवन्धधातुना
निय्यादितोऽयम् । मेदिनीकारेण तु अन्तःस्य-
वकारादिशब्दमध्ये संयुज्यते ॥ अथ नववध्वा
द्विरागमनयावा । तत्राष्टमदशमहादशयष्टचतुर्थ-
वर्षाणि निविहानि । मासाः मार्गशीर्षफाल्गुन-
वैशाखा विहिताः । पक्षः शुक्लः । पुष्यस्वाती
हस्ताधनिशोत्तराषाढोत्तरफल्गुन्युत्तरभाद्रपद-
रेवतीमृगशिरसिरोहिणीपुनर्वसुपूर्वाषाढा ए-
तानि नक्षत्राणि विहितानि । सोमबुधशु-
क्रतिशुक्राणां वाराः विहिताः । तिथयो यात्रा-
प्रकरणोक्ताः । चन्द्रताराशुद्धौ कालशुद्धौ चण्ड-
सूर्यवारवेलादिक्शुलादीन् परित्यज्य कर्षेयाः ।
इति ज्योतिषम् ॥
“वृत्ते पाणिग्रहे गेहात् पितुः पतिरुहं प्रति ।
पुनरागमनं वध्वास्तद्विरागमनं विदुः ॥
विवाहमासि प्रथमं वध्वा नागमनं यदि ।
तदा सर्वमिदं चिन्तयं युग्माद्यष्टं विचक्षणैः ॥
सुखा पित्रुग्रहे नारी भुङ्क्ते स्वामिरुहे
यदि ।
होभागं जायते तस्याः श्रपन्ति कुलनायिकाः ॥”
इति ज्योतिषस्तत्त्वम् ॥
वधुजनः, पुं, (वधूरेव जनः ।) योषिन् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, माघे । ३ । ५२ ।
“निमिप्रतिशोऽपि सुखारविन्दै-
र्वधुजनसन्ममधस्कार ॥”)
वधूटशयनं, स्त्री, (वधूटीनां शयनमिव । पृथो-
दरादिकारस्याकारः ।) गवाक्षः । यथा,—

वन्धः

“वातायनं गृहात्तः स्याद्बधूटशयनन्तथा ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वधूटिः, स्त्री, (अल्पवयस्का वधूः । अल्पादे
वधूटी, टिः । पत्ते डौष् । यद्वा, वधू + “वयस्य-
चरम इति वाच्यम् । ” ४ । १ । २० । इत्यस्य
घाति० इति डौष् ।) पुत्रभार्या । इति भरत
धृतराजकोषः । सुवासिनी । इति हेमचन्द्रः ॥
अल्पा वधूः । यथा,—
“नूतनजलधरश्चये गोपवधूटीङ्गुलचौराय ।
तस्मै नमः कृष्णाय संसारमहीरुहस्य वीजाय ॥”
इति भाषापरिच्छेदः । १ ।
वधूत्सवप्रसवः, पुं, (वध्वा उत्सव आर्त्तवः स इव
प्रसवः पुष्यादियस्य ।) रक्तान्वानः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
वधू, स्त्री, (वध्यतेऽनेनेति । वन्ध + “संघातुभ्य-
ङ्” उणा० ४ । १५८ । इति ङ् ।) वीर-
कम् । इत्यमरः ॥ वधूमिति पठति स्वामी ।
(अस्य पर्यायो यथा,—
“वीरं वधूश्च वधूश्च योगेन नागनामकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
वधू, स्त्री, (वध्यतेऽनया । वन्ध + “संघातुभ्य-
ङ्” उणा० ४ । १५८ । इति ङ् । यत्वात्
डौष् ।) चर्मरज्जुः । इत्यमरः । २ । १० । १९ ॥
वधू द्विरेषेति केचित् । वधूनां चर्मवन्धो भवा
वाह्यौ हीर्षादिरिति ह्रज्जुः ॥
धन, द उ उ याचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तना-आत्म-हिक-सेट् । क्तावेट् ।) द उ,
वसुते । उ, वनिता वत्ता । इति दुर्गादासः ॥
वन्ध, औ ग वन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा-
पर-सक-अनिट् ।) औ, अवान्वह्येत् । ग
वधाति । वज्रान्तं शठ सृष्ट सृष्ट श्रपयेः किं
धूर्तं गिर्वन्धसे । इत्यपपाठः । निर्वन्ध्यते इति
पाठ्यमिति रमानाथः । वस्तुतस्तु अस्य गण-
लतानित्यतया षेरभावे आत्मनेपदे च सिद्धम् ।
इति दुर्गादासः ॥
वन्ध, क वन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-पर-
सक-सेट् ।) क, वन्धयति । इति दुर्गादासः ॥
(यथा, रामायणे । २ । ८४ । ४ ।
“वन्धयिष्यति वा पाशैरथवास्त्रान् वधियति ॥”
वन्धः, पुं, (वन्ध + णञ्चेति घञ् ।) आधिः ।
वन्धनम् । इति मेदिनी । धे, ८ ॥ शरीरम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्मजनितादृश्यशात् देशा
हेतुनारोप्यतेः शरीरस्य तथात्वम् ।) यथादि
वैद्यनम् । इति शब्दरत्नावली । तद्विरयं यथा
“रूपाटकेर्विनिहतो भयस्य वन्धः
कर्तुः स्रष्टवमिह युग्मशरीरकनिघ्नम् ।
एकीकृतं रसनशाकरयुग्ममुक्त-
शेषं ततो भवति पिप्पलं यद्यस्य ॥
यद्यभूमिसमाहृतपिप्पलं
वसुलोचनरन्ध्रगोशु क्लिप्तम् ।
रविभूधरत्रिशद्वयोगद्वत-
मायययस्यतिश्चपदम् ॥”

रूपायैरेकाशीत्या विनिश्चयः पूरितो भव-
नस्य पन्थः दीर्घपञ्चारमिहितपञ्चाः स्वयं
तत्संख्यानं युगपद्वैकनिष्ठं द्विपञ्चाशदुत्तर-
शतपूरितम् एकीकृतं पूर्वोक्तेन मिलितं रस-
निष्ठाकरयुग्मसुक्तघेषं योऽष्टाधिकद्विशतद्विता-
वष्टितं तत्संख्यानं पिण्डपदसंज्ञं यदस्य भवति
तदयदभूमिसमाहृतपिण्डपदं वसुलीचनरन्व-
गलेः । अष्टद्विंशत्यभियंयाक्रमं गुणितं पूरितं
यथाक्रमं रविभूषरत्नविशदयोगहृतं द्वादशसप्त-
त्रिंशन्सप्तविंशतिभिर्हृतं यदस्य यथाक्रममाय-
व्यस्थितिश्च पदं भवतीत्यर्थः ।

“रुद्रहस्तमिति वन्धे भरण्या योगतो यथा ।
आयादयो भवन्त्यत्र वसुष्टतिघियुद्धिताः ॥
अत्र नक्षत्रं दीयते पञ्चरत्नदेवायानि ।
प्रत्यक्दक्षिणयोर्धेऽविविगादां विदितुं दृष्टनादि ।
पूर्वोत्तरयोगं ह्योरन्विन्यादिभानि स्युः ।
यत्र तु श्रेयो नास्ति तत्र दारकाङ्कः प्रियः ॥
श्रेयाङ्गेन फले बोध्ये श्रेयाभावे तु दारकात् ।
अङ्गादेव फलं बोध्यमिति तन्त्रविदाम्मतम् ॥
इत्युक्तत्वात् ॥
अयाधिकं न कर्त्तव्यं यदसमायाधिकं शुभम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ १ ॥

योऽष्टप्रकारा रतिवन्धा यथा, रतिमञ्जरीयाम् ।
४०—४१ ।
“पञ्चासुनो नागपदो लतावेष्टोऽसम्पुटः ।
कुलिशं सुन्दरश्चैव तथा केशर एव च ॥
द्विहोली नरसिंहोऽपि विपरीतस्तथापरः ।
क्षुब्धो वै धेनुकश्चैव नमुक्तखट्वाक्षतः परः ।
सिंहासनो रतिनागो विद्याधरस्तु योऽष्ट ॥”
(एतेषां लक्षणानि तत्रैव । ४२-५७ । उक्तानि ।
यथा,—

“हस्ताभ्याश्च वनानिङ्गा नारीं पञ्चासनोपरि ।
रमेद्वापुं समाहृत्य वन्धोऽयं पञ्चसंज्ञकः ॥
पादौ स्तनयुगे हस्तौ चिपेक्षिणं भगे लघु ।
प्ररमेत् कातुको नारीं वन्धो नागपदो मतः ॥
बाहुभ्यां पादयुग्माभ्यां वेष्टयित्वा रमेत् खिद्यम् ।
लघु लिङ्गं ताडयेद् योनौ लतावेष्टोऽयत्तयत्त ॥
स्योपादावन्तरीक्षे तु किञ्चिद्भूमौ च जातुनि ।
जगयोर्महदं प्रोक्ता वन्धोऽयं महदसंज्ञकः ॥
स्त्रीपादद्वयमास्फाल्य द्वालिङ्गस्य ताडनम् ।
योगिमापीकुर्येत् कामी वन्धः कुलिशसंज्ञकः ॥
नारीपादद्वयं कामी धारयेद्भूतदंष्ट्रतः ।
कुक्षौ हत्वा पीमेहलं वन्धोऽयं रतिहृन्दरः ॥
स्त्रियो जह्ते समापीष्य दोर्ध्यां गात्रस्य महदं ॥
पुनः प्रपीडयेद् योनिं वन्धः केशरसंज्ञकः ॥
इदि हत्वा स्त्रियः पादौ कराभ्यां धारयेत् करौ ।
यथेष्टं ताडयेत् योनिं वन्धो द्विहोलीसंज्ञकः ॥
पादौ संपीड्य योनौ च द्वालिङ्गं प्रवेशनम् ।
दक्षयोर्विहृतं गात्रं वन्धो रुचिंश्चसंज्ञकः ॥
पादमेकतरौ हत्वा द्वितीयं कटिचिंस्तितम् ।
नारीं च हरमेत् कामी विपरीतस्तु वन्धकः ॥
पादोपरि पदौ हत्वा योनौ क्षिप्तेन ताडयेत् ।

बाहुभ्यां ताडयेद्गात्रं क्षुब्धको वन्ध एव सः ॥
सुप्तां स्त्रियं समालिङ्गा स्वयं सुप्तो रमेत् पुनः ।
यलिङ्गं चासवेत् योनौ वन्धोऽयं धेनुकः स्तनः ॥
नारीपादौ च हस्तेन धारयेत् गलके पुनः ।
स्तनार्पितकरो कामी वन्धोऽल्लखसंज्ञकः ॥
स्वयं जह्नुद्वयं बाहौ हत्वा योष्टित्वद्वयम् ॥
स्तनौ हत्वा रमेत् कामी वन्धः सिंहासनो मतः ॥
पीडयेदुत्तुग्मेन कातुकः कामिनीं यदि ।
रतिनागः समाख्यातः कामिनीनां मनोहरः ॥
नाभ्याश्चोरुयुगं हत्वा कराभ्यां ताडयेत् पुनः ।
रमयेन्निर्भरं कामी वन्धो विद्याधरो मतः ॥”

इति ॥

संज्ञाप्रभेदेन अन्योऽपि वन्धोऽस्ति । यथा,—
“कामप्रदो विपरीतो नागरो रतिपाशकः ।
केयूरः प्रियतोयश्च ततः सप्तपदस्तथा ॥
ततश्चैकपदो ज्ञेयः सम्पुटश्चोर्ध्वसम्पुटः ।
ततः स्तनभवश्चैव ततो नु रतिमुन्दरः ॥
ऊरुपीडसरचक्रौ ततश्चोरक्रमः स्तनः ।
वेष्टको हृन्धकीलस्तु ततो लीलासनस्तथा ॥
अष्टादशक्रमाहन्वाः स्त्रीणां बहुसुखप्रदाः ।
मुखां सुखकराश्चैव कथितारु क्रमात्ततः ॥”

इति सरदीपिका ॥ ४४ ॥

अनभिसन्धितकर्मकर्तुर्वन्धाभावो यथा,—
“पञ्चयन्त्रे दाने रसुभं नुद्यतेऽनभिसन्धितैः ।
फलैस्तथोपभोगैश्च पूर्वकान्ते शुभाशुभैः ॥
एवं न वन्धो भवति कुर्वन्तः कारणं विना ।
न च वन्धाय तत् कर्म भवत्यनभिसन्धितम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
(हठयोगप्रदीपोक्ता योगसाधकवन्धा यथा,
तत्रैव । ३ । ५५—५७ ।

अथोङ्गीयानवन्धः ।

“बद्धो येन सुप्तः । वा प्राणकुङ्कुषते यतः ।
तस्मादङ्गीयनाख्योऽयं योगिभिः सतदाहृतः ॥
उङ्गीनं कुरुते यस्मादविश्रान्तं महाखगः ।
उङ्गीयानं तदेव स्यात् तत्र वन्धोऽभिधीयते ॥
उदरे पश्चिमं तानं नामिहर्षश्च कारयेत् ।
उङ्गीयानो ह्यसौ वन्धो नृत्तुमातङ्गकेशरी ॥”
अथ नृत्तवन्धः । तस्माच्चणादिकसंज्ञं तत्रैव
३ । ६१—६२ ।

“पार्श्वभागेन समीप्य योगिमाकुक्षयेद्भुदम् ।
अपानमूर्ध्निमाकुक्ष्य नृत्तवन्धोऽभिधीयते ॥
अधोगतिमपानं वा ऊर्ध्वं कुरुते वनात् ।
आकुक्षणेन तं प्राहुर्मूलवन्धं हि योगिनः ॥”
अथ जालन्धरवन्धः । अस्य लक्षणयादिकसंज्ञं
तत्रैव । ३ । ७०—७१ ।

“कण्ठमाकुक्ष्य हृदये स्वापयेत्पिप्लुकं दृढम् ।
वन्धो जालन्धराख्योऽयं जरान्तुविनाशकः ॥
वध्नाति हि शिरालालमधोगामि नभोजनम् ।
नतो जालन्धरो वन्धः कण्ठदुःखौघनाशनः ॥”
वन्धकं, स्त्री, (वध्नातीति । वन्ध + क्तुल्) । अस्याय
स्थापितं वस्तु । तेषां इति भाषा । इति
आधिपत्यनानर्थे अमरः ॥ इदानीमाधि-

निरूप्यते । आधिनाम गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि
विश्वासाद्यंमधमर्णेनोत्तमर्णेऽधिक्रियते आधी-
यत इत्यादिः । स च द्विधेव । एतकालो-
ऽस्तकालश्च । पुनश्चैकैकशो द्विविधः गोप्यो
भोग्यश्च । यथाह नारदः ।

“अधिक्रियत इत्यादिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।
एतकालापनेयश्च यावदेयोऽनस्तथा ॥
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव चेति ॥”
एते काले आधानकाल एवावसिन् काले
दीपोत्पत्तादौ मयायमाधिमोक्तयोऽन्यथा तवे-
वाधिर्भविष्यतीति न निरूपिते कालेऽपनेयः
आत्मसमीपं नेतव्यो मोचनीय इत्यर्थः देवं दानं
देयमनतिक्रम्य यावदेवम् उद्यतो नियतः
स्थापित इत्यर्थः । यावदेवम् उद्यतो यावदेयो-
द्यतः यद्येतदनप्रत्यर्पणावधिरनिरूपितकाल
इत्यर्थः । गोप्यो रक्षणीयः । एवञ्चतुर्विधस्या-
धेर्विधमाह ।

“आधिः प्रशुद्धेत् द्विगुणे धने यदि न मोच्यते ।
काले कालज्ञतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति ॥”
प्रयुक्ते धने स्वस्तया वृद्ध्या कालक्रमेण द्विगुणी-
भूते यथाधिरधमर्णेन द्रव्यदानेन मोच्यते तदा
नश्यत्यधमर्णस्य धनं प्रयोक्तुः स्वप्नवति । काल-
ज्ञतः एतकालः आहिताग्न्यादियु पाठात् काल-
शब्दस्य पूर्वनिपातः स तु काले निरूपिते प्राप्ते
नश्येत् द्वेगुण्यात् प्रागुक्तं वा । फलभोग्यः फलं
भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः चैवाराभादिः स न
कदाचिदपि नश्यति । एतकालस्य गोप्यस्य
भोग्यस्य च तत्कालातिक्रमे नाश उक्तः । काले
कालज्ञतो नश्येदिति । अस्तकालस्य भोग्यस्य
नाशाभाव उक्तः फलभोग्यो न नश्यतीति
पारिशेष्यादाधिः प्रशुद्धेदित्येतदस्तकालगोप्या-
धिविषयमवतिष्ठते द्वेगुण्यातिक्रमेण निरूपित-
कालातिक्रमेण च विनाशे चतुर्दशदिवसप्रती-
क्षणं कर्त्तव्यं दृष्टव्यविवचनात् ।

“हिरण्ये द्विगुणोभूते पूर्णे काले हतावधौ ।
वन्धकस्य धनी स्वामी द्विपञ्चाहं प्रतीक्ष्य च ।
तदन्तराधनं दत्त्वा ऋणी वन्धमवाप्नुयादिति ॥”
क्षिप्तः ।

“गोप्याधिभोगे नो दृष्टिः स्वीकारेऽप्य ह्यपि ।
गद्यो देवो विनश्यद्देवराजतादते ॥”
गोप्याधेस्ताम्बकटाघादेरपभोगेन दृष्टिर्भवति ।
अप्येष्टपुपभोगे महद्यपि दृष्टिर्घातया सम-
यातिक्रमात् तथा स्वीकारे उपकारकारिणि
वसीवहेताम्बकटाघादौ भोग्याधौ सदृष्टिकं
हापिते हानिं यवद्वाराद्यमत्तं गमिने नो
दृष्टिरिति सन्ध्यः । नद्यो विहतिं गतस्ताम्ब-
कटाघादिनिष्प्रभेदादिना पूर्ववत्तत्वादेयः तत्र
गोप्याधिर्नश्येत् पूर्ववत् हत्वा देयः । उपभुक्तो-
ऽपि चेत् दृष्टिरपि घातया भोग्याधिर्याद गृह-
स्तदा पूर्ववत् हत्वा देयः । दृष्टिश्चावे दृष्टिर्वा
घातया । विनष्ट व्यावृत्तिकं नाशं प्राप्तः सोऽपि
देवो नृत्त्यादिपारेण तदग्रे सदृष्टिकं नृत्त्यं समते

यदि न ददाति तदा स्वमनाशः । 'दिनस्य मृत-
नाशः स्यादेवरापत्तादये ।' इति वारद्वय-
नात् । देवरापत्तादये । देवमप्युदकदेशो-
पलवाद्य । देवरापत्तादये । तदा स्वाप-
राधरहिततापत्तादये । देवरापत्तादये तु विनाशे
सहृदिकं स्वत्वं दातव्यमधर्मयोगाधनरं वा
यथाह ।

“सोतवापत्ते चैव रादा चैवापत्तारिते ।
आधिरन्वोऽथ कर्तव्यो देव वा धनिने धनमिति ॥”
तत्र सोतवापत्त इति देवरापत्तोपपन्नम् ।
अपि च ।

“आधिः स्त्रीकरणान् विहीनं स्वमापोऽप्यवार-
ताम् ।

यातचेद्व्य आधेयो धनभावा धनी भवेत् ॥
आधेर्नोप्यस्य लोभस्य च स्त्रीकरणादुपभोगा-
दाधिरह्यविहितं चाधिरिह्यनराधेय नाप्यु-
द्देशमात्रेण यथाह वारदः ।

“आधस्तु द्विविधः प्रोक्तो च द्वयः स्वावरत्तया ।
विहिरस्त्रीभयस्यापि भोगो यदस्ति नान्यथा ॥”
नस्य च ह्यतम् ।

“आधौ प्रतिग्रहे हीति पूर्णा तु बलवत्तरेति ।”
वा स्त्रीकारात्तत्तत्तया वा पूर्णा बलवती
स्त्रीकाररहिता तु पूर्णापि न बलवतीति स
आधिः प्रयत्नः स्वमापोऽपि कालवशेन यद्य-
वारतामविज्ञत एव सहृदिकस्त्वप्यप्यप्राप्ता
गतस्तदापिद्वयः कर्तव्यः । धनिने वा धनं देयं
स्वमापोऽप्यवारतामिति वदता आधिः प्रय-
त्नेन रक्षणीये धनिनेति ज्ञापितम् । आधिः
प्रयत्नेऽपिद्वय इत्यस्यापवादमाह ।

“चरित्रनन्दकालं सहृदया दापयेद्वनम् ।
सहृदयारक्तं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥”

परित्रं प्रोभगाचरितम् । चरित्रेण वन्दकं
परित्रवन्दकम् । तेन यत् द्रव्यमात्रमात्तु हतं
पराधीनं वा हतम् । एतदुक्तं भवति धनिनः
स्वच्छाश्रयत्वेन नहुस्त्वग्रनपि द्रव्यमाधौक्या-
धर्मयोगात्तमेव द्रव्यमात्रमात्तु हतम् । यदि बाध-
मर्त्यस्य तस्याश्रयत्वेनाप्यग्रमाधौ गृहीत्वा
बहुद्वयमेव धनिनाधमर्त्याधीनं हतमिति तद्वनं
वृषो वृष्टा च ददापयेत् अयमाश्रयः स्वरूपं
वन्दकं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये न नश्यति जितु
द्रव्यमेव द्विगुणं दातव्यमिति । तथा सत्यहार-
हर्त करणं वारः भागं घञ् सत्यस्य कारः
पयहारः कारे सत्यागदयेति सन् सत्यहारस्य
हर्तं सत्यहारतम् । अयमभिसन्धिः । यदा
वन्दकार्पणमय एव इत्यपरिभाषितं द्विगुणी-
भूतेऽपि सदा द्विगुणं दापयेत् दातव्यम् ।
गाधनाश इति तदा तद्विगुणं दापयेदिति ।
अयोधः । चरित्रशब्देन गङ्गास्नानादि-
होत्रादिचरित्रमपूर्णावयते यत्र तदेवाधौ-
क्य यत्र द्रव्यमात्रमात्तु हतम् । तत्र तदेव
द्विगुणीभूतं दातव्यं गाधनाश इति । गाधि-
प्रशङ्गादप्युपपत्ते । सत्यहारतमिति द्रव्य-

विक्रयादिस्वस्थानिन्वापत्ताय यद्युत्तरीयकादि-
परहृत्ते हतं तद्व्यवस्थातिक्रमे द्विगुणं दातव्यं
तत्रापि येनाप्युत्तरीयकादिर्पितं च एव चेष्टव-
स्थातिवर्ती तेन तदेव दातव्यम् । इतरहृदय-
स्थातिवर्ती तदा तदेवाप्युत्तरीयकादिद्विगुणं प्रति-
दापयेदिति । किम् ।

“उपस्थितस्य मौक्त्य आधिः स्त्रीनोऽन्यथा
भवेत् ।

प्रयोजनेऽस्ति धनं कुपेऽन्यस्याधिमामुयात् ॥”

धनदानेनाधिमोचयायोपस्थितस्याधिमौक्त्यो
धनिना वृद्धिर्भोगे न स्वापयितव्यः । अन्यथा
अमोचये स्त्रीनश्चैवद्वयो भवेत् असन्निहिते
पुनःप्रयोक्तारि कुपे तदाप्यहृत्ते सहृदिकं धनं
निधायधमर्त्यः स्त्रीयं वन्दकं गृहीयात् । अथ
प्रयोक्तार्यवन्निहिततदाप्यधनस्य गृहीतारो
न सन्ति यदि वा असन्निहिते प्रयोक्तारि आधि-
विज्ञयेय धनदत्ताधमर्त्यस्य तत्र किं कर्तव्य-
मित्यपेक्षितं आह ।

“तत्कालक्षतमृत्यो वा तत्र तिष्ठेदहृदिकाः ।”
तस्मिन् काले यत्तस्याधिमौक्त्यं तत् परिकल्प्य
तत्रैव धनिनि तमाधिं वृद्धिरहितं स्वापयेत् तत्
कृत्वा धनं वर्द्धते यावद्वनी धनं गृहीत्वा तमाधिं
गृह्णति यावदा तत्पूज्यद्रव्यमिति प्रवेशयति ।
यदा तु द्विगुणीभूतेऽपि धने द्विगुणं धनमेव
गृहीतव्यं न त्वाधिनाश इति विचारितव्य-
ग्रह्यकाल एव तदा द्विगुणीभूते द्रव्ये असन्नि-
हिते बाधमर्त्ये धनिना किं कर्तव्यमित्यत आह ।
“विनाशारण्यकादापि विहीनीयते च चाधिकम् ।”
वारण्यकाधमर्त्यादिना अधमर्त्ये असन्निहिते
चाधिभिस्तदाप्येव सह तमाधिं विहीनीय तद्वनं
गृहीयाद्वनी वाशब्दो यवस्थितविकल्पार्थः ।
यदर्थग्रह्यकाले द्विगुणीभूतेऽपि धने धनमेव
गृहीतव्यं न त्वाधिनाश इति न विचारितम् ।
तदा आधिः प्रयत्नेऽपिद्विगुण इत्यस्याधिनाशः ।
विचारिते त्वयं पद्य इति ॥ ७ ॥ भोग्याधौ
विशेषमाह ।

“यदा तु द्विगुणीभूतमन्यमाधौ तदा खलु ।
भोग्य आधिक्षुद्रव्ये प्रविष्टे द्विगुणे धने ॥”
यदा प्रयुक्तं धनं खलतया वृष्टा द्विगुणीभूतं
तदाधौ हते तदुत्पन्ने आधुत्पन्ने द्विगुणे धनिनः
प्रविष्टे धनिनाधिमौक्त्यः । यदि वादायेवाधौ
इति द्विगुणीभूते द्रव्ये त्वयाधिमौक्त्य इति परि-
भाषया कारणात्तरणं वा भोग्याभावेन तदा
द्विगुणीभूतमन्यमाधौ भोगार्थं धनिनि प्रविष्टे
तदुत्पन्ने द्रव्ये द्विगुणे त्वयाधिमौक्त्यः । अधि-
कोपभोगे तदपि देयम् । सर्वथा सहृदिकमृत्वा-
यापाकरणायाधुपभोगविषयमिदं वचनम् ।
तमेनं यथाधिमाचक्षते लौकिकाः यत्र तु
वृष्टार्थं एवाधुपभोग इति परिभाषा तत्र
देगुण्यातिक्रमेऽपि याचकस्यदानं तावदुप-
रुद्धं एवाधुपमृत्तयेव गृहीतं दृष्टव्यमिति
“—प्रयोऽन्यमामुयात् ।

फलभोग्यं पूर्वकालं हत्वा द्रव्यस्य सामकम् ।
यदि प्रकर्षितं तत् स्वापदा न धनभाग्धनी ।
पत्नी च न कमेद् वन्दं परस्परमतं विना ॥”
अस्यार्थः । फलं भोग्यं यस्यास्ती फलभोग्यो वन्द
आधिः च च द्विविधः सहृदिकमृत्वायापाकरणायां
वृद्धिमात्रापाकरणायां च तत्र च वृद्धिमृत्वाया-
करणायां वन्दं पूर्वकालं पूर्णः कालो यस्यासौ
पूर्वकालक्षतमाप्युयाद्वी । यदा सहृदिकं सत्वं
फलहारणं धनिनः प्रविष्टयादा वन्दमामुयादि-
त्यर्थः वृद्धिमात्रापाकरणायां वन्दं वान्तं
हत्वापुयाद्वी । वन्दं सत्वं सममेव सामकम् ।
अस्यापवादमाह । यदि प्रकर्षितं तत् स्वाप-
द्वन्द्वकं प्रकर्षितमतिश्रयितं वृद्धेरभ्यधिक्यतं
यदि स्वापदा न धनभाग्धनी । सामकं न
लभेद्वन्दं मृत्वायदत्तैवर्त्तं वन्दमामुयादिति
यावत् । अथाप्रकर्षितं तद्वन्दं वृद्धेरभ्य-
पर्थामन्तदा सामकं दत्तापि वन्दं लभेताधमर्त्यः
वृद्धिर्धमदत्तैव लभेताधमर्त्यः । पुनरुपभोग्याप-
वादमाह । परस्परमतं विना उत्तममर्त्य-
मर्त्ययोः परस्परानुमतभावे यदि प्रकर्षितं
इत्याद्युक्तम् । परस्परानुमती तृत्तमपि
वन्दकं यावत्पूज्यद्रव्यमन्तदुपभुङ्क्ते धनी शि-
ष्टमपि स्नानमात्रदाने नैवाधमर्त्यो लभते । इति-
मिताशरा ॥

वन्दकः, पुं, (वन्द + स्वार्थे कन् ।) विनिमयः ।
इति विन्मेदिन्यौ ॥ आधिः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ रतश्चिह्नकः । इति नानार्थरत्नामाला ।
(वभातीति । वन्द + क्त्वा । वन्दगकतेरि, प्रि ।
यथा, देवीभागवते । ५ । १ । १६ ।

“ न गारी न धनं गेष्टं न पुण्या न वयोदराः ।
वन्दनं प्राणिनां राणमप्युपास्तु वन्दकः ॥”
वन्दकी, स्त्री, (वभाति मागवमिति । वन्द + क्त्वा ।
गौरादित्वात् ङीप् ।) पुंस्त्री । इ-
मरः । २ । ६ । १० ॥ (यथा, मार्कण्डे-
पुराणे । ३४ । ८८ ।

“ न वन्दकीभिर्न न्यूनैर्वन्दकीपतिभिस्तथा ॥”
इमी । इति मेदिनीऽधमर्त्या ॥ प्रयुष्ट-
गामिनी । (यथा, महाभारते । ११ । २९ । १४ ।

“ नातयतुर्थं प्रचवमापन्स्वपि वदन्नुत ।
अतः परं स्त्रीरणी स्याद्वन्दकी पथमे भवेत् ॥”
वन्दनं, स्त्री, (वन्द + भावे क्त्वा ।) वन्दगक्रिया ।
वैधा इति भाषा । तत्पठ्यायः । उद्दानम् २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । २६ ॥ कङ्कनम् ३ वन्दः ।
वन्दमनम् ५ । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
हितोपदेश । १ । ६५ ।

“ आपदामापत्तनीनां हितोऽप्यायाति हेतुताम् ।
माष्टजन्ता हि वतुस्य स्वामीभवति वन्दने ॥”
वधः । इति मेदिनी । ने, ६० ॥ हिता ।
इति शब्दरत्नावली ॥ रज्जुः । इति र-
ज्जुः ॥ वध्यतेऽनेनेति करणशुत्पत्तया धि ।
(वध्यतेऽस्मिन् इति अधिकरणे क्त्वा । भाग-
गारम् । वन्दनस्यानम् । यथा, भागवते । ३ । २ । १ ।

“वन्धुदेवस्य देवव्यां चातो भोदेवदन्धने ॥”

वन्ध + कर्भटि लुः । महादेवस्य नासमेदे, पुं । यथा, लघाभारते । ११ । १७ । १०० ।

“वन्धुगो नन्धकर्ता च सुवन्धनविमोचनः ॥”

वन्धनकर्भटि, त्रि । यथा, तत्रैव । ११ । १७ । १०१ ।

“वन्धनपातुरेतायां युधि शत्रुविनाशकः ॥”

वन्धनयेधल, टो, (वन्धनाय वन्धनस्य वा वेधः)

यधम् । दारागारम् । इति दारावली । १६६०

वन्धनायः, पुं, (वन्धनाय वन्धनस्य वा दानायः)

दारागारम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११६ ॥

वन्धलभा, पुं, (वन्धाय लभः) । दन्तिवन्धन-

लभः । तत्पण्यायः । आलानम् २ । इत्य-

मरः । २ । ८ । ११० ॥ शत्रुः २ अचोदः ४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥

वन्धिनं, टो, (वन्ध + इन्) । कामदेवः । इत्यु-

यादिकोयः । चर्मवधनम् । इति वंघ्रिप्र-

चारीणाद्विधाः ॥

वन्धुः, पुं, (वन्ध वन्धने + “वृद्धृदिङितपीति ।”

उणा० १ । ११ । इति उः ।) । क्लेशेन मनो ब्रूयति

यः । तत्पण्यायः । सगोचः २ वान्धवः ३ चातिः

४ सः ५ लक्षणः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । १४४ ॥

दायादः ७ गोचः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

वन्धयत् त्रिविधा । आलवन्धवः पितृवन्धवो

मातृवन्धवश्च । यथोक्तम् ।

“आलपितृवसुः पुत्रा आलमातृवसुः सुताः ।

आलमातृवपुत्राश्च विज्ञेया आलवान्धवाः ॥

पितुः पितृवसुः पुत्राः पितृमातृवसुः सुताः ।

पितृमातृवपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृवान्धवाः ॥

मातुः पितृवसुः पुत्रा मातृमातृवसुः सुताः ।

मातृमातृवपुत्राश्च विज्ञेया मातृवान्धवाः ॥”

तत्र पानादङ्गलात् प्रथममातृवन्धवो धनभाज-

स्तद्भावे पितृवन्धवस्तद्भावे मातृवन्धव इति

क्रमो वेदितव्यः । वन्धूनामभावे आचार्यः ।

इति मिवाधरा ॥ १०० ॥ (यथा, मनुः । १२ । १३६ ।

“पितं वन्धुर्वयः कर्त्तुं विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि जानास्यानां गरीयो यद्व्यदुत्तरम् ॥”

“वन्धुः पितृयादिः ।” इति तट्टीकायां कुल्लूक-

भट्टः ॥) वन्धूकः । (यथा, अशोकवधे । २६ ।

“अभ्यर्थं वन्धुपुण्यमालयेति ॥”)

मित्रम् । (यथा, मेघदूते । ४४ ।

“वन्धुप्रीत्या भवगशिखिभिर्दत्तशृङ्गोपहारः ॥”)

भातर । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १२ । १२२ ।

“अयानायाः प्रदत्तयो मातृवन्धुनिवाधिनम् ।

मौढैरागायनासासुर्भरतं क्षमिताश्रुभिः ॥”)

वन्धुकः, पुं, (वन्ध + उकः । यदा, वन्धुर्वन्धूकवृत्त-

रव । वन्धु + खार्थे कन् ।) वन्धूकवृत्तः । इति

शब्दरत्नावली ॥

वन्धुजीवः । वन्धुरिव जीवयति रसादिनेति । वन्धु-

+ जीव + अच् ।) वन्धूकवृत्तः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (यथा, रघुः । ११ । २५ ।

“वीक्ष्य वेदिमथ रक्तविन्दुभि-

र्वन्धुजीवप्रधुभिः प्रदूषितान् ॥”)

वन्धुजीवसः, पुं, (वन्धुवत् जीवयति रसादिना

इति । वन्धु + जीव + अच् । यद्वा, वन्धुजीव

रव । खार्थे कन् ।) वन्धूकवृत्तः । इत्य-

मरः । २ । ४ । ७३ ॥

वन्धुता, स्त्री, (वन्धोर्भावः वन्धूनां वन्धो वा

इति । “आमजनवन्धुभ्यस्तत् ॥” ४ । २ । ४३ । इति

तत् ।) वन्धूनां वन्धुः । वन्धोर्भावः । इत्य-

मरः । २ । ६ । १५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । ४ । ११ ।

“सद्यो वृषामि वन्धुता वचोभिः ॥”)

वन्धुदण्डम्, स्त्री, (वन्धुना दण्डम् ।) पितृमातृभ्यां

दण्डं स्त्रीधनम् । यथा । याज्ञवल्क्यः ।

“वन्धुदण्डं यथा मुक्तवन्धाधेयकमेव च ।

अप्रणायामतीतायां वान्धवास्तद्वागुधुः ॥”

वन्धुदण्डपदेन कन्यादशायां वत् पितृभ्यां दण्डं

तदुच्यते । इति दायभागः ॥

वन्धुरं, स्त्री, (वन्ध वन्धने + “महुरादयश्च ।”

उणा० १ । ४२ । इति उरप्रत्ययेन निपातनात्

साधुः ।) सुकटम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (रघु-

वन्धनम् । यथा, महाभारते । ३ । ३२ । ३१ ।

“अग्रे कृत्रं वरुण्य वन्धुरश्च तथापरे ।

गन्धर्वा बहुसाहस्राक्षितशो यधमनुधम् ॥”

तथा च भागवते । ४ । २६ । १ ।

“होषं द्विचक्रमेकातं त्रिवेणुं पञ्चवन्धुरम् ॥”)

वन्धुरः, पुं, (वन्ध + “महुरादयश्च ।” उणा० १ । ४२ ।

इति उरः निपातनात् साधुः ।) स्त्रीषिङ्गम् ।

तिष्णकल्मम् । वन्धूकः । वधिरः । दंसः । इति

मेदिनी । रे, १८६ ॥ विद्वङ्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

वन्धुभौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वकः ।

विद्वङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

वन्धुरः, त्रि, (वन्ध + उर ।) रन्ध्रम् । (यथा, महा-

भारतपितृवो । १५ ।

“श्रेयः स्त्रियः च दीयान्धम विमलदृशो वन्धुरं

चिन्तुरास्यः ॥”)

नखम् । इति मेदिनी । रे, १८६ ॥ उन्नता-

नतम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १३ । ४० ।

“वन्धाति मे वन्धुरगात्रि । चक्षु-

र्दृष्टः कक्षज्ञानिव चिच्छ्रुतः ॥”)

वन्धुरा, स्त्री, (वन्धुर + टाप् ।) पण्ययोषा ।

इति मेदिनी । रे, १६० ॥

वन्धुरा, पुं, शक्तवः । इति मेदिनी । रे, १६० ॥

वन्धुवचनान्तोऽयम् ॥

वन्धुलः, पुं, (वन्धुं लातीति । वन्धु + ला + क ।)

अवतीसुतः । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥ (यथा,

वृत्तकटिकनाटके चतुर्थे अङ्के ।

“परश्वल्लिताः पराङ्गपुत्राः

परपुत्रैर्जनिताः पराङ्गनासु ।

परधनरिता गुणेष्ववाप्या

गजकलभा इव वन्धुला नमामः ॥”)

वन्धूकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वन्धुलः, त्रि, (वन्धून् लाति क्लेशेन गृह्णातीति ।

वन्धु + ला + क ।) सुन्दरः । नमः । इत्यजय-

पालः ॥

वन्धूकः, पुं, (वन्धाति र्हादर्थेण पिप्पामिति ।

वन्ध + “उत्तूलादयश्च ।” उणा० ४ । ४२ । इति

उकः ।) पीतशाणकः । इति मेदिनी । के, १२८ ॥

एष्यद्विदिष्टः । बौद्धो इति वज्रभाषा ।

दीपहरिया इति सिन्धी भाषा । तत्पण्यायः ।

रक्तनः २ वन्धूजीवकः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७३ ॥

वन्धूकः ४ वन्धुः ५ वन्धुलः ६ वन्धुजीवकः ७

वन्धुजीवः ८ वन्धूलिः ९ वन्धुरः १० । इति

शब्दरत्नावली ॥ रक्तः ११ माध्याह्निकः १२ ।

इति भावप्रकाशः ॥ नीलपुष्पः १३ जर्क-

नामः १४ पञ्चदशः १५ रक्तपुष्पः १६ राग-

पुष्पः १७ हरिप्रियः १८ । नख गुणाः ।

“अतिनित्यपीतलोहितपुष्पविधेयात् चतुर्विधो

वन्धूकः ।

नरहरौ विविधारिखट्टप्रिषाचप्रमनः प्रसादनः

वधितुः स्यात् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

“वन्धूकः कक्षदृग्मादीं रक्तगिरिदरो तनुः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

खड्गपे, स्त्री । वन्दक इति स्थातम् । यथा,—

“वन्धूकी वन्धुजीमे स्यात् खड्गपे स्यात्पुनकम्

इति हड्डयन्त्रः ॥

वन्धूकपुष्पः, पुं, (नन्धकस्य वन्धूजीवस्य पुष्पमि-

ष्यं यस्य ।) पीतशाणकः । इत्यमरः । २ । ४ । ७३ ॥

वीजकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पण्याद्यो

यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वप्रकरणे प्रथमे भागे ।

“वीजकः पीतसारस्य पीतशालक इत्यपि ।

वन्धूकपुष्पः प्रियरः रक्तकक्षासनः स्मृतः ॥”

वन्धूरः, पुं, (वन्ध वन्धने । वन्ध + “महुरादयश्च

उणा० १ । ४२ । इत्यत्र खर्जूरदित्वादूरप्रत्य-

येन सिहन् इत्युज्ज्वलदण्डः ।) विवरम् । इत्यु-

यादिकोयः ॥

वन्धूरः, त्रि, (वन्ध + खर्जूरदित्वादूरप्रत्ययः ।)

रन्ध्रः । वन्धुः । यथा, रभसे ।

“वन्धुरन्धुरो रन्ध्रे नन्धे हन्धे तु वन्धुरः ॥”

उन्नतानतम् । यभावात् यदुन्नतं उपाधि

वशादीषमन्तं तत् । कचिदुन्नतं कचिदानत

स्यादिकम् । इति कैचित् । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥

वन्धूलिः, पुं, (वन्ध वन्धने । वन्ध + लिति ।) वन्धूक

वृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

वन्धुः, त्रि, (वन्ध + अच् ।) अतुप्राप्तावधिफल

रहितवृत्तादिः । (यथा, रघुः । १ । ७० ।

“सिक्तां स्वयमिव स्नेहाद्वन्धुसाश्रमपादपम् ॥”)

तत्पण्यायः । अफलः २ अवकेशी ३ । इत्यमरः ।

२ । ४ । ७३ ॥ विफलः ४ निष्फलः ५ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ वन्धनीयः । इति वन्धधातोः

कर्मणि यप्रत्ययः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । १० । २४६ ।

“अथर्वन् यच्च वन्धाति वद्धं वच्च प्रमुञ्चति ॥”

पुं, निवर्तितवारिः सेतुः । यथा, मितावरायाम् ।

“सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः सेतो वन्धस्तथैव च ।

तीयप्रवर्तनान् सेतो वन्धः खान्निवर्तनान् ॥”)

वन्ध्या! स्त्री, (वन्ध + “अप्रजस्त्ये” उणा० ४।१।१। इति यक् ।) अप्रजस्त्ये । इति मेदिनी ॥ बाजा इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । ६ । १४ । १० ।

“रूपौदार्यवयोजन्मविद्वेष्यश्रियादिभिः ।

पंपन्नस्य गुणैः चर्त्तन्ति वन्ध्यापतेरभूत् ॥”

वन्ध्या स्त्री अष्टमे वर्षे अधिवेदनीया भवति यथाह मनुः । ६ । ८१ ।

“वन्ध्यामेरुधिव्याध्ने दृष्टमे तु नृत्तप्रजा ॥”

अप्रत्यन्यगौः । तत्पण्यायः । वशा २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ बालार्यगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वृषलीविशेषः । यथा,—

“वन्ध्या च वृषली ज्ञेया वृषली च नृत्तप्रजा ।

अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेके उग्रनक्षो वचनम् ॥४॥

योनिरोगविशेषः । यथा,—

“उदावर्त्ता तथा वन्ध्या विवृता च परिभृता ।

वातला योनिजो रोगो वातदोषेण पञ्चधा ॥”

नस्या लक्षणं यथा,—

“मा केनिलसुदावर्त्ता रजःक्षृणु सुचति ।

वन्ध्या निरावर्त्ता ज्ञेया विवृता नित्यवेदना ॥

परिभृता या भवति ग्रन्थधर्मे रला भृष्टम् ।

वानला कर्कशास्तथा मूलनिक्षोदपीडिता ॥”

तस्यान्विकित्वा यथा,—

“पला सिता सातिवला मधकं

वटस्य शुङ्गं गजकेशरं च ।

एतन्मधुक्षीररुतेर्निषीय

वन्ध्या सुपुत्रं नियतं प्रसूते ॥

अश्वगन्धाकपायेण विहं दुग्धं वृत्तान्वितम् ।

जतुखानाङ्गना प्रातः पीत्वा गर्भं दधाति हि ॥

गुण्योदुतं लक्ष्मणाया भर्तुं दूषेन कन्याया ।

पिष्टा पीत्वा शतसुताता गर्भं धत्ते न संशयः ॥

क्रूरहृष्टलं धातव्याः क्रुसमानि वटाङ्कुराः ।

नीलोत्पलं प्रयोयुक्तमेवं गर्भप्रदं ध्रुवम् ॥

या वला पित्रति पार्श्वपिप्लवं

जीरकेण सहितं दित्ताशना ।

श्वेतया विशिखपुष्टया पुनं

सा पुनं जनयतीह नान्यथा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(चिकित्सान्तरमस्या यथा,—

“पिप्लवः शङ्खवेरुच मरिचं निशरक्तथा ।

वृतेन सह पातयं वन्ध्यापि लभते सुतम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिग्रन्थे योनिपदधिकारे ।

“पला सातिवला यष्टिर्करा मधुसंयुता ।

वन्ध्यागर्भकरी पीता नात्र कार्या विचारमा ॥”

इति भैषज्यधन्वन्तरौ स्त्रीरोगाधिकारे ।

वन्ध्याकर्कोटकी, स्त्री, (वन्ध्यायाः कर्कोटकी ।

पुच्छदाहृतया वन्ध्यायाः उपकारिणी अतो-

ऽस्यास्तथात्वम् ।) तिक्तकर्कोटकी । वाक्-

मखसा इति वाक्कषट्ठेन इति वाक्ककरोल

इति च हिन्दीभाषा । तत्पण्यायः । वन्ध्या २

देवी ३ नागारातिः ४ नागहन्त्री ५ मरुतोष्ठा ६

पण्या ७ दिया ८ पुच्छदा ९ सकन्दा १०

त्रीकन्दा ११ कन्दवल्ली १२ ईश्वरी १३ सुगन्धा

१४ सर्पदमनी १५ विषकण्टकिनी १६ परा १७

कुमारी १८ भूतहन्त्री १९ । अस्या गुणाः ।

तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफापहत्वम् ।

स्वावरादिविषघ्नत्वम् । रसायनत्वम् । इति

राजनिर्र्वण्टः । तत्पण्यायगुणाः ।

“वन्ध्याकर्कोटकी देवी कन्या योगेश्वरीति च ।

नागारिर्भक्तदमनी विषकण्टकिनी तथा ॥

वन्ध्याकर्कोटकी लघ्वी कफगुद्वन्नशोधिनी ।

सर्पदर्पहरी तीक्ष्णा विसर्पविषहारिणी ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

व(व)भ, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट् ।) व(व)कारादिः । व्योञ्जवर्गचतुर्थो-

पद्यः । व(व)भति । इति दुर्गादासः ॥

वभवी, स्त्री. (वभोः शिवस्त्र्यं पत्नी । वभु + व्यञ्

+ डीप् । न वृद्धिः ।) दुर्गा । इति भूरिप्रयोगः ॥

वभिः, पुं, (वभ + इन् ।) वचम् । इति कैचित् ॥

(भरणकर्त्तरि धारके च चि । यथा, ऋग्वेदे ।

६ । २३ । ४ ।

“गन्तयानि सवना हरिभ्यां

वभिर्वचं पपिः सोमं ददिर्गाः ॥”)

वभुः, पुं, (विभर्त्ति भरति वा । भृ + “कुभञ्च ।”

उणा० १ । २३ । इति कुड्वित्त्वम् ।) अग्निः ।

शिवः । (यथा, महाभारते १३ । महादेवस्य

सहस्रनामकथने । १७ । १४८ ।

“शङ्खी शङ्खप्रियो बभू राजराजो निरामयः ॥”)

विष्णुः । (यथा, महाभारते १३ । विष्णोः

सहस्रनामकथने । १४६ । १०६ ।

“रुद्रो बहुशिरा वभुर्विषयोनिः सुचित्रवाः ॥”)

विशालः । नकुलः । इति मेदिनी ॥ (यथा,

मार्कण्डेये । १५ । ६ ।

“सञ्जायते महावक्रो ऋषिको वभुसन्निभः ॥”)

सुनिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ देशभेदः । इति

शब्दरत्नावली ॥ शितावरणकः । इति राज-

निर्वण्टः । खलतिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११७ ॥

(कपिलो वर्णः । इति मेधातिथिः ॥ तद्गुणयुक्ते

तु वाय्वलिङ्गः । यथा, मनुः । ४ । १३० ।

“नाक्रामेत्कामनच्छायां वभुणी दौक्षितस्य च ॥”

लोमपादसुतः । यथा, भागवते । ६ । २४ । १ ।

“रोमपादसुतो वभुर्वभोः कतिरनायत ।”

देवावृष्टसुतः । यथा, तत्रैव । ६ । २४ । ६ ।

“वभुर्देवावृष्टसुतस्योः श्लोकौ पठन्यम् ॥”

ययातिपुत्रस्य दुह्योः सुतः । यथा, तत्रैव । ६ ।

२३ । १४ ।

“दुह्योच तनयो वभुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः ॥”

मन्त्रगन्धर्वप्रतिष्ठ अन्वतरः । यथा, रामायणे ।

४ । ४१ । ४२ ।

“तच्च गन्धर्वप्रतयः पञ्च स्रज्यमप्रभाः ।

शैल्यो ग्रामगौः शिघ्रः नृको वभुसधेय च ॥”

विश्वामित्रपुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १३ ।

४ । ५० ।

“अर्जीणश्च शृङ्गन्तश्च वभुः कालपयस्का ॥”

विश्वगर्भस्य पुत्रः । स तु यादवानामन्यतमः ।

यथा, हरिवंशे । ६४ । ४८ ।

“वसुर्वभुः सुधेयश्च तमाक्षश्चैव वीर्यवान् ।

यदुप्रवीरा विख्याता लोकपाला इवः परे ॥”

यथा च माघे । २ । ४० ।

“आलप्यालमिदं वभोर्यत्स दारानपाहरत् ॥”

स च विनष्टप्राये यादवकुले पथि गच्छन् दस्युभि-

र्हतः । तत्कथा च महाभारते । १६ । मौयल-

पञ्चणि द्रष्टव्या ॥ स्त्री, कपिला गौः । सा च

निशि अजानता पृथगेण खड्गेन हता । यथा,

भागवते । ६ । १२ । ६ ।

“खड्गमादाय तरसा प्रलीनोदुग्मे निशि ।

अजानन्नहनद्वभोः शिरः शार्ङ्गलक्ष्मणा ॥”)

वभुः, चि, (विभर्त्तौति । भू + “कुभञ्च ।” उणा०

१ । २३ । इति कुड्वित्त्वम् ।) पिङ्गलः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, कुमारः । ५ । ८ ।

“ववन्ध वाणारुणवभुवल्कलं

पयोधरोनुसंधविश्रीर्षसंहतिः ॥”

यथा च रघुः । १५ । १६ ।

“धूमधूमो वसागन्धौ ज्वालावभुशिरोरुहः ॥”)

वभुधातुः, पुं, (वभुः पिङ्गलो धातुः ।) सुवर्ण-

गौरिकम् । इति राजनिर्वण्टः ॥

वभुवाहनः, पुं, मणिपुरस्य राजविशेषः । स च

चित्राङ्गदायां व्यञ्जनाञ्जातः । यथा,—

“करेणुमन्त्रां नकुलो निरमित्रं तथाभुङ्गः ।

इरावन्तसुलप्यां वै सुतायां वभुवाहनम् ॥

मणिपुरपतेः सोऽपि तत्पुत्रः पुष्टिकासुतः ॥”

इति श्रीभागवते । ६ । २२ । १२ ॥

अपि च । वैशम्पायन उवाच ।

“श्रुत्वा तु वृपतिः प्राप्तं पितरं वभुवाहनः ।

निर्ययौ विनयेनाथ ब्राह्मणार्धपुरःसरः ॥

मणिपुरेश्वरस्त्वैवसुपायातं धनञ्जयः ।

नाभ्यनन्दत् स मेधावी चाक्षधर्मेमशुकरम् ॥”

“भर्तारं निहतं हृष्टा पुत्रश्च पतितं भुवि ।

चित्राङ्गदा परिचक्षा प्रविशेश रयाजिरे ॥”

इति महाभारते । १४ । ७६ अध्यायः ॥

(अस्याञ्जुनादिना युष्ठादिकं सधैष विस्तरशी

द्रष्टव्यम् ॥)

वभ, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट् ।) वभति । इति दुर्गादासः ॥

वभ्यं, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट् ।) वभ्यति । इति दुर्गादासः ॥

वभ्यटः, पुं, (वभ्य + व्यट् ।) राजमायः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ वभ्यटी इति स्थातः ॥ (पिरति-

रस्या राजमायशब्दे ज्ञेया ॥)

वभ्यटी, स्त्री. (वभ्यट + गौरादित्वात् ङीप् ।)

पण्ययोगा । श्रीश्वभेदः । इति मेदिनी । टे,

५१ ॥

वभ्यं, ङ कृतौ । हिंसायाम् । हाने । याणि ।

इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आह०-यद०

नधकायसुवेषश्च वेदपाठी उचिष्टरः ।
परिग्राही हुताशस्य चंपयज्ञो ब्रवेद्यजेत् ॥
यज्ञार्थं याचनां कस्य करोमि कथ्यतां मम ।
तं दृष्ट्वा सत्यंतेजामसुक्तो विप्रैर्ब्रह्मन् व च ॥
वसन्ती यज्ञनिष्पत्तिं करोति द्विजसत्तमः ।
ऐमन्मूढे महाशैले तिष्ठते दानवोत्तमः ॥
सर्वज्ञोऽपि महामाया वक्षनाय तदा गतः ।
मोहिनीं जपमानस्तु विद्यां परमसिद्धिदाम् ॥
विचित्रं दशराजस्य पुरं सञ्चपुरोत्तमम् ।
प्राविशद्देवं वेदात्मा पटमानो जनार्दनः ॥
दानवस्तु पुरं रथं जानासि त्वं ग्रहीतमः ।
द्वारं गतोऽसुरेन्द्रस्य क्षुब्धं प्राध्ययनं तदा ॥
हारणलो वदस्वित् श्रुत्वा वेदध्वनिं शुभम् ।
पुराणि राजानि शुभं ददामि याचतां वरः ॥
इदं दानं द्विजश्रेष्ठ ! दुर्लभञ्च महामते ! ।
तेनोक्तं दर्शनं द्वाःस्य दीयतां दशसत्तमे ॥
तदा स पूर्वमादिष्टः प्रेषयामास तं वृषम् ।
वत्तिनं वलसम्पन्नं दानवं सुरमर्दनम् ॥
दानोद्वतकरो भद्रं दृष्ट्वा प्रीत्यावभाषत ।
किमायातो भवांश्चात्र कार्यं विप्र ! तदुद्दिष्ट ॥
मोहिनीं जपमानस्तु वदते द्विजकेशवः ॥

ब्रह्मोवाच ।

अष्टं संप्रेषयामास । वदति मां कश्यपात्मजम् ।
यज्ञाः सन्निः समारब्धा ऋषिभिश्चासुरा-
धिप ! ॥
नस्य निष्पत्तये नाथ । आगतीऽहं तवान्ति-
कम् ।
दानं मे दीयतां राजन् ! सिध्यते येन तत्फलः ॥
वल उवाच ।

येन संविध्यते यज्ञो देवारब्धो द्विजोत्तमः ।
तथा चार्धं धनं दारान् शिरस्य ददामि ते ॥
ब्रह्मोवाच ।

येन संविध्यते यज्ञो देवानामसुराधिप ! ।
तद्देयं नञ्च आदिष्टं सत्यमवावयोरपि ॥
वल उवाच ।
याचतां येन ते कार्यं सत्त्वं विप्र ! ददामि ते ।
मंस्तुत्य मोहिनीं विद्यां वदते द्विजसत्तमः ॥
ब्राह्मण उवाच ।

न मे धनैः स्वदादेवां न भूत्या गजवाणिभिः ।
रत्नैः कार्यं महाबाहो ! देव्यज्ञोऽसुरा-
धिप ! ॥

येन निष्पादने यज्ञः सुरादश्च दिवौज्याम् ।
तमहं याचयिष्यामि दीयतां तद्द्वन्द्वं तव ॥
यत्तत् कार्यं मम भद्रं ऋषीणाञ्च विशेषतः ।
देवाय तव कायेन सिध्यते तन्मयीत्तमः ॥
तदा दत्ता तदुक्तं दानयेन महात्मना ।
विष्णुनापि स्वचक्रेण शिरस्यभिष्टोऽसुरः ॥
प्राप्तं देवसुतस्य शिष्यायस्मभूतदा ।
नस्यास्य सर्वजाता वप्ताद्या रत्नजातयः ॥
नोदने सुरतेनासि पञ्चरामाणि चामवन् ।
विशुष्टाचदनेन कापो रत्नावरीभूतः ॥
इति देवीपुराणे ६० अध्यायः ।

व(व)लक्षः, पुं, धवजः । इत्यमरः । १।५।१३॥ वलतेः
क्षिप् वसं व्यस्यस्मिन् वष् वलच इति कथ
संयोगवान् । इति रायसुब्रह्मण्यः ॥ वलचते
इति वलक्षः वष् अकारलोपः । इति खान्या-
दयः ॥ एतन्मते अन्तःस्थवकारादिः ॥ (यथा,
माये । ६ । ३४ ।

“द्विरददन्तवलक्षमलक्षत

स्फुरितभृङ्गमृगच्छविकेतकम् ॥”)

वलजं, स्त्री, (वलात् जायते इति । वल + जन +
ङ ।) चैत्रम् । पुरदारम् । इत्यमरः । ३।३।३१॥
शस्यम् । (धान्यराशिः । इति वैजयन्ती ॥ यथा,
माये । १४ । ७ ।

“त्वं समीरण इव प्रतीक्षितः

कर्षकेण वलजान् पुषुषता ॥”)

युहम् । इति मेदिनी ॥ वलजग्ये, त्रि ॥
वलजा, स्त्री, (वलात् वलक्षतसाहस्युहादिकात्
जायते या । वल + जन + ङ + टाप् ।) वरयोषा ।
यूयी । इति मेदिनी । जे, २६ ॥

वलनी, स्त्री, प्रासादोपरिमण्डलिका । इति
पुराणम् ॥

वलदः, पुं, (वलं ददातीति । वल + दा + कः ।)
जीवकः । इति राजनिर्घण्टः । पौष्टिककर्माङ्ग-
होमाणि । यथा । पौष्टिके वलदः कृतः ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (वृषभः । यथा, जया-
सरिनसागरे । ३७ । १५३ ।

“कन्येदुः प्रणयक्रीडायाणाञ्च मम सूत्रकम् ।
गलेऽवभादहं दानस्तुत्तमं वलरोऽभवम् ॥”)

वलदातरि, त्रि ॥ (यथा, अत्रिदे । १।५९ । १८ ।

“वलं तोकाय तनयाय जीवसे त्वं हि यलदा
असि ॥”)

वलदा, स्त्री, (वलद + टाप् ।) अश्वगन्वा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“गन्वाक्ता वाजिनामादिरश्वगन्वा हयाश्वया ।
वराहकर्मो वरणा वलदा कुलगन्विनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

वलदीनता, स्त्री, (वलस्य दीनता ।) न्यानिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

वलदेवः, पुं, (वलेन दीयतीति । दिव + जप् ।)

वलरामः । तत्पूर्यायः । वलभद्रः २ प्रक-
वद्रः ३ व्यसुतायनः ४ देवतीरमणः ५ रामः ६
कामपाराः ७ हलायुधः ८ गोलाम्बरः ९ रौद्रि-
वीयः १० तालाङ्गः ११ सुपत्नी १२ हली १३
सङ्गम्यः १४ खीरपायिः १५ कालिन्दी-
भेदनः १६ यलः १७ । इत्यमरः । १।१।२० ॥
यलिनर्पः १८ मधुप्रियः १९ हलधरः २०
हलभृत् २१ हलभृत् २२ खीनन्दी २३ गुप्त-
वरः २४ संवर्षकः २५ वली २६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा भागवते । ६ । ३ । ३६ ।
“तद्गम्य देवदेवांशो वलदेवो महावलः ॥”)
अस्य ध्यानम् ।

“वलदेवं हिमाद्रौ शक्रकुन्देऽवसतिभम् ।
वामे हलायुधधरं सुवलं दक्षिणे करे ॥

हालालोतं नीलवस्त्रं हलावन्तं लारेत् परम् ॥”

इति दशमिस्तोत्रः ॥

(अयं हि शेषवर्षस्यांशावतारः । यथा, महा-
भारते । १ । ६० । १५१ ।

“शेषस्यांशश्च नागस्य वलदेवो महावलः ॥”

नाम्नामस्य कारणानि वलभद्रशब्दे प्रयुज्यानि ॥
वायुः । इति मेदिनी । वे, ६२ ॥

वलदेवा, स्त्री, त्रायमायौषधिः । इति मेदिनी ।

वे, ६२ ॥ (गुणद्वयोऽस्याप्यायमाणाशब्दे
ज्ञातयाः ॥)

वलप्रसः, स्त्री, (प्रसृते इति प्रसृजंगनी । वलस्य
वलदेवस्य प्रसः ।) रौद्रिणी । वलराममाता ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वलभद्रः, पुं, (वलं भद्रं श्रेष्ठमस्य । यद्वा, वलमस्या-
स्तीति वलः । अथवा व्याघ्रः । वली वलवानपि
भद्रः सौम्यः ।) वलदेवः । इत्यमरः । १।१।२० ॥

अनन्तः । वलशाली । इति हेमचन्द्रः । २।१६६ ।
लोभः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गवयः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ वलदेवस्य गार्गां कारणानि
यथा,—

“हस्तं निरूपितं नागां कथिष्यस्य यथाश्रुतम् ।

श्लेष्मस्य हस्तिनो गान्तः सकेतं शृणु मन्त्रुलान् ॥

गार्गसङ्घर्षादेव नागा सङ्घर्षाटः स्रुतः ।

नास्यगतोऽस्यैव वेदेष्टु तेनामस्य इति स्रुतः ॥

वलदेवो वलीहेकादशी च वलधारयात् ।

सितिवासी गीतवासात् सुपत्नी सुषणाश्रुमात् ।

रेवतीसङ्घसन्तो गार्गोऽप्यतीरमणः खयम् ।

रौद्रिणीगर्भदायास्तु रौद्रिणीयो महागतिः ।

इत्येवं षष्ठ्यपुत्रस्य श्रुतं नाम निवेदितम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीठाकुराक्षसखण्डे १६ अध्यायः ।

विष्णुपूजनीकृष्णदत्तपद्मस्ययोगिनिर्घण्टः । यथा,

“तत्त्वं मण्डलं कार्यं वासुदेवस्य पूजने ।

एवमेव वृषश्रेष्ठ ! निष्कलं ध्यायेत्ततः ॥

वलभद्रश्च कामस्य अग्निरसुप्तद्वन्द्वः ।

नारायणस्य च ब्रह्मा विष्णुः पञ्चः प्रकीर्तितः ॥

नरविंशो वराहश्च योगिनीऽष्टौ पकीर्तिताः ।

पूर्वाष्टदशदेवितान् वर्गतो मन्त्रतः हयम् ॥

पूजयेत् कर्णिकान्धे वासुदेवस्य नाथस्य ।

विमला नायिका तस्य वासुदेवस्य कीर्तिता ।

वलभद्रतुलानान् योगिन्दः शृणु पार्थिव ॥

प्रादायुक्कर्मिणीं तेषां शान्ता मन्त्रात् त्रिधा ॥

मोना ब्रह्मा तपेशानी वनप्रानी तथा खदी

यन्त्रास्तुभुञ्जाः प्रोक्ताः श्रद्धावद्गदाधराः ।

योगिन्यो वलभद्रस्तु कामं विधिगुते सदा ॥

विधि स्तुत्यं पूर्वोक्तं दत्तस्य तुलनाया ।

श्रद्धावद्गदाधरो व नदी पार्थिवस्तान्त्रया ॥”

इति काशिकापुराणे २२ अध्यायः ।

(पूर्वतविशेषः । यथा, भागवते । ५।२०।२६ ।

“इत्येषां वर्गमर्थादा गिरयो नद्यश्च सम श्रेष्ठे ।

ईशान उरुवृद्धो वलभद्रः पूजयेत्ततः तदम-
शोतो देवपातो महापण इति ॥”)

वलभद्रा, स्त्री, कुमारी । त्रायमाणा । इति
मेदिनी । दे, २८४ । (अस्याः पद्यायो यथा,—
“वलभद्रा त्रायमाणा त्रायस्त्री गिरिसालुजा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वलभद्रिका, स्त्री, (वलभद्रैव । वलभद्रा + स्वार्थे
कन् । काप्ति अत इत्यम् ।) त्रायमाणा । इत्य-
मरः । २ । १ । १५० ॥

वलरामः, पुं, (रम + भावे घञ् । वलेन रामो
रमणं यस्य ।) वलदेवः । यथा,—
“वलरामाशुनः श्रीमान् गजेन्द्रस्तुतपादकः ॥”
इति नारदपञ्चरात्रे षतुर्थरात्रौ च अध्यायः ॥
अस्य ध्यानम् ।

“अन्तरे दिव्य उद्याने हरिचन्दनसंज्ञके ।
तत्राधस्तात् नव्यपीठे विचित्रे मणिमण्डपे ॥
तन्मध्ये मणिमाणिक्यदिशसिंहामनोज्ञे ।
तत्रोपरि च रेवत्या सङ्कर्षणललायुधम् ॥
इन्द्रस्याभयान्तमभिन्नगुणरूपिणम् ।
शुद्धस्फटिकसंकाशं रक्ताम्बुजदलेक्षणम् ॥
नीलपेलधरं शिखं दिव्यगताहुलेपनम् ।
कुण्डलाञ्जलिचङ्कणं दिव्यस्वामरसनम् ॥
मधुपाने सदासक्तं मदाधूर्णितलोचनम् ।
सुषलं दक्षिणे पाणौ वलरामं सदा स्मरन् ॥”

इति कविसिन्धुः ॥

वललः, पुं, (वलं जानीति । वल + ल + क ।)
वलरामः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वलवत्, य, (वलमस्यास्तीति । वल + मतुप् । मस्य
वः ।) अतिशयम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ११ ॥ (यथा,
शार्ङ्गान्त्ये प्रस्तावनायां यज्ञधारयस्तीतिः ।

“वलवदपि श्रितितानामात्मन्यप्रत्ययं चितः ॥”)

वलवान् [तु], वि, (वलमस्यास्तीति । वल +
मत्तुप् । मस्य वः ।) वलविशेषः । तत्पर्यायः ।
मांसलः २ अंशः ३ । इत्यमरः । २ । १ । ४४ ॥
वीर्यवान् ४ वली ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मनुः । १ । ७६ ।

“जाकाशान् शुभिलागात् सर्वगन्धवहः शुचिः ।

वलवान् जायते वातुः च वै क्षत्रगुणो मतः ॥”)

वलयति, स्त्री (यलं पृथ्वतीति । वल + लृप् +
तिङिः । गोप् ।) जीविकौषधिः । इति जटाधरः ॥

वलविद्या, पुं, (वलानां सेव्यानां विशेषण
दर्शनाद्वैद्याः स्थापनम् ।) युद्धार्थं सैन्यस्य
दिशविशेषे विभागां दुर्जलनिमित्तं स्थापनम् ।
तत्पर्यायः । सूत्रः २ । इत्यमरः । २ । २ । ७६ ॥

(वलविद्यायास्तु मकरपञ्चादिमेषात् वधः ।

तत्र चञ्चेपतो मयुना युद्धाचार्यं केचि-

न्निर्दिष्टाः । यथा, भागवे । ७ । १८७—१८९ ।

“हृत्पूहेन तस्मात् यायास्तु शकटेन वा ।

पराहमकराभ्यां वा स्रष्टा वा गारुडेन वा ॥

यतश्च भयमाशङ्कत् ततो विस्तारयेद्दलम् ।

पञ्जिनं चैव पूहेन निविशितं सदा खयम् ॥

सेनापतिवलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु नियेशयेत् ।

धतश्च भयमाशङ्कन् प्राणी तां कण्ठवेदिशम् ॥

गुह्यांश्च स्यापवेदास्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।

स्थाने युद्धे च कुशलानभीक्ष्णविकारिणः ॥

संप्रतान् योधयेद्वेदान् कामं विस्तारयेद्दृष्टम् ।
स्रष्टा वज्रेण चैवैतान् पूहेन पूष्टा योधयेत् ॥”)

वलखदनः, पुं, (वलं तन्नामा प्रसिद्धं अमुरं
खदयतीति । वल + खद + ल्यु ।) इन्द्रः ।

इति हलायुधः ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ३ । ३ ।

“नोचेद्वलं गृह्यान्तु युद्धाय वलखदनः ॥”

विष्णुः । इति देवीपुराणे १७ अध्यायः ॥)

वलस्थितिः, स्त्री, (वलानां स्थितिरवस्थानं यत्र ।

अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।) शिविरम् । इति

विकारप्रथः ॥

वलहा, [न], पुं, (यलं सामर्थ्यं हन्तीति । वल +

हन् + क्तिप् ।) श्रेया । इति शब्दरत्नावली ॥

(वलं तन्नामानममुरं हन्तीति । इन्द्रः ॥ पर-

वलविनाशके, त्रि । यथा, हरिवंशे । ११० । ४२ ।

“तत्राहं युध्यमानस्तु आतास्य वलहा वली ।

स्थितो ममाग्रतः भूरो गदापाणिर्हलायुधः ॥”)

व(व)ला, स्त्री, (कार्यकारित्वेन वलमस्यस्याः ।

वल + अर्ध आद्यच् ततटाप् ।) क्षुपविशेषः ।

बाला इति वाङ्मयाणां इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वाय्याजकः २ । इत्यमरः । १० । ४ । १०७ ॥ समञ्जा ३

ओदनिका ४ भद्रा ५ भद्रोदनी ६ खरका-

ठिका ७ कल्याणिनी ८ भद्रवला ९ मोटा १०

पाटी ११ वलाटा १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीतपाकी १३ वाय्या १४ पाटी १५ विनया १६

वाय्याली १७ वाटिका १८ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ अपि च ।

“वाय्यालको वायुपुष्पी समांसा वलला वला ।

श्वेतवाङ्मयाणां इति भाषा ॥

जल्पप्रोक्ता त्वतिवला पीतपुष्पी महावला ।

पीतवाङ्मयाणां ॥” इति रत्नमाला ॥ अस्या

गुणाः । अतितित्तत्वम् । मधुरत्वम् । पिपाति-

सारणाश्रित्यम् । वलवीर्यप्रदत्वम् । पुष्टिकफ-

रोधविशोधनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ

वलाक्षतुष्टयनामादि ।

“वला वाय्यालिका वाय्या चैव वाय्यालकोऽपि च ।

महावला पीतपुष्पी सहदेवी च सा स्रुता ॥

ततोऽभ्यातिवला जल्पप्रोक्ता कङ्कतिकासह ।

गाङ्गेदकी नागवला भाषा ह्रस्वा गवेधुका ॥

नलाक्षतुष्टयगुणाः ।

वलाक्षतुष्टयं श्रीतं मधुरं वलकान्तिस्तु ।

स्निग्धं ग्राहि समोराक्षपित्तसञ्चतनाशनम् ॥

वलाञ्जलत्वचचूर्णं पीतं सञ्चोदशर्करम् ।

मृजातिसारं हरति दुष्टमेतन्नं शंशयः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

“स्निग्धायुष्या वला वृष्या ग्राहिणी वात-

पित्तजित् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

(विद्याविशेषः । सा च वल्लभः सुता । विश्वा-

मित्रेय रामाय प्रदत्ता । अस्याः प्रभावात्

क्षुधादण्डेन नितलक्ष्यो न भवेत् । यथा, रामा-

यणे । १ । २२ । ११—२२ ।

“अथ ह्येयोषन गत्वा सरया दक्षिणे तट ।

रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥

गृह्णाण वत्स्य ! खलिलं माभूत् कालविपर्ययः ।

मन्त्रयामं गृह्णाण त्वं वलामतिवलां तथा ॥

न अमो न च्वरो वा ते न रूपस्य विपर्ययः ।

न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्मयिष्यन्ति नैर्जृताः ॥

न यादोः सदृशो वीर्येऽपि विश्वामिन्ति कश्चन ।

विष्णु लोकेषु वा राम ! न भवेत् सदृशस्तव ॥

वलामतिवलाश्चैव पठतस्तान् राघव ! ॥

न सौभाग्ये न दाक्षिण्ये न ज्ञाने बुद्धिनिष्ठये ।

नोत्तरे प्रतिवक्तव्ये समो लोके तपानघ ! ॥

इतदिद्यादये लब्धे न भवेत् सदृशस्तव ।

वला वातिवला चैव सर्वज्ञानस्य मातरौ ॥

क्षुत्पिपासे न ते राम ! भविष्येते नरोत्तम ! ॥

वलामतिवलाश्चैव पठतस्तान् राघव ! ॥

विद्याद्वयमधीयाने यश्चाद्य भवेद्भवि ॥

पितामहस्तु ते ह्येते विद्वे तेजःसमन्विते ।

प्रदानं तव काङ्क्षस्य । सदृशत्वं हि पार्थिव ! ॥

कामं बहुगुणाः सर्वे त्वयिते नात्र संशयः ।

तपसा सम्भूते चैते बहुरूपे भविष्यतः ॥

ततो रामो जलं पृष्ट्वा प्रहृष्टवदनः शुचिः

प्रतिवज्राह ते विद्वे मधुर्येभां विलात्मनः ॥

विद्यासमुद्दिता रामः शुभम् भीमविक्रमः ।

सहस्ररश्मिभगवान् शारदौव दिवाकरः ॥”)

व(व)लाकः, पुं, (वलेन अकतीति । वल + अक +

पचाद्यच् ।) वकणातिः । इति भरतः ॥ (पूर-

युक्तः । स च पीतगङ्गस्य जङ्घोः पीचः ।

यथा, भागवते । ६ । १५ । ३ ।

“जङ्घोस्तु पूरयन्तु पुत्रो वलाकपातकोऽनकः ॥”

वत्सप्रीपुत्रमेदः । यथा, मार्कण्डेये । ११८ । २ ।

“तस्य तस्यां तुगन्धार्या गुप्ता हृद्दृष्ट जङ्घिरे ।

प्रायः मधीरः शूरश्च सुधक्त्रो विक्रमः क्रमः ॥

वक्त्रो वलाकचक्षुश्च प्रवक्षश्च सुधक्त्रमः ॥”

जातूकर्णस्य सुतः शिष्यविशेषः । यथा, श्रीभाग-

वते । १२ । ६ । ५८ ।

“जातूकर्णस्य तच्छिष्यः खनिवक्त्रां स्वसंहिताम्

वलाकपेलनावालविरचिभ्यो हर्षो मुनिः ॥”

राक्षसमेदः । यथा, मार्कण्डेये । ६६ । ६७ ।

“तां जहाराक्षितनयो वलाको नाम राक्षसः ॥”

खनामस्थानो याधविशेषः । यथा, महा-

भारते । ८ । ६६ । ४० ।

“वृगयाधोऽभवत् कश्चित् वलाको नामभारतः ॥”

व(व)लाका, स्त्री, (वलते इति । वल संवरणे + वला-

काद्यच् ।) उपां ४ । १४ । इति अक । यद्वा,

वलेन अकतीति । वल + अक झटिलगतौ +

पचाद्यच् ।) वकणातिविशेषः । (यथा, मनुः ।

५ । १४ ।

“वक्त्रेव वलाकाश्च काकोलं खल्वरीटकम् ॥”)

तत्पर्यायः । विषकण्टिका २ । इत्यमरः । २ ।

५ । २५ । विषकण्टी ३ वलाकी ४ । इति

शब्दरत्नावली ॥ कारायिका ५ तिष्ठणिका ६ ।

इति जटाधरः ॥ विषकण्टी ७ युष्माङ्गा ८

दीर्घकवरा ६ धर्मान्ता १० कासुकी ११ श्येना
१२ मेघानन्दा १३ चलाश्रया १४। वलेन श्रम्या
दूरच्छ्रमकति। वल वल्ल संवरणे वलाकाद्य-
च्छ्रयाकन् वलाका। इति रायसुकुटस्तयुत्पत्ति-
द्वयेन पवर्गायवकारादिरन्त्यवकारादिच्चायं
शब्दः॥*॥ अस्या मांसगुणाः। वायुनाशित्वम्।
स्निग्धत्वम्। दृढमलत्वम्। दृष्यत्वम्। कफपित्त-
हरत्वम्। हिमत्वम्। इति राजवल्लभः॥ सारस-
हंसवलाकाचक्रकौश्यादयो जले प्रवनात् प्रव-
चंश्चः कथितास्ते तन्मांसं गुरुण्यश्च वलदायि।
अपि च।

“अथे वलवलाकाद्या गुरवः प्राणिभक्षणात्।”
इति राजनिर्घण्टः॥

अन्यच्च।

“हंससारसकाचाक्षवक्रकौश्वरारिकाः।
नन्दीमुखी वलाकाद्याः प्रवाः स्मृताः।
प्रवन्ते खलिले यस्मादेते तस्मात् प्रवाः स्मृताः॥
प्रवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः।
वातश्लेष्मप्रदाश्चापि वलशुक्रकराः सराः॥”

इति भावप्रकाशः॥

(कासुकी। इति शाश्वतः॥)

वलाचिता, स्त्री, (वलेन अक्षिता।) रामवीणा।
इति शब्दरत्नावली॥

वलाटः, पुं, (वलेन अव्यति प्राप्यते इति। अट् +
वल्।) सङ्गः। इति हेमचन्द्रः॥

वलात्, अ, (वलमततीति। वल + अत् + क्तिप्।)
छटात्। वलादिति निपातो छटार्थे इति
स्वामी। इत्यमरटीकायां भरतः॥ यथा,—
“वलात् संदूषयेद्यस्तु प्रदभाषी नरः कश्चित्।
वददण्डो भवेत्तस्य नापराधी भवेत् स्त्रियाः॥”

इति मातृख्ये २०१ अध्यायः॥

वलानुकारः, पुं, (वलानुकरणम्। वलात् + क्त +
भावे घञ्।) छटानुकरणम्। तत्पर्यायः।
प्रसभम् २ छटः ३। इत्यमरः। २। ८। १०८॥
छटानुकारः ४ प्रसभः ५। इति शब्दरत्नावली॥
“मत्ताभिमुक्तस्त्रीवालवलानुकारकृतश्च यत्।
तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिगतमथा॥”
इति अग्नादाने मिताक्षराधृतनारदवचनम्॥
(यथा, रघुः। १०। ४७।

“शापयन्निवर्तयस्व वलानुकारकचग्रहेः॥”)
वलानिका, स्त्री, (वलमेव आत्मा स्वरूपं यस्याः।)
इति शुद्धीकृतः। इति शब्दरत्नावली॥
वलाद्या, स्त्री, (वलाय आद्या श्रेष्ठा।) वला।
इति राजनिर्घण्टः॥ (वलाशब्देऽस्या विवरणं
ज्ञानम्॥)

वलानुजः, पुं, (वलस्य वलरामस्य अदुजः कनिष्ठः।)
श्रेष्ठः। इति पुराणम्॥

वनामोटा, स्त्री, (वलमामोटयतीति। वल +
ट + सुट् + अच्। टाप्।) नागदमनी। इति

भावप्रकाशः॥ (यथास्या गुणाः।

“वलामोटा कटुस्तिक्ता लघुः पित्तकफापहा।

मूत्रकृच्छ्रघ्नान् रक्षो नाशयेत्सालगर्हभान्॥

सर्वग्रहप्रशमनी निःशेषविषनाशिनी।

अयं सर्वत्र कुरते घनदा सुमतिप्रदा॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।)

वलायः, पुं, (अयतीति अयः प्रापकः। वलस्य
अयः।) वरुणवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

(गुणादयोऽस्य वरुणशब्दे ज्ञातव्याः॥)

वलारातिः, पुं, (वलस्य तन्नाम्ना प्रविहस्यासुरस्य
अरातिः शत्रुः।) इन्द्रः। इत्यमरः। १। १। ४६॥

वलालकः, पुं, (वलाय अलति समर्थो भवतीति।
वल + अल् + क्तुल्।) पानीयामलकम्। इति
शब्दचन्द्रिका॥

वलाशः, पुं, (वलमन्नातीति। वल + अश् + अण्।)
श्लेष्मा। इति हेमचन्द्रः। ३। १२६॥ (यथा,

“वलाश एवार्थतमुन्नतश्च

श्लेष्मं करोत्यन्नगतिं निवार्य॥”

कण्ठगतरोगविशेषः। तल्लक्षणं यथा,—

“गले च श्लेष्मं कुरतेः प्रवृद्धौ

श्लेष्मानिलौ आसुरणोपपन्नम्।

मर्मेच्छिदं दुस्तरमेतमाहु-

र्वलाशसंज्ञं निपुणा विकारम्॥”

इति सुश्रुते निदानस्थाने षोडशेऽध्याये॥

दन्त्यसान्त्वय्यं शब्दो दृश्यते॥)

वलासमः, पुं, उद्धः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

व(व)लाहकः, पुं, (वलेन ह्रीयते इति।
वल + हा + क्तुल्। यद्वा, वारीण्यां वाहकः।
पृषोदरादित्वात् वाधुः।) मेघः। (यथा,

कुमारे। १। ४।

“वलाहकच्छेदविभक्तारागा-

मकालसन्ध्यामिव धातुमेतान्॥”)

सुल्लकः। इत्यमरः। १। ३। ६३ पर्वतः।
दैत्यविशेषः। नागविशेषः। इति मेदिनी॥

(यथा, महाभारते। २। ६। ६।

“कमलाश्वतरौ नार्यौ धृतराष्ट्रवलाहकौ॥”

वलाहकवर्णस्तु दर्शयितुमन्तर्गतः। इति
सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्यायः॥) रमागर्भोद्धवः

कल्किदेवपुत्रः। यथा,—

“तथा रमा चिते पत्ने वैशाखे द्वादशीदिने।

लामदम्याद्व्रतं चक्रे पूर्णं वर्षचतुष्टयम्॥

पट्टञ्जं करे वद्धा भोजयित्वा दिनान् वष्टुन्॥

मुक्ता हविष्यं क्षीराक्तं समिष्टं स्वादिना सह॥

वृत्तले पृथिवीं सर्वांमपूर्वां खलनेष्टता।

सा पुनौ सुश्रुवे साञ्जो मेघमालवलाहकौ॥

देवानासुपकर्तारौ यश्चानतमोव्रतौ॥

मद्योत्साहौ महावीर्यौ सुभगौ कल्किमत्तौ॥”

इति कल्किपुराणे ३१ अध्यायः॥

श्रीकण्ठरघान्विशेषः। यथा,—

“सन्दनस्तु श्रुतायन्दः सारघिचास्य दारुकः।

तुरङ्गाः शैत्यसुग्रीवमेघपुष्पवलाहकाः॥”

इति त्रिकाण्डशेषः॥

(यथाच भागवते। १०। ५३। ३।

“स चादेः शयसुग्रीवमेघपुष्पवलाहकैः।

दुक्तं रघुसुपानीय तस्यौ प्राक्षतिरयतः॥”

जयद्रघस्य भ्रातृविशेषः। यथा, महाभारते।
३। २५४। १२।

“जयद्रघो नाम यदि श्रुतस्ते

सौवीरराजः सुभगे! स एषः।

तस्यापरे भ्रातरोऽदीनसत्त्वा

वलाहकानीकविदारणाद्याः॥”

नदविशेषः। स तु लवणसमुद्रगामी। यथा,
मातृख्ये। १२०। ७२।

“वलाहकश्च ऋषभश्चक्रो मैनाक एव च।

विनिविष्टाः प्रतिदिशं निमग्ना लवणासुधुम्॥”

कुशदीपस्य पर्वतविशेषः। यथा, तत्रैव। १२१। ५५।

“वलाहकस्तृतीयस्तु नात्यञ्जनमयो गिरिः॥”

तारापीडस्य राज्ञः खनामख्यातो वलाधि-

कारी। यथा, कादम्बर्यां चन्द्रापीडविदा-

भ्यासकथने। “चन्द्रापीडमनेतुं राजा वलाधि-

कृतं वलाहकनामानं आहूय दृष्टुं गवस-

पदातिपरिवृतमतिप्रशस्तेऽहनि प्रादिशेत्॥”)

वलाहकन्दः, पुं, (वलं आकलयतीति वलाहका-

दृशः कन्दः।) गुल्लकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

वल्लिः, पुं, (वल्थते दीयते इति। वल दाने + “वल्-

धातुभ्य इन्।” उणा० ४। ११७। इतीदृ।)

करः। राजग्राह्यो भागः। (यथा, मनुः। ७। ८०।

“संवत्सरिकमात्रेण राष्ट्रादाधारयेद्वलिम्॥”

“राजा शतैरभात्येवैषग्राह्यं धान्यादिभाग-

मानयेत्॥” इति कुल्लूकभट्टः॥) उपहारः।

पूजासामग्री। इत्यमरभरती॥ (यथा, मार्क-

ण्डेये। ६३। ८।

“इदंस्तौ वल्लिश्चैव निजगात्राद्यगुचितौ॥”)

चामरदण्डः। वल्लिवैष्णवमकप्रथममहापद्मान-

गतभूतयज्ञः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४८६॥ (यद्यस्यो

हि पञ्चसूनापापेन प्रतिदिनं संवध्यते। तन्निष्क-

त्यर्थं प्रत्यहं पञ्च महायज्ञाः कर्तव्याः। यथाश्च

मनुः। ३। ६८—७१।

“पञ्चसूना गृहस्थस्य सुखी पेयण्यपस्करः।

कण्ठनी चोदकुम्भश्च वध्यते यास्तु बाहयन्॥

तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः।

पञ्च क्लृप्ता महायज्ञा प्रत्यहं गृहमेधियान्॥

अथापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्॥

द्यौमो देवो वलिर्भौतो श्वस्रोऽतिथिपूजनम्॥

पश्चेतान् यो महायज्ञान् न ह्यापयति शक्तिः॥

स गृहेऽपि वसन्नित्यं खनाद्योपेनं लिप्यते॥”

“पशुवधस्थानं खना। खना इव खना हिंसा

स्थानगुणयोगात्। सुलगादयः पञ्च गृहस्थस्य

जीवहिंसास्थानानि। सुली उल्लाहनी। ईर्ष्य

दृष्टदुपलासिका। उपस्करः गृहोपकर-

कुलसंभाजन्यादिः। कण्ठनी उदूतकमण्डपे।

उदूतकमो चलाधारकलशः॥” इति तट्टीकायां

कुल्लूकभट्टः॥ *॥ गृहस्थानां यथारूपभूत-

यज्ञस्य प्रतिदिनकर्तव्यतया तस्य विस्तृतिरूपं

गृहस्थः अनन्यचित्तो देवताधानपर एव

द्यौमान् कृत्वा प्राच्यादिषु दिक्षु वलिं करेत्।

तत्पकरमाह। प्राच्यां दक्षाय नमः। इत्य-

वलिः

पुरुषेभ्यो नमः । दक्षिणस्यां यमाय नमः ।
यमपुरुषेभ्यो नमः । पश्चिमायां वरुणाय नमः ।
वरुणपुरुषेभ्यो नमः । उत्तरस्यां सोमाय
नमः । सोमपुरुषेभ्यो नमः । ननु मनौ ॥१८७॥
“इन्द्रान्तकाप्यनीन्द्रः सागुगेभ्यो वलिं हरेत् ।”
इत्युक्तेः अन्तकाय नमः । अन्तकपुरुषेभ्यो नमः
इत्यादिप्रयोगः साधुः स्यात् । अत उच्यते
यद्यपि शब्दावगम्यत्वाद्देवतात्वस्यान्तकाप्यनीन्द्र-
श्चैरेवोद्देशो युक्तस्तथापि द्रष्टृनागुहानसंवा-
दाद्भ्रष्टचक्षुःश्च यमाय यमपुरुषेभ्यो वरु-
णाय वरुणपुरुषेभ्यो सोमाय सोमपुरुषेभ्य
इति प्रतिदिशमिति पाठान् यथोक्त एव
प्रयोगः । मरुद्भ्यो नमः इति द्वारे वलिं
दद्यात् । जले अद्भ्यो नमः । सुवर्णलोखले वन-
स्वतिभ्यो नमः । वास्तुपुरुषस्य शिरःप्रदेशे
उत्तरपूर्वस्यां दिशि अग्ने नमः इति वलिं
दद्यात् । वास्तुपुरुषस्य पाददेशे अक्षिपश्चि-
मायां दिशि भद्रकाल्यै नमः । इत्यनेन दद्यात् ।
केचित्तु गृहस्य शयनस्य शिरःस्थान-भूप्रदेशे
अग्ने नमः । चरणभूप्रदेशे भद्रकाल्यै नमः
इत्याहुः । ततो गृहमध्ये उत्तरे पतये नमः
वास्तोः पतये नमः इत्यनेन वलिं हरेत् । गृहा-
काशे विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । दिवाचरेभ्यो
भूतेभ्यो नमः । दिवानक्तचरिभ्यो भूतेभ्यो
नमः इत्यनेन दद्यात् । गृहस्योपरिस्थितगृहे
संस्वात्मभूतये नमः इत्यनेन वलिं दद्यात् ।
केचित्तु वलिदातुः पृष्ठदेशस्य भूभागे संस्वात्म-
भूतये नम इत्यनेन दद्यादित्याहुः । ततो वलि-
दाना प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन च सना
उक्तवलिदानावशिष्टं सर्वमन्नं दक्षिणस्यां दिशि
पितृभ्यः स्वधा इत्यनेन द्येयम् । ततोऽन्यदन्नं
पात्रे समुहृत्य यथा रजसा न संयस्यते तथा
भुवि शनैः चपतितचाच्छालयापरोगिवायस-
क्षमिप्रभृतिभ्यो दद्यात् । एवं निर्वृत्तं कुर्वन् परं
स्थानमभ्येतीति ॥ १८८ ॥ यथा,—
“ये चैषान्ति सदा विष्णुं निश्चलेनान्तरात्मना ।
न ते भूयोऽभिजायन्ते श्वेतर्होऽपनिवाविनः ॥
एवं पूज्य विधानेन अतिथिं भोगयेत्ततः ।
सायं प्रातर्यदन्नं स्थातुत्वायिं तेन तद्वलिम् ॥”
इति बह्विपुराणम् ॥ १८९ ॥
“ततोऽभ्यर्चयन् कुर्वाद्दद्याच्च वलिमित्यथ ।
ब्रह्मणे गृहस्थे तु विश्वेदेवेभ्य एव च ॥
घृत्नन्तरिं सप्तदिक्षु प्रागुद्दीप्यां वलिं क्षिपेत् ।
प्राथ्यां शक्राय याम्यायां यमाय वलिमाहरेत् ॥
प्रतीप्यां वरुणायैव सोमाद्योत्तरतो वलिम् ।
दद्याद्वात्रे विधाने च वलिं द्वारे गृहस्य च ॥
अभ्यर्चये च वलिं दद्यात् गृहस्थश्च समन्ततः ।
नक्तचरेभ्यो भूतेभ्यो वलिमाकाशतो हरेत् ॥
पितृणां निर्वपेच्चैव दक्षिणाभितुल्यः स्थितः ।
गृहस्यन्तरो भूत्वा सुचमाहितमानसः ॥
ततस्त्रोयत्पादाय तिष्ठेदाचमनाय वै ।
स्थानेषु निक्षिपेत् प्राञ्जस्ताला उद्दिष्टा देवताः ॥

वलिः

एवं गृहवलिं कृत्वा गृहे गृहपतिः सुचिः ।
आप्यायनाय भूतानां कुम्पादुत्सर्गमादरात् ॥
श्वभ्यश्च चपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि ।
वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातरुदाहृतम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ १९० ॥
अथ वलिः । वैश्वदेवपञ्चाङ्गमौ जलं क्षिप्त्वा
तच्छेषान्नेन साङ्गुलेन देवतीर्थेन ॐ विश्वेभ्यो
देवेभ्यो नमः इति वलिं दद्यात् तदुपरि जल-
मनेन मन्त्रेण दद्यात् एवं सर्वत्र जलप्रक्षेपः ।
तदुत्तरे ॐ सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । उभयो-
र्दक्षिणे प्राचीनावीती पानितवामनावुर्दक्षिणा-
मुखो दक्षिणायाम्कुशत्रयोपरि सतिलमन्त्रं सुय-
कुशत्रयेण पितृतीर्थेन ॐ पितृभ्यः स्वधा । ततः
सर्वेषां वलीनामुपरि सर्वत्र प्रत्येकं जल-
निषेकः । तत उपवीती देवतीर्थेन वलिपात्र-
प्रक्षालनोदकेनान्नेन ऐशान्यां ॐ यक्ष्णेतत्ते
नमस्तस्ते मा माहिंसिः ॐ यक्ष्ण्ये नमः इत्य-
नेन दद्यात् जलस्य द्येयम् ॥ इत्यावश्यकवलिः ॥ १९१ ॥
अथ काम्यवलिः । वलीनां पश्चिमे जलेनोत्तरायणं
रेखां कृत्वा भूमौ जलं दत्त्वा,—
“ॐ देवा मनुष्याः पशवो वयांश्चि
सिद्धाः सद्यश्चौरगदैत्यसंघाः ।
प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता
ये चाक्षमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥
पिपीलिकाः कौटपतङ्गकाया
वुसुक्षिताः कर्मनिबन्धदेहाः ।
प्रयान्तु ते हस्तिमिदं मयाम्नं
तेभ्यो विलुष्ट सुखिणो भवन्तु ॥
येषां न माता न पिता न बन्धु-
र्नैवात्राविहिर्न तथाग्रमस्ति ।
तत्तुल्यमयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत्
प्रयान्तु हस्तिं सुदिता भवन्तु ॥
ॐ भूतानि संस्वाण्य तथाग्रमेत-
द्दहश्च विष्णुर्न यतोऽन्यदस्ति ।
तस्मादहं भूतनिकायभूत-
मन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ॥
चतुर्दशो भूतगणो य एव
तत्र क्षिता येऽखिलभूतसंघाः ।
ह्माग्नमन्नं हि मया विलुष्टं
तेषामिदन्तीऽमुदिता भवन्तु ॥”
इत्युच्चार्य वलिं दद्यात् ।
“ॐ ऐन्द्रवारुणवायव्याः सौम्या वै नैऋता-
स्तथा ।
वायसाः प्रतिगृह्यन्तु भूमौ पिष्टं मयापितम् ॥”
ॐ वायसेभ्यो नम इति पुनर्जलं द्येयम् ।
भूमौ जलं दत्त्वा,—
“ॐ न्वानौ द्वौ श्वावश्वसौ वैवश्वतकुलोद्भवा ।
ताभ्यां पिष्टं प्रयच्छामि स्यातामेतावहिंसकौ ॥”
ॐ श्वभ्यां नमः ततः पुनर्जलं द्येयम् । भूमौ
जलं दत्त्वा ॐ ऋताक्षपतितपापरोगिभ्यो नमः
पुनर्जलं द्येयम् । भूमौ जलं दत्त्वा ॐ धर्म-
राजपित्रगुप्ताभ्यां नमः ततः पुनर्जलदानम् ।

वलिः

ततो जलं सृष्ट्वा अयं विस्तृत्य नमस्कृत्य
संप्राप्य जले क्रियमाणे वलीनयौ जले वा
क्षिपेत् पिष्टवत् । अन्नाभावे केवलजलेन
पात्रान्तरस्थजले कुर्वाणः । ततः कुशकुसुम-
सहितं जलपूर्णं ताम्रादिपात्रं हस्ते निधाय
महावामदेशे ऋषिर्विराड्गायत्री हृन्द् इन्द्रो
देवता शान्तिकर्म्मणि जपे विनियोगः । ॐ
कयानश्चित्र आभूवदूती सदा वृधः सखा कया
सचिष्ठया वृता । ॐ कस्त्या सखी मदाना-
मंहिष्ठो मत्सदन्वसः दृष्टाचिदारुणे वसु । ॐ
अभीषुणः सखीनामविता जरिदृणां श्रतम्भवा-
स्यतये । इति वामदेशं गीत्वा गानाशक्तौ त्रिः
पठित्वा ॐ स्वस्तिन इन्द्रो वृधश्चवाः स्वस्तिनः
पूषा विश्वेदेवाः । स्वस्तिनस्तार्क्ष्योरिष्टनेमिः
स्वस्तिनो वृहस्पतिर्दधातु । ॐ स्वस्तीति त्रिः
पठेत् । पार्श्वश्चाङ्गादिकरणे पार्श्वणादिकं
कृत्वेव वैश्वदेवादिकं कार्यं रात्रावपि पाकसत्त्वे
यत्किञ्चिद्दयसत्त्वे वा वैश्वदेववलिर्कर्मणी
कुर्वाणः । भूद्रस्तु ब्राह्मणाभावे मन्त्रार्थं भावयन्
नमो नम इति मन्त्रेण कुर्वाणः । अविभक्ताना-
मेककरणादेव सर्वेषां सिद्धिः । इत्यादिका-
चारप्रयोगतत्त्वम् ॥ १९२ ॥ नवगृहवलिर्वैधा,—
“गुडौदनं रवेर्देयात् सोमाय हतपायसम् ।
यावकं मङ्गलायैव चौरान्नं सोमस्कृतये ॥
दध्यौदनश्च जीवाय शुक्राय तु हृतौदनम् ।
शनैश्चराय कशरमाजसांश्च राह्वये ॥
चिचौदनश्च केतुभ्यः सर्वभक्ष्यैः समर्चयेत् ॥”
सर्वभक्ष्यैस्तु तप्तद्रव्याभावे यथांलाभीपपत्रै-
र्भक्ष्यैः । इति गृहयज्ञतत्त्वम् ॥ १९३ ॥
दैत्यमेदः । इति मेदिनी । (अयं सावर्ण्यस्य मनो-
रन्तरे इन्द्र आसीत् । यथा, मार्कण्डेये ॥ १८० ॥
“तेषामिन्द्रो भविष्यस्तु वलिर्वैरोचनमूने ! ॥”)
च च दैत्यो विरोचनपुत्रः । तस्य अशनायां
पत्रायां बाणव्येष्टं पुत्रशतं जातम् । इति
त्रैभागवतम् ॥ यथा,—
“विरोचनस्य पुत्रस्तु वलिरेकः प्रतापवान् ।
वलेः पुत्रशतं नष्टे राजानः सर्वे एव ते ॥
तेषां प्रधानाश्चत्वारो विक्रान्ताः सुमहायनाः ।
सहस्रबाहुर्व्येष्टश्च कन्यो द्वे च वलेः सुभे ॥
वलेः पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽप्यसहस्रशः ।
वालेयो नाम विख्यातो गणो विक्रान्तपौरुषः ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥
तस्य पूर्वजन्मवृत्तान्तो यथा,—
शुक्र उवाच ।
“धर्मध्वजो नाम बभूव राजा
विदेहदेशे निजधर्म्मश्रीलः ।
यज्वा सुवाम्नी शुभकर्मकर्त्ता
स विष्णुभक्तोऽनुदिनं महात्मा ॥
तस्य त्वमाचीर्तयतेः सुहृदो
देहा द्विजानां पिशुनोऽविषेकी ।
देहा गुरुणां सततं त्वदाता
नो साध्वश्च ते वत पारसौदमम् ॥

दलिः

एवंविधस्त्वं वृषसप्तमेन
प्रोक्तः क्रुद्धावविनाशनाय ।
स्नानं चरेयेन सुखं हि लभे
लोके परे गच्छतेन वापि ॥
श्रुत्वा भवान्महत्तमश्चकार
स्नानं स्नानेनापि जगद्देवस्य ।
दानं तथा गोः दत्तवान् विभक्त्या
तस्मात् फलं विद्धि तवाग्रमेयम् ॥
एवं त्वया प्राप्यमशेषराज्यं
देवासुराणामहत्तमं विपद्यैः ।
संलक्ष्यसे त्वं पुनरेव सर्वं
संपूजयन् भक्तियुतः सुरेश्वरम् ॥”

इत्यग्निपुराणम् ॥

वलिराजयन्ने वामनदेवमिच्छा । यथा,—
लोमहर्षण उवाच ।

“सपत्न्यवनातुर्ली” दृष्ट्वा संक्षुभितां वलिः ।
प्रपञ्चोऽग्नयं शुक्रं प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥
आचार्य्यं चोभमायाति साध्विभूभृदना मही ।
कस्माच्च नासुरान् भागान् प्रतिगृह्णन्ति वद्वयः ॥
इति पृष्टोऽथ वलिना काचो वेदविदांवरः ।
उवाच दैत्याधिपतिं चिरं ध्यात्वा महामतिः ॥
अवतीर्णो जगद्योनिः कश्यपस्य गृहे हरिः ।
वामनैवैह रूपेण परमात्मा सनातनः ॥
स नूनं यश्चमायाति तव दानवपुङ्गव ।।
तस्य पादप्रविक्षेपादियं प्रचलिता मही ॥
इयमस्य जगद्वातुर्माया क्षणस्य सात्वती ।
तत्सन्निधानादसुरा भागाहं नासुरोत्तम ॥
भुङ्गते नासुरान् भागानपि तेन त्रयोऽग्नयः ।
शुक्रस्य वचनं श्रुत्वा दृष्टलोमानवौद्वलिः ॥
धनोऽहं दत्तपुण्यश्च यतो जगत्पतिः स्वयम् ।
तत्रमभ्यागतो ब्रह्मन् । मत्तः कोऽन्योऽधिकः
पुमान् ।

यं योगिनः सदोद्युक्ताः परमात्मानमययम् ॥
दष्टुमिच्छन्ति देवोऽसौ ममाध्वरमुपैष्यति ।
मन्मथाचार्य्यं । कर्तव्यं तन्ममादेशुमर्हति ॥

शुक्र उवाच ।

न्यास्य दैत्याभिपते । स्वल्पेऽपि हि वस्तुनि ।
ऋतिज्ञा नैव द्रोण्या वायं साम तथा फलम् ॥
बलिरुवाच ।

अहन् । कथमहं त्रयामन्येनापि हि याचितः ।
दाम्नीति किन्तु देवेशे संसाराधीश्वरिणि ॥
लोमहर्षण उवाच ।

इत्येवं पदतस्तस्य सम्प्राप्तः स जनार्दनः ।
मन्त्रेणमयोऽचिन्तो मायावामनरूपधृक् ॥
तं दृष्ट्वा यज्ञवाटन्तु प्रविष्टमसुराः प्रभुम् ।
अग्नौः प्रभावात् नोभन्ते नेजसा तस्य निष्प्रभाः ॥
मन्त्रार्थमादाय बलिः प्रोद्वृतपुलकस्तदा ।
पुण्यामास गोपिन्द्रं प्राह चेदं महानुरः ॥

बलिरुवाच ।

सुन्दरदसंघातान् गजान्महर्षिणास्तथा ।

भित्त्यां वल्गाण्यलङ्कारान् गावः क्षुण्णं पुष्प-
लम् ।

वलिः

तद्ददामि दृष्टुं खेचं ममार्थो सनतं प्रियः ॥
इत्युक्तो दैत्यपतिना प्रीतिगर्भान्वितं वचः ।
प्राह सस्मितगम्भीरं भगवान् वामनाकृतिः ॥
ममाभिष्टुण्यार्थाय देहि भूमिं पदत्रयाम् ।
सुवर्णग्रामरत्नादि तदर्पिभ्यः प्रदीयताम् ॥
एतच्छ्रुत्वा तु गदितं वामनस्य महात्मनः ।
ददौ तस्मै महद्वाहुर्ब्रह्मामनाय पदत्रयम् ॥
पाणौ तु पतिते तोये वामनोऽभूद्वामनः ।
सर्वदेवमयं रूपं दर्शयामास तत्क्षणात् ॥
जित्वा लोकत्रयं क्षुत्सं हत्वा चासुरपुङ्गवान् ।
पुरन्दराय वैलोक्य ददौ विष्णुः सत्क्रमः ॥
सुतलं नाम पातालमधस्तादसुधातलम् ।
वलेर्दत्तं भगवता विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
अथ दैत्येश्वरं प्राह विष्णुः सर्वेश्वरेश्वरः ।
यत्त्वया सलिलं दत्तं गृहीतं पाणिना मया ॥
कल्पप्रमार्जं तस्मात्तु भविष्यत्याशुवृत्तमम् ।
वैवस्वते तथातीते वले । मन्वन्तरं तथा ॥
सावर्णिके तु संप्राप्ते भवानिन्द्रो भविष्यति ।
इदानीं भुवनं दत्तं सर्वं शक्राय सर्वदा ॥
यदा सुरैश्च विप्रेश्च विरोधं त्वं करिष्यसि ।
बन्धिष्यति तदा पाशो वासुणो घोरदर्शनः ॥

बलिरुवाच ।

तत्रासतो मे पाताले भगवन् । भवदाज्ञया ।
किं भविष्यत्युपादानसुप्रभोगोपयोगकम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

दानान्यविधिदत्तानि आह्वान्यथोन्नियाणि च ।
कृतान्यश्रद्धया यानि तानि दास्यन्ति ते फलम् ॥
अदक्षिणास्तथा यज्ञाः क्रियाश्चाविधिना कृताः ।
फलानि तव दास्यन्ति ह्यधीतान्यब्रह्मतानि च ॥
उदकेन विना पूजा विना दर्भेण या क्रिया ।
व्याज्येन च विना होमं फलदास्ते च ते वले ॥”

इति वामनपुराणे ३१ अध्यायः ॥ ११ ॥

ययातिवंशीद्ववसुतपोराजपुत्रः । यथा, विष्णु-
पुराणे । ४ । १८ । १ । “तित्तोरापि रूप-
द्रव्यः पुत्रोऽभूत् तस्यापि जैमः जैमस्य सुतपाः
सुतपसश्च वलिः ॥” (तथा च भागवते । ६ ।
२३ । ४ ।

“ततो होमोऽथ सुतपा वलिः सुतपसोऽभवत् ॥”
सुनिविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ४ । १० ।

“अर्वावसुः सुमित्रश्च मैत्रेयः सुनको वलिः ॥”
देवतोद्देशेन घातार्थोपकल्पितच्छागादिः । यथा,
भविष्ये ।

“अनानां महिषाणाञ्च मेघाणाञ्च तथा वधान् ।
प्रीत्येदं विधिवत् दुर्गा मांसशोणिततर्पणेः ॥”
इति ।

पशुघातपूर्वकरक्तशीर्षयोर्बलित्वम् । यथा,—
“स्थाने नियोजयेद्रक्तं शिरश्च सप्रदीपकम् ।
एवं दत्त्वा वलिं पूर्णं फलं प्राप्नोति साधकः ॥”

इति च दुर्गोत्सवनत्तम् ॥ ५ ॥

तच्छेदनार्थस्वरुगलक्षणमार निबन्धयन्ते ।
“दादृशाद्रुल्लिको सृष्टा दीर्घो द्वात्रिंशदङ्गुलः ।
षट्पञ्चसु विस्तरः सङ्गः काष्ठो विदूपमः ॥

वलिः

हेदयेत्तेन खड्गेन वलिं पूर्वमुखस्थितम् ।
अथवोत्तरवक्त्रस्य स्वयं पूर्वाननगतः ॥” १६
सङ्ग्रहप्रहारेण वलिहननं तदभावे शेषाण्य-
तत्रैव ।

“हन्वादेकप्रहारेण स्वयं वा चान्यतोऽपि वा ।
यद्यप्येकेन घातेन वलिच्छेदो न जायते ।
तद्वद् व्याप्य च महान् कर्तुं शानिः पदे पदे ॥”
तन्नान्तरे ।

“एकखड्गप्रहारेण प्रशुर्वै न हन्यते ।
तदा विघ्नं विजानीयात् कर्तुं क्षा क्षिपुर्वै वा ॥”
निबन्धेऽपि ।

“यशोहानिर्ज्ञानिहानिश्चार्धहानिस्ततः परम् ।
पुत्रहानिः सुते सत्त्वे तदसत्त्वे निजदृष्टः ।
अतः सद्यो महेशानि । तन्मार्गैर्होमयेत् सुधीः ।
होमादेव भवेच्छान्तिर्महत्त्वे न संशयः ॥” १७
प्रकारान्तरशान्तिमाह तत्रैव ।

“हन्वादेकप्रहारेण चान्यथा दीयमावहेत् ॥
तच्छान्तये जपेद्विदां तारादेव्याः सहस्रकम् ।
सहस्रं जुहुयात्सां सैद्वाहा स्वर्णमाधकम् ॥
रुधिरं तत्तु पावत्ये न तु देयं कदाचन ।
बलिमन्यं समादाय भगवत्ये निवेदयेत् ॥” १८
निबन्धे ।

“यद्यप्येकेन घातेन महिषो नैव छिद्यते ।
तद्वद् महती हानिः कर्तुः पुत्रादिसम्पदाम् ।
यस्मात् प्रजायते देवि । ततः शान्तिं समाचरेत् ॥
आनीय महिषं तत्र घातयित्वा च तत्र वै ।
सास्थिभिलोमसहिते हुं नैर्देवि । यथायेतः ॥
तच्छान्तये जपेद्विदां कालीं वा तारिणीं पराम् ।
अयुतं परमेशानि । सहस्रं वापि साधकः ॥
सहस्रं विस्वपत्रैस्तु जुहुयात् संस्कृतं नले ।
ब्राह्मणं वा गुरुं वापि वरयेद् वसुभिः प्रिये ॥
पण्डितं वरयेद्वाथ बहुमानपुरःसरैः ।

ततः स्वर्णं ब्राह्मणाय तस्मै दद्यात् शुभाश्रये ॥
एवच्छेद्यजमानस्य शान्तिर्भवति निश्चयः ।
कृतस्तस्यैव शक्रा स्यात् वृद्धिस्तद्वत्सरावधिः ॥
अथवा सर्वतोभन्ने नवकुम्भं निधापयेत् ।
सौवर्णं राजतं वापि तान्त्रं वा तेजसक्तं वा ।
मार्तिव्यं वा चरेत्तत्र वित्तशाठ्यं न चाचरेत् ॥
तत्रैव कालिकां तारां तथा महिषमर्हिनीम् ।
यवेहा त्रिपुरां देवीं समस्तरक्षितमण्डिताम् ॥
कुलदीपेस्तथा वस्त्रधनधान्यादिभिः प्रिये ।
पूजयेत् परमेशानीं वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥
बलिमन्यं क्लृप्तं वा तरुण्यं सुलक्षणम् ।
घातयित्वा पुरोभागे चतुर्धा शीगितं न्यसेत् ॥
अपरं शीगितं तत्र राजते गर्भे न्यसेत् ।
अंशुगर्भस्तर्पयेद्देवीं वक्ष्यमाणविधानतः ॥
एकेन वटुकादींश्च तथेतेनापि भैरवान् ।
अपरैरापि क्षेत्रेशानन्वेन योगिनां गणम् ॥
तर्पयित्वा ततः पश्चाद्देव्यास्तर्पणमाचरेत् ।
दक्षिणान्तं ततः कृत्वा पटेभ्रामसदममम् ॥
यथाशक्ति महेशानि । भूयो देवीं घटे यजेत् ।
घटवक्त्रे वटाश्वत्थप्रक्षीदंशरशानिकाम् ॥

वलिः

प्रमत्तं च निःस्पृहं च यकं सफलं च तम् ।
पिपाय कम्भवत्तु चोभेनाच्छादयेत् पुनः ॥
प्रमत्तं गत्वा ततः साध्यं तन्नामीय सुहृद्वत्तम् ।
नदनसु पश्यथाद्ये सुहृत्ते प्रोभने सुधीः ॥
अभिपिच्छेन्मालाकारैर्यजमानस्य साधकः ।
सुमङ्गलाभिर्नारीभिः क्षिप्रपुष्पाक्षताक्षितम् ॥
अर्घ्यनानां द्विजानोनामाश्रीर्वाहपरसरम् ।
करेणास्य शिरः स्फुट्वा प्रयुञ्जीताश्रियं पुनः ॥
भद्रमस्तु शिष्यास्तु मशामाया प्रसीदतु ।
रत्नान् त्वां सदा देवाः सम्पदः सन्तु सर्वदा ॥
अयोध्यायाभिषिक्तः सन् तोषयेद्दमाक्षयान्
धनेः ।

एव येदयजमानस्य शान्तिर्भवति नित्यदा ॥
प्रमङ्गलविषयस्य शान्तिकर्म निरूपितम् ।
सर्वसम्पत्करं पुंसां सर्वसौभाग्यसिद्धिदम् ।
भूते च दुर्निमित्तादायत्येवं शान्तिमाचरेत् ॥”
इति निवन्धतन्तोक्तवलिविश्रान्तिसंग्रहः ॥३॥
अन्यथा ।

“एकखड्गप्रहारेण पशुर्धनं न हन्यते ।
तदा धिक् विजानीयादातुं वा ऋतुरेव
वा ॥”

प्रायश्चित्तमाह ।

“एत्यादेकप्रहारेण अन्यथा दोषमावहेत् ।
तच्छान्तये जपेद्विंशतिं दुर्गावीजसप्तमकम् ।
सहस्रं जुहुयादेते प्रदत्तात् स्वर्णमाषकम् ॥”
इति कृत्यमहात्म्ये वाचस्पतिमिश्रेरुक्तम् ॥३॥
अपरस्य कालिकापुराणे ।

“चन्द्राक्षेण कट्टारैश्चेद्वनं सुखमिष्यते ।
एतेन ऋदयेद्यस्तु प्रीतितं साधकः पशुम् ।
पलितं वाय रालेख ! मन्त्रद्वयामवाप्नुयात् ॥”
मत्स्यसूक्ते ।

“हृदयेत्तीक्ष्णखड्गेन प्रहारेण सहद्विधः ॥”
इति दुर्गास्तवतत्त्वम् ॥

पञ्चादिवलिदानविधयेषां,—

“वलिदानविधानस्य श्रूयतां सुनिश्चितम् ।
मायातिं महिषं ह्यगं दद्यात्प्रेषादिकनथा ॥
सहस्रवर्षं वा प्रीता दुर्गा मायातिदानतः ।
महिषेण वर्षशतं दशवर्षं वा ह्यगलात् ॥
जर्मेकेन कुशालैः पविभिर्हरिणैश्च ॥
दशवर्षं क्षण्यसारेः सहस्रान्द्वयं मयूकैः ॥
हविर्मांसैः पितृनिर्मलाः यन्मांसं पशुभिस्त्रया ।
मांसं तु श्राव्यादिफलैरक्षतैरिति नारदः ॥
युवकं याधिरीनस्य सख्यं लक्षणाक्षितम् ।
विशुद्धमविकाराङ्गं सुपर्णं पुष्टमेव च ॥
शिशुना वलिना दातुं पुत्रस्य चण्डिका ।
एतेनैव गुरुजनं लभेन वान्धवन्तथा ॥
कुलसौवाधिकाङ्गेन हीनाङ्गेन प्रजान्तथा ।
कामिनीं ह्यङ्गमङ्गेन कायेन आतरन्तथा ॥
चरितेन भयैर्गुह्यैर्निमित्तं चित्रमस्तु ।
एतं भित्तं ताम्रपुष्पं भृङ्गीः पुष्पहीनकैः ॥
मायातीनास्य निर्मितं श्रूयतां सुनिश्चितम् ।
परास्यधन्यवेदीकं कृतवानिर्वातकम् ॥”

वलिः

अथ नरवलिः ।

“पितृमालविहीनस्य युवकं याधिर्वर्जितम् ।
विवाहितं रीक्षितस्य परदारविहीनकम् ॥
अचारिकं विशुद्धस्य सख्यं मूलकं वरम् ।
तद्वन्धुभ्यो धनं दत्त्वा क्लीतं मृत्पात्रैरेकतः ॥
स्वापयित्वा च तं धर्मो संपूज्य वस्त्रचन्दनैः ।
मात्यैर्धूपैश्च सिन्दूरैर्दधिगोरोचनादिभिः ॥
तच्च वर्षे भ्रामयित्वा चरहारेण यन्नतः ।
वर्षान्ते च समुत्सवस्य दुर्गायै तं निवेदयेत् ॥
अष्टमीनवमीसप्तमी दद्यात्मायातिमेव च ।
इत्येवं कथितं सर्वं वलिदानप्रसङ्गतः ॥”

अपि च ।
“सप्तम्यां पूजनं कृत्वा वलिं दद्याद्विचक्षणः ।
अष्टम्यां पूजनं श्रुत्वा वलिदानविधिर्ज्ञितम् ॥
अष्टम्यां वलिदानेन विपत्तिर्नायते भुवम् ।
दद्याद्विचक्षणो भद्रा नवम्यां विधिवद्दत्तम् ॥
वलिदानेन विप्रेन्द्र ! दुर्गाप्रीतिर्भवेत्पुण्याम् ।
हिसाज्यस्य पापस्य लभते नात्र संशयः ॥
उत्तर्गकर्ता दाता च क्लृप्ता मोष्टा च रक्षकः ।
अयमप्यग्निरुद्रा च सप्तैते वधभागिनः ॥
योऽयं हन्ति स तं हन्ति चेति वेदीकमेव च ।
कुर्वन्ति वैष्णवीं पूर्णां वैष्णवास्तेन हेतुना ॥”
इति प्रज्ञावैवर्ते प्रकृतखण्डे ॥१-६२॥ अध्यायौ ॥
श्रीभगवानुवाच ।

“क्रमन्तु वलिदानस्य स्वरूपं रुधिरादिभिः ।
यथा स्यात् प्रीतये सम्यक् तथा वक्ष्यामि
पुत्रकौ ॥
वैष्णवीतन्त्रकण्ठीकः क्रनः सर्वत्र सर्वदा ।
साधकैर्वलिदानेषु ग्राह्यः सर्वसुरस्य तु ॥
पञ्चगः कक्षपा ग्राह्यः मत्स्या नवविधा ग्राह्याः ।
महिषो गोधिका गावश्चागो यक्षश्च भूकरः ॥
खड्गश्च क्षण्यसारश्च गोधिका सरभो हरिः ।
शार्दूलश्च नरश्चैव समात्ररुधिरन्तथा ।
चण्डिकाभैरवादीनां जलयः परिकीर्तितः ॥
वलिभिः साध्यते मुक्तिं वलिभिः साध्यते दिवम् ।
वलिदानेन सततं जयेत् शत्रून् वृषान् वृषः ॥६॥
मत्मानां कक्षपाणाश्च रुधिरैः सततं शिवा ।
मासेकन्तुप्रिमायाति ग्राहीमांसास्तु चीनस्य ॥
गृहगणां प्रीणितैर्देवी नराणांमपि प्रीणितैः ।
अष्टौ मासानवाप्नोति तस्मिन् कल्याणदा च सा ॥
गोगोधिकानां रुधिरैर्वार्षिकीं तस्मिन्वाप्नुयात् ॥
क्षण्यसारस्य रुधिरैः भूकरस्य च प्रीणितैः ।
व्याप्नोति सततं देवी तस्मिन् द्वादशवार्षिकीम् ॥
अजाविकानां रुधिरैः पञ्चविंशतिवार्षिकीम् ।
महिषाणाञ्च खड्गानां रुधिरैः शतवार्षिकीम् ।
तस्मिन्वाप्नोति परमां शार्दूलरुधिरैस्तथा ॥
सिंहस्य सरभस्याश्च समात्रस्य च प्रीणितैः ।
देवी तस्मिन्वाप्नोति सहस्रं परिवत्सरान् ॥
मांसैरपि तथा प्रीती रुधिरैर्यस्य यावती ॥
क्षण्यसारस्यैव खड्गं तथा मत्स्यस्य रीक्षितम् ।
वाह्मीनस्यमपि पतं तेषां एष्टव्यं श्रुत्वा ॥६॥
क्षण्यसारस्य मांसेन तथा खड्गेन चण्डिका ।

वलिः

वर्षान् पञ्चशतान्येव तस्मिन्वाप्नोति केवलाम् ॥
रीक्षितस्य तु मत्स्यस्य मांसैर्वाहीनस्य च ।
तस्मिन्वाप्नोति वर्षाणां शतानि त्रीणि सप्तम्या ॥
विःपिबंस्त्रिपक्षीयः श्वेतो हृत्स्वपापतिः ।
वाह्मीनसः प्रीणितैश्चैव ऋते जयेत् स वत्सलः ॥
नीलग्रीवो रक्तशीर्षः क्षण्यपादः शितच्छदः ।
वाह्मीनसः स्यात् पक्षीशो मम विष्णोरतिप्रियः ॥
नरेण वलिना देवी सहस्रं परिवत्सरान् ।
विधिदत्तेन चाप्नोति तस्मिन् सप्तं चित्रिर्नरैः ॥
नारैश्चैवर्ष मांसेन त्रिसप्तशतं वत्सरान् ।
तस्मिन् प्राप्नोति क्षामास्या भैरवां जम रूपधृक् ॥
मन्त्रपूर्तं प्रीणितस्तु पीयूषं नायते मदा ।
मूलकस्यापि तस्याति मांसस्यापि सदा शिवा ॥
तस्मात्तु पूजनं दद्याद्दलेः श्रीर्षश्च लोहितम् ।
भोज्ये होमे च मांसानि नियुञ्जीयाद्विचक्षणः ॥
पूजासु नाम मांसानि दद्याद्दे साधकः कश्चित् ।
ऋते तु लोहितं श्रीर्षमन्त्रं तत्तु जायते ॥३॥
कुशालमिच्छुराण्य मन्त्रसाधनेव च ।
एते वलिसमाः प्रीक्षास्तृप्ता ह्यगसमाः सदा ॥
चन्द्राक्षेण कट्टारं वा हृदिनं सुखमिष्यते ।
दात्रासिधेशुककपसकुलाभिस्तु मध्यमम् ।
चुरचुरप्रभलैश्चैवाधमं परिकीर्तितम् ॥
एभ्योऽन्यैः पृथक्पात्राद्वैरलिप्रेषः कदापि न ।
नाति देवी वलिं तन्तु दाता ननुमवाप्नुयात् ॥
एतेन हृदयेद्यस्तु प्रीतितं चाप्यक्तः पशुम् ।
एतियं वा ब्रह्महत्यां सोऽवाप्नोति जुहुःसहस्रम् ।
गामन्त्रं खड्गं वा तं नियुञ्जीत विचक्षणः ॥
खड्गस्यामन्त्रे मन्त्रा यावन्तः कथिताः पूरा ।
भद्रामायावली ते वै योग्यास्तत्रोदिता बुधैः ॥
तेः साहमेते मन्त्रास्तु योग्याः खड्गाभिमन्त्रणैः ।
पूजने श्राव्यादीनां कामाख्याया विशेषतः ॥
हिः कालीति ततो देव्या वज्रेणरिपदन्तया ।
ततोऽनु लौहदण्डायै नमः शेषे तु योगयेत् ॥
संपूज्यानेन मन्त्रेण खड्गमादाय पाणिना ।
कालरात्र्यास्तु मन्त्रेण तं खड्गमभिमन्त्रयेत् ॥
नेत्रवीजस्य मध्यन्तु हिरावृत्य प्रयोजयेत् ।
ततोऽनु जालीति विकटदंष्ट्रेऽनु तत्पदम् ॥
दानादीनां ततोऽनेन स्वरेणैकादशेन च ।
योजितो नादविन्दुभ्यां हौ तत्पञ्चाग्नियोजयेत् ॥
फेत्कारिपदं तस्मात् सादय हृदयेति च ।
सर्वदुष्टानिति ततो हिमार्गस्य जुलापकम् ॥
खड्गेन ह्रिन्वि चिन्वीति ततः किल किलेति
वै ।

ततश्चिकि चिकीर्षेव ततः पिय पिदेति च ॥
ततोऽनु रुधिरश्चैव स्त्री स्त्री किरि किरितीति च ।
कालिकायै नम इति कालरात्र्यास्तु मन्त्रकम् ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण करवापेरभिमन्त्रिते ।
कालरात्रिः स्वयं तस्मिन् प्रवीर्यद्विदानये ॥३॥
बलेः पूर्वोदिता मन्त्रा नित्यं ग्राह्यान्तु साधकः ।
अयं मन्त्रस्तु वक्तव्यस्तस्य ह्यथाविधानम् ॥
यच्चापि पश्यतः स्फुटः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
अतस्मात् पातयिष्यामि तस्मादयस्यै वधोऽनघः ॥

वलिः

वलिः

वलिः

ततो देवतसुद्दिश्य कामसुद्दिश्य चात्मनः ।
 द्वेदयेत्तेन खड्गेन वलिं पूर्वाननं तु तन् ॥
 अथबोत्तरवक्रान्तं स्वयं पूर्वमुखस्तथा ।
 पूर्वोक्तान् सैन्धवादींस्तु रक्ते वश्यं नियोजयेत् ॥
 मौवयं राजतं तान्नं रैतं पत्रपुटश्च वा ।
 माहेयं कांस्यमथवा यज्ञकाष्ठमयश्च वा ।
 पात्रं रुधिरदानाय कर्त्तव्यं विभवावधि ॥
 न लोहे वाल्कले वापि रैते वाङ्मेघ सैवके ।
 दद्यान्नक्तं बलीनान्तु भूमौ सुचि सुधेयवा ॥
 न घटे भूतले नापि न चुद्रे पानभाजने ।
 रुधिराणि प्रदद्यात् भूतिकासो नरोत्तमः ॥
 नरस्य तु चदा रक्तं माहेये तेनसेयवा ।
 दद्यान्नरपतिस्तु न पुटादौ कदाचन ॥३॥
 हयमेधयते दद्यान्न कदाचिद्वयं वलिम् ।
 तथा दिक्पालमेधेयु गजं दद्यान्नराधिपः ॥
 न कदापित्तया देये प्रदद्याद्वयहस्तिनौ ।
 ह्याकर्णे चामरान्तु वलिं दद्यान्नराधिपः ॥
 सिंहं यात्रं नरश्चापि स्वगात्ररुधिरन्तथा ।
 न दद्याद्वाज्रायो मयं तथा देये कदाचन ॥
 सिंहयात्रनरान्दत्ता ब्राह्मणो नरकं व्रजेत् ।
 इहापि स्यात् स ह्रीनायुः सुखसौभाग्यवर्जितः ॥
 स्वगात्ररुधिरं दत्त्वा चात्महत्यामवाप्नुयात् ।
 मयं दत्त्वा ग्राह्यस्तु ब्राह्मण्यादेव ह्यीयते ।
 न ह्यक्षारं वितरेद्वलितु चक्षियः क्षचित् ॥
 ददतः क्षणवारान्तु ब्रह्महत्या भवेद्वयतः ॥
 यत्र सिंहस्य यात्रस्य नरस्य विहितो वधः ।
 ब्राह्मणोक्तं तु वक्ष्यादौ तत्रायं विहितः क्रमः ॥
 कृत्वा हृतमयं यात्रं नरं सिंहश्च भैरवः ।
 अथवा पूषविहृतं यवचोदमयश्च वा ।
 घातयेच्छस्त्रहासेन तेन मन्त्रेण संस्कृतम् ॥४॥
 प्रभूतदलिताने तु द्वौ वा चीनं वायतः कृतान् ।
 पूजयेन् प्रसूखान् कृत्वा मयान् तन्त्रेण साधकः ।
 सामान्यपूजा कथिता बलीनां पूर्वतो मया ।
 विशेषो यत्र यत्रास्ति तन्मत्तः श्रेष्ठ भैरवः ॥५॥
 महिषं प्रददौ देये भैरवे भैरवाय वा ।
 अनेनैव तु मन्त्रेण तथा तं पूजयेद्वलिम् ॥
 यथा वाहं भवान् देहि यथा वहसि चण्डिकाम् ।
 तथा मम रिपून् सिंहं शुभं वष्टु क्षुलापकः ॥
 यमस्य वाहनस्य वररूपधराययः ।
 यायुर्जितं यथो देहि कासराय नमोऽस्तु ते ॥
 खड्गस्य तु यदाहानं क्षियते तत्र मन्त्रयम् ।
 जलेनाभ्युष्य कुर्वीत गुहागातेति भाषयन् ॥
 देवे पित्रे च सुभगाः खड्गस्य खड्गसन्निभः ।
 त्रिभिः पित्रान् मयाभागः गुहागात नमोऽस्तु ते ।
 प्रधाने लण्णसारस्य मन्त्रोऽयं परिकीर्तितः ।
 लण्णसारः ब्रह्मर्षेः मन्त्रेणो विवर्द्धन ।
 चतुर्वेदमयः प्राज्ञः प्रज्ञां देहि यथो मम ॥६॥
 तथा चरमपूजायां मन्त्रमेतन् प्रतीकितम् ।
 तमष्टपादो विश्वं प्रपन्नभागवत्सद्व ॥
 अष्टपादं महाभाग भैरवाय नमोऽस्तु ते ॥
 यथा भैरवरूपेण वराहो निहतस्त्रया ।
 तथा चरमरूपेण रिपुं यदाहानसद्व ॥

हरिस्त्वं हररूपेण यथा वहसि चण्डिकाम् ।
 तथाभुभानि मे निदं बहुविधांश्च हृदय ॥
 त्वं हरिः सिंहरूपेण जगत्प्राप्त्यर्थरूपिणम् ।
 जघान येन सत्येन हरिण्यकशिपुं हरन् ॥
 इत्येवं सिंहपूजायां क्रम उक्तो मयानघः ॥७॥
 नरे स्वगात्ररुधिरं पण्यायं श्रेष्ठ भैरवः ।
 पीठे चेद्दीयते मयं वलिं दद्यान् श्मशानके ॥
 श्मशानं हेरुकायश्च तन्पूर्वं प्रतिपादितम् ।
 कामाख्यानिलवे शैले तन्नादौ विद्धि तत्क्रमम् ॥
 मम रूपं श्मशानान्तु भैरवायान्तु कथ्यते ।
 तन्नाह्वयं तपःसिद्धौ त्रिभागान्तु भविष्यति ॥
 पूर्वांशे भैरवाय तु सप्ततद्वर्णनं रस्य च ।
 दक्षिणांशे शिरो दद्यान् भैरवाय सुखमालया ॥
 रुधिरं पश्चिमांशे तु हेरुकाय नियोजयेत् ।
 दत्त्वा संपूज्य च नरं विष्ट्यागमनक्रमे ॥
 पीठश्मशानेषु वलिं नेजेत् वलिदापकम् ।
 अन्यत्रापि यतो यत्र दीयतेऽयं महावलिः ॥
 तत्राप्यन्यत्र चोत्तुष्ट्य कृत्वा अन्यत्र शिरोऽन्त-
 तम् ।
 निवेदयेत् साधकस्तु विष्ट्य न विलोकयेत् ॥८॥
 सुस्नातं मनुजं दोर्मं पूर्वाह्ने नियताशनम् ।
 मांसमेधुनभोग्येन ह्रीनं सकृच्चन्दनोष्णितम् ॥
 हस्तीचरान्मुखं तन्तु तदङ्गेषु च देवताः ।
 पूजयेच्च नाचा तु देवतेन च मातुषम् ॥
 ब्रह्मरन्ध्रेषु ब्रह्माणं तन्नासायाश्च मेदिनीम् ।
 कर्णयोस्तु तथाकाशं जिह्वायां सर्वतोमुखम् ॥
 ज्योतींषि नेत्रयोर्विष्णुं वदने परिपूजयेत् ।
 तलाटे पूजयेच्छङ्खं शूलं दक्षिणगण्डतः ॥
 वामगण्डे तथा वङ्गं ग्रीवायां समवर्णिनम् ।
 केशाये निर्वर्त्तितं मध्ये भ्रूवोच्चापि प्रचेतसम् ॥
 नासान्त्रले च श्वसनं स्कन्धे चापि धनेश्वरम् ।
 चूडये सर्पराजान्तु पूजयित्वा पठेद्विदम् ॥
 वरवर्चः । महाभाग सर्वदेवमयोत्तम ।
 रक्ष मां शरणापन्नं वपुष्ववसुधान्वयम् ॥
 सरान्यं मां सहापत्यं चतुरङ्गसमन्वितम् ।
 रक्षन् परित्यज प्राणान् सरणिं नियते सति ॥
 महातपोभिर्दानैश्च यजेर्यत् साध्यते दुष्णम् ।
 तन्मे देहि महाभाग । त्वचापि प्राप्नुहि त्रियम् ॥
 राजसाश्च पिशाचाश्च वेतालाद्याः सरीरुपाः ।
 वृषाश्च रिपवश्चान्ये न मां ते प्रभु वतुहते ॥
 तत्कृत्वा नालगलितैः शोणितैरङ्गसंयुतैः ।
 याप्यायस्त्रासवन्मृत्वा सरणीं नियते सति ॥
 एवं संपूज्य विधिवन् पूर्वतन्त्रेण पूजयेत् ।
 पूजितो मनुखरूपोऽयं दिक्पालाधिष्ठितो
 भवेत् ॥
 अधिष्ठितस्तपान्ये च ब्रह्मादौः सकलैः सुरैः ।
 हतपापोऽपि मनुजो निव्यामा च तु जायते ॥
 तस्य निष्कलुषस्यान्तु पीयूषं शोणितं भवेत् ।
 प्रीणाति च महादेवी जगन्नाया जगन्मयी ॥
 योऽपि कार्यं परित्यज्य मातुषं न धिराप्नुतः ।
 भवेद्भयानामधिपो मयापि बहुसन्तुतः ॥
 हस्तीरम्या पापयुतं नश्वरं च वायुसम् ।

तं वलिं नहि यस्याति कामाख्यायापि नामनः ।
 अन्येषां महिषादीनां बलीनामप्य पूजनात् ।
 कायो मेधत्वमायाति रक्तं यस्याति वै शिवा ।
 अन्येभ्योऽपि च देवेभ्यो यदा यदयत् प्रदीयते ।
 तदर्थितं प्रदद्यात् पूजिताय सुराय वै ॥९॥
 कार्यं यज्ञसातिवृद्धं रोगिण्यश्च गलप्रसम् ।
 स्त्रीवं ह्रीनाङ्गमथवा दृढलिङ्गं गलद्वयम् ॥
 श्वित्रिण्यसातिवृद्धं महापातकिनन्तथा ।
 चङ्गादशकवर्षोऽयं शिशुं हतकचं युतम् ॥
 ऊर्ध्वं संवत्सराद्यापि महागुरुनिपातिनम् ।
 वलिकर्मणि चेतोस्तु वर्धयेत् पूजितानपि ॥
 पशूनां पक्षिणाणां च नराणां च विधेयतः ।
 स्थियं न दद्यात् वलिं दत्त्वा नरकमाप्नुयात् ॥१०॥
 संघातवलिदानेषु योयितं पशुपक्षिणीः ।
 वलिं दद्यान्नुद्योतु तद्वा संघातपूजितम् ॥
 न त्रिमासीयकाद्यनं पशुं दद्यात् शिवावलिम् ।
 न च त्रिपलकाद्यनं प्रदद्याद्दे पतत्रियम् ॥
 काण्यज्जादिदुष्टान् न पशुं पक्षिण्यमया ।
 देये दद्याद्यथा मयं तथैव पशुपक्षिण्यौ ॥
 द्विजलाङ्गूलकर्णादि भग्नदन्तस्तथैव च ।
 भग्नश्ङ्गादिकश्चापि न दद्यात् कदाचन ॥
 न ब्राह्मणं वलिं दद्यात् चाखालमपि पाद्वि ॥
 नोत्तुष्टं द्विजदेवेभ्यो भूपतेस्तनयं तथा ।
 रणे न विजितं दद्यात्तनयं रिपुभूभृतः ।
 स्वपुत्रं भ्रातरं वापि पितरश्च पिरोधिगम् ॥
 विदपतिश्च न दद्यात् भागिनेयश्च मातुलम् ।
 अशुक्तामापि दद्यात् तथाश्वातान् नृगद्विजान् ॥
 उक्तानामे प्रदद्यात् गह्वं भण्डोऽमेव च ।
 सामेऽन्येषां न वितरेद्व्याघ्रसुखं खरन्तथा ।
 सम्पूज्य विधिवन्तं पशुं पक्षिण्यमेव वा ।
 संक्षिप्तं चापि मन्त्रेण मन्त्रेणैव निवेदयेत् ॥११॥
 नारं सखे शिरोरक्तं देयाः सम्यङ्निवेदयेत् ।
 ह्यागन्तु वामतो दद्यान्महिषं वितरेत् पुरः ।
 पक्षिणं वामतो दद्याद्यतो देहशोणितम् ।
 क्रयादानां पशूनान्तु पक्षिणां शिरोऽङ्गम् ॥
 वामे निवेदयेत् पार्श्वे जलनागाश्च सर्वशः ।
 क्षणवारस्य कूर्मस्य खड्गस्य शूराकस्य च ।
 याद्यायामप्य मत्स्यानामप्य एव निवेदयेत् ।
 सिंहस्य दक्षिणे दद्यात् खड्गं गिनोऽपि च
 दक्षिणे ।
 दृष्टदेशे न दद्यात् शिरो या रुधिर हयोः ।
 उपप्रये रये वापि यथेष्टं वितरेन्नरम् ॥
 यः कश्चिद्वाणपुरुषो नान्यत्पि कदाचन ।
 वलिदानदिनात् पूर्वदिवसे तु वलिं नरम् ॥
 मानस्कोनेतिमन्त्रेण देवीरुक्तचयेन च ।
 गन्धदारेखनेनापि खड्गं गधीर्षे निधाय च ।
 तज्जान् खड्गे च गन्धादि दत्त्वा तेनाधि-
 दासयेत् ॥
 गन्धादिकान् खड्गस्यं गये तस्य प्रदापयेत् ॥
 अग्नेरभिकानि मन्त्रेण रौद्रेण भैरवस्य च ।
 एतन् संस्कृते मयं देवी रक्षति तं वलिम् ।
 न तस्य याधयश्चापि क्षुभता रक्षन् न च ॥

वलिः

न स्रग्वं दूषयेत् ज्ञानुत्पत्तिनादिकम् ॥६॥
 द्वित्रं नरस्य शीर्षेण पतितं यत्र यत्र च ।
 यत् शुभञ्चाशुभं वापि पञ्चादीनाञ्च तत् शृणु ॥
 द्वित्रं शिरस्त्रयेऽन्याः नारं दिश्यथ राक्षसे ।
 पतितं राज्यद्वानिच विनाशश्च विनिर्दिशेत् ॥
 पूर्वामियाम्यवारुणवायव्यादिगतं क्रमान् ।
 श्रियं पुष्टिं भयं क्षामं पुष्टलाभं धनं तथा ॥
 क्रमाद्विनिर्दिशेन्नारं द्वित्रशीर्षेण भैरव ! ।
 उत्तरादिद्विमादेय महिषस्यापि मस्तकः ॥
 पतितो वायुकाष्ठान्तं खचयेद्यत् शृणुष्व तत् ॥
 भोग्यं दानिस्तथैश्वर्यं वित्तं रिपुजयो भयम् ।
 राज्यलाभं श्रियश्चापि क्रमात्तद्विद्भि भैरव ! ॥
 पशूनाश्चैव सर्वेषां ह्यगादीनामशेषतः ।
 एवं फलं क्रमाद्विद्यादृते जलभवाङ्गजौ ॥
 अग्नयश्च तु श्रियं दद्यात् पतितं श्रुतिं शिरः ॥
 यः स्यात् कटकटाशब्दो दन्तानां द्वित्रमस्तके ।
 नराणां पशुपद्यादिग्राहादीनाञ्च रोगदः ॥
 लोतकं चक्षुषोर्जातं यदि स्रवति मस्तके ।
 द्वित्रे नरस्य राज्यस्य तदा हानिं विनिर्दिशेत् ॥
 माहिषे मस्तके नेत्राद्यदि स्रवति लोतकम् ।
 द्वित्रे निवेदिते वैरिभूपद्वयं तदादिशेत् ॥
 अन्येषामथ पञ्चादिवलीनां शिरसोऽर्द्धितात् ।
 निर्गतं लोतकं धत्ते परां भीतिं गदन्तथा ॥
 एषति द्वित्रशीर्षेऽन्नारं स्यात्तु रिपुजयः ।
 श्रौत्रहिराशुषो वृद्धिः सदा दातुरसंशयः ॥
 यद्युद्वाक्यं निगदति तथा भवति चाचिरात् ।
 वृक्षाराद्राव्यहानिः स्यात् श्लेष्ममावाच
 पञ्चताम् ॥
 देवानां यदि नामानि भाषते द्वित्रमस्तकः ।
 विभूतिमतुलां विन्यात् षष्ठावाभ्यन्तरे तदा ॥
 रुधिरादानकाले तु शृङ्गान्त्रे यदि स्रवेत् ।
 कायं तदाघ्नोर्ध्वं वा दातुः स्यान्मरणं तथा ॥
 आक्षेपाहामपादस्य महारोगः प्रजायते ।
 अन्यत्राक्षेपचरणैः कल्याणसुप्रजायते ॥६॥
 महिषस्य तु रक्तस्य मातुषस्याथ साधकः ।
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान् किञ्चिदुद्धृत्य भूतले ॥
 महाकौशिकमन्त्रेण निक्षिपेद्बलसुत्तमम् ।
 देवेभ्यः पूननादिभ्यो नैकैर्वा दिशि पूर्वतः ॥
 महिषः पञ्चवर्षो यः पञ्चविंशतिवर्षिकः ।
 वलिर्देवो नरो देवे तस्य रक्तं भूतले ॥
 नेत्रबीजघ्नं कामबीजं हान्तात् प्रजापतिः ।
 वद्विबीजं पटुस्त्राभ्यां संपृक्तश्च तथापरः ॥
 स एवैवास्तेतावदादिवर्गान्तसंयुतः ।
 षष्ठस्त्राश्रयाविन्दुचन्द्रयुक्तस्तथापरः ॥
 दिनांशिकाबीजकान्तः कौशिकीत्यभिमन्त्रणम् ।
 एष वलिः स्मरति च मन्त्रोऽयं कौशिकः स्मृतः ॥
 वृषो वैरिवलिं दद्यात् खड्गमाभ्यन्तरं पूर्वतः ॥
 महिषं वापवा च्छगं वैरिनाम्नाभिमन्त्र्य च ।
 सत्रेण वदनं वद्धा त्रिधा तस्य च मन्त्रकैः ।
 द्वित्रा तस्योत्तमाङ्गान् देवैर्दद्यात् प्रयत्नतः ॥
 यदा यदा रिपोर्वह्निर्बलिदानं तदापरम् ।
 दद्यात्तथा शिरश्चित्ता रिपोस्तस्य क्षयाय च ॥

वलिः

प्राणप्रतिष्ठाश्च रिपोः कुर्यात्तस्मिन् पञ्चावधं ।
 तस्मिन् चौणे रिपुप्राणाः चौयन्ते विपदा युताः ॥
 आदौ विश्वरूपिणी च चक्रिकेति ततः परम् ।
 वैरिगन्तमुक्तेति स्वाहेत्यस्मेति तं पुनः ॥
 वद्विभार्यां ततः पञ्चान् खड्गमन्त्रं प्रकौर्त्तितम् ।
 स्वयं स वरी यो देष्टुं तस्मिन् पशुरूपिणम् ॥
 विनाशय महामारि स्ते स्ते खादय खादय ॥
 इत्यनेन तु मन्त्रेण वलेः शिरसि पुष्पकम् ।
 दद्यात्तत्तद्विधिरं द्वात्राभ्यां निवेदयेत् ।
 महानवम्यां शरदि यद्येवं दीयते वलिः ।
 तदा तदाद्याङ्गभवेमींसेर्होमं समाचरेत् ॥
 दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण प्रणीते दहने शुचौ ।
 एवं दत्त्वा वलिं मर्त्यो रिपुक्षयमवाप्नुयात् ॥६॥
 नाभेरधस्ताद्विधिरं पृष्ठभागस्य च प्रिये ! ।
 स्वगात्ररुधिरं दद्यात् कदाचन साधकः ॥
 नोष्ठस्य चिबुकस्यापि नेन्द्रियाणाञ्च मानवः ।
 कण्ठाधो नाभित्तोर्ध्वं बाह्योः पाणिभ्यो तथा ॥
 प्रद्याद्विधिरं घातं नातिक्कुर्याच्च साधकः ।
 गच्छयोश्च ललाटस्य भुवोर्मध्यस्य शोणितम् ॥
 कर्णस्य च बाह्योश्च स्नयोरुदरस्य च ।
 कण्ठाधो नाभित्तोर्ध्वं हृद्भागस्य यत्ततः ।
 पार्श्वयोश्चापि रुधिरं दुर्गायै विनिवेदयेत् ॥
 न गुल्फतोऽङ्गुलं प्रद्यात् जज्ञोर्नापि च साधकः ।
 न च रोगाविलादङ्गान्त्रान्यघाताच्च भैरव ! ॥
 तदर्थं च कृताघातात् सन्नद्धो लुब्धमानसः ।
 स्तं रक्तं प्रद्यात्तु पद्मपुष्पस्य पत्रकैः ॥
 सौवर्णे राजते पात्रे कांक्षे फाले च मानवः ।
 निधाय देवैर्दद्यात् तद्वत्तं चन्द्रमन्त्रकैः ॥
 क्षणेन दुरिकाखड्गं संकुलादि यदस्त्रकम् ।
 घातेन वृहदस्त्रस्य महाफलमवाप्नुयात् ॥
 पद्मपुष्पस्य पत्रान् वावदृश्रुति शोणितम् ।
 तत्प्रमाणचतुर्भागाधिकं रक्तं साधकः ।
 न कदाचित् प्रद्यात्तु नाङ्गच्छेदमघाचरेत् ॥
 यः सहृदयसंजातं मांसं माषप्रमाणतः ।
 तिलसुद्रप्रमाणाद्वा देवैर्दत्त्वा तु भक्तितः ।
 षष्ठावाभ्यन्तरे तस्मात् काममिश्रमवाप्नुयात् ॥
 बाह्योस्तु स्कन्धयोर्वापि यो दद्याद्दीपवत्तिकां ।
 हृदये वा स्नेहपात्रं विना भक्ष्या तु साधकः ।
 क्षणमात्रेण तद्दीपप्रदानस्य फलं शृणु ॥
 सुक्ता च विपुलान् भोगान् देवीगृहे यथेच्छया ।
 कल्पत्रयान् संख्याय सार्द्धं भौमो नृपो भवेत् ॥
 महिषस्य शिरश्चित्तं सप्रदीपं शिवापुरः ।
 हस्ताभ्यां यः समादाय अहोरात्रश्च तिष्ठति ॥
 स चिरायुः पूतमूर्तिरिह सुक्ता मनोरमान् ।
 भोगांस्तेन मद्गृहगो गणानामधिपो भवेत् ॥
 नरस्य शीर्षमादाय साधको दक्षिणे करे ।
 वामे सरुधिरं पात्रं गृहीत्वा निशि चाग्रतः ॥
 यावद्वात्रं स्थितो मर्त्यो राजा भवति चेह वै ।
 मृतं मम पुरं प्राप्य गणानामधिपो भवेत् ॥
 चण्डमात्रं वलीनां यः शिरोरक्तं करद्वये ।
 गृहीत्वा चिन्तयेद्देवो पुरस्तिष्ठति मानवः ।
 स कामानिह संप्राप्य देवीलोकं मद्दीयते ॥

वलिः

महामाये ! जगन्नाथे ! सर्वकासप्रदायिनि ! ।
 ददामि देहरुधिरं प्रसीद वरदा भव ॥
 इत्युक्त्वा मूलमन्त्रेण नतिपूर्वं विचक्षणः ।
 स्वगात्ररुधिरं दद्यान्मानवः सिद्धसन्निभः ॥
 येनात्ममांसं सत्येन ददामीश्वरि ! भूतये ।
 निर्व्यायं तेन सत्येन देहि हूं हूं नमो नमः ॥
 इत्यनेन तु मन्त्रेण स्वमांसं वितरेद्बुधः ।
 सौभाग्यं सुखसम्पन्नं प्रदीपं परमं शुचिम् ॥
 दीपयन् मांसमिहजं दीपं द्वौ द्वौ नमो गमः ।
 इत्यनेन तु मन्त्रेण दीपं दद्याद्विचक्षणः ॥
 महानवम्यां शरदि राजौ स्कन्दविशाखयोः ।
 यवचूर्णमयं कृत्वा रिपुं नृपस्यमेव वा ॥
 शिरश्चित्ता वलिं दद्यात् कृत्वा तस्य तु मन्त्रतः ।
 अनेनेव तु मन्त्रेण खड्गमाभ्यन्तरं यत्ततः ॥
 रक्तं किलकिली घोरघोरा धारविहिंसकः ।
 ब्रह्मशिरस्याभिकाश्रित्यमस्तकसारिचत्तमम् ॥
 भान्तो विसर्गसहितः स च विन्दुयुतोऽपरः ।
 ब्रह्मामियोगश्चन्द्रेण विन्दुना च समन्वितः ।
 शिरश्चित्ता वलिं दद्यात् कृत्वा तस्य तु मन्त्रतः ॥
 अनेनेव तु मन्त्रेण विन्दुना च समन्वितः ।
 फट्णो वलिषु प्रोक्तः खड्गः स्कन्दविशाखयोः ॥
 रक्तद्रवैः सेचयित्वा हविर्मम तं रिपुं वलिम् ।
 कुचन्दनस्य तिलकं कलाटेऽभिगिवेशयेत् ॥
 रक्तमाक्षधरं कृत्वा रक्तवस्त्रधरन्तथा ।
 कण्ठे वद्धा रक्तस्त्रजैर्नाभौ शूलश्च हविर्मम ।
 दन्तोत्तरशिरः स्कन्वं कृत्वा खड्गं गेभ हृदयेत ॥
 शिरस्त्रस्य ततो दद्यात् स्कन्दाय ते नमस्ततः ।
 चतुर्दशस्त्राभिभ्यां संसक्तः स परः समः ॥
 प्ररतः परतः पूर्वं चन्द्रविन्दुसमन्वितः ।
 स्कन्दस्य मूलमन्त्रोऽयं तेन तस्मै वलिं दधेत् ॥
 चतुर्दशस्त्राभिभ्यां पट्टतीयन्तु पूर्ववत् ।
 प्रोक्तो विशाखमन्त्रोऽयं तेन तस्मै वलिं
 दधेत् ॥
 कुटिलाक्षौ कृष्णपिङ्गवर्णौ रक्तांशुधारिणौ ।
 त्रिमूलं करवालश्च पाणिभ्यां दक्षिणे तथा ॥
 विभक्तौ शुकपाणश्च कर्तृकश्चापि वामतः ।
 त्रिनेत्रौ नरमुखाणां मालासुरसि धमत्तौ ॥
 विकटो दशनैर्भौमैर्गणेशौ द्वारपालकौ ।
 ध्यानेन चिन्तयेद्दद्यात् पुरतः संस्थितौ सदा ॥
 चैत्रे मासि सिते पक्षे चतुर्दश्यां विशेषतः ।
 वलिभिरमर्चयेत्स्वर्गमांश्च भैरवरूपिणम् ।
 तोषयेन्मधुभिर्मैत्र्यैस्तेन तुय्याम्यहं सुतौ ॥
 चण्डिकावलिदानेन वलेः शीर्षं घटेन तु ।
 अभिषिच्य तु मन्त्रेण मूलेनेव निवेदयेत् ॥
 इयत् प्राणान् बहुधा चालितं पूर्वमर्धितम् ।
 वीक्षेन् कामस्य सिद्धिन् सिद्धिभावश्च साधकः ॥
 सितप्रेतो रघुस्योऽयं योगपीठस्य सन्निभः ।
 ध्यायेद्यस्मिन् महामाया सिद्धिं वोषयते नमः ॥
 अनेनाभिमन्त्रितं शीर्षं न चिरादयदि वेपते ।
 तन्कायं स तदा सिद्धिरसिद्धिस्तु विपर्ययात् ॥
 एवं दद्वलिं वीरो यथोक्तविधिनाश्रुता ।
 वलिदानादेव चतुर्वर्गमाप्नोत्यवश्यम् ॥

बलिः

एवं बलिप्रदानस्य क्रमो रूपन्तयैव च ।
कथितो रुधिराध्याय उपचारान् शृणुष्व मे ॥”
इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥

बलिदाननिषेधो यथा,—
“जीवानुकम्पां विज्ञातुं ततो दुर्गां सदाशिवः ।
पपञ्च परमप्रीत्या गृहमेतद्वचो मुदा ॥
सर्वे विष्णुमया जीवास्त्रिजगत्त्रयं कथं शिवे ! ।
श्रुतं मया तवोद्देशे कुरुः कामनया वधम् ।
मद्यान् सन्देह इति मे ब्रूहि भद्रे ! सुनिश्चितम् ॥
शङ्करी तद्वचः श्रुत्वा शिववक्त्रविनिर्गतम् ।
भीतात्यन्तं हि ब्रह्मर्षे ! प्रत्युवाच सदाशिवम् ॥
श्रीपाञ्चल्युवाच ।

ये ममाश्चनमितुक्ता प्राणिहिंसनगन्तुराः ।
तत्पूजनं ममामिधं यद्दोषात्तदधोगतिः ॥
मर्त्ये शिव ! कुर्वन्ति तामसा जीवघातनम् ।
आकल्पकोटिनिरये तेषां वासो न संशयः ॥
मम नाम्नायवा यज्ञे पशुहत्यां करोति यः ।
क्वापि न त्रिक्वृतिनांस्ति कुम्भीपाकमवाप्नुयात् ॥
देवे प्रेते तथात्मार्ये यः कुर्यात् प्राणिहिंसनम् ।
कल्पकोटिशतं शम्भो ! रौरवे स वसेत् ध्रुवम् ॥
यो मोहान्मानसैर्दृष्टिहत्यां कुर्यात् सदाशिव ! ।
एकत्रिंशत्क्रत्वञ्च तत्तद्योनियु जायते ॥
यज्ञे यज्ञे पशून् हत्वा कुर्यात् शोणितकर्हमम् ।
स पचेन्नरके तावद्यावत्सोमानि तस्य वै ॥
हन्ता कर्ता तद्योत्सर्गकर्ता धर्ता तथैव च ।
तुल्या भवन्ति सर्वे ते ध्रुवं नरकगामिनः ॥
ममोद्देशे पशून् हत्वा सरक्तं पात्रमुत्सृजेत् ।
यो नष्टः स तु प्रयोदे वसेद्यदि न संशयः ॥
देवतान्तरमन्त्रामयाजैर्न स्वेच्छया तथा ।
हत्वा जीवांश्च यो भजेत् नित्यं नरकमाप्नुयात् ॥
युगे वृद्धा पशून् हत्वा यः कुर्यात्तत्कर्हमम् ।
तेन चैतु प्राप्यते स्वर्गो नरकं केन गम्यते ॥
उपदेष्टा वधे हन्ता कर्ता प्रतापं च विक्रयी ।
उत्सर्गकर्ता जीवानां सर्वेषां नरकं भवेत् ॥
मध्यस्थस्य वधायापि प्राणिनां क्रयविक्रये ।
तथा द्रष्टुं स्त्रियां कुम्भीपाको भवेद्भुवम् ॥
स्वयं कामाश्रयो भूत्वा योऽज्ञानेन विमोहितः ।
हन्त्यन्यान् विविधान् जीवान् कुर्यान्मन्त्राम

शङ्कर ! ॥
तद्वाण्यवंशसम्पत्तिज्ञातिदारोदिसम्पदाम् ।
अचिराद्भवेन्नाशो न्यतः स नरकं व्रजेत् ॥
देवयज्ञे पित्र्याह्ने तथा मातृलकर्मणि ।
तस्यैव नरके वासो यः कुर्याज्जीवघातनम् ॥”
तथा ।

“भद्राजनेन पशून् हत्वा यो भजेत् सद्यः
बन्धुभिः ।
तद्वाचलोमसं गालैरसिपत्रवने वसेत् ।
आवयोरन्यदेवानां नाम्ना च परकर्मणि ।
यः संपीप्य पशून् हन्त्यान् चोत्सृज्यतामिसमा-
प्नुयात् ॥
पशून् हत्वा तथा त्वां मां योऽर्चयेन्मामशो-
दितैः ।

बलिः

तावत्तन्नरके वासो यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
निर्वृद्धिभस्मतुलां तत् बहुदयैव यत् कृतम् ।
यस्मिन् यज्ञे प्रभो शम्भो ! जीवहत्या भवेद्
ध्रुवम् ॥
यज्ञमारभ्य चेत् शक्रः कुर्याद्दे पशुघातनम् ।
स तदाधोगतिं गच्छेद्विद्वदेषां का कथा ॥
आवयोः पूजनं मोहाद्वये कर्तुमीशशोणितैः ।
पतन्ति कुम्भीपाके ते भवन्ति पशवः पुनः ॥
फलकामास्तु वेदोक्तेः पशोरालभनं मखे ।
पुनस्तत्तत् फलं सुक्ता ये कुर्वन्ति पतन्त्यधः ॥
स्वर्गकामोऽन्धमेधं यः करोति निगमाज्ञया ।
तद्भोगान्ते पतद्भुयः स जन्मानि भवार्णवे ॥
ये हन्ताः पशवो लोकैरिह स्वार्थेषु कोविदैः ।
ते परत्र तु तान् हत्युत्तथा खड्गेन शङ्कर ! ॥
आत्मपुत्रकलत्रादिसुसम्पत्तिकुलेच्छया ।
यो दुरात्मा पशून् हन्यादात्मादीन् घातयेत्
स तु ॥

जानन्ति नो वेदपुराणतत्त्वं
ये कर्मठाः पठितमानुक्ताः ।
लोकाधमास्ते नरके पतन्ति
कुर्वन्ति मृखाः पशुघातनञ्च ॥
येऽज्ञानिनो मन्त्रधियोऽकृताधार्ता
भवे पशून् सन्ति न धर्मशास्त्रम् ।
जानन्ति नाकं नरकं न सुक्तिं
गच्छन्ति घोरं नरकं नरास्ते ॥
शुद्धा अकार्या न विदन्ति शास्ता
न धर्ममार्गं परमाथतत्त्वम् ।
पार्थ न पुण्यं पशुघातका ये
पूयोद्वाचो भवतीह तेषाम् ॥
जीवानुकम्पां न विदन्ति मृगा
भान्ताश्च येऽसत्पथिनो न धर्मम् ।
स्मार्ता भवे प्राणिवधं न कुर्यु-
स्ते यान्ति मत्ताराः खलु रौरवाख्यम् ॥
ततस्तु खलु जन्तूनां घातनं नो करिष्यति ।
शुद्धात्मा धर्मवान् ज्ञानी प्राणान्ते नैव मानवः ॥
यदीच्छेदात्मनः क्षेमं त्यक्त्वा ज्ञानं तदा नरः ।
जीवान् कानपि नो हन्यात् सङ्कटापन्न एव चेत् ॥
सम्पत्तौ च विपत्तौ वा परलोकेच्छुकः पुमान् ।
कदाचित् प्राणिनो हत्यां न कुर्यात्तत्त्वविन्
सुधीः ॥
मानवो यः परत्र ह तर्हि मच्छेत् सदाशिव ! ।
सर्वविष्णुमयत्वेन न कुर्यात् प्राणिनां वधम् ॥
वधादचति यो मर्त्यो जीवान् तत्त्वज्ञधर्मवित् ।
किं पुण्यं तस्य वक्ष्येऽहं ब्रह्माण्डं स तु रक्षति ॥
यो रक्षेत् घातनात् शम्भो ! जीवमात्रं दया-
परः ।
कृष्णप्रियतमो नित्यं सर्वरक्षां करोति सः ॥
एकस्मिन् रक्षिते जीवे त्रैलोक्यं तेन रक्षितम् ॥
वधान् शङ्कर ! वै येन तस्माद्वैद्यं घातयेत् ॥”
तथा,—
“पशुहिंसा विधियं पुरातनं निगमे तथा ।
उक्तो रजस्तमोभ्यां स केवलं तमसापि वा ॥

बलिदा

नरकसर्वसेवार्थं संसाराय प्रवर्तितः ।
यत्तत्तत्कर्मभोगेन गमनागमनं भवेन ॥
सत्येन सात्त्विकस्यैव स विधिर्नैव शङ्कर ! ।
प्रवृत्तिनो निवृत्तिस्तु यत्रापि सात्त्विकी क्रिया ।
एवं नानाविधं कर्म पशोरालभनादिकम् ।
कामाश्रयः फलाकाङ्क्षी हत्वाज्ञानेन मानवः ॥
पञ्चाज्ञानासिना च्छित्त्वा भान्ताशां तामर्शं
सदा ।
यमभौतिहरं भक्त्वा यदि गोविन्दमाश्रयेत् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे । १०४।१०५ । अध्यायौ ।
व(व)लिः, स्त्री, (बलि संवृणोतीति । बल
संवरणे + इन् ।) जरया श्रयणार्थं । तन्-
पर्यायः । चर्मतरङ्गः २ त्वर्गर्मिः ३ त्वक्-
तरङ्गः ४ । इति राजनिर्घण्टः । लटरा-
वयवः । (यथा, कुमारे । १ । ३६ ।

“मध्येन सा वेदिविलम्बमध्या
बलित्रयं चारु वभार वाला ॥”)
गृहदारुप्रभेदः । इति मेदिनी । लै, ५ ॥ गुदा-
ङ्कुरः । यथा,—
“पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रयम् ।
सर्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां ससृज्वे ॥
तस्मादर्शांसि दुःखानि बहुधाधिकराणि च ।
सर्वदेहोपनापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च ॥”
वाङ्मयान्तु वली जातान्येकदोषोत्पत्त्यानि च ।
अर्शांसि सुखमास्थानि न चिरोत्पत्तितानि च ॥
हन्तजानि द्वितीयायां वली यान्माश्रितान्यपि ।
कृच्छ्रमाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥
सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरा बलिम् ।
वायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्याध्यानि निर्दि-
शेत् ॥”

इति माधवकरः ॥
(यथा च । “तत्र स्थूलान्तप्रतिबद्धमहं पञ्चाहुलं
गुदमाहुस्तस्मिन् बलगतिसोऽध्याह्नाङ्गुलान्तर-
भूताः प्रवाहशी विसर्जनी संवरणी चेति ।
चतुरङ्गुलायताः सर्वास्तिथ्येकाङ्गुलीच्छिताः ।
शुक्लावर्तनभाद्यापि उपर्युपरि संस्थिताः ।
गजतानुनिभाद्यापि वर्णतः संप्रकीर्तिताः ॥”
इति सुमुते निदानस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
गन्धकः । तत्पर्यायो यथा,—
“गन्धको गन्धिकश्चापि गन्धपात्राण इत्यपि ।
सौगन्धिकश्च कथितो बलिर्वनरसापि च ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
बलिका, स्त्री, (बलेव । वला + स्वार्थे कन् । टाडि
अत इत्यच् ।) अतिवला । इति राज-
निर्घण्टः ॥

बलिदानं, स्त्री, (बलेः पूजोपकरणस्य देवतो-
द्देशेन संकल्पितच्छागादेर्वा दानम् ।) श्रीकृष्ण
पार्थद्वयस्तत्रिंशदिननेयेऽष्टांशदानम् । यथा,—
अथ बलिदानम् ।
“ततो यवनिकां विहानपमान्यं यथाविधि ।
विश्वक्सेनाय भगवद्देवतांशं निवेदयेत् ॥
यथा च पञ्चरात्रे श्रीनारदवचनम् ।

वलिदा

विष्णुमेनाय दानयं नैवेद्यं तच्छतांशकम् ।
पादोदकं प्रमादच लिङ्गे चत्विशराय च ॥ * ॥
तद्विधिर्ज्ञातः ।
सुग्यादोगानतः पात्रात्रैवेदांशं समुदरेत् ।
सर्वादेवस्वरूपाय पराय परमेष्ठिने ॥
श्रीगणेशायुक्ताय विश्वकुमेनाय ते नमः ।
इत्युक्ता श्रीधरेभ्यो नार्थाङ्गिणं समर्पयेत् ।
शतांशं वा सद्यःशामन्यथा निष्कलं भवेत् ॥
पश्चाच्च वलिरित्यादिश्रीकापुष्पाय वैष्णवः ।
सर्वाभ्यो वैष्णवेभ्यस्तं शतांशं विनिवेदयेत् ॥ * ॥
तौ च श्रौका ।
वलिविंशतिगो भोमः कपिलो नारदोऽर्जुनः ।
प्रजादद्यात्स्वरोयश्च वसुधावसुतः शिवः ॥
विश्वकुसेनोद्वाकराः सनकाद्याः शुक्रादयः ।
श्रीगणेश प्रसादोऽर्थं सर्वं गृह्णन् वैष्णवाः ॥ इति ।
इदं यद्यपि युज्येत दर्पणापगणनं परम् ।
तथापि भक्त्यात्मन्यान् कृष्णस्यात्रापि सम्भवेत् ।
अथ वलिदानमाह्वानम् । नारसिंह ।
तनक्तद्वर्गशेषेण पार्येद्भ्यः समन्ततः ।
पुण्याक्षतेर्विमिश्रेण वलिं यस्तु प्रयच्छति ॥
वलिना वैष्णवेनाथ तृप्ताः सन्तां दिवाकसः ।
शान्तिं तस्य प्रयच्छन्ति त्रिप्रसारोग्यमेव च ॥”
इति श्रीहरिभक्तविलासे च विलासः ॥
देवोद्देशेन यथाविधिपूर्वोपचारत्वागः । दुर्गादि-
देवतोद्देशेन सङ्कल्पपूर्वकच्छागादिपशुघात-
नम् । यथा,—
“वलिदानेन सततं जयेच्च चन्द्रं वृषान् वृष ! ॥”
इति कालिकापुराणम् ॥
अस्य विधिनिषेधौ वलिशब्दे दृश्यौ ॥ * ॥
अथ वलिदानक्रमः । स्वयमुत्तराभिमुखः पूर्वा-
भिमुखं वलिं अथग्रावयवं सुन्दरं हृष्टपुष्टं
मान्यं कण्ठे दधत्वा स्नातं समानीय कृता-
ञ्जलिः पठेत् ।
“ॐ वाराहो यत्तना गङ्गा करतोया सरस्वती ।
कावेरी चन्द्रभागा च सिन्धुभैरवसागराः ॥
पदुस्मानविधानाय मात्रिधामिह कल्पय ॥”
इति तीर्थाङ्ग्यावाह्य ॐ अग्निः पशुरामीक्षेना-
यजन्त स एतस्मोकमजयत्तस्मिन्नग्निः स ते
लोकौ भविष्यति तं ज्ञेयसि पित्रेता अयः । ॐ
वायुः पशुरामीक्षेनायजन्त स एतस्मोकमजय-
त्तस्मिन् वायुः स ते लोकौ भविष्यति तं ज्ञेयसि
पित्रेता अयः । ॐ सूर्यः पशुरामीक्षेनायजन्त
स एतस्मोकमजयन् तस्मिन् सूर्यः स ते लोकौ
भविष्यति तं ज्ञेयसि पित्रेता अयः । ॐ वाचन्ते
शुन्यामि प्राणांस्ते शुन्यामि ओचन्ते शुन्यामि
मेतन्ते शुन्यामि पावन्ते शुन्यामि । मनस्त
आप्यायतां वाक् न आप्यायतां प्रागन्त आप्या-
यतां जञ्जन्त आप्यायतां श्रीजन्त आप्यायतां
यत्ते हरं यदा न्यतं तत्त आप्यायतां तत्ते
निष्ठायतां नत्ते शुभतु सुमधीभ्यः स्वाहा । इति
मन्त्रैः स्नात्वापश्चात् ॐ मेधास्तरक्तमनस्यो पदं
वन्यप न्नाय गन्धद्रव्यवत् पशुं वन्यप वन्यप

वलिदा

त्रेष्णाखण्डरूपस्तम्भे पशुं वन्यप वन्यप हः
फट् स्वाहा ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं चां चण्डिकायै
इमं पशुं प्रोक्षामि स्वाहा । इति प्रोक्षणम् ।
ततः सद्यज्ञाद्यवयवं पशुं मोक्षं कुरु कुरु
स्वाहेति मोक्षं कृत्वा क्षमस्वेति ललाटे मिन्दुरं
दत्त्वा ॐ ह्यागपशवे नम इति पाद्यादिकं दत्त्वा
एतदधिपतये ॐ अग्नये नमः एतनसम्पदानो-
वाये ह्रीं दुर्गायै नमः इति पुण्यं दत्त्वा पशो-
रङ्गदेवताः पूजयेत् । यथा, शिरसि ॐ रुधिर-
वदनायै नमः ललाटे ॐ शार्ङ्गिण्यै नमः भूमध्ये
ॐ भृङ्गायै नमः चतुषोः ॐ त्रिनेत्रायै नमः
कर्णयोः ॐ पार्श्वे नमः घ्राणे ॐ गौर्यै नमः
चित्रुक्ते ॐ चण्डिकायै नमः दन्तपङ्क्तौ ॐ
उग्रचण्डिकायै नमः जिह्वायां ॐ चण्डवगटायै
नमः मुखे ॐ विरूपाक्षायै नमः ग्रीवायां ॐ
चण्डायै नमः । हृष्टे ॐ महाभैरवे नमः उदरे
ॐ वैष्णवे नमः चतुष्यङ्गे ॐ चण्डप्रियायै नमः
पार्श्वयोः ॐ सर्वेश्वर्यै नमः कटिदेशे ॐ विरू-
पाक्षायै नमः खुराग्रे ॐ कौशिक्यै नमः लाङ्गुले
ॐ प्रहृषिण्यै नमः मूर्ध्नाङ्गे पश्चदिष्टादटव-
ताभ्यो नमः । इति संपूज्य उत्पद्येन । विष्णुः
ॐ तत् सद्यस्याश्विने मासि शुक्ले पक्षे अमुक-
तिथौ वार्षिकशरत्कालीनदुर्गामहोत्सवे अमुक-
गोत्रस्य श्रीअमुकस्य दुर्गाप्रीतिकामनया दुर्गा-
देव्यै इमं पशुं वद्विदेवतं तुभ्यमहं घातयिष्यामि
इत्युत्सृज्य कृताञ्जलिः पठेत् ।
“ॐ ह्याग ! त्वं वलिरूपेण मम भाग्यादुप-
स्थितः ।
प्रणमामि ततः सर्वरूपिणं वलिरूपिणम् ॥
यज्ञार्थे पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
अतस्त्वं घातयिष्यामि तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥
पशुयोनिप्रसूतोऽमि पूजाहोमादिकर्मसु ।
तुष्टा भवतु सा देवी सरक्तपिशितैस्तव ॥
चण्डिकाप्रीतिदानेन दातुरापदिनाशनः ।
चासुखावलिरूपाय वले । तुभ्यं नमोऽस्तु ते ॥”
ततः “पशुपाशाय विद्महे शिरश्छेदाय धीमहि ।
तन्नः पशुः प्रचोदयान् ।” इति कर्मे जपेत् ।
ततः खड्गमाग्रीय ह्रीं इति त्रीजाचरं
लिखित्वा ध्यायेत् ।
“कृष्णं पिङ्गाकपागिश्च कालरात्रिस्वरूपिणम् ।
उग्रं रक्तास्यनयनं रक्तमाख्यानुलेपनम् ॥
रक्ताम्बरधरश्चैव पाशद्वस्तं कुटुम्बिनम् ।
पित्रमानश्च रुधिरं मुञ्जानं क्रयवन्धितम् ॥”
एवं खड्गं ध्यात्वा गृहीत्वा,
“ॐ रसनात्वं चण्डिकायाः सुरलोकप्रसाधकः”
इत्यभिमन्त्र्य ऐं ह्रीं खड्गाय नम इति
पाद्यादिभिः संपूज्य पुनर्मुष्टौ ॐ सद्यदेवाय
नमः । धारे ॐ यमाय नमः । अग्रे ॐ वृक्षन्ते
नमः ।
“ॐ अग्निविघ्ननः खड्गस्त्रीक्ष्णधारो दुर्गा-
नमः ।
श्रीगर्भो विजयस्यैव धर्मपात ! नमोऽस्तु ते ॥

वलिदा

इत्यष्टौ तत्र नामानि स्वयमुक्तानि विधमा ।
नचत्रं कृत्तिका तुभ्यं गुरुदेवो महेश्वरः ॥
हिरण्यश्च शरीरन्ते धाता देवो अनार्हणः ।
पिता पितामहो देवत्वं मां पालय सर्वदा ॥
नीलजोम्भनसङ्काशस्त्रीक्ष्णदंष्ट्रः कृशोदरः ।
भावशुद्धो मर्मगन्ध अतितेनास्तधैव च ॥”
ॐ तीक्ष्णदंष्ट्राय नम इति पुण्यं दत्त्वा आं ह्रीं
फट् इति खड्गमादाय ॐ कालि कालि व्रजे-
श्वरि लौहदण्डायै नम इति जपित्वा ह्यागस्य
ग्रीवायां खड्गम् । त्वं श्रीघ्नं ह्रिन्वि ह्रिन्वि फट्
फट् स्वाहा । इति पूर्वाभिमुखं वलिं स्वयमुक्त-
रामुखः उत्तराभिमुखं वलिं स्वयं पूर्वाभिमुखो
वा सक्तप्रहारेण ह्रिन्व्यात् । ततो गणमवादि-
पात्रे रुधिरमादाय चतुर्भागं कृत्वा ऐशान्या
ॐ विदारिकायै नमः आग्नेयां ॐ पूतनायै
नमः नैर्ऋत्यां ॐ पापरात्रस्यै नमः वायव्यां
ॐ कौशिक्यै नमः । ॐ तत् सद्यस्यासुक्ते मासि
अमुकपक्षेऽमुकतिथौ वार्षिकशरत्कालीनदुर्गा-
महोत्सवे अमुकगोत्रस्य श्रीअमुकस्य दशवर्षा-
वच्छिन्नग्रीदुर्गाप्रीतिकामः श्रीदुर्गादेव्यै ह्यागपशु
रुधिरं दास्यामि इति सङ्कल्प्य ।
ॐ कालि कालि महाकालि कालिके पाप-
नाशिनि ।
श्रीगणेश वलिं गृह्ण वरदे वामलोचने ॥”
एष रुधिरवलिः ॐ दक्षयज्ञेति मन्त्रेण दद्यात् ।
ततः ऐं ह्रीं श्रीं कौशिकि रुधिरेणाप्यायता-
मिति वदेत् । ततः शिरसि ज्वलद्दशां दत्त्वा
ॐ तत् सद्यस्यासुक्ते मास्यमुकपक्षेऽमुकतिथौ
वार्षिकशरत्कालीनदुर्गामहोत्सवे अमुकगोत्रस्य
श्रीअमुकस्य श्रीमदुर्गादर्शनाभिवन्दनस्पर्शना-
भिपूजनस्तपनतर्पणनितपूर्वपूर्वाधिकपुरण-
प्राप्तिकामो दुर्गादेव्यै सप्रदीपच्छागपशुशीर्षं
दास्यामीति सङ्कल्प्य एष सप्रदीपच्छागपशु-
शीर्षवलिः ह्रीं दुर्गायै नम इत्युत्पद्येत् ।
“ॐ जय त्वं सर्वभूतेश सर्वभूतसमाहृते ।
रक्ष मां निजभूतभ्यो वलिं भुङ्क्षु नमो-
तु ते ॥
ततः खड्गरुधिरमादाय ।
“ॐ यं यं सृष्टामि पादेन यं यं प्रश्यामि
चक्षुषा ।
स स मे वश्यतां यातु यदि शक्रसमो भवेत् ॥”
इति ललाटे तिलकं कुर्यात् । मेघघाते तु मेघ-
तुहेन योज्यम् । मेघरुधिरदाने तु एकवर्षाव-
च्छिन्नदुर्गाप्रीतिकामः । प्रभूतवलिदाने तु ह्रीं
वा व्रीं वा अग्रतः कृत्वा संप्रोक्ष्य नक्षत्रपशुभ्यो
नम इति संपूज्य ह्याग त्वमधिकवतनान्हेन
प्रयोगः । पञ्चन्तरेऽप्येवम् । वाक्ये तु एतान्
पशून् तुभ्यमहं घातयिष्ये । रुधिरदाने तु
एतान् रुधिरवलीन् दास्यामि इति सङ्कल्प्य
प्रत्येकं दद्यात् शीर्षदानमप्येवम् । ततो रुद्र-
मन्त्रं यथाशक्ति जप्त्वा समर्थं प्रभेदिति नन्दि-
श्वरपुराणोक्तपठतिः ॥ * ॥

बलिदा

अथ तान्त्रिकबलिदानविधिः । “तत्र सुलक्षणं पशुं देवमे संस्थाप्य वक्ष्यमाणविधिना उत्तु-
र्यजेत् । तदुक्तं यामले ।

‘देवमे स्थापयित्वा तु पशुं कक्ष्यसंयुतम् ।

न्नेनसर्वपविच्छेत्तात् भूतानुत्सारयेत्ततः ॥’

अर्घ्योदकेन संप्रोक्ष्य अन्नेन संरक्ष्य कवचेनाव-
गुप्य घेनुमुद्रयान्तीकृत्य गन्धपुष्पाक्षतैः पशुं
संपूज्य मूलेन सप्रधा तत्समुद्रया प्रोक्ष्यं कृत्वा
कर्णे इमं मन्त्रं पठेत् । पशुपाशाय विद्महे
विश्वकर्म्मणे धीमहि तन्नो जीवः प्रचोदयात् ।
ततो ह्रीं कालि कालि वज्रेश्वरि कौहदण्डायै
नम इति मन्त्रेण खड्गं पूजयेत् । ततः खड्ग-
गत्यायमध्यमूलं क्रमेण पूजयेत् । यथा हूं
वागीश्वरीवल्लभ्यां नमः । हूं लक्ष्मीनारा-
यणभ्यां नमः । हूं उमामहेश्वराभ्यां नमः ।
ततो ब्रह्मविष्णुशिवशक्तियुक्ताय खड्गाय नमः ।
इति सर्वत्र पूजयित्वा प्रणमेत् ।

‘खड्गं गाय खरशाणाय शक्तिकार्यार्थतत्परम् ।।
पशुन्नेत्यस्त्रया शीघ्रं खड्गं गन्ताम् । नमोऽस्तु ते ॥’
ततो महावाक्यं असुकदेवताप्रैतिकामः
असुकदेव्यै इमं पशुं तुभ्यमहं संप्रदे । ततो
निवेदयेत् ।

‘यद्योक्तेन विधानेन तुभ्यमस्तु समर्पितम् ॥’

ततो बलिं छिन्यात् । ततो रुधिरं समांसं देव्यै
दद्यात् । ततोऽवशिष्टं वटुकादिभ्यो बलिं दद्यात्
प्रथा हूं वां वटुकाय नमः । इति गन्धादिभिः
संपूज्य पूर्ववत्सन्नेन वायवे बलिं दद्यात् । हूं
यां योगिनीभ्यो नमः इति संपूज्य पूर्ववत्सन्नेन
ईशाने बलिं दद्यात् । हूं वां क्षेत्रपालाय नमः
इति संपूज्य पूर्ववत्सन्नेन गैर्वां बलिं दद्यात् ।
हूं गां गणपतये नमः इति संपूज्य पूर्ववत्सन्नेन
आग्नेयां गणेशाय बलिं दद्यात् ।” इति
तत्तत्कारः ॥ ३ ॥ (गुह्यं “मा हिंस्यात् सर्वा-
भूतानि” “अहिंसा परमो धर्मः” इत्यादि
वचनात् कर्त्तव्येव सर्वथा हिंसा कथं तर्हि
हिंसाप्रवृत्तिः दुभाट्टजनकत्वेन शास्त्रोप-
दिष्टा अतोऽप्युच्यते । अथ वैधर्हिंसाविचारः ।

‘मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि’ इत्यत्र सर्वशब्दस्य
आपकाद्यपरतया एतद्विधिमनुसृत्य ‘वायवं
ग्नेमालमेत’ इत्यादि विधेर्विषयाप्राप्तेरगत्या
वशात् रक्तविषयत्वं सर्वाः सर्वाणि हृन्दि-
वत्यनं तत्तद् विहम् । यदपि नाग दर्शन-
टोकाहकिंवाच्यतिभिन्नेल्लक्ष्मीसुयाम् अभि-
हितं न च ‘मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि’
इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण ‘अहि-
योमीय पशुमालमेत’ इत्यनेन बाधेत इति
कार्यं विरोधाभावात् । विरोधे हि वलीयसा
दृश्यं बाधेत । न चास्ति विरोधः भिन्नविषय-
त्वात् । तथाहि ‘मा हिंस्यात्’ इति निषेधेन
हिंसाया एव दृष्टतावो ज्ञायते न पुनरकस्म-
यंतमपि । न चान्यथेतुल्यरूपकारकत्वयोः
कृषिदक्षि विरोधः । हिंसा हि पुरुषस्य दोष-

बलिपु

भावस्यति क्रतोश्चोपकरिष्यतीत्यन्नेन तदपि
सांख्यनये । मीमांसकमते तु विरोध एव
तथाहि गुरुनये न खलु सर्वभूतहिंसाभाव-
विषयकं कार्यं इति निषेधविध्यर्थस्य बाधं विना
अहिंसोमीयपञ्चालम्भनविषयकं कार्यमिति
भावविध्यर्थ उपपद्यते । भट्टनये तु अङ्गे यथा
तथास्तु । न च मुख्यपशुयागे पुरुषार्थकपशु-
हिंसनस्यार्थसाधनत्वं अनर्थसाधनत्वञ्चोपपद्यते
विरोधात् । वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्यैव
क्रतो विधेरेष स्वभावो यः स्वविषयस्य साक्षात्
परम्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति
अन्यथाङ्गानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गी-
क्रियेत । अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टानुबन्धीष्ट-
साधनत्वं अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वं
न चानयोरेकत्र समावेश इति । अतएवोक्तं
‘तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः’ इति । नन्वेवं ‘इत्येनेना-
भिचरन् यजेत’ इत्यत्र इत्येनस्य शत्रुवधरूपेष्ट-
साधनत्वमवगतं ‘अभिचारो मूलकर्म च’
११।३३। इति मनुना उपपातकगणमध्ये पाठात्
अनिष्टसाधनत्वमवगतम् । तदेतत्त्वस्तुपपद्य-
तामिति चैम्भैवं ‘आततायिनमायान्तं हन्या-
देवाविचारयन् ।’ ८।३५० । इत्येकपाद्यतया
आततायिस्थले इष्टसाधनत्वं अनाततायिस्थले
तूपपातकत्वेन बलवदनिष्टसाधनत्वमित्यविरोध
एव ॥” इति तिथितत्त्वम् ॥

व(व)लिध्वंस्वी, [नृ] पुं, (बलिं तदाख्यया प्रसिद्धं
दैवविशेषं ध्वंसयतीति । बलि + ध्वंस + णिनि ।
वामनरूपेण बलेः सर्वस्वग्रहणादस्य तथा-
त्वम् । यद्वा, बलिना पूजोपहारेण अविद्यां
ध्वंसयितुं शीलमस्य ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ ।
१ । २१ ॥ (भगवता वामनरूपधरेण बलिहृत-
यज्ञगमनपूर्वकं तत्त्वकाशात् सर्वस्वं ग्रहीत-
मित्येतत्तथा बलिशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

व(व)लिनिः, त्रि, (बलिः शिथिलं चर्म अस्या-
स्तीति । बलि + पामादित्वात् ।) बलिभः ।
जरया श्लघचर्मयुक्तः । इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ॥

व(व)लिनन्दनः, पुं, (बलेस्तदाख्यया प्रसिद्धस्य दैवस्य
नन्दनः पुत्रः ।) वाणामुरः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (अयं खलु यादवश्रेष्ठेन भगवता कृष्णेन
सह युद्धमकरोत् । ततः प्रतापवशीकृतो महा-
देवश्च स्वयमस्य दौवारिकत्वत्कार । तदिव-
रणादिकं हरिवंशे १७३ अध्यायमारभ्य १८३
अध्यायपर्यन्तं द्रष्टव्यम् । बलेः ययानिवंशीयस्य
राज्ञः नन्दनः क्षेत्रजः पुत्रः इति शुत्वत्तया
अङ्गवज्रकलिङ्गाद्याः । यदुक्तं, विष्णुपुराणे ।
४ । १८ । १ । “हेमात् सुतपाकस्मात् बलिः
यस्य श्वेदे दीर्घतमसा अङ्गवज्रकलिङ्गसुस-
पुष्पाखं बालेय चक्षमजान्यत ॥”)

व(व)लिनी, स्त्री, (बलं देयत्वेनास्यस्या इति इनिः ।
ह्रीप् ।) वाद्यालकः । इत्यमरः । १ । १८ । १३ ॥

व(व)लिपुष्टः, पुं (वैश्वदेवेन वाजना पुष्टः ।)
काकः । इत्यमरः । २ । ५ । २० ॥

बलिष्ठः

व(व)लिपोदकी, स्त्री, (बलेः पोदकी उपोदकी ।)
उपोदकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

व(व)लिप्रियः, पुं, (बलितुपहारं प्रीयातीति ।
बलि + प्री + क ।) लोभरुहः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (बलिवैश्वदेवबलिः प्रियो यस्य इति
शुत्वत्तया काकः । उपहारप्रिये वाच्यलिङ्गः ।)

व(व)लिभः, त्रि, (बलिचर्मसंकोचोऽस्यस्येति ।
बलि + “तुन्दिवलिवटेर्मः” ५ । २ । १३६
इति भः ।) बलिनः । इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ॥

व(व)लिभुक्, [नृ] पुं, (बलिं वैश्वदेवबलिं गृह्य-
दत्तद्रव्यं वा भुङ्क्ते इति । भुज् + क्तिप् ।)
काकः । इत्यमरः । २ । ५ । २० ॥ (यथा
भागवते । १ । १८ । ३३ ।

“अहो अधर्मः पालानां पीवां बलिभुजाः
मिव ॥”

व(व)लिमन्दिरं, स्त्री, (बलेः खनामख्यातस्य राज्ञो
मन्दिरमालयः । बलिर्हि वामनरूपाय विष्णवे
सर्वस्वं दत्त्वा प्रज्ञादेन सह पाताले निवसति इति
पौराणिकी कथात्राहुसन्ध्या ।) अधोलोकः ।
पातालम् । इति शब्दमाज्ञा ॥

व(व)लिमान्, [तृ] त्रि, (बलिचर्मसंकोचोऽस्य-
स्येति । बलि + भृत्पु ।) बलिनः । जरया श्लघ-
चर्मयुक्तः । इत्यमरटीका ॥ (बलिः पूजोपहारं
विश्रतेऽस्येति शुत्वत्तया उपहारविशिष्टः ।
यथा, रघुः । १४ । १५ ।

“वाच्यायमाणो बलिमन्निकेत-
मालेखशेषस्य पितुर्विवेश ॥”)

व(व)लिमुखः, पुं, (बलिमुखे यस्य । यद्वा, बलि-
चर्मसङ्कोचस्तद्व्युक्तं मुखं यस्य ।) वाजरः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

व(व)लिष्ठः, पुं, (अतिशयेन बलवान् + बलवत् +
इष्टन् । विभक्तोलुंगिति मनुषो लुक् । प्रशक्त-
भारवाहकत्वादस्य तथात्वम् ।) उष्ट्रः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (धर्मसावर्णिकमन्त्रनाराण-
गतं ऋषिभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ६४ । १६ ।

“एविष्ठांश्च बलिष्ठश्च ऋष्टिरन्यस्तथाबलिः ।
निश्चरन्वानवच्चैव विष्टिस्तान्यो महासुनिः ।
सम्पद्योऽन्तरे तस्मिन्नसिद्धेव च प्रमः ॥”
इत्यथोरेवपात् क्षचित् वरिष्ठस्येति पाठो
दृश्यते ।)

व(व)लिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन बलवान् । बलवत् +
इष्टन् । विभक्तोलुंगिति मनुषो लुक् ।) अति-
शयबलवान् । यथा,—

“प्रायश्चित्तं विना पूता त्वमेव युष्मानमा ।
अकामा या बलिष्ठेन न स्त्री जरयेय दुष्यति ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसर्गे ५५ अध्यायः ।
मणिष्ठा यथा । वायुः १ विष्णुः २ गरुडः ३
हनुमान् ४ यमः ५ महावराहः ६ चरमः ७
सत्यतिष्ठा ८ गणः ९ पृथुराजः १० बलरामः
११ बाली १२ बलिः १३ भीमः १४ सती १५
शेयः १६ पुरातनम् १७ । इति ब्रह्मवैवर्ते
पता ।

बलिगुः, त्रि, (वल्गते वध्यते इति । वल + इङ्गुः ।)
 अपमानितः । इत्युणादिकोषः ॥
 ब(व)लितचक्र, [नृ] स्त्री, (वलेत्तदाख्यद्वयस्य सद्य
 निक्तेनम् ।) रसातलम् । इत्यमरः । १।८।१ ॥
 ब(व)लिहा, [नृ] पुं, (वलिं हन्ति इति । वलि +
 हन् + क्तिप् । वामनरूपेण बलेः सर्वस्वग्रहणा-
 दस्य तथात्वम् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 ब(व)ली, [नृ] पुं, (वलमस्यास्तीति । वल + “वला-
 दिभ्यो मतुवन्त्यतरस्याम्” ५ । २ । १३६ । इति
 पञ्चे इनिः ।) बलरामः । इति शब्दरत्नावली ॥
 उष्ट्रः । महिषः । वृषभः । शूकरः । कपः ।
 कुन्दवृक्षः । इति जटाधरः ॥ माघः । (खनाम-
 ख्यातो बलप्रपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । ११८ ।
 २ ।
 “बली बलाकचण्डश्च प्रचण्डश्च सुविक्रमः ॥”)
 बलशुक्ति, त्रि । तत्पर्यायः । अंशतः २ निर्दिष्टः
 ३ मांसतः ४ उपमितः ५ । इति हेमचन्द्रः ।
 ३ । ११२ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ३४ । ८६ ।
 “बाह्वं न बलिभिः कुप्यान्न च न्यूनैर्न
 निन्दितैः ॥”)
 ब(व)ली, स्त्री, (वलि + पञ्चे डीप् ।) बलिः । जरया
 जययन्तम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,—
 “कुङ्कं सुचरितं कृत्वा दृष्टमाचिकचयुतम् ।
 भजयान् स्वप्रवेलायां वलीपलितनाशनम् ॥”
 इति वैद्यकमेघधन्वन्तरौ रसायनाधिकारे ॥)
 ब(व)लीकं, स्त्री, (वलति संवृणोतीति । वल संव-
 रणे + “अलीकादयश्च” । उणा० ४ । २५ । इति
 कीकन् ।) पटलप्रान्तम् । इत्यमरः । २ । २ ।
 १४ ॥ ह्यपि इति भाषा ॥ (यथा, माघे ।
 ३ । ५३ ।
 “यस्यामसेवन्त नमइलीकाः
 समं बधूभिर्वलभीरुवानः ॥”)
 ब(व)लीसुखः, पुं, (वलीयुक्तं सुखं यस्य ।) वानरः ।
 इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥
 ब(व)लीयान्, [सु] त्रि, (अतिशयेन बलवान् । वल-
 वत् + इयसुन् ।) अतिशयबलयुक्तः । यथा,—
 “आगमादेशयोर्मध्ये वलीयानागमो विधिः ॥”
 इति दुर्गादासटीका ॥
 ब(व)लीवर्द्धः, पुं, (ईर्लक्ष्योः वर् वरयम् । वर्
 ईश्यायां क्तिप् । ईश्वर च ईश्वरौ तौ ददातीति
 ईश्वरः । बलमस्यास्तीति वली । ततो वली च
 ईश्वर इति ।) वृषः । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । २० । २७ ।
 “संयोज्याद्य वलीवर्द्धयुगं रचितमङ्गलः ।
 कृत्वा बलिं तस्य तरोरारेभे क्षयिमच सः ॥”)
 “बलीवर्द्धचमास्तुः शृणु तस्यापि यन् फलम् ।
 नरजे वसते घोरे गवां ज्ञेये हि दारणे ॥
 सलिलश्च न दहन्ति पितरस्तस्य देहिनः ॥”
 इति मात्स्ये ८८ अध्यायः ॥
 ब(व)ल्यं, स्त्री, (वलाय हितम् । वल + “वुञ्छ्य-
 कठजितसेनिरष्टयुज्येति” ४ । २ । ८० । इति

यः ।) प्रधानधातुः । शुकम् । वलकरे, त्रि ।
 इति मेदिनी । ये, ४० ॥ (यथा,—
 “कङ्कस्रवीर्यो लशुनो हितश्च
 क्षिग्धो गुरुखादुरसोऽथ वल्यः ॥”
 इति हारीते कल्पस्थाने दृतीयेऽध्याये ॥)
 वल्गः, पुं, (वलाय सुक्तये हितः । वल + यः ।)
 बुद्धमिच्छुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वल्गा, स्त्री, (वलाय हित्वा । वल + “वुञ्छ्य-
 कठेति” ४ । २ । ८० । इति यः । ततश्चापि ।)
 अतिवला । अश्वगन्धा । शिन्वीड़ीचुपः ।
 प्रसारिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वल्ह, ड क्लृता । हिंसायाम् । दाने । वाचि ।
 इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-आत्म०-सक०-
 सेट् ।) अन्तःस्थदृतीयोपधः । ऊ, वल्हते ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वल्कयणो } स्त्री, (वल्कयस्तृणवत्सः । सोऽस्ति
 वल्कयिणी } अस्याः । वल्कय + पामादित्वात्तः
 पञ्चे इनिः । अट्कुपाठिति एत्वम् । ततो
 डीष् ।) चिरप्रवृत्ता गौः । इत्यमरभरतौ ॥
 (यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम् । २ । १ । ६५ ।
 “मोटायुवतिसोकोकतिपययष्टिधेतुवशावेहद्वल्क-
 यटीप्रवल्क्योत्रियाध्यापकधूर्त्तैर्जातिः ॥”)
 वहु, त्रि, (बहुते इति । बहि बहु + “लङ्घिर्वहोर्न
 लोपश्च” । उणा० १ । ३० । इति कुर्नलोपश्च ।)
 त्रादिदंष्ट्रा । अनेकम् । विपुलः । इति
 मेदिनी । हे, ६ ॥ तत्पर्यायः । प्रभूतम् २
 प्रचुरम् ३ प्राप्यम् ४ अदभ्यम् ५ बहुलम् ६
 पुरहम् ७ पुर ८ भूयिष्ठम् ९ स्फिरम् १० भूयः
 ११ भूरि १२ । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥ तद्-
 वैदिकपर्यायः । उर १ तुवि २ पुर ३ भूरि
 ४ शश्वत् ५ विश्वम् ६ परिणवा ७ आनसिः ८
 शतम् ९ सहस्रम् १० सलिलम् ११ कुवित् १२ ।
 इति द्वादश बहुनामानि । इति वेदनिघण्टौ ।
 ३ । १ ॥ (यथा, मनुः । ७ । ८६ ।
 “अल्पं वा बहु वा प्रियं दानस्यावाप्यते फलम् ॥”
 तथा, तत्रैव । ८ । ७७ ।
 “एकोलुब्धस्तु वाची स्याद्वक्रः सुखोऽपि न
 क्षियः ॥”
 बहुमतम् । बहुमानम् । यथा, रघुः । १० । ८६ ।
 “रामस्तुलितकैलाचमरातिं बद्धमन्थतः ॥”
 बहुकः, पुं, (बहु + संज्ञायां कन् ।) कर्कटः । अर्कः ।
 दाल्बहः । जलखातकः । इति मेदिनी । के,
 १२६ ॥ (“संख्यायाः अतिशदन्तायाः कन्” ५ ।
 १ । २२ । इति कन् । बहुभिः क्रीते, त्रि ।)
 बहुकण्टकः, पुं, (बहुनि कण्टकान्यस्य ।) चुम्-
 गोचुरः । यवासः । हिन्तालः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 बहुकण्टका, स्त्री, (बहुनि कण्टकान्यस्याः ।)
 अग्निदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुकण्टा, स्त्री, (बहुवः कण्टाः कण्टकानि
 सस्याः ।) कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विटतिरस्याः कण्टकारीशब्दे ज्ञातया)

बहुकन्दः, पुं, (बहुवः कन्दा यस्य ।) शूरयः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुकन्दा, स्त्री, (बहुवः कन्दा यस्याः ।) कर्कटी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुकरः, पुं, (बहु कार्यं करोतीति । बहु + कृ +
 “दिवाविभानिशाप्रमेति” ३ । २ । २१ । इति
 टः ।) उष्ट्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 बहुकरः, त्रि, (बहु करोति भवं संमार्ष्टि इति ।
 बहु + कृ + टः ।) मार्जनकारी । तत्पर्यायः ।
 खलपूः २ । इत्यमरः । ३ । १ । १७ ॥ भूमि-
 सम्मार्जनकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ बहु-
 कार्यकर्ता । यथा, भट्टिः । ५ । ७८ ।
 “निहन्ता वैरकाराणां सतां बहुकरः सदा ।
 पारश्वधिकरामस्य शक्तेरन्तकरो रणे ॥”
 बहुकरो, स्त्री, (बहु करोति भवं संमार्ष्टि इति ।
 बहु + कृ + टः । डीष् ।) सम्मार्जनी । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । ८२ ॥
 बहुकर्णिका, स्त्री, (बहुवः कर्णा इव पत्राणि
 यस्याः ।) आखुर्कर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुकूर्चः, पुं, (बहुनि कूर्चानि यस्य ।) मधुनालि-
 कैरिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुगन्धः, स्त्री, (बहुगन्धो यस्मिन् ।) त्वचम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (दारचिनी इति भाषा ॥)
 बहुगन्धः, पुं, (बहुगन्धो यस्मिन् ।) कुन्दरकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (उग्रगन्धे, त्रि ॥)
 बहुगन्धदा, स्त्री, (बहुगन्धं ददाति या । बहु-
 गन्ध + दा + क ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (गुण्यदयोऽस्याः कस्तूरीशब्दे ज्ञातयाः ॥)
 बहुगन्धा, स्त्री, (बहुगन्धो यस्याम् ।) चम्पक-
 कलिः । यूथिका । क्षणजीरकः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 बहुगर्हवाक्, [च्] त्रि, (बहु गर्हा बहु निन्दिता
 वाग् यस्य ।) कुत्सितबहुवादी । इत्यमरः ॥
 बहुग्रन्थिः, पुं, (बहुवो ग्रन्थयो यस्य ।) भाषुकः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भाउ इति भाषा ॥)
 बहुच्छिन्ना, स्त्री, (बहु यथा स्यात्तथा ह्रियते
 स्मेति । बहु + छिद् + क्त ।) कन्दगुडूची ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुतः, [सु] य, (बहुभ्य इत्यर्थे बहुशब्दात् “पश्वा-
 न्यास्तसिल्” ५ । ३ । ७ । इति तसिल्प्रत्ययः ॥)
 बहुभ्यः ॥
 बहुतन्निः, त्रि, (बहुवत्तन्नि यो यस्य ।) बहुतन्त्र-
 विशिष्टः । यथा । बहुतन्निः कायः । बहुतन्नी
 ग्रीवा । बहुतन्नि गात्रम् । यथा च । विभज्य
 नक्तं दिवसस्तन्निगेति किराते हस्तेकारान्त-
 तन्निशब्दस्य प्रयोगः । इति संक्षिप्तसारः ॥
 बहुतन्नीः, त्रि, (बहुवत्तन्नी यस्मिन् ।) बहुतन्त्र-
 विशिष्टः । यथा । बहुतन्नीर्ग्रीवा बहुतन्नी-
 र्धमनी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ एवं बहुतन्नीः
 कायः । बहुतन्नि गात्रम् ॥
 बहुतन्नीकः, त्रि, (बहुतन्नी + स्वार्थे कन् ।) बहु-
 तन्त्रविशिष्टः । यथा । बहुतन्नीका वीथा ।

बहुधा

इति सिद्धान्तकौमुदी । एवं बहुतन्त्रीकः पटः ।
बहुतन्त्रीकं वस्त्रम् ॥

बहुतरकणिशः, पुं, (बहुतराणि कणिशानि धान्य-
श्रीर्षाणि यस्य ।) रागीधान्यम् । इति राज-
निर्णयः ।

बहुता, स्त्री, बहुणां भावः । बहुशब्दात् तत्त्वा
भावे इति तत्प्रत्ययः ॥

बहुतिक्ता, स्त्री, (बहुतिक्तो रत्नो यस्याः ।)
काकमाद्यो । इति राजनिर्णयः ॥

बहुतिथः, त्रि, (बहु + “बहुपूगगगसहस्य
निधुक्” । ५ । २ । ५२ । इति निधुक् । सुभ-
वोभ्रमने “बहुगपूगवर्षातास्तिघट् तलोपच ।”
७ । ४२ । इति तिघट् ।) बहुनां पूरणः ।
इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
२२ । १ ।

“ततः काले बहुनिधे गते राजा पुनः सुतम् ।
प्राद्य गच्छात् विप्राणां जालाय चर
मेदिनीम् ॥”)

बहुत्र, य, (बहु + “सप्तम्यास्त्रल्” । ५ । ३ । १० ।
इति त्रल् ।) बहुषु । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
बहुत्वं, स्त्री, बहुणां भावः । बहुशब्दात् तत्प्रत्ययेन
नियमम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३५ । ४ ।

“बहुत्वाद्गामधेयाणि पन्नगानां तर्पणम् ॥”)
बहुत्वक्, [च्] पुं, (बहुवस्त्वचो यस्य ।) भूर्ज-
वृक्षः । इति शब्दरत्नमाला ॥

बहुत्वक्, पुं, (बहुत्वगेव । बहुत्वच् + स्वार्थे कन् ।
भूर्जवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २१० ॥

बहुदण्डिकः, त्रि, (बहुवो दण्डाः सन्त्यस्य । बहु-
दण्ड + टन् ।) बहुदण्डविशिष्टः । यथा । बहु-
दण्डिका नगरो बहुदण्डिको ग्रामः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

बहुदुग्धः, पुं, (बहुनि दुग्धानि अपकावस्थायां
यस्य । यद्वा, बहुनि दुग्धानाव शुक्लवस्तुस्य ।)
गोधूमः । इति राजनिर्णयः ॥

बहुदुग्धा, स्त्री, (बहु दुग्धं यस्याः ।) बहुजीरा
ग्रीः । तत्प्रत्ययायः । यङ्गुला २ । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ३३५ ॥ (सुहीदृक्षः । बहुदुग्धविशिष्ट
त्वात् ॥)

बहुदुग्धिका, स्त्री, (बहुदुग्धा + स्वार्थे कन् ।
टाप् । अत इत्वम् ।) सुहीदृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

बहुधा, य, (बहु + “विभाषा नष्टोर्षा विप्र-
लृष्टकाले” । ५ । ४ । २० । इति धा ।) बहु
प्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, अग्निदे ।
१ । १६४ । ४६ ।

“एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यसि यमं मातरि-
श्वानमाहुः ॥”

तथा, गीतायाम् । ६ । १५ ।

“एकत्वेन एवदत्तेन बहुधां विप्रतीतुस्त्वम् ॥”

“लेचिषु विप्रयो सुप्तं सन्धानकं मां बहुधा
मन्त्रयद्वादिहृष्येणोपासते ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ।)

बहुपा

बहुधारं, स्त्री, (बहुधा धारा यस्य ।) वज्रम् । इति
राजनिर्णयः ॥

बहुनाडिकः, त्रि, (बहुनाटि + कन् ।) कायः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

बहुनाड्योः, त्रि, (वज्रां नाड्यो यस्मिन् । बहु-
नाड्यो + कप् ।) दिवसः । इति संक्षिप्तसारः ।
स्तम्भः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

बहुनादः, पुं, (बहुर्महान् नादः शब्दो यस्य ।)
शूक्तः । इति राजनिर्णयः ॥

बहुपटः, त्रि, इषदूनः पटुः । इति व्याकरणम् ॥
बहुषु कर्मसु दण्डश्च ।

बहुपत्रं, स्त्री, (बहुनि पत्राण्यस्य ।) अभ्रकम् ।
इति राजनिर्णयः ॥

बहुपत्रः, पुं, (बहुनि पत्राणि दलान्यस्य ।)
पलायुः । इति राजनिर्णयः ॥ अनेकपत्रयुक्ते,
त्रि ॥

बहुपत्रा, स्त्री, (बहुपत्र + टाप् ।) तरुणी-
पुष्पम् । इति राजनिर्णयः ॥ (भूम्यामलकी ।
तत्प्रत्ययो यथा, —

“भूम्यामलकिका प्रोक्ता शिवा तामलकीति च ।
बहुपत्रा बहुफलः बहुवीर्याङ्गुलटापि च ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

बहुपत्रिका, (बहुपत्रा + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।
टापि अत इत्वम् ।) भूम्यामलकी । मेथिका ।
(अस्याः पर्यायो यथा,

“मेथिका मिथिनिर्मैथिर्दीपनी बहुपत्रिका ।
वोधिनी बहुवीजा च जातिगन्धफला तथा ॥
वहरो चैव कामन्या मिश्रपुष्पा च कैरवी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महाशतावरी । इति राजनिर्णयः ॥

बहुपत्री, स्त्री, (बहुपत्र + गौरादित्वात् ङीप् ।)
लिङ्गिनी । गृहकन्या । तुलसी । जतुका ।
वृहती । गोरक्षदुग्धा । इति राजनिर्णयः ॥

बहुपर्णः, पुं, (बहुनि पर्णानि पत्राणि यस्य ।)
सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिर्णयः ॥ अनेक-
पत्रयुक्ते, त्रि ॥

बहुपर्णिका, स्त्री, (बहुपर्ण + संज्ञायां कन् ।
टापि अत इत्वम् ।) आशुक्पर्णी । इति
राजनिर्णयः ॥

बहुपर्णी, स्त्री, (बहुपर्ण + गौरादित्वात् ङीप् ।)
मेथिका । इति राजनिर्णयः ॥ (यथा, —

“मेथिका मिथिनिर्मैथिर्दीपनी बहुपत्रिका ।
वोधिनी बहुवीजा च जातिगन्धफला तथा ॥
वहरो चैव कामन्या मिश्रपुष्पा च कैरवी ।
कुक्षिका बहुपर्णी च मिथिलिङ्गायुशुद्धिदा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

बहुपात्, [ट्] पुं, (बहुवः पादो यस्य । अनेक-
शिफावत्पादस्य तत्पात्वम् ।) वटवृक्षः । इत्य-
मरः । २ । ४ । ३२ ॥

बहुपादः, पुं, (बहुवः पादा यस्य । अनेकशिफा-
वत्पादस्य तत्पात्वम् ।) वटवृक्षः । इति राज-
निर्णयः ॥ (यथा, —

बहुप्र

“वटो रक्तफलः षडङ्गो ज्योयः सन्त्यजो ध्रुवः ।
चीरी वैश्रवणो वासो बहुपादो वनस्पतिः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
अनेकपादविशिष्टे, त्रि । यथा, भागवते ।
४ । २८ । १० ।

“पुरुषं परञ्जनं विद्यान यद्गानमगातनः पुरम् ।
एकद्वित्रिवतुष्यादं बहुपादमपादकम् ॥”

तथा च महाभारते । १४ । ४२ । ३७ ।
“द्विपादबहुपादानि निर्यग्गतिमतीनि च ॥”

बहुपुत्रः, पुं, (बहुवः पुत्राः सन्तानयो यस्य ।)
सप्तपर्णः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अनेकसुत-
विशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । ३ । १४ ।

“बहुपुत्रस्य विदुषश्चनसो विदुतः स्तनाः ॥”)

बहुपुत्री, स्त्री, (बहुवः पुत्राः पुत्रसदृशसन्तानि
यस्याः ।) शतमूली । इति रत्नमाला ॥ (शत-
मूलीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

बहुपुष्पः, पुं, (बहुनि पुष्पानि यस्य ।) पारिभ-
वृक्षः । इति राजनिर्णयः ॥

बहुपुष्पिका, स्त्री, (बहुपुष्पा + संज्ञायां कन् ।
अत इत्वम् ।) धातकी । इति राजनिर्णयः ॥

बहुप्रजः, पुं, (यज्जः प्रजा यस्य ।) सुस्रष्टव्यम् ।
इति राजनिर्णयः ॥ मूकरः । इति ऐम-
चन्द्रः । ४ । ३५४ ॥ बहुवन्ततिविशिष्टे, त्रि ।

(इत्यसि तु “बहुप्रजाश्चेत्यसि” । ५ । १ । १२२ ।
इति असुभागात् । यथा, सिद्धान्तकौमुदी
वैदिकप्रक्रिया ।

“बहुप्रजा निर्वर्तितयाविदेश ॥”)

बहुप्रतिज्ञः, त्रि, (बहुजः प्रतिज्ञाः यस्मिन् ।)
अनेक-पदसङ्कीर्ण-पूर्वपक्ष-विशिष्ट-व्यवहारः ।
यथा । “यस्तु अनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो न

सिद्ध्यतीति । तत्र यत्नोक्तवस्तुसङ्कीर्ण इत्युक्तं
तदा न दोषः । मदीयमनेन चिरण्यं पार्श्वं
रूपकादि वापद्यतमित्येवंविधस्यादृष्टत्वात् ।

ऋणादानपदसङ्करे पञ्चाभास इति चेत् तदपि
न मदीया रूपका अनेन वृद्ध्या मदीनाः
सुवर्गज्ञास्य दृक्ते निजिप्रं मदीयं चैवम-

पहरति चेत्पादीनां पक्षत्वमिष्यते एव । किन्तु
क्रियाभेदात् क्रमेण व्यवहारो न युगपदित्येतावत् ।
यथाह कात्यायनः ।

“बहुप्रतिज्ञं यत् कार्यं व्यवहारिषु निहितम् ।
कामन्तदपि मदीयादाया तत्प्रयुक्तुच्येति ।
तस्मादनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो युगपत् सिध्य-
तीति तस्यार्थः ॥” इति मिताक्षरा । अनेक-
प्रतिज्ञायुक्ते, त्रि ॥

बहुप्रदः, त्रि, (प्रदातीति प्रदः । प्र + दा + क् ।
बहुनां प्रदः ।) प्रयुरदाता । तत्प्रत्ययः ।
वदान्यः २ स्मृतलस्यः ३ दानश्रीयः ४ । इत्य-
मरः । ३ । १ । ६ । स्मृतलस्यः ५ दानश्रीयः ६
दानपूर्वः ७ । इति शब्दरत्नमाला । (पुं,

महादेवः । यथा, महाभारते १६ । शिवगण-
नामकधने । १७ । १०८ ।

“कुतश्चापि कृतकर्ता बहुप्रियो बहुप्रदः ॥”)

बहुम्

बहुप्रभः, स्त्री (बहुन् प्रभते इति । बहु + प्र + भृ + क्तिप् ।) बहुमन्तानप्रभवकारिणी । तत्पण्यायः । क्रमिता ० । इति हेमचन्द्रः । ३।२२२ ॥
बहुफलः, पुं, (बहुनि फलानि यस्य ।) कदम्बवृक्षः । इति मेदिनी । नि, १५० । विकटतः । तैलः-फलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुफला, स्त्री, (बहुनि फलानि यस्याः ।) जविका । मागपली । काकमाची । जपुमी । प्राशाकुली । खुदकारवली । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूम्यामलकी । इति भावप्रकाशः ॥
बहुफलिका, स्त्री, (बहुफला + संज्ञायां कन् । अन इत्वम् ।) भूवदरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुमली, स्त्री, (बहुफल + डीप् ।) गेहवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आमलकी । इति मेदिनी । ले, १५७ ॥

बहुकेना, स्त्री, (बहुः केनो यस्याः ।) सातलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुपत्रः, पुं, (बहु अतिशयं पत्रं यस्य ।) सिंघः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिशयबलयुक्ते, त्रि ॥
बहुमञ्जरी, स्त्री, (बहुो मञ्जरी यस्याः ।) तुलसी । इति भावप्रकाशः ॥

बहुमनः, पुं, (बहुनि मनानि यस्य ।) सीमकम् । इति रत्नमाला ॥ अनेकमनयुक्ते, त्रि ॥

बहुमार्गः, स्त्री, (बहुवो मार्गा यस्मिन् । चतुर्दिक्षु पथवच्चानु तथात्वम् ।) चत्वरम् । इति हेमचन्द्रः । ४।५४ ॥ अनेकपथयुक्ते, त्रि ॥

बहुमूर्तिः, स्त्री, (बहु मूर्तियस्याः ।) वनका गान् । इति शब्दचन्द्रिका । नानाकारश्च । (बहुमूर्तिधरे त्रि । पुं, एकनामवन् जन्तुविशेषः । बहुरूपो इति ग्यातः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१४६ । ६० ।

“अनेकमूर्तिरयतः शतमूर्तिः सनातनः ।”
बहुमूर्तिः, [न] पुं, (बहुवो मूर्तानो यस्य । “सद्यस्त्रांयां पुण्यः सद्यसाद्यः सद्यसपान् ।” इति श्रुति-न्यायम् ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥

बहुपत्रः, पुं, (बहुनि पत्रानि यस्य ।) रजतः । इति चक्राष्टशेषः ॥ (अस्य पत्रायां यथा,— “रजतो बहुमूल्यं वाटीदीर्घः त्वरच्छदः ।” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

निगुः । ग्ममरः । इति राजनिर्घण्टः । अनेकमनयुक्ते, त्रि ॥

बहुमनसः, स्त्री, (बहुमन + कन् ।) उशीरम् । इति भावप्रकाशः । (वीरगम् । तत्पण्यां यथा,—

“न्याहीरगं वीरतगवीरस्य बहुमूलकम् ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वस्य प्रथमे भागे ।)

बहुमूलकः, पुं, (बहुमूल्यं यव । बहुमूल + कर्त्तिप् कन् ।) रजतः । इति जटाधरभूषणटीका ॥

बहुमूला, स्त्री, (बहुमूल + टाप् ।) शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुलं

बहुमूली, स्त्री, (बहुमूल + डीप् ।) माकन्दी । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुमूलां, वि, (बहुनि मूल्यानि यस्य ।) महाधनवन्तु । तत्पण्यायः । महाधनम् ० । इत्यमरः । २।६।११५ ॥

बहुरन्तिका, स्त्री, बहुनि रन्ताणि यस्याः । बहु रन्त + टाप् । संज्ञायां कन् । टापि अत इत्वम् ।) मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुरमा, स्त्री, (बहु रमो यस्याः ।) मद्याव्योति-श्रुती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रमवती स्त्री ॥)

बहुरुष्टा, स्त्री, (बहु यथा तथा रोचतीति । रुष्ट + क । टाप् ।) कन्दगुडूची । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुरूपः, पुं, बहुनि रूपाणि यस्य ।) मर्जरसः । इत्यमरः । २।६।१२८ ॥ शिवः । विष्णुः । कामदेवः । सरटः । इति मेदिनी । के, २७ ॥ ब्रह्मा । केशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रुद्रः । यथा, भागवते । ६।६।१८ ।

“अनेकपादादिप्रसो बहुरूपो महातिथिः”
प्रियव्रतपुत्रस्य मेधातिथिः पुत्रमेदो वर्षमेदश्च । यथा, भागवते । ५।२०।२५ । “तस्यापि प्रिय-व्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः मोक्षेति विभज्य सप्त वर्षाणि पुत्रनामानि तेषु स्वाम-जान् पुरोचन-मनोचय-प्रवसान-धृन्वानौक-चित्ररेफ बहुरूप-विद्याधारमन्त्रान् ।” इति ॥

बुधविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नानारूप-युक्ते, त्रि ॥ (यथा, मनुः । १।४६ ।

“तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना ॥”
बहुरूपकः, पुं, (बहुरूप + स्वार्थे कन् ।) जाह्नक-जन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुरूपा, स्त्री, (बहुरूपस्य शिवस्य स्त्री । टाप् ।) दुर्गा । यथा,—

“अल्पा परमादत्ता बहुरूपा क्रियात्मिका ।
जाता शैलेन्द्रगर्भे सा शैलराजनुता ततः ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

बहुरेखा, स्त्री, (बहु रेखा रेखा करस्याष्टि-चिह्नम् ।) प्रपुरदीर्घचिह्नम् । बहुरेखायुक्तानां दोषो यथा,—

“रेखाभिर्बहुभिः क्लेशं स्वल्पाभिर्धनहीनताम् ।
रक्ताभिः सुखमाप्नोति कल्पाभिः प्रेक्षतां प्रजेन् ॥”
इति गार्हृ ६४ अध्यायः ॥

बहुरेताः, [स] पुं, (बहु रेतो यस्य ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥

बहुरीमा, [न] पुं, (बहुनि लोमानि यस्य ।) मेघः । इति शारावली । ८० ॥ लोमशे, त्रि ॥

बहुलं, स्त्री, (बहुते वृद्धिं गच्छतीति । वहि वृद्धौ कुलच् । नलोपः ।) आकाशम् । इति मेदिनी । मितमरीचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुलं, वि, (बहुगन्तुं लातीति । बहु + ला + क ।) प्रपुरम् । (यथा, मनुः । ४।६० ।

“नाधार्मिके वसेद्यामे नयाधिवहुले नृशम् ।”
छण्डवर्गः । इति मेदिनी । ले, ११८ ॥

बहुवा

बहुलः, पुं, (बहुगन्तुं लातीति । बहु + ला + क ।) अग्निः । छण्डपञ्चः । इति मेदिनी । ले, ११८ ॥ (यथा, कुमारः । ४।१३ ।

“बहुलेपि गन्ते निशाकर-
स्तनुतां दुःखमनङ्ग ! मोक्षति ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १।३।१७।१८८ ॥

“मन्यानो बहुलो वायुः सकलः सन्बलीचनः ॥”
बहुलगत्या स्त्री, (बहुलो गन्तो यस्याः ।) एला । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुलच्छदः, पुं, (बहुलानि च्छदानि यस्य ।) रक्तशिशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुलवर्गः, स्त्री, (बहुनि सवर्णानि वर्णान् ।) औपरकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुला, स्त्री, (बहुगन्तुं लाति यः । बहु + ला + क । टाप् ।) नीलिका । एला । (यथा,—

“रुग्णा स्त्राला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च ।
भद्रेला वृष्टेला च चन्द्रवाला च निष्कृतिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वस्य प्रथमे भागे ॥)

गौः । इति मेदिनी । ले, ११७ ॥ देवीविशेषः । यथा,—

“दृष्टा सा तेन मुनिना निःशब्दं रविमण्डलात् ।
बहुला ह्यागता तूर्णं प्रस्यं मानसभूषतः ॥
प्रत्यहं तत्र सावित्री गायत्री बहुला तथा ।
सरस्वती च द्रुपदा पक्षेता मानगाचले ॥”

इति कालिकापुराणे । २३ अध्यायः ॥
(नदीमेदः । यथा, भागवते । ५।७।३६ ।

“नीनाश्चैव तुयाराच बहुला दास्यतो नराः ॥”
स्वनामस्याता उत्तमराजपत्नी । यथा, तत्रैव । ६६ । ६ ।

“बाम्भर्यां बहुलां नाम उपवेमे स धर्मवित् ।
उत्तानपादतनयः शचीमिन्द्र इवोत्तमः ॥”
बहुलाः, स्त्री, लालिजानलजम् । गत्यबहुवचन-न्तोऽयं शब्दः । इति मेदिनी । ले, ११७ ॥

बहुलीकृतं, त्रि, (अबहुलं बहुलं कृतम् । अभू-ततद्भावे द्विः ।) अपनीततुयधान्यादि । वकी-लान इति भाषा । तत्पण्यायः । प्रुतम् २ । इत्य-मरः । २।६।२३ ॥ (वितृतीकृतम् । यथा, मार्कण्डेये । २१।६० ।

“पराक्रमवता वीर ! त्वया तद्वहुलीकृतम् ॥”
बहुवल्कः, पुं, (बहुनि वल्कानि यस्य ।) प्रियालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुवल्ली, स्त्री, लोडिचुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
बहुवारः, पुं, (बहुनि वारयतीति । बहु + व + णिच् + अण् ।) वृक्षविशेषः । बहुवार इति ग्यातः । तत्पण्यायः । श्रेष्ठः २ शीतः ३ श्रेष्ठातः ४ श्रेष्ठातकः ५ उद्दालः ६ उद्दालकः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ सेतुः ८ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ अस्य पञ्चगुणाः । विगताम् । श्रेष्ठा-लत्वम् । उरुकारित्वम् । गुणत्वम् । दुर्गन्धत्वम् ।

सधुरत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
बहुवारकः, पुं, (बहुनि वल्काराणि वारयतीति । बहु + व + णिच् + क्तुच् ।) वृक्षविशेषः । (अस्य

बहु + व + णिच् + क्तुच् ।) वृक्षविशेषः । (अस्य

बहु + व + णिच् + क्तुच् ।) वृक्षविशेषः । (अस्य

बहुव्री

बहुसा

वाङ्म

गुणा बहुवारशब्दे उक्ताः । बहुवार इति
स्यात् । यथा, मनुसंहितायाः ॥५॥६॥ शोकस्य
टीकायां कुक्षूकभट्टः । “श्लु” बहुवारकफलं
गोभवं पेय्यं नवप्रसूताया गोः क्षीरमस्त्रिंशो-
गात् कठिनं भवति यतान् यत्नतस्त्यजेत् ॥”

बहुविधः, त्रि, (बहुवो विधा यस्य ।) नाना-
प्रकारः । तत्प्रभ्यायः । विविधः २ नागरूपः
३ पृथग्विधः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥
(यथा, गीतायाम् । ४ । ३२ ।

“एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ॥”)

बहुविक्षीर्णा, स्त्री, (बहु यथा स्यात् तथा
विक्षीर्णा ।) कुचिकावृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ कुचइ इति भाषा ॥

बहुवीजं, स्त्री, (बहुनि वीजानि यस्य ।) गण्ड-
गात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आता इति
भाषा ॥ अस्य गुणा आलप्यशब्दे द्रव्याः ॥

बहुवीर्यं, पुं, (बहु वीर्यं तेजो यस्य ।) विभी-
तकः । इति जटाधरः ॥ तण्डुलीयशकः ।
शास्त्रालवृक्षः । सरवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुवीर्या, स्त्री, (बहु वीर्यं तेजो यस्याः ।)
भूम्यामली । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुव्रीहिः, पुं, षट्समासान्तर्गतसमासविशेषः ।
(सम्भवो धर्मते ।) अस्य साद्वैतिकसंज्ञा हः ।

यथा, अन्याधानां दानां हसंज्ञः । उदाहरणं
यथा । पीतमन्त्रं यस्यासौ पीताम्बरौ हरिः ।
इति वोपदेवः ॥ स च तुल्याधिकरणानां पदानां

अन्यार्थत्वे स्यादिति बोध्यम् । यथा पीताम्बरादि ।
भिन्नाधिकरणानाम् पुत्राय धनमस्य शिष्याय
विद्या अस्य इत्यादौ न स्यात् । समाहक इत्यु-

दाहरणेन कदाचिद्भिन्नाधिकरणानाञ्च स्यात्
धर्मे वृत्तिर्यस्यासौ धर्मवृत्तिः । एवं कामवृत्तिः
उरसि लोमा कण्ठे काल इत्यादि । एवं पीता-

म्बर इत्युदाहरता विशेषणविशेषयोः समासे
विशेषणमेव पूर्वं स्यादिति सूचितम् । तेन
पीताम्बर इत्यत्र अम्बरपीत इति न स्यात् ।

यद्यं धिलोचनः चतुर्भुजः दीर्घकेशीत्यादि । एवं
पीताम्बर इत्युदाहरता कश्चित् कान्तविशेषणं
पूर्वं स्यात् कश्चित् परं वा स्यात् इति सूचि-

तम् । तेन अथाहृतस्वरगतेरिति । अर्थेऽश्रितं
भक्तुं प्रमितोदयमिति । स वृत्तचतुष्टयकाक-
पणकैरित्यादि रघुः । सुखपातः सुरापीतो

नलम्बो माल्यधारक इति । एवं जातदन्तः
दन्तजातः जातशतशुः शतशुजातः पीततैलः
तैलपीतः पीतघृतः घृतपीतः ऊर्ध्वभाष्यः

भाष्यतः गतभाष्यः भाष्यगतः गतार्थः अर्धं
गतः अर्धग्राहितः आहिताग्निः पुत्रजातः
जातपुत्रः जातयामः यामजातः दुःखजातः

जातदुःखः गदुकुण्डः रुण्डगदुः इत्यादिवोध्यम् ।
उत्तमुत्तमपक्षः चक्षुःशतः उत्तमानिः अस्युत्तमः
उत्तमगदः मशुःशतः उत्तमखड्गः खड्गुगोदन्त

इति । नागुपेक्षी नित्यं पूर्वमिति जौमराः ।
यथा उत्तमदन्त इत्यादि । एवं सन्नामसक-

लात् पूर्वम् । सन्नेतः । संख्यासन्नेनाम्नोः
संख्यापूर्वं स्यात् । द्विपरः त्रिपूर्वः । सप्तम्य-

न्तमचन्द्रादेः । सप्तम्यन्तं परं पूर्वं स्यात्
चन्द्रादेः । धर्मे वृत्तिर्यस्यासौ धर्मवृत्तिः उरसि
लोमा कण्ठे काल इत्यादौ उरसिजवत् क्तेर-

लुक् । चन्द्रादेस्तु चन्द्रशेखरः चन्द्रचूडः पद्म-
नाभः शूलपाणिः कुशक्षतः । प्रियो वा ।
गुहप्रियः प्रियगुहः । किञ्च आरुह्यो वानरो

यं स आरुह्यवानरो वृक्षः । वृष्टः कृष्णो येन
स वृष्टकृष्णो भक्तः । दत्ता भूमिर्यस्मै स दत्त-
भूमिर्द्विप्रः । निर्गताः पक्षिणो यस्मात् वृक्षात्

स निर्गतपक्षी वृक्षः । चत्वारो भुजा यस्यासौ
चतुर्भुजो विष्णुः । बहूनि नचत्राणि यत्र तद्बहु-
नचत्रमाकाशम् । इति द्वितीयान्ताद्यन्य-

पदार्था बहुव्रीहयः सर्वैर्मन्यन्ते । खमते तु
प्रथमान्तान्यपदार्थोऽपि यथा सह मात्रा वर्तते
योऽसौ समाहकः एवं सपक्षकः सनामकं

ब्राह्मणमानिनीत्यादि । इति दुर्गादासः ॥ * ॥
(बहुवो व्रीहयो यस्येति युत्पत्त्या) प्रचुर-
धान्ययुक्ते, त्रि । यथा,—

“द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं मद्गोष्ठे नित्यमथयी-
भावः ।

तत्पुरुष ! कर्म धारय येनाहं स्यां
बहुव्रीहिः ॥”

इति प्राचीनाः ॥
बहुशत्रुः, पुं, (बहुवः शत्रवो यस्य ।) चटकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (बहुशत्रुविशिष्टे, त्रि ।

हृतीययां तिथौ पटोलभक्षणेन बहुशत्रुः
स्यात् । यथा, तिथितत्त्वे ।
“कुश्राण्ये चार्थहानिः स्यादृहत्यां न स्मरे-

हरिम् ।
बहुशत्रुः पटोले स्यात् घनहानिस्तु मूलके ॥”
बहुशः, य, (बहूनि ददाति करोत्यादि वा । बहु

+ “बहुल्यायां च्छकारकादन्यतरस्याम् ॥” ५ ।
४ । ४२ । इति शब् ।) बहूनि । इति याक-
रणम् ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५२ । २६ ।

“कथ्यन्ते बहुशस्त्रेते पिता पुत्रत्रयश्च यत् ॥”)
बहुशल्याः, पुं, (बहु शल्यं यस्य ।) रक्तस्रदिहः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अनेकशल्यायुक्ते, त्रि ॥

बहुशालः, पुं, (बहुभिः शालते इति । बहु +
शाल + अच् ।) सुहृद् । इति राजनिर्घण्टः ॥
बहुशिखा, स्त्री, (बहु शिखा यस्याः ।) जल-

पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बहु शिखा
इति कर्मधारयसमासः ।) अनेकशिखा च ॥
बहुमन्तिः, पुं, (बहु सन्ततिर्विस्तारोऽन्यो वा

यस्य ।) ब्रह्मयष्टिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
बहुवांश इति भाषा ॥ अनेकसन्तान-
युक्ते, त्रि ॥

बहुसम्पुटः, पुं, (बहुः सम्पुटो यस्य ।) विष्णुवन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
बहुसारः, पुं, (बहुः सारः सिरांशो यस्य ।)

खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बहुसार-

विशिष्टे, त्रि । यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ ।
७ । ३ । ११ ॥ “स य एष बहुसारः ॥”)

बहुसुता, स्त्री, (बहुः सुतः सन्ततिर्मूलं वा
यस्याः ।) शतमूली । इत्यमरः । २ । ४ । १५ ॥
बहुसूः, स्त्री, (बहुन सूते या । बहु + सू + क्तिप् ।)

शूकरौ । इति शब्दरत्नावली ॥ बहुप्रसवा च ॥
बहुसूतिः, स्त्री, (बहुः सूतिः प्रसवो यस्याः ।)
वक्रपत्न्या गौः । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥ बहु-

सन्तानप्रसवा च ॥
बहुसवा, स्त्री, (बहु यथा स्यात् तथा सवति या ।
बहु + सु + अच् । टाप् ।) शल्लकीवृक्षः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ अनेकचरणशीला च ॥
बहुस्वनः, पुं, (बहुः प्रचण्डः स्वनः शब्दो यस्य ।)
पेचकः । इति केचित् ॥ अनेकशब्दयुक्ते, त्रि ॥

वक्रपत्न्यः, पुं स्त्री, (बहूनि अपत्यानि यस्य ।)
शूकरः । स्वकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बहु-
सन्तानयुक्ते, त्रि ॥

बहुश्रीः, [न] त्रि, (बहु अस्त्रातीति । बहु +
अश् + णिनि ।) बहुभोजनश्रीलः । यथा,
चाणक्ये । ६६ ।

“बहुश्रीः स्वल्पसन्तुष्टः सुनिद्रः शीघ्रचित्तनः ।
प्रसक्तश्च मूरश्च ज्ञातयाः षट् शुनो गुणाः ॥”

(बहु आशा यस्य ।) बहुश्रीविशिष्टः ॥
(हृतराष्ट्रपुत्रविशेषे, पुं । यथा, महाभारते ।
१ । ११७ । १६ ।

“आदिहकेतुर्बहुश्रीः नागदन्तोऽग्न्यायपि ॥”)
बहुक्, स्त्री, ऋग्वेदः (बहु ऋचो यस्मिन् ।)
सूक्ते, स्त्री । इति तुम्बवोधयाकरणम् ॥ “बहु

ऋचोऽध्येतया येन इति युत्पत्त्या ऋग्वेदस्य
ब्राह्मणे, पुं । यथा, मनुः । ३ । १४५ ।
“यत्नेन भोजयेत् आद्ये बहुचं वेदपारगम् ॥”

केचित् बहुच इत्यकारान्तमिच्छन्ति ॥)
बहुची, स्त्री, (बहुचस्य ऋग्वेदस्य पत्नी । बहुच

+ डीप् ।) ऋग्वेदवेत्तुः पत्नी । इति जटा-
धरः ॥ (बहु ऋचोऽध्येतया यथा इति विश्वे
अध्ययनामाधेयौ स्त्री । अनुचबहुचावथे

तर्ज्येवेति वचनात् । “ऋक्पूरव्यः पथामानवे ।”
५ । ४ । ७४ । इत्यप्रत्ययः समासान्तः । “गोत्रस्य
चरणैः सह” इति जातित्वात् डीप् । यद्यपि

स्त्रीणां स्वाध्यायाध्ययनं नियिद्धं तथापि पुरा
कल्प्येतदासीत् । यथाह यमः ।
“पुराकर्त्तव्यं नारीणां मौञ्जीवन्यनमिम्यते ।

अथापनश्च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ॥”
इति ।)
वा(वा)ङ्, य, ङ आघ्रावे । याने । इति

काविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-जात०-अक०-सं० ।
आघ्रावः उन्मथनम् । इति दुर्गादासः ॥)
वोपदेधेन अन्तःस्वकारादौ यष्टोनः ॥ (प्रादृते ।
अदित् चङि न ह्रस्वः । अवयाङ् यत् ॥)

वा(वा)ङ्, स्त्री, (बहुधाणां नमः । यदवा +
“सदि-कादिभ्यश्च ॥” ४ । २ । ६५ । इत्यङ् ।)
बहुदासमृष्टः । इत्यमरः ॥ (यदवाया दृष्ट-

मिति । वड्वा + यञ् । वड्वायमन्विनि, वि ।
यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

“दीपनीयमचक्षुष्यं वाड्वं दधि वातलम् ॥”

वा(वा)ड्वः, पुं, (वाड्वं यशान्तस्त्रानं वाति प्राप्नो-
तीति । वाड् + वा + कः ।) ब्राह्मणः । (वड्-
वायां घोटकां जातः । वड्वा + यञ् ।) वड्-
वानलः । इत्यमरः । तत्पर्यायः । और्वः २
मंवर्यकः ३ अध्यायिः ४ वड्वामुखः ५ । इति
हेमचन्द्रः । (यथा, मार्कण्डेये । १६ । ६४ ।

“महोदधेर्धर्तरतस्य वाड्वो

भवान् पिबूया परया करे स्थितः ॥”)

वा(वा)ड्वायिः, पुं, (वड्वा वसुधस्या घोटकी तन्-
वन्त्ययिः ।) वड्वावनलः । इति जटाधरः ॥
(यथा, माघे । ११ । ४५ ।

“पयसि सलिलराशेर्नक्तमन्तर्निमग्नः

स्फुटमनिशमतापि ज्वालयता वाड्वायिः ॥”)

वा(वा)ड्वायः, पुं, (वाड्वेषु ब्राह्मणेषु अग्रः
श्रेष्ठः ।) ब्राह्मणश्रेष्ठः । यथा,—

“इत्याकर्ण्य वषट्पत्य वाड्वायस्य धीमतः ।

प्रप्रच्छ हृत्मानस्कृत्तीर्थयात्राविधिं मुनिम् ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे १६ अध्यायः ॥

वा(वा)ड्वेयौ, पुं, (वड्वाया घोटकरूपधारिण्याः
सूर्यपत्रा अपत्ये पुमांसौ । वड्वा + ट्क् ।)
अश्विनीकुमारौ । इति शब्दमाला ॥

वा(वा)ड्वं, स्त्री, (वाड्वानां ब्राह्मणानां समूहः ।
वाड्व + “ब्राह्मणमानववाड्वाद् यत् ।” ४।० ।

४२ । इति यत् ।) ब्राह्मणसमूहः । इत्यमरः ॥

वाड्वजनः, पुं, (वाड्व् ब्राह्मणं तस्मै इज्जते इति ।
वाड्व् + इज्ज + क्तु ।) वार्ताकः । इति रत्न-
माला ॥

वाड्वं, स्त्री, (वाड्व प्रयत्ने + क्तः । “हृत्स्वान्त-
ज्जान्तेति ॥” ७ । २ । १८ । इति निपातनात्
साधुः ।) अतिशयः । (यथा, कथासरित्-
सागरे । २४ । ६८ ।

“वाड्वं मया सा नगरी दृष्टा विद्यार्थिना सता ॥”)

प्रतिज्ञा । इत्यमरः । ३ । ३ । ४४ ॥ वाड्वमित्य-
शयमपीति दृष्टाः । इति भरतः ॥

“वाड्वं त्रिषु दृष्टे स्त्रीवसनुमत्यामथ त्रिषु ॥”

इति नागार्धनमाका ॥

(सद्यम् । यथा, रघुः । १६ । ५२ ।

“वाड्वेषु दिवेषु पार्थिवः

कर्म्म साधयति पुत्रपत्न्ये ॥”)

वा(वा)गः, पुं, (वयनं वागः शब्दसदस्यास्तीति ।
वाग + यञ् ।) अस्त्रविशेषः । तिर इति
भाषा । तत्पर्यायः । एयनकः २ विशिखः
३ अजिन्मगः ४ खगः ५ आशुगः ६ कलम्बः
७ मार्गलः ८ घरः ९ पञ्चो १० रोपः ११
रगुः १२ । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥ पित्र-
पुत्रः १३ ज्ञायकः १४ पीरतरः १५ तूष्णैकः १६
जान्तः १७ विपर्ययः १८ घटः १९ वागी २०
पनराष्टः २१ अक्षजगत्कः २२ । लौहमय-
रागस्य पर्यायः । प्रज्जुह्वनः १ घोरनायः २

नाराचः ३ ॥ शिप्रवाणस्य पर्यायः । प्रहितः १
निरस्तः २ ॥ विषाक्तवाणस्य पर्यायः । तीक्ष्णः १
किप्रकः २ दिग्धः ३ ॥ तीरो निष्फलसायके ।
इति शब्दरत्नावली ॥ ३ ॥ (यथा, श्रुते । ६ ।
७५ । १७ ।

“यत्र वाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखा इव ।
तत्रा नो वक्ष्यन्त्यनिरदितिः शर्म यच्छतु
विश्वेष्टा शर्म यच्छतु ॥”)

वलिराजस्य ज्येष्ठपुत्रः । यथा,—

“यत्नेः पुत्रशतं त्वासीद्वाणज्येष्ठमतो द्विजाः ।

वाणः सहस्रबाहुः स्यान् सञ्जाख्यगुणसंयुतः ॥

तपसा तोषिणो यस्य पुरे वसति मूलधृक् ।

महाकालत्वमगमन् साम्यं यस्य पिशाकिनः ॥”

इति मत्स्यपुराणे ५ अध्यायः ॥

(अस्य जन्मादिविवरणन्तु वाणयुद्धशब्दे द्रष्ट-
व्यम् । विस्मृतिस्तु हरिवंशे विष्णुपर्वणि १७३

अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ।) गोक्षनः । केवलः ।

इति मेदिनी । जे, २७ ॥ अग्निः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ काण्डावयवः । इति विश्वः ।

भद्रसुष्ठुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुं, स्त्री,

नीलकिण्ठो । इति वैजयन्ती ॥ यथा, माघे ।

६ । ४६ ।

“विकषवाणदलावलयोर्ध्विकं

रुचिरे रुचिरेक्षयविभ्रमाः ॥”

यग्यते शब्दार्थे इति । वण शब्दे + “अकर्त्तरि

च कारके संज्ञायाम् ॥” ३ । ३ । १६ । इति

घञ् । वाक् । इति निघण्टुः । इक्ष्वाकुवंशीयो-

र्योध्याराजः स्वनामख्यातो विकुचेः पुत्रः ।

यथा, रामायणे । १ । ७० । २२—२३ ।

“इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान् कुविरितिविभ्रतः ।

कुक्षेरथात्मजः श्रीमान् विकुचिरुद्रपुत्रतः ॥

विकुचेस्तु महातेजा वाणः पुत्रः प्रतापवान् ।

वाणस्य तु महातेजा अनरण्यः प्रतापवान् ॥”

कादम्बरीप्रणीता कविविशेषः । यथा, कादम्ब्यां

कविवंशवर्णने ।

“सरस्वतीपागिसरोजसमुद्र-

प्रच्छद्योमन्त्रमचीकराम्भसः ।

यशोऽयस्यकीकृतसप्तविष्टपात्

ततः सुरो वांय इति यथायत ॥

हिलेन तेनासत कण्ठकौष्ठया

महामनोमोहमलीमसान्वया ।

अलम्बवेदग्धविलाससुगंधया

धिया निवर्त्येतमदयो कथा ॥”

अयमेव दर्पचरितप्रणेता इति केचित् ।

वा(वा)गगङ्गा, स्त्री, (वायेन प्रकटिता गङ्गा नदी-

विशेषः ।) रावणयागनिमित्तयोमेश्वरगिरि-

भवनदेशविशेषः । यथा,—

“नीमेशादृष्टिमे भागे वायिनाद्रिं विभिद्य वै ।

रावणेन प्रकटिता चक्षुषारातिपुण्यदा ।

वायगङ्गेति विख्याता या खानादध्वहारिणी ॥

प्राता तु वायगङ्गायां दृष्ट्वा वागेश्वरं विभुम् ।

गङ्गासागमनं प्राप्य नोदते देववदिवि ॥”

इति वाराहे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमावसक्ति-
चैत्रमहिमा त्रिवेण्यादिमहिमा नामाध्यायः ॥
वा(वा)गदण्डः, पुं, (वाणस्य दण्डः ।) वापदण्डः ।
तत्पर्यायः । वेसा २ । इति हेमचन्द्रः ॥

वा(वा)गपुष्पा, स्त्री, (वाणस्य + पुष्पा ।) शरपुष्पा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वा(वा)गपुरं, स्त्री, (वाणस्य राज्ञः पुरं नगरम् ।)
वाणराजनगरम् । तत्पर्यायः । देवीकोटः २
कोटीवर्मम् ३ ऊषावनम् ४ शीणितपुरम् ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आमेयम् ६ उमावगम् ७
कोट्टीवरीपुरम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

वा(वा)गभट्टः, पुं, गन्धकारविशेषः । (स तु काद-
म्ब्यादिग्रन्थप्रणीता ।) “ननु मङ्गलं कथं क्रियते
मङ्गलाद्विघ्नध्वंसः विघ्नध्वंसात् प्रारिप्सित-
मिहिरिति चेन्न । वागभट्टादेर्मङ्गले सत्यपि
ग्रन्थनमात्रभावात् माघादौ मङ्गलाभावेऽपि
समाप्तिदर्शनात् ॥” इति सुगबोधटीकायां
दुर्गादासः ।

वा(वा)गयुद्धं, स्त्री, (वाणेन सह युद्धम् ।) वाण-
राजेन सह श्रीकृष्णस्य संग्रामः । तस्य विव-
रणम् । यथा,—

श्रीभुक्त उवाच ।

“वाणः पुत्रशतज्येष्ठो वलेराचीन्घातनः ।
सहस्रबाहुर्वाद्येन ताडयेत्तोययन्गडम् ॥
भगवान् सञ्जभूतेशः शरय्यो भक्तवन्धनः ।
वरेण च्छन्दयामास स तं वने पुराधिपम् ॥
स एकदाह गिरिशं पार्श्वस्थं वीर्यदुर्महः ।
किरीटीनाकैर्वर्गेन संसृष्टं क्षप्तदाम्बुजम् ॥
नमस्ये त्वां महारदेव ! लोकानां गुरुमीश्व-
रम् ॥

पुंसामपूर्णकामानां कामपुरामरादप्रियम् ॥
दोःसहस्रं त्वया दत्तं परं भाराय मेऽभवत् ।
त्रिलोवयां प्रनियोद्धारं न तमे त्वद्वते समम् ॥
कण्डूया निभृतेर्दोर्भिर्युनसुर्दिग्गजानहम् ।
आद्यायां वृष्ययज्ञदीन् मीतास्त्रीपि प्रदुहवुः ।

तत् श्रुत्वा भगवान् क्रुद्धः केतुस्ते अभ्यते यदा ।
तद्वर्षं भवेन्मृदु । संयुगं मत्तमेन ते ॥

इत्युक्तः कुमारिच्छः स्वयम् प्राविशमृगम् ।
प्रतीचन् गिरिशादेशं स्ववीर्यगशनं दुधीः ॥

तस्योवा नाम दुहिता सप्तै प्रादुग्निना रतिम् ।
कन्दालभत कान्तेन प्रागदृष्टतेन सा ॥

सा तत्र तमपश्यन्ती कासि कान्तेतिवादिनी ।
सरोरीनां मध्य उत्तस्यौ विहृता प्रोहिता भृशम् ॥

वाणस्य मन्द्री कुम्भाच्छिद्यतेऽसा च तत्सुता ।
सत्यपुष्टुत् सरोर्यां लौतूदक्षसमान्मा ॥

कं त्वं नृगयसे ! सुभु ! कोदशस्त्री भगोरयः ।
दक्षग्राहं न तेऽद्यापि राजपुत्रपुण्यय ॥

ऊपोवाच ।

दृष्टः कश्चित्तरः स्वप्ने श्यामः कमगलोचनः ।
पीतवासा दृष्ट्वाद्युर्वीयितां दृश्यद्गमः ॥

तमहं नृगये कामं प्राययित्वाधरं भयम् ।
कामि यातः मृदयतीं चिन्ता मां दृष्टिनाये ॥

यसनन्तेऽपनेय्यामि त्रिलोकां यदि भावते ।
तमनेष्ये वरं यस्ते मनोहर्ता तमादिश ॥
दृष्ट्वा देवगन्धर्वसिंहचारणपद्मगान् ।
देवविद्याधरान् यच्चान् मनुजांश्च यथालिखत् ॥
मनुजेषु च सा दृष्णीच्छ्रमानकदुर्ध्रुभिम् ।
बलिखद्रामकन्या च प्रदुर्ध्रुं वीक्ष्य तज्जिता ॥
अनिरुद्धं विलिखितं वीक्ष्योषावाङ्मुखी
द्विया ।

सोऽसावसाविनि प्राह समयमाना मदीपते ! ॥
चित्रलेखा तमाज्ञाय पौत्रं कृष्णस्य योगिनी ।
ययौ विहायसा राजन् ! हारकां कृष्णपालि-
ताम् ॥

तत्र सुप्तं सुपथं प्रादुर्ध्रं योगमास्थिता ।
गृहीत्वा शोणितपुरं सखे प्रियमदर्शयन् ॥
सा च तं सुन्दरवरं विलोक्य सुदितानना ।
दुष्येच्छे स्वगृहे पुंभौ रेमे प्रादुर्ध्रिना समम् ॥
पराङ्मुखाः सगन्धधूपदीपासनादिभिः ।
पानभोजनभक्ष्यैश्च वाक्यैः शुश्रूषणाचरितः ॥
गृहः कन्यापुरे शम्भु प्रहृष्टोऽहया तथा ।
नाहर्गन्तान् स वसुधै जयवापद्वतेन्द्रियः ॥
तां तथा यदुवीरेण भुज्यमानां हतत्रयाम् ।
हेतुभिलक्षयापक्रुराप्तीतां दुरवच्छेदेः ॥
भटा आवेदयाश्चक्रुः राजंस्ते दुहितुर्व्ययम् ।
विवेचितं लक्षयामः कन्यायाः कुलदूषणम् ॥
अनपायिभिरस्माभिर्गुप्तायाश्च यहे प्रभो ! ।
कन्याया दूषणं पुंभिर्दुष्येचाया न विद्वहे ॥
तनः प्रवर्धितो वाणो दुहितुः नृतदूषणः ।
त्वरितः कन्यकागारं प्राप्नोद्वाचीद्यूदहृष्टम् ॥

कामातनवं तं भुवनैकसुन्दरं
श्यामं पिशङ्गावरमम्बुजैश्चयम् ।
दृष्ट्वाभुवनं कुरुलकुलतल्लिया
स्मितावलीकेन च सङ्घिताननम् ॥
दीप्यन्तमक्षैः प्रिययाभिष्टुम्भया
तदङ्गसङ्गजनकुङ्कुमसञ्जम् ।
वाङ्मोर्धनं सधुमल्लिकाश्रितां
तस्याय आसीनमवेष्य विस्मितः ॥
न तं प्रविष्टं व्रतमाततायिभि-
र्भटेरनेकैरवलोक्य माधवः ।
उद्यम्य मौर्वं परिवं श्वस्थितो
यथान्तको दण्डधरो जिघांसया ॥
जिह्वया तान् परिणः प्रचर्पन्तः
शुनो यथा नृकरयूपधोरुहन् ।
ते हन्यमाना भवनाद्विनिगता
निर्भ्रमस्तर्हिपुत्राः प्रदुष्टुः ॥
तं नागपाशैर्देकिनन्दनी वली
प्लुतं स्वसैन्यं रुधितो बबन्ध ॥
ऊषा भृशं शोकविषादविश्रान्ता
बह्वं निश्वसन्नुक्तास्परौर्त्ताम् ॥

इति क्रीभागवते महापुराणे पारमर्श्यां संहि-
तार्था वेदातिव्यां दशमस्कन्धे वाण्युटे द्विपटि-
तमोऽध्यायः ॥ १ ॥

“अपश्यताश्चानिरुद्धं तद्वन्मूनाश्च भारत ! ।
चत्वारो वार्षिका मासा यत्तीवुरशुशोषताम् ॥
नारदात्तदुपाकर्ण्य वार्त्तां बह्वस्य कर्म च ।
प्रचयुः शोणितपुरं दृष्ययः कृष्णदेवताः ॥
प्रदुर्ध्रो वसुधानश्च गदः शास्त्रोऽथ शारणः ।
नन्दोपनन्दभद्राद्या रामकृष्णानुवर्त्तिनः ॥
अचौहिणीभिर्द्वादशभिः समेताः सर्वतो
दिशम् ।

रुरुधुन्वायनगरं समन्तात् सात्वतर्षभाः ॥
भक्ष्यमानपुरोदानप्रकाराङ्गालगोपुरम् ।
प्रेक्षमाणो वधाविष्टस्तुल्यसैन्योऽभिनिर्धयौ ॥
वाणार्थं भगवान् रुद्रः ससुतः प्रमथेर्हतः ।
आरुह्य नन्दिदृष्यभं वसुधै रामकृष्णयोः ॥
आसीत् सुतुसुलं युद्धमद्भुतं लोमहर्षणम् ।
कृष्णशङ्करयो राजन् ! प्रदुर्ध्रगृह्योरपि ॥
कुम्भाखड्गूपकर्णभ्यां वलेन सह संयुगम् ।
शास्त्रस्य वाणयुक्तेण वाणेन सह सात्वकैः ॥
ब्रह्मादयः सुराधीशाः सुनयः सिंहचारणाः ।
गन्धर्वाश्चरसो यक्षा विमानैर्द्रुमागमन् ॥
शङ्करानुचराञ्छौरिभूतप्रमथगुह्यकान् ।
डाकिनीयांतुधानांश्च वेतालान् सविनायकान् ॥
भूतमातृपिशाचांश्च कुष्माण्डान् ब्रह्मराक्षसान् ।
द्राव्यामास तीक्ष्णायैः शरैः शार्ङ्गधनुष्युतैः ॥
पृथग्दिव्यानि प्रायुक्तं पिशाक्यक्षाणि
शार्ङ्गिणे ।

प्रत्यक्षैः शमयामास शार्ङ्गपाणिरविक्षितः ॥
ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रं वायस्यस्य च पार्वतम् ।
आग्नेयस्य च पार्वत्यं नैजं पाशुपतस्य च ॥
मोहयित्वापि गिरिशं जृम्भणास्त्रेण जृम्भितम् ।
वाणस्य घृतनां शौरिर्ब्रह्मनासिगदेयुभिः ॥
खन्दः प्रदुर्ध्रवाणौवैरर्दमाणः समन्ततः ।
अष्टग्विमुञ्चन् गात्रेभ्यः शिखिना प्राद्वदयत् ॥
कुम्भाखः कूपकर्णश्च पेततुर्मुषलाहितौ ।
दुष्टदुल्लङ्घनीकानि हतनाथानि सर्वशः ॥
वीथीयमाणं स्वबलं दृष्ट्वा वाणोऽत्यमर्षितः ।
कृष्णमभ्यद्रवन् संखे रथो हृत्स्वैव सात्वकिम् ॥
धनूंष्यालस्य युगपद्वाणः पञ्चशतानि वै ।
एकेकस्मिन् शरौ द्वौ द्वौ सन्धे रणदुर्मेदः ॥
तानि चिच्छेद्भगवान् धनूंषि युगपद्हरिः ।
सारथिं रथमन्वांश्च हत्वा शङ्कमपूरयन् ॥
तन्माता कोट्टवी नाम नम्रा मुक्तशिरोरुहा ।
पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्रप्राणरिरुद्धा ॥
ततस्त्रिगुणसुखो नयामनिरीचन् गदायुजः ।
वाणस्य तावद्विरपन्धिग्रधन्वाविशन् पुरम् ॥
विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिशिरास्त्रिपात् ।
अभ्यधावत दाशार्हं दृष्ट्वा यद्विष्य दिशो दश ॥
तत्र नारायणो देवस्तं दृष्ट्वा यद्विष्य ज्वरन् ।
माहेश्वरो वैष्णवश्च वसुधाते ज्वरापुभौ ॥
माहेश्वरः समाक्रन्दन् वैष्णवेन बलाहृतः ।
अपञ्चा भयमन्दव भीतो माहेश्वरो ज्वरः ॥
शरचापौ दृष्ट्वेक्षं तुष्टाव प्रयताह्वतिः ॥

नमामि त्वानन्तशक्तिं परेशं
सर्वान्मानं केवलं क्षमिमाजन् ।
विश्वोत्पत्तिस्थानसंरोधहेतुं
यत्तद्वत्तत्र त्रिपलङ्गं प्रशान्तम् ।
कालो देवं कर्म जीवः स्वभावो
द्रव्यं जैवं प्राण आत्मा विकारः ।
तत्संघातो वीजरोहप्रवाह-
स्वप्नायैषा तन्निषेधं प्रपद्ये ॥
नानाभावेर्लोकयैवोपपन्ने-
देवान् माधूँ लोकसेतून् विभर्षि ।
हंस्तुन्मागान् हिस्रया वर्त्तमानान्
जन्मनन्ति भारधाराय भूमेः ॥
तप्तोऽहन्ते तेजसा दुःसहैव
शान्तोऽप्रेक्षातुल्येण ज्वरेण ।
तावत्तापी देहिनां तैर्द्विगुणं
नो सेवेरन् यावदाशानुबन्धाः ॥

श्रीभगवानुवाच ।

त्रिशिरस्ते प्रचक्रोऽहं येतु ते मञ्जुराङ्गयम् ।
यो नौ स्मरति संवाहं तस्य त्वमो भवेद्भयम् ॥
इत्युक्तोऽभ्युतमानस्य गतो माहेश्वरो ज्वरः ।
वाण्यसु रथमाखड्गः प्रागाद्योत्सृज्य जनार्द-
नम् ॥

ततो बाहुसहस्रेण नानाबुधधरो वृषः ।
सुमोच परमक्रुद्धो वाणांश्चक्रावुधे वृष ! ॥
तस्यास्यतोऽस्त्राण्यवत्रचक्रेण चुरन्मिना ।
चिच्छेद्भगवान् बाहुंश्चाखा इव वगन्तः ॥
बाहुषु च्छिद्यमानेभ्य दास्यस्य भगवान् भयः ।
भक्तानुकम्पुपप्रपन्नं चक्रावुधमभाषत ॥

श्रीरुद्र उवाच ।

त्वं हि ब्रह्म परं ज्योतिर्गूर्णं ब्रह्मणि वाङ्मने ।
यं पश्यन्त्यमलात्मानमाकाशमिव केवलम् ॥

नाभिर्नभोऽक्षिर्मुखमक्षुरतो
शौः शीर्षमाश्राः श्रुतिरुद्भिद्वर्णा ।
चन्द्रो मनो यस्य दमर्क आत्मा
अहं सत्तुद्रो जटारं शुजेन्द्रः ॥
रोमाणि यस्यापधयोऽनुवाद्याः
केशा विरिचो धिषणा विरगाः ।
प्रजापतिर्दुदयं यस्य शंसः
स वै भवान् पुण्यो लोककृत्यः ॥
तवावतारोऽयमकुण्डधामन्
धर्मस्य गुप्तेः तगतो भवाय ।
वयस्य सर्वं भवतानुभाषिता
विभाव्यामो भुवनानि सप्त ।
त्वमेक आद्यः पुनर्नोऽद्वितीय-
स्तुल्यः सद्गुणैस्तुल्योऽनुनेशः ।
प्रतीयतेऽपि यथा विकारं
स्वमायया सन्नगुणप्रसिद्धे ॥
यद्येव सत्यं पितृतः सदायया
छायाय रूपानि च सत्त्वकास्ति ।
एवं गुणेनापिद्विती गुणांस्त-
मात्रप्रदीपो गुणिनश्च भूमेन ॥

यत्नादानोचितधियः पुण्यद्वारादिषु ।
उत्पन्नानि निमग्नानि प्रसन्ना हृदिगर्भे ॥
देवदत्तमिमं तन्मा श्रुत्वाकमपितेन्द्रियः ।
यो नाद्रियेत तत्पादौ च शोथो ह्यात्म-
पचकः ॥

यत्नां विदुषते सर्वे व्यातागं प्रियमोचरम् ।
विषयेन्द्रियाद्यर्थं विषमभाज्यतं त्यजेत् ॥
यत्नं तदाप विमुखा सुनयसामसाश्रयाः ।
तन्मात्रेणा प्रसन्नतामात्राणं प्रेक्ष्यमीश्वरम् ॥

तं तां चानुस्मिन्नुद्यमानेति
समं प्रशान्तं सुहृदात्मदेवम् ।
यान्मयेकं पगदात्मदेवम्
भवापवर्गाय भजाम देवम् ॥
न्ययं सगोपी दयितोऽनुवर्तो
मयाभयं दत्तमस्य देव ! ।
सम्याद्वर्ता तद्वयः प्रसादो
यथा हि ते दयितो प्रसादः ॥
श्रीभगवानुवाच ।

यदात्मा भगवत्पूजः करवाम प्रियन्तव ।
भवतो यदापचितं गन्ते साधनमुदितम् ॥
जगद्धोरयं समाप्यते वैरीपनसुतोऽसुरः ।
प्रसादाय परो दतो न वध्यो मे तवान्वयः ॥
दधौपद्ममगायास्य प्रसन्ना वाद्यो मया ।
सुदिनस्य पतं भूरि यद्य भाराधितं भुवः ॥
चत्वारोऽस्य भुजाः शिष्टा भविष्यन्तरामरः ।
पार्श्वद्वयो भवतो न कुलपिङ्गयोऽसुरः ॥
इति सन्मभयं ह्यं प्रथम्य शिरसासुरः ।
प्राच्यमिं रथमारोप्य च वध्वा ससुपानयत् ॥
जघ्नीहिष्या परिहृतं मुवाचः समलङ्कृतम् ।
सपत्नीकं पुरस्कृत्य ययौ यदाशुमोदितः ॥
स राजधानीं समलङ्कृतं ध्वजे-
र्मनोरमैर्भूषितमार्गं चत्वाराम् ।
विवेश शरीरजदम्भमिन्नै-
रमुद्यतः परिरुद्धातिगतिभिः ॥

स एतत् क्षणविक्रयं शूद्रेण च संयुगम् ।
संक्रान्ते प्रातस्तथाय न तस्य स्यात् पराजयः ॥
इति श्रीभगवते महापुराणे पारमहंस्यं
संस्कृतं वैष्णविकं दशमस्कन्धे वाणसुर-
मर्त्याने शिष्यविरचिते शिवगीर्वाणः ॥

वाणसुरनिर्गन्तुं, स्त्री. (नागार्थेनार्थं कृतं लिङ्गम् ।

“नागरं” निरुक्तिरुक्ता हेमाद्रौ । यथा,—

“नागः यदाश्रयो देवो वायो नागान्तरो-
ऽपि च ।

तत्र सखे तत् तन्नागाजलिप्रसदाद्यतम् ॥”
नर्मदानदुष्टप्रश्रयपिङ्गम् । तस्य विवरणम् ।

यथा,—
“नर्मदानदुष्टप्रश्रयं वाणलिनिर्गन्तुं कृतम् ।
वाणलिनिर्गन्तुं चत्वारोऽस्य भुजाः शिष्टा भविष्यन्तरामरः ।
पार्श्वद्वयो भवतो न कुलपिङ्गयोऽसुरः ॥
इति सन्मभयं ह्यं प्रथम्य शिरसासुरः ।
प्राच्यमिं रथमारोप्य च वध्वा ससुपानयत् ।
जघ्नीहिष्या परिहृतं मुवाचः समलङ्कृतम् ।
सपत्नीकं पुरस्कृत्य ययौ यदाशुमोदितः ॥
स राजधानीं समलङ्कृतं ध्वजे-
र्मनोरमैर्भूषितमार्गं चत्वाराम् ।
विवेश शरीरजदम्भमिन्नै-
रमुद्यतः परिरुद्धातिगतिभिः ॥

यतश्च सर्वलिङ्गेभ्यस्तद्वि पूज्यतमं मतम् ॥
चतुरङ्गलसुखायं रम्यं वेदिकया युतम् ।
उत्तमं लिङ्गमाख्यातं पञ्चस्रजमुसाधितम् ॥
तदहं मध्यमं प्रोक्तं तदहं मधुरं स्मृतम् ।
तस्य न्यूनं पूजनीयं न कदापि न तत्फलम् ॥
रुद्रार्चं शिवलिङ्गस्य स्थूलमूलं प्रशस्यते ।
शालग्रामो नार्मदश्च सन्मभयो विशिष्यते ॥”
पार्थिवादिलिङ्गापेक्षया वाणलिङ्गस्य श्रेष्ठत्वम्
यथा,—

“कोमलेषु तु लिङ्गेषु पार्थिवं श्रेष्ठमुच्यते ।
कठिनेषु तु पाषाणं पाषाणात् स्फाटिकं परम् ॥
स्फाटिकात् पद्मरागश्च काश्मीरं पद्मरागतः ।
काश्मीरान् पुष्करागोत्यमिन्द्रनीलोद्भवः ततः ॥
इन्द्रनीलाश्च गोमेदं गोमेदादिदुर्मोद्भवम् ।
विदमानौक्तिकं श्रेष्ठं तस्मात् श्रेष्ठं राजतम् ॥
हिरण्यं राजतात् श्रेष्ठं हिरण्याढीरकं धरम् ।
हीरकान् पारदं श्रेष्ठं वाणलिङ्गं ततः परम् ॥”
इति मेरुतन्त्रे ६ प्रकाशः ॥

अथ वाणलिङ्गलक्षणम् । वीरमित्रोदयधृत-
कालोत्तरे ।
“वाणलिङ्गं तथा ज्ञेयं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
उत्पत्तिं वाणलिङ्गस्य लक्षणं श्रेष्ठतः श्रुत्वा ॥
नर्मदानदेविकायाश्च गङ्गायमुनयोस्तथा ।
सन्ति पुण्यनदीनाश्च वाणलिङ्गानि पण्डित ! ॥
इन्द्रादिपूजितान्यत्र तच्चिह्नैर्विहितानि च ।
सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्वार्थदायकः ।
इन्द्रलिङ्गानि तान्याहुः साम्राज्यार्थप्रदानि च ॥”
इतीन्द्रलिङ्गलक्षणम् ॥

“वाणं ह्यत्यक्रीलात्सुखस्यै करोत्यलम् ।
आग्नेयं तच्छक्तिनिभमथवा शक्तिलान्धितम् ।
इदं लिङ्गवरं स्याद्य तेनसाधिपतिर्भवेत् ॥”
इत्याग्नेयलिङ्गलक्षणम् ॥
“दण्डाकारं भवेद् वायव्यमथवा रसनाकृति ।
यद्यदुक्तं सह तेन निर्निक्तं ज्ञायते तदा ।
निषिक्तं निधनन्तेन क्रियते स्थापितेन तु ॥”
इति वायव्यलिङ्गलक्षणम् ॥

“राजसं स्रग्गसदृशं ज्ञानयोगफलप्रदम् ।
कर्करादिप्रतिप्रभुं कुण्डकुण्डलितं तथा ।
राजसं निष्कृते पिङ्गं गार्हस्थे न सुखप्रदम् ॥”
इति नैर्ऋतलिङ्गलक्षणम् ॥
“वायव्यं वर्तुलाकारं पाशाङ्गं चालिवर्धनम् ।
हृत्तिं सुखादेर्वैस्त्वचंभोगाग्रं मध्यमे ॥”
इति वायव्यलिङ्गलक्षणम् ॥

“क्षुण्णं धूमं नवारुणं भ्रूणाभं ध्वजमथवा ।
मस्तके स्थापितं तस्य न्यूनन्यूनमित्तकतः ॥”
इति वायुलिङ्गलक्षणम् ॥
“नूयपाशगदाकारं गुल्फेशस्य मध्यगम् ॥”
इति कुबेरलिङ्गलक्षणम् ॥
“दिनं वायव्यवा रात्रिं शस्यादृष्टिकरैर्बलम् ।
अस्त्रिभूलाङ्गितं रौद्रं हिमकुण्डलवर्धनम् ॥”
इति रौद्रलिङ्गलक्षणम् ॥
“चतुर्वर्धनं पापि वैष्णवं ज्ञायतेऽन्यतः ।

वैष्णवं शङ्खचक्राङ्गुगदाकादिविभूषितम् ।
श्रीवत्सकौस्तुभाङ्गं सर्वसिंहासनाङ्कितम् ।
वैण्तेयसमाङ्गं वा तथा विष्णुपदाङ्कितम् ॥
वैष्णवं नाम तत् प्रोक्तं सर्वैश्वर्यफलप्रदम् ॥”

इति वैष्णवल्लिङ्गलक्षणम् ॥
“शालग्रामादिसंस्तुतु शशाङ्गं श्रीविवर्धनम् ।
पद्माङ्गं स्वस्तिकाङ्गं वा श्रीवत्सङ्गं विभूतये ॥”
इत्यपि वैष्णवल्लिङ्गलक्षणम् ॥
हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे ।

नारद उवाच ।
“अथ वक्ष्यामि ते विप्रचिह्नमेकादशं परम् ।
अवशाद्यस्य पापानि नाशमायान्ति तत्-
चक्रान् ॥

मधुपिङ्गलवर्णाभं क्षणकुण्डलिकायुतम् ।
स्वयन्मूलिङ्गमाख्यातं सर्वसिद्धिर्निधेयितम् ॥
नागावर्णसमाकीर्णं जटाशूलसमन्वितम् ।
न्युत्तयाङ्गं लिङ्गं सुरासुररगमस्कृतम् ॥
दीर्घाकारं नुभवर्णं क्षणविक्षुसमन्वितम् ।
नीलकण्ठं समाख्यातं लिङ्गं पूज्यं सुरासुरैः ॥
शुक्लाभं शुक्लकेशं नेत्रत्रयसमन्वितम् ।
त्रिलोचनं महादेवं सर्वपापप्रणोदनम् ॥
ज्वललिङ्गं जटावृत्तं क्षणाभं स्थूलविग्रहम् ।
कालाग्रिचक्रमाख्यातं सर्वसत्त्वैर्निधेयितम् ॥
मधुपिङ्गलवर्णाभं श्वेतयज्ञोपवीतकम् ।
श्वेतपद्मसमासीनं चन्द्ररेखाविभूषितम् ।
प्रलयास्त्रसमायुक्तं विपुरारिचक्रमाङ्गम् ॥
शुभाभं पिङ्गलजटं सुखमालाधरं परम् ।
त्रिशूलधरमीशानं लिङ्गं सर्वार्थसाधनम् ॥
त्रिशूलधरमधुरं शुभ्ररक्तार्द्रभागतः ।
अर्धनारीश्वराङ्गं सर्वदेवैरभीष्टदम् ॥
द्वैपद्यक्तमयं कान्तं मूलं दीर्घं सप्तपञ्चलम् ।
महाकालं समाख्यातं धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥
एतत् कवितं तुभ्यं लिङ्गचिह्नं मर्दिशतुः ।
एकेनैव द्युतायः स्यात् यद्भूमिः किमु सुव्रत ! ॥”
इति वाणलिङ्गचिह्नानि ॥

वीरमित्रोदयधृतकालोत्तरे ।
“उक्ताङ्गं श्रेयसे योग्यं श्रीर्मन्त्रं विवर्धयेत् ।
यमवर्णं यलिङ्गं यमाङ्गं वा कमण्डलुम् ॥
दण्डाङ्गं क्षत्रचिह्नं वा वज्रचक्रान्वितं मतम् ।
शशिवर्णं महाकालं गन्दीशं पद्मरागवत् ॥
पद्मरागनिभं सर्वं महाभं विद्विष्यते ।
मौक्तिकामं नीलनिभं रुद्रादिवैः प्रपूजितम् ॥
वसुदेः सन्ध्यचेष्टगुल्फकैर्वातुधानकैः ।
नागावर्णमयं नीलं शशाङ्गमण्डलप्रभम् ॥”
इति वाणलिङ्गलक्षणम् ॥

वीरमित्रोदयधृतम् ।
“इत्येतत् लक्षणं प्रोक्तं परीक्षातत्त्वकोविदैः ।
विःमन्नपञ्चपारं वा तुलासाध्यं न ज्ञायते ।
तदा वाचं समाख्यातं श्रेयं पापाङ्गसमवम् ॥”
तुलाकरणं तदुत्प्रेण । अपरतुलादिषु तदुत्प्रेण ।
यदधिकाः स्थुलदा तद्विद्वं यदधिकाः पूज्य-
मवधायं लिङ्गचिह्नं तदोदासीनपूज्यता-

दिति किंवदन्तीति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे ।
सूतसंहितायाम् ।

“मप्रकृतस्तुलारूपं दृष्टिमेति न हीयते ।
वाणलिङ्गमिति ख्यातं श्रेयं नार्मदमुच्यते ।
त्रिपञ्चवारं यत्त्वे तुलासाम्यं न जायते ।
तदा वाणं समाख्यातं श्रेयं पाषाणसम्भवम् ॥”
वीरमित्रोदये ।

“नद्यां वा प्रचिपेडयो यदा तदपलभ्यते ।
वाणलिङ्गं तदा विद्धि न्यूनं सुखविवर्धनम् ॥”
इति वाणलिङ्गपरौषा ॥

वाणशब्दयुत्पत्तिरपि तत्रैव ।

“अथ वाणं समाख्यातं यथा वक्ष्ये तथादितः ।
वाणः सदाशिवो देवो वाणो वाणान्तरोऽपि च ।
तेन यस्मै कृतं तस्माद्वाणलिङ्गमुदाहृतम् ।

मदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्वार्थदायकः ॥
कृतप्रतिष्ठं तल्लिङ्गं वाणाख्येन शिवेन च ।
पञ्चजस्य फलाकारं कुण्डलस्य समाकृतिः ॥”

पञ्चजस्य पद्मबीजम् ॥ पञ्चमण्डपलाकारं कुण्ड-
लाख्यसमाकृतीति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे पाठः ।

“भुक्तिस्तुक्तिप्रदश्चैव वाणलिङ्गमुदाहृतम् ॥”
याज्ञवल्करसंहितायां देवीं प्रति शिववाक्यम् ।

“प्रशस्तं नार्मदं लिङ्गं पञ्चजस्यफलाकृतिः ।
मधुवर्णं तथा मुक्तं नीलं मरकतप्रभम् ॥

हंसजिह्वाकृति पुनः स्यापनायां प्रशस्यते ।
स्वयं संभवते लिङ्गं गिरितो नर्मदाजले ॥

पुरा वाणासुरेणाहं प्रार्थितो नर्मदानटे ।
अविवासं गिरौ तत्र लिङ्गरूपी महेश्वरः ।

वाणलिङ्गमपि ख्यातमतोऽर्थाज्जगतीतले ॥
अन्धेषां कीटलिङ्गानां पूजने यत् फलं लभेत् ।

तत् फलं लभते मत्तर्गो वाणलिङ्गकपूजनात् ॥”
तथा ।

“ताम्री वा स्फाटिकी खानीं पाषाणी राजती
तथा ।

देहिका च प्रकण्ठेया तत्र संस्थाप्य पूजयेत् ॥
प्रत्यहं योऽर्चयेत् लिङ्गं नार्मदं भक्तिभावतः ।

ऐहिकं किं फलं तस्य भुक्तिस्तस्य करे स्थिता ॥”
इति प्रत्यहवाणलिङ्गपूजाफलम् ॥

सूतसंहितायाम् ।

“संस्थाप्य श्रीवाणलिङ्गं रमकोटिगुणं भवेत् ।
रचयित्वा ततो वाणात् फलं कीटिगुणं स्मृतम् ॥

गुणांस्तु रचयित्वा वक्तुं शक्नोति शङ्करो ।
चिद्वयं रचयित्वा सुरविमाणाः सुसंस्थिताः ॥”

वेदारस्यते ।

“रमधातुमयान्वेव लिङ्गानि कथितान्यपि ।
पवित्राख्येव पूज्यानि सर्वकामप्रदानि च ॥

यत्तपामपि सर्वेषां काशीरे हि विशिष्यते ।
काशीरादपि लिङ्गाश्च वाणलिङ्गं विशिष्यते ॥

वाणलिङ्गात् परं नान्यत् पवित्रमिह दृश्यते ।
देहिकास्तुष्टिकं सर्वं पूजाकर्तुः प्रयच्छति ॥”
इति वाणलिङ्गप्रशंसा ॥

निन्दलिङ्गमाह तत्रैव ।

“कर्कशे वाणलिङ्गे तु पुष्पदारचयो भवेत् ।

चिपिटे पूजिते तस्मिन् गृहभङ्गो भवेद्भुवम् ॥
एकपार्श्वेऽश्रिते येन पुत्तदारधनक्षयः ।

शिरसि स्फुटिते वाणे याधिर्मरणमेव च ॥
द्विजलिङ्गेऽर्चिते वाणे विदेशगमनं भवेत् ।

लिङ्गे च कर्णिकां दृष्ट्वा याधिमान् जायते पुमान् ।
अत्युग्रप्रतिविज्ञाने तु गोघनानां च यो भवेत् ॥”

हेमाद्रिधृतम् ।

“तीक्ष्णाय वक्रशीर्षश्च त्र्यसङ्गिः पितृर्जयेत् ।
अतिस्थूलं चातिदृष्टं स्वयं वा भूषणान्वितम् ।

गृही विवर्जयेत्ताडक् तद्धि मोक्षार्थिनो
हितम् ॥”

इति दुष्टवाणलिङ्गलक्षणम् ॥

शुभलिङ्गमाह वीरमित्रोदये ।

“अर्थदं कपिलं लिङ्गं घनाभं मोक्षकाङ्क्षिणम् ।
लघु वा कपिलं स्थूलं गृही नैवार्चयेत् कश्चित् ॥

पूजितयं गृहस्थेन वर्णेन भ्रमरोपमम् ।
तनुसपीठमपीठं वा मन्त्रसंस्कारवर्जितम् ।

सिद्धिस्तुतिप्रदं लिङ्गं सर्वप्रसादपीठगम् ॥”
इति शुभवाणलिङ्गलक्षणम् ॥

सूतसंहितायां भैरववाक्यम् ।

“वाणासुरः पुरा भग्नः शिवस्यातीव वक्त्रभः ।
त्रिजः क्रोधोऽभुरक्तश्च शिवपूजाविधौ रतः ॥

वह्निशो निपुणश्चैव शिष्यश्चो लक्ष्यान्वितः ।
दिने दिने स्वयं दत्त्वा लिङ्गं स्थाप्य प्रपूजयेत् ॥

एवं वर्षशतं देवि ! दिद्यमानेन पूजयेत् ।
तदा तद्भक्तिसुलभः प्रवृत्तः शङ्करो भवेत् ॥

शङ्कर उवाच ।

तुष्टोऽहं तव हे वाण ! वरं ब्रूहि किमिच्छसि ।
शङ्करस्य वचः श्रुत्वा वाणो वचनमब्रवीत् ॥

यदि तुष्टोऽसि-हीनाय मम त्वं मन्दभागिने ।
क्रिष्टोऽहं तव देवश ! लिङ्गं कृत्वा दिने दिने ॥

तत्तल्लक्षणं चिह्नलक्षणं शास्त्रनिर्माणम् ।
शास्त्रार्थो दुर्लभो देव ! सिद्धिश्चार्थश्च दुर्लभः ॥

तस्मात्वं यदि मे तुष्टो लिङ्गं देहि सुलक्षणम् ।
सर्वकामकृतार्थं सर्वसत्त्वानुकम्पनम् ।

सर्वेषां च हितार्थाय प्रसादं कुरु शङ्कर ! ॥
इत्येवं वचनं तस्य शिवः परमकारुणम् ।

श्रुत्वा कैलासवर्धनं शङ्करेण विनिर्मिताः ॥
लिङ्गानां कीटिर्ध्याय्य तथा चैव चतुर्दश ।

सिद्धलिङ्गं तदा तत्तत् सर्वं सदोदयं स्वयम् ।
अयोध्यां सुसम्पूर्णं वाणस्य च समर्पितम् ॥

अथयफलदं वाणं स्थाप्यमानश्च निवृत्तः ।
संपूज्य वाणः सद्भावं कृत्वा प्रत्ययनन्तदा ॥

तद्भावं सपुरं नीत्वा गूढं चिन्तयते रुचिः ।
अथयं यदि संचिह्नं स्थाप्यमानं दिने दिने ॥

सत्त्वानां सिद्धिहेतुर्धं वाणस्थाने सुसंरक्षे ।
लिङ्गानां कालिकागर्भं सञ्चितास्तु त्रिकोटयः ॥

श्रीशैले कीटयस्मिन् कोट्येका कन्यकाश्रमे ।
माहेश्वरे च कीटिस्तु कन्यातीर्थे तु कीटिका ॥

महेन्द्रे चैव नेपाचे एकैका कीटिरेव च ।
वायार्चार्थं कृतं लिङ्गं वाणलिङ्गमतः स्मृतम् ॥

राज्ये वा शिव इत्युक्तस्तत्कृतं वाणमुच्यते ॥

तस्मात्तस्य प्रदेशेषु पुण्यस्थानेषु तेषु वा ।
स्थितं तच्छिवसद्भावं शिवस्याकृतिविविधम् ॥”

हेत्वा तदाकृतिलक्षणसमुपयेऽपि ।
“स्वयम्भुलिङ्गवद्वाणलिङ्गं भुक्ते सुसुक्तये ।

सहस्रफलमन्यत्साद्यथा स्थापनपूजने ॥
श्रीशैले कालिकागर्भे लिङ्गादौ कन्यकाश्रमे ।

कन्यातीर्थे वने यानि महेन्द्रे वा सुरेश्वरे ॥
स्थितानि वाणलिङ्गानि शिवेनैव कृतानि तु ॥”

सिद्धान्तशेखरे वाणलिङ्गाख्यधिसूत्रम् ।
“तदनेकप्रकारं स्यादग्न्यवर्णमपीठकम् ।

लघुमूर्तिविहीनश्च वाणं तत् पृथग्व्यापकम् ॥”
वाणलिङ्गैवावाहनादि न कर्तव्यम् । तदुक्तं

भविष्ये ।

“वाणलिङ्गानि राजेन्द्र ! स्थितानि सुवनत्रये ।
न प्रतिष्ठा न संस्कारस्तेषामावाहनं न च ॥” इति

योगसारे पञ्चमपरिच्छेदे ।

“ब्राह्मो मुच्यते चोत्थाय यः करेद्वाणलिङ्गकम् ।
सर्वत्र जयमाप्नोति सर्वं यत्वं महेश्वर ! ॥”

अथ वाणलिङ्गध्यानं तत्रैव ।

ॐ प्रमत्तं शक्तिसंयुक्तं वाणाख्यं महाप्रभम् ।
कामबाणान्वितं देवं संसारदहनशमम् ॥

शङ्कारादिरचोष्ठावं वाणाख्यं परमेश्वरम् ।
एवं ध्यात्वा वाणलिङ्गं यजेत् परमं शिवम् ॥

मनसा गन्धपुष्पाद्यैः संपूज्यास्तु मनुं श्रेते ॥”
तथा ।

“प्राणायामं ततः कृत्वा वाणलिङ्गं तोषयेत् ।
तदिह देवयोरैवं विभाज्य वाग्भवं जपेत् ॥

ततो जपं समाप्याय स्वयेगनेन तोषयेत् ॥”
अथ स्तवः ।

“ॐ वाणलिङ्गं महाभाग संसारात्तापि मां प्रभो !
नमस्ते योगरूपाय नमस्ते यत्तुयोगये ॥

संसाराकारिणे तुभ्यं नमस्ते स्फुटस्वरूपधृत् ।
प्रमत्ताय महेश्वराय कालरूपाय वै नमः ॥

दहनाय नमस्तुभ्यं नमस्ते योगकारिणे ।
भोगिनां भोगकर्त्रे च मोक्षदात्रे नमो नमः ॥

नमः कामाक्षिनाथाय नमः कल्यणकारिणे ।
नमो विश्वप्रदात्रे च नमो विश्वसत्त्वपिणे ॥

वाणस्य वरदात्रे च रावणस्य क्षयाय च ।
रामस्यानुग्रहाय राण्याय भरतस्य च ॥

सुनीनां योगदात्रे च राक्षसानां क्षयाय च ।
नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥

ऐं हाहिकाशक्तियुक्ताय महामायाप्रियाय च ।
भगप्रियाय सर्वार्थ वैशिण्यां निरुधाय च ॥

परिचास्याय योगिनां कौलिकानां प्रियाय च ।
कुलाङ्गनां भक्ताय कुलापाररताय च ॥

कुलभक्ताय योगाय नमो नारायणाय च ।
मधुपानप्रमत्ताय योगेशाय नमो नमः ॥

कुलनिन्दाप्रयाशाय कौलिकानां सुखाय च ।
कुलयोगाय निष्ठाय सुहाय परमात्मने ॥

परमात्मस्वरूपाय लिङ्गमलालकाय च ।
सर्वेश्वराय सर्वार्थ शिवाय निर्गुणाय च ॥

इत्येतत् परमं गुह्यं वाणलिङ्गाय शृणु ॥

यः पठेत् लाघवाद्येहो गोणपदं लभेत सः ॥
नवस्थास्य प्रसादेन योगी योगित्वमाप्नुयात् ।
राज्यादिनां भवेद्भावं भोगिनां भोग एव च ॥
मायूनां साधनं देव ! कौलिकानां कुलं भवेत् ।
यं यं कामयते मन्त्री तं तमाप्नोति लीलया ॥
वाणलिङ्गप्रसादेन सर्वमाप्नोति सत्वरम् ।
किमन्यन् कथयामीह सर्वं वेत्सि कुलेश्वर ! ॥
महाभये सत्पथे राजद्वारे कुलेश्वर ! ॥
देशान्तरभये ग्रामे दस्युचौरादिसङ्गुले ।
पठनात् सत्वरराजस्य न भयं लभते क्वचिन् ॥
वाणलिङ्गस्य माहात्म्यं संक्षेपात् कथितं मया ।
तस्य श्रवणमात्रेण नरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
वाणलिङ्गं सद्वारार्थं योगिनां योगसाधने ।
कौलिकानां कुलाचारे पशूनां शत्रुनिग्रहे ॥
वेदज्ञानं वेदपाठे रोगिणां रोगनाशने ।
यो यो नाराधयेदेनं सर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥”
इति त्रीयोगसारं सर्वभागमोक्षमे पाञ्चतीशिव-
संवादे वाणलिङ्गस्तोत्रं समाप्तम् ॥

वा(वा)णवारः, पुं, (वाणं परसुक्तशरं वारय-
तीति । वृ + णिच् + अण् ।) भटादेशोलोकाकृति-
सन्नाहः । तत्पर्यायः । वारवाणः २ वारणः ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ चोत्तरः ४ । इति हारा-
वली ॥ १६७ ॥ (कौषीठ्येपि दृश्यते । यथा,
सुश्रुते । ४ । २४ ।

“वाणवारं नृजावर्णतेजोबलविवर्द्धनम् ॥”)

वा(वा)णसुता, स्त्री, (वाणस्य वाणासुरस्य सुता ।)
जघा । इति शब्दरत्नावली ॥

वा(वा)णहा, [न] पुं, (वाणं वाणासुरं हन्तीति ।
हृन् + क्षिप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

वा(वा)णा, स्त्री, पुं, (वण्यते शब्दार्थे इति ।
वण् + घञ् । टाप् ।) नीलनिगृही । इत्य-
मरः । २ । ४ । ७४ ॥

वा(वा)णा, स्त्री, वाणमूलम् । इति मेदिनी ।
ये, २७ ॥

वा(वा)णारिः, पुं, (वाणस्य वाणासुरस्य वारः ।)
विष्णुः । इति कैचिन् ॥

वा(वा)णाश्रयः, पुं, (वाणस्याश्रयः ।) धनुः । इति
हलायुधः ॥

वा(वा)णासनं, स्त्री, (वाणस्य आसनम् ।) धनुः ।
इति हलायुधः ॥

वा(वा)णिजः, पुं, (वाणिगेव । वणिज् + अण् ।)
वणिक् । इत्यमरः ॥ बाहुवाणिः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

वा(वा)णिजिकः, पुं, (वाणिगेव । वणिज् + ठञ् ।)
बाहुवाणिः । वणिक् । इति मेदिनी ॥ (वाणिज-
कोऽप्यत्र । यथा, मनुः । ३ । १८९ ।

“अतु वाणिजके इत्तं नेह नासुध तद्वेत् ॥”)
धूर्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

वा(वा)णिज्यं, स्त्री, (वाणिजो भावः कर्म वा । वणिज्
+ ण्यञ् ।) वैद्यवृत्तिभेदः । इत्यमरः ॥ वणिजः
कर्म भावो वा । वाणिज्येऽपि दृश्यते । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । सत्याश्रुतम् २ वाणिज्या ३

वणिक्पथः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ५१ । ५४ ।

“लघ्यां वाणिज्यलाभे च शान्तं कुर्वन्तु मे
सदा ॥”)

क्रयविक्रयरूपस्य तस्य विवरणादि यथा,—
“मानेन तुलया वापि योऽंशमष्टमकं हरेत् ।
दण्डं स दायो दिशतं दृष्टौ हानौ च कल्पि-
तम् ॥”

यः पुनर्वणिक् त्रीहिकार्पासादेः पण्यस्याष्टम-
मंशं कूटमानेन कूटतुलया वान्यथापहरत्यसौ
पणानां दिशतं दण्डनीयः । अपहृतस्य पुन-
र्द्रव्यस्य दृष्टौ हानौ च दण्डस्यापि दृष्टिहानौ
कल्पे ॥

“भेषजस्तेजलवणगन्धधान्यगुडादितु ।

पण्येषु प्रचिपन् ह्येनं पणान् दाप्यस्तु षोडश ॥”
भेषजमौषधद्रव्यं स्तेजो वृतादिः गन्धद्रव्यमुशी-
रादि व्यादिशब्दाद्विष्णुमरिचादि । एतेष्वसार-
द्रव्यं विक्रयार्थं मिश्रयतः षोडशपण्यो दण्डः ॥
किञ्च ।

“नृचर्ममणिस्त्रिचायःकाष्ठवल्कलवासयान् ।

अजातौ जातिकरणे विक्रयाष्टगुण्यो दमः ॥”
न विद्यते बहुमूल्या जातिर्यस्मिन् नृचर्मादिके
तदजातिः तस्मिन् जातिकरणे विक्रयार्थं गन्ध-
वर्णरसान्तरसञ्चारणेन बहुमूल्याजातीयसादृश्य-
सम्पादने यथा मलिकामोदसञ्चारणेन नृत्ति-
कायां सुगन्धामलकामिति । मार्जारचर्मणि
वर्णानुकर्यापादनेन व्याघ्रचर्मणि स्फटिकमणौ
वर्णान्तरकरणेन पद्मराग इति कार्पासिके रुचे
गुणोत्कर्षाधानेन पट्टरत्नमिति काष्ठायसे
वर्णोत्कर्षाधानेन रजतमिति विल्वकाष्ठे चन्द-
नामोदसञ्चारणेन चन्दनमिति कक्कोले त्वगाख्यं
लवङ्गमिति कार्पासिके वाससि गुणोत्कर्षा-
धानेन कौशेयमिति विक्रयस्यापादितस्य दण्ड-
नृचर्मादेः पण्यस्याष्टगुण्यो दण्डो वेदितव्यः ।

“समुद्रपरिवर्तश्च वारभाणश्च कृत्रिमम् ।
अधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना ॥

भिन्ने पण्ये तु पञ्चाशत् पण्ये तु शतमुच्यते ।
दिपण्ये द्विशतो दण्डो मूल्यदृष्टौ च दृष्टिमान् ॥”

सुह्रं पिधानं सुह्रेन सह वर्तत इति समुद्रं
करणकम् । परिवर्तनं यत्नायः । योऽन्यदेव
सुह्रानां पूर्णं करणकं दर्शयित्वा हस्तलाघवे-
नान्यदेव स्फटिकानां पूर्णकरणकं समर्पयति
यच्च वारं भाणं कस्तूरिकादिकं कृत्रिमं कृत्वा
विक्रयमाश्रितं वा नयति तस्य दण्डकल्पना त्रय्य-
माणा वेदितव्या । कृत्रिमकस्तूरिकादेर्नृच-
भूते पण्ये भिन्ने न्यूनं न्यूनपण्यमूल्यमिति । यावत्त-
स्मिन् कृत्रिमे विक्रीयते पञ्चाशत्पण्यो दण्डः
पण्यमूल्ये पुनः शतं द्विपण्यमूल्ये द्विशतो दण्ड
इत्येवं मूल्यदृष्टौ दण्डदृष्टिरुक्तेया ॥ ५८ ॥ वणिजः
प्रत्याह ।

“सम्भूय कुर्वन्तामर्थं सबाधशूरशिखिनाम् ।
अर्घ्यस्य द्वावं दृष्टिं वा जानतां दम उत्तमः ॥”

राजनिरूपितार्घ्यस्य द्वावं दृष्टिं वा जानन्तो-
ऽपि वणिजः सम्भूय मिलित्वा कारुण्यं रजका-
दीनां शिखिनां चित्रकरादीनां सबाधं पीडा-
करमघान्तरं लाभलोभात् कुर्वन्तः पण्यसदृशं
दण्डनीयाः ॥ ५९ ॥ किञ्च ।

“सम्भूय वणिजां पण्यमनर्घ्यापहृतताम् ।
विक्रीयतां वा विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥”
ये पुनर्वणिजो मिलित्वा देशान्तरादागतं
पण्यमनर्घ्यं ह्येनमूल्येन प्रार्थयमाना उप-
हृतान्ति महाधनं वा विक्रीयते तेषासुत्तम-
साहसो विहितो दण्डो मन्वादिभिः ॥ ६० ॥ केन
पुनर्वर्ण्य पणितयमित्याह ।

“राजनि स्याप्यते योऽर्थः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।
क्रयो वा निसवस्तस्माद्वणिजां लाभशतं स्रुतः ॥”

राजनि सन्निहिते सति यस्तेनार्घ्यः स्याप्यते
निरूप्यते तेनार्घ्येण प्रतिदिनं क्रयो विक्रयो वा
कार्यः । निर्गतः सवो निसवोऽवशेषः तस्मा-
द्वाजनिरूपितादयो निसवः स एव वणिजां
लाभकारी न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पितात् ।

मनुना चार्धकरणे विशेषो दर्शितः ।
“पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे साधे तथा गते ।
कुर्वन्तं चैषां प्रत्यक्षमर्थसंस्थापनं वृष्ट ॥”

इति ।

किञ्च ।
“स्वदेशपण्ये च शतं वणिक् दृष्टीत पञ्चकम् ।
दण्डकं पारदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयो ॥”

स्वदेशप्राप्तपण्यं दृष्टीत्वा यो विक्रीयतीति २सौ
पञ्चकं शतं पण्यशते पण्यपञ्चकं लाभं दृष्टीयात् ।
परदेशप्राप्ते पुनः पण्ये शतपण्यमूल्ये दण्डपण्यान्
लाभं दृष्टीयात् । यस्य पण्यग्रहणदिवस एव
विक्रयः सम्पद्यते । यः पुनः कालान्तरेऽपि
विक्रीयतीति तस्य कालोत्कर्षवशाज्जामोत्कर्षः
कल्पः । एवञ्च यथार्थं निरूपिते पण्यशते
पञ्चपण्यो लाभो भवति तथैवार्थे राज्ञा स्वदेश-
पण्यविवक्षे स्थापनीयः ॥ ६१ ॥ परदेशपण्ये
अर्धनिरूपणप्रकारमाह ।

“पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।
अर्धोऽनुग्रहकत् कार्यः क्रेतुर्विक्रेतुरेव च ॥”

देशान्तरादागते पण्ये देशान्तरगमनप्रत्या-
गमनभाण्यग्रहणशुल्कादिस्थानेषु यावानुप-
युक्तोऽर्थस्तावन्तमर्थं परिगणय्य पण्यमूल्येन सह
मेलयित्वा यथा प्रणश्यते दण्डपण्यो लाभः सम्प-
द्यते तथा क्रैलविक्रेतोरनुग्रहकार्योऽर्धो राज्ञा
स्थापनीयः ॥ ६२ ॥ प्रासङ्गिकं परिसमाध्याधुना
विक्रियासम्पदान्मृगक्रमते । तत्स्वरूपं नारदे-
नाभिहितम् ।

“विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्वन्न प्रदीयते ।
विक्रियासम्पदानं तद्विवादपदस्यते ॥”

तच्च विक्रयद्रव्यस्य चराचरभेदेन द्वैविध्यमभि-
धाय पुनः षड्विधत्वं तेनैव प्रत्यपादि ।
“लोकैस्मिन् द्विविधं पण्यं जङ्गमं स्थावरं
तथा ।

यद्विधस्तस्य तु दुर्धर्षाणां शानविधिः स्मृतः ॥
शानिकं तु तिस्रं मेयं क्रियया रूपतः श्रिया ॥
इति ॥

शानिकं क्रयकृत्वादिः । तुल्यं कुरुमादि ।
मेयं शास्त्रादि । क्रियया वा ददोहादि रूपयो-
पलक्षितमथमष्ट्यादि । रूपतः पण्यार्ज-
नादि । श्रिया दीना मरकतपद्मरागादि ॥
इत्येतन् षट्प्रकारमपि पण्यं विक्रीयासंप्रय-
च्छतो दण्डमाह ।

“गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति ।
सोदयं तस्य दाप्योऽर्चो दिग्गमं वा दिग्गमते ॥”
गृहीतं मूल्यं यत् पण्यस्य विक्रीत्रा तदगृहीत-
मूल्यं तदयदि विक्रीत्रा प्रार्थयमानाय स्वदेश-
वधिने क्रेत्रे न समर्पयति । तच्च पण्यं यदि
श्रयकाले बहुमूल्यं सन् कालान्तरेऽल्पमूल्येनैव
लभ्यते तदा त्रैलोक्यतो य उदयो वृद्धिः पण्यस्य
स्यावरजसमात्मकस्य तेन सहितं पण्यं विक्रीता
क्रेत्रे दापनीयः । यदा मूल्यहासकतः पण्य-
स्योदयो नास्ति किन्तु श्रयकाले यावदेव यतो
मूल्यस्येव न पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव तदा
ननु पण्यमादाय तस्मिन् देशे विक्रीणानस्य यो
लाभस्तेनोदयेन सहितं द्विकं त्रिकमित्यादि
प्रतिपादितदृष्टिरूपोदयेन वा सहितं क्रैल-
वाख्यावशादापनीयः ॥ * ॥ यथाह नारदः ।
“अर्चयेद्वह्नीयेन सोदयं पण्यमावहेत् ।
स्यानिनामेव नियमो दिग्गमं दिविचारिणाम् ॥”
इति ॥

यदा त्वर्चमहत्त्वेन पण्यस्य न्यूनभावस्तदा
तस्मिन् पण्ये वक्रगृहादिके य उपभोगः
तदाच्छादनमुखनिपाशादिरूपो विक्रेतुस्तु-
नहितं पण्यमसौ दाप्यः । यथाह नारदः ।
“विक्रीय पण्यं मूल्येन यः क्रेतुर्न प्रयच्छति ।
स्यावरस्य जयं दाप्यो वक्रमस्य क्रियाफलम् ॥”
इति ॥

विक्रेतुरपभोगः जय उच्यते । क्रेतुः समन्वि-
त्वेन जीयमानत्वात् पुनः स्वयंपातश्च वाता-
दिरूपः । तस्य तु ।
“उपहृयेत यः पण्यं दक्षिणापह्रियेत वा ।
विक्रेतुरेव सोऽनयो विक्रीयासंप्रयच्छतः ॥”
इत्यनेनोक्तत्वात् ।

यदा त्वर्चो क्रैता देशान्तरात् पण्यग्रहणार्थ-
मागतस्तदा तत् पण्यमादाय देशान्तरे विक्री-
णानस्य यो लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रीता
क्रेत्रे दापयितव्यः । जयप क्रैतपण्यवमर्पय-
नियमोऽनुश्रमाभावे द्रष्टव्यः । इति त्वगुश्रये
प्रीत्या विक्रीय वा जिह्वादित्यादि मनुक्तं
वेदितव्यम् ॥ * ॥ किञ्च ।

“विक्रीतमपि विक्रीये पूर्वक्रैतस्य रहति ।
रानिधेत् क्रैलदोषेण क्रैतुरेव हि सा भवेत् ॥”
यदा पुनर्चातानुश्रयः क्रैता पण्यं न जिहृच्छति
तदा विक्रीतमपि पण्यं अग्नौ विक्रीयम् । यदा
पुनर्विक्रीत्रा दीयमानं क्रैता न गृह्णाति तदा

पण्यं राजदेविकेनोपहृतं तदा क्रैतुरेवासौ
हानिर्भवेत् । पण्यग्रहणरूपेण क्रैलदोषेण
नाशितत्वात् ॥ * ॥ अपि च ।

“राजदेवोपघातेन पण्ये दोषस्तुपागते ।
हानिर्विक्रेतुरेवासौ वाचितस्याप्रयच्छतः ॥”
यदा पुनः क्रैत्रा प्रार्थयमानमपि पण्यं विक्रीता
न समर्पयति अजातानुश्रयोऽपि तदा राज-
देविकेनोपहृतं भवति तदासौ हानिर्विक्रेतुरे-
वातोऽन्यददुष्टं पण्यं विनष्टवृत्तं क्रैत्रे देयम् ॥
किञ्च ।

“अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वा दुष्टवद्दयदि ।
विक्रीणीते दमस्तत्र मृत्यात्तु दिगुणो भवेत् ॥”
यः पुनर्विनिवागुश्रयमेकस्य हस्ते विक्रीतं पुन
रन्यस्य हस्ते विक्रीणीते सदोषं वा पण्यं प्राच्छा-
दितदोषं विक्रीणीते तदा तत्पण्यमृत्यात्तु दिगुणो
दमो वेदितव्यः । * । नारदेनाप्यत्र विशेषो
दर्शितः ।

“अन्यहस्ते तु विक्रीयो योऽन्यस्ते तत्रयच्छति ।
अयं तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥
निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।
स मृत्याद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव ते ॥”
इति ॥

सञ्ज्ञायं विधिदेष्टव्ये पण्ये द्रष्टव्यः । अदत्त-
मूल्ये पुनः पण्ये बाझानक्रये क्रैलविक्रीत्रो-
र्नियमकारिणः समयादौ प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा न
कश्चिदोषः । * ॥ यथाह नारदः ।

“दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेव प्रकीर्तितः ।
अदत्तमूल्यस्य समयात्तु विक्रेतुरविक्रयः ॥” इति ॥
विक्रयानुश्रयोऽभिहितः क्रैतानुश्रयस्वरूपं तु
प्राक् प्रपञ्चितमधुना तदुभयसाधारणं धर्मे-
माह ।

“जयं वृद्धिं च वाधया पण्यानामविजानता ।
क्रैता नानुश्रयः काव्यः कुर्वन् षड्भागदण्ड-
भाक् ॥”

परीक्षितक्रीतपण्यानां क्रयोत्तरकालं क्रय-
कालपरिमाणतोऽर्धकृतां वृद्धिमपश्यता क्रैत्रा-
नुश्रयो न काव्यः । विक्रीत्रा च महार्धनिवन्त-
पण्यस्यमपश्यता नानुश्रयितव्यम् । वृद्धिजय-
परिज्ञाने पुनः क्रैलविक्रीत्रोरनुश्रयो भवतीति
अतिरेकादुक्तमभवति । अनुश्रयकालावधिश्च
नारदेनोक्तः ।

“क्रैता मूल्येन यः पण्यं दुःक्रैतं मन्यते क्रयो ।
विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन्नेवाह्नविधत्तम् ॥
द्वितीयेऽह्नि ददत् क्रैता मृत्यात्तिंशं शमा-
वहेत् ॥

दिगुणस्तु तृतीयेऽह्नि परतः क्रैतुरेव तत् ॥”
इति ॥

अपरीक्षितक्रयविक्रये पुनः पण्यवैगुण्यनिवन्त-
नानुश्रयावधि दशैकपञ्चमष्ट्यादिना दर्शित
एव । तदनया वाच्यो युद्धाद्विजयपरिज्ञान-
स्यानुश्रयकारणत्वमवगम्यते । यथा पण्यपरी-
चाविधिवत्तात् पण्यदोषायां चतः मूल्यदोषे

तद्वद्विजयकारणवितयाभावेऽनुश्रयकालाभ-
नरैऽपि यदनुश्रयं करोति तदा पण्यवद्भागं
दण्डनीयः । अनुश्रयकारणवत्त्वादेऽपि अनुश्रय-
कालातिक्रमेणानुश्रयं कुर्वतोऽप्ययमेव दण्डः ।
उपभोगेनाविनश्वरेषु स्थिरार्थेष्वनुश्रयकाला-
तिक्रमेणानुश्रयं कुर्वतो मनुक्ता दण्डो द्रष्टव्यः ।
“परेण तु दशादस्य न दद्यामापि दापयेत् ।
चाददानो ददेषैव राश्या दण्डः शतानि षट् ॥”
इति मिताक्षरायां विक्रीयासम्प्रदानं नाम
प्रकरणम् ॥

अथ वृहस्पतिः ।
“कुषीदक्षविवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्त्रयं क्षतम् ।
आप्तकावे स्वयं कुर्वन् नैनवा लिप्यते धिवः ॥
लब्धलाभः भित्तुर्देवान् ब्राह्मणोऽपि पूजयेत् ।
ते तुष्टास्तस्य तं दोषं शमयन्ति न वंश्यः ॥
वणिक् कुषीदो दद्यात्तु वज्रगोकाशगादिकम् ।
वणिक् कुषीदोऽपि स्यात् ब्राह्मणाणां पूज-
नात् ॥”

इत्याहुततत्तम् ॥

वा(वा)णिज्या, स्त्री, (वाणिज्य + टाप् । अभिधा-
नात् स्त्रीत्वम् ।) वाणिज्यम् । इति षटाधरः ।
वा(वा)ध, ऋ ङ विहृता । इति कश्चिदप्यहम् ।
(भा०-आत्म-सक-सेट् ।) ध, अववाधत् ।
ङ, वाधते । ऊनं न सच्चिदधिको वधाधे । इति
रघुः ॥ २ । १४ ॥ इति दुर्गादावः ॥

वा(वा)धः, पुं, (वाधनमिति । वाध + भावे घञ् ।)
प्रतिबन्धकः । आघातः । (यथा, अवेदि । ६ । ५१ । ७ ।)
“यदीमर्भे महति वा हितासौ वाधे मवतो-
अकाम देवान् ॥” न्यायमते साध्याभाववत्पण्यः ॥
यथा । इदो बद्धिमान् । इति सामान्यनिबन्धि-
गादाधरी ॥

वा(वा)धकः, पुं, (वाध + घञ् ।)
स्त्रीरोगविशेषः । यथा,—

“रक्तमाद्री तथा घटी चाङ्गुरो जलकुमारकः ।
चतुर्विधो वाधकः स्यात् स्त्रीणां तु निविभाषितः ॥
तेषां स्वभावं वक्ष्यामि यथाशास्त्रं विधानतः ।
एतेषां पूजनं कार्यं जनैः सन्तानकाङ्क्षिभिः ॥
निःसारणं स्यादनश्च बलिदानं जपस्तथा ।
कर्णयो गुरुवाक्येन यथाशास्त्रं विचक्षते ॥
चतुर्विधो वाधकस्तु जायते ऋतुकालतः ॥”
तस्य लक्षणं यथा,—

“यथा कस्यां तथा गामेरधः पार्श्वे कनेऽपि
च ।

रक्तमाद्रीप्रदोषेण जायते फलहीनता ॥
मासमेकं इयं वापि ऋतुयोगो भवेद्यदि ।
रक्तमाद्रीप्रदोषेण फलहीना तदा भवेत् ॥”

इति रक्तमाद्रीः ॥

“मेघे हस्ते भवेज्ज्वाला योगो चैव विप्रधतः ।
जालांयुतरक्तस्य षष्ठीवाधकयोगतः ॥
मासैरेव भवेद्यस्या ऋतुज्ञानद्वयं तथा ।
मलिना रक्तयोगिः स्यात् षष्ठीवाधकयोगतः ॥”
इति षष्ठाः ॥

“तस्य शब्दाभिव्यक्षा यदा शिवाः
कथाश्रयातो यशुद्वय तिष्ठति ।

(दृष्टस्यतिना प्रोक्तमिति । दृष्टस्यति + क्तः ।
नोतिशास्त्रे, स्त्री । इति क्वेचित् । दृष्टस्यतेरिदं

अथ दालस्य परिचयाविधिः ।
 “वायुमन्त्रे मुखं दध्यात् चैतं सर्वयेत् प्रपित् ।

वालः

महसा बोधयेन्नैव नायोग्यमुपवेशयेत् ॥”
 अयोग्यमुपवेशनासमर्पम् ।
 “नाकृष्य स्वापयेत् क्रोद्धे न विप्रं शयनं क्षिपेत् ।
 रोदयेत् क्वचित् कार्यं विधिमावश्यकं विना ॥”
 आवश्यको विधिः मेघवदानतैलाभ्यङ्गोद्वर्तनादि ।
 तच्चित्तमनुवर्त्तत तं सदेवानुमोदयेत् ।
 नंसेवितमना एकं नित्यमेवाभिवर्द्धयेत् ॥
 बालातपतडिदृष्टिधूमानलजनादिनः ।
 भिन्नोद्यमानतस्यापि रतेडालं प्रयत्नतः ॥”
 बालस्य स्वभावाङ्गितान्याह ।
 “अभ्यङ्गोद्वर्तने स्नानं नेत्रयो रञ्जनं तथा ।
 वसनं नट्टु यत्तच्च तथा नट्टुनुलेपनम् ॥
 जन्मप्रभृति पथ्यानि बालस्येतानि सर्वथा ॥”
 बालस्य कवलादेः समग्रमाह
 “कपलः पञ्चमादवर्षाद्विश्रुतेऽपि मेयुनम् ॥”
 दाह्यादेवधिमहाह सुतुतः ।
 “वयस्यु त्रिविधं बाल्यं मध्यमं वार्द्धकं तथा ।
 ऊनयोऽश्ववर्षस्तु नरो बालो निगद्यते ॥
 त्रिभिः, सोऽपि दुग्धाशी दुग्धानाशी तथात्र-
 भुक् ॥
 दुग्धाशी वर्षपर्यन्तं दुग्धानाशी शरद्वयम् ।
 तदुत्तरं स्यादन्नाशी एतं बालस्त्रिधा मतः ॥
 मध्ये षोडशसप्तदशमध्यामः कथितो बुधैः ।
 गतुष्टो मध्यमं प्राकृत्युवा द्वात्रिंशतो मतः ॥
 चत्वारिंशत्सप्तमा यावत्तिष्ठेद्बीर्यादिप्रदितः ।
 ततः क्रमेण चौणः स्यादावबद्धवति सप्ततिः ॥
 बीर्यादीत्यादिशब्देन रवादिस्वर्वात्मिन्द्रिय-
 यतोन्वाद्या उच्यन्ते । चौणः सर्वधात्मिन्द्रिय-
 यतोन्वाद्येष्टीनः ।
 ततस्तु वृषतेरुद्धं चौणघातुरवादिः ॥
 चौणमायैन्द्रियबलः चौणरता दिने दिने ।
 उज्ञापलितखालित्युक्तः कर्मसु चाचमः ॥
 काश्चावादिभिः क्लिष्टो बृहो भवति मानवः ॥
 बाल्ये विवर्द्धते ज्ञेया पितं स्यान्मध्यमाब्धिकम् ।
 बार्द्धक्ये वर्द्धते प्राशुर्विचार्यैतदुपक्रमेत् ॥
 उपक्रमेत् चित्किन्सेत् ॥ तत्त्वान्तरे तु ।
 बाल्यं दृष्टिश्चर्मिन्धा त्वग्दण्डः दुर्गतिः क्रमौ ।
 दुष्टिः कर्मेन्द्रियं रेतो जीवितं दृष्टो ब्रह्मेत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (अथ बालाद्यशौचम् ।
 “नदसादिमासजातबालस्याशौचकाणाभ्यन्तर-
 मरये मातापित्रोरसृष्ट्यत्वं युक्तम् । तदेव
 स्वजायुक्तजननाशौचम् । जातीनान्त्वशौचं
 नास्ति । नवमादिमासवत्तजातयोस्तु कन्या-
 पुत्रयोः पित्रादि सपिण्डानां मातुञ्ज जनना-
 शौचम् । तच्च नाश्रयानां दशाहं शूद्राणां
 मासः । पुनश्चानि पितुः सचेतजानं पुत्रमुप-
 दर्शनान् परंपुनः सचेतजानम् । पुत्रस्याजने
 गजस्य दशाहान्तरं लौकिकरक्षाधिकारः ।
 पुनश्चाने नाश्रयणा विप्रतिरात्रोरक्षानात्
 वैदिकरक्षाधिकारः । अस्याजने तु नाश्रयणा
 नाश्रयणानात् वैदिकरक्षाधिकारः ।

वालः

शूद्रायाः कन्यापुत्रजनने त्रयोदशाहोत्तरं
 लौकिककर्माधिकारः वैदिककर्माय तु मासो-
 त्तरक्षानात् शुद्धिः । एतत् सर्वं कन्यापुत्रयो-
 र्विद्यमानत्वे बोध्यम् ॥
 जननाशौचोत्तरं षण्मासाभ्यन्तरमजातदन्त-
 मरये मातापित्रोरकाहः । सपिण्डानान् सप्तः
 शौचम् ॥ षण्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य
 मरये मातापित्रोश्चाहः । सपिण्डानामेकाहः ।
 षण्मासोपरिदिवर्षपर्यन्तं पित्रोस्तृष्टः । सपिण्डा-
 नामश्रुतचूडे एकाहः कृतचूडे चाहः । द्विवर्षो-
 परिमासत्रयाधिकषड्वर्षपर्यन्तमनुपनीतबाल-
 कस्य मरये मातापित्रादिसपिण्डानां चाहः ॥
 तत्तथ्येऽप्युपनीतस्य मरये दशाहः । मासत्रया-
 धिकषड्वर्षोपरि मरये पित्रादिसपिण्डानां
 दशाहः ॥
 शूद्रस्य षण्मासाभ्यन्तरे अतुत्पन्नदन्तस्य मरये
 त्रिरात्रम् । उत्पन्नदन्तस्य पञ्चाहः । षण्मा-
 सोपरिद्विवर्षाभ्यन्तरे अतुत्पन्नदन्तस्य पञ्चाहः ।
 तत्रापि कृतचूडमरये द्वादशाहः । द्विवर्षापरि-
 षड्वर्षाभ्यन्तरे मरये द्वादशाहः । अत्रापि
 कृतोदाहेऽपि मासो व्यवहितं षड्वर्षोपरि-
 मासः ॥ * ॥ “बालकजननान्तरकर्तव्यमाह
 वैद्यके । यथा,—“अथबालं चौमपरिवृतं
 चौमवस्त्रास्तृतायां शय्यायां शययेत् । पीलु-
 वद्दीनस्पर्शकशाखाभिश्चैनं बीजयेत् ।
 नट्टिं चास्याहरहक्षौलपिचुमवचारयेत् ।
 धूपयत्रेन रचात्रैधूपैः । रचोत्रानि चास्य
 पाणिपादशिरोयोवास्वबल्लजेत् तिलातसी-
 सर्वपकण्डाञ्चात्र प्रकिरेत् । अधिष्ठानं
 चार्च्यं प्रबालयेत् । त्रिंशतोपासनौयञ्चावेत्तेत् ॥
 ततो दशमेऽहनि मातापितरौ कृतमङ्गल-
 कौतुको स्तुतिवाचनं कृत्वा नाम कुण्यातां
 यदभिप्रेतं नचत्रनाम वा ॥
 ततो यथावर्षं धात्रीनुपेयात्तत्प्रमत्तायां
 मध्यमवयसमरोगां शीलपनीमचपलामलोत्तु-
 पामकृपामस्तृणां प्रसन्नचौरामलम्बौद्योनल-
 मोर्द्धस्तनीमयज्ञामयसनिनीं जीवहस्तां रोम्भीं
 वल्लामचुद्रकर्मिणीं कुले जातामतो भूयि
 षेष्टं गुयेरन्वितां श्यामामारोग्यबलवृद्धये
 बालस्य । तत्रोर्द्धस्तनी करालं कुण्यान् । लम्ब-
 स्तनीं नाविकामुखं ह्लादयित्वा मरयमापा-
 दयेत् । ततः प्रशस्त्रायां त्रिथौ शिरःस्नात
 सहनवाचचनुदनुखं शिशुमुपवेश्य धात्रौ
 प्रादुनुखीमुपवेश्य दक्षिणं स्ननं धौनमीषतुपरि
 सुतमभिमन्त्र्य मन्त्रेणानेन पाययेत् ।
 चत्वारः सागरास्तुभ्यं स्ननयोः क्षीरवाहितः ।
 भवन्तु सुभगे नित्यं तालस्य वनवृद्धये ॥
 पयोऽन्तरसं पीत्वा कुमारस्ते सुभान्ते ।
 दीर्घमायुरवाप्नोतु देवाः प्राश्यान्तं यथा ॥
 अतोऽन्यथा नानास्त्रयोपयोग्यानाञ्चान्तरात्
 पापघ्नता भवति । अथरिमुत्तरेणनिज्य-
 तान्पूर्वस्नपानादुत्तमुत्तितोत्तवः शिशोः

वालकः

काश्चासवमीप्रादुर्भावः । तस्मादेवं विधानं
 क्षन्त्यं न पाययेत् ॥”
 “बालं पुनर्गात्रिमुखं यष्टीषाप्तं चैनं तर्पयेत्
 सहसा न प्रतिबोधयेद्विज्ञासभयात् सहसा
 नापहरेदुत्तरेपेक्षा वातादिविघातभयाप्नोपदे
 शयेत् कौल्यभयात् नित्यचैनमनुवर्त्तत प्रिय-
 श्रुतेरधिष्ठातुः । एवमनभिष्टतमनाप्रभिवर्द्धन
 नित्यसुदयसस्वस्वममो गौरोगः सुप्रसन्नमनाच
 भवति । वातातपविद्युत्प्रभापादपलताशूच्या-
 गारनिन्नस्थानगृहच्छायादिभ्यो दुर्गन्धीपङ्क-
 तश्च बालं रचेत् ।
 नाशुचौ विष्टजेडालं नाकाशे विमले न च ।
 नोष्णमासतवर्षेषु रजोघ्नीदक्षिणं च ॥
 क्षीरवाह्यतया क्षीरमालं गयमचापि वा ।
 दद्यादास्तन्यपण्यामैर्वाजानां वीक्ष्यमात्रया ॥”
 इति सुमुने शरीररक्षानि दशमेऽध्याये ॥
 वा(वा)लः, पुं, (वलति सक्तं रजति वंष्ट्योतीति
 वा । वल + यः ।) शिरोभवाच्चादनविशेषः ।
 बाल इति भाषा । तत्पर्यायः । पिङ्गरः २ कथः
 ३ केशः ४ कुन्तलः ५ कुञ्जरः ६ शिरोरुधः ७
 शिरविस्द = शिरोरुधः ८ शिरः १० । इति
 शब्दरत्नावली । घोटकशिशुः । तत्पर्यायः ।
 किशोरः २ । इत्यमरः ॥ अश्वबालधिः । करि-
 बालधिः । नारिकेलः । इति मेदिनी । खे, १६ ।
 पञ्चवर्षीयहस्ती । यथा,—
 “पञ्चवर्षी गजो बालः स्यात् प्रोतो दशवर्षकः ।
 इति वैमपन्नः ॥
 (यथा, भागवते । ६ । १० । ६ ।
 “यो लोकादौरसमिती धनुरेशुभ्रं
 वीताख्यंवरगृहे चिष्टतोपनीतम् ।
 व्यादाच बालगजलील इवेक्षुयष्टिं
 सन्धीकृतं वृष ! विहृष्य वभञ्ज मध्ये ।”)
 पुच्छः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, कुमारः
 १ । ४८ ।
 “लब्धा तिरश्चां यदि चेतसि स्या-
 दवंशं पञ्चतराण्युत्तराः ।
 तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुण्ड-
 नालप्रियत्वं शिघ्रं चमयः ।”)
 मल्लविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 बालकं, स्त्री, (बाल + कर्त्तृ कन् ।) द्वीवरम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणा यथा,—
 “बालकं शीतलं रूचं लघुदीपनपाचनम् ।
 चलाचारचिरोचर्षद्वेष्टोत्तमातिवारिणम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वसुखे प्रथमे भागे ॥
 अनुलीयकम् । पारिहायम् । इति विश्वः ।
 बालकः, पुं, (बाल एव । बाल + कर्त्तृ कन् ।)
 शिशुः । (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । ५३ ।
 “भूतानां मातृभिः सार्द्धं नासजानान्
 शान्ते ।”)
 गजः । हयवापधिः । हस्तिबालधिः । अश्वरी-
 यकम् । द्वीवरम् । वलयम् । इति मेदिनी ।
 व, १५० । केशः । इति विश्वः १० ।

वालाशौचं यथा,—

“अज्ञातदन्ता ये बाला ये च गर्भाहिनिःसृताः ।
न तेषामभिसंस्कारो न पिण्डं गोदकक्रिया ॥
यदि गर्भो विपद्येत स्रवते वापि योषितः ।
यावन्नासान् स्थितो गर्भस्तावद्दिनानि स्रवतकम् ॥
या नामकरणात् सद्य आ चूडान्तादहर्निशम् ।
या व्रतस्यातिरात्रेण तदूर्ध्वं दृष्टमिदं नैः ॥”

इति गारुडे १०६ अध्यायः ॥

बालकस्य रक्षा यथा,—

“आदाय कृष्णं संवस्ता यशोदापि ततो द्विज ! ।
गोपुच्छभ्रामणेनासु बालशेषमपाकरोत् ॥
गोपुरीषसुपादाय नन्दगोपोऽपि मल्लिके ।
हृत्पद्मं प्रददौ रचां कुञ्जद्विदुसुरोरयम् ॥

नन्द उवाच ।

रक्षतु त्वामशेषाणां भूतानां प्रभवो हरिः ।
यस्य नाभिसुदभूतपङ्कजाद्भवच्चगन् ॥
येन दंष्ट्राग्रविधृता धारयत्ववनी जगन् ।
वराहरूपधृक् देवः स त्वां रक्षतु केशवः ॥
नखाङ्कुरविनिर्मितवैरिवचःस्थलो विभुः ।
वृषिंहरूपो सर्वत्र स त्वां रक्षतु केशवः ॥
वामनो रक्षतु सदा भवन्तं यः क्षणाद्भूत ।
त्रिविक्रमः क्रमाक्रान्तत्रैलोक्यः स्फुरदायुधः ॥
शिरस्ते पातु गोविन्दः कण्ठं रक्षतु केशवः ।
गुह्यं वगदरं विष्णुर्जङ्घापादं वनाह्ननः ॥
सुखं वाङ्मयं प्रवाह्य च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
रक्षत्वया हृत्तेजस्यैव नारायणोऽययः ॥
शार्ङ्गखड्गगदाचक्रशङ्खनादहताः चयम् ।
गच्छन्तु प्रेतकुशाण्डा राक्षसा ये तवाहिताः ॥
त्वां पातु दिक्षु वैकुण्ठो विदिक्षु मधुसूदनः ।
क्ष्वीकेशोऽम्बरं भूमौ रक्षतु त्वां महीधरः ॥
एवं हतस्वखयनो नन्दगोपेन बालकः ।
श्रायितः शकटास्याधो बालपर्यङ्किताले ॥”

इति विष्णुपुराणे । ५ । ५ ॥

बालकप्रिया, स्त्री, (बालकानां प्रिया ।) इन्द्र-
वाचसी । कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

बालकमिः, पुं, (बालस्य केशस्य कमिः ।) केश-
कोटः । इति जटाधरः ॥

बालक्रीडनं, स्त्री, (बालस्य क्रीडनम् । क्रीड् +
नावे ल्युट् ।) बालखेला । यथा,—

“बालक्रीडनमिन्द्रशेखरधनुर्भङ्गावधि प्रकृता ॥

इत्यादि महानाटकम् ॥

बालक्रीडनकः, पुं, (बालानां क्रीडनकः क्रीडन-
त्रयम् । बालका हि कपर्दकेन क्रीडन्तीति प्रविष्टे-
रूपत्वात् ।) कपर्दकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बालखिल्यः, पुं, बालखिल्यसुनिः । यथा,—

“विधिना निर्मिता पूर्वं वैद्री परमपावनी ।

अभिवेश्यादिसुनयो बालखिल्यादयः स्थिताः ॥”

इति हृद्भद्रमायये पित्रकूटमाहात्म्ये १ सर्गः ॥

(बालखिल्यास्तु अङ्गुष्ठपरिमिताः यष्टिसहस्र-
संख्याकाः । यथा, मार्कण्डेये । ५२ । २४ ।

“कृतोश्च सन्ततिर्भाष्या वातखिल्यानस्रयत ।

यष्टिर्यानि सहस्राणि क्ष्वीयान्दरेतवाम् ॥”

अङ्गुष्ठपरिमितमुक्तमेतेषां नृपपरिमाणम् ।

यथा, महाभारते । १ । ३१ । ८—६ ।

“यथापङ्कजद्वीपौ द्वयान् अङ्गुष्ठोदरवर्णः ।

पलाशवृत्तिका मेकां सहितान् वहतः पथि ॥

क्रिश्यमानान् मन्दवलान् गोप्यदे संभ्रुतो दके ॥”

बालगर्भिणी, स्त्री, प्रथमगर्भवती गौः । तत्-
पर्यायः । प्रष्टौही २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७० ॥

पलीक्री ३ । इति जटाधरः ॥ बालगर्भ-
वती ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

बालगोपालः, पुं, (बालः शिशुर्नृत्तिधरो गोपालः ।)

श्रीकृष्णमूर्तिविशेषः । यथा,—

“तीरपयोनिधिवृत्तनिवासं

हास्यकटाक्षजवर्णिनिनादम् ।

श्यामलसुन्दरवृत्तविलापं

तं प्रथमामि च बालगोपालम् ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे गोपालाष्टकम् ॥

बालग्रहः, पुं, (बालानां बालकानां ग्रहः ।)

बालकहन्मृगहविशेषः । (यथा, मार्कण्डेये ।

६२ । २७ ।

“बालग्रहाभिभूतानां बालानां शान्ति-

कारकम् ॥”)

एतेषां विवरणम् । यथा,—

“बालग्रहा अनाचारात् पीडयन्ति शिशुं यतः ।

तस्मात्तदुपसर्गोभ्यो रक्षेद्बालं प्रयत्नतः ॥”

अथ बालग्रहाणां नामान्याह ।

“स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः स्कन्दापसार एव च ।

शकुनी रेवती चैव पूतना गन्धपूतना ॥

पूतना शीतपूर्वा च तथैव सुखमण्डिका ।

नवमी नैगमेयश्च प्रोक्ता बालग्रहा अमी ॥”

अथ ग्रहाणां सुतृपत्तिमाह ।

“नवस्कन्दादयः प्रोक्ता बालानां ये ग्रहा अमी ।

श्रीमन्नो दियवपुषो नारीपुरुषविग्रहाः ॥

एते स्कन्दस्य रक्षार्थं कृत्तिकोमाभिः सुलिभिः ।

दृष्टाः शरवणस्य रक्षितस्य स्वतेजसा ॥

स्कन्दः दृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा ।

विभर्ति चापरां वंशां कुमार इति संग्रहः ॥”

अयं हि कर्त्तिकेयादन्यः ।

“स्कन्दापसारवंशो यः सोऽग्निना तत्त्वमद्युतिः ।

स च स्कन्दसखो नान्ना विशाख इति चोच्यते ॥

यथाः स्त्रीविग्रहा ये ते नानारूपाः प्रकीर्त्तिताः ।

देवानां कृत्तिकानां ते भागा राजसतामसाः ॥

नैगमेयस्तु पार्वत्या दृष्टो ह्येषां ततो ग्रहः ।

कुमारस्य हि देवस्य गुह्यस्यात्मसमोऽस्ति वै ॥

ततो भगवति स्कन्दे सुरसेनापतौ हते ।

उपतस्युर्ग्रहा ह्येते दीप्तशक्तिधरं गुहम् ॥

ऊषुः प्राञ्जलयश्चैवं वृत्तिर्नो दीयतामिति ।

तेषामर्थं ततः स्कन्दः शिवं देवमघोदयत् ॥

ततो ग्रहांस्तानुवाच भगवान् भगनेन्द्रहृत् ।

तिर्यग्गोर्नि माशुषश्च देवश्च त्रितयं जगत् ॥

परस्पररोपकारेण वर्तते धार्यते तथा ।

देवा नरान् प्रीणयन्ति तिर्यग्गोर्नीक्ष्येव च ॥

यथाकालं प्रवृत्तास्तु उन्नवर्षादिमानिलैः ।

इत्यञ्जलिनाम् स्कारैर्जपहोमेस्तथैव च ॥

सम्यक्प्रयत्नैश्च नराः प्रीणयन्त्यपि देवताः ।

भागधेयं विभक्त्यैश्च श्रेयं किञ्चित् विद्यते ॥

तदुद्यमानं शुभां वृत्तिर्वालेभ्योऽपि भविष्यति ॥”

अथ बालग्रहाणां बालग्रहणकारणमाह ।

“कुलेषु येषु नेत्यन्ते देवाः पितर एव च ।

ब्राह्मणाः साधवो वापि गुरवोऽतिथयस्तथा ॥

निवृत्तश्रीचाचारेषु तथा कुतुसितवर्त्तिषु ।

निवृत्तभिन्नावल्लिषु भगवांस्त्यग्रहेषु च ॥

ग्रहेषु तेषु बालांस्तान् ग्रहा हिंसन्त्यशङ्कितः ।

तत्र वो विपुला वृत्तिः पूजा चैव भविष्यति ॥

एवं ग्रहाः समुत्पन्ना बालान् हिंसन्ति चाप्यथ ।

ग्रहोपहृष्टा बालाः स्युर्दुःखिकितुस्तमास्ततः ॥”

अथ सामान्यग्रहजुष्टानां बालानां लक्षणा-

न्याह ।

“क्षणादुद्विजते बालः क्षणात्तस्यति रोदिति ।

नखैर्दन्तैर्दारयति धात्रीमात्मानमेव च ॥

ऊर्ध्वं निरीचते दन्तान् खादेत् कूजति जृम्भते ।

भुवौ क्षिपति दन्तौष्ठः फेनं वमति वासहतु ॥

क्षामोऽति निशि जागर्ति शूलाङ्गो भिन्नविट-

खरः ।

मत्स्यशोणितगन्धश्च न चान्नाति यथा पुरा ॥

दुर्जलो मलिनाङ्गश्च नटसंज्ञोऽपि जायते ।

सामान्यग्रहजुष्टस्य लक्षणं समुदाहृतम् ॥”

अथ विशिष्टग्रहजुष्टानां लक्षणान्याह ।

“सक्ताङ्गः क्षतजस्रगन्धिकास्तनद्विट-

वक्रास्यो हतचरणैकपक्षनेत्रः ।

उद्विग्नः ससलिलचक्षुरत्यरोदी

स्कन्दात्तो भवति च गाढसृष्टिवन् ॥

निःसंज्ञो भवति पुनर्लभेत संज्ञां

संस्तव्यः कर्चरश्चैव कृत्यतीव ।

विग्नश्चैव हजति विनय जृम्भमाणः

फेनं वा हजति च तत्सखाभिजुष्टः ॥”

तत्सखाभिजुष्टः स्कन्दापसारजुष्टः ।

“सक्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धः

सासावग्रणपरिपीडितः समन्तात् ।

स्नोटेऽपि प्रचिततनुः सदाहपाकै-

र्विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्या ॥

रक्तास्यो हरितमजोऽतिपाण्डुदेहः

श्यावो वा सुखकरपाकयेदनात्तः ।

ग्रहातिथ्यधिततनुश्च कर्णनावं

रेवत्या भृशमभिपीडितः कुमारः ॥

सक्ताङ्गः सप्रति न वाचरे न रात्रौ

विदुभिन्नं विद्वन्ति काकुत्स्थान्गन्धः ।

दृष्ट्वात्तं हृषिततनुदहः कुमार-

स्तृष्णाशुर्भवति च पूतनाग्रहीतः ॥

यो दृष्टि स्तनमति न काचक्षिका-

च्छर्द्दोर्भिर्व्वरसहिताभिरर्द्रमागः ।

दुर्बलः सततमपि योऽखगन्धि-

स्तं द्रूयाद्भिवगध गन्धपूतनाशम् ॥

आक्रन्दन् परिचकितः सुवेपमानः

संशोभो भवति यथागन्धचक्षुः ।

नक्तान्नो भृशमतिशयते च यो वै
तं नृपद्विषयं श्रीनपूतनार्जम् ॥
नानाङ्गः सखधिरपाणिपादवक्त्रो
यज्ञाशी कलुषशिरादृष्टोदरो यः ।
न ह्येयः शिशुरथ रक्तमण्डिकार्कः
सोहिगो भवति च स्रजतुल्यगन्धिः ॥
यः केन वमति विगम्यते च मध्ये
सोहिगो विहसति बोद्धुमीक्षमाणः ।

कूलेषु प्रतप्तमघो वसासगन्धि-
निर्वन्धो भवति स नैगमेयजुष्टः ॥”

अथ सामान्यग्रहजुष्टानां चिकित्सामाह ।
सहासुष्टतिकोदीप्यज्ञापयन्तं ग्रहापहम् ।
सहा माघपर्णम् ।
“सप्तच्छदामयनिशाचन्दनेचातुलेपयेत् ।
सर्पत्वक् लघुनं न्यूनां सर्षपादिपल्लवाः ॥
विडानविडवालीममेघशङ्खी वचा मधु ।
धूपः शिशोर्वरप्रोद्यमशेषग्रहनाशनः ॥
वातशान्तीकृत्तमायि कार्याणि ग्रहशान्तये ।
वचा कुष्ठं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि च ॥
सारिवा सैन्धवश्चैव पिप्पली हृतमद्यमम् ।
सिद्धं हृतमिदं मेघं पिबेत् प्रातर्दिने दिने ॥
हृष्टसृतिः क्षिप्रमेघा कुमारो बुद्धिमान् भवेत् ।
न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च मातरः ॥
न भवन्ति क्षुमारानां पिबनामद्यमङ्गलम् ॥”

अद्यमङ्गलं हृतम् ॥
अथ विशिष्टग्रहजुष्टानां चिकित्सामाह ।
“सोमवल्लीमिन्द्रवृक्षं वन्द्यकं विषजं शमीम् ।
जगाद्व्यास सन्तानि ग्रथितानि विधारयेत् ॥”
तत्र स्कन्दग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
“स्कन्दग्रहोपलस्य कुमारस्य प्रशस्यते ।
वातप्रदमपचायां कायेन परिवेषनम् ॥
देवदारुणि रास्त्रायां मधुरेण गणेषु च ।
सिद्धं सर्पिष चक्षीरं पातुमस्तु प्रदापयेत् ॥
सर्षपाः सर्पनिर्माको वचा काकादनी हृतम् ।
उद्धाजादिगवाश्चापि रोमाण्युद्धूषणं भवेत् ॥”
काकादनीं स्वेतगुञ्जा ।
सोमवल्लीमिन्द्रवृक्षं वन्द्यकं विषजं शमीम् ।
जगाद्व्यास सन्तानि ग्रथितानि विधारयेत् ॥”
सोमवल्ली सोमलता । इन्द्रवृक्षं ककुभम् ।
जगादनी इन्द्रवारुणी ।

रक्तानि माल्यानि तथा पत्राणां
रक्तान्ध गन्धान् विविधांश्च भक्ष्यान् ।
हृत्य देवाय यतिं निवेद्य
सङ्क्रान्तं स्कन्दग्रहे निधाय ॥
रुग्ण चिरात् निशि चलरम्
कुण्यात् परं शान्तिवर्धनेवेष्ट ।
गायत्रिमुक्ताभिरपाद्विनि
प्रज्वालयेदाहुनिभिश्च धीमान् ।
रक्षासतः प्रज्वालमि वातानां पापनाशिनीम् ।
गृह्यन्तुनि कर्षया याभिरङ्गिरान्धितैः ।
सपमा नैलनादैव यशसां तपसां तथा ।
निधानं योऽयं देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु ।

ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विशुः ।
देवसेनारिपुहरः पातु त्वां भगवान् गुहः ॥
देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः ।
गङ्गोमाञ्जुकिकानाञ्च स ते शर्म प्रयच्छतु ॥
रक्तमाल्याम्बरधरो रक्तचन्दनभूषितः ।
रक्तदिव्यपुर्देवः पातु त्वां कौशखदगः ॥”
अथ स्कन्दापस्मारग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
“विल्वः शिरोघो गोलोमी सुरवादिद्य यो
गणः ।

परिषेकः प्रयोक्तव्यः स्कन्दापस्मारशान्तये ॥”
गोलोमी श्वेता दूष्या । सुरवादिगणो यथा,—
“सुरसा श्वेतसुरसा पाठा फल्ली फणिज्भक्तः ।
सौगन्धिकं भूसृणको राजिका श्वेतवल्गरी ॥
कटफलं खरपुष्पा च कासमर्द्धं च शलकी ।
विडङ्गमथ निर्गुण्डी दार्णिकार उडुम्बरः ॥
वला च काकमाची च तथा च विषमुष्टिका ।
कफक्रिमिहरः ख्यातः सुरवादिरयं गणः ॥”
सुरसा कण्ठतुलसी । श्वेतसुरसा श्वेततुलसी ।
फल्ली भागी । फणिज्भक्तः मखकः । सौग-
न्धिकं कङ्कारम् । भूसृणकः सुगन्धलणम् ।
खरपुष्पा वर्वरी । कासमर्द्धः कसौदी । विष-
मुष्टिका वकाइनि ॥ ५ ॥

“अथस्कन्धविषकञ्च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।”
ग्रहाद्यकमाह ।
“गोलाविमहिषान्धानां खरोद्यकरिणान्तथा ।
मृत्राद्यकमिति ख्यातं सर्वशास्त्रेषु समतम् ॥
क्षीरीवृक्षकषायेण काकोल्यादिगणेन च ।
विपक्त्यं हृतं यथाहातयं पयसा सह ॥
काकोल्यादिगणेन कल्मीकतेन तैलं पक्तयम् ।
काकोल्यादिगणो यथा,—

“काकोली क्षीरकाकोली जीवक्यभक्तया ।
अहिर्बृंहिष्ठा मेदा महामेदा गुडचिका ॥
सङ्गपर्णी माघपर्णी पद्मकं वंशरोचना ।
शङ्खी प्रपौखरीकच जीवन्ती मधुघटिका ।
द्राक्षा चेति गणो नात्रा काकोल्यादिर्दूरितः ।
स्तन्यकटुवृंहणी वृष्यः पित्तरक्तानिलापहः ।
उत्पादनं वचा हिङ्गुयुक्तमत्र प्रकीर्तितम् ॥
मधोलूकपुरीषाणि केशा हस्तिनखो हृतम् ।
रूपमस्य च रोमाणि योज्यान्मुद्धूषणे सदा ॥
अनन्तां कुकुटीं विस्वीं मर्कटीचापि धारयेत् ॥”
अनन्ता यवासा इति लोके । कुकुटी शास्त्रली ।
“पञ्चाग्यामानि मांसानि प्रसन्नं बधिरं पयः ।
सुप्तोदनं निवेद्याप स्कन्दापसारिणे वटे ॥”
वटे वटनखं वलिं निवेद्यैत्यन्वयः ।
तेन स्कन्दापस्मारिणा स्नानं कारयेदित्यन्वयः ।
“चतुष्पथे कारयेच्च स्नानं तेन ततः पठेत् ।
स्कन्दापस्मारमञ्जो यः स्कन्दस्य दयितः सदा ।
विश्रामः स शिशोरस्य शिवायान् सुभावनः ॥”
अथ शङ्खनीयग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
“शङ्खनीयग्रहजुष्टस्य कार्यं वैज्ञेन जानता ।
ऐतसाञ्चकपित्यानां कायेन परिषेधनम् ॥
होमेरमधुकोशोरवादियोत्पन्नपञ्चकैः ।

लोप्रप्रियद्रुमस्त्रिष्टागैरिकैः प्रदिष्टैश्चिह्नम् ।”
प्रदिष्टे लम्पेत् । रूपसिद्धिरार्यत्वात् ।
“स्कन्दग्रहोक्ता धृषाच क्षिता अत्र भवन्ति हि
स्कन्दापस्मारशमनं हृतमत्रापि पूजितम् ;
श्रुतावरीं नृगेर्वास्नागदन्तीनिदिग्धिकाः ।
लक्षणां महदेवाश्च वृहतीषापि धारयेत् ॥”
नृगेर्वास्नाः वट्टी इन्द्रवारुणी । नागदन्ती नाग
कुली इति लोके प्रसिद्धा ।
“तिलतण्डुलकं माल्यं हरितालं मनःशिरान् ।
वलिरेश निङ्गुक्षेण निवेद्यो नियतात्मना ॥
निन्दते च प्रयोक्तव्यं ज्ञानमस्य यथाविधि ।
श्वेतशिरीषगन्धोद्युक्तगुग्गुलुसर्षपैः ॥
सिद्धमभ्यञ्जने तैलं धारणं पूर्वमेव तु ।
शङ्खनीयग्रहशान्त्यर्थं प्रदेहं कारयेद्विहृतम् ।
कुण्याञ्च विविधां पूजां शङ्खन्याः कुसुमैः सुभैः ।
निङ्गुक्षोक्तेन विधिना स्तपयेत् ततः पठेत् ॥
अनरीचचरा देवी सन्धातुद्धारभूषिता ।
अधोमुखी रुच्यतुष्टा शङ्खनी ते प्रसीदतु ॥
दुर्दैर्घ्या महाकाया पिङ्गाक्षी भैरवस्वरा ।
लम्बोदरी शङ्खकर्णी शङ्खनी ते प्रसीदतु ॥”
अथ रेवतीग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
“अथग्रन्थान्शङ्खी च शारिवाच पुनर्नवा ।
सहा विदारी ह्येतासां कायेन परिषेधनम् ।
अथशङ्खी मेघाशङ्खी । सहा सेवतीपुष्पातिः ।
तैलमभ्यञ्जने कार्यं कुष्टे सर्वरसे तथा ।
पलङ्कायां नलटे तथा गौरकदम्बे ॥
सर्वरसः रालः पलङ्का गुग्गुलुः । नलटं
लामण्यकसुश्रीरवपीतच्छविः । गौरकदम्बः
छारिद्रकः । हरद्वया कदम्ब इति लोके ।
धवाश्चर्कराककुभशङ्खकीतिरुक्तेषु च ।
काकोल्यादौ गणेषु चापि सिद्धं सर्पिः पिबेद्विहृतम् ॥
अथकर्णः शार्ङ्ग इति लोके प्रसिद्धः ।
कुलत्याः शङ्खचूर्णं च प्रदेहः साखगन्धिकः ।
मधोलूकपुरीषाणि यान् यवफले हृतम् ॥
सन्धयोत्तमयोः कार्यमेतदुद्धूषणं शिशोः ।
यवफलो वंशाधुरः ।
शुक्लाः मुमनसो लाजाः पयःशाखोदनं दधि ।
वलिनिवेद्यो गोतीर्थे रेवत्ये प्रयत्नात्मना ॥
गोतीर्थे गोष्ठे ।
स्नानं घाचीकुमाराद्यां सङ्गमे कारयेद्विहृतम् ।
नानावज्रधरा देवी चित्रमालादुलेपना ।
चलतुङ्गुलनी ख्याता रेवती ते प्रसीदतु ।
उपासते यां सततं देव्यो विविधभूषणाः ।
लम्बा करालाविगता तथैव वट्टपुष्टिता ।
रेवती शुक्लनासा च तुभ्यं देव्यो प्रसीदतु ॥
अथ पूतनाग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
कपोतवत्तु श्योनाको वरुणः पारिमत्रकः ।
आस्कीता चैव योज्याः स्युर्वालाणां परिगणैः
कपोतवत्ता प्राप्ती इति लोके । पारिमत्रो
निम्बः । आस्कीता अपराजिता ।
नवा पयस्या गोमोनी हरितालं मनःशिरान् ।
कुष्ठं सर्वरसयुक्तं तैर्गर्ध कट्ट इत्येते ॥

नवा पयस्या नूतना चीरविदारी । गोपीभी
 श्वेतकूर्मा ।
 हिनं हनं तगाचीया संसिद्धं मधुकेऽपि च ।
 कुठनालीसखदिराः स्यन्दनोर्जुन एव च ॥
 पनसः ककुभयापि मञ्जानो पदरस्य च ।
 कुलुटासि हतचापि धूपनं सह सर्पपैः ॥
 स्यन्दनः स्यन्दन इत्येव नाम्ना प्रसिद्धः ।
 काकादनीं चित्रकानां विस्तीर्णं गुह्याच्च धारयेत् ।
 काकादनीं चेतुगुह्या । चित्रकानां वृद्धदिग्ग-
 यास्यौ ।
 ननुस्यौदनं वलिं दद्यात् कशरं पण्डितं तथा ।
 सरावचंगुटं कृत्वा तस्यै न्यूनं गृहे भिषक् ।
 उन्मृष्टाभिमिषक्तस्य शिशोः स्तनमिष्यते ॥
 कुठनालीसखदिरं चन्दनं स्यन्दनं तथा ।
 देपवार पचा दितुं कुष्ठं गिरिकदम्बकः ।
 एतां हरेरवचापि योष्या उद्धूपने सदा ॥
 गलिनाम्बरसंवीता मलिना रुच्यमृज्ज्वा ।
 न्यूनागाराभया देवी हारकं पातु पूतना ॥१॥
 अथ गन्धतूतनाग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
 तिक्तदुमायां पत्रेषु क्षातं कार्यं भिषेचने ।
 तिक्तदुमायाह ।
 निम्बः पटोलः चुन्दा च गुडूची वासकस्तथा ।
 विचर्मकुठलुत्तु ख्यातो गणोदयं प्रसूतिक्तकः ॥
 पिप्पलीं पिप्पलीमूलं दणो मधुरको मधु ।
 शालपर्णीहृदयौ च हतार्थं सममाहरेत् ॥
 सञ्जगत्सैः प्रदेहच गात्रे चाक्षौक्ष शीतलैः ॥
 सञ्जगत्सैः कुङ्कुमागुदकपूर्वकस्तूरीचन्दनैः ।
 अक्षौक्षस्तु शीतलैः चन्दनकूर्पूरैः न तु कलूरी-
 कुङ्कुमागुदभिक्षिपासुष्यत्वात् ।
 पुरीषं कौकुटं केशश्मन् सर्पभयन्तथा ।
 जीर्णैश्चाभीक्ष्णशो वासो धूपनायोपकल्पयेत् ॥
 कुकुटौ मर्कटौ विस्मीमन्ताश्चापि धारयेत् ।
 सांसमामं तथा पक्वं शोणितञ्च चतुष्यथे ।
 निवेशमन्तञ्च गृहे शिशोः स्तनमिष्यते ॥
 कराका पिङ्गला सुष्ठा कषायाम्बरसंयुता ।
 देवी वाचमिदं प्रीता रक्ष त्वं गन्धपूतने ॥२॥
 अथ शीततूतनाग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
 गोमूत्रं वनस्पतञ्च सुक्ष्माक्षामरदार च ।
 कुङ्कुमः सञ्जगत्सैः तैलार्धमवधारयेत् ॥
 सञ्जगत्सैः चन्दनादीन् ।
 रोहिणीनिबन्धदिरपलाशककुम्भत्वचः ।
 निःपाय तस्मिन् कार्यं सञ्जीरे विपचेद् दृतम् ॥
 एषोलूकपुरीषाणि वस्त्रिगन्वा मक्षित्वचम् ।
 निम्बपत्रापि च तथा धूपनार्थं समाहरेत् ॥
 धारयेदपि गुह्याच्च वलां काकादनीं तथा ।
 नद्यां सुहृद्नेत्रापि तर्पयेच्छीतपूतनाम् ॥
 चलाशयान्ते बालस्य स्तनस्योपदिश्यते ।
 जलाशयान्ते चलाशयतीरे ।
 देसे देयस्योपहारो वायुणी रुधिरं तथा ॥
 सुहृद्नाशिनो देवौ सुराशीणितपायिनौ ।
 चलाशयरता निवन् पातु त्वां शीतपूतना ॥३॥
 अथ सुखमस्तिकाग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।

पणित्यं विलतकारीवासागन्धर्वहस्तकाः ।
 कुवेराक्षौ च योष्याः स्युर्वालानां परिषेचने ॥
 तकारी गणियारि इति लोके । गन्धर्वहस्तकः
 श्वेत एरुडः । कुवेराक्षौ पादुरि इति लोके ।
 खरसैर्भृङ्गद्वयाणां तदैव हयगन्ध्या ।
 तैलं वचाश्च संयोज्य पचेदभ्यङ्गनं शिशोः ॥
 भृङ्गद्वयः भगरा इति लोके ।
 वचा सर्जरसं कुष्ठं सर्पिचोद्धूपने दृतम् ॥
 वर्णकं चूर्णकं माल्यमङ्गनं पारदं तथा ।
 मनःशिलास्योपहरेत् गोष्ठमधौ वलिन्ततः ।
 पायसं सपुरोडाशं तद्वत्पदसुपाहरेत् ।
 मन्तपूताभिरङ्गिञ्च तत्रैव स्तनं दृतम् ॥
 जलाभिमन्त्रणमन्तमाह ।
 जलद्रुता कामवती सुभगा कामरूपिणी ।
 गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वां सुखमस्तिका ॥४॥
 अथ नैगमेयग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
 विस्वामित्रपूतीकैः कार्यं स्यात् परिषेचनम् ।
 पूतीकः घोराकरञ्ज इति लोके प्रसिद्धः ।
 प्रियङ्गुशरलानन्ताशतपुष्याकुटम्रटैः ।
 पचेत्तैलं सगोमूत्रं दधिमस्त्वक्काञ्जिकैः ॥
 कुटम्रटं वितुमकनाखो वृचविशेषस्य त्वक् ।
 गुडतञ्जी इति लोके प्रसिद्धा । सुताक्षतिः
 श्लोनाको वा ।
 वचां वयस्यां जटिलां गोलोमीं चापि धारयेत् ।
 वयस्या व्यामलकी गुडूची वा ।
 उन्सादनं दित्वाञ्च स्कन्दापसारनाशनम् ॥
 मर्कटोलूकग्रभाणां पुरीषाणि पिष्टगृहे ।
 धूमः सुमज्जे कार्यो बालस्य दितमिच्छता ॥
 पिष्टगृहे नैगमेयगृहे ।
 तिलतण्डुलकं साल्यं भस्त्राञ्च विविधानपि ।
 कौमारपिष्टमेषाञ्च तत्त्वस्थे निवेदयेत् ॥
 मेषाय नैगमेयगृहाय ।
 अथस्नात् चीरवृक्षस्य जपनक्षोपदिश्यते ॥
 अगाननखलाचिभूः कामरूपी महायशः ।
 बालं पालयिता देवो नैगमेयोऽभिरुदतु ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (तथास्य लक्षणान्तरं चिकित्सितञ्च यथा,—
 “वलिशान्तीष्टकर्मणि कार्याणि गृहशान्तये ।
 मन्त्रचार्यं प्रयोक्तव्यस्तत्रादौ सञ्जगामिकः ॥
 ॐ नमो भगवते गण्डाय चाम्बकाय सदास्तर
 स्तुत स्तुत खाद्या । ॐ कं खं टं पं शं वैतत्याय
 नमः । ॐ ह्रीं हुं चं ।
 बालदेहप्रमाथेन पुष्यमालानु सर्वतः ।
 प्रगृह्य सुच्छिकाभक्तवलिर्देवस्तु शान्तिकः ।
 ॐ कारौ सुवर्णपत्री बालकं रक्ष रक्ष खाद्याः
 ॐ नारायणाय नमः ॥”
 “प्रथमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति गन्दा
 नाम माहका तथा गृहीतमात्रस्य प्रथमं भवति
 ज्वरः । चक्षुरस्मीलयति गात्रमुदेजयति न
 श्रुते क्रन्दति स्नानं न गृह्णाति । आतृकारश्च
 भवति । वलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते
 शुभम् । नद्युभयतटदृष्टिकां गृहीत्वा पुत्त-

लिकां कृत्वा शुक्रौदनः सुकृपुष्यं समध्वजाः
 समप्रदीपाः समस्त्रस्तिकाः समवटकाः । सम-
 सङ्कुलिकाः चक्षुद्विका गन्धताम्बूलं मत्स्यमांसं
 सुरामयभक्तञ्च पूर्वस्यान्दिशि चतुष्यथे मध्य द्वे
 बलिर्दातव्यः अश्वत्थपत्रं जलकुम्भे निक्षिप्य
 श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । रसोनसिद्धार्धक
 मेघद्वङ्गनिम्बपत्रशिवनिर्माल्यैर्बालकं धूपयेत् ।
 ॐ नमो नारायणाय अमुकस्य आधिं हन
 हन सुख सुख खाद्या एवं दिगन्त्रयं बलिं
 दत्त्वा चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणं भोजयेत् । ततः
 सम्पद्यते शुभम् ॥
 द्वितीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति सुगन्दा-
 नाम माहका । तथा गृहीतमात्रस्य प्रथमं
 भवति ज्वरः । चक्षुरस्मीलयति गात्रमुदेजयति
 न श्रुते क्रन्दति स्नानं न गृह्णाति आतृकारश्च
 भवति ।
 वलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।
 तण्डुलं हस्तपृष्ठेकं गृहीत्वा दधिगुडदृतमिश्रितं
 शरावैकं गन्धताम्बूलं पीतपुष्यं पीतसम-
 ध्वजाः । चत्वारः प्रदीपाः दशस्त्रस्तिकाः
 मत्स्यमांससुरास्त्रिचूर्णञ्च पश्चिमस्यान्दिशि
 चतुष्यथे बलिर्दातव्यः । दिनानि त्रीणि त्रिसन्ध्यं
 ततः श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । शिवनिर्माल्य-
 सिद्धार्थमाञ्जारोम उशीरवालकद्वैतधूपं
 दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय अमुकस्य आधिं
 हन हन सुख सुख ह्रीं पद खाद्या । चतुर्थे
 दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ।
 तृतीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति पूतनागाम-
 माहका तथा गृहीतमात्रस्य प्रथमं भवति
 ज्वरः । गात्रमुदेजयति स्नानं न गृह्णाति
 सुखं वभ्राति क्रन्दति ज्वरं निरीक्षते ।
 वलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।
 नद्युभयतटदृष्टिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां कृत्वा
 रक्तचन्दनं गन्धताम्बूलं रक्तसमध्वजाः । सम-
 प्रदीपाः समस्त्रस्तिकाः । पश्चिमावसुरामयभक्तं
 दक्षिणस्यान्दिशि अपराह्णे चतुष्यथे बलि-
 र्दातव्यः । श्रान्तिर्निर्माल्यगुग्गुलुसर्पपनिम्बपत्रमेघ
 द्वङ्गैर्दिगन्त्रयं धूपयेत् । ॐ नमो नारायणाय
 अमुकस्य आधिं हन हन सुख सुख खाद्या ।
 चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्प-
 द्यते शुभम् ॥
 चतुर्थे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति सुख-
 सुष्टिकानाम माहका तथा गृहीतमात्रस्य
 प्रथमं भवति ज्वरः । शीर्षां गामयति चक्षुर-
 स्मीलयति स्नानं न गृह्णाति रोदिति स्त्रपिति
 सुखं वभ्राति वलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते
 शुभम् । नद्युभयतटदृष्टिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां
 कृत्वा उत्पलपुष्यं गन्धं ताम्बूलं दशध्वजाः
 दीपाचत्वारः । त्रयोदश स्त्रस्तिकाः मत्स्य-
 मांससुरामयभक्तञ्च उत्तरस्यां दिशि अपराह्णे
 बलिर्देयः चतुष्यथे । ॐ नमो नारायणाय अमु-
 कस्य आधिं हन हन मय मय खाद्या । चतुर्थे

दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ।

पञ्चमे दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति दण्डपूत नाम मातृका । तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति च्वरः । गात्रमुद्देजयति क्षन्तं न गृह्णाति सुष्टिं वध्नाति । वलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । कुम्भकारचक्रस्य नृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां विधाय गन्धताम्बूलं शुक्लपुष्पं शुक्लोदनं पञ्च ध्वजाः पञ्च प्रदीपाः पञ्च वटकाः शेषान्यां दिशि वलिदांतयः । श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । शिवनिर्मात्यसर्पनिर्माक गुग्गुलु निम्बपत्रवालकवृत्तेर्धूपं दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय असुकस्य बाधिं चूर्णय चूर्णय हन हन खाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ यष्टे दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति शङ्कुनिकानाम मातृका तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति च्वरः । गात्रमेदं दर्शयति दिवारात्रावुत्थानं भवति । ऊर्ध्वं निरीक्षते । वलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । पिष्टकेन पुत्तलिकां कृत्वा शुक्लपीतलपुष्पगन्धताम्बूलानि दश दीपाः । दश पीतध्वजाः दश खस्तिकाः दश वटकाः । चौरजन्तुदिकाः । मत्स्यमांससुरा चाग्नेयान्दिशि निष्क्रान्ते मध्याह्ने वलिदांतयः । श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । शिवनिर्मात्यरखोन-गुग्गुलुसर्पनिर्माकनिम्बपत्रवृत्तेर्धूपं दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय असुकस्य बाधिं चूर्णय चूर्णय हन हन खाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥

मन्त्रे दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति शुक्लरेवती नाम मातृका । तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति च्वरः । गात्रमुद्देजयति सुष्टिं वध्नाति रोदिति । वलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । रक्तशुक्लपुष्पं गन्धताम्बूलरक्तोदनं क्षराज्योदश खस्तिकाः त्रयोदश सङ्कुलिका जम्बुटिका मत्स्यमांससुराः त्रयोदश ध्वजाः पञ्च प्रदीपाः । पश्चिमस्यान्दिशि ग्रामनिष्क्रान्तेऽपराग्ने वृक्षमाश्रित्य वलिदांतयः । श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । गुग्गुलुमेघशङ्खसर्पपोशीर बालकवृत्तेर्धूपं दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय दीपनेजसे हन हन सुख सुख खाहा ॥ चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ।

अष्टमे दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति अर्थका नाम मातृका तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति च्वरः । अष्टगन्धः पूतिगन्धस्य जायते । आहारं न गृह्णाति गात्रमुद्देजयति । वलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि ततः सम्पद्यते शुभम् । रक्तपीतध्वजाः चन्दनं पीतपुष्पं गन्धताम्बूलः पर्पटिका मत्स्यमांससुराः जम्बुटिकाः प्रत्यूषे वलिन्दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय त्रैलोक्यविभवगाय चतुर्दिशामोक्षगाय बाधिं हन हन सुख सुख ज्वल ज्वल दह दह ॐ ह्रीं फट् खाहा । चतुर्थे

दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ।

नवमे दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति रूतिका नाम मातृका । तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति च्वरः । गिह्यं कर्हयति गात्रमेदं दर्शयति सुष्टिं वध्नाति । निद्रातितरा स्याद्वलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । नद्युभयनटनृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां निर्माय शुक्लवस्त्रेण वेष्टयेत् । शुक्लपुष्पं शुक्लोदनं गन्धताम्बूलं शुक्लाः त्रयोदश ध्वजाः त्रयोदश प्रदीपाः त्रयोदश खस्तिकाः त्रयोदश मत्स्यमांससुराः । उत्तरदिशिभागे ग्रामनिष्क्रान्ते वलिं दापयेत् । श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । गुग्गुलुनिम्बपत्रगोधूमगोशङ्ख-श्वेतसर्पपट्टेर्धूपं दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय चतुर्भुजाय हन हन सुख सुख खाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् । दशमे दिवसे मासे वर्षे वा यदि यज्ञाति निर्जिता नाम मातृका । तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति च्वरः । गात्रमुद्देजयति आत्कारं करोति पुरीषन्द्वयं बहु भवेत् । वलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । पारावारस्य नृत्तिकाया पुत्तलिकां कृत्वा रक्तचन्दनगन्धताम्बूलादिभिर्धूपयित्वा पञ्च वर्णाः पञ्च ध्वजाः पञ्च प्रदीपाः पञ्च खस्तिकाः पञ्च पुत्तलिका मत्स्यमांससुराः वायव्यान्दिशि वलिन्दद्यात् । काकविद्यागोमांसगोशङ्खरखोनमाष्कारोम-निम्बपत्रवृत्तेर्धूपयेत् । ॐ नमो नारायणाय चूर्णितहस्ताय हन हन सुख सुख खाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥

एकादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदा यज्ञाति पिणिपिच्छिका नाम मातृका । तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति च्वरः । आहारं न गृह्णाति । ऊर्ध्वदृष्टिर्भवति गात्रभङ्गश्च भवति आत्कारश्च भवति । वलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । पिष्टकेन पुत्तलिकां कृत्वा रक्तचन्दनरक्तं तस्या मुखं दुग्धेन सिञ्चेत् पीतपुष्पं गन्धताम्बूलं अष्ट प्रदीपा अष्टौ वटका अष्टौ सङ्कुलिका अष्टौ पुरिका मत्स्यमांससुराः पूर्वस्यान्दिशि वलिदांतयः । श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । शिवनिर्मात्य गुग्गुलु गोशङ्खसर्पनिर्माकवृत्तेर्धूपयेत् । ॐ नमो नारायणाय सुख सुख खाहा । चतुर्थे दिवसे विप्रान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥

द्वादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदा यज्ञाति कासुका नाम मातृका । तया गृहीतमात्रेण यदा जायते च्वरः । दृष्टित्वा बहति अङ्गुल्या-सर्जयति क्रामति निःश्वसति । सुहृमुद्-कर्हयति । आहारं न करोति । वलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । चौरैश्च पुत्तलिकां कृत्वा शुक्लपुष्पं गन्धताम्बूलं शुक्लाः अष्ट ध्वजाः । अष्ट सङ्कुलिकाः । अष्ट प्रदीपाः ।

करस्थेन दधिभक्त्येन सर्वकर्मवलिं दद्यात् श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । श्वेतसर्पपुष्पगुग्गुलुशिव-निर्मात्यवृत्तेर्धूपयेत् । ॐ नमो नारायणाय बाधिं सुख सुख हन हन खाहा । चतुर्थे दिवसे विप्रान् भोजयेत् । ततः सम्पद्यते शुभम् ।

इति रावणकृतं बालतन्त्रं समाप्तम् ।

इति वैद्यकचक्रपाणिशंखे बालरोगाधिकारे । बालचर्यः, पुं, (बालस्य बालकस्यैव चर्या यस्य ।) कार्तिकेयः । इति त्रिकाण्डशेषः । बालकस्य चरित्रे, स्त्री ॥

बालतन्त्रः, पुं, (बालानि नवोद्भूतपञ्चानि तन्त्रा- इव यस्य ।) खदिरवृक्षः । इत्यमरः । १२।१४।१६ । (गुणादयोऽस्य खदिरवृक्षे ज्ञातयाः ।) बालकपुत्रश्च ॥

बालतन्त्रं, स्त्री, (बालाय बालकरक्षार्थं तन्त्रमुपायः श्राव्यं वा ।) गर्भिणीचर्या । तत्पर्यायः । कुमारभृत्या २ गर्भिण्यवेक्षणम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य विवरणं सुश्रुते छत्र-स्थाने १ अध्याये । यथा, “श्रव्यं शालादं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगद-तन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति ॥” कौमारभृत्यस्य वा बालतन्त्रस्य लक्षणमाह तत्रैव । “कौमार-भृत्यं नाम कुमारभवनधात्रीचौरदोषवशीध-नाथं दुष्टक्षत्रग्रहसमुत्थानाश्च बाधोनासुप-ग्रमनार्थम् ॥” बालतन्त्राणि कानि तान्याह तत्रैव ३ अध्याये ।

“नवग्रहाकृतिज्ञानं कन्दस्य च निवेद्यनम् । अपस्वारशङ्कुचोश्च रेवत्याश्च पुनः पृथक् ॥ पूतनायास्तथान्धाया मण्डिका शीतपूतना । नैगमेयचिकित्सा च मद्योत्पत्तिः स्योनिजा । कौमारतन्त्रमित्येतत् शारीरेषु प्रकीर्तितम् ॥” एतेषां विवरणं बालतन्त्रशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

बालवृक्षः, स्त्री, (बालं नवजातं वृक्षम् ।) नववृक्षम् । तत्पर्यायः । शृण्वम् २ । इत्यमरः । १२।१४।१६ । (यथा, रघौ २।२६ श्लोकटीकायां मणिगपः । गङ्गायाः प्रपातस्तस्मान्नो समीपे विस्फुराणि जातानि शृण्याणि बालवृक्षानि यस्मिन् तत् ॥”) बालदलकः, पुं, (बालानि दलानीप दलानि यस्य । यदा बाल इव चुद्रं दलं यस्य । ततः तर्पि कन् ।) । खदिरवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

बालधिः, पुं, (बालाः केशाः धीयन्तेऽत्र । बाल + धा + क्ति ।) केशयुक्तलाङ्गलम् । इत्यमरः । १२।५० ॥ (यथा, किराते । १२ । ४७ ।

“चमरीगतैः शिववलस्य यलवति भयेऽप्युपस्थिते । दंशविततिषु विप्रक्षप्यु-प्रियबालबालाधिभिराददे धृतिः ॥”) बालपत्रः, पुं, (बाल इव चुद्रं पत्रं यस्य ।) खदिर-वृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः । यथाच । इति राजनिर्घण्टः । (बालं पत्रमिति विग्रहे ।) स्त्री । नूतनपर्यम् । (यथास्य पर्यायः ॥

“वदिरो रक्तसारथ गायत्री दन्तधावनः ।
कण्टको बालपत्रश्च बहुशूलश्च यज्ञियः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
बालपत्रकः, पुं, (बालपत्र एव । स्वार्थे कन् ।)
खदिरवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
बालपाश्या, स्त्री, (बालपाशे केशसमूहे साधुः
तत्र साधुरिति यत् ।) सीमन्तिकास्थितस्त्र्यादि-
रचितपट्टिका । ध्वंती इति भाषा । तत्-
पर्यायः । परितण्या २ । इत्यमरः । २।१।१०९॥
बालपाशस्थितमण्यः । इति तट्टीकायां तर्क-
वागीशः ॥
बालपुष्पिका, स्त्री, (बालानि चुद्राणि पुष्पाणि
यस्याः । ततः स्वार्थे कन् कापि अत इत्वम् ।)
युधिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विहतिरस्या
युधिकाशब्दे निर्दिष्टा ।)
बालपुष्पी, स्त्री, (बालानि चुद्राणि पुष्पाणि यस्याः
सा ।) युधिका । इति जटाधरः ॥
बालभद्रकः, पुं, (बालेभ्यो भद्र इव । ततः स्वार्थे
कन् ।) विषमेदः । तत्पर्यायः । शाम्भवः २ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
बालभैषज्यं, स्त्री, (बालं भैषज्यम् । यदा, बालस्य
शिशोभयष्यम् ।) रसाञ्जनम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ बालकस्यौषधश्च । (तदयथा,—
“भैषज्यं पूर्वसृष्टिं नराणां यन्मुरादिषु ।
कार्यन्तदेव बालानां मात्रा तस्य कनीयसी ॥”
इति वैद्यकप्रकाशसंग्रहे बालरोगाधिकारे ।)
बालभोग्यः, पुं, (बालानां भोग्यः ।) चणकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ बालकमन्त्रणीये, त्रि ॥
बालभुजिका, स्त्री, (बाला चुद्रा भुजिका इन्द्रः ।)
चुद्रभुजिका । छिद्रका इन्द्र इति भाषा ।
तत्पर्यायः । गिरिका २ । इत्यमरः । २।५।१२०॥
चिह्नः ३ वैष्णवकुलः ४ चिह्नः ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥
बालयज्ञोपवीतकं, स्त्री, (बालं यज्ञोपवीतम् । ततः
स्वार्थे कन् ।) उपवीतिविशेषः । तत्पर्यायः ।
उरखटः २ पञ्चवटः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बालराजं, स्त्री, (बालः स्वर्गोऽपि राजते इति ।
राज + प्रचायच् ।) वैद्व्यम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ बालकश्रेष्ठे, पुं ॥
बालरोगः, पुं, (बालस्य रोगः ।) बालकस्य
आधिः । तस्य निदानं लक्षणानि चाह ।
“घात्रास्तु गुरुभिर्भोज्यैर्विधमेदोयैस्तथा ।
दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः कान्यं प्रदूयति ॥
मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयः स्त्रियाः ।
दूषयन्ति मयस्तेन जायन्ते आधयः शिशोः ॥५॥
वातदुष्टं शिशुः कान्यं पिवन् वातगदातुरः ।
शामखरः क्षुधाङ्गः स्याद्बहुविष्णुवमारुतः ॥
खिन्नी भिन्नमनो बालः कामलापितरोगवान् ।
द्रव्यालुरूपसंक्रान्तः पित्तदुष्टं पयः पिवन् ॥
श्लेष्मदुष्टं पिवन् क्षीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान् ।
निद्रादौ तो जडः शून्यवक्त्राश्चर्यहः शिशुः ॥
ज्वराद्या आधयः सर्वे वक्ष्यन्ति महतानु ये ।

बालानामपि ते तद्ब्रह्मोदया भिषगुत्तमैः ॥
बालानामेव ये रोगा भवन्ति महतां न च ।
तालुकण्टकसुखास्तानवधारय यत्नतः ॥”
तत्रादौ तालुकण्टकमाह ।
“तालुमांसं कफः कुष्ठः क्रूरते तालुकण्टकम् ।
तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ॥
तालुपातात् स्नानेऽथः छच्छात् पानं श्लेष्म-
द्रवम् ।
लङ्घनिकण्ठास्यरुजा ग्रीवातुर्द्वरता वमिः ॥”
पानं क्षान्त्यः । श्लेष्मद्रवं द्रवरूपम् ॥
अथ महापद्ममाह ।
“विसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनः शीर्षवस्तिजः ।
पद्मवर्णं मृष्टापद्मरोगो दोषत्रयोद्भवः ।
श्लेष्माभ्यां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत् ॥”
पद्मवर्णः लोहितवर्णः तत्र शीर्षजो विसर्पः
श्लेष्माभ्यां हृदयं याति हृदयात् गुदं व्रजेत् ।
एवं वस्तिजो गुदं याति । गुदतो हृदयं हृदया-
च्छिरो याति इति बोद्धव्यम् ॥
अथ कुङ्कुणकमाह ।
‘कुङ्कुणकः क्षीरदोषात् शिश्नूनामेव वर्त्मनि ।
जायते तेन तमेवं कण्ठुरं प्रसवेप्सुहुः ॥
शिशुः कुण्याललाटाक्षिज्जटानासप्रवर्धनम् ।
शक्तो नाकं प्रभां द्रष्टुं न वल्लोम्बीलनक्षमः ॥’
कुङ्कुणकः कोयुया इति लोके ख्यातः ॥ * ॥
अथ तुण्डिगुदपाकमाह ।
‘वातेनाघ्नापिता नाभिः स्रुजा तुण्डिरुच्यते ।
बालस्य गुदपाकाख्यो आधिः पित्तेन जायते ॥’
अथाहिपूतनं आह ।
‘श्लेष्मन्त्रसमायुक्तोऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् ।
स्त्रिमे वा स्नाप्यमानस्य कण्ठु रक्तकफोद्भवा ॥
कण्ठयनाक्षतः क्षिप्रं स्फोटः सावच्च जायते ।
एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ॥
स्त्रिमे स्वेदिते ॥ * ॥ अथाजगलीमाह ।
क्षिप्रं सवर्णा यधिता निरुजा सृजवन्निभा ।
कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगलिका ॥’
यधिता गुम्फितेव । सृजवन्निभा । सृजालतिः ॥
अथ पारगर्भिकमाह ।
‘मातुः कुमारो गर्भिण्याः क्षान्त्यं प्रायः पिवन्नपि ।
कासाभिसादवमथुतन्त्राकाश्यांरुचिभ्रमैः ॥
गुण्यते कोष्ठदृष्ट्या च तमाहुः पारिगर्भिकम् ।
रोगं परिमवाख्यश्च तत्र युक्षीत दीपनम् ॥’
पिवन्नपीत्यपिशब्दादपिवन्नपि पारिगर्भिकः ।
अक्षीही इति लोके ।
परिमवाखं परिमवेति नामान्तरम् ॥ * ॥
अथ हन्तोद्भेदकान् रोगानाह ।
‘हन्तमेदः शिशोः सर्वरोगाणां कारणं स्मृतम् ।
विशेषाच्चरुविड्भेदकाश्चर्द्धिशिरोरुजम् ॥
अभिम्यन्दस्य पोषक्या विसर्पस्य च जायते ॥’
कारणमित्यन्वयः । पोषक्याः वर्त्मरोगविशेषस्य ॥
अथ बालरोगाणां चिकित्सा ।
‘भैषज्यं पूर्वसृष्टिं महतां यन्मुरादिषु ।
वदेय कार्यं बालानां किञ्च दाहादिकं विना ॥’

दाहादिकं विना अग्निदाहादिचारवमनविरे-
चनशिरायाधादिकं विना । महाकण्टे चोत्पन्ने
वमनविरेकाद्यं दद्यात् । यत व्याघ्रं सुश्रुतः ।
विरेकवस्तिवमनादृते कुण्याच्च नात्ययादिति ।
अत्ययात् विनाशकरकथात् श्रुते विना ॥
‘त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या आधयश्च ते ।
अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा तस्य कनीयसी ॥’
अस्य बालस्य । कनीयसीमात्रामाह विन्वा-
मित्रः ।
‘विड्ङ्गफलमात्रान् जातमात्रस्य भैषजम् ।
अनेनैव प्रमाणेन मासि मासि प्रवर्धयेत् ॥’
विड्ङ्गपरिमितं भैषजं चूर्णीकृत्य किंवा कल्की-
कृत्याथवावेष्ट्रीकृत्य दद्यादित्यर्थः । तन्तान्तरे
त्वन्वयाभिहितम् ।
‘प्रथमे मासि बालाय देया भैषजरक्तिका ।
अवलेष्टा तु कर्त्तव्या मधुक्षीरवितामृतैः ॥
एकैकां वर्धयेत्तावद्यावत् संवत्सरो भवेत् ।
तदूर्ध्वं माषवृद्धिः स्याद्यावत् षोडशवत्सराः ॥’
एकैकां रक्तिकाम् तदूर्ध्वं वर्षोपरि माषवृद्धिः
प्रतिवर्षं पञ्चगुञ्जात्मकस्य माषस्य वृद्धिर्भवति ।
गुञ्जाः पञ्चादमाषक इत्यमरसिंहः ॥
‘ततः स्थिरा भवेत्तावद्यावद्वर्षाणि सप्ततिः ।
ततो बालकवम्मात्रा ह्रासनीया शनैः शनैः ॥’
ततः षोडशवत्सरोपरि ।
‘चूर्णकल्कावलेष्टानामियं मात्रा प्रकीर्तिता ।
कषायस्य पुनः खेव विज्ञातया चतुर्गुणा ॥
क्षीरपस्य शिशोर्द्वयमौषधं क्षीरसर्पिषा ।
घात्रास्तु केवलं देयं न क्षीरेणापि सर्पिषा ॥’
क्षीरामादस्य पूर्ववत् क्षीरसर्पिषा । प्रकारा-
न्तरेणौषधपानमाह सुश्रुतः ।
‘येषां गदानां ये योगाः प्रवक्ष्यन्ते गदङ्गराः ।
तेषु तत्कल्कसंलिप्तौ पाययेत् शिशुं क्षनौ ॥’
अवचनानां बालानामभ्यन्तरयाधिज्ञानोपाय-
माह ।
‘अङ्गप्रत्यङ्गदेशे तु रुजा यत्रास्य जायते ।
सुहुम्भुः सृष्टिः तं सृष्ट्यमानेन रोदिति ॥
निमीलिताक्षो मूर्धस्य रोगो नो धारयेच्छिरः ।
वस्तिस्थे मूत्रसङ्घातोऽपि चूडाच्छिपि गच्छति ॥
विषमूत्रसङ्घवैकल्याच्छर्द्धाग्राणान्मज्जुजनैः ।
कोष्ठे आधीन् विज्ञानीयात् सर्वत्रस्यांश्च
रोदनैः ॥’
अत्रादौ ज्वरस्य चिकित्सामाह ।
‘सर्वं निर्वान्यते बाधे क्षान्त्यं नैव निर्वान्यते ।
मात्रया लक्ष्येद्वाचोऽपि शिशोरेतद्विलक्षणम् ॥’
मात्रया लक्ष्येत् लघु भोजयेत् ।
‘भद्रसुन्ताभयानिस्वपटोलमधुकैः क्षतः ।
कायः कोणः शिशोरेष निःशेषज्वरनाशनः ॥’
भद्रसुन्तादिकायः सर्वज्वरेश्च ॥ * ॥
‘घनकृष्णाक्षणाश्चर्द्धीचूर्णं चोद्रेण संयुतम् ।
शिशोर्ज्वरातिसारत्रं काचं श्वासं वमिं घरेत् ॥’
अरुणा अतिविषा । अतुर्भद्रिका च्वराति-
सारेश्च ॥

‘विस्मयं पुण्यादि च धातकीनां
जलं खलोत्रं गजपिप्पली च ।
काथावलेष्टौ मधुना विमिश्रौ
वालेनृ योऽवावतिसारितेषु ॥’
जलं बाला । विस्मयदिग्धावावलेष्टौ । अतीसारेषु ॥
‘समझाघातकीलोत्रसारिवाभिः स्तनं जलम् ।
दुर्द्धरेऽपि शिशोर्द्वयमतीसारं समाचिकम् ॥’
समझा लज्जालुसलम् । समझादिकाधो दुर्द्ध-
रेऽतीसारं ॥ * ॥
‘विडङ्गान्धजमोदा च पिप्पलीतण्डुलानि च ।
यथामालीढा पूर्णानि सुखं तमेन वारिणा ।
आमे प्रवृत्तेऽतीसारं कुमारं पायवेदभिषक् ॥’
विडङ्गादिचूर्णमतीसारं ॥ * ॥
‘मोचरचः समझा च धातकी पञ्चकेशरम् ।
पिष्टैरेतैर्यवागुः स्यादन्तातीसारनाशिनौ ॥’
मोचरसलज्जालुसलधावेदुलकमलकेशरसमुदि-
ततोला १ तण्डुलकीखुदीतोला १ जलतोला
११ सर्वमेकीकृत्य यवागुः साधनीया । मोच-
रचादियवागु रक्तातिसारं ॥ * ॥
‘नागरातिविषासुताबालकेन्द्रयवेः श्वतम् ।
कुमारं पाययेत् प्रानः सर्वातीसारनाशनम् ॥’
नागरादिक्वापः सर्वातीसारं ॥ * ॥
‘लाजाद्यष्टिमधुका शर्करा चौद्रमेव च ।
तण्डुलोदकयोगेन चिपं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥’
लाजादिचूर्णं प्रवाहिकायाम् ॥ * ॥
‘रबनी सरलो शरद्वहती गजपिप्पली ।
शङ्खिपर्णी शतार्का च लीढं माचिकसर्पिषा ॥
दीपनं ग्रहणी हन्ति मातानासिकामलाम् ।
ज्वरातीसारपाण्डुरं बालानां रज्ज्वरोगशुभं ॥’
रजन्वादिचूर्णं ग्रहण्यादौ ॥ * ॥
‘पौष्करातिविषाङ्ग्रीमागधीधन्वयासकैः ।
हृतं चूर्णं सक्षौद्रं शिशूनां पञ्चकासजितं ॥’
पौष्करादिचूर्णं कासेषु ॥ * ॥
‘पौष्करातिविषावासात्पाङ्ग्रीरसं लिहन् ।
मधुना क्षुप्ये दालः काशैः पञ्चभिरुच्छ्रितैः ॥’
सुक्तवादिरचः कासेषु ॥ * ॥
‘याग्रीजसुमसंजानकेशरैरवलेष्टिका ।
मधुना क्षिरसंजातान् शिशोः कासान् यपो-
हति ॥’
कासे ॥ * ॥
‘धान्यं शर्करया युतं तण्डुलोदकसंयुतम् ।
पानमेतत् प्रदातव्यं कासश्वासपहं शिशोः ॥’
धान्यादिपानं कासश्वासयोः ॥ * ॥
‘द्राक्षावासाभवाक्षणाचूर्णं चौद्रेय सर्पिषा ।
लीढं श्वार्जं निहन्पाशु कासश्च तमकं तथा ॥’
तमकं श्वासपहन् । द्राक्षादिचूर्णं कासश्वासयोः ॥
‘चूर्णं लठुकरोषिण्या मधुना सद्य योजयेत् ।
दिक्कां प्रशस्येत् क्षिप्रं हर्दिषामि शिरो-
त्थिताम् ॥’
दिक्कायां हर्दिषा ॥ * ॥
‘आनाम्बिकापिप्पलीरसौ चर्द्धिमुन्नयेत् ॥’
एषां ॥ * ॥

‘पीतं पीतं वमेद्यस्तु क्षन्तं तं मधुसर्पिषा ।
हिवात्ताकी फलरसं पञ्चकोलश्च लेहयेत् ॥’
दिवात्ताकी वृहतीद्वयम् ॥ * ॥
‘पञ्चकोलानि पिप्पलीपिप्पली-
मूलचयचित्रकनागराणि ॥’
श्रीरश्म्याम् ॥ * ॥
‘श्रीवेरशर्कराचौद्रं लीढं तण्डुलहरं परम् ।
एतेन सिन्धुविशैलाहिहृत्तुभागीरजोलिहन् ॥’
आनाहं वातिकं मूलं हन्त्यातोयेन वा शिशुः ॥
आनाहे वातशूले च ॥ * ॥
‘कणोषणासिताचौद्रस्त्वैलासैन्धवेः हतः ।
मृज्यते प्रयोक्तव्यः शिशूनां लेह उत्तमः ॥’
मृजाघाते ॥ * ॥
‘यदा तु दुर्ज्वलो बालः खादन्नपि च वद्विमान् ।
विदारौकन्दगोधूमयचूर्णं हतजुतम् ॥’
खादयेत्तदुच्चैरं श्वतं समधुशर्करम् ॥
कार्श्यं ॥ * ॥
‘सुस्तकुशाण्डवीजानि भद्रदारुकलिङ्गकान् ।
पिष्ट्वा नोयेन संलिम्बितेष्वर्थं शोषहृच्छिशोः ॥’
शोषे ॥ * ॥
‘पटोलत्रिफलारिहृदिरिद्राक्षितं पिबेत् ।
क्षतवीसर्पविस्फोटज्वराणां शान्तये शिशुः ॥’
क्षतवीसर्पविस्फोटज्वरेषु ॥ * ॥
‘ग्रहघ्नमनिशाकुङ्गराजिकेन्द्रयवेः शिशोः ।
लेपस्तर्पणं हन्त्यान् सिध्दपामविचर्चिकाम् ॥’
सारिवातिललोभायां कषायो मधुकस्य च ।
संसाविण्य सुखे शूलो धावनार्थं शिशोः सदा ॥
सुखसावे ॥ * ॥
‘अश्वत्थगुल्मचौद्रैर्मुखपाके प्रलेपनम् ॥’
सुखपाके ॥ * ॥
‘पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं हतचौद्रपरिभुतम् ।
बालो रोदिति यस्तस्मै लेपुं दद्यात् सुखा-
वहम् ॥’
रोदने ॥ * ॥
‘हरीतकी वचा कुष्ठं कल्कं माचिकसंयुतम् ।
पीत्वा कुमारः क्षन्त्येन सुष्यते तालुकण्टकात् ॥’
तालुकण्टके ॥ * ॥
‘फलत्रिकं लोषधुनर्नवे च
सहजवेरं वृहतीद्वयश्च ।
आलेपनं श्रेष्ठं सुखोष्णं
कुक्ष्यके कार्यमुदाहरन्ति ॥’
कुक्ष्यके ॥ * ॥
‘रुतपिण्डेनायितमेन श्रीरश्मिनेन चोष्ण्या ।
खेदेयुद्विषतां नाभिं शोषस्तेनोपशान्ति ॥’
नाभिशोषे ॥ * ॥
‘नाभिपाके निशालोषप्रियसुमधुकेः श्वतम् ।
तैलमभ्यक्षने शस्तमेभिर्वाप्यवधूलनम् ॥’
दग्धेन क्ष्मागुल्लता नाभिपाकेऽवचूर्णनम् ।
त्वक्चूर्णैः श्रीरिगां वापि क्ष्मागुल्लन-
रेयता ॥’
नाभिपाके ॥ * ॥
‘गुदपाके तु बालानां पितामही कारयेत् क्रियान् ।

रसाक्षनं विशेषेण पानलेपनयोर्हितम् ।
शस्ययष्टाक्षनेष्टुर्गं शिशूनां गुदपाकशुभं ॥’
अक्षनं रसाक्षनम् । गुदपाके ॥ * ॥
‘शस्यौवीरयष्टाक्षनेष्टुर्गो द्योऽहिपूतने ॥’
अहिपूतने ॥ * ॥
‘पारिगर्भिकरोगे तु पूष्यते वद्विशीपनम् ॥’
पारिगर्भिके ॥ * ॥
‘दन्तपालितु मधुना चूर्णेन प्रतिवारयेत् ।
धातकीपुष्पपिप्पलीयोर्धात्रीफलरसेन वा ।
दन्तोत्थानमवा रोगाः पीडयन्ति न बाधकम् ।
जाते दन्ते हि शान्तिं यतस्तेषुतुका
गदाः ॥’
दन्तोद्भेदरोगेषु ॥ * ॥
‘सौवर्णं सुहृत्तं चूर्णं कुष्ठं मधु हृतं वषा ।
मत्स्याक्षकः शरुपुष्पी मधु सर्पिः सक्ताशनम् ।
अर्कपुष्पीमधु हृतं चूर्णं कतकं वषा ।
सहैमचूर्णं कैटवं श्वेता दूर्वा हृतं मधु ।
चत्वारोऽभिहितः प्राशा अर्धश्लोकपमापनाः ।
कुमाराणां वपुर्मैधावलपुष्टिकराः स्मृताः ॥’
सौवर्णचूर्णम् । चतुर्ष्वपि योगेषु मारित-
सुवर्णचूर्णम् । मत्स्याक्षकः ब्राह्मी इति तोम-
वकम इत्येके । अर्कपुष्पी अर्कसहस्रपुष्पलता ।
कैटवं कटफलम् । श्वेता दूर्वाविशेषं वपैत
केचित् । संवत्सरं यावदेत योगाः प्रयोग्याः
दादशवर्षाणीति केचित् ॥ * ॥
‘बालानाश्च वपुर्मैधावलपुष्टिकराः स्मृताः ।
लाक्षारसे समे तैलं मस्तुन्यश्च तनुर्गुणे ॥’
राक्षापन्दनकुङ्गाद्यावाजिगन्वादिश्रायुतैः ।
शताङ्गादायष्टाङ्गसुखातिक्ताहरैरुभिः ॥
संसिद्धं ज्वररक्षोन्नं वलवर्णकरं शिशोः ॥’
लाक्षादितैलं बालेषु ॥ * ॥ इति भावप्रकाशे
बालरोगाधिकारः ॥
बालवायर्जं स्त्री, (बालवाये वैदुष्यप्रभवे देश-
विशेषे जायते इति । जनु + ङ ।) वैदुष्यम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विवृतिविशेषश्चायं
वैदुष्यशब्दे ज्ञेयः ॥)
बालवासः [वृ] स्त्री, (बालानां लोभां वाते-
र्निर्मितं वा वासः ।) केशनिर्मितवस्त्रम् ।
बालकस्य वस्त्रम् । इति केचित् ॥
बालवायः पुं, (बालाः शिशवो वाङ्मा यस्य ।
एते खलु कस्मिंश्चिदुपस्थिते भये शिशून् एते
निधाय पलायन्त इति प्रसिद्धेक्षणात् ॥)
वनच्छायाः । इति शाराफकी । ८१ । बालक-
वधनीये चि ॥
बालयजनं, स्त्री, (बालस्य जमरीपुच्छस्य वायेन
वा निर्मितं यजनम् ।) यामरम् । तनुप्रदायः ।
रोमगुच्छः २ प्रकीर्णकम् ३ । इति शैमवर्णः ॥
(यथा, कुमारः १ । १३ ।
“लाङ्गूलविधेपविषमिश्रोभे-
रितवस्त्रयश्चमरीचिगौरैः ।
यस्यायं युक्तं गिरिराजशब्दं
सुखंति बालयजनेऽयमर्थः ॥”)

वातकस्य यवनस्य ।

“वातयवनमोयस्यं मज्जिकादीन् अपोहति ।”

इति द्रव्यगुणः ।

वातघ्नः, पुं, मज्जुघोषनामकपूर्वजिनविशेषः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ।

वातवन्ध्यामः, पुं, (वातवन्ध्या इव व्याभा यस्य ।)

अरुणवर्णः । इति हेमचन्द्रः ।

वालसूर्यं, स्त्री, (वालः सूर्य इव) वैदूर्यमणिः ।

इति त्रिकाण्डशेषः । प्रातःकालीनसूर्यं, पुं ।

वालसूर्यकं, स्त्री, (वालसूर्य इव । वालसूर्य +

स्वार्थे कन् ।) वैदूर्यम् । इति शब्दरत्नावली ।

वालघ्नः, पुं, (वाला घ्न इव मज्जिकादीनां

निवारकत्वान् ।) वालधिः । नौमयुक्ताङ्ग-

लम् । इत्यमरः । (केशानां घ्नः ससृष्टः च ।

केशघ्नश्च इत्युक्तदत्तः ।)

वाला, स्त्री, (वालाः केशा इव पदार्था विद्यन्ते

यस्याः । वाल + अश् वाद्यच् ततटाप् ।)

गारिकेलः । हरिद्रा । मलिकामेदः । अलङ्कार-

मेदः । मेधम् । झुटिः । स्त्री । इति सुदाक्षिता

मेदिनी । घृतकुमारी । ह्रीवरम् । इति शब्द-

चन्द्रिका । अन्नछा । नीलकिण्ठी । इति राज-

निर्घण्टः । एकवर्षवयस्का गौः । यथा,—

“वर्षमात्रा तु वाया स्यादतिवाला द्विर्वाचिनी ।”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

योद्धवर्षाया स्त्री । सा योद्धवर्षाकाले च

प्रशंसनीया दर्शदा च । इति राजवल्लभः ।

(यथा, इतिमन्त्रार्थम् ।

“वाला स्त्री प्रायदा प्रोक्ता तस्यै प्राय-

हारिणी ।

प्रौढा करोति दृढत्वं दृढा मरणमादिशेत् ।”

यथा, मेघदूते । ८३ ।

“गाढोत्कृष्टां गुरुषु दिवसेष्वेव गच्छन्तु वालां

घातां मन्त्रे शिशिरमपितां पद्मिनीं जाल्य-

रूपाम् ।”

कन्यामात्रेऽपि । यथा, मार्कण्डेये । २१ । २८ ।

“इयस्य सूर्यामगतु कारयं यत् प्रयस्य तन् ।

त्वयि प्रीतिमती वाला दर्शनादेव मानद ।”

पञ्चवर्षां स्मृता वाला । इति हारीते । १ । ५१ ।

लग्नद्विषाधिकौ कन्या । तस्यासङ्गस्यवालस्य

च अमिषंस्त्रारादिनिषेधो यथा,—

“अनामदन्ता ये वाला ये च गर्भाहिनिःसृताः ।

ग तैराममिषंस्त्रारो न पिष्टं नोदकक्रिया ।”

इति गार्ग्ये १०० अध्यायः ।

वाली, स्त्री, (वालाः केशा इवाक्षयदृश्यं च

पुष्पं यस्याः ।) केशपुष्पादृशः । तत्पञ्चायः ।

मागवीर इगं पुष्पो ३ केशधारिणी ४ । इति

शब्दचन्द्रिका ।

वालकः, पुं, (वालो गयोदितोरकैः सूर्यः ।)

प्रातःकालीनसूर्यः । यथा,—

“रत्नरत्नपरीक्षायां वालाकं दृष्ट्वा तन्मू ।”

इत्यादि विवरारे पद्महायीध्यानम् ।

वाग्वारादिसूर्यः । यथा,—

“सुष्कमांशं स्थियो दृष्ट्वा वालाकं सूर्यं इधि ।

प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्रायश्चर्याणि षट् ।”

इति चायवयम् ।

वालिः, पुं (वाले केशे जातः । वाल + इण् ।)

कपिविशेषः । तत्पञ्चायः । ऐन्द्रः २ वाली ३ ।

इति त्रिकाण्डशेषः । (अयमेव श्रीरामेण हतः ।

अस्य चम्पादिकविवृतिसु वालिन्-शब्दे

दृश्यते ।)

वालिका, स्त्री, (वाला इव । वाल + स्वार्थे कन् ।

टाप् अत इत्तम् ।) वाला । कन्या । वायुका ।

पत्रकादला । कर्गभूयम् । इति मेदिनी । के,

१३० । एता । इति शब्दरत्नावली । कन्या-

सुत्पलक्षणे यथा,—

“कन्या देया स्वयं प्रोक्ता कन्यारूपा तु गूलिनी ।

यावदक्षतयोगिः स्यात्तावदेव सुरारिहा ।”

इति देवीपुराणम् ।

वालिलिखाः, पुं, पुण्ड्रकन्यायां सन्नत्यां क्रतोः

षष्ठिषहस्रसंख्यकपुत्रा ऋषिविशेषाः । यथा,—

“प्रीत्यां पुलस्त्यो भगवान् दत्तात्रिमसृजत् प्रभुः ।

पूर्वजस्मिन् सोऽगस्त्यः स्मृतः सायम्भुवेऽन्तरे ।

वैदवाहुं तथा कन्यां सन्नतिनाम नामतः ।

पुत्रायां षष्ठिसादसं सन्नतिः सुयवे क्रतोः ।

ते चोर्हरेतचः सर्वे वालिलिखा इति स्मृताः ।”

इति कौर्म १२ अध्यायः ।

अपि च ।

“क्रतोश्च सन्नतिर्भाष्या वालिलिखानस्यत ।

षष्ठिर्गानि सहस्राणि ऋषीणाहरेतवाम् ।”

इति मार्कण्डेयपुराणे त्रयसर्गः । ५२ । २४ ।

तैवामपुष्टपरिमाणस्य प्रमाणं यथा,—

“अघापय्यदृष्टीन् इक्षानपुष्टोदरवर्षाणः ।

पलाशदन्तिकामेकां संहितान् वहतः पथि ।

प्रवीणान् खेडिवाङ्गेषु निराहाराक्षपोधनान् ।

क्षिप्रमागान् मन्दवलान् गोप्ये वंहुतोदके ।”

इति महाभारते । १ । ३१ ।

वालिलिखोऽपि पाठः । यथा, “अखेदन्तर्गत-

वालिलिखमेकादशसूक्तं वालिलिखाः शंसन्ति

प्राया वै वालिलिखाः । इति चरख्यप्रभाष्यम् ।

वालिनी, स्त्री, अश्विनीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ।

वालिर्घ, स्त्री, (वालाः सन्ति यस्य इति वाली

मस्तकस्तेन घेते यत्र । घ्री + आधारे ङ ।)

उपधानम् । इति शब्दमाला । (वाक्ष्यादि-

राक्षतिगणः । इति माण्डिनिः । ५ । १ । १२४१)

वालिशः, वि, (वाङ् + इण् । स्य लत्वं । वालिं

दृष्टिं श्यतीति । वालि + शी + आतोऽनुपेति

कः ।) शिनुः । (यथा, भागवते । ४१ । ४ । २३ ।

“वालिशो वत यूयं वा अयमेर्धर्ममानिनः ।”

वालिशो शिशुदृश्य इत्यर्थः ।) छर्तः । इति

मेदिनी । घे, २६ । (यथा, मनुः । ३ । १७६ ।

“अयाह्नतो यावतः पाह्नान् तुञ्जानानु-

पश्यति ।

तावतां न फलं तच्च दाता प्राप्नोति वालिशः ।”

“नाशिरोधः ।” इति तट्टीका ।)

वालिहन्ता, पुं, (वालेर्वालिनी वा दागरराजस्य

हन्ता ।) श्रीरामचन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ।

(वालिवधकथा यथा, रामायणे । ४ । १६ ।

२७—२६ ।

“सूर्यपुत्रो महावीर्यः सुग्रीवः परिधीयत ।

वालिना भगवत्पुत्रे सुग्रीवो मन्दविजयः ।

वालिर्न प्रति सामर्षां दर्शयामास राघवम् ।

दृष्ट्वा सशस्त्रैः शिखरैर्वैष्णवीतिभिर्गणैः ।

सृष्टिभिर्वागुभिः पद्मिर्वाहुभिश्च गणः पुनः ।

तयोर्विदुमभूद्वारं हृदयामपयोरिव ।

तौ प्रीणितान्तौ युष्मां दातुं ननु चारिणौ ।

मेधाविम मद्याशब्देस्तर्जमानौ परस्परम् ।

ह्रीयमानमघापयन्तु सुग्रीवं वागरेन्दुम् ।

प्रेक्षमाणं दिशश्चैव राघवः च मुहुर्मुहुः ।

तनो रामो भवानेवा आर्तं दृष्ट्वा हरीश्वरम् ।

स शरं वोचते वीरो वारिणो वधकाङ्क्षया ।

तनो धनुषि सन्धानं शरमाश्रीतिवोपमम् ।

पूरयामास तस्यां कालचक्राभ्यामात्मकः ।

तस्य व्यातलघोषेण वज्राः पञ्चरपेन्धराः ।

प्रदुद्गुह्युर्गङ्गाश्चैव पुगाना इव मोहिताः ।

सक्तस्तु वचनिर्वोषः प्रदीप्ताग्निवस्त्रिभः ।

राघवेण महाबाहो वाभिवदन्ति वासितः ।

ततस्तेन महातिगा वीर्ययुक्तः क्षपीश्वरः ।

वेगेनाभिहतो वाली निवणत अङ्गीतले ।)

अष्टादशान्तर्गतवालिचरित्रम् ।

वाली, [न] पुं, (वालः केश उत्पत्तिस्थानत्वेन

विद्यते यस्य । वाल + इनिः ।) रामनिवर्त्तक

यथा, रामायणे ।

“अमोघरेतसस्तस्य वाग्बलं महात्मनः ।

वालेषु पतितं वीर्यं वाली नाम बभूव सः ।”)

इन्द्रपुत्रवानरराजविशेषः । स तु श्रीरामचन्द्रेण

हतः । तस्योत्पत्तिर्वाया,—

“मेरुर्नगपरः श्रीमान् जाम्बूनदमयः शुभः ।

तस्य यन्मध्यमं शङ्खं सन्दैवतपूजितम् ।

तस्मिन् दिवा सभा रम्या ब्रह्मणः श्रुतयोगना ।

तस्यामासी सदा देवः पद्मयोनिरतुम्बुकः ।

योगमभ्यवतस्तस्य नेत्राभ्यां यदस्य सवत् ।

तद्वद्वीर्यं भगवता पाणिना चर्चितम् तत् ।

निःक्षिप्तमात्रं तदभूमी ब्रह्मणा लोककर्मण्यु ।

तस्मिन्नुक्तौ राम ! वागः खंभूय च ।

उत्तरं मेरुशिखरं गतस्तत्र च दृष्टवान् ।

नानाविहगसंयुतं प्रसन्नचित्तं सरः ।

आह्वय चापतपस्विन् दृष्टे वागःसक्तम् ।

उत्तुङ्ग्यं तस्मात् स दृष्टादुत्थितः प्रवगः पुनः ।

तस्मिन्नेव चट्टे राम ! स्त्रीवं प्राप च वागः ।

तद्रूपमदृशत् दृष्ट्वा व्याजिनौ धैर्यमालिनः ।

ततस्तस्यां सुरेन्द्रेण स्वप्नं शिरसि पातितम् ।

अवासाद्यैव तां नारीं सन्निरुक्तमपाश्रयन् ।

ततः सा वागःपतिं पश्ये वागःरमीन्दुम् ।

अमोघरेतसस्तस्य वाग्बलं महात्मनः ।

वालेषु पतितं वीर्यं वापी नाम बभूव च ।

माखरेऽपि तस्यां वै बान्धवपश्यन्तिना ।

वालुका

वालियः

वाल्मीकिः

वीजं निषिक्तं ग्रीवायां विधानमनुवर्तत ।
ग्रीवायां पतितं वीजं सुग्रीवः समजायत ॥
इति रामायणे उत्तरकाण्डे । ३७ सर्गः ॥
अपि च ।

“वानरेन्द्रं महेन्द्राभिमन्त्रो वालिनमात्मजम् ।
सुग्रीवं जनयामास तपनस्तपतां वरः ॥”

इति रामायणे बालकाण्डे १७ सर्गः ॥

“ततः शूरेणाभिहतो रामेभ्य रणकर्कशः ।
प्रपात सहसा बाली निकृत्त इव पादपः ॥”

इति क्रिष्णव्याकाण्डे १७ सर्गः ॥

(वालाः केशाः सन्त्यस्य ।) बालविशिष्टे, त्रि ।
बालीशः, पुं, मूत्ररुक्छूरोगः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

वा(वा)लुः, स्त्री, (बलते अनेन । बल प्राणने । बल
+ उल् ।) एलवालुकानामकगन्धद्रव्यम् । इत्यु-
णादिकोपः ॥

वा(वा)लुकं, स्त्री, (वालुरेव । स्वार्थे कन् ।) एल-
वालुकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२२ ॥

वा(वा)लुकः, पुं, पानीयालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वा(वा)लुका, स्त्री, (वालुक + टाप् ।) रेखविशेषः ।

बालि इति भाषा । तत्पर्यायः । सिकता २
मिक्षा ३ शीतला ४ सूक्ष्मशर्करा ५ प्रवाही ६
महासूक्ष्मा ७ सूक्ष्मा ८ पाणीयवर्णिका ९ ।
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । चन्ताप-
नमनाशित्वम् ।

“सैकप्रयोगतश्चैव शाखाशेषानिलापहा ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

शाखा हस्तपादादि । कर्कटी । इति जटा-
धरः । कर्पूरः । यन्त्रविशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वा(वा)लुकागडः, पुं, (वालुकायाः गङ्गतीति
रस्मात् ञरति यः । बालुका + गङ्गचरणे +
पञ्चादच् । बालुकाजातत्वादस्य तथात्वम् ।)
मण्डविशेषः । बालिया इति भाषा । तत्पर्यायः ॥
मिताङ्गः २ । इति हारावली । १६० ॥

वा(वा)लुकाभिका, स्त्री, (वालुकावदात्मा खल्पी
यस्याः । कन् अत इत्वम् ।) शर्करा । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (वालुका आत्मा यस्य ।)
वालुकामये, त्रि ॥

वा(वा)लुकाप्रभा, स्त्री, (वालुकानामुज्ज्वलसूनां
प्रभा यस्याम् । अमुज्जवालुकापरिध्याप्रत्वादस्य
तथात्वम् ।) नरकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
५ । ३ ।

वा(वा)लुकामयं, त्रि, (वालुका + मयट् ।) सिकता-
मयम् । इति सैकनशब्दटीकायां भरतः ॥

वा(वा)लुकायन्तं, स्त्री, (वालुकाया यन्त्रम् ।)
औषधपाकाद्येवगविशेषः । यथा,—
“भास्ते पित्तनिगमारे मये निहितरूपने ।
रूपिकाकण्ठपर्यन्तं बालुकाभिश्च पूरिते ।
भग्नं क्षुपिकासंयं पट्टिना यत्र पथ्यते ।
बाह्वायतमेन हि यन्त्रनतदुधैः स्तनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वा(वा)लुकाखेदः, पुं, (वालुकाभिर्विहितः
खेदः ।) तत्रवालुकाभिस्तापगम् । यथा,—
“वातश्लेष्मज्जते खेदान् कारयेदुच्चनिर्मितान् ।
स्निग्धः खेदो निषिद्धोऽत्र विना केवलवातजान् ॥
खर्परभट्टपटस्थितकाञ्चिकसंसिक्तवालुकाखेदः ।
शमयति वातकफामयमस्तकनूलाङ्गभङ्गादीन् ॥
स्रोतसां माह्वं कृत्वा नीत्वा पावकमाश्रयम् ।
हृत्वा वातकफस्तम्भं खेदो ज्वरमपोहति ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वा(वा)लुकी, स्त्री, (बलति बालयति वा । बल-
प्राणने + उक् । स्त्रियां ङीप् ।) कर्कटीभेदः ।
तत्पर्यायः । बहुफला २ स्निग्धफला ३
चैत्रकर्कटी ४ चैत्ररुहा ५ काण्डिका ६ मूत्रला
७ । अस्या गुणाः ।

“वालुकी वातशमनी शीता हृद्या अमापहा ।
पित्तास्रशमनी रक्था क्षुरते कासपीनसौ ॥

“स्याद्वालुकी शरदि वर्षजदोषकर्त्री
हेमन्तना च खलु पित्तहरा च रक्था ।

क्षिप्रं करोति खलु पीनसमहृषका
पक्वा त्वतीवमधुरा फलकारिणी च ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

वा(वा)लुङ्गी, स्त्री, कर्कटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वा(वा)लुङ्गिका, स्त्री, कर्कटी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

वा(वा)लुङ्गी, स्त्री, कर्कटी । इति शब्दरत्नावली ॥

वा(वा)लुकः, पुं, (बलते प्राणान् इन्ति यः । बल
+ उक् ।) विषभेदः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । २ । ३ ॥

वा(वा)लियः, पुं, (बलये उपकरणाय बाधुः । बलि
+ “हृदिहपधिवर्णेण् ।” ५ । १ । १३ । इति
टप् ।) रावभः । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ५० । ८५ ।

“एकच्छागं द्विबालियं त्रिगवं पञ्चमाह्वयम् ।

यदुत्थं सप्तमातङ्गं यद्वं यन्नाशु शोथय ॥”

यलेः स्वनामख्यातस्य दैत्यस्यापत्यं पुमान् । बलि
+ टप् ।) दैत्यविशेषः । इति धरणिः ॥ (बलिः
विरोधनपुत्रस्तस्य बाणव्येष्ठं पुत्रशतं जातम्
ते च बालियनाम्ना विख्याताः । यदुक्तमभि-
पुराणि ।

“विरोधनस्य पुत्रस्तु बलिरैकः प्रतापवान् ।

यलेः पुत्रशतं जग्मे राजानः सर्वे एव ते ॥

तेषां प्रधानाश्चत्वारो विक्रान्ताः सुमहावलाः ।
सहस्रबाहुर्व्येष्ठश्च कथं ह्येव बलेः शुभे ॥

बलेः पुत्रास्तु पौत्राश्च शतशोऽप्य सहस्रशः ।

बालियो नाम विख्यातो गयो विक्रान्तपौरुषः ॥”

घनमेजयवंशोद्भवस्य सप्तपत्नी राज्ञः पुत्रो
बलिस्तस्य पञ्च पुत्राश्च बालियाः । यथा, हरि-
वंशे । ३१ । ३०—३३ ।

“केनस्य सुतया जग्मे जग्मे सुतपत्नी बलिः ।

जातो मानुष्यो नैव तु स राजा काश्यपेऽनुघः ।

महायोगी च तु बलिर्वभूय श्रुतिः पुरा ।

पुत्रादुत्पाद्यामास पञ्च वंशकरान् सुवि ॥

अङ्गः प्रथमतो जग्मे वङ्गः सुखस्तपेव च ।
पुण्ड्रः कलिङ्गश्च तथा बालियं चतुस्तथैव ।
बालिया ब्राह्मणाश्चैव तस्य वंशकरा सुवि ।
वलेस्तु ब्रह्मणा दत्ता वराः प्रीतेन भारत ॥”
अङ्गारवङ्गरी । इति विश्वः ॥ चापकम्
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

बालियः, त्रि, (बालाय हितः । बाल + टप् ।)
मृदुः । बालहितः । इति मेदिनी ॥

(बलये उपहाराय हितः । बलि + हृदिहपधिवर्णेण् ।
बलेट्ण् ।” ५ । १ । १३ । इति टप् ।) तद्वत् ।
यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम् । “बालियास्तुताः ।”
बलियोग्यः । यथा, रघौ । १४ । ७७ ।

“पुष्यं फलचार्त्तवमाह्वयन्तो

वीजश्च बालियमक्षररोहि ।

विनोदयिष्यान्ति नवाभिषङ्गा-

सुदारवाचो मुनिकन्याकास्त्राम् ॥”

वितुन्नकानानो दृष्टस्य त्वपि स्त्री । तपसा
यथा,—

“कुटम्रं दासपुरं बालिय परिपेलवम् ।

ब्रवगोपुरगोर्द्वैवर्त्तोस्तुक्तानि च ॥

सुस्तावत् पेलवपुटं शुक्राभं स्याद्वितुन्नकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

बालियशकः, पुं, (बालियः बलिहितः शकः
ब्राह्मण्ययष्टिका । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ।

बालियः, पुं, (बालानां इष्टः प्रियः ।) वररः ।

राजनिर्घण्टः ॥ बालकाभिलषिते, त्रि ।

बालोपवीतं, स्त्री, (बालानां बालकानां उप-
तम् ।) बालकपरिधानवस्त्रम् । तत्पर्यायः
पञ्चावटम् २ उरस्कटम् ३ । इति हाराव-
ली ४८ ॥ द्विजबालकानां यज्ञरुक्च ॥

वाल्मीकिः, पुं, बल्मीकस्यापत्यम् । (बल्मीक-
इण् ।) बल्मीकप्रभवो यस्मात् तस्माद्वाल्मी-
कित्यसौ इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तः । बल्मीकप्रभवः
गौणी पुत्रादिवर्त्तयमस्य बल्मीकापत्यं तं
त्वेव साधुरपत्यार्थः । यद्वा बल्मीक इति बाली
विशेषस्य वंशीत्याहुः ॥ मुनिविशेषः । पञ्चा-
“तपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी पाविदामरन् ।
नारदं परिपप्रच्छ बाल्मीकिमुनिपुङ्गवम् ॥”

इति रामायणप्रथमोऽङ्कः ।

अपि च । ततस्तदनुग्रहार्थं रामचरितं
हस्यं निरवधेयं तत्रासादेव सम्यक् वि-
भूलीकवर्तिनां चतुर्णां वर्यानां तापप्रदानं

चनय ब्रह्माश्रित एव भगवान् शर-
वाल्मीकिः सत्तनशतकीटिरामायणस्य
चतुर्विंशत्यक्षरगायत्राग्रापरम्यविद्यानि-
भूतं रामायणं चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकसं-
सवाभ्यामप्याह्वयत् । इति नटीका । अङ्कः ।

“नारायणात्मकाः सर्वे तेषां रामोऽप्यमो-
भतः ॥

रावणान्तकरो राजा रूपानां वंशगर्भः ।
वाल्मीकिर्यस्य चरितं पञ्च भार्गवसम् ॥

इति मानुस्ये १३ अध्यायः ॥

बाहुः

वान्, । वानस्य भावः कर्म वा । वान + “पत्यन्त-
पुरीक्षिनादिभ्यो यक् ।” ५।१।१२८। इति
यक् ।) वानस्य भावः । तनुपर्यायः । शिष्ट-
त्वम् २ प्रथमम् ३ । इत्यमरः ॥ तच्च योऽश-
वप्यन्तम् । अः पाठश्चाद् भवेदाह इत्युक्ते ।
इति भरतः ॥ (यथा मनुः । ५ । १४८ ।
“वाग्ने पितुर्ग्रे निष्ठे पाणिग्राहस्य यौवने ॥”
“वयस्तु त्रिविधं वान्यं मध्यमं बाहुकन्तया ।
ऊनगोऽश्वं वर्धन्तु नरो वानो निगद्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
वा(वा)म्यः (यः) पुं, (बाधते नञ्चे इति । बाध +
“व्यग्रिष्यश्र्यवाप्स्वरूपपपेत्त्याः ।” उणा० ।
३ । २८ । इति यः । निपात्येन च ।) उष्ण ।
अन्व । इत्यमरः । ३ । ३ । १३० ॥ (यथा,
रघौ । ८ । ७० ।

“अकरोत् पृथिवीतृधानमि

सुतशाखारसवास्यदृष्टिनाम् ॥)

बाहुः, पुं, (बाहुरेव । पृथीदरादित्वात् बाधुः ।)
बाधा, स्त्री, (बाहुः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥ (यथाह उज्ज्वलदत्तः । १ । १८ ।

“अकारान्तोऽपि बाह्यशब्दो भुजवाचकः ।
यथा च । बाहोऽश्वभुजयोः पुमानिति दामो-
दरः । टाववेतोऽयं । बाहुवांश्च भुजाभुजः ।
तुवाश्च इति वासवदत्तायां सुबन्तुः ॥”)

बाहावाहवि, य, बाहुभिर्बाहुभिः प्रवृत्तं यद् युद्धं
तन् । इति सुभबोधयाकरणम् ॥

बाहुः, पुं, स्त्री, (बाधते शब्दन् इति । बाध +
“अर्जिहश्चिकम्यमिपंसिवाधाट्ठिजिपिशितुक् धृक्
दीर्घहकाराद्यः ।” उणा० । १ । २८ । इति कुप्रत्य-
योऽन्तस्य हकारादेशश्च ।) कक्षाट्ठुल्यग-
म्यन्तवाचकविशेषः । तनुपर्यायः । सजः २
प्रथमः ३ द्विः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ।
द्विः ५ बाहुः ६ । इति ऋताधरशब्दरत्ना-
वली ॥ तद्देदिकपर्यायाः । आयती १ अयना =
अनीश्व ३ अयवना ४ विनयवी ५ गभस्ती ६
कवस्ती ७ बाहु ८ भूरिषी ९ क्षिपस्ती १०
शङ्करी ११ भरिचि १२ । इति द्वादश बाहु-
नामानि । इति वेदनिर्घण्टी २ अध्यायः ॥ ३ ॥
(यथा ऋग्वेदे । ५ । ५७ । ६ ।

“अष्टयो वो मयतो अंसयोरधि

सष्ट योजो बाहोर्वो बलं दितम् ॥”

शृण्वस्त्वज्जवाहुलक्ष्यम् । यथा,—
“निर्मासौ चैव भस्मात्सौ क्षिष्टौ च विपुलौ सर्जौ ।
आजागुगमिनौ बाहुः दत्तौ पीनौ वृषभरे ॥”
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

(अस्य शुभाशुभलक्षणसूक्तं यथा सासुदने ।

“उहहबाहुः पुरयो नधवत्यनमागुयात् ।

दीर्घबाहुर्भवेजाना सतद्वचनं यथा ॥

प्रलम्बाहुर्देव्यं प्राप्नुयात्सुखं युतम् ।

हृन्बाहुर्भवेदाहः परप्रियकरलया ॥

वानाभन्तुवा ये तु ये च दीर्घसुवा नराः ।

संपूर्णबाहो ये तु राजानस्य प्रकीर्तिताः ॥

बाहुकु

पुरषस्य दक्षिणबाहुम्यन्दने त्विषो वामबाहु-
म्यन्दने शुभं तक्षीपरीने तु अशुभम् । यथा
शाकुन्तले १ अटे ।

“शान्तिमिदमाश्रमपदं स्मुरनि च बाहुः कुतः
फलमिदमस्य ।

अथवा भविष्यानां दाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥”

बाहुर्दक्षिणबाहुः । फलं वरस्त्रीनामभ्युपमम् ॥

“वामेतरमुजस्यन्दो वरस्त्रीनामभ्युपमकः ॥”

इति यजुर्वेदम् ।

कूर्परस्य ऊर्ध्वभागः । यथा,—

“सुखं बाहुं प्रवाह्य च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

रत्नलयाहनेऽर्च्यस्तत्र नारायणोऽयम् ।”

अस्य टीका । बाहुं प्रवाह्य च कूर्परस्य ऊर्ध्व-
धोभागौ । इति विष्णुपुराणे । ५ । ५ ॥

बाहुकः, पुं, नलराजा । तनुपर्यायः । पुण्यश्लोकः

२ अश्वविन् ३ नैषधः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(पुष्करेण हृतराज्यां हि नलः अहवैगुण्यान्

विपिनं दमयन्तीमपह्राय प्रगच्छन् दावानल-

परीतमनलभयादाक्रोशन्तं कर्कोटकनामानं

नागमवलोक्य तत उड्डृतवान् । अथ प्रसन्न-

स्यास्य पन्नगस्योपदेशान् अतुपगस्य राज्ञो

नगरं गत्वा बाहुक इत्यभिहितस्तस्यैव राज्ञः

घोटकपरिचर्यायां नियुक्तोऽभवत् । यदुक्तं

महाभारते । ३ । ६७ । १-७ ।

“तस्मिन्नन्तर्हिते नागे प्रययौ नैषधो नलः ।

अतुपगस्य नगरं प्राविशद्दृष्टमेव हृदि ॥

स राजानमुपातिष्ठत् बाहुकोऽहमिति श्रुत्वा ।

अश्वानां बाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मनुष्यमः ॥

अर्थकच्छेद्यु चैवाहं प्रपद्यो नैषधे च ।

अन्नसंस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः ॥

यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन् यथैवाव्यान् सुद-

प्यकरम् ।

सर्वं यत्किञ्चित् तत् कर्तुमिच्छामि । भरतः माम् ॥

अतुपगस्य उवाच ।

वव बाहुक ! भद्रन्ते सर्वमेतत् करिष्यमि ।

श्रीध्याने सदा बुद्धिर्धियते मे विशेषतः ॥

स त्वमातिष्ठ योगं तं येन श्रीप्रा ह्यया मम ।

भवेयुरन्वाध्यचोऽसि वेतनं ते शतं शताः ॥

त्वासुपस्यास्यतस्तत्र नित्यं वार्षिक्यधीवली ।

एताभ्यां रंस्ते सार्धं वव वै मयि बाहुक ! ॥”

कौरवकुलोद्भवो नागभेदः । यथा महा-

भारते । १ । ५७ । १३ ।

“बाहुकः शङ्खधरश्च धूर्तकः प्रातरातकौ ।

कौरवकुलजास्तेन प्रविष्टा ह्यवाहनम् ॥”

बाहुकृष्णः, त्रि. (बाहौ बाहोर्वाच्यवयोः कृष्णः ।)

कृष्णिनबाहुयुक्तः । कोपा इति भाषा । तनु-

पर्यायः । कृष्णः २ दीर्घः ३ इति ऋताधरः ॥

बाहुकृत्यः, पुं. (बाहुरिच कृत्यानि आचरन्तीनि ।

बाहु + कृत्य + पचाद्यच् ।) पक्षः । यथा,—

“गहनपक्षच्छदाः पर्वं पतत्रश्च तनुदहम् ।

देशिर्देशकीयश्च बाहुकृत्यश्च कथ्यते ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ।

बाहुदा

बाहुजः, पुं, (जज्ञगो बाहुभ्यां जायते यः ।
बाहु + जन् + ड । “जाज्ञगोऽस्य सुखमासीत्
बाहु राजन्वः स्मृतः । ऊरुस्तदस्य यद्विषयः पद्भ्यां
शूद्राभ्यजायत ॥” इति शुनेस्तपालम् ।)

क्षत्रियः । इत्यमरः । २ । ८ । १ । (यथा,—

“वत्स ! वाराणसीं गच्छ त्वं विश्वेश्वरवत्सलम् ।

तत्र नाम्ना द्विषोऽस्यः काशिराजोऽस्ति-

बाहुजः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

कौरः । स्वयंजानतितः । इति मेदिनी । जे, २७ ।

बाहुजाते त्रि ॥

बाहुजागं स्त्री, (जै + भावे + लुट् । बाहोऽर्थाय

यस्मात् ।) अस्त्राधाननिवारणार्थं बाहुसह-

सौद्यादि । तनुपर्यायः । बाहुलम् २ । इति

हेमचन्द्रः । ३ । ४३३ ॥

बाहुदन्तो, [न्] पुं, (वधवो दन्ता यस्य स बहु-

दन्त रोरावनः स एव बाहुदन्तः । स्वार्थे ण्यत् ।

बाहुदन्तोऽस्यास्तीति इति ।) इन्द्रः । इति

भूरिप्रयोगः ॥

बाहुदा, स्त्री, (बाहु दत्तवती या । बाहु +

दा + आतोऽनुसर्गोति ।” ३ । २ । १ । इति कः

लिखितस्य सुनेर्बाहुप्रदानादस्यास्तपालम् ।)

नदीविशेषः । तनुपर्यायः । खेतवाहिनी २ । इत्य-

मरः ॥ कदाचिल्लिखितास्यस्य सुनेर्बाहुप्रदानात्

शक्तस्य श्रुत्याश्रमे फलभञ्जनाद्वा बाहु

क्षिप्तौ तौ चास्यां नद्यां तपस्यतस्तस्य पुन-

जातविति । इत्यमरटीकायां भरतः । १७ ॥

(एतत्कथा यथा, महाभारते । १२ । २६ ।

१७—४० । आस उवाच ।

“अत्राष्टादशरत्नामिति द्वांसं पुरातनम् ।

शक्तश्च लिखितस्यास्तां भ्रातरौ संश्रितमनौ ॥

तयोरावसथावास्तां रमणीयौ पृथक् पृथक् ।

नित्यं पुण्यफलैर्हृत्क्षेपयौ बाहुदामतु ॥

ततः कदाचिल्लिखितः शक्तस्याश्रममागतः ।

यद्वच्छयाश्च शक्तोऽपि निष्क्रान्तोऽभवदाश्रमात् ॥

सोऽभिगम्याश्रमं भ्रातुः शक्तस्य लिखितस्तदा ।

फलानि पातयामास सन्त्यक्परित्यक्तान्युत ॥

अभ्युपादाय विप्रस्यो भक्षयामास स द्विजः ।

तस्मिंश्च भक्षयत्येव शक्तोऽप्याश्रममागतः ॥

भक्षयन्तन्तु तं दृष्ट्वा शक्तो भ्रातरममयीतु ।

कुतः फलान्यवामानि हेतुना केन खादसि ।

सोऽत्रवीनं भ्रातरं श्लेष्टतपस्तयाभिपाद्य च ।

इत एव शङ्कोतानि भवेति प्रहसन्निव ।

तमत्रवीक्ष्य च शङ्कोत्तीव्रदोषसमन्वितः

स्वयं त्वया अतमिदं फलान्याददता सत्यम् ॥

गच्छ राजानमावाद्य सत्कर्म कथयस्व मे ।

अदत्तादानमेवं हि हतं पापिंदवचनम् ॥

स्त्रीर्न मां त्वं विदित्वा च सधर्मेनमुपाकथय ।

श्रीर्न धारय चौरस्य मम दष्टं नराधिप ॥

इत्युक्तस्तस्य वचनात् सुदुर्गं च नराधिपम् ।

अभ्यगच्छन् महाभागो निगितः संसितव्रतः ॥

मुदुग्यस्तत्प्रादेभ्यः श्रुत्वा पितृनिमज्जतम् ।

बाहुय

अभ्यगच्छतु सहामात्यः पदभ्यामेव जनेश्वरः ।
तमत्रवीतु समागम्य स राजा धर्मेवित्तमम् ।
किमागमनमाचक्षु भगवन् ! क्षतमेव तत् ।
यवसुक्तः स विप्रधिः सुदुष्प्रमिदमत्रवीतु ।
प्रतिश्रुत्य करिष्येति श्रुत्वा तत्कर्तुमर्हसि ।
अनिष्टयानि गुरुणा फलानि मनुजर्वभ ! ।
भक्षितानि महाराज ! तत्र मां प्राधि मा
चिरम् ॥

सुदुष्प्रम उवाच ।

प्रमाणश्चेत्सतो राजा भवती दण्डधारणे ।
अनुज्ञायामपि तथा हेतुः स्याद्वाप्यनर्थम् ! ॥
स भवानभ्यनुज्ञातः शुषिकर्मा महाव्रतः ।
ब्रूहि कामानतोऽन्यास्त्वं करिष्यामि हि ते वचः ॥
य्वाच उवाच ।
स च्छन्यमानो ब्रह्मर्षिः पाधिमेव महात्मना ।
नान्यं स वरयामास तस्माद्दण्डाद्वैतं वरम् ॥
ततः स पृथिवीपालो लिखितस्य महात्मनः ।
करो प्रच्छेद्यामास धृतदण्डो जगाम सः ॥
स गत्वा भ्रातरं शूद्रमार्तरूपोऽब्रवीदिदम् ।
धृतदण्डस्य दुर्वृद्धिर्भवान्क्तुं चक्षुमर्हसि ॥
शूद्र उवाच ।

न कुप्ये तव धर्मज्ञ ! न त्वं दूषयसे मम ।
धर्मस्तु ते यत्किन्नान्तस्तनस्ते निष्कृतिः क्षता ॥
स गत्वा बाहुदां श्रीधं तर्पयस्व यथाविधि ।
देवावृषीन् पिद्वैश्वेव मा चाधर्मे मनः क्षयाः ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शूद्रस्य लिखितक्षदा ।
अवगाह्यापगां पुण्यासुदकार्यं प्रचक्रमे ॥
प्रादुरास्तां ततस्तस्य करो जलजसन्निभौ ।
ततः स विस्मितो भ्रातुर्दृष्ट्यामास तौ करो ॥

नदीयं पुरा प्रसेनजिह्वायां गौरी नाम
आसीत् । ततः क्रुद्धेन भर्त्राभिभ्रमा नदीरूपा
जाता । यथा, हरिवंशे । १२ । ५ ।
“क्षेम प्रसेनजिह्वायां गौरी नाम पतिव्रताम् ।
अभिभ्रमा तु सा भर्त्रा नदी वै बाहुदा क्षता ॥”
पूर्वशोऽब्रवीत् प्रदीक्षितान्दो वृषतेर्भार्य्यं
बाहुदा । यथा, महाभारते । १ । ८५ । ४२ ।
“परीक्षितं खलु बाहुदासुपयेमे सुयशं नाम
तस्यामस्य जघे भीमसेनः ॥ बाहुदात्री च ॥

बाहुभूषा, स्त्री, (बाहुभूषणयोर्भूषा भूषणम् ।)
कैयूरम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २२६ । बाहु-
भूषणमात्रम् ॥

बाहुमेदी, [न] पुं, (बाहु-भिनतीति । बाहु +
भिद् + टिनिः ।) विष्णुः । इति भूरिप्रयोगः ।
बाहुमेदके त्रि ।

बाहुमूलं, स्त्री, (बाहु मूलम् ।) कक्षः । वगल
इति भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ । (यथा
साहित्यदर्पणे । ३ । १२९ ।

“कापि कृत्स्नसंयानसंयमपदेशतः ।
बाहुमूलं क्षणं नाभिपदुर्गं दर्शयेत्स्फुटम् ॥”
बाहुमुहं, स्त्री, (बाहु नांघ्र्यां या मुहम् ।)
सुखाभां संयामः । मत्तमुहम् । तत्पत्न्यायः ।
गिमुहम् २ । तस्य क्रमो यथा,—

बाहुस

“क्षतप्रतिष्ठतेऽन्निर्वाहुभिश्च सकृद्वैः ।
सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनेक्षया ॥
क्षेपणैर्मृदिभिश्चैव वराहोद्धूतनिखनैः ।
तलेर्वैश्वनिपातैश्च प्रच्छेद्यभिस्तदैव च ॥
शलाकानखपातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणैः ।
जागुभिश्चापस्त्रनिघोषैः शिरोभिश्चावघट्टनैः ॥
तद्दुष्टमभवहोरोरमशस्त्रं बाहुतेजसा ।
बलप्रायेण शूराणां समानोत्सवसन्निधौ ॥”

इति विराटपञ्चणि १२ अध्यायः ॥

सकृद्वैः कृद्वैः करघर्षणजः किणस्तस्मिन् हि-
तेरित्यर्थः । क्षतप्रतिष्ठतेः परप्रयुक्तिप्रतिष्ठतेः ।
क्षेत्रेर्वैश्वनिर्वातेरिति शेषः । सन्निपातैः ।
एते मत्तानां शिखाविशेषाः । सन्निपातैः
परस्परसङ्घातैः । अवधूतैर्वैदुसृष्टिभुजाघातैः ।
प्रमाथैः पानयित्वा पेषणैः । उन्मथनैः अन्त-
रीक्षे सुनाभ्यां मथनैः । क्षेपणैः स्थानात्
प्रथावनैः । बहाहुलिकरो सृष्टिः ।

“अवाटुखं स्तन्मगतं भ्रामयित्वा तथैव यः ।
क्षिप्रस्य शब्दः स भवेद्वराहोद्धूतनिखनः ॥
तर्जन्यहृष्टमध्यन प्रसारितकरो हि यः ।
सम्पहारक्षणाख्यस्तु संग्रहो बलमिष्यते ॥”

अर्द्धचन्द्रतुल्यमक्षसृष्टिर्वैश्वमित्यर्थः ।
“प्रक्षेप्यक्षिप्तैश्चैव प्रच्छेद्यैः प्रच्छेद्यैः स्फुटता ।
हिगुणीक्षतबाहुयैस्तद्वैश्वार्थं यथावलम् ॥

प्रहारः स शलाका स्यात् पादोद्धूतः पदा-
हतम् ॥”

जागुभिश्चापस्त्रनिघोषैः पाषाणघोरसदृशध्व-
निभिः करणैर्यान्ववघट्टनानि ते । बलप्रायेण
बलोल्लेखेण । इति तट्टीका ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे । २३ । १३ ।

“ततः सिंहः ससृज्य गणकुम्भान्तरक्षितः ।
बाहुयुद्धेन युयुधे तेनोच्चैस्त्रिदशारिणा ॥”

बाहुलं, स्त्री, बाहुनायम् । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
४३३ । (बहुल + अण् ।) बहुलभावश्च ॥

बाहुजः, पुं, अग्निः । इति शब्दरत्नावली ।
(बहुला क्षतिका तथा युक्ता पौर्णमासी
बाहुजी । बाहुजी पौर्णमासी यस्मिन् । सास्मिन्
पौर्णमासीत्यण् ।) कार्तिकमासः । इत्यमरः ।
१ । ४ । १८ ॥

बाहुलेयः, पुं, (बहुलानां क्षतिकादीनामपत्यं
पुमान् बहुला + टक् ।) कार्तिकेयः । इत्य-
मरः । १ । १ । ४२ ॥

बाहुसदृशम्, पुं, (बाहुनां सदृशं विभक्तंति ।
क्रिप् । “दृक्स्थ पिति क्षिति तुक् । ६ । १ ।

७१ । इति तुक् च ।) कार्तिकेयान्जुनः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य बाहुसदृशशान्तिकथा
यथा, महाभारते । १५ । १५२ । ७० ॥

“स वरेण्यन्तस्तेन वृषो वचनमब्रवीत् ।
सदृशबाहुभूयां वै चन्द्रमध्ये यद्वैश्वया ॥
मम बाहुसदृशन्तु पश्यन्तां सेनिका रये ।
विक्रमेण मर्धो ह्यर्धा जयेयं संश्रितव्रतः ॥”

परशुरामो हि अस्य बाहुसदृशं परशुना

वीभत्सः

चिच्छेद । अस्य विवरणादिकं कार्यं वाच्यम् ।
प्रत्ययम् ॥)

बाहुवाह्वि य, बाहुभिर्वाहुभिर्यद् युद्धं वर्तते तत् ।
हाताहाति इति भाषा । इति सुभयोपशाक-
रणम् ॥

विद इ अंशे । अवयव इत्यर्थः । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ विद्यते ।
विन्दुरिति शब्दश्च तत्प्रयमेवायं धातुपारायणम् ।
इति दुर्गादासीयटीका ॥

विल क प्र विमेदने । इति कविकल्पद्रुमः ।
(चुरा०-तुदा०-च-पर०-सक०-सेट् ।) क, विल-
यति । प्र विलति । इति दुर्गादासः ॥

विस इ य क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा०-
पर० सक०-सेट् ।) य विव्यति । इ य विव्यन्
अवेसीत् । अस्मात् पुषादित्वास्त्रियं उ इत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

वीभत्सः, पुं (वीभन्त्यतेनेन । वध + सन् + करत्
घञ् ।) अर्जुनः । इति मेदिनी । से, २८ ।
वीभत्सः, त्रि, (वीभत्सा घृणाद्वयत्र । अर्ध-
आद्यच् ।) क्रूरः ॥ (यथा महाभारते । १ ।
१ । २१० ।

“यदाश्रौषं शोणपुत्रादिभिस्तै-
र्हतान् पाषाणान् द्रौपद्यांश्च सुभान् ।
क्षतं वीभन्समयशस्यश्च कर्म
तदा नाशंसे विजयाय सज्जय ! ॥”

घृणात्मा ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १६ । १८ ।
“तथापि प्रणता भार्या तममन्यत देवतम् ।
तं तथाव्यतिवीभन्सं चर्चयेष्टममन्यत ॥”
विक्रतिः । इति मेदिनी । से, २६ । (यथा,—

“दुष्टेर्दोषैः पृथक्सर्वैर्बीभत्सालोकनादिभिः ।
इति माधवकरक्षतरविनक्षये हर्षाधिकारे ॥
वीभन्सालोकनं विक्षतिदर्शनमिति तट्टीकायां
विजयरक्षितेनोक्तम् ॥) पापी । इत्यजयः ।
शङ्काराद्यद्वयान्तगतपठरसः । तत्पण्यायः ।
विक्रतम् २ । इत्यमरः ॥ तस्य लक्षणादि यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । २६९ ।

“वृगुषा स्यामिभाधस्तु वीभत्सः कथ्यते रसः ।
गौलवर्ण्यं महाकालदेवतोऽप्यसृष्टाक्षतः ॥
दुर्गन्धमासपिशितमेदांस्त्याज्यमनं मतम् ।
तत्रैव क्षमिपाताद्यसृष्टापनसृष्टाक्षतम् ॥

निष्ठोवनास्यबलननत्रसङ्कोचनादयः ।
अनुभावास्तत्र मतास्तपास्तुर्ध्वमिषारियः ॥
मोहोऽपस्मार आधंगो व्याधिस मरणादयः ॥”
अस्य रसस्योदाहरणं यथा तत्रैव ।

“उत्सृज्योत्सृज्य कृतिं प्रथममथ पृष्ट्वाप-
भूयांसि मांसा
न्यंसस्किक् पृष्टपिष्टाद्यवयवसुक्तभोग्युपपूर्तानि
जगन्भा ।

अन्तःपर्येक्षनेत्रः प्रकटितदर्शनः प्रेतरदः
कराष्ट्रा
दृष्ट्यादस्त्रिषंस्त्रं स्युष्टगतमपि प्रथममध्य-
मति ।”)

वैकृत्य । यथा । अतिशीलितपात्रमभि-
प्रक्षितवैकृतमित्यभिगन्तः । इयमिदं रसे
कीवम् । तदात्मने तु मांसशोणितार्थो विद्युः ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥

वीभन्तुः, पुं, (वीभन्सतीति । वध + वन् + उ ।
बुद्धे व्यापपद्येन शत्रुघ्ननादस्य तयात्वम् ।
यत्प्रियत्किरक्ता । यथा, महाभारते ४ ।
४२ । १८ ।

“न कुप्यां कर्मे वीभन्सं बुध्यमानः कथञ्चन ।
तेन देवसमुद्युष्टो वीभन्सुरिति विश्रुतः ॥”)

अर्थः । यथा,—

अश्विनः फाल्गुनो विष्णुः किरीटी श्वेत-
वाहनः ।

वीभन्सुविणयः क्षण्यः सशसाची धनञ्जयः ॥

इति महाभारते । ४ । ४२ । १८ ॥

बुद्ध, किं आदिशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-पक्षे भा०-पर०-सक०-पक्षे अक०-
सेट् ।) पञ्चमखरी कीपथः । पुरादिपक्षे कथने
आदिपक्षे बुद्धुरादिशब्देभ्यमित्ति रमानाथः ।
किं, बुद्धयति वाचा बहुलोकः । बुद्धति आ ।
इति दुर्गादासः ॥

बुद्धं, त्रि, (बुद्धयति बुक्बुक् इत्ययत्तशब्दं करो-
तीति । बुक् + पचाद्यच् ।) वचोऽभ्यन्तरमांस-
विशेषः । तत्पण्यायः । अयमांसम् २ हृदयम् ४
चतु ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥ केचित्तु
पुष्पात् पृथगेव हृदयान्तर्गतमांसविशेषे पद्मा-
कारे हृदयादिद्वयमाहुः । धातोरनैकार्यत्वान्
बुद्धांते खादुत्वात् ण्यत बुक् बुक् किं आदि-
शब्दे घञ् । नान्तः पुल्लिङ्गोऽयम् । स्त्रीलि-
ङ्गोऽप्येत्येकः । इति खामी ॥ बुक्ता स्त्री बुक्ताः
पुमानपि । शोणितेषु स्त्रियां बुक्ता बुक्तास्तु
समये ह्योरिति रभसात् । नदादित्वात् स्त्रियां
बुक्तीत्यर्थः । बुद्धानां स्त्रीवमयुत्पन्नमिति रुद्र-
कलिङ्गादयः ॥ उरस्यपि च बुक्तायां हृदयं
मांसस्यैव चेति त्रिकाण्डशेषः ॥ बुद्धशब्दस्य
उकारस्य ऋकारादेशे तथैव वृक्षादिरूपश्च ।
अयञ्च तस्यास्येति अयमांसं बुद्धस्यायं
संसृष्टीभूतं मांसं बुद्धानमांसमित्येकं नामे-
त्यर्थः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

बुद्धः, पुं, (बुद्धयति शब्दायते इति । बुक् +
अच् ।) ऋगः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समये
पुं, स्त्री । इति रभसः ॥

बुद्धान, स्त्री, (बुद्ध किं आदिशब्दे + भावे ल्युट् ।)
फुक्कुरशब्दः । तत्पण्यायः । मध्यमम् २ । इति
हेमचन्द्रः । ६ । ४३ ॥

बुद्धा, स्त्री, (बुक् + टाप् ।) बुक्कम् । इत्य-
मरटीकायां भरतः । शोणितम् । इति
रभसः ॥

बुद्धा, [न] (बुक् + कनिन् ।) पुं, बुद्धम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

बुद्धायमांसं, स्त्री, (बुद्धस्यायमांसं ।) हृदयम् ।
इत्यमरटीकायां रावसुहृदः ॥

बुद्धारः, पुं, (बुद्ध किं आदिशब्दे भावे घञ् । बुक्
निनादस्तस्य कारः करणम् । “एकवर्ग्यत्रयो
यय मध्यमस्तत्र लुप्यति” इति न्यायः । मध्यस्य
ककारस्य लोपः ।) सिंहध्वनिः । इति हारा-
वली । १८४ ॥

बुक्ती, स्त्री, (बुक् + गौरादित्वात् ङीष् ।) बुक्कम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

बुट्, किं हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) किं बोदयति
बोदति । इति दुर्गादासः ॥

बुड्, शि उन्सर्गो । संवृतौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (कृता०-तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।)

शि बुद्धति अबुद्धीन् बुवोड् इति दुर्गादासः ॥

बुद्, इर् अ उ निशामने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-उभ०-सक०-सेट् ।) पञ्चमखरी । इर्
अबुद्त् अबोदीत् । अ बोदति बोदते । उ

बोदित्वा बुत्ता । निशामनमालोचनं प्रणि-
धानमिति यावत् । इति दुर्गादासः ॥

बुड्, पुं, (बुध्यते स्म इति । बुध + क्त । यदा भावे
क्त बुद्धं ज्ञानमस्यास्तीति अर्थव्याप्यम् ।)
भगवदवतारविशेषः । स तु दशावतारान्तर्गत-
नवमावतारः । यथा,—

“ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरदिशाम् ।
बुद्धो नाम्नाञ्जनतुतः कौकटेषु भविष्यति ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥

अञ्जनस्य सुतः । अजिनसुत इति पाठे अजि-
नोऽपि स एव । कौटकेषु मध्ये गयाप्रदेशे ।

इति श्रीधरस्वामी ॥ तत्पण्यायः । सत्त्वः २

सुगतः ३ धर्मेराजः ४ तथागतः ५ समन्त-

भद्रः ६ भगवान् ७ भारजित् ८ लोकजित् ९

जिनः १० बहुभिन्नः ११ दशबलः १२ अद्वय-

वादी १३ विनायकः १४ सुनीलः १५ श्रीधरः १६

शास्ता १७ सुनिः १८ । इत्यमरः । १ । १ । १३ ॥

धर्मः १९ त्रिकालज्ञः २० धातुः २१ बोधि-

सत्त्वः २२ महाबोधिः २३ आर्यः २४ पञ्च-

ज्ञानः २५ दशार्हः २६ दशभूमिगः २७ चतु-

स्तिंशज्जातकः २८ दशपारमिताधरः २९

हादशार्हः ३० त्रिकायः ३१ संगुप्तः ३२ दया-

कृषः ३३ खलित् ३४ विज्ञानमालकः ३५

महामैत्रः ३६ । इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ॥

धर्मचक्रः ३७ महासुनिः ३८ असमः ३९

तुल्यसमः ४० मैत्री ४१ बलः ४२ गुणाकरः ४३

अकनिष्ठः ४४ विशरणः ४५ बुधः ४६ वक्त्री ४७

वागाश्रयिः ४८ जितारिः ४९ अर्हणः ५०

अर्हन् ५१ महासुखः ५२ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ महावज्रः ५३ । इति जटाधरः ॥ * ॥
इन्द्रनिरूपणे बुद्धविशेषाणां मतमाह । सर्वज्ञ
इति सौगताः । निरावरण इति दिगम्बराः ।
लोकव्यवहारविद इति चार्वाकाः । शरीराख्येव
चेतनानि गौरीहं चानामीत्यादिज्ञानेन गौर-
वत्तज्ज्ञानवत्त्वयोः सामानाधिकरण्यादभवा-
दिति चार्वाकाणां मतम् । तेषां मते ध्वगतः

क्षयभङ्गुरत्वं नन्वस्तु क्षयभङ्गः पूर्वपुष्पाचोत्तर-
पुष्पोत्पत्तिस्तथा च पुष्पनिष्ठ एव कुञ्जद्वय-
त्वाख्यातिविशेषः स्मरणजनकतावच्छेदक
इति न दोषः । इति कुसुमाञ्जलिप्रथमस्तवक-
टीकायां रामभद्रः ॥ * ॥ बुद्धानां दशविध-
मतमेदमाह ।

“वदन्ति पुत्र आत्मेति १ दृष्टप्राकृतबुद्धयः ।

देह आत्मेति २ चार्वाका इन्द्रियाण्यपरे ३

च ते ॥

तेऽन्ये प्राण ४ सन्तोऽन्ये ते मन ५ आत्मेति

वादिनः ।

बुद्धिरात्मेति ६ बौद्धा वै शून्यमात्मेति ७ तेऽपरं ॥

याज्ञिका यज्ञपुरुषं सर्वज्ञं ८ सौगता विद्वः ।

निरावरण ९ माहुर्न दिगम्बरमताश्रयाः ॥

चार्वाकाश्चापि लोकानां व्यवहारप्रसिद्ध-

कम् १० ॥”

इत्यात्मप्रकाशः ॥ * ॥

पण्डितः । बुद्धिर्, त्रि । इति मेदिनी । धे, १० ॥

(बुद्धावतारस्य विवरणं यथा,—

इह खलु बौद्धशास्त्रसम्बद्धेषु सम्प्रोक्ताः
पञ्चविंशतिर्बौद्धा दृश्यन्ते । तेषां सुहोदनीरसान्
मायादेवीगर्भजातः शाक्यसिंहसत्त्वार्थहिहाके-
वन्सुगौतमेति नामचतुष्टयेन प्रसिद्धोऽन्तिम-
तमः लोकविश्रुतो बुद्धः कपिलवस्तुनगरे
कलेस्वतुःशततट्टश्रीत्यधिकद्विसहस्रमितेष्टु गते-
ष्वब्देषु शुक्रवासरे सुरदिवा सम्मोहनाय
साक्षाद् विवेकमूर्तिः स्वेच्छावियप्तेण प्रादुर्बभूव ।

अथ स वयसा सह क्रमेण श्रीलगुणसाहस-
रूपौदार्यबलवीर्यादिभिर्वर्द्धते स्म । उदिते यौवने
पित्राज्ञया स शाक्यान्यया मनोज्ञां रूप-
लावण्यवतीं दृष्ट्वापणितनयां गोपाणाक्रीमनु-
मतास्तपयेमे ।

जननसमयेऽस्य गणकाच्छ्रुतवान् नरेन्द्रः
सुहोदनः आधिराजस्तजराजर्क्षरसत्त्वासिन्धतजन-
दर्शनाख्यातवैराग्यः पुत्रस्ते गृहं सन्त्यक्ष्य-
तीति । तस्मात् सञ्जातशूद्रो राजा शिल्पिभि-
रुपवनपरिवृतं सुगुप्तं द्रव्यं हर्षितयज्ञं भूभूषणं
निर्मामयामास । तत्रासौ युवतीजनपरिवेष्टित-
स्तुपच्छन्दितं विषयविसृग्धचेतसं तनयं निरुक्त-
निर्गमनम् खच्छन्देनान्ववासायत् । अथ गच्छति
कलेऽस्य शिल्पिलीकभूव भोगसन्तर्गः । ततः
कारागारमिव प्रतीयमानं निष्कटनिकेतं विहा-
यास्य धरण्या नानास्थानं द्रष्टुमिच्छा सञ्जाता ।
ततः सोऽस्मै पित्रे सुहोदनाय सम्मोक्षया-
मास पर्यन्त्य नगरं प्रचानान्दहिसवस्याच्च विलो-
कयितुं वासना मे वज्रवतीति । राजा प्रथमं
निवारयितुमिच्छे प्रलोभनेन । स नैव तु
ततो विररास । अथ विज्ञाय निर्वन्धं पुत्रस्य
मन्त्रिणमादिदेश, कुमारं शाक्यसिंहं भक्ति
मारुत्ये राज्ये मे जरातुरसत्त्वासिन्धतमाञ्जनाः
केनापि कारयेन राजवत्संनि गोपतिहन्तामात
विधोषयेति । तथाशुद्धिते कुमारः रघुमारुह्य

बुद्धः

सारथिना सह ब्रह्मिर्निगत्य भूमितुमारब्ध-
वान् । ततश्चतुर्दिक्षु प्रकृतिभित्तिरस्वरेर्जयोऽस्य
प्राचीषि । नगरं बोधिसत्त्वो मनसि परां सुदं
प्राप्तवान् ।

अथ स जरया जर्जरतम् मानवमेकं दृष्ट-
वान् । इतः प्राक् कटाचिदपि स शाक्यसिंहो
जगतो दुःखं नानुभूतवान् । इदानीं निरीक्ष्य
प्रथमं तं जराग्रस्तं विवरणमस्य विज्ञातुं कुतू-
हली सारथिं पप्रच्छ । तदुक्तं यथा,—

“किं सारथे ! पुरुष दुर्बल अल्पस्याम
उच्छुष्कमांस रुधिरत्वचस्त्राघनहः ।
श्वेतशिरो विरलदन्तकृशाङ्गरूप
आलम्ब्य दण्डं व्रजतेऽसुखं खलन्तः ॥

सारथिराह ।

एषो हि देव ! पुरुषो जरयाभिभूतः
क्षीणेन्द्रियः सुदुःखितो बलबोध्यहीनो ।
बन्धुजनैः परिभूतः अनाद्यभूतः
कायेवासमर्थे अपविद्धं वनं दासः ॥

बोधिसत्त्व आह ।

कुलधर्म एव अयमस्य हितं भण्णाहि
अथवापि सर्वजगतोऽस्य ह्यवस्था ।
शान्तं भण्णाहि वचनं यद्यभूतमेत-
च्छ्रुत्वा तथार्थमिह योनिं सञ्चित्तियिष्ये ॥

सारथिराह ।

नेतस्य देव ! कुलधर्मं न राक्षधर्मः
सर्वे जगस्य जरयावनधर्षयाति ।
तुभ्यं पि मातृपितृवान्धवृत्तान्तसंघो
जरया अनुक्तं न हि अन्यगतिर्जनस्य ॥”

बोधिसत्त्व आह ।

धिक् सारथे ! अमुधवालगनस्य बुद्धि-
र्यदुयौवनेन मदत्तं जरां न पश्यी ।
आवर्त्तयान्निह रथं पुनरहं प्रवेक्ष्ये
किं मत्तं क्रौडरतिभिर्जरयाश्रितस्य ॥”

इति ललितविस्तरे १४ अध्याये ।

अथ शाक्यसिंहः सारथिं सन्दिदेश रथं
सञ्चालयेति । गत्वा नगरस्य दक्षिणे द्वारे
याधिपस्तं यातनापरीतपुरुषमेकमीचाश्रके ।
ततः स सारथिं पप्रच्छ । तदुक्तं यथा,—

“किं सारथे ! पुरुष रूपविवर्णगात्रः
सर्त्तन्दिभेभिः विकली गुरु प्रश्रंसन्तः ।
सर्त्तान्शुष्क उदराङ्गुल प्राप्रलच्छा
स्त्रे पुरीष स्वकिं निष्ठति कुतूहलीये ॥”

सारथिराह ।

एषो हि देवपुरुषः परमं मिलानो
याधीभयं उपगतो मरणान्तप्राप्तः ।
आरोग्यतेजरहितो बलविवर्धनो
अत्रायवीप्रशरणो ह्यपरायणश्च ॥”

बोधिसत्त्व आह ।

“आरोग्यता च भवते यद्यस्मिन्क्रौडो
याधिभयं च इमं दृष्ट्वा घोररूपम् ।
सो नाम विज्ञपुरुषो इमं दृष्ट्वा वस्त्रां
क्रौडारतिषु जनयेत्सुमर्षजिनां वा ॥”

बुद्धः

अथ खलु भिन्नवो बोधिसत्त्वः प्रतिनिवर्त्तय
रथवरं पुनरपि पुरं प्राविशत् ।

इति हि भिन्नवो बोधिसत्त्वोऽपरेण कालसम-
येन पश्चिमेन नगरद्वारेणोद्यानभूमिभित्ति-
कामसहता यहेन सोऽद्राचीनं पुरुषं न्यतं
कालगतं मार्गं समारोपितं चलवितानीकृतं
ज्ञातिसङ्गपरिवृतं सर्वैरुदङ्घ्रिः क्रन्दङ्घ्रिः परि-
देवमानैः प्रकीर्णकेशैः पार्श्ववकीर्णशिरोभि-
ररांसि ताडयङ्घ्रिस्तक्रोशङ्घ्रिः पृष्ठतोऽनुग-
च्छङ्घ्रिः । दृष्ट्वा च पुनर्बोधिसत्त्वो ज्ञानत्रेव
सारथिभिदमवोचत् ।

“किं सारथे ! पुरुष मञ्चोपरिगृहीतो
उद्धृत केशनख पांशु शिरे क्षिपन्ति ।
परिचारयित्व विहरन्तुरस्ताडयन्तो
नानाविलापवचनानि उदीरयन्तः ॥”

सारथिराह ।

“एषो हि देवपुरुषो न्यतु जन्मुद्धीये
न हि भूय मातृपितृ द्रव्येति पुत्रदाराम् ।
अपहृत्य भोग्यहमातृपितृमित्रज्ञातिसङ्गं
प्रलोकं प्राप्नु न हि द्रव्येति भूय ज्ञातिम् ॥”

बोधिसत्त्व आह ।

“धिग्यौवनेन जरयो समभिदुतेन
आरोग्य धिनिविधयाधिपराहतेन ।
धिग्यौवितेन पुरुषो न चिरस्थितेन
धिक्षिपिष्ठतस्य पुरुषस्य रतिप्रसङ्गे ॥

यदि जर न भवेया नैव आधिर्न न्यतु-
स्तथपि च सहदुःखं पञ्चस्कन्धं धरन्तो
किं पुन जरयाधिगृह्यन्त्यानुबद्धाः
साधु प्रतिनिवर्त्तय चिन्तयिष्ये प्रमोचम् ॥

अथ खलु भिन्नवो बोधिसत्त्वः प्रतिनिवर्त्तय तं
रथवरं पुनरपि पुरं प्राविशत् ॥ इति हि
भिन्नवो बोधिसत्त्वस्यापरेण कालसमयेनोदरेण
नगरद्वारेणोद्यानभूमिभित्तिक्लामनस्तरेव देव
पुत्तैर्बोधिसत्त्वस्यानुभावेनैव तस्मिन् मार्गे
भिन्नरभिनिर्मितोऽभूत् ॥ अद्राचीर्बोधिसत्त्वस्तं
भिन्नं शान्तं दान्तं संयतं ब्रह्मचारिणमनति
क्षिप्रचक्षुर्गुणमात्रप्रेक्षिणं प्रासादिकेनैर्ध्यापणेन
सम्पन्नं प्रासादिकेनाभिरुपप्रतिक्रमेण सम्पन्नं
प्रासादिकेनालोकितयवलोकितेन प्रासादिकेन
सङ्घाटोपिच्छपात्रचौवरधारणेन मार्गं स्थितम् ।
दृष्ट्वा च पुनर्बोधिसत्त्वो ज्ञानत्रेव सारथिभिद-
मवोचत् ।

“किं सारथे ! पुरुष शान्तं प्रशान्तचित्तो
नोन्मिषचक्षुः प्रलते युगमात्रदर्शी ।
काषायवस्त्रवसनो सुप्रशान्तचारी
पात्रं गृहीत्वा न च उद्धत उन्नतो वा ॥

सारथिराह ।

एषो हि देवपुरुष इति भिन्नुनामा
अपहृत्य कामरतयः सुविनोतचारी ।
प्रमन्यप्राप्तः समसात्मन एवमायो
संरागहेयविगतो तिष्ठति पिच्छवर्णा ।
बोधिसत्त्व आह ।

बुद्धः

साधु सुभाषितमिदं मम रोचते च
प्रमन्य नाम विदुभिः सततं प्रशङ्का ।
हितमात्मनश्च परमत्त्वहितश्च यत्र
सुखजीवितं सुमधुरमन्दं फलश्च ॥”

इति ललितविस्तरे १४ अः ।

ततः संक्षुब्धचित्तोऽसौ स्वकीयं मुद्धान्तं
विवेश । दिवसेऽस्मिन् राहुलनामा पुत्रीऽस्य
समजनि । राजा सुहोदनः स्वाङ्गजस्य भगव-
द्वृत्तान्तं सर्वं निशम्यास्य सन्ध्यासमयं शङ्क-
मानः चतुर्थं नगरद्वारेण सेनायुधान् सन्निवेश-
यति स्म तस्य परिचित्तगार्धम् ।

रतिरसामिज्ञानं युवतिजनान्तःपुरेषु बहु-
तरान् प्रेषयामास बोधिसत्त्वस्य प्रमोहनाय ।
अथागता रजनी, सिद्धार्थस्य तु चित्तं याकु-
लितमतीव गेहान् प्रमन्य भैक्ष्यगृहगार्धम् ।
ततो वृत्त्यादिप्रमोदात् परं निद्रिताः सर्वे युवतो
विनीक्य शयनान् शनैः शनैरुत्थितो यलीकयत् ।

“तत्र काश्चिद्व्यपकटवस्त्राः काश्चिद-
विधुतकेश्यः काश्चिद्विकीर्णभरणाः काश्चिद-
विभ्रष्टमुकुटाः काश्चिद्विहतेरंशेर्विगोपितगात्राः
काश्चिद्विद्वंसितमुखाः काश्चिद्विपरिवर्त्तित-
नयनाः काश्चिन् प्रम्वन्त्यो जालाभिः काश्चि-
द्वसन्यः काश्चित् प्रहसन्यः काश्चित्प्रलपन्तः
काश्चिद्वन्तान् कटकटायन्यः काश्चिद्विषय-
वदनाः काश्चिद्विद्वंसितरूपाः काश्चित् प्रल-
म्बितवाहवः काश्चिद्विप्रवदनाः काश्चिद्विद-
चाटितशीर्षाः काश्चिद्विगुणितशीर्षाः काश्चि-
द्विपरीतवर्त्तितमुखमण्डलाः काश्चित् प्रध्वस्त-
शरीराः काश्चिद्विभ्रष्टगात्राः काश्चिद्विजुलाः
खुरखुरायमानाः काश्चिन् दृष्टदृष्टपुण्ड्रं परि-
वर्त्तितशीर्षशरीराः काश्चिद्वीणावल्लव्यादपरि-
बुद्धपाणयः काश्चिद्वेष्टुदन्तेः कटकटायन्यः
काश्चित् किम्पलनकुलसम्पत्ताङ्गावकथितवाद-
भाषाः काश्चिन्निमेषीन्मेषपरिवर्त्तनयनाः काश्चि-
द्विद्वत्तास्या एवं तद्विद्वत् धरणीतलगतमनः
पुरं निरीक्षमाणो बोधिसत्त्वः अज्ञानवशा-
त्सुत्पादयति सा ।” तत्रेदमुच्यते ।

“तां दृष्ट्वा उद्दिग्धं न लोकनाथः

करुणं विनिश्चस्य रदं जगाद ।

अहो वता क्लृप्तागता प्रजेयं

कथं रतिं विन्दति राजसीगतेः ॥

अतिमोहतमावृते दुर्गति-

कामगुणेर्निर्गुणसंज्ञिनः ।

विहगपद्मरगता यथा नहि

लभन्ति कदाचिद् विनिःसृतम् ॥”

इति ललितविस्तरे १५ अध्याये ।

अतोऽप्ये निशोये सिंहार्थोऽश्वपालमाहूयात्
“जरामरणपद्मरगितयतसत्त्वपरिमीयस्य गत-
यो ह्युपस्थितो मे ।” अतएव यदीयानि
सन्ध्यासम् । विस्मितोऽश्वपालोऽब्रवीत् राह-
पुत्रस्य ते सन्ध्यासमयमनुचितं न समर्थोऽपि
सन्ध्यासमयस्य कथानि घोषम् ।

सिद्धान्त आह ।

“विवर्जिताः सर्पशिरा यथा बुधे-
विगर्हिता भीष्मघटा यथाशुचिः ।

विनाशकाः सर्वसुखस्य हृन्दक

ज्ञात्वा हि कामाग्र विनायते रतिः ॥”

हृन्दक श्रयः यानि दुःखशतामर्षिता पूर्व-
जन्मान्तरे ।

बन्धनारुन्धनास्त्राङ्गनास्तज्जनाः कामहेतो-
र्मया नो च निर्विद्वन् ॥

संस्कृतमानसं प्रमदवसगतम्

मोहाकुलं दृष्टिजालावृतम् ।

अन्धभूतं पुरा आत्मसंज्ञा-

ग्रहाकारका वेदनावीतिहता इमे ॥

धर्माज्ञानतः सम्भूता चलचपला-

नित्यमेवैः समा विद्युद्भिः संदृष्टाः ।

ओषविन्दूपमा ऋतुतुच्छा अक्षराः

अनात्मा च श्रृग्वस्त्रभावा इमे सर्वशः ॥

सयमसमभिरुह्य नावामिमास्त्राणावतीर्थ

संसार ओषेरुहं तारावर्धनन्तं जगत् ।

शोकसंसारकान्ताररोषोन्मिरागग्रहा-

याकुले वैराकुले दुस्सरे एव चित्तं मम ॥

तदात्मनोत्पीथं इदं भवार्णवं

सर्वैरुद्विग्नैश्चक्षुराक्षसम् ।

स्वयं तरित्वा च अन्तरं जगत्

स्थलेऽन्तरीक्षे अजरामरे शिवे ॥”

लजितचित्तरे १५ अध्याये ।

अतश्चन्द्रक ! प्रप्रजान्यधुनैव सत्वरमानयाश्चम् ।

तथाशुद्धिते सिद्धार्थोऽसौ स्त्रीतनयगुरुजनान्

सर्वान् राज्यमैश्वर्यं विद्यायाश्चमारुह्य

निर्गतः । निजनगराद्वाद्ययोजनदूरस्थितं

महाराज्यं प्राप्य तत्रैव वशिष्ठाश्रमसन्निधौ

हृन्दकमन्वधितं विद्वन् कौषेयमपहाय

पिपाय वस्त्रलवाचसमेकाकी वैशाखी नाम-

नगरीमुपतस्थे । तत्र आराट्कालामनामा

जिनपुरुषश्चिन्तकश्चिन्त्यैरवात्सीत्, सिद्धार्थो-

ऽस्य शिष्योऽभूत् । आहैकदा गुरुः, पवित्रचेता

अनुभूतिमान् पुरुष एवालं ब्रह्मचर्यं गृहीतुम्,

बन्धुषु सर्वमैश्वर्यम् । हृदि यस्य विमली

निर्वाणप्रदीपः प्रदीपस्तमःस्तोमयवनपटुर्भवत् ।

न तस्य सुखदमैश्वर्यविजृम्भितगुरुवचनम् ।

ततः सप्तशतीं शिष्यततिन्धानस्य रुद्रकनाम्नः

साधोः समीपं गत्वा कृतानेन सम्भाषणं गय-

शीर्षं जगाम । तत्रोद्भाषितमनेन यद् ब्राह्मणः

अमण्याय योषस्वरूपं लब्धुमविशुद्धं कायमानसं

नियोजयन्ति तदस्मिन्त्यादयितुमार्त्तकालद्वय-

चर्यसमिव वैश्रव्यं भजते । शुष्ककाष्ठखण्डय-

चर्येण यथा कव्यमनोरथा मानवासदत्त

कायमनसोर्विशुद्धयोः सतोः स्वतश्च बोध-

लाभः श्रवः । ततः परमसौ बोधिसत्त्वो गत्वा

ग्रामसुरविस्वाखं विजनं तत्रैवोषितुं मनो

दधे । परमपद्मेनावेव कायशुद्धिं चित्तशुद्धिं

विषाय पास्त्राणनाखं दुर्धरं ध्यानं दधार ।

अत्रासौ कस्मिंश्चिद्विषये वदरीमेकिकां कस्मिं-
श्चिद्वा तत्कुलमेकं कदाचिद्वैकमात्रं कलायं
भक्षयित्वा कस्मिंश्चिदुपोषणेन वा कालं
विलुप्तं शुष्कच्छविर्मसीवर्णं बभूव । ततोऽसौ
देहमित्यं निभय्य लब्धुं सर्वोर्ध्वं न समर्थोभवेय-
मिति विचिन्त्य पोषणकरमाहारं जग्राह ।

दिवसेऽस्मिन् शुद्धोदनः स्वप्नं ददर्श प्रियः पुत्रो
मे मणिमुक्तादिविभूषितवारणरूपेण उदुम्बर-
तरुमारुरोह । त्रैलोक्यलोकाः पूजनायास्या-
गच्छन्तीव, यशोवरापि गोपापरनाम्नी ददर्श
स्वप्नं विविधम् स्वयं श्राव्यसिंहश्च पञ्च,
यथा जगदखिलं श्रय्या मे, विस्फलमिव सुमेरु-
शिखरमुपधानीभूतं मे, वामदक्षिणकरद्वयं मे
प्राच्यपश्चिमसमुद्रोपरि पादायुभौ मे दक्षि-
णाञ्चौ ज्वलन्ते, नाभिकमलान् मे ससृज्यतेः
स्थिरिकाद्वयेऽपूरितमखिलं नभः । ततश्चो-
त्थायासौ ऊरुविव्जोषितायाः सुजातानामि-
काया नाय्याः सकाशात् भिक्षां जग्राह ।

इतः सिद्धान्तो ध्यानं दधार, निर्वाणाय पथि तस्य
सततं परिपत्न्यौ सन्नपि दुर्निवारो मारः परा-
जितो ध्यानवीरेण योगिसिन्हेन पलायनं चक्रे ।
ततस्तस्यैव कन्दर्पस्य तनये यतते तन्ना रतिश्च
योगिप्रवरस्य मोहनाय, विफलानि तु जाता-
न्यनयोर्मनोरथानि । ततः सर्वैभ्यः कच्छेभ्यो
वितुक्तः सिद्धार्थो बोधश्च विमलं लेभे । तदासा-
वधिरुद्रयोगः मनसस्य सुकुरे प्रतिफलितं
सकारणमखिलं जगत् । ततश्च चिन्तयामास सः
जीवानां जन्म, तेषु च जीवस्य संयोगो वियोग-
श्चैव दुःखदुःखान्येतानि । न जानीते मानवस्तन्
मोहजालेनावृतो दुर्विषहं दुःखं सहत इति ।
ततः कस्मादागतं जरामरणमिति चेतसा हते
प्रश्ने तेनैव निश्चिनोति सः, यच्चकन एवागच्छति
जरामरणमिति, कुतस्तर्हि ह्यागतं जन्म
किमस्य वा कारणम् ? संसारादस्माज्जाति-
रतएव भव एव कारणमत्र । भवस्तर्हि कुत
आयतः किमस्य वा कारणं ? उपादानादागतो
भवस्तदुपादानमेवास्य कारणम् । कस्मादुपा-
दानमायातन्तर्हि किमस्य वा कारणं ? लब्धाया
आगतमुपादानमतस्तृष्णैव कारणमस्येति । तर्हि
कुत आयाता लब्धा कारणं वा किमस्याः ?
वेदनाया आगता लब्धा अतो वेदनैव कारण-
मस्याः । कुत आयाता वेदना, अस्या वा किं
कारणम् ? स्पर्शादायाता वेदना, अतः स्पर्श
एव कारणं वेदनाया इति । स्पर्शस्तर्हि कुत
आयातः किं वा कारणमस्य ? षडायतना-
दायतः स्पर्शस्ततोऽस्य कारणं स एवेति ।
कुत आयातं षडायतनं कारणं वा किमस्य ?
नामरूपाभ्यामागतं षडायतनम् अतएवास्य
कारणमेव तदिति । कुतस्तर्ह्यायते नामरूपे
कारणं वा किमनयोः ? विज्ञानादागते नाम-
रूपेऽनोनयोः कारणं विज्ञानमिति । कुत
आयतं विज्ञानमिति कारणं वा किमस्य ?

संस्कारादागतं विज्ञानमतोऽस्य कारणं स
एवेति । संस्कारस्तर्हि कुत आयातः कारणं
वा किमस्य ? अविद्याया आगतः संस्कार-
स्ततोऽस्य कारणमविद्वेति ।

स्फुटमिदानीमविद्वेव कारणं जगतोऽखिलस्य ।
ततो विलोमेन प्रकटीभूतं यत् अविद्यायाः
संस्कारः संस्काराद् विज्ञानम्, विज्ञानान्नाम-
रूपे ताभ्यां नामरूपाभ्यां षडायतनम्, षडाय-
तनात् स्पर्शः, स्पर्शाद् वेदना, वेदनायास्तृष्णा
लब्धाया उपादानम् उपादानात् संसारः
संसाराज्जातिः जातिर्जरामरणमिति ।

प्रकारेणानेनोत्पन्नो दुःखहुमा जीवानाम
तदिदानीं प्रतिभातं अविद्वेव मूलमस्य पाद-
पस्य निरस्तायामविद्यायां कुतो दुःखप्रसङ्गः
क्रमेण तस्मात् जन्मजरामरणं दुःखं चिन्ता-
क्लेशः पीडा च सर्वे दूरे पलायन्ते । एवं
जीवानामुदेति चित्ताकाशे धर्मालोकः ।
उदिते तस्मिन् मनःसंयोगेन ज्ञानं दर्शनं विद्या
स्फुटिर्बुद्धिश्च सर्वं प्रत्यक्षीभवति । तत इदानीं
सिद्धान्तो बुद्धः सज्जातः ।

ततश्चागतोऽत्र विविकानगर्था राजा बुद्धस्य
श्रीपादपद्मसन्दर्शनाय । सोऽस्मै ह्युपदिदेश
“अहिंसा परमो धर्मः ।” इत्यतस्त्वमुत्तिष्ठ
तद्वर्त्मं निर्वाणमोक्षचान्निध्येति ।

ततोऽसौ बुद्धो नैरञ्जननान्नी नदीं क्षिरिका-
वनञ्च त्वाहा उज्ज्वलमुपवनं प्रतस्थे । अत्र स
जनपद्माश्चक्षुरादुपोषणमङ्गीकृतवान् । तत
स्तस्मात् स्थानान्निर्गत्य गयां नाह्वालं बुद्धद्विरं
लोहितवस्तुकं गन्धपुरं वारथिपुरञ्च क्रमेण
गत्वा त्वाहा च काशिकासुपतस्थे, अत्रास्य
कौण्डिन्यः सिद्धः शिष्योऽभूत् बुद्धस्तं नाम्ना
ज्ञानकौण्डिन्यं चकार । कालेऽस्मिन् बहु-
संख्यका लोका आगतागत्य बुद्धस्य शिष्या
अभवन् ।

ततः काशीधान्नः स ऊरुवित्वास्थितं सेनानी-
नामकं ग्रामं प्रथयौ तत्र नैरञ्जनतीरे नान्ना
ऊरुवित्वाकाश्रयः शनाधिकविश्रुतिवध्याः पञ्च-
शतशिष्यैरनुगतः प्रतिवसति स्त । लोका जान-
न्यमुमहन्ति । बुद्धो गत्वास्य समीपं प्रदा-
यास्ते ज्ञानोपदेशं विमलं शिष्यं तं चकार ।
दृष्ट्वा शक्तिमलौलिकीं बहवो लोका विस्मिता
धर्म्मं बौद्धं गृहीतवन्तः ।

तदा विम्बसारी भगधराजः श्रुत्वा गयशीर्षं
बुद्धदेवः प्राप्त इति । गत्वा समीपं प्रपूज्य च
परमया भग्न्यास्य शिष्यत्वं स्वीचकार । ततो
मागधी स्त्रीयां नगरीं गन्तुं निमन्त्रयामास
तम् । जग्राहास्य प्रगयं बुद्धः । शरीपुत्रोऽत्र
मौद्गलायनोऽस्य शिष्योऽभवत् ।

श्रुतवान् कोश्लपतिः प्रसेनजित् बुद्धो देवो
राजश्चे जेतवने प्रतिवसत्यधुनेति । गत्वा च
तत्र त्वरितं बुद्धसन्निधिसुवाच, पूयकाश्यपः
परिब्राजकसोशलः वैरापुत्रसङ्गः अक्षितकेशः

बुद्धः

कवल इत्येते अन्ये च बहवो बुद्धर्षयस्तिष्ठन्ति, न ते लोके कदापि बुद्धनाम्ना परिचाययितुं श्रेयस्करि भवान् किं न लज्जते अहं बुद्ध इत्यात्मानं परिचाययितुम् । बुद्धस्तम् 'कुमार-दृष्टान्तसूत्रं, आवयामास तेनोन्मीलितचक्षुः शिष्योऽभूत्तस्य ततः प्रसेनजित् कोशलराजः । दीक्षिते रात्रि कोशलेखरे बुद्धः शुद्धोदनाय संवादं प्रेषयामास "राजन् ! पुत्रस्ते पपावि-दानो न्दुनिवारणमन्यतम् । तेनैव सोऽखिलस्य जगतस्तृष्णां पापीयसीं वारयामास, शुद्धोदनः शाक्यपतिराकर्ण्य वृत्तान्तं परां सुदमवाप । आनेतुं पुत्रं कपिलवस्तुनगर्यामस्मै दूतं पुनः पुनः प्रेषितवान् यो यः प्रयाति दूतोऽस्य सकाशं न स पुनः प्रतिनिवृत्तः स्थितोऽस्य दीक्षितस्तत्रैव । शुद्धोदनः साधुं कालुदायौति-नामानं पत्रेण सह प्रेषितवान् । उदायी प्राग्गमनादङ्गीचकार यदि चाहं दीक्षितोऽप्य-भविष्यम् वारमेकमपि प्रतिन्यवसिष्ये । उदायी बुद्धस्य समीपं गत्वेव दीक्षितः । बुद्धस्तं प्रतिज्ञा-परिपूर्णायां शुद्धोदनस्यान्तिकं प्रेषयामास । उदायी गत्वाह राजानं भो भूप ! देवो बुद्धो-ऽत्राजिगमिषुर्नत्वस्यातुमिच्छुर्नगर्थ्याम् विचारे-ऽवस्थातुमियेष सः । राजा जेतवनस्यमिव यगोधारामं कपिलवस्तुनगरे विरचय्यागमन-मस्य प्रतीक्षाचक्रे । तत्रागत्य बुद्धो न्यगोधारामे तस्मिन्नुवाच । अत्रागत्य पितृथौ शुद्धोदनोऽन्त-तोदनस्यास्य लक्षं लक्षं शाक्यसन्ततयश्च शिष्या अभूवन् । तत्रावस्थानसमये बुद्धस्य पालयित्रौ गौतमी वनिता यशोधरा च भैक्षाश्रमं गृहीत-वत्यौ पुत्रोऽपि राहुलोऽजातकनिष्ठो जनकेन दीक्षितः ।

ततो बुद्धो गृध्रकूटमागत्य वसतिचक्रे । समये-ऽस्मिन् देवदत्तोऽस्य ज्ञातिजः शत्रुः शिल्पिनं दक्षिणायादानिनाय । तेन च निहन्तुं बुद्धं कूटयन्तं निरमाय । अनेनाहतो बुद्धो यथा प्राप निक्षेपणावसरे यन्तस्य तं बुद्धं रिरचिपुः क्रमरीरस्तत्प्रहारेण प्राणस्थितवान् । कालेऽस्मिन् विष्वसारे मागधे पञ्चमं गते अजातशत्रुर्लुब्धो दुर्दान्तो मगधं प्रशास, देव-दत्तोऽस्य मित्रमासीत् । एकदाजातशत्रुर्बुद्ध-सन्निधावागत्य पप्रच्छ तं "नानाकर्मसु यासक्तो मनुष्यो धनमभोष्टमुपार्जयितुं यतते, प्राप्य तु पार्ष्णिकं धनं सुखं च भवति, धर्मं तथा तु निधाय मनस्तद्वत् सुखं प्रयच्छमाप्नुयात् किम् ? बुद्धः प्रत्युच्य किं कर्मणा यागेन होमेन वा । न्यायाभ्यासौ विषयौ अधमानासुप्तमानाश्च निरस्कारपुरस्कारौ च तद्वन् निष्कलौ । पितरौ नाभ्यौ च योऽस्मिन् जगति प्राप्तवान् सदा-मन्यम्, सद्येऽपि प्रविष्टां च जानाति स एव भवेत्तद्वदिति । सोऽस्मिन् जन्ममेवावस्यो-ऽप्ययो निन्नामं मोक्षं लभते न पुनरायाति सः । एतेत्यादिभूतपतुष्वेव यथाकर्म भूतान्ये-

बुद्धः

कीभवन्ति । इत्युपदेशेन बुद्धस्य अजातशत्रो-मानसं तत् क्षणादेव प्रवर्णं बभूव । योऽस्य जुगुप्सापात्रमासीत् स इदानीं भक्तिपात्रमस्या-भूत् । अजातशत्रुर्बुद्धाद् दीक्षां जग्राह ।

गृध्रकूटाद्बुद्धः पाटलीग्राममाजगाम । कपि-लनामात्र, साधुर्ब्राह्मणोऽनेन अलोकि । सम्भाष्य तं पथि गच्छन्नसौ चतुर्दिशं निरीक्षाचक्रे, आनन्दोऽस्य परिचर्यो जिज्ञासयामास किमित्यं निरीक्षसे व्यापारयंश्चक्षुषीति । बुद्ध आह आनन्द ! परिहृष्टोऽहमिमं लोकमिदानीम् । ततः स आश्रयामं जम्बुग्रामं भण्डग्रामं हस्ति-ग्रामम् अन्यांश्च वृजिनां मल्लानाञ्च ग्रामा-नतिक्रम्य भोजनगरं प्राप्तः । स्थानादस्माज्ज-लुकाखमहावनमागत्वावस्थितः । अत्र कुण्ड-नाम्नो धातुगालकाद् वणिग्विंशषादाहायं गृहीतवान् ।

ततोऽधावानन्दं सम्बोधयामास भो नगरीं कुशीं गन्तासि । अतःपरं तथागतो नगरीं पावा-मतिक्रम्य नदीं हिरण्यतो तीर्त्वा निविडुं वनमेकं प्राप्तः । अत्रानन्दं प्राह पार्श्वयोरहन्तीव्रवेदनया समाक्रान्तोऽसि, अतोऽहमत्रैव तिष्ठामीति । आनन्दो जलमानिनाय प्रक्षाल्य पादौ बुद्धो ध्यानं समाजलम् । कालेऽस्मिन्नागत्य पुष्कशो मल्लराजः पादौ बुद्धस्य प्रणयामास । बुद्धोऽस्य दीक्षां चकार । सोऽस्मै दत्तवान् सौवर्णानल-ङ्कारान् प्रणम्य च प्रस्थितः । गते मल्लराजे आनन्दं प्राह बुद्धः प्रेषान् मे आनन्द ! त्वं परि-धापयालङ्कारान् सौवर्णानङ्गेष्विति । तथाशु-चिते तदानीं देहस्य ज्योतिरास्याखिलं जगद् व्यालोकितमिवासीत् । भक्तिभरेणानन्दः प्राह भगवन् ! न ह्येकदापि मयाचभवतामेतादृश-मौञ्ज्यं देहस्य । इयस्य तावत् कथय कारणञ्चान्वेति । चकार प्रत्युत्तरं बुद्धो देवो नियोध आनन्द ! निर्व्यासतः प्रदीपस्य शिखे-वाङ्गकान्तिर्मे श्रुक्रान्तिवत् कारणम् । अनन्तरसुभौ मिलित्वा हिरण्यव्यास्तीरं आग-म्यतुः । बुद्धस्तत्र स्वीयं समस्तं परिच्छेदं परि-हायैकवसनो नद्या हिरण्यव्याः कुश्याश्च नगर्या उभययोर्मध्यदेशस्थं वर्णं विवर्तितं विवेश । पथि प्राह आनन्दं क्लान्तस्य मे श्रमो विधनु-स्तेति । आनन्दः श्रमो सञ्जीवकार, सुप्तो-त्थितो बुद्ध आनन्दाय भिक्षुकाणां कर्मणं सूत्रान्तं विनयं मातृकादीनि धर्म्मतत्त्वान्युप-दिदेश । आनन्दस्तत्सर्वं समाहितेन मनसा जग्राह । तत आनन्दमादिदेश सालमहि-रुहयोर्मध्ये श्रमो स्थापय निशीघ्रेऽस्य मे श्रेयं विजानीहीति । ततो बुद्धस्तत्रैव समाधिमाधाय स्थापयितुं ज्योतिरवलीकयामास ततोऽर्थो चिन्तयति स निर्व्यायम् ।

भक्तः परमाणन्दो करोद् गच्छं संज्ञायास्य विगलितश्चाश्रुप्रवाहोऽविरलधारया तमाह बुद्ध आनन्द ! संसारोऽयमसारः धारो निर्व्याय-

बुद्धिः

मेव तदर्थं यतस्तेति । इत्थं परमज्ञपाशुर्बुद्धदेवं निर्व्यायं प्राप ।

इत्थं स हरेरवतारः—

"विकीर्य विज्ञानमयीं प्रभां प्रभु-
र्जगत्प्रदीपः प्रधितः प्रभाकरः ।
बुद्धः स राशिर्महसां मघोज्ज्वलो
ज्वलंश्च निर्व्यायपदं परं गतः ॥
प्रक्षाल्य त्रैलोक्यमलं मलीमसं
प्रवृद्धिं सारसदूषितं विभुः ।
प्रबोधधाराधरभूरिवारिभी
रराज देवो सुवि बोधभास्करः ॥"

कुशीनगरस्थिते सुकूटवन्धनचैत्येऽस्य शिष्याः देहं भस्मीभूतं चक्रुः । शिष्यकृतेनास्य पवित्र-देहभस्मावशेषार्थं विषदमानेन निरुपाय-भस्मभिरेभिरष्टप्रदेशेष्वष्टौ चैत्या निर्मिता भवन्त्विति ॥)

बुद्धद्वयं, क्ली, (बुद्धं स्तृपाकारतो ज्ञातं द्वयम् ।)
स्तौपिकम् । लीत् इति भाषा । इति त्रिका-
शेषः ॥

बुद्धिः, स्त्री, (बुध्यतश्नयेति । बुध् + क्तिन् ।)
निश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्तिः । इति वेशा-
सारः ॥ सविकल्पकज्ञानम् । इति चक्षु-
टीकायां नागभट्टः । तत्पर्यायः । मनोवा २
धिवणा ३ धौः ४ प्रज्ञा ५ श्रेतुषो ६ मतिः ७
प्रेक्षा ८ उपलब्धिः ९ चित् १० समित् ११
प्रतिपत् १२ ज्ञप्तिः १३ चेतना १४ । इत्यमरः ।
१ । ५ । १ ॥ धारणा १५ प्रतिपत्तिः १६ मेधा
१७ मननम् १८ मनः १९ ज्ञानम् २० बोधः
२१ हृत्क्षेपः २२ संख्या २३ प्रतिभा २४ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ आत्मजा २५ पयसा २६ विज्ञा-
नम् २७ । इति शुन्दरत्नावली ॥ * ॥ अस्याः
स्वरूपं यथा,—

"बुद्धिर्विवेचनारूपा सा ज्ञानजननी श्रुती ॥"

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्ये २६ अध्यायः ।

अस्या अध्यात्माधिभूताधिदैवतानि यथा,—

"अध्यात्मा बुद्धिरित्याहुः यद्विद्विषयविचारिणी ।
अधिभूतश्च मन्त्रश्च तत्राधिदैवतम् ॥"

इति महाभारते व्याख्येयधर्मकर्म ॥ १ ॥

सा च सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिविधाः
सात्त्विकी यथा,—

"प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्याकार्ये भयाभये ।
बन्धं मोक्षश्च सा वेति बुद्धिः सा पार्थ !

सात्त्विकी ॥"

राजसी यथा,—

"यथा धर्म्ममधर्म्मस्य कार्यकार्याभ्यामेव च ।
अयथावत् प्रणयति बुद्धिः सा पार्थ !

राजसी ॥"

तामसी यथा,—

"अधर्म्मं धर्म्ममिति यां मन्यते तममाहता ।
संज्ञार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ !

तामसी ॥"

इति श्रीभगवद्गीता ।

बुद्धोद्भि

तस्याः पञ्च गुणा यथा,—

“इष्टानिष्टविपत्तिश्च व्यवसायः समाधिना ।
संशयः प्रतिपत्तिश्च बुद्धेः पञ्च गुणान् विदुः ॥”
इति महाभारते मोक्षधर्मः ।

इष्टानिष्टविपत्तिः इष्टानिष्टानां वृत्तिविशेषाणां
विपत्तिर्ज्ञातः निद्रास्वाप्ता वृत्तिरित्यर्थः । व्यव-
सायः उत्तमाहः । समाधिना चित्तस्यैव
चित्तवृत्तिनिरोध इत्यर्थः । संशयः कोटिद्वयसृक्
ज्ञानम् । प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षादिप्रमाणवृत्तिः ।
इति तट्टीका ॥ * ॥ तस्याः सप्त गुणा यथा—
“सुश्रूषा अवयवश्चैव यद्वयं धारयन्तया ।
ऊर्ध्वोर्ध्वोर्ध्वविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥

तस्या वृत्तिः पञ्चधा यथा । प्रमाणम् १ विप-
त्ययः २ विकल्पः ३ निद्रा ४ स्मृतिः ५ । इति
पातञ्जलम् ॥ * ॥ बुद्धिचयकरा यथा,—
“शोकः क्रोधश्च लोभश्च कामो मोहः परासुता ।
ईर्ष्या मामो विचिकित्सा कृपास्तया जुगुप्सता ॥
हादृश्येते बुद्धिनाशहेतवो मानसा मलाः ॥”

इति कालिकापुराणे १८ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।

“बुद्धिचयकरा एते मायकासवन्दितिकाः ॥”
बुद्धिद्विकरा यथा,—

“निष्ठादृष्टवृत्ताश्च बुद्धिद्विकरा मताः ॥
बुद्धिचयकरान्नित्यं त्यजेद्वाना च भोजनं ।
भोजयेदन्वहं बुद्धिद्विहेतुं वृत्तौत्तमम् ॥”

इति कालिकापुराणे ८८ अध्यायः ॥ * ॥
न्यायमते सा विभुगुणः पुनर्द्विविधा अनुभूतिः
स्मृतिश्च । यथा,—

“विभुबुद्ध्यादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता ।
अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा ॥
प्रत्यक्षमप्यनुमितस्तथोपमितिशब्देन ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

बुद्धिमान्, [तु] त्रि, (बुद्धिर्विद्यते यस्य । बुद्धि +
मत् ।) बुद्धियुक्तः । ज्ञानवान् । यथा,—

“तद्बुध्यते यद्विजमुक्तश्रयं
स बुद्धिमान् यो न करोति प्रापम् ॥”

इति गारुडे १५५ अध्यायः ॥

बुद्धिचयायः, पुं, (बुद्धौ बुद्ध्या कृते कार्यं इति
भावः । चयायः ।) मन्त्री । इति हलायुधः ॥
मत्याः साहाय्यकर्ता च ॥

बुद्धीन्द्रियं, स्त्री, (बुद्धेर्बुद्ध्यात्मकं वा इन्द्रियम् ।)
ज्ञानेन्द्रियम् । यथा,—

“मनः कर्णौ तथा नेत्रे रसना त्वक् च नासिके ।
बुद्धीन्द्रियमिति प्राहुः शब्दकोशविचक्षणैः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा मनुः । २ । ६०-६२ ।

“श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव
पञ्चमी ।

पापूपम्यं हृत्पदार्थं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥
बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैर्वा त्रीन्नादीन्बुद्धपूर्वशः ।
कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैर्वा पायादीनि प्रपञ्चते ॥

बुधः

एकादशं मनो ज्ञेयं खगुणेनोभयात्मकम् ।
यस्मिन् जिते जितायेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ ॥”
बुधवदः, पुं, वस्तुलाकारजलविकारः । जलविष्णुकी
इति मुद्गभुङ्गि इति च ख्यातः । बुधवदोऽमु-
ष्कोट इत्यख्यः । इत्यमरभरतौ ॥ अन्यच्च ।
“अव्यञ्ज्याया दृग्गादग्निर्नोचसेवा पथे जलम् ।
वेय्यारागः खले प्रीतिः षडेते बुधवदोऽपमाः ॥”
इति गारुडे १५ अध्यायः ॥

गर्भस्यावयवविशेषः । यथा,—

“पञ्चरात्रेण कलनं बुधवदाकारतां व्रजेत् ॥”
इति सुखबोधः ॥

(यदुक्तं यथा,—

“प्रथमेऽहनि रेतश्च संयोगात् कलनञ्च यत् ।
चायतेबुधवदाकारं श्रोत्रितश्च दशाहनि ॥”
इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

बुध, इर् ज च वेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-उभ०-सक०-सेट् । ज्वलादिरयम् ।) इर्
अबुधन् अवबोधौ । ज बोधः बुधः । अ बोधति
बोधते । इति दुर्गादासः ॥

बुध, औ विज्ञापने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) औ बोधा । बोधति
गुरुः । इति दुर्गादासः ॥

बुध, य ङ औ वेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) य ङ बुध्यते
शास्त्रं सुधीः । औ बोधा । इति दुर्गादासः ॥
(जागरार्थे अकर्मकोऽपि । यथा, रघौ १९।६।
“ते च प्राप्नुवन्तं बुधे चादिपूरुषः ॥”
“आदिपूरुषो विष्णुश्च बुधे योगिर्ना जहौ
इत्यर्थः ॥” इति तट्टीका ॥)

बुधः, पुं, (बुध्यते यः । “बुध् + इगुपधच्चाप्रीकिरः
कः ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) पण्डितः ।
तत्पर्यायः । विद्वान् २ विपश्चित् ३ दीपश्चः ४
सन् ५ सुधीः ६ कोविदः ७ धीरः ८ मनीषी ९
ज्ञः १० प्राज्ञः ११ संख्यावान् १२ पण्डितः १३
कविः १४ धीमान् १५ सूरिः १६ कृती १७
कृष्टिः १८ लब्धवर्णः १९ विचक्षणः २० दूर-
दर्शी २१ दीर्घदर्शी २२ । इत्यमरः । २ । ७ ।
५ ॥ विदग्धः २३ दूरदृक् २४ सूरि २५ वेदी
२६ दृढः २७ बुद्धः २८ विधानगः २९ प्रज्ञिलः
३० । इति शब्दरत्नावली ॥ अतः ३१ प्राप्-
रूपः ३२ सुरूपः ३३ अभिरूपः ३४ बुधानः ३५
कवितावेदी ३६ वप्ता ३७ विदितः ३८ कविः
२९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, नवरत्ने । १ ।
“अत्युयं स्तुतिभिर्गुरुं प्रशतिभिर्मुखं कथामि-
बुधं
विद्याभी रविकं रसेन सकलं शीलेन कुम्भा-
दृशम् ॥”)

नवग्रहान्तर्गतचतुर्थग्रहः । स च दृष्टसति-
भार्यातारागर्भे चन्द्राज्जातः । तत्पर्यायः ।
रौहिणेयः २ सौम्यः ३ । इत्यमरः । १ । ३ । २६ ।
हेमा ४ वित् ५ ज्ञः ६ बोधनः ७ इन्द्रपुत्रः ८ ।
इति ज्योतिषाक्षम् ॥ * ॥ तस्य जन्मादि-

बुधः

वृत्तान्तं यथा । “मदावलेपाच्च सकलदेवगुरो
दृष्टस्तेस्तारां नाम पत्नीं जहार । बहुश्रु-
दृष्टसतिचोदितेन भगवता ब्रह्मणा चोद्यमानः
सकलैश्च देवर्षिभिर्याच्यमानोऽपि न समोच ।
तस्य दृष्टसतिहेषादुशना पाण्डिग्राहोऽभूत् ।
अङ्गिरसश्च सकाशादुभयविविधो भगवान्
रुद्रो दृष्टसतेः साहाय्यमकरोत् । यतचोशना
ततो हि जन्मकुम्भाद्याः समस्ता एव दैत्यदानव-
निकाया महान्तसुदमश्चक्रुः । दृष्टसतेरपि
सकलदेवसैन्यसहायः शक्रोऽभवत् । एवं तयो
रतीवोग्यः संपासस्तारानिभित्तस्तारकामय-
नामाभवत् । ततश्च समस्तशस्त्राण्यसुरेषु रुद्र-
पुरोगमा देवाः देवेषु चाग्निषदानवा सुसुतुः ।
एवञ्च देवासुराहवचोभक्षुब्धदयमशेषमेव
जगद् ब्रह्माणं शरणं जगाम । ततश्च भगवान-
प्युशगवं शङ्करमसुरान् देवांश्च निवार्य दृष्ट-
सात्ये तारामदात् । ताश्चान्तःप्रसवामवकीक्य
दृष्टसतिराह । नैव मम क्षेत्रे भवत्यान्यस्ततो
धार्प्यत उत्सृजेनं अलमलमतिधार्ष्ट्येनेति ।
सा च तेनैवसुक्ता प्रतिव्रता भर्तृवचनात्तमिषी-
कास्तस्मै गर्भस्तुत्सर्ज । स चोत्सृष्टमात्र एवाति-
तेजसा देवानां तेजास्याधिपतिः । दृष्टसति-
मिन्द्रश्च तस्य कुमारस्यातिचारुतया साभि-
लाधौ दृष्ट्वा देवाः ससुत्पन्नसन्दिहास्तारां
पपञ्चुः । सत्यं कथयास्माकमतिसुभगे । कस्या-
यमात्मनः सोमस्याथ दृष्टसतेरित्युक्तापि स
तारा द्विधा न किञ्चिदुवाच । बहुश्रोत्र्य-
भिहिता यदाकौ देवयो नाचचक्षे ततः स
कुमारस्तां श्रमुसद्यतः प्राह च । दुष्टास्व !
कस्मान्मम तातं नाख्यासि । अद्यैव ते अलीक-
लज्जावत्यास्तथा शान्तिमयमहं करोमि ।
यथा नैवमन्याप्यतिमन्यरवचना भविष्यतीति ।
अथ भगवान् पितामहस्तं कुमारं सन्निवायं
स्वयमपृच्छताराम् । कथय वत्से ! कस्याय-
मात्मनः सोमस्याथ दृष्टसतेरित्येवसुक्ता लज्जा-
जडमाह सोमस्येति । ततः स्फुरद्बुद्धिसिता-
मलकपोलकान्तिर्भगवानुदुपतिरालिङ्ग्य कुमारं
साधु साधु वत्स ! प्राप्नोषीति बुध इति नाम
चक्रे । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे ६ अध्यायः ॥
मत्स्यपुराणे चतुर्विंश्याध्याये विश्वेश्वर्यायम् ।
स्तुत उवाच ।

“ततः संवत्सरस्थान्ते हादशादित्यसन्निभः ।
द्विषपीताम्बरधरः पीताभरणभूषितः ॥
सर्वास्त्रशस्त्रविद्विद्वान् हस्तिशस्त्रप्रवर्तकः ।
राज्ञः सोमस्य पुत्रत्वाज्ञानपुत्रो बुधः स्थनः ॥
जातमात्रः स तेजांसि सर्वाण्येवाक्षिपद्वली ।
ब्रह्माद्यास्तत्र ते जग्मुर्देवा देवर्षिभिः सह ॥
दृष्टसतियहे सर्वं जातकर्म्मोत्सवं तदा ।
पप्रच्छुश्च सुरास्तारां केन जातः कुमारकः ॥
ततः सा खल्विता तेषां न किञ्चिदवदत्तदा ।
पुनः पुनस्तदा पृष्टा लज्जयन्ती वराङ्गना ।
सोमस्येति चिरादाह ततोऽग्राहियः सुतम् ।

बुध इत्यकरोन्नाम प्रादाद्राज्यं भूतले ॥
अभिषेकं ततः कृत्वा प्रधानमकरोद्विषः ।
गृहसाम्यं प्रदायाथ ब्रह्मा ब्रह्मर्षिसंयुतः ॥
पश्यतां सर्वभूतानां तन्नेवान्तरधीयत ।
इलोदरे च धर्मिष्ठं बुधः पुत्रमनीजनत् ॥”
अन्यत् सर्वमाख्यानमेकमेव ॥ * ॥ अस्य वर्णः
दृव्याश्यामः । स च उत्तरदिङ्मनुसकशूद्र-
जाव्यधन्वेदरजोगुणमिश्रितरसमिथुनराशिम-
रकतमणिमगधदेशानामधिपतिः । अस्य मित्रं
आदित्यः शुक्रश्च । अस्य शत्रुः शशी । अस्य
राशिभोगः अष्टादश दिनानि । इति ज्योति-
स्तत्त्वम् ॥ * ॥ स तु मगधदेशोद्भवः । अचि-
वंशजातः । द्रुमुत्तदीर्घः । पीतवर्णः । वैश्य-
जातिः । चतुर्भुजः । वामोर्ध्वक्रमतश्चर्मवर-
खड्गगदाधारी । सूर्यास्यः । सिंहवाहनः ।
सौम्यः । पीतवस्त्रः । अस्याधिदेवता नारायणः ।
प्रत्यधिदेवता विष्णुः । धनिष्ठानचत्रयुक्तदादस्यां
जातः । इति गृह्यसूत्रतत्त्वम् ॥ * ॥ स च ग्राम-
चारी । सुभग्यः । नीलवर्णः । सुवर्णद्रव्य-
स्वामी । वक्तुलाकृतिः । शिशुः । इष्टकागृह-
वसारी । वातपित्तकफात्मकः । स्त्रीगृहः ।
प्रातःकाले प्रबलः । पश्चिस्वामी । सकलरस-
प्रियश्च । इति ज्योतिषम् । अस्य वारे जात-
फलं यथा,—

“गुणी गुणज्ञः कुशलः क्रियादौ
विलासशाली मतिमान् विनीतः ।
नृदुस्वभावः कमनीयमूर्ति-
बुधस्य वारे प्रभवो मनुष्यः ॥”

इति कोट्टीप्रदीपः ॥ * ॥

सूर्यवंशीयराजविशेषः । यथा,—

“तस्मात् क्षतिरयस्तस्य देवामीदृस्ततो बुधः ।
पथात्र तिसृधैव तस्मान्नष्टाष्टतिस्ततः ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

(वेगवतो राज्ञः पुत्रः । यथा, भागवते । ८ ।
२ । ३० ।

“तनुस्तुतः केवलस्तस्मात् बन्धुमान् वेगवांस्ततः ।
हृषतस्याभवद् यस्य लण्विन्दुर्महीपतिः ॥”)

बुधचक्रं, स्त्री (बुधस्य गृहविशेषस्य चक्रम् ।)
बुधगृहस्य स्ववृत्तारादष्टादशदिनोत्तरराश-
न्तरसञ्चारनचत्रावधिसप्तविंशतिनचत्रघटित-
नरयुभाभ्युन्नानार्धनराकारचक्रम् । यथा,—

“भोगो सुखेकमघं मूर्ध्नि चतुर्भुं रोगः
घटपाणिम सुखदं सुखदं भूतेष्व ।
दुःखं पदाधिनयशो हृदि चमराण्यं
नाभीन्दुमं द्विभगवेति धनं बुधस्य ॥”

इति समयाष्टतम् ॥

उपगतः, पुं, (बुधस्य गृहविशेषस्य तातः पिता ।)
चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ।

उपग्रहं, स्त्री, (बुधप्रियं रत्नम् । शाकपार्थिवा-
दित्यान् समासः ।) मरकतमणिः । इति राज-
निर्णयः ।

उपवारः, पुं, (उपस्य वारः ।) उपपद्यस्य वासरः ।

यथा,—

“यैः कृता आवरणे मासि अष्टमी रोहिणी-

युता ।

किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(अस्मिन् जातफलं यथा, कोट्टीप्रदीपे ।

“गुणी गुणज्ञः कुशलः क्रियादौ-

विलासशाली मतिमान् विनीतः ।

नृदुस्वभावः कमनीयमूर्ति-

बुधस्य वारे प्रभवो मनुष्यः ॥)

बुधसानुः, पुं, पर्यम् । यज्ञपुरुषः । इति संक्षिप-
सारोणादित्यः ॥

बुधसुतः, पुं, (बुधस्य सुतः पुत्रः ।) पुष्करवाः ।

इति पुराणम् ॥ (यदुक्तं हरिवंशे । २६ । १ ।

“बुधस्य तु महाराज ! विद्वान् पुत्रः पुष्करवाः ।

तेजस्वी दानशीलश्च यच्चा विपुलदक्षिणः ॥”

अयं हि इलागर्भसंभूतः ॥ बुधस्य बुधदेवस्य

सुतः पुत्र इति विग्रहे । बुधपुत्रो राज्ञः । स

तु यशोधराया गर्भसंभूतः ।)

बुधा, स्त्री, (बोधयति रोगिणं या । बुध् + “इगु-
पधेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कस्तुर्याम् ।)

जटामांसी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणादिक-
मस्या जटामांसीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

बुधानः, पुं, (बोधयति बुध्यते वा । बुध बोधने +
बुधिबुधिष्ठः किञ्च ।” उणा० २ । ६० । इति

आनच् किञ्च ।) गुरुः । विद्वान् । इति मेदिनी ।

ने, २६ ॥ ज्ञप्सवादी । प्रियवादी । इत्युणादि-

कोषः ॥ कविः । इति जटाधरः ॥

बुधाष्टमी, स्त्री, (बुधवारयुता अष्टमी । शाक-
पार्थिवादित्यात् समासः ।

“अष्टमीबुधवारेण पञ्चयोरुभयोर्यदा ।

भविष्यति तदा तस्यां व्रतमेतत् कथा पुरा ॥”

इति वचनादस्यास्तथात्वम् ।)

व्रतविशेषः यथा । बुधाष्टमीव्रतं चैत्रपौषहरि-
श्रयणादीतरकाले कर्तव्यम् । यदाह राज-

मार्णखः ।

“पतङ्गे मकरे याते देवे जायते माधवे ।

बुधाष्टमीं प्रकुर्वीत वर्णयित्वा तु चैत्रकम् ॥

प्रसुप्ते च जगन्नाथे सन्ध्याकाले मर्धौ तथा ।

बुधाष्टमीं न कुर्वीत कृता हन्ति पुराकृतम् ॥”

एतद्व्रतमारम्भमपि चैत्रादौ न कर्तव्यमिति ।

यथा मृत्तिः ।

“मीने धनुषि देवेशे सुप्तेऽथुहदिने तथा ।

बुधाष्टमीं न कुर्वीत पूर्वविद्वामपि कथितम् ॥”

इति व्रतकालविवेकः ॥ * ॥

अपि च ।

“अष्टमी बुधवारेण पञ्चयोरुभयोर्यदा ।

भविष्यति तदा तस्यां व्रतमेतत् कथा पुरा ॥

तस्यां नियमकर्तारो न स्युर्दुर्गतिभाषणाः ।

तदुल्लस्यात्तुष्टीनां वर्णयित्वाहुर्जीवयम् ॥

भक्तं सद्भक्तियद्वाभ्यां कामनायुक्तमानवः ।

आग्रपत्रपुटे कृत्वा यो मुहूर्ते कुशवेष्टिते ॥

कलम्बिकाभिकोपेनं काम्यं तस्य फलं भवेत् ।

बुधं पञ्चोपचारेण पूजयित्वा जलाशये ।

शक्तितो दक्षिणां दद्यात् कर्करौ तदुल्लान्तिताम् ।

बुं बुधायेति वीजार्गेः स्वार्थे वा कमलार्दिने ।

वाणचापधरं श्यामं दले चाङ्गानि मधुतः ।

बुधाष्टमीकथा पुराया श्रोतया व्रतिभिर्बुधम् ॥३॥

पुरे पाटलिपुत्राख्ये वीरो नाम द्विजोत्तमः ।

रम्भा भार्या च तस्यासीत् कौशिकः पुत्र

उत्तमः ।

दुहित्वा विजया नाम धनपालो वृषोऽभवत् ।

गृहीत्वा कौशिकस्तस्य ग्रीष्मे गङ्गागतोऽरमत् ।

गोपालकैट्वैषस्यैरेः क्रोडितपट्टतो बलात् ।

गङ्गातः स च उत्थाय वनं वन्याम दुःखितः ।

जलार्थं विजया चागात् भ्रात्रा सार्द्धं च साध-

गात् ।

पिपासितो नृणालार्थं आगतोऽथ सरोवरम् ।

दिवस्त्रीणाञ्च पूजादि दृष्ट्वा चाप्यथ विस्मितः ।

स च गत्वा यथाचेष्टं सारुज्योऽहं बुभुक्षितः ।

स्त्रियोऽनुवन् व्रतं कर्तुं दास्यामस्व कुरु व्रतम् ।

पञ्चर्षमन्नपानार्थं पूजयामासतुर्बुधम् ।

पुटकद्वयं गृहीत्वाञ्च बुभुक्षते प्रदत्तकम् ॥

स्त्रियो गता गतौ तौ तु धनपालमपश्यताम् ।

चौरैर्हृतं गृहीत्वाथ प्रदोषे प्राप्तवान् गृहम् ।

वीरश्च दुःखितं नत्वा राज्ञौ सुप्ता यथासुखम् ।

लम्बस्त्वदितं दृष्ट्वा कस्य देया सुता मया ।

यमायेत्यब्रवीद्दुःखात् स चायादुव्रतसत्-

फलान् ।

स्वर्गे गतौ च पितरौ व्रतं राण्याय कौशिकः ।

चक्रेऽथोद्धामहाराण्यं हत्वा च भगिनीं यमे ॥

यमोऽपि विजयामाह गृहस्था त्वं पुरान्तरम् ।

नीहाटयान्त्र गते यमे सा न तथाकरोत् ।

अपश्यन्नातरं खां सा यामिकां प्राशयातनाम् ।

अथोहिना कौशिकाय आचक्षाणा विदुः-

इम् ।

व्रतं चक्रे ततो सुक्ता माता तस्माच्चरदुव्रतम् ॥”

इति गारुडे बुधाष्टम्यादि १३३ अध्यायः ॥३॥

विस्तरस्तु ब्रह्मपुराणोक्तबुधाष्टमीव्रतपद्धतौ

अष्टयः ॥

बुधितं, त्रि, (बुध्यते सः । सेट् बुध् + क्त ।)

बुधम् । ज्ञातम् । इत्यमरः । ३ । २ । १०८ ।

बुधिलः, त्रि, (बुध्यते यः । बुध् + क्तिलच् ।)

विद्वान् । इत्युणादिकोषः ॥

बुधः, पुं, (वध्नातीति । वन्धवन्धने “वन्धेर्बुधधी

च ।” उणा० ३ । ५ । इति नक् बुधादेशश्च ।)

वृषभस्यम् । इत्यमरः । २ । १ । १२३ । (मृगदेशः ।

अग्रभागः । यथा, अथर्ववेदे । २ । १४ । ४ ।

“गृहस्य बुध आसीनास्ता इन्द्रो वपेणाधि-

तिष्ठतु ।”)

शिवः । यथा,—

“निवेश्य बुधं चरयं क्षितानना

गुरुं समारोपुमयोपचक्रतः ।”

इति हरविलासे राजशेखरः । इति भरतः ॥

बुसं

बुन्द, इर् न उ निशामने । (इति कविकल्प-
द्रुमः । (भा०-उभ०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरी ।
इर् अयुन्दीत् । न बुन्दति बुन्दते । निशामन-
मालोचनं प्रणिधानमिति यावत् । इति दुर्गा-
दासः ॥ (यथा, भट्टिः । १४ । ७२ ।

“समंसे धरवन्धेन दिव्येति बुबुन्द सः ।”)

बुन्ध, इर् न उ निशामने । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भा०-उभ०-सक०-सेट् ।) पञ्चम-
स्वरी । इर् अयुधत् अयुन्धीत् । अयुन्धति
अयुन्धते । उयुन्धित्वा बुद्धा । निशामनमालो-
चनं प्रणिधानमिति यावत् । इति दुर्गादासः ॥
बुन्ध, क वन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । कयुन्धयति ॥
इति दुर्गादासः ॥

बुबुधानः, पुं, आचार्यः । देवः । पण्डितः । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
७ । ४४ । ३ ।

“दधिक्तावानं बुबुधानो

अभिमुपब्रुव उयसं सूर्यं गाम् ।”)

बुधचा, स्त्री, (भोक्तुमिच्छा । भुजधौ भवे +
“धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ।”
३ । १ । ७ । इति सन् । ततः “अः प्रत्ययान् ।”
३ । ३ । १०२ । इत्यस्तनष्टाप् ।) बुधा । इत्य-
मरः । २ । ६ । ५४ ॥ (यथा, रामायणे । २ ।
२८ । १८ ।

“अतीववातस्तिमिरं बुधचा चास्ति निव्यशः ।

भयानि च महान्त्यत्र ततो दुःखतरं वनम् ॥”)

बुधचित्, त्रि, (बुधचा भोजनेच्छा सज्जातास्य ।
बुधंश्चा + “तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ।”
५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) क्षुधितः । इत्य-
मरः । ३ । १ । १०० ॥ (यथा, मनुः । १२ । १०५ ।
“अजीर्णतः सुतं हनुसुपासयद्बुधचित् ।

न चालिष्यत पापेन क्षुधतीकारमाचरन् ॥”)

बुज, क मञ्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) कयोजयति प्रसारः प्रयसि ।
नालश्वर्गाद्यादिरयमिति केचित् । इति दुर्गा-
दासः ॥

बुलिः, स्त्री, (बुल + इन् लिङ् ।) भगम् । इति
हैमचन्द्रः । ३ । २७३ ।

बुधं, स्त्री, (बुध्यते उत्पद्यते यत् । बुध्यिर्
उत्पद्ये + “इगुपधेति ।” ३ । १ । १३५ । इति
कः । एषोदरादित्वात् यत्वं विभायया ।) बुधम् ।
तुच्छधान्यम् । आगडा इति भाषा । यथा,—
“उन्मेषमेधतुवतोषभषाभिलाषकुल्मापमाधबुध-
वेपतुयाररीषाः । इति रुद्रेन्यमध्ये पुरुषोत्तमः ।
इति भरतः ॥

बुध, य इर् हानौ । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ययुष्यति णलं मेघः व्य-
तीत्यर्थः । इर् अयुषत् अयोषीत् । अस्मात्
पुषादित्वात्प्रत्यय उ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

बुधं, स्त्री, (बुध्यते तुच्छत्वाद्बुध्यते इति । बुध्य-
इर् उत्पद्ये + “इगुपधप्रीतिरः कः ।” ३ । १ ।

बोधकः

१३५ । इति कः ।) तुच्छधान्यम् । आगडा इति
भाषा । तत्पठ्यायः । कङ्कः २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । २२ ॥ बुधम् २ । इति भरतः ॥
बुधम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (उदकम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । २७ । २४ ।

“आविः स्वः कुण्ठितेष्टुते बुधम् ॥”

“बुधमुदकम् ॥” इति सायनः ॥)

बुक्त क अनादरे । आदरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा० पर०-सक०-सेट् ।) कयुक्तयति खलं
लोकः । बुक्तयति धीरं माधुः । इति दुर्गादासः ॥
बुक्तं, स्त्री, (बुक्त्यने अनाद्रियते यन् । बुक्त क
अनादरे + घञ् । यदा बुक्त्यते लब्धयते स्त इति ।
बुक्त्यइर उत्सर्गे कर्मणि क्तः ।) नासपिण्डक-
विशेषः । स्थालीभृष्टमांसम् । पनमादिफलस्या-
सारभागः । इत्यमरभरतौ ॥ भोक्ता इति ख्यातः ॥
बृक्तं, त्रि, (बृक्तयति शब्दायते इति । बृक्त + अच् ।
एषोदरादित्वाद्दृक् ।) रुक्तम् । हृदयम् ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

वृक्तं, त्रि, (वृक्तयति शब्दायते इति । वृक्त + अच् ।
एषोदरादित्वाद्दृक् ।) रुक्तम् । इत्यमर-
टीकायां सारसुन्दरी ॥

वृ मि वृत्ताम् । भव्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(धादि, क्रादि०-पर०-सक०-सेट् ।) मि वृथोति
वृणः वृणः । इति दुर्गादासः ॥

वैकटः, पुं, मनुस्मृत्यैः । तरुणः । विदूषकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वोकट्ठी, स्त्री, वक्तान्ती । इति राजानघट्टः ॥

बोद्धा, त्रि, (बुध्यते यः । बुध् + लृच् ।) बोध-
कर्त्ता । यथा,—

“बोद्धारो मनुवरयस्ताः प्रभवः स्यादूषिताः ।

अज्ञानोपहताच्चान्ये जीर्यमङ्गे सुभाषितम् ॥”

इति भर्तृहरिः ॥

बोधः, पुं, (बोधनमिति । बुध् + भावे घञ् ।)
ज्ञानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा मार्क-
ण्डेये । २६ । १ ।

“वर्द्धमानं सुतं सा तु राजपत्नी दिने दिने ।

तमुक्तापादिना बोधमनयन्निर्ममात्मकम् ॥”

अयं हि बुद्धिर्जातः । तथाहि मार्कण्डेये । ५० । २७ ।

“बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा विनयं वपुःश्रमजम् ।

अवसायं प्रणम्य वै तेमं शान्तिरस्रयत ॥”

अधिविशेषः । यथा मार्कण्डेये । ७६ । २८ ॥

“तथात्र सुतो हैमिन्या गृहीत्वा च सुतश्च सा ।

बोधस्य द्विचसुखस्य गृहे नीतवती पुनः ॥”

सूर्यरूपभेदः । यथा, मार्कण्डेये । १०१ । १६ ।

“बोधश्चावगतिश्चैव स्मृतिर्विज्ञानमेव च ।

इत्येतानीह रूपाणि तस्य रूपस्य भासतः ॥”

जागरणकालः । चैतन्यम् । यथा, मार्क-
ण्डेये । ८१ । ६७ ।

“प्रबोधश्च जगत्सामी नोयतामयुतो लघु ।

बोधश्च क्रियतामस्य हनुमेतौ महासुरौ ॥”)

बोधकः, पुं, (बोधयतीति । बुध् + णिच् + क्तुल् ।)
सूचकः । इति शब्दमाला ॥ पुस्तकान्तरे

बोधनं

बाधकोऽपि पाठः । बोधजनने चि ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । २ । ४ ।

“वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितेकार्थबोधकाः ॥”)

बोधकरः, पुं, (करोतीति करः । क + ट । बोधस्य
प्रबोधस्य करः ।) निशान्ते बोधकारकः ॥

तत्पठ्यायः । वैतालिकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७७ ॥

बोधज्ञः, पुं, (बोधं अभिप्रायं जानातीति ।

बोध + ज्ञा + क ।) अभिप्रायवेत्ता । श्रीकृष्णः ।

यथा,—

“मन्त्रभावविदां श्रेष्ठो बोधज्ञः कामशास्त्रविन् ।

कामिनीं बोधयामास वासयामास वधसि ॥”

इति ब्रह्मवेवर्त्ते श्रीकृष्णनम्नखण्डे ५३ अध्यायः ॥

बोधनं, स्त्री, (बुध् + णिच् + लुट् ।) गन्तृदी-

पनम् । इति मेदिनी । न, ६६ ॥ वेदनम् ।

विज्ञापनम् । इति बुधधात्वर्थदर्शनात् ॥ (उद्दी-
पनम् । यथा माघे । ६ । ३४ ।

“समयेन तेन चिरसुप्तमनो-

भवबोधनं समबोधयत ॥”

“मनोभवस्य कामस्य बोधनं उद्दीपनं यस्मिन् ।”

इति तट्टीकायां मल्लिनाथः । ज्ञानम् । यथा,
रघौ । ६ । ४६ ।

“परिचयं चलत्तत्त्वनिपातने

भयबोधोच्च तदिङ्गितबोधनम् ॥”

“तेषां चलत्तत्त्वाणां इङ्गितस्य चैष्टितस्य
भयादिलिङ्गभूतस्य बोधनं ज्ञानं च करोति ।”

इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) दुर्गाया बोधनं
यथा । देवीपुराणे ।

“इवे मास्यसिते पक्षे कन्याराशिगते रवौ ।

नवम्यां बोधयेद्देवीं क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥”

अत्र कृष्णादित्वादिषु इत्यपि गौणाश्विनपरम् ।

अतएव कालकौस्तुभादिषु तम् । यथा,—

“कर्त्तव्यं चैव हरौ सुमे शक्रभञ्जक्रियाश्विने ।

तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु जनार्दनम् ॥”

इति ॥

बोधयेदिति शेषः । तत्रापि गवमीबोधनं
कन्यायामेव तथैव सम्भवात् तेन सिंहाके
तुलाकेऽप्याश्विनत्वेन वाक्यरचना । एवं प्रति-
वर्षं कर्त्तव्यत्वादाश्विनचक्रालाभिषि बोध-
नादिकार्यम् । नचचयोगस्तु फलातिशयाय ।
तथा च लिङ्गपुराणम् ।

“सुलाभावेऽपि सप्तम्यां केवलयां प्रवेशयेत् ।

तथा तिथ्यन्तरेऽप्येवमेव च फलोत्तयः ॥”

यथाह देवलः ।

“तिथिनक्षत्रयोगे द्वयोरेवानुपालनम् ।

योगाभावे तिथिराद्या देयाः पूजनकर्म्मणि ॥”

कृष्णनवम्यामात्रायोगो विधौ मन्त्रे च श्रूयते ।

तथा च लिङ्गपुराणम् ।

“कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाद्रमे दिवा ।

नवम्यां बोधयेद्देवीं महाविभवविक्रतेः ॥”

चतुर्थपादे गोतवादिचनिःस्वनैरिति कालिका-
पुराणे पाठः ।

“इवे मास्यसिते पक्षे गवम्यामात्रयोगतः ।

श्रीवृक्षे बोधयामित्वांयावत् पूजां करोम्यहम् ॥
 रौ रावगस्य वधायां रामस्यानुग्रहाय च ।
 अकाले ब्रह्मणा बोधो देयास्त्रयि हतः पुरा ॥”
 इति मन्त्रलिङ्गम् ॥

अकाल इति तु रात्रित्वेन दक्षिणायनस्य ।
 तथापि वृत्तिः । तपस्तपस्यौ शैशिराहतुः मधुस्य
 माधवस्य वाचन्तिकाहतुः सुक्रस्य सुचिस्य
 मैमाहतुः । अथैतदुत्तरायणं देवानां दिनं
 नभास्य नभस्यस्य धार्मिकाहतुः इषस्य ऊर्वस्य
 शारदाहतुः सहास्य सहस्यस्य हेमन्तिकाहतुः ।
 अथैतदक्षिणायनं देवानां रात्रिरिति । एवञ्च ।
 राजावेव महामाया ब्रह्मणा बोधिता पुरा ।
 तथैव च नराः क्लृप्त्यः प्रतिस्वत्सरं वृषत्येन-
 द्विषयम् ॥ अतएव लिङ्गपुराणकालिकापुरा-
 णयोर्द्विवैल्लभम् । एवञ्च कालिकापुराणे बोधने
 राजावितिपदं देवतारात्रिपरम् । ततश्च पूर्वाह्ने
 नवम्यामाद्रांयुक्तायां बोधनं पूर्वाह्णैतरकाल
 एव आद्रांलामे दिव्येयत्र दिवापदात्तत्रापि
 बोधनं अन्यथा दिवापदं यथं स्यात् । ज्योतिषा-
 र्थेयं यत्कृतं वराहेण ।

“कन्यादिमीनपर्यन्तं यत्र संप्राप्यते शिवः ।
 तत्र बोधः प्रकर्तव्यो देवा राज्ञां सुभप्रदः ॥”
 शिव आद्रां । एवञ्चोभयदिने पूर्वाह्णे नवमी-
 लामे परत्राद्रांलामे परत्र बोधनं न तु युग्मात्
 पूर्वत्र । युग्मवाधकपूर्वाह्णस्य वाधकनक्षत्रागु-
 रोधात् दिवा नक्षत्रालामे तु पूर्वाह्णे एव
 नवम्यां उभयत्र पूर्वाह्णलामे पूर्वदिने एव
 युग्मात् । अत्र केवलनवम्यां बोधनविधिर्नक्षत्र-
 स्यापि गुणफलत्वाच्च ।
 “माघेऽथ फाल्गुने चापि भवेद्दे माघसप्तमी ।
 माकरीति च यन्प्रोक्तं तत्प्रायोदत्तिदर्शनम् ॥”
 इति ॥

सौरागगान् माकर्षादिवत् आद्रांयोग इत्यस्य
 प्रायिकत्वेनाभिधानं प्रतीयते । ततश्चाद्रांरहित-
 बोधने मन्त्रान्तरागुपदेशान् तत्कालः प्रणव-
 युक्तत्वेन प्रयुज्यते ।
 “यस्मिन्चातिरिक्तस्य यच्छिष्टं यदयज्ञियम् ।
 यदभ्यस्यनुष्ठाय यातयामञ्च यद्वेत् ॥
 तदोद्धारप्रयुक्तं सर्वं चाविष्कृतं भवेत् ॥”
 इति योगियाज्ञवल्क्यान् षष्ठां बोधनेऽप्येवम् ॥
 नवमीबोधनासामर्थ्यं तु षष्ठां सायं बोधनम् ।
 तथा भविष्ये ।

“षष्ठां विस्तरौ बोधं सायंकन्यासु
 कारयेत् ॥”
 अन्योक्ता वराहेण ।

“अर्द्धाक्षमयान् सन्या सलीभूता न तारका
 यावत् ॥”
 षष्ठां बोधने तु प्रागुक्त रौ रावगस्य वधायां-
 येति अष्टमप्याश्विने षष्ठां सायाह्णे बोधयाम्यत
 इति पठेत् । यदा तु पूर्वदिने नायं षष्ठीनामः
 परदिने सायं विना षष्ठीनामः तदा पूर्वोद-
 यायः परदिने सायनामनायम् । यदा तूभय-

दिने सायं षष्ठीनामस्तदा परेऽहनि पूर्वाह्णे
 षष्ठां बोधनम् ।

“बोधयेद्विषयशाखायां षष्ठां देवीं फलेषु च ।
 षष्ठां बोधने तु नक्षत्रागुपदेशान् तदादरः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

बोधनी, स्त्री, (बुध् + भावे ल्युट् । डीप् । बोधः ।
 (बोध्यतेऽनया । बुध् + णिच् + करणे ल्युट् ।
 अनया हि सृष्टिर्होतो बोध्यते अतोऽस्य तथा-
 त्वम् ।) पिप्पली । इति मेदिनी । (बुध्यतेऽस्याम् ।
 बुध् + अधिकरणे ल्युट् । स्त्रियां डीप् । अस्यां
 हि योगनिद्राया हरः प्रबोधनात्तथात्वम् ।)
 कान्तिकमुक्तेकादशी । सा तु उत्पानैकादशी ।
 यथा,—

“शयनीबोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् ।
 सैवोपोध्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च ।
 “तावद्ब्रह्मन्ति तीर्थानि बाजिमेधादयो मखाः ।
 मधुरायां प्रिया विष्णोर्यावन्नायाति बोधनी ॥”
 इति हरिभक्तिलिखितसं पद्मपुराणवचनम् ॥

बोधनीधः, त्रि, (बुध् + कर्मणि अनौयर् ।)
 बोध्यः । बोधितयः । बोधयोग्यः ॥
 बोधवासरः, पुं, (बोधस्य भगवतो मायानिद्रायाः
 प्रबोधस्य वासरः ।) भगवतः प्रबोधदिनम् ।
 उत्पानैकादशी । यथा,—

“जम्भप्रवृत्तिं यन् पुण्यं नरेणोपार्जितं तपि ।
 वृथा भवति तत् सर्वं न कृत्वा बोधवासरम् ॥”
 इति हरिभक्तिलिखितसं पद्मपुराणवचनम् ॥

बोधानः, पुं, (बुध्यते इति । बुध् + आनच् ।)
 गीय्यति । विज्ञः । बुधभेदः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥

बोधिः, पुं, (बुध् + “संज्ञधातुभ्य इन्” ४।१.२७।
 इति इन् ।) समाधिभेदः । पिप्पलवृक्षः । इति
 मेदिनी । धे. १२ । (यथास्य पर्यायः ।

“पिप्पली बोधिरश्वत्यश्चैत्यवृक्षौ गजाश्च ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालाभाष्यम् ।)

बोधः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ज्ञातरि, त्रि ।
 इत्यादिबोधः ॥

बोधितं, त्रि, (बुध् + णिच् + क्त ।) ज्ञापितम् ।
 यथा,—

“राजावेव महामाया ब्रह्मणा बोधिता पुरा ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

बोधितरुः, पुं, (बोधितेव तरुः ।) अश्वत्यवृक्षः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १६७ ॥ (गुणादयोऽस्या-
 श्वत्यशब्दे द्रव्याः ॥)

बोधितयं, त्रि, (बुध् + णिच् + तय ।) ज्ञापि-
 तयम् । यथा । बोधितयोर्यं पूर्वपक्षः । इति
 शाङ्करभाष्यम् ॥

बोधिद्रुमः, पुं, (बोधिरेव द्रुमः ।) अश्वत्यवृक्षः ।
 इत्यमरः । २ । ४ । २० ॥

बोधिदृशः, पुं, (बोधिरेव दृशः ।) अश्वत्यवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

बोधिसत्त्वं, स्त्री, (बोधि बोधवत् सत्त्वम् ।) द्रु-
 विषयः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ॥ (यथा,
 कषापरिन्सागरे । २२ । ३५ ।

“द्यातुर्बोधिसत्तांशः कोऽन्यो जीमूतवाचनात् ।
 शक्रयादर्थसानु कर्तुमपि क्षणदुर्मं कृती ॥”
 बौद्धं, स्त्री, (बुद्धेन प्रणीतम् । बुध् + अच् ।)

बुद्धकृतनिरीश्वरशास्त्रम् । तन् सर्वैः शास्त्र
 कारैः खण्डितं अग्राह्यम् । इति श्रीभामवतम् ।
 बौद्धशास्त्रसंस्थापनकर्त्ता दृष्टस्यति । यथा,—
 “ग्राह्यवाचस्यति देवः पीडितोऽस्मि रजैः सुते ।
 न यश्चभागी राज्यं मे निर्जितस्य दृष्टस्यति ।।
 राज्यलाभाय मे यत्र विधत्स्व धिषण्याधिपः ।।
 ततो दृष्टस्यतिः शक्रमकरोद्भक्तदर्पितम् ।

ग्रहशान्तिविधानेन पौष्टिकेन च कर्मणा ॥
 गत्वाय मोहयामास राजपुत्रान् दृष्टस्यतिः ।
 जिनधर्मं समास्याय वेदवाच्यं स वेदवित् ॥

वेदत्रयीपरिभ्रष्टाश्चकार धिषण्याधिपः ।
 वेदवाच्यान् परिचाय हेतुवादसमन्वितान् ।
 जघान शक्रो बज्जेय सर्वधर्मवद्भिस्तृप्तान् ॥”
 इति मातृख्ये २४ अध्यायः ।

(बौद्धदर्शनं यथा, सर्वदर्शनसंग्रहे । “अत्र
 बौद्धैर्बुद्धीयते यदभ्यध्यापि अविनाभावो
 दुर्विध इति तदसाधीयः तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्या-
 मविनाभावस्य सृष्टान्त्यात् । तदुक्तम्,
 “कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।
 अविनाभावनियमो दर्शनान्तरदर्शनात् ॥”
 इति ।

अन्वयार्थेतिरेकावविनाभावनिश्चायकावितिपक्षे
 साध्यसाधनयोरयभिचारो दुरवधारणो भवेत्
 भूते भविष्यति वर्तमाने अनुपलभ्यमानेऽपि
 यभिचारशङ्काया अनिवारणात् । ननु तथा
 विधत्स्वत्वे तावदेऽपि मते यभिचारशङ्का
 इत्यरिहरेति चेत् मैवं बोधः विनापि फारणं
 कार्यसुत्पत्ततामिमेवंविधायाः शङ्काया याथा-
 तावधिकतया निवृत्तत्वात् । तदेव ह्याशङ्क्येन
 यस्मिन्नाशङ्क्यमाने याथातादयो नावतरदुः
 तदुक्तं याथातावधिराशङ्कतेति । तस्मात्तदुत्पत्ति-
 निश्चयेन अविनाभावो निश्चीयते तदुत्पत्ति-
 निश्चयश्च कार्यहेत्वोः प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भ-
 पञ्चकनिवन्धनः । कार्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः
 कारणोपलम्भो सत्पुलम्भः उपलब्धस्य पश्चात्
 कारणानुपलम्भादनुपलम्भ इति पञ्चकारण्या
 धूमधूमध्वजयोः कार्यकारणभावो निश्चीयते
 तथा तादात्म्यनिश्चयेनाप्यविनाभावो निश्चीयते
 यदि शिंशपा दृष्टत्वमतिपतेत् स्वात्मानमेव
 जह्यादिति विपक्षे बाधकप्रवृत्तेः अप्रवृत्ते तु
 बाधके भूयः सप्तभावोपलम्भोऽपि यभिचार-
 शङ्कायाः को निवारयिता । शिंशपादृष्टयोश्च
 तादात्म्यनिश्चयोर्दृष्टीर्थं शिंशपेति सामाना-
 धिकरण्यवलादुपपद्यते । न ह्यत्यन्ताभेदे तन्
 सम्भवति पर्यायत्वेन युगपदपि प्रयोगायोगान्
 नाप्यत्यन्ताभेदे गवाश्वयोरनुपलम्भान् । तस्मात्

कार्यात्मानौ कारणमात्मानमनुमानयत इति मिहम् ।

यदि कश्चित् प्रामाण्यमनुमानस्य नाङ्गीकुर्यात् तं प्रति नूयात् अनुमानं प्रमाणं न भवतीत्येतावन्मात्रमुच्यते तत्र न किञ्चन साधनमुपन्यस्यते उपन्यस्यते वा । न प्रथमः एकाकिनौ प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेदिति न्यायान् । नापि चरमः अनुमानं प्रमाणं न भवतीति ववायेन त्वया अशिरस्कवचनस्योपन्यासे मम माता वन्धेतिवद्विषाघातापातात् । किञ्च प्रमाण-तदभासव्यवस्थापनं तत्प्रमाणजातीयत्वादिनिवृत्ता भवतेव स्वीकृतं स्वभावानुमानम् । परगता विप्रतिपत्तिस्तु वचनलिङ्गेनेति वृत्ता कार्यालिङ्गकमनुमानम् अनुपलब्ध्या कश्चिदर्थं प्रतिषेधयतानुपलब्धिलिङ्गकमनुमानम् । तथा-चोक्तं तथागतेः ।

“प्रमाणान्तरसामान्यस्तिरन्वयिष्यां गतेः ।

प्रमाणान्तरसङ्गावः प्रतिषेधाच्च कस्यचित् ॥”

इति ॥

पराक्रान्तञ्चात्र स्मरिभिरिति गन्धभूयस्त्वभ्या-दुपरन्वते ।

ते च बौद्धाश्चतुर्विधया भावनया परमपुरुषार्थं कथयन्ति । ते च माध्यमिकयोगाचारसौत्रा-न्तिकवेभाषिकसंज्ञाभिः प्रतिष्ठा बौद्धा यथा-क्रमं सर्वसूत्र्यत्व-ब्राह्मसूत्र्यत्व-ब्राह्मार्थानुमेयत्व-ब्राह्मार्थप्रत्यक्षत्ववादानातिवृत्ते । यद्यपि भगवान् उक्त एक एव बोधघिता तथापि बोध-यानां बुद्धिभेदाच्चातुर्विध्यं यथा गतोऽस्तमकं इत्युक्ते जारचीरानूचानादयः स्वेष्टानुसारेणा-भिवरणपरस्परविरुद्धाचरणादिसमर्थं नुब्रुवन्ति । सर्वं क्षणिकं क्षणिकं दुःखं-दुःखं खलक्षयं खलक्षयं सूत्र्यं सूत्र्यमिति भावनाचतुष्टयमुप-दिष्टं द्रष्टव्यम् । तत्र क्षणिकत्वं नीलादिक्षणां सत्त्वेनानुमातव्यं यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरपटलं सन्तस्वामी भावा इति । न चाय-मसिद्धो हेतुः अर्थक्रियाकारित्वलक्षणस्य सत्त्वस्य नीलादिक्षणां प्रत्यक्षासिद्धत्वात् यापक-यावृत्त्या याप्यथावृत्तित्वाद्येन यापकक्रमा-क्रमयावृत्तावच्छयिकात् सत्त्वयावृत्तेः सिद्ध-त्वाच्च । तच्चार्यक्रियाकारित्वं क्रमाक्रमाभ्यां यामं न च क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः समस्ति परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः । नैकतापि विरुद्धानासक्तिमात्रविरोधत इति न्यायेन याघातस्योद्भूतत्वात् । तौ च क्रमाक्रमौ स्याधिनः सत्ताशादुपार्जनानौ अर्थक्रियामपि यावर्तयन्तौ क्षणिकत्वपक्ष एव सत्त्वं अवस्था-पयत इति सिद्धम् ।

नन्वक्षणिकस्यार्थक्रियाकारित्वं क न स्यादिति चेत् तदुक्तं विकल्पासिद्धत्वात् तथा हि वर्त-मानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोः किमर्थक्रिययोः स्याधिनः सामर्थ्यमस्ति नो वा । आद्ये तयोरनिराकरणप्रसङ्गः समर्थस्य चेपा-

योगात् यत् यदा यत्करणसमर्थं तत् तदा तत्-करोत्येव यथा सामर्थ्ये स्वकार्यं समर्थञ्चायं भाव इति प्रसङ्गानुमानाच्च । द्वितीयेऽपि कदापि न कुर्व्यात् सामर्थ्यमात्रानुवन्तिवार-ध-क्रियाकारित्वस्य यत् यदा यन्न करोति तत् तदा तत्रासमर्थं यथा हि शिलाशकलमङ्कुरे न चैव वर्तमानार्थक्रियाकरणकाले उत्तवर्तित्वमायि अर्थक्रिये करोतीति तद्विपर्ययाच्च । ननु क्रम-वत्सहकारिलाभान् स्याधिनः अतीतानागतयोः क्रमेण क्रमयमुपपद्यते इति चेत् तत्रेदं भवान् पृष्टो आचष्टां सहकारिणः किं भावस्योप-कुर्वन्ति न वा न चेत् नापेक्षणीयास्ते अकि-ञ्चित् कुर्वन्तां तेषां तादात्म्यायोमात् । उप-कारकत्वपक्षे सोऽयमुपकारः किं भावाद्भिद्यते न वा भेदपक्षे आगन्तुकस्यैव तस्य कारणत्वं स्यात् न भावस्याक्षणिकस्य आगन्तुकातिशया-न्ययतिरेकादुविधाधित्वात् । काव्यस्य । तदु-क्तम् ।

“वधातपाभ्यां किं योन्नच्चन्मैख्यस्ति तयोः

फलम् ।

चर्मोपमञ्चेन् चोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्फलः ॥”

इति ।

अथ भावस्तेः सहकारिभिः सहैव कार्यं करो-तीति स्वभाव इति चेत् अङ्ग तर्हि सहकारिणो न ज्ञानं प्रत्युत पलायमानानपि गले पाशेन बद्धा कृत्यं कार्यं कुर्व्यात् स्वभावस्यानपायात् । किञ्च सहकारिजन्योऽतिशयः किमतिशया-न्तरमारभते न वा उभयथापि प्रागुक्तदूषण-पाषाणवर्षणप्रसङ्गः । अतिशयान्तरारम्भपक्षे बहुमुखानवस्थादौष्ट्यामपि स्यात् अतिशये जनयितवे सहकार्यन्तरापेक्षायां तत्परम्परा-पात इत्येकानवस्थाऽऽस्येया तथाहि सह-कारिभिः सलिलपवनादिभिः पदार्थसार्थैराधी-यमाने वीजस्यातिशये वीजसत्त्वादेकमभ्युपेयम् अपरथा तदभावेऽप्यतिशयः प्रादुर्भवेत् वीज-चातिशयमादधानं सहकारिसापेक्षमेवाधत्ते अन्यथा सर्वदोषकारापत्तौ अङ्कुरस्यापि सदो-दयः प्रसज्येत । तस्मादतिशयार्थमपेक्षमाणैः सहकारिभिरतिशयान्तरमाधेयं वीजै तस्मिन्-पुपकारे पूर्वव्यायेन सहकारिसापेक्षस्य वीजस्य जनकत्वं सहकारिचम्यादवीजगताति-शयानवस्था प्रथमा यवस्थिता । अधोपकारः कार्यार्थमपेक्षमाणोऽपि वीजादिनिरपेक्षं कार्यं जनयति तत्तापेक्षो वा । प्रथमे वीजादेरहेतु-त्वमापतेत् । द्वितीये अपेक्षमाखेन वीजादिना उपकारे अतिशय आधेयः एवं तत्र तत्रा-पीति वीजादिजन्यातिशयनिष्ठातिशयपरम्परा-पात इति द्वितीयानवस्था स्थिरा भवेत् । एव-मपेक्षमाणेनोपकारेण वीजादौ घर्म्मिण्युप-कारान्तरमाधेयमित्युपकाराधेयवीजातिशया-श्रयातिशयपरम्परापात इति तृतीयानवस्था दूरवस्था स्यात् । अथ भावादभिन्नोऽतिशयः

सहकारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तहि प्राचीनो भावोऽनतिशयात्मा निवृत्तः अन्यथा-तिशयात्मा कुर्वद्रूपादिपदवेदनीया नायत इति फलितं ममापि मनोरथद्वयेण ।

तस्मादक्षयिकस्यार्थक्रिया दुर्घटा नाप्यक्रमेण घटते विकल्पासिद्धत्वात् । तथाहि युगपत्-सकलकार्यकरणसमर्थः स भावस्तदुत्तरकालमशु-वर्तते न वा । प्रथमे तत्कालवत् कालान्तरेऽपि तावत् कार्यकारणमापतेत् । द्वितीये स्याधि-त्ववृत्त्याशा नृयिक्तमचितवीजादावङ्कुरादि-जननप्रार्थनामनुहरेत् । यद् विरुद्धधर्माध्यस्तं तन्नाना यथा शीतोष्णौ । विरुद्धधर्माध्यस्त-चायमिति जलधरे प्रतिवन्मसिद्धिः । न चाय-मसिद्धो हेतुः स्याधिन कालभेदेन सामर्थ्यावा-मर्थयोः प्रसङ्गतद्विपर्ययसिद्धत्वात्तत्रासामर्थ्य-साधकौ प्रसङ्गतद्विपर्ययौ प्रागुक्तौ सामर्थ्य-साधकावभिधीयेते यद्यदा यत्जननासमर्थं तत्तदा तत्र करोति यथा शिलाशकलमङ्कुरम् असमर्थञ्चायं वर्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोरर्थक्रिययोरिति प्रसङ्गः यद्-यदा यत् करोति तत्तदा तत्र समर्थं यथा सामर्थ्ये स्वकार्यं करोति चायमतीतानागतकाले तत्-कालवर्तित्वावर्थक्रिये भाव इति प्रसङ्गयत्तयः विपर्ययः । तस्मादपि च क्रमयौगपद्यथावृत्त्या यापकात्पलम्भेनाधिगम्यतिरेकयापिकं प्रसङ्ग-तद्विपर्ययवत्तात् यच्चीतान्वयव्याप्तिकं सत्त्वं क्षणिकत्वपक्षे एव अवस्थास्यतीति सिद्धम् । तदुक्तं ज्ञानत्रया ।

“यत् सत्तत् क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च

भावा अमी

सत्ताशक्तिरिहार्थकर्मणि मितेः सिद्धिषु सिद्धा

न सा ।

नाप्येकैव विधान्यथा परकृतेनापि क्रियादिर्भवेत् ।

वेधापि चक्षुषसङ्गतितरतः सार्थं च विश्रा-

न्यति ॥” इति ॥

न च कथमक्षाक्षचरणादिपक्षकक्षीकारेण सत्तासामान्ययोगित्वमेव सत्वमिति । मन्तव्यं सामान्यविशेषसमवायानामसत्त्वप्रसङ्गान् । न च तत्र स्वरूपसत्तानिवन्धनः सहप्रवहारः प्रयो-जकगौरवापत्तेः अनुगतत्वाननुगतत्वविकल्प-पराद्वेत्तश्च सर्वपमहौधरादिषु विलक्षणेषु क्षणेष्वनुगतस्याकारस्य मणिषु छत्रवद्भूतकणेषु गुणवच्चप्रतिभासनाच्च । किञ्च सामान्यं सर्व-गतं स्वाश्रयसर्वगतं वा प्रथमे सर्ववस्तुसङ्कर-प्रसङ्गः अपसिद्धान्तापत्तिश्च यतः प्रोक्तं प्रशस्त-पादेन स्वाश्रयसर्वगतमिति । किञ्च विद्यमाने घटे वर्तमानं सामान्यमन्यच्च जायमानेन सम्बध्यमानं तस्मादागच्छत् सम्बध्यते अनाग-च्छद्वा आद्ये द्रव्यत्वापत्तिः द्वितीये सम्बन्धाशुप-पत्तिः । किञ्च विनष्टे घटे सामान्यमवतिष्ठते विनश्यति स्थानान्तरं गच्छति वा प्रथमे निरा-धारत्वापत्तिः द्वितीये नित्यत्वापत्तिः युक्त्युक्तिः

तृतीये द्रव्यप्रसक्तिः इत्यादि द्रूपयग्रहस्त
स्वातु सामान्यमग्रामाधिकम् । तदुक्तम् ।
“अन्वच वर्तमानस्य ततोऽन्यस्यानञ्जमिति ।
तस्मादचलतः स्थानादृष्टतिरिवतिहृत्तता ॥
यत्रासौ वर्तते भावस्तेन मन्वथने न तु ।
तद्देशिनश्च आप्नोति किमप्येवमन्वहद्वतम् ॥
न याति न च तत्रामीदंति पञ्चात्रचांशवत ।
जहानि पूर्वं नाधारमहो यमनमन्ततिः ॥”
इति ॥

अनुवृत्तप्रत्ययः किमालम्बन इति चेत् अङ्ग
अन्यापोहलम्बन एवेति सन्तोष्यमायुष्मतेति
अनमतिप्रसङ्गेन ।

सर्वस्य संसारस्य दुःखात्मकत्वं सर्वनीर्धकर-
मन्ततम् अन्यथा तन्निवृत्तनां तेषां तन्निवृत्त्या-
पाये प्रवृत्तानुपपत्तेः । तस्मात् सर्वं दुःखं
दुःखमिति भावनीयम् । ननु विवदिति पृष्टे
दृष्टान्तः कथनीय इति चेन्मैवं स्वलक्षणानां
क्षणानां क्षणिकतया सालक्ष्यमाभावात् नैतेन
नदृष्टमपरमिति वक्तुमशक्यत्वात् । नतः स्वल-
क्ष्यं स्वलक्षणमिति भावनीयम् एवं शून्यं
शून्यमित्यपि भावनीयं स्वप्ने जाग्रते च न
मया दृष्टमिदं रजनादीति विशिष्टनिवेद्यस्यो-
पलम्भात् । यदि दृष्टं सत् तदा तद्विशिष्टस्य
दर्शनस्येदन्ताया अधिष्ठानस्य च तस्मिन्नध्यस्तस्य
रजतत्वादेस्तत्त्वस्वत्वस्य च समवायादेः सत्त्वं
स्यात् न चैतदिष्टं कस्यचिदुवादिनः । न चार्हं
जरतीयमुचितं न हि क्लृप्ता एको भागः
पाकाय अपरो भागः प्रमवाय कल्पतामिति
कल्पते । तस्मादध्यस्ताधिष्ठानतत्त्वस्वत्वदर्शन-
द्रष्टृणां मध्ये एकस्यानेकस्य वा अन्तर्त्वे निषेध
विषयत्वेन सर्वस्यासत्त्वं बलादापतेदिति भग-
वतोपदिष्टे माध्यमिकास्तावदुत्तमप्रज्ञा इत्यम-
चीकथन् भिन्नुपादप्रसारणन्यायेन क्षणभङ्गाद्य-
भिधानमुखेन स्थायित्वागुल्लवेदनीयत्वागुग-
सत्त्वसत्यत्वमथावर्तनेन सर्वशून्यतायामेव पर्य-
वसानम् । अतस्तत्त्वं सदसदुभयागुभयात्मक-
चतुष्कोणविनिर्मुक्तं शून्यमेव तथाहि यदि
षटादेः सत्त्वं स्वभावसर्घं कारकस्यापारवैय-
र्थ्यम् । असत्त्वं स्वभाव इति पक्षे प्राचीन एव
शेषः प्राहुः स्यात् । यथोक्तम् ।

“न सतः कारणापेक्षा थोमादेरिव गुच्यते ।
कार्यस्यासम्भवे हेतुः खण्ड्यादेरिवसत ॥”

इति ॥

विरोधादितरौ पक्षावगुपपन्नौ तदुक्तं भगवता
अलङ्कारावतारे

“बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्यते ।
अतो निरभितयाक्ते निःस्वभावाश्च दर्शिताः ॥”

इति ॥

“इदं वस्तुवलायातं यददन्ति विपश्चितः ।
यथा यथापांश्चित्यन्ते विशीर्यन्ते तथा तथा ॥”

इति च ॥

न त्वपिदपि पक्षे अनतिष्ठत इत्यर्थः । दृष्टार्थ-

यवहारश्च न सन्नयवहारवत् संवृत्त्या सङ्ग-
च्छते । अत एवोक्तम्

“परित्राटकानुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ ।

कुण्ठपः कामिनी भक्ष्य इति निसौ विकल्पना ॥”
इति ॥

तदेवं भावनाचतुष्टयवशाद्विखिलवासनानिवृत्तौ
परित्राटकं शून्यरूपं सत्त्वतीति वयं कृतार्थाः
नाम्नाकमुपदेश्यं किञ्चिदस्तीति । शिष्यैस्ताव-
द्योगस्याचारश्चेति हयं करणीयम् । तत्राप्राप्त-
स्यार्थस्य प्राप्तये पर्यनुयोगो योगः गुरुक्त-
स्यार्थस्याङ्गीकरणमाचारः गुरुक्तस्याङ्गीकर-
णादुत्तमाः पर्यनुयोगस्याकरणादधमाश्च अत-
स्तेषां माध्यमिका इति प्रसिद्धिः । गुरुक्त-
भावनाचतुष्टयं वाङ्मार्थस्य शून्यत्वं चाङ्गीकृता-
न्तरस्य शून्यत्वचाङ्गीकृतं कथमिति पर्यनु-
योगस्य करणात् केवाचिद् योगाचारप्रथा ।
एषा हि तेषां परिभाषा स्वयं वेदनं तावदङ्गी-
कार्यम् अन्यथा जगदान्धं प्रसज्येत । तत्
कीर्तितं धर्मकीर्तिना ।

“अप्रत्यक्षोपलम्बस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति ॥”
वाङ्मार्थं नोपपद्यत एव विकल्पानुपपत्तेः ।
अर्थो ज्ञानग्राह्यो भावादुत्पन्नो भवति अगुत्वन्नो
वा न पूर्वः उत्पन्नस्य स्थित्यभावात् नापरः
अनुत्पन्नस्यासत्त्वात् । अयं मन्येथाः अतीतं
एवार्थो ज्ञानग्राह्यः तज्जनकत्वादिति तदपि
बालभाषितं वर्तमानतावभासविरोधात् इन्नि-
याटेरपि ग्राह्यत्वप्रसङ्गाच्च । किञ्च ग्राह्यः किं
परमागुरुपीठ्यः अवयविरूपो वा । न चरमः
कृत्स्नैकदेशविकल्पादिना तन्निराकरणात् । न
प्रथमः अतीतश्रित्यात् षट्केन युगपद्योगस्य
बाधकत्वाच्च । यथोक्तम्

“षट्केन युगपद्योगात् परमाणोः षडंशता ।

तेषामप्येकदेशत्वे पिण्डः स्यादगुमात्रकः ॥”

इति ॥

तस्मात् स्वयतिरिक्तग्राह्यविरहात्तदात्मिका
बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाश-
वदिति सिद्धम् । तदुक्तम्

“नान्योऽनुभाषो बुद्ध्याक्ति तस्या नानुभवोऽ-
परः ।

ग्राह्यग्राहकवैधुष्यात् स्वयं सैव प्रकाशते ॥”

इति ॥

ग्राह्यग्राहकयोरभेदचानुमातयः यद्वेद्यते येन
वेदेनेन नत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानेनात्मा
वेद्यन्ते तेषां नीलादयः । भेदे हि सत्यधुना
अनेनार्थस्य सम्बन्धित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य
नियमहेतोरभावान् तदुत्पत्तिरनियामकत्वात्
यथायं ग्राह्यग्राहकसंघर्षाणां पृथगवभासः स
एकस्मिन्क्षान्तमसि हित्वावभास इव भ्रमः अत्रा-
ध्यानादिरविच्छिन्नप्रवाहभेदवासनेव निमित्तम् ।
यथोक्तम् ।

“सद्योपलम्बनियमादभेदो नीलतद्विधोः ।

भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्द्राविवाद्यः ॥” इति ।

“अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।
ग्राह्यग्राहकसंघर्षावितिभेदवानिव सज्यते ॥”

इति च ॥

न च रसवीर्यविपाकादि समानमाशामोदको-
पार्जितमोदकानां स्यादिति वेदितव्यं वस्तुतो
वेद्यवेदकाकारविधुराया अपि बुद्धेर्वैवर्द्धपरि-
ज्ञानानुरोधेन विभिन्नग्राह्यग्राहकाकाररूप-
वत्तया निमिरादुपपद्यतां केशेन्द्रनादो-
ज्ञानभेदवदनादुपपन्नवासनासामर्थ्याद्वास्वोप-
पत्तेः पर्यनुयोगायोगात् । यथोक्तम्

“अथेदवेदकाकारा यथा भ्रातेर्निरीक्ष्यते ।

विभक्तलक्षणग्राह्यग्राहकाकारविप्रवा ॥

तथा कृतयवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत् ।

यदा तदा न सद्योऽपि ग्राह्यग्राहकलक्षणा ॥”

इति ॥

तस्माद्बुद्धिरेवानादिवारुनावशादेनकाकाराव-
भासत इति सिद्धम् । ततश्च प्रागुक्तभावना-
प्रचयवलाद्विखिलवासनोच्छेदविगलितविषय-
विषयाकारोपपन्नविषयबुद्धिज्ञानोदयो मशोदय-
इति । अन्ये तु मन्यन्ते यथोक्तं वाङ्मार्थं वस्तुनातं
नास्तीति तदुक्तं प्रमाणाभावात् । न च
सद्योपलम्बनियमः प्रमाणादिति वक्तव्यं येदवेद-
कयोरभेदसाधकत्वेनाभिमतस्य तस्याप्रयोजक-
त्वेन सन्दिग्धविषयचयावृत्तिकत्वात् । ननु भेदे
सद्योपलम्बनियमात्मकं साधनं न स्यादिति चेन्न
ज्ञानस्यान्तर्मन्त्रतया च भेदेन प्रतिभासमान-
तया एकदेशत्वेककालत्वलक्षणसद्यत्वनियमा-
सम्भवाच्च नीलादयस्य ज्ञानाकारत्वे अष्टमिति
प्रतिभासः स्यात् नत्विदमिति प्रतिपत्तिः प्रत्यया
दशतिरेकात् । अथोच्यते ज्ञानस्वरूपोऽपि
नीलाकारो भ्रान्त्या वद्विर्वदेन प्रतिभासत
इति न च तत्राहेतुल्लेख इति । तथोक्तम् ।

“परिच्छेदान्तराद्योऽयं भागो वद्विरिव स्थितः ।
ज्ञानस्याभेदेनो भेदप्रतिभासोऽप्युपपन्नः ॥”

इति ॥

“यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद्विषयवदवभासते ॥”

इति च ॥

तदुक्तं वाङ्मार्थभावे तदुत्पत्तिरहिततया
वद्विर्वद्विषयमानोक्तेरुत्तरेन हि वस्तुमिषो
वन्थापुत्तवदवभासत इति प्रेक्षावानाशचीत
भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वे अभेदप्रतिभासस्य
प्रामाण्यं तत्प्रामाण्ये भेदप्रतिभासस्य भ्रान्त-
मिति परस्परान्तरप्रसङ्गाच्च अविश्ववादाशील-
तादिकमेव संविदाना वाङ्मयेषोपाददते जगदु-
पेक्षन्तेऽन्तरमिति यवस्यादर्शनाच्च । एवं
प्रायमभेदसाधको हेतुर्गोमयपायधीयन्यायपदा-
भासतां भजेत अतोवद्विर्वदिति वदता वार्जं
ग्राह्यमेवेति भावनीयमिति भयदीय एष वाचो
भवन्तं प्रचरेत् ।

ननु ज्ञानाभिन्नकालस्यार्थस्य ग्राह्यत्वमदुपपन्न-
मिति चेत् तदगुपपन्नम् इन्द्रियमिन्द्रिय-
विषयस्योत्पादे ज्ञाने स्वाकारसमर्पकतया

ममपिनेन पाकारेण तस्यार्धस्यानुमेयतोपपत्तेः
जनएव पन्थुयोरपरिहारौ समग्राधिपाताम् ।
“भित्तकानं कथं ग्राह्यमिति चेत् ग्राह्यतां विदुः ।
हेतुत्वमेव च यत्किञ्चाङ्गाकारार्पणममम् ॥”

इति ॥

नथाच यथा पुष्टा भोजनमनुमीयते यथा च
रायया देशः यथा वा सम्भवेण ज्ञेयः तथा
ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम् । तदुक्तम्
“अद्वैतं घटयत्नेन न हि सुकृष्टं रूपतान् ।
नन्तात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपता ॥”

इति ॥

न हि वित्तिसत्तेव तद्देना युक्ता तस्याः
चर्माविशेषात् तान् सारूप्यमाविशन् सरूप-
यितुं घटयेदिति च । तथाच बाह्यार्धसद्भावे
प्रयोगः ये यस्मिन् सत्यपि कादाचित्काः तं
नर्त्तं तदतिरिक्तसापेक्षाः यथा अविवक्ष्यजि-
गमिष्यति मयि वचनगमनप्रतिभागा विवक्षु-
विगमिष्यपुण्यानारसन्तानसापेक्षाः तथाच
विवादाध्याविताः प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यप्यालय-
विज्ञाने कदापिदेव नीलाद्युल्लेखनम् इति ।
तत्रालयविज्ञानं नामाद्यमाख्यं विज्ञानं
नीलाद्युल्लेखि च प्रवृत्तिविज्ञानम् । यथोक्तम्
“ननु स्यादालयविज्ञानं यदभेदद्वयमाख्यम् ।
ननु स्यात्प्रवृत्तिविज्ञानं यदनीलादिकसुल्लेखितम् ॥”

इति ॥

नन्मादालयविज्ञानसन्तानानतिरिक्तः कादाचित्कः
प्रवृत्तिविज्ञानहेतुर्वाच्योऽर्थो ग्राह्य एव न
वासनापरिपाकप्रत्ययः कादाचित्कत्वात् कदा-
चित्तुत्वाद् इति वेदितव्यम् । विज्ञानवादिनये
हि वासनानामेकसन्तानवर्तिनामालयविज्ञा-
नानां तत्तत्प्रवृत्तिजननशक्तिः तस्यास्य स्वका-
र्षित्वादेः प्रत्याभिमुख्यं परिपाकः तस्य च
रत्ययः कारणं स्वसन्तानवर्तिपूर्वकयः कर्त्री-
जियते सन्तानान्तरनिवन्धनत्वानङ्गीकारात् ।
ततश्च प्रवृत्तिज्ञानजननालयविज्ञानवर्तिवासना-
परिपाकं प्रति सर्वेऽप्यालयविज्ञानवर्तिनः
जगताः समर्था एवेति पक्षं न चेदेकोऽपि न
ममर्थः स्यादालयविज्ञानसन्तानवर्तित्वाविशे-
षात् । सर्वे समर्था इति पक्षे कार्यक्षेपानुप-
पत्तिः ततश्च कादाचित्कत्वनिर्वाह्यं शब्द-
स्पर्शरूपरसगन्धविषयाः सुखादिविषयाः घटपि
प्रत्ययास्तुरः प्रत्ययान् प्रतीत्यनुपपन्ते इति
चतुरंगानिश्चत्ताप्यक्षमतिना स्वानुभवमना-
श्रद्धा परिच्छेत्तव्यम् । ते चत्वारः प्रत्ययाः
प्रमिताः आत्मनसमनन्तरसहकार्यधिपति-
रूपाः तत्र ज्ञानपदवेदनीयस्य नीलाद्यवभासस्य
चित्तस्य नीलात्मसंगतत्वात् नीलाकारता
भवति समनन्तरप्रत्ययात् प्राचीनज्ञानादो-
रूपता सहकारिप्रत्ययादालोकाद्युपयोगे-
धितप्रत्ययाद्विषयस्य प्रतिनियमः विदितस्य
ज्ञानस्य रसादिषाधारस्य प्राप्तेरनियमकं चतुर-
धिपतिर्भविष्यतीति लोके नियामकस्याधिप-

तित्वोपलम्भात् । एवं चित्तचेत्यात्मकानां सुखा-
दीनां चत्वारि कारणाणि द्रष्टव्यानि एवं चित्त-
चेत्यात्मकस्कन्धः पञ्चविधः रूपविज्ञानवेदना-
संज्ञासंस्कारसंज्ञकः । तत्र रूप्यन्त एभिर्विषया
इति रूप्यन्त इति च युक्त्युत्तरा सविषयासीन्द्रि-
याणि रूपस्कन्धः । आलयविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञान-
प्रवाहो विज्ञानस्कन्धः । प्रागुक्तस्कन्धद्वयसम्बन्ध-
जन्यः सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदनास्कन्धः ।
गौरव्यादिशब्दोल्लेखसविज्ञानप्रवाहः संज्ञा-
स्कन्धः । वेदनास्कन्धनिवन्धना रागद्वेषादयः
क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमानादयो धर्माधर्माश्च
संस्कारस्कन्धः ।

तदिदं सर्वं दुःखं दुःखायननं दुःखसाधन-
चेति भावयित्वा तन्निरोधोपायं तत्त्वज्ञानं
सम्पादयेत् । अत एवोक्तं दुःखसमुदायनिरोध
मार्गाश्चत्वारः आर्यस्य बुद्धाभिमतानि तत्त्वानि ।
तत्र दुःखं प्रसिद्धं समुदायो दुःखकारणं तद्वि-
विधं प्रत्ययोपनिवन्धनो हेतूपनिवन्धनश्च । तत्र
प्रत्ययोपनिवन्धनस्य संयाहकं सूत्रम् इदं कार्यं
ये अन्ये हेतवः प्रत्ययन्ति गच्छन्ति तेषामस्य
मानानां हेतूनां भावः प्रत्ययत्वं कारणसमवायः
तस्मात्तस्य फलं न चेतनस्य कस्यचिदिति
सूत्रार्थः यथा बीजहेतुरङ्कुरो धातूनां वृक्षां
समवाद्याख्यायते । तत्र पृथिवी धातुरङ्कुरस्य
काठिन्यं गन्धश्च जनयति अन्धातुः स्नेहं रसश्च
जनयति तैवीधातु रूपमौष्ण्यश्च वायुधातुः
स्पर्शनं चलनञ्च आकाशधातुरवकाशं शब्दश्च
अनुधातुर्गन्धयोगो पृथिव्यादिकम् । हेतूपनिव-
न्धनस्य च संयाहकं सूत्रम् तत्त्वादाहा तथा-
गतानामनुत्पादाहा स्थितैवेयां धर्माणां धर्मता
धर्मस्थितिता धर्मनियामकता च प्रतीत्य
ननुत्पादादुल्लेखतेति । तथागतानां बुद्धानां
मते धर्माणां कार्यकारणरूपाणां या धर्मता
कार्यकारणभावरूपा एवोत्पादादनुत्पादाहा
स्थिता यस्मिन् सति यदुत्पद्यते तस्य कारणस्य
कार्यमिति धर्मतेत्यस्य विवरणं धर्मस्य कार्यस्य
कारणानतिक्रमेण स्थितिः स्वार्थिकसत्त्वप्रत्ययः
धर्मस्य कारणस्य कार्यं प्रति नियामकता ।
नन्वयं कार्यकारणभावेत्येतन्मन्तरेण न सम्भव-
तीति अत उक्तं कारणे सति तत्प्रतीत्य प्राप्य
समुत्पादे अनुलोमता अनुसारिता या सैव
धर्मता उत्पादादनुत्पादाहा धर्माणां स्थिता
न चात्र कश्चित्तनोऽधिष्ठातोपलभ्यत इति
सूत्रार्थः । यथा प्रतीत्य समुत्पादस्य हेतूप-
निवन्धः वोऽदङ्कुरोऽङ्कुरात् काष्ठं काष्ठान्नालो
नालाद्गर्भन्तः नृकं ततः पुष्पं ततः फलं न चात्र
वाच्ये समुदाये कारणं बीजादि कार्यमङ्कुरादि
वा चितीयते अष्टमदुरं निर्वर्तयामि अष्टं बीजेन
निर्गन्त इति । एवमाध्यात्मिनेष्वपि कारण-
द्वयमवगन्तव्यम् । दुरःस्थिते प्रमेयाद्यौ यन्त्र-
नितरभीक्ष्णिरुपरिपश्यते । तदुभयनिरोधः तद-
नन्तरं विमलज्ञानोदयो वा मुक्तिः तन्निरोधो

पाथो मार्गः स च तत्त्वज्ञानं तच्च प्राचीन-
भावनावलान्ववतीति परमं रक्ष्यं सूत्रस्यान्तं
पृच्छतां कथितं भवन्तश्च सूत्रस्यान्तं पृष्टवन्तः
सौत्रान्तिका भवन्त्विति भगवताभिहिततथा
सौत्रान्तिकसंज्ञा सञ्जातेति । केचन बौद्धा
वाच्ये गन्धादिषु चान्तरेषु रूपादिस्कन्धेषु
सत्स्वपि तत्रानाख्यामुत्पादयितुं सर्वं शून्य-
मिति प्राथमिकान् विनियानचीकथत् भगवान्
द्वितीयांस्तु विज्ञानमात्रमप्युदाविष्टान् विज्ञान-
मेवैकं सदिति तृतीयांस्तु भवं सत्यमित्याख्यतान्
विज्ञेयमनुमेयमिति सेयं विरुद्धा भावेति वर्य-
यन्ती वैभाषिकाख्याया ख्याताः । यथा हि
तेषां परिभाषा समुन्निवति विज्ञेयागुमेयत्ववादे
प्रात्यक्षिकस्य कस्यचिदप्यर्थस्याभावेन याति-
संवेदनस्यानाभावेनानुमानप्रवृत्तानुपपत्तेः
सकललोकाशुभवविरोधश्च । ततश्चार्थो द्विविधः
ग्राह्योऽध्यवसेयश्च तत्र ग्रहणं निर्विकल्पकरूपं
प्रमाणं कल्पनापीडत्वात् अध्यवसायः सविक-
ल्पकरूपोऽप्रमाणं कल्पनाज्ञानत्वात् । तदुक्तम् ।
“कल्पनापीडमभान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् ।
विकल्पो वस्तुनिर्भासादसंवादादुपपन्नः ॥”

इति ॥

“ग्राह्यं वस्तुप्रमाणं हि ग्रहणं यदतिशय्यता ।
न तद्वस्तु न तस्मान् शब्दलिङ्गेन्द्रियादिनाम् ॥”

इति च ॥

ननु सविकल्पकस्याप्राभास्ये कथं ततः प्रवृत्त-
स्यार्थप्राप्तिः संवाद्योपपद्यतामिति चेन्न
तद्गर्भं मणिप्रभाधिपयमगिविकल्पन्यायेन पार-
पम्यर्थेणार्थप्रतिलम्भसम्भवेन तदुपपत्तेः । अय-
प्रिष्टं सौत्रान्तिकप्रस्ताये प्रपञ्चितमिति नेष्ट
प्रन्यते । न च विनियोगाशुगरीधेनोपदेशभेदः
साम्युदाधिको न भवतीति भणितव्यं यतो भणितं
बोधचित्तविवरणे

“देशना लोकनाथानां सत्ताश्रयवशानुगाः ।
भिक्षुने बहुधा लोके उपायैर्वहुभिः किल ।
गम्भीरोत्तानभेदेन कश्चित्तोभयलक्षणाः ।
भिन्ना हि देशना भिन्ना शून्यताऽद्वयलक्षणा ॥”

इति ॥

द्वादशायतनपूर्णा श्रेयस्करीति बौद्धनये प्रसि-
द्धम् ।

“अर्थानुपगम्य बहुशो द्वादशायतनानि वै ।
परितः पूजनीयानि किमन्यैरिष्टं पूजितैः ॥
ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च ।
मनो बुद्धिरिति प्रोक्तं द्वादशायतनं बुधैः ॥”

इति ॥

विवेकविलासे बौद्धमतामत्यमद्वयाय ।
“बौद्धानां सुगतो देवो विश्वस्य श्वगमनुरम् ।
आर्यमन्त्राख्यया तत्त्वचतुष्टयमिदं ब्रह्मा ॥
दुःखमायतनञ्चैव ततः समुदायो मतः ।
मार्गस्यैवस्य च व्याख्या क्रमेण श्रूयतामह ॥
दुःखं संसारिणः कृत्वास्ते च पथं प्रकीर्तिताः ।
विज्ञानं वेदना संज्ञा संखारो रूपमेव च ॥

यचेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषयाः पञ्च मानसम् ।
धर्मायतनमेताणि द्वादशायतनानि तु ॥
रागादीनां गणोऽयं स्यात् सप्तदेति कृणां हृदि ।
आत्मात्मीयस्वभावाख्यः स स्यात् सप्तद्वयः पुनः ॥
अधिकारः सर्वसंस्कारा इति या वासना

स्मिता ।

स मार्ग इति विज्ञेयः स न मोक्षोऽभिधीयते ॥
प्रत्यक्षमनुमानश्च प्रमाणादित्यं तथा ।
चतुःप्रत्यागिका बौद्धाः स्याता वैभाषिकादयः ॥
अर्थो ज्ञानान्वितो वैभाषिकेण बहु मन्यते ।
सौत्रान्तिकेण प्रत्यक्षग्राह्योऽर्थो न वहिर्मतः ॥
आकाशसहितता बुद्धिर्योगाचारस्य सम्मता ।
केवलां संविदं स्वस्यां मन्यन्ते मध्यमाः पुनः ॥
रागादिज्ञानसन्तानवासनाच्छेदसम्भवा ।
चतुर्णामपि बौद्धानां सुक्तिरेषा प्रकीर्तिता ॥
कृत्तिः कमण्डलुर्मोक्षं चौरं पूज्याहभोजनम् ।
सक्ती रक्ताम्बरत्वञ्च शिथिले बौद्धभिक्षुभिः ॥”
इति ॥

इति सर्वदर्शनसंग्रहे बौद्धदर्शनम् ॥

(बुद्धेरिदमिति युनुपत्ता वाच्यलिङ्गः । बुद्ध-
सम्बन्धि वस्तु ॥)

बौद्धः, पुं, (बुद्धं बुद्धशास्त्रं वेत्तीति । बुद्ध + क्त्वा ।)
बुद्धशास्त्रावलम्बी । तत्पठ्यायः । भिन्नकः २
चपणः ३ अष्टीकः ४ वैनायिकः ५ । इति
चिकाव्यशेषः ॥

बौधः, पुं, (बुधस्यापत्यं पुमान् बुध + क्त्वा ।)
बुधस्य पुत्रः । स च पुत्ररवाः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ३६५ ॥

अथ, य औ ताङि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
पर-सक-अनिट् ।) य विधायति शत्रुं शूरः ।
औ अयातसीत् । कश्चित् हिर्भूतस्यानिकारी-
भूतयकारस्य अधिर्बकारो वर्ग्यः अन्यत्र दन्त्यः
इति मन्वानः सनि विभ्यन्सतीत्याह । इति
दुर्गादासः ॥

युध, क उन्त्यजि । उन्त्यर्गे । (युरा-पर-सक-
सेट् ।) क योषयति धनं दाता । योषं
चिकटु । इति दुर्गादासकृतधातुद्वीपिकायां
गोविन्दभट्टः ।

ब्रध्न, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर-
अक-सेट् ।) ब्रणति । इति दुर्गादासः ॥

ब्रनतिः, स्त्री, (ब्रनन्ती ततिर्वित्तिरित्यस्याः । एषो-
दरादित्यात् साधुः । यदा, प्रतनोतीति । तन-
दुण्विजारे “क्लिच् क्लौ च संज्ञायाम् ।” ३ ।
३ । १७४ । इति क्लिच् । एषोदरादित्यात्
पस्य वः ।) लता । विस्तारः । इत्यमरः ॥

ब्रध्नः, पुं, (बन्धवन्धने + “बन्धेर्बन्धिवुधो च । उणा०
६ । ५ । इति नक् ब्रधादेशश्च ।) सङ्गः ।
(यथा, अग्नयेदे । १ । ६ । ९ ।

“युञ्जति ब्रध्नस्यं चरन्तं परितस्तुयः

रोषन्ते रोषना दिवि ॥”)

रञ्जयन् । अर्कश्च । इत्यमरः । २ । ४ । १५ ।

भ्रियः । इति हेमचन्द्रः ॥ मेदिनीकारेणान्तःस्य

यकारादौ लिखितोऽयं शब्दः ॥ (दिग्म् ।
अन्धः । इति निवण्टः ॥ चतुर्दशमनोर्भौत्यस्य
पुष्पमेहः । यथा, मोर्कैड्ये । १०० । ३२ ।

“गुरुर्गभीरो ब्रध्नश्च भरतोऽनुग्रहस्तथा ।

तेजस्यै सुवज्रस्यैव भौत्यस्यैते मग्नोः सुताः ॥”)

रोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,

“अभ्यभिष्यन्दिगुर्वांससेवनामिचयं गतः ।

करोति ग्रन्थिवच्छोषं दीपो वज्जुगन्धिषु ॥

ज्वरशूलाङ्गसादाहं तं ब्रध्नमिति निर्दिशेत् ॥”

इति माधवकरः ॥

तस्य चिकित्सा ।

“भृष्टचैरुतेखेन सन्ध्या कल्कोऽभयाभवः ।

कृष्णसैन्धवसंयुक्तो ब्रध्नरोगहरः परः ॥

अजानीहृषवाङ्मुहं गोमेदवदरान्वितम् ।

काङ्गिकेन तु संपिष्टं तस्मिन् ब्रध्नश्चित् परः ॥”

गोमेदं पत्रम् । तथा च निघण्टौ धन्वन्तरिः ।

“पत्रं दलाङ्गयं रामं गोमेदं रसनाङ्गयम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(अस्य ससम्प्राप्तिलक्षणं यथा,—

“यस्य वायुः शृङ्गपितः श्लोकशूलकरश्चरन्

वंचणादृष्टयणौ याति ब्रध्नस्त्योपजायते ॥”

इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टादशोऽध्याये ॥)

ब्रध्न, स्त्री, (ब्रंहति ब्रह्मते निरतिशयमहव-
लक्षणवृद्धिमान् भवतीत्यर्थः । ब्रह्मिष्ठौ + ब्रह्मे-
र्नोश्च ।) उणा० ४ । १४५ । मनिन् नकार-
स्याकारः । रत्वञ्च ।) वेदः । (यथाह श्रुतिः ।

“तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपमब्रह्म जायते ॥”

तथा च भागवते । १ । १ । १ ।

“जन्माद्यस्य यतोऽन्यादितरतश्चार्थेऽन्वभिज्ञः

सराट्

तेने ब्रह्म ब्रह्मा य आदिकवये सृजन्ति यन्

हरयः ॥”

वेदान्तमते “वस्तु सच्चिदानन्दादयं ब्रह्म तथा

अज्ञानादिसकलजडसम्बोध्यवस्तु ।” “ब्रह्मैव

नित्यं वस्तु तदन्यदखिलमनित्यम् ।” तथाहि,—

“यस्यादन्वाक् संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते ।”

तदेव ज्योतिषां ज्योतिः । नित्यं विशुः सञ्गतं

सुखम् । आकाशवत् सञ्गतञ्च नित्यः ।

अज्ञो नित्यः शाश्वतः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म

रातेर्दानुः परायणं यत्र नान्यत् पश्यति नान्यत्

श्रूयते नान्यद्विजानाति सभूमा यो वै भूमा

तदन्तम् ॥” इत्यादि श्रुतिभ्यो ब्रह्मणि नित्यत्वं

विग्रहसत्त्वस्य पुंसः प्रतिभाति । तथा, नेदेह

किञ्चनाय आसीत् न्यूनैर्वेदमावृतमासीत् ।

आत्मा वा इदमेक एवाय आसीन्नान्यत् किञ्चन-

मिषत् सटेव सौम्येदमय आसोदेकमेवा-

हित्यं निति नेति नेह नानास्ति किञ्चन यत्रान्यत्

पश्यति अन्यच्छ्रुयते अन्यद्विजानाति तदस्यम्

अयं यदस्यं तन्मत्तम् ॥” इत्यादि श्रुतिवच-

नेभ्यो ब्रह्मसोऽन्यत्वे मेदप्रपञ्चेनित्यत्वस्य तस्यैव

पुंसः प्रतिभाति तेषामनुमानमपि यथा, वस-

तोऽपेतनवर्गोऽनित्यो विभक्तत्वात् घटपटस्तम्भा-

दिवत् इति । अनेन हि विभक्तस्यानित्यत्वे-
ऽवगते तस्मिन्नुगतप्रकाशात्मकस्य ब्रह्मसो-
विभक्तस्य नित्यत्वमपि अर्थादवगच्छति । इति

वेदान्तसारे विद्वन्मनोरम्भगौटीका ॥ तत्र

श्रुतिवाक्यानि यथा, “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।

विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ॥” “आनन्दो ब्रह्मेति

यजानात् आनन्दरूपमव्ययं यद् विभाति,

यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।

यतो वा इमानि भूतानि प्रायन्ते येन जातानि

जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिर्वावशन्ति तत् त्रि-
ज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति ।” इत्यादिसंक्षेपं श्रुति-

वचनमनुषन्त्यम् ॥”)

तत्त्वम् । तपः । इत्यमरः । १ । ३ । ११४ ।

ब्रह्म चतुर्विधं यथा । विराट् १ हिरण्यगर्भः

२ ईश्वरः ३ तुरीयः ४ । इति वेदान्तसारः ।

अस्य लक्षणम् । यथा, आत्मबोधे ।

“यस्मात्तन्नापरं ज्ञानं यत्सुखान्नापरं तत्त्वम् ।

यज्ज्ञानान्नापरं ज्ञानं तद्विज्ञानमप्यपारम् ॥

यद्दृष्ट्वा नापरं दृश्यं यद्भूत्वा न पुनर्भवः ।

यज्ज्ञात्वा नापरं ज्ञेयं तद्ब्रह्मैवधारयत् ॥

निर्यगृह्मधः पूर्णं सच्चिदानन्दमव्ययम् ।

अनन्तं नित्यमेकं यत्तद्ब्रह्मैवधारयेत् ॥

अतद्व्यावृत्तिरूपेण वेदान्तैर्लक्ष्यते इयम् ।

अखण्डानन्दमेकं यत्तद्ब्रह्मैवधारयेत् ॥

दृश्यते अयं यद्व्यवृत्तगोऽन्यत्र तद्वैयम् ।

तत्त्वज्ञानाच्च तद्ब्रह्म सच्चिदानन्दमव्ययम् ।

सर्वगं सच्चिदान्नामं ज्ञानचक्षुर्गिरिस्थितम् ।

अज्ञानचक्षुर्नेचेत भाखन्तं भासुमन्ववत् ॥”

अपि च । “सत्यमानन्दमव्ययमव्ययमेकम्

वाङ्मनसोऽगोचरं सर्वगं सर्वज्ञातीतं चिदेकरत्नं

देशकालपरिच्छिन्नमपादमपि श्रीब्रह्मपाणि

च सर्वत्रोद्भूतं अचिन्त्यमपि सर्वज्ञं सर्वव्यापकं

सर्वशक्ति सर्वेशं दृष्टिस्थितिलयकर्म किमपि

वस्तु ब्रह्मेति वेदा वदन्ति ॥” शुद्धबुद्धसम्भाव

इत्योपनिषदाः । १ । आदिविद्वान् सिद्ध इति

कापिलाः । २ । क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरा-

म्यो निर्माणकायमधिष्ठाप्य सन्मृदायप्रदो

तकोऽनुयायकश्चेति पातञ्जलाः । ३ । लो-

वेदविश्वरूपेण निर्लेपः स्वतन्त्रश्चेति मध्याय-
पताः । ४ । शिव इति शैवाः । ५ । प्रवृत्तम

इति वैष्णवाः । ६ । पिनामश्च इति पौरा-

णिकाः । ७ । यज्ञपुरुष इति याजिकाः । ८ ।

सर्वज्ञ इति सौगताः । ९ । निरावरण इति

दिगम्बराः । १० । उपास्यत्वेन देशेन इति

मीमांसकाः । ११ । लोकव्यवहारमिदं इति

चान्वाकाः । १२ । यावदुक्तोपपन्न इति वैष्ण-
यिकाः । १३ । विश्वकर्मा इति शिल्पिनः । १४ ।

इति कुसुमाञ्जलिहृतिः ॥ योगशास्त्रमते ।

“ब्रह्मतेजोमयं रुद्रं यस्य सर्वमिदं रमः ।

एकस्य भूतं भूतस्य ह्ययं स्यादवरजसम् ॥

इति मध्याभारते मीमांसकैः

मह्य

मह्य

मह्य

तस्य द्रोणाः । अरुणः स्वहृदयमन्तराविस्मर-
तादेमाह । अरुणोऽसौमयमिति । तेषामयं
प्राणात्तदम् । अरुणं चोत्तमम् । यस्य सर्व-
मिदं रम्यः रमणीयं कृत्यं सर्वं यत्केचन भूतं
सर्वं न तु विस्मयादिनामिवात्मनं भूतस्य
मिहस्य अरुणितस्य तस्य सर्वं व्याप्यरुणो-
पाधिरात्तम् इदं द्रष्टव्यम् । तस्य समुत्पत्तिर्गुण-
भेदेन द्विविधं यथा,

“ब्रह्मेकं सतिभेदेन गुणभेदेन सन्ततम् ।
तद्वत्तत्तद्विधं वस्तु समुत्तं निर्गुणं शिवम् ।
मायाश्रितो यः समुत्तो मायातीतश्च निर्गुणः ।
स्वेच्छामयश्च भगवानिच्छया विकरोति च ।
तस्याशक्तिय प्रकृतिः सर्वशक्तिप्रसूः सदा ।
नेच्छदेवं वदन्त्येवं प्रज्ञा ज्योतिः सनातनम् ।
नेच्छदेवति द्विविधं ब्रह्म प्रकृतिपूर्वकम् ।
यद्वा यच्च वदन्त्येवं प्रकृतिप्रसूयोः परम् ।
तन्माहवति तौ द्वौ च तद्वत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत् ।
अथर्वेकं परं ब्रह्म द्विविधं भवतीत्यथा ।
इच्छाशक्तिश्च प्रकृतिः सर्वशक्तिप्रसूः सदा ।
तथासक्तश्च समुत्तः स शरीरी च प्राकृतः ।
भिर्गुणस्तच्च निर्लिप्तः अशरीरी निरङ्कुशः ।
यः चात्मा भगवानिच्छः सर्वोधारः सनातनः ॥
सर्वेश्वरः सर्वसावी सर्ववासि धनप्रदः ।
शरीरं द्विविधं शरीरं । नित्यं प्राकृतमेव च ।
नित्यं विनाशरहितं नश्यत् प्राकृतं सदा ।
अथ त्वयापि भगवन्माययोर्नित्यविग्रहः ॥
आवयोर्दशभूता ये प्राकृता नष्टविग्रहाः ।
रुद्रादयस्सदृशाश्च मदंशा विष्णुरूपिणः ॥
समाधेयं दिधा रूपं दिशुश्च चतुर्भुजम् ।
चतुर्भुजोऽहं वैगुरुते पञ्चमा पादद्वयैः सह ।
गोपीभिर्दिशुर्गुरुते गोपीभिः सह राधया ।
द्विविधं मे वदन्त्येवं द्वौ प्रधानौ तु तन्मते ॥
पुरुषश्च सदा नित्यो नित्या प्रकृतिरीश्वरी ।
मदा तौ द्वौ च संनिष्टौ सर्वेषां पितरौ शिवम् ॥
मगरीरी निःशरीरी स्वेच्छया सर्वरूपिणी ।
प्राधान्यश्च यथा पुनः प्रकृतेश्च तथा सदा ॥”
इति ब्रह्मसंहिता श्रीकृष्णार्जवचने ४३ अध्यायः ।
नित्यशरीरं प्रति श्रीकृष्णार्जवचनं यथा, —
“मासेषु परमं ब्रह्म भगवन्तं सनातनम् ।
ध्यायं ध्यायं पुनः पुनः तदा तदा परं पदम् ॥”
इति तत्रैव १२० अध्यायः ।

समुत्पत्तय तस्य नवधा रूपं यथा,—
“योऽन्तो यं वदन्त्येवं ज्योतीरूपं सनातनम् ।
ज्योतिरश्मिर्देव नित्यरूपं भक्ता वदन्ति यम् ।
मदा वदन्ति सर्वं यं ३ नित्यमाद्यं विषयताः ।
ये वदन्ति गुणाः सर्वे परं स्वेच्छामयं प्रभुम् ।
मिथ्या गुणयः सर्वे सर्वरूपं वदन्ति यम् ॥
यस्य सर्वरूपीयस्य योतीरुः शरीरो वदेत् ७ ।
सर्वं प्राणा च प्रवर्तते सारमायाश्च सारतमम् ।
यौ ध्यायं ध्यायं यं यथा तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत् ।
सनातनो यः सदा यं वदन्ति रूपमीश्वरम् ।
देवमाययोऽसौ यं वदन्ति भवेत्तत्तत्तत्तत्तत्तत् ॥

पुराणानामेकत्वं सत्तात्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत् ।
न्यायो नित्यसंगीयश्च यत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत् ।
नित्यं वैशेषिकात्मनं वदन्ति च विषयताः ।
सांगो वदन्ति तं देवं ज्योतीरूपं सनातनम् ॥
मीमांसा सर्वरूपश्च वेदान्तः सर्वकारणम् ।
पानजलोऽप्यनन्तश्च वेदाः सत्यस्वरूपकम् ॥
स्वेच्छामयं पुराणं भक्ताश्च नित्यविग्रहम् ॥”

इति तत्रैव १२० अध्यायः ।
समुत्पत्तिर्गुणभेदेन तस्य चतुर्धा रूपं यथा,—
“चतुर्विभागः संख्येयं चतुर्धा संस्थितः स्थितौ ।
प्रत्ययश्च करोत्यन्ते चतुर्भेदो जगद्देवः ॥
रत्नेनांशेन ब्रह्मासौ भवत्यक्षरशक्तिमान् ।
शरीरचिन्मित्राः पतयः प्रजानामयभाननः ॥
कालक्षतीयस्तस्यांशः सर्वभूतानि चापरः ।
इत्थं चतुर्धा संख्येयं वर्ततेसौ रजोगुणः ॥
एकांशेन स्थितो विष्णुः करोति परिपालनम् ।
मन्वादिस्तु चान्येन कालरूपो परेण च ॥
सर्वभूतसु चान्येन संस्थितिं कुर्वते स्थितः ।
सत्तं गुणसुपात्रिह जगतः पुरुषोत्तमः ॥
आश्रित्य तमसो वृत्तिमन्तकाये तथा प्रभुः ।
रुद्रस्वरूपो भगवानेकांशेन भवत्यक्षरः ॥
अमान्तकादिस्तु भगवानेकांशेन वर्तते ।
कालस्वरूपो भागोऽन्यः सर्वभूतानि चापरः ॥
विनाशं कुर्वन्तस्तस्य चतुर्धैवं महात्मनः ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अंशे २१ अध्यायः ।
ब्रह्मध्यानं यथा,—
“ब्रह्मध्यानं प्रवक्ष्यामि मायातन्त्रविमर्दकम् ।
यच्छेष्टाद्यन्तश्च प्राज्ञस्तद्व्यक्तेर्ज्ञानमात्मनि ॥
ज्ञानं महति संयच्छेद्य इच्छेत् श्रेय आत्मनि ।
देशेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणाश्च शरीरवर्जितम् ॥
वर्जितं भूततन्मात्रैर्गुणजन्माश्रनादिभिः ।
स्वप्राज्ञं निराकारं सदानन्दमनादिभूतम् ॥
नित्यं सुहृदं ब्रह्महृदं सत्यमानन्दमयम् ।
तुरीयमक्षरं ब्रह्म अक्षरमिदं परं पदम् ॥
अथ ब्रह्मेवमस्यानं समाधिरिति गीयते ।
आत्मानं रयिनं विहि शरीरं रयमेव तु ॥
बुद्धितु सारयिं विहि मनः प्रयत्नेव च ।
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयास्तेषु गोचराः ॥
आत्मेन्द्रियमनोबुक्तो भोक्तव्याहुर्मनोभिन्ः ।
यस्य विज्ञानवानात्मा युक्तेन मनसा सदा ॥
न स तत्पदमाप्नोति युक्तेन मनसा तदा ।
स तत्पदमाप्नोति स हि भूयो न चायते ।
विज्ञानसारयिस्तु मनःप्रवक्ष्यामि नः ।
गोर्धनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
अहिंसादि यमः प्रोक्तः शौचादिनियमः स्तुतः ।
न्यासनं पञ्चमाहुस्तं प्राप्तावानो नरक्षयः ॥
प्रयासारी ययः प्रोक्तो ध्यानमीश्वरचिन्तनम् ।
मनोहरिधारेण स्यात् समाधिर्नरक्षयः स्तुतः ॥”
साकारस्य तस्य ध्यानं यथा,—
“वास्तवं चेत् स्थिरी न स्थावरी गतिं विधि-
नयेत् ॥

इत्थं ब्रह्मविज्ञानं ब्रह्मचर्यमहात्मनः ॥

श्रीवत्सकौन्तभयुतो वनमासौ श्रिया युतः ।
नित्यः सुहो बुद्धियुक्तः नित्यानन्दाश्रयः परः ॥
आत्माश्च परमं ब्रह्म परमज्योतिरेव तु ।
चतुर्विंशतिर्गतिः स प्राप्तायामाश्रितास्थितः ।
हारकादिशिलासंस्थो ध्येयः पूज्योऽपि वा
हरिः ॥
मनसोऽभीष्टिनं प्राप्य देवो वैमानिको भवेत् ॥
निष्कामो मुक्तिमाप्नोति श्रुतीर्ध्यायन् सुखं
जपन् ॥”

इति गारुडे स्मृत्यामृतध्यानं ४४ अध्यायः ।
ब्रह्मपदप्राप्तिकारणं यथा,—
“ब्रह्मण्याधाय कर्माणि निःस्पृहः कामयजितः ।
प्रसङ्गेनैव मनसा कुर्वाणो याति तत्पदम् ॥”
इति जूर्मपुराणे १ अध्यायः ।

सर्वं ब्रह्म यथा,—
“ब्रह्मेवेदं जगत् सर्वं ब्रह्मगोऽन्यत्र विद्यते ।
ब्रह्माव्यक्ताति चेन्मिथ्या यथा मरुशरीरिका ॥”
इत्यात्मबोधः ॥

ब्रह्मकन्यका, स्त्री, (ब्रह्मणः कन्यका सुता ।)
सरस्वती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ब्राह्मी ।
इति रागनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मकर्मसमाधिः, पुं, ब्रह्मण्येव कर्मात्मके समा-
धिचित्तेकायं वस्य । यथा, श्रीभगवद्गीता-
याम् । ४ । २४ ।

“ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्माणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥
ब्रह्मकृतं, स्त्री, (ब्रह्मणा निर्मितं कृतं सरो-
वरम् ।) ब्रह्मणा निर्मितसरोवरविशेषः । यथा,
“पाण्डुनाचस्योत्तरस्थां ब्रह्मकृष्णाक्ष्यं सरः ।
ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वं खानाय स्वर्गवासिनाम् ॥
आयामेन शतशामं विलीर्गेन तदहं कम् ।
सर्वपापहरं पुण्यं देवलोकात् समागतम् ॥
तच्च खानमन्दः ।

कमण्डलुसमुद्भूतं ब्रह्मकृष्णान्तमव ।
हर मे सर्वपापानि पुण्यं स्वर्गं च माधव ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नातिः तस्मिन् सरोजले ।
पाण्डुनाचश्च संपूज्य विष्णुसायुष्यामुयात् ॥
ब्रह्मकृष्णवले स्नात्वा पूजयित्वा उमापतिम् ।
ब्रह्मकृतं नमस्कृत्य मुक्तिमेवाप्नुयात्तरः ॥”

इति कालिकापुराणे २१ अध्यायः ।
ब्रह्मकृतः, पुं, (ब्रह्मा कृते शिखरं यस्य ।) पञ्चम-
विशेषः । यथा, कालिकापुराणे २१ अध्यायः ।
“ब्रह्मकृष्णवले स्नात्वा पूजयित्वा उमापतिम् ।
ब्रह्मकृतं समाकृत्य मुक्तिमेवाप्नुयात्तरः ॥”

ब्रह्मकृतं, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य कृतं स्त्री ।)
ब्रह्मविशेषः । यथा । ब्रह्मज्ञानात्मकः ।
“रजस्वले तु ये शार्वाङ्ग्योन्मत् स्पर्शतो यदि ।
सर्वे पञ्चमयस्य ब्रह्मकृतं मतः परम् ॥”
पञ्चमयमार्गं ब्रह्मत्वं तदीयपातः । ब्रह्मकृतं-
माह आत्मा ।

“ब्रह्मोराधोऽपि भूता दीर्घमास्याः । ब्रह्मणः
नरगमं पिबेत् प्रातः कुरुष्वपिदिः स्तुतः ॥”

नदशक्तौ पुराणैकं दातव्यम् । इति प्रावर्चित-
नत्वम् ॥ (ब्रह्मपुराणेऽपि अस्य व्यवस्था यथा ।
नरस्तु चतुर्दश्यां पूर्णमायामभावात्स्यायात्वा-
मन्त्रगन्धं हविष्याम्रं वा भक्षयेत् । यस्तु पौर्ण-
मासीषु ब्रह्मकृत्वे कुर्यात् तस्य सर्वपापक्षयो
भवेत् । यस्तु मासेन द्विःकुर्यात् स यथेष्टाङ्गति-
माप्नुयात् ॥)

ब्रह्मकोशी, स्त्री, (ब्रह्मणः कोशीव ।) अजमोदा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या अज-
मोदाशब्दे ज्ञेयाः ॥)

ब्रह्मगर्भा, स्त्री, (ब्रह्मैव गर्भो यस्याः ।) आदित्य-
भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मगिरिः, पुं, (ब्रह्मणो गिरिः पञ्चतः ।) ब्रह्म-
शैलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (नीलकूटाभि-
व्यक्तामाख्यानितायस्य पूर्वभागे स्थितोऽयम् ।)
यथा, कालिकापुराणे २ अध्याये ।

“ततस्तु नीलकूटाख्यं कामाख्यानिधयं परम् ।
तत्पूर्वभागे वसति ब्रह्मा ब्रह्मगिरिं पुनः ॥”

ब्रह्मग्री, स्त्री, यष्टक्या । इति राजनिर्घण्टः ॥
(ब्रह्मणं ब्राह्मणं दन्तीति । ब्रह्म + हन् + टक् ।
ततो ङीप् ।) ब्रह्मघातिनी च ॥

ब्रह्मचर्यं, स्त्री, (ब्रह्मणे वेदार्थं चर्यं व्याचरणीयम् ।)
आश्रमविशेषः । यथा, गारुडे ६४ अध्याये ।

“ब्रह्मचर्यस्थितो नैकमग्नमद्यादनापदि ।

ब्रह्मणः काममन्नीयात् आहुि व्रतमपीडयन् ॥
मधु मांसं तयास्त्रीनमित्यादि परिवर्जयेत् ।

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ॥

यत्पुनश्चैकमित्येके केष्टान्तश्चैव योऽङ्गः ॥”

(ब्रह्मचर्ये अष्टाङ्गमैद्युनप्रतिषेधः । यदुक्तम् ।

“स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुरुभाषणम् ।

संश्लेषोऽथवसायश्च क्रियानिवृत्तिरेव च ॥

एतन्मैद्युनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनोविधयः ।

निपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥”

एतच्च स्त्रीपुरुषयोः साधारणम् । पुंसः स्त्रीस्त-
रणादि शून्यत्वम् । स्त्रियाश्च पुरुषस्मरणादि-
राहित्यम् अतएवाह मनुः । ५ । १६० ॥

“नृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये अवस्थिता ।
मर्गं न गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥”

“ब्रह्मचर्ये अवस्थिता अश्रुतपुरुषान्तरमैद्युना ॥”
इति कुल्लूकभट्टः ॥

यमभेदः । यथा, पातञ्जले । २ । ३० ।

“अर्चिमासत्वात्तत्र ब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥”
“ब्रह्मचर्यमुपसन्नियमः ।” वीर्यधारणश्चा इति

भाण्डम् ॥ एतच्च कलिशुभे नास्ति । यथाह
महानिष्ठागतनी ।

“ब्रह्मचर्याश्रमो नास्ति वागप्रत्योऽपि न प्रियं ॥
गार्हस्थो भैरुकश्चैव आश्रमो हौ कलौ युगे ॥”

ब्रह्मचारिणी, स्त्री, (ब्रह्मणा वेदेन चारयति
आचरतीति । ब्रह्म + चर + शार्च् चिप् +

ङोर्णिङ् । ङीप्) भार्गो । इति रघुमाता ।
ब्रह्मचारिणी, स्त्री, (ब्रह्मणि वेदे चरतीति ।

ब्रह्म + चर + णिङि । णिङां ङीप् ।) दुर्गा ।

यथा, देवीपुराणे ३५ अध्याये ।

“वेदेषु चरते यस्मात्तेन सा ब्रह्मचारिणी ॥”

करणीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ब्रह्मोष्ठाकः ।

इति रत्नमाला ॥ ब्रह्मचर्यव्रतधारिणी । यथा,

“आसीतामरणात् चान्ता नियता ब्रह्म-

चारिणी ।

यो धर्म्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् ॥”

इति मनुः । ५ । १५८ ॥

ब्रह्मचारी, [न] पुं, (ब्रह्म ज्ञानं तपो वा व्याच-
रति अर्चयत्यवश्यम् । ब्रह्म + चर + व्याचर्यके

णिनिः ।) प्रथमाश्रमी । इति भरतः ॥

उपनयनानन्तरं नियमं कृत्वा गुरोः सन्निधौ

स्थित्वा चाङ्गवेदाध्ययनं करोति यः । स द्विविधः ।

उपकुम्भारः नैष्ठिकश्च । तस्य नियमा यथा,—

“यद्यस्य विहितं चर्म्म यत्तत्त्वं वा च मेखला ।

यो दृष्टो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतैरपि ॥

सेवते मांस्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।

संनित्यन्वेन्द्रियग्रामं तपोवृद्धार्थमात्मनः ॥

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवविर्षिपटवर्णम् ।

देवताभ्यर्चनश्चैव समिदाधानमेव च ॥

वर्जयेत्पु मांसं च गन्धं माख्यं रसान् स्त्रियः ।

शुक्ताणि यानि सर्वानि प्राणिनाश्चैव हिंसनम् ॥

आभ्यङ्गमङ्गनञ्चाङ्गोरुपानञ्च चधारणम् ।

कामं क्रोधश्च लोभश्च गर्भं नर्त्तनं गीतवादनम् ॥

द्वैतश्च जनवादश्च परिवारं तथाश्रुतम् ।

स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च ॥

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् काचित् ।

कामाहि स्कन्दयन्रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥

खप्रे सिक्ता ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामनः ।

स्नात्वाकर्मवधित्वा त्रिः पुनर्मांसिद्वचं जपेत् ॥

उदङ्गुलं सुमनसो गोशङ्खान्दत्तिकाङ्गुशान् ।

वाहरेद्व्यावर्ध्यानि भैरवाहरेद्व्यावर्ध्यानि ॥

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरेद्वैचं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥

गुरोः कुले न भिचेत न ज्ञातिकुलवन्धुषु ।

अलामे त्वन्यगृहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥

सर्वं वापि चरेदग्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।

नियस्य प्रयतो वाचमभिश्चान्तास्तु वर्जयेत् ॥

दूरादाहृत्य समिधः सन्निध्याहिहायसि ।

सायं प्रातश्च जुहुयात् नाभिरभिमतन्त्रितः ॥

अकृत्वा भैरवचरयभसमिधं च पावकम् ।

अनातुरः सप्रान्नसवकीर्णव्रतचरेत् ॥

भैरवे वर्जयेन्नित्यं नैकाङ्गादौ भवेद्व्रतो ।

भैरवे व्रतितो वृत्तिरुपवाससमा स्तुता ॥

व्रतवद्देवैरपि पित्रे कर्मण्यथर्पितम् ।

काममभ्यर्चितोऽश्वीयाद्व्रतमस्य न जुष्यते ॥

ग्राह्यगृहस्थैव कर्मैवदुपदिष्टं मनोविभिः ।

रात्र्यवैश्वयोन्वेवं नैतन् कर्म विधीयते ॥

चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा ।

कुर्यादध्ययने यद्रमाचार्यस्य हितेषु च ॥

शरीरश्चैव वाचश्च बुद्धीन्द्रियमर्नासि च ।

नित्यं प्राश्नानिद्विद्विषीषमाणो गुरोर्मुखम् ॥

नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् साध्याचारः सुचरः ।

आस्यतामिति चोक्तः सम्रासीताभिमुखं गुरोः ।

हीनान्नवस्त्रवेशः स्यात् सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

उत्तिष्ठेत् प्रथमस्यास्य चरमश्चैव संविशेत् ॥

प्रतिश्रवणसम्भाषे श्रयानो न समाचरेत् ।

नासीनो न च सुज्ञानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः ।

आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छन् तिष्ठतः ।

प्रत्यङ्मुखत्वाव्रजतः पश्चाद्वावंस्तु धावतः ।

पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैव चान्तिकम् ।

प्रणम्य तु श्रयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ।

नीचं शय्यासनञ्चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ।

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।

न चैवास्यानुकूल्यं गतिभाषितचेष्टितम् ।

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते ।

कर्णो तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ।

परीवादात् खरो भवति न्वा वै भवति निन्दकः ।

परिमोक्ता क्षमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ।

दूरस्थो नार्धवेदेन न क्रुद्धो नान्तिके स्थितः ।

यानासनस्यैवेनमवस्थाभिवादयेत् ॥

प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह ।

असंस्मरे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्तयेत् ।

गोऽश्वोऽयान्प्रासादप्रस्तरैश्च कटेष्टु च ।

आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनीषु च ।

गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ।

न चानिच्छतो गुरुणा खान् गुरुनभिवादयेत् ।

विज्ञागुरुस्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनियु ।

प्रतिवेधस्तु चाधर्म्मिन् हितेषोपदिशत्सपि ।

श्रेयःसु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।

गुरुपुत्रेषु चार्थेषु गुरोश्चैव स्ववन्धुषु ॥

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ।

अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ।

उत्सादनञ्च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजनं ।

न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥

गुरुवन् प्रतिपूज्याः स्युः सर्वणां गुरुयोषितः ।

असवर्णान्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनेः ।

आभ्यङ्गनं स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च ।

गुरुपत्न्या न कार्यासि केश्यानाश्च प्रसाधनम् ।

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवादेह पादयोः ।

पूर्णविंशतिवर्षेण गुरुदोषौ विज्ञानता ॥

स्वभाव एव नारीणां नराणांमिह दूषणम् ।

अतोऽर्थांश्च प्रमादन्ति प्रमदास्तु विप्रश्चिनः ।

अविहंसमलं लोके विहंसमपि वा पुनः ।

प्रमदा क्षुत्पथं नेतुं कामक्रोधप्रवशादुगम् ॥

मात्रा मन्त्रा दुष्टिना वा न विविक्तानो भवेत् ।

बलवानिन्द्रियग्रामो विहंसमपि कर्षति ।

कामस्तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।

विधिवद्वृत्त्यन्तं कुर्यादसावर्ण्यमित्युप ॥

विप्रोऽप्य पादग्रहणमन्वष्टवाभिवादनम् ।

गुरुदारेषु कुर्वीत नतां धर्म्ममशुक्तरन् ॥

यथा सगन् गनित्रैव नरो पाप्यधितान्ति ।

तथा गुरुनतां विदां नृशत्रुमधिकचरति ॥

सुखी वा जटिली वा स्वादयवा स्वाच्छिखा-
जटः ।

नेनं यामेभ्योभिनवोपेत् सुखीं नाभ्युदियात्
क्षिप्नु ॥

तच्चैभ्युदियात् सुखं प्रयानं कामचारतः ।
निस्त्रोवेष्टाव्यविज्ञानाव्यपटुपवसेद्दिनम् ॥
सुखेन अभिनिर्मुक्तः प्रयानोभ्युदितश्च यः ।
प्रायश्चित्तमङ्गजायो युक्तः स्यान्नष्टनेनसा ॥
आप्तस्य प्रयतो नित्यमुपे सन्धे समाहितः ।
मुच्यते देहे अपन् जय्युत्पासीत यथाविधि ॥”

इति मानवे । २ । १०४-२२२ ॥

न्याय च । श्रीयौञ्ज उवाच ।

“वासः क्षतोपनयनो वेदाहरणतत्परः ।
गुरुगेहे वसेद्भूप । ब्रह्मचारी समाहितः ॥
श्रीवाचारवता तत्र कार्यं सुश्रूष्यं गुरोः ।
व्रतानि चरता ग्राह्या वेदाश्च क्षतबुद्धिना ॥
उभे सन्धे रविं भूप । तथैवाग्निं समाहितः ।
उपतिष्ठेत्तथा क्रूयाद्गुरोरप्यभिवादनम् ॥
स्थिते तिष्ठेद्ब्रजेद्याति नीचैरासीत चासति ।
शिष्यो गुरौ वृष्येष्ट । प्रतिकूलं न संभजेत् ॥
तेनेवोक्तः पठेद्देवं नान्यचित्तः पुरःस्थितः ।
अनुज्ञातश्च भिक्षाक्षमश्रीयाद्गुरुणा ततः ॥
अवगाधिदपः पूर्वमाचार्यगणवाहिताः ।
समिञ्जलादिकृच्छ्रास्य कल्यं कल्युत्पानयेत् ॥
यश्चीतग्राह्यवेदश्च ततोऽनुज्ञामवाप्य वै ।
गार्हस्थ्यामावसेत् प्राप्नो नित्यन्नगुरुनिष्कृतिः ॥”

इति विष्णुपुराणे । ३ । ६ । १-७ ॥

अपि च । गारुडे ४६ अध्याये ।

“भिक्षाचर्यां च सुश्रूष्या गुरोः स्वाध्याय एव च ।
सन्धाकर्माधिकार्यश्च घर्मोऽयं ब्रह्मचारिणः ॥”
स तु द्विविधः । यथा, कर्मै २ अध्याये ।
“ब्रह्मचार्यपञ्चवर्णांगो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ।
योऽधीत्य विधिवदेदान् यद्व्यायममाव्रजेत् ॥
उपज्ज्वायको ज्ञेयो नैष्ठिको मर्यादितकः ।”
(गम्बन्विषयः । यथा महाभारते । १ । २३ । ५५ ।
“ब्रह्मचारी बहुगुणः सुवर्गश्चेति विवृतः ।
विश्वावसुभूमन्युश्च सुचन्द्रश्च श्रवस्तथा ॥”)

ब्रह्मज्ञः, पुं, (ब्रह्मणो जायते य इति ब्रह्मज्ञः ।
ब्रह्म + जन् + ङ । जानातीति ज्ञः । ज्ञा + कः ।
तनः कर्मधारयः ।) समश्चित्तलदेहाभिमानि-
विराट् । स च हिरण्यगर्भाज्जातः सर्वज्ञः ।
यथा, कठोपनिषदि । १ । १७ ॥

“त्रिनाचिकेतस्त्रिभिर्य सन्धिं

त्रिकर्मस्तत् तरति जम्भन्त्यु ।

ब्रह्मज्ञं देवमीयं विदित्वा

निद्याप्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥”

पुनरपि कर्मसुतिमेवाह त्रिनेति । त्रिना-
चिकेतः त्रिहस्तो नाचिकेतोऽभिः चितो येन स
त्रिनाचिकेतः तद्विज्ञानरूपध्यानरूपदुष्टानवान्
वा । त्रिभिर्मात्रपित्राचार्यैरेव प्राप्य सन्धिं
सन्धानं मावाद्यदुष्टासनं यथावत् प्राप्येति ।
तद्वि प्रानास्यकारयं सुखतरादवगम्यते ।

यथा माहमानित्यादेः । वेदसुतिश्रुत्यैवा
प्रत्यक्षाशुभागागमेवां तेभ्यो हि विशुद्धिः
प्रत्यक्षा । त्रिकर्मस्तत् इत्याध्ययनदानानां कर्ता
तरति अतिक्रामति जम्ब च म्भन्त्यु जम्भन्त्यु ।
किञ्च ब्रह्मज्ञमिति । ब्रह्मज्ञं ब्रह्मणो
हिरण्यगर्भाज्जातो ब्रह्मज्ञः ब्रह्मजन्माथो
जज्ञेति ब्रह्मज्ञः सर्वज्ञो ह्यसौ न देवं द्योतन-
ज्ञानादिगुणवन्तं इयं स्तुत्यं विदित्वा शास्त्रतः
निषाय्य दृष्ट्वा च आत्मभावेन इमां स्वबुद्धि-
प्रत्यक्षां शान्तिं उपरतिं अत्यन्तमेति अतिश्रये-
नेति वैराजं पदं शान्तकर्मसमुच्चयागुष्ठानेन
प्राप्नोतीत्यर्थः । इति शङ्कराचार्यकृतभाष्यम् ॥

ब्रह्मजटा, स्त्री, (ब्रह्मणो जटैव संज्ञता ।)

दमनकट्टजः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मजीवी, [न] पुं, (ब्रह्मणा वेदेन वेदोक्त-
श्रौतादिकर्मणा इत्यर्थः जीवतीति । ब्रह्म +
जीव् + णिनिः ।) द्विजकार्येषु मन्त्रेण परि-
चारकः । यथा । अष्टतवाक् तस्मिन् राजभृत्यो
हजारोपकट्टिगर्दोऽमिदोऽश्वरथगजारोह-
यवृत्ती रङ्गोपजीवी स्वागणिकः शूद्रोपाध्यायो
वृषलीपतिभाण्डिको नक्षत्रोपजीवी श्वत्ति-
ब्रह्मजीवी चिकित्सको देवतकः पुरोहितः
कितवो मन्त्रपः कूटकारकोऽपत्यविक्रयी मनुष्य-
पशुविक्रेता चेति तावद्वरेण समेत्य न्यायतो
ब्राह्मण्यवस्थया सर्वत्रयत्यागेन चतुर्थकाला-
हाराः सन्तुस्वरं त्रिसवनसुपस्यश्रेयुस्तस्यान्ते
देवपितृतर्पणं गवाहिकक्षेत्रीयं यवहायाः ।
इति मिताचारायां प्रायश्चित्ताध्याये प्रचेतसो
वचनम् ॥

ब्रह्मज्ञः, पुं, (ब्रह्म जानातीति । ब्रह्म + ज्ञा + क ।)

श्रीगोपालः । यथा,—

“वाग्दाता वाक्प्रदो वाणीनाथो ब्राह्मण-

रंश्चकः ।

ब्रह्मज्ञो ब्रह्मज्ञत् ब्रह्मा ब्रह्मकर्मप्रकाशकः ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे गोपालसहस्रनामस्तोत्रे =
अध्यायः ॥

(विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४ । ८४ ।

“ब्रह्मविद् ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥”

कार्तिकेयः । यथा, महाभारते । ३ । २३ । १२ ।

“ब्रह्मण्यो वै ब्रह्मज्ञो ब्रह्मचित्तं

ब्रह्मशेषः ब्रह्मवर्ता वरिष्ठः ।

ब्रह्मप्रियो ब्राह्मणसवती त्वं

ब्रह्मज्ञो वै ब्राह्मणानां नेता ॥”)

ब्रह्मज्ञः, त्रि, (ब्रह्म जानातीति । ब्रह्म + ज्ञा + क ।)

ब्रह्मवेत्ता । यथा,—

“स ब्रह्मज्ञः स वेदज्ञः सोऽभिष्टोत्री स दीक्षितः ।

श्रीनाचारकमाचार्येयो यक्षेत्तारिर्षी नरः ॥”

इति श्रीनाचारप्रयोगविधिः ॥

ब्रह्मज्ञानं, स्त्री, (ब्रह्मणि ब्रह्मविषये यन्ज्ञानम् ।)

ब्रह्मविषयकज्ञानम् । इति समञ्जसादितः ॥ ६ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्यव्यतिष्ठतिष्ठतत्त्वज्ञानम् । इति वेदान्तशुचिप्रकाशः । “मिथ्या-

वासनाविरहविश्रुत्मात्मभिन्नभिन्नज्ञानम् ॥”
इति सुक्तिवादः ॥ ७ ॥ “क्षेत्रकर्मविपाकाश्रय-
निवर्तकहिरण्यगर्भविषयकं ज्ञानम् ॥” इति
वैजयन्तीधृतपातञ्जलमतम् ॥ ८ ॥ “प्रकृतिपुरु-
षयोर्विवेकविषयज्ञानम् ॥” इति तत्त्वैव सांख्य-
मतम् ॥ तथा च ।

सुत उवाच ।

“वेदान्तसांख्यसिद्धान्तब्रह्मज्ञानं वदाम्यहम् ॥
अहं ब्रह्म परं व्योतिर्विष्णुरित्येव चिन्तयन् ।
सुखं हृद्गोत्रि वदौ च व्योतिरेकं त्रिधा
स्थितम् ॥

यथा सर्पिः शरीरस्य गवां न क्रूरते वलम्
निर्गन्तं कर्मसंयुक्तं दत्तं तासां मद्यावलम् ॥
तथा विष्णुः शरीरस्यो न करोति हितं वृणाम् ।
विनाराधनया देवः सर्वगः परमेश्वरः ॥
आरुक्षुमतीनाम् कर्मज्ञानसुदाहृतम् ।
आरुक्षुमतीनाम् ज्ञानं त्यागः परं मतम् ॥
ज्ञातुमिच्छति श्रद्धादीन् रागद्वेषोऽथ जायते ।
लोभो मोहः क्रोध एतेर्युक्तः पापं नरश्चरेत् ॥
हृत्ताडुपस्यसुदरं वाक् चतुर्थी चतुर्थयम् ।
एतन् सुसंयतं यस्य स विप्रः कथ्यते बुधैः ॥
परविचनं गृह्णाति हिंसां न क्रूरते तथा ।
नाक्षत्राङ्गारतोऽयस्य तस्य हृत्ताडु सुसंयतौ ॥
परस्त्रीवर्जनपरस्त्रस्योपस्यं सुसंयतम् ।
असौलुपो मितं भुङ्क्ते जठरं तस्य संयतम् ॥
सत्वं हितं मितं व्रते यः सदा तस्य वाग यता ।
यस्य संयतान्येतानि तस्य किं तपसाध्वरैः ॥
ऐक्यं यद्वृद्धिमनसोरिन्द्रियाणां च सर्वदा ।
विश्वेश्वरे परे देवे ध्यानमेतत् प्रकीर्तितम् ॥
भुवोर्मध्ये स्थितां बुद्धिं विषयेषु युनक्ति यः ।
जीवो नायदवस्थायामेवमाहुर्विपश्चितः ॥
इन्द्रियाणां परमे मनसि ह्यथवस्थिते ।
स्वप्नान् पश्यत्यसौ जीवो बाह्यानाभ्यन्तरानथ ॥
हृदि स्थितः स तमसा मोहितो न सरत्यपि ।
यदा कस्य कुतो वेत्ति सुसुप्तिरिति कथ्यते ॥
चायतो यस्य नो तन्मीनं मोहो न भ्रमस्तथा ।
उत्पद्यते न जानाति श्रद्धादिविमयान् वशी ॥
इन्द्रियाणि समाहृत्य विषयेभ्यो भगस्तथा ।
बुद्ध्यग्राह्यारमपि च प्रकृत्या बुद्धिमेव च ॥
संयम्य प्रकृतिश्चापि चिच्छ्रित्वा कैचले स्थितः ।
पश्यत्यात्मनि चात्मानमात्मनात्मप्रकाशकम् ॥
चिद्रूपमन्तं शुद्धं निष्क्रियं व्यापकं शिवम् ।
तुरीयायामवस्थायां सांस्थितोऽसौ न संशयः ॥
श्रद्धादयो गुणाः पञ्च सत्त्वाद्यास्तु गुणास्तथा ।
पुण्येष्टकस्य पद्मस्य पत्राण्यष्टौ च तानि हि ॥
साम्यावस्था गुणरुता प्रकृतिसत्त्व कर्मिका ।
कर्मिकायां स्थितो जीवो देहे चिद्रूप एव हि ॥
पुण्येष्टकं परित्यज्य प्रकृतिश्च गुणात्मिकाम् ।
यदा याति तदा जीवो याति सुक्तिं न संशयः ।
शरीरेण चतुर्भागाः कर्मे बुद्धीन्द्रियाणि च ।
विषयकं विनश्यते याति पुण्येष्टकं सदा ।
सत्त्वाद्यैरेव जीवेन योगसेवी हि सुक्तिभाक् ॥

प्राणायामो जपश्चैव प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
 ध्यानं समाधिरित्येते षड्योगस्य प्रसाधकाः ॥
 पापक्षयो देवतानां प्रीतिरिन्द्रियसंयमः ।
 मनसः स्थिरता तेभ्यस्तत्त्वालोकश्च सर्वदा ॥
 गायत्र्या प्रणवेनाथ मात्रया प्राणसंयमः ।
 जपध्यानयुतो गर्भस्तेन ह्रीनखगर्भकः ॥
 षट्त्रिंशन्मात्रिकः श्रेष्ठश्चतुर्विंशतिमात्रिकः ।
 मध्या द्वादशमात्रास्तु ओंकारं सततं जपेत् ॥
 श्रुत्वा यथास्वरं सम्यक् शब्दं गौर्याति संसुखी ।
 प्रणवे च कृते तदन्तं परं ब्रह्म न संशयः ॥
 चारुके प्रणवे जप्ते परं ब्रह्म प्रसीदति ।
 अष्टाक्षरश्च जप्नो गायत्री द्वादशाक्षरा ॥
 सर्वेषामिन्द्रियाणाम् प्रवृत्तिर्विवक्ष्येयं या ।
 निवृत्तिर्मनसा तस्यां प्रत्याहारः प्रकीर्तितः ॥
 इन्द्रियाण्येन्द्रियार्थेभ्यः समाहृत्य स्थितो हि सः ।
 मनसा सह ब्रह्मा च प्रत्याहारेण संस्थितः ॥
 प्राणायामैर्द्वादशभिर्भावतु कालकृती भवेत् ।
 यस्तावत् कालपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ॥
 तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं द्वादश धारणाः ।
 तुष्टे तु नियतो युक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥
 ध्यायन्न चलते यस्य मनोऽभिधायते भ्रष्टम् ।
 प्राप्यावधिगतं कालं यावत् सा धारणा स्थिता ।
 ध्येये सक्तं मनो यस्य ध्येयमेवावुपपश्यति ।
 नान्यं पदार्थं जानाति ध्यानमेतत् प्रकीर्तितम् ॥
 ध्येये मनो निश्चलतां याति ध्येयं विचिन्तयन् ।
 यत्तत् ध्यानं परं प्रोक्तं तु निभिर्ध्यानचिन्तकैः ॥
 ध्येयमेव हि सर्वत्र ध्येयस्तत्त्वयतां गतः ।
 पश्यति हैतरहितं समाधिः सोऽभिधीयते ॥
 मनः संकल्परहितमिन्द्रियार्थास्तु चिन्तयन् ।
 यस्य ब्रह्मणि संलौनं समाधिस्यः स कीर्तितः ॥
 ध्यायतः परमात्मानमात्मस्य यस्य योगिनः ।
 मग्नस्तत्त्वयतां याति समाधिस्यः स कीर्तितः ॥
 चित्रस्यास्थिरता भ्रान्तिर्दौर्मनस्यं प्रमादता ।
 योगिनां कथिता दोषा योगविप्रवर्णकाः ॥
 स्थित्यर्थं मनसः सर्वं स्थूलरूपं विचिन्तयेत् ।
 तद्व्रतं निश्चलीभूतं सूर्यस्य स्थिरतां ब्रजेत् ॥
 न विना परमात्मानं किञ्चिज्जगति विद्यते ।
 विश्वरूपं तमेवेह इति ज्ञात्वा न सुहतिः ॥
 ओंकारं परमं ब्रह्म ध्यायेदजस्थितं विभुम् ।
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञरहितं जपेन्मात्रार्थवान्वितम् ॥
 हृदि सचिन्तयेत् पूर्वं प्रधानं तस्य क्षेपरि ।
 तमो रजस्तया सत्त्वं मण्डलत्रितयं क्रमान् ॥
 हृत्परिचिन्तितं तस्मिन् पुरुषं जीवसंज्ञितम् ।
 तस्योपरि गुणेष्वयमष्टपञ्चं सरोरुहम् ॥
 प्राणान्तु कार्यिका तत्र विज्ञानं केशरं सुतम् ।
 वैराग्यं शान्तं तनुकन्दो वैष्णवो धर्म उत्तमः ॥
 कार्यिकायां स्थितं षष्ठं जीववन्नित्यं विभुम् ।
 ध्यायेदुरसि संयुक्तमोक्षारं तत्किंवाधकम् ॥
 यत्कृत्यात्तं च पुरुषस्त्रिषो मात्राः प्रकीर्तिताः ।
 अर्हमात्रा परं ब्रह्म ज्ञेयोऽध्यात्मविदुषमैः ॥
 ध्यायन् यदि त्यजेत् प्राणान् याति ब्रह्मण्य-
 सैविकम् ।

हरिं संस्थाप्य देहेऽले ध्यायन् योगी च
 तत्किंभाक् ॥
 व्यात्मानमात्मना केचित् पश्यन्ति ध्यानचक्षुषः ।
 सांख्यबुद्ध्या तथैवान्ये योगेनान्ये तु योगिनः ॥
 ब्रह्मप्रकाशकं ज्ञानं भववन्धविभेदकम् ।
 तत्रैकचित्ततायोगो मुक्तिर्दो नात्र संशयः ॥
 जितेन्द्रियान्तःकरणो ज्ञानलभो हि यो भवेत् ।
 च मुक्तः कथ्यते योगी परमात्मन्ववस्थितः ॥
 आसनस्थानविषयो न योगस्य प्रसाधकाः ।
 विलम्बजनकाः सर्वे विस्ताराः परिकीर्तिताः ॥
 शिशुपालः विद्धिमागात् सरणाभ्यासगौरवात् ।
 व्याघ्रमाः सर्वं एवेह पूर्वरात्रे परे तथा ॥
 योगाभ्यासं प्रकुर्वन्तः पश्यन्त्यात्मानमात्मना ।
 सर्वभूतेषु कारुण्यं विद्मन् विषयेषु च ॥
 गुप्तशिशोदरादिषु कुर्वन् योगी विसृज्यते ।
 इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु न जानाति नरो यदा ॥
 काष्ठवत् ब्रह्मसंलौनो योगयुक्तस्तदा भवेत् ॥
 सर्वे वर्णाः स्त्रियः सर्व्वाः कृत्वा पापानि
 भस्मवात् ।
 ध्यानाधिनामलाः सन्तो लभन्ते परमां गतिम् ।
 मथनात् दृश्यते क्षमिन्सहृत् ध्यानेन वै हरिः ॥
 ब्रह्मात्मनोऽर्थेदेकत्वं स योगश्चोत्तमोत्तमः ॥
 बाह्येऽप्यायैर्मुक्तिर्न नान्तःस्थैः स्यादयमादिभिः ।
 सांख्यज्ञानेन योगेन वेदान्तश्रवणेन च ।
 प्रवृत्ततात्मनो वा हि सा मुक्तिरभिधीयते ॥
 अनात्मन्यात्मरूपत्वमवतः सत्स्वरूपता ।
 दुःखाभावे तथा सौख्यं माया विद्याविना-
 शिनी ॥

इति गारुडं ब्रह्मज्ञाने २४० अध्यायः ॥
 ब्रह्मज्ञानी, त्रि, (ब्रह्मज्ञानं विद्यतेऽस्य । ब्रह्म-
 ज्ञान + इन् ।) ब्रह्मज्ञानविशिष्टः । यथा,—
 “कुशलाकुशलावृत्तिरहितः समदर्शकः ।
 लिङ्गाश्रमपरित्यागी ब्रह्मज्ञानी निगद्यते ॥”
 इति शङ्करानन्ददीपिका ॥
 तेनापि लक्षणभक्तिः कर्तव्या । यथा,—
 ब्रह्मज्ञानेन पूर्णोऽहं तेनानन्देन पूर्णधीः ।
 तथापि शून्यमात्मानं मन्त्रे कण्ठरतिं विना ॥”
 इति पाद्मे पातालखण्डे जाबालिं प्रति ब्रह्म-
 विद्यावचनम् ॥

ब्रह्मण्यः, पुं, (ब्रह्मणे हितः । ब्रह्मन् + “खलयव-
 मायतिलहयब्रह्मण्य” ५ । १ । ७ । इति वत् ।
 “येचाभावकर्मणोः ।” ६ । ४ । १६८ । इत्यनु-
 प्रसत्या ।) विष्णुः । यथा, महाभारते १३ ।
 १४६ । ८३ ।
 “ब्रह्मण्यो ब्रह्महृद्वक्ता ब्रह्म ब्रह्मविवर्धनः ।
 ब्रह्मविद्ब्राह्मण्यो ब्रह्मो ब्रह्मो ब्राह्मण्यप्रियः ॥”
 अपि च ।
 “ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुखदनः ।
 ब्रह्मण्यः पुण्डरीकाक्षो ब्रह्मण्यो विष्णुरभ्युतः ॥”
 इत्याह्निकचन्द्रिका ॥
 ब्रह्मदायकः । इत्यमरः । २ । ४ । २१ । सुख-
 लयम् । तूलकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शनेश्वरः । (स्त्री । दुर्गा । यथा महाभा-
 रते ६ । २२ । २६ ।

“वेदश्रुतिमहापुराणे ब्रह्मण्ये जातवेदसि ।
 जम्बूकटकेत्येषु नित्यं समिहितान्तये ।”
 ब्रह्मणि साधौ त्रि । इति मेदिनी । ये, ६६ ।
 ब्रह्मण्यदेवः, पुं, (ब्रह्मण्यो देवः ।) श्रीकृष्णः ।

यथा,—
 “भमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मण्यहिताय च ।
 जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥”
 इति नारदीयपुराणम् ।

(यथा च भागवते । ४ । २१ । ३० ।

“ब्रह्मण्यदेवः पुरुषः पुरातनो
 नित्यं हरिर्यश्चरणाभिवन्द्यताम् ॥”

ब्रह्मतालः, पुं, चतुर्मुखतालः । स तु, दशताल-
 त्मकः । तत्र ७ मात्राः । मात्रा तु, क ५२
 त पु इति पञ्चाक्षराणां सञ्चारणकालः । सेव
 लघुमात्रा । तदहं इतमात्रा । तमध्ये ४
 लघवः ६ इताः । ० । ०० । ००० । यथा,—
 “चतुर्मुखाभिधे तावे जगज्जाननन्तरं हुतः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ।

ब्रह्मतीर्थं, स्त्री, (ब्रह्मण्यस्तीर्थम् ।) पुष्करमलम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्करतीर्थं च । (तत्र
 ज्ञानफलम् । यथा, महाभारते । ३ । ५१ ।
 १०५ ।

“ततो गच्छेत् राजेन्द्र ! ब्रह्मण्यस्तीर्थं सुतम् ।
 तत्र वर्णावरः स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते नरः ।

ब्राह्मण्यश्च विशुद्धात्मा गच्छेत् परमां गतिम् ॥”

ब्रह्मत्वं, स्त्री, ब्रह्मणो भावः । (“ब्रह्मण्यस्तः” ५ ।
 १ । १३६ । इति त्वः ।) तत्पर्यायः । ब्रह्मभूयम्
 २ ब्रह्मसायुष्यम् ३ । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ।

ब्रह्मसायुष्यम् ४ । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
 मार्कण्डेये । ५७ । ६० ।

“ब्रह्मत्वममरेणत्वं देवत्वं मरुतस्तथा ॥”

ब्रह्मदण्डः, पुं, (ब्रह्मणो ब्राह्मण्यस्य दण्डः विष्णु
 यष्टिः ।) ब्राह्मण्यश्लिका । इति शब्दचन्द्रिका ।

यष्टिस्तस्य विद्वयष्टिः । यथा,—
 “धियत्वं चक्षियत्वं ब्रह्मतेजो वलं बलम् ।
 एकेन ब्रह्मदण्डेन बहवो नाशिता मम ॥”

इति रामायणे विष्णुमित्रवाक्यम् ।

(ब्रह्मणो ब्राह्मण्यस्य शापरूपो दण्डः ।) ब्रह्म-
 शापः । यथा,—

“ब्रह्मदण्डता ये च विदुर्दमितास्तप ये ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिपत्तं ददाम्यहम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(अयं हि राजधर्मे शत्रुनाशनीयायः । यदुर्ध्वं
 महाभारते । २ । ५ । १२३ ।

“कश्चिद्व्यापि सर्वानि ब्रह्मदण्डं तद्वद्विदुः ॥
 विषयो गान्तव्यो सर्वं विदितः शत्रुनाशनाः ॥”

ब्रह्मदण्डी, स्त्री, (ब्रह्मणे ब्रह्मोपासनायै दण्डं
 चतुर्दण्डः ।) चतुर्दण्डविशेषः । तनुपदार्थः
 यलदण्डी २ कण्टपत्रयता ३ । अस्मा गुणाः
 कदलम् । उल्लसम् । कण्टशोपानिकापरदण्ड

ब्रह्मपु

१ ब्रमालाममायुक्तो रक्तगौरश्च ब्रह्मवन् ।
चतुर्भुजः पद्मविद्यावरशक्तिधरस्तथा ।
शिवमारशिरस्थश्च तुल्यकायो जसोत्करैः ॥
तं जातश्च तथाभूतं शान्तमूर्त्तिकशान्तवृत्तः ।
चतुर्धा पर्वतानाञ्च मध्यदेशे न्यवेशयत ॥
कैलासश्चोत्तरे पार्श्वे दक्षिणे गन्धमादनः ।
नारुधिः पश्चिमे शैलेः पूर्वे सप्ततर्काष्टयः ॥
तेषां मध्ये स्वयं कुण्डं पर्वतानां विधेः सुतः ।
कृत्वातिवृष्टिं नित्यं शरदीव निशाकरः ॥
तं तीर्थमध्यगं पुत्रमाख्याय दक्षिणः स्वयम् ।
क्रमतस्तस्य संस्कारानकरोद्देहमुद्धये ॥
अथ काले बहुतिथे अतीते ब्रह्मणः सुतः ।
नोयराश्वस्वरूपेण वृष्टे पञ्च योजनान् ॥
तस्मिन् देवाः पपुः सञ्चर्हितीय इव सागरे ।
शीतामलजले हृष्टे देवसाधरसां गलैः ॥
तस्मिन्नवसरे रामो जामदग्न्याः प्रतापवान् ।
तस्मै मातृवधं धीरमयुधं पितुराज्या ॥
तस्य पापस्य मोक्षाय स्वपितृक्षोपदेशतः ।
न जगाम महाकुण्डं ब्रह्माख्यं स्नातुमिच्छया ॥
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मातृहत्यां यपानयन् ।
वीथिं परशुना कृत्वा तत्र ज्यामवतारयन् ॥३॥
अपि च ।

ब्रह्मकुण्डात् दहतः शीघ्रं कासारं लोहित-
ज्वये ।

केनासोपत्यकायान् न्यपतद्ब्रह्मणः सुतः ॥
तस्यापि सरस्वतीरं समुत्थाय महाबलः ।
कुठारेण दिशं पूर्वामनयद्ब्रह्मणः सुतम् ॥
ततोऽपरञ्चापि गिरिं हेमध्वजं विभित्र च ।
कामरूपान्तरं पीठमवाहयदमुं हरिः ॥
तस्य नाम विधिचक्रे स्वयं लोहितगङ्गकम् ।
लौहित्यान् सरसो जातो लौहित्याख्यस्ततो-
भवन् ॥

स कामरूपमखिलं पीठमात्राय वारिणा ।
गोपयन् सञ्केतीर्षानि दक्षिणं याति सागरम् ॥
प्रागेव दिव्यसुतां स त्वक्त्वा ब्रह्मणः सुतः ।
पुनः पतति लौहित्ये गत्वा दादृशयोजनम् ॥४॥
चेन्नै मासि सिताष्टमां यो नरो नियतेन्द्रियः ।
ज्जाति लौहित्यनीदेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
नैत्रन्तु सकलं मासं शुचिः प्रयतमानसः ।
लौहित्यतोये यः स्नाति स केवल्यमवाप्नुयात् ॥”
इति कालिकापुराणे ८४ । ८५ अध्यायः ॥

अन्यथा ।
मीने मधौ नुरुपचे अशोकाख्यां तयाष्टमीम् ।
पिनेदशोकाकलिकाः स्नायालौहित्यवारिणि ॥
पुनश्चैवो वृषे सप्तै चैवै मासि सिताष्टमीम् ।
लौहित्ये विरवे स्नायात् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
आनमन्तो यथा,—
“एषिणां यावि तीर्षानि सरितः सागरादयः ।
सर्वे लौहित्यमायान्ति चैवै मासि सिताष्टमीम् ॥
ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनीः कुलनन्दनः ।
यमोषागर्भसंभूत पापं लौहित्ये मे हरः ॥”
इति तिप्पादिनखरतस्कन्दपुराणवचनम् ।

ब्रह्मपु

ब्रह्मपुत्री, स्त्री, (ब्रह्मणः पुत्री कन्या ।) सर-
स्वती नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५१ ॥
वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्रह्मपुरी, स्त्री, (ब्रह्मणः पुरी ।) विधातुर्धाम ।
यथा । भूलीकान्तरीयस्वर्गलोकादि ब्रह्माण्डो
हरवर्त्ति च ब्रह्मपुरीनामकं त्रैलोक्यस्वरूपं मम
हृदयमध्ये वास्ये च सुखमखलमध्यवर्त्ति तेजसा
च एकौभूतं ज्योतिरहमिति चिन्तयन् जपं
कुर्व्यात् । इति गायत्रीशाखा ॥ ६ ॥ काशी ।
यथा,—

“विद्याप्रबोधोद्दयजन्मभूमि-
वाराणसी ब्रह्मपुरी दुरवया ॥”

इति प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम् ॥

ब्रह्मवन्तुः, पुं, (ब्रह्मणो वन्तुरिव ।) अधिपतिः ।
निन्दितब्राह्मणः । निर्द्वेषः । अग्राह्यनामक-
ब्राह्मणः । इत्यमरः । ३ । ३ । १०३ ॥ तथा हि ।
अधिपतिरे निन्दायां गम्ये अधिपत्ये ब्रह्मवन्तुः ।
यथा ब्रह्मवन्तो ! किमेतत्ते इति । अधिपतिपत्ये-
रसौ अधिपतिपोरधिपत्येः कर्म्मणि घञ् वा ।
ब्रह्मेव वन्तुरस्य नान्यः । ब्रह्मकर्म्मभावात् निन्दा
अधिपत्ये समासोऽभिधानात् । ब्रह्मवन्तुः निर्द्वेष
यस्य देवानाम् न गृह्यते स ब्रह्मवन्तुरिति निर्द्वे-
श्यते इत्यर्थः । स्त्रियां (“जडुतः ।” ४ । १ । ६६ ।
इति ऊट् ।) ब्रह्मवन्तुः । ब्रह्मवन्तुर्ब्राह्मणजाति-
विशेषे च । ब्राह्मणजातिविशेषे निर्द्वेषे ब्रह्म-
वन्तुरधिपत्ये इति वोपातिनः । इति भरतः ॥४॥
(यथा, मार्कण्डेये । ७५ । ६० ।
“ब्रह्मवन्तोः सुता न त्वं वासे ! नैव तपस्विनः ।
सुता त्वं मम यो देवान् कर्तुमन्यान् समु-
सहे ॥”)

तस्य दैहिकवधनिषेधो । यथा, भागवते १
स्कन्धे ।

“वपनं ब्रविणादानं स्थानाग्निर्यापणन्तथा ।
एष हि ब्रह्मवन्तूनां वधो नान्योऽस्ति दैहिकः ॥”
ब्रह्मभूतिः, स्त्री, (ब्रह्मणो भूतिरङ्गसम्पदिव भूति
र्यस्याः ।) सन्ध्या । इति शब्दरत्नावली ।
(ब्रह्मणो भूतिरनुपत्तिर्यस्या इति विग्रहे
वाच्यलिङ्गः ॥)

ब्रह्मभूमिवा, स्त्री, (ब्रह्मभूमेर्जायते या । ब्रह्म-
भूमि + जग + ण । टाप्) सिंहली । इति राज-
निर्घण्टः ॥

ब्रह्मभूयं, स्त्री, (ब्रह्मणो भावः । ब्रह्म + भू +
“भुवो भावे ।” ३ । १ । १०७ । इति क्यप् ।)
ब्रह्मत्वम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ॥ (यथा
मनुः । १२ । १०२ ।

“वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्रात्रमे वसन् ।
इष्टैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥”
“अस्मिन्नेव लोके तिष्ठन् ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय
कल्पते ।” इति तट्टीण्यां कुल्लुकभट्टः ॥
मोक्षः । यथा गीतायाम् । १४ । २६ ।
“माप्य योऽयमिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
सगुणान् समगीत्येतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥”

ब्रह्मयो

“ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय मोक्षाय कल्पते सरसो
भवति ।” इति तट्टीकायां स्वामी ।

ब्रह्मसङ्कभन्, पुं, (ब्रह्मणो सङ्कभन् शिरोमन्त्रिरिव ।)
शिवः । इति वटुकभैरवस्य वकारादिब्रह्म-
नामान्तर्गतनाम ॥

ब्रह्ममेखलः, पुं, (ब्राह्मणां ब्रह्मणामां मेखला पुंवद्
भावः ।) सुहृदः । इति कैपित् ॥

ब्रह्मयज्ञः, पुं, (ब्रह्मणो ब्रह्मणे वा यज्ञः ।) विधिना
वेदस्याभ्यसनम् । शिष्याभ्यासमध्यापनञ्च । इत्य-
मरभरतौ । यथा, मग्नौ । ३ । ७० ।

“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो बलिर्भौतीत्युद्योतिचिपूषणम् ॥”
ब्रह्मयष्टिः, स्त्री, (ब्रह्मणो यष्टिरिव ।) भार्ता ।
इति शब्दरत्नावली । (वृषविशेषः । यथा,
गारुडे १६० अध्याये ।

“ब्रह्मयष्टिफलं पिष्टं वारिणा तेन शेषतः ।
तेन हृष्टं रक्तदोषः प्रणश्यति न संशयः ॥”
ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य यष्टिर्लगुः । विप्रयष्टिः ।)
ब्रह्मयोनिः, पुं, (ब्रह्मणो योनिरनुपत्तिस्त्यान्तम् ।)
ब्रह्मगिरिः । इति शब्दरत्नावली । (ब्रह्मप्राप्ति
कारणब्रह्मस्थानम् । यथा मनुः । १० । ७४ ।

“ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्म्मण्यवस्थिता ।
ते सम्यगुपजीवेयुः षट् कर्म्मणि यथाक्रमम् ॥”
“ये ब्राह्मणा ब्रह्मप्राप्तिकारणतत्त्वज्ञाननिष्ठाः
स्वकर्म्मागुष्ठाननिरताश्च ते षट्कर्म्माणि ब्रह्म
मागान्यध्यापनादीनि क्रमेण सम्यगनुतिष्ठेयुः ॥”
इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥ अपरस्य ब्रह्मणो
योनिरनुपत्तिकारणम् । यद्वा ब्रह्म सत् योनिः
सर्वेषां अनुपत्तिकारकं ब्रह्म । यथा, सुष्टोम-
निषदि । ३ । १ । ३ ।

“यदा पश्यः पश्यते एकतर्जनम्
कर्त्तारमीशं पुराणं ब्रह्मयोनिम् ॥”
तीर्थविशेषः । यथा महाभारते । १२ । २११ ।
“ब्रह्मयोनिं समावाद्य शुचिः प्रयतमानसः ।
तत्र स्नात्वा नरयात्रा । ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥”
ब्रह्मा योनिरनुपत्तिकारणं यस्य इति विग्रहे
वाच्यलिङ्गः । यथा रघौ । १ । ६४ ।
“त्वयैव चिन्तयमानस्य गुण्या ब्रह्मयोगिना ।
सानुवन्धा कथं न स्युः सम्पदो मे निरापदः ॥”
यथा च मार्कण्डेये । २३ । ३० ।

जगद्धात्रीमहं देवी मारिराधयिषुः शुभम् ।
स्तोत्रे प्रपन्न्य शिरसा ब्रह्मयोनिं सरस्वतीम् ॥”
ब्रह्मयोगी, स्त्री, (ब्रह्मा योनिरनुपत्तिकारणं यस्याः ।
स्त्रियां ण्यङ् ङीप् ।) कुरुक्षेत्रे सरस्वतीतीर्त्तं
पृथ्दकनिकटे तीर्थविशेषः । तत्र ब्रह्म
चत्वारो वरणाः दृष्टाः । यथा,—
“सरस्वत्यास्तु तीरे यः संत्यजेदात्मनस्तदम् ।
पृथ्दके चण्डपरो नैनं श्यो मरणं लभेत् ॥
तत्रैव ब्रह्मयोग्यस्ति ब्रह्मणा यत्र निमिताः ।
पृथ्दकं समाश्रित्य सरस्वत्यासष्टे स्थितः ।
चतुर्भुजस्य दृष्टार्धमात्रज्ञानपरो भवेत् ।
तस्याभिधायतः दृष्टिर्ब्रह्मणोऽयत्तवत्करः ॥”

ये द्युतं पितृणां प्रितसोज्ज्वलामागन्दाः न दश

कर्मदेवानामानन्दः ये कर्मणा देवत्वमभि-
सम्पद्यन्ते अथ ये श्रुते कर्मदेवानामानन्दः ।
स एक आचानदेवानामानन्दो यस्य ओत्रियो-
ऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये श्रुते आचान-
देवानामानन्दः । स एको देवलोक आनन्दो
यस्य ओत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये
श्रुते देवलोक आनन्दः । स एको गन्धर्वलोक
आनन्दो यस्य ओत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ।
अथ ये श्रुते गन्धर्वलोक आनन्दः । स एकः
प्रजापतिलोक आनन्दो यस्य ओत्रियोऽवृजि-
नोऽकामहतः । अथ ये श्रुते प्रजापतिलोक
आनन्दः । स एको व्रतलोक आनन्दो यस्य
ओत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । एषः ब्रह्मलोकः
सन्नाटः शिवः यथा, महाभारते । १३ ।
१७ । १४२ ।

“निर्वाणं आदगधैव ब्रह्मलोकः परागतिः ॥”
ब्रह्मवर्चः, स्त्री, (ब्रह्म वेदस्तस्य वदनम् । “वद-
स्मि वयम् च ।” १३ । १ । १०६ । इति भावे
यत् ।) ब्रह्मणो वाच्यम् । इति व्यप्रकरणे
सुगन्धोषटीकायां दुर्गादासः ॥

ब्रह्मवद्या, त्रि, (ब्रह्मणा वेदेन उद्यते या । “वद-
स्मि वयम् च ।” १ । १ । १०६ । इति कर्मणि
यत् स्त्रियां टाप् ।) कथा । इति सुगन्धोष-
आकरणे व्यप्रकरणम् ॥

ब्रह्मवर्चसं, स्त्री, (ब्रह्मणो वेदस्य तपसो वा वर्च-
स्तेजः । “ब्रह्मवर्चसिर्वा वर्चसः ।” ५ । ४ ।
७८ । इति अच् ।) ब्राह्मणस्य वृत्ताध्ययनार्थः ।
इत्यमरः । २ । ७ । ३६ ॥ अस्य टीका । वेद-
मोक्षितस्याचारस्य परिपाठनं वृत्तम् । ब्रत-
ग्रहणपूर्वकं गुरुसत्वेन वेदाभ्यासोऽध्ययनम् ।
तयोर्द्वैतस्तत्परिपाठनवृत्तस्तेजस उपपद्यते
ब्रह्मवर्चसं स्यात् । ब्रह्मवर्चसिरेति अः । इति
भरतः ॥ तपःसाध्यायनं यद्य तेजस्तु ब्रह्मवर्च-
सम् । इति जटाधरः ॥ (तथा च मनुः । १४ । ४८ ।
“ऋषयो दीर्घवन्मृगादीर्घमायुरवाप्नुयुः ।
प्रजां यश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च ॥”)

ब्रह्मवर्चः, पुं, (ब्रह्मणा ब्राह्मणानां वर्चः वर्चनं
यस्मिन् ।) ब्रह्मवर्चदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥
(सरस्वतीहृदयतो र्देगन्तो मध्यगतोऽयं
प्रदेशः ॥)

महावर्चनं, स्त्री, (ब्रह्मवर्चसो वदन् यस्मात् ।)
ताम्रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०६ ॥
ब्रह्मवादः, पुं, (ब्रह्मणो वेदस्य वादो वदनं पठन-
मिति यावत् ।) वेदपाठः । तत्पर्यायः ।
शुवादानम् २ । इति शारावती । २२१ ॥
(यथा भागवते । ४ । २२ । ६२ ।
“हृदयानिर्वृत्तवादे आनन्दसि सर्वं हरिः ॥”
ब्रह्मणो ब्रह्मनिर्वृत्यस्य वादः कथनमिति विग्रहे
ब्रह्माधिवारेण उपनिषद्व्याख्यानम् ॥ ब्रह्मवादी
वेदपाठोऽस्यास्तीति ब्रह्मवादविशिष्टे, त्रि ।
यथा, हरिवंशः । ८ । १४६ ।
“नः कर्मैकं कदाचैव पुरातोऽयं हि गोपते ॥”)

ब्रह्मवादी, [न] पु, (ब्रह्मवादी वेदपाठोऽस्या-
स्तीति ब्रह्मवाद + शिनि ।) वेदवक्ता । तत्-
पर्यायः । वेदान्ती २ । इति जटाधरः ॥ यथा,
गीतायाम् । १७ । २४ ।

“तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥”
ब्रह्मवादिनी, स्त्री, गायत्री । यथा,—

“आयाहि वरदे देवि ! चक्षरे ब्रह्मवादिनि ॥”
इत्यादि गायत्र्या आवाहनम् ॥
ब्रह्मविद्या, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्रह्मविषयिणी या
विद्या ।) ब्रह्मज्ञानम् । यथा,—

“न्यायागतवनः शान्तो ब्रह्मविद्यापरायणः ।
खर्गमपासको नित्यं सोऽन्यतत्वाय कथ्यते ॥”
इति कौर्मि ३ अध्यायः ॥
(दुर्गा । यथा, महाभारते । ६ । २२ । २७ ।
“त्वं ब्रह्मविद्या विद्यानां महागिन्ना च देहि-
नाम् ।

कृन्द्मातर्भगवति । दुर्गे कान्तारवाशिनि ॥”)
ब्रह्मविद्, पुं, (ब्रह्मणो विद् ।) वेदपाठे सुख-
निर्गतविद् । इति भरतः ॥

ब्रह्मवृक्षः, पुं, (तदाख्यया प्रसिद्धो वृक्षः । यद्वा,
ब्रह्मणे वेदकर्मार्थं यो वृक्षः ।) पलाशवृक्षः ।
इति हलानुधः ॥ उडुम्बरः । इति रत्नमाला ॥
ब्रह्मवृत्तिः, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य वृत्तिर्चाँव-
नोपायः ।) ब्राह्मणस्य जीवनोपायः । यथा,—

“खदकां परदशां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत्तु यः ।
वदिवैवसहस्राणि विद्यायां जायते क्षमिः ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥

ब्रह्मवेदः, पुं, (ब्रह्मणो वेदः ज्ञानम् ।) ब्रह्म-
ज्ञानम् । यथा,—
“प्रायायामः परं ब्रह्म परमात्मा चतुर्मुखः ।
प्रायायामः परं विष्णोर्नरस्येदखरूपकम् ॥”
इति गीतासारः ॥

ब्रह्मवेदिः, स्त्री, (ब्रह्मणो वेदिरिव ।) देश-
विशेषः । यथा,—
“ब्रह्मवेदिः कुशलेने पञ्चरामद्वान्तरम् ॥”
इति हेमचन्द्रः । ४ । १०६ ॥

ब्रह्मवैवर्तं, स्त्री, (विवृतिरेव वैवर्तम् । स्वार्थे
अच् । ब्रह्मणो वैवर्तं विशेषेण विवृतिर्वच ।)
यथा च ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मवृत्ते । १ । ५८ ।
“विवृतं ब्रह्म कार्तुसंग सख्येण यत्र शौनक ।।
ब्रह्मवैवर्तकं तेन प्रवदन्ति पुराविदः ॥”
अष्टादशमहापुराणान्तर्गतदशमपुराणम् । यथा,
“अष्टादशवर्षस्य ब्रह्मवैवर्तमीश्वरम् ।
सर्वेषां च पुराणानां सारमेव विदुर्धृषाः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणसंहिता १६२ अः ॥

ब्रह्मवृत्ताः, पुं, (ब्रह्मवैवर्तं श्रुत्यस्य भागो यस्य ।
अतिसुष्मायत्नात्तत्पातम् ।) सोमवृत्तः । इति
रत्नमाला ॥ वायला इति भाषा ॥
ब्रह्मवाचनं, स्त्री, (ब्रह्मणः भाषनं निर्वृत्यो उपदेशो
वा यस्मिन् ।) ब्रह्मविचारवृत्तम् । तत्पर्यायः ।
धर्मकोषकः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्रह्म-
वाचा ॥ नवद्वीपस्य पूर्वदिशि यकोरे गङ्गायाः
यामविशेषे, पुं ॥ (ब्रह्मणो विधातुः प्राचनम् ।
वेदः ॥ प्रतिपादितमेतत् वृक्षभारदीये ४ पादे
१०१ अध्याये ॥)

ब्रह्मवर्चिता, स्त्री, (ब्रह्मणः वर्चिता ।) भगवत्-
सिद्धान्तसंग्रहग्रन्थविशेषः । यथा,—
“अध्यायशतसम्पन्ना भगवद्ब्रह्मवर्चिता ।
छण्णोपनिषदां सारैः सञ्चिता ब्रह्मणीहिता ॥”
इति ब्रह्मवर्चितायां भगवत्सिद्धान्तसंग्रहे
मङ्गलवाक्यमथमाध्यायस्य भीमगीर्वाणसहित-
टीका ॥

ब्रह्मवस्त्रवः, पुं, द्विष्टुगामकचैवविशेषः । इति
हेमचन्द्रः ॥
ब्रह्मवर्षः, पुं, (ब्रह्म वृष्टान् वर्षः ।) वर्ष-
विशेषः । तत्पर्यायः । हलाहलः २ अश-
खाला ३ । इति त्रिकाश्रयः ॥

ब्रह्मवायुर्ध्वं, स्त्री, (युगक्तीति युधः । “युग-
धेति ।” ३ । १ । १६५ । कः । ततः “तेन
वधेति ।” २ । २ । २८ । इति बहुव्रीहिः ।
“वोपसर्वनस्य ।” ६ । ३ । ८२ । इति वधस्य
वः । ततः सयुजस्य भावः वायुर्ध्वं । यद्वा,
योजयतीति युक् सम्पदादित्वात् क्रिप् । ततो
बहुव्रीहिसत्तः सयुजो भावः । ततः ब्रह्मणः
वायुर्ध्वं योजकत्वम् ।) ब्रह्मणो भावः । तत्-
पर्यायः । ब्रह्मभूयम् २ ब्रह्मत्वम् ३ । इत्यमरः ।
२ । ७ । ५२ ॥ ब्रह्मसापूष्यम् ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (सुगन्धोषमतेऽस्य सुतृपतिर्देवा ।)
ब्रह्मणो भवनं तादृश्यं ब्रह्मभूयं पूषणः परविति
व्यप् । त्वतो भावे इति त्वे ब्रह्मत्वं । योषनं
युक् तत्पक्षितः सयुक् तद्भावः वायुर्ध्वं ततो
ब्रह्मणा विप्रहः । इति भरतः ॥

ब्रह्मचार्यः, पुं, (ब्रह्मपुत्रो सार्यः ।) दशम
मनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे विश्वकसेनोऽवतारः ।
शम्भुरिन्द्रः । सुरसेनाविद्वद्धायाः देवाः । इति
हाद्याः सम्प्रययः । भूरिसेनाया मनुपुत्रा भवि-
ष्यन्ति । इति श्रीभागवतम् । ८ । ११ । २१-२२ ।
अन्यथा ।

“मन्वन्तरे तु दशमे ब्रह्मपुत्रस्य धीमनः ।
सुरसेना विद्वद्धास्य द्विप्रकारास्तथा स्त्रियाः ।
शतसंख्या हि ते देवा भविष्यास्तत्र वै
मनो ।

तत्पुत्राणां शतं भाव तद्देवाना तदा
शतम् ॥
शास्त्रिरिन्द्रस्तदा भावी सन्नेरिन्द्रगुह्यतः ।
समर्थोऽस्तु निबोध त्वं ये भविष्यन्ति ते तदा ।
आपो नृभिर्हविर्वांसं सुहृदोऽस्य एव च ।
नाभागोऽप्रतिमश्चैव वशिष्ठश्चैव चमनः ॥
तस्यैव सौतमीनास भूरिसेनः तृतीयवाद् ।
शतानीकोऽप्य वृषभोऽथनमित्रोऽथमन्त्रयः ॥
भूरिद्वयः सुवर्षाश्च तस्यैव तदप्य मनोः ॥”
इति ब्रह्मचार्यवर्णनम् ।

इति नार्कस्येपुराणे ४८ । ११-१६ ॥

ब्रह्मसूत्रम्, पुं, प्रत्ययः । इत्यमरः । १।१।२८ ।
 कामदेवः । इत्यमरमात्रः । अग्निरुदयश्च ब्रह्मसूत्रम्
 इत्यमरः । (इत्यमरप्रत्ययः ।) “अग्न्यभ्यो-
 पीति ।” १।२।१७८ । (इति ।) कल्पान्तरे
 किञ्चान्तरादहोर्ध्वगतौ भगवतो ब्रह्मा जातः । तथा च
 ब्रह्मपुराणम् । अग्निरुदयश्च ब्रह्मा तस्माभि-
 र्गमनोदयः । कामदेवपदे । ब्रह्म तपः सुवति
 प्रेरयति ब्रह्मसूत्रम् । इति प्रेरते (“अग्न्यभ्योऽपि
 दृश्यते ।” १।२।१७८ इति) इति । इति भरतः ।
 (कामेनैव सर्वतपःसु प्रवर्तनादस्य तथात्वम्) ।
 ब्रह्मसूत्रम्, स्त्री, (ब्रह्मसूत्रं वेदसूत्रकाले उपनयन-
 समये इत्यर्थः, धृतं यत् सूत्रम् ।) यज्ञसूत्रम् ।
 तत्प्रत्ययः । पवित्रम् २ यज्ञोपवीतम् ३ द्विषा-
 यनी ४ । इति त्रिकाण्डशेषः । उपवीतम् ५
 सावित्रम् ६ सावित्रीसूत्रम् ७ । इति शब्द-
 रत्नावली । (यथा भागवते । ८।१८।१४ ।
 “तस्योपनीयमानस्य सावित्रीं सविताववीत् ।
 दृष्ट्वाति ब्रह्मसूत्रं मेखलां कश्यपोऽदृष्टात् ।”
 तदस्यसूत्रस्य परं उपनिषद्वाक्यम् । ब्रह्मनिर्णय-
 सूत्रम् । यथा गीतायाम् । १३।४ ।
 “श्रद्धाभिर्बहुधागीतं हृन्तोभिर्विविधैः पृथक् ।
 ब्रह्मसूत्रपदैस्त्रैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ।”
 अस्य शास्त्राणि श्रीप्रह्लादिभिर्गोमशास्त्रेषु ध्यानधार-
 यादिविविधत्वेन वैराग्यादिरूपेण बहुधा
 गीतं निरूपितम् । विविधैर्विधिजैर्नित्यनैमित्तिक-
 काम्यकर्मैः (विविधैश्चन्द्रोभिर्देवानां पूजनीय-
 देवतास्यैव गीतं ब्रह्मसूत्रः सत्यैः पदैश्च
 ब्रह्मसूत्रं रूप्यते एभिरिति ब्रह्मसूत्राणि
 यतां वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादीनि
 तदस्यसूत्रपरानि सत्यं ज्ञानमगन्तं ब्रह्म-
 त्यादीनि तेषु बहुधा गीतम् । किञ्च हेतु-
 मद्भिः सदैव सौम्यैर्मम आसीत् कथमसतः
 सद्भावयत इति । को ह्येवान्तात् कः प्राण्यात्
 यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्येवानन्द
 यातीत्यादि युक्तिमद्भिः । चान्तात् अपागचैर्था
 वः कुर्वन् प्राण्यात् प्राणयापारं वा कः
 कुर्वन् इति श्रुतिपदयोरेषः । विनिश्चितैरुप-
 क्रमोपसंहारैरुपास्यतया अखन्निष्ठाप्रति-
 मत्तैरित्यर्थः । तदेवमेतैर्विचारैर्योक्तं हः स-
 यत्वं संप्रपन्नसुखं कथयिष्यामि तत् स्वरूप-
 मर्थः । यदा “अपातो ब्रह्मसूत्राच्च” इत्या-
 दीनि ब्रह्मसूत्राणि गृह्णन्ति तान्येव ब्रह्म पश्यते
 निर्णयते एभिरिति पदानि तैर्हेतुमद्भिरीच-
 तानां शब्दं आनन्दमयोऽभ्यासादित्यादि युक्ति-
 मद्भिर्विनिश्चितार्थैः ।)
 ब्रह्मसूत्रम्, पुं, (ब्रह्मसूत्रः सूत्रः पुनः ।) इच्छा-
 योऽग्निरुदयश्च ब्रह्मसूत्रम् । तत्प्रत्ययः । ब्रह्मसूत्रः २ ।
 इति रिसचन्द्रः । १।१२८ । (ब्रह्मसूत्रं वशि-
 ष्ठादीनाम् ।)
 ब्रह्मसूत्रम्, स्त्री, (ब्रह्मसूत्रं नास्त्यस्य सं धनम् ।)
 ब्रह्मसूत्रस्य गन्तव्यं । तस्य हरते दीपो यथा,

“ब्रह्मसूत्रं वा सुखं वा देवत्वं वापि यो हरति ।
 स हतम इति ज्ञेयो महापापी च भारते ।
 अथटोदे वसेत् सोऽपि यावद्विन्दत शतम् ।
 ततो भवेत् सुरापीतो नतः शूद्रस्ततः शूचिः ॥”
 इति ब्रह्मसूत्रे प्रकृतिखण्डे ४६ अध्यायः ।
 ब्रह्मसूत्रम्, स्त्री, ब्रह्मसूत्रं धनम् । (धनस्त च । ३ ।
 १।१०८ । इति भावे क्वप् तकारोऽन्तादे-
 श्च । स्त्रीत्वं लोकात् ।) ब्राह्मणवधः । यथा,
 “एकदा च गुरोः कोपात् प्रकृतेरवहिलनात् ।
 ब्रह्मसूत्रा वपश्यतो बभूव हतचेतवः ॥”
 तस्या रूपं यथा,—
 “रक्तवस्त्रपरीधाना दृष्ट्वा स्त्रीवैश्वारिणी ।
 समतातप्रमाणा वा सुष्कर्णौष्ठतालुका ।
 इन्द्राप्रमाणदृशना महाभीतश्च कातरम् ।
 धावन्तं परिधावन्ती वलिता हतचेतनम् ॥
 खड्गमृष्टा हतास्त्रं तं दयाहीना च स्त्री-
 तम् ॥
 इन्द्रो दृष्ट्वा च तां घोरां सारं सारं गुरोः
 पदम् ॥
 विवेश मानससरो नृणालस्यसूत्रतः ।
 तत्र गन्तं न शक्ता सा ब्रह्मणः शापकारणात् ॥”
 इति ब्रह्मसूत्रे श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ४७ अः ।
 आतिदेशिकब्रह्मसूत्रा यथा,—
 यम उवाच ।
 “श्रीकृष्ण च तः स्त्रियां नृणामां प्रकृतौ यथा ।
 श्रिवे च शिवलिङ्गे वा सूर्यं सूर्यमयौ यथा ।
 गणेशे वा तदर्धं यामेवं सर्वत्र सुन्दरि ।।
 यः करोति भेदबुद्धिं ब्रह्मसूत्रां लभेत्तु सः ॥
 खगुरौ स्त्रीदेवेषु जन्मदातरि मातरि ।
 करोति भेदबुद्धिं यो ब्रह्मसूत्रां लभेत्तु सः ॥
 वैष्णवेऽथ भक्त्युपे नान्येऽपि त्वितरेषु च ।
 करोति समतां यो हि ब्रह्मसूत्रां लभेत्तु सः ॥
 हरः पादोदकेऽथ देवपादोदके तथा ।
 करोति समतां यो हि ब्रह्मसूत्रां लभेत्तु सः ॥
 यो नष्टो विष्णुर्नैवेद्यं चान्यनैवेद्यकं तथा ।
 करोति समतां यो हि ब्रह्मसूत्रां लभेत्तु सः ॥
 सर्वेश्वरेश्वरे ह्यपि सर्वकारयकारणे ।
 सर्वोऽपि सर्वदेवानां सत्ये सर्वोत्तमानाम् ।
 माययान्तरूपे बाध्यक एव हि निर्गुणः ।
 करोत्यन्येन समतां ब्रह्मसूत्रां लभेत्तु सः ॥
 पित्रेवाचनं मौञ्जापरं वेदविनिर्मितम् ।
 यः करोति निषेधश्च ब्रह्मसूत्रां स विन्दति ॥
 ये निन्दन्ति हृषीकेशं तन्मन्त्रोपासकं तथा ।
 पवित्राणां पवित्रश्च ब्रह्मसूत्रां लभन्ति ते ॥
 ये निन्दन्ति विष्णुमायां विष्णुभक्तिप्रदां सतीम् ।
 सर्वशक्तिस्वरूपाश्च प्रकृतिं सर्वमातरम् ॥
 सर्वदेवीस्वरूपाश्च सर्वार्थां सर्ववन्दिताम् ।
 सर्वकाररूपाश्च ब्रह्मसूत्रां लभन्ति ते ॥
 ह्यन्यथाधर्मो रामनवमीं पुण्यदां पराम् ।
 शिवरात्रिन्तथा चैकादशीं वारं रवेस्तथा ॥
 पद्म पञ्चांगि पुण्यानि ये न कुर्वन्ति मानवाः ।
 लभन्ते ब्रह्मसूत्रां ते चाप्यन्ताधिकपापिनः ॥

चन्वाच्यां भूयनगं जलं शौचादिकश्च ये ।
 सर्वान्ति भारते वर्षे ब्रह्मसूत्रां लभन्ति ते ॥
 गुर्वप मातरं तातं माध्वीं भार्यां सतं सुताम् ।
 अनायां यो न पुण्याति ब्रह्मसूत्रां लभेत्तु सः ॥
 विवादी यस्य न भवेत् न पश्यति तत्तत्तु यः ।
 हरिभक्तिविहीनो यो ब्रह्मसूत्रां लभेत्तु सः ॥
 हरैरनैवेद्यभोवी नित्यं विष्णुं न पूजयेत् ।
 पुण्यं पार्थिवलिङ्गं वा ब्रह्मसूत्रां लभेत्तु सः ॥
 अवीरात्रश्च यो सुदृक्ते यो निगीही च ब्राह्मणः ।
 यस्मिन्ब्रह्मविहीनश्च ब्रह्मसूत्रां लभेत्तु सः ॥”
 इति ब्रह्मसूत्रे प्रकृतिखण्डे । ४७।१४८-१५६
 तथा च मनुः । ११।५४-५५ ।
 “ब्रह्मसूत्रा सुरापारं ज्ञेयं सर्वज्ञतागमः ।
 महान्ति पातकाणां सः सर्वपापि तैः सह ॥
 अष्टतश्च सप्तकर्मै रापगामि च पेशुनम् ।
 गुरोश्चालीकनिर्वन्तः समादि ब्रह्मसूत्रा ॥”
 तथा च चिन्तामणिहृतदेवीभाष्यवतवचनम् ।
 “निद्राभङ्गः कथाच्छेदो हस्यलोः प्रीतिभेदनम् ।
 श्रिन्मात्रविभेदश्च ब्रह्मसूत्रां लभन्ति ॥”
 ब्रह्मसूत्रा प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे महापातक-
 प्रायश्चित्तशब्दस्यायामादौ द्रष्टव्यम् ॥
 ब्रह्मसूत्रा, [नृ] पुं, (ब्रह्मसूत्रं ब्राह्मणं हतवान् ।
 ब्रह्म + हन् + “ब्रह्मभूयश्चैव हिप्” ३।२
 ८७ । इति हिप् ।) ब्रह्मसूत्रः ब्राह्मणवधकर्ता ।
 यथा,—
 “ब्रह्मसूत्रा द्वादशाब्दानि कुट्टां हत्वा वने वसेत् ।
 भिक्षाणां विस्तृष्टां दद्यात् शवशिरोध्वजम् ॥
 भिक्षांश्च विचरेद्द्व्यामं वन्यैर्यदि न जीवति ।
 ब्रह्मसूत्रापनोदाय मितभुक् संयतेन्द्रियः ॥
 स सर्वान् देवदेवैः ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
 धनं वा जीवनायात् गृहं वा सपरिच्छेदम् ॥”
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
 तस्य नरकभोगान्तं जन्मानि यथा,—
 “अशूकरखरोद्यानां गोत्राविन्दगपक्षिणाम् ।
 चण्डालपुङ्गवशानाञ्च ब्रह्मसूत्रा यो निन्दति ॥”
 इति मानवे । १२।५५ ॥
 ब्रह्मसूत्रविः, [सु] स्त्री, (ब्रह्मसूत्रं हविर्यमाद्यमाद्यम् ।)
 अर्थमात्रं हविरपि ब्रह्मसूत्रम् । यथा,—
 “ब्रह्मसूत्रं ब्रह्मसूत्रं ब्रह्मसूत्रं ब्रह्मसूत्रम् ।
 ब्रह्मसूत्रं तेन गन्तव्यं ब्रह्मसूत्रं समाधिना ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ४।२४ ॥
 ब्रह्मसूत्रम्, स्त्री, (ब्रह्मसूत्रं ब्रह्मसूत्रं हतम् इत्यम् ।
 ब्रह्मसूत्रं उपनयनं तेन ब्रह्मसूत्रं बोध्यम् ।)
 पञ्चमहायज्ञान्तर्गतयज्ञविशेषः । स तु दृश्यः ।
 अतिचिपूजनरूपः । इति जटाधरः ॥
 ब्रह्मसूत्रम्, [नृ] पुं, (ब्रह्मसूत्रं पदं तैः यः । इति ब्रह्मसूत्रं +
 “ब्रह्मसूत्रं” उपा० २।१४५ । सन्ति नकार-
 त्याकारश्च ।) अतिगुह्यः । तस्य स्यामन-
 विधिर्दद्यात् । ततः प्रादेशप्रमाणं हवाक्षां
 सनिधं तूष्णीममौ हुत्वा ब्रह्मसूत्रं कुर्वन्तु ।
 समाग्रपञ्चाङ्गपूज्यपञ्चरचितं विद्विष्यावर्त-
 न्तुर्दत्तं हर्षवत् संधीतवेदं ब्राह्मणं वा दृष्ट्वा

उत्तरासङ्गं वा कमण्डलुं वा ब्रह्मत्वेन परि-
कल्प्य धारासहितमुदकपात्रं गृहीत्वा अग्ने-
रुत्तरतः प्रभृति दक्षिणावर्त्तेन दक्षिणदेशं गत्वा
अरन्तिमात्रान्तरिते देशे पूर्वाभिमुखीं वारि-
धारां दत्त्वा तदुपरि प्रागग्यान् कुशानास्तीर्थं
पश्चिर्माभिमुखीं नुपविष्टस्तिष्ठेत् । वामहस्ता-
नामिकाङ्गुष्ठाभ्यामास्तीर्थं कुशमेकं गृहीत्वा
प्रजापतिर्त्विष्टिरनुष्टुप् ऋन्द्वाग्निर्देवता तृण-
निरसने विनियोगः । ॐ निरस्तः परावमु-
रित्यनेन दक्षिणपश्चिमकीर्णे प्रक्षिपेत् । तत
अप उपसृज्य दक्षिणपादेन सयपादमवष्टभ्य
उत्तराभिमुखीभूय आस्तीर्णकुशानद्विरभ्युक्ष्य
प्रजापतिर्त्विष्टिरनुष्टुप् ऋन्द्वाग्निर्देवता ब्रह्मोप-
वेशने विनियोगः ॐ आवसोः सद्ने सोद इति ।
ब्राह्मणब्रह्मपत्ने तु ब्राह्मण एव सोदामीति
ब्रह्मान् अनेन कुशोपरि पूर्वार्धं कुशब्राह्मणं
ब्राह्मणब्रह्मपत्ने तु उत्तराभिमुखं म्यापयित्वा
तदुपरि कुशान् दत्त्वा अद्विरभ्युक्ष्य कुशकुसुमे-
रञ्छेत् । ततस्तेनैव पथा प्रत्यावृत्य आसने
पूर्वाभिमुख उपविष्टो भूमिजपादिकं कुर्यात् ।
यदि तु ब्रह्मत्वेनारोपितो ब्रह्मा अयज्ञीयवाचं
वदेत् तदा इमं मन्त्रं जपेत् । प्रजापतिर्त्विष्टि-
र्गायत्रीच्छन्दो विष्णुर्देवता अयज्ञीयवाग्वचन-
निमित्तजपे विनियोगः । ॐ इह विष्णुर्विचक्रमे
त्रेधा निदधे पदं सन्मृगस्य पशुखे इति जपेत् ।
कुशादिब्रह्मपत्ने तु कर्मकर्तुरेव कृतास्तत्वावेच-
णादिब्रह्मकार्यं कर्त्तव्यत्वादयज्ञीयवाग्वचननि-
मित्तं स एव जपेत् । इति भवदेवभट्टः ॥ * ॥
योगभेदः । स तु विष्कन्मादिसप्तविंशतियोगा-
न्तर्गतपञ्चविंशयोगः । तत्र जातफलम् ।

“नानाशास्त्राभ्याससंनतकालो
यथाचारैः संयुतश्चारुकीर्तिः ।
शान्तो दान्तो जायते चारुकर्मा
सर्तो यस्य ब्रह्मयोगप्रयोगः ॥”

इति कीर्तिप्रदीपः ॥

विप्रः । इति मेदिनी ॥ अष्टद्विपासकविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ दृष्टिकर्तृदेवताविशेषः ।
हं इति प्रजापतिः । तत्पत्न्यायः । आत्मभूः २
हरण्यष्ठः ३ परमेष्ठी ४ पितामहः ५ शिरण्य-
गर्भः ६ लोकेशः ७ स्वयम्भूः ८ चतुराननः ९
प्राणा १० अक्षयोनिः ११ इक्ष्वाकुः १२ विरिचिः १३
कमलासनः १४ सखा १५ प्रजापतिः १६
वेधाः १७ विधाता १८ विश्वरूपः १९ विधिः २० ।
इत्यमरः १११११६-१७० दृष्टः २१ विरिचिः २२
स्वयम्भूः २३ पद्मयोनिः २४ पद्मासनः २५
विश्वरूपिधिः २६ । इति भरतः ॥ देवदेवः २७
पद्मगर्भः २८ गुह्यसागरः २९ वेदगर्भः ३०
चतुरेताः ३१ नभः ३२ सन्धारामः ३३ सुधा
दधि ३४ दधिपानः ३५ स्वर्गपलः ३६ सोक-
नापः ३७ सरावीर्यः ३८ सरोषी ३९ मञ्जु-
प्रागः ४० नाभिपद्मा ४१ चक्ररूपः ४२ णटा-
धरः ४३ ननृशतपतिः ४४ कल्लजः ४५ प्रसूः ४६

चिन्तामणिः ४७ पद्मपाणिः ४८ पुराणगः ४९
व्यष्टकः ५० हंसरथः ५१ सर्वकर्ता ५२ चतु-
र्भुजः ५३ । इति शब्दरत्नावली ॥ कः ५४ ।
इत्येकाक्षरकोषः ॥ व्याः ५५ शतपत्रनिवासः ५६
स्वायम्भुवमनुषिता ५७ । इति कविकल्पलता ॥
मः ५८ । इति प्रणवव्याख्या ॥ (नाभिजम्भा ५९ ।
अक्षजः ६० । पूर्वः ६१ । निधनः ६२ ।
कमलोद्भवः ६३ । सदानन्दः ६४ । रजो-
मूर्तिः ६५ । सत्यकः ६६ । हंसवाहनः ६७ ।
इति कस्मिंश्चिदमरकोषे दृश्यते ॥ ११११२७ ॥)
तस्य स्वरूपं यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“ततो ब्रह्माखण्डस्थानं दर्शयामास शम्भवे ।
ववृधे तोयराशिस्थं ब्रह्माखण्डं यथा पुरा ॥
तन्मध्ये पद्मगर्भाभं ब्रह्माणं जगतः पतिम् ।
ज्योतीरूपं प्रकाशार्थं दृष्टार्थं च पृथग्गतम् ॥
शरीरिणं स दृष्ट्वे ब्रह्माखण्डान्तर्गतं सुदुः ।
चतुर्भुजं प्रकाशन्तं ज्योतिर्भिः कमलासनम् ॥
तत्रैव च त्रिधाभूतं वपुर्त्राक्षं ददर्श सः ।
ऊर्ध्वमध्यान्तमाग्रेस्तु ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकान् ॥
अथोर्ध्वभागो वपुषो ब्रह्मत्वमगमत्तथा ।
मध्ये यथा विष्णुभूतां ददर्शास्तस्य शम्भुताम् ॥
एकमेव शरीरान्तु त्रिधाभूतं सुदुर्मुहुः ।
हरो ददर्श स्वे गर्भे तथा सर्वमिह जगन् ॥
कदाचिद्देणवं कायं ब्राह्मि काये लयं ब्रजेत् ।
ब्राह्मं तथा वेणवे च ब्रह्मन्वे वेणवं तथा ॥
शाम्भवं वेणवे काये ब्राह्मि चाप्यथ शाम्भवम् ।
गच्छन्तं लीनतां शम्भुरेकतां च सुदुर्मुहुः ॥
ददर्श वामदेवोऽपि भिन्नं चाप्यपृथग्गतम् ।
परमात्मनि गच्छन्तं लीनतां तद्वपुश्च यन् ॥”

इति कालिकापुराणे १४ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य पूजाविधियैवा ।

“शृणु राजब्रह्मचरिणो ब्रह्मणः पूजनक्रमम् ॥
ब्रह्मपूजं पुरा प्रोक्तं यन्मन्त्रं पूर्वतश्चरेत् ।
तेनैव तन्तु संपूज्य परं निर्वाणमाप्नुयान् ॥
एतस्य चाङ्गमन्त्रान् यथा भर्गेण भाषितम् ।
वेतालभैरवाद्यांस्तु रूपं च शृणु भूमिप ! ॥
तस्य मन्त्रोद्धारो यथा,—

“पृथ्वीयश्च वद्विष्य शेषस्वरसमन्वितः ।
चन्द्रविन्दुसमायुक्तो ब्रह्ममन्त्रः प्रकीर्तितः ॥
अनेनैव तु मन्त्रेण ब्रह्माणं यः प्रपूजयेत् ।
स काममिष्टं संप्राप्य ब्रह्मलोकं प्रमोदते ॥”
तस्य ध्यानं यथा,—
“ब्रह्मा कमण्डलुधरश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्भुजः ।
कदाचिदक्तकमले हंसारूपः कदाचन ॥
वर्णेन रक्तगौराङ्गः प्राङ्मुखोऽङ्गा उन्नतः ।
कमण्डलुर्वासकरे सुखे हस्ते तु दक्षिणे ॥
दक्षिणाधरुद्धा माला वामाधश्च तथा सुवः ।
आप्यस्यास्ती वामपार्श्वे वेदाः सर्वेऽग्रतः स्थिताः ॥
यावित्री वामपार्श्वस्था दक्षिणस्था चरम्यती ।
सर्वे च शययो ह्यग्रे कुर्यादेभिश्च चिन्तनम् ॥
चतुष्कोटं चतुर्द्वारमष्टपत्रसमन्वितम् ।

चतुष्कोटौ सङ्गतान् शुक्रमण्डलसुकुसुदेः ।
सम्मार्जनादिकं सर्वं यास्यान्याः प्रतिपत्तयः ।
याह्या उत्तरतन्त्रोक्ता योगपीठेऽङ्गादिका ॥”
तस्य पूजाक्रमो गायत्री च यथा,—
“आधारशक्तिप्रसूतांस्तथा सर्वांस्तु पूजयेत् ।
अष्टपत्रेषु पद्मस्याष्टौ दिक्पालान् प्रपूजयेत् ।
पद्मासनाय विद्महे हंसारूपाय धीमहि ।
तमो ब्रह्मन्निनि पदं ततश्चातु प्रप्रीदयात् ॥
एषा तु ब्रह्मगायत्री पूजयेदनया विधिम् ।
निर्मात्यधारी चेतस्य सनत्कुमार उच्यते ॥
उपचाराः पूर्ववक्तु नेत्ररङ्गनरञ्जिताः ।
रक्तकौषेयवस्त्रान् ब्रह्मप्रीतिकरं परम् ॥
आर्घ्यं सपायसं सर्पिस्तिलयुक्तस्य भोजनम् ।
सितरक्तसमायुक्तं चन्दनं परिकीर्तितम् ॥
पार्श्वयोः शङ्करं विष्णुं पूजने पूजयेन्नरः ।
सर्वादीन् करसंख्यांस्तु मण्डले परिपूजयेत् ।
सरस्वती च सावित्री हंसं पद्मन्तथैव च ।
अयं विशेषः कथितः प्रणामाश्चास्य दृष्टवत् ॥
पद्मवीजभवा माला जपकर्म्मणि कीर्तिता ।
पूर्णादर्शी तिथौ याह्ये पूजाकर्म्मणि सर्वदा ॥
चोरेणार्घ्यं प्रदद्यात् सन्वेदा ब्रह्मणे वृष ! ।
अयन्ति कथितो भूप ! यथा भर्गेण भाषितः ॥
दर्शयता स्वपुत्राभ्यां कामरूपाह्वयं शुभम् ।
यत्र तत्र विधिश्चैव साधकः परिपूजयेत् ॥
पीठे सन्ध्यां पूजयित्वा परं निर्वाणमाप्नुयात् ॥”

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

तस्यापूज्यत्वकारणम् यथा । मोहिनुवाच ।
“उत्तिष्ठ जगतीनाथ ! पारं कुरु सरावर्धे ।
निमग्नं दुस्तरं चोरे कर्णधार ! भयानके ॥
अतीवनिर्जनस्थाने सर्वजन्तुविवर्जिते ।
सुगन्धियायुना रम्ये मुंस्कोकिलरुतश्रुते ॥
सन्ततं त्वन्मनस्त्रासां दासीं जल्पन्ति जम्पन्ति ।
क्रीणीहि रतिपथेनाहल्यरत्नेन सत्वरम् ॥
इत्युक्त्वा मोहिनी सद्यो जगत्सृष्ट्य ब्रह्मणः ।
विचकर्व करं वक्ष्यं सन्निता कामविजृम्भा ॥
विज्ञाय नमयं धाता तामुवाच भयातुरः ।
पीयषतुल्यवचनं परं विनयपूर्वकम् ॥”

ब्रह्मोवाच ।

“शृणु मोहिनि ! महाकवं सत्यं सारं दितं
मुदम् ।
न कुरु त्वच्च चेलोक्ते स्त्रीजातीनामपप्रपाम् ।
तत्र मासम्बिके ! पुत्रं वृहं निष्काममेव च ।
त्वन्कर्म्मयोग्यं रसिकं युवानं पश्य सस्मिते ! ॥
निधेकाक्षभ्यते पत्नी गुरुभर्ता शुभाशुभम् ।
मन्त्रः शिल्पमपत्यश्च सर्वमेतन्न यत्नतः ।
त्वया सह मम रतेनिर्वन्यो नास्ति सुव्रते ! ॥
सुष्टं मष्टदा यत् कर्म सर्वं देवनिर्मलकम् ।
इत्युक्तवन्तं ब्रह्मायं सारन्तं मत्पदामुजम् ।
विचकर्व पुनर्वैशा कामेन एतथेनना ॥
एतन्निमग्नतरं प्रीयं स्थानं तन् सुमनोहरम् ।
आजन्मुमुनयः सर्वे ल्वलन्तो ब्रह्मतेजसा ॥
दृष्टे तांश्च ननिन्देष्टागातांश्च भस्मेष्टया ।

ब्रह्मा

तथाच मोहिनी श्रीं श्रीं जगन्मोहयन् ।
तत्रोवाच जगद्वाता तद्वामपार्श्वतश्च सा ।
प्रत्येकमुत्तमस्तथा भक्तिनस्त्रात्मकधराः ॥
आश्रितं युयुते ब्रह्मा वाचयामास तान् प्रभुः ।
तेषु मध्ये प्रजन्वालय यथा तारास्तु चन्द्रमाः ॥
पप्रच्छुर्मुनयो देवं कथमेवा तवान्तिके ।
सर्वेऽस्यानाथ प्रवरा मोहिनीत्येवमेव च ॥
श्रुत्वा सुनीनां वचनमुवाच तान् प्रजापतिः ॥

ब्रह्मोवाच ।

अपूर्वं गृह्यगीतश्च चिरं कृत्वा शुभावहा ।
उवासेयं परित्यान्ता यथा कन्या पितुः पुरः ॥
इत्युक्त्वा जगतां धाता जह्वास सुनिसंसदि ।
जह्नुमुत्तमः सर्वे सर्वज्ञास्तत्र राधिके ॥
सर्वे रक्षसं विज्ञाय जगत्सद्यश्च मानसम् ।
सद्यश्चुकोप कुलटा हास्ययाजेन संसदि ॥
सर्वज्ञकल्पमाना सा कुलटा कृटिलानना ।
रक्तपद्मजनेत्रा च कोपप्रस्फुरिताधरा ॥
उत्थाय च सभामध्ये तेषाञ्च पुरतः स्थिता ।
संक्षुब्धोवाच ब्रह्माणं न्यतुकन्या यथा रुपा ॥
मोहिन्युवाच ।

अये ब्रह्मन् ! जगन्नाथ ! वेदकर्ता त्वमेव च ।
किंवा वेदप्रणिहितं कर्म किन्तु द्विपर्ययम् ॥
यिचारं मनसा स्वेन कुरु वेदविदां गुरो ! ।
सकन्यायां यत्सुखा स कथं हसति नर्तकीम् ॥
निर्मिताहमीश्वरेण सर्वेश्या सर्वगामिनी ।
सतां कर्म विरहं यत्तद्व्यत्यन्तविद्वन्मनम् ॥
दासीतुल्यां विनीताश्च देवेन शरणागताम् ।
यतो हसति गर्भेण ततोऽपूज्यो भवाचिरम् ॥
अचिराद्गर्भमङ्गलं करिष्यति हरिः स्वयम् ।
निबोध शरणं ब्रह्मन् ! वेद्यायाश्चैव साम्प्रतम् ॥
तदेव वचनं स्त्रीचं मन्त्रं यद्वाति यो नरः ।
भविता तस्य वित्तश्च स यास्त्युपहास्यताम् ॥
भविता वार्धकी पूजा देवतानां युगे युगे ।
तव माध्याश्च संक्रान्त्या न भविष्यति सा पुनः ॥
कल्पास्तरेऽत्र कल्पे वा देहे देहान्तरेऽत्र ते ।
पुनः पूजा न भविता या गता सा गतेव च ॥
इत्युक्त्वा मोहिनी श्रीं जगाम मदनालयम् ।
तेन मार्हं रतिं कृत्वा यभूव विचारा पुनः ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे मोहिनीप्राप-
नक्षत्रमङ्गप्रस्तावः ३३ अध्यायः ॥
तस्य अष्टिक्रमो यथा । मनुस्मृत्या ।
“चतुर्मुखत्वमगमत् कलाजल्लोकपितामहः ।
कथञ्च लोकान्गणद्वयं ब्रह्मविदावरः ॥”
मत्स्य उवाच ।

“तपश्चचार प्रथमममराणां पितामहः ।
आविर्भूतास्ततो वेशाः साङ्गोपाङ्गपदक्रमाः ॥
पुराणं सर्वेशाध्यायं प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।
नित्यशब्दमयं पुण्यं शतकीटिप्रविस्तरम् ॥
अनन्तरञ्च ब्रह्मेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्यताः ।
मीमांसा न्यायविद्या च प्रमाणात्मकवन्मता ॥”
तस्य मानवदशप्रज्ञपरिचयः,—
“वेदाभ्यासरसगाना प्रजाकामस्य मानसाः ।

ब्रह्मा

मनसः पूर्वस्थया वै जाता ये तेन मानसाः ॥
मरीचिरभवत् पूर्वं ततोऽत्रिर्भगवावृषिः ।
अङ्गिराश्चाभवत् पश्चात् पुलस्त्यस्तदनन्तरम् ॥
ततः पुलहनामा वै ततः क्रतुरजायत ।
प्रचेताश्च ततः पुत्रो वशिष्ठश्चाभवत् पुनः ॥
पुत्रो भृगुरभूच्च नारदोऽपि चिरादभूत् ।
दशमान् मानसान् ब्रह्मा जपन् पुत्रानजी-
जनत् ॥”

तस्य शरीरदशप्रजापरिचयः,—
“शरीरानथ वक्ष्यामि मातृहैनान् प्रजापतेः ।
अद्भुताद्विष्णाद्वक्ष्यामि प्रजापतिरजायत ॥
धर्मेकान्तान्तादभवद्बुद्ध्यात् क्रुसमावृषः ।
भूमध्यादभवत् क्रोधो लोभश्चाधरसम्भवः ॥
बुद्धेर्मोहः समभवदहङ्कारादभूच्चदः ।
प्रमोदश्चाभवत् कण्ठान्द्व्युत्थोऽचनतो वृषः ॥
रभसः करमध्यात् ब्रह्मसुरभूततः ।
एते नव सुता राजन् ! कन्या च दशमी पुनः ॥
अङ्गना इति विख्याता दशमी ब्रह्मणः सुता ॥”
तस्य चतुर्मुखत्वस्य कारणं यथा,—
“ततः खदेहसम्भूतामात्मनामित्यकल्पयत् ।
दृष्ट्वा तां अथितस्तावत् कामवाणाहितो विभुः ।
अहो रूपमहो रूपमिति चाह प्रजापतिः ॥
ततो वशिष्ठप्रसूता भगिनोमिति बुक्रुशुः ।
ब्रह्मा न किञ्चिद्दृष्टे तन्मुखालोकनादहते ॥
अहो रूपमहो रूपमिति प्राह पुनः पुनः ।
ततः प्रणामनर्मा तां पुरस्तादभ्यलोकयत् ॥
अथ प्रदक्षिण्यश्चक्रे सा पितुर्वरवर्णिनी ।
पुत्रेभ्यो लज्जितस्यास्य तद्रूपालोकेच्छया ।
आविर्भूतं ततो वक्रं दक्षिणं पादुगण्डवत् ॥
विस्मयस्फुरदोष्ठश्च पाश्चात्यसुदगास्ततः ।
चतुर्थमभवत् पश्चादामं कामशरातुरम् ॥
ततोऽन्यदभवत्तस्य कामातुरतया तथा ।
उत्पत्तन्यास्तदाकाशमालोकनक्रुहलात् ॥
उद्यर्थं यत् कृतं तेन तपः परमदारणम् ।
तत् सर्वं नाशमगमत् खसुतोपगमेच्छया ॥
तेनाश वक्रमभवत् पश्चमन्तस्य धीमतः ।
आविर्भवत्पश्चादभिश्च तद्वक्ष्याद्व्योत्प्रसूः ॥”

इति मत्स्यपुराणे ३ अध्यायः ॥ ३३ ॥
नव ब्रह्माणो यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
“भृगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमङ्गिरसन्तथा ।
मरीचिं दक्षमत्रिषु वशिष्ठश्चैव मानसम् ।
नव ब्रह्माण्य इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ॥”
कल्पभेदे तस्य जन्मानि यथा,—
“त्वत्तो मे मानवं जन्म प्रथमं द्विजपूजितम् ।
चाक्षुषं वै द्वितीयं मे जन्म चासीत् पुरातनम् ॥
त्वत्प्रसादात्तु मे जन्म तृतीयं वार्धकं महत् ।
त्वत्तः श्रवणं चापि चतुर्थं जन्म मे विभो ! ॥
नासत्येषामि मे जन्म त्वत्तः पञ्चमस्तुतम् ।
अष्टवं चापि मे जन्म त्वत्तः षष्ठं विनिर्मितम् ॥
इदञ्च सप्तमं जन्म पद्मजन्मैति मे प्रभो ! ।
सर्गं सर्गे सृष्टं पुनस्तु विसृज्यवर्जितम् ॥”
इति मशमारत शक्तिपूर्वधि मोक्षधर्म

ब्रह्माणी

अनिरुद्धरूपविष्णुं प्रति पाञ्चकल्पीयब्रह्मवच-
नम् ॥ ३३ ॥ तस्य पतनकालो यथा,—
“ह्यत्रिंशदब्दकोत्यस्तु तथा वन्द्याष्टकं भवेत् ।
खर्व्वह्यं निखर्व्वञ्च शङ्कुरव्ययुतं तथा ॥
पद्ममेकं ससुद्राश्च त्रयो ब्रह्मसमागते ।
ब्रह्मा विष्णुर्दिने चैकः पतत्येवं वर्दन्ति ते ॥
मनीषिणस्तथा विष्णुरहन्मस्य शङ्करः ।
ईश्वरस्य तथा चासौ स सांख्यप्रकृतेस्तथा ॥
अतः परं परे धाम्नि कालसंख्या न विद्यते ।
ब्रह्मणोऽतः परं संख्या नास्ति चैतन्मतं हि नः ॥”
अपि च ।
“एकार्णवे तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः ।
भोगिश्रयागतः श्रुते त्रैलोक्ययासद्विहितः ॥
जलस्यैयोगिभिर्देवैश्चिन्त्यमानोऽनसम्भवः ।
यतीतायान्तु शर्व्व्यां स बुद्धा स्तनते पुनः ॥
एवन्तु ब्रह्मणो वर्धं तथा वर्धशतं भवेत् ।
गते वर्धे श्रुते ब्रह्मा परमात्मनि लीयते ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

ब्रह्माण्मः, पुं, (ब्रह्मणोऽप्ये सम्मुखे भवतीति । भू +
क्लिप् । यत्रार्थं ब्रह्मणो देहाज्जातत्वात्तथात्वम् ।)
घोटकः । इति हारावली । ५२ ॥
ब्रह्माङ्गलिः, पुं, (ब्रह्मणे वेदपाठार्थं कृतो यो-
ऽङ्गलिः ।) सामवेदपाठे सरविभागार्थं यो-
ऽङ्गलिः क्रियते सः । अध्ययनस्यादावन्ते च
गुरवे प्रणवोच्चारणपूर्वकोऽङ्गलिः क्रियते सः ।
तत्पाठार्थत्वात् ब्रह्मणोऽङ्गलिः । इत्यमर-
टीकायां भरतः । २ । ७ । ३६ ॥ (यथा, मनुः ।
२ । ७०-७१ ।

“अध्येयमाणस्त्राचान्तो यथाशास्त्रसुदहमुखः ।
ब्रह्माङ्गलिस्ततोऽध्यायो लघुवासा णिते-
न्द्रियः ॥

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।
संहत्य हस्तावध्यं सहि ब्रह्माङ्गलिः स्मृतः ॥”)
ब्रह्माणी, स्त्री, (ब्रह्माणमणिति कीर्तयतीति ।
अण शब्दे कर्मण्यण् । ङीप् । यद्वा, ब्रह्माण-
मानयति जीवयतीति । अनञ्जुप्राणने श्यन्ता-
दस्मात् कर्मणि अणि कृते “येरनिटि । ६ । १ ।
५१ । इति णिणोपः “टिङ्गिति ।” ११ । १५ ।
इति ङीप् पूर्वपदादित्यत्वञ्च ।) ब्रह्मणः पत्नी ।
इति शब्दमाणा । ब्रह्मणोऽहंशरीरात् तस्या
उत्पत्तिर्नामान्तरश्च यथा,—

“ततः संजयतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम् ।
स्त्रीरूपमर्हमकरोदहं पुरुषरूपवत् ॥
शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यत ।
सरस्वत्यश्च गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप ॥”

इति सत्स्यपुराणे ३ अध्यायः । १०३ ॥
अपि च ।

“हंसयुक्तविमानाय सावस्यकमण्डलुः ।
आयाता ब्रह्मणः शक्तिनेत्राणी साभिप्रीयत ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे । ८८ । १४ ॥ १४ ॥
(इयं हि पूर्वशक्तोद्गायाः कलाशक्तिः । यदुक्तं
मार्कण्डेये । ६० । ३४ ।

अहेरिव गजादीतः सौष्ट्यान्नरकादिव ।
 कुगपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 येन केनचिदाच्छमी येन केनचिदाश्रितः ।
 यत्र कचन शायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
 विभुक्तं मन्त्रं भ्यो मुनिमाकाशवन् स्थितम् ।
 तन्मन्त्रकचरं शान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
 जावितं यस्य धर्माद्यं धर्मां रत्यर्धमेव च ।
 अहोरात्राद्य पुण्याद्यं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
 निराश्रयमनारम्भं निरमस्कारमस्तुतिम् ।
 अर्थायं ज्ञीयकर्ममाणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
 इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ ३ ॥

अपि च । विशाखयूप उवाच ।
 “विप्रस्य सत्तमं ब्रूहि त्वद्वक्तिः का च तत्कृता ।
 यत्कृत्वा नृप इव वाक्पाणीः ब्राह्मणः कृताः ॥
 कल्किरवाच ।

वेदा मामीश्वरं प्राहुरयत्तं यत्किमनु परम् ।
 ते वेदा ब्राह्मणमुखे नाना धर्माः प्रकाशिताः ॥
 यो धर्मा ब्राह्मणानां हि सा भक्तिर्मम पुष्कला ।
 तयाहं तोषितः श्रीशः संभवामि युगे युगे ॥
 कर्तुं नु विवृतं स्वयं सध्वानिर्मितं शनैः ।
 तन्नुवयमधीवृत्तं यत्तु स्वयं विदुर्बुधाः ॥
 विगुणं तद्गुणम्विदुस्तं वेदप्रवरमस्मिन्मम् ।
 शिरोधरात्राभिभयान् पृष्ठार्धपरिमाणकम् ॥
 यत्तुर्विदां नाभिर्मितं नामगानामयं विधिः ।
 वामस्तन्वेन विधृतं यत्तु स्वयं वलप्रदम् ॥
 तद्भस्मचन्दनाद्वैष्णु धारयत्तिलकं द्विजः ।
 भावे विपुलं कर्माङ्गं केशप्रप्यन्तमुज्ज्वलम् ॥
 पुण्ड्रमङ्गुलिमानन्तु विपुलं तत्तिष्ठाकृतम् ।
 ब्रह्मविष्णुशिवावाकं दर्शनान् पापनाशनम् ॥
 ब्राह्मणानां करे स्वर्गा वाचो वेदाः करे हरिः ।
 गात्रे तीर्थानि यागाश्च नाडीषु प्रकृतिस्त्रिवृत् ॥
 खाविकी कण्ठकुहरा हृदयं ब्रह्मसङ्गतम् ।
 तेषां स्नानान्तरे धर्मः पृष्ठधर्मः प्रकीर्तितः ॥
 भूदेवा ब्राह्मणा राजन् ! पूषा वन्याः सङ्-
 क्तिभिः ।

चातुरायन्यङ्गुशला मम धर्मप्रवर्तकाः ॥
 वाक्पापापि ज्ञानवृद्धास्त्रोष्ट्रहा मम प्रियाः ।
 तेषां वचः पालयितुमवताराः कृता मया ॥
 महाभास्यं ब्राह्मणानां सर्वपापप्रणाशनम् ।
 कतिदीपहरं श्रुत्वा सुख्यते सर्वतो भयात् ॥
 इति कल्किपुराणे ॥ अध्यायः ॥ ३ ॥

अपि च ।
 “कर्मणा ब्राह्मणे जातः करोति ब्रह्मभावनाम् ।
 न धर्मनिरतः श्रद्धास्नानादनास्य उच्यते ॥”
 इति प्रसविवर्ते गणेशखण्डे ३५ अध्यायः ॥ १० ॥
 अपि च ।

“जातकर्मदिभिर्नृपैः संस्कारैः संस्कृतः शुचिः ।
 वेदाध्ययनसम्पन्नः यदुत्तु वर्त्मस्ववस्थितः ॥
 शीषाचारपरो नित्यं विषयाशी गुरुप्रियः ।
 नित्यव्रती मत्सरतः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥
 सत्यं दानमयोः दोष व्याश्रयं उपा हृत्वा ।
 तपस्य हस्तते यत्र स ब्राह्मण इति स्तुतः ॥ ११ ॥

तस्य धर्मा यथा,—
 ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलम् ।
 दममेव महाराज ! धर्ममाहुः पुरातनम् ॥
 स्वाध्यायाभ्यसनश्चैव तत्र कर्म समाप्यते ।
 तच्चेदित्तुपागच्छेद्दर्शनमानं स्वकर्मणि ॥
 यजुर्ब्राह्मणं विकर्माणि यान्तं प्रज्ञानतर्पितम् ।
 कुर्वीतोपेत्य सन्तानमद्य दद्याद्यजेत च ॥
 संविभय्यापि भोक्तव्यं धनं सद्भिरितोष्यते ।
 परिनिष्ठितकार्यसु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः ॥
 कुर्यादन्वन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥”
 इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २६ अध्यायः ॥ ३३ ॥

तस्य माहात्म्यादि यथा,—
 “सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणः परमो गुरुः ।
 तस्मै दानानि देयानि भक्तिब्रह्मसमन्वितैः ॥
 सर्वदेवाय नो विप्रः प्रत्यक्षविद्वद्विभुः ।
 स तारयति दानारं दुस्तरं विश्वसागरे ॥
 हरिशर्मावाच ।

सर्ववर्णगुरुर्विप्रस्तथा प्रोक्तः सुरोत्तम ! ।
 तेषां मध्ये च कः श्रेष्ठः कस्मै दानं प्रदीयते ॥
 ब्रह्मोवाच ।

सर्वेषां ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः पूजनीयाः सदैव हि ।
 अविद्या वा सविद्या वा नात्र कार्या विचारणा ॥
 स्तेयादिदोषलिप्ता ये ब्राह्मणा ब्राह्मणोत्तम ! ।
 आत्मभ्यो देयिष्यन्तेऽपि परेभ्यो न कदाचन ॥
 अनाचारा द्विजाः पूषा न च शूद्रा जिते-
 न्रियाः ।

अभक्ष्यभक्षका गावः कोलाः सुमतयो न च ॥
 माहात्म्यं भूमिदेवानां विशेषादुच्यते मया ।
 तव स्नेहाद्भिज्जनेऽहं निशामय समाहितः ॥
 चत्विषाणाञ्च वैश्वानां शूद्राणां गुरवो द्विजाः ।
 अन्योऽयं गुरवो ज्ञेयाः पूजनीयाश्च भूसुर ! ॥
 ब्राह्मणं प्रणमेद्यस्तु विष्णुबुद्ध्या नरोत्तमः ।
 व्याधुः पुत्राश्च कीर्त्तित्य सम्पत्तिस्तस्य वर्द्धते ॥
 न च नौति दिवं यस्तु नृपधीर्मानवो भुवि ।
 सुदर्शनेन तच्छीर्षं हनुमिच्छति केशवः ॥”
 पुण्यादिहस्तब्राह्मणस्य प्रणामनिषेधो यथा,—

“पुण्यहस्तं पयोहस्तं देवहस्तञ्च भूसुर ! ।
 न नमस्त्वेनास्म्यं प्राञ्जस्तेलाभ्यङ्गितविग्रहम् ॥
 जलस्यं देववैश्वस्यं ध्यानमप्यन्यतस्तस्यम् ।
 देवपूजाश्च कुर्वन्तं न नमस्त्वेनास्म्यं बुधः ॥
 बहिष्क्रियां प्रकुर्वन्तं सुज्ज्ञानञ्च द्विजोत्तम ! ।
 तथा सामानि गायन्तं न नमस्त्वेनास्म्यं बुधः ॥
 ब्राह्मणा यत्र तिष्ठन्ति बहवो द्विजसत्तम ! ।
 प्रत्येकानु नमस्कारस्तत्र कार्या न धीमता ॥
 कृताभिवादनं विप्रं भक्त्या यो नाभिवादयेत् ।
 स चाखिलसमो ज्ञेयो नाभिवादः कदापि च ॥
 कृतप्रणामं तनयं नमतां पितरौ न च ।
 कृतप्रणामाः सर्वेऽपि नमस्कारायां द्विजैर्द्विजाः ॥
 छतदोषान् द्विजान् गाञ्च न द्विषन्ति विच-
 चगाः ।

द्विषन्ति वापि मीहेन तेषां बधः वधा धारः ॥
 याचकान् ब्राह्मणान् यस्तु कोपयिष्या प्रपश्यति ।

सुषीप्रक्षेपणं तस्य नेत्रयोः कुरुते यमः ॥
 विप्रनिर्भर्त्सनेन मृष्टा येन वक्त्रेण कुर्वते ।
 तस्मिन् बद्धे यमस्तमं लौहपिण्डं दद्याति वै ॥
 ब्राह्मणो यदृग्हे भुङ्क्ते तदृग्हे केशवः स्वयम् ।
 देवताः सकला एव पितरश्च सुरर्षयः ॥”

तस्य पादोदकादिमाहात्म्यं यथा,—
 विप्रपादोदकं यस्तु कणमात्रं वहेद्बुधः ।
 देहस्यं पातकं तस्य सर्वमेवाशु नश्यति ॥
 कोटिब्रह्माण्डमश्रेषु सन्ति तीर्थानि यानि वै ।
 तीर्थानि नानि सर्वाणि वसन्ति द्विजपादयोः ॥
 विप्रपादोदकेर्निर्णयं सिक्तं स्याद्यस्य मस्तकम् ।
 स स्नानः सर्वार्थेषु सर्वत्रयेषु दीक्षितः ॥
 सर्वपापानि घोरानि ब्रह्महत्यादिकानि च
 सद्य एव विनश्यन्ति विप्रपादास्तुधारयात् ॥
 चवाद्या याधयः सर्वे परमलेशहायकाः ।
 गच्छन्ति विलयं सद्यो विप्रपादास्तुभक्षणात् ॥
 पित्र्यं यानि तोयानि दीयन्ते विप्रपादयोः ।
 तैस्तृप्ताः पितरः स्वर्गे तिष्ठन्त्याचन्द्रतारकम् ॥
 प्रक्षाल्य विप्रचरणौ दूर्वाभिर्योर्ध्वयेद्बुधः ।
 तेनार्चितो जगन्मामी विष्णुः सर्वसुरोत्तमः ॥
 विप्राणां पादनिर्म्माख्यं यो मर्त्यैः शिरसा वहेत् ।
 सत्यं सत्यमहं वच्मि तस्य सुक्तिर्हि शान्धती ॥
 तस्य प्रदक्षिणफलम् ।

“विप्रं प्रदक्षिणीकृत्य बन्दते यो नरोत्तमः ।
 प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥”
 तस्य पादसेचनफलम् ।

यो दद्यात् फलताम्बूलं विप्राणां पादसेचने
 इह लोके सुखं तस्य परलोके ततोऽधिकम् ॥
 पुत्रार्थं लभते पुत्रं धनार्थं लभते धनम् ।
 मोक्षार्थं लभते मोक्षं विप्रपादस्य सेचनात् ॥
 रोगी रोगात् प्रसुख्येत पापी सुख्येत पातकात् ।
 सुख्येत बन्धनाद्द्विजो विप्राणां पादसेचनात् ॥
 अनपत्याश्च वा नाथ्यो नृतापत्याश्च याः स्त्रियः ।
 बद्धपत्या जीववत्साः स्युर्विप्रपादसेचनात् ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसारे २० अध्यायः ॥
 तस्य सन्ध्याया अकरणे दोषो यथा,—
 “नोपतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमात् ।
 स शूद्रवद्विहः कार्यः सर्वस्नात्तिजकर्मणः ॥”
 तस्य सन्ध्याकरणफलं यथा,—

“यावज्जीवनपयन्तं यस्त्रिसन्ध्यं करोति च ।
 स च सुख्यसमो विप्रस्तेजसा तपसा मृदा ॥
 तनुपादपद्मरश्मि सद्यः पूता वसुन्धरा ।
 जीवन्मुक्तः स तेजस्वी सन्ध्यापूतो हि यो द्विजः ॥
 तीर्थानि च पवित्राणि तस्य सख्यार्थमाचतः ।
 ततः पापानि यान्तिव वै न तेत्यादिवाङ्मनाः ॥
 सन्ध्याया अकरणे दोषो यथा,—
 “न गृह्णन्ति सुरास्तेषां पितरः पिण्डतर्पणम् ।
 स्नेह्या च द्विजातश्च त्रिसन्ध्यरक्षितस्य च ॥”
 तस्य निन्दितकर्माणि यथा,—
 “विष्णुमन्त्रविहीनश्च त्रिसन्ध्यरक्षितो द्विजः ।
 शकादशीविहीनश्च विघ्नीनो यथारगः ॥
 घरेणैवंभोषी न धावन्तो यथाशकः ।

ब्राह्मणः

श्रुद्धान्नभोजी विप्रश्च विषहीनो यथोरगः ॥
 श्रवदाही च श्रुद्धानां यो विप्रो वृषलीपतिः ।
 श्रुद्धानां उपकारी च श्रुद्धानां च यो द्विजः ।
 असिजीवी मसीजीवी विषहीनो यथोरगः ॥
 यो विप्रोऽवीरान्नभोजी श्रुत्स्नातान्नभोजकः ।
 भगवीवी बार्हृषिको विषहीनो यथोरगः ।
 यः कन्याविक्रयी विप्रो यो हरेनामविक्रयी ।
 यो विद्याविक्रयी विप्रो विषहीनो यथोरगः ॥
 स्त्र्योदये च द्विभोजी मत्स्यभोजी च यो
 द्विजः ।
 शिलापूजादिरहितो विषहीनो यथोरगः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २१ अध्यायः ॥४॥
 अपि च ।
 “यदि श्रुद्धानां ब्रजेद्विप्रो वृषलीपतिरेव सः ।
 स भक्षो विप्रजातेषु चाण्डालात् सोऽधमः
 स्मृतः ॥
 विश्वासमश्च तन्निष्ठो मूत्रं तस्य च तर्पणम् ।
 तत्पिष्टानां सुराणाञ्च पूजने तत्समं सति ॥
 कीटिजन्मार्जितं पुष्ट्यं सन्ध्यार्चातपसार्जितम् ।
 द्विजस्य वृषलीभोगान्नस्यत्वेन न संशयः ॥
 ब्राह्मणश्च सुरापीतो विद्वभोजी वृषलीपतिः ।
 हरिवासरभोजी च कुम्भीपाकं ब्रजेदुभयम् ॥”
 अपि च ।
 “करोत्यशुद्धां सन्ध्याञ्च सन्ध्यां वा न करोति यः ।
 त्रिसन्ध्यं वर्जयेद्यो वा सन्ध्याहीनश्च स द्विजः ॥
 नारायणचेत्रादितोर्थे तस्य प्रनिरुद्धो यथा,
 “तत्र नारायणचेत्रे कुरुचेत्रे हरेः पदे ।
 वाराणस्यां वद्व्याञ्च गङ्गासागरसङ्गमे ॥
 गङ्गेरे भास्करचेत्रे प्रभासे रोसमण्डले ।
 हरिहारे च कैदारे सीमे वद्वरणचने ॥
 सरस्वतीगङ्गातीरे पुण्ये वृन्दावने वने ।
 गोदापण्याञ्च कौशिक्याञ्च त्रिवेण्याञ्च हिमालये ॥
 रत्नेष्वन्येषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः ।
 स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं प्रयाति च ॥”
 पारिभाषिकमहापातकिब्राह्मणा यथा,—
 “श्रद्धमनोद्विक्तयाणां ग्रामयात्रीति कौर्त्तितः ।
 देवोपजावजीवी च देवलस्य प्रकीर्त्तितः ॥
 श्रद्धपाकीपजावी यः रूपकारः प्रकीर्त्तितः ।
 मन्थ्यापूर्णाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्मृतः ॥
 रत्नं महापातकिनः कुम्भीपाकं प्रयान्ति ते ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २० अध्यायः ॥३॥
 विद्यालामाश्रीर्वचनं पूर्वस्वययनं यथा,—
 “आश्रितं कर्त्तुमर्हन्ति प्रसन्नमनसा शिशुम् ।
 पूर्वस्वययनं सद्यो विप्राश्रीर्वचनं ध्रुवम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३ अध्यायः ॥
 ब्राह्मणस्य चर्मणो यथा,—
 “साक्षरस्य सधर्मस्य त्रिनयनस्य च हरेः ।
 तत्पाशोऽनैवेद्यमभयस्य सुधाधिकम् ॥
 यत्र विद्या चरन् सत्त्वमन्त्रितं हरं नृप ॥
 भगवति श्रुत्वा सर्वं ब्राह्मणा यदि सुप्रते ।
 गतापीरं भुङ्क्ते विप्रा स्थादृक्षा न भुङ्क्ते ।
 इति ब्रह्मवैवर्ते नैप शिवरात्रौ तन्निष्ठसम् ॥

ब्राह्मणः

तथा रामनवम्याश्च यन्नतः पुण्यवासरे ।
 ब्राह्मणानां स्वधर्मस्य कथितो ब्रह्मणा नृप ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५६ अध्यायः ॥
 गृहस्थब्राह्मणनियमा यथा,—
 “वेदं वेदौ तथा वेदानधीत्य तु समाहितः ।
 तदर्थमभिमन्याय तत्र स्नायाद्विजोत्तमः ॥
 गुरवे तु धनं दत्त्वा स्थायीत तदनुज्ञया ।
 चीर्यवतोऽथ सुक्तात्मा ह्यशक्तः स्नातुमर्हति ॥
 वैखवीन्वारयेद्यष्टिमन्त्रासमधोत्तरम् ।
 यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकश्च कमण्डलुम् ॥
 हृन्त्रोष्णीषममलं पादुके चाप्युपानहौ ।
 रौक्मे च कुण्डले धार्ये कृत्तकेशनखः शुचिः ॥
 स्वाध्याये निव्ययुक्तः स्वाहृदिर्मन्त्रं न धारयेत् ।
 अन्यत्र काश्चनाद्विप्रो न रक्तां विभ्रयात् स्रजम् ॥
 शुक्ताम्बरधरो नित्यं सगन्धः प्रियदर्शनः ।
 न नीर्यमलवदासा भवेच्च विभवे सति ॥
 न रक्तसुख्यश्चास्य हृतं वासो न कुण्डिकाम् ।
 नोपानहौ स्रजं वाथ पादुके च प्रयोजयेत् ॥
 उपवीतमलङ्कारं कुम्भान् शृङ्गाणिनानि च ।
 नापस्यं परीदध्यादासो न विजतं वसेत् ॥
 आहरेद्विधिवद्भोगान् सदृशमात्मनः शुभाम् ।
 रूपलक्षणसंयुक्तां योनिदीपविवर्जिताम् ॥
 अमादृगोत्रप्रभवामसमानार्धगोत्रजाम् ।
 आहरेद्विद्वान्भार्यां शीलश्रीचचमन्विताम् ॥
 ऋतुकाणामभिमानी स्याद्यावत् पुत्रोऽभिजायते ।
 वर्जयेत् प्रतिविहानि प्रयत्नेन दिनानि तु ॥
 यष्टाश्वी पञ्चदशी द्वादशी च चतुर्दशी ।
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं तद्व्यञ्जनाद्यहनि ॥
 आदधीतावसथ्याभिं जुहुयाच्चातदेवम् ।
 ब्रतानि ज्ञातकी नित्यं पावनानि च पालयेत् ॥
 वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।
 अकुर्वाणः पतन्त्याश्च नरकानतिभीषणान् ॥
 अभ्यसेत् प्रयतो नित्यं वेदं यज्ञान् ह्यापयेत् ।
 कुर्याद्व्याख्यं कर्माणि सन्ध्यापासनमेव च ॥
 सत्यं समाधिकैः कुर्यादुपेयादीश्वरं सदा ।
 देवतान्यपि गच्छेत् कुर्याद्वाग्याभिषोषणम् ॥
 न धर्मं स्थापयेद्विद्वान् न पापं गृहयेदपि ।
 कुर्वीतात्महितं नित्यं सर्वभूतायुक्तकम् ॥
 वयसः कर्मयोऽर्घ्यस्य श्रुतस्याभिचनस्य च ।
 देशवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन् विचरेत् सदा ॥
 श्रुतिस्मृत्युदितं सत्यं साधुभिर्यच्च सेवितः ।
 तमातरन्निधेवेत नैवेद्यान्त्र कर्हिचित् ॥
 येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
 येन यानि सतां मार्गं तेन गच्छंस्तरिष्यति ॥
 नित्यं स्वाध्यायशीलः स्वाभिर्य यज्ञोपवीतिमान् ।
 सत्यवादी जितक्रोधी ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
 सन्ध्यास्नानरतो नित्यं ब्रह्मयज्ञपरायणः ।
 अनसृज्येदुदन्तो गृहस्थः प्रत्यवर्तते ॥
 वीतरागभयदोषो लोभमोहविवर्जितः ।
 सावित्रीजापनिरतः अष्टादानं सुच्यते गृही ॥
 मानापिबोदिते शुक्लो गोत्राण्यह्निते रतः ।
 दाता यज्ञो देवभक्तो ब्रह्मलोकं मर्हयते ॥

ब्राह्मणः

त्रिवर्गसंवी सततं देवतानाञ्च पूजयन् ।
 कुर्याद्विद्वद्विद्वत्त्वं नमस्तेत् प्रयतः सुरान् ॥
 विभागशीलः संततं जमायुक्तो दयात्मकः ।
 गृहस्थस्य समायुक्तो न गृहे न गृही भवेत् ॥
 चमा दया च विज्ञानं सत्यश्चैव दमः शमः ।
 अध्यात्मं नित्यता ज्ञानमेतद्वाङ्मयलक्षणम् ॥
 एतस्मात् प्रमादिते विश्लेषेण द्विजोत्तमः ।
 यथाशक्ति चरन् कर्म निन्दितानि विवर्जयेत् ॥
 विधूय मोहकलिलं लब्ध्वा योगमनुत्तमम् ।
 गृहस्थो सुच्यते बन्धामात्र कार्या विचारणा ॥
 विमर्शति क्रमस्येष्टिं सावन्धवाधाननाम् ।
 अन्यमन्युसमुत्पानां दोषाणां वर्जनं चमा ॥
 खट्वः खिन्वि कारण्यं परदुःखेषु सौहृदम् ।
 दया यत्सुखं प्राहुः साक्षाद्वर्त्मस्य साधनम् ॥
 चतुर्दशानां विद्वानां धारयं हि यथार्थतः ।
 विज्ञानमितरं विद्याद्वयेन धर्म्मो विवर्तते ॥
 णधीत्य विधिवद्विद्वानर्थेष्वेवोपनयन् तु ।
 धर्म्मकाव्यामिदृक्चक्षेत्र तद्विज्ञानमिष्यते ॥
 सत्येन लोकां जयति सत्यन्तत् परमं पदम् ।
 यथा भूतप्रसादस्य सत्यमाहुर्मनीषिणः ॥
 दमः शरीरावगतिः शमः प्रज्ञा प्रसादनः ।
 अध्यात्मचरं विद्याद्वयञ्च गत्वा न शोचति ।
 यथा स देवो भगवान् विद्यते यच्च विद्यते ।
 सायादेव मष्टादेव । तज्ज्ञानमिति कीर्त्तितम् ।
 तमिदं सत्परो विद्वान्निव्यमक्रोधनः शुचिः ।
 मष्टायज्ञपरो विप्रो लभते तदनुत्तमम् ॥
 धर्म्मस्यायतनं यदाच्छरीरं परिपातयेत् ।
 न हि देहं विना रजः पुरुषैर्दिश्यते परः ॥
 नित्यं धर्म्मार्थकामेषु सुखीत नित्यतो द्विजः ।
 न धर्म्मैर्षर्जितं कामसमर्थं वा मग्ना सरेत् ॥
 योऽद्वयं सुखं लब्धं गत्व धर्म्मं समाचरेत् ।
 सन्तो हि भगवान्देवो गतिः सर्वेषु जन्तुषु ।
 श्रुतानां प्रियकारी स्वान्न परदोषकर्मधीः ॥
 न वेददेवतामिदं कुर्यात्तेषु न सयदेत् ।
 यस्मिन् नित्यतो विप्रो धर्म्मार्थाय पठेत् शुचिः ।
 आध्यापयेच्छावयेदा ब्रह्मलोकं मष्टीयते ॥”
 इति कौर्त्त उपविभाग १४ अध्यायः ॥
 अपि च । स्मृत उवाच ।
 “आश्रयं चमा सत्यमर्हिणा इममार्हवम् ।
 ध्यानं प्रवादी माधुर्यमार्जवं शौचमेव च ॥
 इत्या दानं तपः सत्यं स्वाध्यायो ज्ञानमिन्द्रः ।
 ब्रह्मोपवासो मौनञ्च ज्ञानं पैशुन्यवर्जनम् ॥
 अभिर्युक्तो मुनिश्चेष्टा यः सदा वर्तते द्विजः ।
 हुता तु पावकां सर्वं परं ब्रह्माभिगच्छति ॥
 अविद्यो वा सविद्यो वा निरग्निः सामिकोऽपि
 ना ॥
 यो विप्रस्तपसा युक्तः स परं रागमाप्नुयात् ॥
 सर्वपापमुत्तमं त्रैलोक्यं विमुक्तिमदायकम् ।
 ब्राह्मणस्य तपो वरं तन्मो निगदतः शृणु ।
 सायं प्रातश्च यः सन्ध्यासुपासो जज्ञमानयः ॥
 जपन् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ।
 तपसा भावितो देया ब्राह्मणः पूतकलियः ॥

निर्वपेदिति विशेषावधारकक्षणा ६ । एव-
मन्यदपि उदाहृत्यम् । न च हेत्वादीनामन्यतमं
ब्राह्मणमिति सचयम् । मन्त्रेऽपि हेत्वादि-
सदृभावात् । इन्द्रोवासुशक्तिहीति हेतुः ।
उदानियुर्महीरिति तस्मादुदकसुष्यते इति
निर्वचनम् । मोघमन्नं विन्दते अग्रचेताः इति
निन्दा । अग्निर्मूर्धादिवः इति प्रशंसा । अथः
स्त्रिदामीदुपरिस्त्रिदामीति संशयः वसन्ताय
कपिल्ललानालभत इति विधिः सहस्रमयुनाद-
ददितपरकृतिः । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति
पुराकल्पः । इति करगवहुलं ब्राह्मणमिति
चेत् न इत्यद्वा इत्ययजथा इत्यपच इति
ब्राह्मणो गायेदित्यस्मिन् ब्राह्मणेन गानये
मन्त्रेऽतिशयः । इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं
ब्राह्मणमिति चेन्न राजाविद्यं भगं भर्त्तुवाह
यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह इत्यनयोर्नन्वयो-
रतिशयः आख्यायिकात्पुं ब्राह्मणमिति चेन्न
यमयमौसंवादस्तदावतिशयः तस्मान्नास्ति
ब्राह्मणस्य सचयमिति प्राप्ते ब्रूमः मन्त्रब्राह्मण-
रूपौ द्वावेव वेदभागौ इत्यङ्गीकारात् मन्त्र-
लक्ष्यस्य पूर्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो
ब्राह्मणमित्येतल्लक्ष्यं भविष्यति । तदेतल्लक्ष्य-
द्वयं चैमिनः सत्रयामाच तच्चोदकेषु मन्त्रा-
ख्याशेषे ब्राह्मणशब्द इत्यादि ॥
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ८४ ।
“ब्रह्मविद्ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥”
शिवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । १३३ ।
गभस्तिब्रह्महृद्ब्रह्मा ब्रह्मविद् ब्राह्मणो गतिः ॥”
ब्रह्म जानातीति अनुपपत्त्या परब्रह्मवेत्तरे, त्रि ॥
ब्राह्मण्यद्वयः, पुं, (ब्राह्मण्यंशोत्पन्नतया वेदोक्त-
कम्पेताशुर्वन्नपि आह्वानं ब्राह्मणं ब्रवीतीति ।
ब्राह्मण + द्र + क + बाहुलकात् न वयादेशः ।)
ब्राह्मण्यजातिमात्रोपजीवी । यथा,—
“विप्र, संस्कारयुक्तो न नित्यं सन्ध्यादि कर्म यः ।
नैमित्तिकान् गो कुर्यात् ब्राह्मण्यद्वय उच्यते ॥
युक्तः स्यात् सन्ध्यादिभिर्यज्ञैः नित्यमव्रतैः ।
कर्म किञ्चित् कुर्यात् वेदोक्तं ब्राह्मण्यद्वयः ॥
गर्भाधानादिभिर्युक्तोऽप्यनयनेन च ।
न कर्मेष्टान् चाधीते स त्रयो ब्राह्मण्यद्वयः ॥
यथापयति गो श्रियाद्वाधीते वेदसूक्तमम् ।
गर्भाधानादिसंस्कारैर्युतः स्याद्ब्राह्मण्यद्वयः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १८६ अध्यायः ।
लक्ष्मि हाने फलविशेषो यथा,—
“सममब्राह्मणे दानं दिगुत्तं ब्राह्मण्यद्वये ।
अधीते शतघासमनन्तं वेदपारगे ॥”
इति मानवे ७ । ८५ ।

ब्राह्मण्यद्वयः, स्त्री, (ब्राह्मण्यस्य यद्वयः । ततः
सार्धं इत्यायां वा कन् अत इत्वच् ।) वृद्ध-
विशेषः । वामनपटो इति भाषा । तत्पत्न्यायः ।
पञ्चका २ ब्राह्मणी १ पञ्चा ४ भार्गो ५ अङ्गार-
णी ६ धर्मपञ्चाक. ७ धर्मरः ८ धर्मकः ९ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ८८ । ब्राह्मण्यः १० ब्रह्म-

यथी ११ फञ्जीका १२ यथी १३ ब्रह्मयथिका १४
दुर्वरा १५ अङ्गारवहारी १६ बालेयः १७
ब्राह्मिका १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ ३७ गु-
भवा १९ पथा २० खरशाकः २१ हज्जिका
२२ । अस्या गुणाः ।

“भार्गो रुचा कटुस्तिक्ता रस्योष्णा पाचनी
जघुः ।

दीपनी तुवरा गुल्मरक्तनुत्राशयेद्भुवम् ॥
शोषकासकफश्यासपीनसञ्जरमास्तान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

ब्राह्मण्यद्वयो, स्त्री, (ब्राह्मण्यस्य यद्वयः ।) भार्गो ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्राह्मण्यद्वितः, त्रि, (ब्राह्मण्यस्य द्वितः ।) ब्राह्म-
ण्यस्य द्वितकारी । तत्पत्न्यायः । ब्राह्मण्यः २ ।
इति गटाधरः ॥

ब्राह्मणायनः, पुं, (ब्राह्मणस्यापत्यम् । “नडादिभ्यः
फक् ।” ४ । १ । ६६ । इति फक् ।) शुद्ध-
चन्ताननो विप्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ब्राह्मणी, स्त्री, फञ्जिका । एका ।

(“सृक्काट्क् ब्राह्मणीदेवी सरस्वत्या लता
जघुः ।

ससुद्रान्ता वधूः कीटिवर्षालङ्को पिङ्गेत्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

भार्गो । तत्पत्न्याया यथा,—
“पद्मा गन्धर्वशाका च काञ्ची चाङ्गारपर्यपि ।
भार्ग्यश्वयथिका ब्राह्मो ब्राह्मणी ब्रह्मचारिणी ॥”

“हरेशुरेणुका कौन्ती ब्राह्मणी हेमगन्विनी ॥”
इत्युभे वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

ब्राह्मण + डीप् ।) ब्राह्मणपत्नी । इति विश्वः ।
(यथा, मनुः । ८ । ३७६ ।

“ब्राह्मणी यद्यगुमान् गच्छेतां वैश्यपादिर्वा ।
वैश्यं पचशतं कुर्यात् चन्त्रियन्तु सहस्रिणम् ॥”

वरटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिपीलिकामेदः ।
तत्पत्न्यायः । स्मूलशौर्यिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥

ब्राह्मणीगमने दोषो यथा,—
“कुलटाविप्रपत्नीनां गमने सुरविप्रयोः ।
ब्रह्महत्यायोद्देशां पातकन्तु भवेद्भुवम् ॥

तासासुपस्थितानाश्च गमने तच्चतुर्थकम् ।
त्यागे धर्मो नास्ति पापमिदं कर्मलोद्धवः ॥

विप्रपत्नीसतीनाश्च गमनेन बलेन चित् ।
ब्रह्महत्याशतं पापं भवेदेव श्रुती स्मृतम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४५ अध्यायः ॥
(बुद्धिः । इयं हि भगवता ब्राह्मण्यात्वेन

कषिप्ता अर्जुनाय कथिता । यथा, महा-
भारते १४ । ३४ । ११-१२ ।

अर्जुन उवाच ।

“कं गु चा ब्राह्मणी कृष्ण ! क्वाचो ब्राह्मण्यधमः ।
याभ्यां विहिरियं प्राप्ता तादृभौ पद मेऽनुगतः ।

श्रीभगवानुवाच ।

मनो मे ब्राह्मणं विहि दुहिं मे विहि ब्राह्मणीम् ।
सोऽहं इति यचोक्तः सोऽहमेव धनञ्जयः ॥”

वीर्यविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८४ । ५५ ।

“ततो वै ब्राह्मणीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
पद्मवर्गेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥”

ब्राह्मण्यं, स्त्री, (ब्राह्मणानां सन्धः । ब्राह्मण्य +
“ब्राह्मण्यमानववाङ्मवायत् ।” ४ । २ । ४२ ।

इति यत् ।) ब्राह्मण्यसन्धः । इत्यमरः । ३ ।
३ । ४१ । ब्राह्मणत्वम् । इति मेदिनी । ये, ६७ ।

(यथा, मनुः । ३ । १७ ।

“श्रुदां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधीगतिम् ।
जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव ह्यीयते ॥”

ब्राह्मण्यः, पुं, श्रुतिग्रन्थः । इति शब्दमाला ॥
ब्राह्मसृष्टिः, पुं, (ब्राह्मो ब्रह्मदेवताको सृष्टिः ।)

अरुणोदयकालस्य प्रथमदण्डयम् । ब्राह्म-
सृष्टिर्माह पितामहः ।

“रात्रिश्च पश्चिमे यामे सृष्टौ ब्राह्म उच्यते ।”
पश्चिमे यामे शेषार्द्धप्रहरे । शेषार्द्धप्रहरे ब्राह्मो

सृष्टिर् इति मदनपारिजातात् । तत्रापि सूर्यो-
दयान् प्राक् अर्द्धप्रहरे द्वौ सृष्टौ तत्राधो

ब्राह्मः द्वितीयो रौद्रः । इत्यादिकतत्त्वम् ॥ ७ ॥
“ब्राह्मे सृष्टौ चोत्तिष्ठेत्तस्यो रक्षाधमाशुवः ।

शरीरचिन्तां निर्वर्त्य मैत्रं कर्म समाचरेत् ॥”
इति राजवल्गुः ।

तत्त्वत्वं प्रातःकाल्यशब्दे द्रष्टव्यम् । ब्रह्मणो
सृष्टिः । च तु एकमनुस्थितिकालः ।

“देविकानां युगानां सृष्टं ब्रह्मणो दिनम् ।
मन्वन्तरं तथैवेकं तस्य भागश्चतुर्दशः ॥”

इति लिङ्गपुराणदर्शनात् ।

ब्राह्माहोरात्रः, पुं, (ब्रह्मणोऽहोरात्रः ।) ब्रह्मणो
दिनयामिनी । च तु दैवयुगसप्तसहस्रेण भवति ।

स च शृणां कल्पद्वयकालः । तत्र दिनसद्वय-
कल्पः रात्रिश्च क्षयकल्पः । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥
“दैविकानां युगानां सृष्टं परिसंख्यया ।

ब्राह्मेकमहर्षेयं तावती रात्रिरेव च ॥
तद्दे युगसहस्रानां ब्राह्मं पुण्यमहर्षिदुः ।

रात्रिश्च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥”
इति मानवे १ । ७३ ।

ब्राह्मिका, स्त्री, (ब्राह्मी एव । संज्ञायां सार्धं वा
कन् अत इत्वच् ।) ब्राह्मण्यद्वयः । इति

शब्दरत्नावली ॥
ब्राह्मी, स्त्री, (ब्रह्मण इयम् । ब्रह्म + ऋच् ।

टितोपः । क्षियां ङीप् ।) दुर्गा । यथा,—
“दृष्टदृष्टशरीरं यदप्रमेयं प्रमाणतः ।

दृष्टदृष्टीर्यमित्युक्तं ब्राह्मी देवी ततः स्मृता ॥”
इति टेनोपुराणे ४५ अध्यायः ॥

शिवस्याष्टमाष्टकान्तगतमाष्टकाविशेषः । मा
च ब्रह्मशक्तिः । सरस्वती । शाकभेदः । तत्-
पत्न्यायः । मत्स्याहो २ यस्या ३ सोम-

वहारी ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १३० । इति
सोमकतायां । ब्राह्मीशाक इति केचित् । इति

तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, गार्ग्ये १८८ अध्याये ।
“यथा विकटुकस्यैव लवणं चूर्णितमम् ।

ब्राह्मीरसं भावित्य मधस्यपिषमन्वितम् ।

सप्राणं भजितं कृष्णान्तेष्वर्थं मतिं पराम् ॥”
 ब्रह्मोपाकृत्य पण्डितान्तरं यथा । सरस्वती ५
 मौन्या ६ सुर्योद्गा ७ सुवर्धला ८ कपोतवेगा ९
 वेधाञ्जी १० दिव्यतेजाः ११ महौषधो १२
 स्वायम्भुवी १३ सौम्यलता १४ सुरेष्टा १५
 ब्रह्मकन्यका १६ मण्डुकमाता १७ मण्डूकी १८
 सुरवा १९ मेध्या २० वीरा २१ भारती २२
 वरा २३ परमेष्ठिनी २४ दिव्या २५ शारदा २६ ।
 अस्या गुणाः । द्धिमत्वम् । कषायत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । वाताम्रपित्तगाशित्वम् । बुद्धिप्रज्ञा-
 मेधाकारित्वम् । आयुर्वर्द्धकत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ अपि च ।
 ब्राह्मो कपोतवक्त्रो स्यात् सोमवक्त्रो सरस्वती ॥”
 अथ ब्रह्ममाख्यौ ।
 “मण्डूकपर्वणं माख्यौ त्वाष्ट्री दिव्या महौ-
 षधी ॥”

अस्या गुणाः ।
 “ब्राह्मो हिमा घरा तिक्ता लघुर्मेध्या च
 शीतला ।
 कषाया मधुरा स्वादुपाकायुष्या रसायनी ॥
 स्वयं स्रुतिप्रदा कुक्षपाशुमेहासक्रावजित् ।
 विषशोषव्यरहरी तद्वन्मख्यकपर्णिनी ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ ६ ॥
 षड्भिका । वामनघाटी इति भाषा । पङ्क-
 गडमनुस्यः । पंकाल इति भाषा । सोमवक्त्रो ।
 सोमलता इति ख्याता । इति मेदिनी ॥
 महाव्योतिष्ठती । बड्डी मालकजुनी इति
 हिन्दी भाषा । मनुस्याञ्जी । मच्छाष्टी इति
 क्वन्मखरिया इति च हिन्दी भाषा । वाराही-
 कन्दः । हिलमोचिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हिंषा इति भाषा । रोहिणीनक्षत्रम् । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (ब्रह्म + अय + डीप् ।) ब्रह्माधि-
 ष्ठादेवताकलात् तथात्वम् ॥ स्वयंमूर्तिः ।
 यथा, माकखेये । १०६ । ७१ ।
 “ब्राह्मो माखेश्वरी चैव वैष्णवी चैव ते तनुः ।
 त्रिधा यस्य खरपत्न भागोर्भाखान् प्रसीदतु ॥”
 त्रि, ब्रह्मप्राप्तियोग्या । यथा, मनुः । २ । २८ ।
 “त्वाध्यायेण ब्रतेर्होमे स्त्रैर्विद्वेनेष्टया सुतेः ।
 महायज्ञे च यज्ञे च ब्राह्मण्यं क्रियते तनुः ॥”
 ब्रह्मभवा । यथा गीतायाम् । २ । ७२ ।
 “एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ ! नैनां पाप्य
 विसृजति ॥”
 श्रीकन्दः, पुं, (ब्राह्मणः कन्द इव कन्दो यस्य ।)
 वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लं, स्त्री, विमयः । दृश्यम् । इति घरणिः ॥
 (ब्रह्म इदम् । ब्रह्म + यन् ।) ब्रह्मसम्बन्धिनि
 त्रि । (यथा, मार्कण्डेये । ६ । ३८ ।
 “चतुर्दश गुणो ह्येष कालो ब्राह्मणमधः
 स्रुत्वम् ॥”
 निर्दकारब्राह्मणशब्दार्थोऽप्यत्र । (यथा, रघुः ।
 १२ । ६७ ।
 “ब्राह्मसं प्रियाशाकश्लयनिष्कर्षयौषधम् ॥”

ब्रवन् [तु] त्रि, (ब्रवीतीति । ब्रू + श्रट् ।) कथयन् ।
 वक्ता । यथा,—
 “कृते निःशये पापे न भुञ्जीताशुपस्थितः ।
 भुञ्जानो वर्हयेन् पापमत्तत्वं संसदि ब्रवन् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 ब्रवाणः, त्रि, (ब्रूते इति । ब्रू + श्रानच् ।) वक्ता ।
 यथा,—
 “इति ब्रवाणो मधुरं हितम्
 तमाञ्जिह्वेषिलयश्चभूमिम् ।
 रामं सुदिः प्रीतिमना मखान्ते
 यथांसि राज्ञां निजिह्वयिष्यन् ॥”
 इति भट्टिः । २ । ४० ॥
 ब्रू ल ञ उक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-
 उभ-द्विक-सेट् ।) ल ञ ब्रवीति । ब्रूते ।
 विव्रूतिः कटके कृतेत्यत्र अरविहितकायं-
 स्थानित्वत्वात् वचादेशः । इति दुर्गादासः ॥

भ भकारः । स च यज्ञनक्षत्रविंशतितमः पञ्चमोऽय-
 चतुर्थो वर्णः । अस्योच्चारणस्थानं ओष्ठः ।
 इति आकरगम् ॥ (तथा च सिद्धान्तकौमुद्याम् ।
 उपपञ्चानीयानामोष्ठौ ॥”) तस्य स्वरूपादि
 यथा,—
 “भकारं श्रुत्वा चार्द्धं ! खयं परमकुण्डली ।
 महाभोक्षप्रदं वर्णं तरुणादित्यसंप्रभम् ॥
 पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं वदा ॥”
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
 (वङ्गाक्षराक्षतौ) तस्य लिखनक्रमो यथा,—
 “जर्द्धाधःक्रमतो रेखा वामे वक्त्रा तु कुण्डली ।
 पुनश्चाधोगता सैः अत ऊर्ध्वगता पुनः ॥
 ब्रह्मा शम्भुश्च विष्णुश्च क्रमतस्तानु तिष्ठति ॥”
 अस्य लिखनप्रकारान्तरं यथा,—
 “किञ्चिदाङ्गुलिता रेखा वामहस्तिभ्यो गता ।
 ततो वक्त्रा वामगता तानु वाण्यादयः क्रमात् ॥
 ऋजुमात्रा मध्यगता कोणाद्भुजगता पुनः ।
 महाशक्तिस्वरूपा सा ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”
 तद्वयथा,—
 “तद्विजृम्भं महादेवीं नागकङ्कणशोभिताम् ॥
 षड्भुजां वरदां भीमां रक्तपङ्कजलोचनाम् ॥
 रक्तवस्त्रपरीधानां रक्तपुष्पोपशोभिताम् ।
 चतुर्वर्गप्रदां देवीं साधकाभौष्टविहिताम् ॥
 एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
 तन्मन्त्रममन्त्रो यथा,—
 “त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं प्रिये ! ।
 आत्मदातृत्वसंयुक्तं भकारं प्रथमान्यहम् ॥”
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥
 तस्य नामानि यथा,—
 “भः क्रिद्राभमरो भीमो विश्वमूर्तिर्निशाभवम् ।
 द्विरुडो भूषणो रत्नं यज्ञरत्नस्य वाचकः ॥
 नक्षत्रं भमगा दीर्घव्यो भूमिः पयो नमः ।
 नाभिर्भद्रं महाबाहुर्विश्वमूर्तिर्विताण्डकः ॥

प्राणात्मा तापिनी वक्त्रा विश्वरूपी च चन्द्रिका ।
 भीमसेनः तुधासेनः सुखो मायापुरं हरः ॥”
 इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥
 भं, स्त्री, (भातीति । भा दीर्घौ + वाहुलात् उः ।)
 नक्षत्रम् । इत्यमरः । १ । ३ । २९ ॥ (यथा,
 सूर्यसिद्धान्ते । २ । २६ ।
 “प्रागातिवमतस्तेषां भगणैः प्रत्यक्षं गतिः ।
 परिणादवशाद्भिन्ना तद्वशाद् भानि भुञ्जते ॥”
 यद्वा । इति शब्दरत्नावली ॥ राशिः । यथा,—
 “राशिनामानि च क्षेत्रं भट्टं यद्यनाम च ॥”
 इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥
 भः, पुं, (भातीति । भा दीर्घौ + वाहुलाद् उः ।)
 युक्ताचार्यः । इति मेदिनी । भे, १ ॥ भमरः ।
 इत्येकाक्षरकोषः । भान्तिः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 भक्तं, स्त्री, (भज्यते स्तेति भजसेवायां + कर्मणि
 क्तः ।) अन्नम् । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥
 अथ भक्तस्य नामानि साधनं गुणाश्च ।
 “भक्तमन्नं तथान्वच्च क्वचित् क्रूरश्च कीर्तितम् ।
 ओदनोऽस्त्री क्षियां भिक्षा दीदिविः पुंवि
 भाषितः ॥”
 सुधीतांस्तुलान् स्त्रीतांस्त्रीये पञ्चगुणे पचेत् ।
 तद्वत्तं प्रदत्तचोष्यं विशदं गुणवन्मतम् ॥
 भक्तं बद्धिकरं पथ्यं तर्पणं रोचनं लघु ।
 अधोतमसद्वत् शीतं गुन्धरथं कफप्रदम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 हरये निवेदितामस्य गित्यं भक्त्यै फलं यथा,
 “ये विप्रा हरये दत्त्वा नित्यमन्नश्च भुञ्जते ।
 उच्छिष्टभोजनार्त्तेशां हरिर्दास्यं लभेन्नरः ॥”
 हरये अदत्त्वा तद्वचने दोषो यथा,—
 “न दत्त्वा हरये भक्त्या भुञ्जते चेदृशमादपि ।
 पुरीषवदृशं वस्तु जलं नृत्रचर्म भवेत् ॥ ३३ ॥
 मूदचेहरिभक्तश्च नैवेद्यभोजनोत्सुकः ।
 आत्मानं हरये दत्त्वा पाकं कृत्वा च खादति ॥”
 अन्नदानफलं यथा,—
 “अन्नश्च सर्वजीविभ्यः पुण्यार्थं दातुमर्हति ।
 दत्त्वा विशिष्टजीविभ्यो विशिष्टं फलमाप्नुयात् ॥
 अतो दत्त्वा मानुषेभ्यो लभतेऽष्टगुणं फलम् ।
 ततो विशिष्टश्रेष्ठेभ्यो दत्त्वा तद्विगुणं फलम् ॥
 दत्त्वात्र वैश्वजातिभ्यस्तत्तथाष्टगुणं फलम् ।
 दत्त्वात्र चक्षुरेभ्योऽपि वैश्वानां द्विगुणं भवेत् ॥
 चक्षुर्याणां शतगुणं विप्रेभ्योऽन्नं प्रदाय च ।
 विप्राणाञ्च शतगुणं शास्त्रज्ञे ब्राह्मणे फलम् ॥
 शास्त्रज्ञानां शतगुणं भक्ते विप्रे लभेद्भुवम् ।
 स चान्नं हरये दत्त्वा सुदुर्लभा भक्ता च
 सादरम् ॥
 विष्णवे भक्तविप्राय दत्त्वा द्रातुश्च यत् फलम् ।
 तत् फलं लभते नूनं भक्तब्राह्मणभोजने ॥
 भक्ते तुष्टे हरिस्तुष्टो हरौ तुष्टे च देवताः ।
 भवन्ति सिक्ताः शास्त्राच्च यथा सलनिवे-
 चनान् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणवल्खले २१ अध्यायः ॥

तस्य एकादश्यां पापाश्रयत्वं भक्त्यै दोषश्च
यथा,—

“एकादश्यामागत्यां पापवन्त्यां जगत्त्रयम् ।
स्यान्त्यमन्नमाश्रित्य भवेत्ता पापपूरुषः ।
अन्नमाश्रित्य निरन्तरं भवेत्ता पापपूरुषम् ।
न ह्यनित्यं मनुजैर्भयमेकादशी तिथिः ॥
तस्मादन्नं न भोक्तव्यं कदाचिदपि सत्तमेः ।
आत्मनो हितमिच्छद्भिः संप्राप्ते हरिवासरे ॥
संसारे यानि पापानि तावदेकादशीदिने ।
अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति पुण्डरीकेक्षणराज्याः ॥
कुर्वन्तां सर्वपापानि नरकान्निष्कृतिर्भवेत् ।
न निष्कृतिर्भवेन्नरणां सुव्रतां हरिवासरे ॥
मर्त्या भक्तानि यावन्ति मुञ्चते हरिवासरे ।
प्रतिभक्ते ब्रह्महत्याकोटिजं पातकं लभेत् ॥
सर्वपापाश्रयं भक्तं त्यक्त्यं हरिवासरे ।
मोहाद्वै मुञ्चते वापि ते ज्ञेयाः पापिनां
वराः ॥”

इति पादो क्रियायोगनवारे २१ अध्यायः ॥
वर्जनीयान्नं यथा,—

“नाद्यान् गृहस्य विप्रोऽन्नं मोहाद्वा यदि-
वायतः ।
स शूद्रयोनिं व्रजति वस्तु मुङ्क्ते ह्यनापदि ॥
यन्मासान् यो हिजो मुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विग-
र्हितम् ।
जीवन्नेव भवेत् शूद्रो नृतः श्वा चाभिजायते ॥
ब्राह्मणश्चन्द्रियविश्रां शूद्रस्य च मुनीश्वराः ।
यस्याग्नेनोदरस्थेन नृतस्तद्योनिमाप्नुयात् ॥
राजान्नं नर्तकान्नञ्च तक्ष्योऽन्नञ्चक्रकारिणः ।
गखान्नं गणिकान्नञ्च षड्ग्रामज्ञैव व्रजयेत् ॥
चक्रोपगोविरजकतस्करभ्रजिनां तथा ।
गान्धर्वलोहकारान्नं स्तनकात्रं विवर्जयेत् ॥
कुनालचित्रकर्मात्रं बाहुवैः पतितस्य च ।
पौनर्भेषकात्रिकयोरभिषक्तस्य चैव हि ॥
सुवर्णकारश्चेत्तथाधितस्यानुत्स्य च ।
चिकित्सकस्य चैवात्र पुञ्चल्या दाहकस्य च ॥
स्तेननास्तिकयोरन्नं देवतान्द्रिकस्य च ।
नोमविक्रयिकात्रां चपाकस्य विशेषतः ॥
भार्यावितस्य चैवात्र यस्य चोपपतिर्यदि ।
उत्तरस्य कदम्बस्य तपेवोच्छिष्टभोजनः ॥
अपह्नमन्नञ्च संघातं शूद्राजीवस्य चैव हि ।
जीवस्यान्त्यासिगच्छात्रं मत्तोन्नतस्य चैव हि ॥
भीतस्य रुदितस्यान्नं अवक्रुष्टं परिजनम् ।
ब्रह्महृष्टः पापयुक्तः प्राहान्नं स्तनकस्य च ॥
वृथापाकस्य चैवात्र श्वावात्रं चतुरस्य च ।
अप्रशान्तान्शु नारीणां स्तनस्य तपेव हि ॥
कन्दकात्रं विशेषेण शूद्रविक्रयिकस्य च ।
शौलात्रं नास्तिकात्रञ्च भिषजामन्नमेव च ।
विह्वलचननस्यान्नं परिविष्टममेव च ॥
पुनर्भुतो विशेषेण तपेव दिधिपूतः ।
अवज्ञातपाराधूतं चरीयं पिस्तयान्वितम् ।
गुरावपि न भोक्तव्यमन्नं कत्यागर्जितम् ॥
इष्टं हि मनुष्यस्य सर्वमग्नेर्विदुषि ॥

यो यस्याग्नेन जीवेन स तस्यान्नाति किल्बिषम् ॥”
“आभीरः कुलमित्रश्च गोपालो दासनापितौ ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यस्यात्मानं निवेदयेत् ॥
कुशीलवः कुम्भकारः चैत्रकर्मक एव च ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना दत्त्वा स्वल्पं परं बुधैः ॥”

इति कौर्म उपविभाग १६ अध्यायः ॥
तस्य मुख्यत्वं पारिभाषिकत्वञ्च यथा,—
“तदुल्लोऽस्मिन्संयोगालवणयोगेन पिष्टकम् ।
फलं त्रितयसंयोगाद्गन्धं भवति तत्तृणान् ॥”
इति रामार्चनचन्द्रिकाहृतवचनमिति केचित् ॥
(धनम् । यथा, मर्गौ । ११ । ७ ।
“यस्य चैवार्थिकं भक्तं पर्याप्तं श्रुत्यष्टये ।
अधिकं वापि विद्वेत् स सोमं पातुमर्हति ॥”
“भक्तं धनम् ।” इति तद्वाक्ये मेधातिथिः ।)
भक्तः, चि, (भजते स्तेति । भजसेवायां + क्तः ।)
तत्परः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १७६ । १४ ।

“न त्वां दृष्ट्वा पुनरन्तां द्रष्टुं कल्याणि ! रोचये ।
प्रसीद वशगोऽहन्ते भक्तं मां भज भाविनि ॥”
पूज्यविषयकानुरागो भक्तिस्त्वर्था ।) अथ
श्रीभागवतप्रवृत्तलक्षणानि । लिङ्गपुराणे ।
“व्रतकर्मागुणज्ञानभोगलज्जादिमत्स्वपि ।
श्रीवैष्णवि च लक्षणस्य भक्ताः सन्ति तथा तथा ॥
श्रीभागवते एकादशस्कन्धे । उत्तमभक्ता यथा,
“मात्वात्मात्माय ये वै मां यावान् यथास्मि
यादृशः ।

भगवन्नेन भावेन ते मे भक्ततमा मताः ॥”
मध्यमभक्तो यथा,—
“इच्छते तदधीने वा बालिशेषु द्विषतु च ।
प्रेममैत्रीरूपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥”
प्राक्तभक्तो यथा,—
“अर्चायामेव हरये पूजां यः ब्रह्मयेष्टे ।
न तद्वर्त्तय चान्येषु स भक्तः प्राक्ततः स्मृतः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥

अपि च ।
“भक्तानां लक्षणं ब्रूहि भक्ताऽश्रयत्कातर ! ।
येषां स्पर्शनसन्दर्शात् वयः पूतो नराधमः ॥
हरिभक्तिविहीनाश्च महादृष्टारचञ्चुताः ।
खप्रश्वारता धूर्ताः शठाश्च बाधुनिन्दकाः ॥
पुनन्ति सर्वतीर्थानि येषां खानावगाहनान् ।
येषां पादरजसा पूता पादोदकाक्षयौ ॥
येषां सन्दर्शनं सर्वं देवा वाञ्छन्ति भारते ।
सर्वेषां परमो लाभो वैष्णवानां समागमः ॥
न ह्यन्ययानि तीर्थानि न देवा गच्छन्ति मयाः ।
ते पुनर्गुरुकालेन विष्णुभक्तः चम्यादरो ! ॥
सौतिरुवाच ।

महालक्ष्मीवचः श्रुत्वा लक्ष्मीकान्तश्च सन्ततः ।
निगूढतत्त्वं कचिनुमृद्विद्येष्टोपचक्रमे ॥
श्रीनारायण उवाच ।
भक्तानां लक्षणं लप्सि । गूढं श्रुतिपुराणयोः ।
पुण्यमस्त्यं पापघ्नं सुखदं भक्तितुक्तिदम् ।
सारभूतं गोपनीयं न वक्तव्यं खलु यः ॥

गुरुवक्ताद्विष्णुमन्त्रो यस्य कर्णे प्रविश्यति ।
वेदान्तवेदवेदाङ्गास्तं पवित्रं वदन्ति हि ॥
पुरुषाणां शतं पूर्वं पूतं तत्त्वकनाशनः ।
स्वर्गस्य नरकस्य वा सुक्तिमाप्नोति तत्तृणान् ॥
येः कैश्चिदयत्र वा जग्न लब्धं येषु च पशुषु ।
जीवन्मुक्तास्ते च पूता यासि काले हरेः परम् ॥
मद्भक्तियुक्तो मत्पूजानियुक्तो मद्गुणान्वितः ।
मद्गुणज्ञाघनीयश्च मन्निविष्टश्च सन्ततम् ॥
सगद्गदः साधुनेत्रः स्वात्मविभूत एव च ।
न वाञ्छन्ति सुखं सुक्तिं चालोकादिचतुष्टयीम् ।
ब्रह्मलसमरत्वं वा तद्वाञ्छा मम सर्वम् ॥
इत्यलस्य मनुष्यस्य देवत्वञ्च सुदुर्लभम् ॥
स्वर्गराज्यादिभोगश्च खल्वेव न हि वाञ्छति ।
ब्रह्माख्यानं विनश्यन्ति देवा ब्रह्मादयस्त्वेताः ।
कल्याणभक्तियुक्तश्च मद्भक्तो न प्रपश्यति ।
भजन्ति भारते भक्ता लब्ध्वा जगत् सुदुर्लभम् ।
तेऽपि यान्ति मर्त्ये पूता नवं तीर्थं ममाख्यम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकण्डे ५ अध्यायः ।
अपि च ।

“इतिः लक्ष्मकथायाश्च यस्याश्चपुलकोद्गमः ।
मनो निमग्नं यस्यैव स भक्तः कथितो पुष्टेः ।
पुष्टद्वारादिकं सर्वं जानाति श्रीहरेरपि ।
आत्मना मनसा वाचा स भक्तः कथितो बुधैः ।
दयास्ति सर्वभूतेषु सर्वं ह्यहमर्थं जगत् ।
यो जानाति महाज्ञानी स भक्तो वैष्णवोत्तमः ।
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणमखण्डे १ अध्यायः ।
भगवद्भक्ता यथा, तत्रैव ३ अध्याये ।
मद्भक्ताश्चैव निःशङ्काः कर्मनिर्मलकारकाः ।
नार्थं शक्तश्च भक्तानां संपदारे नित्यं देहिनाम् ।
भक्ता ममाशुभा नित्यं मत्पादानततत्पराः ।
अहं भक्तान्तिके नित्यं तेषां रक्षयिष्यते ।
सर्वे नश्यन्ति ब्रह्माष्टे प्रभवन्ति पुनः पुनः ।
न मे भक्ताः प्रणश्यन्ति निःशङ्काश्च निरापराः ।
हरिभक्तिमाहात्म्यं यथा,—
द्विजाणां हरिभक्तानां प्रभावो दुर्लभः श्रुतौ ।
येषां पादालरजसा वयः पूता वसुधरा ।
तेषां पादपिङ्गं यतीर्थं तत् परिकीर्तितम् ।
तेषां स्वार्थमात्रेण तीर्थपापं प्रणश्यति ।
आलिङ्गनात् सदासापासनासुच्छिद्यभोगान् ।
दर्शनान् स्पर्शनाच्चैव सर्वपापात् प्रमुच्यते ।
भ्रमणे सर्वतीर्थानां यत् पुण्यं जानाती भवेत् ।
हरिदासस्य विप्रस्य तत् पुण्यं दर्शनालभम् ॥
इति तत्रैव २१ अध्यायः ॥

त्रिविधभक्तलक्षणं यथा,—
भक्तानां त्रिविधानाश्च लक्षणं श्रूयतामिति ।
दृष्टव्यारतो भक्तो मत्तामगुणकीर्णम् ।
मनो निवेशयेत्तस्मात् संपारस्यकारणम् ।
दास्यं विना न शीघ्रं सारोत्पादितुं शक्यम् ।
नैव निष्ठागसुक्तिश्च सुधापाशमभीक्षितम् ।
ध्यायते मनुष्यान्तश्च पूजयेद्धक्तिभावतः ।
श्रीष्टुः किं तस्य देवः सद्गुणरहितस्य च ।
सर्वसिद्धिं न वाञ्छन्ति तेऽपिमादिकमोक्षिन् ॥

भक्तः

भक्तिः

भक्तिः

ब्रह्मन्ममरत्नं वा सुरत्नं सुखकारणम् ।
 प्राप्नुयति निश्चयं भक्तिं मदीयामनुत्तमाम् ॥
 स्त्रीपुत्रिमहोपायैवे सर्वस्वीयेषु भिन्नता ।
 तेषां मित्रेष्वराणां च प्रवराणां त्रैलोक्यम् ॥
 क्षुत्पिपासादिकां निद्रां लोभमोहादिकं रिपुम् ।
 त्यक्त्वा दिवानिर्णं माय ध्यायते च दिग्भरः ॥
 न मद्भक्तोत्तमो नन्द ! श्रूयतां मध्यमादिकम् ॥
 “नानक्तः कर्त्तव्यं गृही पूर्वाप्राक्तनतः शुचिः ॥
 करोति सततमेव पूर्वकर्मनिकृत्तनम् ।
 न करोति परं यत्नान् सङ्कल्परहितं यः ॥
 सर्वं कृत्वा यत्किञ्चिन्नाहं कर्त्ता च कर्मणः ।
 दर्शनं मनसा वाचा सततं चिन्तयेदिति ॥
 नूनभक्तस्य तद्व्युत्पन्नं यच्च प्राकृतिकः श्रुतौ ।
 यमं वा यमदूतं वा स्वप्नेन च न पश्यति ॥
 पुरुषाणां सङ्घातं पूर्वं भक्तः सत्तुहरेत् ।
 पुंसो भूतं मध्यमं तच्चतुर्थं प्राकृतः ॥
 भक्तस्य विविधज्ञात ! कथितं तवाज्ञया ॥”

इति तत्रैव ८४ अध्यायः ॥

कृष्णभक्तशरीरे तीर्थादीनि यथा,—

“एषिणां यादि तीर्थानि पुण्यान्वयि च
 जाद्वि ! ।
 मद्भक्तानां शरीरेषु चन्ति पूतेषु सन्ततम् ॥
 सङ्कल्पपादरचसा सद्यः पूता वसुधरा ।
 सद्यः पूतानि तीर्थानि सद्यः पूतं जगत्तथा ॥
 सत्यलोपासका विप्रा ये मद्गुच्छिष्टभोजिनः ।
 सानेव नित्यं ध्यायन्ते ते मत्प्राणाधिकाः
 प्रियाः ।

तदुपत्यग्मात्रेण पूतो वायुश्च पावकः ।
 कलेदंशस्यैवापि मद्भक्ताः सन्ति भूतले ॥
 एकवर्णा भविष्यन्ति मद्भक्तैः गतेषु च ।
 मद्भक्त्याप्या एषिणी कलिग्रस्ता भविष्यति ॥”
 इति नक्षत्रवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १२८ जः ॥
 भगवद्भक्तमाध्यातं यथा,—

“संस्तुतः कीर्तितो वापि ह्यः स्मृतोऽपि वा
 प्रिये ! ।

शुनाति भगवद्भक्तच्छायालोऽपि यदृच्छया ॥”

इति वाराहे उपविभागे प्रयोधिनीमाहा-
 त्याम् ॥ एरिभक्तकर्मणानि यथा,—

“एरेचरितमीशस्य सर्वलोकेशु कीर्त्तनम् ।
 वैष्णवेषु च कार्येषु भक्तः कुर्यादहर्निशम् ॥
 दायीर्दायां यत्किञ्चित् सुकीर्यं वस्तु चात्मनः ।
 क्षणभक्तस्य गार्हस्थ्यं सर्वं क्षणं निवेदनम् ॥”
 भक्तस्य पञ्चगव्यं यथा,—

“प्रियाया संजातया भग्या तनुसुतपुलकाञ्जनः ।
 पिभर्षागौर्किर् भक्तो यदेतदसति श्रूयति ॥
 परमानन्दयुक्तोऽसौ क्षिप्रं प्रायति नन्दति ।
 कन्दलपुत्रभागेन गगदेन पुनः पुनः ॥
 जगत्प्रीत्ययति भजेत् गोविन्दमनुदीदते ।
 तरेदेवं विष्णुमासौ दुस्तरां तुनिमीरिणीम् ॥
 सर्वत्रैश्वर्यगुह्या यो भवेद्दीर्घ उगातनम् ।
 स तत्त्वगोरी भक्तस्य सर्वभूतसुहृत्तनः ॥”

इति पाद्मोपरखण्डे १०१ अध्यायः ॥ ७॥

भक्त्यागे दीपो यथा,—

“ब्रह्महत्या गुरोर्घातो गोवधः स्त्रीवधस्तथा ।
 तुल्यमेभिर्महापापं भक्त्यागादुदाहृतम् ॥
 भजनं भक्तमत्याप्यमदुष्टं त्यजतः सुखम् ।
 नेष्ट नासुच पश्यामि तन्मनः शक्र ! दिवं ब्रज ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे एरिचन्द्रोपाख्यानम् ॥
 (कृतविभागः । यथा, लीलावत्याम् ।

“भक्तो हरः सुध्याति यद्गुणः स्यात् ॥”

भक्तकरः, पुं, (भक्तं भजनं करोतीति । छ + टः ।)

कृत्रिमधूपः । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।

“दृक्धूपं भक्तकरो गिरिः स्यात् समगन्धकः ॥”

भक्तकारके चि ॥

भक्तकारः, त्रि, (भक्तमग्नं करोतीति । छ +

“कर्मण्यव्युत् ॥” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) पाचकः ।

भक्तमग्नं करोति पचति यः । तत्पञ्चायः ।

खदः २ औदनिकः ३ गुणः ४ भक्ष्यंकारः ५

रूपकारः ६ रूपः ७ चारासिकः ८ पक्षवः ९ ।

इति हेमचन्द्रः ॥

भक्तता, स्त्री, भक्तत्वम् । भक्तस्य भाव इत्यर्थे
 (तत्) तत्प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥

भक्तार्थ्यं, स्त्री, (भक्तस्य तद्भोजनकालस्यावेदकं
 यदा भक्ते तद्भोजनकाले वादनीयन्त्यम् ।)
 भोजनकाले वादनीयत्वं । तत्पञ्चायः । वृष-
 मानम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भक्तदासः, पुं, (भक्तेनादमात्रेण दासः ।) पञ्च-

दशदासान्तर्गतदासविशेषः । यथा,—

“भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वड्वाद्यतः ।

सुभिच्छेषि भक्तेनाङ्गीकृतदास्यः । इति दास-
 क्रमसंग्रहः ॥ (यथा, मनुः । ८ । ४१५ ।

“ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्तमी ।

पैत्रिको दशदासश्च सप्तेत दानयोनयः ॥”

भक्तमण्डः, पुं, स्त्री, (भक्तस्यौतस्य मण्डः ।) यन्नाग-

रवः । भातेर माङ् इति भाषा । तत्पञ्चायः ।

मासरः २ व्याघ्रमः ३ निःसावः ४ । इत्य-

मरः ॥ (भक्तस्य भजनशीलस्य मण्डोभूषणम् ।)

मिच्छा ५ । इति जटाधरः ॥

भक्तिः, स्त्री, (भज्यते इति । भज + क्तिन् ।)

विभागः । सेवा । इति मेदिनी । ते, ३६ ॥

गौणवृत्तिः । भङ्गी । (अनुरागविशेषः । पूर्व्ये-

ष्वनुरागो भक्तिरित्युपदेशः ॥ ईश्वरे परानुरक्तिः ।

“अथातो भक्तिनिज्ञासा सा परानुरक्ति-

रीश्वरे ।” इति शाब्दित्यलङ्कारम् ॥ उपासना ॥

परेश्वरविषये परमप्रेम । उपासनाकारा-

कारितचित्तवृत्तावृत्तिरूपा परिपक्वनिदिध्या-

यनाख्या अवयमनगाभ्यासफलभूता न्यनुरक्तिः ।

“नदीद्वेवात् परमस्ति किञ्चित् ।” इति बुद्धि-

पूर्विका चित्तवृत्तिः । सा च परमप्रीत्यधीना ।

यथा, विष्णुपुराणे । १ । २० । १८१६ ।

“नाथ ! योगिचक्षुषेण वेदुं येषु ब्रह्माक्षरम् ।

तेषु तेज्युता भक्तिरप्युतानु नदा त्वयि ।

या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपाविनी ।

त्वानुसरतः सा मे हृदयानुमापसर्पते ॥”

“हे अच्युत ! त्वयि मे अच्युता ऐकान्तिकी
 भक्तिरस्तु । एकान्तभक्तिः परमप्रीत्यधीनेति
 तां प्रीतिं प्राचयते चेति बाह्ये प्रीतिविषयेषु
 आसक्तानां सा तादृशी प्रीतिर्मे हृदयात्
 मापनयेत् मापयानु हृदये मदा तिलविलम्बः ॥”

इति तट्टीकायां श्रीधरशर्मा ॥ चन्दनादिभि-
 स्तिलकादिरचना । यथा, रघौ । १३ । ५५ ।

कृत्वि स्वगानां प्रियमानवानां

कादम्बरसंघर्षतीक्ष्णं पङ्क्तिः ।

अन्यत्रकाशागुरुदत्तपञ्चा

भक्तिर्भवत्यन्धनक्रियतेव ॥”

अह्ना । इति हेमचन्द्रः ॥ (भक्तिविवरणं
 यथा,—

“भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः ।
 तस्मात् सेवा वृद्धेः प्रोक्ता भक्तिः साधनभूयसी ॥

इति मातङ्गे २३१ अध्यायः ॥ १॥

अथ श्रीमद्भक्तिलक्षणं तृतीयं श्रीकापिलेय ।

“देवानां गुणलिङ्गानामानुश्रविककर्मणाम् ।

सत्त्वं सर्वकर्मनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ॥

अनिमिता भागवती भक्तिः सिर्गेरीवसी ।

अथ विशेषलक्षणानि । श्रीगौतमीयतन्त्रे ।

“देवतायाश्च मन्त्रे च तद्वा सन्त्रप्रदे गुरौ ।

भक्तिरष्टविधा यस्य तस्य क्षणः प्रदीदति ॥

तद्वक्तव्यवानुसृत्य पूजायाश्चाहुमोदनम् ।

सुमना अर्चयेन्नित्यं तदर्थं दम्भवर्जसम् ॥

तत्कथान्यवस्यो रागद्वेषश्चोच्छ्रान्तिश्च ।

तदनुसरणं नित्यं च तन्नामोपासयति ॥

भक्तिरष्टविधा स्त्रीया यस्मिन् ह्येष्टेऽपि वर्त्तते ।

स मुनिः सत्यवादी च कीर्त्तमानः स भवेन्नरः ॥

सप्तमस्कन्धे श्रीप्रज्ञादीप्तौ ।

“अवर्णं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवणम् ।

अर्चनं वन्दनं दानं सत्यमात्मनिवेदनम् ॥

इति पुनर्पिता विष्णो भक्तिश्चैव वलज्जया ।

क्रियते भगवत्पूजा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् ॥”

तत्रैव श्रीनारदवृद्धिश्चिरंवादे ।

“अवर्णं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं महतां गतेः ।

सेवेयावनतिदोषं सत्यमात्मनिवेदनम् ॥”

पाद्मे कान्तिकमाहातोऽपि श्रीयमध्वन्येष्टसंवादे ।

“अवर्णं कीर्त्तनं पूजा सर्वकर्मपर्यङ्गं स्तुतिः ।

परिचयः नमस्कारः प्रेम स्यात्पार्यङ्गं हरौ ॥”

तत्रैवोत्तरखण्डे शिवपार्वतीसंवादे ।

“आस्तु वैष्णवं प्रोक्तं शक्तचक्राङ्गनं एरेः ।

धारणश्चोर्गुण्डायां तन्मन्त्राणां परिग्रहः ॥

अर्चनं च जपो ध्यानं तन्नामस्मरणं तथा ।

कीर्त्तनं अवगम्येव वन्दनं पादसेवणम् ।

तत्पादोदकसेवा च तन्निवेदितभोजनम् ॥

तदीयानां च संसेवा तादृशीज्ञानिष्ठता ।

तुलसीरीपयं विष्णोर्देवदेवस्य प्राङ्गिरः ॥

भक्तिः षोडशधा प्रोक्ता भगवन्वदितुक्तये ॥”

इति च ।

किञ्च ।

“दर्शनं भगवन्मूर्त्तेः स्पर्शनं चैवसेवणम् ।

भक्तिः

आज्ञायां धूर्तयोर्देर्निर्मात्यस्य च धारणम् ॥
 नृत्वं भगवदये च तथा वीणादिवादनम् ।
 कृष्णलीलाद्यभिनयः श्रीभागवतसेवनम् ॥
 पञ्चाङ्गमालादिहृतिरेकादश्वादिजागरः ।
 प्रासादरचनायन्त्रजज्ञेयं शास्त्रानुसारतः ॥
 लिखिता भगवद्भक्ता भक्तानां लक्षणाणि च ।
 तानि ज्ञेयानि सर्वानि भक्तैर्लक्षणाणि च ॥
 तेषु ज्ञेयानि गौणानि मुख्यानि च विवेकिभिः ।
 वदिरङ्गान्तरङ्गाणि प्रेमसिद्धौ च तानि यत् ॥

भेदास्तु विविधा भक्तेर्भक्तभावादिभेदतः ।
 सुक्ताफलादिप्रत्येभ्यो ज्ञेयास्तल्लिखनैरलम् ॥
 प्रेमभक्तौ च विद्यायां सर्वैर्यथाः सेवकाः स्वयम् ॥
 भगवांश्चातिवश्यः स्थासिख्यतेऽस्याः सुल-
 क्षणम् ॥”

अथ प्रेमभक्तिलक्षणम् । नारदपञ्चरात्रे ।
 “अनन्यममता विष्णौ समता प्रेमचङ्गता ।
 भक्तिरित्युच्यते भीष्म ! प्रह्लादोद्धवनारदैः ॥
 प्रेमभक्तेषु माहात्म्यं भक्तेर्माहात्म्यतः परम् ।
 सिद्धमेव यतो भक्तेः फलं प्रेमैव निश्चितम् ॥
 चिद्भानि प्रेमसम्पत्तेर्वाञ्छान्वाभ्यन्तराणि च ।
 क्रियन्त्युल्लिखितान्यस्या महिमैव विलिख्यते ॥”
 अथ प्रेमसम्पत्तिचिद्भानि सप्तमस्कन्धे श्रीप्रह्ला-
 दस्य बालारुद्राचने ।

“निश्चय कर्माणि गुणाननुत्थान्
 वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि ।
 यद्वातिद्वयैर्तुल्यकाशुगद्गदं
 श्रीतुल्य उद्गायति वृत्तये च ॥
 यदा यद्व्यस्त इव कचिद्ब्रह्म-
 ऋन्ति ध्यायति वन्दते जनम् ।
 सुदुः श्वसन् वक्ति हरे ! जगत्पते !
 नारायणेत्यात्ममतिर्गन्तव्यः ॥
 तदा पुमान् सुक्तसमस्तवन्दन-
 स्तद्भावभावानुक्रताश्याकृतिः ।
 निर्दम्भवीजातुशयो महौषसा
 भक्तिप्रयोगेण समेत्योज्ज्वलम् ॥”
 एकादशे च श्रीकवियोगेश्वरोक्तेर ।

श्रवणं सुभद्राणि रपाङ्गमाणे-
 श्मानि कर्माणि च यानि लोके ।
 गीतानि नामानि तदर्थकानि
 गायन् विलम्बो विचरेद्दक्षः ॥
 एवंव्रतः स्वप्रियभागकीर्त्ता
 जानानुरागो दवचित्त उद्येः ।
 इत्यथो रोदिति रौति गाय-
 नुत्पादवन्द्यति लोकवासः ॥”
 नवमे शोधपुत्रयोगेश्वरोक्तेर ।
 “नरन्तः नारयन्तश्च मिथोऽर्षोऽपहरं हरिम् ।
 भक्ता संजानया भक्ता विभक्तुं पुनर्कां तनुम् ॥
 एषिरुदन्तपुनःपितृया कृषि-
 दमनि नन्दन्ति यदन्तर्नौकिकाः ।
 शयन्ति गायन्त्युपश्रीयन्त्यप-
 भवन्ति वृत्तौ परमेव निर्यायाः ॥

भक्तिः

श्रीभगवद्गुह्यसंवादे च ।
 “कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना ।
 विनानन्दानुक्रमया रुद्धेन्द्रका विनाशयः ॥
 वाग्वददा द्रवते यस्य चित्तं
 रोदित्यभीष्टान् हसति कचिच्च ।
 विलम्ब उद्गायति वृत्तये च
 मद्भक्तियुक्तो सुवनं पुनाति ॥
 यथोक्तभक्तशक्तौ तु भगवच्चरणानुक्रमम् ।
 श्रवणागतभावेन कृत्स्नभीतिप्रमाश्रयेत् ॥”
 इति हरिभक्तिविलासे ११ विलासः ॥
 अपि च । उत्तमभक्तेर्लक्षणं यथा,—
 “अन्याभिलाषिताश्रयं शानकर्माद्यनाश्रयम् ।
 आरुक्लेशेन कृष्णारुशीलनं भक्तिवत्तमा ॥
 तथा नारदपञ्चरात्रे ।
 “सर्वोपाधिनिर्मुक्तं तत्परत्वेन निर्मलम् ।
 हृषीकेशेन हृषीकेशसेवनं भक्तिरुच्यते ॥”
 श्रीभागवतस्य तृतीयस्कन्धे च ।
 “अद्वैतव्यवहित्ता या भक्तिः पुरुषोत्तमे ।
 बालोव्यसाष्टिसामौषसाख्यैकत्वमप्युत ॥
 दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ।
 स एव भक्तियोगाख्य आनन्दान्तक उदाहृतः ॥”
 इति ॥

सा उत्तमा भक्तिः यद्विधा यथा,—
 “केशवो नृभद्रा मोचलघुनाकृतं सुदुर्लभा ।
 सान्द्रानन्दविशेषात्मा श्रीकृष्णार्कपणी च सा ॥”
 तत्रास्याः केशवत्वम् ।
 “केशास्तु पापं नहीजमविदा चेति ते विधा ॥”
 सुभद्रत्वं यथा,—
 “सुभानि प्रीयन् सर्वजगतामनुरक्तता ।
 सद्गुणाः सुखमिवादीन्याख्यातानि मनो-
 धिभिः ॥”

मोचलघुनाकृत्यथा,—
 “मनामेव प्रकृष्टायां हृदये भगवद्रतौ ।
 पुरुषार्थास्तु चत्वारस्तृणायन्ते समन्ततः ॥”
 सुदुर्लभा यथा,—
 “साधनौघैरेनासङ्गेरलभ्या सुचिरादपि ।
 हरिणा चान्ददेयेति दिष्टा सा स्यात् सुदुर्लभा ॥”
 सान्द्रानन्दविशेषात्मा यथा,—
 “नृसानन्दो भवेद्देयं चेत् पराङ्मुखीकृतः ।
 नैति भक्तिसुखान्मोघेः परमाखुलामपि ॥”
 श्रीकृष्णार्कपणी यथा ।
 “हत्वा हरिम्प्रेमभाजम्प्यवगममन्वितम् ।
 भक्तिवशेकरोतीति श्रीकृष्णार्कपणी च सा ॥”
 सा उत्तमा भक्तिरिति यथा,—
 “सा भक्तिः साधनं भावः प्रेमा चेति विधो-
 दिता ॥”

साधनभक्तिर्यथा,—
 “कृतिवाधा भवेत् साधभावा ना साधनाभिधा ।
 निव्यनित्यस्य भावस्य प्राकृत्यं हृदि सः धना ॥”
 भावभक्तिर्यथा,—
 “सुहृदयविधियात्मा प्रेमसंख्यां दुःसाध्यमाह ।
 यथिभिचित्तमाख्यकृद्दसौ भाव उच्यते ॥”

भक्तिर

प्रेमभक्तिर्यथा,—

“सम्यग्मद्विगतस्वान्तो ममत्वातिशयादितः ।
 भावः स एव सान्द्रात्मा उद्येः प्रेमा निगद्यते ॥”
 इति भक्तिरसान्तसिन्धौ पूर्वविभागः ।
 भक्तिमान् [तु] वि. (भक्तिरस्याक्षौतिः । भक्ति-
 “तदस्याख्यसिन्धिति मनुष्यः ।” ५ । २ । ६६ ।
 इति मनुष्यः ।) भक्तियुक्तः । यथा,—
 “गुणवान् पुत्रवान् श्रीमान् कीर्तिमान् भक्ति-
 मान् भवेत् ।
 ऐहिके परमेष्ठ्यर्थमनो नाथपदं ब्रूवेत् ॥”
 इति शास्त्रवीतन्तान्तर्गतमहाकालभैरवकोषम् ।
 अपि च ।
 “अन्येऽपि ये विकर्मेभ्यः श्रद्धाया ब्रूचतातः ।
 भक्तिमन्तः प्रसुष्यन्ते कालेन मयि सम्भवाः ॥”
 इति कौर्म्ये ४ अध्यायः ।
 भक्तियोगः, यु, (भक्त्योगः भक्त्या यो योग इति
 वा ।) परमेष्ठरे भजनसम्बन्धः । यथा,—
 “भक्तियोगप्रकाशाय लोकस्थानुग्रहाय च ।
 सत्यासाश्रममाश्रित्य कृष्णचैतन्यनामधृक् ॥”
 इति चैतन्यभागवतम् ।

अपि च ।
 “वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।
 जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानञ्च यद्वैतुकम् ॥”
 इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ।
 (भक्तियोग उच्यते । यथा, गीतायाम् । १२ ।
 १-२ । १४-२० ।

“एवं सततयुक्ता ये भक्तास्तेऽप्युपासते ।
 ये चाप्यधरमयुक्तं तेषां के योगवितामाः ॥१॥
 श्रीभगवानुवाच ।
 मयावेष्ट्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
 अहं या परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥२॥
 सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा हृदिनिधयः ।
 सम्यर्पितमनोबुद्धिर्व्यो मे भक्तः स मे प्रियः ॥३॥
 यस्याहो हृजते लोको लोकामोहजितं च यः ।
 द्वयसिंघंभयोद्देगैर्भुक्तो यः स च मे प्रियः ॥४॥
 अग्रपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतशयः ।
 सर्वारम्भपरित्यागी यो मे भक्तः स मे प्रियः ॥५॥

यो न हृष्यति न हेति न शोचति न काङ्क्षति ।
 शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥६॥
 यमः शत्रो च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
 श्रीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥७॥
 तुल्यनिन्दास्तुतिर्मनीषी सन्तुष्टो वेग केनचित् ।
 अलिकेतः सिरमस्तिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः ॥८॥

ये तु धर्माख्यतमिदं यथोक्तं पश्यन् प्राप्ते ।
 यद्व्याना मत्परमा भक्तास्तेऽतीत्य मे प्रियाः ॥” २० ।
 भक्तिरसः, यु, भक्तिरेव रसः । यथा,—
 “विभावैरनुभावे च सात्विकैर्दमिषादिभिः ।
 सादृत्यं हृदि भक्तानामानीता यदन्तरिभिः ॥

यथा ह्यपरतिः स्यायीभावा भक्तिरसो भवेत् ॥

इति भक्तिरसान्ततन्त्रिणः ॥

भक्तिः, पुं, (भक्तिं भर्त्तां लातीति । ला + कः ।)

साधुघोटकः । यथा,—

प्रभुभक्ता भक्तिनाथ कुलीनेषु कुलीनकटाः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

भक्तिदानरि च ॥

भञ्ज क भञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क भञ्जयति । इति दुर्गादासः ॥

भञ्ज ष भञ्जये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ० सक०-सेट् ।) ष भञ्जति भञ्जते । इति दुर्गादासः ॥

भञ्जकः, त्रि, (भञ्जयतीति । भञ्ज + “खुल्लृच्” ।)

३ । २ । १३३ । इति खलु १ । खादकः । भञ्जय-

परः । तत्पर्यायः । चक्षरः २ अक्षरः ३ । इत्य-

मरः । ३ । १ । २० ॥ (यथा, हितोपदेशे १ । १३५ ।

“भञ्जभञ्जकयोः प्रीतिर्विपत्तेः कारणं महत् ।

श्रद्धानात् पाशवद्वोऽसौ ऋगः काकेन

रक्षितः ॥”)

भञ्जटकः, पु, (भञ्ज + अट् । ततः संज्ञायां

कन् ।) क्षुद्रगोचुरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भञ्जयं, क्री, (भञ्ज + भावे ल्युट् ।) द्वेतरद्रव्य-

गलाघःकरणम् । तत्पर्यायः । व्यादः २

खदनम् ३ खादनम् ४ अशनम् ५ निवसः ६

वल्भनम् ७ अभ्यवहारः ८ जग्धिः ९ जञ्जर् १०

वेष्टः ११ प्रत्यवसानम् १२ घषिः १३ आहारः १४

शानम् १५ अवज्वालयम् १६ विज्वालयम् १७

भोजनम् १८ जेमनम् १९ अदनम् २० ।

इति हेमचन्द्रः ॥ त्रयविधस्य भञ्जयनिषेधो

यथा, कर्मलोचने ।

“शुश्रूषाकं वृषामासं करेय मथितं दधि ।

तर्ज्या दन्तधावस्य सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥”

भञ्जणीयं, त्रि, (भञ्ज + णीयर्) भञ्जयन्म् ।

भञ्जयणीयम् । इति भञ्जघातोः कर्मण्यनीय-

प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा,

पञ्चतन्त्रे । ४ । २५ । “तत्र मत्तयम् । तद्वचनेन

भञ्जणीयास्ते दयादाः ।”) तत्स्थापनविधि-

र्यथा, पाकराक्षरे ।

“पुरस्ताद्विमलं पात्रं सुविस्तीर्णं मनारमम् ।

तत्र भक्तं परिण्यस्तं मध्यभागे सुसंयुतम् ॥

स्रपं सर्पिः पलं शाकं पिष्टमन्नं मत्स्यकम् ।

स्यापदेष्टव्यं पार्श्वे सुज्ञानस्य यथाक्रमम् ॥

प्रवेष्टाद्याः द्रवाः सर्वे पानीयं पानकं पयः ।

शोष्यं सन्धानकं केष्टं सद्यपार्श्वे निधापयेत् ॥

सर्वान् रक्षुविकारांश्च पक्वान् पायसं दधि ।

पुरतः स्थापयेद्भोक्तुर्द्वयोः पक्ष्योश्च मध्यतः ॥”

भ(ञ्ज)पत्रा, स्त्री, (भञ्जं वा भञ्जं भञ्जणीयं

पत्रमस्याः ।) नागवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

(गुयादिविहितरखा नागवल्लीशब्दे ज्ञातया)

भित्तं, त्रि, (भञ्जते स्तेति । भञ्ज + कर्मणि

क्तः ।) छतभञ्जयस्तु । (यथा, हितोपदेशे । १ ।

“भक्तितेनापि भवता नाहारी मम पुष्कलः ॥”)

तत्पर्यायः । चञ्चितम् २ लिप्तम् ३ प्रत्यवसितम्

४ गलितम् ५ खादितम् ६ श्यातम् ७ अभ्यव-

हृतम् ८ अन्नम् ९ जग्धिम् १० यस्तम् ११

ग्लस्तम् १२ अशितम् १३ सक्तम् १४ । इत्यमरः ।

३ । २ । १२० ॥ जचितम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥

भक्ष्यं, त्रि, (भक्ष्यते इति । भक्ष + ण्यत् ।) भक्ष-

तयम् । भक्षणीयम् । यथा । ‘प्रतिपदि कुम्भाजं

न भक्ष्यम् । दृश्यां कलमी न भक्ष्या ।’ इति

सूतिसंज्ञकम् ॥ अपि च, हितोपदेशे ।

“मासमेकं नरो याति द्वौ मासौ ऋगशूकरौ ।

अद्विरेकदिनं याति अद्य भक्ष्यो धनुर्गुणः ॥”

(भक्ष्यद्रव्याणि तेषां गुणादिकञ्च यथा,—

“वक्ष्याम्यतः परं भक्ष्यान् रसवीर्यविपाकतः ।

भक्ष्याः क्षीरकृतावल्या वृष्या वृद्धाः सुगन्धिनः ।

अदाहिनः पृथिकराः दीपनाः पित्तनाशनाः ॥

तेषां प्रायकरा वृद्धा हृतपूराः कफावहाः ।

वातपित्तहरा वृष्या गुरवो रक्तमांसजाः ॥

वृंह्या गौडिकाभक्ष्या गुरवोऽनिलनाशनाः ।

अदाहिनः पित्तहराः शुक्लाः कफवर्हनाः ॥

मधुमत्तकचयावाः पूषा ह्येते विशेषतः ।

गुरवो वृंह्याश्चैव मोदकास्तु सुदुर्धराः ॥

रोचनो दीपनः स्वयं पित्तघ्नः पवनपहः ।

गुरुर्हृतमश्चैव सङ्कतः प्राणवर्हणः ॥

वृद्धाः सुगन्धिमधुराः क्षिण्वाः कफकरो गुरवः ।

वातापहस्तृप्तिकरो वल्यो विष्यन्दनः स्मृतः ॥

वृंह्या वातपित्तघ्ना भक्ष्या वल्यास्तु सामिताः ।

वृद्धाः पथ्यतमाक्षिणां लघवः केनकादयः ॥

सुज्ञादिवेशवाराणां पूर्णा विष्टम्भिनो मताः ।

वैसवारेः सर्पाशितैः सम्पूर्णा गुरुवृंह्याः ॥

पालकाः श्लेष्मणनाः शङ्कुल्याः कफपित्तघ्नाः ।

वीर्योष्णाः पेशिका भक्ष्याः कफपित्तप्रकोपगाः ॥

विदाहिनो नातिवला गुरवश्च विशेषतः ।

वेदना लघवो भक्ष्याः कषायावृष्टमाकृताः ॥

विष्टम्भिनः पित्तसमाः श्लेष्मा भिन्नवर्धनः ।

वल्या वृष्यास्तु गुरवो विज्ञेया माषसाधिताः ॥

कूर्चिका विकृता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तजाः ।

विस्फुक्कृता भक्ष्या गुरवोऽनिलपित्तजाः ॥

विदाहोन्मूलकशज्जनना रूक्षा वृष्टिप्रदूषणाः ।

वृद्धाः सुगन्धिनो वृष्या लघवो हृतपाचिताः ॥

वातपित्तहरावल्या वर्णवृष्टिप्रसादनाः ।

विदाहिनस्तैलकृता गुरवः कटुपाकिनः ॥

उष्णा मारुतवृष्टिनाः पित्तलाजकप्रदूषणाः ।

फलमांसेषु विकृतितिलमापोपसंस्कृताः ॥

भक्ष्या वल्यास्तु गुरवो वृंह्या वृद्धप्रियाः ।

कपालाङ्गारपक्षास्तु लघवो वातकोपनाः ॥

सुपक्वास्तनवश्चापि भूविष्टं लघवो मताः ।

सकिलाटादयो भक्ष्या गुरवः कफवर्हनाः ॥”

“आमानितमसंकौर्णे शुचिकार्ये महानसम् ॥

तत्राभ्रैर्गन्धमन्त्रमन्त्रं भक्ष्यं सुसंस्कृतम् ।

शुची देशे सुसंगुप्तं सप्तपस्यापयेद्विषम् ॥”

“एतं कार्यायसं देयं मेया देया तु राजते ॥

फलानि सर्वभक्ष्यांश्च प्रदादादेद्वेषु च ।

परिशुष्कप्रदिग्धानि सौवर्ण्यं प्रकल्पयेत् ॥

प्रदवाणि रसांश्चैव राजतेषूपहारयेत् ।

कङ्गराणि खड्गंश्चैव सर्वान् श्लेषेण दापयेत् ॥

काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च ।

दद्याद्द्वैतृयपात्रेषु रागघातवसङ्कान्

पुरस्ताद्विमले पात्रे सुविस्तीर्णे मनोरमे ।

सूदः रूपौदनं दद्यात् प्रदेशांश्च सुसंस्कृतान् ॥

फलानि सर्वभक्ष्यांश्च परिशुष्कानि यानि च ।

तानि दक्षिणपार्श्वे तु सुज्ञानस्योपकल्पयेत् ॥

प्रदवाणि रसांश्चैव पानीयं पानकं पयः ।

खड्गान् यूषांश्च पेयांश्च सद्यो पार्श्वे प्रदापयेत् ॥

सर्वान् गुडविकारांश्च रागघातवसङ्कान् ।

पुरस्तात् स्थापयेत् प्राञ्चो दयोरपि च मध्यतः ॥

एवं विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् ॥”

इति सुश्रुते छत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥

भक्ष्यकारः, त्रि, (भक्ष्यं भक्ष्यद्रव्यं करोतीति ।

कृ + “कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति अण् ।)

पिष्टकवित्रयजीवी । पिष्टकशिल्पी । इति भरतः ॥

तत्पर्यायः । व्यापूपिकः २ कान्दविकः ३ ।

इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥ पूषिकः ४ पूषवित्रयी ४

मोदकादिविक्रयी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥

भक्ष्याभक्ष्यं, क्री, (भक्ष्यमभक्ष्यश्च ।) खाद्याखाद्य-

त्रयम् । यथा,—

“भक्ष्याभक्ष्याण्येकानि ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

अत्र श्रिता यथा ब्रूयुस्तथा कार्यविनिर्णयः ॥”

इत्येकादशीतत्त्वे श्रद्धवचनम् ॥ ४ ॥

नारद उवाच ।

“भक्ष्यं किंवाप्यभक्ष्यश्च द्विजानां गृहिण्यां प्रभो !

यतीनां वैष्णवानां च विधवाब्रह्मचारिणाम् ॥

किं कर्तव्यमकर्तव्यमभोग्यं भोग्यमेव च ।

सर्वं कथय सर्वज्ञ ! सर्वेश ! सर्वकारण ! ॥”

श्रीमद्देश्वर उवाच ।

“कश्चित्तपस्वी विप्रश्च निराहारी चिरं मुनिः

कश्चित् समीरणाहारी फलाहारी च कश्चन ॥

अन्नाहारी यथा लोके गृही च गृहिणीयुतः ।

येषामिच्छा च या ब्रह्मन् ! रुचीनां विविधा

गतिः ॥

हविष्यान्नं ब्राह्मणानां प्रशस्तं गृहिण्यां सदा ।

नारायणोच्छ्रितमिष्टमनिवेद्यमभक्ष्यकम् ॥

अन्नं विष्टा जलं मूत्रं यद्विष्णोरनिवेदनम्

विष्णुञ्च सर्वपापोक्तमन्नञ्च हरिवासरे ॥

ब्राह्मणः कामतोऽन्नञ्च यो मुहुक्ते हरिवासरे ।

जैलोक्यजनितं पापं सोऽपि मुहुक्ते न संशयः ॥

न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं न भोक्तव्यञ्च नारद ! ।

गृहिभिर्ब्राह्मणैरन्नं संप्राप्ते हरिवासरे ॥

गृही शैवश्च शाक्तश्च ब्राह्मणो ज्ञानदुर्धरः ।

प्रयाति कालखण्डश्च मुक्ता च हरिवासरे ॥

क्रममिः शालमानैश्च भक्षितस्तत्र तिष्ठति ।

विष्णुञ्चभक्ष्यं कृत्वा यावद्विद्वान्मृत्युदंश ॥

जन्माद्यमीदिने रामनवमीदिवसे हरिः ।

शिवरात्रौ च यो मुहुक्ते सोऽपि द्विगुणपातकी ॥

उपवासासमर्पणेन फलमूलजलं पिवेत् ।
नष्टे शरीरे च भवेदन्वया चाल्मघातकः ॥
सकृदभ्युक्ते एविद्यान् विष्णोर्वैदेयमेव च ।
न भवेत् प्रत्यवायी च चोपवासफल लभेत् ॥
एकादश्यामनाहारी गृही विप्राश्च भारत ! ।
ते च तिष्ठन्ति वैकुण्ठे यावद्दे ब्रह्मणो वयः ॥
गृहिणां श्रेयशाक्तानामिदमुक्तं नारद ! ।
विशेषतो वैष्णवानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ॥
नित्यं नैवेद्यभोजी च श्रीकृष्णस्य च वैष्णवः ।
नित्यं शतोपवासानां जीवन्मुक्तो लभेत फलम् ॥
वाञ्छन्ति तस्य संसार्यं तीर्थानि सर्वदेवताः ।
आकाशं दर्शनस्यैव सर्वपापप्रणाशनम् ॥
द्विस्त्रिंशत्तमं पृथक् सुहृदं देशविशेषके ।
नात्यन्तशुद्धं विप्राणां भवत्येव नैवेद्येन
अभ्यस्य यतीनां च विधवाब्रह्मचारिणाम् ।
ताम्बूलं यथा ब्रह्मन् ! तथैते वस्तुनी ध्रुवम् ॥
ताम्बूलं विप्रवाह्याणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
तपस्विनां च विप्रेन्द्र ! गोमांसवदृष्टं ध्रुवम् ॥
सर्वेषां ब्राह्मणानां च अभ्यस्यं श्रद्धा नारद ! ।
यदुक्तं वामदेवे च हरिणा चाद्विक्रमे ॥
ताम्बूपात्रे पयःपानं उच्छिष्टे हृतभोजनम् ।
दुग्धं लवणवाह्यं च यो गोमांसमभ्यस्यम् ॥
नारिकेलोदकं कांक्षे तान्मपात्रे स्थितं मधु ।
ऐश्वर्यं तान्मपात्रस्यं सुरातुल्यं न संशयः ॥
उत्थाय वामहस्तेन यतोयं पिवति द्विजः ॥
सुरापीती च विज्ञेयः सर्वधर्मवह्निष्कृतः ॥
अग्निदेवं हरेश्च भयप्रियं च नित्यशः ।
पीतश्रेयं जलस्यैव गोमांसवदृष्टं सुते ! ॥
वातिङ्गनफलस्यैव गोमांसं कार्तिके स्मृतम् ।
माघे च नलकस्यैव कलमी श्रयने तथ ।
श्वेतवर्णं तालं मसूरं मत्स्यं एव च ।
सर्वेषां ब्राह्मणानां च त्वय्यस्य सर्वदेशतः ॥
मत्स्यां च कामतो भृक्षा चोपवासं ब्रह्मं वरेत् ।
प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा मुहिमाप्नोति ब्राह्मणः ॥
प्रतिपत्तु च कृष्णामभ्यस्यमर्चनाशनम् ।
द्वितीयायां च दृष्टतीर्भोजको न स्मरेद्दरिम् ॥
अभ्यस्य पटोलं च श्चुट्टिकं परम् ।
तृतीयायां चतुर्थां च नलकं धननाशनम् ॥
कलङ्ककारयस्यैव पञ्चम्यां विल्वमञ्जरम् ।
तिथ्यग्योनिं प्रापयेत्तु षष्ठां च निम्बमञ्जरम् ॥
रोगदृष्टिकरस्यैव सप्तम्यां तालमञ्जरम् ।
नारिकेलफलं भयममस्यां बुद्धिनाशनम् ॥
तुलसी नवम्यां गोमांसं दशम्यां कलमिका ।
एकादश्यां तथा शिमी द्वादश्यां पूतिका तथा ॥
त्रयादश्यां च पार्वतीभयं पुष्पनाशनम् ।
चतुर्दश्यां मागभयं महापापकरं परम् ॥
पञ्चदश्यां तथा मांसमभयं दृष्ट्यां सुते ! ।
दृष्ट्यां प्रोक्षितं मांसं भयममन्यदिने दिने ।
मांसं च रक्तशकटं कांक्ष्यपात्रे च भोजनम् ॥
निमित्तं श्रयने चैव कर्ममांसं प्रोक्षितम् ॥
रात्रौ च दधिभक्तं श्रयने सन्ध्योर्दिने ।
गण्डलागौराश्रयं पुष्पयोगाभयकम् ॥

शूद्राणां यालकानां च शूद्राह्वानमव च ।
अभ्यस्यास्य विप्रैर्धे ! यदत्रं वृषलीपतेः ॥
ब्रह्मन् ! बार्हुषिकाश्रयं गण्डकानामभयकम् ॥
अग्रदानीं द्विजानां च चिकित्साकारकस्य च ।
हस्ताचिनाहरी तैलमग्राह्याष्टमभयकम् ।
मूले च गे भाद्रपदे मांसं गोमांसतुल्यकम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे २७ अध्यायः पाद्मे
सर्गखण्डे ११ अध्यायः ॥
नारद उवाच ।
“वर्णानां चतुर्णां च भक्ष्याभक्ष्यं चाप्रतम् ।
विपाकं कर्मणां चैव सर्वेषां प्राणिनामपि ॥
कथयस्व महाभाग ! कारणानां च कारण ! ।
त्वत्तोऽन्यं कथं पृच्छामि नितान्तं सन्त-
मीश्वर ! ॥

श्रीभगवानुवाच ।

भक्ष्याभक्ष्यं चतुर्णां च वर्णानां च यथोचितम् ।
वेदोक्तं श्रुतं तात ! चावधानं निशामय ॥
अयःपात्रे पयःपानं गन्धं सिद्धाजमेव च ।
भृष्टादिकं मधु गुडं नारिकेलोदकं तथा ॥
फलं मूलं च यत्किञ्चिदभक्ष्यं मशुरभवीत् ।
दग्धानं तप्तसौवीरमभक्ष्यं ब्रह्मणा स्मृतम् ॥
नारिकेलोदकं कांक्षे तान्मपात्रे स्थितं मधु ।
गन्धं च तान्मपात्रस्यं सर्वं मदां हृतं विना ॥
तान्मपात्रे पयःपानमुच्छिष्टे हृतभोजनम् ।
दुग्धं लवणवाह्यं च यो गोमांसमभ्यस्यम् ॥
अभक्ष्यं मधुमिश्रं च हृतं तैलं गुडं तथा ।
आर्द्रं गुडसंयुक्तमभक्ष्यं श्रुतिसम्मतम् ॥
पीतश्रेयं जलस्यैव माघे च नलकं तथा ।
द्विर्भोजनं च दिवसे सत्ययोर्भोजनं तथा ॥
भक्ष्यं रात्रिं चैव च ध्रुवं प्राज्ञः परित्यजेत् ।
पानीयं पायसं चूर्णं हृतं लवणमेव च ॥
स्वस्तिनं लवणस्यैव चौरं तत्रं तथा मधु ।
हस्ताहस्तगृहीतं च यो गोमांसमभ्यस्यम् ॥
कर्पूरं रौप्यपात्रस्यमभक्ष्यं श्रुतिसम्मतम् ।
परिवेशनकारी चेद्भोक्तारं स्पृशते यदि ॥
अभक्ष्यं च तदभक्ष्यं सर्वेषामेव सम्मतम् ।
नक्षत्राणां गण्डकानां मदिषाणां च पक्षिणाम् ॥
सर्पाणां शूकराणां च गर्हभानां विशेषतः ।
मार्जारानां शृगालानां कुकुराणां ब्रजेश्वर ! ॥
याघ्राणामपि विंशानां त्वय्यं मांसं शृणां सदा ।
जलकसां च गन्धकां गोघिकानां तथैव च ॥
मल्लूकानां कर्कटीनां च चूकानां च निश्चितम् ।
गवां च चमरीयां च कलौ मांसमभयकम् ॥
इक्षिनां घोटकानां च शृणामेव च रक्षसाम् ।
दंष्ट्रां च मशूकस्यैव मसिका च पिपीलिका ॥
अन्येषां च निविहानां लोके वेदे ब्रजेश्वर ! ।
वानराणां मल्लूकानां शूराणां तथैव च ॥
निषिद्धं गणनामीनां गर्हभानां च मांसकम् ।
अभक्ष्यं मदिषाणां च दुग्धं दधि हृतं तथा ॥
स्वस्तिकं तथा चक्रं विप्राणां नवनीतकम् ।
मांसतुषेः श्रवणं तस्य दुग्धादिकं तथा ॥
वर्णानां च चतुर्णां च भक्ष्यं श्रुतं स्मृतम् ।

अभक्ष्यमार्द्रकस्यैव सर्वेषां रवेर्दिने ।
पर्यङ्कितं जलपात्रं विप्राणां दुग्धमेव च ।
वर्णानां च चतुर्णां च वीराणां च भक्ष्यम् ॥
तदभक्ष्यं सुरातुल्यं गोमांसधिकमेव च ।
अवीराणां च यो मुक्ते ब्राह्मणो ज्ञानदुर्लभः ।
पितृदेवाद्यैर्न तस्य निष्फलं मशुरभवीत् ॥
ब्राह्मणानां वैष्णवानामभक्ष्यं मत्स्यमेव च ।
इतरेषामभक्ष्यं च पञ्चपञ्चं निश्चितम् ॥
पितृदेवाद्यैश्च च भक्ष्यं मांसं न दूषितम् ।
पञ्चपञ्चं च त्वय्यं सर्वेषां मशुरभवीत् ॥
असंस्कृतं च लवणं तैलं च अभक्ष्यमेव च ।
भक्ष्यं पवित्रं सर्वेषां शृण्वेन बहिर्लक्षितम् ॥
एकहस्ते हृतं तोयमभक्ष्यं सर्वसम्मतम् ।
आविलं क्षामियुक्तं चापरिशुद्धं निश्चितम् ॥
अभक्ष्यं ब्राह्मणानां च वैष्णवानां विशेषतः ।
अग्निदेवं हरेश्च यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ॥
पिपीलिकामिश्रितं च मधु गन्धं गुडं तथा ।
यत्किञ्चिदस्तु वा तात ! न भक्ष्यं श्रुतं स्मृतम् ॥
पक्षिभक्ष्यं कीटभक्ष्यं शृङ्गं पक्षफलं तथा ।
लोकभक्ष्यमभक्ष्यं सर्वेषां ब्रह्ममेव च ॥
हृतपक्वं तैलपक्वं मिष्टान्नं शूद्रसंस्कृतम् ।
अभक्ष्यं ब्राह्मणानां च शूद्रभक्ष्यं च पिपीलिकम् ॥
सर्वेषामनुचीनां च जलमस्रं परित्यजेत् ।
अशौचान्तात् परदिने शुद्धमेव न संशयः ॥
विपाकः कर्मणां चैव दुष्करः श्रुतिसम्मतम् ।
भक्ष्याभक्ष्यं कथितं यथाज्ञानं ब्रजेश्वर ! ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे चतुर्धारे ।
“भक्ष्याभक्ष्यं चैव शिष्यः । वेदितव्यं तदन्तरे ।
करीरस्य वधः शूद्रः फलान्यादुमरस्य च ।
यद्यो भक्ष्यं भवेत्तेन अभक्ष्या पूतपात्रिका ।
न भक्ष्ययोग्यं वाराहं मांसं मत्स्यस्य वनेन्द्र ! ॥
अभक्ष्या ब्राह्मणेर्हृतेर्दोषितेर्हि न संशयः ॥
इति वाराहे । शूद्रादीनां च भक्ष्याभक्ष्यं ॥
भक्ष्याभक्ष्यः, शूद्रः, भक्ष्याभक्ष्या भक्ष्याः ॥
राजाभक्ष्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भग्न, शूद्र, पुं, (भक्ष्यते अनेनास्मिन् वेति इत्यतः)
श्रुत्यैव कन्दर्पं सेवते इति भावः । भक्ष्यते
याम् + “पुंसि संज्ञायां चः प्रायेण ।” १ । १ ।
११८ । इति चः । “खनो न च ।” १ । १ । १ ।
चिन्तकस्य मन्यतोऽप्ययमिति विज्ञापनादम् ॥
वसिष्ठदृष्टो जीर्णोदितः ।) स्त्रीचिदम् । इति
पञ्चायः । योनिः २ । इत्यमरः । १० । १० । इति
ज्ञम् ३ उपस्यः ४ स्मरमन्दिरम् ५ । इति तत्त्व
निर्घण्टः ॥ (भजन्त्यनेनेति भग्नो मेहम् । न
नवस्मिन्निति भग्नं योनिः । अथ भग्नं
दण्डमपि कथ्यते । इति भावप्रकाशस्य सप्तमः
चतुर्थः भागः ॥
“ब्रह्मा दृष्टव्यं विष्णुः सोमः सत्यं पतिः ।
भग्नोऽथ-मित्रावरुणो वीरं ददतु मे हतम् ।”
इति वामदे शरीरस्थाने प्रपञ्चोक्तम् ।
इति चतुर्थः ६ चक्षुष्यः ७ अधरम् ८ का
देयः ९ प्रपञ्चः १० अपपम् ११ करुणम् ॥

पालयिष्येऽस्य सन्तानं देवि ! त्वद्वचनादहम् ।
प्राग्व्योतिषेऽभिविद्यामि नम्रां भगदत्तकम् ॥
एथियां नारदेनैव सहितः केशवक्षदा ।
भगदत्तं भौमसुतं प्राग्व्योतिषपुरोत्तमे ।
अभिषिच्य तदा भूपं पुरमध्ये न्यवेशयत् ॥”

इति कालिकापुराणं ३६ अध्यायः ॥

(यथा च महाभारते । २ । २६ । ८ ॥
“स तानपि मदेव्यासान् विजिग्ये भरतर्षभ ! ।
तेरेव सहितैः सर्वैः प्राग्व्योतिषमुपाद्रवत् ॥”
तत्र राजामहानासीद्वगदत्तो विश्राम्यते ! ।
तेनासीत् सुमहद्युङ्गं पाण्डवस्य महात्मनः ॥”)
भगदैवतं, कौ, (भगो योनिदैवतं देवता यस्य ।)
पूर्वफलगुणिनचक्रम् । तत्तु दृष्टव्यतेर्जम्भनच-
क्रम् । यथा, व्योतिस्तत्ते ।
“विशाखानलतोयानि वैष्णवं भगदैवतम् ।
पुण्या पौष्णो यमः सर्पो जम्भभान्यर्केतः
क्रमात् ॥”

भगन्दरः, पुं, (भगं शुचिसुक्कमध्यस्थानं दारय-
तोति । “ह + यिच् + पूःसंयुद्धोद्गिरिचक्षोः ।”
३ । २ । ४ । १ । इत्यत्र । “भगे च दारेदिति वक्त-
व्यम् ।” इति काशिकोक्तेः खच् । “खचि
द्वृद्धः ।” ६ । ४ । ६ । ४ । इति द्वृद्धः । सुमृच ।)
अपानदेशे ब्रह्मरोगविशेषः । तस्य रूपमाह ।
“गुदस्य दृग्गुले चैवं पार्श्वतः पिङ्गकार्त्तिकत् ।
भिन्नो भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो भवेत् ॥”
अभिज्ञात् प्रीडाकत् । पञ्चविधः वातकपैत्तिक-
क्षैक्षिकसाप्तिपातिकशूलजमेदेः ॥ भगन्दर-
शब्दस्य निरुक्तिमाह भोजः ।
“भगं परिसमन्तादयो गुदवल्ली तथैव च ।
भगवद्धारयेद्यस्मात्तस्मादेव भगन्दरः ॥”
भजनपनेनेति भगं मेहनम् । भजन्यस्तिन्निति
भगं योनिः । अत्र भगशब्देन ह्यमपि कथ्यते ।
भगवत् योनिवत् ॥ पूर्वरूपादौनि यथा,—
“कटीकपालनिस्सोददाहकण्डुरुणादयः ।
भवन्ति पूर्वरूपाणि भविष्यति भगन्दरे ॥”
कटीकपालमत्र कटीफलकम् ॥ वातिकं शत-
पोनकसंज्ञं भगन्दरमाह ।

“कषायरूक्षैरतिकोपितोऽनिल-
स्वपानदेशे पिङ्गकां करोति याम् ।
उपेक्षणात् पाकसुपेति दारुणं
रजासु भिन्नारुणफेनवाहिनीम् ।
तत्रागमो मज्जपुरीषरेतसां
प्रयैरनेकैः शतपोनकं वदेत् ।
दारुणं व्यतिदारुणात् । ब्रह्मेरनेकैः स्फुप्सुमेः ।
शतपोनकखालगो तत्तुल्याम् ॥ पौत्तिकसुदृग्मीव-
संज्ञमाह ।

“प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं
करोति रक्तं पिङ्गकां गुदे गताम्
नदाशुपाकादिमपूतिवाहिनीं
भगन्दरयोदशरोधरं वदेत् ॥”
नदाशुपाकादिमपूतिवाहिनीम् । शीघ्रपाकान्
उदगुग्मवाहिनीम् । तदा तं भगन्दरं उद-

शिरोधर उदृग्मीवसंज्ञं वदेत् । उदृग्मीव-
संज्ञश्च । पिङ्गकाकालीनवक्रतयोदृग्मीवाकार-
त्वेन ॥ ३ ॥ क्षैक्षिकपरिसाविषंज्ञमाह ।
“कण्डूयो घनसावी कठिनो मन्दवेदनः ।
श्वेतावभासः कफजः परिसावी भगन्दरः ॥”
कठिनः पिङ्गकावस्थायां परिसावी निरन्तरं
स्रवणशीलः ॥ ३ ॥ साप्तिपातिकशूलकावर्त्त-
संज्ञमाह ।
“बहुवर्णरजासावाः पिङ्गकां गोस्तनोपमाः ।
शूलकावर्त्तवन्नादौ शूलकावर्त्तको मतः ॥”
बहुवर्णरजासावाः बहुशब्दो वर्णादिभिः
प्रत्येकं सम्बध्यते । नाडी सावमार्गः ॥ ३ ॥
शूलजसुम्भमार्गसंज्ञमाह ।

“क्षताङ्गतिः पायुगताद्विवर्द्धते
सुपेक्षणात् स्युः क्षमयो विदायते ।
प्रकुर्वते मार्गमनेकधा सुखै-
र्ब्रह्मेक्षसुम्भमार्गभगन्दरं वदेत् ॥
क्षतात् कण्टकादिना नखेन
कण्डूयनादिना वाभिघातात् ।
गतिः सावः उष्णमार्गभगन्दरम् । एतस्य क्षमि-
क्षतमार्गैः पुरीषादिनिर्गमादुष्णमार्गसंज्ञा ॥”

कण्टकाद्यमवाध्यश्चाह ।
“घोराः साधयिषुं दुःखाः सर्व एव भग-
न्दराः ।

तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च विशेषतः ॥
वातशूलपुरीषाणि शूलश्च क्षमयस्तथा ।
भगन्दरात् स्रवन्तस्तु नाशयन्ति तमातुरम् ॥”
अथ भगन्दरस्य चिकित्सा । यथा,—
“अथास्य पिङ्गकामेव तथा यत्रादुपाचरेत् ।
शुद्धासुसुतिसेकात्तैर्यथा पाकं न गच्छति ॥
पुनर्गवायताशुखोपिठिकावदरेः क्षतः ।
लेपाय पिङ्गकावस्य कल्मः शूलो भगन्दरे ॥
पयःपिष्टैस्त्रिणारिष्टमधुकेः शीतलैः क्षतः ।
लेपो भगन्दरे शूलः पौत्तिके वेदनावति ॥”
अरिष्टो निम्बः ॥

“सुमनायाश्च पञ्चाणि गुडूची विश्वभेषजम् ।
सैन्धवं तक्रसंयुक्तं लेपाहन्ति भगन्दरम् ॥”
सुमना जातिस्तस्याः पत्रम् ।
“पिङ्गकानामपकानामपतर्पणपूर्वकम् ।
कर्म कुर्याद्विरैकान्तं भिन्नानां ब्रणवत् क्रिया ॥
निशाकं चौरसिन्धुपुराश्चदननच्छदेः ।
सिद्धमभ्यङ्गने तैलं भगन्दरहरं परम् ॥”
पुरो गुग्गुलुः । अश्वघ्ननच्छदाः करवीर-
पत्राणि । निशादितैलम् ॥ ३ ॥

“त्रिफलापुरलक्षणां त्रिपञ्चांशैकयोगिता ।
गुटिका शीघ्रगुल्मार्शभगन्दरवतां हृता ॥”
नववार्धिको गुग्गुलुः ॥ ३ ॥
“शूलक्रियापि कथिता शूलसाध्यं भगन्दरे ।
सा च तेनेव कथेया शूलशास्त्रमवैति यः ॥
यायामं मेधुनं गुदं पृथ्वानं गुल्फि च ।
रूपद्रव्येऽपि यत्रेण वर्णयेत्तत्तरं नरः ॥”

इति भावप्रकाशे भगन्दराधिकारः ॥

अपि च ।

“लङ्घनं खेदनं लेपविम्बापनविरेचनेः ।
रक्तमोक्षादिभिः शरीरं गुदजां पिङ्गकां जनेत् ।
तथा यत्रं भिषक् कुर्याद्यथा पाकं नियच्छति ।
अपक्वं वाय पक्वं वा जलौकापातनं हितम् ॥
तदभावे तु शृङ्गाभ्यामिदं रक्तस्य मोक्षयम् ॥”
वटपत्राण्डकाशुखोऽगुदुष्यः सपुनर्नवाः ।
पिष्टा तु पिङ्गकार्म्भे लेपः शूलो भगन्दरे ।
व्यामावस्थाक्रिया प्रोक्ता पकावस्थाक्रियोपते ।
त्रुधयापाटलाचारवद्धिदाहदिकं क्रमम् ।
विधाय ब्रणवत् कार्यं यथा दोषो यथावत्तम् ।
सुहृत्कण्डूदग्धदाहोर्भिवर्त्ति कृत्वा भगन्दरे ।
इत्यात् सर्वशरीरस्या नाडीहृन्पातं प्रयोगात् ।
तिलाभयालोभमरिष्टपत्रं
निशा वचा कुष्ठमगारधूमः ।
भगन्दरे नाशुपदंशयोश्च
दुष्टत्रये शीघ्रनरोपयोऽयम् ॥
शुनोऽस्यदृष्टं त्रिफलासेन
विङ्गलकास्थि त्वयवा विलेपनात् ।
चिरप्रभूतं ब्रणरोगदुष्टं
भगन्दरं नाशसुपैति ननम् ॥ ३ ॥

जम्बूकामांशं सुञ्जीत प्रकारैर्येनानादिभिः ॥
शृङ्गालमांसवज्जनं खादम् । अथवा श्लेष्म-
मांसवज्जनं खादम् ॥

“त्रिकटु त्रिफला सुक्तं विङ्गलान्तपिचकम् ।
शूलैला पिप्पलीमूलं हृद्युषा सुरदार च ।
तुम्बुर् पुष्करं चयं विशाला रजनीद्वयम् ।
विडं सौवर्चलक्षारौ सैन्धवं गजपिप्पली ।
यावन्तेतानि चूर्णानि तावद्विगुणगुग्गुलुः ।
कोलप्रमाणां गुटिकां खादयेन्मधुना च ॥
भगन्दरं चासकाशं चयं जीर्णच्यवरोदरम् ।
नाडीदुष्टव्रणानाहकुष्ठोष्मादाहशरीरक्रीम् ।
मेहान्तद्विहृद्भोग्गुलं शीघ्रमेव च ॥
सप्तविंशतिको हन्ति गुग्गुलुः सर्वरोगहृत् ॥
हृद्भोग्गुलमित्यत्र हृत्पार्श्वमूलमित्यपि पाठः ।
सप्तविंशतिगुग्गुलुः ॥ ३ ॥

“चित्रकाकों त्रिहृत्पाठौ मलपूयमारणौ ।
सुषां वचां लाङ्गलिकां हरितालं सुषंक्ष्णम् ।
प्योतिषालीश्च संक्षुत् तैलं वैद्यो विपाचयेत् ।
एतद्विष्यन्दनं नाम तैलसुक्तं भगन्दरे ।
शोधनं रोपणश्चैव सुवर्णकरं स्मृतम् ॥”
विष्यन्दनतैलम् ॥ ३ ॥

“एतस्य द्विगुणेन शुद्धवलिना कन्यापयोभि-

पिष्टा नास्त्रनयं समस्तगुलितं पाचं विधायेत्
खेदं यामयमं सभसापिठरे पञ्चकलैः सप्तः
चाहं तत्पुटयेत् भगन्दरहरौ गुञ्जीकृता
स्यादिति ।

जम्बूजैरित्यथ निम्बजैरिति च नटः
भगन्दरहरौ रसः ॥ ३ ॥

“शुद्धसत्तं सप्तं गन्धं रतनागं मनुज्यम् ।
गीरकं सैन्धवं तुष्यं तिलकोपातकं मदेः ॥

पिडा गतिपनाहन्ति भगवन् भगवन् ।
 रमः कालाग्रिगद्गोयं गुह्यैकं गृह्यैकं ॥
 कालाग्रिगद्गोयं रमः ॥ ५ ॥
 इति गार्हपत्यायां भगवन् रचिकिताध्यायः ॥
 अपि च । गार्हपत्ये १०० अध्याये ।
 “गृगुलुं विष्णुनायुक्तं पीत्वा नश्येत् भग-
 न्दरः ॥”

(अस्य नकारस्य लक्षणचिकित्सितं यथा,—

क्रियन्ति स्यमानक्षयनयनाय-
 प्रवाणान्युक्तकटाक्षपृष्ठैः ।
 गृह्य पात्रे पिडका भृशार्तिः
 पक्षप्रभित्ता तु भगवन् रः स्यात् ॥
 विरेचनक्षेपणपाटनस्य
 विमुक्तमार्गस्य च तैलदाहः ।
 स्यात् चारुचनेयं सुपाचितेन
 द्विषस्य चास्य गवचिकित्सा ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तदशोऽध्याये ।)
 भगवन् भक्तः, पुं, (भगं योनिस्तुपात्रित्य भजयति
 जीविकां निज्वाहयतीति । भज + क्तुल् ।)
 कुलाशी । इति महाभारते दानधर्मः ॥
 कोट्ना इति भाषा ॥ तस्याप्रभञ्जयनिषेधो
 यथा,—

“यो बान्धवैः परित्यक्तः साधुभिर्वाङ्गणेरपि ।
 कुलाशी यथ तस्याग्रं भुक्त्वा चान्द्रायणचरेत् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः ॥

भगवती, स्त्री, (भगः ऐश्वर्यस्य समस्य बीजस्य
 यज्ञसः श्रियः । ज्ञानपैराग्ययोश्चैव यगुं भग
 इतीदृशाः । इत्युक्तत्वात् यम् । इत्येवमस्य-
 स्त्रिति । भग + “तदस्याद्यस्त्रिभित्ति मनुष्यः ॥”
 ५ । २ । ८४ । इति मनुष्यः । मस्य यः ।

“भूमिनिद्राप्रशंसासु नित्ययोगेतिशायने ।
 संमर्गेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मनुवादयः ॥”

इति काशिकोक्तिर्नित्ययोगे च मनुष्यप्रत्ययः ।
 ततः स्त्रियां ङीप् ।) पुष्पा । गौरी । इति
 मेदिनी । ते, २१४४ । (वा च प्रकृतिरूपिणी
 मष्टामाया देवी । यथा, मार्कण्डेये ॥ ११४० ॥

“ज्ञानिनामपि चेत्तां वि देवी भगवती हि सा ।
 यन्माहात्म्यं मोक्षाय महामाया प्रयच्छति ॥”
 नरसती । यथाह पौराणिकाः ।

“सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेष-
 जात्यापदा ॥”

गङ्गा । यथा, शङ्कराचार्यशतगङ्गास्तोत्रे ।
 “भगवति ! भक्तानामौनिमात्ये तवाम्भः-
 कलमरुपरिमार्गं प्राप्तिनो ये स्पृशन्ति ॥”
 तस्याः गुरुत्वं यथा,—

“यथा नित्यं हि भगवान् नित्या भगवती तथा ।
 समायया तिरोभूता तत्रैव प्राकृते त्वे ।
 अज्ञानमयमण्डलं न मे मिथ्यैव लविमम् ।
 दुर्गा यत्नमरण्या सा प्रकृतिर्भगवान् यथा ।
 मिथ्यामयादितं सर्वं यस्यामस्ति युगे युगे ।
 भिद्यमाने भगो ज्ञेयस्तेन भगवती कृता ॥”

इति शङ्करेण प्रकृतित्वे ५४ अध्यायः ।

अपि च ।

“मेयते या सुरैः सर्वैस्तामैव भजत यतः ।
 धातुर्भवेति सखायां भगवत्येव मा स्मृता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 तस्याः प्रतिमाविशेषस्य पूजने फलविशेषो यथा,
 ब्रह्मोवाच ।

“अथ तस्याः सुराध्यक्ष ! आराधनविधिं
 परम् ।

यथा सा तोषिता पूर्वं शङ्कराद्यैः फलेपसुभिः ॥
 कर्मयज्ञेन देवेश ! तथा त्वमपि पूजय ।

शम्भुः पूजयते देवीं मन्त्रशक्तिसम्यो शुभाम् ॥
 अक्षमालाकरो नित्यं तेनासौ विबुधावरः ।

अहं शैलमयीं देवीं यद्यामि सुरसक्तम् ॥
 तेन ब्रह्मत्वमेवेदं मया प्राप्तं सुदुर्लभम् ।

इन्द्रनीलमयीं देवीं विष्णुरर्चयते तदा ॥
 विष्णुत्वं प्राप्तवांस्तेन अद्भुतैकं सनातनम् ।

देवीं हेममयीं कान्तां धनदोर्चयते सदा ॥
 तेनासौ धनदो देवो धनेश्वरत्वमाप्नुवान् ।

विश्वदेवा महात्मानो रौप्यां देवीं मनोहराम् ।
 यजन्ति विधिवद्भक्त्या तेन विश्वत्वमाप्नुयुः ॥

वायुः पूजयते भक्त्या देवीं पित्तलसम्भवाम् ।
 वायुत्वं तेन तत् प्राप्तमनौपम्यं गुणवच्चम् ॥

वसवः कांसिकां देवीं पूजयन्ते विधानतः ।
 प्राप्नुवन्तो महात्मानो वसुत्वं सुमहोदयम् ॥

अश्विनौ पार्थिवां देवीं पूजयन्तौ विधानतः ।
 तेन तावन्विनौ देवीं दिव्यदेहं गतायुभौ ॥

स्ताटिकां शोभनां देवीं वर्दणोर्चयते सदा ।
 वर्दणत्वं हि संप्राप्तं तेन ऋद्ध्या समन्वितम् ॥

देवीमद्रमयीं पुण्यामप्रिवर्जयति भावितः ।
 अग्रित्वं प्राप्नुवास्तेन तेजोरूपसमन्वितम् ॥

ताम्रां देवीं वदाकाशं भक्त्या देवो दिवाकरः ।
 अर्चते तत्र संप्राप्तं तेन सूर्यत्वमुत्तमम् ॥

सुक्ताशैलमयीं देवीं सोमः पूजयते सदा ।
 तेन सोमोऽपि संप्राप्तः सोमत्वं सनतोच्चलम् ॥

प्रवालकमयीं देवीं यजन्ते पद्मगोक्षमाः ।
 तेन नागास्तु भोगाद्याः प्रयान्ति परं पदम् ॥

छायायसमयीं देवीं पूजयन्त्यसुरोत्तमाः ।
 राक्षसाश्च महात्मानस्तेन वैरमितविक्रमाः ॥

त्रपसीसमयीं देवीं पिशाचाः पूजयन्ति ताम् ।
 तेन ऋद्धिपलोपेताः प्रयान्ति परमं पदम् ॥

त्रैलोकिकां सदा देवीं यजन्ते गुरुकादयः ।
 तेन भोगवलोपेताः प्रयान्ति श्वरमन्दिरम् ॥

वज्रलोहमयीं देवीं यजन्ते मातरः सदा ।
 मातृत्वं प्राप्य ताः सर्वाः प्रयान्ति परमं पदम् ॥

रवं देवाः सगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
 पूजयन्ते सदाकालं चरिकां सुरनायिकाम् ॥

तथा त्वमपि देवेश ! यदीच्छसि परां गतिम् ।
 शिष्यां मन्त्रिण्यो पूज्य जमसे मनसेभित्तान् ॥

कामान् सुरपराध्यक्ष ! कामिकैः पूजितैः सदा ।
 ददाति सज्जन्तो कानां चिन्तामर्त्यया शिष्या ॥”

इत्यादि देववतारे दशविधपूजामाहात्म्ये ३८
 अध्यायः । तस्यैव दशदास्य फलं यथा,—

इंश्च उवाच ।

“देया गृह्यन्तु यः शुक्रकरार्पयति शोभनम्
 सर्वोपकारणैर्युक्तं सकपाटाङ्गलान्वितम् ॥

तस्मिन् घण्टां धत्तुं क्वं वितानं दर्पणादि च
 दत्त्वा सुरजवंशदि नित्यं सङ्गीतकानि च ॥

देवीशान्तिार्थवित्तारं पूजनं भवने शुभम् ।
 एवं प्रवर्त्तते यस्तु तस्य पुण्यफलं वदन् ॥

दशपूर्वापरान्तात ! आत्मनश्चैकविंशतिम् ।
 उद्धृत्य च कुलं पापाद्ब्रह्मलोकं महीयते ॥

गच्छन्ते भगवती यत्र परा परमपूजिता ।
 तत्र कल्पान्तरं यावद्दुःखा भोगान् मनो-

रमान् ॥

पुनः कालादिहायानः पृथिव्यामेकराष्ट्रभवेत् ।
 सभृतवाहनोपेतः शान्तः पुरपरिच्छदः ॥

पुनर्देया विजातीनां तद्भक्तानां प्रिये भवेत् ॥
 कन्यासम्पूजको नित्यं देवीशान्तिार्थपारगः ।

तभते परसद्भावं तदन्ते शिवतां व्रजेत् ॥
 देया गृह्यन्तु यः शुक्र ! सम्मार्जयति नित्यशः ।

स भवेद्बलवान् सौख्यसम्पत्तिश्च युतः ॥
 तदागच्छेच्छिवालोकं सर्वकालफलप्रदम् ।

देया गृह्यन्तु यः शुक्र ! गोमयेनाशुलेपयेत् ॥
 स्त्रियो वा यदि वा पुंश्च यस्मात्सु गिरन्त-

रम् ।

स लभेद्दीप्तिताम् कामान् देया लोकश्च
 गच्छति ॥”

इत्यादि देववतारे ४२ अध्यायः ॥

भगवद्भक्तः, पुं, (भगवतो भगवत्या वा भक्तः ।)
 श्रीकृष्णभक्तियुक्तः । अथ भगवद्भक्तानां लक्ष-

णानि । सामान्यतः लक्ष्णे ।
 “विष्णुरेव हि यस्यैव देवता वैष्णवः स्मृतः ॥”

अत्र विशेषः ।

“व्रतकर्मशुभजानभोगवन्मादिमनुष्यपि ।
 शैवेवैव च कृष्णस्य भक्ताः सन्ति तथा तथा ॥”

तत्र व्रतियु मध्ये भगवद्भक्तिहेतुव्रतपरता भग-
 वद्भक्तलक्षणम् । तथा च स्कान्दे श्रीमार्कण्डेय-

भगीरथसंवादे ।
 “दशभोगेश्वरयुक्तं दिनं वैष्णववल्लभम् ।

शुपास्यते महीपाल ! ते व भगवता नराः ॥
 प्रागत्ये न चाश्रन्ति दिनं प्राप्य हरेर्नराः ।

कुर्वन्ति जागरं रात्रौ सदा भगवता हि ते ॥
 उपोष्य दादशौ शुद्धौ रात्रौ प्रागरगान्विताम् ।

अल्पान् माधयेद्यस्तु स वै भगवतो नरः ॥
 भक्तिर्न विधुता त्रियो न धुतानि व्रतानि च ।

सुप्रियः श्रीपतिर्येषां ते स्युर्भागवता नराः ॥”
 कस्मिन् भगवदर्पणादिना तदाज्ञावृद्धा वा

भक्तिहेतुसदाचारपरता तत्रैव ।
 “धर्मायं जैत्रिनें येषां सन्तानार्थं मैद्युनम् ।

पथनं विप्रतुष्टार्थं ज्ञेयानि वैष्णवा नराः ॥
 अध्वगान् पथि आन्तं जायेत गृहमागतम् ।

योऽतिथिं पूजयेद्भक्ता वैष्णवः स न संशयः ॥
 सदाचाररताः शिष्याः सन्भूतानुसम्पदाः ।

अथयस्यस्तरागा ये सदा भगवता हि ते ॥”

पाशे वैशाखमाष्टमि श्रीनारदाम्बरीषसंवादे ।

यथा,—

“जीवितं यस्य धर्मायै धर्मो ह्यर्थमेव च ।
अक्षोरात्रायि पुण्यायै तं मन्ये वैष्णवं जनम् ॥”
लेङ्गे च ।

“विष्णुभक्तिसमायुक्तान् श्रौतस्मार्तप्रवर्तकान् ।
प्रीतो भवति यो दृष्ट्वा वैष्णवोऽसौ प्रकीर्तितः ॥”
गुणवत्सु भक्तिहेतुहपाशुत्वादिसद्गुणशीलता
तत्रैव ।

“परदुःखेनात्मदुःखं मन्यन्ते ये शृपोत्तमः ।
भगवद्भक्तिनिरतास्ते नरा वैष्णवा वृषः ॥”
भागवतद्वतीयस्कन्धे श्रीकपिलदेववृत्तिसंवादे ।

यथा,—

“तितितचवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाम् ।
व्यजातशत्रवः शान्ताः साधवः साधुभूषणाः ॥”
पञ्चमस्कन्धे ऋषभदेवस्य पुत्तानुशासने । यथा,

“महनुसेवां हारमाहुर्विसुक्ते-
स्तमोहारं योषितां खड्गिसङ्गम् ।

महान्तस्ते समचित्ताः प्रशान्ता
विमन्यवः सुहृदः साधवो ये ॥”

एकादशस्कन्धे श्रीभगवत्पद्मोद्भवप्रश्नोत्तरे ।
यथा,—

“कृपातुरकृतद्रोहस्तिष्ठः सर्वदेहिनाम् ।
सत्यचारीऽनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः ॥
कामाक्षुभितपीदानीं नृदुः शुचिरकिञ्चनः ।
अगीहो मितशुक् शान्तः स्थिरो मच्छरयो
सुनिः ॥

अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितवद्गुणः ।
अमानी मानदः कल्यो मैत्रः कारुणिकः
कविः ॥”

विष्णुपुराणे यमतदुभयसंवादे । यथा,—

“न चलति निजवर्णधर्मतो यः
सममतिरात्मसुहृदिप्रचपचे ।
न हरति न चलति किञ्चिदुक्तेः
स्थिरमनसं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥”*

शान्तिषु भक्तिहेतुशान्तवत्ता एकादशे । यथा,—

“सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।
भूतानि भगवत्प्राप्त्यर्थं भागवतोत्तमः ॥
न यस्य स्वः पर इति विप्रेष्वात्मनि वा मिदं ।
सर्वभूतसमः शान्तः स वै भागवतोत्तमः ॥
शालाशालाया ये वै मां यावान् यथास्ति
यादृशः ।

भक्तभ्यनन्यभावेन ते मे भक्तमा मताः ॥
इन्द्रे तदधीनेषु बालिशेषु हियन्तु च ।
प्रेममेवोक्तपोषेचा यः करोति स मध्यमः ॥
अर्थायमेव हरये पूर्णं यः अहयेहते ।
न तदुक्तेषु शान्त्येषु स भक्तः प्राक्ततः सुतः ॥”
भोगवत्सु भक्तिहेतुभोगानासक्तता हरियोगे-
न्दरोत्तरे । यथा,—

“गरीयापीन्द्रियैरर्पान् यो न देहि न काङ्क्षति ।
विष्णोर्मायाभिर्दं पश्यन् स वै भागवतोत्तमः ॥”
सप्तमविष्णुपरिनिर्वाणसु भक्तिहेतुनिरभिमानिना

तत्रैव । यथा,—

“न यस्य जन्मकर्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभिः ।
सञ्चतेऽस्मिन्नहंभावो देहे वै स हरिः प्रियः ॥
भावाः कथञ्चिद्भक्त्यैव ज्ञानानासक्तमानिता ।
भक्तिनिष्ठापका जातास्ततो ह्युत्तमतोदिता ॥”
निष्ठापकाः परिपाकं प्रापकाः ॥*॥
श्रैवेषु श्रीशिवकृष्णामेदकता दृष्टन्नारदीये ।
“श्रिवे च परमेशाने विष्णौ च परमात्मनि ।
समबुद्ध्या प्रवर्तन्ते ते वै भागवतोत्तमाः ॥”

इति ॥*

“अन्यच्च तेषां भगवच्छास्त्रार्थपरतादिकम् ।
वाचाद्भक्त्यात्मकं सुखं लक्ष्यं लिख्यतेऽधुना ॥”
श्रीभागवतशास्त्रपरता स्कान्दे ।

“येषां भागवतं शास्त्रं सदा तिष्ठति सन्निधौ ।
पूजयन्ति च ये नित्यं ते ह्युर्भागवता नराः ॥
येषां भागवतं शास्त्रं जीवितादधिकं भवेत् ।
महाभागवताः श्रेष्ठा विष्णुना कथिता नराः ॥”
वैष्णवसम्माननिष्ठा लेङ्गे ।

“विष्णुभक्तमथायातं यो दृष्ट्वा सुसुखप्रियः ।
प्रणामादि करोत्येव वासुदेवे यथा तथा ।
स वै भक्त इति ज्ञेयः स पुनाति जगन्नयम् ॥
रुक्माचरा गिरः शृण्वन् तथा भागवतेरिताः ।
प्रणामपूर्वं चन्त्वा यो वदेह वैष्णवो हि सः ॥
भोजनाच्छादनं सर्वं यथाशक्त्या ददाति यः ।
विष्णुभक्तस्य सततं स वै भागवतः स्तुतः ॥
गासुदे ।

“येनसर्वात्मना विष्णुभक्ता भावो निवेशितः ।
वैष्णवेयु कृतात्मत्वात्नृणां भाववतो हि सः ॥*॥
श्रीतुलसासेवानिष्ठा दृष्टन्नारदीये श्रीभगवन्-
माकण्डेयसंवादे ।

“तुलसीकाननं दृष्ट्वा ये नमस्कृन्ते नराः ।
तत्काष्ठाङ्कितकर्णा ये ते वै भागवतोत्तमाः ॥
तुलसीगन्धमात्राय सन्नीयं कृन्ते तु ये ।
तन्मूलसुदृढं येन ते वै भागवतोत्तमाः ॥”*॥
श्रीभगवतः कथापरता दृष्टन्नारदीये श्रीभगवन्-
मार्कण्डेयसंवादे ।

“मत्कथाश्रवणे येषां वर्तते सात्त्विकी मतिः ।
तद्वक्त्रि सुभक्ताश्च ते वै भागवतोत्तमाः ॥”
स्कान्दे श्रीभगवदर्जुनसंवादे ।
“मत्कथां कुरुते यस्तु मनुकथाश्च शृणोति यः ।
दृश्यते मत्कथायाश्च स वै भागवतोत्तमः ॥”
द्वितीयस्कन्धे तत्रैव ।

“मदाश्रयाः कथा शृणुः शृण्वन्ति कथयन्ति च ।
तपन्ति विविधाच्छापा नैताम्भतचेतसः ॥”*॥
नामपरता दृष्टन्नारदीये तत्रैव ।
मन्मानवाश्च मद्भक्ता मद्भक्तजनलोडुपाः ।
मन्नामश्रवणासक्तास्ते वै भागवतोत्तमाः ॥
येऽभिनन्दन्ति नामानि हरेः शृण्वन्ति हर्षिताः ।
रोमाञ्चितशरीराश्च ते वै भागवतोत्तमाः ॥”
तत्रैवान्यत्र ।

“अन्यथासुदृढं दृष्ट्वा येऽभिनन्दन्ति मानवाः ।
हरिनामपरा ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥”

सरणपरता । तत्र स्वधर्मेनिष्ठया रागदंवादि-
निवृत्त्या सरणं श्रीविष्णुपुराणे यमतदुभयसंवादे ।

“न चलति उक्तेः श्रीभगवत्पदार-
विन्दे क्षितमनास्तमवेहि विष्णुभक्तम् ।
कलिकलुषमलेन यस्य नात्मा
विमलमतेर्मलनीकृतस्तमेनम् ।
मनसि कृतजनाहं नं मशुयं
सततमवेहि हरेरतीव भक्तम् ॥
कनकमणि रश्म्यवेष्य वृद्धा
हृद्यमिव यः समवेति वै परस्वम् ।
भवति च भगवद्वनन्यचेताः
पुरुषवरं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥
स्फटिकगिरिशिलाभजः क विष्णु-
र्मनसि वृणां क च मत्परादिदोषः ।
न हि तुङ्घिनमयूखरस्त्रिपुङ्गे
भवति हुगाश्नदीप्रियः प्रतापः ॥
विमलमतिरमत्तरः प्रशान्तः शुचि-
चरितोऽखिलसत्त्वमित्रभूतः ।
प्रियहितवचनोऽस्तमानमायो
वसति सदा हृदि तस्य वासुदेवः ॥
वसति हृदि सनातने च तस्मिन्
भवति पुमान् जगतोऽस्य सौन्दर्यः ।
क्षितिरसमतिरम्यमात्मनोऽनन्तः
कथयति चारुतयैव शास्त्रपोतः ॥
अन्यविजयेन वैराग्यादिना च सरणं श्रीहरि-
योगेश्वरोत्तरे ।

देहेन्द्रियप्राणमनोधियां यो
जन्माप्ययच्छुद्धयतर्षकश्चैः ।
संसारधर्मेरेवितुल्यमानः
स्तुत्या हरिर्भागवतप्रधानः ॥
त्रिसुवनविभवहेतवेऽप्यकुल-
स्तुत्तिरजितात्मसुरादिभिर्विद्वद्भ्याम् ।
न चलति भगवत्पदारविन्दा-
लवनिमियाद्भूमि स वैष्णवाग्र्यः ॥
भगवत उरुवक्रमाद्बुद्धिशाखा-
नखमणिवन्त्रिकया निरस्ततापे ।
हृदि कथसुपसोदतां पुनः स
प्रभवति चन्द्रे इवोदितैर्कैतापः ॥”

पूजापरता स्कान्दे तत्रैव ।
“येऽर्चयन्ति सदा विष्णुं यज्ञेशं वरदं हरिम् ।
देहिनः पुण्यकर्मणः सदा भागवता हि ते ॥”
लेङ्गे ।
“विष्णुचेष्टे शुभान्येव करोति स्त्रीदृश्यतः ।
प्रतिमाश्च हरैर्निर्दं पूजयेत् प्रयतात्मपाद् ।
विष्णुभक्तः स विज्ञेयः कर्मणा मनसा गिरा ।
नारायणपरो नित्यं भूप ! भागवतो हि सः ॥”
वैष्णवधर्मेनिष्ठतादि पाशोत्तरखण्डे ।
“तापादिपञ्चसंस्कारो न वेष्ट्याकर्मकारकः ।
अर्थपञ्चकविहिप्रो मदाभागवतो हि सः ॥”
तापः तप्तसुधाधार्यं यदादिपञ्चसंस्कारदुष्टः ।
पञ्चसंस्काराश्च तत्रैवक्ताः । [रतिः
“तापः शुद्धक्षया नाम मनो यागसु पञ्चमः ॥”

अस्यार्थः। नाम श्रीकृष्णदासेत्यादि। मन्त्रः
श्रीगुरोः सकाशात् मन्त्रग्रहणम्। यागः होम-
पूर्वकयथाविधिदीक्षाग्रहणमित्यर्थः। नव इत्या-
कर्माणि पूजासम्बन्धित्यानि श्रवणादीनि
पाशोक्ताश्चर्चादीनि वा सर्वेषां तेषां पूजाङ्ग-
त्वात्। तानि च तत्रैवोक्तानि। यथा —
“अर्चनं मन्त्रपठनं यागयोगी महात्मनः।
नामसङ्कीर्णनं सेवा तच्चिह्नैरङ्गनं तथा।
तदीयाराधनं चर्या नवधा भिद्यते शुभे।”
अथैषपञ्चकं चत्वारो चत्वारो धर्मादयः पुरु-
षार्थाः पञ्चमपुरुषार्थश्च भक्तिः। यदा पञ्च-
तत्त्वानि चनात्मात्मपरमात्मपरमेश्वरतत्त्वज्ञानां
यापार्यानि। इति तट्टीका ॥ * ॥

एकान्तिता गारुडः।
“एकान्तेन सदा विष्णौ यस्माद्देवे परायणाः।
तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः॥”
तद्विज्ञानेनानन्यपरता एकादशे उद्धवप्रश्नोत्तरे।
“ज्ञात्वाज्ञात्वाप ये वै मां यावान् यश्चास्ति
यादृशः।
भजनन्यन्यभावेन ते वै भागवता मताः॥”

भागवते। ११। ३। ५०।
“न कामकर्म्मबीजानां यस्य चेतसि सम्भवः।
वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः॥”
सा च एकान्तिता चतुर्धा। तत्र धर्मानाद-
रेण श्रीमदुद्धवप्रश्नोत्तर एव।
“अक्षयैवं गुणान् दोषान् मयादिष्टानपि
सकान्।
धर्मान् सन्त्यज्य यः सर्वान् मां भजेत् स च
सत्तमः॥

गीतायाश्च।
सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज।
अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः॥
यदा यस्यानुग्रहाति भगवानात्मभावितः।
स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठताम्॥”
अन्यसर्वगिरपेक्षता भागवते श्रीमद्भगवदुद्धव-
संवादे ऐलोपाख्याने।

“सन्तोऽनपेक्षा मधित्ताः प्रशान्ताः समदर्शिनः।
निर्ममा निरदङ्कारा निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः॥”
तत्रैव तृतीये श्रीकृष्णदेवहूतिसंवादे।
“त एते साधवः साध्वि। सर्वसङ्गविवर्जिताः।
सङ्गस्तेष्वपि ते प्रार्थः सङ्गदोषहरा हि ते॥”
विष्णाकुललेखेपि मनोरतिपरता स्फुटते।
“यस्य कृष्णगतस्यापि केशवे रमते मनः।
न विद्युता च भक्तिर्वै स वै भागवतो नरः॥
व्यापहतस्य यस्येष्ट भक्तिरथभिचारिणी।
नान्यत्र रमते चित्तं स वै भागवतो नरः॥”
प्रमेकपरता च भागवते पञ्चमस्कन्धे श्रीकृष्णभ-
देवस्य पुत्रानुशासने।

“ये वा मयीष्ट कृतसौहृदायां
अनेष्टु देहभरवानिकेष्टु।
यदेष्टु जायात्मजरातिमत्सु
न प्रीतियुक्ता यावदर्पाश्च लोके॥”

राति मित्रं घनं वा।
“त्रिधा प्रमेकपरता प्रेम्नः स्यात्तारतम्यतः।
उत्तमा मध्यमा चाचौ कनिष्ठा चेति भेदतः॥”
तत्रोत्तमा यथा एकादशे हरियोगेश्वरोत्तरे।
“सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः।
भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः॥
खेष्टदेवस्य भावं यः सर्वभूतेषु पश्यति।
भावयन्ति च तान्यस्मिन्नित्यर्थः सम्मतः सताम्॥”
तृतीये श्रीकृष्णदेवहूतिसंवादे।
“मयनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दृढात्।
मनुकृते त्यक्तकर्माण्यस्त्यक्तस्वजनवान्ववाः॥”
एकादशे श्रीहरियोगेश्वरोत्तरे च।

“विद्वन्ति हृदयं न यस्य साक्षा-
द्वरिवशाभिहितोऽप्यघौघनाशः।
प्रणयरसनया हृतादुषप्रिपन्नः
स भवति भागवतप्रधान उक्तः॥”
तत्रैव मध्यममाह हरियोगेश्वरोक्तावेव।
“इश्वरे तद्व्रीनेषु बालिषेषु द्विषन्तु च।
प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः॥”
कनिष्ठता तत्रैव।

“अर्चायामेव हरये पूर्णा यः श्रद्धयेहते।
न तद्वक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः॥
अहया पूजनं प्रेमबोधकं भक्त इत्यपि।
प्रेमयो हि करुणात्तत्तु खलं भक्तानपेक्षयात्॥
लक्षणानि च यान्यन्ये भक्तेर्लक्षणानि तान्यपि।
चन्दनादीनि विदन्ते येषु भागवता हि ते॥
एतानि लक्षणानीत्थं गौणमुख्यादिभेदतः।
ऊर्ध्वानि लक्षणान्येवं विवेचयानि पराण्यपि॥
ईदृग्लक्षणवन्तः स्युर्दुर्लभा बहवो जनाः।
दिया हि मणयो यत्नं न वर्जन्ते इतस्ततः॥”
अतएवोक्तं मोक्षधर्मे नारदीये।
नायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मपुष्टदनः।
सात्त्विकः स तु विज्ञेयो भवेन्मोक्षार्थनिश्चयः॥”

इति श्रीहीरभक्तिविलासे १० विलासः॥
भगवान्, [त]आगः “ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य
यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव यस्यां भग
इतीज्जना॥” इत्युक्तलक्षणं यदेवैश्वर्यमस्यस्येति।
भग+नित्ययोगी मनुष्य मस्य वः।) पुं बुद्धः।
इत्यमरः। १। १। १३॥ श्रीकृष्णः। यथा,—
“भगवानपि ता रात्रीः शारदोत्फुल्लमल्लिकाः।
वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे योगमायासुपाश्रितः॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २६ अध्यायः॥
पूज्ये त्रि। इति भेदिनी॥ भगवत्स्वरूपं यथा,
“मयुरप्याह वेदार्थं स्तुत्वा यच्चुनिसत्तमः।
तदेतत् श्रूयतामव सर्वन्वे गदतो मम॥
हे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परञ्च यत्।
शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माधिगच्छति॥
हे विदो वेदितव्ये वै इति चाध्वंशो श्रुतिः।
परया त्वत्तरप्राप्तिर्न वेदादिमयापरा॥
यत्तद्व्यक्तमजरमचिन्त्यमजममयम्।
अनिर्देश्यमरूपञ्च पाणिपादसंयुतम्॥
विभुं सर्वगतं नित्यं भूतयोगिमकारणम्॥

याप्यव्याप्तं यतः सर्वं तं वै पश्यन्ति स्वरयः॥
तद्वत्तत् तत् “रं धाम तद्वैश्वं मोक्षकाङ्क्षिणा।
श्रुतिवाक्योदितं सूक्ष्मं तद्विष्णोः परमं पदम्॥
तदेव भगवद्वार्थं स्वरूपं परमात्मनः॥
वाचको भगवच्छब्दस्तस्याद्यस्याश्चरात्मनः।
एवं निगदितार्थस्य स तत्त्वं तस्य तत्त्वतः॥
ज्ञायते येन तज्ज्ञाने परमन्यत्रधीमयम्॥
अशब्दगोचरस्यापि तस्यैव ब्रह्मणो द्विजः।
पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते ह्यौपचारिकः।
शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्तते।
मैत्रेय! भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणो॥
संभर्तेति तथा भर्ता भकारीर्थद्वयान्वितः।
तेनागमयिता सृष्टा गकारार्थस्तथा सुने!॥
ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव यस्यां भग इतीज्जना॥
वसन्ति यत्र भूतानि भूतात्मन्यविनात्मनि।
स च भूतेष्वशेषेषु वकारार्थस्ततोऽप्ययः॥
एवमेव महावाहो! भगवानिति सत्तमः।
परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यगः॥
तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः।
शब्दोऽयं नोपचारेण अन्यत्र ह्युपचरतः॥
उत्पत्तिं प्रलयश्चैव भूतानामागतिं गतिम्।
वेत्ति विद्वामविद्याञ्च स वाचो भगवानिति॥
ज्ञानशक्तिवलेनैश्वर्यवीर्येतिनांशुशेषतः।
भगवच्छब्दाव्यानि विना ह्येयैर्गुणादिभिः॥”
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ५ अध्यायः॥
अपि च।

“परमात्मा च भगवान् विष्णुर्कृष्णो जनाईनः
तद्वक्तिमान् भागवतो नास्पर्शयैर्हि जायते॥
भगवच्छासनानाम्नी भगवच्छासनप्रियः।
भगवद्वक्तिमास्थाय वतुच। भागवतो भव॥
भगवान् भूतभक्ष्यो भूतादिप्रभवोऽप्ययः।
भावेन तं भजस्वेषं भवभङ्गकरं हरिम्॥
भजस्व भावेन विभुं भगवन्तं भवेश्वरम्।
ततो भागवतो भूत्वा भववन्तात् प्रमोक्षसि॥”
इत्यादौ बह्विपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमाशु-
शासनो नामाध्यायः॥ अन्यच्च।

“महतां हृदजनूनां सर्वेषां जीविनां सदा।
सृष्टा पाता च शास्ता च भगवान् करुणानिधिः॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २५ अध्यायः॥
यदेवैश्वर्यान्वितः। स च परमेश्वरः। तन्नाम-
विशेषस्य सेवनं यथा,—
“अथ श्रीभगवन्नाम सदा सेवेत सर्वतः।
तन्माहात्म्यञ्च विख्यातं सङ्क्षेपेणात्र लिख्यते॥
अथ श्रीभगवन्नामविशेषस्य च सेवनम्।
श्रद्धाभिः हृदयादिष्टं तत्तत्कामदत्तात्मनाम्॥”
अथकामविशेषेण श्रीभगवन्नामविशेषसेवामाहा-
त्म्यम्। तत्र पापक्षयार्थं कौर्मि। यथा,—

“श्रीशब्दपूर्वं जयशब्दपूर्वं
जयहयाङ्कुरतस्तथा हि।
त्रिः सप्तहत्तो नरचिंजनाम
जप्तं निश्चयादपि विप्रहत्याम्॥”

महाभयनिवारणार्थं तत्रैव ।
 “श्रीपूर्वो नरसिंहो द्विर्वाद्युत्तरतस्तु नः ।
 त्रिःपञ्चकलो वपस्तु महाभयनिवारणः ॥”
 कालत्रिशेषे तु मङ्गलार्थं विष्णुधर्मोत्तरे
 श्रीमार्कण्डेयवल्गुसंवादे ।
 “पुरुषं वामदेवश्च तथा सङ्कर्षणं विभुम् ।
 प्रद्युम्नमनिरुद्धश्च क्रमादन्धेषु कीर्तयेत् ॥”
 अन्धेषु संवत्सरादिषु पञ्चसु ॥
 “बलभद्रं तथा ह्यण्यं कीर्तयेद्यनन्दये ।
 माधवं पुण्डरीकाक्षं तथा वै भोगशायिनम् ॥
 पद्मनाभं हृषीकेशं तथा देवं त्रिविक्रमम् ।
 क्रमेण राजशार्ङ्गं ल ! वसन्तादिषु कीर्तयेत् ॥
 विष्णुश्च मधुहन्तारं तथा देवं त्रिविक्रमम् ।
 वामनं श्रीधरश्चैव हृषीकेशं तथैव च ॥
 दामोदरं पद्मनाभं केशवश्च यदुत्तमम् ।
 नारायणं माधवश्च गोविन्दश्च तथा क्रमान् ॥
 चेत्वादिषु च मासेषु देवदेवमनुसरेत् ।
 प्रद्युम्नमनिरुद्धश्च पञ्चयोः कृष्णशुक्लोः ॥
 सर्वः शर्वः शिवः स्यात्पूज्यतादिर्निधिरथयः ।
 आदित्यादिषु वारेषु क्रमादेवमनुसरेत् ॥
 विश्वं विष्णुर्वैकारो भूतभयभवत्प्रभुः ।
 भूतहृद् भूतहृद् भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥
 अथक्तः पुण्डरीकाक्षो विश्वकर्मा शुचित्रिवाः ।
 सम्भवो भावनी भर्ता प्रभवः प्रसुरीश्वरः ॥
 अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ।
 अग्राह्यः शाश्वतो धाता ह्यण्यैतान्यनुसरेत् ॥
 देवदेवस्य नामानि कृत्तिकादिषु यादव ! ।
 ब्रह्माणं श्रीपतिं विष्णुं कपिलं श्रीधरं प्रभुम् ॥
 दामोदरं हृषीकेशं गोविन्दं मधुसूदनम् ।
 भूधरं गदिनं देवं शङ्खिनं पद्मिनं तथा ॥
 चक्रिणश्च सद्यराज ! प्रथमादिषु संसरेत् ॥”
 प्रथमादिषु प्रतिपदादिषु ।
 “सर्वं वा सर्वं वा नाम देवदेवस्य यादव ! ॥
 नामानि सर्वानि जगद्हनस्य
 कालाच्च सर्वः पुण्यप्रवीरः ।
 तस्मात् सदा सर्वगतस्य नाम
 याच्यं यद्येष्टं वरदस्य राजन् ! ॥”
 विविधकामविहये च पुलन्द्योक्तौ ।
 “कामः कामप्रदः कान्तः कामपालस्तथा हरः ।
 आनन्दो माधवश्चैव कामसंविहये जपेत् ॥
 रामः पञ्चरामश्च हृषीको विष्णुरेव च ।
 विक्रमस्यैवमादौ नि जप्यान्विरजिगीषुभिः ॥
 विश्रामभ्यस्तता गित्यं चाप्रयः पुरुषोत्तमः ।
 दामोदरं नयगतो गित्यमेव जपेन्नरः ॥
 केशवं पुण्डरीकाक्षमनिरुद्धं च तथा जपेत् ।
 नैववाधात् सर्वान् हृषीकेशं भवेत्तु च ॥
 अश्रुतस्मान्तत्रैव जपेदौषधकर्मणि ।
 संग्रामाभिसुरो गच्छन् संसरेदपराजितम् ॥
 चक्रिणं गदिनश्चैव शार्ङ्गिणं खड्गिणं तथा ।
 जैमार्थं प्रवर्तितं दिक्षु प्राप्यादिषु सरेत् ॥
 अजितथाधिपश्चैव सर्वे सर्वेश्वरं तथा ।
 संसरेत् पुरतो भगवा यवघारेषु सर्वेश !

नारायणं सर्वकालं चतुःप्रखलनादिषु ।
 ग्रहनक्षत्रपीडासु देववाधासु सर्वतः ॥
 दस्युवैरिनिषेधेषु यात्रासिंहादिसङ्कटे ।
 अन्धकारे तमस्तीव्रे नरसिंहमनुसरेत् ॥
 अग्निदाहे मनुष्ये संसरेज्जलशायिनम् ।
 गरुडध्वजानुस्मरणाद्विषवैर्यं यपोहति ॥
 स्वाने देवार्चने होमि प्रणिपाने प्रदक्षिणे ।
 कीर्तयेद्भगवन्नाम वासुदेवेति तत्परः ॥
 स्थापने वित्तधान्यादेरपथ्याने च दुष्टजे ।
 कुर्वीत तत्पना भूत्वा अनन्ताष्टतकीर्णम् ॥
 नारायणं शार्ङ्गधरं श्रीधरं पुरुषोत्तमम् ।
 वामनं खड्गिणश्चैव दुष्टस्रपे सदा सरेत् ॥
 सद्यार्णवादौ पर्यङ्कशायिनश्च नरः सरेत् ।
 बलभद्रं सन्ध्याार्थं सर्वकर्मणि संसरेत् ॥
 जगत्प्रतिमपत्त्यार्थं मुवन् भक्ता न सीदति ।
 श्रीं सर्वभूयधिके कर्मण्यासु प्रकीर्तयेत् ॥
 अरिषु रणेभ्यो विप्रोक्तश्च सदा जपेत् ।
 मन्त्रप्रपाताग्निजलवन्नादिषु चतुषु ॥
 स्वतन्त्रपरतन्त्रेषु वासुदेवं जपेद्विषुः ।
 सर्वार्थशक्तियुक्तस्य देवदेवस्य चक्रिणः ॥
 यथाभिरोचते नाम तत् सर्वार्थेषु कीर्तयेत् ।
 सर्वार्थविहितामोति नाम्नामेकार्थता यतः ॥
 सर्वार्थयितानि नामानि परस्य ब्रह्मणो हरेः ॥”
 एवं विश्वधर्मोत्तरे च मार्कण्डेयवल्गुसंवादे ॥
 किञ्च ।
 “कूर्मं वराहं मत्स्यं वा बलप्रतरणे सरेत् ।
 भ्राजिष्णुमग्निजने जपेन्नाम त्वखण्डितम् ॥
 गरुडध्वजानुस्मरणादापदो तृच्यते नरः ।
 ज्वरजुष्टशिरोरोगविषवैर्यं च शाम्यति ॥
 बलभद्रं युद्धार्थं ह्यारम्भे हलायुधम् ।
 उत्तारणं वाणिज्यार्थं राममभ्युदये नृप ! ॥
 माङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं माङ्गल्येषु च कीर्तयेत् ।
 उत्तिष्ठन् कीर्तयेद्दिक्षु प्रसपन् माधवं नरः ॥
 भोजने चैव गोविन्दं सर्वत्र मधुसूदनम् ॥”
 तत्रैवान्यत्र ।
 “अथैव चिन्तयेद्दिक्षु भोजने च जगद्हनम् ।
 शयने पद्मनाभश्च मैथुने च प्रजापतिम् ॥
 ग्रामे चक्रिणं कुहं स्थानभंशे त्रिविक्रमम् ।
 नारायणं विद्योतुर्गं श्रीधरं प्रियसङ्गमे ॥
 जलमथी वराहश्च पावके जलशायिनम् ।
 कानने नरसिंहश्च पर्वते रघुनन्दनम् ॥
 दुःस्रपे न्मर गोविन्दं विषुहो मधुसूदनम् ।
 मायातु वामनं देवं सर्वकार्येषु माधवम् ॥”
 किञ्च ।
 “कीर्तयेद्वास्तुदेवश्च अयुक्तेष्वपि यादव ! ।
 कार्यारम्भे तथा राजन् ! यद्येष्टं नाम कीर्तयेत् ॥

सर्वानि नामानि हि तस्य राजन् !
 सर्वार्थमिदं तु भवन्ति पुंसः ।
 तस्माद्यद्येष्टं खलु कृष्णनाम
 सर्वेषु कार्येषु जपेत् भगवा ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे ११ विलासः ॥

भगवद्वशीकारित्वम् । यथा, महाभारते भग-
 वदावयम् ।

“कृणुमेतत् प्रवृद्धं मे हृदयात्तापसर्पति ।
 यज्ञोविन्देति चुक्रोश कृष्ण ! मो दूरवासिनम् ॥”
 आदिपुराणे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ।
 “गीत्वा तु मम नामानि नर्तयेन्मम सन्निधौ ।
 इदं ब्रवीमि ते सर्वं क्रीतोऽहं तेन चार्जुन ! ॥
 गीत्वा च मम नामानि रुदन्ति मम सन्निधौ ।
 तेषामहं परिक्रतो नान्यक्रीतो जगद्हनः ॥”
 एवं श्रुत्वा च मम नामानोत्वादि ॥ विष्णुधर्मं
 प्रज्ञादेन ।
 “जितं तेन जितं तेन जितं तेनेति निश्चितम् ।
 जिज्ञासे वर्तते यस्य हरिरित्युत्तरदयम् ॥”
 इति तत्रैव ११ विलासः ॥

भगवन्नामिच्छलक्षणानि यथा । हयशर्पिणः ।
 “तस्मिन्नेव सुहृत्ते तु हर्षो वा भयमेव च ।
 चक्षुर्भ्रमो विभ्रमो वा चावो वा जायते यदि ।
 यामोहः परमोहो वा क्षणितं परमं तथा ।
 अशुतानी युतिर्वा स्यात् गात्राणां वाध
 वैप्रभुः ॥”

यामोहो मौढ्यविशेषः । परमोहो मूर्च्छा ।
 “वेराग्यं नेत्रयोर्वा स्याद्वर्षः कन्दर्प एव वा ।
 परमो विस्मयो वाय दियो वा श्रूयते ध्वनिः ।
 दिशवादित्रयो वा गन्धर्वनगरस्य वा ।
 दर्शनं जायते काले तस्मिन् सुरगदाधिपतम् ।
 नरा नार्थार्थं दृश्यन्ते गायन्तीष्य ध्वनिः ।
 नन्दितुं श्रवो वापि श्रूयते कन्दर्प ध्वनिः ।
 दिशगन्धारा रसा वापि एकस्यापि भवन्ति हि ।
 लिङ्गैरेतेर्विजानीयान् तत्र सन्निहितं हरिम् ।
 प्रभा चैव विशेषेण ज्वलतीव न दृश्यते ।
 स्फुरन्तीव च दृश्यते प्रतिमा च विशेषतः ।
 स्फुरन्निव जनः कश्चित् स्मयमान इव कश्चित् ।
 वीक्ष्यमाणो जनस्तत्र प्रवृष्ट इव लक्ष्यते ।
 एतेस्तु लक्षणेऽर्थस्तत्र सन्निहितो हरिः ।
 विशेषादथवा पश्येच्छक्रचापीपमं कश्चित् ।
 क्वं वज्रप्रभां पश्येत् पद्मरागप्रभां यथा ।
 घौहामिनीप्रभां पश्येत् प्रतिमायां कश्चिदपरि ।
 एतेर्लिङ्गैस्तु बोद्धव्यस्तत्र सन्निहितो हरिः ।
 बधिरा इव केचित्तु श्रुता इव तथापरि ।
 विभ्रान्ता इव केचित्तु जडा इव तथापरि ।
 घावन्त इव केचित्तु पतन्त इव चापरि ।
 शून्यन्त इव चाप्यग्रे मत्ता इव तथा यदि ।
 चित्रस्या इव केचित्तु विवशा इव केचन ।
 भवन्ति तत्र चोन्मत्ताः प्रमत्ता इव चापरि ।
 लिङ्गैरेतेस्तु बोद्धव्यस्तत्र सन्निहितो हरिः ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ११ विलासः ॥
 (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १० । १२५)
 “निवेदनः सुखाजालः सुगन्धारी मण्डपः ।
 गन्धपाली च भगवान् उत्थानः सर्व-
 कर्मणाम् ॥”
 भगालं, श्री. (भगति सुखदुःखादिकं कर्मजन्ममे-
 नेति भण्यते अनेनेति वा । भग + “दीप

कथिभ्यां कालनिति।" उगा० ३।७६। वाहुलकाद्
भवेरपीति उच्यते इति कालम् । नङ्गादित्वात्
कुत्वच् ।) वृकरोटिः। यथा। भगालं नरमल्लकम् ।
इति कश्चित् कटाधरः ॥ भगस्य मष्टादेवस्य
अलं भूषणमित्युत्पत्तिः ॥

भगाली, [न] पुं, (भगालं वृकपालं भूषणत्वेना-
स्यस्येति इतिः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(चण्डीकान्तो भगाली च । इति उच्यते इति
राजशेखरच ।)

भगिनी, स्त्री; सद्योदरा । तत्पण्यायः । खसा २ ।
इयमराः २।१२६॥ भगं यत्र; पिचादितो द्रव्यदाने
विद्यते इत्या इति इतिप्रत्ययेन भगिनी । इति
तट्टीकायां भरतः । (भगं योनिरस्या अस्तीति ।
भग + इतिः डीप् ।) स्त्रीमात्रम् । यथा,—
“परिग्रहा च वामाङ्गी भगिनी प्रकृतिर्नरी ॥”
इति शुद्धचन्द्रिका ॥

भगिनीपतिः, पुं, (भगिन्याः पतिः ।) रुद्रभर्ता ।
तत्पण्यायः । आबुक्तः २ भागः ३ । यथा,—
“भगिनीपतिराबुक्तो भावो विद्वानयाबुक्तः ॥”
इति नाट्योक्तावसरः । १।७।१२॥

“अहो भगिन्यहो भाम ! मया वां वत पाभ्रना ।
पुरुषाद् इवापत्यं सुहृदोहिंसिताः सुताः ॥”
इति श्रीभागवतं १० स्कन्धे ॥ अध्यायः ॥

भगीरथः, पुं, (भं ज्योतिष्कमण्डलं गीर्वाङ्मयं तत्र
रथ इन्द्रियाणि रथ इवास्य ।) दिल्लीपराज-
पुत्रः । कपिलशापेन भस्मीभूतानामधःपति-
तानां पित्र्यासुहृदण्यनेन मर्त्यलोके गङ्गा
आनीता । यथा, मातुल्ये १२ अध्यायः ।
“असमञ्जसजनयो ह्यनुमात्राम विवृतः ।
तस्य पुत्रो दिल्लीपस्तु दिल्लीपातु भगीरथः ॥
येन भागीरथी गङ्गा तपः कृत्वावतारिता ।
भगीरथस्य तनयो नाभाग इति विवृतः ॥”

भगीः, पुं, (हे भगवन् ।) इति सुगबोधयाकर-
भगीः, य, यम् । संचिप्रसारच ॥ (सम्बोधन-
वाचकाविमौ ।)

भगीलः, पुं, (भानां नक्षत्राणां गोलः । नक्षत्र-
सङ्घेन विरचितः गोलकारः पदार्थ इत्यर्थः ।)
भपङ्गरम् । नक्षत्रचक्रम् । यथा । इदानीं
भगीलमाह ।

“याम्योत्तरक्षितिजवत् सुदृढं विदध्या-
दाधारवृत्तगुलं भुवयश्चिह्नम् ।
यष्टाङ्गमव सममण्डलवत्तृतीयं
नाद्याल्यश्च विषुवदलं तदेव ॥”
यथा खगोले क्षितिजं याम्योत्तरच तदाकार-
मपरनाधारवृत्तद्वयं भुवयश्चिह्नं कृत्वा तदुपरि
अन्यतृतीयं सममण्डलकारं घटीयष्टा चाङ्कितं
कार्यं तत्राङ्कीकृतं विषुवत् वृत्तसंज्ञम् ॥ ३ ॥
इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह ।

“क्रान्तिवृत्तं यद्वाङ्कं विधेयं अम-
न्यच भूनुच भार्ति कुभा भावतः ।
क्रान्तिपातः प्रतीपं तेषां प्रस्फुटा
क्षेपपातश्च तत्स्थानकाद्यभेदे ॥

अथान्यतत्प्रमाणमेव वृत्तं कृत्वा तत्र
मेधादीन् प्रकल्प्य द्वादशराशयोऽङ्काः ॥”
तत्क्रान्तिवृत्तसंज्ञम् । तस्मिन् वृत्ते रविर्धमति
तथा रवेर्भाङ्गान्तरे भूमा च । तथा तत्र
क्रान्तिपातो मेधादिविलोमं धमति । तथा
ग्रहाणां विक्षेपपाताः प्रस्फुटा विलोमं धमन्ति ।
अतः क्रान्तिपातादीनि स्थानानि तत्राङ्कानि ॥
इदानीं क्रान्तिवृत्तनिवेशमाह ।

“क्रान्तिपाते च पाताङ्गष्टकान्तरे
नाङ्किावृत्तलभं विदध्यादिदम् ।
पाततः प्राक् चिमे विद्वभागेरुदग्
दक्षिणे तैश्च भागेर्विभागेऽपरे ॥”
क्रान्तिपातचिह्नात् षड्भेदन्तरेऽन्यच्चिह्नं कार्यम् ।
ते चिह्ने नाङ्कीकृतेन संसक्ते कृत्वा पातचिह्ना-
दयतः चिमेऽन्तरे नाङ्कीकृताङ्गावतुर्विधत्वा
उत्तरतो यथा भवति । अपरभागे चिमेऽन्तरे
दक्षिणतश्च तैर्भागेऽपि भवति तथा वधौ-
यात् ॥ ३ ॥ इदानीं विमण्डलमाह ।

“नाङ्किावृत्तले क्रान्तिवृत्तं यथा
क्रान्तिवृत्ते तथा क्षेपवृत्तं न्यसेत् ।
क्षेपवृत्तान् राश्याङ्कितं तत्र च
क्षेपपातेषु चिह्नानि कृत्वा कृत्वा ॥
क्रान्तिवृत्तस्य विक्षेपवृत्तस्य च
क्षेपपाते षड्भेदं कृत्वा युतिम् ।
क्षेपपाताग्रतः पृष्ठतश्च चिमे
क्षेपभागेः स्फुटैः सौम्ययान्ये न्यसेत् ॥
शोभकर्थेन भक्ताच्चिभक्त्या गुणाः
स्तुः परक्षेपभागा ग्रहाणां स्फुटाः ।
क्षेपवृत्तानि षष्ठां विदध्यान् पृथक्
खखवृत्तं भ्रमन्तीन्पूर्वा ग्रहाः ॥”

अथ श्लोकस्य समयस्य व्याख्यानम् । यथा
क्रान्तिवृत्तं पृथक् कृतं एवं विमण्डलमपि
राश्याङ्कं पृथक् पृथक् कृत्वा तत्र मेधादेर्युक्तं
स्तुटक्षेपपातं दत्ताये चिह्नं कार्यम् । अथ
क्रान्तिवृत्तस्य विमण्डलस्य च क्षेपपातचिह्नयोः
सम्पातं कृत्वा तस्मात् षड्भेदन्तरे अन्यच्च
सम्पातं कृत्वा क्षेपपाताग्रतश्चिमेऽन्तरे क्रान्ति-
वृत्तादुत्तरतः स्फुटैः क्षेपभागेः पृष्ठतश्च चिमे-
ऽन्तरे तैरेव भागेर्दक्षिणतः स्थिरं कृत्वा विम-
ण्डलं निवेशनीयम् । अथ पठिता ये विक्षेप-
भागान्ते विख्या गुणाः शोभकर्थेन भक्ताः
स्फुटा ज्ञेयाः ॥ ३ ॥ अथाक्षेपपातः । यदि कर्णाग्रं
एतावदन्तरं तर्हि त्रिव्याये कियदिति । यतो
भगोले त्रिव्येव वासाह्वम् । एवं चन्द्रादीनां घट-
विमण्डलानि कार्याणि । खखविमण्डले ग्रहा
धमयन्ति ॥ इदानीं क्रान्तिं विक्षेपमाह ।

“नाङ्किा मण्डला त्र्यङ्गत्रापमः
क्रान्तिवृत्तावधिः क्रान्तिवृत्ताच्छरः ।
क्षेपवृत्तावधित्र्यङ्गमेव स्फुटो
नाङ्किावृत्तखेटान्तरालोऽपमः ।
क्रान्तिवृत्ते स्फुटग्रहस्थानं तस्य
नाङ्कीकृताद्युत्तियङ्गान्तरं चा क्रान्तिः ॥

अथ विमण्डले च यद्यग्रहस्थानं तस्य क्रान्ति-
वृत्तात् यत्तियङ्गान्तरं च विक्षेपः । अथ विम-
ण्डलस्यग्रहस्य नाङ्कीकृताद्युत्तियङ्गान्तरं चा
स्फुटा क्रान्तिः ॥ ३ ॥ इदानीं क्रान्तिपातमाह ।
विषुवत्क्रान्तिवलययोः संपातः क्रान्तिपातः
स्यात् । तद्भगणाः सौरीक्ता यस्ता अयुतत्रयं
कल्पे ॥ अयनचलनं यदुक्तं सुज्जालाद्यैः स
यवायम् । तत्पक्षे तद्भगणाः कल्पे गोऽङ्गु-
नन्दगोचन्द्राः १६६६६६ ॥ तत् सञ्ज्ञातं पातं
क्षिपत्वा खेटोऽपमः साध्यः । क्रान्तिवृत्ताच्छर-
सुदयाश्चरदलललापमे ततः क्षेप्याः । क्रान्त्य-
पातः क्रान्तिपातः । पातो नामसम्पातः कयोः
विषुवत्क्रान्तिवलययोः । नहि तयोर्मेधादायेव
सम्पातः । किन्तु तस्यापि चणनमस्ति । ये
अयनचलनभागाः प्रसिद्धास्त एव विषोभगस्य
क्रान्तिपातस्य भागाः । मेधादेः पृष्ठतस्मा-
वद्भागान्तरे क्रान्तिवृत्ते विषुवद्वृत्तं कय-
मित्यर्थः । नहि क्रान्तिपातोऽस्तीति वक्तुं न
शक्यते । प्रत्यक्षेण तस्योपलब्धत्वात् । उप-
लब्धिप्रकारमग्रे वक्ष्यति । स कथं ब्रधगुमा-
दिभिर्निपुणैरपि नोक्त इति चेत् । तदा
खलत्वात्तैर्नोपलब्धः । इदानीं बहुत्वात्
साम्प्रतैरुपलब्धः । अतएव तस्य गतिरस्तीत्यव-
गतम् । यद्येवमप्युपलब्धोऽपि सौरचिह्ना-
न्तीकृताङ्गावतुर्विधत्वा भगणपरिध्यादिवत्
कथं तैर्नोक्तः । सत्यम् । अथ गणितस्कन्धे
उपपत्तिमानेवागमः प्रमाणम् । तर्हि मन्दोच्च-
पातभगणा आगमप्रामाण्येनैव कथं तैरुक्ता
इति न वक्तव्यम् । यतो ग्रहाणां मन्दफला-
भावस्थानानि प्रत्यक्षेणोपलब्धन्ते ताद्येव
मन्दोच्चस्थानानि यान्येव विक्षेपाभावस्थानि
तान्येव पातस्थानानि किन्तु तेषां गतिरस्ति
नास्ति वेति सन्दिग्धम् । तत्र मन्दोच्चपातानां
गतिरस्ति । चन्द्रमन्दोच्चपातवदित्यनुमानेन
चिह्ना । सा च कियती तदुच्यते । यैर्भगणैरुप-
लब्धस्थानानि तानि गणितेनागच्छन्ति । तद्भ-
गणसम्भवा वार्धिकी देनन्दिनी वा गतिर्ज्ञेया ।
नैवम् । यद्येतेरपि भगणैस्तान्येवस्थानानि आग-
च्छन्ति । तदा कतरस्यागतेः प्रामाण्यम् । सत्यम्
तर्हि साम्प्रतोपलब्धानुसारिणी कापि गतिरङ्गी-
कर्तव्या । यदा पुनर्महता कालेन महदन्तरं
भविष्यति तदा महामतिमन्तो ब्रह्मगुमादीनां
समानधर्मिण्य एव उत्पद्यन्ते । तदुपलब्धानु-
सारिणी गतिमुररीकृत्य शास्त्राणि आकरि-
ष्यन्ति । अतएवायं गणितस्कन्धो महामति-
मङ्गिर्दृष्टः सन् अनाद्यनन्तं कालेऽपि खिलत्वं
न याति । अतोऽस्य क्रान्तिपातस्य भगणाः
कल्पेऽयुतत्रयं तावत् स्युश्चिह्नाङ्गीकृताः । तथा
सुज्जालाद्येदयनचलनसुक्तं स एव क्रान्ति-
पातः । ते गोऽङ्गुनन्दगोचन्द्रा उत्पद्यन्ते ।
अथ च ते वा ये वा भगणा भवन् । यदा
येऽंशा निपुणैरुपलब्धन्ते तदा च एव क्रान्ति-

यत्नेन परिवर्तनम् ॥२॥ उत्पिष्टस्य विज्ञानादिति
उत्पिष्टस्येत्ये; उत्पिष्टः द्वाभ्यामाद्यभ्यां विज्ञा-
नान्विर्यस्य तस्य । यमन्तात् उदयमानादिति ।
विशिष्टमाद्य विशिष्ट इत्यादि । तौ उदय-
शोध्यौ । यथा च निवृत्त्यदा यथाधिका भवते
क्षुत्पिष्टाद्वेदः ॥३॥ विवर्तिततत्वेन गतान्तिनादौ-
गतानाद्य ।

“विनिर्दिष्टे पार्श्वरुजस्य तीव्र-
स्तिव्यगमने नीत्ररुजो भवन्ति ।
चिन्तेऽनिर्गुणं विषमस्य सकृदोः
चिन्ते तयो रक्तं विषट्च सन्धेः ॥”

विनिर्दिष्टे मत्स्यावमुक्तं । अन्विष्टयोपरिवर्तिते
पार्श्वरुजः सन्धिमित्याम्यवत्तद्व्यपार्श्वयो-
रुजः । तिथ्यगमने सन्धिमिते । रक्तस्निग्धमि-
त्यन्विष्टानं यत्ना तिथ्यगमने चिन्ते सकृदोः
रक्तसन्धयोः । रक्तस्निग्धमि परस्यान्नु उपरिगते ।
सकृदोः अतिशून्यं तत्र विषमं कदाचिदधिकं
कदाचिद्विषमम् । अधःचिन्ते सन्धिमिते एक-
स्निग्धमि अधोगते । रक्तं सन्धेर्विषट्चः विष-
ट्चनयः ॥ ६ ॥ काष्ठभयमाह । भयस्य काष्ठे
बहुधा प्रयाति विशेषतो नामभिरेव तुल्यम् ।
भयं काष्ठे काष्ठविषये बहुधा बहुभिः प्रकारैः
प्रयाति । अत्र बहुविधत्वं द्वादशविधत्वं
बोद्धव्यम् । बहुविधस्य काष्ठभयस्य एवम्
तत्त्वं नीत्तं किन्तु काष्ठनामभिरेव तुल्यत्वम् ।
कर्कटकादिनामाशुल्कमेव सद्यः किन्तु
नामभिरेव बोद्धव्यम् ॥ ७ ॥ तान् प्रकारा-
नाह ।

“काष्ठं ततः कर्कटकाश्वकर्षी
त्रिचूर्णितं पिष्टितमस्य हलितम् ।
काष्ठेषु भयं ह्यतिपातितस्य
मज्जागतं पिस्फुटितस्य वक्रम् ॥”

ह्रिष्टं द्विधा द्वादशधा च काष्ठे । अतः सन्धि-
भयानकारं काष्ठे काष्ठभये तदाह । कर्कटकः
अस्तिविषयपूर्वको मध्ये प्रोन्नतः पार्श्वयोरव-
नतः कर्कटतुल्यरूपत्वात् कर्कटः । अश्वकर्षः
अश्वकर्षवद्विपुलास्तिनिर्गमादश्वकर्षः । विचू-
रितं चूर्णितमस्य तस्य शब्दस्यार्था बोद्धव्यम् ।
पिष्टितमस्य नियतितं बहुशोध्यम् । हलितं
त्रिचूर्णितं सम्यक्स्वप्नम् । काष्ठेषु भयं काष्ठ-
भयम् । यद्यपि कर्कटकादि मज्जेव काष्ठभयं
नचापि इयं काष्ठभयसंज्ञाविशिष्टा । अत्र
भयं भयः चुटिः तेन सर्वथा चुटितं पृथग्भूतं
त्वमि स्थितं यत्र काष्ठं तत्काष्ठभयम् ।
अतिपातितं अक्षेपेण ह्रिष्टा पातितमस्य ।
मज्जागतं अस्त्रावयवोऽस्त्रिमध्ये प्रविश्य मज्जानं
गतम् । पिस्फुटितं स्त्रीकविदीर्घं वक्रं स्थानं
यत्ना कुलीभूतम् । ह्रिष्टं द्विधा एकं विदीर्घं
तन्तुगमं अपरं विदीर्घं द्विधाभूतम् । द्वादशधा
च काष्ठे । काष्ठे च भयं द्वादशधेतुल्यः ।
ततोऽहमेव कर्कटकादि ॥ ७ ॥ काष्ठभयस्य
सामान्यं लक्ष्यमाह ।

“मज्जागता शीघ्ररुजातिरुद्धिः
नेदीयमाने भरतीष्ट शब्दः ।
मज्जागतं शब्दमनोद्वेगं
मज्जागतमनसु न ह्यन्तःकाभः ॥”

मज्जागतं शब्दं तान्ति निश्चेतम् ॥
मज्जागतमिति शब्दभयस्य विदेश्यं शब्दं
नादीनां स्फुरणं शब्दं शब्देन यथा । यथा

सामान्या पीडा । सर्वस्ववस्तु शयनावना-
दिषु । कष्टमाधमाह ।

“अस्याग्निरोत्तावतो जन्तोर्वातान्नकस्य च ।
उपद्रवैर्वा चुटस्य भयं कष्टेयं सिध्यति ॥”
अनात्मवतो रोगप्रतीकारे यत्नरहितस्य ।
वातात्मकस्य च वातप्रश्रुतेः । उपद्रवैः च्वरा-
भानमोहचक्षुपुरीषसद्भादिभिः ॥ ८ ॥ असाध्य-
माह ।

“भित्तं कपालं कथ्यान्तु सन्धिसुक्तं तया
च्युतम् ।
लघनं प्रतिपिष्टं चर्चयेत्तच्चिकित्सकः ॥”
कपालं आनुगितमसंगमकतालुश्लक्ष्णशिरो-
रस्योनि कपालानि तथा च्युतं तथा विषम् ।
प्रतिपिष्टं उन्मिष्टम् ॥ पुनरसाध्यमाह ।
“असंश्लिष्टकपालस्य ललाटे चूर्णितस्य यत् ।
भयं गुदे स्तने एष्टे शक्ते मूर्ध्नि यर्चयेत् ॥”
असंश्लिष्टकपालमिति भयविशेषयम् । स्तने
स्तनयोरन्तरे उरसि । मूर्ध्नि चूडस्थाने ॥ ९ ॥
अपरमप्यसाध्यमाह ।

“सम्यक्कर्महितमप्यस्य दुर्गन्धादुपव्यनान् ।
संचोभादापि यच्छेदिक्रियां तच्च वर्चयेत् ॥”
सम्यक्कर्महितमपि सम्यग्योजितमपि अस्ति
दुर्गन्धात् दुःस्वापनात् संच्यस्तमपि दुष्टव्यनान्
सुवृत्तमपि संचोभात् अभिघातादिना नष्ट-
नात् यद्विक्रियां गच्छेत् विवर्तं भवति तद्वर्च-
येत् ॥ अस्तिविशेषेण भयविशेषमाह ।

“तद्व्यास्योनि नम्यन्ते भिद्यन्ते नलकानि तु ।
कपालानि विभज्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ।
तद्व्यास्योनि घायकयांसिगुदेऽपि कोमलास्योनि
नम्यन्ते यन्तीभवन्ति । तेनात्र वक्रतालक्ष्यं
भयम् । नलकानि गलादीनि नाडीयत् सरन्वा-
णस्थिपद्मानि भिद्यन्ते अस्यान्तराशुप्रवेशादि-
दीर्घन्ते । कपालानि आनुगितमसंगमकतालु-
श्लक्ष्णशिरोरस्योनि विभज्यन्ते स्फुटन्ति रुच-
कानि इन्ताः स्फुटन्ति चुटन्ति । अस्योनि
तद्व्यास्योनि कपालरुचकवलयभेदात् गण-
विधानि । तत्र रुचकानि चेति । चकाराङ्ग-
यान्ति चुटन्तीति बोद्धव्यम् ।

“पादयोः पार्श्वयुगे एष्टे बध्नीषट्ठरपायुगं ।
पादयोरपि चास्योनि यलयानि वभाषिरे ॥”
अथ भयस्य चिकित्सा ।

“भयं लेपाय मज्जिष्ठामधुकचामुपेक्षितम् ।
शतघृतघृतोन्मिष्टं श्रातिपिष्टस्य लेपनम् ॥”
लेपात् पिष्टकलवगेरुनीका पत्ररसाभ्यां वा ।
मद्योर्भिघातजनिना रागरुजा श्वयचनः प्रशा-
म्यन्ति ।

“सहृताश्विर्गन्धारं वाचागोधूममज्जुं नम् ।
सन्धिभयेऽस्त्रिसमस्ये पिबेत् शीरेण वा पुनः ॥”
एतेन पिबेत् शीरेण वेत्तुः । अग्निर्गन्धारः
श्वर्गन्धार इति नीतिः ।

“रसोनामधुनाश्राप्यविनाशकं समश्रुतः ।
क्षिप्रभिद्रुताम्याह रज्ज्वादिमपिराद्धदेत् ॥”

“काचाश्विर्गन्धारं कष्टभाषगत्या
चूर्णोदता नामवका पुरच ।
संभयसुक्तास्त्रिपत्नी निदत्या-
द्वज्जानि कुम्भान् कलिषोपनानि ॥”

अग्निर्गन्धारः श्वर्गन्धारः । काचादिगन्धुः ॥
“मांसं मांसरमः शीरं सर्पिर्गुग्गुः कलायवः ।
टुंष्टयचात्रपाणस्य द्येयं भयाय पानता ॥
तवयं कटुकं चारं मशं मैघुनमातपम् ।
रुचममं अमचापि भयः उदेत न कश्चित् ॥”

इति भावप्रकाशे भयाधिकारः ॥
(नृपास्य निदानं यथा । प्रथमपीडनप्रकारा-
न्नेपमयातद्व्याप्यप्रतिशिरभिघातविशेषै-
रनेकविधमस्य भयस्यप्रतिशिराभिघातविशेषै-
रनुगन्धसारं दिविधमेवोत्पद्यते सन्धिसुक्तं
वाक्यमस्या । इति सुवृत्ते निदानस्थाने पञ्च-
दशेऽध्याये ॥

अथ भयचिकित्सा ।

“भयास्तिव्यं नरं हृष्टा तस्य वस्त्राणि मेघ-
जम् ।

सन्धिस्ये कूर्परे च पाणौ भयं वाटी तथा ॥
एष्टंशे विभज्ये च वाध्यान्निगानि सतमम् ॥
श्रीपादेषु तेन्रवचो रोहिण्यां कूर्पराद्वयः ॥
स्नाचकूर्परेमध्ये च तपः च निवासधत्तः ।
उरसि शीरेण चैव विभज्ये तद्व्याप्यकम् ॥
विभयस्य नरं हृष्टा वेदपञ्चकं नम्येत् ।
नम्येत्तपनीतेनैरापयैश्चैव एष्टयेत् ॥
उष्णान्तरा चैवनेष्टे वस्त्रेण ननु नम्येत् ।
धवाण्डुनकरस्यानां वल्कलं क्षात्रिकेन तु ॥
पिष्टा ह्रिष्टः प्रलेपय तेन शीरेण प्रकायते ।
खेदयेत्तानि चोष्णं व्यावाचं कारयेत् पुनः ॥
एवं क्रिया समापत्तौ ततो वन्धं विमोचयेत् ।
एकाद्यान्तरिते नापि पूर्ववत्तत् प्रमन्येत् ॥
वावद्व्यन्ति न वभाति तापस्य चापयेन्नरम् ॥”

इति शरीरे चिकित्सितस्थाने । ५६ अः ॥

अथ पथ्यविधिः ।

“श्रीतामुन्नेयं पदप्रदेशी वयनक्रिया ।
श्रातिप्रियतुगोधूना ययो सुहृत्सतीलयोः ॥
नवनीतं हृतं शीरेण तैर्वा मायरसो मधु ।
पटोर्न लक्ष्मं शिशुं पत्तरीं वाक्त्रिगुणकम् ॥
द्राक्षा घाची यच्चवली काचा यथापि टुंष्टयम् ।
तन्वर्चं भिषजा नित्यं देयं भयाय जानता ॥”

अथात्रापथ्यविधिः ।

“तपयं कटुकं चारममं मैघुनमातपम् ।
वायामस्य न सेवेत भयो रुचात्रमेव च ॥”

इत्याद्युर्वेदमप्यपथ्यमस्य भयाधिकारे ॥
भयपादर्शं, स्त्री, (भयपदं अथम् ।) पुष्कराश्वः
नम्यत्राष्टकम् । यथा,—
“पुनर्नृत्तरागाणां क्षिप्रं नम्यत्राष्टकम् ।
पूर्वभाद्रं विशाखा नम्यत्रेति शुक्लाः स्त्रियाः ॥
भयपादर्शं योमात् द्वितीया द्वादशी यदि ।
वत्सो चार्चनन्दारे घातने चारसो पुनम् ॥”
इति श्लोकास्तत्रम् ॥

भङ्गः

भयपृष्ठः, पुं, (भयं पृष्ठमात्मन् ।) सम्मुखः । इति
त्रिकाष्टशेषः । सुटितमेवदृष्टः । यथा,—
“भयपृष्ठकटिग्रीवं क्षत्र्यदृष्टिं ह्यधोमुखम् ।
कठेन लिखितं पुस्तं यत्नेन परिपालयेत् ॥”

इति प्राचीनवाक्यम् ॥

(भयं पृष्ठं यस्य । सुटितमेवदृष्टे, त्रि ॥)

भयसन्धिः, पुं, (भयः सन्धिरत्रात्माद् वा ।)
शरीरस्य सन्धिस्यानभङ्गरोगविशेषः । तस्यौ-
घघं यथा,—

“अभया चिकित्सा योषः सर्वैरेभिः समीकृतेः ।
तुल्यो गुग्गुलुना योव्या भयसन्धिप्रसारकः ॥”

इति गारुड १७५ अध्यायः ॥

भयसन्धिकं, स्त्री, (भयो विशिष्टः दम्भः सन्धिः
संचातोऽत्र ।) घोलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
भयात्मा, पुं, (भयः क्रमेण हीन आत्मा देहो
यस्य । कृष्णप्रतिपदादिक्रमेणैकैककलाच्छेदेन
भयदेहत्वादस्य तथात्वम् ।) चन्द्रः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

भयाशः, त्रि, (भया आशा यस्य । हताशः ।
दीर्घतृष्णाभङ्गयुक्तः । यथा,—

“अतिधिर्यस्य भयाशो गृह्यात् प्रतिनिवर्तते ।
न तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥”

इत्यादिकतत्त्वम् ॥

भयनी, स्त्री, (भयिनी । पृथोदरादित्वात् साधुः ।)
भयिनी । इति हिरूपकटीयः ॥

भङ्गारी, स्त्री, (भयित्ययत्तशब्दं करोतीति ।
ऊ + चञ् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दंशः ।
इति त्रिकाष्टशेषः ॥

भङ्गा. [ङ] त्रि, भङ्गकर्ता । भङ्गघातोः फर्त्तरि
लुप्प्रत्ययेन नियमः ॥ (यथा, मनौ । ६।२८६।
“प्राकारस्य च भेत्तारं परिखानाश्च पूरकम् ।
हाराणाश्चैव भङ्क्तारं चिप्रमेव प्रवासयेत् ॥”

भङ्गः, पुं, (भण्यते इति । भङ्ग + कर्मणि षच् ।)
तरङ्गः । इत्यमरः । १ । १० । ५ ॥ पराजयः ।
(भङ्ग + भावे षच् ।) भेदः । रोगविशेषः ।
इति मेदिनी । मे, १६ । (रोगविशेषार्थे यथा,—
“पातघातादिभिर्हिंसा भङ्गोऽस्यां सन्धसन्धितः ।
प्रसारयाकृष्वनयोरशक्तिः सन्धिसुक्तता ॥
इतरस्मिन् भ्रष्टं शोषः सर्ववस्थास्वतिग्रहा ।
अशक्तश्चेदितेऽपि पीपमाने सशब्दता ॥
समासादिति भङ्गस्य लक्षणं बहुधा तु तत् ।
भिद्यते भङ्गभेदेन तस्य सर्वस्य साधनम् ॥
यथास्यादुपयोगाय तथा तदुपदेष्टते ।
प्राप्याशुहारि यत्नसि स्वर्गे शब्दं करोति यत् ।
यत्रास्मिन्नेशः प्रविशेन्मध्यमस्रो विदारितः ।
भयं यत्राभिघातेन किञ्चिदेवावशेषितम् ॥
उक्तम्यमानं चतवत् यच्च सज्जति सज्जति ।
तद्दुःखार्थं हाराशक्तवातलाप्याधिनामपि ।
भिन्ने कपालं यत्कस्या सन्धिसुक्तं सुतथ यत् ।
चाघनं प्रतिपिष्टभयं यत्रादिवर्जयेत् ॥
यत्तद्वदन्मातृच दानाटं पूर्यतन्तया ।
यत्तद्वदन् भवेत्तद्वदन्ः पृष्ठसन्तान्ते ।

भङ्गः

सम्यग्यमितमप्यस्य दुर्न्याचाद्निर्वन्धनात् ॥
संचोभादपि यत्रच्छेदिक्रियां तद्विवर्जयेत् ।
आदितो यच्च दुर्न्यातमस्थिसन्धिरथापि वा ॥
तरुणास्थीनि मुच्यन्ते भव्यन्ते नलकानि तु ॥
कपालानि विभिन्यन्ते स्फुटन्त्यन्यानि भूयसा ।
अघावनतसुन्नम्यसुन्नतश्चावपौडयेत् ॥
आच्छेदतिचिप्रमघ्रो गतश्चोपरि वर्जयेत् ।
आच्छेदोत्पीडनोन्नामचर्मसंचोपवन्धनेः ॥
सन्धीन् शरीरगान् सर्वान् चलानप्यचलानपि ।
इत्येतेः स्थापनोपायैः सम्यक् संस्थाप्य निश्चलम् ॥
पट्टैः प्रभूतसर्पिर्भिर्वैद्यैश्च सुखेक्षतः ।
कदम्बोद्भूतस्य राश्वत्यस्यार्जुनपलाशजैः ॥
वंशोद्भवेर्वा पृथुभिस्तनुभिः सुनिवेशितैः ।
सुसज्जैः सुप्रतिस्तम्भैर्वल्कलैः शकलैरपि ॥
कुशाङ्गैः समं बन्धं पट्टस्योपरि योजयेत् ।
शिथिलेन हि बन्धेन सन्धेः स्थिरं न जायते ।
गाढेनातिरुन्नादाहपाकश्चयुसम्भवः ।
त्राहात्त्राहातौ वर्मं सप्ताहाभ्योचयेद्विमे ॥
साधारण्ये तु पञ्चाहाद्द्वयोधवशेन वा ।
न्यत्रोष्णादिकषायेण ततः शीतेन सेचयेत् ॥
तं पञ्चमूलपक्वेन भूयसा तु सवेदनम् ।
सुखोष्णं वावचायं स्याच्चकृतेन विज्ञानता ॥
विभव्य देशं कालश्च वातघ्नौघघसंयुतम् ।
प्रततं सेकलेपांश्च विदध्यादभृशशीतलान् ॥
गृष्टिचौरं च सर्पिष्कं मधुरौघघसाधितम् ।
प्रातः प्रातः पिवेद्भयः शीतलं लाक्ष्या युतम् ॥
सत्रणस्य तु भयस्य व्रणो मधुघृतोत्तरेः ।
कषायेः प्रतिसार्योऽथ शेषो भङ्गोदितः क्रमः ॥
लम्बानि व्रणमांसानि प्रलिय मधुसर्पिषा ।
सन्धधीत व्रणान् वैद्यो बन्धनेऽप्योपपादयेत् ॥
तान् समान् सुस्थितान् ज्ञात्वा फलिनीरीध्र-
कट्फलैः ।
समङ्गाघातकीयुक्तेष्वणितेरवचूर्ययेत् ॥
घातकीरीध्रचूर्णैर्वा रोहन्त्याशु तथा व्रणाः ।
इति भङ्ग उपक्रान्तः स्थिरघातोर्हर्तौ हिमे ॥
मांसलस्याप्यदोषसा नृवाधो दाहनीत्यथा ।
पूर्वमध्यान्तवयसामेकद्वित्रिगुणैः क्रमात् ॥
मासैः स्थिरं भवेत् सन्धेय्योक्तं भजतो विधम् ।
कटीजघ्नोरुभयानां कंपाटशयनं हितम् ॥
यन्त्रगार्धं तथाकीलाः पञ्च कायं निवन्धनाः ।
जङ्घोर्ध्वोः पार्श्वयोर्ध्वौ द्वौ तल एकश्च कीलकः ॥
त्र्योण्यां वा पृष्ठवंशे वा वक्रस्याचकयोक्तथा ।
विमोचे भयसन्धीनां विधिमैवं समाचरेत् ॥
सन्धौचिरविसुक्तं च श्लिषश्चिन्नान् नृदूकतान् ।
उक्तेर्विधानेर्द्वेष्टा च यथास्वं स्नानमाचरेत् ॥
असन्धिमये स्फुटे तु विधमोक्षयसाधिते ।
आपोय्य भङ्गं यमयेत्ततो भयवदाचरेत् ॥
भयं नैति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ।
पक्षमांसविरासाशुसन्धिः श्रेयं न गच्छति ॥
घातयापि विनिर्दिष्टान् रोहान् भयस्य
योजयेत् ॥”

इति वाभटे उत्तरस्थाने । २० अध्यायः ।

भङ्गिना

कौटिल्यम् । भयम् । विच्छिन्तिः । इति रे०
चन्द्रः ॥ (विच्छिन्नार्थे व्यवहारो यथा,—
“यद्धातुविभागो वियोगः सचीवापमः
सप्राणनिरोधः स भङ्गः खलोक्तभावः । इति
चरके शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ।)
रोगमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ गमनं
जलनिर्गमः । इत्यजयपालः ॥ (नागभेदः
यथा, महाभारते । १ । ५७ । ६ ।
“उच्छिखः शरभा भङ्गो विख्यतेजा विरोदयः” ।
भङ्गवासा. स्त्री, (भङ्गेन वासः सौरभमस्याः ।)
हरिद्रा । इति शब्दरत्नावली ॥
भङ्गसार्धः, त्रि, (भङ्गं वक्रभावं अनार्यवतमिदं
स्थितिं व्यवस्थितिं यत् या क्रिया इति पाठः
भङ्गसमर्थयतीति अर्थ + षच् । कौटिल्य-
सायक्रियार्थित्वादस्य तथात्वम् ।) कृटि, ।
इति हारावली ।
भङ्गा, स्त्री, (भण्यते इति । भङ्ग + “इतच्”
३ । ३ । १२१ । इति बाहुलकाद् षच् टाप् ।
इच्छविशेषः । तत्पर्यायः । मातुलानी २ । १४-
मरः । २ । ६ । २०० । (अस्याः पर्याया गुणा यथा
“भङ्गा गजा मातुलानी मादिनी विजया यथा ।
भङ्गा कपहरी तिल्ला ग्राहिणी पाचनी तद्गुः ।
तीक्ष्णोष्णा पित्तला मोक्षमन्वावद्विषह्वी” ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
हे भङ्गायां भङ्गा काशसोरेण खनामस्तात् ।
इति सुभूत्यादयः । इति भरतः ॥ एतदाः
फलं कलायपरिमाणमिति सर्व्वसम् । इति
चारुसुन्दरी ॥ शृण्वाख्यशस्यम् । यथा,—
भङ्गा शस्ये शृणाङ्गये । इति सुकटधृतदः ।
चिह्नता । तेउड़ी इति भाषा । यथा,—
“त्रिभङ्गी रेचनी भङ्गा कलिङ्गा परिपाक्री” ।
इति शब्दचन्द्रिका ।
यौघघविशेषः । भाठ इति सिद्धि इति
भाषा । यथा,—
“त्रैलोक्यविजया भङ्गा विजयेन्नाशनं यथा” ।
इति शब्दचन्द्रिका ।
अस्या गुणाः विजयाशब्दे ज्ञेयाः ॥
भङ्गानः, पुं, (भङ्गेन अनिति इति । अन् + षच् ।)
मत्स्यविशेषः । भाङ्गन इति भाषा । तत्-
पर्यायः । दीर्घजङ्गलः २ । इति शब्दमाता ।
भङ्गारी, स्त्री, (भङ्गारी पृथोदरात् साधुः ।)
दंशः । इति त्रिकाष्टशेषः ॥
भङ्गिः, स्त्री, (भण्यते इति । भङ्ग + इत् । गौरादित्वात्
ङात्वम् ।) विच्छेदः । (यथा, रघौ । ११ । ६ ।
“यानादवातरददूरमधीतलेन
मार्गेण भङ्गिरचितस्तुटिकेन रामः ।”)
कौटिल्यभेदः । इत्यमरभरतौ । विष्णवः । इति
कलिङ्गः ॥ (भङ्गं करोतीति । भङ्ग + कृत् +
ङः ।) कलीषः । इत्यमरदत्तः ॥ भङ्गः । इत्यमरः ।
यावः । हलनिभः । इति रभयः ॥
भङ्गिमा, [नृ] पुं, (भङ्ग + बाह्वज्जात् मां
इमनिच् ।) भङ्गः । यथा,—

स्यस्येति । अथ । तुनातमद्वयं न्यायशास्त्रम्
उदयगोपायमतं न्यायशास्त्रम् एतदुभय-
शास्त्रवेत्ता । एतदुभयमतं जानाति यः इत्यर्थे
द्वेकादिति कारकात् कर्त्तरि अणित्वा
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

भट्टारः, त्रि, (भट्टतीति । भट् + क्तिप् । भट्
चासौ तारश्चेति कर्मधारयः । एषोदरादित्वात्
साधुः । यद्वा भट्टं स्वामित्वं ऋच्छतीति ।
अण् ।) पूज्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ७ । ८६७ ।

“नोनिसिंहारभट्टारप्रशस्तकणवादयः ।

वदाय हृदं देवेन कारागारं प्रवेशिताः ॥”)

भट्टारकः, पुं, (भट्टारः । संज्ञायां कन् ।) नाब्योक्तौ
राजा । इत्यमरः । १।७।१३॥ देवः । तपोधनः ।
इति मेदिनी । के, २५० ॥ पूज्ये, त्रि । इति
जटाधरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६।२४० ।

“प्रविष्टेषु ततः कोपात् पुरं शुभधरादिषु ।

भट्टारकामठेदिहा भूयः पुत्तं यस्यस्यतु ॥”)

भट्टारकवारः, पुं, (भट्टारः । संज्ञायां कन् । भट्टा-
रकः स्वयं तस्य वारः ।) रविवारः । यथा,—
“सखे ! साधुनिर्मितपाशास्तद्वद् भट्टारक-
वारे कथमेतान् दत्तेः सृष्टमि ॥” इति द्विती-
पदेशे १ परिच्छेदे नृगं प्रति जन्मकवाक्यम् ॥

भट्टिः, पुं, स्वनामख्यातरामकथात्रयमहाकाव्यम् ।
तत्तु बलभीवास्यश्रीस्वामिस्तुभट्टमहाब्राह्मण-
महावैयाकरणेन कृतम् । इति जयमङ्गलकृता
तट्टीका ॥ एतत् कार्यं भर्तृहरिणा कृतमिति
भरतमञ्जिक्तेन लिखितम् ॥

भट्टिनी, स्त्री, (भट्टं स्वामित्वमस्या अस्तीति ।
भट् + इतिः + डीप् ।) नाब्योक्तौ अशलाभि-
येका राजपत्नी । इत्यमरः । १।७।१३॥
ब्राह्मणभार्या । इति मेदिनी । ने, ३१ ॥

भट्ट इक् शिवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
पर-अक-सेट् । इदित् ।) शिवं कल्याण-
क्रिया वेदेज्ज्वेव । प्रतारणे प्रविष्टोऽयम् । इक्
भण्डयति प्रतारको सुगंधं घनदानाङ्गीकारेण ।
इति दुर्गादासः ॥

भट्ट इड वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्म-सक-सेट् ।) परिभाषण इति गोविन्द-
भट्टः । परिहास इति चतुर्भुजः । इ भण्डते इ
भण्डते पिङ्गो लोकाः । इति दुर्गादासः ॥

भट्टः, पुं, (भट्टतीति । भट् + इड परिहासि परि-
भाषणे वा + अच् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।
स तु वेदात् तीव्रकन्यायां जातः । यथा,—
“वेदस्त्रीवरकन्यायां जनयामास यस्वरान् ।
गासं महं मातरश्च भट्टं कोलश्च कन्दरम् ॥”

इति दक्षवैवर्ते ब्रह्मसंहिता १० अध्यायः ॥

भट्टिलः, पुं, (भट्टतीति । भट् + “सलिकल्पनि-
महिभट्टिभट्टीति ।” उणा०-१ । ५५ । इति
रगच् ।) संप्रसारः । नृपः । इत्युदादिकोषः ॥

भट्ट ग गन्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
पर-अक-सेट् ।) ऋजनीभण्डत् चयभाण्डत्

स चेष्ट यत्तवाक्यम् । श्रीजयदेवकृतहरिसेवं
भण्डति परमरमणीयम् । इति दुर्गादासः ॥

भण्डितं, त्रि, (भण्ड + क्तः ।) शब्दितम् । कथितम् ।
यथा,—

“श्रीजयदेवभण्डितमिदमद्भुतकेशवकेलिरहस्यम् ।”
इति गीतगोविन्दः ॥

भण्डितिः, स्त्री, (भण्डते इति । भण्ड + क्तिन् ।)
वाक्यम् । इति भूरिप्रयोगः त्रिकाण्डशेषश्च ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ५४ ।

“नियन्त्रिता यद्भण्डितस्तद्गुणोदीरणादियम् ।
अतिप्रसङ्गभङ्गात्तन्नेयत्तावाप्तिः पुनः ॥”)

भण्डाकौ, स्त्री, (भण्डते भण्डते वा । भट् भट्टौ
भण्डश्चे वा + “पिनाकादयश्च ।” उणा० । ४ ।
१५ । इति व्याक । निपात्यते च । गौरादित्वात्
डीप् ।) वार्त्ताकौ । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥
दृष्टौ । इति रत्नमाला ॥ (उन्ताकम् । तन्-
पण्यायो यथा,—

“उन्ताकं स्त्री तु वार्त्ताकुर्भण्डाकौ भाण्डि-
कापि च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
भण्डुकाः, पुं, (भण्डतीति । भण्डि-उकन् ।)
श्लोकाकट्टकः । इति रत्नमाला ॥ कुत्रचित्
भण्डुकोऽपि पाठः ॥

भण्डः, पुं, (भण्डते इति । भण्डि प्रतारणे + अच् ।)
अश्लीलभाषी । भण्ड इति भाषा । इति
संक्षिप्तचारीणादिवृत्तिः । तत्पण्यायः । चाटु-
पटुः २ । इति भूरिप्रयोगः ॥

भण्डकः, पुं, (भण्ड + संज्ञायां कन् ।) खञ्जन-
पक्षी । इति जटाधरः ॥

भण्डनं, स्त्री, (भण्डि + भावादौ ल्युट् ।) खली-
कारः । कवचम् । युद्धम् । इति मेदिनी ।
ने, १०० ॥

भण्डहासिनी, स्त्री, (भण्डेन खलीकारेण हसति
या । हस् + णिनिः । डीप् ।) गणिका । इति
शब्दरत्नावली ॥

भण्डिः, स्त्री, (भण्डि + इन् ।) वीचिः । इति
हारावली ॥

भण्डिका, स्त्री, मञ्जिष्ठा । इति शब्दरत्नावली ॥
भण्डिरः, पुं, (भण्डिल + रलयोरैक्यम् ।) शिरीष-
वृक्षः । यथा । भण्डिलो भण्डिरो नेमीति भरत-
धृतवाचस्पतिः ॥

भण्डिलः, पुं, (भण्डते परिहसतीवेति भाषते
इवेति वा । भण्डि + “सलिकल्पनिमहिभण्डि
भण्डीति ।” उणा० । १ । ५५ । इति इलच् ।)
शिरीषवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥
(तत्पण्यायो यथा,—

“शिरीषो भण्डिलो भण्डो भण्डोरश्च कपीतनः ।
शुकपुष्पः शुकतरुर्गन्धपुष्पः शुकप्रियः ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
भण्डिलः, त्रि, (भण्डि + इलच् ।) शुभः । दूतः ।
इत्युदादिकोषः ॥ शिखी । इति संक्षिप्तचारी-
णादिवृत्तिः ॥

भण्डी, स्त्री, (भण्डते इति । भण्डि-इन् ।) हृदि
कारादिति पक्षे डीप् ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरः ।
२ । ४ । ६१ ॥ (पण्यायोऽस्या यथा,—

“मञ्जिष्ठा विकसा निङ्गी समङ्गा कालमेविका ।
मण्डकपर्णो भण्डोरी भण्डो योननवल्गापि ॥
रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तपटिका ।
भण्डोतकी गण्डोरी च मञ्जुषा वक्त्राजिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
शिरीषवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पण्या-
योऽस्या यथा,—

“शिरीषो भण्डिलो भण्डो भण्डोरश्च कपीतनः ।
शुकपुष्पः शुकतरुर्गन्धपुष्पः शुकप्रियः ॥”
श्वेतचित्रता । तत्पण्यायो यथा,—

“श्वेतचित्रता भण्डो स्यात् चित्रता चित्रापि
च ।

सर्वाभूतिः सरला निशोत्रा रेचनीति च ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भण्डितकौ, स्त्री, (भण्डो सती तक्ततीति । तक् +
अच् । गौरादित्वात् डीप् ।) मञ्जिष्ठा । इति
भावप्रकाशः ॥

भण्डोरः, पुं, (भण्डि + बाहुलकात् ईरन् ।)
समञ्जिलक्षुपः । तण्डुलीयश्लोकः । (यथा,—
“तण्डुलीयो मेघनादः काण्डेरस्तण्डुलैरकः ।
भण्डोरस्तण्डुली वीजो विपक्षश्चाल्पमारियः ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
शिरीषवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वटवृक्षः ।
यथा, रामायणे । ३ । ७५ । २४ ।

“मालतीकुन्दगुल्मश्च भण्डोरैर्निषुलैस्तथा ।
अशोकैः सप्तपत्रैश्च केतकैरितिसुतकैः ॥”

“भण्डोरो वटः ।” इति तट्टीकायां रामानुजः ॥
भण्डोरलतिका, स्त्री, (भण्डोर इव लतति इति ।
लतिः स्त्री घातुः + अच् । स्वार्थे कन् । टाप्
अत इत्वम् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

भण्डोरी, स्त्री, (भण्डोर । गौरादित्वात् डीप् ।)
मञ्जिष्ठा । इत्यमरः ॥

भण्डोलीः, पुं, (भण्डोर । रलयोरैक्यम् ।) मञ्जिष्ठा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

भण्डूकः, पुं, (भण्डि + ऊक् ।) मत्स्यविशेषः ।
भाङ्कुर इति भाषा । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
शीतत्वम् । वृष्यत्वम् । श्लेष्मकरत्वम् । गुरुत्वम् ।
विष्टम्भित्वम् । रक्तपित्तहरत्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ श्लोकाकट्टकः । इति रत्नमाला ॥

भण्ड इक् शुभे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
पर-अक-सेट् ।) इक् भण्डयति शुभं कवाड-
क्रिया । इति दुर्गादासः ॥

भण्ड इड हर्षे । प्रीतौ । शुभे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा-आत्म-अक-सेट्-इदित् ।) इ भण्डते ।
इ भण्डते पत्तिनः यदा । इति दुर्गादासः ॥
भण्डन्तः, पुं, (भण्डते इति । भण्डि कल्याणि + “भण्ड-
नलोपच ।” उणा० । ३ । १३० । इति भण्ड-
नलोपच ।) सौमतादिपुङ्गवः । इति इमचनः ।
मायादेवीसुतः । उतेनः । पूजिते, त्रि । इत्युदा-

भद्रका

भद्रपा

[illegible]

आकाशमेव तृतीया प्रतीतिर्दिव्यहास्यात् ।

नाना, बलिने गौरे कामसिंहद्वय ।

भद्रकाशी, स्त्री, (भद्राय काशते इति । काश + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) भद्रसुता । इति राजनिर्घण्टः ।

भद्रकुम्भः, पुं, (भद्रस्य भद्राय वा कुम्भोऽथवा भद्रः कुम्भः ।) पूर्णकुम्भः । इत्यमरः । २ । ८ । ३२ ॥ भद्रगन्धिका, स्त्री, (भद्रो गन्धोऽस्यास्तीति । टन् । टाप् ।) सुस्तकम् । इति रत्नमाला ॥

भद्रङ्करः, त्रि, (भद्रं करोतीति । कृ + "बाहु-लकात् खच् । सृम् च ।) मङ्गलकारकः । तत्-पर्यायः । क्षेमङ्करः २ क्षेमकारः ३ मद्रङ्करः ४ शुभङ्करः ५ अरिहतातिः ६ शिवतातिः ७ शङ्करः ८ । इति भूरिप्रयोगः ।

भद्रचूडः, पुं, (भद्रा चूडास्य ।) लङ्कास्वामी । इति शब्दचन्द्रिका । लङ्काविज इति भाषा ॥ भद्रजः, पुं, (भद्राय जायते इति । जन + जङ् ।) इन्द्रियवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयो-ऽस्तेन्द्रियवशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

भद्रतरुणी, स्त्री, (भद्रा तरुणीव ।) कुलकटचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्या अन्यतरः पर्यायः ।

"कुलको भद्रतरुणी दृष्टतुष्टुव्योऽतिकेश्वरः ।

मया सदा कण्टकाट्या नीलालिङ्गल-
सङ्कुला ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भद्रतुरगं, स्त्री, (भद्रा तुरगा अत्र ।) जम्बू-द्वीपस्य नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । यथा,—
"माल्यवज्जलधिमध्यवर्त्ति यत्तत्तु भद्रतुरगं
जगुर्द्धमाः ।"

इति विद्वान्तिशिरामणौ गोलाध्यायः ॥

भद्रदन्तिका, स्त्री, (भद्रा दन्तिका ।) दन्तीटच-भेदः । भद्रदन्ती इति ख्याता । तत्पर्यायः । केशरुद्धा २ भिषग्भद्रा ३ जयावद्धा ४ आव-र्त्तकी ५ च्चराङ्गी ६ जयाङ्गा ७ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रेचनत्वम् । कृमिभूल-कुष्ठामदोषतुन्दामयनाशित्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः ॥

भद्रदाय, स्त्री, पुं, (भद्रं दाय ।) देवदार । इत्य-मरभरतौ ॥ सरलकाष्ठम् । इति रत्नमाला ॥ भद्रदार्द्रादिकः, पुं, (भद्रदाय आदौ यस्य कम् ।) घौषघण्यविशेषः । यथा । भद्रदारुक्रुद्धहरिद्रा-वखगमेप्रहृष्टीयलातिवलात्तगतकच्छुरासलकी-कुपेराजीवीरतरुसहचरागिमन्यवत्सादन्ये-र-छाप्तभेदकालकांक्षतावरीपुनर्नवावसुकवसि-रकाप्पनक्षमागोकाप्पावीट्टपिकालीपत्तूरवद-यवकोलजुसत्यप्रभृतीनि । इति सुशुतसूत्र-स्थानस्य संशोधनसंश्रमणीयाध्यायः ॥ ७ ॥

पपिप ।

"देवदार हरिद्रि दे वखयः कुष्ठमेव च ।

महानिखं नागवला ग्नामला गरलोऽपरः ।

पाटला चान्नागुमा च सुखी पाथायभेदिका ।

प्रतापरी चार्कम्बनं नृदुर्भी गणिकारिजा ।

पुनर्गता च वास्तुसंज्ञावर्त्तककान्तम् ।

गोचुरं शूरमूलञ्च कुशमूलं समांशिकम् ॥
ऊनचत्वारिंशद्द्रव्यैर्भद्रदार्द्रादिको गणः ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥ ४ ॥

एतन्मध्ये चतुर्दशद्रव्याणि न प्राप्तानि ॥

भद्रनामा, [नृ] पुं, (भद्रं नाम यस्य ।) काष्ठक्रुद्ध-पत्री । इति त्रिकाण्डशेषः । काट्टोक्रा इति भाषा ॥

भद्रनामिका, स्त्री, (भद्रं नामास्याः । कप् । टाप् । अत इत्वम् ।) त्रायन्तीटचः । इति रत्न-माला । वहला इति भाषा ॥

भद्रनिधिः, स्त्री, (भद्रा निधयोऽत्र ।) भद्रादान-विशेषः । यथा,—

इन्द्र उवाच ।

"विधानं ब्रूहि मे व्रतन् । दानस्यास्य महानिधिः ।
यथा देव ! विशेषेण विष्णोरानन्दकारकम् ॥"

ब्रह्मोवाच ।

"पुण्यां तिथिं प्राप्य तु पौर्णमास्यां
तथोपरागे शशिसुरयोर्वा ।

चतुर्थ्यादिज्वयनद्वये वा
प्रबोधने प्रस्थपनेऽथ विष्णोः ॥

कुर्व्यादधौदुम्बरमेव कुम्भं
हिरण्यमानेन यथात्मशक्त्या ।

तथा पिधानञ्च सुराजतं स्याद्-
हिरण्यभारेण तु पूरयेत्तत् ॥

तदहोतोऽह्नेन तदहोतो वा
खशक्तिनः स्वर्णपलैः श्रुतेन ।

तदहोमधेन तु वित्तशक्त्या
पलत्रयादूनमथो न कुर्व्यात् ॥

तत्तान्त्रभाण्डे कनकं निधेयं
श्वच्चनीलोत्तमपद्मरागम् ।

सुसुक्तवैदूर्यसविद्रमञ्च
तद्राजतं पात्रमधोमुखं स्यात् ॥

यवन्तु तं भद्रनिधिं सुविद्वान्
क्षत्वास्ते प्रावरणोपयुक्ते ।

कुशोत्तरे दर्पणचामराट्ठा
खपादुकोपानहृच्छत्रयुक्तम् ।

तं चौमवस्त्रोत्तमयुग्मयुक्तं
सम्पूजयेन्मन्त्रवरेऽप्येतम् ॥

आदौ तु पञ्चाशत्तमाप्य विष्णुं
संस्त्राप्य संचारतरं समर्च्य ।

तथेश्वरं पावकमेव हुत्वा
धामन्त्रयेद्भद्रनिधिं ततस्तम् ॥

श्रीखड्गकर्पूररसकुङ्कुमेन
पञ्चाक्षरं नाम त्रियः प्रलिख्य ।

नमस्तथोद्धारयुतञ्च पात्रे
तद्राजतेऽप्येवमर्चयेत्तम् ॥

तया समस्तामरविद्वयच-
विशाधरेन्द्रोरगकिन्नरेन्द्रेः ।

गन्धर्वदियासरदानवेन्द्रे-
र्युतं दत्तं विभूमिर्न नमस्ते ॥

समस्तसंसारकरी त्वमेव
विभोः सदानन्दमयी च माया ।

समस्तकल्याणनिधिः समाधि-

हरिप्रिये ! भद्रनिधि ! नमस्ते ॥

एवं संपूज्य विधिना ततो विप्रमर्चायेत् ।
किरीटाङ्गदनिष्काग्रकुण्डलाङ्गुलिभूषणैः ॥

अलङ्कृत्य हरिं यद्वत् पीताम्बरधरं ततः ।
पूजयेदयुतं ध्यात्वा मन्त्रेणानेन भक्तिमान् ॥

भूदेवोऽसि विभो ! नित्यं नित्यानन्दमयी
हरे ! ।

हर मे दुष्करं कृणु ! कृपाकर ! नमोऽस्तु ते ।
भूदेव ! भगवान् भर्ग भवभङ्गकरेश्वर ! ।

भवभूतिकरो जिष्णो ! प्रभविष्णो नमोऽस्तु ते ।
एवं पूज्य हृदि ध्यात्वा तं दिवं ब्रह्मरूपिणम् ।

ततो भद्रनिधिं दद्यान्मन्त्रेणानेन वासव ! ।
स्वगोत्रोच्चारणेनादौ विप्रनाम तथात्मनः ।

यवदर्भतिलैः सार्द्धसुदकं संपरित्यजेत् ॥
पितृसन्तारणार्थाय नित्यानन्दविहङ्गये ।

सञ्ज्ञावौचविवाताय विष्णोर्दानं मया ऋतम् ।
तदनेन सरत्नेन धातुत्रययुतेन च ।

सञ्ज्ञोमास्वरयुक्तेन सादर्शपादुकेन च ।
स्वासेनेन सच्छत्रेण चामरोपानहेन च ।

सदानन्दनिधानेन प्रीयतां विष्णुरीश्वरः ॥
यवसुच्चार्य तं दद्याद्विजाय हरिरूपिणे ।

गोप्येन विधिना दद्याद्देमसंख्यां न कीर्त्तयेत् ।
प्रकीर्त्तिते कोटियुगायुतं फलं

प्रगोपिते कल्पगणैर्न संचयः ।
इतीयमज्ञो न तु कीर्त्तयेत् सुधी-

निधानमध्ये निहितञ्च यदसु ॥
एवं कृते स्यान्नरैः कृतात्मा

तपेन च स्वामरगं कदाचित् ।
प्रयाति विष्णोः पदमशयं तत्

शिवात्मकानन्दमयं सदाख्यम् ॥"

इत्याद्ये बह्विपुराणे भद्रनिधिदाननामाध्यायः ।
भद्रपदा, स्त्री, (भद्रं पदमाचाम् ।) भाद्रपदा ।

पूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदानक्षत्रम् । इत्यमर-
टीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा, दृष्टवर्षि-

तायाम् । ६ । २ ।
"नगा तु पवनयान्या

नलानिपैतामहान् त्रिभास्त्रिभुजः ।
गोवीप्यामश्विनः

पौष्णं हे चापि भद्रपदे ॥",
भद्रपर्णा, स्त्री, (भद्राणि पर्णान्यस्याः । टाप् ।)

कटम्भराटचः । इति शब्दमाला ॥ (गुबारि-
मस्याः कटम्भराशब्दे विवृतम् ॥)

भद्रपर्णी, स्त्री, (भद्राणि पर्णान्यस्याः । गौरादित्वा-
ङीष् ।) गाम्भारी । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ।

(अस्याः पर्यायो यथा,—
"गाम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिग ।

काशिसरी काशिसरी हीरा काशिसः प्रीत-
रोदितः ।

कृष्णवृक्षा मधुरवा महामुक्तमिकापि च ।
प्रचारिणी । इति जटाधरः ॥ अस्याः पर्यायः
यथा,—

प्रसारणी राजवला भद्रपण्यं प्रतापनी ।
 सरणी सारणी भद्रा वला चापि कटम्भरा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 “प्रसारणी च गन्वाली भद्रपण्यं कटम्भरा ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 यथा, शतपथब्राह्मणे ॥३॥४१॥१६॥ इत्यस्य भाष्ये
 “काश्याय्यो भद्रपण्यं प्रकृतौ पलाशवैकङ्कता-
 दीनामेच्छिकत्वादत्र नियमविधिः ॥”)
 भद्रवजनः, पुं, (भद्रं महद्बलनं बलमस्य ।)
 वलरामः । इति शब्दमाला ॥
 भद्रमल्लिका, स्त्री, (भद्रा मल्लिका ।) गवाची ।
 इति शब्दमाला ॥
 भद्रसुक्तः, पुं, (भद्रो सुक्त इति कर्मधारयः ।)
 सुक्तभेदः । रामशर इति शरपत इति च
 भाषा । तत्पर्यायः । शरः २ वाणः ३ तेजनः
 ४ इक्षुवेदनः ५ । अथ सुक्तस्य पर्यायः । सुक्तः
 १ सुक्तातकः २ वायः ३ स्थूलदर्भः ४ सुमेधसः
 ५ । एतयोर्गुणाः ।
 “सुक्तद्वयानु मधुरं तुवरं शिविरं तथा ।
 दाहदृष्ट्या विवर्पांसन्धवस्य चिरोगजित् ॥
 दोषत्रयहरं वृष्यं मेखलाक्षप्रयुज्यते ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 भद्रसुक्तकः, पुं, (भद्रो सुक्तकः ।) नागरसुक्तकः ।
 इत्यमरः ॥२॥४१॥६०॥ (तत्पर्यायो यथा,—
 “मेघाखं सुक्तकं सुक्ता गाङ्गेयं भद्रसुक्तकम् ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 भद्रसुक्ता, स्त्री, (भद्रा सुक्ता ।) नागरसुक्तकः ।
 तत्पर्यायः । वराही २ गुन्द्रा ३ गन्धिः ४
 भद्रकाशी ५ कशेरुः ६ क्रोहेष्टा ७ क्रु-
 विन्दाख्या ८ सुगन्धिः ९ गन्धिका १० हिमा
 ११ बला १२ राजकशेरुः १३ कच्छीत्या १४
 सुक्ता १५ अर्पणः १६ वारिदः १७ अम्नीदः
 १८ मेघः १९ जीमूतः २० अब्जः २१ नीरदः
 २२ अश्वम् २३ वनः २४ गाङ्गेयः २५ । अस्या
 गुणाः । कषायलम् । तिक्तलम् । शीतलम् ।
 पाचनलम् । पित्तवृत्तकफनाशिलम् । संया-
 दित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ च ।
 “सुक्तकं न स्त्रियां सुक्तं त्रिषु वारिदनामकः ।
 क्रुविन्दश्च संख्यातोऽपरः क्रोडकशेरुकः ॥
 भद्रसुक्तश्च गुन्द्रा च तथा नागरसुक्तकः ।
 सुक्तं कटु शिम् ग्राहि तिक्तं दीपनपाचनम् ॥
 कषायं कफपित्तासृष्टञ्च वराचिजनुद्धतु ।
 अनूपदेशे यज्जातं सुक्तकं तत् प्रशस्यते ॥
 तस्मिन् तु निमिः प्रोक्तं वरं नागरसुक्तकम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 भद्रवः, पुं, स्त्री, (भद्रः शुभो यवः ।) इन्द्रयवम् ।
 इत्यमरः ॥ २ । ४ । ६७ ॥ (विवरयमस्य इन्द्र-
 यवशब्दे ज्ञातयम् ॥)
 भद्ररेखः, पुं, (भद्रा रेखवोऽस्य ।) रेखावतहस्ती ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 भद्रवत्, स्त्री, (भद्रमस्य कृत्रिति । नतुम् मस्य वः ।)
 देवदारु । इति राजनिर्घण्टः ॥

भद्रवती, स्त्री, (भद्रं विद्यतेऽस्याम् । भद्र + मतुप् ।
 मस्य वः । डीप् ।) भद्रपण्यं । इति घटाक्षरः ॥
 (कटफलः । अस्य पर्यायो यथा,—
 “कटफलः सोमवल्कश्च कैटयः कुम्भिकापि च ।
 श्रीपण्यं काङ्गसुदिका भद्रा भद्रवतीति च ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 कल्याणविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते ।
 ४ । २४ । १८ ।
 “इमाश्च नः प्रियां वीर ! वार्चं भद्रवतीं
 शृणु ॥”
 श्रीलक्ष्मस्य नामजितीगर्भजाता कन्या । यथा,
 हरिवंशे । १६० । १०-११ ।
 “मित्रवाहुः सुनीयश्च नामजिताः प्रजाः शृणु ।
 भद्रकालो भद्रविन्दः कन्या भद्रवती तथा ॥”
 मधोमाता । यथा, हरिवंशे । ३६ । ३ ।
 “आसीन्नरुवचः पुत्रः पुरुषान् पुरुषोत्तमः ।
 मधुर्जज्ञेय वेदार्थी भद्रवत्यां क्रुद्धहृत् ॥”)
 भद्रवन्मा, [न] पुं, (भद्रं दृष्ट्वाति आत्मान-
 मिति शेषः । वृ + मनिन् ।) नवमल्लिका । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ (विषयोऽस्य नवमल्लिकाशब्दे
 ज्ञातयः ॥)
 भद्रवला, स्त्री, (भद्रा वला ।) लताविशेषः ।
 गन्धभादालिया इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 सरणा २ प्रसारणी ३ कटम्भरा ४ राजवला
 ५ । इत्यमरः ॥ २ । ४ । १५३ ॥ अस्याः पर्या-
 यान्तरं गुणाश्च प्रसारिणीशब्दे द्रष्टव्याः ॥
 वला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भद्रवल्लिका, पुं, (भद्रा वल्लिका ।) गोपवल्ली ।
 इति रत्नमाला । अङ्गन्तच्छ इति भाषा ॥
 भद्रवल्ली, स्त्री, (भद्रा वासी वल्ली चेति कर्म-
 धारयः ।) मल्लिका । साधवीलता । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ लताविशेषः । मदनमाली इति
 ह्यापरमाली इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
 श्रातभीरुः २ भूमिमण्डा ३ अष्टमादिका ४ ।
 इति रत्नमाला ॥
 भद्रवर्ग, स्त्री, (भद्राय श्रीयते गृह्यते इति । श्रि +
 कर्मणि अच् ।) चन्दनम् । इति रत्नमाला ॥
 भद्रश्रीः, पुं, (भद्रा श्रीरस्य ।) चन्दनवृक्षः । इत्य-
 मरः ॥ २ । ६ । १३१ ॥
 भद्रसोमा, स्त्री, (भद्रः सोम इवास्या द्रव
 इति । टाप् ।) गङ्गा । इति शब्दमाला ॥
 (क्रुवर्धस्वनदीविशेषः । यथा, मार्कण्डेय ।
 ५६ । २३ ।
 “तस्मिन् कुलाचलौ वर्षे तन्मध्ये च महानदी ।
 भद्रसोमा प्रयातुर्व्यां पुण्यामलजलौघिनी ॥”)
 भद्रा, स्त्री, (भद्र + अजादित्वात् टाप् ।) राक्षा ।
 कृष्णा । योमनदी । तिथिभेदः । सा तु द्वितीया
 वसन्ती द्वादशी च ॥ प्रसारिणी । (अस्याः
 पर्यायो यथा,—
 “प्रसारिणी राजवला भद्रपण्यं प्रतापनी ।
 सरणी सारणी भद्रा वला चापि कटम्भरा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कटफलम् । अनन्ता । इति मेदिनी । रे, ७१ ॥
 जीवन्ती । अपराजिता । नीली । वला ।
 शमी । वचा । दन्ती । हरिद्रा । श्वेतद्वजा ।
 काश्मरी । (पर्यायोऽस्या यथा,—
 “श्रीपण्यं काश्मरी भद्रा गान्धारी गोपभद्रिका ।
 कुसुदा च सदाभद्रा कटफला कृष्णवृत्तिका ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 चन्द्रशूरः । तत्पर्यायो यथा,—
 “चन्द्रिका चर्महन्ती च पशुमेहनकारिका ।
 नन्दिनी कारवी भद्रा वासपुष्पा सुवासरा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 सारिवाविशेषः । गौः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 काकोदुम्बरिका । इति रत्नमाला ॥ (भद्राश्च-
 वर्धस्वनदीभेदः । यथा, मार्कण्डेय । ५६ । ७ ।
 “श्रीता शृङ्गावती भद्रा चक्रावतादिका-
 स्तथा ॥”)
 गङ्गायास्त्रियोतोऽन्तर्गतत्रियोतोविशेषः । तत्तु
 उत्तरे क्रुवर्धोयगङ्गा । इति पुराणं शब्द-
 माला च ॥ बुधशक्तिविशेषः । तत्पर्यायः ।
 तारा २ महाश्रीः ३ लोभारा ४ साक्षा ५
 श्रीः ६ मनोरमा ७ तारिणी ८ जया ९ अनन्ता
 १० शिवा ११ लोकेश्वरात्मना १२ खदूर-
 वासिनी १३ वैश्या १४ नीलसरस्वती १५
 शक्तिनी १६ महातारा १७ वसुधारा १८
 धनन्दा १९ विलोचना २० लोचना २१ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ह्यायागर्भजाता कृष्य-
 कन्या । यथा,—
 “यमसौ तु तत्तत्तस्यां जनयामास भास्करः ।
 शनैश्चरश्च भद्राश्च ह्यायायाममितद्युतिः ॥
 तथा च तेजसा विष्णोस्तस्य चक्रमवर्त्तयत् ।
 तदप्रतिहतं युद्धं दानवान्तचिकीर्षया ।
 तद्गमिनीं सुखतो भद्रां निशुक्तेव विगर्हता ॥”
 इति बह्विपुराणे वैवस्वताशुकीर्त्तनम् ॥
 सुभद्रा । यथा,—
 “आषाढस्य विते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ।
 तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ॥”
 इति स्कान्दे भगवद्वाक्यम् ॥ * ॥
 विष्टिभद्रा यथा,—
 “एकादश्यां चतुर्थ्यां शिवाहं सुकृपचक्रे ।
 अष्टमीपौर्णमास्योस्तु पूर्वार्द्धे विष्टिसम्भवः ॥
 कृष्णपक्षे तृतीयाया दशम्याश्च परार्द्धतः ।
 सप्तम्याश्च चतुर्दश्याः पूर्वार्द्धे विष्टिरौरिता ॥
 विष्टाय विष्टोद्राणि विष्टिं सर्वत्र वर्त्तयेत् ।
 विष्टिष्वेव चिदष्टे हि पुष्टे कार्यं जयावहम् ॥”
 कर्मप्रकाशे तस्या अङ्गविशेषो यथा,—
 “नाभस्तु पञ्चवदनं गलकल्लष्टेका
 वक्षो दशैकसहिता नियतं चतस्रः ।
 नाभिः कटिः षड्धृष पुच्छलता च तिस्रो
 विष्टेर्ध्वं निगदितोऽङ्गविभाग एवः ॥”
 अङ्गविशेषे कार्यध्वंसादिफलम् यथा,—
 “सुखे कार्यध्वंशो भवति मरणश्चाथ गलके
 धनस्यानिर्ध्वंसश्च कटितटैर्दुर्हविलयः ।

कलिनभिर्दोषो विजयमघ पुच्छे च जगदुः
शरीरे भद्रायाः पृथगिति फलं सर्वसुखयः ॥”
मनुवसुमनितिथियुगदशशिवगुणसंख्यासु तिथियु
पूर्वाद्यास्यम् । आवाति विधिरेषा पृष्ठे शुभदा
पुरस्वयुभा ॥ चतुर्दश्यादिषु पूर्वाम्यादिमुखं
भवतीत्यर्थः । इति श्रुतिस्तत्त्वम् ॥

भद्राकरणं, स्त्री, (भद्र + डाच् । क + लुट् ।)
सुखनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

भद्रात्मजः, पुं, (भद्रः हितकर आत्मज इव रक्षा-
करत्वात् ।) खड्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भद्रारकः, पुं, अष्टादशचन्द्रहीपातगैतवीपविशेषः ।
इति शब्दमाला ॥

भद्रालपत्रिका, स्त्री, (भद्राय अलति पर्याप्नोतीति ।
अल् + अच् । भद्रालं पत्रं यस्याः । कप् ।
टाप् । अत इत्त्वम् ।) गन्धाली । इति शब्द-
माला ॥

भद्राली, स्त्री, (भद्र + अल् + अच् । भद्राल + गौरा
दित्वात् ङीष् ।) गन्धाली । इति शब्दमाला ॥

भद्रावती, स्त्री, (भद्रमस्या अस्तीति । मत्तुप् ।
मस्य वः । संज्ञायां पूर्वपदस्य दीर्घः ।) कट-
फलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भद्राश्रयः, पुं, (भद्रस्याश्रयः ।) चन्दनम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

भद्राश्वं, स्त्री, (भद्रा अश्वो अत्र ।) भुवि जम्बुद्वीपस्य
नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तद्विवरणं यथा । माल्यवतः पूर्वपार्श्वे पूर्व-
गण्डिका एकशृङ्गाद्योजनसहस्राणि मानन्तत्र
च भद्राश्वो नाम जनपदाः भद्रशालवनश्च तत्र
अवस्थितं कालाभ्रवृक्षाः पुरुषाः श्वेताः पद्मा-
वर्णिनः स्त्रियः कुसुमवर्णाः दशवर्षसहस्राणि च
तेषामासुत्तत्र च पञ्च कुलपञ्चताः तद्वयथा,
शैलवर्णः मालाखको वरजम्बः त्रिपर्णो नीलश्चेति
तद्विनिर्गता वङ्गो नद्यस्तदन्तःस्थितानां देशानां
तान्येव नामानि ते च देशाः अताः नदीः
पिबन्ति । तद्वयथा, सीता सुवाहिनी हंसवती
कावेरी सुरसा शाखावती इन्द्रनदी अङ्गार-
वाहिनी हरिनीया सोमावती शतद्रदा वन-
माला वसुमती हंसा पर्णा पञ्चगङ्गा धनुश्मती
मणिवर्मा सुत्रसभागा विष्णुसिनी कृष्णनीया
पुण्योदा नागवती शिवा शैवालनी मणितटा
चोरोदा वरुणावती विष्णुपदी महानदी
धिरण्यस्त्यवाशा सरावती वामोदा पनाका-
स्योत्ता महानद्यः एताश्च गङ्गासमाः कीर्जिताः
आगन्मानां मार्गं विनाशयन्ति क्षुद्रदशश्च
कोटिगङ्गाश्च नदीर्यं पिबन्ति ते दशवर्षसह-
स्रावृषः यदोमाभता इति । इति वाराहे
सुवनकीर्षे उपनीता ॥ अपि च । तथैव सावृत-
मपर्येय पूर्वगं च माल्यवदन्त्यमादनावागीज
निधायनी तिस्रश्च पपपतुः केतुमालभद्रा-
श्वयोः सोमानं विदधाते । मन्दरो मेरुमन्दरः
सुपार्श्वः कुसुद इत्युदयोजनवित्तारोमादा
मेरोरुतर्हि ममपश्चमतिरय उपपन्नः । चतुर्षु

एतेषु चतुर्जम्बुकदन्त्ययोधाश्चत्वारः पादप-
प्रवराः पञ्चतकेतव इवाग्निसहस्रयोजनोद्गाहा-
स्तावद्विदपविततयः शतयोजनपरिणाहाः ।
द्वदाश्चत्वारः पयोमध्वक्षुरसन्द्यजलाः यदुप-
स्थार्णिन उपदेवगणा योगैश्वर्याणि स्वाभावि-
कानि भरतर्षभ ! धारयन्ति । देवोद्यानानि च
भवन्ति चत्वारि नन्दनं चैत्ररथं वैभानकं
सर्वतोभद्रमिति । येष्वमरपरिष्ठाः सहसुर-
लक्षनाललामयूपतय उपदेवगणैरुपगीयमान-
महिमानः किल विहरन्ति । मन्दरोत्सङ्ग
एकादशशतयोजनोत्सङ्गदेवपुत्रशिरसो गिरि-
शिखरस्यूलानि फलान्यनृतकल्पानि निपतन्ति ।
तेषां विशीर्यमाणानां अतिमधुरसुरभिसुगन्धि
वह्निजालरक्षादेनारुणोदा नाम नदी मन्दर-
गिरिशिखराभिपतन्ती पूर्वैरेणारुणसुपत्राव-
यति । यदुपजीवणाद्भवत्या अलुचरीणां पुण्य-
जनवधूनामवयवस्य शर्मसुगन्धवातो दशयोजनं
समन्तादनुवासयति । एवं जम्बुफलानामत्यु-
च्चनिपातविशीर्यणामनस्त्रिप्रायाणां मिभकाय-
निभानां रसेन जम्बुनदी नाम नदी मेरुमन्दर-
शिखराद्युतयोजनाद्वनितले निपतन्ती दक्षिणे-
नात्मानं यावद्विजातसुपस्यन्दति । तावदु-
भयोरपि दीर्घवोर्षा न्तिका तद्वर्षानुविध्य-
माना वायुर्कसंयोगविपाकेन सदामरलोकाभरणं
जाम्बूनदं नाम सुवर्णं भवति यदुहवाव विबुधा-
दयः सह युवतिभिमुकुटकटकाटिस्त्राद्या-
भरणरूपेण खलु धारयन्ति । यस्तु महाकदम्बः
सुपार्श्वपार्श्वनिष्ठस्तस्य कोटरेभ्यो विनिःसृताः
पञ्चायामपरिणाहाः पञ्च मधुधाराः सुपार्श्व-
शिखरात् पतन्त्योऽपरेणात्मानमिलाततमनु-
मोदयन्ति यो ह्युपयुज्जानानां सुखनिन्वांसितो
वायुः समन्तात् शतयोजनमनुवासयति । एवं
कुसुदनिष्ठो यः शतवह्नी नाम वटस्तस्य
स्कन्धेभ्यो नीचीनाः पयोदधिमधुपुतगुहान्नाय-
न्तरशस्यासनाभरणादयः सर्वे एव कामदुवा
नदाः कुसुदायात् पतन्त्यस्तसुतरेणोदातसुप-
योजयन्ति यादुपज्जुवाणानां न कदाचिदपि
प्रज्ञानां वलीपलितकमस्तेदौर्गन्धजरा-
मयापदशुशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादपस्तापविशेषा
भवन्ति यावज्जीवं सुखनिरतिशयमेव कुरङ्गकुरर-
कुसुम्भैकद्वित्रिजुटशिशिरपतङ्गचक्रकनियध-
म्रितवासकपिलशृङ्गैर्दूयंजादधिघंसर्षभनाग-
कालझरनीरदादयो गिरयो मेरोः कर्णिकाया
इव कैशरभूता सख्यदेशे परित उपकृष्टताः ।
जटरदेवजूती मेरुं पूर्वैरेणारुदशयोजनसहस-
सदुगायतो हिंसहस्रपुतुङ्गौ भवतः एवमप-
रेण पवनपरिपाचो दक्षिणैः केलासकरवीरौ
प्रागायनौ एषसुततरतस्त्रिद्वज्जमकरो अष्टाभि-
रैतैः परिवृतोऽपिरिव प्ररिन्धकास्ते कापन-
गिरिः । मेरोर्यद्वेदनि भगवत आत्मयोगेर्मध्यत
उपरुष्टां पुरीमनुतयोजनसाहस्रीं समचतु-
र्यां शातकीर्णीं वदन्ति तामरपरितो लोक-

पालानामथानां यथादिशं यथारूपं तुरीय-
मानेन पुरोऽष्टावुपकृष्टताः । इति श्रीभागवते
५ स्कन्धे सुवनकीर्षवर्णने १६ अध्यायः ॥

भद्रासर्गं, स्त्री, (भद्राय लोकहिताय आसर्गम् ।)

शृपासनम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११ । (योगि-
नामासनविशेषः । यथा, तन्त्रसारे ।

“सीवत्याः पार्श्वयोर्नस्तेदुगुल्फयुग्मं सुनिष्-
तम् ।

भद्रासर्गं सप्तद्विष्टं योगिभिः परिकल्पितम् ॥”)

भद्रेश्वरः, पुं, (भद्रः शुभदृष्ट्यासावीश्वरश्चेति भद्रा-
त्मकः मङ्गलमय ईश्वरो वेति ।) कल्पयामस्य-
शिवः । यथा,—

“उत्तिष्ठ कान्त ! गच्छावः कल्पयामं सुशो-
भम् ।

तथा चार्द्धं जगामाथ कल्पयामं वसुधरे !

भद्रेश्वरनिमित्तं हि त्रयश्च कथितं शुभम् ।

नित्यश्च सुष्ठुते यत्र पात्रद्वयं समर्पितम् ।

दृष्ट्वा भद्रेश्वरं देवं चक्रतीर्थफलं लभेत् ।

कल्पयामाच्छतगुणं चक्रतीर्थं वसुधरे !”

इति वाराहे मथुरामाहात्म्ये चक्रतीर्थप्रभाषे
नामाध्यायः ॥

शिवप्राप्तार्थं दुर्गाराधितहिमालयस्यपार्श्व-
शिवलिङ्गम् । यथा,—

“तवार्थाय यद्दीप्यामि महर्षीन् हिमवद्वरं ।

यच्छेह रुद्रमीहत्या न्यमयश्चेश्वरः कृतः ।

असौ भद्रेश्वरत्वेवं स्याति लोके भविष्यति ।

देवदानवगन्धर्वा यच्च किन्सुरयोऽरगाः ॥

पूजयिष्यन्ति सततं मानवाश्च शुभंशुवः ॥

इति वामनपुराणे ४६ अध्यायं उमां प्रति

शिववाक्यम् ॥ गङ्गायाः पश्चिमतीरे गरिन्दाण-
यामस्योत्तरे पाषाणमयशिवलिङ्गविधौ याम-
विशेषश्च ॥

भद्रैला, स्त्री, (भद्रा एला ।) स्थूलेला । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“एला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च ।

भद्रैला दृष्टदेला च चन्द्रवाला प निष्कृता ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भद्रादनी, स्त्री, (भद्रं उदयति अयनेति । उ +

अच् + अच् । गौरादित्वात् ङीप् ।) वता ।

नागवला । इति राजनिर्घण्टः ॥

(मनुज, यो ध यो मोटने । इति कविकण्ठम् ।

रुधा०-पर०-सक०-अनिट् । ध, भनक्ति ।)

भन्दिलं, स्त्री, (भदि + इलच् ।) शुभम् । इत्यपि

कोषः ॥ कम्पः । दूतः । इति संक्षिप्तवारी-

याद्विहितः ॥

भनुभुकः, पुं, भारनचयान्तर्गतदेशविशेषः । यथा,

“सत्ताचत्वार एवापि ग्रामाणां भनुभुकाः

स्थिताः ॥”

इति स्कान्दे कुमारिकाखण्डे वक्रेश्वरमाहात्म्ये

नामाध्यायः ॥

भयङ्गरं, स्त्री, (भानां नक्षत्राणां भयङ्गरम् ।)

नक्षत्रचक्रम् । इति सिद्धाव्यश्विरोमणिः ॥

भपतिः, पुं, (भानां नक्षत्राणां पतिः ।) चन्द्रः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
भम्भः, पुं (भम् इत्यक्षप्रत्ययेन भातीति । भा + कः ।) मन्त्रिका । इति शब्दरत्नावली ॥ धूमः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भम्भरालिका, स्त्री, (भमित्यक्षप्रत्यये भर् वाहुल्याप्राप्ताति यङ्गातीति । आ + ला + कः । गौरादित्वात् ङीष् । ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्वस्य द्रष्टव्यम् ।) भङ्गादौ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ङांश्च इति भाषा ॥
भम्भराली, स्त्री, (भमित्यक्षप्रत्यये भरमालातीति । आ + ला + कः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मन्त्रिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भम्भासारः, पुं, भगधराजविशेषः । तत्पर्यायः । श्रेणिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
भयं, स्त्री, (भौ + “एरच्” । ३ । ३ । ५६ । इत्यत्र “भयादीनामुपसंख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्ता- र्थम्” । इति वार्तिकोक्त्या अपादाने अच् ।) विभे- त्यस्मान् तत् । इति भरतः ॥ अस्य लक्षणं यथा, “राज्ञश्चा तु जनितं चित्तवैकल्यदं भयम्” ।
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ।
अपि च । रागविषयस्य विनाशके समुपस्थिते तन्निवारणायामर्थमात्मनो मन्वमानस्य दैन्या- त्मकश्चित्तवृत्तिविशेषो भयम् । इति भगवद्- गीतायां २ अध्याये मधुसूदनसरस्वती ॥
अन्यथा । परतः स्वानिष्टसम्भावना भयम् । यथा । आघ्राद्विभेति आघ्राधीनत्वेन स्वीयमरणं सम्भावयति । इति २ युत्पत्तिवादे गदाधर- भट्टाचार्यः । तत्पर्यायः । दरः २ चासः ३ भीतिः ४ भीः ५ साध्वसम् ६ । इत्यमरः । १ । ७ । २१ ॥ रुद्रासः ७ साधुसंभवः ८ प्रतिभयम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ आतङ्कः १० प्राशङ्का ११ भया १२ । इति हेमचन्द्रः ॥
रागते भये अभीतवत् स्यात्तथम् । यथा,—
तावद्भयस्य भेतयं यावद्भयमनागतम् ।
इत्यत्रे तु भये तीव्रे स्यात्तथं तैरभीतवत् ॥
इति गारुडे नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥
कुञ्जकपुष्पम् । घोरे, त्रि । इति मेदिनी । ये, ४१ ॥ पुं रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(निरुहतेः पुत्रमेदः । यथा, महाभारते । १ । ६६ । ५५-५६ ।)
“तस्यापि निरुहतिभार्या नेरुता येन राक्षसाः ।
वोराक्षसास्त्रयः पुत्राः पापकर्म्मरताः सदा ॥
भयो महाभयस्यैव न्युभूतान्तकस्तथा ।
न तस्य भार्या पुत्रो वा कश्चिदस्यन्तको हि सः ॥”
द्रोणस्य वसोरभिमतितानामिकायां पत्न्यां जातः पुत्रमेदः । यथा, भागवते । ६ । ६ । ११ ।
“द्रोणस्याभिमतेः पत्न्या ह्यर्षशोकभयादयः ॥”
यवनराजविशेषः । यथा, भागवते । १२ । ७ । २३ ।
“ततो विहृतसङ्कल्पा कन्यका यवनेश्वरम् ।
मयोपदिष्टमासाद्य वने नात्मा भयं प्रतिम् ॥”

भयङ्करं, त्रि, (भयं करोतीति । भय + क्त + “मेघर्त्तभयेषु लुक्” । ३ । २ । ४३ । इति खच् ।
सुम्च ।) भयजनकम् । तत्पर्यायः । भैरवम् २ दारुणम् ३ भौषणम् ४ भौषणम् ५ घोरम् ६ भौमम् ७ भयानकम् ८ प्रतिभयम् ९ । इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥ भयावहम् १० । इति हेम- चन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १४ । ८६ ।
“वृक्षैर्भयङ्करैः पृष्ठं नित्यमस्योपसृज्यते ॥”)
पुं. दुष्टुलपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
भयङ्गिष्ठिमः, पुं, (भयाय शत्रुभयजननाय ङिष्ठिमः ।) संयामपट्टः । इति पुराणम् ॥
भयदतः, त्रि, (दृ + कर्त्तरि क्तः । भयेन दत्तः ।) भीत्या पलायितः । तत्पर्यायः । कान्दिश्रीकः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४० ॥
भयनाशनी, स्त्री, (भयं रोगभयं नाशयतीति । भय + नश् + णिच् + णिनिः ।) त्रायमाया लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयनाशकर्त्री च ॥
भयभीतः, त्रि, (भयेन भीतः ।) चासेनातङ्कितः । यथा, बह्विपुराणे शिविराजोपाख्याने ।
“एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणम् ।
नातो गुरुतरो धर्मः कश्चिदन्योऽस्ति खेचरः ॥”
भयभटः, त्रि, (भयेन भटः ।) भयदतः । इति जटाधरः ॥
भयानकः, पुं, (विभेद्यस्मादिति । भी + “आनकः श्रौडभियः” उणा० । ३ । ८२ । इति आनकः ।) यावः । राहुः । रक्षप्रियः । इति मेदिनी । के. २०५ ॥ स तु शृङ्गाराद्यदरशान्तर्गतवष्टरचः । तस्य लक्षणं यथा,—
“भयानको मयस्याधिभावः कालाधिदैवतः ।
स्त्री नीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदः ॥
यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदत्रालम्बनं मतम् ।
चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दोषनं पुनः ॥
अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यं गद्गदस्वरभाषणम् ।
प्रलवखिद्रोमाश्चकम्पद्विक्प्रेचणादयः ॥
जुगुप्सावेगसंमोहसंत्रासग्लानिदीनताः ।
शृङ्गापसारवन्मान्निहत्याद्या अभिचारिणः ॥”
उदाहरणं यथा,—
“नष्टं वर्षवरेमैनुय्यगगनाभावाद्पास्य त्रपा-
मन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रामादयं वामनः ॥”
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥
भयानकः, त्रि, (भी + आनकः ।) भयङ्करः । इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥ (यथा, भगवद्- गीतायाम् । ११ । २७ ।
“वक्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति संघाकरालानि भयानकानि ।
कंचिद्विलम्बा दृशनान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितेरुतमाङ्गैः ॥”)
भयापहः, पुं, (भयं अपहन्तीति । हन् + “अन्ध-
भ्योऽपि हस्यते” । ३ । २ । १०१ । इति डः ।) राजा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (भयनाशकः, त्रि ।)

भयावहः, त्रि, (आवहतीति । आ + वह् + अच् । भयस्यावहः इति ।) भयङ्करः । इति हेमचन्द्रः ॥ (तथा, भगवद्गीतायाम् । ३ । ३५ ।
“श्रेयान् स्वधर्म्मो विगुणः परधर्म्मात् स्वशुचिनात् ।
स्वधर्म्मे निधनं श्रेयः परधर्म्मो भयावहः ॥”)
भरः, पुं, (भरतीति । भृ + पचाद्यच् ।) अति- श्रयः । इत्यमरः । १ । २ । ६६ ॥ (यथा, गीत- गोविन्दे । ४१ ।
“पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिश्रय सरा-
गम् ॥”)
भारः । यथा, भागवते । १ । ३ । २३ ।
“एकोनविंशे विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य नामनी ।
रामकृष्णाविति सुवी भगवानधरङ्गरम् ॥”)
भरणकर्त्तरि, त्रि । (यथा, ऋग्वेदे । १० । १०० । १२ ।
“भराय सु भरत भागवत्स्वित्यं
प्र वायवे शुचिपे क्रान्दिदये ॥”
“भराय सर्वेषां पोषकाय ॥” इति तज्ज्ञास्ये सायनः ॥ संयामः । यथा. ऋग्वेदे । ४ । ३५ । ५ ।
“उत स्मेनं चक्षमधिं न चायु
मनुक्रोशन्ति चित्तयो भरेषु ॥”
“भरेषु संयामेषु” इति तज्ज्ञास्ये सायनः ॥)
भरटः, पुं, (विभर्त्ततेति । भृ + “जनिदायुष्यदृष्टमदि-
शमिनमिभृन्म्य इत्वमिति” उणा० । ४ । १०४ । इति अटच् ।) कुम्भकारः । इत्युणादि- कोयः ॥
भरणं, स्त्री, (भियद्वेनेनेति । भृ + वारणे ल्युट् ।) वेतनम् । भृतिः । इति मेदिनी । ये, ६८ ॥
(भृ + भावे ल्युट् ।) पोषणम् । यथा,—
“भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं खर्गवाधनम् ।
नरकं पीडने चास्य तस्माद्यज्ञेन तं भरेत् ॥”
इति दायभागः ॥
भरणः, पुं, (भरतीति । भृ + ल्युट् ।) भरणीनक्षत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
भरणी, स्त्री, (भरण + गौरादित्वात् ङीष् ।) घोषकलता । इति मेदिनी । ये, ६८ ॥ अश्वि- न्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतद्वितीयनक्षत्रम् । तत्पर्यायः । यमदैवता २ । इति हेमचन्द्रः ॥
सा तारकात्रयमित्तत्रिकोणाकृतिः । तस्या अधिष्ठात्री देवता यमः । यथा,—
“तारकात्रयमिते त्रिकोणके
मध्यगे दिव्यदध्नो यमे ।
पङ्कजाक्षिगणिताः कुलीरतः
सायकाक्षिगुजसंख्यकाः कलाः ॥
दं ३ । ४५ । इति जालिदासकृततारत्रयसम्- मानम् ॥ सा च उग्रगणान्तर्गता । अधो- मुखगणान्तर्गता च । विद्यार्थभूमिखनने प्रशस्ता । इति व्योतिस्तत्त्वम् ॥ तत्र जातफलम् ।
“सदापकीर्तिर्हि महापवादे
नानाधनोद्देशे विनीतकालः ।
जले विज्ञासी चपलः खलः स्यात्
प्राणिप्रयतीतो भरणीषु जातः ॥”
इति कीट्यमदीपः ॥

भरतः

भरणीभूः, पुं, (भरणी भूतृपत्तिस्थानं यस्य ।)
 राहुग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥
 भरणीयः, त्रि, भरणीयोग्यः । पोष्यः । भृघातोः
 कर्मणि अनीयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महा-
 भारते । ५ । १५० । १७ ।)
 “सर्वं भवतु ते राज्यं पञ्च ग्रामान् विसर्ज्य ।
 अवश्यं भरणीया हि पितुस्ते राजसत्तम ! ॥”
 भरण्डः, पुं, (विभर्ति ।) भृ + “अण्डन्लृट्-
 वृत्तः ।” उणा० । १ । १२८ । इति अण्डन् ।)
 स्वामी । । भूपालः । वृषः । इत्युणादिकोषः ॥
 भूः । समिः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
 भरण्यं, स्त्री, (भरणे साधु । “तत्र साधुः ।” ४ । ४ ।
 ६८ । इति यट् ।) मूल्यम् । वेतनम् । इत्य-
 मरः । २ । १० । ३१ ॥
 भरण्यभुक्, त्रि, (भरण्यं वेतनं मुनक्ति इति ।
 भुज् + कृप् ।) कर्मकरः । मूल्यं गृहीत्वा
 कर्मकारकः । इत्यमरः । ३ । १ । १६ ॥
 भरण्या, स्त्री, (भरण्य + अनादित्वात् टाप् ।)
 वेतनम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
 भरण्याङ्गा, स्त्री, (भरण्या आङ्गा आख्या यस्याः ।)
 पञ्चपुष्पी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रामदूतीति
 ख्याता ॥
 भरण्युः, पुं, (कण्डादिगणैयभरणधनुः । ततो
 बाहुलकान् उज् ।) शरण्युः । मित्रम् । इति
 शब्दमाला ॥ अग्निः । चन्द्रमाः । ईश्वरः ।
 इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
 भरतः, पुं, (विभर्ति स्वाङ्गमिति । विभर्ति लोका-
 निति वा । भृ + “भृट्ठिप्रियजीति ।” उणा०
 ३ । ११० । इति अतच् ।) नाथशास्त्रम् ।
 सन्निविष्टः । स तु अलङ्कारादिशास्त्रस्य सूत्र-
 कर्ता । (भरतस्य शिष्यः । तस्यैदमित्यण् ।
 अणो लुक् ।) गटः । रामानुजः । दौघान्तिः ।
 इति मेदिनी । ते, १३७-३८ ॥ श्वरः । तन्तु-
 वायः । इति विश्वः ॥ क्षेत्रम् । भरतात्मजः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ दुष्प्रन्तराजपुत्रभरतस्य
 पत्न्यायः । शाकुन्तलेयः २ । दौघान्तिः ३ । सर्व-
 दमनः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यक्षयस्त्रिंश-
 कृतमन्त्रमंथं कृतवान् । पञ्चाशद्वाजस्यं श्व-
 मन्थान् नानाधिधान् यज्ञानकरोन् । सप्तविंशति-
 मज्जमन्त्रानुरागैकच्छत्रं राज्यं कृतवान् । तस्योत्त-
 मपुत्रादित्यं यथा,—
 “दुष्प्रान्तो गृह्यायां यातः कृत्वाऽत्रमपहं गतः ।
 तत्रासीनां स्वप्रभया मष्टयन्तो रमामिव ।
 विनायक मन्त्रो मुमुक्षु देवमायामिव स्थियम् ।
 वामागे नां वरासीदां भटेः कनिषथेष्टतः ।
 तद्दर्शनप्रसूतितः संनिवृत्तपद्मिन्मनः ।
 प्रपञ्च काममन्त्रमः प्रहसन् ब्रह्मणा गिरा ॥
 का त्वं कमलपत्राङ्गि ! कस्यासि हृदयप्रभे ! ।
 किं स्थितिकीर्तिनं त्वञ्च भवत्या निज्जने-
 वने ॥
 यत्नं राजनजननयां देहाय त्वं नुमधमे । ।
 न हि चेत्तः पौरगाढागधर्मे रमन्ते लज्जितम् ॥

भरतः

श्रीशकुन्तलोवाच ।
 विश्वामित्रात्मजेवाहं त्वत्ता मेनकया वने ।
 वेदैतद्भगवान् कण्ठो वीर ! किं करवाम ते ॥
 व्यास्यतां ह्यरविन्दोच्च ! गृह्यतामर्हण्य नः ।
 सुव्यन्तां सन्ति नीवारा उच्यतां यदि रोचते ॥
 श्रीदुष्प्रान्त उवाच ।
 उपपन्नमिदं सुभु । जातायाः कुशिकान्वये ।
 स्वयं हि दृश्यते राज्ञां कन्यका सदृशं वरम् ॥
 ओमित्युक्ते यथाधर्मसुपथेमे शकुन्तलाम् ।
 गान्धर्वविधिना राजा देशकालविधानवित् ॥
 अमोघवीर्यो राजर्षिर्महिष्यां वीर्यमादधे ।
 शोभूते खपुरं यातः कालेनासृत सा सुतम् ॥
 कण्ठः कुमारस्य वने चक्रे समुपिताः क्रियाः ।
 बह्वा ग्नेगन्धं तरसा क्रौडति स्त स वालकाः ॥
 तं दुरव्ययविक्रान्तमादाय प्रमदोत्तमा ।
 हरेशंशंशसम्भूतं भर्तृरन्तिकमागमत् ॥
 यदा न जगृहे राजा भार्यापुत्रावनिन्दितौ ।
 शृण्वतां सर्वभूतानां खे वागाह्यशरीरिणी ॥
 माता भस्त्रा पितुः पुत्रौ येन जातः स एव सः ।
 भरख पुत्रं दुष्प्रान्त । मावमंस्याः शकुन्तलाम् ॥
 रेतोधाः पुत्रो नयति नरदेव ! यमचयात् ।
 त्वत्तास्य घाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥
 पितर्युपरते सोऽपि चक्रवर्त्तौ महायशः ।
 महिमा गौयते तस्य हरेशंशसुवो भुवि ॥
 चक्रं दक्षिणहस्तेऽस्य पद्मकोषोऽस्य पादयोः ।
 ईजे महाभिवेकेण सोऽभिधित्तोऽधिराजिभुः ॥
 पञ्चपञ्चाशता मेधैर्गङ्गायामनु वाजिभिः ।
 सामतेयं पुरोधाय यत्नानामसु च प्रभुः ॥
 अष्टसप्ततिमेध्यान्वान् ववन्व प्रदददसु ।
 भरतस्य हि दौघान्तेरभिः वाचीगुणे पितः ॥
 सदृशं वदशो यस्मिन् ब्राह्मणा गा विभेजिरे ।
 त्रयस्त्रिंशच्छतं स्यान्वा बह्वा विस्मापयन् वृषान् ॥
 दौघान्तिरत्यगाध्यायां देवानां गुरुमाययौ ।
 गृह्यान् सुकृततः कृष्णान् हिरण्येन परीहृतान् ॥
 अदात् कर्मणि मण्यारे नियुतानि चतुर्दश ।
 भरतस्य महत् कर्म न पूर्वं नापरे वृषाः ॥
 नैवापूर्वं प्राप्स्यन्ति बाहुभ्यां त्रिदिवं यथा ।
 किरातकृन्तान् यवनान् पौष्णान् कङ्कान्
 खशाब्कान् ॥
 अत्रसण्णवृषां चाहन् ग्नेच्छान् दिविजये
 २खिलान् ।
 जित्वा पुरासुरा देवान् ये रसौकांसि भेजिरे ॥
 देवस्त्रियो रसा नीताः प्राणिभिः पुनराहरत् ।
 सर्वान् कामान् दुदृष्टुः प्रजानां तस्य रोदसौ ॥
 समास्त्रिनवचाहस्योदिज्जु चक्रमवर्त्तयन् ।
 स सन्नाट् लोकपालाख्यमेकैश्वर्यमधिराट्त्रियम् ॥
 चक्रास्यगलितं प्रागान्दृष्टवैतुपरराम ह ।
 तस्यामन् वृष ! वैदभ्यः पद्मार्चिनः सुरभक्ताः ।
 वामुस्यागभवान् पुत्राज्ञानुत्पन्ना इतीरिते ॥”
 इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १० अध्यायः ॥ १० ॥
 अथभदेवान् इन्द्रदत्तययन्दां कन्यायां जातशत-
 पुत्रान्तर्गतप्येष्टपुत्रः । यथा । “अथ २ भगवान्

भरत

अथभदेवः खं वर्षे कर्मचेजमनुमन्वानः प्र
 श्रितगुरुकुलवासी लक्षवरेणैरभिरुद्रातो २९
 मेधिना धर्माननुश्रित्यमाणो जयन्तामिन्द्र
 दत्तायासुभयविधं कर्म समावायमभियुज्जमानं
 जानामात्मसमानानां शतं जनयामाच । येष
 खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण चासी
 येनेदं वर्षं भारतमिति यपदिशन्ति ।” इति
 श्रीभागवते ५ स्कन्धे ४ अध्यायः ॥ ४ ॥ पाप
 पुत्रः । यथा,—
 “पावनो लौकिको ह्यभिः प्रथमो जसणः सुतः ।
 ब्रह्मौदनाभिस्तत्पुत्रो भरतो नाम विभुतः ॥”
 इति मातृस्ये अभिवंशो नाम ४८ अध्यायः ।
 रामानुजभरतस्य जन्म यथा,—
 “भरतो नाम कैकेयां जज्ञे सत्यपराक्रमः ।
 चाक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः सर्वैः समुदितो गुपैः ॥”
 तस्यानुगतः शत्रुघ्नः । यथा,—
 “भरतस्यापि शत्रुघ्नो लक्ष्मणावरणो हि वः ।
 प्राणैः प्रियतरो नित्यं तस्य चासीत्तथा प्रियः ॥”
 स कुशध्वजकन्यां माण्डवीं परिणीतवान् । यथा,
 “भ्राता यवीयान् धर्मेण एव राजा कुशध्वजः ।
 अस्य धर्मात्मनो राजन् ! रूपेणाप्रतिमं धृतिः ।
 सुताद्वयं नरज्येष्ठ ! पत्न्यर्थं वरयामहे ।
 तमेवसुक्ता जनको भरतश्चाभ्यभाषत ।
 गृह्याण पाणिं माण्डव्याः पाणिना रघुनन्दन ! ॥”
 स नन्द्यामे राज्यं कृतवान् । यथा,—
 “सबल्लजजटाधारी सुनिवेशधरः प्रभुः ।
 नन्द्यामेऽवसद्वीरः सचैत्यो भरतस्तदा ।
 सवालथजनं ह्वयं धारयामास स खयम् ।
 भरतः शासनं सर्वं पादुकाभ्यां निवेदयत् ।
 ततस्तु भरतः श्रीमानभिधियाय्यपाहुने ।
 तद्भीनस्तदा राज्यं कारयामास सर्वदा ॥”
 इति रामायणे वालकाख्ये । १८ । ३१ । ३२ ।
 अध्यायः । अयोध्याकाण्डे २४ अध्यायः ।
 तस्य द्वौ पुत्रौ । यथा,—
 “भरतस्यात्मजौ वीरौ तच्चः पुष्कल एव च ।
 मातुलेन सुगुप्तौ तु धर्मेण तु समाहितौ ।
 भरतश्चाग्रतः कृत्वा कुमारौ सवल्लभौ ।
 निदधत्य गन्धर्वसुतान् दे पुरे विभज्यतः ॥”
 इति रामायणे उत्तरकाण्डे १०१ अध्यायः ।
 भरतखण्डं, स्त्री, भारतवर्षान्तर्गतकुमारिका-
 खण्डम् । यथा,—
 “कुमारिकेति विख्याता यस्या नाम्ना प्रकल्पते ।
 इदं कुमारिकाखण्डं चतुर्वर्गफलप्रदम् ।
 यथा कृतावनीयश्च नानाग्रामादिकल्पना ।
 इदं भरतखण्डं यथा सम्यक् प्रकल्पितम् ॥”
 इति स्कान्दे कुमारिकाग्रहणे भूयस्त्रिनिर्दिष्ट-
 ध्यायः ॥
 भरतपुत्रकः, पुं, (भरतस्य नाथशास्त्रप्रदः
 पुत्रकः ।) गटः । इति हेमचन्द्रः ॥
 भरतप्रष्टः, स्त्री, (प्रष्टते इति । प्र + ष्ट + कृि ।
 प्रष्टः । भरतस्य प्रष्टः ।) कैकेयी । इति स्कान्दे
 रत्नापली ॥

भरताग्रजः, पुं, (भरतस्य अग्रजः ।) श्रीरामचन्द्रः ।
 यथा, वीरदेवः ।
 “शेते स चित्तप्रयत्ने मम मोनकूर्म-
 कोलीभवन्वृद्धरिषामनजामदग्राः ।
 योऽभूद्भूय भरताग्रजकृष्णवृद्धः
 कल्की सताञ्च भविता प्रहरिष्यतेऽरीन् ॥”
 भरथः, पुं, (विभर्त्तति । भृन् + “भृञ्श्चित् ।”
 उणा० ३ । ११५ । इति अथप्रत्ययः । स च
 चित् ।) लोकपालः । इत्युणादिकोषः ॥
 भरद्वाजः, पुं, (द्वाभ्यां जायते इति । जन् + ङः ।
 ततः एषोदरादित्वात् ङाजः सङ्करः । भ्रियते
 मरुद्भिरिति । भृ + अप् । भरः । भरद्वाजो
 द्वाजश्चेति कर्मधारयः ।) सुनिविशेषः । स च
 उतथ्यपत्नीं ममतायां दृष्टव्यतिवीर्याञ्जातः ।
 तस्य जन्मविवरणं यथा । “ततोऽस्य वितथे
 पुत्रजन्मनि पुत्रार्थिने मरुत्सोमयाजिने दीर्घ-
 तमसा पाण्ड्यापास्तादृष्टव्यतिवीर्यादुतथ्यपत्नी-
 ममतावसुत्वज्ञो भरद्वाजाख्यो नाम पुत्रो मरु-
 द्भिर्दत्तः । अस्यापि नामनिर्वचनश्लोकः पठ्यते ।
 ‘मरुद्भिरद्वाजमिमं भरद्वाजं दृष्टव्यते ।।
 यातौ यदुक्ता पितरौ भरद्वाजस्तत्स्वयम् ॥’ इति ।
 भरद्वाजश्च तस्य वितथे पुत्रजन्मनि मरुद्भिर्दत्तो
 वितथचर्चामवाप ॥” * अथ टीका । वितथे
 अर्थं सति । अत्रैवमितिहासः । दृष्टव्यते-
 रग्रजस्योतथ्यस्य ममताया पत्नी गर्भिण्यासीत् ।
 तस्यां दृष्टव्यतिः कामाभिभूतो वीर्यं यद्वजन्तु ।
 तच्च गर्भं प्रविशन्नभस्येन स्यान्मरुत्सोमयाजः ।
 पाण्ड्यप्रहारेणापस्तं वद्विः पतितमपि अमोघ-
 वीर्यतया दृष्टव्यतेभरद्वाजनानामपुत्रोऽभूत् ।
 गर्भस्यश्च दृष्टव्यतिना तस्मादेवापराधादन्वो
 मवेति श्रमो दीर्घतमा नामाभवत् । तत्र भर-
 द्वाजनामनिरुक्तिपरः तत्पुत्रोर्विवादकरोऽयं
 श्लोको देवैः पठितः । हे मरुद्भिरममते द्वाजं
 द्वाभ्यामावाभ्यां जातमिमं पुत्रं त्वं भर रज ।
 एवं दृष्टव्यतिनोक्तेन ममता तमाह हे दृष्ट-
 व्यते ! द्वाजं द्वाभ्यां जातमिममेकाकिनी किमि-
 त्यहं भरिष्यामि । त्वमिमं भरेति परस्परसङ्कातं
 पुत्रं त्वत्ता यस्मात् पितरौ ममतादृष्टव्यती
 ततो यातौ । ततो भरद्वाजाख्योऽयम् । पाठा-
 न्तरे एवं विवदमानौ । यदुक्तं खात् यन्निमि-
 त्ताद् दुःखान् पितरौ यातावितर्कः । तदेवं
 ताभ्यां त्यक्तौ मरुद्भिर्दत्तः । मरुत्सोमाख्येन
 च यागेनाराधितैर्मरुद्भिस्तस्य वितथे पुत्र-
 जन्मनि सति दत्तत्वाहितचर्चामवाप ।
 इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १६ अध्यायः ॥ * ॥
 (दादशग्रहपरेऽवावेव आसः । यथा, देवीभाग-
 वते । १ । ३ । २६ ।
 “एकादशेऽथ त्रिवृषो भरद्वाजस्ततः परम् ।
 त्रयोदशे चान्तरिक्षो धर्मश्चापि चतुर्दशे ॥”
 यथा च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “रोगाः कार्श्यकरा यलघयकरा देहस्य
 चेष्टाहराः

दृष्टा इन्द्रियशक्तिसंघयकराः सञ्जाङ्गपीडा-
 कराः ।
 धर्माधीनखिलकामसुक्तिषु महाविघ्नस्वरूपा
 वक्षान्
 प्राणानाम् हरन्ति सन्ति यदि ते चेमं कुतः
 प्राणिनाम् ॥
 तत्तेषां प्रशमाय कश्चन विधिश्चिन्त्यो भवद्भिर्वृद्धे-
 र्योग्यैरिहभिधाय संसदि भरद्वाजं सुनिं
 तेऽब्रुवन् ।
 त्वं योग्यो भगवन् ! सदृसनयनं याचस्व त्वत्वं
 क्रमा-
 दायुर्वेदमधीत्य यं गदभयाकुक्ता भवामो
 वयम् ॥”)
 पञ्चविशेषः । भारद्वा इति भाषा । तत्पठ्यायः ।
 यात्राटः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १५ ॥ भर-
 द्वाजकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ गोत्रभेदः ।
 यथा, मनौ ।
 “शाखित्यः काश्यपश्चैव वात्स्यः सार्वकस्तथा ।
 भरद्वाजो गौतमश्च सौकाजीनस्तथापरः ॥”
 इत्यादि गोत्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ भृ + श्रद्ध ।
 भरतु + वाजः । संभियमाणहविलैश्चान्नाय यज-
 मानादौ, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ११६ । १८ ।
 “यदयातं दिवोदासाय वर्तिभरद्वाजायाश्चिना
 हयन्ता ॥”
 “भरद्वाजाय संभियमाणहविलैश्चान्नाय यज-
 मानाय ॥” इति तद्वाक्ये सायनाचार्यः ॥)
 भरद्वाजकः, पुं, (भरद्वाज + स्वार्थे कन् ।) यात्राट-
 पत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥
 भरिणी, स्त्री, (मनौ विभर्त्ति हरतीति । भृ +
 णिनिः । गौरादित्वात् ङीष् । एषोदरादित्वात्
 पूर्वादीर्घे साधुः ।) हरिद्वयः । इत्युणादि-
 कोषः ॥
 भरितः, त्रि, (हरितः । एषोदरादित्वात् हस्य भः ।)
 हरिद्वयः । इत्युणादिकोषः ॥ पुष्टः । भारयुक्तः ।
 भरोऽस्य जात इत्यर्थे इतप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 भरिमा, [नृ] पुं, (भृ + “हृष्टहृष्टस्तृष्टभ्य इम-
 निच् ।” उणा० ४ । १४७ । इति भावे इम-
 निच् ।) भरणम् । इत्युणादिकोषः ॥ (भ्रियते
 इति । कुटुम्बः । इत्यमरसदृशः ।)
 भरु, पुं, (भरति विभर्त्ति जगदिति । भृन् भरणे +
 “भृञ्शीट् चरित् चरित् निधनिमिमसुजिभ्य उः ।”
 उणा० १ । ७ । इति उः ।) विष्णुः । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुत्यादिरुक्तिः । समुद्रः । स्वामी ।
 इति संक्षिप्तसारोपादिरुक्तिः ॥ स्वर्णम् । शिवः
 इति । मेदिनी । रे, ६६ ॥
 भरुजः, पुं, (भेति शब्देन रुजतीति । रुज् + क ।)
 चूडशृङ्गालः । इति हेमचन्द्रः ॥
 भरुटवं, स्त्री, (भृ + बाहुलकात् उट । संज्ञायां
 कन् ।) भृष्टाभिषम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 भर्गः, पुं, (भृज्यते कामादिरनेनेति । भृज् +
 “हलश्च ।” इति घञ् ।) शिवः । इत्यमरः ॥
 (यथा, ऋषासहितुसागरे । १ । ३४ ।

“प्रत्युवाच ततो भर्गः पुरा दक्षप्रजापतेः ।
 देवि ! त्वच्च तथान्याच्च वष्ट्रोऽजायन्त कन्यकाः ।
 स मह्यं भवतीं प्रादात् धर्मादिभ्योऽपरा-
 च ताः ॥
 वीतिहोत्रस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । १७ । ६ ।
 “वीतिहोत्रोऽस्य भर्गोऽतो भर्गभूमिरभूद्रूप ! ॥”)
 आदित्यान्तर्गततेजः । यथा,—
 “आदित्यान्तर्गतं वर्चो भर्गाख्यं तन्मुसुक्ष्मभिः ।
 जम्बव्युदिनाशाय दुःखस्य चित्तयस्य च ॥
 ध्यानेन पुरुषो यस्य द्रष्टव्यः सूर्यमखले ॥”
 इत्यादिकृतत्वम् ॥
 भर्गः, [स्] स्त्री, (भर्जते इति । भृज भर्जने +
 “अच्चाञ्जिजुजिभृजिभ्यः कुश्च ।” उणा० २ ।
 २१५ । इति असुन् कवर्गश्चान्तादेशः ।)
 व्योतिः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुत्यादिरुक्तिः ॥
 (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ६२ । १० ।
 “तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥”)
 भर्ग्यः, पुं, (भृज् + “हृहलोर्ण्यत् ।” ३ । ११२४ ।
 इति ण्यत् । चञोरिति कुत्वम् ।) भर्गः । इत्य-
 मरटीकायां भरतरायसुक्ते ।
 भर्जनं, स्त्री, (भृज् + ल्युट् ।) भृष्टिः । इति शब्द-
 माला ॥ भाजा इति भाषा ॥
 भर्त्तयं, त्रि, (भृ + तथ ।) भरणीयम् । पोषणीयम् ।
 यथा, दायभागटीकाधृतवचनम् ।
 “दृष्टौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः
 शिशुः ॥
 अप्यकार्यं शतं कृत्वा भर्त्तया मरुतव्रवीत् ॥”
 भर्त्ता, [क्व] पुं, (विभर्त्ति पुष्पाति पालयति धारय-
 तीति वा । भृन् धारणपोषणयोः + “स्युल्
 ङ्चौ ।” ३ । १ । १३३ । इति ङ्च् ।) अधि-
 पतिः । (यथा, रघौ । १ । ७४ ।
 “सोऽपश्यन् प्रविधानेन सन्ततः स्तम्भकारणम् ।
 भावितात्मा सुवो भर्तृरयेनं प्रत्यबोधयत् ॥”)
 तत्पर्यायः । अधिपः २ ईशः ३ नेता ४ परि-
 हृष्टः ५ अधिभूः ६ पतिः ७ इन्द्रः ८ स्वामी ९
 नाथः १० आर्यः ११ प्रभुः १२ ईश्वरः १३
 विभुः १४ ईशिता १५ इनः १६ नायकः १७ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (विष्णुः । प्रपञ्चाधिष्ठान-
 वत्त्वेन भरणात् ॥) धानरि पोष्टरि च त्रि ।
 इति मेदिनी । ते, ३८ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० ।
 २२ । ३ ।
 “भर्ता वज्रस्य धृष्टोः पिता पुत्रमिष प्रियम् ॥”
 विवाहितायाः पतिः । यथा, महाभारते ।
 १ । १०४ । २८ ।
 “भार्याया भरणाद्भर्ता पालनाच्च पतिः स्मृतः ।
 अहं त्वां भरयं कृत्वा जात्यन्वं समुतं सदा ।
 नित्यकालं अमेणात्तां न भरेयं महानयः ॥”)
 भर्तृप्ती, स्त्री, (भर्तारं हन्तीति । हन् + टक् ।
 ङीष् ।) पतिघातिनी । इति महाभारतम् ।
 भर्तृदारकः, पुं, (भर्ता द्रियते इति । दृह् आदरे +
 कर्मणि घञ् । ततः स्वार्थे कः ।) नास्तीकौ
 युवराजः । इत्यमरः । १ । ७ । १२ ॥

भर्तृहारिका, स्त्री, (भर्तृहारक + टाप् चित्
इत्वम् ।) नायिका रानसुता । इत्यमरः ।
१ । ७ । १३ ।

भर्तृहरिः, पुं, स्वनामख्यातः काश्यपभर्तृराज-
विशेषः । इति जटाधरः । स च विक्रमादित्य-
भ्राता । (अयमेव गन्धर्वसेनात् दासीगर्भ-
जातः । यथा, राजावल्याम् । ४ । १-२ ।

“अथ कालेन कियता रममाणो मर्हतीतले ।
दास्यां गन्धर्वसेनस्तु पुत्रमेकमजीजनत् ।
तस्य भर्तृहरौतिव नाम चक्रे महामतिः ।”

भर्तृस, क ङ अ भर्तृस । इति कविकल्पद्रुमः ।
(पुरा०-आत्म०-उभ०-च-सक०-सेट् ।) रेफ-
युक्तः । इत्थवर्गादीपधः । भर्तृस भर्तृनम् ।
भर्तृनन्त्वप्रकारागौरवमरः । १ । ६ । १४ । क
ङ, भर्तृयते खलं राजा । अ, भर्तृयति भर्तृयते ।
अयमात्मनेपदीत्यर्थः । कदाचित् परस्मैपदाधो
नकारः । इति दुर्गादासः ।

भर्तृचनं, स्त्री, (भर्तृच + लुट् ।) अपकारागीः ।
इत्यमरः । १ । ६ । १४ । चौरौघे त्वं घात-
यिष्यामि इत्याद्यप्रकारार्थं वचनम् । इति
भरतः । तत्पर्यायः । कुत्सा २ निन्दा ३ जुगुप्सा
४ गहो ५ गह्वरम् ६ निन्दनम् ७ कुलनम् ८
परिवादः ९ परीवादः १० जुगुप्सनम् ११
आक्षेपः १२ अवयः १३ निन्दादः १४ अप-
क्रोशः १५ । इति शब्दरत्नावली । (भर्तृच +
युच् । भर्तृचनायार्थः । यथा, कथासरित्-
सागरे । ३० । ५३ ।

“इत्यादि भर्तृसनां हत्वा गच्छद्विस्तेः समं स च ।
विवशः प्रयया विष्णुदत्तस्तुष्यो वभूव च ।”
भर्तृसपत्रिका, स्त्री, (भर्तृस्यते स्मृति । भर्तृच +
घञ् । भर्तृसं निन्दितं पत्रं यस्याः । कप् ।
टाप् । अत इत्वम् ।) महानीली । इति राज-
निघण्टुः । (भर्तृस्यपत्रिकापि पाठः ।)

भर्मे स्त्री, (भ्रियते भ्रमेति । भृ + बाहुलकान्
मन् ।) स्वर्गम् । भृतिः । नाभिः । इति हिरुप-
कोषः ।

भर्मे, [नृ] स्त्री, (भरति भ्रियते वेति । भृच् +
“मन्त्रधातुभ्यां भनित् ।” उणा० ४।१४१ इति
भनेत् ।) वेननम् । इति हेमचन्द्रः । स्वयम् ।
धुनुरम् । इत्यमरः । २।६।१४ । नाभिः । इति
पिशः । (भरगम् । यथा, अग्नये १२।१८८ ।
“एविष्यान्ममभरं एविदि दिविमृश्याहृतं
चुष्टमयौ ।
तस्य भर्मेये भुरनाय दवा धर्मये कं स्वधया
पप्रथन्त ।”

“भर्मेये भरगाय ।” इति तद्वाक्ये मायनः ।
भर्मेण्या, स्त्री, (भर्मेदि भरगे साधुरिति ।
भर्मेन् + यत् । टाप् ।) वेननम् । इति हेम-
चन्द्रः ।

भर्मे, स्त्री, इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर-
सक०-सेट् ।) रेफोपधः । भर्मेति । इति दुर्गा-
दासः ।

भर्मे, स्त्री, इति कविकल्पद्रुमः । (भा० पर-
सक०-सेट् ।) भर्मेति । अन्तःस्वयान्तोऽयम् ।
इति दुर्गादासः ।

भल, क ङ निरूपणे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(पुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ङ, भालयते ।
इति दुर्गादासः ।

भल, ङ दानवधनिरूपणे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा० आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, भलते । इति
दुर्गादासः ।

भलता, स्त्री, (भातीति । भा + बाहुलकान् ङः ।
भा चासौ लता चेति कर्मधारयः ।) राजवला ।
इति शब्दरत्नावली ।

भलन्दनः, पुं, कान्यकुब्जदेशीयवृषविशेषः । यथा,
“कलावती कान्यकुब्जे वभूवायोनिस्मभवा ।
जातिस्मरा महासाध्वी सुन्दरी कमला कला ।
कान्यकुब्जे वृषयेष्टो भलन्दन उरुक्रमः ।

स तां संप्राप योगान्ते यत्रकुण्डसमुत्थिताम् ।”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजम्बखण्डे १७ अध्यायः ।

भल, ङ दानवधनिरूपणे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा० आत्म०-सक०-सेट् ।) लदयान्तः । ङ,
भलते । इति दुर्गादासः ।

भल, पुं, (भलते इति । भल + यच् ।) भल्लुकः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ४ । (देशभेदः । यथा,
हजत्सहितायाम् । १४ । ३० ।

“ब्रह्मपुरदान्तःसर-
वनराज्यकिरातचीनकौण्डिन्याः ।
भल्लापमोलजटामुर-
कुण्डलखण्डोवकुण्डिकाख्याः ।”

भल, पुं स्त्री, (भलते हर्तीति । भल + यच् ।)
शस्त्रभेदः । इति मेदिनी शब्दमाला च । भाला
इति भाषा । (यथा महाभारते । १।१४०।६ ।
“प्रगाढदृष्टुमिच्छे लाघवे वधने तथा ।
चुरनाराचभल्लानां विपाटानाश्च तत्त्वित् ।”
अनेन देहविद्वदशब्दादिकमुद्धरति । यथा,—
“स च शल्योद्धरणकः प्रीयते वेदकागमे ।
नाराचवागश्लाघेभल्लैः कुलोच्च तोमरेः ।”

इति हारीते प्रथमे म्याने हितोयेऽध्याये ।
भल्लकः, पुं, (भल्ल + स्वार्थे कन् ।) भल्लुकः । इति
हिरुपकोषः । (पक्षिभेदः । यथा, भागवते ।
३ । १० । २३ ।
“काकप्रवकश्चैनभानभल्लकवर्हिगः ।
हंसमारुचकाञ्जकाकान्काटयः खगाः ।”

भल्लुक्की, स्त्री, (भल्लस्य युक्तमिव पुष्यं यस्याः ।)
गवेषकाः । इति शब्दचन्द्रिका । गौराक्षतद्वला
इति खाना ।

भल्लोट, स्त्री, गणिष्यत्राजपुत्रम् । यथा,—
“सेनागतेः पण्डितः पण्डितरायणः प्रभुः ।
भल्लोटगमं प्रायान् सत्पुत्रं कल्पनाद्यनः ।”

इति पण्डितपुराणे । २० अध्यायः ।
(दण्डभेदस्य पुत्रं, पु । यथा, हरिवंशे । १०।१३८ ।
“विजृम्भेनस्य पुत्रोऽभूत् दण्डसेनो मर्होपनिः ।
भल्लोटो ननुमाराभूद्वाधयेन हतः पुरा ।”

भल्लानकी, स्त्री, (भल्लानक + गौरादित्वात् ङीप् ।)
भल्लानकवृक्षः । इत्यमरः ।
भल्लिका, स्त्री, (भल्ल + यच् । स्वार्थे कन् । टाप् ।
अत इत्वम् ।) भल्लानकः । इति शब्द-
चन्द्रिका ।

भल्ली, स्त्री, (भल्ल + गौरादित्वात् ङीप् ।) भल्ल-
तकः । इति शब्दरत्नावली । (अस्याः पर्यायः ।

भल्लतः, पुं, (भल्लं भल्लान्स्त्वमिव अतति आलो-
त्रापयतीति । अत + यच् ।) भल्लतकवृक्षः ।
इति रत्नमाला । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ण-
खण्डे प्रथमे भागे ।

“भल्लताभावतश्चित्रं नल्लखे चौरभावतः ।”)
भल्लतकः, पुं, (भल्ल इवाततीति । अत + क्तुः ।
यद्वा, भल्लत + स्वार्थे कन् ।) वृषविशेषः ।

भेला इति भाषा । तत्पर्यायः । अरुणः ।
भल्लतः ३ शोषहृत् ४ वद्विनामा ५ वीरतरः
६ व्रणहृत् ७ भूतनाशनः ८ । इति रत्नमाला ।

भल्लतकी ८ अमिसुखी १० वीरवृक्षः ११ ।
इत्यमरः । निर्दहनः १२ तपनः १३ अनलः
१४ क्षमिप्रः १५ शैलवीजः १६ वातारिः १७
स्फोटवीजकः १८ पृथग्बीजः १९ धनुर्वृक्षः २०
बीजपादपः २१ वद्विः २२ । (यथा, सुश्रुते
स्त्रवस्थाने । ४६ ।

“उण्योदकाहुपानान् खेद्यानामथ शस्यते ।
जते भल्लतकस्नेहात् खेद्यात्तौवरकात्तथा ।”
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषाय
त्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिकफवातोदरानाश्मेह-
दुर्नामनाशित्वम् । तत्फलगुणाः । कषायत्वम् ।
मधुरत्वम् । कौण्ठत्वम् । कफार्तिशमनश्वासानां
विवन्धनूलजटाराभानक्षमिनाशित्वम् । तद्-
मज्जगुणाः । विशेषेण दाहशमनत्वम् । पित्ता
पहत्वम् । तर्पणत्वम् । वातारोचकहारित्वम् ।
दीपनजनकत्वम् । पित्तनाशित्वम् । इति राण
निघण्टुः । अपि च ।

“भल्लतकं त्रिषु प्रोक्तमरुद्धं रक्तरोधकः ।
तथैवाग्निसुखी भल्लो वीरवृक्षश्च शोफहृत् ।
भल्लतकफलं पक्वं स्वादुपाकरत्वं लघु ।
कषायं प्राचनं क्षिप्तं तौक्ष्ण्यं हृदि भेद-
नम् ।

मेध्यं वद्विकरं हन्ति कफवातग्रणोदरम् ।
कुष्ठार्शोऽग्न्यहो गृह्यशोफानाश्चरक्रमीन् ।
नमज्जा मधुरो वृष्यो वृह्यो वातपित्तघ्ना ।
वृत्तमारुक्करं स्वादु पित्तघ्नं केश्यमथिष्ठत् ।
भल्लानकः कषायोष्णः शुक्लो मधुरो लघुः ।
वातशोऽग्नौदरानां कुष्ठार्शोऽग्न्यहो गह्वरम् ।
हन्ति गुल्मज्वरं चित्रवर्द्धमान्दक्षिणगन्धः ।”
इति भावप्रकाशः ।

अन्यत्र ।
“भल्लानकफलं क्षिप्तं क्षिमिदुर्नामनाशनम् ।
दन्तमृष्यकरं ग्राहि कषायं मधुरञ्च तत् ।
भल्लानकं सधुरं कषायं वातकोपनम् ।”

इति राजतरंगिणी ।
भल्लानकी, स्त्री, (भल्लानक + गौरादित्वात् ङीप् ।)
भल्लानकवृक्षः । इत्यमरः ।

भल्लिका, स्त्री, (भल्ल + यच् । स्वार्थे कन् । टाप् ।
अत इत्वम् ।) भल्लानकः । इति शब्द-
चन्द्रिका ।

भल्ली, स्त्री, (भल्ल + गौरादित्वात् ङीप् ।) भल्ल-
तकः । इति शब्दरत्नावली । (अस्याः पर्यायः ।

भल्लतः, पुं, (भल्ल इवाततीति । अत + क्तुः ।
यद्वा, भल्लत + स्वार्थे कन् ।) वृषविशेषः ।

भल्लतकी ८ अमिसुखी १० वीरवृक्षः ११ ।
इत्यमरः । निर्दहनः १२ तपनः १३ अनलः
१४ क्षमिप्रः १५ शैलवीजः १६ वातारिः १७
स्फोटवीजकः १८ पृथग्बीजः १९ धनुर्वृक्षः २०
बीजपादपः २१ वद्विः २२ । (यथा, सुश्रुते
स्त्रवस्थाने । ४६ ।

“उण्योदकाहुपानान् खेद्यानामथ शस्यते ।
जते भल्लतकस्नेहात् खेद्यात्तौवरकात्तथा ।”
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषाय
त्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिकफवातोदरानाश्मेह-
दुर्नामनाशित्वम् । तत्फलगुणाः । कषायत्वम् ।
मधुरत्वम् । कौण्ठत्वम् । कफार्तिशमनश्वासानां
विवन्धनूलजटाराभानक्षमिनाशित्वम् । तद्-
मज्जगुणाः । विशेषेण दाहशमनत्वम् । पित्ता
पहत्वम् । तर्पणत्वम् । वातारोचकहारित्वम् ।
दीपनजनकत्वम् । पित्तनाशित्वम् । इति राण
निघण्टुः । अपि च ।

“भल्लतकं त्रिषु प्रोक्तमरुद्धं रक्तरोधकः ।
तथैवाग्निसुखी भल्लो वीरवृक्षश्च शोफहृत् ।
भल्लतकफलं पक्वं स्वादुपाकरत्वं लघु ।
कषायं प्राचनं क्षिप्तं तौक्ष्ण्यं हृदि भेद-
नम् ।

मेध्यं वद्विकरं हन्ति कफवातग्रणोदरम् ।
कुष्ठार्शोऽग्न्यहो गृह्यशोफानाश्चरक्रमीन् ।
नमज्जा मधुरो वृष्यो वृह्यो वातपित्तघ्ना ।
वृत्तमारुक्करं स्वादु पित्तघ्नं केश्यमथिष्ठत् ।
भल्लानकः कषायोष्णः शुक्लो मधुरो लघुः ।
वातशोऽग्नौदरानां कुष्ठार्शोऽग्न्यहो गह्वरम् ।
हन्ति गुल्मज्वरं चित्रवर्द्धमान्दक्षिणगन्धः ।”
इति भावप्रकाशः ।

अन्यत्र ।
“भल्लानकफलं क्षिप्तं क्षिमिदुर्नामनाशनम् ।
दन्तमृष्यकरं ग्राहि कषायं मधुरञ्च तत् ।
भल्लानकं सधुरं कषायं वातकोपनम् ।”

“न भवद्भ्यामहं शोषो नायं राजापराध्यति ।
भवितयमनेनेव येनाहं निधनं गतः ॥”

भवितयता, स्त्री, (भवितय + भावे तल् ।)
भाग्यम् । इति षटाधरः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । २७ । ८६ ।

“तन्ममाचक्षु तावत् त्वं कथयिष्याम्यहश्च ते ।
यदस्तु कीदृश्या कर्तुं शक्नोहि भवितय-
ताम् ॥”)

भविता; [ह्र] चि, (भू + शीलार्थे ळच् ।) भवन-
शीलः । इति भरतः ॥ साधु भवनशीलः । इति
सुङ्गटः । तत्पर्यायः । भूयुः २ भविष्युः ३ ।
इत्यमरः ॥ (भविष्यदर्घ्येऽपि ळच्प्रत्ययः स्यात्
यथा, मार्कण्डेये । २४ । २६ ।

“नाम्या भाव्या भविचोति वर्जयित्वा मदा-
लसाम् ॥”)

भविनः, पुं, (भवाय कायादिप्रकाशाय इनः ळ्यं
इव । ततः षोदरादित्वात् साधुः ।) काय
कर्ता । इति त्रिकाख्येयः ॥

विलः, पुं, (भू + “सलिकल्पनिमहिर्भङ्गिर्भङ्गि-
श्रष्टिपिष्टितुष्टिकुकिभूभ्य इलच् ।” उणा० ।
१ । ५५ । इलच् ।) पिङ्गः । इति त्रिकाख्य-
शेषः । भयः । इति सिद्धान्तकौस्तुभासुखादि-
पादः ॥

भविष्युः, चि, (भू + “भुवश्च ।” ३।२।३८ । इति
इष्णुच् । भयतेर्धातोश्चन्द्रसि विषये तच्छीला-
दिषु इष्णुच् प्रत्ययो भवतीति काशिका ।)
सविता । इत्यमरः ॥

भविष्यः, चि, (भू + ळटः सहेति श्रुत्यट् च ततो
विभाषायां षोदरात् तस्य लोपः ।) भविष्यतु-
कालः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हरिवंशे ।
८२ । २८ ।

“अयं भविष्ये कपितो भविष्यदुग्रलेर्दिलेः ॥”)
पुराणविशेषे, स्त्री । यथा,—
“यत्तुद्दर्शं भविष्यं स्यात्तथा पञ्चशतानि च ॥”
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १३ अः ॥

(फलविशेषे, स्त्री ।)

भविष्यत्, चि, (भू + ळटः श्रुत्यट् च ।) काल-
विशेषः । तस्य लक्ष्यम् ॥ वर्तमानप्रागभाष-
प्रतियोगित्वम् । इति चारमङ्गरौ ॥ वर्तमान-
कालोत्तरकालीनोत्पत्तिकत्वम् । इति शिरो-
मणितोपदर्शटीकाखण्डनम् ॥ तत्पर्यायः ।
अगम्यतम् २ अज्ञानम् ३ प्रगेतनम् ४ वर्तुस्यत्
५ परिष्पमानम् ६ आगामि ७ भावि ८ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अद्यतने भये चो दूरभवे
ती । इति संप्रदायिकः । यथा श्वो भविता
पर्वागरे भविष्यति । इति दुर्गादासः ॥

भय, स्त्री, (भवतीति भूयति इति वा । भू +
“भय मेयेति ।” ३ । १ । ६८ । इति यत् ।
भयादयः शब्दाः कर्त्तरि वा निपातन्ते । इति
काशिका ।) फलविशेषः । पाक्ता इति
भाषा । तत्पर्यायः । भवम् २ भाव्यम् ३
भाषणम् ४ वक्रशीघ्रम् ५ लोमपत्रम् ६

पिच्छितवीजम् ७ । अस्थ गुणाः । अस्थत्वम् ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातस्य तस्य गुणः ।
वातकषापहत्वम् । पक्षस्य तस्य गुणः । मधु-
रास्त्वम् । रुचिकारित्वम् । अममूलहरत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“भयं खादु कषापाग्नं हृद्यमास्यविशोषणम् ।
तदेव पक्वं दोषघ्नं गुरु ग्राहि विषापहम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

अस्थि । इति मेदिनी । ये, ४३ ॥

भयं, चि, (भवतीति । भू + कर्त्तरि निपातनात् वा
यत् ।) शुभम् । (यथा, भागवते । ४ ।
१४ । ३० ।

“भगवां भययाच्यार्या तस्मै विदुर ! शुक्रधुः ॥”
चयम् । योग्यम् । भावि । इति मेदिनी शब्द-
रत्नावली च ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ७६ । ७ ।

“भूतभयभवन्नायाः शृणु चैतत् त्रयं द्विज ! ॥”
श्रेष्ठम् । यथा, भागवते । १ । १५ । १७ ।

“यत्पादपद्ममभवाय भजन्ति भयाः ॥”

“भयाः श्रेष्ठाः ।” इति तट्टीकायां स्वामी ॥

प्रसन्नम् । यथा, रामायणे । १ । ६२ । ७ ।

“स मे नापो ह्यगापस्य भव भयेन चेतसा ।”

भयेन प्रसन्नेन चेतसेति तट्टीकायां रामानुजः ॥

भयः, पुं, (भवति उत्पद्यते भू + निपातनात्
कर्त्तरि वा यत् ।) कर्मरङ्गवृक्षः । इति मेदिनी ।
ये, ४२ ॥ रसभेदे, पुं स्त्री । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

भया, स्त्री, (भय + टाप् ।) उमा । गजपिप्पली ।
इति मेदिनी । ये, ४२ ॥

भय, दुक्ते । पिशुनोक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अशब्दे अक० पिशुनोक्तादौ सक०-
सेट् ।) वृक्षः कुक्षुरादिकर्तृकशब्दः । भयति
श्वा । भयत्यश्वदोषं खलः स्रजयतीत्यर्थः । भर्तु-
रने इति प्राचः । भयति श्वा पान्यं शब्देन
निर्भर्तुसयतीत्यर्थः । इति रमानाथः । इति
दुर्गादासः ॥

भयः, पुं, (भवतीति । भय कुक्षुरादि शब्दे +
अच् ।) कुक्षुरः । इति रत्नमाला ॥

भयकः, पुं, स्त्री, (भयतीति । भय + “कुन् शिष्वि-
संज्ञयोरपूर्वस्थापि ।” उणा० २ । ३२ । इति
कुन् ।) कुक्षुरः । इत्यमरः । २ । १० । २२ ॥

भयकं, स्त्री, (भय + क्युट् ।) वृक्षनम् । कुक्षुर-
शब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥

भया, स्त्री, स्वर्गशीरो । इति रत्नमाला ॥

भयी, स्त्री, (भय + चिधां जातित्वात् ङीष् ।)
शुनी । इति शब्दरत्नावली ॥

भय, र लि द्युतो । भर्तुं से । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(ङा०-पर०-अक०-सक० च सेट् ।) र वैदिकः ।
लि, वमस्ति । इति दुर्गादासः ॥

भसत्, स्त्री, (वभस्तीति । भस् + “शृद्धभो-
रदिः ।” उणा० १ । १०६ । इति अदिः ।)
काष्ठम् । अश्वमांसम् । चघनम् । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभासुखादिशेषः ॥

भसत्, [इ] स्त्री, (भस + अदिः ।) भास्करः ।
योनिः । इति मेदिनी ॥ मांसम् । कारक-
पक्षौ । भवः । इत्युपादिकोषः ॥ कालः । इति
त्रिकाख्यशेषः ॥

भसनः, पुं, (वभस्तीति । भस् + ल्युः ।) कर्मरः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥

भसन्तः, पुं, (वभस्तीति । भस + बाहुलकात्
भच् ।) कालः । इति त्रिकाख्यशेषः ॥

भसितं, स्त्री, (भस् + क्त ।) भस्म । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम्
२६ । ४१ ।

“चन्दनं वामदेवाख्ये हरितालष पौरुषे ।
इंशाने भसितं केपिहालेपनमितीदृशम् ॥”)

भस्त्रचक्रः, पुं, (भानां नक्षत्राणां छपकः ।)
दैवचक्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

भस्त्रका, स्त्री, (भस्यते इति । भस दोषो + चन् +
टाप् । भस्त्रा ततः स्वार्थे क्त् । “भस्त्रेया-
जज्ञेति ।” ७।३।४७ । इति इत्वं न ।) घातः
स्थाने योऽकारस्तस्य इत्वं न भवति उदीया-
माचार्याणां मतेन । इति काशिका ।) चर्म-
प्रसेविका । इति शब्दरत्नावली ॥

भस्त्रा, स्त्री, (भस्यतेऽनयेति । भस + “हृयमाश्र-
भसिभ्यञ्चन् ।” उणा० ४ । १६७ । इति चन्
अजादित्वात् टाप् ।) आदिदीपकचर्मनिर्मितं
यन्त्रविशेषः । भाषी इति यांटा इति च
भाषा । तत्पर्यायः । चर्मप्रसेविका २ । इत्य-
मरः । २।१०।३३ । चर्मप्रसेवकः ३ । इति भरतः ॥
भस्त्राका ४ भस्त्रका ५ भस्त्री ६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ भस्त्रिका ७ । इति याकुरयम् ॥
(यथा, भागवते । ६ । २० । २१ ।

“माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
भरस्त्रं पुत्रं दृष्ट्वा मावमंस्याः शङ्कन्तताम् ॥”)

भस्त्राका, स्त्री, भस्त्रा । इति शब्दरत्नावली ॥

भस्त्री, स्त्री, (भस्यतेऽनयेति । भस् + चन् । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) भस्त्रा । इति शब्दरत्नावली ॥

भस, [न्] स्त्री, (वभस्तीति । भस् भर्त्वनदीप्तोः +
“सञ्धातुभ्यो मनिन् ।” उणा० ४ । १४४ ।

इति मनिन् । दग्धकाष्ठादिविकारः ।) शिवाग्र-
भूषणम् । क्वाइ इति भाषा । यथा,—

“अस्याङ्गभूषणं भस विभूतिभूतिरस्य तु ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

तद्वत् कामदेवशरीरम् । यथा,—

“प्रसीद सञ्जभूतेश्च । भस्त्रा त्वग्रगता वयम् ।

इति स वदतां तेषाममराणां तदाननः ।

ललाटचक्षुःसम्पन्नो भस्त्राकाद्योऽङ्गोभवम् ।

दग्धा कामं तदा वदित्वांतामागातिर्दोषितः ।

संस्कृतितीर्थ विधिना हरं गन्तुं प्रश्राव न ।

महादेवोऽथ तद्वत् मनोभवशरीरम् ।

आदाय सन्नागात्रेषु भूतिवेषं तत्करोत् ।

वेपथेषानि भस्त्रानि समादाय तदा हरः ।

सगजोऽन्तर्द्वे कालौ विजय विधिगमते ॥”

इति कालिकापुराणे ४१ अध्यायः १०१

भागव

भागव

भागव

भागधेयः, पुं, (भागेन धीयते इति । धा + कर्मिण्यत् ।) राजकरः । इत्यमरः । २ । ८ । २७ ।
दायादः । इत्यजयपालः ॥

भागवतं, क्ली, (भगवतो भगवत्या वेदम् । भगवत् + तस्येदमित्यय् ।) अष्टादशपुराणान्तर्गतमहापुराणविशेषः । च च वेदशास्त्रतद्वाद्दशस्कन्ध-
द्वात्रिंशत्त्रिंशत्ताध्यायसमन्विताष्टादशसहस्र-
श्लोकसंख्याक-भगवन्माहात्म्यवर्णन-प्रधानको-
न्यः । यथोक्तं मतस्यपुराणे पुराणदानप्रस्तावे ।
“यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविकारः ।
वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते ॥
लिखित्वा तच्च यो दद्याद्देमसिंहसमन्वितम् ।
प्रौढपदां पौर्यमास्यां च याति परमं पदम् ॥
अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत् प्रकीर्तितम् ॥”
पुराणान्तरे च ।

“अन्योऽष्टादशसहस्रो द्वादशस्कन्धसंस्मृतः ।
हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा ॥
गायत्र्या च समारम्भस्तद्दे भागवतं विदुरिति ॥”
पद्मपुराणे च अम्बरीषं प्रति गीतमवचनम् ॥
“अम्बरीष ! शुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं श्रुम् ।
पठस्व स्वमुखेनापि यदीच्छसि भवच्चयमिति ॥”
इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥

(तत्र तावत् पुराणेषु भागवतद्वयं प्रसिद्धम् ।
एकं महापुराणान्तर्गतमपरमुपपुराणान्तर्गतम् ।
लोकेऽप्युपलभ्यते द्वयोर्देवीभागवतनाम्ना विष्णु-
भागवतनाम्ना चास्त्येव । तत्रैकं महापुरा-
णान्तर्गतमन्यदुपपुराणान्तर्गतमित्यपि निर्दि-
वादमेव । तथापि किं देवीभागवतं महापुराण-
मन्यदुपपुराणमथवा विष्णुभागवतं महापुराण-
मन्यदुपपुराणमिति संशये केचित् विष्णुभाग-
वतमेव महापुराणमिति वदन्ति । केचित्
देवीभागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति ।
तत्र प्रथमपक्षेकदेशिनः केचिदुपपुराणेषु
द्वितीयं भागवतं नास्त्येव महापुराणेष्वेकं
भागवतं प्रसिद्धम् । तच्च विष्णुभागवतमेव न
देवीभागवतम् । देवीभागवतान्तु निर्मूलमेवेति
वदन्ति । द्वितीयपक्षेकदेशिनोऽपि विष्णुभाग-
वतं वोपदेवकृतमिति वदन्ति । वस्तुतस्तुभयो-
रपि पुराणयोः पुराणमतभेदेन महापुराणत्व-
मुपपुराणत्वञ्च । ननु महापुराणेष्वेकं भाग-
वतं प्रसिद्धम् । नतुपपुराणेषु द्वितीयमस्तीति
चेन्न । जूमंगरुडपादादिगुपपुराणेषु द्वितीयस्य
स्य परिगणनात् । तथाहि हेमार्द्रा दानप्रस्तावे
जूमपुराणेष्वष्टादशपुराणान्युक्ताः—

“अन्यान्युपपुराणानि सुनिभिः कथितानि तु ।
आद्यं सगत् मारोक्तं नारसिंहमतः परम् ॥”

इत्यादि ॥

“परागरोक्तं प्रवरं तथा भागवताश्रयम् ॥” इति ।
तथा गारुडं तत्तरक्षस्य द्वितीयांश्च धर्मकाण्डे
प्रथमाध्याये प्रथमतो महापुराणानां सात्त्विक-
कादिभेदेन विभागस्तुल्य लघुपुराणानां सात्त्विक-
कादिभेदेन विभागप्रदर्शनपरे अन्येऽप्युक्तम् ।

“पुराणं भागवतं दौर्गं नन्दिप्रोक्तं तथैव च ।
पाशुपतं वैष्णवकश्च भैरवश्च तथैव च ॥”

इति ॥

तथा तत्पूर्वमपि ।

“विष्णुधर्मोत्तरे चैव तत्र भागवतं तथेति ॥”
तन्त्रं भागवतं तथेति पाठे तन्त्रं शास्त्रमित्यर्थः ।
तद्विशेषण्येन चोत्तमत्वं सूचितम् । तथा पाद्मे
शकुनपरीक्षायाम् ।

“ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवश्च सात्त्विकं नारदारतम् ॥”
इत्यादि ॥

“तथैव गदितं राम ! पुराणं कापिलं तथा ।
वाराहं ब्रह्मवैवर्तं शकुनेषु प्रशस्यते ।
शैवं भागवतं दौर्गं भविष्योत्तरमेव च ॥” इति ॥
तथा पाद्मे भागवतमाहात्म्ये एकोनविंशोऽध्याये
उपपुराणेषु ।

“शैवमादिपुराणश्च देवीभागवतं तथा ॥” इति ॥
तथा मधुखद्वन्द्वरखतीकृतसर्वशास्त्रार्थसंग्रहे-
ऽप्युपपुराणमध्ये भागवतं परिगणितम् ।
नागोजीभट्टादिभिश्च धर्मशास्त्रग्रन्थेष्वेवमन्यैरपि
निबन्धकारैरिति । ननु देवीभागवतस्य ।

“तत्र भागवतं पुण्यं पञ्चमं वेदसंस्मृतम् ॥”

इति प्रथमाध्यायस्य स्ववचनेनाष्टादशमहापुरा-
णेषु पञ्चममिदं पुराणमिति स्वस्य महापुरा-
णत्वं बोधयतः कथमन्यपुराणमुपपुराणत्वं बोध-
येन्नस्ति केचित् दृष्टचरमिति चेन्न । नारदीय-
शिववायव्यादित्यपुराणानां स्वमुखेनान्यमुखेन
वा महापुराणत्वेन ज्ञायमानानामन्यपुराणेष्वप-
पुराणत्वस्य व्यवस्थापनात् । पुराणमतभेदेन
कस्यापि पुराणस्य महापुराणत्वोपपुराणत्व-
विद्वद्वा तद्विरोधाभावात् पुराणभेदेन मतभेदस्तु
बहुशः प्रसिद्धः । वैष्णवपुराणेषु सात्त्विकत्वं
शैवपुराणेषु तामसत्वं वैष्णवपुराणमतेन । शैव-
पुराणेषु सात्त्विकत्वं वैष्णवपुराणेषु तामसत्वम् ।
“दश शैवपुराणानि सात्त्विकानि विदुर्बुधाः ।
तामसानि च चत्वारि वैष्णवानि प्रचक्षते ॥”

इति स्कान्दे ॥

शैवपुराणमतेनेत्येवं प्रकारेणिति । तथाहि
नारदीयस्य पुराणस्य खान्तर्गतमहापुराण-
ग्रन्थस्य स्वमुखेनैव स्वात्मनो महापुराणत्वं
बोधयतः ।

“मह्यं भद्रं च व ब्रह्मं वचनमुच्यम् ।

आलिंपामिपुराणानि क्लृप्तां गारुडमेव च ॥”

इति वचनेन वक्ष्यमाणसुब्रह्मपुराणवचनेन च
महापुराणवद्भिर्भूतत्वं बोध्यते । आलिंपाया-
त्यत्राऽऽशब्देनादित्यपुराणं तथा शैवपुराणस्य
स्वमुखेन स्वस्य महापुराणत्वं बोधयतो मदयं
भद्रमिति वचनं तद्वद्भिर्भूतत्वं बोधयति ।
ननु वाच्यं पुराणमेव शैवं शिवप्रतिपादकत्वा-
त्तस्य च वचनमुच्यपदेन संग्रहात्तदुदाहरणं न
सम्भवतीति चेन्न । सुब्रह्मपुराणे ।

“नामस्य वैष्णवं पाद्मं शैवं भागवतं तथा ।

भविष्यं नन्द्येवमं मार्कण्डेयस्य वामनम् ॥

आभेयं वायवं मातृस्यम् ॥” इति वचनेन शैव-
वायव्यपुराणयोः परस्परं पृथक्त्वेन परिगणनात् ।
तथा वायव्यपुराणस्य स्ववचनेन स्वस्य महा-
पुराणत्वं बोधयतो वक्ष्यमाणशैवपुराणवचनं
महापुराणवद्भिर्भूतत्वं बोधयति । तथादित्य-
पुराणस्यापि आलिंपामिपुराणानीति कचित्
पुराणसंस्मृतपाठेन महापुराणत्वम् । अनाप-
लिङ्गकृष्णाख्यमिति कचित् पुराणसंस्मृतपाठेन
महापुराणवद्भिर्भूतत्वं यथा चैतर्थां चतुर्णां
कचित् पुराणेषु महापुराणत्वेन कचित्चोप-
पुराणत्वेन ग्रहणम् । तथा देवीभागवतस्यापि
भविष्यतीति को विरोधः । मतभेदेनोभयोरपि
वचनयोः प्रमाणत्वात् । ननु अन्यान्यपुरा-
णानि सुनिभिः कथितानि त्वित्यादि वचने-
रुपपुराणानि आसान्यसुनिजतान्येव सन्ति ।
देवीभागवतं तु आसक्तमेवेति । तस्य कथ-
मुपपुराणत्वन्तर्भाव इति चेन्न । नारदशैव-
वायव्यादित्यपुराणेषु आसक्तत्वमपि कस्यचित्
पुराणमते उपपुराणत्वदर्शनात्तादृशनियमस्या-
स्तीकारात् प्रायश्चकृता सत्ताभिप्रायेण तु
तद्वचनम् । इत्थं भागवतद्वयस्य महापुराण-
मध्ये उपपुराणमध्ये च सत्त्वविद्वौ कस्य पुरा-
णस्य मते किं भागवतं महापुराणान्तर्गतमिति
चेदुच्यते । शैवपुराणमते मातृस्यपुराणमते च
देवीभागवतमेव महापुराणमिति । तथाहि
शैवपुराणे उत्तरखण्डे मध्यमेश्वरमाहात्म्ये
शिवलक्ष्मणवरेण यातेन महापुराणानि प्रणी-
तानीत्युक्त्यनन्तरं तेषां नामान्यष्टादशोक्ता तेषां
योगस्तुष्टानां नामानां निर्बन्धनं तत्रैव कृतम् ।
नदयथा,—

“यत्र वक्ता स्वयं तथे । ब्रह्मा वाचाचतुर्भुजः ।
तस्माद्ब्राह्मं समाख्यातं पुराणं प्रथमं तुने ।”
तथे इति सुनिसम्बोधनम् ।

“पद्मकल्पस्य माहात्म्यं तत्र यस्मादुदाहृतम् ।
तस्मान् पाद्मं समाख्यातं पुराणश्च द्वितीयकम् ॥
पराशरकृतं यत्तु पुराणं विष्णुबोधकम् ।
तदेव आसकथितं पुत्रपिञ्जोरभेदतः ॥
यत्र पूर्वोत्तरे त्वष्टे शिवस्य चरितं पटु ।
शैवमेतत् पुराणं हि पुराणज्ञा वदन्ति च ॥
भगवत्याश्च दुर्गायाश्चरितं यत्र विद्यते ।
तत्तु भागवतं प्रोक्तं ननु देवीपुराणकम् ॥
नारदीयं पुराणं नारदीयं प्रचक्षते ॥
यत्र वक्ता भवच्छले । मार्कण्डेयो महासुनिः ।
मार्कण्डेयपुराणं हि तदाख्यातञ्च सप्रथमम् ॥
अग्रिणीयास्तदाग्र्यं भविष्योत्तर्भविष्यकम् ।
विवर्तनाद्ब्रह्मणस्तु ब्रह्मवैवर्तमुच्यते ॥
लिङ्गस्य चरितोक्तवान् पुराणं लिङ्गमुच्यते ।
वराहस्य च वाराहं पुराणं द्वादशं तुने ॥
यत्र स्कन्दः स्वयं वक्ता श्रीता साक्षात् मदिश्वरः ।
तत्तु स्कान्दं समाख्यातं वामनस्य तु वामनम् ।
कौर्मं जूमस्य चरितं मानसं मतृस्य
कीर्तितम् ।

भागव

गरुडस्तु स्वयं वक्ता यत्तद् गारुडसंज्ञकम् ।
ब्रह्माण्डचरितोक्तत्वाद् ब्रह्माण्डं परिकीर्ति-
तम् ॥”

अत्र कश्चिद्वक्तृत्वसम्बन्धः कश्चिच्छ्रोत्रसम्बन्धः
कश्चित्प्रतिपाद्यस्य देवताचरितसम्बन्धः । प्रवृत्ति-
निमित्तमिति स्पष्टमेव दर्शितम् । तत्र भागवत-
नाम्नो निबन्धनवाक्यमेतत् ।

“भागवत्याश्च दुर्गायाश्चरितं यत्र विद्यते ।

तत्तु भागवतं प्रोक्तं न तु देवीपुराणकम् ॥”

अनेन च वाक्येन भागवत्या इदं भागवतमिति
युक्त्या अन्यप्रतिपाद्यस्य देवताचरितसम्बन्धः ।
प्रवृत्तिनिमित्तमिति स्पष्टमेव दर्शितम् । का सा
भागवतीत्यपेक्षायामाह दुर्गाया इति । तत्तु
भागवतं तु शब्दो निश्चयार्थकः । तदेव भाग-
वतपदवार्थं प्रोक्तमित्यर्थः । न तु पुराणान्तर-
मतप्राप्तं विष्णुभागवतं महापुराणान्तर्गतं
भागवतमित्यर्थ इति श्रैवपुराणेन स्वमतं प्रद-
र्शितम् । कश्चिदेतत् पुराणान्तरमतेन उप-
पुराणं जानीयात्तत्राह न तु देवीपुराणक-
मिति । पुराणकमित्यत्र कप्रत्ययोल्लेखार्थकः ।
अल्पे इति सूत्रात् पुराणकमस्य पुराणमिति
यावत् । देयाः पुराणकं देवीपुराणकम् ।
यदिदत्तं तद्देया उपपुराणं नैवास्तीत्यर्थः ।
अनेन च वाक्येनान्यस्य महापुराणत्वनिषेधेन
स्वाभिप्रेतस्य च उपपुराणत्वनिषेधेन श्रीमद्देवी-
भागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति यासः ।
सुखत्वेन भागवतीचरितप्रतिपादकस्य महा-
पुराणमध्ये कस्यचित् पुराणस्यान्यस्याभावात् ।
ननु नारदादिपुराणवचनवलात् विष्णुभागवतस्य
महापुराणान्तर्गतत्वे निबन्धं निश्चिते तद्वलात्
भागवतद्वयस्य मतभेदेन महापुराणत्वकल्पना-
पेक्षया यत्किञ्चिन् भागवतीचरितस्यास्मिन्वचने
ग्रहणेनानेन वचनेन विष्णुभागवतनाम्न एव
निरुक्तिः कृतेति कुतो न कल्प्यते । वर्तते च
विष्णुभागवते दशमस्कन्धे किञ्चिद्विषयवाचि-
न्याश्चरितमिति चेन्न । तथा सति सुनेर्विष्णुभा-
गवतविषय एव तात्पर्यसत्त्वे भागवत इदं भाग-
वतमित्येव युत्पत्तिं कुर्यान्नहि केनचित्सुनेः
श्रिरविभारः स्यापि तो यन् स्वाभिप्रेतां युक्ति-
युक्तां निरुक्तिं दृष्ट्वा निष्कर्षोक्तनोदनभिप्रेतां
निरुक्तिं करोति । किञ्च सर्वत्रैतद्वचनप्रकरणे
“यत्र पूर्वोक्तेरे खण्डे शिवस्य चरितं बहु ।
शैवमेतत् पुराणं हि पुराणं वादन्ति च ॥”
इति बहुवचनेनैव चरितस्य चरितसम्बन्धरूप-
प्रवृत्तिनिमित्तस्यैवाभिप्रेतत्वं सुनेरवधीयते ।
मतभेदेन पुराणभेदकल्पना तु नात्रैव नञो-
नास्ति । पूर्वोक्तस्य नारदस्यैवायथाहित्य-
पुराणत्वस्यापि सत्त्वान् । अस्तु वा गौरवं
नहि तद्वयान् सुनेस्तात्पर्यमन्यपाकर्तुं कश्चि-
दोष्टे । तस्मात् पूर्वोक्तं तात्पर्यं विहायान्य-
तात्पर्यं नान्यार्थकरणं महासाधमेव । ननु
तद्वचनान्तेन । ततश्च दुर्गाचरितं यत्र

भागव

वर्तते तद्भागवतमित्यर्थः । तच्च न देवीभागवतं
भवितुमर्हति । तस्य तल्लक्षणस्यत्वे न तु
देवीपुराणकमिति निषेधविषयत्वेन निषेध-
विधोः समानविषयत्वापत्तेः । किन्तु विष्णु-
भागवतमेव । ननु तथाप्येतल्लक्षणमन्यपुराणे-
ष्वतिप्रसक्तमिति चेन्न । यथा वृत्रासुरवध-
लक्षणमन्यपुराणेषु प्रसक्तमपि यथा लक्षणत्वेन
गृहीतम् । तद्वदत्रापि सत्त्वादिति चेन्न ।
पूर्वोक्तनिरुक्तिवचनप्रकरणस्यत्वविरोधात् ।
किञ्च लक्षणवाक्यमेतदिति पक्षेऽप्येतस्य लक्ष-
णस्य महापुराणोद्देशेनैव सत्त्वादुपपुराणेष्वस्य
प्रसक्त्यभावाद्देवीपुराणकालिकापुराणयोरुप-
पुराणत्वस्य निश्चितत्वान् तत्रैतल्लक्षणस्य प्रसक्ति-
रेव नास्तीति न तु देवीपुराणकमिति निषेधो
यर्थ एव स्यात् । तस्मादेव तद्वचनस्य पूर्वोक्त-
एवार्थः । किञ्च लक्षणवाक्यमेतदिति पक्षे यत्
किञ्चिच्चरितं गृह्यते उत यावच्चरितम् । यत्-
किञ्चिच्चरितस्य सर्वमहापुराणेषु सत्त्वाद्देवी-
पुराणमात्रनिषेधेन न निर्वाहः । तस्माद्देवी-
पुराणस्यैव निषेधस्वारस्यायावच्चरितं सुखत्वेन
भागवतीचरितमेव ग्राह्यम् । तदा तव नाभी-
छार्धसिद्धिः । मुख्यत्वेन विष्णुभागवते दुर्गा-
चरितस्याभावात्तमेव त्वभीछार्धसिद्धिः । निषेध-
विधोः समानविषयकत्वरूपं दूषयन् नैव सम्भ-
वति । प्रकरणवलात् तात्पर्ये निश्चिते तद्विषयं
विहायैव निषेधप्रवृत्तेः । वृत्रासुरवधोपेतत्व-
लक्षणं तु गायत्रीगारुडविशिष्टमिति न तदति-
प्रसक्तं तस्मात् पूर्वोक्त एव तद्वचनार्थ इति
तद्वचनाद्देवीभागवतं महापुराणं न तु विष्णु
भागवतमिति शिवपुराणमतम् । अत्र च
नियमद्वयस्य पूर्वोक्तस्य सत्त्वादिष्णुभागवत-
विषये तथा नियमद्वयाभावादिदं शिवपुराण-
मतमेव मुख्यमन्यपुराणमतं त्वेकदेशेति नियम-
द्वयप्रदर्शकस्यासवाक्येन स्पष्टमेव बोधितमिति
सुधियो विभावयन्तु । किञ्च ।

“शैवमादिपुराणञ्च देवीभागवतं तथा ।”

इति पाञ्चवचनसंवादितया,—

“नवरात्रे तु देवेशि ! शौर्गे भागवतं पठेत् ।

जपेत् सप्तशतीं चण्डौ नियमेन समाहितः ॥”

इति दुर्गातरङ्गिणीष्टयामलवचनेन तथा,—

“देवीभागवतं नित्यं पठेद्भक्त्या समाहितः ।

नवरात्रे विशेषेण श्रीदेवीप्रीतये मुदा ॥”

इति महेश्वरकुरुकृतदुर्गाप्रदीपष्टतदेवीयामल-
वचनेन च सप्रमाणस्य देवीभागवतस्य सर्वधो-
पपुराणमध्ये एव निवेशात् ।

“तत्र भागवतं पुण्यं पञ्चमं वेदसंमितम् ॥”

इति प्रथमस्कन्धस्य महापुराणोद्देशे पञ्चममिदं
पुराणमित्यर्थकस्य देवीभागवतोक्तवचनस्य
निरालम्बनत्वादप्रामाण्यापत्तेः । भवति तु तस्य
विवयलाभात्प्रामाण्यं तद्वचनप्रामाण्यादपि
देवीभागवतमेव महापुराणमिति । किञ्च
हेमाद्रौ कालिकापुराणे ।

भागव

“यदिदं कालिकाख्यं तन्मूलं भागवतं स्मृतम् ॥”
इति वचनं तदपि देवीभागवतस्यैव महापुरा-
णत्वं बोधयति । तथाहि ।

“अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत् प्रदृश्यते ।

विजानीध्वं द्विजयैश्चास्तथा तेभ्यो विनिर्गतम् ॥”

इति मातृस्ववचनेनोपपुराणानां महापुराण-
मूलकत्वनियमादिदं कालिकापुराणं किम्-
पुराणमूलकमित्याकाङ्क्षायां तस्यानिवर्तकमिदं
वाक्यं यदिदं कालिकाख्यं पुराणं तन्मूलं तस्य
मूलं भागवतं विदुरिति हि तस्यार्थो निवन्ध-
कारेर्दर्शितः । यथान्यान्युपपुराणान्येकेकस्मा-
न्महापुराणाभिर्गतानि तद्वदिदं भागवतादुत्-
पन्नमिति यावत् । तच्च भागवतं न वैष्णवं
तन्मूलं भवितुमर्हति । देवपुराणस्य देवी-
पुराणमूलकत्वे एव सामञ्जस्यात् । शैवोप-
पुराणानां शैवेभ्य एव वैष्णवोपपुराणानां
वैष्णवेभ्य एवेत्यन्तिदर्शनादिति देवीभागवत-
मेव तन्मूलमिति तस्य महापुराणत्वं सिद्धम् ।
यत्र तु कश्चित् कश्चित् महापुराणमूलकत्वमप्र-
सिद्धं तत्र यथायोग्यमनुमेयमिति । किञ्चा-
दित्यपुराणदृष्ट्यापि देवीभागवतमेव महा-
पुराणम् । तथाहि आदित्यपुराणे रक्तासुर-
वधप्रस्तावे :

“या जज्ञे महिषं दैत्यं क्रूरं वृत्रासुरं तथा ।
सात्र रक्तासुरं हत्वा खाराख्यं ते प्रदास्यति ॥”
इति वचनम् । अनेन वचनेन देवीभागवते
स्वसम्पत्तिर्दर्शिता । न हि देवीभागवताति-
रिक्तसर्वपुराणेषु देवीकृतो वृत्रासुरवधः कश्चि-
दप्यस्ति । इन्द्रकृतस्यैव तस्य सत्त्वात् केवलं
देवीभागवत एव देवीकृतः सोऽस्ति । तद्वद्व-
द्येन तु देवीभागवते स्वसम्पत्तिर्दर्शितेति युक्त-
मेव । अनन्तरञ्च तत्रैव पुराणदानप्रस्तावे ।
“ददाति स्वयंभक्ताय यस्तु भागवतं द्विजाः
सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वस्याधिविवर्जितः ॥
जीवेद्वर्षशतं सायमन्ते वैवस्वतं पदम् ॥”

इति पठितम् ॥

अत्र च स्वसम्पत्तं भागवतमेव गृहीतुमुचितम् ।
किञ्चेदं वचनं देवीभागवतपक्षे एव स्वरसतः
सङ्गच्छते । प्रथमश्लोके एकादशद्वादशस्कन्ध-
योश्च सविस्तरं गायत्रीविधानसहस्रनामादेः
कथनात् स्वयंस्य गायत्रीदेवतात्वात् । तद्भाग-
वतपक्षे तु वैकुण्ठं गच्छेदित्येव वदेदिति । किञ्च
“यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्यते धर्मविस्तरः ।
वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमित्यते ॥”

इति मातृस्ववचनमपि देवीभागवतस्यैव महा-
पुराणत्वं बोधयति । वेदे त्रिपदा गायत्रीति
गायत्रीलक्षणं त्रयते । तेन च त्रिपाच्छब्दो-
द्धिष्ठय यत्र धर्मविस्तरो वर्यते तद्भागवत-
मिति तदर्थः । त्रिपाच्छब्दश्च देवीभागवते
प्रथमश्लोके ।

“सर्वचैतन्यरूपां तानादां विद्याञ्च धीमहि ।
उहिं या न प्रचोदयात् ॥” इति त्रयते ।

न विष्णुभागवते तच्छब्दोक्तिः सुखार्थसम्भवे गायत्रीपदस्य लक्षणया धीमहीत्यर्थकरणेन विष्णुभागवतपरत्वकल्पनस्य वचनस्य तु सादृश्यमेव । कश्चित्पुराणेषु यदि तादृशान्येव विष्णुभागवतपराणि वचनानि सन्ति । तत्र गत्यन्तराभावादस्तु लक्षणा । उदासीने मान्स्व-
वाच्ये तु सुखविषयसम्भवे सानुचितता । यत्-
प्याधुनिकपुस्तकेषु कश्चित्तुखरगद्योकोऽपि दृश्यते तथापि सप्रश्रयां गुणवतीटीकाकारा-
दिभिस्त्रिपातुल्योक्त्येव व्याख्यातत्वेन स एव सांप्रदायिकः पाठ इति बोध्यम् । यत्तु गाय-
त्रार्थश्च विष्णुध्यानं न तु शिवशक्तिस्त्रयादि-
ध्यानमित्युक्तं तत्तु नास्तिकत्वमूलकमेव ।
“मैत्रायणीयानां भर्गो वै रुद्रः ।” इति श्रुतौ
प्रपञ्चसारादिमन्त्रतन्त्रेषु पुराणादिषु च शिव-
सूत्र्यश्रव्यादिरूपाधेय्योक्तत्वाच्च तदुदाहृत-
मात्रेयवाक्यान्तु विरोधत्वे नापेक्षं स्यादसति
तदुमानमिति न्यायात् स्तावकमेवेति । किञ्च ।
“हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा ।

गायत्र्या च समारम्भस्तत्रैव भागवतं विदुः ॥”
इति पुराणान्तरवाक्यमपि देवीभागवतस्यैव
महापुराणत्वबोधकम् । तथा हि हयग्रीव-
नामासुरो देवीभागवते प्रथमस्कन्धे प्रसिद्ध-
स्त्रीपासिता ब्रह्मप्रतिपादिका विद्या स्त्री-
देव्यो मन्त्रः । सा विद्या यत्र वर्तते तद्भागवत-
मित्यर्थः । स दैव्यस्तुपासिता विद्या चैतुभय-
मपि तत्रैव प्रथमस्कन्धे दर्शितम् ।
“अपमेकाक्षरं मन्त्रं मायाबीजात्मकं मम ॥”

इत्यादिना ॥

ननु विष्णुभागवतं पञ्चमस्कन्धेऽपि हयग्रीव-
मन्त्रस्य सत्त्वादिदं वचनमुभयभागवतसाधारण
मिति चेन्न । नारदीये शारदातिलकादिनिब-
न्धेषु च ।

“मन्त्राः पुंसेवताः प्रोक्ता विद्याः स्त्रीदेवताः

स्तुताः ॥”

इत्यादिवचनेः स्त्रीदेव्यमन्त्रेणैव विद्यापद-
प्रयोगो न पुंसेवत्यमन्त्रेणैव प्रतिपादनान् ।
कश्चिन् पुंसेवत्यमन्त्रे तथाप्रयोगस्तु गौणः । न
च गौणार्थमादाय तद्वचनस्य विष्णुभागवत-
परत्वं कल्पितुमुचितम् । लक्षणासम्प्रदायापत्तेः ।
तस्मान्न तद्वचनमुभयसाधारणमिति देवीभाग-
वतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति । किञ्च सार-
स्वतस्य कल्पस्येति मान्स्ववचनादपि देवीभाग-
वतमेव महापुराणम् । अत्र त्वेव प्रकरणशुद्धिः ।
शायय ऊचुः ।

“पुराणसंग्रामाचक्षुः स्तुतः विस्तरतः क्रमात् ॥”
इति सुनिप्रयोगरं मण्यगारभिरुचितं पूर्वं
यत्तद्भार्गवं पञ्चकल्पवृत्तान्ताश्रयं पाद्मं वराह-
कल्पवृत्तान्ताश्रयं वैष्णवं शिवकल्पवृत्तान्ताश्रयं
वायवीयमित्येवं तत्तत्कल्पवृत्तान्ताश्रयाणि पुरा-
णाधुना तदुत्तरम् ।

“वडाक्षिण्य गत्यती वरुदेवे धर्मवितरः ।

वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते ॥” इति ॥

“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नारामराः ।
तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमिष्यते ॥”

इत्युक्त्वा ततोऽन्यान्यपि महापुराणान्येव तत्तत्-
कल्पवृत्तान्ताश्रयाणि दर्शितानि । पश्चादुप-
पुराणकथनार्थमुपभेदान् प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय
पद्मपुराणाद्भारविहं निर्गतमेवं नन्दिसाम्बा-
दित्यसंज्ञकान्युक्त्वा अन्योपपुराणान्यपि महा-
पुराणेष्वेव निर्गतानीति ।

“अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत् प्रदृश्यते ।
विजानीष्वं दिग्ग्रेहास्तदा तेभ्यो विनिर्गतम् ॥”

इति वचनेन स्तनकविरक्तवान् । ततः ।

“सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ॥”

इत्यादिना पुराणलक्षणान्युक्त्वा,—

“सात्त्विकेषु च कल्पेषु महात्मजमधिकं धरेः ।

राजसेषु च कल्पेषु माहात्म्यं ब्रह्मणो विदुः ।

तद्दमेव माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च ।

सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां च निगद्यते ॥”

इति वचनेन पुराणप्रतिपाद्यहरिब्रह्माभिहर-
सरस्वतीपितृणां माहात्म्यसम्बन्धान् कल्पानां
सात्त्विकराजसतामसत्वसङ्कीर्णत्वभेदेऽन्वय-
धत्वमुक्तवानिति । तत्र कल्पानां तत्तद्देवता-
सम्बन्धज्ञानान्तु तत्तत्कल्पाश्रिततत्तत्पुराणप्रति-
पाद्यसुखदेवताज्ञानेनैव बोध्यम् । अन्यप्रकारस्य
कविदपि पुराणेष्वनुपलम्भात्तत्रैवं सति ।

“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नारामराः ।

तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमिष्यते ॥”

इति वचनं भागवतस्य लक्षणप्रतिपादकं प्रति-
पादितम् । तदर्थस्तु यथा गारुडकल्प इत्यत्र
गारुडस्यायं गारुडः । यथा वा वाराहकल्प
इत्यत्र वराहस्यायं वाराह इति अनुपपत्तिः
प्रसिद्धा । तद्वदेव सरस्वत्या अयं सारस्वत
इति विग्रहः ।

“सरस्वत्यास्तथा कल्पा गारीकल्पस्तथैव च ॥”

इति कल्पनामसु सरस्वतीकल्पत्वेनैव कथित-
त्वाच्च । मत्स्यपुराणे उपन्याधाये ।

“सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां कल्प उच्यते ॥”

इति वचनेन तथैवोक्तत्वाच्च ब्रह्मविष्णुब्रह्माणां
कल्पवदगौरीलक्ष्मणोः कल्पवच्च सरस्वतीकल्प-
स्याध्यापनत्वाच्च तादृशसारस्वतकल्पकल्पान्विनो-
ये देवमनुष्यास्तद्वृत्तान्तस्योद्भव उतपत्तिर्यस्मात्
तत्पुराणं भागवतं विदुः । तद्वृत्तान्तप्रदर्शकं
यत् पुराणं तद्भागवतसंज्ञकमिति यावत् । अत्र
च तत्तद्देवतानामाविर्भावान्नया ये ये कल्पास्ते
तत्तद्भाग्ना यवद्विद्यन्ते । एतच्च तत्तद्भागमक-
कल्पाश्रितेषु पुराणेषु तत्तद्देवताया एव सुखत्वे-
नोत्पत्तिप्रदर्शकवाक्यैर्लक्ष्योक्त्यादिकल्पाश्रित-
सूक्तपुराणादिषु सर्वत्र प्रसिद्धमेव । तथा च
सुखत्वेन सरस्वत्या व्याविर्भावप्रतिपादकं पुराणं
यत् तद्भागवतमित्यतिरहस्यायं । तत्र सार-
स्वतकल्प इति पदेनैव कल्पस्य सरस्वतीसम्बन्धो
बोधिते तस्य सङ्कीर्णत्वं सङ्कीर्णेषु सरस्वत्या

इति वचनेनैव सरस्वती विनापि यद्भागवतमेव ।
अस्मिन् वचने भागवतपदेन विष्णुभागवतस्य
ग्रहणं बन्धापत्तौपममेव । तत्र सुखत्वेन सर-
स्वत्याविर्भावस्यासत्त्वात् । विष्णुभागवते द्वितीय-
स्कन्धे । “पाद्मं कल्पमथो द्रष्टुम् ॥” इति वचनेन
स्वसुखेनैव स्वस्य पाद्मकल्पकथाश्रयत्वस्योक्त-
त्वात् । तद्विरोधाच्च न च पाद्मकल्प एव सार-
स्वतः । सरस्वान् समुद्रस्तस्मात्प्रातं कर्मलं सार-
स्वतं तस्य कल्प इति व्यपत्तिरिति वाच्यम् ।

“पद्मकल्पस्य वृत्तान्तं तत्र यस्मादुदाहृतम् ।

तस्मान् पाद्मं समाख्यानम् ॥”

इति पूर्वोदाहृतशिवपुराणवचनेन ।

“एतदेव यदा पाद्ममभूद्वैरुण्यं जगत् ।

तद्वृत्तान्ताश्रयं तद्वत् पाद्ममित्युच्यते मुधैः ॥

पाद्मं तत् पञ्चपञ्चाशत्सहस्राक्षीह कथ्यते ॥”

इति मत्स्यपुराणवचनेन ।

“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नारामराः ॥”

इति वचनेन च पाद्मकल्पसारस्वतकल्पयोः
पृथक्कथनान् । किञ्च सारस्वतकल्पपाद्मकल्पयो-
रेकत्वे पद्मकल्पस्य प्रतिपादकं पुराणद्वयं पाद्मं
भागवतस्येत्येव वदेत् किञ्च पद्मकल्पस्य वृत्तान्त-
मित्यवाभिव्यक्तपद्मार्था ये स्वतन्त्रा लोकाविश्रुता
इति न्यायेन पूर्वं बुद्ध्यास्तु प्रसिद्धं पाद्मशब्दं
विद्यायाप्रसिद्धं सारस्वतशब्दं पाद्मशब्दस्य
वाचकं कृत्वा सारस्वतपदवर्तितकल्पने प्रयो-
जनाभावः । किञ्च सरस्वत्यास्तथा कल्प
इत्यादेः । पूर्वोक्तस्य सारस्वतपदनिबन्धकस्य
वचनसमूहस्य विरोधश्च । न च पाद्मकल्प-
सारस्वतकल्पयोः पृथक्त्वे त्रिशत्कल्पेषु मत्स्य-
पुराणान्तिमाध्याये कौर्णितेषु सारस्वतपदेन
पाद्मस्य ग्रहणं न स्यादिति वाच्यम् । प्रभाव-
खण्डे त्रिशत्कल्पेषु विष्णुजवल्पादिष्वेव कल्पेषु
मान्कल्पानां ग्रहणेऽपि तेषां कल्पानां यथा
मात्स्यान्तिमाध्याये न ग्रहणं तथा याज्ञस्यापि
न ग्रहणमित्यस्य तुल्यत्वात् । यदि तेषां पर्याय-
त्वेन कुत्रचिदन्तर्भावः क्रियते तर्ह्यस्यापि कुत्र-
चिदन्तर्भावोऽस्तु अतएव विष्णुभागवतस्य
प्रबन्धटीकाकारेण पितृकल्पे एव पूर्वाह्णान्ते
पद्मस्योद्भवात् पितृकल्पपदेन पाद्मसंज्ञो वेदि-
तय इत्युक्तम् । पुराणकल्पकथनप्रस्ताये सार-
स्वतकल्पपाद्मकल्पयोः पृथक्करणेन सारस्वत-
पदेन पाद्मस्य सर्वथा न ग्रहणम् । वस्तुतस्तु
त्रिशत्कल्पा ब्रह्मण्यंशप्रतिष्ठातृकाः त्रिंश-
त्तिथिषु प्रतिपदादिषूपपद्यन्ते । भूर्भुवःसुवः
भूर्भुवःसुव इत्यादयश्चर्यायंशशक्तत्वाः । पाद्मा-
दयश्च वायुपुराणोक्ता दिनकल्पा ब्रह्मणः प्रति
दिवसेषूपपद्यन्ते इति दिनकल्पतिथिकल्पानां
सुतरां भेदातिथिकल्पेषु दिनकल्पानां पाद्मा-
दीनां न ग्रहणमिति सिद्धान्तः ।

यत्तु विष्णुभागवतस्यारम्भतः पाद्मकल्पाश्रय-
त्वेऽपि कल्पकल्पस्यैव सारस्वतकल्पमन्त्रेण
तस्य च दशमस्कन्धे वृत्तान्तः ।

“नारम्यतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नारमराः ॥”
इति वचनस्य विष्णुभागवतं विषयोऽस्तीत्याहु-
स्तदसत् । कल्पवृक्षस्य सारसतकल्पभवत्-
प्रतिपादकानां वचनानां निर्मूलत्वात् सम्य-
त्वेऽपि यस्मिन् पुराणे यस्य कल्पस्य प्रथमतः
प्रतिपादनं तत्कल्पप्रतिपादकमेव तत्पुराणमिति
नियमः सन्पुराणे तथा दृष्टवान् । तथा च
कल्पवृक्षस्य दशमस्कन्धे विद्यमानत्वेऽपि
प्रथमतस्तत्कथाया अभावात्प्राक्कल्पकथायाः
प्रथमतो विद्यमानत्वस्य स्वेनैवोक्तत्वाच्च । न
नारम्यतस्य कल्पस्येति वचनस्य विष्णुभागवतं
विषयः । किञ्च कल्पवृक्षस्य यथा दशम-
स्कन्धे कथनं तथा सन्पुराणेषु तत्कथनं वर्तते
एवेति सन्पुराणानां तद्वचनविषयत्वं स्यात्तथा
च सन्पुराणानि भागवतपदवाच्यानि स्युस्त-
स्मात्सारम्यतकल्पस्य यत्र प्रथमतः प्रतिपादनं
न एव तद्वचनस्य विषयो वक्तव्यत्वाददृष्ट-
देवीभागवतमेवास्तीति देवीभागवतमेव तद्वि-
षयो वक्तव्य इति । किञ्च शिवपुराणे उमा-
संहितायाम् ।

“महासा संस्तुता सेयं मधुकैटभनाशने ।

महाविद्या जगद्धात्री सन्निविद्याधिदेवता ॥

द्वादश्यां फाल्गुनस्य शुक्रायां समभूद्रुप ॥”

इति वचनात् फाल्गुनशुक्रद्वादश्यां देव्या
उद्भवत्तद्दिने एव सारम्यतकल्पोद्भवत्तदुक्तं
देवमात्रे कल्पवृक्षप्रकरणे नागरखले ।

“सारम्यतस्तु द्वादश्यां शुक्रायां फाल्गुनस्य

च ॥” इति ॥

तथा च सरस्वत्याः कल्प इत्यर्थकस्य ।

“सारम्यतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नारमराः ॥”

इति वचनस्य सन्ध्या देवीभागवतमेव विषयो
न विष्णुभागवतमिति बोध्यम् । किञ्च तस्य
गद्ये तस्य हरिमाहात्म्यप्रतिपादकत्वात् ।
तदाश्रितकल्पस्य सात्त्विकत्वमेवायस्यति ।

“सात्त्विकेव कल्पे माहात्म्यमधिकं श्रेः ॥”

इति वचनात् । ततश्च संकीर्णं सरस्वत्या इति
वचनेन सारम्यतकल्प इति नाम्ना च पारम-
हंस्यव्यामिश्रं कल्पेन स्यात् । अतो विष्णु-
भागवतं विष्टाय देवीभागवतमेवायस्य वचनस्य
विषयोऽस्तीत्यादि वक्तव्यत्वात् सारम्यतस्य
कल्पस्येति वचनदेवीभागवतमेव महापुराणम् ।
अस्ति चात्र सरस्वत्याविर्भावप्रतिपादकं वच-
नम् । तदुक्तं देवीभागवते प्रथमस्कन्धे ।

“उत्थामु सात्त्विकी शक्ती राजसी तामसी

तथा ।

महाप्रज्ञोः सरस्वती महाकालीति ताः श्रियः ।
तासां तिलयां शक्तीनां देवातीकारलक्षणः ।
दृष्टार्थं समाख्यातः समः शास्त्रविशारदः ॥”

इति ।

“अमरीगश्वपौलं नितं भागवतं प्रभु ॥”

इति वचनमपि शुद्धाय प्रोक्तमिति सुप्रसङ्गा-
देवीभागवतपरममपि वदन्ति । भवति हि

देवीभागवतं शुकायैव प्रोक्तं यासनेनेति । किञ्च
“अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ।
भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपद्रंष्टरम् ॥”

इति मातृवचनमपि देवीभागवतस्यैव महा-
पुराणत्वं बोधयति । अष्टादशपुराणोत्तरं
भारतस्य जातत्वात् । भारतीत्तरस्य विष्णु-
भागवतस्य जातत्वात् । भारतीत्तरकालं
निर्विण्णो यासचकारेति विष्णुभागवते एवोक्त-
त्वात् । ननु

“वेदशाखाः पुराणानि वेदान्तं भारतन्तथा ।

कृत्वा सम्मोहसंनद्धोऽभवं राजन् ॥ मग-

स्यपि ॥”

इति देवीभागवते तृतीयस्कन्धे एवोक्तत्वात्त-
त्रापि सविरोधस्तदस्य एवेति चेन्न । मन्मते
तदानीं ग्रन्थो नैव जातः किन्तु जनमेजयं
प्रति एवं वक्तास्तीति ज्ञानचक्षुषा ज्ञात्वा भार-
तात् पूर्वमेव देवीभागवतं कृतमित्यर्थस्य कल्प-
नात् । त्वन्मते तु तथा कल्पयितुं न शक्यते ।
यतुःज्ञेयभागवतोपदेशस्य जायमानत्वात् ।
उपदेशात् पूर्वं तन्ज्ञानाभावस्यावश्यं कल्प-
नीयत्वात् । यदि तत्रापि पूर्वं यासस्य ज्ञान-
मस्तीति स्वीक्रियते तदा वक्ष्यमाणः सर्वोप-
वादः स्यात् । ततश्च ग्रन्थसारस्य भद्रप्रसङ्ग-
इत्यास्तां तावन् । वस्तुतस्तु वेदशाखाः पुराणा-
नीति पाठोऽव्युत्त इति वक्ष्यते तृतीयस्कन्धे
तदा न कोऽपि विरोधः । यत्तु पाद्रे भागवत-
माहात्म्ये श्रीमद्भागवतकथाश्रवणाय समा-
गतानां परिगणनप्रसङ्गे ।

“वेदान्तानि च वेदाश्च मन्त्रास्तन्त्राणि संहिताः ।

दशमपुराणानि षट्श्राव्याणि समाधायः ॥”

इत्युक्तम् । तत्र यासकृतपुराणानामष्टादशत्वा-
दष्टादशेति वक्तव्ये समदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवत-
स्याष्टादशत्वं गमयति तस्याष्टादशान्तर्गतत्वे
देवीभागवतस्याष्टादशान्तर्गतत्वे वाष्टादशानां
श्रौतत्वसम्भवेन श्रौतमागतानां पुराणाना-
मष्टादशत्वावृत्तिर्निर्वोक्तत्वप्रसङ्गात् । एवं पाद्रे
“सप्तदशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ।

नामवाग्मनसा तोयं भारतेनापि भामिनि ॥

चकार संहितामेतां श्रीमद्भागवतो पराम् ॥”

इति सप्तदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवतस्यैवैतां संहि-
तामिति निर्दिष्टस्याष्टादशत्वं गमयति ।
देवीभागवतस्याष्टादशत्वोऽष्टादशपुराणानीत्य-
ुक्तेर्निर्वोक्तत्वप्रसङ्गादित्याहुस्तदसत् । तथा-

मेव वचने विष्णुभागवतस्याष्टादशपुराणान्त-
र्गतत्वं न सिध्यति । किन्तु देवीभागवतस्यैवेति
वातुं धिक्त्वं कुर्वाणो मूलमेव विनाशितवा-
निति न्याय आगतः । तथा हि भारतं यास-
समाहृत्य तत्र सन्दिष्टानः श्रौतिकमार्कण्डेयं
प्रकाशयन् सन्दिष्टं दृष्टवान् तस्मै मार्कण्डेयो
मार्कण्डेयपुराणमुत्तरपाद । तदुक्तं मार्कण्डेय-
पुराणे

“तदिदं भारतख्यानं वदं दृष्टिपुनरुत्तरम् ।

तत्त्वतो ज्ञातुकामोऽहं भगवन्तमुपस्थितः ॥”

इति ।

तथा च भारतीत्तरं मार्कण्डेयपुराणमभवत् ।
तथैव त्वदुक्तरीत्येव विष्णुभागवतमपि । तथा च
भारतात् पूर्वं षोडशपुराणान्येव सिद्धानि ।
तथा च पूर्वोक्तवचनमध्ये षोडशेति वक्तव्ये
सप्तदशत्वोक्तत्वात् । देवीभागवतमेव महापुराण-
मन्यथा सप्तदशत्वपूर्तिर्न स्यात् । तस्मात्तद्वचन-
प्रामाण्यादेवीभागवतमेव महापुराणमिति
सिध्यति न तु विष्णुभागवतम् । भारतात् पूर्वं
सप्तदश मदीयभागवतसंहितानि मार्कण्डेयस्य
दशसुभयमतविवेकमेव विष्णुभागवतस्य भारती-
त्तरं जायमानत्वेन तन्मध्ये तस्यावस्थानस्य ला-
भावाहित्येन लापनेनापि दोषाभावादिति
सुधियो विभावयन्तु । यत्तु किञ्च पाद्रे ।

“वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् ।

गारुडञ्च तथा पादं वाराहं शुभदर्शनम् ॥

सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै ॥”

इत्युक्त्वा च भागवतस्य सात्त्विकत्वमुक्तम् ।

सात्त्विकेऽपि पुराणेष्विति कौर्मोक्त्या च सात्त्विक-
पुराणानां विष्णुपरत्वमुक्तम् । अतो विष्णुपर-
मेव भागवतमष्टादशपुराणान्तर्गतं न तु देवी-
भागवतमिति । अपि च स्कान्दे प्रभासखले ।

“चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा तथा रविः ।

अष्टादशपुराणेषु शेषेषु भगवान् भवः ॥”

इत्युक्तम् । स्कान्दे शौरसंहितायाश्च ।

“कथ्यते दशभिर्विष्णुः पुराणैः परमेश्वरः ।

चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा प्रकीर्तितः ॥

एकेनास्मिन्नेकेन भगवांश्चक्रभास्करः ॥”

इत्युक्तमतोऽपि विष्णुभागवतमष्टादशान्तर्गतं
नत्वन्दिद्याहुस्तदसत् । त्वन्मते मत्स्योक्त-
सात्त्विकराजसतामससङ्कीर्णपुराणेषु मध्ये

त्रयाणां खवस्या पूर्ववचनेऽप्युक्ता । सङ्कीर्ण-
पुराणानाम् नोक्ता । तेषां केऽपि पुराणेष्वन्तर्भावे

इति वद । करिष्यामि कुत्रचिदिति चन्मम

मतेऽपि श्रीभागवत्या विष्णुशक्तित्वाभिमानेन

मन्त्राधिष्ठात्री देवतां वेदमानो दुर्गां दुर्लभ-

ध्वान्तभासुं गुरुञ्च इति श्रीक्रमदीपिकोक्तप्रका-

रेण विष्णुमन्त्राणां दुर्गायाः अधिष्ठातृत्वेन

तयोर्देव्याद्वा तत्प्रतिपादकभागवतस्य वैष्णव-

ध्वान्तभावात् । अतएव

“हरिर्द्वाभ्यां रविर्द्वाभ्यां हाभ्यां च षष्ठीविना-

यकौ ।

द्वाभ्यां ब्रह्मा समाख्यातः शेषेषु भगवान्

शिवः ॥”

इति वचनं सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु दयोरपि

भागवतयोरुक्तमस्ति प्रमादत्वात् । विष्णुभा-
वतपक्षपातिनां वचनानामन्तर्गतं विरोधाभावेन

तत्तापने प्रदीकताभाय एव । तथा च नार-

दीयादिपुराणमन्तेन श्रीविष्णुभागवतं महा-

पुराणं तद्वचनानि प्रसिद्धान्येति न लिखितानि ।
देवीभागवतम् तस्मिन् उपपुराणम् । तेन-

मात्स्यपुराणादिमते तु देवीभागवतं महापुराणम् । विष्णुभागवतमर्थादुपपुराणमिति सिद्धम् । अत्र केचिद्देवीभागवतसम्पत्तिरिति देवीयामलनन्तस्यम् ।

“श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं वेदसम्मितम् ।

पारोक्षितायोपदिष्टं सत्यवत्यङ्गचम्पना ॥

तत्र देशवताराश्च वक्ष्यः प्रतिपादिताः ॥”

इति ।

तथा

“इदं रहस्यं चरितं राधोपासनमुत्तमम् ।

यावाय मम भक्ताय प्रोक्तं पूर्वं मयादिवे ॥

मत्तो रहस्यं चात्वेव राधामाहात्म्यमुत्तमम् ।

एतस्य विस्तरं चक्रे श्रीमद्भागवते तथा ॥

नारदे ब्रह्मवैवर्ते लोकानां हितकाम्यया ॥”

इति ।

सौभाग्यकल्पलतायां संहारभैरवतन्त्रस्यं वचनं लिखन्ति । तत्र परे विवदन्ते । तदुभयमपि गौरवभिया न लिख्यत इति ॥ * ॥)

तत्र विष्णुभागवते प्रथमस्कन्धे परिचिन्नारदयोः पञ्चाख्यानम् । विप्रश्यापान् परीक्षितस्य प्रायोपवेशः । शुकपरीक्षितसंवादश्च ॥ १ ॥ * ॥ द्वितीय-

स्कन्धे । योगधारणयोत्क्रान्तिः । नारदाजयोः संवादः । अवतारानुगीतम् । महदादिक्रमेण दृष्टिश्च ॥ २ ॥ * ॥ तृतीयस्कन्धे । विदुरोद्धव-

संवादः । अर्जुनसैन्ययोः संवादः । पुराण-संहिताप्रश्नः । महापुराणसंस्थितिः । प्राक-

तिकः सर्गः । वैकृतिकाः सप्त सर्गाः । ब्रह्माण्ड-सम्भूतिः । विराट्पुरुषोत्पत्तिः । कालस्य स्थूल-

सूक्ष्मस्य गतिः । पाद्मसंज्ञकः । अम्बोधेर्भव उद्धारणा । हिरण्यचक्षुषः । कर्तृतिथ्यर्गाक्-

सर्गः । रुद्रसर्गः । अर्हणारीगरस्य सर्गः । यतः स्वायम्भुवमनुः स्त्रीणां व्याघ्रा प्रकृतिः शतरूपा

य । कर्हमप्रजापतेर्धर्मपत्नीनां सन्तानः । भगवत्कपिलावतारः । कपिलेन देवहूतिसंवा-

दश्च ॥ ३ ॥ * ॥ चतुर्थस्कन्धे । नवब्रह्मसंस्तुतिः । दक्षयज्ञविनाशनम् । ध्रुवचरितम् । पृथोः

प्राचीनवर्षिष्यश्च चरितम् । नारदस्य संवा-

दश्च ॥ ४ ॥ * ॥ पञ्चमस्कन्धे । प्रियव्रतचरितम् । द्वीपसमुद्रादिवर्णनमुपवर्णनम् । ज्योतिष्यकस्य

संस्थानम् । पातालनगरकथितश्च ॥ ५ ॥ * ॥ षष्ठस्कन्धे । दक्षजम् । सत्पुत्रीणां सन्ततिः ।

यतः देवासुरनरतिथ्यङ्गखगादयः । त्वाष्टस्य जन्म च ॥ ६ ॥ * ॥ सप्तमस्कन्धे । दितेः पुत्रयो-

निधनम् । प्रजादशचरितश्च ॥ ७ ॥ * ॥ अष्टम-

स्कन्धे । मन्वन्तरानुचरितम् । गजेन्द्रविमोच-

नम् । मन्वन्तरावताराः । धृयश्रीर्षादयोऽव-

ताराः । जगत्पतेः कौर्मैमात्स्यनारसिंह-वामनरूपाणि । श्रीरोमघनम् । देवासुर-

खडाङ्गमान्यालक्ष्यौभरिरामाणां चरितम् । निमे-

रङ्गपरिव्यागः । जनकानां सम्भवः । परशुराम-

चम्प । सुवो निःचक्षीकरणम् । ययाति-

नहुषभरतशान्तनुतत्सुतयदूर्णा वंशानुकीर्ण-

नश्च ॥ ८ ॥ * ॥ दशमस्कन्धे । श्रीकृष्णस्य वसु-

देवदहे जन्म । गोकुले तस्य वृद्धिः । तस्य

पूतनापयः पानम् । शकटोच्चाटनम् । लम्बावर्ण-

वधः । वक्रवत्सयोर्वधः । अघासुरवधः । धात्रा

वत्सपालावगूहनम् । भावा सह धेनुकस्य

वधः । प्रलम्बवधः । गोपालानां दावायैः परि-

त्राणम् । कालीयदमनम् । महाहेनन्दमोच-

णम् । कन्यानां व्रतचर्या । यज्ञपत्नीभ्यः प्रसादः ।

विप्राणामनुपालनम् । गोवर्धनोद्धारणम् । शक्र-

सुरभिकर्तृकृष्णस्य यज्ञाभिषेकः । रात्रिषु

स्त्रीभिः क्रीडा । शक्रचूडस्य वधः । केशिवधः ।

अक्रूरागमनम् । रामकृष्णयोर्मथुराप्रस्थानम् ।

ब्रजस्त्रीणां विलापः । मथुरालोकनम् । गज-

सुष्टिकचानूरकंसादीनां वधः । खान्दीपनेर्हृत-

पुत्रानयनम् । उद्धवसंवादः । उद्धवाय आत्म-

विद्याकर्मविनिर्णयकथनम् । आत्मयोगानु-

भावतो मर्त्यपरिव्यागश्च ॥ ११ ॥ * ॥ द्वादश-

कन्धे । युगलक्षणवृत्तिः । कनौ नृणांमुपज्ञवः ।

चतुर्विधप्रलयः । त्रिविधोत्पत्तिः । परिचित-

देहव्यागः । यासकर्तृकृष्णखाण्डयनम् । मार्क-

ण्डेयस्य सत्कथा । सूर्यस्य विन्यासश्च ॥ १२ ॥ * ॥

इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे अनुक्रमशिकाध्यायः ॥

भागवतः । त्रि, (भगवान् हरिः भगवती दुर्गा वास्य

देवतेति । भगवत् + “सास्य देवता ।” ४।२।२४।

इति अण् ।) भगवद्भक्तः । तस्य लक्षणम् । यथा,

“सर्वदेवान् परित्यज्य नित्यं भगवदाश्रयः ।

रतस्तदीयसेवायां स भगवत उच्यते ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६६ अध्यायः ॥ * ॥

स च यमदूतैस्त्याज्यः । यथा,—

“ये तु भगवता कीर्ते तच्छिन्नास्तत्परायणाः ।

पूजयन्ति सदा विष्णुं ते च त्वाण्याः सहृदयः ॥”

इति वद्विपुराणे दूतान् प्रति यमवचनम् ॥

स्कान्दे श्रीमार्कण्डेयभगीरथसंवादे ।

“दशमशेषयस्युक्तं दिनं वैष्णवव्रतम् ।

क्षुपासते महीपाल ! ते वै भगवता नराः ॥

प्राणायामे न चाश्रयन्ति दिनं प्राप्य हरेर्नराः ।

कुञ्चन्ति जागरं रात्रौ सदा भगवता हि ते ।

उपोष्य द्वादशीं दृष्ट्वा रात्रौ जागरणान्विताम् ।

अर्घ्यां तु साधयेद्यस्तु स वै भगवतो वरः ।

भक्तिर्न विद्युता येषां न श्रुतानि व्रतानि च ।

सुप्रियः श्रीपतिर्येषां ते स्युर्भागवता नराः ॥

सदाचाररताः शिष्टाः सर्वभूतानुकम्पकाः ।

शुचयस्थक्तरागा ये सदा भगवता हि ते ॥”

एकादशस्कन्धे ।

“सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।

भूतानि भगवत्यात्मन्येष भगवतोत्तमः ॥

न यस्य स्वपर इति विक्षेप्यात्मनि वा भिदा ।

सर्वभूतसमः शान्तः स वै भगवतोत्तमः ॥”

हरियोगेश्वरोत्तरे ।

“गृहीत्वापीन्द्रियैरर्षान् यो न हृष्टि न काङ्क्षति ।

विष्णोर्मायाभिर्दं पश्यन् स वै भगवतोत्तमः ॥”

दृष्टन्तारदीये ।

“शिवे च परमेशाने विष्णौ च परमात्मनि ।

समनुद्धा प्रवर्तन्ते ते वै भगवतोत्तमाः ॥”

स्कान्दे ।

“येषां भगवतं शास्त्रं सदा तिष्ठति सन्निधौ ।

पूजयन्ति च ये नित्यं ते स्युर्भागवता नराः ॥

येषां भगवतं शास्त्रं जीवितादधिकं भवेत् ।

महाभागवताः श्रेष्ठा विष्णुना कथिता नराः ॥”

लेङ्गे ।

“भोजनाच्छादनं सर्वं यथाशक्या ददाति यः ।

विष्णुभक्तस्य सततं स वै भगवतः स्तुतः ॥”

गारुडे ।

“येन सर्वज्ञात्मना विष्णुभक्त्या भावो निवेशितः ।

वैष्णवेण कृतात्मत्वात्कदाभागवतो हि सः ॥”

दृष्टन्तारदीये ।

“तुलसीकाननं दृष्ट्वा ये नमस्कृत्य ते नराः ।

तनुकाष्ठान्निवर्तयन्ते ये ते वै भगवतोत्तमाः ॥

तुलसीगन्धमात्राय सन्तोषं कुर्वन्ते तु ये ।

तन्मूलमृदुता ये च ते वै भगवतोत्तमाः ॥

मनुकथाश्रवणे येषां वर्तते सात्त्विकी मतिः ।

तदन्तरि सुभक्ताश्च ते वै भगवतोत्तमाः ॥”

स्कान्दे ।

“मनुकथां कुरुते यस्तु मनुकथाश्च श्रव्योति च

क्षुप्यते मनुकथायाश्च स वै भगवतोत्तमः ॥”

दृष्टन्तारदीये ।

“मन्वानसाश्च मद्भक्ता मद्भक्तवनलीलुपाः ।

मन्नामश्रवणासक्तास्ते वै भगवतोत्तमाः ॥

येऽभिनन्दन्ति नामानि हरः श्रव्यन्ति हर्षिताः ।

रोमाञ्चितशरीराश्च ते वै भगवतोत्तमाः ॥

अय्येयासुहृदं दृष्ट्वा येऽभिनन्दन्ति मानवाः ।

हरिनामपरा ये च ते वै भगवतोत्तमाः ॥”

स्कान्दे ।

“येऽर्चयन्ति सदा विष्णुं यज्ञेशं वरदं हरिम् ।

देहिनः पुण्यकर्मायः सदा भगवता हि ते ॥”

लेङ्गे ।

“विष्णुक्षेत्रे शुभाश्रये करोति स्नेहसंदूतः ।

प्रतिमाश्च हरेर्नित्यं पूजयेत् प्रयत्नात्मवान् ।

विष्णुभक्तः स विज्ञेयः कर्मणा मनसा निरा ।

नारायणपरो नित्यं भूप ! भगवतो हि यः ॥

पादोत्तरखण्डे ।

“तापादिपञ्चस्करी नवेव्याकर्मकारकः ।

अर्धपञ्चकविद्भिप्रो महाभागवतो हि सः ॥

एकान्तेन सदा विष्णौ यस्मादेवे परायणाः ।

तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः ॥”

एकादशस्कन्धे ।

“जात्वाज्ञात्वाय ये वै मां यावान् यस्मात्स
यादृशः ।

भजनधन्यभावेन ते वै भागवता मताः ॥

न कामकर्मबीजानां यस्य चेतसि सम्भवः ।

वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः ॥”

स्कान्दे ।

“यस्य हृच्छ्रुगतस्यापि केशवे रमते मनः ।

न विद्युता च भक्तिर्वै स वै भागवतो नरः ॥

आपन्नतस्य यस्यैह भक्तिरयमिचारिणी ।

नान्यत्र रमते चित्तं स वै भागवतो नरः ॥”

हरियोगेश्वरोत्तरे ।

“विद्वज्जित हृदयं न यस्य साक्षा-

हरिरवशाभिहितोऽप्यघोषनाशः ।

प्रणयरसनया धृताऽङ्घ्रिपद्मः

स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥”

मध्यममाह तत्रैव ।

“ईश्वरे तदधीनेषु वालिशेषु दिष्टस्तु च ।

प्रेममैत्रीक्षुपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥”

कनिष्ठस्तत्रैव ।

“अर्चायामेव हरये पूजां यः अहयेहृत ।

न तद्वृत्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राक्तनः स्मृतः ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १० विलासः ॥

भागिकं, चि, (भाग + “भागाद्यच् ॥” ५।१।४६।

इति पक्षे ण् ।) दृढार्थदत्तमुद्रादि । सुदी

टाका इत्यादि भाषा । यथा । भागो दृढादि-

रक्षित् न दीयते भाग्यं भागिकं श्रुतम् । भाग्या

भागिका विश्रुतिः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

भागिनेयः, पुं, (भगिन्या अपत्यम् । भगिनी +

“स्त्रीभ्यो ङ्क् ॥” ४।१।१२० । इति ङ्क् ।)

भगिनीपुत्रः । तत्पथ्यायः । स्वस्तीयः २ । इत्य-

मरः । २ । ६।३२ ॥ स्वस्वियः ३ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ स च सुखप्रतिनिधिः । यथा,—

“ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भाता भागिनेयोऽथ

विट्पतिः ।

यमिरेव हृतं यत्तु तदुतं स्वयमेव हि ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

तस्यावश्यपुण्यत्वम् यथा,—

“पितृगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्तीयमातुलान् ।

पूजयेन् कथपूजाभ्यां दृढानाथातिथीन् स्त्रियः ॥”

इत्यपूजधनाधिकारे दायभागः ॥ * ॥

भागिनेयदत्तककरणं शूद्रस्वैव न तु द्विजानाम् ।

यथा, दत्तकचन्द्रिकायां श्रौतकवचने ।

“दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रैस्तु क्रियते सुतः ।

ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः कश्चित् ॥”

तन्मरणे मातुलभ्य पक्षिण्यशौचम् । यथा ।

“पक्षिणी योनिसम्बन्धे चान्वेषु तथैव च ।

योनिसम्बन्धे मातृष्वस्त्रीयपितृष्वस्त्रीयभागिनेयेषु ।

मातुलमरणे भागिनेयस्यापि पक्षिण्यशौचम् ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

भागिनेयी, स्त्री, (भगिनी + ङ्क् । स्त्रियां ङाप् ।)

भगिन्याः स्त्रापत्यम् । भागिनी इति भाषा ।

भगिनीशब्दात् स्त्रापत्यार्थे ण्ये धित्वादीप्-

प्रत्ययनिष्पन्ना । इति व्याकरणम् ॥

भागीरथी, स्त्री, (भगीरथ्येयम् । भगीरथ + ण्य ।

ङीप् ।) गङ्गा । इत्यमरः । १ । १० । ३१ ॥

पृथिव्यां तस्यावतरणम् । यथा,—

स्तुत उवाच ।

“ततो भगीरथो राजा तपः परमदुस्तरम् ।

कृत्वा सन्तोषयामास उमाकान्तं महेश्वरम् ॥

धारणायाद्युमत्वा तं जगाम ब्रह्मणोऽन्तिकम् ।

ततो भगीरथः प्राह गङ्गा ब्रह्मन् ! विद्वन्मताम् ॥

स तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य सन्मान्य विबुधप्रियम् ।

गङ्गां प्रस्थापयामास सापतद्रक्षणीऽन्तिकात् ॥

वायुना प्रेर्यमाणोऽपि आकाशपथगा नदी ।

विख्याताकाशगङ्गेति तत्र संसेविता गजेः ॥

विष्णोः पदं समायाता तस्माद्विष्णुपदीति सा ।

पूज्यमाना सुरैः सिद्धैर्मुनिविद्याधरोरगैः ॥

सुरालयमनुप्राप्ता तस्मादेव नदी तु सा ।

तस्मात् प्रपतिता गङ्गा शम्भोः शिरसि संस्थिता ॥

धृतेकेनेव तेनापि शम्भुना योगमायया ।

दिव्यं वर्षशतं सायं पुनरासाधितेन वै ॥

सुक्ता भगीरथेनेव मलहन्तौ विनिर्गता ।

जटाजूटात् पपातोर्द्धं मेरोस्तस्मात्ततोऽगमत् ॥

देवैः परिभृता गङ्गा जैमजूटश्च पर्वतम् ।

मन्दरश्चैव कैलाशं हिमवन्तश्च पर्वतम् ॥

तामायान्तीं तु रोधाय खलीनो नाम दानवः ।

पार्वतं रूपमास्थाय वर्षाणाम् शतैर्हिंसाः ॥

ततो भगीरथो राजाराधयामास कौशिकम् ।

स तुष्टः प्रददौ नागं बाह्वनं वै भगीरथः ॥

तमारुह्यागमत्तत्र यत्र दृष्टा भगीरथी ।

तेन नागेन तं दैव्यं संविदायं न सङ्गतः ॥

श्रुतधा तां समाधाय सङ्घन्यैरावणो गजः ।

महीतलं समापेदे स यावद्भागवाह्वयम् ॥

तस्मादुत्थापतनाडिप्रा अभून्नागपुरं वरम् ।

ज्ञावयन्ती महीं गङ्गा जङ्घोराश्रममध्यगात् ॥

तां दृष्ट्वाय पपौ सोऽपि प्रहृष्टा कुपितो मुनिः ।

जङ्घुना नाशितां दृष्ट्वा गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥

सशोकस्तोषयामास जङ्घुं भगीरथो मुनिम् ।

सुमोच कर्णैरन्येण गङ्गां स दक्षिणेन ताम् ॥

एतस्माज्जाह्वी भूता सुता तस्य सुनेस्तथा ।

तवः सा विविधान् देशान् पर्वतांश्च तथा-

श्रमान् ॥

सञ्जाय वारिणा सृष्टा जगाम पूर्वसागरम् ॥

यत्र तत्रोदकं तस्यौ तस्याः पुण्यमभूद्विजाः ।

सुतीर्थं सर्वमर्त्तानां तारणं पापनाशनम् ॥

ततः सम्पूरयामास ससुद्रं सर्वतो दिशम् ।

प्रपन्नं सागरैः सर्वं ततः पातालमाविशत् ॥

सागराणां तनोस्तस्मात् सञ्जाय वारिणा ततः ।

देवैः संपूज्यमानापि जगाम ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥

जग्मुस्ते सागराः स्वर्गं ब्रह्मणोपहताश्च ये ।

रक्षकास्ते विनिर्दिष्टा गङ्गाया ब्रह्मणा स्वयम् ॥

भवद्भिरनिर्णयं नयानं कर्त्तव्यं विज्ञनाशनम् ॥

स्तुत उवाच ।

एतद्भः कथितं सर्वं यथावतरणं दिवः ।

गङ्गायाश्चैव माहात्म्यं श्रूयतां गदतो मम ॥”

इत्याद्ये वङ्गपुराणे गङ्गावतरणनामाध्यायः ॥

तस्या सुखनामानि यथा,—

वराह उवाच ।

“धर्मस्तु द्रवरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।

यद्दे गङ्गेति विख्यातोऽष्टगु स्रोतं वसुन्धरे ! ॥

किन्तेनामसहसैस्तु सुखासुखैः सुविस्तारैः ।

यानि नामानि सुखानि तानि वक्ष्याम्यनुक्रमात् ॥

गङ्गा भागीरथी पुण्या जाह्नवी सुरनिम्नगा ।

विष्णुपादाब्जसम्भूता शम्भोः शिरसि संस्थिता ॥

सुमेरुश्चङ्गसंस्पृष्टा हिमाचलकृताश्रया ।

शङ्खकुन्देऽधवक्ता महापातकनाशिनी ॥

नदीश्वरी त्रिपथगा वैष्णवी सुरसुप्रिया ।

धर्मद्रवी भोगवती विन्ध्यपाषाणदारिणी ॥

क्षमा शान्तिः प्रजाशान्तिः पुण्यदा पूतिका

शिवा ।

महानदी श्रुतसुखी शुक्ला मकरवाहिनी ॥

ब्रह्महस्तात् परिभृता सौम्यरूपातिशोभना ।

सुनिभिः पूजिता सर्वैः सर्वैर्देवैर्नमस्कृता ॥

महायक्ष्मयौ देवी मर्त्यानामुपकारिणी ।

सर्वत्र दुर्लभा गङ्गा त्रिभिः स्थानैर्विशेषतः ॥

गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥

इदं स्रोतं मया ख्यातं पूर्वसुक्तं स्वयम्भुवा ।

यः पठेत् प्रातरुत्याय तस्य नश्यति दुर्मतिः ॥

यन् पापं यौवने वाक्ये कौमार्ये बाल्ये च यत् ।

तत् सर्वं विलयं याति तोयस्थं क्षणं यथा ॥

कीर्तिं प्रीतिं महालक्ष्मीमायुरारोग्यचन्ततिम् ।

ददाति जाह्नवी तुष्टा सर्वभावेन माधवि ! ॥”

इति वाराहे सर्वपापप्रशमनगङ्गास्तवः ॥

अपि च ।

ब्रह्मोवाच ।

“ओतुमिच्छामि देवेश ! लक्ष्मीकान्त ! जगत्

प्रभो ! !

विष्णा ! विष्णुपदीस्तात्र पापघ्न पुण्यकारणम् ॥

श्रीनारायण उवाच ।

शिवसंगीतसंमुख श्रीकृष्णार्जुनवोज्ज्वलम् ।

राधाङ्गद्वयसंयुक्तां तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥

या जन्मद्वेष्टरादौ च गोलोके रासमण्डले ।

सन्निधाने शङ्करस्य तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥

गोपेर्गोपीभिराकीर्णैः शुभे राधामहोत्सवे ।

कार्त्तिकीपूर्णिमाजातां तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥

कोटियोजनविस्तीर्णां देष्टुं सन्नगुणा ततः ।

समावृता या गोलोके तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥

षष्ठिलक्षयोजनानां या ततो देष्टुं चतुर्गुणा ।

समावृता या वैकुण्ठं तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥

विंशलक्षयोजना या ततो देष्टुं पतुर्गुणा

आवृता ब्रह्मलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
 त्रिंशत्क्षययोगना या देर्घ्यं पञ्चगुणा ततः ।
 आवृता शिवलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
 लक्षयोगनविस्तीर्णा देर्घ्यं सप्तगुणा ततः ।
 आवृता भुवनेकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
 लक्षयोगनविस्तीर्णा देर्घ्यं शतगुणा ततः ।
 आवृता चन्द्रलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
 षष्टिचक्षुषयोगना या देर्घ्यं दशगुणा ततः ।
 आवृता सूर्यलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
 लक्षयोगनविस्तीर्णा देर्घ्यं च षड्गुणा ततः ।
 आवृता सखलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
 दशलक्षयोगना या देर्घ्यं पञ्चगुणा ततः ।
 आवृता या तपोलोकं तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
 सहस्रयोगनायामा देर्घ्यं दशगुणा ततः ।
 आवृता गनलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
 सहस्रयोगनायामा देर्घ्यं सप्तगुणा ततः ।
 आवृता या च कैलाशं तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
 शतयोगनविस्तीर्णा देर्घ्यं दशगुणा ततः ।
 मन्दाकिनी येन्द्रलोके तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
 पाताले या भोगवती विस्तीर्यदशयोगना ।
 ततो दशगुणा देर्घ्यं तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
 क्रोशैकमात्रविस्तीर्णा ततः क्षीणा च कुचचित् ।
 क्षितौ चालकनन्दा या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
 सद्ये या क्षीरवर्णा च त्रैतायामिन्द्रसन्निभा ।
 क्षापरे चन्द्रनाभा च तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
 जलप्रभा कनौ या च नान्यत्र पृथिवीतले ।
 स्वर्गे च नित्यं क्षीराभा तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
 यस्याः प्रभावमतुलं पुराणे च श्रुतौ श्रुतम् ।
 या पुण्यदा पापहर्त्री तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
 यत्तोयकणिकाश्चर्षः पापिनाश्च पितामहः ।
 ब्रह्महत्यादिकं पापं कोटिजम्भार्जितं दहेत् ॥
 इत्येवं कथितं ब्रह्मन् । गङ्गापदैकविंशतिः ।
 स्त्रीचरूपश्च परमं पापघ्नं पुण्यकारकम् ॥
 नित्यं यो हि पठेद्ब्रह्मा संपूज्य च सुरेश्वरीम् ।
 अश्वमेधफलं नित्यं लभते नात्र संशयः ॥
 अपुत्रो लभते पुत्रं भार्याहीनो लभेत् प्रियाम् ।
 रोगात् प्रमुच्यते रोगी बहो सुख्यते वन्दनात् ॥
 अस्त्रकौशिकः सुयशा सुखी भवति पण्डितः ॥
 यः पठेत् प्रातरुत्थाय गङ्गास्त्रीचमिदं शुभम् ॥
 शुभं भवेत्तु दुःखघ्नं गङ्गास्नानफलं लभेत् ॥”
 इति गङ्गास्त्रीचम् ॥

नारायण उवाच ।

“भगीरथोऽनेन स्त्रीचैव स्तुता गङ्गाया

नारदः ।

जगाम तां दृष्ट्वा न यत्र नद्याश्च सागराः ।
 वैकुण्ठं ते ययुर्गङ्गां गङ्गायाः स्पर्शवायुना ॥
 भगीरथेन सानीता तेन भागीरथी स्तुता ।
 इत्येवं कथितं सर्वं गङ्गापारम्पर्यकम् ॥
 पुण्यदं मोक्षदं नारं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे गङ्गापारम्पर्यकम् ॥
 भागुरिः, पुं, स्मृतिशास्त्रादिकर्तृसुनिविष्टः ।
 तत्पठ्यायः । शततुल्यः २ । इति घटाधरः ॥

(यथा । “वष्टि भागुरिरस्त्रीपमवाप्योरुप-
 सर्गयोः ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
 भाग्यं, स्त्री, (भव्यतेऽनेन इति । भज् + “वष्टि लो-
 र्यन्तु ।” ३ । १ । १२४ । इति श्यन्तु । “वचोः
 कु चिण्यन्तोः ।” ७ । ३ । ५२ । इति कुत्वम् ।)
 प्राक्तनशुभाशुभकर्म । तत्पठ्यायः । देवम् २
 दिष्टम् ३ भागधेयम् ४ नियतिः ५ विधिः ६ ।
 इत्यमरः । १ । ४ । १८ । प्राक्तनकर्म ७ भागः
 ८ भवितव्यता ९ । इति घटाधरः ॥ अष्टम्
 १० । इति शब्दरत्नावली ॥ फलानुसूचीभूत-
 पूर्वदैहिकशुभाशुभं कर्म । इति मलमास-
 तत्त्वम् ॥ (यथा,—
 “समुद्रमन्थने लेभे हरिर्लक्ष्मीं हरो विषम् ।
 भाग्यं फलति सन्वेन न विद्या न च पौरुषम् ॥”
 इति प्राचः ॥
 उत्तरफलानुगोचरम् । यथा, दृष्टव्यं हि-
 तायाम् । १० । १ ।

“श्रवणानिलहस्ताद्री-

भरणीभागीपगः सुतोऽर्कस्य ।

प्रचुरचलिलोपगूढं

करोति घात्रीं यदि चिन्धः ॥”

भागो ब्रह्मादिरस्मिन् दीयते इति । भाग +
 “भागादयच ।” ५ । १ । ४६ । इति यत् ।)
 भागिके, चि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (भाग-
 मर्हति । भाग + “दृष्टादिभ्यो यत् ।” ५ । १ ।
 ६६ । इति यत् ।) भागार्हम् । (भज् + श्यत् ।
 भजनीयम् ॥)

भाङ्गीनं, चि, (भङ्गाया भवनं चैवमिति । “विभाषा
 तिलमावोमाभङ्गाण्यः ।” ५ । २ । ४ । इति पक्षे
 खच् ।) भङ्गाच्चैवम् । तत्पठ्यायः । भाङ्गम् २ ।
 इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥ (यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
 “एवं मास्यन्तु माषीणं कौश्र्यं कोद्रवीणवत् ।
 तथा भाङ्गश्च भाङ्गीनस्तुष्यमौमीनमित्यपि ॥”)
 भाज्, तु क् पृथक्कृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तपुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अवभाजत्
 घनं भाङ्गवर्गः । इति दुर्गादासः ॥

भाजनं, स्त्री, (भाज्यते इति । भाज् पृथक्करणे +
 ल्युट् ।) भाजम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३३ ॥
 (यथा, महाभारते । १३ । १११ । १०२ ।
 “राजतं भाजनं हत्वा कपीतः संप्रणायते ॥”)
 योग्यम् । इति मेदिनी । ने, १०२ ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । ३४ । २०५ ।

“तस्माद्विताता राजा स्यादयुक्तदण्डो विशेष-
 वित् ।

प्रजानुरागादेवं हि स भवेद्भाजनं श्रियः ॥”)

“यः संसादयते नित्यं योऽभिवर्द्धास्तिचित् ।
 यश्च तप्तो न तपति दृष्टं सोऽर्धस्य भाजनम् ॥”

इति मत्स्यपुराणम् ॥

आङ्कपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

भाजितं, चि, (भाज्यते स्मिति । भाज् + क्त ।)
 पृथक्कृतम् । पिभक्तम् । इति भाजघातोः कर्मणि
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (भावे + क्त ।) भागे, स्त्री ॥

भाजी, स्त्री, (भाज्यते इति । भाज् + कर्मणि
 घञ् । भाज् + “जानपदङ्कुरगौणस्यलभाज
 नागेति ।” ४ । १ । ४२ । इति ङीष् ।) यज्ञन
 विशेषः । अन्यत्र भाजा । इति स्त्रीलटोकाय
 दुर्गादासः ॥

भाज्यं, चि, भागार्हम् । भाजनीयम् । इति भाज
 घातोः कर्मणि यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

भाटकः, पुं, स्त्री, (भटतीति । भट् प्रोषये + क्तुत् ।
 शवहारार्थं दत्तशकटादिलभ्यधनम् । इति
 हलायुधः ॥ भाडा इति भाषा ॥ अथ गृहादि
 भाटकम् ।

“परभूमौ गृहं कृत्वा भाटयित्वा वसेत्तु यः ।
 स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्तृणकाष्ठिकादिकम् ॥
 स्त्रीमं विना वसित्वा तु परभूमावनिश्चतः ।
 निर्गच्छेत्तृणकाष्ठानि न गृहीयात् कथञ्चन ॥”
 कात्यायनः ।

“गृहवाप्यापणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः ।
 खामिनो नार्पयेद्यावत्तावद्वाप्यः स भाटकम् ।
 वापी परकृता प्रतिष्ठितेति विवक्षितम् ।
 “हस्त्यन्वगोखरोऽष्टादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः ।
 खामिनो नार्पयेद्यावत् तावद्वाप्यः स भाट-
 कम् ॥”

बृहमनुः ।
 “यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा नान्यत्र गच्छति ।
 भाटं न दद्याद्वाप्योऽवावन्तूष्यापि भाटकम् ॥”
 शकटं वयनौकादेरप्युपलक्षणम् । अनुष्या-
 वाहितस्यापि शकटादेः । इति विवाहविष्णो-
 मणिः ॥

भाणः, पुं, (भण्यतेऽनेति । भण् + अधिक्करणे
 घञ् ।) नाटकादिदृश्यरूपकान्तर्गतरूपक-
 विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १६८ । तस्य
 लक्षणादि यथा,—

“भाणः स्याद्दूर्तचरितो नानावस्त्रान्तरात्मकः ।
 एकाङ्क एक एवात्र निपुणः पण्डितो विटः ॥
 रङ्गे प्रकाशयेत् खेनाशुभूतमितरेण वा ।
 सख्योद्योतिप्रत्युत्की कुण्यादाकाशभाषितैः ॥
 सचयेद्वीरशङ्करौ शौच्यैर्वाभाष्यवर्णनैः ।
 तत्रैतिवृत्तमुत्पाद्यं वृत्तिः प्रायेण भारती ॥
 सुखनिबन्धये सखी लास्याङ्गानि दशापि च ॥
 अवाकाशभाषितरूपं परवचनमपि खयमेवा-
 नुवदन्नुत्तरप्रत्युत्तरे कुण्यात् । शङ्करावीररत्नौ
 च सौभाग्यशौच्यवर्णया सचयेत् । प्रायेण हन्तुं
 कौशिक्यपि वृत्तिर्भवति । उदाहरणं कौला-
 मधुकरः ॥” इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ।

भाण्डं, स्त्री, (भण्यते भवति वेति । भण् + शब्दे +
 “जमन्ताहः ।” उक्ता १ । ११३ । इति ङः ।
 ततः प्रज्ञादित्वाद्ङ् ।) पात्रम् । (यथा, महा-
 भारते । १३ । ११ । १०२ ।

“हत्वा तु काचनं भाण्डं क्षमिष्येनीं प्रजायते ॥”
 यगिहस्तधनम् । भूया । जम्भूया । इति
 मेदिनी । ङे, २१ ॥ (यथा, महाभारते । ७ ।
 २६ । २६ ।

भातः

“विप्रविष्टुः कृपापन्नान्निन्नभाटाः परामयः ।
साग्रीयास्तुगताः पुनर्मन्थिताः पादमार्गतेः ॥”)

नष्टभाण्डस्य दृष्टादिविधिधिया-
“अराधेयिकं नष्टं भाटं द्वापन् वाचकः ।
प्रस्थानविरक्तये प्रदायां दिगुगां भुतिम् ॥
भाटं यमनमागच्छन् यति वाचकदीयतः ।
दायी यन् तत्र नश्येत् देवराजकनाटने ॥”

इति मिनाञ्जरायां नारदः ॥

नदीकृतदयमश्रुम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६७ ॥
(भट्टन् इति । भट्टि + अच् । भट्टस्तस्य भावः
दलनम् ।) भट्टवृत्तिः । इत्युच्यते । भाट्टामि
इति भाषा ॥

भाटः, पुं, गर्हभाटश्च । इति शब्दचन्द्रिका ॥
भाटपटः, पुं, (भाटो पटा यस्य ।) नापितः ।
इति जटाधरः ॥

भाटपुण्यः, पुं, सर्पविशेषः । तत्पण्यायः । कौकुटि
कन्दनः ० । इति विकालशेषः ॥

भाट्यागारः, पुं, (भाट्यानां पात्रादीनामागारः ।)
मृदविशेषः । भाट्टार इति भाषा ॥ तत्-
पण्यायः । मन्थरः २ । इति शब्दमाला ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ६६ । ५४ ।

“भाट्यागारायुधागारान् योधागाराश्च सर्वशः ।
अश्वगारान् गजागारान् वनाधिकरगानि च ॥”)

भाट्याग्री, [न] पुं, (भाट्याग्रीधकारित्वेना-
म्यस्येति । भाट्टार + इति ।) भाट्याग्राध्यक्षः ।
भाट्टारी इति भाषा । यथा, अष्टांगप्रदीपे ।
“जुधितमृगितः कामी विटार्थो हृषिकारकः ।
भाट्टारी च प्रवासी च सप्त सप्तान् प्रबोधयेत् ॥

भाट्टिः, पुं, (भट्टि + इत् । पृथोदरादित्वात्
साधुः ।) नापितस्य चुराद्याधारः । भाट्टि
इति भाषा । इति भाट्टिवाचशब्ददर्शनम् ॥

भाट्टिलः, पुं, (भाट्टिलस्येति । भाट्टि +
लच् ।) नापितः । इति शब्दमाला ॥

भाट्टिवाचः, पुं, (भाट्टिं चुराद्याधारं वहतीति ।
वह् + अच् ।) नापितः । इति शब्दमाला ॥

भाट्टीरः, पुं, (भट्ट + ईरच् । पृथोदरादित्वात्
साधुः ।) वटवृक्षः । इति जटाधरः ॥ ब्रज-
महात्मनोरे षोडशवटवनमधी द्वितीयवटवनम् ।
यथा, —

“वटवटमात्रौ तु भाट्टीरायं उटं हयम् ॥”

इति नारायणभट्टकृतब्रजभक्तिविशेषः ॥

भाटं, स्त्री, (भाटो - क्तः ।) प्रभातम् । इति
शब्दमाला ॥ (भा + भाट् क्तः ।) दीपः ॥
नदति, इति ॥

भाति, स्त्री, (भा - क्तम् ।) श्रीभा । इति राज-
निषेधः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ८ । १८ । १२ ।

“यत्तद्वत्तुभातिनिभृष्टागुप्ते-

रत्नलपिद्वलमधरपद्मरिः ।

इमं तत्रैव स यामनी वटुः

संयत्तादिमतिर्यथा नटः ॥”)

भाटुः, पुं, (भाटोति । भा + “कमिमिज्जिग-
भा” इत्यच् ।) उट्टा १ । ७३ । इति तुः ।)

भाट्टः

सूर्यः । इति विकालशेषः ॥ दीपः । इति
संक्षिप्तसारोपादिशक्तिः ॥

भाट्टः, पुं, (भाटो पौर्णमास्यन्तिमिति । भाटो +
“सास्मिन् पौर्णमासीति ।” ४ । ० । २२ ।
इत्यच् ।) भाटपदनयत्रयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन्
मासे सः । वैशाखादिद्वादशमानान्तर्गतपञ्चम-
मासः । तत्पण्यायः । नभस्यः २ प्रौष्ठपदः ३ भाट-
पदः ४ । इत्यमरः । १ । ४। १७० स च द्विविधः ।
सिंहम्वरविकालः सौरः । १ । सिंहम्वरव्या-
रब्धयुक्तप्रतिपदादिदशान्तो मृत्युचान्द्रः । कृष्ण-
प्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तो गौणचान्द्रः । २ । इति
महाभाष्यम् ॥ ० ॥ तत्र जातफलम् ।

“नभस्यमासे खलु जन्म यस्य
घोरो मनोज्ञश्च वराङ्गनामान् ।
रिपुप्रमार्घा कुटिलं रतिमर्मा
प्रपन्नभर्ता स भवेत् सहासः ।”

इति कीटोपदीपः ॥ ७ ॥

तत्र गोः प्रसवे नारदः ।

“भानौ सिंहगते चैव यस्य गौः सम्यस्यते ।
मरणं तस्य निर्दिष्टं षड्भिर्मासेन संशयः ॥
तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन सम्यगृते शुभम् ।
प्रसूतां तनुचणादेव तां गां विप्राय दापयेत् ॥
ततो होमं प्रकुर्वीत एताक्ते राजसर्पयेः ।
आहुतीनां एताक्तेनामयुतं जुहुयात्ततः ॥”
याज्ञिकमिच्छायं होमः ।

“सोपवासः प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥”
इति ॥

तथा ।

“सिंहराशौ गते सूर्ये गोः प्रसूतिर्यदा भवेत् ।
पौषे च महिषी सृते दिवैवाश्वतरी तथा ।
तदानिष्टं भवेत् किञ्चित् तच्छान्ते शान्तिकं
चरेत् ॥

अस्य वामेतिष्ठक्तेन तद्विष्णोरिति मन्त्रतः ।

जुहुयाच्च तिलाव्येन शतमथोत्तराधिकम् ॥

वृक्षयवविधानेन जुहुयाच्च तथायुतम् ।

श्रीसक्तेन ततः स्नायान् शान्तिसक्तेन वा पुनः ।
मध्यरात्रौ निशीघ्रे वा यदा गौः क्रन्दते तदा ।

ग्रामे वास्य गृहे वापि शान्तिकं पूर्ववद्दिशेत् ॥”

संक्रमणोत्तरगोदृग्दृष्टात्मकपुण्यकालाभ्यन्तरे
गोः प्रसवे विप्रसम्पदानकगोप्रदानपूर्वकशान्ति-
काया इति विशेषः । तदतिरिक्तसिंहम्वरवौ
गोः प्रसवे शान्तिमार्चं कर्त्तव्यं न गोः प्रदानम् ।
निर्गन्धसिन्धुतादृशुतवागरयन्त्यायवचनजात-
मीमांसानुसारादिति ॥ १ ॥ अथ भाट्टकृतम् ।

तत्र जन्माष्टमीव्रतप्रमाणान्तिघितस्त्रिदशमस्यम् ।
आवयपौर्णमास्यन्तरितभाट्टकृष्णायस्वौ रात्रि-
मध्ये सुहृन्माष्टमीरोहिणीयोगरूपजयन्तीसामे
तत्रैवोपवासः । उभयदिने चैतदा परदिने ।
पयन्पत्न्यां तु रोहिणीयुक्ताष्टम्यां उभयदिने
रोहिणीयुक्ताष्टमीसामे परदिने । रोहिण्यसामे
तु निशीघ्रसमन्यस्यामष्टम्याम् । उभयदिने
निशीघ्रसमन्ये तदसमन्ये वा परदिने इति ।

भाट्टः

तत्र प्रयोगः पूर्वदिने संयमं विधाय तद्दिने
हस्तप्रातःस्नानादिराशान्तः । ॐ सूर्यः सोम
इति पठित्वा ॐ तद्विष्णोः परमं पदमित्यादि-
मन्त्रेण नारायणं संस्तुय ॐ तत् सत् इत्युच्चायं
उद्गच्छस्वो दर्भेष्टसक्तान्मपात्रे कुशतिलजला-
न्यादाय ॐ अद्य भाट्टे मासि कृष्णे पक्षे अष्टम्यां
तिथौ अतुल्यगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा विष्णु-
लोकप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रोक्तिकामो वा श्रीकृष्ण-
जन्माष्टमीव्रतमहं करिष्ये इति संकल्पयेत् ।
यद्युपवासदिने प्रातः सप्तमी तदाष्टम्यां तिथौ
इत्यत्र सप्तम्यां तिथावारभ्य इति वक्तव्यम् ।
ततः सामगस्तु ॐ देवो वो द्विविणीदा पूर्णां
विविष्टासिचं उदासिचद्वसुपवा प्रणुहमादिदेवो
देव आहते । इति पठेत् । ॐ धर्माय धर्मे-
श्वराय धर्मपतये धर्मसम्भवाय गोविन्दाय
नमो नमः । इत्युच्चायं

“ॐ वासुदेवं सतुदिश्य सर्वपापप्रशान्तये ।
उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥
अद्य कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्रसरोहिणीम् ।
अर्चयित्वोपवासेन भोक्तुं हंसपरेहृदि ॥
एनसो मोक्षकामोऽस्मि यज्ञोविन्द त्रियोनिजम् ।
तस्मै सुष्ठु मां त्राहि पतितं श्रीकसागरे ॥
आजन्ममरणं यावदयन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
तत् प्रणाशय गोविन्द ! प्रसीद पुत्रयोत्तम ! ॥”

इति पठेत् ।

तत आह्निकं समाप्याह्निरात्रे तत्तत्प्रतिमासु
पटादिषु वा आवाहनविसर्जनसहितं शाल-
यामे चटादिस्थजले वा आवाहनविसर्जन-
रहितं पूजयेत् । ततो ध्यानम् ।

“माहापि बालकं सुप्तं पर्यङ्के स्नानपायिनम् ।
श्रीवत्सवच्चः पूर्णाङ्गं नीलोत्पलदलच्छविम् ॥”

इति ध्यात्वा श्रीकृष्ण स्वागतं इति पृच्छेत् ।

इदमासनं ॐ कृष्णाय नमः । इत्यासनं दत्त्वा
एतत् पादम् ॐ श्रीकृष्णाय नमः ॐ यज्ञाय
यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय
नमो नमः । इत्युच्चायं इदमर्घ्यम् ॐ श्रीकृष्णाय
नमः । इदमाचमनीयम् ॐ श्रीकृष्णाय नमः ।
इदमाचमनीयम् ॐ श्रीकृष्णाय नमः । ततो
दधिमधुघृतात्मकं मधुपर्कमानीय एष मधुपर्कः
ॐ श्रीकृष्णाय नमः । इदमाचमनीयम् ॐ
श्रीकृष्णाय नमः । लौकिकपराधिकशतत्रय-
तोत्कपरिमितान्यूनं जलमानीय ॐ योगाय
योगेश्वराय योगपतये योगसम्भवाय गोविन्दाय
नमो नमः । इदं स्नानीयजलम् ॐ श्रीकृष्णाय
नमः । इदं वस्त्रं इदमाभरणम् एष गन्धः इदं
पुष्पम् एष घृणः एष दीपः इदं नैवेद्यम् ॐ
विश्वाय विश्वेश्वराय विश्वपतये विश्वसम्भवाय
गोविन्दाय नमो नमः । इत्यनेन नैवेद्यं दद्यात्
स्वापयेत् । ततो नमो देवे त्रिये नमः ।
इति मन्त्रेण त्रियं पूजयेत् । ततः सयश्चोक्त-
विधिनापि संस्थाप्य एतन्निशान्ध्याम् । ॐ
धर्माय धर्मेश्वराय धर्मपतये धर्मसम्भवाय

भाद्रः

भाद्रः

भाद्रः

गोविन्दाय नमो नमः स्वाहा । इत्यन्तेनाद्यो-
त्तरशतमष्टांशप्रतिमद्यौ वा जुहुयान् । ततो
गृह्यतेन वसोधारां भित्तौ दद्यात् । ततो
नाडीच्छेदं भावयेत् । ॐ षष्ठे नम इति षष्ठीं
पूजयेत् । ततो भगवतः श्रीकृष्णस्य नामकरणाद्र-
प्राशनचूडाकरणोपनयनोद्वाहसंस्कारान् भाव-
येत् । ततः प्रणवादिनमोऽन्तेन तत्तन्नामभिः
पूजयेत् । ॐ देवक्यै नमः एवं वसुदेवाय यशो-
दायै नन्दाय रोहिण्यै चण्डिकायै बलदेवाय
दत्ताय गंगाय चतुर्भुजाय इत्यनेन यथाशक्ति
पञ्चोपचारैः पूजयेत् । ततः शङ्केन कुशपुष्प-
चन्दनजलान्दाय भूमौ जालुनी पातयित्वा,
ॐ जीरोदार्णवसंभूत अत्रिनेत्रसमुद्भव ! ।
गृह्याण्यर्थं प्रशाङ्गे रोहिण्या सहितो मम ।
ॐ सोमाय सोमेश्वराय सोमपतये सोमसम्भवाय
गोविन्दाय नमो नमः । इत्यर्थं दद्यात् । ततः
प्रणाममन्त्रौ ।

“ॐ ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये
नमः ।

नमस्ते रोहिणीकान्त ! सुधावास नमोऽस्तु ते ।
नभोमण्डलदीपाय शिरोरत्नाय धूर्जटेः ।
कलाभिवर्द्धमानाय नमश्चन्द्राय चारवे ।”
ततश्च ।

“अनघं वामनं शौरिं वैकुण्ठं पुण्योत्तमम् ।
वासुदेवं हृषीकेशं माधवं मधुसूदनम् ।
वराहं पुण्डरीकाक्षं वृषिहं देवसूदनम् ।
दामोदरं पद्मानभं केशवं गरुडध्वजम् ।
गोविन्दमच्युतं देवमन्तमपराजितम् ।
अधोज्ज्वलं भगद्भक्तं स्वर्गस्थित्यन्तकारिणम् ।
अनादिनिधनं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् ।
नारायणं चतुर्भुजं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
पीताम्बरधरं निधनं वनमालाविभूषितम् ।
श्रीवत्पादं जगन्नेतुं श्रीकृष्णं श्रीधरं हरिम् ।
प्रपद्येहं सदा देवं सर्वकामप्रसिद्धये ।”
इति स्तवः ।

ततः प्रणमेत् ।

“प्रणमामि सदा देवे वासुदेवं जगत्पतिम् ।
चाहि मां सर्वदेवेश हरे ! संसारसागरात् ।”
ततः प्रार्थयेत् ।

“ॐ चाहि मां सर्वपापघ्न दुःखशोकार्णवाहरे ! ।
रुक्मिणीकेशर चाहि पतितं मां भवार्णवे ।
देवकीनन्दन श्रीश हरे संसारसागरात् ।
चाहि मां सर्वदुःखघ्न रोगशोकार्णवाहरे ! ।
दुर्गतांश्रायने विष्णो ये सारन्ति सत्तु सत्तु ।
नोऽहं देवातिदुर्लभश्चाहि मां दुःखसागरात् ।
पुष्कराक्ष निमग्नोऽहं मायाविज्ञानसागरे ।
चाहि मां देवदेवेश ! त्वत्तो नान्योऽस्मि

रक्षिता ।

इति प्रार्थयेत् ।

“यहाले यक्षकौमारि पाहंके यन यौवने ।

तत पुण्यं दृष्टिमाप्नोतु पापं हर हृत्पापम् ।”

इति पठेत् ।

ततो गृह्यगीतवादित्रस्तवैः कालं नयेत् । पर-
दिने प्रातःस्नानादिकं कृत्वा भगवन्तं श्रीकृष्णं
यथाविधि संपूज्य दुर्गायाश्च महोत्सवः कार्यः ।
ततो ब्राह्मणान् भोजयेत् तेष्यो दक्षिणां दद्यात्
सुवर्णादि यत् किञ्चिद्व्यतनं श्रीकृष्णो मे प्रीयता-
मिति ।

“ॐ यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ।
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्ते तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥
सुत्रज्ञवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।

शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु इत्युच्चार्य विस्मर्येत् ॥”
ततश्चोपवासपरदिने तिथिब्रह्मपौरवसानं
पारणम् । यदा तु महानिशायाः पूर्वमेकतर-
स्यावसानं अन्यतरस्य महानिशायां तदनन्तरं
वा तदैकतरावसानं पारणम् । यदा तु महानि-
शायासुभयस्थितिः तदा उत्सवान्ते पारणं
कुर्व्यात् । तत्र मन्त्रः । ॐ सर्वेश सर्वेश्वराय
सर्वपतये सर्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः ।
पारणानन्तरं समापनमन्त्रः । ॐ भूताय
भूतेश्वराय भूतपतये भूतसम्भवाय गोविन्दाय
नमो नमः । इत्यनेन व्रतं समापयेत् ॥ * ॥
भाद्रशुक्लपञ्चमीमधिकृत्य भविष्योत्तरे ।

“तथा भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां अह्वयान्वितः ।
यत्कालिष्य नरो भक्त्या कृष्णवर्णादिवर्णकैः ।
पूजयेद्ब्रह्मपुण्यैश्च सर्पिर्गुग्गुलुपायसैः ॥
तस्य तुष्टिं समायाति पद्मगाक्षचक्रादयः ।

आसप्रमातुं कुलात्तस्य न भयं संपातो भवेत् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नागान् संपूजयेन्नरः ॥

इयमेवालेखनागपञ्चमीति वाचस्पतिमित्राः ।
आलेखनागाः कर्कोटकादयः पूर्वलिखिताः
पूजा च आवरणपञ्चमीविहितेति बोध्यम् ॥ * ॥

अथ हरेः पार्श्वपरिवर्तनम् । तत्र दाट्यां
सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे । आभाका-
सितपक्षेण श्यनावर्तनादिकमिति ब्रह्मपुरा-
णान् ॥ भाद्रशुक्लद्वादश्यां अवयमध्युक्तायां

सन्ध्यासमये द्वादश्यान्ध्याभावे एकादश्यादियु-
पादयोगे तद्भावोऽपि द्वादश्यां केवलायां वा
कृताद्विक्रः सायं सन्ध्यायां देवं संपूज्य ।

“ॐ वासुदेव जगन्नाथ प्रार्थयेहं द्वादशी तव ।
पार्श्वेन परिवर्तस्व सुखं स्वप्तिहि माधव ।”
इति प्राञ्जलिः पठेत् ॥

“त्वयि सुप्ते जगन्नाथ ! जगत सुप्तं भवेदिति ।
प्रसुप्ते त्वयि बुध्यते जगन् सर्वं चराचरम् ॥”
इत्यनेन पूजयेत् ॥ * ॥

अथ सिंहाके चतुर्थ्यां चन्द्रदर्शनप्रायश्चित्तम् ।
सिंहाकेमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् ।

“नारायणोऽभिप्रश्नु निशाङ्गमरोचिषु ।
स्थितश्चतुर्थ्यामद्यापि मन्दप्यानापते च सः ॥
अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रं प्रनादाङ्गीक्ष्य मानवः ।
पठेद्वाचेषिकावाक्यं प्राङ्मुखो वायुदमुखः ॥”
अभिप्रश्नो मित्यापरीवादविषयीभूतः । सीधमि-
प्रापः अद्यापि सञ्चरन् पतन् । ततश्च
प्राङ्मुखो उदङ्मुखो वा कुशनिजजलान्दाय

ॐ अद्येत्यादि सिंहाकेचतुर्थाचन्द्रदर्शनप्राय-
श्चित्तप्राप्त्या कामो धात्रेयीवाक्यमहं पठिष्ये । इति
संकल्प्य ।

“ॐ सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंही जामवता
एतः ।

सुकुमारक ! मा रोदीक्ष्व ह्येष स्वमन्त्रकः ।”
इति विष्णुपुराणोक्तं धात्रेयीवाक्यं पठेत् ॥ * ॥

अधानन्तव्रतम् । तत्र यदिने पूर्वाह्णभक्त्यादिने
व्रतम् । उभयदिने चैत परदिने युग्मान् । व्रतानु-
ष्ठानविधिस्तु पठनी स्येयः ॥ * ॥ अथागस्त्याय-
दानम् । प्रमाणान्तु तिथितत्त्वेऽनुसन्धेयम् ।

सिंहस्यरविकर्कयत्नेन सौरमासादरः । कन्या-
संक्रान्तिपूर्वदिनत्रयाभ्यन्तरे कृतस्नानादिकृता-
द्विकस्तिलकुशजलान्दाय ॐ तत् सद्ब्रह्मार्प-
ॐ अद्येत्यादि सर्व्वाभिलषितसिद्धिकामोऽगस्त्य-
पूजनमहं करिष्ये इति संकल्प्य शालग्रामे

जले वा दक्षिणासुखः एतत् पादम् ॐ अग-
स्त्याय नमः । सितपुष्पाक्षतयुक्तं जलं शङ्केन
गृहीत्वा इदमर्थम् ।

ॐ काशपुष्पप्रतीकाश अग्निमारुतसम्भव ।
मित्रावरुणयोः पूत्र कुम्भयीने नमोऽस्तु ते ।

ॐ अगस्त्याय नमः । एवमाचमनीयस्नानीय-
गन्धपुष्पधूपदीपनैर्देवादिर्कं दद्यात् ।

ॐ आतापिर्भक्तितो येन वातापिच महादुरः
समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु ।”
इति प्राधयेत् ॥ इति कृतव्रतम् ।

भाद्रपदः, पुं. (भाद्रपदानक्षत्रयुक्ता पौर्यमासी
भाद्रपदी सा यत्र मासे सः । भाद्रपदी + अण् ।)

भाद्रमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १७ । (यथा,—
“ते तु भाद्रपदादेन हिमाचिकेन व्याख्यातः ।
तद्वयथा । भाद्रपदाद्ययुक्तौ वर्षाः ।” इति
सुवृत्ते खत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ।)

भाद्रपदा, स्त्री, पूर्वभाद्रपदानक्षत्रम् । उत्तर-
भाद्रपदानक्षत्रम् । तत्पूर्यायः । प्रौष्ठपदा २ ।
इत्यमरः । १ । ३ । २२ ॥

भाद्रमातुरः, पुं. (भाद्रमातुरपत्यमिति । भद्रमातृ +
“मातुरन्तुर्व्यासम्भद्रपूर्वायाः ।” ४ । १ । ११५ ।
इति अण् । “उकाराद्यान्तादेशः ।” इति
काशिका ।) सनीतनयः । “नत्यास्तु तनये साम्ना-
तुरवद्भाद्रमातुरः ।” इति हेमचन्द्रः । ३ । २१५ ॥

भाद्रः, पुं. (भाति चतुर्दशभुवनेषु स्वप्रभया दीप्यते
इति । भा + “दाभाभ्यां रुः ।” उणा० १ ।
३० । इति रुः ।) सूर्यः । (यथा, महा-
भारते । ३ । ३ । ०४ ।

“अनन्तः कपिलो भाद्रः कामदः सर्वतोमुखः ।”
निरुः । यथा, तत्रैव । १३ । १४८ । ०० ।

“सर्वगः सर्वविद्भानुर्विष्वक्कुलो जगद्गर्हः ॥”
प्राध्यायाः पुत्रमेदः । यथा, तत्रैव । १ । १५ । ४० ॥

“विन्वाचसुच भाद्रश्च सुचन्दो दृशमन्ताप ।
इत्येता देवगन्धर्वा प्राध्यायाः परिकीर्तिताः ।”
अङ्गिरःखण्डसप्तमः पुत्रमेदः । यथा, तत्रैव
३ । २२० । ०८ ।

“तपमश्च मनुं पुत्रं भानुचाप्यङ्गिराः स्तनत् ॥”
यादवविशेषः । यथा, हरिवंशे । १४७ । २ ।

“कन्यां भानुमतीं नाम भानोर्दुहितरं वृष ! ।
जघारात्मवधाकाङ्क्षी निकम्भो नाम दानवः ॥”
किरणः । (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६४ । २ ।

“भद्रादृष्टञ्जविद्या विभास्युत्ते शोचिर्भानवो
दामपन्नम् ॥”

“भानवो रक्षसः ।” इति तद्भाष्ये सायनः ।
अर्कवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३३ ॥ प्रभुः ।
राजा । इति धरणिः ॥ वृक्षाहंनृपित्वविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ।

भानुः, स्त्री, (भातीति । भा + भुः) भानुमती ।
इति शब्दरत्नावली । (इच्छकन्याभेदः । यथा,
मनुष्यपुराणे । ५ । १५ ।

“श्रद्धां देवमातृणां प्रजाविस्तरमादितः ।
मरुतती वसुधामौ सन्मा भानुरनुवती ॥”

भानुप्रजा, स्त्री, (भानुरिव दीप्तिमत् फलमस्याः ।)
कदली । इति जटाधरः ॥

भानुमती, स्त्री, (भानु + मतुप् + डीप् ।) विक्र-
मादित्यराजपत्नी । यथा,—

“देवगुरोः प्रसादेन निज्जाये मे सरस्वती ।
तेनाहं वृष ! जानामि भानुमत्यास्तिष्ठं यथा ॥”
इति वररुचिः ॥

(कृतवीर्यस्य दुहिता । सा च अहंयाते; पत्नी ।
“यथा, महाभारते । १ । ६५ । १५ ।

“अहंयाति; खलुकृतवीर्यदुहितरमुपयेमे भानु-
मतीं नाम । तस्यामस्य जज्ञे मार्त्तमामः ॥”
अभिरसः प्रथमा सुता । यथा, महाभारते ।
३ । २१७ । ३ ।

“प्रजासु तासु सखासु रूपेणाप्रतिमाभवत् ।
देवी भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता ॥”

यादवभानोः कन्या । यथा, हरिवंशे । १४७ । २ ।
“कन्यां भानुमतीं नाम भानोर्दुहितरं वृष ! ॥”

दुर्योधनपत्नी । यथा, वैष्णोसंहारनाटके २
अङ्के ।

“आयं ! एषा भानुमती देवी पत्युः समर-
विजयासंशया निर्वर्तितगुरुपादवन्दनाद्यप्रभृति

चारव्यनियमा बालोद्याने तिष्ठतीति ॥”
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । १२६ ।

“भक्तिस्तुतिप्रदा मेशौ भक्तस्वर्गापवर्गदा ।
भागीरथी भानुमती भाग्यं भोगवती भृतिः ॥”

भानुमान्, [तु] पुं (भानवः सन्त्यस्येति । भानु +
मतुप् ।) सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
कुमारसम्भवे । ६ । ६५ ।

“अथोपनिष्य गिरिशाय गौरी
तपस्विने ताम्ररुचा करेण ।

विशोषितां भानुमतीं मयूखे-
मन्दार्कनीं पुष्करदीपजालाम् ॥”

कलिहर्दयशृङ्गवृषतिविशेषः । यथा, महाभारते ।
६ । ५१ । ३२ ।

“भानुमांसु ततो भीमं शरवर्षेय दारयन् ।
ननाद जनदनादं नादयानो नभस्तलम् ॥”

केशिध्वजस्य पत्नः । यथा, भागवते । ६ । १३ । २१ ।
“भानुमांसस्य पुत्रोऽभूच्छतदुमस्तु तन्-

सुतः ॥”
दीप्तिपुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३० । ४७ ।

“चर्माण्यपि च गात्रेषु भानुमन्ति दृष्टानि च ॥”
भानुवारः, पुं, (भानोर्वारः ।) रविवारः । यथा,—

“अमाशास्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः ।
गताः प्रशस्तास्तिययो मानुवारस्तथैव च ॥

अत्र स्वानं जपो होमो देवतानाञ्च पूजनम् ।
उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्तुतम् ॥”

इति तिथितत्त्वे सप्त नैवचनम् ॥
भानेमिः, पुं, (भानां प्रभाचक्राणां नेमिरिव ।)

सूर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भाम, उ क्रोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-

आत्म-अक-सेट् ।) उ, भामते । इति दुर्गा-
दासः ॥

भाम, नृ क कोपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अदन्त-
चुरा-पर-अक-सेट् ।) अवभामत् । इति

दुर्गादासः ॥
भामः, पुं, (भामनमिति । भाम क्रोधे + घञ् ।)

क्रोधः । (यथा, ऋग्वेदे । ५ । २ । १० ।
“मदेच्छिदस्य प्ररुजन्ति भामा

न वरन्ते परिबाधो अदेवोः ॥”
“भामाः क्रोधा दीप्तयो वा ।” इति तद्भाष्ये

सायनः ॥ भातीति । भा + “अर्त्तिस्तुमुहुष्ट-
चिच्छभायावापदीति ।” उणा० । १ । १३६ । इति

मन् ।) सूर्यः । (भा + भावे मन् ।) दीप्तिः । इति
मेदिनी । मे, २१ ॥ भगिनीपतिः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । ६ । १६ । ४६ ।
“गुरुं मित्रं तथा भामं पुत्रश्च भगिनीं तथा ॥”

भामकः, पुं, (भाम एव । स्वार्थे कन् ।) भगिनी-
पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

भामा, स्त्री, (भामते इति । भाम् + अच् + टाप् ।)
कोपना स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

भामिनी, स्त्री, (भामते इति । भाम् + णिनिः +
डीप् ।) कोपना स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । ४ ॥

स्त्रीमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
भागवते । ६ । १८ । ६ ।

“एकदा दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा नाम कन्यका ।
सखी सहस्रसंयुक्ता गुरुपुत्रा च भामिनी ॥”

तुनयनामकगन्धर्वस्य दुहिता । यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे । १०८ । ७ ।

“राजपुत्र ! सुतेयं मे भामिनी नाम मानिनी ।
अभिशापादगन्धर्वस्य विशालतनयाभवत् ॥”

भामिनीविलासः, पुं, (भामिन्या विलासो यत्र ।)
जगन्नायमित्रपण्डितराजकृतकाव्यग्रन्थविशेषः ।

तस्याद्यज्ञोक्तोऽयम् ।
“दिगन्ते न्यूनते मदमलिनगणाः करटिनः

करिण्यः कारुण्यासुदमसमशीलाः खलु गृगाः ।
इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपमशिक्षानां पुनरयं

नरानां पाण्डित्यं प्रकटयतु कस्मिन् रम्यपतिः ॥
तस्य पुण्डिका । इति श्रीमत्पण्डितराजजग-

न्नाथविरचिते भामिनीविलास प्रास्ताविकः
प्रथमो विलासः । षड्वारवर्णनं द्वितीयो
विलासः । त्रीक्ष्णगुणगुणवर्णनं तृतीयो विला-
सश्च ॥

भामी, [न] त्रि, (भामः क्रोधोऽस्यस्येति । भाम +
“अत इतिटनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इति ।)

क्रोधी । (तेजस्वी । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७७ । १ ।
“कथा दाशेमाग्रये कास्मे देवकुष्ठोप्यते भामिने

गीः ।
“भामिने तेजस्विने ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

भारः, पुं, (भ्रियते इति । भृष् भरणे + “अकर्त्तरि
च कारके संज्ञायाम् ।” ३ । ३ । १६ । इति

घञ् ।) विंशतितुलापरिमाणम् । इत्य-
मरः ॥ तत्तु अष्टसहस्रतोलकात्मकमिति यावत् ।

वीवधः । यथा,—
“अविश्रामं वहेद्भारं शीतोष्णश्च न विन्दति ।

ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिञ्चेत् गर्दभात् ॥”
इति चाणक्यम् ॥ १॥

विष्णुः । इति मेदिनी । रे, ७२ ॥ गुरुत्वश्च ॥
(गुरुत्वगुणवद्भुत्सु ।)

भारण्डः, पुं, उत्तरकुण्डदेशजशकुनपक्षी । इति
पुराणम् ॥

भारतं, स्त्री, (भरतान् भरतवंशीयानधिष्ठत्य हतो
ग्रन्थ इत्यन् । यद्वा, भारं चतुर्वेदादिशास्त्रे-

भ्योऽपि चारार्थं तनोतीति । तन् + डः ।)
ग्रन्थभेदः । इति मेदिनी । ते, १३८ ॥ तत्तु

यासप्रणीतलक्ष्मोकात्मकमहाभारतसंज्ञकेति-
हासः । तस्य श्रवणादिफलं यथा,—

“भारतं श्रुत्वात्रितयं भारतं परिकीर्त्तयेत् ।
भारतं भवने यस्य तस्य हस्तगतो जयः ॥

यो गोशतं कनकशृङ्गमयं ददाति
विप्राय वेदविदुषे सुवहुश्रुताय ।

पुण्याच्च भारतकथां श्रुत्वायाच्च नित्यं
तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ॥

नवनीतं यथा दधौ द्विपदां ब्राह्मणो यथा ।
हृदानासुदधिः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठश्चतुष्यदाम् ।

यथेतानीतिहासानां तथा भारतसुत्यते ॥
यच्चेनं श्रावयेत् आह्वे ब्राह्मणान् पादमन्तत ।

अचय्यमन्नपानं वै पितृंस्तस्योपतिष्ठते ॥
इतिहासपुराणाभ्यां वेदं सप्तपट्टं हयेत् ।

विमेत्यल्पश्रुतादेहो मामयं प्रहरिष्यति ॥
कार्ण्यं वेदमिमं विद्वान् श्रावयित्वायैममुते ।

भूखण्ड्याकृतश्चापि पापं चत्वारदशंश्रय ॥”
इति महाभारतम् ॥ ७॥

तद्वृत्तान्तो यथा,—
ब्रह्मोवाच ।

“भारतं संप्रवक्ष्यामि भारावतरणं सुवः ।
चक्रे ह्यणो युध्यमानः पाण्डवादिनिमित्ततः ॥

विष्णुनाभ्यलङ्घो ब्रह्मा ब्रह्मपुत्रोऽर्चिरचितः ।
सोमन्ततो बुधस्तस्मादुर्ध्वं श्वान् पुरोरवाः ॥

तस्मादयस्त्रस्य प्रचोऽभूद्वययातिर्भरतः कुरुः ।
शान्तबुक्तस्य वंशेऽभूदग्रायां शान्तनोः सुतः ॥

भीष्मः सञ्जयैर्युक्ता व्रतवैवर्तपारगः ।
 शान्तनोः सत्यवत्याश्च द्वौ पुत्रौ संवभूवतुः ॥
 चित्राङ्गदन्तु गन्धर्वः पुत्रं चित्ररथोऽवधीत ।
 अन्यो विचित्रवीर्योऽभूत् काशिराजसुतापतिः ॥
 विचित्रवीर्यं स्वयांते यासात्तत्तच्चैवतोऽभवत् ।
 धृतराष्ट्रोऽभिकापुत्रः पाण्डुरखालिकासुतः ॥
 भुजिष्ठावान् विदरो गान्धार्वी धृतराष्ट्रतः ।
 दुर्योधनप्रधानास्तु शतमन्या महाबलाः ॥
 पाण्डोः कुन्त्याश्च माद्राश्च पञ्च पुत्राः प्रजग्निरे ।
 युधिष्ठिरो भीमसेनः अर्जुनो नकुलस्तथा ।
 सहदेवश्च पञ्चैते महाबलपराक्रमाः ॥
 कुरुपाण्डवयोर्वैरं देवयोगाद्भव ह ।
 दुर्योधनेन वीरेण पाण्डवाः ससुपदताः ।
 शूरा गतगृहे वीरास्तु सुक्ताः सुधियामखाः ॥
 ततस्त एकचक्रायां द्राक्ष्यन्त्य निवेशने ।
 विप्रवेशा महात्मानो निहत्य वक्रराजसम् ॥
 ततः पाञ्चालविषये द्रौपद्यास्ते स्वयंवरम् ।
 विज्ञाय वीर्यशुक्लां तां पाण्डवा उपयेमिरे ॥
 द्रौणभीष्माशुमत्या च धृतराष्ट्रः समानयत् ।
 अहं राज्यं नतः प्रामा इन्द्रप्रस्थे पुरोत्तमे ॥
 राजस्यं ततश्चक्रुः सर्वा कृत्वा यतवताः ।
 अर्जुनो द्वारवत्यान्तु सुभद्रां प्राप्तवान् प्रियाम् ॥
 वासुदेवस्य भगिनौ मित्रं देवकिनन्दनम् ॥
 गाण्डीवं नाम तद्विद्यं त्रिभु लोकेषु विद्युतम् ।
 अक्षयान् शायकाश्चैव तथाभ्यश्च दंशनम् ॥
 स तेन धनुषा वीरः पाण्डवो जातवेदसम् ।
 कृष्णद्वितीयो वीभर्तुस्तरुणयन वीर्यवान् ॥
 वृषान् दिग्विजये जित्वा रत्नान्यादाय वै ददौ ।
 युधिष्ठिराय महते भावे नीतिविदे मुदा ॥
 युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भाद्रभिः परिवारितः ।
 जितो दुर्योधनेनैव मायायुतेन पापिना ।
 कर्णदुःशासनमते स्थितेन ब्रह्मर्षिर्भवेत् ।
 अथ द्वादशवर्षाणि वने तेषुर्नृपहृत्तपः ॥
 सधौच्या द्रौपदीस्तथा सुनिवृद्धाभिर्भृत्याः ।
 ययुर्विराटनगरं गुप्तरूपेण संस्थिताः ॥
 वर्षमेकं महाप्राज्ञा गोयहादिमपालयन् ।
 ततो ज्ञाताः स्वर्गं राष्ट्रं प्रार्थयामासुराहताः ॥
 पञ्च ग्रामानर्हुराण्यं वीरा इर्योधनं वृषम् ।
 नामवन्तः क्रुद्धैश्चैव युद्धचक्रुर्वज्रान्विताः ॥
 अर्चोऽर्च्योभिर्दिशाभिः सप्तभिः परिवारिताः ।
 रकादशभिर्दयुक्तास्तेऽपि दुर्योधनादयः ॥
 आसीदयुद्धं स्वर्गमार्गं देवासुरबलोपमम् ।
 भीष्मः सेनापतिरभूद्रादौ दुर्योधने वले ॥
 पाण्डवानां शिखण्डी च तयोर्युद्धं बभूव ह ।
 शूराशस्त्रैर्महाघोरं दशराजं शराशनिः ॥
 शिखण्डाङ्गनवागे च भीष्मः शरशितेक्षितः ।
 उत्तरायणमीत्याद्य धात्वा देवं गदाधरम् ॥
 उक्ता धर्मान् बहून् वर्षासर्पयित्वा पितृन् ॥
 बहून् ॥
 आम्हं तु पदे तीनो विमले सुक्तकित्तिव ॥
 ततो द्रौणो ययौ षोडः धृष्टदुग्धेन वीर्यवान् ।
 दिनानि पञ्च तद्दुःसाचीत् परमहात्तमम् ।

य एते एषिवोपाला हताः पार्थास्त्रसागरे ।
 शोकमासाद्य प्रक्षेप्य द्रौणोऽपि स्वर्गमाप्नुयात् ॥
 ततः कर्णो ययौ योद्धुमर्जुनेन महात्मना ।
 दिनद्वयं महद्दुष्टं कृत्वा पार्थास्त्रसागरे ॥
 निमग्नः सूर्यलोकान्तु ततः प्राप स वीर्यवान् ।
 ततः शूलो ययौ योद्धुं धर्मराजेन धीमता ॥
 दिगर्ह्येन हतः शूलो वायुज्वलनसन्निभैः ।
 दुर्योधनोऽथ वेगेन गदामादाय वीर्यवान् ॥
 अभ्यधावत वै भीष्मं कालान्तकयमोपमम् ।
 अथ भीमेन वीरेण गदया विनिपातितः ॥
 अश्वत्थामा ततो द्रौणिः सुप्तं सैन्यं ततो निशि ।
 जघान बाहुवीर्येण पितृवधमनुस्मरन् ॥
 धृष्टदुम्न जघानाथ द्रौपद्यांश्च वीर्यवान् ।
 द्रौपद्यां रोदमानायामश्वत्थान्नः शिरोमणिम् ।
 ऐषीकास्त्रेण तं जित्वा जग्राहार्जुन उत्तमम् ॥
 युधिष्ठिरः समाश्वस्य स्त्रीजनं शोकसङ्कुलम् ।
 स्नात्वा सन्तर्प्य देवांश्च पितृनथ पितामहान् ।
 आश्वसितोऽथ भीष्मेण राज्यश्चैवाकरोत्कहतु ॥
 विष्णुमीजेऽश्वमेधेन विधिवदक्षिणावता ।
 राज्ये परिश्रितं स्थाप्य यादवानां विनाशनम् ॥
 श्रुत्वा तु मौगले राजा जम्ना नामसहस्रकम् ।
 विष्णोः स्वर्गं जगामाथ भीमादेर्भाद्रभिर्भृत्यैः ॥
 इति गारुडे १५० अध्यायः ॥ ॥

वर्षमेकः । इति मेदिनी ॥ स तु जम्बूद्वीपस्य
 नववर्षान्तर्गतनवमवर्षः । तद्विद्वरं यथा,—
 “उत्तरं यत् सप्तदश हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
 वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥
 नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महासुने ।
 कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गं च गच्छताम् ॥
 महेन्द्रो मलयः सत्यः सुक्तिमाशुचपर्वतः ।
 विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तान् कुलपर्वताः ॥
 अनः संप्राप्यते स्वर्गो सुक्तिमस्मात् प्रयान्ति च ।
 तिर्यक्त्वं नरकं चापि यान्त्यतः पुरुषा सुने ॥
 इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यजान्तश्च गम्यते ।
 न खल्वन्यत्र मर्त्यानां कर्मभूमौ विधीयते ॥
 भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदाश्चिन्तामय ।
 इन्द्रद्वीपः कशेरुश्च ताम्रपर्णी गभस्तिमान् ॥
 नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वस्तत्र वारुणः ।
 अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः ॥
 योजनानां सहस्रान् द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ।
 पूर्वे किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः ॥
 माध्यन्त्याः चक्षिया वैश्या मध्ये शूद्राश्च भागशः ।
 इत्यायुद्धवर्णिष्यादेर्बर्तयन्तो यवस्थिताः ॥
 शतद्वन्द्वमात्राया हिमवतादिः स्थिताः ।
 वेदस्तुतिमुखाश्चान्याः पारिपात्रोद्भवा सुने ॥
 नर्मदासुरवादाश्च नदी विन्ध्यविनिःस्थिताः ।
 तापो पयोणी निर्विन्ध्याप्रसूता अक्षसम्भवाः ॥
 गोदावरी भीमरथी कृष्णवेण्यादिकास्तथा ।
 सप्तपादोद्भवा नद्यः सुताः यापभयापहाः ॥
 हतमाला ताम्रपर्णी प्रसूता मलयोद्भवाः ।
 त्रिवामा अषिकुत्वादा महेन्द्रप्रभवाः सुताः ॥
 अषिकुत्वा क्रमात्पादाः सुक्तिमत्याश्चम्भवाः ।

आसां ननुपनत्यश्च सत्यन्याश्च सहस्रः ।
 तान्मिमे कुरुपाञ्चालमध्यदेशादयो जनाः ।
 पूर्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ।
 औद्गाः कलिङ्गा मगधा दाक्षिणात्याश्च ह-
 ‘सशः ॥
 तथापरान्ताः साराष्ट्राः शूराभीराक्षपाण्ड्याः ।
 मारुका मालवाश्चैव पारिपात्रनिवासिनः ।
 सौवीराः सैन्धवा हूयाः शाखाः शाकल-
 वासिनः ॥
 मद्रा रामास्तथाश्वाहाः पारसीकाश्चक्षुषा ।
 आसां पिबन्ति सलिलं वसन्ति सरितां मुदा ।
 समीपतो महाभाग ! हृष्टपुष्टजनाकुलाः ।
 चत्वारि भारतं वर्षं युगान्यत्र मद्रासुने ॥
 छतं चेता द्वापरश्च कलिचान्यत्र न क्षतिः ।
 तपस्तप्यन्ति यतयो जुष्टते चात्र यत्निनः ।
 दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् ।
 पुरुषैर्यज्ञपुरुषो जम्बूद्वीपे सद्ध्यते ॥
 यज्ञैश्चपतिर्विष्णुर्नृपद्वीपेषु चान्यथा ।
 तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे महासुने ॥
 यतो हि कर्मभूरं वा ततोऽन्या भोगभूमयः ।
 अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तमः ॥
 कदाचिह्नभते जन्ममनुयं पुण्यसंशयात् ॥
 गायन्ति देवाः किल गीतकानि
 धन्यास्तु वै भारतभूमिभागे ।
 स्वर्गापवर्गाश्चदमार्गभूते
 भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥
 कर्माण्यसङ्कल्पिततत्फलानि
 सन्त्यस्य विष्णो परमात्मरूपे ।
 अवाप्य तां कर्ममहोमनन्ते
 तस्मिन्त्यं यं त्वमलाः प्रयान्ति ॥
 जानोम नैतन् क्व वयं विस्तीर्णे
 स्वर्गप्रदे कर्मणि देहवन्धम् ।
 प्राश्नाम धन्याः खलु ते मनुष्या
 ये भारते नैन्द्रियविप्रह्वीनाः ॥
 नववर्षेणु मेत्रेय ! जम्बूद्वीपमिदं मया ।
 लक्षयोजनविस्तारं संक्षेपात् कथितं तव ॥
 जम्बूद्वीपं समाहृत्य लक्षयोजनविस्तारः ।
 मेत्रेय ! वलयाकारः स्थितः सारोदधिर्वाहः ॥
 इति श्रीविष्णुपुराणे २ अंशे ३ अध्यायः ॥ ॥
 आम्हन् वर्षं जन्मकारणं तन्साफल्यं यथा,—
 “शतजन्मतपः कृत्वा जन्मेदं भारते लभेत् ।
 करोति सफलं जन्म श्रुत्वा हरिकथाश्रुतम् ॥
 अर्धेन वन्दनं सन्ततपः सेवनमेव च ।
 सारगं कीर्तनं शृण्वद्गुणश्रवणमोक्षितम् ॥
 निवेदनं स्वस्य दास्यं नवधा भक्तिजननम् ।
 करोति सफलं जन्म कृतेतानि च भारते ॥
 यस्य पुण्यस्यजनं कर्मभूमित्वं परिमान्य
 यथा,—
 “कर्मणां फलभोगश्च सर्वेषां सुरमन्दिरः ।
 नैव स्वर्गं न प्राप्तायै नान्यदपि युनो युनम् ॥
 कृत्वा सुभाशुभं कर्म पुण्यक्षेत्रे च भारते ।
 अन्यत्र वृत्तं मुदं कर्मो कर्तव्यव्ययः ॥

इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये शतसहस्रशः
शैलास्तेषां नितम्बप्रभवा नदा नद्यश्च सन्त्यसं-
ख्याताः । एतासामपि भारत्यः प्रजा नामभिरेव
पुनन्तीनामात्मना चोपसृशन्ति चन्द्रवशा
ताम्बपत्नीं अक्टोदा कृतमात्मा वैद्यायसी
कावेरी वेष्ठा पयस्विनी शर्करावर्त्ता तुङ्गभद्रा
हृणवेष्ठा भीमरथी गोदावरी निर्विन्ध्या
पयोष्णी तापी रेवा मुरसा नर्मदा चर्मखती
अन्धः शोणस्य नदी महानदी वेदवृत्तिर्ध्वि-
कुल्या त्रिसामा कौशिकी मन्दाकिनी यमुना
सरस्वती दृष्टदती गोमती सरयूरोधवती यक्ष-
वती सप्तवती सुषोमा शतदक्षन्तभागा मरुद-
वृधा वितस्ता अस्मिकी विन्धेति महानद्यः ।
अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैल्लज्जन्मभिः शुक्ललोहित-
क्षणवर्णेन स्वारश्चैन कर्मणा दिव्यमाहुषनारक-
गतयो वज्रा आत्मन आनुपूर्वेण सर्व्वा ह्येव
सर्व्वेषां विधीयन्ते । यथावर्णविधानमपवर्गं
चापि भवति । योऽसौ भगवति सर्व्वभूतात्मनि
अनात्मोऽनिरक्तोऽनिलयने परमात्मनि वासुदेवे
अनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणे नानागति-
निमित्ताविद्यामन्त्रिवन्धनदारेण यदा हि महा-
पुरुषपुरुषप्रसङ्गः । एतदेव हि देवा गायन्ति ।

“अहो वनेषां किमकारि शोभनं
प्रसन्न येषां स्विदत स्वयं हरिः ।
येर्जन्त लब्धं वृषु भारताजिरे
सुकुन्दसैवोपाधिकसृष्टा हि नः ॥
किं दुष्करैर्द्रः क्रतुभिस्तपोव्रतै-
र्दानादिभिर्वा ह्युज्जयेन फलश्रुता ।
न यत्र नारायणपादपङ्कज-
स्तुतिः प्रमुखातिशयेनियीतमवात् ॥
कल्पायुषां स्थानजयात् पुनर्भवात्
क्षणायुषां भारतभूजयो वरः ।
क्षयेन मर्त्येन कृतं मनस्विनः
संन्यस्य संयान्त्यभयं पदं हरेः ॥
न यत्र वैकुण्ठकथा सुधामगा
न साधवो भागवतास्तदात्रयाः ।
न यत्र यज्ञेशमखा महोत्सवाः
सुरेशलोकोऽपि न वै स सेयताम् ॥
प्राप्ता वृजातिस्तित्तिह ये च जन्तवो
ज्ञानक्रियाद्वयकलापसम्भूताम् ।
न चेदृयतेरप्र पुनर्मृतायते
भूयो वनीका इव यान्ति बन्धनम् ॥
येः अद्वया वर्द्धिषि भागशो हवि-
र्निस्त्रमिष्टं विधिमन्त्रवस्तुतः ।
एकः पृथङ्नामभिराहुती सुदा
रुद्राति पूर्णः स्वयमाश्रिषां प्रभुः ॥
सर्व्वं दिशश्चिन्तमर्षितो वृषां
नेवाधर्षो यत् पुनरर्घिता यतः ।
मयं विधत्ते भजतामनिरुक्ता-
मिच्छापिधानं निजपादपक्षवम् ॥
यद्यत्र नः स्वर्गमुखावशेषितं
मिदस्य स्तुत्यस्तुतस्तु शोभनम् ।

तेनाजनाभे स्तुतिमच्चमनः स्था-
दर्थं हरिर्यद्भजतां शं तनोति ॥

श्रीशुक उवाच । जम्बूद्वीपस्य च राजद्रुपद्वीपा-
नष्टौ हैक उपदिशन्ति सागरात्मजैरन्ध्रान्धेयैः
इमां महतीं परितो निखनङ्किरुपकल्पितान् ।
तद्वयथा । स्वर्गप्रसूयस्त्रयशुक आवर्त्तनो रमणको
नन्दहरिणः पाञ्चजन्यः सिंहलो लङ्केति । एवं
तव भारतोत्तमजम्बूद्वीपवर्णविभागो यथोप-
देशमुपवर्णितः ।” इति श्रीभागवते महापुराणे
५ स्कन्धे द्वीपवर्णनं नाम १६ अध्यायः ॥
(विष्णुपुराणे च । २ अंशे ३ अध्याये ।
“उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
वर्षं तत् भारतं नाम भारती यत्र मन्ततिः ॥१॥
नवयोजनमाहमो विस्तारोऽस्य महासुनं । ।
कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गं च गच्छताम् ॥” २ ॥
अपरच ।
“अतः संप्राप्यते स्वर्गो मुक्तिमस्मान् प्रयान्ति वै ।
तियं कृत् नरकश्चापि यान्त्यनः पुनर्या सुने ॥३॥
इतः स्वर्गं च मोक्षं च मध्यमन्तश्च गम्यते ।
नखल्यन्यत्र मर्त्यानां कर्मभूमौ विधीयते ॥” ५ ॥
अपि च ।

“चत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महासुने । ।
कृतं चेतादापरश्च कलिञ्चान्यत्र न कचिन् ॥१६॥
तपस्तप्यन्ति सुनयो जुह्वते चात्र यत्न्यनः ।
दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्घमादरात् ॥” २० ॥
“अत्रापि भारते अष्टं जम्बूद्वीपे महासुने । ।
यतो हि कर्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः ॥२२॥
अत्र जन्म सहस्राणां सहस्रेरपि सप्तमः । ।
कदाचित्कभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यमश्नुयात् ॥२३॥

गायन्ति देवाः किल गीतकानि
धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे ।
स्वर्गापवर्गास्तदमार्गभूते
भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥२४॥
कर्माणिमसङ्कल्पिततनुफलानि
संन्यस्य विष्णो परमात्मभूते ।
अवाप्य तां कर्म महोमनन्ते
तस्मिन्नायं चैवमलाः प्रयान्ति ॥२५॥
जानीम नैतत् क्व वयं विलीने
स्वर्गप्रदे कर्मणि देहवन्धम् ।
प्राप्स्याम धन्याः खलु ते मनुष्या
ये भारते नैन्द्रियविप्रहीनाः ॥” २६ ॥

भारती, स्त्री, (भ + अत् + क्तिन्) डीप् ।
वचनम् । (यथा, कुमारः । ६ । ७६ ।
“तमर्षमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि ॥”)
सरस्वती । (यथा, कानिदासः ।
“वीगापुस्तकरश्चित्तदस्ते
भगवति भारति देवि ! नमस्ते ॥”)
प्रतिभेदः । इतिभेदः । इति मेदिनी । ने,
१३० । यथा,—
“शङ्करे कौशिकी वीरे सात्वत्यारभटी पुनः ।
रसे रौद्रे न वीभत्से इतिः सर्व्वेव भारती ॥”
भारती इतिभु भारती संस्कृतप्रायो वाग्-

यापारो नरात्रयः । इति साहित्यदर्पणस्य ।
परिच्छेदः ॥ नास्ती । इति राजनिर्घण्टः ।
(शङ्कराचार्यप्रियतीटकस्य शिष्यायाम्ब-
तमस्य उपाधिविशेषः । यथा, प्राणतोबिष्ठा-
मवधूतप्रकरणे ।

“विद्याभारेण समर्थः सर्व्वभारं परिचरेत् ।
दुःखभारं न जानाति भारती परिकीर्त्ता ॥”
नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ३।२१।१०५ ।
“भारती सुप्रयोगा च कावेरी समुद्रायया ॥”

भारद्वाजं, स्त्री, अस्थि । इति हेमचन्द्रः । ३।२५६ ।
भारद्वाजः, पुं. (भरद्वाजस्य अपत्यं गोत्राप-
मिति वा । भरद्वाजः + “अवृण्वानात्वे दिश-
दिभ्योऽच् ।” ४ । १ । १०४ । इति अच् ।)
द्रोणाचार्यः । (यथा, महाभारते । ७।६। २६ ।
“ततः प्रयाति सहसा भरद्वाजे महारणे ।
आर्पनादेन घोरेण वसुधा समकम्पत ॥”)
अधिभेदः । इति मेदिनी । ने, ३४ । अगस्त्य
मुनिः । इति शब्दरत्नावली । मङ्गलयारः ।
इति ग्रहयज्ञतत्त्वम् । यात्राटपची । दृष्टान्ति-
पुत्रः । इति हेमचन्द्रः । (देशभेदः । यथा,
“कृष्णपणादुभारद्वाजे ।” ४ । २ । १०५ ।
इति स्तुते “भारद्वाजशब्दोऽपि देशवचन
एव नमोत्रशब्दः ।” इति काशिका । भर-
द्वाजवंशीये, त्रि ॥ यथा, महाभारते । १ ।
१३१ । ३ ।

“इति सञ्चिन्तय गाङ्गेयस्तदा भारतसक्तमः । ।
द्रोणाय वेदविदुषे भारद्वाजाय धीमते ।
पाण्डवान् कौरवांश्चैव ददौ शिष्यामरवर्गम् ॥”)
भारद्वाजी, स्त्री. वनकार्पासी । इति शब्दरत्ना-
वली । (नदीभेदः । यथा, महाभारते । ६ ।
६ । २६ ।

“शीघ्राच्च पिच्छिलाश्चैव भारद्वाजीश्च निष्-
गाम् ।

कौशिकीं निम्नगां शीघ्रां बाहुदामय चन्द्र-
माम् ॥”)

भारयः, पुं. (भां दीप्तिं रयते प्राप्नोतीति । रय
गतौ + पदाद्यच् ।) भारद्वाजपत्नी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ भारद्वा इति भाषा ॥
भारयष्टिः, स्त्री, (भारस्य यष्टिः ।) भारवहन
दण्डः । वाक इति भाषा । तत्पण्यायः । विष्ट-
ङ्गिका २ । इत्यमरः । २ । १० । १०० ॥

भारयः, स्त्री, (भारं वातीति । भार + वा +
“आतोऽनुपेति ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
धनुर्गुणः । इति चिकित्शेयः ॥
भारवाष्टः, पुं, (भारं वहतीति । वह् + “वन्-
गवत् ।” ३ । २ । १ । इत्यम् ।) भारिकः ।
इत्यमरः । २।१० । १५ ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १३३ । १ ।

“अन्वस्य पन्था वधिरस्य पन्थाः

स्त्रियाश्च पन्था भारवाहस्य पन्थाः ॥”)

भारवाष्टी, स्त्री, (भारवाष्ट + गौरादित्यात्
डीप् ।) नीली । इति राजनिर्घण्टः ॥

भारविः, पुं, कविविशेषः । स च किराताकुलीय-
नामकग्रन्थकर्ता । तत्प्रमाणायः । शतपथ्यः २ ।
इति चिकाण्डशेषः ॥ तस्य ग्रन्थस्य प्रथम-
श्लोकोऽयम् ।

“प्रियः कुलुषामधिपस्य पालनो
प्रजासु वृत्तिं यमयुक्तं वेदितुम् ।
स वलिलिङ्गी विदितः समाधरौ
युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः ॥”

भारवृक्षः, पुं, काशीनामकग्रन्थग्रन्थम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

भारहरः, पुं, (हरतीति । हृ + पदाद्यच् । भारस्य
हरः ।) भारवाहकः । इति शब्दरत्नावली ॥

भारहारः, पुं, (भारं हरतीति । हृ + अण् ।)
भारवाहकः । इति शब्दरत्नावली ॥

भारिः, पुं, (इभस्य अरिः । एषोदरादित्वात्
ह्रस्वः ।) विहः । इति हेमचन्द्रः ॥

भारिकः, पुं, (भारीरक्षि वास्तव्यास्य । “अत
इतिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) भार-
वाहकः । भारी इति ख्यातः । तत्प्रमाणायः ।

भारवाहः २ । इत्यमरः । २ । १० । १५ ॥
भारहरः ३ भारहारः ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ३७ । ५६ ।

“तव चाग्रगताः केचित् तम्बुः काष्ठ-
भारिकाः ॥ ”)

भारिः, पुं, पश्चिमिषेयः । तत्प्रमाणायः । श्याम-
चटकः २ शैशिरः ३ कणभञ्जकः ४ । इति
राजनिघण्टुः ॥

भारी, [न] पुं, (भारीरक्ष्यस्यास्मिन् वेति । भार +
इनिः ।) भारवाहकः । इत्यमरटीकायां रभा-
नाथः ॥ (यथा, मनौ । २ । १३८ ।

“चक्रिणी दृशमीशस्य रोगिणी भारिणः स्त्रियाः ।
स्नातकस्य च राज्ञश्च पत्न्या देवो वरम्य च ॥”)
भारयुक्ते, त्रि ॥

भारौही, स्त्री, (भारं वहतीति । वह + णि ।
स्त्रियां ङीप् । ततः श्वादावजाहौ कट् ।
भारवाहिका । इति सप्तश्लोकाकरणम् ॥

भार्गवः, पुं, (भृगोरपत्यम् तदुगोवापत्यमिति ।
भृगु + अण् ।) परशुरामः । शुक्राचार्यः ।
(यथा, महाभारते । १ । ६६ । ४५ ।

“तस्मिन्मयुक्ते विधिना योगेनमाय भार्गवे ।
अन्यमुत्पादयामास पुत्रं भृगुरनिन्दितम् ॥”)
धन्वी । गजः । इति मेदिनी । वे, ४५ ॥ भारत-
वर्षमध्ये प्राप्यदेशान्तर्गतदेशविशेषः । यथा,—

“ब्रह्मोत्तराः प्रविजय भार्गवा त्रैयमहङ्गाः ॥”
इति माकण्डेयपुराणम् ॥

(कुलालः । यथा, महाभारते । १ । १६२ । १ ।
“गत्वा तु तां भार्गवकर्मशालां
पार्थोऽप्यां प्राप्य महाशुभावा ॥”

“भृगुः स्वपटुः पतिः शीविकार्थं भृगुणा यव-
हरतीति भार्गवः कुलालः ।” इति तट्टीकायां
नीलकण्ठः ॥ मार्कण्डेयः । यथा, महाभारते ।

१३ । २२ । १५ ।

“इत्युक्ता ते जग्मुराशु चत्वारोऽमिततेजसः ।
एधिवीकाशयपञ्चामिः प्रकटाशुच भार्गवः ॥”

शौनकः । यथा, महाभारते । १ । १८ । ६ ।
“तथेति चान्नोदविष्णुर्नक्षत्रा सद्य भार्गवः ॥”

भृगुवंशीये, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
६६ । ४१ ।

“इत्यु रामस्य राजेन्द्र ! भार्गवस्य च धीमतः ॥”)
भार्गवप्रियः, पुं, (भार्गवस्य प्रियः ।) हीरकः ।

शुक्राधिष्ठातृदेवताकत्वात् ॥
भार्गवी, स्त्री, (भार्गव + ङीप् ।) पार्वती ।

(भृगोरपत्यं स्त्री । भृगु + अण् + ङीप् ।)
लक्ष्मीः । (अस्या भृगुसुतालसुक्तं यथा, विष्णु-
पुराणे । १ । ६ । १४६ ।

“एतत् ते कथितं ब्रह्मन् ! यन्मां त्वं परि-
पृच्छसि ।
चीराञ्चौ श्रीयथा जाता पूर्वं भृगुसुता सती ॥”)

दूत्वा । इति मेदिनी । वे, ४५ ॥ (यथा, वैद्यक-
रत्नमालायाम् ।

“सहस्रवीर्या दूत्वा तु मङ्गला भार्गवी
रुहा ॥”)

नीलदूत्वा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथास्याः
प्रमाणायः ।

“नीलदूत्वा रुहानन्ता भार्गवी शतपञ्चिका ।
श्रद्धं सहस्रवीर्या च शतवक्त्रो च कीर्तिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
श्वेतदूत्वा । इति राजनिघण्टुः ॥ (भृगुवंशीय-
स्त्रीमात्रे । यथा, महाभारते । १ । ७३ । ३३ ।

“कस्माच्चिरायितोऽसीति पृष्टस्तामाह भार्ग
वाम् ।
इतोऽहमिति चाचख्यौ पृष्टो ब्राह्मण-
कन्यया ॥”)

भार्गो, स्त्री, (भृज् + ण् । भर्गोऽस्य स्या इति ।
“ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ॥” ५ । २ । १०३ ।

इत्यस्य वार्तिः । इति अण् । ततो ङीप् ।)
वृक्षविशेषः । वामनहाटी इति भाषा । तत्-
प्रमाणायः । गर्दभशाखौ २ फल्ली ३ अङ्गार-
पल्ली ४ त्राक्षी ५ त्राक्षण यष्टिः ६ वान्तादिः

७ अङ्गना ८ पद्मा ९ यष्टिः १० भारङ्गी ११
वातारिः १२ कामजित् १३ सुखपा १४
अमरंटा १५ शक्रमाता १६ । अस्यां गुणाः ।

कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । काशश्वास-
शोफप्रणक्तिमदाहज्वरनाशिलम् । इति राज-
निघण्टुः ॥ अन्तु ब्राह्मणयष्टिकाशब्दे द्रव्यम् ॥

भार्वाजी, स्त्री, (भारवाजी । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) भारवाजी । वनकार्पासी । इति
शब्दरत्नावली ॥

भार्ग्या, स्त्री, (भरणीया इति । भृ + “ऋह-
लोऽर्थत् ॥” ३ । १ । १२४ । इति ण्यत् । टाप् ।

यदा भया दीपगा आर्या ।) वेदविधा-
नेनोद्गा । विधिपूर्वकविवाहितम् । तत्प्रमाणायः ।

पत्नी २ पाणिपट्टीती ३ द्वितीया ४ सद्य-
धर्मिणी ५ जाया ६ दारः ७ सद्यधर्मिणी

८ धर्मचारिणी ९ दारः १० कलत्रम् ११
कलत्रकम् १२ ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ अस्याः
प्रशंसा यथा,—

“सा भार्या या प्रियं मूयात् स पुत्रो यस्य
जीवति ।

स जीवति गुणो यस्य धर्मो यस्य स जीवति ॥
गुणधर्मविहीनो यो निष्कलं तस्य जीवगम् ॥

सा भार्या या गृहे दद्या सा भार्या या
प्रियंवदा ॥

सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या पति-
व्रता ।

नित्यस्नाता तुगन्धा च नित्यश्च प्रियवादिनी ॥
अल्पभुक् स्वल्पभाषी च सततं मङ्गलैर्युता ।

सततं धर्मवहुला सततश्च पतिप्रिया ॥
सततं प्रियवक्त्रो च सततं ऋतुकामिनी ।

पितृदेवक्रियायुक्ता सर्वसौभाग्यवर्द्धिनी ॥
यस्मिन्देशे भवेद्भार्या देवैर्नो न स मातुषः ॥”

अस्या दोषा यथा,—
“यस्य भार्या विरुपाक्षी कष्टला कलहप्रिया ।
उत्तरोत्तरवादा स्यात् सा जरा न जरा जरा ॥

यस्य भार्याश्रितात्यत्र परवेशाभिकाङ्क्षिणी ।
कुक्रिया त्यक्तलज्जा च सा जरा न जरा जरा ॥”

“यस्य भार्या गुणज्ञा च भर्तारमनुगामिनी ।
अल्पाब्धेन तु सन्तुष्टा सा प्रिया न प्रिया प्रिया ॥

दुष्टा भार्या शतं मित्रं भृत्याश्चोत्तरदायकाः ।
सर्वे च गृहे वासो नृदुरेव न संशयः ।

आपतसु मित्रं जानीयात् दुष्टे मूरं वने शुचिम् ।
भार्याश्च विभवे क्षीणे दुर्भिक्षे च प्रियातिथिम् ॥”

इति गारुडे नीतिसारे १०८ । १०६ अध्यायौ ॥
(तथा च महाभारते । १ । ७४ । ३६—४५ ।

“ सा भार्या या गृहे दद्या सा भार्या या
प्रजावती ।

सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या
पतिव्रता ॥

अर्द्धं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा ।
भार्यामूलं त्रिवर्गस्य भार्यामूलं तद्विद्यतः ॥

भार्यावन्तः क्रियावन्तः सभार्या गृहमेधिनः ।
भार्यावन्तः प्रसीदन्ते भार्यावन्तः श्रियान्विताः ॥

सखायः प्रविविक्तेषु भवन्त्येताः प्रियंवदाः ।
पितरो धर्मकार्येषु भवन्त्यार्त्ताश्च मातरः ॥

कान्तारेष्वपि विश्रामो जनस्याध्वनिकस्य वै ।
यः सदारः स विश्वासस्सस्मादाराः परा गतिः ॥

संस्मरन्तमपि प्रेतं विषमेवैकपातिनम् ।
भार्यैवान्वेति भर्तारं सततं या पतिव्रता ।

प्रथमं संस्थिता भार्या पतिं प्रेक्ष्य प्रतीक्षते ।
पूर्वं नृपस्य भर्तारं पश्चात् साध्वनुगच्छति ॥”)

दृष्टव्यमिति वाच ।
“यस्य नास्ति सती भार्या गृहेषु प्रियवादिनी ।
अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥

सुशीला सुन्दरी श्रान्ता गता यस्य गृहोदरात्
अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥

भवानुरक्ता वनिता नृवा यस्य च शत्रुणा ।

अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
 देवनापहृता यस्य पतिसाध्या पतिव्रता ।
 अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
 यस्य माता गृहे नास्ति भार्या चाप्रियवादिनी ।
 अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
 प्रियान्नूनं गृहं यस्य पूर्णं स्त्रीधनवन्धुभिः ।
 अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
 भार्याशून्या वनसमाः सभार्याश्च गृहा गृहाः ।
 गृहिणी च गृहं प्रोक्तं न गृहं गृहसुखते ॥
 अशुचिः स्त्रीविहीनश्च देवे पेत्रे च कर्मणि ।
 यदद्वा कुरुते कर्म न तस्य फलभागभवेत् ॥
 दाहिकाशक्तिहीनश्च यथा मन्दो हृताशनः ।
 प्रभाहीनो यथा स्वर्यः शोभाहीनो यथा शशी ॥
 शक्तिहीनो यथा जीवो यथात्मा च तन् विना ।
 विनाधारं यथा घेयो यथेशः प्रकृतिं विना ॥
 न च शक्तो यथा यज्ञः फलदां दक्षिणां विना ।
 कर्मिणे च फलं दातुं सामग्रीमूलमेव च ॥
 विना स्वर्णं स्वर्णकारो यथाशक्तः स्वकर्मणि ।
 यथाशक्तः कुलालश्च नृत्तिकाश्च न विना द्विजाः ॥
 तथा गृही न शक्तश्च सन्ततं सर्वकर्मणि ।
 भार्यामूलाच्च पुत्राश्च भार्यामूला गृहास्तथा ॥
 भार्यामूलं सुखं शब्दगृहस्थानां गृहे सदा ।
 भार्यामूलः सदा हर्षो भार्यामूलश्च भङ्गजम् ॥
 भार्यामूलश्च संसारो भार्यामूलश्च सौरतम् ।
 यथा रथश्च रथिनां गृहिणाश्च तथा गृहम् ।
 सारथिस्तु यथा तेषां गृहस्थानां तथा प्रिया ॥
 सर्वरत्नप्रधानश्च स्त्रीरत्न दुष्कुलादपि ।
 सा गृहीता गृहस्थेनैवेत्याह कमलोद्भवः ।
 यथा जलं विना पद्मं पद्मं शोभां विना यथा ।
 तथैव च गृहं शब्दगृहस्थानां गृहिणीं विना ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५६ अध्यायः ॥
 तस्या अत्याप्यत्वं यथा,—
 “अनपत्याश्च युवतीं कुलजाश्च पतिव्रताम् ।
 लब्धा भवेद्यः सत्याखी ब्रह्मचारी यतीति वा ॥
 वाणिज्ये वा प्रवासे वा चिरं दूरं प्रयाति यः ।
 तीर्थाय तपसे वापि मोक्षार्थं जन्म खलितुम् ॥
 न मोक्षस्तस्य भवति धर्मस्य खलनं ध्रुवम् ।
 अभिशपेन भार्याया नरकश्च परत्र च ॥
 इहैव च यशोनाश इत्याह कमलोद्भवः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीश्रृङ्गजम्भखण्डे ११२ अः ॥
 बहुभार्यस्यैकस्या भगने दोषादि यथा,—
 “गदनी यन् श्रुतं पूर्वं नारदाय पितृमुखे ।
 दन्त्य धर्मशास्त्रार्थं तत् श्रुत्वा निश्रपते ! ॥
 बहुदरः पुमान् यस्तु रागादेका भजेत् स्त्रियम् ।
 स पापभाक् स्त्रीजितश्च तस्याशौचं सनातनम् ॥
 सदृशं जायते स्त्रीणां स्वाम्यसम्भोगं यथा ।
 न तस्य सदृशं दुःखं किञ्चिदपि पितृते ॥
 सतीत्यनुमती जायां यो नेयान् पुरुषाधमः ।
 गतुवसेषु गृहेषु भूयद्वा स हि जायते ॥
 भार्या त्याद्यावदात्रेयी तावत् कां विरो-
 धकम् ।
 तस्यास्तु सङ्गमे किञ्चिन् विहितश्चापि नापरं ॥

बहुभार्यस्य भार्यात्यागस्तुमेधुगनाशनम् ।
 न किञ्चिद्व्यते कर्म प्राक्केणापि यदीरितम् ॥
 तोषयेत् सततं भार्या विधिवत् पाणिपीडिताः ।
 तासां तुष्टा तु कल्याणमकल्याणमतीत्यथा ॥
 सन्तुष्टो भार्याया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च ।
 यस्मिन्नेतत्कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥
 यथा विरुध्यते स्वामी सौभाग्यमदृष्टया ।
 सपत्नीचङ्गमं कर्तुं सा स्यादेषा भवान्तरे ॥
 इहापि लोके वाच्यत्वमधर्मेणापि विन्दति ।
 न च पितृकुलं स्वामिकुलं तस्याः प्रमोदते ॥
 विरुध्यमाने पत्नौ यन् सपत्न्या वा प्रवर्तिते ।
 अतीव दुःखं भवति तदकल्याणकृतयोः ॥”

इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥
 रजस्वला भार्या अत्याध्या । यथा,—
 “न चिनोतीह यो दारान् रजसा कलुषीकृतः ।
 प्रेतपैत्राहते कुले रेतसाश्च पितृव्यसौ ॥
 यो जहाति रजः क्षत्वा पित्रं खं तेजसा नरः ।
 सोऽन्नाति फलमप्येवं यो न दद्यादतुं पुनः ॥
 यो विभर्ति स मत्तो वै बहुनां रजसि स्थितः ।
 रेतः पिबति तन्मग्नो पितृभ्यो योऽप्यपिष्टः ॥
 यो जहाति हि निर्दोषां भार्याश्चैव रजस्वलाम् ।
 शुद्धिमान् संततः क्षतगर्भस्य दुरितं वहेत् ॥”

इति बह्मपुराणम् ॥
 कालविशेषे तद्गमननिषेधो यथा,—
 “न दिवापि स्त्रियं गच्छेत् कदाचिद्विच्छयापि च ।
 न पर्वसु न सन्धासु नात्यर्तुचतुरात्रिषु ॥
 नोदक्यां न दिवा गच्छेत् न सगर्भो न व्रत-
 स्थिताम् ।
 अभिगच्छेदविद्वान् यस्तदायुःक्षयमेव च ॥
 यन्थाष्टमे परित्याग्या नवमे च नृतप्रजा ।
 एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्रप्रियवादिनी ॥
 न वक्तेऽभिगमं कुर्यात् पाणिग्राही तु
 योषितः ।
 कुर्याच्चैत् पितरस्तस्य पतन्ति रेतसोभुजः ॥
 भार्याधीनं सुखं पुंसां भार्याधीनो धनागमः ।
 भार्याधीना मखोत्पत्तिभार्याधीनः सुखोदयः ॥
 यत्र भार्या गृहं तत्र भार्याधीनो गृहे वसेत् ।
 न गृहेण गृहस्थः स्यात् भार्याया कथ्यते गृही ॥”

इति पराशरस्मृतिः ॥
 भार्याटः, पुं, (भार्याया अटति वर्तते इति ।
 अट गतो + पदाद्यच् ।) अन्यार्थं स्वस्त्रीदाता ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 भार्याटिकः, पुं, (अट गतो + भावे घञ् । भार्याया
 आटो मतिभ्रमस्य वा अस्त्वस्येति । भार्याट +
 ठन् ।) स्त्रीजितः । हरिणविशेषः । इति
 मेदिनी । के, २०५ । (सुनिविशेषः । इति
 हेमचन्द्रः ॥)

भार्यापती, पुं, (भार्या च पतिश्च तौ । “राज-
 दन्तादिषु परम् ॥” २।२। ३१ । इति साधुः ।)
 योषितुपती । निगदिवचनान्तोऽर्थं शब्दः ।
 तत्पर्यायः । दम्पती २ अम्पती ३ जायापती
 ४ । इत्यमरः । २। ६। ३८ ॥

भार्याटः, पुं, (भार्या अटति । अ गतो +
 उण् ।) नृगमेदः । कौड्या परभार्यायां पुंसा-
 त्पादकः । शैलमेदः । इति मेदिनी । २, १६२ ।
 भार्याटश्चः, पुं, (भार्यावत् प्रियो टश्चः ।) पत्न-
 टश्चः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भार्ग, स्त्री, (भार्ग दीप्तौ + भावे क्तिप् । भां लाति
 गृह्णातीति । ला + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” १ ।
 २ । ३ । इति कः ।) भुवोर्द्विभागः । कपाल
 इति भाषा । तत्पर्यायः । ललाटम् २ अक्षकः
 ३ गोघि ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा
 साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
 “स्वामिन् भङ्गुरयाजकं सविलकं भाल विला-
 चिन् कुञ्ज
 प्राणेश ! वृटितं पयाधरतटं हारं पुन-
 योजय ॥”)

तजः । इति मेदिनी । ले, ४२ ॥
 भालदर्शनं, स्त्री, (भावे ललाटे दर्शनमस्तीति ।)
 विन्दूरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 भालट्कः, [श्] पुं, (भावे ललाट इक्
 नेर्च् यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।
 २। ११० ॥

भालाङ्कः, पुं, (भालस्त्रिव अङ्को यत्र भावे अङ्का
 यस्तीति वा ।) करपत्रम् । शाकमेदः । रोहित-
 मन्स्यः । महालक्ष्मणसम्पन्नपुत्रः । कच्छपः
 हरः । इति मेदिनी । के, १३३ ॥ (भालस्य
 अङ्कः ।) ललाटचिह्नश्च ।

भाललोचनः, पुं, (भावे ललाटे लोचनं लब्धं
 यस्य ।) शिवः । इति भाषाट्कशब्ददर्शनात् ।
 (यथा, काशीखण्डे । २६ । १३० ।
 “भाललोचनभावज्ञा भूतभयभक्तप्रभुः ॥”)

भालुकः, पुं, (भलते हिनस्ति प्राणिनः इति । भल
 हिंसायाम् + बाहुलकान् उकः । ततः प्रधा-
 द्यन् ।) भङ्गकः । यथा, भरतधृतकीर्वाणरे ।
 “भालूको भालूको भङ्गोऽहं भङ्गोऽहोऽपि
 भङ्गकः ॥”

भालूकः, पुं, (भलते हिनस्ति जीवानिति । भल
 + “ऊलूकादयश्च ।” उणा० । ४ । ४१ । इति
 ऊकः । ततः प्रधादयन् ।) भङ्गकः । यथा,—
 “भालूको भालूको भङ्गोऽहं भङ्गोऽहोऽपि
 भङ्गकः ॥”

इति भरतधृतकीर्वाणरम् ॥
 भालूकः, पुं, भङ्गकः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 भालूकः, पुं, भङ्गकः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 भावः, पुं, (भावयति चिन्तयति पदार्थानिति ।
 भू + गिष् + पचाद्यच् । भवतीति । भू + “भ
 तेष्टेति वक्तव्यम् ॥” इति काशिकोक्त्या वा ।)
 नाख्योक्तौ विद्वान् । मानसविकारः । यथा ।
 (यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । २ । १६ ।
 “नाखतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
 उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ।”)
 स्वभावः । अभिप्रायः । (यथा, रामायणे
 २ । २ । १६ ।

भावः

“तस्य धर्माद्विदुषो भावमात्राय सर्वशः ।
ब्राह्मणा वलमुखाश्च पौरजानपदेः सह ॥”
चेष्टा । आत्मा । जन्म । इत्यमरः । ३।३।२०६ ॥
(चित्तम् । यथा, मनुः । ४ । २२७ ।
“दानधर्मं निवेदेन नित्यमैष्टिकपौनिकम् ।
परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य भक्तितः ॥”
क्रिया । लीला । पदार्थः । (यथा, रघुः । ३।१८१ ।
“अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो
बभूव भावेषु हिलीपनन्दनः ॥”)
विभूतिः । वृषः । जन्तुः । रत्नादिः । इति मेदिनी ।
वे, २१ ॥ गौरवितः । अभिनयान्तरम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (विषयः । यथा, हितोपदेशे ।
“अवश्यम्भाविनो भावा भवन्ति महतामपि ।
नयन्तं नीलकण्ठस्य महाहिमयनं हरिः ॥”
पर्यालोचना । यथा, मनुः । ६ । ८० ।
“यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निस्पृहः ।
तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥”
प्रेम । यथा, गीतायाम् । १० । ८ ।
“इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥”
धात्वर्थः । (यथा, सुगन्धोघे वोपदेवः ।
“देशाध्वकालभावं वाटेः ।” क्रियान्तरापेक्षि-
क्रियाविशिष्टः तत्र सप्रसी विहिता तथा च
सुगन्धोघटीकायां रामतर्कवागीशः । “यस्य
क्रियया क्रियान्तरमपेक्ष्यते स इह भावः ॥”
योगिः । उपदेशः । इति धरणिः ॥ संचारः ।
इत्यनेकार्थकीयः । नवग्रहाणां ग्रयनादिद्वादश-
चेष्टाः । यथा,—
“ग्रयनश्चोपवेशश्च नेत्रपाणिः प्रकाशनम् ।
गमनं गमनेच्छा च सभायां ववत्सुधा ॥
आगमनं भोजनश्च वृत्तलिप्ता च कौतुकम् ।
निद्रा ग्रहाणां भावाश्च द्वादशैते प्रकीर्तिताः ॥”
भावानयनक्रमो यथा,—
“यद्राशौ विद्यते खेटक्लेन तं परिपूरवेत् ।
पुनरंशेन संपूयं स्वर्धं तत्र नियोजयेत् ॥
जातदृष्टं तथा लगनेकौहृत्य सदा बुधैः ।
रविणा भागहारेण शेषं कार्यं नियोजयेत् ॥
अंशेन नवसंख्यया । स्वर्धं ग्रहाणां जन्म-
नक्षत्रम् । तद्यथा,—
“विशालानलतोयानि वैष्णवं भगदैवतम् ।
पुण्या पौष्णोयमः सर्पो जन्मभान्यक्तः क्रमात् ॥”
ऋक्षो राशिः । यदा मेवे ग्रहस्तदा १ एक-
पूरितग्रहसंख्याङ्कः । यदा दृष्टे ग्रहस्तदा २
द्विपूरितो ग्रहसंख्याङ्कः कार्यः ॥ * ॥ जाया-
तुतन्व्युतुङ्गस्वग्रहत्रिकोपस्थानस्थितपापग्रहाणां
निद्राग्रयनभावयोः फलम् ।
“निद्रायाश्च यदा पापो जायास्थाने शुभं वदेत् ।
यदि पापः शुभेर्ह्यो नाशुमेच्च कदाचन ॥
यदि वा शुभुमेष्टी स्याच्छयने यदि वेचितः ।
तदा नारीसमं तस्य नाशो भवति निश्चितम् ॥
शुभाशुभैर्यदा दृष्टः शुभग्रहसमन्वितः ।
नारी च स्त्रियने तस्य प्रथमा च विशेषतः ॥
नृतस्थाने स्थितः पापो निद्रायां ग्रयनेऽपि वा ।

भावः

तदाशुभं भवेत्तस्य नात्र कार्या विचारणा ॥
तुङ्गस्थाने खयहे वा त्रिकोणे वा यदा भवेत् ।
अपत्यस्य तदा नाशो जायते नात्र संशयः ॥
शुभग्रहो यदा तत्र क्रूरो वा यदि वेचितः ।
तदा प्रथमापत्यस्य नाशो भवति निश्चितम् ॥
नृतस्थाने स्थितः पापो निद्रायां ग्रयनेऽपि वा ।
तदात्मनोऽपत्यः स्यादाजतोऽपरतोऽपि वा ॥
शुभग्रहो यदा तत्र नृतस्थानेऽपि संस्थितः ।
तदा च मर्यादं तस्य नृतस्थाने विशेषतः ॥
पापग्रहैर्व्यंदा दृष्टः शुभो वा शुचुवीचितः ।
तदा तस्य शिरःक्षेदो मुनिना परिकीर्तितः ॥
एवं क्रमेण वोढव्यं ग्रहभावे सुबुद्धिना ।
बलावलविचारेण जायते च शुभाशुभम् ॥
व्योतिर्वित्तु च सर्वेषु परिहारः कृतो मया ।
ग्रयनादिकभावेषु ज्ञातव्योपदेशतः ॥
एकादशे वा दशमालये वा
धनालये वा यदि वा विलम्बे ।
पापेन युक्तो न शुभग्रहश्च-
त्तथापि सिद्धिं महतीं वदन्ति ॥”
फलं यथा,—
“मन्दाग्निः पित्तशूली च जायते ग्रयने नरः । १।
उपवेशे भवेच्छूल्यो ग्रामवर्णस्तथा नरः ॥ २॥
नेत्रपाणौ भवेन् क्रूरो जलदोषो भवेन्नरः । ३।
पुण्यवान् धार्मिकश्चैव धनवाञ्च प्रकाशने ॥ ४॥
गमने च रवेर्जातः कृपणो धनचंचुतः ।
बहुभाषी चमी क्रोधी लुब्धचित्तः सदा
भवेन् ॥ ५ ॥
अल्पभोक्ता शीघ्रगामी दीर्घायुर्नृपवल्लभः ।
शूरः क्रीमान् सुशीलश्च गमनेच्छाभवो नरः ॥ ६॥
सभायाश्च रवेर्जातः खलो दाता चमी भवेत् ।
दयालुः पण्डितो धीमान् पुण्यवान् पण्डित-
प्रियः ॥ ७ ॥
आगमने भवेन्मुखः कृत्स्नो धनवान् भवेत् ॥ ८॥
भोजने भक्षको मांसलुब्धो महावपुर्वली ॥ ९॥
वृत्तलिप्तो सुन्दरो वाग्मी पण्डितस्य गृहा-
धिपः ॥ १०॥
उत्साही च महाभोगी कौतुके च दिवाकरे ॥ ११॥
दाता भोक्ता प्रियः पुत्रकलत्राणां न संशयः ।
लिङ्गे देहे करे चैव गुदे रोगी तथैव च ।
निद्रायाश्च भवेद्भानोः क्रोधनो रक्तनेत्रकः ॥ १२॥
इति रवेस्तुङ्गातुङ्गे बलावले वा बोध्यम् ॥ * ॥
“ग्रयने च विधौ क्रोधी दरिद्रो बहुलम्यटः । १।
उपवेशे महारोगी धनवाञ्च भवेन्नरः ॥ २ ॥
नेत्रपाणौ नेत्ररोगी क्षीपदी बहुभाषकः ।
क्रूरः खलोऽतिशूरश्च जायते च विधौ तदा ॥ ३॥
प्रकाशने निशानाघो धनवाञ्च भवेन्नरः ।
दक्षो बुद्धिमान् दाता च परदारैश्च लम्पटः ॥ ४॥
अरोगी वित्तहा चैव क्रूरकर्मा धनान्वितः ।
शिरोरोगी दन्तशूली जायते गमने विधौ ॥ ५॥
नानामतिमहाक्रोधी सम्पदी च भवेन्नरः ।
गमनेच्छुविधौ जातो धनहीनो भवेत्तदा ॥ ६॥
दाता च धार्मिकश्चैव राजपात्रो भवेत् सदा ।

भावः

सभायाश्च विधौ नित्यं जायते पुरुषोत्तमः ॥ ७॥
नित्यक्रोधी महादुःखी भवेदात्मने विधौ ॥ ८॥
भोजने च भवेत्लुब्धो भक्तकश्च महासुरः ॥ ९॥
यो जातो वृत्तलिप्तायां पुण्यवान् धार्मिको
भवेत् ।
बहुपात्रो धनी दाता जायते नात्र संशयः ॥ १०॥
कौतुके च भवेद्रोगी नानाविद्यासु तत्परः ।
उत्साही च महाक्रोधी जायते च सुनिश्चि-
तम् ॥ ११॥
निद्रायां दहरोगी स्यात् क्लेशपापरुजान्वितः ।
पुत्रशोकमहादुःखी नित्यं भ्रमति मेदिनीम् ॥ १२॥
इति चन्द्रस्य ॥ * ॥
ग्रयने च कुले जातो लक्ष्मीबहुकुरङ्गकः ।
चणक्रोधी महादक्षः कृपणो जायते नरः ॥ १३॥
उपवेशे यदा भौमे जायते च नराधमः ।
धनवान् क्रूरकर्मा च निपुणो जातिवर्जितः ॥ १४॥
नेत्रपाणौ च यो जातः अक्षिरोगी भवेन्नरः ।
पुत्रदारधनेयुक्तो दारिद्र्येणैव दह्यते ॥ १५॥
प्रकाशने कुले जातो धनवान् पण्डितः सुधीः ।
नारी च स्त्रियते तस्य प्रथमा च विशेषतः ॥ १६॥
गमने च यदा जातः प्रवासी नित्यदुःखितः ।
शरीरे च भवेद्रोगः कण्डादिकुष्ठदृढकः ॥ १७॥
प्रवासी गमनेच्छायां गुदरोगी भवेच्च सः ।
धनहीनः कुकर्मा च जायते क्षितिजस्य च ॥ १८॥
सभायाश्च यदा जातो धार्मिको बहुसम्यदः ।
पुण्यवाञ्च महादाता शिरोरोगी भवेद्बुधवम् ॥ १९॥
कुलस्यागमने नित्यं खलो भवति नान्यथा ।
कर्णरोगी पित्तशूली जायते च नराधमः ॥ २०॥
भोजने भूमिजस्यापि यो जातो मांसलुब्धकः ।
दृष्ट्वायो महाक्रोधी नित्योत्साही धना-
न्वितः ॥ २१॥
कुलस्य वृत्तलिप्तायां यो जातो धनवान् भवेत् ।
दाता भोक्ता सदा मानो राजपात्रो भवेच्च
सः ॥ २२॥
कौतुके क्षितिजस्यापि जातो भवति पण्डितः ।
नानाधनेन संयुक्तो बहुपुत्रो दिभार्यकः ॥ २३॥
निद्रायां भूमिपुत्रस्य यो जातो भूर्ख एव सः ।
कलहो बान्धवैः सार्द्धं शोकक्लेशरुजान्वितः ॥ २४॥
इति मङ्गलस्य ॥
“बुधस्य ग्रयने जातो धनवान् क्षुधिनः सदा ।
अङ्गक्षेदो भवेदापि खलो भवति नान्यथा ॥ २५॥
उपवेशे च यो जातः प्रवासी जायते ध्रुवम् ।
कवितापुण्यधीयुक्तो गौरवर्णो महाशयः ॥ २६॥
नेत्रपाणौ च यो जातः क्षीपदादिरुजान्वितः ।
चक्षुरोगी विशेषात् स्यात् पुत्रनाशी भवेद्-
ध्रुवम् ॥ २७॥
प्रकाशने भवेज्जातो राजपात्रो धनान्वितः ।
नानाधनेन संयुक्तो जायते वेदपारगः ॥ २८॥
गमने यो नरो जातः प्रवासी नित्यदुःखितः
शरीरे क्षतमाप्नोति नित्यन्धो भवेच्च सः ॥ २९॥
यो जातो गमनेच्छायां लम्पटो दुष्टचित्तकः ।
स्त्रीवशी दुष्टभाष्यश्च कासुको बहुभाषकः ॥ ३०॥

भावः

सभायाश्च बुधे जातो मुखो भवति पण्डितः ।
 धनवान् धार्मिकश्चैव चिररोगी भवेत्तु सः ॥७॥
 क्रूरः खलो हतमुखः पापशीलो भवेन्नरः ।
 बुधस्यागमने नित्यं जायते च नराधमः ॥८॥
 भोजने च भवेत् सौख्यं धनहीनो भवेन्नरः ।
 परद्वेषी प्रवासी च शोषगात्रयथान्वितः ॥९॥
 यो जातो वृत्तलिप्तायां धनवान् पण्डितः कविः ।
 उत्साही च महाहृद्यो सुनक्ति सुख-

महतम् ॥ १० ॥

कौतुके च यदा जातो भवेत् सञ्जनप्रियः ।
 अश्वरोगी दद्वयुक्तो धनवानल्पग्रन्थकः ॥११॥
 निद्रायाश्च यदा जातः सर्वदुःखं पात्रताम् ।
 नागाक्षेपमवाप्नोति रोगशोकयममृतम् ॥१२॥
 इति बुधस्य ॥ ४ ॥

“धनवान् लम्पटः श्यामः स्थूलो ब्रणरुजान्वितः ।
 जीवस्य शयने जातो मानवो नात्र संशयः ॥१॥
 उपवेशे गुरोर्जातो बहुभाषी च रोगवान् ।
 पनुचातौ महाशिल्पी स्त्रीपदौ रोगसंयुतः ॥२॥
 नेत्रपाणौ गुरोर्जातः काशरोगी धनी भवेत् ।
 अतादिस्वरणे नित्यं जायते नात्र संशयः ॥३॥
 गुरोः प्रकाशे धनवान् लिङ्गगुह्ये रुजान्वितः ।
 दक्षो लम्पटपापी च श्यामवर्णो रुजान्वितः ॥४॥
 सर्पभीतो गृध्रकर्मा साहसी गमनोन्मुखे ।
 परविर्तेन धनवान् पुमान् भवति वाक्पतौ ॥५॥
 गुरोश्च गमनेच्छायां जातो भवति मानवः ।
 शूली धनी प्रवासी च सेवाकर्मणि तनुपरः ॥६॥
 वक्ता दाता च धनवान् राजसेवान्वितो नरः ।
 मूलरोगी भवेन्नित्यं सभायां वाक्पतौ स्थिते ॥७॥
 धार्मिकस्तीर्थविन्तानी धनी चागमने गुरोः ।
 परदारेषु संलुब्धो जायते नात्र संशयः ॥८॥
 भोजने बहुसौख्याढ्यो मांसलुब्धो महासुरः ।
 कासुकः प्रियवाक्यश्च जायते नात्र संशयः ॥९॥
 वृत्तलिप्ता शठो वाग्मी धनवान् सात्त्विकस्तथा ।
 मण्डैश्चर्यच्युक्तो जीवस्य च भवेन्नरः ॥१०॥
 कौतुके च गुरोर्जातो धनवान् धार्मिकः सदा ।
 वृत्तोत्साही महत्सङ्गो सुनक्ति सुखमद-

सुतम् ॥ ११ ॥

निद्रायाश्चैव यो जातश्चरुर्गो भवेच्च सः ।
 छपणो बहुभाषी च दुःखितो भ्रमते

महर्षिम् ॥ १२ ॥

इति गुरोः ॥ ६ ॥

“शुक्रस्य शयने जातो लम्पटो बहुभाषकः ।
 दन्तरीगो महाक्रोधी नीचो भवति नित्यशः ॥१॥
 उपवेशे तथा जातो वलवान् दाम्भिकः सदा ।
 नित्यप्रवासी रोगी च जायते नीचसंस्थिते ॥२॥
 नेत्रपाणौ श्वरोरुः रोगशोकसमन्वितः ।
 धनहीनो महारोगी मानवः श्याम संशयः ॥३॥
 श्वरोः प्रकाशे जातो विद्याधनसमन्वितः ।
 दाता च धार्मिकश्चैव कीर्तिमान् जायते नरः ॥४॥
 शुक्रस्य गमने जातः पादस्थले रुजान्वितः ।
 निद्रोत्साही महाशिल्पी भवेत्तीर्थगतौ

रतः ॥ ५ ॥

भावः

गमनेच्छौ यदा जातो भ्रातृनाशो भवेद्भुवम् ।
 माता च म्रियते तस्य श्वेश्वे याधिवंयुतः ॥६॥
 सभायाश्च श्वरोर्जातो राजपात्रो महाधनी ।
 कुलशीलो महादक्षः केवलं मूलरोगवान् ॥७॥
 श्वरोरागमने जातो दुःखितो बहुलम्पटः ।
 दद्वरोगी पुत्रशोकी जायते च नराधमः ॥८॥
 शुक्रस्य भोजने जातो वलवान् दाम्भिकः सदा ।
 महाधनी भवेन्नित्यं वाग्विष्येन विशेषतः ॥९॥
 यो जातो वृत्तलिप्तायां च वाग्मी जायते भुवम् ।
 पाण्डित्यं कविता चैव वर्द्धते च दिने दिने ॥
 यदि चैव भवेन्नीचो मुखो भवति निश्चितम् ।
 तुङ्गस्थाने विशेषेण राजपात्रो महाधनी ॥
 कासुको बहुकामश्च परयोषितुप्रियः सदा ।
 श्यामवर्णस्तथा मानी याज्ञिको बहुभा-

वकः ॥ १० ॥

शुक्रस्य कौतुके जातो धनवान् सात्त्विकः सदा ।
 महाहृद्यो महाबन्धुः कौतुकी च भवेत् सदा ॥
 बहुपुत्रकलत्रश्च नागासुखसमन्वितः ।
 नीचे तद्विपरीतः स्यात् दुःखशोकसम-
 न्वितः ॥ ११ ॥
 निद्रायाश्च श्वरोर्जातो भवेद्गोमी च निश्चितम् ।
 गिर्यक्षशी महादुःखी जायते नात्र संशयः ॥
 जायायाश्च सुतस्थाने यति निद्रा श्वरोर्भवेत् ।
 तदा सर्वविनाशः स्याद्विष्णुना परिकी-
 र्त्तितः ॥ १२ ॥
 इति शुक्रस्य ॥ ४ ॥

“शयने च श्वनेर्जातो लम्पटो बहुभाषकः ।
 शुक्रस्थाने भवेद्गोमी कोषद्विच जायते ॥
 लमात् सप्ताहमे चैव शयनस्थः श्वने स्वरः ।
 तदा नित्यप्रवासी स्याच्छत्रुचर्यो भवेच्च सः ॥१॥
 उपवेशे यदा जातः स्त्रीपदौ दद्वयुतः ।
 धनहीनो भवेत्तस्य पीडा भवति नित्यशः ॥२॥
 नेत्रपाणौ यदा जातो मुखो भवति पण्डितः ।
 धनवान् धार्मिकश्चैव द्विभार्यो बहुभाषकः ॥३॥
 प्रकाशने च यो जातो राजपात्रो भवेच्च सः ।
 नानागुणेन गुणवान् धार्मिकः पण्डितः सुचिः ॥४॥
 मतान्तरे ।

जायास्थाने च लमे च प्रकाशने यदा शनिः ।
 तदा सर्वविनाशः स्याज्जातिध्वंसो भवेद्भुवम् ॥ ४ ॥

गमने च यदा जातः पादस्थले रुजान्वितः ।
 तीर्थे च शतिमात्रित्यं पुत्रदारैर्विवर्जितः ॥५॥
 यो जातो गमनेच्छायां स्त्रीपदौ रोगसंयुतः ।
 दन्ताघातो महाक्रोधी छपणः परनिन्दकः ॥६॥
 सभायाश्च श्वनेर्जातः पुत्रदारसंयुतः ।
 सर्वत्र लभते वित्तं नानारत्नसमन्वितम् ॥७॥
 आगमने यदा जातो महाक्रोधी रुजान्वितः ।
 सर्पादिभिश्च खंद्यो भ्रातृनाशो भवेद्भुवम् ॥८॥
 भोजने चैव यो जातो मन्दाग्निश्च महागपि ।
 अश्वरोगी तथा मूलः चरुर्गो भवेच्च सः ॥९॥
 यो जातो वृत्तलिप्तायां नर्तको बहुभाषकः ।
 कीदृशो दुःखितश्चैव प्रवासी परसेवकः ॥१०॥

भावः

कौतुके च श्वनेर्जातो राजपुत्रो महाशयः ।
 दाता भीक्ता महादक्षो धार्मिकः पण्डितः
 सुचिः ॥ ११ ॥
 निद्रायाश्च श्वनेर्जातो धनवान् पण्डितः सुचिः ।
 चरुर्गो पितृशूकी द्विभार्या बहुपुत्रकः ।
 विशेषतश्च धर्मस्थो कर्मस्थो च कदाचन ।
 यदि देवाद्भवेत्तदा नाशो भवति निश्चितम् ।
 कर्मनाशो धर्मनाशः क्षुधातो दुःखितः सदा ।
 नित्यप्रवासी रोगी च कार्यनाशः पदे पदे ।
 स्वमित्रगेहे यथे वा केन्द्री वा स्वगृहे पुनः ।
 तदा सर्वं विचार्यश्च वैपरीत्येन चिन्तनम् ।
 जायायाश्च सुतस्थाने यदि निद्रा भवेत् पुनः ।
 तदा सर्वं शुभं विद्याद्विष्णुना परि-

कीर्तितम् ॥ १२ ॥

इति श्वनेः ॥ ६ ॥

शयने च यदा राहोर्जातस्य भवेत् पुनः ।
 तस्य केशो महादुःखं जायते च न संशयः ॥१॥
 उपवेशे च यो जातः स्त्रीपदौ रोगसंयुतः ।
 बहुहानिर्नरेन्द्रस्य पीडा भवति नित्यशः ॥२॥
 नेत्रपाणौ यदा जातश्चरुर्गो भवेद्भुवम् ।
 सर्पाघातो महाभीतिर्द्विभार्यो बहुभाषकः ॥३॥
 प्रकाशने च यो जातो धनवान् धार्मिकः पुनः ।
 नित्यप्रवासी चोत्साही सात्त्विको धार्मिकः
 सुचिः ॥ ४ ॥
 गमने चैव यो जातो नानारोगेर्धनचयः ।
 दन्ताघातो महाक्रोधी पिशुनः परनिन्दकः ॥५॥
 यो जातो गमनेच्छायां बहुपुत्रो महाधनः ।
 पण्डितो गुणवान् दाता जायते च नरीत्तमः ॥६॥
 सभायाश्च यदा जातः छपणो धनसंयुतः ।
 नानागुणेन गुणवान् धार्मिकः पण्डितः
 सुचिः ॥ ७ ॥

आगमने च यो जातो लम्पटो बहुभाषकः ।
 सुहृद्भुविनाशः स्यान्नागाक्षेपश्च जायते ॥८॥
 भोजने च महाहृद्यो मन्दाग्निश्च रुजान्वितः ।
 छपणः कलहाट्टश्च दुःखितो नित्यसेवकः ॥९॥
 यो जातो वृत्तलिप्तायां खलो भवति नान्यथा ।
 पुत्रनाशो भवेत्तस्य जायानाशो भवेद्भुवम् ॥१०॥
 कौतुके च यदा जातो गुह्यः सर्वैः समन्वितः ।
 नानाधनेन धनवान् राजसेवात् तत्परः ।
 यदि देवाद्भवेत्तुङ्गी स्वगृही वा कदाचन ।
 तदा सर्वं वैपरीत्यं जायते च न संशयः ॥११॥
 यो जातो राहुनिद्रायां दुःखितः सर्वत्र छपणः ।
 नानास्थाने गतो वापि धनपुत्रविध्वंसितः ।
 जायायाश्च सुतस्थाने यदि निद्रा विपुलदः ।
 तदा सर्वं वैपरीत्यं शतजायासमन्वितः ॥१२॥
 नानाशास्त्रं समालोच्य क्रियते यन्त्रसंघट्टः ।
 पलायनविषादेषु युक्ता सचिन्तयेद्बुधः ॥
 इति श्वनेर्जातो शयनादिहादशभावविने-
 समाप्तः ॥ इति जानकरवः कौलीप्रदीपः ॥
 अथ तन्नादिहादशभागः ।
 ते च नराणां चान्यन्मादधिकहादशस्थानाणि ।
 यथा,—

भावः

“सामर्थ्यं तनु कल्पते वसुदेवे वित्तं कृत्स्नं ततो
विक्रान्तिं वदन् वतीयभवने योषधं वचि-
नयेत् ।

वन्धुं वाच्यसुखालयानपि ततो धीमन्पुत्रास्ततः
घटेऽथ ततविद्विषौ मद्यदे कामं स्त्रियं वस्त्रं च ॥
रत्नायुर्धृतयोऽहमे गुरुतपो भाग्यानि चित्तमन्तो
मानाज्ञासदकर्मणां दशममे कुण्यान्ततस्त्रि-
नम् ।

प्राप्रयावध चिन्तयेद्भवद्देहं कपफे तु मन्त्रि-
ययौ
सौम्यस्वामियुतीष्यैरपचयस्तेषां चित्तस्त्रिधा ॥
इति द्वादशभावविवेकः ॥

अरातिव्रणयोः घटे चाहमे नृत्तुरन्मयोः ।
अयस्य द्वादशस्थाने वैपरीत्येन चिन्तनम् ॥”
अरात्यादिभावापवादः ॥

अथ तन्वादिद्वादशभावस्य ग्रहफलम् ।
“तन्मे सूर्योऽक्षिरोगी शशिन वल्युतो रूप-
वान् वित्तयुक्तो
भौमे यज्ञः सुवाग्मी शशधरतनये सर्व-
शास्त्रार्थवेत्ता ।

जीवे दाता पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मण्डलेष्टः
श्रीरौ कष्टूतिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्महीनः ॥ १ ॥

वित्तोऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो रात्रिनाथे
धनाढ्यो
भौमे नित्यं प्रवाची कृषिसुतधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।

जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः
स्त्रीनिकेतः
चौरी दीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-
कावित्तजीवी ॥ २ ॥

आतर्क्यं सधर्मः स भवति नियतं भ्रातृहा
रात्रिनाथे
हिंसो भौमेऽनुजानां सपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवी ।

सौम्ये सत्यस्य हन्ता भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः
शुके रात्र्याधिकारी रविजदनुजयोर्भाटहन्ता
धनाढ्यः ॥ ३ ॥

अर्के वन्धौ सुदुःखी खणनपरिहतः शीतगौ
जातुरोगी
भौमे कुप्यामवाची भवति शशिसुते भ्रातृपुत्रा-
न्वितोऽपि ।

जीवे रत्नोपभोगी त्रिदशरिपुगुरौ सर्वसोखा-
धिकारी
चौरौ गेहे निवासी भवति शशिरिपौ मन्द-
कर्मा कुचेलः ॥ ४ ॥

पुत्रलोके नरोऽसौ प्रथमसुतहतः विंदराशौ
सुपुत्रः
चौमे सर्वोधिकारी भवति धरणिजे पुत्रशोका-
कुलोऽसौ ।

भावः

सौमेऽस्यः सुदेहः प्रचुरधनयुतो देवपूज्यो
सुपुत्रः
कन्यायुक्तो हि शुके रविजदनुजयोः पुत्रपौत्रे-
विहीनः ॥ ५ ॥

घटेऽर्के शत्रुहन्ता रिपुगणरहितः चीणचन्द्रे
गतायुः
पूर्णे शत्रुश्च हन्याद्भवति धरणिजे हीनदेहो-
ऽतिहीनः ।

सौम्ये शास्त्रार्थयुक्तस्त्रिदशपतिगुरौ रात्र्य-
सौख्योपभोगी
दैत्याचार्योऽतिरोगी रविजदनुजयोः पापसु-
नित्यदुःखी ॥ ६ ॥

पद्मग्रामर्के च जायापातरतिविसुखी शीतरश्मौ
सुपुत्रः
सुखो भूयान्नरोऽसौ भवति धरणिजे हीन-
भार्यश्च नूनम् ।

सौम्ये सुस्थः सुदेहस्त्रिदशपतिगुरौ शास्त्रवेत्ता
शतायुः ।
शुके पुत्रप्रमोदी रविजदनुजयोर्दौर्भाग्यश्च
नूनम् ॥ ७ ॥

नृत्तौ चार्के सन्तुर्भवति च नियतं शीतरश्मौ
गतायु-
भूमेः पुत्रे सुरोगी शशधरतनये मूलरोगौ
विकर्मा ।

जीवे तीर्थे च नृत्तुर्भवति भृगुसुते धार्मिक-
स्त्रीर्यगोऽसौ
चौरौ शूली गतायुर्भवति विधुरिपौ वेदसुक्तो
गतायुः ॥ ८ ॥

धर्मे चार्के नरोऽसौ विविधधनयुतः शीतगौ
पुण्यकर्मा
लक्ष्मीवान् पुण्यवेत्ता भवति धरणिजे देव-
वित्तापहारी ।

सौम्ये धर्मः सुशीलस्त्रिदशपतिगुरौ राज-
तुल्यः सुकर्मा
शुके तीर्थाशुरागौ रविजदनुजयोः पापशीलः
सुदुःखी ॥ ९ ॥

कर्माख्यर्के प्रतापी प्रचुरधनयुतः शीपदी
क्रोधदृष्टिः
चौमे क्षत्रान्वितोऽसौ विविधधनयुतो भूमिजे
वन्धुहीनः ।

नित्योन्माही च सौम्ये प्रचुरधनयुतो देव-
पूज्योऽभिमानी
द्विच्छीशोऽपि शुके वृषतिसमधनः सौरिदेहे
सुखी च ॥ १० ॥

आये चार्के नरोऽसौ पिबधनसहितः शीतगौ
चारुशीलो
भौमे नित्यं च रोगी शशधरतनये सर्वदा
क्रोधयुक्तः ।

जीवे श्रीमान् प्रदाता करितुरगपतिभार्गवे
शास्त्रविज्ञः
द्वितीयादियुक्तो रविजदनुजयोः क्रूरकर्मा
कुचेलः ॥ ११ ॥

भावः

अर्के संख्ये यद्येऽसौ पुरंधनरहितः सर्वरोगी
सुदुःखी
चौमे खेदान्वितोऽसौ भवति धरणिजे दूतरक्तो
विबुद्धिः ।

सौम्ये धर्मार्थकारी दिनकररहिते देवपूज्ये-
ऽभिमानी
शुके शास्त्राशुरागौ रविजदनुजयोः क्रूरकर्मा
कुचेलः ॥ १२ ॥

इति व्योतिस्तत्त्वम् ॥ १३ ॥
ज्जीवां यौवनकाले स्वभावनाद्याविंशत्यलङ्का-
रान्तर्गताङ्गप्रथमानङ्कारः । यथा,—

“यौवने सत्त्वजास्त्रासामद्याविंशतिर्लक्षकाः ।
अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्तयोऽङ्गजाः ॥”
तत्र भावः ।

“निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ॥”
जन्मतः प्रभृति निर्विकारे मनसि उदबुद्धमात्रो
विकारो भावः । यथा,—

“स एव सुरभिः काकः स एव मलयानिजः ।
सैवैयमवला किन्तु मनोऽन्यदिव दृश्यते ॥”
इति साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदः ॥ १४ ॥

भावस्य लक्षणान्तरं यथा,—
“शरीरेन्द्रियवर्गस्य विकाराणां विधायकाः ।
भावा विभावजनिताश्चित्तवृत्तय ईरिताः ॥

पुराणे नाव्यशास्त्रे च द्वयोस्तु रतिभावयोः ।
समानार्थतया चात्र द्वयमैक्येन लक्ष्यते ॥” ॥ १५ ॥
पूर्वोक्तमानसविकाररूपभावस्य विवरणं यथा,
रजःसत्त्वतमोमयश्चित्तविकारो भावः । चित्त-
वृत्तिविशेषो भाव इत्यन्ये । अतएव मनो-
विकारो रत्यादिर्भाव उक्तः । भावयति जनयति
रसान् भावः अन् । तथा च भरतः ।

“नानाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसानिमान् ।
यस्मात्तस्मादमी भावा विज्ञेया नाटकोक्तिषु ॥”
भावाश्च त्रिविधाः स्थायिनी अभिचारिणः
सात्त्विकाश्च । तत्र स्थायिनी यथा,—

“रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोन्माहा भयन्तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥
अभिचारिणो यथा,—

“निर्जदग्लानिशङ्काख्यास्तयास्तयामदभ्याः ।
आलस्यश्चैव दैन्यश्च चिन्ता मोहो धृतिः स्मृतिः ॥
व्रीडा क्षपणता हर्ष आवेगो जडता तथा ।
गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च ॥

स्वप्नो विवोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्यमथोपमता ।
मतिर्याधित्तयोष्मादस्तथा मरणमेव च ॥
चासस्त्रैव वितर्कश्च विज्ञेया अभिचारिणः ।
त्रयस्त्रिंशदमी भावाः प्रयान्ति रससंस्थितम् ॥”
सात्त्विका यथा,—

“खेदः क्षमोऽथ रोमाश्चः खरभङ्गाश्च वैषणुः ।
वैवर्ण्यमश्रु प्रणय इत्यष्टौ सात्त्विका मता इति ॥
रत्यादयः स्थायिनोऽष्टौ निर्जदग्लान्या अभि-
चारिणश्च त्रिंशत् खेदादयः सात्त्विका अष्टौ
चेति ऊनपञ्चाशद्भावाः पञ्चाशद्भावा इत्यन्ये ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(प्रधानशक्तिप्रभृतयो भावशब्देनोच्यन्ते ।
यदुक्तं साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे ।
“सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ।
उद्बुद्धमात्रः स्याद्यी च भाव इत्यभिधीयते ॥”
भगवद्भाष्ये यथा,—
“सुहृत्सत्त्वविषयात्मा प्रेमसंयोगोऽसुखस्य भावः ।
रुचिभिस्तत्तमाख्यैरुद्बुद्धैर्भाव उच्यते ॥”

इति भक्तिरसादितमिषुः ॥३॥

भावकः, पुं, (भाव एव स्वार्थं कर्त्तुं ।) भावः ।
मानसो विकारः । इति हलायुधः ॥ (भवतीति ।
भू + कर्त्तरि ण्वुल् ।) सत्ताश्रये, चि । इति
संक्षिप्तसारः ॥

भावतः, चि, (भवत अयमिति । भवत् + अण् ।)
भवदीयः । भवन्तभवच्छब्दादण्प्रत्ययनिष्पन्नः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

भावतुक्, चि, (भवतामयमिति । भवन् + “भवत
छक्छसौ ।” ४ । २ । ११५ । इति ठक् ।)
भवदीयः । भवच्छब्दान् ठक्प्रत्ययनिष्पन्नः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा भट्टिप्रचमसर्गे ।
“भावत्वं दृष्टवन्स्वेतदस्मात्सुखी सुखीवितम् ॥”

भावनं स्त्री, (भू + णिच् + ल्युट् ।) भयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चाल्ता इति भाषा ॥
(भावे ल्युट् ।) भावना । इति मेदिनी । ने,
१०१ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
“सुखदुःखादिभिर्भवेर्भावनस्तद्भावभावनम् ॥”
भावयतीति । भू + णिच् + ल्युट् । उत्पादके,
त्रि । यथा, महाभारते । १ । २२४ । १५ ।
“दृष्ट्वैव च स राजानं शङ्करो लोकभावनः ।
उवाच परमप्रीतः श्वेतकिं वृषसत्तमम् ॥”

भावना, स्त्री, स्त्री, (भू + णिच् + ल्युट् ।) ध्यानम् ।
यथा, गोतायाम् । २ । ६६ ।

“नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥”
पञ्चालोचनम् । अधिवासनम् । इति मेदिनी ।
ने, १०१ ॥ त्रिविधा भावना यथा,—
“त्रिविधा भावना विप्र ! विश्वमेतन्निबोध मे ।
ब्रह्माख्या कर्मसंज्ञा च तथा चैवोभयात्मिका ।
ब्रह्मभावात्मिका ह्येका कर्मभावात्मिकापरा ।
उभयात्मिका तथैवास्या त्रिविधा भावभावना ॥
मनन्दनादयो ब्रह्मभावभावनया युताः ।

कर्मभावनया चान्ये देवाद्याः स्यावराचराः ॥
हरिगणगर्भोदेषु च ब्रह्मकर्मात्मिका द्विधा ।
योधाधिकारयुक्तेषु विद्यन्ते भावभावना ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥

त्रिविधभावनाश्रयजीवात्मकत्वात्तदुपचारेण
त्रिविधा भावनेत्युच्यते । एतद्विद्मः स्फुल्लं
रूपम् । अतः पररूपप्राप्तुमायत्नान् तत्र
प्रथमं मनः सन्तर्पयामि भावः । भावना नाम
ज्ञानविशेषज्ञां वानना । तां त्रिविधामपि
संज्ञामादिश्रुति ब्रह्माख्येति । नास्ते विषय-
धैर्येण विविनक्ति ब्रह्मभावनानिजेति । भाव-
भावना भावो वस्तु नहिदया भावना त्रिविधा ।

तत्र त्रयं ब्रह्मैव भावयामः । त्रयं कर्मैव कर्मैः ।
वयन्तुभयमिदमनुसन्दधाम इत्येवं त्रिविधा
भावना । भावनायुक्तान् जीवानुदाहरति सन-
न्दनादय इति दाभ्याम् । इति तट्टीका ॥

भावबोधकः, पुं, (भावस्य रत्यादेर्वोधकः अनु-
भावकः ।) अनुभावः । इत्यमरः । २ । ७ । २१ ॥ भावस्य
रत्यादेर्वोधकः सूचको गुणक्रियादिरनुभावः ।
अनुभायते प्रनीतिवोग्यतां नीयते रत्यादिरने-
नेति अनुभावः घञ् । तत्र रतेरनुभावाः
लोचनचातुर्यभूत्तेपादयः । हासस्य च कपोला-
कुञ्चनानासोत्पुल्लनादयोऽनुभावा एवं अन्यत्रा-
नुमन्तयम् । किंवा भावाननुभावयतीति अन्
अनुभावो सुखरागादिः । इति तट्टीकायां
भरतः ॥

भाववृत्तः, पुं, (भावः सत्ता वृत्तः प्रवृत्तौ रसा-
दिति । यदा, भावः स्थितिः तत्र वृत्तः प्रवृत्तः ।)
ब्रह्मा । इति सन्ध्यायाख्यायां स्मृतिः ॥

भावाटः, पुं, (भावं भावेन वाटतीति । अट् +
अण् अच् वा ।) भावकः । चाधुः । निवेशः ।
कासुकः । नटः । इति मेदिनी । टे, ५२ ॥

भावानुगा, स्त्री, (भावं स्मर्त्तपदार्थमनुगच्छ-
तीति । अनु + गम् + ङः । टाप् ।) ह्याया ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (भक्त्यादिना अनुगते, चि ॥)
भावालीना, स्त्री, (भावेषु स्मर्त्तपदार्थेषु आलीना ।)
ह्याया । इति राजनिर्घण्टः ॥

भावितः, चि, (भायते स्मेति । भू + णिच् + क्तः ।)
वासितः । प्राप्तः । इति मेदिनी । त, १४० ॥
विशोधितः । (यथा, महाभारते । १३ । १६ । ३८ ।
“ये चैनं प्रतिपद्यन्ति भक्तियोगेन भाविताः ।
तेषामेवात्मनात्मानं दर्शयत्येष हृच्छयः ॥”)
चिन्तितः । मिश्रितः । भू क सुहृच्चिन्तयोर्मि-
श्रये च इत्यस्मान् ज्ञानात् क्तप्रत्ययनिष्पन्नो-
चम् ॥ (समर्पितः । यथा, महाभारते । १ ।
५ । ३० ।

“एतन् संस्मृत्तं ब्रह्मं स्तापत्रयचिकित्सितम् ।
यदीश्वरे भगवति ! कर्म ब्रह्मणि भावितम् ॥”
“भगवति भावितं समर्पितम् ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ चित्ताः । यथा, सुश्रुते चिकि-
त्सितस्थाने । १ अध्याये ।

“भस्मातकान् वासयेत्तु जारे प्राङ्मन्त्र-

भाविनम् ॥”

भावित्रं, स्त्री, (भवतीति । भू + “भूवादिगुभ्यो
गित्रन् ।” उणा० ४ । १७० । इति गित्रन् ।)
चेलोक्षम् । स्वर्गमर्त्यपानाक्षम् । इत्युणादिकोपः ॥

भाविनी, स्त्री, स्त्रीविशेषः । इत्यमरः ॥ भावः
शङ्कारचैष्टाविशेषो विद्यतेऽस्याः भाविनी । इति
तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे । ११७ । १६ ।
“वा एतस्याभवज्ज्येष्ठा पत्नी कृष्णस्य भाविनी ।
पनिव्रता गुपीयता रूपशीतगुणान्विता ।”)
स्त्रीमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्कन्दस्य
मातृगणानामत्यतमा । यथा, महाभारते ।
६ । ४६ । ११ ।

“शतघण्टा धृतानन्दा भगनन्दा च भाविनी ।
वपुष्मती चन्द्रशीता भद्रकाली च भारत ! ॥”
वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिनी च ॥

भावी, [न्] चि, (भविष्यतीति । भू + “भुवन् ।”
उणा० ४ । ८ । इति इनिः । स च रिट्-
भवति ।) भविष्यत्कालादिः । वर्त्तमानप्राग-
भावप्रतियोग्युत्पत्तिकः । यथा,—

“वीरप्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सवः ॥”

इति कार्तिकशुक्लप्रतिपदमधिकृत्य वल्लं प्रति
भगवदावयम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

भाबुकं, स्त्री, (भवतीति । भू + “लघपतपदस्याभू-
टवेति ।” ३ । ० । १५४ । इति उक्कम् ।) मङ्गलम् ।
(यथा, प्रद्युम्नविजये १ अङ्के ।

“शुक्र ! सर्वत्र कुशलमस्माकम् । अपि भाबु-
वः सुराणाम् ॥”)

तद्वति, चि । इत्यमरः । १ । ४ । २६ ॥

भाबुकः, पुं, (भू + उक्कम् ।) नाप्नोक्तौ भगिनी-
पतिः । इति हेमचन्द्रः ॥

भाबुकः, चि, भवनाश्रयः । भवति यः । इति
कर्त्तरि भूधातोर्जुक्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ रसविशेष-
भावनाचतुरः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा,—

“निगमकल्पतरौर्गलितं फलं

शुकसुखादन्तद्रवसंयुतम् ।

पिबत भागवतं रसमालयं

सुहृदो रसिका सुवि भाबुकाः ॥”

इति श्रीभागवते । १ । १ । १६ ॥

लघपलितप्रियावस्थूलसुभगाऽशब्दोपपदभू-
धानोरभूतनडावार्थे कर्त्तरि वाच्ये शुक-
प्रत्ययेन लघभाबुक इत्यादयश्च निष्पन्नाः ॥

भावं, स्त्री, अवश्यमभितथम् । इति भूधातो-
रवश्यभावावार्थे भावे ञ्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
यथा । विशेषेण शुचिना भावम् । इति तुल्य-
बोधयाकरणम् ॥ प्रयोगदर्शनात् कर्त्तरि च तत्र
चि । यथा —

“शनस्य करणं नास्ति देवाधिष्ठितकर्मणः ।

भावीत्यवश्यं यद्वाच्यं तत्र ब्रह्माप्यवाचकः ॥”

इति कामिकापुराणे ३८ अध्यायः ॥

भाष, ङ ङ वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
व्यात्म-सक० सेट् ।) ङ, भाषते । ङ, अयीभपत्
अवभाषन् । इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥

भाषयं, स्त्री, (भाय् + भावे ल्युट् ।) कथनम् ।
यथा । “संलापो भाषयं मिथः ।” इत्यमरः ।
(यथा, सर्वदर्शनसंग्रहे । आर्धनदर्शने ।

“हास्यलोभमयक्रोधप्रत्याख्यानेर्निर्गन्तरम् ॥

आलोच्य भाषयन्तापि भाषयेत् नृत्तं व्रतम् ॥”

भाषा, स्त्री, (भाष्यते शास्त्रव्यवधारणादिना प्र-
च्यते इति । भाय् + “गुरोश्च हलः ।” १ । ३ ।

१०२ । इत्यप्रत्ययः । टाप् ।) रागिणीविशेषः ।

इति हलायुधः ॥ वाच्यम् । योगदेवता । नृ-
पत्यायः । ब्राह्मी २ । भारती ३ गीः ४ याक् ५

वागी ६ सरस्वती ७ साधारः ८ उक्तिः ९

लपितम् १० भाषितम् ११ वचनम् १२ वचः

१३। इत्यमरः। १। ६। १२॥ त्रयोदश वचने। पूर्वसप्तकं वागधिरुतायां देवतायाश्च। इति तट्टीकायां भरतः॥ शान्तीयाष्टादशभाषा यथा। संस्कृतम् १ प्राकृता २ उडीची ३ महाराष्ट्री ४ मागधी ५ मियाहमागधी ६ शकाभीरी ७ अक्ली ८ द्राविडी ९ ओडीया १० पाञ्चात्या ११ प्राच्या १२ वाङ्मीका १३ रन्तिका १४ दान्तिगात्या १५ पैशाची १६ आक्ली १७ शौरसेनी १८। एतासां लक्षणोदाहरणानि प्राकृतलङ्केश्वर-आकरणे द्रष्टव्यानि॥

अथ भाषाविभागः।

“पुराणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतातनानाम्। शौरसेनी प्रयोक्तया तादृशीनाश्च योषिताम्॥ आसामेव तु गायान् महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत्। अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारि-
याम्॥

चेटानां राजपुत्राणां त्रिदिनाश्चाहमागधी। प्राच्या विदूषकादीनां धूर्तानां स्याद्वन्तिका॥ योधनागरिकादीनां दान्तिगात्या हि दौघताम्। शकाराणां शकादीनां शकारेणं संप्रयोजयेत्॥ वाङ्मीकभाषा दिवानां द्राविडी द्रविडादिषु। आभीरेषु तथाभीरी चाटाली पुक्कसादिषु॥ आभीरी शायरी चापि काष्ठपत्रोपजीविषु। तथैवाङ्गारकारादौ पैशाची स्यात् पिशाच-
वाक्॥

चेटीनामप्यनीचानामपि स्यात् शौरसेनिका॥ बालानां यष्टकानाश्च नीचयष्टविचारिणाम्। उन्मत्तानामातुराणां सैव स्यात् संस्कृतं
कथितम्॥

ऐश्वर्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपस्कृतस्य च। भिक्षुवल्कधरादीनां प्राकृतं संप्रयोजयेत्॥ संस्कृतं संप्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीयुक्तमासु च। देवीमल्लिसुनावेश्याख्यपि कैश्चित्तथोदितम्॥ यद्देशो नीचपात्रस्तु तद्देशे तस्य भाषितम्। कार्यतद्योक्तमादीनां कार्यो भाषाविषयः॥ योषितुसर्वावालवशां कृतवासरं तथा। वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतखान्तरान्तरा॥ एषासुदाहरणान्याकारेषु बीडयानि। भाषा-
लक्षणानि भाषार्थवे। इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः॥

अथ भाषापादः।

तत्र भाषास्वरूपमाह तुः कात्यायनवृहस्पती। “प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं सार्धं सत्कारणान्वितम्। निश्चितं लोकावहृष्टं पञ्च पञ्चविधो विदुः॥ स्वल्पाक्षरः प्रभृतार्थो निःसन्धिर्भी निराकुलः। विरोधिकारणैर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः॥ वदा त्वेवंविधः पञ्चः कथितः पूर्ववादिना। दद्यात्तत्त्वजसम्प्रति प्रतिवादी तदोत्तरम्॥ प्रतिज्ञा साध्याभिधाविका वाक्। तस्या दोषैः परस्परविरुद्धार्थमदादिभिस्तुक्तं सार्धं साधना-
र्थाभिमतं पञ्च विदुः। अन्यथा प्रतिज्ञादोषेय साध्यदोषः स्यात्। अतएवोक्तम्।

“वचनस्य प्रतिज्ञात्वं तदर्थस्य च पञ्चता असङ्करेण वक्तव्ये व्यवहारेषु वादिभिः॥” वक्तव्ये पञ्चप्रतिज्ञे पूर्वोक्ते। नारदेनापि। “सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा ससुदाहृता। तदानीं ह्यीयते वादी तर्कासुत्तरो भवेत्॥” उत्तरो विजयी। यद्यप्यन्यत्र साध्यं तद्वि-
विश्लेषार्थमाहर्षो पञ्च इति भेदः तथाप्यत्र वाक्प्रत्यायनार्थविशेषविश्लेषविश्लेषतया धर्मि-
योऽधर्मणपदैरेव साध्यत्वात् साध्यपञ्चयोरभेदा-
भिधानम्। उपमंहारे च एवंविधः पञ्च इति। मिताक्षरायान्तु। भाषा प्रतिज्ञा पञ्च इति नार्थान्तरमित्युक्तम्। भाषार्थस्तु भाषास्वरूप-
प्रपञ्चमाह। स्वल्पाक्षर इति। निराकुलः पौल्लाप्यविषयसादिस्युक्तः। तत्र। “न्यते च व्यवहारे च प्रवृत्ते यत्रकर्मणि। यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्ता तानि न पश्यति॥” इति गृह्यसंग्रहवचनादुदासीनेभ्यो ज्ञात्वा शोध्यते॥ *॥ तच्छोधनमाह वृहस्पतिः। “न्यूनाधिकं पूर्वपञ्चं तावदादौ विशोध्यते। न द्वाद्वत्तरं यावत् प्रत्यर्थं सभ्यसन्निधौ॥” तस्मिन्प्रकारमाह आसः। “पाण्डुलेखेन फलने भूमौ वा प्रथमं लिखेत्। न्यूनाधिकस्तु संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत्” फलकं काष्ठादिपट्टकम्। कात्यायनः। “पूर्वपञ्चं स्वभावोक्तं प्राङ्गुलिकादौ लेखयेत्। पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रेऽभिलेखयेत्॥ शोध्यते पूर्वपञ्चन्तु यावत्प्रोत्तरदर्शनम्। उत्तरेणावबुद्धस्य निवृत्तं शोधनं भवेत्॥ अन्यदुक्तं लिखेद्योऽन्यदर्थेप्रत्यर्थिनां वचः। चौरवच्छासयेत्तन्तु धार्मिकः एषिवीपतिः॥” स्वभावोक्तमत्रात्रिमम्। एतच्च खरविशेषादिना मुञ्जेयम्। अतएव याज्ञवल्क्यः। “फलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेत्तुपः। भूतमप्यनुपपन्नं ह्यीयते व्यवहारतः॥” भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धम्। नारदः। “भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धं प्रमादाभिहितं क्लृप्तम्। किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्ममभिरक्षता॥ मनुष्यचित्तवैचित्र्यात् परीक्षा साध्वसाधु वा। सर्वैश्वर्यविवादेषु वाक्कुलेनावसीदति॥ पनुस्त्रीभूम्यादाने शास्त्रोऽप्यर्थात् ह्यीयते॥” सर्वैश्वर्यविवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नावसी-
दति। अत्रोदाहरणं पनुस्त्रीत्यादि। अर्थ-
विवादप्रहणान्मन्युक्तविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृतार्थादप्यर्थाह्यत इति गम्यते। यथाह-
मनेन शिरसि पादेन ताडितः इत्यभिधाय केवलं हस्तेन ताडितः इति वदन् केवलं दण्डः पराजीयते च। ततश्च त्वं मलान्ध्रं धारयसि मत्त ऋणत्वेन गृहीततावहनकत्वादिति भावा-
शरीरम्। एतच्च संस्कृतदेशभाषान्यतरेण यथा-
बोधं वक्तव्यं लेख्यं वा। स्वर्गायामपि वादिप्रति-
वादितादर्शनात्। अतएवाध्यापनेऽपि तथोक्तं विष्णुधर्मोत्तरे।

“संस्कृतेः प्राकृतेर्वैयर्थ्येः शिष्यमगुरुपतः। देशभाषादुपायेषु बोधयेत् च गुरुः स्मृतः॥ इति व्यवहारतत्त्वम्॥ भाषापरिच्छेदः, पुं, विश्वनाथन्यायपञ्चाननकृत-
न्यायपरिभाषाग्रन्थः। अस्य अयमाद्यश्लोकः। “नूतनजलधररुचये गोपवधूटीदूजलचौराय। तस्मै नमः कृणाय संसारमहीरुहस्य बीजाय॥” तस्यायमन्यश्लोकः। “सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साक्षात्त्वमवलम्बते। तदेवौषधमिवादी सजातीयेऽपि दर्शनात्॥” अस्य टीका सिद्धान्तसुक्तावली॥

भाषापादः, पुं, (भाषायाः पादः।) चतुष्पाद-
वहारान्तर्गतप्रथमपादः। तस्य लक्षणं यथा,— “अर्थवद्वर्त्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाङ्गलम्। साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थावबन्धनं च॥ प्रसिद्धमविवक्षितं निश्चितं साधनचमम्। संक्षिप्तं निखिलार्थं देशकालाविरोधि च॥ वर्षर्तुमासपक्षाहोवैलादेशप्रदेशवत्। स्थानावसथसाध्याख्यानाकारवयोयुतम्॥ साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनाम च। परात्मपूर्वज्ञानेकराजनामभिरङ्कितम्॥ चमालिङ्गात्मपीडावत्कथिताहर्षदायकम्। यदावेदयते राज्ञे तद्भाषित्यभिधीयते॥”

इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्यायः॥

अस्य विवरणं भाषाग्रन्थे द्रष्टव्यम्॥ भाषितं, क्ली, (भाष्यते इति। भाष् + भावे क्तः।) वचनम्। इत्यमरः। १। ६। १२॥ (यथा, मगौ) ॥ २३॥ “आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च। नेत्रवक्त्रविकारेषु गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः॥” भाष्यते स्मिति। भाष् + कर्मणि क्तः।) कथिते चि॥ (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे) ॥ १५२॥ “प्रविश्य साधुरागस्य चित्तं चित्तञ्जसन्तः। समर्थयश्च तत्पञ्चं साधु भाषित भाषितः॥”

भाष्यं, क्ली, (भाष्यते विवृततया वर्ण्यते इति। भाष् + ण्यत्।) चूर्णः। इति खाम्नी॥ सूत्र-
विवरणग्रन्थः। तस्य लक्षणम्। “सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः। स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविधौ विदुः॥” इति लिङ्गादिचंग्रहटीकायां भरतः॥ सूत्रो-
क्तार्थप्रपञ्चकम्। इति हेमचन्द्रः॥ (भाष्यते अचति। ण्यत्।) गृह्यविशेषः। इति माध-
वीति मधुरेशः॥ (भाष् + ण्यत्।) कथ-
नीये चि॥

भाष्यकारः, पुं, (भाष्यं चूर्णं करोतीति। क्त + “कर्मण्यण्” ३। २। १। इत्यण्।) महा-
भाष्यकर्त्ता मुनिः। तन्प्रयोगाय। गोमहर्षिः २ पतञ्जलिः ३ चूर्णित ४। इति त्रिकाशेषः॥ “अहं भाष्यकारश्च कुशाग्र्येयधियायुभौ। नैव शब्दास्तुभेः पारं किमन्ये जडबुद्धयः॥”

इति दर्शनसिंहः॥

भाष च ठ भाषि। दीर्घः। इति कविकल्प-
दमः॥ (भा०-व्यात्म०-वक्त०-सेट्।) च

यत्तु भयञ्जो मतिमान् स समर्थाऽर्थगान्धन ।
आश्च कर्मनिर्वोदुं हि प्रजाः स्वन्द्वो यथा ॥”
(इति संयुते सूत्रग्रन्थे अतीयेऽध्याये ॥)

इत्यनोयभिषग् यथा,—

“अज्ञातोयधिमानस्तु यश्च याधेरतत्त्ववित् ।
रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते स इष्टाश्चौरवद्विषक् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

नस्यात्रस्याभोज्यत्वं यथा,—

“नृदात्रं ब्राह्मणो भुक्ता तथा रज्जावतारिणः ।
चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्रीन्दगणीविनाम् ॥
शौण्डिकान्नं सतिक्तान्नं भुक्ता मार्चव्रतौ भवेत् ॥”
व्रतौ यावत्केन । तत्र धेनुद्वयम् । इति प्राय-
श्चित्तविवेकः ॥ अपि च ।

“पूयश्चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यान्नमिन्द्रियम् ।
विष्टा बाहुंयिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥”
इति मानवे ४ अध्यायः ॥

(शतधन्वनः क्षेत्रजः पुत्रः । यथा, हरिवंशः ।
३८ । ६ ।

“कनकवर्णाग्रजक्षेत्रं शतधन्वा तु मध्यमः ।
देवर्षेश्चक्रवर्ता तु सत्यं भिषक्तेतरणश्च यः ॥”
औषधम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । २७ । ६ ।

“शतं ते राजन् भिषजः सद्यस्तुज्वी
गभीरा समतिष्ठे अस्तु ॥”

“हे राजन् ! वरुण ! ते तव शतं भिषजः
सद्यस्तु वन्धनवारकायि शतसद्यस्तुखाका-
न्यौषधानि वेदा वा सन्ति ॥” इति तद्वाक्यं
सायनः ॥

भिषक्प्रिया, स्त्री, (भिषजः प्रिया ।) गुडुची ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

(विष्टतिरस्या गुडुचीशब्दे ज्ञातया ॥)
भिषगजितं, स्त्री, (भिषजा जितम् ।) औषधम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चिकित्सा ॥ यथास्य
पर्यायः ।

“चिकित्सितं प्रतीकारश्चिकित्सा च भिषग्-
जितम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

भिषग्भद्रा, स्त्री, (भिषजि औषधे वेदे वा भद्रा
शुभदायिका ।) भद्रदन्तिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भिषग्जाता, [च] स्त्री, (भिषजां मातेव ।)
वाचकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
पर्यायः ।

“वाचको वाशिका वासा भिषग्जाता च
चिह्निका ।

चिह्नास्यो वाजिदन्ता स्यादटल्लोठरूपकः ॥
आटल्लोठो ह्यस्तान्नः चिह्नपर्यञ्च स स्तुतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

भिस्सटा, स्त्री, (भिस्सामन्नं टीकते इति । टीक-
गतौ + “अयोभ्योऽपीति ङः । ततः एपोदरा-
दित्वात् साधुः ।) दग्धान्नम् । इत्यमरः । २ ।
६ । ४६ ॥ अस्य रूपान्तरम् । भिस्सिटा ।
भिस्सिटा । भिस्सिटा । इति तट्टीका-
चारतन्त्ररी ॥

भिस्ता, स्त्री, (बभूवीति । भस दीप्तौ + बाहु-
कान् नः । इन्द्रवि षडुलभितोत्तम् । ब्राह्मण-

भिस्तेति भावप्रयोगात्तीकतेऽपि । यद्वा, मेदन-
मिति भिन् । भिद् + क्तिप् । भिदं स्यतीति ।
सो + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” इति कः । एपो-
दरादित्वात् साधुः ।) अन्नम् । इत्यमरः । २ ।
६ । ४८ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“भक्तमन्नं तथान्वय कश्चित् क्रूरस्य कीर्तितम् ।
ओदनोऽस्त्री स्त्रियां भिस्सादीदिविः पुंसि-
भाषितः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
भिस्सिटा, स्त्री, (भिस्सामन्नं टीकते इति । टीक-
गतौ + ङः । एपोदरादित्वात् साधुः ।) दग्धा-
न्नम् । इत्यमरटीकाचारतन्त्ररी ॥

भी, ग गि भूत्याश्च । इति कविकण्ठह्रमः ॥ (क्रा०-
पर०सक०-अणिट् ।) ग, भीनाति । गि,
भिनाति । भीनः भीनिः । गिनैव क्रादादित्विहौ
गगद्यं प्रादित्वविकल्पार्थं चकारात् भीत्याश्च ।
इति दुर्गादासः ॥

भी, नि लि भीत्याम् । इति कविकण्ठह्रमः ॥
(ङा०-पर०-अक०-अणिट् ।) नि, भीतोऽस्ति ।
लि, विभेति । इति दुर्गादासः ॥

भीः, स्त्री, (भी भीत्याम् + सन्पदादित्वात् क्तिप् ।)
भयम् । इत्यमरः । १ । ७ । २१ ॥ (यथा,
आन्यासप्रशयान् । ३८७ ।

“पूर्वाधिको गृह्णियाम् बहुमानः प्रेमनर्म-
विश्वासः ।

भीरधिकेयं कथयति रागं बालाविभक्तमिव ॥”
भीतं, स्त्री, (भी लि भीत्याम् + क्तः ।) भयम् ।
भययुक्ते, त्रि । इति मेदिनी । ते, ४० ॥ (यथा,
मनुः । ७ । ६४ ।

“यस्तु भीतः परावृत्तः संयामे हन्यते परैः ।
भर्तुर्व्यदुदुक्कृतं किञ्चित् तत्त्वार्थं प्रतिपद्यते ॥”

भीतिः, स्त्री, (भी + क्तिन् ।) भयम् । इत्यमरः ।
१ । ७ । २१ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८४ । १६ ।

“दुर्गे । स्तुता हरसि भीतिमशेषणन्तोः
सस्यैः स्तुता सतिमतीव शुभां ददाति ॥”

कम्पः । इति विश्वः ॥

भीमं, त्रि, (विभेत्तुसादिति । भी + “भियः
धृम्वा ।” उणा० १ । १४७ । विभेतेर्मक् धातोर्वा
युगागमश्च । इति मक् ।) भयहेतुः । तत्-
पर्यायः । भैरवम् २ दारुणम् ३ भौषणम् ४
भौष्णम् ५ धोरम् ६ भयानकम् ७ भयङ्करम् ८
प्रतिभयम् ९ । इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥ (यथा,
रघुः । १ । १६ ।

“भीमकान्तैर्वृषगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।
अष्टयश्चाभिगम्यश्च यादोरक्षैरिवार्यवः ॥”

भीमः, पुं, (विभेत्तुसादिति । भी + मक् ।) भया-
नकरवः । यथा,—

“भयानको भयस्याधिभावः कालाधिदेवतः ।
स्त्री नीचप्रवृत्तिः हृद्यो मतस्तत्त्वविधारदः ॥”

इत्यमरटीकायां भरतः ॥
शिवः । १ । यथा, मार्कण्डेये । ५२ । ७ ।

“भवं सर्वं तथेशानं तथाम् भयपतिं प्रभुः ।

भीमसुगं महादेवस्तुवाच स पितामहः ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । २१ ।
“अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः ॥”
मध्यमपाण्डवः । (यथा, महाभारते । १ ।
१२३ । १३ ।

“तस्माज्जने महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥”
अस्य विवरणादिकं भीमसेनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
अमृतवतसः । इति मेदिनी । मे, २१ ॥ महादेव-
स्याष्टमूर्त्तान्तर्गताकाशमूर्त्तिः । यथा । भीमाय
आकाशमूर्त्तये जमः । इति तिथ्यादितत्त्वे
शिवपूजाप्रयोगः ॥ (गन्धर्वविशेषः । यथा,
महाभारते । १ । ६५ । ४३ ।

“भीमश्चित्ररथश्चैव विख्यातः सर्वविद्वशी ॥”
पुरुवंशीयस्य इलिनस्य पुत्रः । यथा, तत्रैव ।
१ । ६४ । १८ ।

“इलिनो जनयामास दुष्प्रान्तपभृतीन् वृषान् ।
दुष्प्रान्तं मूरभीमौ च प्रवत्तु वसुमेव च ॥”

भीमनादः, पुं, (भीमो भैरवो नादो यस्य ।)
चिह्नः । इति शब्दचन्द्रिका । (भीमो नादः
शब्दः । इति विग्रहे भयानकशब्दः । यथा,
पातकायके । १ ।

“वातेर्विघ्नय विभीषय भीमनादेः
सख्यय त्वमथवा करकाभिवातेः ।
त्वदारिविन्दपरिपालितजीवितस्य
नान्या गतिर्भवति वारिद । चातकस्य ॥”
भयानकशब्दविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते ।
१ । १५६ । ३१ ।

“भीमनादं सुतान्त्रोऽं तीक्ष्णदंष्ट्रं महा-
रवम् ॥”

भीमरणः, पुं, (भीमो भयानको रघोरस्य ।)
तामसमनुवंशजातासुरविशेषः । स च कूर्म-
रूपिषा हरिणा हतः । यथा,—

“हरिणा कूर्मरूपेण हतो भीमरयोऽसुरः ॥”
इति गारुडे गणमाहात्म्ये ८६ अध्यायः ॥

(-हतराक्षस पुत्रमेदः । यथा, महाभारते ।
१ । ११७ । ११ ।

“उग्रभीमरथौ वीरौ वीरबाहुरजोऽनुपः ॥”

भीमरथी, स्त्री, जनानामवस्थाविशेषः । यथा,
“सप्तसप्ततिके वर्षे सप्तमे मासि सप्तमी ।
रात्रिर्भीमरथी नाम नराणां दुरतिक्रमा ॥”

इति शब्दमाला ॥

अपि च ।
“सप्तसप्ततिवर्षाणां सप्तमे मासि सप्तमी ।
रात्रिर्भीमरथी नाम नराणां सतिदुस्तरा ।
तामतीत्य नरो योऽसौ दिगानि यानि जीवति ॥
क्रतुभिस्त्वानि तुन्यानि सुवर्णशतदक्षिणैः ।
गतिः प्रदक्षिणं विष्णोर्जल्पनं मन्त्रभाषणम् ।
ध्यानं निद्रा सुधा पात्रं भीमरथाः फलश्रुतिः ॥”
इति वैद्यकम् ॥

नदीमेदः । यथा राजनिर्घण्टे ।
मनापदा भीमरथी च घट्टगा
प्रथा च कृष्णा जलसान्यगा गुणैः ॥”

(इयं हि सत्यपञ्चतोद्भवा । यथा, विष्णुपुराणे ।

२ । ३ । ११ ।

“गोदावरी भीमरथी कृष्णवेण्यादिकास्तथा ।

सत्त्वपादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापभयापह्नाः ॥”)

भीमविक्रान्तः, पुं, (भीमश्चासौ विक्रान्तश्चेति ।)

चिह्नः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भयानकविक्रम-

विशिष्टे, त्रि ॥

भीमशासनः, पुं, (भीमं शासनं यस्य ।) यमः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

भीमसेनः, पुं, मध्यमपाण्डवः । स च कुन्तीगर्भे

पवनाज्जातः । तत्पण्यायः । भीमः २ वीरवेषुः

३ वृकोदरः ४ वक्रजित् ५ कीचकजित् ६

क्षिप्रारिजित् ७ जरासन्धजित् ८ हिडिम्बजित्

९ कटवणः १० नागवलः ११ गुणाकरः १२ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य अस्मद्विवरणं यथा,

“धार्मिकं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तं पुनरब्रवीत् ।

प्राहुः चात्तं बलं व्येष्टं बलव्येष्टं सुतं वृणु ॥

नतस्तथोक्ता भर्ता तु वायुमेवाजुष्टाव सा ।

तस्माज्ज्ये महाबाहुर्भो भीमपराक्रमः ॥

तमप्यतिबलं जातं वायुवाचाश्रोरिणी ।

सर्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत ! ॥

इदमव्युत्तथासीष्वातमात्रं वृकोदरे ।

यदङ्गात् पतितो मानुः शिलां गात्रैरभूययत् ॥

कुन्ती यावदभयोदिक्ता सहस्रोत्पतिता किल ।

नान्वबुध्यत तं सुप्रसूतसङ्गे स्त्री वृकोदरम् ॥

वयसंजननः सोऽथ कुमारो न्वपनङ्गिरौ ।

पतता तेन शतधा शिलां गात्रैर्विचूर्णिता ॥”

इति महाभारते आदिपर्वणि पाण्डवोत्पत्ति-

नामाध्यायः ॥

(गन्धर्वविशेषः । यथा, महाभारते ॥ ११२३॥ ५२॥

भीमसेनोऽयमेनौ च ऊर्णायुरनघस्तथा ॥”)

कर्पूरमेदः । यथा,—

“भीतावो भीमसेनस्तदुत्थितकरः शङ्करा-

वासचञ्चः

पांडुः पिबोऽजवारस्तदुत्थित हिमयुता बालुका

जुटिका च ।

मन्त्रादस्यास्तुवारस्तदुपरि संहिमः शीतलः

पत्रिकाख्या

कर्पूरस्तेति भेदा गुणरसमयसा वैषदश्येन

दृश्याः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

भीमपादं, स्त्री, (भीमे ग्रीष्मादौ पादः प्रकाशो

यस्य ।) इन्द्रतूलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

बुद्धिर सत्ता इति भाषाः । ग्रीष्माशमपि पाठः ॥

भीमा, स्त्री, (भी + मङ् + श्रियां टाप् ।) दुर्गा ।

इति शब्दरत्नावली ॥ रोचनाख्यगन्धमयम् ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ कक्षाः इति शब्दमाला ॥

(नदीविशेषः । तद्वयथा,—

“कावेरी वीरकाता च भीमा चैव पयोष्णिका ।

विभावरी विशाला च गौरीदा मदनमखा ॥

पार्श्वतोऽपरा नद्यो दक्षिणादिगमा हिमाः ॥”

इति द्वातीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

भीमादेवी, स्त्री, दुर्गा । यथा,—

“पुनश्चाहं यदा भीमं रूपं कृत्वा हिमाचले ।

रक्षांसि चययिष्यामि सुनीनां त्राणकारणात् ॥

तदा मां मुनयः सर्वे स्तोष्यन्थानमस्तुतयः ।

भीमादेवीति विख्यातं तस्मै नाम भविष्यति ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे टेवीमाहात्म्यम् ॥

भोमैकादशी, स्त्री, (भीमेनोपासिता एकादशी ।

शाकपार्थिवारिवत् समासः ।) भैमी । सा च

माघशुक्लेकादशी । भीमहादशीत्वेन ख्याता च ।

यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“पुरा रघुनन्दरे कल्पे परिपृष्टो महात्मना ।

मन्दरस्थो महादेवः पिनाकी ब्रह्मणा खयम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

कथमारोग्यमैश्वर्यमनन्तममरेश्वर ! ।

खल्पेन तपसा देव ! भवेन्मोक्षोऽथ वा वृणाम् ॥

किमज्ञानं मया देव ! त्वत्साहाय्योक्तज ! ।

खल्पकेनापि तपसा महत् फलमिहोच्यते ॥

मत्स्य उवाच ।

इति पृष्टः स विश्वात्मा ब्रह्मणा लोकभावनः ।

उमापतिरुवाचेदं मनसः प्रीतिकारकम् ॥

ईश्वर उवाच ।

अस्माद्रथन्तरात् कस्यात्, त्रयोविंशतिमो यदा ।

वाराहो भविता कल्पस्तस्य मन्वन्तरे शुभे ॥

वैवस्वताख्ये संजाते सप्तमे सप्तलोकधृक् ।

द्वापराख्यं युगं तस्मिन् सप्तविंशतिमे तदा ॥

तस्यान्ते स महानीलो वासुदेवो जनाह्वनः ।

भारावतरणार्थाय त्रिधा विष्णुर्भविष्यति ॥

हैमायनो सुनिस्तद्वनोऽहिर्योरोध केशवः ।

कंसादिदर्पमयनः केशवः शोकनाशनः ॥

पुरी दारवती नाम संप्रतं वा कुशस्थली ।

द्विधागुभावसंयुक्तामध्रिवासाय शार्ङ्गिणः ॥

त्वष्टा ममाश्रया ब्रह्मन् ! करिष्यति जगत्पतेः ॥

तस्यां कदाचिदासीनः सभायामसितदुतिः ।

भार्याभिर्दृष्टिभिः सार्द्धं भूतद्विभूतिरिदक्षिणेः ॥

कुरुभिर्देवगन्धर्वैरभितः कैटभाह्वनः ।

प्रवृत्तास्तु पुराणीषु धर्मसम्बन्धिनीषु च ॥

कथास्तु भीमसेनेन परिपृष्टः प्रतापवान् ।

त्वया पृष्टस्य धर्मस्य रहस्यस्यास्य भेदकृत् ॥

भविता स तदा ब्रह्मन् ! कर्मा चैव वृकोदरः ।

प्रवर्चकोऽस्य धर्मस्य पाण्डुस्तुर्महायलः ॥

तस्य तीक्ष्णो वृको नाम जठरे ह्यस्यवाहनः ।

मया दत्तः स धर्मात्मा तेन चासौ वृकोदरः ॥

अतीनामादशीलश्च नामायुतबली महान् ।

भविष्यन्नजरः साक्षात् कन्दर्प इव बुद्धिमान् ॥

धार्मिकस्याप्यशक्तस्य तीव्रायित्वादुपोषणे ।

इमं व्रतमशेषायां व्रतानामधिकं यतः ॥

कथयिष्यति विश्वात्मा वासुदेवो जगद्गुरुः ।

अशेषयज्ञस्तदमशेषपाचविनाशनम् ॥

अशेषदुष्टमनमशेषसुरपूजनम् ॥

पवित्राणां पवित्रश्च मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।

भविष्यच्च भविष्याणां पुराणानां पुरातनम् ॥

वासुदेव उवाच ।

यद्यद्यमीचतुर्दशां द्वादशीष्वथ भारत ! ।

अन्येष्वपि दिनैर्दशैश्च न शक्तस्वमुपोषितुम् ॥

ततः पुण्यामिमां भीम ! त्रिंशं पापप्रणा-

श्रिणोम् ।

उपोष्य विघ्नानेन गच्छेद्विष्णोः परं पदम् ॥

माघमासस्य दशमी यदा शुक्ला भवेत्तदा ।

पुतेनाभ्यञ्जनं कृत्वा तिलैः स्नानं समाचरेत् ॥

तथैव विष्णुमभ्यर्च्य नमो नारायणाय च ।

कृष्णाय पादौ संपूज्य शिरः सन्वात्मनेति च ॥

वैकुण्ठायति वै कण्ठमुरः श्रीवत्सघारिणे ।

शक्तिं चक्रिणे तद्वज्रदंते वरदाय वै ॥

सर्वे नारायणस्यैवं संपूज्या वाङ्मयः क्रमात् ।

दामोदरायेतुदरं मेढ्रं पञ्चशराय वै ॥

ऊरू सौभाग्यनाथाय जातुनी भूतघारिणे ।

नमो नीलाय वै जङ्घे पादौ विश्वखले पुनः ॥

नमो दक्षै नमः शान्त्यै नमो लक्ष्म्यै नमः श्रिये ।

नमः पुष्ट्यै नमस्तुष्ट्यै धृष्ट्यै हृष्ट्यै तथा श्रिये ॥

नमो विहङ्गनाथाय वायुवेगाय पक्षिण्ये ।

विघ्नप्रमाधिने नित्यं गरुडश्चाभिपूजयेत् ॥

एवं संपूज्य गोविन्दसुमापतिविनायकौ ।

गन्धैर्माल्यैस्तथा धूपैर्भक्तैर्नानाविधैस्तथा ॥

गन्धेन पयसा सिद्धां कृशरामथ वाग्वयतः ।

सर्पिषा सह भुक्ता च गत्वा शतपदं बुधः ॥

न्यगोधन्तन्धावनमथवा खादिरं बुधः ।

गृहीत्वा धावयेद्दन्तानाचान्तः प्रागुदङ्मुखः ॥

भूयात् सायन्तर्ना कृत्वा सन्ध्यामस्तमिते रवौ ।

नमो नारायणायैति त्वामहं शरणं गतः ॥

एकादशां निराहारः समभ्यर्च्य च केशवम् ।

रात्रिञ्च सकलां स्थित्वा स्नानञ्च पयसापि च ।

सर्पिषा विश्वदहनं कृत्वा ब्राह्मणपुङ्गवैः ।

सहैव पुण्डरीकाक्ष ! द्वादशां क्षीरभोजनम् ॥

करिष्यामि यतात्माहं निर्विघ्नास्तु तच्च मे ।

एवमुक्त्वा स्वपेद्भूमावितिहासकथां पुनः ॥ ११ ॥

श्रुत्वा प्रभाते संजाते नदीं गत्वा विश्राम्यते ! ।

स्नानं कृत्वा तदत् पापख्यानभिवर्जयेत् ॥

उपास्य सन्ध्यां विधिवत् कृत्वा च पितृतर्पणम् ।

प्रणम्य च हृषीकेशममलसाध्यनीश्वरम् ॥

गृहस्य पुरतो भक्त्या मण्डपं कारयेद्बुधः ।

दशहस्तमथाष्टौ वा करान् कुर्याद्विश्राम्यते ! ॥

चतुर्दशां शुभां कुर्याद्दीर्घमरिनिन्दनम् ! ।

चतुर्दशप्रमाणञ्च विन्यसेत्तत्र तीर्थगम् ॥

आरोप्य कलमं तत्र दिक्पालान् पूजयेत्ततः ।

माघमासेन संपूज्यमथःकृष्णजिने स्थितः ॥

तस्य धाराश्च शिरसा धारयेत् सकलां निशाम् ।

धाराभिर्भृदिभिर्भृदिफलं वेदविदो विदुः ॥

यस्मात्तस्मान् कुर्यात्तु ! धारा धार्याः स्वश-

क्तितः ।

तथैव विष्णोः शिरसि क्षीरधाराः प्रयातयेत् ॥

अरस्मिन्नात्रं कृत्वा कृत्वा तत्र त्रिमयलम् ।

योनिवत्तच्च तं कृत्वा ब्राह्मणैर्वैभक्तिभिः ।

तिर्जाञ्च विष्णुदेवैर्मन्त्रैरेकास्मिन्तदा ।

कृत्वा च वैष्णवं सन्धक् चरं गोक्षीरमंयुतम् ॥
निष्पावाहुं प्रसायां मै धारामाव्यस्य पानयेत् ॥
जलकुम्भान् महावीर ! स्थापयित्वा त्रयोदश ।
भस्त्रेनाविधेयुक्तान् सितवस्त्रैरलङ्कृतान् ।
युतानौदुम्बरेः पात्रैः पञ्चरत्नसमन्वितान् ॥
चतुर्भिर्वज्रैश्चैर्मस्तुत्र काव्य उदरमुखैः ।
रुद्रशापश्चतुर्भिश्च यजुर्वेदपरायणैः ॥
वैष्णवानि च सामानि चतुरः सामवेदिनः ।
अरिषड्विंशद्विंशतान्यभितः परिपाठयेत् ॥
एवं द्वादश तान् विप्रान् वक्ष्यमात्यानुलेपनैः ।
पूजयेदङ्गुलीयेषु कटकैर्मस्तुत्रकैः ॥
वायोभिः शयनीयेषु वित्तशान्तिविवर्जितः ।
एवं चातिवाह्या वै गीतमङ्गलनिम्बनेः ।
उपाध्यायस्य च पुनर्दिगुणं सर्वमेव तु ॥ * ॥
ततः प्रभाते विमले ससुत्याय त्रयोदश ।
गा वै द्वादश कुरुष्वेष्ट । सौवर्णसुखसंयुताः ॥
पयस्विनीः शीलवतीः कांस्यदोहनसंयुताः ।
रौप्यसुराः स्वस्त्राश्च चन्दननाभिविचिताः ॥
तांस्तु तेषां ततो भद्रा भक्ष्यभोग्येन तर्पितान् ।
कृत्वा च ब्राह्मणान् सर्वान्नैर्नानाविधैस्तथा ॥
सुक्ता चाक्षरलवणमात्मना च विदुर्जयेत् ॥
अनुगम्य पदान्यष्टौ पुत्रभाष्यासमन्वितः ।
प्रीयतामव देवेशः केशवः क्लेशनाशनः ॥
शिवस्य हृदये विष्णुर्विष्णोश्च हृदये शिवः ।
यथान्तरं न पश्यामि तथा मे स्वस्ति चायुषः ॥
एवमुत्थाय तान् कुम्भान् गात्रेव शयनानि च ।
वार्त्तासि चैव सर्वेषां गृहाणि प्रापयेद्विभुः ॥
अभावे बहुश्रय्यानामेकामपि सुचंस्कृतान् ।
श्रय्यां द्वादशपुरौ भीम ! सर्वोपस्करसंयुताम् ॥
इतिहासपुराणानि वाचयित्वातिवाहयेत् ।
तद्दिनं नरशार्ङ्ग ! य इच्छेद्विपुलां श्रियम् ॥
तस्मात्त्वं सत्तमालम्ब्य भीमसेन ! विमत्सरः ।
क्रुश व्रतमिदं सन्धक् खेहाद्युदाक्यमीरितम् ।
त्वया कृतमिदं वीर ! तन्नामाख्यं भविष्यति ।
सा भीमद्वादशी स्त्रिया सर्वपापहरा शुभा ।
या तु कल्याणिनी नाम पुरा कल्पेषु पश्यति ॥”
त्वमादिकर्ता भव शौकरेभ्यस्तु
कल्पे महावीरवरप्रधान ! ।
यस्याः स्मरणकोर्त्तनमप्यश्वं
विनष्टपापस्त्रिदशाधिपः स्यात् ॥
दृष्ट्वा च यामश्चरसामप्रीशा-
वेश्यास्ततामप्यभवान्तरेषु ।
आभीरकन्येति कुतूहलेन
सेवोन्वेषी संप्रति नाकण्ठे ॥
जातापि सा वैश्यकुलोद्भवापि
पुलोमजन्मा पुरुषतपनी ।
तत्रापि तस्याः परिचारिकेयं
मम प्रिया संप्रति सत्यभामा ॥
ज्ञातः पुरा मण्डलमेव तद्-
तेजोमयं देवशरीरमाप ।
अस्याश्च कल्याणतिथौ विवस्वान्
सहस्रधारेण सहस्ररश्मिः ॥

इदमेव कृतं महेन्द्रमुखे-
र्वसुभिश्चैव पुरा सुरादिभिश्च ।
फलमत्र न शक्यतेभविष्यत्
यदि जिह्वाकोटयो मुखे स्युः ॥
कलिकल्पपविदारिणीमनन्ता-
मिति कथयिष्यति यादवेन्द्रसुनुः ।
अपि नरकगतान् पितृनशेषा-
नलसुहृत्तुमिहैव यः करोति ॥
य इदमनघं शृणोति चातिभक्ता
परिपठतोह परोपकारहेतोः ।
तिथिमिह सकलार्थभाद्रनरेन्द्र-
स्तव चरणेन स साम्यतामुपैति ॥
कल्याणिनी नाम पुरा वभूव
या द्वादशी माघदिनेभिमूष्या ।
सा पाण्डुपुत्रेण कृता भविष्य-
त्यनन्तपुराणघ ॥ भीमपूर्णा ॥”
इति मन्त्रपुराणे भविष्यद्ब्रह्मसंहितेः भीम-
द्वादशी नाम ६५ अध्यायः ॥
भीरुः, त्रि, (विभेतीति । भी भये + “भियः
क्रुकुनौ ।” ३ । २ । १७४ । इति क्रुः ।) भय-
शीलः । (यथा, मनी । ७ । ६२ ।
“तेयामर्थं निवृज्जीत शूरान् दृष्टान् कुलोद्गतान् ।
शुचीनाकरकर्मान्ते भीरुनन्तर्निवेशने ॥”)
तत्पण्यायः । त्रसुः २ भीरुकः ३ भीलुकः ४ ।
इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ भीलुः ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥
भीरुः, स्त्री, (विभेतीति । भी + “भियः क्रुकु-
नौ ।” ३ । २ । १७४ । इति क्रुः ।) भयशीला स्त्री ।
भयप्रकृतिका । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, विष्णु-
पुराणे । १ । १५ । ३३ ।
“सर्वं भीरु ! वदस्येत् परिहासोऽथवा शुभे ! ।
दिनमेकमहं मन्ये त्वया सार्द्धमिहासितम् ॥”)
शतावरी । इति धरणिः, अमरश्च ॥ (यथा,—
“बहुपुत्री वरा भीरुः शतमूली शतावरी ।
महापुरुषदन्ता च प्रीवरीन्दीवरी वरी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शतपादिका ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अजा । क्राया । स्त्री ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
भीरुः, पुं, (विभेतीति । भी + क्रुः ।) शृगालः ।
इति शब्दमाला ॥ यावः । इति राजनिर्घण्टः ॥
इक्षुमेदः । इति रत्नमाला ॥ अस्व गुणाः ।
शेषकारित्वम् । स्वादुत्वम् । अविदाहित्वम् ।
गुरुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
भीरुकं, स्त्री, (भीरु + संज्ञायां कन् ।) वनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
भीरुकः, पुं, (भीरु + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
पेचकः । इति शब्दरत्नावली ॥ इक्षुमेदः ।
भोरनी इति हिन्दीभाषा ॥ (यथा, सृष्टे
खजस्थाने । ४५ अध्याये ।
“पौष्टकी भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः ।
कान्तारस्तापसेषु च काष्ठेषुः स्विपचकः ॥”)

अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
“वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयोः ।
सुशीतो हृंहणो बल्यः पौष्टको भीरुकश्च ॥”
भीरुकः, त्रि, (विभेतीति । विभी भये + “भियः
क्रुकुनौ ।” उणा० २ । ३१ । इति क्रुकुनौ ।)
भययुक्तः । इत्यमरः ॥ कातरः । इति संक्षिप्त-
सारोणादिवृत्तिः ॥
भीरुपत्नी, स्त्री, (भीरुस्त्रीव पत्रायस्याः । गौरादि-
ज्वातु ङीष् ।) शतमूली । इत्यमरः । १२।४।१०१ ॥
भीरुहृदयः, पुं, (भीरु हृदयमस्य ।) गङ्गा । इति
जटाधरः ॥
भीरुः, स्त्री, (भीरु + “ऊङुतः ।” ४ । १ । ६६ ।
इति ऊङ् ।) भयशीला नारी । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
भीलभूषणा, स्त्री, (भूषयतीति । भूष + कर्त्तरि
ल्युः । टाप् । भीलानां भूषणा ।) गुह्या । इति
राजनिर्घण्टः ॥
भीशुः, त्रि, (विभेतीति । भी + क्लुः ।) भीरुः ।
भयशीलः । इति शब्दरत्नावली ॥
भीलुकः, पुं, (विभेतीति । भी + “भियः क्रुकु-
नौ ।” ३ । २ । १७४ । इति क्रुकुनौ ।) भीरुः ।
इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ३२ । ५२ ।
“एतदेवानिमित्तं नः किमन्यनाम्भीलुक ! ।
यस्त्वमस्माभिरानीतः काकशङ्खी पदे पदे ॥”)
भलुकः । इति शब्दरत्नावली ॥
भीषणः, पुं, (भीषयते इति । भी + शिप् +
“भियो हितुभये षक् ।” ७ । ३ । ४० । इति
षक् । भीषिषातुस्ततो नन्दादित्वात् ल्युः ।)
भयानकरसः । इत्यमरटीकायां भरतः, मेदिनी
च ॥ कुन्दरुकः । कपोतः । हिन्तालः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ शिवः । इति शब्दरत्नावली ।
शङ्खकी इति मेदिनी ॥ (भयोत्पादने स्त्री, ।
यथा, महाभारते । १५ । ७ । ४ ।
“यस्य मेदनश्चैव शङ्खणी कारयेत्ततः ।
कथंयं भीषणश्चैव युद्धे चैव वलक्षयम् ॥”)
भीषणः, त्रि, (भीषयते इति । भी + शिप् + लतो
नन्दादित्वात् ल्युः । घुगागमश्च ।) गाढः ।
दारुणः । इति मेदिनी । ये, ६६ ॥ (यथा,
रघौ । १२ । ४० ॥
“पर्यशालामथ चित्रं विकृष्टासिः प्रविश्य सः ।
वैरूप्यपौनरुक्तेन भीषणां तामयोदयत् ॥”)
भीष्मं, त्रि, (विभेत्यस्मादिति । भी + “भियः पुग्
वा ।” उणा० १ । १ । १४७ । इति भक् । वा
घुगागमश्च ।) भयानकम् । इत्यमरः । १२।७।२०१
(यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ । ६ । १ । १ ।
“सहोवाच भीष्मं वत भोः पुरुषान् वा ।”
“भीष्मं भयङ्करं ।” इति तद्वाक्ये मणीधरः ॥)
भीष्मः, पुं, (विभेत्यस्मादिति । भी + मक । -
येति पञ्चे षक् ।) भयानकरसः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ शिवः । राक्षसः ।
देमन्दः । गाङ्गेयः । स च श्रान्ततुल्य-

चक्रवर्त्तिनो गङ्गायां भाव्यायां जातः । स परम-
धर्मात्मा महावीरः । येन पितृदक्षकन्या-
विवाहायै पितृराज्यं त्यक्तं, यच्च स्वस्य विवाहं
त्यक्त्वा ऊर्ध्वरेता जातः । इति श्रीभागवतम् ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“अथ तामरमे जाते पुत्रे प्रहसतीमिव ।
उवाच राजा दुःखाक्षः परीक्ष्यन् सुतमात्मनः ॥
मा वधीः कावि कस्यासि किञ्च हंसि सुता-
निति ।

पुत्रप्रि ! सुमहत् पापं संप्राप्तं ते सुगर्हिते !”
स्वावाच ।

“पुत्रकाम ! न ते हन्मि पुत्रं पुत्रवतांवर ! ।
जीर्णस्तु मम वासोऽयं यथा स समयः कृतः ॥
अहं गङ्गा जद्मुता महर्षिगणसेविता ।
देवकार्यार्थमिद्वर्षमुपिताहं त्वया सह ॥
अष्टौ ये वसवो देवा महाभाग महाजनसः ।
वशिष्ठप्रापदोषेण मानुषत्वमुपागताः ॥
तेषां जनयिता नान्यस्तद्धतं भुवि विद्यते ।
महिधा मानुषी धात्री लोके नास्ति कदाचन ॥
तेषां जननीहेतोर्मानुषत्वमुपागता ।
जनयित्वा वसुधौ जिता लोकास्त्वयाक्षयाः ॥
देवानां समयस्त्वेव वसुधां संश्रुतो मया ।
जातं जातं मोक्षयिष्ये जन्मतो मानुषादिति ॥
तत्ते प्रापाहिनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः ।
स्त्विति तेऽस्तु गमिष्यामि पुत्रं पाहि महा-
व्रतम् ॥

एष पण्यायवासो मे वसुधां सन्निधौ कृतः ।
मत्प्रसूतं विजानीहि, गङ्गादत्तमिमं सुतम् ॥”
इत्यादिपञ्चैव भीष्मोत्पत्तिनाम १०० अध्यायः ॥
भीष्मजन्तो, स्त्री (भीष्मस्य जननी माता ।)
गङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

भीष्मपञ्चकं, स्त्री, (भीष्मेण कृतमुपदिष्टं वा पञ्चकं
एकादश्यादिपूर्णिमान्तपञ्चतिथिकर्णयम् ।)
कार्तिकशुक्लपञ्चम्येकादश्यादिपूर्णिमान्तपञ्च-
तिथिकर्णयप्रतिशेषः । यथा,—

श्रीनारद उवाच ।

“भगवन् ! यत् त्वया प्रोक्तं भीष्मस्य च दिनं
महत् ।
माहात्म्यं श्रोतमिच्छामि तस्य मे कथय प्रभो ! ।
कथं रागजं किं दानं कीं विधिः कस्य पूजनम् ।
किं पत्रं केन वाकारि नमस् कथय विस्तरात् ॥”

जम्भोजाच ।

तद्भीष्मपञ्चकस्यैवं माहात्म्यं विधिपूर्वकम् ।
वक्ष्यामि पलसंयुक्तं येनैवैव कृतं पुरा ॥
अथोष्ठा नगरी या च कनिकल्पगनाशिनी ।
बैष्णवी स्वर्गरस्या च कनिकल्पगनाशिनी ॥
हरपञ्चरूपपञ्चाद्या विष्णुपञ्चमिहिता ।
गत्यामासोत्तरपरः सूर्य्येयंशोद्भवो सुते ! ॥
अनिपिनाम देवर्षेः धर्मात्मा नैकयज्ञकृत् ।
तेन दत्तं पुरा राजा कृतं पञ्चमग्नयमम् ॥
भावाया चन्द्रभाविन्या साहं भीष्मस्य पञ्चवम् ।
चिकीर्षुः परिप्रपष्ट वशिष्ठं तद्विधिं हिज्जम् ॥”

वशिष्ठ उवाच ।

“शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि व्रतं वीभाग्य-

दायकम् ।

रहस्यं भीष्मपञ्चाख्यं विष्णुतुष्टिप्रदायकम् ॥
कार्तिके मासि राजेन्द्र ! प्रारभ्येकादशीतिथिम् ।
यावत् पञ्चदशी रम्या भविता चन्द्रपूर्णिमा ।
पञ्चभीष्ममिति ख्यातं तिथयः पुण्यदाः स्मृताः ॥
प्रातःकाले समुत्थाय शौचं कृत्वा यथाविधि ।
स्नात्वा सभायः पुरुषो नद्यादौ विमले जले ॥
तर्पयेद्भीष्मवर्त्मनां कुरुवंशपितामहम् ।
पितृभिक्षुज्युक्तेषु जलाञ्जलिभिरुद्धृतैः ॥
वैशाखपञ्चमीनाय साङ्कृतिप्रवराय च ।
तिलतोषाञ्जलिं तस्मै प्रयच्छेद्भीष्मवर्त्मने ॥
सन्तप्य कौरवश्रेष्ठं कुर्यादाचमनं ततः ।
अर्चयित्वा विधानेन चन्दनादिभिराहृतः ।
अर्घ्यं दद्याद्यतात्मा च मन्त्रेणानेन भूषते ! ॥
वसुनामधताराय शान्तनोरात्मजाय च ।
अर्घ्यं ददामि भीष्माय आनकब्रह्मचारिणे ॥
इत्थं समापयेद्ब्रतम् । भीष्मपञ्चविधिं नरः ।
नियमेनोपवासेन पञ्चमयेन वा पुनः ॥
पयोमूलफलाहारैर्हयैर्नानाविधैरपि ।
नरो वा यदि वा नारी सुकृतापो दिवं व्रजेत् ॥
सुदृक्ते च विपुजान् भोगान् कार्तिकं न

त्यजेद्दि यः ।

अतोऽशक्तो नयेत् पञ्चभीष्माख्यं हरिपूर्णीतम् ॥
श्रुत्वेताद्विष्णुभक्तोऽप्यौ भक्ता त्वचलया सह ।
दम्पती च यथा भीष्मं लब्ध्वा तौ तु महाफलम् ॥
स्वल्पायासेन विप्रेन्द्र ! कृतं ताभ्यां हि तत् पुरा ।
प्राप्तं राज्यं महीमेतां समुद्रवलयान्वितम् ॥
प्रभुष्य प्रचुरान् कामान् व्रतकामौ यथा सुते ! ।
दिव्याम्बराभरणौ तौ दिव्यमाख्यानुलेपितौ ॥
दिव्यदेहविमानेन सत्त्वकिन्नरसेवितौ ।
अस्त्ररोगीतशृङ्गेण सुतौ देवमहर्षिभिः ।
सम्प्राप्तौ विष्णुलोकश्च भीष्मपञ्चव्रताङ्गुने ! ॥”

ब्रह्मोवाच ।

“इत्येतत् कथितं वत्स ! माहात्म्यं कार्तिको-
द्भवम् ।

भीष्मपञ्चकमाहात्म्यं सेतिहाचं पुरातनम् ॥
तत् सर्वं कुरु विप्रेन्द्र ! यदि ते भक्तिरभ्युते ।
निश्चयः कायमनसा वचसा सुमनीभव ॥”

“शृणुस्मि मत्वाश्च पठन्ति ये वै
भूखलमध्ये भगवद्गुणान् सुते ! ।

मत्सि सख्या भगवद्गुणैः

कथासुपेक्षस्य पुरं प्रयान्ति ॥

कलमकमपटुत्वा प्राणिनो देवदेवं
सुभगमकलभोगान् भोजयित्वा च यान्ति ।

हरिपुरममरेगैर्गोतवादेर्विशाले-

र्विदितकलकलासोपयन्ते हरिं ये ॥

एतत् कार्तिकमाहात्म्यं भगवा यः श्रुत्वावाचरः ।

सन्निपातविनिर्मुक्तः स सार्धं लभते रतिम् ॥”

इति पादोत्तरपञ्चके कार्तिकमाहात्म्ये १३०
पद्याः ॥

अपि च ।

“सदा हरैर्व्रतं श्रेष्ठं ततः स्यादक्षिष्याचने ।
चातुर्मास्ये ततस्तस्मात् कार्तिके भीष्मपञ्चकम् ॥
ततः श्रेष्ठतमं शुक्ल एकादश्यां समाचरेत् ।
स्नायात्तिकां पितृदीनं यवादेरर्चयेद्युग्म् ॥
यजेन्मौनी घृताद्यैस्तु पञ्चमयेन वारिभिः ।
स्नापयित्वा कर्पूरमुखैस्त्रैवातुलेपयेत् ॥
घृताक्तगुग्गुलीर्धूपं द्विजः पञ्चदिनं दहेत् ।
नैवेद्यं परमात्रन्तु जपेदष्टोत्तरं शतम् ॥
ॐ नमो वासुदेवाय घृतबीजितिलोदकम् ।
वडचरेण मन्त्रेण स्वाहान्तेन तु होमयेत् ॥
प्रथमेऽह्नि हरेः पादौ यजेत् पद्मैर्हितीयके ।
विल्वपत्रैर्जातुदेशं नाभिं भङ्गेन चापरे ॥
स्कन्धौ विल्वैर्जवाभिश्च पञ्चमेऽह्नि शिरोऽर्चयेत् ।
मालत्या भूमिशायी स्यान्नोमयं प्राशयेत्

क्रमात् ॥

गोमूत्रक्षीरदधि च पञ्चमे पञ्चमयकम् ।

नक्तं कुर्यान् पञ्चदश्यां व्रतो स्याद्भुक्तिमुक्ति-
भाक् ॥”

इति गारुडे भीष्मपञ्चादिव्रतं नाम १२३ अध्यायः ।
वक्रपञ्चकम् । यथा,—

“आरभ्येकादशीं पञ्च दिनानि व्रतमाचरेत् ।
भगवत् प्रीतये भीष्मपञ्चकं यदि शक्नुयात् ॥
तथा धात्रीव्रतं पौर्णमास्यां कुर्वीत कार्तिके ।
तथा नवम्यां शुक्लायामर्चयं नवमीव्रतम् ॥
पैतामहादिहृच्छाणि मासोपयोगमेव च ।
समर्थः कार्तिके कुर्यात् स्नात्वा पाद्मादितो
विधिम् ॥”

इदि श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥
भीष्मव्रतं, स्त्री, (भीष्मं भयानकं व्रतं दुर्लभत्वात् ।)
हिमालयोत्तरदेशजातशुक्लवर्णप्रक्षारविशेषः ।
तस्योत्पत्त्यादि यथा,—

कृत उवाच ।

“हिमवत्युत्तरे देशे वीर्यं पतितं सुरादिवसस्य ।
सम्प्राप्तसुतमानामाकरतां भीष्मव्रतानाम् ॥
शुक्लाः शृङ्गाजनिभाः श्लोनाकचन्निभाः

प्रभावताः ।

प्रभवन्ति ततस्तद्वर्णा वज्रनिभा भीष्मपाषाणाः ।
हिमाद्रिप्रतिवर्द्धं सुहृमपि श्रद्धया विधत्ते यः ।
भीष्ममर्चयं श्रीचादियु स सम्पदं सर्वदा लभते ॥
गुणयुक्तस्य तस्यैव धारणाङ्गुनिपुङ्गव ! ।
विषाणि तानि नश्यन्ति सर्वान्धयेव महीतटे ॥”
विषमानावाधन्ते ये तमरयनिवासिनः समी-
पेऽपि ।

दीपितशशरभकुङ्गरविं हयाप्रादयो पिंगाः ॥
तस्योत्पत्तिवर्जितकृतिनो भवन्ति भयं न चापि
समुपस्थितम् ।

भीष्ममर्चयं गुणयुक्तः सम्पदं संप्राप्नुयात्तिव्रतयः ।
पितृतर्पणे पितृणां ढर्तिवैद्युर्वापिकी भवति ॥

प्राप्त्यनुद्भूतान्यपि सर्पाश्च वायुश्च विक-

दिगादि ।

सत्तितामिदिरास्वरभयानि भीमानि नश्यन्ति ॥

सैवसवणाहकाभं परचं पीतप्रभं प्रभाहीनम् ।
मलिनद्युतिं विवर्णं दूरात् परिवर्जयेत् प्राज्ञः ॥
मृत्युं प्रकल्पामेभं विबुधवरेर्दृष्टकालविज्ञानात् ।
दूरे भूतानां बहु किञ्चिन्निकटप्रसृतानाम् ॥”

इति गारुडो भीष्मरत्नपरौचा नाम ७६ अः ॥
भीष्मस्यः, स्त्री, (भीष्मं सृते प्रसृते इति । स प्रसवे
+ क्तिप् ।) गङ्गा । इत्यमरः । १ । १० । ३१ ॥

भीष्माष्टमी, स्त्री, (भीष्मस्य अष्टमी भीष्मनाशिका
अष्टमी वा ।) माघशुक्लाष्टमी । तत्र भीष्मस्य
तर्पणादिकं कर्तव्यम् । यथा, भविष्योत्तरे ।
“शुक्लाष्टम्यान् माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जनम् ।
संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥”

धवलधृता स्मृतिः ।

“अष्टम्यान् स्मृते प्रज्ञे भीष्माय तु तिलोदकम् ।
अन्नश्च विधिवद्भुजः सर्वे वर्णा द्विजातयः ॥”
सर्वे वर्णा इत्युपादानात् ब्राह्मणशूद्रयोरप्यधि-
कारः । द्विजातय इति सम्बोधनम् ॥ स्मृति-
रत्नाकरे विष्णुधर्मोत्तरम् ।

“मध्याह्न्यापिनी ग्राह्या आह्ने भीष्माष्टमी
तिथिः ।

ज्ञाने च तर्पणे दाने ग्राह्या सूर्योदयो परा ॥
यदा कदाचित् कुम्भांशं गता सूर्योदयो परा ।
पूर्वस्यमेव कर्तव्यं तर्पणं आहमेव च ॥
यदैकस्मिन् भवेन्मासि कदाचिन्मासकरो हयम् ।
भीष्माष्टमी द्वयं वापि तदा ग्राह्या परा तिथिः ॥
ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां यः करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ।
तद्वर्णत्वमसौ याति इह लोके परत्र च ॥”
इति मरीचिवचनान्तु भीष्मकृत्येतरपरम् ॥
तथा च स्मृतिः ।

“ब्राह्मणादास्तु ये वर्णा दनुर्भोग्याय नो जनम् ।
संवत्सरकृतं पुण्यं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
असवर्णसंसदाननिषेधस्तु प्रकरणवलादपि
भ्राष्ट्रादिविषय इति श्रौतम् ॥ तर्पणमन्त्रस्तु ।
“वैशाखप्रद्योताय सांक्रांतप्रवराय च ।
अपुन्यस्य दद्यान्मृतं सलिलं भीष्मवर्त्मणे ॥
भीष्मः श्रान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
आभिरक्षिरवाप्तोऽपुन्यपापक्षोभितां क्रियाम् ॥”
इत्याश्रमांस्तु । पुनर्पौत्रोचितामिष्यभिधानात्
पितृकर्मरौत्या । ब्राह्मणः पितृतर्पणानन्तरं
क्षत्रियस्तु तत्पूर्वं तर्पयेत् । इति संवत्सर-
प्रदीपादयः ॥ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

भुक्तं, त्रि, (भुज् + कर्मेणि क्तः ।) भक्षितम् ।

इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ (यथा, मनुः । १२।५।५।

“पूजितं क्षणं गिर्यं बलमूर्च्छं च यच्छति ।
अपूजितस्तु तद्भुक्तसुभयं नाशयेद्विदम् ॥”
उपभुक्तम् । यथा, रघुः । ४ । ७ ।

“मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।
तथाप्यन्यपूर्वं तस्मिन्नासौ हसन्वरा ॥”

भावे क्तः । भक्षणे, स्त्री । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, रामायणे । २ । ५८ । १२ ।

“आनितं श्रुतं भुक्तं सतः रामस्य कीर्तय ।
जीविष्यान्वदमेतेन ययातिरिव चापुष्ट ॥”

भुक्तसमुत्क्रितं, त्रि, (ज्ञादौ भुक्तं पश्चात् समु-
त्क्रितं परित्यक्तम् । ज्ञाताभुक्तिप्रवृत्तसमासः ।)
पूर्वं भुक्तं तत् शेषं पश्चात् समुत्क्रितं व्यक्तम् ।
तत्पर्यायः । फेला २ । इत्यमरः । २ । ६।५६ ॥

पिण्डम् ३ फेलिः ४ । इति भरतधृतरमसः ॥

भुक्तिः, स्त्री, (भुज् + क्तिन् ।) भोजनम् । इति

शब्दरत्नावली ॥ भोगः । यथा,—
“भुक्तिश्चिदुपवर्षी सिद्धेदपरेषां न संशयः ।
अनिर्वृत्ते सपिण्डत्वे सकुल्यानां न सिद्धति ॥
आहर्णा शोषयेद्भुक्तिमागमस्यापि संसदि ।
तत्सुतो भुक्तिमेवैका पौत्रादिषु न किञ्चन ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥

(यथा, मनुः । ८ । २५२ ।

“एतेर्लङ्घनयेत् वीर्मा राजा विवदमानयोः ।
पूर्वसुत्या च सततसुदकस्यागमेन च ॥”)
रविभूक्तिर्यथा,—

“साहस्रमक्षसे मेवे वसुः साहस्रं घटे दृष्टे ।
दशैव मकरे दहन् पलानि प्रतिवासरम् ।
कुलीरसिंहप्रमदातुषालिकामुंकेषु च ।
पलान्येकादश तथा रविभुक्तिं प्रचक्षते ॥”

इति ज्योतीरत्नमाला ॥

भोगः । इत्यल इति पारस्यभाषा । स च
प्रमाणचतुष्टयान्तर्गतप्रमाणविशेषः । यथा ।
लिखिताद्यभावे दिवसाह याज्ञवल्क्यः ।

“प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्ति-
तम् ।

एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥”

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

तद्विवरणं यथा । अथ भुक्तिः । तत्र याज्ञ-
वल्क्यः ।

“पश्यतोऽब्रुवतो हानिभूमेर्विश्रतिवार्षिकी ।
परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी ॥”

विवादमकुर्वतः समक्षं भूस्वामिनः परेण-
सपिण्डादिना भुज्यमानाया भूमेर्विश्रतिवर्ष-
निर्वृत्ता स्वत्वहानिः । अत्र लोकव्यवहार-
कर्मत्वाद्दशवार्षिकगणा सावनेन । यथा च विष्णु-
धर्मोत्तरम् ।

“सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेन
लौक्यश्च यत् स्याद्व्यवहारकर्म ॥”

तत्रैव ।

“सावने च तथा मासि त्रिंशत् सूर्योदयाः

स्मृताः ॥”

इति ॥

विशेषयति आसः ।

“वर्षाणि विंशतिं यस्य भूमिंक्ता तु परेरिह ।
सति राक्षि समर्थस्य तस्य सेह न सिध्यति ॥”
समर्थस्य बालत्वाद्विदोषरहितस्य । धनस्य
दशवर्षनिर्वृत्ता स्वत्वहानिः । तथा च मनु-
नारदौ ।

“यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।
भुज्यमानं परेऽक्षणीं न च तल्लभुमर्हति ॥”

यत्किञ्चिन्नजातं समक्षमेव प्रीत्यादित्यति-

रेकेण परेर्दशवर्षाणि भुज्यमानं स्वामी तूर्ण्यं
प्रेक्षते मा भुज्यतामिति प्रतिषेधं न रक्षयति
नासौ तल्लभुं योग्यो भवति तत्र तस्य स्वार्थं
वश्यतीत्यर्थः । गौतमः । अण्डापौगण्डधनं
दशवर्षसुक्तं परैः सन्निधौ भोक्तुरिति । जडो
विकलेन्द्रियः । पौगण्डः पूनीऽनुत्पन्नश्चतुर्गण्डः
कपोलो यस्य सः । तदाह नारदः—

“बाल आषोडशाद्वर्षात् पौगण्डश्चापि
शब्दयति ॥”

अत्रापौगण्डः प्रकीर्तित इति कुल्लूकभट्टेन
लिखितम् । तत्पाठेऽपि अपौगण्डस्तु पौगण्ड
इति द्विरूपकोषादविरोधः । तस्मादयान-
नादिरिव वचनाद्दशवर्षविंशतिवर्षादिकालेर्भोग
एव स्तत्वं जनयति । यथा कालप्राप्तिवशेन
वीजमद्भुरं जनयति तरवश्च क्लृप्तमिति ।
स्वामिना चापरित्यक्तेऽपि शास्त्रोक्तकालीन-
भोगात् स्वान्यमन्यस्य भवति । यथा जयेन
राज्ञः परराष्ट्रधन इति । एवमेव श्रीकरवालो-
कनोक्तोक्तमवदेवभट्टशूलपाणिक्लृप्तकमदृष्टेऽव-
रनयवहमानोपाध्यायप्रभृतयः ॥ यवहारो-
ऽप्येतादृगेव । एतद्विहववचनान्यन्यथा व्याख्ये-
यानि । तन्नोपेक्षया स्वत्वहानिं भुक्त्या च स्वत्व-
माह नारदः—

“भुज्यमानान् परैरर्थान् यस्तान्मोहादुपेक्षते ।
समक्षं तिष्ठतोऽप्यस्य तान् भुक्तिः कुरुते वशे ॥”
यत्तमाह दृष्टयतिः—

“स्यावरं सिद्धिमाप्नोति सुत्या हानिसुपेक्षया ॥”
उपेक्षया चमया । तत्कारणश्च स्वामिनः
सुशीलत्वमहेच्छत्वदयालुतादि । एवञ्च विंशति-
वर्षात् पूर्वं स्वकृतिसाध्यकवर्षपालनाद्यैर्भु-
पन्नस्य एव स्वत्वम् । एवं दशवर्षात् पूर्वं
स्वकृतिसाध्योहनपालनाद्यैर्भुपन्नदुग्धादौ एव
स्वत्वम् । तत्तत्कालपरतस्तु भूमौ गवादिधने
च स्वत्वमिति । पूर्वं तत्तत्तत्कालभोगे तु चौथ-
दोषो भवत्येव ॥ * ॥ भोगे तु स्वत्वहानिमा-
ध्यादीनां यावत्कर्तव्यं पश्यतोऽब्रुवत इत्यभिधाय
याज्ञवल्क्यः—

“आधिसीमोपनिःक्षेपण्डवाक्षधनेर्विना ।
तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि ॥”

आधिवन्त्यकद्वयम् । उपनिःक्षेपः ।

वासनस्यमनाख्याय समुद्रं यन्निधीयते ॥”

इति नारदोक्तेः ॥

वासनस्यं निःक्षेपाधारभूतसम्पुटादित्यम् ।
समुद्रं यन्मृगादियुतम् । जडो उद्विक्कणः ।
बालोऽप्राप्तमोडशवर्षः । उपनिधिः प्रीत्या
भोगार्थमर्पितः । ततश्च आध्यादिभिर्जडादि-
धनैश्च विना अन्यानि धनानि उक्तभोगकावेन
स्वामिनो नश्यन्ति एतानि तु स्वामिनो न
नश्यन्ति न वा भोक्तुर्भवेति * ॥ निताक्षरायां
स्मृतिः—

“ह्यारमानां क्रियाभोगक्षलवाहादिषु क्रिया ।
भुक्तिरेव तु सुर्वी स्वामि दिव्यं न च साऽप्यः ॥”

याज्ञवल्क्यः ।

“आगमो ह्यधिको भोगादिना पूर्वक्रमागतात् ।
नागमः कारणं तत्र भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो ॥
आगमस्तु कृतो येन योऽभियुक्तस्तुहरेत् ।
न तत्सुतस्तुतुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥
योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तसुहरेत् ।
न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता ॥”
भूम्यादावागमः पूर्वपुरुषक्रमादागतभोगाद्-
वसवान् । अतः क्रमागतभोग आगमादवसान् ।
तथा च दृष्टयतिः—

“अनुमानादगुरुः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं
गुरु ।

अथाहता त्रिपुरुषी भुक्तिस्तेभ्यो गरीयसी ॥”
त्रिपुरुषभोगमाह यासः—

“प्रपितामहेन यदुक्तं तत्पुत्रेण विना च तम् ।
तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगाक्षिपौरुषः ॥
पिता पितामहो यस्य जीवेष्ट प्रपितामहः ।
अथाप्य जीवतां भोगो विज्ञेयस्तेकपूरुषः ॥”
आगमोऽपि बलवान् भवति यत्र स्तोकापि
भुक्तिर्नास्ति । तथा च नारदः ।
“विद्यमानेऽपि लिखिते जीवतुष्टपि च साक्षिषु ।
पिप्रेषतः स्यावराणां यत्र भुक्तं न तत् स्थिरम् ॥”

इति दीपकजिका ॥

यत्र वादिन्यौ स्वस्वागमबलप्रवृत्तौ आगमयोश्च
पूर्वापरभावो न निश्चीयते तत्र यस्य भुक्ति-
स्तस्यागमो बलीयान् न त्वन्यस्येत्यर्थ इति मित-
चरा । अर्थात् यत्रागमपौर्वापर्यनिश्चयस्तत्र ।
“सर्वेष्वेव विवादेषु बलवत्तरा क्रिया ।
अर्थात् प्रतिपद्ये क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा ॥”

इति याज्ञवल्क्यवचनान्तिर्णयः ॥

आगमस्त्विति आ सन्ध्यागम्यते प्राप्यते स्वं
भवति येन क्रयादिना स आगम इति व्यवहार-
माहृका । आगमः साक्षिपत्रादिकमिति याज्ञ-
वल्क्यदीपकजिका ॥ आगमो धनोपार्जनोपायः
क्रयादिरिति मैथिलाः ॥ तत्रान्येनाभियुक्त
आगमकर्ता तत्कृततासुहरेत्तत्पुत्रपौत्रौ नाग-
मस्तुहरेत् किन्तु भुक्तिरेव तत्र प्रमाणम् । विशि-
ष्यति दृष्टयतिः ।

“आहर्ता शोधयेद्भुक्तिमागमचापि संसदि ।
तनसतो भुक्तिमेवैका पौत्रादिषु न किञ्चन ॥”

इति शूलपाणिहृतम् ॥

तत्पुत्रादी न किञ्चनेति मैथिलहृतम् ॥ आहर्ता
अर्जनकर्ता । अत्र पुत्रस्य भुक्तिशोधनमात्रम् ।
भुक्तिशोधनमाहृत्यासकात्यायनौ ।

“सागमो दीर्घकालस्य निन्दितोऽन्यरवोष्णकितः ।
प्रत्यर्घ्यसन्निधानस्य पञ्चाङ्गो भोग इत्यते ॥”

प्रमाणमिति शेषः । सागमः क्रयादियुक्तः ।
एष च भूमिविषयकविश्रुतिवर्धनविषयकदृष्ट-
वर्णान्तरागमभोगपरः । योऽभियुक्त इति यो
भोगे क्रियमाद्ये परेणाभियुक्तः परेतो नृपतः
न्यामागमस्तुहरेत्तदा तत्पुत्रादिरेव तनु-
हरेत् । तथाच नारदः ।

“अथारूपविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।

पुत्रेण योऽर्थः संशोध्यो न तु भोगो निर्वर्तयेत् ॥
भोगः केवलभोगः । तथा च स एव । आदौ
तु कारणं दानं पश्चाद्भुक्तिस्तु सागमेति । एष
स विवादभोगः षष्ट्यान्तेतरपरः । तथाविध-
भोगस्यागमं विनापि प्रामाण्यात् । तथा च
यासः ।

“वर्षाणि विश्रुतिं भुक्ता स्वामिनाथाहता सती ।
भुक्तिः सा पौरुषी भूमेर्द्विगुणा तु द्विपौरुषी ॥
त्रिपौरुषी तु त्रिगुणा न तत्रान्येन्य आगमः ॥”
एतद्वचनमसमञ्जसभोगविषयकमिति समञ्जविश्र-
तिवर्धभोगविषयकवचनेनाविरुद्धम् । एतादृक्-
स्त्वुक्तकाश एव कात्यायनः ।

“स्नातकाले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।
अस्मार्त्तं त्वागमाभावात् क्रमात्त्रिपुरुषागता ॥”
षष्टिवर्षकपुरुषभुक्तौ त्रिपुरुषभुक्तियपदेशस्य
फलमाह न तत्रेत्यादि । अतएव नारदः ।

“अन्यायेन तु यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतरेऽस्तिभिः ।
न तच्छब्दमपाकर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम् ॥”
अन्यायेनान्यत्रानागममिति शूलपाणिहृतपाठः ।
तुरप्यर्थः । पित्रा सह पितरमादा त्रिभि-
रित्यर्थः । यत्तु ।

“अनागमन्तु यो भुक्ते बह्वन्यन्द्भुक्तान्यपि ।
चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेद्वनोपतिः ॥”

इति दण्डविधायकयासवचनं तद्धर्मशास्त्रविरो-
धात् न सुखार्थपरम् । तदाह स एव ।

“यत्र विप्रतिपत्तिः स्याद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः ।
अर्थशास्त्रार्थस्तुष्टस्य धर्मशास्त्रार्थमाचरेत् ॥”
एवमेव शूलपाणिः । वस्तुतस्तु अनागममिति
दण्डविधायकवचनं स्त्रीधननरेन्द्रधनपरम् ।

“स्त्रीधनस्य नरेन्द्राणां न कदाचन जीर्यति ।
अनागमं भुज्यमानमपि वर्धयतेऽपि ॥”

इति स्वतन्त्रविधायकनारदवचनेकवाक्यत्वान् ।
यत्र विप्रतिपत्तिः स्यादिति वचनस्याप्येतदुदा-
हरणम् । यत्रैकस्य जयेऽवधार्यमाद्ये मित्र-
सखिरपरस्य जयेऽवधार्यमाद्ये धनसखिस्तत्र ।

“हरिण्यभूमिलामेभ्यो मित्रलब्धिवरा यतः ।
अतो यतेत तत्प्राप्ताविनि वेदविदां मतम् ॥”

इति याज्ञवल्क्योक्तार्थशास्त्रस्तुष्टस्य क्रोध-
लोभविवर्जित इति धर्मशास्त्रमवलम्ब्य व्यव-
हारं पश्येत् । अतएव ।

“सन्ध्यावश्यवक्तव्यं धर्मार्थसहितं वचः ॥”

इति कात्यायनोक्तमिति । भयदेवस्तु यासवच-
नम् प्रतिवादिनोऽसन्निधाने पुरुषैकद्वयभोगा-
भिप्रायं त्रिपुरुषिकभोगस्य तत्रापि प्रमाणात्वा-
दित्याहुः ॥

अथ भुक्तिस्त्वपवादः ।

तत्र दृष्टयतिः ।

“भुक्तिश्चेत्पुरुषी चिह्नेऽपरेषां न संशयः ।
अनिष्टस्य सपिण्डस्य सङ्कल्याणां न सिद्धानि ॥
अस्माभिना च यद्भुक्तं दृष्टेऽप्यपवादिकम् ॥
तुहरेत्तुसङ्कल्याण न तदग्रेण शीयते ॥

विवाह्य ओत्रियैर्मन्त्रं राजामात्यैस्तथैव च ।
सुदीर्घेणापि कालेन तेषां तत्तु न सिद्धानि ॥”
आपण्यो विक्रयस्थानम् । विवाह्यो नामाता ।
इति च व्यवहारतत्त्वम् ॥

भुक्तिप्रदः, पुं, (भुक्तिं भोगं प्रददातीति । प्र+
दा+ “आतश्चोपसर्गः ।” ३।१।१३६ । इति
कः ।) सुहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भोग-
दातरि, त्रि ॥

भुजः, त्रि, (भुज मोटने+क्तः । “ओदितश्च ।”
८।२।४५ । इति निष्ठातस्य नः ।) रोगा-
दिना कुटिलीकृतः । तत्पण्यायः । रुयः २ ।
इत्यमरः । ३।१।६१ ॥ वक्रः । इति भुज-
धात्वर्थदर्शनात् । (यथा,—

“साश्रुणी कलुषे रक्ते भुमे लुजितपद्मणी ।
अक्षिणी पिण्डिकापाश्वर्कस्य पद्मास्थिरगभ्रमः ॥”
इति बाभटे निदानस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।

यथा, च भट्टिः । ११ । ८ ।

“प्रीने भटस्योरसि वीक्ष्य भुम्ना

स्तनुत्वचः पाणिरुहान् सुमध्या ॥”)

भुज, ओ श्र औ वक्रणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) वक्रणमिति
वक्रं करोतीति औ रूपम् । औ, भुजः । श्र,
भुजति कतां वायुः । औ, भोक्ता । इति दुर्गा-
दासः ॥

भुज, ध औ त्राणे । भजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रुधा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ध, भुजति ।
औ, अभौचीत् । त्राणं पालनम् उपभोगश्च
तस्मान् पालने परस्मैपदम् । इति बोध्यम् ।
भुजति दृष्टिवर्गे राजा पालयतीत्यर्थः । उप-
भोगे तु दृष्टो जनो दुःखप्रतानि भुङ्क्ते इति ।
दिवं मरुत्वानिव भोक्षते महीमिति रघुः ।
एवं सुखसुपसुहृते इत्यादि च बोध्यम् । भुजो-
श्चने इत्यत्र भक्ष्यमात्रस्य ग्रहणेऽपि उपभोगस्य
भक्षणजन्यदमिजनकत्वविवक्षया सिद्धिरिति
विद्यानिवासः । इति दुर्गादासः ॥

भुजः, पुं स्त्री, (भुजति वक्रो भवतीति । भुज+
“द्वगुपधञेति ।” ३।१।१३५ । इति कः ।
यद्वा, भुज्यतेऽनेनेति । भुज+ “हलश्चेति ।”
३।३।१२२ । इति घञ् । इत्यत्र काश्चिकोक्तेः
घञ् । “भुजन्त्युजौ पाण्युपतापयोः ।” ७।३।६१ ।
इति घञि गुणाभावः कृत्वाभावश्च निपा-
त्यते ।) तत्पण्यायः । बाहुः २ प्रवेष्टः ३
दोः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥ बाहुः ५
बाह्या ६ भुजा ७ दोषः ८ दोषा ९ । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ करः १० । इति मेदिनी ।
जे, १३ ॥ (यथा, रघुः । २ । ७४ ।

“भुजे भुजन्नेन्द्रसमागसारे

भूयः स भूमेधुरमासमञ्ज ॥”)

तस्य नृभासुभलक्षणम् यथा,—

“कञ्जा चान्दला येष्टा नृगन्धिरुदरोमिका ।
अन्यथा अर्धश्रीगानामसौ निःस्य रोगश्रीः ॥
निर्मासौ वैय सुयाप्यौ द्विष्टौ च विदुर्मौ भुजौ ॥

भुजङ्गः

आशानुमिनी वाहृ वृत्तौ पीनौ वृषभरे ।
निःस्नानां रोमशौ हर्म्यौ श्रेष्ठौ करिष्करप्रभौ ।”

इति गारुडे ६६ अध्यायः ।

(हस्तिनृपः । यथा, महाभारते । १।२.७०।२१।

“नक्षत्रस्य नागस्य समीपपरिवर्तिनः ।

नयिषासं भुजं हृते खड्गेन निरकुन्तत ।”)

यद्यस्योकरसायं राशित्रयादूनकेन्द्रयष्टादिः ।

राशित्रयादधिकनवपयन्तपडनरिनावशेषः ।

नवराशिभ्योऽधिकं चेत् तदा द्वादशराशिभ्यः

शोधय भुजः स्यात् । यथा,—

“शोधभोगं विभोर्द्धं विग्रेयं रमे-

चक्रतोऽष्टाधिकं स्याद्भुजोर्द्धं विभम् ।

कोटिरैकैकं विविभैः स्यात् पदं

सर्वमन्दोचमष्टाद्वयोऽष्टा भवेत् ।”

इति गृहलाघवम् ।

चैत्रस्य परिमाणविशेषः । यथा,—

“काटिचतुष्टयं यत्र दोन्ध्यं तत्र का नृतिः ।

कोटिं दोः कर्णतः कोटिद्विभ्याश्च भुजं वद ।

इष्टो बाहुयः स्यात्तत्सहिंसां दिशौतरो बाहुः ।

त्रास्ते चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्तिता तन्त्रेः ।

तन्त्रयोर्गोपदं कर्णः दोः कर्णवर्गयोर्विवरात् ।

नृत्तं कोटिः तच्छ्रुतिव्योरेवरात् पदं बाहुः ।”

इति लोलावल्यां चैत्रयवधारः ।

भुजकाटः, पुं, (भुजस्य काटः इव ।) कचः ।

इति हेमचन्द्रः । ५ । २५३ ।

भुजगः, पुं, (भुजं वक्रं गच्छतीति । गम् + ङः । ३।

२।३० इत्यत्र “खड्गिद्वयायः” वार्तिकोक्तः ।

द्वित् । ततः टिलोपः ।) सर्पः । इत्यमरः ।

१ । ८ । ६ । (यथा, मेघदूतः । ६२ ।

“तस्मिन् हिता भुजगवलयं शम्भुना दत्तहस्ता ।

क्रोडाद्यैरेव यदि च विचरन् पादचारेण गौरौ ।”)

भुजगदारव्यः, पुं, (भुजगं दारयतीति । दृ +

ङिच् + लुः ।) गरुडः । इति राजनिर्घण्टः ।

भुजगामोत्री, [नृ] पुं, (भुजगं व्या सम्पृक्प्रकारेण

भुङ्क्ते इति । भुजग + व्या + भुज + णिनिः ।)

मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ।

सुजातकः, पुं, (सुजगस्य अन्तकः ।) गरुडः ।

इति राजनिर्घण्टः ।

भुजगाग्रनः, पुं, (भुजगमग्रतीति । अग्र + लुः ।

भुजगः अग्रनं यत्येति वा ।) गरुडः । इति

त्रिकाण्डशेषः ।

भुजङ्गः, पुं, (भुजं वक्रं गच्छतीति । गम् + ङच् ।

“खड्गिद्वयाय” इति वार्तिके हिचपचे टिलोपः ।)

सर्पः । (यथा, रघुः । ६ । ७६ ।

“आक्रान्तपूर्वमिव सुकृतिर्विभं भुजङ्गं

प्रोवाच कौशिल्यमतिः प्रथमापराहः ।”)

पिङ्गः । इत्यमरः । १ । ८ । ६ । मेदिनी च ।

(गीमन् । तद्वत्पा, —

“शोभं वधय वधय योगेष्टं नागनामकम् ।”

नागनामकम् । नागः भुजङ्ग इत्यादि ।)

इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तप्रमे भागे ।

अन्यत्र तदर्थः ।

भुजङ्गा

“त्रिंशद्भागा भुजङ्गस्य गन्धपाषाणपद्मकम् ।

शरतालकयोर्द्धौ द्वौ वङ्गस्यैकोऽङ्गनाक्षयम् ।

अन्यन्धोक्तं भातं पक्षं विमलमङ्गनम् ।”

इति वाभटे उत्तरतन्त्रे त्रयोदशेऽध्याये ।

भुजङ्गघातिनी, स्त्री, (भुजङ्गं सर्पं तद्विषं वा

हन्तीति । हन् + णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।)

वृक्षविशेषः । कङ्कालिका इति ख्यातः । तत्तु-

पण्यायः । स्त्रिः २ सर्पांश्चै ३ क्षुत्करी ४

सूदा ५ । इति शब्दचन्द्रिका । सर्पनाशिनी च ।

भुजङ्गजिह्वा, स्त्री, (भुजङ्गस्य जिह्वेव आकृति-

र्यस्याः ।) महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ।

(भुजङ्गस्य जिह्वा ।) सर्पसना च । (विवरण-

मस्या महासमङ्गाशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

भुजङ्गप्रयातं, स्त्री, (भुजङ्गवत्प्रयातं गतिरिव

भङ्गमान् शब्दविन्यासो यस्य ।) द्वादशाक्षर-

पादच्छन्दः । यथा, कालिदासकृततनुतन्त्रे ।

“यदाद्यस्तुर्धन्तथा सममश्चेतु-

तयेवाक्षरं ह्रस्वमेकादशायम् ।

शरच्चन्द्रविह्वलितारविन्दे

तदुक्तं कवीन्नेर्भुजङ्गप्रयातम् ।”

(अधिकतु द्वन्द्वः शब्दे ज्ञातव्यम् ।)

भुजङ्गभुक्, [नृ] पुं, (भुजङ्गं भुङ्क्ते इति । भुज् +

किप् ।) गरुडः । इति शब्दरत्नावली । मयूरः ।

इत्यमरः । २ । ५ । ३० । (मयूरार्थे पण्यायो

यथा,—

“मयूरचन्द्रकी केकी मेघरावो भुजङ्गभुक् ।

शिखी शिखावलो वहारं शिखंखो नौलकच्छकः ।

शुक्लोपाङ्गः कलापी च मेघनादः कलाप्यपि ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तप्रमे भागे ।

भुजङ्गभोजी, [नृ] पुं, (भुजङ्गं भुङ्क्ते इति ।

भुज + णिनिः ।) राजसर्पः । इति हेमचन्द्रः ।

भुजङ्गमः, पुं, (भुज कौटिल्ये + द्युपधेति कः ।

भुजः कुटिलोभवन् गच्छतीति । भुज +

गम् + “गमेः सुपि वाच्यः ।” ३ । १ । ३८ ।

इत्यस्य वार्तिकान्तु खच् । “खच्चिद्वयायः ।” इति

हिदभावे टिलोपाभावः ।) सर्पः । इत्य-

मरः । १ । ८ । ६ । (यथा, रघुः । ६ । ७७ ।

“आरुपमनोदुर्ध्वीन् वितोर्यं

भुजङ्गमानां वसतिं प्रविष्टम् ।”)

सीसने, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ।

भुजङ्गलता, स्त्री, (भुजङ्गवन् कुटिला तत्प्रिया

वा लता ।) नागवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ।

भुजङ्गघा, [नृ] पुं, (भुजङ्गं हन्तीति । हन् +

किप् ।) गरुडः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

भुजङ्गाक्षी, स्त्री, (भुजङ्गस्य अक्षीव पुष्यं यस्याः ।

“अक्षोर्दशनात् ।” ५ । ४ । ७६ । इति अच् ।

गौरादिलान् ङीप् ।) राक्षसः । इत्यमरः ।

२ । ४ । ११५ । (राक्षसा मेदना इति लोके ।

तदास्याः पण्यायान्तरम् ।

“नाङ्गलो सरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली ।

रघुपेया भुजङ्गाक्षी सर्पांश्चै विमनाशिनी ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तप्रमे भागे ।

भुजिष्या

भुजङ्गाख्यः, पुं, (भुजङ्गस्य आख्या आख्या यस्य ।)
नागकेशरः । इति शब्दमाला सर्पनामके,
त्रि ।

भुजशिरः, [सु] स्त्री, (भुजस्य शिर इव ।)
स्त्रियः । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ ।

भुजा, स्त्री, (भुज + टाप् ।) बाहुः । करः । इति
मेदिनी । जे, १३ । (यथा, शिशुपालवधे । ७।७१ ।

“अविरतकुसुमावचायखेदा

त्रिद्विभुजालतयेकयोपकण्ठम् ।”)

भुजाकण्ठः, पुं, (भुजायाः करस्य कण्ठ इव ।)

हस्तनखः । इति हेमचन्द्रः ।

भुजादलः, पुं, (भुजाया बाहोर्दल इव ।) हस्तः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ।

भुजान्तरं, स्त्री, (भुजयोर्न्तरं मध्यम् ।) क्रीडम् ।

इत्यमरः । २।६।७७ । (वचः । यथा, रघुः । ३।५४ ।

“दिलोपस्तनोः स दृष्टदुर्भुजान्तरं

प्रविश्व भीमासुरशोणितोचितः ।

पपावनाखादितपूर्वमाशुगः

कुतूहलेनैव मनुष्यशोणितम् ।”

भुजस्थान्तरं प्रमेदः ।) हस्तप्रमेदश्च ।

भुजिः, पुं, (भुजक्ति भुङ्क्ते वा सर्वानिति ।

भुज + “भुजेः क्तिच् ।” उणा० ४ । १४१ । इति

इः । स च कित् । सर्वभक्षकत्वादस्य तया-

त्वम् ।) वह्निः । इत्युणादिकोषः । (भुज + भावे

इः । भोगः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ६१ । ६ ।

“आसवं सवितुयेया भगस्यैव भुजिं हुवे ।

अग्निं समुद्रवाससम् ।”

“सवितुः प्रेरकस्य देवस्य सर्वं यथा प्रसवमिव

भगस्यैव भुजिं भगाख्यस्य देवस्य भोगमिव च

समुद्र वाससमग्निं आहुवे आक्रयामि ।” इति

तद्वाक्ये सायनः । * । भोक्तारि, त्रि । यथा,

ऋग्वेदे । ८ । ८ । २ ।

“भुजो हिरण्यपेक्षया कवी गम्भीरचेतसा ।”

“हे भुजो हविषा भोक्तारौ ।” इति तद्वाक्ये

सायनः ।)

भुजिष्यः, पुं, (भुङ्क्ते स्वाभ्युच्छिद्यमिति सुभ्यते

इति वा भुज + “रुचिभुजिभ्यां किय्यत् ।”

उणा० ४ । १७८ । इति किय्यत् ।) खतनः ।

हस्तसूत्रम् । दावः । इति मेदिनी । जे, ८८ ।

(यथा, माघे । १५ । ६३ ।

“किमद्यो वृषाः समममीमि-

रुपपतिसुतेनं पञ्चभिः ।

वध्यमभिहत भुजिष्यमसुं

सद्य चानया म्यविराजकन्या ।”)

रोगः । इति वंछिमसारोणादितः ।

भुजिष्या, स्त्री, (भुजिष्य + टाप् ।) दासी ।

(यथा, रघुः । ६ । ५३ ।

“अथाद्रदाद्विष्टसुं भुजिष्या

हेमाद्रदं नाम कलिद्रनायम् ।

आसेद्वयीं मादितश्चतुर्षां

वानामवासेद्वसुखीं वभापे ।”))

गर्दिका । इति मेदिनी । जे, ८८ ।

नामिः किंपुरुषश्चैव हरिवर्ष इलाहृतः ।
रम्यो हिरण्ययश्चैव कुरुभद्रश्च केतुमान् ॥१॥
नववर्षाणि विभज्य पुत्रेभ्यः पित्रा इत्तानि वनं
प्रविशता । अग्नीधोर्यं हिमाद्रयम् । यस्याधि-
पतिर्नामिः ऋषभः पुत्री बभूव ॥६॥ ऋषभाङ्गरतो
भरेतन चिरकालं धर्मेण पालितत्वाद्दं भारतं
वर्षमभूत् । इलाहृतस्य मध्ये मेरुः सुवर्षमय-
श्चतुरशीतिसहस्राणि योजनानि तस्योष्णायः ।
षोडशसहस्रमप्यधस्तादवगाढः तद्दिगुभो मूल-
विस्तारः ॥६॥ तन्मध्ये ब्रह्मणः पुरी । ऐन्द्यामि-
न्द्रस्य चामरावती । आग्नेयामग्रेक्षणीवती ।
याम्यां यमस्य संयमनी । जैत्र्यां निज्जैतेभ्यं-
करी । वारुण्यां वरुणस्य विश्वावती । वायवां
वायोर्गन्धवती । उदीच्यां सोमस्य विभावरीति
नववर्षान्वितं जम्बूद्वीपं पुण्यपर्वतैः पुण्यनदी-
भिरन्वितम् ॥७॥ किंपुरुषादीन्यष्टवर्षाणि पुण्य-
वतां भोगस्थानानि साक्षाद्भारतवर्षमेकं कर्म-
भूमिश्चातुर्वर्ण्ययुतम् ॥ ८ ॥
तत्रैव कर्मभिः स्वर्गं कृतैः प्राश्रयानि मानवाः ।
सुक्तिश्चान्नैव निष्कामैः प्राप्यते ज्ञानकर्मभिः ॥९॥
अधोगतिमितो विप्रः यान्ति वै पापकारिणः ।
ये पापकारिणस्तान् विद्धि पातालतले नन्दं
फोटिसमन्वितान् ॥ १० ॥ अथ सप्तकुलपर्वताः
कथ्यन्ते । माहेन्द्रः । मलयः सुक्तिमान् ऋष्यमकः
वल्ह्यपर्वतः विन्ध्यः पारियात्रः । इत्येते भारते
कुलपर्वताः ॥ ११ ॥ नर्मदासुरसाष्टधिकुल्याभी-
मरघीक्षणाविश्वीचन्द्रभागाताम्रपर्णी इत्येता
सप्त नद्यः गङ्गायमुनागीदावरीतुङ्गभद्राकावेरी-
सरयूरित्येता मष्टानद्यः पापघ्न्यः ॥ १२ ॥
जम्बुनाम्ना च विख्यातं जम्बूद्वीपमिदं शुभम् ।
जन्मयोजनविस्तीर्णमिदं श्रेष्ठं तु भारतम् ॥१३॥
अजन्मपादिपुण्या जन्मपदाः निष्कामा ये सप्त-
र्मेण नरविहं यजन्ति ते तत्र निवसन्ति अधि-
कारचयात् सुक्तिं च प्राप्नुवन्ति ॥१४॥ जम्बायाः
खादूदकान्ताः सप्त पयोधयः । ततः परा
हिरण्यवी भूमिः । ततो लोकाः लोकोपर्वतः
एव भूलोकः ॥ १५ ॥ अस्योपरि अन्नारिण-
लोकः खेचराणां रम्यस्तदूर्ध्वं स्वर्गलोकः ॥१६॥
स्वर्गस्यानं मष्टापुण्यं श्रोत्र्यमानं निबोध मे ।
भारते कृतपुण्यानां देवानामपि पालयम् ॥१७॥
मध्ये एषियामद्रीन्द्रो मास्तान् मेरुर्हिरण्यः ।
योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिसुष्ठुतः ॥१८॥
प्रविष्टः योऽष्टाधस्ताद्वरुणां घरणीधरः ।
तावत्प्रमाया एषिवी पूर्वतश्च समन्ततः ॥ १९ ॥
तस्य द्द्वज्जत्रयं सृष्टिं स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठितः ।
नानादुमवताकीर्यं नानापुष्पोमशोभितम् ॥२०॥
मध्यमं पश्चिमं पूर्वं मेरोः द्द्वज्जाणि त्रीणि वै ।
मध्यमं स्फाटिकं द्द्वज्जं वैदूर्यमङ्किकामयम् ॥२१॥
इन्द्रनीलमयं पूर्वं माण्डिकं पश्चिमं मृत्तम् ।
योजनानां सहस्राणि त्रिसुतानि चतुरदं ॥२२॥
उच्छ्रितं मध्यमं द्द्वज्जं स्वर्गो यत्र विनिरुतः ।
अथमानरितं द्द्वज्जं सृष्टिं द्द्वज्जाकृतित्युतम् ॥

पूर्वसुतरश्चङ्गाणां अन्तरं मध्यमस्य च ।
 त्रिविष्टपो नाकपृष्ठे स्थराः सन्ति निर्वृताः ॥२४॥
 आनन्दोऽथ प्रमोदश्च स्वर्गश्चङ्गे तु मध्ये ।
 येनश्च पौष्टिकश्चैव उपशोभनमन्मथौ ॥२५॥
 आकाशः स्वर्गराजा वै स्वर्गश्चङ्गे तु पश्चिमे ।
 निर्ममो निरहङ्कारः सौभाग्यसातिनिर्मलः ॥२६॥
 स्वर्गश्चैव द्विजग्रेष्ठ ! पूर्वश्चङ्गे समास्थिताः ।
 एकविंशानि स्वर्गा वै त्रिविष्टा मेरुमूर्धनि ॥२७॥
 अहिंसादानकर्तारो यज्ञानां तपसां तथा ।
 तत्तैश्च निवसन्ति स्रजनाः क्रोधविवर्जिताः ॥२८॥
 जलप्रवेष्टे चानन्दं प्रमोदं बहुसाहस्ये ।
 भृशुप्रपाते सौख्यं च रथं चैवास्य निर्मलम् ॥२९॥
 अनाशक्तं तु संन्यासे न्तो गच्छेत्त्रिविष्टपम् ।
 क्रतुयाजी नाकपृष्ठं अविहोत्री च निर्वृ-
 त्तम् ॥ ३० ॥
 तडागजूपकर्ता च लभते पौष्टिकं द्विजः ।
 सुवर्णदायी सौभाग्यं लभन् स्वर्गतपःफलम् ॥३१॥
 शीतकाले महावह्निं प्रज्वालयति यो नरः ।
 सञ्जसत्त्वहितायां स्वर्गं सोऽप्यसं लभेत् ॥३२॥
 हिरण्यगोप्रदाने हि निरहङ्कारमाप्नुयात् ।
 भूमिदानेन सुहृन् लभते शान्तिकं पदम् ॥३३॥
 दौष्यदानेन स्वर्गं तु निर्मलं लभते नरः ।
 अश्वदानेन पुण्याहं कन्यादानेन मङ्गलम् ॥३४॥
 द्विजेभ्यस्त्वेयं कृत्वा दत्त्वा वस्त्राणि भक्तितः ।
 श्वेतं तु लभते स्वर्गं यत्र गत्वा न शोचते ॥३५॥
 कपिलागोप्रदानेन परमार्थं महीयते ।
 गोवृषस्य प्रदानेन स्वर्गं मन्मथमाप्नुयात् ॥३६॥
 माघमासे सरित्स्त्रायो तिलधेनुप्रदक्षया ॥
 ह्यत्रोपासनाददाता च स्वर्गं यातुपशोभनम् ॥३७॥
 देवतायतनं कृत्वा द्विजसूक्ष्मकक्षया ।
 तीर्थयात्रापरश्चैव स्वर्गराज्यं महीयते ॥३८॥
 एकान्नभोजो यो मर्त्यो नक्तभोजी च नित्यशः ।
 उपवासी विरात्राद्यैः शान्तः स्वर्गं शुभं
 लभेत् ॥ ३९ ॥
 चारुत्वाया जतक्रोधो ब्रह्मचारी हृद्रतः ।
 निर्मलं स्वर्गमाप्नोति यथाभूतहिते रताः ॥४०॥
 विद्यादानेन मेधावो निरहङ्कारमाप्नुयात् ।
 येन येन हि भावेन यद्यद्दानं प्रयच्छति ॥४१॥
 तत्तत्स्वर्गमाप्नोति यद्यदिच्छति मानवः ।
 चत्वारि अतिदानानि कन्या गौर्भूः सरस्वती ॥४२॥
 नरकादुद्धरन्त्येते जपवाहनदोहनान् ।
 यस्तु सर्वानि दानानि ब्राह्मणेभ्यः प्रय-
 च्छति ॥ ४३ ॥
 संप्राणं न निवर्तेत स्वर्गं शान्तमनामयम् ।
 शङ्गे तु पश्चिमे यत्र ब्रह्मा तत्र स्थितः स्वयम् ॥४४॥
 पूर्वश्चङ्गे स्वयं विष्णुः मध्ये चैव शिवः स्थितः ।
 द्यौः परं तु विप्रेन्द्र ! स्वर्गाध्यानमिमं शृणु ॥४५॥
 विमलं विपुलं सुहृत्पुण्यपरिचरितम् ।
 प्रथमे तु श्मारास्तु द्वितीये मातरः स्थिताः ॥४६॥
 तृतीये विद्वान्यवां तुर्वे विद्याधरा द्विज ॥
 प्रथमे नागराजा च चङ्गे तु विनतास्तुतः ॥४७॥
 सप्तमे दिव्यपितरो धनैराजस्तपाधने ।

नवमे तु तथा दश आदित्यो दशमे पथि ॥४८॥
 भूर्लोकश्चतुसाहसार्द्धं चरति भास्करः ।
 योजनानां सप्तसे द्वे विष्टमनसमं ततः ॥४९॥
 त्रिगुणं परियाप्तेन सूर्यविम्बं प्रमाणतः ।
 सोमपुण्यां विभावण्यां मध्याह्ने चार्यमा यदा ।
 महेन्द्रस्यामरावत्यां तदा तिष्ठति भास्करः ॥५०॥
 मध्याह्ने त्वमरावत्यां यदा भवति भास्करः ।
 तदा संयमनेऽन्ये तत्रोद्यन्तु प्रहस्यते ॥५१॥
 मेरुं प्रदक्षिणं कुब्जं भास्वैव सविता सदा ।
 भुवाधारस्तथोत्तिष्ठन् बालिखित्यादिभिः
 स्तुतः ॥ ५२ ॥
 इति श्रीनरसिंहपुराणे भूवनकोशे त्रिंशो-
 ध्यायः ॥ ३० ॥
 सुवन्द्यः, पुं, (भवतीति । “कन्युच् विपिच्”
 उणा० ३।५१। इति चकारात् भूधातोर्पि
 कन्युच् ।) सूर्यः । बह्विः । चन्द्रः । इति मेदिनी ।
 ये, ६८ । प्रभुः । इत्यादिभ्यः ।
 भुवर्लोकः, पुं, (सुवच्चासौ लोकश्चेति ।) भूरादि-
 सप्तलोकान्तर्गतद्वितीयलोकः । यथा,—
 “भूमिस्थान्तर्गं यच्च सिद्धादिसुनिमेवितम् ।
 भुवर्लोकस्तु चोऽप्युक्तो द्वितीयो सुनिवसतम् ॥”
 इति विष्णुपुराणे । २ अंशे ७ अध्यायः ॥
 (यथा च भागवते । २।५। ८ ।
 “भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य
 नाभितः ।
 हृदा स्वर्लोक उरसा महर्लोको महात्मनः ॥”)
 भुवः, [सु] य, (भवतीति । भू + “भूरक्षिभ्यां
 कित्” उणा० ४।२१६ । इति अस्तुन् स च
 कित् ।) आकाशः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (महायाह्यतिभेदः । यथा, मनुः । २।७६ ।
 “अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।
 वेदवयान्निरदुहन् भूर्भुवः स्वरितीति च ॥”)
 भुवि, [सु] स्त्री, (भवतीति भवत्यस्मिन् रदादीनि
 वा । भू + “भुवः कित्” उणा० २।११३ ।
 इति इस्त्वि । स च कित् ।) समुद्रः । इत्यु-
 यादिकोषः ।
 भू, सत्तायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) ससेह द्विविधा । उत्पत्ति-
 विद्यमानता च । भवति मनुष्योऽथवा विष्णुः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 भू, क शुद्धिचिन्तयोः । मिथ्यये । इति कविकल्प-
 द्रुमः । (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, ह्य-
 वद्भावयति द्विषः सर्वान् । त्रयोऽर्थाः । इति
 दुर्गादासः ॥
 भू, क य प्राप्नोति । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 गात्र०-सक०-सेट् ।) क ठ, भावयति । इति
 दुर्गादासः ॥
 भू, च प्राप्नोति । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-उभ०-
 सक०-सेट् ।) च, भवति भवते घनं घोरः ।
 भवत्येव सत्तायां प्राप्तिसम्पन्नजनसंज्ञाति भट्ट-
 मङ्गः । भवते दुरितचपं यथोक्तस्तुभिरभावायते
 च नाकलोकमिति हलाद्युषः । केचिदस्तु

भ्यात्वात्मनेपदिनं मत्वा प्राप्नोति परस्मैपदं सत्ताय-
 स्त्वेवानेकार्थत्वात् समाधत्ते । इति दुर्गादासः ॥
 भू, य, (भू + क्तिप् ।) रसातलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 भूः, स्त्री, (भवत्यस्मिन्निति । भू + अधिकरण्ये
 क्तिप् ।) पृथिवी । इत्यमरः । २।१।२ । (यथा,
 मनुः । ७।६ ।
 “न चेनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्ष्य-
 तुम् ॥”
 यथा च वैद्यकरत्नमालायामस्याः प्रयोगः ।
 “भूर्भूमिः पृथिवी पृथ्वी मेदिनी वसुधावनिः ।
 चितिरुर्वी मही चौष्णी आ धरा कुर्वसु-
 त्वरा ॥”)
 स्थानमात्रम् । इति मेदिनी । मे, १ । (यथा,
 भागवते । ६।४।३१ ।
 “यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै
 विवादसंवादस्तुवो भवन्ति ॥”
 यच्चाभिः । इति जटाधरः ॥
 भूकं, स्त्री, (भवतीति । भू + “वृक्षभूसुविषुविभ्यः
 कक्” उणा० ३।४१ । इति कक् ।) छिद्रम् ।
 कालः । इति मेदिनी । के, ३० ॥
 भूकः, पुं, (भू + कक् ।) अन्वकारः । इति शब्द-
 माला ॥
 भूकदम्बः, पुं, (भुवि कदम्ब इव ।) अलम्बुषट्पथः ।
 इति रत्नमाला ॥ कौकसीम । इति भाषा ॥
 भूकदम्बकः, पुं, (भूकदम्ब + संज्ञायां कन् ।)
 यवान् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिविशेषो-
 ऽस्य यवान्शब्दे ज्ञातव्यः ।)
 भूकन्दः, पुं, (भुवः पृथिव्याः कन्द इव ।) महा-
 आवणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ युजकुक्षी ।
 इति भाषा ॥
 भूकम्पः, पुं, (भुवः पृथिव्याः कम्पः ।) भूमि-
 कम्पनम् । स च अद्भुतविशेषः । यथा,
 अद्भुतसागरे ।
 “मेघे वृश्चिकमे गजः प्रचलति यासादिभिः
 कथ्यते
 चापि मीनकुलोदमे च वृषमे सत्यं चलेत् कच्छपः ।
 युक्ते कुम्भधरे नृगेन्द्रमिषुने कन्याह्वगे पद्मग-
 स्त्रिधामेकतमो यदि प्रचलति चौष्णी तदा
 कम्पते ॥
 “कच्छपे मरणं ज्ञेयं मरणश्चापि पद्मगे ।
 सर्वत्र सुखदश्चैव पृथिव्यां चलिते गजे ॥
 प्रथितनरेश्वरमरणं यत्तनान्यास्येमादतयोः ।
 चतुर्भयमतिवृष्टिभिरुपपीयन्ते जनाश्चापि ॥
 त्रिस्तुर्पेषमदिने मासे पक्षे त्रिपक्षके ।
 भवति यदा भूकम्पः प्रधानरूपनाशनं कुर्यात् ॥”
 स च भूमिजोत्पातविशेषः । यय ।
 “चरस्थिरभवं भौमं भूकम्पमपि भूमिजम् ।
 यन्नाशयानां वैद्यक्यं भौमस्तदपि कौर्णितम् ॥
 भौमं जाप्यफलं ज्ञेयं विरेच परिपश्यते ॥”
 इति ष्टोत्तिकाश्वम् ॥
 भूकर्तृदारकः, पुं, पृथिविशेषः । छोटायमोट्ट
 इति हिन्दू भाषा । तत्प्रयोगः । हृदयेशा-

भूगोलः

न्तकः २ भूषेजुः ३ लघुषेजुः ४ लघुपिच्छिलः ५ लघुग्रीतः ६ सूक्ष्मफलः ७ लघुभूतदुमः ८ भूकर्वुदारः ९ अस्थ गुणाः १० मधुरत्वम् । क्रमिभूलनाशित्वम् । वातप्रकोपणत्वम् । किञ्चित् श्रोतत्वम् । स्वर्णसारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूकलः, पुं, (भुवः पृथिव्याः कलः ।) दुर्विनीताश्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूकश्यपः, पुं, (भुवि पृथिव्या कश्यप इव भुवः कश्यप इति वा ।

“तदस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः ।

वसुदेव इति ख्यातो गोष्ठे तिष्ठति भूतले ॥”

इति हरिवंशीयवचनेनास्य कश्यपांशसम्भूतत्वात् तथात्वम् ।) वसुदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भूकाकः, पुं, (भुवि ख्यातः काकः ।) सल्पकङ्कः । क्रौञ्चः । नीलकपोतः । इति शब्दरत्नावली ॥

भूकुम्भी, स्त्री, (भुवि कुम्भीव ।) भूपाटली । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूकुम्भाङ्गी, स्त्री, (भुवि कुम्भाङ्गीव ।) विदाररी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूकेशः, पुं, (भुवः पृथिव्याः केश इव ।) शैवलः । वटः । इति मेदिनी । शै, २६ ॥

भूकेशा, स्त्री, (भूकेश + ठाप् ।) राक्षसी । इति शब्दरत्नावली ॥

भूकेशी, स्त्री, (भूकेश + स्त्रियां ङीप् ।) अवल-गुणः । इति मेदिनी । शै, २७ ॥

भूचिन्, पुं, (भुवं चित्तिं चिज्योतीति + चिद् + क्तिप् ।) शूकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भूखर्जूरी, स्त्री, (भूखलया खर्जूरी ।) शाक-पार्थिवादिवत् समासः ।) शुद्धखर्जूरी । तत्-रथायः । भूयुक्ता २ वसुधाखर्जूरीका ३ भूमिखर्जूरी ४ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शिथिलत्वम् । दाहपित्तहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूगरं, स्त्री, (भुवः पृथिव्या गरम् ।) विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूगर्भः, पुं, भवभूतः । स च मालतीमाधवादि-नाटककर्ता । इति जटाधरः ॥ (भूः सर्व-भूताययभूता पृथ्वी गर्भं कुक्षीं यस्येति । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १८८ । २१ । “हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः ॥”)

भूगोलः, पुं, (भूगोली मण्डलमिव ।) भुवनकोपः । यदुल्लंख्योपधान्ते ।

“मध्ये समन्तादस्य भूगोली योमि तिष्ठति । विभायः परमां शक्तिं त्रयसो धारया-मिवाम् ॥”)

नम्य । ववरणम् । यथा,—

“प्रकृतस्तु मर्यादां जानोऽद्विदारी मरणः पुनः । तस्मात्प्राणि लक्ष्यद्वारात् शब्दः स्वर्गोऽथ

रूपकम् ॥

रमा गन्धश्च पद्मे गुणा नाम प्रदीर्घिताः ।

भूगोलः

पक्षेमानि महाभाग ! महाभूतानि संयहात् । तेभ्य एव प्रजातानि सर्वाणि गुणवन्ति च । भूमिरापस्तथा वायुरभिराकाशमेव च । गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां भूमिः प्रधानतः ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च रसो गन्धश्च पञ्चमः । भूमावेति गुणाः प्रोक्ता इवन्ति परतः क्रमात् ॥ चत्वारोऽप्यु गुणा वक्षन् । गन्धस्तत्र न वर्तते । शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च त्रय एव हि तेषां च । शब्दः स्पर्शोऽथ वायोस्तु आकाशे शब्द एव हि ।

एते पञ्च गुणाः प्रोक्ता महाभूतेषु पञ्चसु ॥ वर्तन्ते सर्वभूतेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः । अन्योन्यं नातिवर्तन्ते सन्धग्भवति वै तदा ॥ यदा तु विषमं भावमाविशन्ति परस्परम् । तदा देहवियोगः स्यादेहिनां नान्यथा द्विज ! ॥ अयुपूर्वां विनश्यन्ति जायन्ते चापि सर्वशः । सर्वाण्यपरिमेयाणि तदेषां रूपमेश्वरम् ॥ तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाचभौतिकाः । तेषां मनुष्यास्तर्केण प्रमाण्यानि प्रचक्षते ॥ अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् । प्रकृतिभ्यः परं यत् तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ॥ १॥ जन्मुद्दीर्घं प्रवक्ष्यामि वातुस्यायन महासुते ! ॥ परिमण्डलो महाभाग ! द्वीपोऽथौ चक्रवत् स्थितः ।

नदीगिरिप्रतिच्छिन्नो विविधैः पत्तनैरपि ॥ वनेर्जनपदेर्वृक्षैस्तथा पुष्पफलोपमैः । लवणेन समुद्रेण समन्तात् परिवारितः ॥ प्रागायता महाभाग ! वदन्ति रत्नपर्वताः । अवगाढा लुभयतः सागरी पूर्णपश्चिमौ ॥ हिमवान् हेमकूटश्च निषधश्च नगोत्तमः । नीलः श्वेतः शङ्खवांश्च रत्नधातुविचित्रिताः ॥ अयुतानि योजनानि उच्छ्रायास्तेषु कौर्त्तिताः । पृथुले च द्विषाद्वस्योयनानि च पर्वताः ॥ तेषामन्तरविष्कम्भे नवदाहस्योयनः । वर्षे वर्षे प्रमाणानु वर्षाणि त्रीणि दृजिणे ॥ तत्र पुण्या जनपदास्तेषु वर्षेभ्यु तापव ! ॥ वसन्ति तेषु सर्वाणि सत्त्वानि विविधानि च ॥ दृजिणे भारतं वर्षमुत्तरे लवणोदधेः । कूलादेव महाभाग ! तस्य सीमा हिमालयः ॥ ततः किंपुरुषं वर्षं हेमकूटादधस्ततः । हरिवर्षं ततो ज्यैष्ठ्यं निषधोऽवधिरुष्यते ॥ एवमेवोत्तरे त्रीणि वर्षाणि च तपोधन ! ॥ कुरुवर्षं सिन्धुकूलान् शङ्खवानवधिः स्थितः । हिरण्यं ततो वर्षं श्वेतावधि निगद्यते । रस्यकश्च ततो वर्षं नीलस्तस्यावधिः स्थितः । दृजिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु । प्रागायतो महाभाग ! माल्यवाजान् पर्वतः ॥ पश्चिमे तु तपेवास्ते पर्वतो गन्धमादनः ॥ पूर्वं समुद्रकूलान् भद्राश्वं नाम वनेकम् ॥ माल्यवानवधिस्य केतुमालश्च पश्चिमे । गन्धमादनमीमानं नवसाहस्योयनम् ॥ २॥ परिमण्डलस्योन्मथे मेरुः कनकपर्वतः ।

भूगोलः

आदित्यतरुणाभासो विष्णुश्च इव पावकः ॥ लक्ष्योयन उच्छ्रायो मर्त्यो द्वाविंश एव च । योजनानां सहस्राणि स्थले चापि तु घोडश ॥ विस्तृतः च महाभाग ! भूमिष्ठं स्थलमस्य तु । प्रविष्टमन्तर्भूम्ना वै घोडशैव सहस्रकम् ॥ ऊर्ध्वमन्तश्च तिर्यक् च लोकानाहृत्य तिष्ठति । तस्य चेलाटनं वर्षं सर्वतः परिकीर्त्तितम् ॥ विहगः सुसुखो यस्तु सुपर्यस्यात्मजः किल । स वै विचिन्तयामास सौवर्णान् प्रेक्ष्य वायसान् ॥ मेरुस्तममध्यानामवराणाञ्च पश्चिणाम् । अविशेषकरो यस्मात्तस्मादेनं व्यनाम्यहम् ॥ तमादित्योऽनुपर्येति सततं ज्योतिषां वरः । चन्द्रमाश्च सनच्चो वायुश्चैव प्रदक्षिणम् ॥ स पर्वतो महाभाग ! दिव्यपुष्पसमन्वितः । भवनेरावृतः सर्वैर्जाम्बूनदमयैः शुभैः ॥ तत्र देवगणा व्रजन् । गन्धर्वात्तरराक्षसाः । अश्वरोगणसंयुक्ताः श्रैवे क्रीडन्ति सर्वदा ॥ अवलम्बकरास्तस्य मन्दरो मेरुमन्दरः । सुपार्श्वः कुसुदक्षेति धनुर्दिक्षु स्थिता द्विज ! ॥ अयुतयोजनोन्माहास्तावद्विस्तारसंयुताः । चतुर्व्येतेषु धर्मज्ञ ! चतुर्गन्धकदम्बकाः ॥ न्यगोष्ठ्यापि चत्वारः पादपात्राक्षगर्भिनः । सहस्रयोजनोन्माहास्तावद्विष्टपविश्रुताः ॥ केतुभूताः पर्वतानां विशालाः शतयोजनम् । द्वादश तत्र चत्वारः पयोमध्विचुवारिदाः ॥ देवोद्यानानि चत्वारि द्वे चैत्ररथनन्दने । सर्वतोभद्रमित्येवं तथा वैभोजकं वनम् ॥ तेषु देवस्थियो नित्यं विहरन्ति सुरैः सह । गन्धर्वाः किन्नराश्चैव तथा नृपे सिद्धचारणाः ॥ गायन्तो मधुरं दिव्यं स्त्रीभिः क्रीडन्ति तापव ! चूतो यो मन्दरोत्सङ्गैर्युतयोजनतश्चित्तः ॥ फलान्मन्त्रकल्पानि पतन्त्यस्य सुदूरतः । तेषां विशीर्यमाणानां रसेनाजनि या नदी ॥ अरुणोदा नाम सैव वहते मन्दराक्षजात् । यज्जलस्रग्धमात्रेण भयानीश्वरयोग्याः ॥ खदेहसौरभेयापि समन्ताद्वस्योयनम् । सुगन्धयन्ति वातेन वातुस्यायन ! तद्भुजम् ॥ एवं जम्बूजतानाञ्च पततां मेरुमन्दरे । दृष्टिकार्यप्रमाण्यानां रमेजांता मर्यादरी ॥ सैव जम्बूनदी नाम दृजिणेन रसावृतम् । तीरयोग्यभयोरेव जम्बूरसपरिभृता ॥ गृत्तिकेव सुवर्गं स्यात् पायकं किन्नरान्वयात् । तत्र जाम्बूनदं हेम नानाभरणसंज्ञितम् ॥ देवोपदेवगन्धर्वा धारयन्ति सह स्त्रिया । यो वै महाकदम्बश्च सुपाशोपरि तापव ! ॥ तत्कोटरेभ्यः पश्येव मधुधाराः सयन्ति वै । पश्यामपरीगाहाः पश्चिमेन रसावृतम् ॥ यामां रसाञ्च भुङ्क्ष्वाः सुनुगोहारपायुगा । सुगन्धयन्ति धर्मज्ञ ! समन्तात् शतयोजनम् ॥ कुसुदायनिरनङ्गो यः शतवल्गो वटो मर्याद । रुद्रभक्तस्य नटस्तु लक्षणैश्च रसावृतम् । पयसिनीदधिहृद्वाहलकूलाभयुसयाः ।

[illegible]

मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे क्षेत्तुमासी मद्यामते । ।
 आनुदंशमद्यामि वर्षाणां तत्र मानवे ।
 सुययंरणां च नराः श्रिययासुखमोपमाः ।
 योनोगोश्लोकभया नित्यमानन्दपत्तिनः ।
 क्षायन्ते मानवास्तत्र प्रतप्तवनकप्रभाः । ॥
 गन्धमादनमग्नेषु कुबेरः मध राक्षसैः ।
 कामरोगमगन्धर्वैर्मोदितं मृत्पाकाधिपः ।
 गन्धमादनपार्श्वे तु गच्छश्चेत्ताः मधमघाः ।
 रुक्मादंशमद्यामि वर्षाणां परमावुषः ।
 तत्र जृष्टा नराः सर्वे यत्नयोग्यपराक्रमाः ।
 श्रिययोनपत्तपत्राभाः मर्गाः सुप्रियदर्शनाः ।
 उत्तराः कुरवश्चैव भारतव मद्यामते । ।
 धनुर्मध्ये मद्याभाग ! दिव्ये दक्षिणोत्तरे ।
 इलावृत्तं मध्यमन्तु पश्यवर्षाणि चैव हि ।
 उत्तरोत्तरमेतंभ्यो वर्षानुद्विष्यते गुणैः ।
 व्यपरेषु च परेषु सर्वेषु भारतं विना ।
 आनुःप्रमाणं लोकाणां दशवर्षासहस्रकम् ।
 एवमेषा मद्याभाग ! पृथिवी पर्वतेक्षिता ॥”
 इति मत्तपुराणे भूमिरावृत्ते भूगोलवर्णने १२८
 अध्यायः ।

ਪੋਥ ਲੁਕਾਥ ।

"नयस्तेषु वर्षेषु भगवान् भूतभावनः ।
 वनुप्रदाय लोकानामास्ते मायावपुर्धरः ॥
 दशार्हे तु भगवान् भय एकः मधोमया ।
 व्याप्ते विहारनिर्गतं नात्यस्तव पुमान् द्विजः ॥
 भगानीशापतो ब्रह्मन् । प्रविशत कदाचन ।
 यत्र प्रविष्टो मोहेन तुतो वैवस्वतस्य वै ।
 दशः स्त्रीभाषमापमो यस्यां पातः पुरुरवाः ।
 तत्र सङ्घर्षं देव कलां विष्णोर्महात्मनः ।
 भगो भगव्या खड्गतः स्त्रीति भक्तिवमन्वितः ॥
 भद्रान्ने द्विजः । वर्षे तु ह्ययशीर्षाकतिर्धरः ।
 वसते वर्षपुरुषास्तं स्तुयन्ति जगद्गुरुम् ॥१॥
 हरिवर्षे तु भगवान्मरुतिं हवपुर्धरः ।
 स्तूयते दैत्यपतिना प्रजापतेन महात्मना ॥
 केतुमाये च भगवान् कामदेवस्वरूपवान् ।
 प्रधापतेर्दुष्टिभिः मरुतैव रमया सुताः ॥
 स्तूयते परया भग्न्या चगम्भीरनरूपधृक् ॥२॥
 रम्यञ्च भगवानास्ते मनुस्यरूपी दयापरः ।
 मनुर्वैवसतसाथ स्त्रीति भग्न्या लतेः सप्तैः ॥३॥
 हरिणये तु भगवानास्ते कुर्मतदुं दधत् ।
 प्रेताधिराजस्तं स्त्रीति भग्न्या परमया सुतः ॥
 ऊरुधर्षे च भगवान् बराहः सेवते चतैः ।
 तं देवो यं चितिः स्त्रीति मङ्घ्र्यमतिभिः सह ॥
 वर्षे किंपुरति ब्रह्मन् । भगवानादिपूरुषः ।
 गीतया निहरमास्ते सततं नन्दनायकः ॥
 गण किंपुरतेः मातुं भग्न्या मारुतनन्दनः ।
 सार्वभौमश्च स सह स्त्रीति भग्न्या विभाषितः ॥
 भारते च गदा वर्षे वरनारायणाद्यैः ।
 नारदः स्त्रीति भगवान् भगवन्तो ह्यजानतिः ॥
 इतिभिरिन्द्र सद्यः सभिः निरुषः करिस्तथा ।
 विनायक सद्यः प्रह्लादोऽस्ते वसन्त्यनुजमात् ।
 मेरीरुदरः सद्यः सद्यः सद्यः सद्यः सद्यः ॥

दक्षिणेन तु नीलगन्ध मेरीः पार्श्वे तथोत्तरे ।
उत्तराः क्रूरवी नाम पुण्याः सिंहनिधिपिताः ।
तत्र वृक्षा मधुप्लवा नित्यं पुष्पक्षयीपमाः ।
सुगन्धानि च पुष्पाणि वृक्षानि रमयन्ति च ।
मर्जे कामदृषा वृक्षा यताः कामप्रवृत्तिकाः ।
अपरं चौरिणी नाम तमयो सुनिपुण्य ! ।
ये स्रवन्ति सदा चौरं रसैरग्न्यनस्रिभम् ।
यस्मादि च प्रस्रवन्ते पलेष्वाभरणाणि च ।
सञ्जा मणिमयी भूमिः सृज्यष्टाट्वयायुका ।
मन्त्रैर्गुण्यदा नित्यं पद्मशब्दं रचयन्तिता ।
मर्मभागावर्षाधेय जायन्ते तत्र मानवाः ।
शुक्लाभिजनसम्पत्ताः मर्जे भाव सुगन्धुजाः ।
मिथुनानि च जायन्ते श्लिष्टः सुगन्धोपमाः ।
तेषां चौरिणी चौरं प्रियन्दग्न्यनस्रिभम् ।
मिथुनं जायते कान्ते समन्तात् प्रवर्तते ।
तुल्यरूपगुणोपेतं तुल्यैश्च पश्यन्ति च ।
निरामया निरावाधाः मदानन्दनिधिनिः ।
एकादशसहस्राणि तत्र वर्णाणि वै जनाः ।
धीवन्ति ते सदाभाग ! न चाप्योन्वं हनन्ति च ।
भारुष्ठा नाम शकुनास्त्रीणां तुला सदायताः ।
ताम्रिर्धरन्तीष्ट रेतान् हरीषु प्रक्षिपन्ति च ।
उत्तराः क्रूरवी व्रजन् ! आर्यातास्ते समा-
यतः । ५ ।

दक्षिण्ये रुम्यक च एष धर्मः प्रकीर्तितः ।
मेरीः पार्श्वमर्धं पूर्वं वक्ष्ये व्रजन् ! यथातथम् ।
भद्राक्षे भद्रश्रवा नाम तत्र व्रजन् ! मधीपतिः ।
भद्रसालवर्गं यच्च कालाञ्जय सदादृमः ।
कालाञ्जो नाम वृक्षोऽसौ सिंहचारवर्षवितः ।
पौजनैकसमुत्सृष्टो निष्ठपुष्पप्लवः शुभः ।
तत्र ते पुरवाः श्वेताक्षीणोत्तुता सदायताः ।
कुतुदाभाः क्षिप्यस्तत्र चारुनागाः सुलोचनाः ।
चक्राभचारुत्पाश पूर्वेऽङ्गदशानवाः ।
वृक्षग्रीतकलाभिज्ञा चक्रग्रीतकान्तयः ।
दशवर्षसहस्राणि तत्रायुर्मांसमर्धम् ।
कालाञ्जयसपानेन नित्यं सुखिरयौपमाः ।
दक्षिणेन तु नीलगन्ध निषधख्योत्तरेण तु ।
सुदर्शने नाम सदान् जम्बूद्वयः सनागनः ।
सर्वकामप्लवः पुण्यः सिंहचारवर्षवितः ।
ह्रीपण्यातिवरः श्रीमान् सद्यश्चोपोजनोत्थितः ।
अरजोनी सद्यश्च ज्ञानानि दत्त पश्य च ।
परिष्ठाप्यन् वृक्षस्य रमाणां रमभेदिनाम् ।
तदस्यादिदवर्णां जायन्ते तत्र मानवाः । ६ ।
तथा मानवगः शङ्गे दान्ते दक्षदाह्नः ।
नाय्या समर्तरी नाम कामादिः प्रपञ्चस्तद्वृत्तः ।
तथा नायवगः शङ्गे पूर्वं पुष्पाङ्गुलिजाः ।
योगनादां मन्त्रानि पश्यन्मानवान् द्विज ।
सदाश्चतस्रहाना जायन्ते तत्र मानवाः ।
जङ्गलीकचुनः मर्जे मण्डले तत्र वै जनाः ।
तदस्य धर्मो ते तीर्थ भागिनि ज्ञेयैरेतन् ।
दक्षकाण्डे भगानां न रिक्तानि दिवाः व्रजन् ।
महिलादि मन्त्रानि तद्विषये ज्ञानानि च ।
व्रतव्यवहारी यानि महिलासु विधाव्रजन् ।

भूगोलः

षष्टिं वर्षवृष्ट्याणि षष्टिमेव प्रतानि च ।
आदित्यतमास्ते सर्वे विशन्ति शशिमण्डलम् ॥”
इति पाप्ने भूमिखण्डे भूगोले १२६ अध्यायः ॥३॥

शेष उवाच ।

दक्षिणेन तु खेतस्य निषधस्योत्तरेण तु ।
वर्षं रमण्यकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ।
युक्ताभिजनसम्पन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ।
दशवर्षसहस्राणि प्रतानि दश पञ्च च ॥
जीवन्ति ते महाभाग । नित्यं सुदितमानवाः ।
दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ॥
वर्षं शिरण्यं नाम तत्र हैमन्वती नदी ।
तत्र चार्यं महाभाग । पश्चिराट् पतंगोत्तमः ॥
यथायुगाच्च बहवो धनिनश्च महाबलाः ।
एकादशसहस्राणि वर्षाणां ते महामते ॥
आयुःप्रमाणं जीवन्ति प्रतानि दश पञ्च च ।
यद्वाणि च विपित्राणि जीवन्ते तत्राण्येवम् ॥
एकं मणिमयं तत्र द्वितीयं रौक्ममद्भुतम् ।
सर्वरत्नमयश्चैव तृतीयं तत्र शोभते ॥
यत्र स्वयम्भुवा देवी नित्यं वसति प्राणिली ।
हैमकूटस्तु सुमहान् कैलासो नाम पर्वतः ॥
यत्र वै पवणो राजा गुह्यकैः सह मोदते ।
अस्युत्तरेण कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति ॥
शिरण्यश्च सुमहान् दिव्यो मणिमयो गिरिः ।
तस्य पार्श्वे महद्विषं शुभ्रकाचनबाहुकम् ॥
रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र राजा भमौरधः ।
हृष्टा पुण्यापगां गङ्गासुवाच बहुलाः समाः ॥
यूपा मणिमयास्तत्र चैलाश्चापि शिरण्ययाः ।
तत्रेष्टा तु गतः विहिं सहस्राक्षो महायशः ॥
स्रष्टा भूतपतिर्यत्र सर्वलोकोः सनातनः ।
उपास्यते तीर्णतेना यत्र भूतैः समन्ततः ॥
नरनारोयणौ ब्रह्मा मनुः स्थाण्डिलश्च पञ्चमः ।
तत्र दिवा त्रिपयगा प्रथमस्तु प्रतिष्ठिता ॥
ब्रह्मलोकादपक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते ।
बस्योक्तवा या नलिनी पावनी च सरस्वती ॥
जम्बूगदौ च खीता च गङ्गा सिन्धुश्च सप्तमी ।
अपिन्त्या दिवसद्वाष्टा प्रभावे च समन्विता ॥
उपास्यते यत्र सर्वं सहस्रयुगपर्यये ।
उग्रगङ्गा च भवति तत्र तत्र सरस्वती ॥
एता दिव्याः क्व गङ्गाप्तिषु लोकेषु विद्युताः ।
रसावि वै हिमयति हैमकूटे तु गुह्यकाः ॥
सर्पा जनाश्च नियधे गोकर्णश्च तपोवनम् ।
देवासुराणां सर्वेषां श्रेष्ठपर्वत उच्यते ॥
गन्धर्वा लक्ष्मिं पितृं नीचे अक्षर्ययस्तथा ।
जम्बूवाच महाभाग । देवानां प्रतिपद्यते ॥
इत्येतानि महाभाग । यत्र वर्षाण्यनुक्रमान् ॥
भूताण्यपि निविशन्ति गतिमन्ति भुवावि च ॥
तीर्णान्तिर्बहुविधा तद्वदे देवमातुषी ।
अथवा परिसंस्थातुं अर्धेण तु ग्रहवृत्तग ॥
हृष्टावतं त.भगवान् भवाम्हा यद् मोदते ।
इत्येवमसौ सर्पाणि कपिलाण्य तथानय ॥३॥
जम्बूवाच महाभागं भारतं तद्वत् सर्वप्रथम ।
विषमिन्द्रस्य दृष्ट्य मगोवेष्टवत्

भूगोलः

पृथोस्तु ब्रह्मन् ! वेणुस्य तद्येष्टाकोर्महात्मनः ।
ययातेरम्बरीशस्य भान्वातुर्नहुषस्य च ॥
तथैव तुषुक्रन्दस्य शिवेरौशीनरस्य च ।
खोमकस्य च राजर्षेर्मधिषेव महात्मनः ॥
जम्बूभस्य तथैलस्य दिलीपस्य महात्मनः ।
कुशिकस्य च धर्मेश ! युगस्य वृषतेस्तथा ॥
अन्येषां महाभाग ! क्षत्रियाणां वलीयसाम् ॥
ग्रह्य मे गदतो ब्रह्मन् ! सर्वपापप्रणाशनम् ॥
महेन्द्रो मलयः सत्यः शुक्तिमातृजनवानपि ।
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥
तेषां सहस्रशो ब्रह्मन् ! गिरयस्तु समीपतः ।
धातुक्षत्राः सत्त्ववर्गो महान्तश्चित्रसानवः ॥
आर्या स्त्रियाश्च धर्मेश ! तैर्मियाः पुरुषा
दिन ॥
नदीं पिबन्ति विपुलां गङ्गां सिन्धुं सरस्वतीम् ॥
प्रतद्वं चन्द्रभागाश्च विपुलां स्थूलयासुकाम् ।
गोदावरीं नर्मदाश्च यमुनाश्च महानदीम् ॥
हृष्टावतीं विपाशाश्च बाहुदां सरिताम्बराम् ।
नदीं वैजवतीश्चैव पयोष्णीं देविकामपि ॥
वेदस्तुतिं वेदशिर्षो चित्रसेनाश्च निम्बगाम् ।
करीषिणीं चित्रवर्षां कृष्णवेलां सुपुण्यदाम् ॥
हरावतीं वितस्ताश्च त्रिदिवाभिपुलां क्षमिम् ।
गोमतीं धूतपापाश्च निचितां लोहितावनीम् ॥
कौशिकीं त्रिदिवा. कृत्वां सरयूश्च महामते ॥
चर्मखर्तीं वैजवतीं चन्द्रनाश्च महानदीम् ॥
रहस्यां प्रतङ्गुष्माश्च हन्तिखोमां दिशन्तथा ।
शरावतीं पयोष्णीश्च वाजिनीं पुरमाणिनीम् ॥
पूर्वाभिरामां घोरान्ध्रं वापीं श्रोतवलीमपि ।
पलाशिनीं पापहरां सुप्रयोगां महामते ॥
कावेरीं सुलुकाश्चापि वेलां भौमरथीमपि ।
रहस्यां प्रतङ्गुष्माश्च कुशचीरां महानदीम् ॥
पलाशिनीं पापहरां हेमां हृतवतीं तथा ।
मरुतीं प्रवरां मेलां महेन्द्रां पाटनावतीम् ॥
पुरावतीमनुष्णाश्च कुशधारां महानदीम् ।
सदानौरामध्याश्च तथा घोरवतीमपि ॥
करीषिणीमशिलीषा विपुलां वदिरण्यवीम् ।
सदाकोन्तां शिवाश्चैव पञ्चमीश्च महानदीम् ॥
विष्ठां घोरकराश्चापि विष्णुमित्रां क्षपिष्ठलाम् ।
वत्सं तवस्तां गौरीश्च हुयेरामखुवादिनीम् ॥
रघुपित्रां प्योतिरथां तुङ्गवेलां महानदीम् ।
वैजन्तीं पिष्टलाश्चैव तुङ्गवेलां महानदीम् ॥
विदिशां कृष्णवेलाश्च हविःखायां महापगाम् ।
कन्धां समायां वेदाश्च भारद्वाजीश्च निम्बगाम् ॥
क्षीप्राश्च पिष्टिलाश्चैव कौशिकीं निम्बगामपि ।
दुर्गां मन्त्रशिलाश्चैव ब्रह्ममेधां हृष्टवतीम् ॥
परोक्षामय रोषीश्च सामान्यां वरजामचिम् ।
सुरवां तपवां हार्वीं पर्णावाश्च महानदीम् ॥
मातर्वीं हृषभां भावां सप्तमेधां हृष्टवतीम् ।
एताश्चाप्यप्यं बहवो वै महानदो दिव्येभ ॥
यदा निरामया एता महान् महावादिनी ।
विष्णुपथा शिवरथा दुर्गापि पापहारिणी ॥
पद्मादी च महानदीरी कोया चापि महानदी ॥

भूगोलः

शुक्तिमती मनङ्गा च मङ्गला वादिनी तथा ।
कुमारी श्रमिकुल्या च नदी मन्दाकिनी तथा ।
सुवर्णा च तथा गङ्गा मारिचा च सरस्वती ॥
लौहियं करतोया च तथैव श्यकाज्या ।
विन्ध्यस्य मातरश्चेताः सर्वाश्चैव महापलाः ॥
तथा नद्यस्तुप्रकाशाः प्रतेश्च सप्तदशः ॥
इत्येताः सरितो ब्रह्मन् ! समाख्यातास्तवानप ॥
वक्ष्यामि पर्वतांश्चापि भारते सन्ति ये हिणः ॥
मलयो मङ्गलप्रस्थो मैनाकश्च त्रिपुटकः ॥
जम्बूभः कूटकः कोलः खड्यो देवगिरिस्तथा
श्रीशैलो जम्बूभक्तश्च शुक्तिमातृश्च एव च ॥
श्रीशैलो पारिपात्रश्च रैवतः ककुभस्तथा ।
गोवर्धनश्चित्रकूटो नीलो गोकर्ण एव च ॥
कोकासुख इन्द्रकीलस्तथा कामगिरिर्दिनः ॥
अतः परं जनपदान् वक्ष्यामि हिणस्तम ॥
विख्याताः कुरुपाञ्चालाः शाखा मादेय-
पाञ्चालाः ।
मत्स्याः कुशष्टा मौक्त्या भोजाः सिन्धुजलि-
न्दकाः ॥
सरसेनाः पुलिन्दाश्च कुन्तयः केशिकोशलाः ।
पाञ्चालाः कौशलाश्चैव बोधा माणास्तथैव च ॥
चेदिमत्स्यकस्तथाश्च नैकएष्टा युगत्तराः ।
उत्तमाश्च दशार्णाश्च काश्यपोपरकाश्यः ।
कुन्तयोऽवन्तयश्चैव मलजा विजयास्तथा ।
आधिराण्याः सकुट्टाश्च चक्रवर्त्ततयः शकाः ॥
मानवास्तोपवाहाश्च यक्षलोमान एव च ।
वाङ्गीका वाटधानाश्च शकुलाश्चैव शकाः ॥
महताः सुदेष्णाः प्रह्लादा महिषाः शशिका-
स्तथा ।
अपरान्ताः परान्ताश्च आभीराः काल-
तीयकाः ॥
अटवीशिखराश्चैव मेरुभूताश्च मारिच ॥
उपविष्ठास्तुविष्णुश्च जङ्गलाः कुबजैकाः ॥
कुट्टाः परान्ता माहेया मागधा मातवण्टाः ।
अन्याश्च बहवो ब्रह्मन् ! कथाः सासुद्र-
निष्पुटाः ॥
बाह्मिर्गिर्वीरमलया अन्तर्गिर्विषयश्चैव च ।
सद्युत्तराः प्रावधियाः सुदेष्ठा यासुगास्तथा ।
शका निगादा नियधा भार्गवाश्च दिव्येभ ॥
पुष्पा भोगाः किराताश्च तथैवानर्तनेष्टताः ॥
तीरयथाः मूरमेगाः शुक्लाः कुशलास्तथा ।
तिजभावा मसावाश्च गान्धारा दर्शकास्तथा ॥
काश्यीराः सिन्धुसौवीरा दणिका कन्दला-
गन्धाः ।
अभीषादा कुलताश्च मसुमताः कुशुम्भकाः ॥
रजवृष्टाश्च धर्मेश ! सौचला वाजिकास्तथा ।
दन्वीपरा कता दन्वाः सुदामागः समजिकाः ॥
वगाययो दृष्टाः पार्श्वरोमाश्च कुशिकास्तथा ।
रजवृष्टाश्च धर्मेश ! वाङ्गयानरपारगाः ॥
रन्वाः करीमकाश्चापि कुलिन्दीधलास्तथा ।
कच्छा गोमागकच्छाश्च मयिषा वाङ्गयानिकाः ॥
निराता यन्त्राः सिताः पाल्वतीयाश्च मारिच ॥

ओङ्गुच्छाः सवेरिन्ना वेदेहास्ताम्रलिङ्गकाः ।
तथापरे जनपदा दक्षिणा ब्राह्मण्यर्धम् ।।
द्रविडाः केरलाः प्राच्या विकल्पन्त्यकास्तथा ।
कोवेडकास्तथा चोलाः सौहृदा मलका मलाः ।
ध्वनिगुप्तसर्वसंकेताः कोङ्गवेङ्कटमालवाः ।
इणकाः कीरकाः प्राच्याः कुकुराङ्गार-
मारिकाः ।

तथैव विन्ध्यचूलिकास्त्रिगताः साक्षसेनयः ।
समङ्गाः कवकाश्चैव तथैवापरवर्णकाः ।
न्यकास्तनयाणाश्च पुलिन्दा वर्धरेः सह ।
सुनिवाटाः शिवाटाश्च सरा वेगवशास्तथा ।
विदर्भा श्रविकाः काकलनाश्च ब्राह्मण्यर्धम् ।।
यवनाश्च प्रकाम्बोजास्तङ्गनाः परतङ्गनाः ।
सह्यह्याः कुलत्याश्च दारुणा स्नेच्छजातयः ।
उत्तराश्चापरे स्नेच्छा दूनाः पारसिकेः सह ।
तथैव च मलाचीना दृष्टानां दृष्टमास्तिकाः ।
अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च पङ्गवा गिरिगङ्गराः ।
खासीकाश्चान्तचाराश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ।
शूमाभीराश्च दरदा ये चान्ये स्नेच्छभूमयः ।
आग्नेयाश्च भरद्वाजास्तथैव स्तनपोषकाः ।
द्रविणाश्च कलिङ्गाश्च किरातानाश्च जातयः ।
तोमरा ह्यन्यमानाश्च तथैव करभङ्गकाः ।
एते चान्ये जनपदाः प्राच्योदीच्यास्तथैव च ।
उद्देशेन मया देशास्तव संकीर्तिता द्विज ! ।
वर्धे तु भारते ब्रह्मन् ! त्रिवर्गस्य फलं भवेत् ।
दुर्लभं कामधुग्धेभूर्भूमिः सम्यगनुष्ठिता ।
तस्मिन् शुभाशुभं कर्मे यथोक्तफलदं नृणाम् ।
अस्त्वानि यानि वर्धाणि भूमिस्त्रिगुणानि वै ।
भारते विदितं कर्मे यागधानादिलक्षणम् ।
फलं जनयते संयक् विकर्मे नरकाण्यपि ।
तत्र विद्या नरा ब्रह्मन् ! तपसाराधनेन च ।
प्रयान्ति परमं लोकमपवर्गस्य मारिष ! ।
हृतं जेता ह्यापरश्च कश्चिद् ब्राह्मण्यर्धम् ।।
भारते तु क्रमेणैवं भवन्ति हि युगानि वै ।
चत्वारि च सहस्राणि वर्धाणि ब्राह्मण्यर्धम् ।।
आयुःसंख्या हतयुगे संख्याता भारते द्विज ! ।
त्रौण्येव तु सहस्राणि जेतायां भारते नृणाम् ।
वे सद्यसे ह्यापरे तु शतमेकं कलौ स्मृतम् ।
तत्रापि च स्थितिर्नास्ति कलौ ब्राह्मण्यर्धम् ।।
गर्भस्याश्च स्त्रियन्ते च तथा जाता स्त्रियन्ति च ।
महावणा महासत्त्वा ज्ञानिनो धर्मेतत्तुपराः ।
तपस्विनो ध्याननिष्ठाः सते जायन्ति मानवाः ।
जेतायां सर्ववर्णाश्च स्वधर्मेनिरताः सदा ।
ह्यापरे च महाभाग ! क्रूराश्च परिहंसकाः ।
सुखापाहृतिकाश्चैव क्रोधना दुष्कृते रताः ।
कलौ राक्ष भविष्यन्ति भारते तापस ! प्रजाः ।
सर्वेषामपि वर्धाणां भारतं प्रवरं द्विज ! ।
विद्यन्ति मानवा ह्यत्र हरिभक्तिपरायणाः ।
प्रायो भागवताः सर्वे भारते द्विजसत्तम ! ।
नानारूपाणि तीर्थानि प्रणदानीं नृणामपि ।
पद्मद्वीपो मया प्रोक्तो लक्ष्यो जनविस्तृतः ।
समानेन प्रमायेन वेदितो लवणाम्बरा ।

अथावत्र उपदीपा सुनिभिः परिकीर्तिताः ।
सिन्धुमध्ये महाभाग ! नानाविधजनाश्रिताः ।
नामानि तेषां वक्ष्यामि शृणु वातुस्थायन
द्विज ! ।
सगरस्य सुतैरन्धान्वेष्ये परितो महीम् ।
खनद्भिः कल्पिता विप्र ! दीपा अष्टौ महागर्वा ।
स्वर्णप्रस्थश्चन्द्रशङ्कः सिंघलावर्जनौ यथा ।
पञ्चगव्यस्तथा मन्दहरिणो रमणकाष्ठयः ।
लङ्केति कथिता विप्र ! जम्बुद्वीपस्य तेऽन्तरा ।
इति पादौ भूमिखण्डे भूगोलवर्णने १३०

अध्यायः ॥ ३॥

शेष उवाच ।

“ब्रह्मदीपं प्रवक्ष्यामि शृणु वातुस्थायन द्विज ! ।
यस्मान्नं जम्बुद्वीपस्य तथैव लवणोदधेः ।
ततो द्विगुणमानोऽसौ ब्रह्मदीपो महामते ! ।
जम्बुद्वीपस्य च यथा वेष्टनं जवणाम्भसा ।
समानेन प्रमायेन पुरः परिख्या यथा ।
परिखाया उपवनं यथा भवति वेष्टनम् ।
ब्रह्मदीपस्तथैवायौ संवेष्ट्य जवणोदधिम् ।
द्विजलक्ष्यो जगतामो वर्धते द्विजसत्तम ! ।
तत्र जम्बुप्रमाणोऽस्ति द्वीपस्यातिकरस्ततः ।
शची नाम महाभाग ! स्वर्णवर्णोऽभिधामं च ।
तत्र वर्धाणि सप्तैव सुभद्रं यवसं शिवम् ।
अमृताक्षमशान्तानि क्रमादभयमित्यपि ।
सप्तैव सीमागिरयो नद्यः सप्त च कीर्तिताः ।
मणिक्कुटो वज्रकुटो ज्योतिष्मानिन्दसेनकः ।
हिरण्यहोवो मेघमानः सुपर्णः सेतुशैलका ।
अरुणमुग्धा चैव सावित्राशिवमौ तथा ।
सत्यम्भवा सुप्रभा च वातुस्थायन ! हतम्भवा ।
एताः सप्त महागदो दर्शनादेव पावनाः ।
वर्णानां ब्राह्मणादीनां तत्र नामान्यनुक्रमात् ।
हंसश्चैव पतङ्गश्चोर्ध्वयनश्च तृतीयकः ।
सत्याङ्गश्च चतुर्थो वै सर्वे धर्माधिकोविदाः ।
अन्ये च पर्वतास्तत्र नद्यश्चैव महाफलाः ।
प्रागायतो महाभाग ! मलयो नाम पर्वतः ।
ततो मेघाः प्रवर्तन्ते प्रभवन्ति च सर्वतः ।
ततः परेण विप्रेन्द्र ! जलधारस्तु पर्वतः ।
तस्मादगच्छति वै तोयं वासवः पृथिवीकृते ।
वर्षांस्तु हि ततो दृष्टिस्ततः शस्त्रसमुद्भवः ।
रेवतो नाम तत्राथ गिरिर्यत्र प्रतिष्ठितः ।
रेवती नाम नद्यश्च वृक्षते दिवि मोदिता ।
उत्तरेण तु तस्याथ श्यामो नाम गिरिर्महान् ।
प्रांशुः श्रीमान्छामेधप्रभयोऽङ्गुलविग्रहः ।
यस्य श्रिया श्यामवर्णाः प्रजास्तत्र महामते ! ।
अतः परं महाभाग ! दुर्गो नाम महागिरिः ।
केशरी केशरयुतो यस्मादातः प्रवर्तते ।
ब्रह्मो नाम महाद्वीपो यत्र पूयस्तु शङ्करः ।
तत्र गच्छन्ति विद्याश्च चारणा देवतानि च ।
धार्मिकाश्च प्रजा व्रह्मन् ! जराश्रुविचर्चिताः ।
दीर्घायुषः सत्यपरा वर्धन्ते भोगवर्हिताः ।
नद्यश्चान्या महापुण्या मङ्गा च बहुधा मता ।
महानदी मणिजला जीताची त्रैलोक्या तथा ।

सहस्राणां शतान्येवं नद्यः संख्या न शक्यते ।
तत्र पुण्या जनपदास्तवारो लोकसम्पत्ताः ।
मगाश्च मशकाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ।
मगा ब्राह्मणभूयिष्ठाः स्वकर्मनिरता द्विज ! ।
मशकेषु तु राणन्या धार्मिकाः सर्वकामदाः ।
मानसे च महाभाग ! वैश्वधर्मेनिषेविष्यः ।
मन्दगेषु तथा शूद्राः शूरा धर्मार्थनिचिताः ।
न तत्र राजा विप्रेन्द्र ! न दण्डो न च दण्डगता
सधर्मेणैव ते सर्वे रक्षन्ति च परस्परम् ॥ ३॥
ब्रह्मदीपसमानेन सतुद्रेण हतो वधिः ।
इन्दुरसगलेनैव नानारत्नवता द्विज ! ।
शाल्मलीऽपि तथा द्वीपः प्रक्षाद्विगुणमानतः ।
चतुर्लक्ष्यो जनेन सरोदेनाहतो मघान् ।
यत्र वै शाल्मली नाम द्विजलक्ष्यो जनेन ।
द्वीपस्यातिकरो दृष्टः सुपर्णेन जताणयः ।
तत्र वर्धाणि सप्तैव कथ्यन्तेऽत्र सरोचयम् ।
चौमनस्यं रमणकं देववर्धमिति क्रमात् ।
पारिभाद्रमाषायनमभिज्ञातमिति द्विज ! ।
सेतुशैलाश्च सप्तैव सुरसः शतशङ्ककाः ।
वामदेवश्च क्रुन्धश्च कुतुदः पुण्यवर्धकः ।
सहस्रतिरिति ब्रह्मन् ! नद्यः सप्तैव कीर्तिताः ।
अनुमतिः सिनीवाली नन्दा राका सरस्वती ।
रजनी च कुङ्कुश्चैव महानद्यः सुपुण्यदाः ।
तत्र विप्रादयो वर्णाः क्रमात्प्राप्तानि पिबन्ति ।
आद्यः श्रुतधरो वर्णस्ततो वीर्यधरः स्तुतः ।
वसुधरस्ततोऽप्यस्तु चतुर्थस्तु इन्द्रवरः ।
सर्वे ते सीमामात्राणं भगवन्तं यजन्ति हि ।
सरोदं परिवेष्टोऽथ ततो द्विगुणमानदाः ।
कुशद्वीपो हतोदेन समानेनाहतो द्विज ! ।
कुशस्तम्बो महास्तत्र द्वीपस्यातिं करोति च ।
जाल्वल्यमानो दीप्तैव महाज्वलनराश्विस्तु ।
तत्र वर्धाणि सप्तैव समानानि प्रमायतः ।
वसुदानं दण्डरुचिर्नाभिगुप्तं महामते ।
सत्यव्रतं विप्रनाम देवगामेति सप्तमम् ।
सप्तैव सीमागिरयः कीर्तिता द्विजसत्तम ! ।
वभुश्चैव चतुःशङ्कः कपिलश्चित्रकूटकः ।
देवानौक जर्हुरोमा द्रविणश्चैति सप्तमः ।
महानद्यश्च सप्तैव सर्वपापप्रणाशनाः ।
रसकुङ्का मधुकुङ्का मित्रविन्दा च मागद ! ।
श्रुतविन्दा देवगर्भा मन्वमाला हतश्रुता ।
तत्र विप्रादयो वर्णा नामान्तरभूतो द्विज ! ।
कुशलः प्रथमो वर्णः कीविदम्भूद्वितीयकः ।
अतिसुस्तुतृतीयस्तु चतुर्थः कुजकः स्तुतः ।
ते सर्वे ज्ञानसम्पन्ना ज्ञानवेदस्वरूपिणः ।
भजन्ते भगवन्तं वै कर्मकौशलयाजिनः ॥ ३॥
हतोदाश्च तथा द्वीपो द्विगुणः क्रोड्वर्धकः ।
चौरीदेन समानेन वेदितो ब्राह्मण्यर्धम् ।
क्रोडो नाम गिरिर्यत्र द्वीपस्यातिकरो महान् ।
महासेनशरावातहतच्छिद्रो महामते ! ।
चौरीदेनाभिषिक्तश्च सततं धीचलश्चयैः ।
वर्धाणि तत्र सप्तैव तेषां नामानि मे शृणु ।
आयो मधुरदो मेघदृष्ट्यापि वनस्ततिः ।

लोहितार्णः सुधांमा च भ्राजिष्ठ्यापि सप्रमः ।
 गिरयश्चापि समैव वर्षसीमाकरा द्विजः ।
 सुक्ष्मोऽथ वर्धमानश्च भोजन उपवर्धणः ॥
 नन्दमो नन्दनश्चैव सञ्जतोभद्र इत्यपि ।
 सप्र तत्र महानद्यः पावना ब्राह्मणर्षभ !
 अभयां चान्दतौघा च तन्निष्पवती तथा ।
 तीर्थवत्यायंका सुक्ता पवित्रवत्यपि स्मृता ॥
 विप्रादयस्तथा वर्णाः ख्याता नामान्तरेण तु ।
 पुरुषः प्रथमो वर्णो द्वितीयो ऋषभः स्मृतः ॥
 तृतीयो द्रविणो नाम देवसंज्ञश्चतुर्थकः ।
 स्मृतिं जन्मयो विष्णोर्ध्यायन्ति च यजन्ति च ॥३॥
 एषं परस्तात् क्षीरोदात् शक्रदोषो हिनर्षभ ॥
 आयामेन स विज्ञेयो द्वात्रिंशलक्षयोजनः ॥
 द्धिमख्योऽकनेव समानेन स सिन्धुना ।
 परीतो भाति तत्रास्ति शाको नाम महीरुहः ॥
 द्वीपस्यातिकरः श्रीमान् वासयन् द्वीपमेव तम् ।
 यथाणि तत्र सप्तैव पुरोणवमनोजवौ ॥
 धूम्रानीको वेपमानो विश्वाधारश्च मारिषः ।
 बहुरूपश्चित्ररेफो गिरयोऽपि च सप्र वै ॥
 ईशान उरुशङ्खश्च बलभद्रो महानसः ।
 श्रुतकेशवनामा च सहस्रस्रोत एव च ॥
 देवपाणोऽपि सप्तैव वर्षसीमप्रवर्तकाः ।
 नद्यः सप्तैव विख्याता आयुर्ह्यप्यनघा द्विजः ॥
 सद्यश्चुतिः पञ्चनदी निर्द्वंतिरपरानिता ।
 त्रिख्यातोभयस्त्रिच महापुण्या महाफलाः ॥
 विप्रादयस्तथा वर्णाः ख्याता नामान्तरेण तु ।
 व्याधो ऋतव्रतो नाम ततः सत्यव्रतः स्मृतः ॥
 दानव्रतानुव्रतौ च तृतीयश्च चतुर्थकः ।
 भगवन्तं वायुरूपं भजन्ते च यजन्ति च ॥४॥
 तथैव द्धिमख्योदात् परस्तात् पुष्करो महान् ।
 दिगुणेन प्रमायेन द्वीपः खादूदकेन तु ॥
 परिवीतः समानेन सिन्धुना ब्राह्मणर्षभ !
 यत्र पुष्करमनुचं ज्वलज्ज्वलनसन्निभम् ॥
 द्वीपस्यातिकरं पञ्चसहस्रायुतशोभितम् ।
 यदाहुरासकं विश्वजलस्य प्रजापतेः ॥
 द्वीपमध्येवधिगिरिरेक एवं महामते ! ।
 स मानसोत्तरो नाम प्राकार इव वेष्टकः ॥
 तस्य पूर्वापरौ पार्श्वौ देवर्षे ! तत्र मारिषः ।
 सिन्धोर्वैष्टनमन्त्रैकं गिरिवैष्टनकं परम् ॥
 रमयकं धातकश्च द्वे वर्षे नामतः स्मृते ।
 मानं तस्य गिरिविप्रायुतयोजनसंस्कृतम् ॥
 नावदेव तथायामस्तस्योपरि पुराणि च ।
 चत्वारि लोकपाकानामिन्द्रादीनां द्विजर्षभ !
 यः परिक्रममानस्य मेरुं विप्र ! विवस्वतः ।
 स्मृतां विभक्तिं शैलेन्द्रचक्रं सम्मत्तरात्मकम् ॥
 अध्यासते च द्वौ पार्श्वौ प्रजापतस्य महावलाः ।
 तत्र संज्ञान्तरं नास्ति वर्णानां ब्राह्मणर्षभ ! ॥
 गादूदकस्य परतो लोकालोकाचक्षो महान् ।
 गोकुलं पाप्यनोऽस्य मध्ये गिरिवरः स्थितः ॥
 प्राकार इव संघेष्टो लोकान् संस्वाम्यहामते ! ।
 गोलालोकाचक्षो नाम तेनार्धो परिकीर्तितः ।
 मानसोत्तरमेर्नास्तु न्यन्तरे वायवी मर्धो ।

तावता काश्चनो भूमिर्लोकालोकात् परे द्विजः ॥
 यत्र प्रणिहितं वस्तु कथञ्चिभोपलभ्यते ।
 सौवर्णो कान्तिरुदीप्ता सञ्जवर्णं प्रमाथिनी ॥
 अतः सञ्वाणि सत्त्वानि तां भूमिं वर्जयन्ति हि ।
 लोकालोको गिरिर्यस्तु लोकान्ते वर्तते महान् ॥
 आटुणोति स तेजांसि स्रग्धादीनामपि द्विजः ।
 तमतिक्रम्य ज्योतींषि चमन्ते न प्रवर्तितुम् ॥
 तावद्ब्राह्मवान् ब्रह्मसायामेन च तादृशः ।
 आयामविस्तरे पृथ्वी पञ्चाशन्कोटियोजना ॥
 तस्याश्चतुर्धमागोऽयं लोकालोकाचक्षो गिरिः ।
 तस्योपरिष्ठाश्चत्वारो गजेन्द्राः समहावलाः ॥
 नियुक्ता ब्रह्मणा भूमिं करैराक्षय संस्थिताः ।
 भगवानपि तत्रैव विज्वकसेनादिभिरुतः ॥
 पार्श्वदप्रवरेर्ब्रह्मन् ! सुजेर्वहुभिरुच्छ्रितैः ।
 धारयन् जगतीमास्ते आकल्पमपि मारिषः ॥
 योऽन्तर्विस्तार एतस्या भूम्यास्ते परिवर्तितः ।
 तावती भूरलोकान्वा सान्द्रसन्तमसाहता ॥
 ततो योगेश्वरगतियोंगिनां प्राप्यसुत्तमम् ।
 स्थानं भगवतः साक्षात् श्वेतद्वीप इतीर्यते ॥
 इति ते कथितं ब्रह्मन् ! भूगोलस्योपग्रहं-

नम् ॥
 यास उवाच ।

य इदं श्रुत्वात् स्मृतः । भूगोलस्यानुवर्णनम् ।
 प्रदक्षिणीकृता तेन सशैलवनकानना ।
 ससागरा च सदीपा सवर्षा च वसुन्धरा ॥
 इति श्रीपद्मपुराणे भूमिखण्डे भूगोलवर्णनं नाम
 १३१ अध्यायः ॥३॥ ज्योतिषशास्त्रोक्तभूगोलम् ॥
 यथा,—
 “सिद्धिं साध्यसुपैति यत्सुरारणतः क्षिप्रं
 प्रसादात्तथा
 यस्यास्त्रिपदाखलं कतिरलं जालित्यलीला-
 वती ।
 श्रुत्यन्ती सुखरङ्गगेव कतिनां स्याद्भारती
 भारती
 तं ताश्च प्रणिपत्य गोलममलं बालावदोषं
 ब्रुवे ॥”
 गोलग्रन्थकथने कारणमाह ।
 ‘मध्याद्यं दुसदां यदत्र गणितं तस्योपपत्तिं’
 विना
 प्रौढं प्रौढसभासु नैति गणको निःसंशयो न
 स्वयम् ।
 गोले सा विमला करामलकवत् प्रत्यक्षतो
 दृश्यते
 तस्मादस्त्रुपपत्तिबोधविषये गोलग्रन्थोद्यतः ॥
 अथ गोलप्रशंसया गोलानभिज्ञगणकोपपास-
 माह ।
 ‘भोक्तं यथा सञ्चरसं विनायं
 राण्डं यथा राजविवर्जितस्य ।
 समा न मातीव दुवक्तृणीना
 गोलानभिज्ञो गणकस्तथैव ॥
 नादी व्यामर्शं विनैव वदुषां दृष्टः प्रविष्टः
 समं

वक्ष्यन्नल्पमतिः स्यात् पटुवटुभूमिभ्रवको-
 क्तिभिः ।
 द्वीतः सनुपद्मासमेति गणको गोलानभिज्ञ-
 स्तथा
 ज्योतिर्वित् सदसि प्रगल्भगणकप्रश्रपपक्षो-
 क्तिभिः ॥
 अथ गोलस्वरूपमाह ।
 ‘दृष्टान्त एवावनिभग्न्याणां
 संस्थानमानप्रतिपादनार्थम् ।
 गोलः स्मृतः क्षेत्रविशेष एव
 प्राज्ञैरतः स्याद्भगितेन गम्यः ॥’
 अथ गणितप्रशंसायाह ।
 ‘ज्योतिःशास्त्रफलं पुराणगणकैरादेशं द्रष्टुं न
 नूनं लभ्यवलाश्रितः पुनरयं तत्स्यद्वेष्टाश्रयम् ।
 तं गोलान्त्रयिणोऽन्तरेण गणितं गोलोऽपि न
 ज्ञायते
 तस्मात् यो गणितं न वेत्ति स कथं गोलालोकं
 ज्ञास्यति ॥’
 अथ ज्योतिषशास्त्रश्रवणाधिकारिलक्षणमाह
 ‘द्विविधगणितसुक्तं यत्तममथक्तसंज्ञं
 तद्वगमननिष्ठः शब्दशास्त्रे पटिष्ठः ।
 यदि भवति तदेदं ज्योतिषं भूरिमेदं
 प्रपठितुमधिकारी सोऽन्यथा नाधिकारी ॥’
 याकरणवर्णनमाह ।
 ‘यो वेद वेदवदनं सदनं हि सन्ध्या-
 ब्राह्मणं सवेदमपि वेद किमन्यशास्त्रम् ।
 यस्मादतः प्रथममेतदधीत्य धीमान्
 शास्त्रान्तरस्य भवति श्रवणेऽधिकारी ॥’
 अथ गोलग्रन्थस्य प्रवृत्तार्थमन्योक्तप्रकारेणाह
 ‘गोलं श्रोतुं तव यदि मतिर्भास्वरियं श्रुत्वा त्वं
 नो संक्षिप्तो न च बहु दृष्ट्या विस्तरः शास्त्र-
 तत्त्वम् ।
 लीलागम्यः सुललितपदः प्रचरन्त्यः स यस्या-
 दिदम् ! विदुषदसि पठतां पठितोक्तिं व्यगतिः ॥
 अथ भूवर्णनं प्रशङ्कोकहयेन आह ।
 ‘भ्रमद्भ्रवक्रवक्रान्तर्गमने गगनेचरेः ।
 दृता दृता घरा केन येन नेयमियादधः ॥
 किमाकारा कियन्माना नानाशास्त्रविचार-
 यान् ।
 कीदृग्द्वीपकुलादीन्द्रसमुद्रैर्भूदितोप्यताम् ॥’
 अथ यदस्फुटोत्तराण्योपपत्तिप्रश्नं शोकदयेनाह ।
 ‘संक्षिप्तो दुग्गादुग्गादिभगम्यैः खेटोऽनु-
 पातेन य
 स्यात्तस्यास्फुटता कथं कथमभूत् स्यादोक्षात-
 न कथा ।
 किं देशान्तररुतमान्तरमयो वाङ्मन्तरं किञ्चरं
 किञ्चोपगच्छेच्चलस्य तदिदं कस्तान् ! पातः
 भूतः ॥
 किं केन्द्र किञ्च केन्द्रजं किञ्च चक्रं किञ्चाणनं
 तत्पदं
 कस्तान्तमसिद्धतः कृतश्च रासनः खेटोऽस्फुटो
 पायते

भूगोलः

किं ह्यु कर्म तपोदयास्तसमये देधा विदधु-
वंधाः
सर्वं मे विमलं यदामलमलं गोलं विजानासि
चेत् ॥'
अथ त्रिप्रयोदितदिनमानभेदप्रश्नं शोकोदयेनाह ।
'महदहः किमद्यो रजनी तनु-
र्दिनमणौ गणकोत्तरगोलगे ।
ननु तनुर्दिवसो मघती निशा
यद् पिचक्ष्य ॥ दक्षिणदिगगते ॥
भवति किं दुनिर्णं दुनिवासिनां
दुमखिवर्धमितेषु सुरदिशाम् ।
पितृषु किं श्रिमासमितं तथा
युगसप्तमयुगं दृष्टिगणस्य किम् ॥
अथ राशुदयमानकालभेदप्रश्नाह ।
'भवत्यस्य किलाकैलवाः समाः
किमसमैः समयैः खलु राशयः ।
सप्तपयान्त्युदयं किमु गोलवि-
भविष्येव्यखिलेव्यपि ते समाः ॥'
अथ दुष्याकुष्यादिस्थानप्रश्नं वृत्ताह्निनाह ।
'दुष्याकुष्यापमसमनरागाचलम्बादिकानां
विदन् ! गोले विद्यति हि यथा दर्शय चैत्र
संस्थाम् ॥'
अथ चन्द्राकर्णप्रणयोः दिक्कालभेदादुपपत्ति-
प्रश्नान् शोकोत्तराह्निनाह ।
'तिथ्यन्ते चेत् ग्रह उडुपतेः किम् भानास्तदानीं
इन्दोः प्राण्यां भवति हि रवेः प्रग्रहः किं प्रती-
ष्याम् ॥'
समनं वद किं का च नतिमातमतां वर ! ।
नत्वंस्कृतिस्त्रिषौ नाणे किं ते सिद्धे कृतः कृतः ॥'
अथ शङ्खोमतौ चन्द्रस्य शुक्रस्य चयदृष्टिप्रश्न-
माह ।
शुक्रस्य द्विगराज एव महसो हान्याः कुवत्तः
कुतः
वदृष्टतत्त्वगतोऽप्यहो भववशादोषातिसङ्गा-
दिव ।
वं प्राप्याथ पुनस्तथीतनुमतस्तस्यात्रये नैव किं
शुक्रस्य क्रमशस्तथैव महसो वृद्धैरिति सदृष्टत-
ताम् ॥'
अथ प्रथमप्रश्नस्य एधिवीचंस्थानोपपत्तिरुत्तरं
त्रिपसुरादिर्गमे एधियादीनां तत्त्वानामादितत्त्वं
निखिलजगत्तन्त्रनैकवीचं परं ब्रह्म मनसा
प्रतिपत्त्यादौ तावत् तज्जयमाह ।
'यस्मात् चुम्बप्रकृतिपुरयाभ्यां महानस्य गर्भे-
ऽहं कारोऽभूत् खकशिखिललोचस्ततः संह-
तं च ।
यज्जाहं यज्जतममधीष्टनिष्ठो विरिषि-
विषं श्रुत्वा रजनि परमं नल तपस्त्वमायम् ॥'
अथ भूमेः स्वरूपमाह ।
भूमिः पिण्डः श्रमादुन्नतविरिषिजुवेष्पाकि-
नचक्रकक्षा
रुतैर्भूतो हतःसुगुदनिखलिलयोमन्तमो-
मयोऽयम् ।

भूगोलः

नात्याधारः स्वशक्त्या विद्यति च नियतं तिष्ठती-
हास्य एष्टे
निष्ठं विश्वेषु श्रुत्वा सदनुजमनुजादिव्यदैवं
समन्तात् ॥
सञ्चतः पर्वतारामग्रामचैवभूमेस्थितः ।
कदम्बकुसुमयन्त्रिः केशरप्रकरैरिव ॥'
अथ पुराणेषु भूमेराधारपरम्परा या पठिता
तां निराकुर्वन्नाह ।
सृज्तां धर्तां चेद्वरिचक्रास्तदव्य-
स्तस्याप्यन्योऽप्येवमन्त्रानवस्था ।
अन्ये कल्पा चेत् स्वशक्तिः किमाद्ये
किं नो भूमिः चायुस्तेषु सृज्ताः ॥'
अथ कथमियं भूमेः स्वशक्तिरित्याशङ्क्यं परि-
हरन्नाह ।
'यथोष्णताकानलयोश्च शीततां
विधौ द्रुतिः के कठिनत्वमग्नि ।
मरुजलो भूरचना स्वभावतो
यतो विचित्राः खलु वस्तुशक्तयः ॥
आहतशक्तिश्च मही तथा यत्
खस्यं गुण स्वाभिसुखं स्वशक्त्या ।
आकृष्टते तत् पततीव भाति
समे समन्तात् कुरियं यतः खे ॥'
अथ बौद्धानां युक्तिमाह ।
'भयञ्जरस्य भ्रमणावलोका-
दाधारशून्या कुरितिप्रतीतिः ।
खस्यं न दृष्टं गुरु च चमातः
खेऽधः प्रयातीति वदन्ति बौद्धाः ॥
हौ हौ रवीन्दू भगव्यौ च तद-
देकान्तरो तापुदयं ब्रजेताम् ।
यद्वज्रवज्रमनयं पादान्
नवीन्यतस्तान् प्रतियुक्तियुक्तम् ॥'
अथ तेषां युक्तिभङ्गमाह ।
'भूः खेऽधः खलु यातीति बुद्धिर्वैह ! सुधा
कथम् ।
यातायातश्च दृष्टापि खे यत् चिप्रं गुरु चितिम् ॥'
अथ जिनानां युक्तिभङ्गमाह ।
'किं गण्यं तव वैगुण्यं डैगुण्यं यो वृषाक्षयाः ।
भार्क्येन्दूनां विजोक्त्याद्वा भुवमस्यपरिभ्रमम् ॥'
भूगोलस्य समतां निराकर्तुमाह ।
'यदि समा सुक्रोदरसभिमा
भगवती धरणी तरणिः चितेः ।
उपरि दूरगतोऽपि परिभ्रमन्
किमु नरैरमरैरिव नैक्षते ॥
यदि निशाचनकः कनकाचलः
किमु तदन्तरगः स न दृष्टते ।
उदगयं ननु मेवरुषांशुमान्
कथमुदेति स दक्षिणभागतः ॥
अथ प्रत्यक्षविरोधशङ्कां निरस्यन्नाह ।
'समो यतः स्यात् परिधेः श्रमांशः
एषी च एषी गितरां तनीयान् ।
नरश्च तत्पृष्ठगतस्य हस्ता
समेव तस्य प्रतिमाद्यतः सा ॥'

भूगोलः

स्वोक्तस्य भूपरिधिप्रमाणस्य उपपत्तिमाह ।
'पुरात्तरं चेदिसुभारं स्यात्
तदचविशेषलवेक्षणा किम् ।
चक्रांशकैरित्यनुपातयुग्मा
युक्तं निरुक्तं परिधेः प्रमाणम् ॥'
तदेव दृष्टीकुर्वन्नाह ।
'गिरचदेशात् त्रितियोदश्रांशे
भवेदवन्ती गणितेन यस्मात् ।
तदन्तरं गोदृष्टसंयुगं स्याद्
भमाणमसादृशं किं तदुक्तम् ॥
शङ्खोमतियग्रहयुतिग्रहणोदयास्त-
च्छायादिकं परिधिना घटतेऽनुना हि ।
नान्ये तेन जगुरुक्तमहीप्रमाण-
प्रामाण्यमन्वययुगा यतिरेककेय ॥'
अथ भूगोलपुरनिवेशमाह ।
'लङ्का कुमध्ये यमकोटिरस्याः
प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनश्च ।
अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः
सौम्येऽथ याम्ये बड़वानलश्च ॥
कुवत्तपादान्तरितानि तानि
स्थानानि षड्गोलविदो वदन्ति ।
वसन्ति मेरौ सुरसिद्धसंवा
चौर्वै च सर्वे नरकाः सदेत्याः ॥
यो यत्र तिष्ठत्यवनीतलस्य-
मात्मानमस्या उपरिस्थितश्च ।
स मन्यतेऽतः कुचतुर्थसंस्था
मिषश्च ते तिर्यग्निवासिनः ॥
अधःशरस्का कुदलान्तरस्या
च्छाया मनुष्या इव नीरतीरे ।
अनाकुलाक्षीर्धगधःस्थिताश्च
तिष्ठन्ति ते तत्र वयं यथाच ॥'
अथ द्वीपानां समुद्राणाञ्च संस्थानमाह ।
'भूमेर्हं चारविन्धोऽदक्ष्यं
जम्बुद्वीपं प्राहुराचार्यवर्माः ।
अहंऽन्यस्मिन् द्वीपपट्टकस्य याम्ये
चारचीरादसुधीनां निवेशः ॥
लवणजलधिरादौ दुग्धमिषुश्च तस्मा-
दन्तमन्तराग्निः शीघ्रं यस्माद्भव ।
मधितश्चरपद्मः पद्मजम्बादिदेवै-
र्वसति सकलवासो वासुदेवश्च यत्र ॥
दधो हनस्येत्तरस्य तस्मात्
मयस्य च स्वादुलस्य चान्दः ।
स्वादूदकान्तर्धुवनलोऽर्धौ
प्राताललोकाः एधिवीप्रटानि ॥
चक्षुन्पृष्ठा मयिगणांशुलतप्रकाशा
यतेषु सासुरगणाः प्रणिनी वसन्ति ।
दीयन्ति दिथरमयीरमणीयदेहिः
विह्वाच तत्र हि लखन्कनकावभासैः ॥
श्राकं ततः शालावमत्र कौशं
क्रौञ्चं गोमेदकपुष्करं च ।
दयोर्दयोर्दन्तरमेकमेकं
चतुर्धोर्धोपतदाहरन्ति ॥

भूगोलः

अथ जम्बुद्वीपमध्ये गिरिविशेषवशेन नवखण्डा-
न्याह ।

‘जम्बुद्वीपमिदं हिमवतश्च तस्मा-
त्तस्मात्तान्यो निषध इति ते सिन्धुपयन्त-
दैर्घ्याः ।

यवं चिह्नाद्दृग्गपि पुरात् शृङ्गवच्छ्रुत्तनीला-
वर्षाण्येषां जगुरिह वृथा अन्तरे द्रौण्यदेशान् ॥

‘भारतवर्षमिदं ह्युदगस्मात्
क्षिप्रवर्षमतो हरिवर्षम् ।
सह्यपुराच्च तथा कुरु तस्माद्-
विहिं हिमवतपरम्यकवर्षे ॥
मात्यवांच्च यमकोटिपत्तनाद्-
रोमकाच्च किल गन्धमादनः ।
नीलशैलनिषाधवधौ च तौ
अन्तरालमनयोरिलाहृतम् ॥
मात्यवज्जलधिमध्यवर्त्ति
यत्तत् भद्रतुरगं जगुर्वृधाः ।
गन्धशैलजलराशिमध्यगं
केतुमालकमिला कलाविदः ॥
निषधनीलसुगन्धसुमात्य-
कैरलमिलाहृतसाहृतमावभौ ।
अमरकैलिज्जलाय समाकुलं
अपिरकाश्चनचित्रमहीतलम् ॥’

अथ मेरुसंस्थानमाह ।

‘इह हि मेरुगिरिः किल मध्यगः
कनकरत्नमयस्त्रिदशालयः ।
दृष्टिगन्धकुपद्मजकार्ण-
केति च पुराणविदः समवर्णयन् ॥
विष्कम्भश्रेयाः खलु मन्दरोरुख
सुगन्धश्रेणो विपुलः सुपार्श्वः ।
तेषु क्रमात् सन्ति च केतुहृत्ताः
कदम्बजम्बूवटपिप्पलाखाः ॥

अम्बुफलाभजगदसतः प्रवृत्ता
जाम्बूनदीरसयुता नृदभूत सुवर्चम् ।
जाम्बूनदं हि तदतः सुरविद्वसंधाः
शश्वत् पिदन्त्यष्टतपानपराद्सुखास्ते ॥

वनं तथा चित्ररथं विश्वं
तैम्बरोनन्दननन्दनच ।
धृत्वाश्रयं यत् धृतिहन् सुराणां
भाषिष्णु वैभ्राजमिति प्रसिद्धम् ॥
सरास्त्रपैतेज्ययस्य मानसं
महाददं श्वेतगलं यथाहमम् ।
संरुत रामारमण्यमातवाः
सुरा रमन्ते शलकैर्गिलासवाः ॥
सदलकाशमयं शिखरवयस्य
मेरौ सुराङ्गिणपुरारिपुराणि तेषु ।
तेषामधः गतमलज्जलनान्तकाणां
रक्षोर्गु पानितशशीशपुराणि चाष्टौ ॥’

तत्र अन्तर्दिशपमाह ।

‘विष्णुपरीक्षितपुत्रात् पत्निका मेरौ चतुर्धावीन्
विष्णुमाध्यातस्त्रिदशसंखरः संगता गता
धियवि ।

५२८

भूगोलः

सीताखा भद्राश्च सातकनन्दा च भारतं वर्षम्
चक्षुश्च केतुमालं भद्राखा चीतरान् क्रुशन्

याता ॥
या कर्णिताभिलषिता दृष्टा सृष्टावगाहिता
पीता ।

उक्ता स्मृता स्तुता वा पुनाति वज्रधापि पापिनः
पुरुषान् ॥

यां चलिते दलिताखिलवन्धो
गच्छति बलंगति तत्पितृसंधः ।
प्राप्ततटो विजितान्तकदूतो
याति नरो निरयात् सुरलोकम् ॥’

अथ भारतवर्षमध्ये नव खण्डानि सप्त कुला-
चलांश्चाह ।

‘ऐन्द्रं कसेरुसकलं किल तान्त्रपणं-
न्यद्रभस्तिमदतश्च कुमारिकाखम् ।
नागश्च सौम्यमिह वारुणमन्त्यखण्डं
गान्धर्वसंज्ञमिति भारतवर्षमध्ये ॥
वर्णयत्रस्थितिरिहैव कुमारिकाख्ये
श्रेष्ठेष्ु चान्त्यजजना निवसन्ति सर्वे ।
माहेन्द्रशक्तिमलयर्चकपारिपात्राः
सत्तः सविन्ध्य इह सप्त कुलाचलाखाः ॥’

अथ लोकयवस्थामाह ।

‘भूर्लोकस्थो दक्षिणे यच्छदेशा-
दस्मात् सौम्योऽयं सुवः खच्च मेरुः ।
लभ्यः पुण्यैः खे मधः स्थाण्वनोऽतो-
ऽग्न्यापान्त्यैः खैस्तपः सत्यमन्यः ॥’

दिव्यावस्थामाह ।

‘जम्बुपुरेऽर्कस्य यदोदयः स्था-
नदा दिनाहं यमकोटिपुण्यं ।
अधस्ततः विहपुरेऽस्तकालः
स्याद्रोमके रात्रिदलं तदैव ॥
यत्रोदितोऽर्कः किल तत्र पूर्वा
तत्रापरा यत्र गतः स चास्तम् ।
तन्मत्स्यतोऽन्ये च ततोऽखिलाना-
सुदक्षिणतो मेरुरिति प्रसिद्धम् ॥’

अथ विशेषमाह ।

‘अथोष्णविन्याः कुचतुर्थभागे
प्राच्यां दिशि स्याद्यमकोटिरेव ।
ततश्च पश्चात्त भवेद्दक्षिणी
तत्रैव तस्याः ककुभि प्रतीप्याम् ॥
तथैव सर्वत्र यतो हि यन् स्यात्
प्राच्यां ततस्तत्र भवेत् प्रतीप्याम् ।
निरक्षदेशादितरत्र तस्मात्
प्राचीप्रतीप्यौ च विश्वत्रसंख्ये ॥’

अथ भवक्रममन्यवस्थामाह ।

‘निरक्षदेशे क्षितिमस्त्यलोपगौ
धूमौ नरः पश्यति दक्षिणोत्तरो ।
तदाश्रितं मे चलयन्त्यवस्था
अमदचक्रं निजमस्तकोपरि ॥
उदग्दिशं याति यथा यथा नर-
त्तथा तथा गगनतटप्रसक्तम् ।
उदग्धुसं प्रभवति योऽनन्तं पिते-

भूगोलः

स्तदन्तरे योजनजाः पलांशकाः ।
योजनसंख्या भांशैरेव गुणित्वा
कुपरिधिहृता ४६६० भवन्त्यंशाः ।
भूमौ कक्षायां वा
भागेभ्यो योजनानि च यस्तम् ॥’

अथ देवदेव्याणां धुवर्चसंस्थानमाह ।
‘सौम्यं ध्रुवं मेरुगताः खमध्ये
यात्यश्च देव्या निजमस्तकोर्ह ।
सथापसथं भमदृष्टचक्रं
विलोकयन्ति क्षितिजप्रसक्तम् ॥’
उत्तरगोले क्षितिजादूर्ध्वं परितो भ्रमन्तमाहि-
त्यम् ।

अथ त्रिदशाः सततं पश्यन्त्यसुरा अपसथं
यान्ति ॥

दन्धान्तमारोहति ये क्रमेण
तेरेव दृष्टेरवरोहती नः ।
यत्रैव दृष्टः प्रथमं स देवै-
स्तत्रैव तिष्ठन् विलोक्यते किम् ॥
दिनं सुराणामयनं यदुत्तरं
निश्चेतरत् साहितिकैः प्रकीर्तितम् ।
दिनोष्णखेर्के दिनमेव तथार्तं
निशा तथा तत्फलकीर्तनाय वै ॥

विधूर्तभागे पितरो वसन्तः
स्वाधःसुधादीधितिमामनन्ति ।
पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्ह
दर्शं यतोऽस्माद्युगलं तदैवाम् ।
कृच्छो दले पक्षद्वेष्टभ्युदेति
शुक्लेऽस्तेमय तत एव सिद्धम् ।
भाह्वांतरत्वात्त विधोरधःस्थं
तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम् ॥
यदतिदूरगतो दृष्टिः क्षितेः
सततमाप्रलयं रविमीक्षते ।
भवति तावदयं श्रुतितस्य तद्-
युगसदृश्युगं नृनिर्गमं विधेः ॥’

अथ भूपरिधिमानं प्राक्यचित्तमपि विशेषार्थ-
माह ।

‘प्रोक्तो योजनसंख्या कुपरिधिः सप्ताह्ननन्दा-
यय ४६६०

स्तद्व्यासः कुभुजज्ञशायकभुवः सिद्धार्थके
नाधिकः । १५८१।२४

एष्टचेत्रफलं यथा युगयुगचिंशष्टराशद्वयो
०८५३०२४

भूमेः कष्टतथापयन् कुपरिधियासाधतेः
प्रस्तुतम् ॥’

भूएष्टफलस्य ततोक्तस्य दूयगमाह ।
‘इष्टं कष्टकष्टफलवद्विभागोद्रे फलं पालितं
सस्तेनास्य शतांशकोऽपि न भवेद्यस्मानुपमं
वास्तवम् ।
तत् प्रत्यक्षविद्वत्तुहृतमिदं नेमानु वा चाम्बु
हे प्रोक्ता गच्छा विचारयत तन्मध्यमदृष्ट्या
श्चम् ॥’

भूतश्री

अगस्त्यपुष्पनस्यो वै समरीचश्च भूतहृत् ।
भुजङ्गवर्म वे हिङ्गु निम्बपत्राणि वै यवाः ।
गौरचर्यप एभिः स्थास्त्रिपो भूतहरः कृतः ॥
गोरीचना मरीचानि पिप्पली सैन्धवं मधु ।
अङ्गनं कृतमेभिः स्याद् गृहभूतहरं शिव । ॥
अपि च ।

“वचा त्रिकटुकश्चैव करङ्गं देवदारु च ।
मल्लिष्ठा त्रिफला चैनां शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटुगोक्षत्रेणावचर्धनम् ।
नस्यमालेपनश्चैव स्नानसुहृदनं तथा ॥
अपस्मारविषोऽप्यष्टशोषालक्ष्मीक्करापहम् ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शाननम् ॥”

इति गारुड १६० । १६६ अध्यायः ॥

शम्भुगणभूता यथा,—

“हृते वराहस्य गले भर्गमासाद्य ते गणाः ।
चतुर्भागाः स्वयं भूत्वा भूतं कर्मेति वै जगुः ॥
भूतत्वमभवत्तेशां चतुर्भागवतां तदा ।
वचनात् पञ्चजातस्य भूतग्रामास्ततो मनाः ॥
यो लोकविदितः पूर्वम् भूतग्रामचतुर्विधः ।
यतस्तेभ्योऽधिका यत्रैस्तद्भूतग्राम उच्यते ॥
इति वः सर्वमाख्यातं भूताः शम्भुगणा यथा ॥”

इति कालिकापुराणे २६ अध्यायः ॥

(वसुदेवस्य पौरवीगर्भजातद्वादशपुत्राणां व्येष्ट-
तमः । यथा, भागवते । ६ । २४ । ४० ।

“पौरव्यास्तगया ह्येते भूताद्या द्वादशाभवन् ॥”)

भूतकेशः, पुं, (भूतस्य केश इव ।) खगमख्यात-
लक्षम् । तत्प्रपञ्चायः । गोलोमी २ । इत्य-
मरः । २ । १० । १११ ॥ भूतकेशी ३ अल्प-
केशी ४ केशी ५ । इति रत्नमाला ॥ भूतानां
केश इव भूतकेशः क्लीबस्येति केचित् । स्त्री
चेत्यर्थः । अथ द्वयोर्भूतकेशो गोलोमी भूत-
केशिकेति वाचस्पतिः । इति भरतः ॥

भूतकेशी, स्त्री, (भूतकेश + गौरादित्वात् डीप् ।)
भूतकेशः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते
उत्तरतन्त्रे । ६० अध्याये ।

“गोलोमी चागलोमी च भूतकेशी जटा
तया ॥”)

शेफालिका । नीलसङ्खवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतक्रान्तिः, स्त्री, (भूतानां क्रान्तिः ।) भूतावेशः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतगत्या, स्त्री, (भूतः सङ्घं विनापि प्रकटितो-
गन्धोऽस्याः ।) सरानामगन्धमयम् । इति जटा-
धरः ॥

भूतप्रः, पुं, (भूतं एततीति । एतु + टक् ।)
उष्ट्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ लघुनः । भूतवृषः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भूतनाशकं चि । (यथा,
तत्त्वसारे ।

“भूतैस्तु विक्रीणैस्त्रिविदुः क्रूरचेतसः ।

भूतप्रेतपिशाचाश्च पैताला भैरवादयः ॥”)

भूतश्री, स्त्री, (भूतं एततीति । एतु + टक् +
शीप् ।) तुल्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुल्य-
निका । इति रत्नमाला ॥

भूतच

भूतचतुर्दशी, स्त्री, (भूतप्रिया भूतोद्देशे क्रिया
कर्तव्या वा चतुर्दशी । मध्यपदलोपी समासः ।)
गौणकार्तिककृष्णचतुर्दशी । वा एव यमचतु-
र्दशी । तत्कृत्यं यथा, पाञ्च ।

“चतुर्दश्यां धर्मराजपूजा कार्या प्रयत्नतः ।

स्नानमावश्यकं कार्यं नरैर्नरकभीरुभिः ॥

अरुणोदयतोऽन्यत्र रिक्तायां ज्ञाति यो नरः ।

तस्याष्टिकमघो धर्मो नश्यत्येव न संशयः ॥”

स्कान्दे च तत्रैव ।

“कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां विष्टुदये ।

अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः ॥

किञ्च पाञ्च तत्रैव ।

“ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामभिः ।

जीवतुषिता न कुर्वीत तर्पणं यमभीष्टयोः ॥

यज्ञोपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिना तथा ॥

देवत्वञ्च पिदत्वञ्च यमस्यास्ते हिरूपता ॥

नक्तं यमचतुर्दश्यां यः कुर्याच्छिवसन्निधौ ।

न ननु क्रतुश्रुतेनापि प्राप्यते पुण्यमौष्ठशम् ॥

कुमारीवटुकान् पूज्य तथा शैवतपोधनान् ।

राजसूयफलं तेन प्राप्यते नात्र संशयः ॥

कार्तिके भौमवारेण चित्रा कृष्णा चतुर्दशी ।

तस्यां भूतेशमभ्यर्च्य गच्छेच्छिवपुरं नरः ॥

किञ्च ।

अमावास्याचतुर्दश्याः प्रदोषे दीपदानतः ।

यममार्गान्त्वकारेभ्यो मृच्यते कार्तिके नरः ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥

अपि च । लैङ्गे ।

“कार्तिके कृष्णपक्षे च चतुर्दश्यां दिगोदये ।

अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः ॥

अपामार्गपल्लवञ्च भ्रामयेच्छ्वरसोपरि ।

ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामभिः ॥

नरकाय प्रदातव्यो दीपः संपूज्य देवताः ।

नरकाय नरकनिवृत्तये ।

अर्थोऽभिधेयो वै वस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु ॥

इति निवृत्तावपि तादर्थ्यं इत्यनेन चतुर्थोविधा-

नात् । अपामार्गभ्रामणमन्त्रः ।

शीतलोष्णसमायुक्तसकण्टकदलान्वित ।

हर पापमपामार्गं भ्राम्यमाणः पुनः पुनः ॥

ततः प्रदोषसमये दीपान् दद्यात् प्रयत्नतः ।

ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मष्टेषु च ॥

भविष्ये ।

कार्तिके भौमवारे च चित्रा कृष्णचतुर्दशी ।

तस्यामाराधितः स्वागुर्नयेच्छिवपुरं ध्रुवम् ॥

यां काञ्चित् सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।

यत्तुगायां विगोषेण नियतस्तर्पयेद्दयमान् ॥

यमाय धर्मराजाय न्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

थोडुमराय द्वाय नीलाय परमेष्ठिने ।

दृकोदराय चित्राय चित्रगुहाय वै नमः ॥

एतेकस्य निवेमित्रांस्त्रीस्तु दद्यात्तयाज्ञ-

वीन् ।

स्नानसरणतं पापं ततश्चादेन गच्छति ॥”

भूतभा

आचारादत्रचतुर्दशशकमघर्षं कर्त्तव्यम् । त-
निर्णयाद्व्युत्पत्तम् ।

“द्यौर्लं केसुकवास्तुकं सरयपं कान्तश्च निम्नं जय
शालिर्चो द्दिममोपिकाश्च पटुकं शौल्लं
शुशुषीन्तथा ।

भग्टाकीं शुनिषस्यकं शिवदिने स्वादिति ये
मानवाः

प्रेतत्वं न च यान्ति कार्तिकदिने कृष्णे च भूते
तिथौ ॥”

जयां जयन्तीं पटुकं पटोलं शौल्लं शुल्लं
इति ख्यातम् । शुनिषस्यकं शुषधिषा इति
ख्यातम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

भूतजटा, स्त्री, (भूतस्य जटव तत्सदृशत्वात् ।)

जटामांसी । इति शब्दमाला ॥ (पर्यायो यथा,

“जटामांसी भूतजटा जटिला च तपस्विनी ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

गन्धमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतदावी, [न] पुं, (भूतान् पिशाचान् दावयतीति ।

इ + णिच् + णिनिः ।) भूताङ्कुशश्च । रक्त-

करवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतहमः, पुं, (भूतप्रियो हमः ।) श्लेशान्तकश्च ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतधात्री, स्त्री, (भूतानि धरतीति । धृ + ङप् ।

+ डोप् ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, बृहन्संहितायाम् । ८ । ३० ।

“निम्पन्नशालीक्ष्यवादिशस्यां
भयोर्वस्तुस्तानुपशान्तवैराम् ।

संक्षुल्लोकां कलिदोषमुक्तां

चत्रं तदा शास्ति च भूतधात्रीम् ॥”)

भूतनाथः, पुं, (भूतानां नाथः ।) शिवः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । २ । ५८ ।

“तद्भूतनाथायुगं नार्हसि त्वं ॥”)

भूतनायिका, स्त्री, (भूतानां नायिका नियामिका ।)

दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥

भूतनाशनं, स्त्री, (भूतानि प्राणिजातानि नाशयन्ती

अनेनेति । नश + णिच् + लुट् ।) रुद्राक्षम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतनाशनः, पुं, (भूतान् नाशयतीति । नश +

णिच् + लुट् ।) भगवतः । इति रत्नमाला ॥

सर्वपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतपत्री, स्त्री, (भूत इव कृष्णं पत्रं यस्याः । डीप् ।)

तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतपुष्यः, पुं, (भूतवृक्तं प्राणिविशिश्टं पुष्यं यस्य ।)

श्वोनाकश्च । इति रत्नमाला ॥

भूतपूर्णिमा, स्त्री, (भूतानां पूर्णिमा ।) आश्विनी

पूर्णिमा । ननुपञ्चायः । शारदी २ कौमुदी १

गणपतौ ॥ शतपथ्यां ५ रघुभूतिः ६ कौशा-

गरा ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

भूतजप्ता, [न] पुं, (भूतात्मनो जप्ता नापमः ।)

देवतः । इति शब्दमाला ॥

भूतभावः, पुं, (भूतानि जित्वाटीनि भावयति

अनयतीति । भू + णिच् + लुट् ।) विष्णुः ॥

भूतशु

भूतशु

भूताङ्गु

(यथा, महाभारते । २३ । १४६ । १४ ।

“भूतक्षत्तृभूतक्षत्रो भूतात्मा भूतभावनः ॥”

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । ७ । ३३ ।

“अभिवादी महाकर्मात्तपस्वी भूतभावनः ॥”

वटुकमेरवः । इति विश्वसारतन्त्रोक्तं तस्याष्टोत्तरशतनामान्तर्गतनाम ॥ (भूतानि भावयति पालयतीति । भूतपालके, त्रि । इति श्रीधर-स्वामी ॥ यथा, गीतायाम् । ६ । ५ ।

“भूतभृन्न च भूतस्यो ममात्मा भूतभावनः ॥”

भूतभृत्, पुं, (भूतानि विभर्तीति । भृ + क्तिप् । तुगा-गमच्च) विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १४ ।

भूतक्षत्तृ भूतक्षत्रो भूतात्मा भूतभावनः । इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (भूतधारके, त्रि । यथा, गीतायाम् । ६ । ५ ।

“भूतभृन्न च भूतस्यो ममात्मा भूतभावनः ॥”

भूतमारी, स्त्री, (भूतानि मारयतीति । भूत + मृ + णिच् + णिनि ।) चौड़ानामगन्धद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतयज्ञः, पुं, (भूतार्थो यज्ञः । भूतानि काकादि-प्राणिजातानि तान्युद्दिश्य यो यज्ञ इति वा नित्यं गार्हपत्यकरणिय पञ्चयज्ञेषु यज्ञभेदः ।) भूतबलिः । ते तु पञ्चमहायज्ञान्तर्गतबलिवैश्व-देवकर्म्मणो । यथा, भूतेभ्यो बलिहरणं भूत-यज्ञः । इति हारीतस्मृतम् ॥ अस्यानुष्ठानं बलिशब्दे द्रष्टव्यम् । (यथा, मनुः । ४ । २२ । “ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्वदा । नृयज्ञं पित्रयज्ञञ्च यथाशक्ति न ह्यपयेत् ॥”)

भूतलिका, स्त्री, (भूतलं पृथ्वीतलं आधारत्वेन व्यवस्था इति । भूतल + टल् टाप् ।) पृष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतवासः, पुं, (भूतानां वासो यज्ञः ।) कलिद्रुमः । इत्यमरः । २ । ४ । ५८ ॥ (तथा च प्रयोगः । “विभीतकस्त्रिलिङ्गः स्यान्नास्त्रः कर्षफलस्तु सः । कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलियुगालयः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमेभागे । महादेवः । यथा, हरिवंशे उत्तरभविष्ये । १५ । ३३ ।

“भूतवास ! नमस्तुभ्यं सर्व्वावास ! नमोऽस्तुते ॥”

भूतविक्रिया, स्त्री, (भूतानामिव विक्रियास्याम् ।) अपस्माररोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतवृक्षः, पुं, (भूतप्रियो वृक्षः ।) शाखोटवृक्षः । श्लोकावृक्षः । इति मेदिनी । वै, ५६ ॥

भूतवैशी, स्त्री, (भूतानामिव वैशोऽस्याः । गौरादित्वात् ङीप् ।) श्वेतश्रेष्ठाणिका । इत्यमरः । २ । ४ । ७१ ॥ (विशेषोऽस्याः श्वेत-श्रेष्ठाणिकाशब्दे द्रष्टव्यः ।)

भूतवृद्धिः, स्त्री, (भूतानां देहारम्भकपृथिव्यादि पञ्चभूतानां वृद्धिः शोधनम् ।) पूजादौ वीज-विशेषद्वारावामकुक्षिस्थितपापपुरुषदहनपूर्वक-शरीरशोधनम् । तत्प्रयोगो यथा । रमिति जलधारया वह्निप्राकारं विचिन्त्य सार्दे हतानौ करौ कृत्वा सोऽहमिति जीवात्मानं हृदयसं-

दीपकलिकाकारं मूलाधारस्यकुलकुण्डलिन्या सह सुषुम्नावर्त्मना मूलाधारस्त्राघ्रिष्ठानमग्निपुर-कानाहतविशुद्धाज्ञाखण्डचक्राणि भित्त्वा शिरोऽवस्थिताधोमुखसहस्रदलकमलकर्णिकान्तर्गत-परमात्मनि संयोज्य तत्रैव पृथिव्यपृथ्वीवायु-काशगन्धरसरूपसंश्लेषशब्दनासिकाविज्ञाचक्षु-स्वक्षेत्रोत्र वाक्पाणिपादपायूपस्यप्रकृतिमनो-वृद्धाङ्गाररूपचतुर्विंशतितत्त्वानि लीनानि विभाज्य यमिति वायुवीजं धूम्रवर्णं वामनासा-पुटे विचिन्त्य तस्य षोडशवारजपेन वायुना देहमापूर्य नासापुटौ धृत्वा तस्य चतुःषष्टि-वारजपेन कुम्भकं कृत्वा वामकुक्षिस्थकृष्णवर्ण-पापपुरुषेण सह देहं संशोध्य तस्य द्वात्रिंशद्व-वारजपेन दक्षिणनासया वायुं रेचयेत् । दक्षिणनासापुटे रमिति वह्निवीजं रक्तवर्णं ध्यात्वा तस्य षोडशवारजपेन वायुना देहमा-पूर्य नासापुटौ धृत्वा तस्य चतुःषष्टिवारजपेन कुम्भकं कृत्वा पापपुरुषेण सह देहं मूलाधारो-त्थितवह्निना दग्ध्वा तस्य द्वात्रिंशद्ववारजपेन वामनासया भस्मना सह वायुं रेचयेत् । रमिति चन्द्रवीजं शुक्लवर्णं वामनासायां ध्यात्वा तस्य षोडशवारजपेन कलाटे चन्द्रं नीत्वा नासापुटौ धृत्वा रमिति वरुणवीजस्य चतुःषष्टिवारजपेन तस्मात्तलाटस्यचन्द्रादुगलितसुधया मातृका-वर्णात्मिकया समस्तदेहं विरचय्य कमिति पृथ्वी-वीजस्य द्वात्रिंशद्ववारजपेन देहं सुदृढं विचिन्त्य दक्षिणेन वायुं रेचयेत् । मात्रावन्ध्या वा ॥ ३॥ तदुक्तं गौतमीये ।

“सुषुम्नावर्त्मना सोऽहमिति मन्त्रेण योजयेत् ।

सहस्रारे शिवस्थाने परमात्मनि देशिकः ॥

धूम्रवर्णं ततो वायुवीजं षड्विन्दुलाञ्छितम् ।

पूरयेद्दिद्या वायुं सुधीः षोडशमात्रया ॥

मात्रया तु चतुःषष्ट्या कुम्भयेच्च सुषुम्नया ।

द्वात्रिंशन्मात्रया मन्त्री रेचयेत् पिङ्गलाख्या ॥

पूरयेदनया चैव सच्चिन्त्य नीलमास्तम् ।

रक्तवर्णं वह्निवीजं त्रिकोणं सक्तिकान्तितम् ॥

तेन पूरकयोगेन मात्रया षोडशाख्या ।

चतुःषष्ट्या मात्रया च निर्देहेत् कुम्भकेन च ।

वामपार्श्वस्थितं पापपुरुषं कञ्जलप्रभम् ।

ब्रह्महत्याशिरस्कञ्च स्वर्णस्त्रियमुचयम् ॥

सुरापावहृदा युक्तं गुरुतल्पकटिद्वयम् ।

तत्संसर्गं पदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गयातकम् ॥

उपपातकरोमाणं रक्तप्रभं विलोचनम् ।

खड्गचर्मधरं क्रुद्धमेवं कुक्षौ विचिन्तयेत् ॥

मूलाधारोत्थितेनैव वह्निना निर्देहेच्च तम् ।

एवं संदृष्ट्य परितो द्वात्रिंशन्मात्रया ततः ॥

भस्मना सहितं मन्त्री रेचयेद्दिद्या पुनः ।

वामनासां चन्द्रवीजं कुन्देऽयुतसप्रभम् ॥

भालेन्दुरात्रे संयोज्य ततः षोडशमात्रया ।

सुषुम्नया चतुःषष्टिमात्रया तोयवीजकम् ॥

ध्यात्वाऽस्तमयीं वृद्धिं पञ्चाशदङ्गरूपिणीम् ।

तथा देहं विचिन्तयेन्न मनसा पिङ्गलाङ्गना ॥

द्वात्रिंशन्मात्रया मन्त्री संवीचेन दृढं गयेत् ।

स्वस्थाने हंसमन्त्रेण पुनस्तेनैव वर्त्मना ॥

जीवं तत्त्वानि चानीय स्वस्थाने स्थापयेत्ततः ।

इति कृत्वा भूतवृद्धिं मातृकान्यासमाचरेत् ॥ ३॥

संक्षेपभूतवृद्धिविधा । पुरश्चरश्चन्द्रिकायाम् ।

“अथवान्यप्रकारेण भूतवृद्धिर्विधीयते ।

धर्मकन्दसमुद्भूतं ज्ञाननातसुप्रोभगम् ॥

ऐश्वर्याष्टदलोपेतं परं वैराग्यकर्णिकम् ।

स्वीयहृत्कमले ध्यायेत् प्रणवेन विधासितम् ॥

कृत्वा तत्कर्णिकासंस्थं प्रदीपकालिकाभिम् ।

जीवात्मानं हृदि ध्यात्वा मूले सच्चिन्त्य कृष्णलीम् ।

सुषुम्नावर्त्मनात्मानं परमात्मनि योजयेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

भूतसंचारः, पुं, (भूतस्य संचारः ।) भूतोष्णाद-रोगः । तत्पर्यायः । व्यावेशः २ भूतक्रान्तिः ३ ग्रहागमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतसंचारी, [न] पुं, (भूतेषु संचरति इति भूत + सन् + चर णिनि ।) दावानलः । इति शब्दमाला ॥

भूतसर्गः, पुं, (सञ्च्यते इति । हज + भावे णच् । भूतानां सर्गः ।) भूतवृद्धिः । (यथा, मार्कण्डेय-पुराणे । ४७ । ३१ ।

“प्रथमो महतः सर्गो विज्ञेयो ब्रह्मणस्तु सः ।

तन्मात्राणां द्वितीयस्तु भूतसर्गः न उच्यते ॥”

“ब्राह्मं प्रजापतीदञ्च सौम्यसैन्मन्त्रेणैव च ।

मान्दवंमथ कौदिरं रच्यः प्रेशाचमानुषम् ॥

स्थावरं पाशवं मार्गं सार्पं प्राक्पानिकन्तथा ।

चतुर्दशविधं ह्येतद्भूतसर्गं प्रकीर्तितम् ॥”

इति वह्निपुराणोक्तं कौवल्लभमार्गम् ॥

भूतसारः, पुं, (भूतः गतः सारो यस्य ।) श्लोनाक-प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतहन्त्री, स्त्री, (भूतानि हन्तीति हज + णच् + ङीप् ।) वन्ध्याकर्कोटकी । नीलदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतहरः, पुं, (भूतानि हरतीति हृ + णच् ।) गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतहारि, [न] स्त्री, (भूतानि हरतीति हृ + णिनि ।) देवदारु । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूता, स्त्री, (भूत + टाप् ।) कृष्णचतुर्दशी । यथा स्कान्दे ।

“ब्रह्माखोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै । पूजितानि भवन्तीह भूतावां पारये कृते ॥”

अपि च ।

“शिवरात्रिपूजितं भूतां कामविहां विवर्जयेत् ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

भूताङ्गुः, पुं, (भूतानामङ्गुश्च इव निवारकत्वात् ।) खनामखातवृक्षः । तत्पर्यायः । चवकः २ चुरकः ३ तीक्ष्णः ४ क्रूरः ५ चवः ६ राजी-हेदनसंज्ञः ७ भूतदार्वा ८ ग्रहाङ्गुः ९ । अस्य गुणाः । तीव्रगन्धत्वम् । उक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । भूतग्रहादिदोषघ्नत्वम् । कफवात-निहन्तगन्धश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतात्मा, [न] पुं, (भूतानामात्मा ।) देहः ।

(यथा, मनुसंहितायाम् । १२ । १२ ।

“यः करोति तु कर्माणि स भूतात्माच्यते वृषेः”

“यः पुनरेव व्यापारान् करोति शरीराख्यः स पृथिव्यादिभूतारब्धत्वात् भूतात्मेति पण्डितैरुच्यते ॥” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥

परमेष्टी । इति मेदिनी । ने, २०० ॥ शिवः ।

गुह्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णुः । यथा,

“भूतकृतं भूतकृतं भावो भूतात्मा भूतभावनः”

इति महाभारते दानधर्मः ॥

(जीवात्मा । यथा, मनुसंहितायाम् । ५ । १०६ ।

“अङ्गिर्गात्राणि शुद्धान्ति मनः सत्येन शुद्ध्यति ।

विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यति ॥”

यथा च चरके शरीरस्थाने प्रयमेष्ट्याये ।

तस्मिंश्चरमसंन्यासे समूलाः सन्धेदनाः ।

समन्ना ज्ञानविज्ञाना निवृत्तिं यान्त्यप्रेषतः ॥

अतःपरं ब्रह्मभूतो भूतात्मा नोपलभ्यते ।

निःसृतः सन्धेभावैभ्यश्चिह्नं यस्य न विद्यते ॥

गतिब्रह्मविदां ब्रह्म तच्चान्नरमलक्षणम् ।

ज्ञानं ब्रह्मविदाश्चान्न नाज्ञस्तज्ज्ञातुमर्ह-

तीति ॥”)

भूतारि, स्त्री, (भूतानां अरिः तन्निवारकत्वात् अभि-

घानात् स्त्रीत्वम् ।) हिङ् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतार्त्तः, त्रि, (भूतेन कृतः) भूताविष्टः । इति

हैमचन्द्रः । ३ । १५५ ॥

भूताली, स्त्री, (भूतानामालीव) भूपाटली ।

समली । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतावासः, पुं, (भूतानामावासः) विभोतकवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्णुः । यथा,—

“भूतावासो वासुदेवः स्वर्वासुनिलयो लयः”

इति महाभारते दानधर्मः ॥ (शरीरम् । यथा,

मनुसंहितायाम् । ६ । ७७ ।

“जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।

रजस्वल्मनित्वं च भूतावासमिमं लजेत् ॥”

शाखोटः । तत्पण्यायो यथा,—

“शाखोटः पीतकनको भूतावासः खरच्छदः”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

भूताविष्टः, त्रि, (भूतेन व्याविष्टः) पिशाचयुक्तः ।

तत्प्राशक्त्यक्तम् यथा,—

“पञ्चरेखाः सप्तसिख्य तिर्यग्गूर्तक्रमेण हि ।

पदानि षड्दशापात्र लिकमाद्यै सुनौ त्रयम् ॥

नवमे सप्त दद्यात् पात्रं पञ्चदशे तथा ।

दिनीयष्टावष्टमे षट् दिशि ह्यौ मौड्ये श्रुतिः ॥

एकादिना समं द्येयमिच्छाद्गार्ह विभोतके ।

दशनाडारणात्तामां शुभं स्यादेव कर्मसु ।

दात्रिंशत् प्रसवे नाग्यास्तुष्टिंशद्भस्मे कृताम् ॥

भूताविष्टेषु पञ्चाशन्वृत्तगणपत्यासु वै श्रुतम् ।

दासप्रतिस्तु बन्ध्यायां चतुःषष्टौ रणाध्वनिः ।

रिपे विंशो धान्यकीटेष्वष्टाविंशतिरेव च ।

चतुरष्टौ च वास्तानां रोदने परिकीर्तिताः”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

१	८	१८	२३
२०	२१	३	६
७	२	२४	१७
२२	१६	५	४
५०	५०	५०	५०

भूताविष्टः, त्रि, (भूतेन व्याविष्टः ।) भूतक्रान्तः ।

भूतादिना रोगग्रस्तः । (यथा,—

“भूताविष्टेषु पञ्चाशन्वृत्तगणपत्यासु वै श्रुतम् ।”

इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ भूतविशेषाद्यामावेश-

समयाः । यथा,—

“देवग्रहाः प्रौढमास्यामसुराः सन्धयोरपि ।

गन्धर्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्य ॥

कृष्णपक्षे च पितरः पञ्चम्यामपि चौरगाः ।

रक्षांसि निशि पेशाचाश्चतुर्दश्यां विश्रन्ति च ॥

दर्पणादीन् यथाच्छाया श्रौतीयां प्राणिनी

यथा ।

स्वमणिं भास्करार्चिश्च यथा देहश्च देहभृत् ॥

विश्रन्ति च न दृश्यन्ते पक्ष्मद्वन्द्वचरीरिणम् ॥”

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे षष्ठितमेष्ट्याये ॥

भूतावेशः, पुं, (भूतानामावेशः) भूतवस्त्रारः ।

भूते पात्रोया इति भाषा । अस्य पण्याय-

आवेशशब्दे द्रव्यः ॥

भूतिः, स्त्री, (भवत्यनयेति । भू+ “क्लिच्” च

संज्ञायाम् ।) ३ । ३ । १७४ । इति क्लिच् ।)

महादेवस्य अणिमाद्यष्टप्रकारवैभवम् । इत्य-

मरः । १ । १ । ३८ ॥ शम्भुहृतभक्त । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥ भक्त ॥ (यथा, शिशुपाल-

वधे । १ । ४ ।

“अथं अयोतुक्षिप्रगजेन्द्रकृतिना

स्तुतोपमं भूतिचितेन शम्भुना ॥”)

सम्पत्तिः । (उत्तरोत्तरवृद्धिः । यथा, भगवद्-

गीतायाम् । १८ । ७४ ।

“यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीविजयो भूतिर्धृवा नीतिर्मतिर्मम ॥”)

इक्षिच्छङ्कारः । इति मेदिनी ते, ४० ॥ (इक्षि-

च्छङ्कारोऽत्र गणमखनम् । यथा, मेघदूतः । १६ ।

“रेवां द्रव्यस्यपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णम् ।

मक्षिच्छेदेरिव विरचिता भूतिमग्ने गणस्य ॥”)

जातिः । इति विश्वः । (पितृगणमेदः । यथा,

मार्कण्डेयपुराणे । ६६ । ४३ ।

“विन्धो विश्वसुगाराधो धर्म्मो धन्यः शुभाननः ।

भूतिदो भूतिहृद भूतिः पितृणां ये गगानव ॥”

वन्धीः । यथा, भागवते । ४ । १ । ४ ।

“यस्तयोः पुरुषः साक्षाद् विद्युर्यज्ञस्वरूपपृक् ।

या स्यो सा दक्षिणा भूतिरेऽश्रुतानपायिनी ॥”

भूतेर्लक्षणाः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

वृद्धिनामौघम् । रोक्षिष्यन्म् । भूत्यम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (भवनमिति । भू+ क्लिच्)

उत्पत्तिः । यथा । इति भूधनोर्भावे क्लिप्त-

येन लिप्यतम् ॥

भूतिकं, स्त्री, (भू+ क्लिच् । संज्ञायां कन् ।)

भूतिः । कर्तृणम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८ ।

कटफलम् । यमानौ । घनचारः । इति हेम-
चन्द्रः ।

भूतिकः, पुं, (भूति । संज्ञायां कन् ।) यमानौ ।
इति रत्नमालारानजिर्घण्टौ ॥

भूतिकामः, पुं, (भूतिं कामयते इति । कन्+

“कर्मण्यण् । ” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) राज-

मन्त्री । दृहस्यति । इति केचित् । ऐश्वर्याभि-

लादिभिः, त्रि । यथा । वायवं श्वेतमालभेन

भूतिकामः । इत्यधिकरणमालायां द्वितीयपादे

काम्यप्रशुकाष्टे विध्यपवाद्बोधिका श्रुतिः ।

भूतिकीलः, पुं, (भूतेः श्रुत्यादिसम्पत्तिः कौत् इव

जलदत्वान् ।) भूखातः । इति शब्दमाला ।

खाना इति भाषा ॥

भूतिगर्भः, पुं, (भूतिः कवित्वसम्पत्तिर्गर्भोऽन्तर्धस्य ।

यद्वा भूतिशब्द उपाधिनाम्नोऽन्तर्धस्य ।)

भवभूतिकविः । इति भूरिप्रयोगः ॥

भूतिनिधानं, स्त्री, (निधीयतेऽस्मिन्निति । नि+ धा

+ अधिकरण्यो+ ल्युट् । ततः भूत्या निधानमिति,

वल्लीसमासः ।) धनिष्ठानचक्रम् । इति जटा-

धरः ॥

भूतिमान्, [त्] त्रि, ऐश्वर्ययुक्तः । भूतिरस्यस्य ।

इत्यर्थे मनुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महा-

भारते । ३ । २०३ । ४३ ।

“आयुधान् भूतिमांश्चैव श्रुत्वा भवति

पञ्चसु ॥”)

भूतीकं, स्त्री, (भूतिक । पृथीदरात् वायुः ।)

भूतिम्बः । यमानौ । भूकृणम् । कर्तृणम् ।

इति मेदिनी । के, १३५ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर-

तन्त्रे । ३६ अध्याये ।

“वर्षां पर्पटकं सुखं भूतीकमथ कटफलम् ॥”

यथा च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“कर्तृणं रोक्षिषं देवजगत् सौगन्धिकमाया ।

भूतीकं ध्यामपौरुष श्यामकं धूमगन्धिकम् ॥”)

भूत्यं, स्त्री, (भुवत्कृतम् ।) गन्धलङ्गम् । गन्धखट्वं

इति भाषा । तत्पण्यायः । गन्धखट्वम् २ रोक्षि-

षम् ३ गोमयप्रियम् ४ । इति रत्नमाला ॥ पटम्

५ रामकपूरम् ६ सल्यम् ७ शरम् ८ श्याम-

कम् ९ ध्यामकम् १० पौरुषम् ११ देवजगधकम् ।

इति रत्नमालान्तरम् ॥ (यथास्य पण्यायः ।

“गुरुबोजन्तु भूतीकं सुगन्धं चक्षुकप्रियम् ।

भूत्यन्तु भवेच्छ्वा माणादृगकमित्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

भूत्यः, पुं, (भुवत्कृतम् ।) भूकृणम् । सुगन्ध

रोक्षिष इति परिमलदगङ्गानि च अश्रुदेशे

प्रसिद्धाः । तत्पण्यायः । रोक्षिषः २ भूतिः ३

भूतिकः ४ कटुम्बकः ५ माणादृगः ६ समाजम्बी

७ द्वजः ८ यतिच्छ्वकः ९ गुरुभोजः १०

सुगन्धः ११ गुच्छाजः १२ पुंस्तविष्यः १३

वधिरः १४ अतिगन्धः १५ श्वन्नरोक्षः १६ करे-

शुक्रः १७ । अस्य गुणाः । कटुदम् । तिक्त-

त्वम् । वातघ्नश्च भूतघ्नश्च शिथिलविषदोष-

भूनेशः, पुं, (भूनागो प्राण्यदोनां प्रमथानीनां नागप्राणाद्यः देशः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । १६ । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १०३ ।
“भूनेशः मन्त्रादिते देशे स मनुष्याण्येव ह्यः ।
तपः मन्त्रोपनिषादिभे भूनेशान् मुक्तो सुगम् ।”
भूनामः, स्त्री, (भुवि उत्तमम् ।) सुगम् । इति
ऐमचन्द्रः । १ । १० ।
भूदमीभवा, स्त्री, (भूदमी भूषिते भवतीति । भू +
भाष् । टाप् ।) आरुपत्नी । इति भावप्रकाशः ।
भूदारः, पुं, (भुवं दारयतीति । दृ + कर्मण्यङ् ।
३ । २ । १ । इत्यङ् ।) नृकरः । इत्यमरः ।
२ । ५ । २ ।
भूधेयः, पुं, (भुवो भुवि वा देवः ।) जातयः ।
इत्यमरः । ३ । ५ । ३ ।
भूधनः, पुं, राजा । भूधेय धनं यस्त सः । इति
केशिन् ।
भूधरः, पुं, (धरतीति । धृ + पञ्चाद्यप् । भुवां
धरः इति षष्ठीसमासः ।) पत्न्यन्तः । इति ऐम-
चन्द्रः । (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ५७ । ११ ।
“तथा सप्तमश्वत्थो भूधरा ये समीपगाः ।”)
यत्नभेदः । यथा,—
“जगत्प्रापमानातदोत्तमभूधरायुकाः ।
यकाद्या यत्नभेदाः स्तुर्विजात्याद्याश्च यकाः ।”
इति शब्दचन्द्रिका ।
(यथाचास्य व्युत्पत्तिः ।)
“द्विपमं युद्धस्य सखा गन्धकन्तपा ।
कन्यागौरव संसर्गं दिनमेकं निरन्तरम् ।
तदा तद्भूधरे यत्ने दिनेकं मारयेत् प्रते ।”
इति वैद्यकरचन्द्रचारुचर्ये चारुचमारवाधि-
कारे ।
शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १६ । ५१ ।
“भूधरो नागसौख्यो च नागकुललङ्घनी ।”
छन्दः । यथा, भागवते । ३ । १३ । १० ।
“दंष्ट्रायकोट्या भगवन्तया धृता
विराजते भूधर । भूः सभूधरा ।
यथा पद्माभिः सरतो दत्ता धृता
मत्तमन्दस्य मयचन्द्रिनी ।”
भूधात्री, स्त्री, (भूधवा धात्री ।) भूम्यामयी ।
इति राजनिर्घण्टः । (यथास्य गुणाः ।
“भूधात्री पानपानिना यथाया मधुरा द्रिमा ।
विशालायापितासकषरकुक्षतजरा ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वसर्गे प्रथमे भागे ।)
वटुकभैरवः । इति विश्वसारतन्त्रे तस्य प्रथ-
मसंज्ञा ।
भूधः, पुं, (भुवं धरतीति । धृ + कर्मणिभुधादित्यात् ।
३ । २ । ५ । इत्यङ् ।) यानिर्घण्टः । ३ । २ । ५ ।
भूधनः । इति ऐमचन्द्रः । १ । १० ।
भूधनाः, पुं, उपरमर्षिदेवः । तत्पञ्चायः । इति-
नागः २ भूधनाः ३ रत्नपुष्पकाः ४ इतिनागः ५
इतिनागः ६ रत्नपुष्पकाः ७ । अस्या गुणाः ।
रत्नपुष्पकाः । राजनिर्घण्टः ।

रत्नपुष्पकाः । तत्पञ्चायः विषयस्य ।
इति राजनिर्घण्टः ।
भूनिमः, पुं, उपविष्टः । चिराता इति भाषा ।
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितज्ञाने ६ अध्याये ।
“मधुकभूनिमगृष्टिका इति समभागाः कल्कः
स्यात् ।”)
तत्पञ्चायः । अनाम्यतित्तः २ कैरातः ३ रान-
सेनकः ४ किराततित्तः ५ ऐमः ६ काण्ड-
तित्तः ७ किरातकः ८ । इति राजनिर्घण्टः ।
कटुतित्तः ९ । इति भावप्रकाशः । (तथा चास्य
पञ्चायान्तरम् । वैद्यकरचमालायाम् ।
“किराततित्तं कैरातं भूनिमः काण्डतित्तकः ।”)
अस्य गुणाः । यानिकत्वम् । तित्तत्वम् । कण-
पिणच्यरापहत्वम् । द्रव्यगौरवत्वम् । पय-
त्वम् । कुष्ठकटुतिश्रीषणाश्रित्य । इति राज-
निर्घण्टः । अपि च ।
“किरातकोट्यो नेपागः सीरुतित्तो च्वरा-
न्तकः ।
किरातः चारको रूपः श्रौतलक्षितको लघुः ।
समिपातच्वरान्तरकपिणचासदाहृतम् ।
कासश्रीषण्यकुष्ठच्वरप्रगल्भप्रगम् ।”
इति भावप्रकाशः ।
अस्य गुणपञ्चायान्तरे किराततित्तशब्दे दृष्ट्ये ।
भूनीपः, पुं, (भूमिलयो नीपः । शाकपाणिवादि-
वत् समासः ।) भूमिकदम् । इति राज-
निर्घण्टः ।
भूनेता, [श्र] पुं, (भुवो नेता नायकः ।) राजा ।
इति केशिन् ।
भूपः, पुं, (भुवं पानि रक्षतीति । पा + “आतो-
रुपसर्गं कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
राजा । इत्यमरः । २ । ८ । १ । अर्थलोभेन
प्रजादण्डकर्ये तस्य पार्यं यथा ।
“अर्थलोभेन यो भूपः प्रजादण्डं करोति च ।
हृदिकाणां कुले स ततोमान्दं पसेदुधुम् ।
ततो हृदिकाणां च सप्तजन्तु भारते ।
ततो नरणां प्रदोनां चाधी युद्धो भवेन्नरः ।”
इति प्रज्ञेयैर्गते प्रकृतिवर्ते २७ अध्यायः ।
भूनिः, पुं, (भुवः पतिः ।) वटुकभैरवः । यथा,
“भूधरो भूधराधीशो भूपतिर्भूधरात्मकः ।”
इति विश्वसारतन्त्रे तस्य भैरवसंज्ञा ।
राजा । यथा,—
भूधुनी यस्य पत्नी स तु भवति कर्पभूपती राम-
चन्द्रः ।
इति रामायणे नैक्योपाख्यम् ।
शयभौघम् । इति राजनिर्घण्टः ।
भूधरः, पुं, (भुवि पतति मथाम्बलः ।) रथः ।
इति शब्दचन्द्रिका ।
भूपदी, स्त्री, (भुवि पदं यस्याः ।- गौरादित्यात्
दीप् ।) सतिहा । इत्यमरः । २ । ३ । ७० ।
(यथास्याः पञ्चायः ।
“सतिहा मृद्वती च ग्रीवभीरुष भूपदी ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वसर्गे प्रथमे भागे ।)

भूपलाशः, पुं, (भुवि पलाशमयः ।) वृक्षभेदः ।
पिशाणी इति भाषा । यथा,—
“लघोदकः सुकलस्य भूपलाशो विशकलत् ।”
इति रत्नमाता ।
भूपाटनी, स्त्री, (भुवि पाता पाटनीयः ।)
वृक्षविशेषः । भूपाटानि इति ऐनपादयो इति
च ऐन्द्रीभाषा । तत्पञ्चायः । भूकुम्भी २
भूनाली ३ रत्नपुष्पका ४ । अस्या गुणाः ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । पारदे प्रयोजकत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।
भूपालः, पुं, (भुवं पालयतीति । पालि रक्षते +
“कर्मण्यङ् । ३ । २ । १ । इत्यङ् ।) राजा ।
इति शब्दमाता । (यथा, मार्कण्डेये । १८ । १ ।
“यद्वं यत्नते युक्तं तदनिष्पादयन् यथा ।
पण्यानां दादृशं भागं भूपालाय नमिष्यन् ।”
सौमपालस्य पुत्रः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
८ । ३८ । ५ ।
“सौमपालात्मनो भूधद भूपालः प्राशत-
क्षया ।”)
भूपत्नी, स्त्री, (भुवः पुत्नी ।) सीता । इति शब्द-
रत्नावली । [रामचन्द्रः ।]
(“भूपत्नी यस्य पत्नी स भवतु कर्पं भूपती
इति रामायणम् ।)
भूधेयः, पुं, (भूपनामिष्टः ।) राजादनीष्टः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
भूमतां, [श्र] पुं, (भुवो भर्ता । “याजकादि-
भिषा ।” २ । २ । ६ । इति षष्ठीसमासः ।)
वृषीयपतिः । इति सिद्धान्तकौमुद्यां तत्पुण्य-
समासः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । २ । ६ ।
“तस्मिन्नष्टि भूमतां श्रीकाशः प्रथता-
निशम् ।”)
भूमकः, [ज] पुं, (भुवं भुनक्ति पाहयतीति ।
भुन् + “भृष्टदिपि ।” ३ । २ । ६ । इति
क्विप् ।) राजा । इति णट्टाधरः । (यथा,
कामन्दकीयनीतिगारे । ३ । ६ । १ ।
“सापसारवि दुर्गाणि भुवः गारुपणान्तराः ।
निवासाय प्रमथ्यन्त भूनुनी भूमिभिस्तत्ताम् ।”)
भूभन्तः, पुं, (भुवं विभक्तं । भृ + क्तिप् । “दस्य
पितृहति तुक् । ६ । १ । ७१ । इति गुण-
गमयः ।) राजा । (यथा, रघो । ११ । ८१ ।
“तेन भूमिनिर्दिष्टे कथोऽपि तन्
काम्बुं कथं दणिनाधरोपितम् ।
निष्कमय रिपुराग भूभन्ताम्
धूमकेतुं च धूमकेतुः ।”)
पत्न्यन्तः । इति मेदिनी । वं, १८० । (यथा,
कुमारसम्भवे । २ । १ । १ ।
“अथ विद्याक्रेते नीरो यन्दिदेव मिथः
सतीम् ।
दाता मे भूभन्तां तपः प्रसादीष्यतामिति ।”)
भूमपी, स्त्री, (भू + पण्ड + पीप् ।) दाया ।
या तु सत्यंतीति । इति विश्वसारतन्त्रः । यथा-
कले, वि ।

भूमिः

भूमा, [न] पुं, बहुत्वम् । यथा । “भूयोभूम-
भूयिष्ठाः ।” बहुव्रीह्यसिद्धिम् । इत्यन्तस्य एते
निपात्यन्ते । इति सुगन्धवोध्याकरणम् ॥ इय-
स्योयस्य इयस्यादौ बहुभूरादेशः । इयस्मिन्-
रादिलोपः । इष्टे यकारागमश्च निपात्यन्ते ।
अतिशयेन बहुः भूयान् । बहुर्भावं भूमा ।
अतिशयेन बहुः भूयिष्ठः । इति तट्टीकायां
दुर्गादासः ॥ बहुत्वविशिष्टः । तत्र षाचलिङ्गः ।
यथा । भूयः भूमः । इति प्रभूतशब्दपर्याये
अमरटीकायां रमानाथः ॥३॥ विराट्पुरुषः ।
यथा । “यत्र नान्यत् पश्यति नान्यत् शृणोति
नान्यदिनानाति स भूमा यो भूमा तदन्वितम् ।”
इत्यादि श्रुतिभ्यो ब्रह्मनिवृत्त्यं सत्त्वबुद्धस्य प्रति-
भाति । इति वेदान्तसारटीका ॥

भूमिः, स्त्री, (भवन्ति भूतान्यस्यामिति । भू +
“भुवः कित् ।” उणा० ४ । ४५ । इति मिः ।
स च कित् ।) पृथिवी । स्थानमात्रम् । इति
मेदिनी । मे, २२ ॥ (यथास्या पर्यायः ।
“भूभूमिः पृथिवी पृथ्वी मेदिनी वसुधावनिः ।
चित्तिरक्वीं मही चोष्णी च्छा घरा कुर्वसुन्वरा ॥”
इति वैदिकरत्नमालायाम् ॥)

जिह्वा । इति चञ्चिप्रवारोणदिवृत्तिः ॥
योगिनामवस्थाविशेषः । यथा,—
“निरुद्धं चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।
निर्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र त्रिभूमिकः ॥
शुचिष्ठते स्वतत्त्वात् द्वितीये परबोधितः ।
अन्ते शुचिष्ठते नैव सदा भवति तत्त्वयः ॥
एवं प्राग्भूमिस्त्रिधावप्युत्तरोत्तरभूमये ।
विधेया भगवद्भक्तिर्ज्ञा विना वा न विध्यति ॥”
इति गीतागोपापदोषिकायां मधुसूदनसरस्वती ॥
भूमेः पर्यायादयः पृथिवीशब्दे द्रष्टव्याः ।
अस्या गुणाः ।

“भूमेः स्वीयं गुरुत्वञ्च काठिन्यं प्रसवार्थता ।
गन्धो गुरुत्वं शक्तिश्च संघातः स्थापना धृतिः ॥”
इति मद्भाभारते मोक्षधर्मः ॥

अस्यार्थः । स्वीयमवाच्यम् १ । गुरुत्वं पतन-
प्रतियोगी गुणः २ । काठिन्यम् ३ । प्रसवार्थता
धान्याद्युत्पत्तिस्तदर्थता ४ । गन्धः ५ । गुरुत्वं
पिण्डपुष्टिः ६ । शक्तिः गन्धग्रहणसामर्थ्यम् ७ ।
संघातः श्लिष्टावयवत्वम् ८ । स्थापना मनुष्या-
द्यायम् ९ । धृतिः पाण्डुरोगादिना मनसि यो
धृत्वः १० । इति तट्टीका ॥ ३ ॥

भूमिदानमाहात्म्यम् यथा,—
“सर्वेषामेव दानानां भूमिदानमनुत्तमम् ।
यो ददाति मर्त्ये राजन् । विप्रायाकिञ्चनाय वै ।
अनुष्ठमात्रमयवा स भवेत् पृथिवीपतिः ।
न भूमिदानसदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥
भूमिं यः प्रतिश्रयति भूमिं यश्च प्रयच्छति ।
उभौ तौ पुण्यमापनौ नियतं स्वर्गागमिनौ ॥
यत्किञ्चिदभिमदानन्तु सर्वदानोत्तमोत्तमम् ।
महीपते ! नरः कोऽपि भूमिदो भूमिमाप्नुयात् ।
भूमिदानममं दानं नास्ति पृथिवीतले ।

भूमिः

तस्मादल्पमलञ्चैव सुक्तिसुक्तिसुखप्रदम् ॥
यथा तथा प्रकारेण भूमिदाता तु भूमिपः ।
सुखी स्यात् सर्वकालेषु चान्ते स्वर्गमवाप्नुयात् ॥
दृष्टदृष्टतरं वापि भूमिदानं महत्तमम् ।
यः कश्चिद्वाच्यो दत्त्वा भवतीह महीपतिः ॥
सर्वथा सर्वदा देया धर्म्मिणी ब्राह्मणस्य तु ।
प्राणान्तेनैव न कापि हरणीया चनैरपि ॥
हत्वा खातादिकं कर्म विप्रभूमिं नरो वलात् ।
करोति यदि राजेन्द्र ! तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
ब्राह्मणादानग्रहणं विनाशुच्चाश्च पार्थिव ! ।
तथा तत्परितोषश्च तत्तन्मूल्यादिकं विना ॥
विप्रभूमौ भूसुरोऽपि देवं यैत्रं तथाध्वरम् ।
हरिश्च तथारामप्रासादमण्डपं गृहम् ॥
खातादिस्वनर्गं सेतुवन्धनं भवनं गवाम् ।
सधान्यफलमूलादिशकादिज्ञेयमेव च ॥
पञ्चाम्रवपनं पुष्पोद्यानं दृष्टादिरोपणम् ।
सवटाश्वत्थतुलसीधात्रीविल्वादिरोपणम् ॥
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं स्नानसन्ध्यादिकं तथा ।
पञ्चयज्ञं तथेष्टार्चादिकमेतत्तु चापरम् ॥
श्रीकृष्णसेवनं भक्तभक्तिबोद्धश्रुपूर्वकम् ।
का कथा वेतरेषान्तु न कुर्यात् पारमार्थिकः ॥
यः कर्मफलकामेप्सुर्न करोत्यत्र कर्म च ।
कुरुते मत्तनामोहादज्ञानाद्वा धर्मादितः ।
वृपते ! कुरुतामेतत् सर्वं स्यान्निष्फलं ध्रुवम् ॥
यद्गमिरयवा तस्य संपूर्णं फलमेव च ।
अतो लोके हि धर्म्मात्मा ज्ञानी च सर्वधर्म्म-
वित् ॥

एवमेकी धर्म्मशास्त्रज्ञः पुराणग्रन्थवेदवित् ।
वेदान्तज्ञो मुनिः साधुः काव्यादिर्वा महौपते ! ।
न कुर्याद्भूमिहरणं ब्राह्मणौहरकल्मषम् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ३६ अध्यायः ॥ ३ ॥
अपि च । दृष्टव्यः ।

“यदि वर्षसहस्राणि स्वर्गे तिष्ठति भूमिदः ।
उच्छेत्ता चाशुमन्ता च तावन्ति नरके वसेत् ॥
तथा ।
भूमिं दत्त्वा तु यः पत्रं कुर्याच्चन्द्रार्ककालिकम् ।
अनाच्छेदमनाहार्यं दानलेखन्तु तद्दिदुः ॥
मद्भाभारते ।
अपि पापकृतो राज्ञः प्रतिश्रुतिं साधवः ।
पृथिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनीं जननीं यथा ॥
नामास्याः प्रियदत्तेति गुरुं देवाः सनातनम् ।
दाने वाप्यधवादाने नामास्याः परमं प्रियम् ॥”
दानादानकाले यत् प्रियदत्ता नामास्याः परमं
प्रियमिच्छन्ति तेन प्रियदत्तामित्युपायं दातव्या
प्रतिश्रुतिस्तथा च । भूमेः पूजायां दानवाक्ये च
प्रियदत्तेति विशेषणम् । भूमिर्विष्णुदेवताका ।
यद्विर्यनष्टमावच्छिन्नसर्वगावः फलम् । प्रति-
श्रुते तद्भूमेः प्रदक्षिणमात्रम् । भूमेरसन्निधानं
तात्तद्विश्वं प्रदक्षिणम् । इति श्रुतिवचनम् ॥ ३६ ॥
आदादपादगे रवौ भूमौ रजोवृक्षा भवति
तत्काले पाटादिनिषेधो यथा ज्योतिषे ।
“रजोयुक् चाम्बुवाची च रौद्रादपादगे रवौ ।

भूमिः

तस्यां पाटो वीजवापो नाहिभीर्दुग्धपानतः ।
रजोयुक् चाम्बुवाची च रौद्रादपादगे रवौ । ज्योतिषे ।
यस्मिन् वारे सहस्रांशुयुक्काले भिषुर्न ब्रूते ।
अम्बुवाची भवेन्नित्यं पुनस्तत्कालवारयोः ॥”
मत्स्यसूत्रे ।

“धरण्यास्तुमत्याश्च भूमिकम्पे तथैव च ।
अन्तरागमने चैव विद्यां नैव पठेद्विदुषः ॥”
इति तिथ्यादिनक्षत्रम् ॥ ३ ॥

“न स्वाध्यायं वषट्कारं न देवपितृपूजनम् ।
हलानां धोतनञ्चैव वीजानां वपनं तथा ।
दिनत्रयं न कुर्वीत यावत् पृथ्वी रजस्तला ।
यतिनो व्रतिनश्चैव विधवा च द्विगस्तथा ।
अम्बुवाचीदिनेनैव पाकं कृत्वा न भक्षयेत् ॥
स्वपाकं परपाकं वा अम्बुवाचीदिने तथा ।
भक्ष्यं नैव कुर्वीत चाखालाजस्रमं स्तुतम् ॥”
इति राजमार्तण्डः ॥

अमुङ्गां भूमिमाह देवलः ।
‘वा अमेध्या मलिना दुष्टा एतत्तितयान्तमा
भवति ।’ अत्रामेध्या यथा,—
“प्रसूते गर्भिणी यत्र त्रियते यत्र भागुषः ।
चाखालेदधितं यत्र यत्र त्रियस्यते शवः ॥
विष्मन्प्रोपहतं यत्तु कुणपो यत्र दृश्यते ।
एवं कश्चलभूयिष्ठा भूमेध्वेति लक्ष्यते ॥”
कुणपः शवः । दुष्टा यथा,—

“कृमिकीटपदक्षेपैर्दूषिता यत्र मेदिनी ।
ब्रह्मापकर्षणेः विमैर्वान्तेषु दुष्टतां व्रजेत् ॥”
ब्रह्मा वनोभूतज्ञेशा । मलिना यथा,—
“नखदन्ततनूजत्वक्तुषपांशुरजोमलैः ।
भस्मपङ्कजैर्वापि प्रच्छन्ना मलिना भवेत् ॥
तासाञ्च शुद्धिमाह ।
“दहनं खननं भूमेरुपलेपनवापने ।
पर्यन्तवर्षणञ्चैव शौचं पञ्चविधं स्तुतम् ॥”
वापनं दन्तरेण पूरणम् । अत्रामेध्याया-
श्चतुष्कं पञ्चकं वा । दुष्टायाः द्विकं त्रिकं वा ।
मलिनायाः दहनादीनामेकधा शोधनमाह
देवलः ।

“पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूमेध्या विदुष्यति ।
द्विधा दुष्टा त्रिधा वापि शुध्यते मलिनैकधा ॥”
अन्वपञ्चप्रकारमाह मनुः ।
“सम्प्राप्तनेनाश्रनेन सेकेनोक्षेपनेन च ।
गवाश्च परिव्राजेन भूमिः शुद्धाति पञ्चधा ॥”
सम्प्राप्तं लघाद्यपनयनम् । अश्वनं गोमये-
नोपलेपनम् । सेकेन जलेन प्रक्षालनम् । उक्षि-
पनं तक्षणम् । परिव्राजो गवोपम्यापनम्
अत्र भेकपरिवासयोर्निर्लेपम्यापनविषयत्वम्
अन्वेषाममेध्यानिप्रविषयत्वम् । ब्रह्मपुराणे ।
“यामादृष्टशतं त्वत्त्वा नगराण्यनुगुणम् ।
भूमेः सर्वेषु शुद्धिः स्वाद्यच्च लोको न विद्यते ॥”
दृष्टं चतुर्दशः । नगरं मद्यागमः । इति
गोपालपञ्चाननस्तुतिनिर्णयः ॥ १६ ॥ भूमौ य-
दस्मिन्नादिनिषेधो यथा,—
“न भूमौ वित्तियेदं मन्त्रं न पुनरेति शिखेत् ।

भूमिख

न मुक्ता पुस्तकं स्यात् न सुक्तमादरेत् तन् ॥
भूकम्पे ग्रहणे चैव अक्षरं वायु पुस्तकम् ।
भूमौ तिष्ठति देवेशि ! जलजम्भसु मूर्ध्वता ।
तदा भवति देवेशि ! तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥

इति योगिनीतन्त्रे तृतीयभागे ७ पटलः ॥

भूमिकदम्बः, पुं, (भूमिजातः कदम्बः ।) शाक-
पार्थिवदिवत् समासः ।) कदम्बविशेषः । तत्-
पर्यायः । भूनीपः २ भूमिजः ३ भृङ्गवल्गुः ४
लघुपुष्पः ५ वृत्तपुष्पः ६ विषमः ७ व्रण-
धारकः ८ । अस्य गुणाः यथा, राजनिर्घण्टः ।
“त्रिकदम्बाः कटूणाश्च वृथा दोषहरा हिमाः ।
कषायतिक्ताः पित्तघ्ना वीर्यवृद्धिकराः पराः ॥”
भूमिका, स्त्री, (भूमिरिव कायतीति । के + कः ।
स्त्रियां टाप् । षट्वा । भूमिरेव स्वार्थे कन् ।
टाप् ।) रचना । वेशान्तरपरिग्रहः । इति
मेदिनी ॥

पात्राणि नात्येधिततास्ततश्चेष्टास्तु भूमिकाः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

भूमिः । भूमिरेव भूमिका स्वार्थे कप्रत्ययेन
नियन्ता । इति व्याकरणम् ॥ वेदान्तमते चित्त-
स्यावस्थाविशेषः । यथा । चित्तं नृत्तं विचित्रं
एकाग्रं निरुद्धं इति पञ्चभूमयः । आसुरसम्प-
न्नोक्तशास्त्रदेहवासनासु वर्तमानं चित्तं चित्त-
भूमिका । १ । निद्रातन्त्रादियुक्तं चित्तं नृत्त-
भूमिका । २ । कदाचिद्वाग्युक्तं चित्तं चित्ता-
दिशिष्टतया विचित्रभूमिका । ३ । तत्र चित्त-
नृत्तयोः समाधिलक्षणेन नास्ति विचित्रं तु
समाधिलक्षणा तदितरत् भूमिद्वयं समाधिः ।
एकाग्रे मनसि सम्भूतमर्थं प्रत्योतयति चिच्छेति
च क्लेशान् कर्मवत्त्वानि शययति निरोधमभि-
मुखीकरोतीति चः प्रज्ञातो योग एकाग्र-
भूमिका । ४ । सर्ववृत्तिनिरोधरूपा संप्रज्ञात-
समाधिर्निरुद्धभूमिका । ५ । इति वेदान्तसंज्ञा-
निरूपणग्रन्थः ॥

भूमिखर्जूरिका, स्त्री, (भूमिजाता खर्जूरिका ।)
क्षुद्रखर्जूरी । तत्पर्यायः । खाद्री २ डुरा-
रीक्षा ३ ऋदुच्छदा ४ । अस्या मेदाः गुणाश्च ।
“भूमिखर्जूरिका खाद्री डुरारीक्षा ऋदुच्छदा ।
अथ खल्वफला काकककटौ खादुमसका ॥
पिण्डखर्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् ।
खर्जूरी गौक्षग्राकारा पराद्वीपादिहागता ॥
जायन्ते पश्चिमे देशे सा च्छोहोरेति कीर्तिता ॥
खर्जूरीनितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।
स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं जनचयहरं गुरु ॥
तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भिशुक्रदम् ।
कोष्ठमारुतहृदयं वाह्यवातकफापहम् ॥
ज्वराभिघातक्षुत्तृष्णाकाशश्वासनिवारणम् ।
मदंश्चक्ष्मरुतपित्तमद्योदभूतगदान्तकम् ॥
महतीर्थां गुणैर्यस्या खल्वखर्जूरिका स्मृता ॥
खर्जूरीतरुतीयान्तु महपित्तकरं भवेत् ।
वातसंघाहरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रलतु ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

पृष्ठ

भूमिदे

भूमिखर्जूरी, स्त्री, (भूमिजाता खर्जूरी ।)
भूमिखर्जूरिका । इति राजनिर्घण्टः । अस्या
गुणपर्यायाः भूखर्जूरीशब्दे द्रष्टव्याः ॥

भूमिचम्पकः, पुं, (भूमिजातचम्पकः ।) पुष्पवृत्त-
विशेषः । भूँ ईचापा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
ताम्रपुष्पः २ सन्निवन्धः ३ द्वचणः ४ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ अस्य मूलं व्रणपाककारकम् ॥
भूमिजं, स्त्री, (भूमेर्जायते इति । जन् + ङः ।)
गौरसुवर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूमिजः, पुं, (भूमेः पृथिव्या जायते इति ।
जन् + ङः ।) मङ्गलग्रहः । नरकराजः । इति
मेदिनी । जे, २७ ॥ भूमिकदम्बः । मनुष्यः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (भूमिजाते, त्रि । यथा,
विष्णुधम्मोत्तरे ।

“वरस्यिरभवं भौमं भूकम्पमपि भूमिजम् ॥”)

भूमिजगुग्गुलुः, पुं, (भूमिजो गुग्गुलुः ।) आशा-
पुरगुग्गुलुः । तत्पर्यायः । देवमेदजः २
दुर्गाङ्गः ३ आशापुरसम्भवः ४ मञ्जारः ५
मेदजः ६ महिषासुरसम्भवः ७ । अस्य गुणाः ।
तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । कफघातनाशित्वम् ।
उमाप्रियत्वम् । भूतघ्नत्वम् । मेथलत्वम् । सौर-
भ्यदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूमिजम्बुः, स्त्री, (भूमिजाता जम्बुः ।) क्षुद्र-
जम्बुः । तत्पर्यायः । नादेयिका २ नादेयी ३
भूजम्बुः ४ भूमिजम्बुका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
काकजम्बुः ६ शीतपल्लवा ७ । इति रत्नमाला ॥
नादेयिका च नादेयी भूजम्बुर्भूमिजम्बुका ।
भूमिजम्बुलतायां स्यात् केचित्तु भूमिचम्पके ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

भूमिजम्बुः, स्त्री, (भूमिजाता जम्बुरिति मध्यपदलोपी
समासः ।) भूजम्बुः । क्षुद्रजम्बुः । तत्पर्यायः ।
ह्रस्वफला २ भृङ्गवल्गुमा ३ ह्रस्वा ४ भूजम्बुः ५
भूमरेष्टा ६ पिकभञ्जा ७ काष्ठजम्बुः ८ । अस्या
गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । श्लेष्मपित्त-
नाशित्वम् । रुच्यत्वम् । संचाहित्वम् । हृत्-
कण्ठदोषनाशित्वम् । वीर्यपुष्टित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

भूमिजम्बुका, स्त्री, (भूमिजम्बु + स्वार्थे कन् । टाप् ।)
भूमिजम्बुः । इत्यमरः । २ । ४ । ३८ ॥
भूमिजा, स्त्री, (भूमेर्जायते इति । जन् + ङः ।
टाप् ।) सीता । इति त्रिकाण्डशेषः मेदिनी च ।
जे, २७ ॥

भूमिजीवी, [न] पुं, (भूम्या तत्कर्षणादिना जीव-
तीति । जीव् + ङिनिः ।) वैश्यः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

भूमिदेवः, पुं, (भूमौ देव इव भूम्या देवो वा ।)
ब्राह्मणः । इति हलायुधः ॥ (यथा, किराता-
जुनीये । ३ । ६ ।

“अथ क्रियाः कामदुवाः क्रतूनां
सत्याग्निः सम्पत्ति भूमिदेवाः ।
आसंघतेरसि जगत्सु जात
स्वय्यागते यद्वहुमानपाचम् ॥”)

भूमिस

भूमिपः, पुं, (भूमिं पाति रचतीति । पा +
“आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
राजा । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १०० । ८ ।

“वीतश्रीकभयावाधाः सुखस्वप्नविबोधनाः ।
पतिं भारतगोप्तारं समपद्यन्त भूमिपाः ॥”)

भूमिपचः, पुं, (भूमिः पच इव यस्य ।) वातायः ।
इति हारावली ॥

भूमिपिशाचः, पुं, (भूमौ पिशाच इव तद्वदा-
क्षतिसत्त्वान् ।) तालवृक्षः । इति हारावली ॥
(विषयोऽस्य तालवृक्षशब्दे ज्ञेयः ॥)

भूमिमण्डः, पुं, (भूमिं मण्डयति भूषयतीति ।
मण्डि + ञ् ।) अष्टपादिका । इति रत्नमाला ॥
मदनलालीति ह्यपरमाली इति च भाषा ॥
भूमिमण्डपभूषणा, स्त्री, (भूमिमण्डपं भूषयतीति ।
भूयि + लुः + टाप् ।) माधवीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भूमिरचकः, पुं, (रचतीति । रच + खल् । भूमेः
रचकः । गमनकाले भूमेरुपरि पादाप्रदानात्
तथात्वम् ।) वातायः । इति भूरिप्रयोगः ॥

भूमिलाम्बः, पुं, (भूमेर्लाम्बोऽयम् ।) ऋतुः । इति
भूरिप्रयोगः ॥ (भूमेर्लाम्बः ।) भूमिप्राप्तिश्च ॥
भूमिलेपनं, स्त्री, (भूमिलिप्यतेऽनेनेति । लिप् +
ल्युट् ।) गोमयम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३८ ॥
(भूमेर्लेपनम्) भूमेर्लेपश्च ॥

भूमिवर्द्धनः, पुं, स्त्री, (भूमिर्वर्द्धयतेऽनेनेति । वृध् +
णिच् + ल्युट् । स्त्रीयपार्थिवशब्दानेन भूमे-
र्वर्द्धनादस्य तथात्वम् ।) शवः । इति हेमचन्द्रः ॥
भूमिसम्भवा, स्त्री, (भूमेः सम्भव उत्पत्तिर्यस्याः ।)
सीता । इति जटाधरः ॥

भूमिसृक्, [श्] पुं, (भूमिं सृष्टीति । सृश् +
“सृष्टोऽनुदके क्रिन् ।” ३ । २ । ५८ । इति क्रिन् ।)
मानुषः । वैश्यः । इति मेदिनी । श्रे, ३८ ॥
चौरविशेषः । अन्धः । खड्गः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

भूमौ, स्त्री, (भूमिः । लादकारादस्तिनः ।” इति
पञ्चे डीय् ।) भूमिः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
भूमौजः, पुं, (भूम्यामिन्द्र इव । भूमेः इन्द्र ईश्वरो
वा ।) राजा । इति शब्दरत्नावली ॥

भूमौरुहः, पुं, (भूम्यां रोहतीति । रुह + कः ।)
वृक्षः । यथा, —

“दीर्घास्तपयुता यथा विरहिणीश्वासास्तथा
वासर
यामिन्यश्पला यथा कुलवधूदृष्टिः सरोषा
प्रिये ॥

छाया वाञ्छ्यतमा नवीकृतितावाणीव भूमौ-
रुहः
नियन्ताः सुचिरादयथा मिलितयोर्युनोर्मियो
दृश्यः ॥”

इत्युद्धतः श्लोकः ॥
भूमौसहः, पुं, (भूमेः सहते उत्सहते उत्पद्यन्ते
इति सह + अच् । वृत्तविशेषः । भूरसह इति

हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । दारदातुः २ वर-
दातुः ३ खरच्छदः ४ । अस्य गुणाः । शिशिर-
त्वम् । रक्तपित्तप्रसादनत्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥

भूम्यामलकी, स्त्री, (भूमिलया व्यामलकी शाक
पार्थिवदित्वात् समासः) क्षुपविशेषः । भूँइ
व्यामला इति भाषा । तत्पर्यायः । बहुपुष्पी २
जड़ा ३ अथवा ४ तालिः ५ तामलकी ६
अजटा ७ सूक्ष्मफला ८ क्षेत्रामलकी ९ । इति
रत्नमाला ॥ वितुन्नकः १० भूटा ११ अमला १२
अजुभटा १३ ताली १४ शिवा १५ । इत्यमरः ।
२।४।२२७॥ भूटा १६ मला १७ भूटामला १८
अमलाजुभटा १९ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
भूम्यामलकिका २० शिवामलकी २१ बहु-
पुष्पा २२ बहुफला २३ बहुवीर्या २४
भूधात्री २५ । अस्या गुणाः । वातकारित्वम् ।
तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् ।
पिपासाकासपित्तासृक्कफपाण्डुचतनाशित्वम् ।
इति भावप्रकाशः ॥

भूम्यामली, स्त्री, (भूम्या व्यामलते आत्मानं धारय-
तीति । आ + मल् + अच् ।) भूम्यामलकी ।
अरुनेली इति हिन्दी भाषा । भूँइ व्यामला
इति वङ्गभाषा । तत्पर्यायः । तमाली २
ताली ३ तमालिका ४ उच्चटा ५ दृढपादौ ६
वितुन्ना ७ वितुन्निका ८ भूधात्री ९ चारटौ
१० वृष्या ११ विषत्री १२ बहुपत्रिका १३
बहुवीर्या १४ अहिभयदा १५ विश्वपर्णी १६
हिमालया १७ अजुभटा १८ वीरा १९ ।
अस्या गुणाः । कषायत्वम् । अम्लत्वम् । पित्त-
मेहदाहनाशित्वम् । शिशिरत्वम् । सूत्र-
रोधार्तिशमनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूम्याहुल्यं, स्त्री, (भूमिमाहोलति आच्छादय-
तीति । आ + हुल् + कः । ततः यन् ।) क्षुप-
विशेषः । भून्तखड् इति हिन्दी भाषा ।
तत्पर्यायः । कुलकेतु २ मार्कण्डेयम् ३ मधौ-
यधम् ४ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् ।
ज्वरकुष्ठामविधनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भूयः, [वृ] य, (भुवे भावाय यस्यति यतते
इति । भू + यस् + क्तिप् ।) पुनरर्धम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, विष्णुपुराणे १।४।२४।
“यद्योक्तं यच्च नैवोक्तं मयात्र परमेश्वर ।।
तत् सर्वं त्वं नमस्तुभ्यं भूयो भूयो नमो नमः ॥”
भूयान्, [वृ] चि, (अयमनयोरिति श्रयेण बहु-
रिति बहु + “द्विवचनविभक्त्योपपदे तरवीय-
सर्गौ ।” ५।३।५७ । इति इयसुन् । “बहो-
र्तोपोभू च नयोः ।” ६।४।१५८ । इतीयसुन् ई
लोपः भूरादेशश्च ।) बहुतरः । इति मेदिनी ।
मे. ३० । (यथा, मनुवंशितायाम् १।२।३७।
“पश्यानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।”
भूयिष्ठं, चि, (अयमेयामिति श्रयेण बहुरिति । बहु
+ इष्ठन् । “इष्ठस्य पिष्टं च ।” ६।४।१५६ ।

इति विडागमो बहोः स्थाने भूरादेशश्च ।)
प्रचुरः । इत्यमरः । ३।१।६३ ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
८।८५।३ ।

“इन्द्रस्य वज्र आयासो निमिष इन्द्रस्य बाहो-
भूयिष्ठमोजः ॥”)

भूयुक्ता, स्त्री, (भुवा + युक्ता ।) भूमिखज्जुरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

भूरि, स्त्री, (भवति भूयते वेति । भू + “अदि-
शदिभूशुभिभ्यः क्तिन् ।” उणा० ४।४।५५ । इति
क्तिन् ।) स्वर्णम् । इत्यमरः । ३।१।६३ ॥

भूरिः, पुं, (भवतीति । भू + “अदिशदिभूशुभिभ्यः ।”
उणा० ४।६।५५ । इति क्तिन् ।) विष्णुः । ब्रह्मा ।

शिवः । इति मेदिनी । रे. ७३ ॥ वासवः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (सोमदत्तस्य पुत्रभेदः । यथा,
महाभारते १।१।२७७।२४ ।

“कौरव्यः सोमदत्तस्य पुत्राश्चास्य महारथाः ।
समवेतास्तयः शूरा भूरिभूरिश्रवाः शलः ॥”)

प्रचुरे, चि । इत्यमरः । ३।१।६३ ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । ७।४।२ ।

“संयोजनायुवते शुचिदन्भूरि
चिदन्नासमिदन्ति सद्यः ॥”)

भूरिक्, [वृ] स्त्री, (भरति सर्वं धरतीति भूष् ।
भृञ् उच्च ।” उणा० २।७२ । इति इजिः
स च क्तिन् धातोर्लुक्कान्तादेशश्च । एषोदरादि-

त्वात् साधुः ।) एषिवी । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादित्तिः ॥

भूरिगन्वा, स्त्री, (भूरिः प्रचुरो गन्धोऽस्याः । तत-
द्याप् ।) पुराणामगन्धद्रवम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (गन्वाऽग्रायाश्च, चि ॥)

भूरिगमः, पुं, (भूरिभिर्भारैर्गच्छतीति । भूरि +
गम + “गृहट्टद्विचिगमश्च ।” ३।३।५८ ।
इति अप् ।) गर्दभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूरिदावा, [वृ] पुं, भूरि ददाति यः । (भूरि +
दा + वनिप् । प्रचुरदाता । इति सुश्रवो-
ध-
याकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २।२७।१७।
“माहं मघो नो वरुणप्रियस्य भूरिदाव्यं
आविदं मूनमापेः ॥”)

भूरिदुग्धा, स्त्री, (भूरौणि दुग्धानि निर्यासा
यस्याः ।) वृश्चिकाली । इति राजनिर्घण्टः ॥

(गुणादयोऽस्या वृश्चिकालीशब्दे ज्ञातयाः ॥)
भूरिपत्रः, पुं, (भूरौणि पत्राख्यस्य ।) उखल्ल-
वृक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूरिपलितदा, स्त्री, (भूरि पलितं केशपाकं
दायति शोधयति इति दैप् + कः । टाप् ।)
पाण्डुरफली । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूरिपुष्पा, स्त्री, (भूरौणि पुष्पाख्यस्याः ।) प्रत-
पुष्पा । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूरिप्रेमा, [वृ] पुं, (भूरिः प्रेमा प्रेयस्त्वं यस्य ।)
चक्रवाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूरिकेना, स्त्री, (भूरयः केना यस्याः ।) समला-
वृक्षः । इत्यमरः । २।४।१४३ ॥ चामार-
कश्च इति भाषा ॥

भूरिबला, स्त्री, (भूरि बलं यस्याः ।) अनिवला ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

भूरिमल्लो, स्त्री, (भूरि मल्लते इति । मल्ल + कृ
डीप् ।) अमला । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूरिमायः, पुं, स्त्री, (भूरी माया यस्याः ।)
शृगालः । इत्यमरः । २।५।५५ ॥

भूरिशः, [वृ] य, बहुशः । बहुव्यार्थात् काश्च-
शस् वेति कारकभूरिशब्दान् चशसुप्रत्ययान्प-
दोऽयं शब्दः । इति सुश्रवोधायाकरणम् ।

(भूरौणि भूरौणि इति वीक्षायां शस् । (यथा,
महानिर्वाणतन्त्रे । २।५२ ।

“बहुपञ्चासनादीनि गदितान्यपि भूरिशः ।”)
भूरिश्रवाः, [वृ] पुं, (भूरि श्रवो यच्चादिभक्तिं
यशो यस्य सः । चन्द्रवंशीयसोमदत्तराजपुत्रः ।
यथा, महाभारते । १।१।२७७।२४ ।

“समवेतास्तयः शूराः भूरिभूरिश्रवाः शलः ॥”)
स तु अर्जुनसायकभिर्भां हतः । इति महा-
भारतम् ॥ (बहुयशोविशिष्टे, चि ॥)

भूरुण्डो, स्त्री, (भुवं एषिवीं रणहि सुवि रोहतीति
वा । भू + “रुध + वा रुध + कः एषोदरा-
दित्वात् नकार उकारौ गौरादित्वात् डीप् ।)
श्रीहस्तिनी वृक्षः । इत्यमरः । २।४।५६ ।

(भूरुण्डोति च सर्वानन्दः ।) हातिमुङ्गा
इति भाषा ॥

भूरुहः, पुं, (भुवि रोहति प्रादुर्भवतीति भू +
रुह + कः ।) वृक्षः । इति शब्दमाला ॥

(यथा, माघे । ७।५० ।

“इदमिदमिति भूरुहाम्पुनः ।”)
भूर्जः, पुं, (कर्ज + घञ् । भूः कर्जो बलं यस्य ।
भुवि कर्जयते इति भू + कर्ज + अच् वा ।)
खनामख्यातवृक्षविशेषः । भोजपत्र इति हिन्दी-
भाषा । (यथा, रघौ । ४।७३ ।

“भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकश्च निहतवः ।”)
तत्पर्यायः । वल्कद्रुमः २ भूर्जः ३ सुचर्मो ४
भूर्जपत्रकः ५ चित्रत्वक् ६ विन्दुपत्रः ७ रक्षा-
पत्रः ८ विचित्रकः ९ भूतपत्रः १० गृध्रमन्त्रः ११
शैलेन्द्रस्यः १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूर्ज-
पत्रः १३ चर्मो १४ बहुलवल्कलः १५ । इति
भावप्रकाशः ॥ छत्रपत्रः १६ शिपः १७ स्थिर-
च्छदः १८ । इति रत्नमाला ॥ गृध्रत्वक् १९ ।
इत्यमरः । २।४।४६ । पत्रपुष्पकः २० । इति
भरतधृतमधुः ॥ भूर्जः २१ बहुपटः २२ बहु-
त्वक् २३ गृध्रत्वक् २४ । इति भरतधृत-
स्यामी ॥ अस्य गुणाः । वलकारित्वम् । कफ-
रक्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ कटुत्वम् ।
कषायत्वम् । उष्णत्वम् । भूतरक्षाकरणम् ।
त्रिदोषशमनत्वम् । पथ्यत्वम् । दुष्टकौटिल्य-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कर्परो-
पिताराक्षमेदविषहरत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
(यथा, वाभटे शरीररक्षणे प्रथमेऽध्याये ।
“भूर्जसाम्राजिकीतुमीमर्पत्वक्कृष्टसर्पपैः ।
एयक् हाभ्यां समस्तेवां योनिलेपनधूपनम् ॥”)

भूषकः, पुं, वरगमकृत्वातिविशेषः । इति
छटाधरः ॥ (यथा, मनी । १० । २१ ।
“ब्राह्मणु जायते विप्रान् पापात्मा भूष-
कः ॥ ”)

भूषणः, पुं, (भुवि ऊर्जस्वलेभ्यः उपदेवजातिभ्यः
पञ्चाग्नयः ।) भूषणः । इति रत्नमाला ॥
(यथा, रामायणे । २ । ८१ । २४ ।
“कुटस्मरपुत्रागभूषणोत्तरच्छदान् ॥ ”)
तथा चास्य पञ्चाग्नयः ।

“भूषणः स्तुतो भूषणमूर्तिः बहुलवल्कलः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
भूषिः, स्त्री, (विभक्तिं सन्धितिः । भू + “वृश्निष्टि-
पार्थिव्यं भूषिः । ” उणा० ४ । ५२ । इति निः
निपातनादृच्छः ।) पृथिवी । मरुभूमिः । इत्यु-
णादिकोपः ॥ (भर्ता । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ७१ ।
“आत्मा ते वानो रज आनवीदेत-
पय न भूषिर्वयं स सवान् ॥ ”

“भूषिर्जगतो भर्ता । ” इति तद्वाक्ये सायनः । १)
भूषीकः, पुं, (भूषणं लोकाः । शाकपार्थिवादि-
वन् समासः ।) अन्तरीचादधो लोकः । मर्त्य-
लोकः । तस्य लक्षणं यथा,—
“पादगन्धश्च यत्किञ्चित् वस्त्रं पृथिवीमयम् ।
स भूषीकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य भयो-
दितः ॥ ”

इति विष्णुपुराणे । २ अंशे ५ अध्यायः ॥
वरगमचारयोग्यं गिरिशिखरादि यावत् ताव-
दुत्तरो भूषीक इत्यर्थः । विस्तारो भयोदितः
सर्वतो लोकालोकावधिः पञ्चविंशतिकोटि-
प्रमाणः । इति तट्टीकायां स्वामी ॥ अस्य विष-
यं तत्रैव द्वितीयादिचतुर्थाध्यायेषु भूषीक-
शब्दे च द्रष्टव्यम् । (यथा, भागवते । २ ।
५ । ३८ ।

भूषीकः कल्पितः पट्टभ्यां भुवर्लोकोऽस्य
नामितः ॥ ”)

भूषमा, स्त्री, (भुवि लता ।) शक्रपुष्पी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

भूषता, स्त्री, (भुवि लता इव ।) किञ्चुलकः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । २६६ ॥

भूषदरी, स्त्री, (भूषमा वदरी शाकपार्थिवादिवत्
समासः ।) चुडकीली । ऋद्धेर इति हिन्दी-
भाषा । तत्पञ्चायः । चितिवदरी २ वल्लोवदरी
३ वदरपत्नी ४ बहुफलका ५ लघुवदरी ६
उदरपत्नी ७ सप्तावदरी ८ । अस्या गुणाः ।
मधुरास्यत्वम् । कष्टवातविकारहारित्वम् ।
पण्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । किञ्चित्
पित्तासकारित्वम् । रस्यत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भूषणः, पुं, (भुवि भित्ते इति । भू + भूषि +
“अधिरूरी भित्तेः । ” ३ । २ । १५ । इति अच् ।)
गङ्गामगोधादिः । एतेषां मांसगुणाः । गुरुत्वम् ।
उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । पिण्डत्वम् । बाधुनाशि-
त्वम् । शूराकारित्वम् । इति राजवल्लभः । विष्णुः ।

यथा,—

“भूषणो भूषणो भूतिविशोकः शोकनाशनः ॥”
इति महाभारते तस्य सङ्ख्यनामस्तोत्रम् ॥

भूषिलुः, पुं, (भुवि ख्याता श्रेणुः शाकपार्थिवादि-
वन् समामः ।) भूकर्तुदारकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भूष किं भूषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं सक०-सेट् ।) किं भूषयति भूषति हारो
जनम् । इति दुर्गादासः ॥

भूषणं, स्त्री, (भूषयते अनेनेति । भूष + करणे
ल्युट् ।) अलङ्कारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१३ ॥
(यथा, चाणक्यसंग्रहे । ८ ।

“नक्षत्रभूषणं चन्द्रो नारीणां भूषणं पतिः ॥”)
देवदेवभूषणादि यथा,—

“भोग्यभूषोत्तमं नित्यं भूषणानि शृणुष्व मे ।
किरीटश्च शिरोरत्नं कुण्डलश्च ललाटिका ॥

तालपत्रश्च हारश्च त्रैवेयकमधोम्लिका ।
प्रालम्बिका रत्नसूत्रसुतुङ्गोऽथर्चमालिका ॥

पार्श्वद्योतो गजद्योतो ह्यङ्गुलीच्छादकक्षया ।
कटिलम्बं माणवको मूर्धतारा ललन्तिका ॥

अङ्गदो वाहुवलयः शिखाभूषणमिङ्गिका ।
प्रागण्डवन्तं तदभ्रं नाभिपूरोऽथ मालिका ॥

सप्तक्री शृङ्गलक्षेव दन्तपत्रश्च वर्णकः ।
जलसूत्रश्च नौवी च सुखिवन् प्रकीर्णकम् ॥

पादाङ्गदं हंसकक्ष नूपुरं सुदृढाण्डिका ।
सुखपट्टमिति प्रोक्ता अलङ्काराः सुशोभनाः ॥

चत्वारिंशदमी प्रोक्ता लोके वेदे च सौख्यदाः ।
अलङ्काराः प्रदानेन चतुर्गर्गप्रदायकाः ॥

एतेषां पूजनं कृत्वा प्रदद्यादित्युच्यते ।
तेषां देवतसुखाय पूजयेत्तु विचक्षणः ॥

शिरोगतानि चादद्यात् सौवर्णानि तु सर्वदा ।
चङ्दरादिकानि च भूषणानि तु भैरव ! ॥

त्रैवेयकादि हंसान्तं सौवर्णं राजतश्च वा ।
निवेदयेत्तु देवेभ्यो नान्यत्तेजससम्भवम् ॥

रीतिवङ्गादिष्वर्जतं पात्रोपकरणदिकम् ।
दद्यादायसवर्जं भूषणं न कदाचन ॥

चण्डाचामरकुम्भादि पात्रोपकरणादिकम् ।
तद्भूषणान्तरे दद्याद् यस्मात्तदुपभूषणम् ॥

सर्वं ताम्रमयं दद्याद्यत्किञ्चिद्भूषणादिकम् ।
सर्वत्र स्तुत्यवत्ताम्रमर्घ्यपात्रे ततोऽधिकम् ॥

पूजार्घ्यपात्रं नैवेद्याधारपात्रश्च पानकम् ।
औद्भ्रं सहा विष्णोः प्रीतिदं तोषदं तदा ॥

ताम्रं देवाः प्रमोदन्ते ताम्रं देवाः सहा स्थिताः ।
सर्वप्रीतिकरं ताम्रं तस्मात्ताम्रं प्रयोजयेत् ॥

सोपयोगे नरः कुण्डादेवानामपि भैरव ! ।
यीवोर्दृष्टे रीप्यन्तु न कदाचित् भूषणम् ॥

श्रावणः पानपात्रश्च गोष्ठकं सृष्टमेव च ।
पर्यङ्गादि यदयश्च सर्वं तदुपभूषणम् ॥

अयोमयगते कांस्यगते यद्भूषणं भवेत् ।
स्वर्गरीप्यस्य चाभाये तदधःकाये नियोजयेत् ॥

एतेषां भूषणादीनां यद्दातुं शक्यते नरैः ।
तच्छ्रद्धायां सन्धये तु सर्वमेव प्रदापयेत् ॥

चतुर्गर्गप्रदं नित्यं भूषणं सर्वसौख्यदम् ।
तुष्टिपुष्टिप्रीतिकरं यथाशक्तीष्टये सजेत् ॥
इदं ते भूषणं प्रोक्तं सर्वदेवस्य तुष्टिदम् ॥”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ।
अयलङ्कारयुक्तिः । तद्विधायिनिगद्युक्तम् ।

“रेवत्यश्विनिलासु हस्तादिष्वपि पञ्चसु ।
गुरुशक्रवृषादि वस्त्रालङ्कारधारणम् ॥

अनिष्टेष्वपि निर्दिष्टं वस्त्रालङ्कारधारणम् ।
उदाहे राजसम्माने ब्राह्मणानां सम्मते ॥

शिरस्त्रं सुकुटं हारः कुण्डलश्चाङ्गदन्तया ।
कङ्कणं बालकश्चैव मेखलाष्टाविति क्रमात् ॥

प्रधानभूषणान्येषु यथा स्वं याति निश्चयः ।
पद्मरागश्च वज्रश्च विजयो गोविन्दक्षया ॥

सुक्तावेदार्थनीलश्च यथा मरकतं क्रमात् ।
आदित्यादिदशाङ्गानां सर्वसम्पत्तिदायकाः ॥

सुवर्णनापि घटना सर्वेषामुपयुज्यते ।
प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने न निश्चयः ॥

प्रधानभूषणं प्रायः शिरसौ ह्यभिधीयते ।
तस्य प्रधानभूतत्वादित्याह भृगुनन्दनः ।

सुखदा मणयः सुहा दुःखदा दोषशानिनः ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥

तद्विधायकं यथा,—
“भूषणं भूषयेद्भक्तं यथायोग्यविधानतः ।

सुखिनीभाष्यसन्तोषदायकं काश्चनं स्तुतम् ॥
अष्टद्विष्टरं पुष्टिकरं दुःखप्रणाशनम् ।

पापदोर्भाष्यशमनं रत्नाभरणधारणम् ॥
मायिकं तरुणैः सुजात्यममलं सुक्ताफलम्

श्रीतगो-
मांहेयस्य च विद्वमो निगदितः सौम्यस्य

गारुततम् ।
देवेभ्यस्य च पुष्करागमसुराचार्यस्य वज्रं शनै-

नीलं निर्मलमन्ययोश्च गदिते गोमेदवैदूष्यके ॥
वासः समगन्धर्वानां धारणं प्रीतिवर्द्धनम् ।

रक्षोघ्नमर्थमीजस्यं सौभाग्यकरमुत्तमम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

भूषणः, पुं, (भूषयति भक्तवन्दनमिति भूषयतेनेनेति
वा । भूष + ल्युट् वा ल्युट् ।) विष्णुः । यथा,—

“भूषणो भूषणो भूतिविशोकः शोकनाशनः ।”
इति तस्य सङ्ख्यनामस्तोत्रम् ॥

(राजविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।
४७ । १९ ।

“वसुदेवाद्यस्यैते राजानोऽर्धरथा इमे ।
अङ्कुरी सुविशालश्च दृष्टिभूषणसोमिवाः ॥”)

भूषा, स्त्री, (भूष + भावे ञः टाप् च ।) अल-
ङ्कारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥ (यथा,
भागवते । ३ । २२ । २२ ।

“दम्पत्योः पथ्येदात् प्रीत्या भूषावाचःपरि-
च्छदान् ॥ ”)

भूषितः, वि, (भूष + क्तः ।) अलङ्कृतः । इत्य-
मरः । २ । ६ । १०० ॥ (यथा, भट्टिः । ६ । ७६ ।

“भृङ्गाक्षीकीकिलाङ्गुर्भवांशनेः पश्य सप्यम् ॥
रौचनेर्भविषीं पस्यामसाकं हृदयाविधम ॥”)

निघण्टुः ।

“कश्चिद्वर्तमानं गुपतिरूपं । जयं पगदीप्तं । चरं ।

भङ्गरजः, पुं, (भङ्गान् रङ्गयतीति अन्तर्भूत-
गगधाद् रङ्गोच् । एषोदरादित्वात् न
लोपः ।) भङ्गराजः । इति भावप्रकाशः ॥
(यथा,—

“भङ्गरजविफलोत्पलशारि-
लौहपुरीषंमन्वितकारि ॥”

इति वैयकचक्रमागिसंग्रहे चुदाधिकारे ॥)
भङ्गराजः, [सु] पुं, (रजयतीति । अन्तर्भूत-
गगधात् रङ्गे “संघातुभ्योऽसुन् ।” उणा० ४ ।
१८८ इति असुन् । ततो “रजेश्च ।” ६।१।२६ ।
इति नलोपः । ततो भङ्गायां रजाः रङ्गकः ।
अथवा भङ्ग इव कृष्यर्थे रजः परागोऽस्य ।)
भङ्गराजः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

भङ्गराजः, पुं, (भङ्ग इव राजते इति । भङ्ग + राज्
+ अच् । इयङ्गारेण भङ्गवन् केशकृष्णोकरणा-
त्तथात्वम् ।) क्षुपविशेषः । केसुरिया इति वङ्ग-
भाषा । भेगरिया इति हिन्दीभाषा । तन्-
पर्यायः । केशराजः २ भङ्गः ३ पत्तङ्गः ४
मार्कण्डः ५ । इति रत्नमाला ॥ भङ्गाङ्गः ६ केश-
रङ्गनः ७ पिष्टप्रियः ८ अङ्गारकः ९ केश्यः १०
कुन्तलवर्धनः ११ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् ।
उष्णत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । केशरङ्गनत्वम् । कफा-
मण्डोपशान्नाशित्वम् । तत्र नीलो रसायनः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“भङ्गराजो भङ्गरजः मार्करो भङ्ग एव च ।

भङ्गारकः केशराजो भङ्गारः केशरङ्गनः ॥

भङ्गराजः कटुस्तिक्तो रूक्षोष्णः कफघ्नानुत् ।

केश्यस्त्वयः क्षमिन्वासकारः शोथामयापहृत् ॥

दन्तो रसायनो बल्यः कुष्ठनेत्रशरोऽग्नि-

जिन् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पञ्चविशेषः । (यथा, महाभारते ॥३।१०८।७॥

शङ्कुनैश्च विचित्राङ्गैः कूजद्विविधैश्च गिरः ।

भङ्गराजैस्तथा हंसैर्दाहैर्जलकुण्डैः ॥”)

भ्रमरः । इति मेदिनी । जे, ३४ ॥ यश्मदः ।

इति धरणिः ॥

भङ्गरिटिः, पुं, (भङ्ग इव रटति इति । भङ्ग + रट्
+ इन् । एषोदरादित्वादिकारागमः ।) शिव-
हारपालः । इति भूरिप्रयोगः ॥

भङ्गरीटः, पुं, (भङ्गरिटि । एषोदरान् इत्वम् ।)
शिवहारपालः । इति भूरिप्रयोगः ॥

भङ्गरीता, पुं, (भङ्ग इव रौति । भङ्ग + रु +
वाहुलकात् योसच् । अस्य भङ्गवृत्त्यशब्दत्वा-
त्तथात्वम् ।) कीटविशेषः । भीमूयल इति
भाषा । तन्पर्यायः । विपट्का २ वरोलः ३
लघुदट्पदः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भङ्गनलभः, पुं, (भङ्गायां बलभः प्रियः ।) धारा-
वदन् । भूमिकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भङ्गवल्लभा, स्त्री, (भङ्गायां वल्लभा ।) भूमिजम्बूः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

भङ्गचोदरा, पुं, (भङ्गायां चोदरस्तुत्यः ।) केश-
राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भङ्गानन्दा, स्त्री, (भङ्गागमानन्दो यस्याः
पञ्चमी तन्पुरुषः । भङ्गायां आनन्दा आनन्द-
करी वा ।) यथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
भङ्गाभीष्टः, पुं, (भङ्गायां अभोष्टः प्रियः । मधु
वाहुल्यात् ।) आनन्दवृत्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तन्सुकुलफलयोः स्त्री ॥

भङ्गारं, स्त्री, (भृष्टञ् धारणपीययोरिति । भृ +
“भृङ्गारभृङ्गारौ ।” उणा० ३ । १३६ । इति
आरन् निपातनान् गुन् गुक् च ।) लवङ्गम् ।
सुवर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भङ्गारः, पुं, (भृ + आरन् गुम् गुक् च । अथवा
“भृङ्गं जलमियन्नेनेति ।” भृङ्गं + ऋ + करणे
घञ् । इत्यमरटीकायां रघुनाथः ॥ स्वर्णवटित-
वारिष्ठात्रम् । (यथा मार्कण्डेयपुराणे ॥५२०३॥

“नाथ पश्यामि ते कृत्वं भङ्गारमथवा पुनः ॥”)

तन्पर्यायः । कनकालुका २ इत्यमरः ॥ गडुकः

३ गडुकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ भृङ्ग-

राजः । इति जटाधरः ॥ अथ भृङ्गारोद्देशः ।

“राज्ञोऽभितेकपात्रं यद्भृङ्गार इति तन्मतम् ।

तददृष्टा तस्य मानमाकृतिश्चापि चादृष्टा ॥

सौवर्णं राजतं भौमं ताम्रं स्फाटिकमेव च ।

चान्दनं लौहजं शार्ङ्गमेतददृष्टविधं मतम् ॥

भाण्डिहिनवसम्प्रादृष्टलोकसुरोन्मिताः ।

अष्टावष्टौ सन्नास्याता आयामपरिणादयोः ॥

द्विचतुर्विंशवेदास्त्रिवाणसम्प्राप्तवृत्तिता ।

यथाक्रमं ससुहृदमदादित्वादित्वा भुवाम् ॥

पद्मरागस्तथा वज्रं वैदूर्यमौक्तिकन्तया ।

नीलं मारकतश्चैव सुक्ता च सप्त कीर्त्तिताः ॥

भृङ्गारसप्तके न्यास्या न भौमो मणिर्महति ।

कानकं न्यस्यं वापि सर्वेषामुपयुज्यते ॥

कानकान् चितीशानां न्यस्यं सार्वभौगिकम् ।

शङ्खपद्मकङ्कारं प्रत्यमं विन्यसेत् क्रमात् ॥

चतुर्विधानां भूषाणां चान्नः सर्वत्र शस्यते ।

श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं चान्दनमुच्यते ।

एतेषां सलिलैः सेक्यन्तुर्गुणां स्थान्महीभुजाम् ॥

मल्ली पद्मश्च नीलश्च तथा ह्यङ्गुलीपराजिता ।

गणां पुण्याणि केशेषु चतुर्जातिमहतीभुजाम् ॥

हार्दकं पद्मरागश्च वैदूर्यं नीलमेव च ।

चत्वारो मणयो धियाश्चतुर्णां सेचनाम्भसि ॥

इत्थं निश्चित्य यः कुर्वान् नृपतिः सेकमात्मनः ।

न चिरायुर्भवेद्भोगी इतोऽन्यन्वन्वयाचरन् ॥”

इति युक्तिकल्पतरौ भृङ्गारोद्देशः ॥

भृङ्गारिः, स्त्री, (भृङ्गं भृङ्गवर्णं गृह्यतीति । ऋ +

इन् ।) कैविकापुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भृङ्गारिका, स्त्री, (भृङ्ग + ऋ + “कर्मण्यश्” ३ ।

२ । १ । इति अय् । भृङ्गारः ततः कन् । टाप्

अत इत्वच् ।) भिल्लिका । यथा,—

“भिल्लिका भिल्लिका वर्षकरी भृङ्गारिका

च सा ॥”

इति हेमचन्द्रः । ४ । ८२ ॥

भृङ्गारी, स्त्री, (भृङ्गमियन्ति रूपेणानुकरोति

“कर्मण्यश्” ३ । २ । १ । इति अय् । भृङ्गार-

स्तनः गौरादित्वात् डीप् । इत्यस्य भृङ्गाली
च ।) भिल्लो इत्यमरः । २ । ५ । २८ ॥

भृङ्गाङ्गः, पुं, (भृङ्गमाङ्गयते सङ्गते इति । आ +
ङ्गे + कः ।) जीवकः । भृङ्गराजः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य जीवकभृङ्गराजशब्द-
योर्जातया ॥

भृङ्गाङ्गा, स्त्री, (भृङ्गमाङ्गयते सङ्गते । भृङ्ग + आ
+ ङ्गे + कः स्त्रियां टाप् ।) भ्रमरच्छली । इति
राजनिर्घण्टः ॥

भृङ्गिः, पुं, (विभर्त्तीति । भृ + बाहुलकात् गिक्
नृट् च ।) भृङ्गी । यथा,—

“प्राप्ता गणाधिपत्यं त्वं नाम्ना भृङ्गिरिति
सूतः ।”

इति वामनपुराणे ४५ अध्यायः ॥

भृङ्गिणी, स्त्री, (भृङ्गवन् वर्णो अस्या अस्तीति
इतिः । डीप् ।) वटीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भृङ्गी, स्त्री, (भृ + गक् + नृट् + गौरादित्वात्
डीप् ।) अतिविषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

भृङ्गी, [नृ] पुं, (भृङ्गः भृङ्गवर्णोऽस्यास्तीति ।

इतिः ।) वटीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिव-

हारपालविशेषः । तन्पर्यायः । भृङ्गेरिटिः २

भृङ्गरीटः ३ शूलः ४ नाडीर्देहः ५ अस्थिविग्रहः

६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भृङ्गेरिटिः ७ । इति

भूरिप्रयोगः । तस्य जन्मकारणं यथा,—

इन्द्र उवाच ।

“इतिमात्रेण नीमायां मनुष्यः संभविष्यति ।

महामैथुनसंख्यागात स्यादपुत्री च पार्वती ॥

तस्मादहन्तु देवानां वचनाद्व्रक्ष्यन्तथा ।

त्यज्ये महामैथुनन्तु किन्त्वेकं कण्ठामराः ! ॥

येन मे सुमहत्तेजो महामैथुनकारणम् ।

धार्म्यं तेजस्विनं देवमानयन्त्वमरास्तु तम् ॥

यो निष्कम्पो निष्कारो भूत्वा तेजो ग्रही-

ष्यति ।

नन्वे वदन्तु त्रिदशास्त्यज्ये तेजः शरीरजम् ॥”

श्रीश्रीर्वा उवाच ।

“इयध्वजवचः श्रुत्वा देवा ब्रह्मपुरोगमाः ।

हरतेजोऽग्रायाथ वीतिहोत्रं ययुर्द्विधा ॥

अथ ब्रह्माणमामन्त्रं तद्यानुज्ञाय पावकम् ।

सेन्ना देवगणाः सर्वे हरस्तुतिर्दं वचः ॥”

श्रीदेवा ऊचुः ।

“एष वैश्वानरः श्रीमान् भूरितेजोमयो वली ।

महामैथुनवीजन्तु त्वत्तेजः संग्रहीष्यति ।

इत्युक्त्वा चिदृशाः सर्वे वीतिहोत्रं पुरःस्थितम् ।

तस्मै निदेशयामासुः शम्भवे सर्वेऽतये ।

ततः यदुङ्गं स्वं रेतो व्यादिते दद्यान्नने ।

उत्सर्ज्य महामहामैथुनकारणम् ॥

अन्नायुनृद्यमानस्य तेजसः शृङ्गभृष्टः ।

अगुह्यमतिस्वल्पं गिरिप्रस्थे पपात ह ॥

तयोः कारणयोः सद्यः सम्भूतौ शृङ्गराल्मणौ ।

एकौ भृङ्गसमः कृष्णो भिन्नाङ्गननिभोऽपरः ॥

भृङ्गी तस्य तदा प्रसा नाम भृङ्गीति चाकरोत् ।

महाकालैकस्त्वस्य महाकालेति लोकभृत् ॥
ततस्तौ कालयामान शूद्रः प्रमथोत्करैः ।
अपराधा चापि तथा क्रमात्तावभिर्वर्तितौ ॥
प्रवृद्धौ तौ महात्मनौ हरोमाप्रतिपालितौ ।
महाह्वयेनैव कृत्वा तौ हरो हारि न्ययोजयत् ॥”
इति कालिकापुराणे ४५ अध्यायः ॥

तस्य वानरमुखत्वकारणं तच्छापेन हरपात्रं
लोखापिमनुष्यजन्मग्रहणं यथा,—

“यदा सा नर्मणे याता गौरी सरहरा-

न्तिकम् ।

तदा भट्टिमहाकालौ ह्याःस्यौ हारि प्रतिष्ठितौ ।
गर्भावसाने सा देवी सुतक्ष्मस्निग्धवन्धना ।
निःसृता रनिसङ्केतशालाया जलजानना ॥
तां निःसरन्तीं सहसा तथाभूतामनिन्दिताम् ।
अयोण्यां वीक्षितुं चाग्रेर्दृष्टव्यजन्ते प्रियम् ॥
ददर्शतुर्महात्मनौ नातिदृष्टात्ममानसौ ।
भट्टौ चापि महाकालः प्राप्तकालश्च कोपतः ॥
दृष्ट्वा तौ मातरं दीनौ तदा भूतावधोमुखौ ।
चिन्ताश्च जगत्सुखीनां निश्चिन्तसुखसम् ॥
तौ पश्यन्तौ तदा देवी ददर्श हिमवन्सुता ।
सुलोप च तदापण्यां वाक्यञ्चेतदुवाच ह ॥
इवम्भूतान्तु मां कस्मादसम्भ्रामपश्यताम् ।
भवन्तीं तनयौ शुद्धौ क्षीमस्यादाविवाजितौ ॥
सस्मादिमाममस्यादां भवन्तौ निरपत्रपौ ।
अकृन्वतां ततो भूयाद्भवतोर्जन्म मानुषे ॥
मानुषीं योनिमासाद्य ममावेक्ष्यदीधतः ।
भविष्यतो भवन्तौ तु शाखाण्डगमुखौ भुवि ॥
तौ प्राप्तदुःखौ तु तदा विमनस्कौ हरात्मजौ ।
शार्पं तस्या न चेष्टाते प्रोचतुश्चेदमद्रिजाम् ॥
नियोजितौ यथा हारि महेष्टेन तया सह ।
यथा नियोगं कुर्वन्तौ तिष्ठामो हारि संयतौ ।
दृष्टान्निःसरणं गेष्टास्तैव न हि युज्यते ॥
तस्मात्तत्र प्रतीकारं शूद्र मातरनिन्दिते ! ।
त्वं माणुषीं धितौ भूया हरो भवतु मानुषः ॥
माणुषस्य हरस्यावां जायायां हरतेजसा ।
भगव्याचापि माणुष्या भविष्यावस्त्योदरे ॥
अथ काले यतीति तु खर्वशो वृषभध्वजः ।
तद्वापि कर्म ज्ञात्वेव माणुषीं लभवत् स्वयम् ॥
ब्रह्मणे इच्छियाहुष्ठाहृषी ब्रह्मसुतीभभवत् ।
अदितिसुतसुता जाता ततः पूषाश्वयोःभवत् ॥
पूषः प्रचोःभवत् पौण्ड्यः खर्वशश्चार्पपारगः ।
यस्य सुखी रूपो भूमौ न भूतो न भविष्यति ॥
स प्रपद्यते राजाभूत् पौण्ड्यो वृषतिसप्तमः ।
श्रेष्ठे वयसि रंघ्रान्ने भार्याभिक्षिप्तभिः सह ॥
पौण्ड्यः परमया भग्या दक्ष्यां पश्यतोऽग्रयत् ।
तस्य पस्यन्तो भगवान् ब्रह्मा लोकापितामहः ॥

गङ्गोवाच ।

शूद्र पौण्ड्य । यथा भावी प्रसक्तव कुलोद्भवः ।
तदर्थं ते वदिष्यामि भार्याभिक्षन् समापर ॥
इदं पत्नं यथाप्य त्वं नया दत्तं रूपोत्तमम् ।
मनोर्ध्वं दहृषे काले प्रान्नेपि सरसं सदा ॥
स्वस्नेतत यमादाय मातु संवत्सरद्वयम् ।

आराधय महादेवं सुप्रसन्नो भविष्यति ॥
यथा संभाषते भर्गः फलमेतत्तथा भवान् ।
करिष्यति फलं राजन् ! भार्याभिक्षिप्तभिः सह ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ ब्रह्मा राजापि सह भीरुभिः ।
हरं यष्टुं समारंभे भग्या परमया युतः ॥
स तु वर्षद्वयेऽतीति महादेवो जगत्पतिः ।
पौण्ड्यस्य वृषतेः सन्धक् प्रससादार्थसिद्धये ॥
ततः पुत्रार्थिनं भूयं प्रसन्नो वृषभध्वजः ।
ब्रह्मदत्तफलं हस्ते हत्वेदं तमुवाच ह ॥

इत्थं उवाच ।

इदं फलं ब्रह्मदत्तं । ज्य वृषते ! त्रिधा ।
भोजयेत्साः खजायास्त्वं प्रहृष्टः सुखमानसः ॥
एकस्या जठरे शीर्षं भार्यायास्तौ भविष्यति ।
अपरस्यास्तथा कुक्षौ मध्यभागो भविष्यति ।
अथो नाभ्यास्तु यो भागः सोऽपरस्यां भविष्यति ॥
ततः खट्वत्रयं भूय ! यथास्थानं पृथक् पृथक् ।
योजयिष्यति पश्चात्ते पुत्र एको भविष्यति ॥
ततः फले स्वयं देवः प्रविवेश वृषभध्वजः ।
तनुच्छात् तनु फलं भूयं त्रिभागं स्वयमेव हि ।
ततः समुच्चिने काले प्राप्ते ताभिस्तु भक्षितम् ॥
तत् फलं वृषशाहूँल ! गर्भाक्षायाहिताः

शुभाः ।

सन्धुर्ये गर्भकाले तु गर्भभ्यः समजायत ॥
खण्डत्रयं पृथक् राजा यथा भर्गेण भाषितम् ।
तच्च खण्डत्रयं पौण्ड्यो यथास्थानं नियोज्य च ॥
एकं पिण्डं चकाराशु तत्र पुत्रो यजायत ।
तस्य शीर्षं तदा रानन् ! सहजेन्द्रकला शुभा ॥
तस्य नामाकरोद्राजा ब्राह्मणेः स्त्रेः पुरोहितैः ।
चन्द्रशेखर इत्येवं कान्था चन्द्रसमप्रभः ॥
एवं तिमृण्यामन्मानां गर्भे जातो यतो हरः ।
अतस्त्वाम्भकनामाभूत् प्रथितो देवलोकयोः ॥”
इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥

“अवतीर्णं महादेवे पौण्ड्यजायासु खेच्छया ।
माणुषेण प्रमाणेन तेन सम्भूतसरद्वये ।
गिरिजापि कङ्कतुस्यस्य राज्ञो भार्याखजायत” ॥
“इच्छाकुर्वन्श्रवो राजा कङ्कतुस्यो नाम धार्मिकः ।
तस्य भार्या महाभागा भर्गदेवस्य पुत्तिका ॥
सा मनोऽधिनौ नाम्ना पूजिता पतिव्रता ।
पुत्री न विद्यते तस्यास्तदर्थं सा गृहान्तरे ।
निश्चलं स्थितं कृत्वा चण्डिकां समपूजयन् ॥
पूष्यमाना महादेवौ चण्डिका राजभार्या ।
पार्वत्यपि स्वयं तस्या गर्भे काले विवेश ह ॥
सा मनोऽधिनौ देवी सुगुणे तनयां शुभाम् ।
तां दृष्ट्वा हारसंयुक्तां शरण्यात्सुखोपमां

शुभाम् ॥

कङ्कतुस्यो भार्याया सार्द्धमत्यन्तसुदिनोऽभवत् ॥
तेनैव हारविष्टेन तस्यां तारावतीति वै ।
नायकाकरोत् पिता काले यथोक्ते वृषसप्तमम् ।
तस्यास्तु यौवनेर्द्वे दृष्ट्वा राजा सुतैः सह ॥
कङ्कतुस्यः कारयामास सन्यसेष स्वयम्बरम् ।
सयं सा पार्वती देवी वस्त्रे च चन्द्रशेखरम् ॥
इति स्वयं महादेवो माणुषीं योनिमाश्रितः ।

पार्वती च स्वयं जाता नरयोनावनिन्दिता ॥
यथा भट्टी महाकाल एतयोर्भवत् सुतः ।
तथा त्वं शूद्र राजेन्द्र ! कथयामि ससुद्धम् ॥
अथोमया समं देवो वियता चन्द्रशेखरः ।
व्याजगाम तदा गच्छन् प्रासादं प्रतितं वृष ! ॥
दृष्ट्वा च चरन्तीं तामुमायाः सहशीं गुणैः ।
सर्वलक्षणसम्पूर्णां माधवस्त्रेव माधवीम् ॥
तां दृष्ट्वा न्यगददेवो गौरीं वृषभकेतनः ।
इयं ते माणुषी स्त्रिः प्रिये ! तारावतीति या ॥
भट्टी महाकालयोस्ते जन्मने विहिता स्वयम् ।
त्वत्तो ह्यनन्यकान्तोऽहं नान्यां गन्तुमिहोत्-

सहे ॥

त्वामदाना स्वयच्छास्यां स्त्रिः प्रविश

भाविनि ! ।

तत उत्पादयिष्यामि महाकालश्च भट्टिणम् ॥

श्रीदेवुवाच ।

ममैव माणुषी स्त्रिः प्रियं वृषभकेतन ! ।
विश्रामि तेऽत्र वचनादुत्पादय सुतद्वयम् ॥
प्रविवेश ततो देवो स्वयं तारावतीतनौ ।
महादेवोऽपि तस्यान्तु कामार्थं समुपस्थितः ॥
ततः सापण्ययाविष्टा देवी तारावती सती ।
कामयानं महादेवं स्वयमेवाभवन्मुदा ॥
कामावसानं तस्यान्तु सद्योजातं सुतद्वयम् ।
अभवन् वृषशाहूँल ! तथा शाखाण्डगाननम् ॥
ततस्तयोर्नाम चक्रं नारदो वचनान् वृष ! ।
व्येष्टो भैरवनामाभूत् भीरोः पुत्रो भयङ्करः ॥
वेतालसदृशः कृष्णो वेतालोऽभूत्तथापरः ।
इति चक्रं तयोर्नाम देवविग्रहणः सुतः ॥
अन्याश्च सर्वस्वकाराभारदो सुनिश्चलः ।
चकार क्रमशो वाक्याचन्द्रशेखरभूभृतः ॥”
इति कालिकापुराणे ४७ । ४८ । ४९ अध्यायेभ्यः
संकलितम् । तस्य जन्मनः प्रकारान्तरं यथा,
वैद्य उवाच ।

प्रपद्ये देवमीशानं त्वामजं चन्द्रभूषणम् ।
महादेवं महात्मानं विश्वस्य जगतः पतिम् ॥
अयेनमनवीर्देवस्त्रिलोक्याधिपतिर्भवः ।
आन्यासनकरचास्य वाक्यविद्यावसुसप्तम् ॥
अहो तुष्टोऽस्मि ते राजन् ! स्वयं नानेन सुप्रत ! ।
बहुनाच किमुक्तेन मत्समीपे वसिष्यसि ॥
उपित्वा सुचिरं कालं मम गात्रोद्भवः पुनः ।
असुरो ह्यन्धको नाम भविष्यसि सुरान्तकन् ॥
हिरण्याक्षगृहे जन्म प्राप्य वृद्धिं गमिष्यसि ।
पूर्वाधर्मेण घोरेण वेदनिन्दाकृतेन च ॥
साभिलाषो जगन्नातुर्भविष्यसि यदा तदा ।
देहं भूलेन हत्वा तं पातयिष्यामि साध्विमम् ॥
तत्राप्यकल्प्यो भूतः स्तुत्वा मां भक्तितः पुनः ।
प्राप्ता गजाधिपत्यं त्वं नाभ्या भट्टिरिति स्मृतः ।
मत्सन्निधाने स्थित्वा त्वं ततः सिद्धिं गमिष्यसि ॥”
ततः कालान्तरे अत्यकष्टतप्तवानन्तरं महा-
देववाचम् यथा,—
“सिद्धोऽसि दानवपते ! परितुष्टोऽस्मि तेऽन्यक ! ।
वरं वरय भद्रं ते यमिच्छसि विनामिकाम् ॥

भृतिः

अथ उवाच ।

अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।

मन्त्रो भगवत्प्रमकः

अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।

अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।

अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।

अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।

अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।

अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।

अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।

अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।

अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।

अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।

अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।

अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।
अमिका चन्द्रो मन्त्रो भगवत्प्रमकः पिता ।

भृत्याः

विधं प्रोक्तमदं योऽप्राप्तकमिति प्रतिपाद्य
दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतम् ।

“पण्यमन्त्रं भृतिस्तुष्टा स्नेहान् प्रत्युपकारतः ।
स्त्रीशुक्लाशुभ्रार्थं दत्तं दानविदो विदुः ॥”

इति मिताचरा ॥

भृतिभुक्, [ज] पुं, (भृत्या भुङ्क्ते उपजीवतीत्यर्थः ।
भुञ्ज + कर्त्तरि क्त्वा) भृत्यः । इत्यमरः ।

२ । १० । १५ ॥

भृत्यः, पुं, (भ्रियते इति । भृ + “भृञोर्भञ्जा-
याम् ॥” ३ । १ । ११२ । इति वयम् । “ह्रस्वस्य
पिति कृति तुक् ॥” ६ । १ । ७१ । इति तुगा-
गमस्य ।) दासः । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥
(तथास्य पण्यायान्तरम् ।

“परिकर्मा परिचरः सहायः परिचारकः ।
प्रेयो भव्य उपस्थाना मेवकीर्तिपथोऽनुगः ॥”
इति वैश्वकरनमालायाम् ।)

तस्य लक्षणं यथा,—

सुत उवाच ।

“भृत्या बहुविधा ज्ञेया उत्तमाधममध्यमाः ।
नियोक्तया यथार्थेषु त्रिविधेभ्यः कर्मसु ॥

भृत्यपरीक्षणं वक्ष्ये यस्य यस्य हि यो गुणः ।
तमिमं संप्रवक्ष्यामि यद्यदा कथितानि च ॥

यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते

तुलाधर्मगच्छेदन्तापनेन ।

तथा चतुर्भिर्भूतकः परीक्ष्यते

श्रुतेन शीघ्रेण कुलेन कर्मणा ॥”

कुलशैलगुणोपेतः सत्यधर्मपरायणः ।
रूपेण सुप्रसन्नस्य रात्र्याध्यक्षो विधीयते ॥

सत्यरूपपरीक्षाक्षद्वेदप्रपरीक्षकः ।
यत्नावलपरिज्ञाता सेनाध्यक्षो विधीयते ॥

इक्षिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः ।
अप्रमादी प्रमाथो च प्रतीहारः स उच्यते ॥

मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
सर्वशास्त्रसमालोको ह्यथ साधुः स लेखकः ॥”

बुधमान् सतिमाश्चैव परचित्तोपलक्षकः ।
क्रूरो यथोक्तवादी च यथ दूतो विधीयते ॥

समस्तकृतशास्त्रज्ञः पत्तिकोऽप्य जितेन्द्रियः ।
शौचवीर्यगुणोपेतो धर्माध्यक्षो विधीयते ॥

पिष्टपेतामहो दक्षः शास्त्रज्ञः सत्यवाचकः ।
शौचयुक्तः सदाचारी रूपकारः स उच्यते ॥

आयुर्जदक्षताभ्यामः सज्जः प्रियदर्शनः ।
आयशैलगुणोपेतो वैद्य एव विधीयते ॥

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो जपपरोमपरायणः ।
आशीर्वादपरो नित्यमेव राजपुरोहितः ॥

इति गार्हपत्ये ११२ अध्यायः ॥

भृत्या, स्त्री, (भ्रियते इत्यत्र भर्तृमिति वा । भृ +
“संज्ञायां समजनियद्विपत्तमनविद्वन् शीघ्र-
भृतिर्यः ॥” ३ । ३ । १८८ । इति वयम् । स्त्रियां
टाप् ।) वेतनम् । इत्यमरः । २ । १० । ३८ ॥

(भरतक्रिया । यथा, जग्मेदे । १ । ८८ । १६ ।
“आवृत्तिपुद्गलसमीपयो भूदय
रथा भृताश्च यत्नं धीवान् ॥”)

भृ

भृतिः, पुं, (भ्रमति भ्राम्यति वेति । भ्रम् + “भ्रमेः
संप्रसारणश्च ॥” उणा० १।१२० । इति इत् कित्
सम्प्रसारणश्च ।) वायुविशेषः । घूरणा वातास
इति भाषा । गलादिभ्रमणम् । इत्युगादि-
कोषः ॥ (त्रि, कर्मनिष्ठाष्टकः । यथा, षट्-
वेदे । १ । ३१ । १६ ।

“आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां

भृतिरस्युपिद्वन्मन्त्रानाम् ॥”

“भृतिर्भामकः कर्मनिष्ठाष्टक इत्यर्थः ॥” इति
तद्वाक्ये सायनः ॥ भ्रमणशीलः । यथा, षट्-
वेदे । ३ । ६२ । १ ।

“इमा उवां भ्रमयो मन्त्रमाना

सुवावते न तुज्या अभूवन् ॥”

“भ्रमयः भ्रमणशीलाः ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
वीणाविशेषे स्त्री । यथा, षट्वेदे । १० । ३१ ।

“अमयो न शुशुचाना ऋषीषियो भृमिं
धमन्तो अपगा अवृणत ॥”

“यद्वा, भृग्याभ्यो वीणाविशेषस्तं धमन्तो वाद-
यन्तः ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥

भृश, इत् य उ अघः पते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर० अक०-सेट् ।) इत् अभृशत्

अभर्शत् । पुषादित्वाश्रित्य ङ इत्यन्ते । यभृशति
भृशत्वरिपताकिनीति हलायुधः ॥ उ भर्शत्वा

भृष्टा । इति । दगांदासः ॥

भृशं, स्त्री, (भृशयि प्राचुर्येण कर्तते इति भृश +
कः ।) आतशयः । तदति, त्रि । इत्यमरः ।

१ । ७० ॥ (यथा, भारवी । ११ । १६ ।

“भृशमाराधने यत्तः खाराध्यस्य मरुत्वनः ॥”
भृशम्, य, (भृश + कः ।) प्रकर्षार्थः । सुहृदर्थः ।

श्रीभनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

भृयन्, [ट्] पुं, पापणः । इति शब्दरत्नावली ॥
भृष्टः, त्रि, (भृञ्ज + कर्मणि क्तः ।) जलोपसेकं

विना पत्रः । इति हिमचन्द्रः ॥ भाषा इति
भाषा ॥

भृष्टतुलः, पुं, (भृष्टचामो तत्तुल्येति कर्म-
धारयः ।) भर्जनविश्लेषधान्यनिकरः । चाल

भाषा इति भाषा ॥ अस्य गुणाः ।

“सुगन्धिः कफघ्ना रुचः पित्तघ्नो भृष्टतुलः ॥”
इति राजवल्लभः ॥

भृष्टयः, पुं, (भृष्टचामो यवचेति ।) भर्जन-
विश्लेषयः । यवभाषा इति भाषा । तनु-

पण्यायः । घानाः २ । इत्यमरः ॥ वाङ्मयम् ३ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्य गुणा धानाशब्दे

द्रष्टव्याः ॥
भृष्टाग्रं, स्त्री, (भृष्टं अग्रम् ।) भृष्टतुलः ।

सुष्टि इति भाषा । तनुपण्यायः । कुहरम् २ ।
न्यायम् ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भृष्टिः, स्त्री, (भृञ्ज + भावे क्तिन् ।) भर्जनम् ।
युज्वाटिका । इति मेदिनी । टि, २५ ।

भृग् मि भृवौ । भृग्मि । भर्त्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(उगा०-पर०-अक०-सेट् ।) मि भृगानि भृग्ः ।
भृग्मिः । भृग्मि भर्त्ते । इति दुर्गादासः ॥

भेदः, पुं, (भिमेति इति । भो + “इष्भीका-
याश्रुतीति ।” उणा० । ३ । ४३ । इति कन् ।
चतुर्विधः । आट्ट इति भाषा । तन्
पञ्चायः । मण्डकः २ वर्षाभूः ३ शाल्वः ४
जवः ५ दंडुरः ६ । इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ इतिभः
७ माल्वः ८ । इति तट्टीका ॥ प्रवज्जमः ९
जङ्गः १० प्रवगः ११ शलः १२ नन्दनः १३
गूढवर्चाः १४ अजितः १५ जिह्ममोहनः
१६ । इति शब्दरत्नावली ॥ नन्दकः १७ कृता
लयः १८ रेकः १९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मण्डः
२० हरिः २१ लुलुकः २२ । कश्चित् पुस्तके
तूलकोऽपि पाठः । शालूकः २३ कटुरवः २४ ।
अस्य मांसगुणः । सरीसृपकरत्वम् । अम
लद्विधाप्रमेहचयफुल्लच्छिन्नाश्लिष्वच । इति
राजनिर्घण्टः ॥ भेषः । इति मेदिनी । के, ३० ॥
(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४५ । १ ।
“संयुतेऽद्वीतुदधिर्निर्दाघनद्यौ न भक्तमपि ॥”)

भेकटः, पुं, (भेक इव टनति । भेक + टल + उः ।)
मत्स्यभेदः । यथा । तुल्यो भक्तवैकटा । इति
द्विरूपकोषः ॥

भेकनिः, पुं, मत्स्यविशेषः । भाङ्गन इति भाषा ।
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । दृष्य-
त्वम् । श्लिष्णकरत्वम् । गुरुत्वम् । इति राज-
वल्लभः । भेकसिः । इति च पाठः ॥

भेकपर्वी, स्त्री, (भेकाकृति पर्यमस्याः ङीष् ।)
मण्डकपर्वी । इति कैचित् । (यथा,—
“तत्सर्वं कन्यकाद्रवैर्मैद्वैद्वावयेत्तथा ।
भेकपर्वीरमेनैव गुग्गाद्वयवटीं हिताम् ॥”
इति नैकरत्नसारसंग्रहे दृष्टोत्तमनाथ-
रसे ॥)

भेकसुक [ज्] पुं, (भेक सुकृते इति । सुज् +
क्विप् । सप्ते । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भेकी, स्त्री, (भेक + “जातेरस्त्रीविषयादयौष-
धात् ।” ४ । १ । ६३ । इति ङीष् ।) भेकप्रिया ।
तन्पञ्चाय । श्रिली २ गण्डुपट्टी ३ वर्षाभू ४
इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ अन्येऽपीवन्तभेक-
पण्याया एतन्नायकाः । मण्डकपर्वीद्वयः । इति
रत्नमाला । (यथाह्यः पण्यावान्तरम् ।
“भेका मण्डकपर्वी च मण्डूकी स्थलपर्व्यापि ॥”
इति रत्नमालायाम् ॥)

भेकुः, पुं, (भो — बाहुलकान् उः । अस्तेत्वमु न
गुणत्वं च ।) भेषः । इति रत्नमाला । १३ । ४३ ।
अस्य भाषा भेडा ॥

भेडी, स्त्री, (भेडु + ङीष् ।) भेडभाषा । अयौ ।
अस्या ह्यस्यगुणाः ।

“आकिकं लवणं स्यादु पिग्नीकपात्रमरीप्रसुत् ।
असुत् तपनं केचनं शुभ्रपित्तकषप्रदम् ।
गुरुकसिगिनीदुभते न्येते चानिदे परम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

भेत्ता, [ण] वि, (भिनत्तीति । भिद + लृच् ।)
भेदकर्ता । यथा, यवहारतत्त्वे ।

“उदात्तप्राप्तिर्निर्गम्यः सन्तुभेता धमीपतः ॥”

भेदः, पुं, (भिद + घञ् ।) शत्रुवशीकरगोपाय-
चतुष्टयान्तर्गतद्वितीयोपायः । तन्पञ्चायः ।
उपजापः २ । इत्यमरः । २ । ८ । २१ ॥ परतो
विशेष्य आत्मसन्तु करणं भेदः । इति भरतः ॥
तद्विशेषो यथा,—

मनुस्य उवाच ।

“परस्परान्तु ये दुष्टाः क्रुद्धा भीतावमानिताः ।
तेषां भेदं प्रवृत्तीति भेदसाध्या हि ते मताः ॥
ये तु येनैव दोषेण परस्मान्नापि बिभ्यति ।
ते तु तद्दोषपातेन भेदनीया भृशं ततः ॥
आत्मीयां दर्शयेदाशां परस्मादर्शवेद्भयम् ।
एवं हि दर्शयेद्विद्वान् यथावद्वशमानयेत् ॥
संहना हि विना भेदं शक्तेरपि सुदुःसहाः ।
भेदेनैव प्रशंसन्ति तस्मान्नयविशारदाः ॥
समुत्तेनायवेद्भेदं परसुखेन च ।

परीत्य चायु मन्ते भेदं परसुखाच्छ्रुतम् ॥
भेदाः स्वकार्यसुद्दिश्य कुशलेर्ये हि भेदिताः ।
भेदितास्ते विनिर्दिष्टा नैव राजाधवादिभिः ॥
अन्तःकोपो वहिःकोपो यत्र स्यातां मही-
क्षिताम् ।

अन्तःकोपो महास्तत्र नाशकः पृथिवीक्षिताम् ॥
सामन्तकोपो बाह्यस्तु कोपः प्रोक्तो मनोविभिः ।
महिषीयुवराजाभ्यां तथा सेनापतेर्वृषः ॥
अमात्यमन्त्रिणाञ्चैव राजपुत्रात्तथैव च ।
अन्तःकोपो विनिर्दिष्टो दारुणः पृथिवीक्षिताम् ॥
बाह्यकोपो वसुतुपत्रे सुमहत्पि पार्थिवः ।

सुदान्तस्तु महाभाग ! शीघ्रमेव जयौ भवेत् ॥
अपि शक्रसमो राजा अन्तःकोपेन नश्यति ।
सोऽन्तःकोपः प्रयत्नेन तस्मादस्तेन्यष्टीक्षिताम् ॥
परतः कोपस्तुपाद्य भेदेन विजिगीषुणा ।
ज्ञातीनां भेदं कार्यं परेषां विजिगीषुणा ॥
रक्ष्यन्ते प्रयत्नेन ज्ञातिभेदस्तथात्मनः ।

ज्ञातयः परितप्यन्ते सततं परितप्य यम् ॥
तथापि तेषां कर्तव्यं सुगम्भीरेण चेतसा ।
ग्रहणं दानमानाभ्यां भेदस्तेभ्यो भयद्वरः ॥
न ज्ञातिरनुगृह्णाति न ज्ञातिर्दण्डमिच्छति
ज्ञातिर्भिमर्दनीयास्तु रिपवस्तेन पार्थिवेः ॥

भिन्ना हि शक्या रिपवः प्रभूताः
स्वर्पेन सैन्येन निहतमार्गौ ।
सुसंहनानां हि ततस्तु भेदः
कार्यं रिपूणां नयशास्त्रविद्विः ॥”

इति मानस्ये राजधर्मो २२ अध्यायः ॥ २२ ॥
हेधः । विशेषः । विदारणम् । इति मेदिनी ।
ने, १२ ॥ (तथा च कामन्दकीये । १५ । १६ ।

“पुरं च पश्चाच्च यदा नमय-
स्तदाभियायान्महते पुराय ।
पुनः प्रसर्पन्नविशुद्धपटः
प्राप्नोति तीव्रं खलु पार्णिभेदम् ॥”)

विरेकः । यथा, छास्यासंयतादके ।
“काश्चिधमस्तुपायां यतयति मरुतं स्वेदभेदोपाया
वहेमान्दी च पिष्टं वपिश्रितमनिशं वारिमानं
कफार्त्तम् ॥”

भेदकः, वि, (भिद + ण्वल् ।) विदारकः । यथा-
मनौ । ६ । २८५ ।)

(“संक्रमध्वजयधौनां प्रतिमानाश्च भेदकः ।
प्रतिश्रुत्याश्च तन् सर्वं पञ्च दद्याच्छतानि च ॥”
विरचकौषधादिः । (विरेचकौषधार्थे विषयो यथा,
“नवज्वरे च ये योगा भेदकाः परिकीर्तिताः ।
ते तथैव प्रयोक्तव्या वीक्ष्य देहमलादिकम् ॥”
इति वैद्यकरसन्दसारसंग्रहे विरेकाधिकारे ॥)
पृथक्कारकः । यथा । “भेदयन्ति व्यन्यपदार्थं
पृथक् करोतीति भेदकं नाम्ना शिवः गोविन्द
गार्ग्यः ।” इति कारकटीकायां दुर्गादासः ॥
अपि च ।

“भेदभेदकयोः श्लिष्टं सम्बन्धोऽन्योन्यमिष्यत ।
द्विष्टौ यद्यपि सम्बन्धः यद्युत्पत्तिस्तु भेदकात् ॥”

इति कलापटीकाधृतभर्तृहरिकारिका ॥
(“सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः ।” इति च
५ । १ । ६६ । इत्यस्य । काशिकावृत्तिः ॥)

भेदनं, स्त्री, (भिद्यतेऽनेनेति भिद + ल्युट् ।)
हिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥ विदारणम् ।
इति भिदधातोर्भावेऽनट् प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
(भेदकारके, वि । यथा, भागवते । ३ । २६ । २ ।
“यदाहुर्वर्णये तन् ते हृदयग्रन्थिभेदनम् ।

“अहङ्कारनिवर्त्तकमिति स्वामियाख्यानम् ॥”
विरेचनकारके च । यथा च सुश्रुते । १ । १८८ । १४ ॥
सर्वं पित्तकरं मद्यमस्त्रं दीपनरोचनम् ।
भेदनं कफवातघ्नं हृद्यं वक्षिर्विशोधनम् ॥”)

भेदनः, पुं, (“भिद्यतेऽनेनेति ।” भिद + ल्युट् ।)
अन्धवेतसः । (भिनत्ति भूमिमिति । ल्युः ॥
श्रूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भेदितः, वि, (भिद + णिच् + कर्मणि क्तः ।)
भिन्नः । दारितः । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥

भेदी, [ज्] पुं, (भेच् + शीलमस्येति । भिद + णिनिः ।)
अन्धवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयो-
रस्यास्त्वेनमशब्दे विज्ञेयाः ॥)

भेदकर्त्तरि तदिच्छिष्टे क्त्विच् ॥ (यथा भागवते
३ । १५ । ३३ ।

“युत्पादितं सृष्टमभिमयं यतीत्यस्य ॥)

भेडुर, स्त्री, (भिडुर + एणादरादित्वात् साधुः ।)
भिडुरम् । वज्रम् । इति द्विरूपकोषः ॥

भेरः, पुं, (विभेदनादिति । भो + ण्येन्द्राग्र-
वञेति । उणा० । २ । २८ । इति रन् ।)
पट्टः । भेरी । दुन्दुभिः । इति मंचिप्रसारो-
द्यादिवृत्तिः ॥

भेरिः, स्त्री, (विभ्यति श्रवणोऽस्या इति । भो +
“वह्क्रादयश्च ।” उणा० । १ । ४६ । इति क्तिन् ।
बाहुलकाद् गुणः ।) दृष्टदृष्टता । तन्पञ्चायः ।
आनकः २ दुन्दुभिः ३ । इत्यमरः । १ । ७६ ॥
भेरी ४ आनकदुन्दुभिः ५ आनकदुन्दुभिः ६ ।
इति तट्टीकायां भरतः । (यथा, “यतो भेरि
वेरावोऽगादन्नालपट्टश्चक्रकाशलादिभेदेन
शब्दा अनेकविधाः ।” इति पञ्चतन्त्रे प्रथम-
तन्त्रम् ॥)

भेरी, स्त्री, (निभयति शत्रवोऽस्या इति । भी + क्रिन् । कृदिकारादिति पक्षे ङीप् ।) भेरी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वराह उवाच ।

“भेरीशब्दमकृत्वा तु यस्तु मां प्रतिबोधयेत् ।
वधिरो जायते भूमे । नन्वेकश्च न संशयः ॥
तस्य वक्ष्यामि सुश्रोणि । प्रायश्चित्तं मम प्रियम् ।
किंलिपाद् येन सुखेन भेरीताडनमोहितः ॥
यस्य कस्यचित्नामस्य शुक्लपक्षे तु द्वादशीम् ।
आकाशशयनं कृत्वा शीघ्रं सुष्यत किंलिपात् ॥
य एतन् विधानेन वसुधे । कर्म कारयेत् ।
अपराधं न गच्छेत् मम लोकाय गच्छति ॥”
इति वराहपुराणे भेरीताडनापराधप्राय-
श्चित्तम् ॥

(यथा च, सुश्रुते । २ । २७६ । ६ ।

“एतेन भेष्यः पट्टाश्च दिग्धा

नागद्यमाना विषमाशु हन्तुः ॥”)

भेरुण्डं, स्त्री, गर्भधारणम् । भवानर्क, त्रि । इति
शब्दरत्नावली ॥

भेरुण्डा, स्त्री, (भेरुण्ड + टाप् ।) देवताविशेषः ।
यक्षिणीभेदः । इति मेदिनी । हे, ३४ ॥ सा
देवता काली । यथा,—

“त्रिकोणनिलया नित्या परमाष्टतरङ्गिता ।

महाविद्येश्वरी श्वेता भेरुण्डा कुलसुन्दरी ॥”

इति कालीकुलसंस्त्रे श्रीशिवपरशुरामसंवादे
आद्यायाः सप्तसनामस्तोत्रम् ॥

भेकं, त्रि, (भी + “वृजेन्नाग्रयज्येति ।” उणा० २ ।
२८ । इति रन् रस्य लत्वम् ।) भीरुः । स्वर्तः ।
इति मेदिनी । वे, ४३ ॥ चञ्चलः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

भेलः, पुं, (भी + रन् लत्वम् ।) जवः । सुनिविशेषः ।
इति मेदिनी । वे, ४३ ॥ भेलकम् । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

भेलकः, पुं, स्त्री, (भेल + स्वार्थे कन् ।) नद्यादि
तरणसाधनवस्तु । भेला इति भाषा । तत्-
पण्यायः । जवः २ कोलः ३ उडूपम् ४ उडुपम्
५ तरणः ६ तारणः ७ तारकः ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तरीपः ६ । इति जटा-
धरः ॥

भेष, षट् भये । इति कावकपपहम् ॥ (भा०-
उभ०-व्यक०-सेट् ।) षट् अविभेद्यत् । अ भेषति
भेषते विभेधे । इति दुर्गादासः ॥

भेषजं, स्त्री, (भिषजोर्वैद्यस्यैवमित्यण् । नपा-
तनादेत्वम् । यदा भेषं रोगं जयतीति । नि +
ञः । औषधम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥

“अस्ति भेषजीनलापः ।” इति ऋक्संहिता ।

२ । १३ । ७ ।) अथ भेषजमन्त्रसमायाः ।

“भेषजमन्त्रवदरेत् प्रभाते प्रायशी बुधः ।

कषायांस्तु विधेयं तत्र भेदस्तु दर्शितः ॥

श्रेयः पञ्चविधः कालो भेषज्यग्रये वृषाम् ।

किञ्चित् सूर्योदये जाते तथा द्विषमभोजने ।

चायन्तने भोजने च सुहृदापि तथा निशि ॥”

तत्र प्रथमः कालः ।

‘प्रायः भिषकफोदके त्वरेकवमनार्थयोः ।

लेखनार्थं च भेषज्यं प्रभाते नात्रमाहरेत् ॥’

अथ द्वितीयः कालः ।

‘भेषज्यं विगुणेरूपाने भोजनाग्रे प्रशस्यते ।

अरुचौ चित्रभोज्येऽथ मित्रं रुचिरमाहरेत् ॥

समानवाते विगुणे मन्दैर्यौ वद्धिदीपनम् ।

दद्याद्भोजनमध्ये च भेषज्यं कुशलो भिषक् ॥

यानकोपे तु भेषज्यं भोजनान्ते समाहरेत् ।

द्विक्काक्षेपककर्मस्य पूर्वमन्ते च भोजनात् ॥’

अथ तृतीयः कालः ।

‘उदानं कुपितं वाते खरभङ्गादिकारिणि ।

ग्रासग्रासादिकं देयं भेषज्यं साध्यभोजने ॥

प्राये प्रदुष्टे साध्यस्य सुक्तस्यान्ते प्रदीयते ।

औषधं प्रायशी धीरेः कालोऽयं स्यात् तृती-

यकः ॥’

अथ चतुर्थः कालः ।

सुहृत्सुहृद्य तट्टर्द्धिद्विक्काश्चासगदेऽप्य च ।

सान्नञ्च भेषजं दद्यादिति कालचतुर्थकः ॥’

अथ पञ्चमः कालः ।

‘ऊर्ध्वगन्तु विकारेषु लेखने वृंहणे तथा ।

पाचने श्रयने देयमनन्तं भेषजं निशि ॥’

इति पञ्चमः कालः ॥

निरन्त्रस्य भेषजस्य गुणमाह ।

‘वीर्याधिकं भवति भेषजमन्नघ्नीनं

हृन्वात्तदामयमसंशयसाशु चैव ॥

तद्वालेष्टुष्टुवतीष्टुष्टुभित्तं पोतं

ग्लानिं परां नयति चाशु बलचयश्च ॥’

सान्नस्य भेषजस्य गुणमाह ।

‘शीघ्रं विपाकस्तुपत्तिवर्त्तनं न हिंस्या-

दन्नाहतं न च सुहृद्वेदनात्तिरेति ।

एतद्वितं स्यविरजलक्षणशङ्कानाभ्यः

प्राग्भोजनाद्यदशितं किल तच्च तद्वत् ॥’

तद्वत् अमाहतवत् भेषजमिति शेषः ।

‘औषधशेषं सुक्तं भोजनशेषे यदौषध पोतम् ।

न करोति गदोपशमं प्रकोपयत्यन्वरोगांश्च ॥’

पोतमित्युपलक्षणम् । लौघादि च ।

‘अगुलोमोऽनिलः स्वास्थं चतुर्गुणास्तमगः कुतः ।

लतुल्वमिन्द्रियोद्धारशुहिजीर्णौषधाकृतिः ॥

कृमो दाहोऽङ्गसदं भ्रमस्त्वर्क्षाशिरोरुधः ।

अरतिर्वल्लभानिश्च सावश्रेयोपधाकृतिः ॥’

अथ भेषजमन्त्रविधिसमाह चरकः ।

‘देवान् गुरुं स्तथा विप्रान् पूजयित्वा प्रणम्य च ।

आशिष्यश्च समादाय अहया भेषजं भजेत् ॥

रसायनमिवर्षीणां देवानामिव चाग्रतम् ।

सुधैवेत्तमनगानां भेषज्यमिदमस्तु ते ॥

ब्रह्मदेवाग्निरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।

अथवाः सौमधियामा भूमिदेवाश्च पान्तु वः ॥’

इत्याद्याशिष्यः ॥

‘औषधं हेमरजतट्टद्भालनपरिहितम् ।

पिपेदात्मजनस्याग्रे प्रसन्नवदनेच्छयः ॥

प्रशान्तक्षूपविश्राप पीत्वा पाचमधोत्तखम् ।

निःक्षिप्यात्तस्य सलिलं ताम्बूलादुपयोजयेत् ॥’
अथ भेषजानां विधानानि ।

‘खरसश्च तथा कल्कः कापश्च हिमफाण्टकौ
ज्ञेयाः कषायाः पञ्चेते लघवः स्युर्यथोत्तरम् ॥’

तत्रादौ खरसविधिः ।

‘आहतात्तत्तृणाक्षटात् द्रव्यात् क्षुणात् ससु-
द्वे ।

वस्त्रनिष्पीडितो यश्च खरसो रस उच्यते ॥’

अथ कल्कविधिः ।

‘द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत् ।

प्रक्षिप्य गालयेद्वस्त्रे तन्मानं कर्षयन्मितम् ॥

कल्के मधु घृतं तैलं देयं दिगुणमात्रया ।

सिनां गुडं समं दद्याद्दवा देवाश्चतुर्गुणाः ॥’

अथ कापविधिः ।

‘पानीयं षोडशगुणं क्षुसे द्रव्यपले क्षिपेत् ।

ऋत्यात्रे कापवेद्व्याहृतमांशावशेषितम् ।

कर्षादौ तु पलं यावद्दद्यात् षोडशिकं जलम् ॥

षोडशिकं षोडशगुणम् ॥ ५ ॥

अथ हिमविधिः ।

‘क्षुसं द्रव्यपलं सन्यक् षड्भिर्गौरपलैः प्लुतम् ।

निशीपितं हिमः स स्यात्कापया श्रौतकषायकः ॥’

अथ फाण्टविधिः ।

‘क्षुसद्रव्यपले सन्यक् जलसुख्यं विनिःक्षिपेत् ।

ऋतुपात्रे कुड्बोन्मानं ततस्तु आवयेत् पुटात् ॥

स स्यात् चूर्णद्रवः फाण्टस्तन्मानं द्विपलोऽमितम् ॥

चौद्रं सिता गुडादौस्तु कर्षमानान् विनिः-

क्षिपेत् ॥ ५ ॥

अथ तक्षुलजलविधिः ।

‘कक्षितं तक्षुलपलं जलेऽष्टगुणितं क्षिपेत् ।

भावयित्वा जलं ग्राह्यं देयं सत्त्वेन कर्मसु ॥’

अथ मन्थविधिः ।

‘जले चतुष्यले श्रौते क्षुसं द्रव्यपलं क्षिपेत् ।

ऋतुपात्रे मन्थयेत् सन्यक् तस्माच्च दिगुणं

पिबेत् ॥’

अथ चूर्णविधिः ।

‘अत्यन्तशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वज्रगालितम् ।

तत् स्याच्चूर्णं राजःचोदस्तन्मात्राकर्षयन्मितम् ॥

चूर्णे गुडः समो देवः शर्करा दिगुणा मता ।

चूर्णेषु भवितं द्रिष्टुं देयं नीतुस्तेदक्षद्वयेत् ॥’

अथ भावनाविधिः ।

‘द्रव्येण यावता सन्यक् चूर्णं सर्वं प्लुतं भवेत् ।

भावनायाः प्रमाणान्तु चूर्णं प्रोक्तं भिषग्वरेः ॥’

अथ पुटपाकविधिः ।

‘पुटपाकस्य कल्कस्य खरसो गृह्यते यतः ।

अतस्तु पुटपाकानां वृत्तिरचोष्यते मया ॥

पुटपाकस्य पाकोऽयं लेपस्याङ्गारवर्णता ।

लेपश्च द्रव्यलं स्यात् कुर्वाद्याङ्गुष्ठमात्रकम् ॥

काष्ठरीवटजम्बादिपत्रैर्वैद्यनसुप्तमम् ।

पलमात्रो रसो ग्राह्यः कर्षमात्रं मधु क्षिपेत् ॥

कल्कचूर्णद्रव्याद्यास्तु देयाः कोकमिता बुधैः ॥’

अथोष्णोदकविधिः ।

‘अथमेनांशश्रेष्ठेय चतुर्थेनार्द्धकेन वा ।’

अथवा कायनेनैव सिद्धस्तुष्योदकं वदेत् ।

अथ चीरपाकविधिः ।

‘चीरमष्टगुणं द्रव्यात् चीराद्रीरं चतुर्गुणम् ।

चीरावर्धं तत्पीतं शूलमामोद्भवं चयेत् ।’

अथात्रलेहविधिः ।

‘काषादेयं पुनः पाकान् घनत्वं सा रसक्रिया ।

सोऽवलेह्य लेह्यं तस्मात्वा स्यात् पलो-

मिता ।’

अथ वटिकाविधिः ।

‘वटिका अथ कथ्यन्ते तन्नामवटिका वटी ।

मोदको गुटिका पिण्डी गुडो वर्णिलयोष्यते ।

लेह्यं साध्यते वट्टी गुडो वा शर्कराधवा ।

गुग्गुलुञ्चा चिपेत्तत्र चूर्णं तन्निमित्ता वटी ।’

अथ सन्धानविधिः ।

‘द्रवेषु चिरकालस्यं द्रव्यं यत् ध्वितं भवेत् ।

व्यासवारिष्टमेक्षतं प्रोष्यते भेषजोचितम् ।’

अथ घातूनां शोधनमारणविधिः । तत्र शोधनविधिः ।

‘पतलीकृत्य पत्राणि हेम्नो वट्टी प्रतापयेत् ।

निपिचेत्तप्तमानि तैले तन्ने च काञ्जिके ।

गोमूत्रे च कुलत्यानां कषायेतु त्रिधा त्रिधा ।

एवं हेम्नः परेषाञ्च घातूनां शोधनं भवेत् ।’

अथ स्वर्णस्य मारणविधिः ।

‘स्वर्णस्य द्विगुणं सतमस्त्रेण सद्य मर्हयेत् ।

तन्मोलकसमं गन्धं निदध्यादधरोत्तरम् ।

गोलकश्च ततो रक्षा सरावहट्टसंपुटे ।

त्रिंशद्द्वनोरलेददात् पुटान्येवं चतुर्दश ।

निशत्यं चायते भस्म गन्धो देयः पुनः पुनः ।’

अथ स्नेहपानविधिः ।

‘स्नेहचतुर्विधः प्रोक्तो घृतं तैलं वसा तथा ।

मज्जा च तत् पिबेत्तर्ह्यः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।

अथ पञ्चकर्मानि ।

‘प्रथमं वसनं पचाद्विनेकचानुवासनम् ।

एतानि पञ्च कर्माणि निरुद्ध्योत्तरं तथा ।

अथ प्लवर्णविधिः ।

‘प्रनाभ्यक्ते गुटे क्षिप्वा शङ्खा स्वाधुह्मन्निभा ।

मज्जप्रवर्णिनी वर्णिः प्लवर्णश्च सा स्रुता ।

अथ गन्धस्य घणविधिः ।

‘गन्धं ननु कथ्यन्ते धीरेनां कामास्यं यदीयधम् ।

कावर्णं गन्धकर्मन्ति तस्य नाम हृद्यं मतम् ।

अथ धूमपानविधिः ।

‘धूमस्तु यद्विधः प्रोक्तः श्रमनी हं हणक्तया ।

रेचनः आसया चैव वामनो घणधूपनः ।

अथ गन्धस्य कथनप्रतिवारणविधिः ।

‘तत्र गन्धः ।

‘प्रेक्षणीरकषायादिद्विः सम्यग्माननम् ।

आपूज्य स्वीयते तावद्विधिर्यद्विधवारणम् ।

अथ कषणः ।

‘यातपित्तप्रसृतस्य द्रवस्य कषणं कृते ।

अर्धे भिन्निष्य संषणं निशीवेतु कथये विधिः ।

अथ प्रतिमारणम् ।

‘रक्तक्षिप्तानां यद्वर्णकलनावलेहके ।

अनेर्धर्मयमङ्गुल्या तदुक्तं प्रतिवारणम् ।

अथ स्नेहविधिः ।

‘स्नेहचतुर्विधः प्रोक्तस्तपोष्णस्नेहसंज्ञितः ।

उपनाहो द्रवः स्नेहः सर्वे वातातिहारिणः ।

अथ कर्णपूरणविधिः ।

‘स्नेहयेत् कर्णदेशान् किञ्चित् पार्श्वशादिनः ।

मृत्रैः स्नेहै रसैरुक्तैः कोष्ठीः श्रोत्रं प्रपूरयेत् ।

कर्णेषु पूरितं रज्जेच्छतं पञ्चशतानि वा ।

सहस्रं वापि मात्राणां श्रोत्रकण्ठशिरोगदैः ।

रमादौः पूरणं कर्णे भोजनात् प्राक् प्रशस्यते ।

तैलादौः पूरणं कर्णे भास्करेऽस्तमुपागते ।’

अथालेपविधिः ।

‘अथालेपस्य नामानि लेपलेपनलिपयः ।

दोषघ्नो विषहा वरुणः स च लेपस्त्रिधा मतः ।

न रात्रौ लेपनं कुर्यात् शुष्यमाणं न धारयेत् ।

अथ शोणितसावणविधिः ।

‘शोणितं साववेष्णन्नोरामयं प्रसमीक्ष्य च ।

प्रस्यं प्रस्थाह्वमधवा प्रस्थाह्वमधयापि वा ।

शरत्काले खभावेन शोणितं साववेष्णरः ।

त्वग्दोषव्यन्निशोधाया न स्यू रधिरेपातनात् ।’

अथाक्षोतनविधिः ।

‘कायचौद्रासवस्नेहविन्दूनां यत्तु पातनम् ।

ह्राद्गुलोन्मीलिते नेत्रे प्रोक्तमाक्षोतनं हितम् ।’

अथ विहालकविधिः ।

‘विहालको वहिर्लेपो नेत्रे पच्यविवर्जिते ।

तस्य मात्रा परिज्ञेया मुखालेपविधानवत् ।

अथ तर्पणविधिः ।

‘वातातपरजोद्घीने वेष्टन्युत्तानशायिनः ।

आधारौ मायचूर्णेन क्लिन्नेन परिमण्डितौ ।

समौ दृष्टावस्माधौ कर्णयौ नेत्रकोपयोः ।

पूरयेदृष्टतमस्त्रेण विलीनेन मुखोदके ।’

अथाङ्गविधिः ।

‘अथ सन्ध्यादोषस्य प्राप्तमङ्गनमाचरेत् ।

अङ्गनं क्लियते नेत्रे तद्व्यञ्ज्याङ्गनं मतम् ।

अथ प्रत्यङ्गनविधिः ।

‘गतदोषमपेताशु प्रपश्यत् सन्ध्यागमना ।

प्रक्षाल्यात्ति यथादोषं कार्यं प्रत्यङ्गनं ततः ।’

इति भावप्रकाशः ।

अथ भेषजकरणभक्षणदिनम् । तत्र निधयः

विष्टिभिन्नाः शोभनाः । वाराः रविमोमवुष-

हृहस्यतिशुक्राणाम् । नक्षत्राणि पूज्यफलगुणो-

पूज्यापादापूज्यभाद्रपन्नत्राभरणस्येषाविशखा-

र्द्राभिन्नाः । चम्पकच विविद्धम् ।

‘स्यानि मिथुनकन्याधनुर्मर्गसंज्ञकानि ।

तत्र गुरुबुधचन्द्रशुक्रेण सन्तु प्रशस्तानि ।’

इति ज्योतिषतत्त्वम् ।

(करणं पुनर्भेषजम् । भेषजं नाम तत् यदुप-

करणाय उपकल्प्यते भिषगो घातुनाम्याभि-

निर्मुक्तौ प्रयत्नमानस्य विज्ञेयतयोपायात्तैः ।

तद्विधिं यथाश्रयभेदान् देवयथाश्रयं युक्ति-

यथाश्रयम् । तत्र देवयथाश्रयं मन्त्रोप-

मपिमन्त्रयत्तुपचारोमनियमप्रायश्चित्तोप-

वासस्वस्ययनप्रणिपातगमनादि । युक्तिशपा-

श्रयं संशोधनोपश्रमने चेष्टाश्च दृष्टफलाः ।

एतच्चैव भेषजमङ्गभेदादपि द्विविधं द्रव्यभूत-

मद्रव्यभूतश्च । तत्र यद्व्ययभूतं तदुपायाभि-

ज्ञतम् । उपायो नाम भयदर्शनविस्मापनसो-

भगहर्षगमनस्य वधवन्धस्वप्नसंवाहनादिरन्तर्तो

भावः यथोक्ताः सिद्धुपायाश्च । यत्तु द्रव्य-

भूतं तदमनादिषु योगसुपैति । तस्यापीयं

परीक्षा, इदमेवं प्रकृत्या एवंगुणभेदप्रभान-

मस्मिन् देशे जातमस्मिन् ऋतौ एवं गृहीतमेवं

निहितमेवमुपस्कृतमनया मात्रया युक्तमस्मिन्

ऋतौ एवंविधस्य पुरुषस्येतावन्त्योपमपकर्ण-

यति उपश्रमयति वा अन्यदपि चैवंविधं

भेषजमभूतचानेनानेन वा विशेषेण युक्तमिति ।

इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।

भेषजाङ्गं, क्ली, (भेषजस्य औषधस्य अङ्गमवयव-

इव ।) अरुपानम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

भैक्षं, क्ली, (भिक्षाणां समूह इति । भिक्षा +

भिक्षादिभ्योऽण् ।) ४ । २ । ७८ । इत्यण् ।

भिक्षासमूहः । इत्यमरः । २ । ७ । २७ ।

अपि च ।

“भिक्षाशनमनुःयोगान् प्राक्कीनाप्यनिमज्जितम् ।

अयाचित्तु तद्वैचं भोक्तव्यं मयुरव्रीतम् ।”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रतीक्षणो वचनम् ।

(भिक्षेव स्वार्थे अण् । भिक्षा । भिक्षाभवे

भिक्षालब्धे वा चि ।)

भैक्षवीविका, स्त्री, (भैक्षेण जीविका ।) भिक्षया

जीवनोपायः । तत्पठ्यायः । पैठिन्यम् २ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ।

भैक्षसुक् [च्] चि, भैक्षोष्ठी । भिक्षोष्ठी ।

भैक्षं सुदृक् वः । इति कर्त्तरि क्तिप्रत्ययेन ।

नियन्त्रं । (यथा, महाभारते १९८ । ४६ । ५ ।

“गुरुणा समनुज्ञातो भुञ्जितान्नमङ्गुलस्यन् ।

द्विविधमैक्षसुक् चापि स्थानासनविधार-

वान् ।”)

भैमी, स्त्री, (भीमेनोपासिता भीमस्य इयं वेति ।

भीम + अण् ङीप् ।) भीमैकादशी । यथा,

अथ भैमी । विष्णुधर्मसूत्रे ।

“नृगशर्गे शशधरे माघे मासि प्रजापते ।।

एकादश्यां निते पञ्च सोपवासो जितेन्द्रियः ।

द्वादश्यां षट्तिताचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते ।

तिलस्त्रायो तिलोदकं तिलहोमी तिलोदकी ।

तिलस्य दाता भोक्ता च षट्तिता नावमी-

इति ।”

मनुस्यपुराणे ।

“यद्यष्टम्यां चतुर्दश्यां द्वादश्यामथ भारत ।।

अन्येष्वपि दिनेष्वपि न शक्तस्त्वहोपयितुम् ।

ततः पुण्यामिमां भीमतिथिं पापप्रणाशि-

नीम् ।

उपोष्य विधिनानेन गच्छ विष्णोः परं पदम् ।

भीमतिथिं भैमीत्येन ख्यातां एकादशीम् ।

इत्येकादशीतत्त्वम् ।

442.4' 29.1.25.1.20

कामाग्र्याने तस्यान् गच्छी पातं सुतद्वयम् ।
नभस्त्रयज्ञादूतम् । यथा शाराग्र्यानामम् ।
तत्तन्मयोनाम् यज्ञे नारदो यथागच्छम् ।
यज्ञो भैरवनामाभूत् भोरोः पृथो भयद्वरः ।
वेतालनटजः ह्यगो वेतामोरभूत्तथापरः ॥”
इति कामिकापुराणे ४८ अध्यायः ॥४४॥
अपि च ।
“योऽगौ भूतो हरमुतो महाकागोऽपि भर्गवः ।
तार्क्ष्य गौरीगान्धर्व मन्मथ नरयोनिर्गौ ।
वेतालभैरवौ तातौ पृथिव्यां रूपवेदनि ।
यथा भद्रसिद्धावातावृण्वर्गौ पाकु तथा यमु ।
योऽगौ महाभैरवान् सः कायः शारभो हरः ।
भैरवः पृथगेवायं गताध्वजो हरात्मजः ॥”
इति कामिकापुराणे ४९ अध्यायः ॥४५॥
दुर्जयाग्र्यागिरिस्थभैरवो यथा,—
“तन्मूर्ते भैरवो देवो भर्गवद्रममन्मथः ।
दुर्जयाग्र्ये परमगौ स्वर्गस्थोपमभूमिगः ।
योऽगौ शरभरूपस्य मध्यसत्तादिभैरवः ।
स एव भैरवाग्र्योऽयं पञ्चवक्त्रस्य सनाकेः ।
संपूज्य तत्र सतिमान् स याति शिवलीकृतान् ॥”
इति कामिकापुराणे ५० अध्यायः ॥४६॥
भैरवस्य सन्तो यथा,—
“शिवतः सपरो ह्यदिः प्रहस्वरममन्मथः ।
चन्द्रविन्धुममायुक्तं हयग्रीवस्य वीजकम् ।
भैरवं पादुनाघञ्च वनमालिस्त्रकपिणम् ।
वाराहेण तु वीक्षेन पूजयेत्तु विधानतः ।
सपरो ह्यवगुन्वारविमर्गाभ्यां सगन्धितौ ।
महाभैरवसन्तोऽयं भैरवं तेन पूजयेत् ॥”
इति कामिकापुराणे ५१ अध्यायः ॥४७॥
अस्य ध्यानं यथा,—
“भैरवः पादुनाघञ्च रक्तगौरवतुर्भुजः ।
गर्भं पद्मञ्च शक्तिञ्च जन्मपापि वरेण न ।
विभ्रहेयाः दुर्गेभागे पूज्योऽयं विष्णुरूपधृक् ॥”
इति तत्रैव ५२ अध्यायः ॥४८॥
अस्य गायत्री यथा,—
“महाभैरव विद्महे देवित्वाय धीमहि ।
तन्नः वामो भैरवस्तु देवी तन्नं प्रसीदयान् ।
इया भैरवरूपस्य गायत्री ते प्रतिष्ठिता ।
यद्येष्टमांसमद्यादिभोजनाय नया धृतः ।
महाभैरवरूपेऽयं तथा स्वीरतिशुभम् ।
अथानु वायुभादेन पुण्यो मठादिभिः मठा ॥”
इति कामिकापुराणे ५३ अध्यायः ॥४९॥
अथ महाविद्यादीनां भैरवशिरूपसं यथा,—
इति उवाच ।
“तत्र चानेन्द्रि नुभवे । यत्किनाद्याय भैरवम् ।
महाजात्रं दक्षिणायाः दक्षभागे पशुपतेन ।
महाजात्रेन चैवार्धे दक्षिणा वसते मठा ।
नागाया दक्षिणे भागे कर्णभरे दक्षिणायाः ।
महाजात्रेन चैव । यत्किनाद्याय भैरवम् ।
कर्णे देवाः महाजात्रं महाजीनममादृतः ।
योभादिशक्तिं यज्जात्रं योर्ध्वं दक्षिणायां ।
स्वयं सतीति । यत्किनाद्याय भैरवम् ॥”

तेन नार्हं महाभाया तारिणी रमते सदा ।
महात्रिपुरसुन्दर्या दक्षिणे पूजयेत् शिवम् ॥
पञ्चमं त्रिनेत्रं प्रतिवर्त्ते सुरेश्वरि ! ।
तेन मार्द्धं महादेवो सदा कामकुण्डला ।
अनन्य महेश्वरि ! पञ्चमीति प्रकीर्तिता ।
श्रीमद्भुवनसुन्दर्या दक्षिणे चामकं यजेत् ॥
स्वर्गे मर्त्ये च पातलि या चाद्या सुवनेश्वरी ।
रुतया रमते तेन चामाकन्तेन कथ्यते ॥
स्योक्तिसु समाख्यातः सन्ततं प्रपूजितः ।
भैरव्या दक्षिणे भागे दक्षिणामूर्तिर्नमस्कृतम् ॥
पूजयेत् परमेश्वरं पञ्चमं तमेव हि ।
क्षिप्रमस्तादृश्यांगं कथयन् पूजयेत् शिवम् ॥
कथयन् पूजनादौ च । मन्त्रादौ श्रीशिवो भवेत् ।
भूमावली महाविद्या विद्यवारूपधारिणी ॥
वगलाया दक्षभागे एकवक्त्रं प्रपूजयेत् ।
महाशक्तिं विद्यायां वगवत् हारकारकम् ॥
मातङ्गीदक्षिणां च मतङ्गं पूजयेत् शिवम् ।
तमेव दक्षिणामूर्तिं वगदानन्दकारकम् ॥
कमलाया दक्षिणां विष्णुरूपं सदाशिवम् ।
पूजयेत् परमेशानि ! स मिहो नात्र संशयः ॥
पूजयेद्मपूजाया दक्षिणां च रूपकम् ।
महामोक्षप्रदं देवं दशवक्त्रं महेश्वरम् ॥
दुर्गाया दक्षिणे देवि नारदं परिपूजयेत् ।
गकारः दक्षिणं च दकारः पालकः सदा ।
रेफः नन्दारूपत्वात्तारदः परिकीर्तितः ॥
अन्यासु सर्वविद्यासु त्रयिर्धः परिकीर्तितः ॥
य एव तस्या भर्ता च दक्षभागे प्रपूजयेत् ॥”
इति तीर्थतन्त्रप्रथमपटले ॥
(भैरवपञ्चविधयः । यथा, कालिकापुराणे ।
पश्चिमः कच्छपायाद्या मन्त्रा नवविधा रताः ।
महिषा गोघ्निका गान्धारी वभुक्ष शूकरः ।
खड्गपक्ष कण्वारश्च गोघ्निका शरभो हरिः ।
शादूलश्च गरुडश्च स्वगात्रधरान्तका ॥
षट्किर्भैरवादीनां वलयः परिकीर्तितः ।
मणिभिः साध्यते मुक्तिर्बलिभिः साध्यते दिवम् ॥
अथ भैरवरागस्य विवरणम् । एतन्मन्त्रे षड्-
रागमध्ये प्रथमरागः । महादेवसुखाभिर्गतः ।
अस्य घातिः वौडवः । अर्घान् घेवतनिषाद-
यश्च गान्धारमध्यममिति पञ्चस्वरमिति ।
अस्य रुद्रं घेवतस्वरः । शरद्वर्ती प्रातःकालः ।
अस्य गान्धमयः । रागमातायाम् अस्या-
कारः मरादेवाकारपत् । अर्घान् सुन्दर-
सद्भासी । भक्तवृत्तिवदनः । गटामस्तकः ।
घटापतद्गङ्गाजगत् । कण्वभूषितश्चक्षुः । सता-
टाहं चन्द्रः । त्रिनेत्रः । सर्वप्रेक्षितस्त्वदाहुः ।
भागतिष्ठकः । रुद्रान्वहृदिचर्मा । अथवा
होपिबर्मापिदिष्ठः । गङ्गमुष्टमायः । त्रिभूत-
पत्तः । अथवा सङ्गुममोचिनत्रिभूतः ।
पार्श्वेन्यहृदयः । अस्य रागिण्यः पञ्च । यथा ।
भैरवी वराटी मधुमाघी सित्यवी वङ्गाली
च । अस्याष्टौ पुत्राः । यथा । शर्गः तिलकः
गुरीयः माधवः लघुः नानेष्टः मधुः पञ्चमश्च ।

कलिनायमते तु भैरवस्तुर्धरागः । अस्य
रागिण्यः षट् । यथा । भैरवी गुञ्जरी भाषा
वेलावली कर्णाटी रगतंसा वड्डुक्षीति च
केचित् । एतन्मन्त्रे पूर्ववत् अष्टौ पुत्राः । किन्तु
तिलकपुरीयपञ्चमसहस्रानेषु देवशाखलित-
मालकौशविलावला लिखिताः । सोमेश्वर-
मन्त्रेऽपि रागिण्यः षट् । यथा । भैरवी गुञ्जरी
रेवा गुणकली वङ्गाली वङ्गुली च । तन्मन्त्रे
रागिण्या सहास्य गानसमयो ग्रीष्मर्तुः ॥
भरतमन्त्रे तु अस्य रागिण्यः पञ्च यथा । मधु-
माघवी ललिता वरारी वाहकली भैरवी च ।
तन्मन्त्रेऽपि अस्याष्टौ पुत्राः । यथा देवशाखः
ललितः हर्षः विलावलः माधवः वङ्गालः
वेभासः पञ्चमश्च । एषामष्टौ भाव्या यथा ।
सहा वेलावली शोरठी कुम्भारी अन्दाही
वङ्गुलगुञ्जरी पटमञ्जरी मिरवी च । इति सङ्गीत-
शास्त्रम् ॥ १ ॥ मनान्तरे भैरवरागस्य भाव्या
यथा । भैरवी वङ्गाली वरारी मध्यमा मधु-
माघवी सित्यवी च । तन्पुत्रा यथा । कोशकः
अजयपालः श्यामः खरतापः शुद्धः ढोलश्च ।
तन्पुत्रवध्वो यथा । अष्टौ रेवा वङ्गुला सोहिनी
रम्भेली सहा च । अत्र शोभा इति साधुः
पाठः । इति नारदपुराणम् ॥
(नागभेदः । यथा, महाभारते । १।५७।१६।
“भैरवो सुखदेवाङ्गः पिङ्गश्चोद्रपारकः ॥”)
भैरवी, स्त्री, (भैरव+ङीप् ।) चासुष्ठा । यथा,
“चासुष्ठा चर्चिका चर्मसुष्ठा मार्जारकर्णिका ।
कथंमोटी महागन्वा भैरवी च कपालिनी ॥”
इति हेमचन्द्रः । १२।२०॥
भैरवीविशेषा यथा । त्रिपुरभैरवी १ सम्पत्-
प्रदा भैरवी २ कौलेशभैरवी ३ सकलसिद्धिदा
भैरवी ४ भयविध्वंसिनी भैरवी ५ चैतन्यभैरवी
६ कामेश्वरी भैरवी ७ वटकुटा भैरवी ८ त्रिव्या
भैरवी ९ रुद्रभैरवी १० सुवनेश्वरी भैरवी ११
त्रिपुरवाला भैरवी १२ नवकुटा भैरवी १३
अत्रपूर्वा भैरवी १४ । आसां मन्त्रा यथा,—
अथ त्रिपुरभैरवी ।
“विषदृग्गुह्यताशस्यो भौतिको विन्दुशेखरः ।
वियत्तदादिनेन्द्राग्निसितं वामाक्षिविन्दुमत् ॥
आकाशभृगुवद्विष्यो मनुः सर्गस्त्वखडवान् ।
पञ्चकूटात्मिका विद्या वेद्या त्रिपुरभैरवी ॥” १ ॥
अथ सम्पत्प्रदा भैरवी ।
यथामौ त्रिपुरा वाजा तथा त्रिपुरभैरवी ।
सम्पत्प्रदा नाम तस्याः श्वसु निर्मलमानसे ॥
शिवचन्द्रौ वद्विर्धनौ वाग्भवं तदनन्तरम् ।
कामराजं तथा देवि ! शिवचन्द्रान्वितं तनः ॥
पृथ्वीवीजान्तवट्टार्थं तार्त्तार्यं श्वसु वक्षामि ।
शक्तिवीजे मधेशानि ! शिवचन्द्रौ नियोजयेत् ॥
कुमाङ्गाः परमेशानि ! दित्वा सर्गान् वेन्द्वम् ।
त्रिपुरा भैरवी देवी महासम्पत्प्रदा प्रिये ॥ २ ॥
अथ कौलेशभैरवी ।
सम्पत्प्रदाभैरवीवद्विद्धि कौलेशभैरवीम् ।

हसाद्या सेव देवेशि ! त्रिषु वीजेषु पार्वति ! ।
इत्यनु सहराद्या स्यात् पूजाध्यानादिकं
तथा ॥ ३ ॥

अथ सकलसिद्धिदा भैरवी ।

एतस्या एव विद्याया आद्यन्ते रेफवर्जिते ।
तदेयं परमेशानि ! नाम्ना सकलसिद्धिदा ।
सम्पत्प्रदाभैरवीवत् ध्यानपूजादिकं तथा ॥ ४ ॥

अथ भयविध्वंसिनी भैरवी ।

सम्पत्प्रदा भैरवी आद्यन्ते रेफरहिता चैतदा
भयविध्वंसिनी भैरवी भवति । दक्षिणामूर्ती
तथादर्शनान् । पूजादिकन्तु सम्पत्प्रदावत् ॥ ५ ॥

अथ चैतन्यभैरवी ।

“वाग्भवं वीजसुत्तार्य जीवप्राणसमन्वितम् ।
सकला सुवनेशानी द्वितीयं वीजसुदृतम् ॥
जीवं प्राणं वद्विर्धनं शक्रस्वरसमन्वितम् ।
विस्मर्गाङ्गमधेशानि ! विद्या त्रैलोक्यमाह्वका ॥”
श्रद्धादिन्यासः । शिरसि दक्षिणामूर्तये त्रयये
मः । मुखे पङ्क्तिच्छन्दो गमः । हृदि
चैतन्यभैरवे देवताये नमः ॥ ६ ॥

अथ कामेश्वरी भैरवी ।

कामेश्वरी च रुद्राणां पूर्वसिंहासने स्थिता ।
एतस्या एव विद्याया वीजद्वयसुदाहृतम् ॥
तदन्ते परमेशानि ! निर्याज्ञेने मद्ववे ।
एतस्या एव तार्त्तार्यं रुद्राणां परमेश्वरि ! ॥ ७ ॥

अथ वटकुटा भैरवी ।

हाकिनी राकिणी वीजे लाकिनी काकिनी-
युगम् ।
शाकिनी हाकिनी वीजे आह्वय सुरसुन्दरि ! ॥
आद्यमैकारसंयुक्तमन्यदीकारमण्डितम् ।
शक्रस्वरान्वितं देवि ! तार्त्तार्यं वीजमालिखेत् ।
विन्दुनादकलाक्रान्तं त्रितयं शैलसम्भवे ॥ ८ ॥

अथ त्रिव्या भैरवी ।

एतस्या एव विद्यायाः षड्गुणान् क्रमशः श्रितान् ।
विपरीतान् वद प्रौढे ! विदेयं भोगमोक्षदा ।
न्यासपूजादिकं सर्वमस्याः पूर्ववदाचरेत् ॥ ९ ॥

अथ रुद्रभैरवी ।

शिवचन्द्रौ मादनान्तं फान्तं वद्विषमन्वितम् ।
शक्तिभिर्गन् विन्दुनादकलाङ्गं वाग्भवं प्रिये ॥
सम्पत्प्रदाया भैरव्याः कामराजं तदेव हि ।
सदाशिवस्य वीजान् महासिंहासनस्य च ।
एषा विद्या मधेशानि ! वर्णितुं नैव शक्यते ॥ १० ॥
अथ सुवनेश्वरी भैरवी ।

हसाद्यं वाग्भवचाद्यं हृक्कान्ते सुरेश्वरि ! ।
भूवीजं सुवनेशानी द्वितीयं वीजसुदृतम् ।
शिवचन्द्रौ मधेशानि ! सुवनेशी च भैरवी ॥ ११ ॥

अथ त्रिपुरवाला भैरवी ।

अधरो विन्दुनामाद्यं वद्विन्दुमः शशी युतः ।
द्वितीयं श्वसुर्गाङ्गो मनुस्तार्त्तार्यमोक्षितम् ।
एषा वाद्येति विद्याया त्रैलोक्यवशकारिणी ॥ १२ ॥

अथ नवकुटा वाजा ।

जालानीघनयं देवि ! वटवयं नवाश्वरी ।
वियन्तुटवयं देवि ! भैरव्या नवकुटकम् ॥ १३ ॥

अथान्नपूर्णं भैरवी ।

प्रणवं भुवनेशानि ! श्रीवीजं कामवीजकम् ।

हृदन्ते भगवन्तन्ते माहेश्वरिपदं ततः ।

अन्नपूर्णे ठयुगलं विद्येयं विंशदक्षरी ॥ १४ ॥”

इति तन्त्रसारे भैरवीमन्त्रपरिच्छेदः ॥ रागिणी-
विशेषः । सा च भैरवरागस्य पत्नी । यथा,—

“भैरवी कौशिकी चैव भाषा वेलावली तथा ।
वज्राली चेति रागिण्यो भैरवस्यैव वल्लभाः ॥”

मतान्तरे मालवरागस्य पत्नी । यथा,—

धानसी मालसी चैव रामकीरी च सिन्धुदा ।
आशावरी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमाः ॥”

अस्या ध्यानं यथा,—

“सरोवरस्या स्फटिकस्य मन्दिर

सरोरुहैः शङ्करमर्चयन्ती ।

तालप्रयोगप्रतिबद्धगति-

गीरोतननारद भैरवीयम् ॥”

अस्या गानसमयः पूर्वाह्नकालः । यथा,—

“विभाषा ललिता चैव कामोदी पठमञ्जरी ।

रामकीरी रामकैली वेलोयारी च गुञ्जरी ॥

देशकारी च शुभगा पञ्चमी च गडा तुङ्गी ।

भैरवी चाथ कौमारी रागिण्यो दश पञ्च च ।

एताः पूर्वाह्नकाले तु गीयन्ते गायनोत्तमैः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥ * ॥

हनूमन्कृते एषा सम्पूर्णनातिः । अस्याः सप्त-

स्वरविन्यासक्रमः मध्यमपञ्चमधैवतनिषादधृ-

जर्वभगान्त्वान्तः । अस्या गृहं मध्यमस्वरः ।

शरद्वती प्रभाते अस्या गानसमयः । राग-

मालायां अस्याः स्वरूपम् । अल्पवयस्का ।

सुखपा । सुनेत्रा । विस्तारवद्वा । पिङ्गल-

केशा । कोमलाङ्गी । रक्तवर्णा । श्वेतवसना ।

गलशोभितचम्पकमाला । प्रफुल्लपद्मयुक्तपल्लव-

गुहायां शिवपूजापरायणा । तत्र मञ्जीर-

वादका गायन्ति च ॥ * ॥ कक्षिणापसीमे-

श्वरभरतमतेष्वेवम् ॥

भैवजं, क्ली, (भैवजमेव संज्ञायां स्थायै वा अण् ।)

लावकपची । इति जटाधरः ॥ भैवजञ्च ॥

भैवज्यं, क्ली, (भैवजमेवेति । भैवज + “अनन्ता-

वसयतिहभैवजाण् ञः ।” ५ । ४ । २३ । इति

११ ।) औषधम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥

(अस्य पर्यायो यथा,—

“भैवज्यं भैवजञ्चायुर्द्वयमगदमौषधम् ॥”

इति वैशकरनमालायाम् ॥

“तदेव युक्तं भैवज्यं यदारोग्याय कल्पते ।”

इति चरके सूत्रस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

मेः, [च्] य, (भातीति । भा + बाहुलकाद्

होतिः ।) सन्धीधनम् । तत्पर्यायः । प्याट् २ पाट्

३ अङ्ग ४ हे ५ है ६ । इत्यमरः । ३ । ४ । ७ ॥ हं हो

७ हुम् ८ ह्ये ९ अरे १० अये ११ अयि १२ ।

इति भरतः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ३ । ५२ ।

“भो भो विप्रेन्द्र ! बुधश्च बुध्या बोध्यं बुधा-

त्मक ! ।”)

पञ्चः । विषादः । इति शब्दरत्नावली ॥

भोक्तव्यं चि, (भुज् + कर्मणि तथत् ।) भोग-

नीयम् । भोष्यम् । यथा,—

“यत्रेव भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्धनम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

“अलावू वतुलाकारा वार्त्ताकी दुग्धवर्णिका ।

प्राणान्तेऽपि न भोक्तव्या दुग्धवर्णा कलम्बिका ॥”

इति कर्मलोचनञ्च ॥

(कर्मजन्ये अनुभवनीये । यथा च देवीभाग-

वते । ११ । ७ । २८ ।

“प्रारब्धं किल भोक्तव्यं शुभं वाप्यथवा शुभम् ।

उदयमस्तद्वशे नित्यं कारयत्येव सर्वथा ॥”)

भोक्ता [ऋ] चि, (भुज् + कर्त्तरि लृच् ।)

भोजनकर्त्ता । यथा,—

“यज्ञेश्वरो हयसमस्तकय-

भोक्ताययात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ॥”

इति आहुप्रयोगतत्त्वम् ॥

सुखादिभोगकर्त्ता यथा,—

“कर्त्ता च देही भोक्ता च आत्मा भोजयिता

सदा ।

भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिर्भुक्तिरेव च ॥”

इति ब्रह्मवेवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः ॥

अथ भोक्तुर्लक्षणं यथा, पाकराजेश्वरे ।

“स्नातः सुधौतश्चन्दुसुन्दरशुक्लवासा-

स्तत्कालधौतचरणः सह पुत्रमित्रैः ।

सखी प्रसन्नहृदयो रसपाकवेद्यां

भोक्ता विशेष सततं हि सहात्मवैद्यैः ॥

न्दुतूलमये स्थूले चारुवस्त्रावगुण्ठिते ।

आसने प्राङ्मुखो भोक्तोपविशेद्वाप्युदरसुखः ॥”

(भोजनकर्त्तव्यं यथा,—

“यदा कारणमासाद्य भोक्तृणां हृन्दतोऽपि वा ।

अनेकप्रययोनित्वाच्छास्त्रतस्तान् विनिर्दिशेत् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥

“भोक्तारं विजने रन्ध्रे निःसम्बाधे शुभे शुचौ ।

सुगन्धिपुष्परचित्ते रन्ध्रे देशेऽथ भोजयेत् ॥”

इति च तत्रैव तदध्याये ॥

यथा च सांख्यशास्त्रे भोक्ता भोगकर्त्ता पुरुषः ।

सति भोगज्ञाने भोक्तृज्ञानं भवतीति तल्लक्षण-

माह । “चिद्वसानी भोगः” इति सांख्यसूत्रम् । १ ।

१०४ ॥ पुरुषस्वरूपे चैतन्ये पर्यवसानं यस्यैतादृशो

भोगः सिद्धिरित्यर्थः । रात्रौ श्रवणं यथा,

खामिने भोग्यजातमर्पयति; तथा, इन्द्रियाणि

विषयजातं स्वस्वशक्त्या गृहीत्वा अन्तःकरण-

प्रतिविम्बिताय पुरुषाय अर्पयति, स च पुरुषः

प्रतिविम्बग्रहणमात्रेण विषयजातं सुदृक्ते

प्रकाशयतीत्यर्थः । पुरुषस्य भोगः प्रतिविम्बा-

दानमात्रं अन्येषाम् पुष्ट्यादिः । इदंशः परि-

णामरूपो भोगः पुरुषे निषिध्यते । “बुद्धि

र्भाग इवात्मनि ।” इत्यादिभिरिति । एतादृक्

तथा पुरुषः भोगकर्त्ता वा भोक्ता ॥” इति

तद्वाच्यं विज्ञानभिक्षुः ॥

भोक्ता [ऋ] पुं, (सुदृक्ते जीवरूपेणेति, सुनक्ति

पालयतीति वा भुज् + लृच् ।) विष्णुः । यथा,—

“भानिष्कृर्भोजनं भोक्ता सहिष्णुर्भगदादिनः ॥”

इति जज्ञाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

भर्त्ता । इति हिमचन्द्रः । ३ । ६१ ॥

भोगः, पुं, (भुज्यतेऽसौ इति । भुज् + घञ् ।)

सुखम् । स्तगादिभूतिः । पण्यस्त्रीणां भूति-

र्भाङिः । आदिना दृश्यत्वादिकर्मकराणाञ्च

भूतिः । सर्पस्य फटा । सर्पशरीरम् । दूतमर-

भरतौ । ३ । ३ । १३ ॥ (यथा, रघौ । ११ । ५६ ।

“लखते स्म तदगन्तरं हविः

बहुभीमपरिपेशमण्डलः ।

तेनैवैयशमित्तस्य भोगिगः

भोगदेष्टुः इव च्युतो मणिः ।”)

धनम् । (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३४ । ६ ।

“हिरण्यवस्रतभोगं ससाग हवीं दृष्टुं प्रार्थ्य

वर्णमावत् ॥”

“हिरण्यं सुवर्णमयं भोगं धनम् ॥” इति

तद्वाच्यं सायनः ।) गृहम् । (यथास्तुस्मिन्नेव

सन्ने । “भोगशब्दश्चास्याने भुज्यतेऽस्मिन्निति

भोगो गृहं वा यसाग अर्थिभ्यो ददौ ।” इति

सायनः ॥) पालनम् । अभ्यवहारः । इति

मेदिनी । गे, १६ ॥ सर्पः । देहः । मानम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ पुण्यपापजननयोग्य-

कालः । यथा,—

“अनीतानामतो भोगो नाशः पक्षदश

स्रुतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वे संज्ञान्तिप्रकरणम् ॥

(पुरम् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । २६ । ६ ।

“नव यदस्य नवतिष्ठ भोगान्

त्वाकं वज्रेण मधवा विवृण्वत् ॥”

भोगान् पुराणि । इति तद्वाच्यं सायनः ।)

भूम्वादीनां भोगो यथा । त्रिपुरुषभोगमाह

यासः ।

“प्रपितामहेन यद्भुक्तं तत्पुत्रेण विना च तत् ।

तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भागस्त्रिपौरुषः ॥

पिता पितामहो यस्य जीवेच प्रपितामहः ।

त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयस्त्रिपौरुषः ॥

नारदः ।

तथाऋग्विषादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।

पुत्रेण सोऽर्थः संशोध्यो न तं भोगो निवर्त्तयेत् ॥”

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

विभवभेदः । यथा,—

“कर्त्ता च देही भोक्ता च आत्मा भोजयिता

सदा ।

भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिर्भुक्तिरेव च ॥”

इति ब्रह्मवेवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः ॥

(ब्रह्मभेदः । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।

१६ । अध्याये । ४१ । ४८ । ५४ । श्लोकेषु ॥

“यदि स्याद्दृष्टवाच्यं तदा चापः प्रकीर्त्तितः ।

मण्डलोऽर्च्यतो भोगो दृष्टश्चेति मनीषिभिः ॥

गोमूत्रिका हि सप्पारी शकटो मकरस्तथा ।

भोगभेदाः समाख्यातास्तथा परिपतन्तकः ॥

असंहतास्तु षड्बुद्धा भोगबुद्धाश्च पञ्चधा ॥”)

भोगस

भोग्यं

भोजः

भोग्यहं, स्त्री, (भोगार्थं रहम् ।) वास्यहम् ।
यथा,—
“वासागारं भोग्यहं कन्यापद्माटनिष्कुटाः ।”
इति हेमचन्द्रः ॥
भोगदेहः, पुं, (भोगहेतुको भोगसाधको वा देहः ।)
स्वर्गनरकभोगार्थं सृज्यशरीरम् । यथा,—
“कृते सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात् परम् ।
प्रतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥”
इति आहतत्वम् ॥
अपि च ।
“शृणु देहविवरणं कथयामि यथागमम् ।
पृथिवी वायुराकाशस्तेजसोयमिति स्फुटम् ।
देहिनां देहबीजस्य सद्यः पृथिवी परम् ॥
पृथिव्यादिप्रभूतैर्यो देहो निर्मितो भवेत् ।
न कृत्रिमो नश्वरश्च भस्मवाच्च भवेदिह ॥
वृद्धाङ्गुष्ठप्रमाणस्य यो जीवपुरुषः कृतः ।
विभक्तिं सृज्यदेहन्तं तद्रूपं भोगहेतवे ॥
स देहो न भवेत्तुल्यत्वस्यैव यमालये ।
जले न नद्यो देहो वा प्रहारे सुचिरे कृते ॥
न शस्त्रे च न चास्त्रे च न तीक्ष्णकण्टके तथा ।
तत्रैव तत्रलोहे तत्रपाषाण्य एव च ॥
प्रतप्रतिमादेषोऽप्यलुप्तपतनेऽपि च ।
न च दग्धो न भयस्य भुङ्क्ते सन्तापमेव च ।
कथितं देहवृत्तान्तकारणस्य यथागमम् ॥”
इति जलवैवर्त्तं प्रकृतित्वे २६ अध्यायः ॥
भोगपालः, पुं, (भोगं भोगसाधनमन्वादिकं पाल-
यतीति । भोग + पालि + अण् । अश्व-
रक्षकः । इति शब्दमाला ॥ भोगरक्षणे वि ॥
भोगपिशुः, स्त्री, (भोगे पिशुः चिका इव,
तददृष्टत्वात् ।) क्षुधा । इति हारावली ॥
भोगभूमिः, स्त्री, (भोगार्थेव भूमिः ।) सुख-
स्थानम् । भारतवर्षातिरिक्तवर्षम् । यथा,—
“तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे महासुने ॥
यतो हि कर्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः ॥”
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ३ अध्यायः ॥
भोगवती, स्त्री, (भोगः सपशरीरं भूत्वा अस्त्वस्या
मिति । भोग + मतुप् भव्य कः । “शाङ्कर-
वाचनोऽनू ।” ४ । १ । ७३ । इति ङीन् ।)
पानागमगा । नागपुरी । इति मेदिनी । ते,
२१४ । (नागपत्नी । यथा महाभारते ।
१ । १५२ । ३२ ।
“न च भोगपती मन्ये न गन्धर्वी न मातृपौम् ।”
गङ्गा । यथा, न काशीखण्डे । २६ । १२८ ॥
“मया भोगवती मया भयानी भूतभाविना ।”
नीलमिदः । यथा, महाभारते । १ । ५५ । ७५ ॥
“तीर्थं भोगपती चैव देहिरेषा प्रजापतेः ।”)
भोगवान्, [न] पुं, (भोगः परः कार्यो वा भूत्वा
अस्त्वस्येति । भोग + मतुप् भव्य च वन् ।)
वर्षः । इति मेदिनी । ते, ०१४ ॥ नागम् ।
गानम् । इति त्रिकाण्डशेषः । भोगपिशुः वि ।
भोगनद्र, [न] स्त्री, (भोगार्थे उपभोगार्थं सद्यः ।)
वास्यहम् । यथा,—

“गमांगारं वास्यहं भोगसङ्गापवाधकम् ।”
इति शब्दरत्नावली ॥
भोगार्ह, स्त्री, (भोगाय अर्हते इति अर्ह +
“कृहलोर्ण्यत् ।” ३ । १ । २४ । इति ण्यत् ।)
धान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
भोगावली, स्त्री, (भोगानां आवली श्रेणि-
यस्यान् ।) स्तुतिपाठकस्य स्तुतिः । इति जटा-
धरः ॥ (यथा माघे । ५ । ६७ ।
“भोगावलीः कलगिरोऽवसरेषु पेटुः ।”
भोगावलीः प्रवन्तान् । इति तट्टीकायां मल्लि-
नाथः ।) नागपुरी । इति हेमचन्द्रः ॥
भोगावाचः, पुं, (आवस्यस्मिन् इति । आ + वस्
+ अधिकरणे चण् । भोगार्थो वा आवासः ।)
वास्यहम् । इति हारावली ॥
भोगिकः, पुं, (भोगे अश्वभोगे निवृत्त इति ।
भोग + बाहुलकात् ङन् ।) अश्वरक्षकः ।
इति शब्दमाला ॥
भोगिकान्तः, पुं, (भोगिनां कान्तः प्रियः ।) वायुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भोगिनी, स्त्री, (भोगः अस्या अस्तीति ।
भोग + इनिः । ङीप् ।) सहिषीभिन्नरूपपत्नी ।
इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥
भोगिवल्लभं, स्त्री, (भोगिनां वल्लभं प्रियम् ।)
चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
भोगो, [न] पुं, (भोगोऽस्यास्तीति । भोग +
इनिः ।) वर्षः । इत्यमरः । १ । ७ । ८ । (यथा,
विष्णुपुराणे । १ । ३ । २३ ।
“एकार्णवे तु त्रैलोक्ये वज्रा नारायणात्मकः ।
भोगिश्यागनः श्वेतं त्रैलोक्यमासृष्टहितः ॥”
भोग्युक्तः । यथा, व्याख्यासप्तशत्याम् । ४१४ ।
“भवतालिङ्गि भुजङ्गी जातः किल भोगिचक्र-
वर्त्तौ त्वम् ॥”)
ग्रामपात्रः । नृपः । इति मेदिनी । ने, १०२ ।
नापितः । इति विश्वः ॥ वैयाहतिकरः । इति
हेमचन्द्रः ॥
भोगौकः, पुं, (भोगिनामिकः ।) अनन्तदेवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
भोगीशः, पुं, (भोगिनामीशः ।) अनन्तदेवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
भोग्यं, स्त्री, (भुज + ण्यत् ।) धनम् । धान्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भोगमर्हतीति । भोग +
यन् । भोगार्हे वि । (यथा, कामन्दकीये । ५ । ८१ ।
“यथा रक्षेय निपुणं शस्त्रं कण्टकिशायया ।
फलाय सगुहः कार्यस्तद्वद्वोग्यमिदं जगत् ॥”)
आधिमेदः । यथाह नारदः ।
“विद्यमहेतुं द्वावत्र प्रतिभूराधिरेव च ।
अधिक्रियग रत्याधिः स विज्ञेयो द्वित्यथः ॥
कृतकालोपनेयस्य यावद्देवोऽथतस्तथा ।
स पुनर्दिदिधः प्रोष्यो गोष्यो भोग्यस्तथैव च ॥”
गोष्यो रक्षणीयः । भोग्यस्थार्थः फलभोग्यपदं
द्रव्यः । तद्वयम्,—
“काले कालकृती नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति ॥”

फलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः चेन्नारामादिः
स न कदाचिदपि नश्यति । इति मिताचारायां
यवहाराध्यायः ॥
भोग्या, स्त्री, (भुज + कर्मणि ण्यत् टाप् ।) देव्या ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भोग्या भूः । इति वोप-
देवः ॥ (तत्र वि ।)
भोजः, पुं, (भोजस्येदमिति । भोज + “तस्ये-
दम् ।” ४ । ३ । १२० । इत्यण् । अणो लोपः ।)
खनामख्यातदेशः । भोजपुर इति भाषा ।
तत्पण्यायः । भोजकटः २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ धारानगरस्य राजविशेषः ।
तस्य वृत्तान्तो यथा । धारानामनगम्यां सिन्धुल-
खञ्जो राजा आसीत् । तस्य राक्षी
सावित्री, तयोर्वृद्धावस्थायां भोजनामपुत्रो
जातः । स यदा पञ्चवर्षवयस्कस्तदा तत्पिता
आत्ममरणकालं विदित्वा भात्रे सुझाय राज्यं
ददौ, तदुत्सङ्गे भोजश्च सुमोच । ततो राक्षि
परलोकं प्राप्ते कियत्कालानन्तरं सभायां
कश्चिदुदरम्भरिच्योतिर्विदागम्य सुझं प्राह
राजन् । भोजस्य भाग्योदयं वक्तुं विरिश्चिरपि
न समर्थः कोऽहं वराक उदरम्भरिर्जाज्ञयः
तथापि वदामि भोजमिनः प्रेषय । ततो
राजाक्षया भोजेऽध्ययनशालां प्राप्ते आह
यथा,—
“पञ्चाशत्पञ्चवर्षाणि सप्तमासा दिन त्रयम् ।
भोगराजेन भोक्तव्यं सगौडं दक्षिणापथम् ॥”
इति श्रुत्वा सुझराजोऽचिन्तयत्, यदि राज-
लक्ष्मीर्भोजं गमिष्यति ततोऽहं जीवन्नपि नृतः ।
ततो राजा मन्त्रयित्वा वज्जालाधीश्वरं मन्दा-
बलं वत्सराजमाहूय निर्जने तं प्राह, वत्स-
राज । त्वया भोजस्तुभुवनेश्वरीविपिने हन्तव्यः ।
वत्सराजः भोजकुमारोपाध्यायमाहूय प्राह,
विप्र । भोजमानय । ततो विदितवृत्तान्तो भोजः
क्रुपितः प्राह, आः पाप । राज्ञः कुमारं वद-
रानेतुं तव का शक्तिः, ततो वामशरयपादु-
कामादाय भोजेन भातदेशे हतो वत्सराजः
प्राह, भोजकुमार । वयं राजादेशकारिण्यः ।
इत्युक्त्वा यथार्थं वलात् वत्सराजेन निशयायां
विपिनं भोजे नीते वत्सराजस्य भ्रात्रा भोजस्य
बधोद्यमसमये ।
“एक एव सुहृद्वर्म्मो निघनेऽप्यनुयाति यः ।
शरीरेण धर्मं नाशं सन्धेयश्च गच्छति ॥”
इत्युक्तं निशम्य वत्सराजो वैराग्यमापन्नो भोजं
चमस्तेषुक्ता प्रगम्य तं रथे नियम्य रहमागम्य
भूमियद्यान्तरे भोजं रक्षित्वा कृत्रिमं भोज-
मस्तकं कारयित्वा राजानमागम्य नत्वा प्राह
श्रीमता यदादिष्टं तन्मया कृतम् । राजपुत्रवधं
ज्ञात्वा राजा तं प्राह वत्सराज । पुत्रिय
खड्गप्रहारावसरे किमपि उक्तम् । वत्सराजः
प्राह देव । किमपि मत्वं प्रेषितमस्ति तदिदं
यथाग शिरश्च दर्शयति । ततो भोजमस्तकं
दृष्ट्वा राजा यरोद ।

भोजः

“मान्वातिरिति महीपतिः कृतयुगेऽलङ्कारभूतो गतः
केतुर्न महीदधौ विरचितः काशी दशास्या
नक्तः ।

अन्ये चापि बुधधिरप्रभृतयो यावद्भवान्
भूपते !
वैकेनापि समं गता वसुमती मन्ये त्वया
वास्यति ॥”

इति भोजकृतश्लोकं पठित्वा पपात च ।
ततो राजा पण्डितमानीय मया पुत्री हतः
प्रायश्चित्तमुच्यतामिषुवाच । ततस्ते ऊचुः
राजन् ! ववासा बह्विमाविश । ततो राज्ञो
बह्विप्रवेशे निश्चिते सति तद्दार्तां श्रुत्वा वृषभार-
नामस्य वत्सराजो बुद्धिवागरं प्राह तात ।
मया भोजो न मारितः बुद्धिवागरश्च तस्य कर्ते
किमपि कथयति । ततो वत्सराजो निष्क्रान्तः ।
ततस्तत्पुत्रेण साक्षात्कृष्टश्च इव एकः
कापालिक व्यागतः । तं वीक्ष्य बुद्धिवागरः
प्राह योगिन् ! कुत आगम्यते कापालिके त्वयि
जमञ्जमनुजारी कलाविशेषश्चौषधिविशेषो वा
अस्ति । ततो राजायाह मया सहसा हतं
पुत्रं रक्ष । कापालिकः प्राह राजन् ! मा भैवीः
पुत्रस्ते नायप्रसादेन न मरिष्यति प्रातस्तत्र गृहं
स्वयमेव समेप्यति परं ज्ञानभूमौ बुद्धिवागर-
मन्त्रिणा सह होमद्रव्यं प्रेषय । कापालिकेन
यदुक्तं तत् सर्वं राज्ञा सम्याद्य बुद्धिवागरः
प्रेषितः ततश्च राज्ञो गृह्यतया वत्सराजस्यहात्
भोजस्तत्र नदीपुलिनं नीतः योगिना भोजकृ-
मारो जीवित इति किमदन्ती सर्वतोऽध्य-
जायत । ततः पौरमात्यैः परिहृतो भोजो
राजभवनमागतः । ततस्तमालिङ्ग्य रुदन्तं
सुहृन् निवार्य भोजः कृतः । ततो राजा
सञ्जावनतर्थावः सन् निजलिङ्घ्यात्ने भोजसुप-
वेक्ष्य राज्यं दत्त्वा वनं गतः । ततो सुहृन् वनं
प्राप्ते बुद्धिवागरं सुखामात्रं विधाय भोजः
स्वयं रात्र्यस्तुतं ब्रुजे । ततो राजवभायां
सहस्रशो वृषवरा दिग्भ्यः समागन्तुः ततो
राजा अमाद्यमाह ।

“तच्च महाकवेर्देवं तदङ्गं विबुधस्य च ।
देवं गाम्यकवेर्वत्सु ! तस्याप्यहं त्वयान्वहम् ॥”
इति ॥

ततः क्रमेण वररुचिसुवन्दुवायामररामदेवहरि-
वंशश्रद्धुरकतिङ्गकपूरविनायकमदनविद्याविनोद
कोकिलतारेन्द्रप्रसूताः सर्वश्रास्त्रविचचयाः
सर्वज्ञा इव राजवभाभामहर्निशमलं कुर्वन्ति ।
त्रियत्कालानन्तरं कालिदासकवौ समागते
तेन चार्द्धरात्रः परमा प्रीतिरजायत । अन्ये
विद्वान्ः कालिदासं वेद्यातमपटं विदित्वा सर्व-
भावेन वैरचक्रुः न कश्चिन् समायां सुश्रुति न
कोऽपि वदति । किन्तु भोजनपतिस्तेन चार्द्ध
परमप्रीतो बभूव । अन्येषां पण्डितानामाग-
मनं तेषां पद्यानि समस्तपूरयानि तैभ्यो

भोजनं

बहुलसुखादानादिवर्णनश्च ग्रन्थशेषपर्यन्त-
मस्ति । तदग्रन्थविस्तरभयात् न लिखितम् ।
इति भोजप्रबन्धप्रसङ्गात् सदलितम् ॥३॥ रेन्द्र-
चालिकविद्यां भोजविद्यां वदन्ति ।

भोजकटः, पुं, भोजदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥
(रुक्मिणिर्मिते पुरे, क्ली । यथा, विष्णुपुराणे ।
५ । २६ । १३ ।

“इत्युक्तेन परित्यक्तः कृष्णयास्त्रिकर्मणा ।
रुक्मी भोजकटं नाम पुरं कृत्वावसत्तदा ॥”)
भोजनं, क्ली, (भुज् + “ल्युट् च ।” ३ । ३ । १२५ ।

इति भावे ल्युट् ।) भञ्जयम् । कटिनद्रव्यस्य
गलाधःकरणम् । तत्पर्यायः । जघः २
जेमनम् ३ लेपः ४ आहारः ५ निवसः ६
न्याहः ७ । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥ जमनम् ८
विषयः ९ । इति तट्टीका ॥ अभ्यवहारः १०
प्रत्यवसानम् ११ अशनम् १२ खदनम् १३
निगरः १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥

अथ भोजनगुणविधानादि ।
“भोजनाग्रे सदा पर्यं जिज्ञाकण्डविशोधनम् ।
अभिसन्दीपनं हृद्यं नवगार्द्रकभक्षयम् ॥
आयुर्धृते गृहे रोगा न्युत्थानो विदाहिषु ।
आरोग्यं कटुतिक्तसु वर्तं मांसे पयःसु च ॥
अन्नादद्युगं पिष्टं पिष्टादद्युगं पयः ।
पयसोऽद्युगं मांसं मांसादद्युगं दृढम् ॥
दृढादद्युगं तैलं मर्दनान्नं च भक्षयान् ।
आहारः प्रीयनः सद्यो बलकृद्देहधारणः ॥३॥
आयुष्यं प्रादुख्यो मुहुक्ते यशस्यं दक्षिण्यासुखः ।
त्रिव्यं प्रव्यहसुखो मुहुक्ते कृतं मुहुक्ते
हृदऽसुखः ॥

कुक्षेरन्नेन भाग्यो द्वावेकं पानेन पूरयेत् ।
वायोः सञ्चारणार्थं चतुर्धमशेषयेत् ॥
दन्ते चावगतं चात्रं सौचैर्नैवाहरेष्णलेः ।
कुर्यादनिर्गतं तद्धि सुखस्यानिष्टगन्धत्वान् ॥
सुक्ता पायितलं दृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते ।
अचिरेणैव तद्वारि विमिराणि व्योहति ॥
सुक्ताचम्य करं वामं दत्त्वा कुक्षौ ततः पठेत् ।
सुक्तं महेन्द्रहस्तेन वेद्यानरसुखेन च ॥
गरुडस्य च कण्ठेन सतुद्रस्य च बहिर्ना ।
वाताभिर्भक्षितो येन पीतो येन महीदधिः ॥
यन्मया खादितं पीतं तदगस्त्यो जरिष्यति ।
पठित्वैतत् सुखावीनः चयं तिष्ठेदनाकुलः ॥
सुक्तापादशतं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत् ।
एवं हृद्योगतं चात्रं सुखं तिष्ठति जीम्यति ॥
सुक्तापविशत्सुन्दं शयानस्य वपुर्भवेत् ।
आयुश्चक्रममायस्य न्युत्थार्वावति धावतः ॥”

इति राजवल्गुभः ॥ ३ ॥

अपि च ।
“ततो भोजनवेलायां कुर्यान्मङ्गलदर्शनम् ।
तस्य प्रदक्षिणं नित्यमायुर्धर्मविवर्धनम् ॥
लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यथौ नाराजो गौर्हृताशनः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य व्यापो राजा तथाष्टमः ॥
पादुकारोहयं कुर्यात् पूर्वं भोजनतः परम् ।

भोजनं

पादरोगहरं वयं चक्षुष्यं चायुषे हितम् ॥३॥
शरीरे जायते नित्यं वाय्वा नृणां चतुर्विधा ।
बुधस्य च पिपासा च सुषुप्ता सुरतसृष्टा ॥
भोजनेच्छाविधावात् स्यादङ्गमर्दोऽरुचिः अमः ।
तन्ना लोचनदीर्घल्यं धातुदाहो बलक्षयः ॥
विधातेन पिपासायाः शोषः कण्ठास्थयोर्भवेत् ।
अवणस्यावरोधश्च रक्तशोषो हृदि यथा ॥
निद्राविधाततो जम्भा शिरोलोचनगौरवम् ।
अङ्गमर्दं कृत्वा तन्ना स्यादन्नापाक एव च ॥
बुधस्य चो न योऽन्नाति तस्याहारान्नचयात् ।
मन्दोभवति कायामिष्यया चाग्निर्निरिवनः ॥
आहारं पचति शिखी दीधाननाहारः पचति ।
दोषक्षये च धातून् पचति धातुक्षये प्राणान् ॥
आहारः प्रीयनः सद्यो बलकृद्देहधारणः ।
सुखायुः शक्तिवर्धनः सत्त्वशोभाविबर्धनः ॥
यद्योक्तगुणसम्पन्नस्तुपचयेत भोजनम् ।
विचार्य दोषकालादीन् कालयोरुभयोरपि ॥”
उभयोः कालयोः प्रातः सायश्च । तथा च ।
“सायं प्रातर्मनुष्यायामशनं हृतिवोधितम् ।
नान्तरा भोजनकुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥”
प्रातः प्रथमयामान् उपरि द्वितीययामान्
अर्वाक् । तथा च ।
“याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुगं न लङ्घयेत् ।
याममध्ये रक्षोत्पत्तिर्यामयुगमादुबलक्षयः ॥”
अथ च ।

“क्षुत् सम्भवति पक्षेण रक्षदोषमलेषु च ।
काले वा यदि वाकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥”
रक्षादीनां पाकं ज्ञातुमाह ।
“उद्गारान्मुहुरित्याहो वेगोत्सर्गो यद्योचितः ।
तद्युता क्षुत्पिपासा च यदा कालः स भोजने ॥”
स्यान्माह ।
“आहारं विजने कुर्यान्निर्हारमपि सर्वदा ।
उभाभ्यां लक्ष्म्युपेतः स्यात् प्रकाशे हीयते
श्रिया ॥

निर्हारो मलमूत्रोत्सर्गः । अथ च ।
“आहारनिर्हारविहारयोगाः
रुदेव सङ्गिज्जिह्वने विधेया इति ॥” * ॥
भोजने येषां दृष्टिर्निवारणीया तानाह ।
“हीनदीनक्षुधार्त्ताणां पापघट्टेयोरोगिणाम् ।
झकुटादिशृणां दृष्टिर्भोजने नैव शोभना ॥”
येषां दृष्टिः शुभदा तानाह ।
“पिष्टमात्रसुहृद्देवापापकण्डवर्हिणाम् ।
सारसस्य चकोरस्य भोजने दृष्टिरत्तमा ॥”
कथञ्चित्तदुदृष्टदृष्टिपाते तदोषशान्तये ब्रह्मा-
दीन् सरेत् । तद्यथा,—
“अन्नं ब्रह्म रक्षो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः ।
इति सञ्चिन्त्य सुज्ञानो दृष्टिदोषो न वाधने ॥
अज्ञानागमन्वभूतं कुमारं ब्रह्मचारिणम् ।
दृष्टिदोषविनाशाय हनूमन्तं स्मरान्वहम् ॥”
भावनमाह ।
“दोषदृष्टदृष्टिं पर्यं हेमं भोजनभाजनम् ।
रौप्यं भवति चक्षुष्यं पितृहृत् कण्ठवातहृत् ॥

कांसं बुद्धिप्रदं रुच्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
प्रेतलं वातकृद्भक्ष्यं क्षमिकप्रप्रयुक्तम् ॥
आयसे कान्तपात्रे च भोजनं चिह्निकारकम् ।
शोषपाण्डुरं वलं कामलापहसुतमम् ॥
श्लेष्मेच्छेद्ये पात्रे भोजनं त्रीनिवारणम् ।
दाहहृदये विशेषेण रुचिदं शेषकारि च ॥
पात्रं पत्रमयं रुच्यं दीपनं विषपापशुत् ॥
जलपात्रन्तु ताम्रस्य तदभावे ऋदो हितम् ॥
पवित्रं शीतलं पात्रं घटितं स्फटिकेन यत् ।
क्रान्तेन रुचितं तद्वत्तथा वैदूर्यसम्भवं ॥ ६ ॥
भोजनान्ते सदा पयं लवणार्द्रकभक्षयम् ।
अमिसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ॥
लवणं चैत्थं त्रयेण । आर्द्रकं कटुकमपि न
पित्तविरोधि मधुरपाकित्वान् ॥
“अग्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वन्तु मधुरं रसम् ।
मध्येऽन्तलवणौ पश्चात् कटुतिक्तकषायकान् ॥
फलान्यादौ समन्वीयात् दाहिमादौनि बुद्धिमान् ॥
विना मोक्षफलं तद्बहुर्जनीया च कर्कटी ॥
ऋणालविषशालककन्दे च प्रभृत्यन्यपि ।
पूर्वमेव हि भोज्यानि न तु सक्ता कदाचन ॥
गुरु पिष्टमयं द्रव्यं तपुस्तान् पृथुकानपि ।
न जातु सुक्तवान् स्नादेन्नाचां खादेद्बुभु-
क्षितः ॥
हतपूर्वं समन्वीयात् कठिनं प्राक् ततो ऋदु ।
अन्ते पुनर्द्रवाग्नी तु वलारोग्ये न सुषति ॥”
अथमर्थः । प्राक् हतपूर्वं कठिनं समन्वीयात् ।
यथा काष्ठादिवासिनः प्रथमं सद्यन्नान् हतपूर्वां
रोटिकां भुञ्जते । ततो ऋदुसूपपादिकमोदनं
भुञ्जते । अन्ते पुनर्द्रवाग्नी भोजनान्ते दधितक्र-
दुग्धादि भुञ्जते ।
“यद्यप्युत्खादुतरं तद्वि विदध्यादुत्तरात्तरम् ।
भुक्ता यत् प्रार्थ्यते भूयस्तदुक्तं खादु भोजनम् ॥”
स्नादस्य गुणमाह ।
“सौमनस्यं वलं बुद्धितुष्टाद्यं रसनासुखम् ।
खादु सन्नयत्यन्नमस्वादु च विपर्ययम् ॥
अत्युष्णान्नं वलं एतन् शीतं शुष्कञ्च दुर्जरम् ।
अतिक्षिप्तं खानिकरं बुद्धियुक्तं हि भोजनम् ॥
अतिदृष्टान्नाश्रिताहारो गुणान् दोषान्न विन्दति ।
भोज्यं शीतमदृष्टञ्च स्याद्विलम्बितमन्नतः ॥”
गुरु निषेधं तद्विवारयमाह ।
“मन्दाग्नौ नरो द्रव्यं मात्रागुरु विवर्णयेत् ।
अभावेतच्च गुरु यत्तथा संस्कारतो गुरु ॥
मात्रागुरुस्तु मुद्रादिमांसादिः प्रकृतिगुरुः ।
संस्कारगुरु पिष्टाग्रं प्रोक्तमित्युक्तञ्च ॥ ७ ॥
आहारं पटुविधं चूर्णं द्रव्यं चैत्थं तथैव च ।
भोज्यं भक्ष्यं तथा चैत्थं गुरु विद्याद्वयोत्तरम् ॥”
चूर्णं द्रव्यं दाहिमादि । पयं पाणकशर्करोद-
कादि । श्लेष्म रसालालविनादि । क्षपिता
ऋदो इति लोके । भोज्यं भक्ष्यपादि । भक्ष्यं
मधुरकमसकादि । चर्ष्यं पिष्टिचर्षकादि ।
लभायुगुरुसंस्कारगुरुयोः । सम्भावलधुनश्च
मध्यस्य भोजनपरिमाणमाह ।

“गुरुणामर्हसौहित्यं लघूनां हृत्प्रिरिच्यते ।”
अथमर्थः । माषपिष्टान्नादिभिरहं सौहित्यं
कर्तव्यं मुद्रादिभिः स्वाभाविक्या मात्रया हृत्प्रिः
कर्तव्येत्यर्थः ।
“द्रवो द्रवोत्तरश्चापि न मात्रागुरुरिच्यते ।”
द्रवः पेयादि । द्रवोत्तरः तक्राद्यधिक ओद-
नादिमांसातोऽधिकोऽपि मात्रागुरुरेव मन्तव्यः ।
पेयस्य सर्वतो लघुत्वात् । उक्तञ्च सुश्रुतेन ।
पेयलेह्याद्यभक्ष्याणां गुरु विद्याद्वयोत्तरमिति ।
पेयं पय आदि । लेह्यं रसालादि । अदं
ओदनस्यपादि । भक्ष्यं मोदकादि ।
“द्रवाणामपि शुष्कन्तु सन्त्यगेवोपपद्यते ।
विशुष्कमन्नमन्त्यस्तं न पाकं साधु गच्छति ॥”
अथमर्थः । शुष्कमपि सोनोरोधकरमपि
द्रवाण्यं सन्त्यक् पाकं याति । केवलस्य शुष्क-
स्यान्नस्य दोषमाह । विशुष्कमन्नमित्यादि ॥
अपक्वं तत् किं भवतीत्यपेक्षायामाह ।
“पिण्डीकृतमसंक्षिप्तं विदाहसुपगच्छति ॥”
पिण्डीकृतं अष्टौलावद्भूतम् । असंक्षिप्तं
असम्यगार्द्रम् । विदाहसुपगच्छति विदग्धं
भवतीत्यर्थः । शुष्कादीनां वैगुण्यमाह ।
शुष्कं विरुद्धं विहन्मि वद्विद्यापादमावहेत् ॥”
शुष्कं चिपिटादि । विरुद्धं क्षीरमतस्यादि ।
विहन्मि चणकमसुरादि वद्विमान्यं कुर्व्यात् ।
“न भुक्ता न रदेच्छित्ता न निश्चायां न वा
बहून् ।
न जलान्तरितान्न हिः शक्तूनद्यान्न केवलान् ॥
पुनर्दानं पृथक् पानं सामिधं पयस्ता निशि ।
दन्तच्छेदनसुष्णञ्च सप्त शक्तुस्तु वर्जयेत् ॥”
विषमाशनस्य लक्षणमाह ।
“बहुलोकमकाले वा ज्ञेयं तद्विषमाशनम् ॥”
बहुलाण्यस्य भक्षितस्य दोषमाह ।
“आलस्यगौरवाटोपशब्दाञ्च क्रूरतेऽधिकम् ।
क्षीनमात्रं तनोः कार्यं करोति च वलचयम् ॥”
अधिकं अन्नम् ॥ अकाले भुक्तस्य दोषमाह ।
“अप्राप्तकालो भुञ्जानोऽप्यसमर्थतनुर्नरः ।
तांस्तान् व्याधीगवाप्नोति मरणश्चाधिगच्छति ॥”
अप्राप्तकालः कालादतिप्राक् भुञ्जानोऽसमर्थ-
शरीरो भवति । तथा सति तांस्तान् व्याधीन्
शरीरो यथाविच्छिन्नकालसकविलम्बिकादीन्
प्राप्नोति । तेषामाधिक्ये मरणमपि प्राप्नो-
तीत्यर्थः ।
“कालेऽतीतेऽयनो जन्तोऽन्यायुनापहतेऽनले ।
क्षुद्धादिपच्यते भुक्तं न त्याज्योक्तं पुनः खृष्टा ।
क्षुधेर्भागदयं भोज्येन्नृतीयं वारि पूरयेत् ।
वायोः सचरगाद्यां चतुर्थमवशेषयेत् ॥
रसेनान्नस्य रसना प्रथमेनोपतर्पिता ।
न तथा स्याद्भाप्रोति ततः सेष्यामुनान्तरा ॥
अत्युष्णानां विषयतेऽन्न-
मनगुणानां च स एव दोषः ।
तन्नाशरो वद्विविधनाय
सुहृद्गुह्यारि पिवेदभूरि ॥

सुक्तस्यादौ वलं पीतं कार्यमन्दाग्निदोषहतम् ।
मध्येऽभिदीपनं अष्टमन्ते सौख्यकप्रदम् ॥”
अन्यत्र ।
“समस्यूलक्षणा सुक्तमथान्नप्रथमासुपाः ।”
इति वाग्भटः ॥ सुक्तं भोजनम् ।
“हृषितस्तु न चाग्नीयात् क्षुधितो न पिवेज्जलम्
हृषितस्तु भवेद्गुल्मी क्षुधितस्तु जलोदरी ।”
ननु शिष्टा भोजनान्ते दुग्धं पिबन्ति तत् क-
सुचितम् । यतस्त्रिधा विभक्तस्य भोजन-
कालस्य प्रथमो भागो वातस्य द्वितीयः पित्तस्य
तृतीयः कफस्य । अतएवाह ।
“अग्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वन्तु मधुरं रसम् ।
मध्येऽन्तलवणौ पश्चात् कटुतिक्तकषायकान् ॥”
अस्यायमभिप्रायः । भोजने पूर्वं सुक्तो मधुरो
रसो बुभुक्षितस्य वातपित्तयोः शमको भवति ।
“भोजनमध्ये सुक्तायन्तलवणौ
पित्ताशये च वद्विद्विं क्रूरतः ।
भोजनान्त्यसमये भुक्ताः कटुतिक्त-
कषाया रसा कर्षं शमयन्तीति ॥”
अतो भोजनावसानसमयस्य कफकाल-
त्वात्तत्र कथं श्लेष्मजनकं दुग्धं पातुसुचितं
भवति । यत उक्तम् ।
“दुग्धं खादुरसं स्निग्धभोजनस्य धातुवहनम् ।
वातपित्तहरं हृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलमिति ॥”
उच्यते ।
“विदाहीन्यन्नपानानि यानि भुङ्क्ते हि मानवः ।
तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत् ॥”
अतएव ब्रह्मपुराणे ।
“कुर्व्यात् क्षीरान्नमाहारं दध्यन्नं न कदाचनेति ॥
लवणान्नकटुणानि विदाहीन्यति यानि तु ।
तद्दोषं हर्षमाहारं मधुरेण समापयेत् ॥”
भोजनावसानसमये दुग्धादिमधुरभोजनेनैव
वर्धितकफो लवणान्नकटुभोजनजनितान् पित्तस्य
दृढिं नाशयति पित्तदृढिनाशनेन कफस्यापि
दृढिरूपक्षीणा भवति क्षीणकफदृढिरसिमान्या-
दीन् व्याधीन् उत्पादयितुं न शक्नोति ॥
“एवं सुक्ता समापामेत् रुच्ययश्च पूर्वकम् ।
भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनश्चरेत् ॥
दन्तलग्नमनिर्हृत्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ।
न तत्र बहुशः कुर्व्याद्वयं निर्हरेत् प्रति ॥
आचम्य जलपुष्पाभ्यां पाणिभ्यां चक्षुषी स्मृशत् ।
सुक्ता पाणितले दृष्ट्वा चक्षुषोर्दृष्टि दीयते ।
अन्दिरेनैव तद्वारि तिमिराणि व्यपीडयति ॥
सुक्ता च संसरेन्नित्यमगस्यादीन् सुखावहान् ।
विष्णुरात्मा तथेवात्र परिणामस्य वै यथा ।
सत्येन तेन यदुक्तं त्र्यम्बकमिदं तथा ॥
अगस्त्यारिर्पदुवाननश्च
सुक्तं समाग्रं जरयत्यग्रेणम् ।
सुखञ्च मे तत् परित्यामममम्यं
वच्छत्यरोगं मम चारुदेह ॥
अन्नारकमगस्त्य पापकं हृष्यमश्विनौ ।
यद्येतान् संसरेन्नित्यं भुक्तं तस्यासु जीव्यति ॥

इत्युक्तं स्वस्तिन परिमार्थं तथोदरम् ।
 अनायासप्रदायीनि कुर्वन्तु कर्माख्यतन्त्रितः ॥”
 अन्तर्निः पायतिष्ठेन तु सृष्ट्यात् । भुक्त-
 माचम्य तु स्वप्नान्दामिः क्षुपितः कफ इति
 वचनात् ।
 “कीर्तिं वृद्धं वायुर्विदग्धं पित्तमेधने ।
 भुक्तमात्रे कफश्चापि क्रमोऽयं भोजनोपरि ॥”
 पित्तमे किञ्चनपत्ते पित्तमेधने किञ्चिदपके कफः ॥
 “भुक्तमात्रे मंजानकस्य प्रतीकारमाह ।
 “धमेनापीत्युद्देवा कयायकटुतिक्तकैः ॥
 पुनरुपपन्नकृती गवन्नमनःफलैः ।
 फलैः कटुकायैर्वा सुखवैगदकारिभिः ।
 ताम्रपत्रमसितैः तुगन्धैर्वा विचक्षणैः ॥”
 धमेन अगुनादिधमेन । अपोह्य कफं हूरी-
 क्षत्य । कयायकटुतिक्तकैः फलैः कपूर्ककृती-
 रजज्जादिभिः । पूगैः क्रमुकैः । समनःफलैः
 पानीफलैः । फलैः एलाहरीतक्यादिफलैः ।
 “रते सुप्रोत्थिते स्नाते भुक्ते वान्ते च सङ्गरे ।
 सभायां विदुषां राज्ञां कुर्यात्ताम्रमभजनम् ॥
 भुक्त्वा शतपदं गच्छेच्चैस्तेन तु जायते ।
 अन्नमंघातश्रेष्ठित्वं ग्रीवाजानुकटीसुखम् ॥
 भुक्तोपविशतस्तुन्दं शयानस्य तु पुष्टता ।
 आयुश्चक्रममागस्य गृह्यधामनि धावतः ॥”
 चक्रममागस्य पदशतं शनैर्गच्छतः ॥ २ ॥
 “वासान्धौ सतृप्तानस्तान् दिः पार्श्वे तु दक्षिणे ।
 तनञ्जद्विगुणान् वामे पचान् सृष्ट्यान् यथासुखम् ।
 वामदिशायामनलो नाभेऽर्धोऽस्ति जल्लूनाम् ।
 तस्मात्तु वामपार्श्वे शयौत भुक्तप्रपाकार्थम् ॥
 विदोषशमनो खडा तूनी वातकफापहा ।
 भूश्या दृष्ट्या दृष्ट्या काष्ठपट्टी तु वातुला ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ २ ॥
 अन्तः ।
 “स्नातो यथावत् स्नानं च देवर्षिपितृतर्पणम् ।
 प्रशस्तरजपाणिस्तु सुज्जीत प्रयतो रक्षी ॥
 कते चप्ये हुते वृद्धौ नृद्वयकधरो वृष ॥
 दद्यात्तियम्भो विप्रम्भो गुरुभ्यः संश्रिताय तु ॥
 पुण्यगन्धधरः शस्त्रमात्रधारी नरेश्वर ॥
 नैऋत्यधरोऽष्टाद्रपाणिपादो नरेश्वर ॥
 विदुषपदनः प्रीतो सुज्जीत न विदुस्तुतः ।
 प्राङ्प्रतोदहस्तो वापि न चैवान्यमना नरः ॥”
 “अन्नं प्रशस्तं पच्य च प्रोक्षितं प्रोक्षयोदकेः ।
 न कुतुसितावृतचैव वुगुषापदं स्मृतम् ॥
 दद्यात्तु भक्तं शिष्यैः क्षुधितैश्चकृपा रक्षी ।
 प्रशस्तगुरुपात्रेण सुज्जीताकुपितो वृष ॥
 नासन्दीर्घंभित्तं पात्रे नादेश च नरेश्वर ॥
 दाकटे नातिस्त्रुर्दे दद्यात्तु नरोऽस्ये ॥
 आगन्दी दादमयविपरी ।
 “मनाभिमणितं रत्नं न च मनुषितं वृष ॥
 अन्तः पात्रमादिभ्यः शक्त्याकादिकास्तथा ॥
 तद्वद्वित्तैश्च गुरुपदं रव च ।
 सुज्जीतोऽनगराणि न कदाचिद्वरेन्दर ॥”
 इति तन्त्रः अन्तर्देहादिभ्यः ॥

“नाशेषं पुनरोऽश्रीयादन्व च गतीपते ! ।
 मध्वसुदधिसर्पिभ्यः शक्त्यश्च विवेकवान् ॥
 अश्रीयात्तन्मयो भूत्वा पूर्वन्तु मधुरं रसम् ।
 लवगास्ते तथा मध्ये कटुतिक्तादिकास्ततः ॥
 प्राक् दवं पुनरोऽश्रीयाम्भ्ये च कठिनाशनम् ।
 अन्ते पुनर्देवाशी तु वलारोग्ये न सुचति ।
 अग्नित्वं भक्षयेदित्यं वाग्यतोऽन्नमज्जुतस्यन् ।
 पचयामं महासौमं प्राण्याद्याप्यायनादि तत् ॥
 भुक्त्वा मय्यगयाचम्य प्राङ्मुखोऽहस्तुखोऽपि वा ।
 यथावत् पुनराचामेत् पाणी प्रक्षाल्य स्थितः ॥
 स्वस्थः प्रशान्तचित्तश्च क्षतामनपरिग्रहः ।
 अभ्युदयतानाश्च कुर्वीत स्मरणं नरः ॥
 अग्निराध्याययत्नं पार्श्वं पवनेरितः ।
 दत्तावकाशं नभसा नरयत्नस्तु मे सुखम् ॥
 अन्नं वलाय मे भूमेरपामन्नातिलस्य च ।
 भवत्तेतत्परिणतो ममास्त्रयाहृतं सुखम् ॥
 प्राण्यापानसमानानासुदानथानयोक्तया ।
 अन्नं पुष्टिकरं चास्तु ममास्त्रयाहृतं सुखम् ॥
 अग्निरभिवर्द्धवाननश्च
 भुक्तं मयात्रं नरयत्नशेषम् ।
 सुखश्च मे तत्परिणामसम्भवं
 यच्छत्वरोमं मम चास्तु देहे ॥
 विष्णुः समस्तान्द्रियदेहदेहि-
 प्रधानभूतो भगवान् यथैकः ।
 सत्त्वं तेनान्नमशेषमेत-
 दारोग्यदं मे परिणाममेतु ॥
 विष्णुरेता तथैवात्रं परिणामश्च वै तथा ।
 सत्त्वं तेन मे भुक्तं जीव्यत्वन्नमिदं तथा ॥
 इत्युक्तं स्वस्तिन परिमार्थं तथोदरम् ।
 अनायासप्रदायीनि कुर्वन्तु कर्माख्यतन्त्रितः ॥
 सच्छास्त्रादिविनीदेन सन्मागादिविरोधिना ।
 दिनं नयेत्ततः सन्धासुपतिष्ठेत् समाहितः ॥”
 इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ११ अध्यायः ॥ १ ॥
 अन्तरः ।
 “सुज्जीत प्रयतो नित्यं वाग्यतोऽन्नममानसः ।
 भैक्ष्य वक्तव्येनित्यं नैकाग्राही भवेद्ब्रवी ॥
 भैक्ष्य दत्तानो दत्तिरपवासवमा स्तुता ।
 पूजयेदन्नं नित्यमद्याधेनदक्षुतस्यन् ॥
 दद्यात्तु हृद्येत् प्रसीदेच प्रतिनन्देत्तु सर्वशः ।
 अनारोग्यमनायुष्यमस्त्र्यं चातिभोजनम् ।
 अपुण्यं लोकविदितं तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥
 प्राङ्मुखोऽन्नानि सुज्जीत सूर्याभिसुख एव वा ।
 नाद्यादुदहस्तो नित्यं विधिरेश सनातनः ॥
 प्रक्षाल्य पाणी पादौ च सुज्जीतो दिः नश्येत् ।
 दास्यं देवे समासीनो भुक्त्वा च हिरपसृष्टम् ॥
 नाश्रीयाद्वाभ्यां साहं नैनामीक्षेत् मेघनीम् ।
 न भक्षयेदभक्ष्याणि नाप्यं वा पिबेद्विहः ॥”
 अभक्ष्यान्नु भक्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥
 “सुज्जीत वन्धुभिः साहं वाग्यतोऽन्नमज्जुतस्यन् ।
 अहत्वा तु दिङ् पच मयायज्ञान् दिक्षोऽन्नम् ॥
 सुज्जीत उदग्ग्राह्या तिर्यग्योनिं न गच्छति ॥
 वेदादासीऽन्धं शस्त्रा महावज्रक्रियाध्या ।

नाश्रयत्वाशु पापानि देवानामर्चनन्तथा ॥
 या मोहादधवालस्यादङ्गता देवताधेनम् ।
 सुदुक्ते च याति नरकान् नृकरेश्वभिजायते ॥
 तस्मात्तु सर्वप्रयत्नेन कृत्वा कर्माणि वै दिङ् ।
 सुज्जीत स्वजनेः साहं च याति परमां गतिम् ॥
 इति कौर्म उपविभागे १७ अध्यायः ॥ १ ॥
 यास उवाच ।
 “प्राङ्मुखोऽन्नानि सुज्जीत सूर्याभिसुख एव वा ।
 आसीनस्तामने शुद्धे श्रम्यां पादौ निधाय तु ॥
 आयुष्यं प्राङ्मुखो सुदुक्ते यशस्तं दक्षिणासुखः ॥
 श्रियं प्रत्यङ्मुखो सुदुक्ते क्षान्तं सुदुक्ते उदहस्तुखः ॥
 पश्चाद्रो भोजनं कुर्याद्भूमौ पात्रं निधाय तु ।
 उपवासेन तत्तुल्यं मगुराह प्रजापतिः ॥
 उपलिप्ते सुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ ।
 आचम्याद्वाङ्गनोऽक्रोधः पश्चाद्रो भोजनश्चरेत् ॥
 महाव्याहृतिकं भिन्नं परिधायोदकेन तु ।
 अन्ततोपस्तरयमसीत्वापीऽशानक्रियाचरेत् ॥
 खाद्याप्रवृत्तं यत्तं प्रायापानाहुतिन्ततः ।
 अपानाय ततः कृत्वा श्वाणाय तदनन्तरम् ॥
 उदानाय ततः कुर्यात् समानायेति पञ्चमीम् ।
 विज्ञाय तत्तमेतेषां क्षुद्रयादात्मनि दिङ् ॥
 शेषमन्नं यथोक्तं सुज्जीत अग्न्यर्चयितुम् ।
 ध्यात्वा तन्मनसा देवमात्मानं वै प्रजापतिम् ॥
 अन्ततापिधानमसीत्परिधादपः पिबेत् ।
 आचान्तः पुनराचामेदायं गौरीतिमन्त्रतः ॥
 हृपदां वा त्रिरावाच्य सर्वपापप्रणाशिनौम् ।
 प्राण्यानां गन्धिरवीत्यालमेदुदयन्ततः ॥
 आचम्याद्भुक्तमात्रेति पादाङ्गुलींश्च दक्षिणे ।
 निःसावयेद्वस्त्रजलं नृहृदयः समाहितः ॥
 हुत्वाभ्रमन्त्रं कुर्यात् सन्ध्यायामिति मन्त्रतः ।
 अथाक्षरेण स्वात्मानं योगयेद्वाक्षगोऽति हि ॥
 सर्वेषामेव योगानामालियोगः परः स्तुतः ।
 योगेन विधिना कुर्यात् स याति ब्रह्मणः
 चयम् ॥
 यज्ञोपवीतो सुज्जीत स्रग्गन्धाक्षुतो नरः ।
 सायं प्रातर्नान्तरा वै सन्ध्यायान्ति विशेषतः ॥
 नाद्यात् सूर्ययष्टात् पूर्वमसि सायं शशियष्टात् ।
 यष्टाकाले तु नाश्रीयात् स्नात्वाश्रीयास्तु सुक्तयोः ॥
 सुक्ते शशिन सुज्जीत यदि न स्नात्वाश्रीनिशा ॥
 अस्तुक्तयोरस्तं गतयोः स्नात्वा दृष्ट्वा परेऽपि न ।
 नाश्रीयात् प्रेक्षनायानामप्रदायेव दुर्मतिः ॥
 गायत्रिशिष्टादन्वद्वा न क्रुद्धो नान्यमानसः ॥
 आत्मार्यं भोचनं यस्य रत्यं यस्य मेघनम् ।
 दत्तायं यस्य चाधीनं निष्कलं तस्य जीवितम् ॥
 यदभुक्ते वेष्टितशिरा यच्च सुदुक्ते उदहस्तुखः ।
 सोपाननुक्च यदुदुक्ते सर्वं विद्यात्तदाह्वरम् ॥
 नाह्वरं न मयाह्वे नाह्वरं नाह्वरं न भक्ष्यम् ।
 न च भिक्षासनगतो न शयानः स्थितोऽपि वा ॥
 न भिक्षाजनने चैव न भूम्यां न च पाणिग्र ॥
 नोत्सृष्टो हृतमादद्यात् नृहृन्तं सूर्येदपि ॥
 न दक्ष कीर्तयेदापि न निःशयं न भाव्यया ।
 नान्यद्वारे च नाकाशे न च देवाययादिषु ॥

नैकवस्तु सुञ्जीत न च यानस्वितोऽपि वा ।
न पादुकानुगतो वा न हंसन् विलपन्न हि ॥
सुञ्जीतं सुगमाम्नाय तदन्नं परिणामयेत् ॥”
इति जून्ने उपविभागे १८ अध्यायः ॥ ३ ॥
अपरश्च ।

“एत्ता च हुत्वा पिष्टदेवताभ्यो
भत्वातिधीन् भव्यजनावशिष्टम् ।
तुष्टः शुचिः अद्धानोऽस्ति योऽन्नं
तस्यान्तं स्यान् स पुमान् भुनक्ति ॥
मायं प्रातर्मनुष्याणामग्रं देवनिर्मितम् ।
वैदिने लौकिकेभ्यो तु प्रत्यजे जाठरे तथा ॥
उपलिप्ते समे देशे शुचिः अद्वासमन्वितः ।
पान्नेष्वर्याशुस्पर्शेषु पुत्रश्रियादिभिर्यतः ॥
सुसंस्कृतं दितं क्षिप्तं सुञ्जीतान्नमक्षुत्तयन् ।
यवगोधूमशाल्याद्यं मांसशकादिभिर्यतम् ॥
कटुम्लवर्णैस्तैर्लघुभोजैस्तु सुगन्धिभिः ।
भक्ष्यप्रकारान् विविधान् कन्दमूलफलानि च ॥
पानं भूमौ प्रतिष्ठाप्य यो मुहूर्ते वाग्व्यतः शुचिः ।
भोजने भोजने चैव त्रिरात्रफलमनुते ॥
यस्मै प्रारयेद्विप्रः पवित्रं दक्षिणे करे ।
सुञ्जानस्तु विशेषेण अन्नदोषैर्न लिप्यते ॥
यातुधानाः पिशाचाश्च असुरा राजशास्त्रया ।
घ्नन्ति केवलमन्नस्य मण्डलस्य विवर्जितान् ॥
आदित्या वसवो रुद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः ।
मण्डलानुपजीवन्ति तस्मान् कुर्वन्ति मण्डलम् ॥
यत्पुष्कोऽयं दिवाग्रस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य तु ।
द्विकोणास्ति वैश्यस्य सूद्रस्य वर्तुनं सदा ॥
न लौहे मृत्तये पाने भिन्नेऽप्रीयान कटेऽम्बरे ।
आपः पुनस्त्रितमन्त्रेण सुधाक्षीर्यं समासनम् ॥”
ध्रुवा द्यौरित्युपविश्य पानं प्रचाल्य मुहूर्तं
दिवोरतिमिति पानमभिमन्त्र्य भूत्यादृष्टायनेति
भूमौ पानं प्रतिष्ठापयेत् । आहृतवासाः शुक्ल-
वासा वा पवित्रात्मा ज्ञानात्मा प्राङ्मुख
आसीनः पाणी प्रचाल्य दशहोतारत्रिगदेति
ध्यायेदयत्तं पुरुषम् । तत ओजोऽर्चोऽत्यार-
माद्विद्यमायं प्रतिपद्येत् । ओजोर्वाद्यादिना
प्रतिगृह्य अष्टमन्त्राभिरङ्गीकृत्याभिमन्त्रयेत् ।
उद्गुण्येति जाठराग्निमन्तरस्य प्रबोधयेत् ।
भूतपतये नमः सुवनपतये नमः भूतानां पतये
नमः इति गमस्कारान्ते वलिचर्यं भूमौ दद्यात् ।
अथानं रानानं चिन्तयेत् ।
“प्राणस्य हृदयं स्थानमपानस्य गुदं स्तुतम् ।
ममानो नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमाश्रितः ॥
पञ्चमः स तु विज्ञेयो यानः सर्वाङ्गसन्निधौ ।
राजीनसदृशः प्राणो हृदये निवसन्स्थितः ॥
तस्याधस्तादपानस्तु स वै गोजीरसक्षिप्तः ।
नाभ्या मध्ये गमानस्तु विद्युष्वातावमग्रमः ॥
प्राणस्योपसुदानस्तु इक्षणीलवमग्रमः ।
उभाभ्यामपि शान्ताभ्यामप्यप्येकशतव्या ।
अनन्यं पानं कुर्वन्ति एवं हानिर्न जायते ॥
अन्तर्परिभूतेषु गुहायां विद्यतेतुम् ।
तं यज्ञतं वयद्विहारस्यं पिबोः परमं पदम् ॥”

अष्टतोपस्तरणमसीत्पः सृष्टोपस्थाय वाचं
नियच्छेत् । न्यस्तं महायादृतिभिरङ्गिः प्रदक्षिणं
परिविष्य सयेन पाणिना पात्रमविसृज्यन्नतो-
पस्तरणमसीति पुरस्तादपः पीत्वा पश्चिम्भस्तेः
प्राणाहुतीर्जुहोति । प्राणो निविष्टोऽन्तं जुहोमि
शिवोमाविष्टाप्रदाहाय प्राणाय स्वाहा ।
अपाने निविष्टोऽन्तं जुहोमि शिवोमाविष्टा-
प्रदाहायपानाय स्वाहा । याने निविष्टोऽन्तं
जुहोमि शिवोमाविष्टाप्रदाहाय समानाय
स्वाहा । इति तूर्णीं भूयो व्रतयेत् । प्रजापतिं
मनसा ध्यायेत् ॥ ३ ॥ प्राणाय स्वाहेति प्राण-
स्तृप्यति । प्राणे हृष्यति चक्षुस्तृप्यति । चक्षुषि
हृष्यति आदित्यस्तृप्यति । आदित्ये हृष्यति
द्यौस्तृप्यति । दिवि हृष्यत्यां यत्किञ्चिद्गौ-
चादित्यच्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुहृषिं अगु-
हृष्यति । यानाय स्वाहेति यानस्तृप्यति ।
याने हृष्यति ओत्रं हृष्यति । ओत्रे हृष्यति चन्द्र-
मास्तृप्यति । चन्द्रमसि हृष्यति दिशस्तृप्यति ।
दिशु हृष्यन्तीषु यत्किञ्चिद्दिशः खं चन्द्रमा-
च्चाधितिष्ठति । तत्तृप्यति तस्यानुहृषिं अगु-
हृष्यति प्रजया पशुभिरन्नादेन तेजसा ब्रह्मवर्च-
सेनेति । अपानाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यति । अपाने
हृष्यति वाक् हृष्यति । वाचि हृष्यत्यां अग्नि-
स्तृप्यति । अग्नौ हृष्यति पृथिवी हृष्यति ।
पृथिव्यां हृष्यत्यां यत्किञ्चिन् पृथिवी वाग्नि-
च्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुहृषिं अगुहृष्यति ।
हृष्यति प्रजया पशुभिरन्नादेन तेजसा ब्रह्मवर्च-
सेनेति । समानाय स्वाहा इति समानस्तृप्यति ।
समाने हृष्यति मनस्तृप्यति । मनसि हृष्यति
पथ्येन्यस्तृप्यति । पथ्येन्ये हृष्यति विद्युस्तृप्यति ।
विद्युति हृष्यत्यां यत्किञ्चिद्विद्युत्पथ्येन्यच्चाधि-
तिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुहृषिं अगुहृष्यति प्रजया
पशुभिरन्नादेन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ।
उदानाय स्वाहेति उदानस्तृप्यति । उदाने
हृष्यति वायुस्तृप्यति । वायौ हृष्यति आकाश-
स्तृप्यति । आकाशे हृष्यति यत्किञ्चिद्वायु-
चाकाशच्चाधितिष्ठतस्तृप्यति । तस्यानुहृषिं
अगुहृष्यति प्रजया पशुभिरन्नादेन तेजसा
ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ ४ ॥
“मुक्तेऽन्ने केचित् काङ्क्षन्ति मुक्तेश्च सुविचिपेत् ।
केचित् काङ्क्षन्त्यनाजीवाः केचित् कर्मवशा-
त्तुगाः ॥
सुञ्जन्तु मम चोत्तरं पात्रे वाद्य मुनि स्मिन्ते ।
अग्न्यापिधानमसीत्परिष्टान् पयः पिवेत् ॥
अग्निं पूर्वोपरिष्टाच्च वस्त्रं प्राणस्य निरुच्येत् ।
सुता पीत्वा च यः कश्चिन् नूनं पानं समुन्-
दयेत् ॥
स पुनः क्षुत्पिपासार्तो भवेज्यमग्निं जन्मनि ।
अग्न्यापिधानमसीत्परिष्टादपः पिवेत् ॥”
अयः पीत्वाचान्तः प्राणान्वातान्वाहः सृष्टति ।
प्राणानां यन्त्रिरसीति हृदयमालम्ब्य जपति
प्राणानां यन्त्रिरसि इति प्राणदेशम् । विष्णो-

र्जठरमसीतिनाभिदेशम् । यो देवानामधि-
पतीति पुनरपि हृदयदेशमालम्ब्य जपति ।
सावित्रीषानुभाष्य त्रिरापो रसानां रसमुक्-
तनात्मा कर्मणिः प्रीयतां विश्वसुगतिं ध्यायेद्-
यत्तं पुरुषम् ॥ ५ ॥
“आहिताग्निरनङ्गं ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।
अन्नन्त एव सिद्धान्ति नैषां सिद्धिरनग्रताम् ॥
गृहस्थो ब्रह्मचारी च धीरनर्तस्तु तपश्चरेत् ।
प्राणान्निहोत्रलोपेन अवकीर्णं भवेत्तु सः ॥
अन्तराप्रानराशश्च सायमाग्रन्तयेव च ।
सदोपवासी भवति यो न मुहूर्ते कदाचन ॥
प्राणान्निहोत्रमन्त्राणां निरुद्धे भोजने जपेत् ।
त्रेधाग्निहोत्रमन्त्रास्तु दयालामेन तर्पयेत् ॥
यथाहि नलमैधौकमनिप्रोतं प्रहूयते ।
तद्वन् सर्वाणि पापानि निर्दहन्त्यात्मयागिनः ॥
यद्येह क्षुधिता बाला मातरं पशुपासते ।
एवं सर्वाणि भूतानि अग्निहोत्रसुपासते ॥”
इति ॥ ६ ॥
“भोजनस्य निषेधस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
नोक्चितो भक्षयेत् किञ्चिन्न गच्छेत् वा कदाचन ॥
खट्वास्तु न सुञ्जीत न पाणिम्यं कदाचन ।
चन्द्रस्योपरिः च यस्तास्ते चन्द्रस्ययोः ॥
गोत्राक्षणोपवासेन न वागीर्णे तु भोजने ।
निशीथे नैकवासास्तु न लघोच्छिद्यभोजने ॥
न राज्ञो तिलसम्बद्धं दधि शक्नुम माचिकम् ॥
कोविदारवटान्धत्यफलानि न कदाचन ।
चणकश्च कौसुमं करमधितश्च यद्दधि ॥
वेद्या वहिः पुरोडाशं तुल्यं गोमानभक्षणे ।
नोक्चितेन घृतं गार्हः शक्नुन् वापदृगतोऽपि सन् ।
पलाङ्गं लशुनं वापि सुञ्जस्तुपापमाप्नुयात् ।
नानाद्रुखपाणिस्तु चन्द्रताराक्रीमौचयेत् ॥
सुञ्जन् कुञ्जन् स्वस्वहानं सुशुद्धं त्रप न कीर्तयेत् ॥
नार्द्रवासाः शिरःक्षिप्तः सौपान्तिको निरासनः ।
शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवामसक्थिकम् ॥
नास्त्रीयास पिवेच्चैव कृत्वा पथ्येन्येन नरः ।
पादप्रसारणं कृत्वा न च वेष्टितमस्तकः ॥
न च आहृत्य यच्छिद्यं गृहे पशुधितश्च यत् ।
दम्पत्योर्भुक्तयेपन्तु न सुञ्जीत कदाचन ॥
नानिचरितमस्त्रीयान् सुक्ता शयं शिवर्जयेत् ॥
न भक्षयेत्तु निःशेषमन्त्र दधिसर्पिणोः ॥
पथ्यो मधुशक्तानां निनानामोदनस्य च ।
न चैको मिष्टमश्रीयात्त वृत्तनाच पथ्यताम् ॥
वद्यस्तु न सुञ्जन्ति तथा चैकस्य पथ्यतः ।
योऽयं च न निहेत् पाणिं नाक्षुर्लं पात्रमेव च ॥
नृन्यान्तश्चोभशानायां देवागारं तथैव च ।
आयुर्निरुच्यते तस्य मिष्टेकस्य वृक्षतः ॥
अदत्त्वा गोऽग्निविश्रेभ्यः क्रमारायानुयायिषु ।
एकीर्तं मिष्टमशानि ततोऽन्यो नाभ्यवपुण्यशतं ।
यस्त्वेकपदं विषमं ददाति
स्नेहादभयादा यदि वार्धेदेतोः ।
येदेन दृष्टादग्निभ्यस्तु गोनां
नां ब्रह्महत्यां सुनयो वदन्ति ॥

एकपङ्क्त्युपविष्टानां दृक्कृतानां दुरात्मनाम् ।
मर्त्तवां तन्मम तावद्वायु पङ्क्तिर्न भिद्यते ॥
एवं यो ब्राह्मणो भुङ्क्ते सन्त्ये पिष्टदेवताः ।
स हि कुले समुद्रस्य ब्रह्मवायुमयमाप्नुयान् ॥”

इति बह्विपुराणे भोजनविधानम् ॥ ५ ॥

त्रिविधभोजनं यथा,—
“उच्छिष्टमवशिष्टं वा पथ्यं पूतमभीष्टितम् ।
भक्तानां भोजनं विष्णोर्नैवेद्यं सात्त्विकं मतम् ॥
इन्द्रियप्रीतिजननं सुकृशोणितवर्द्धनम् ।
भोजनं राजसं शुद्धमायुरारोग्यवर्द्धनम् ॥
अतः परं तामसानां कद्रव्योष्णाविदाहिकम् ।
पूतिप्रयुषितं ज्ञेयं भोजनं तामसप्रियम् ॥”

इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः ॥ ५ ॥

आज्ञादिषु निमित्ततत्त्वान्यत्र भोजने दोषो
यथा,—

“निमित्ततोऽन्यतो भुङ्क्ते आङ्गे देवे सपैतके ।
न द्विजो नरके वासं लभते नात्र संशयः ॥”
देवतादिवभुक्तवत्सु भोजने दोषा यथा,—
“देवतापिष्टमर्त्येषु महत्तु ब्राह्मणेषु च ।

अभुक्तवत्सु येऽन्नानि बालपित्रिमाहृत्य ॥
दुष्टास्ते पूयन्निचये निपात्यन्तेऽधमाधमाः ।

सूचीमुखश्च गायन्ते क्षुधाताः किरिबिग्रहाः ॥”
“एकपङ्क्त्युपविष्टाश्च सत्तुत्याय प्रयान्ति ये ।

विद्भुभोजनं राक्षसेन्द्र ! नरकन्ते प्रयान्ति हि ॥
एकसार्धप्रयातश्च तथान्यसार्धम नराः ।

अर्चविभज्य भुङ्गन्ति ते यान्ति येष्वभोजनम् ॥
पायसं कृशरं मांसं वृषा भुक्तश्च येनरेः ।

तथासयोगुडात्मनाः क्षिप्यन्ते वदनेऽङ्गताः ॥”
इति वामनपुराणे १२ अध्यायः ॥ ५ ॥

औषधातिरिक्तकिञ्चिद्भोजनवतो नित्यनैमित्तिक-
क्रियानिविधो यथा,—

“द्रव्ये भुक्ते त्वजोर्त्ये च नैव भुक्ता च किञ्चन ।
कर्म्म कृष्यान्नरो नित्यं स्वतः स्वतः तथा ॥

पत्रं पुष्पञ्च ताम्बूलं मेघजलेन कल्पितम् ।
कणादिपिप्लव्यन्तश्च फलं सुक्ता न चाचरेत् ॥

जलस्यापि न रज्येष्ट ! भोजनाङ्गेयजहते ।
नित्यक्रिया निवर्त्तते सह नैमित्तिकैः सदा ॥”

इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः ॥

भोजने पाकविधौ दिङ्निगमो यथा,—
“पूर्वांशाभिसुखो भूत्वा उत्तरांशासुखेन वा ।

पचेदन्नञ्च मध्याह्ने सायाह्ने च विवर्जयेत् ॥
अप्यग्राशाभिसुखे पक्वा अमृतान्नं विनाजीहि ।

पूर्वांशसुखो धर्मकामः शोकहानिश्च दक्षिणे ॥
श्रीकामश्चोत्तरसुखे पतिकामश्च पश्चिमे ।

येऽग्रांशाभिसुखे पक्वा हरिद्रो जायते नरः ॥”
पाकपात्रनिरूपणं यथा,—

“यदा तु व्यायसे पात्रे पक्वा अन्नाति वै द्विजः ।
स पापिष्ठोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपच्यते ॥

ताम्ने पक्वा चक्षुर्हानिर्मेयौ भवति वै क्षयः ।
पिष्टभ्यां पक्कमन्नञ्च पिष्टयेय यशस्विनि ॥

पुण्डरीकस्य यज्ञस्य लभते फलमीक्षितम् ।
वातुर्लेन तु यत् पक्वं भगिन्या च कनिष्ठया ।

अमगोत्रेण यत् पक्वं शोणितं तदपि स्तुतम् ॥
अभक्तेन च यत् पक्वं स्त्रिया पक्वं तथैव च ।
पक्कपात्रे च यत् पक्वं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥”

पाकपात्रनिरूपणं यथा,—

“उडुम्बरेण काष्ठेन कद्रवस्य दलेन च ।

शालेन करमर्देन उदरावर्त्तकेन च ॥

पक्कान्नं नैव भुङ्गते भुक्ता रात्रिसुपावसेत् ॥”

निषिद्धान्नं यथा,—

“गर्हितान्नमवीरान्नं सुक्ता चान्द्रायणक्षरेन ।

अपञ्चा या तु वनिता नात्रीयादेव तदुग्रहे ॥

शालकाष्ठस्य पक्कान्नं शिरीषकस्य चैव हि ।

कालचखान्तकस्यैव वज्रवारणकस्य च ॥

भेरुशालस्यैवोपि पक्कान्नं गर्हितं स्तुतम् ॥”

पाकपात्रत्यागकालो यथा,—

“यदा ऋतुयपात्रे तु पक्वं वै सार्वकालिकम् ।

मासे पक्षे तथाष्टासु तत्पात्रं विष्टजेद् गृह्ये ॥

धनुःपात्रे तथा सिंहे मीने चैव वरानने ! ।

यः कृष्याद्भोजनं देवि ! कच्छेयैव विशुद्धति ॥”

पाकार्थजलदानं यथा,—

“एकदा तु जलं ददाद् द्विवारं न प्रदापयेत् ।

त्रिभागं पूरयेत् पात्रं पश्चात्तोयं न दापयेत् ॥”

भोजनस्थानादि यथा,—

“उपतिष्ठे सुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वाग्व्यतः ।

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत शुचिः पीठमव-

स्थितः ॥”

पीठनिरूपणं यथा,—

“साह्वं हस्ते चतुष्कोणे सहकारविनिर्मिते ।

चामभद्रदारुमये प्रादेशोच्छ्रायसंयुते ॥

वह्ण्यासने भवेद्दृढिर्भद्रके श्रियमाप्नुयात् ।

चामे धनविद्वहिः स्याद्धर्मवृद्धिस्तु भद्रके ।

शालासने कशेरुके किंशुके मरणं भवेत् ॥”

भोजने दीर्घनिरूपणं यथा,—

“हृतदीपगा यज्ञफलं तैले धेनुफलं लभेत् ॥”

भोजने चाखालादिदृष्टिनिषेधो यथा,—

“यदा भोजनकाले तु चाखालैः पतितेक्ष्णा ।

श्वकुक्कुटवराहैश्च खेच्छेच्च अन्यैरेरपि ।

अन्नं वाप्यथ पानं वा दृष्टमात्रं परित्यजेत् ॥”

“रजस्वलायाः संसृष्टीर्वाचं श्रुत्वा प्रमादतः ।

व्रतस्यो वर्जयेद्देवि ! अन्नते प्रोक्ष्यण्यरेत् ॥

देवालये तथा तीर्थे सिद्धक्षेत्रे च शङ्करि ! ।

ब्राह्मणानां समाले तु सुक्ता क्रतुफलं लभेत् ॥

आचान्तो भोजनं कृष्यादनामायां हिरण्ययुक् ।

स्वर्णेन सृष्टेदन्नं तदन्नश्चावृतं विदुः ॥

रजःसृष्टं यदन्नञ्च सुक्ता भवति किल्बिषी ।

पौष्यकेन सृष्टेदन्नमन्नं विष्टासमं भवेत् ॥

वैदूर्येण माणिक्येन स्फटिकेन सृष्टेदपि ।

स्वर्णेन संसृष्टेदन्नं तदन्नं शुचितामियात् ॥”

भोजने दिङ्निगमो यथा,—

“व्यायुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते राज्ञौ चैव उदङ्-

मुखः ।

वशस्वी दक्षिणे चैव पश्चिमे तु विवर्जयेत् ॥”

भोजने मण्डलानि यथा,—

“मण्डलं भोजने काले चतुष्कोणं द्विजस्य च ।
चत्त्रियस्य भवेद्देवं वैश्यस्य कूर्मपृष्ठकम् ।
स्त्रीयूनाणां भवेद्दृष्टं शकटाकारमेव वा ॥”

अथ भोजनकालः ।

“सायं प्रातर्द्विजातीनामभशनं देविनिर्मितम् ।

नित्यमद्वि तमस्विन्यां सार्धप्रहरयामतः ॥

रात्रौ यामत्रयान्ते च सन्ध्योर्न कदाचन ।

अकालभोजनं कृत्वा प्राणायामेन शुद्ध्यति ।

अहोरात्रेऽसन्ध्यायां भुक्ता कच्छं समाचरेत् ॥”

मोदकादिभक्षणानन्तरमन्नभोजनविधिर्यथा,—

मोदकं कन्दपक्कञ्च गद्याष्टं घृतसंयुतम् ।

पुनः पुनर्भोजने च पुनरन्नं न दुष्यति ।

त्रिसन्ध्यं भुक्तवान् यस्तु न स स्वार्थं द्विजः

क्वचित् ॥

भुक्ता रात्रिसुपगमे कच्छेयैकेन शुद्ध्यति ॥

कोलं हरिद्रा सौवीरं मरीचं जातिकोषकम् ॥

यश्चिपण्णादिकं सर्वं गन्धद्रव्यं तथौषधिः ।

प्रशस्तेष्वामामान्नं स्निग्धञ्चापि न दुष्यति ॥

कुटुम्बरण्यायां पाकं पश्चान्निवेदयेत् ।

वैश्वदेवान्सुदृढ्य भोजयेन्न विचारयेत् ॥

नात्रीयात् केवलं राज्ञौ विल्लिखैव तथा दधि ।

अङ्गेन लण्युच्छेन काष्ठखण्डेन वङ्गिना ॥

पङ्क्तिभेदं ततः कृष्यात् पश्चाद्भुञ्जीत वाग्व्यतः ।

हस्तदत्तं यदन्नञ्च शूद्रादत्तं न भक्षयेत् ॥

घृततेलञ्च लवणं पानीयं पायसं दधि ।

रविवारे तथा यष्ट्यां भौमवारे दिनक्षये ।

पर्वकावे च दादृष्ट्यां द्विजस्तित्तं न भक्षयेत् ॥

न वामेन पिबेत्तोयं न रसं तन्नमेव च ।

भेकाखिशिशुमार्जारेऽस्तथा पारावतैरेरपि ॥

कलविद्धेः पन्नगैश्च पाके सृष्टेऽपि सुन्दरि ! ।

गोधया वनमार्जारेः पाकं न विष्टजेत् क्वचित् ॥

खर्णरीप्यमये पात्रे पायाये व्रक्षपचके ।

सङ्गद्भुक्ता तु देवेशि ! पराकस्य फलं लभेत् ॥

पूर्वायां खर्णपात्रे च भोजनं यः समाचरेत् ।

पुण्डरीकस्य यज्ञस्य लभते फलमीक्षितम् ॥

खर्णपात्रे पश्चिमायां उत्तराभिसुखेन वा ।

तदन्नं शौकरं मांसं भुक्ता चान्द्रायण्यरेत् ॥

सर्वकामः खर्णपात्रे थशस्त्री खर्परैश्च ।

पद्मपत्रे भवेत् पुष्टिर्हविष्याशी तु पुण्यवान् ॥

क्षयौ भवति ताम्ने च काचपात्रे दरिद्रता ।

तूतपत्रे भवेदायुः कदले कीर्त्तिमाप्नुयात् ॥

सधुपत्रे च रोगः स्यादटपत्रे तु वैष्णवः ।

शालपत्रे भवेत्कामी पनसे चैव खर्गतिः ।

निशापत्रे प्ररोहे च पुनः संस्कारमर्हति ॥”

इति मत्स्यस्तुततन्त्रे ४२ पटलः ॥

अथ स्तुत्युक्तभोजनविधिः । बहिःप्रचालित-
पाणिपादवदनो रत्नपाणिर्द्विवासा द्विराचान्तो
गोमयोपतिष्ठे प्राहते देशे शुद्धः शुद्धनीचासनो-
पविष्टो धर्मवृद्धिकामः प्राङ्मुख उदङ्मुखो
वा यशस्कामो जीवन्निष्ठमाह्वकेतरो दक्षिणा-
सुखो धनकामः प्रव्यङ्मुखो भूमिसृष्टदक्षिण-
पाद व्यासनास्त्वय्यपादोऽन्नजानुकोरो दक्षि-

यद्विष्णुतपानीयपात्री दक्षिणावर्त्तेन चतु-
ष्कोरमण्डलं कृत्वा लोहताम्रवस्त्रसमवादि-
दुष्टभयकांक्षकदत्त्वादिपञ्चदशपद्मपलाशपत्रैतर-
पात्रं विधाय प्रक्षाल्य च आत्मानं पात्रच
दक्षिणक्रमेण जलेन घेतयित्वा तदुपरि लोहे-
तरपात्रान्तरेण दक्षिणां प्रतिषिद्धैतरमन्ना-
दिकं स्थापयित्वा अन्नं दृष्ट्वा प्रक्षयेत् । अस्माकं
नित्यमेवास्तु इत्यभिलष्य संश्लेष्य आचाराचतु-
ष्कोरमण्डलाभ्यन्तरे जललिखितचक्रोपरि ॐ
नारायणाय नम इत्यन्नं सजलं मध्ये दद्यात् ।
तत्पार्श्वे ॐ सुवः पतये स्वाहा ॐ सुवनपतये
स्वाहा ॐ भूतानां पतये स्वाहा । इति बलि-
चतुष्टयं दद्यात् । तदिदं सोपकारमन्नं ॐ
विष्णवे नम इत्यनुष्टुप्य तदयं किञ्चित् ॐ
विश्वक्सेनाय नम इति दत्त्वा अन्नोपरि विष्णु-
निर्माल्यतुलसीपत्रं प्रक्षिप्य विष्णुपादोदकं पुरा
न गृहीतश्चेद्दिदानीम् ।

“ॐ कृष्ण कृष्ण महाबाहो भक्तानामार्ति-
नाशन ! ।

सर्वपापप्रशमनं पादोदकं प्रयच्छ मे ॥”
इति गृहीत्वा इष्टदेवतानामपरैरितं कृत्वा
स्वयं त्रिरक्षायं वा ॐ अन्ततोपस्तरमसि
स्वाहा इत्यनेन पीत्वा

“ॐ अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिविनाशनम् ।
विष्णोः पादोदकं पुण्यं शिरसा धारयाम्यहम् ॥”
इत्यनेन पादोदकश्रेष्ठं शिरसि दद्यात् ।

“ॐ उच्छिष्टभोजिनस्तस्य वयमुच्छिष्टकाङ्क्षिणः ।
येन लीलावराट्तेन हिरण्याक्षो निपातितः ॥”

इत्युक्त्वा अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां हृतमृतस्तीकमन्न-
मादाय महामौनी साङ्गुष्ठसर्वाङ्गुलिभिर्वा ॐ
प्राणाय स्वाहा इत्यनेन मुखे दत्त्वा अदन्तच्छिन्नं
निगिरेत् । एवं ॐ अपानाय स्वाहा ॐ समा-
नाय स्वाहा ॐ उदानाय स्वाहा ॐ

थानाय स्वाहा । ततो वीर्यकामो मौनी
भुञ्जीत । ततः प्रथमं त्रययुक्तमधुरं मध्ये कटि-
नाम्बनप्रधानं अन्ते त्रययुक्तकटित्तानि

यवानाम् जीरान्तं साङ्गुष्ठैश्चकरवर्वाङ्गु-
लिभिः अनिष्टमं भुञ्जीत । पश्चादधिकं जला-
दिकं न पानयम् । जलकोरदधिष्टनमधुशाक-

शकमसिन्तरद्रवाणां श्रेष्ठं रजनीयम् । भोजने
संपूर्णे तु मांसभोजनं कुर्यात् प्रक्षाल्य तद्भोजने

तु करमप्रलाभ्येन मात्रेन हस्तेन जलं गृहीत्वा
ॐ वायतापिधानममि स्वाहा इति जलगङ्गां

गृहीत्वा नाम्नं तत्रनम्रं ॐ रौरवेऽपुमय-
निलये पञ्चाङ्गुलनिधानिनाम् । उच्छिष्टभागि-
नामन्नमचक्षुर्गुणितयानामि भूमौ निक्षिपन् ।

भोजनकाले तु विज्ञानकर्म्मकर्माङ्गायाम् ।
निदानकर्म्मकर्म्मसंज्ञं न दोषः । ततः स्थानान्तरं

न गच्छेत् । पराश्रयं गच्छेत्संज्ञकपदमनीय
वर्गादिना भिक्षावर्गं गच्छेत्संज्ञकपदमनीय
मदयं रक्तपातचकारिकं विना अपनयेत् ।
यजे कृते यदि न निःसरति तदा न दोषः ।

ततो विज्ञाच्च संध्य जलगङ्गाधैर्मखाभ्यन्तरं
संश्लेष्य पाणी पादौ च प्रक्षाल्य आसनस्य एव
भूमौ पादौ दत्त्वा हिराचम्य सुखं तुलसी-
पत्रादिना संश्लेष्य दक्षिणपादाङ्गुष्ठे दक्षिण-
हस्तेन—

“ॐ अङ्गुष्ठमात्रपुरुषो जङ्गुष्ठश्च समाश्रितः ।
इंशः सर्वस्य जगतः प्रसुः प्रीणातु विश्वधृक् ॥”

इति मन्त्रेण जलं दद्यात् । ततो महीमार्जना-
भावे अशुचित्वादविलम्बमेव भोजनपात्रसुदृढ्य

तत् स्थानं उच्छिष्टमपनीय गोमयीदकाभ्यां
संध्य विधेत् । सुखः प्रशान्तचित्त आसने

उपविष्ट्वाभीष्टदेवतानाम् स्तुत्वा—
“ॐ अग्निराध्याययत्नं पार्थिवं पवनेरितः ।

दत्तावकाशो नमसा जरयत्वस्तु मे सुखम् ॥
अन्नं वलाय मे भूमेरपामम्यानिलस्य च ।

भवत्वेतत्परिणतो ममास्वयाहतं सुखम् ॥
प्राणपापसमानानामुदागन्धानयोक्तया ।

अन्नं तुष्टिकरवास्तु ममास्वयाहतं सुखम्
अग्निरग्निर्बुधवानलश्च

सुक्तं ममान्नं जरयत्वश्रेयम् ।
सुखं ममेतत्परिणामसम्भवं

यच्छत्वरोगं मम चास्तु देहे ॥
विष्णुः समस्तेन्द्रियदेहदेह-
प्रधानभूतो भगवान् यथेकः ।

सत्येन तेनान्नमश्रेयमेत-
दारोग्यदं मे परिणाममेतु ॥

विष्णुरन्ता तथैवान्नं परिणामश्च वै यथा ।
सत्येन तेन मद्भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥”

इत्युच्चार्य वामहस्तेनोदरं परिच्छेदेत् । ततः
पादशतव्रजानान्तरं वामपार्श्वेन किञ्चित्कालं

शयितव्यम् । ततस्तामूलादि सुखवासद्रथं
भोक्तव्यम् । इत्यादिकाचारे पञ्चमयामार्ह-

स्तवम् ॥ * ॥ अथ भोजनादिदानफलम् ।
“भोजनाच्छादनं दत्त्वा दत्त्वा चोपानहौ द्विज ! ।

स स्वर्गलोकं संभुष्य सर्वकामोऽत्र जायते ॥
विद्यां भग्न्या प्रयच्छेद्यः परं व्रजस्थसौ विश्वे ।

विद्यार्थिने च विप्राय यो दद्याद्भोजनं गरः ॥
अन्नं प्राणो जलं प्राणः प्राणश्चौषधसंयुते ।

तस्मादौषधदानेन दत्ताः स्फुरसवो द्विजाः ॥
इति पराशरस्मृतिः ॥

भोजने प्रतिषेधो यथा,—
“ताम्रपात्रे पयःपानमुच्छिष्टे हृतभोजनम् ।

दुग्धे च लवणं दद्यात् नद्यो गोमांसभक्षणम् ॥
यः शूरेण समाहृतो भोजनं कुरुते द्विजः ।

सुरापश्च न विज्ञेयः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥
स्नानं रजकर्तार्येषु भोजनं गङ्गिकालये ।

शयनं पूर्वपादे च व्रजस्थो दिने दिने ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥

अथ शिष्टानां प्रथमाभोजनदिनादि । यथा,
यमः ।

“ततोऽन्नं पुन मासि घटे कायं यथाविधि ।
अन्ते वाप कर्तव्यं यदेष्टं मन्त्रं कुरु ॥”

यष्ट इति सुखः कल्पः प्रागुक्तन्यायात् । हव्य-
चिन्तामणौ ।

“अन्नस्य प्राशनं प्रोक्तं मासि घटेऽष्टमे वृधेः ।
स्त्रीणान्तु पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजगौ मुनिः ॥

दादशीसप्तमीनन्दारिक्तास्तु पञ्चपल्वसु ।
वलमायुर्वशो हन्तात् शिष्टानामन्नभोजनम् ॥”

भुजवलभीमे ।
“घटे मासि निशाकरे शुभकरे रित्तरे वै

तित्यौ
सौम्यादित्यसितेन्द्रजीवदिवस पक्षे च कृत्तरे ।
प्राजेशादितिपौष्णवैष्णवयुगे हस्तादिपट्कोत्तरे-

रामेयापतिपित्रभैश्च नितरामन्नादिभक्षे
शुभम् ॥”

युगेरिति प्राजेशादौ प्रत्येकं सम्बध्यते अत्रापि
तिथ्यङ्गादिविद्वत्सं विवर्येण ।

“वृषद्वन्द्वधनुर्मीनकन्यालगेऽन्नभक्षणम् ।
त्रिकोणादकृत्कान्त्यग्रहा यदक्षया फलम् ॥

दुष्टः शशधरो लग्नात् यष्टाष्टम्योऽन्नभक्षणम् ॥”
मार्कण्डेयपुराणम् ।

“देवतापुरतस्तस्य पितुरङ्गगतस्य च ।
अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने ॥

मध्वाव्यकणकोपेतं प्राशयेत् पायसन्ततः ।
हन्तप्राशनमुत्सङ्गे मातुर्बालन्तु तं त्यजेत् ॥

देवायनोऽथ विन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्वशः ।
शान्दाणि चैव शस्त्राणि ततः पश्येत् लक्षणम् ॥

प्रथमं यत् सृष्टेर्ज्ञानः शिल्पभाण्डं स्वयं तथा ।
जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति ॥”

सोमवारे होममाह भोजनानः ।
“वाचालो बलवान् दिनं दिनपतेरत्यन्तर्दीप्रा-

नजो
देही हीनहुताशनः शिशिरगौ कौले रुजः
पीडितः ।

वौधे भोगसुखोदयो प्रथमभुग्जीवे चिरायुः
सुखो

शुके सौख्यवलान्वितोऽतिसुभगो मन्दे च
मन्दानलः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
तद्देहिकपर्यायाः । आचरति १ भवति २ चभक्ति

३ वेति ४ वेवेष्टि ५ अविविष्य ६ वयति ७
भमयः ८ वयाम् ९ हरति १० । इति दशाति-

कर्माङ्गः । इति वेदनिघण्टो २ अध्यायः ॥
(तथा च सुत्रेण सृष्टस्नानं ४६ अध्याये ।

“वक्ष्याम्यतः परं कृतस्वमाहारस्थोपकल्पनाम् ।
हृतं काण्डायसं देयं पेया देया तु राजते ॥

फलानि सर्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद्देहेषु च ।
परिशुद्धप्रदिग्धानि मौग्ग्येषु प्रकल्पयेत् ॥

प्रदवाणि रसांश्चैव राजतेऽप्युपहारयेत् ।
कङ्गराणि खड्गंश्चैव सर्वान् शैलेषु दापयेत् ॥

दद्यात्ताम्रमये पात्रे सुशोभितं सुदृढं पयः ।
पानीयं पानकं मद्यं वस्त्रस्येषु प्रदापयेत् ॥

कावस्तिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च ।
दद्याद्देह्युपानेषु रागापाङ्गवसृकान् ॥”

भोजपु

भोलाना

भौत्यः

पुरस्ताद्विमले पात्रे सुविस्तीर्णं मनोरमे ।
 स्रष्टः स्रष्टौदनं दद्यात् प्रदेहंश्च सुसंस्कृतान् ॥
 फलानि सर्वभक्ष्यांश्च परिशुष्काणि यानि च ।
 तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् ॥
 प्रदवाणि रसांश्चैव पाणीयं पानकं पयः ।
 खड्गान् घृणांश्च पेयांश्च सद्ये पार्श्वे प्रदापयेत् ॥
 सञ्चान् गुडविकारांश्च रागयाद्वसट्टकान् ।
 पुरस्तात् स्थापयेत् प्राज्ञो ह्यथोरपि च मध्यतः ॥
 एवं विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् ।
 भोक्तारं विजने रम्ये निःसन्धाधि शुभे शुचौ ॥
 सुगन्धिपुष्परचिते समे देशेऽथ भोजयेत् ।
 पूर्वं मधुरमन्नीयास्तथोत्तमवर्णौ रसौ ॥
 पश्चाच्छेधान् रसान् वैद्यो भोजनेष्ववधारयेत् ।
 आदौ फलानि भुञ्जीत दाडिमादीनि दुहिमान् ॥
 ततः पेयांस्ततो भोज्यान् भक्ष्यांश्चित्रांस्ततः परम् ।
 वनपूर्वं समन्नीयात् केचिदाहुर्विपय्यम् ॥
 आदावन्ते च मध्ये च भोजनस्य तु शस्यते ।
 अतीवायतयामास्तु जपा येनृतुषु स्युताः ॥
 तेषु तत्प्रत्यनीकांस्तु भुञ्जीत प्रातरं च तु ।
 येषु चापि भवेयुश्च दिवसा भृशमायताः ॥
 तेषु तत्कालविहितमपराह्णे प्रशस्यते ।
 रजन्यो दिवसाश्चैव येषु चापि समाः स्युताः ॥
 कृत्वा सममहोरात्रं तेषु भुञ्जीत भोजनम् ।
 नक्तान् सुसंस्कृतं युत्वा दीर्घैरेतैर्विवर्जितम् ।
 यद्योक्तगुणसम्पन्नसुपसेवितं भोजनम् ॥”
 भोजनपार्श्वं, स्त्री, (भोजनस्य पात्रम् ।) भक्ष्यद्रव्या-
 धारः । यथा,—
 “तिष्ठन्ति यत्र नवकाश्चननिर्मितानि
 श्रेणीकृतानि परितस्तु कटोरकाणि ।
 राकाशशाङ्कनवमण्डलभास्करं यन्
 स्त्रीणोभृतां रजननिर्मितधालकं स्नान्
 यद्योर्ध्वप्रतिमादर्शकांस्त्यमादर्शवत् शुचि ।
 पात्रं दृष्टं सुविस्तीर्णं स्त्रीणामत्यन्तदुर्लभम् ॥
 पत्रावली भवति वा वृषभोजनाय
 निर्जन्तुजालरहितामलवारिधौता ।
 पालाशभूरुहदलैरचिता मनोज्ञा
 तादृविपर्यङ्कगणैः परिवेष्टिता च ॥”
 इति पाकरालेश्वरः ॥
 भोजपतिः, पुं. (भोजानां भोजवशीयानां पतिः ।)
 कंसराजः । यथा,—
 “महानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां सरो
 र्क्षन्तिमान्
 गोपानां खननोत्सर्तां चितिभुजां शास्ता
 स्वपित्रीः शिशुः ।
 नृत्यभोजपतिर्विराड्विदुषां तत्त्वं परं योगिनां
 वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गगतः सायजः ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ४३ अध्याये ७ श्लोकः ॥
 भोजपुरं, स्त्री, (भोजस्य भोजराजस्य पुरम् ।)
 स्वनामख्यातदेशः ।
 “आनिरभूद्भोजपुरे साकमसुरवरैः ।
 हरे रेवापारे सवली नूनं ते लघीयांसः ॥”
 इति विदग्धसुखमखनम् ॥

भोजयिता, [ऋ] चि, (भुज् + चिच् + कर्त्तरि
 ङच् ।) भोजनकारयिता । भोगप्रयोजकः । यथा,
 “कर्त्ता च देही भोक्ता च आत्मा भोजयिता
 सदा ।
 भोगो विभवमेदश्च निष्कृतिर्मक्तिरेव च ॥”
 इति ब्रह्मवेवर्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्याये ॥
 भोजधिपः, पुं, (भोजस्य अधिपः ।) कंसराजः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 भोज्यं, चि, (भुज्यते इति । भुज् + कर्मणि +
 यण् । “भोज्यं भक्ष्ये ।” ७ । ३ । ६६ । इति
 निपातनात् न कुत्वम्) भोजनीयद्रव्यम् । यथा,
 “भोज्यं भोजनशक्तिश्च रतिशक्तिर्वैराः स्त्रियः ।
 विभवो दानशक्तिश्च नाख्यस्य तपसः फलम् ॥”
 इति चाणक्ये ५१ श्लोकः ॥
 अपि च ।
 “आहारं वृद्धिं चूष्यं पेयं लेह्यं तथैव च ।
 भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्ष्यं गुरु विद्याद्यद्योत्तरम् ॥”
 चूष्यं इच्छुदण्डादि । पेयं पानकशर्करादीकादि ।
 लेह्यं रसालाक्षयितादि । भोज्यं भक्ष्यपादि ।
 भक्ष्यं लङ्घुकमखकादि । चर्ष्यं चिपिटचण-
 कादि । इति भावप्रकाशः ॥ (पिटृणां ङप्रार्थं
 देये अन्नादौ च ॥)
 भोज्यदानस्येतिकर्तव्यता यथा । ॐ अद्यासुके
 मासि असुके पक्षे असुकतियौ असुकगोत्रस्य
 पितुरसुकदेवशर्मण्य एकोद्विधविधिकसामत्-
 नरिकयाहवासरे असुकगोत्रस्य पितुरसुक-
 देवशर्मणोऽन्यस्वर्गकाम इदं सद्यस्तसवस्त्रोप-
 करणामात्रभोज्यमर्चितं श्रीविष्णुदेवतं यथा-
 नभवगोत्रनाम्न ब्राह्मणायाहं दद्यामि । ततो
 दक्षिणा । ॐ अतोव्यादि कृतैतत्सद्यस्त-
 सवस्त्रोपकरणामात्रभोज्यदानकर्मणः साङ्गतार्थं
 दक्षिणामिदं काश्चनमल्यं श्रीविष्णुदेवतं यथा-
 सभवगोत्रनाम्ने ब्राह्मणायाहं दद्यामि । कृतै-
 तत्सद्यस्तसवस्त्रोपकरणामात्रभोज्यदानकर्मा-
 ऋद्रमस्तु । इति आहप्रयोगतत्त्वम् ॥
 भोज्यसम्भवः, पुं, (सम्भवत्सादिति सम्भव उत्-
 पत्तिकारणम् । भोज्यं सम्भवोऽस्य ।) शरीरस्य-
 रसधातुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 भोटाङ्गः, पुं, (भोटस्तज्जातिरङ्गमस्य ।) देश-
 विशेषः । इति शब्दरत्नावली । भोटान् इति
 भाषा ॥ (भोटान्तोऽपि पाठः ॥)
 भोभो, व्य, सम्बोधनम् । इति हलावुधः ॥ (यथा,
 महानाटकं । १ । १४ ।
 “भोभो भुजङ्ग ! तरुपलवलीनिङ्ग ! ॥”
 भोलानाथः, पुं, शिवः । यथा,—
 “ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा भोलानाथः कृपानिधिः ।
 संहृत्य तां महाज्वालां सगणोऽन्तरगास्मिन् ॥”
 इति श्रीशिवपुराणे उत्तरखण्डे तुङ्गिवामदेवसंवादे
 वाराणसीमाहात्म्ये पञ्चमोऽष्टाव्यायां महा-
 कालगणोत्पत्तिर्नाम २५ अध्यायः ॥ ३ ॥
 पुस्तकान्तरे भोलानाथ इत्यत्र महादेव इति
 पाठः ॥

भौतिः, पुं, उष्ट्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 भौतः, पुं, (भूतानि प्राणिनोऽधिकृत्य प्रवृत्तः ।
 भूत + अण् ।) भूतयज्ञः । बलिकर्म्म । यथा,—
 “होमो देवो बलिर्भौतो वृयश्चोऽतिधिपूज-
 नम् ॥”
 इत्यादिकतत्त्वम् ॥ देवतः । इति शब्दमाला ॥
 (भिच्चादिभ्योऽण् । भूतसङ्घः । तस्येदमित्यण् ।)
 भूतसम्बन्धिनि, चि ॥
 भौतिकं, स्त्री, (भूतानां विकार इति ङक् ।)
 सत्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ चि, भूतसम्बन्धि ॥
 (भूतानि चित्वादीनि तद्विकारश्च गोष्ठदृष्ट्या-
 दयः ।
 “आहङ्कारिकत्वश्रुतेर्न भौतिकानि ।” इति ।
 २ । २० । सांख्यसूत्रम् ॥ दृष्टिविशेषश्च ।
 तथाच । “इत्थरल्लक्षणतसांख्यकारिकायाम् ।
 अष्ट विकल्पो देवस्तेर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति ।
 मातृव्यस्यैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥
 अत्र च सर्गे चैतन्योत्कर्षापकर्षविशेषात् तार-
 तम्यम् । यथा, तत्रैव । ऊर्ध्वं सत्त्वविशालस्तमो-
 विशालश्च मूलतः सर्गः । मध्ये रजोविशालो
 ब्रह्मादिस्तमप्यन्तः ॥
 भौतिकाः, पुं, महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (उपद्रवः । आध्यादिः । चक्षुरादि । शरीर-
 रादि ॥ (भूतेषु महदादिचित्त्यन्तेषु आत्मबुद्ध्या
 उपासकाः भौतिकाः । बौद्धविशेषाः ।
 “भौतिकास्तु शतं पूर्णं महसन्त्ताभिमानिकाः ॥”
 इति पातञ्जलयोगसूत्रस्यासमाख्यटीकायां वाच-
 सतिमिश्रतवचनम् । १ । १६ ॥)
 भौती, स्त्री, (भूतानां भूतयोनीनामयमिति ।
 भूत + अण् । ङीप् । तस्यां भूतानामधिका-
 रित्वविद्यमानत्वात्तथात्वम् ।) रात्रिः । इति
 हेमचन्द्रः । १ । ४२ ॥
 भौत्यः, पुं. (भूतिरपत्यं पुमान् । भूतिः + अप-
 त्थार्थं यण् ।) भूतिमुनिपुत्रचतुर्दशौ मनुः ।
 यथा,—
 मार्कण्डेय उवाच ।
 “अतः परन्तु भौत्यस्य त्वसुतपत्तिं निशाम्य
 देवावृषींस्तथा पुत्रांस्तथैव वसुधाधिपान् ॥
 बभूवाङ्गिरसः पुत्रो भूतिर्नाम्नातिकोपनः ।
 तस्य भ्राता सुवर्चाभूद् यज्ञे तेन निमज्जितः ॥
 यियासुः शान्तिनामानं शिष्यमाह महासुनिः ।
 सरोदुक्तं सदाचारसुदारं सुनिसत्तमम् ॥
 भूतिरुवाच ।
 अहं यज्ञं गमिष्यामि भ्रातुः शान्ते ! सुवर्चसः ।
 तेनाहूतस्त्वया चेह यत् कर्त्तव्यं शृणुष्व तत् ॥
 अतिजागरणं वहेत्स्वया कार्यं ममाश्रमे ।
 तथा तथाप्रसक्तेन यथाभिर्न शर्मं ब्रजेत् ।
 इत्याजामे तथेत्युक्तः स तु शिष्येण शान्तिना ।
 जगाम यज्ञं तं भ्रातुराहूतः सन् यवीयसा ॥
 प्रशान्तस्तत्तावदनलो योऽसौ भूतिपरिग्रहः ।
 तं दृष्ट्वा सोऽनलं शान्तं शान्तिरत्यन्तदुःखितः ।
 भौतश्च भूतेर्वैदुषा चिन्तयन् स महासुतिः ॥

भौत्यः

मार्कण्डेय उवाच ।

बहुधैवं विचिन्त्यामौ भीतस्तस्य तदा गुरोः ।
ययौ मतिमतां श्रेष्ठः शरणं जानदेदसम् ॥
न चकार नतः स्तोत्रं मन्त्रार्चयेनमानसः ।
भूत्कचित्तो मेदिन्यां न्यस्तवान् कृताञ्जलिः ॥
न गन् मस्तनस्तेन भगवान् ह्यवाहनः ।
ज्वालामालावृततनुस्तस्यासीदग्नौ मुने । ॥
परितुष्टोऽस्मि ते विप्र ! भक्षा यत्ते स्तुतिः कृता ।
वरं ददामि भवतः प्रार्थनां यत्तद्विहितम् ॥
भगवन् । कृतकृत्योऽस्मि यत्त्वं पश्यामि रूपिणम् ।
तथापि भक्तिमन्स्य भगवन् । अयतां मम ॥
ममापराधान् संवत्तं यत्तेऽधिष्टं विभावसो ।
तत्त्वयाधिष्ठितं सोऽहं प्रयत्नं पायनां द्विजः ॥
तथान्तरापि मे देव । प्रसादं कुरुष्व यदि ।
पुत्रो विशिष्टो भवतु निरपत्यस्य मे गुरोः ॥
यथा च मैत्र्यो तनये स करिष्यति मे गुरुः ।
तथा समस्तक्षत्रिय भवत्वस्य मनो नृदु ॥

अग्रिवाच ।

गुरोरर्घं त्वया प्रक्षत् । याचितं वदरद्वयम् ।
नामार्घं तेन मे प्रीतिस्त्वयतीव महामुने । ॥
भविष्यत्येव त्वत्तं गुरोर्यनं प्रार्थितं त्वया ।
मैत्री समस्तभूतेषु पञ्चस्तस्य भविष्यति ॥
मन्वन्तराधिपः पुत्रो भौत्यो नाम भविष्यति ।
महान्तो महावीर्यो महाप्राज्ञो गुरोस्तव ॥
इहोक्ता भगवानग्निः पश्यतस्तस्य वै मुने । ॥
गर्भादर्शनः सद्यः प्रदीप्तो निर्वृत्तो यथा ॥
रत्नमिन्द्रजित् सोऽपि गुरुस्तस्य महात्मनः ।
भानुधवीयसो यज्ञादाजगाम स्वमाश्रमम् ॥
नस्यागतस्य शिष्योऽसौ चक्रे पादाभिनन्दनम् ।
गृहीतास्तनूपूज्य तमाह स तदा गुरुः ॥
वत्सानिष्टाहं त्वयि मे तथान्येष्वपि जन्तुषु ।
न वेद्मि किमिदं त्वत्वेह संततं कथयाशु मे ॥
ततः स शान्तिस्तन मन्त्रमावाच्याय महात्मने ।
अग्निनाशादिकं विप्र ! समाचष्ट यथातथम् ॥
तच्छ्रुत्वा स परिष्वस्य स्नेहाद्रनयनो गुरुः ।
शिष्याय प्रददौ वेदान् साङ्गोपाङ्गान् महात्मने ॥
भौत्यो नाम मनुस्तस्य पुत्रो भूतिरजायत ।
तस्य मन्त्रान्तरं देवावृषीन् भूयांस मे श्रुत्वा ॥
भविष्यस्य भविष्यांस्तु गदतो मम विस्तरान् ।
देवेन्द्रो यथा भविता तस्य विस्तारकर्मणः ॥
चाक्षुषाश्च कनिष्ठाश्च पवित्रा भानिरास्तवा ।
गङ्गोद्यताश्च इत्येते पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥
गृधिरिन्द्रस्तथा तेषां त्रिदशानां भविष्यति ।
महाबली महावीर्यः सर्वैरिन्द्रगुणैर्युतः ॥
न्यसीदग्न्यामिवाहुषु शुचिर्युक्तोऽयं भाषणः ।
शुक्रो जितस्य सन्नेते तदा मन्त्रार्थः स्मृताः ॥
गुरुर्महीरो मन्त्रं भरद्वाजस्य एव च ।
स्त्रीमानो च प्रवीरश्च विष्णुः संकल्पनक्षत्रा ॥
निजस्य सुबलस्यैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ।
यत्तद्वर्णं मयैतन्मनन्तरमुदाहृतम् ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे सत्यवराहवर्चननामा-
ध्यायः ।

भौमः, पुं, (भूमेरपत्यं । भूमि + शिवादित्वाद् ॥)

मङ्गल्यहः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ५।६० ।

“पश्यन् यत्तं सौम्यो

घृतमधुतैलचयाय राज्ञां च ।

भौमः समरधिमर्दं

शिखिकोपं तस्करभयव ॥”)

नरकराजः । (यथा, हरिवंशे । १२० । १३ ।

“तासां पुरवर्गं भौमोऽकारयन्मणि-

पञ्चतम् ॥”)

तस्वेदमित्यम् । भूमिभवे, त्रि । इति मेदिनी ।

मे, २२ ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

१३६ । २० ।

“भौमेन प्राविशद्भूमिं पाञ्चतेनाभवद्गिरिः ।

अन्तर्धानेन चास्त्रेण पुनरन्तर्हिनीभवत् ॥”)

अस्वरः । इति धरणिः ॥ रक्तपुनर्नवा । इति

राजनिर्घण्टः ॥

भौमजलं, स्त्री, (भूमि + अण् ।) भूमिसम्बन्धि-

सलिलम् । तन् त्रिविधं यथा,—

“भौमसम्भो निगदितं प्रथमं त्रिविधं बुधैः ।

जाङ्गलं परमानूपं ततः साधारणं क्रमान् ॥”

तेषां लक्षणानि गुणाश्च ।

“अत्योदकोऽल्पवृक्षश्च पितृरक्तामयान्वितः ।

देशोऽनूप इति स्यात् आनूपं तद्वयं जलम् ॥

मिश्रचिह्नस्तु यो देशः स हि साधारणः स्मृतः ।

तस्मिन् देशे यदुदकं तत्तु साधारणं स्मृतम् ॥

जाङ्गलं सलिलं रूपं लवणं लघु तत्तत् ।

वद्विहन् कफहृत्तु पयं विकारान् कुरुते बहून् ॥

आनूपं वायुमिष्यन्दि खादु स्त्रिधं वनं गुरु ।

वद्विहन् कफहृत्तु विकारान् कुरुते बहून् ॥

साधारणस्तु मधुरं दीपनं शीतलं लघु ।

तर्पणं रीचनं दृष्ट्वादाहृदोद्ययप्रणुत् ॥”

अथ भौमानामेव नादेयादीनां लक्षणानि

गुणाश्च । तत्र नादेयस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कौर्णितम् ।

नादेयमुदकं रूपं वातलं लघु दीपनम् ।

अनभिष्यन्दि विप्रदं कटुकं कफपित्तघ्नम् ॥

नद्यः शीघ्रवहा लघुः सर्वा यास्यामलोदकाः ।

गुञ्जाः शैवलसंज्ञा मन्दगाः कलुषाश्च याः ॥

नदीसरस्तडागस्यै कूपप्रसवणादिने ।

उदके देशभेदेन गुणान् दीपान् लक्षयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

भौमनः, पुं, (आदिसर्गं भवतीति भू + कर्त्तरि

मन् । भूमा ब्रह्मा । तस्यापत्यम् । अण् । मन-

न्त्वात् न टोऽपः ।) विश्वकर्मा । इति

पुराणम् । (यथा, महाभारते । १।२२६ । १२ ।

“सकृन् यं सुतपसा भौमनो सुवनप्रभुः ।

प्रजापतिरनिर्देश्यं यस्य रूपं रवेरिव ॥”

भौमरत्नं, स्त्री, (भूमौ जातं । भूमि + अण् ।

नादृशं रत्नम् ।) प्रवालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भौमिकः, त्रि, भूयधिकारी । भूमिमधिकरोति

यः । इत्यर्थे णिङ्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (भूमि-

स्थितः । यथा, मनौ । ५ । १२२ ।

“सुशन्ति विन्द्वः पादौ य आचामयतः परान् ।

भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥”)

भौमी, स्त्री, (भूम्यां जाता । भूमि + अण् +

स्त्रीत्वात् ङीष् ।) सीता । इति शब्दरत्नावली ॥

भौरिकः, पुं, (भूरि सुवर्णमधिकरोतीति टक् ।)

कनकाध्यक्षः । इत्यमरः । २ । ७ ।

भूश, ऋ ण टु ड भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा० आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ अवभूशत् ।

ण भूशे वभूश । टु भूशणुः । ड भूशते ।

इति दुर्गादासः ॥

भूश, य ड भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०

आत्म०-अक०-सेट् ।) य ड भूशते । इति

दुर्गादासः ।

भूश, ऋ ण टु ड भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ अवभूशत् ।

ण भूशे वभूश । ड भूशते । टु भूशणुः । इति

दुर्गादासः ॥

भूश, य ड भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०

आत्म०-अक०-सेट् ।) य ड भूशते । इति

दुर्गादासः ॥

भूश, य ड भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०

आत्म०-अक०-सेट् ।) य ड भूशते । इति

दुर्गादासः ॥

भूश, य ड भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

आत्म०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्याद्युक्तः । ड

भूशते । इति दुर्गादासः ॥

भूश, पुं, (भूश + भावि घञ् ।) अधःपतनम् ।

यथा । भूयो भूशो यथोचितात् । इत्यमरः ।

२ । १८६ । २३ ॥ यथोचितात् यथाप्राप्तात्

भूशोऽधःपतनम् । इति भूयशब्दटीकायां

भरतः ॥ (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे । २।३६ ।

“उद्वेजनादधर्मस्तु तस्माद् भूशो महीपतेः ॥”

नाशः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ४६ । २५ ।

“शाखाभङ्गेऽकस्मान्

वृक्षाणां निर्दिशद्गयोद्यागम् ।

हमने देशभूषं

रुदितं च आध्रवाहुल्याम् ॥”)

भूकुंशः, पुं, (भूवा कुंशो भाषणं यस्य । पृथोदरा-

दित्वात् सस्य शः ।) स्त्रीवैश्वधारी नर्तकपुरुषः ।

इत्यमरटीकायाम् ॥ (अस्य विशेषो भूकुंशश्चे

द्रथः ॥)

भूकुंशः, पुं, (भूवा कुंशो भाषणं श्रीभा वा यस्य

मः । ६। ३ । ६१ । इत्यस्य “भूकुंसादीनामकारो

भवतीति वक्तव्यम् ॥” इति वार्तिकोक्ता उका-

रस्यात्वम् ।) स्त्रीवैश्वधारी नर्तकपुरुषः । ततः

पद्यायः । भूकुंशः २ भूकुंशः ३ । इत्यमरः ।

१।७४३ ॥ भूकुंशः ४ भूकुंशः ५ । इति तट्टीका ।

भूकुटिः, स्त्री, (भूवोः कुटिः कौटिल्यम् । “भूकु-

सादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम् ॥” ६।३६१ ।

इत्यस्य वार्तिकोक्ता । उकारस्यात्वम् ।) क्रीडा-

दिना भूवः कौटिल्यम् । इत्यमरः । १।७। ५० ।

अस्या रूपान्तराणि । भूकुटिः । भूकुटिः ।

भूकुटिः । भूकुटी । भूकुटी । (यथा, माघे । १।५। ५० ।

“भूकुटीकटीरितललाटमाननम् ॥”)

भूकुटी । भूकुटी । इति भरतः ॥

भमरेष्टा, स्त्री, (भमरागामिष्टा ।) भार्गो ।
भूमिजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
भमरोत्सवा, स्त्री, (भमराणां उत्सवः प्रमोदो
यस्याः ।) माधवी । इति राजनिर्घण्टः ॥
भमासक्तः, पुं, (भमे भमरो आसक्तः युक्तः ।)
श्रद्धामार्जकः । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । ५८० ॥
भमिः, स्त्री, (भम + बाहुलकात् इः ।) भमणम् ।
तत्पर्यायः । भमः २ । इत्यमरः ॥ ३ । ५८१ ॥ भमो
३ । इति भरतः ॥ (मण्डलाकारगतिः ४ । तथाच
नैषधचरिते । १ । ७३ ।

“अभीकरचारुहयेन या भमा-
निजातपत्रस्य तलस्यले नलः ।”)

मण्डलाकारमैन्दरचना । यथा,—

“वीरान् सहस्रशो दृष्ट्वा भूमिभिः पर्यवस्थितान् ।
सर्वो लवेन सन्धाय शूरान् रोषप्रपूरितः ॥
भमिराद्या सहस्रेण द्वितीयायुतसङ्ख्याया ।
तृतीयायुतयुग्मेन तुरीयायुतपञ्चभिः ॥
पञ्चमी लज्जयोधानां गङ्गा योधायुताधिकैः ।
षष्ठमी लज्जयुग्मेन सप्तमिभ्रमिभिर्मुक्तान् ॥
मध्ये लवो भमियात्रः सञ्चरन् उद्विग्नदा ।
दाहयामास सन्धान् वै नैनिकान् भमिकार-
कान् ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे ६१ अध्यायः ॥

भमी, [न] त्रि, (भम + इति ।) भमविश्रुष्टः । भमो
नियति अस्मेति अस्पर्धे इन्प्रत्ययेन नियन्त्रः ॥
भश य उ अधःपतन । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिग्-पर-अक-सेट् ।) य भश्यति । उ
भशित्वा भश्या । इति दुर्गादासः ॥
भष्ट, त्रि, (भश + कर्त्तरि + क्तः ।) घुतम् । अस्य
पर्याया गलितशब्दे द्रष्टव्याः ॥

“अथादुभयस्त्रीययात्रान् गच्छेत्
सत्यादुभयो रौरवं वै व्रजेच्च ।
योगभटः सत्यप्रतिष्ठ गच्छेत्
राण्यादुभयो रोग्यां वै व्रजेच्च ॥”

इति गारुडे नीतिसारे १०८ अध्यायः ॥

भसृज, औ न श्र पात्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा-उभ-अक-अनिट् ।) रेफ्युक्तादि
हन्त्योपधः । क्तिपि संयोगादलोपे भट् । पाक
इष्ट भज्जेनम् । पश भज्जति भज्जते मनुष्यं
स्वपकारः । औ अभाजोत् । इति दुर्गादासः ॥
भाज, रु च ण टु भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा-आत्म-अक-सेट् ।) रेफ्युक्तः । रु
भाजते य भजे यभाजं । अनुबन्धवत्तात् संयो-
गाद्विभक्त्याकारस्यापेक्षम् । ण अविभजत्
न्यवभाजत् । टु भाजयुः । इति दुर्गा-
दासः ॥

भाजकं, स्त्री, (भाज् + “कुल्लुट्” ॥ ३ । १ ।
१३१ । इति खुन् ।) पिणम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ।

भाजिष्णुः, त्रि, (भाज् + इष्णुच् ।) अलङ्कारा-
दिना दीप्तिमुक्तः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । १०१ ॥
(यथा, भागवते । २ । ६ । १२ ।

“भ्राजिष्णुभिर्भ्यः परितो विराजते
लसद्भिमाना वलिभिर्महामनाम् ॥”)
विष्णौ, पुं । यथा, तस्य सहस्रनामस्तोत्रे ।
भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिजः ॥
भ्रातरौ, पुं, (भ्राता च भगिनी च । भ्रातृस्वसो-
रित्यादिना एकशेषः ।) भ्रातृभगिन्यौ । नित्य-
दिवचनान्तोऽयम् । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ३६ ॥
भ्राता, [त्र] पुं, (भ्राजते इति । भ्राज् + “नप्-
नेष्टृत्वएङाविति । उणा० । २ । ६६ । इति
लृन् । निपात्यते च ।) एकगर्भजातः । “भाइ”
इति भाषा । तत्पर्यायः । सहोदरः २
समानोदर्यः ३ सोदर्यः ४ सगर्भः ५ सहजः ६
सोदरः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ पितरि नृते
ज्येष्ठभ्रातुः पितृतुल्यत्वम् । यथा,—
“ज्येष्ठो भ्राता पितृतुल्यो नृते पितरि शौनकः ।
सर्वेषां स पिता हि स्यान् सर्वेषामनुपालकः ॥
कनिष्ठस्तु पु नर्त्तये समन्ताननुवर्त्तते ।
समोपभोगजीवेपु यथैव तनयस्तथा ॥”

इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥

तस्य भाव्याहरणे तस्मै दायादाने च दोषो
यथा, ब्रह्मवेर्वचं प्रकृतिखण्डे ५६ अध्याये ।
“भ्रातृजायापहरारी च मातृगामी भवेन्नरः ।
ब्रह्महत्यासहस्रं लभते नात्र संशयः ॥
स याति कुम्भीपाकश्च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
तस्मादुर्तोऽयं पापी च विद्यायां जायते क्षमिः ॥
वर्षकोटिसहस्राणि तत्र स्थित्वा च पातकी ।
ततो भवेन्महापापी वर्षकोटिसहस्रकम् ॥
पुञ्चलोयोनिगर्भे च क्षमिश्चैव पुरन्दरः ।
गृध्रः कोटिसहस्राणि शतजन्मानि कुकुरः ।
भ्रातृजायापहरणान् शतजन्मानि शूकरः ॥”
“यो देहाति न दायश्च बलिष्ठो दुर्बलाय च ।
स याति कुम्भीपाकश्च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
भ्रातृरन्वेषणे भ्राता न गच्छेत् । यथा,—
नारद उवाच ।

“हे हर्म्यश्वा महावीर्याः प्रजा ययं कारय्यथ ।
इष्टशो लक्ष्यने यन्नो भवतां श्रूयतामिदम् ॥
बालिशो वन युयं ये नास्या जानीत वै भुवः ।
अन्तरुद्धमधश्चैव कथं सक्षय वै प्रजाः ॥
ऊर्ध्वं तिर्यग्धश्चैव यदाप्रतिपत्ता गतिः ।
तदा कस्मादुन्नो नान्तं सर्वे द्रक्ष्यथ बालिशः ॥
ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाताः सर्वतो दिशम् ।
अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥
हर्म्यस्वेष्य नष्टेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः ।
वेत्सिण्यामथ पुत्राणां सहस्रमखण्डिभुः ॥
विवर्द्धयिष्यस्ते तु सवलाश्वाः प्रजाः पुनः ।
पूर्वोक्तं वचनं ब्रह्मरारदेन प्रचोदिताः ॥
अन्योन्यमुपसृज्य सर्वे सवगाश्च मध्यासुनिः ।
भ्रातृणां पदवी चैव गन्तव्या नात्र संशयः ॥
श्रुत्वा प्रमाणं पृथ्वास्तु प्रधाः सध्यामचे पुनः ।
तेऽपि तेनैव मार्गेण प्रयाताः सर्वतो दिशम् ।
अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥
ततः प्रवृत्तिं वै भ्राता भ्रातृरन्वेषये द्विजः ।

प्रयातो नश्यति तथा तत्र कार्यं विजानता ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अंशे १६ अध्यायः ॥

अपि च, मात्स्ये ५ अध्याये ।

“ततः प्रवृत्तिं न भ्रातृकनीयान् मार्गमिच्छति ।
अन्विषन् इक्ष्वाप्रोति तेन तं परिवर्जयेत् ॥”

ज्येष्ठभ्रातादङ्गुलत्वं यथा,—

“उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः श्वशुरस्त्राना मातामहपितामहौ ।

वन्धुज्येष्ठः पितृश्वश्रु पुंस्थिते गुरवः स्मृताः ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे ११ अध्यायः ॥

विभक्तानां तेषां धर्मदृष्टिर्यथा,—

यासः ।

“भ्रातृणां जीवतोः पित्रोः सहवासो विधीयते ।
तदभावे विभक्तानां धर्मस्तेषां विवर्द्धते ॥

भ्रातृणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा ।

स निर्भाष्यः स्वकादंशात् किञ्चिद्वचोप-
जीवनम् ॥”

ज्येष्ठभ्रातृप्रशंसा यथा,—

“विभ्रयाद्विच्छतः सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा
पिता ।

भ्राता शक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा कुले
स्थितिः ॥

कुटुम्बार्थेषु चोदयुक्तस्तु कार्यं कुरुते तु यः ।
स भ्रातृभिर्दृष्टीयो ग्रावाच्छादगवाहनेः ॥

अन्योन्यमेदो भ्रातृणां सुहृदां वा वलान्तकः ।
भवत्वानन्दकहेव ! द्विषतां नात्र संशयः ॥”

भ्रातृसंस्कारस्यावश्यकत्वम् । यथा, नारदः ।

“वेद्यान्तु न कृताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात् ।
कर्त्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव तद्वनात् ॥

अविद्यमाने पित्र्ये स्वांशादुद्वृत्त वा पुनः ।

अवश्यकार्याः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्वसंकृतेः ॥”
विभक्तानां तेषां साक्षित्वादि यथा,—

“साक्षित्वं प्रतिभाष्य दानं ग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्यान्विभक्ताः परस्परम् ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥

भ्रातृकः, त्रि, (भ्रातृरागत इति । भ्रातृ + “अत-
ठन्” ॥ ४ । ३ । ७८ । इति ठन् । भ्रातृरागत-
धनादि ।) भ्रातृयोग्यः । इति विद्वान्तकौस्तुभे ॥

भ्रातृजः, पुं, (भ्रातुः सहोदरात् जायते इति ।
जन् + “पञ्चम्यामजातो” ॥ १ । २ । ६८ । इति जः ।)
भ्रातृपत्यन् । तत्पर्यायः । भ्रात्रीयः २ । इत्य-
मरः ॥ २ । ६ । ३६ । भ्रातृजः ३ भ्रातृपुत्रः ४ ।

इति शब्दरत्नावली । (क्षियां टाप् । भ्रातृजा ।
भ्रातृपुत्रात् ॥)

भ्रातृजाया, स्त्री, (भ्रातृजाया ।) भ्रातृभाष्या ।
(यथा, मेघदूते । १ । १० ।

“अथापसामविहृतगतिर्दक्षसि भ्रातृजायाम् ॥”)
तत्पर्यायः । प्रजावती २ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ३७ ॥

भ्रातृद्वितीया, स्त्री, (भ्रातृमङ्गलायां भ्रातृभोज-
नायां वा द्वितीया इति सध्यपदलोपो कर्म-
धारयः ।) कार्त्तिकशुरुद्वितीया । तादपर्यं

यथा । यमद्वितीया तु प्रतिपद्युता ग्राह्ये-

तुक्तं निर्णयान्तरादौ । यमद्वितीया मध्याह्न-
यापिनी पूर्वविष्टा चेति हेमाद्रिः । अत्र
विशेषो हेमाद्रौ स्नाने ।

“कर्त्तुं शुक्रद्वितीयायामपराह्णे च येन यमम् ।
चानं कृत्वा भानुजायां यमलोके न पश्यति ॥
कर्त्तुं शुक्रद्वितीयायां पूजितस्तर्पितो यमः ।
वेष्टितः किमरेष्टं कर्त्तुं यच्छति वाञ्छितम् ॥”
तथा भविष्ये ।

“प्रथमा आवले मासि तथा भाद्रपदेऽपरा ।
तृतीयाश्वयुजे मासि चतुर्थो कार्त्तिके भवेत् ॥
आवले कलषा नाम तथा भाद्रे च गोमता ।
आश्विने प्रेतसञ्चारा कार्त्तिके याम्यका मता ॥”
इत्युक्त्वा प्रथमायां व्रतं द्वितीयायां सरस्वती-
पूजा तृतीयायां आडसुक्ता चतुर्थ्यामुक्तम् ।
“कार्त्तिके शुक्रपक्षस्य द्वितीयायां बुधश्चिरः ।
यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वर्गश्चेति ॥
अतो यमद्वितीयेन त्रिषु लोकेषु विद्यता ।
अस्यां निवस्य हे विप्र ! न भोक्तव्यं ततो नरे ॥

स्नेहेन भगिनीहस्तात् भोक्तव्यं पुष्टिर्बुद्धनम् ।
दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः ॥
स्वर्गालङ्कारवस्त्राभूषणसत्कारभोजनेः ।
सन्ना भगिन्यः संपूज्या अभावे प्रतिपन्नकाः ॥
प्रतिपन्ना मानाभगिन्य इति हेमाद्रिः ॥
पितृभगिनीहस्तात् प्रथमायां बुधश्चिरः ।
मातुलस्य सुताहस्तात् द्वितीयायां तथा वृषः ॥
पितुर्मातुः सप्तः कन्ये तृतीयायां तयोः करात् ।
चतुर्थ्यां सद्यजायाश्च भगिन्या हस्ततः परम् ।
सन्नासु भगिनीहस्तात् भोक्तव्यं वलवर्द्धनम् ॥

अस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः
सम्भोजितः प्रतिजगत्सुखसौहृदेन ।
तस्यां सप्तः करतलादिद्य यो भुनक्ति
प्राप्नोति रत्नसुखधात्रमनुत्तमं सः ॥
गौडास्तु ।
यमश्च चित्रगुप्तश्च यमदूताश्च पूजयेत् ।
अर्घ्यञ्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयेः ॥
मन्त्रस्तु ।

एहोहि मानंजज ! पाशहस्त !
यमान्तकालोक्तधरामरेष्ट ! ।
भाटद्वितीयास्ततदेवपूजां
गृहाय चार्घ्यं भगवन्नमस्ते ॥

भानुजगनुजातायं सुदुर्भक्तमिदं तुभम् ।
प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः ॥”
ज्यैष्ठ्यायवावेति वदेदिति स्मार्त्ताः ॥ इत्यत्र-
दानमित्युक्ताः । प्रजापतिपुराणेऽपि ।
“या तु भोजयते नारी आतरं युगके तिथौ ।
अर्घ्येचापि ताम्बूलेन वा वैद्यशमाप्नुयात् ॥
आतुरादुःखयो राजन् ! न भवेत्तत्र कर्षिचित् ॥”

इति निर्णयसिन्धौ २ परिच्छेदः ॥
भाटपत्नी, स्त्री, (भातापतिर्यस्या इति भातुः पत्नीति
वा । अत्रेभ्यो ङीप् । इति ङीप् । ततः + “नित्यं
नयनगदिषु ॥” इति नान्तादेशः ।) भाटजाया ।
इति शब्दरत्नावली ।

भाटपुत्रः, पुं, स्त्री, (भातुः पुत्रः ।) भाटजः । इति
शब्दरत्नावली । भाटपो इति भाषा ॥
भाटभगिन्यौ, स्त्री, (भाता च भगिनी च । इति
इतरतरद्वन्द्वसमासः ।) भातरौ । द्विवचना-
न्तीत्यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥

भाटयः, पुं, (भातुरपत्यमिति । “भातुर्यञ्च ।”
४ । १ । १२४ । इति यन् ।) भाटपुत्रः । (यथा-
राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २८४२ ।
“जयराजाजुजं राज्ञा यशोराजं निवेशितम् ।
तन्मतिनावचस्कन्द भाटयं राजकाभिधः ॥”
भाट + “यन् सपत्ने ।” ४ । १ । १२४ । इति
यन् ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
भागवते । ५ । ११ । १७ ।

“भाटयमेनं तमदभवीय-
सुपञ्चयाधेधितमप्रमत्तः ॥”
“तन्नातु भाटयम् शत्रुम् ।” इति तट्टीकायां
सामी ॥)

भाटश्वशुरः, पुं, (पत्युर्व्यङ्गभाता श्वशुर इव पूज्य-
त्वान् ।) पतिव्यङ्गभाता । भाशुर इति भाषा ।
तत्पर्यायः । श्वशुरकः २ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (भातुः श्वशुरः ।) भातुः पत्न्याः पिता च ॥
भात्रीयः, पुं, (भातुरपत्यं पुमानिति । भाट +
“भातुर्यञ्च ।” ४ । १ । १२४ । इत्यत्र “चकारा-
च्छञ्च ।” इति काशिकोक्तेः कः ।) भाटपुत्रः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥ भाटसम्बन्धिनि, त्रि ॥
भान्तः, त्रि, भ्रमणयुक्तः । भान्तिविशिष्टः ।
(अतीन्द्रियमिन्द्रियं भान्तानामधिष्ठाने ॥” इति
सांख्यसूत्रम् । २ । २३ ॥)

भमधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ भमणे,
क्ती । यथा, वाभटपशुपतिभ्यां याख्यातम् ।
“भान्तं देशमनेकदुर्गविषमं प्राप्तं न किञ्चित्
फलम् ।”

भान्तः, पुं, (भम् + कर्त्तरि क्तः । “अनुनासिक-
स्येति । ६ । ४ । १५ । इति दीर्घः ।) राज-
भूक्षुरः । मत्तहस्तो । इति राजनिर्घण्टः ॥
भान्तिः, स्त्री, (भम् + क्तिन् । “अनुनासिकस्य
किञ्भूलोः क्तिडिति । ६ । ४ । १५ । इति दीर्घः ।)
भमः । इत्यमरः । १ । ५ । ४ ॥

(“युक्तिहीनप्रकाशत्वाद् भान्तेर्नित्यसि लक्षणम् ।
यदि स्फालवर्णं किञ्चिद्भान्तिरेव न सिध्यति ॥”
इति तार्किकाः ॥)

सा तु नराद्यां यष्टमासे जायते । यथा,—
“वाय्मासिके तु संप्राप्ते भान्तिः संजायति यतः ।
धात्राक्षरापि स्थानि पञ्चास्फुरन्त्यतः पुरा ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

भमणम् । इति मेदिनी । अनवस्थितिः । इति
विश्वः ॥

भान्तिहरः, पुं, (भान्तिं हरतीति । हृ + कर्त्तरि
पञ्चाद्यच् ।) मन्त्रो । इति शब्दमाला ॥ भम-
नाशके, त्रि ॥

भामकः, पुं, (भामयति भमं जनयतीति । भम्
+ क्तिच् । “भुलु लघौ ।” ३ । १ । १५३ ।

इति भुलु ।) शृगानः । धृन्तः । स्यावर्तः ।।
प्रस्तरभेदः । इति मेदिनी । के, १३३ ॥ चुम्बक
पातर इति भाषा । भ्रमजगके, त्रि ॥

भामरः, क्ती, (भमरेः कृतं सम्भृतमिति । भमर
+ “बुद्धाभमरवदरपादपादज् ।” ४।३। ११६।
इति यन् ।) मधु । इति मेदिनी । रे, १६१ ॥
तत्तु भमरजमधु । तस्य गुणाः । पिच्छलत्वम् ।
रुजत्वम् । मधुरत्वम् । सुखजायनाश्लेषः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
पौच्छल्यान् खादु भूयत्वान् भामरं गुरु
कीर्तितम् ।”
इति राजवल्लभः ।

अन्यच्च ।
“किञ्चित् सृष्टौः प्रसिद्धेभ्यः यदपदेभ्योऽलिभि-
चितम् ।
निर्मलं स्फटिकमं यत्तन्मधु भामरं लुप्तम् ॥
भामरं रक्तपित्तं सूत्रजायकरं गुरु ।
खादुपाकमभिप्यन्दि विशिषातु पिच्छलं
हिमम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
वृत्तविशेषः । तत्पर्यायः । रासः २ मण्डल-
वृत्तम् ३ हल्लीचम् ४ । इति शब्दमाला ॥
भ्रमरसम्बन्धिनि त्रि । यथा,—
“तद्वाहं भामरं रूपं कृत्वा सख्येयदपदम् ।”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
(यथा च हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये
सध्वं लक्षणं गुणाच्च ।

“श्रीतं कषायं मधुरं लघु स्यात्
सन्दीपनं लेखनमेव शक्तम् ।
संशोधनन्तु ब्रह्मशोधनश्च
संरोपणं हृद्यतमश्च बल्यम् ॥
त्रिदोषनाशं कुर्वते च पुष्टिं
कासे चये वा जतये च हृदीं
हृक्काभ्रमे शोयसपीनसानां
रक्तप्रमेहे च तथातिवारे ॥
रक्तातिवारे च सरक्तपित्ते
लग्नोहृत्तु पार्श्वगदेऽपि शक्तम् ।
नेत्रामये वा गृहणीगदे वा
विषे प्रशस्तं भ्रमरेक्षितं यत् ॥

भामरं सघनं जायं भूविष्ठं मधुरश्च यत् ।
रुचं विशिष्यतो ज्ञेयं श्रीतलं लघुलेखनम् ॥”)
भामरः, पुं, (भामयति लौहमिति । भामि +
“अन्तिकमिभ्रमिदेवीति ।” उणा० ३ । १३२ ।
इति अरः । बाहुलकान् दीर्घञ्च ।) प्रस्तरभेदः ।
मेदिनी । रे, १६१ ॥ चुम्बक पातर इति भाषा ॥
(अपस्माररोगः । इति भामरी त्रि । यथा,
मनौ । ३ । १६१ । [क्षयाः”

“भामरी गण्डमाली च शिवायो पिशुन-
“भामरी अपसारो ।” इति तद्वाय्वे मेधा-
तिथिः ॥)

भामरी, स्त्री, (भ्रमरस्यायं भामरी भ्रमरवद्
वर्गः । सोऽस्या अस्तीति । अर्थं आद्यच् ।

डीप् ।) पाञ्चती । इति त्रिकाण्डशेषः ।
यथा, माकंछेदे । ६१ । १७-१८ ।

“यदागच्छन्तेलोके महाबाधां करिष्यति ।
तदाहं आमरं रूपं कृत्वा संख्येयघटपदम् ॥

त्रैलोक्यस्य क्षिणाघातं बध्निष्यामि महातरुम् ।
आमरीति यमां लोकाक्षदा क्षोप्यन्ति सञ्जतः ॥”

भाष, अ ५ य टु भासि । इति कविकल्पद्रुमः ।
भाष, य ५ (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।

द्वितीयस्तु दिवा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) य ५
भास्यते । अ अवभाशत् । स्वमते अनयोर्नष्टि

दृष्टविकल्पनेऽपि सप्तमस्वरानुबन्धोऽन्येषामनु-
रोधात् । य भेदे वन्नासे । टु भाषयुः । ५

भास्यते । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
भाट्ट, स्त्री, (भसृज + यृन् ।) आकाशम् ।

अमरीषम् । इति संचिप्रसारोपादिवृत्तिः ॥
भाट्टः, पुं, (भृञ्जाते अच्चेति । भसृज + “भसृजि-

गमिनमिहनिविश्रान्तं वृद्धिश्च ।” उगा० । १ ।
१५६ । इति । यृन् ।) यत्र कलायत्तत्वादिर्कं

भृज्यते सः । भाजना खोला इति ख्यातः ।
(यथा, नैषधचरिते । ३ । १२८ ।

“रौद्रे चक्षुषि तज्जितस्तनुमनुभायं च य-
च्चिन्तये ॥”

“अनुभायं भर्त्सनपात्रसहशेन ।” इति तट्टीका ।)
तत्पठ्यायः । अमरीषम् । इत्यमरः । २ । १६ । ३० ॥

भाष, अ ५ य टु भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
भाष, य ५ (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।

द्वितीयस्तु दिवा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) य ५
भास्यते । ५ भासते । अ अवभाशत् । अ

भेदे वन्नासे । टु भाषयुः । इति दुर्गादासः ॥
भृङ्गः, पुं, (भृङ्गः । भृङ्गः । भृङ्गः । भृङ्गः ।

इति रूपचतुष्टयम् । “चुरादौ पठपुटेत्यादि-
दृष्टे कृतिभाषार्थः । यः स्त्रीवेषं धारयित्वा

भुजः कंसयतीति । एरच् प्रत्ययः । इत्यच्
वा । इति अमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्ती ।)

स्त्रीवेषधारितर्ककपुरुषः । इत्यमरः । १ । ७ । ११ ॥
भृङ्गः, स्त्री, (भृङ्गः कृटि कौटिल्यमिति यथी-

नभाषः । अ भृङ्गः गादीनामिति वा इत्यः ।)
क्रोधादिना भुजः कौटिल्यम् । इत्यमरः ।

१ । ७ । ३० ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ७६२ ।
यथा च भृङ्गः वने क्रोघस्य परित्यक्तम् ॥”)

भृङ्गः, स्त्री, (भृङ्गः कृटि कौटिल्यमिति यथी-
नभाषः । अ भृङ्गः गादीनामिति वा इत्यः ।)

क्रोधादिना भुजः कौटिल्यम् । इत्यमरः ।
१ । ७ । ३० ॥ (यथा, माघे । १५ । ६ ।

“भृङ्गः कृटि रितनलनाटमाननम् ॥”
भृङ्गः, स्त्री, (भास्यति नेत्रोपरि इति । भसृ +

“भसृज् इति ।” उगा० २ । ६८ । इति टु ।)
हमभाषादुभाषः । तत्पठ्यायः । निमित्ता २

अनयोर्नष्टि भाषादीमरादी । इति राजनिर्घण्टः ।
तत्पठ्यायम् यथा, गार्ग्ये ६६ अध्याये ।

“पिशाचोद्वेगा सुतिनि दरिद्रा विषमभुवः ।
धनी दीर्घा संमत्तभृङ्गोऽपि दृष्टतमभुवः ।
आद्या निमग्न रात्रिभृङ्गाश्च विनतभुवः ॥”

अत्र घट्चक्रान्तर्गताशाख्यचक्रमस्ति । तत्तु
हृत्त्वर्पणयुक्तद्विदलपद्माकारम् । तन्मध्ये मन-

स्तिष्ठति । यथा,—
“आज्ञानामासृजं तद्विमकरसदृशं ध्यान-

धामप्रकाशं
हृत्ताभ्यां वै कलाभ्यां प्रविलसितवपुर्नैवपञ्चं
सुशुभम् ।

तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसमधवला वक्रघट्कं
दधाना

विद्यां सुदां कपालं डमरुजपवटीं विभ्रती
शुद्धचित्ता ॥

एतत्पद्मान्तराले निवसति च मनः स्रष्टारूपं
प्रसिद्धम् ॥”

इति त्रीतत्त्वचिन्तामणौ षष्ठप्रकाशः ॥
(विषयोऽस्या यथा,—

“भुवोर्वा यदि वा मूर्द्धि सीमन्तावर्त्तकान् ववृन् ।
अपूर्व्यानसृजान् यत्तान् दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ॥

त्राहमेते न जीवन्ति लक्षणेनातुरा नराः ।
अरोगाणां पुनस्त्वेतन् यद्वात्रं परमुच्यते ॥”

इति चरके इन्द्रियस्थाने व्यष्टमेऽध्याये ॥
कार्त्तनचक्रासाभृष्टांसगणकक्षस्तनवृषपार्थ-

स्किगजानुवाहूत्प्रभृतयो हे हे विशतिरनु-
लयः । इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

भृङ्गः, पुं, (भृ + ङ्ग + अच् । स्त्रीवेषधारौ
नर्तकपुरुषः । इत्यमरः । १ । ७ । ११ ।

भृङ्गः, स्त्री, (भुवः कृटिः कौटिल्यम् । क्रोधा-
दिना भुवः कौटिल्यम् । इत्यमरः ॥

भृङ्गः, क् ५ आशाविश्रङ्गयोः । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) रेफ-

युक्तपठस्वरी । क ५ भृङ्गयते भद्रं लोकः ।
आशाविषयं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

भृङ्गः, पुं, (भृङ्गयते आश्रयते इति । भृङ्ग +
घन् ।) बालकः । स्त्रीगर्भः । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ।

(स्त्रीवमपि । यथा, ऋग्वेदे । १० । १५५ । २ ।
“चक्षो इतश्चत्तास्ततः खन्वाभृङ्गान्यादधौ ॥”)

अथ गर्भाधानदिनम् । रजोदर्शनावधिवोदृश-
दिनपञ्चमेऽवतृकालः । तत्राद्यास्ततो निशाः

परित्यज्य चतुर्दश्यष्टमी अमावास्या पूर्वमा
सूर्यसंक्रान्तिः पञ्चाख्येतानि परित्यज्य च

अन्यास रात्रिषु चन्द्रादिशोभने काले भाव्यास्तप-
गच्छेत् । युनरात्रिषु गमने पुत्री भवेत् । अयुग्म

रात्रिषु गमने कन्या भवेत् । तत्र प्रशस्तनक्षत्राणि
पुण्याः दृष्ट्वा नृगशिरा आद्यां पुनर्वसुः पूर्व्या-

याद्या उत्तराषाढा अवया पूर्व्यमादपदुत्तर-
भाद्रपदम् । तत्र निषिद्धनक्षत्राणि ज्येष्ठादेया

मवा मृगशिरा रेवती क्षतिकाश्चिनी उत्तरफल्गु-
नी । तत्र तिथयः नन्दा भद्राः प्रशस्ताः ।

रिक्ता निषिद्धाः । तत्र रविमङ्गलदृष्ट्यतिवाराः
प्रशस्ताः । इति समयप्रदीपः ॥

भृङ्गः, स्त्री, (घननं हत्वा । हन् + भावे
घप् । भृङ्गः हत्वा इति । यथीसमासः ।)

गर्भमन्त्रालकहृत्तनम् । यथा,—

“त्रिविवाहं कृतं येन न करोति चतुर्थकम् ।
कुलानि पातयेत् सप्त भृङ्गहत्याव्रतचरेत् ॥”

इत्युद्वाहत्तम् ॥

भृङ्गः, [न्] त्रि, (भृङ्गं हन्तीति । भृङ्ग + हन् +
“त्रसभृङ्गवृत्तेषु ।” ३ । २ । ८७ । इति कृप् ।)

गर्भस्वालकहन्ता । भृङ्गं हन्ति इति भृङ्ग-
शब्दोपपदहनधातोश्च प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति

संचिप्रसारयाकरणम् ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ८३ । ३४ ।

“ऋतुं वै याचमानाया न ददाति पुमानृतुम् ।
भृङ्गहेत्युच्यते ब्रह्मन् ! स इह ब्रह्मवादिभिः ॥”)

तस्य प्रायश्चित्तम् । तत्र पुंस्त्वेन ज्ञाते पुंवध-
प्रायश्चित्तम् । स्त्रीत्वेन ज्ञाते स्त्रीवधप्रायश्चि-

त्तम् । अविज्ञाते तु पुंवधप्रायश्चित्तमाह मनुः ।
“हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतचरेत् ।

गर्भहा च यथावर्णं तधाज्यैर्वीनिसृजन् ।
इति प्रायश्चित्तविदेकः ॥

(ब्रह्महन्ता । यथा, मनुः । ८ । ३२७ ।
“अन्नादेर्भृङ्गहा माष्टिं पत्नी भार्यापचारिणी ॥”

“भृङ्गहा ब्रह्महा ।” इति तद्वाक्ये मेधातिथिः ।)
भृङ्गः, पुं, (भुवो भङ्गः ।) भुवः कौटिल्यम् । यथा,

“बुद्धाः सन्नासमेते विजहत्य हरयो भिन्नशस्त्रेभ
कुम्भा

युद्धदेहिषु लब्ध्वा दधति परममी प्रायका
नियतस्तः ।

सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमपि नष्टि रुपां नन्वहं
मेघनादः

किञ्चिद्भूमङ्गलोत्थानियमितजलधिं राममन्वे-
ययामि ॥”

इति काव्यप्रकाशः ॥

भृञ्, अ ५ भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०
आत्म०-अक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । अ अवि-

भ्रजेत् । ५ विभ्रजे । इति दुर्गादासः ॥
भ्रय, अ ७ चले । भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-उभ०-अक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । अ
अविभ्रयेत् । अ भ्रयेति भ्रयेति घन्नात खलः ।

विभ्रये । इति दुर्गादासः ॥
भ्रय, पुं, (भ्रय् चलने + भावे घप् ।) तथाच

यथोचितादुभयं । इत्यमरः ॥ (यथा, पातञ्जल-
भाष्ये । ३ । १२ । “प्रासमापिभ्रयात् ।” इति ।)

चलनम् । इति भ्रयधात्वर्थदर्शनात् ॥
भ्रयणं, स्त्री, (भ्रय् + भावे लृट् ।) चलनम्

इति भ्रयधानोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
भृञ्, अ ७ भ्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतीक्ष्णोपधः । अ

भृञ्चति भृञ्चते । नस्याने सप्तमस्वर इति दुर्गा-
दासः । इति दुर्गादासः ॥

मकरः

म

म मकरः । य तु पचविंशतिसमयज्ञनमः ।
अस्योपारगम्यनमोः । इति याकरगम् ।
("उत्पन्नमानीयानामोः" इति विद्वान्त-
नीमोः ।) अस्य मरुत्पं यथा,—
"मकारं मरुत्पं यथा । मयं परमकुण्ठली ।
तत्पलादियमदुष्टं यत्तुमं प्रदायकम् ।
पचदेवमयं पत्तं पचप्रानमयं मदा ।"

इति कामधेयुतलम् ।

(नदीयाचरेः) अस्य तैत्तिरीयप्रकारः । यथा,—
"ऊर्ध्वः क्रमतो रेखा पाने यथा तु कुण्ठली ।
पुनराधोगता यैव तत ऊर्ध्वता पुनः ।
प्रज्ञा श्मश्रु विपुच क्रमशस्तु तिलति ।"
अस्य ध्यानं यथा,—

"कृष्णं दग्धुर्मा भीमां पीतलोहितलोचनाम् ।
लण्णामरधरां निर्या धर्मकामा र्मोक्षदाम् ।
रं ध्यात्वा मकारान्तु तत्कालं दशधा जपेत् ।"
तत्प्रणाममनो यथा,—

"निष्कृतिमपितं वर्गं विविधमपितं सदा ।
आत्मादित्यमयुक्तं धृतिमं प्रणामाश्चम् ।"

इति वर्गोद्धारतलम् ।

तस्य नामानि ।

"मः काली स्तुतिः कालो मघाकालो
मघान्तकः ।

चैतुष्यो यमुधा चन्नी रविः पुष्यराजकः ।
वागभनो जया मेघा विश्वदा दीपसंज्ञकः ।
जटरच भमा मानं लक्ष्मीमांतीयवन्धनी ।
विषं शिषो मघावीरः शशिप्रभा जनेश्वरः
प्रमत्ताः प्रियर दनः सर्वज्ञो बहुमल्लम् ।
मानप्रमाणिनी विश्वः श्रवणा भरघो

वियन् ।" ६६

इति तत्तोल्लप्याभिधानम् ।

मा, पुं, (माति निर्माति यमदिनि । मा + कः ।)
शिवः । चन्द्रमाः । जला । द्येकाक्षरकोपः ।
यमः । समयः । विषम् । मधुसूदनः । इति
मेदिनी । मे, १ ।

मर, इह भूयः । गती । इति कपिकल्पप्रमः ।
(भा०-प्राक्त०-मरु-वेद ।) इ मरुते । इ
मरुते दारो जगम् । मरुर्धोऽप्यमिति दानः ।
इति दुर्गाष्टकः ।

मकरः, पुं, (कृष्णोति । कृ एकांयाम् । कृ +
णम् । ततः महुष्णात् करः इत्यङ् । यहा,
सुप्तं दितनीति । सुप्त + कृ + कः । उभयत्रापि
एनोदरादित्यात् गाथुः । इति अमरटीकायां
रघुनाथपञ्चमर्गः ।) तत्पलादियमदुष्टं यत्तुमं प्रदायकम् ।
१ । १० । २० । (पारिजातं मरुत्पान्तो मरु-
त्पान्तिर्यः ।

"कुम्भीरु मीरुत्पान्तं मीरुत्पान्तप्रदुष्टः ।
पारिजातः शिष्टमारुत्पान्तः पारिजातः कृष्णः ।"
इति भागवतप्रकरणे पूर्वपदे स्त्रीये मतिः ।
यथाह मदा ।

मकरः

"मत्स्यानां मकरः श्रेष्ठो दीपनो वातनाशनः ।
रक्षिपदः शुक्रकरो ग्राही शोणविकारहा ।

स्त्रायमरीणां शमनो गुल्मातीमारनाशनः ।"
इति चारोते प्रथमम्यान एकादशोऽध्याये ।)

मकर इति गङ्गाया वाहनत्वेन ख्यातः । इति
मागगुन्दरी । यथा । सितमकरनिष्पन्नां शुभ-
वर्णां विनेचामित्यादि स्तुत्युक्तगङ्गाध्यानम् ।
म च कामदेवस्य ध्वजचिह्नम् । मकरध्वज
इत्यमरकोषदर्शनात् । मेघादिद्वादशराश्यन्त-
र्गतो दशमराशिः । तत्पण्यायः । आकोकेरः २ ।
अस्य अष्टिषाट्देयता रोगास्यमकरः । उत्त-
राणां प्रायाः शेषपादत्रयं श्रवणासमुदायः
धनिष्ठायाः पूर्वार्धं रतग्रवपादेन भवति । स च
दृष्टोदयः भूमिराशिः अर्धशब्दकरः दक्षिण-
दिक्स्थामी पिङ्गलवर्गः रूचः भूमिचारी
शीतलसभायः अल्पसन्तानः अल्पस्त्रीसङ्गः
वातप्रकृतिः वैश्यवर्गः दद्याद्भय । अथ जातस्य
फलम् । सदानन्दः । पितृमातृभक्तः श्रवणा-
मकरजानसेत् बहुविधाः । इति जातका-
दयः । अथ, रविस्तुक्तमकरजातफलम् ।

"सदाष्टनो मित्रगो विपक्षतां
प्रयाति नृनं धनवर्गितः स्यात् ।
यदुष्करश्चित्तमकरोपगः स्यात्
प्रसक्तिकाले स तु भाग्यहीनः ।"

अथ चन्द्रस्तुक्तमकरजातफलम् ।

"कलितशीतभयः किल गीतवित्-
तमयथा संहितो मदनानुरः ।
निजकुलोत्तमवृत्तिकरः परं
हिमकरे मकरे पुण्यो भवेत् ।"

अथ मङ्गलस्तुक्तमकरजातफलम् ।

"पराक्रमप्राप्तवरः प्रतिष्ठः
सङ्गनाप्रातिवराङ्गनः स्यात् ।
द्वित्रया नमेतो मकरे मघीने
प्रसक्तिकाले कुलपालकश्च ।"

अथ बुधस्तुक्तमकरजातफलम् ।

"रिपुभयेन युतः कुमतिनरः
स्तरविहीननरः परकर्मठः ।
मकरगे सति शीतरात्राये
वासनतः स नतः पुण्यो भवेत् ।"

अथ गुप्ताश्रितमकरजातफलम् ।

"न मनोरथनिहितुपैति नरो
यद्यगमधिपे मरुतोपगते ।
भवयुक् कुमतिः परकर्मरतो
बहुतोषयुतो मदनपहतः ।"

अथ शुक्राश्रितमकरजातफलम् ।

"अतिरतिरंते स्वजनं दृष्टं
त्यभयं दृष्ट्वा बहुविधया ।
शत्रुसुते रोगराशिगते मदा
रक्षिणे रिपवेति सन्निभेत् ।"

अथ हस्तस्तुक्तमकरजातफलम् ।

"मरुतोपगः स तु भाग्यशून्यः
त्यगा संहितो दम्भाश्रितः ।

मकरः

परगम्यविभूषणभूषितगात्र-
स्तुतरीरमगः पद्मजनेयः ।"

इति कीर्तीप्रदीपः ।

(सूक्ष्मेदः । यथा, कामन्दकीये नीतिसारे ।
१८ । ८८ ।

"यावाद्दृष्टेन मघता मकरेण पुरो भये ।")

मकरकुण्डलं, स्त्री. (कुण्डलम् मकर इत्युप-
मितसमासः ।) मकराक्षतिकर्गभूषणम् । यथा,
"वनमालानिरीताङ्गी लसच्छ्रीपतसकौस्तुभः ।
महाकिरीटकटकः स्फुरन्मकरकुण्डलः ।"

इति श्रीभागवते स्कन्धे ४ अध्यायः ३७ श्लोकः ।
स्फुरती मकरकुण्डले यस्य चः । इति तद्गी-
कायां श्रीधरस्वामी ।

मकरकेतनः, पुं, (मकरेण चिह्नितं केतनं ध्वजा
यस्य ।) कन्दर्पः । इति मीनकेतनशब्दटीकायां
भरतेन सङ्केतितम् ।

मकरध्वजः, पुं, (मकरेण चिह्नितो ध्वजो यस्य ।)
कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २७ । (यथा,
माघे । ३ । ६१ ।

"शरीरिणा जैत्रशरेण यत्र
निशङ्कस्ये मकरध्वजेन ।")

रससिन्दूरविशेषः । तस्य नामान्तरं चन्नी-
दयः । तस्य करगप्रकारी यथा,—

"पलं रदु स्वर्णदलं रसेन्द्रं
पलायकं षोडशगन्धकस्य ।
शोणैः सुकार्पासभवप्रक्षनैः
सर्वं विमर्द्याथ क्रमारिकाङ्गिः ।

तत् काचक्रमे निहितं सुगाढं
रतुकर्मदेस्तद्विषसद्ययश्च ।
पचेत् क्रमायां सिकताखयन्ते
ततो रजः पलवरागरम्यम् ।

नियत्य चैतस्य पलं पलाणि
चत्वारि कर्पूररथस्तथैव ।
पार्तीफलं मौषणसिन्धुपुष्पं
कस्तुरिकाया रजः प्राण रजः ।

चन्नीदयोऽयं कथितोऽस्य मायो
भुक्तोऽपि वहीदसमध्यवर्त्ता ।"

अथ गुणाः ।

"मदोक्तदानीं प्रमदाश्रितानां
गर्वाधिकत्वं तथयथकास्ते ।
इतं घनीभूतमनीयं दुग्धं
रदूनि मांवाणि समस्तकानि ।
मांवाणि मिथानि भवन्ति पच्य-
मानन्ददायोगपरानि पान ।

घनीयनितराश्रनस्तदुत्तरी यद्यक्षमनः
समस्तगदस्यरुणः प्रपुरयोगपदालनः ।
मृष्टेय रसराज्यं भवति यस्य चन्नीदयः
स पदप्रदग्निनी रगतनी भवेद्दामः ।"

इन्द्रपुष्पं यजम् । उत्तपरिमासयजम्प-
नम् । दक्षिणायाः मोनरागंमपुयजम्
मेय मरुति । पापायाः निन्दननपुयजम्
यान्दार्त्वं मरुति । उभयदेव दिव्यदीपः ।

तथैवेति मन्त्रान्वयः । १। शास्त्रान्तरादिशेषो
निगद्यते ।

“रतिकाष्ठे रतानो च पुनः सेथो रसोत्तमः ।
स्यात्तरं जलमविषं जलमं विप्रवारि वा ।
न विकारात् भवति साधनेनस्य वनसरान् ॥
रत्नज्यो यथाभासात् रत्नं जयति देहिनः ।
तथाय साधनेनस्य जलमरणाशनः ॥”
शास्त्रान्तरे मकररुद्रो नाम । इति चन्द्रोदयः ।
इति रत्नेन्द्रभित्तामणिः ॥

मकररुद्रः, पुं, (मकरमपि अन्दति वभ्रानि धारयतीति
वा । अदि नन्ये + अन् ततः शक्यादित्वात्
साधुः ।) गुप्तरसः । इत्यमरः । २ । ४ । १७ ॥
(यथा, रघौ । ३ । ८८ ॥

“प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु जनु
मौलिसकृत्पुनर्मकररुद्रेशुगौरम् ॥”)
कुन्दपुष्पवृक्षः । किञ्चलः स्त्री । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मकररुद्रणी, स्त्री, (मकररुद्रस्तनुसहोऽस्या
अस्तीति । मकररुद्र + मतुप् । मस्य वः डीप् ।)
पाटलापुष्पम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मधु-
विशिष्टे चि ॥

मकररुद्रः, पुं, (मकरः मकराकारः बृहः ।)
मकराकारभैरवविन्यासः । इति महाभारतम् ।
मकराकारः, पुं, (मकरागामाकारः । यष्टीतनु-
पुण्यः ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः । १०७४ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ४३ । १३० ।

“मकराकरमुल्लङ्घ्य प्राप तर्तीरवनि नः ॥”)
मकराकारः, पुं, (मकरस्त्रीकारो यस्य ।) यष्ट-
ग्रन्थः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कौटकाकरः ।
इति भाषा ॥ मकरमनुस्याहतिश्च ॥

मकराङ्गः, पुं, (मकरस्तदाकारोऽङ्गुलिर्हं यस्य ।)
कामदेवः । (मकरा अङ्गेऽस्य ।) समुद्रः । इत्य-
मरः ।

मकरालयः, पुं, (आलीयते अस्त्रिभिति आलयः ।
मकरागामालयः ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, महाभारते । १४ । ७६ । १२ ॥
“ततस्तं वारुणं क्रुद्धं शरजावेन पाण्डवः ।

निवारयामास तदा वैतेव मकरालयम् ॥”)
मकरी, [न] पुं, समुद्रः । मकरीऽस्यास्तीति-
सुत्पत्त्या इत्युत्पत्त्यनियमोऽयम् ॥

मकुटं, स्त्री, (मकुटे अनेनेति । मकि भूयसी +
वाहुलकान् उटः । आगमशान्तस्यानित्यत्वात्
न गुम् ।) कुट्टम् । इति भरतध्वनिरूपकोषः ॥
मकुतिः, स्त्री, (मकि + उतिः । एयोदरादित्वात्
साधुः ।) यज्ञशामनम् । इति विकाराशेषः ॥

मकुरः, पुं, (मकुटे इति । मकि + “मकुर
हर्दुरौ” उणा० । १ । ४१ । इति उरच् ।)
कुलानन्दः । मकुलः । कीरकः । आदर्शः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४८ ॥

मकुलः, पुं, स्त्री, (मकुटे भूययति वृक्षम् । मकि +
वाहुलकाडित्वात् ।) मकुलः । मकुलः । इति
शब्दरत्नावली ॥

मकुलकः, पुं, (मकि भूयायां + उटः । एयोदरादि-
त्वात् वाधुर्मकुः । मकुं भूयां क्तकति प्रति-
हन्तीति । क्तक + पचाद्यच् ।) वनजानसुह्रः ।
मोट इति हिन्दी भाषा ॥ सुगानि इति
वङ्गभाषा । तत्पर्यायः । मयलः २ वनसुह्रः ३
कमीलकः ४ वन्दतः ५ अरण्यसुह्रः ६ वल्ली-
सुह्रः ७ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुर-
त्वम् । रक्तपित्तज्वरदाहहरत्वम् । पथ्यत्वम् ।
रुचिकारित्वम् । सर्वदोषजन्यकारित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

“मकुलो जातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः ।
वान्तिजिन्मधुरः पाके कृमिकृज्ज्वरनाशनः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

मकुडः, पुं, (मकुटे मकुटे इति वा । वाहुलकान्
उटः मकुः । तिष्ठतीति स्या + कः स्यः । मकु-
चासौ स्थेति मकुडः । पूर्वपदादिति । ८ ।
३ । १०६ । यत्वम् ।) त्रीहिगेदः । मस्यरे चि ।
इति मेदिनी । ठे, १६ ।

“मकुडो वनसुह्रः स्यान्मकुडकसुकुडका ।
(त्रीहिमेदार्थे यथा, पर्यायो गुणाश्च ।
मकुडो जातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः ।
वृद्धिजिन्मधुरः पाके कृमिकृज्ज्वरनाशनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मकुडकः, पुं, (मकुड + स्वार्थे कन् ।) वनसुह्रः ।
इति भरतः ॥ (तथाच पर्यायाः ॥
मकुडो वनसुह्रः स्यान्मकुडकसुकुडकौ ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अस्य गुणा यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ।
“मकुडकाः कृमिकराः कलायाः प्रचुरानिलाः ॥”)
मकुलकः, पुं, (मकि मकुने + पिच्छादित्वाद्वाहुल-
वाहुलकादनुगुणलोपः । स्वार्थे कन् ।) इत्यमर-
टीकायां रघुनाथः ।) सुजूलकः । दन्तीवृक्षः ।

इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (पर्यायोऽस्य
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“लघुदन्ती विशल्या च स्यादुदुमरपर्यपि ।
तथैरुद्रफला शीघ्रा श्वेनवष्टा वृणप्रिया ।

वाराङ्गी चैव कथिता निजुम्भन् मकुलकः ॥”)
मकु, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-मकु०-सेट् ।) कौपयः । उ मकुते ।
इति दुर्गादासः ॥

मकुलः, पुं, (मकुं गमनं आत्यन्तिकगतिं मरणां लाति
आदत्ते योजयतीत्यर्थः । ला + कः एयोदरात्
नकारागमे नाधुः ।) मूलरोगविशेषः । यथा,
“सूनाया वृद्धिरोरस्त्यूनं मकुलसंज्ञितम् ।
यपचारं पिबेत्तत्र मनुनोष्णोदकेन वा ॥”

इति चरुपाणिदत्तः ॥
मकुलं, स्त्री, (मकु + लङ् ।) शिलाजतु । इति
शब्दरत्नावली ।
(विवरणमस्य शिगानेतुशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

मकुली, पुं, मटिका । यथा,—
“मकुली वनेतिता च जटिनी कक्खटी खटी ।
इति शैलवर्गं त्रिकाण्डशेषः ॥

मकु, रोषे । संघाते । इति कविकल्पद्रुमः
(भा०-पर०-अक०-सेट् ।) मकुति । इति दुर्गा
दासः ॥

मकुः, पुं, (मकु + घञ् ।) खदोषाच्छादनम् ।
इति हारावली ॥ क्रोधः । मस्यः । इति
पूर्वोक्तधात्वर्थदर्शनान् ॥

मकुवीर्यः, पुं, (मकुं निविडं वीर्यमस्य ।)
प्रियालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मकुिका, स्त्री, (मकुति शब्दायते इति ।
मकु + “हनिमश्मिन् सिकन् ।” उणा० ।
४ । १५३ । इति सिकन् ।) कौटविशेषः ।
माहि इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । ५ ।
१४ । ४२ ।

“आर्षभस्यैह राजर्षेर्मनसापि मकुलानः ।
नाहुवर्माहंति द्रुपो मकुतिव गच्छन्तः ॥”)
तत्पर्यायः । मकुिका २ भम्भः ३ माधिका ४
गन्धनीजुषा ५ पतङ्गिका ६ पत्तिका ७ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अन्यतोत्पन्ना ८ वमनीया ९

पलङ्गया १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीला
मकुिका वर्वणा ११ । इत्यमरः । १२ । ५ । २६ ॥
तत्राशकधपो यथा,—

“त्रिफलाज्ज्वनपुष्पाणि भक्ष्यातकश्रीरीषकम् ।
लाक्षासर्ज्वरमश्चैव विडङ्गश्चैव गुग्गुलुः ।
एते धूपैर्मज्जिकाणां मकुिकानां विनाशनम् ॥”

इति गारुड १८१ अध्यायः ॥
मकुिकामलं, स्त्री, (मकुिकायां मधुमकुिकायां
मलम् ।) सिकृषकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विशेषोऽस्य सिकृषशब्दे ज्ञेयः ॥)

मकुीका, स्त्री, (मकुिका । एयोदरात् दीर्घः ।)
मकुिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रोगविशेष-
णास्या अरिष्टत्वं यथा,—

“क्तातातुलिप्रगात्रेऽपि यस्मिन् गृध्मन्ति
मकुिकाः ।
स प्रमेहेण संस्पर्शं प्राप्यते नैव हन्यते ॥”

इति चरके इन्द्रियम्याने पञ्चमेऽध्याये ॥)
मस, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) मखति ॥

मख, इ नर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ मखते इति दुर्गादासः ॥

मसः, पुं, (मखति गच्छन्ति देवा अचेति । मस
सर्पणे + “एलच् ।” ३।३।२० । इति घञ् ।
मंजापूजकत्वात् वृद्धिः । यद्वा, पुंनोति घः ।)
यज्ञः । इत्यमरः । २ । ७ । १३ ॥ यथा, देवी-
भागवते । १ । १६ । २३ ।

“हत्वा तस्य मसं पूर्णं करिष्यामि तवापि वै ।
मखजाता, [ज] पुं, (वायते रज्ज्वतीति कर्त्तरि
टच् । मसस्य जाता । पित्रामित्रमस्यरक्षणा-
त्तयात्वम् ।) रामः । यथा,—

“रावणारिर्मसजाता सीतायाः पतिरित्यपि ॥
इति शब्दरत्नावली ॥
मसपट्टिः, पुं, (मसस्य पट्टिः मसाराधो वट्टि-
रिति यावत् ।) यज्ञाणि । इति जटाधरः ॥

अदेविकं प्रत्यावृत्तैकोद्दिष्टम् । अन्यत्र कृष्ण-
पञ्चादौ नाधिकारः न निव्याधिकारः सपिण्डी-
करणान्तानि यानि आह्वानि घोडश । एष-
नेव तताः कृष्णः एषमद्रव्या अपि कनिदित्य-
त्रापिना ससुचिनस्याएषमद्रव्यस्य पुंसः सपिण्डी-
करयान्तानीति विशेषणात्तदुत्तरआह्वानां
एषकत्वमपि प्रतीयते ॥ ५ ॥ मघात्रयोदशी-
निमित्ते आह्वे पुत्रवता पिण्डा न देयाः ।
“भौजन्तीं तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमम् ।
तत्रापि महती पूजा कर्तव्या पितृदेवते ।
ऋते पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत् ॥”
इति देवीपुराणात् । भौजन्ती पञ्चमी । चन्द्रार्क-
सङ्गमोभावात् । पितृदेवते ऋते मघायाम् ।
शातातपः ।

“पितृनिष्ठापरहितं यत्तु आह्वं विधीयते ।
नधावाचनलोपोऽव विकिरस्तु न लुप्यति ॥
अन्यं दक्षिणा स्वस्ति सौमनस्यं यथास्त्विति ।
इति निव्यादितत्वम् ॥

मघाभयः, पुं. (मघायां भयः ।) शुक्रग्रहः । इति
हिमचन्द्रः ॥ मघानक्षत्रजाते त्रि ॥

मघाभूः, पुं. (मघायां मघासमीपस्यपूर्वफल-
गुणां भरतीति भू + क्तिप् ।) शुक्राचार्यः ।
इति त्रिकाष्टशेषः ॥

मघी, स्त्री, (मघा तदाख्यनक्षत्रं उत्पत्तिकारण-
तयास्यस्या इति । मघा + अर्शवाचच् । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) धान्यभेदः । इति मेदिनी । घे, ३॥
मघेनी, स्त्री, (मघोनः पत्नीति । मघवन् +
स्त्रियां ङीष् । पकारस्य च सम्प्रसारणम् ।)
इन्द्राणां । इति तुभ्योधयाकरणम् ॥

मदुरः, पुं. (मद्रयति भूययतीति । मकि + वाहु-
लकादुरच् ।) सुदुरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
मज्जा, [ज] त्रि, (मज्जति स्नाति इति । मज्ज्
+ ञच् । “मज्जनिशोर्किलि ।” ७ । १ । ६० ।
इति शुभ ।) जानकता । इति मज्जधातुः ।
कर्त्तरि ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मज्जः, पुं. (मज्जति सर्पतीति मज्जि + ञच् ।)
नीजाशिरः । इति हिमचन्द्रः ॥

मज्जन्, कर्त्ता, (मज्जति हितार्थं सर्पति मज्जति
दुरदृष्टमनेनात्मादेति । मज्जि + “मज्जतेरलच् ।”
उणा० ५ । ७० । इत्यलच् ।) अभिप्रेतार्थ-
मितिः । इति निव्यादितत्वम् ॥ तद्वति, त्रि ।
इत्यमरः । यथा, रामायणे । २ । २३ । २० ।
“मज्जतेरभिप्रेत्य तत्र त्वं याएतो भव ॥”

तत्पण्यावः । भावुरम् २ भयम् ३ कल्याणम् ४
भयिकम् ५ शुभम् ६ । जेमम् ७ प्रशस्तम् ८
भद्रम् ९ मन्त्रियम् १० शिवम् ११ अरिष्टम् १२
दुःशस्तम् १३ शिष्टम् १४ भद्रम् १५ प्रशस्तम् १६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ५ ।
१८ । ३२ ।

“मज्जन्नाय च गोवानां क्षमाय च भवाय च ।”
कृत्यात् मज्जन् जेमं शानं प्रप्तं शिवं शुभम् ।

इति तैत्तिरीयब्राह्मणायाम् ॥

शिखिहयगजगोघा रासभो भङ्गराजो
मुखरपिककपोतो पोतकी शूकरौ वा ।
तदनु विहगराजो मङ्गलार्चनः स्यु-
र्वदति शकुनवेत्ता वामतो निर्गमे वः ॥”
इति हारीते द्वितीयस्थाने सप्तमेऽध्याये ।)

सर्वार्थरक्षणम् । इति मेदिनी । खे, १२० ॥ * ॥
मङ्गललक्षणं यथा,—

“प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम् ।
एतद्दि मङ्गलं प्रीतिं ऋषिभिस्तत्त्वदर्शभिः ॥”
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥

मङ्गलजनकद्रव्याणि । यथा,—
“पूर्णकुम्भं द्विजं वेश्यां शुक्लधान्यं च दर्पणम् ।
दध्याच्यं मधु लालच पुष्पं दूर्वाचतं सितम् ॥
वृषं गजेन्द्रं तुरगं ज्वलदग्निं सुवर्णकम् ।
पर्णं च परिपक्वानि फलानि विविधानि च ॥
पतिपुत्रवतीं नारीं प्रदीपं मणिसुतमम् ।
सुक्तां प्रष्टुमालां च सद्योमांसं चन्दनम् ॥
ददर्शेतानि वस्तूनि मङ्गलानि पुरो सुने । ।
शृगालं नकुलं चार्चं शवं वामे शुभावहम् ॥
राजहंसं मयूरं च खड्गं च शुकं पिकम् ।
पारावतं शङ्खचिह्नं चक्रवाकं च मङ्गलम् ॥
कृष्णसारं च सुरभीं चमरीं चेत्यामरम् ।
धेनुं वनस्पत्युक्तां च पताकां दक्षिणे शुभाम् ॥
नानाप्रकारवाद्यं च शुश्राव मङ्गलध्वनिम् ।
हरिशब्दं च सङ्गीतं च गृह्यशङ्खध्वनिं तथा ।
दृष्ट्वा शुक्लं च जगाम हर्षेण तात । मन्दिरम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे कार्तिकागमनं
नाम १६ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च :

“ददर्श वन्यावेषं मङ्गलार्चं शुभप्रदम् ।
वाङ्माफलप्रदं रम्यं पुरो मङ्गलसूचकम् ॥
वामे शवं शिवां पूर्णकुम्भं नकुलमेव च ।
पतिपुत्रवतीं चार्थीं दिवाभरणभूषिताम् ॥
शुक्लपुष्पं च माल्यं च धान्यं च खड्गं शुभम् ।
दक्षिणे ज्वलदग्निं च विप्रं च वृषं गजम् ॥
वनस्पत्युक्तां धेनुं च श्वेतार्थं राजहंसकम् ।
वेश्यां च पुष्पमालां च पताकां दधि पायसम् ॥
मणिं सुवर्णं रत्नं च मुक्तामणिं चमूषितम् ।
सद्योमांसं चन्दनं च माध्वीकं चतुस्तमम् ॥
कृष्णसारं फलं चाजान् चित्राङ्गं दर्पणं तथा ।
विचित्रितं विशालं च सुदीर्घं प्रतिमानं तथा ॥
चक्रं ददर्श देवं तं पञ्चवक्त्रं त्रिलोचनम् ।
शुद्धमृत्पिककङ्काशं नागराजैर्विराजितम् ॥
शुद्धोत्पलं पद्मवर्णं शङ्खचिह्नं च कोरकम् ।
मार्जारं पश्यंतं मेवं मयूरशुकसारसम् ॥
शङ्खकोकिलवाद्यानां ध्वनिं शुश्राव मङ्गलम् ।
विचित्रं कृष्णसङ्गीतं हरिशब्दं जयध्वनिम् ॥
रत्नभूतं शुभं दृष्ट्वा शुक्लं प्रहृष्टमानसः ।
प्रविदेश हरिं स्तुत्वा पुण्यं वृन्दावनं वनम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णवन्दनके ७० अध्यायः ।

न्यूनम् ।
“लोकेश्चिन् मङ्गलान्यर्थं नास्त्यगो मौहुता-

ग्रहः ।

हरिण्य सर्पिरादित्य व्यापो राजा तथाष्टमः ॥
एतानि शतं पश्यन्नुनमस्येदं चेतनः ।
प्रदक्षिणन्तु कुर्वीत तथा चायुर्न ह्यीयते ॥

दूर्वा दधि सर्पिरथोदकुम्भं
धेनुं सवत्सां वृषं सुवर्णम् ।
ऋद्धीमर्थं सन्तिकमस्तनानि
लाना मधु त्राक्षयकनकाश्च ॥
एतानि पुण्याणि तथा शमीं च
हुताशनं चन्दनमर्कदिसम् ।
अश्वत्थं च समालमेत
ततश्च कुर्याद्विजयानि धर्मम् ॥”

इति मत्स्यसूक्तमहातन्त्रे ४३ पटलः ॥
वर्णभेदे मङ्गलप्रभेदो यथा,—
“ब्राह्मणान् कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव तु ॥”

इति कौर्मे उपविभागे ११ अध्यायः ॥
मङ्गलः, पुं. (मज्जि + “मज्जतेरलच् ।” उणा०
५ । ७० । इति अलच् ।) ग्रहविशेषः । तत्प-
ण्यायः । अङ्गारकः २ भौमः ३ कुजः ४ वक्रः ५
मह्यसुतः ६ वर्षार्थिः ७ लोहिताङ्गः ८ खोन्मुखः ९
ऋणान्तकः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ आरः
११ क्रूरदृक् १२ आवनेयः १३ । इति ज्योतिष-
तत्त्वम् ॥ स च रक्तगौरमिश्रितवर्णः । दक्षिण-
दिक्पुरुषश्चक्षियजातिवामवेदतमोगुणतिक्त-
रसमेधराशिप्रवालावन्तिदेशानामधिपतिः ।
मेघवाहनः । चतुरङ्गुलप्रमाणः । आरक्तमाल्य-
वसनः । भरद्वाजसुनिखन्तानः । चतुर्भुजः ।
शक्तिवराभयगदाधारी । सुध्याभिसुखः ।
अस्याधिदेवता कार्तिकेयः । प्रत्यधिदेवता
पृथिवी । स तु पितृप्रकृतिः । युवा । क्रूरः ।
वनचारी । मध्याह्नकाले प्रवसः । गैरिकादि-
धातुस्वामी । चतुष्पदानां प्रभुः । चतुष्कोणा-
कृतिः । सुवर्णकारादीनां स्वामी । ज्वलित-
भूमिचारी । किञ्चिदङ्गुलीनः । कटुरूपप्रियः ।
ताम्रवर्णरक्तद्रव्यस्वामी च । इति ग्रहयागतत्त्व-
लघुजातकादयः ॥ * ॥ असौत्यतिर्यथा,—
“उपेन्द्रवीणात् पृथ्व्यान् मङ्गलः समनायत ।
वसुन्धरायां बलवान् तस्मै याख्यातुमर्हसि ॥
सौतिरुवाच ।

उपेन्द्ररूपमालोच्य कामार्ता च वसुन्धरा ।
विधाय सुन्दरी वेशममृता प्रौढ्यौवना ॥
सस्मिता तस्य तस्ये च सद्यसा ससुपस्थिता ।
सुरस्यां मालतीमालां ददौ तस्मै वरागना ॥
उपेन्द्रस्तस्मिन् ज्ञात्वा कामी मन्त्रयपीडितः ।
नानाप्रकारशङ्कारं चकार च तथा सद्यः ॥
तदङ्गसङ्गमावृत्ता सङ्ख्यां प्राप सती तदा ।
यत्तेव निद्रिता वासो वीर्याधानकृतिं हरौ ॥
विधाय तत्र रक्षि चगाम पुनर्योत्तमः ।
उत्तंशी पथि गच्छन्ती बोधयामास तां सुने ॥
सा च पप्रक्ष हृत्कान्तं कथयामास भूषा ताम् ।
वीर्यं ममरयं कर्तुं सा चाशक्ता च दुर्बला ॥
प्रवानत्याकरे ब्रह्मा वीर्येणार्थं चकार सा ।

सङ्गलः

तेन प्रयागवर्गं कुमारः समजायत ।
तेनया सृष्टेः महती नारायणसुतो मद्यान् ।
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे, ८ अध्यायः ।
अथ च ।

“मनोऽङ्गारकलोको हि वसत्यत्र महीतुतः ।
उत्पत्तिपास्य वपामि यथायं भूतनोऽभवत् ।
पुरा हि भूमतो विष्णोः स्निह्यन्तः पपात ह ।
महीतुतः कुमारोऽसौ लोहितान्नो मही-
तलान् ॥

जातः स्नेहेन मेदिन्या वर्धितः पृथिवीपते ! ।
तपसाराध वप्राहं यद्यत्तुपसेदिवान् ।
इति पाद्मे सप्तमस्कन्धे ११ अध्यायः ।
अथ च ।

“पुरा दक्षविनाशाय कृपितस्य त्रिभुवनः ।
अपतङ्गोऽभवत्तस्य स्निह्यन्तुललाटजः ॥
भिक्षा समस्तपातालान् ददत् सप्त मागरान् ।
अनेकवक्त्रनयनो ज्वलज्ज्वलनभीमगः ॥
वीरभद्र इति स्थानः करपादायुर्धृतः ।
कृत्वा स यज्ञमघनं पुनर्भूतलसम्भवः ॥
विजगद्भिर्दृष्टुं भूयः शिषेन विनिवारितः ।
कृतं त्वया वीरभद्र ! दक्षयज्ञविनाशनम् ॥
इदानीमलमेतेन लोकदाहेन कर्मणा ।
शान्तिप्रदानात् सर्वेषां यथागां प्रथमो भवः ।
रेजिष्यन्ति जनाः पूजां करिष्यन्ति मतं मम ।
अङ्गारक इति स्थानं गमिष्यसि धरात्मज ॥
देवलोके द्वितीयं च तव रूपं भविष्यति ।
ये च त्वां पूजयिष्यन्ति चतुर्थीं तद्दिने नराः ।
रूपमारोग्यमेवैष्यं तेष्वनन्तं भविष्यति ॥
असक्तस्तदा शान्तिमगमत् कामरूपपृक् ।
गंजानस्तुत्यामाशान् ! ग्रहत्वमगमत् पुनः ॥
इति मत्स्यपुराणे अङ्गारकप्रतं नाम ६८ अः ।
कल्पभेदे अन्यकासुरपक्षकाले तस्योत्पत्तिर्यथा,
“यो भूषां नृपतद्विप्र ! स्निह्यन्तः प्रिवान-
नान् ।

नकारङ्गारपुष्पाभो शालकः समजायत ।
न दातुं शक्नोति यथं पपी रधिरमान्वकम् ।
कन्या चोत्सृज्यतां मायामिलिह्येऽहता ।
गनक्षामाए दाणाक्षप्रभा भैरवमूर्तिमान् ।
शङ्करो परदो लोकत्रयोपाय वषो मद्यत् ।
त्वां पूजयिष्यन्ति सुरा श्रवणः पितरक्षया ।
यद्यपिदाधराक्षेव मानपाच शुभद्वि ।
त्वां स्तोष्यन्ति सदा देवि ! वसिष्ठोत्कर्षः करैः ।
अर्थिनेति शुभं नाम यस्माद्विधिरचर्षिता ।
इत्येवमुक्त्वा परदेन अर्थिका
भूताश्रयावा हरिर्धर्मपानिनी ।
मही समस्तादिष्वङ्गार सुन्दरी
कृतं गत्वाऽष्टमादुत्तमम् ।
तत्तां गतायां परतः इत्यत्र
प्रादुर्भूतं सर्वपरोत्तमं धनः ।
यथाधिपत्यं जगतः शुभाशुभं
भविष्यति तद्वचनं मद्याकनम् ।

इति मत्स्यपुराणे ६९ अध्यायः ।

सङ्गलः

अथ स्तोत्रं यथा,—
“धरणीगर्भमभूतं विदुषुषस्रसमप्रभम् ।
कुमारं शक्तिरक्तं लोहितान्नं नमाम्यहम् ॥”
इति यामोक्तनवग्रहस्तोत्रान्तर्गतम् ॥

अथपरिशोधनार्थं स्तोत्रं यथा,—
“मङ्गलो भूमिपुत्र च अरक्तो धनप्रदः ।
स्विरामनो महाकायः सर्वकर्मविरोधकः ॥
रोहिणो लोहितान्नं सामगानां कृपाकरः ।
धरात्मजः कुलो भौमो भूमिजो भूमिनन्दनः ॥
अङ्गारको यमश्चैव सर्वरोगापहारकः ।
वृष्टिकर्ता च हर्ता च सर्वकामफलप्रदः ।
एतानि कुजनानामानि प्राणरक्षाय यः पठेत् ।
अथ न जायते तस्य धनमाप्नोति पुष्कलम् ॥
रक्तपुष्पैश्च गन्धैश्च धूपदीपादिभिस्तथा ।
मङ्गलं पूजयेद्भक्त्या मङ्गलोऽहनि सर्वदा ॥
अथरेखाः प्रकर्तव्या अङ्गारेण सदा बुधैः ।
प्रोक्ष्येद्दामपादेन अथ न तस्य विनश्यति ॥
मङ्गलाय नमस्तुभ्यं नमस्ते ऋणहारिणे ।
पुत्रपौत्रप्रदाय च मङ्गलाय नमो नमः ॥
अथार्थं त्वत्पत्नीऽहमकथं कुरु मे विभो ! ।
एतत् कृत्वा न सन्देहो अथं कृत्वा धनी भवेत् ॥
इति स्कन्दपुराणम् ॥ ५ ॥

मङ्गलवारे जातस्य फलं यथा,—
“उग्रः प्रतापी क्षितिपालमन्त्री
रत्नप्रियो वक्रचचाः सरोधः ।
सत्त्वान्वितः शूरगणप्रणेता
कुलस्य वारे प्रभवो मनुष्यः ॥”
इति काशीप्रदीपः ॥

मङ्गलचण्डिका, स्त्री, (मङ्गला मङ्गलदायिका
चासौ चण्डिका चेति। यद्वा, एतौ मङ्गला प्रलये
चण्डिका। अथवा मङ्गले चण्डिका दत्ता ।)
मङ्गलचण्डी। यथा, कालिकापुराणे ।
“येषां ललितकान्ताद्या देवी मङ्गलचण्डिका ।
वरदाभयहस्ता च हृदिभुजा गौरदेहिका ॥
रक्तपद्मासनस्था च रत्नकुलमसिता ।
रक्तकौषेयवस्त्रा च मितवक्त्रा शुभानना ॥
नवयौवनसम्पन्ना चान्वर्त्ता ललितप्रभा ।
उमया भाषितं मन्त्रं यत् पूर्ववत्कर्मसञ्जरम् ।
मन्त्रमस्यास्तु तच्च ज्ञेयं तेन देवीं प्रपूजयेत् ॥”
एकमचरं शक्तिर्वाजकम् ।
“अथस्याश्च नवव्याश्च पूजा कार्या विष्टये ।
पठेत् प्रतिमायां वा घटे मङ्गलचण्डिकाम् ॥
यः पूजयेद्भौमदिने शुभदूर्वाञ्जनेः शुभाम् ।
सततं माधकः सोऽपि काममिष्टमवाप्नुयात् ॥६॥
मङ्गलवारे कृत्वा एतमीषतुर्हस्तौ चेत् पुण्यतरे
भवतः । यथा,—
“अथैषरस्य वारेण वारेणाङ्गारवस्य च ।
कृत्वा एतमीषतुर्हस्तौ पुण्यात् पुण्यतरे स्तुते ॥६॥
मङ्गलवारे शुक्ला चतुर्थीं च दक्षया भवति ।
यथा,—
“जोमनरेऽप्यमानाया आदित्यादि च व्रतमी ।
चतुर्दशारेण परे तदमी च दक्षयणी ॥

सङ्गलः

अथ यत् क्रियते पापमघवा धर्ममक्षयः ।
यष्टिर्वर्षसहस्राणि प्रतिजन्म तदक्षयम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मङ्गलचण्डो, स्त्री, (मङ्गला चासौ चण्डो चेति
यद्वा, देवानां-सुत्यादिभक्तानां मङ्गलाय दुर्घया-
सुरादिमारये चण्डो अत्यन्तकोपना। मङ्गले-
चण्डो दत्तेति वा। अथवा एतौ मङ्गला
प्रलये चण्डौ। भागवतेऽस्या नामनिर्दिष्ट-
र्यथा,—
“एतौ मङ्गलरूपा च संहारे कोपकृपिणी ।
तेन मङ्गलचण्डो सा पठितैः परिकीर्तिता ॥”
दुर्गा। यथा,—

नारायण उवाच ।

“कथितं पटुपाख्यानं ब्रह्मपुत्र ! यथागमम् ।
देवी मङ्गलचण्डो या तदाख्यानं निशामय ॥
तस्याः पूजादिकं सर्वं धर्मवक्त्रेण यच्छुतम् ।
श्रुतिसम्मतमेवेष्टं सर्वेषां विदुषामपि ॥
दत्तायां वर्जते चण्डो कलायेषु च मङ्गलम् ।
मङ्गलेषु च या दत्ता सा च मङ्गलचण्डिका ॥
पूण्यायां वर्जते चण्डो मङ्गलेऽपि महीतुतः ।
मङ्गलाभीष्टदेवी या सा वा मङ्गलचण्डिका ॥
मङ्गलो मनुवंशश्च सप्तद्वीपधरापतिः ।
तस्य पूज्याभीष्टदेवी तेन मङ्गलचण्डिका ॥
मूर्तिभेदेन सा दुर्गा मूलप्रकृतिरौषधी ।
हृषीकेशानिप्रवृत्ता योषितामिष्टदेवता ॥
प्रथमे पूजिता सा च शङ्करेण पुरः पुरा ।
त्रिपुरस्य वधे चोरे विष्णुना प्रेरितेन च ॥
जज्ञत् । नक्षोपदेशेन दुर्गप्रसेने सङ्घटे ।
आकाशान् पतिते याने दैत्येन पातिते रथा ॥
ब्रह्मविष्णुपदिष्टश्च दुर्गा तुष्टाव शङ्करः ।
सा च मङ्गलचण्डो च यभूव रूपभेदतः ॥
उवाच पुरतः शम्भोर्भयं नास्तीति ते विभो ! ।
भगवान् दृष्टरूपश्च सर्वेशश्च यभूव ह ॥
पुष्टशक्तिसरूपायं भविष्यामि तदाश्रया ।
मयासुता च हरिणा सहायेन दृष्टध्वज ॥
अष्टि दैत्यश्च अत्रुच सुरायां पदघातकम् ।
इत्युक्तान्तिर्हिता देवी शम्भोः शक्तिर्यभूव सा ॥
विष्णुदत्तेन शस्त्रेण अधान तनुमापतिः ।
सुनील ! पतिते दैत्ये सर्वे देवा मद्यर्थयः ॥
तुष्टयुः शङ्करं देवं भक्तिनम्रात्तकन्यराः ।
सद्यः शिरसि शम्भोश्च पुष्यदृष्टिर्भूव य ॥
ब्रह्मा विष्णुश्च सगुणो ददौ तस्मै शुभाश्रयम् ॥
ब्रह्मविष्णुपदिष्टश्च सुप्तातः शङ्करः शुचिः ।
पूजयामास तां शक्तिं देवीं मङ्गलचण्डिकाम् ॥
पाद्याद्यां चमन्येण वसिभिर्विपिधैः ।
पुष्पचन्दनपद्मेभ्यस्तानाविधैर्मुने ।
ह्यग्रेभ्यैश्च मद्यिगैर्लेमां पातिमिच्छया ।
दत्तालङ्कारमान्येण पायसैः पिष्टकैरपि ॥
मधुभिश्च सुधाभिश्च पद्मेनांनाविधैः फलेः ।
संगीतैर्नर्तनैर्वाद्यैरनुसूयैः हृष्टभीर्नरेः ।
ध्याता नाथ्यन्दिरोक्तेन ध्यानेन भक्तिपूर्वकम् ।
ददौ दत्तायै स्तुतेन नमस्तेऽहं नारद ! ।

ॐ ह्रीं श्रीं श्रीं सर्वपूज्ये देवि मङ्गलचण्डिके ।
 हुं हुं षट् स्वाहेत्येवञ्चाद्यैकविंशजरो मनुः ।
 पूज्यः कल्पतरुस्यैव भक्तानां सर्वकामदः ।
 दशतन्त्रजपेनैव मन्त्रसिद्धिर्भवेन्मृगाम् ।
 मन्त्रसिद्धिर्भवेद्दयस्य च विष्णुः सर्वकामदः ।
 ध्यानं च यत्नतां व्रणन् । वेदोक्तं सर्वसम्मतम् ।
 देवीं योऽवश्ययोग्यां शश्वत्सुखिरयौवनम् ।
 सर्वरूपगुणाढ्या च कोमलाङ्गीं मनोहराम् ।
 श्वेतचम्पकवर्णां चन्द्रकोटिसमप्रभाम् ।
 वद्विपुलांशुकाधानां रत्नभूषणभूषिताम् ।
 विभ्रतीं कवरीभारं मल्लिकामाल्यभूषिताम् ।
 विमलोत्तं सुदर्तां शुभां शश्वत्पद्मानभानाम् ।
 इन्द्रवात्यप्रव्रज्यां सुनीलोत्पललोचनाम् ।
 जगद्धात्रीं च दात्रीं च सर्वेश्वर्यः सर्वसम्पदाम् ।
 संसारनागरे घोरे योतस्त्वं वरां भवे ।
 देयाश्च ध्यानमिहैव स्तवनं श्रूयतां सुने ।।
 प्रयातः सङ्कटग्रस्तो येन तुष्टाव शङ्करः ।
 श्रीशङ्कर उवाच ।

रत्न रत्न जगन्मातर्देवि मङ्गलचण्डिके ।।
 चारित्रिके विपदां राशिं हर्षमङ्गलदायिके ।।
 हर्षमङ्गलदक्षे च हर्षमङ्गलचण्डिके ।।
 रुभे मङ्गलदक्षे च शुभे मङ्गलचण्डिके ।।
 मङ्गले मङ्गलार्थे च सर्वमङ्गलमङ्गले ।।
 कतां मङ्गलदे देवि । सर्वेषां मङ्गलालये ।।
 पूज्ये । मङ्गलवारे च मङ्गलाभीष्टदेवते ।।
 पूज्ये मङ्गलभूषस्य मनुवंशस्य सन्ततम् ।।
 मङ्गलाधिष्ठातृदेवि । मङ्गलानां च मङ्गले ।।
 संसारमङ्गलाधारे मोक्षमङ्गलदायिनि ।।
 वारे च मङ्गलाधारे पारे च सर्वकर्मणाम् ।।
 प्रतिमङ्गलवारे च पूज्ये च मङ्गलप्रदे ।।
 लोकोपगानेन शम्भुश्च स्तुत्वा मङ्गलचण्डिकाम् ।
 प्रतिमङ्गलवारे च पूजां कृत्वा गतः शिवः ।।
 देशाच्च मङ्गलं लोके यः श्रुणोति समाहितः ।।
 तस्य मङ्गलं भवेत् शश्वत् भवेत्तदमङ्गलम् ।।
 प्रथमे पूजिता देवी शिवेन सर्वमङ्गला ।
 द्वितीये पूजिता देवी मङ्गलेन सहैव च ।।
 तृतीये पूजिता भद्रा मङ्गलेन वृषे च ।।
 चतुर्थे मङ्गले पारे सुन्दरीमिष पूजिता ।।
 मङ्गले मङ्गलाकाङ्क्षनेरेमङ्गलचण्डिका ।।
 पूजिता प्रतिविष्येषु निष्येषु पूजिता सदा ।।
 ततः मङ्गलं संपूज्या सा बभूव सुरेश्वरी ।।
 देवादिभिश्च तुभिर्मनुभिर्मर्त्यान्मृतेभिः ।।
 पश्यन्ते सतपुत्रपौत्रा मङ्गलं हिने हिने ।।
 इति मङ्गलैवैव महापुराणे प्रकृतियस्ये वा
 यत्ननारदस्यैव मङ्गलचण्डिकोपाख्यानं तत्त्वोच-
 क्तं नाम ४१ अध्यायः ।

मङ्गलवाचः, पुं, (मङ्गला मङ्गलवर्णिना द्यायास्य ।)
 मङ्गलचः । इति राजनिघण्टः ।
 मङ्गलनारायणं, स्त्री, (मङ्गलं मङ्गलकरं मङ्ग-
 लाय वा नारायणम् ।) नारायणहृत्कर्मज
 भगवत्परायिकम् । मङ्गल आरणी इति
 भाषा । यथा,—

“पटित्वाथ प्रियान् लोकान् महावादिन-
 निःस्वने ।

प्रभोर्नारायणं कृप्यान्मङ्गलाख्यं जगद्धितम् ।
 नारायणनन्दिनं सर्वैः कर्तव्यं शुचिविग्रहैः ।
 परमत्रय्योत्याय द्रष्टव्यं सदा नरैः ।
 स्त्रीणां पुत्राश्च सर्वेषामेतन् सर्वैरुपूरकम् ।
 समस्तदेवदारिद्र्याद्भुवितादुपशान्तिकृत् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासि ३ विलासः ।
 मङ्गलपाठकः, पुं, (पठतीति । पठ + खलु ।
 मङ्गलस्य पाठकः ।) वन्द्यः । इति हेमचन्द्रः ।
 ७ । ६४ ॥ (यथा, वेणीशं हारनाटके । १, अङ्के
 ‘व्याः पाप । दुरात्मन् । वृषामङ्गलपाठकः ।’
 मङ्गलप्रदा, स्त्री, (मङ्गलं प्रददातीति । प्र + दा
 + “आतश्चोपसर्गो” ३ । १ । १२६ । इति
 कः । टाप् ।) हरिद्रा । इति कैचित् । मङ्गल-
 दातरि चि ।
 मङ्गला, स्त्री, (मङ्गलमस्या अस्तीति । मङ्गल +
 अर्थ आद्यच् । टाप् ।) पार्वती । शुरुदूत्वा ।
 पतिव्रता । इति शब्दरत्नावली । करञ्जभेदः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ वृत्तार्हन्मातृविशेषः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ हरिद्रा । नीलदूत्वा । इति
 राजनिघण्टः ॥

मङ्गलागुरु, स्त्री, (मङ्गलश्च तत् अगुरु चेति ।
 निदकर्मधारयः ।) अगुरुचतुष्टयान्तर्गतागुरु-
 विशेषः । यथा, राजनिघण्टः ।
 “मङ्गल्या मल्लिकागन्धा मङ्गलागुरुवाचकाः ।
 मङ्गल्या गुरुशिशिरा गन्धाद्या योगवाचिकाः ॥”
 मङ्गल्यं, स्त्री, (मङ्गलाय साधु इति । मङ्गल +
 “तत्र साधुः” ४ । ४ । ६८ । इति यत् ।)
 दधि । इति मेदिनी । ये, १०१ ॥ चन्दनम् ।
 मङ्गल्यागुरु । खर्बम् । सिन्दूरम् । इति राज-
 निघण्टः ॥

मङ्गल्यं, त्रि, (मङ्गलाय साधु । मङ्गल + यत् ।)
 शिवकरम् । इति मेदिनी । ये, १०१ ॥ (यथा,
 उत्तरचरितं । ७ म अष्टे ।

“पामभ्यश्च पुनाति वर्तयति च त्र्येयामि वेधं
 कथा ।

मङ्गल्या च मनोहरा च जगती मातव
 गङ्गेव च ॥”

यथाच, महाभारते । २ । १ । २४ ।
 मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं परेण्यमनवं शुचिम् ।
 नमस्कृत्य हृषीकेशं चराचरगुरुं हरिम् ॥”
 रचिरम् । इति हेमचन्द्रः । साधुः । इति
 धरणिः ।

मङ्गलाः, पुं, (मङ्गलाय साधुः । मङ्गल + “तत्र
 साधुः” ४ । ४ । ६८ । इति यत् ।) जाय-
 माना । अश्वत्थः । निखः । मस्तरकः । इति
 मेदिनी । ये, १०० ॥ जीवकः । नारिजेलः ।
 कपिलः । रोहिण्यरजः । इति राजनिघण्टः ।
 (जीव इति खानः शादविशेषः । तत्पण्यायो
 यथा,—

“जीवन्ती जीवनी जीम जीवनीया मधुसूता ।

मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

मङ्गल्यकः, पुं, (मङ्गल्य + संज्ञायां कन् । यथा
 मङ्गलस्य मङ्गल्यग्रस्य प्रियः इति यत् । ततः
 स्वार्थे कन् ।) मस्तरः । इत्यमरः । २ । ६ ।
 १७ ॥ (तथास्य पण्यायः ।

“मङ्गल्यको मस्तरः स्वाम्मङ्गल्या च मस्तरिका ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

मङ्गलाकुसुमा, स्त्री, (मङ्गल्यानि कुसुमानि
 यस्याः ।) शक्रपुष्पी । इति भावप्रकाशः ।
 मङ्गल्यनामधेया, स्त्री, (मङ्गलं मङ्गलजनकं नाम-
 धेयं यस्याः ।) जीवन्ती । इति जटाधरः ।

मङ्गल्या, स्त्री, (मङ्गलाय साधुरिति धत् । टाप् ।)
 मल्लिकागन्धयुक्तागुरु । इत्यमरः । २ । १ । २७ ॥
 शमी । अधःपुष्पी । मिषी । शुक्रवचा ।
 रोचना । इति मेदिनी । ये, १०० ॥ प्रियङ्गुः ।
 शक्रपुष्पी । इति हेमचन्द्रः । माधवपत्नी ।
 जीवन्ती । ऋद्धिः । वचा । हरिद्रा । चीड़ा ।
 इति राजनिघण्टः । दूत्वा । इति रत्नमाला ॥
 दुर्गा । यथा,—

“शोभनानि च श्रेष्ठानि या देवी हृदये हरे ।
 भक्तानामार्तिहरणी मङ्गल्या तेन सा कृता ॥”
 इति देवीपुराणे ४२ अध्यायः ॥

(वचार्थे पण्यायो यथा,—
 “तीक्ष्णोऽग्रगन्ता नटिला मङ्गल्या विजया वचा ।
 वङ्गज्योत्या च रचोष्ठी खिता हैमवती तु सा ॥
 मिस्यर्थे यथा,— [मिषी]”

“अवाकपुष्पी च कृत्वा त्याक्कङ्गल्या मधुरा
 हैमपुष्पी । तत्पण्यायो यथा,—
 “अवाकपुष्पी त्रयःपुष्पी मङ्गल्यामरपुष्पिका ॥
 इति च वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

रोचनार्थे पण्यायो यथा,—
 “गौरीचना तु मङ्गल्या बन्धा गौरी च रोचना ॥
 शश्वर्थे पण्यायो यथा,—

“शमी शक्तुफला तुङ्गा केशहन्ती फला शिवा ।
 मङ्गल्या च तथा लक्ष्मीः शमीरः साप्पिका
 कृता ॥”

मस्तरः । तत्पण्यायो यथा,—
 “मङ्गल्यको मस्तरः स्वाम्मङ्गल्या च मस्तरिका ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

मङ्गिनी, स्त्री, (मङ्गो नौशिरस्तदस्या अस्तीति
 इतिः कंप् च ।) नौका । इति हेमचन्द्रः ।
 मङ्गलं, स्त्री, (मङ्गलनेनेति । मङ्ग + लुट् ।) जहा-
 चागम् । इति हारावली । १६८ ॥

मङ्ग, अ, मङ्गतीति । मङ्ग + वङ्गलवचनान् लुः ।
 “मङ्गविजशीर्भन्ति ।” ७ । १ । ६० । इति
 रुम् । “म्हाः संयोगादोरन्ते ष ।” ८ । २ ।
 २६ । इति चर्वाणः ।) द्रुतम् । इत्यमरः । १ ।
 ४ । २ । (यथा, माघे । ५ । ६७ ।

“यदग्निनः कटवटाहताग्निसङ्घो-
 मं द्रुत्पाति परितः पटलेरनीनाम् ॥”
 अज्ञार्थम् । इति मेदिनी अथर्वे । ये, ७६ ।

मञ्जा

मञ्जरिः

मञ्जिष्ठा

मञ्जुः, स्त्री, (मञ्जुः । एषोदरादित्यात् माधुः ।)
प्रज्ञावाग्म्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
मञ्ज. ५ ५ उष्णायथ्यधोभाःसु । इति कवि-
कल्पदम्भः । (भा०-आत्म०-धर्मो अयोयाच
रक्त०-दीप्ती उषीभावे च अक०-मेष्ट ।) ५
मञ्जाने । ५ मञ्जते । उष्णाय उषीभायः ।
इति दुर्गादासः ।
मञ्ज. ५ ५ कल्पने । दम्भे । शास्त्रे । इति कवि-
कल्पदम्भः । (भा०-आत्म०-धर्मो शास्त्रे च ।
अक०-कल्पने-मक०-मेष्ट ।) कल्पनमिति कल्पं
करोतीति चो रूपं चूर्णोकरणाभिधायः । ५
मञ्जते तद्वत् शिला चकारान् मञ्जि ५ । इति
दुर्गादासः ।
मञ्जार्थिका, स्त्री, (मं श्रुं चर्चनीयेति । चर्च +
श्रुत् । टाप् । अत इत्यम् । वस्तुतस्तु स्त्रीर्यं
शब्दः ।) प्रशस्तम् । इत्यमरः । २।१।७०। (यथा,
प्रशस्तो राज्ञो राज्ञममर्चिका । "प्रशंसा
पचनेच । २ । १ । ६६ । इति समासः ।)
मञ्जः, पुं, (मादति सतिजेनेति । मद् + कृप् ।
तथा मन् श्रिते इति । श्रौ । टः ।) मञ्जः ।
इति शब्दरत्नावली ।
मञ्जज्ज, स्त्री, (मञ्जानं करोतीति । कृ + कृप् ।
तुगागमच ।) अम्यि । इति हेमचन्द्रः ।
मञ्जनं, स्त्री, (मञ्जु + लृट् ।) खानम् । इति
जटाधरः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १।४७ ।
जाद्वीमञ्जनप्रीतिं न भानन्ति मरुस्थिताः ।)
मञ्जा । इति शब्दचन्द्रिका ।
मञ्जमनुजं, स्त्री, (मञ्जा मनुजस्य उत्पत्ति-
भ्यान् यत् ।) शुक्रम् । इति हेमचन्द्रः ।
मञ्जा, [न] पुं, (मञ्जति अस्थिमिति । मञ्जु +
"अन् उतन् पूषन् प्रीष्टन् केदन् खेष्टन् मृष्टन्
मण्डतित्यादि ।" उगा० । १।१५८ । इति कनिन्
निपात्यते च ।) एषादेवमस्यरभागः । मार
इति खानः । इत्यमरभरतौ । षममञ्जगुणो
यथा,—
"यस्य यस्य हस्तस्यैव वीर्यं भवति यादृशम् ।
तस्य तस्यैव वीर्यं स मञ्जानमभिहिंक्षुः ।"
इति राजवल्लभः ।
अम्यिममम्यस्यैवविशेषः । तत्त्वर्थायः । वीर्यिकः
= शुक्ररः । अस्थिरैः । अस्थिसमायः । ५ ।
इति हेमचन्द्रः । ५।१८ । अम्यिसारः । तेनः ७
वीर्यम् = अम्यिसम् । ८ वीर्यम् १० हेमचन्द्रः
११ । इति राजनिर्घण्टः । अथ मञ्जमरूप-
माह ।
"अम्यि यन् स्याद्विना पदं तस्य सारो द्वयो
षमः ।
यः स्यात् एषमभूतः स मञ्जैवभिधीयते ।"
अथ मञ्जमन्त्रमाह ।
"मन्त्राणां तु विधेयं मञ्जः त्वमन्त्रे स्थितः ।"
इति भावप्रदासः ।
मञ्ज गुणः ।
"मञ्जुमन्त्रे विद्वन्मन्त्रोक्तः ।"

मञ्जा विशिष्टोऽस्याश्च वनजन् खेष्टने इति ।
इति चरकः ।
मञ्जाशब्द आबन्तोऽपि । यथा । श्रुतात्मो
मन्त्रकश्रुतिभिः । पियागममन्त्रासिद्धिरिति
मुमुक्षुः । इत्येवमाह त्रिकाण्डे भागुरिः ।
"तज्जावद्वाजवन्मन्त्रा मांसमारास्यसारयोः ।"
इत्यमरटीकायां भरतः ।
मञ्जा, स्त्री, (मञ्जतीति । मञ्जु + अच् ।
अजादित्यान् टाप् ।) अम्यिसारः । इत्यमर-
टीकायां भरतः । अस्य गुणाः । वातनाशि
त्वम् । वतपित्तकफप्रदत्वम् । मांसतुल्यमन्यरूप
त्वम् । कुम्भीरमर्षिमञ्जागुणाः । मधुरत्वम् ।
हृद्यत्वम् । पलायनम् । मञ्जसत्त्वगुणौ यथा ।
जीवम् । उष्णत्वम् । इति राजवल्लभः ।
मञ्जाजः, पुं, (मञ्जाया जायते इति । जन् +
टः ।) भूमिजगुगुलुः । इति राजनिर्घण्टः ।
मञ्जारमः, पुं, (मञ्जाया रमः ।) शुक्रम् । इति
राजनिर्घण्टः ।
मञ्जामारं, स्त्री, (मञ्जायां सारो यस्य ।) चाती-
फलम् । इति राजनिर्घण्टः ।
मञ्जगा, स्त्री, (मञ्जन्ति इत्याग्यच । मञ्जु +
अच् । टाप् निषा० ।) मञ्जुषा । इत्यमर-
टीकायां रायमुकुटः ।
मञ्जः, पुं, (मञ्जति । उषीभजतीति । मञ्जि +
अच् ।) राज्ञा । इत्यमरः । २ । ७ । १३८ ।
कर्णवंशः । माघा इति भाषा । इति शारा-
वली । उचममण्डपविशेषः । यथा,—
"दोलायमानं गोविन्दं मञ्जस्यं मधुसूदनम् ।
रघुस्यं वामनं लङ्का पुनर्जयं न विदते ।"
इति पुराणम् ।
मञ्जकः, पुं, (मञ्ज + मञ्जि कन् ।) खड्गः । इति
हेमचन्द्रः । ६ । ५३ । (यथा, कथासरित्-
सागरे । २७। ६१ ।
"वारिधानी तु कुम्भस्य मार्वजनी मञ्जकस्तथा ।
अथ च मण्डपिचैति युगधितयमेव नौ ।"
इत्युक्तम् । उचममण्डपः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ।
मञ्जकाश्रयः, पुं, (मञ्जकः खड्गादिराश्रयो यस्य ।)
मनुकुलः । इति राजनिर्घण्टः ।
मञ्जमण्डपः, पुं, (मञ्जो मण्डप इव ।) प्रस्य-
रणाद्यकुटिरम् । इति भाषा । तत्त्वर्थायः ।
कुदङ्गः । इति शारावली ।
मञ्जार्, स्त्री, (मञ्जयति दीप्यते इति । मञ्जु +
अरप्रत्ययः ।) सुक्ता । तिलकच्छः । वही ।
इति शब्दरत्नावली ।
मञ्जरिः, स्त्री, पल्लविः । इत्यमरः । २ । ७ । १३५ ।
पल्लवे लम्बति तन् पल्लविः पल्लवि दन् ५
लम्बो नास्तीति चरिः । मञ्जुमन्त्रोक्तं रात्रौति
मञ्जरिः प्रमेयं चिः मन्त्रोक्तदिनादरात्रय
अगमः यात्रीनास्तीति इति मञ्जरी मञ्जरी
य । पल्लविमञ्जरिर्दीप्यते इति शब्दः । दीप-
नृतिश्च ।

"मञ्जरिमञ्जरी मञ्जर्मञ्जरं त्रिषु पल्लवौ ।
पल्लवं त्रिषु पल्लिच पल्लविः पल्लवाम्बिका ।"
इति एतच्छब्दः ।
सतामात्रेऽपि पल्लविः । अतो पाहुपल्लवीति
प्रयोग इति सुकटादयः । पल्लवीमञ्ज्योर्भेद-
मप्याहुः । यथा अभिनवनिर्गता आयता सुक-
मारा सक्रसुमा अक्रसुमा च मञ्जरिः । यथा
चूतमञ्जरिः कदलीमञ्जरिः । पल्लविः पुनरि-
भूतापि । यथा तालमञ्जरिः गुवाकपल्लविरिति
इत्येव नपे चिरन्तनेऽपीति कण्ठसाक्षी । इति
भरतः ।
मञ्जरी, स्त्री, (मञ्जरि । कृदिकारादिति पत्ते
डीप् ।) सुक्ता । तिलकच्छः । सता । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
१ । २०७ ।
"निर्गते मञ्जरीकृदादपश्यत् पुरतस्ततः ।
कथं नीलनिचोलिनी स केचिच्छास्त्रलोचने ।")
मञ्जरिः । इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ५३३ ।
"वापीकच्छे वासः कण्ठकट्टयः सजागरा
भ्रमराः ।
केतकविटप किमेतैर्ननु वारय मञ्जरीगन्धम् ।")
तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ।
मञ्जरीनन्दः, पुं, (मञ्जरीं मञ्जुगन्धस्यायामपि
नन्दः ।) येनसच्छः । इति राजनिर्घण्टः ।
मञ्जा, स्त्री, (मञ्जि + पचाद्यच् । टाप् ।) छागी ।
इति त्रिकाण्डशेषः । मञ्जरी । इति हेमचन्द्रः ।
११ । २० ।
मञ्जिः, पुं, (मञ्जि + जन् ।) मञ्जरी । इति
त्रिकाण्डशेषः ।
मञ्जिका, स्त्री, (मञ्जयतीति । मञ्जु + कृत् ।
टाप् । अत इत्यच् ।) पेय्या । इति शारावली ।
मञ्जिफला, स्त्री, (मञ्जर्मञ्जरी फलोऽस्याः ।)
कदली । इति त्रिकाण्डशेषः ।
मञ्जिष्ठा, स्त्री, (जुनिश्रयंनेयं मञ्जिभक्तौ । मञ्जि-
मनी + इष्टः । मनुष्यौ लोपः स्त्रियां टाप् ।)
स्वनामन्यातरक्तवर्णताविशेषः । मण्डित इति
हिन्दी भाषा । मनुष्यायः । विक्रमा =
विह्वी । समझा ६ कालमेविका ५ मञ्जु-
पत्नी ६ मञ्जरी ७ भक्तौ ८ योजनपल्लो ९ ।
इत्यमरः । २ । १ । ६० । कालमेविका १० काला
११ विह्वी १२ भक्तिः १३ भक्तिका १४
भक्तिः १५ । इति शब्दरत्नावली । इति १६
रक्ता १७ मञ्जरी १८ योजनपल्लो १९ चप्रा
२० मोहिनी २१ चित्रलता २२ चित्रा २३
चित्रा २४ जवनी २५ विभवा २६ मञ्जगा
२७ रक्तपिष्टा २८ जलितो २९ रामाद्या
३० कालमायिका ३१ चरणा ३२ अमरलो
३३ हवा ३४ रामकुमारिका ३५ मञ्जरीमञ्जिका
३६ रामा ३७ परमभूमिका ३८ । (पञ्चा-
मानसं यथा —
"मञ्जिष्ठा विह्वी चित्रा योजनपल्लो ।

ताम्रवल्ली चित्रपत्नी कान्तारी रक्तयष्टिका ।”
इति रत्नमाला ॥)

अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । उष्ण-
त्वम् । गुरुत्वम् । व्रणमेघज्वरक्षेपविघ्नेनामय-
नाशित्वम् । सा चतुर्विधा । चोलः १ योजनीर
कौन्ती ३ सिंहेली च ४ । इति राजनिर्घण्टः ।
झङ्गवरभङ्गशोधनाशित्वम् । वर्यामिकारित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

“मझिष्ठा मधुरा तिक्ता कषाया स्पर्शवर्षकान् ।
गुरुणा विघ्नेश्वरी शोधयोन्यन्तिकर्षकम् ।
रक्तातिचारकुठासाविषप्रणमेष्वनुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मझी, स्त्री, (मझयति दीप्यते इति । मझि +
इत् । छदिकारादिति ङीष् ।) मझरी । इति
हेमचन्द्रः त्रिकाण्डशेषम् ॥

मझीरः, पुं, स्त्री, (मझति मधुरं शब्दायते ।
इति मन् । धनौ सौत्रधातुः + बाहुलकात्
ईरन् ।) नूपुरः । इत्यमरः । २ । १०६ ॥
मझीरोः स्त्री च नूपुरः । इति रभसः ॥ (यथा,
गीतगोविन्दे । ५ । ११ ।

“सुखरमधीरं त्यज मझीरं
रिपुमिव केलिषु लोलम् ॥”)

मझीरः, पुं, (मझ + ईरन् ।) मन्यानदण्डरञ्ज
बन्धनायुक्तम् । तत्प्रयोगः । विष्णुः २
कुटरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

मझ, वि. (मझतीति । मझ धनौ सौत्रधातुः ।
“रगयादयश्च ।” उणा० । १ । ३८ । इति
कुः ।) मनीषम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५२ ॥
(यथा, पदाङ्गूते । १ ।

“त्यक्ता मेघं भटित यसुगममझुकुञ्जं जगाम ।”)
मझुकेशो, [ग] पुं, (मझुषो मनीषराः केशाः
मन्थस्य । इति ।) ग्रीवाणाः । इति क्षणाद्युधः ॥
सुन्दरकेशविशिष्टे वि ॥

मझुगमता, स्त्री, (मझु मनीषरं गमनं यस्याः ।
क्षिपां टाप् ।) छेदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुन्दरगामिनि वि ॥

मझुघोयः, पुं, (मझुमनीषरो घोषः शब्दोऽयम् ।)
पूर्वजिनगोदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उपास्य
देवताविशेषः । अस्य मन्त्रादि यथा,—
“जायंतिमिरध्वंसी संसारायवतारकः ।
श्रीमझुघोपो जयतां वाघकागां सुखावधः ॥”
नवागमोत्तरे ।

“मातृकाश्च चतुस्तय वद्विदीषं चतुष्टरेत् ।
वामासं जूर्मसंश्च ततो मेघप्रसुहरेत् ॥
मीनेश्च ततः क्ष्मात् वामनेचेज्जंयुतम् ।
वद्विदीषो मनुः प्रोक्ता मझुघोयस्य शम्भुना ॥
इत्यनु दीपनी प्रोक्ता मन्त्रमन्त्रस्तु कथ्यते ।
छङ्गुश्च शक्तिवीजश्च रमावीजं ततः प्रिये ! ॥
सौमन्ययातको मनो जायंतिघ्नामनाशनः ।
शक्तिवीजं रमावीजं कामवीजं तपा प्रिये ! ॥
विद्या शक्तिघरी प्रोक्ता एषा वर्धयामिका ।
एकारो वद्विदीषो वाजनेचेज्जमूषितः ।

प्रोक्ता सार्वज्ञविद्येयं एकवर्णात्मिका । प्रिये ! ॥
विहः साध्यः सुचिह्नो वा साधकस्य रिपुश्च वा ।
तदा मनो भवेद्विद्या शुभरो जुडिदो भवेत् ॥
मध्याह्ने सलिले चैव भोजने भावने तथा ।
गोमये तु वह्निर्देशे मैथुने रमणीकुचे ॥
गोह्ने च निशि गोमुखे यन्तं समरसन्निभम् ।
विलिख्य मन्त्रवर्णाच्च त्रिश ऊर्ध्वं अधस्तथा ।
लिखेच्चन्दनलेखन्या प्रयत्नात् साधकोत्तमः ।
उच्चाटने लिखेद्यन्तं गोचर्मणि विशेषतः ।
सलिले विजयी नित्यं भजने च महेश्वरः ॥
गोमये वावदूकः स्याद्गोह्ने सञ्ज्ञनां व्रजेत् ।
कुचे श्रुतिघरो नित्यं गोमुखे च महाकविः ॥
गोमूत्रं वदरीमूलं चन्दनं पांशुमेव च ।
एकीकृत्याध्या जप्ता तिलकं धारयेत् सदा ॥
गमस्तुल्यं वरं श्रेष्ठं प्रार्थयेद्भक्तितत्परः ।
वरं प्राप्य च तस्मादे विहरेत् यथासुखम् ॥
नान्यदेवाचैनं ज्ञानं प्रखवोच्चारणं न तु ।
वस्त्राच्चलेन दन्तानां शोधनं लवणेन वा ॥
रात्रिवासी न सुषेत न शुचिः स्यात् कदा-

चन ।

एवं कृत्वा प्रयत्नेन ज्ञात्वा गुरुमुखात् सुधीः ॥
सासैकेन कवीन्द्रः स्यात् हिमासेनैव ईश्वरः ।
त्रिभिर्मासैर्भवेन्मर्त्यः सञ्ज्ञास्त्वविशारदः ॥
पुत्रार्थो लभते पुत्रं धनार्थो विपुलं धनम् ।
आयुरारोग्यकामस्तु सञ्ज्ञानं कामानवाप्नुयात् ॥
ततः कराङ्गन्यासौ ।
चां शां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । इत्यादि एवं छुद-
यादिषु । तथा च तन्त्रे ।
“सञ्ज्ञको वक्रेश्च द्वौ वर्णौ कथितौ प्रिये ! ।
यद्दीर्घभाग्यमेताभ्यां यद्भजानि समाचरेत् ॥
समर्जः चकारः वक्रेशः शकारः ॥४॥ ध्यानम् ।
“शश्वरमिव शुभं खड्गमुत्ताङ्गपाणिं
सुरचिरमतिशान्तं पञ्चभूदं कुमारम् ।
पृथुतरवरसुखं पद्मपत्रायताचं
कुमतिदहनदक्षं मझुघोयं नमामि ॥

पीठपूजां ततः क्ष्मादाधाराद्यादिशक्तितः ।
भूतप्रेतादिभिः क्ष्मात् पीठासनमनन्तरम् ॥
ज्ञानदाने नमः पादं बुद्धिकर्त्रे तपाचमम् ।
जायनाशाय गन्धः स्यादर्थ्यं स्याद् यज्ञपाय वै ॥
सञ्ज्ञिहिप्रदायेति पुष्पं दद्याद्विचक्षणः ।
कुन्दपुष्पं समादाय भैरवान् पूजयेत्ततः ।
अस्तिताङ्गो यरुचक्षः श्लोथ उन्मथसञ्ज्ञकः ।
कपालो भीषणश्चैव चन्दारपायमः स्तुतः ॥
ततो धपादिकं दत्त्वा प्रक्ष्णानि विसर्जयेत् ।
तैः पुष्पैः पूजयेदर्थ्यं यक्षिणीं च विशेषतः ॥
सुरारिसुन्दरी चैव मनीषारिण्यनन्तरम् ।
कनकावती तथा कामेश्वरी च रतिकर्मणः ॥
पद्मिनी च नटी चैव अशुरागिण्यनन्तरम् ।
पूण्या एतास्तु योगिनीं हस्तेऽवावीचपूर्विकाः ।
एवं संपूज्य देवेशं लज्जयत्कं कपेष्मनुम् ।
इताक्तकुन्दपुष्पैश्च एतादृशशक्तानि च ॥
कुङ्कुमादेधिते वद्वी कान्तारे पिलवेक्षितः ।

एवं सिद्धमनुर्मन्त्री महायोगीश्वरो भवेत् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

प्रकारान्तरं कुकुटादितन्त्रे द्रष्टव्यम् ॥
मझुपाटकः, पुं, (मझु मनीषरं पठतीति पठ +
णुल् ।) मुकपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुन्दरपाठकर्तारि वि ॥

मझुप्राणः, पुं, (मझवः प्राणाः यस्य । सञ्ज्ञापक-
तया महाप्राणत्वादस्य तथात्वम् ।) ब्रह्मा । इति
जटाधरः ॥

मझुभद्रः, पुं, (मझु मनीषरं भद्रं मङ्गलं यस्य ।)
जिनविशेषः । तत्प्रयोगः । मझुनीः २ ज्ञान-
दर्पणः ३ मझुघोषः ४ कुमारः ५ अष्टारचक्र-
वान् ६ स्थिरचक्रः ७ वज्रधरः ८ प्रज्ञा-
कायः ९ वादिराट् १० नीलोत्पली ११ महा-
राजः १२ नीलः १३ शार्ङ्गलवाहनः १४
धियाम्यतिः १५ पूर्वजिनः १६ खड्गो १७
दण्डी १८ विभूषणः १९ बालव्रतः २० पञ्च-
चौरः २१ सिंहेकलिः २२ शिखाधरः २३
वागीश्वरः २४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मझुलं, स्त्री, (मझु मझुत्वमस्यस्येति । “विष्वा-
दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति मझुशब्दात्
लच् ।) नलाचलम् । निङ्गुलम् । इति मेदिनी ।
ले, १ । ०२ । ॥ श्रवणः । इति विश्वः ॥

मझुलः, पुं, (मझु मझुत्वमस्यास्तीति । मझु +
सिष्वादित्वात् लच् ।) नगररूपक्षी । इति
मेदिनी । १ । २२ ॥ सुन्दरे वि । इत्यमरः । ३ ।
१ । ५२ ॥ (यथा, कालिकापुराणे ४८ अध्याये ।
“मझुलं यौवनेर्द्धे प्राप श्रीरिव माधवे ।”
नदीभेदे स्त्री । यथा, महाभारते । ६।६।३४ ।

“चित्रोपलां चित्ररथां मझुलां वादिनीं तथा ॥”)
मझुघोयः, पुं, (मझुमनीषरा स्त्रीः शोभा यस्य ।)
मझुघोषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मझुषा, स्त्री, (मझूषा । पृथोदरादित्वात् इत्थः ।)
मझूषा । पेट्रा इति भाषा । यथा,—
“मझुषापि च मझूषा पेटा च पेटिकेत्यपि ।”

इति शब्दरत्नावली ॥

मझूषा, स्त्री, (मञ्जति इत्यमसिन् । “मञ्जुर्नुम्
च ।” उणा० । १।७७ । इति मञ्जु + ऊष्णम् ।
नुम् च च चाचोऽन्त्यात् परः । ततो जश्च-
क्षुत्वे मध्यमस्य लोपात् चायुः ।) पिटकः । इत्य-
मरः । १२।१०।३० ॥ (यथा, देवीभागवते । २।६।३६ ।
“मझूषायां सुतं कुन्ती सुषन्ती वायव्यमब्रवीत् ॥”)
पायायः । इत्युणादिकोगः ॥ मझिष्ठा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (मझिष्ठार्थे पञ्चाये यथा,—
“मझिष्ठा पिकसा जिह्वी समज्ञा क्षाणमेविका ।
मष्टकपर्णो भट्टीरो भट्टी योजनवत्तपि ॥
रसायनयस्या वाया रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भट्टीतकी च गट्टीरो मझूषा वन्दरझिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
मट, खादे । इति कविकण्ठम् । (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) सौत्रधातुरयम् । अस्य प्रयोगः ।
मटहः । इति दुर्गादासः ॥

ਸਫ਼:

मटपी, टपे, (मटनं मटः । मट् अवगते + भानि
 कश्च मटः कौयते प्रकाशने अभिरिति । मट +
 नि + वाङ्मनान् टिः । मटयिः । ततः कश्चि-
 त्वाभाटिति प्रत्ये डीच् ।) मन्त्रेषामवगाहकत्वा-
 दव्याल्लयत्वम् ।) रत्नमङ्गलप्रशिविशेषः ।
 पातान्मटय्यः । यथा, सोमिन्द्रभाजधृत-
 भूतान्मये । १ । १० । १ । ("मटपीरुतेषु
 दृष्टान्मटय्येन मट् जाययीयन्तिर्ह पातान्म-
 द्मटय्येन प्रमाणम् उवाच । इति ॥)

मट्गण्टिः, ए, (मटं अवसादं स्पृष्टानि निग
• कर्त्तानि। स्पृष्ट् + इ:।) द्योतकः। इति जटा
धरः।

सहजं, स्त्री, (सवति जनत्यनेति । सह + जप् ।
 वृषोदरादिभ्याम् टात्तमे नाधुः । सहः । सहस्र
 कं गिरः ।) सहस्रं गिरीभागः । इति जैषित्वं ।
 सहका इति भाषा ।

सठ. शमसहयोः । इति कृषिकल्पद्रु. ३ (भा०-
पर०-वासे न्यक्त०-सहने मय०-सं० ।) सठति ।
वाची निपाठः । सहः कैश्चिन्न मन्यते । इति
दुर्गाष्टाकः ३

सत्, इ उ वाध्यानि । इति अधिक्यपदम् : १ (भा०
 व्याप्त-सक-निर्द् ।) २ नष्टाति । वाध्यानि
 इत् न औन्ति इत्यत्र वाध्यानिम् । इति
 पुनः शानः ।

मठः, पुं, द्वात्रादिनिगयः । इत्यमरः । २।२।२८ ॥ मठनि
वसति द्वात्रादयोश्च मठः । मठ वाचमर्द्धयो-
ः । द्वात्रिंशत्ता विद्याधिगम्यान्नाः । द्वेग
गुरुर्द्धया लक्षते गुरुर्द्धोपचाराणां द्वे तच्ची-
त्यन्ता द्वात्रः निरकारं धेति णः । आदिना
परिगणनस्य पञ्चवादीनां चरः । द्वात्रादीनां
निगयो मठं द्वात्रादिनिगयः । अर्थरूपमेतन् ।
नामाधेयिभिः । निधित् । द्वात्रिंशत्ता प्रतिश्रय-
साधये । इति भरतः । मन्त्रीरयः । इति धारा-
वती । २८ ॥ नय मठादिप्रतिज्ञाप्रयोगः ।

यदि तद्दिनं प्रतिमादिरतिष्ठा क्रियते तदा तन्मैत्र
 वृत्तिप्रज्ञादिकं विधाय देवप्रतिष्ठातत्त्वोक्त-
 विधिना देवप्रतिष्ठां विधाय गृहप्रतिष्ठां कर्त्तव्या ।
 यद्विग्रहप्रतिष्ठासाधनं तदा प्रातः कृतमभ्युदयः
 प्रश्नापितमालिमाद आवाहनाः प्राग्भुज उदय-
 सुदी वा पुनस्तुत्याख्ये उपविश्य प्राग्भुजस्य
 मन्त्रादिना परितोषणं यत्किञ्च विष्णुदेवप्रतिष्ठा-
 कर्त्तव्यं ॐ पुन्यार्थं भवन्तोऽधिपतय इति त्रिः
 आचमयेत् । ॐ एवमाहमिति त्रिस्तोकं यत्किञ्च
 विष्णुदेवप्रतिष्ठाकर्त्तव्यं ॐ कलि भवन्तोऽधि-
 पतय इति त्रिः आचमयेत् । ॐ कर्त्तव्यं त्रिस्तो-
 कं यत्किञ्च विष्णुदेवप्रतिष्ठाकर्त्तव्यं ॐ यत्किञ्च
 भवन्तोऽधिपतय इति त्रिः आचमयेत् । ॐ एवम-
 तमिति त्रिस्तोकम् । यत्किञ्चिदं ॐ कलि न
 रतो एवमवाः कलि नः एव विष्णवेदाः
 यत्किञ्च कर्त्तव्यं त्रिस्तोकम् । कलि नो हृदयमि-
 र्दमात् । यत्किञ्च कर्त्तव्यं त्रिस्तोकम् । कर्त्तव्यमात् ।
 ॐ कलि नो मीमांसं सुतः । विष्णवेदाः मरुतः ।

उत्तमरात्रौ अग्निना । अस्ति सोमोऽयं सुतः ।
 पिबन्तस्त्र मरुतो ह्यार । उत्तमरात्रौ वा ह्यार
 नो ह्यार । इति गीयमानेनाक्षतान् क्षिपेत् ।
 गानाश्रुतौ त्रिधा षष्ठं प्राचयेत् । ननः ।

“सत्यं नोमो यमः कालः नम्ये भूतान्वहः चपा ।
 पातो दिक्पतिर्भूमिराकाशं स्वधराभराः ।
 ब्रह्मं शासनमाग्याय जल्पधमिह मन्त्रिभ्यम् ॥”
 इति षष्ठ्या । ततः ॐ नमोऽस्तुः परमं पदं सद्द
 पश्यन्ति सुरयः । इति च चतुराशतम् । इति
 विष्णुं स्तुत्या नारायणं नमस्कृत्य ॐ नत नदित्यु-
 चायं कुशचक्रचलफलप्यागदाय ॐ गद्या-
 तुते मामि व्यसुक्तपक्षेभुक्तितथो व्यसुक्तगोत्रः
 श्रीवसुकदेवगन्ता एतत्तुगकाळादिमयवैभ्रमपर-
 मारुममर्चस्ववैभ्रमसाविच्छिन्नस्मर्गलोकमहि-
 तत्वकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो विष्णुलीकप्राप्ति-
 कामो वा विष्णुवैभ्रमप्रतिष्ठामहं कारिष्ये । इति
 मंत्रकल्पयेत् । इत्येकादिमये तु एतद्विष्णुकादिमय
 वैभ्रमपरमारुममर्चस्वकवर्षमहत्तद्दशतुगकाला-
 वच्छिन्नस्मर्गलोकमहितत्वकाम इति विशेषः ।
 पागागवैभ्रमि तु तद्दशतुगकालावच्छिन्नस्मर्ग-
 लोकेति विशेषः । देवतान्तरगृहप्रतिष्ठापान्तु
 तद्दूरेण प्रयोगः ॥ २ ॥ ततः मंत्रकल्पन्तं पठेत् ।
 सामवेदीन्तं तद्द्वयथा ॐ देवो वो प्रविणोदाः
 पूर्वां विवृणोद्विभम् । उहासिध्वध्वतुपवा एण-
 धमादिहो देव योहते । यजुर्वेदीन्तं यथा,—

“ॐ यज्ञाग्नीतो दूरमुदैतु देवं
तदुमुप्रस्य तथैवेति ।
दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं
तस्मिन्मनः शिवस्तद्गुण्यमस्तु ॥”

ततः समग्राधिपगौर्वादिषोडशमाहकापूर्वा-
द्यमोधारासव्यातनायुष्यमन्त्रप्रभुद्विकया-
हानि कर्त्तव्यम् ॥२॥ आयुष्यमन्तो यथा । ॐ
वायुश्चिन्वायुश्चिन्वा विश्वमावृत्ति । मद्भि प्रवन्त
याराधिनिये चाम्ने श्रुतं जीवेन शरदो वयन्ते ।
ॐ वायुगो मे पवन्त वर्षसो मे पवन्त विदुः
पृथिव्या दिवो जनित्रा इत्यन्त्यामोऽधः
शरन्ती सोमोद्योद्गाय ममायुषे मम जन्तवर्ध-
नाय यजमानस्यद्या अमुकस्य राध्याय ॥ १ ॥
तत्र दिग्बुधैश्चप्रतिष्ठाभ्युदयार्चमिति वाच्ये
निर्णयः । अयमन्त्रवेक्षणः । ततः उत्तराभि-
मुखं प्राङ्मुखमुपवेश्य तन्मर्मापि आसनमानीय
प्राङ्मुखो यजमानः प्राङ्गनिर्वदेत् । ॐ वायु
भवादात्मानम् । ॐ नाध्वरमस्मि इति प्रतिपद्यन्
यत्रा तद्गानमे उदगन्त्य उपविशति । ततो
यजमानः ॐ अग्नेधियाजो भवन्तं इति वदेत् ।
ॐ अर्चयेति प्रतिपद्यन् । ततो गन्धद्व्यतामस्ता-
म्यारैरेभ्यश्च पवित्रं वायुं मृता ॐ अग्ने-
त्यादि अनुष्णमेकमनुष्णप्रवृत्तमनुष्णद्वयप्रवृत्तं
भुज्जन्तं यजमानं नृणां तद्विष्णुं तमप्रतिष्ठा-
वर्त्तनात्सुतर्चोमर्चमिति नृणां गन्धराय गन्ध-
द्रव्यतामस्तद्गन्धरत्नैरेष्टं इति । ॐ इतो-
र्गतीति प्रतिपद्यन् । यदाविहितं ब्रह्मवन्तं

कुरु । ॐ यथाज्ञानं करवाणीति प्रतिवचनम् ।
 स्वयं क्षीमात्तमर्थं क्षीतुर्वरमपि तथैव
 कार्यम् । तत्तत्प्रकारत्वेन व्याचार्यस्यापि तथैव
 कार्यम् । श्रुत्वेन सदस्यस्यापि । गुरोर्वरणे तु
 संकल्पितेऽग्निं विष्णुवैश्वप्रतिष्ठाकर्त्तव्येति
 वक्तव्यम् । * ॥ ततो यजमानः गुरोः पादौ
 धत्वा पठेत् ।

“नारायणस्वरूपं संसारात्ताडि मां प्रभो ! ।
त्वत्प्रसादान् गुरो ! यत्तं प्राप्नोमि यन्मयोदि-
तम् ॥

चाहि नाघ ! प्रपन्नं मां भीतं चत्वारसाग-
रात् ।

देवतास्थापने त्वय मम शान्तिं कुरु प्रभो ! ॥
ततो गुरुः ।

ॐ उत्तिष्ठ वत्स भद्रन्ते मत्प्रसादात्प्रयानम् !
 प्राप्तव्यं धर्मकामार्थं दुष्प्रापं यत् सुरासुरैः ॥५॥
 ततो गुरुः ।

ॐ पावमानीः स्वस्थयनीः मृदुवा हि घृत
क्षुप्तः ।

शशिभिः समृद्धो रसो ब्राह्मणे खद्यतं
द्वितम् ॥

इति पावमानीस्तम् ॥
 “असपन्नं पुरस्तात्तः शिवं दर्शयन्तः छधि ।
 अभयं चततं पश्चान् भद्रसुत्तरतो गृहे ॥”

इति शाकुनसूक्तम् ॥
ॐ रक्षोहनी बलगाहनः प्रोक्षामि वैष्णवान्

रक्षोघ्नो बलगघ्नोऽवनयामि वैष्णवान् रक्षो-
घ्नो बलगघ्नोऽवलुण्णामि वैष्णवान् । रक्षो-
घ्नो बलगघ्नानुपदधामि वैष्णवी । रक्षोघ्नो
बलगघ्नो पर्युहामि वैष्णवमयि वैष्णवाः स्यः ।
इति रक्षासूक्तम् । इति पठित्वा ।

“वेतालाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च सरीसृपाः ।
अपमर्षन्तु ते भूता ये भूता सुवि संस्थिताः ॥

विनायका विघ्नकरा मद्योग्या
यजदियो ये पिशितामनाश्च ।
शिष्टार्थकैर्वज्रमानकल्पे-
संया निरस्ता विदिशः प्रयान्तु ॥”

इति श्वेतनरघपान् प्रकीर्ण्य स्वैः स्वैर्मन्त्रैः पशु-
गणं शोधयेत् ॥ ८ ॥ तच्छोधनमन्त्रा यथा ।

ॐ तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि
धियो यो नः प्रचोदयात् ।

इति गोमूत्रम् ।
 ॐ गन्धदारां दुराग्र्यां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।

इति गोमयम् ।

भवादावत्य नक्षत्रे ।

ॐ दधिदायुः अकारिणं शिष्योऽयं सः
वाशिष्ठः ।

सुरभिर्जो नृत्ताकरन् प्रयत्नाद्वि तारिगन् ॥
रति इति ॥

ताम्रवर्णी चित्रवर्णं कान्तारी रक्तयष्टिका ।”
इति रत्नमाला ।)

अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । उष्ण-
त्वम् । गुरुत्वम् । प्रपमेहस्वरश्लेष्मिष्विष्वेचामय-
नाशित्वम् । सा चतुर्विधा । चोलाः १ योलनी २
वौन्ती ३ मिन्दली च ४ । इति राजनिर्घण्टः ।
कुम्भरभङ्गशोषनाशित्वम् । वर्णान्धकारित्वम् ।
इति राजवल्लभः । अपि च ।

“मञ्जिष्ठा मधुरा तिक्ता कषाया स्वयं वर्णयुक्ता ।
गुरुणा विषश्लेष्मिणी शोथयोन्यक्षिकर्षणकृत् ।
रक्तातिशयकृष्णसाविस्पर्शवर्णमेहघ्नम् ॥”

इति भावप्रकाशः ।

मञ्जरी, स्त्री, (मञ्जयति दीप्यते इति । मञ्जि +
रन् । कृदिकारादिति डीप् ।) मञ्जरी । इति
हिमचन्द्रः त्रिकाण्डशेषम् ।

मञ्जरीः, पुं, स्त्री, (मञ्जति मधुरं शब्दायते ।
इति मन्जु ध्वनौ सौत्रधातुः + बाहुलकान्
ईरन् ।) गूपुरः । इत्यमरः । २ । १०६ ॥
मञ्जरीरस्त्री च नूपुरः । इति रभसः । (यथा,
गीतगोविन्दे । ५ । ११ ।

“सुखरमधीरं त्यज मञ्जरीं
रिपुमिव केलिमु लोलम् ॥”)

मञ्जरीः, पुं, (मञ्ज + ईरन् ।) मन्थानदण्डरज्जु
वन्धनाद्यस्तम्भः । तत्पण्यायः । विष्कम्भः २
कुटरः २ । इति हिमचन्द्रः ।

मञ्जु, त्रि, (मञ्जतीति । मञ्ज ध्वनौ सौत्रधातुः ।
“रगवाद्ययश्च ।” उगा० । १ । ३८ । इति
कुः ।) मनोजम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५२ ॥
(यथा, पद्माङ्कुरे । १ ।

“न्यता गेहं भटिति यमुगामञ्जुकुञ्जं जगाम ॥”)
मञ्जुकेशी, [न] पुं, (मञ्जुषो मनोहराः केशाः
मन्वस्य । इति ।) शीघ्रणः । इति घणाधुषः ।
सुन्दरदेशविशिष्टे त्रि ।

मञ्जुगमना, स्त्री, (मञ्जु मनोहरं गमनं यस्याः ।
पियां टाप् ।) पंकी । इति राजनिर्घण्टः ।
सुन्दरगामिनि त्रि ।

मञ्जुघोषः, पुं, (मञ्जुर्मनोहरो घोषः शब्दोऽस्य ।)
पूर्वजनिर्घोषः । इति त्रिकाण्डशेषः । उमास्य
देवताविशेषः । अस्य मन्त्रादि यथा,—
“नासौ घटिर्मिरध्वं चो संसाराय वतारकः ।
श्रीमञ्जुघोषो जयतां वाघकाणां सुखाय च ॥”
तथागमोचरे ।

“मायकादि ससहस्रं वह्निर्वीजं ससुदरेत् ।
वामाङ्गं जूनेष्वंशे ततो मेघेऽसुदरेत् ।
संगेष्टश्च ततः कुम्भात् वामनेत्रेऽङ्गं युतम् ।
यदुचरो मनुः प्रोक्तो मञ्जुघोषस्य शम्भुना ।
रयस्तु दीपनी प्रोक्ता गुरुमन्त्रस्तु कथ्यते ।
अङ्गुष्ठं शक्तिवीजं रमावीजं ततः प्रिये ।
शेषप्रमाणको मनो पाथौ पञ्चान्तराध्वनः ।
शक्तिवीजं रमावीजं कामवीजं तथा प्रिये ।
विद्या मुक्तिधरो प्रोक्ता रया वर्धयामिका ।
यस्यारो यद्विमास्यते रासनेष्वेष्टभूषितः ।

प्रोक्ता साञ्चैव विद्येयं एकवर्णात्मिका । प्रिये ॥
सिद्धः साध्यः सुचिद्धो वा साधकस्य रिपुस्य वा ।
तदा मन्त्रो भवेद्भक्त्या शुभदो दुष्टदो भवेत् ॥
मध्याह्ने सलिले चैव भोजने भावने तथा ।
गोमये तु वह्निर्देशे मैथुने रमणीकृते ॥
गोष्ठे च निशि गोमुखे यन्तं लम्बसन्निभम् ।
विलिख्य मन्त्रवर्णाच्च विश्वं लब्धे अद्यस्तथा ।
लिखेच्चन्दनैस्त्वया प्रयत्नात् साधकोत्तमः ।
उच्चाटने लिखेद्यन्तं गोचर्मणि विशेषतः ।
सलिले विजयी नित्यं भजने च महेश्वरः ॥
गोमये वावडूकः स्याद्गोष्ठे सञ्चयतां ब्रजेत् ।
कुचे श्रुतिधरो नित्यं गोमुखे च महाकविः ॥
गोमन्त्रं वदरीमूलं चन्दनं पांशुमेव च ।
रकीकृत्यायथा जम्बा तिलकं धारयेत् सदा ॥
नमस्कृत्य वरं श्रेष्ठं प्रार्थयेद्भक्तितत्परः ।
वरं प्राप्य च तस्मादे विहरेत्तु यथासुखम् ॥
नान्यदेवाचर्चनं स्नानं प्रणवोच्चारणं न तु ।
वस्त्राश्चलेन दन्तानां शोधनं लवणैश्च वा ॥
रात्रिवासो न सुषेते न शुचिः स्यात् कदा-

चन ।

एवं कृत्वा प्रयत्नेन ज्ञात्वा गुरुमुखात् सुधीः ॥
मासिकेन कवीन्द्रः स्यान् दिमासेनैव ईश्वरः ।
त्रिभिर्मासेभ्यश्चमलेः सञ्चयतां विप्रारदः ॥
पुत्रार्थो लभते पुत्रं धनार्थो विपुलं धनम् ।
आयुरारोग्यकामस्तु सञ्चयन् कामानवाप्नुयात् ॥
ततः कराङ्गन्यासौ ।

चां शां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । इत्यादि एवं हृद-
यादिषु । तथा च तन्त्रे ।

“सम्पत्तौ वक्रेश्च हौ वर्यौ कथितौ प्रिये ।
षड्दीर्घभाग्यामेताभ्यां षडङ्गानि समाचरेत् ॥
समर्पः चकारः वक्रेशः प्रकारः ॥ ४॥ ध्यानम् ।

“शशधरमिव शुभं खड्गपुष्पाङ्गपाणिं
सुरपिरमतिशान्तं पञ्चपूजं कुमारम् ।
पृथुतरवरमुखं पद्मपत्रायताङ्गं
कुमतिदण्डदण्डं मञ्जुघोषं नमामि ॥

पीठपूजां ततः कुम्भादाधाराद्यादिशक्तितः ।
भूतप्रेतादिभिः कुम्भात् पीठावनमनन्तरम् ॥
ज्ञानदात्रे नमः पादौ बुद्धिकर्त्रे तथा चमम् ।
नालनाशाय गन्धः स्यादर्घ्यं स्याद् यक्षपाय वै ॥
सञ्चयिष्यिष्यदायैतं पुष्पं दद्याद्विचक्षणः ।
कुन्दपुष्पं समादाय भैरवान् पूजयेत्ततः ।
अक्षिताङ्गो रुक्मण्यः क्रीडन् उन्मत्तसञ्चकः ।
कपागो भीमयक्षैश्च संशाररुपायमः स्रुतः ॥
ततो धर्मादिकं दत्त्वा प्रदत्तानि निःसर्जयेत् ।
तैः पुष्पैः पूजयेदष्टौ यक्षिणीश्च विशेषतः ॥
सुरारिसुन्दरी चैव मनोहारिण्यनन्तरम् ।
कनकावती तथा कामेश्वरी च रतिकर्षणम् ॥
पद्मिनी च गङ्गा चैव यदुरागिण्यनन्तरम् ।
पूज्या एतास्तु योगिन्यो हृत्पुष्पावैजपूष्मिकाः ॥
एवं संपूज्य देवेशं कञ्चनैकं यथेष्टम् ।
एतास्तपुस्तपुष्यैश्च एकादशशक्तानि च ॥
पुण्यादेभिरे वर्यौ कान्तारे मिलयेस्ततः ।

एवं सिद्धमनुर्मन्त्री मन्त्रायोगीश्वरो भवेत् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

प्रकारान्तरं कुकुटादितन्त्रे द्रष्टव्यम् ॥

मञ्जुपाठकः, पुं, (मञ्जु मनोहरं पठतीति पठ +
शुल् ।) शुकपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ।
सुन्दरपाठकर्त्तरि त्रि ॥

मञ्जुप्राणः, पुं, (मञ्जवः प्राणाः यस्य । सर्वस्यापका-
तया मष्टाप्राणत्वादस्य तथात्वम् ।) प्रणा । इति
जटाधरः ॥

मञ्जुभद्रः, पुं, (मञ्जु मनोहरं भद्रं मङ्गलं यस्य ।)
विनविशेषः । तत्पण्यायः । मञ्जुश्रीः २ ज्ञान-
दर्पणः ३ मञ्जुघोषः ४ कुमारः ५ चारुचक्र-
वान् ६ स्थिरचक्रः ७ वज्रधरः ८ प्रज्ञा-
कायः ९ वादिराट् १० नीलोत्पली ११ मष्टा-
राजः १२ नीलः १३ शार्ङ्गलवाहनः १४
धियाम्यतिः १५ पूर्वनिगः १६ खड्गग्री १७
दण्डी १८ विभूषणः १९ बालव्रतः २० पञ्च-
चौरः २१ सिंहकैलिः २२ शिखाधरः २३
वागीश्वरः २४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्जुलं, स्त्री, (मञ्जु मञ्जुत्वमस्यस्येति । “सिद्धा-
दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति मञ्जुशब्दात्
लच् ।) जलाशयलम् । निम्नजम् । इति मेदिनी ।
ले, २ । २२ । ॥ शबलः । इति विश्वः ॥

मञ्जुलः, पुं, (मञ्जु मञ्जुत्वमस्यास्तीति । मञ्जु +
सिद्धादित्वात् लच् ।) जलरङ्गपत्नी । इति
मेदिनी । १ । २२ ॥ सुन्दरे त्रि । इत्यमरः । ३ ।
१ । ५२ ॥ (यथा, कालिकापुराणे ४८० अध्याये ।
“मञ्जुलं यौवगोद्वेदं प्राप श्रीरिव माधवे ।”
नदीभेदे स्त्री । यथा, महाभारते । ६ । ६ । ३४ ।

“चित्रोपलां चित्ररथां मञ्जुलां वाहिनीं तथा ॥”)
मञ्जुश्रीः, पुं, (मञ्जुर्मनोहरा श्रीः शोभा यस्य ।)
मञ्जुघोषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्जुषा, स्त्री, (मञ्जुषा । पृथोदरादित्वात् ङङ् ।)
मञ्जुषा । पेट्रा इति भाषा । यथा,—
“मञ्जुषापि च मञ्जुषा पेटा च पेटिकेत्यपि ।”

इति शब्दरत्नावली ॥

मञ्जुषा, स्त्री, (मञ्जति द्रव्यमस्मिन् । “मसृजेनुं
च ।” उगा० । १ । ७७ । इति मसृज् + ऊणन् ।
उमु च च चाचोऽन्त्यात् परः । ततो जशत्व-
चुत्वे मध्यमस्य लोपात् चाधुः ।) पिटकः । इत्य-
मरः । २ । १० । ३० ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ३३ ।
“मञ्जुषायां सुतं कुन्ती सुचन्ती वायव्यमब्रवीत् ॥”)
पाषाणः । इत्युगादिकोशः ॥ मञ्जिष्ठा । इति
राजनिर्घण्टः । (मञ्जिष्ठार्चे पण्यायो यथा,—
“मञ्जिष्ठा दिकसा विज्ञी गमन्ना क्षाणमेविला ।
मण्डूकपर्णो भट्टीरो भट्टी योजनवहापि ॥
रसायनरुपा काता रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भट्टीतक्षी च गट्टीरो मञ्जुषा वज्ररङ्गिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
मट, मादे । इति कविकण्ठम्भः । (भा०-पर०-
अक०-सं० ।) सौत्रधातुरयम् । अस्य प्रयोगः ।
मटहः । इति दुर्गादासः ॥

मठः

मठः

मठः

मन्त्रेणः स्थाने विन्यतो वृत्ता स्थाने स्मृता इत्यपि पाठः । इति पठित्वा भगवन् विष्णो इष्टागच्छ इष्टागच्छ इष्ट तिष्ठ इष्ट तिष्ठ इष्ट सन्निरुद्धम् मम पूर्णा गृहाग । ततो यथाविधासनमानीय वसिति वरुणवीजेनाद्याम्भसा संप्रोच्यासनमभ्यर्च्य ॐ पुराण एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाग्यं उतामृत त्वस्येशानो यदग्नेनातिरोहति २ । इति पठित्वा इदमसुकासनं ॐ नमो भगवते वासुदेवाय श्रीविष्णवे नमः । एवं सर्वत्र दाने । ॐ भगवन् विष्णो स्वागतम् । इति स्वागतप्रश्नः । ततस्तान्नापात्रस्य पद्मश्यामाकदम्बापराजितादि युक्तं जलं गृहीत्वा ॐ एतावानस्य महिमातो ज्ञायांश्च पूरयः पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ३ । इति पठित्वा इदं पादं पूर्ववन्मूलेन पादयोर्दद्यात् । ततो गन्ध-पुष्पाक्षतयवकुशाग्निलसर्पपदून्वायुक्तजलं शलादिपात्रे कृत्वा ॐ त्रिपादूर्ध्वं उदैत् पुरुषः पादोऽस्येहाभवत् पुनः । ततो विश्वइत्यक्रामत् शासनानशने अभि ४ ॥ ततः स्थानं तस्मादित्यपि पाठः । इति पठित्वा सामगानामिदं मर्धमन्योयामेधः अर्घ्यः इति शिरसि दद्यात् । जानीलवज्जकक्रोलीयुक्तं केवलं वा पात्रस्य जलं गृहीत्वा ॐ ततो विराडजायत विराजोऽधि-पुरुषः स जानीत्यरिष्यत पश्चादभुविमथो पुरः ५ ॥ इति पठित्वा इदमाचमनीयं ॐ नमो भगवते वासुदेवाय श्रीविष्णवे स्वाहा इति दद्यात् । ततः कांक्षपात्रस्य दधिमधुप्लुतात्मकं कांक्षेन पिष्टितं मधुपर्कं गृहीत्वा ॐ तस्मादयज्ञात् सर्वहुतः संभृतं एषदायं प्रभूक्षां चक्रे वाययानारण्या आन्याश्च ये ६ ॥ इति पठित्वा एष मधुपर्कः ॐ नमो भगवते वासुदेवाय श्रीविष्णवे स्वाहा इति दद्यात् । ततः पूर्वमन्त्रं पठित्वा पुनराचमनीयश्च दद्यात् । कर्पूरवासितजलं गृहीत्वा ॐ तस्मादयज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे । इत्यादि जज्ञिरे तस्मादयजुस्तस्मादजायत ७ ॥ इति पठित्वा इदं खानीयजलं मूलेन दद्यात् । पूर्ववत् पुनराचमनीयं दत्त्वा वस्त्रं गृहीत्वा ॐ तस्मादश्वा अजायन्त ये के वोभयादनः । गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ८ ॥ इति पठित्वा इदं वस्त्रं मूलेन दद्यात् । एव-सुत्तरीयवस्त्रं यज्ञोपवीतं पूर्ववदाचमनीयं दत्त्वा आभरणं गृहीत्वा ॐ तं यज्ञं वरुणं प्रौचन् पुरुषं जातमयतः । तेन देवा अयजन्त माध्या श्रमयन्त ये ९ ॥ इति पठित्वा मूलेन दद्यात् । ॐ यत्पुरुषं यदधुः कतिधा यकल्पयन् सुखं किमस्यासीत् किं वाङ् किंचिच्छ पादा उच्येते १० । ऋग्वेदस्याश्वलायनशाखायान्तु सुखं किमस्य कौ वाङ् कान्तर पादा उच्येते इति भेदः । इति पठित्वा मूलेन गन्धं दद्यात् । ॐ प्राणयो-मस्य सुखमासीत् वाङ् रापन्यः कृतः । उरु-तदस्य यहेत्यः पद्मां नूदो अजायत ११ ।

इति पठित्वा मूलेन पुण्यं दद्यात् । ॐ चन्द्रमा मनसो जातसृजोः सूर्यो अजायत । ओत्रा-दायुश्च प्राणश्च सुखादमिरजायत १२ ॥ सुखा-दिन्द्रचानिश्च प्राणादायुरजायत इति च पाठः । इति पठित्वा मूलेन धूपं दद्यात् । ॐ नाभ्या-यासीदन्तरिक्षं शीर्षो द्यौः समवर्तत । पद्मां भूमिर्दिशः ओत्राक्षपा लोकाकल्पयन् १३ ॥ इति पठित्वा मूलेन दीपं दद्यात् । ततो नैवेद्यो-परि मन्त्रसमुद्रया मूलमन्त्रं दशधा जप्ताभ्यर्च्य धेनुमुद्रां प्रदर्श्य ॐ यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत । वसन्तोऽस्यासीदायं ग्रीष्म इषाः शरद्धविः १४ ॥ इति पठित्वा नैवेद्यं मूलेन दद्यात् । ॐ सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः । देवा यद्यज्ञं तन्नांजा अवभग पुरुषं पशुम् १५ ॥ इति पठित्वा कर्पूरादि-वासितं पानीयं ताम्बूलं पुनराचमनीयं दर्पणश्च दद्यात् । ॐ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्वासन् । ते ह नाकं महि-मानः स चन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः १६ । इति पठित्वा अञ्जलिचर्यं पुण्यं दत्त्वा आवरणानि संपूज्य मूलमन्त्रं यथाशक्ति जप्ता प्रथमेत् । १७ ॥ ऋग्वेदस्याश्वलायनशाखा-यान्तु यत्पुरुषेण हविषा इत्यादिना खानीयं ६ तं यज्ञं वरुणीत्यादिना वस्त्रं ७ तस्मात् यज्ञात् सर्वहुतः संभृतमित्यादिना यज्ञोपवीतम् ८ तस्मात् यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानीत्यादिना चन्दनम् ९ तस्मादश्वा अजायन्त इत्यादिना पुण्यं १० यत्पुरुषं यदधुरित्यादिना धूपम् ११ ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीदित्यादिना दीपम् १२ चन्द्रमा मनसो जात इत्यादिना नैवेद्यम् १३ नाभ्या यासीदन्तरिक्षमित्यादिना ताम्बूलम् १४ सप्तास्यासन् परिधय इत्यादिना नीराजनम् १५ इति भेदः अन्यत् समानम् । १६ । ततो गुरुः कुण्डमग्निमे उपविश्य कुण्डे स्थित्वे वा ब्राह्म-विधिना तदज्ञाने खगलोक्तविधिना साहस-नामानमग्निं संस्थाप्य ब्रह्मस्यापनानन्तरं अभि-वेकार्यं ऐशान्यां नवमब्रह्ममध्यामं वरुणं ध्यायन् भूयितं चूताश्वत्थन्यग्रीधोदुम्बरश्चपकवच्छ-सुखं फलवच्छयुतं अन्तःक्षिप्रपश्चरन् निर्मल-जलपूर्णं दृक्कलसं अचतानासुपत्रि ॐ आजिघ्र कलसमित्यादिमन्त्रेण स्थापयेत् । तत्र वरुणस्त्रो-त्तमभनमसीति वरुणं न्यसेत् ।

“ॐ गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः समुद्राश्च सरांसि च ।

सर्वे समुद्राः सरितस्त्रीर्घानि जलदा नदाः ।
आयान्तु यजमानस्य दुरितचयकारकाः ॥”
इति नीर्घानि च न्यसेत् । तत्रैव कलसे अश्व-स्थानाह्नस्यानात् पत्नीकात् सङ्गमात् दद्यात् । गोक्षलात् रथ्याया आनीय सप्त रुदः क्षिपेत् ॥ सर्वोपधीच ॥ १७ ॥ ततश्चरुद्रपयं कुर्यात् । अग्रेरुत्तरे द्वाभुतविकारायां प्रादेशपरिमि-तोदुम्बरनिर्मितदर्वीं साहाङ्गविकाराय-

प्रादेशपरिमितोदुम्बरनिर्मितमेचयं चरुस्थाप्य आश्वस्थासी उदूखलहृषये सुयं पूर्णशोभायं सुचं समिधं आप्याशीनि उदगग्राणि प्राचं प्राचं विनियोगक्रमेणासादयति । संस्थाप्य यवान् प्रीहन् वा तदभाये तपुजान् नृपे निधाय । सामगः । ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं निर्ज-पामि । इति यवादिप्रत्यतिमेकां चरुस्थाल्यां कृत्वा उदूखलमभ्ये स्थापयेत् । यजुर्वेदी तु ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं गृह्णामि ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं निर्जपामि चमसस्यजलेन ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति चयं कुर्यात् । ऋग्वेदी तु ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं निर्जपामि ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति निर्जापप्रोक्षणावधम् । यस्य गृहप्रतिष्ठा तस्यादौ जुष्टयश्चम् । एवं गन्धं । एवमग्रादिषु । ॐ अग्नये त्वा जुष्टं निर्जपामि एवं वायवे इत्यादि द्विः विष्णवे त्रिः अग्नये वायवे पुनरग्नये वरुणाय पुनरपि अग्नये सूर्याय प्रजापतये अन्तरीक्षाय व्ये ब्रह्मणे पृथिवी महाराजाय सोमाय इत्यादि अग्नये यमाय नैर्ऋताय वरुणाय वायवे कुवेराय ईशानाय ब्रह्मणे अनन्ताय आदित्याय सोमाय मङ्गलाय बुधाय हृह्यतये शुक्राय शनैपराय राहवे केतुस्य इत्यं नवविंशत् प्रकृतीः स्थाप-येत् । द्विसूणी उपरिष्ठतद्विष्णवायमुत्तिष्ठान् तपस्विनावस्य नृपेण प्रस्फोटयेत् । एवमपर-वारद्वयमवस्य नृपेण प्रस्फोटयेत् । तथा कर्त्तव्यं यथा वारत्रयेण तपुजानिधयिर्भवति । तदशक्तौ संस्कारमाचार्यं तपुजानिधेयः । ततस्तपुजान् त्रिः प्रचाल्य चरुस्थाल्याममन्त्रकं दतोत्तराय पवित्रं निःक्षिप्य तत्र तपुजान् निधाय कपि-लाया दुग्धं निःक्षिप्य तदभाये अन्यधेनो-दुग्धं निःक्षिप्य दूर्वां प्रागादिप्रदक्षिणमीध-दूर्ध्वमवधृष्ट्यस्तथा पचेत् यथा दाक्षकाठिन्याति-शेषित्यमष्टगालनरहितोऽन्तर्याम्यपकचयर्भवति अनदुल्लुप्तेन स्थालीमध्यस्थं चरुं दृष्ट्वा ॐ तद्विष्णोः परमं यदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिर्धव चक्षुराततमित्यनेन मन्त्रेण योमित्यनेन च हृतेन सिद्धा दूर्वा दक्षिणायत्नेन संमित्य-येत् । ततोऽग्नेरुत्तरतोऽवतायं पुनर्वर्जदुल्लु-प्तेन स्थालीमध्यस्थं दृष्ट्वा पुनर्हृतेनाभिधारयेत् । ततः पयुजगान्तां कुशद्विकां समाप्य सामगस्तु काम्यकर्माङ्गत्वेन तपश्च तेजश्च अहो च द्वीश्च सत्यश्चाक्रोषश्च त्यागश्च हृतिश्च धर्मेश्च सत्यश्च वाक् च मनश्चात्मा च ब्रह्म च तानि प्रपद्ये तानि मामवन्तु । इति जपित्वा विष्णुपाञ्चज्यं कुर्यात् । ततः प्रकृतं कर्मणि ।

“ॐ पिङ्गभूस्तदुक्तेषाञ्चः पीनाङ्गवद्विरोरयणः ।
ह्यागम्यः साचक्षुर्विदिः यहासिः शक्ति-
धारकः ॥”
इत्यादिवपुराणीयं ध्यात्वा विष्णुदेवप्रतिष्ठा-कर्मणि अये त्वं साधुसनामासीति नाम कृत्वा-वाञ्च संपूज्य प्रादेशप्रमायां वृताक्षां समिधं

ਸਠ:

नृत्तमयीं कृत्वा मेघनिगमं चरं गच्छीत्वा ॐ तद्धि-
 त्वादिमाह्वयन्तीं जुहुयात् सर्वत्र साम-
 गानां मन्त्रान्ते देवतोद्देशो नास्ति । अन्येषां
 इदं विष्णवे रति । ॐ भूः स्वाहा इदमन्त्रे ॐ
 रविः स्वाहा इदं वायवे ॐ स्वः स्वाहा इदं
 सूर्याय ॐ भूर्भुवः स्वः नत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो
 देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात्
 स्वाहा इदं सूर्याय । ॐ तद्विष्णोर्वा विष्णवे
 वागुवांसः समिधन्ते विष्णोर्वेत् प्ररमं यदं स्वाहा
 इदं विष्णवे । ॐ विष्णवश्चतुर्भ्यो विष्णवे सुखो
 दिक्षतो वाहुत विष्णवस्थान् मंदाहुभ्यां धमति
 संपतत्रैर्वापा भूमी जनयन् देव एकः स्वाहा
 इदं विष्णवे । ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य
 देवमृत्विजं होतारं रत्नधातमं स्वाहा इद-
 मन्त्रे । ॐ इषोर्वाज्या वायवस्यदेवो नः
 सविता प्रापयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे स्वाहा इदं
 वायवे । ॐ अग्न आवाहि धीतवे गुणानो
 ह्यदातये निधीता सति वर्हिषि स्वाहा
 इदमन्त्रे । ॐ शत्रो देवीरभीष्टये शत्रो भवतु
 प्रीतये शृंगीरभित्तवस्तु नः स्वाहा इदं वरुणाय ।
 ॐ भूरन्त्रे स्वाहा ॐ सूर्याय स्वाहा ॐ
 प्रजापतये स्वाहा ॐ अन्तरिक्षाय स्वाहा ॐ
 द्यौः स्वाहा ॐ नक्षत्रे स्वाहा ॐ पृथिव्ये स्वाहा
 ॐ महाराजाय स्वाहा एष्वपि सामगेतरे-
 स्तत्तद्देवतोद्देशः प्रचात् काव्यः । ॐ वीमं
 राजानं वरुणमग्निमन्वारभामहे आदित्यं
 विष्णुं सपं त्रधाणश्च बृहस्पतिं स्वाहा इदं
 सोमाय । ॥ १ ॥ ततो दिक्पालहोमः । ॐ
 चातागमिन्द्रमपितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवे
 रुमिन्द्रं ज्योति शनं पुरुषुतमिन्द्रं खलितो
 मयमा धाविन्द्रः स्वाहा इदमिन्द्राय । ॐ
 अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्वेदमं अस्व
 यज्ञस्य मुक्तुं स्वाहा इदमन्त्रे । ॐ नार्ते
 सुपर्णमुग्रन् पतन् हरादेवन्तो अभ्यक्षन्त
 त्वा हिरण्यपर्जनं वरुणस्य दूतं वसस्य धीनो
 शकुनं भुगव्यं स्वाहा इदं यमाय । ॐ देव्या
 रि गिर्यं नीतां वज्रहस्तः परिब्रजं अहरहः
 निरूपरिषदाभिः स्वाहा इदं गिर्यंताय ।
 ॐ वृत्पत्नी भुवनागामिन्द्रियोर्त्वां पृथ्वीं मधु-
 दुग्ं सुवेतामा द्यामा पृथिवीं वरुणस्य धर्मता
 मिन्द्रमिन्ते अग्ने भरिरेतया स्वाहा इदं वरु-
 णाय । ॐ वान आवातु मेघजं शम्भुमेघो रुनो
 हृदे प्रग आरुंषि तारिणन् स्वाहा इदं
 धीतवे । ॐ गीते राजानं वरुणमग्निमन्ता-
 रभामहे आदित्यं विष्णुं सपं त्रधाणश्च बृह-
 स्पतिं स्वाहा इदं सोमाय । ॐ अग्निचा
 करवीरुमोद्गमा न्न येनयः । ईशानमस्य
 यमायः सद्गुमीशानमिन्द्र तस्युदः स्वाहा इद-
 मीशानाय । ॐ नक्षत्रं यज्ञानं प्रथमं त्र-
 साक्षिणीमयः सुदधी वेद त्वायः । सुवभ्रा
 उपमा अस्व निशाः सवय दीपिममन्त्र
 निः स्वाहा इदं शम्भवे । ॐ धर्मोद्भूतं सुव

वानसृज्यामिन्द्रं गिरीं हृत्तीरभ्यनुयन वाह-
धानं पुरोहितं सुवृत्तिभिरमर्त्यं चवमानं दिवि
दिवे स्वाहा । इदमनन्ताय । इति सामगो
बुहुयात् । नचदेवतोद्देशस्तु न कर्त्तव्यः । तत्तद-
देवताप्रकाशनाय च देवताविशेषा उक्ताः ॥ १ ॥
यजुर्वेदी तु । ॐ वातारमिन्द्रमविनारमिन्द्रं
हवे हवे सुहवं सरमिन्द्रं हुवेण शक्रं पुरुहूत
मिन्द्रं स्वस्तिनो मघवा धात्विन्द्रः स्वाहा इद-
मिन्द्राय । ॐ वैश्वानरी न उतव आप्रयातु परा-
वतः अग्निरुक्थेन वाहसा उपयामगृहीतोऽस्ति
वैश्वानराय द्वेयते धोनिर्चैश्वानराय त्वा स्वाहा
इदममये । ॐ अग्निवमोऽस्यादित्योऽर्चन्नसि-
न्त्रितो गृह्येन व्रतेन अग्निं संमेन समयाविष्टं
आहुक्ते चीणि दिवि वन्धनानि स्वाहा इदं
यमाय । ॐ यस्ते देवीं निर्वृतिरावन्ध पाशं
गीवासु विश्रुत्यं तन्ते विषाम्नायुषो न मध्या-
दयेतं पित्तमहिं प्रहृतः । नमी भूत्ये सदञ्च-
कारस्वाहा । इदं निर्वृत्तये । शाखान्तरे
तु ॐ यस्ते देवीं निर्वृतिरावन्ध दासयीवा
स्वविच अर्त्यं इदन्ती तदिष्यामायुषो न मध्या-
दया जीवः पितुसद्विप्रसुक्त स्वाहा इदं निर्वृ-
त्तये । ॐ वरुणस्योत्तमनमसि वरुणस्य स्तम्भ-
सर्चनीस्यः वरुणस्य ऋतसदन्वति वरुणस्य
ऋतसदनमसि वरुणस्य ऋतसदनी मावीद
स्वाहा इदं वरुणाय । ॐ वातो वावो मनो
वा गन्धर्वाः सप्रविंशतिस्तेऽग्ने समयुज्जंस्ते-
ऽस्तिन् यवमादधुः स्वाहा इदं वायवे । ॐ
कुविदन्नयवमन्तो यवश्चिद्वयया दान्त्यनुपूर्वं
विवृयम् । इहे हेषां क्षुण्णि भोजनानि ये
वर्हिषो नम उक्तिं न जग्मुः स्वाहा इदं कुवे-
राय । ॐ तमींशानं जगतस्तस्यैष्यति धियं
जिहमवसे ह्रमहे वयन् । पूषाणो यथा वेद-
यानसदृष्टे रजिता पातुरदस्वस्त्वये स्वाहा
इदमीशानाय । ॐ आग्रस्तु ब्राह्मणो ब्रह्म-
पर्वसी जायता मारादे राजन्त्य यूर इष्योति
पाथी महारथो जायतां स्वाहा इदं ब्रह्मणे ।
ॐ नमोऽस्तु सर्वेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ये
अन्तरीत्रे ये दिवि तेभ्यः सर्वेभ्यो नमः स्वाहा
इदमनन्ताय ॥ २ ॥ अग्निर्वेदी तु । ॐ वातार-
मिन्द्रमविनारमिन्द्रं हवे हवे सुहवं सरमिन्द्रं
उयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा
धात्विन्द्रः स्वाहा इदमिन्द्राय । ॐ अग्निं दूतं
पुरोदधे ह्यवाहानुपवृषे देवा आमादयादिह
स्वाहा इदममये । ॐ यमाय गोमं मृतनुत
यमाय बुहुता हविः यमं ह यज्ञो गन्तव्यमि-
दृती अरं क्रतः स्वाहा इदं यमाय । ॐ एवमेत-
निर्वृतेर्भागस्तं क्षुण्ण स्वाहा अग्निर्वेदेभ्यो
देवेभ्यः पूरः सद्यः स्वाहा यमनेत्रेभ्यो देवेभ्यः
नद्यः दिग्देवेभ्यः देवेभ्यः स्वाहा यमनेत्र-
नद्यः स्वाहा मित्रावरुणनेत्रेभ्यो देवासावा-
न्य उपमा नद्यः स्वाहा गोमनेत्रेभ्यो देवेभ्यः
उपयिन्नद्यो दुरः सद्यः स्वाहा इदं दिव्यं

सहः

ताय । आश्वलायनशाखायान्तु ॐ मोपुः ।
परापरा निर्वृतिर्दुर्लभावधीन् । पदीष्ट लम्बा
चष्ट स्वाहा इदं नैर्वाताय । ॐ तत्त्वामि
प्रक्षणा वन्दमानकदाशान्ते यजमानो
हविर्भिः । अहेइमानो वरुणे एवोऽभ्युगं
समान आयुः प्रमोषी स्वाहा इदं वरुणाय ।
ॐ वातो वावो मनो वा गन्धर्वाः सप्तविंशति-
स्तेमेऽश्वमयुज्जस्तैस्मिन् यवमादधुः स्वाहा ।
इदं वायवे । आश्वलायनशाखायान्तु ॐ नव
वाय हतस्यते त्वष्टृर्जामातरद्भुत । अयोऽस्या
वृणीमहे स्वाहा इदं वायवे । ॐ कुविदन्नयव-
मन्तो यवाश्चिद्वयघा दान्तयगुपूर्वं विवृय इहे
हैषां क्षण्डि भोजनानि ये वर्धयो नमो वृत्तिं
न जग्मुः स्वाहा इदं कुवेराय । ॐ तमीशानं
जगतस्तन्युषस्सतिं धियं जिन्नमवसे हूमहे वयं
पूयाणो यथा वेद सामसद्वृधे रक्षिता पायुर-
दध्वन्स्सजे स्वाहा इदमीशानाय । ॐ वृक्ष
यज्ज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विधीमत सुरुची देव
आवः खड्गभा उपमा अस्य विष्ठाः सतस्र
योनिमसतस्र विवः स्वाहा इदं नक्षत्रे । ॐ
नमोऽस्तु सर्वेभ्यो ये कै च पृथिवीमगु येऽन्त-
रीक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्वेभ्यो नम स्वाहा इह-
मनन्ताय ॥२॥ ततो नवग्रहधोमः । ॐ आद्य-
ष्णेन रजसा वर्णमानो निवेश्यन्नष्टं मणोश्च
हिरण्ययेन सविना रघेना देवो याति सुवनानि
पश्यन् स्वाहा । ॐ वाय्वायस समेतु ते विन्ततः
सोमवृष्टं भवावाणस्य सङ्गये स्वाहा । ॐ अग्नि-
मूर्द्धां दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयं अपाश्
रेताश्चि जिन्नति स्वाहा । ॐ अग्ने विवस्वदुषस-
श्चिवं राधोऽमर्त्य आदाशुषे जातवेदो यथा
त्वमग्ना देवां उयर्त्तधः स्वाहा । ॐ हृष्टस्यते
परिदीया रघेन रचोऽष्टा मित्रा अपवाधमानः
प्रभञ्जत्सेना प्रष्टणो युधा यजन्नस्ताकमेधपिता
रधानां स्वाहा । ॐ शुक्रन्तेऽन्वद्वयजन्ते अन्य-
द्विष्टरूपे अहनी द्यौरिवासि विश्वा हि माया
असि स्वधावन् भद्राते पूषन्निष्ट रातिरस्तु
स्वाहा । ॐ शन्नो देवीरभोऽष्टये शन्नो भवन्तु
पीतये शंघोरभिस्रवन्त नः स्वाहा । ॐ कयान-
श्चित्र आनुव हूनी सदा वृधः सखा कया
सचिठया वृता स्वाहा । ॐ केतुं सन्नम्रकैतवे
पेशी मर्या अवेष्टसे समुसद्भिरजायथाः स्वाहा ।
यजुर्देदी तु । ॐ आकृष्णेनेत्यादि इदं सूर्याय ।
ॐ इमं देवा असपन्नश्च सुवटं सद्यते जज्ञाय
सद्यते ज्यैष्ठ्याय इममस्तुसमुष्य पुत्रमसुष्याः
पुत्रमस्ये विशे स्वाहा । इदं सोमाय । ॐ
अग्निमूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयं
अपाश् रेताश्चि जिन्नति स्वाहा । इदं मन्त्र-
नाय । ॐ उद्वुध्यमाने प्रतिजागृहि त्वमि-
ष्टार्पते सत्सुत्रेयामयस । अस्मिन् यधमो
अध्वरुर्गन्तिन् विष्टेदेवा यजमानाय गीदत
सादा । इदं पुत्राय । ॐ हृष्टस्यते अति यदर्थो
अर्चायमहिर्भानि प्रतुमज्जनेष्टु । पदीष्टलम्बा

अन प्रजात नदस्मात्तु द्रविणं वेष्टि चित्रं
स्वाहा । इदं दृष्टव्यम् । ॐ अत्रात् परिश्रुतो
रसं त्रज्जगा अपिपत्तु चत्रं पयःसोमं प्रजा-
पतिः । अतः सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्र
मन्त्रः । इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽन्यत् सधु
स्वाहा । इदं शुक्राय । ॐ शुक्रो देवीरभीष्टं
आपो भवन्तु प्रीतये शंयोरभिसवन्तु नः स्वाहा ।
इदं शनैश्चराय । ॐ काण्डान् काण्डान् प्ररो-
हन्ती परुषः परुषः परि एवानो दूर्ध्वं प्रतनु
सहस्रेण शतेन च स्वाहा । इदं राहवे । ॐ
केतुं हन्तुं नैवेद्यं पेधो मर्या अयेष्टं समुसङ्ग-
रजायघाः स्वाहा । इदं केतुभ्यः । अग्नेर्दे तु
यभिरैव मन्त्रैर्जुहुयात् ॥ ४ ॥ ततो मेघममग्नौ
प्रक्षिपेत् । एवं चरुहोमं समाप्य चरुष्वेव
दिग्भ्यो बलिन्द्यात् । तदयथा । एष पावन-
बलिः ॐ प्राये दिशे नमः । एवमानेये अवाये
निर्गते प्रतीये वायवे उदीये ऐशान्ये ऊर्ध्व-
दिशे अधोदिशे ॥ ५ ॥ ततो वृताक्तपलाश-
ममिषा अष्टोत्तरशतं जुहुयादनेन मन्त्रेण । ॐ
तद्विष्णोरित्यादि स्वाहा इदं विष्णवे । ततः
पूर्वांक्षिचरुहोममन्त्रैस्तत्तदेवताभ्यः सुवेणा-
व्याहुतीर्जुहुयात् । तत आग्नेयं पुरुषसूक्त-
नवभिन्मन्त्रैः सामगो जुहुयात् । यथा । ॐ
इदं विष्णुर्विचक्रमे वेधा निदधे पदं स रुद्रमस्य
पांशुले स्वाहा । १ । ॐ प्रक्ष्य विष्णो अरु-
यस्य नृसहः प्रणवोचं विदधा जातवेदसः
वैश्वानराय मतिर्नयवि शुचिः सोम इव पवत
चारुरस्ये स्वाहा । २ । ॐ प्रकायसुषण्वेव
ब्रुवाणो देवो देवानां जनिमा विवक्ति महिप्रतः
शुचिवन्तः पावकः पदा वराहो ह्येति रेतनु
स्वाहा । ३ । ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः
सहस्रपात् । स भूमिं सज्जतो वृत्वा अत्यतिष्ठ-
दृष्टाहुतं स्वाहा । ४ । ॐ त्रिपादूर्ध्वमुदेत्
पुरुषः पादोऽस्येष्टाभवत् पुनः । ततो विश्वं
यक्रामन् प्रासनानशने अभि स्वाहा । ५ ।
ॐ पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भयं उतान्यत्
त्वस्येशानो यदनेनानिरोहति स्वाहा । ६ ।
ॐ एतावानस्य महिमातो ध्यायांश्च पुरुषः
पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यान्यत्
दिवि स्वाहा । ७ । ॐ ततो विराड्जायत
विराजो अधिपुरुषः । स जातो अत्यरिच्यत
पचाङ्गमिमथो पुरः स्वाहा । ८ । ॐ कयान-
स्थिन्न आसुवदूतो सदा वृषः सखा कया सचि
उया वृता स्वाहा । ९ । १ । यजुर्वेदी तु ।
योऽशोपचारपूजोक्तपुरुषसूक्तपोऽश्ममन्त्रैरा-
ग्येन योऽशुश्रावतीर्जुहुयात् । अग्नेदिगाम-
यैवम् ॥ १० ॥ तत आप्यमित्रितान् तिलान्
गृहीत्वा ॐ इरावती धेनुमती हि भूतं स्यव-
विनी मग वेदशस्या यस्तमू रोदवी विष्णु-
रेतेराधत्त पृथिवीमभितो मयूखेः स्वाहा । इदं
विष्णवे । इति सप्तं जुहुयात् । ॐ प्रजादु-
गायिभ्यः स्वाहा । ॐ विष्णुगयायिभ्यः स्वाहा ।

ॐ ईशानानुयायिभ्यः स्वाहा । एवं पूर्वोक्ते-
नवग्रहमन्त्रैर्देशदिक्पालमन्त्रैश्च सप्तं सप्तं
जुहुयात् । एवं पञ्चतेभ्यः स्वाहा । ॐ नदीभ्यः
स्वाहा । ॐ समुद्रेभ्यः स्वाहा । एवं तिल-
होमं समाप्य सुवेण महाथाहुतिभिरान्यं
जुहुयात् । २ । ततः प्रायश्चित्तहोमसद्वत्त्वं
कृत्वा ॐ अग्ने त्वं विधुनामासीति नाम कृत्वा
आवाह्य पूजयित्वा परिभाषासिद्धं स्वशाखोक्तं
प्रायश्चित्तहोमादि कृत्वा पूर्वाहुत्यां रुद्रनामा-
नममिं पूजयित्वा वृत्तपूर्णसुचा उत्थाय यज-
मानेनान्तराख्यः ॐ तद्विष्णोः परममिवादि
वौषट् इत्युच्चार्य पूर्वाहुतित्रयं दद्यात् । तत
आचारात् ऐशान्यां पृथ्वी त्वं शीतला भव
इत्युच्चार्य दुग्धादि चिन्ता सुवल्लभमस्यना ॐ
कश्यपस्य त्रायुषं इति शिरसि । ॐ यमदग्ने
त्रायायुषं कथ्ये । ॐ यदेवानां त्रायायुषं वाहु-
मूलयोः । ॐ तन्नेस्तु त्रायायुषं हृदि । अन्य-
कर्तृकपक्षे तु तत्तैस्तु त्रायायुषमिति विशेषः ।
ततो यजमानः पञ्चगव्यं चरुष्वेव प्राश्य ब्रात्वा
वा पूर्णपाचादिकां दक्षिणां त्रक्षणे दद्यात् ततो
हेमयुक्तं सवस्त्रतिलपात्रं अलङ्कृतगर्वीं तन्मूल्यं
वा एतद्वैमर्क्यमर्पितव्यं माचायां दद्यात् ।
अन्यहोत्रपक्षे होत्रे दद्यात् । एतत्तुल्यवर्त्मणा
प्रीयतां भगवान् विष्णुरिति विष्णवे समर्पयेत् ॥ १॥
ततः प्रासादसमुत्थे ॐ उत्तिष्ठ त्रक्षपस्यते देवा
यजन्तस्ते महे उपप्रयान्तु मरुतः सुदानव इन्द्रः
प्राज्ञर्भवासचा इतिमन्त्रेण देवतामानीय विष्णु-
गृहस्य समुत्थे गरुडं शिवगृहस्य हयं दुर्गा-
गृहस्य सिंहं स्थापयेत् । ततो गन्धमाख्यवस्त्रा
दिना स्वपतिं परितोष्य ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे
इत्यादि पठित्वा ॐ चक्राय नम इति चक्रं
संपूज्य गृहोपरि यथायोग्यं चक्रादिकं विन्यस्य
गृहं वस्त्रेणाच्छाद्य गृहद्वारादुत्थं तोरणं
विधाय गृहानुरूपवस्त्राचामरकिङ्किणीजाल-
वर्हिपत्रोपेतं सवस्त्रयष्टिसमेतं ध्वजं गृहस्थेशान-
कोणे वायुकोणे वा स्थापयेत् ॥ २ ॥ ततो विष्णुं
शालग्रामादौ यथाहं गृहसमीपे नीत्वा पञ्चविं-
शतिघटैर्नारिकेलोदकेः पञ्चगव्यपञ्चावृत्तेस्त्रीयो-
दकेः स्नानं कारयित्वा वोऽशोपचारदिभिः
पूजयेत् । वक्ष्यमाणमन्त्राणां पौराणिकत्वेन
श्रद्धायामप्यधिकारः । अत्रार्च्यप्राञ्जमसा
प्रोक्षितं आसनं गृहीत्वा इदमासनं ॐ सर्वा
न्तर्यामिणे देव सर्व्वबीजमयं ततम् । आत्मस्याय
परं शुद्धमासनं कल्पयाम्यहम् ॥ ॐ विष्णवे
नम इति मन्त्रेण दद्यात् । ततः कृताञ्जलिः ।
“ॐ यस्य दर्शनमिच्छन्ति देवाः स्वाभीष्टसिद्धये ।
तस्मै ते परमेशाय स्वागतं स्वागतं मे ॥
कृताचार्यं गृहीतोऽस्मि सफलं जीवितं मम ।
आगतो देवदेवेश ! सुखागतमिदं वपुः ॥”
विष्णो स्वागतमिति स्वागतप्रश्नः २ । तान्-
पात्रस्य श्लामान्दूर्वापश्यापराजितादुक्तजलं
गृहीत्वा ।

“ॐ यद्भक्तिलेशसम्पत्कान्तं परमाण्डसम्भवः ।
तस्मै ते चरणजाय पादं शुद्धाय कल्पये ॥”
इत्युच्चार्य मूलेन पादयोर्दद्यात् ३ । इदमासन-
मितीव मन्त्रस्य पूर्व्वमेतत् पादमिति प्रयोष्य-
मेवसुतरत्र यथायोग्यमुद्धेयः । गन्धपुष्पाक्षत-
यवजुश्रायतिलान्येतस्यैवपदूर्वात्मकं अर्घ्यं शुद्धस्यं
गृहीत्वा ।
“ॐ तापत्रयहरं दिव्यं परमानन्दलक्षणः
तापत्रयविनिर्मुक्तं तवार्घ्यं कल्पयाम्यहम् ॥”
इति मूलेन शिरसि दद्यात् ४ । चातौलवङ्ग-
ककोलयुक्तं केवलं वा जलं गृहीत्वा ।
“ॐ देवानामपि देवाय देवानां देवतात्मने ।
आचामं कल्पयामीश शुद्धानां शुद्धिहेतवे ॥”
इति मूलेन दद्यात् ५ । कांस्यस्य दक्षिमधुदत्ता-
त्मकं कांस्यपिहितं मधुपर्कं गृहीत्वा ।
“ॐ सर्व्वकल्मषहीनाय परिपूर्णसुखात्मने ।
मधुपर्कमिमं देव कल्पयामि प्रसीद मे ॥”
इति मूलेन दद्यात् ६ । पुनराचमनीयं गृहीत्वा ।
“ॐ उत्तिष्ठोऽप्यशुचिर्वापि यस्य स्मरणमात्रतः ।
शुद्धिमाप्नोति तस्मै ते पुनराचमनीयकम् ॥”
इति मूलेन दद्यात् ७ । लौकिकयष्टाधिकशत-
त्रयतोलकान्यूनं तीर्थजलं गृहीत्वा ।
“ॐ परमानन्दवोधाध्वनिमनोजन्मर्त्ये ।
वाङ्मोपाङ्गमिदं स्नानं कल्पयाम्यहमीश ते ॥”
ॐ तद्विष्णोरिति मूलेन दद्यात् ८ । पूर्व्वरीत्या
पुनराचमनीयश्च दद्यात् । अर्घ्यात्मसा प्रोक्षितं
वस्त्रं गृहीत्वा ।
“ॐ मायाचित्रपटच्छन्ननिजगुह्योदतेजसे ।
निरावरणविज्ञाय वासस्ते कल्पयाम्यहम् ॥”
इति मूलेन दद्यात् ९ । उत्तरीयवस्त्रं गृहीत्वा ।
“ॐ यमाश्रित्य महामाया जगत्सर्व्वोद्दिनी
सदा ।
तस्मै ते परमेशाय कल्पयाम्युत्तरीयकम् ॥”
इति मूलेन दद्यात् १० । ततः पूर्व्ववत् पुनराच-
मनीयश्च दद्यात् । सुवर्णाद्याभरणमर्घ्यान्मिषा
प्रोक्ष्य ।
“ॐ स्वभावसुन्दराङ्गाय नानाशृङ्गाययते ।
भूषणानि विचित्राणि कल्पयाम्यमराङ्गित ॥”
इति मूलेन दद्यात् १० । प्रोक्षितं गन्धं गृहीत्वा ।
“ॐ परमानन्दसौरभ्यपरिपूर्णदिगन्तर ।
गृहाण परमं गन्धं कृपया परमेश्वर ॥”
इति मूलेन दद्यात् ११ । तत्तद्देवताप्रियपुष्प
मादाय ।
“ॐ तुरीयवनसम्भूतं नानाशुचमनोहरम् ।
आनन्दसौरभं पुष्पं गृह्यतां प्रमेश्वर ॥”
इति मूलेन दद्यात् १२ । धूपं प्रोक्ष्य ध्वजा
संपूज्य ।
“ॐ वनस्यतिरसो दिव्यो गन्धाढ्यः सुमनोहरः ।
आग्नेयः सर्व्वदेवानां वृषोऽयं प्रविगृह्यताम् ॥”
इत्युच्चार्य वामहस्तेन प्रष्टां वादयन् मूलेन
दद्यात् १३ । ततो वृतादिप्रटीपमादाय ।
“ॐ उपकाशो महादीपः ज्ञानवत्किमिरापन्त्रः ।

सठः

समस्तभ्यन्तरं ज्योतिर्दोषोऽयं प्रतिबुद्धताम् ॥”
इति मन्त्रेन दद्यात् १३। प्रोक्षितनानाविध-
नैवेद्योपरि मन्त्र्यनुष्ठया चतुर् दशधा चाम्रा-
भ्यर्च्य धेनुद्रव्याग्नीकृत्य ।
“ॐ सत्पात्रचित्तं सुहृद्विधिविधानैकभक्त्यम् ।
निवेदयामि देवेश चादुगाय गृहाय तन् ॥”
इति मन्त्रेन दद्यात् १४। जलमादाय ।
“ॐ नमस्तदेववेश सन्ध्याप्रिकरं परम् ।
अखण्डानन्दसम्पूर्णं गृहाय चतुस्तमम् ॥”
इति मन्त्रेन दद्यात् १५। पूर्ववत् पुनराच-
मनीयम् । ताम्रत्वं गृहीत्वा ।
“ॐ ताम्रत्वं देवदेवेश कर्पूरादितुवावितम् ।
कल्पयामि तवैशान वदनाम्नीभूषणम् ॥”
इति मन्त्रेन दद्यात् १६। ततस्तत्तद्देवतानम-
स्कारमन्त्रैर्वन्दनं कुर्यात् ॥ १६। उपचारत्रया-
धारदाने साधारत्वेनोक्तेः पृथग्व्यातदानम् ॥
ततः ॐ विष्णवे नमः इति त्रिः संपूज्य घटा-
वितानतोरग्युक्तं वस्त्रादिच्छादितं वैश्व प्रोक्ष्य
ॐ विष्णवे नमः इति त्रिः संपूज्य ॐ तद्विष्णो-
रित्यनेन विष्णुं स्तुत्वा ॐ तन् सद्विष्णुर्वायं
वामहस्तेन धृत्वा कुशतिलजलान्यादाय अदे-
त्यादि अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा एतत्तृण-
काष्ठादिमयवैश्वपरमाणुसमसंख्यवर्षसहस्राव-
च्छिन्नसर्गलोकमहितत्वकामः श्रीविष्णुप्रीति-
कामो वा एतत्तृणकाष्ठादिमयवैश्व विष्णुदेवतं
विष्णवे तुभ्यमर्घ्यं सम्प्रददे । इत्युत्थजेत् । इष्ट-
कादिमये तु एतदिष्टकादिमयवैश्वपरमाणुसम-
संख्यवर्षसहस्रगुणकालावच्छिन्नसर्गलोक-
महितत्वकाम एतदिष्टकादीनिविशेषः । एतत्-
प्रतिष्ठापं तुवर्गं तन्मूर्त्यं वा दक्षिणां विष्णवे
दद्यात् । पश्चादाचार्यादौ प्रतिपत्तिः ॥ १७।
ततो देवं स्वयं गृहीत्वा गृहप्रदक्षिणं कारयित्वा
ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्ये-
माक्षिभिर्यज्ञैः स्मरैरङ्गैस्तुष्टुवांसक्तुभिर्वा-
क्तेभ्यश्च देवहितं यदायुः । इत्यनेनाभिमन्त्रितं देवं
गृहं प्रवेशयेत् । ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे-
रश्विनोर्वाहूभ्यां पूज्यो हस्ताभ्यां हस्तमाददे
इति मन्त्रेण पिष्टिकोपरि न्यसेत् । ॐ स्मिरो
भय बीजं व्याग्राभय वाङ्मयं पृथुभय मुसदस्त्र-
मयं पुरीषवाहनः । इत्यनेन स्मिरीकुर्यात् ।
पुनर्देवं संपूज्य यथाशक्ति चामरघण्टावितान-
गोपिरण्ययामवाद्यभाष्यादिकं दद्यात् । ततः
ॐ यामहुरासरो देवो यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
तापदेव जगमाप सन्निधीभव केशव ॥ इति
मन्त्रं पठेत् । ततो ध्वजममीपं गत्वा संप्रोक्ष्य
नगारोपयेदनेन मन्त्रेण ॐ सत्येष्टि भगवन्नी-
श्वरविनिर्दिष्ट उपरिचरपादुमागोदुमारिन्
श्रीगणेशो नमः गिरुभङ्गवर नृजनाधिनय
सन्धेयनामस्य ह्येन शान्तिं मन्त्रयन्तु मे
भक्त्युत्प्रेक्षितान् हर हर माहा ॐ ध्वजाय
नम इति ध्वजं संपूज्य ॐ विष्णवे नम इति
विष्णुमन्त्रं ध्वजं संप्रोक्ष्य वायव्येन गृहीत्वा

सठः

अदेत्यादि अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा
महापातकादिबहुपापचयकामो विष्णुप्रीति-
कामो वा विष्णुवैश्वानर इमं ध्वजं विष्णुदेवतं
विष्णवे तुभ्यमर्घ्यं सम्प्रददे । इत्युत्थजेत् । इष्ट-
प्रतिष्ठापं दक्षिणां विष्णवे दद्यात् । पश्चादा-
चार्यादौ प्रतिपत्तिः । ततो गरुडस्तम्भं समा-
रोप्य ॐ सुपर्णोऽसि गरुत्मान्स्त्रिष्टुते शिरो
गायन्तं चतुर्दशयन्तरे पक्षौ । क्षोम आत्मा
हृन्मन्त्रानि यजूंषि नाम वामते तनुर्वांम-
देयं यज्ञायज्ञियं पुच्छं धियाग्र्यं शफाः सुप-
र्णोऽसि गरुत्मान्दिवं गच्छ स्वःपते ॥ यजु-
र्वेदी तु । ॐ सुपर्णोऽसि गरुत्मान् त्रिष्टुते
शिरो गायन्तं चतुस्तोम आत्मा वाम ते तनु-
र्वांमदेयं दृष्टदशयन्तरे पक्षौ यज्ञायज्ञियं पुच्छं
हृन्मन्त्रानि धियाग्र्यः शफाः यजूंषि नाम ।
सुपर्णोऽसि गरुत्मान्दिवं गच्छ सुरः पत इति
पठित्वा । ॐ गरुडाय नम इति त्रिःसंपूज्य
ॐ नमस्ते प्रतगयेष्ट पन्नगान्तकर प्रभो । त्वत्-
प्रसादाक्ष्मावाहो मोदयं दिवि देववत् ॥
यथा त्वं संपुटकरः सततं नतकन्धरः । तथैव
पुरतो विष्णोस्त्वत्प्रसादाक्ष्मान्वहम् ॥ इति
पुटाङ्गलिः प्राचयेत् ॥ १८। ततः पिष्टप्रदीपा-
दिना निर्मलं कुर्यात् । ततो विष्णुपूज-
नान्नाश्वेभ्यो भोग्यानि दद्यात् । दौनानाद्यकृपण-
वधिरभ्यो यथाशक्ति दद्यात् । ततः प्रीयतां
गुहरीकाद्यसर्वयज्ञेश्वरो हरिः । तस्मिंस्तुष्टे
जगत्पुं प्रीणिते प्रीणितं जगत् ॥ ततो इत्य-
गीतवादित्रनिखनमर्होत्सवं कृत्वा अष्टिद्रा-
वधारणं कृत्वा वैश्वसमाधानार्थं तद्विष्णो-
रिति विष्णुं स्मरेत् ॥ १९। एवं दद्यादिमटादि-
प्रतिष्ठायां आसनादिकन्तु तत्तत्कर्म विधाय
केवलं प्रणवादिनमोऽन्तेन तत्तन्नाम्ना दक्षा
यथायोग्यं तत्तत्कर्मशेषं समापयेत् ॥ २०। एवं
गोपयादि प्रतिष्ठायां तत्समीपे वेदिकां कृत्वा
तत्तत्फलकामो विष्णुप्रीतिकामो वा तत्तत्-
प्रतिष्ठां करिष्ये इति सङ्कल्प्य दृष्टिग्राह्यदिकं
विधाय प्रागुक्तविधिनानिस्त्रापनादि एतन्-
कर्मणा प्रीयतां भगवान् विष्णुरित्यन्तं कर्म
कृत्वा कृपादिवत् सर्वभूतेभ्य उत्तुह्य दक्षिणां
दद्यात् ॥ २१। नियमव्रतादिप्रतिष्ठायान्तु विष्णु-
रित्यन्तं कर्म कृत्वा व्रतानुष्ठानं कृत्वा दक्षिणा-
दिकं कुर्यात् ॥ २२। ततो घटस्थवलेन यजमान-
मभिषिञ्चेत् । तद्वया,—
“ॐ सुरास्त्रामभिषिञ्चन्तु जप्तरिण्यमहेश्वराः ।
वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सद्गुरुं विभुः ।
प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ॥
आखण्डलोऽग्निर्भगवान् यमो वै नैर्जतस्तथा ।
वज्रः परमेश्वर धनाध्यक्षस्तथा शिवः ।
जङ्गलमरिचः श्रेष्ठो दिग्गजः पालु ते कदा ।
कीर्तिलक्ष्मीर्धृतिर्भेषा पुष्टिः श्रद्धा चमा मतिः ।
उर्मिर्नद्या वयुः प्रान्तिस्तुष्टिः पुष्टिश्च मानसः ।
एतान्नामभिषिञ्चन्तु देवपदाः समागताः ॥

सठिः

आदित्यचन्द्रमा भौमो बुधजीवितार्कवाः ।
अष्टास्त्रामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च नर्पिताः ॥
देवदानवगन्धर्वा यजराक्षसपन्नगाः ।
अश्वयो सुनयो गावो देवमातर एव च ।
देवपन्नोऽध्वरा नागा देवाचाक्षरसां गणाः ।
अस्त्राणि सन्ध्याशस्त्राणि राजानो वायनानि च ।
यौधेयानि विचित्राणि कालस्यावयवाश्च ये ।
सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः ।
एतास्त्रामभिषिञ्चन्तु धर्मकामार्थसिद्धये ॥” ॥
इति मटादिप्रतिष्ठाप्रयोगतत्तं समाप्तम् ॥
(पक्ष्मादवस्तुविशेषः । अथ पाकप्रकारो यथाः
“समिता मर्द्देद्यन्त्रेणापि च सन्नयेत् ।
तस्यास्तु वटिकां कृत्वा पचेत् सर्पिषि नीरसम् ।
एता लवङ्गकूर्पूरस्मरीपाद्वैरलङ्कृते ।
मञ्जयित्वा सितापाके ततस्तत्र समुदरेत् ॥
अयम्युक्तः संतिष्ठो मठ इत्यभिधीयते ॥”
[सन्नयेन्मर्द्देत्] तयास्य गुणाः ॥
“मठस्तु दृष्टव्यो दृष्टो बल्यः समुदुरो गुणः ।
पित्तानिलहरो रुच्यो दीपान्नीनां सृष्टिजनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मठः, पुं, (सन्त्यते मनुते) वयुर्वाते इत्यर्थः । मन +
“वचिमनिभ्यां चिच्च ।” उणा० ५। ३६। इति
अरचिन् टङ्गान्तादेशः ।) सुनिविष्टः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ (श्रौण्डः । मठरो सुनिर्गोप्यो-
रित्युज्ज्वलदत्तः ॥)
मड इ क मोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०
पर०-अक०-सेट् ।) इ मण्डयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
मड इ कि भूवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०
पक्षे भा०-पर०-अक०-सेट् ।) मण्डयति मण्डति
हारो जनम् । इ मण्डयति । इति दुर्गादासः ।
मड इ ड विभागे । वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) इ मण्डयति इ
मण्डते । इति दुर्गादासः ॥
मडुकः, पुं, (मण्डयति भूययति चैत्रमिति । मर्द्द
+ “कुन् शिल्पिचञ्चयोरपूर्वस्यापि ।” उणा०
२। ३२। इति कुन् । पृथोदरादित्वाङ्गलोपः ।)
शस्त्रभेदः । मेडुया इति भाषा । इति जटा-
धरः ॥
मड्डुकः, पुं, वाद्यविशेषः । इत्यमरः ॥ १। ७। ८।
धुक् इति स्यात् । विपुलो उमरुर्मर्दु-
रिति कोषः । मड्ड इति सौति इति
मड्डुकः पूर्ववद्वैतेर्हं मनोयादित्वाङ्गोपस्य हल्भा
मञ्जन्ति शब्दा अत्रेति मञ्जेनिपातो वा ।
इति भरतः ॥
मड्डुकः, पुं, (मड्डुरेवेति मड्डु + गार्ध कर्त् ।)
मड्डुवाद्यम् । इति विक्रान्तशेषः ॥
मण्ड लूने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) मण्डति । लूनेऽप्यतश्च । इति
दुर्गादासः ॥
मडिः, पुं, स्त्री, (मण्ड + “मन्धातुः ण्” ।)
उणा० ४। १२०। इति ॥) अयमजातिः ।

(यथा, रघौ । १ । ४ ।

“मणौ वचसमुत्कीर्णं सूत्रस्यैवास्ति मे गतिः ।”)

सुक्तादिकम् । तत्पर्यायः । रत्नम् २ मणौ ३ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ६३ । (तथाचास्य पर्यायः ।

“रत्नं स्त्रीवे मणिः पुंसि स्त्रियामपि निगद्यते ।

तत्तु पाषाणभेदोक्तिं सुक्तादि च तदुच्यते ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

अस्य गुणाः ।

“मणिरत्रं परं शीतं कषायं स्वादु लेखनम् ।

चक्षुष्यं धारणाच्च पापालम्भीविनाशनम् ।”

इति राजवल्लभः ।

(तथाचास्य गुणाः ।

“सुक्ताविद्वमवन्नेत्रेद्वयस्फटिकादयः ।

चक्षुष्या मणयः शीता लेखना विषखदनाः ।

पवित्रा धारणायाश्च पाप्मालम्भीमलापहाः ।”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।)

अजायाः कण्ठस्थितस्तनः । लिङ्गायम् । अलि-

ङ्गरः । इति मेदिनी । २४ । योन्यग्रभागः । इति

शब्दरत्नावली । नागविशेषः । इति जटाधरः ।

मणिवन्धः । इति हेमचन्द्रः । (सुनिभेदः । यथा,

महाभारते । २ । ११ । २२ ।

“असितो देवस्तत्रैव जैमिषयश्च तत्त्वविन् ।

ऋषभो जितशत्रुश्च महावीर्यस्तथा मणिः ।”)

मणिकं, स्त्री, (मणिरिवेति मणि + “यावादिभ्यः

कन् ।” ५ । ४ । २६ । इति स्वार्थे कन् ।

अलिङ्गरः । इत्यमरः । २ । ६ । ३१ । (यथा,

मानुस्ये । १ । २१ ।

“स तमादाय मणिके प्राक्षिपञ्जलचारि-

यम् ।”)

मणिकर्णः, पुं, कामरूपस्यशिवलिङ्गभेदः । यथा,

“भस्मकूटस्य चैशान्यां मणिकूटो महागिरिः ।

मणिकर्णो नाम हरस्तत्र तिष्ठति लिङ्गकः ।

स सद्योनातरूपस्तु मणिकर्ण इतीरितः ।

सद्योनातस्य मन्त्रेण पूजितयः सदा शिवः ।”

इति कालिकापुराणे २१ अध्यायः ।

मणिकर्णिका, स्त्री, (कर्णे भवा इति । कर्ण + “कर्ण-

जलाटात् कनलशारे ।” ४ । ३ । ६५ । इति कन् ।

टाम् । अकारस्य इत्वम् । मणिमयी कर्णिका

शाकपार्थिवदिवन् समासः । सा विद्यते यत्रेति

वा । विष्णोस्तपस्याप्रचयदर्शनात् विस्मृततया

शिवस्य मणिमयकूटलपतनादस्यास्तपालम् ।)

काशीस्थतीर्थविशेषः । तदुत्पत्तिर्यथा । विष्णुं

प्रति शिववाक्यम् ।

“तदीयस्यास्य तपसो मद्योपचयदर्शनात् ।

यन्मयान्दोजितो मौलिरहिश्रवणभूषणः ।

तदान्दोजनतः कर्णात् पपात मणिकर्णिका ।

मणिभिः खचित्ता रम्या ततोऽस्तु मणि-

कर्णिका ।

चक्रपुष्करिणीतीर्थं पुरा ख्यातमिदं शुभम् ।

त्वया चक्रेण खननाच्छठचक्रगदाधरः ।

मम कर्णात् पपातयं यदा च मणिकर्णिका ।

तदा प्रभृति लोकेऽत्र ख्यातास्तु मणिकर्णिका ।

श्रीविष्णुस्वाच ।

सुक्ताकूटलपतेन तवादिनयाप्रियम् ।

तीर्थानां परमं तीर्थं सुक्तिचेत्रमिहास्तु वै ।

काशतेऽत्र यतो ज्योतिस्तदनाख्येयमीश्वरः ।

अतो नामापरश्चास्तु काशीति प्रथितं विभोः ।

अन्यं वरं वरे देव ! देयः सोऽप्यविचारितम् ।

स ते परोपकारार्थं जगद्वचामये शिव ! ।

आत्रक्षस्तम्भपर्यन्तं यत्किञ्चिज्जन्तुसंज्ञितम् ।

चतुर्थं भूतग्रामेषु काश्यां तन्मुक्तिमाप्नुति ।

तस्मिंस्तीर्थवरे शुभो ! मणिश्रवणभूषणे ।

सन्ध्यां स्नानं जपं होमं वेदाध्ययनसुतमम् ।

तर्पणं पिण्डदानञ्च देवतानाञ्च पूजनम् ।

गोभूतिलहिरण्याश्वदीपान्नाम्बरभूषणम् ।

कन्यादानं प्रयत्नेन सप्ततन्तूननेकशः ।

ब्रह्मोत्सर्गं द्रव्योत्सर्गं लिङ्गादिस्थापनं तथा ।

करोति यो महाप्राज्ञो ज्ञात्वायुः क्षणगतत्वरम् ।

विपत्तिं विपुलाश्चापि सम्पत्तिमतिभङ्गुराम् ।

अथवा सुक्तिरेकास्तु विपाकस्तस्य कर्मण्यः ।

अन्यथापि शुभं कर्म यद्वत्तं अह्वया हुतम् ।

विनात्मवातमौशान त्यक्त्वा प्रायोपवेशनम् ।

नैःश्रयस्याः श्रियो हेतुस्तदस्तु जगदीश्वर ! ।

नानुशोचति नास्त्राति कृत्वा कालान्तरेऽपि

यत् ।

तदिहाच्यतामेतु तस्येश ! त्वदनुग्रहात् ।

तव प्रसादात्तस्यैव सर्वमजयमस्तु तत् ।

यदस्ति यद्विष्यच्च यद्वृत्तञ्च सदाशिव ! ।

तस्मादेतच्च सर्वस्मात् चैत्रमस्तु शुभोदयम् ।”

इति काशीखण्डे मणिकर्णिकास्थानं नाम २६

अध्यायः ।

मणिकर्णेश्वरः, पुं, (मणिकर्णो मणिकर्णो वा

ईश्वरः ।) काशीस्थशिवलिङ्गविशेषः । यथा,—

“ओङ्कारं प्रथमं पश्येन् मन्त्रोदयां कृतो-

दकः ।

विपिष्टपमहादेवं ततो वै कृत्तिवाससम् ।

रत्नेशश्चाथ चन्द्रेण केदारश्च ततो ब्रजेत् ।

धर्मेश्वरश्च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः ।

विश्वकर्मेश्वरश्चाथ मणिकर्णेश्वरं ततः ।

अविस्तुक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेशमर्चयेत् ।

एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्तव्या चैत्रवासिभिः ।”

इति काशीखण्डे १०० अध्यायः ।

मणिकर्णेश्वरः, पुं, (मणिकर्णस्तदास्य ईश्वरः ।)

कामरूपस्यशिवलिङ्गविशेषः । यथा,—

“सर्वतीर्थजले स्नात्वा स्पृष्ट्वा चन्द्रं सवासवम् ।

मणिकर्णेश्वरं दृष्ट्वा सुक्तिर्मसाधनं गते ।”

इति कालिकापुराणे २१ अध्यायः ।

मणिकाननं, स्त्री, (मणौनां काननमिव । बहु-

मणिधारणादस्य तथात्वम् ।) कण्ठः । इति

शब्दरत्नावली । रत्नवणश्च ।

मणिकारः, पुं, (मणिं करोतीति । कृ + क्यञ् ।)

मणिनिर्मितालङ्कारादिकर्ता । चौहरि इति

भावा । तत्पर्यायः । वैकटिकः २ । इति

हेमचन्द्रः । न्यायचिन्तामणिकर्ता च ।

मणिकूटः, पुं, (मणेषु । मणिमयानि कूटानि

शिखराणि यस्य सः ।) कामरूपस्यपर्वतभेदः ।

यथा,—

“भस्मकूटस्य चैशान्यां मणिकूटो महागिरिः ।

मणिकर्णो नाम हरस्तत्र तिष्ठति लिङ्गकः ।”

इति कालिकापुराणे २१ अध्यायः ।

“मणिकूटस्याथ गिरेर्गन्धमादनकस्य च ।

मध्ये सवति लोहित्यो ब्रह्मपुत्रः समास्थितः ।

हत्वा ज्वरं तथा विष्णुस्तत्र वासमथाकरोत् ।

नरदेवासुरादीनां यथा भवति वै हितम् ।

ज्वरेणापीडिततनुज्वरं हत्वा महासुरम् ।

सर्वलोकहितायार्थं कोऽगदस्नानमाचरत् ।

अगदस्नानसंभूतं संजातश्च महावरः ।

तस्य स्वयं नाम चक्रे हयग्रीवोऽपुनर्भवम् ।

न पुनर्जायते यस्मात् ततः स्नात्वा नरोत्तमः ।

अपुनर्भवसंज्ञं तत् सूरस्तु परिकीर्तितम् ।

मणिकूटाचले विष्णुर्हयग्रीवस्वरूपधृक् ।

स च व्यामप्रमाणेन विस्तारेणैव संस्थितः ।”

इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ।

मणिखनिः, पुं, (मणौनां खनिः ।) मणेरारकरः ।

यथा । मण्येः खनिः । इति लुप्तबोधवाक्यकरणम् ।

मणिग्रीवः, पुं, (मणयो ग्रीवायां कन्धरायां यस्य ।)

कूवेरपुत्रः । इति शब्दरत्नावली । रत्नकन्धरे

चि । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १२२ । १४ ।

“हिरण्यकर्णं मणिग्रीवमर्णस्तद्वी

विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ।”

“मणिग्रीवं रत्नाद्युपेतकण्डम् ।” इति तद्गार्थं

सायनः ।)

मणिच्छिद्रा, स्त्री, (मणेरिव छिद्रमस्याम् ।) मेदा-

नामौषधम् । ऋषभाख्यौषधम् । इति मेदिनी ।

रे, २६० । (तथास्याः सलक्षणपर्यायः ।

“महामेदाभिधो ज्ञेयो मेदालक्षणमुच्यते ।

शुक्लकन्दो नखच्छेद्यो मेदोधातुमिव सवेत् ।

यः स मेदेति विज्ञेयो जिज्ञासातत्परेर्नने ।

शून्यपर्णो मणिच्छिद्रा मेदा मेदोभवाश्चरा ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

मणितं, स्त्री, (मण् + भावे क्तः । मैथुनकालीन-

वाक्यम् । “स्नानितमणितादि सुरति ।” इति

साहित्यदर्पणे ।) तत्पर्यायः । रत्नकूजितम् १ ।

इति हेमचन्द्रः । (यथा, शिशुपालवधे । १० । ७५ ।

“सौतुक्तानि मणितं करुणोक्तिः

क्षिप्रसुक्तमलमर्थवचांसि ।”)

मणितारकः, पुं, (मणेरिव दीप्तिमती तारका

यस्य ।) चारवपची । इति राजनिर्वहणः ।

मणिद्वीपः, पुं, स्त्री, (मणिप्रचुरो द्वीपः ।) क्षीर-

वसुद्रमध्ये पद्मरागादिमणिमयान्तरीपः । स च

त्रिपुरसुन्दरीवासस्थानम् । यथा,—

“सुधाचिन्मोर्मध्ये सुरविटपिवाटीपरिसरे

मणिद्वीपे नौपीपवनवति चिन्तामणिगृहे ।

शिवकारे मन्त्रे परमशिवपर्यङ्गनिलयां

भगन्ति त्वां वन्द्याः कति च न चिदानन्दलहरीम् ।”

इत्यानन्दलहरी ।

मणिपर्वतः, पुं, (मणीनां पर्वतः।) गिरि-
विशेषः। यथा,—
“ततोऽभ्यासिहिरिश्मभितो मणिपर्वतम् ।
तत्र पुण्या वज्रवृता ह्यभयं चामलाः प्रभाः ॥
भगीनां देववर्गानामभिभूय दिवाकरम् ।
तत्र देवदूतवर्गानि ददर्श मधुसूदनः ॥
सतोऽरुणपताकाणि द्वाराणि शिखराणि च ।
विन्दुद्वयचितमेवामः प्रवभौ मणिपर्वतः ॥
ऐमचित्रवितानैश्च प्रासादैरुपशोभितः ।
तत्र ता देववर्गाभा ददर्श मधुसूदनः ॥
गन्धर्वानुरक्तानां प्रिया इक्षितरत्नया ।
ददर्श पद्मनयनीः संहता गिरिकन्दरे ॥
नरकेश समानीता रक्षसाः समन्ततः ॥”
इति महाभारते हरिवंशे नरकवधाध्यायः ॥
मणिपूरं, स्त्री, पट्टचक्रान्तर्गतनाभिमध्यस्थलतीय-
चक्रम् । यथा,—
“तद्वृत्ते नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम् ।
मेघाभं विन्दुदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः ।
मणिवद्विभं तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ॥
दशभिश्च दलेभ्यस्तं चादिफान्ताचरान्वितम् ।
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विशालोक्तकारणम् ॥”
इति तन्त्रम् ॥
तत्तु स्वाधिवानपद्मस्थोर्द्विदेशे तिष्ठति । यथा,—
“एतत्तपस्वोर्द्विदेशे महापद्मं सुदुर्लभम् ।
दशपद्मं नीलवर्णं सजलं घोररूपकम् ।
चादिफान्तैः सचन्द्रैश्च पद्मज्वातिशोभनम् ॥
तन्मधी वीजकोषे निवसति सततं वद्विबोजं
सुसिद्धं
पादौ तत्तेयुराणं नवतपननिभं स्वस्तिकं
तत्तिभागे ॥
रत्नकायमिदं देवि । हर्षदेवप्रपूजितम् ।
नातारं वद्विबोजं नदैव मेघवाहनम् ॥
रत्नाकारं हि तन्नैव महामोहस्य नाशनम् ।
भक्तानां महाविद्या वामभागे सुशीभिता ॥”
इति गिरिविजयतन्त्रे ६ पटलः ॥
तत्र देवतीर्थं यथा, वद्विवास्ये ।
मणिपूरे देवतीर्थं पद्मद्वयं नरोवरम् ।
तत्र श्रीकाशनातीर्थं जाति यो सुक्तिमिच्छति ॥
(मणीनां पूरौत्तमः) स्वनामख्यातदेशच ॥ (यथा,
महाभारते १ । २१८ । २३ ।
“पद्मपद्मं पुनर्द्वयं मणिपूरं पुरं ययौ ॥”)
मणिपर्वतः, पुं, (मणिपर्वते यत्र । अधिकरये
यत् ।) प्रसौष्टपाण्योः सविद्यानम् । इत्य-
नरटीकायां भरतः । कता इति भाषा । न च
करणादिभाषाः । (यथा, अभिज्ञानलङ्कृतये
६ पटलः ।
“मणिपर्वतमिदं चान्तोऽपि परिमलं
तत्ताः ॥”)
तत्प्रमाणः । मणिः २ । इति ऐमवर्गः । कर-
मणिः ३ करमन्त्रिकः ४ । इति शब्दरत्ना-
वती । तस्य शुभाशुभसंघट्यं यथा,—
“मणिपर्वतमिदं चान्तोऽपि परिमलं
तत्ताः ॥”

रुपा ह्येनैः करचन्दैः सशब्दैर्धनवर्जिताः ॥”
इति गान्धे ६५ अध्यायः ॥
मणिभद्रः, पुं, (मणिषु भद्रः, यद्वा मणिभि-
भद्रमस्य । मणिमुक्तादिप्रनाधिवाद्यस्य तथा-
त्वम् ।) विद्यानां पूर्वव्यवस्थेयः । तत्प्रमाणः ।
जन्मनः २ पूर्वव्यवस्थेयः ३ जलेन्द्रः ४ । इति
चिकीटशेषः ॥ (प्रधानव्यवस्थेयः । यथा,
महाभारते । ३ । ६४ । १२७ ।
“ज्येष्ठा मातुर्वी मर्त्या न पश्यामि महावने ।
तथा नो यचरादृश मणिभद्रः प्रसीदतु ॥”
यथा च कथासरित्सागरे । १३ । १६५ ।
“अस्तद्विदेशे पुरस्यान्तर्मेणिभद्र इति श्रुतः ।
पूर्वैः क्षतप्रतिष्ठोरक्षि महायज्ञः प्रभावितः ॥”)
मणिभूमिः, स्त्री, (मणीनां भूमिः आकरः ।
मणिसंघी भूमिरिति वा ।) रत्नस्य खनिः । तत्-
प्रमाणः । कुट्टिमम् २ । इति शब्दरत्नावली ॥
मणिमण्डपः, पुं, (मणिमयः मण्डपः ।) रत्नमय-
रुहम् । यथा, रुद्रयामले वगलाक्षौत्रे ।
“मथे सुधाध्विमणिमण्डपपरत्नवेदी-
सिंहासनोपरिगतां परिपीतवर्णाम् ।
पीताम्बराभरणमाख्यविभूषिताङ्गीं
देवीं नमामि धृतसुहृद्वैरिणिङ्गाम् ॥”
मणिमन्त्रं, स्त्री, (मणिरिव मन्त्रते इति मणि +
मन्त्र + कर्मणि घञ् ।) सैन्यवलवणम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (मणयः मण्यन्ते उपलान्
विदार्य यजन्ते अत्रान्तादेति । मन्त्र + अधि-
करणदौ घञ् ।) पर्वतविशेषः । इति साणि-
नयशब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १८ । ३३ ।
“मणिमन्त्रेण शैले वै पुरा सन्पूतिवो मया ॥”)
मणिमान्, [त्] चि, मणिविशिष्टः । रत्नयूयितः ।
(यथा, भागवते । ३ । १५ । ४१ ।
“विद्युत्पिप्लवत्करकुलसखनाई-
गणस्यलोचनसुखं मणिमन्तुकरौटम् ॥”)
मणिरक्षीति मनुप्रत्ययेन निव्यन्नः ॥ (पुं, नाग-
विशेषः । यथा, महाभारते । २ । ६ ।
“मणिमान् कुण्डधारश्च कर्कोटकधनञ्जयौ ॥”
राघवभेदः । यथा कुवेरस्य सखा । यथा,
महाभारते । ३ । १३० । ५७ ।
“सखा वैश्रवणस्याजीयमिमांसासराक्षसः ॥”
पश्चिमस्यदेशभेदः । यथा, दृष्टवर्णधितायाम् ।
१४ । २० ।
“गणरत्नां नयिमान् मेघवान् वनौघः क्षुरा-
पैर्गोक्षगिरिः ॥”
स्त्री, पुरभेदः । यथा, महाभारते । १३ । ६ । ४१ ।
“इत्यतो नाम देहेव आसीत् कौरवमन्दनम् ।
नयिमत्वां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चाजुजः ॥”)
मणिमाला, स्त्री, (मणिनिर्मिता माला शाक-
पार्थिवादिबन्धु समाचः ।) हारः । दन्तजत-
विशेषः । इति मेदिनी । ये, १६० ॥ (मणि-
निर्मिता माला यस्याः ।) लक्ष्मीः । इति शब्द-
रत्नावली । दीप्तिः । इति शब्दमाला । (छन्दो-

भेदः । यथा, छन्दोममङ्गलान् । “लौ लौ
मणिमाला क्षिप्ता गुह्यवर्तिः ।” अधिकृत छन्दः-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
मणिरागं, स्त्री, (मणेरिव रागो वर्णोऽन्यथा मन्त्रः ।)
चिह्नलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मणिः रागः ।)
मणिवर्णं पुं ॥ (गुणादयोऽस्य चिह्नलशब्दे
विधेयाः ॥)
मणिवः, पुं, नागविशेषः । मणिशब्दादस्यैव
यप्रत्ययेन निव्यन्नः । इति सिद्धान्तकौतुदी ।
मणिवीजः, पुं, (मणिरिव दर्शनीयं वीजं यस्य ।)
दाडिस्रचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मणिसरः, पुं, (मणिभिः सितयते गन्धते मण्यते
इतिभावः । य + कर्मणि अच् ।) तुल्लाहारः ।
यथा, गीतगोविन्दे ७ सर्गः ।
“वटयति सवने क्षुचयुगमगने नृगमदरुचि-
रुषिते ।
मणिसरममलं तारकपटलं नखदण्डशशि-
भूषिते ॥”
मणी, स्त्री, (मणि + ऋदिकारादिति पक्षे ङीप् ।)
मणिः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
मणीचक्रं, स्त्री, (मणीम् चकते प्रतिपन्ति दीपगा
इति । चक्र + अच् ।) चन्द्रवर्णरूपम् । तत्-
प्रमाणः । इन्द्रकान्तः २ । इति चिकीटशेषः ॥
(शाकद्वीपस्य वर्षविशेषः । यथा, मातुल्ये ।
१२१ । २३ ।
“श्यामपर्वतवर्षं तु मणीचकमिति स्तुतम् ॥”)
मणीचकः, पुं, (मणी + चक् + अच् ।) मनुष्य-
रङ्गपक्षी । यथा,—
“भक्त्याशी मत्सरः स्वापलमदगुर्मणीचकः ।”
इति शारावगी ॥
मणीव, य, मणितुल्यम् । मणिशब्देन वद एव-
शब्दस्य षष्ठीतत्पुरुषसमासः । प्रथमाद्विषय-
नान्तमणिशब्दात् इवाधैवशब्देन वाशब्देना-
द्येवं रूपम् यथा,—
“मणीवोद्वेष्टीति तु इवाधैव वशब्दो वाशब्दो
वा बोध्यः ।”
इति सिद्धान्तकौतुदी ।
मणीवर्णं, स्त्री, (मणीव + संज्ञायां कत् ।)
पुष्पम् । इति ऐमवर्गः ॥
मण्डपी, स्त्री, (मण्डमुत्साहं पाति रघवतीति
मण्ड + पा + कः । जातौ संज्ञायां वा ङीप् ।)
क्षुद्रोपोदकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
मण्डः, पुं, (मण्डते इति मण्डि + अच् ।) वटत-
विशेषः । माड्डा इति हिन्दी भाषा । यथा,—
“समितां मर्दयेदाद्यैर्जकेनापि च यज्येत् ।
अस्यास्तु वटकं हात्वा पथेत् चर्मपि नीरसम् ॥
रत्नालवन्नकर्पूरमरिचादीरसप्लुते ।
मण्डयित्वा गितापात्रे ततस्तप्तं समुदरेत् ।
अयं प्रकारः संविद्यो मूल इत्यभिधीयते ॥”
अन्य गुणाः ।
“मण्डस्तु हंरयो वृष्यो वग्नः सुमहुरो गुरः ।
पित्तानिषहरो रघ्यो दीप्तामोनां सुपूजितः ॥”

प्रकारान्तरं यथा,—

“समिता शर्करासर्पिर्निर्मिता अपरेऽपि ये ।

प्रकारा अमुना तुल्यास्तेऽपि चैतद्गुणाः

स्तुताः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

मखं, क्ली, पुं, (मन्थते ज्ञायते अनेन अन्नादिक-
मिति । मन् + “मन्तात् डः ।” उणा० १।१।३।
इति डः ।) सर्वेषामन्नदध्यादीनामग्रसः ।
इत्यमरभरतौ । माङ् इति मात् इति च
भाषा ॥ (यथा, उत्तररामचरिते ४ अङ्के । १ ।
“नीवारौदनमखसुखमधुरं सद्यःप्रसूताप्रिया-
पीतादप्यधिकं तपोवनन्दमः पर्याप्तमाचामति ॥”)
चारः । पिच्छम् । इति मेदिनी । डे, २१ ॥
मखं, क्ली, (मखतीति । मङि भूषादौ + अच् ।)
मस्तु । इति मेदिनी । डे, २१ ॥ (यथा, भाग-
वते । ५ । २० । २४ ।

“समानेन दधिमखोदेन परितः ॥”)

मखः, पुं, (मखयति चैत्रं भूषयतीति मङि +
अच् ।) अरखट्टचः । शाकदेदः । इति मेदिनी ।
ते, २१ ॥ मस्तु । भूषा । चारः । पिच्छम् ।
हेमचन्द्रः ॥ (मखति वर्षागमे हृष्यतीति
मङि + अच् ।) दूर्धरः । भक्तादिभवरसः ।
तस्य लक्षणम् ।

“भक्तैर्विना द्रवो मखः पयं भक्तसमन्विनम् ।”
इति राजनिर्घण्टः ॥

(“तन्नालघुतरो मखः ।” इति च, सुश्रुते छत्र-
स्थाने ४५ अध्यायः ।) अथ मखस्य लक्षणं
विधिर्गुणाश्च ।

“तण्डुलानां सुविहानां चतुर्दशगुणे जले ।

रवः सिक्यैर्जिरहितो मख इत्यभिधीयते ॥

“शुण्ठी सैन्धवचञ्चुको दीपनः पाचनश्च सः ।

अन्नस्य सन्त्यक् सिद्धाच्च ज्ञेया मखस्य सिद्धता ॥

येया यूयवागूनां विवैपीभक्तयोरपि ॥”

तस्य गुणाः ।

“मखो याही लघुः शीतो दीपनो वातुसाम्य-
क्षतः ।

ज्वरक्षस्तप्यो बल्यः पित्तश्लेष्माश्रमापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अपि च ।

“क्षुब्धोघनो वस्तिविशोधनश्च

प्राणप्रदः शोणितवर्द्धनश्च ।

ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता

वायुं जयेद्विषगुणो हि मखः ॥

जानमखोऽभिजननो दाहलणानिवारणः ।

ज्वरातीसारशमनोऽशेषदोषामपाशनः ॥

वाय्वमखोऽभिजननः शूलानाहविनाशनः ।

पाचनो दीपनो हृद्यः पित्तश्लेष्मानिलापहः ॥”

वाय्वमखो भृष्टयवमखः । इति राजवल्लभः ॥

(घान्यादिक्षतमखगुणाः । क्लीवत्वं विवक्षितम् ।

“घान्यमखं पित्तहरं अमन्नचाक्षरीहरम् ।

वातकं रक्तशमनं याहि सन्दीपनं परम् ॥”

इति घान्यमखगुणाः ॥

“युगान्वराणां मखन्तु श्लेष्मकदातनं मतम् ।
पित्तसंशमनीयश्च सूत्रलं याह्यश्च तत् ॥”

इति युगान्वरमखगुणाः ॥

“रक्तशाल्युद्भवं मखं मधुरं याहि शीतलम् ।
प्रमेहानशरीरं हन्ति वातकं पित्तहृत्तथा ॥”

इति रक्तशालिमखगुणाः ॥

“मधुरं शीतलं किञ्चित् श्लेष्मलं शोषनाशनम् ।
अशरीमेहसंक्षेदी वातकं श्वेतताण्डुलम् ॥”

इति श्वेतताण्डुलमखगुणाः ॥

“यवमखं कषायं स्वादु याहि चोष्णं विपाकि
च ।”

इति यवमखगुणाः ॥

“तद्वत् गोधूमसंभूतं मधुरं पित्तवारणम् ।”

इति गोधूममखगुणाः ॥

“ग्लानिच्छर्करं सद्यः कोद्रवाद्यक्षतं लघु ।”

इति कोद्रवमखगुणाः ॥

“तद्वच्च चन्द्रधान्यानां वातकं पित्तकारकम् ।
करोति क्षीपदं गुल्मं प्रनिश्यायादिकोपनम् ॥”

इति चन्द्रधान्यमखगुणाः ॥

इति मखवर्गाः ॥

इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥

“मखस्तु दीपयत्यग्निं वातशाय्युत्थोमयेत् ।
नृदूकरोति सोतांसि खेदं सञ्जनयत्यपि ॥

लङ्घितानां विरक्तानां जीर्णे स्नेहे च हृष्य-
ताम् ।

दीपनत्वाक्षुत्वाच्च मखः स्यात् प्राणधारणः ॥

लण्णातीसारशमनो धातुसाम्यकरः शिवः ।

जानमखोऽभिजननो दाहलृच्छर्कानिवारणः ॥

मन्दाग्निविषमानीनां बालस्यविरयोधिताम् ।

देयश्च सुकुमाराणां जानमखः सुसंस्कृतः ।

क्षुत्प्रासासहः पथ्यः शुद्धानानु मलापहा ॥”

इति चरके छत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥

“जानमखो विशुद्धानां पथ्यः पाचनदीपनः ।

वाताशुकोमनो हृद्यः पिप्पलीनागराशुतः ॥”

इति सुश्रुते छत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

मखकः, पुं, (मखेन क्षतः इति । मख + संज्ञायां
कन् ।) पित्तकविशेषः । मोंडा इति हिन्दी

भाषा ॥ यथा,—

“गोधूमा धवला घौताः कुट्टिताः शोधितास्ततः ।

प्रोक्षिता यन्त्रनिष्पिष्टाञ्जलिताः समिताः

स्तुताः ॥

वारिणा कोमलां क्षाला समितां साधु मर्दयेत् ।

क्षत्तचालेन या तस्या लोप्नी सन्त्यक् प्रसारयेत् ॥

अधोमुखवटस्यैतद्विस्तृतं प्रक्षिपेद्वहिः ।

नृदुना वक्षिणा साध्यः सिद्धो मखक उच्यते ॥”

लोप्नी लोची इति लोके ।

“दुग्धेन साव्यखण्डेन मखकं भक्षयेन्नरः ।

अथवा सिद्धमासेन सतक्रवटकेन वा ॥”

तस्य गुणाः ।

“मखको दृंहणो दृष्यो बल्यो रुचिकरो भृशम् ।

पाकेऽपि मधुरो याही लघुर्दीपनयापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(माधवीलता । तत्पथ्यायो । यथा,—

“माधवी स्यात् वासन्ती पुष्पको मखकोऽपि
च ।

अतिसुक्तो विसुक्तश्च कासको भ्रमरोत्सवः ॥”
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गौताङ्गविशेषः । यथा,—

“जवप्रियः कलापश्च कमलः सुन्दरस्तथा ।

मङ्गलो वल्लभश्चेति मखकाः षट् प्रकीर्तिताः ॥

जयप्रियो हंसताले लघुमध्ये यदा गुरुः ।

ऊनविंशत्यक्षरैर्युक्तो रसे वीरे स वर्त्तते ।

लघुगुंरुल्लघुयुञ्ज हंसतालः स उच्यते ॥ १ ॥

कलापो रङ्गतालं युक्तो रौद्ररसे हि सः ।

द्वाविंशत्यक्षरैर्युक्तो लघुरादौ गुरुद्वयम् ।

लघुरादौ गुरुद्वन्द्वं रङ्गताल इतीरितः ॥ २ ॥

लघुद्वन्द्वं गुरुश्चैकोऽनिलोऽत्र सगणात्मकः ।

पञ्चविंशत्यक्षरैः स्यात् कमलः शान्तहास्ययीः ॥ ३ ॥

गुरुरेको लघुद्वन्द्वं त्रिपुटे भगणात्मके ।

अष्टाविंशत्यक्षरैस्तु षड्जारे सुन्दरे मतः ॥ ४ ॥

आदौ गुरुर्लघुमध्ये तुलोऽन्ते भृङ्गतालके ।

एकविंशत्यक्षरैस्तु वीरे मङ्गलमखपाः ॥ ५ ॥

षट्पितापुत्रके ताले गलसागलगात्मके

चतुस्त्रिंशदक्षरोऽयं वल्लभो रौद्रके रसे ॥ ६ ॥

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

मखनं, क्ली, (मखते अनेन इति । मङि भूषे +
करणे ल्युट् ।) भूषणम् । यथा, अभिज्ञानशङ्कु-
नले । १ । १४ ।

“किमिव हि मधुराणां मखनं नाक्षतीनाम् ।”

अलङ्कारिण्युगि चि । इति मेदिनी । ने, १०५ ।

“चतुर्धा मखनं वासोभूषामाख्यातुलेपनैः ।”

इति महाभारते मोक्षधर्मैः ।

मखपः, पुं क्ली, (मङि + भावे घञ् मखः । मखं

पाति । पा + कः ।) जनविश्रामग्रहम् । तन्प-

थ्यायः । जनाश्रयः २ । इत्यमरः । २ । २। ६१

(यथा, देवीभागवते । २ । ११ । ५० ।

“गङ्गातीरे शुभां भूमिं मापयित्वा द्विजोत्तमैः ।

कुर्वन् मखपं खस्थाः शतस्तनं मनोऽग्रम् ॥”)

देवादित्यवेक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा-

विश्वकर्मप्रकाशे ६ अध्याये ।

“प्रदक्षिणायास्तु समस्तयतो मखपो भवेत् ।

तस्य चार्धेन कर्त्तव्यस्तयतो सुखमखपः ॥”

इत्यादिमखपविवरणम् तत्रैव विस्तरेणो

दृश्यम् ॥ मखं पिवतीति । पा + कः ।) मख-

पानकर्त्तरि चि ॥

मखपा, स्त्री, निष्पावी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(मखपीत्यपि दृश्यते ।)

मखयन्तः, पुं, (मखयति भूषयतीति । मङि +

“तृभूवर्द्धवचिमासिवाधिगङ्गि मखिजि, नन्दि-

भ्यश्च ।” उणा० । ३ । १२८ । इति मञ्च्

स च धितुः ।) अग्रम् । वसूंसंघः । नटः । अल-

ङ्कारः । इति सिद्धान्तकौमुदासुवादिहन्तिः ॥

मखयन्ती, स्त्री, (मखयतीति । मङि + कच्

स्त्रियां ङीप् ।) योषितुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चतुःकोणं द्विजगम्य विजोयं चक्षियस्य तु ।
 द्विकोणाकृति वैश्यस्य मूढस्य चतुर्लं सदा ॥”
 इत्यादि बह्विपराये आद्विकतपोनामाध्यायः ।
 मण्डलं, त्रि, विन्मू । इत्यमरः ॥ १।१।१५ ॥ हे चन्द्रस्य
 शरीरे उपचारादादित्यस्य च । इति शोभते
 विन्मूः योलंकात्तगत्यांशौ नास्तीति विन्मूः ।
 विन्मति भाति विन्मः । सौत्रोऽयमिति स्वामी ।
 मण्डयति मण्डलं नास्तीति अलः स्त्रियां नदा-
 दित्वात् मण्डली च । इति भरतः ॥
 मण्डलः, पुं, (मण्डं कति गृह्णातीति । का + कः ।)
 कुक्षुरः । इति मेदिनी । ले, १२१ ॥ सर्पविशेषः ।
 इति विश्वः ॥ (देहस्याष्टप्रकारसन्त्यन्त-
 र्गतसन्धिविशेषः । “त एते सन्धयोऽष्टविधाः ।
 कोरोदूखल-वातुह-प्रतर-तुम्रसेवनीवायसतुल-
 मण्डल-शृङ्गावर्ताः ।” ‘कण्टहृदवनेत्रकोम-
 नाङ्गीषु मण्डलाः ।’ इति सुवृते शरीरस्थाने
 पचमेऽध्याये ।)
 मण्डलकं, स्त्री, (मण्डल । स्वार्थे कन् ।) विन्मू ।
 कुष्ठभेदः । इत्यमरः । इति मेदिनी । के, २०७ ॥
 मण्डलाकारयूथः । इति जटाधरः ॥
 मण्डलकः, पुं, (मण्डलं । स्वार्थे कन् ।) कुक्षुरः ।
 इति धरणिः ॥
 मण्डलवृत्तं, स्त्री, (मण्डलेन मण्डलाकारेण प्रव-
 र्तितां वृत्तमिति नित्यसमाचः ।) मण्डलाकार-
 वृत्तम् । तत्पण्यायः । ह्रस्वीयः २ ॥ इति शब्द-
 माळा ॥
 मण्डलपत्रिका, स्त्री, (मण्डलं मण्डलाकारं पत्रं
 यस्याः । कन् । टाप् । अत इत्वच् ।) रक्तपुन-
 नेवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या
 रक्तपुननेवाशब्दे ज्ञातयाः ।)
 मण्डलाग्रः, पुं, (मण्डलं गोलाकारं अग्रं यस्य ।)
 खड्गः । इत्यमरः । २।८।८६ ॥ (यथा,
 सुवृते सूत्रस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥ तत्र मण्डलाग्र-
 करपत्रे स्यातां च्छेदने लेखनं च ।)
 मण्डलाधितं, स्त्री, (मण्डलवदाचरितमिति । मण्डल
 + क्यङ् । दीर्घः । मण्डलाय नामधातुः क्तः ।)
 वस्तुलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 मण्डलाधीशः, पुं, (मण्डलस्य अधोशः ।) मण्डले-
 श्वरः । तत्पण्यायः । मध्यमः २ । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 मण्डली, [न] पुं, (मण्डलं कुण्डलनं कुण्डला-
 कारेण शरीरवेष्टनमस्यास्तीति । मण्डल + इनि ।
 सर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः । विज्ञातः । इति
 शब्दमाळा ॥ जाह्नकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 खट्वाश इति भाषा ॥ वटवृक्षः । गोनाश-
 सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मण्डली, स्त्री, (मण्डलमस्यस्य । इति । अर्थ
 आद्यच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दूष्वा । इति
 दारावली । (स्त्री, गुट्टुची ॥ तत्पण्यायो यथा,
 “गुट्टुची मधुपर्णी स्यादत्युत्तमवस्त्री ।
 द्वितीया त्रिदश्या त्रिदश्या वत्सादनीति च ।
 दीपस्ती तन्निशा सोमा नोभवती च कुण्डली ।

चन्द्रलक्ष्मिकाधीरा विशल्या च रसायनी ॥
 चन्द्रहासी वयस्या च मण्डली देवनिर्मिता ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 मण्डलेशः, पुं, (मण्डलस्य ईशः ।) मण्डलेश्वरः ।
 तत्पण्यायः । एकजम्बा २ भयापहः ३ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 मण्डलेश्वरः, पुं, (मण्डलस्य ईश्वरः ।) भूम्यक-
 देशाधिपः । अन्यो भूम्यकदेशाधिपो मण्डले-
 श्वरः स्यात् मण्डलस्य अरिमित्रादिरूपस्य
 देशस्य ईश्वरो मण्डलेश्वरः । एकदेशाधिप
 इत्यर्थः । स्यात्स्यमण्डलं द्वादशरागके च देशे च
 विभे च कदम्बके च । इति विश्वः ॥ इत्यमरः
 टीकायां भरतः ॥ तस्य लक्षणान्तरम् ।
 “चतुर्योजनपर्यन्तमधिकारं वृषस्य च ।
 यो राजा तच्छतगुणः स एव मण्डलेश्वरः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्ठजम्बखण्डे ८६ अध्यायः ॥
 मण्डहारकः, पुं, (मण्डं हरति आहरति गृह्णा-
 तीति । हृ + “गुल्लुट्चौ” ३।१।१३३ ।
 इति खुल् । सुरासम्पादनार्थं मण्डमहणा-
 दस्य तथात्वम् ।) शौण्डिकः । इत्यमरः ।
 १।२।१० ॥
 मण्डा, स्त्री, (मण्डः कारणलनास्ति चस्या इति
 अश्राद्भिर्भोक् । टाप् ।) सुरा । इति दारा-
 वली ॥ (मण्डयतीति । मडि + णच् । टाप् ।)
 आमलकी । इति मेदिनी । डे, २२ ॥
 मण्डितः, पुं, बौद्धगणाधिपविशेषः । इति हेम-
 चन्द्रः । (मडि + कर्मणि क्तः ।) भूषिते त्रि ।
 इत्यमरः । ६।२।१०० ॥ (यथा, गीत-
 गोविन्दे । २।७ ।
 “मणिमयमकरमनोहर-
 कुण्डलमण्डितमण्डसुदारम् ।”)
 मण्डूकः, पुं, (मण्डयति भूययति जलाशयमिति
 मडि + “श्लिमिडिभ्यान्कृत्” उणा० ४।४२ ।
 इति लकण् ।) मेकः । इत्यमरः । १।१० ।
 २४ ॥ (यथा, मनुः । ४ । १२६ ।
 “पशुमण्डूकमाज्ज्वाणश्चवर्षणकुलाखभिः ।
 अन्तरागमने विद्यादनध्यायमहर्निशम् ॥”
 मेकार्थे पण्यायो गुणाच्च यथा,—
 “मण्डूकः प्रवगो मेको वर्धाभूर्द्दुरो हरिः ।
 मण्डूकः शृङ्गलो नातिपित्तलो वलकारकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।)
 शोणकः । सुनिविशेषः । इति मेदिनी । के,
 १३६ ॥ गाढतेजाः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वन्धविशेषे स्त्री । इति विश्वः ॥ (अन्धजाति-
 भेदः । यथा, महाभारते । २।२-।६ ।
 “तत्र तित्तिरिक्त्वाषान् मण्डूकास्थान् हयो-
 तमान् ।”)
 मण्डूकपर्णः, पुं, (मण्डूकाकृति पर्यमख । यद्वा,
 मण्डूक इवोत्तानोदरं पर्यमख ।) शोनाकवृक्षः ।
 इत्यमरः । ४।२।१५६ ॥ (तथाचास्य पण्यायः ॥
 “शोनाकः शोणयस्य स्यान्नटकद्रुतुण्डुकः ।
 मण्डूकपर्णप्रतोर्यंशुकनाशकृद्वनटाः ॥

दीर्घदन्तोरगुहापि पृथुश्वसः कटम्बरः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 शोणकः । इति मेदिनी । के, ११५ ॥
 मण्डूकपर्णी, स्त्री, (मण्डूकपर्ण । गौरादित्वात्
 ङीष् ।) मञ्जिष्ठा ॥ (यथाचास्य पण्यायः ।
 “मञ्जिष्ठा विकसा जिह्वी समञ्ज वाकमेधिका
 मण्डूकपर्णी भस्त्रीरी भस्त्री योजनवक्रापि ॥
 रसायन्यनगा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
 भस्तीतकी च मण्डूरी मञ्जूषा वलारस्त्रिनी ॥”)
 ब्राह्मणी इति मेदिनी । के, ११५ ॥ आदित्य
 भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ औषधि-
 विशेषः । पुनःकुङ्डी इति भाषा । तत्पण्यायः ।
 मेकौ २ मण्डूकौ ३ कुलपणी ४ । इति रत्न-
 माळा ॥ मण्डूकपर्णिका ५ । अस्या गुणाः ।
 मण्डूकपर्णिका लक्ष्मी खाट्पाका रसा हिमा ।
 (मण्डूकपर्ण्ये पण्यावान्तरं यथा,—
 “मण्डूकपर्णीं मातृकीं लक्ष्मीं दित्या भर्षीषधी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 तथाचास्या गुणाः ॥
 कपाया तु हितापिक्ता खाट्पाकरसा हिमा ।
 लक्ष्मी मण्डूकपर्णी तु तद्वह्नीजिह्विका मता ॥
 इति सुवृते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।)
 पाटान्तरम् । मण्डूकपर्णिका लक्ष्मी रूक्षा
 वानविषयवस्तु । इति राजवक्त्रभः ॥
 मण्डूकमाता, [ऋ] स्त्री, (मण्डूकस्य मातेव मण्डूक-
 पोषकत्वादस्यात्तयात्वम् ।) ब्राह्मणी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ मेकमाता च ॥
 मण्डूका, स्त्री, (मण्डूक + स्त्रियां टाप् ।) मञ्जिष्ठा ।
 यथा, शब्दमाळायां ।
 “मण्डूका च लता यष्टिर्हेमपुष्पी च भस्त्रीरी ॥”
 मण्डूकी, स्त्री, (मण्डूक + स्त्रियां ङीष् ।) मण्डूक-
 पर्णी । इति मेदिनी । के, १३७ ॥ आदित्यभक्ता ।
 ब्राह्मणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षुपविशेषः ।
 इति रत्नमाळा । पुनःकुङ्डी । इति भाषा ।
 हृष्टयोषिन् । इति शब्दरत्नावली ॥
 मण्डूरं, स्त्री, पुं, लौहमलम् । तत्पण्यायः ।
 शिङ्गाणम् २ । इत्यमरः । २।६।६८ ॥
 चिह्नानं ३ । चिह्नानं ४ । मण्डूते लोहं वेष्टते
 अग्निदाहे लोहादिभजते वा मण्डयति भूष-
 यति औषधत्वाद्भोगिमिति वा मण्डूरं किं
 मडि भूषे मडि ङ विभागे वेष्टे नास्तीति
 रुद्रः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ अस्य गुणः ।
 लौहगुणतुलः । शतवर्षोऽर्धं मण्डूरसुत्तमम् ।
 अश्रीतिवर्ण्यं मध्यमम् । यष्टिवर्ण्यमधमम् ।
 अतो न्यूनं विषतुलम् । यथा,—
 “यस्योऽर्धं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किञ्चित्वापि तद्गुणम् ।
 शतोऽर्धं सुत्तमं किञ्च मध्यमं श्रीतिवार्तिकम् ॥
 अथमं यष्टिवर्ण्यं ततोऽर्धं विषोपमम् ॥”
 इति रत्नचिन्तामणिः ॥
 (तथा चास्त पण्यावान्तरम् । मण्डूरं लोहं
 किट्टम् । इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ अस्य
 उत्पत्तिर्वासाच्च यथा,—

लत्तरः

इति राजनिर्घण्टः । (पङ्क्त्यन्तगतः दशाक्षरः
कन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, कन्दोमञ्ज्याम् ।

“त्रया मत्ता मभसगच्छा ।”

अधिकन्तु कन्दः शब्दे द्रष्टव्यम् ॥

मत्तालम्, पुं, (आलम्ब्यते असावित्यालम्बः ।
आ + लम्ब + कर्मणि घञ् । मत्तस्यालम्बः
आश्रयः ।) प्राङ्गनावरणम् । तत्पर्यायः ।
अपाश्रयः २ प्रगीवः ३ मत्तवारणम् ४ । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ७८ ॥

मत्तेभगमना, स्त्री, (मत्तेभस्य गमनमिव गमनं
यस्याः ।) स्त्रीविशेषः । मत्तगनगामिनी । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १७० ॥

मत्तं, स्त्री, (मत्तं ज्ञानं तस्य करणमिति । मत्त +
“मत्तजनहतात् करणन्यत्कर्षणम् ।” ४ । ४ । ६७ ।
इति यत् । कृष्टस्य जैत्रस्य समीकरणादिषाधन-
फलकम् । यथा, तादृमहात्राज्ञये । २ । ६ । २ ।
“भाट्यव्याख्येयते यथा सप्तास्थितेन मत्तेन ।
मतीकरोल्लेवं प्राप्तां भाट्यं प्रवर्जति ॥”
“मत्तं नाम कृष्टस्य जैत्रस्य समीकरणादि-
षाधनफलकम् ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥

हात्रादीनां मुष्टिः । तत्पर्यायः । वण्टः २ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५६ ॥

मत्त, इ ङ क गुप्तात् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(घुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) दन्तवर्गाद्योपधः ।
इ क ङ इति भ्रुवं मन्त्रयते वृषोऽयमिति
सुरारिः ॥ मन्त्र इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ इदमुक्त्या
वेदेष्टुचारणमेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

मत्तः, पुं, (माद्यतीति । मद् + बाहुलकात् सन् ।)
मत्स्यः । इत्युणादिकोषः ॥

मत्तगण्टः, पुं, (मत्स्यानां गण्टोऽत्र पृषो-
दरादित्वात् बाहुः ।) वृज्जनविशेषः । मत्स्य-
चण्ट इति ख्यातः । तत्पर्यायः । गलगण्टः २ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मत्तरः, पुं, (मद्यते इति मद् + “कधूमदिभ्यः
कित् ।” उणा० । ३ । ७३ । इति सरन् ।
स च कित् । यद्वा । मदा सरतीति अमर-
टीका ।) अन्यशुभदेष्टा । इत्यमरः । ३ । ३ ।
१७२ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४९ । ६५ ।
“शीर्षान्ताद्भक्षयामास द्वितीयमपि तत्फलम् ।
निसर्गसिद्धौ नारीणां सपत्नीषु हि मत्तरः ॥”)
क्रोधः । इति मेदिनी । रे, १६३ ॥

मत्तरः, त्रि, (माद्यतीति । मद् हर्षे + “कधू-
मदिभ्यः कित् ।” उणा० । ३ । ७३ । इति
‘सरन् । स च कित् ।) असह्यपरसम्पत्तिः ।
मात्स्ययुक्तः । (यथा, महानिर्वाणतले । १ । २६ ।
“न मत्तरा नातिरुष्टा नातिबुद्धा न कासुकाः ।”)
हृषयः । इत्यमरमेदिनीकरी । आत्मधिकार-
विशेषः । यथा,—

“निन्दन्ति मां सदा लोका धिगस्तु मम जीव-
नम् ।

इत्यात्मनि भवेद्यस्तु धिक्कारः, स च मत्तरः ॥”
इति पात्रे शिवायोगसंगरे १६ अध्यायः ॥

मत्स्यः

मत्तरा, स्त्री, (मद् + सरन् । स्त्रिया टाप् ।)
मक्षिका । इति मेदिनी । रे, १६३ ।

मत्तरौ, [नृ] त्रि, (मत्तरौ अन्यशुभदेष्टौ स्वस्थेति
मत्तरः + इनिः ।) अन्यशुभदेष्टा । तत्पर्यायः ।
कर्णेनपः २ दुर्जनः ३ पिशुनः ४ सूचकः ५
नौचः ६ द्विजिह्वः ७ खलः ८ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, मनौ । २ । २०१ ।

“परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्तरौ ॥”)

मत्स्यः, पुं स्त्री, (माद्यन्ति लोका अनेनेति ।
मद् + “कृत्यञ्जीति ।” उणा० । ४ । २ इति
स्यन् ।) खनामख्यातजलजन्तुः । माक इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । पृथुरोमा २ भक्षः ३ मौनः ४
वैसारिणः ५ अण्डजः ६ विसारः ७ शकली ८ ।
इत्यमरः । १ । १०११७ ॥ शृङ्खली ९ भयः १०
आत्माशी ११ संवरः १२ मृकः १३ जले-
श्रयः १४ कण्टकी १५ शृङ्खली १६ मच्छः १७
अनिमिषः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ शुङ्गी १८ ।
इति जटाधरः ॥ तस्य गुणाः । दृढत्वम् ।
गुरुत्वम् । मुक्तवर्द्धनत्वम् । वल्यत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कफपित्तकर-
त्वम् । व्यायामाध्वरतदौघान्नीनां पूजितत्वम् ।
वातरोगहरत्वम् ॥ * ॥ दृढत्वस्य गुणाः । गुरु-
त्वम् । मुक्तत्वम् । मलवहकारित्वम् ॥ * ॥
सुदृढमत्स्यगुणाः । लघुत्वम् । आहृत्यम् ।
ग्रहणीरोगे हितत्वम् ॥ * ॥ कृष्णमत्स्यगुणाः ।
लघुत्वम् । स्निग्धत्वम् । वातघ्नत्वम् । वह्निवर्द्धन-
त्वम् ॥ * ॥ पाण्डुरमत्स्यगुणाः । दोषघ्नत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । गुरुत्वम् । मलमेदित्वम् ॥ * ॥
कथितमत्स्यस्य अर्थात् पूतिमत्स्यस्य गुणः ।
दोषघ्नत्वम् ॥ * ॥ शुक्लमत्स्यगुणौ । विष्ट-
मित्वम् । दुर्जरत्वम् ॥ * ॥ लवणभाषित-
मत्स्यगुणाः । कफपित्तकरत्वम् । सारकत्वम् ॥
वासुद्रमत्स्यगुणाः । लघुत्वम् । दृढत्वम् । मधु-
रत्वम् । खल्यमलकारित्वम् ।

“वासुद्रा गुरवो वृथाः स्निग्धोष्णा वात-
नाशनाः ॥”

इति पाटान्तरम् ॥ * ॥

(तथास्य पर्यायाः गुणाश्च ।

“मत्स्यो मौनो विकारश्च उषो वैसारिणोऽण्डजः ।
शृङ्खलः पृथुरोमा च स सुदर्शन इत्यपि ॥

रोहितादास्तु ये जीवास्ते मत्स्याः परिकी-
र्तिताः ।

मत्स्याः स्निग्धोष्णमधुरा गुरवः कफपित्तघ्नाः ॥
वातघ्ना दृढा वृथा रोचका वलवर्द्धनाः ।

मद्ययवायसक्तानां दीपान्मीनाश्च पूजिताः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

“मत्स्या रोहितपाठीनकूर्मकूर्मीरककटाः ।
शुक्तिश्लोढशृङ्खलशफरीवर्मिचन्द्रिका ॥

शुक्लीनक्रमकरशिशुमारतिमिङ्गलाः ।
राणीवाः चिलिचिमादाश्च ॥”

इति वामटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
मत्स्यास्तु द्विविधा नादेयाः वासुद्राश्च । तत्र

मत्स्यः

नादेयाः । रोहित-पाठीन-पाटला-राजीव-
वर्मिगोमत्स्य-कृष्णमत्स्य-वासुद्रा-सुरल-
सहस्र-दंष्ट्रप्रभृतयो नादेयाः ॥

“नादेया मधुरा मत्स्या गुरवो मायतापहाः
रक्तपित्तकराक्षोष्णा वृथाः स्निग्धाल्पवर्धसः ॥
कषायानुरसस्तीषां शय्यशैवालभोजनाः ।

सरस्तङ्गागममताः स्निग्धाः खादुरवाः स्मृताः ।
महाद्देष्टु वलिनः खल्योऽभस्यवलाः स्मृताः ॥”
तिमितिमिङ्गलकुलिशपाकमत्स्यनिरालक-
नन्दिवारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहामीन-
राजीवप्रभृतयः वासुद्राः ॥

“वासुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तघ्नाः ।
उष्णावातहरा वृथा वर्धस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः ॥
वलावहा विश्लेषण मांसाश्रित्वात् समुद्रजाः ।
तेषामप्यनिलघ्नत्वाच्चौष्टकौष्ठी गुणोत्तरौ ॥
स्निग्धत्वात् खाडुपाकत्वात् तयोर्वाप्या गुणो-
त्तराः ।

नादेया गुरवो मर्ध्य यस्मात् पुच्छास्यचारिणः ।
सरस्तङ्गागानान्तु विशेषेण शिरो लघु ॥
अदूरगोचरा यस्मात्तस्मादुत्सोदपानजाः ।
किञ्चिन्मुक्ता शिरोदेशमवर्धं गुरवस्तु ते ॥
अधस्तद्गुरवो त्रया मत्स्याः सरसिजाः स्मृताः ।
उरो विचरणात्तीषां पूर्वमङ्गं लघु स्मृतम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥
नादेयमत्स्यगुणाः । श्लेष्मलत्वम् । दृढत्वम् ।
मधुरत्वम् । अल्पमलमेदकत्वम् ॥ * ॥ सर-
स्तङ्गागभवमत्स्यगुणौ । स्निग्धत्वम् । खादुरस-
त्वम् ॥ * ॥ महाद्देष्टवमत्स्याः वलिनः । अल्प-
जलभवाः अवलाः ॥ * ॥ दग्धमत्स्यगुणाः ।
गुरुत्वम् । दृढत्वम् । दृढत्वम् । वलवर्द्धनत्वम् ॥
ते ललवणयुक्तदग्धमत्स्यगुणः । चौष्टशुक्रभग-
जर्जरितनिवस्त्रीसेविचीयतेजसां हितकारि-
त्वम् ॥ * ॥ पलातवेष्टितकर्ममेषिताङ्गार-
दग्धसलवणवेश्वारपुरस्कृतसार्द्रककटुतैलसन्तो-
लितमत्स्यगुणाः । खाडुत्वम् । कफवातहरत्वम् ।
मुक्तत्वम् । वलवर्द्धनत्वम् ॥ * ॥ शाकमत्स्याख्य-
यज्जनगुणाः । हृद्यत्वम् । दृढत्वम् । पुष्टिदत्वम् ॥
मत्स्यघण्टगुणाः । वलकरत्वम् । वातहरत्वम् ।
अतिशयरोचनत्वम् ॥ शिरसि खड्गकेशधारि-
मत्स्यगुणाः । सुखप्रियत्वम् । हृद्यत्वम् । पुंस्त्व-
घातकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ अपि च ।
“निःशुक्ला निन्दिता मत्स्याः सर्वे शृङ्खलुता
हिताः ।

वपुःस्थेयंकरा वीर्यवलपुष्टिविवर्द्धनाः ॥
दृढकुल्याललनिर्भरतङ्गागवापीजलेषु ये मत्स्याः ।

तेऽतिवृद्धा नादेया यथोत्तरं लघुतरास्तु
नादेयाः ॥

चारान्मुमत्स्या गुरवो विदादिनो
विष्टम्भास्ते जवयार्थेवादिजाः ।
नानाश्रिताः खाडुजलस्थिता अपि
त्रया जडास्तेऽपि तथाश्रिता इमे ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

सत्यः

अथ चन्द्रमत्यगुणाः ।

“चन्द्रमत्याः स्यादरुखा दीपत्रयविनाशनाः ।
तनुपाका दक्षिकराः खन्दा ते हिता मताः ।

अथ अतिचन्द्रमत्यगुणाः ।

अतिसुप्ताः पुंस्तद्वरा यथाः काशानिलापहाः ।

अथ मत्यागुणाः ।

मत्स्यगर्भो मृगं हृष्यः क्षिप्रः पुष्टिकरो गुरुः ।

कफमेदप्रदो बल्यो ग्लानिकृन्मेघनाशनः ।

अथ शुक्लमत्यगुणाः ।

शुक्लमत्या न बल्याः स्युर्दुर्वरा विद्धिवन्धिनः ।

अथ रघुमत्यगुणाः ।

रघुमत्यो गुरौः श्रेष्ठः पुष्टिकृत्तलवर्धनः ।

अथ कूपणादिमत्यगुणाः ।

कूपमत्याः शुक्लस्यकुलद्वेषविवर्धनाः ।

सरोया मधुराः क्षिप्रवा बल्या वातविनाशनाः ।

नादेया दृष्टया मत्या गुरवोऽनिलनाशनाः ।

रक्तपित्तकरा त्र्ययाः क्षिप्रोष्णाः स्वल्पवर्धनः ।

चौराः पित्तहराः क्षिप्रवा मधुरा लघवो

हिमाः ।

ताडागा गुरवो हृष्याः शीतला वलमृज्वराः ।

ताडागवन्निर्भरका बलागुर्मतिहृकराः ।

अथ श्रुतिविशेषे मत्यविशेषगुणः ।

हेमन्ते कूपणा मत्याः शिशिरे सारखा हिताः ।

यस्यो ते तु नादेया श्रीमे चौरावसुद्धवाः ।

तद्वाराणां ययांस तास्यपथा नदीभवाः ।

निर्भरः शरदि श्रेष्ठा विश्वोद्यस्तदाहृतः ।”

इति भावप्रकाशः ।

मत्स्योत्पत्तिकारणं यथा,—

“ततस्तु मित्रावरुणौ धातरौ ब्रह्मचारिणौ ।

तनु देशं गतौ देवौ विपरितौ यदृच्छया ।

ताभ्यां तत्र तदा दृष्टा उन्मेषौ तु वराचराः ।

सायन्ती संहितान्याभिः सखीभिः सा वरानना ।

मापन्ती च हृषन्ती च विवृक्ता गर्जनं वने ।

गौरी कमलगर्भा मा क्षिप्रकृष्णशरीरहा ।

पद्मपत्रविशालाक्षी रक्तोष्ठी मृदुभाषिणी ।

शङ्खद्वन्द्ववलेदनेरविरसेः समैः ।

सुभूः सुनामा सुसुग्री सुललाटा मनस्विनी ।

सिंहवन् स्यामध्याह्नी पीनोद्यननस्तनी ।

मधुरावापचतुरा समथा चारुदासिनी ।

रक्तोष्णकरा तन्त्री सुपर्वा विनयान्विता ।

पूर्येन्दुनिभा साक्षा मत्तद्विरदगामिनी ।

रुद्रा गलस्तु तद्वर्णं तौ देवौ विष्णवं गतौ ।

यस्या दारुणेन खास्येन कृतेन लतितेन च ।

मृदुना वायुना चैव शीतानिलसुगन्धिना ।

मत्तभरणीतेन पुंस्त्वोक्लिष्टरतेन च ।

सुन्दरेण हि गीतेन उन्मेष्या मधुरेण च ।

रेचिणी च रुद्राक्षेण सन्वृतस्तुभाषिणी ।

तस्यापि पतितं रेतः कमलेषु स्यात् कटे ।

रुमलेषु वसिष्ठस्तु जालो हि सुनिषत्तमः ।

रुने वसन्त्याः समूही जले मत्स्यो महासमे ।”

इति नारदसिंहपुराणे ४ अध्यायः ।

मत्स्यमत्स्यविषयो यथा,—

सत्यः

“यो यस्य मांसमन्नाति स तस्मादाद उच्यते ।

मत्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मत्यान् विवर्जयेत् ॥

इति मानवे ५ अध्यायः ॥

जलस्थलचरा ये च प्राणिनस्तान् मृतानपि ।

न भक्षेन्मानवो ज्ञानी हन्ता तेषां भवेन्न हि ॥

हत्वा हत्वा तु मत्स्यांश्चो सन्नेषां यो विशेषतः ।

मांसाहः प्राणिनां सोऽपि तस्मान्मत्स्यं परित्यजेत् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १०५ अध्यायः ॥

वर्जनीयमत्या यथा,—

“शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि मांसभेदान्नबोध मे ।

नादेयं तित्तकमर्षं पशुशृङ्गमेव च ॥

गोमौनं चक्रशृङ्गं वडालं राघवं तथा ।

वामौनं चक्रशृङ्गं सचक्रं चेद्धमेव च ॥

भूविलसानिरुद्धं गाल्हेयानि विवर्जयेत् ॥”

इति मत्स्यसूक्तमहातन्त्रम् ॥

रविवारे मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा,—

“यामिषं रक्तशकच यो संशुक्ते च रवेर्दिने ।

सम्रजन्म भवेत् कुष्ठौ दरिद्रश्चोपजायते ॥”

इति भविष्यपुराणम् ॥

“माषमासिमांसं सखरं निम्बपत्रकम् ।

भक्षयेद् यो रवेर्वारे सम्रजन्मान्यपुत्रकः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

कार्तिके मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा,—

“न मात्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्मं नान्यदेव हि ।

चण्डालो जायते राजन् ! कार्तिके मांसभक्ष-

यात् ॥”

इति नारदीयपुराणम् ॥

माघवैशाखयोर्दिव्यन्नक्षत्रचर्मविधानात् मत्स्य-

भक्षणं नितरां निषिद्धमिति कृत्यतत्त्वदर्शनात् ॥

जम्बतिथौ मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा,—

“यामिषं कलहं हिंसां वर्धयद्भौ विवर्जयेत् ॥”

अपि च ।

“सुशुक्ते यस्तु निरामिषं स हि भवेन्नान्तरै-

पण्डितः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शैवस्य मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा,—

“क मद्यं क शिवे भक्तिः क मांसं क शिवाचनम् ।

मत्स्यमांसरतानां वे दूरं तिष्ठति शूद्रः ॥”

इति काशीखण्डम् ॥

मा भक्ष्यं नैवेद्यार्घ्यं भक्षेज्जनामपिपीत्तोरं वर्ज-

येत् । पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि च । इत्या-

द्विकतत्त्वधृतविष्णुसूत्रम् ॥ ३ ॥ विन्ध्यपर्वतस्य

पश्चिमे मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा,—

“विन्ध्यस्य पश्चिमे भागे मत्स्यभुक् पतितो नरः ।”

इति पुराणम् ॥

कामतो मत्स्यभक्षणप्रायश्चित्तं यथा,—

“मत्स्यास्तु कामतो जम्बू सोपवासच्छादं

यसेत् ॥”

अज्ञाननसुदृष्टेः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

मत्स्यभक्षणप्रतिप्रसवो यथा,—

“मत्स्यान् सखलान् संश्रुति मांसं रौरवेव

च ।

सत्यः

निवेश देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च नान्यथा ॥

सफरं सिंहतुण्डश्च तथा पाठीग-रोहितौ ।

मत्स्यास्ते सप्तहिंसा भक्ष्याय तपोधनेः ॥

प्रोचितं भक्षयेदेषां मांसं च द्विजकान्तया ।

यथाविधिनियुक्तं च प्राणानामपि चालये ॥”

इति कौर्म उपविभागे १६ अध्यायः ॥

अपि च ।

“पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हयकश्यपौ ।

राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सखलान्स्त्रैव मन्त्रैः ॥”

इति मानवे ५ अध्यायः ॥

“अनिवेद्य न भोक्तव्यं मत्स्यं मांसं यद्भवेत् ।

असं विष्टा पयो मज्जं यद्विष्णोरनिवेदितम् ॥”

इत्याद्विकृतत्वम् ॥

प्रेतश्राद्धे मत्स्यदानविधिर्यथा,—

“सपिण्डीकरणं यावत् प्रेतश्राद्धं तु षोडशम् ।

पक्षाग्नेनैव कर्तव्यं सामिधेना द्विजातिभिः ॥”

इति श्राद्धतत्त्वधृतकामधेनुवचनम् ॥

मत्स्यः, पुं, (जलं प्राप्य मायतीति मद् +

“कृत्वाञ्छ्रौति ।” उणा० । ४।२ । इति स्यन् ।)

मौनविशेषः । विराटदेशः । नारायणः । इति

हेमचन्द्रः । ४।४०६ । देशविशेषे बहुवचनान्तः ।

इति मेदिनी । ये, ४५ । द्वादशराशिः । यथा,

“मत्स्यौ षठी तृमिथुनं सगदं सवीर्यम् ॥”

इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अष्टादशपुराणान्तर्गतपुराणविशेषः ॥ (मत्स्य

रूपेणावतीर्णं भगवता उक्तत्वात् अस्य

तदाख्या ।) यथा,—

“पुण्यं पवित्रमायुष्यमिदानीं श्रुतं द्विजाः ।

मात्स्यं पुराणमखिलं यज्जगाद गदाधरः ॥”

इति मत्स्यपुराणे १ अध्यायः ॥

दशावतारान्तर्गतप्रथमावतारः । यथा,—

स्त उवाच ।

“पुरा राजा मनुर्नाम श्रीर्गवान् विपुलं तपः ।

पुत्रं राज्यं समारोप्य समावान् रविनन्दनः ॥

मलयस्यैकदेशे तु सन्मत्स्यगुणसंयुतः ।

समदुःखसुखो वीरः प्राप्तवान् योगसुतमम् ॥

बभूव वरदद्यात्स्य वर्यायुतशते गते ।

वरं हृणीज्य प्रोवाच प्रीतः स कमलासनः ।

यमसुक्तोऽन्नवीक्षाया प्रपन्न स पितामहम् ।

एकमेवादमिच्छामि त्वत्तो वरमनुत्तमम् ॥

भूतग्रामस्य सर्वस्य स्यादस्य चरस्य च ।

भविता रक्षये यानं प्रलये सप्तपस्थिते ॥

यवमस्त्विति विश्वात्मा तत्रैवान्तरधीयत ।

पुण्यवृष्टिच महती खात् पपात सुरार्पिता ॥

कदाचिदायमे तस्य कुर्वन्तः पितृतर्पणम् ।

पपात पाण्डोर्नपरि शफरी जलसंयुतः ॥

दृष्ट्वा तच्छफरीरूपं स दयासुर्महोपतिः ।

रक्षणायैकरोदयदं स तस्मिन् करकोदरे ॥

अघोरात्रये चैकेन षोडशाक्षुलविस्तृतः ।

वीरभक्तमनुस्यूतयेन पादि पाद्येति श्रावयन् ॥

स तमादाय मन्त्रेण प्राचिपञ्चनचारिणम् ।

तत्रापि चैकरात्रेण दत्तत्रयमवर्धत ॥

मत्स्यः

पुनः प्रादुर्भावेन सहस्रकिरणात्मकम् ।
न मत्स्यः पादौ पादौति त्वामहं शरणं गतः ॥
ततः स कूपे तं मत्स्यं प्रादुष्योद्भविनन्दनः ।
यदा न माति तत्रापि कूपे मत्स्यः सरोवरे ॥
चिमोऽर्चो दृष्टतामागात् पुनर्योजनवन्मत्तः ।
तत्राप्याह पुनर्हीनः पादौ पादौ दृष्टोत्तमम् ॥
ततः स मनुना जिहो गङ्गायामप्यवहत ।
यदा तदा सनुने तं प्राचिपन्नेदिनीपतिः ॥
यदा सनुदमखिलं व्याप्यासौ सनुपस्थितः ।
तदा प्राह मनुर्भोजः कोऽपि त्वमसुरेश्वरः ॥
अथवा वासुदेवस्तमन्व ईदृक् कथं भवेत् ।
योजनानुविशत्या कस्य तुल्यं भवेदपुः ॥
ज्ञातस्त्वं मत्स्यरूपेण मां हृदयसि केशव ! ।
हृदयकेश ! जगन्नाथ ! गङ्गाधाम ! नमोऽस्तु ते ॥
एवमुक्ताः स भगवान् मत्स्यरूपी जनार्दनः ।
वाधु चाधिति चोवाच सम्यक् ज्ञातस्त्वयानघ ! ॥
अचिरेणैव कालेन मेदिनी मेदिनीपते ! ।
भविष्यति जले मया सञ्जेलवनकानना ॥
नौरियं सर्वदेवानां निकायेन विनिर्मिता ।
महाजीवनितायस्य रक्षणार्थं महीपते ! ॥
स्वेदाखनोद्भिजो ये वै ये च जीवा जरायुजाः ।
अस्यां निधाय सर्वज्ञाननाथान् पादौ

सुव्रत ! ॥

युगान्तवाताभिहता यदा भवति नैर्नृप ! ।
शङ्गेऽश्निन्मम राजेन्द्र ! तदेमां संयमिष्यसि ॥
ततो लयान्ते सर्वस्य स्यावरस्य चरस्य च ।
प्रवापतिस्त्वं भविता जगतः पृथिवीपते ! ॥
एवं कृतयुगस्यादौ सर्वज्ञो धृतिमान् नृपः ।
मन्त्रन्तराधिपश्चैव देवपूज्यो भविष्यसि ॥”
इति मत्स्यपुराणे मनुविष्णुसंवादे प्रथमे सर्गे
प्रथमोऽध्यायः । विस्तारस्तु श्रीभागवते ८ स्कन्धे
२४ अध्याये द्रष्टव्यः ॥ तस्य मन्त्रध्यानपूर्णादि
यथा,—

शङ्कर उवाच ।

“एक एवाभवत्सुखावतारः कल्प आदिमे ।
तस्य मन्त्रं प्रवक्ष्यामि सुक्लृप्तप्रदायकम् ॥
तारो नमो भगवते मं मत्स्याय रमां वदेत् ।
दादशाधरमनोऽयं तनिर्गन्ता समीरितः ॥
गायत्री ऋन्द उदितं देवता मौनविग्रहः ।
भगवान् शम्भोऽनाथो वीजं त्रीपञ्चकीजकम् ॥
नाभ्यधो रोहितसम आकण्ठश्च नराकृतः ।
घनश्यामश्चतुर्बाहुः शक्तचक्रगदाधरः ॥
शङ्खीमत्स्यनिभो मूर्ध्ना वज्रीवधोविराजितः ।
पद्मचिह्नितसर्वाङ्गः सुन्दरशरणीचरः ॥
जपेद्दादशाक्षसं विमृष्टाक्षैर्जलेर्द्धनेत् ।
प्रत्यहं तद्दर्शनेन वैश्राख्ये कार्तिके तथा ।
माघे च मार्गशीर्षे च श्रविष्याशी जितेन्द्रियः ॥
आरभ्य भाद्रपदमसह वा योऽष्टाक्षकम् ।
जम्भीमन्त्रं जपेन्नित्यमिदं चापि कलाश्रतम् ॥
तदैव होमः कर्त्तव्यस्तथान्यद्विषेष्टम् तु ।
तर्पयेदादशशतं तिलतण्डुलचन्दनैः ॥
व्याप्यन्तया शताष्टौ च तर्पयेद्य तपा श्रवणम् ।

मत्स्यग

रक्तोत्पलेषां पद्मेषां मानव्यादौः सुगन्धिभिः ।
एवं कृते वर्षमेकं मन्त्रविहितः प्रजायते ॥
नित्यं द्वादशविप्रांश्च श्रीरूपाश्च सुवासिनीम् ।
भोजयेत् पूजनस्यास्य चरेत्तौ याशयेत् सदा ॥
घटपत्रकर्णिकायाश्च श्रीयुतं देवमर्चयेत् ।
घटपत्रेषु पङ्कजानि यजेद्देव-लचतुर्दश ॥
मण्डकं मकरं कूर्मं शिशुं च पूजयेत् ।
तद्वाह्येऽष्टदले पूज्याः चारुदाः सप्त चिन्मवः ॥
तद्वाह्येऽष्टदले पूज्या वासुक्वाद्याः फलीश्वराः ।
तस्य वाह्ये शक्रदले रत्नानि तु चतुर्दश ॥
समुद्रजानि पूज्यानि जम्भीकौस्तुभकानि च ।
गङ्गाद्याः षोडश ततो महानद्यः प्रपूजयेत् ॥
ततश्चाष्टदले वेदानुपवेदसमन्वितान् ।
दिगीशांश्च तद्व्याणि नवावरणपूजनम् ।
एवं सिद्धमनुर्मेन्वी जायते सिद्धिभाजनम् ॥
एतदुक्तशतं मन्त्रं जपेदष्टोत्तरं श्रतम् ।
तद्देवतादिने सिद्धः पुस्तकादेव जायते ॥
अङ्गुलिप्रयोगेषु न पुनस्तस्य संस्कृतिः ।
एतत्पुस्तकविता मन्त्रा मम सिद्ध्यन्ति पार्ज्वति ! ॥
एतन्संपुठिताः सर्वे वैदिकाः सिद्धिदाः कलौ ।
अनेन ग्रथिता जप्ताः कलेषु इति सिद्धिदाः ॥”

इति मेरुतन्त्रे २६ प्रकाशः ॥

मत्स्यकरण्डिका, स्त्री, (मत्स्यस्य करण्डिकेव) मत्स्य-
रक्षणपात्रम् । खालुइ इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मत्स्यधानी २ कुवेणी ३ । इति जटाधरः ॥
मत्स्यगन्धा, स्त्री, (मत्स्यस्यैव गन्धो यस्याः ।
छान्दसादित्वाभावः ।) लाङ्गलीवृक्षः । स च
जलपिप्पली । इति जटाधरः राजनिर्घण्टश्च ॥
वासमाता ॥ (यस्या उत्पत्तिकथा यथा, एकदा
चेदीश्वरो वसुराजः पिष्टगणनियोजितो नृगये-
शुर्वनं गत्वा खपद्गौ गिरिकां ऋतुक्तातां स्मरन्
आसीत् । इत्यवसरे कामोद्दीपकवस्त्रवायुना
प्रेम्यमात्रस्य तस्य रेतः प्रचस्कन्द । ततस्त-
द्दीर्घं सपत्रपुटे स्थापितवान् । एतत्तु नृया न
स्तजितमिति निश्चित्य अभिमन्त्रा च तत्
खपालित-स्थेनेन प्रियायै प्रेषयामास । तदा-
दाय उड्डीयमानस्य अन्तेन च स्थेनेन सह
विहाय विगुध्यतस्तस्य पदात् भयं कालिन्दीजले
पपात वीर्यम् । अथ तदेतः वज्रशपात्तस्य-
रूपिणी अश्रिका नाम्नी काचिदधरा भक्षित-
वती धीवरास्तु तां पूर्यगर्भां मत्स्यीं ववन्तुः
ततस्तेषु तस्या उदरात् एकां स्त्रियमेकस्य
पुरुषस्यजन्तुः । तयोस्तु पुरुषो मत्स्यो नाम
राणा, सा कन्या च मत्स्यगन्धेति ख्यातासीत् ॥
इत्युवाच । तत्पर्यायो यथा,—

“तन्त्रस्य प्रथमं फलं मत्स्यसहस्रं विसर्गान्वद्वितीय-
मन्त्रफलसहस्रं मत्स्यगन्धं तयोर्नामानि ।
“इत्युवाच पुण्यवत्सा च पराश्वत्यफला मता ।
मत्स्यगन्धा श्रीहृदन्ती विषयी च्छाङ्गनाशिनी”
मत्स्यगन्धी । तत्पर्यायो यथा,—
“मत्स्यगन्धी वाङ्मिका मत्स्यगन्धा मत्स्य-
गन्धीति च ।”

मत्स्यधा

जलपिप्पलीर्षे पर्यायो यथा,—

“जलपिप्पलीभिधिता शारदी शकलादनी ।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गलीवृषि
कौर्त्तिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मत्स्यषण्डः, पुं, (मत्स्यानां षण्डः विभिन्नार्थं यत्र
सः ।) स्वनामध्यातममत्स्ययज्ञनम् । तत्-
पर्यायः । गलग्रहः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मत्स्यजालं, स्त्री, (मत्स्यधारणार्थं जालं शाक-
पार्थिववत् समासः ।) आनायः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५६३ । माकधरा जाल इति भाषा ॥
मत्स्यण्डिका, स्त्री, (मदं मधुररसं स्यन्दते इति ।
स्यन्द + णुल् + टाप् । अत इत्वञ्च । पृषो-
दरादित्वात् साधुः । शर्कराविशेषः । मिष्टिरि
इति भाषा । यथा,—

“लक्ष्मीकाफाणितगुडखड्गमत्स्यण्डिकासिताः ।
निर्मला लघवो ज्ञेयाः शीतवीर्या यथोत्तरम् ।
यथा यथेषां वैमल्यं भवेच्छैथं तथा तथा ॥”

इति राजवज्रभः ॥

राव इति हिन्दीभाषा । तस्य लक्षणं यथा,—
“इचोरसो यः संपन्नो घनः किञ्चिद्दृढवा-
न्वितः ।

मन्दं यत् स्यन्दते यस्मान्मत्स्यण्डौति निगद्यते ॥”
अस्य गुणाः ।
“मत्स्यण्डौ मेदिनी वल्या लघ्वी पित्तानिला-
पहा ।

मधुरा दृढणी वृष्या रक्तदोषपहा स्तुता ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

मत्स्यण्डौ, स्त्री, खण्डविकारः । इत्यमरः । २ । १६ । ३३ ॥
इच्छुविशेषस्य रसपाके खण्डयोग्ये चारभूते या
गुडिकाकारा जायते सा मत्स्यण्डौ । खण्ड-
शालुकं मिष्टिरि इति ख्याति नवात् इति
ख्याता । मत्स्यण्डौति केचित् । मत्स्याण्डा-
कारत्वात् मत्स्यण्डौ मनीषादित्वाद्भुक्तं गदा-
दित्वादीप् मत्स्यमनिति मत्स्यण्डौ अतः प्राणं
उः इत्यर्थः । मदं स्यन्दते मत्स्यण्डौति केचित् ।
इति भरतः ॥ (यथास्या लक्षणं गुणाश्च ॥
रावकाकव खण्डराव इति लोके ।

“इचोरसो यः संपन्नो घनः किञ्चिद्दृढवान्वितः ।
मन्दं यत् स्यन्दते यस्मान्मत्स्यण्डौति निगद्यते ॥
मत्स्यण्डौ मेदिनी वल्या लघ्वी पित्तानिला-
पहा ।

मधुरा दृढणी वृष्या रक्तदोषपहा स्तुता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
मत्स्यधानी, स्त्री, (मत्स्या धीयन्ती । यचेति मत्स्य
+ धाण् + ल्युट् ङीप् ।) मत्स्यरसः पर्यायम् ।
छारयी । इति खालुइ इति च भाषा । तत्प-
र्यायः । कुवेणी २ । इत्यमरः । १ । १० । १६ ॥
मत्स्यकरण्डिका, स्त्री, (मत्स्यगन्धा १ मत्स्यगन्धनी ५
कुवेणिः ६ कुवेया ७ कुपिनी ८ कुपिनिः ९ ।
इति भरतः ॥ सा खल्पा चेत् कुपिनी भवेत्
इति शब्दरत्नावली ॥

मत्स्यत

मत्स्यनाशकः, पुं, (नाशयतीति नश् + णिच् + लुङ् । मत्स्यानां नाशकः । सदैव मत्स्यभक्षक-
तयास्य तयात्वम् ।) कुररपक्षी । इति भूरि-
प्रयोगः । मत्स्यनाशकर्त्तरि चि ॥

मत्स्यनाशनः, पुं, (नाशयतीति नश् + णिच् + लुङ् । मत्स्यस्य नाशनः ।) कुररपक्षी । इति
शिवचन्द्रः । ४ । ४०२ ॥

मत्स्यपिप्ता, स्त्री, (कटुरोहिणी । इत्यमरः ।
२ । ४ । ८६ ॥ (तथा चास्याः पयायाः ।
“कटू तु कटुका गित्ता छण्डमेदा कटुम्भरा ।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥
मत्स्यपिप्ता काष्ठरुहा रोहिणी कटु-
रोहिणी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
मत्स्यवन्धी, [नृ] पुं, (मत्स्यान् वन्धुं धत्तुं शील-
मस्य । मत्स्य + वन्ध + इति ।) धीवरः । यथा,
“कैवर्त्तो धीवरो दासो मत्स्यवन्धी च
आनिकः ॥”

इति हलायुधः ॥”
“अथानेदुस्तेयमकिङ्कराभेमस्यवन्धिभिः
प्रभात आगत्य जालैराक्तादितो ह्रदः ।”
इति पञ्चतन्त्रे । ५ । २६ ।)

मत्स्यवन्धिनी, स्त्री, (मत्स्यवन्धिनृ + स्त्रियां
ङीप् ।) मत्स्यधानी । इति हलायुधः ॥
मत्स्यरङ्गः, पुं, (मत्स्यरङ्ग । पृथोदरादित्वात्
वाधुः ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति भूरिप्रयोगः ॥
मत्स्यरङ्गः, पुं, (मत्स्यान् रङ्गति भक्षणायं
तत्त्वमीपं गच्छतीति । मत्स्य + रङ्गि + अच् ।)
पक्षिविशेषः । माहुराङ्गा इति भाषा । (यथा,
“त्रिभुवनविदितो एष मत्स्यरङ्गे कलङ्कः ।”

रघुवटः ॥)
मत्स्यराजः, पुं, (मत्स्येषु राजा त्रैलोक्यः समा-
गन्तव्यः ।) रोहितमत्स्यः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । विराटराजः ।
“तस्य तद्वर्णनं श्रुत्वा मत्स्यराजः प्रतापवान् ।”
इति महाभारते । ४ । ६६ । २९ ।)

मत्स्यपिप्ता, स्त्री, कटुका । इति वैद्यकम् ॥
मत्स्यपेयं, स्त्री, (मत्स्योविध्यतेऽनेनेति मत्स्य +
पिघ + कर्त्तृ लुट् । मत्स्यानां पेयनमिति
ता ।) वडिशम् । इत्यमरः । १ । १० । १६ ॥

मत्स्यपेयनी, स्त्री, (मत्स्यपेयन + ङीप् ।) मद्गु-
पक्षी । इति जटाधरः । वडिशम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
मत्स्यगन्तागिकः, पुं, (मत्स्यानां गन्तानिकात्र ।)
मत्स्यगन्तपरिशेषः । यथा,—
“इतोऽहो गन्तव्यो वेदगर्भेऽप्यमृतः ।
एतदेवः सत्तुमेतेन मत्स्यगन्तानिर्गो भवेत् ॥”
इति शम्भुचन्द्रिका ॥

मत्स्योद

मत्स्याघ्नी, स्त्री, (मत्स्यानां अघ्नीवीव अघ्नीणि
पुण्यरूपाणि चक्षुषि यस्याः । मत्स्याघ्नि +
“वहुव्रीहौ सक्यञ्चोः स्वाङ्गात् षच् ॥” ५ ।
४ । ७३ । इति षच् ङीष् च ।) ब्राह्मी । इत्य-
मरः । २ । ४ । १२७ ॥ सा च सोमलतायाम् ।
ब्राह्मीशाके इति केचित् । इति भरतः ॥ यथा,
“ब्राह्मी वयस्या मत्स्याघ्नी मौनाघ्नी सोम-
वल्ली ।

मत्स्याघ्नी शिशिरा यथा व्रजदोषचयापहा ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
गण्डदूषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिलमोचिका । ब्राह्मीशाकः । इति रत्नमाला ॥
(गण्डदूषार्थे पर्यायो यथा,—
“गण्डदूषा तु गण्डाघ्नी मत्स्याघ्नी शकुला-
चकः ॥”

मत्स्यादनी ॥ तत्पर्यायो गुणाच्च यथा ।
महेच्छो हृष्टमहरी आइतिच । इति लोके ।
“मत्स्याघ्नी वालिका मत्स्यगन्ता मत्स्याद-
नीति च ।

मत्स्याघ्नी याहिणी श्रीता कुष्ठपित्तकास-
जित् ॥

लघुस्तिक्ता कषाया च स्वादौ कटुविपाकिनी ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मत्स्याङ्गी, स्त्री, (मत्स्यानां अङ्गमिवाङ्गं यस्याः ।)
हिलमोचिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मत्स्यादनी, स्त्री, (मत्स्यैरुद्यते इति मत्स्य +
अद + लुट् गौरादित्वात् ङीष् ।) जलपिप्पली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च पर्यायः ॥
“जलपिप्पल्यभिहिता शारदी शकलादनी ।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्ता लाङ्गलीत्यपि
कीर्त्तिता ॥”

मत्स्याघ्नी । महेच्छो इति लोके ॥ तत्पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“मत्स्याघ्नी वालिकामत्स्यगन्ता मत्स्याद-
नीति च ।”)

मत्स्याशनः, पुं, (मत्स्यान् श्नातीति मत्स्य +
अश् + लुङ् ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । मत्स्यभक्षके चि ॥
मत्स्यी, स्त्री, (मत्स्य + ङाते ङीष् ।) स्त्रीमत्स्य-
जातिः । इति सुश्रवोद्ययाकरणम् ॥
मत्स्योदरी, स्त्री, (मत्स्यस्य उदरं उन्मूलितस्यानं
यस्याः । मत्स्यगर्भे जातत्वादस्यास्तथात्वम् ।)
सत्यवती सा च यासमाता । इति जटाधरः ॥
(यथा देवीभागवते । २ । १ । ३८ ।
“कानिका वसुना दत्ता तरसा जालजरीविने ।
नाम्ना कासीति विख्याता तथा मत्स्यो-
दरीति च ।”)

(मत्स्या उदरे गर्भे यस्याः ।) काशीस्यतीर्थ-
विशेषः । यथा,—
“केलाचन्द्रेः समायाताः सप्तकोटिमिताः प्रभो ।।
दुर्गाणि तैः कृतानि सप्तमङ्गसमानि च ।
मृदाराणि स्यन्ताणि कषाटपिकटानि च ।

कीटिकोटिमटान्यानि सर्वह्वितान्यापि ।
ततः शैलं महादुर्गं तैः काशीपरितः कृतम्
परिखा निहतालिन्दा मत्स्योदया जलाविला ।
मत्स्योदरी दिक्षा जाता वहिरन्तश्चरा पुनः ।
तस्य तीर्थं महत् ख्यातं मिलितं गाङ्गवारिणि ।
यदा संहारमार्गेण गङ्गात्मः प्रसरेद्दृष्ट
तदा मत्स्योदरीतीर्थं लभ्यते पुण्यगौरवात् ।
सूर्याचन्द्रमसोः पञ्च तदा कीटिगुणं शतम् ।
सर्वप्रज्ञाणि तत्रैव सर्वतीर्थानि तत्र वै ।
तत्रैव सर्वलिङ्गानि गङ्गा मत्स्योदरी यतः ।
मत्स्योदयाच्च ये स्नाता यत्र कुत्रापि मानवाः ।
कृतपिण्डप्रदानास्तं न मातुदरेभ्यः ।
अविमुक्तमिदं जैत्रं मत्स्याकारत्वमाप्नुयात् ।
परितः सूर्यनीवारि संसारे परिवीर्यते ।
मत्स्योदयां कृतज्ञाना ये नरास्ते नरोत्तमाः ।
कृत्वापि बहुपापानि नेचन्ते भास्करेः पुरीम् ।
किं स्नात्वा बहुतीर्थेषु किं तप्त्वा दुष्करं तपः ।
यदि मत्स्योदरीं स्नाताः कुतो गर्भभयं ततः ।
यत्र यत्र हि लिङ्गानि वृद्धैर्वर्षिहृतान्यापि ।
तत्र मत्स्योदरीं प्राप्य सुस्नातो मोक्षभाजनम् ।
चन्ति तीर्थान्येकानि भूर्भूवः स्वर्गतान्यापि ।
न समानि परं तानि कोऽप्येनापि निश्चितम् ।
इत्थं तीर्थं कृतं तेन विभो ! कैलासवासिना ।
गयाधिपेन सुमहत् सुमहोदरकर्मणा ॥”
इति काशीखण्डे ६६ अध्यायः ॥

मथ इ कुन्त्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०
वधे-सक०-क्षेत्रे अक०-सेट् ।) इ मन्यते ।
कुन्त्यो वधक्षेत्रौ । इति दुर्गादासः ॥
मथ ज ए गाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ज मन्यः मथः । ए अम-
यीत् । इति दुर्गादासः ॥

मथनं, स्त्री, (मथ्यते इति मथ + भावे लुट् ।)
विकोडनम् । मथोया इति भाषा । यथा,—
“काहं मन्दमतिः क्रोदं मथनं चीरवारिधेः ।
किं तत्र परमागुर्वै यत्र मथ्यति मन्दरः ॥”
इति भागवते । १ । १ । टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
अस्य विशेषः । यथा, हरिवंशे । २३ । १० ।
“रेणुिकमस्त्रमेन्द्रज आनेयं शैशिरं तथा ।
वायवं मथनं नाम कापालमथ किङ्करम् ॥”)

मथनः, पुं, (मथति रोगानिति मथ + कर्त्तरि
लुङ् ।) गणिकारिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥
(मथनकारके, चि । कैशिमथनसुखमथन्यादि-
दर्शनात् ।)
मथितं, स्त्री, (मथ + क्तः ।) निर्जलघोलम् । इत्य-
मरः । २ । ६ । ५३ । यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । ५० । ५६ ।
“चारे कदल्यामपिठेन युक्ते
दिनोपिते पायितमायसं यच्च ॥”)

अस्य गुणाः । कषपित्तनाशकत्वम् । रोगनश्वम् ।
घातुपुष्टिदत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ विलो-
हितं, चि । (तथा च पर्यायान्तरं प्रकारा-
न्तरम् यथा,—
“घोलम् मथितं तक्रुदसिद्धिचिह्निकापि च ।

मथितं, स्त्री, (मथ + क्तः ।) निर्जलघोलम् । इत्य-
मरः । २ । ६ । ५३ । यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । ५० । ५६ ।
“चारे कदल्यामपिठेन युक्ते
दिनोपिते पायितमायसं यच्च ॥”)

अस्य गुणाः । कषपित्तनाशकत्वम् । रोगनश्वम् ।
घातुपुष्टिदत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ विलो-
हितं, चि । (तथा च पर्यायान्तरं प्रकारा-
न्तरम् यथा,—
“घोलम् मथितं तक्रुदसिद्धिचिह्निकापि च ।

मथितं

मथितं, स्त्री, (मथ + क्तः ।) निर्जलघोलम् । इत्य-
मरः । २ । ६ । ५३ । यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । ५० । ५६ ।
“चारे कदल्यामपिठेन युक्ते
दिनोपिते पायितमायसं यच्च ॥”)

अस्य गुणाः । कषपित्तनाशकत्वम् । रोगनश्वम् ।
घातुपुष्टिदत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ विलो-
हितं, चि । (तथा च पर्यायान्तरं प्रकारा-
न्तरम् यथा,—
“घोलम् मथितं तक्रुदसिद्धिचिह्निकापि च ।

मथितं, स्त्री, (मथ + क्तः ।) निर्जलघोलम् । इत्य-
मरः । २ । ६ । ५३ । यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । ५० । ५६ ।
“चारे कदल्यामपिठेन युक्ते
दिनोपिते पायितमायसं यच्च ॥”)

अस्य गुणाः । कषपित्तनाशकत्वम् । रोगनश्वम् ।
घातुपुष्टिदत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ विलो-
हितं, चि । (तथा च पर्यायान्तरं प्रकारा-
न्तरम् यथा,—
“घोलम् मथितं तक्रुदसिद्धिचिह्निकापि च ।

मथितं, स्त्री, (मथ + क्तः ।) निर्जलघोलम् । इत्य-
मरः । २ । ६ । ५३ । यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । ५० । ५६ ।
“चारे कदल्यामपिठेन युक्ते
दिनोपिते पायितमायसं यच्च ॥”)

अस्य गुणाः । कषपित्तनाशकत्वम् । रोगनश्वम् ।
घातुपुष्टिदत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ विलो-
हितं, चि । (तथा च पर्यायान्तरं प्रकारा-
न्तरम् यथा,—
“घोलम् मथितं तक्रुदसिद्धिचिह्निकापि च ।

मथितं, स्त्री, (मथ + क्तः ।) निर्जलघोलम् । इत्य-
मरः । २ । ६ । ५३ । यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । ५० । ५६ ।
“चारे कदल्यामपिठेन युक्ते
दिनोपिते पायितमायसं यच्च ॥”)

अस्य गुणाः । कषपित्तनाशकत्वम् । रोगनश्वम् ।
घातुपुष्टिदत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ विलो-
हितं, चि । (तथा च पर्यायान्तरं प्रकारा-
न्तरम् यथा,—
“घोलम् मथितं तक्रुदसिद्धिचिह्निकापि च ।

मथितं, स्त्री, (मथ + क्तः ।) निर्जलघोलम् । इत्य-
मरः । २ । ६ । ५३ । यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । ५० । ५६ ।
“चारे कदल्यामपिठेन युक्ते
दिनोपिते पायितमायसं यच्च ॥”)

ममरं निर्वर्तनं धीमं मयितन्मनरोदकम् ।
तत्रं पादयन्तं प्रोक्तुमनामिच्छन्परिचरन् ।
कृत्वा नारदोना स्वात् सधुरा प्रचुर-
वारिका ।”

इति भारप्रकाशस्य पूर्वोक्तस्य द्वितीये भागे ।
“ममरं निर्वर्तनं धीमं मयितं नरवर्जितम् ।”
इति च हारीते प्रथमस्याने अष्टमेऽध्याये ।
सधुरा, स्त्री, (मयते पापराशिर्वया इति । मय +
“मयिष्यामीत्यदि ।” उणा० । १ । ६६ ।
इति उवाच ।) स्वामस्यातपुरी । अधुरा
आनरा इति स्वातस्यायवत्स्य नगरम् ।
(यथा, रघौ । ६ । ८८ ।

“यस्यावरोधस्तनपन्दनागं
प्रक्षान्नादारिविधारकाले ।
कलिन्दकन्या सधुरां गतापि
गङ्गोर्मिसंसक्तवदेव भाति ।”)
तत्पत्न्याः । मधुपत्न्यम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
मधुपुरी ३ मधुरा ४ । इति शब्दरत्नावली ।
सा च मोक्षदायकतीर्थम् । यथा,—
“अयोध्या मयुरा माया काशी काशी अत्र-
निष्ठा ।

पुरी शारवती चैव समैता मोक्षदायिकाः ।
अयोध्या रामनगरी मधुरा कृष्णपानिता ।
रतान्ते पृथिवीमध्ये न गगनन्ते कदाचन
शिरामधुरास्य अयोध्या सा महापुरी ।
मधुरा किञ्चोत्तुष्टुदृष्टदृष्टविधारिता ।”

इत्यादिभूतशुद्धितत्त्वम् । १० ।
तत्र विष्णुदर्शनमाहात्म्यं यथा,
“यत्प्रेष्ठयुगदादयः आत्मा वै यतुनावले ।
मधुरायां हरिं दृष्ट्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ।
यतुनावले चान्तः पुण्यो तुनिनशमः ।
प्रेष्ठान्मन्त्रान्ते पक्षे द्वादश्यामुपवासकम् ।
ममभर्तृप्राप्तुं तपस्व मधुरायां समाहितः ।
रत्नमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोतिर्विक्रमं फलम् ।
कविस्त्वनुष्ठे पातः कालिन्दीसलिलाश्रुतः ।
जर्मयस्ति गोविन्दं मधुरायात्पुष्पितः ।
प्रेष्ठान्मन्त्रान्ते पक्षे येनैव वयमप्युत ।
पराङ्मुखमप्राप्तमस्माद्विधातः सङ्कतोद्भवैः ।”

इति विष्णुपुराणे ६ स्कन्धे ८ अध्यायेः ११ ।
तस्या माहात्म्यं यथा,—

पराङ् उवाच ।
“न विदते च पाताले नास्तरौचि न मानुषे ।
वन्तं मधुरायां हि प्रियं मम वसुधरे ।”

उत उवाच ।
“तदुक्ता यत्नं तस्य प्रवृत्तिं शिरसा नदा ।
पुण्यायां परमं पुण्यं पृथ्वी पद्ममजर्वात् ।
पृथिव्याय ।

पुण्यं नैमित्तिकं चैव पुरी वाराहस्यै तथा ।
इति श्रुत्वा महाभाग ! मधुरां किं प्रशंससि ।
पराङ् उवाच ।

मम राज्ञोऽपि वसुधे ! यथासामं मयापि ।
मधुरायां च विष्णोः शक्तिं क्षेत्रं परं मम ।

सा रम्या च सुशक्ता च यन्मभूमिः प्रिया मम ।
इत्यु देवि ! यथा तौमि मधुरां पापहारि-
चीम् ।

तस्मिन्नामी नरो याति मोक्षं नास्त्यत्र संशयः ।
मधुमात्रां प्रयागे तु यत् फलं लभते नरः ।
तत् फलं लभते देवि ! मधुरायां दिने दिने ।
कालिन्द्याश्चैव यत् पुण्यं पुष्करे तु वसुधरे ! ।
तत् फलं लभते देवि ! मधुरायां दिने दिने ।
पूर्वं वर्षमष्टमे तु वारागस्यान्तु यत् फलम् ।
तत् फलं लभते देवि ! मधुरायां ज्येष्ठे हि ।
मधुराच परित्यज्य योऽन्यत्र कुरुते रतिम् ।
मृष्टो भ्रमति संचारे मोक्षितो मायया मम ।
यः श्रमोति वरारोहे ! माधुरं मम मखलम् ।
अन्योऽप्यारितं शंसन् सोऽपि पापैः प्रदुष्यते ।
पृथियां यानि तीर्थानि आस्तुद्रसरांश्च च ।
मधुरायां गमिष्यन्ति सुप्ते चैव जनाहने ।
मधुरां समुप्राप्य आहं कृत्वा यथाविधि ।
हस्तिं यान्तीह पितरो यावत् स्थित्यग्रजवनः ।
ये वसन्ति मधुभागे ! मधुरामितरे जनाः ।
तेऽपि यान्ति परां सिद्धिं मन्त्रसादान्न संशयः ।
कुञ्जान्ते शौकरवे मधुरायां विशेषतः ।
विना सांख्येन योगेन सुष्यते नात्र संशयः ।
मधुरायां महापुण्यां ये वसन्ति शुचिचरताः ।
वलिभिचाप्रदातारो ये वा ते नरविग्रहाः ।
भविष्यामि वरारोहे ! द्वापरे युगसंस्थिते ।
यथातिभूषणं शाच क्षत्रियः कुलवर्धनः ।
भविष्यामि वरारोहे ! मधुरायां न संशयः ।
तस्मिन् चतुर्विधां कृत्वा स्यास्यामि शक्तिभिः
स्तुतः ।

स्यास्यामि वरारोहतं दुष्टेषु हतनिचयः ।
एका पन्दनसङ्काशा द्वितीया कनकप्रभा ।
अशोकवह्ना चान्या अन्या चोत्पलसन्निभा ।
तत्र गुह्यानि नामानि भविष्यन्ति मम प्रिये ! ।
पुण्यानि च पवित्राणि संसारोपहृदनानि च ।
यत्रार्चं धातयिष्यामि द्वाविंशति वसुधरे ! ।
दैत्यान् वीरान् महाभागे ! कंसादीन् वीर-
दर्शनान् ।

यतुना यत्र सुवशा नित्यं सन्निहिता ध्रुवम् ।
वैवस्वतस्त्वा रम्या यतुना यत्र विस्तृता ।
तां नदीं यतुना गङ्गां प्रयागे सङ्गमिष्यताम् ।
गङ्गाहृतगुणा पुण्या मधुरे मम मण्डले ।
यतुना विस्तृता देवि ! नात्र काया विचारया ।
तत्र तीर्थानि गुह्यानि भविष्यन्ति ममानये ! ।
येषु स्नानरौ देवि ! मम लोके महीयते ।
अथात्र सुष्यते प्रायान् मम कर्मपरायणः ।
न पायते च मर्त्येऽपि पायते च चतुर्भुजः ।
अविस्तृते नरः स्नातो तस्मिन् प्राप्नोत्यसंशयम् ।
तथात्र सुष्यते प्रायान् मम लोके च गच्छति ।
विश्रान्तिचन्द्रकं नाम तीर्थं चैकोनविस्तृतम् ।
यस्मिन् स्नातो नरो देवि ! मम लोके महीयते ।
सर्वतीर्थेषु यत् स्नानं सर्वतीर्थेषु यत् फलम् ।
तत् फलं लभते देवि ! दृष्ट्वा देवं गतत्रमम् ।

न च यज्ञेन तपसा न ध्यानेनैव संयमैः ।
तत् फलं लभते देवि ! स्नातो विश्रान्तिचन्द्रके ।
कालत्रयान् वसुधे ! यः पश्यति गतत्रमम् ।
कृत्वा प्रदक्षिणे दे तु विष्णुलोकं च गच्छति ।
अस्ति चान्यत् परं गुह्यं सर्वसंसारमोक्षणम् ।
यस्मिन् स्नातो नरो देवि ! मम लोके महीयते ।
प्रयागं नाम तीर्थं देवानामपि दुर्लभम् ।
तस्मिन् स्नातो नरो देवि ! अविशोमफलं तमेन ।
इन्द्रलोकं समानाद्य नरो वै तत्र मोदते ।
अथात्र सुष्यते प्रायान् मम लोके च गच्छति ।
तथा कनखलं तीर्थं नाम गुह्यं परं मम ।
स्नानमात्रेण तत्रापि नाकष्टे च मोदते ।
अस्ति क्षेत्रं परं गुह्यं तिस्रकं नाम नामतः ।
तस्मिन् स्नातो नरो देवि ! मम लोके महीयते ।
अस्मिन्क्षेत्रे पुराष्टतं तत्पुण्यं वसुधरे ! ।
पाञ्चालविषये देवि ! कालिन्द्या च पुरोत्तमम् ।
धनधान्यसमायुक्तं ब्रह्मदेवेन पालितम् ।
तस्मिन् वसते देवि ! तिस्रको नाम नामतः ।
तस्मिन् वसतस्तस्य नापितस्य पुरोत्तमे ।
कालेन महता तस्य क्रुद्धः जयमागतः ।
चीये क्रुद्धे तु तदा सुभ्रं दुःखपीडितः ।
सर्वसङ्गपरित्यागी यो गच्छन् मधुरापुरीम् ।
ब्राह्मणावसथ्ये सोऽपि वसमानो वसुधरे ! ।
तत्र कर्मशतं कृत्वा स्नात्वेव यतुनां गदीम् ।
तत्र दानं च कुरुते नित्यकालं दृढव्रतः ।
ततः कालेन महता पञ्चत्वं सप्तपागतः ।
तस्य तीर्थप्रभाषेय जातोऽथौ ब्राह्मणोत्तमः ।
तस्मिन् वसते देवि ! ब्राह्मणो योगिनां वरः ।
जातिमारो महाप्राज्ञो विष्णुभक्तो वसुधरे ! ।
तस्य तीर्थप्रभाषेय प्राप्ता सक्तिः सुदुर्लभा ।
ततः परं सर्वतीर्थं सर्वपापप्रमोक्षणम् ।
वैरोचनेन बलिना सर्वस्वाराधितः पुरा ।
अष्टराष्ट्रेण बलिना धनकामेन वै पुरा ।
ऊर्ध्वाहुर्गिराधारस्तनवाशुतमं तपः ।
सर्वं सर्वस्वरं देवि ! ततः काममवाप्नुयात् ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् दुर्मणिः प्रत्यभायत ।
किं कारणं वले ! ब्रह्म तपस्यसि मरुतपः ।”
यतिरुवाच ।

“अष्टराष्ट्रोऽस्मि देवेश ! पाताले निवसान्यहम् ।
वित्तेनापि विहीनस्य क्रुद्धमभरणं क्षुतः ।
सुकृताणस्य वै सूर्यो हरी चिन्तामणिं ततः ।
चिन्तामणिं समासाद्य पातालमगमत्तदा ।
तस्मिन्क्षेत्रे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुष्यते ।
तत्रापि सुष्यते प्रायान् मम लोके च गच्छति ।
आदित्येऽपि संक्रान्तौ मरुते चन्द्रसूर्ययोः ।
तस्मिन् स्नातो नरो देवि ! राजस्यपत्नं लभेन ।
यत्र पुण्येण सततं दृष्ट्वा परमं तपः ।
अथ वै स्नानमात्रेण ध्रुवलोके महीयते ।
तत्रापि सुष्यते प्रायान् मम लोके महीयते ।
ध्रुवतीर्थे च वसुधे यः आहं कुरुते नरः ।
पितृन्सारयते सर्वान् पितृपदे विनियतः ।
इत्येव ध्रुवतीर्थेऽपि तीर्थराजं प्रकीर्तितम् ।

सदः

सदः

सदनः

तस्मिन् छातो नरो देवि । मम लोके महीयते ।
तत्रापि सुखे प्राणान्मम लोके स गच्छति ॥
तद्विन्दे महादेवि । अवितीर्य परं मम ।
तत्र छातो नरो देवि । अवितीर्य प्रपद्यते ॥
अत्रापि सुखे प्राणान्मम लोके महीयते ।
दृष्टिर्न अवितीर्यस्य मोक्षनीर्यं परं मम ॥
आनमात्रेण वनुधे । मोक्षं प्राप्नोति मानवः ।
तत्रापि सुखे प्राणान् मम लोके महीयते ॥
तत्रैव कोटितीर्थं हि तीर्थानामपि दुर्लभम् ।
तत्र चानेन दानेन मम लोके महीयते ॥
कोटितीर्थं नरः छातः सन्नाथं पित्रदेवताः ।
तारिताः पितरस्तेन तथैव प्रपितामहाः ॥
कोटितीर्थं नरः छातो व्रतगोके महीयते ।
तत्रैव वायुनीर्यं पितृणामपि दुर्लभम् ॥
पितृं दद्यात् वसुधे । पितृलोके च गच्छति ।
गयापिष्ठप्रदानेन यत् फलं लभते नरः ॥
तत् फलं लभते देवि । ज्येष्ठे दानात् संशयः ।
द्वादशैतानि तीर्थानि देवानां दुर्लभानि च ॥
आनं दानं यपो होमः सद्यस्युक्तं भवेत् ।
एषां स्मरणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
शुद्धा तीर्थस्य साक्षात् सर्वान् कामानवा-
प्नुयात् ॥”

इत्यादि वराहपुराणे मधुरातीर्थप्रभावः । ३॥
इतः प्रवृत्तिं सप्तविंशत्यायेषु मधुरामाहात्म्यं
ज्ञेयम् ॥

मधुरेशः, पुं, (मधुराया इशः ।) श्रीकृष्णः । इति
शुन्दरदावली ॥

मधुरा, स्त्री, (मधु + वाहुलकान् ऊरः टाप् ।)
मधुरा । इति हिन्दुकोषः ॥

मद, इट् मन्त्रे । पाप् । मदे । मोदे । सुतौ ।
गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-
सन्निपाद्यो मद मोदे अक०-सुतौ गतौ च
सक०-सेट् ।) मन्दते । इ मन्दते जनः स्वपिति
पङ्को भवति माद्यति मोदते स्तौति गच्छति
या इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मद, इट् भय इट् नि एषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) इति तौलुप्तिः ।
भय मादति । इट् अमदत् अमादीत् ।
अस्मात् पुषादित्वात् निथं ङ इत्यन्ते । इति
दुर्गादासः ॥

मद, ङङ् लमियोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) कङ् मनी माद-
यते मल प्राप्तायामरसायनात् । इति दुर्गा-
दासः ॥

मद, म गर्ने । मीपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-सेट् ।) गर्वादिशब्दः ।
मीपनं दैगम् । म मद्यति गर्वं सम्पत्तिः ।
मद्यति शब्दं नरः । इति दुर्गादासः ॥

मदः, डः (मद्यतीति । मद् + चप् ।) इति-
गणपतम् । (यथा, भारवी । २ । १८ ।

“मद्यतिगुणैर्गुणापिभः

अदिभिरितं पङ्क्तिं नयं इति ।”)

तत्पर्यायः । दानम् २ ॥ (मद्यते इति । मद् +
“मदीशुपसर्गे ।” ३ । ३ । ६७ । इति अप् ।)
इष्ये । (यथा, अजिदे । १ । ४ । २ ।

“उप नः सवनागहि सोमपाः पिव गोदा इदेवतो
मदः ।” “मदी इष्ये ।” इति तद्व्याख्यानः ।)
तत्पर्यायः । आमोदः २ । इत्यमरः । ३ ।
२ । १२ ।) देतः । कस्तूरी । (पर्यायो यथा,—
“नृगनाभिर्गुणमदी मदः कस्तूरिकाखजः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

रोगविशेषः । उन्मादस्य प्रथमावस्थायां यथा,
“तु चाप्रवृद्धस्तस्यो मदसंज्ञां विभर्ति च ।”
इति माधवकृतविविचय्ये उन्मादाधिकारे ॥
विशेषोऽस्य यथा,—

यदा तु रक्तवाहीनि रससंज्ञावहानि च ।
पृथक् पृथक् समस्ता वा मोतांसि कुपिता मलाः ॥

मलिनाहारशीलस्य रजोमोहादृतात्मनः ।
प्रतिहत्यावनिष्ठन्ते जायन्ते याधयस्तदा ॥

मदसंज्ञायसंज्ञासाक्षिणां विद्याद्विचक्षणः ।
यद्योत्तरं बलाधिक्यं हेतुलिङ्गोपशान्तिश्च ॥

दुर्बलश्चेतसः स्थानं यदा वायुः प्रपद्यते ।
मनो विचोभयन् जनोः संज्ञां संमोहयेत्तदा ॥

पितृमेवं कफश्चैवं मनो विचोभयन् वृणाम् ।
संज्ञां नयत्याकुलतां विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥

स्वप्राणव्युत्पत्ताभावाच्चलत्तलितचेष्टितम् ।
विद्याहातमदाविष्टं रुद्धश्यावाख्यातम् ॥

सक्रोत्रपश्याभावं संप्रहारकलिप्रियम् ।
विद्यान् पितृमदाविष्टं रक्तपीतासिताकृतम् ॥

स्वल्पसम्बन्धवचनं तन्नालस्यसमन्वितम् ।
विद्यात् कफमदाविष्टं पाण्डुं प्रधानतत्परम् ॥

संज्ञासंज्ञेतानि रूपाणि सन्निपातयते मदे ।
जायन्ते शान्तिं त्वाशु मदी मद्यमदाकृतिः ॥

यच्च मद्यमदः प्रोक्तो विषणो रौधिरश्च यः ।
सर्व एते मदानर्तं वातपित्तकफाश्रयात् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये ॥)
गर्बः । इति मेदिनी । दे, १२ ॥ (यथा,
भारवी । २ । ४६ ।

“मदमानससुदृढं हृयं
न विदुस्ते निवसेन सृष्टता ॥”)

मद्यम् । ज्ञेयम् । मद्यतेति यावत् । इति हेम-
चन्द्रः । २ । २२६ ॥ (यथा, मनी । ७ । ४७ ।

“नृगयाचो दिवाभ्रः परिवाहः स्थियो मदः ।”
“तौर्व्यजं वृषाद्या च कामजो दशको गयः ॥”)

नदः । कल्याणवस्तु । इति भरणिः ॥ ४ ॥
मदसंज्ञं यथा,—

“यद्यं महात्मा धनवान् मधुलः कोऽस्ति भूतले ।
इति यस्यायने चित्तं मदः प्रोक्तः स कोविदेः ॥”

इति पाण्डे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥
तस्य उत्पत्तिर्यथा ।

“वृद्धैर्मोहः समभवदहङ्कारादभून्मदः ।”

इति मानस्ये ३ अध्यायः ॥
(दानवभेदः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८६ ।

“अविशीमा सुकेशी च शठश्च यत्को मदः ॥”

मदकटः, पुं, (मद् कटति प्रकटयतीति । कट् +
अच् ।) घटः । घाट् इति भाषा ॥ यथा ।
इष्टचरो इष्टवरी गोपतिः वष्टो वृषो मदकटो
हलः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२५ ॥

मदकलः, पुं, (मदेन कलोऽथक्तमधुरध्वनिर्यस्य ।)
मद्यहस्ती । तत्पर्यायः । मदीकटः २ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ३५ ॥ अयत्तप्रलापो । इति
शुन्दरदावली ॥ मदायत्तवाचिनि त्रि । इति
मेदिनी । खे, १५६ ॥ (यथा, उत्तरचरिते २ अङ्के ।
“मदकलमयूरकण्ठच्छविभिरवकीर्णानि ।”)

मदगन्धः, पुं, (मदस्य दानस्यैव गन्धोऽस्य ।)
समच्छदश्चः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणं तु
समच्छदश्च्ये ज्ञेयम् ।)

मदगन्धा, स्त्री, (मदः सादनः गन्धोऽस्याः ।)
मदिरा । अतसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मदग्री, स्त्री, (मद् मद्यतां हन्तीति । मद् + हृन्
टक् ङीप् ।) पूतिका । इति गटाधरः ॥

मदनः, पुं, (मद्यतीति । मद् + णिच् लुः ।)
कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥

तस्य नाम्नां युत्पत्तिर्यथा । कथय कथुः ।
“यस्मात् प्रमथ्य चेतस्वं नातोऽस्माकं तथा विधेः ।

तस्मात्सन्मथयन्ना त्वं लोके गेयो भविष्यसि ॥
जगत्सु कामरूपत्वं त्वत्समो न हि विद्यते ।

अतस्त्वं कामनाम्नापि ख्यातो भव मनोभव ॥
मदनान्नदनाख्यत्वं शम्भोर्दपात् सदपकः ।

तथा कन्दर्पनाम्नापि लोके ख्यातो भविष्यसि ॥”
इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥

ब्रह्मसंस्तोतृपत्तिर्यथा,—

“प्रहृष्टमानसः पुत्रं कन्यैकाश्च ससर्ज ह ।
हृष्टस्य कामिनः पुत्रः कामदेवो नभूव ह ॥

कन्या योऽश्वघोषा रत्नभूषणभूषिता ॥
उवाच पुत्रं च विधिः सुदीर्घं पुरतः स्थितम् ।

दुर्निवार्यं मत्कलशं खात्मारामं मनोहरम् ॥
ब्रह्मोवाच ।

स्त्रीपुंसोः क्रीडनार्थाय तदा त्वत् विनिर्मितः ।
हृदि योगेन सर्वेषामधिष्ठानं करिष्यसि ॥

सम्भोदनं ससुहेगवीजं स्तम्भितकारयम् ।
उन्नतवीजं ज्वलनं शम्भुचेतनहारकम् ॥

प्रमथ्येतांमया दत्तान् सर्वान् सम्भोदनं कुरु ।
दुर्निवार्यो मम वराद्भव वत्सु ! भवेद्यु च ॥

यागान्दत्तैवसुखा च प्रहृष्टश्च जगद्भिः ।
हृष्टा वाचं दुहितरं वरं दातुं समुद्यतः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १५ अध्यायः ॥
(योगाचार्यरूपः शिवस्यावतारविशेषः ।

यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम् । २ । १० ।
१—२ ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

“युगावर्तेषु सर्वेषु योगाचार्येभ्यश्चैव तु ।

अवताराणि सर्वस्य शिष्याश्च भगवन् ! वद ॥”
उपमन्यु उवाच ।

“श्वेतः सुतारो मदनः सुशोचः कंक एव च ॥”
महादेवः । मद्यति भक्तानां मनः इति

मदन

मद + लुः । मनसि व्यानन्दजनकत्वादस्य तथा-
त्वम् । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६६ ।
“उन्मादो मदनः कामो ह्यन्त्योर्ध्वकरो
यश्चः ॥”
मत्तता । वरारोहायां कामिनीनां भावविशेषः
इति यावत् । यथा, महाभारते । ३ ।
४६ । १३ ।
“सीधुपानेन चाख्येन तुष्टाद्य मदेन च ।
विलासनेषु विविधैः प्रेक्षणीयतराभवत् ॥”
वसन्तः । धुस्तरः । सिक्थकम् । इति मेदिनी ।
मे । १०३ ॥ वृक्षभेदः । मयना इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पिचुकः २ सुषुक्रन्दः ३ कण्टकी ४ ।
इति रत्नमाला ॥ पिच्छीतकः ५ । (तथाचास्य
पर्यायान्तरं गुणाश्च ।
“मदनः हृद्गेनः पिच्छो नटः पिच्छीतकस्तथा ।
करहाटो मरुवकः शल्यको विषपुष्पकः ॥
मदनो मधुरस्तिक्तो वीर्योष्णो लेखनो लघुः ।
वान्तिहृद्भिन्नधिरः प्रतिश्यायव्रणान्तकः ॥
रूचः कुष्ठकफानाहशोथगुल्मत्रयापहः ॥”
धुस्तरार्थं पर्यायो यथा,—
“धुस्तरधूतधुस्तरा उन्मत्तः कनकाश्रयः ।
देवता कितवस्तूरी महामोहः शिवप्रियः ॥
मातुली मदनश्चास्य फले मातुलपुत्तकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मरुवकः ६ श्वसनः ७ करहाटकः ८ शल्यः ९ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ५२—५३ ॥ भ्रमरः ।
इति जटाधरः ॥ माघः । इति हेमचन्द्रः ॥
खदिरवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मद्गो-
दृक्षः । वक्रतदृक्षः । वृक्षविशेषः । मयना-
फल इति भाषा । तत्पर्यायः । शल्यः २
कैटव्यः ३ पिच्छः ४ धाराफलः ५ तगरः ६
करहाटः ७ पिच्छीतकः ८ श्वसनः ९ मरु-
वकः १० । अस्य गुणाः । वमिकारकत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णवीर्यत्वम् । लेखनत्वम् । लघुत्वम् ।
रूचत्वम् । कुष्ठकफानाहशोथगुल्मत्रयापहत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चालिङ्गनविशेषः । तल-
क्षणम् । नायको नायिकायाः कण्ठे दृष्टं दत्त्वा
द्वितीयदृष्टं तस्या मध्यदेशे दत्त्वा यदाश्विति ।
इति कामशास्त्रम् ॥ (“अथ मयनम् ।” मम्
इति भाषा ।
“मयनन्तु मधुच्छिद्यं मधुशेषश्च सिक्थकम् ।
मध्वाधारो मदनकं मधुषितमपि स्तुतम् ॥
मदनं नन्दुसुखिन्मं भूतं त्रयारोपणम् ।
भयसन्धानकृद्वातकुष्ठवीर्यरक्तजित् ॥”
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
मण्डलिसर्पान्तर्गतसर्पविशेषः ॥ “शिशुको मदनः
पानिहिरः इत्यादि ।” इति सुश्रुते कल्पस्थाने
चतुर्थोऽध्याये ॥
मदनकः, पुं, (मद्यतीति मद + चिच् + लुः स्त्री
कः ।) दमनकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
सिक्थकार्थं स्त्री । तत्पर्यायो यथा,—
“मयनन्तु मधुच्छिद्यं मधुशेषश्च सिक्थकम् ।

मदन

मध्वाधारो मदनकं मधुषितमपि स्तुतम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
मदनकाकूरवः, पुं, (मदेन हेतुना काकूः काम-
जन्यो विकृतो रवः अस्फुटध्वनिर्यस्य ।) पारा-
वतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मदनगोपालः, पुं, (मदनश्चासौ गोपालश्चेति ।
भक्तचित्तोष्णादकारित्वादस्य तथात्वम् ।)
श्रीकृष्णः । यथा,—
“वन्दे मदनगोपालं कैशोराकारभङ्गुतम् ॥”
इति पाद्मि पातालखण्डे ६ अध्यायः ॥
मदनचतुर्दशी, स्त्री, (मदनोत्सवात्मिका चतुर्दशी ।)
चैत्रशुक्लचतुर्दशी । यथा । अथ मदनचतुर्दशी
तत्र मदनस्य पूजा कार्या । स्कन्दपुराणसौरा-
गमयोः ।
“मधुमासे तु संप्राप्ते शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।
प्रोक्ता मदनसुहृतीति सिद्धिदा तु मद्योत्सवे ॥
पूजयिष्यन्ति ये मर्त्यास्तद्भयभवपल्लवैः ।
ते यान्ति परमं स्थानं मदनस्य प्रभावतः ॥
चैत्रे मासि चतुर्दश्यां मदनस्य मद्योत्सवः ।
लुगुश्चितोक्तिभिस्तत्र गीतवाद्यादिभिर्नृणाम् ।
भगवांस्तुष्यते कामः पुत्रपौत्रसन्निधेः ॥
वलिं प्रति भगवद्वाक्यम् ।
न मानयन्ति ये पञ्च मादनं मानवाधमाः ।
तेषां पुण्यं फलं दत्तं मया ते चैत्रमासिकम् ॥
देवलः ।
चैत्रशुक्लचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।
पिशाचत्वं न तस्य स्यात् गङ्गायाश्च विशेषतः ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥
मदनत्रयोदशी, स्त्री, (मदनपूजार्थां त्रयोदशी ।)
चैत्रशुक्लत्रयोदशी । तत्र मदनस्य व्रतं कर्तव्यम् ।
यथा भविष्ये ।
“चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां मदनं दमनात्मकम् ।
हत्वा संपूज्य विधिवद्गीर्जयेद्वाजनेन तु ॥
तत्र सन्नुचितः कामः पुत्रपौत्रविवर्धनः ।
कामदेवस्त्वयोदश्यां पूजनीयो यथाविधि ।
रतिप्रीतिसमायुक्तो ह्यशोकमणिभूषितः ॥”
दमनो दमनकवृक्षः । सन्नुचितः प्रीणितः ।
कामदेवध्यानन्तु ।
“चापेष्टुष्टक् कामदेवो रूपवान् विश्वभोहनः ।”
तत्र स्तुतिमन्त्रः ।
“पुण्यधनम् ! नमस्तेस्तु नमस्ते भीमकेतन ! ।
सुगीर्णां लोकपालानां धैर्यश्रुतिश्रुते नमः ॥
माधवात्मज ! कन्दर्प ! सम्भरारे ! रति-
प्रिय ! ।
नमस्तुभ्यं जितशेषसुवनाय मनोभुवे ॥
आधयो मम नश्यन्तु आधयश्च शरीरजाः ।
सम्पद्यतामभीष्टं मे सम्पदः सन्तु मे स्मिताः ॥
नमो माराय कामाय देवदेवस्य नमोऽयम् ।
ब्रह्मविष्णुशिवेन्द्राणां मनःसोभकराय च ॥
एवं यः कुरुते पूजामनङ्गस्य महात्मनः ।
भवन्ति नापदस्तस्य तस्मिन्नन्दे कदाचन ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥

मदन

मदनदादशी, स्त्री, (मदनपूजाविविध्यां दादशी ।)
चैत्रशुक्लदादशी । अत्र मदनव्रतं कार्यम् । यथा,
श्रवण जपुः ।
“श्रीतुमिच्छामहे स्तुत ! मदनदादशीव्रतम् ।
स्तुतानेकीनपञ्चाशत् येन वेमे दितिः पुनः ॥
स्तुत उवाच ।
यद्वाशिष्ठादिभिः पूर्वं दितेः कथितस्तुतमम् ।
विस्तरयैतदेवेदं मतुसकाशान्निबोधत ॥
चैत्रे मासि सिते पक्षे दादश्यां नियतव्रतः ।
स्यापवेदद्वयं कुम्भं सिततण्डुलपूरितम् ॥
नानाफलद्वयं तद्द्विद्विद्वदङ्गसमन्वितम् ।
सितवस्त्रयुगच्छत्रं सितचन्दनचर्चितम् ॥
नानाभक्ष्यफलोक्तं सहिरण्यञ्च शक्तितः ।
तान्नपात्रं शुभोपेतं तस्योपरि निवेदयेत् ॥
तस्मादुपरि कामान्तु कदलीदलसंस्थितम् ।
कुम्भाच्छर्करयोपेतां रतिं तस्य च वामतः ॥
गन्धधूपं ततो दद्यात् गीतवाद्यश्च कारयेत् ।
तदभावे कथां कुम्भात् कामकेशवयोर्नरः ॥
कामनाम्ना हरेरर्चां स्नापयेद् गुडवारिणा ।
शुक्लपुष्पाक्षततिलैरर्चयेन्मधुसूदनम् ॥
कामाय पादौ संपूज्य जंघे सौभाग्यदाय च ।
ऊरु सारायेति पुनर्मन्त्रयायेति वै कटिम् ॥
खच्छोदरायेत्युदरं घनङ्गायेत्युदरो हरेः ।
मुखं पद्मसुखायेति बाहू पञ्चशराय वै ॥
नमः सर्वात्मने मौलिमर्चयेदिति केशवम् ।
ततः प्रभाते तं कुम्भं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्ष्या स्वयञ्च लवणाहते ।
शुक्लाथ दक्षिणां दद्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
प्रीयतामत्र भगवान् कामरूपी जनाङ्गनः ।
हृदये सर्वभूतानामानन्दो यो विधीयते ॥
अनेन विधिना सर्वं मासि मासि समाचरेत् ।
उपवासी त्रयोदश्यामर्चयेद् विष्णुमययम् ॥
फलमेकाक्षं संप्राप्य दादश्यां भूतलं खपेत् ।
ततस्त्रयोदशे मासि हृतं धेनुसमन्वितम् ॥
श्रव्यां दद्यादनङ्गाय सर्वोपस्कारसंयुताम् ।
काचनं कामदेवश्च शुक्लां गात्र पयस्विनीम् ॥
वासोभिर्द्विजदास्पदं पूज्य शक्या विभूषयैः ।
श्रव्यां गवादिकं दद्यात् प्रीयतामितुदीरयेत् ॥
होमं शुक्लैस्त्रिलैः कुम्भात् कामनामानि कीर्तयन् ।
गन्धेन सर्पिषा चैव पायसेन च घर्मघित् ॥
विप्रेभ्यो भोजनं दद्याद्विष्णुशाल्यविवर्जितः ।
इच्छुदखानयो दद्यात् पुण्यमासाश्च शक्तिवः ॥
यः कुम्भादिभिर्नानेन मदनदादशीमिमाम् ।
सञ्जपापविनिर्मुक्तः प्राप्नोति हरिभान्विताम् ॥
इह लोके वरान् पुत्रान् सौभाग्यसमग्रतः ॥”
इति मत्स्यपुराणे ७ अध्यायः ॥
मदनपाठकः, पुं, (मदनं तद्वद्दीपकं पठतीति । पठ
+ लुक् । खरेण कामोद्दीपनाद्यथात्वम् ।)
कोकिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मदनमोहनः, पुं, (मदन उन्मादकश्चासौ मोहन-
श्चेति कर्मधारयः । तुच् + णच् लुः ।)
श्रीकृष्णः । यथा,—

सदना

“अन्ते मदनगोपालं केशोराकारमदसुतम् ।
यमाहुर्वीवनोद्विष्टे श्रीमन्मदनमोहनम् ॥”

इति पादो पातालखण्डे ६ अध्यायः ॥
मदनशलाका, स्त्री, (मदनोद्दीपिका शलाकेव ।
अस्याः कामोद्दीपकत्वात्पात्वम् ।) कामो-
द्दीपकौग्धम् । सारिकापक्षी । इति मेदिनी ।
ने, २३५ । कोकिला । इति शब्दरत्ना-
वली ।

मदनसारिका, स्त्री, (मदनोद्दीपनाय सारिका ।)
पक्षिभेदः । सारिक इति भाषा । तत्पञ्चायः ।
शलाका २ सारिका ३ चित्रलोचना ४
कुङ्कुमी ५ । इति ऋताधरः ॥

मदना, स्त्री, (मदयति मत्ततां जनयतीति ।
मद + गिच् + लुट् । यद्वा, माद्यति अनया ।
मद + लुट् । खियां टाप् ।) सुरा । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५६७ ॥

मदनाङ्गुशः, पुं, (मदनस्य कामस्य अङ्गुश इव ।)
निङ्गुम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नखम् । इति
कामाङ्गुशशब्ददर्शनम् । यथा,—
“कामाङ्गुपाङ्गुशितकामिनवङ्गुलेन्द्रे ।”

इति श्रुतबोधे कालिदासः ॥

मदनायकः, पुं, (मदनं उन्मादकं अर्थं शिरोभागी
यस्य ।) कोदवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विव-
रणस्य कोदवशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

मदनायुधः, पुं, (मदनस्यायुधः ।) भगम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

मदनायुगः, पुं, (मदनस्यायुगौवनं इव समा-
यान्तोऽयम् । निपातनान् साधुः ।) कामवर्द्धक-
त्वात्पात्वम् । कामवर्द्धिचपुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मदनानलयः, पुं, (आलीयतेऽस्मिन्निति आ +
ली + अधिकरणे अच् । मदनस्यालयः ।)
गङ्गोत्तमासः ।) भगम् । मदनपण्यायकशब्दोत्तर-
गणपण्यायकशब्देन भगस्योक्तत्वात् । यथा,—
“स्फुर्यैराकीर्णं झुल्लमधनुषो मन्दिरमधो
पुरो ध्यायन् ध्यायन् यदि लपति भक्तस्तव
मनुम् ॥”

इति कर्पूररत्नवः ॥

मदनमयावधिसप्तमस्यानम् । तत्तु जायास्यानम् ।
यथा,—
“एषादुष्टान् क्रियवृत्तगङ्गास्त्रीकुलीरागतयूने
दिगङ्गुन्निष्ठपिपिशरान् घटप्रविशंश्च विंशान् ।
अङ्गान्मान् वदन् यवनजान्पद्मजान् सुतुङ्गान्
नागैर्विशान् मदनभयनेष्यान् नीषान् सुगी-
षान् ॥”

इति दौर्घिकायां मदनभवनशब्ददर्शनम् ।
मदनमया, स्त्री, (मदनमयावत्या ।) कामा-
रम्भा । सा तु उद्देगरूपा । विरह इति
साधरः । यथा । ततः प्रविशति मदनमया ।
सा विरहमया ।

“मदनं तवकीं प्रीतिं सा वासा परमगीति मे
चिदितम् ।

पुट्ट

मदयि

न च निष्ठादिव खलिलं निवर्तते मे ततो हृद-
यम् ॥”

इत्यभिज्ञानशाकुन्तल ३ अङ्कः ॥ मदनावस्य
इति राज्ञोऽथ उद्देगरूपा पञ्चमी कामा-
वस्था । यदाह भरतः । उद्देगः पञ्चमः प्रोक्त
इति । सचिन्तमिति केनोपायेन मम शकु-
न्तलालाभो भविष्यति । इति तट्टीका ॥

मदनी, स्त्री, (माद्यति अनया इति । मद +
करणे लुट् । खियां टाप् ।) सुरा । इति
हारावली ॥ कस्तूरी । अतिसुक्तकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मदनेच्छाफलः, पुं, (मदनेच्छां फलति जनय-
तीति अच् ।) बहुरखालः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मदनोत्खवः, पुं, (मदनाय उत्खवः ।) उत्खव-
विशेषः । होलाका इति ख्याता । तत्पञ्चायः ।
सुवसन्तकः २ । इति हारावली ॥

मदनोत्खवा, स्त्री, (मदनाय उत्खवो यस्याः ।)
खर्गवेष्ट्या । इति शब्दरत्नावली ॥

मदप्रयोगः, पुं, (मदस्य प्रयोगः ।) करिणां मदी-
जसः । तत्पञ्चायः । यस्तारमृ २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

मदभङ्गिनी, स्त्री, (मदं उन्मत्ततां भनक्ति दूरी-
करोतीति । मद + भन्ञ् + “नन्दिद्यहिपचा-
दिभ्यो ल्युणिन्यचः ।” ३ । १ । १३४ । इति
णिनिः । खियां टाप् ।) शतमल्ली । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणादयोऽस्याः शतमल्ली-
शब्दे ज्ञातव्याः ॥)

मदयन्तिका, स्त्री, (मदयन्ती + ततः कन् टाप् ।
पूर्वं इत्यच् ।) मल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।

“त्रिफलात्कृत्त्रिकटुका सुरसा मदयन्तिका ।
वायस्यारग्वधानाश्च तुलां कुप्यात् पृथक्
पृथक् ॥”)

मदयन्ती, स्त्री, (मद + भञ् + टाप् ।) वन-
मल्लिका । इति रत्नमाला ॥ काट्मल्लिका
इति भाषा ॥ मल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
(तथाचास्याः पण्यायो यथा,—

“मल्लिका मदयन्ती च श्रुतीभोरुच भूपदी ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

“मदयन्त्यद्रिः काथस्तद्वत् समधुशर्करः ।”
इति च वैदकचक्षुपागिखण्डे रक्तपित्तधिकारे ॥)

मदयिन्, स्त्री, (मदयतीति । मद + गिच् ।
“कानिहृषिपुगिगदिचदिभ्यो ऋरिदुच् ।” उणा०
३ । २८ । इति मद + इदुच् । “अया-
मन्ताय्यायेत्विष्णुषु ।” ६ । ४ । ५५ । इति
रेरयादेशः ।) मद्यम् । इति मेदिनी । ने, २०२६

मदयिन्, पुं, (मदयतीति । मद + गिच् ।
“कनोनि ।” उणा० । २ । २८ । इति इदुच् ।
गिरयादेशश्च ।) कामदेवः । शौण्डिकः । इति
शब्दरत्नावली ॥ मद्युक्तः । इति मेदिनी । ने,
२०२६ । अथः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सदाय

मदविचित्रः, पुं, (मदेन विचित्रचलितमनाः ।)
मत्तहस्ती । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मदशाकः, पुं, (मदकरः शाकोऽस्य ।) उपोदकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मदसारः, पुं, (मदं सारयति दूरीकरोति । इति
मद + सार + गिच् + अण् ।) तूलयन्तः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मदहस्तिनी, स्त्री, (मदेन हस्तिनीव ।) महा-
करञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मदहेतुः, पुं, (मदस्य हेतुः कारणम् ।) घातकी ।
इति वैद्यकम् । मत्तताकारणश्च । (मदरोगस्य
हेतुः यथा,—

“यदा तु रक्तवाहीनि रसवन्नावहानि च ।
पृथक् पृथक् समस्ता वा स्रोतांसि कुपिता

मलाः ॥

मलिनाहारशीलस्य रजोमोहावृतात्मनः ।

प्रतिहत्वावतिष्ठन्ते जायन्ते आधयस्तदा ॥

मदभ्रच्छांयं संन्यासास्तेषां विद्याद्विचक्षणः ।

यथोत्तरं वलाधिक्यं हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये ॥)

मदस्थलं, स्त्री, (मदस्य स्थलम् ।) मदस्थानम् ।
यथा, शब्दरत्नावली ।

“अवदंशः सुरापानं शुष्कापानं मदस्थलम् ॥”

मदस्थानं, स्त्री, (मदस्य स्थानम् ।) मद्यपानस्थानम् ।

तत्पञ्चायः । शुष्कापानमृ २ । इत्यमरः । २ । १० । ४१ ।

मदाद्या, पुं, (मदेन मदननकारसेन ताड्येति
ख्यातेन आद्याः युक्तः ।) तालवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविहितरस्य ताल-
शब्दे ज्ञातव्या ॥) मद्युक्ते, त्रि ॥

मदाद्या, स्त्री, (मदेन आद्या ।) लोहितभिक्षुणी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मदातङ्कः, पुं, (मदनगितः आतङ्कः रोगः ।)
मदातयरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मदातयः, पुं, (मदेन अतयौ नाशोन्मुखतात्र ।)

मद्यपानादिजन्यरोगविशेषः । तत्पञ्चायः ।

मदातङ्कः २ पानातयः ३ मद्याधिः ४ मद्यः ५ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ मदातयादीनां
निदानान्याह ।

“विषस्य ये गुणा दृष्टाः सन्निपातप्रकाशनाः ।

त एव मद्ये दृश्यन्ते विषे तु वज्रवत्तराः ॥

तस्मादविधिपीतेन तथा साक्षाधिकेन च ।

युक्तेन चाहितैरग्रेरकाये सेवितेन च ॥

मद्येन खलु जायन्ते मदातयसुखा गदाः ॥”

अविधिप्रयुक्तं मद्यं विकारान्तरमप्युत्पादयती-
त्याह ।

“निभक्तमेकान्तत एव मद्यं

निषेधमागं मशुलेन निवृत्तम् ।

उत्पादयेत् कथनमान् विकारा-

नुत्पादयेचापि शरीरभेदम् ॥

एकान्तनी गेरन्त्यर्थं विकारान् मदातयादीन् ।

शरीरस्य भेदं नाशम् ॥ १० ॥ मदातयादीनां
इत्यन्तरमप्याह ।

“रुद्धेन भीतेन पिपातितेन
शोकाभितमेन वृक्षितेन ।
यायामभाराध्वपरिचतेन
वेगावरोधाभिहतेन चापि ॥
अवस्त्ररुचावततोदरेण
साजीर्णमुक्तेन तथावलेन ।
उष्णाभितमेन च सेचमानं
करोति मद्यं विविधान् विकारान् ॥”
तानेव विकारान् विवृणोति ।
“पानात्ययं परमदं पानाजीर्णमथापि वा ॥”
पानविकारान् विवृणोति ।
“पानविभ्रममुपच तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥”
तत्र मदात्ययस्य सामान्यं लक्षणमाह ।
“शरीरदुःखं बलवत् प्रमोहो हृदयशय्या ।
अरुचिः प्रतप्तं दृष्ट्वा ज्वरः शीतोष्णलक्षणः ॥
शिरःपार्श्वस्थिसन्धीनां वेदना विजिते यथा ।
जायतेऽतिवलात् जृम्भा स्फुरणं वेपनं श्रमः ॥
उरोविषयः कासश्च श्वानो हिक्का प्रजागरः ।
शरीरकम्पः कर्णाक्षिसुखरोगास्त्रिकण्डहः ॥
हृदि विड्भेदादुत्क्षेप्यो वातपित्तकफात्मकः ।
भ्रमः प्रलापो रूपाणामसताश्चैव दर्शनम् ॥
दृष्टमभसलतापण्यं पशुभिश्चावपूरितम् ।
प्रध्वंशं विहङ्गैश्च भ्रान्तचेताः स मन्यते ॥
आकुलानामशस्तानां स्वप्नानां दर्शनानि च ।
मदात्ययस्य रूपाणि सञ्चाख्येतानि लक्ष-
येत् ॥”
अथ मदात्ययस्य वातिकस्य निदानमाह ।
“स्त्रीशोकभयभाराध्वकर्मभिर्योऽतिकथितः ।
रूचात्पप्रमिताशौ च यः पित्तत्वतिमात्रया ॥
रूचं परिणतं मद्यं निशि निद्रां निहन्ति च ।
करोति तस्य तच्छीघ्रं वातप्रायं मदात्ययम् ॥”
तत् मद्यम् ॥ * ॥ अथ तस्य लक्षणमाह ।
“हिक्काश्वासशिरःकम्पपार्श्वशूलप्रजागरैः ।
विद्याहृष्टप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् ॥”
अथ पित्तिकस्य निदानमाह ।
“तौक्ष्णीयं मद्यमस्त्रयं योऽतिमात्रं निषेवते ।
अन्धोऽप्यतीक्ष्णभोजी च क्रोधनोऽभ्यातपप्रियः ।
तस्योपजायते तीव्रः पित्तप्रायो मदात्ययः ॥”
अथ तस्य लक्षणमाह ।
“दृष्ट्वादाहज्वरखेदमोहातीसारविभ्रमैः ।
विद्याहृष्टितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥”
अथ श्लेष्मिकस्य मदात्ययस्य निदानमाह ।
“मधुरस्निग्धगुल्माशौ यः पित्तत्वतिमात्रया ।
अथायामदिवास्त्रप्रश्याश्रनसुखे रतः ।
मदात्ययं कफप्रायं स नरो लभते भुवम् ॥”
अथ तस्य लक्षणमाह ।
“दृष्ट्वोरोचकहृत्तासतन्द्रास्तेमित्यगौरवैः ।
विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम् ॥”
अथ सान्निपातिकस्य मदात्ययस्य निदानं
लक्षणमाह ।
“त्रिदोषहेतुभिः सन्धैः सन्धैर्लिङ्गैर्मदात्ययः ॥”
अथ परमदमाह ।

“श्लेष्मोच्छ्वोऽङ्गुल्या विरसास्यता च
विण्मूत्रसक्तिरथ तन्निद्रोचकश्च ।
लिङ्गं परस्य तु मदस्य वदन्ति तज्ज्ञा
स्तृष्णा रुजा शिरसि सन्धिषु चापि भेदः ॥”
तन्निद्रा ॥ * ॥ पानाजीर्णमाह ।
“आधानसुगममथोद्गिरणं विदाहः
पाने त्वजीर्णमुपगच्छति लक्षणानि ॥”
उद्गिरणं वान्तिः उद्गारो वा । पीयत इति
पानं मद्यम् ॥ * ॥ पानविभ्रममाह ।
“हृत्तासतन्द्राकफसंश्लेषकधूम-
श्चर्द्धावमौज्वरशरीररुजप्रदेहाः ।
द्वेषः सुरान्नविकृतैश्च तेषु तेषु
तं पानविभ्रममुपगच्छति धीराः ॥”
कण्ठधूमः कण्ठाहूमनिर्गम इव । प्रदेहः कफेन
लिप्तास्यता । द्वेषः सुरान्नविकृतैश्च सुरावि-
कारेषु अन्नविकारेषु च द्वेषः ।
अखिलेषु मन्त्रविकारेषु ॥ * ॥ असाध्यानां
मदात्ययादीनां लक्षणमाह ।
“दीनोत्तरोद्धमतिशीतममन्ददाहं
तैलप्रभास्यमतिपानहृतं त्वजे च ।
जिह्वाहृदन्तमसितन्त्रथवापि नीलं
पौते च यस्य नयने रुधिरप्रभे च ॥
हिक्का ज्वरो वमथुपेधुपार्श्वशूलाः
कासभ्रमावपि च पानहृतं त्वजे च ॥”
अथ मदात्ययादीनां चिकित्सा ।
“मदोत्थानान् रोगाणां मद्यमेव हि भेषजम् ।
यथा दहनदग्धानां दहनस्वेदं हितं ।
मिथ्यातिह्वीनमद्येन यो याधिरुपजायते ।
समेनेव निपीतेन मद्येन स हि श्रान्ति ॥
वीजप्रकट्टान्कोलदाहिमसंयुतम् ।
यवानीहृष्टाजालीशृङ्गवेरावचूर्णितम् ॥
सखेहैः शक्तभिर्युक्तमवदंश्चैश्चिरोत्थितम् ।
दद्यात् सलवणं मद्यं पैथिकं वातशान्तये ॥
मद्यं सौवर्चल्योषयुक्तं किञ्चित्त्वैलान्वितम् ।
जीर्णमदाय दातव्यं वातपानात्ययापहम् ॥
चयं सौवर्चलं हिङ्गु पूरकं विश्वदीप्यकम् ।
चूर्णं मद्येन पातय्यं पानात्ययरुजापहम् ॥
लावतित्तिरिद्वान् रसेश्च शिखिनामपि ।
पञ्चिणां श्लेष्मत्पानानामानुपानं तथोदने ॥
स्निग्धोष्णलवणान्तेश्च विसवारैर्मुखप्रियैः ।
स्निग्धैर्गोधूमिकैरन्नेनैव तमदात्ययं जयेत् ॥
नारीणां यौवनोष्णानां निर्दोषरूपगृह्णेन ।
श्लेष्मरूक्षचभारैश्च संरोधोऽसुखप्रदेः ॥
शयनाच्छादने रुक्णैरुष्णैश्चान्तगृहैः सुखैः ।
उत्पन्नो मारुतात् शीघ्रं प्रशान्त्यति मदा-
त्ययः ॥
पित्तपानात्यये योऽप्याः सन्धैश्च क्रिया हिमाः ।
सितामान्निकसंयुक्तं मद्यमर्द्धोदकं पिवेत् ॥
मद्यं खर्जूरहृत्कीकापरुषकरसंयुतम् ।
मदाहिमरसं शीतं शक्तुमिष्टावचूर्णितम् ॥
सशर्करं वा माध्वीकं संयुक्तमथवापरम् ।
दद्यात् दृढदकं कावे प्रातुं पित्तमदात्यये ॥

प्रशान् कपिज्जलानेणान् लावानसितपुच्छकान् ।
मधुरान्नान् प्रयुञ्जीत भोजने शालिषट्ठिकान् ॥
पटोलयुग्ममित्रं वा ह्नागलं कल्पयेद्रसम् ।
सतीलं सुहृमित्रं वा दाडिमामलकान्वितम् ।
द्राक्षामलकसंयुक्तं परुषकरसेन च ।
कल्पयेत् तपणान् यथान् रसांश्च विविधात्म-
कान् ॥
शीतानि चात्रपानानि शीतप्रश्यासनानि च ।
शीतवातजलसर्शाः शीतान्युपवनानि च ॥
चौमपद्मोत्पलानाञ्च मणीनां मौक्तिकस्य च ।
चन्दनोदकशीतानां स्पर्शाश्चन्द्रांशुशीतलाः ।
रूक्षतर्पणसंयुक्तं यवानीयोषसंयुतम् ।
यवगोधूमकं चात्रं रूक्षयुग्मं भोजयेत् ॥
कुलत्थानाञ्च शुष्काणां मूलकानां रसेन वा ।
प्रभूतकटुसंयुक्तं यावान्नं वा प्रदापयेत् ॥
ह्नागमसरसं रूक्षमल्लं वा जाङ्गलं रसम् ।
योषधयुग्मं मनागन्धं पिवेत् कफमदात्यये ॥
स्थाल्यामथ कपाले वा भृष्टं कृत्वा तु नीरसम् ।
कटुमूलवर्णं मांसं खादेन कफमदात्यये ॥
पाचकद्रव्ययुक्तेन मद्येनोक्षिणं मतम् ।
मदात्यये कफोद्धते लङ्घनञ्च यथावलम् ॥
यदिदं कर्मे निर्दिष्टं वातपित्तकफान् प्रति ।
सन्धैः सन्धैर्वेदं प्रयोक्तव्यं चिकित्सकैः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
गरुडपुराणोक्तमदात्ययनिदानादिकं तत्रैव
१६० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ (तथाचास्य सकारण-
लक्षणचिकित्सादिकं यथा,—
“हालाहलाहलसमं भजते वियोगात्
सेयं न शिष्यमनुजेः कथितं सुगोत्रैः ।
दृष्ट्वा वमिः श्वसनमोहनदाहदृष्ट्वा
संजायतेऽतिसरणं विकलेन्द्रियत्वम् ॥
ये नित्यसेवनाहुष्टा मदात्यय मनुजा भृष्टम् ।
विषमाहारसदृशी सुरा मोहनकारिणी ॥
यथा विषं प्राणहरं वियोगाद्
योगेन तच्चाप्यन्तं वदन्ति ।
तथा सुरा योगयुता हिता स्या-
दयोगतश्चारभतेऽतिकष्टम् ॥
क्षुधातुरे दृष्टाक्रान्ते सुरा वा भोजनं विना ।
न च स्त्रीखेर्विना भक्ता विनाहारातिपानकम् ॥
अव्यग्रनेऽप्यजीर्णं सुरा पीता रुजाकरी ।
यस्य प्रलपनश्चापि न च वातमदात्ययः ।
दाहश्चर्द्धातिसारश्च ज्वरः पित्तमदात्यये ॥
हृद्दोरोचकहृत्तासतन्द्रास्तेमित्यगौरवम् ।
शीतता च प्रतिश्यायः कफजे च मदात्यये ।
त्रिषु दोषेषु समता लिङ्गैर्येषासुप्रक्रमः ।
स त्रिदोषसुदृढो मदश्चर्द्धा भिषग्वर ! ॥
वमनञ्च प्रशस्तञ्च निद्रासंसेवनं पुनः ।
स्नानं हितं पयःपानं भोजने सगुरुं दधि ॥
मस्तुखण्डं सखर्जूरं हृत्कीका दाडिमाम्लिका ।
यामणा च परुषश्च खेहो हन्ति मदात्ययम् ॥
द्राक्षामलकखर्जूरपरुषकरसेन वा ।
कल्पयेत् पयसा तप्तु पानं सन्धैर्मदात्यये ॥

सदिरा

पद्या लाघेन संयुक्तं पयःपानं मदात्यये ।”

इति मदात्ययचिकित्सा ।

अथ पूगीपलमदात्ययचिकित्सारम्भते ।

“पूगीपलमदे कम्पो मोक्षो मृच्छां समस्तम् ।

प्रवेदो विधुरत्व लालास्रावश्च जायते ।

भमरमपरीतत्वं विज्ञेयं पूगमृच्छते ।

मानवो लघुपैरेभिर्ज्ञेयः पूगविमृच्छते ।

तस्य शीतं घृतं पीतं वस्तिवातघृतं भवेत् ।

शर्कराभक्षये देया सुक्ता वा शर्करान्विता ।

कोदवापां भवेन्मृच्छां देयं क्षीरं सुशीतलम् ।

धुक्षूरकमदे देयं शर्करासहितं दधि ।

फलनी करपौरश्च मोहिनी मद्यन्तिका ।

अन्येषामपि कन्दानां वमनञ्चाशु कारयेत् ।

पाययेत् शर्करायुक्तं क्षीरं वा दधि शर्कराम् ।”

इति श्रीमहर्ष्यत्रिप्रभाषिते हारीतोत्तरे तृतीय-
स्थाने मदात्ययचिकित्सानाम् समदशोऽध्यायः ॥

मदाघातः, पुं, (मदाय मत्ततोद्देकाय आन्नायते
वाचते स्मिति । आ + आ + कर्मणि क्तः ।)

गजकृष्णः । इति हारावली । २०४ । हातीर-

उपरेर रुद्धा इति भाषा ।

मदामरः, पुं, (मदो दानवारि अमरमिवास्या-
च्छादकत्वात् ।) मत्तहस्ती । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ।

मदारः, पुं, (माद्यति मत्तो भवतीति । मद +
“अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् ।” उणा० । ३ ।

१३४ । इति आरन् ।) हस्ती । धूर्तः । इति

विश्वः । मृकरः । कासुकः । गन्धमेदः । मत्त-

हस्ती । शृपमेदः । इत्युपादिकोशः ।

मदार्मदः, पुं, (मदार्म मदजन्यं अर्मं नेत्ररोग-
विशेषं ददातीति । दा + क्तः ।) मलकमत्स्यः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ।

मदालापी, [पुं, (मदेन मत्ततया चालयतीति । आ +
लप् + णिनिः ।) कौकिलः । इति शब्दमाणा ।

मदाष्टः, पुं, (मदो ऋगमहः आष्टाख्या यस्य ।

इत्यः ।) कक्षुरी । इति त्रिकाण्डशेषः ।

(कक्षुरीशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्)

मदिरः, पुं, (मद + किरच् ।) रक्तखदिरः ।

इति शब्दप्रतिका । मदकरे, वि । यथा,

यमेदे । ५ । ६१ । ११ ।

“य ईं वदन्त आशुभिः पिबन्तो मदिरं मधु ।”

“मदिरं मदकरं मधु ।” इति तद्वाक्ये सायनः ।)

मदिरा, स्त्री (माद्यतीति । मद + किरच् ।

अलादित्वात् टाप् ।) मत्तखड्गनः । इति

शब्दरत्नावली । (यथा, शाङ्गन्तले । ३ । ५ ।

“यदि मदिरायतनयनं

नामपिस्तत्र प्रहरतीति ।”

माद्यन्नेयेति । मद + “इपि मदीत । उणा० ।

१ । ५२ । इति किरच् ।) मादकद्रव्यविशेषः ।

मद इति भाषा । (यथा,—

“पिपा-प्याम-प्रतिप्याम-गम वन्तोऽप्यहान्तौ ।

मगलापिन्त्येपु गान्धी मदिरा दिता ।”

इति पररे उपस्थाने १० अध्यायः ।

सदिरा

यथाच शान्तिशतके । ४ । २४ ।

“मीत्वा मोहमयीं प्रमोदमदिरासुम्भतभूतं
जगत् ।”)

तत्पर्यायः । सुरा २ हलिप्रिया ३ हला ४

परिचुत् ५ वरुणात्मजा ६ गन्धोत्तमा ७

प्रसन्ना ८ इरा ९ कादम्बरी १० परिचुत्ता ११

कश्यपः १२ मधुः १३ इत्यमरः । २ । १० । ४० ।

मानिका १४ इति शब्दरत्नावली । कपिशो १५

गन्धमादनी १६ माधवी १७ कथोयम् १८ मदः १९

कापिशायनम् २० । इति जटाधरः । वरुणी २१

मत्ता २२ सीता २३ चपला २४ कामिनी २५

प्रिया २६ मदगन्धा २७ माध्वीकम् २८ मधुर २९

सन्धानम् ३० आसवः ३१ अन्तता ३२ वीरा ३३

मेधावी ३४ मदनी ३५ सुप्रतिभा ३६ मनोज्ञा ३७

विधाता ३८ मोदिनी ३९ हली ४० गुणा-

रिचम् ४१ चरकः ४२ मधूलिका ४३ मद्योत्त-

कटा ४४ मद्दान्ता ४५ । इति राजनिर्घण्टः ।

सीधुः ४६ मैरेयम् ४७ वलवल्गमा ४८ । इति

भावप्रकाशः । कारणम् ४९ । तत्त्वम् ५० इति

केवल्यतन्त्रम् । मदिरा ५१ परिचुत्ता ५२

कल्पम् ५३ स्वादुरसा ५४ मृष्टा ५५ हार-

हूरम् ५६ माद्वीकम् ५७ मदना ५८ देवहृष्टा

५९ कापिशम् ६० अविजा ६१ । इति हेम-

चन्द्रः । ३ । ५६६ । वा द्वादशविधा यथा,—

“माध्वीकं पानसं द्राचं खार्जूरं तालमैश्वरम् ।

मैरेयं माक्षिकं टाडं मधुकं गारिकेजलम् ।

सुखमन्नविकारोत्पन्नं मद्यानि द्वादशैव च ॥”

इति जटाधरः ।

अस्याः सामान्यगुणाः । समधुरास्त्वम् । कफ-

मारुतनाशनत्वम् । लघुत्वम् । पुष्टिकरत्वम् ।

हृद्यत्वम् । सारकत्वम् । मदावहत्वम् ॥ * ॥

धातकोरसगुहादिहता मदिरा गौडी । तद्-

गुणा यथा । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । मधुर-

त्वम् । वातनाशित्वम् । पित्तवलकारित्वम् ।

दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । कान्तिप्रकारित्वम् ॥

पुष्पद्रवादिसमधुवारमयी मदिरा माध्वी । तद्-

गुणा यथा । मधुरत्वम् । नात्युष्णत्वम् । पित्त-

पातनाशित्वम् । पाण्डुकामलगुल्मार्शः प्रमेह-

शमनत्वम् ॥ * ॥ विविधान्यजाता मदिरा

पैथी । तद्गुणा यथा । कटुत्वम् । अम्लत्वम् ।

तीक्ष्णत्वम् । गौडीसमत्वम् । वातहरत्वम् ।

कफकरत्वम् । द्रव्यपित्तकरत्वम् । मोहनश्च ।

तालादिरसनियांसकृता मदिरा खैवी हला

च । तद्गुणा यथा । शीतत्वम् । कषायत्वम् ।

अम्लत्वम् । पित्तहरत्वम् । वातदाहत्वम् ॥ * ॥

सम्बलण्डचनियंसरूपमदिरागुणाः । शीतल-

त्वम् । गुरुत्वम् । मोहनत्वम् । वलदत्वम् ॥

हृद्यत्वम् । लज्जासन्तापनाशकत्वम् ॥ * ॥ नाना-

प्रयकदमरुता मदिरा कादम्बरी । तद्गुणा-

यथा । समधुरत्वम् । पित्तशमहरत्वम् । मद-

कारित्वम् ॥ * ॥ ऐश्वर्यमदिरागुणौ । शिशि-

रत्वम् । मरोत्कटत्वम् ॥ * ॥ यवधायकत-

सदिरा

मदिरागुणौ । गुरुत्वम् । विष्टम्भदायकत्वम् ॥

शर्कराधातकीतोवकृतमदिरागुणौ । शीतत्वम् ।

मनोहरत्वम् ॥ * ॥ शार्करमद्यगुणाः । दृष्य-

त्वम् । दीपनत्वम् । मोहनत्वम् । इति नाना-

मद्यगुणाः ॥ * ॥ ऋतुविशेषे पियमदिरा यथा,

“गौडी तु शिशिरे पेया पैथी हेमन्तवर्षयोः ।

शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु मार्ध्वी ग्राह्या न चान्यथा ॥

कादम्बरीशर्करादिमद्यं

सुशीतलं दृष्यकरं मदाद्यम् ।

माध्वीसमं स्यात् लण्डण्डजातं

मद्यं सुशीतं गुरु तर्पणश्च ॥

अन्यथा कुर्वते पानं मद्यं सन्तापशोषदम् ।

अन्नदोषमदाद्यादिकारकं मूर्च्छनश्च यत् ॥”

नवजीर्णमद्ययोगुणाः ।

“मद्यं नवं सर्वविकारहेतुः

सर्वान् वातादिकदोषदायि ।

जीर्णान् सर्वं सकलामयम्

धूर्णप्रदं दृष्यकरश्च दीपनम् ॥”

अन्यथा ।

“पर्युषितमल्पमेलनमम्लं वा पिच्छलं विगन्धं वा ।

दोषावहमविशेषान्मद्यं हृद्यं विवर्जयेत् ॥

मद्यप्रयोगं कुर्वन्ति मृदादिषु महार्तिषु ।

द्विजैस्त्रिभिस्तु न ग्राह्यं यद्यप्युष्णीवयेत् न्यतम् ॥”

इति मद्यवर्णनावर्णनम् ॥ * ॥

“अन्ये द्वादशधा मद्यभेदानां दुर्मन्नीषिणः ।

उक्तस्थानभवंतीति नान्येषां पृथगीरितम् ॥”

इति राजनिर्घण्टे मद्यप्रकरणम् ॥

अथ मतान्तरे मद्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“पेयं यन्मादकैलोकैस्तन्मद्यमभिधीयते ।

यथारिष्टं सुरा सीधुराद्यवाद्यमनैकधा ॥

मद्यं सर्वं भवेदुष्यं पित्तकृत् वातनाशनम् ।

भेदनं शीघ्रपाकश्च कृच्छं कफहरं परम् ॥

अम्लश्च दीपनं रुचं पाचनं चाशुकारि च ।

तीक्ष्णं कृष्णश्च विशदं यवायि च विकारि च ॥”

अथारोहणलक्षणं गुणाश्च ।

“पकावधाम्बुसिद्धं यस्मद्यं तत् स्यादरिचकम् ।”

अरिष्टं मद्यमिति लोके । यथा, द्राक्षारिचम् ।

दशमूलारिचम् । मूलारिचमिति ।

“अरिष्टं लघुपाकेन सर्वं तच्च गुणाधिकम् ।

अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः ॥”

अथ सुराया लक्षणं गुणाश्च ।

“शालिषट्कपिष्टादिहृतं मद्यं सुरा कृता ।

सुरा गुर्वी वलस्तन्यपुष्टिमेदः कफप्रदा ।

ग्राहिणी शीघ्रगुल्मार्शमद्यमोन्मत्तकृद्गुत् ॥”

अथ सुराभेदो वारुणी तस्या लक्षणं गुणाश्च ।

“पुनर्नवाशिलापिष्टेज्जिह्वा वारुणी कृता ।

संक्षितेस्तालखर्जूररसेयां सापि वारुणी ।

सुरावद्धारुणी लघ्वी दीपनापानमूलशुत् ॥”

सुरातो भेदार्थं लघ्वीति ॥ * ॥

अथ सीधुद्रव्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“इषोः पक्वे रसेः सिद्धः सीधुः पक्करश्च सः ।

आमंस्तेरेव यः सीधुः स च शीतरसः स्तुतः ॥
 सीधुः पकरसः त्रेष्ठः खराभिवलवर्गस्तु ।
 वातपित्तकरो हृद्यः स्नेहनी रोचनी हरेत् ॥
 विवस्मदः शोषार्थः शोषोदरकफामयान् ।
 तस्मादल्पगुणः शीतरसः संलेखनः स्तुतः ॥”
 अथासवस्य लक्षणं गुणाच्च ।
 “यदपक्रौयघान्भुभ्यां चिह्नं मद्यं च आसवः ।
 आसवस्य गुणा ज्ञेया वीजद्रव्यगुणैः समाः ॥”
 अथ नवपुरायमद्यगुणाः ।
 “मद्यं नवमभिध्यन्दि विदोषजनकं सरम् ।
 अहृद्यं हृद्यं दाहि दुर्गन्धं विशदं गुरु ॥
 कीयं तदेव रोचिष्यु कृमिशेष्णान्निपापहम् ।
 हृद्यं सुगन्धि गुणवत्तुसोतोविशोधनम् ॥”
 अथ सात्विकानां मद्यं पितृतां चेष्टाविशेषाः ।
 सात्विके गौतमाद्यादि राजसे साहसादिकम् ।
 तामसे निन्द्यकर्माणि निद्राश्च मदिराचरेत् ॥”
 आचरेत् कुर्यात् ।
 “विधिना मात्रया काये हितैरन्नेर्यथावलम् ।
 प्रहृष्टो यः पिवेन्मद्यं तस्य स्यादन्तं यथा ॥
 किन्तु मद्यं स्वभावेन यथेवान्नं तथा स्तुतम् ।
 अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथान्तम् ॥”
 अथ मद्यगन्धनाशनेपायः ।
 “सुकोलवालगदनीरकधान्यकैला-
 वचस्त्रयन् सदसि वाचमभिचनक्ति ।
 स्वाभाविकं सुखमनुभूतिं पूतिगन्धं
 गन्धश्च मद्यलशुनादिभवश्च नृनम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 अपि च ।
 “प्रकृत्या मद्यमव्युष्टमन्तश्चोष्णं विपाकतः ।
 सत्त्वसामान्यतस्तस्य विशेष उपदेष्टव्यः ॥
 कृशानां चतुर्दशानां ग्रहगयशोत्रिकारिणाम् ।
 सुरा प्रशस्ता वातेष्ट रक्तपित्तचेष्टे च ॥
 प्रवज्जा गुल्मवातार्शोविद्वन्वाहनाशिनौ ।
 शूलप्रवाहिकाटोपकफवातार्शसां हिता ॥”
 जगती ग्राहिरुचोष्णः शोयन्तो भक्तप्राचनः ।
 शोषार्शोमहणीदीवान् हृत्परिष्टः कफामयान् ॥”
 अरिष्टो मद्यविशेषः ॥
 “प्रायशोभिनवमं मद्यं गुरु दोषलभीरितम् ।
 सोतसां शोधनं जीर्णं दीपनं लघु रोचनम् ॥
 हर्षयं प्रीयनं वल्यं मद्यं शोकेत्यमापहम् ।
 प्रागल्भ्यप्रतिभापुष्टिवीर्यतुष्टिस्वरप्रदम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 अन्यत् मद्यशब्दे द्रव्यम् ॥
 (वस्तुदेवपत्नी । यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । २४ ।
 ४५ ।
 “पौरवी रोहिणी भद्रा मदिरा रोचना इजा ।
 देवकीप्रसूखाचासन् पद्मं आनकदुग्धमेः ॥”)
 मदिराक्षी, स्त्री, (मदिरा इव अचिन्त्यी यस्याः इति
 अक्षि + “अक्ष्योऽदृष्टेनात् ।” ५।४।७६ । इति
 अक्ष् । स्त्रियां ङीप् ।) मत्तलोचना । यथा,—
 “अविदितसुखदुःखं निर्गुणं वस्तु किञ्चि-
 ज्जडमतिरिष्ट कश्चित्कोच इत्याचक्षते ।

मम तु मत्तमनङ्गस्तेरितारख्यधूर्य-
 न्मदकलमदिराक्षीनीविमोक्षो हि मोक्षः ॥”
 इत्युद्धतः ॥
 (पुं, विराटराजस्य भ्राता । यथा, महा-
 भारते । ४ । ३० । ११—१२ ।
 सवन्धायसगर्भन्तु कवचं तत्प्रकाशनम् ।
 विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीकोऽभ्यहार-
 यत् ॥
 सत्त्वपारशवं वर्म कल्याणपटलं हृत् ॥
 शतानीकादवरजो मदिराक्षीभ्यहारयत् ॥)
 मदिराग्रहं, स्त्री, (मदिराया ग्रहम् ।) मद्यस्य
 ग्रहम् । मद्यसन्धानग्रहम् । तत्पण्यायः । गुञ्जा २
 इत्यमरः । २ । २ । ८ ॥ गुञ्जा ३ । यथा,—
 “भाष्ठागारे विदुर्गङ्गां खनौ खज्जा सुराग्रहे ।
 मद्यभास्ते स्तुता गुञ्जा गुञ्जा स्यान् काक-
 कुचिका ॥”
 इति भरतधृतहङ्गुचन्द्रः ॥
 मदिरासखः, पुं, (मदिरायाः सखा सगन्धत्वादिति ।
 मदिरा + सखि + “राजाहःसन्धिभ्यश्च ।” ५ ।
 ४ । ६१ । इति टप् ।) आन्वहचः । इति
 जटाधरः ॥
 मदिरा, स्त्री, (मदोऽस्या अस्तीति । मद् + इनिः ।
 इयमतिशयेन मदिनीति । इहन् । इनोलोपः ।)
 मदिरा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६६ ॥
 मदी, स्त्री, (मद्गनाति चूर्णोऽकरोति कृच्छ्रे-
 लोष्टादिकमिति । मद् + इन् । छदिकारादिति
 पक्षे ङीष् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) चषक-
 वस्तु । इति नानार्थे हेमचन्द्रः ॥ कषकवस्तु ।
 इति वैश्यदर्गे जटाधरः ॥
 मदीयं, त्रि, मम इदम् । आमार इति भाषा ॥
 अस्मच्छब्दादीयप्रत्यये एकवचनार्थे मदादेशेन
 नियन्त्रिमिदम् । इति सुगन्धवोध्याकरणम् ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । २८ । ६० ।
 “हे देवतास्तपोशेन मदीयेनैव भूपतिः ॥”)
 मदीकटाः, पुं, (मदेन दानवारिण्या उत्कटः ।)
 मत्तहस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा,
 महाभारते । ३ । ६५ । ८ ।
 “ते तान् ग्राम्यगजान् दृष्ट्वा सर्वे वनगजान्तदा ।
 समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदीकटाः ॥”)
 मदीकटा, स्त्री, (मदेन मत्ततया उत्कटः उद्भो-
 जनः अस्याः । स्त्रियां टाप् ।) मदिरा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (मदेन गर्वादिना उत्-
 कटः । मदीकते, त्रि ।)
 मदीकृतः, त्रि, (मदेन मत्ततया उद्धतः ।) मत्तः ।
 इति जटाधरः ॥ (यथा, वेणीवन्दारे १ अष्टे ।
 “सत्पक्षा मधुरगिरः प्रवाधिताशा मदीकृता-
 रम्भाः ॥”)
 मदीदया, स्त्री, (मदेन उदया ।) नारी । इति शब्द-
 माला ॥ (मदीकृते, त्रि । यथा, रघौ । ४१२२ ।
 “मदीदयाः ककुब्जन्तः सरितां कुलसुहृदाः ॥”)
 महुः, पुं, (मञ्जतीति । मञ्ज + “भृष्टशीतृ-
 चरित्तरितधनिनिमिमसृजिभ्य उः ।” उणा० ।

१ । ७ । इति उः ।) पश्चिमिषेयः । इत्यमरः ।
 २ । ५ । ३४ ॥ पानकौडि इति भाषा ॥
 अस्म्य मांसगुणाः । वायुनाशिलम् । क्षिग्ध-
 त्वम् । भेदकत्वम् । शुक्रकारित्वम् । रक्तपित्त-
 नाशित्वम् । शीतत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 (पर्यन्तगमेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६
 अध्याये ॥
 “महुःश्विकटृचशायिका वक्रशूपूतिघासवानर-
 प्रष्टयः पर्यन्तगाः ॥”)
 मद्गुरः, पुं, (माद्यति जलं प्राप्य हृष्यतीति ।
 मद् + “मद्गुरादयश्च ।” उणा० । १ । ४२ ।
 इति उरच् निपातितच् ।) मत्स्यविशेषः ।
 इत्यमरः । १ । १० । १६ ॥ माधुर इति भाषा ।
 (यथा । जलितविस्तरः । ३२० । ७ ।
 “अमगो गौतमः श्यामको वत भी
 अमगो गौतमो मद्गुरच्छविः ।”)
 अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । क्षिग्धत्वम् । संध्या-
 हित्वम् । शुक्लत्वम् । गुणत्वम् । इति राज-
 वल्लभः ॥ यथाच भावप्रकाशपूर्वखण्डे द्वितीय-
 भागे ।
 “मद्गुरो वातहृदयो हृष्यः कफकरो लघुः ॥”
 वर्णशङ्करजातिविशेषः । यथा, महाभारते ।
 १३ । २५ । ८३ ।
 “निषादं सुद्गुरं स्मृते दार्यं नावोपजीविनम् ॥”
 “मद्गून् मीनविशेषान् राति आहते इति
 रा + कः । तम् ।” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ।)
 मद्गुरकः, पुं, (मधुरः + स्वार्थे कन् ।) मद्-
 गुरमन्त्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
 मद्गुरक्षी, स्त्री, (मद्गौ पश्चिमिषेये रसो यस्याः
 ङीप् ।) शृङ्गी मत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
 मद्यं, स्त्री, (माद्यति जनोऽनेन । मद् + “गदमद-
 यमश्चाहुपसर्गौ ।” ३ । १ । १०० । इति करये
 यत् ।) सुरा । इत्यमरः । २ । १० । ४० ॥
 (यथा, साहित्यदर्पणे ।
 “भिद्यो ! मांसनिषेधं प्रकुरुष्वे किं तेन मद्यं
 विना
 मद्यश्चापि तव प्रियं प्रियमद्यो वाराङ्गनाभिः
 सह ।
 वैश्याप्यर्थरुचिः कृतस्तव धनं द्यूतं चौर्येण वा,
 यतावानपि संयद्योऽस्ति भवतो नष्टस्य काच्य
 गतिः ॥”)
 अस्य गुणपण्यायौ मादराशब्दे द्रव्यौ ॥ * ॥
 तत् हृदयविधं यथा पुनस्त्यः ।
 “पानचं द्राचमाधूकं खार्जूरं तालमैश्वरम् ।
 माध्वीकं टाक्षुमाध्वीकं मेरुयं नारिकेलजम् ॥
 समानानि विजानीयान्मद्यान्मकादशैव तु ।
 दादशस्तु सुरा मद्यं सर्वेषामधमं स्तुतम् ॥”
 अनेन एकादशानां सुरात्वं निषेधयति मद्यशब्दे
 मद्देतुद्रव्यवचनः । अस्मादेव वचनात् न तु
 मद्यमात्रं सुराशब्दार्थः । यथा दृष्टमिति ।
 “गौर्द्वौ माध्वौ सुरां पेष्यौ पीत्वा विप्रः समा-
 चरेत् ॥

नमस्कृतं पराङ्मुखं चान्द्रायणमनुकमान् ।”
यद्यान्तं सुरासि क्रमेण प्रायश्चित्तवयं न स्यात् ।
तथा भविष्ये ।
“सुरा तु पैथी सुगोला न तस्यास्तिररे समे ।”
पैथीति तन्मन्त्रविकारमात्रोपलक्षणं इतरे
गौडीमाध्वो अतोऽन्त्रविकार एव सुराशब्दस्य
मुद्राणां त्रिविधा सुरेति गौडीमाध्वोर्गौग-
सुराशब्दापवादार्थम् । तेन एतन्पानेऽपि महा-
पानकत्वमनिदिशति यद्येवैका तथा सर्वा इति
पैथी पूर्वं प्रसिद्धं दर्शयति । यथा पैथी सुरा
तथा सर्वा गौडी माध्वो चेति पूर्ववचनोक्ता
तु पैथी दृष्टान्तत्वेनात्र दर्शयति । न पातया
द्विजोऽन्त्रमेति प्राक्तनेतिवर्धः । त्रैवर्गिकपरत्वे
उत्तमपदान्त्रेयान् बहुवचनानर्थक्यपरि-
हारात्सुप्तमपानिपदिकानर्थक्यमयुक्तं अतो
प्राक्तनस्य त्रिविधैव सुरा महापानकहेतुः ।
क्षत्रियवैश्ययोस्तु सुरा वै मन्मथानामिति
वचनं पैथीव इति स्थितम् । अतएव ।
“एका माध्वो च गौडी च पैथी च त्रिविधा
सुरा ।
द्विजानिभिर्न पातया कदाचिदपि कर्त्तुं चित् ।”
इति यमवचने द्विजातिपदं प्राक्तनपरमेव ।
अत एव द्विविधसुरापाने न क्षत्रियादीनां
महापानकम् ॥ २ ॥ तावदस्य । दोषाभाधमेवाह
हृदयाजपत्न्याः ।
“कामादपि हि राजान्यो वैश्यो वापि कथञ्चन ।
मदमेव सुरां पीत्वा न दीपं प्रतिपद्यते ।”
तदेवं पैथीनिषेधस्तैर्विकारानां गौडीमाध्वोनि-
षेधस्तु प्राक्तनानामेव ॥ २ ॥ तस्मात्तः स्त्रीणा-
मपि सुरापाननिषेधः । यथा भविष्ये ।
“तस्मात्तं पयं विप्रेण सुरा मद्यं कथञ्चन ।
प्राक्तन्यापि न पेया वै सुरा प्रापमयावहा ।”
“या प्राक्तनी सुराणी स्नान्
न नरं देवाः पनितोक्तं नयन्ति ॥”
इति जुनिः ।
“पतत्युत्तरीरेण भात्या यस्य सुरां पिबेत् ।
पनिनाहंशरीरस्य निरुत्तिर्नोपपद्यते ॥”
न क्षेत्रं क्षत्रियवैश्यगौरीणामनिषेधः । प्राक्तनी-
पदस्य निमित्तसुरापानकर्तृभार्योपलक्षणत्वाद्-
भात्या यस्य सुरां पिबेदिति सामान्यव्रणगात्र ।
पानच द्रवीभूतस्यावधारणः । स च जलदेवा-
दप्येवमनं न तु नृमात्रप्रदेशः । निष्ठापनार्थं
क्षणीयधारस्य पानशब्दप्रसङ्गात् । यथोक्तम् ।
“क्षिप्रमपि सुरां कश्चित् पिबतीत्यभिधीयते ।
यास्य जियते यत्ते गच्छास्य प्रवेशनम् ।
अथ गच्छास्यमार्गं अविचिन्तितम् । गच्छा-
तपानेऽपि तस्य पानशब्दप्रयोगात् । अतएव
सुप्तप्रदेशं कक्षाविषयितं किन्तु सुरापाने
गच्छादप्येवमनं भवति अतस्तदेवोपगच्छयति ।
अतएव अतोऽन्त्रमात्रेण न पाननिष्यति । अत-
स्ततोऽन्त्रमात्रेणोपायकम् ॥ ६ ॥
अथ सुरापानप्रवृत्तिकम् । तत्र मद्यः ।

“सुरां पीत्वा द्विजो मोहादन्विर्गो सुरां पिबेत् ।
तथा सकाये निर्दग्धे सुष्यते किल्बिषात्ततः ॥
गोमूत्रमपि वर्त्तं वा पिबेदुदकमेव वा ।
पयो घृतं वामरगान् गोसकृदसमेव वा ॥”
अन्विर्गो अन्वितमस्यशान् । पयो घृतं गोरेव
आदावन्ते च गोः कौर्त्तनान् । मोहशब्दोऽत्र
बुद्धिपरः । देवलः । सुरापाने प्राक्तनी रूप्य-
ताम्रचीसकानांमन्यतममधिकृत्य पीत्वा शरीर-
त्यागान् पूयते । रूपादयोऽत्र द्रवीभूताः
पीत्वेति निर्दग्धात् । स्वयमशक्तावच्यैरपि सुखे
सेचनीया । यथा गोतमः । सुरापस्य प्राक्तनस्य
उष्णामासिच्युः सुरामास्ये नृत्यः रुध्येत ।
अतएव न मेघकानां वधो विहितत्वात् स्वयं
पान इव । एतच्च मरणप्रायचित्तं कामकृते ।
यथा, दृष्टस्यति ।
“सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं तां विनिःश्वसेत् ।
सुखे च हि विनिर्दग्धो नृत्यः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥”
कथञ्चिदिति सक्तदिव्यर्थः । अङ्गिराः ।
सुरापानं सक्तं कृत्वा योऽन्विर्गो सुरां पिबेत् ।
स पाववेद्यात्मानमिह लोके परत्र च ॥”
भविष्ये ।
“मतिपूर्वं सुरापाने प्राणान्तिकतुदाहृतम् ।
पैथीपाने तु ऋषिभिर्नतरासां कथञ्चन ॥
शक्तेनापि महाबाहो । प्रायश्चित्ततुदाहृतम् ।
सुरायाः कामतः पाने नृत्याद्याः प्राणान्शनम् ॥”
पुनःपुनःपैथीविषयत्वाभिधानम् । त्रिविधा सुरा
सुरा इति भ्रमनिरासार्थम् । कथञ्चन सक्त-
दिव्यर्थः । २ । इतरासां असुराणां गौडी-
माध्वोप्रभृतीनां ज्ञानतः सक्तपाने मरणान्तिकं
न भवति गौडीमाध्वोस्तु ज्ञानतोऽभ्यक्तपाने
गौडीमाध्वोऽतिरिक्तायास्तसुराया अन्त्रा-
भ्यक्तपाने मरणमुक्तं भविष्ये ।
“गौडीमाध्वोस्तथाभ्यासे प्राणान्तिकतुदा-
हृतम् ।
अभ्यासे तसुरायास्तु तामेवामिनिभां पिबेत् ॥”
तथेति ज्ञानत इत्यर्थः । अतएव ।
“असक्तं ज्ञानतः पीत्वा वागुर्गो पतति द्विजः ।
मरां तस्य निर्दग्धं प्रायश्चित्तं विधीयते ॥”
इति यमवचनमपि अतद्विषयमेव अत्राभ्यासे
मरणविधानान् द्वितीयवार एव मरां काव्यम् ।
गौडीमाध्वोः कामतः सक्तपाने भविष्ये ।
“असुरामद्यपानं तु कृते विप्रस्तु कामतः ।
चान्द्रायणं समभ्यस्येत् शुद्धिकामः ऋषुद्वये ॥
यदास्मिन्नेव विषये मानवीयं प्रकल्पयेत् ।
कगान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सक्तत्रिंशः ॥
सुरापानायतुल्यं बालवासा जटी ध्वजी ॥”
पिण्याकं खलितम् ॥ २ ॥ उत्तमसुरापानं आया-
सेन पात्रेण इत्याद्ययमः ।
“आयसे भावने तस्मां प्राक्तनीं वागुर्गीं पिबेत् ॥”
गोवासकीरवासवा तत् कर्त्तव्यं आद्य उशनाः ।
गोवासकीरवासः सुरापः सुरामपिबर्गो
पीत्वा पूतो भवति ॥ २ ॥ अज्ञानतः सक्त-

पैथीपाने प्राक्तनस्य द्वादशवार्षिकम् । यथा
ब्रह्महत्याप्रातामुद्यतौ यमः ।
“चरेतामेतदेवोभौ सुरापगुस्तत्पगौ ।
सगोत्राद्रूपाकश्चैव सुवर्णस्येयन्नरः ॥” २ ॥
भविष्ये ।
“अकामतः सुरां पीत्वा पैथीं मनुकुलनन्दन ! ।
कच्छातिरुच्छो कृत्वा वै पुनःसंस्कारतः शुचिः ॥
कगान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सक्तत्रिंशः ।
सुरापानापनुत्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी ॥”
सुरापानमात्रापानेयरीगस्य रोगिणोऽज्ञानतः
पानविषयमिदं इत्युक्तं भविष्ये । यथा,—
“तथास्मिन्नेव विषये वाशिष्ठं परिकीर्त्तितम् ।
यदि रोगैर्भवेदस्यो नेतरस्य कदाचन ॥
कच्छाच्च सुरयेष्ट । तत्रकच्छ उदाहृतः ।”
कच्छातिरुच्छाविव्यच कच्छपदं न प्राचापल-
परं किन्तु तत्रकच्छपरम् ॥ २ ॥ अज्ञानतो
गौडीमाध्वोः सक्तपाने उक्तं भविष्यपुराणे ।
“सक्तं पीत्वा तथा गौडीमज्ञानात् सुरसक्तम् ।
कच्छातिरुच्छो विहितो घृतप्राशनमेव च ॥”
अज्ञानाभ्यासे तत्रैवोक्तम् ।
“गौडीमज्ञानतः पीत्वा प्राक्तनी प्राक्तनप्रिय ! ।
तत्रकच्छन्तु वै कृत्वा पुनःसंस्कारतः शुचिः ॥
माध्वो पीत्वा महाबाहो ! अज्ञानाद् द्विज-
सक्तमः ।
शुद्धेन तत्रकच्छेण विकर्माभ्याननात्तथा ॥
रेतोऽन्त्रपुरीषाणां गौडीमाध्वोश्च प्राशनं ।
क्रथादपशुविष्ठानां संस्काराच्छुद्धिरिष्यते ॥”
प्राणान्तिके च पादहानेरमग्नवान् क्षत्रिय-
वैश्ययोरपि यथोक्तं मरणान्तिकं प्रायश्चित्तमेव ।
द्वादशवार्षिकादी पादपादहानिरमग्नमभ्यस्य
क्षत्रियादीनां ज्ञानदर्शनात् ।
“विधे तु सकलं दयं पादौर्न क्षत्रिये मतम् ।
वैश्येऽहं पादशेषस्तु यज्ञवातिषु शस्यते ॥”
पाननादिमद्यपाने तु कामनाकृतानंकसमया-
भ्यस्ते प्राणान्तिकं युक्तं प्राक्तनस्य कामनया
सक्तपाने तु पराशरः ।
“अगस्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षये ।
शुद्धे चान्द्रायणं कुर्यात् नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥
चान्द्रायणं ततश्चीर्त्तं कुर्यात्प्राक्तनभोजनम् ।
अननुचक्षितां गाञ्च दद्यादप्राय दक्षिणाम् ॥”
अकामतः सक्तपाने विष्णुः ।
“पीत्वा प्रमादतो मद्यमनिरुच्छं चरेद्विजः ।
कारयेत् पुनःसंस्कारं भक्ष्या विप्राञ्च भोजयेत् ॥”
कामतोऽकामतस्याभ्यासे व्रतावृत्तिमाह यमः ।
“गोमूत्रवृद्धितः कल्पस्यान्नायगमयापि वा ।
अभ्यासे तु तयोर्भूयस्कृतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥”
अपशुपितपानसादोद्वादशविधमद्यपाने विरा-
जम् । पानस्य द्वादशमाध्वुकमित्यादिभिर्भाष्य
पुनस्त्यः ।
“दाक्षेऽनुद्विखर्कं रपनसादेच यो रसः ।
सद्योनातनु तं पीत्वा ब्रह्मात् शुद्धीन् द्विजो-
तमः ॥”

प्रयोजकादीनां पादपादधानिद्रंष्टया । वास-
वृद्धस्त्रीणामर्हादिकं प्रायश्चित्तम् । इति प्राय-
श्चित्तविधेयः ॥ १॥ अथ पुराणे ब्राह्मणस्य
मद्यपानादिनिषेधो यथा,—

“अत्रेयश्चाप्यपेयश्च तथेवास्मृश्यमेव च ।
द्विजातीनामनालोच्यं नित्यं मद्यमिति स्थितम् ॥
तस्मात् सर्वं प्रयत्नेन मद्यं नित्यं विवर्जयेत् ।
पीत्वा पतति कर्मभ्यस्त्वसम्भायो द्विजोत्तमः ॥
भक्षयित्वाप्यभक्ष्याणि पीत्वापेयाप्यपि द्विजः ।
नाधिकारी भवेत्तावद्यावत्तत्र जहात्यधः ॥
तस्मान् परिहरेन्नित्यमभक्ष्याणि प्रयत्नतः ।
अपेयानि च विप्रो वै पीत्वा तद्याति रौरवम् ॥”
इति श्रीदूर्वमपुराणे उपविभागे १६ अध्यायः ॥
मद्यपस्य विष्णोरुपसर्पणे दोषादि यथा,—

वराह उवाच ।

“मद्यं पीत्वा वरारोहे ! यस्तु मासुपसर्पति ।
तत्र दोषं प्रवक्ष्यामि शृणु सुन्दरि ! तत्त्वतः ॥
इत्था वर्षसहस्राणि दरिद्रो जायते पुनः ।
ततो भवेत् स पूतात्मा मद्भक्तश्च न संशयः ॥
यस्तु भागवतो भूत्वा कामरागेण मोहितः ।
हीनितो पिवते मद्यं प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥
अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ! ।
अनिवर्णा सुरां पीत्वा तेन सुच्यते किल्बिषात् ॥
एवमेवापराधानि येन सुच्यन्ति किल्बिषात् ।
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
न स लिप्यति पापेन संसारश्च न गच्छति ॥
इति वराहपुराणे मद्यपानापराधप्रायश्चित्तम् ॥
अपि च ।

“अगम्यागमनं कृत्वा मद्यगोमांसभक्षणम् ।
सुहृन्नाम्नायणाद्विप्रः प्राजापत्येन भूमिपः ।
वैश्यः सान्तपनाच्छूद्रः पश्चादोभिर्विशुद्धयति ॥”
इति गारुड २२ अध्यायः ॥

एतद्गौडौमाध्मोः कामतः सकृत्पानविषयमिति
प्रायश्चित्तविधेयदर्शनात् ॥ १॥ द्विजस्य पूजादौ
मद्यदानविध्यनुकल्पनिषेधा यथा,—

“मदिरां पृच्छती दद्यात् अन्यत् पानन्तु वामतः ।
अवश्यं विहितं यत्र मद्यं तत्र द्विजः पुनः ॥
नारिकेलजलं कांखे ताम्ने च विच्छेदमधु ।
नापद्यपि द्विजो मद्यं कदाचित् विच्छेदपि ॥
शृते पुण्यासवादुक्ताद्वज्रनादा विशेषतः ।
राजपुत्रस्यया मर्त्यः सचिवः सौमिकादयः ॥
दद्युर्नरवलिं भूपसम्भत्या विभवाय च ।
भूपालानुमते मद्यं ददत् पापमवाप्नुयात् ॥”

इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥
अथ ब्राह्मणस्य मद्यपाननिषेधकशुक्रशापो यथा,
वैशम्पायन उवाच ।

“सुरापानादस्वर्गं प्राप्य विद्वान्
संज्ञानाशं प्राप्य चेवातिघोरम् ।
दृष्ट्वा कचश्चापि तथाभिरूपं
पीतं तथा सुरया मोहितेन ॥
समनुवत्याव मद्यानुभाव-
स्तदोशना विप्रश्चितं विकीर्णः ॥

काथः स्वयं वाक्पथिदं जगाद्
सुरापानं प्रति वै जातशूद्रः ॥
यो ब्राह्मणोऽप्यप्रभृतीह कश्चित्
मोहात् सुरां पास्यति मन्दबुद्धिः ।
अपेतधर्म्मो ब्रह्महा चैव स स्या-
दस्मिंस्तोके गर्हितः स्यात् परे च ।
मया चेमां विप्रधर्म्मोक्तसोमां
मय्यादां वै स्थापितां सर्वलोके ।
सन्तो विप्राः शृशुवांसो गुरुणां
देवा लोकाश्चोपशृणुन् सर्वे ॥”

इति महाभारते आदिपर्वणि ७६ अध्यायः ॥

अथ तन्ने मद्यपाननिषेधो यथा,—
“नारिकेलश्च खार्चूरं पानस्य तथैव च ।
रेक्षवं मधुकं टाङ्कं तालश्चैव च मांसिकम् ॥
श्राचन्तु दशमं ज्ञेयं गौडं चैकादशं स्मृतम् ।
पैष्टन्तु द्वादशं प्रोक्तं सर्वेषामधमं स्मृतम् ॥
मध्यमं मधुजं गौडं शेषश्चोत्तममिष्यते ।
एतत् द्वादशकं मद्यं न पातयं द्विजेः कश्चित् ।
क्षत्रियादिः पिवेत् सर्वं पैष्टीमेकान्तु वर्जयेत् ॥
सुरां पीत्वा द्विजो मोहात् कामात् तक्रादि-

मिथ्यताम् ।

त्रैवाधिकं व्रतं कुर्यादौघन्मिथ्ये तु वार्धिकम् ॥
तक्रादिमिथ्यतां किञ्चित्सुरां पीत्वा ह्यकामतः ।
लच्छाब्दपादसुचयं पुनः संस्कारमर्हति ॥
सुखप्रवेशमात्रन्तु प्रायश्चित्तार्हमाचरेत् ।
अनुपनीतो देवेशि ! व्रतं त्रैवाधिकं चरेत् ॥
चतुर्थकालाहारी स्याद्ब्रह्मचर्यमथापि वा ।
आ पञ्च वर्षं वृढं वा ज्ञानादहं विनिर्दिशेत् ॥
शूद्रस्य च विशेषेण अतिकृच्छ्र्यं चरेत् ।
स्त्रालातिसाधिते तस्मिन् तदहं व्रतमाचरेत् ॥
पैष्टीपाने ब्राह्मणस्य मरणान्तिकमुच्यते ।
माध्वीगौडीसुरापाने द्वादशाब्दं विधीयते ॥
इतरेषान्तु पानेन शुद्धिचान्द्रायणेन तु ।
राजान्यवैश्ययोश्चापि गौडी माध्वी न शस्यते ।
मोहात् क्षत्रश्च वैश्यश्च पीत्वा लच्छ्रुद्वयं चरेत् ॥
शूद्रोऽपि गौडीं पैष्टीश्च न पियेद्दीनसंस्कृताम् ।
कामात् पीत्वा सुरां विप्रो मरणान्तिकमाचरेत् ॥
चरेच्चान्द्रायणं ज्ञानात् क्षत्रियो वैश्य एव च ।
पैष्टीपाने तु शूद्रस्य प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ॥
ज्ञानादभ्यासयोगे तु चान्द्रायणत्रयं स्मृतम् ।
नारिकेलं तथा ज्ञानादिप्रश्नान्द्रायणेन तु ।
क्षत्रियश्चैव वैश्यश्च प्राणायामेन शुध्यति ॥
अपक्वं पनसश्चैव आम्बश्च वदरं तथा ।
स्थापयित्वा घटे नित्यं दद्यादामपयःपलम् ॥
त्रैलोक्यविजयाश्चैव मातुलङ्गं तथैव च ।
समेष्टनि ततो दद्यात् सन्धानात् सत्वमीरितम् ॥
दधि मधु हृतश्चापि माञ्जिष्ठं वित्तकं तथा ।
अनुपाने तु देवेशि ! ब्राह्मणमद्यं सुनिश्चितम् ॥
विदुङ्गं शालवो मूलं—
मधुना सह संख्याय शेषपाकं समाचरेत् ॥
पिप्पलीलवणं दत्त्वा मधुना मद्यमीरितम् ।
पानसं पक्कखर्चूरं चार्द्धं सोमजतारसम् ॥

एकीकृत्यामिसन्धानात् खार्चूरं मद्यमीरितम् ॥
पक्कतालं दन्तिशार्कं ककुभश्च तथैव च ।
एतैरेव सुसन्धानात् तालमद्यं प्रकीर्तितम् ॥
इक्षुदण्डं मरीचश्च वदरश्च तथा दधि ।
शेषे तु लवणं दत्त्वा इक्षु मद्यं प्रकीर्तितम् ॥
नवं मधु तथा विल्वं पक्वं शर्करया सह
सन्धानाच्छायते मद्यं माध्वीकं शरतो रसम् ॥
शृतावरी टङ्कमूलं जङ्गमं पद्ममेव च ।
मधुना सह सन्धानात् टङ्कमाध्वीकमीरितम् ॥
माण्डूरमूलं वदरी शर्करा च तथैव च ।
एवामेकत्र सन्धानात् मेरयं मद्यमीरितम् ॥
इन्द्रलिङ्गा पक्कधानी नारिकेलजलमथा ।
कदलीफलसन्धानाभ्यं तन्मनारिकेलजम् ॥
दधि त्रैलोक्यविजया तथैव च करीकणा ।
गुडेन सह सन्धानात् गौडीमद्यं प्रकीर्तितम् ॥
शूक्लमीमहं सिद्धामपुष्पोदकसमन्वितम् ।
वह्नी सन्तापयेत् किञ्चित् स्थापयित्वा दिनद्वयम् ॥
शेषेष्टनि तु संप्राप्ते जीवनं तत्र निःक्षिपेत् ।
शृङ्गवेरं मरीचश्च मातुलङ्गं तथैव च ।
एतेषामेव सन्धानान् पैष्टीमद्यं प्रकीर्तितम् ॥”
इति श्रीमत्सुखरुक्ते महातन्ने चतुर्विंशति-

साहस्रे ३६ पटलः ॥ १॥ अपि च ।

“सिद्धमन्त्री भवेद्दीरो न वीरो मद्यपानतः ।
कलौ तु भारते वर्षे लोका भारतवाणिनः ॥
यद्दे यद्दे सुरां पीत्वा वर्णमष्टा भवन्ति हि ॥”
इति उत्पत्तितन्ने ६४ पटलः ॥ १॥
“दिव्यवीरमयो भावः कलौ नास्ति कदाचन ।
केवलं पशुभावेन मन्त्रविद्धिर्भवेद्गुणाम् ॥”

इति महानिर्व्वाणतन्त्रम् ॥ १॥

श्रीक्रमे ।

“न दद्याद् ब्राह्मणो मद्यं महादेये कथञ्चन ।
वामकामो ब्राह्मणो हि मद्यं मावं न भक्षयेत् ॥
भैरवतन्त्रे ।

“नारिकेलोदकं कांखे ताम्ने गयं तथा मधु ।
राजान्यवैश्ययोर्देयं न द्विजस्य कदाचन ॥
एवं प्रदानमात्रेण हीनायुर्वाप्स्यो भवेत् ।

इति आगमतत्त्वविलासः ॥ १॥

स्मृतौ कलौ मद्यपानादिनिषेधो यथा, याज्ञ-
वल्क्यदीपकलिकायां ब्रह्मपुराणम् ।

“नराश्वमेधौ मद्यश्च कलौ वर्ज्या दिक्षातिभिः ॥”
निषेधविषयं स्पष्टयति उशनाः । “मद्यमदेयम-
पेयमनिर्ग्राह्यम् ॥” अनिर्ग्राह्यमस्वीकार्यमिति
कल्पतरुः ॥ कालिकापुराणेऽपि ।

“स्वगात्ररुद्धिर्न दत्त्वा आत्महत्यामवाप्नुयात् ।
मद्यं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मणादेव हीयते ॥”
स्मृतिः ।

“ताम्ने चैच्छरसो मद्यं प्रयसा यवचूर्णकम् ।
यथश्च ताम्रपात्रस्यं मद्यतुल्यं हृतं विना ॥
अतो मद्यप्रतिनिधिदानमपि न श्रुतम् । इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥ १॥ मद्यतुल्यं यथा,—

“नारिकेलोदकं कांखे ताम्रपाने स्थितं

मधु ।

गन्धस्य तान्मपात्रं मध्यतुल्यं दत्तं विना ॥”

इति कर्मलोचनः ॥ ९ ॥

अथ मद्यपानं तुष्टार्थं कौशानां मद्यपानविधि-
लिख्यते ।

“कुलाचाररतो वीरः कुलसङ्गी सदा भवेत् ।

सन्निदासेवनं कुल्यात् सीमपानं महेश्वरि ॥

सन्ध्या क्रूरते देवि ! वीरसौहृदमानसः ।

दिशन्तु देवताप्रायश्चन्दनागुरुलेपनैः ॥

रक्तचन्दनगन्धैश्च सुदिग्धो नात्र संशयः ।

भस्माङ्गुलीरु वीर उन्मत्तवद्विचक्षितः ॥

सुरापानरतो नित्यं बलिपूजापरायणः ।

नरभ्यागस्य मद्यो मेघः नृकर एव च ॥

शशकः शशकी गोधा खड्गौ कुन्तो दश

स्तुताः ।

वाकरश्च सरपेव गवाश्चादिविहङ्गमाः ॥

इत्यादेस्तु बलेद्वाग्निः पूजयेत् स्त्रियदेवताम् ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रकुल्याच्च दिने दिने ॥

कुलवारे कुलर्चे च तिर्यौ च कुलके तथा ।

भैरवाः कल्पितं चक्रं संस्थाप्य पूजयेत् प्रिये ॥

सुराणां शोधनं कुल्याद्यथावत् परमेश्वरि ॥

प्रवृत्ते भैरवीचक्रे सर्वे वर्णा द्विजोत्तमाः ।

निवृत्ते भैरवीचक्रे सर्वे वर्णाः पृथक् पृथक् ॥

विषयाणागुरुकष्य द्विजो दद्याद्युगे युगे ॥”

इति उत्पत्तितन्त्रे ६३ पटलः ॥

“द्रव्याभावे चातुकल्यैः पूजयेत् परदेवताम् ।

सुराभावे च गोर्धरं द्विजो दद्याद्युगे युगे ॥”

इति निरुत्तरतन्त्रे ५ पटलः ॥ १० ॥

“शर्मस्कृतां सुरां पीत्वा ब्राह्मणो ब्रह्मज्ञा

भवेत् ।

संस्कृतान् सुरां पीत्वा ब्राह्मणो ज्वलदग्निवत् ॥

सौत्रामण्यां कुलाचारे ब्राह्मणः प्रपिबेत् सुराम् ।

अथवा कामतः पीत्वा ब्राह्मण्यादेव क्षीयते ॥”

इति उत्पत्तितन्त्रम् ॥ ११ ॥

“ब्राह्मणस्य मद्यमोक्षं मद्यपाने प्रियंवदे ! ।

ब्राह्मणः परमेशानि ! यदि पागादिकं चरेत् ।

तत्पञ्चावृत्तं शिवरूपोऽसौ सत्यं सत्यं हि शैलसे ! ॥

तोये तोयं यथा लीनं तैजसं तैजसे यथा ।

घटे भस्मे यथाकार्शं वायौ वायुर्यथा प्रिये ! ॥

तथैव मद्यपानेन ब्राह्मणो ब्रह्मणि प्रिये ।

लीयते नात्र चन्द्रेण परमात्मनि शैलसे ! ॥

सायुष्यादिमद्यमोक्षं नियुक्तं क्षत्रियादिषु ।

मद्यपानं विना देवि ! तत्त्वज्ञानं न लभ्यते ॥

अनस्य हि विषम् मद्यपानं समाचरेत् ॥

येदमाणाप्रपेयं ब्राह्मणो न हि शैलसे ! ।

ब्रह्मज्ञानं यदा देवि ! तदा ब्राह्मण उच्यते ॥

देवागामयन्तं ब्रह्म तदेव लौकिकी सुरा ।

तरुणं भोग्यमाप्स्ये सुरा तेन प्रक्षीयिता ॥

मद्यप्रथं यदा पादां ब्रह्मज्ञापादमोचनम् ।

प्रवृत्त्यां हि तेनैव सुरा नष्टमयी सुरा ॥

चरितारोपमाप्स्ये न हिर्दोर्धो यथा भवेत् ।

ब्राह्मणोऽनमस्येयः सः सः तुल्यप्रदायिनी ।

अथवा हि देवि ! ब्राह्मणः पानमाचरेत् ॥

स ब्राह्मणः स वेदज्ञः सोऽपिहीनोऽसौ दौर्ध्रितः ।

बहु किं कथ्यते देवि ! स एव निर्गुणात्मकः ॥

तुल्यमार्गमिदं देवि ! गोमयं पशुसङ्कटे ।

प्रकाशात् सिद्धिदानिः स्यात् निन्दनीयो न

चान्यथा ॥”

इति मातृकाभेदतन्त्रे ३ पटलः ॥ १२ ॥

“कुलस्त्रीसेवनं कुल्यात् सन्ध्या परमेश्वरि ! ।

रमते युवती रम्या कामोन्मत्तविलासिनीम् ॥

नटीं कापालिकां वेश्यां हज्जिपानां वराङ्गनाम् ।

शूद्राणीं स्त्रीच्छरमयीं जवनीं परमेश्वरि ! ॥

मातृयोनिविचारोऽस्ति मातृयोनिं विना

प्रिये ! ।

कुलाचारपरा वीरः कुलपूजापरायणः ॥

भगलिङ्गवमायोगादाल्प्य जपमाचरेत् ।

निश्चलन्तु भवेच्चित्तं कोटिस्त्र्यम्बदेय किम् ॥

चले चित्ते भवेद्वाधनिश्चले निश्चलं यथा ।

शवानां साधनं देवि ! जतासाधनसुप्तमम् ॥

चितायाः साधनं देवि ! सिद्धिरस्ति कलौ युगे ॥

इत्युत्पत्तितन्त्रम् ॥

कालिकातारिणीदीक्षां गृहीत्वा मद्यसेवनम् ।

न करोति नरो यस्तु स कलौ पतितो भवेत् ॥

वैदिके तान्त्रिके चैव जपहोमवद्विष्कृतः ।

अन्नाक्षयः स एवोक्तः स एव हस्तिमुखकः ॥

शुनीम्बत्रसं तस्य तर्पणं यत् पिबेत्पि ।

कालीतारामतुं प्राप्य वीरचारं करोति न ॥

शूद्रत्वं तच्छरीरेण प्राप्नुयात् स न चान्यथा ॥

इति कामाख्यातन्त्रे ५ पटलः ॥

मद्यशोधनप्रकारो यथा । शिव उवाच ।

शृणु पार्वति ! वक्ष्यामि तेषां वै शोधनक्रियाम् ।

पञ्चाक्षनेन सर्वविश्वं करपुटं समाचरेत् ॥

वामे गुरुमस्तुल्यं दक्षिणे गणपतिं स्मरेत् ।

मध्ये देवीं नमस्कृत्य प्राणायामत्रयश्चरेत् ॥

शरीरे मातृकां न्यस्य ऋष्यादिन्यासमाचरेत् ।

सकल्पोक्तविधानेन यदङ्गन्यासमाचरेत् ॥

पश्चाद्भूमौ विक्षोभं वा घटकोशं वा महे-

श्वरि ! ।

विलिख्य मण्डलं शुद्धं तस्योपरि घटं न्यसेत् ॥

बहुधा प्रोक्ष्यं कृत्वा षट्कारेण पुनः पुनः ।

ततस्तस्मिन् कारुण्यं कृत्वा नैव च स्थापयेत् ॥

मातृकार्त्वेन देवेशि ! विपरीतेन चैव हि ।

पुनः षट्कारमन्त्रेण प्रोक्ष्यं कारयेत् सुधीः ॥

ततो वियच्छक्तिबीजं चतुर्दशखरान्वितम् ।

नादविन्दुयुतं कृत्वा तस्योपरि शतं जपेत् ॥

ततो मूलं जपेन्मन्त्रं मायाबीजं ततः परम् ।

धनुं योनिं गालिनीं च त्रिखण्डं मीनसंज्ञकम् ।

दशयित्वा वरारोहे ! घटं हत्वा पटेन्मनुम् ॥

ॐ एकमेव परं ब्रह्म स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मं ध्रुवम् ।

कथोद्भवां ब्रह्मण्यां तेन ते नाशयाम्यहम् ॥

ॐ सुखमलसमभूते वरुणात्म्यसम्भवे

जमावीचमये देवि ! शुभ्रश्यापादितुयताम् ॥

ॐ वेदानां प्रथमो वर्णः ब्रह्मज्ञानन्दमयं यदि ।

तेन सत्येन ते देवि ! ब्रह्मण्यां यमोदतु ॥

ततः षडङ्गयुक्तस्य वकारं विन्दुसंयुतम् ।

एवं सकारकषापि वर्णाक्षरसमन्वितम् ॥

जप्त्वा मन्त्री ततो ध्यायेत् स्वमन्त्रं कुलसुन्दरि ! ।

आनन्दभैरवं ध्यायेद्यथा तन्मातृसारतः ॥

रक्तवर्णं चतुर्बाहुं त्रिनेत्रं वरदं शिवम् ।

जटाजूटधरं देवं वासुकीकण्ठभूषितम् ॥

हमरुष्य कपालस्य सुहरं पाशसुप्तमम् ।

धारिणं तं यजेद्देवं याघ्रश्चर्माम्बरं शिवम् ॥

एवं ध्यात्वा महेशानि ! तस्य मध्ये प्रपूजयेत् ।

मायावीजं ततो हुंफटमन्त्रेणानेन संवृजेत् ॥

ततस्तस्मिन्महेशानि ! आनन्दभैरवीं स्मरेत् ।

आनन्दभैरवीं देवीं वराभयलसत्कराम् ॥

वीररूपां वरारोहां त्रिनेत्रां रक्तवाससम् ।

रक्तवर्णां महारौद्रीं सहस्रभैरवान्विताम् ॥

ब्रह्मविष्णुमहेशादेः स्तूयमानां शिवां भजे ।

इति ध्यात्वा महेशानि ! तेनैव मनुना यजेत् ॥

तयोरेकं विभाज्य गायत्रीं दशधा जपेत् ।

भैरवं ङेन्तकक्षोक्ता विज्ञाहे तदनन्तरम् ॥

सुधादेयं ततः पञ्चाङ्गमश्नीति ततो वदेत् ।

तन्नो देवी ततः पश्चात्तन्त्रे च प्रचोदयात् ॥

इति ते कथिता देवी गायत्री परमाक्षरी ।

तस्याः स्मरणमात्रेण द्रव्यशुद्धिश्च जायते ॥

तस्य प्रसादादीशोऽहं सत्यं सत्यं न संशयः ।

तस्य मध्ये मूलमन्त्रं विखण्डयित्वा लिखेत् सङ्कतम् ॥

रक्तवस्त्रेण संपूज्य सुधां वस्त्रेण गोपयेत् ॥ १३ ॥

धर्मार्थकाममोक्षाणां विषयाणां पार्वति ! ।

सर्वेषां कारणं यस्मात् कारणं परिकीर्तितम् ॥

अस्माकञ्च महेशानि ! शरीरकारणं हि तत् ।

नृलङ्घयोऽहं वीरेशि ! वीरकाव्यप्रसादतः ॥

निर्विकारेण देवेशि ! निर्विकल्पेन चेतसा ।

सेवमानं कुलं भद्रे ! भक्तिभक्तिप्रदायकम् ॥

निर्विकल्पो महेशानि ! भक्तिभागी न संशयः ।

सविकल्पो वरारोहे ! रौरवं याति निश्चितम् ॥”

इति कैवल्यतन्त्रे २ पटलः ॥

(वैद्यकोक्तदोषादि यथा,—

“तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्मास्त्रयवायाशुकरं लघु ।

विकाशि विशदं मद्यमोजसोऽस्माद्विषमयः ॥

तीक्ष्णादयो विषेष्युक्ताश्चित्तोपज्ञाविनो गुणाः ।

जीवितान्ताय जायन्ते विषे तूक्त्यन्तर्गतितः ॥

तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मद्यं मन्दादीर्नोजसो गुणान् ।

दशभिर्दशसंज्ञोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥

आद्ये मदे द्वितीये स प्रमादायतने स्थितः ।

दुर्विकल्पहतो मद्यः सुखमित्यधिसुष्यते ॥

अधमोत्तमयोः सन्धिं प्राप्य राजसतामसः ।

निरङ्गुश इव बालो न किञ्चिन्नाचरेन्नरः ॥

इयं भूमिरवद्यानां दौःशील्यखेदमासदम् ।

एकोऽयं बहुमार्गाया दुर्गतेर्देशिकः परम् ॥

निश्चेदः श्रवणच्छेते तृतीये तु मदे स्थिताः ।

मरणादपि पापात्मा गतः पापतरां दशाम् ॥

धर्माधर्मसुखं दुःस्वमयानन्दं हिताहितम् ।

यदासक्तो न जानाति कथं तच्छील्यवेदुष्यः ।

मये मोक्षो भयं शोकः क्रीडोऽप्युच्य संस्थितः ॥

सोन्मादमदम्हर्त्तायाः सापस्मारापतानकाः ॥
यत्रैकः स्मृतिविभंशस्तत्र सर्वमस्मात् यत् ।
अयुक्तियुक्तमद्रं हि व्याधये मरणाय वा ॥
मद्रं त्रिवर्गधैर्यैलज्जादेरपि नाशनम् ।
नाति मादयन्ति वलिनः क्षताधारां महाशनाः ॥
क्षिप्वाः सखवयोयुक्ता मद्यनिव्यास्तदन्वयाः ।
मेदः कफाधिकामन्दवातपित्ता दृष्टाण्ययः ॥
विपर्ययेऽतिमादयन्ति विप्रध्वाः कुपिताश्च ये ।
मद्येन चास्त्ररूपेण साजीर्णं बहु नाति च ॥”
इति बाभटे निदानस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
एतानि श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वान्मोहनाथानि शिष्टैः
कदाचिदपि नाचरणायानि ॥
मद्यद्रमः, पुं, (मद्योत्पादको द्रमः ।) मादृष्टचः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मद्यपङ्कः, पुं, (मद्यानां पङ्क इव ।) सुराकल्कः ।
मेया इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । मेदकः २
पङ्कलः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६८ ॥
मद्यमाशनं, स्त्री, (मद्यपैरश्यते भुज्यते इति । अश्रु-
+ कर्मणि लुट् ।) पानरुचकभक्ष्यम् । तत्-
पर्यायः । उपदंशः २ अवदंश ३ चक्षुः ४ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १७१ ॥
मद्यपुष्पा, स्त्री, (मद्यानि मद्यसाधनानि पुष्पा-
ण्यस्याः ।) धातकौ । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणवद्विष्टतिरस्या धातकौशब्दे ज्ञातया ॥)
मद्यमण्डः, पुं, (मद्यस्य मण्डः ।) मद्यफेनः । तत्-
पर्यायः । कारोत्तमः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
५६६ ॥ कारोत्तरः ३ सुरामण्डः ४ । इत्यमरः ।
२ । १० । ४३ ॥
मद्यवाणिनी, स्त्री, (मद्यानामिव वायो गन्धोऽस्या
अस्तीति । इनिः ङीष् ।) धातकौष्टभः । इति
रत्नमालाराजनिर्घण्टौ ॥
मद्यवैजं, स्त्री, (मद्यस्य वैजम् ।) नानाद्रव्यकृत-
सुरावैजम् । तत्पर्यायः । क्लृप्तम् २ नम्रहृः
३ नम्रहृः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६६ ।
वाखर इति भाषा ॥
मद्यसन्धानं, स्त्री, (मद्यस्य सन्धानमुत्पादनार्थं
आयोजनम् ।) सुरासज्जीकरणम् । वंशाङ्कुर-
प्रजादीन् बहुकालं सन्धाय यत् क्रियते तत् ।
तत्पर्यायः । आस्रुतिः २ आसवः ३ अभिषवः
४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६६ ॥
मद्यमीदः, पुं, (मदस्थेवानीदो गन्धो यस्य ।)
वज्रकण्टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मद्रः, पुं, (मन्दते इति । मदि मोदादौ + “स्फायि
तेज्जीति ।” उणा० २ । १३ । इति रक् ।) देश-
विशेषः । हर्षः । इत्युणादिकोषः ॥ तद्देशविव-
रणं यथा,—
“देराटपाण्डयोर्मध्ये पूर्वदक्षक्रमेण तु ।
मद्रदेशः समाख्यातो माद्रीक्षा तत्र तिष्ठति ॥”
इति शक्तिचङ्गमन्त्रे ७ पटलः ॥
(मन्त्रे, स्त्री । यथा, चतुर्थीं चाशिष्यायुष्यभद्र-
भद्रकुलसुखार्थं हितैः । २ । ३ । ७३ । इत्यत्र
छन्दो मद्रं देवदत्तस्य भूयात् । इति काशिका ।

मद्रभद्रयोः प्रथ्यायत्वादन्वतरो न पठनीयः ।
इति सिद्धान्तकौसदी च ॥)
मद्रकः, चि, (मद्रेषु चात इति । मद्र + “मद्रदृव्योः
कन् ।” ४ । २ । १३१ । इति कन् ।) मद्रदेश-
भवः । इति सिद्धान्तकौसदी ॥ (देशभेदः ।
यथा, मत्स्यपुराणे । ११३ । ४१ ॥
“गान्धारा चवनाश्चैव सिन्धुसौवौरमद्रकाः ॥”)
मद्रकारः, चि, (मद्रं करोतीति । छ + “क्षेम-
प्रियमद्रेण्य च ।” ३ । २ । ४४ । इति प्रले
च्यन् ।) मद्रङ्करः । यथा क्षेमप्रियमद्रात् कुर्वेति
सुगवोद्यवाकरणम् ॥
मद्रङ्करः, चि, (मद्रं मद्रं करोतीति । छ + “क्षेम-
प्रियमद्रेण्य च ।” ३ । २ । ४४ । इति चकारात्
खच् । सुम् च ।) मङ्गलकारकः । यथा क्षेम-
ङ्करोऽरिहतातिः स्यान्मद्रङ्करशङ्करौ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
मद्रसुता, स्त्री, (मद्रस्य सुता ।) मद्रराजकन्या ।
सा पाण्डुराजस्य द्वितीया भार्या नकुलसहदेव-
जननी च । इति शब्दरत्नावली ॥
मद्रगौणः, चि, (मद्रगौण्यायमिति । “अशब्दे
मद्रगौणः, यत् खावन्त्यतरस्याम् ।” ४ । ३ । ६४ ।
मद्रग्यः, इति क्रमेण खल्यन्प्रत्ययाः ।)
मद्रगौसम्बन्धी । इति सिद्धान्तकौसदी ॥
मद्रा, [न्] पुं, (मादतीति । मद्र + “क्षा-
मदिपयतिपृष्टकिंभ्यो वनिप् ।” उणा० ४ ।
११२ । इति वनिप् ।) शिवः । इति सिद्धान्त-
कौसद्यासुणादित्तिः ॥ (मदनशीले, चि ।
यथा, ऋग्वेदे । ८ । ८१ । १६ ।
“इन्द्राय मद्रने सुतं परिहोभन्तु नो गिरः ॥”)
“मद्रने मदनशीलाय ।” इति तद्गाथे सायनः ॥
मधु, स्त्री, (मन्वन्ते विशेषेण जानन्ति जना
यस्मिन् । मन् + “फलपिपाटिनमिमनिजनां शुक्-
पटिनाकिधतश्च । उणा० १ । १६ । इति उः
घञ्चान्तादेशः । मद्यम् । (यथा, आर्याचम-
श्रव्याम् । ४२५ ।
“मधुमदवीतव्रीडा यथा यथा लपति सम्मुखं
वाला ॥”)
वीरम् । जलम् । इति विश्वः हेमचन्द्रश्च ॥
रसभेदः । मधुररसः इति यावत् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पुष्परसः । फुलेर मौ इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । मकरन्दः २ । इत्यमरः । १२ । ४१९ ॥
मरन्दः ३ मरन्दकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
क्षुदाभिर्मैलिकाभिः कृतम् । मौ इति भाषा ।
चौद्रम् २ माचिकम् ३ । इत्यमरः । १२ । ११९ ॥
माचौकम् ४ कुसुमासवम् ५ पुष्पासवम् ६
पवित्रम् ७ पित्राम् ८ पुष्परसाङ्गयम् ९ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ माचौकम् १० सारघम् ११
मचिकावान्तम् १२ वरटीवान्तम् १३ भङ्ग-
वान्तम् १४ पुष्परसोद्भवम् १५ । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (तथास्य पर्यायः ।
“मधु पुष्परसं चौद्रं मकरन्दं माचिकम् ॥”
इति वैदकरत्नमालायाम् ॥

मधु तु मधुरं कषायातुरसं रुचं शीतममि-
दीयनं वर्णं बल्यं लघु सुकुमारं लेखनं दृढं
सन्धानं शोधनं रोपणं वाजीकरणं संग्राहि
चक्षुःप्रसादनं सूक्ष्ममार्गानुसारि पित्तशेषमेदो-
मेहहृत्काश्वासकासातिसारहृद्दिहृष्टाहमि-
विषप्रशमनं जादिविदोषप्रशमनश्च तत्तु लघु-
त्वात् कफघ्नं पेक्षित्यान्माधुग्यात् कषायभावाच्च
वातपित्तघ्नम् ।
“दृढं लघुं मधु नवं नातिश्लेष्महरं सरम् ।
मेदःस्थौल्यापहं ग्राहि पुराणमतिलेखनम् ॥
दोषत्रयहरं पक्वमामममन्त्रं विदोषहतम् ।
तद्युक्तं विविधैर्वर्गैर्निहन्त्यादामयान् बहून् ॥
नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ॥”
तत्तु नानाद्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविरुद्धानां
पुष्परसानां सविधमक्षिकासम्भवत्वाच्चातुर्यो-
पचारम् ।
“उष्णैर्विबुध्यते सर्वं विषान्वयतया मधु ।
उष्णार्तसुखैरुष्णैर्वा तं निहन्ति यथा विषम् ॥
तत् सौकुमार्याच्च तथैव शैत्या-
न्नानौषधीनां रससम्भवाच्च ।
उष्णैर्विबुध्यते विशेषतश्च
तथान्तरौक्षेण जलेन चापि ॥
उष्णेन मधु संयुक्तं वमनेष्ववचारितम् ।
अपाकादनवस्थानान्न विबुध्यते पूर्ववत् ॥
मध्वामात् परतस्त्वन्मदामं कष्टं न विदयते ।
विरुद्धोपक्रमत्वात्तत् सर्वं हन्ति यथा विषम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥
अस्य सामान्यगुणाः । शीतत्वम् । शृङ्गत्वम् ।
खादुत्वम् । त्रिदोषघ्ननाशित्वम् । कषायाह-
रत्वम् । रुचत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । आसकास-
नाशित्वम् ॥ ३ ॥ तद्विधं यथा । पौत्तिकम् १
भ्रामरम् २ चौद्रम् ३ माचिकम् ४ छात्रम् ५
अर्थम् ६ औद्दालकम् ७ दालम् ८ । एतेषां
लक्षणानि यथा,—
“पिङ्गला मचिका त्रैया मद्यवृष्णा च वा द्विधा ।
महतौ पुत्तिकानाग्नौ खण्डा च्छुद्रेति कथ्यते ॥
मध्यमा मचिका नीला मचिकेत्यभिधीयते ।
पुत्तिकाभ्रमरच्छुदामचिकासम्भवं मधु ॥
पौत्तिकाद्युपयते छात्रं वरटीच्छत्रसम्भवम् ।
तपोवने जलनकारोरर्थं मधुतच्छुद्रवम् ॥
औद्दालकान्तु वल्लीककारिकीटविनिर्मितम् ।
दालमित्यभिनिर्दिष्टं वृक्षकीटरकीटजम् ॥”
एतेषां वर्णा यथा,—
“माचिकं तैलवर्णं स्यात् छत्रवर्णं पौत्तिकम् ।
चौद्रं कपिलवर्णं स्याच्छुद्रं भ्रामरसंयुतम् ॥”
एतेषां गुणा यथा,—
पौत्तिकं तेषु वीर्योष्णं कषायातुरसान्वयात् ।
वाताहृत्पित्तघ्नं विदाहि मदहन्मधु ॥
“पेक्षित्यात् खादुभूयखाद् भ्रामरं गुण-
कीर्तितम् ।
चौद्रं विशेषतो त्र्यं शीतलं लघु लेखनम् ॥
तस्मात्तुतरं रुचं माचिकं प्रवरं स्मृतम् ।

मधु

आद्यादिषु च रोगेषु प्रयुक्तं तद्विशेषतः ।
 द्वात्रिंशद्विंशतिपरं रक्तपित्तहरं गुरु ।
 न्यध्यं चन्द्रमायुष्यं कफपित्ताम्बान्नितम् ।
 लोहालकं कषायोष्णं कटुकप्रविषापहम् ।
 दानं कफहरं रुचं दीपनं हृदिमेष्टवत् ।
 उष्णमूलान्सुषोषं हन्यान्मधु विषान्नयान् ।
 मधुन्युष्णैर्विदधन्ते वर्णयित्वायंसंज्ञितम् ।
 उष्णैः रौद्रैः करणैः उष्णं मधु उष्णार्त्तं रौद्र-
 पोहितं जनं विषान्नयान् विषतुल्यत्वान्
 हन्यात् ॥ १ ॥ नवपुरायमधुगुणाः ।
 “वृष्टनीयं मधु नवं वातश्लेष्महरं परम् ।
 पुरातनं लघु संघ्राष्टिं निहंषिं स्यौत्थनाशनम् ।
 दोषत्रयहरं प्रकृतामममं त्रिदोषहतम् ॥”
 अत्र केचित्तु नोन्निर्जयोभावात् कालप्रक-
 तामाहुः ॥ २ ॥ मधुनातशर्करागुणाः ।
 “मधुना शर्करा कृष्णा लघ्वाश्चैति कारिणौ”
 इति राजवल्लभे मधुवर्गः ॥ ३ ॥

अपि च ।
 “मात्रिकं भामरं चौद्रं पौत्तिकं छात्रकं तथा ।
 आर्द्यमौद्दालकं दालमिलयौ मधुनातयः ॥
 नानापुष्परवाधाराः कपिला वनमक्षिकाः ।
 याः स्यान्नाभिरुत्पन्नं मधु मात्रिकतुष्यते ॥
 ये लिम्बाङ्गनगोलाभाः पुष्पासवपरायणाः ।
 भ्रमरैर्जनितं तैस्तु भामरं मधु भण्यते ॥
 पिङ्गला मक्षिकाः रुष्माः क्षुद्रा इति हि
 विस्तृताः ।
 ताभिरुत्पादितं यत्तु तत् चौद्रं मधु कथ्यते ॥
 मधुलो मात्रिकाः पिङ्गलाः पुत्तिका इति कीर्तिताः ।
 तज्जातं मधु धीमद्भिः पौत्तिकं सनुदाहृतम् ॥
 एकाकारं पटलं, सरवाः पीतपिङ्गलाः ।
 ये कुञ्चन्ति तद्वत्पत्रं मधुच्छात्रकमीरितम् ॥
 मक्षिकास्त्रीक्ष्णतुष्टा याः पीताः षट्पद-
 सन्निभाः ।
 तदुत्पन्नं यदर्थार्थं तदार्थं मधु भण्यते ।
 उदाहाराः कपिलाः कीटा भूमेरुहनाः कृत्वाः ।
 पत्नीकान्तकटुपत्रमौद्दालकस्तुरीयंते ।
 रङ्गनीयदलाकाराः रुष्माश्चिन्ति मात्रिकाः ।
 यद्वृक्षकोटरान्तकमधु दालमिदं क्रमात् ॥
 रतेतुष्यालघा भेदेरुत्पत्तिः कथिता क्रमात् ।
 न्यय वपाम्पहं तेषां वर्णवीर्यादिकं क्रमात् ॥”
 नद्यथा,—
 मात्रिकं तैलवर्णं स्यात् श्वेतं भामरतुष्यते ।
 चौद्रं कपिलाभावं पौत्तिकं हतवर्णम् ॥
 ज्योतिषं ह्यं स्यात् पिङ्गलार्थनामकम् ।
 लोहालकं मयं गच्छमापीतं दालतुष्यते ।
 मात्रिकं मधुरं रुचं यत्तु आद्यादिदोषहृत् ।
 भामरं पिष्टिर्णं रुचं मधुरं सरवाप्यपित् ॥
 चौद्रं पीतं यत्तु पित्तं पित्तवातहृत् ।
 पौत्तिकं मधु रुष्टोष्णं सन्ध्यापित्तदाहृत् ॥
 विषमेहरनिष्ठं विद्यान्नात्रं गुणोत्तरम् ।
 एतं मधुगिरिचक्रं कफपित्तादिदोषहृत् ॥
 लोहालकं रुष्टोष्णं सन्ध्यापित्तदाहृत् ॥

मधु

दातं कटु कषायान्नं मधुरं पित्तदायि च ।
 नवं मधु भवेत् स्यौत्थं नातिश्लेष्महरं परम् ।
 देहस्यौत्थापहं आहि पुरातनं मधु लेखनम् ॥
 प्रकं दोषत्रयघ्नं मधु विविधरुजाजात्यनिष्ठा-
 मयादि-
 ध्वंसं घृते च रुचं वलमतिष्ठतिदं वीर्यवृद्धिं
 विधत्ते ।
 आमश्चेदामगुल्मामयपवनरुजापित्तदाहा-
 सदीप-
 नाशं न्यूनं विशोषं जनयति नयति ध्वंसमधु-
 वृद्धेः ॥
 ब्रह्मशोधनसन्धाने ब्रह्मसंरोपणादिषु ।
 साधारणान्मधु दितं तत्तुला मधुशर्कराः ॥
 उष्णं सद्योष्णं काले वा स्वयत्तुल्यमथापि वा ।
 आमं मधु मनुष्याणां विषयत्तापदायकम् ॥
 कीटकादिषु तन्मन्त्रद्वितं
 यद्य पयुषितकं मधु स्वतः ।
 कण्टकोटरगतस्य मेचकं
 तच्च गेहजनिष्य दोषहतम् ॥
 दण्डनिहत्य यदपातमपास्य दंश-
 स्ताहनिधं मधु रत्नायनयोगयोग्यम् ।
 द्रिक्कागुदाङ्कुरविशोषकफप्रणादि-
 दोषापहं भवति दोषदमन्यथा चित् ॥
 माध्वी चित्ता मधुतुपन्ना मधुजा मधुशर्करा ।
 माक्षीकशर्करा चैषा चौद्रजा चौद्रशर्करा ॥
 यदगुणं यन्मधु प्रोक्तं तदगुणालस्य शर्कराः ।
 विशेषाङ्गलहया च तर्पणं चौद्रदेहिनाम् ॥”
 इति राजनिर्वण्डः ॥ १०१० ॥
 मतान्तरे मधुगुणाः ।
 “मधु शीतं लघु स्वादु रुचं आहि विलेखनम् ।
 चक्षुष्यं दीपनं स्वयं ब्रह्मशोधनरोपणम् ॥
 चौद्रमायंकरं उष्णं परं सौतोविशोधनम् ।
 कषायानुरसं आहि प्रसादनकं परम् ॥
 वल्यं मेधाकरं रुचं विषदं रोचनं हरेत् ।
 कुष्ठार्शःकासपित्तसकफमेहरुमन्निनी ।
 नेदसृण्यावमिन्नासद्विष्वातीसारविद्व्यहान् ।
 दाहयतश्चर्याङ्गु योगवाक्पवात्मन् ॥” ॥
 अथ मधुभेदाः ।
 “मात्रिकं भामरं चौद्रं पौत्तिकं छात्रमिलयि ।
 आर्द्यमौद्दालकं दालमिलयौ मधुनातयः ॥” ॥
 अथ तेषां लक्षणानि गुणाश्च । तत्र मात्रिककस्य ।
 “मात्रिकाः पिङ्गवर्णास्तु मधुलो मधुमात्रिकाः ।
 ताभिः कृतं तैलवर्णं मात्रिकं तत् प्रचक्षते ।
 मात्रिकं मधुषु श्रेष्ठं नेत्रामयहरं लघु ।
 कामकार्शः सतश्चासकाश्रयविनाशनम् ॥” ॥
 अथ भामरस्य ।
 “किञ्चित् रुष्मैः प्रविष्टैः पुष्पैः व्यतिभि-
 श्रितम् ।
 निर्मलं स्फटिकम यत्तन्मधु भामरं सूतम् ॥
 भामरं रक्तपित्तं रुच्यपाचकरं गुरु ।
 रात्रिपाकमभिव्यन्ति विशेषान् पिष्टितं
 धिसम् ॥ ११ ॥”

मधु

अथ चौद्रस्य ।

“मात्रिकाः कपिलाः रुष्माः क्षुद्रास्त्रास्तुल्यं
 मधु ।
 सुनिभिः चौद्रमित्युक्तं तद्वत्पत्तं कपिलं भवेत् ॥
 गुणैर्मात्रिकवत् चौद्रं विशेषान्नेहगाशनम् ॥”
 अथ पौत्तिकस्य ।
 “याः कृष्णा मशकोपमा लघुतराः प्रायो
 महापिष्टितं
 वृक्षाणां तरुकोटरान्तरगताः पुष्पासवं कुञ्चन्ते ।
 तास्तुत्रैरिह पुत्तिका निगदितास्ताभिः कृतं
 सर्पिषा
 तुल्यं यन्मधु तद्वनेचरणैः संकीर्तितं पौत्ति-
 कम् ॥
 पौत्तिकं मधु रुष्टोष्णं पित्तदाहास्रवातहृत् ।
 विदाहि मेहकृच्छ्रं गन्धगादिष्वतशोषि च ॥”
 अथ छात्रस्य ।
 “वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
 कुञ्चन्ति वृत्रकाकारं तज्जं छात्रं मधु सूतम् ॥
 छात्रं कपिलपीतं स्यात् पिष्टिर्णं शीतलं
 गुरु ।
 खादुपाकं क्रिमिचित्ररक्तपित्तप्रमेहघ्नि ।
 भ्रमरान्मोहविषहृत् तर्पण्यं गुणाधिकम् ॥”
 अथार्थस्य ।
 “मधुकृत्वा निर्यासं जरत्फालाश्रमोद्गथाः ।
 सवन्धार्थं तदा स्यात् श्वेतकं मालये पुनः ॥
 तीक्ष्णतुष्टास्तु याः पीता मात्रिकाः षट्पदी-
 पमाः ।
 अर्घ्यास्तास्तुल्यं यत्तदार्थं मित्यपरे जगुः ॥
 आर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तहरं परम् ।
 कषायं कटुकं पाके तिक्तं वलपुष्टिहृत् ॥” ॥
 अथोद्दालकस्य ।
 “प्रायो वल्मीकमध्यस्थाः कपिलाः स्रग्प-
 कीटकाः ।
 कुञ्चन्ति कपिलं खल्यं तत् स्यादौद्दालकं मधु ॥
 औद्दालकं रुचिकरं स्वयं कुष्ठविषापहम् ।
 कषायसृण्यमन्धस्य कटुपाकस्य पित्तघ्नम् ॥” ॥
 अथ दालस्य ।
 “संस्तुय पतितं पुष्पात् यत्तु पत्रोपरि स्थितम् ।
 मधुरास्त्रकषायश्च तद्दालं मधु कीर्तितम् ॥
 दालं मधु लघु प्रोक्तं दीपनीयं कषापहम् ।
 कषायानुरसं रुचं रुचं हृदिप्रमेहघ्नि ।
 अधिकं मधुरं शिथिलं रुचं गुरुभारिकम् ॥”
 लघु पाके । गुरुभारिकं तुलितम् ॥ १२ ॥ अथ
 नवपुरायमधुगुणाः ।
 “नवं मधु भवेत् पुष्टं नातिश्लेष्महरं सरम् ।
 पुरातनं यावत् रुचं मेदोव्रमतिविलेखनम् ॥
 मधुनः शर्करायाश्च गुह्यस्यापि विशेषतः ।
 एकसंघर्षरेच्यते पुराणत्वं सूतं बुधैः ।
 अथ मधुनः शीतस्य गुणाधिवसुष्यताया
 निषेधः ।
 “विषपुष्पादि २४ं मविषा भ्रमरादयः ।
 यदीत्या मधु कुञ्चन्ति तच्छीतं गुणवन्मधु ॥

मधुक

मधुकै

अधुकै

विशान्वयात्तद्वृत्तं त्रयोऽप्येन वा सह ।
उपान्तस्योष्णकाले च स्तुतं विषयं मधु ।”
इति भावप्रकाशः ॥

मधुः, पुं, (मन् + उ । नस्य घः ।) मधुद्वयः ।
मौलगाह इति भाषा । वसन्तर्तुः । (यथा,
कुमारसम्भवे । ३ । २७ ।

“निवेशयामास मधुर्द्विरेफान्
नामाक्षराण्यैव मनोभवस्य ॥”)

द्वैतमेदः । (यथा, देवीभागवते । १ । ६ । १५ ।
“मधुश्च कृपितस्तत्र हरिणा सह संयुगे ॥”)
इमं हत्वा विष्णुर्मधुद्वन्द्वोऽभूत् । चैत्रमासः ।
इति मेदिनी । घे, १२ । (यथा, रघुः । १२ । ७ ।

“रेजतुर्गतिवशात् प्रवर्त्तिनौ
माखरस्य मधुमाप्रवावि ॥”)

अशोकवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५३ । यष्टि-
मधु । इति शब्दरत्नावली । असुरविशेषः ।
(यथा, भोगवते । ६ । ११ । १४ ।

“शत्रुहन्त मधोः पुत्रं लवणं नाम राक्षसम् ।
हत्वा मधुवने चक्रे मधुरां नाम वै पुरीम् ॥”)
न च शत्रुनेन हतः । यस्य नाम्ना मधुरा मधु-
पुरीति ख्याता ॥

मधुः, स्त्री, (मन् + उ । नस्य घः ।) यौवनीवृक्षः ।
इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥

मधुकं, स्त्री, (मध्वेति । मधु + “संज्ञायां
च ।” ५ । ३ । ६७ । इति कन् । यद्वा, मधु
मधुरं कायतीति । कै + कः ।) यष्टिमधुका ।
इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ॥ (यथास्य पर्यायः ।
“यष्टाङ्गं मधुकं यष्टि क्लीतकं मधुयष्टिका ।
यष्टिमधु स्यलेजाता जलजातिरसा पुरा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

चपु । इति हेमचन्द्रः ॥

मधुका, पुं, (मधु मधुरं कायतीति । कै + कः ।)
वन्दिमेदः । यष्टाङ्गः । विहगान्तरः । इति विश्वः ॥

मधुकण्डः, पुं, (मधुर्मधुरः कण्डः कण्डसरो
यस्य ।) कौकिलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मधुकरः, पुं, (करोति सञ्चिनोतीति । कृ + अच् ।
मधुनः करः ।) अमरः । इत्यमरः । २ । ५ ।
०६ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । १० । २ ।
“चञ्चतः सारमादत्ते यथा मधुकरो बुधः ॥”)
कामी । इति धरणिः ॥ अङ्गराजवचः । इति
शब्दमाला ॥

मधुकर्कटिका, स्त्री, (मधुर्मधुरा कर्कटिकेव ।)
मधुरजम्बीरविशेषः । मडकट्टी इति भाषा ।
तत्पर्यायः । कुशा २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(पर्यायोऽस्या गुणाच्च यथा,—

“बीजपुरोऽपरः प्रोक्तो मधुरो मधुकर्कटी ।
मधुकर्कटिका स्वाद्वी रोचनी शीतला गुरुः ।
रक्तपित्तचयन्दासकासहिक्काभ्रमापहा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मधुखर्वूरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुकर्कटी, स्त्री, (मधुर्मधुरा कर्कटी) मधुबीज-
पुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुना, स्त्री, (मधु + टाप् ।) मधुयष्टिका ।
इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ॥ मधुपर्णीवृक्षः । इति
मेदिनी । के, १३५ ॥ कृष्णवर्णकङ्कुनी । इति
हेमचन्द्रः । ४ । २४२ ॥

मधुकुक्कुटिका, स्त्री, (मधुः मधुरा कुक्कुटीव ।
मधुकुक्कुटी, मधुकुक्कुट + स्त्रियां ङीष् ।
स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् । पूर्वस्य इत्त्वञ्च ।)
जम्बीरविशेषः । मखुर इति मखूर इति च
भाषा । तत्पर्यायः । मातुलुङ्गा २ सुगन्धा ३
गिरिजा ४ पूतिपुष्पिका ५ अत्यन्ता ६ देव-
दूती ७ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः ।
शीतलम् । खाडुलम् । गुरुत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
वातपित्तविभाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

मधुकुत्तु, पुं, (मधु करोति सञ्चिनोतीति । कृ +
क्विप् तुगागमश्च ।) अमरः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, छान्दोग्योपनिषदि । ३ । १ । २ ।

“अथ येऽस्य हविणा रक्षयस्ता एवास्य
दक्षिणा मधुनाचो यज्यन्ते मधुकृतो यजुर्वेद
एव पुष्यं ता अन्वता आपः ॥”)

मधुकेशः, पुं, (मधुनः पुष्परसस्य के शिरसि
अग्रभागे शटति गच्छतीति । शट् + कर्त्तरि
अच् ।) अमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मधुकैटभौ, पुं, (मधुश्च कैटभश्च तौ । इतरेतर-
द्वन्द्वः ।) असुरविशेषौ । तयोरुत्पत्त्यादि यथा,
“देवन्दिने तु प्रलये प्रसुप्ते गरुडध्वजे ।
तस्य श्रवणविद्वजातावसुरौ मधुकैटभौ ॥
कूर्मपृष्ठगता पृथ्वी विलीनेवाभवच्चलेः ।
तां विशीर्णां योगनिद्रा महामाया बलोकयत् ॥
तां वै दृष्ट्वा कर्तुं पृथ्वीं प्रति तदेष्वरी ।
उपायं चिन्तयामास कथं पृथ्वी भवेद्दृष्ट्वा ॥
इदानीमाव्यवत् पृथ्वी प्रवृत्ता कोमला जलेः ।
दृष्टिकाले जनान् वोढुं कथं शक्ता भविष्यति ॥
इति सञ्चिन्त्य सा माता जगतां दृष्टिकोरिणी ।
उपगम्य तदा विष्णुमासवाद सुनिद्रितम् ॥
तन्नु सुप्तं समासाद्य जगन्नाथं जगत्पतिम् ।
वामहस्तकनिष्ठायं तस्य कर्णे न्यवेशयत् ॥
निवेश्य नखराग्रेण ग्रीढृत्य श्रावणं मलम् ।
चूर्णीचकार सा देवी योगनिद्रा जगत्प्रभुः ॥
तत्कर्णमलचूर्णेभ्यो मधुनामासुरोऽभवत् ।
ततो दक्षिणहस्तस्य कनिष्ठायाम् दक्षिणे ॥
कर्णे न्यवेशयद्देवी तस्मादप्युद्भूतं मलम् ।
तत्रापि क्षीदयामास करश्रावणजेन तु ॥
ततोऽभूत् कैटभो नाम बलवानसुरो महान् ॥
उत्पन्नः स च पानार्थं यस्मान् नृगितवान्सधु ।
अतस्तस्य महादेवी मधुनामाकरोत्तदा ॥
उत्पन्नः कीटवद्भाति महामायाकरे यतः ।
अतस्तं कैटभाख्यं स्वयं देवी तदाकरोत् ॥
तावदात्र महामाया बुध्वातां हरिणा सह ।
युवानौ ब्रह्मयैवान् भवन्तौ निहनिष्यति ॥
यदा युवां प्रभाषेय आवां विष्णो ! वधानं तौ ।
तदैवायं युवां हन्ता नान्यथा हरिरप्यथ ॥
महामाया मोहितौ तौ विष्णुगात्रे तदा सुहुः ।

अममागौ दृष्टशतर्नाभिपद्मस्थितं विधिम् ॥
तच्छतसुस्ती धातारं हनिष्यावोऽथ नामितम्
त्वं जागरय वैकुण्ठं यदि जीवितुमिच्छसि ॥
ततो ब्रह्मा महामायां योगनिद्रां जगत्प्रभुम् ।
प्रसादयामास तदा स्तुतिभिर्नतिभिर्भयैः ॥
चिरं स्तुताय सा देवी ब्रह्मणा जगदात्मना ।
प्रसन्नाभवदत्यर्थमुवाच च तथा विधिम् ॥
किमर्थं संस्तुता चाहं किं करिष्याम्यहं तव ।
तद्वद त्वं महाभाग ! करिष्याम्यहमय ते ॥
ततस्तेन महामाया प्रोक्ता धात्रा महात्मना ।
प्रबोधय जगन्नाथं यावन्नो मां हनिष्यतः ।
संमोहयैतौ दुर्हर्षावसुरौ मधुकैटभौ ॥
इत्युक्ता सा तदा देवी ब्रह्मणा जगदात्मना ।
बोधयामास वैकुण्ठं मोहयामास तौ तदा ॥
ततः प्रबुद्धः कृष्णः स ददर्श भयशालिनम् ।
ब्रह्माणं तौ तदा घोरावसुरौ मधुकैटभौ ॥
ततस्तस्मात् स युयुधे ह्यसुराभ्यां कनार्दनः ।
नाशकद बाधितुं वीरावसुरौ मधुकैटभौ ॥
अनन्तोऽपि क्षणायैव तावन्नो धत्तुं क्षमोऽभवत् ।
युध्यमानास्महावीरान् वैकुण्ठमधुकैटभान् ॥
अथ ब्रह्मा शिलारूपां स्थितिशक्तिं तदाकरोत् ।
अर्ह्योजनविस्तीर्णां सार्ह्योजनमायताम् ॥
तस्यां शिलायां वैकुण्ठो युयुधे वृषसत्तम ! ।
सह ताभ्यां शिला सा तु प्रविवेश जलान्तरम् ॥
तस्यान्तु शक्तां मन्त्रायां तोयेषु युयुधे हरिः
पञ्चवर्षसहस्राणि बाहुयुद्धैर्निरन्तरम् ॥
यदा नैवाशकहन्तुं तौ विष्णुर्जगतां पतिः ।
परां चिन्तां तदावाप विधातापि भयात्ततः ॥
ततस्तत्रैव तं विष्णुं चतुर्बलदर्पितौ ।
पुनः पुनस्तौ गर्जन्तौ महामायाविमोहिनी ॥
तुष्टौ खल्वनियुद्धेन वरं वरय माधव ! ।
तदेवं संप्रदास्यावः सत्यमेतद्वराधुना ॥
तयोस्तदचनं श्रुत्वा भगवान् गरुडध्वजः ।
उवाच तौ युवां वध्यौ भवेतां मे महाबलौ ।
इति देहि वरं मह्यं दातव्यं यदि विद्यते ॥
तौ तदा प्राह युष्मत्तो योग्यौ नौ शोभनौ वधः ।
तत्रावां जहि नो यत्र तोयं सन्पति विद्यते ॥
तयोस्तदचनं श्रुत्वा माधवो जगतां पतिः ।
ब्रह्माणं माध्वं शीघ्रेण प्राहेदश्चात्मसंज्ञया ॥
ब्रह्मशक्तिशिलां शीघ्रमुद्धृत्य क्षीयतां यथा ।
तत्र स्थित्वा महाधारे हनिष्यामि महाबलौ ॥
ततो ब्रह्मा ह्यहश्चैव उद्धार शिलान् तान् ॥
तस्या मध्ये पूर्वभागे ह्यहं पञ्चतल्परुष्टक् ।
ऊर्ध्वं स्थित्वा शिलां भित्त्वा प्रविवेश रसातलम् ॥
ऐशान्यामभवत् कूर्मः पञ्चतल्पाग्रहीत् शिलान् ।
वायथाश्च तथानन्तो नैर्ऋत्याश्च सुरेश्वरी ॥
महामाया जगद्धात्री शैलरूपप्रधारिणी ।
आयेयाश्च स्वयं विष्णुरेकस्त्रेण संस्थितः ॥
ब्रह्मशक्तिशिलां गृह्णन् भगवान् परमेश्वरः ।
मध्ये ब्रह्मा त्वहश्चैव वराहश्च तथापरः ॥
ततो वराहपृष्ठस्य चरमे जगतां पतिः ।
स्थित्वा शिलामवष्टभ्य ब्रह्मशक्तिमधोगताम् ॥

यामे मन्त्राग्ने यथाहारीण्य धिरसो तयोः ।
मन्त्राधारभूतः स मन्त्रयज्ञेन मन्त्रतः ॥
मन्त्रैर्वैः मन्त्राज्यं चिह्ने न पृथक् पृथक् ।
मधुजैः तयोः मन्त्रान् वीरयोः पृथिवीर्यते ॥
तस्य नाज्यं मन्त्राणां द्रव्यमस्ति रक्षोघता ।
धियमानापि देवीर्मेवयादपि तदुर्मुहः ॥
ततस्तयोस्तु ततयोः शरीरे जगतां पतिः ।
शरणांतिं ततस्तु यथा तस्यां प्रयततः ।
उद्युतायां पृथिव्यान् तयोर्मंदो विषेपनेः ।
तदुत्पामजरीन् पृथ्वीं मेदिनां तोयराशिभिः ॥
मेदिनीतोपिता यन्नाद् गोपते मेदिनीनि सा ।
अद्यापि पृथिवी देवी देवमानुषराक्षसैः ॥
इति कानिकापराटी ६१ अध्यायः ॥
(ततयोर्नामनिर्गतिर्यथा, महाभारते । २२ ।
३७० । २४—२६ ।
“मन्त्रः परमेष्ठी स ततो भूतगगान् रजन् ।
पूर्वमेव च पद्मस्य पत्रे सूर्यांशुमप्रभे ॥
नारायणसतीं विन्दुं अपामास्तां गुणोत्तरौ ।
तावपश्यन् स भगवाननादिनिधनोऽभ्युतः ॥
यत्कस्तत्राभवद्विष्णुर्लब्ध्वाभो रक्षिप्रभः ।
स तामसो मनुष्यांस्तथा नारायणाज्ञया ।
तठिनन्मरो विष्टः कैटभो राजनस्तु सः ॥”)
मधुदीपः, पुं, (मधुर्ध्वं जतः कोयः मध्वधारः
कोयो वा ।) मधुमपिकाजतकोयः ॥ मौषाक्
इति भाषा । तत्पर्यायः । मधुकमः २ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा,—
“भमरेणेव मयायं यास्यामधुकोय आरब्धः ।”
इति वृत्तिनिर्णयटीकातद्विषयेन लिखितम् ॥)
एतान्मुक्त इति नास्तिप्रश्नो पदन्ति ॥
मधुमः, पुं, (मधुनः क्रमः ।) पुनः पुनर्मधुपान-
क्रमः । तत्पर्यायः । मधुवारः २ । इत्यमरः ।
२ । १० । ४१ ॥ मधुकोयः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
मधुवीरः, पुं, (मधुवन् वीरं निबन्धोऽर्थः ।)
उत्कर्षः । इति शारावली ॥
मधुवर्णः, स्त्री, (मधुर्मधुरा वर्णः ।) ततः
वर्णः टाप् । पूर्णस्य इत्यन्वयः ।) वर्ण-
विशेषः । तत्पर्यायः । मधुकर्णिका २ कोल-
वर्णिका इत्येवमिदं ॥ मधुवर्णिका ५ माधो-
मधुरा इत्यमरः ॥ मधुवर्णः २ । अस्या
गुणाः । मधुरावम् । इत्यन्वयः । सत्तापपित्त-
शक्तिकारित्वम् । शिरिरतम् । मधुवर्णित्वम् ।
मधुवर्णित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुगायः, पुं, (मधु गायतीति । गे + “गुट्
च ।” ३ । १ । १०७ । इति गुट् । यद्वा, मधो
पठते गायन् इति यन्त्रीचमार्गः ।) कोकिलः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुगतः, पुं, (मधु मधुरं गुणमस्य । यवनेरित-
गुणमस्य मधुरात् मधुरात्तन्मधुगतात् ।)
शोभायुक्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मधुगोः, पुं, (मधुर्मधुरो गोः ।) गोपतिः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मधुच्छदा, स्त्री, (मधुः मधुरश्चदः पर्यमस्याः ।
यद्वा मधु ह्लादयति रसाधिक्येन पराभवतीति
हृद + चिप् । घः । घे ह्रस्वः ।) मधुरशिक्षा ।
इति भावप्रकाशः ॥ (तथास्या गुणाः ।
“नीलकण्ठशिक्षा लब्धौ पित्तश्लेष्मातिचारजितुः”
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
मधुजं, स्त्री, (मधुनो जातम् इति । जन् + डः ।)
शिक्षकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुवर्णीरः, पुं, (मधुर्मधुरो जमीरः ।) मधुर-
जमीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुजा, स्त्री, (मधोः मधुमेदसो जाता प्रादु-
र्भूता इति । जन् + डः टाप् ।) पृथिवी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (मधुनो जायते सा इति ।
जन् + डः ।) सिता । तत्पर्यायः । मधुश्वेता २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मधुजित्, पुं, (मधुं मधुनामानं दैवं जितवानिति ।
जि + क्रिप् । तुगागमच ।) विष्णुः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा, देवीभागवते । १५ । ६२ ।
“शिवे ! किं वा ज्ञात्वा विविदिषसि शक्तिं
मधुजितः ॥”)
मधुजणं, स्त्री, (मधुरं जणम् ।) इक्षुः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य इक्षुशब्दे
ज्ञातयाः ॥)
मधुजणः, पुं, (मधुर्मधुरजणः ।) इक्षुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“महाराजोऽसिपत्रः स्यान्मृगपुष्पो मधुजणः ।
इक्षुर्वैशककान्तारभिरूपोऽस्मादिमेदवान् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“इक्षुर्दोषच्छदः प्रोक्तस्तथा भूरिरसोऽपि च ।
गुह्यज्ञोऽपिपत्रश्च तथा मधुजणः स्तुतः ॥”
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
मधुजयं, स्त्री, (मधुनां मधुरजयाणां जयम् ।)
मधुरजयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मधुहृ-
तसिनाजयम् ॥)
मधुदीपः, पुं, (मधौ ववन्ते दीप्यत इति । दीप् +
कः ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४१ ॥
मधुदूतः, पुं, (मधोर्वसन्तस्य दूत इव । वसन्ता-
गमनात् प्रागस्य सुकुलोद्गमदर्शनात् तथात्वम् ।)
आमन्त्रणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तथास्य
पर्यायः ।
“आमन्त्रः प्रोक्तो रसाक्षय सचकारोऽतिशौरभः ।
कामाङ्गो मधुदूतश्च कामान्द्रः पिकवहामः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मधुदूती, स्त्री, (मधोर्वसन्तस्य दूतीर ।) पाटला-
वृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (पर्यायादि वि-
रचयत्याः पाटलाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
मधुनः, पुं, (मधुने ज्ञाति पुण्यात् पुण्यं गच्छतीति ।
ज्ञा + कः ।) भ्रमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मधुनयः, पुं, (मधुर्मधुरो नयो नियान्धोऽर्थः ।) रक्त-
शिरः । इति शब्दचन्द्रिकापटी ॥
मधुनमः, पुं, (मधुर्मधुरो मधुनमः ।) वा
इतः तत्पुष्पयो मधुनमः । इत्यन्वयः ।)

वृक्षविशेषः । मौलगाह इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
मधुकः २ गुह्यपुष्पः ३ । इत्यमरः । २ । १४ । २७ ॥
(पर्यायान्तरमस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“मधुपुष्पो मधुकश्च गुह्यपुष्पो मधुनमः ॥”)
मधुधातुः, पुं, (मधुना तत्पर्यायनाम्ना प्रसिद्धो
धातुः ।) माचिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(तथास्य पर्यायः ।
“खर्गमाचिकमाख्यातं तापीजं मधुमाचिकम् ।
ताप्यं माचिकधातुश्च मधुधातुश्च स स्तुतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मधुधूलिः, स्त्री, (मधुर्मधुरा धूलिरपि ।) खड्गः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ६ ॥ खड्ग इति भाषा ॥
मधुधेनुः, स्त्री, (मधुरक्षिता धेनुः ।) दानार्थ-
मध्वादिनिर्मितसवत्ता गौः । यथा,—
होतोवाच ।
“मधुधेनुं प्रवक्ष्यामि सर्वपातकनाशिनीम् ।
अनुलिप्तं मधुधेनुं कृष्णजिह्वशूरीतरे ॥
धेनुं मधुमयीं कृत्वा संपूर्णां घटयोद्धरीम् ।
चतुर्थेन तथांशेन वत्सकं परिकल्पयेत् ॥
सौवर्णं सुखं कृत्वा शृङ्गाण्यगुरुचन्दनैः ।
पृष्ठं ताम्रमयं कृत्वा साक्षां पट्टमयीं तथा ॥
पदानिचुमयान् कृत्वा सितकमलकमलाम् ।
सुखं गुह्यमयं कृत्वा जिह्वां शर्करया तथा ।
ओष्ठौ पुष्पमयौ तस्या दन्ताः फलमयाः स्तुताः ।
दर्भरोमधरा देवी रौप्यचुरविभूषिता ॥
प्रशस्तपत्रश्रवणा प्रमाणात् परितस्ततः ।
सर्वलक्षणसंयुक्ता सप्तधान्यान्विता तथा ॥
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षुपि स्थापयेत् ।
ह्लादितां वक्ष्युमेन घट्टाभरणभूषिताम् ।
कांस्योपदोहनां कृत्वा गन्धपुष्पैस्तु धूपिताम् ॥
अयने विष्टुवे पुण्ये यतीपाते दिनचये ।
संक्रान्त्यानुपरागे च सर्वकालं यदच्छया ॥
द्रव्यब्राह्मणसम्पत्तिं दृष्ट्वा तान् प्रदापयेत् ।
ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रोत्रियायाश्चिताभये ॥
व्याख्यावर्ते सप्तपत्रे वेदवेदाङ्गपारगे ।
तादृशाय प्रदातव्या मधुधेनुर्नरोत्तमा ॥
पुच्छदेशोपविष्टस्तु गन्धपादिपूजिताम् ॥
आच्छाद्य वक्ष्युमेन सुद्रिकाकार्यपचकैः ॥
स्वश्रव्या दक्षिणां दत्त्वा वित्तशाल्यविवर्जितः ।
अतःपूर्वन्तु कर्त्तव्यं पञ्चाहानं समर्पयेत् ॥
रसज्ञा सर्वदेवानां सर्वभूतहिते रता ।
प्रीयन्तां पितृदेवाश्च मधुधेनो ! नमोऽस्तु ते ॥
स्वसुप्ताय तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
अर्घं गृह्णामि त्वां देवि ! क्रतुमार्थं विशेषतः ।
कामं कामदुधे कामां मधुधेनो ! नमोऽस्तु ते ॥
मधुवातेतिमन्त्रेण दद्यादाशु त्रिकेयं तु ।
दत्त्वा धेनुं महाराज ! ह्रन्कोपानघो तथा ॥
ययः यः कुरुते भग्ना मधुधेनुं नराधिप ! ।
दत्त्वा दानं पायसेन मधुना च दिनं नयेत् ॥
प्राणयोऽपि चिरात्तन्मधुपायससंयुतम् ।
यवं कृते तु यत् पुण्यं तन्निबोध नराधिप ! ।
यत्र नदी मयवह्रा यत्र पायसकर्मदाः ।

मधुपः

अथ यो सुनयः विहास्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः ।
तत्र भोगानयो भुङ्क्ते ब्रह्मलोके च तिष्ठति ।
क्रीडित्वा सुचिरं कालं पुनर्मेर्त्तुपागतः ।
स सुखा विपुलान् भोगान् विष्णुलोकं च
गच्छति ॥

दशपूर्व्वान् दशपरानात्मानश्चैकविंशतिम् ।
नयते विष्णुसायुष्यं मधुधेनुप्रसादतः ॥
य इदं शृणुयाद्भक्ष्या आवेदेहापि मानवः ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं च गच्छति ॥”
इत्यादि वराहपुराणे श्वेतोपाख्याने मधु-
धेनुमाहात्म्यम् ॥

मधुनालिकेरकः, पुं, (मधुर्मधुरो नारिकेलः स्वार्थे
कन् । रत्नयोरैक्यात् रत्न्य लत्वं लस्य च रत्वम् ।)
मधुनारिकेलः । हरनारिकेल इति कोकणे
प्रविष्टम् । मोहानारेल इति च ख्यातम् । तत्-
पर्यायः । माध्वीकफलः २ मधुफलः ३ अशि-
तजफलः ४ माक्षिकफलः ५ नडुफलः ६ बहु-
जूर्णः ७ इक्षुफलः ८ । अस्य गुणाः । मधु-
रत्वम् । शिथिरत्वम् । दाहलघ्वात्तिपित्तहारि-
त्वम् । प्लवृष्टिन्नेष्टकान्तिकारित्वम् । वीर्य्य-
विवर्द्धनत्वम् । रस्यत्वञ्च । अपि च ।

“माध्वीकं नारिकेरं फलमतिमधुरं दुर्लभं
जन्तुकारि-
क्षिप्तं वातातिसारभ्रमशमनमथ च्छ्वनं
वह्निदीप्तेः ।
व्यामर्शेप्रकोपं जनयति कुरुते चारुकान्तिं
वलञ्च
स्वैर्य्यं देहस्य धत्ते घनमदनकलावर्द्धनं पित्त-
नाशम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुनी, स्त्री, क्षुपविशेषः । माकड़ हाता इति
माकड़ चाडली इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
हतमण्डा २ वायसोली ३ सुमङ्गला ४ । इति
रत्नमाला ॥

मधुनेता, [ऋ] पुं, (मधु नयति पुष्येभ्यः संयुहा-
तोति । यीप् + णच् ।) भ्रमरः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

मधुपः, पुं, (मधु पिवतीति । पा + कः ।) भ्रमरः ।
इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥ (यथा, राजतर-
ङ्गियाम् । ३ । ४०६ ।

“गन्धर्विताम्रमाश्रमे देवीधामनि धैर्य्यवान् ।
धुन्वन्कराभ्यां मधुपान् घावति स्र स धीरधीः ॥”
मधु जलं पातीति । पा + कः । वारिरक्षके,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३२ । ८ ।

“त्वं चिदर्थं मधुपं शयानमचिन्तं वनं मन्त्रा-
द्वयः ॥”

“मधुपं मधुनोऽभ्रमः पातारं पालयितारम् ॥”
इति तद्वाक्ये सायनः ॥ मधुपानकर्त्तरि च, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । १८० । २ ।

“स्रसा यद्वां विश्वगृत्तंभिराति वाजावेष्टे मधु-
पाविषे च ॥” “हे मधुपौ मधुरस्य सोमरसस्य
पातारौ ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥

मधुप

मधुपर्कः, स्त्री, (मृच् + घञ् । मधुना पर्को योगो-
ऽत्र ।) दधिसंयुक्तमधु । तत्पर्यायः । महोदयः
२ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६७ ॥ अपि च ।
“मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं कांस्येनेति ।
अपिहितमाच्छादितम् ॥” इत्यादिश्रीतत्त्वे-
काव्यायनसूत्रम् ॥

मधुपर्कः, पुं, (मृच् + घञ् । मधुना पर्कः
सम्पर्को यस्य मधुना संयोजनात् तथात्वम् ।)
योऽङ्गोपचारपूजान्तर्गतवष्टोपचारः । तस्य
प्रमाणं यथा,—

“दधि सर्पिर्जलं क्षौद्रं सितेताभिस्तु पञ्चभिः ।
प्रोच्यते मधुपर्कस्तु सर्व्वदेवौघतुष्टये ॥
जलान्तु सर्व्वतः स्वर्णं सिता दधि घृतं समम् ।
सर्व्वेषामधिकं क्षौद्रं मधुपर्कं प्रयोजयेत् ॥
तेदद्यात् कांस्यपात्रेण रौक्मश्चेतभवेन वा ।
ज्योतिष्टोमाश्वमेधादौ पूर्वे त्रेष्टे प्रयुजने ॥
मधुपर्कः प्रतिष्ठोऽयं सर्व्वदेवौघतुष्टिदः ।
धर्मार्थकाममोक्षायां साधकः परिकीर्तितः ॥
मधुपर्कः सौख्यभोग्यतुष्टिप्रदायकः ॥”

इति कालिकापुराणे ६७ अध्यायः ॥
अपि च ।

“आयुं दधिमधुमिश्रं मधुपर्कं विदुर्ब्रूयाः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

तद्वाक्ये सूत्रा यथा,—
“संयुक्तानामिकाङ्गुहा तिस्रोऽन्याः संप्र-
चारिताः ।

मधुपर्कं च सा सूत्रा विद्वद्भिः परिकीर्तिता ॥”
इति हरिभक्तिविलासः ॥

मधुपर्णिका, स्त्री, (मध्वि वहितं पर्णमस्याः । ततः
स्वार्थे कन् टाप् । अत इत्वञ्च ।) गम्भारीवृक्षः ।
(अस्याः पर्यायो यथा,—

“गम्भारी भद्रपर्णी च त्रीपर्णी मधुपर्णिका ।
काश्मीरी काश्मीरी हौरा काश्मीर्यः पीत-
रोहिणी ॥

कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकापि च ॥”)
नीलीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३५ ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा,—

“नीली तु नीलिनी तूली कालदोला च
नीलिका ।

रञ्जनी त्रीफली तुच्छा ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥
क्षीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा
सूता ॥”)

वराहक्रान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुडूची ।
सुदर्शना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते
शरीरस्थाने १० अध्याये ।

“एतन्निर्णयं वलाशिशुम्भ्रं दद्यात् मधुपर्णिका ॥”
अस्याः पर्यायो यथा,—

“सुदर्शना सोमवल्ली चक्राङ्गा मधुपर्णिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मधुपर्णी, स्त्री, (मधु इव हितं पर्णं यस्याः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) गुडूची । इत्यमरः । २ ।
४ । ८४ ॥ (अस्याः पर्यायो रत्नमालायां यथा,

मधुपित्त

“वत्सादनी हिरनरहा मधुपर्ण्यन्ततामरा ।
कुण्डल्यन्तवल्ली च गुडूची चक्रलक्षणा ॥”)
गम्भारीवृक्षः । नीलीवृक्षः । इति मेदिनी ।
ने, १०५ ॥ मधुवीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विककृतवृक्षः । तत्पर्यायो यथा,—

“विककृतः खाडकवृक्षः शृङ्गदाच मधुपर्ण्यपि ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

मधुपाका, स्त्री, (पाकेन मधुर्मधुरा । राजदन्ता-
दित्वात् पूर्व्वनिपातः । टाप् ।) यद्गुधुपा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मधुपायी, [नृ] पुं, (मधु पित्ततीति । पा + यिनिः ।
ततः “आतोयुक् चिण्दतोः ॥” ७ । ३ । ३३ ।
इति युक् ।) भ्रमरः । रत्नसरङ्गीकायां रामा-
श्रमः ॥ मधुपानकर्त्तरि, त्रि ॥

मधुपालिका, स्त्री, (मधु पातयतीति । पालि +
खुल् । टाप् । अत इत्वम् ।) गम्भारी । इति
शब्दमाला ॥ (विषयोऽस्या गम्भारीशब्दे
द्रव्यः ॥)

मधुपीडुः, पुं, (मधुर्मधुरः पीडुः ।) मधुपीडुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुपुरी, स्त्री, (मधोक्तत्राम्नी देवस्य पुरी ।)
मयुरा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-
वते । २ । १४ । ३१ ।

“नैमिषं फाल्गुनं सेतुः प्रभासोऽथ कुशस्थली ।
वाराणसी मधुपुरी पन्था दिग्दशरुक्ता ॥”)

मधुपुष्पः, पुं, (मधुप्रचुराणि पुष्पाण्यस्य ।) मधु-
द्रमः । इति रत्नमाला ॥ (मधूकः । तत्पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

“मधूको गुडपुष्पः स्यान्मधुपुष्पो मधुस्रवः ।
वानप्रस्थो मधुष्टीलो जलजैश्च मधूलकः ॥”)
शिरीषवृक्षः । अशोकवृक्षः । वज्रलवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मधुपुष्पा, स्त्री, (मधुपुष्प + स्त्रियां टाप् ।) दन्ती-
वृक्षः । नागदन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुप्रियः, पुं, (मधु त्वं प्रियमस्य ।) वनरामः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भूमिजस्तुः । यथा,—

“नादेवी स्त्री नागरङ्गस्तुगन्धो मधुप्रियः ॥”
इति जटाधरः ॥ (मयप्रिये, त्रि ॥)

मधुफलः, पुं, (मधु मधुरं फलमस्य । यद्वा, मधु
मदं फलाद् यस्य ।) मधुनारिकेलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ विककृतवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (मधुरफलविशिष्टे, त्रि ॥)

मधुफलिका, स्त्री, (मधु मधुरं फलं यस्याः ।
मधुफल + संज्ञायां कन् । टाप् । अत इत्वञ्च ।)
मधुखर्जूरिकाः इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुग्गा-
दयोऽस्या मधुखर्जूरिकाशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

मधुवह्वला, स्त्री, (मधुना मधौ वा वह्वला ।)
वासन्तीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुमित्, [दृ] पुं, (मधुं तन्नामार्गं दैव्यं भिनत्ति
नाशयतीति । भिद् + क्तिप् । तुनागमञ्च ।)
विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-
वते । ४ । २६ । १० ।

“तन्निन् मधुसूयगिरिता मधुभिचरिच-
पीयूषयोगमरितः परितः सवन्ति ॥”)

मधुमञ्जिका, स्त्री, (मधुमन्त्रायिका मञ्जिका ।)
कीटविशेषः । मौमाहो इति भाषा । तत्प-

न्त्यः । मर्या २ । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥

मधुमन्त्रा, [न] पुं, (मधुमन्धुरो मन्त्रा यस्य ।)
न्यासोदरश्चः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुमती, स्त्री, (मधुमन्धुररमोरम्यवेति मतुप् ।
होप् ।) काश्मीरद्वयः । नदीविशेषः । तस्या
पतंगुणाः । यथा, राजनिर्घण्टे ।

“चन्द्रभागागुगुमन्मदं चनं
क्षिप माधुमन्मन्त्रिदीपनम् ॥”

उपाख्यानविशेषः । यथा,—

“तथा मधुमती विटिर्वायते नात्र संशयः ।
देवदेवी शतशतं तस्य वस्त्रा भवन्ति ह ॥
सर्गे सर्गे च पाताले च यत्र गन्तुमिच्छति ।
तत्रैव चेटिकाः सन्त्या नयन्ति नात्र संशयः ॥”

इति हलकाचरीपिकायां ३ पटलः ॥

(हृन्मोहदः । अस्या लक्षणं यथा, हृन्मोह-
ज्ञानम् । २ । १ ।

“नगमि मधुमती ।” अधिकं हृन्मोहदः द्रष्ट-
व्यम् । समाधिविहितभेदः । यथा, सर्वदर्शन-
संग्रहे पातङ्गनदर्शने । “तत्र मधुमती नामा-

भ्यासवैराग्यादिवशादपात्तरजलमोलेग्रसुख-
प्रकाशमयमन्त्रभावनयानवदवैशारद्यविद्योतन-

स्वशतम्भप्रज्ञाया समाधिविधिः ॥ गङ्गा ।
यथा, काशीमठे । ७८ । १३३ ।

“मधोदया मधुमती महापुण्या तदाकरी ॥”
इत्याहुषधयन्त्रस्य भाग्या वा च मधोदैत्यस्य

सुता । यथा, हरिवंशे । ८३ । १२—१३ ।
“यासीद्वाजा मगोरिशे श्रीमान्जुक्तसम्भवः ।

एषेव इति विख्यातो महेन्द्रवमनिक्रमः ॥
तस्यार्नाहयिता भाव्या मधोदैत्यस्य वै सुता ।

देवी मधुमती नाम ययैन्द्रस्य शची तथा ॥”
मधुरविविधे, चि । यथा, अरवेदे । ७।६।३।

“सखायप्रसायातमन्त्रागदनानिधिं मधुमन्त्रं
पिवाचः ॥”)

मधुमघनः, पुं, (मधुं तन्नामानं दैवं मघातीति ।
मन्त्र + मन् ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥ (यथा,
भागवते । १ । ८ । ३६ ।

“मन्त्रात्मनि निरतनिर्गुणतमनसः कथमुह वा
रते मधुमघनः । पुनः सार्धं कुशला ह्यालप्रिय-

सुहृदः साधनसंस्कारानुसारां विद्वज्जति
न यत्र पुरयं संसारमर्षावर्षः ॥”)

मधुमती, स्त्री, (मधुप्रधाना मती ।) मातृती ।
इति शब्दमाला ।

मधुमन्त्रः, स्त्री, (मधुमन्धुरः मन्त्रे उपरि-
भागे यस्य ।) विष्णु-विशेषः । यथा,—

“मधुमन्त्रे मन्त्रे देवताः समिताः याः ।
मधुमन्त्रे मन्त्रे नमोऽस्तु तस्मात्पवित्रात् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ।
यथा नृपाः विष्टव्ये रज्याः ।

मधुमाध्वीकं, स्त्री, (मधु माधुयुक्तं माध्वीकम् ।)
मद्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मधुमारकः, पुं, (मधूनां मारकः । भक्षकत्वा-
त्तथात्वमस्य ।) भ्रमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुमूलं, स्त्री, (मधु मधुरं मूलम् ।) चालुकम् ।
इति शब्दचन्द्रिका । मौ चालु इति भाषा ॥

मधुयष्टिः, स्त्री, (मधुमन्धुरा यष्टिः ।) इक्षुः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

मधुयष्टिका, स्त्री, (मधुमन्धुरा यष्टिः । ततः कन्
टाप् ।) यष्टिमधु । तत्पर्यायः । मधुकम् २

क्रीतकम् ३ यष्टिमधुका ४ । इत्यमरः । २ । ४ ।
१०६ ॥ मधुयष्टी ५ । इति भरतः ॥ (तथास्याः

पर्यायान्तरम् ।
“यष्ट्याहं मधुकं यष्टि क्रीतकं मधुयष्टिका ।

यष्टिमधु स्थले जाता जलजातिरस्य पुरा ॥”
इति वैद्यकरवमालायाम् ॥)

मधुयष्टी, स्त्री, (मधुयष्टि । कृदिकारादिति षष्ठे
होप् ।) मधुयष्टिका । इति शब्दमाला ॥

मधुरं, स्त्री, (मधु + रः ।) वङ्गम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ विष्णुः । इति मेदिनी । २, १६५ ॥

(वङ्गशब्दे विषयशब्दे च विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)
मधुरः, पुं, (मधु माधुर्यं रातीति । रा + कः ।

यद्वा, मधुमाधुर्यमस्यास्तीति । “ऊषसुषुष्क-
मधो रः ।” ५।२।१०७ । इति रः ।) मिश्ररसः ।

इत्यमरः । १ । ५ । ६ ॥ स च इक्षुदौ लक्ष्यते ।
तत्पर्यायः । गौल्यः २ । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसव्येष्टः ३ गुल्यः ४ स्वादुः ५ मधूलकः ६ । इति
हेमचन्द्रः । ६।२४ ॥ तस्य गुणाः । प्रीयानलम् ।

व्यालम् । हृंहणलम् । वायुपित्ताग्निशत्वम् ।
रसायनलम् । गुणलम् । स्निग्धत्वम् । चक्षुष्य-

त्वम् । तर्पणत्वम् । सरलत्वम् । अन्यच्च ।
“रसो मधुरकः शीतो घातुस्तन्यवलप्रदः ।

चक्षुष्यो वातपित्तघ्नः कुण्ठात् स्त्रौल्यकफप्रसीदः ।
वीरतिवृत्तो ह्वरवाचलगण्डादिरोगहन् ॥”

इति राजवल्लभः ॥
अपि च ।

“मधुरस्तु रसचिन्नेति केशान्
वपुषः स्त्रैर्यवलोचोवीर्यदायी ।
अतिसेवनतः प्रमेहशैत्य-

पटुतामान्यसुखान् करोति शोषान् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा च वाभटे सूत्रम्याने दशमेऽध्याये ।
“रसानामिति रूपाणि कर्माणि मधुरो रसः ।

व्यालमगलान्गान् कुरुते घातूनां प्रवर्णं वलम् ।
वागश्च घृतचोर्गवर्जं शैत्येन्द्रियोज्ज्वलम् ॥

प्रशक्तो हृंहणो कण्ठाः स्तन्यमन्यनस्रदगुरुः ।
जातुष्यो जीवनः स्निग्धः पित्तानिगविषायघ्नः ॥

कुरतेऽनुपयोगेन रमेदः कफजान् गदान् ।
स्त्रौल्यादिसाहसंन्यासमेष्टमण्डानुंदादिकान् ॥”

अपि च ।
“तत्र मधुरो रसः शरीरमात्राद्वरधिरमांस-

मेरोन्मिमल्यः शुजाभिर्हृण व्यायुष्यः यष्टि-

द्विप्रसादनो वलवर्धकरः पित्तविषमारुतप्र-
क्षृणाप्रशमनः त्वघ्नः केश्यः कण्ठाः प्रीणनो

जीवनस्तर्पणः स्नेहनः स्त्रैर्यकरः चीरघृत-
सन्धानकरः प्राणसुखकण्ठोष्ठतालुप्रसादनो

दाहच्छर्क्षाप्रशमनः घटपदपिपीलिकाना-
मिष्टतमः स्निग्धः शीतो गुरुश्च ।

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थसुप्रशुभ्यमानः स्त्रौल्यं
मार्दवमालस्यमतिस्त्रुणं गौरवमनप्राभिलाष-

मग्नेर्देविक्यमास्यकण्ठमांसाभिरुद्धं आसकास-
प्रतिश्रयायासकशीतज्वरानाहास्यमाधुर्यव-

मधुसंज्ञास्वरप्रणाशलगण्डमालाक्षीपदगल-
शोफवक्षिधमनीगुदोपलेपाद्यामयानभिय-

मित्वेवंप्रभृतीन् कफजान् विकारादुपजनयन्ति ।
“स्नेहनप्रीणनाहामार्दवेऽपलभ्यते ।

सुखस्यो मधुरश्चास्यं व्याधुर्वैल्लिख्यतीव च ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २६ अध्याये ॥)

जीवकः । रक्तशिशुः । राजान्नः । रक्तचुः ।
गुडः । शालिः । इति च राजनिर्घण्टः ॥

(वीजपूरविशेषः । तत्पर्यायो यथा,—
“वीजपूरोऽपरः प्रोक्तो मधुरो मधुकर्कटी ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
स्कन्दस्यैकिकभेदः । यथा महाभारते । ६ ।

४५ । ६६ ।
“मधुरः सुप्रसादश्च किरौटी च महावजः ॥”)

मधुरः, त्रि, (मधु माधुर्यमस्यास्तीति । “ऊषसुषु-
सुष्कमधो रः ।” ५ । २ । १०७ । इति रः ।)

मधुररसविशेषः । स्वादुः । (यथा, हितोप-
देशे । १ । ७६ ।

“न धर्मशस्त्रं पठतीति कारणं
न चःपि वेदाध्ययनं दुरात्मनः ।

स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते
यथा प्रकृत्या मधुरं गवां पयः ॥”)

प्रियः । इति मेदिनी । २, १६५ ॥ पारि-
भाषिकमधुराणि यथा । विदग्धोक्तिः । प्रिया-

धरकुचादिः । शशी । स्त्रियः । वाचोक्तिः ।
इति कविकल्पलता ॥

मधुरकः, पुं, (मधुर + संज्ञायां कन् ।) जीवक-
रुचः । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥ (यथा,
सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ४ अध्याये ।

“विपक्षेन्मधुरकप्रतीवापम् ॥”)
मधुरकरुका, स्त्री, (मधुराः करुका यस्याः ।)

मनुष्यविशेषः । तत्पर्यायः । कज्जली २ कज्जला ३-
अनन्ता ४ माध्वी ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

मधुरकम्बोरः, पुं, (मधुरो कम्बोरः । नित्यकर्म-
धारयः ।) मधुरकम्बोरः । तत्पर्यायः । मधु-

घन्मा २ मधुलम्बलः ३ रवदावी ४ शर्करकः ५
पिच्छावाही ६ । यस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।

शिशिरत्वम् । कफपित्तशोफप्रमनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरत्वणः, पुं, (मधुरा त्वणा यस्य ।) धव-
रुचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य

धवशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

मधुरत्रयं, स्त्री, (मधुराणां त्रयम् ।) शिता
माचिकं सर्पिश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुरत्रिफला, स्त्री, (मधुरा त्रिफला ।) द्राक्षा-
फलं काशमन्यफलं खर्वूरीफलश्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥
मधुरनिखना, स्त्री, (मधुरो निखनो यस्याः ।)
मधुरस्वरयुक्ता नारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मधुरफलः, पुं, (मधुरं फलमस्य ।) राजवदरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुरवल्ली, स्त्री, (मधुरा वल्लीति नित्यकर्म-
धारयः ।) मधुवीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुरसः, पुं, (मधुर्मधुरो रसोऽस्य ।) इक्षुः ।
इति शब्दमाला ॥ तालः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
मधुरसा, स्त्री, (मधुर्मधुरो रसो यस्याः ।) मूर्त्वा ।
इत्यमरः । २।४। २३ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,
“तेजनी पिलुनी देवी तिलवल्ली पृथक्त्वचा ।
मधुश्रेणी मधुरसा मूर्त्वा निर्दहनीति च ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“मूर्त्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी सुवा ।
मङ्गलिका मधुश्रेणी गोकर्णी प्रोलुपण्यापि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
द्राक्षा ॥ (तत्पर्यायो यथा,—
“द्राक्षा खादुफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च ।
वृद्धीका हारहृरा च गोकर्णी चापि
कीर्तिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
दुग्धिका । इति मेदिनी । से, ६० ॥ गम्भारी ।
इति भावप्रकाशः ॥
मधुरसवा, स्त्री, (मधुरस्य मधुरसस्य सवो
यस्याः ।) पिण्डखर्वूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुरा, स्त्री, (मधुर + टाप् ।) शतपुण्या ।
(अस्याः पर्यायो यथा,—
“शतपुण्या शताङ्गा च मधुरा कारवी मिथिः ।
अतिलक्षी शितच्छत्रा संघिता ह्यत्रिकापि च ।
छत्रा शालेयशालोनौ मिश्रेया मधुरा मिथिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मिश्रेया । मधुरानगरी । मधुकर्कटिका । मेदा ।
मधुली । मधुयष्टिका । इति मेदिनी । रे, १६४ ॥
काकोली । शतावरी । वृहज्जीवन्ती । पालङ्ग-
शाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुराखकः, पुं, (मधुराखौ अन्वक्षेति नित्य-
कर्मधारयः । ततः खर्षे कन् ।) आन्नातकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
मधुराखफलः, पुं, (मधुरं मिष्टं आन्ववन् फलं
यस्य ।) रेफलः । तत्पर्यायः । खारः २ ।
इति रत्नमाला ॥
मधुरालाया, स्त्री, (मधुरः श्रुतिमुखकरः आलापः
शब्दो यस्याः ।) शारिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥
मधुरालावुनी, स्त्री, (अलावू + वाहुलकात् नक् ।
एगोदरादित्वात् ह्रस्वः लोप् च । ततः मधुरा

चाखौ अलावुनी चेति नित्यकर्मधारयः ।)
राजालावुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुरिका, स्त्री, (मधुर + खर्षे कन् + स्त्रियां टाप्
अत इत्वच् ।) क्षुपविशेषः । मौरी इति भाषा ।
तत्पर्यायः । शालेयः २ श्रुतिशिवः ३ हृत्वा ४
मिश्री ५ मिश्रेया ६ । इत्यमरः । २।४। १०५ ॥
शालेयः ७ मिथिः ८ मिची ९ मिश्रिः १० । इति
तट्टीका ॥ अवाकपुष्पी ११ मङ्गल्या १२ मधुरा
१३ । इति रत्नमाला ॥ मधुरी १४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अस्या गुणाः । रोचकत्वम् । शुक्र-
कारित्वम् । दाहरक्तपित्तनाशित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥
मधुरिपुः, पुं, (मधोरसुरविशेषस्य रिपुर्नाश-
कत्वात् ।) विष्णुः । इत्यमरः । १।१। २० ॥
(यथा गीतगोविन्दे । २। ६ ।
“श्रीजयदेवभणितमतिमुन्दरमोहनमधुरिपु-
रूपम् ॥)
मधुरेणुः, पुं, (मधुर्मधुरो रेणुरस्य ।) कटभी-
ष्टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुरोदकः, पुं, (मधुराणि उदकानि यस्य ।)
जलसमुद्रः । स तु खादूदकमयः पुष्करद्वीप-
वैष्टितः सप्तसमुद्राणां शेषसमुद्रः । इति जटाधरः ॥
मधुलं, स्त्री, (मधु पुष्परसादिकं लाति स्वकारणत्वेन
गृह्णातीति । ला + कः ।) मद्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (निर्विषीकचरा मधुविद्यायां स्त्री ।
यथा, ऋग्वेदे । १। १६१ । १० ।
“लोचिन्नुनमरातिनो वयं मरामारे
अस्य योजनं हरिष्ठाभधुलाभधुला चकार ॥”
“हे विष ! त्वा त्वां मधु अन्तं चकार विषस्य
विषभावं दूरेऽपनोद्यान्ततीचकारेति एषेव
मधुला मधुदात्री निर्विषीकचरौ मधुविद्या यदे-
तदादित्यस्य मण्डले विषयोजनं तेन चान्दती-
करणं यदस्ति एषा मधुविद्या ॥” इति तद्वाक्ये
सायनः ॥)
मधुलयः, पुं, (मधुर्मधुरस्यो लयोऽत्र ।) रक्त-
शोभाजनः । इति रत्नमाला ॥
मधुलता, स्त्री, (मधुप्रधाना लतेति मध्यलोपी
कर्मधारयसमासः ।) श्लील्लम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
मधुलिका, स्त्री, (मधुल + संज्ञायां कन् । टाप्
अत इत्वच् ।) राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विष्टितिरस्या राजिका शब्दे ज्ञातया ॥ स्तन्वा-
नुचरमाहगणविशेषः । यथा, महाभारते ।
६ । ४६ । १६ ।
“पृथुवह्ना मधुलिका मधुकुम्भा तथैव च ॥”
मधुलिङ्गः, [ह्र] पुं, (मधु लेङि आखादयतीति ।
लिङ् + क्तिप् ।) भ्रमरः । इत्यमरः । २। ५ ।
२६ ॥ (यथा, रघुवंशे । ६ । २६ ।
“मधुलिङ्गं मधुदानविशारदा
कुर्वका रवकारयतां ययुः ॥”
मधुलेष्टी, [नृ] पुं, (मधु लेष्टीति । मधु + लिङ्
+ यिनिः ।) भ्रमरः । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, भट्टिकाव्ये । २। ७ ।

“दत्तावधानं मधुलेष्टिगीतौ
प्रशान्तचेष्टं हरिणं जिघांसुः ॥”

मधुलोपः, पुं, (मधुनि लोपुः ।) भ्रमरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुवनं, स्त्री, (मधुना तन्नाम्ना दैत्येन कृतं
वनम् । मध्यपदलोपी कर्मधारयः ।) मधुराया
वनविशेषः । यथा, श्रीभागवते ४ । ८ । ४२ ।
“तत्तत ! गच्छ भद्रं ते यत्तुनायास्तटं श्रुचि ।
पुण्यं मधुवनं यत्र सान्निध्यं नित्यदा हरिः ॥”
(मधुप्रधानं वनमिति ।) किष्किन्वायां सुग्री-
वस्य वनविशेषः । इति रामायणे किष्किन्वा-
काण्डम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २८ ।
२७ ।

“वालिना रचितं यत्तत् स्त्रीतं मधुवनं महत् ।
त्वया च ज्वगश्रेष्ठ ! तद्गुणैः प्रवनात्मजः ॥”
मधुवनः, पुं, (मधौ वनति शब्दायते इति । वन +
अच् ।) कोकिलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मधुवल्ली, स्त्री, (मधुप्रधाना वल्ली ।) यष्टी-
मधु । कौतुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कार-
वेल्लकम् । तत्पर्यायो यथा,—
“तोयवल्ली राजवल्ली मधुवल्ली कारवेल्लकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मधुवारः, पुं, (मधुनो मद्यस्य वारः समयः
पर्यायो वा ।) मधुकर्मः । इत्यमरः । २।४। ४१ ॥
स च पुनः पुनर्मद्यमानपरिपाटी । इति तट्टी-
कायां भरतः ॥

मधुवीजः, पुं, (मधु मधुरं वीजं यस्य ।) दाडिमः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविवरणस्य
दाडिमशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

मधुवीजपूरः, पुं, (मधुना मधुपूर्णां वीजानां
पूरः सङ्गो यत्र ।) मधुकर्कटिका । मौटा
विजौरा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
मधुपर्णी २ मधुरकर्कटी ३ मधुरवल्ली ४ मधु-
कर्कटी ५ मधुरफला ६ महाफला ७ बड-
माना ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शिथि-
रत्वम् । दाहनाशित्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् ।
रथ्यत्वम् । पथ्यत्वम् । गुरुत्वम् । दुर्गूरत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुव्रतः, पुं, (मधु मधुसम्बन्धो व्रतं व्रतमिव सत-
तागुशीलनीयं यस्य । यद्वा, मधु व्रतयति नियतं
भुङ्क्ते इति । व्रति + अण् ।) भ्रमरः । इत्य-
मरः । २।५। २६ ॥ (यथा, भागवते । १। २८। २८ ।
“मालां मधुव्रतवरुणगिरीपद्मयाम् ॥”

मध्यर्थं व्रतं कर्म यस्य । उदकार्यकर्मणि, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । ६ । ७० । ५ ।
“मधुनो द्यावापृथिवी मिमिक्षतां मधुचुता
मधुदधे मधुव्रते ॥”

“मधुव्रते उदकार्यकर्मण्यौ ॥” इति तद्वाक्ये
सायनः ॥)

मधुशर्करा, स्त्री, (मधुजाता शर्करा ।) मधुजात-
शर्करा । शिताखण्ड इति भाषा । यथा,—

मधुसू

“गांधी मिना मधुसूता मधुसूता मधुसूता ।
माचीकशंकरा चेना चौदका चौदशकंरा ।
यदगुनं यन्मधु प्रोक्तं नहुया तस्य शंकरा ।
विशेषाद्वदह्या च तर्पणं कीर्तयेद्विनाम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

(“मधुसूता पुनरुद्गतीनारधरी स्वजाहिदनी
प्रसादनी दशावसधुरा मधुरविपाना च ।”

इति सुनुते सूत्रन्याने ४५ अध्याये ॥)

मधुश्रावः, पुं, (मधुसंधुष्युक्ता श्रावा यत्य ।)

मधुशीलः । इति शब्दचन्द्रिका । (मधुरश्रावा-

विशेषे, चि । यथा, बाजसनेयवर्धितायाम् ।

२८ । २० । “मधुश्रावः सुपिप्पयः ।”

“मधुरा रमयती श्रावा यत्य ।”

इति तद्व्याख्ये महीधरः ।)

मधुश्रियुः, पुं, (मधुप्रधानः श्रियुः ।) रक्त-

श्रीभाङ्गनद्वयः । इत्यमरः । २ । ४ । ३१ ।

(श्रिणिना । इति ग्यातः । यथा, सुनुते । १ । ३० ।

“वरुणात्तन्मधुमधुश्रियुतकारौत्वादि ।”

तत्त्वार्थो यथा,—

“सुरा साहगत्या स्वाग्मधुश्रियुः श्रीभाङ्गनः ।”

इति वैदिकरत्नमालायाम् ।

नहुया यथा, सुनुते सूत्रन्याने ४६ अध्याये ।

“मधुश्रियुः रक्तितः श्रीप्रोक्षो दीपनः कटुः ।”)

मधुशीलं, कं, मधुनः शीघ्रो यत्र ।) शिक्षकम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुश्रेणी, स्त्री, (मधुनां मधुरत्मानां श्रेणिर्यत्र ।)

मन्वा । इत्यमरः । १० । १८ । ३३ । (अस्याः पन्थायो

यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“मन्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी सुता ।

मधुनिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीडुपण्यपि ॥”)

मधुश्रावा, स्त्री, (मधुसंधुष्युः स्वात्तोत्तमान् ।)

श्रीरक्तोद्वहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण-

मस्या जीवन्तीशब्दे ज्ञातयम् ।)

मधुशीलः, पुं, (मधु मकरन्दं शीवति निःशि-

पतीति । शीलं + श्रुणुप्रधानं कः ।) दृषो-

दरादित्यादस्य लत्वम् ।) मधुकृच्छः । इत्य-

मरः । २ । ४ । २८ । (अस्याः पन्थायो यथा,—

“मधुरी गुह्यपुः स्यान्मधुपुष्यो मधुद्रुमः ।

दानद्रुमो मधुशीलो दानवेव मधुलकः ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

मधुगणः, पुं, (मधुसंमन्तस्य गणा इति । “रागाष्ट-

मतिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।)

कामदेवः । इति दत्तात्रेयः ।

मधुगारिणः, पुं, (मधुसंमन्तः गारिण्यस्य ।) काम-

देवः । इति विष्णुसंहिता ।

मधुनिर्घण्टः, पुं, (निघण्टो निघिनेः न्यक् ।

माधे न्यक् मधु मधुन्यं निघण्टं यत्य ।)

न्यायनिर्घण्टः । इति शम्भुः । ४ । २६ ।

मधुनिकः, [३] पुं, (मधुसंमन्तस्य नुनिकः ।)

कामदेवः । इति वैष्णवः ।

मधुसूतः, पुं, (मधुसूतस्य सूतयति मधुसू-

तीति । सूत + शिच् + लुः ।) धनरः । इति

मधुहा

जटाधरः ॥ (मधुं तन्नामानं असुरं सूद-
यति नाशयतीति । सूद + शिच् + लुः ।)
श्रीकृष्णः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (पञ्चदशे
एकः जितशोको यथा, हन्दीमञ्जव्याम् ।
११ । ३ ।

“वनेषु कृत्वा सुरभिप्रचारं

प्रकामसुग्धो मधुवाचरेण ।

गायन् कलं क्रीडति पद्मिनीषु

मधुनि पीत्वा मधुसूदनोत्सौ ।”)

श्रीकृष्णपक्षे युत्पत्तिर्यथा,—

“सूदनं मधुदेवस्य यस्मान् स मधुसूदनः ।

इति सन्तो वदन्तीशं वेदेभिर्नार्थमौष्ठितम् ॥

मधु क्रीवश्च सार्धोके कृतकर्मशुभाशुभे ।

भक्तानां कर्मणाश्चैव सूदनं मधुसूदनः ॥

परिणामाशुभं कर्म भक्तानां मधुरं मधु ।

करोति सूदनं यो हि स एव मधुसूदनः ॥”

इति प्रह्लादेवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १९० अध्याये ॥

तस्य सारगणनम् ।

“महाविपत्तौ संचारे यः सरेन्द्रधुसूदनम् ।

विपत्तौ तस्य सम्यक्तिर्भवेदित्याह शङ्करः ॥”

तत्रैव प्रकृतखण्डे ३४ अध्याये ॥

(वरखलुपनामकः कविविशेषः । यथा, श्रीमद्-

भगवद्गीताटीकायाम् । “याख्यातं भगवत्पदेः

प्रतिपदं श्रीशङ्कराख्यैः पुनर्विस्मृतं मधुसूद-

नेन सुनिना स्वज्ञानविद्वेद्यं हतम् ॥” अयं

हि अद्वैतविशिष्टस्यानभेदभगवद्गीताटीका-

महिम्नस्तवटीकासिद्धान्तविद्वटीकादनेकग्रन्थ-

कर्ता ।)

मधुसूदनी, स्त्री, (मधु सूदयतीति । मधु + सूद +

शिच् + लुः ।) स्त्रियां डीप् ।) पालङ्गशाकम् ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । २५२ ॥

मधुस्रवः, पुं, (मधुनां मकरन्दानां स्रवः चरणं

यस्मादिति ।) मधुकृच्छः । मोरटलता । इति

राजनिर्घण्टः ॥

मधुस्रवा, स्त्री, (मधुनः स्रवो यस्याः ।) मधुवटिका ।

इति जटाधरः ॥ जीवन्ती । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(अस्याः पन्थायो यथा,—

“जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ।

मङ्गलानामधया च शाक्येष्टा पयस्विनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

मन्वा । हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुस्रवाः, [नृ] पुं, (मधुनि स्रवति निःशिपतीति ।

सु + कर्त्तरि अत्तम् ।) मधुकृच्छः । इति

जटाधरः ॥

मधुस्रवः, पुं, (मधुस्रवोऽसुरः सरो ध्वनिर्यस्य ।)

कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

मधुहा, [वृ] पुं, (मधुं तन्नामानमसुरं हन्तीति ।

हन् + ह्यिप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

(मधु हन्तीति । हन् + ह्यिप् । मधुनाशके चि

यथा, महाभारते । ४ । ३३ । ६८ ।

“संस्था मंथनेरेव दुस्तेनैवताननि ।

चमित्रः शयते हन्तुं मधुहा भूमेरेव ॥”

मधुतिथि

प्रसङ्गातिप्राप्तिविशेषः ॥ यथा,—

“शश्वी भासङ्कररश्मिलूकजलिङ्गकाः ।

धूमिका मधुहा चेति प्रसङ्गादगपचित्यः ॥”

इति वामदे सूत्रस्याने षष्ठेऽध्याये ।)

मधूकं, स्त्री, (मधुतीति । मधु + “ऊलूका-

दयश्च ।” उणा० ४ । ४१ । इति ऊकः निपा-

तितश्च ।) यष्टिमधु । इति राजनिर्घण्टः ॥

(गुणादयोऽस्य यष्टिमधुशब्दे विज्ञेयाः ॥)

मधूकः, पुं, (मधुते मन्वते वेति । मधु + मन् वा

+ “ऊलूकादयश्च ।” उणा० ४ । ४१ । इति

ऊकप्रत्ययो निपातितश्च ।) दृष्टविशेषः ।

मधुल इति मौल इति मधुया इति च भाषां ॥

तत्पर्यायः । गुह्यपुण्यः २ मधुद्रुमः ३ वान-

प्रस्थः ४ मधुशीलः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । २८ ॥

मधुकः ६ मधुः ७ मधुपुण्यः ८ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ मधुस्रवः ९ । इति जटाधरः ॥

मधुवृक्षः १० रोषपुण्यः ११ माधवः १२ ।

(यथा, महाभारते । १५ । २५ । ११ ।

“चित्राङ्गदा चैव नरेन्द्रकन्या

येषां स्वर्णमधुकपुष्पैः ॥”)

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्त-

दाहश्रमापहत्वम् । वाततलत्वम् । जलदोषह-

त्वम् । वीर्यपुष्टिविवर्द्धनत्वम् । अस्य पुष्पगुणाः ।

मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । हिमत्वम् । पित्त-

विदाहकारित्वम् । अस्य फलगुणाः । वाता-

मयपित्तनाशित्वम् । त्र्येवं मधुकद्वयमेवमेतत् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“मधुकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु हृद्यम् ।

बलशुक्रकरं प्रोक्तं वातपित्तविनाशनम् ॥

फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्लं वातपित्तनुत् ।

अद्वयं हन्ति दृष्ट्वा सदा दृष्ट्वा च त-

द्ययान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अपरश्च ।

“मधुकपुष्पञ्चाद्वयं तर्पणं हृद्यं परम् ।

मधुकस्य फलं पक्वं वातपित्तप्रयाशनम् ॥”

तन्मन्त्रगुणास्तत्फलगुणवत् । यथा,—

“यस्य यस्य फलस्यैव वीर्यं भवति यादृशम् ।

तस्य तस्यैव वीर्येण मन्त्रानमभिनिर्दिशन् ॥”

तस्य त्वग्गुणाः ।

“मधूकं रक्तपित्तघ्नं ग्रन्थोघनरोपगम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

मधूच्छिष्टं, स्त्री, (मधुनः उच्छिष्टमवशिष्टम् ।)

मध्ववशिष्टम् । मोम इति भाषा । (यथा,

दृष्टत्तं शिनायाम् । १६ । २५ ।

“श्लेषकमांघीतगरकुष्ठरसस्यैववादिबलीकम् ।

मधुररममधूच्छिष्टानि चोरकचेति जीवस्य ॥”)

तत्पर्यायः । सिक्चकम् २ । इत्यमरः । २ । ६ ।

१०७ ॥ शिक्षकम् ३ शिक्षम् ४ । इति

शब्दरत्नावली ॥

मधूत्थितं, स्त्री, (मधुनः उत्थितम् ।) विन्ध्यम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुकरः, पुं, (मधोश्चैत्रस्य उत्पत्तये यत्र ।) चैत्री
पुर्णिमा । इति ऋषिः । (यथाभिधान-
प्रकृत्या । ६ ।

“मधुकी । प्रविष्टः । मधोधम् । मा तावद-
नाम्ने । देवेन प्रतिष्ठितेऽपि मधुमे चत-
कनिकाभारभवे ।”

मधुपद्मः, स्त्री, (मधोस्तन्नाम्नो देवस्य उपपन्नः
आश्रयः । अभिधानान् लोचनम् ।) मधुरा ।
इति हिमचन्द्रः । ४ । ४४ ॥

मधुपद्मः, पुं, (मधोस्तन्नाम्नो देवस्य उपपन्नः
आश्रयः ।) मधुरा । इति ऋषिः । (यथा,
रघुवंशः । १५ । १५ ।

“स च प्राप मधुपद्मं कुम्भीनस्याच कुञ्जिनः ।
वनान् करमिवादाय खलराश्रितपक्षितः ।”

मधुलः, पुं, (मधु उरति प्राप्नोतीति । मधु +
उर गतौ सौत्रधातुः + कः । इत्य लत्वम् ।)
जलजगिरिमधुकवचः । इति ऋषिः ।

(अथ पय्यायो यथा, वैद्यकरवमालायाम् ।

“गौरशाको मधुलोऽथो गिरिजः सख्य-
पत्रकः ।”)

मधूलकः, पुं, (मधुल + लकृ कर्त् ।) जलज-
मधुकवचः । तत्पञ्चायः । दीर्घपत्रकः २ ।
इति ऋषिः । गौरशाकः ३ मधूलः ४ खल्य-
पत्रकः ५ । इति रत्नमाला ॥

“स्थान्तमूकं तु जलजे गिरिजेऽपि मधूलकः ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

(पय्यायान्तरमस्य यथा,—

“मधुको गुडपुष्पः स्थान्तपुष्पो मधुसवः ।
वानप्रस्थो मधुहोतो जलजेऽत्र मधूलकः ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

अस्य गुणाः । मधुकगुणतुल्याः । मधुररसः ।

इति हिमचन्द्रः । ६ । २४ ॥ (स्त्रीवर्तिन्येऽपि दृश्यते ।

यथा, अथर्ववेदे । १ । ३४ । २ ।

“निज्ञाया अये मधु मे निज्ञास्ये मधूलकम् ।”

तदति, त्रि ।

मधुलिका, स्त्री, (मधुल + कृत् । स्त्रियां टाप्

यत् इत्यच् ।) मूला । इत्यमरः । २ । ४ । ८४ ॥

(अस्याः पय्यायो यथा,—

“मूला मधुरसा देवी मोरटा तिकनी सुवा ।
मधुलिका मधुमेनी गोकर्णो पीतुपयसि ।”

यथा मधु । तत्पञ्चायः यथा,—

“यथैमं तथा यथै मधुं क्रीतकन्या ।
अन्यन्मोतनकन्यु भवेत्तौ मधुलिका ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

मधुली, स्त्री, (मधुल + गौरादित्यात् डीम् ।)
लीलकम् । मधुर्बुद्धौ । आन्तः । इति राज-
निर्णयः ।

मध्यं, स्त्री, (मध्यते इति । मन् + “अग्रादयच् ।”
उपो ० ४ । ११ । इति यङ्प्रत्ययेन निपातितः ।)

हृदयान्तर्भागः । शतयान्तरस्या । इति हिम-
चन्द्रः । (यथा, मर्यादाभारते । २ । ६१ । ४ ।

“मध्यं देव पराङ्मुखं परस्परं पश्यताम् ।”

अवसानम् । तत्पञ्चायः । विरामः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ मन्दत्वशीघ्रत्वोभयेतरत्वयुक्त-
नृत्यविषयकगमनविशेषः । इति भरतः ॥ लय-
विशेषः । इति मधुः । मध्यमावृत्तिः । इति

साङ्गः । यथा, अमरे । २ । ६ । ७६ ।

“विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ॥”

मध्यः, पुं, स्त्री, (मन् + यक् । नस्य च घ ।) देह-
मध्यभागः । माजा इति भाषा ॥ तत्पञ्चायः ।

मध्यमम् २ अवलम्बम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ ।

७६ ॥ विलम्बम् ४ । इति मेदिनी । मे, ४४ ॥

(यथा, भट्टिकाव्ये । ४ । १६ ।

“दधाना बलिभं मध्यं कर्णजाह्नविलोचना ।”

मध्यभागमात्रम् । यथा, मनुः । ४ । ३७ ।

“नेचेतोऽन्तर्मादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।
नोपलब्धं न वारिखं न मध्यं नभसो गतम् ॥”

“आयुष्कालस्य मध्यमावस्थाविशेषः कालः ।

षोडशसप्तत्योऽन्तरे मध्यं वयस्यस्य विकल्पो

दृष्टिर्बोधनं सम्पूर्णता दानिरिति । तत्राविंशति-

वृद्धिरात्रिंशतो यौवनमाचलात्रिंशतः सर्व-

धात्वन्त्रियवर्णवर्णसम्पूर्णता । अत ऊर्ध्वमेषात्

परिहानिर्यावन् सप्ततिरिति ॥” इति सुश्रुते

सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥

मध्यः, पुं, (मन् + यक् । नस्य घः ।) ग्रहस्फुट-

वाधकाङ्गविशेषः । स च अष्टगोणजातदेशा-

न्तरादिसंस्काररहिताद्भूतपयः । इति

ज्योतिषम् ॥

मध्यः, त्रि, (मध्यते इति । मन् + यक् । नस्य

च घः ।) न्यायः । अन्तरः । अधमः । इति

शब्दरत्नावली ॥ मध्यमः । यथा,—

“उत्तमाधममध्यानि वृक्षा कार्याणि पार्थिवः ।
उत्तमाधममध्येषु पुरुषेषु नियोजयेत् ॥”

इति मात्स्ये ८६ अध्याये ॥

मध्यगत्वः, पुं, (मध्ये फलाभ्यन्तरे गत्वोऽस्य ।)

आन्तर्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मध्यतः, [स्] य, (मध्य + तविल् ।) मध्यात् ।

मध्ये । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ स्यादेः स्याने

तसादयो ये आदेशान्तिषामदन्तत्वमथयत्व-

मिति प्राप्तः । तेन कृतः कृतः आगतं कौत-

स्तुतम् । इत्यत्रायत्तान् टिलोपः । इति दुर्गा-

दासः ॥

मध्यदेशः, पुं, (मध्यचासौ देशश्चेति ।) देश-

विशेषः । तत्पञ्चायः । मध्यमः २ । इत्यमरः ॥

तस्य सीमा यथा, मनुः । २ । २२ ।

“हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यः प्राविनश्नादपि ।

प्रत्येव प्रयागात्त मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥”

विनश्नं तीर्थभेदः । सां ध्यावति स्मरतीति

केचन मद्यो दकारवानिति साङ्गे । मनो

धश्चेति यप्रत्यये नस्य घे कति चतुर्थमात्रवा-

नति रूपरत्नाकरः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

मध्यदेशः, त्रि, (मध्यदेशो भवः इति यत् ।)

मध्यदेशोद्भवः । यथा, वासनपुराणि १३ अः ।

“शङ्काक्षेपं संघसवा मध्यदेश्या जनास्त्रिमे ॥”

मध्यन्दिनः, पुं, (दिनस्य मध्यं राजदन्तादित्यात्
मध्यशब्दस्य पूर्वनिपातः । पृथोदरादित्यात्
नकारागमः । मध्यन्दिनं पुष्पविकासकत्वना-

स्यान्तीति । अच् ।) वन्यकवृक्षः । इति राज-

निर्णयः ॥ (मध्याह्ने, स्त्री, यथा, मनुः । ४ । १३१ ।

“मध्यन्दिनेऽर्हुरात्रे ष आर्हं सुखा च सामि-

यम् ॥”)

मध्यपञ्चमूलकं, स्त्री, (मध्यं मध्यमं पञ्चमूलकम् ।)

पञ्चमूलपाचनविशेषः । यथा,—

“बला पुनर्नवेरप्यस्तर्पणीं दृष्टेन तु ।

एकत्र योजितेनैव स्थान्मध्यं पञ्चमूलकम् ॥”

इति राजनिर्णयः ॥

मध्यमं, पुं, स्त्री, (मध्ये भवः । मध्य + “मध्यान्तः ।”

४ । ३ । ८ । इति मः ।) देहमध्यभागः । इत्य-

मरः । २ । ६ । ७६ ॥

मध्यमः, पुं, (मध्ये भवः । मध्य + मः ।) वस्त्र-

खराणां मध्ये पञ्चमस्वरः । इत्यमरः । १ । ७ । ११ ॥

गानशास्त्रमते चतुर्थस्वरः । स तु कौशस्वर-

तुल्यः । अस्योच्चारणम्यानं वक्षः । आक्षरगमनं

अधरः । अयं विप्रवर्णः । अस्य संज्ञा

अन्तरः । अर्थात्चतुःस्वरमितितः । तस्य ताना-

चतुर्विंशतिः तेषां प्रत्येकं द्वाविंशद्वर्गभेदेन ७६८

ताना भवन्ति । इति संगीतशास्त्रम् ॥ उपपत्ति-

भेदः । तस्य लक्षणम् । प्रियायाः प्रकोपे यः

प्रकोपमनुरागं वा न प्रकटयति चेदया मनो-

भावं यज्ञाति स मध्यमः । यथा,—

“आस्यं यद्यपि दास्यवर्जितमिदं लास्येन हीन

वचो

नेत्रे श्रोणसरोजकान्तिरुचिरे कापि चणं

स्यीयते ।

मालायाः करणोद्यमे मकरिकारम्भः कृष्ण-

मोचयो-

धूपः कुन्तलधोरणौ सु सुतनोः सादन्तनो

दृश्यते ॥”

इति रश्मिञ्जरी ॥

मध्यदेशः । इत्यमरः ॥ यद्वाणां सामयिक-

संज्ञाविशेषः । यथा,—

“युचरचक्रहना दिनमस्यः

क च हनो भग्न्यादिकलं अद्यः ।

दशशिरःपुरमधमभास्करे

चित्तिजसत्रिधिगे सति मध्यमः ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

मध्यभेदः । रागभेदः । इति धरणिः ॥

मध्यमः, त्रि, (मध्ये भवः । मध्य + “मध्यान्तः । ४ ।

३ । ८ । इति मः ।) मध्यभवः । इति मेदिनी ।

मे, ४६ ॥ (यथा, मनुः । ६ । ११२ ।

“ततोऽर्हं मध्यमस्य स्यात् तुरीयान्त यदीयसः ॥”)

तन्पञ्चायः । माध्यमम् २ मध्यमीयम् ३

माध्यन्दिनम् ४ । इति हिमचन्द्रः । (यथोमध्य-

समयः ।

“नयस्तुर्निधं प्रीतं मध्यमाधमसुतमन् ।

शेनश्च शरीरे च तानि वसामि सम्पुतम् ॥

मध्यमः

पद्यन्तः अमचीयः बालीः सुकुमारकः ।
रतेषां मधमा संज्ञा प्रोच्यते वेदकागमे ।
मध्यमः नम्रति यावत् परतो दृष्ट उच्यते ॥

इति धारोते प्रथमे स्थाने पञ्चमेध्याये ॥
“वागे नियतेते द्विधा मध्ये पित्तमेव तु ।
भूविष्टं वर्धते वायुर्द्वे तद्दीप्तं योजयेत् ॥”

इति च तदुक्तं सचस्याने ३५ अध्याये ॥
मध्यमपादः, पुं, (मध्यमश्चासौ पादवर्त्तेति ।
तस्य पूर्वोपरयोर्द्वयोर्द्वयोर्मध्यवर्त्तितात्तथा-
त्वम् ।) अर्जुनः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
किराताज्जनीये ॥ १ । ४६ । शोकस्य टीकायां
मतिनाथः ।

“नेवा मध्यमपादो भगवतो नारायण-
स्यांशः ॥”

मध्यमलोकः, पुं, (मध्यमश्चासौ लोकश्चेति कर्म-
धारयः ।) एषिषी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
रघुः । २ । १६ ।

“तां देवता पितृतिथिक्रियायां-
मन्त्रं ययौ मध्यमलोकपालः ॥”

“मध्यमलोकपालः भूपालः ॥” इति तट्टीकायां
मतिनाथः ।)

मध्यमशतकः, पुं, (मध्यमश्चासौ शतकश्चेति ।)
कृषीदशशतकः । जगता इति भाषा । यथा,—
“उत्तमश्चाधुधीयोरत्र मध्यमसु कृषीवलः ।
अधमो भारवाही स्याद्विधेयं त्रिविधो शतः ॥”
इति मिताक्षरा ॥

मध्यमसंग्रहः, पुं, (मध्यमश्चासौ संग्रहश्चेति ।)
स्त्रीसंग्रहस्याग्रविवादविशेषः । स तु गन्ध-
माल्यनक्षत्रभूषादिप्रेरकरूपः । यथा । प्रथम-
साष्टमादिदशप्राप्तये त्रिधा तत्स्वरूपं याचनं
विद्वत् ॥

“निविष्टं तन् समाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ।
अदेशकालभाषाभिर्निर्जने च परस्त्रियाः ।

पटाभावेन च हास्यं प्रथमं साहसं स्तुतम् ॥
प्रेरकं गन्धमाल्यानां धूपभूषणवाससम् ।

प्रणोभनचामपानैर्मधमं वसुधास्तुतम् ॥
वशासनं विविक्तं परस्परमपाश्रयः ।

नेत्राग्निगणैश्चैव सन्त्र्यं संग्रहणं स्तुतम् ॥”
इति मिताक्षरायां स्त्रीसंग्रहस्यप्रकरणम् ॥

मध्यमगायनं, स्त्री, (यस्या ज्ञियमार्त्तं कृतं वा ।
मध्यमा + गाय । मध्यमश्च तन् गायमश्चेति ।)

यजुर्वेदेन वासःपञ्चपानादीनामज्ञायेयो
पञ्चशतित्वं मध्यमा ज्ञियमानं कर्म । यथा,
“मध्यमोऽजानां त्रयोपकरणस्य च ।

भजानिर्वाणमहायोः प्रथमं गायनं स्तुतम् ॥
वासःपञ्चपानादीनां त्रयोपकरणस्य च ।

रतेनेन प्रचारितं मध्यमं गायनं स्तुतम् ॥”
इति मिताक्षरा ॥

मध्यमगायनः, पुं, (मध्यमश्चासौ गायश्चेति ।)
हमःपिबेन । स तु पञ्चपानप्रकरणः । यथा,—
“पानां रे प्रते गार्त्तं प्रथमः गायनः स्तुतः ।

मध्यमं पञ्च विभेदः दृष्टव्योऽत्र योगतः ॥

मध्यस्थः

लोभात् सहसं दृष्टुं मोहात् पूर्वतु साहसम् ।
भयाद्वा मध्यमौ दक्षौ मैत्रात् पूर्वं चतुर्गुणम् ॥”

इति मानवे साक्षिप्रकरणे ८ अध्यायः ॥
मध्यमा, स्त्री, (मध्यम + टाप् ।) दृष्टरजस्का
नारी । कर्णिका । अङ्गुलिभेदः । अक्षर-
च्छन्दः । इति मेदिनी । मे, ५० ॥ हृदयोत्थित-
वृद्धिगुणादस्वरूपवर्णः । यथा, अलङ्कारकौस्तुभः ॥

“पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगो वृद्धियुग्ममध्य-
माख्यः ॥”

स्त्रीयादन्तर्गतनायिकाभेदः । तस्या लक्षणम् ।
हिताहितकारिण्यपि प्रियतमे हिताहित-
कारिणी या वा । अस्यास्तु व्यवहारानुसारिणी
चेष्टा । इति रसमञ्जरी । (जम्भुभेदः । तत्प्रायो
यथा,—

“हृत्पञ्चकलाजम्बुर्ध्वपत्रा च मध्यमा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

मध्यमिका, स्त्री, (मध्यमेव । कन् टापि
अत इत्वच् ।) दृष्टरजस्का नारी । इति
रत्नावली ॥

मध्यमौयं, त्रि, (मध्यमे भवं मध्यमस्येदं वेति ।
“गृहादिभ्यश्च ॥” ४ । २ । १३८ । इति छः ।)

मध्यमम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६६ ॥
मध्यमेश्वरः, पुं, (मध्यमस्य स्थानस्य ईश्वरः ।)
काशीस्थशिवलिङ्गविशेषः । यथा,—
“धन्यास्तु खलु ते विप्रा मन्दाकिन्यां कृतोदकाः ।
अर्चयन्ति महादेवं मध्यमेश्वरमीश्वरम् ॥

ज्ञानं दानं तपः आहुं पिण्डनिर्वापणं त्विह ।
एकैकशः कृतं विप्राः पुनन्त्यासप्तमं कृतम् ॥
सन्निहित्वा अयस्सुखं राहुग्रस्ते निशाकरे ।
यत् फलं लभते मर्त्यस्तस्माद्दृश्युणं त्विह ॥
एवमुक्त्वा महायोगी मध्यमे शान्तिके प्रभुः ।
उवाच सुचिरं कालं पूजयन् वै मधेश्वरम् ॥”
इति कौर्म्ये ३१ अध्यायः ॥

मध्ययवः, पुं, (मध्यो मध्यमो यवः ।) यद्व्येत-
सर्षपपरिमाणम् । इति कैचित् ॥

मध्यरात्रः, पुं, (मध्यं रात्रेः “पूर्वांपराधरेति ।”
२ । २ । १ । इति समासः । “अहस्सर्वेकेति ।”
इति ५ । ४ । ८० । समासानीयं पुंस्त्वच् ।)
निशोचः । अर्द्धरात्रः । इति दलायुधः ॥
(यथा मनौ । ४ । १०६ ।

“उदके मध्यरात्रे च विष्मृत्तस्य विसर्जने ।
उच्छिष्टः आहृत्य चैव मनसापि न चिन्त-
येत् ॥”)

मध्यलोकः, पुं, (मध्यश्चासौ लोकश्चेति ।) एषिषी ।
मर्त्यलोक इति यावत् । वक्ष्यमाणस्यार्ध-
दर्शनात् ॥

मध्यलोच्छिः, पुं, (मध्यलोकानां मर्त्यानां ईशः ।)
राजा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५३ ॥

मध्यन्याः, त्रि, (मध्ये वादिप्रतिवादिनोरनार-
तिपतीति । न्या + कः ।) मध्यन्यायी । तत्-
प्रायः । निरुद्धः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा कपासविस्मारे । १० । १६१ ।

सध्याः

“निविद्धवत्वा मध्यस्थान्दस्युनानन्दपूर्णया ।
स श्रीदत्तस्य साकं तन्मन्दिरमधाविशत् ॥”

यथा च भागवते । ६ । १६ । ५ ।
“बन्धुजात्वरिमध्यस्थमिचोदासीनविदितः ।
सर्वं एव हि सर्वेषां भवन्ति क्रमशो मिथः ॥”

उभयपक्षहीनः । यथा,—
“युत्वा युद्धोद्यमं रामः कुत्सुषां सह पाण्डवैः ।
तोषांभिषेकयाचनेन मध्यस्थः प्रययौ किल ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ७८ अध्यायः ॥
स्वार्थाविरोधेन परार्थघटकः । यथाह प्रायः ।
“ते ते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थस्य
वाधेन ये
मध्यस्थाः परकीयकार्यकुशलाः स्वार्थाविरो-
धेन ये ।
तेऽमी मानुवराचक्षाः परहितं येः स्वार्थतो
हन्त्यते
ये तु भ्रान्ति निर्दयकं परहितं ते के न जानी-
महे ॥”

मध्यस्थः, स्त्री, (मध्यं स्थलम् । शरीरमध्यवर्त्ति
त्वात्तथात्वम् ।) कटिदेशः । यथा,—
“कुक्षौ मरिचवर्त्तिभौ सुरजमध्यमध्यस्थौ ।
अष्टौ तिमिरमञ्जरी सङ्घरी नरीश्वरौ ॥”
इत्युद्भटः ॥

मध्या, स्त्री, (मध्य + टाप् ।) मध्यमाङ्गुलिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ नायिकाविशेषः । अस्या
लक्षणम् । समानलज्जामदगा । एवैव चाति-
प्रश्रयादतिविश्रम्भगोपा । अस्याश्चेष्टा ।
सागसि प्रेषसि धैर्ये वक्रोक्तिरधैर्ये परधवाक् ।
यथा,—
“स्वापे प्रियाननविलोकनशानिरेव
स्वापयुतौ प्रियकरग्रहणप्रसङ्गः ।
इत्थं सरोरुहसखी परिचिन्तयन्ती
स्वापं विधातुमपि हातुमपि प्रवेदे ॥”

मध्याप्रगल्भे मानावस्थायां प्रत्येकं त्रिविधे ।
धीरा अधीरा धीराधीरा चेति । इति रस-
मञ्जरी ॥

मध्याह्नः, पुं, (मध्यं अहः समाचान्तः टच् ।
“अह्नोऽह एतेभ्यः ॥” ५ । ४ । ८८ । इत्यह्नादेशः
पुंस्त्वच् ।) अह्नोऽहमसृष्टर्त्तलकमध्यभागः ।
स च कुतपकालस्य संज्ञाविशेषः । यथा,—
“अह्नो सृष्टर्त्ता विख्याता दृष्ट पञ्च च सञ्ज्ञा ।
तत्राह्नो सृष्टर्त्तो यः सः कालः कुतपः स्मृतः ।
मध्याह्ने सञ्ज्ञा यन्मानन्दीभवति भारकरः ।
तस्मादनन्तफलदत्तवारम्भो विशिष्यते ॥
मध्याह्नः सृष्टगुणान्नश्च तथा नेपालकमलम् ।
रौप्यं दर्भास्तिखा नावो दौर्ध्रिचं पाष्टमः स्मृतः ॥
पापं कुतन्तमिष्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः ।
अष्टापते यत्कृत्वात्तं कुतपा इति संस्तुताः ॥”
इति मत्स्यपुराणे ब्राह्मण्ये २२ अध्यायः ।
त्रिधाविभक्तदिनमध्यभागः । स च दृष्टदृष्ट
परं दृष्टदृष्टरूपः । इति श्रुतः अमरीक
पञ्चाविभक्तदिनतृतीयभागः । स तु दादवा

दृष्टान् परवद्दृष्टात्मकः । इति स्मार्तं हतमस्य-
पुराणम् ॥ एव नियमस्त्रिंशद्दृष्टदिनाभिप्रायेण
न्यूनाधिके न्यूनाधिककालौ ज्ञेयः ॥३॥ मध्याह्न-
कालं यथा,—

“ततो मध्याह्नसमये स्नानार्थं नन्दमाहरेत् ।
पुण्याक्षतं कुशतिलान् गोमयं शुद्धमेव च ॥
नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरित्सु च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्भप्रसवणेषु च ॥
परकीयनिपानेषु न स्नायादे कदाचन ।
पञ्च पिण्डान् सप्तद्वयं स्नायाद्वा सम्भवे पुनः ॥
नन्दैकया शिरः चाख्यं ह्यभ्यां नभस्त्वोपरि ।
अथश्च नित्यमभिः कार्यं पादौ वद्भिक्षयेव च ॥
नत्तिका च सप्तद्विष्टा त्वाद्रांमलकमानिका ।
गोमयस्य प्रमाणान्तत्तेनाङ्गं लेपयेत्ततः ॥
लेपयित्वाद्य तीरस्यस्तस्त्रिङ्गैर्नैव मन्त्रतः ।
प्रक्षाल्याचम्य विधिवत्ततः स्नायात् समाहितः ॥
अभिमन्त्र्य जलं मन्त्रेस्तस्त्रिङ्गैर्वाच्यैः शुभैः ।
भावपूतस्तद्वत्तं ध्यायन् वै विष्णुमययम् ॥
आपो नारायणोद्भूतास्मा एवास्नायनं पुनः ।
तस्मान्नारायणं देवं स्नानकाले स्मरेद्विषयः ॥
ग्रेक्ष्य ॐकारमादित्यं त्रिनिर्मलञ्जलाशये ।
पुनः पुनरप्याचामेत् मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥
अन्तश्चरन् भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ।
त्वं यज्ञश्च वषट्कार आपो ज्योती रमोऽन्त-

तम् ॥
दिवारं वा चिरभ्यस्तेतु याद्वृत्तिप्रणवान्तिताम् ।
सावित्रीं वा जपेद्दिवास्तथा चैवाधमवर्षम् ॥
ततः स्नानार्जनं कुर्यादापोहिष्ठामयो भवः ।
इदमापः प्रवहत् याद्वृत्तिभिक्षयेव च ॥
ततोऽभिमन्त्र्य तत् तीर्थमापोहिष्ठदिमन्त्रकैः ।
अन्तर्जले त्रिरावर्त्तय सर्वपापात् प्रमुच्यते ॥
अपः पायौ समादाय जप्त्वा वै मार्त्तने हते ।
विन्यस्य नृद्धिं तत्तीर्थं मुच्यते सर्वपातकैः ॥
यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापपानोदनः ।
तथाधमवर्षं हतं सर्वपापपानोदनम् ॥
अथोपविष्टेदादित्यं नृद्धिं पुण्यानिताञ्जलिम् ।
प्रक्षिप्यालोकयन् देवमदृश्यं वैदिकैः परम ॥
उदयं चित्रं देवानामिन्द्रादिभिरनन्यधीः ।
हंसः शुचिषदेतेन सावित्र्या च विशेषतः ॥
अन्ये च वैदिकैर्मन्त्रैः सौरैः पापप्रणाशनैः ।
सावित्रीं वै जपेत् पञ्चाब्जपयज्ञः स वै स्मृतः ॥
विविधानि पवित्राणि गुरुविद्यास्तथैव च ।
शतद्रियमध्वंशिरः सौरमन्त्रांश्च शक्तितः ॥
प्राक्कृतेषु समाचीनः कुशेषु प्राडुसुखः शुचिः ।
तिष्ठन्नेदीनमायोर्दकं जायन् कुर्यात् समा-

हितः ॥
स्नादिकेन्द्राचरुद्राचपुत्रजीवसप्तद्वैः ।
कर्त्तव्या अचमाला वा उत्तरादुत्तमा स्मृता ॥
जपकाले न भावेत् नान्यानि प्रेक्षयेद्विषयः ।
न कन्ययेच्छ्रोत्रोमीवान्ताम्रैव प्रकाशयेत् ॥
गुरुका रात्र्याः विद्या हरन्ति प्रसभमयात् ।
एकान्तेशु शुभे देशे तस्माज्जप्यं समाचरेत् ॥

चष्टालाशौचपतितान् दृष्ट्वाचम्य पुनर्जपेत् ।
तेरेव भाषणं कृत्वा स्नात्वा चैव जपेद्विषयः ॥
आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने ।
सौरान् मन्त्रान् शक्तितो वै पावमानौस्तु

कामतः ॥

यदि स्यात् क्षिप्रवासो वै वारिमध्यगतो जपेत् ।
अन्यथा तु शुचौ भूम्यां दर्भेषु सुसमाहितः ॥
प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्वा ततः क्षितौ ।
आचम्य च यथाशास्त्रं शक्त्वा स्वाध्यायमाच-

रेत् ॥

ततः सन्तर्पयेद्देवाद्येषां पित्रगणान् क्रमात् ।
आदावोङ्कारसुच्चार्यं नमोऽन्ते तर्पयामि च ॥
देवान् ब्रह्मर्षयश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः ।
तिलोदकैः पित्रान् भक्ष्या स्त्रुचोक्तविधानतः ॥
अन्वारब्धेन सथेन पाणिना दक्षिणेन च ।
देवर्षींस्तर्पयेद्द्वीमातुदकाञ्जलिभिः पित्रान् ॥
यज्ञोपवीती देवानां निवीती ऋषितर्पणम् ।
प्राचीनावीती पितॄणां तु स्नेन तीर्थेन भावतः ॥
नापीच स्नानवस्त्रं वै समाचम्य च वाग्यतः ।
स्नेमन्त्रैरर्चयेद्देवान् पुन्यैः पत्रैरथानुभिः ॥
ब्रह्मार्घ्यं शङ्करं ख्यं तथैव मधुच्छदनम् ।
अन्यांश्चाभिमतान् देवान् भक्ष्या चाज्योघनो-

त्वरः ॥

प्रदद्यादाय पुण्याणि स्तुक्तेन पुरुषेण तु ।
आपो वा देवताः सर्वस्तेन सत्यं समर्चिताः ॥
नमस्कारेण पुण्याणि विन्यसेद्देष्टव्यं पृथक् पृथक् ।
न विष्णुराधनात् पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् ।
तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमाराधयेद्द्वारम् ॥
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण स्तुक्तेन पुरुषेण तु ।
नैताभ्यां सद्यो मन्त्रो वेदेषूक्तश्चतुर्विधः ।
निवेदयेत् स्मृतात्मानं विष्णोवमलतेजसि ।
तदात्मा तत्तनाः शान्तस्तद्विष्णोरिति मन्त्रतः ॥
अथवा देवमांशान् भगवन्तं सनातनम् ॥
आराधयेन्महादेवं भावपूनी महेश्वरम् ॥
मन्त्रं रुद्रगायत्र्या प्रणवेनाथ वा पुनः ।
इंशानेनाथवा रुद्रैश्चात्मकेण समाहितः ॥
पुन्यैः पत्रैरथानुभिः चन्दनादिर्महेश्वरम् ।
अथोन्नमः शिवायेति मन्त्रेणानेन योजयेत् ॥
नमस्कृत्यात्महादेवन्तं सत्यमितीश्वरम् ।
निवेदयेत् स्नातान् यो ब्राह्मणमितीश्वरे ॥
प्रदक्षिणं द्विजः कुर्यात् पञ्च ब्राह्मण्यं वै जपन् ।
ध्यायेत् देवमांशान् योममध्यगतं शिवम् ॥
अथावलोकयेदर्कं हंसः शुचिषदित्युक्ता ।
कुर्यात् पञ्च महायज्ञान् गृहं कृत्वा समाहितः ॥
देवयज्ञं पित्रयज्ञं ऋषियज्ञं तथैव च ।
मातृयज्ञं ब्रह्मयज्ञश्च पञ्चयज्ञान् प्रचक्षते ॥

यदि स्यात् तर्पणादन्वाक् ब्रह्मयज्ञः कृतो न हि ।
कृत्वा मनुष्ययज्ञं वै ततः स्वाध्यायमाचरेत् ।
अग्नेः पश्चिमतो देशे भूतयज्ञान् एव वा ।
कुशाचनसमाचीनः कुशपाणिः समाहितः ॥
शास्त्राभौ लौकिकाभौ वा जले भूत्यामथापि

वा ।

वैश्वदेवनिमित्तं वै देवयज्ञः स वै स्मृतः ॥
यदि स्यात्लौकिके पक्वं ततोऽन्नं तत्र चूयते ।
शालागौ तत्र देवान् विधिरेश सनातनः ।
देवेभ्यश्च हुतान्दद्यात् शेषान् भूतवलिं हरत् ॥
भूतयज्ञः स वै ज्ञेयो भूतिदः सर्वदेहिनाम् ॥
अभ्यश्च श्वपचैभ्यश्च वयोभ्यो नित्यमेव च ।
दद्याद्भूमौ वलिं तत्र पक्षिभ्योऽथ द्विजोत्तमः ॥
सायं चात्रस्य सिद्धस्य कुर्यादेवमतन्त्रितः ।
भूतयज्ञः स्वयं नित्यं सायं प्रातर्विधीयते ॥
एकान्तु भोजयेद्विप्रं पित्रुद्विष्य सत्तमम् ।
अथवायं यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः ।
वेदतत्त्वार्थविदुषे द्विजायै वोपपादयेत् ॥
पूजयेदतिथिं नित्यं नमस्येदर्थयेद्द्विषम् ॥
मनोवाक्कर्मभिः शान्तमागतं सगृह्यन्तु तम् ॥
हन्तकारमथायं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः ।
दद्यादतिथये नित्यं बुद्ध्या तं परमेश्वरम् ॥
भिक्षामाहुर्गृहमात्रमयं स्यात् तच्चतुर्गुणम् ।
पुष्कलं हन्तकारान् तच्चतुर्गुणमुच्यते ॥
गोदोहमात्रं कालं वै प्रतीक्ष्यो ह्यतिथिः स्वयम् ।
अभ्यागतान् यथाशक्ति पूजयेदतिथिं यथा ॥
भिक्षां वै भिक्षवे दद्याद्विधिवत् ब्रह्मचारिणे ।
दद्यादन्नं यथाशक्ति त्वर्पिभ्या लोभवर्जितः ॥
सर्वेषामप्यलभे तु अन्नं गोभ्यो निवेदयत् ।
भुञ्जीत बन्धुभिः साहं वाग्यतोऽन्नमज्जुतयन् ॥
अथवा तु द्विजः पञ्च महायज्ञान् द्विजोत्तमाः ।
भुञ्जीत चेत् सन्मृतात्मा तिर्यग्योनिं स

गच्छति ॥

वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्वा महायज्ञज्ञियाचमाः ।
नाशयन्त्यान् पापानि देवानामर्चनं तथा ॥
यो मोहादयवालस्यादहत्वा देवताचैनम् ।
भुङ्क्ते च याति नरकान् शूकरेवभिजायते ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कृत्वा कर्माणि वै द्विजः ।
भुञ्जीत खलनैः साहं च याति परमां गतिम् ॥”

इति कौर्मि उपविभागे १७ अध्यायः ॥

अथ भोजनविधिर्भोजनशब्दे द्रष्टव्यः ॥
मध्याह्नः, (मधु) तत्पर्यायं अलतीति । अल +
अच् । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धभावाः ।) मधुवारः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मध्याह्नु, क्षौ, (मधु मधुरं आलु । मधुवर्णितत्वा-
त्तात्वम् ।) मूलविशेषः । मौ आलु इति
भाषा ॥ अस्य गुणाः । रक्तपित्तनाशित्वम् ।
गुरुत्वम् । खादुत्वम् । शीतत्वम् । सान्यशुक्र-
कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

मध्यालुकं, क्षौ, (मध्यालु + स्वार्थे कन् ।) कन्द-
विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मौ आलु इति
भाषा ॥ (यथा, मुञ्जते छत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“विदारीकन्दशतावरीविसम्यगालशृङ्गाटक-
कप्रेरकपिण्डालुकमध्यालुकदस्यालुककाष्ठा-
लुकशृङ्गालुकरक्तालुकेन्द्रीवरोतपलकन्द-प्रभ-
तौनि ॥”)

मध्यासवः, पुं, (मधु मधूकपुष्परसद्वत् कृत
आसवः ।) मधूकपुष्पकृतमद्यम् । तत्पर्यायः ।

अनः

माधवकः ३ मधु ३ माध्वीकम् ४ । इत्यमरः ।
 ० । १०११ । (यथा, ननुने ११२५ अध्याये ।
 “सुमप्रियः श्विरसदो विज्योरेनितनाशनः ।
 मधु मध्वासवन्दी मेघकुलविद्यापहः ।”
 श्विरसदस्य माध्वीकशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

मधासदनिकः, प्र. (मधासवनमुत्पादत्तेनास्य-
त्येति । मधासवन + ठन् ।) श्रौतिकः । इति
शब्दमात्रा ॥

मभिज्ञा, खी, (मधु इंजते प्राप्नोति कारग्वे-
नेति । इंज + कः । एषोदरादित्वात् द्वयः ।)
मदिरा । इति हेमचन्द्रः । ३।५।६७ । (गुणादि-
विषयोः स्या मदिराशब्दे ज्ञातयः ॥)

मन, व्यर्थे । गर्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-मक०-गर्भे व्यक्त०-सेट् ।) मनति । इति
दुर्गादासः ॥

मन, क इ गर्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (पुरा०-चात्न०-अक०-स्तम्भने सक०-सेट् ।) क
 इ, मानयते । गर्वकोऽष्टाक्षरः । मनस्तम्भने ।
 इति प्राच्यः । मानयति शत्रुं बली स्तम्भनाती-
 त्यर्थः । इति रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

मन, त् क धृता । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (वदन्
पुरा०-पर०-यक०-सैट् ।) दन्त्यनोपधः । मन-
यति । इति दुर्गादासः ॥

मन, इ उ बोधि। इति कविकण्ठद्वयः ॥ (तना०-
व्याप्त० चक्र०-सं०।) इ उ, मनुते। इति
दुर्गादासः ॥

मन, य च्यौ ङ दोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (द्रियां-च्यत्-०-चक-०-चणिट् ।) य ङ, मन्थते ।
 च्यौ, च्यमंस्त । इति दुर्गादासः ॥

मनश्चापः, त्रि, (व्याप्नोतीति । व्याप् + अच् ।
मनश्चापः ।) मनोद्यः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

मनः, पुं, (मन्ते तुरमित्वादिगुणेन व्याप्त्रियत
इति। मन्+घः।) जटामांघी। इति शब्द-
चन्द्रिका :

मदः, [म] स्त्री, (मयते बुध्यतेनेनेति । मन् +
 "सन्धातुर्धातुत्" उणा० ४ । १८८ । इति
 ण्यसुन् ।) लिङ्गशरीरावयवविशेषः । यथा
 खण्डशरीरानि मण्डशावयवानि लिङ्गशरी-
 रानि । अवयवास्तु ज्ञानेन्द्रियप्रयुक्तं बुद्धि-
 मत्तमी र्धर्मेन्द्रियप्रयुक्तं वायुप्रयुक्तयेति । मन-
 रास मत्प्रतिबिम्बान्त्रिका अन्तःकरावृत्तिः
 मनस्तु र्धर्मेन्द्रियैः सहितं मन् मनोमयकील-
 भवति । इति वेदान्तसारः । ज्ञानेन्द्रियविशेषः
 तसु बुद्धीन्द्रियाणां पञ्चानां प्रधानं श्रीहृदय-
 मिभुनिष । यथा,—

इति भाग्यहीना ।

तस्य ममभक्त्य नयने नासि प्रापते । २
 मुनयोऽपि । ॥ मयमे भवः प्रसिद्धतरं भवति
 नवि मुनोर्दे प्रारंभः प्रारंभः ततोऽपि प्रापते ॥ ३ ॥
 तस्योपः । दिशम् २. दिशः ३. द्वादशम्

नान्तम् ५ हृतं ६ भागसम् ७ । इत्यमरः ।
१ । ४ । ३१ ॥ अग्निकम् ८ अन्नम् ९ । इति
शब्दरत्नावली । अपि च ।

“मनो मष्टान् मतिर्ब्रह्मा पूर्वंद्विः स्वाति-
रीश्वरः ।

प्रज्ञा संविन् चित्तिचव स्तुतिच परिपश्यते ।
पर्यायवाचकाः शब्दा मनसः परिकीर्त्तिताः ॥”
इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ ३ ॥

न्यायमते अस्य गुणाः । परत्वम् । अपरत्वम् ।
संख्या । परिमितिः । पृथक्त्वम् । संयोगः ।
विभागः । वेगश्च । मनोग्राह्याणि यथा ।

सुखम् । दुःखम् । इच्छा । वैषः । मतिः ।
यन्नश्च । इदं परमाणुस्वरूपम् । शिरोमणि-
मति वायवीयपरमाणुरूपम् । यथा,—

“परापरत्वं संख्याद्याः पञ्च वेगश्च मानसे ।
मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ।
व्ययैगपदाज्ज्ञानानां तस्यास्तुतिमिदेष्यते ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥
 नन्यज्ञानसामान्यं प्रति त्वद्ग्रन्थयोगः कार-
 णम् । यथा, तत्रैव ।

“तच्च योगी मनसा ज्ञानकारणम् ॥”
तस्य नवगुणा यथा,—
“धैर्यं प्रपन्नित्युत्तिष्ठ विसर्गः कल्पना क्षमा ।

तद्वद्व्याश्रुता चैव मनसो नव वै गुण्याः ॥”
इति मोक्षधर्मः ॥
अथ यात्या । धैर्यम् । उपपत्तिः कक्षापीड

कौशलम् २ व्यक्तिः स्मरणम् ३ विसर्गः विपरीतसर्गो भ्रान्तिः ४ कल्पना मनोरथवृत्तिः ५ क्षमा ६ सत वैराग्यादि ७ व्यसत रागादिषादि

आशुता अस्थिरत्वम् ६ । इति तट्टीका ॥ ३ ॥
अस्य चातुर्विध्यं यथा,—
“मनोबद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमानुरजः ।

संशयो निश्चयो गन्तः स्मरणं विषया अस्मी ॥
इति वेदान्तः ॥
तस्य अध्यात्मत्वादि यथा,—

“अध्यात्मं मन इत्याहुः पञ्चभूतात्मधारकम् ।
अधिभूतञ्च सङ्कल्पञ्च माद्याधिदेवतम् ॥”
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥

तस्य स्वरूपं यथा,—
 “अनिरुद्धमदृश्यञ्च ज्ञानभेदं मनः स्तुतम् ॥”
 इति ब्रह्मसैवर्षे प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः ॥

तस्य प्राशस्याप्राशस्यानुमापकानि यथा,—
 “जनानां हृदयं सद्यः सुगन्तं वचनेन वै ।
 शिष्ये कलत्रे कन्यायां दौहित्रे बान्धवेषु च

पुत्ते मौत्ते च वचसि प्रतापे यशसि त्रियाम् ।
बुद्धौ वारिणि विद्वायां ज्ञायते हृदयं शृणाम् ।
इति नक्षत्रैर्वर्ते श्रीहस्तजन्मसम्यक् १ अध्यायः ।

तस्य वन्यमोक्षहेतुत्वं यथा,—
 “मन एव मनुष्याणां कारणं वन्यमोक्षयोः ।
 वन्यस्य विषयमस्ति सुक्तेर्द्रिन्विषयं तथा ॥”

(“अतीन्द्रियं पुनर्मनः मत्तसंज्ञकं चेत्प्राहुरे

तदर्थात्मसम्प्रदायतत्तचेष्टम् । चेष्टाप्रत्ययभूत-
मिन्द्रियाणाम् । स्वार्थान्द्रियार्थसङ्कल्पयमिचर-
णाच्चानिकमेकस्मिन् पुरुषे सत्त्वरजस्तमः सत्त्व-
गुणयोगाच्च न चानेकत्वं नानेकं ह्येककालमने
केषु प्रवर्तते ॥ तस्मान्नैककाला सर्वेन्द्रिय-
प्रवृत्तिः । यद्गुणगुणभीक्षणं पुरुषमनुवर्तते सत्त-
तत्सत्त्वमेवोपदिशन्ति ऋषयो बाहुल्यानुश्रयान् ।
मनःपुरःसराणीन्द्रियाण्यर्थग्रहणसमर्थानि
भवन्ति ॥”

“मनसस्तु चिन्तयमर्थः । तत्र मनसो बुद्धेश
त एव समानातिद्वीनमिष्यायोगाः प्रकृति-
विकृतिहेतवो भवन्ति ॥” इति चरके सूत्र-
स्थाने अष्टमेऽध्याये ॥

“सच्चयं मनसो ज्ञानस्याभावो भाव एव यः ।
सति ह्यात्मनिन्द्रियार्थानां समिकर्षेण वर्तते ॥
वैधृत्यात्मनसो ज्ञानं साविधृत्यातच्च वर्तते ।

अणुत्वमथैकत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्मृतौ ॥
चित्तमविवर्त्य नृत्तच धीयं सकृत्पमेव च ।
यत्किञ्चिन्नमसो ज्ञेयं तत् सर्वं ह्यर्थसंज्ञकम् ॥

इन्द्रियाभिग्रहः कर्म मनसस्तस्य निग्रहः ।
ऊर्ध्वो विचारश्च ततः परं बुद्धिः प्रवर्तते ॥
इन्द्रियेणैन्द्रियाधौ हि समनस्त्वेन गृह्यते ।

कल्पते मनसाऽहं गुणतो दोषतो यथा ॥
जायते विषये तत्र या बुद्धिर्निश्चयात्मिका ।
यवस्यते तथा वक्तुं कर्तुं वा बुद्धिर्पूयकम् ॥

या यदिन्द्रियमाश्रित्य जन्तोर्बुद्धिः प्रवर्तते ।
याति सा तेन निर्देशं मनसा च मनोभवा ॥
बुद्धौन्द्रियमनोर्धानां विद्याद् योगधरं परम् ॥”

इति चरके शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
सत्त्वगुणयुक्तस्य मनसो गुणा वया,—
“व्याप्तिव्यं प्रविभज्य भोजनमनुशापश्च तथ”

मेधावुद्धिधृतिचमाश्च करुणा ज्ञानश्च निर्द-
मता ।

कर्मानिन्दितमसृष्टश्च विनयो धर्मः सदैवा-
दरा-
देते सत्त्वगुणान्वितस्य मनसो गीता गुणा

ज्ञानिभिः ॥”
अस्ति धर्ममोक्षपरलोकादिकमिति बुद्ध्या
चरतीत्यास्तिकस्तस्य भाव आस्तियं अनु-

तापः अक्रोधः धृतिः भूतप्रेतस्वरक्रोधलोभा-
द्यावेशराहित्यं ज्ञानमात्रज्ञानम् । निर्द्वन्द्वाभा-
वकष्टाभावः कर्म अनिन्दितं व्यसृष्टं निष्का-

मच्चः रञ्जोगुणवृत्तस्य मनसो गुणा यथा,—
 “क्रोधस्ताडनशीलता च बहुलं दुःखं सुखे-
 च्छाधिका

इमः कासुकताप्यलोकायचनं चाधीरता-
 श्रुतिः ।
 ऐन्द्र्यादभिमानितातिशयितानन्दोऽधिकज्ञा-

प्रख्याता हि राजागुणेन सद्वित्तस्यैतं गुण-
चित्तसः ।”

मनःशि

अलीकवचनं मिथ्याकथनं अटनं पृथ्वीपरि-
भ्रमणम् ॥ अथ तमोगुणयुक्तस्य मनसो गुणा
यथा.—

“नास्ति क्वं सुविघ्नतातिशयितालस्य च दुष्टा
मतिः
प्रीतिर्निन्दितकर्मशर्मेणि सदा निद्रालुताह-
र्निशम् ।
अज्ञानं किल सर्वतोऽपि सततं क्रोधान्वता
मृता
प्रख्याता हि तमोगुणेन सहितस्यैते गुणा-
श्चेतसः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥*॥
सर्वे सान्ता अदन्ताश्चेति प्रमाणात् अका-
रान्तमनश्चोदयति । यथा, उत्तरगीता-
याम् । १३ अध्याये ।

“मनस्य मनमध्यस्य मध्यस्य मनवर्जितम् ।
मनसा मनमालोक्य स्वयं सिद्धान्ति योगिनः ॥”
मनःशिला, पुं, (मनो मानसं शिलति आकर्षति
स्वगन्धेनेति । शिल + कः ।) मनःशिला । यथा,
“टहैमनःशिलगुहैरविदायमाणा ॥”

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मनःशिला, स्त्री, (मनः शिलति आददाति आक-
र्यति गन्धेनेति । शिल + कः । छियां टाप् ।
यद्वा, मनःप्रसादिका शिला धातुविशेषः ।)
रक्तवर्णधातुविशेषः । मञ्जुल इति भाषा ॥
(यथा, कुमारे । १ । ५५ ।

“मनःशिलाविष्कुरिता निवेदुः

शैलेयनद्वेषु शिलातलेषु ॥”)

सा तु लक्ष्मीवीर्यम् । इति वेदकम् ॥ तत्प-
थ्यायः । कुनटी २ मनोज्ञा ३ नागजिह्विका ४ ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥ नेपाली ५
शिला ६ । इति रत्नमाला ॥ मनोज्ञा ७ नेपा-
जिका ८ मनोगुप्ता ९ कल्याणिका १० रोग-
शिला ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोला १२
द्विचौषधिः १३ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । लेखनत्वम् ।
विषभूताविश्रमभयोन्मादनाशित्वम् । वश्यकारि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । तिक्त-
त्वम् । कफनाशित्वम् । सारकत्वम् । कृद्दि-
कारित्वम् । कुष्ठज्वरपाण्डुकासश्वासनाशि-
त्वम् । शुक्रमण्डलकारित्वम् । इति राजवज्रभः ॥
अन्यत्र ।

“मनःशिला गुरुर्व्याधौ सरोण्या लेखनी कटुः ।
निक्ता स्निग्धा विषश्वासकासभूतकफास्रुतु ॥

मनःशिला मन्दबलं करोति

जन्तुं भुवं शोधनमन्तरेण ।

मलानुबन्धं किल मृजरीधं

सशर्करं कृच्छ्रगदश्च कुर्वान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(अस्याः पर्यायः शोधनं गुणाश्च यथा,—

“मनःशिला च नेपाली शिलाङ्गा नागजिह्विका ।

मनोज्ञा कुनटी गोली करञ्जी करवीरिका ॥

मनसा

मनोज्ञा ओद्गुण्याभा शस्यते सर्वकर्मसु ॥”
“जयन्ती शङ्कराणोत्थे रक्तागस्त्यरसेः शिला ॥
दोनायन्ते दिनं पाथ्या यामं क्वागस्य मृचके ।
चालवेदरानाखेन सर्वरोगेषु योजयेत् ॥”
मत्तान्तरे मनःशिलाशुद्धिर्यथा,—
“अगस्त्यपत्रतोयेन भाविता सप्तवासरम् ।
शङ्कवेररसेर्वापि विशुध्यति मनःशिला ।
कटुः स्निग्धा शिला तिक्ता कफघ्नी लेखनी सरा ।
भूताविश्रमभयं हन्ति कासश्वासहरा शुभा ॥”
इति वेदकरसेन्द्रसारसंग्रहे नारणमारणाधि-
कारे ॥)

मननं, स्त्री, (मन्यत इति । मन् + ल्युट् ।) श्रुतस्या-
द्वितीयवस्तुनो वेदान्तार्थांशुगुणयुक्तभिः अन-
वरतमनुचिन्तनम् । इति वेदान्तसारः ॥ बोध-
नम् । (यथा, गायत्रीतन्त्रे । १ । ४ ।

“मननात् पापतच्छाति मननात् स्वर्गमनुते ।
मननात् मोक्षमाप्नोति चतुर्लोकं भवो भवेत् ॥”
धारणम् । इति मनधाल्यर्थदर्शनात् । उद्धिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मनसा, स्त्री, (मनः भक्ताभीष्टपूरणाय मननं
अस्यस्या इति । मनस् + अर्ष आदित्वाच् ।
ततश्चाप् । यद्वा, मनं मननमङ्कारमिति
यावत् स्यति नाश्रयतीति । सो + कः ।) देवी-
विशेषः । तत्पर्यायः । कदः २ मनसादेवी ३
विषहरी ४ । इति जटाधरः ॥ अस्याः प्रणाम-
मन्त्रः ।

“आस्तीकस्य सुनेर्माता भगिनी वासुकेस्तथा ।
जरत्कारसुनेः पत्नी मनसादेवि । नमोऽस्तु ते ॥”
इति तस्याः पूजापद्धतिः ॥

तस्या नाम्नां व्युत्पत्तिर्यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

“श्रूयतां मनसाख्यानं यन् श्रुतं धर्मवक्त्रतः ।
कन्या सा च भगवती कश्यपस्य च मानसी ॥
तेनेयं मनसादेवी मनसा या च दीव्यति ।
मनसा ध्यायते या वा परमात्मानमीश्वरी ॥
तेन सा मनसादेवी योगेन तेन दीव्यति ।
आत्मारामा च सा देवी वैष्णवी सिद्धयोगिनी ॥
त्रियुगश्च तपस्तप्ला कृष्णस्य परमात्मनः ।
जरत्कारशरीरश्च दृष्टा यत् क्षीणमीश्वरः ॥
गोपीपतिर्नाम चक्रे जरत्काररिणि प्रभुः ।
वाञ्छितश्च ददौ तस्यै कृपया च कृपानिधिः ॥
पूजाश्च कारयामास चकार च पुनः पुनः ।
स्वर्गे च नागलोके च पृथिव्यां ब्रह्मलोकतः ॥
भृशं जगत्सु गौरी सा सुन्दरी च मनोहरा ।
जगद्गौरीति विख्याता तेन सा पूजिता सती ॥
शिवशिष्या च सा देवी तेन शैवीति कीर्तिता ।
विष्णुभक्तातीव शश्वदैष्णवी तेन नारद ! ॥
नामानां प्राणरत्नचित्री यज्ञे जन्मेजयस्य च ।
नागेश्वरीति विख्याता सा नागभगिनीति च ॥
विषं संहर्तुमीशा सा तेन विषहरीति सा ।
सिद्धं योगं हरात् प्राप तेनासिद्धयोगिनी ।
महाज्ञानश्च गोप्यश्च न्यतसञ्जीवनीं पराम् ।

मनसा

महाज्ञानयुतां ताश्च प्रवदन्ति मनोपिणः ॥
आस्तीकस्य सुनीन्द्रस्य माता सा च तप-
स्विनः ॥

आस्तीकमाता विख्याता जगत्सु सुप्रतिष्ठिता ॥
प्रिया सुनेर्जरत्कारोर्मनीन्द्रस्य महात्मनः ।
योगिनो विश्वपूज्यस्य जरत्कारप्रिया तनः ॥
जरत्कारजगद्गौरी मनसा सिद्धयोगिनी ।
वैष्णवी नागभगिनी शैवी नागेश्वरी तथा ॥
जरत्कारप्रियास्तीकमाता विषहरीति च ।
महाज्ञानयुता चैव सा देवी विश्वपूजिता ॥
द्वादशैतानि नामानि पूजाकावे च यः पठेत् ।
तस्य नागभयं नास्ति तस्य वंशोद्भवस्य च ॥
नागभीते च शयने नागयस्त्रे च मन्दिरे ।
नागक्षते महादुर्गे नागवेष्टितविग्रहे ।
इदं स्तोत्रं पठित्वा तु सुष्यते नात्र संशयः ।
नित्यं पठेद् यस्तं दृष्ट्वा नागवर्गः पलायते ॥
दशलक्षजपेनैव स्तोत्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ।
स्तोत्रसिद्धिर्भवेद्दयस्य स विषं भोक्तुमीश्वरः ॥
नागौघभूषणं कृत्वा स भवेन्नागवाहनः ।
नागासनो नागतत्पो महासिद्धोभवेन्नरः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते महापुराणे प्रकृतिखण्डे नारा-
यणनारदीये मनसोपाख्याने मनसास्तीत्रं नाम
पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ * ॥ तस्याः पूजा-
मन्त्रादि यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

“पूजाविधानं स्तोत्रञ्च श्रूयतां सुनिपुणव ! ।
ध्यानञ्च सामवेदोक्तं देवीपूजाविधानकम् ॥
श्वेतचम्पकवर्णाभां रत्नभूषणभूषिताम् ।
वह्निशुद्धांशुकाधानां नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥
महाज्ञानयुताश्चैव प्रवरां ज्ञानिनां सतीम् ।
सिद्धाधिष्ठातृदेवीं च सिद्धां सिद्धिप्रदां भवे ॥
इति ध्यात्वा तु तां देवीं मूलेनैव प्रपूजयेत् ।
नैवेद्यैर्विधिर्दोषैः पुण्यधृपासुलेपनैः ॥
मृजमन्त्रश्च वेदोक्तो भक्तानां वाञ्छितप्रदः ।
सुने ! कल्पतरुनाम सुसिद्धो द्वादशाक्षरः ॥
ॐ ह्रीं श्रीं क्रौं र्यं मनसादेवै स्वाहेति कीर्तितः ।
पञ्चलक्षजपेनैव मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ॥
मन्त्रसिद्धिर्भवेद्दयस्य स सिद्धो जगतीतले ।
सुधासमं विषं तस्य धन्वन्तरिसमो भवेत् ॥
ब्रह्मनाषाढसंक्रान्त्यां स्तुहीशाखासु यन्नतः ।
आवाह्य देवीमीशान्तां पूजयेद् यो हि

भक्तिनः ॥

पञ्चम्यां मनसाख्यायां देवै दद्याच्च यो वलिम् ।
धनवान् पुत्रवान् चैव कीर्त्तिमांश्च भवेद्भुवम् ॥
पूजाविधानं कथितं तदाख्यानं निशामय ।
कथयामि महाभाग ! यन् श्रुतं धर्मवक्त्रतः ॥”
तस्या जन्मकारणं यथा,—

“पुरा नागभयाक्रान्ता वसुधुर्मानवा सुवि ।

यान् यान् खादन्ति नागाश्च ते न जीवन्ति

नारद ! ॥

मन्त्रांश्च सत्त्वे भीतः कश्यपः ब्रह्मणार्पितः ।

वेदवीजानुसारं चोपदेशेन ब्रह्मणः ॥

मनसा

मन्त्राधिष्ठातृदेवीनां मनसां सद्यै ततः ।
तपसा मगसा तेन बभूव मनसा च सा ॥”
तस्यान्तपस्यादि यथा,—
“कुमारी सा च सम्भूय जगाम शङ्करालयम् ।
भक्त्या संपूज्य कैलासे तुष्टाव चन्द्रोत्तरम् ॥
द्विं वर्षमष्टस्य तं विधेये सुनेः सुता ।
आशुतोषो महेष्टश्च तां तुष्टी बभूव ह ॥
महाज्ञानं ददौ तस्यै पाठयामास साम च ।
लक्ष्मणं कल्पतरुं ददावष्टाशरं सुने ! ॥
सम्प्रीमाया कामवीजं देहन्तं लक्ष्मणपदन्तया ।
सैषोदयमङ्गलं नाम कवचं पूजनक्रमम् ॥
सर्वपूज्यश्च स्वर्गं ध्यानं भुवनपावनम् ।
पुरचर्याक्रमश्चापि वेदोक्तं सर्वसम्मतम् ॥
प्राप्ता न्यलुङ्गयान्ज्ञानं परं न्यलुङ्गयं सती ।
जगाम तपसे साध्वी पुष्करं शङ्कराश्रया ॥
त्रियुगश्च तपस्तपत्वा लक्ष्मण परमात्मनः ।
विहा बभूव सा देवी ददर्श पुरतः प्रसूम् ॥
दृष्ट्वा लक्ष्मणो दालाश्च लपया च लपानिधिः ।
पूजाश्च कारयामास चकार च स्वयं हरिः ॥
वरश्च प्रददौ तस्यै पूजिता त्वं भवे भव ।
वरं दत्त्वा च कल्याण्यै सद्यश्चान्तर्दधे विभुः ॥
प्रथमे पूजिता सा च लक्ष्मण परमात्मना ।
द्वितीये शङ्करेणैव कश्यपेन सुरेण च ॥
मथुना सुनिना चैव नागेन मानवादिना ।
यभूव पूजिता सा च त्रिषु लोकेषु सुव्रता ॥”
तस्या विवाहः सामिकर्तृकात्यागश्च यथा,—
“जरत्कारुतनीन्नाय कश्यपस्तां ददौ पुरा ।
अयाचितो सुनिश्रेष्ठो जग्राह ब्रह्मणाश्रया ॥
लक्ष्मणोऽपि महायोगी विद्यान्तस्तपसा चिरम् ।
सुव्याप देशा लघने वटस्थे च पुष्करे ॥
निद्रां जगाम च सुनिः स्मृत्वा निद्रेशमीश्वरम् ।
जगामास्तं दिनकरः कार्यकाल उपस्थितः ॥
संचिन्त्य मनसा तत्र मनसा वा प्रतिष्ठिता ।
धर्मलोपभयेनैव चकारालोचनं सती ॥
अश्रुता पश्चिमां सन्ध्यां नित्याश्चैव द्विजन्तनाम् ।
ब्रह्मदेवादिकं पार्श्वं लभियति पतिर्मम ॥
नोभतिष्ठति यः पूर्वां नोपासी यस्तु पश्चिमा ॥
य च स्यादशुचिर्निश्चयं ब्रह्मदेवादिकं लभेत् ॥
पेदोक्तमपि नचिन्त्य बोधयामास तं सुनिम् ।
य च सुता सुनिश्रेष्ठकुपो तां दृष्ट्वा सुनिः ॥
जरत्कारुतवाच ।
रूप मे सुवने ! साधि ! निद्राभङ्गः क्षतस्त्वया ।
पार्श्वं प्रगादिकं तस्या या भर्तुं चापकारिणी ॥
तपसागहनस्यैव प्रनं दानादिकश्च यत् ।
भर्तुं प्रियकारिण्याः सर्वं भवति निष्फलम् ॥
यथा प्रियः पूजितश्च श्रीलक्ष्मः पूजितस्तथा ।
पतिव्रताव्रतार्थं पतिरूपी हरिः स्वयम् ॥
सन्तानं सन्तप्यः सन्ततीर्षयतिपुत्रम् ।
सन्तं प्रनं तपः सन्तुष्टयासादिकश्च यत् ॥
सन्तधर्मश्च सत्यं सन्तदेवप्रपूजनम् ।
तन्मर्मं समिष्टेयायाः कलां नार्हति योद-
शीम् ॥

सनसा

सुपुण्ये भारते वर्षे पतिसेवां करोति या ।
वैकुण्ठं खामिना साहं सा याति ब्रह्मणः
श्रुतम् ॥
विप्रियं कुर्वते भर्तुर्विप्रियं वदति प्रियम् ।
अस्तु कुलप्रजाता या तत्फलं श्रूयतां सति ! ॥
कुम्भोपाकं व्रजेत् सा च यावच्चन्द्रदिवाकरो ।
ततो भवति चाखाली पतिपुत्रविवाजिता ॥
इत्युक्त्वा च सुनिश्रेष्ठो बभूव स्फुरिताधरः ।
चकम्मे मनसा साध्वी भयेनोवाच तं पतिम् ॥
मनसोवाच ।
सन्ध्यालोपभयेनैव निद्राभङ्गः क्षतस्तव ।
कुरु शक्तिं महाभाग ! दृष्ट्वा मम सुव्रत ! ॥
शङ्कराचारनिद्रायां यश्च भङ्गं करोति च ।
स व्रजेत् काशस्तत्र च खामिनश्च विशेषतः ॥
इत्युक्त्वा मनसादेवी खामिनश्चरणाम्बुजे ।
पपात भक्त्या भीता च रुरोद च पुनः पुनः ॥
कुपितश्च त्वनिं दृष्ट्वा श्रीसूर्यः श्रमुस्तदतम् ।
तत्राजगाम भगवान् सन्ध्या सह नारद ! ॥
तत्रागत्य सुनिश्रेष्ठसुवाच भास्करः स्वयम् ।
विनयेन च भीतश्च तया सह यथोचितम् ॥
श्रीसूर्य उवाच ।
सूर्यास्तसमयं दृष्ट्वा धर्मलोपभयेन च ।
बोधयामास त्वां विप्र ! नाष्टमस्तं गतस्तदा ॥
चमस्व भगवन् ! ब्रह्मणां श्रमुं नोचितं सुने ! ॥
ब्राह्मणाणां हृदयं नवनीतसमं तथा ।
तेषां चण्ढां क्रोधश्च ततो भस्म भवेष्णगतम् ॥
पुनः सद्यः द्विजः शक्तो न तेजस्वी द्विजात्
परः ।
ब्राह्मणो ब्रह्मणो वंशः प्रकृत्वन् ब्रह्मतेजसा ॥
श्रीलक्ष्म भावयेन्नित्यं ब्रह्मण्योतिः सनातनम् ।
सूर्यस्य वचनं श्रुत्वा द्विजः शान्तो बभूव ह ॥
सूर्यो जगाम सख्यानं दृष्ट्वा ब्राह्मणाश्रयम् ।
तत्वाज मनसां विप्रः प्रतिज्ञापालनाय च ॥
रुदन्ती शोकशक्ता च हृदयेन विदूयता ।
सा सञ्चार गुरुं श्रमुभिष्टदेवं हरिं विधिम् ॥
कश्यपं जन्मदातारं विप्रसौ भयकथिता ।
तत्राजगाम भगवान् गोपीशः श्रमुरेव च ।
विधिश्च कश्यपश्चैव मनसा परिचिन्तितः ॥
दृष्ट्वा विप्रोऽभीष्टदेवं निर्गुणं प्रकृतेः परम् ।
तुष्टाव परया भक्त्या प्रयनाम तदुर्महः ॥
नमश्चकार श्रमुश्च ब्रह्माणं कश्यपन्तदा ।
कपमागमनं देवा इति प्रश्नं चकार सः ॥
ब्रह्मा तद्वचनं श्रुत्वा सद्यसा समयोचितम् ।
समुवाच नमस्कृत्य हृषीकेशप्रदाम्बुजम्
प्रसीवाच ।
यदि त्वक्ता धर्मपदो धर्मिष्ठा मनसा सती ।
कुरुष्वस्यां सुतोत्पत्तिं स्वधर्मपालनाय वै ।
यतो वा ब्रह्मचारी वा भिक्षुर्बनचरोऽपि वा ।
आयायात् सुतोत्पत्तिं तत्वा पश्चात् त्वयेष्तुने ! ॥
अश्रुता तु सुतोत्पत्तिं वैरागी दृष्ट्वेति प्रियाम् ।
सयेष्टयस्तत्पुण्यं पाशन्दाश्च यथा पश्यम् ॥’
तस्याः पुत्रीत्यर्थेणा,—

मनसा

“ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा जरत्कारुर्मनीश्वरः ।
चकार तन्नाभिस्तर्षं योगेन मन्त्रपूर्वकम् ॥
तस्यै शुभाश्रिं दत्त्वा ययुर्देवा सुदान्विताः ।
सुदान्विता च मनसा जरत्कारुर्मदान्विताः ॥
सुनेः करस्पर्शमात्रात् सद्यो गर्भो बभूव ह ।
मनसाया सुनिश्रेष्ठ ! सुनिश्रेष्ठ उवाच ताम् ॥
जरत्कारुवाच ।
गर्भेणानेन मनसे ! तव पुत्रो भविष्यति ।
जितेन्द्रियाणां प्रवरो धार्मिको वैष्णवाग्रणीः ॥
तेजस्वी च तपस्वी च यशस्वी च गुणान्वितः ।
वरो वेदविदश्चैव ज्ञानिनां योगिनान्तथा ॥
स च पुत्रो विष्णुभक्तो धार्मिकः कुलसुहृदेत् ।
वृत्त्यन्ति पितरः सर्वे यज्जन्ममात्रतो मुदा ॥
पतिव्रता सुशीला या सा प्रिया प्रियवादिनी ।
धर्मिष्ठपुत्रमाता च कुलजा कुलपालिका ॥
हरिभक्तिप्रदो बन्धुसमिष्टं तत्सुखप्रदम् ।
यो बन्धुश्चित् स च पिता हरेर्वत् प्रदर्शकः ॥
सा गर्भधारिणी या च गर्भवाचविमोचनी ।
विष्णुमन्त्रप्रदाता च च गुरुर्विष्णुभक्तिदः ॥
गुरुश्च ज्ञानदाता च तज्ज्ञानं लब्धभावनम् ।
आन्त्रस्तम्भप्रपन्नं यतो विश्वं पराचरम् ॥
आविर्भूतं तिरोभूतं किं वा ज्ञानं तदन्यतः ।
वेदजं योगजं यदयत्तत्तुष्टारं हरिसेवनम् ॥
तत्त्वानां सारभूतश्च हरिरन्यद्विद्वन्मन् ।
दत्तं ज्ञानं मया तुभ्यं स खामी ज्ञानदा हि यः ।
ज्ञानात् प्रसूयते बन्वात् स रिपुर्यो हि बन्धदः ॥
विष्णुभक्तियुतं ज्ञानं न ददाति हि यो गुरुः ।
स रिपुः शिष्यवाती च यो हि बन्वान्न मोचयेत् ॥
जननीगर्भजात् तृष्णादु यमतादु गजाक्षया ।
न मोचयेद् यः स कथं गुरुस्तातो हि बान्धवः ॥
परमाण्वन्तरूपश्च लक्ष्मणार्गमगन्धरम् ।
न दर्शयेद् यः स कथं कौटुम्भी बान्धवो वृष्टाम् ॥
भज साधि ! परं ब्रह्मायुतं लक्ष्मणं निर्गुणम् ।
निर्दलश्च पुरा कर्म भवेद् यत्सर्ववया ध्रुवम् ॥
मया च्छलेन त्वं त्वक्ता चम देवि ! मम प्रिये ! ॥
समायुक्तानां साध्वीनां सत्त्वात् क्रोधो न विद्यते ॥
पुष्करं तपसे यामि गच्छ देवि ! यथासुखम् ।
श्रीलक्ष्मणश्चरणाम्बोजध्यानविहङ्गिकातरः ॥
धनद्विषु चिन्तां प्रीतिः प्रवृत्तिवत् गच्छताम् ।
श्रीलक्ष्मणश्चरणाम्बोजे निष्कृष्टाणां मनोरथाः ॥
जरत्कारुवचः श्रुत्वा मगसा शोककातरा ।
सा साश्रुनेत्रा विनयादुवाच प्राणवत्प्रभम् ॥
मनसोवाच ।
दोषेणार्थं त्वया त्वक्ता निद्राभङ्गेन ते प्रभो ! ॥
यत्र स्मरामि त्वयं यन्तो ! तत्र मामागमिष्यति ॥
बन्धुमेदः क्षेप्तमः पुत्रमेदस्ततः परः ।
प्रायेष्टमेदः प्रायानां विच्छेदात् सर्वतः परः ॥
पतिः पतिव्रतानां श्रुतपुत्राधिकः स्मृतः ।
सर्वज्ञात् प्रियः स्त्रीणां प्रियस्तेनोत्थत पुष्टेः ॥
पुत्रे यथैकपुत्राणां वैष्णवानां यथा हरी ।
नेत्रे यथैकनेत्राणां दृष्टितानां यथा जले ॥
शुधितानां यथाग्ने च कास्तकानां यथा स्थियाम् ॥

मनसा

यथा परस्मै चौराणां यथा जारे कुयोपिताम् ॥
 विदुषाश्च यथा शास्त्रे वणिग्ये वणिजां यथा ।
 तथा शश्वत्तनः कान्ते साध्वीनां योषितां प्रभो ॥
 इत्युक्त्वा मनसा देवी पपात स्वामिनः पदे ।
 जगं चकार क्रोडे तां कृपया स कृपानिधिः ॥
 नेत्रोदकेन मनसां स्त्रापयामास तां सुनिः ।
 माश्रुणा च सुनः क्रोडे सिधे च भेदकानरा ॥
 नदा ज्ञानेन तौ द्वौ च विप्रौकौ च बभूवतुः ।
 स्मरं स्मरं पदार्थो जं कृष्णस्य परमात्मनः ॥
 जगाम तपसे विप्रः स्वकान्तां सुप्रबोध च ।
 जगाम मनसा शम्भोः कैलासं मन्दिरं गुरोः ॥
 पार्श्वतो बोधयामास मनसां शोककषिताम् ।
 शिवश्चातीव ज्ञानेन शिवेन च शिवालये ॥
 सुप्रशस्तदिने साध्वी सुधैव मङ्गलचणे ।
 नारायणं पुत्रं ज्ञानिनां योगिनां गुरुम् ॥
 गर्भस्थितो महाज्ञानं श्रुत्वा शङ्करवक्त्रतः ।
 स बभूव च योगीन्द्रो योगिनां ज्ञानिनां गुरुः ॥
 ज्ञानकं कारयामास वाचयामास मङ्गलम् ।
 वेदांश्च पाठयामास शिवाय च शिवः शिशोः ॥
 रत्नत्रिकोटिलक्षं ब्राह्मणेभ्यो ददौ शिवः ।
 पार्श्वतो च गवां लक्षं रत्नानि विविधानि च ॥
 शम्भुश्च चतुरो वेदान् वेदाङ्गानीतराणि च ।
 बालकं पाठयामास ज्ञानं न्यबुध्य परम् ॥
 भक्तिरस्ति स्वकान्ते चाभीष्टदेवे गुरौ हरौ ।
 यस्याश्च तेन त्वत्पुत्रो बभूवास्तीक एव च ॥
 जगाम तपसे विष्णोः पुष्करं शङ्कराजया ।
 संप्राप्य च महासन्तं तपश्च परमात्मनः ॥
 दिव्यं वर्षत्रिलक्षं तपस्तप्ता तपोधनः ।
 व्याजगाम महायोगी नमस्कृतुं शिवं प्रभुम् ॥
 शङ्करश्च नमस्कृत्य कृत्वा च बालकं पुरः ।
 सा चाजगाम मनसा कश्यपस्याश्रमं पितुः ॥
 तां सपुत्रां सुतां दृष्ट्वा सुदं प्राप प्रजापतिः ।
 श्रुतलक्षं रत्नानां ब्राह्मणेभ्यो ददौ सुने ॥
 ब्राह्मणान् भोजयामास चोदयन्त्यान् श्रेयसे
 शिशोः ।
 अदितिश्च दितिश्चान्या सुदं प्रापुः परन्तथा ॥
 सा सपुत्रा च सुचिरं तस्यौ तातालये नदा ।
 तदीयं पुनराख्यानं वक्ष्यामि तन्निशामय ॥
 तस्या माहात्म्यं यथा,—
 “अथाभिमन्युतनये ब्रह्मशापः परीक्षिते ।
 बभूव सद्यसा यक्षन् ! देवदेवेषु कर्मणा ॥
 सप्ताहे समतीते तु तच्चकस्ताश्च भोक्षति ।
 शशाप इदं नृपतिं कौशिव्याश्च जलेन च ॥
 राजा श्रुत्वा तत्पटतिं गङ्गाद्वारं जगाम सः ।
 तत्र तस्यौ च सप्ताहं शुश्राव धर्मसंहिताम् ॥
 सप्ताहे समतीते तु गच्छन् तत्तकं पथि ।
 धन्वन्तरिर्गुपं भोक्तुं ददर्श मासुको नृपम् ॥
 तयोर्बभूव संवादः सुप्रीतिश्च परस्परम् ।
 धन्वन्तरिर्मणिं प्राप तत्तकः खेच्छया ददौ ॥
 स ययौ तं गृहीत्वा च तुष्टः प्रहृष्टमानसः ।
 तत्तको भजयामास नृपश्च मन्त्रकस्थितम् ॥
 राजा जगाम वैकुण्ठं स्मरं स्मरं हरिं गुरुम् ।

मनसा

सत्कारं कारयामास पितुर्जन्मेनयः शुचा ॥
 राजा चकार यज्ञश्च सर्पसन्तं ततो सुने ॥
 प्राणांस्तत्याज सर्पाणां सम्बद्धो ब्रह्मतेजसा ॥
 स तच्चकश्च भीतश्च महेन्द्रं शरणं ययौ ।
 सेन्द्रश्च तत्तकं हन्तुं विप्रवर्गः समुद्यतः ॥
 अथ देवाश्च सुनयश्चाययुर्मनसान्तिकम् ।
 तानुष्टाव महेन्द्रश्च भयकातरविह्वलः ॥
 तत आस्तीक आगत्य यज्ञश्च मातुराजया ।
 महेन्द्रतत्तकप्राणान् ययाचे भूमिपं वरम् ॥
 ददौ वरं नृपश्रेष्ठः कृपया ब्राह्मणाजया ।
 ययौ समाप्य विप्रेभ्यो दक्षिणाश्च ददौ सुदा ॥
 विप्राश्च सुनयो देवा गत्वा च मनसान्तिकम् ।
 मनसां पूजयामासुस्तुष्टुश्च पृथक् पृथक् ॥
 शक्रः सम्भृतसम्भारो भक्तियुक्तः सदा शुचिः ।
 मनसां पूजयामास तुष्टाव परमादरम् ॥
 दत्त्वा षोडशोपचारं बलिश्च तन्मियं तदा ।
 प्रददौ परितुष्टश्च ब्रह्मविष्णुशिवाजया ॥
 संपूज्य मनसादेवीं प्रययुः खालयश्च ते ।
 इत्येवं कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
 इन्द्रकृतमनसापूजास्तोत्रे यथा,—

नारद उवाच ।

“केन तुष्टाव स्तोत्रेण महेन्द्रो मनसां वतीम् ।
 पूजाविधिक्रमं तस्याः श्रोतुमिच्छामि तत्ततः ॥
 श्रीनारायण उवाच ।

सुखातः शुचिराचान्तो हृत्वा धौते च वाससी ।
 रत्नसिंहासने देवीं वासयामास भक्तितः ॥
 स्वर्गगङ्गाजलेनैव बहुकुम्भास्थितेन च ।
 स्त्रापयामास मनसां महेन्द्रो वेदमन्त्रतः ॥
 वाससी वासयामास वङ्गिशुद्धे मनोहरे ।
 सञ्जाह्ने चन्दनं दत्त्वा पादार्घ्यं भक्तिसंयुतः ॥
 गणेशश्च दिनेशश्च वङ्गं विष्णुं शिवं शिवाम् ।
 संपूज्यादौ देवष्टकं पूजयामास तां सतीम् ॥
 ॐ ह्रीं श्रीं मनसादेये स्वाहोवैव मन्त्रतः ।
 दशाक्षरेण सूक्तेन ददौ सर्वं यथोचितम् ॥
 दत्त्वा षोडशोपचारं दुर्लभं दुर्लभां हरिः ।
 भक्त्या च पूजयामास ब्रह्मणा प्रेरितो सुदा ॥
 वाद्यं नानाप्रकारश्च वादयामास तत्र वै ।
 बभूव पुण्यदृष्टिश्च नभसो मगसोपरि ॥
 देवविप्राजया तत्र ब्रह्मविष्णुशिवाजया ।
 तुष्टाव साश्वनेत्रश्च पुलकाक्षितविग्रहः ॥

महेन्द्र उवाच ।

देवि ! त्वां श्रोतुमिच्छामि साध्वीनां प्रवरां
 वराम् ।
 परात्पराश्च परमां नहि स्तीतुं क्षमोर्धुना ॥
 स्तोत्राणां लक्षणं वेदे स्वभावाख्यानतत्परम् ।
 न क्षमः प्रकृतं वक्तुं गुणानां तव सुव्रते ! ॥
 शुद्धसत्त्वस्वरूपा त्वं कोपहिंस्वाविवर्जिता ।
 न च शमो सुनिस्तेन त्यक्तया च त्वया यतः ॥
 त्वं मया पूजिता साध्वी जननी च यथादितिः ।
 दयारूपा च भगिनी क्षमारूपा यथा प्रकृः ॥
 त्वया मे दक्षिताः प्राणाः पुत्रदाराः सुरेश्वरि ! ॥
 अहं करोमि त्वां पूज्यां प्रीतिश्च वर्द्धते मम ।

मनसा

नित्या यद्यपि पूज्या त्वं भवेन्न जगदम्बिके ! ।
 तथापि तव पूजाश्च वर्द्धयामि न सन्वतः ॥
 ये त्वामाषाढसंक्रान्त्यां पूजयिष्यन्ति भक्तितः ।
 पञ्चम्यां मनसाख्यायामीष्यां त्वां वा दिने दिने ॥
 पुत्रपौत्रादयस्तेषां वर्द्धन्ते च धनानि च ।
 यशस्विनः कौन्तिमन्तो विद्यावन्तो गुणान्विताः ॥
 ये त्वां न पूजयिष्यन्ति निन्दन्त्यज्ञानतो जनाः ।
 लज्जीहीना भविष्यन्ति तेषां नागभयं सदा ॥
 त्वं स्वयं स्वर्गलक्ष्मीश्च वैकुण्ठे कमलालया ।
 नारायणांशो भगवान् जरत्कार्मुनीश्वरः ॥
 तपसा तेजसा त्वाश्च मनसा सद्यैव पिता ।
 अस्माकं रक्षणायेव तेन त्वं मनसाभिधा ॥
 मनसा देवितुं शक्ता स्वात्मना सिद्धयोगिनी ।
 तेन त्वं मनसादेवी पूजिता वन्दिता भवे ॥
 यां भक्त्या मनसा देवाः पूजयन्त्यनिष्टं भृष्टम् ।
 तेन त्वां मनसां देवीं प्रवदन्ति पुराविदः ॥
 सत्त्वरूपा च देवि ! त्वं शश्वत्सत्त्वनिवेदया ।
 यो हि यद् भावयेन्नित्यं स तत् प्राप्नोति तत्समः ।
 इन्द्रश्च मनसां ज्ञात्वा गृहीत्वा भगिनीश्च
 ताम् ।

प्रजगाम स्वभवनं भूषावासःपरिच्छदाम् ॥
 पुत्रेण साहं सा देवी शिवं तस्यौ पितुर्गृहे ।
 भ्रातृभिः पूजिता शश्वत्मान्या वन्द्या च सन्वतः ॥
 गौलीकात् सुरभी ब्रह्मन् ! तत्रागत्य सुपूजि-
 ताम् ।

तां स्त्रापयित्वा क्षीरेण पूजयामास सादरम् ॥
 ज्ञानश्च कथयामास गोप्यं सर्वसुदुर्लभम् ।
 तथा देव्या पूजिता सा स्वर्लोकश्च पुनर्धयौ ॥
 इदं स्तोत्रं पुण्यवीजं तां संपूज्य च यः पठेत् ।
 तस्य नागभयं नास्ति तस्य वंशोद्वेगश्च च ॥
 विघ्नं भवेत् सुधातुल्यं सिद्धस्तोत्रो यदा भवेत् ।
 पञ्चलक्षणपेनैव सिद्धस्तोत्रो भवेन्नरः ।
 सर्पशायी भवेत् सोऽपि निश्चितं सर्पवाहनः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४६ अध्यायः ॥
 धन्वन्तरिकृतमनसाध्यानपूजादि यथा,—

धन्वन्तरिरुवाच ।

“इहागच्छ जगद्गौरि ! गृहाण मम पूजनम् ।
 पूज्या त्वं त्रिषु लोकेषु परा कश्यपकन्यके ! ॥
 त्वया जितं जगत् सर्वं देवि ! विष्णुस्वरूपया ।
 तेन तेऽस्त्रप्रयोगश्च न कृतो रणभूमिषु ॥
 इत्युक्त्वा संयतो भूत्वा भक्तिगन्त्रात्मकन्दरः ।
 गृहीत्वा शुक्लकुसुमं ध्यानं कर्तुं समुद्यतः ॥
 चारुचम्यकवर्णाभां सञ्जाह्नुसुमनोहराम् ।
 ईषद्वाह्यप्रसन्नस्यां शोभितां रुक्मवाससा ॥
 कवरीभारशोभाज्ज्वालाभरणभूषिताम् ।
 सञ्जाभयप्रदां देवीं भक्तानुग्रहकातराम् ॥
 सर्वविद्याप्रदां श्रान्तां सर्वविद्याविशारदाम् ।
 नागेन्द्रवाहिनीं देवीं भक्ते नागेश्वरीं पराम् ॥
 ध्यात्वेवं कुसुमं दत्त्वा नानाद्रव्यसमन्वितम् ।
 दत्त्वा षोडशोपचारं पूजयामास तां प्रिये ! ॥
 स्तोत्रप्रकार भक्त्या च पुलकाक्षितविग्रहः ।
 पुटाञ्जलिद्वयो भूत्वा भक्तिगन्त्रात्मकन्दरः ॥४॥

धन्वन्तरिवाच ।

नमः निहिस्त्रपाये निहिस्त्राये नमो नमः ।
 नमः कश्यपकन्याये वरदाये नमो नमः ॥
 नमः शङ्करकन्याये शङ्कराये नमो नमः ।
 नमस्ते नागवाहिन्यै नागेश्वर्यै नमो नमः ॥
 नमो नागभगिन्यै च योगिन्यै च नमो नमः ।
 नमोऽस्तीकलन्यै च जगन्यै जगतां नमः ॥
 नमो वरत्कारनायै वरत्कारस्थिते नमः ॥
 नमश्चिरं तपस्विन्यै सुखदायै नमो नमः ।
 नमस्तपःस्वरूपायै फलदायै नमो नमः ॥
 सुशीलयै च साध्वै च शान्तायै ते नमो नमः ॥
 इत्येवमुक्त्वा भक्ता च प्रदत्ताम प्रयत्नतः ॥
 तुष्टा देवी वरं दत्त्वा सत्वरं स्वालयं ययौ ॥
 इति ब्रह्मदेवैर् श्रीकृष्णजन्मसखे धन्वन्तरिर्दम्-
 भङ्गमनसापिजयो नाम ५१ अध्यायः ॥ ६ ॥
 (कामरूपस्थितनदीविशेषः । यथा, कालिका-
 पुराणे । ७४ । ३३ ।

“ततस्तु मनसा नाम नदी पुण्यतमा परा ।
 चरित्वा मनसाख्या तु लघुविन्दवतारिता ॥
 वैशारं सकलं मार्गं यस्यां स्नात्वा नरोत्तमः ।
 विष्णुनोकमवाप्यैव ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥”)
 मनसादेवी, स्त्री, (मनसा चासौ देवी चेति ।
 यद्वा, मनसा दीयतीति । दिव् + अच् ।
 ङीप् । “मनसः संज्ञायाम् ।” ६ । ३ । ४ ।
 इति विभाष्यजुक् च ।) मनसा । इति जटा-
 धरः । (यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । ४ । ११ । ८ ।
 “सम्पूज्य मनसादेवीं प्रययुः स्नालयच्च ते ॥”)
 अस्या विवरणं मनसाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 मनसिवा, पुं, (मनसि जायत इति । जन् + उः ।
 “एतदन्तान् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।” ६ । ३ । ६ ।
 इत्यजुक् ।) कामदेयः । इत्यमरः । १ । १ । २७ ॥
 (यथा, शाकुन्तले द्वितीयोऽङ्के ।
 “कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्वाचदृष्टना-
 स्वासि ।
 अकृतार्थेऽपि मनसिने रतिगुभयप्रार्थना
 कुरुते ॥”)

मनोप्राप्ति, वि ।
 मनसिजयः, पुं, (मनसि जेते इति । श्री +
 “अधिकरणे जेते ।” १ । २ । १५ । इति अण् ।
 “एतदन्तान् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।” ६ । ३ । ६ ।
 इत्यजुक् ।) कामदेयः । इति जलायुधः ॥
 मनस्कारः, पुं, (मनसि मनसो वा कारो निश्चय
 इति । यद्वा, कृ + भावे घञ् । मनसः कारो-
 विकारः फलमिति वा ।) मनसः सुखादिः ।
 तनुं व्यापः । चित्ताभोगः ० । इत्यमरः । १ ।
 ५ । ५ । ६ । मनसः सुखादौ तनुपरत्वे एकस्मिन्
 विषये मनसः पुनः पुनः प्रवृत्तिराभोगः ।
 आभोगस्तत्त्वमिति अनामन्दः । स्वे-
 भित्तये । आभार इत्यपरे । पाण्डित्यवस्तु-
 प्राप्ता विनाय निराशङ्का । आभोगः
 परिपूर्णतेति परे । अनामनश्चित्तगादिरूपो
 मदस्कार इत्यपरे । मनसो मन्सि वा कारो

निश्चयो मनस्कारः चेत्तु कथेति सः । मनसि
 करणं मनसि कारः इत्यपि दृश्यते अत्र बाहु-
 ल्यात् सप्तम्या अलुक् । इति तट्टीकार्या भरतः ॥
 मनस्तापः, पुं, (मनसः तापः पीडा ।) मनः-
 पीडा । यथा, गारुडे १११ अध्याये ।
 “मनस्तापं न कुर्वीत आपदं प्राप्य पार्थिवः ।
 समबुद्धिः प्रचन्नात्मा सुखदुःखे समो भवेत् ॥”
 अनुतापः । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
 “ब्राह्मणेन यदा देवात् छिन्नं यज्ञोपवीतकम् ।
 मनस्तापेन शुद्धिः स्यादापस्तम्भोऽब्रवीन्मुनिः ॥”
 मनस्तालः, पुं (तल्यत इति । तल प्रतिष्ठापाम् +
 घञ् । मनसि तालः प्रतिष्ठा यस्य ।) दुर्गायाः
 सिंघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (हरितालः ।
 तत्र स्त्रीवत्त्वमपि । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “हरितालं मनस्तालं वर्णकं नटभूषणम् ॥”)
 मनस्यं, वि, (मने मनसि वा तिष्ठतीति । स्या +
 कः । पञ्चे विषयस्य लोपः ।) मनोऽवच्छिन्नम् ।
 अन्तःकरणस्थितम् । यथा,—
 “मनस्यं मनमध्यस्यं मध्यस्यं मनवर्जितम् ।
 मनसा मनमालोक्य स्वयं सिद्धान्ति योगिनः ॥”
 इति श्रीमदुत्तरगीतासुपरिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
 योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ब्रह्मनिरूपणं
 नाम १ अध्यायः ॥ “तादृशब्रह्मपरोक्षेण सुच्यते
 इत्याह मनस्यमित्यादि । मनस्यं मनोऽव-
 च्छिन्नम् । मनमध्यस्यं मनःसाक्षीभूतम् । मध्यस्यं
 सत्त्वसाक्षीभूतम् । मनवर्जितं सकृत्पविक-
 ल्पादिरहितम् । मनमवबोधोदात्तकम् । तदेवं
 मनसा परिशुद्धान्तःकरणेन । आलोक्य तद्
 गोपरापरोक्षचरमवृत्तिं लब्ध्वा । योगिनः
 ज्ञानिगः । स्वयमेव सिद्धान्तिं निश्चिताविद्यका
 सुक्ता भवन्तीत्यर्थः ।” इति श्रीमदुत्तरगीतायाः
 सुबोधिन्यां टीकायां श्रीगौडपादाचार्यविर-
 चितायां १ अध्यायः ॥ ६ ॥ सर्वे सान्ता अद-
 न्ताचेति प्रमाणादत्र मनशब्दोऽकारान्तः ।
 मनःस्थितम् । यथा,—
 “आनन्दं सम्पन्नस्यं यदपि मम मनोमध्यतः
 कापि नाभूत्
 ततो पुण्यप्रतापादिष्ट शरदि सतः सिद्धमाभूत्
 सुखेन ॥”
 इत्युद्धटः ॥
 मनस्विनी, स्त्री, (प्रशस्तं मनोऽस्यस्याः इति ।
 मनस् + विनि । ङीप् ।) प्रशस्तमनाः स्त्री ।
 यथा, कुमारसम्भवे । ३ । ३२ ।
 “मनस्विनीमानविधातदर्थं
 तदेव ज्ञातं यचनं सरस्य ॥”
 गृह्योः पत्नी । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ५२ । १० ।
 “प्रायश्चैव गृह्यस्य पिता मम महावशाः ।
 मनस्विन्यामहं तस्मात् पुत्री मेदशिरा मम ॥”
 प्रजापतिपत्नी । सा च गोमत्य दसोऽननी ।
 यथा, महाभारते । १ । ६६ । १६ ।
 “धृम्नायानु धरः पुत्री ब्रह्मविद्यो भुवस्तथा ।
 चन्द्रमास्तु मनस्विन्याः श्रमायाः श्रमस्तथा ॥”)

मनस्वी, [नृ] पुं, (प्रशस्तं मनोऽस्यस्येति ।
 मनस् + विनि ।) शरभः । इति राजनिर्घण्टः ।
 प्रशस्तमनोयुक्ते, वि । यथा,—
 “मनस्विगर्हितः पन्थाः समारोहमसाम्पत्तम् ॥”
 इति कारकटीकार्या दुर्गादासः ॥
 मनाक्, वा, (मन्यते इति । मन ज्ञाने + बाहुल-
 कात् आक्प्रत्ययः ।) अल्पम् । इत्यमरः । ३ ।
 ४ । ८ । (यथा, भागवते । १ । १० । ३५ ।
 “मरुधन्वमतिक्रम्य सौवीराभीरयोः परान् ।
 आनन्तां भागवोपागाच्छान्तवाधो मनाग्-
 विभुः ॥”)
 मन्दः । इति मेदिनी । अथय-के, ११ ॥
 मनाका, स्त्री, (मन्यते इति । मन + “बलाका-
 दयश्च ।” उणा० ४ । १४ । इत्याकः । टाप् ।)
 हस्तिनी । इत्युणादिकोषः ॥
 मनाकरं, स्त्री, (मनाक् यथा तथा करोतीति
 कृ + अच् ।) मङ्गला । मल्लिकागन्धयुक्तागुरु ।
 इति शब्दचन्द्रिका । (मनाक् अल्पस्य करः ।)
 इषत्कारके, वि ॥
 मनायी, स्त्री, (मनोः पत्नीति । मनु + “मनोरो
 वा ।” ४ । १ । ३८ । इति ङीप् उदात्तकारश्च ।)
 मनोः पत्नी । इति जटाधरः ॥
 मनावी, स्त्री, (मनोः स्त्री । मनु + “मनोरो वा ।”
 ४ । १ । ३८ । इति ङीप् औकारश्चान्तादेशः ।)
 मनुपत्नी । इति सुम्बोधयाकरणम् । (यथा,
 शतपथब्राह्मणे । १ । १ । ४ । १६ ।
 “सा मनोरेव जाया मनावी प्रविदेश ॥”)
 मनिर्तं, वि, (मन बोधे + क्तः ।) ज्ञातम् । इत्य-
 मरः । ३ । १ । १० ॥
 मनीकं, स्त्री, (मन्यते शोभायमाप्तिरिति । मन्
 + “अलीकादयश्च ।” उणा० ४ । २५ । इति
 कौकनप्रत्ययेन निपातनात् साधु ।) अङ्ग-
 नम् । इत्युणादिकोषः ॥
 मनीषा, स्त्री, (इप् + अच् । टाप् । मनस इप्सा
 गमनम् । “शक्त्यादिषु पररूपं वाच्यम् ।”
 १ । १ । ६४ । इत्यस्य चार्त्तिकोक्ता साधुः ।)
 बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ७ । ५ ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । १ । ५४ । ८ ।
 “अथमं चतस्रसमा मनीषा ॥”
 स्तुतिः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ८३ । १० ।
 “उत प्रजाभ्योऽविदो मनीषाम् ॥”
 “मनीषां स्तुतिमविद प्राप्नवानसि ॥” इति
 तद्वाक्ये सायनः ।)
 मनीषी, [नृ] पुं, (मनीषा अस्यस्येति । मनीषा +
 व्रीह्यादित्वात् इनिः ।) पण्डितः । इत्यमरः ।
 २ । ७ । ५ ॥ (यथा च मनी । १ । १० ।
 “यन्मूर्त्तवयवाः सन्मास्तस्येमान्वाश्रयन्ति यद ।
 तन्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्त्तिं मनीषिणः ॥”)
 बुद्धियुक्ते, वि । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६४ । ४५ ।
 “चत्वारि वाक् परिमिता पदानि
 तानि विदुर्ब्राह्मणा च मनीषिणः ॥”
 “मनीषिणो मेधाविनः ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ।)

मनुः

मनुः

मनुः

मनुः, स्त्री, (मनु + "शृस्त्वृद्धीति।" उणा० १।११। इति उः।) एकः। इति राज-
निर्घण्टः॥ (मनोः पत्नीति। मनु + "मनोरौ
वा।" ४।१। ३८। इत्यत्र "वा यद्ध्येन द्वावपि
विकल्प्यते। तेन त्रैलोक्यं भवति। मनोः स्त्री
मनाधी मनावी मनुः।" इति काशिकोक्तेः पत्ने
डीवभावः।) मनुपत्नी। इति जिज्ञादिसंग्रहे
अमरः॥

मनुः, पुं, (मन्यते इति। मन + "शृस्त्वृद्धीति।"
उणा० १।११। इति उः।) ब्रह्मणः पुत्रः।
स च प्रजापतिर्धर्मशास्त्रवक्ता च। इति
लिङ्गादिसंग्रहे अमरः॥ मनुष्यः। इति शब्द-
रत्नावली॥ (यथा, ऋग्वेदे। ८। ४७। ४।
"मनोर्विश्वस्य धेदिम आदित्याराय ईशते-
ऽनेहसो वज्रतयः सुजतयो वज्रतयः॥"
"मनोः मनुष्यस्य।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)
जिनमेदः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ मन्त्रः। इति
जटाधरः॥ (यथा, गौतमीयतन्त्रे। ७। ५।
"गोपिरण्यकवक्ता द्वैस्त्रोषयेद् गुरुमात्मनः।
यथा ददाति सन्तुष्टः प्रसन्नवदनो मनुम्॥"*)
प्रतिकल्पे चतुर्दश मनवो भवन्ति तेषां
नामानि यथा। स्थायम्भुवः १ स्वारोचिषः २
उत्तमः ३ तामसः ४ रैवतः ५ चाक्षुषः ६
एते गताः। वैवस्वतः ७। वर्तमानोऽयम्।
सावर्णिः ८ दक्षसावर्णिः ९ ब्रह्मसावर्णिः १०
धर्मसावर्णिः ११ रुद्रसावर्णिः १२ देव-
सावर्णिः १३ इन्द्रसावर्णिः १४ एते भविष्यन्ति।
इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे १ अध्यायः॥ *॥
एतेषामुत्पत्तिर्यथा—

"आद्यो मनुर्ब्रह्मपुत्रः शतरूपापतिर्ब्रती।
धर्मिष्ठानां वरिष्ठश्च गरिष्ठो मनुष्य प्रभुः॥
स्थायम्भुवः शम्भुशिश्वो विष्णुव्रतपरायणः।
जीवन्मुक्तो महाज्ञानी भवतः प्रपितामहः॥
संप्राप कृष्णदास्यश्च गोलोकश्च जगाम सः।
दृष्ट्वा सुतं सपुत्रश्च प्रहृष्टश्च प्रजापतिः॥
तुष्टाव शङ्करं तुष्टः सृष्ट्वा मनुमन्यकम्।
स च स्वयम्भूपुत्रश्च पुरः स्थायम्भुवो मनुः॥
स्वारोचिषो मनुश्चैव द्वितीयो बह्मिनन्दनः।
राजा वदान्यो धर्मिष्ठः स्थायम्भुवस्यो महान्॥
प्रियव्रतसुतावन्मो हौ मनु धर्मिष्ठां वरौ।
तौ तृतीयचतुर्थौ च वैष्णवौ तामसोत्तमौ॥
तौ च शङ्करशिश्वौ च कृष्णभक्तिपरायणौ।
धर्मिष्ठानां वरिष्ठश्च रैवतः पञ्चमो मनुः॥
वृष्टश्च चाक्षुषो ज्यैष्ठ्यो विष्णुभक्तिपरायणः।
आह्रदेवः सूर्यसुतो वैष्णवः सप्तमो मनुः॥
सावर्णिः सूर्यतनयो वैष्णवो मनुश्चष्टमः।
नवमो दक्षसावर्णिर्विष्णुव्रतपरायणः॥
दशमो ब्रह्मसावर्णिर्ब्रह्मज्ञानविशारदः।
ततश्च धर्मसावर्णिर्मगुरुरेकादशः स्मृतः॥
धर्मिष्ठश्च वरिष्ठश्च वैष्णवानां सदा ब्रती।
ज्ञानी च रुद्रसावर्णिर्मनुश्च द्वादशः स्मृतः॥
धर्मात्मा देवसावर्णिर्मनुश्च त्रयोदशः॥

चतुर्दशो महाज्ञानी चेन्द्रसावर्णिरेव च॥"

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः॥
अपि च। स्थायम्भुवः १। स च गायत्र्या
ब्रह्मणो जातः। अस्य पुत्राः दश। अग्निध्रः।
अमिबाहुः। रिपुषः। सबलः। ज्योतिष्मान्।
दुनिमान्। हयः। मेघाः। मेघातिथिः। वसुश्च।
स्वारोचिषः २। अस्य पुत्राश्चत्वारः। नभः।
नभस्यः। प्रहृतिः। भावनश्च। औत्तमिः ३।
अस्य पुत्राः दश। ईषः। ऊर्जः। भूर्जः।
शुचिः। शुक्रः। मधुः। माधवः। नभस्यः।
नभः। सहस्रः। तामसः ४। अस्य पुत्रा
दश। अकल्मषः। तपोधन्वी। तपोमूलः।
तपोधनः। तपोरतिः। तपस्यः। तपोदुतिः।
परन्तपः। तपोभागी। तपोयोगी च।
रैवतः ५। तस्य पुत्राः दश। अरुणः। तत्त्व-
दर्शी। वित्तवान्। हयपः। कपिः। सुक्तः।
निरनुसुकः। सत्तः। निर्मोहः। प्रकाशकश्च।
चाक्षुषः ६। स च ध्रुवपौत्रात् रिपुञ्जयात्
ब्रह्मदौहित्र्यां वीरयकन्यायां वैरिण्यां जातः।
तस्य भार्या नडुला। तस्य पुत्राः दश। उरुः।
पुरुः। शतदुम्नः। तपस्वी। सद्यवाक्। कविः।
अग्निधुम्नः। अतिरात्रः। खच्छः। अभि-
मन्युश्च। वैवस्वतः ७। स च सूर्यात् संचायां
जातः। तस्य पुत्राः दश। इलः। इक्ष्वाकुः।
कुशनाभः। अरिष्टः। रिष्टः। नरिष्यन्तः।
क्रूरुषः। श्रुत्यातिः। पृषपः। नाभागश्च।
सावर्णिः ८। स च सूर्यात् ह्यायायां जातः।
तस्य पुत्राः दश। धृतिः। वरीयान्। यवसः।
सुवर्णः। दृष्टिः। चरिष्णुः। ईषः। सुमतिः।
वसुः। शुभ्रश्च। रौच्यः ९। असौ रुच्येः
प्रजापतेः पुत्रः। भौत्यः १०। असौ भूतिनामक-
प्रजापतेः पुत्रः। मेरुसावर्णिः ११। असौ ब्रह्मणः
पुत्रः। ऋतुः १२। ऋतुधामा १३। विव्क्-
सेनः १४। इति मात्स्ये नवमाध्यायावधि
एकविंशत्यध्यायपर्यन्तम्॥ क्रमशस्तेषां विव-
रणानि यथा, १ स्थायम्भुवः। यथा, मार्कण्डेये
५२ अध्याये॥

"मनोः स्थायम्भुवस्यासन् दश पुत्रास्तु तत्समाः।
यैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा संप्रसृता।
ससमुद्रा करवती प्रतिवर्षं निवेष्टिता॥"

२ स्वारोचिषः। यथा, तत्रैव ६७ अध्याये।

मार्कण्डेय उवाच।

"ततः स्वारोचिषं नाम्ना दुतिमन्तं प्रजापतिम्।
मनुश्चकार भगवांस्तस्य मन्वन्तरं श्रेणु॥
तत्रान्तरे तु ये देवा सुनयस्तनुसुताश्च ये।
भौपालाः क्रौलके। ये तान् गदतस्तं निशमय॥
देवाः पारावतास्तत्र तथैव तुष्टिता द्विज।।
स्वारोचिषेऽन्तरे चेन्द्रो विपश्चिदिति विश्वतः॥
ऊर्जस्तमस्तथा प्राणो दत्तो लिङ्गधमस्तथा।
निचरश्चावधौरांश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन्॥
चेन्न-किंपुरुषाद्याश्च सुतास्तस्य महात्मनः।
सप्तासन् सुमहावीर्याः पृथिवीपरिपालकाः॥

तस्य मन्वन्तरं यावत्तावत्तदंशवित्तरे।
सुक्तेयमवनिः सर्वा द्वितीयं वै तदन्तरम्॥
स्वारोचिषस्तु चरितं जन्म स्वारोचिषस्य च।
निशम्य सुच्यते मामैः श्रद्धावानो हि मानवः॥"
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैव ६१ अध्यायमारभ्य
६६ अध्यायपर्यन्तं द्रष्टव्यम्॥ ३ औत्तमः।
यथा, तत्रैव ७३ अध्याये।

मार्कण्डेय उवाच।

"मन्वन्तरे तृतीयेऽस्मिन् औत्तमस्य प्रजापतेः
देवानिन्द्रादौ भूपान् निबोध गदतो मम॥
स्वधामानस्तथा देवा यथानामानुकारिणः।
सत्वास्तथा द्वितीयोऽन्यस्ति दृष्टानां तथा गणः॥
तृतीये तु गणो देवाः शिवास्त्रा सुनिसत्तमः।।
शिवाः स्वरूपतस्ते तु श्रुताः प्रापप्रकाशनाः॥
प्रतर्दनास्तस्य गणो देवानां सुनिसत्तमः।।
चतुर्थस्तत्र कथित औत्तमस्यान्तरे मनोः॥
वशवर्त्तिनः पञ्चमेऽपि देवास्तत्र गणो द्विजः।।
यथास्वातस्वरूपास्तु सर्व एव महासुने॥
एते देवगणाः पञ्च स्त्रुता यज्ञभुजस्तथा।
मन्वन्तरे मनुष्येष्टे सर्वे द्वादशका गणाः॥
तेषामिन्द्रो महाभागस्तेजोव्यो स गुरुर्भवेत्।
शतं क्रतूनामाह्वय सुशान्तिर्नाम नामतः॥
यस्योपसर्गनाशाय नामाचरविभूषिता।
अद्यापि मानवैर्गांधा गीयते तु महीतले॥
सुशान्तिर्देवराट् कान्तः सुशान्तिं स प्रयच्छति।
सहितः शिवस्त्वाद्यैस्तथैव वशवर्त्तिनः॥
अजः परशुचिर्द्विष्यो महाबलपराक्रमाः।
पुत्रास्तस्य मनोरासन् विस्वातान्निदृशो-

पमाः॥

तत्सृष्टिसम्भवैर्भूमिः पाणिताभूम्नरेऽन्यैः।
यावन्मन्वन्तरं तस्य मनोरुत्तमतेजसः॥
चतुर्थ्यंगानां संख्याता साधिका ह्येकसप्ततिः।
स्तत्रैतादिसंज्ञानां यान्युक्तानि युगे मया॥
स्तत्रैजसा हि तपसो वशिष्ठस्य महात्मनः।
तनयाश्चान्तरे तस्मिन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्॥
तृतीयमेतत्कथितं तव मन्वन्तरं मया॥"
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैव ६८ अध्यायमारभ्य ७२
अध्यायपर्यन्तं द्रष्टव्यम्॥ ४ तामसः। यथा,
तत्रैव ७४ अध्याये।

"तामसाख्यो मनुर्भूतस्य मन्वन्तरं श्रेणु।
ये देवा यत्पतिर्यश्च देवेन्द्रो ये तथर्षयः।
ये पुत्राश्च मनोस्तस्य पृथिवीपरिपालकाः॥
सत्वास्तथान्ये सुधियः सुरुपा हरयस्तथा।
एते देवगणास्तत्र सप्तविंशतिका सुने॥
महाबलो महावीर्यः शतयज्ञोपलक्षितः।
शिखिरिन्द्रस्तथा तेषां देवानामभवद्दिसुः॥
ज्योतिर्धामा पुष्टः कायश्चेजोऽग्निर्वैलकस्तथा।
पौवरश्च तथा ब्रह्मन्। सप्त सप्तर्षयोऽभवन्॥
नरः चान्तिः शान्तदानज्ञानुजहादयस्तथा।
पुत्रास्तु तामसस्यासन् राजानः सुमहाबलाः॥"
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम्॥ ५ रैवतः।
यथा, तत्रैव ७५ अध्याये।

सनुः

मार्कण्डेय उवाच ।

“तामादाय ततो भूपः स्वमेव नगरं ययौ ।
तस्मादायात सतो रेवतीं रेवती मनुः ॥
समेतः सकलैर्धर्मैर्मानवैरपराजितः ।
विज्ञाताखिलशास्त्रार्थो वेदविद्यार्थशास्त्रविन् ॥
तस्य मन्वन्तरे देवान् सुनिर्देष्टुमर्थावधानं
कथ्यमानान्नया ब्रह्मन् ! निबोध सुसमाहितः ॥
सुमेधसक्तश्च देवास्तथा भूपतयो द्विज ! ।
वेङ्कटशामिताभश्च चतुर्दश चतुर्दश ॥
तेषां देवतानानानु सतुर्गामपि चेश्वर ! ।
नाम्ना विभुरभूद्वन्दः शतयज्ञीपलक्षकः ॥
हिरण्यलोमा वेदग्रीकृद्वाहुस्तथापरः ।
वेदवाहुः सुधामा च पर्जन्यश्च महासुनिः ॥
वशिष्ठश्च महाभागो वेदवेदान्तपारगः ।
एते सप्तर्षयसासन् रैवतस्यान्तरे मनोः ॥
बलवन्सुमेधावीर्यः सुयष्टस्तथापरः ।
सत्यकायास्तथैवास्त्वं रैवतस्य मनोः सुताः ॥
रैवतास्तास्तु मनवः कथिता ये मया तव ।
सायम्पुत्राया स्मृते स्वारोचिष्यन्ते मनुम् ॥”
एतान्यद्विपरं तत्रैव प्रथयम् ॥ ६ चाक्षुषः ।
यथा, तत्रैव ७६ अध्याये ।
“तस्य मन्वन्तरेऽस्य येऽन्तरविदशा द्विज ! ।
ये चर्चयन्त येवेनो ये सुताश्चास्य तान् शृणु ॥
ज्याम्बा नाम सुरास्तत्र तेषामेकोऽष्टको गणः ।
प्रजातकर्मणां विप्र । यज्ञे द्युभुवनमयम् ॥
प्रज्यातवगवीर्याणां प्रभामण्डलदृष्टाम् ।
दितोयश्च प्रस्ताराग्रो देवानामष्टको गणः ॥
तथैवाष्टक एवाग्नौ भयाग्नौ देवतागणः ।
चतुर्ध्वं गणस्तत्र यथगण्यस्तथाष्टकः ॥
देवार्थशास्त्रयैवान्ये तत्र मन्वन्तरे द्विज ! ।
पञ्चमे च गते देवास्तत्संज्ञा सृष्टताश्चिनः ॥
शतं क्रतूनामाहुत्य यज्ञेयामधिपोऽभवत् ।
मनोजयस्तथैवन्दः संख्यातो यज्ञभागसुक् ॥
सुमेधा विरजाश्चैव एविष्णानुमतो मधुः ।
अग्निनामा सदिग्यश्च सप्तासमिति चर्चयः ॥
उत्तरपुत्रस्तदुत्तरप्रसूताः सुमेधावलाः ।
शाक्षुषस्य मनोः पुत्राः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥”
एतान्यद्विपरं तत्रैवाध्याये प्रथयम् ॥ ७ वैव-
स्वतः । यथा, तत्रैव ७८ अध्याये ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“आदिद्या वसवो यज्ञाः साध्या विश्वे मयःश्रयाः ।
भगवोऽहिरससाष्टौ यज्ञ देवगणाः स्मृताः ॥
आदिद्या वसवो यज्ञा विश्वेया कश्यपात्मजाः ।
माध्याय वसवो विश्वे धर्मपुत्रगणाश्च यः ॥
भगोस्तु भगवो देवाः पुत्रा अहिरसः सुताः ।
रूपं गणं मारीचो विज्ञेयः साम्यताधिपः ॥
एतानां नाम देवेनो महात्मा यज्ञभागसुक् ।
एतानां नाम देवाः यज्ञे यज्ञे साम्यतय ये ॥
एते मे विरजिन्तास्तु विज्ञेयास्तुत्यसजयाः ।
महमात्माः दुर्निमित्तः सर्वे एष प्रस्ताराः ॥
महमग्नी जगः सर्वे इन्द्रिणो गजगामिनः ।
ते इन्द्रतयः सर्वे भूताभिमन्यवः ॥

सनुः

धर्माद्यैः कारुणैः सुहृराधिपत्यगुणान्विताः ।
भूतभयभवन्नाथाः शृणु चेतत् त्रयं द्विज ! ॥
भूलोकौर्ध्वं स्मृता भूमिरन्तरौर्ध्वं दिवः स्मृतम् ।
दिशाश्च तथा स्वर्गस्त्रैलोक्यमिति गद्यते ॥
अत्रिष्टैव वशिष्ठश्च काश्यपश्च महावृषिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥
तथैव पुत्रो भगवानृचीकश्च महात्मनः ।
जमदग्निस्तु सप्तैते सुनयोऽत्र तथान्तरे ॥
इन्द्राकुर्नाभगश्चैव धृष्टशर्मातिरेव च ।
नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाभगो द्रिष्ट एव च ॥
कुरुष्वश्च पुष्यश्च वसुमान् लोकविश्रुतः ।
मनोवैवस्वतस्यैते नव पुत्राः प्रकीर्तिताः ।
वैवस्वतमिदं ब्रह्मन् ! कथितन्ते मयान्तरम् ।
अस्मिन् श्रुते नरः सद्यः पठिते चैव सत्तम ! ।
सुश्रुते पातकैः सर्वैः पुण्यश्च महद्भुते ॥”
अस्यान्यद्विपरं ७७-७८ अध्यायोर्दृश्यम् ॥
८ सावर्णिः । यथा, तत्रैव ८० अध्याये ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“कथितस्तव सावर्णिश्चायासंज्ञासुतश्च यः ।
पूर्वजस्य मनोस्तुल्यः स मनुर्भवितायमः ॥
रामो यासो गालवश्च दीप्तिमान् रूप एव च ।
ऋष्यशृङ्गस्तथा द्रोणस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥
सुतपाश्चाभिताभश्च सुख्याश्चैव त्रिधा सुराः ।
विंशकः कथिताश्चैषां त्रयाणां त्रिगुणो गणः ॥
तपस्तपश्च शूक्रश्च दुर्निर्व्योतिः प्रभाकरः ।
प्रभासो दयितो धर्मस्तेजोरश्मिश्च वक्रतुः ॥
इत्यादिकस्तु सुतपा देवानां विंशको गणः ।
प्रसुर्विभुर्विभावाद्यस्तथान्यो विंशको गणः ॥
सुराणाममितानानु जतीयमपि मे शृणु ।
दमो दान्तो ऋतः सोमो विन्ताद्याश्चैव विंशतिः ॥
सुख्या स्मृते समाख्याता देवा मन्वन्तराधिपाः ॥
मारीचस्यैव ते पुत्राः काश्यपस्य प्रजापतेः ॥
भविष्याश्च भविष्यन्ति सावर्णस्यान्तरे मनोः ।
तेषामिन्द्रो भविष्यस्तु बलिर्वैरोचनिर्मुने ! ।
पाताल आस्ते योऽद्यापि दैव्यः समयवन्धनः ।
विरजाश्चावैवीर्यश्च निर्मोहः सत्यवाक् कृतिः ॥
विष्णुश्चाश्चैव तनयाः सावर्णस्य मनोर्दृषाः ॥”
अस्यान्यद्विपरं तत्रैव ८१-८३ अध्यायेषु द्रष्ट-
व्यम् ॥ ८ दशसावर्णिः । यथा, तत्रैव ८४
अध्याये ।

“दशपुत्रश्च सावर्णो भावी यो नवमो मनुः ।
कथयामि मनोस्तस्य ये देवा सुनयो वृषाः ॥
पारामरीचिभगांश्च सुधर्माणस्तथा सुराः ।
एते त्रिधा भविष्यन्ति सर्वे द्वादशका गणाः ॥
तेषामिन्द्रो भविष्यस्तु सधर्माश्चो महावतः ।
साम्पुतं कार्त्तिकेयो यो बह्मपुत्रः यज्ञाननः ॥
अद्भुतो नाम शक्रोऽग्नौ भावी तस्यान्तरे मनोः ।
मेधातिथिर्वसुः सत्यो ज्योतिष्मान् दुर्तिमांस्तथा ॥
सप्तर्षयोऽथः सदनस्तथान्यो दयवाहनः ।
धृष्टकेतुर्वैरुर्धेतुः पश्यस्तो निरामयः ।
एषुयश्चास्तथाविष्णान् भूदुरिणो दृष्टद्वयः ॥
एते वृषसुतास्तस्य दशपुत्रस्य वै वृषाः ॥”

सनुः

१० ब्रह्मसावर्णिः । यथा, तत्रैव ८४ अध्याये ।
“मनोस्तु दशमस्यान्यच्छृणु मन्वन्तरं द्विज ! ॥
मन्वन्तरे च दशमे ब्रह्मपुत्रस्य धीमतः ।
सुखासीना विरुहाश्च त्रिप्रकाराः सुराः
स्मृताः ।

शतसंख्या हि ते देवा भविष्या भाविनो मनोः ।
यन् प्राणिनां शतं भावि तद्देवानां तदा शतम् ॥
शान्तिरिन्द्रस्तथा भावी सर्वैरिन्द्रगुणैर्युतः ।
सप्तर्षींस्तान् निबोध त्वं ये भविष्यन्ति वै तदा ॥
आपोऽमृतिर्हविष्ठांश्च सुकृती सत्य एव च ।
नाभागोऽप्रतिमश्चैव वाशिष्ठश्चैव सप्तमः ॥
सुचेवश्चोत्तमौजाश्च भूमिसेनश्च वीर्यवान् ।
शतानीकोऽथ दृवभो ह्यनमित्रो जयद्रथः ॥
भूरिदुन्नः सुपर्वा च तस्यैते तनया मनोः ॥”
११ धर्मसावर्णिः । यथा, तत्रैव ।
“भविष्या धर्मपुत्रस्य सावर्णस्यान्तरं शृणु ॥
विहङ्गमाः कामगाश्च निर्माणरतयस्तथा ।
त्रिप्रकारा भविष्यन्ति एकैकस्मिंश्चतो गणाः ॥
मासर्तुर्द्विवा ये तु निर्माणपतयस्तु ते ।
विहङ्गमा रात्रयोऽथ मौहूर्ताः कामगा गणाः ॥
इन्द्रो वृषाग्नौ भविता तेषां प्रख्यातविक्रमः ।
हविष्ठांश्च वरिष्ठश्च ऋष्टिरन्यस्तथाऽग्निः ॥
निश्वरश्चानवश्चैव विष्टिचान्यो महासुनिः ।
सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्निर्देवश्च सप्तमः ॥
सर्वत्रगः सुशर्मा च देवानीकः प्रहृष्टहः ।
हेमधन्वा दृढायुश्च भाविनस्तत्सुता वृषाः ॥”
१२ रुद्रसावर्णिः । यथा, तत्रैव ।
“द्वादशे रुद्रपुत्रस्य प्राप्ते मन्वन्तरे मनोः ।
सावर्णाख्यस्य ये देवा सुनयश्च शृणुष्व तान् ॥
सुधर्माणः सुमनसो हरिता रोहितास्तथा ।
सुवर्णाश्च सुरास्तत्र पञ्चैते दशका गणाः ॥
तेषामिन्द्रस्तु विज्ञेय ऋतधामा महावलः ।
सर्वैरिन्द्रगुणैर्युक्तः सप्तर्षीनपि मे शृणु ॥
दुर्तिस्तपस्वी सुतपास्तपोऽमृतिस्तपोनिधिः ।
तपोरतिस्तथैवान्यः सप्तमस्तु तपोधृतिः ॥
देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ।
मित्रवान् मित्रविन्दश्च भाविनस्तत्सुता
वृषाः ॥”

१३ रौष्यः । यथा, तत्रैव ।

“त्रयोदशस्य पत्याये रौष्याग्न्यस्य मनोः सुतान् ।
सप्तर्षींश्च वृषाश्चैव गदतो मे निशामय ॥
सुधर्माणः सुरास्तत्र सुकर्माणस्तथापरः ।
सुधर्माणः सुरा स्मृते समस्ता सुनिसत्तम ! ॥
महावल्लो महावीर्यस्तेषामिन्द्रो दिवस्पतिः ।
भविष्यानथ सप्तर्षीन् गदतो मे निशामय ॥
हनिमानयश्चैव तत्तदृशीं निरनुसुतः ।
निर्मोहः सुतपाश्चान्यो निष्कर्मस्यश्च सप्तमः ॥
चित्रसेनो विश्वत्रय नयतिर्निर्भयो दृष्टः ।
सुनेवः चक्षुर्दृष्टि सुव्रतश्चैव तत्सुताः ॥”
१४ भीत्यः । यथा, तत्रैव १०० अध्याये ।
“भीत्यो नाम मनुस्तस्य पुत्रो भूतेरवायत ।
तस्य मन्वन्तरे देवावृषां भूपीच मे शृणु ॥

भविष्यस्य भविष्यास्तु गदतो मम विजरात् ।
 देवेन्द्रो यच्च भविता तस्य विख्यातकर्मणः ॥
 चाक्षुषाश्च कनिष्ठाश्च पवित्रा भ्राजिरास्तथा ।
 धाराशुकाश्च इत्येते पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥
 श्रुतिस्मिन्नुदा तेषां त्रिदशानां भविष्यति ।
 महावली महावीर्यः सञ्जैरिन्द्रगुणैर्युतः ॥
 अमीप्रश्नामिवाहुश्च श्रुतिर्मुक्तोऽप्य माधवः ।
 शुक्रोऽजितश्च सन्नेते तदा समर्पयः स्मृताः ॥
 गुरुगंभीरो ब्रह्मश्च भरतोऽनुयुहस्तथा ।
 स्त्रीमानी च प्रतीरश्च विष्णुः संक्रन्दनस्तथा ॥
 तेजस्वी सुवलश्चैव भौत्यस्येते मनोः सुताः ।
 चतुर्दश मयेतत्ते मन्वन्तरसुदाहृतम् ॥
 मन्वन्तरकथाश्रवणफलमाह तत्रैव १०० अध्याये ।
 “श्रुत्वा मन्वन्तराणीत्यं क्रमेण सुनिश्चितम् ।
 पुण्यमाप्नोति मनुजस्तथास्त्रीणाञ्च सन्ततिम् ॥
 श्रुत्वा मन्वन्तरं पूर्वं धर्ममाप्नोति मानवः ।
 स्त्रारोचिषस्य श्रवणात् सर्वकामानवाप्नुते ॥
 औत्तमेधेनमाप्नोति ज्ञानश्चाप्नोति तामसे ।
 रैवते च श्रुते बुद्धिं सुखं विन्दते स्त्रियम् ॥
 आरोग्यञ्चाक्षुषं पुंसां श्रुते वैवस्वते वज्रम् ।
 गुणवत्पुत्रपौत्रान् सुखं सावर्णिके श्रुते ॥
 माहात्म्यं ब्रह्मसावर्णे धर्मसावर्णिके रुभम् ।
 मतिमाप्नोति मनुजो रुद्रसावर्णिके जयम् ॥
 ज्ञातिश्रेष्ठो गुणैर्युक्तो दक्षसावर्णिके श्रुते ।
 निश्चायतत्परिवर्त्तं रौथं श्रुत्वा नरोत्तमः ॥
 देवप्रसादमाप्नोति भौत्ये मन्वन्तरे श्रुते ।
 तथाभिद्योत्रं पुत्राञ्च गुणशुक्लानवाप्नुते ॥
 सर्वाण्यनुक्रमादयश्च श्रुणोति सुनिश्चितम् ।
 मन्वन्तराणि तस्यापि श्रूयतां फलसुत्तमम् ॥
 तत्र देवावृषीनिन्द्रात्मनूक्तानयानृपान् ।
 वंशाञ्च श्रुत्वा सर्वेभ्यः पापेभ्यो विप्रसृज्यते ॥
 देवयोन्मृतास्त्राण्ये वे तन्मन्वन्तराधिपाः ।
 ते प्रीयन्ते तथा प्रीताः प्रयच्छन्ति शुभां मतिम् ॥
 ततः शुभां मतिं प्राप्य हत्वा कर्म तथा शुभम् ।
 रुभां गतिमवाप्नोति यावदिन्द्रास्तुदंश ॥
 सर्वे स्युर्नृतवः सैन्याः सर्वे सौम्यास्तथा यद्वाः ।
 भवन्त्यसंशयं श्रुत्वा क्रमान्मन्वन्तरस्थितिम् ॥
 विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १६ ।
 “विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा स्यविष्टो स्वविरो ध्रुवः ॥
 मननप्रधानो विद्वान् । यथा, वाजसनेयसंहि-
 तायाम् । १५ । ४६ ।
 “तस्मिन्महं निदधे नाकेरिं यमाहुर्मनवस्त्रीर्ण-
 यर्धियम् ॥
 “मनवः मननप्रधाना विद्वांसः ॥” इति तद्वाक्ये
 महीधरः ॥ अन्तःकरणम् । यथा, भागवते ।
 ६ । ४ । २५ ।
 “देहोऽस्योऽन्ता मनवो भूतमात्रा
 नात्मानमनुय विदुः परं यत् ॥
 “मनोऽन्तःकरणानि ॥” इति तद्वाक्यायां श्रीधरः ॥
 ज्ञानाश्च पुत्रमेधः । यथा, भागवते । ६ । ६ । २० ।
 “हृत्मात्रोऽर्चयि मायायां धूमकेतुमणीजगत् ।
 विपलायां वेदशिरः देवसं वसुन् मनुम् ॥”

मनुजः, पुं, (मनोजाति इति । चन् + उः ।)
 मनुष्यः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा,
 विष्णुपुराणे । १ । ६ । १० ।
 “खर्गापवर्गो मानुष्यात् प्राप्नुवन्ति नरा सुने ।।
 यथाभिरुचितं स्थानं तद्व्यान्ति मनुजा
 दिज । ॥”)
 मनुजी, स्त्री, (मनुज + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 मानुषी । इति जटाधरः ॥ (टाप् इत्येके । यथा,
 हरिवंशे । १७६ । २३ ।
 “विद्याधराणां नारीषु साध्वीषु मनुजासु च ॥”)
 मनुभूः, पुं, (मनोर्भवतीति । भू + क्तिप् । मनु-
 भूत्पत्तिस्थानं यस्येति वा ।) मनुष्यः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 मनुराट्, [ज] पुं, (मनुः मानव इव राजते
 इति । राज् + क्तिप् । मनुष्यवदाचारवत्त्वादस्य
 तथात्वम् ।) कुवेरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मनुषी, स्त्री, (मनुष्यस्य स्त्री । मनुष्य + “हय-
 गवयसुकयमनुष्यमस्यानामप्रतिषेधः ।” ४ । १ ।
 ६३ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ङीष् । “हलन्तद्वि-
 तस्य ।” ६ । ४ । १५० । इति यशोपः ।)
 मानुषी । इति शब्दरत्नावली ॥
 मनुष्यः, पुं, (मनोरपत्यमिति । मनु + “मनो-
 र्जातावन्यतोऽनुक्च ।” ४ । १ । १६१ । इति
 यत् घुगागमस्य ।) मनोरपत्यम् । तत्पर्यायः ।
 मानुषः २ मर्त्यः ३ मनुजः ४ मानवः ५ नरः
 ६ । इत्यमरः । ३ । ६ । १ ॥ भूमिजः ७ द्विपदः
 ८ चेतनः ९ भूष्यः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मनुः ११ पञ्चजनः १२ पुरुषः १३ पुरुषः १४
 पुमान् १५ ना १६ । इति शब्दरत्नावली ॥
 मर्त्यः १७ विट् १८ । इति जटाधरः ॥ * ॥
 (यथा, मनुः । १ । ४३ ।
 “रक्षांश्च च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरा-
 युगाः ॥”)
 स तु अर्वाक्षोतो ब्रह्मणो नवमः सर्ग एक-
 विधश्च । यथा,—
 “अर्वाक्षोतस्तु नवमः चत्तरेकविधो दृष्टाम् ।
 रजोऽधिकाः कर्मपरा दुःखे च सुखमानिनः ॥”
 इति श्रीभागवते । ३ । १० । २४ ।
 अपि च ।
 “तस्यापि ध्यायतः सर्गं सत्त्वाभिधायिनस्ततः ।
 प्रादुर्भव चायत्तादर्वाक्षोतस्तु साधकः ॥
 यत्तादर्वाक्षं प्रवर्तन्ते ततोऽर्वाक्षोतस्तु ते ।
 ते च प्रकाशवद्बलास्तमोदितरजोऽधिकाः ॥
 तस्मात्ते दुःखवद्बला भूयो भूयश्च कारियः ।
 प्रकाशा वहिरन्तश्च मनुष्याः साधकास्तु ते ॥”
 इति बह्मपुराणे सर्गकथननामाध्यायः ॥ * ॥
 मनुष्यजन्मसुत्तिकारणं यथा,—
 “वित्तुक्तिहेतुकान्या तु नरयोनिः कृतात्मनाम् ।
 नासृजन्ति हि संसारे विभ्रान्तमनसो गताः ।
 जीवा मानुष्यतां मन्ये जन्मनामृतैरपि ।
 तदीदृक् दुर्लभं प्राप्य सुत्तिहारं विचेतसः ॥
 पतन्ति भूयः संसारे विष्णुमायाविमोहिताः ।

सुदुस्तरापि दुःसाध्या माया कृष्णस्य मोहिनी ॥”
 इति तत्रैव बुद्धिप्रतननामाध्यायः ॥ * ॥
 “मनुष्याणां पिता माता भ्राता च श्रीहरिर्यथा ।
 विशेषतो मनुष्याणां पिता माता जगद्गणः ।
 भ्राता च सम्बलोकानां वात्सल्यगुणसागरः ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ७८ अध्यायः ॥ * ॥
 स त्रिविधो यथा,—
 “यजन्ते सात्विका देवान् यच्चरन्तासि राक्षसाः ।
 प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥
 इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्यायः ॥
 “ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्या मध्ये तिष्ठन्ति राक्षसाः ।
 जघन्यगुणवृत्तिस्या अधो गच्छन्ति तामसाः ॥”
 इति तत्रैव १४ अध्यायः ॥
 (त्रि, स्तुतिकारकः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५६ । ४ ।
 “होता मनुष्यो न दक्षः ॥”
 “मनुष्यो लौकिको वन्द्यो दातारं प्रभुं बहु
 विधया स्तुत्या स्तौति ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ।
 मनुष्यसन्ध्वी । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६२ । ११ ।
 “प्रमिनती मनुष्या युगानि ॥”
 “मनुष्या मनुष्याणां सन्ध्वीनि युगानि हत-
 त्रेतादीनि प्रमिनती खगमनागमनाभ्यां प्रक-
 र्षेण हिंन्ती ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥ मनुष्य-
 हितः । यथा, ऋग्वेदे । २ । १८ । १ ।
 “दशारित्री मनुष्यः स्वर्गः ॥”
 “मनुष्यो मनुष्याणां हितः स्वर्गः स्वर्गस्य
 दाता ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
 मनुष्यधर्मा, [न] पुं, (मनुष्यस्त्वेव धर्मे आचारो
 यस्य । “धर्मादनिच् केवलात् ।” ५ । ४ । २४ । इति
 समाधानोऽनिच् ।) कुवेरः । इत्यमरः । १ । ६ । ११ ।
 मनुष्ययज्ञः, पुं, (मनुष्येभ्यो मनुष्यार्थं यो यज्ञः ।)
 अतिधिपूजनम् । इति वृत्तशब्ददर्शनात् ॥
 (यथा, श्रुतपञ्चाङ्गणे । ११ । ५ । ६ । १ ।
 “तान्येव महासन्नापि भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः
 पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति ॥”)
 मनुष्यी, स्त्री, (मनुष्य + गौरादित्वात् ङीष् ।
 योपधप्रतिषेधे “हयगवयसुकयमनुष्यमस्याना-
 मप्रतिषेधः ॥” इति ङीप् यज्ञोपाभापः ।) मानुष-
 स्त्रीजातिः । तत्पर्यायः । मानुषी २ नारी ३
 मानवी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मर्त्या ५
 मनुजी ६ नरी ७ । इति जटाधरः ॥
 मनोगुप्ता, स्त्री, (मनसा मनःशब्देन गुप्तेव ।)
 मनःश्रिता । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥
 मनोजन्मा, [न] पुं, (मनसो जन्म यस्य ।)
 कन्दर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मनोजवः, पुं, (मनस इव जवीरस्य । एकदैव सर्व-
 गामित्वात् तथात्वम् ।) विष्णुः । यथा, महा-
 भारते दानधर्मे सहस्रनामस्तोत्रम् । १३ ।
 १४६ । ८० ।
 “मनोजवस्तीर्थकरो वसुदेवा वसुप्रदः ॥”
 (मनसश्चित्तस्य जवः ।) मनवो देवः । इति
 यादवचम् । (अनिलपद्मः शिवायाः पुत्रः ।
 यथा, हरिवंशे । ३ । ४२ ।

“अनितस्य शिवा माया यस्याः पुत्रो मनो-
जवः ॥”)

रुद्रस्य पुत्रमेदः । यथा, मार्कण्डेये । ५२ । ११ ।

“शनेश्वरस्तथा शुक्रो लोहिताङ्गो मनोजवः ॥”

तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ८३ । ८५ ।

“मनोजये नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥”

यष्टमन्त्ररहस्येन्द्रः । यथा, मार्कण्डेये । ७६ । ५३ ।

“मनोजवस्तथैवेन्द्रः संख्यातो यज्ञभागसुक् ॥”

भेषातिथेः पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ५ । २० ।

२५ । “तस्य प्रियव्रत एवाधिपतिनाम्ना मेधा-

तिपिः । शीर्षे विभज्य सप्तवर्षाणि पुत्रनामानि

तेषु स्नात्मानं पुरो जवमनोजववैपमानधूम्रा-

नीकपित्रदेवविधाधारसंज्ञान् निघाद्याधि-

पतीन् स्वयं भगवत्यनन्त आवेशितमतिस्तपो-

वर्गं प्रविवेश ॥”)

मनोजवः, त्रि, (मनो जवं वेगवद्व्यस्मिन् । यथा,

मनो जवति पितायमिति कृत्वा धावत्यस्मिन्

इति । जु सौत्रघातुः + अच् ।) पितृतुल्यः । तत्प-

न्यायः । पितृसन्निभः ७ । इत्यमरः । ३ । १ । १३ ॥

अतिशयवेगवान् । (यथा, मार्कण्डेये । २२ । ८ ।

“तमन्वावहेगेन तुरागोऽसौ मनोजवः ॥”)

मनोजवः, त्रि, (मनो जवत्यस्मिन् । जु + वाहुल-

कात् अच् ।) पितृसन्निभः । इत्यमरटीकायां

स्वामी । ३ । १ । १३ ॥

मनोजवा, स्त्री, (मनो जवत्यत्रेति । जु + अच्

टाप् ।) अजिनिष्ठावृत्तः । इति जटाधरः ॥

(गुणादिविहतिरस्या अजिनिष्ठाशब्दे ज्ञातव्या ॥

यद्विनिष्ठाविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ६६ । ५८ ।

“मनोजवा च या निष्ठा लघिमा शुणलक्षणा ।

तथा नः पाहि पापेभ्य ऐहिकाश्च महा-

भयात् ॥”

स्कन्दस्य मातृगणभेदः । यथा, महाभारते ।

६ । ४६ । १६ ।

“मनोजया कण्टकिनी प्रचक्षा पृतना तथा ॥”

क्षौण्डीयस्य नदीविशेषः । यथा, मातृस्ये ।

१२१ । ८० ।

“गौरी कुसुमती चैव सन्ध्या रात्रिमनोजवा ॥”

मन इव यवो यस्याः । वेगविशिष्टायां स्त्रियाम् ।

यथा, महाभारते । १ । १५६ । १८ ।

“अष्टःसु विहरानेन यथाकामं मनोजवा ॥”)

मनोजवः, पुं, (मनोजस्य कामस्य दृढियेष्वात् ।)

कामदृष्टिचुपः । इति राजनिर्घण्टः ।

मनोज्ञ, स्त्री, (मनो ज्ञानाति । ज्ञा + कः ।

यदा, मनः ज्ञापयति तोषयतीति । अन्त-

र्भूतवर्णज्ञाघातोः कः ।) मनोजरम् । तत्प-

न्यायः । सुन्दरम् २ दण्डरम् ३ चारु ४

उपमम् ५ पादु ६ शोभनम् ७ कान्तम् ८

मनोरमम् ९ दण्डम् १० ननु ११ मञ्जुलम् १२ ।

इत्यमरः । ३ । १ । ५२ । मनोजरम् १३ यत्-

रम् १४ बन्धुरम् १५ पेशलम् १६ पेशलम् १७

सुमनम् १८ वामम् १९ अमिरामम् २० नन्दि-

तम् २१ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

सुश्रुते । १ । ४६ । अध्याये ।

“मनोज्ञं शुचि नात्युष्णं प्रत्ययमश्रुतं हितम् ।

पूर्वं मधुरमश्रूयात् मध्येऽभ्रलवणै रसौ ॥”)

मनोज्ञा, स्त्री, (मनोज्ञ + स्त्रियां टाप् ।) मनः-

शिला । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते

उत्तरतन्त्रे त्रयोदशाध्याये ।

“खिन्नं मनोज्ञाकासौसथोषाङ्गनकसेत्वैः ॥”)

रालपुत्री । इति जटाधरः ॥ बन्ध्याकर्कोटकी ।

आवर्त्तकी । स्थूलजीरकः । जाती । मदिरा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

मनोभवः, पुं, (मनसः मनसि वा भवतीति ।

भू + अच् । मनसः भव उत्पत्तिर्यस्येति वा ।)

कन्दर्पः । इति हलायुधः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।

१८ । ४१ ।

“ते तां दृष्ट्वायतो देव्याः चाभिलाषा मनोभवम् ।

न श्रेकुरुदन्तं धैर्यान्मनसा वोढुमातुराः ॥”

मनोजन्म, त्रि । यथा, भागवते । ६ । १५ । २४ ।

“दृश्यमाना विनार्थेन न दृश्यन्ते मनोभवाः ।

कर्मभिर्धायितो नाना कर्माणि मनसोऽभ-

वन् ॥”)

मनोभूः, पुं, (मनसः मनसि वा भवतीति । भू +

किप् ।) कामदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, कलाविलासे । १ । ३३ ।

“श्यामा शुशुभे शशिना तथा मनोभूर्मधूत्व-

स्तेन ।

मदसुदितमानवानां तेनापि नृगीदृशां

लीला ॥”)

मनोयोनिः, पुं, (मन एव योनिरुत्पत्तिस्थान-

मस्य ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४२ ॥

मनोरघः, पुं, (मनसः रघ इव । मन एव रघो-

त्रेति वा) इच्छा । इत्यमरः । १ । ७ । २७ ।

(यथा, रघौ । ११ । ५६ ।

“इतस्तत्तच्च वेदेहीमन्वेष्टुं भर्तृचोदिताः ।

कपयश्चेरारण्यस्य रामस्यैव मनोरघाः ॥”

कविविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ५६ ।

“मनोरघः शक्रदत्तश्चटकः सन्निमांस्तथा ।

बभूवुः कवयस्तस्य वामनाद्याश्च मन्त्रिणः ॥”)

मनोरमं, त्रि, (मनो रमयतीति । रम् + णिच् +

अच् ।) मनोजम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५२ ॥

(यथा, सुश्रुते । १ । ४६ । अध्याये ।

“पुरस्ताद्विमेले पात्रे सुविस्तीर्य मनोरमे ।

सुदः संपोदनं दद्यात् प्रदेशां च सुसंस्कृतान् ॥”)

मनोरमा, स्त्री, (मनोरम + स्त्रियां टाप् ।)

गौरीचणा । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुहिशक्ति-

विशेषः । तत्पन्यायः । तारा २ मध्याहीः ३

योद्धारा ४ स्वाधा ५ श्रीः ६ तारिणी ७

यथा ८ अनन्ता ९ शिवा १० लोकेश्वरात्मजा

११ मयूरपाविनी १२ भद्रा १३ वैष्णवा १४ नील-

चरसती १५ शङ्खिनी १६ महावारा १७

वसुधारा १८ घनन्ददा १९ त्रिलोचना २०

लोचना २१ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (रन्दी-

वराखविद्याधरस्य कन्या । यथा च मार्क-

ण्डेये । ६२ । १३ ।

“अहमिन्द्रीवराखस्य सुता विद्याधरस्य वै ।

नाम्ना मनोरमा जाना सुतायां मरुधन्वः ॥”

सप्तसरस्वतीनामेकतमा । यथा, महाभारते ।

६ । ३८ । ४ ।

“सुप्रभा काश्चनाक्षी च विशाला च मनोरमा ।

सरस्वती चौधवती सुरेश्वरिर्मनोदका ॥”

तथा च तत्रैव । ६ । ३८ । २४—२५ ।

“उद्दालकेन यथा तत् पूर्वं ध्यात्वा सरस्वती ।

आजगाम सरिन् श्रद्धा तं देशमधिकारणात् ॥

पूज्यमाना सुनिगद्यैर्वल्कलाजिनसंवृतेः ।

मनोरमेति विख्याता सा हि तैर्मनसाकृता ॥”

कृन्दोविशेषः । तल्लक्षणात्तदाहरणं यथा,

कृन्दमञ्ज्याम् ।

“नरजगैर्भवेन्ननोरमा ॥”

“तरणिजातटे विहारिणी ब्रजविलासिनी

विलासतः ।

सुरारिपोस्तुः पुनातु वः सुस्ततशालिनां मनो-

रमा ॥”)

मनोहतः, त्रि, (मनसा मनसि वा हतः ।) प्रति-

हतः । इत्यमरः । ३ । १ । ४१ ॥

मनोहरं, त्रि, (हरतीति । हृ + अच् । मनसो

हरमिति ।) मनोजम् । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, मनौ । २ । ३३ ।

“स्त्रीयां सुखोद्यममूर्ध्नं विषयार्थं मनोहरम् ॥”

यथा च मार्कण्डेये । ११२ । ३ ।

“व ददर्श तदा तत्र होमधेनुं मनोहराम् ॥”)

कृन्दवृक्षे, पुं, सुवर्णं, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

मनोहरा, स्त्री, (मनोहर + टाप् ।) जाती ।

स्वर्णयूधी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (घरस्य वसोः

पत्नी । यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । ११४ ।

“मनोहरायाः शिशिरः प्राणोऽथ वरुणस्तथा ॥”

अश्वरोविशेषः । यथा, महाभारते । १३ । १६ । ४५ ।

“मनोहरासुकेशी च सुसखी हासिनी प्रभा ॥”)

मनोहर्ता, [अ] त्रि, (मनो हरतीति । हृ +

लृप् ।) मनोहरकर्मता । यथा,—

“यस्मिन् तदपनेष्यामि त्रिलोकां यदि भाष्यते ।

तमानेष्ये वरं यस्मिन् मनोहर्ता तमादिश ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६२ अध्यायः ॥

मनोहारि, [नृ] त्रि, (मनो हरति मनो हर्तुं

श्रीलमस्येति वा । हृ + णिनिः ।) मनोहरम् ।

इत्यमरटीकायां स्वामी । तथाहि ।

“गात्रं वारि मनोहारि सुरारिचरणच्युतम् ।

त्रिपुरारिशिरश्चारि पापहारि पुनातु माम् ॥”

इति वाल्मीकिरामायणमहाकाव्यम् ॥

मनोज्ञा, स्त्री, (मनः ज्ञयति आश्रयतीति ।

ज्ञे + “आतोऽनुपसर्गे कः ॥” ३ । ११ । इति कः ।

टाप् ।) मनःशिला । इत्यमरः । २ । ६ । १०८८

(अस्याः पण्यायो यथा,—

मन्तुः

“मनःशिला मनोगुप्ता मनोज्ञा नागजिह्वा ।
नेपाला कुनटी गोला शिला दिव्यैषधिः

स्तुता ॥”

इति मावप्रकाशस्य पूर्ववर्त्ते प्रथमे भागे ॥)

मन्त्रं, त्रि, (मन्त्रे इति । मन + त्र्य ।) मन-
नीयम् । भायम् । यथा । “आत्मा वा अरे
द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्त्रो निदिध्यासितव्यः ।”

इत्यादि द्वान्द्वोपनिषन्

मन्ता, [अ] त्रि, (मन्त्रे जानातीति । मन् +
“बहुलमन्त्राणि ।” उणा० २ । ६५ । इति
टच् ।) विद्वान् । इति विद्वान्तकौमुद्यामुणादि-
वृत्तिः ॥ (मन्त्रकर्ता । यथा । “स हि हेतुः
कारणं निमित्तमचरं कर्ता मन्ता वेदिता
बोद्धा द्रष्टा घाता त्रप्ता विश्वकर्मा विश्व-
रूपः पुरुषः प्रभवोऽय्यो नित्यः गुणो मह्यं
प्राधान्यमयुक्तं जीवो ज्ञः प्रकुलश्चेतनावान्
विभुर्भूतात्मा चेन्निष्ठात्मा चान्तरात्मा चेति ।”
इति चरने शरीरस्थाने चतुर्थध्याये ॥)

मन्तुः, पुं, (मन्त्रे इति । मन् + “कमिमनिजनि-
गाभायाहिभ्यश्च ।” उणा० १ । ७३ । इति
तुन् ।) अपराधः । (यथा, नैषधचरिते ॥ १११० ।

“सतीव्रतैस्तीव्रमिमन्तु मन्तु-

मन्त्रं वज्रिणि मार्जितान्ति ॥”)

मनुष्यः । प्रजापतिः । इति मेदिनी । ते, ४३ ॥

द्वात्रिंशदपराधा यथा । भगवद्भक्तानां चक्षिय-

विद्वान्भोजनम् १ अनिषिद्धिने दन्तधावन-

मकृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् २ मैथुनं कृत्वा

अस्त्रात्वा विष्णोरुपसर्पणम् ३ नृत्यं नरं सृष्ट्वा

अस्त्रात्वा विष्णुकर्मकरणम् ४ रजस्रलां सृष्ट्वा

अस्त्रात्वा विष्णुद्वयप्रवेशनम् ५ मानवं शवं

सृष्ट्वा अस्त्रात्वा विष्णुसन्निधाववस्थानम् ६

विष्णुं सृष्ट्वा पादुवायुप्रयोगः ७ विष्णोः कर्म

कुर्वन्तः पुरीषत्यागः ८ विष्णुशस्त्रमनादृत्य

शास्त्रान्तरप्रशंसा ९ अतिमतिर्गं वासः परि-

धाय विष्णुकर्माचरणम् १० अविधानेनाचन्य

विष्णोरुपसर्पणम् ११ विष्णोरपराधं कृत्वा

विष्णोरुपसर्पणम् १२ क्रुद्धस्य विष्णुसर्पणम् १३

निषिद्धपुण्ये विष्णोरचनम् १४ रक्तं वासः

परिधाय विष्णोरुपसर्पणम् १५ अन्धकारे दीपेन

पिना विष्णोः स्पर्शनम् १६ कर्णं वस्त्रं परिधाय

विष्णोः कर्माचरणम् १७ वायसोदृतवस्त्रं

परिधाय विष्णोः कर्माचरणम् १८ विष्णवे

कुम्भोच्छेददानम् १९ वाराहमांसं भुक्त्वा विष्णो-

रुपसर्पणम् २० जालपादशरारिमांसं भुक्त्वा

विष्णोरुपसर्पणम् २१ दीपं सृष्ट्वा दक्षमप्रचात्य

विष्णोः स्पर्शनं कर्माचरणं वा २२ प्रसन्नं

गत्वा अस्त्रात्वा विष्णोरुपसर्पणम् २३ पिण्डाकं

भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २४ विष्णवे वाराहमांस-

निवेदनम् २५ मयमादाय सृष्ट्वा पीत्वा वा

विष्णुद्वयप्रवेशनम् २६ परकीयेणाशुचिना वा

वस्त्रेण परिधितेन विष्णुकर्माचरणम् २७

विष्णवे नवाग्रमप्रदाय तक्षोजनम् २८ गन्धपुष्पे

मन्तुः

अप्रदाय धूपदीपदानम् २९ उपानहावारुह्य
विष्णुम्यानप्रवेशनम् ३० मेरीशन्देन विना विष्णोः
प्रबोधनम् ३१ अजीर्णं मति विष्णोरुपसर्पणम् ३२।
एतदणुपलक्षणं तथा च नरसिंहपुराणे ।

“अपराधमहसाणि अपराधशतानि च ।
पद्मेनैकेन देवेशः क्षमते हेलयाचितः ॥”

इत्यादिकाचारतत्त्वे चतुर्थयामाहं कथ्यम् ॥

अपि च ।

वाराह उवाच ।

“भुक्त्वा तु परकीयान्नं तत्परस्तन्निवर्त्तनः ।

प्रथमश्चापराधोऽयं धर्मविधाय वै भवेत् ॥

अभुक्त्वा दन्तकाष्ठानि यस्तु मासुपसर्पति ।

द्वितीयश्चापराधस्तु कर्मविधाय विद्यते ॥

गत्वा मैथुनसंयोगे योऽनु मां सृशति नरः ।

तृतीयमपराधन्तु कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥

सृष्ट्वा रजस्रलां नारीमस्माकं यः प्रपद्यते ।

चतुर्थमपराधन्तु दृष्टे नैव क्षमाम्यहम् ॥

सृष्ट्वा तु न्तकश्चैव असंस्कारहतन्तु वै ।

पञ्चमश्चापराधस्तु न क्षमामि वसुन्धरे ! ॥

सृष्ट्वा तु न्तकं यस्तु नाचम्य सृशति तु माम् ।

षष्ठकश्चापराधन्तु न क्षमामि वसुन्धरे ! ॥

सामेवाचनकाले तु पुरीषं यस्य गच्छति ।

सप्तमश्चापराधन्तु कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥

यस्तु नीलेन वस्त्रेण प्राट्टतो मां प्रपद्यते ।

अष्टमश्चापराधन्तु कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥

सामेवाचनकाले तु यस्तस्य प्रभाषते ।

नवमश्चापराधन्तु न रोचामि वसुन्धरे ! ॥

अविधानेन मां सृष्ट्वा यस्तु मां प्रतिपद्यते ।

दशमश्चापराधन्तु मम चाप्रियकारकम् ॥

क्रुद्धस्त्वयानि कर्माणि कुरुते कर्मकारकः ।

एकादशश्चापराधन्तु कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥

अकर्मण्यानि पुण्याणि यस्तु मासुपकल्पयेत् ।

द्वादशश्चापराधन्तु कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥

यस्तु रक्तेन वस्त्रेण कौस्तुभेनोपगच्छति ।

त्रयोदशश्चापराधन्तु कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥

अन्तकालेऽपि मां देवि ! यः सृशेत् कदाचन ।

चतुर्दशश्चापराधन्तु कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥

यस्तु क्षण्येन वस्त्रेण मम कर्माणि कारयेत् ।

पञ्चदशश्चापराधन्तु कल्पयामि वरानने ! ॥

अधौतेन च वस्त्रेण यस्तु मासुपकल्पते ।

षोडशश्चापराधानां कल्पयामि वरानने ! ॥

स्वयममन्तु यो दद्यादज्ञानाय च माधवि ! ॥

सप्तदशश्चापराधन्तु कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥

यस्तु मन्त्रानि मांसानि भक्षयित्वा वरानने ! ॥

अष्टादशश्चापराधानि अनुभातानि माधवि ! ॥

जालपादं भक्षयित्वा यस्तु मासुपसर्पति ।

एकोनविंशश्चापराधं प्रतिजानामि सुन्दरि ! ॥

यस्तु मे दीपकं सृष्ट्वा यो मां सृशति माधवि ! ॥

विंशकश्चापराधानां कल्पयामि वरानने ॥

प्रसन्नं यस्तु वै गत्वा यो सामेवाभिगच्छति ।

एकविंशश्चापराधानि कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥

पिण्डाकं भक्षयित्वा तु यो सामेवोपचक्रमे ।

मन्त्रः

द्वाविंशत्यपराधानां तान्यहं क्षीयकल्पये ॥

यस्तु वाराहमांसानि प्रापयेन्नोपपादयेत् ।

अपराधं त्रयोविंशं कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥

सुरां पीत्वापि यो मर्त्यः कदाचिदुपसर्पति ।

अपराधं चतुर्विंशं कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥

यः कुसुमश्च मे शार्कं भक्षयित्वोपचक्रमे ।

अपराधं पञ्चविंशं कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥

परप्रावरणेनैव यस्तु मासुपसर्पति ।

अपराधेयं षड्विंशं कल्पयामि वरानने ! ॥

नवान्नं यस्तु भक्षेत् न स देवान् पितॄन् यजेत् ॥

सप्तविंशश्चापराधानि कल्पयामि गुणान्विते ! ॥

उपानहौ च प्रपदे तथा मे वोपचक्रमे ।

अष्टाविंशश्चापराधानि कल्पयामि गुणान्विते ! ॥

शरीरं मण्डयित्वा तु यो मामाप्नोति माधवि ! ॥

एकोनविंशमपराधं स स्वर्गेऽनु गच्छति ॥

अजीर्णेन समाविष्टो यस्तु मामभिगच्छति ।

त्रिंशकश्चापराधानां कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥

गन्धपुष्पाण्यदत्त्वा तु यस्तु धूपं प्रयच्छति ।

एकविंशश्चापराधन्तु कल्पयामि यशस्विनि ! ॥

विना भेद्यादिशन्देन द्वारस्थोद्घाटनं मम ।

सह्यपराधं विद्येत् तद्वात्रिंशश्चापराधकम् ॥”

इति वाराहो द्वात्रिंशदपराधाध्यायः ॥

(त्रि, ज्ञाता । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६३ । ८ ।

“य ईश्वरे भुवनस्य प्रचेतसो

विश्वस्य स्यातुर्जगतश्च मन्त्रवः ।”

“मन्त्रवः सन्त्य वेदितारः ।” इति तद्वाक्ये

सायनः ॥ मननीयः । यथा, ऋग्वेदे ।

१ । १५२ । १ ।

“सुवीरश्चिद्वा मन्त्रवोह सर्गाः ।”

“मन्त्रवोह मननीयाश्च ।” इति सायनः ॥)

मन्त्रः, पुं, (मन्त्रात् गुप्तं परिभाष्यते इति ।

मन्त्रि गुप्तभाषणे + घञ् । यद्वा, मन्त्रयते गुप्तं

भाषते इति । मन्त्रि गुप्तभाषणे + अच् ।) वेद-

भेदः । स च मन्त्रस्वरूपभागः ॥ (यथा,

ऋग्वेदे । ६७ । ४ । ७४ ।

“प्रनूनं ब्रह्मण्यतिमन्त्रं वदत्युक्ष्यम् ॥”

यथा च मनुः । २ । १६ ।

“निषेकादिभ्यश्चान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।

तस्य शास्त्रोधिकारोऽस्मिन् श्रेयो नान्यस्य

कस्यचित् ॥”

तन्नाट्युक्तमन्त्रभागश्च । यथा, मनौ । ७।२१।७।

“सुपरीक्षितमन्त्राद्यमद्यान्मन्त्रैर्विधापहेः ॥”)

गुप्तिवादः । स तु रहसि कर्तव्यावधारणं मन्त्र-

येति ख्यातम् । इत्यमरभरतौ ॥ परामर्शः ।

मन्त्रश्च । [यथा, माघे । २ । २६ ।

“मन्त्रो योष इवाधौरः सन्वाङ्मेः संहतैरपि ।

चिरं न सद्यते स्यात् पुरेभ्यो भेदशब्दया ॥”)

यद्वादिभ्यो मन्त्रयायद्यस्य निषेधो यथा,—

“यद्वाङ्महीना वधिराः क्रूरोनिष्ठ रताश्च ये ।

तेषां मन्त्रो न सुखदः प्रोक्तः कविभिरेव च ॥

कासुकानां जडानाश्च श्लोभितानां तथैव च ।

अश्रुरस्य गृहे नित्यं जामाता कर्मकारकः ।

सन्तः

सन्तः

सन्तः

तस्यापि न भवेन्नः कायंविद्यौ वहाणन ॥
इति तैमिनिभारते आश्वमेधिकपर्वणि २ अः ॥
अन्यत् सन्त्याश्वमेदं द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ देवादीनां
माधनम् ॥ इति मेदिनी । रे, ७४ ॥
“तत्तन्नायवदुर्जीतं यत् ततोयादगोचरम् ।
रश्म्यालोचनं मनो रश्म्यन्तुपशरम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

मन्त्याश्वमेदकनदत्तपयो यथा,—
“एते मन्तस्ततः सर्वे हन्तव्यस्तु निबोधत ।
भृगुः काश्यपः प्रचेताश्च दधीची ह्यात्मवानपि ॥
कौत्सोऽथ जमदग्निश्च विदः शारद्वत्तथा ।
नागार्जुनो राजानश्च वीतहयः स्वधेवसः ॥
देव्यः प्रपुर्हिषोदासो बन्धुश्चो गन्धर्वात्मकः ।
रज्ज्वेगविश्रुतिं हन्ति भृगवो मन्तस्तत्तमाः ॥ १८ ॥
अङ्गिरा वेधस्तथैव भरद्वाजो नभस्ततः ।
तथा जगधरो गर्हः सितिः तुङ्गधरेव च ॥
सुवर्गीतश्च मान्वाता जमरीषस्तथैव च ।
सुमनाथः प्रवृत्तः सुमदद्युः सदस्यवान् ॥
अजमीढो सुदाम्यश्च तथकः कविरेव च ।
एषदम्भो विरूपश्च कण्ठधैवाश्च सुहसः ॥
उतयश्च शरदाश्च तथा वाजिन्धवा अपि ।
अयस्योऽथ सुचिस्त्रिषु वामदेवस्तथैव च ॥
कौत्सिको हृष्टशक्तिश्च अविर्दीर्घतया अपि ।
काशीर्षाश्च त्रयस्त्रिंशत् कृत्वा ह्याङ्गिरसा
वराः ॥ ३३ ॥

इति मन्तस्ततः सर्वे काश्यपास्तु निबोधत ।
काश्यपः सध्वत्सावो निधुवो वेद एव च ।
अश्विनो देवस्तथैव षड्भिते प्रजवादिनः ॥ ३४ ॥
रात्रिर्दृष्टमन्तैव स्वायम्भोऽप गविष्ठिवः ।
वर्णातजो ऋषिः सिद्धस्तथा पूर्व्यातिष्ठिषु यः ।
इत्येते अजयः प्रोक्ता मन्तस्तत्तु सार्वभौमः ॥ ३५ ॥
वशिष्ठश्चैव शक्तिश्च ततोयश्च पराशरः ।
ततस्तु रज्ज्वप्रमतिः परमस्तु भवदत्तः ॥
यशस्तु मित्रावरुणिः सप्तमः कुजिनस्तथा ।
इत्येते सप्त विज्ञेया वाङ्मता प्रजवादिनः ॥ ३६ ॥
विश्वामित्रश्च नाभयो देवज्ञानस्तथोदहः ।
तथा गिहान् मधुचन्द्रो जषिष्यान्मोघमर्षयः ।
जलको लोहितश्चैव भृगुकीर्णश्च तादृभौ ।
द्वित्रया देवराजः पुराणश्च धनञ्जयः ॥
मिनिरश्च मरातेजाः मान्वायन एव च ।
अभीदयेति विज्ञेया मणिष्ठाः कौशिका वराः ॥ ३७ ॥
नागर्जुनोऽप तदुद्युम् इन्द्रवाहुस्तथैव च ।
मणिष्ठागन्तयो हन्ति त्रयः परमकीर्णयः ॥ ३८ ॥
मनुर्विगतश्चैव इत्यो राजा पुष्करपाः ।
अतिथानां तदा हन्ति विज्ञेया मरुवादिनः ॥ ३९ ॥
मन्तश्चैव भगवन् यन्मन्तश्च ते त्रयः ।
इति मन्तस्ततो ज्ञेया वेदानां प्रवराः कृत्वाः ॥ ४० ॥
इति मन्तः प्रोक्ता मन्ता येन दक्षिणतः ।
मन्तः सः सप्तविंशतिः शत्रुणास्तथा कृत्वाः ॥
अतोनाथ सुता जेते अविद्वन्ताः कुतर्षयः ॥
इति मातृ १२१ अध्यायः ।
एतन्मन्ताश्चानां यथा,—

“तावन्निबद्धः संसारकारागारे विधेर्जनः ।
न यावत् क्षणमन्तश्च प्राप्नोति गुरुवक्तुः ॥
क्षनकर्म्मभोगरूपनिगङ्गीच्छेदकारणम् ।
मायाजालोच्छेदकरमाशापाशनिहन्तनम् ॥
गोलोकमार्गचोपानं निस्तारवीजकारणम् ।
भक्तपुरस्करपञ्च नित्यं ब्रह्ममन्त्रम् ॥
वारश्च सर्वतपसां योगानाश्च तथैव च ।
सिद्धीनां वेद्यानां प्रतापीनाश्च निश्चितम् ॥
दानानां तीर्थस्नानानां यज्ञादीनां पुरन्दर ! ।
जपानामुपवासानामित्याह कुमलोद्भवः ॥
पुंसां लक्षं पितृपात्रं शतं मातामहस्य च ।
पूर्वं परश्च तत्संख्यं पितरं मातरं गुरुम् ॥
चहोदरं कलत्रञ्च बन्धुं शिष्यश्च किञ्चरम् ।
ससुहारेश्च श्वशुरं श्वश्रून् कन्याश्च तनुस्तनम् ॥
आत्मानश्च सतीर्यश्च गुरुपत्नीं गुरोः सुतम् ।
उद्वरेडलवान् भक्तो मन्त्रग्रहणमाचतः ॥
मन्त्रग्रहणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ।
तत्सर्वप्रपूतस्त्रीपौत्रैः सद्यः पूता वसुधरा ॥
अनेकजन्मपर्यन्तं दीक्षाहीनो भवेन्नरः ।
तद्व्यत्ययमन्त्रश्च लभते पुण्यश्रेष्ठतः ॥ १ ॥
सप्तगन्धोपदेवानां कृत्वा सेवां स्वकर्म्मतः ।
लभते च रवेर्मन्त्रं वाचिष्ठः सर्वकर्म्मणाम् ॥
जन्मत्रयं भास्करश्च निरुध्य मानवः शुचिः ।
लभेद्गणेशमन्त्रश्च सर्वविघ्नहरं परम् ॥
जन्मत्रयं तं निरुध्य निर्विघ्नश्च भवेन्नरः ।
विघ्नेशश्च प्रवादेन दिव्यज्ञानं लभेन्नरः ॥
तदा ज्ञानप्रदीपेन समालोच्य मष्टामतिः ।
अज्ञानान्तमो हित्वा मष्टामायां भवेन्नरः ॥
विष्णुमायाश्च प्रकृतिं दुर्गां दुर्गतिनाशिनोम् ।
विह्विदां सिद्धिरूपाश्च परमां सिद्धयोगिनीम् ॥
वायोरूपाश्च पद्माश्च भद्रां हृष्टप्रियात्मिकां ।
गानात्मां तां निरुध्य जलगां शतकं नरः ॥
तत्प्रासादाद्भवेत् ज्ञानी ज्ञानानन्दं ततो भजेत् ।
हृष्टज्ञानाधिदेवश्च मष्टाज्ञानं वनातनम् ॥
शिवं शिवस्वरूपश्च शिवदं शिवकारणम् ।
परमानन्दरूपश्च परमाणन्ददायिनम् ॥
सुखदं मोक्षदश्चैव दातारं सर्वकल्पाश्रमम् ।
धर्मरत्नप्रदश्चैव दीर्घायुप्रदं परम् ॥
इन्द्रत्वञ्च मनुत्वञ्च दातुं शक्तश्च लीलया ।
रात्रेन्द्रत्वप्रदश्चैव ज्ञानदं हरिभक्तिदम् ॥
जन्मत्रयं समाराध्य चाशुतोषप्रसादतः ।
सर्वदस्य वरेणैव निर्मलं ज्ञानमात्ममेतम् ॥
निर्मलज्ञानदीपेन सुप्रदीपेन तत्त्ववित् ।
प्रज्ञादित्यप्येवं सर्वं सिध्यैव पश्यति ॥
इयानिधेः प्रवादेन शृङ्गरेण मष्टात्मनः ।
परदस्य परेणैव हरिभक्तिं लभेत् ध्रुवम् ॥
तदा तद्वक्तृमन्त्रां हृष्टमन्त्रं लभेत् ध्रुवम् ।
तदा गिरिस्तिमश्रोति नारायणं परात्परान् ॥
यत्र देहे लभ्यमानं तद्देहावधि भारतम् ।
तत् पादभूमिर्निजं तदा निभक्तिं दिव्यवक्त्रम् ॥
करोति दास्यं गीर्णोऽपि वैकुण्ठे वा हरेः पदे ।
परमानन्दसंप्लुतो मेषादिपि निवर्जितः ॥

न विद्यते पुनर्जन्म पुनरागमनं सुर ! ।
पुनश्च न पिबेत् क्षीरं धृत्वा मादृक्कनं परम् ॥
विष्णुमन्तोपासकानां गङ्गादितीर्थसेविनाम् ।
स्वप्नमिषाश्च भिक्षुणां पुनर्जन्म न विद्यते ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ३३ अध्यायः ।
शिवमन्ता यथा,—
“प्रथमं शृणु तन्मन्त्रं ततोऽनुष्ठानगोचरम् ।
ततः क्रमन्तु पूजायाः क्रमाद्वित्तं नरवैभौ ।
समस्तानां खराद्यान्तु दीर्घाः श्रेष्ठाः सविन्दकाः ।
अष्ट लक्षं श्रूय्याः सार्धं चन्द्रा उपान्तिनाभि-
संहिताः ।
एभिः पञ्चाक्षरेर्मन्त्रः पञ्चवक्तव्यः कीर्तितः ।
क्रमात् सन्तद्वन्द्वोद्दमाद्गौरवचञ्चकाः ॥
प्रासादस्तु भवेत् श्रेष्ठः पञ्चमन्ताः प्रकीर्तिताः ।
एकैकेन तथैवेकं वक्तुं मन्त्रेण पूजयेत् ॥
एकं वसुदितं कृत्वा पञ्चभिर्वा प्रपूजयेत् ।
प्रासादेनाथवा पञ्चवक्तुं देवं प्रपूजयेत् ।
सन्तदादिषु मन्त्रेषु प्रासादस्तु प्रशस्यते ॥
श्रुम्भोः प्रवादेनैव यत्प्रादुर्भूतस्तु मन्त्रकः ।
तेन प्रासादसंज्ञोऽयं कथ्यते सुनिपुणैः ॥
तस्मात् सर्वेषु मन्त्रेषु प्रासादः प्रीतिदः प्रभोः ॥
आमोदकारकः श्रुम्भोर्मन्त्रः सन्तद्व उच्यते ।
मनःप्रपूरयन्नापि वन्द्योऽहः परिकीर्तितः ॥
आकर्षको भवेत्प्रासादो गुरुत्वाद्गौरवाच्चयः ।
एतद्वृत्तं समस्तस्य मन्त्रं श्रुम्भोः प्रकीर्तितम् ॥
पञ्चाक्षरश्च यस्मिन् पञ्चवक्तव्यः कीर्तितम् ।
शुभां तेनैव मन्त्रेण आराध्य लभीश्वरम् ॥”
इति कालिकापुराणे ५० अध्याये वेताल-
भैरवौ प्रति वशिष्ठवाक्यम् ॥ १ ॥
मन्त्रस्य त्रिविधमपि यथा,—
“वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा कृतः ।
त्रयाणो जपयज्ञानां त्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरः ॥
यदुच्चनीचस्वरितैः स्पष्टशब्दवद्भरैः ।
मन्त्रस्तुच्चारयेद्यत्कं जपयज्ञः स वाचिकः ॥
शून्यैश्चाराद्येकमन्त्रमौषधौ प्रचालयन् ।
निश्चितं शब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः कृतः ॥
धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णादयं पदात् पदम् ।
शब्दार्थवन्तगन्ध्यावः स उक्तो मानसो जपः ॥
तेन खरादिनुयत्तवर्णोच्चारयन्तु वाचिकः ।
स्वयं शब्दग्रहणमात्रयोग्यकिञ्चिच्छब्दवाशुपांशुः ।
विज्ञोऽथालनमन्तरेण वर्णाशुतन्वात्मको-
मानसः ॥” ॥
वाचिकेऽप्युच्चैर्जपनिवेद्यमाह शतः ।
“नोच्चैर्जपेऽथ दुष्टः दुष्पातं वाचिज्जास्तु विप्रशतः ॥
योगियाजवल्गाः ।
“न चक्रमन्त्रं न विद्वान् न पार्थिवमलोकयन् ।
नोपाश्रितो न कल्पेण न प्रादुर्भूतशिरालया ॥
न पदा पादमात्रस्य न वै वरिः करोति श्रुतौ ।
नैवंविधं जपं कुर्यात् न च संन्यासवेष्यजपः ।
उत्तिष्ठन् वीर्यमापीर्जमावीर्यः प्रादुर्भूतो
पश्येत् ।
प्राक् कुशमेवमासीनो वसानो वासवी दुर्भ ॥”

अनुसूतः ।
 “यदि न्यात जिह्वाया वै गारिमध्यगो ययेत् ।
 कल्पया तु ज्ञेयं भूया इमोपरि समाहितः ।”
 यामः ।
 “यद्यपि न भागिन एतद्योमादिषु च ।
 एतेनैवाग्रतस्तु यदागच्छेत् हि योममः ।
 यभिनाद्य यतो विप्रं योगैस्त्वय कोर्षयेत् ।”
 योगियाद्ययनाः ।
 “यदि वाग्यमयोपः स्यात् जपादिषु कदाचन ।
 याचरेद्देवानं सर्वं करेणा विष्णुमयम् ।”
 मोतमः ।
 “जोषं मोषं ज्वं निद्रां निद्रोयवविजृम्भितम् ।
 जह्वं जनिनादाद्य दण्डयेज्यवज्जम्भितम् ।
 ज्ञायाभ्युत्पन्नये चैत्रां करेद्विष्णुं सुरार्चितम् ।”
 बौधायनः ।
 “जामिरेक्ष्य संख्यं कर्मकादि विवर्णयेत् ।”
 इत्यादिकाचारतत्त्वम् ॥ ६ ॥
 मन्त्राद्यस्य सुवृत्तिर्यथा.—
 “मन्त्राचार्यो यन्मात्रमात्मनः प्रकी-
 र्तितः ।”
 मन्त्रोच्चारितानां दोषो यथा, मन्त्रस्य सत्ते ।
 “अदोषितानां मन्त्राणां दोषं श्रुत्वा वरादने ।।
 कर्तुं विद्वान्मन्त्रं तस्य जलं भवधर्मं नृणाम् ।
 तद्भुजं तस्य वा आहं सर्वं यानि ह्यधो-
 गतिम् ।”
 गृह्यस्य मन्त्रविशेषनिषेधमाद्य तत्ते ।
 “प्रशयाद्यं न शतयं सर्वं नृणाय सर्वथा ।
 वाक्कर्मणं शूरोर्मणां मन्त्रं चाजपमं ब्रह्मम् ।
 माहाप्रयत्नमं युक्तं गृहे मन्त्रं दददितः ।
 नृपो निरयमाप्नोति ब्राह्मणो यात्यधीगतिम् ।”
 मुनिद्वयः ।

“सवित्रीं प्रयत्नं यजुर्नर्म्मो र्यो नृदो यद्वि
सावित्रीं प्रयत्नं यजुर्नर्म्मो र्यो नृदो यद्वि
आनीयान् स मन्तोऽधी गच्छति ।”
रिमेषनाए वाराहीये ।
“गोपालस्य मरुर्देवो मदेष्टस्य तु पादत्रे ।
तप्यद्राक्षापि सृष्ट्यस्य गयेष्टस्य मरुस्तथा ।
र्यां दीक्षाधिकारी स्यादन्यथा पापभाग-
भवेत् ॥”
मन्त्रदीक्षाप्रशंसा यथा, गोविन्दवृन्दावने ।
“अदीक्षितस्य मरये प्रेतत्वं न च तुष्यति ॥”
नवरत्नेश्वरे ।
“सत्रांशमपि दीक्षाणां मुक्तिः फलमवस्थितम् ।
अविरोधाद्भवत्येव प्राप्तज्ञिवस्तु भक्तयः ॥”
तथा ।
“उपयानकमन्त्राणि मद्यापानककोटयः ।
अथादृष्टिं देवेभिः । दीक्षा एव विधिना कृताः ॥”
अत्राप्यदुकूलमन्त्रं दीक्षेत् ।
“सत्ताराराशिकोष्ठानामदुकूलान् भजेन्मनून् ॥”
वाराहीये ।
“ताराचक्रं राशिचक्रं नामचक्रं तथैव च ।
अत्र चेत् सगुणो मन्त्रो नान्यचक्रं विचारयेत् ॥”
इति प्राधान्यतया बोध्यम् ॥
तथा च ।
“धनिमन्त्रान् दृष्टीयाददुकूलन्तथैव च ॥”
इत्यादिदर्शनात्सत्तारचक्रविचारस्य आवश्यकत्वान्
प्रथमं तन्निश्चयते । मिहसारसते ।
“तत्र दृष्टिं चार्कवराद्याणां प्रासादप्रयवस्य च ।
सपिण्डाचरमन्ताणां निहादीत्रैव शोधयेत् ॥
संप्रत्यक्षे स्त्रिया इत्ते मालामन्त्रे च चक्षुरे ।
वैदिन्येषु च मन्त्रेषु निहादीत्रैव शोधयेत् ॥”
मालामन्त्रस्तु वाराहीये ।

“विद्ययाधिकं मन्त्रा मायामयाश्च कीर्तिताः ।
ननुमन्त्रस्य मन्त्रस्य सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ।
इसंस्थाप्यचरस्यापि तथा पद्याचरस्य च ।
एकद्वित्रयादिवीचरस्य सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥
तथा । एकाचरस्य मन्त्रस्य मायामन्त्रस्य पाल्मणि ।
वैदिकस्य च मन्त्रस्य सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥”
तथा चासुग्यातन्त्रे ।
“काली तारा महाविद्या मोक्षशी भुवनेश्वरी ।
भैरवी ह्रिममन्त्रा च विद्या धूमावती तथा ॥
वगता सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलाम्बिका ।
एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्तिताः ॥
नात्र सिद्धाद्यपेक्षास्ति न नञत्रविषारया ।
कालादिशोधनं नास्ति न चामिद्याद्वेषणम् ॥
सिद्धविद्यातया नात्र युगमेवापरिचयः ।
नास्ति किञ्चिन्महादेवि ! दुःस्वार्थं कथयन् ॥”
एथियां पूर्वफलप्रदा महाविद्या । यथा,
मालिनीविजये ।
“अथ वक्ष्याम्यहं या या महाविद्या मधीतये ।
दोषजातेरन्मृष्टास्ताः खन्दा हि फलैः सह ॥
काली नीला महादुर्गा त्वरिता ह्रिममन्त्रका ।
वाग्वादिनी चात्रपूर्णा तथा प्रत्यङ्गिरा पुनः ॥
कामाख्या वासनी बाला मातङ्गी शैलवासिनी ।
इत्याद्याः सकला विद्याः कलौ पूर्वफलप्रदाः ॥
सिद्धमन्त्रतया नात्र युगमेवापरिचयः ।
तथा चैता महाविद्याः कलिदोषात्र बाधिताः ॥”
इत्यादिवचनदेष्टु विषारो नास्ति । वस्तुनस्तु
इदं प्रशंसापरम् । सन्नेत्र विषारम्यावशङ्क-
त्वम् । दुरदृष्टवशात् कदाचिदेरिमन्त्रस्य स्वप्नादौ
प्राप्त्या तत्तद्दोषस्य दृष्टवान् । इति तु साम्य-
दायिकाः ॥ १ ॥ मन्त्रोद्धारार्थं दृष्टकप्रमाणानि
चक्रग्रन्थे द्रष्टव्यानि । तेषां लेखनप्रकारा यथा,

दुल।दुम.म.म.।

पापुः	अभिः	भूमिः	जलम्	आकाशः
अ अ	इ ई	उ ऊ	अ ऋ	ए ओ
ब	व	खी	खी	खं
ग	ग	ग	घ	ङ
घ	घ	ग	ङ	च
ङ	ङ	च	छ	च
च	च	ज	झ	ज
ज	ज	झ	ञ	झ
झ	झ	ञ	ट	ट

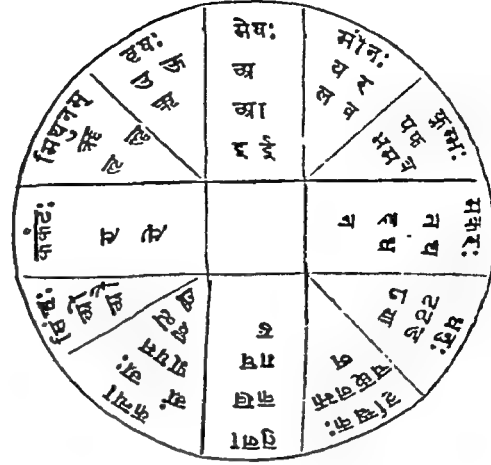
अथ पदद्वयम् ।

अ क	उ	आ	ऊ
ए इ	ऋ ए	अ इ	उ ऋ
ओ	ऌ	औ	ऍ
ऋ ऋ	भ म	ऌ ऍ	न य
ं	ऋ	ऋ	ऋ
च न	ज भ	ग ध	झ द
ऋः	ऐ	अं	ऋ
त थ	ड ण	त थ	ट ढ

अक्षरमन्त्रम् ।

राशिचक्रम् ।

नक्षत्रचक्रम् ।

अ आ १ देवः	इ २ मातुषः	ई उ ऊ ३ राक्षसः	ऋ ॠ ऌ ॡ ४ मातुषः	ए ५ देवः	ऐ ६ मातुषः	ओ औ ७ देवः	क ८ देवः	ख ग ९ राक्षसः
घ ङ १० राक्षसः	च ११ मातुषः	छ ज १२ मातुषः	झ ञ १३ देवः	ट ठ १४ राक्षसः	ड ढ १५ देवः	ण १६ राक्षसः	त थ द १७ देवः	ध १८ राक्षसः
न प फ १९ राक्षसः	ब २० मातुषः	भ २१ मातुषः	म २२ देवः	य र २३ राक्षसः	ल २४ राक्षसः	व श २५ मातुषः	ष स ह २६ मातुषः	अं अः २७ देवः

ऋषिधनिचक्रम् ।

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
अ	इ	उ	ऋ	ॠ	ए	ऐ	ओ	औ	अं	अः	
क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ञ	ट	
ठ	ड	ढ	ण	त	थ	द	ध	न	प	फ	
ब	भ	म	य	र	ल	व	श	ष	स	ह	
२	२	५	०	०	२	१	०	०	०	१	

देवताभेदे चक्रविचारस्यावश्यकत्वमाह वारा-
हीतन्त्रे यामलादौ च ।

“तारशुद्धिर्वैष्णवानां कोष्ठशुद्धिः शिवस्य च ।
राशिशुद्धिश्चैषुरे च गोपालोक्तकडम्भः स्मृतः ॥
अकडम्भो वामने च गणेशे च तथैव च ।
कोष्ठचक्रं वराहस्य महालक्ष्म्याः कुलाकुलम् ॥
नामादिचक्रे सर्वेषां भूतचक्रे तथैव च ।
त्रैपुरं तारचक्रे तु शुद्धमन्त्रं जपेद्बुधः ॥”
तथा ।

“वैष्णवं राशिसंशुद्धं शैवश्चाकडम्भं स्मृतम् ।
कालिकायाश्च तारायास्तारचक्रं शुभावहम् ॥
चण्डिकायास्तारकोष्ठे गोपालोक्तकडम्भः स्मृतः ।
हरचक्रे सर्वमन्त्रं धनाधिक्ये न चाश्रयेत् ॥
कृष्णाधिक्ये शुभं विद्यात् धनाधिक्ये च नो
विधिम् ।

दोषान् संशोध्य गृहीयान्मध्यदेशोद्भवस्य च ॥
मन्त्रस्वरूपी शुभफलोऽप्यशुभो धनी च
तुल्यं यदा समफलः कथितो मुनीन्द्रैः ॥”
अन्यत्रापि ।

“मूले न्यस्तुमवाप्नोति धने च विफलं भवेत् ।
कृष्णे च प्राप्तिमात्रेण सर्वसिद्धिस्तु जायते ॥”
अथ मन्त्राणां दश संस्काराः । गौतमीये ।
“जननं जीवनं पश्चात् ताडनं बोधनन्तथा ।
अथाभिषेको विमलीकरणप्यायने पुनः ॥
तर्पणं दीपनं गुप्तिदेशेता मन्त्रसंस्क्रयाः ।
स्वर्णादिपान्ने संलिख्य मातृकायन्त्रसूतमम् ।
काश्मीरचन्दनेनापि भस्मना वाच सुव्रत ! ॥
काश्मीरं शक्तिसंस्कारे चन्दनं वैष्णवे मनौ ।
शैवे भस्म समाख्यातं मातृकायन्त्रलेखने ॥
मन्त्राणां मातृकायन्त्रादुद्धारो जननं स्मृतम् ।
पंक्तिक्रमेण विधिना मुनिभिश्च न निश्चितम् ॥१॥
योमेन्द्रो रसनार्णकमर्कमर्चां दन्दैः स्फुरन्
केशरं
वर्गोत्तासि वस्तुच्छुद्धं वस्तुमतीगेहेन संवेधितम् ।
आशास्त्रश्रिषु ज्ञानलाङ्गलियुगा द्यौर्गोपुरे-
णावृतं
यन्त्रं वर्यतनोः परं निगदितं सौभाग्यसम्पत्-
करम् ॥”

यन्त्रस्य दिक्षु वं विदिक्षु ठं लिखेत् । तथा च
गौतमीये ।

“कादिमान्ताः पञ्चवर्गा दिक्षु पूर्वादिस्तो
न्यसेत् ।
यादिवान्ताः प्रादिहान्ता लक्ष्मीशे प्रविन्यसेत् ॥
चतुरस्रं चतुर्दशं दिक्षु वं ठं विदिक्षु च ॥”
इति मातृकायन्त्रम् ॥

“प्रणवान्तरितान् कृत्वा मन्त्रवर्णान् जपेत्सुधीः ।
प्रत्येकं शतवारान्नु जीवनान्दुदाहृतम् ॥ २ ॥
मन्त्रवर्णान् समालिख्य ताडयेच्चन्दनाभसा ।
प्रत्येकं वायुवीजेन पूर्ववत्ताडनं मतम् ॥ ३ ॥
विलिख्य मन्त्रवर्णान् प्रसूनैः करवीरजैः ।
तन्मन्त्रवर्णसंख्याकैर्हन्त्याद्रिफेण बोधनम् ॥ ४ ॥
“तत्तन्मन्त्रोक्तविधिना अभिषेकः प्रकीर्तितः ।”

तन्त्रान्तरे ।

“मन्त्रस्य चासुक्तं वर्णमभिधिमामि हृतम् ॥”
इति वचनात् प्रत्येकमभिधिक्षेत् ।

“अथत्यपक्षवेः सिद्धेत् मन्त्री मन्त्रार्णसंख्या ॥५॥
सञ्चिन्त्य मनसा मन्त्रं सुष्ठुमृणाम्लमध्यतः ।
ज्योतिर्मन्त्रेण विधिवत् दहेन्मलत्रयं यतौ ॥
तारं योमाभिमनुयुक् दण्डौ ज्योतिर्मनुर्मतः ॥”
तारं प्रणवः योम हकारः अयी रेफः मनु-
रौकारः दण्डौ अयुस्वारः ॥ ६ ॥

“स्वर्णेन कुशतोयेन पुष्पतोयेन वा तथा ।
तेन मन्त्रेण विधिवदाप्यायनविधिः स्मृतः ॥ ७ ॥
मन्त्रेण वारिणा मन्त्रे तर्पणं तर्पणं मतम् ।
मधुना शक्तिमन्त्रेषु वैष्णवे चैन्द्रमञ्जलेः ॥
शैवे हृतेन दुग्धेन तर्पणं सम्यगौरितम् ॥”
अभिषेकेऽपि तथा ॥ ८ ॥

“तारमायारमायोगो मनोर्दीपनसुच्यते ॥ ९ ॥
जपमानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाशनम् ॥ १० ॥
संस्कारा दश संशोक्ताः सर्वतन्त्रेषु गोपिताः ।
यान् कृत्वा सम्प्रदायेन मन्त्री वाञ्छितमाप्नु-
यात् ॥”

मन्त्रत्रयमिति आनयं मायिकं कार्मणश्च ।
प्रपञ्चसारे ।
“मायिकं नाम योद्योत्यं पौरुषं कार्मणं मलम् ।
आनयं तद्द्वयं प्रोक्तं निषिद्धं तन्त्रलक्षणम् ॥”
न नवं अनवं तस्य भावः आनयं बृहत्त्वमित्यर्थः ।
तारमायारमायोग इति । तारमायारमा-
वीजगुटितम् मन्त्रमथोत्तरशतं जपेत् इत्यर्थः ।
तथा च विश्वसारे ।

“तारमायारमावीजगुटितेन मनुं जपेत् ।
शतमथोत्तरश्चैव दीपयेत् साधकोत्तमः ॥” ॥ १॥
अथ दुर्गामन्त्रः ।

“अथ दुर्गामनुं वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदम् ।
मायाद्रिः कर्णविन्दाग्रो भूयोऽसौ सर्ववान्
भवेत् ॥
पञ्चान्तकः प्रतिष्ठावान् मारुतो भौतिकासनः ।
तारादिहृदयान्तोऽयं मन्त्रो वस्त्रचरात्मकः ॥”
अद्रिदेकारः । कर्ण उकारः । पञ्चान्तको
गकारः । प्रतिष्ठा आकारः । मारुतो यकारः ।
भौतिक ऐकारः । ॐ ह्रीं दुं दुर्गायै नमः ॥ १ ॥
अथ विष्णुमन्त्रः ।

“तारं नमःपदं ब्रूयात् नरौ दीर्घसमन्वितौ ।
पवनो गायमन्त्रोऽयं प्रोक्तो वस्त्रचरः परः ॥”
ॐ नमो नारायणाय ॥ १ ॥ अथ शिवमन्त्रः ।
“सान्तमौकारसंयुक्तं विन्दुभूषितमस्तकम् ।
प्रासादाख्यो मनुः प्रोक्तो भजतां कामदो मनुः ॥”
ह्रीं ॥ १ ॥ अथ गणेशमन्त्रः ।
“पञ्चान्तकं शशिधरं वीजं गणपतेर्विदुः ॥”
पञ्चान्तको गकारः । गं ॥ १ ॥ अथ सूर्यमन्त्रः ।
“तारो हृदिर्भुगुः पञ्चादामकर्णविभूषितः ।
वह्नासनो मरुत्प्रेषः सनेत्रोऽद्रिस्थपश्चिमः ॥
अष्टाक्षरो मनुः प्रोक्तो भानोरभिमतः परः ॥”
ॐ हृदि सूर्यं आदित्य ॥ १ ॥

पञ्चदवतानामेक एको मन्त्रो लिखितः ।
एतासामन्यासाश्चान्यमन्त्रा गन्धविस्तारभयात्र
लिखिताः ॥ कलावागमोक्तमन्त्रजपविधि-
यथा,—

“आगमोक्तविधानेन कलौ मन्त्रं जपेत् सुधीः ।
नहि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः ॥”
तथा ।

“कृते श्रुत्युक्तमार्गः स्यात् त्रेतायां स्मृतिसम्भवः ।
दापरे तु पुराणोक्तः कलावागमसम्भवः ॥

मन्त्रार्णं देवताः प्रोक्ता देवता गुरुरूपिणी ।
तेषां भिदा न कर्तव्या यदीच्छेच्छुभमात्मनः ॥”
पित्रादिनो मन्त्रग्रहणनिषेधो यथा,—

“पितुर्मन्त्रं न गृहीयात् तथा मातामहस्य च ।
सौदरस्य कनिष्ठस्य वैरिपक्षाश्रितस्य च ॥
न पत्नीं दीक्षयेद्भर्ता न पिता दीक्षयेत्सुताम् ।
न पुत्रश्च तथा भ्राता भ्रातरं न च दीक्षयेत् ॥
सिद्धमन्त्रो यदि पतितस्तदा पत्नीं स दीक्षयेत् ।
शक्तिर्वेन वरारोहे ! न च सा कनका भवेत् ॥”
तथा गणेशविमर्शरणम् ।

“यतेर्द्वाचा पितुर्द्वाचा दीक्षा च वनवासिनः ।
विविक्ताश्रमिणां दीक्षा न सा कल्याण-
दायिका ॥”

इत्यादिनिषेधवचनादेश्यो मन्त्रं न गृहीयादि-
त्यर्थः । इति तन्त्रसारः ॥ (ज्वरादिनाशक-
मन्त्रो यथा,—

“वानराक्षतमालिख्य खटिकाभिः पुनः शृणु ।
गन्धपुष्पाक्षतेर्धूपैरर्चयेद्भिक्षुर्वा वरः ॥

मन्त्रः ।

ॐ ह्रीं ह्रीं श्रीं सुग्रीवाय महाबलपराक्रमाय
सूर्यपुत्राय अभिनतेजसे ऐकाहिक-द्याहिक-
त्रयाहिक-चातुर्थिक-महाज्वर-भूतज्वर-भय-
ज्वर-शोकज्वर-क्रोधज्वर-वेलाज्वर-प्रभृति-
ज्वराणां दह दह हन हन पच पच अवतर
अवतर किलिकिलि वानरराजज्वराणां वन्ध
वन्ध ह्रीं ह्रीं हूं फट् स्वाहा ।” इति हारातीते
चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

मन्त्रकृतं, पुं, (मन्त्रं कृतवान् । मन्त्र + कृ +
क्विप् । तुगागमश्च ।) मन्त्री । मन्त्रणाकारकः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (दौत्यकारी । यथा,
योमदभागवते । १ । १ । २ ।

“यदा अयं मन्त्रकृतो भगवानखिलेश्वरः ।
पौरवेन्द्रशृङ्गं हित्वा प्रविशेत्प्राक्तमातृकतम् ॥”
“मन्त्रकृतं दौत्यकर्त्ता सन् ।” इति तट्टीकार्या
श्रीधरस्वामी ॥ १ ॥ त्रि, मन्त्रप्रयोगकारी । यथा,
रघुवंशे । १ । ६१ ।

“तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात् प्रशमितारिभिः ।
प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥”
“मन्त्रकृतः मन्त्राणां सद्यः प्रयोक्तुर्वा ।” इति
तट्टीकार्या मल्लिनाथः ॥)

मन्त्रगणकः, पुं, (मन्त्रप्रधानो गणकः मध्य-
पदलोपो कर्मधारयः ।) विद्या । इति हारा-
वली । १६६ ॥

मन्त्रणा

मन्त्रगृहः, पुं, (मन्त्रे मन्त्रणाविधये गृहः गुप्तः ।)
चरः । इति शब्दरत्नावली ।

मन्त्रगृहं, स्त्री, (मन्त्रस्य मन्त्रयायाः गृहम् ।)
मन्त्रयागारम् । (यथा, महाभारते । १५ ।
५ । २२ ।

“संज्ञितं मन्त्रगृहं स्थानं चारुण्य मन्त्रयेः ।
अरण्ये निःशलाके वा न च राज्ञौ कथञ्चन ।”)
मन्त्रा, स्त्री, (मन्त्रात् जायते इति । मन्त्र +
जन् + कः । टाप् ।) मन्त्रशक्तिः । इति पुराणम् ॥
मन्त्रजिह्वा, पुं, (मन्त्र एव जिह्वा यस्य ।) अग्निः ।
इति हेमचन्द्रः । १ । १६५ ॥ (यथा, माघः ।
२ । १०० ।

“अन्तर्तं नाम यत् सन्तो मन्त्रजिह्वेषु जुहति ।
श्रीभैरवमन्दरचुम्बुभिन्नाम्नोधिबर्गना ॥”)
मन्त्रघः, पुं, (मन्त्रं जानातीति । मन्त्र + ज्ञा +
कः ।) चरः । इति छान्दोग्यः ॥ मन्त्रज्ञातरि,
त्रि । (यथा, अनुसंहितायाम् । ८ । ४ ।

“यवधारान् दिङ्मुखान् ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
मन्त्रजैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत् सभाम् ॥”)
मन्त्रयं, स्त्री, (मन्त्र + लुट् ।) मन्त्रणा । मन्त्र-
धातोर्भावे अन्ट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा,
मार्कण्डेयपुराणे । ५० । ८० ।

“अवस्करे मन्त्रयश्च यज्ञैतदुपकृत्व ॥”)
मन्त्रया, स्त्री, (मन्त्र + भावे युच् । टाप् ।)
रहसि कर्मव्यावधारणम् । इति मन्त्रशब्द-
टीकायां भरतः ॥ मन्त्रः । यथा,—

“वादी चकृति रद्वति चित्तिपतिर्वैश्वानरः
श्रीतति
श्रीधी श्राम्यति दुर्जनः सुजनति चिप्राशुगः
खञ्जति ।
गर्गो खञ्जति खञ्जिष्य चकृति त्वन्मन्त्रणा-
यन्त्रितः
श्रीनिसे वगलासुति । प्रतिदिनं कल्याणि तुभ्यं
नमः ॥”

इति तन्त्रसारे वगलास्त्रोत्रम् ॥ ६ ।
मन्त्रयायां यगर्गोयानि यथा,—
“मन्त्रे यथाज्ञाताशक्त्याद्गुण्योपायविहयः ।
उदयादिनरीयाश्च स्यैर्वैभवादिहृत्यः ॥”
इति कविकल्पलता ॥ ६ ॥

शक्तिपयादिभक्तमन्त्रायां दोषो यथा,—
“पट्कलीं भिद्यते मन्त्रयतुष्ट्यर्थं धाम्नि ।
हिरण्यं तु मन्त्रय दक्षायिको न कुप्यते ॥”
इति गारुडो ११२ अध्यायः ॥
राधा विद्यादिगुणगुणितः मन्त्रयाः दार्ढ्याः ।
यथा,—

“मन्त्रयन्तु दपः इत्येतां निपान् विद्याविश्रा-
रणात् ।
विदुषां कृतीनां यथाज्ञातं गुणमाह्वयम् ।
मन्त्रयैः समं जानी तालयं वसुभिश्चरेत् ।
उरैरेव तर्पयं मन्त्रयन्तु विदितम् ।
उरैरेव मन्त्रयैः दानं च यदपि दत्तम् ।
तत्तं तं मन्त्रयैः गुणं पादयन्तु नमः ॥”

लन्त्रदा

अरण्ये निःशलाके वा न यामिष्यां कदाचन ।
शिशून् प्राखान् गान् पक्षान् शुक्रान् वैशा-
रिकास्तथा ॥

वर्जयेन्मन्त्रगेहेषु मनुष्यानुष्ठानांस्तथा ।
दूषणं मन्त्रभेदेषु नृपाणां यत्र जायते ॥
न तत् सम्यक् समाधातुं दत्तेर्नृपश्चैतरेपि ॥”
इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥

अथ मन्त्रनिर्णयः ।
“मन्त्रमन्त्रं यतो राज्यं ततो मन्त्रं सुरचितम् ।
कुल्याद्राजा सदा मन्त्रान् कर्मणामाफलोदयात् ॥
अर्थांनर्थो हि यत्रोर्भा संशयश्च परीक्ष्यते ।
स मन्त्र इति विज्ञेयः शेषाश्च खलु विभ्रमाः ॥
एकमेव विषं हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ।
सराहं सम्पदं हन्ति राजानं मन्त्रविभवः ॥
करिष्यन् न प्रभावेत कृतान्येव तु दर्शयेत् ।
धनार्थकामकाव्याणि कृतो मन्त्रो न भिद्यते ॥
गिरिपृष्ठसुपावर्य प्रासादं वा रहोगतः ।
स्वपथे निःशलाके वा तत्र मन्त्रो विधीयते ॥
तत्र साम प्रयोक्तव्यं कार्येषु गुणवत्स्वपि ।
दानं कुर्वेत्पि भेदश्च श्रद्धितेष्वपि निश्चयः ॥
जडसूक्तान्वधिरान् तिथ्यग्योनीन् वयोऽधि-
कान् ।

स्त्रीन्श्चयाधितथज्ञानं मन्त्रकाले निषेधयेत् ।
इति सम्यगतः प्रोक्तो राजनीतिरियं मया ॥
यत्तिवर्गाविरुद्धं स्याद्राजनीनस्तदुच्यते ॥”

इति युक्तिकल्पतरौ नीतियुक्तिः ॥
मन्त्रतः, [स्] य, (मन्त्रादिति । मन्त्र +
“पञ्चम्यास्तसिल् ।” ५ । ३ । ७ । इति पञ्चमी-
स्याने तसिल् ।) मन्त्रात् । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ॥

मन्त्रदः, पुं, (मन्त्रं ददातीति । मन्त्र + दा + कः ।)
शिष्यकर्त्तुं तद्विद्वदेवमन्त्रप्रदानकर्त्ता । मन्त्र-
दाष्टगुरुः । यथा,—

“परापरगुरुणाश्च निर्णयं श्रद्धां पार्ज्वति ।
यादौ सञ्च देवेशि ! मन्त्रदः परमो गुरुः ।
परापरगुरुश्च हि परमेष्ठो त्वहं गुरुः ॥”

इति बृहन्नोलसत्रे २ पटलः ॥ ३ ॥
तत्पित्रादीनामपि परमगुरुत्वादित्यथा,—
“मागवश्च मधेशानि । रुद्रेपाद्भिगदामि ते ।
गुरुः परमगुरुश्चैव परापरगुरुस्तथा ।
स्वगुरुः परमेशानि ! साक्षाद्भग्नं न संशयः ॥
तत्पिता परमगुरुः स्वयं विष्णुः क्षितौ सदा ।
तत्पिता परापरगुरुर्लोकेश्वरसमः सदा ॥”

इति शास्त्रान्तररिणीषुल्लङ्घितमार्दिनी-
तन्त्रम् ॥

मन्त्रदाता, [क] त्रि, (मन्त्रं ददातीति । मन्त्र +
दा + कः ।) मन्त्रदानकर्त्ता । गुरुः । यथा,—
“सर्वेषां गुरुणाश्च जन्मदाता परो गुरुः ।
पितुः श्रतगुणैर्मता पूज्या वर्या मरीयसी ॥
विद्यादाता मन्त्रदाता प्राणदो हृदिभक्तदः ।
पूज्यो जन्मश्च स्वयं मातुः श्रतगुणैर्गुरुः ॥
मन्त्रदाताश्चैव गुरुर्गुरुश्चैव गुरुः ॥

मन्त्रदा

अन्यो वन्द्यो गुरुरयमन्यचारोपितो गुरुः ॥
अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाङ्गप्रश्लाकया ।
चक्षुस्कीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥
अदीप्तितस्य सखस्य निष्कृतिर्नास्ति निश्चितम् ।
सर्वकर्मस्वनर्हस्य नरके तत्पथोः स्थितिः ॥
जन्मदाता जन्मदाता वा मातान्ये गुरुवस्तथा ।
पारं कर्तुं न शक्तास्ते घोरे संसारसागरे ॥
विद्यामन्त्रज्ञानदाता निपुणः पारकर्मजि ।
न शक्तः शिष्यसुहृन्मौनश्चैवरोऽपरः ॥
गुरुर्विष्णुर्गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुर्धर्मो गुरुः श्रेयः सत्त्वात्मा निर्गुणो गुरुः ॥
सर्वतीर्थात्रमस्यैव सर्वदेवाग्रयो गुरुः ।
सर्ववेदस्वरूपश्च गुरुरूपी हरिः स्वयम् ॥
अभीष्टदेवे रुष्टे च गुरुः शक्तो हि रक्षितुम् ।
गुरौ रुष्टेऽभीष्टदेवो नहि शक्तश्च रक्षितुम् ॥
सर्वे ग्रहाश्च यं रुष्टा यं रुष्टा देवनाक्षयाः ।
तमेव रुष्टो भवति गुरुरेव हि देवतः ॥
न गुरोश्च प्रियश्चात्मा न गुरोश्च प्रियः सुतः ।
धनं त्रियं न च गुरोर्न च भार्या प्रिया तथा ॥
न गुरोश्च परो धर्मो न गुरोश्च परमपः ।
न गुरोश्च परं सत्यं न पुण्यश्च गुरोः परम् ॥
गुरोः परो न शास्ता च नहि बन्धुर्गुरोः परः
देवो राजा च शास्ता च शिष्यायाश्च सदा
गुरुः ॥

यावत् शक्तो दातुमर्हं तावत् शास्ता तदमदः ।
गुरुः शास्ता च शिष्यायां प्रति जन्मनि जन्मनि ॥
मन्त्रो विद्यागुरुर्देवः सर्वस्वलो यथा पतिः ।
प्रतिजन्मनिबन्धेन सर्वेषां सुपरि स्थिताः ॥
पिता गुरुश्च वन्द्यश्च यत्र जन्मनि जन्मदः ।
गुरुवोऽन्ये तथा माता गुरुश्च प्रतिजन्मनि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे श्रीलीलतगुरु-
स्तोत्रकथनं नाम ५६ अध्यायः ॥ अथ च ।
“मान्यः पूज्यश्च सर्वेभ्यः सर्वेषां जगदो भवेत् ।
अहो यस्य प्रसादेन सर्वान् पश्यति मानवः ॥
‘जनको जन्मदाता च रक्षयाश्च पिता शृणाम् ।
ततो विसीर्यकरणात् कलया स प्रजापतिः ॥
पितुः श्रतगुणैर्मता पोयणाहर्भधारयात् ।
वन्द्या पूज्या च मान्या च प्रहृष्टया वसुन्धरा ॥
मातुः श्रतगुणैर्वन्द्या पूज्या मान्योऽन्नदायकः ।
यदिना नश्वरो देवो विष्णुश्च कलयाह्वयः ॥
अन्नदातुः श्रतगुणोऽभीष्टदेवः परः स्मृतः ।
गुरुस्तस्माच्छ्रतगुणो विद्यामन्त्रप्रदायकः ॥
अज्ञानतिमिराच्छन्नं ज्ञानदीपेन चक्षुषा ।
यः सर्वार्थं दर्शयति तत्परः कोऽपि बान्धवः ॥
गुरुदत्तेन मन्त्रेण तपसेऽष्टसुखं लभेत् ।
सर्वज्ञत्वं सर्वसिद्धिं तत्परः कोऽपि बान्धवः ॥
सर्वं जयति सर्वत्र विद्याया गुरुदत्तया ।
तस्मात् पूज्यो हि जगति को वा बन्धुस्ततो-
ऽधिकः ॥
विद्यान्वो वा धनान्वो वा यो मृष्टो न भवेद्-
गुरुम् ।
ब्रह्महत्यादिभिः पापैः च तिम्रो नात्र संशयः ॥

हरिद्रं पतितं चन्द्रं नर-बुद्ध्याचरेतुम् ।
 वोऽशुचिस्त्रीर्यन्तातोऽपि नाधिकारी च कर्मसु ॥
 पितरं मातरं भार्यां गुरुपत्नीं गुरुं परम् ।
 यो न पुण्याति कापयात् स मद्यापातकी
 शिवः ॥

गुरुर्जसा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।
 गुरुरेव परं ब्रह्म गुरुर्मास्कररूपधृक् ॥
 गुरुश्चन्द्रस्तथेन्द्रश्च वायुश्च वरुणोऽनलः ।
 सर्वरूपो हि भगवान् परमात्मा स्वयं गुरुः ॥
 नास्ति वेदात् परं शास्त्रं नहि कृष्णात् परः
 सुरः ।

नास्ति गङ्गायमं तीर्थं न पुण्यं तुलसीपरम् ॥
 नास्ति क्षमावती भूमेः पुत्रान्नास्ति परः प्रियः ।
 न च देवात् परा शक्तिर्न नैकादृशीं विज्रा ॥
 शालग्रामात्परो यन्तो न जैवं भारतात् परम् ।
 परं पुण्यस्थलानाञ्च पुण्यं बृन्दावनं यथा ॥
 मोक्षदात्री यथा काशी वैष्णवानां यथा शिवः ।
 न पार्श्वतीपरा साध्वो न गणेशात् परो वशी ॥
 न च विद्यासमो बन्धुर्नास्ति कश्चिद्गुरोः परः ।
 विद्यादातुः पुत्रदारौ तत्तमौ नात्र संशयः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे गणपतिखण्डे ४४
 अध्यायः ॥

मन्त्रदीधितिः, पुं, (मन्त्रेण दीधितिर्दीधित्यस्य ।)
 वह्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मन्त्रपूतः, त्रि, (मन्त्रेण पूतः ।) मन्त्रेण पवित्री-
 कृतः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ।
 ८६ । ३६ ।

“ब्रह्माण्यमन्त्रपूतेन तोयेनान्ये निराकृताः ॥”
 मन्त्रपूतात्मा, [न] पुं, (मन्त्रेण पूतः आत्मा
 यस्य ।) गरुडः । इति धरणिः ॥
 मन्त्रवित्, [वृ] (पुं, मन्त्रं पञ्चाङ्गमन्त्रणां वेत्तीति ।
 विद् + क्तिप् ।) चरः । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
 ३६७ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १६३ । ५ ।

“एतत् श्रुत्वा हृषदो यश्चरेनः
 सर्वं तत्त्वं मन्त्रविद्वद्भ्यो निवेद्य ।
 मन्त्रं राजा मन्त्रयामास राजन्
 यथायुक्तं रक्षणे वै प्रजानाम् ॥”)
 मन्त्रज्ञातः, त्रि, (यथा, छान्दोग्योपनिषदि ।
 ७ । १ । ३ ।

“योऽहं भगवतो मन्त्रविदेवास्मि ॥”
 मन्त्रं वेदार्थं वेत्तीति । विद् + क्तिप् । वेदार्थ-
 विन् । यथा, मनौ । ३ । १३१ ।
 “सहस्रं हि सद्यसाणामनुर्वा यत्र भुञ्जते ।
 एकस्मान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥”)
 मन्त्रसृक्, [श्र] त्रि, (मन्त्रेण सृष्टीति ।
 “सृष्टीऽशुदके किन् ।” ३ । २ । ५८ । इति किन् ।)
 मन्त्रकरणकसृष्टकर्ता । इति विद्वान्मन्त्रिकौमुदी ॥
 मन्त्रितः, त्रि, मन्त्रेण संस्कृतः । अभिमन्त्रितः ।
 मन्त्रोऽस्य जातः । इति मन्त्रिधातोः क्तप्रत्ययेन
 मन्त्रशब्दात् इतप्रत्ययेन च निष्पन्नः ॥ (यथा,
 निवन्ति ।
 “शिष्यं खलुकृतं वेदासुपाश्रितपवेशयेत् ।

मन्त्रितं प्रोचथीतोयैः शान्तिश्रमजलेक्षणा ।
 मन्त्रमन्त्रेणादृशतं मन्त्रितेरभिषेचयेत् ॥”)

मन्त्रो, [न] पुं, (मन्त्रो गुप्तभाषणमस्यास्ति ।
 मन्त्र + इनिः । यद्वा, मन्त्रयते इति । मन्त्र +
 “नन्दिग्रहीति ।” ३ । १ । ३४ । इति णिनिः ।)
 मन्त्रजातकर्तव्यनिष्पन्नकर्ता । तत्पण्यायः ।
 धीसचिवः २ अमात्यः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ४ ॥
 सचिवः ४ धीसखः ५ खानगायिकः ६ । इति
 हेमचन्द्रः । ३ । २८३ ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
 “मन्त्री भक्तः शुचिः शूरोऽनुक्तो बुद्धिमान्
 क्षमी ।
 चान्नीचिक्वादिकुशलः परिच्छेदो सुदेशजः ॥”
 इति कविकल्पलता ॥

“बहुभिर्मन्त्रयेन् कामं राजा मन्त्रं पृथक्
 पृथक् ।

मन्त्रिणामपि नो कुर्व्यान्मन्त्री मन्त्रप्रकाशनम् ॥
 न कश्चित् कस्य विश्वासो भवतीह सदा नृणां ॥
 निश्चयश्च सदा मन्त्रे कार्ये एकेन स्मरिणा ॥
 भवेदा निश्चयावाप्तिः परबुद्धाशुजीवनात् ।
 एकस्मैव महीभुञ्जिभूयः कार्यो विनिश्चयः ॥”
 इति मत्स्यपुराणे १८६ अध्यायः ॥

मन्त्र, कुन्त्ये । गाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (धा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) मन्त्रति । कुन्त्यः कैश्चिन्न
 मन्त्रते । इति दुर्गादासः ॥

मन्त्र, ग गाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) गाहो विलोडनम् । ग, मथाति
 दधि वल्लवी । रथं ममस्य सहयम् । इति दुर्गा-
 दासः ॥

मन्त्रः, पुं, (मन्त्रतेनेन । मन्त्र + करणे घञ् ।)
 मन्त्रदण्डकः । इत्यमरः । २ । ६ । ७४ ॥ (यथा,
 महाभारते । १२ । ३४३ । ११ ।

“आमस्य सतिमन्त्रेण ज्ञानोदधिमुत्तमम् ।
 नवनीतं तथा दधौ मलयोच्चन्दनं यथा ॥”
 मन्त्रते विलोडते इति । मन्त्र + कर्मणि घञ् ।)
 साक्तवः । (मन्त्राति स्वकरेण त्रिभुवनं प्रोदय-
 तीति । मन्त्र + अच् ।) दिवाकरः । इति
 मेदिनी । ये, ११ ॥ साक्तवो यथा,—
 “सक्तुभिः सर्पिषाभ्यक्तैः शीतवारिपरिप्लुतैः ।
 नाखच्छो नातिसान्द्रश्च मन्त्र इत्यभिधीयते ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥

पेयविशेषः । तस्य विधियथा,—
 “जले चतुष्यले शीते चूसं द्रयं पलं क्षिपेत् ।
 तत्पाने मन्त्रयेत् सन्ध्यां तस्माच्च द्विपलं
 पिबेत् ॥”

चूसं चूर्णीकृतम् । मन्त्रयेत् मृद्रीयात् । इति
 भावप्रकाशः ॥ (मन्त्र + भावे घञ् ।) मारणम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नेत्रमलम् । इति धरणिः ॥
 नेत्रामयः । इति विश्वः ॥ अंशुः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ कुन्त्यनम् । विलोडनम् । इति
 मन्त्रधात्वर्थदर्शनात् ॥ (यथा, रघौ । १० । ३ ।
 “अतिष्ठत् प्रत्ययापेक्षसन्ततिः स चिरं वृषः ।
 प्राज्ञान्यादनभियच्छरलीमतिरिषार्णवः ॥”)

मन्त्रजं, स्त्री, (मन्त्रेण मन्त्रनेन जायते इति ।
 जन् + ङः ।) नवनीतम् । इति रत्नमाला ॥
 (विवरणमस्य नवनीतशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

मन्त्रदण्डकः, पुं, (मन्त्राय मन्त्रनाय यो दण्डः ।
 ततः स्वार्थे कन् ।) मन्त्रानदण्डः । ह्योऽनुतो इति
 घोलमौनी इति खड्गेन् इति च भाषा ॥ तत्-
 पण्यायः । वैशाखः २ मन्त्रः ३ मन्त्रानः ४
 मन्त्राः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ७४ ॥ कर
 हर्षकः ६ मन्त्रनः ७ भक्ताटः ८ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ तक्राटः ९ । इति जटाधरः ॥

मन्त्रनं, स्त्री, (मन्त्र + ल्युट् ।) विलोडनम् । कुन्त्य-
 नम् । इति मन्त्रधातोर्भावे अन्टप्रत्ययेन
 निष्पन्नम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १८ । ३० ।
 “चिरारब्धमिदं चापि सागरस्यापि मन्त्र-
 नम् ॥”)

मन्त्रनः, पुं, (मन्त्रात्त्रनेनेति । मन्त्र + करणे ल्युट् ।
 यद्वा, मन्त्रनीति । मन्त्र + ल्युट् ।) मन्त्रानदण्डः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । ८२ । ३६ ।
 “गोभिश्च समकीर्णास्तु व्रजनिर्घाणभूमिषु ।
 मन्त्रनावर्त्तपूर्णेषु गर्गरेषु नदन्सु च ॥”)

मन्त्रनघटी, स्त्री, (अल्पो घटः । अल्पार्थे
 ङीष् । मन्त्रनार्था मन्त्रनस्य वा घटी ।) दधि-
 मन्त्रनपात्रम् । यथा,—
 “कलसी मन्त्रनघटी मन्त्रनी चापि गर्गदी ॥”
 इति जटाधरः ॥

मन्त्ररं, स्त्री, (मन्त्रति क्षेपयतीति । मन्त्र + बाहुल-
 कात् अरन् ।) कुसुमी । इति मेदिनी । रे, १६८ ॥
 मन्त्ररः, पुं, (मन्त्र + बाहुलकात् अरन् ।) कोषः ॥
 फलम् । बाधः । मन्त्रानः । इति मेदिनी । रे,
 १६८ ॥ सूचकः । इति विश्वः ॥ मन्दगामि-
 योद्वा । इति चत्तिवर्गो अमरः । २ । ८ । ७२ ।
 कोपः । इत्यजयः ॥

मन्त्ररः, त्रि, (मन्त्रति पादाविति । मथि +
 अरन् ।) मन्दः । (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ६८
 “दत्ते सालकमन्त्ररं भुवि पदं निर्याति गान्तः-
 पुरात् ॥”)

पृथुः । वक्रः । इति मेदिनी । रे, १६८ ॥
 (निष्कलः । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४८८ ।
 “राज्याभिषेकसलिलज्वालितमौलेः कपासु
 हणस्य ।

गर्वभरमन्त्रराजी पश्यति पदपङ्कजं राधा ॥”)
 वङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ नीचः । इति
 हेमचन्द्रः । ६ । ६५ ॥ (मन्दगामी । इति
 हेमचन्द्रः । ३ । १५६ ॥)

मन्त्ररा, स्त्री, (मन्त्रर + स्त्रियां टाप् ।) केकया
 दासी । यथा,—

“रामाभिषेके विनार्थं यत्स ब्रह्मवावतः ।
 मन्त्ररां प्रविशस्वादी केकेयीश्च ततः परम् ॥”
 इत्यध्यात्मरामायणे अयोध्याकाण्डे २ अध्यायः ॥

मन्त्ररः, पुं, (मन्त्र + बाहुलकात् अरः ।)
 चायस्वातः । तत्पण्यायः । कुटेरः २ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥

मन्दाकेलः, पुं. (मन्दाय समुद्रमन्थनाय कल्पितः
 ज्ञेयः ।) मन्दरपर्वतः । इति चटाधरः ॥
 मन्दा, स्त्री, (मण्डते इति । मन् + घञ् । ततः
 स्त्रियां टाप् ।) मेघिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (यथा, मानप्रकाशे पूर्वखण्डे ।
 “वजरो चन्द्रिका मन्दा मित्रपुष्पा च कैरती ॥”)
 मन्दाः, [णिन्] पुं, (मन् + “मन्थः ।” उणा०
 ४ । ११ । इति इनिः । म च क्तिन् ।) मन्थान-
 दत्तः । इत्यमरः । २ । ६ । ७४ ॥ (यथा,
 किरातार्जुनीये । ४ । १६ ।
 “सुहृः प्रगुप्तेषु मर्षां विवर्जने-
 नैदत्तु कुम्पेण्डद्वयमन्यम् ॥”)
 मन्थानः, पुं, (मण्डते अनेनेति । मन् + बाहुलकान्
 आनच् ।) मन्थदण्डकः । इत्यमरः । २ । ६ ।
 ७४ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १० । २५ ।
 “मन्थानारगिसंयोगान्मन्थानाश्च समुद्रवः ।
 पावकस्य यथा तद्वत् कथं मे स्यात् सुतोद्वयः ॥”)
 आरग्यधः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ (समुद्र-
 मन्थनदण्डकत्वादस्य तथात्वम् । मन्दरपर्वतः ।
 यथा, रामायणे । १ । ४५ । २७ ।
 “प्रविशेष्टाश्च पातालं मन्थानः पर्वतोत्तमः ॥”
 महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ ।
 १२८ ।
 “मन्थानो बहुलो बाधुः सकलः सञ्जलाचनः ॥”)
 मन्थानकः, पुं, (मन्थान इवेति । “इवे प्रति-
 क्षर्ता ।” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) तृणभेदः ।
 तत्पण्यायः । चरितः २ । टङ्मूलः ३ । तृणाद्
 प्रिपः ४ । अख्य गुणः । निम्नत्वम् । दोग्ध्रीयां
 प्रियत्वम् । मधुरत्वम् । बहुवीर्यदत्तश्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 मन्थिनी, स्त्री, (मन्थी मन्थनमस्यस्याम् । मन्थ +
 इनिः । ङीप् ।) दधिमन्थनपात्रम् । तत्पण्यायः ।
 गङ्गरी २ कलषी ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 ८८ ।
 मन्थोदधिः, पुं, (मण्डतेऽर्थः । मन्थ + कर्मणि
 घञ् । मन्थञ्चासौ उदधिर्देति । मन्थाय उदधि-
 रिति वा ।) शौरवसुद्रः । इति कैशिनः ॥
 मन्दः, पुं, (मन्दते इति । मदि + अच् ।) शनिः ।
 (यथा, ज्योतिषे ।
 ‘शुक्रेऽशुभयोगाणां वाराः सर्वत्र शोभनाः ।
 भागभूसनमन्दानां शुभकर्मसु केचपि ॥”)
 इतिपातिविशेषः । इति मेदिनी । दे, १३ ।
 यमः । इति पिकाश्वधेयः ॥ (यथा, कथा-
 गरितामरे । १२ । १५५ ।
 “तत्र मन्दमियालोद्व साभिप्रायः स मां शृणुः ।
 पश्यन् रे किमीदृक् त्वं सञ्जातः कथ्यतामिति ॥”)
 तपः । इत्यमरः ॥ (पटरानलविशेषः । यथा,
 त्रीते षष्ठिनिर्गतगाने ६ अध्याये ।
 “तीक्ष्णः पिताधिकल्पेन प्रायते पटराजिकः ।
 पातयेद्वाधिकल्पेन प्रायते मन्थंघकः ॥”)
 मन्, नि, (मदि + अच् ।) अतीत्यः । स्वर्गः ।
 (यथा, रघुवंशे । १ । ३ ।

“मन्दः कवियशःप्रार्थो गमिष्यान्मुपहास्य-
 ताम् ॥”)
 खैरः । अभाग्यः । रोगी । अल्पः । इति
 मेदिनी । दे, १३ ॥ (यथा, मेघदूते । १ । ४ ।
 “मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चातुर्बलौ यथा
 त्वाम् ॥”)
 अलसः । यथा, श्रीमद्भागवते । १ । १ । १० ।
 “प्रायेणात्पायुषः सभ्यः कलावस्मिन् युगे जनाः ।
 मन्दाः समुद्रमन्थयो मन्दभाग्या लुपदताः ॥”
 “मन्दाः अलसाः ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-
 खामी ॥)
 मन्दरतः । खलः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८ ॥
 मन्दगः, त्रि, (मन्दं अल्पं गच्छतीति । गम् +
 ङः ।) नृदुगामी । यथा,—
 “मन्दगाश्च शनिज्ञानिदृष्टवृद्धसगजस्त्रियः ॥”
 इति कविकल्पलता ॥
 (पुं. शाकद्वीपस्यजनपदभेदः । यथा, महा-
 भारते । ६ । ११ । ३३ ।
 “तत्र पुण्या ननपदाश्चत्वारो लोकसम्भवाः ।
 मगाश्च मशकाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ॥”)
 मन्दगामी, [न्] त्रि, (मन्दं गच्छतीति । गम्
 + णिनिः ।) नृदुगमनशीलः । तत्पण्यायः ।
 मन्थरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७२ ॥ खैर-
 गामी ३ मन्दः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 मन्दजननी, स्त्री, (मन्दस्य शनैर्जननी माता ।)
 शनैश्चरमाता । स्वयंप्रज्ञा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मन्दटः, पुं, (मन्दमतौति । अट् + अच् । शक-
 न्वादित्वात् साधुः ।) पारिभट्टश्चः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 मन्दता, स्त्री, (मन्दस्य भावः । मन्द + भावार्थे
 तल् । स्त्रियां टाप् ।) आलस्यम् । इति राज
 निर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने ।
 “दुर्मेधस्त्व मन्दता च स्वप्ने मैथुननिवृत्ता ।
 निराकरिष्युता चैव विज्ञेयाः प्राशवा गुणाः ॥”)
 मन्दत्वम् । (यथा, चन्द्रालोके । १ । १ ।
 “उच्चैरस्यति मन्दतामरसतामिति ॥”
 चोच्यता । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ६८ ।
 “मध्यस्य प्रथिमानमेति जघनं वचोचयो-
 म्मन्दतां
 दूरं यातुदरश्च रोमलतिका नेत्राञ्चैव
 धावति ॥”)
 मन्दनं, स्त्री, (मन्दते स्तौति अनेन । मन् +
 “हृष्टृजिमन्दिनिघाणः क्युः । उणा० २ । ८ ।
 इति करणे क्युः ।) स्तोत्रम् । इति सिद्धान्त
 कौमुद्यासुखादिदृष्टिः ॥
 मन्दरः, पुं, (मन् + बाहुलकात् अरः ।) मन्थ-
 शैलः । (यथा, महाभारते । १ । १८ । १३ ।
 “मन्थानं मन्दरं हत्वा तथा नेत्रं वास्तु-
 किम् ॥”)
 मन्दारपादपः । इति मेदिनी । दे, १६६ ।
 मर्गः । चारभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६६ ।
 मङ्गरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दुग्धद्वीपस्य-

पर्वतविशेषः । यथा, मातङ्ग्ये । १२१ । ६१ ।
 “मन्दरः सैव विज्ञेयः सर्वधातुमयः शुभः ।
 मन्द इत्येष यो धातुरपामर्षे प्रकाशकः ॥
 अर्षा विदारणान् चैव मन्दरः स निगद्यते ॥”)
 मन्दरः, त्रि, (मन् + अरः ।) वहलः । मन्धः ।
 इति मेदिनी । दे, १६६ ॥
 मन्दसानः, पुं, (मन्दते स्तुत्यादिकं प्राप्नोतीति ।
 मन् + “ऋद्धिदधिमन्दिस्त्रिभ्यः कित् ।” उणा०
 २ । ८७ । इति असानच् ।) अग्निः । प्राणः ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिदृष्टिः ॥ निद्रा ।
 इत्युणादिकोषः ॥ (त्रि, मोदमानः । यथा,
 ऋग्वेदे । १ । १०० । १४ ।
 “मन्दसानो मरुत्वान् ॥”
 “मन्दसानो मोदमानः सन् ॥” इति तद्वाक्ये
 सायनः ॥)
 मन्दसानुः, पुं, (मन्दं मन्दतां सनोति ददातीति ।
 मन् + सन् + बाहुलकान् उण् ।) स्वप्नः ।
 जीवः । इति संचिप्रमारोणादिदृष्टिः ॥
 मन्दा, स्त्री, (मन् + स्त्रियां टाप् ।) संक्रान्ति-
 विशेषः । सा उत्तरफलगुण्युत्तराषाढोत्तरभाद्र-
 पदारोहिणीनक्षत्रेषु रविसंक्रान्तिसंज्ञा
 भवति । तस्याः सन्निहितदण्डत्रयस्य पुण्य-
 तमत्वम् । यथा,—
 “मन्दा मन्दाकिनी भांजी घोरा चैव मन्दी-
 हरी ।
 राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा
 वृषः ॥
 मन्दा भुवेषु विज्ञेया गृही मन्दाकिनी तथा ।
 क्षिप्रं भांजीं विज्ञानीयादुषे घोरा प्रकीर्तिता ॥
 चरैर्महोदरी ज्ञेया क्रूरैर्ऋक्षैस्तु राक्षसी ।
 मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रैर्ऋक्षैस्तु संक्रमः ॥”
 इत्येतेर्दादशस्त्वेव संक्रान्तियुः भुवादिनक्षत्र-
 योगान् मन्दादिरूपनया सप्तधा भिन्नास्तु
 त्रिचतुःषष्टिसप्तमहवद्वादश एव च । क्रमेण
 घटिका स्मितास्तत् पुण्यं पारमार्थिकमिति
 देवीपुराण एव त्रिचतुरादिघटिकाणां पुण्यत्व-
 सुक्तम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 मन्दाकं, स्त्री, (मण्डते क्षूयते इति । मन् +
 बाहुलकान् आकः ।) क्षयनम् । इत्युणादि-
 कोषः ॥ (श्लोतः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ४ । १३ ।)
 मन्दाकिनी, स्त्री, (मन्दाकानि सोतांश्च सन्धस्याः
 इति । मन्दाक + णिनिः । यद्वा, “मन्दमकितुं
 शीलमस्याः । णिनिः । यद्वा, मन्दनाम्नः सरमः
 अकति गच्छतीति । नयनानन्दः ।” इत्यमर-
 टीकायां रघुनाथचक्रवर्ती ।) स्वर्गगङ्गा ।
 तत्पण्यायः । विषहङ्गा २ स्वर्गदी ३ सुरदी-
 पिका ४ । इत्यमरः । १ । १ । १५२ ॥ स्वर्गगङ्गा ५
 देवभूतिः ६ स्वर्गपद्मा ७ सुरेश्वरी ८ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैमिषचरिते । ६ । ८० ।
 “मन्दाकिनीनन्दनयोर्विहारे
 क्षेपे भयदेवपरि माघवे वा ॥”)
 तस्या विवरणं यथा,—

मन्दाग्निः

“प्रधानधारा या स्वर्गे वा च मन्दाकिनी
सृता ।

योजनायुनविस्तीर्णा प्रस्येन योजना सृता ॥
चीरतुल्यजला शब्दद्वयतुङ्गतरङ्गिणी ।
वैकुण्ठाद्वृक्षलोकेश ततः स्वर्गं समागता ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे चातुर्वी-
जन्मप्रस्तावे ३४ अध्यायः ॥ * ॥ संक्रान्ति-
विशेषः । अस्य प्रमाणं मन्दाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
(चित्रकूटस्थनदीविशेषः । यथा, महाभारते ।
३ । ५५ । ५८ ।

“ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विश्राम्यते ।
मन्दाकिनीं समावाद्य सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥”
हारकास्थनदीविशेषः । यथा, महाभारते ।
हरिवंशप्रबन्धि । १५५ । २२ ।
“वैदूर्यपत्रैर्जलजैस्तथा मन्दाकिनीं नदी ।
भाति पुष्करिणी रम्या पूर्वस्थां दिशि
भारतः ॥”

कन्दोविशेषः । यथा, कन्दोमञ्जरीम् ।

“न न र र-चटिता तु मन्दाकिनी ॥”

उदाहरणादिकन्तु इन्द्रः शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

मन्दाक्रान्ता, स्त्री, (मन्दं यथा तथा आक्रान्ता ।)
कन्दोविशेषः । यथा,—

“चत्वारः प्राक् सुतनु गुरवो द्वौ दशैकादशौ नै-
न्मुखौ वर्णौ तदनु कुसुदामोदिनि । दादशान्त्यौ ।
तद्वचनान्त्यौ युगरसहस्रैर्यत्र कान्ते । विरामो
मन्दाक्रान्तां प्रवरकवयस्तन्वि । तां संगिरन्ते ॥”
इति श्रुतबोधः ॥

(अल्पाक्रान्ता । यथा,—

“मन्दाक्रान्ता वितरति रचं नैचुयष्टिः सम-
ग्रम् ॥”

इत्युद्धटः ॥)

मन्दाशं, स्त्री, (मन्दे सङ्कुचिते अचिणी नन्वे यस्मान् ।

“अच्छोऽर्धशनात् ॥” ४ । ४ । ७६ । इति समा-
सान्तः अच् । लज्जा । इत्यमरः । १ । ७ । २३ ॥
(यथा, नैषधचरिते । ३ । ६१ ।

“मन्दाक्षमन्दाक्षरुद्रसुहृदा
तस्यां समाकुञ्चितवाचि हंसः ।
वर्द्धसिते किञ्चन संश्रयालु-
गिरा सुखाभोजनमर्थं युयोज ॥”)

मन्दाग्निः, पुं, (मन्दः पाचनसमर्थश्चासावग्नि-
श्चेति ।) कफहारात्पचरानलः । तस्य निदा-
नादि यथा,—

“मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्च तत्तुर्विधः ।
कफपित्ताग्निसाधिव्यासत्तुसाम्याज्जाठरोऽनलः ॥
विषमो वातजान् रोगांस्तीक्ष्णः पित्तसमुद्र-
तान् ।

करोत्यभिसृष्टा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥
समा समादेरशिता मात्रा सन्धविपश्यते ।
अल्पापि नैव मन्दान्निर्वियमासेत्सु देहिनः ।
कदाचित् पश्यते सम्यक् कदाचिच्च न पश्यते ॥”
इति भाववकरः ॥ * ॥

तत्सौम्यं यथा,—

मन्दाग्निः

“चित्रकस्याष्टभागानि शूरणस्य च योदृश ।
शुण्ठाश्चत्वारि भागानि मरीचानां द्वयं
तथा ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं विडङ्गानां चतुष्टयम् ।
अथौ मुषलिभागाश्च त्रिफलायाश्चतुष्टयम् ॥
द्विगुणेन गुडैर्नैषां मोदकानि हि कारयेत् ।
तद्वचनमजीर्णं हि पाण्डुरोगश्च कामलाम् ।
अतिश्रोणितमन्दाग्निज्वीहाद्यश्च निवारयेत् ॥”

इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥ * ॥

अथ जठराग्निविकाराधिकारः । तत्र सन्नि-
हृदिनिदानपूर्वकान् उदराग्निविकारानाह ।
“कफपित्ताग्निसाधिव्यासत्तुसाम्याज्जाठरोऽनलः ।
मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ॥”
तत्र मन्दस्याग्नेर्लक्षणमाह ।

“सत्त्वापि नैव मन्दान्निर्मात्रा भुक्तापि पश्यते ।
हृदिर्दाहः प्रचेकः स्याच्छिरोगौरवजाठरम् ॥”
मन्दाग्निजन्यान् विकारानाह ।

“मन्दोऽग्निर्देहिनां कुप्याद्विकारान् कफसम्भ-
वान् ॥” * ॥

अथ चिकित्सा ।

“हरीतकी तथा शुण्ठी भक्ष्यमाणा गुडैर्न वा ।
सैन्धवेन युता वा स्यान् सातत्वेनाग्निदीपनी ॥१॥

गुडैर्न शुण्ठीमथयोषङ्गुलैः
पथ्यालनीयामथ दाडिमं वा ।
आमेष्वाजीर्णेषु गुडामयेषु
वर्चोर्विवस्वेषु च नित्यमद्यात् ॥२॥

योषं हन्ति त्रिष्टुचिर्न कृष्णामूलं विचूर्णितम् ।
तच्चूर्णं गुडसंमिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ॥
एतद्गुडुष्टकं नाम बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।
शोथोदावर्तश्चूलन्नं त्रीहपाण्डुमयापहम् ॥”
सर्वचूर्णसमो गुडो देयः । गुडुष्टकम् ॥ ३ ॥
“दहनाग्नौदसेन्ववनागरमरिचानि चास्त्र-
तक्रण ।

सप्ताहादधिकं पाण्डुरोऽनाशनं परमम् ॥” * ॥
वैश्वानरः चारः ।

“सामुद्रलवणं ग्राह्यमष्टकर्वमितं बुधैः ।
सौवर्चलं पञ्चकर्वं विडुसैन्धवधान्यकम् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं पत्रकं कृष्णजीरकम् ।
तालीशं केशरं चयमम्बवेनधकं तथा ।
द्विकर्षमात्राण्येतानि प्रत्येकं कारयेद्-
बुधः ॥ ५ ॥

मरिचं जीरकं विश्वमेकैकं कर्वमात्रकम् ।
दाडिमं स्याच्चतुष्कर्वं लवणे वार्हकर्वकं ।
एतच्चूर्णैस्तत् सर्वं लवणं भास्कराभिधम् ॥
भक्षयेच्छायमानं तन् तक्रमस्तुककाञ्जिकैः ।
वातश्लेष्मभवं शुल्कं क्षीहानसुदं चयम् ॥
अर्शोऽपि ग्रहणी कुष्ठं विवस्वश्च भगन्दरम् ।
शूलं शोथं श्वासकासावामदोषश्च हृद्ग्रजम् ॥
अधरौ शर्कराश्चापि पाण्डुरोगं हृमीनपि ।
मन्दाग्निं नाशयेदतद्दीपनं पाचनं परम् ॥
द्विताय सर्वलोकानां भास्करेयैवदीरितम् ।
हृन्त्यात् सर्वान्णजीर्णानि सुक्तमात्रमसंश्रयम् ॥

मन्दारः

निम्बुरसादिकं दत्त्वा गुटिकामप्येके कुर्वन्ति ॥६॥
टण्डुलं रसगन्धौ च समं भागं त्रयं विधात् ।
कपट्टः सर्जिकाचारो भागधी विश्वमेयजम् ॥
पृथक् पृथक् कर्वमात्रं वसुभागमिद्योयजम् ।
जम्बीराक्षैर्दिनं पृष्टं भवेदधिकमारकः ॥
विशुचीशूलवातादिवह्निमान्यप्रशान्तये ॥”
चारो यवचारः । अमिक्तुमारो रसो विश्व
आद्यजीर्णं ॥ ७ ॥

“पारदान्तलवङ्गगन्धकं
भागतुल्यमरिचैर्न मिश्रितम् ।

तत्र जातिफलमर्हभागिकं
तिन्निङ्गीफलरसेन मर्दितम् ॥

वह्निमान्यदशवक्त्रनाशने
रामवाण इति विस्तृतो रसः ।

संयहयह्निङ्गुलमन्त्रकं
सामवातखरदूषणञ्जयेत् ॥

दीयते तु चणकाशुमानतः

सद्य एव जठराग्निदीपनः ।

रौचकः कफकुलान्तकारकः

श्वासकासवमिजन्तुनाशनः ॥” * ॥

पारदभागः १ विषभागः १ लवङ्गभागः १
गन्धकभागः १ मरिचभागः २ जातीफलभागः

॥०॥ रामवाणो रसोऽजीर्णः । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (विवरणमस्य यथा,—

“अग्निश्चतुर्विधः प्रोक्तः समो विषमतीक्ष्णकः ।
मन्दस्तदापरः प्रोक्तः श्रेष्ठश्चिह्नानि साम्प्रतम् ॥

वातपित्तकफे साम्यात् समत्वं जायतेऽनलः ।
तैरेव विषमं प्राप्ते विषमो जायतेऽनलः ॥

तीक्ष्णः पित्ताधिकत्वेन जायते जठराग्निकः ।
वातश्लेष्माधिकत्वेन जायते मन्दसंज्ञकः ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने षष्ठ्याध्याये ॥
“अन्नमखं पिबेदुष्णं हिहृसौवर्चलान्वितम् ।

विषमोऽपि समस्तेन मन्दो दीप्येत प्रावकः ॥”

“सिन्धुत्यहिहृत्त्रिफलायमानो-
योधैर्गुडं शैर्गुडिकां प्रकुप्यात् ।
तैर्मन्त्रितैस्तृप्तिमवाप्नुवन्ना
सुक्तीत मन्दाग्निरपि प्रभूतम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहेऽग्निमान्याधिकारे ॥
मन्दः अग्निर्धस्येति । अल्पाग्निविशिष्टे, त्रि ।

यथा, मार्कण्डेये । १५ । १३६ ।
“सोऽजीर्णयाधिदुःखात्तो मन्दाग्निः संप्र-
जायते ।

परनिन्दा कृतव्रतं परमर्मावघट्टनम् ॥”)

मन्दायुः, [सु] त्रि, (मन्दमल्पमायुर्यस्य ।)
अल्पायुः । यथा, श्रीभागवते । १ । १६ । १० ।

“मन्दस्य मन्दप्रज्ञस्य वयो मन्दायुश्च वै ।
निद्रया द्वियते नक्तं दिवा च यथैकमभिः ॥”

मन्दारः, पुं, (मन्दते स्तूयते प्रशस्यते वेति । मदि
+ “अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् ।” उणा० ३ ।

१३४ । इति आरन् ।) स्वर्गायपषट्चान्त-
गंतदेवतरुविशेषः । यथा, अमरकोषे । १ । १५३ ।

“मन्त्रेते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।

मन्दारः

मन्तानः स्वयं वृक्षं पुंति वा हरिचन्दनम् ॥
(यथा, अभिज्ञानशकुन्तले ७ अङ्के ।

“अन्तर्गतप्राचीनमन्तिकस्य
जयन्तुद्दीप्त्यस्तमितेन ।
आन्ध्रध्वजोहरिचन्दनात्
मन्दार-माला हरिणा पिनडा ॥”

पारिभट्टजः । पालिता मादार इति भाषा ।
यथा, अमरकोषे । २ । ४ । २६ ।

“पारिभट्टे निम्नतरमेन्दारः पारिलातकः ॥”
अर्कवृक्षः । आकन्द इति भाषा । यथा,—
“अर्काश्चतुर्कास्त्रोतगन्धर्वविश्वीरवाः ।
मन्दारपार्कपर्वेऽत्र सुशोभन्कप्रतापसौ ॥”

इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥

एतः । धूर्तः । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥
तीर्थविशेषः । यथा,—

वराह उवाच ।

“शृणु मन्दरि ! यत्नेन यस्मां त्वं परिपृच्छसि ।
कथयिष्यामि ते गुह्यं मन्दारस्य महाक्रियाम् ॥
जीडमानोऽस्म्यहं तत्र दृष्ट्वा मन्दारपुष्पितम् ।
मन्दारपुष्पमाशय मनोज्ञं त्यक्त्य वै हृदि ॥
तत्रैकादशकुण्डानि निःसृतानि गिरौ धरे ।
विभक्ते च मन्त्रभावेन मन्दारश्च महादुःखः ॥
स्थितोऽहं तत्र सुगमे । भक्तानुग्रहकाम्यया ।
दर्शनीयतमं स्थानं मनोज्ञं तु शिलातलम् ॥
यत्र तिष्ठाम्यहं देवि ! मन्दारदुःखमाश्रितः ।
विमलयं शृणु मन्त्रोयि ! मन्दारेऽस्मिन् दुमे तथा ॥
द्वादशाक्षं चतुर्दशं च पुष्पाति हृमोत्तमः ।
तत्र मध्याह्नवेलायां वीक्ष्यमाणो जनेस्ततः ।
ततोऽन्यदिनमाश्राद्य दृश्यते न कदाचन ॥
तस्मिन् मन्दारकुले तु एकभक्तोऽपि नरः ।
स्थानं करोति शुद्धात्मा च गच्छेत् परमां

गतिम् ॥

अथ प्राणान् प्रसूयते कुले मन्दारसंस्थिते ।
तपः कृत्वा वरारोहे ! मम लोकाय गच्छति ॥
तस्य चोत्तरपार्श्वे तु प्राप्यं नाम तं गिरिम् ।
तिस्रो धाराः पतन्त्यत्र दक्षिणं दिशमाश्रिताः ।
स्थानकुलमिति स्थातं तस्मिन् क्षेत्रे परं मम ।
एतस्य पतते धारा त्रयते चोत्तरास्तस्वम् ॥
तत्र स्थानी वरारोहे ! एकरात्रोऽपि नरः ।
मोदते दक्षिणे शृङ्गे तस्मिन् मेरौ शिलोच्चये ॥
तत्रापि सुषते प्राणान् मम कर्मपराधतः ।
सर्वं शृङ्गं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥
नान्द्यहं समासाद्य मोदते देवतेः सद्यः ।
गयाञ्च मुच्यते प्राणान् कृतकृत्यः सुनिश्चितः ।
गारगिता कुलं सर्वं मम लोकं प्रपद्यते ॥
तस्य दक्षिणपार्श्वे समथीनो वराहने ॥
पतन्ति दिव्यमन्त्रेण अगाधश्च महाद्वदः ॥
तत्र याम्यु यः एकादिकभक्तोऽपि नरः ।
मोदते पूर्वपार्श्वे तु तस्मिन् मेरौ शिलोच्चये ॥
अथात्र सुषते प्राणान् मम कर्मव्यवस्थितः ।
तस्मात्तु मे गन्तव्यं मम लोकं गच्छति ॥
मन्दारस्य तु पूर्वोत्तरं सुन्दं चोत्तरं स्थितम् ॥

मन्दारः

यत्र धारा पतत्येका सुषलेन समन्विता ॥
तत्र स्थानं प्रकुर्वीत पञ्चभक्तोऽपि नरः ।
मोदते पूर्वपार्श्वे तु तस्मिन् मेरौ शिलोच्चये ॥
तत्रापि सुषते प्राणान् कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
मेरुशृङ्गं ससुत्सुत्य मम लोकं गच्छति ॥
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु गुह्यं दिव्यविनिःसृतम् ।
पञ्च धाराः पतन्त्यत्र सुषलेन समन्विताः ॥
तत्र स्थानान् कुर्वीत अहोरात्रोऽपि नरः ।
मोदते दक्षिणे शृङ्गे महामेरौ शिलोच्चये ॥
अथात्र सुषते प्राणान् कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
मेरुशृङ्गं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥
दक्षिणे पश्चिमे भागे मन्दारस्य यशस्विनि ! ।
तत्र धारा पतत्येका आदित्यसमतेजसा ॥
तत्र स्थानान् कुर्वीत अहोरात्रोऽपि नरः ।
मोदते पश्चिमे भागे ध्रुवो यत्र प्रवर्तते ॥
अथात्र सुषते प्राणान् मम कर्मव्यवस्थितः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो मम लोके च मोदते ॥
तस्य पश्चिमपार्श्वे तु गुह्यं देवसमन्वितम् ।
चक्रावर्त इति ख्यातमगाधश्च महाद्वदः ॥
स्थानं करोति यस्तत्र पञ्चभक्तोऽपि नरः ।
मोदते सर्वशृङ्गेषु खच्छन्दगमनालयः ॥
अथ वै सुषते प्राणान् चक्रावर्तं महायशः ।
शृङ्गान् सर्वान् परित्यज्य मोदते मम सन्निधौ ॥
देशं वायव्यमाश्रित्य तस्मिन् विन्ध्यशिलोच्चये ।
तिस्रो धाराः पतन्त्यत्र सुषलास्तनयः शुभाः ।
तत्र स्थानं प्रकुर्वीत मम चित्तव्यवस्थितः ।
मोदते सर्वशृङ्गेषु एकचित्तव्यवस्थितः ।
तथात्र सुषते प्राणान् चास्मिन् गुह्ये यशस्विनि ! ।
सर्वशृङ्गं परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ॥
तस्य त्रिकोशमात्रेण दक्षिणं दिशमाश्रितः ।
गुह्यं गम्भीरकं नाम अगाधश्च महाद्वदम् ॥
तत्र स्थानान् कुर्वीत अष्टभक्तोऽपि नरः ।
मोदते सर्वद्वीपेषु सर्वत्र गमनालयः ॥
अथ वै सुषते प्राणान् मम कर्मव्यवस्थितः ।
सर्वद्वीपान् परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥
तस्य पश्चिमपार्श्वे तु गुह्यं मे परमं महत् ।
सप्त धाराः पतन्त्यत्र अगाधश्च महाद्वदः ॥
तत्र स्थानान् कुर्वीत अहोरात्रोऽपि नरः ।
मोदते शकलोकान् खच्छन्दगमनालयः ॥
अथ वै सुषते प्राणान् खकर्मपरिनिष्ठितः ।
सर्वशृङ्गं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥
मण्डलं तस्य क्षेत्रस्य कथ्यमानं मया शृणु ।
स्यमन्तपञ्चकपेव मन्दारस्य गिरौ मम ॥
तत्र तिष्ठामि मन्त्रोयि ! विन्ध्यस्य गिरिच्छर्दनि ।
मन्दारे परमं गुह्यं तस्मिन् गुह्यशिलोच्चये ॥
दक्षिणे संस्थितं चक्रं वामे स्थाने च वै गदा ।
तावत्तं सुगलखेव शृङ्गं तिष्ठति चायतः ॥
य एतत् शृणुयाद्विद्वत्सु गुरुं मन्दारसंस्थितम् ।
तत्र चैव प्रियापायं मम भक्तसुखावहम् ॥
एतन्म जानते कश्चिन्नम मायाविमोहितः ।
सुखं भागवान् गुह्यान् ये च वाराहसंस्थि-
तान् ॥”

मन्दिरं

इत्यादि दाराहपुराणे भगवच्छास्त्रं मन्दार-
गुह्यवर्णनं नामाध्यायः ॥

मन्दारं, क्ली, (मन्दं आस्यमसादिति ।) लङ्गा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मन्दिकुङ्करः, पुं, मत्स्यविशेषः । इति भूरि-
प्रयोगः ॥ ग्रन्थान्तरे मन्त्रिकुङ्कोऽपि पाठः ॥

मन्दिरं, क्ली, (मन्द्यते सुषतेऽत्र मन्द्यते सुषते
इति वा । मदि ड स्वप्ने स्तुतौ + “इषि
मदिमुदीति ।” उणा० १।१५२। इति किरष् ।)
गृहम् । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ “मन्द्यते
सुष्यतेऽत्र मन्दिरम् । मदि ड स्वप्ने जायते मदे
मोदे स्तुतौ गतौ नास्तीति इरः । नगरं मन्दिरं
पुरमिति पुंनपुंसकयोरस्येन पठ्यते । स्त्रियां
मन्दिरा च प्रयोगश्च मन्दिरायास्वरवाविति
मधुसुकुटादयः ॥” इति तट्टीकायां भरतः ॥ ३ ॥
अथ भगवन्मन्दिरनिर्माणमाह्लात्प्रम् ॥

“यः कारयेन्मन्दिरं केशवस्य
पुण्यालोकान् च जयेच्छाश्वतान् वै ।

दत्त्वावासान् पुण्यफलाभिपन्नान्
भोगान् भुङ्क्ते कामतः श्वाचनीयान् ॥

आवप्रमं पिबकुलं तथा मातकुलं नरः ।
तारयेदात्मना साह्रं विष्णोर्मेन्दिरकारकः ॥

इमाश्च पितरो दैवगाथा गायन्ति योगिनः ।
पुरतो यदुर्विन्द्यस्य ह्यनघस्य तपस्विनः ॥

अपि नः स्वकुले कश्चिद्विष्णुभक्तो भविष्यति ।
हरिमन्दिरकर्ता यो भविष्यति सुचिन्ततः ॥”

इति वामने शेषाध्यायः ॥ ३ ॥

अपि च । अग्निपुराणे ।

“ये ध्यायन्ति सदा बुद्ध्या करिष्यामो हरे-
गृहम् ।

तेषां विसीयते पापं पूर्वं जन्मशतोद्भवम् ॥”

किञ्च ।
“समतीतं भविष्यच्च कुलानामयुतं नरः ।
विष्णुलोकं नयन्तान् कारयेदा हरेर्गृहम् ॥”

किञ्च ।
“लक्ष्मणाथ सहस्रेण श्रतेनाहं न भू हरेः ।
तुल्यं फलं समाख्यातमिहेश्वरदरिद्रयोः ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे तृतीयकाण्डे ।
“कृत्वा वाचस्पत्यं तस्य देवस्य परमेष्ठिनः ।
राजसूयाश्वमेधानां फलेन सद्यः सुष्यते ॥

प्रासादे नृक्षये पुण्यं मयेतत् कथितं
हिजाः ।

तस्मादाद्यमये पुण्यं क्षते श्रतगुणं भवेत् ॥
ततो दशगुणं पुण्यं तथा शैलमये भवेत् ।

ततो दशगुणं लौहे तान्ने श्रतगुणं ततः ॥
सहस्रगुणितं रौप्ये तस्मान् फलमपादुते ।

ततः श्रतसहस्रं वै सौर्वर्णे हिजवशमाः ॥
अनन्तं फलमाप्नोति रत्नचित्रे मनोहरे ॥”

स्कान्दे ।
“आरम्भे कण्ठधियास्य सप्तमन्त्रिण यत् कृतम् ।
पापं विलयमाप्नोति नरकाद्वहरेत् पिबन् ॥

प्रासादपादे कण्ठस्य यावत्तिष्ठति रत्नकाः ।

तामदपेक्षसागि वसते विष्णुसङ्गानि ॥
 प्रासादे क्षणदेवस्य चित्रकर्म करोति यः ।
 पसते विष्णुलोके तु यावत्तिष्ठन्ति सागराः ॥”
 नारसिंहे ।
 “यः कुन्त्याच्छोभनं देवस्य नरसिंहस्य भक्तिमान् ।
 मन्त्रमापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकमवाप्रयात् ॥”
 हयशर्पि ।
 “देवागारं करोमीति मनसा यस्तु चिन्तयेत् ।
 नस्य कायगतं पापं तदद्वा विप्र ! नश्यति ।
 कृते तु किं पुनस्तस्य प्रासादे विधिर्नैव तु ॥
 अष्टेष्टकासमायुक्तं यः कुन्त्याह्वयं गृहम् ।
 न तस्य फलसम्पत्तिर्लभ्यते श्रयेत केनचिन् ॥
 अनेनैवागुमेयत्तु फलं प्रासादविस्तारात् ।
 मरणञ्च ब्रजेन्मर्त्यो रः कृत्वा प्रथमेष्टकाम् ॥
 न समाप्तस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥”
 विष्णुरहस्ये ।
 “वाल्मे च क्रीडमाना ये पांशुभिर्भवनं हरैः ।
 वासुदेवस्य कुर्वन्ति तेषां तल्लोकगाभिनः ॥”
 आदिपुराणे ।
 “लेपनाच्छदनञ्चैव यः करोति पुनर्नरः ।
 देवस्यायतनं कृत्वा न भवेत् कोटजं भयम् ॥”
 अथ मन्दिरनिर्माणकालः । मातुस्ये ।
 “चेत्त्रे याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ।
 वैशाखे धनरत्नानि ज्येष्ठे नृपं तथैव च ॥
 व्यापदि भृतरत्नानि पञ्चवर्णमवाप्नुयात् ।
 श्रावणे मित्रलाभस्तु दानि भागपदे तथा ॥
 पत्नीनाश्चाश्वयुगे कार्तिके धनधान्यकम् ।
 मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तत्स्वरजं भयम् ।
 लाभस्तु बहुशो विद्यादानि माघे विनिर्दिशेत् ॥
 काचने फाल्गुने पुत्तानि कालवलं स्मृतम् ।
 अश्विनी रोहिणी मूलसुतरा-त्रयमेन्दवम् ॥
 स्वाती हस्ताशुभा च गृह्यारम्भे प्रशस्यते ।
 आदित्यभौमवर्जश्च सर्वे वाराः शुभावहाः ॥
 वज्रयाघातमूलानि अतीपातातिगण्डके ।
 विष्णुभगणपरिचान् वर्यं योगेषु कारयेत् ॥
 श्वेतमेव च माहेन्द्रे गान्धर्वाभिजिह्वे ।
 तथा वैराजवावित्रे सुहर्षे गृह्यारभेत् ॥
 चन्दादित्यलं सखा समं शुभनिरीक्षितम् ।
 स्तमोष्ठादि प्रकर्षयन्मन्त्रं परिवर्णयेत् ॥”
 हयशर्पि ।
 “वास्तुकर्म न चारभ्यं वषांकावे विज्ञानता ।
 क्षणपक्षे त्रिभागान्ते श्रुतपादौ द्वितीयके ॥
 चतुर्थो नवमी वर्ज्या तिथिश्चापि चतुर्दशी ।
 भौमस्य तु दिनं वर्ज्यं करणं विष्टिंश्चितम् ॥
 ज्येष्ठपक्षे च दिव्योत्पत्त्यात्तेर्मपधीतिम् ।
 उपसृष्टं मर्त्यैश्च अतिपातहतं तथा ॥
 चन्द्रतारादङ्गले च कार्यं कर्म विज्ञानता ।
 पुष्ये चात्र श्रुतानि नैर्ऋतं शक्रदेवतम् ॥
 पुष्यं पौषश्च सावित्रं वायस्यं वैष्णवं तथा ।
 स्थिरांश्च च स्थिरे लभे कर्तुं शोपचयात्मके ॥
 केन्द्रे सौम्यगदी यस्य त्रिजोले तु सुरोत्तम ! ।
 पापशोपचयस्थाने तदा कार्यं समारभेदिति ॥”

अथ प्रासादस्थानम् । हयशर्पि ।
 “पूर्वं देवकुलं पीथ प्रासादं खल्वकन्तथा ।
 समं वाप्यधिकं वापि त कर्तव्यं विज्ञानता ॥
 उभयोर्द्विगुणं सीमां व्यक्ता चोष्णायसंमि-
 ताम् ।
 प्रासादं कारयेद्व्यं नाभयं पीडयेद्विषः ॥”
 अथ स्थानशोधनानि । देवीपुराणे ।
 “देवो विष्णुस्तथा रुद्रो ब्रह्माद्याः सुरमन्त्रमाः ।
 प्रतिष्ठाप्याः शुभे स्थाने अन्यथा ते भयावहाः ॥
 गत्तार्दिलक्षणा धात्री गन्धखादेन या भवेत् ।
 वर्णेन च सुरश्रेष्ठ ! सा महती सर्वकामदा ॥”
 मातुस्ये ।
 “पूर्वं भूमिं परीक्षेत पश्चात् वास्तुं प्रकल्पयेत् ।
 श्वेता रक्ता तथा पीता क्षणा चैवानुपूर्वशः ॥
 विप्रादेः शस्यते भूमिरतः कार्यं परीक्षणम् ।
 विप्राणां मधुराखादा कषाया क्षत्रियस्य च ॥
 कषाये कटुता तद्वैश्यशूद्रेषु शस्यते ।
 अरन्निमात्रे वै गर्ते खनुलिप्ते च सर्वतः ॥
 दृतमामशरावस्यं कृत्वा वर्त्तित्तुष्टयम् ।
 ज्वालयेद्गुह्यपरीचार्थं पूर्णं तत् सर्वदिक्षुखम् ॥
 दीप्या पूर्वादि गृह्णीयाद्दण्डानामनुपूर्वशः ।
 वास्तुः समृद्धिको नाम दीप्यते सर्वतस्तु यः ॥
 शुभदः सर्ववर्णानां प्रासादेषु गृहेषु च ।
 अरन्निमात्रकं गर्तं परीक्ष्यं खातपूरये ॥
 अधिके त्रियमाप्नोति न्यूनं दानिं समे समम् ।
 फाल्गुनेऽथवा देशे सर्वबीजानि रोपयेत् ॥
 त्रिपञ्चसप्तरात्रेण यच्च रोहन्ति तान्यपि ।
 ज्येष्ठा मध्या कनिष्ठा भूवर्जनीयेतरा सदा ॥”
 हयशर्पि ।
 “सुरभीणां रतिर्यत्र सवत्सानां वृषः सह ।
 सुन्दरीणां रतिर्यत्र पुरुषैः सह सत्तम ! ॥
 रात्रां पूर्वं गृहं यस्यामन्नीनां यज्जिनां तथा ।
 काशीरचन्दनमोहा कर्पूरागुरुगन्धिनी ॥
 कमलोत्पलगन्धा च जातीचम्पकगन्धिनी ।
 पाटलामल्लिकागन्धा नागकेशरगन्धिनी ॥
 दधिचीराज्यगन्धा च मदिरासवगन्धिनी ।
 सुगन्धित्रीहिगन्धा च शुभद्रव्यखना च या ॥
 सर्वेषां वर्णानां भूमिः सर्वसाधारणा मता ।
 दुर्गन्धा दुःखना या च नानावर्णा च दुर्भगा ॥
 हस्ताद्वचन्द्रसदृशा विस्ताराद्विगुणायता ।
 विवर्णा वर्णहीना च वक्रा शुचिसुखी तथा ॥
 द्विवर्णा स्पर्षसदृशी मोक्षुखी च त्रिकोणिका ।
 त्र्यङ्गुला मूलसदृशी दन्तिष्टोपमा च या ॥
 सरीरूपसमा या च दिङ्मुखा शकटाकृतिः ।
 एवं प्रकारा या भूमिर्वर्ज्या यत्रेण देशिकैः ॥”
 किञ्च ।
 “प्रासादस्य विशेषेण प्रोक्ता भूमिस्तुल्लिङ्गा ।
 सुपद्मा भद्रिका पूर्णा धम्मा रागिण्यथापरा ॥
 तिलकेर्नारिकेलेश्च यष्टिःकाशेश्च शोभिता ।
 पद्मोन्मीवरसंयुक्ता सा सुपद्मेति विश्रुता ॥
 नदीसमुद्रादयतनतीर्थपथ्यन्तशोभिता ।
 पुष्पवृक्षसमाकीर्णा चीरवृक्षोपशोभिता ॥

वनोद्यानलतागुल्मफुल्लसम्पन्ना ॥
 यन्नीयवृक्षसुचित्रयुक्ता भद्रेति कीर्तिता ॥
 वक्रलाशोक्तबहुला तथा स्रक्षाम्भोद्धितैः ।
 माधवीवेष्टिता या च सुज्ञनिष्पावकोद्भवैः ॥
 शूकधान्यैश्च पुत्रागैर्गिरिपार्श्वगता च या ।
 तीर्थश्च खल्वकं यस्यां सा पूर्णा परिकीर्तिता ॥
 विष्णुर्कस्तुहिपीलूनां वनेभ्यां परितो वृता ।
 सशर्करा च कटिना युक्ता कण्टकिभिर्द्वैः ॥
 यत्रगोमायुकाकानां श्येनानां या कुलाकुलैः ।
 धूम्रैः कीर्तिता सा तु तां यत्रानु परिवर्णयेत् ॥
 ततो भूमिं परीक्षेत पूर्वोदक्त्रवर्णां शुभाम् ।
 असङ्कटां तथा च्छाम्भोपतोयां परिप्लुताम् ॥
 संपूर्णमाये खातां तु तथाधिकवृद्धं शुभाम् ।
 कुसुम्भसदृशं वर्णं यस्यां न नानिन्द्यते ॥
 न निर्वर्तिता तथा दीपस्तोयं शीघ्रं न जीर्यते ।
 श्वेताख्या पीतक्षणा विप्रादीनां प्रशस्यते ॥
 आश्विनव्रतमद्यानां तुल्यगन्धा तु या भवेत् ।
 मधुरा च कषाया च अम्बा च कटुका च या ॥
 कुशैः शरैस्तथा काशैः दूलाभिर्या च संवृता ।
 तस्यां पुण्येऽथ न च्छेदं कुन्त्याङ्गुलिपरिग्रहम् ॥”
 अथ भूमिपरिग्रहः । तत्रैव ।
 “प्राकारसीमापथ्यन्तं ततो भूतवलिं हरैत् ।
 मांसं हरिद्राचूर्णञ्च सलानदधिपुष्पकः ॥
 एभिर्भूतवलिं दत्त्वा रुद्रमष्टाक्षरेण तु ।
 पानयित्वा ततः शङ्खनटदिक्षु निवेशयेत् ॥
 राक्षसाद्यापि भूताश्च येऽस्तिस्तिष्ठन्ति भूतले ।
 ते सर्वे यपगच्छन्तु स्थानं कुन्त्यामहं हरैः ॥
 इत्यनुवाच भूतादीन् तां भूमिं परिशीलयेत् ।
 आदित्यादिगङ्गायाश्च लोकपालैः समं कृती ॥
 आर्यमिष्टविधानेन ततो वै होममाचरेत् ।
 चतुर्दशं ततः कुन्त्यामूलमन्त्रेण देशिकः ॥
 दद्यात् पूर्णाहुतिं पश्चात् वीथङ्गनेन देशिकः ।
 वृषभौ कपिलौ गृह्य सवर्णौ वा विचक्षणः ।
 योगनार्थं हलश्चैव गृह्णीयादसनीद्वयम् ॥
 प्राङ्मुखं योज्य मन्त्रो वक्षालक्षारभूषितः ।
 आसनीं यष्टिमाश्रय द्वादशाक्षरविद्यया ॥
 संमर्देन समीकृत्य शुभवीजानि वापयेत् ।
 संप्राप्ते शुभकावे तु गोभिस्तत् खादयेद्विषः ।
 पुनस्तं कर्पयित्वा तु समीकृत्य गृहं गुरुः ॥”
 मातुस्ये च ।
 “होनाधिकां गतां वास्तोः सर्वतः परिषर्जयेत् ।
 नगरग्रामदेशेषु सर्वत्रैव विवर्णयेत् ॥”
 अथ दिक्षाधनम् । हयशर्पि ।
 “वास्तुवास्तु समं कृत्वा चतुरस्रं समन्ततः ।
 भूमिं तीर्थसमां कृत्वा दर्पणोदरसमिभाम् ॥
 द्वादशाङ्गुलमानेन चाष्टौ वारास्तु भ्रामयेत् ।
 मध्ये सुनिश्चलं शङ्कुं स्थाप्य च्छायां गिरी-
 चयेत् ॥
 प्रवेशे निष्क्रमे तस्यां शङ्कुच्छायां निरूपयेत् ।
 वैष्णवे विमले ओम्नि शङ्कुना साधयेद्दिशम् ॥
 शरद्वसन्तयोरेवमादित्यात् साधयेद्दिशम् ।
 प्राचीं वा पुष्यवेधेन विचित्रासन्तरेच वा ॥

एतद्दीर्घं भुवनेधेन मध्ययोगेन चोन्नयेत् ।
चतुरस्रां शिलां गृह्य दृष्ट्वा वा सुशोभनाम् ।
एतद्दिक्षु दिवेद्याप सज्जचिदनु कारयेत् ।
एवं कृत्वा सज्जचिदं प्राशयाम्भुज भोजयेत् ।
वेद्यवान् पायवेनाग्नान् द्वादशैव समाधितः ।
अथ शक्तोदरपत्न । मात्ये ।
“गृह्यारम्भेति कर्तृतिः स्वात्मने यत्र जायते ।
शक्तपत्नयेत्तत्र प्रासादे भजनं यथा ।
मश्रुत्वा भयदं यत्नादशक्तं भयनाशनम् ।
अथशर्पिः ।
“आदिशेद्वास्तुनः शक्तं गृह्योदरविकारतः ।
शक्तो हृद्यते वापि यत्नं वा नृयते धनिः ।
कीर्त्तयति यत्नं वै नाम शक्तं तस्य दिगिर्दिशेत् ।
अथ वास्तुमण्डलम् । मात्ये ।
“पञ्चगव्यधित्तैः परीक्षित्वापसेधयेत् ।
एकाशीतिपदं कुर्यात्प्राभिः कर्गन्तु तु ॥
पञ्चालोद्येन चालिय सज्जगालीय सज्जतः ।
दश पूज्यायता रेखा दश चैवोत्तरायताः ॥
सर्ववास्तुविभागेषु विज्ञेया नवका नव ।
एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुविषु सर्ववास्तुषु ॥
पदस्थान् पूजयेद्देवान् त्रिंशत् पञ्चदशैव च ।
द्वादशैव दशतः पूज्याः पूज्याद्यान्ते त्रयोदश ॥
नामतस्तान् प्रपद्यामि स्थानानि च निबोध मे ।
त्रिंशकोणादिषु तुरान् पूजयेत्त विधानतः ॥
श्रित्वा चैवाथ पञ्चान्यो जयन्तः कुलिशाद्युधः ।
सूर्यः सत्यो भृशश्चैव आकाशी वायुरेव च ॥
पूषा च वितथचैव गृह्यतयमात्रभौ ।
गन्धर्वो भृशराजश्च नृगाः पितृगणलपा ॥
दौमरिर्कोशश्च सुग्रीवः पुष्यदन्तो जलाधिपः ।
अक्षरः शीवपापी च रोगोदरिर्मुष्य एव च ॥
भलाटः सोमरुर्वा च अदितिश्च इतिस्तथा ।
वदिदां त्रिंशदेते तु तदन्तश्च सुरान् श्वरा ॥
देशानादिषु तुर्योत्तमं संस्थितान् पूजयेद्दुधः ।
आपसेवाय वादिषो जयो रुद्रस्तथैव च ॥
मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपगाः ।
समीपकोत्तरान् विद्यान् पूज्यादीनामतः श्वरा ॥
अर्धमा सविता चैव निवन्तान् विद्युधाधिपः ।
मित्रोश्च राजयन्ता च तथा एव्योधरः ॥
क्रमात् ॥
अथमचापयन्तश्च परितो ब्रह्मणः नृणाः ।
अर्धमा च विप्राश्च मित्रः एव्योधरस्तथा ॥
मक्षयः परितो दिक्षु त्रिपदास्ते तु सज्जतः ।
आपसेवायप्रपद्यन्त मन्त्र्योऽरिर्हि तित्तथा ॥
मदिशानाथ वर्गोऽप्येव वेदेऽप्ययतः ।
गन्धर्वो तु वदिर्निशदरिपदास्ते तु सज्जतः ॥
अर्धमा च विप्राश्च मित्रः एव्योधरस्तथा ।
मक्षयः परितो दिक्षु त्रिपदास्ते तु सज्जतः ॥
यद्वादिशानो वराहमि रण्यरि एषक् एषक् ।
वातुं वापयथा रोगान् पिष्टयः प्रिमिगलाया ॥
मृत्पाददृष्टं तथा शीतगृह्यन्तं यापयेत्तु ।
सुग्रीवादितिनं पातु भृशान् पञ्चान्यमेव च ॥

एते वंशाः समाख्याताः क्षत्रिद्रव्य एव तु ।
एतेषां वस्तु सन्धातः पदमर्थं समं तथा ॥
समं चेतन् समाश्रितं विद्वत् कोटगश्च यन् ।
क्षमन्वासेषु वर्ग्यानि तुलाविधिषु सर्वदा ॥
कीर्त्तयन्त्युपधानादि वर्ज्यवेद्यस्ततो नरः ।
सज्जन् वास्तुनिर्दिष्टः पितृवंशीत्तरायतः ॥
सज्जन्वाभिः नमाविष्टो हृद्ये चापः समास्थितः ।
एव्योधरोऽर्थमा चैव क्षमन्वास्तावधिष्ठितौ ॥
वक्षःस्थले स्थापयन्तः पूजनीयः सदा बुधैः ।
नेत्रयोर्हि तिर्यग्यो ओवे इति गयन्तकौ ॥
सर्पेन्द्रा वंशचंस्यौ तु पूजनीयौ प्रयत्नतः ।
सूर्यः सोमादयस्तद्वाहोः पञ्च च मय च ॥
रुद्रश्च राजयन्ता च वासश्च समान्त्रितौ ॥
सावित्रः सविता तद्वाहस्त दक्षिणमान्त्रितौ ।
विष्वक्नय मित्रश्च जठरे संयवस्थितौ ।
पूषा च पापयन्ता च हस्तयोर्नखिवन्तौ ॥
तथैवाक्षरशोभौ च वामपार्श्वे समान्त्रितौ ।
पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वाहिनयः सगृह्यतः ॥
उत्तरोऽर्थमाश्रितौ ज्यौ ज्ञानोर्गन्धर्वपुष्यकौ ।
जह्योर्मृगसुग्रीवौ स्फिकस्यौ दौवारिको नृगः ॥
जयः शक्तस्तथा मेष्टु पादयोः पितरस्तथा ।
मध्ये नवपदो ब्रह्मा हृद्ये तु स पूज्यते ॥
चतुःषष्टिपदो वास्तु प्रासादे ब्रह्मणः स्तुतः ।
ब्रह्मा चतुष्यदक्षदत्तं कोट्येकपदास्तथा ॥
नदिःकोणेषु पाठौ तु सार्द्धाद्योभयतः स्तुताः ।
विंशतिर्दिपदास्तेषां चतुःषष्टिपदे स्तुतः ॥*॥
अथशर्पिः ।
“वास्तुज्ञं सज्जयेत् प्राज्ञः श्वेताम्बरधरः शुचिः ।
श्वेतगन्वाशुलिप्राज्ञः सर्वान्क्षारभूषितः ॥
चतुःषष्टि तु प्रासादे एकाशीति गृहे सदा ।
चतुरन्तीकृते चैव अष्टोभयभाजिते ॥
कोटरेखां ततो हत्वा सुरभागांस्तु कल्पयेत् ।
शिवः कोणादन्तो ज्यैः पञ्चन्यः पदसंस्थितः ॥
दिपदस्यो जयो ज्यैः सुरेशश्चैकपादिकः ।
भास्वरस्तु पदे ज्यौ हिपदः सत्य इत्यते ॥
भृशः पदस्यो विज्ञेयो सोमश्चैव पदाद्वयः ।
हुताशनः पदाद्वयं पूषा च पदसंस्थितः ॥
वितथो हिपदस्यश्च पदेकश्च गृह्यतः ।
वैषस्तः पदेकस्यो गन्धर्वो हिपदस्थितः ॥
भृशश्चैकपदो ज्यौ नृगश्चाद्वयपदे स्थितः ।
पितरश्चाद्वयो ज्यौः पदे दौवारिकस्तथा ॥
सुग्रीवश्च पदे ज्यौ स्फिकस्यः पुष्यदन्तकः ।
यादवास्मिन्तिरेकस्यो क्षत्रस्तु हि संस्थितः ॥
श्रीपक्षैकपदे ज्यौ हृद्यगः पाप इत्यते ।
रोगश्चाद्वयपदे ज्यौ नागश्चापि पदे स्थितः ॥
सुग्रीवश्च हिपदे ज्यौ भलाटः पदसंस्थितः ।
यज्ञेश्वरः पदे ज्यौ नागस्तु हिपदे स्थितः ।
पदस्या क्रिमराद्वयः अदितिश्चाद्वयस्थितः ॥
आपो ज्यौस्तु पदगा वकी हिपदसंस्थितः ।
चतुष्यदस्या विज्ञेयस्तमेना पूज्यमध्याः ।
महिना तु पदे ज्यौः सावित्री च पदे स्थिता ॥
ततो निवन्तान् निवेद्यत्तुष्टपदे स्थितः ।

इन्द्रश्चन्द्रो जयश्चैव एकैके संयवस्थिताः ।
मित्रश्चतुष्यदस्यश्च पश्चिमे तु संयवस्थितः ॥
रुद्रः पदेकस्यो वै यज्मा वैकपदे स्थितः ।
धराधरश्च विज्ञेयो क्षुत्तरे च चतुष्यदः ।
चतुर्मुखश्चतुष्कस्यो मध्ये ज्यैः प्रजापतिः ॥
अथ वास्तुपूजा । मात्ये ।
“गद्यातः संप्रवक्ष्यामि प्रासादविधिनिर्णयम् ।
वास्तौ परीक्षिते सन्धानास्तुदेष विचक्षणः ॥
वास्तूपशमनं कुर्यात् पूज्यमेव विचक्षणः ।
एकाशीतिपदं लिख्य वास्तुमध्ये तु पिष्टकैः ॥
होमस्त्रिमेखले कायः कृच्छ्रे हस्तप्रमाणकैः ।
यज्ञैः कृष्णतिलैस्तद्वाहस्तमिष्टः क्षीरद्वयजैः ॥
मालाशैः खादिरैर्वाः मार्गोत्तरायणजैः ।
कुशहृन्वाभ्येक्षापि मधुसर्पिःसमन्वितैः ॥
कायंस्तु पञ्चभिर्बिल्वैर्बिल्ववीजैरपि वा ।
होमान्ते भक्ष्यभोग्यैश्च वास्तुदेशे वरिं ददेत् ॥
तद्वाहियेषुनैव शमिदं दद्यात् क्रमेण तु ।
इन्द्रकोट्ये दृताग्रस्तु शिखिने विनिवेदयेत् ॥
ज्योदनं सफलं दद्यात् पञ्चन्याय हतान्तिनम् ।
जयन्ताथ ध्वजं पीतं पैष्टं हृन्मन्त्रं संयवेत् ॥
इन्द्राय पञ्च रत्नानि पैष्टकं कुलिशं तथा ।
वितानकाश्च सूर्याय धूम्रं रक्तं तथैव च ॥
सत्याय हतगोधूमं मत्स्यान् दद्याद्भृशाय च ।
शङ्खुर्जौ चान्तरीचाय दद्याच्छक्तुश्च वायवे ॥
पूज्ये लालास्तु दातव्या वितथे चणकोदनम् ।
गृह्यतयाय मन्त्रं यमाय पिष्टितं दनम् ॥
गन्धोदनश्च गन्धर्वे भृशे मेघस्य शङ्खकम् ।
नृगाय वायकं दद्यात् पिष्टयः क्षशरा मताः ॥
दौवारिके दन्तकाष्ठं पैष्टं कृष्णं वरिं तथा ।
सुग्रीवे पूषकं दद्यात् पुष्यदन्ताय पायसम् ॥
कुशस्तम्बेन सधितं दद्यात् पञ्चश्च वायवे ।
पैष्टं क्षिरस्तम्बं दद्यादक्षराय सुरा मता ॥
हृतीदनं च शोषाय गोधां तै पापयन्तायै ।
हतलङ्घुकांश्च रोगाय नागे पुष्यं दद्यान्वि-
तम् ॥
वर्षिर्मुखाय दातव्यं सुह्रीदनसतः परम् ।
भलाटाय ततो दद्यात् सोमाय हतपायनम् ॥
सर्पाय पैष्टं शालकमदिष्टे रोपिजास्तथा ।
दित्ये तु पूरिकां दद्यात् इत्येवं वायुनो मतिन् ॥
क्षीरमापाय दातव्यमापवन्ताय वै दधि ।
सवित्रे लङ्घुकान् दद्यात् समरीचाय कुशौ-
दनम् ॥
सवितुर्गुरुपूषांश्च जयाय हतचन्दनम् ।
विष्वक्ते तथा दद्यात् रक्तचन्दनपायसम् ॥
हरितालीदनं दद्यादिन्द्राय हतचन्दनम् ।
हृतीदनश्च मित्राय रुद्राय हतपायसम् ॥
चामं पदं तथा मांसं दैवं स्यादाजयप्रदायै ।
एव्योधराय मांसानि कुशाद्याय च दापयेत् ॥
गणेशं च दद्यादयमेव सर्वतः क्रमात् ।
नमस्कारान्तस्तुक्तेन मन्त्रेण पुनरेव च ॥
प्रयगव्यं सर्वाद्येन विधाद्यतश्चिद्विद्वत् ।
भयं भोग्यश्च विविधं नाली दिगिदेदयेत् ॥

एवं मन्त्रपिता देवाः प्राणिं कुर्वन्ति ते नदाः ।
सुरेभ्यः काचनं दद्याद्भक्त्यै नो पर्यायिणीम् ।
राक्षसीनां दण्डिभ्यः अपि यादृक् तथा यस्तु ।
मांगीदेनं एतं यज्ञं कैशरं दण्डिपान्वितम् ।
इन्द्रागमागमाश्रित्य चरयेन् विनिवेदयेत् ।
दध्योदेनं गरुधिरमग्निगच्छेत् संयुतम् ।
योगरक्तमग्निं दद्यात् पुनरा या तु राक्षसी ।
पायसं पापराक्षस्यै मन्त्रमांसपुराणम् ।
पायसं वापि हातनं गर्वाया मन्त्रतः क्रमान् ।
भक्त्यादात्मनस्तुल्येन प्रसवादेन मन्त्रतः ॥ २० ॥
ततः सर्वाभिधानानि यप्रमाणस्य कारयेत् ।
दिनांस्तु पूजयेत्तस्मा ये चान्तिं यष्टमागताः ।
स्नानाक्षपशमनं कृत्वा कर्म समारभेत् ।
प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भे परिवर्त्तने ।
परिवेष्टनप्रदेशे तु मन्त्रोदापस्तुतये ।
इति पाक्षपशमनं कृत्वा स्त्रियं वेष्टयेत् ।
रक्षोत्पयमानेन स्त्रियं भवनादिकम् ।
शुद्धमन्त्रवादीनं कुर्वाद्वाप्यगवाचनम् ॥
अनेन विधिना यस्तु प्रतिष्ठं पत्तरं बुधः ।
यदे वायतने कुर्वाद्वा स दुःखमवाप्नुयात् ॥
न च आधिभयं तस्य न च वन्धुधनक्षयः ।
जीवेद्वर्षशतं मार्गे कल्पमेकं वसन्तरः ॥ २१ ॥
इत्यग्नीष्यं पञ्चरात्रे ।
“एवं प्रगल्भ काष्ठानि रजमापूयं देशिकः ।
एतेषामेव देशानां वलिं दद्यात्तु कामिकम् ॥
इन्द्रागम्य प्रशतवर्षं पायसं मधुना यष्ट ।
पञ्ज-पाप जलं दैवं पुण्यगम्यादिगामितम् ॥
अयनाय प्रशतवर्षा पताका पीतवर्णिका ।
सुरेशाय च दद्यान् भास्कराय एतं तथा ॥
पुष्पकं पीतवर्षं वा सद्यो दद्याद्विज्ञानकम् ।
इत्यादृष्ट्यै पक्षिमांखं योमाय त्वचमन्त्रये ।
पूज्ये धानाः सलाघास्तु सुवर्णं वितथे तथा ।
शुद्धताय मध्यमं यमाय पिशितौदनम् ॥
मन्त्रं मन्त्रमन्त्रेण भुञ्जे दद्यात्तु शाकुनम् ।
रुभे तिलयवांश्चैव पिष्टभ्यः रुशरं तथा ॥
शौचवर्ति दत्ताकाष्ठं सुग्रीवे यावकं तथा ।
पुण्यदत्ते कुशा देवा परस्मै यज्ञसुत्पन्नम् ॥
अचुरावैष्णवं दैवं रथं ग्रीधे एतौदनम् ।
यथास्तु देवाः पापाय रोगाय एतमष्टकम् ॥
नामाय नामपुण्यादि भक्ष्यान् सुग्राय दापयेत् ।
पिबोदेनच भक्षादे सोमाय मधुपायकम् ।
नामाय वापि शालिर्भे त्रिये सरसपायकम् ।
अदिग्ने पूरिका देवांश्चौरं चाद्रो दद्वैद्यिन् ।
दधि चौरं चापयन्तेन जलस्यै यष्टुकं वलिम् ।
कुशोदकं सवित्रे च चापिचैव सुदृष्टकम् ॥
पिपरायै रक्तपुष्पं रक्तचन्दनमेव च ।
दरिद्रासं तपेन्नाय सायामस्तु धयाय च ।
एतदूर्ध्वं मित्राय यथाय सुदृष्टपायकम् ।
नामपरादि मांगानि प्रदद्यादाययमष्टि ।
होमपरायणमार्गं सङ्गमिमांखं वलिं दरेत् ।
हातनं मन्त्रि-देनं पञ्चमयं तथा चरन् ।
इन्द्रासु मन्त्रं तथा एतं भक्त्यागमि निवेदयेत् ।

आमसीनं पूर्वभागे सन्त्येन्ये सुग्रीदकम् ।
धितपज्ञं एतं मांखं विदार्यै चापिभोगने ।
कुशं वा पुष्पकं मांसमयं मूलयेन दक्षिणे ।
पिष्टस्यैव तथा रक्तं पूतस्यै नैर्जते तथा ।
चायद्रासं प्रदातव्यं जन्मकायेव पश्चिमे ।
अपिपरायै सद्यं रक्तपिष्टेन मिश्रितम् ।
प्रदेयं पापराक्षस्यै वायवा मांसमेव च ।
उत्तरे पिपिपिष्टस्यै सद्यं रक्तं वलिं दरेत् ।
वाराक्ष्यै द्वागमांखानि ऐशान्या दिशि दापयेत् ।
ततो भूतगगनानां राक्षसानां सुरोत्तमः ।
पिशाचानां गगनानां वलिदेयस्तु कामिकः ॥
एतान् वा पूजयेत् सज्जानं कुशपुष्पाद्यतेतुं धः ।
एवं संपूजिता देवाः प्रान्तिपुष्टिप्रदा रुणाम् ॥
अपूजिता विह्वलन्ति कारकं स्यापकं तथा ।
तस्मादेतांस्तु संपूज्य गन्धपुष्पैर्मनोहरैः ।
प्रासादं कारवेद्विज्ञानं यष्टं वा सुरसत्तमः ॥ २२ ॥
अथ प्रासादसंस्कारम् । तत्रैव ।
“ब्रह्मस्थाने ततः कुर्वाद्वा सुदेवस्य पूजनम् ।
त्रियः संपूजनं कुर्वात्तु हृषीकेशगम्यस्य च ॥
पूजनन्तु ततः कुर्वाद्वासुदेवगम्यस्य च ।
गम्याद्यापुष्पैर्वेदधूपदीपैः सुरोत्तमः ॥
ततः संपूजयेत्तस्मिन् सत्त्वलीकधरां महीम् ।
सुरुपां प्रमदारूपां विद्याभरणभूषिताम् ॥
ध्यात्वा समर्चयेद्देवीं परितुष्टां जिताननाम् ।
ततः प्रगम्य विज्ञाप्य तन्मयत्वेन चिन्तयेत् ॥
ततः स्नानामन्त्रेण सत्त्वदेवमयं परम् ।
ध्यात्वा समर्चयेत्तत्र यत्तदास्तुमयं नरः ॥
ब्रह्मस्थाने ततो विद्वान् कुर्वादाधारमन्त्रतैः ।
तस्मिन् संस्थापयेत् कुम्भं पद्मं तथा सष्ट पूजि-
तम् ॥
ऐमं वा राजतं वापि यष्टस्यं वा दद्वै नयम् ।
सत्त्वधीर्जायधीयुक्तं सुवर्णरत्नतान्वितम् ॥
रत्नगर्भं तुमपूर्णं वस्त्रपूतन वारिषा ।
प्रशस्तपद्मायेवंतं श्वेतचन्दनचर्चितम् ॥
पुष्पैः सुमालितं कृत्वा गन्धपुष्पैर्बिभृषितम् ।
आहूतेन च शुक्लेन वस्त्रयुग्मेन वेष्टितम् ॥
ब्रह्मस्थाने ततो मन्त्री कलशं स्थाप्य पूजयेत् ।
तस्मिंश्चतुर्मुखं देवं प्रवेशं मन्त्रविग्रहम् ॥
गन्धपुष्पैश्च नैवेद्यैः पूजयेत् सुमनोहरैः ।
ततो मण्डलवाद्यै तु प्राच्यां वा प्राङ्मुख-
लितः ॥
आचार्यां यष्टु संभारान् यष्टादींस्तर्पयेत्
सुरान् ।
एतैस्तेत्येवंमन्त्रैर्जादींस्तर्पयेत्ततः ।
प्रवेशं तर्पयेद्विद्वान्हुतीनां श्रुतेन च ।
इतरान् दग्धभिर्देवानाहुतिभिः प्रतर्पयेत् ।
दद्यात् पूर्णाहुतिं यज्ञात् यौवहन्तेन मन्त्रवित् ।
तत्र प्रगम्य विज्ञाप्य कृत्वा वै स्वस्तिवाचनम् ॥
प्रगल्भ कर्षरीं मन्त्रद्वारात्तु प्रदक्षिणम् ।
स्वमार्गेन दिक्तेन तेष्वपारान् भासयेत् ॥
पूर्ववक्तेन मार्गेन रुज्वीजानि भासयेत् ।
सुग्रीभनं शुभं स्थानं तथा सातस्य कारयेत् ॥

ततो नर्तनं स्तनेनाथ्यै दक्षमात्रप्रमाणकम् ।
चतुरस्रपमात्रं तदधः सन्नात् सुचमिताम् ॥
जीमयोपलिप्या च चन्दनेन च भूषयेत् ।
मध्ये दद्यात् तु पुण्यादि शुशान्वाद्यतमेव च ॥
आचार्याः प्राङ्मुखो भूत्वा ध्यायेदेवं चतु-
र्भुजम् ।
नृत्यमहत्तपोपेण प्रक्षोभोपरयेण च ।
अर्थं दद्यात् सुरयेष्ट । कुम्भतोयेन मन्त्रवित् ।
प्रगल्भ कर्षरीं तावत्तुभं प्रपूरयेष्णलेः ॥
सत्त्वैरद्रवमाकोलैर्बिम्बैः समुगन्त्रिभिः ।
तस्मिन् शुशानि पुण्यानि प्रक्षिपेदौमिति
कारन् ॥
तदावर्त्तं परीक्षेन वेदाग्नेनाक्षतं क्षिपेत् ।
शुभं स्याद्विज्ञानवर्त्तं शुभं वामे भजेततः ।
वीजैः प्रान्तिगवादीनां तं गर्भं पूरयेद्बुधः ।
चत्तवाभिः पवित्राभिसृङ्गिर्भक्तं प्रपूरयेत् ॥
एवं पुण्यादिविधिना चार्घ्यादानं सुरोत्तमः ।
सुवर्णं गां यज्ञयुगमाचार्याय निवेदयेत् ।
कालजस्यपतो पूज्यो वैष्णवान् शक्तितोऽर्चयेत् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा च भोज्यत्वादि कारयेत् ॥
ततस्तं स्नातयेद्यन्नाभ्यागानां यापदेव तु ।
पुरुषाघः स्थितं श्रव्यं न गृष्टे रोगदं भयेत् ॥
प्रासादे रोगदं श्रव्यं भवेद्यापज्जलान्तिकम् ।
तस्मात् प्रासादिकी भूमिः शीघ्रा यावज्जला-
न्तिकम् ॥
शिवान्तं कर्षरान्तं वा नाप्या भूः कुमारिका ।
आकोल्यतां सजीलत् ततो योगं समाचरेत् ॥ २३ ॥
किञ्च ।
“पूरयेत् स्नातकं यन्नात् पादं पादं यथाक्रमम् ।
आद्याद्युक्तं यत्तिकया स्वस्तिर्न चेष्टिकादिभिः ॥
विद्वान् विद्वान् तु तीयेन कलशैः काचनादिभिः ।
आकोल्यतं ततः कुर्वात्तु सुहरेर्ब्रह्मक्षत्रियैः ॥
पादोर्ध्वं पूरयेत् स्नातं सुषमं चैव कारयेत् ।
देशिकः पञ्चमयेन तां भूमिं प्रोजयेद्बुधः ॥
सुवर्णप्रीष्टिगर्भेण चतुर्भुजश्रीभिना ।
तीर्थतीर्थसुपूर्णेन स्वर्णतान्त्रमयेय वा ॥
तेचयेदभिज्ञेन वारिषा कलसेन तु ।
ततः शुद्धा भवेद्भूमिर्दिव्ययुक्तापि वा भवेत् ॥ २४ ॥
अथ शिलाक्षयं मास्थे ।
“आदायेवं समासेन शिलाक्षयसुत्तमम् ।
शिलान्यान्विधानं च प्रोच्यते तदनन्तरम् ।
शिला वाचेष्टका वापि चतस्रो लक्षयान्विताः ।
प्रासादादौ विधानेन न्यस्तथाः सुमनोहराः ॥
चतुरस्राः समाः कृत्वा समन्तादध वेष्टकाः ।
शिलारूपाः स्तुता विद्या नन्दाद्याष्टिका-
न्तिकाः ॥
चंपूर्णाः सुनवाः शिन्धाः सुषमा लक्षणा-
न्विताः ।
कुम्भद्व्यां हिता धन्दाः मध्यपञ्चवामराः ॥
वाह्यमाक्षीरगोपताः पूर्णमन्त्रपञ्चान्विताः ।
एवंका दक्षिणमाक्षीः प्रशस्तप्रमाणान्विताः ॥
शस्तपञ्चिनादास एषाद्याः एवंका दित्याः ॥

मस्तका वेदिका शृङ्गा नन्द्यावर्तकलाञ्छिताः ।
पद्मादिलक्षणेपेताः शिलाः सञ्चार्यसिद्धिदाः ।
तथा गोमणिपादाङ्गाः शिला धन्याः सुखा-
वहाः ॥
क्रशादन्तगपादाङ्गा न शस्ताः पञ्चिगस्तथा ।
दिङ्मण्डा दिग्बिहीनाश्च दीर्घहस्ताः क्षता-
न्विताः ॥
विजयाः स्फुटिता भग्नाः संताप्या लक्ष्ययुताः ।
प्रशस्तपाणिस्पादाः प्रशस्तद्वयलाञ्छिताः ॥
वधोक्तलक्षणेपेताः शिला निवृद्धतावहाः ॥
अथ इह कालक्षणम् । तत्रैव ।
“इह कानां समासेन लक्षणं श्रुत्वा संप्रतम् ।
एकवर्णाः सुपकाश्च सुप्रमाणा मनोरमाः ॥
नन्द्याद्यष्टकाः काव्याश्चतुरसाः सुसंमिताः ।
अस्याङ्गाराश्विता नष्टाः कण्ववर्णाः सशर्कराः ॥
मन्दपका विपकाश्च बहुदिन्याश्च वर्जिताः ।
भग्नाश्च विधमा हीना वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥
एतन्निर्णयपञ्चरात्रे ।
“इह कानां प्रमाणश्च लक्षणं संप्रतम् श्रुत्वा ।
सुनना लक्षणेपेता द्वादशाङ्गुलसंमिताः ॥
सुविस्तारविभागेन नैगुण्येन च संमिताः ।
सुपकाः सुप्रमाणास्तु एकवर्णा मनोहराः ।
विमना इहकाः काव्याश्चतुरसाः सुसंमिताः ।
द्विद्वक्याश्चाप्रशस्ताः पाणिपादविवर्जिताः ॥
मशर्कराः कण्ववर्णा अस्याङ्गारविताश्च याः ।
विपका मन्दगन्धाश्च याः पीनाः पिष्टिकाश्च
याः ॥
हीनाश्च विधमा भग्ना जर्जराश्च विवर्जिताः ॥
अथ शिलादिन्यासयवस्था । मातुष्ये ।
“शिलान्यासस्तु कर्तव्यः प्रासादे तु शिलामये ।
इह कानान्तु निन्यासः प्रासादे चैहकामये ॥
श्रीने शैलजः पीठ ऐष्टिके ऐष्टिकः स्तुतः ।
शिलान्यासादिको भद्रे सलपादो विधीयते ॥
एतन्निर्णयपञ्चरात्रे ।
“कर्तव्यष्टेकान्यासः प्रासादे चैहकामये ।
श्रीये शिलानां निन्यासः कार्करे कर्करा न्यसेत् ॥
छत्वा शिलादिन्यासे च प्राक्शिलाभ्यधिवान्-
सनम् ।
इह कानां प्रतिष्ठाश्च गर्भाधानश्च कारयेत् ।
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा पीठपन्थश्च साधयेत् ।
अथ श्रीहयग्रीर्विषय प्रोक्तस्तत्सिद्धिः स्फुटम् ॥
अथ पीठपन्थम् । हयग्रीर्विषय ।
“पीठपन्थं ततः कुम्भाभ्युपसादमानतः ।
पीठोत्तमं चोच्छ्रयेण प्रासादस्योद्भूतमानतः ॥
परदर्शनं मध्यमं स्यात् कन्धं चाहमानतः ।
उत्तमं वास्तुदेवस्य कुम्भात् पीठं विचक्षणः ॥
अथ प्रासादलक्षणम् । मातुष्ये ।
अथ वास्तुवर्ति छत्वा भवेत् पीठशभागिकम् ।
तस्य मध्ये चतुर्भिस्तु भागैर्गर्भश्च कारयेत् ॥
भागद्वयकं तत्र भित्तिर्द्वयं परिकल्पयेत् ।
पञ्चभागेन भित्तीनामुच्छ्रायः स्यात् प्रमा-
णतः ॥

द्विगुणः शिखरोच्छ्रायो भिगुच्छ्रायात् प्रमा-
णतः ।
शिखराहस्य चाह्वेन विधेया तु प्रदक्षिणा ॥
चतुर्दिक्षु तदा ज्ञेयो निर्गमस्तु तथा वृधेः ।
गर्भस्रवद्वयं भागो विस्तारो मण्डपस्य तु ॥
आयनः स्यात्त्रिभिर्भागैर्भद्रयुक्तः सुशोभनः ।
पञ्चभागेन संभ्यर्ग गर्भमानं विचक्षणः ॥
भागमेकं रह्यत्वा तु प्राग्ययीवं कल्पयेद्वृधः ।
गर्भस्रवसमो भागादगम्यतो मुखमण्डपः ।
एतन् सामान्यसिद्धिं प्रासादस्यैह लक्षणम् ॥
किञ्च ।
मेरुमन्दिरकैलासकुम्भासिंहद्वयगस्तथा ।
विमानच्छन्दकस्तद्वच्छ्रीहृत्पौण्ड्र नगाधिपः ॥
वलभिच्छन्दकस्तद्वच्छ्रीहृत्पौण्ड्र नगाधिपः ।
गजश्च नन्दनश्चैव नन्दिवर्धन एव च ॥
हंसो वृधः सुपर्णश्च पद्मकोट्य समुद्रकः ।
प्रासादा नामतः प्रोक्ता विभागं श्रुत्वा दिलाः ॥
शतशृङ्गचतुर्द्वारो भूमिकाषोडशोच्छ्रितः ।
नानाविचित्रशिखरो मेरुप्रासाद उच्यते ॥
मन्दरो द्वादशः प्रोक्तः कैलासो दशभूमिकः ।
विमानच्छन्दकस्तद्वद्वेकशिखराननः ॥
स चाष्टभूमिकस्तद्वत् सप्तभिर्नन्दिवर्धनः ।
विंशाष्टकसमायुक्तो नन्दनः समुदाहृतः ॥
षोडशाष्टकसंयुक्तो नानारूपसमन्वितः ।
अनेकशिखरस्तद्वत् सर्वतोभद्र उच्यते ॥
चन्द्रशालसमोपेतो विज्ञेयः पञ्चभूमिकः ।
वलभिच्छन्दकस्तद्वच्छ्रुत्वासात्रयान्वितः ॥
वृषस्योच्छ्रयतस्तुल्यो मण्डलश्चासिर्वर्जितः ।
सिंहः सिंहगतिर्ज्ञेयो नृगो नृगसमस्तथा ॥
कुम्भः कुम्भाकृतस्तद्वद्भूमिकानवकोच्छ्रयः ।
अङ्गुलीपुटसंस्थानपञ्चाष्टकविभूषितः ॥
षोडशमः समन्तात्तु विज्ञेयः स समुद्रकः ।
पार्श्वयोश्चन्द्रशालस्य उच्छ्रायो भूमिकाह्वयन् ॥
षोडशमः स विज्ञेयो विचित्रशिखरः शुभः ।
नगराजस्तु विख्यातश्चन्द्रशालाविभूषितः ॥
प्राग्ययीवेष्य विज्ञात्वेन भूमिकास्तु यदुन्नतः ।
अनेकचन्द्रशालस्तु गजः प्रासाद उच्यते ॥
पयन्तश्चहराजो वै गरुडो नाम नामतः ।
सप्तभ्युच्छ्रयस्तद्वच्चन्द्रशालात्रयान्वितः ॥
भूमिकाषडशीतस्तु वाह्यतः सर्वतो भवेत् ।
तथान्यो गरुडस्तद्वच्छ्रायादशभूमिकः ॥
पद्मकः षोडशमस्तु भूमिद्वयसमन्वितः ।
पद्मस्तुल्यप्रमाणेन श्रीवृक्ष इति स्मृतः ॥
पञ्चाष्टकस्त्रिभूमिस्तु गर्भे हस्तचतुष्टयम् ।
वृधो भवति नाम्ना यः प्रासादः सर्वकामिकः ॥
संप्राप्तौ पञ्चकाश्चैव प्रासादा ये मयोदिताः ।
सिंहस्य ते समा ज्ञेया ये चान्ये तत्प्रमाणतः ॥
चन्द्रशालेः समोपेताः सर्वे प्राग्ययीवर्चयुताः ।
ऐष्टिका दारवाश्चैव शैला वा स्युः सुतोरणाः ॥
मेरुः पञ्चाष्टकस्तु स्यात् मन्दरः पञ्चहीनकः ।
चत्वारिंशत्तु कैलासश्चतुर्दिशदिमानकः ॥
नन्दिवर्धनकस्तद्वच्चन्द्रविंशत् समुदाहृतः ।

विंशता नन्दनः प्रोक्तः सर्वतोभद्रकस्तथा ॥
वत्सलः पद्मकश्चैव विंशहस्त उदाहृतः ।
नृगः सिंहश्च कुम्भश्च वलभिच्छन्दकस्तथा ॥
एते षोडशहस्ताः स्युस्तवारो देववत्सभाः ।
श्रीवृक्षो नृगराजश्च समुद्रकगर्भौ तथा ॥
एते द्वादशहस्ताः स्युरेतेषां हंसकः समः ।
गरुडोऽष्टकरो ज्ञेयो वृधो दश उदाहृतः ॥
एवमेते प्रमाणेन कर्तव्याः शुभलक्षणाः ।
यच्चराक्षसनागानां मातृहस्तः प्रशस्यते ॥
तथा मेघादयः सप्त ज्येष्ठलिङ्गे सुखावहाः ।
श्रीवृक्षकादयश्चाष्टौ मध्यमस्य उदाहृताः ॥
तथा हंसादयः पञ्च कन्यसे सुभदा मताः ॥
हयग्रीर्वपञ्चरात्रे ।
“प्रासादं सर्वप्रवृत्त्यामि सर्वसाधारणं श्रुत्वा ।
चतुरसीकृतं ज्ञेयं भवेत् षोडशधा पुनः ॥
मध्ये तस्य चतुर्भिस्तु कुम्भादायसमन्वितम् ।
द्वादशैव तु भागानि भित्तिर्द्वयं परिकल्पयेत् ॥
अङ्गोच्छ्रायस्तु कुर्वीत चतुर्भागेन चायतम् ।
अङ्गुलीपुटसंस्थानपञ्चाष्टकविभूषितम् ॥
चतुर्भागेन सङ्ख्याः काव्या सन्त्यक्त प्रदक्षिणा ।
तन्मानं निर्गमं काव्यसुभयोः पार्श्वयोः समम् ॥
शिखरेण समं काव्यमये जगति विस्तरम् ।
त्रिगुणेनापि कर्तव्यं यथाशीभातुरूपतः ॥
विस्तरं मण्डपस्याग्रे गर्भस्रवद्वयेन तु ।
देव्यात् पादाधिकं कुम्भाभ्युपसादौ कर्तव्यं भूषि-
तम् ॥
प्रासादगर्भमानं वा कुर्वीत सुखमण्डपम् ।
एकाशीतिपदेवास्तु यद्वा मण्डपमारभेत् ॥
शुकाष्टद्वारि विन्यासे पादान्तस्यान्तु यजेत्
सुरान् ।
तथा प्राकारविन्यासे यजेद्वाविंशदन्तगान् ॥
सर्वसाधारणश्चेत्तत् प्रासादस्य तु लक्षणम् ।
मानेन प्रतिमाया वा प्रासादमपरं श्रुत्वा ॥
प्रतिमायाः प्रमाणेन कर्तव्या पिष्टिका शुभा ।
गर्भस्तु पिष्टिकाह्वेन गर्भमानास्तु भित्तयः ॥
भित्तिरायाममानेन उच्छ्रायस्तु प्रकल्पयेत् ।
भित्तुच्छ्रायास्तद्विगुणं शिखरं कल्पयेद्विगुणम् ॥
शिखरस्य तु तुर्य्येण भ्रमणं परिकल्पयेत् ॥
शिखरस्य चतुर्थेन अग्रतो मुखमण्डपम् ।
अष्टकांशेन गर्भस्य रथकानान्तु निर्गमः ॥
परिधेर्गुणभागेन रथकांशत्र कल्पयेत् ।
तत्तुल्येन वा कुम्भाद्रयकानान्तु निर्गमम् ॥
वासत्रयं स्थापनीयं रथकान्तये सदा ।
शिखरार्धेषु स्रज्यापि रत्नानि विनिपातयेत् ॥
शिखरस्याह्वभागस्य सिंहं तत्र च कारयेत् ।
शुकनासां स्थिरीकृत्य मध्यस्थौ विवर्जयेत् ॥
अपरे च तथा पार्श्वे तद्वत् स्तुत्रं निधापयेत् ॥
तदह्वन्तु भवेदंशः कण्ठे श्यामलसारवान् ।
स्त्वन्वभयस्तु कर्तव्यं विकारालं तथैव च ।
ऊर्ध्वन्तु वेदिकामानात् कलसं परिकल्पयेत् ॥
किञ्च ।
“गरुडस्तु तथा कुम्भादुपरिष्ठात्तुर्गुणम्

चतुष्कोणस्य कर्त्तव्यं संस्थानं मण्डपस्य तु ।
राज्यस्य विजयस्यैवमायुर्वर्द्धनमेव च ॥
पुत्रलाभः श्रियः पुष्टिश्चासादिभ्यु भवेत् क्रमात् ।
एवञ्च शुभदाः प्रोक्ता अन्यथा तु भयावहाः ॥”
अथ तत्र द्वारनिर्णयः । हयग्रीवपञ्चरात्रे ।
“ग्राममध्ये च पूर्वे च प्रत्यगद्वारं प्रकल्पयेत् ।
विदिशासु च सर्वासु तथा प्रत्यङ्मुखं भवेत् ॥
दक्षिणे चोत्तरे चैव पश्चिमे प्राङ्मुखं भवेत् ॥”
किञ्च ।
“विस्ताराद्विगुणं द्वारं कर्त्तव्यञ्च सुशोभनम् ।
जातरूपं सरजतं तद्वदुद्गम्यते तम् ॥
व्योढुमरोद्धतः स्वर्णं दत्त्वा शाखां न्यसेद्दुग्धः ।
तूर्थमङ्गलघोषेण त्रासपणान् खस्तिवाप्य च ॥
द्वारस्य च चतुर्थांशे कार्यौ चण्डप्रचण्डकौ ।
दण्डद्वस्तौ तु कर्त्तव्यौ विष्वक्सेनोपमाङ्गभौ ॥
शाखोर्ध्वं न्यस्य रत्नानि न्यसेद्दूर्ध्वसदुद्गमम् ।
तस्य मध्ये स्थिता देवी साक्षात्तस्मिन् सुरेश्वरी ॥
कर्त्तव्या दिग्गजेः सा तु स्नाप्यमाना घटेन तु ।
शाखोद्गम्य कौ कार्यौ पञ्चवक्त्रादिभूषितौ ॥
एकशाखं त्रिशखं वा षट्शाखं द्वारमिष्यते ।
नवशाखस्य कुर्वीत व्यत ऊर्ध्वं न कारयेत् ।
विष्णुवताररूपादौः शाखां रत्नेन भूषयेत् ॥”
मातृस्ये ।
“चतुःषष्टिपदं कृत्वा मध्ये द्वारं प्रकल्पयेत् ।
विस्ताराद्विगुणोच्चायस्तत्त्रिभागा कटिर्भवेत् ।
विस्ताराद्धौ भवेद्गर्भो भित्तयोऽन्याः समन्ततः ।
गर्भपादेन विस्तीर्णं द्वारं द्विगुणमायतम् ॥
उच्चायात् पादविस्तीर्णं शाखा तद्वदुद्गम्यते ।
विस्तारपादप्रतिमं बाहुल्यं शाखयोः स्मृतम् ॥
त्रिपञ्चस्रभनवभिः शाखाभिर्द्वारमिष्यते ।
कनिष्ठं मध्यमं च्येष्टं यथायोगं प्रकल्पयेत् ॥
अङ्गुलानां शतं सार्द्धं चत्वारिंशद्विस्तृतम् ।
धन्यसुत्तममायुष्यं धनधान्यदमेव च ॥
शतं चाशीतिसहितं वातनिर्गमनं भवेत् ।
अधिकं दशभिस्तदुत्तथा षोडशभिः शतम् ॥
शतमानं द्वितीयञ्च भवत्यशोतिभिस्तथा ।
दशद्वाराणि चैतानि क्रमेणोक्तानि सर्वदा ॥
अन्यानि वर्जनीयानि मानवोद्दिगदानि तु ।
द्वारवेधन्तु यत्नेन सर्ववास्तुषु वर्जयेत् ॥
वृक्षकोणाच्च भूद्वारात् स्तम्भकूपध्वजादपि ।
कुल्याश्वश्रेण वा विह्वं न द्वारं शुभदं भवेत् ॥
अथ प्राकारादिनिर्णयः । हयग्रीवपञ्चरात्रे ।
“प्रासादस्य चतुर्भागेः प्राकारस्योच्चा भवेत् ।
पञ्चदशस्तस्य देवस्य एकदस्ता तु पौठका ॥
तस्मात्तु द्विगुणः प्रोक्तस्तथा गरुडमण्डपः ।
एकदस्तादि कुर्वीत त्रिंशद्वस्तान्तमेव च ॥”
अथ वृक्षरोपयजिर्णयः । मातृस्ये ।
“पूर्वेण फलिनी वृक्षाः चौरवृक्षास्तु दक्षिणे ।
पश्चिमेन जलं श्रेष्ठं पद्मोत्पलविभूषितम् ॥

उत्तरेण नक्षत्राभिः शुभा स्यात् पुण्यवाटिका
सर्वतस्तु जलं श्रीं स्थिरमस्थिरमेव च ॥
सर्वतश्चापि कर्मणं परिखावलयादिकम् ।
याम्ये तपोवनस्थानसुत्तरे मातृकागृहम् ॥
महानसं तथाग्नेये नैर्ऋते तु विनायकः ।
वारुणे श्रीनिवासश्च वायवे ग्रहमालिका ॥
उत्तरे यज्ञशाला तु निर्मात्यस्थानसुत्तरे ।
वारुणे सोमदेवत्ये वलिनिर्वपणं स्मृतम् ॥
पुरतो गरुडस्थानं तथान्येषां यथोचितम् ।
एवमायतनं कुर्याच्छुभमखण्डपसंयुतम् ॥
घण्टावितानकसतीरणचित्रयुक्तं
निव्योक्तवप्रसूदितेन जनेन साईम् ।
यः कारयेत् सुरगृहं विविधध्वजाढ्यं
श्रीं न सुप्ति सदा दिवि पूज्यते च ॥”
अथ जीर्णोद्धारः । विष्णुधर्मे द्वितीयकाण्डे ।
“यस्य राज्ञस्तु विषये देववैष्णव विश्रीयंते ।
तस्य सीदति तद्राज्यं देववैष्णव यथा तथा ॥
हत्वा जीर्णस्य संस्कारं तथा देवैश्च वैष्णवः ।
द्विगुणं फलमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥”
विष्णुरहस्ये ।
“पतितस्य च यः कर्ता पतमानस्य रक्षिता ।
विष्णोरायतनस्येह स नरो विष्णुलोकभाक् ॥”
अग्निपुराणे ।
“पतितं पतमानस्तु तथार्हं स्फुटितं नरः ।
समुद्भूतं हरेर्धामं द्विगुणं फलमाप्नुयात् ॥”
देवीपुराणे ।
“मूलाच्छतगुणं पुण्यं प्राप्नुयाज्जीर्णोद्धारकः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जीर्णोद्धारमाचरेत् ॥”
हयश्रीर्षपञ्चरात्रे ।
“वापौकूपतडागानां सुरधानां तथानघ ! ।
प्रतिमानां सभागाश्च संस्कर्त्ता यो नरो भुवि ।
पुण्यं शतगुणं तस्य भवेन्मूलान्न संप्रयः ।
प्रतिष्ठाया विधिः कार्यस्तथा मन्दिरनिर्मिते ।
प्रायः श्रीहयश्रीर्षोत्तोरनुसारेण वैष्णवेः ॥
देवालयप्रतिष्ठा च ख्याता तस्मिन्नेन किम् ।
श्रीमूर्तिस्यापनेनैव संपूर्णा सा विशेषतः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे २० विलासः ॥
नन्दिरं, छी, पुं. (मन्दन्ते मोदन्ते लोका यत्र । मदि
+ “इमिमदिसुहोति ।” उणा० १ । ५२ । इति
किरच् ।) नगरम् । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥
पुंलिङ्गोद्गम्यं शब्दः । यथा । नगरं मन्दिरं
पुरमिति पुंनपुंसकयोरुच्येन पठ्यते । इत्य-
मरटीकायां भरतः । (अश्वजानुपश्चिमभागः ।
यथा, अश्ववैद्यके । २ । २१ ।
“अधरे च ततो जानु निर्दिष्टं शास्त्रकोविदैः ।
मन्दिरं पश्चिमो भागः कलाची जानुनोरग्रिमः ॥”
नन्दिरः, पुं, (मदि + किरच् ।) समुद्रः । इति
मेदिनी । रे, १६७ । जानुपश्चिमभागः । इति
हेमचन्द्रः । १ । २७८ ।
नन्दिरपशुः, पुं, (मन्दिरपशुः मन्दिरपालितो वा
पशुः । मध्यपदलोपी कर्मधारयः ।) विट्ठालः ।
इति शब्दचन्द्रिका ।

सन्धयः

मन्दिरा, स्त्री, (मन्दिर + स्त्रियां टाप् ।) मन्दि-
रम् । यथा, मन्दिरायास्त्वरावानिति मधुसूक्त-
टाटयः ।

मन्दरा, स्त्री, (मन्दन्ते मयस्मि मोदन्ते वा अयथा
यत्र । मन्द् + “मन्दिवागिमयीनि ।” उणा०
१ । ३६ । इति उट् । स्त्रियां टाप् ।) वाजि-
शाला । इत्यमरः । २ । २ । ७ । (यथा, वैद्य-
नरिते । १ । ५० ।

“उपाहरन्नमजमचयतेः

चुराचतेः लोभितमद्वरोदरम् ।”

अथनायाध्वस्तु । इति मेदिनी । रे, २०० ।
माङ्ग इति भाषा ।

मन्दोदरी, स्त्री, (मन्दं उदरं यस्याः । स्त्रियां
ढीप् ।) रावणमहिषी । सा तु मयदानवकन्या ।
इति रामायणम् । (यथा, महाभारते । ३ ।
२०० । १६ ।

“भाष्या मे भव सुयोनि । यथा मन्दोदरी
तथा ॥”

कुमारादुचरमाहगमभेदः । यथा, महा-
भारते । ६ । ४६ । १० ।

“मन्दोदरी तुङ्गुली च कौटरा मेघवाहिनी ॥”
मन्दोदरीशः, पुं, (मन्दोदर्याः ईशः पतिः ।)
रावणः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

मन्दोदरीसुतः, पुं, (मन्दोदर्याः सुतः ।) इन्द्रजित् ।
इति जटाधरः ।

मन्दोद, स्त्री, (मन्दं अल्पं च तदुण्यञ्चेति ।) ईष-
द्वयम् । तद्वति, त्रिः । इत्यमरः । १ । ४ । २५ ।

मन्द्रः, पुं, (मन्थने बुध्यते अनेन । मदि + “स्काधि-
तर्चीति ।” उणा० ० । १३ । इति रक् ।)
गम्भीरध्वनिः । इत्यमरः । १ । ७ । २॥ (यथा,
मेघदूते । १०० ।

“मन्द्रस्त्रिष्वेवंनिभिरवजावेणिमीलोत्-
सुकानि ॥”

वाद्यनिर्णयः । तत्पञ्चायः । मद्रुः २ म्दङ्गकः
७ । इति शब्दरत्नावली । (त्रि, हृष्टः । यथा,
अमेदे । १ । ५ । ७ ।

“सोता मन्द्रो वरेण्यः ॥”

“मन्द्रो हृष्टः ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
मादनशीलः । यथा, अमेदे । १ । १४२ । ७ ।

“अमे ! कुपस प्रतिहृष्यतहचो

मन्द्र मथावकृतजात सुकतो ।”

“मन्द्र ! मादनशीलः ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ।

मन्मथः, पुं, (मनो मयानि विकरोतीति । मन् +
मथादप् । एवोदरादित्यात् साधुः । अस्य
नामनिरुक्तिर्यथा, मन्मथैवम् । १ । ४ । ७ ।

“मनो मयानि सन्ध्यां पञ्चमारेण कामिनाम् ।
तन्नाम मन्मथजेन प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”

कामदेवः । (यथा, वैद्यचरिते । ८ । ६ ।

“न मन्मथस्तं न हि नास्तिर्कतिः ॥”

उपित्ययः । इत्यमरः । १ । ४ । २१ । काम-

चिन्ता । इति मेदिनी । छे, २२१ । काम-
देवस्त्रीमन्मथेया, —

सन्धयः

“एवं चिन्तयतस्तस्य ब्रह्मणो सुनिश्चितमाः ।

मनसः पुण्यो बलगुराविर्भूतो विनिःसृतः ॥

काश्चनीचूर्णपीताम्बः पीनोन्नतसुनासिकः ।

सुवृषोत्कटौजह्नी नीलावलितकेशकः ॥

लघुभ्रूयुगलो लोलः पूर्णचन्द्रनिभाननः ।

कपाटविलीयं हृदि रोमराजीविराजितः ॥

शुभ्रमातङ्गकरवत्पीननिकुलवाङ्मुखः ।

आरक्तपाणिनयनसुखपादकरोद्भवः ॥

क्षीरमध्यासारुदन्तः प्रमत्तगजकन्धरः ।

प्रपुल्लपद्मपत्राक्षः केशरघ्राग्नतर्पणः ॥

कम्बुग्रीवो मीनकंठः प्रांशुर्मकरवाहनः ।

पञ्चपुष्पायुधो योगी पुष्पकोदण्डमण्डितः ॥

कान्तः कटाक्षपातेन भ्रामयन्नयनद्वयम् ।

सुगन्धिसारुताभ्रान्तं शङ्काररश्मिवितम् ॥

वीक्ष्य तं ताड्यं दक्षप्रमुखा मानसाश्च ते ।

मरीच्यान् दश ततो विस्मयाविष्टचेतसः ॥

च्यौतुसुखं परमं जगुरापुर्जकारिकं मनः ।

स चापि देशं वीक्ष्य सटारं जगतां पतिम् ।

प्रणम्य पुरुषः प्राह विनयानतकन्धरः ॥

श्रीपुरुष उवाच ।

किं करिष्याम्यहं कर्त्तुं ब्रह्मसंज्ञं नियोजय ।

मानाये प्रवृत्तो यस्मादचित्ते शोभिते विधे ॥

अभिधानञ्च यद्व्योमं स्थानं पत्नी च या मम ।

तस्मै कुरुष्व लोकेषु । सटा त्वं जगतां पतिम् ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

एवं तस्य वचः श्रुत्वा पुरुषस्य महात्मनः ।

क्षणं न किञ्चित् प्रोवाच खट्वावपि विस्मितः ॥

ततो मनः सुतयञ्च सन्मग्नुरुच्य विस्मयम् ।

उवाच पुरुषं ब्रह्मा तत्कस्माद्दिशमावहन् ॥

ब्रह्मोवाच ।

अनेन चारुत्वेण पुण्यवाक्यैश्च पञ्चभिः ।

मोहयन् पुरुषार्थार्थं कुरु दृष्टिं सनातनीम् ॥

न देवा न च गन्धर्वा न किन्नरमहोरगाः ।

नासुरा न च दैत्या वा न विद्याधरराक्षसाः ॥

न यक्षा न पिशाचाश्च न भूता न विनायकाः ।

न गुरुका न सिद्धाश्च न मनुष्या न पक्षिणः ॥

पशवो न नृगाः कीटाः पतङ्गा जलजाश्च ये ।

न ते सर्वे भविष्यन्ति न लक्ष्या ये शरस्य ते ॥

अहं वा वासुदेवो वा स्याद्युवां पुरुषोत्तम ।

भविष्यामस्तु वशं किमन्यैः प्राणधारिभिः ॥

प्रच्छन्नरुचो जन्तूनां प्रविशन् हृदये रुदा ।

सुखहेतुः स्वयं भूत्वा कुरु दृष्टिं सनातनीम् ॥

तत्पुण्यवाक्यस्य सदा सुखं लब्धं मनोऽस्तु च ।

सर्वेषां प्राणिनां निबन्धं मदमोदकरो भवान् ॥

इति ते कर्त्तुं कथितं दृष्टिप्रादत्तकं पुनः ।

नामानि च गदिष्यामि वक्ते योग्यं भवि-

ष्यति ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युवाच सुरश्रेष्ठो मानसानां सुखानि च ।

आलोच्य चास्मिन् पद्मे स्रपविष्टोऽभवन् चरात् ॥”

इति कालिकापुराणे कामप्रादुर्भावो नाम १
अध्यायः ॥

सन्धुः

मार्कण्डेय उवाच ।

“ततस्ते सुनयः सर्वे तदभिप्रायवेदिनः ।

चक्रुस्तद्वृत्तं नाम मरीच्यचिसुखास्तदा ॥

सुखावलोकनादेव ज्ञात्वा वृत्तान्तमन्यतः ।

दत्तादयश्च सटारः स्थानं पत्नीश्च ते ददुः ॥

ततो निश्चित्य नामानि मरीचिप्रसुखा हिजाः ।

ऊचुः सङ्गतमेतस्ते पुरुषाय हिवोत्तमाः ॥

अथय ऊचुः ।

यस्मान् प्रमथ्य चेतस्त्वं जानीतस्माकं तथा विधेः ।

तस्मान्मन्मथनाम्ना त्वं लोके मेधो भविष्यसि ॥

अगन्तु कामरूपत्वं त्वत्तमो न हि विदते ।

अतस्त्वं कायनाम्नापि ख्यातो भव मनोभव ॥

मदनान्मदनाम्यत्वं शम्भोर्दृष्टान् सदपकः ।

तथा कन्दर्पनाम्नापि लोके ख्यातो भविष्यसि ॥

त्वदाशुमानां यद्वीर्यं तद्वीर्यं न भविष्यति ।

वैष्णवानाञ्च रौद्राणां ब्रह्मास्त्रायाश्च तादृशम् ॥

स्वर्गो मर्त्यश्च पातालं ब्रह्मलोकः सनातनः ।

अवस्थानानि सर्वानि सर्वयापो भवान् यतः ॥

किंवा चापि विशेषेण सामान्ये नास्ति ते समः ।

यत्र यत्र भवेत् प्राणो शाहलास्तरुणोऽथवा ॥

तत्र तत्र तव न्यानमत्वा ब्रह्मसदोदयम् ।

दद्यौऽयं भवतः पत्नीं स्वयं दास्यति शोभ-

नाम् ॥”

इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥

सन्मथानन्दः, पुं, (सन्मथं आनन्दयतीति । आ +

नन्द + णिच् + पचाद्यच् । कामवर्द्धकत्वादस्य

तथात्वम् ।) महाराजचूतः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

सन्मथालयः, पुं, (सन्मथस्य आलय इव । काम-

वर्द्धकत्वादेवास्य तथात्वम् ।) आन्नः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

सन्मनः, पुं, गन्धदधनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(इम्पयोः कथनविशेषः । यथा, चिन्तामणि-

धृतवचनम् ।

“सुरते कर्णवृत्ते तु निजदेशीयभाषया ।

इम्यथोः कथनं यत्तु सन्मनं तं विदुर्दुधाः ॥”

मन्या, स्त्री, (मन्थते ज्ञायते स्तम्भः खादिकमनया ।

मन् + कर्णे वयप् । स्त्रियां टाप् ।) यौवायाः

पश्चान् शिरा । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ । (यथा,

सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २५ अध्यायः ।

“दोषास्तु दुष्टास्तय एव मन्यां

चंपीथ घाटां सुरजां सुतीव्राम् ।

कुर्वन्ति साधिभुवशरुद्रे

स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ॥”

मन्याका, स्त्री, (मन्थेवेति । मन्या + स्त्री कर्त्तु ।

स्त्रियां टाप् । सुकन्याक इति वत् न विभाषया

दृष्टः ।) मन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

मन्युः, पुं, (मन्थते ज्ञायतेऽर्थो । मन + “यजिमनि-

मुन्विदधिवजिम्यो युष् ।” उणा० ३ । २० । इति

बुच् ।) शोकः । (यथा, भट्टिकाये । ६ । ३० ।

“मन्युर्मेन्ये ममात्तस्मीदृषादोऽस्मदुय-

तिम् ॥”

दन्वन्तः क्रतुः । (यथा. राजतरङ्गिण्याम् । १ । १७४ ।

“आविर्भूवाभिमन्युः शतमन्युरिवापरः ॥”
क्रोधः । इत्यमरः । ३ । ३ । १५३ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ७६ । ५ ।

“यः सचारयते मन्युं योऽतिवादांस्तिष्ठति च ।
यश्च तप्तो न तपति दृष्टं सोऽर्घस्य भाजनम् ॥”
अहङ्कारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्रोधाभि-
मानिदेवः । यथा, क्रवेदे । १० । ८३ । १ ।

“यस्ते मन्यो ! विषद्वच्च सायक

सह व्योजः पुष्यति विश्वमायुषक् ॥”

वितथपुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २९ । १ ।

“वितथस्य सुतान् मन्योऽहं चक्षो जय-
स्तनः ॥”

रुद्रदेवः । यथा, भागवते । ४ । ५ । ५ ।

“आक्षन्त एव कुपितेन मन्थुना
स देवदेवं परिचक्रमे विभुम् ॥”

मन्वन्तरं, स्त्री, (मनोरन्तरमस्तिन्निति ।) दिव्यानां
युगानामेकसप्ततिः । इत्यमरः । १ । ४ । २२ ॥ देव-
मानेनैकसप्ततियुगानि मन्वन्तरमुच्यते मनो-
रन्तरमवकाशोऽधिवर्षा अस्तिन्निति मन्वन्तरम् ।
“एवं चतुर्युगाख्यानां साधिका ह्येकसप्ततिः ।
कृतत्रेतादियुक्तानां मनोरन्तरमुच्यते ॥”

इति लिङ्गपुराणम् ॥

मनवः स्थायम्भुवादयस्तेषामन्तरमवकाशोऽ-
धिवर्षा मन्वन्तरमिति वा । एकसप्ततिरिति
यद्यपि गणनया अर्द्धयुगेनाधिका ।

“देविकानां युगानान् सहस्रं ब्रह्मणो दिनम् ।
मन्वन्तरं तथैवैकं तस्य भागास्तुदृश ॥”

तत्किञ्चिदधिका दिव्ययुगानामेकसप्ततिरिति
नामविधाने सर्वज्ञनारायणेनोक्तत्वात् तथापि
अल्पत्वादहं गीतम् । मन्वन्तरस्य संख्यात-
वर्षाणि यथा,—

“त्रिंशत्लोक्यस्तु वर्षाणां मानुषेण दिनीतमाः ।
सप्तपञ्चस्रस्थान्यानि निवृत्तान्यधिकाणि तु ॥

विंशतिस्तु सहस्राणि कालो यः साधिकां विना ।
मन्वन्तरस्य संख्येया लिङ्गेऽस्मिन् कथिता

दिनाः ॥”

एतदङ्का यथा, ३०६,७२०,००० । एवं चतुर्दश-
मन्वन्तरेऽब्रह्मदिनम् । युगानि यथा लिङ्गे ।

“पूर्वं क्षतयुगं नाम तत्क्षेता विधीयते ।

द्वापरस्य कलिञ्चैव युगान्येतानि सुव्रताः ॥”

युगमानानि यथा,—

“चत्वारि त्रीणि चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् ।
दिव्यान्वानां सहस्राणि युगेऽङ्काः पुराविदः ॥”

इति ॥

अन्यत्र च ।

“चत्वारि त्रीणि चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् ।

तस्य तावत् सती सन्ध्या सन्ध्यांश्च तथाविधः ॥

इतरेषु सचन्धेषु सचन्ध्यांषु च विधु ।

एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥”

इति ॥

अस्यार्थः । देवमाने सत्यस्य वर्षाणि ४०००
चतुःसहस्राणि सन्ध्यावर्षाणि ४०० चत्वारि
शतानि सन्ध्यांश्च वर्षाणि ४०० चत्वारि शतानि ।
एवं देवमाने सत्यस्य वर्षाणि अष्टशताधिकचतुः-
सहस्राणि ४००० एवं त्रेतायाः षट्शताधिक-
त्रिसहस्रं ३६०० एवं द्वापरस्य चतुःशताधिकं
द्विसहस्रम् २४०० एवं कल्येः शतदशधिकमेक-
सहस्रम् १२०० समुदायेन द्वादशसहस्राणि
१२००० । मानुषमानेन सत्यादीनां मानं यथा,
ज्योतिषे ।

“वक्ष्यिमेवा ऋतुरन्यमासा

वेदा रसाद्यौ भुजवह्निवेदाः ।

एतानि शून्यत्रयताडितानि

युगाब्दसंख्याः परिकीर्तितानि ॥”

एतदङ्केऽश्नते सत्यस्य यथा, १,७२८,००० ।
त्रेताया यथा, १,२६६,००० । द्वापरस्य यथा,
८६४,००० । कल्येयया, ४३२,००० । समुदायेन
४,३२०,००० । अपरं ब्राह्मवर्षादिमानं बाहुल्य-
मिमांशोक्तम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥

अपि च । ब्रह्मणो दिनमध्ये चतुर्दशमन्वन्त-
राणि भवन्ति । एको मनुर्वावदधिकारी भवति
स कालो मन्वन्तरसंज्ञको भवति । तत्र मनुर्वा-
नामानि । प्रथमः स्थायम्भुवो मनुः । द्वितीयः

स्वारोचिषी मनुः । तृतीय उत्तमो मनुः ।
चतुर्थस्त्वामो मनुः । पञ्चमो रैवतो मनुः ।

षष्ठश्चाक्षुषो मनुः । सप्तमो वैवस्वतो मनुः ।
वर्त्तमानोऽयम् ॥ अष्टमः सावर्णिर्मनुः । नवमो

दक्षसावर्णिर्मनुः । दशमो ब्रह्मसावर्णिर्मनुः ।
एकादशो धर्मसावर्णिर्मनुः । द्वादशो रुद्र-

सावर्णिर्मनुः । त्रयोदशो देवसावर्णिर्मनुः ।
चतुर्दश इन्द्रसावर्णिर्मनुः । प्रतिमन्वन्तरं भग-

वद्वतारो देवगणसप्तर्षिमनुमुत्पादयः पृथक्
पृथक् भवन्ति । यथा । स्थायम्भुवो मन्वन्तरे

यज्ञोऽवतारः स एवेन्द्रः । यमादयो देवाः ।
मरीचिप्रभृतयः सप्तर्षयः । स्थायम्भुवो मनुः ।

प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ ॥ १ ॥ स्वारोचिषे
विश्रुतवतारः । रोचन इन्द्रः । देवास्तुविता-

दयः । ऊर्जस्तम्भादयः सप्तर्षयः । अमिसुतः
स्वारोचिषी मनुः । दुमन्सेनरोचिष्मत्सुखा

मनुपुत्राः ॥ २ ॥ उत्तमे सत्यसेनोऽवतारः ।
सत्यनिदिन्द्रः । सत्यवेदश्रुतभद्रादयो देवाः ।

वशिष्ठसुताः सप्तर्षयः प्रमदादयः । प्रियव्रतसुत
उत्तमो मनुः । पवनवृद्धयज्ञहोत्राद्यास्तनु-

सुताः ॥ ३ ॥ तामसे हरिरवतारः । विशिख
इन्द्रः । वैद्यतादयो देवाः । ज्योतिर्धामादयः

सप्तर्षयः । तामसो मनुः । वृषखातिनरादय-
स्तनुसुताः ॥ ४ ॥ रैवते विक्रुडोऽवतारः । विशु-

रिन्द्रः । भूतरयादयो देवाः । हिरण्यरोमा-
दयः सप्तर्षयः । रैवतो मनुः । बलिबिन्ध्यादय

स्तनुसुताः ॥ ५ ॥ चाक्षुषे अनितोऽवतारः ।
मन्दम इन्द्रः । अप्यादयो देवाः । हर्म्य-

द्वीरकादयः सप्तर्षयः । चाक्षुषो मनुः । पुष-

पुष्यसुशुम्नादयस्तनुसुताः ॥ ६ ॥ वैवस्वते

वामनोऽवतारः । पुरन्दर इन्द्रः । आदित्या

वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुतगा अश्विनारुघम

इत्याद्या देवाः । कश्यपोऽर्चिर्वशिष्ठो विश्वा-

मित्रो गीतमो गमदग्निर्भरद्वाज एते सप्तर्षयः ।
वैवस्वतो मनुः । इक्ष्वाकुः वृगः शर्वाणिः दृष्टः

धृष्टः कश्यपः नरिष्यन्तः पृथग्नाभागाः
कविः एते मनुपुत्रा दश ॥ ७ ॥ अथ भवि-

ष्याणि । सावर्णिके सावर्णिर्मनोऽवतारः । बलि-
रिन्द्रः । सुतपसो विरजा अन्ततप्रभा देवाः ।

गालवः दीप्तिमान् परशुरामः अश्वत्यामा क्षपः
ऋष्यशृङ्गः व्यासः एते सप्तर्षयः । सावर्णिर्मनुः ।

निर्मर्कविरजस्काद्यास्तनुसुताः ॥ ८ ॥ दक्ष-

सावर्णिके ऋषभोऽवतारः । श्रुत इन्द्रः । पार-

मरौचिगर्भाद्या देवाः । द्युतिमदाद्याः सप्तर्षयः ।
दक्षसावर्णिर्मनुः । भूतकेतुर्दामिकेत्वाद्यास्तनु-

सुताः ॥ ९ ॥ ब्रह्मसावर्णिके विष्णुक्सेनोऽव-
तारः । शम्भुरिन्द्रः । सुरसेनविबुद्धाद्या देवाः ।

हविष्मदाद्याः सप्तर्षयः । ब्रह्मसावर्णिर्मनुः ।
भूरिसेनाद्यास्तनुसुताः ॥ १० ॥ धर्मसावर्णिके

धर्मसेतुरवतारः । वैद्यत इन्द्रः । विहङ्गम-

कामगमाद्या देवाः । अरुणादयः सप्तर्षयः ।
धर्मसावर्णिर्मनुः । सत्यधर्मादयस्तनुसुताः ॥ ११ ॥

रुद्रसावर्णिके । सुधामाख्योऽवतारः । ऋत-

धामा इन्द्रः । हरितादयो देवाः । तपोऽर्कग्रा-

दयः सप्तर्षयः । रुद्रसावर्णिर्मनुः । देववदुपदेवा-

दयस्तनुसुताः ॥ १२ ॥ देवसावर्णिके योगेश्वरो-

ऽवतारः । दिवस्वतिरिन्द्रः । सुकर्म्मस्त्राद्या

देवाः । निर्मोक्तत्त्वदर्शाद्याः सप्तर्षयः । देव-

सावर्णिर्मनुः । चित्रसेनविचित्राद्यास्तनुसुताः ॥

१३ ॥ इन्द्रसावर्णिके वृहद्वागुरवतारः । शुचि-

रिन्द्रः । पवित्रचाक्षुषादयो देवाः । अग्नि-

बाहुशुचिशुद्धमागमाद्याः सप्तर्षयः । इन्द्र-

सावर्णिर्मनुः । उरगम्भीरवृद्धाद्यास्तनुसुताः ॥

१४ ॥ अथैतेषां कर्म्मोच्यते । इन्द्रो देवराट्

यथावर्षो च । मरुतादौ पृथिव्यां राजा भवति

तत्पुत्रपौत्रादयो मन्वन्तरसमाप्तिपर्यन्तं

राजानो भवन्ति । देवताः प्रजानां यज्ञादि-

कर्म्मतुष्टास्तनुफलं प्रचच्छन्ति । सप्तर्षयो धर्म-

शास्त्राणि प्रकाशयन्ति । भगवद्वतारा एतान्

स्वस्वकर्म्मणि नियोजयन्ति देवराक्षसादीन्

धर्महृदो हन्ति च । चतुर्दशमन्वन्तरेऽब्रह्मस्य

एकं दिनं भवति तन्मनुष्यमानेनैकः कल्पः ।

त्रिंशत्कल्पेऽब्रह्मस्य एको मासो भवति । इति

श्रीभागवतमतम् ॥ ६ ॥ अन्यत्र ।

“वर्षलक्षाणि चत्वारि भवेत् कलियुगं क्रमे ।

द्वात्रिंशत्या सहस्रेषु संहितान्यपि संख्या ॥

चतुःषष्टिसहस्राणि लक्षाख्यौ च संख्यया ।

वर्षाणां द्वापरं प्रोक्तं युगं पूर्वनिर्दिष्टानां ॥

जेता द्वादशलक्षाणि वर्षाणां परिकीर्तिता ।

यस्त्वय्या सहस्रेषु संयुक्तानि भवन्ति हि ।

दश.रूप च लक्षाणां वर्षाणां कृतं युगम् ॥

नष्टमैरष्टविंशत्या संयुतान्यपि संश्रया ॥
त्रिंशत्वारिंशल्लजाणि सष्टस्राणि च विंशतिः ।
मातृपैत्र प्रमाणेन भवेत् चातुर्यं क्रमान् ॥
सप्तपष्टिषु लजाणि त्रिंशत्कोट्यस्तपैव च ।
विंशतिषु सष्टस्राणि सन्तन्तरमिदोष्यते ॥
चातुर्यं कसप्तत्या सन्तन्तरमिति द्युतिः ।
कल्पे सन्तन्तरैरेभिस्तुहर्षभिष्यते ॥
कोट्यो द्वादश षट्त्रिंशल्लजाणि तु भवन्ति च ।
अष्टाशीतिषष्टस्राणि जीवेत् स्वायम्भुवो मनुः ॥”
इति वट्टिप्ररायम् ॥

अपरः ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“मन्वन्तरं मनोः कालो यावत् पालयते प्रजाः ।
 गन्वी मनुः स कालस्तु मन्वन्तरमिति श्रुतम् ॥
 तदेकप्रतियुगैर्देवानामिह जायते ।
 तैश्चतुर्दशभिः कल्पो दिनमेकस्तु वेधसः ॥”
 इति कालिकापुराणे २७ अध्यायः ॥

इति कालिकापुराणे २७ अध्यायः ॥

अन्यदपि ।

“मन्वन्तराण्येषाणि श्रोतुमिच्छाम्यनुक्रमात् ।
मन्वन्तराक्षिपांश्चैव श्रुद्धेवपुरोगमान् ।
भगता कथितानेनान् श्रोतुमिच्छाम्यहं गुरोः ॥
श्रीपराशर उवाच ।

श्रीपराशर उवाच ।

अनीतानागतानीष्ट यानि मन्त्रन्तराणि वै ।
 तान्यहं भवतः सम्यक् कथयामि समासतः ॥
 स्वायम्भुवो मनुः पूर्वं मनुः स्वारोचिषस्तथा ।
 नौतमिस्तामसश्चैव रैवतश्चाप्युपस्तथा ॥
 गङ्गिते मनवोऽतीताः साम्यतन्व रयैः सुतः ।
 वैवस्वतोऽर्थं तस्यैतन् वषमं वर्णितेऽन्तरम् ॥
 स्वायम्भुवन् कथितं कल्पाद्वावन्तरं भया ।
 देवान्मन्त्रयस्वैव यथावत् कथिता मया ॥ १ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मनोः स्वारोचिषस्तु ।
 मन्त्रन्तराधिपान् सम्यग्देवर्षींस्तत्सुनांस्तथा ॥
 पारावनाः सतुषिता देवाः स्वारोचिषेऽन्तरे ।
 पिपक्षिपत्र देवद्वी मेत्रेयासीन्हावलः ।
 ज्योतिस्तमस्तथा प्रायो वृत्तोऽपि त्र्यम्बस्तथा ।
 निष्पन्नश्चाक्षरीवांश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥
 वैवस्विकपुरुषाद्याश्च सुताः स्वारोचिषस्तु ।
 द्वितीयमेतदुत्तराग्यात्तमन्त्रं द्विगु चीनमम् ॥ २ ॥
 वृत्तैर्वैष्णवन्तरे तन्मन्त्रौतमिर्नाम यो मनुः ।
 सशान्तिर्नाम तत्रेन्द्रो मेत्रेयाभूत् सुरेश्वरः ॥
 सधामानस्तथा सत्याः शिवाश्च प्रवर्धनाः ।
 तमनिर्यत्र पथेत गगा द्वादशकाः स्थिताः ॥
 यथिष्ठनयनास्तत्र यत्र सप्तर्षयोऽभवन् ।
 त्र्यं परशुदिषाद्यान्तपौत्तमिमनीः सुताः ॥ ३ ॥
 तामगस्यान्तरे देवाः सवृषा हरयस्तथा ।
 सत्याश्च सधियस्वैव यथाविंशतिका गगाः ॥
 शिपिरिन्द्रस्तथा पासींश्चतुश्चाप्यनद्यथाः ॥
 सप्तर्षयस्तु ये तत्र तेषां नामानि मे शृणु ॥
 ज्योतिर्षामाष्टयुः कायस्तेऽत्रोऽभिचिन्तक-
 स्तथा

सूधा :

योऽहंस्त्वमस्यो ह्येते शत्रु तत्रापि शान्तरे ।

२८: एयाति: शान्तइयो जानुअक्षादयस्तथा ।

पुत्रास्तु तामसत्यासन् राजानः सुमहा-

बलाः ॥ ४ ॥

पश्चमं चापि मैत्रेय ! रैवती नाम नामतः ।
मनुर्विभुश्च तत्रेन्द्रो देवांश्चैवान्तरे षष्ठ्यु ॥
अभिनामा भूतरेया वैकुण्ठाश्च सुमेधसः ।
एते देवगणास्तत्र चतुर्दश चतुर्दश ॥
हिरण्यरोमा वैदश्रीरुद्धंवाहुस्तथापरः ।
वैदवाहुः सुधामा च पर्जन्यश्च महासुनिः ।
एते सप्तर्षयो द्विप ! तत्रासन् रैवतान्तरे ॥
बलवन्तुः सुसम्भायः सत्यकामाश्च तत्सुताः ।
नरेन्द्राः सुमहावीर्या बभूवुर्मन्त्रिचक्षतम् ॥
खारोचिषश्चात्तमिस्तु तामसौ रैवतस्तथा ।
प्रियव्रतान्वया ह्येते चत्वारो मगवः स्मृताः ॥
विष्णुमाराध्य तपसा च राक्षसिः प्रियव्रतः ।
मन्वन्तराधिपानेतान् लब्धवानात्मवंशजान् ॥५॥
यस्ते मन्वन्तरे चाधीवाञ्जुषाण्यस्तदा मनुः ।
मनोजवस्तयेदेन्द्रो देवानपि निबोध मे ॥
आर्याः प्रकृता भद्राश्च पृथगाश्च दिवांसकः ।
महानुभावा लेखाश्च पञ्चैतेऽप्यष्टका गणाः ॥
सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मनुत्तमो मधुः ।
अतिनामा सङ्घिष्णुश्च सप्तसन्निवि चर्षयः ॥
ऊरुः पूरुः शतद्रुप्रसुखाः सुमहाबलाः ।
चाक्षुषस्य मनोः पुत्राः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥६॥
विवस्वतः सुतो विप्र ! आहृदेवो महाद्भुतिः ।
मनुः च वन्तंते धीमान् वाम्यन् सप्तमेऽन्तरे ॥
आदित्यवसुरद्राद्या देवाश्चात्र महासुने ! ।
पुरन्दररुधैवात्र मैत्रेय ! त्रिदशैश्वरः ॥
वांशिष्ठः कश्यपोऽथानिर्वमदक्षिः सर्गात्मनः ।
विश्वामित्रभरद्वाजौ सप्त सप्तमेऽथोऽत्र च ॥
इन्द्राऽथैव नामागो धृष्टः शर्वातिरेव च ।
नरिप्यन्तश्च विख्यातो नाम उद्दिष्ट एव च ॥
करुषश्च पृथग्रश्च वसुमान् लोकविभुतः ।
मनोवैवस्वतस्येते नव पुत्रास्तु धार्मिकाः ॥७॥
विष्णुशक्तिरनौपम्या सत्त्वोद्विक्ता स्थितौ स्थिता ।
मन्वन्तरेष्वंशेष्य देवत्वेनाधितिष्ठति ॥
अंशेन तस्य यज्ञोऽथौ जज्ञे स्वायम्भुदेऽन्तरे ।
आसूत्यां मानसो देव उत्पन्नः प्रथमेऽन्तरे ॥
ततः पुनः स वै देवः प्राप्ति खारोचिषेऽन्तरे ।
तुषितायां सत्पद्मो ह्यग्निस्तुषितैः सष्ट ॥
अौत्तमेऽन्तरे चापि तुषितस्तु पुनः स वै ।
सत्यायामभवन् मरुदः सक्तेः सष्ट सरोत्तमैः ॥
ताममस्यान्तरे चैव संग्रामे पुनरेव हि ।
हय्यायां हरिभिः सार्द्धं हरिरेव बभूव ह ॥
रैवतेऽन्तरे देवः सम्भूत्यां मानसोऽभवन् ।
सम्भूतो राज्ञेयः सार्द्धं देवैर्दयवरो हरिः ।
चात्रुषे चान्तरे देवो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ।
विक्रुण्ठायामसौ जज्ञे वैकुण्ठे देवतैः सष्ट ॥
मन्वन्तरे नु संग्रामे तथा वैवस्वतं द्विजः ।
वामनः कश्यपादिष्णुरदित्यां संवभूव ह ॥
त्रिभिः क्रमैरिमान् लोकान् जित्वा येन मृष्टा-
त्मना ।
पुरन्दराय चैलोवपुः दत्तं निघ्ननकण्टकम् ॥

ਲਿਖਾ :

परन्दराय त्रैलोक्यं दत्तं निहन्कण्टकम् ।

इत्येतास्तन्वक्तव्यं सप्तमन्वन्तरेषु वै ।
 सप्तस्त्रिंशद्विंशतिं विप्र ! याभिः संरक्षिताः प्रजाः ॥
 यस्माद्विदमिदं सर्वं तस्य शक्त्या मद्घातनः ।
 तस्मान् संप्रोच्यते विष्णुर्त्रिप्रोधातोः प्रवेशनात् ।
 सर्वं च देवा मनवः समस्ता
 सप्तयेयो ये मनुजन्ववच ।
 इन्द्रश्च यो यस्मिन्प्रोषभूतो
 विष्णोरप्रोधास्तु विभूतयक्षाः ॥”
 इति विष्णुपुराणे ३ अंशे मन्वन्तराख्यानं नाम
 १ अध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमन्नैय उवाच ।

प्रोक्तान्येतानि भवता सप्त मन्वन्तराणि वै ।
भविष्याद्यपि विप्रये ! ममाख्यातुं त्वमर्हसि ॥
श्रीपराशर उवाच ।

श्रीपराशर उवाच

“ह्यायसंज्ञासुतो योऽथौ द्वितीयः कथितो
मनुः ।
पूर्वजस्य सवर्णोऽस्य सार्वर्णिकेन कथ्यते ॥
तस्य मन्वन्तरं ज्ञेयं सार्वर्णिकमध्याह्नम् ।
तच्छृणुष्व महाभाग ! भविष्यं कथयामि ते ॥
सार्वर्ण्यस्तु मनुर्योऽथौ मैत्रेय ! भविता ततः ।
सुतपाञ्चामितामास्य सख्याद्यापि तदा सुराः ।
तेषां गणस्तु देवानामेकैको विंशकः स्मृतः ।
सप्तर्षीर्नापि वल्गुभिर्मपिध्यानद्य सप्त च ॥
द्वौपिमान् गालवो रामः क्रपो द्रौण्यस्तथापरः ।
मनुपुत्रश्च तथा यास ऋष्यश्रृङ्गश्च सप्तमः ॥
विष्णुप्रसादादनवः पातालात्तरगोचरः ।
विरोचनस्तुतस्तेषां वर्जितरज्जो भविष्यति ॥
विरजाश्चात्सरीवांश्च निर्मोहाद्यास्तथापरः ।
सार्वर्ण्यस्य मनोः पुत्रो भविष्यन्ति नरेश्वराः ॥८॥
नवमो दक्षसार्वर्णिर्मैत्रेय ! भविता मनुः ।
पारा मरीचिगर्भाश्च सुधर्मायस्तथा त्रिधा ॥
भविष्यन्ति तदा देवा एकैको द्वादशो गणः ।
तेषामिन्द्रो महावीर्यो भविष्यत्यहुतो द्विज ! ॥
सवरो द्वापिमान् हव्यो वसुर्मधातिथिस्तथा ।
ज्योतिशान् सप्तमः सत्यस्तत्रैते च सप्तर्षयः ॥
धृतिर्नेतुर्दोर्मिकेतुः मध्वस्तो निरामयः ।
पृथुस्तवादाश्च तथा दक्षसार्वर्णिकात्मजाः ॥९॥
दशमो ब्रह्मसार्वर्णिर्भविष्यति सुने ! मनुः ।
सुप्रामाणोऽनिरुद्धाश्च शतसंख्यास्तथा सुराः ॥
तेषामिन्द्रश्च भविता शान्तिर्नाम महाबलः ।
सप्तर्षयो भविष्यन्ति ये तदा नान् शृणुष्व च ॥
एविष्मान् मुञ्चतिः सव्यो ह्यर्षो अग्निस्तथापरः ।
नाभागो प्रतिमोक्षाश्च सत्यकेतुस्तथैव च ॥
मुत्तरेद्योतमोक्षाश्च भूरिषेणादयो दश ।
ब्रह्मसार्वर्णिप्रजाश्च रक्षिष्यन्ति वसुधरान् ॥१०॥
एकादशश्च भविता धर्मोन्नायर्णिको मनुः ।
विष्टद्रमाः कामगमा निर्माणरुचयस्तथा ॥
गयात्वेन तदा सुग्या देवानां द्वि भविष्यताम् ।
एवैकस्मिंश्चकस्तेषां गणस्येन्द्रश्च वै ऋषः ॥
निन्दरुद्धामितेजाश्च वसुमान् दृष्टिरागधिः ।
एविष्माननवस्यैव भाव्याः सप्तर्षयस्तथा ॥
चञ्चत्रगः सर्वधर्मा देवार्जुनादयस्तथा ।

भविष्यन्ति मनोस्तस्य तनयाः पृथिवीश्वराः ॥११॥
रुद्रपुत्रस्तु सार्वभौमविता द्वादशो मनुः ।
कनधामा च तत्रेन्द्रो भविता श्वश्रु मे सुरान् ।
हरिता लोहिता देवास्तथा सुमनसो द्विनः ।
सुकर्माणः सुरापाश्च दशकाः पञ्च वै गणाः ॥
नपत्नी सुतपाश्चैव तपोमूर्तिस्तपोरतिः ।
तपोवृत्तिर्दुर्गतिश्चान्यः सप्रमस्तु तपोधनः ॥
देववानुपदेवश्च देवत्रेष्टादयस्तथा ।
भविष्यन्ति मनोस्तस्य महावीर्याः सुता

वृषाः ॥ १२ ॥

त्रयोदशो रौच्यनामा भविष्यति सुने ! मनुः ।
सुत्रामणिः सुकर्माणः सुधर्माणस्तथापरः ॥
त्रयस्त्रिंशद्विभेदास्ते देवानां ये तु वै गणाः ।
द्विष्यन्तिर्महावीर्यस्त्रीधामिन्द्रो भविष्यति ॥
निर्मोहस्तत्त्वदर्शी च निष्प्रकम्पो निरुत्सुकः ।
धृतिमानवयश्चान्यः सप्रमः सुतपा सुनिः ॥
सप्रधर्षस्त्वमे तस्य पुत्रानपि निबोध मे ।
नित्रसेनविचित्राद्या भविष्यन्ति महीक्षितः ॥१३॥
भौत्यश्चतुर्दशश्चात्र मैत्रेय ! भविता मनुः ।
शुचिरिन्द्रः सुरगणास्तत्र पञ्च श्वश्रुष्व तान् ॥
चाक्षुषश्च पवित्राश्च कनिष्ठा भ्राजिनस्तथा ।
वातावृद्धाश्च वै देवाः सप्रधर्षोऽपि मे श्वश्रु ॥
अग्निबाहुः शुचिः शुक्रो मागधीरभीध एव च ।
युक्तस्तथाजितश्चान्यो मनुपुत्रानतः श्वश्रु ॥
उत्तमनीररन्वाद्या मनोस्तस्य सुता वृषाः ।
कथिता सुनिशार्दूल ! पालयिष्यन्ति मेदि-

नीम् ॥ १४ ॥

चतुर्गुणान्ते वेदानां जायते किल विप्रवः ।
प्रवर्तयन्ति तानेत्य शुचि सप्रधर्षो दिवः ॥
हते हते स्तुतेर्विप्र ! प्रयेता जायते मनुः ।
देवा यज्ञशुणक्ते तु धावन्मन्वन्तरं तन् ॥
भवन्ति ये मनोः पुत्रा यावन्मन्वन्तरं हि तैः ।
तदन्त्योद्भवैश्चैव तावद्भूः परिपाल्यते ॥
मनुः सप्रधर्षो देवा भूपालाश्च मनोः सुताः ।
मन्वन्तरे भवन्त्येते शक्रश्चैवाधिकारिणः ॥
चतुर्दशभिरैतेस्तु गतेर्मन्वन्तरेर्द्विज ! ।
सहस्रयुगपर्यन्तः कल्पो निःशेष उच्यते ।
तावत्प्रमाणा च निशा ततो भवति सप्तमः ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे २ अध्यायः ॥३॥

मन्वन्तरत्रयफलं यथा,—
“श्रुते मन्वन्तरे पूर्वे धर्माभाप्नोति मानवः ।
स्मारोनिषस्य श्रवणात् सर्वान् कामानवा-

भुयात् ॥

औत्तमे घनमाप्नोति ज्ञानचाप्नोति तामसे ।
रैवते च श्रुते बुद्धिं सत्सुर्वा विन्दते स्त्रियम् ॥
आरोग्यश्चाक्षुषे पुंसां श्रुते वैवस्वते वलम् ।
गुणवत् पुत्रपौत्राश्च सूर्यसावर्णिके श्रुते ॥
माहात्म्यं ब्रह्मसावर्णे धर्मसावर्णिके शुभम् ।
मतिमाप्नोति मनुजो रुद्रसावर्णिके जयम् ॥
जातिनेष्टो गुणैर्युक्तो दक्षसावर्णिके श्रुते ।
विशालयत्नवर्त्त रौच्यं श्रुत्वा मनुजसम् ॥
उग्रसावर्णिकोऽपि भौते मन्वन्तरे श्रुते ।

तथाग्निदीप्तिं पुत्राश्च गुणयुक्तानवाप्नुते ॥
सर्वान्गुणकृमादयस्तु श्रृणोति सुनिसत्तम ! ।
मन्वन्तराणि तस्यापि श्रूयतां फलसुत्तमम् ॥
तत्र देवानृषीन् विप्रान्मनुंस्तत्तनयान् वृषान् ।
इन्द्राश्च श्रुत्वा सर्वेभ्यः पापेभ्यो विप्रमुच्यते ॥
देवेन्द्रर्षिवृषाश्चान्ये ये तन्मन्वन्तराधिपाः ।
ते प्रीयन्ते तथा प्रीताः प्रयच्छन्ति शुभां मतिम् ॥
ततः शुभां मतिं प्राप्य कृत्वा कर्म तथा शुभम् ।
शुभां गतिमवाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
सर्वे त्युर्जतवः सौम्याः सर्वे सौम्यास्तथा

यथाः ।

भवन्त्यसंश्रयं श्रुत्वा क्रमान्मन्वन्तरस्थितिम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे मन्वन्तरानुवर्णनं नामा-

ध्यायः ॥

मपठः, पुं, (मयुष्टकः । पृथोदरादित्वात् साधुः ।)

वनसुह्रः । इत्यमरटीकायां भरतः । २।६।१७॥

मपठकः, पुं, (मपठ एव । मपठ + स्थायि कन् ।)

वनसुह्रः । इत्यमरटीकायां भरतः । २।६।१७॥

मपुष्टकः, पुं, (मयुष्टकः । पृथोदरादित्वात् साधुः ।)

वनसुह्रः । इत्यमरटीकायां भरतः । २।६।१७॥

मभ, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रा०-पर०-

सक्र०-सेट् ।) ओष्ठवर्गचतुर्थोपधः । मभ्रति ।

इति दुर्गादासः ॥

मम, य, मदीयम् । आमार इति भाषा । यथा,

“ममत्वं मम राज्यस्य राज्याङ्गेष्वखिलेष्वपि ।

जानतोऽपि यथाज्ञस्य किमेतन्मुनिसत्तम ! ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

“तेषु अमदीयत्वं जानतोऽपि मम यथाज्ञस्य

अज्ञस्येव राज्यादिषु ममत्वमेतत् किं किं निव-

न्वनमित्यर्थः ।” इति तट्टीकायां नागोजीभट्टः ॥

अस्याययत्वेन स्रष्टप्रमाणं ममत्वशब्दे द्रष्टव्यम् ।

असृष्टकवचनान्तर्हृदं रूपं तत्त्वदं

विश्वं लिङ्गेषु स्रष्टव्यम् ॥

ममता, स्त्री, (मम + भावे तल् । टाप् ।) दर्पः ।

अभिमानः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३१ ॥

ममत्वम् । यथा,—

“तथापि ममतावर्त्ते मीहगर्ते निपातताः ॥”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

(उत्तम्यपत्नी । सा तु दीर्घतमोमाता । यथा,

ऋग्वेदे । ६।१०।२ ।

“स्त्रीमं यमस्मै ममतेव श्रुतं

हृतं न शुचि सतयः पवन्ते ॥”

“ममता नाम ब्रह्मवादिनी दीर्घतमस्यो माता ॥”

इति तट्टाख्ये सायनः ।)

ममतायुक्तः, पुं, (ममतया युक्तः ।) कृपणः । इति

शब्दमाला ॥ अभिमानादिविशिष्टे, त्रि ॥

ममत्वं, स्त्री, (मम + भावे तल् ।) मदीयत्वम् ।

यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।

“दुःखायतनभूतो हि ममत्वास्तन्वो गृही ॥”

सोष्टः । यथा,—

“वीर्यचिन्तापदा तत्र ममत्वाकृतचेतनः ।”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

“ममत्वेन स्त्रेहेन आकृष्टा चेतना मतिर्यस्य ।
ममेति वदन्त्यन्तरूपमययं तस्य भावः ममत्वम् ॥”
इति तट्टीकायां काशीरामः ॥

ममापतालः, पुं, (मयति वधाति जनानिति ।
मय्य वन्वने + “मयतेर्यलोपो मचापतुट्
चालः ।” उणा० ५ । ५० । इति आलप्रत्ययः ।
धातोर्वलोपः मकारश्चान्तस्य प्रत्ययस्यापतुङा-
गमश्च ।) विषयः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुणादित्तः ॥

मय, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-
आत्म०-सक्र०-सेट् ।) उ, मयते । इति दुर्गा-
दासः ॥

मयः, पुं, (मयते हृतं गच्छतीति । मय् + पचाद्य-
च् ।) उङ् । इत्यमरः । २।६।७५ ॥ अश्वतरः ।
दानवविशेषः । स तु दैत्यानां शिष्यः । इति
मेदिनी । ये, ४४ ॥ (अयं हि शुद्धिष्ठिरस्य
राज्ञः सर्भां विरचितवान् । यथा, शिशुपाल-
वधे । १३ । ५० ।

“उपनीय विन्दुवरसो मयेन या

मण्डितारुचार किल वार्षपर्वण्यम् ।

विदधेऽवधूतसुरसङ्घसम्पदं

समुपासदत्तं सपदि संसदं स ताम् ॥”)

तस्य सप्तापत्यानि यथा, बह्निपुराणे ।

“मयस्य जाता हेमायां पुत्राः सप्त महाबलाः ।

मायावी दुन्दुभिश्चैव वृषश्च सहिषस्तथा ।

वाजिका वक्कन्या च कन्या मन्दोदरी तथा ॥”

(सुखम् । त्रि, गन्ता । यथा, वाजसनेयसंहि-

तायाम् । २२ । १६ ।

“हयोऽथ्योऽसि मयोऽथ्यस्त्रासि ।” “मयोऽसि

मयते गच्छति मयः मय गतौ पचाद्यच् । यदा

मय इति सुखनाम सुखरूपोऽसि ।” इति

तट्टाख्ये महीधरः ॥)

मयटः, पुं, (मयते गच्छत्यत्रेति । मय् + “श्रका-

दिभ्योऽट् ।” उणा० ४ । ८१ । इति अट् ।)

हण्युक्तहन्तः । इति हारावली । हलन्तश्चेत्

तद्रूपार्थे प्राप्नुयार्थे च मयट् इति प्रत्ययो

भवति ॥

मयष्टकः, पुं, (मयुष्टकः । पृथोदरादित्वात् साधुः ।)

वनसुह्रः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मया, स्त्री, (मयते गच्छति रोगोऽनया । मय् +

कः । स्त्रियां टाप् ।) चिकित्सा । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ त्रि, हतौयैकवचनान्तासृष्टस्य

रूपम् ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । २२१ ।

“इहैव दृष्टानि मयेव तानि

जन्मान्तराणीव दृष्टान्तराणि ॥”)

मयी, स्त्री, (मय् + “पुंयोगादिति ।” ४ । १ ।

४८ । इति डीष् ।) मयस्य स्त्रीजातिः । उष्ट्री ।

इति याकरणम् ॥

मयुः, पुं, (मयट् गतौ + न्यङ्गादित्वात् क्तः । इत्यमर-

टीकायां रघुनाथः ॥ यदा, मिनीति सुशब्दं

करोतीति । मि + “भृङ्गशीट् चरित् चरितनिघ-

निमिनसृजिभ्य उः ।” उणा० १।७ । इति उः ।)

सयूरः

क्रिद्वरः । इत्यमरः । १ । १ । ७४ ॥ नृगः ।
इति मेदिनी । मे, ४३ ६ (यथा, वाचस्पतेय-
संहितायाम् । १३ । ४० ।

“मयुं पशुं मेधमये ! जुषस्व
तेन चिन्वानस्तनो निधीद ।”

“मयुं पशुं तुरङ्गवदनं किम्पुष्यं पशुं मयुं
हृण्यष्टमं वा जुषस्व ।” इति तद्वाक्ये महीधरः ।

मयुराजः, पुं, (मयूनां क्रिद्वराणां राजा ।

“राजाष्टसविभ्यष्टच् ।” ५ । ४ । ६१ । इति
टच् ।) कुवेरः । इति शब्दरत्नावली ॥

मयुष्टकः, पुं, (मयून् नृगान् स्रक्तति प्रीणयतीति ।
स्रक् + अच् । यत्वम् ।) वनसुह्रः । इत्यमर-
टीका ॥

मयूयः, पुं, (मापयन् गगनं प्रमाणयन् ओखति
गच्छतीति । एषोदरादिः । इत्यमरटीकायां
रघुनाथः । यहा, माति परिमातीव । मा +
“माठ ऊखो मय च ।” उया० ५ । २५ । इति
ऊयः । मयादेशश्च ।) किरणः । (यथा,
महाभारते । ३ । ६६ । ४३ ।

“अरुणच्छतधा राजन् ! मयूखानिव
भास्करः ॥”

दोमिः । ज्वाला । इत्यमरः । १ । ४ । ३३ ॥
(यथा, रघौ । २ । ४६ ।

“अथान्यकारं गिरिगजराणां
दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् ।
भूयः स भूतिश्वरपार्श्ववर्ती
किञ्चिद्विहस्यार्धपतिं वभाषे ॥”

श्रीभा । इति मेदिनी । खे, ११ ॥ कीलः ।
इत्यजयः । (पर्वतः । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६६ । ३ ।

“दाधर्षं पृथिवीमभितो मयूखैः ॥”

“मयूखैः पर्वतैः ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥”

मयूरः, पुं, (मयुरिव राति शब्दायते इति । रा +
कः । एषोदरादित्यान् साधुः । यहा, मीनाति
इति समांनिति । मी + “मीनातिस्तरन् ।”
उया० १ । ६८ । इति ऊरन् ।) खनामखातपक्षि-
विशेषः । तत्पर्यायः । वर्हिणः २ वर्हो ३ नील-
कण्ठः ४ सुवद्रभृक् ५ शिखावलः ६ शिखी ७
रेकी ८ मेघनादाशुलाक्षी ९ । इत्यमरः । २ ।
५ । ३० ॥ प्रपलाकी १० चन्द्रवी ११ त्रिलापाङ्गः
१२ । इति शब्दरत्नावली ॥ ध्वजी १३ मेघा-
नन्दी १४ दन्तापी १५ शिखली १६ पिय-
पित्तकाः १७ सुवर्गभोगी १८ मेघनादाशु-
लाक्षः १९ । तन्म पक्ष्य विविक्तालारुणं
यथा,—

“प्रविष्टायां हृताग्रस्तु वेदपक्षां म रावतः ।
पुण्यस्तु गताग्रस्तु परिचक्राम मेदिनीम् ॥
तमो महत्तं हृपतिं यजन्तं सह देवतैः ।
उग्रोर्ध्वोऽसमानाद्य दृष्टो स तु रावतः ॥
संवर्तों नाम प्रपतिः पाषादभ्रता टटप्रतैः ।
पाञ्चवामास प्रमेतः गर्भे ह्येकदेवतैः ॥
रक्षा देवास्तु तदधी पराशमेन दृष्टम् ।
तिष्ठन्तौ नि रमाविष्टास्तु परमभिरुतः ॥

सयूरः

इन्द्रो मयूरः संवृत्तो धर्मैराजस्तु वायवः ।
स्रक्तलाखो घनाध्यक्षो हंसस्य वरुणोऽभवत् ॥”

इत्यादि ॥

“दृष्टात्तदाग्रवीदिन्द्रो मयूरं नीलवर्हिणम् ।
प्रीतोऽस्मि तव धर्मैश्च ! सुवर्गाद्वि न ते
भयम् ॥

इदं नेत्रसहस्रान्तु यत्तद्वर्हिं भविष्यति ।
वर्षमाखे मयि सुदं प्राश्नासे प्रीतिलक्ष्यम् ॥
एवमिन्द्रो वरं प्रादान्मयूरस्य सुरेश्वरः ।
नीलाः किल पुरा वर्हा मयूराणां नराधिप ! ।
सुराधिपाद्वरं प्राप्य गताः सर्वे विचित्रताम् ॥”
इत्यन्तं वाल्मीकीये रामायणे उत्तरकाण्डे १८
वर्गः ॥ अस्य मांवरुणाः ।

“मयूरः श्रीचनेत्रान्निमेधावर्णस्वरायुषाम् ।
हितो वल्यो गुरुश्चोण्यो वातघ्नः शुक्रमांसदः ॥
हेमन्तकाले शिशिरे वसन्ति
सैव हि मायूरसुशान्ति मांसम् ।
उण्यो हि वर्हो विप्रभोजनैश्च
वर्षाशरदृग्रीष्मसुखेष्वप्ययः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

रतन्मांसमेरुखतैलभृष्टं विषतुल्यम् । इति
राजवल्लभः ॥ २॥ मयूरशिखाक्षुपः । तत्पर्यायः ।
खराखा २ कारवी ३ दीपः ४ लोचमस्तकः ५ ।
इत्यमरः । २ । ४ । १११ ॥ अपामार्गः । इति
मेदिनी । रे, १६६ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
सितस्थाने २३ अः । “पिप्पलीपिप्पलीमूलं
चयचित्रकमयूरवर्षाभूविडं वा क्षीरं पिबेत् ॥”
अमरविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ३६ ।
“मयूर इति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः ।
स विश्व इति विख्यातो बभूव पृथिवीपतिः ॥”
सुमेरोरुत्तरवर्तो पर्वतविशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५५ । १३ ।

“खलंश्चङ्गी शातश्चङ्गी पुण्यको मेघपर्वतः ।
विरजाक्षो वराहादिर्मयूरो दावक्षिण्या ॥”
कविविशेषः । स च मयूरभट्ट इति लोके
प्रसिद्धः । गयं खतु वागभट्टस्य चशुरः
उज्जयिन्यां दृढभोजमहोपतेः नभायामा-
सीदिति मानतुङ्गाचार्यप्रणीतभक्तमारास्य-
क्तोत्रटीकाप्रारम्भे मेरुतुङ्गप्रणीतप्रवन्धचिन्ता
मयी च समुपलभ्यते । प्रवन्धचिन्तामगौ
वायमद्वौ मयूरस्य भगिनीपतिरासीदित्युक्तं
नन्ति । अथ च ।

“अष्टौ प्रभाषो वाग्देव्या यस्मात्तद्गद्गिवाकरः ।
श्रीधर्षस्याभवन् सभ्यः समो वायमयूरयोः ॥”

इति शाङ्गपद्धत्यादिप्रसिद्धराजशेखरपद्धत्यापि
वायमयूरयोः समराजत्वं प्रतीयते ।

अयं हि ऊग्ररोगग्रस्तः स्वयमारिनाकुः स्वयं-
शतकं नाम क्षोत्रग्रस्तं प्रगीय नतः गन्धक्
निष्कृतिमवाप । स्वयंजनकस्यास्तिमः क्षोत्री
यना,—

“क्षोका भोक्तुं भूयै श्रुतमिति रक्षिताः

श्रीमद्वैद्य भट्टा

मयूर

युक्तचेतान् पठेद् यः स्रक्तपि पुरुषः सन्ध्यापै-
विमुक्तः ।

आरोग्यं सत्कवित्वं मतिमतुलवत्तं कान्तिमायुः-
प्रकथं

विद्यामैश्वर्यमर्थं सुखमपि लभते शीघ्रं स्वयं-
प्रसादान् ॥”)

मयूरकं, स्त्री, (मयूरः मयूरग्रीवैव प्रतिकृतिरिति
मयूर + “इवे प्रतिकृती ।” ५ । ३ । ६६ । इति
कन् । अस्य मयूरकण्ठकान्तिवृत्तुतिता-
त्थात्वम् ।) अङ्गनविशेषः । तुतिया इति
भाषा । तत्पर्यायः । तुत्याङ्गनम् २ शिखीग्रीवम्
३ वितुङ्गकम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥
(यथा, भावप्रकाशे । १ ।

“तुल्यं वितुङ्गकं चापि शिखीग्रीवं मयूरकम् ॥”
मयूरकः, पुं, (मयूर + इवार्थे कन् ।) अपा-
मार्गः । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥ (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३६ । १६ ।

“मयूरको राजदृष्टो निम्बः कोवातकी
तिकाः ॥”)

तुल्यकम् । (म्नाथे कन् ।) मयूरः । इति विश्वः ॥
मयूरशिखा । इति जटाधरः ॥

मयूरग्रीवकं, स्त्री, (मयूरस्य ग्रीवायाः कन्वरस्य
वर्ण इव वर्णो यस्य । बहुव्रीहौ कन् । वृत्तश्च ।)
तुल्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मयूरचटकः, पुं, (मयूर इव चटकः ।) गृध्र-
कुक्रुटः । इति हारावली । ६० ॥

मयूरचूडं, स्त्री, (मयूरस्यैव चूडा अयमभागी यस्य
तन् ।) स्यौण्यिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मयूरचूडा, स्त्री, (मयूरस्य चूडैव चूडा शिखा
यस्याः ।) मयूरशिखा । इति वैद्यकम् ॥

मयूरजङ्घः, पुं, (मयूरस्य जङ्घैव जङ्घा यस्य ।)
श्लोनाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मयूरतुल्यं, स्त्री, (मयूर इव तुल्यम् । मयूरवर्ग-
त्वादस्य तथात्वम् ।) तुल्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मयूरपदकं, स्त्री, (मयूरस्यैव पदकं स्थानम् ।)
नखाघातः । यथा, शब्दमालायाम् ।

“तथावकेरकोनी च गवाधाते तु सुपुनम् ।
मयूरपदकं याघ्रनखकोत्पलपत्रके ॥”

मयूरविदना, स्त्री, (मयूरान् विश्लेष्य इति
स्वपुण्यादिशोभया तिरस्करोतीति । वि + दल +
अच् । स्त्रियां टाप् ।) अमृष्टा । इति वैद्यकम् ॥

मयूरशिखा, स्त्री, (मयूरस्य शिखेय शिखा अयं
यस्याः ।) खनामखातचुपविशेषः । तत्पर्यायः ।
वर्हिचूडा २ शिखिनी ३ शिखाशुः ४ सुशिरा
५ शिखा ६ शिखावला ७ कैकिशिरा ८ ।
अस्या गुणाः । रसे स्वादुत्वम् । गृह्यहृ-
वालमृष्टादिदोषनाशित्वम् । दण्डकर्मणि शस्त्र-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“मयूराद्या शिखा प्रोक्ता सद्यसाहर्षमन्वया ।
नीलकण्ठशिखा तर्ज्या पित्तश्लेष्मानिहारिणी ॥”

इति भावप्रकाशः ।

मरकः

मरक

मरक

मयूरिका, स्त्री, (मयूरवन् वर्णोऽस्त्यस्याः । मयूर + टन् । टाप् ।) अमृता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मयूरी, स्त्री, (मयूर + स्त्रियां ङीप् ।) मयूर-
स्त्रीजातिः । इति याकरयं लिङ्गादिसंयुज्य ॥
(यथा, उत्तररामचरिते । ३ । ८ ।

“किमयत्तेऽपि निनदे कुतस्तेऽपि त्वमोदशी ।
स्तनयित्रीर्मयूरीव चकितोत्कण्ठिता स्थिता ॥”)

मरकः, पुं, (म्रियन्ते जना यस्मात् । मृ + अपादाने
अप् । ततः स्वार्ये संज्ञायां वा कन् । यद्वा,
मृ + भावे अप् । मरो मरणमिति शब्देन

कायति शब्दायते इति । कै + कः ।) मारिः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । २३६ ॥ मड़क इति भाषा ।

तत्पर्यायः । मारी २ मारकः ३ । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । १३ । २० ।

“हुताशनो जलं याधिर्दुर्भिक्षो मरकस्तथा ।
इति पञ्चविधं देवं यस्मिन् मानुषं परम् ॥”)

तस्य कारणादि यथा,—
“यावन्मार्तण्डस्तुर्गवि धनुषि भस्ते मन्त्रे

वास्ति नायं
तावहुर्भिक्षपीडा भवति च मरकं संशयं

यान्ति लोकाः ।
हाहाकारा तथोर्वी मनुजभयकरी फेरवावैश्च

भीमैः
शून्यग्रामा भवेधुर्नरपतिरहिता भूरिकङ्काल-

माला ॥
वक्रं करोति रविजो धरणीसुतो वा

मृलर्चस्तमघरेवतिमैत्रमेधु ।
छत्रोपभङ्गपतनानि च सैनिकानां

सर्वत्र लोकमरणं जलधौतदेशः ॥
मांवास्थीनि समादाय श्मशानाद्ग्रभवायसाः ।

श्वा श्मशालोऽथवा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत् ॥
विकिरन्ति गृहादौ च श्मशानं वा मही

भवेत् ।
चौरेण हन्यते लोकः परचक्रसमागमः ॥

संघामश्च महाघोरो दुर्भिक्षं मरकस्तथा ।
अद्भुतानि प्रच्यवन्ति तस्य देशस्य विद्रवः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
अपि च ।

“वाचिष्यमिभयं गैरिकरूपे च युद्धानि ।
दूर्वाकाण्डश्यामे हारिदे चापि निर्दिशन्

मरकम् ॥”
इति ग्रहणप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अन्यदपि ।
“रवाविन्दो गजास्त्वा शम्भुजारे तुरङ्गमे ।

नौकया गुरुशुक्राभ्यां दोलया बुधवासरे ॥
गवे च जलदा देवी कृचमङ्गस्तुरङ्गमे ।

नौकायां शस्त्रद्विः स्यात् दोलायां मरकं
भवेत् ॥”

इति पञ्चिकाप्रवेशफलकधने ज्योतिषम् ॥ * ॥
अस्य शान्तिः । देवीमाहात्म्यपाठः । बटुक

भैरवस्तवपाठः । तुलस्या विष्णुपूजनम् । यथा,

“उपसर्गान्निषेधांस्तु महामारोषसुद्वान् ।

तथा त्रिविधसुत्पातं माहात्म्यं श्रमयेन्मम ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

“मारीभये राजभये तथा चौराभिजे भये ।

चौत्पातिके महाघोरे तथा दुःखप्रदर्शने ।

बन्धने च तथा घोरे पठेत् स्तोत्रं समाहितः ॥”

इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे व्यापदुद्धारकण्यः ॥

“ग्रहयज्ञैः शान्तिकैश्च किं क्षिप्स्यन्ति नरा

द्विज ! ॥

महाशान्तिकरः श्रीमांस्तुलस्या पूजितो हरिः ॥

उत्पातान् दारुणान् पुंसां दुर्निमित्तान्यशेषतः ।

तुलस्या पूजितो भक्ता महाशान्तिकरो

हरिः ॥”

अथ ब्रह्मपुराणीयो मन्त्रः ।

“ॐ नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने

स्वाहेति ।”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(जातिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । ५१ ।

“दावांदा मरकाश्चैव कुरटाश्चान्नदारकाः ।

एकपादाः खशा घोषाः खर्गभौजानव-

दकाः ॥”)

मरकतं, स्त्री, (मरकं मारिभयं तरन्त्यनेन ।

तन् + डः । यद्वा, मरकं मरणं तनोतीति ।

लोभान्मरणमनादृत्य तस्मिन् रत्ने प्रवर्तते इति

मरकतमिति स्मरन्तीति वृद्धाः । इत्यमरटीकायां

भरतः ।) हरिद्वयं मणिविशेषः । पान्ना इति

भाषा ॥ तस्य देवता बुधः । इति ज्योतिषम् ॥

तत्पर्यायः । गारुत्मतम् २ अश्वगर्भम् ३ हरि-

कण्ठिः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । २२ ॥ मरकतम् ५ राज-

नीलम् ६ गरुडाकृतम् ७ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ रौहिण्यम् = सौपर्णम् ८ गरुडोद्गी-

र्णम् १० धुरजम् ११ अश्वगर्भम् १२ गर-

जारिः १३ वापवीलम् १४ गारुडम् १५ ।

कुत्रचित् पुस्तके गरुडोद्गीर्णस्थाने गरुडो-

त्तीर्णं वापवीलस्थाने वाप्रवालं इति च पाठः ॥

अस्य गुणाः । विषहत्वम् । नशीतलत्वम् ।

रसे मधुरत्वम् । आमपित्तहरत्वम् । रुच्य-

त्वम् । शुचिदत्वम् । भूतनाशकत्वम् ॥ * ॥

अस्य लक्षणम् ।

“खच्छश्च गुरु खच्छार्थं स्निग्धं गात्रश्च माद्वै-

समेतम् ।

अथङ्गं बहुरङ्गं शृङ्गारी मरकतं शुभं त्वष्ट-

यावत् ॥”

तस्य कुलक्षणम् ।

“शर्करिलकलिलरुचं मालनं लघुहीनकान्ति

कल्माषम् ।

चाचयुतं विहृतंङ्गं मरकतममरोऽपि नोप-

सृज्यते ॥” * ॥

तस्य परीक्षा ।

“यच्छैवालशिखण्डिशालहृत्किञ्चैश्च बाध-

च्छेदेः

खद्योतेन च वाक्कीरवपुषा शैरोऽप्युष्येण च ।

क्रायाभिः समतां दधाति तदिदं निर्दिष्टमष्टा-

त्मकं

जातं यत्तपनातपेष्परितो गारुत्मतं रज्ज्वयेत् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

ग्रन्थान्तरे तस्य परीक्षादि यथा,—

सुत उवाच ।

“दानवाधिपतेः पित्तमादाय भुजगाधिपः ।

द्विधा कुर्वन्निव योम सत्वरं वासुकिर्ययौ ॥

स तदा खशिरोरत्नप्रभादीप्ते नभोऽभुधौ ।

राजतः च महानेकः खण्डसेतुरिवावभौ ॥

ततः पञ्चनिपातेन संहरन्निव रोदसी ।

गुरुत्मान् पद्मगेन्द्रस्य प्रहर्तुं सुपचक्रमे ॥

सहस्रेव समोच तत् फणीन्द्रः

सुरसाद्युक्ततुरस्कपादपायाम् ।

नलिकावनगन्धवासितायां

वरमाणिक्वगिरेरुपत्यकायाम् ॥

तस्य प्रपातसमनन्तरकालमेव

तद्वह्मालयमतीत्य रमासमीपे ।

स्थानं स्थितरुपपयोनिधितोरलेख

तत्प्रत्ययान्मरकताकरतां जगाम ॥

तत्रैव किञ्चित् पततस्तु पित्ता

दुपत्य जग्राह ततो गुरुत्मान् ।

सच्छर्परीतः सहस्रेव घोणा-

रन्मुहयेन प्रसमोच सर्वम् ॥

तत्राकठोरशुककण्डशिरौषपुष्प-

खद्योतपृष्ठचरशाद्वलशैवलानाम् ।

कङ्कारशस्यकभुजङ्गमुनाश्च पत्र-

ग्रान्तत्विषो मरकताः शुभदा भवन्ति ॥

तद्वयत्र भोगीन्द्रमुना विसुक्तं

पपात पित्तं दितिवाधिपञ्च

तस्याकरस्यातितरां स देशो

दुःखोपलभ्यश्च गुणैश्च युक्तः ॥

तस्मिन्मरकतस्थाने यत्किञ्चिदुपजायते ।

तत्सर्वं विषरोगाद्या प्रशमाय प्रकीर्णते ॥

सर्वमन्त्रौषधिमार्गैश्च शक्यं चिकित्सितुम्

महाहृदयप्रभवं विद्यन्तत्तेन शान्यति ॥

अन्यस्याकरे तत्र यदौषैरुपवर्जितम् ।

जायते तत् पवित्राणासुतमं परिकीर्तितम् ॥

अत्यन्तहरितवर्णं कोमलमर्च्चिन्मिमेदण्डिलश्च ।

काञ्चनचूर्णस्थान्तःपूर्णमिव लक्ष्यते यच्च ॥

युक्तं संस्थानगुणैः समरागं गौरवेण विधीनम् ।

सवितुः करसंस्पर्शाच्छुरयति सर्वाग्रमं दीप्ताः ।

हिला च हरितभावं यस्यान्तर्निहितता

भवेद्दीप्तिः ।

अचिरप्रभाप्रभाहतनवशाललक्ष्मिभा भाति ॥

यच्च मनसः प्रसादं विदधाति निरीक्षितमति-

माचम् ।

तत्मरकतं महागुणमिति रत्नविदां मनोवृत्तिः ॥

यस्तु भास्करवत्सर्पात्तु हस्तन्यस्तो महामणिः ॥

रज्ज्वेदात्मपादेस्तु महामरकतं हि तत् ॥

चतुर्धा जातिभेदस्तु महामरकते मणौ ।

क्रायाभेदेन विज्ञेया चतुर्वर्गस्य लक्षणेः ॥” * ॥

अथ द्वाया ।

“भवेद्विधिकाया मरकतस्य च ।
वर्धितस्यमाभाया चासपक्षसमापरा ॥
चरितोचनिभा चान्धा तथा शैवालसन्निभा ।
रघोत्पलसंकाशा वानकीरसमा तथा ॥
नगप्राङ्गमन्काया शिरीषकुसुमीपमा ।
श्वमलौ समारवाताभ्याया मरकताभ्यायाः ॥
द्वायाभिर्यत्तमेताभिः श्रेष्ठं मरकतं भवेत् ।
पद्मरागगतः स्वच्छो जलविन्दुर्यथा भवेत् ।
तथा मरकतकाया श्यामला चरितामया ॥”
अथ दीपगुणाः ।

“दीपाः सप्त भवन्त्यस्य गुणः पञ्चविधो मतः ।
अस्मिन् रूचमिद्युक्तं यादिसस्य धृते भवेत् ॥
विस्फोटः स्यात् सपिठके तत्र प्रच्छदतिर्भवेत् ।
नपायादी भवेद्विनाशो मरकते धृते ॥
दिष्टाय मरकतं प्राहुर्वायंते न तु धाम्यते ।
शर्करा कर्करायुक्तं पुष्पशोकाप्रदं धृतम् ॥
जठरं कान्तिहीनन्तु दंष्ट्रिवह्निभयावहम् ।
कुम्भापवर्णं धृतं ततो न्युत्तमं भवेत् ॥
इति दीपाः समाख्याता वयं गतेऽथ महा-

गुणाः ।

निर्मेतं कथितं स्वच्छं गुरु स्याद्गुरुतायुतम् ॥
अस्मिन् रूचमिद्युक्तं मरकतस्य मरकतम् ।
सुरागं रागवहुलं मयेः पञ्च गुणा मताः ॥
यत्तैर्युक्तं मरकतं सर्वपापभयापहम् ।
गजवाजिरयान्त्वा विप्रभ्यो विसरादि मे ॥
तत् फलं समवाप्नोति शुद्धे मरकते धृते ।
घनधान्यादिकरणे तथा सैनक्रियाविधौ ॥
विषरागोपशमने कर्मस्वाध्वंसेषु च ।
शान्तये सुनिर्भयसादयं मरकतो मयिः ॥”
तथा च ।
“स्वच्छता गुरुता कान्तिः स्निग्धत्वं पित्तकार-

यम् ।

चरित्रिरङ्गकचैव सप्त मरकते गुणाः ॥”
अथ क्षितिमात्रविमपरीक्षा ।
“अत्रिमत्वं सद्यजत्वं दृश्यते स्वरिभिः क्षितित् ।
चर्मयेत् प्रसरं यद्गकाचक्षसादिपद्यते ॥
नेत्रयेहोऽभट्टेय चर्मनाथ विलेपयेत् ।
सद्यजः कान्तिमाप्नोति क्षितिमो मलिनयते ॥
धर्मस्यानिबहुत्वान् यस्यान्तः स्वच्छकिरण-

परिधानम् ।

शान्तिप्रतिष्ठं कोमलवर्णं प्रभादिचमकान्तिः ।
चनीचुलया कान्ता खान्ताकारं विभासया
भाति ।
तदापि गुणवत्त्वमाप्नोति हि यादृशीं पूर्वम् ॥
शङ्खपटोरं मलिनं रूचं पाषाणकर्कोरपेतम् ।
दिश्यते प्रमाणगुणा मरकतस्यैवैषं विगुणम् ॥
यन्मिदं गितं रत्नमन्यन्मरकताज्ञयेत् ।
श्रेयसागतेः तद्वर्णं नेत्रये वा कषणम् ।
भलात्कपुंसिदा च तदर्थं समयोगतः ।
मरकतस्यैवैषं रत्नमन्यन्मरकताज्ञयेत् ॥
यमेव पाषाणं दृष्ट्वा दृष्टं दृष्टं पुनरिदम् ।

साधवेनेव काचस्य प्रवया कर्तुं विभावना ॥
कस्यचिदनेकरूपैर्मरकतमनुगच्छतोऽपि गुण-

वर्णैः ।

भलात्कस्य निर्नेतुर्वैश्वस्यसुपैति वर्णस्य ॥
वद्यापि सुक्ताः सन्त्यन्ते ये च केचिद्विजातयः ।
तेषामप्रतिवेदानां भा भवत्युद्गमागमौ ॥
शतृत्वाचैव केषाञ्चित्कचसिद्धपणायते ।
तिस्रंगालोक्त्यमानानां सद्यस्यैव प्रणश्यति ॥
खानाचमनजयेषु रत्नामन्त्रक्रियाविधौ ।
दृष्टिगोचिरस्यानि कुञ्चद्विः साधनानि च ॥
दैवपित्रातिष्ठेयसु गुरुसंपूजनेषु च ।
याध्यमानेषु विषमैर्दोषजानेर्विद्योद्भवैः ॥
दैवैर्दोषैर्गुणैर्युक्तं काचनप्रतियोगितम् ।
संयामे विचरद्विषयं धाम्यं मरकतं बुधैः ॥”
अथ मल्यम् ।

“तुलया पद्मरागस्य यन्मल्यमुपजायते ।
लभतेऽभ्यधिकं तस्मात् गुणैर्मरकतं स्तुतम् ॥
तथा च पद्मरागाणां दोषैर्मल्यं प्रलीयते ।
ततोऽस्याप्यधिका शान्तिर्दोषैर्मरकते भवेत् ॥
गुणपिच्छसमायुक्ते हरितश्चामभास्वरे ।
मल्यं द्वादशकं प्रोक्तं जातिभेदेन स्वरिभिः ॥
यवैकेन शतं पञ्चसहस्रं हितये यवे ।
त्रिभिस्त्रैव सहस्रे द्वे चतुर्भिश्च चतुर्गुणम् ॥”
इति गारुडे मरकतपरीक्षा ७१ अध्यायः
युक्तिकण्ठतश्च ॥

मरकतपञ्चौ, स्त्री, (मरकतमिव पञ्चं यस्याः ।
ढीव । तद्वर्णसादृश्यादेवास्यास्तथात्वम् ।)
पाचौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरकतं, स्त्री, (मरकतम् । पृथोदरादित्वात्
साधुः ।) मरकतमयिः । इति शब्दरत्नावली ॥
मरणं, स्त्री, (स्त्रियतेऽनेनेति । गृ + करणे लुट् ।)
वत्तनामः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भावे लुट् ।)
विजातोयात्मनःसंयोगध्वंसः । इति न्याय-
मतम् ॥ तत्पर्यायः । पञ्चता २ कालधर्मः १
दृष्टान्तः ४ प्रलयः ५ अत्ययः ६ अन्तः ७
नाशः ८ न्यस्तः ९ निधनम् १० । इत्यमरः ।
२ । ८ । ११६ ॥ भूमिलाभः ११ निपातः १२
आत्ययिकम् १३ नृतिः १४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कीर्तिशेषः १५ महाजिमा १६ महा-
पद्मगाः १७ संस्यानम् १८ । इति जटाधरः ॥
मरणदुःखान्ता ॥

“मरकते धानि दुःखानि प्राप्नोति श्वसु तान्यपि ।
प्रपञ्चोपादृष्टिदलोऽथ यामो वेपथुना नरः ॥
सुहृन्तानिः पण्यशो सुहृन्तान्यलान्तिनः ।
हिरण्यघान्तनयभाभ्यामृत्युगृहादिषु ।
यते कपं भविष्यन्तीत्यस्तीवममताकुलः ॥
मर्मभिर्दिग्मचारोगैः फलकरिव दारुणैः ।
शरैरिवान्तजस्योपैन्दिशमानासुखधनः ॥
विदर्गमादन्ताराणिदृष्टपार्दं सुहृन्तानि ।
संश्रुयमानतालोऽपटो सुरहारायते ॥
निरुहण्यो दीनोऽप्येवदन्तान्यसमीदिनः ।
तद्वैव नरः च आधुना जगत्तदाया चोदा ॥

क्षेत्रादुत्क्रान्तिमाप्नोति याम्बकिदुरपीदितः ।
ततश्च यातनादेष्टं क्षेपेन प्रतिपद्यते ।
एतान्यन्यानि चोपाधि दुःखानि मरणे

दृग्मा ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ५ अध्यायः ॥ ३ ॥
सुहृन्मरणश्रावणनिषेधो यथा,—
“असौ न निक्षिपेदस्मिं नाद्विः प्रशमयेत्तथा ।
सुहृन्मरणमार्तिं वा न स्वयं श्रावयेत् परान् ॥”
इति कौर्मोपनिषागे १५ अध्यायः ॥ ३ ॥
अथ धार्मिकमरणलक्षणम् ।

सोमशर्कोवाच ।

“धर्म्यो हि कीटशो न्युत्तमश्च चैव वदस्व मे ।
उभयोर्लक्षणं कान्ते ! त्वमेव हि वदस्व मे ॥
सुमनोवाच ।

सत्त्वं शौचं चमा शान्तिस्त्रीर्षं पुण्यादिकं तथा ।
धर्मश्च पालितं येन तस्य न्युत्तं वदाम्यहम् ॥
रोगो न जायते तस्य न च मोडा कलेवरे ।
न श्रमो वै न च ग्लानिर्न च खेदो भ्रमस्तथा ॥
दिव्यरूपधरा भूत्वा गन्धर्वा ब्राह्मणास्तथा ।
वेदपाठसमायुक्ता गतिज्ञानविशारदाः ॥
तस्य पार्श्वं समायाति स्तुतिं कुर्वन्ति चातु-

लाम् ।

सुखो हि आसने युक्तो देवपूजारतः किल ॥
तीर्थेषु लभते प्राज्ञः खानार्थं धर्मेतत्तुपरः ।
अमृतागारे च गोष्ठे च देवतायतनेषु च ॥
आरामे च तडागे च यच्चाश्रयो वटस्तथा ।
ब्रह्महर्षं समाश्रित्य श्रीष्टुचक्षु तथा पुनः ॥
अश्वस्थानं समाश्रित्य गजस्थानं ततो नरः ।
अशोकं चूतदृक्ष्य समाश्रित्य यदा स्थितः ॥
सन्निधिं ब्राह्मणानाञ्च राजवेष्टमगोऽपि वा ।
रणभूमिं समाश्रित्य पुरा यत्र नृता भटाः ॥
न्युत्तस्थानानि पुण्यानि केवलं धर्मेकारणम् ।
गोयश्चक्षु समं प्राप्य तथा समरशङ्कटम् ॥
शुद्धधर्मकरो नित्यं धर्मेतो धर्मेवत्तलः ।
एवं स्थानं समाप्नोति यदा न्युत्तं समाश्रितः ॥
मातरं पश्यते पुण्यं पितरश्च नरोत्तमम् ।
भ्रातरं श्रेयसा युक्तमन्यं स्वपनयान्वयम् ॥
वन्दितं तथा पुण्यं क्षुण्णमानं पुनः पुनः ।
पापिष्ठं नैव पश्यते मादृपिष्ठादिकं पुनः ॥
गीतं गायन्ति गन्धर्वाः स्तुवन्ति स्तायकाः कवेः ।
मन्त्रपाठैस्तथा विप्रा भाता स्तेऽपि पूजयेत् ॥
पिता स्वजनवर्गश्च धर्मात्मानं महासतिम् ।
एवंभूताः समाख्याताः पुण्यस्थानानि ते

विभी ! ।

प्रत्यक्षान् पश्यते भूतान् द्वास्त्रैहिकमाविलान् ।
न च सप्रेम मोहेन क्षेपेन क्लेशं वै वत ॥
धर्मराशो महाप्राप्नो दूरात्तन्तु समाश्नयेत् ।
सुखं हि त्वं महाभाग ! यत्र धर्मेः स तिष्ठति ॥
सत्यं मोक्षो न च भान्तिर्न ग्लानिर्न च

विक्रिया ।

जायते नात्र सन्देहः प्रसहाता प्रतिव्रती ॥
ज्ञानविज्ञानसम्पत्तः सूरतये जनादेनम् ।

तेषु साहं प्रयातिव सन्तरो जृष्टमानसः ।
 अमहारमाश्रित्य आत्मा तस्य हि गच्छति ।
 शिविका तस्य चायानि सुयानं सुमनोहरम् ॥
 विमानैरेव यात्येव वायोर्वेगेन चोत्तमः ॥
 कुत्रेव भ्रियमाणेन चामरयजनेक्षया ।
 वीर्यमानः स धर्मात्मा पुण्यैरेव समन्ततः ॥
 गीयमानस्तु धर्मात्मा ज्ञयमानस्तु पण्डितैः ।
 वन्दिभिरामरे दिव्यैर्मांसेभ्यो देवपारगैः ॥
 माधुभिः स्तूयमानस्तु सज्जं सौख्यसमन्वितः ।
 यथादानप्रभावेण फलमाप्नोति तत्र सः ॥
 आरामवाटिकामध्ये स प्रयाति सुखेन वै ।
 अमरोभिः समाकीर्णं दिवाभिमर्गलेयुतः ॥
 देवैस्तु स्तूयमानस्तु धर्मराजं प्रपश्यति ।
 देवाश्च धर्मनयुक्ता जग्मुः सांमुख्यमेव ते ॥
 यज्ञेहि त्वं महाभाग ! सुदृष्टु भोगान्कनो-
 रमान् ॥

एवं संपश्यते धर्मं सौम्यरूपं महामतिः ॥
 अस्य पुण्यस्य भावेन सुदृष्टे स्तुर्गमस्तुतमम् ।
 भोगक्षयात् स धर्मात्मा पुनर्जन्म प्रयाति च ॥
 निजधर्मप्रसादात् स कुलं पुण्यं प्रयाति च ।
 ब्राह्मणस्य सुपुण्यस्य क्षत्रियस्य तथैव च ॥
 धनाढ्यस्य सुपुण्यस्य वैश्यस्य च महामते ! ।
 धर्मोऽयं मोदते भद्रं पुनः पुण्यं करोति सः ॥”
 इति श्रीपद्मपुराणे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने
 १५ अध्यायः ॥ ५ ॥

अथ पापिनां मरणलक्षणम् ।

सोमशर्मावाच ।

“पापिनां मरणं भद्रे ! कीदृशैर्लक्षणैर्वृतम् ।
 तस्मै त्वं विस्तराद्ब्रूहि यदि जानासि भाविनि ॥
 सुमनोवाच ।

श्रूयतामभिधास्यामि तस्मात् विहात् श्रुतं मया ।
 पापिनां मरणं कान्त ! यादृशं लिङ्गमेव च ॥
 महापातकिनाश्चैव स्थानमेषां वदाम्यहम् ।
 विप्रामस्यैर्धर्मैर्भूमिं पापसमन्विताम् ॥
 स तां प्राप्य सुदुष्टात्मा प्राणान् दुःखेन मुञ्चति ।
 चाक्षुषभूमिं संप्राप्य मरणं याति दुःखितः ॥
 गर्हभाचरिणां भूमिं वैश्यागारं समाश्रितः ॥
 मद्यपानमहं गत्वा नैष्ठिक्यमुपगच्छति ।
 अस्थिचर्मनखैः पूर्णमाश्रितां पापक्षिण्यैः ॥
 तामवाप्य स दुष्टात्मा नृत्वं प्राप्नोति निश्चितम् ।
 अन्धां पापसमाचारां प्राप्य नृत्वं स गच्छति ॥
 अथ चेष्टां प्रवक्ष्यामि दूतानां प्रिय ! निश्चि-
 ताम् ॥

भैरवान् दारुणान् घोरानतिकृष्णांश्चोदरान् ।
 पिङ्गाक्षान् पीतनीलांश्च अतिश्वेतांश्चोद-
 रान् ॥

अनुपांश्च कराणांश्च शुष्कमांसवर्णोपमान् ।
 रौद्रदंष्ट्राकराणांश्च सिंहस्थान् सर्पहस्तकान् ॥
 स तान् दृष्ट्वा प्रकम्पेत खिद्येत च सुहृद्भुङ्क्तुः ।
 शिवास्वादावहोरात्रहारदावाक्क्षमते ! ॥
 सृचन्ति दूतकाः सर्वे कर्मस्त्रे तु तस्य हि ।
 नये पाद्मप्रभृतास्ते दृष्टे बहोक्षयोदरे ॥

समाकृत्य नयन्त्येते द्वाहेति दहतो सुहुः ।
 न्नियमाणस्य या चेष्टा तामैव प्रवदाम्यहम् ।
 परद्रव्यापहरणं परभाषाविद्वम्बनम् ।
 ह्यं परस्य सत्त्वं यद्भीतं तैस्तु पापिभिः ॥
 पुनर्नैव प्रदत्तं हि लोभास्वादविमोहितैः ।
 अन्यदेव महापापं कुप्रतियहमेव च ॥
 कण्डमायान्ति ते सज्जं स्त्रियमाणस्य तस्य च ।
 यानि कानि च पापानि पूर्वमेव कृतानि च ॥
 आयान्ति कण्डमूलं हि महापापस्य नान्यथा ।
 दुःखसुखाद्यन्येते कफवन्धेन दारुणम् ॥
 पीडाभिर्दारुणभिश्च कण्डो घुरघुरायते ।
 रौद्रेण कम्पतेऽप्यपि मातरं पितरं पुनः ।
 क्षरति भ्रातरं तत्र भार्यां पुत्रं पुनः पुनः ॥
 पुनर्विस्तरणं याति महापापेन मोहितः ।
 तस्य प्राणा न गच्छन्ति बहुपीडासमाकुलाः ॥
 पतते कम्पते चैव सूर्च्छते च पुनः पुनः ।
 एवं पीडाकामायुक्तो दुःखं सुदृष्टेऽतिमोहितः ॥
 तस्य प्राणा सुदुःखेन महाकष्टैः प्रचालिताः ।
 अपानं मार्गमाश्रित्य शृणु कान्त ! प्रयान्ति ते ॥
 एवं प्राया दुरात्मानो लोभमोहसमन्विताः ।
 नीयन्ते च महाभूतेस्तेषां दुःखं वदाम्यहम् ॥”
 इति पाद्मे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने पापिमरणं
 नाम १६ अध्यायः ॥ ६ ॥
 पापिनां यमालयगमननायायोनिप्राप्तिविवरणं
 यथा,—

सुमनोवाच ।

“अङ्गारवर्षये मार्गे कथ्यमाणो हि नीयते ।
 दह्यमानः स दुष्टात्मा चेष्टमानः पुनः पुनः ॥
 यन्नातपो महातीव्रो द्वादशादित्यतापितः ।
 नीयते तेन मार्गेण सन्तप्तः स्रग्धरश्चिभिः ॥
 पञ्चतेष्विव दुर्गेषु द्वायाहीनेषु दुर्मतिः ।
 नीयते तेन मार्गेण क्षुधातृष्णादिपीडितः ॥
 स दूतेर्हन्तमानस्तु पदा दृष्टेः परश्वधैः ।
 कशाभिक्षाद्यमानस्तु निन्ध्यमानस्तु दूतकैः ॥
 ततः शीतमये मार्गे वायुना सेयते पुनः ।
 तेन शीतेन दुःखी स भूत्वा याति न संशयः ॥
 आक्षय्यमाणो दूतेस्तु गानादुःखेन नीयते ।
 एवं पापी स दुष्टात्मा देवब्राह्मणनिन्दकः ॥
 सत्त्वपापसमायुक्तो नीयते यमकिङ्करैः ।
 यमं पश्यति दुष्टात्मा कृष्णाञ्जनचयोपमम् ।
 तस्य दारुणं भीमं यमदूतैः समावृतम् ।
 सत्त्वयाधिवसाकीर्णं चित्रगुप्तसमन्वितम् ॥
 आरूढमधिगं देवं धर्मराजं द्विजोत्तम ! ।
 दंष्ट्राकरालमयुगं सन्धास्यं कालसन्निभम् ॥
 पीतवासं महादंष्ट्रं रक्तगन्धानुलेपनम् ।
 रक्तमालाकृताभूयं गदादंष्ट्रं भयङ्करम् ॥
 एवंविधं महाकायं यमं पश्यति दुर्मतिः ।
 तं दृष्ट्वा समुद्रप्रापं सत्त्वधर्मवर्द्धितम् ॥
 यमः पश्यति तं दुष्टं पापिष्ठं धर्मकण्टकम् ।
 श्रातवेषु महादुःखैः पीडाभिर्दारुणैः ॥
 यावद्दुःखसहस्रानां तावत् कालं प्रपश्ये ।
 नानागरकदण्डेषु पश्ये च पुनः पुनः ॥

गरकश्च प्रयात्येवं क्षमिकीटेषु पापहतः ।
 अन्धे प्रपद्यते नित्यं द्वाहाभूतो विचेतनः ॥
 मरणक्षये पापात्मा एवं याति सुनिश्चितम् ।
 एवं पापस्य सम्मोहं सुदृष्टे चैव सुदुर्मतिः ॥
 पुनर्जन्म प्रवक्ष्यामि यास्तु योनिषु जातिषु ।
 श्वयोनिं समुद्रप्राप्य मुञ्चते पातकं पुनः ॥
 यात्रो भवति दुष्टात्मा रासभं याति वै पुनः ।
 साय्यारिप्रौकरौ योनिं सर्पयोनिगतेव च ॥
 गानाभेदास्तु सर्कास्तु तिर्यक्स्तु च पुनः पुनः ।
 पापपण्डितु संयाति अन्धास्तु गर्हितास्तु च ।
 चाक्षुषभिक्षजातिश्च पुलिन्दौ याति पाप-
 हतः ॥

एतत्ते सत्त्वमाख्यातं पापिनां जज्ञ च व हि ।
 पापपुण्यसमाचारखण्डे कथितो मया ॥”
 इति पाद्मे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने पाप-
 पुण्यविवेको नाम १७ अध्यायः ॥ ७ ॥

शालग्रामशिलास्यर्धे मरणफलम् । यथा,—
 राजान ऊचुः ।

“युवां नारायणस्यास्य कल्मेः श्वशुरतां गतौ ।
 वयं वृषा इमे लोका जपयो ब्राह्मणाश्च ये ॥
 प्रेक्ष्य भक्तिविनागं वां हरौ विस्मितमानसाः ।
 पृच्छामस्वामियं भक्तिः क्व लब्धा परमात्मनः ॥
 कस्य वा शिचिता राजन् ! किं वा नैसर्गिकी
 तव ।

श्रोतुमिच्छामहे राजन् ! त्रिजगज्जनपावनीम् ।
 कथं भागवतीं त्वत्त्वः संसारायमनाशिनीम् ॥

शशिक्षण उवाच ।

स्त्रीपुंसोरावयोर्भूयं शृणुतामोषविक्रमाः ।
 वृत्तं यज्जन्मकर्मोद्दिष्टं तद्भक्तिलक्षणात् ॥
 पुरा युगसहस्रान्तं यमोदहं पूतिर्मांससृक् ।
 यद्भीयं मे प्रियारण्ये क्षतनीडौ वनस्पतौ ॥
 चकार कामं सत्त्वच वनोपवनसंक्रुये ।
 नृतानां पूतिपल्लवैः प्राणिनां वृत्तिकल्पकौ ॥
 एकदा सुखकः क्रूरो शुलोभ पिशिताशिनौ ।
 आवां वीक्ष्य गृहे पुष्टं गृहं तत्राययोजयन् ॥
 तं वीक्ष्य जातविश्रान्तौ क्षुधया परिपीडितौ ।
 स्त्रीपुंसौ पतितौ तत्र मांसश्रोणितचेतसौ ॥
 बह्वावावां वीक्ष्य शिवा हर्षादागच्छ सुखकः ।
 जग्राह कण्ठे तरसा चक्षुःपादातपीडितः ॥
 आवां गृहीत्वा गच्छन्तः शिकायां सलिला-
 न्तिके ।

भस्तिष्कं चूर्णयामास सुखकः पिशिताशनः ॥
 चक्राक्षितशिलास्रज्जाम्बरयादपि तत्तृणयात् ।
 व्योतिर्मयविमानेन सद्यो भूत्वा चतुर्भुजौ ॥
 प्राप्नो वैकुण्ठनिलयं सत्त्वलोकात्मकममृतम् ।
 ततः स्थित्वा युगशतं ब्रह्मणो लोकमागतौ ॥
 ब्रह्मलोके पश्यन्तं युगानास्तुपसृज्य वै ।
 देवलोके कालवशात्तं युगशतुःशतम् ॥
 ततो भुवि वृषाक्षवत् पद्मसुरहं सरन् ।
 हरेरनुग्रहं लोके शालग्रामशिलाश्रयम् ॥
 जातिस्मरत्वं गच्छन्तः किं तस्याः कथया-
 न्यहम् ।

यजन्मशाशमावेण मायाकां मरुद्वतम् ।
न जाने वानुदेवस्य सेवया किं भविष्यति ॥”
इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः ॥ ३॥

मरुजगन्मन्त्रिणं यथा,—
“अग्निरापः स्विषो मरुः सर्पा राजकुलानि च ।

निधं परोपसेयानि सद्यःप्रागहराय षट् ॥”
इति मारुडे ११४ अध्यायः ॥

(“मरुं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ।
श्लेष्मः क्षधता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥”
इति माधवकरकृतस्मृतिविनियये ज्वराधिकारे ।
“अपानः कर्षति प्राणं प्रायोऽपानानु कर्षति ।
श्रुतिनी तु यदा भिन्ना तदैव मरणं भुवम् ॥”
इति वैद्यकम् ॥)

मरुतः, पुं. (नृ नृतौ + “भृष्टदृष्टियचीति ।”
उणा० ३ । ११० । इति अतच् ।) मरणम् ।
इत्युगादिकीयः ॥

मरुन्द्ः, पुं. (मरं मरणं दति खण्डयति भ्रम-
राणां जीवनहेतुत्वात् । हो + कः । यद्वा,
मकरन्दः । एषोदरादित्वात् साधुः ।) मक-
रन्दः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
“माकन्दसुकुलसन्दि मरुन्दसन्दिमन्दिरे ।
केलितल्ये सज्जन्देन कुन्दहन्देन मण्डिता ॥”
इति सत्वावली ॥)

मरुन्दकः, पुं. (मरुन्द्ः । स्वार्थे कन् ।) मकरन्दः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मराकाली, स्त्री, (मरं मरणदुःखं अकति
प्राप्नोत्यनेनेति । अक् + कर्णञ् चञ् । स इव
अकति पर्याप्नोतीति । अल् + अच् । गौरा-
दित्वात् ङीप् ।) दृष्टिकाली । इति रत्नमाला ।
विद्याटी इति भाषा ॥ (विद्वतिरस्या दृष्टि-
कालीशब्दे ज्ञानया ॥)

मरारः, पुं. (मरं मरणमकति निवारयतीति ।
अल् + अच् । लस्य रत्वम् ।) शब्दरत्न-
ग्यानम् । इति जटाधरः । मराइ इति भाषा ।
मराहः, पुं. (नृ + व्यासच् ।) राजहंसः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, नैषधे । ६ । ७२ ।

“भेमीसमीपे स निरीक्ष्य यत्र
तान्मूलजामूनदण्डसल्यध्याम् ।
स्तत्रियाद्वृत्तमधोपकार-
मराहमोहदृष्टिमानमृष्टे ॥”)

कण्ठलम् । कारकः । तुरङ्गमः । वारिवाहः ।
राष्ट्रमोचिपितम् । जलः । इति सारसतः ॥
मरुते, वि. इति विकल्पः ॥

मराहकः, पुं. (मराल इव प्रतिष्ठतिरिति ।
मराह + कच् ।) कलहः । इति राज-
निघण्टुः ॥

मरिचं, स्त्री. (म्रियते दहति श्लेष्मादिकमनेनेति । नृ
+ राट् + क्तच् ।) कलीकम् । खनामखान-
नर्तन्यायः । मरुद्वतविशेषः । तत्पर्यायः । म्रि-
यन् २ । व्यासम् ३ । दौलम् ४ । दौलनृ ५ । उच-

यम् ६ । यवनेष्टम् ७ । दत्तफलम् ८ । शाकाङ्गम् ९ ।
धर्मपत्तनम् १० । कटुकम् ११ । शिरोरुचम् १२ ।
वीरम् १३ । कफविरोधि १४ । न्ययम् १५ । सर्व-
हितम् १६ । क्षणम् १७ । वेल्लम् १८ । (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये ।
“पिप्पलीमरिचशङ्खवेराणि त्रिकटुकम् ॥”)

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
लघुत्वम् । श्लेष्मघ्नाशनत्वम् । समीरकमि-
हद्रोगहरत्वम् । रुचिकारकत्वम् । इति
राजनिघण्टुः ॥ अपि च ।

“मरिचं वेल्लजं क्षणमृषणं धर्मपत्तनम् ।
मरिचं कटुकं तीक्ष्णं दीपनं कफवातजित् ॥
उष्णं पित्तहरं रुचं व्यासगूलकमीन् हरेत् ।
तद्दार्द्रं मधुरं पाके नात्युष्णं कटुकं शुभ ॥
किञ्चित्तीक्ष्णगुणं श्लेष्मप्रसक्तिं स्यादपिचलम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(अपि च ।
“खादुपाक्याद्रंमरिचं गुरुश्लेष्मप्रसक्तिं च ।
कटुष्णं लघु तच्छुष्कमवृष्यं कफवातजित् ॥
नात्युष्णं नातिशीतश्च वीर्यतो मरिचं सितम् ।
गुणवन्मरिचैश्च चक्षुष्यश्च विशेषतः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

मरिचः, पुं. (म्रियते नश्यतीति । नृ + इच् ।)
मरुवकवृक्षः । इति राजनिघण्टुः ॥
मरिचपत्रकः, पुं. (मरिचस्य पत्राणीव पत्राणि
यस्येति । बहुव्रीहौ कः ।) सरलवृक्षः । इति
राजनिघण्टुः ॥

मरिमा, [नृ] पुं. (म्रियते इति । नृ + “जनि
नृदभ्यामिमनिन् ।” उणा० ४ । १४८ । इति
इमनिन् ।) नृत्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुयादिर्वाचः ॥

मरीचं, स्त्री. (नृ + बाहुलकात् इच् ।) खनाम-
खातकटुद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः । वेल्लम् २ ।
कोलकम् ३ । क्षणम् ४ । उषणम् ५ । धर्मपत्तनम् ६ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥ मरिचम् ७ । श्यामम् ८ ।
वरिष्ठम् ९ । इति जटाधरः ॥ आर्द्रस्य तस्य
गुणाः । पाके स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्म-
प्रसक्तित्वम् । शुष्कस्य तस्य गुणाः । रुच्यत्वम् ।
अग्निदत्वम् । रुचत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
लघुत्वम् । शुक्रनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
अन्यत् मरिचशब्दे द्रवत्वम् ॥

मरीचिः, पुं. (म्रियते पापराशिर्यस्मिन्निति ।
नृ + “नृकलिभ्यामौचिः ।” उणा० ४ । ७० ।
इति इचिः । तपःप्रभावादस्य तथालम् ।)
सुनिविशेषः । स तु व्रक्षणे व्येष्टमानसपुत्रः ।
अस्य भार्या कर्हमसुनिकन्या कला, पुत्रः
कश्यपः पूर्णिमासश्च । इति श्रीभागवतम् ॥
(अस्य भार्या समृतिरिति नाम्नापि खाना ।
यथा, मार्कण्डेये । ५२ । १८ ।
“पत्नी मरीचिः समृतिः यौनेमासमस्यत ॥”)
उपयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (दनुपुत्रः । यथा,
हरिवंशे । ३ । ८२ ।

“मरीचिर्मर्षवाशेव इरा शकुशिरा हकः ॥”
मरुहणानामन्यतमः । यथा, श्रीभागवतीता-
यान् । १० । २१ ।

“मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥”
प्रियव्रतवंशीयस्य सम्भानः पुत्रः । यथा, श्रीमद्भा-
गवते । ५ । १५ । १४—१५ । “चित्ररथा-
दूणायां सम्भाद्वज्रनिष्ठ । ततः उत्कलायां
मरीचिर्मरीचिर्विन्दमतां विन्दमानुदपद्यत ।
तस्मात् सरथायां मधुनामाभवत् ॥”)

मरीचिः, पुं. स्त्री. (म्रियन्ते नश्यन्ति सुदृजन्तव-
स्तमां विवानेन । नृ + इचिः ।) किरणः । इत्य-
मरः । १२ । ४ । ३३ ॥ (यथा, रघौ । १३ । ४ ।
“गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद्
विद्वद्भिर्मन्त्राश्रुवते वक्षन्ति ॥”
यथा च ।

“मरीचीनसतो मेघान् मेघान् वाप्यसतोऽखरे ।
विद्यतो वा विना मेघैः पश्यन् मरुगन्धच्छति ॥”
इति चरके इन्द्रियस्थाने चतुर्थे अध्याये ।)

पटत्रासरेखपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
(स्त्री, म्रियन्ते इव देवा यद्दर्शनादिति ।
नृ + इचिः ।) अक्षरोविशेषः । यथा, महा-
भारते । १ । १२३ । ५६ ।
“मरीचिः शुचिका चैव विद्युद्वर्णा तिलीक्ष्मा ।
अम्बिका लक्षणा क्षेमा देवी रम्भा मनोरमा ॥”
म्रियते वारिभ्रमेण जीवा यस्याः । नृ + अया-
दाने इचिः । मरीचिका । यथा, कथासरित्-
सागरे । ५७ । ६१ ।

“वेष्ट्याप्रिमणि सद्भावो यदस्मिन् बुध्यते त्वया ।
सत्यं भवति किं जातु जलं मरुमरीचिम् ॥”
मरीचिका, स्त्री. (मरीचिरेव । स्वार्थे कन् ।
टाप् ।) नृगहृष्ट्या । इत्यमरः । १ । ४ ।
३५ ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । १ । १ ।
“मध्याह्नार्कमरीचिकास्त्रिव पयःपुरो यद-
ज्ञानतः ॥”)

“मरीचिरिव मरीचिका स्वार्थे वधिं दद्यादित्ना
इवार्थे कः । यौष्टे मरुदेशिकतादावर्ककराः
प्रतिफलितः दूरस्थानां जलत्वेनाभान्ति तद्वा-
चिका नृगहृष्ट्येति टीकाकारः । उत्कटरपि-
रश्मिजन्मक्षितिवास्यनालं मरीचिका । दूरस्थान्ये
यस्ययुखैर्जलमिव दृश्यते इत्यपरे ॥” इति भरतः ॥

मरुः, पुं. (म्रियते श्लिप्निति । नृ + “भृष्ट-
श्रीति ।” उणा० १ । ७ । इति उः ।) निर्जल-
देशः । (यथा, महाभारते । १३ । १५४ । २० ।
“अदृश्या गच्छ भीरु ! त्वं सरसति ! मरुन्
प्रति ॥”)

पन्नतः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६२ ॥ यथा
महाभारते । ५ । ६४ । १८ ।
“तत्रापश्याम वै गूर्वे सभु पीतमसाम्बिकम् ।
मरुग्रपाते विषमे निविष्टं कुम्भमस्मितम् ॥”
दशेरकदेशः । तत्पर्यायः । धन्या २ । इत्यमरः ।
२ । १ । ५ ॥ यथा, हेमचन्द्रः ।
“शास्त्रास्तु कारकृच्छीया मरुवस्तु दशेरकाः ॥”

मरुत्कवचः । इति भावप्रकाशः ॥ (निमि-
चंशीयह्यंशपुत्रः । यथा, श्रीमद्भागवते । ६ ।
१३ । १५ ।

“तस्मादृष्टयस्तस्य महावीर्यः सुवृत्तपिता ।
मुष्टेर्धृष्टैस्तुवै ह्यंशोऽथ मरुस्ततः ॥”
मरुत्वंशीयभाविराजविशेषः । तस्य विवरणं
यथा,—

“रामान् कुशोऽभूदतिथिस्तनोऽभून्निषधान्नभः ।
तस्मादभूत् पुण्डरीकः सैमधन्वाभयततः ॥
देवानोक्तस्तो ह्रीनः पारिपात्रोऽथ ह्रीनतः ।
बलात्कस्ततोऽर्केष्ट रजनाभस्ततोऽभवत् ॥
खगणाद्विहृतस्तस्माद्विराज्यो नाभसंस्तितः ।
ततः पुण्याय वस्तस्मान्मुद्गलोऽथाशिवर्णकः ॥
तस्मान् श्रीघोऽभवत् पुत्रः पिता मेऽतुलविक्रमः ।
तस्मान् मरुः मां केऽपीह बुधश्चापि सुमित्रकम् ॥
कलापयाममासाद्य विद्वि सत्तपसि स्थितम् ।
तवावतारं विज्ञाय आसात् सद्यवतीसुतान् ॥
यतोऽस्य कालं लब्ध्वा कालप्राप्तस्तवान्तिकम् ।
कल्किरुवाच ।

मरा ! त्वामभिविष्टामि निजायोध्यापुरेऽधुना ।
एत्वा ग्नेच्छानधर्मिष्ठान् प्रजाभूतविहंसकान् ॥
विशाखयुग्मभूपालस्तनयां विनयान्विताम् ।
विवाहे रुचिरामाङ्गीं सुन्दरीं त्वां प्रदा-
स्यति ॥”

इति काल्किपुराणे १८ अध्यायः ॥
(वस्तुनामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ४७ ।
“वासवाद्युगता देवी जनयामास वै सुतान् ।
मरुः वै प्रथमं देवं द्वितीयं ध्रुवमययम् ॥”
मरुजः, पुं, (मरुं निर्जलदेशे जायते इति ।
जन् + डः ।) नखीनामगन्धर्वम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (वंशाङ्कुरे, स्त्री । तत्पर्यायो यथा,
“करीरं मरुत्वं फलम् —”)

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
मरुदेशजाते, त्रि ।

मरुजा, स्त्री, (मरुज + न्वियां टाप् ।) ऋगे-
त्वारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरुटा, स्त्री, उच्चललाटयुक्तस्त्री । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मरुटा, स्त्री, उच्चललाटा नारी । इति
विकारुशेषः ॥

मरुतः, पुं, (म्रियन्ते प्राणिनो यद्भावादिति । म्र
+ पाठुलकात् उत्त ।) वायुः । (यथा, अभिज्ञान-
शकुन्तले ।

“तदेनां सुखमरुतेन विशदं करवाणि ॥”
देवः । इति भरतधृतस्याङ्गिः ॥ षण्णपाटलि-
रुचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मरुत्, पुं, (म्रियते प्राणी यस्याभावादिति । म्र
+ “म्रग्योदतिः ।” उणा० १ । ६४ । इति
उत् ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । ६५ ॥ (यथा,
नेपथ्यचरिते । २ । ५६ ।

“भृशतापभृता मया भवान्
मरुदासादि तुषारसायकान् ॥”

मरुत्कः । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्य गुणा
यथा,—

“मरुदग्निप्रदो हृद्यस्त्रीऽणीष्णपित्तलो लघुः ।
वृष्टिकादिविषश्रेष्ठवानकुष्ठकिमिप्रगुत् ।
कटुपाकरसो रूष्यस्तिलो रूचः सुगन्धिकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
देवः । (यथा, रघुः । १२ । १०१ ।

“मरुतां यश्यतां तस्य शिरांसि पतिनान्यपि ।
मनो नातिविश्रवास पुनः मन्वानशङ्किनाम् ॥”
साध्यविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ४५ ।
“धर्मास्तप्युद्भवः कामः साध्या साध्यान्
अजायत ।

प्रभवं अयनश्चैवभीशानं सुरभीं तथा ।
अरण्यं मरुतश्चैव विश्वावसुवल्धुवौ ॥”

भ्रातृवत्सलदेवताविशेषः । यथा,—
“भानृणां प्रायणं भ्राता योऽनुतिष्ठति
धर्मविन् ।
स पुण्यवन्तुः पुरुषो मरुद्भिः सह मोदते ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे ५ अध्यायः ॥

“प्रायणं प्रकृष्टं गमनम् । पुण्यमेव वत्सुर्यस्य
मरुद्भिर्भातृवत्सलैर्देवैः ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ (हरिण्यम् । इति निघण्टुः ।
१ । २ ॥ ऋत्विक् । इति तत्रैव । ३ । १८ ॥)
अन्यपण्ये, स्त्री । इति मेदिनी । ते, १४३ ॥
एकायां, स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

मरुत्करः, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । मरुतो-
ऽपानवायोः करः ।) राजमापः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (मरुत्कारिणि, त्रि । यथा,—
“कषायमधुराः शीताः कटुपाका मरुत्कराः ।
बह्वन्त्रपुरीषाश्च पित्तश्लेष्महरास्तथा ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
मरुत्क्रिया, स्त्री, (मरुतः क्रिया ।) अपानोत्-
सर्गः । वातकर्म इति ख्यातः । इति कैचित् ॥

मरुत्, पुं, (मरुदस्यस्येति । मरुत् + “तप्
पञ्चमरुद्भ्याम् ॥” ५ । २ । १२२ । इत्यत्र काशि-
कोक्त्या तप् ।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स च
अवीचिद्राजपुत्रः । यथा—

क्रोष्टुकिरुवाच ।
“अवीचिनस्य वृषतेर्मरुत्स्य महात्मनः ।
ओतुमिच्छामि चरितं ययते सोऽतिचेदितः ॥
चक्रवर्त्तो महाभागः शूरः चान्तो महामतिः ।
धर्मविद्वन्महत्तैव सन्त्यक् पालयिता भुवः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

स पित्रा समनुज्जातो राज्यं प्राप्य पितामहात् ।
धर्मेतः पालयामास प्रजाः पुत्रानिचौरसान् ॥
इयाज सुमहायज्ञान् यथावत् प्राप्यदक्षिणान् ।
ऋत्विक्पुत्रोऽहितादेशादनिर्विषो महीपतिः ॥
तस्यः प्रतिहृतं चक्रमासीद्दीपेषु चमसु ।
गतयक्षाण्यविच्छिन्नाः स्वःपातालजलादिषु ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे १०३ अध्यायः ॥
(यदुवंशीयः कर्त्तव्यमपुत्रः । यथा, श्रीमद्भाग-
वते । ६ । २३ । १७ ।

“त्रिभानुस्तनुतोऽस्यापि करन्वम उदारधीः ।
मरुत्तस्तनुतोऽपुत्रः पुत्रं पौरवमन्वभूत् ॥”

शिवेयुराजपुत्रः । यथा, महाभारते । हरि-
वंशपञ्चमि । ३६ । ७ ।

“शिवेयुरभवत् पुत्र उग्रतः शत्रुनापनः ।
मरुत्तस्तस्य तनयो राजर्षिरभवन्नृपः ॥”

मरुत्तकः, पुं, (मरुदिव तकति हसतीति । तक्
हामे + अच् ।) मरुत्कः । इति भावप्रकाशः ॥
मरुत्पथः, पुं, (मरुतां पन्थाः । “ऋक्पूरवधूः
पथामानचे ।” ५ । ४ । ७४ । इत्यः ।) आका-
शम् । इति हेमचन्द्रः ॥

मरुत्पालः, पुं, (मरुतो देवान् पालयतीति । पालि
+ अच् । देवराजत्वादस्य तथात्वम् ।) इन्द्रः ।
इति कैचित् ॥

मरुत्पुत्रः, पुं, (मरुतो वायोः पुत्रः ।) भीमसेनः ।
इति हेमचन्द्रः । ७०७ ॥ (अस्य मरुत्पुत्रत्वे
विवरणम् । यथा । पुरा किल पाण्डुनांम
महीपतिर्हंगयार्थं वनं गत्वा ब्राह्मणमेकं ऋग-
रूपधारिणं हरिण्यं रममाणं काममोहितं
जवान् । ततस्तेनाभिगम्यो निजपत्नीं रत्नमसौ
न शक्तः । अथ गच्छति काले कुन्ती पुत्र-
कामस्य स्वभर्तुः पाण्डुराजस्यानुज्ञया इन्द्रादीन्
देवानाहूय तैरन्वरंवीत् । तेषां मरुतो भीम-
सेनो जात इति पौराणिकी वार्त्ताजानुसन्ध्या ।
अस्य विशेषस्तु महाभारते । १ । १८८ — २०३ ।
अध्यायेषु द्रष्टव्यः ॥) हनुमांश्च ॥

मरुत्प्रवः, पुं, (मरुदिव प्रवते हुतं गच्छ-
तीति । प्रु + अच् ।) सिद्धः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

मरुत्फलं, स्त्री, (मरुतां वायूनां फलमिव ।)
घनोपलः । इति शब्दमाला ॥

मरुत्वान्, [तु] पुं, (मरुतो देवाः पालनीयत्वेन
सन्त्यस्य इति । मरुत् + “मध्वादिभ्यश्च ।” ४ । २ ।
८६ । इति मत्तुप् मस्य वः । नञ्ज्ञायां प्रत्यय-
वकारे परे न तस्य दः ।) इन्द्रः । इत्यमरः ।
१ । १ । ४४ ॥ (यथा, रघौ । ३ । ४ ।

“दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते भुवं
दिगन्तविभ्रान्तरथो हि तनुसुतः ॥”

धर्मेपुत्रदेवगणभेदः । यथा, महाभारते । १२ ।
२०७ । २३ ।

“धर्मेस्य वसवः पुत्रा रुद्राश्चासन्तेजसः ।
विश्वे देवाश्च साध्याश्च मरुत्त्वन्तश्च भारतः ॥”
मरुत्वनकत्वेनाद्वयस्येति । मत्तुप् । मस्य वः ।)
हनुमान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (वायु-
विशिष्टे, त्रि । सर्वोदाहरणं यथा, भट्टी ।
१० । २६ ।

“वभौ मरुत्वान् विहृतः वसुद्रो
वभौ मरुत्वान् विहृतः वसुद्रः ।
वभौ मरुत्वान् विहृतः वसुद्रो
वभौ मरुत्वान् विहृतः वसुद्रः ॥”
स्त्री, दक्षस्य प्रव्रतसः कन्या । सैव धर्मेस्य
पुत्री । यथा, भागवते । ६ । ६ । ४ ।

“भास्वन्नामकृदयामिन्विष्टा माध्या मरुतती ।
पुनर्मृष्टतां संकथा धर्मपद्याः सुतान्
मरु ॥”

मरुतः, पुं, (मरुतां देवानां सखाः । “राजाहः
ननिभ्यट्” ५ । ४ । ६९ । इति टच् ।)
इन्द्रः । इति धरणिः । (मरुतो वायोः सखा ।)
कथिः । वायुमय इत्यमरदर्शनात् । (वायुसखे,
त्रि । यथा, रघौ । ११ । ३ ।

“तापदाशु विदधे मरुततैः
सा सपुण्यमनवर्धिभिर्बनैः ॥”

मरुदान्दोलः, पुं, (मरुत् वायुरान्दोल्यते रने-
नेति । आन्दोलि + करणे घञ् ।) धवित्रम् ।
इति शब्दमाला ॥

मरुदितः, पुं, (मरुतां देवनामिष्टः प्रियः ।) गुग्-
गुत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषीत्यस्य
गुग्गुलुशब्दे व्याख्यातः ।)

मरुद्वजं, स्त्री, (मरुत्सु वायुस्य ध्वजः पताकेव ।
नभसि वायुवशाच्चलितत्वादस्य तथात्वम् ।)
वानतृणम् । वृद्धीन् सुता इति भाषा । यथा,—
“मीमांसामं वंशकथं वाततृणं मरुद्वजम् ॥”
इति हारावली । २३ ॥

मरुहवा, स्त्री, (मरुहायुर्वैव उत्पत्तिकारणं
यस्याः ।) ताक्षमलाक्षुपः । इति रत्नमाला ।
रिराह इति भाषा ॥

मरुदधः, पुं, (मरुहायू रघो यानमिवात्य । ऊर्ध्वं
स्तोकं धियति पटुतरं गच्छतीति तथात्वम् ।)
अन्धः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ देवरथः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ४१६ ॥

मरुदुमः, पुं, (मरौर्निर्णलदेशस्य इमः । मरुनातो
इमो वा ।) निट्खदिरः । इति रत्नमाला ॥

मरुदूर्जं, स्त्री, (मरुतां वायूनां देवानां वा वर्त्म
पत्न्याः ।) आकाशम् । इति त्रिकाण्शेषः ॥

मरुदाहः, पुं, (मरुता वायुना उल्लतेरघौ इति ।
वह + कर्मणि घञ् । यद्वा, मरुहायुर्वैव इव
यस्य ।) धूमः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ अग्निः ।
इति शब्दमाला ॥

मरुदिपः, पुं, (मरौ निर्णलदेशे द्विपो ज्ञस्तीव ।)
उद्गः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

मरुमाला, स्त्री, (मरुद्धिमन्त्यते धार्यते इति ।
मश धारये + कर्मणि घञ् । टाप् ।) एकः ।
इत्यमरः । २ । ४ । १३३ ॥ पिङ्गिशाक इति
भाषा ॥ (पर्यायोक्त्य यथा,—

“पुष्पाख्यं प्राणयो देवी मरुमाला लता
लघुः ।

यत्तुमासा पयः कोटिरपि सद्भापनेत्यपि ।”
इति भावप्रदासस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मरुप्रियः, पुं, (मरुर्निर्णलदेशः प्रियोऽस्य ।)
उद्गः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३१६ ॥

मरुभू, स्त्री, (मरुर्निर्णल भूमिः ।) दाये-
रन्देष्टः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ मारुषोधार
इति भाषा । निर्णलभूमिश्च ॥

मरुतपि, पुं, (मरुतपि रोहणि गायते इति ।

रुह् + “इगुपध्वाप्रोक्तिरः कः ।” २ । १ । १३५ ।
इति कः ।) करोरट्ठः । इति भावप्रकाशः ॥
मरुभूमिजाते, त्रि । (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ६७६ ।

“सत्पुंसो मरुभूरुह इव जीवनमात्रमाशा-
स्यम् ॥”

मरुतः, पुं, (म्रियते ससं विनेति । मृ + उलः ।)
कारण्यपक्षो । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०७ ॥

मरुवः, पुं, (मरुं निर्णलदेशं वाति प्राप्नोतीति ।
वा + कः ।) वृक्षविशेषः । मरुया इति नाग-
दाना इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । खरपत्रः
२ गन्धपत्रः ३ फणिज्भक्तः ४ बहुवीर्यः ५
प्रीतलकः ६ सुराहः ७ समीरणः ८ जम्बीरः
९ प्रस्यकुसुमः १० मरुवकः ११ आजन्तसुरभि-
पत्रः १२ मरिचः १३ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिकृष्टविट्त्वन्वाभान-
मूलमान्यत्वगुदोवनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“मरुतको मरुवको मरुत्तररपि स्मृतः ।
फणी फणिज्भक्तश्चापि प्रस्यपुण्यः समीरणः ॥
मरुदभिप्रदो हृदस्तिक्तोष्णः पित्तको जघः ।
वृषिकादिपिषष्टेश्वातकुष्ठकृमिप्रणुन ।
कटुपाकरघो रुच्यस्तिक्तो रुचः सुगन्धिकः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मरुवकः, पुं, (मरुव + स्वार्थे इवार्थे वा कन् ।)
कण्टकितृक्षविशेषः । मयना इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पिण्डातकः २ श्वनः ३ करहा-
टकः ४ शूलः ५ मदनः ६ । (पर्यायान्तरं
यथा,—

“मदनश्वर्हः पिण्डो नटः पिण्डातकस्तथा ।
करहाटो मरुवकः शूलको विधपुण्यकः ॥”
खलपत्रतुलसी । तत्पर्यायः । समीरणः २
प्रस्यपुण्यः ३ फणिज्भक्तः ४ जम्बीरः ५ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ (एतत्पर्यायो यथा,—
“मरुतको मरुवको मरुत्तररपि स्मृतः ।
फणी फणिज्भक्तश्चापि प्रस्यपुण्यः समीरणः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जम्बीरमेदः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पुण्य
वृक्षविशेषः । मरुयाफुल इति भाषा । तत्-
पर्यायः । शुरुपुण्यः २ तिलकः ३ कुलकः ४ ।
क्षुपविशेषः । नागदाना इति भाषा । तत्-
पर्यायः । खरपत्रः २ गन्धपत्रः ३ । इति रत्न-
माला ॥ आषः । राहुः । भयानके, त्रि । इति
जटाधरः ॥

मरुसम्भवः, स्त्री, (मरुः सम्भव उत्पत्तिस्थानस्य ।)
चायव्यस्तकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पर्यायोक्त्य यथा,—
“मलकं द्विविधं प्रोक्तं नवैकं लघुस्तकम् ।
शालमकटकं विप्रं शालकं मरुसम्भवम् ।
चायव्यस्तकं तीक्ष्णं तथा मलकपोतिका ।
नेपाजस्तकं चायन् तद्वैभक्तदन्तवत् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मरुसम्भवा, स्त्री, (मरौ सम्भवो यस्याः । टाप् ।)
महेन्द्रवारुणी । चुद्रदुरालभा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मरुस्या, स्त्री, (मरौ तिष्ठतीति । स्या + कः ।
स्त्रियां टाप् ।) चुद्रदुरालभा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मरुकः, पुं, (म्रियते इवेति । मृ + “मृकगिभ्या-
मृकोकणौ” उणा० ४ । ३६ । इति ऊकः ।
भयशीलत्वादस्य तथात्वम् ।) मृगविशेषः ।
इत्युणादिकोषः ॥ मयूरः । शटी । इति संक्षिप्त-
सारोयादित्तिः ॥

मरुद्धवा, स्त्री, (मरौ धन्वप्रदेशे उद्धवतीति ।
उन् + भू + अच् । स्त्रियां टाप् ।) कापांसी ।
यवासः । चुद्रखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरोजिः, पुं, (मरौ निर्णलदेशे लीयते म्रियते
इति । मरु + ली + इन् । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) मकरः । यथा,—
“जलरूपस्तु मकरो मरोलिरसिर्दृक्कः ॥”

इति त्रिकाण्शेषः ॥

मरोलिकः, पुं, (मरोलि + स्वार्थे कन् ।) मकरः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मर्क, सर्पे । सौवधातुरयम् । इति कविकण्ठम् ।
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) मर्कटः । इति दुर्गा-
दासः ॥

मर्कैः, पुं, (मर्चति चेष्टते इति । मर्च् + “इण
भौकापाश्रत्यतिमर्चिभ्यः कन्” उणा० ३ ।
४३ । इति कन् । यद्वा, मर्कति सर्पतीति । मर्क
+ अच् ।) देहः । वायुः । इत्युणादिकोषः ॥
(शुरुपुत्रः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
७ । १६ ।

“उपयामगृहीतोऽसि मर्काय त्वा ॥”

“मर्कैः शुरुपुत्रोऽसुरपुरोहितः ।” इति तद्वाप्ये
महीधरः ॥ वानरः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, श्रीमद्भागवते । १० । ८ । २६ ।

“मर्कान् भोक्षन् विभजति स चैत्राति भाखं
भिनत्ति ॥”

“मर्कान् मर्कटान्” इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥ त्रि, मार्चयिता । यथा, ऋग्वेदे ।
१० । २७ । २० ।

“सुरस्य मर्कं उपरो वभूवान् ॥”

“मर्को मार्चयिता ।” इति तद्वाप्ये सायनः ॥
मर्कैः, पुं, (मर्क + इवार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
गलगणपक्षो । इति शब्दरत्नावली ॥ दाद-
गिल् इति भाषा ॥

मर्कटः, पुं, (मर्कति गच्छतीति । मर्क + “शृजा-
दिभ्योऽट्” उणा० ४ । ८१ । इति अट् ।)
वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥

(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २४ । ३० ।

“यमाय कृणो मनुयराजाय मर्कटः ॥”

ऊर्चनामः । (यथा आर्यासप्तशत्याम् । ३०० ।

“अयस्तद्वृष्टीनवद्विष्टः कर्कट इव मर्कटः
पुरतः ॥”

“मर्कटी लता ।” इति लतुटीका ।) स्थावरविष-
भेदः । इति हेमचन्द्रः । गणेशपञ्चमी । इति
विशालभोगः । चारुगिरि इति भाषा ।
मर्कटः, पुं, (मर्कट + मार्क + श्राप्यं वा कन् ।)
वाणरः । लता । शस्त्रभेदः । इति मेदिनी । कै,
०.०५ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । २५ ।
“ज्वालाकालाप नीवारा पकिंताः शगवेधुकाः ।
तथा देवायवाः प्रोक्तास्तान् मर्कटका
मुने ।”)

मत्स्यभेदः । दैत्यः । इति शब्दरत्नावली ।
मर्कटलिङ्गकः, पुं, (मर्कटप्रियलिङ्गकः । मध्य-
पदलोपी कर्मपारयः ।) द्वयोः । इति
भाष्यप्रकाशः ।

मर्कटपिप्पली, स्त्री, (मर्कटस्य पिप्पलीव ।)
अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः । (विवर-
मस्या अपामार्गशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

मर्कटप्रियः, पुं, (मर्कटस्य प्रियः ।) चीरवृक्षः ।
इति शब्दमाता ।

मर्कटपाशः, पुं, (मर्कटः कर्ष्यनाभस्तस्य पाशः
ज्वालाशस्त्रागम् ।) लतातन्तुः । माकटशर-
जाल इति भाषा । तत्पर्यायः । अश्रावणः
० । इति शब्दरत्नावली ।

मर्कटशीर्षं, स्त्री, (मर्कटस्य शीर्षमिव तद्वर्णत्वा-
देवास्त तत्पात्वम् ।) चिह्नम् । इति रत्न-
माता । (यथा, वैद्यकरवमातायाम् ।
“रक्तं मर्कटशीर्षं च चिह्नं दरदो रसः ।”)

मर्कटालं, स्त्री, (मर्कटस्य णालमिव तद्वर्णत्वा-
देवास्त तत्पात्वम् ।) ताम्रम् । इति हेमचन्द्रः ।
॥ १०६ ॥ (मर्कटस्यास्तम् ।) वाणरसुखम् ।

(मर्कटस्यास्तमिषास्तं यस्य ।) वाणरसुखे, प्रि ।
मर्कटी, स्त्री, (मर्कति वायुवेगेन दत्तस्तो
गच्छतीति । मर्क + णट् । छिप्यं ङीप् ।)

नपिकन्तुः । (यथा, भाष्यप्रकाशस्य पूर्वराखे
प्रथमे भागे ।
“कविकचुरात्मगुप्ता दृष्ट्या प्रोक्ता च मर्कटी ।
अनरा कचुरा यज्ञा दुःपक्षां प्रादुर्भाष्यती ।
पादलो मूकशिखी च खेप प्रोक्ता मघ-
पिभिः ।”)

अपामार्गः । यथा,—
“अपामार्गस्तु शिवरी लघुः प्रस्यो मयूरकः ।
मर्कटी दुर्गन्धा चापि किमिषी गरमझरी ।”
इति भाष्यप्रकाशस्य पूर्वराखे प्रथमे भागे ।)
अजमोहा । इति राजनिर्घण्टः । (यथा,
सुमुते उत्तरागले । २३ । ५ ।

“कुचटी मर्कटी शिखीमगताचापि पारयेत् ।
मौगमानं तथा पर्णं प्रोक्षितं च वतुष्ये ।”
हरहर्भेदः । इत्यमरः । २ । ४ । ८० । माकट्वा
हरहर् इति भाषा । (यथास्याः मर्कटो
भाष्यप्रकाशस्य पूर्वराखे १ भागे ।

“उदरीयं लोपीयः गद्यन्ता इतिवायवी ।
मर्कटी वायवी चापि हरहरी कर्मभक्षिका ।”
मर्कट + ङीप् ।) वाणरी च ।

मर्कटेशः, पुं, (मर्कटे शगविशेषे दक्षरिव ।)
काकतिङ्गकवृक्षः । यथा,—
“काकेशः कुपकः काकपीपुकः काकतिङ्गके ।
मर्कटेशः विष्णुपुष्पो दावेतो तत्र कीर्तितो ।”
इति शब्दचन्द्रिका ।

मर्करः, स्त्री, (मर्कति गच्छतीति । मर्क + वाङ्म-
कात् णरः ।) शङ्कराणः । इति शब्दरत्नावली ।
(गुप्तादयोः शङ्कराणशब्दे ज्ञातव्याः ।)
मर्करा, स्त्री, (मर्कर + छिप्यं ङीप् ।) दरी ।
भाष्मम् । सुरङ्गा । निष्कला स्त्री । इति विश्वः ।
मर्क, क ग्रहे । चौत्रोऽयं धातुः । इति कविकल्प-
डमः । (पुरा०-पर०-चक्र०-सेट् ।) तालय-
वर्गप्रपमान्तः । मर्कः । इति दुर्गादासः ।

मर्कः, स्त्री, (गृण्यते इति । गृण् शुद्धी +
“गृणेर्गोचरः ।” उणा० १ । ८ । इति कः ।
गुण्य ।) शुद्धिः । इति मेदिनी । छे, १३ ॥
मर्जूः, पुं, (मार्जि शोधयति वसनमिति ।
गृण् + कः ।) रणकः । इति हेमचन्द्रः ।
पीठमर्दः । इति शब्दरत्नावली ।

मर्कः, पुं, (क्षियतेऽसौ इति । गृ + “क्षियति-
क्षिति ।” उणा० ३ । ८ । इति तन् ।) मनुष्यः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः । (यथा,
मार्कण्डेये । १०० । १८ ।
“पौर्णमास्याममावस्यां पर्वसन्धेयु प्रकृतः ।
ममैव संयुतो भर्तृभैषिता पापनाशनः ।”)
माययकः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ।
(क्षियतेऽनेति । भूलोकः । इत्युज्ज्वलदत्तः ।
३ । ८६ ।)

मर्कः, पुं, (क्षियतेऽनेति । मर्कं भूलोकस्तत्र
भयः । मर्क + यत् । यदा, मर्क एव यदित्यमर-
टीकायां भरतः ।) मनुष्यः । इत्यमरः । २ ।
६ । ११ । (यथा, मज्झिमनिकाय । २ । १ । २६ ।
“अथे य एहल्लोका मर्कानां एहिणा तथा ।”)
मध्यमलोकः । इति जटाधरः । (स्त्री, शरीरम् ।
यथा, भागवते । ३ । ३३ । ११ ।
“तस्यास्तद्व्योगविधुतमार्त्वं मर्कमभूत् खरित् ।”)
मर्दनं, स्त्री, (गृ + भावे क्कुट् ।) अङ्गमर्दनम् ।
गाटिपा इति भाषा । तत्पर्यायः । संवाह-
नम् २ । इत्यमरः । १३ । २२ । समतम् ३ । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, “यत् पुनर्यदिः स्रग्ना-
श्रित्याभ्यङ्गसंवेदपदेष्वपरिचकीर्णमर्दगौरामयान्
प्रमाष्टि तद्विदः परिमार्जनम् ।” इति चरके
छन्दस्यो ११ अध्यायः ।) अस्त्य गुणाः । भ्रम-
हरत्वम् । निद्राशुक्रसुखप्रदत्वम् । मांसदत्त-
त्वक्प्रसन्नकारित्वम् । वायुकफनाशित्वम् । इति
राजवल्लभः । चूर्णनम् । इति गृध्रावतपदश-
नाम् । (कदम्बम् । यथा, भागवते । ३ । ४ । २ ।
“तेषां मैत्रेयस्योऽथ विप्रमोक्षतर्पणम् ।
निखीयति रवायागेत् वेदनामिव मर्दनम् ।”
गृ + क्तुः । मर्दनकारके, चि । यथा, महा-
भारते । १३ । १४ । ६०२ ।
“इति चितिलस्रजानां मर्दनं विरद्वेधम् ।”)

मर्दलः, पुं, (मर्दं मर्दनं लातीति । ला + कः ।)
वायविशेषः । इत्यमरः । १ । ७ । ८ । मादल
इति भाषा । तत्पर्यायः । गुरुः २ । इति शब्द-
रत्नावली । (यथा, महाभारते । ८ । ४४ । १६ ।
“गृध्राणकशृङ्गानां मर्दलानां च निम्नैः ।
यरोद्यान्तरेऽसौ मत्ता यास्यामहे त्वयम् ।”)
मर्दितं, चि, (गृ + कर्मणि क्तः ।) मर्दितम् ।
इति विश्वनिघण्टुवर्गटीकायां भरतः । चूर्णि-
तम् । यथा,—
“निनिदीपलरसेन मर्दितो

रामवान इति विष्णुतो रसः ।”
इति भाष्यप्रकाशः ।
मर्दं, गत्याम् । इति कविकल्पडमः । (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) मर्दति । इति दुर्गादासः ।
मर्दि, [न] स्त्री, (गृ + “संवाधतुभ्यो मर्दि-
उणा० ४ । १४४ । इति मर्दिन् ।) खरुधम् ।
तत्त्वम् । यथा, नैषधे । २ । ६ ।
“गृध्या न विगीयते वृषे-
रपि धर्मागममर्कपारगैः ।
सारसुन्दर ! मां यद्वयं
क्षय धर्मः सद्यो द्यौर्ज्ज्वलः ।”
चन्दिस्थानम् । इति लिङ्गादिखण्डे अमर-
भरतौ । जीवस्थानम् । इति राजनिर्घण्टः । ॥
अथ मर्दाणि ।
“सन्निपातः शिरायायुचन्दिमं चास्त्रिचन्दिः ।
मर्माणि तेषु तिष्ठन्ति प्राणाः खणु विशेषतः ।
सन्निपातं शतं सन्ति देहे मर्माणि देहनाम् ।
ताम्येकादश मासे स्मृत्यायस्त्रिषु सन्ति हि ।
सन्धिनां विंशतिस्तानि चायूनां सप्तविंशतिः ।
चत्वारिंशत्तैश्च शिरामर्माणि तत्र तु ।
चाविंशतिः सक्थियुगे तापनयेव भुजहये ।
द्वादशोरधि कृष्णं च पृष्ठदेशे पतुर्दश ।
श्रीवाया ऊर्ध्वभागे तु सप्तविंशतानि हि ।
मर्माणि तानि सन्ति पञ्चधा भवन्ति ।
ताम्यादि ।
यद्यः प्राणहराणि स्युर्मर्माण्येकोनविंशतिः ।
मर्मादेशाद्ययन्त्रिंशत् स्युः कालान्तरमारकाः ।
चत्वारिंशत् चत्वारि वैकल्याणयन्ति हि ।
मर्माष्टकं रज्जाकारि विप्रश्रुतं त्रिकं मतम् ।
शृङ्गाटकान्वधिपतिः शरीरं कण्ठसिरागुदम् ।
हृदयं पस्तिनाभौ च सद्यो म्रियते इतानि धेनु ।
शृङ्गाटकानि प्राणश्रोत्राक्षिणिष्ठमन्त्रपेक्षाणां
शिरासुग्यानां शिरसो मध्ये संयोगस्थानं तानि
चत्वारि शिरामर्माणि चतुरक्षुतप्रमाणाणि
इतानि सन्ति सद्योमारकाणि । अधिपतिः ।
मस्तकस्याध्वनरे चन्दिचिरयोः सन्निपात
उपरिष्ठाहोमायर्कः स यस्तः चन्दिमर्मेण् परहा-
नुप्रसंगं सद्योमारकम् । शरीरं भुवोरन्तोपदि
कस्यत्ताटमध्ये ते दे अस्थिमर्माणि अर्हा-
हृदे सद्योमारके । कण्ठशिराः माळवाः
श्रीवाया उभयपार्श्वयोश्चतस्रस्तस्रः शिरास्त
शरीरं शिरामर्माणि चतुरक्षुतानि सद्योमार-

[illegible]

नमस्तेषां, पुं, (स्त्रियत इवासाविति । गृ +
 “पुष्परोक्तादयच ।” उणा० ४।२०। इति
 ईकन् प्रत्ययेन निपातनान् साधुः ।) दीनः ।
 इत्यादिक्रियः ।

मन्त्रिणः २. अधिमासः ३. अर्धक्रान्तिमासः ४. न्यूनक्रान्तिमासः ५. तस्य मन्त्रिणं यथा । रविचक्रान्तिप्र-
माणविशेषादधिमासत्वं मलमासत्वम् । इति
आहृष्टिकटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ।
नपि च । ज्योतिषे ।

“अमावस्यादयं यत्र रविचक्रान्तिवर्जितम् ।
मलमासः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ।
अमावस्यादयम् अमावस्यादयान्द्वयचण्डयम् ।
रविचक्रान्तिवर्जं रविचक्रान्तिपक्षिणोत्तर
मन्त्रयोगस्याध्यायं यथाक्रमं वर्ज्यतं तेन दर्श-
द्वयान्द्वयचण्डयपूजापरयोरेव रवेः क्रियोत्प-
त्तुत्तरमन्त्रयोगाभ्यां यथाक्रमं योगेनाधिमासः ।
मन्त्राक्षरेकक्षरे क्रियोत्पत्तिपरक्षरे पूर्व-
संयोगनाशः उत्तरसंयोगोत्पत्तिश्चेति चण्डय-
वृत्तिवर्जितमिति मीमांसकसिद्धान्तात् । एतत्परि-
शिष्टज्योतिःपराशरौ ।

रविमा तद्विती मासश्चाद्रः छाती मलि-
स्तुचः ।

तत्र यदिहिनं कर्कटं उत्तरे मासि कारयेत् ॥
पराशरः ।
पञ्चदशैरपि मन्त्रान्तिर्यदिन स्यात् वितासिते ।
तदा तन्नामविहितमुत्तरे मासि कारयेत् ।
अत्र तद्गणनमन्त्रमण्यप रवेक्षदा भवति यदा
तन्नामनपूज्यमासान्द्वयचण्डयोरेकराश्ववस्थितस्य
रवेस्तन्नामानन्तरमेव राश्यन्तरसंयोगः नत्वेक-
राशिस्थितस्य मासस्यापनमात्रं तथात्वे चतु-
र्दश्यामेकराशौ चक्रान्तस्य प्रतिपत्त्यमस्यो-
त्तरराशौ तत्परराशौ च द्वितीयायां प्रतिपदि
या रवेः संयोगोत्तरस्यापि मलमासता स्यात्
अतएव ज्योतिषे ।

अमावस्यापरिच्छिन्नं रविचक्रान्तिवर्जितम् ।
मलमासं विज्ञानीयाहर्चितं सर्वकर्मसु ॥
तस्यार्थं दर्शकक्षेकराशौ दर्शद्वयातिगः ॥
अक्षेकराशिन्यार्कस्य दर्शद्वयातिगत्यसुक्तम् ॥
एतत्पूर्वोपदर्शितयोर्मासयोः पूर्वस्यैव सम्भ-
वति न परस्य ॥६॥ मलमासकारयन्तु ज्योतिषे ।
द्विषस्य हरत्यर्कः षष्टिभागवर्तौ ततः ।
करोत्तमदृष्टेर्दं तदैवेकच चक्रमाः ॥
एतन्महतीयानामन्दानामधिमासकम् ।
योगे जनयतः पूर्वं पञ्चान्तां तु पश्चिमम् ॥
तेन दिवसस्य तिथेः षष्टिभागं दृष्टमेकं रवि-
चक्रं ति दृश्यति उत्तरे द्वेदमित्यभिधानात् ।
ततश्च ज्योती मासद्वये षष्टिनाडीष्वेदादृष्ट-
तिथेर्द्वेदमासकर्म करोति । एवं चन्द्रोपि ।
अथतुल्यमेव वर्षे द्वादशतिथ्यात्मककाला कर्मा-
दन्तीयानामन्दानामन्ते अर्धं दत्तौयं येषां
ते तथा योगे माघवादिषट्के पूर्वं माघवादि-
तिथिपक्षिणं पञ्चान्तां तु पश्चिमं आदवादि-
तिथिपक्षिणं मलमासं चन्द्रार्धं जनयतः । योगे
माघवादिषट्के इति षट्सं तन् अस्तमास
मिदिरः ।

माघवादिषट्के मासि दर्शद्वयं यदा ।

द्विराषाढः स विज्ञेयः श्वेते तु आषाढेऽभ्युतः ।
द्विराषाढो द्विराषाढादिः । आषाढे सौर-
आषाढे । तथा च ज्योतिषे ।

मिथुनस्यो यदा भातुरमावस्यादयं सृष्टेत् ।
द्विराषाढः स विज्ञेयः विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥
अमावस्यादयं तदन्त्यचण्डयं सृष्टेत् संयुज्जगत्
न तन्मध्ये राश्यन्तरसंयोग इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ननु
कर्कटादित्रिके अधिमासपाते तत्पूर्वं मिथुन
एव हरिश्चयनं तनु कथं माघवादिषट्कमात्रे
कर्कटे ननु । तत्राह राजमार्गः ।

कन्यासिंहकुलीरेषु यदा दर्शद्वयं भवेत् ।
आगामिनि तदा वर्षे कुलीरे माघवः स्वपेत् ॥
माघवादित्रिकआषाढादित्रिकाधिमासविवेचन-
मर्थेत्तदर्थम् । इदन्तु साहचर्यद्वयाधिमासपात-
मौचित्यक्रमादुक्तं कश्चित्पथीनां द्वास्याहुस्त्येन
दृष्टयष्टाधिकन्यूनदर्शनादुक्तकालन्यूनाधिकका-
लेऽपि मलमासो भवतीति समयप्रकाशकम् ।
वस्तुतस्तु वैपरीत्यं यतो न्यूनदृष्टतिथेः प्रायि-
कत्वे तत्र तिथिचयस्य ऋतुपलभ्यमानत्वात्
स्वल्पकालेन तिथ्यन्तरसम्भवात् शीघ्रं रवि-
लङ्घनप्रतीतिः शीघ्रमेव मलमासो भवतीति
अधिकदृष्टतिथेः प्रायिकत्वे तत्र तिथिचयस्य
ऋतुपलभ्यमानत्वेनाधिकेनैव कालेन तिथ्य-
न्तरसम्भवात् विलम्बेनैव रविलङ्घनप्रतीतिस्तिरे-
क्षेव मलमासो भवतीति । तथा च विष्णु-
धर्मोत्तरम् ।

सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शश्वेनेन तु ।
एकादशतिथिरिष्यते दिनानि भृगुनन्दन ! ॥
समाह्वये साधमासे तस्मान्नासोऽतिरिष्यते ।
स चाधिमासकः प्रोक्तः काम्यकर्मसु गर्हितः ॥
इदन्तु नियतमेकसाधमासाचतुर्थीयान्दे अधि-
मासान्तरमिति । यद्यपि ।
यां तिथिं समनुप्राप्य तुलां गच्छति भास्करः ।
तथैव सर्वसंक्रान्तिर्यावन्मेषं न गच्छति ॥
इति राजमार्गखवचनानुलादियस्यासे तिथि-
द्वयाभावाद्दर्शे द्वादशतिथिद्विहरुपपन्ना-
तथापि ।

मध्ये विषुवतोर्भाग्यान्वहानि तु वर्हयेत् ।
तेः सम्भूयाधिको मासः पतत्येव त्रयोदशः ॥
इति मन्त्रपरिशिष्टवाक्ये विषुवतोर्मेषतुलासं-
क्रान्तयोर्मध्ये मेषादिषण्मास एव तिथिद्वि-
हृत्ता । अष्टमं मेषादिषण्मासे मन्दसुक्ता
सप्तदिनद्विहृत्तुलादौ शीघ्रसुक्ता दिनद्वयद्वय
इति । तथा च ज्योतिःशास्त्रम् ।
मेषादीनामष्टवृन्दं येषां सप्ताष्टचक्रकम् ।
तुलादीनामष्टचक्रकानु लिखेत् एष्टक् ॥
चन्द्र एकः । अष्टस्य वामा गतिरित्यष्टविदां
समयात् सुतक्रमेण अष्टा बोधाः । तेन दिन-
द्विहृत्क्रमसंख्यायां मेषादिषट्क एव एका-
दशादिनिधिद्विहृतिः । एष्टक् ।
गोर्द्विहृतिर्ये सार्धे पञ्चपक्षे दिनद्वये ।
दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः ॥

इति राजमार्गप्रोक्तः सप्तदशदिनाधिकाष्ट-
मासाधिकवर्धये अधिमासः । स सौर मासि
सप्तदशदिनोत्तरं पञ्चमाससङ्गनासम्भवात्
सावनमानेन ज्ञेयः । तथा च विष्णुधर्मोत्तर-
प्रथमकाण्डम् ।

सौरैषाब्दस्तु मानेन यदा भवति भाग्ये ।।
सावनेन च मानेन दिगष्टकं प्रपूयते ।
सौरसंवत्सरे दिनष्टकाधिकः सावनसंवत्सरो
भवतीति । सौरमासाष्टकाधिकवर्धये सप्तदश
दिनानि वर्हन्ते सावनक्रमेणेति पूर्वोक्तविष्णु-
धर्मोत्तरोक्तसमानविषयतास्तेति ॥ “ज्योतिषे ।
दर्शानां फालगुनादीनां प्रायो माघस्य च ।

कश्चित् ।

नपुंसकत्वं भवति न पौषस्य कदाचन ।

नपुंसकत्वं मलमासत्वम् । तथा चोक्तम् ।

असंक्रान्तो हि यो मासः कदाचित्तिथि-

द्विहृतिः ।

कालान्तरान् समयाति स नपुंसक इत्येते ।

श्राद्धित्येव ।

प्रायशो न शुभः सौम्यो ज्येष्ठसाषाढकक्षया ।

मध्यमौ चैत्रवैशाखावधिकोऽन्यः सुभिच्छलत् ॥

सौम्यो मार्गशीर्षः । अधिकौऽधिमासः ॥ ७ ॥

“तदर्थं संक्षेपः । शुक्लप्रतिपदादिरमावास्यान्तो
रविलङ्घितो मासो मलमासः । स च माघवाद्
औत्तमिकः कदाचित् कार्तिकादावपि । अथचा-
नित्यक्रतु माघवादि कार्तिकादिषट्कयोरेपि
तल्लक्षणयोगे माघवादावेव तुलादिषट्क एवो-
भयमासे तल्लक्षणयोगे पूर्वं एव । आश्विन-
वैशाखयोस्तल्लक्षणयोगे पर एव मलमासः
तदभिमतस्तु भातुलङ्घितः । मलमासे आषाढा-
दिहृत्त्वम् । भातुलङ्घिते तु नैतदिति विस्तरः ॥ ८ ॥
मलमासे निषिद्धानि यथा, काठकयज्ञम् ।
चूडां मौञ्जीवन्धनञ्च अग्राधेयं महालयम् ।
राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्यादधिमासके ॥
चूडां मौञ्जीवन्धनञ्च अग्राधेयं महालयम् ।
राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्याद्वाड-

कश्चित् ।

महालयं कन्यार्कश्राद्धम् । भीमपराक्रमेऽपि ।

अधिमासे दिनपाते धनुषि रवौ भातुलङ्घिते

मासि ।

चक्रिय सुप्ते कुर्यान्नो माङ्गल्यं विवाहञ्च ॥

दिनपाते दिनक्षये ।

अधिमासे विवाहं यात्रां चूडां तथोपनय-

नादि ।

कुर्यान्न सावकाशं माङ्गल्यं न तु विधिषे-

ष्याम् । इति ॥

अत्र विवाहादिकीर्तनं निरवकाशत्वेऽपि निषि-
धायम् । अन्यथा सावकाशमित्यनेनैव विहितः ।
सावकाशञ्च सम्भवत्कालान्तरं कर्म अतो
निरवकाशस्यानन्यगतिकस्य प्रतिप्रसवोऽर्थात्
स्वपितः । तथा च मलमासाधिकारे काठक-
यज्ञम् ।

कावेऽनन्यगतिं नित्यां कुर्यान्नेमित्तिकीं
क्रियाम् ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥३॥

अपि च,
“अग्रग्राधानं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानव्रतानि च ।
देवव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः ।
माङ्गल्यमभिषेकश्च मलमासे विवर्णयेत् ॥”
इति गारुडः १२८ अध्यायः ॥३॥
अथ मलमासकर्तव्यव्रतादि । “चातुर्मास्यव्रत-
माषाढाद्युक्तेन विहितं तदप्यारब्धं आव-
द्यादिमलमासेऽपि कर्तव्यं आषाढादिप्रतिदिन-
कर्तव्यत्वेन निरवकाशात् ।
‘पञ्चमा तु दिवसेर्मासः कथितो वादरायणेः’
इति ज्योतिषिःशास्त्रे पितामहेन एकमासत्वाभि-
षागाच्च । यथा ।
‘संवत्सरानु यः पूर्णमेकभक्तीन तिष्ठति ।
इत्यादौ माषाद्यनुलिखितसंवत्सरव्रतमारब्धं
तन्मलमासेऽपि कर्तव्यम् ।
‘कश्चित्तयोदशमासाः संवत्सर इति श्रुतेः’
पञ्च प्रतिमासविहितं न माषाद्युक्तेन तन्मल-
मासेऽपि कर्तव्यम् । तथा च रम्भादतीयाव्रते
शिवरहस्यम् ।
‘मासे मलिन्नुचेऽप्येवं यजेद्देवीं सशङ्कराम् ।
किन्तु नोदयापनं कार्यमित्याह भगवान् शिवः’
उदयापनं प्रतिष्ठा । व्रतारम्भोऽपि निमित्तः ।
पूर्वोक्तकाष्ठपत्रवचनात् । ज्येष्ठादिमासविशेष-
विहितं सावित्रीव्रतादिकन्तु सावकाशत्वात्कल-
मासे न कार्यम् । किन्तु प्रकृत एव ज्येष्ठादौ
कर्तव्यमिति । दृष्टव्यम् ।
‘नित्येनेमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन् मलिन्नुचे ।
तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च’
नित्यमहरहः पुरस्कारविहितं ज्ञानसन्ध्यापञ्च-
महायज्ञादि काम्यमपि तथाविधं संकल्पितं
यत्किञ्चिद्द्रव्यदानशिवपूजादि । यत्तं भविष्ये ।
‘कुर्यात् प्रात्यक्षिकं कर्म प्रयतः सन् मलिन्नुचे ।
नैमित्तिकश्च कुर्वन्त सावकाशं न यद्वैत् ॥’
कालमाधवीये मनुस्यपुराणम् ।
‘वर्षे नाहरहः आहुं दानञ्च प्रतिवासरम् ।
गोभूतिलहरिण्यानां मासेऽपि स्यान्मलिन्नुचे’
काठकण्ड्यपरिशिष्टम् ।
‘प्रवृत्तं मलमासात् प्राक् यत् कर्म न समा-
पितम् ।
आगते मलमासेऽपि तत् समाप्यमर्चयाम्’
ब्रह्मसिद्धान्ते ।
‘आरब्धं कर्म यत्किञ्चित्तत्कार्यं हि मलिन्नुचे’
नैमित्तिकं माससंपत्तरदिवसादिविशेषनियम-
श्रुत्यावश्यकर्तव्यतादायिकनिमित्तोत्पन्नम् ॥
जातकर्माद्यपि मलमासे कार्यम् ।
‘जातकर्मान्त्यकर्माणि नवश्राद्धं तथैव च ।
मघात्रयोदशीश्राद्धं श्राद्धान्यपि च षोडश ॥
चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं दानश्राद्धक्रियादिकम् ।
कार्यं तन्मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥’

सूतिः ।
‘श्राद्धजातकनामानि ये च संस्कारमाश्रिताः ।
मलिन्नुचेऽपि कर्तव्याः काम्या इष्टीच वर्णयेत्’
संस्कारा अन्नप्राशननिष्क्रमणादयः । इति
माधवाचार्यः । अन्यकर्माणि वचनदहनोदक-
दानपिण्डदानास्थिसञ्चयादीनि । नवश्राद्धम् ।
‘चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमेकादशे तथा ।
यदत्र दीयते जन्तोस्तत्रवश्राद्धस्यते’
इति यमोक्तम् ॥
अत्र चतुर्धाहृदिग्रहणं मरणदिनावधीति ।
बालग्रहभूतग्रहनराधिपप्रवलशत्रुदुःसहयोगा-
भिभवाद्भुतदुःस्वप्नग्रहदौष्ट्यादिनिमित्तं शान्ति-
कर्माणि मलमासेऽपि कर्तव्यम् । विष्णुना
शान्तिस्त्वयनेदेवोपघातान् शमयेत् पर-
चक्रोपघातान् इत्युक्तम् ॥ इति मलमास-
तत्त्वम् ॥
मलयः, पुं, (मलते धरति चन्दनादिकमिति ।
मल + “वलिमलितनिभ्यः कयन्” उणा० ४ ।
६६ । इति कयन् ।) खनामख्यातपर्वतः ।
तन्मयायः । आषाढः २ दक्षिणाचलः ३ ।
इति हेमचन्द्रः १४ । ६५ ॥ चन्दनाद्रिः ४ मल-
याचलः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (स च सप्त-
कुलाचलान्तर्गतः । यथा, मार्कण्डेये । ५७ ।
१०—११ ।
“महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमाशुचपर्वतः ।
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैवान् कुलाचलाः ॥”
शैलाङ्गम् । देशविशेषः । (यथा, मातुल्ये ।
११३ । ४४ ।
“अङ्गा वङ्गा मङ्गुरका अन्तर्गिरिवहिर्गिरी ।
ततः प्रवङ्गमातङ्गमलयामलवर्तिकाः ॥”
आरामः । इति मेदिनी । ये, ६६ ॥ नन्दन-
वनम् । इति धरणिः ॥ अष्टादशोपद्वीपान्त-
र्गतद्वीपविशेषः । इति शब्दमाला ॥ ऋषभ-
देवस्य शतपुत्रान्तर्गतपञ्चमपुत्रः । (यथा,
श्रीभागवते । ५ । ४ । १० । “तमनु कुशावर्त्त
इलावर्त्तो ब्रह्मवर्त्तो मलयः केतुभेदसेन इन्द्र-
सूक् विदर्भः कीकट इति नव नवतिप्रधानाः ॥”
गरुडवर्णश्रीयानामन्यतमः । यथा, महाभारते ।
५ । १०१ । १४ ।
“सुखरो मधुपर्कश्च हेमवर्णस्तथैव च ।
मलयो मातरिश्वा च निशाकरदिवाकरौ ॥”
मलयगन्विनी, स्त्री, (मलयस्य गन्वः अक्षयस्याः ।
मलयगन्ध + इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) उमासखी-
विशेषः । इति शब्दमाला ॥
मलयजं, पुं, स्त्री, (मलयात् जायते इति । जन् +
ङः ।) चन्दनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३१ ॥
(यथा, गीतगोविन्दे । ३ । ११ ।
“हृदि विषलताहारो नायं सुजङ्गमनायकः
कुवलयदलश्रेणी कण्ठे न सा गरलदुःप्रतिः ॥
मलयजरणो नेदं भस्म प्रियारहिते मयि
प्रहर न हरभान्कानङ्ग ! क्रुधा किञ्च
धावच ॥”

मलयजाते, त्रि । यथा, महाभारते । १ ।
२७ । ६ ।
“उत्पतद्गिरिवाकाशं दृष्टैर्मलयजेरपि ॥”
यथा च ।
“राहुं मलयजं शूद्रं मैत्रीनं द्वादशाङ्गुलम् ।
क्षय्यं क्षणाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाह्वयेत् ॥”
इति ग्रहयज्ञतत्त्वम् ॥
मलया, स्त्री, (मल + कयन् । टाप् ।) चिह्ना ।
इति मेदिनी । ये, ६६ ॥
मलयाचलः, पुं, (मलयश्चासावचलश्चेति ।)
मलयपर्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ४७ अध्याये ।
“पुत्रागनागकरवीरकृतोपकारे
तस्मिन् ग्रहे कमलरेणुरूपे श्रयीत ।
यत्राहतानिलविकम्पितपुष्पादन्त्र
हेमन्तविन्ध्यहिमवन्मलयाचलानाम् ॥”
मलयानिलः, पुं, (मलयस्यानिलः ।) वसन्त-
कालीनवायुः । तत्पर्यायः । वासन्तः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २६ ।
“स एव सुरभिः कालः स एव मलयानिलः ।
सैवेयमवला किन्तु मनोऽन्यदिव दृश्यते ॥”
मलयूः, स्त्री, (मलपूः । पृथोदरादित्वात् पञ्च
यत्वम् ।) मलपूः । इति शब्दरत्नावली ॥
मलयोद्भव, स्त्री, (मलयः उद्भव उत्पत्तिकारणं
यस्य ।) चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
मलविनाशिनौ, स्त्री, (मलं विनाशयतीति । वि +
नश् + णिच् + णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) शूद्र-
पुत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
मलहन्ता, [ऋ] पुं, (मलं हन्तीति । हन् + णच् ।)
श्राक्मलीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मला, स्त्री, (मल + अच् । टाप् ।) भूम्यामलकी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
मलाकर्षी, [नृ] पुं, (मलं विष्टां आकर्षति स्थानात्
स्थानान्तरं नयतीति । आ + ऋप् + णिनिः ।)
हृदिकः । इति शब्दमाला । हाडि इति भाषा ॥
मलाका, स्त्री, (मलेन मनोमालिन्येन अकृति
कुटिलं गच्छतीति । अक् + अच् । स्त्रियां
टाप् ।) कामिनी । हस्तिनी । दूती । इति
संचिप्रसारोणादित्तिः ॥
मलापकर्षणं, स्त्री, (अप + ऋप् + भावे ल्युट् ।
मलस्यापकर्षणम् ।) प्रापमोचनम् । मलदूरी-
करणम् । इति केचित् ॥
मलापहा, स्त्री, (मलमपहन्तीति । अप + हन् +
ङः । स्त्रियां टाप् ।) नदीविशेषः । यथा,—
“मलापहा भीमरथी च घट्टगा
यथा च क्षणा जलसान्यगा गुणैः ।
मलापहाघट्टगयोस्तथापि
पथं लघु स्वादुतरं सुकान्तिदम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
मलावर्ध, स्त्री, (मलं व्यावहतीति । आ + वृह् +
अच् ।) नवविधप्राप्तान्तर्गतप्रापविशेषः । यथा,
मानवे । ११ । ७१ ।

क्षामकाः योऽप्येह मदायुगतभीषणम् ।

पलेयः कुसुमस्त्रीयमयेयं मलावहम् ॥”

मलारिः, पुं, (मलस्यारिणांशको रेषकत्वम् ।)

मलचारः, इति राजनिर्घण्टः ॥

मलिनं, त्रि, (मलते धारयतीति । मल + “बहुल-

मय्यपि ।” उवा. २ । ४८ । इति इनप् ।

यदा, “ज्योत्पातमिसेति ।” ५ । २ । ११४ ।

इत्यध । “मलशब्दादिनजीमसर्पौ प्रत्ययौ

निपात्येते ।” इति काशिकोक्त्या इनप् ।)

मलयुक्तवत् । तत्पठ्यायः । मलीमसम् २

कथम् ३ मलदूषितम् ४ । इत्यमरः । ३ । १ ।

५५ ॥ (यथा, मलानिष्ठावतन्ते । १ । ४३ ।

“परस्त्रीदृष्टे पापशङ्काभयविवर्जिताः ।

निर्धना मलिना दीना हरिश्चाखिरोगिनः ॥”)

दूषितम् । (यथा, च्याप्यासप्रश्रव्याम् । ४०२ ।

“परमपट इव रणक्षीभिर्मलिनो सुक्राप्ति निर्द्वयं

ताभिः ।

अर्थयद्दृष्टेन विना जघन्य ! सुतोऽसि कुल-

टाभिः ॥”)

लम्पम् । इति मेदिनी । ने, १०४ ॥ नित्यनेमि-

तिशक्रियात्वायी । इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

(निष्ठम् । यथा, शिशुपालवधे । ६ । २३ ।

“दुतिमयस्त्रीदृष्टदृष्टगणो लघवः

प्रसङ्गोभवति मलिनाश्रयतः ॥”

“मजिनाश्रयतः निष्ठश्राययत्नात् ।” इति

तट्टाकायां मलिनायः ।)

मलिनं, स्त्री, (मलते धरति दोषमिति । मल +

इनप् ।) घोलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दोषः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ टङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मलिनसुखः, पुं, (मलिनं सुखमयभागे यस्य ।)

अभिः । गोलाकुलः । इति मेदिनी । खे, १८ ॥

प्रेतः । इति हेमचन्द्रः ॥

मलिनसुखः, त्रि, (मलिनं दूषितं सुखं यस्य ।)

कूरः । खलः । इति मेदिनी । खे, १८ ॥ हेम-

चन्द्रः ॥ श्वागपदगणः ॥

मलिनाम्, स्त्री, (मलिनं लम्पवर्णं यस्मि तदिव ।)

मयी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८ ॥

मलिनास्यः, त्रि, (मलिनं दूषितमास्यं यस्य ।)

रणः । इति शब्दमाला ॥

मलिनी, स्त्री, (मलमस्या अस्तीति । मल +

इति । स्त्रियां ङीप् ।) रणखला नारी ।

इत्यमरः । २ । ६ । २० ॥

मलिनपु. पुं, (मली यन् ज्योषतीति शृणु इव

गत्याम् + कः)-मगमासः । यथा,—

“नमतिनम्य तु रविपदे गच्छेत् कथंचन ।

एतदो मलिनपु. प्रीति द्वितीयः प्रकृतः सुखः ॥

यदा तं दशाक्षमासमतिनम्य तत्पूर्वमाशा-

न्यपणनहराश्रित्यः सन् सप्तोऽतिवाञ्छ गच्छेत्

मासान्तरे राश्वत्तरमयोगं गच्छेत् तदा

पादोऽतिवाञ्छमासो मलिनपु. प्रीतिः । मतो

गन् गच्छति गच्छतीति मलिनपु. । इति यस्तु

प्रकृतः शुद्धः सन्ताप्यतात् ॥” इति मगमास-

तत्त्वम् ॥ अयिः । चौरः । इति मेदिनी ।

खे, २१ ॥ (यथा, माघे । १६ । ५२ ।

“प्रहितः प्रधानाय माधवा-

नष्टमाकारयितुं मदीभृता ।

न परेषु मदीयसन्ध्या-

दपकुम्भेति मलिनपु. इव ॥”)

वायुः । इति शब्दमाला । (पञ्चयज्ञपरिभृष्टः ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ५२२ ॥)

मलिता, स्त्री, (अतिशयेन मलिनी । मलिनी +

इठः । स्त्रियां टाप् ।) रणखला नारी । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

मलीमसं, स्त्री, (मलमस्यास्तीति । मल +

“ज्योत्पातमिसेति ।” ५ । २ । ११४ । इति

हेमचन्द्रः प्रत्ययेन निपातितः ।) लौघम् ।

पुष्पकाषीसम् । इति मेदिनी । खे, ५६ ॥

मलीमसः, त्रि, (मलमस्यास्तीति । मल + ईम-

सच् । निपात्येते ।) मलिनः । इत्यमरः ।

३ । १ । ५५ ॥ (यथा, माघे । १ । ३८ ।

“उपश्रुतं पातुमदो मदीहते-

स्वमेव विशम्भर ! विश्वमीश्वरे ।

जृते रवेः चालयितुं जमेत कः

सपातमस्त्राण्डमलीमसं नभः ॥”

लण्यवयः । यथा, श्रीकण्ठचरिते । ६ । ३८ ।

“मलीमसश्चैर्मधुपानसक्तो

मेले कताः पुष्पवतीः स्फुटं यः ।

स एव चैत्रेण वत द्विरंशः

पुष्पेयुराण्ये विहितः पुरोधाः ॥”)

मलकः, पुं, (मल + बाहुलकान् ककः ।) कसि-

विशेषः । इत्युणादिकोषः ॥

मल, ङीष् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०

व्यात्म-सकं सेट् ।) ङ, मलते । इति दुर्गा

दासः ॥

मलः, पुं, (मलते धरति बलमिति । मल + अच् ।)

बाहुयोधी । इत्यमरभरतौ । माल इति भाषा ॥

(यथा, श्रीमद्भागवते । १० । ४३ । १७ ।

“मलानामश्निर्दृष्टी नरवरः स्त्रीणां सरो

वृत्तिमान् ॥”)

वयंसङ्करणातिविशेषः । माला इति भाषा ।

स च प्रात्यक्षत्रियात् सवर्णायां जातः । इति

मानवे १० अध्यायः ॥ स च लेटात् तीव्र-

कन्यायां जातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

तन्तवायां कुन्दकाराज्यातः । इति पराशर-

पद्धतिः ॥ पात्रम् । कपोलम् । मल्लमेदः । इति

मेदिनी । खे, ४४ ॥ देशविशेषः । यथा,—

“दशाणां नवराष्ट्रस्य मल्लाः प्राप्ता युगन्धराः ॥”

इति विराट्पञ्चमि १ अध्यायः ॥

मलकः, पुं, (मल इव । मल + कन् । टङ्गलादस्य

तपात्वम् । यदा, मल धारय + खल् ।)

दन्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८४ ॥ (बाह्य-

विशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २३२० ।

“विलोम्य पैकल्यदत्तौ यद्वीक्षी सामिनौ तथा ।

स्रष्टाविधेनुगणस्यौ द्विशक्ता मलकाभिधः ॥”)

मलकः, पुं, स्त्री, (मलते धारयति प्रदीपमिति ।

मल्ल + खल् ।) दीपाधारः । नारिकेलफल-

वयवजपानविशेषः । माला इति भाषा ।

स्त्रियां मलिका । इत्यमरभरतौ ॥ प्रदीपः ।

इति मयुरेशः ॥

मलजं, स्त्री, (मल्ले तदाख्यदेशे जायते इति ।

जन् + ङः ।) मरिचम् । इति जटाधरः ॥

मलानूर्यं, स्त्री, (मल्लोवांशमानं नूर्यम् । मल्लाय

नूर्यमिति वा ।) वाद्यविशेषः । तत्पठ्यायः ।

मल्लखनः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मल्लगागः, पुं, (नागो यस्तीव मल्लः । पूर्वनिपातः)

वात्स्यायनसुनिः । (मल्लो यतीयान् नागः ।)

अभ्रमातङ्गः । इति मेदिनी । ने, ५७ ॥ (मल्लो

नाग इव ।) लेखधारः । इति शब्दरत्नावली ॥

कामशास्त्रविशेषः । इति धरणिः ॥

मलभूः, स्त्री, (मल्लानां भूभूमिः ।) मलभूमिः ।

इति जटाधरः ॥

मलभूमिः, स्त्री, (मल्लानां भूमिः स्थानम् ।)

मल्लकीडास्थानम् । तत्पठ्यायः । अचपाटः २

रङ्गभूमिः इत्यखली ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

मलभूः ५ अचपाटः ६ । इति जटाधरः ॥

देशविशेषश्च ॥ (यथा,—

“अयःपात्रे पयःपानं शालपत्रे च भोजनम् ।

शयनं तालपत्रे च मलभूमेरियं गतिः ॥”

इत्युद्धटः ।)

मलयात्रा, स्त्री, (मल्लानां यात्रा ।) मल्लानां

युद्धार्थयात्रा । तत्पठ्यायः । मालवी २ । इति

चारावली ॥

मल्लयुद्धं, स्त्री, (मल्लानां युद्धम् ।) मल्लानां वंग्यामः ।

तत्पठ्यायः । निरुद्धम् २ बाहुयुद्धम् ३ । इति

शब्दरत्नावली ॥ तत्पकारा यथा,—

“अथ हृदेन तं मल्लं योधयामास मत्स्यराट् ।

चोद्यमानस्ततो भीमो दुःखिर्नैवाकरोन्मातम् ॥

नहि शक्नोति विवृतं प्रत्याख्यातुं नराधिपम् ।

ततः च पुरुषयात्रः शार्दूलश्रियलखरन् ॥

प्रविवेश महारङ्गं विराटमभिपूजयन् ।

ववन्ध कक्षां कौन्तेयस्ततः संश्रयन् जनान् ।

ततस्तं वृत्रसङ्काशं भीमो मल्लं समाश्रयन् ॥

जीमूतं नाम तं मल्लं तत्र प्रख्यातविक्रमम् ।

तापुर्भौ सुमहोत्साहापुर्भौ तीव्रपराक्रमी ॥

मत्ताविव महाकायो वारण्यो धृष्टिदायनौ ।

ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुयुद्धे समीयतुः ॥

वीरौ परमसं हृष्टावन्वोन्वजयकाट्टिणौ ।

आसीतु सुभीमः सम्पानो वज्रपञ्चतयोरिव ॥१०॥

उभौ परमसंहृष्टौ बलेनातिबलायुभौ ।

अन्योन्यमन्तरप्रेषू परस्परजयेषिणौ ॥

उभौ परमसंहृष्टौ मत्ताविव महागर्जौ ।

स्ततःप्रतिहतैश्चिचैर्बाहुभिश्च सकुट्टैः ॥११॥

समिपातावधूतैश्च प्रमाथीन्मघनेस्तथा ।

क्षेपणैर्भुष्टिभिश्चैव वराद्योद्धतनिखनेः ॥

तलेर्वज्रनिपातैश्च प्रयट्टाभिस्तथैव च ।

प्रलाकान्खपातैश्च पादोद्धूतैश्च दाहयैः ॥

आनभवाग्ननिर्घोषैः शिरोभिधावचटितैः ।
तदनुसंभवादीरमण्यं दाहृतेष्वपि ॥
वगप्रतिन मुरागी ममापोत्सवसिधौ ।
गच्छाम नमः सन्तः मोनुदुनिनदोत्थितः ।
यतिनो गच्छे रागन् । वृत्तवासवयोदिय ।
प्रकर्षनाकृपंगयोरावकसंदिक्कसैः ॥
गच्छतामपायोन् पातुभिधाभिलषतुः ॥ १९ ॥
ततः शब्देन मपता भल्लयन्ती परस्परम् ।
पुष्टोरस्वी दीर्घसुपौ निपुल्लङ्गनायुम् ॥
दाचुभिः वसन्त्येतामायसैः परिधेरिय ।
चक्रे दीर्घासुनपाय भीमो महामसिचदा ॥
विनश्यतमभिलोशन शार्ङ्गल इव वारयम् ।
तनुद्वय मदावाहुर्भाम्यामास वीर्यवान् ॥
ततो मलाय मत्यास विज्ञयं चक्रिरे परम् ।
भामयित्वा शतगुणं गतवत्त्वमचेतनम् ।
प्रवर्षिण्यवाहुर्मन्त्रं भुवि वृकोदरः ॥ २० ॥
तस्मिन् विनिघते मले वीर्यते लोकविद्युते ।
विराटः परमं चर्ममगच्छान्वयेः खड्ग ॥
न हर्षान् प्रददौ विसं पटु राणा मधामनाः ॥
इति विराटपर्वणि १२ अध्यायः ॥
रुपां टीका यथा । “दुःखेन स्वप्रकटनरागाज्ञा-
लङ्घनद्वयेन । विवर्तं लोकसमक्षम् । शार्ङ्गल-
शिथिलः सिद्ध इव व्याप इव वा शिथिलः
मावशाः । स्यात् सिद्धेऽपि च शार्ङ्गल इति
दर्शनात् । कर्षा कष्टम् । सन्धातः संघर्षः ॥
१० ॥ सकट्टेः कट्टः करघर्षणः किणः कड़ा
इति प्रसिद्धः । तनप्रतिष्ठतेः परप्रयुक्तिप्रति-
ष्ठतेः । चित्रैर्विचित्रैश्चैरिति शेषः ॥ ११ ॥
सन्निपातेत्यादि । एते मल्लानां शिधाविशेषाः ।
सन्निपातेः परस्परसंघातेरवधनेर्बहुसंघट्टिमुपा-
घातेः प्रमाद्यैः पातयित्वा येष्यैः । उन्मथनैः
पुनरीचे शुभाभ्यां मथनैः । चेप्यैः स्यानात्
प्रत्यागनेः । वडाहुतिदारी रुष्टिः ।
‘पवाद्भुसं स्तन्यगतं भामयित्वा तथैव यः ।
चिप्रस्य शब्दः च भवेदराद्योहूतनिखनः ॥
तर्क्यनुदमधेन प्रसारितकरो हि यः ।
संप्रसारणवापस्तु संघट्टो वसन्तिम्यते ॥
पटुपन्नतुलामस्तुष्टिर्वेसमिषयः ।
‘प्रवृत्ताहुतिरक्षेण प्रवृष्टिः प्रवृत्तिः स्तुता ।
विगुपीततवाहुर्गच्छदीर्घां यथावत् ॥
प्रदारः वज्रलाका स्यात् पादोहूतः पदा-
हृतम् ॥’
पातुभिधावचटितैः पाशायणोपसदृशध्वनिभिः
करसंयन्त्रपट्टनादि तैः । दलप्रायेण वलो-
त्कर्षण । चोत्तुदुनिनदोत्थितः उत्तमोश्च
निनदोत्थितप्राप्तः । प्रकर्षयं दाहृत्तुखा-
नयनं प्रलटाकर्षयं तदेवाकर्षयमीधुतुमुखा-
नयनम् । लब्धाकर्षः वसन्ततः कर्षयम् ।
पिक्कयं पचात् नयनं तदेव विपरीतकर्षय-
तुष्टते उपगममेवादर्शमेवोपीति ॥ १२ ॥ शत-
सुखं प्रतारम् ॥ १३ ॥ इत्युन्मिषकत-
भारतादेशिका ॥

मला, स्त्री, (मलते धारयति विलासादिकमिति ।
मा धारयि + ण्यप् । स्थियां टाप् ।) नारी ।
पत्रवली । मलिका । इति शब्दरवावली ॥
(लोठनराजपदी । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
८ । १८१० ।
“तमेव पुत्रा शोचन्ती शोकशङ्कुदमाश्रया ।
ततः प्रपदे प्रलयं मला लोठनवली ॥”)
मलारः, पुं, (मलं शब्दति प्राप्नोतीति । अ +
अण् ।) रागविशेषः । स तु चर्गा रागायां
मध्ये द्वितीयः । यथा,—
“आदौ मातवरागेन्द्रस्तनो मलारसंज्ञितः ।
श्रीरागस्तस्य पचादे वसन्तसदनन्तरम् ॥
द्विषोत्पद्य कर्णाट एते रागाः प्रकी-
र्त्तिताः ॥”
अस्य षट् रागिण्यो यथा,—
“वेलावली पूरवी च कानड़ा माधवी तथा ।
कोड़ा कैदारिका चैव मलारस्य प्रिया इमाः ॥”
अस्य गानसमयः ।
“मेघमलाररागस्य गानं वर्षासु चञ्चदा ॥”
अस्य स्वरूपं यथा,—
“शृङ्गावदातं पलितं दधानः
प्रलम्बकर्णः कुसुदेन्द्रवर्णः ।
कौपीनवासाः सविधारचारी
मलाररागः शुचिशान्तमूर्तिः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(तथा च सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये ।
“भैरवः पञ्चमो नाटो मलारी गौड़मालवः ।
देशाख्येति षट् रागाः प्रोच्यते लोकविद्युताः ॥”
“मेघमलारिका मालकौशिकः षट्मञ्जरी ।
आशावरीति विज्ञेया रागा मलारसंज्ञयाः ॥”
इति रागार्थवसन्तम् ॥)
मलारी, स्त्री, (मलार + स्त्री ।) वसन्तरागस्य
रागिणी । यथा,—
“आन्दोलिता च देशाख्या लोला प्रथम-
मञ्जरी ।
मलारी चेति रागिण्यो वसन्तस्य सहायुगाः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
मेघरागस्य रागिणी । इति दलायुधः ॥
(अस्या उदाहरणादिकं यथा संगीतदर्पणे ।
“मलारी सपद्मीना स्यात् यदाश्विन्यामधिवता ।
लौडवा पौवरीशुक्ला यदासु सुमदा सदा ॥”
य नि रि ग म ध । अस्या ध्यानं यथा,—
“गौरी कृष्णा कोकिलकण्ठनादा
गीतप्लेनान्तपतिं स्मरन्ती ।
आदाय वीर्यां मलिना रुदन्ती
मलारिका यौवनदूतचित्ता ॥”)
मलिका, पुं, (मलते धारयति विज्ञानमिति । मल +
“सन्ध्यातुभ्य इन् ।” उवा० ४ । ११० । इति
इन् ।) चतुर्विंशतिवृत्ताद्यं मध्ये लङ्गविश्र-
पिनः । इति देवचन्द्रः ॥ १ । २८ ॥
मलिका, स्त्री, (मल + इन् ।) मलिका । इति
शब्दरवावली ॥

मलिकः, पुं, (मलते धारयतेऽर्थः । मल + इन् ।
स्वार्थे कण् ।) मलिनचक्षुषरसनुसृतः ।
मलिनैः किम्बहुचक्षुषैराक्षिप्तैश्चक्षुषरसै-
रुपलक्षितः शुकुलः । इत्यमरभरती ॥
शृङ्गासुपाधिविशेषः । (यथा, भरतमलिकः ।
तथा च भट्टिकाशटीकारम्भे मल्लिपरस्य-
श्लोकः ।
“नत्वा शङ्करमग्नौगौराङ्गमलिकाधनः
भट्टिटीकां प्रकुरुते भरती सुम्बोधिनीम् ॥”)
मलिका, स्त्री, (मलिरिति । मल + स्वार्थे कण् ।
स्थियां टाप् । यथा, मलिकस्य इव शुकु-
त्वान् । मल + इवार्थे कण् ।) स्वनामख्याग
पुष्पवृक्षः । वेणुपुत्र इति भाषा ॥ (यथा,
काशादर्शः ॥ २ ।
“मलिकामुकुले चरति । भाति गृध्रजन्धुमतः ।
प्रयागे पञ्चवाक्यस्य शुकुमापूरयन्निव ॥”
तत्पर्यायः । इत्यमरः २ भूपदी १ शतभीरुः
४ । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥ इत्यमरः ५
श्रीतभीरुः ६ । इति भरतः ॥ भूपदी ०
गौरी ८ वनचन्द्रिका ९ प्रिया १० सौम्या
११ नारीश १२ गिरिजा १३ सिता १४
मल्ली १५ मदन्यन्ती १६ चन्द्रिका १७ मोदिनी
१८ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
चक्षुष्यत्वम् । सुसमाकृष्टविस्कोटककूति-
विषव्रणनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफ-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ उष्णत्वम् ।
लघुत्वम् । इत्यमरः । पातपिनासकग्रार्थ-
रक्षिनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ ७ ॥
अस्या उत्पत्तिर्यथा,—
“विचरन्तं तदा भूयो महेषं शुकुमायुधः ।
प्यारात् स्थित्वाग्रतो धन्वी सन्नापयितुमुद्यतः ॥
ततस्तमयतो दृष्ट्वा शोषाद् धातदृष्ट्वा हरः ।
सारमातीकयामाग शिखापापरयान्तिकम् ॥
आलोकितपिनेत्रेण मदगो न्युतिमानपि ।
प्रादहृतं तदा वज्रम् । पादादरभ्य कचवत् ॥
प्रदहमानो चरन् दृष्ट्वायै शुकुमायुधः ।
उत्सवर्णं वज्रः श्रेष्ठं सन्नागमाच पञ्चधा ॥
यदाश्विमुत्थितं तद्वत्तदृष्टं महाप्रभम् ।
स च कल्पतद्वन्तः सन्नागपुत्रो गुण्यकृतिः ॥
नादम्यानं शुभाकारं यदाश्विदपभूषितम् ।
सन्नातं केशधारणं यद्वत्तं गामतो नमैः ॥
या च कीटी शुभा श्वासीदिन्द्रनीलविभूषिता ।
जाता सा पादला रम्या भट्टराजविभूषिता ॥
नाशोपरि तथा सुष्टौ स्थानं चन्द्रमणिप्रभम् ।
पञ्चगुल्याभयवन्ती शृङ्गादृक्किरीपुष्पला ॥
ऊर्ध्वं सुष्टा पञ्चः कणाः स्थानं विदुमभूषितम् ।
तथादृष्टुपटा मतो सन्नाता विविधा सुने ॥”
इति वामनपुराणे ६ अध्यायः ॥
मल्लिविशेषः । मनुपात्रमेव । इति मेदिनी ।
के, ११० ॥ पातपात्रम् । इति देवचन्द्रः ॥
मल्लिकापः, पुं, (मल्लिकापुष्पमिव श्लिष्टो
यस्मिन् । “अतलो दर्शनात् ॥” ५ । ४ । २६ ।

मसूरः

मनिर्न. स्त्री, (मस्यते परिमीयते गणयते । मस् + “बहुलमन्यत्रापि ।” उणा० २ । १६ । इति इनच् ।) सपिण्डकम् २ । इत्युणादिकोषः ॥
मनिपण्यः, पुं, (मनिः काली पण्यमस्य ।)
लेखकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मसिप्रस्रः, स्त्री, (मसिं प्रकर्षेण सूते उद्गिरतीति । प्र + स्र + क्तिप् ।) मस्याधारः । इति हारावली ॥
लेखनी । इति कैचिन् ॥
मसिमखिः, स्त्री, (मस्याधारो मणिरिवेति ।)
मस्याधारः । इति शब्दरत्नावली ॥
मसिबर्हन्, स्त्री, (मसिं बर्हयतीति । वृध् + णिच् + ल्युः ।) रसगेत्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मसी, स्त्री, (मसि + कृदिकारादिति डीष् ।)
काली । (यथा, नैषधचरिते । ६ । ६३ ।
“त्वदास्य नियन्मदलीकडुर्यंशो-
मसीमयं सल्लिपिरूपभागिव ।”)
शेषालिकावृत्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥
मसोजलं, स्त्री, (मस्या जलम् । राहोः शिर इतिवन् अमेदे षष्ठी ।) मसी । काली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मसीधानी, स्त्री, (मस्या धानी पात्रम् ।) मस्या-
धारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मसीना, स्त्री, (मस् + “बहुलमन्यत्रापि ।”
उणा० २ । १६ । इति । इनच् । ण्योदरादि
त्वादीर्षः । स्त्रियां टाप् ।) खनामखान-
शस्यम् । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
“मसीना चातसी चिह्ना क्षुभोमामालिका
मिता ॥”
मसुरः, पुं, (मस्यते परिमीयतेऽसौ । मस् +
“मसेच् ।” उणा० १ । ४४ । इति ।
उरन् ।) मसुरकलायः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मसुरा, स्त्री, (मस्यति प्रखलनेन परिणमत्यसा-
विति । मस् + उरन् । स्त्रियां टाप् ।) वैश्या ।
त्रीहिप्रभेदः । इति मेदिनी । रे, २०१ ॥
मसरः, पुं स्त्री, (मस्यते परिमीयतेऽसौ । मस् +
“मसेत्सरन् ।” उणा० ५ । ३ । इति ऊरन् ।)
त्रीहिभेदः । मसुरी कलाइ इति भाषा ॥
(अस्याधिपतिर्महाराष्ट्रः । यथा, दृष्टान्तसिं-
तायाम् । ४१ । २ ।
“वस्त्राविककुतुपानां
मसरगोधूमरालकयवानाम् ।
स्थलसम्भवौषधीनां
कनकस्य च कीर्तितो मेघः ॥”)
तन्पण्यायः । मङ्गल्यकः २ । इत्यमरः । १२ । ६ । ७ ॥
मसुरः ३ त्रीहिकाञ्चनः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मसुरा ५ मसुरा ६ । इति मेदिनी । रे, २०१ ॥
रागादालिः ७ मङ्गल्यः ८ पृथुवीजकः ९ मूरः १०
कल्याणबीजः ११ गुडवीजः १२ मसरकः १३ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मङ्गला १७ मसरका १५ ।
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
शीतलम् । संघ्राष्टिलम् । कफपित्ताशित्वम् ।
जानामपहरत्वम् । मूत्रक्षयहरत्वम् । लघु

मसूरि

त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अलहरत्वम् ।
रुच्यत्वम् । न्वरनाशित्वञ्च । इति भाव-
प्रकाशः ॥ तस्य यूपगुणाः । संग्राहित्वम् ।
खादुपाकित्वम् । प्रमेहपित्तश्लेष्मन्वरातीसार-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

मस्तरकः, पुं. (मस्तर इव प्रतिकृतिरिति । मस्तर +
कन् । संज्ञायां कन् वा ।) उपवर्हविशेषः ।
गोल वालिश इति भाषा । तन्पण्यायः ।
चतुरः २ चातुरः ३ अङ्गेकः ४ चक्रमण्डः ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (कौवेरपि दृश्यते ।
यथा, दृष्टुं संहितायाम् । ४३ । ४३ ।
“अथाथि नीलरत्नं
तृतीयमिन्द्रेण भूषणं दत्तम् ।
अस्मिन् वमश्चतुर्थं
मस्तरकं कान्तिमदयच्छत् ॥”)

मस्तरविदला, स्त्री, (मस्तरस्यैव विशिष्टं दल-
मस्याः । स्त्रियां टाप् ।) क्षणत्रित्वं । इत्य-
मरः । २ । ४ । १०६ ॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । ६ । १८७ ।
“मस्तरविदलाकारतूलाक्षिन्नकलेवरः ।
पौषे चान्दे चतुस्त्रिंशे नवमेऽब्दे सिते नृतः ॥”)
श्यामलता । इति रत्नमाला ॥

मस्तरा, स्त्री, (मस्त्यनि परिणमतीति । मस् +
जरन् । स्त्रियां टाप् ।) वैश्या । मस्तरकलायः ।
इति मेदिनी । रे, २०१ ॥

मस्तरिका, स्त्री, (मस्तरेय । मस्तरा + कन् । स्त्रियां
टाप् । अत इत्वञ्च ।) कुट्टनी । इति शब्द-
माला ॥ * ॥ वसन्तरोगः । तस्योत्पादनक्रिया
टीका इति ख्याता । सा तु गोस्तनज-नर-
गात्रज-मस्तरिकापूयेन भवति । यथा,—
“धनुस्तन्यमस्तरिका नराणाञ्च मस्तरिका ।
तज्जलं बाहुभूलाच्च शुक्लान्तेन गृहीतवान् ॥
बाहुभूले च शुक्लाणि रक्तोत्पत्तिकराणि च ।
तज्जलं रक्तमिहितं स्त्रीटक्त्वन्वरसम्भवम् ॥”
इति धन्वन्तरिक्षतशाक्त्यगम्यः ॥
तन्पण्यायः । पापरोगः २ रक्तवटी ३ मस्तरिका
४ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अथ मस्तरिका-
धिकारः । “तत्र मस्तरिकाविप्रकृष्टनिदान-
पूर्विकां संप्राप्तिमाह ।
‘कदम्बलवग्गचारविरुद्धाध्यशनाशनैः ।
दुष्टनिष्यावशकाटैः प्रदुष्टपवनोदकैः ॥
क्रुद्धयज्ञैश्चापि देशे दोषाः समुद्भवाः ।
जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन सङ्गताः ॥
मस्तराकृतिसंस्थानाः पिङ्गकाः स्युर्मस्तरिकाः ॥’
‘चारो यवक्षारः । विरुद्धाध्यशनाशनैः कदा-
दिविरुद्धान्तानामशनैः । अथ च अध्यशनाशनं
अधिकमशनं अध्यशनम् । दुष्टनिष्यावशकाटैः
दुष्टैर्निष्यावशकाटैः । आद्यशब्दात्कम्बलासुकादि-
तैः । प्रदुष्टपवनोदकैः सविषकुसुमादिंसंस्पर्श-
क्रुद्धयज्ञैश्चापि देशे देशे क्रुद्धयज्ञा राहु-
शनेश्चरादयस्तेषामौष्णादृष्टेः यस्मिन् देशे
क्रुद्धयज्ञदृष्टः तत्रापि मस्तरिकोत्पत्तिरित्यर्थः ॥

मसूरि

मस्तराक्षितिसंस्थाना मस्तरस्य या आक्षति-
क्षतहन्संस्थानमाक्षतितयासां ताः ॥ * ॥ अथ
पूर्वस्वरूपमाह ।
'तासां पूर्वं ज्वरः कण्डुर्गात्रभङ्गोऽरतिभ्रमः ।
त्वन्नि श्लोफः सर्वैरण्यो नेत्ररागास्तथैव च ॥'
वातजामाह ।
'स्फोटः कण्ठारुणा रूक्षास्तीव्रवेदनया-
न्विताः ।
कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनिलमम्भवाः ॥
'सन्ध्यस्थिपर्वणं भेदः कासः कम्पोऽरतिभ्रमः ।
श्लोष्ताल्बोष्ठनिङ्गानां तृणा चारुचिच्युता ॥'
पैतिकामाह ।
'रक्ताः पीताः श्विताः स्फोटाः सदाश्चास्तीव्र-
वेदनाः ।
भवन्त्यनिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः ॥
'विहृभेदश्चाङ्गमर्दश्च दाहस्तृण्यारुचिस्तथा ।
सुखपाकोऽधिपाकश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः ॥'
रक्तजामाह ।
'रक्तजायां भवन्त्येते विकाराः पित्तलक्षणाः ॥'
अथ कफजामाह ।
'श्वेताः स्निग्धाः भृशं स्थूलाः कण्डुरा मन्द-
वेदनाः ।
मस्तरिकाः कफोद्भूताश्चिरपाकाः प्रकीर्णिताः ॥
कफप्रसेकः सैमित्यं श्लिरोऽरुणात्रगौरवम् ।
हृक्कासः सारुचिनिद्रा तन्द्रालस्यसमन्विताः ॥'
सात्रिपातिकामाह ।
'नीलाश्चिपिटविस्तीर्णा मध्ये निम्ना महादण्डाः ।
पूतिस्रावाश्चिरं पाकाः प्रभूताः सर्वदोषजाः ॥'
सप्तधातुगतामाह ।
'मस्तरिकाखर्वं प्राप्तास्त्रोयबुद्बुदसन्निभाः ।
खल्पदोषाः प्रजायन्ते भिन्नास्त्रोयं स्रवन्ति च ॥'
त्वचं प्राप्ताः त्वच्छब्देनात्र रस उच्यते रसा-
श्रयत्वान् ॥ * ॥ रक्तस्यामाह ।
'रक्तस्या लोहिताकाराः श्लेष्मपाकास्तनुत्वचः ।
साध्या नात्यर्घदुष्टास्तु भिन्ना रक्तं स्रवन्ति च ॥'
साध्या रक्तस्या इत्यर्थः । नात्यर्घदुष्टास्तु अत्यर्घ-
दुष्टशोणिताः पुनर्न साध्याः किन्तु कट-
साध्याः ॥ * ॥ मांसस्यामाह ।
'मांसस्याः कठिनाः स्निग्धाश्चिरपाकास्तनु-
त्वचः ।
गात्रशूलानिर्णं कण्डून् च्छेदः दृष्टयान्विताः ॥'
भेदस्यामाह ।
'भेदो जा मण्डलाकारा मृदवः किञ्चिदुन्नताः ।
घोरज्वरपरीताश्च शूलः स्निग्धाः सर्वेदनाः ।
सम्भोहारतिसन्तापाः कश्चिदाभ्यो विनिस्सरेन् ॥'
अस्थिमज्जागते प्राह ।
'क्षुद्रा गात्रसमा रूक्षाश्चिपिटाः किञ्चिदुन्नताः ।
मज्जस्या भृशसम्भोहवेदनारतिसंयुताः ॥
भ्रमरेणैव विह्वानि कुर्वन्त्यस्थीनि स्रवन्तः ।
ह्रिन्दन्ति मर्मभक्षामानि प्राणानाशु हरन्ति ताः ॥'
गात्रसमाः गात्रतुल्यवर्णाः । चिपिटाः चिपि-
टाकाराः । मज्जाग्रहणेनास्योऽपि ग्रहणं

तदाधारत्वात् । अतएवापि भ्रमरेष्वेव विद्वानि
कुर्मन्थन्त्यानि सञ्चन इति । मर्मधामानि
मर्मम्यानानि ॥ १ ॥ शुक्रगतामाह ।

‘पद्माभाः पिङ्काः खिन्नाः शृङ्गाश्चावर्ध-
वेदनाः ।

क्षमिण्यारनिस्मोहदाहोन्मादसमन्विताः ।
शुक्रगाया मसृष्यास्तु लक्ष्यानि भवन्ति हि ।
निर्दिष्टं केवलं चिह्नं जीवनस्तु न दृश्यते ।
पद्माभाः पद्माकाराः न तु पद्माः । शृङ्गाः
कोमलाः । निर्दिष्टं केवलं चिह्नं नत्वस्या-
स्त्रिकिन्सा युक्ता यतो जीवनं न दृश्यते ।
सप्तायिता दीपयेतुं विना न भवन्ति । दीप-
मन्तरेण रसादिदुष्टेरभावादित्यत आह ।
‘दीपमित्रास्तु सप्तेता द्रष्टव्या दीपलक्षणेः ।’
चर्मजामाह ।

कण्ठरोधारची तन्ना प्रलापारतिसंयुताः ।
दुश्चिकित्साः सप्तदिष्टाः पिङ्काश्चर्मसंक्षिप्ताः ॥
रोमान्तिकामाह ।

‘रोमरूपोन्नतिसमा रागिण्यः कषपित्तजाः ।
कासारोचकसंयुक्ता रोमाश्चक्षरपूर्विकाः ।’
साध्याः प्राह ।

‘त्वग्मन्ता रक्तगाश्चैव पित्तजाः श्रेष्ठाक्षाक्षया ।
श्रेष्ठपित्तकृताश्चैव सुखसाध्या मसूरिकाः ।
इमा विनापि क्रियया प्रशान्यन्ति शरी-

रिणाम् ॥’

त्वग्मन्ता रसगताः ॥ १ ॥ कष्टसाध्यतमाः प्राह ।
‘वातजा वातपित्तोत्था वातश्रेष्ठकृताश्च याः ।
कष्टसाध्यतमास्तास्तु यन्नादेता उपाचरेत् ॥’
असाध्याः प्राह ।

‘असाध्याः सप्तिपातोत्थाक्षासां वक्ष्यामि
लक्षणम् ।

प्रवालवदृशाः काश्चित् काश्चित्जम्बूलोपमा ।
लोहजालसमाः काश्चित्तसीफलसन्निभाः ॥
आसां बहुविधा वर्णा जायन्ते दोषभेदतः ॥
प्रवालवदृशा इत्यादि । आसां प्रवालजम्बूल-
लोहगुटिकातसीफलसादृश्यं वर्णेन । अयुक्त-
वर्णसंयमहार्यमाह । आसां बहुविधा वर्णा
इति ॥ १ ॥ अपराक्षासाध्याः प्राह ।

‘कासो घृणा प्रमोहश्च क्षरस्तीव्रः सुदादयः ।
प्रलापारतिगच्छाश्च दृष्ट्वा दाहोनिवर्त्यता ॥’
दाहस्याने रोगिन्य इति च पाठः ।

‘सुरोने प्रमवेदकं तथा प्रायेण चक्षुषा ।
गच्छेत्तुष्यंरकं दत्त्वा क्षमिण्यवर्धदानम् ॥
मसूरिकाभिभूतस्य यन्त्येतानि भिषगुरैः ।
तद्योगीष्ट उग्रमूर्ते न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥’
मसूरिकाभिरिहमाह ।

‘मसूरिकाभिभूतो यो भृशं प्रायेण निवर्त्तते ।
स भृशं क्षयति प्राणान् दृष्ट्वा र्त्ता वायुदूषितः ॥
वायुदूषितः क्षयतान्कादिवातमाविद्धितः ।
मसूरिकादिह कं शोषयिष्यमाह ।

‘मसूरिकाभिरुप-
नदीगमनं वापि दुश्चिकित्सः सुदादयः ॥’

दुश्चिकित्सः कष्टसाध्यः । दुःशब्दोऽत्र निषेधे
तेनासाध्य इत्येके ।

‘काश्चिदिनापि यत्नेन सिध्यन्त्यासु मसूरिकाः ।
दृष्ट्वा कच्छतराः काश्चित् काश्चित् सिध्यन्ति
वा नवा ॥

काश्चिन्नेव तु सिध्यन्ति साध्यमानाः प्रयत्नतः ॥’
अथ मसूरिकायाश्चिकित्सा ।

‘मसूरिकायां कुष्ठोक्ता लेपनादिक्रिया हिता ।
पित्तश्रेष्ठविषयोक्तक्रिया चात्र प्रशस्यते ॥
श्वेतचन्दनकल्कोक्तं हिलमोचीभवं द्रवम् ।
पिवेत्समसूरिकारम्भे नैव वा केवलं रसम् ॥’
हिलमोचिका शाकविशेषः । छुरछुर इति
लोके ।

‘द्वे पञ्चमूल्यौ रास्त्रा च धातुशरीरं दुरालभा ।
सान्द्रतं धान्यकं सुप्तं जयेद्वातमसूरिकाम् ॥
मञ्जिष्ठा वज्रपातुश्च शिरीषोऽङ्गुस्वरत्नचः ।
वातजायां मसूर्यां स्यात् प्रलेपः सृष्टो हितः ॥’
वज्रपादः ।

‘गुडूची मधुकं द्राक्षा मोरटं दाडिमैः सह ।
पाककाले प्रदातव्यं भेषजं गुडसंयुतम् ॥
तेन कुप्यति नो वायुः पाकं यान्ति मसूरिकाः ।
मसूरिकास्तु सञ्जीत शाकीन् सुज्ञान् मसूर-

कान् ॥

रसं मधुरमेवाद्यात् सैन्धवचाण्यमात्रकम् ।
पटोलमूलं कथितं मोरटं सुरसं तथा ॥
पटोलमूलं कथितमित्यत्र पटोलं कथितश्चैवेति
वा पाठः ।

‘आदावैव मसूर्यास्तु पित्तजायां प्रयोजयेत् ।
निम्बपर्पटकः पाठा पटोलश्चन्दनद्वयम् ॥
उशीरं कटुका धात्री तथा वासा दुरालभा ।
एषां पानं शुभं शीतसुत्तमं शर्करान्वितम् ।
मसूर्यां पित्तजायास्तु प्रयोक्तव्यं विज्ञानता ॥
दादि क्षरे विषये च ग्रन्थे पिताधिकेऽपि च ।
मसूर्यो रक्तजा नाशं यान्ति शोणितमोक्षयैः ॥
वासासुक्तकभूमिन्मन्त्रिफलैर्न्यवासकम् ।
पटोलारिष्टकं वापि काथयित्वा समाक्षिकम् ।
पिवेत्तेन प्रशान्यन्ति मसूर्यः कषयस्मनाः ॥’
इन्द्रः इन्द्रयवः ॥ १ ॥

‘शिरीषोऽङ्गुस्वरत्नगर्भा खदिरारिष्टजैर्जलैः ।
कपोत्यास्तु मसूरीषु लेपः पित्तोत्थितास्तु च ॥ १ ॥
निम्बपर्पटकः पाठा पटोलः वटुरोद्विषी ।
चन्दने च उशीरश्च धात्री वासा दुरालभा ॥
एष निम्बादिकः द्राघः पीतः शर्करयान्वितः ।
मसूर्यो सञ्चलां हन्ति क्षरवीमर्षंयुनाम् ॥ १ ॥
उत्थिता प्रविशेद्दया च ना पुनर्नाशयति नयेत् ।
काथनारत्नचः काथकाप्यपूयांवचूषितः ॥’
तार्थं सुवर्गसाक्षिकम् ।

‘वात्रीफलं ममधुकं कथितं मधुसंयुतम् ।
सुखे कष्टे ग्रन्थे वापि गण्ठार्थं प्रशस्यते ॥ १ ॥
अरुणः संकं प्रशंसन्ति गवेषुमधुकास्तुदा ।
गवेषुगवेषुका । गवदुया इति लोके ।
मधुकं विपणा रक्षा दाव्यां खदु नीलसुतपदम् ।

उशीरलोषमञ्जिष्ठा प्रलेपाक्षीतने हिताः ।
नश्यन्त्यनेन दृगजाता मसूर्यो न भवन्ति च ।
प्रलेपं चक्षुषोर्दृष्ट्वाह्रुवारस्य यत्कलैः ।
पञ्चवल्कलसूत्रेण स्नेहिनीमवधूययेत् ।
भस्मना केचिदिच्छन्ति केचिद्गोमयेरुणा ॥
सुषवीपत्रनिर्यासं हरिद्रासूत्रसंयुतम् ।
रोमज्वरसंयुक्तव्रणानां शान्तये पिवेत् ॥’
निर्यासं द्रवम् ॥ १ ॥ अथ मसूरिकाभेदस्य
शीतलाया अधिकारः । तत्र शीतलाया रूप-
माह ।
‘देया शीतलायाक्तास्ता मसूर्यव हि शीतला ।
क्षर एव तथा भूताधिष्ठितो विषमज्वरः ।
सा च सप्तविधा स्थाना तासां भेदान् प्रचक्षते ॥
क्षरपूर्वा दृष्टव्योऽष्टैः शीतला दृष्टती भवेत् ।
सप्ताहान्निःसरत्येवा सप्ताहात् पूर्वतां व्रजेत् ॥
तत्सृतीये सप्ताहे शुष्यति खलति स्वयम् ।
तासां मध्ये यदा काचित् पाकं गत्वा स्फुटं
क्षवेत् ॥

सत्रावधूतनं कुर्यादगमोमयभस्मना ।
निम्बसत्त्वश्चास्त्राभिर्मन्त्रिकामपचारयेत् ॥
जलञ्च शीतलं दद्यात् क्षरेऽपि न तु दापयेत् ।
स्थापयेत्तं स्थले पूते रम्ये रक्षसि शीतले ॥
नाशुचिः संस्पृशेत्तत् न च तस्यान्तिकं व्रजेत् ।
वक्षवो भिषजो नात्र भेषजं योजयन्ति हि ॥
केचित् प्रयोजयन्त्येव मत्स्नेहामय द्रव्ये ॥ १ ॥
ये शीतलेन सलिलेन विपिष्य सस्यक्
चिञ्चाजवीजसहितं रजनीं पिबन्ति ।
तेषां भवन्ति न कदाचिदपीष्ट देहे
पीडाकरा जगति शीतलिका विकाराः ॥
मोचारसेन सहितं श्वेतचन्दनेन
वासारसेन मधुकं मधुकं वाय ।
आदौ पिबन्ति सुमनाः क्षरसेन मिश्रं
ते नापुवन्ति सुखे शीतलिकाविकारान् ॥’
मोचारसेन कदलीक्ष्मजलेन । मधुनेन वाय
अथवा मधुना । आदौ पूर्ववत्पे ज्वरागमन-
मात्रे । सुमनाः क्षरसेन जातीमक्षरसेन ।
‘शीतलास्तु क्रिया कास्यां शीतला रक्षया सह ।
वध्नीयान्निम्बपत्राश्च परिमो भवनाक्षरे ॥
कदाचिदपि नो कार्यं सुच्छिद्यस्य प्रवेशनम् ।
स्फोटैश्चपिकदाहियु रक्षारिक्तरो हितः ॥
तेन ते शोयमायान्ति प्रपाकं न भवन्ति च ।
रक्षारिक्तकरः शुष्कगोमयभगापूर्वतः ॥
चन्दनं वासको सुप्तं गुडूची दाक्षया सह ।
एषां शीतकषायस्तु शीतलाक्षरनाशनः ॥’
शीतकषायो हिमः ।
‘जपहोमोपचारैश्च दानस्वस्थयनार्थने ।
विप्रगोशमगौरीयां पूजनेस्तां यमं नयेत् ॥
स्त्रीञ्च शीतलादेयाः पठेत् शीतलतोऽन्तिके ।
जाफयः अदया युक्तस्तेन शान्यति शीतला ॥
स्कन्द उवाच ।
भगवन् ! देवदेवेश ! शीतलायाः स्तय शुभम् ।
पद्मसर्पश्च श्रेष्ठ विस्फोटकभयापहम् ॥

मस्क

इंश्वर उवाच ।

नमामि शीतलां देवीं रासभस्यां दिगम्बरीम् ।
मार्जनीकलसोपेतां सुपांक्षुतमस्ककाम् ॥
वन्देऽहं शीतलां देवीं सर्वरोगभयापह्नाम् ।
यामावाद्य निर्वर्तेत विस्फोटकभयं महत् ॥
शीतले शीतले चेति यो ब्रूयाद्वाहपीडितः ।
विस्फोटकभयं घोरं चिप्रं तस्य प्रणश्यति ॥
यत्नामुदकमध्यं तु धत्वा संपूजयेन्नरः ।
विस्फोटकभयं घोरं कुले तस्य न जायते ॥
शीतले ध्वरदग्धस्य पूतिगन्धगतस्य च ।
प्रनष्टश्चक्षुः पुंस्रत्नामाहुर्जीवनौषधम् ॥
शीतले तद्वज्रान् रोगान् दृष्ट्वा हरसि दुस्तरान् ।
विस्फोटकविशीर्णानां त्वमेकान्ततवर्धिणी ॥
गलगलग्रहा रोगा ये चाप्ये दाहणा वृणाम् ।
त्वदनुधानमात्रेण शीतले यान्ति ते शयम् ॥
न मन्मो नौषधं किञ्चित् पापरोगस्य विदते ।
त्वमेका शीतले ! चात्री गान्धां पश्यामि देव-
ताम् ॥
नृणां सततमुदधीं नाभिद्वन्द्वसंस्थिताम् ।
यत्नां विचिन्तयेद्देवीं तस्य नृत्तुर्न जायते ॥
अशक्तं शीतलादेया यः पठेन्मानवः सदा ।
विस्फोटकभयं घोरं कुले तस्य न जायते ॥
श्रीतलं पठितव्यं नरैर्भक्तिसमन्वितैः ।
उपसर्गाविनाशाय परं स्वखयनं महत् ॥
शीतलायकमेतद्धि न देयं यस्य कस्यचित् ।
दातव्यं हि सदा तस्मै भक्त्यभ्यान्वितो हि
यः ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे काशीखण्डे शीतलायक
स्तोत्रं समाप्तम् ॥” इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे
चतुर्थो भागः ॥

मस्करिका, स्त्री, मशहरी । मशारि इति भाषा ।
यथा—

“दंष्ट्रांश्च मशकांश्चैव वर्षाकाले निवारयेत् ।
मस्करिकाभिः प्राहृत्य सञ्चशायिनमभ्युतम् ॥”

इति पादोक्त्यायोगवारे २२ अध्यायः ॥

मस्करी, स्त्री, (मस्कर + स्त्रियां ङीष् ।) पाप-
रोगः । इति मेदिनी । रे, २०१ । स तु वसन्त-
रोग इति प्रसिद्धः । विहत् । रक्तविहत् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मस्करं, त्रि, (मस्करोति दीप्यते इति । ऋग्य दीप्तौ
+ इगुपधेति कः । एषोदरादित्वात् साधुः ।)
शक्कर्कशम् । क्षिप्रम् । इति मेदिनी । ये, ७० ॥
(यथा, रघुवंशटीकारम्भे मञ्जिनायः ।

“कुर्यामस्करैः कटाक्षपातैः

कुर्वन् मामम् । शतार्घ्यसार्धदाहम् ॥”)

मस्करा, स्त्री, (मस्कर + स्त्रियां टाप् ।) उमा ।
इति मेदिनी । ये, ७० । मसीना इति भाषा ॥

मस्क, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
यात्म०-सक्त०-सेट् ।) दन्त्यमध्य इति दुर्गा-
सिंहः । क्षिप्रं संयोगादेलोपे मक् । मस्कर-
मध्य इत्येके । क्षिप्रं संयोगान्तलोपे मट् । उ,
मस्कते । इति दुर्गादामः ॥

मस्कः

मस्करः, पुं, (मस्कते गच्छत्यनेनेति । मस्क +
याङ्लुकादरः । यद्वा, मकर + “मस्करमस्क-
रिणी वेणुपरिव्राजकयोः ।” ६ । १ । १५४ । इति
सुट् निपात्यते । इति काशिका ।) वंशः । इत्य-
मरः । २ । ४ । १६१ ॥ रत्नवंशः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मस्करौ, [न] पुं, (मस्कते इतस्ततो गच्छत्यनेनेति ।
मस्क + याङ्लुकादरः । मस्करौ दण्डः सोऽ-
ख्यस्येति । मस्कर + इनिः । यद्वा, मा कर्तुं
कर्म निघेडुं शीलमस्य । “मस्करमस्करिणी
वेणुपरिव्राजकयोः ।” ६ । १ । १५४ । इति
इनिर्निपात्यते ।) भिक्षुः । इत्यमरः । २ । ७ ।
४७ ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । ५ । ६३ ।

“अधीयन्नात्मविद्विद्यां धारयन् मस्करिजतम् ।
वदन् वज्रकुलस्फोटं भूक्षेपञ्च विजोक्तयन् ॥”)
चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मसृज, यो श्रु टु औ स्ताने । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-अक०-अनिट् ।) दन्त्य-
मध्यः क्षिप्रं संयोगादिलोपे मक् । औ, मयः ।
श्र, मञ्जती मञ्जन्ती । टु, मञ्जयुः । अमाह्वीत् ।
स्तायतेऽनेनेति स्तानमिह जलान्तःप्रवेशः ।
मञ्जति प्रसृजो जले । इति दुर्गादासः ॥

मस्तं, स्त्री, (मस्यते परिमयीते । मस् परिमयेत् +
क्तः ।) मस्तकम् । इति हिरूपकोषः ॥ (यथा,
अमरटीकायां मनुष्यवर्गे । ६५ । रघुनाथ
चक्रवर्तिधृतश्लोकः ॥

“दण्डकमखलुमण्डितहस्तः

सुललिततिलकविभूषितमस्तः ॥”)

मस्तकः, पुं, स्त्री, (मस्यते परिमयीते । मस्
+ “इध्यश्भिर्भा तक्तन् ।” उणा० ३ । १४८ ।
इत्यत्र । “वाङ्लुकात् मस्यतेरपि तक्तन् ।”
इत्युल्लङ्घतोक्ता तक्तन् ।) प्रधानाङ्गम् । माया
इति भाषा ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १४ ।
७८ ।

“विभ्रतु क्षेममवाप्नोति सोऽप्येवं शिरसा

शिलाम् ।

क्षुत्तुक्षामोऽहर्निशं भारपीडयित-

मस्तकः ॥”)

तत्पर्यायः । उत्तमाङ्गम् २ शिरः ३ शीर्षम् ४
मूर्ध्ना ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥ मुखम् ६
शिरम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ वराङ्गम् ८ ।
इति जटाधरः ॥ कम् ९ पुण्ड्रम् १० मौलिः ११
कपालम् १२ केशभूः १३ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (मस्तम् १४ । इति हिरूपकोषः ।)
तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—

“क्षुत्तुक्षामः शिरोभिस्तु वृषा निम्नशिरा घनी ।
क्षिपिटेक्ष पितुर्मृगुर्गवाद्याः परिमखलैः ॥

घटमृद्धा पापवृक्षैर्घनादोः परिवर्जितः ॥”

इति मारुदे ६६ अध्यायः ॥

मस्तके अधोमुखसदृशदण्डकमलमस्ति तत्
कर्तृकार्यां परमात्मा तिष्ठति । यथा । खाद्वे
उत्तानी करौ कृत्वा सोऽहमिति जीवात्मानं

मस्तुलु

हृदयस्य शीपकलिकाकारं मलाधारस्यकुत-
कुण्डलिन्या सह सुसम्भावर्तना मलाधारस्याधि-
ष्ठानमप्यिपूरानाहतविशुद्धाच्छाख्ययट्चक्राणि
भित्त्वा शिरोऽवस्थिताधोमुखसदृशदण्डकमल-
कर्णिकान्तार्गतपरमात्मनि संयोज्येत्यादि तत्त-
सारः ॥ तथा च ।

“सुसम्भावर्तना सोऽहमिति मन्त्रेण योजयेत् ।
सहस्रारे शिरःस्थाने परमात्मनि देशिकः ॥”

इति गौतमीयतन्त्रम् ॥

मस्तकक्षेत्रः, पुं, (मस्तकस्य क्षेत्रः ।) शिरो-
मञ्जा । यथा,—

“गोदन्तु मस्तकक्षेत्रो मस्तिष्को मस्तुलुङ्गकः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । २८६ ॥

मस्तकाख्यः, पुं, (मस्तकमिति आख्या यस्य ।)
वृक्षशिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मस्तदारु, स्त्री, (मस्त मस्तकमिव उच्यं दारु ।)
देवदारु । इति भावप्रकाशः ॥

मस्तमूलकं, स्त्री, (मूलमेव मूलकं स्वार्थं कन् ।
मस्तस्य मूलकम् ।) शिरोऽधः । इति शब्द-
चन्द्रिका । वाङ् इति भाषा ॥

मस्तिष्कं, स्त्री, (मस्तं मस्तकं इध्यति स्वाधार-
त्वेन प्राप्नोतीति । इष गतौ + कः । एषोदरा-
दित्वात् साधुः ।) मस्तकभववृत्ताकारक्षेत्रः ।
मगज इति पारस्यभाषा ॥ तत्पर्यायः । गोदन्तु
२ । इत्यमरः । ३ । ६ । ६५ ॥ गोदन्तु ३ मस्तक-
क्षेत्रः ४ मस्तुलुङ्गकः ५ । इति हेमचन्द्रः ।
३ । २८६ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १६३ । १ ।
“यक्ष्णं शीर्वेयं मस्तिष्काञ्जिह्वाया विवृहामि
ते ॥”)

मस्तु, स्त्री, (मस्यति परिणमतीति । मस् +
“सितनिगमिमिषस्यविधाञ्कुश्रिभ्यस्तुत् ।”
उणा० १ । ७० । इति तुन् ।) दधिभव-
मखम् । दधिर मातु इति भाषा ॥ इत्यमरः ।
२ । ६ । ६४ ॥ दधिगलम् । द्विगुणवारियुनं
दधि । अस्य गुणाः ।

“उष्णान्नं रुचिपित्तदं अमहरं वल्यं कषायं सरं
सुक्तिच्छन्दकरं दृषोदरगदनीहार्शसां नाश-
नम् ।

श्रीतः शुद्धिक् २ कफानिलहरं विट्ममूलापहं
पाण्डुभाषविकारगुल्मशमनं मस्तु प्रशस्तं जघ् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“मस्तु क्लमहरं खल्यं जघु सक्तम् । भलायकत् ।
श्रीतोविशोधनं ऋदि कफटण्णाविलापहम् ॥
अवृष्यं श्रीखनं श्रीघ्नं भिनन्ति मलसंयहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मस्तुलुङ्गः, पुं, (मस्तु इव लिङ्गं सादृश्यमस्य ।
एषोदरादित्वात् इकारस्य उकारः ।) मस्ति-
ष्कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते
खल्यस्थाने २३ अध्याये । “भिन्ने वा शिरःकपाले
यत्र मस्तुलुङ्गदर्शनं त्रिदोषलिङ्गप्रादुर्भावः
कासश्वासौ वा यस्येति ॥”)

महर्षेः, पुं. (महर्षेः + ऋचि + क्तृ.)
महर्षिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८६ ॥
मह, पुं. इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
मह०-सेट्.) महति । इति दुर्गादासः ॥
मह, इ क तिङि । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-
पर०-अक०-सेट्.) इ क मंथयति । तिङि
रीर्त्तौ । इति दुर्गादासः ॥
मह, इ ङ ह्रौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
आक०-अक०-सेट्.) इ, मंथते । ङ, मंथते ।
इति दुर्गादासः ॥
मह, न क पूजे । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त
चुरा०-पर०-सक०-सेट्.) महयति । इति
दुर्गादासः ॥
महः, पुं, (मह्यते पूज्यतेऽस्मिन्निति । मह + "पुंषि
संज्ञायां चः प्रायेण ।" इ । ३ । ११८ । इति
घः । मह + अच् इत्युज्ज्वलदत्तः । ४ । १८८ ।
उत्सवः । इत्यमरः । १ । ७ । १८८ ॥ (यथा,
माघे । ६ । १६ ।
"न खलु दूरगतोऽप्यतिवर्त्तते
महमसाविति बन्धुतयोदितैः ॥"
मह्यते पूज्यते इति । तेजः । इति मेदिनी ।
हे ७ ॥ यज्ञः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
हरिवंशे । ७१ । १८ ।
"तस्मान् प्रादृषि राजानः सर्वे शक्रं सदा युताः ।
महैः सुरेश्वरैर्भन्ति वयमन्ये च मानवाः ॥")
महियः । इति हेमचन्द्रः ॥ (त्रि, महत् ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । ६१ । ८ ।
"महे दृगते नान्यं त्वम् ॥"
"महे महति ।" इति तद्वाच्ये सायनः ॥)
महः, [म] स्त्री, (मह्यते पूज्यतेऽस्मिन्निति ।
मह + "मन्त्रधातुभ्यामसुन् ।" उणा० ४ । १८८ ।
इति असुन् ।) उत्सवः । (मह्यते पूज्यते इति ।
मह + असुन् ।) तेजः । इति मेदिनी । से, १० ॥
(यथा, रघुटोकारम्भे मणिनाथः ।
"अन्तरायतिमिरोपशान्तये
शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।
न नरं वपुषि कुङ्करं सुखे
सम्भवे किमपि तुन्दिलं महः ॥"
मह्यते पूज्यते देवादयोऽस्मिन्निति । मह +
असुन् ।) यज्ञः । इति शब्दरत्नावली ॥ (उद्-
कम् । इति निघण्टुः । १ । १२३ । पूज्यमाने, त्रि ।
यथा, याज्ञगनेयसंहितायाम् । २० । ६ ।
"निष्ठा मे भद्रं वायुघो मनो मन्युः स्वरात्
भासः ॥"
"वाक् वाग्निर्दधं महः पूज्यमानास्तु ।" इति
तद्वाच्ये महोदरः । महति । यथा, ऋग्वेदे ।
८ । २३ । १६ ।
"महो राये तत्तुवा समिधीमहि ।" "महो
मह्यते राये धनाय ।" इति तद्वाच्ये सायनः ॥)
महर्षः, पुं, (महः कायति प्रकाशयतीति ।
महर्ष + ऋ + क्तः । एषोदरादित्यान् साधुः ।)
२६ । १ । १६ । इति ऋटोदरः ॥

महन्, स्त्री, (मह + अति । निपातितच ।)
राज्यम् । इति मेदिनी । ये, १४० ॥ (यथा,
हान्दोऽप्योपनिषदि । ५ । २ । ४ ।
"अथ यदि महज्जगमिधेदमावास्यायां दीप्तिता
पौर्यमास्या राज्ञो इत्यादि ॥" ब्रह्म । यथा,
महाभारते । ३ । ३१२ । ४४ ।
"सुतेन ओत्रियो भवति तपसा विन्दते महन् ॥"
उद्कम् । इति निघण्टुः । १ । १२३ ॥)
महत्, त्रि, (मह्यते पूज्यतेऽस्मिन् इति । मह +
"वर्त्तमाने एषदृष्टव्यमहज्जगच्छब्दवच्च ।" उणा०
२ । ८४ । इति अतिः निपायते ।) महान् ।
महती । वद्ः । इति मेदिनी । ते, १४० ॥
तत्पर्यायः । विशङ्कटम् २ एषु ३ दृष्टम् ४
विशालम् ५ दृष्टम् ६ वद्ः ७ उद्ः ८
विपुलम् ९ । इत्यमरः । २ । १ । ६० ॥ पुलम्
१० विस्तीर्णम् ११ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, रघौ । १२ । ४० ।
"तस्मिन् रामशरोत्कृष्टे वले महति रत्नसाम् ॥")
तदैकिकपर्यायः । ब्रह्मः २ ऋष्यः ३ दृष्टम् ४
उच्चितः ५ तवसः ६ तविषः ७ महिषः ८ अम्भः
९ ऋभुजाः १० उच्चाः ११ विद्यायाः १२ यज्ञः १३
ववत्सि १४ विवत्सि १५ अम्भुगः १६ साहिनः
१७ गभीरः १८ ककुहः १९ रभसः २०
ब्राधन् २१ विरपूशी २२ अद्भुतम् २३ वंहिष्ठः २४
वर्हिष्ठः २५ । इति पञ्चविंशतिर्नमहत्रामानि ।
इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥ * ॥ (प्रकृते-
राद्योविकारः । यथा, सांख्यसूत्रम् । १ । ६१ ।
"सत्त्वरजस्तमसां सामावस्या प्रकृतिः प्रकृते-
र्महान् महतोऽहङ्कारः ॥" इति ॥) मह-
च्छब्दस्य शब्दादिशब्दविशेषाणां पूर्वं प्रयोग-
निषेधो यथा,—
"शुद्धे तैवे तथा मांसे वैद्ये ज्योतिषिके द्विजे ।
यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते ॥"
इति भट्टिप्रथमखर्गोपचतुर्थश्लोकीकायां
भरतः ॥
महती, स्त्री, (महत् + ङीष् ।) वल्लकीभेदः ।
इति मेदिनी । ते, १४० ॥ नारदवीणा । दृष्टम्-
प्रमाणा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
शिशुपालवधे । १ । १० ।
"स्तुटीभवद्यामविशेषमूर्त्तना-
मवेक्षमायं महतीं सुहृर्मुहुः ॥")
दृष्टी । वाचांकी । इति राजनिघण्टुः । (कुश-
ह्रीपस्थनदीविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२१ । ७४ ।
"महती सप्तमी प्रोक्ता पुनश्चैषा इति स्मृता ।
अन्यास्ताभ्योऽपि सङ्गता शतशोऽप्य सह-
स्रः ॥"
पारिपात्रनिर्गतनदीविशेषः । यथा, मात्स्ये ।
१२३ । २३—२४ ।
"वर्णांशा चन्दना चैव कावेरी महती तथा ।
पारा चर्मरन्ती पुण्या विदुगा वेणुमलपि ।
शिवा रुवन्ती कुन्ती च पारिपात्राश्रिताः
स्मृताः ॥")

महतीहादशी, स्त्री, (महतीति ख्याता हादशी ।)
अवणहादशी । यथा,—
"मासि भाद्रपदे शुक्ले हादशी अवणान्विता ।
महती हादशी ख्या उपपत्ते महापत्ता ॥"
इति गारुड १४१ अध्यायः ।
महत्तत्त्वं, स्त्री, (महत् तत् तत्त्वचेति ।) तत्तु
विंशतितत्त्वान्तर्गतद्वितीयतत्त्वम् । तत्तु प्रकृते-
रुत्पन्नम् । समष्टिबुद्धिस्वरूपम् । तत्पर्यायः ।
यथा,—
"महानात्मा मतिर्विष्णुर्जिष्णुः शुभ्रश्च वैश्व-
वान् ।
बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिस्तथा स्यातिर्धृतिः स्मृतिः ।
पर्यायवाचकैः शब्दैर्महानात्मा विभायते ।
तं जानन् ब्राह्मणो विद्वान् प्रमोहं नाधि-
गच्छति ॥"
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥
अपि च ।
"एका मूर्त्तिस्तयो भागा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
सर्विकारान् प्रधानास्तु महत्तत्त्वं प्रजायते ॥
महानिति यतः स्वातिर्लोकानां जायते सदा ।
अहङ्कारश्च महती जायते मानवर्द्धनः ॥"
इति मात्स्ये २ अध्यायः ॥
महत्तरः, पुं, स्त्री, (अयमनयोरतिशयेन महान् ।
महत् + तरप् ।) शूद्रः । यथा,—
"शूद्रः स्यात् पादयो दासो ग्रामकूटो मह-
तरः ॥"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ५ । ३४ ।
"केनायं रचितोऽनेति सोऽष्टच्छ महत्तरान् ।
ते च न्यवेदयंस्तस्मै कर्तारं तिलकस्य माम् ॥")
अतिशयमहति, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।
७ । १६६ । ५६ ।
"दृष्टं भृशदृष्टं सन्देहैरभिष्टुतम् ।
अणीयांसमप्यथ दृष्टं महत्तरम् ॥")
महत्त्वं, स्त्री, (महत् + त्व ।) महती भावः ।
यथा, भाषापरिच्छेदे ।
"महत्त्वं षड्विधे चतुरिन्द्रियं करण मतम् ॥"
"महत्त्वं षड्विध इति । द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वं
समवायसम्बन्धेन कारणम् । द्रव्यसमवेतानां
गुणकर्मसामान्यानां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवाय
सम्बन्धेन । द्रव्यसमवेतसमवेतानां रूपत्वादीनां
प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसम्बन्धेन कार-
णम् ॥" इति सिद्धान्तसूक्त्यावली ॥ (श्रेष्ठत्वम् ।
यथा, रामायणे । १ । १ । १०१ ।
"जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात् ॥"
"महत्त्वं श्रेष्ठम् ॥" इति तट्टीका ।)
महर्षिकः, पुं, (महर्षाद्यौ लोकास्तेति । कम्प-
धारयः ।) भूरादिषमलोकान्तर्गतचतुर्थलोकः ।
यथा,—
"भूभुवः स्वर्गमहर्षौ चैव जनय तप एव च ।
सत्यलोकश्च सप्तैते लोकास्तु परिकीर्तिताः ।
चतुर्मुनिनस्यान्ते जगदेतच्चराचरम् ॥

तदा हि दृश्यते सर्वं त्रैलोक्यं भूमिवादिकम् ।
जनं प्रयान्ति तापार्णा महर्लोकनिवासिनः ॥

इति वज्रपुराणम् ॥

“चतुर्थे तु महर्लोकं तिष्ठन्ते कल्पवासिनः ॥”

इति देवीपुराणम् ॥

महर्षी, स्त्री, (महती चासौ ऋषभी चेति
कन्नेधारयः ।) कपिकच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥
महर्षिः, पुं, (महंश्चासौ ऋषिश्चेति ।) शास्तादिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य व्युत्पत्त्यादिर्था, —
“ऋषिर्हिंसागतो धातुर्विद्यासत्यतपःश्रुतैः ।
एव सन्निवृत्तये यस्माद् ब्राह्मणश्च तत्स्त्वयिः ॥
विद्वत्समकालान् ब्रह्मा अस्ति नृपिस्त्वयम् ।
ऋषते परमं यस्मान् परमर्षिस्ततः स्तुतः ॥
गत्वर्थाद्व्यवर्थातोर्नामनिर्वृत्तिकारणम् ।
यस्मादिव स्वयम्भूतास्माच्च ऋषिता मता ॥
तेनेश्वराः स्वयम्भूता ब्रह्मणो मानसाः सुताः ।
विबुधैर्मानैस्त्वेवैव महान् परिगतः परः ॥
यस्माद्विः परत्वेन महंस्तस्मान्महर्षयः ।
इश्वराणां सुतास्तेषां मानसाश्चौरसाश्च वै ॥
ऋषयस्तत्परत्वेन भूतादिऋषयस्ततः ।
ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथुनाद्भर्तृसम्भवात् ॥
परत्वेनर्षयस्ते वै भूतादिऋषिकास्ततः ।
ऋषीकाणां सुता ये वै विज्ञेया ऋषिपुत्रकाः ॥
श्रुत्वा ऋषं परत्वेन नाम तस्मान् श्रुतर्षयः ।
अथक्तात्मा महानात्माहङ्कारात्मा तथैव च ॥
भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च तेषान् ज्ञानमुच्यते ।
इत्येवमविजात्यस्तु पञ्च तान् नामभिः शृणु ॥
भृगुर्मरीचिरत्रिच अङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
मनुर्दक्षो वशिष्ठश्च पुलस्त्यश्चेति ते दश ॥
ब्रह्मणो मानसा ह्येते उत्पन्नाः स्वयमीश्वराः ।
परत्वेनर्षयस्तस्माद्भूतास्तस्मान्महर्षयः ॥”

इति मातृ १२० अध्यायः ॥

महर्लोकः, पुं, (महत्तः स्त्रीरचादिरूपान् विपु-
लान् भारानित्यर्थः कालि गृह्णातीति । ला +
“आलोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति
कः । ततः स्पर्धे कन् । यदा, महान्तं चरित्र-
गुणं लकति आखादयतीति । लक् आखादने +
अच् ।) अन्तःपुररचकः । तत्पर्यायः । सौवि-
दक्षः २ कशुकी ३ स्यापत्यः ४ सौविदः ५ विदाङ्गः
६ । इति जटाधरः ॥ सौविदक्षकः ७ अन्त-
र्वेशिकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

महर्लोकः, पुं, (महान्तं चरित्रगुणं लिखतीति ।
महन् + लिख + कः । एयोऽरादित्वात् साधुः ।)
अन्तःपुररचकः । खोजा इति भाषा ॥ तस्य
लक्षणं यथा, —

“सुक्लान्मोऽनुपस्यो यः स्त्रीस्वभावां मह-
र्लोकः ॥”

इति शब्दमाला ॥

हसं, स्त्री, (मह्यते पूज्यतेनेनेति । मह +
“अथविचमिमतभिनमीति ।” उणा० ३।१।७ ।
इति असच् ।) ज्ञानम् । प्रकारः । इत्युणादि-
कोषः ॥

महा, स्त्री, (मह्यते पूज्यते इति । मह + घ ।
स्त्रियां टाप् ।) गोपवल्ली । इति शब्दचन्द्रिका ।
गोरचचाकुलिया इति भाषा ॥ स्त्रीगवौ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

महाकच्छः, पुं, (महान् विपुलः कच्छो जल-
प्रायदेशोऽस्य ।) समुद्रः । वरुणः । इति
मेदिनी । द्वे, ६ ॥ पर्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥
महाकण्टकिनी, स्त्री, (महती चासौ कण्टकिनी
चेति ।) विश्वसारकम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
फणिमनसा इति भाषा ॥

महाकन्दः, पुं, (महंश्चासौ कन्दश्चेति ।)
रसोनकः । इत्यमरः । २ । ४ । १४८ ॥ मूल-
कम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चाणक्यमूलकम् ।
रक्तलशुनम् । राजपलायः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

महाकपित्यः, पुं, (महंश्चासौ कपित्यश्चेति ।)
विश्वरुचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

महाकरञ्जः, पुं, (महंश्चासौ करञ्जश्चेति ।)
करञ्जविशेषः । बहु करञ्जा इति भाषा ॥ तत्
पर्यायः । षड्गत्या २ हस्तिचारिणी ३ उद्-
कीर्णः ४ विषण्णो ५ काकनी ६ महद्वस्तिनी ७
शारङ्गी ८ मधुमती ९ रसायनी १० हस्ति-
रोहणकः ११ हस्तिकरञ्जकः १२ सुमनाः १३
काकभाण्डो १४ मधुमत्ता १५ । अस्य गुणाः ।
तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । विषकण्डू-
विचर्षिकाकुष्ठत्वगदोषघ्ननाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

महाकर्णिकारः, पुं, (महंश्चासौ कर्णिकारश्चेति ।)
आरम्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाकायः, पुं, (महान् कायोऽस्य ।) नन्दी ।
स च शिवद्वारपालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १५० । २४ ।

“नन्दीश्वरो महाकायो ग्रामणीवृषभध्वजः ॥”
इति । इति कैचित् ।) (महान् कायः शरीर-
मिति ।) दृढत्वं शरीरम् ॥ तद्वति, त्रि ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १५६ । ३२ ।

“महान्त्रं महाकायं महामायमरिन्दमम् ॥”
स्त्रियां टाप् । कुमारानुचरमात्रगणविशेषः ।
यथा, महाभारते । ६ । ४६ । २४ ।

“रोहिताक्षी महाकाया हरिपिप्पला च
भूमिप ! ॥”

महाकार्मिकी, स्त्री, (महती चासौ कार्मिकी
चेति ।) रोहिणीनक्षत्रयुक्ता कार्मिकी-
पूर्णिमा । यथा, —

“प्राजापत्यं यदा ऋक्षं तथैतस्यां नराधिप ! ।
सा महाकार्मिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥”
इति पाद्मे २ खण्डे ३ अध्यायः ॥

महाकालः, पुं, (महंश्चासौ कालश्चेति ।) विष्णु-
स्वरूपाखण्डदण्डयमानसमयः । यथा । कालो
घटवान् महाकालत्वात् । इति सिद्धान्त-
लक्षणम् ॥ महादेवः । (तन्निवर्त्यथा महा-
निर्वाणतन्त्रे । ४ । ३१ ।

“कलनात् सर्वभूतानां महाकालः प्रकीर्तितः ।
महाकालस्य कलनात् त्वमाद्या कालिका
परा ॥”

प्रमथगणविशेषः । इति मेदिनी । स्त्री, १५६ ॥
(उज्जयिनीस्थशिवलिङ्गविशेषः । यथा, कथा-
सरित्सागरे । ११ । ३१—३२ ।

“अस्तीहोऽजयिनी नाम नगरी भूषणं सुवः ।
हसन्तीव सुधाघातैः प्रासादैरमरावतीम् ॥
यस्यां वसति विश्वेशो महाकालवपुः स्वयम् ।
शिशिलीक्षतकेलासनिवासयसनो हरः ॥”

तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३।२१४७ ।
“महाकालं ततो गच्छेत् नित्यतो नित्यताशनः ।
कोटितीर्थतपसृष्य हयमेधफलं लभेत् ॥”

जताविशेषः । माकाल इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । उरुकालः २ किम्पाकः ३ काक-
मर्दकः ४ । इति रत्नमाला । काकमर्दः ५

देवदालिका ६ दाला ७ दालिका ८ जलङ्गः ९
घोषकालिका १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा
“अन्तर्मलिनदेहेन बहिराङ्गादकारिणा ।
महाकालफलेनैव कः खलेन न बन्धितः ॥”

इत्युद्धटः ॥)

शिवपुत्रविशेषः । तस्य जन्मवृत्तान्तं यथा, —
श्रीदेवा ऊचुः ।

“एव वैश्वानरः श्रीमान् भूरितोमयो बली ।
महामैथुनवीजन्तु त्वत्तेजः संगृहीयति ॥
इत्युक्त्वा त्रिदशः सर्वं वीतिहोत्रं पुरःस्थितम् ।
तस्मै निदेशयामासुः सम्भवे सर्वदेवतैः ॥

ततः षडङ्गं स्वं रेतो वादिते दृष्टवानने ।
उत्सर्वञ्च महाबाहुर्महामैथुनकारणम् ॥
अमावृत्यदृष्ट्यमानस्य तेजसः शशभृदभृतः ।
अथ ह्यमतिस्त्वयं गिरिप्रस्थं पपात ह ॥

तयोः कारणयोः सद्यः संभूतौ शङ्करात्मजौ ।
एको भृङ्गसमः क्षणी भिन्नाङ्गननिभोऽपरः ॥
भृङ्गो तस्य तदा ब्रह्मा नाम भृङ्गीति चाकरोत् ।
महाकण्ठैकरूपस्य महाकावेति लोकभृत् ॥

ततस्तौ पाजयामासुः शङ्करः प्रमथोत्तरे ।
अपर्यया चापि तथा क्रमात्तावभिबद्धितौ ॥
प्रवृद्धौ तौ महात्मानौ हरोमाप्रतिपालितौ ।
क्रमादगणेशौ कृत्वा तौ हरो द्वारि न्ययो-

जयतु ॥”

इति कालिकापुराणे ४५ अध्यायः ॥

तस्य वानरमुखकारणं जन्मान्तरञ्च यथा, —
“अथैकदोमया साङ्गं निगृष्टे रतिमन्दिरे ।
नर्माकरोन्महादेवो मोदयुक्तो रतिप्रियः ॥
यदा सा नर्मेणे याता गौरी सरहरान्तिकम् ।
तदा भृङ्गमहाकालौ दृष्ट्यौ द्वारि प्रतिष्ठितौ ॥
नर्मावसाने सा देवी मुक्तधम्मिल्लवन्धना ।
ग्रन्थिहीनगलदृगात्रा वक्ष्यमानस्य पाणिना ॥
यस्तद्वारा गन्धपुष्पैराकुलैर्नातिशोभना ।
विलुप्तकुङ्कुमा दृष्टदशनच्छद्विभवा ॥
निःसृता रतिसङ्केतशालाया जलजानना ।
इशदावर्णनयना निचिता स्वेदविन्दभिः ॥

तां निःसरन्तीं मष्टमा तथाभूतामनिन्दिताम् ।
 नद्योग्यां वीजितुं चान्द्रेषं पञ्चजन्ते प्रियम् ॥
 दृष्टव्यं मष्टमादीनां नानिष्टात्ममानसौ ।
 भङ्गा चापि मष्टाकालः प्राप्तकायस्य कोपनः ॥
 दृष्टा नो मातरं दीनौ तदा भूतावधोत्तमौ ।
 दन्ताचाकम्पतुस्तीव्रं निश्चयस्तुतमम् ॥
 तौ पश्यन्ता तदा देवी ददर्श हिमवन्सुता ।
 सुकोप च तदापगां वाक्पश्येत्तदुवाच ह ॥
 एवंभूतान् मां कस्मादसम्बन्धमपश्यताम् ।
 भवन्ती तनयौ शुद्धौ ह्रीमय्यादाविवर्जितौ ॥
 तन्मादिमाममयां भवन्ती निरपन्नपौ ।
 अकृष्यातां तनो भूयाद्भवतार्जकं मानुषे ॥
 मातुषौ योनिमासाद्य मातुरीचणक्षोषतः ।
 भविष्यतो भवन्ती तु शाखावृक्षसुखौ सुवि ॥
 इति तापुमया श्रुत्वा हरपुत्रौ मष्टामतौ ॥
 “अथोमया समं देवो वियता चन्द्रशेखरः ।
 व्याजगाम तदा गच्छन् प्रासादं प्रति तं वृषः ॥
 दृष्ट्वा च चरन्तीं तातुमायाः सहर्षौ गुणैः ।
 सर्वलक्षणसम्पन्नां माधवस्यैव माधवीम् ॥
 नां दृष्ट्वा न्यगदहेर्षी गौरीं वृषभकेतनः ।
 स्मितप्रसन्नवदनः प्रदक्षन्निव भाविनीम् ॥
 ईश्वर उवाच ।

इयं ते मानुषी सृष्टिः प्रियं तारावतीति या ।
 भङ्गमष्टाकालयोक्ते जन्मने विहिता स्वयम् ॥
 त्वत्तो ह्यन्यकालोदृष्टं नान्यां गन्तुमिष्टोत्सहे ।
 त्वमिदानीं स्वयं चास्यां सृष्ट्यां प्रविश ॥
 भाविनि ! ॥
 तत उत्पादयिष्यामि मष्टाकालश्च भङ्गिणम् ॥
 श्रीदेशुवाच ।

ममैव मानुषी सृष्टिरियं वृषभकेतन ! ।
 विद्यामि तत्र च पञ्चादुत्पादय सुतद्वयम् ॥
 प्रविशेत् ततो देवी स्वयं तारावतीतनौ ।
 मष्टादेवोऽपि तस्यान्तु कामार्थं सदपस्थितः ॥
 ततः सापर्ययाविष्टा देवी तारावती सती ।
 कामयानं मष्टादेवं स्वयमेवामभगमुदा ॥
 नकिन् कालोऽभवद्गर्भः कापालो चास्थिमाल-
 धृक् ।

कामाचमाने तस्यान्तु सद्यो ज्ञातं सुतद्वयम् ।
 अभयप्रपञ्चार्हः ! तथा शाखावृक्षाननम् ॥
 इति कालिकापुराणे ४६—४८ अध्यायाः ।
 वायामुरस्य मष्टाकालत्वं यथा,—
 त्रयस्य लक्षः ।

“कथितो भवता सर्गः संशया अपि शातिनाः ।
 लक्ष्मणादान्दामाग ! कृतकृत्या वयं गुरो ! ॥
 भूयश्च त्रीनुमिष्टामो पयमेतद्विजोत्तम ! ।
 कोऽप्यो भङ्गा मष्टाकालो जातौ वेताक्षमेरवौ ॥
 वेताक्षस्य मष्टाकालं मेरवं भङ्गिणं तथा ।
 गङ्गा मे दिक्ष्वाद्भूतः । कपमेषां चतुष्टयम् ॥
 मावेत्येव उवाच ।

भवं गते मष्टाकाले मानुषस्ये च भङ्गिणि ।
 वेताक्षमेरवयोः च गङ्गाभ्ये दिक्षोत्तमाः ॥
 गङ्गा च वेताक्षमेरवे तेन संगते ।

अन्धकं तपसा युक्तं भङ्गिणश्चाकरोद्वरः ॥
 अन्धकस्तु हरं पूर्वं विरुधापदमागतः ।
 पञ्चाद्वरं समाराध्य पुत्रोऽभूत्तस्य भोऽसुरः ॥
 भङ्गिणश्चादभङ्गिणं तं संज्ञया चाकरोद्वरः ।
 स्नेहेन तु मष्टाकालं वाणं वलितुतं हरः ॥
 विष्णुना च्छिन्नबाहुं तं मष्टाकालमपाकरोत् ।
 एवं सुनिवराक्षिणं संजातश्च चतुष्टयम् ॥
 वेताक्षो मेरवो भङ्गा मष्टाकालेन्युक्रमात् ॥
 इति कालिकापुराणे ५५ अध्यायः ॥ ५॥
 तस्य ध्यानादि यथा,—
 “मष्टाकालं यजेद्देव्या दक्षिणे धूम्रवर्णकम् ।
 विभक्तं दण्डखट्वाङ्गौ दंष्ट्राभीमसुखं शिशुम् ॥
 याप्रचर्मावृतकटिं तुन्दिरं रक्तवाससम् ।
 त्रिनेत्रमूर्ध्नि शेष सुखमालाविभूषितम् ॥
 जटाभारलवचनखण्डसुगं ज्वलन्निभम् ॥
 तथा च कुमारौक्ये ।

देव्यास्तु दक्षिणे भागे मष्टाकालं प्रपूजयेत् ।
 हुं ह्रीं वां रां लां वां क्रौं मष्टाकालमेरव
 सर्वविघ्नान्नाशय नाशय ह्रीं श्रीं फट् स्वाहा ।
 इत्यनेन पाद्यादिभिराराध्य त्रिस्तर्पयित्वा स्त्रवेन
 देवीं पञ्चोपचारेः पूजयेत् । तथा च काली-
 तन्त्रे ।

मष्टाकालं यजेद्यत्नात् पञ्चादेवीं प्रपूजयेत् ।
 कालीकल्पे ।
 कवचं चतौं सहस्रं वां रां लां वाच क्रौन्ततः ।
 मष्टाकालमेरवेति सर्वविघ्नान्नाशयेति च ॥
 नाशयेति पुनः प्रोष्य मायां लक्ष्मीं सहस्ररेत् ।
 फट् स्वाहा समायुक्तौ मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥
 इति तन्त्रसारः ॥

मष्टाकाली, स्त्री, (मष्टाकाल + पञ्चार्थे ङीष् ।)
 मष्टाकालस्य पत्नी । सा तु पञ्चवक्त्राष्टभुज-
 कालीविशेषः । इति तन्त्रम् ॥ (इयमेव पराशक्तो-
 क्तमसौ शक्तिः । यथा, देवीभागवते । १। २। २०।
 “तस्यास्तु सात्त्विकी शक्तौ राजसी तामसी
 —तथा ।

मष्टाकालीः सरस्वती मष्टाकालीति ताः
 स्त्रियः ॥”)

अथ मष्टाकालीमन्त्रः ।
 “ॐ ह्रीं क्रौं क्रौं क्रौं पश्यन् गृहाण ह्रीं फट्
 स्वाहा । श्मशानमेरवीमन्त्रेण यावत् क्रूर-
 कर्मणि प्रयोगः कर्तव्यः । अथ मष्टाकाली-
 मन्त्रप्रयोगः । तत्र न्यासशुद्धादिकं न कर्त-
 व्यम् । तथा च ।

न्यासशुद्धादिकं किञ्चित्त्रात्र कार्या विचारणा ।
 क्षणतोयेष्ट संपूर्णं क्षणकुम्भेऽथ कालिकाम् ॥
 पञ्चवक्त्रा मष्टाकालीं प्रतिवक्त्रत्रिलोचनाम् ।
 शक्तिशूलधनुर्बाणखड्गखेटवरामयान् ॥
 दण्डदण्डसुजेर्देवीं विभागां भूरिभूषयाम् ।
 ध्यात्वेन साधकः साध्यं साधयेन्मनसंभितम् ॥
 गङ्गा मादेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।
 वाराही च तथा चैत्री चातल्या चलिङ्का-
 दसी ।

पूर्वादीशानपर्यन्तं कुम्भस्थाने स्थिता इमाः ॥
 तत्र क्रमः । देवीं ध्यात्वा यथाविधुपचारेण
 संपूज्य ब्राह्मणादष्टशक्तीः पूर्वादिक्रमेण पूज-
 येत् । तथा ।
 नामोच्चारणसंरब्धं वद्मै प्रवृत्तितेऽम्बरे ।
 लुह्याहेरिणं शुद्धौ देवीमन्त्रं चर्मकथा ॥
 समिधः पिचुमर्हस्य तथा विभीतकाष्टिकाः ।
 गृहधूमश्मशानास्थिविभीताङ्गारहोमतः ॥
 सप्ताहहेरिणं हन्ति कालिकामन्त्रयोगतः ।
 उच्चाटनं चापराद्धे सन्ध्यायां मारणं तथा ॥
 दक्षिणस्यां दिशि स्थित्वा ग्रामादेर्दक्षिणा-
 सुतः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

जिनानां चतुर्विंशतिशासनदेवतान्तर्गतदेवी-
 विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ ५ ॥

महाकार्यं, स्त्री, (मष्टश्च तत्कायश्चेति ।) काय-
 शास्त्रविशेषः । तत्पर्यायः । सर्गबन्धः २ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

“सर्गबन्धो महाकार्यं तदैको नायकः सुरः ।
 सहंशः चत्त्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥
 एकवंशभवा भूपाः कुलजा वधवोऽपि वा ।
 शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गो रस इत्यतः ॥
 अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः ।
 इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यदा सञ्जनाश्रयम् ॥
 चत्वारस्तत्र वर्गाः स्युस्तेष्वेकश्च फलं भवेत् ।
 आदौ नमस्क्रियाशीर्षां वस्तुनिर्देश एव वा ॥
 कचित्रिन्दा खलादीनां सताश्च गुणकीर्तनम् ।
 एकवृत्तमयः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ॥
 नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इष्टा ।
 नानावृत्तमयः कापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥
 सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।
 सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः ॥
 प्रातर्मध्याह्न्यगयाशैलकुर्वनसागराः ।
 समीगविप्रलम्भौ च सुनिखर्गपुराध्वराः ॥
 रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ।
 वर्षनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इष्ट ॥
 कवेर्वृत्तस्य वा नान्ना नायकस्थितरस्य वा ।
 नामास्य सर्गापादयकथया सर्गनाम तु ॥”

इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥ ५ ॥

महाकायग्रन्था यथा, कालिदासकृतकुमार-
 सम्भवरावुवंशप्रभृतयः । भर्तृहरिकृतभट्टि-
 कायम् । भारविकृतकिरातार्जुनीयम् । श्रीहर्ष-
 कृतनैषधीयचरितम् । मावस्ततश्शिशुपालवध-
 खेत्यादयः ॥

मष्टाकुमुदा, स्त्री, (मष्टती चासौ कुमुदा चेति ।)
 काश्मरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मष्टाकुम्भी, स्त्री, (मष्टती चासौ कुम्भी चेति ।)
 कटफलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मष्टाकुलः, वि, (मष्टन् कुलं वंशोऽयम् ।) उत्तम-
 कुलजातः । तत्पर्यायः । कुलीनः २ न्यायः ३
 सभ्यः ४ सञ्जनः ५ साधुः ६ । इत्यमरः । २ ।
 ७ । ३ ॥ कुल्यः ७ अभिजातः ८ कौलेयकः ९

जात्यः १० । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६६ ॥
महाकुलः ११ कौलेयः १२ कौलेयकः १३ ।
इत्यमरटीका ॥ कुलजः १४ चाधुजः १५ कुल-
त्रेष्ठः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, दृष्टन्-
संहितायाम् । १७ । ४ ।

“भेदे दृष्टिचिनाशो भेदः सुहृदां महाकुला-
नाम् ॥”

कौ, उत्तमं कुलम् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
३ । ६१ ।

“द्वयोरालोकितां चित्रं जम्बैकस्मिन् महा-
कुले ॥”

महाकुलीनः, त्रि, (महाकुलस्य अपत्यम् । महा-
कुल + “महाकुलादन्त्यौ ।” ४ । १ । १४१ ।
इति पञ्चैखः ।) महाकुलः । यथा,—

“महाकुलीन ऐजाते वंशे दाशरथिर्मम ।
पितुः प्रियसूरी भर्ता जैमकारस्तपस्विनाम् ॥”

इति भट्टिः । ५ । ७७ श्लोकः ॥

(स्त्रियां टाप् । यथा, रामायणे । २ । २८३ ।

“वीते ! महाकुलीनासि धर्मे च निरता
सदा ॥”

महाकुलं, कौ, (महच्च तत् कुलचेति ।) दृष्टन्-
कुलरोगः । तन् समविधं यथा,—

“पूर्वत्रिकं तथा विभं ततः काकणकं तथा ।
पुण्डरीकर्चजिह्वं तु महाकुलानि सप्त च ॥

पूर्वत्रिकं कपालौद्वरमण्डलाखम् । सिम्भ-
शब्दोत्कारान्ती नृपसकलज्जः । ननु कथं

निम्भस्य महाकुलेषु गयना सुश्रुतेन सुद-
कुलैवृत्तत्वात् । उच्यते । तद्भावात्गता सिम्भ-

पुष्पिका सुश्रुतेन च सुदकुलैवृत्ता धातुषु प्रवि-
ष्टसु विभं महाकुलमेव । एवंविधस्य विभस्य

चरकेय महाकुलेषु दर्शितवान् । एषां
महाकुलत्वञ्च श्रीप्रसुतरीसरधात्वगाहनान्

उत्सृज्यदोषत्रयत्वात् चिकित्सावाहुल्याच्च ।”
इति भावप्रकाशः ॥ (एषां चिकित्सा सुदकुल-
शब्दे द्रष्टव्या ॥)

महाकूपः, पुं, (महांश्चासौ कूपचेति ।) दृष्टन्कूपः ।
तत्पर्यायः । अरघट्टः २ । इति जटाधरः ॥

महाकुलः, पुं, (महत् कुलमस्य ।) महाकुलः ।
सन्कुलः । इति द्विरूपकोषः ।

महाकोशफला, स्त्री, (महात् कोशः फले
यस्याः ।) देवदाली लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाकोशातकी, स्त्री, (महती चासौ कोशा-
तकी चेति ।) हस्तिघोषा । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
“महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महा-

फला ।
धामार्गवो धीयकश्च हस्तिपर्यञ्च च स्तुतः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
महागदः, पुं, (महांश्चासौ गदचेति ।) ज्वरः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (महारोगः । यथा, सुश्रुते ।
१ । ३३ अध्याये ।

“वातव्याधिः प्रमेहश्च-कुडमशा भगन्दरः ।

व्यासरी सङ्गमर्षश्च तथैवोदरमष्टमम् ।

अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चिकित्सा महागदाः ॥”

औषधविशेषः । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ५
अध्याये ।

“एवोदगदो हन्ति विषं प्रयुक्तः

पानाञ्जनाभ्यङ्गननखयोगैः ।

अवार्यवीर्यो विधवेगहन्ता

महागदो नाम महाप्रभावः ॥”

महती गदास्येतिविशेषे महागदाविशिष्टे, त्रि ।

यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । १८ । ६ ।

“पराधुषक्तं तपनीयोपकृत्यं

महागदं काश्चनचिचदंशम् ।

मर्माण्यभीक्ष्णं प्रतुदन्तं दुरक्तैः

प्रचखमन्युः प्रहसन्तं वभाषे ॥”

महागन्धं, स्त्री, (महान् गन्धोऽस्य ।) हरि-
चन्दनम् । बोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महा-

गन्धयुक्ते, त्रि । यथा, हरिवंशे । १४३ । ४४ ।
“तच्च कण्ठे समास्य महागन्धं नराधिप ! ।

आययावन्त्यो यच्च दुरात्मा बलदर्पितः ॥”

महागन्धः, पुं, (महान् गन्धोऽस्य ।) कुटजवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ जलवेतसः । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥
महागन्धा, स्त्री, (महान् गन्धो यस्याः । स्त्रियां

टाप् ।) नागवला । केविकापुष्पम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ चासुखः । यथा, हेमचन्द्रः । १ । १२० ।

“चासुखा चञ्चिका चर्मसुखा भार्वा-
कर्णिका ।

कर्णमोटौ महागन्धा भैरवी च कपालिनी ॥”
महागवः, पुं, (महांश्चासौ गौचेति । “गौर-

तद्वितलुकि ।” ५ । ४ । ६२ । इति समासान्तश्च ।
गोसदृशत्वादस्य तथात्वम् ।) गवयः । यथा,—

“वनगौर्गवयः प्रोक्ता वलभद्रो महागवः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

महागिरिः, पुं, (महान् गिरिस्तदाख्योपाधिर्यस्य ।
यदा, महान् गिरिरिव ।) बौद्धभेदः । यथा—

“महागिरिः सुहृत्स्याद्या वचान्ता दश-
पूर्व्वेणः ॥”

इति हेमचन्द्रः । १ । ३४ ॥

महान् गिरिः पञ्चतः ।) दृष्टव्यञ्चतश्च ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ११० । १५ ।

“नानप्रतपसा शक्यो द्रष्टुमेष महागिरिः ।
आरोपुं वापि कौन्तेय ! तस्मान्नियतवाग्भव ॥”

दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८६ ।
“सूक्ष्मश्चैव निचन्द्रश्च उर्यनाभो महागिरिः ॥”

महागुरुः, पुं, (महांश्चासौ गुरुचेति ।) अति-
गुरुः । स च पुरुषस्य पिता माता आचार्यश्च ।

स्त्रियाः पतिः । अदत्तकथायाः पिता माता
च । यथा । त्रयः पुरुषस्थातिगुरवो भवन्ति

माता पिताचार्यश्चेति । इति विष्णुसूत्रम् ॥
पशुर्महानुत्त्वमाह रामायणे ।

“नातो विशिष्टं पश्यामि बान्धवं वै कुलस्त्रियाः ।
पतिर्जन्तुर्गतिर्भर्ता दैवतं गुरुदेव च ॥”

प्रातातपः ।

“गुरुरगिर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।
पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वत्राभ्यागतो गुरुः ॥”

एकपदेन दत्तस्त्रीणां पितृमातृयादृतिः ॥ * ॥
सपिण्डभरणं प्रकृत्य आश्वलायनः । त्रिरात्र-

मन्वारलवणात्राशिनः स्युर्द्वादशरात्रं महा-
गुरुषु । आचार्यश्च उपनीय दद्वेदवेदमाचार्यः

स उदाहृतः । इति याज्ञवल्क्योक्तः । तन्म-
रण्ये त्रिरात्राशौचित्येन नैतादृनियमः ॥

आश्वलायनः । नैतस्यां रात्रावन्नं पचेषुः ।
अन्नं न पचेषुरित्यनेनोपवासः सूचितः । अन्न-

सत्तरे चाहमन्नन्नन्त आसीरन् इति बल्य-
माणवचनात् । अवसत्तरः कटादिः । अचार-

लवणं चारुदत्तिकादिकृतलवणभिन्नं तत्तु
सेत्स्वं साम्भरि च । इति रुद्रितत्वम् ॥ * ॥

महागुरुमरणे संवत्सरपर्यन्तं निषिद्धकर्माणि
यथा, कर्मलोचने ।

“महागुरुनिपाते च कान्यं किञ्चिन्न चाचरेत् ।
आर्त्विज्यं ब्रह्मचर्यञ्च यावत् पूर्णं न वत्सरः ॥

अन्यथाहं परान्नञ्च गन्धं माल्यञ्च मैद्यनम् ।
वर्ज्येद्गुरुपाते च यावत् पूर्णं न वत्सरः ॥

तीर्थयात्रां विवाहश्चाध्यापनं तर्पणन्तथा ।
संवत्सरं न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥”

अपि च ।
“विशेषतः शिवापूर्वां प्रवृत्तपितृकी द्विजः ।

यावद्वत्सरपर्यन्तं मनसापि न चाचरेत् ॥
महागुरुनिपाते तु कान्यं किञ्चिन्न चाचरेत् ।

आर्त्विज्यं ब्रह्मचर्यञ्च आहं देवयुतञ्च यत् ॥”
इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः ॥

महागुल्मा, स्त्री, (महान् गुल्मो यस्याः ।) सोम-
वल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

महागुहा, स्त्री, (महती गुहा यस्याः ।) पृश्नि-
पर्वी । इति राजनिर्घण्टः ॥

महागोधूमः, पुं, (महांश्चासौ गोधूमश्चेति ।)
दृष्टन्नोद्धूमः । बड़ गम इति भाषा ॥ यथा,—

“गोधूमः सुमनोऽपि स्यात्त्रिविधः स च
कीर्तितः ।

महागोधूम इत्याख्यः पञ्चाद्देशात् स
चागतः ॥

मधूली तु ततः किञ्चिदस्या सा मध्यदेशजा ।
निःशुको दीर्घगोधूमः क्षत्रिजन्दीसुखाभिधः ॥

गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः ।
कफमुक्तप्रदो बल्यः स्त्रिभः सन्धानकृत्तरः ॥

जीवनी दृष्टव्यो वर्ण्यो ब्रह्मो रुच्यः स्थिरत्व-
हत् ॥”

कफप्रदो नवीनो नतु पुराणः । पुराण्यव-
गोधूमश्चाद्रजाङ्गलशूलसुगति वाग्भटेन

वसन्तं दृष्टीतत्वात् ।
“मधुनी शीतला क्षिग्धा पित्तघ्नी मधुरा

लघुः ।
शुक्ला दृष्टव्यी पथा तद्वन्दीसुखाः स्त्रुताः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

महायोवः, पुं, (महती दीर्घा योवा कन्वरा यस्य ।) उद्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८६ ।
 “महानासो महाकमुर्महायोवः श्लशान-
 भाक् ॥”
 शिवानुचरभूतविशेषः । यथा, हरिवंशे भविष्य-
 पर्वणि । १४ । ३ ।
 “कृत्तोदरो महायोवः मूलजिहो द्विवाहुकः ।
 पार्श्वकः निधमव उन्नतांसो महाहनुः ॥”
 देवप्रियेयः । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । १७ ।
 “याप्रयोवा महायोवा खंपुरा शम्भु-
 धारिणः ॥”
 दृष्टयोवायुक्ते, वि ॥
 महाप्रावः, पुं, महती देशस्य महत्या भूमेर्वा-
 ग्रामः । इति तुल्यबोधयाकरणटीकायां दुर्गा-
 दासः ॥
 महाघर्गा, स्त्री, (महती घर्गा शरीरभ्रमणं
 यस्याः ।) सुरा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (महती-
 चासौ घर्गा चेति ।) अतिशयभ्रमिष्ठ ॥
 महाघोरः, वि, (महांघासौ घोरश्चेति ।)
 अतिशयभयानकः । यथा, शुद्धितत्त्वे ।
 “यमहारे महाघोरे तत्रा वैतरणी नदी ।
 ताश्च तर्षुं ददास्येनां कृष्णं वैतरणीच गाम् ॥”
 महाघोषः, स्त्री, (महान् घोषः कोलाहलो
 यस्मिन् ।) दृष्टम् । इति मेदिनी । घे, ५६ ॥
 दृष्टच्छन्दयुक्ते, वि ॥ यथा, महाभारते । १ ।
 २२ । ११ ।
 “तेषां श्रुत्वा यभापालो भेरौ सान्नाहिकीं तथा ।
 समजग्रे महाघोषां जाम्बूनदपरिष्कृताम् ॥”
 महाघोषः, पुं, (महांघासौ घोषश्चेति ।) अति-
 घोषणम् । इति मेदिनी । घे, ५६ ॥
 महाघोषा, स्त्री, (महान् घोषो यस्याः । टाप् ।)
 कर्कटशब्दो । इति मेदिनी । घे, ५६ ॥ कुडुर्को ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 महाङ्गः, पुं, (महान्ति दीर्घाणि अङ्गाण्यस्य ।)
 उद्गः । इत्यमरः । २ । ६ । ७५ ॥ गोक्षुरकः ।
 रक्तचित्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दृष्टदव-
 ययुक्ते, वि ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८३ ।
 “सन्निदः स्वस्तिभावश्च भागी भागकरो जघुः ।
 उन्नतश्च महाङ्गश्च महागर्भपरायणः ॥”)
 महाचयुः, स्त्री, (महती चयुरयमस्याः ।) शाक-
 विशेषः । तत्पर्यायः । दृष्टचयुः २ विषारिः ३
 तुचयुका ४ मृतचयुः ५ दीर्घपत्रो ६ दिश-
 गत्या ७ अस्त्र गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
 कषायत्वम् । मणशोधनत्वम् । गुल्मशूलो-
 दराघ्नोर्निविधनाशित्वम् । रसायनत्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ पुं, दृष्टचयुयुक्तपत्नी च ॥
 महाचण्डः, पुं, (महांघासौ चण्डश्चेति ।) यम-
 भयः । इति रत्नमन्त्रिकाद्ययोगैः ॥ प्रचट्टे,
 वि ॥
 महाचण्डः, पुं, (महान् चण्डः पतमस्य ।) देव-
 तन्त्रः । इति रत्नमन्त्रिका । दृष्टचण्डश्च ॥

महाच्छायः, पु, (महती छायास्य ।) वटवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ दृष्टच्छायायुक्ते, वि ॥
 महाच्छिद्रा, स्त्री, (महच्छिद्रमस्याः ।) महामेढा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ दृष्टच्छिद्रयुक्ते, वि ॥
 महाजः, पुं, (महांघासौ जज्जति ।) दृष्ट-
 छागः । (महती जायत इति । महन् + जन्
 + कर्त्तरि डः । एषोदरादित्वात् साधुः ।)
 महाकुलोद्भवे, वि ॥
 महानटा, स्त्री, (महती जटास्याः ।) रुद्रजटा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (महती जटा ।) दृष्ट-
 जटा च ॥
 महाजनः, पुं, (महांघासौ जनश्चेति ।) साधुः ।
 यथा, महाभारते । १ । ३१२ । ११२ ।
 “वेदा विभिन्नाः स्तुतयो विभिन्ना
 नासौ सुनिर्घस्य मनं न भिन्नम् ।
 धर्मेत्य तत्त्वं निहितं गुहायां
 महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥”
 मन्वादः । यथा,—
 “प्रायेण वेद तदिदं न महाजनोऽथ
 देव्या विमोहितमतिस्त्रुत मायया लम् ।
 त्रयां नष्टीकृतमतिमधुपुष्पितायां
 वेतानिके महति मर्मणि युज्यमानः ॥”
 इति श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे अजामिलोपाख्याने
 यमवाक्यशाख्याने श्रीधरस्वामी ॥ (धनी । यथा,
 ऋच्छकटिके । १ ।
 “सङ्गं नैव हि कश्चिदस्य कुरुते सम्भाष्यते
 नादरान्
 संप्राप्तो गृहसुखेषु धनिना सावज्जमालोच्यते ।
 दूरादेव महाजनस्य विहरत्यल्पच्छन्दो लज्जया
 मन्ये निर्धनता प्रकाममपरं षष्ठं महापात-
 कम् ॥”)
 महाजवः, पुं, (महान् जवो वेगा यस्य ।) गवयः ।
 श्रीकारो नृगः । इति राजनिर्घण्टः । अति-
 वेगयुक्ते, वि ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ७ । ८ । २८ ।
 “कृत्वा दृष्ट्वा च खरमुत्खनोत्खयं
 निमोतिताच्च जगृहे महाजवः ॥”
 स्त्री, कुमारानुचरगणविशेषः । यथा, महा-
 भारते । ६ । ४६ । २२ ।
 “शशोलूकमुखी कृष्णा खरजघ्ना महाजवा ॥”
 महाजम्बुः, स्त्री, (महती चासौ जम्बुश्चेति ।)
 दृष्टजम्बुश्च । यथा,—
 “महाजम्बुर्महापत्रा राजजम्बुर्दृष्टजम्बुः ॥”
 इति रत्नमाला ।
 महाजम्बुः, स्त्री, (महती चासौ जम्बुश्चेति ।)
 दृष्टजम्बुः । तत्पर्यायः । राजजम्बुः २ स्वर्-
 माता ३ महाफला ४ पिकप्रिया ५ कोकिलेष्टा
 ६ महानीला ७ दृष्टजम्बुः ८ अस्त्र गुणाः ।
 उष्णत्वम् । मधुररसत्वम् । कषायत्वम् । त्रस-
 हरत्वम् । कटित्यासृजडिमनाशित्वम् । स्वर-
 करत्वम् । विष्टमित्वम् । शोथप्रमनत्वम् ।
 धमातीचाराशिवर्धकत्वम् । अशितकफकाश-
 प्रशमनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“फलेन्द्रः कथितो नन्दो राजजम्बुर्महाफला ।
 तथा सुरभिपत्रा च महाजम्बुरपि स्तुता ॥
 राजजम्बुफलं स्वादु विष्टमि गुरु रोचनम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 महाजातिः, स्त्री, (महती जातिरस्या इति ।
 यद्वा, महती जातिरिव तदाश्रितित्वात् ।)
 वासन्ती सता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महती
 जातिरिति ।) श्रीवर्गश्च ॥
 महाजातीयः, वि, (महन् + “प्रकारवचने
 जातीयर्” ५ । ३ । ६६ । इति जातीयर् ।
 ततः । “आन् महन् समानाधिकरणजाती-
 ययोः ।” ६ । ३ । ६६ । इति महन् आकारादेशः ।)
 महन् प्रकारः । इति याकरयम् ॥
 महाजाली, स्त्री, (जालयति आच्छादयतीति ।
 जाल आच्छादने + पचाद्यच् । स्त्रियां ङीष् ।
 ततः । महती चासौ जाली चेति । यद्वा,
 महांघासौ जालश्चेति स अस्या अस्ति अर्थ
 आद्यच् ततः ङीष् । इत्यमरटीकायां रभसः ।)
 पीतवर्णघोषा । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥
 राजकोशातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ दृष्ट-
 जालवाहके, वि ॥
 महाज्येष्ठी, स्त्री, (महती चासौ ज्येष्ठी चेति ।)
 नक्षत्रविशेषादियुक्तज्येष्ठीपूर्णिमा । सा पञ्चधा ।
 यथा, ब्रह्मपुराणि ।
 “ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।
 पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता ॥
 ऐन्द्रे ज्येष्ठायां प्राजापत्ये रोहिण्याम् ॥ १ ॥
 विना गुरुवारेणापि ।
 ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।
 पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता ॥ २ ॥
 अनुराधाम्यगुरावपि ।
 ऐन्द्रे मैत्रे यदा जीवस्तत्पञ्चदशके रविः ।
 पूर्णिमा शक्रचन्द्रेण महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता ॥ ३ ॥
 अनुराधास्ये चन्द्रेऽपि । आश्विभूतिः ।
 ऐन्द्रे त्वया मैत्रे गुरुचन्द्रे यदा भिन्नौ ।
 पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता ॥ ४ ॥
 राजमार्गच्छे ।
 ज्येष्ठे संवत्सरे चैव ज्येष्ठमासस्य पूर्णिमा ।
 ज्येष्ठाभेन यमायुक्ता महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता ॥ ५ ॥
 ज्येष्ठसंवत्सरश्च ।
 ज्येष्ठमासोपगमे जीवे वर्षं स्यात् शक्रदेवतम् ।
 इति विष्णुधर्मोत्तरोक्तो ग्राह्यः ।
 न तु संवत्सरादिपञ्चकान्तर्गतवर्षविशेषः । ज्येष्ठ
 इति वर्षविशेषस्य वैयर्थ्यापत्तेः । संवत्सरे
 यदि स्यादिति पाठः काल्पनिकः ॥ ॥ ॥
 महाज्येष्ठान् यः पश्येत् पुरयः पुण्योत्तमम् ।
 विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गासुमञ्जनान् ॥”
 इति तिथ्यादितन्त्रम् ॥
 महाज्योतिष्मती, स्त्री, (महती चासौ जोतिष्मती
 चेति ।) जलाविशेषः । बह्वी मानकद्रुनी इति
 हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । तेजोवती २ बह्व-
 रमा ३ कनकप्रभा ४ तीक्ष्णा ५ सुरगन्धर्वी ६

गङ्गा ० अविनीता ० त्रिजमिनी ८ सुर-
 गता १० अविपगा ११ अविगर्भा १२ कटुनी
 १३ जैष्ठ्या १४ सुवेगा १५ सुवेगा १६
 वायवी १७ गीष्मा १८ वाकास्ती १९ वायवा-
 दनी २० गीर्वाणा २१ शीतला २२ मौष्मा २३
 माक्षी २४ तन्मकिङ्करा २५ पारावतपदी २६
 धीमा २७ धीमतेया २८ यक्षिनी २९ मेधा
 ३० मेधावती ३१ धीरा ३२ । अस्या सुगाः ।
 निम्नतरन्तम् । उत्तरन्तम् । त्रिष्वन्तुत्वम्
 वातकषापदत्वम् । दाघप्रदत्वम् । दीपनत्वम् ।
 मेधाप्रज्ञाकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मदाज्याः, पुं, (मद्यती ज्ञाना शिवाय ।)
 र्हीमाणि । इति हेमचन्द्रः ॥ ३५०० ॥ (नरक-
 विशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । ६ । १२ ।
 “सुधी सुताद्यापि गत्वा मदाज्यालि निपा-
 त्यते ॥”
 मदादेवः । यथा, मदाभारते ॥ ३१०५-६ ।
 “अपिज्यालो मदाज्यालो अतिधूम्रो हुतो
 इतिः १”
 मदाज्या, स्त्री, (मद्यती ज्ञाना दीप्रियस्याः ।)
 जिनानीं विद्याधरीप्रियः । इति हेमचन्द्रः ।
 ३५००० (मद्यती ज्ञाना ।) दृष्टदमिशिवा च ॥
 मदाजः, पुं, (मदान् याजः शोभासम्पत्तः ।)
 वदम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मदानाजः ।)
 अतिशयधनवति, त्रि० (यथा, कथाचरित्तामरे ।
 ७५ । ११८ ।
 “ततः प्रभृति चैतस्यां वाराणस्यानुवाच सः ।
 अभ्यर्चितो मदाजस्य तस्यैव वणिगो गृहे ॥”
 मदानमः प्रभा, स्त्री, (मद्यती तमसां प्रभा प्रकाशो-
 ऽस्याम् ।) नरकविशेषः । स चातिशयान्य-
 कारमयः । यथा, हेमचन्द्रः । ५ । ३ ।
 “यनोदधिघनवातगुवातगभःस्मिताः ।
 रजशर्करावायुकायधूमतमः प्रभाः ।
 मदानमः प्रभा वेद्यधीधो नरकभूमयः ॥”
 मदानवः, पुं, (मदां पायी तद्वेति ।) सुधी-
 ण्यः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०६ । (मदाकवेः
 वालिदायस्य सुधीश्चतुर्दश पक्षोक्तिप्रयोगो
 यथा,—
 “तरयः पारिताप्याः सुधीरसो मदा-
 तवः ॥”
 दृष्टदृश्यम् ।
 मदातणं, स्त्री, (मद्यत तत्तमचेति ।) पातात-
 विशेषः । यथा, शब्दमात्रायाम् ।
 “तन्तं विनश्येत् नितगत्य तन्मातमम् ।
 मदातणं तुतं मन्मथ रमातमम् ॥”
 (यथा च श्रीमद्भागवते । २ । १ । २६ ।
 “पातापनेतरः हि पादगर्ज
 मटणि पाप्मिन्मदे रमातमम् ।
 मदातणं विद्वद्योः प गुणवौ
 तन्मातणं ये वृद्धयः सृष्टे ॥”
 मदातारा, स्त्री, (तारयति संघारादिति । दृ +
 टिच् + तण् । शिवां टाप् । ततो मद्यती

तारति कर्मधारयः ।) विनागां देवीविशेषः ।
तत्पर्यायः । तारा २ मद्याग्नीः ३ ओङ्कारा ४
मद्या ५ गीः ६ मनोरमा ७ तारिणी ८ जया
९ अगस्ता १० शिवा ११ लोकेश्वरा १२ आत्मजा
१३ सधूरवागिनो १४ भद्रा १५ वैष्णवा १६
नोत्तमरम्यनी १७ शक्तिनी १८ वसुधारा १९
घनददा २० विनीचना २१ लोचना २२ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

मद्यातामी, स्त्री, (मद्यान् अनेककृतानी यत्र
स्त्रियां ङीष्) आपर्तकी । इति राजनिर्घण्टः ।
मद्यातिका, पुं, (मद्यान्तिशयस्तिक्तस्तिक्ररसो
यत्र ।) मद्यानिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ।
अतिशयतिक्तरसयुक्ते, त्रि ॥

मद्यातिका, स्त्री, (मद्यनी गुरुतरा तिका ।)
यतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः । (यथा,
गोविन्दविशारदशतभैषज्यरत्नावल्याम् ।
“आयु जिह्नी मद्यातिका विशाला वृषिपत्र-
कम् ॥”)

पाठा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मद्यातीक्ष्णा, स्त्री, (मद्यती तीक्ष्णा ।) भला-
तकृच्छः । इति राजनिर्घण्टः । अतिशय-
तीक्ष्णे, त्रि ॥

मद्यातेजः, [स्] स्त्री, (मद्यदतिशयं तेजोऽस्य ।)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मद्यातेजाः, [स्] पुं, (मद्यदतिशयं तेजो बल-
मस्य ।) कार्तिकेयः । इति हलायुधः । अयिः ।
इति शब्दचन्द्रिका । (मद्यादेवः । यथा, मद्या-
भारते । १६ । १० । ५६ ।
“उग्रतेजा मद्यातेजा जग्यो विजयकाल-
वित् ॥”)
अतिशयतेजस्विन, त्रि ॥ (यथा, मनुः । १ । ६२ ।
“भारोपिषस्यौकनित्य तामसो रैवतक्षया ।
चाक्षुषश्च मद्यातेजा विवस्वत्सुत एव च ॥”)

मद्यात्मा, [वृ] त्रि, (मद्यानात्मा स्वभावोऽस्य ।)
उत्तमस्वभावयुक्तः । (यथा, कामन्दकीयनीति-
सारे । ३ । ११ ।
“मद्यावाताहृतभग्नमेघमालातिपेलवैः ।
कथं नाम मद्यात्मागो ह्रियन्ते विषयारिभिः ॥”)
तत्पर्यायः । मद्येष्टः २ उद्भटः ३ उदारः ४
उदात्तः ५ उदीर्घः ६ मद्याशयः ७ मद्या-
मनाः ८ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१ । (पुं, पर-
मात्मा । यथा, मनुः । १ । ५४ ।
“बुगपस्य प्रलोयन्ते यदा तन्निन् मद्यात्मनि ।
तदायं सन्भूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥”
“तन्निन् परमात्मनि ॥” इति तट्टीकार्या
कुल्लुकः । मद्यात्मम् । यथा, श्रीमद्भागवते ।
८ । ० । २५ ।
“मनः एषिषां तानदिक्षेज्जम्पापोऽनियेन तयु ।
ये तायुं पारयन्त्येष भूतादौ तं मद्यात्मनि ॥”
“मद्यात्मनि मद्यात्मे ॥” इति तट्टीकार्या
श्रीपरमात्मी । पिलगयविशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेयः । ८६ । ४६ ।

“महान् महात्मा महिषी महिमावान् महा-
यज्ञः ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१५।१० ।
“महास्वर्पो महाकायो वृषस्वर्पो महायज्ञाः ।
महात्मा सर्वभूतात्मा विश्वस्वर्पो महाधनुः ॥”
महादण्डः, पुं, (महान् दण्डस्तादृशमाधनमस्य ।)
यमदूतप्रभेदः । इति वृहत्संहितापुराणे ५६
अध्यायः ॥ (महान् दण्डः ।) वृहद्दण्ड ॥
(यथा, महाभारते । ५ । १८८ । ३० ।
“यन्माप्नवानन् स मन्दात्मा मामसौ नोपमर्षति ।
तस्मात्तस्मै महादण्डो धार्यः स्यादिति मे
मतिः ॥”)
महादन्तः, पुं, (महान् दायाँ दन्त इति ।) गज-
दन्तः । तपस्यायः । ईशादन्तः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ वृहद्दन्तमाधय ॥ (महादेवः ।
यथा, महाभारते । १३ । १० । ८० ।
“महादन्तो महादंष्ट्रो महाविष्ट्रो महा-
सुरः ”
महान् दन्तोऽस्य ।) तदिति, त्रि ।
महादानं, स्त्री, (महश्च तद्दानमिति ।) अष्ट-
दानम् । तत्तु तुलापूरयादिषोडशप्रकारम् ।
यथा, मत्स्यपुराणे ।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानस्य लक्षणम् ॥”
इत्यभिधाय ।
“आद्यन्तु सन्नदानानां तुलापूरयसंज्ञितम् ।
हिरण्यगर्भदानश्च नक्षत्राण्यं तदनन्तरम् ॥
कल्पपादपदानश्च गोसहस्रन्तु पञ्चमम् ।
हिरण्यकामधेनुश्च हिरण्यान्वसंज्ञेयश्च ॥
पञ्चलाङ्गलकं तदहोरादानन्तश्चैव च ।
हिरण्यान्वरयस्तदहोमहोत्तरयस्तथा ॥
द्वादशं विष्णुचक्रञ्च ततः कल्पलतात्मकम् ।
सप्तसागरदानञ्च रत्नधेनुस्तथैव च ।
महाभूतघटस्तदन्तु षोडशः परिकीर्तितः ॥”
अथ सामान्यलक्षणम् । सूक्तपाद्गकदानं
महादानम् । विनायकादिप्रस्थाशब्देयताद्योमा-
ङ्गकं वा । तथा मत्स्यपुराणम् ।
“विनायकादिप्रहलीकपाल-
वन्धकादिवसदङ्गणानाम् ।
नक्षत्राण्युत्तेशानवृक्षानीनां
समन्वतो ह्येवमष्टादशं स्यात् ॥
पञ्चाणि सूक्तानि तथैव त्रैमा-
सिकरुमेत्यापि यथाम्बरम् ॥”
इत्यादिना सूक्तपादमहोत्तरयान्विधानं
प्रत्येकं षोडशतुलापूरयप्रधानान्वुद्दिष्टोक्तं नतु
महादानत्वेनोद्दिष्टेति । अतो नैवदेतरा-
श्रयः । न तु दण्डमस्येति कर्णजगताद्योगित्वं
निरुनीयलक्षणम् । अथगदानंऽपि गतत्वात् ।
यवश्च ।
“कनकावतिता गावो दायाँ रघमर्धैरघः ।
वत्याश्च कपिला धेनुर्महादानानि वै रश्मि ॥”
इति बृहत्संहितापुराणीत्यादिनामपदं गौतमम् ।
अथप्या वृष्ट्युत्पत्तिकल्पनामतेः वृष्टदानादि-

साधारणानुगतैककृपाभावाच्च । अतो न वैप-
रीक्ष्यमिति ।

“सर्वज्ञानेन दानानामेककृपासुगं फलम् ।”

इति मयमानतत्त्वम् ॥

महादेवः, श्रीः, (महन् दारु अस्ति ।) देवदारुः ।

इति अष्टाध्यायः । (महन् दारु । दृष्टुं काष्ठम् ।

महादेवः, पुं, (महांशान्ते देवस्येति । यदा,

महतां देवादीनां देवः ।) शिवः । इत्यमरः ।

१ । १ । ३४ । अष्टमन्तान्तर्गममोमन्तिर्यम् ।

यथा, महादेवाय सोमहन्तये नमः । इति

शिवपूजापद्धतिः । १॥ अस्तु युक्त्यतिर्यथा—

“ब्रह्मादीनां सुराणां च सुनीनां ब्रह्मवादिनाम् ।

तेषां महादेवो देवो महादेवः प्रकीर्तितः ॥

भक्तो पूजिता विश्वे सदाप्रकृतिरीश्वरी ।

तस्या देवः पूजितश्च महादेवः स च स्तुतः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५३ अध्यायः ॥

तस्य पञ्चवक्त्रचित्रेनैवत्वकारणं यथा,—

“अतीव कमनीयाः किशोरं श्यामसुन्दरम् ।

अष्टौ निम्बचनीयश्च दृष्ट्वा रूपमनुत्तमम् ।

न बभूव विदग्धश्च लोचनाभ्यां तिलोचनः ॥

पश्यन्निमेषरहित इति मत्वा स्वमानसे ।

भक्तुर्देवान्महाभक्तो गरीद प्रेमविजलः ॥

सहस्रवदनोऽनन्तो भाग्यवांश्च चतुर्मुखः ।

बहुभिर्लोचनैर्दृष्ट्वा तुष्टाव बहुभिर्मुखैः ॥

पश्यामि किं वा किं लोमि संप्राप्य नाथ-

मीदृशम् ।

आख्येकेन लोचनाभ्यां चतुर्धा स पुनः पुनः ॥

स्वमानसे कुर्वतीदं शङ्करे च तपस्विनि ।

तद्बभूव चतुर्लसं पूर्वेण सद्यः पञ्चमम् ॥

एकैकवक्त्रं शुशुभे लोचनेषु त्रिभिस्त्रिभिः ।

बभूव तेन तन्नाम पञ्चवक्त्रस्त्रिलोचनः ।

चक्षुषि गुरुरूपानि तस्य ब्रह्मस्वरूपिणः ।

सत्त्वं रजस्तम इति तस्य दृष्टुं निशामय ॥

सत्त्वशिरो दृष्ट्वा शम्भुः पश्यन् पाति च सात्त्विकान् ।

राजसेन रावणिकान् तां तेन च तामसान् ॥

चक्षुष्यकामघान् पश्चात् सलाहस्त्याह्वरस्य च ।

संसारकाये संदर्शयन्निराविर्भवेत् क्रुधा ॥

भीटितालप्रमाणश्च सख्यवोदितमप्रभः ।

तेनैवानो दीर्घशिरस्त्रिलोचनं दग्धुमीश्वरः ॥”

तस्य भक्तधारणकारणं यथा,—

“विभूतिगात्रः स विभुः सतीत्युत्कारभक्तना ।

धत्ते तस्या अस्त्रिमातां प्रेमभावेन भक्त च ।

नाम्नाराभो यदधीशस्तथापि पूज्यमन्दकम् ।

धनीश्वरं यदीत्या च भामं भामं यदीदृशं ।

प्रत्यङ्गाक्ष्य तस्याश्च पपात यत्त यत्त च ।

गिरिभीटस्तत्र तत्र बभूव मनोभक्तिजन्तुः ।

तदा श्रवाण्येव सत्त्वा वक्षसि शङ्करः ।

पपात सर्पार्तो भूत्वा निरुद्धेन च राधिदे ! ।

तथा तस्या मरिचकं ज्ञत्वा प्रोद्दे प्रवीध च ।

अदरं दिव्यगणैश्च तस्मै शोकहरं परम् ॥

तदा दिव्यं चन्द्रः सलोक्य पश्यामि च ।

नृत्तान्तरेण कालेन तां संप्राप प्रियां सतीम् ॥”

तस्य दिग्भरत्वजटाधारितकारणं यथा,—

“दिग्भरधारौ योगेन नैच्छाऽनित्ये पटे विभोः ।

जटास्तपस्याकालीना धत्तेऽद्यापि विवेकतः ॥

न चेच्छा जैश्वंस्कारे स्वाङ्गप्रेषेन योगिनः ।

समता चन्द्रे पट्टे लोष्ट्रे रत्ने मणेश्वरे ॥”

तस्य नागभूषणत्वदृष्ट्वाहनत्वकारणं यथा,—

“गदहृदेविद्यो नागाः शङ्करं शरणं ययुः ।

विभक्तिं कृपया स्वाङ्गे तानेव शरणागतान् ॥

वाहनं दृष्ट्वोऽहमन्यस्तं वोढुमचमः ।

त्रिपुरस्य वधे पूर्वम् मत्कन्यांशसमुद्भवः ॥”

तस्य भुक्तुरप्यविव्यपत्रप्रियत्वयात्रचर्मधारित्व-

प्रसंगान्म्यायित्वकारणं यथा,—

“पारिजातादिकं पुष्पं सुगन्धिचन्दनादिकम् ।

मयि संन्यस्य तेष्वेव प्रीतिर्नास्ति कदाचन ॥

भुक्तुरे तन् सदा प्रीतिस्त्रिव्यपत्रानुलेपने ।

गन्धर्वेन प्रहृष्टे च योगेष्टे यात्रचर्मणि ॥

दिव्यलोके दिव्यतल्पे जगतायां न तन्ननः ।

प्रसंगान्म्यायित्वकारणं यथा,—

“पारिजातादिकं पुष्पं सुगन्धिचन्दनादिकम् ।

ममानिर्ब्रचनीयेऽत्र रूपं तन्मयमानसम् ॥

ब्रह्मणः पतनेनापि शूलपाणिः क्षणो भवेत् ।

तस्यायुषः प्रमाणश्च नाहं जानामि का श्रुतिः ॥

ज्ञानं नृत्तुर्जयं शूलं धत्ते मत्तेजसा समम् ।

विना मया न कश्चित् शङ्करं जेतुमीश्वरः ॥

शङ्करः परमात्मा मे प्राणेश्वरोऽपि परः शिवः ।

त्रासके मन्त्रनः शस्त्रं प्रियो मे भवात् परः ॥

न संवसामि गोलोके वैकुण्ठे तव वक्षसि ।

सदाशिवस्य हृदये निवहः प्रेमपाशतः ॥

सद्यः शक्तो हि नष्टश्च भूभङ्गलीलया हि यः ।

ब्रह्माण्डनिकरं योगात्त योगी शङ्करात् परः ॥

दिव्यज्ञानेन यः सद्यः नष्टः भूभङ्गलीलया ।

नृत्तकालादिकं शक्तो न जानी शङ्करात् परः ॥

मम भक्तिश्च दास्यश्च मुक्तिश्च सर्वसम्पदम् ।

सर्वविधिं दातुमीशो न दाता शङ्करात् परः ॥

पञ्चवक्त्रेण समान यशो गायत्र्यहर्निशम् ।

मद्वपं ध्यायते शस्त्रं भक्तः शङ्करात् परः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णवत्सखण्डे ३६ अध्यायः ॥

शिवदेवैः प्रभज्यदोषकारणादिकं यथा,—

राधिकोवाच ।

“एवंभूतस्य च विभोः सर्वेशस्य महात्मनः ।

न शक्तं कथमुच्छिष्टं ब्रूहि सन्देहभञ्जन ! ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

अद्य देवि ! प्रवक्ष्यामि त्विच्छां पुरातनम् ।

पापिन्यनानां दहने त्वत्तद्विनिश्चयोपमम् ॥

खननकुमारो वैकुण्ठमेकदा च जगाम ह ।

ददृश भुक्तवन्तश्च नाथं नारायणं द्विजः ॥

तुष्टाव गृष्टेः स्तोत्रेण प्रणम्य भक्तितो मुदा ।

अपराधं ददौ नमो मनुष्यो भक्तवत्सलः ॥

प्राप्तमात्रेण तत्रैव भुक्तं तेनापि किञ्चन ।

किञ्चिदन्तश्च यन्मूर्ता-भक्त्याप्य च दुर्लभम् ॥

सिद्धाश्रमे च तद्वत्तं गुरवे शूलपाणिने ।

भक्तुर्देकाश्च तत् सर्वं सुकृत्त प्राप्तिमात्रतः ।

सुक्ता सुदुर्लभं वस्तु ननर्त्त प्रेमविजलः ।

पपात उमरुहस्तात् शङ्करश्च यात्रचर्मं च ॥

स्वयं निपत्य पश्चाच्च रुदन्मूर्च्छांमयाप च ।

एतस्मिन्नन्तरे देवी दुर्गा दुर्गतितानाश्रिनी ॥

सुदा जगाम शीघ्रं तन्प्रसन्नवदनेक्षया ।

रुदन्तं मूर्च्छितं दृष्ट्वा निपतन्तश्च भक्तितः ।

प्रहस्य वार्त्तां पप्रच्छ कुमारं शूलपाणिनः ॥

सर्वं तां कथयामास कुमारः संपुटाञ्जलिः ।

श्रुत्वा सुकोप सा देवी शिवं प्रस्फुरिताधरा ॥

श्रुत्वा मनोहरं स्तोत्रं न शशाप शिवं शिवा ।

दुष्टं चक्रे तदुच्छिष्टमभक्ष्यं विदुषामपि ॥

सुचिरश्च तपस्तप्ता मया लब्धस्वमीश्वरः ।

त्वया विष्णोः प्रसादेन वक्षितार्थं कथं विभो ! ॥

यतो न दत्तं नैवेद्यं विष्णोर्मह्यं त्वयाधुना ।

अतो मत्तो गृह्यायेतत् फलमेव महेश्वर ! ॥

अद्य प्रभृति ये लोका नैवेद्यं भुञ्जते तव ।

ते जन्मेकं सारमेया भविष्यन्त्येव भारते ॥

इत्युक्त्वा पार्श्वतो मानादुरोद पुरतो विभोः ।

दृष्टिः पपात तत्कण्ठे नीलकण्ठो बभूव चः ॥

अपूर्वं तव नैवेद्यं जन्मनृत्तुजराहरम् ।

कृतं दुष्टं यत्तत्तस्मात् पश्य देहं त्यजामि च ॥

लिङ्गोपरि च यद्वत्तं तदेवाश्रायमीश्वर ! ।

सुपवित्रं भवेत्तत्र विष्णोर्नैवेद्यमिश्रितम् ॥

इत्येवं कथितं सर्वं त्वया पृष्टं सुरेश्वरि ! ।

अभिज्ञानं शङ्करस्य निर्मात्यं येन हेतुना ।

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णवत्सखण्डे ३७ अध्यायः ॥

तस्यावतारा यथा,—

स्तुत उवाच ।

“वेदव्यासावताराणि द्वापरे कथितानि तु ।

महादेवावताराणि कर्त्तुं शृणुत सुव्रताः ॥

आदौ कलियुगे श्वेतं देवदेवो महादुर्गतः ।

नाम्ना हृताय विप्राणामभूदेवसत्तन्तरे ॥

हिमवच्छिखरे रम्ये छगणे पर्वतोपमे ।

तस्य शिष्याः शिखायुक्ता बभूवुरमितप्रभाः ।

श्वेतः श्वेतशिखश्चैव श्वेतास्यः श्वेतलोहितः ।

चत्वारस्ते महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

सुभावो दमनश्चाथ सुधीनः कदम्बस्तथा ।

लोकालिखश्च योगीन्द्रो जैगीमवस्तु सप्तमे ॥

अष्टमे दधिवाहुः स्यान्नवमे दृषभः प्रभुः ।

अष्टगुस्तु दशमे प्रोक्तस्तस्माद्द्वयपरः स्मृतः ॥

द्वादशेऽर्धः सप्ताष्टातो वार्त्ता याच त्रयोदशे ।

चतुर्दशे गीतमस्तु वेदशीर्वा ततः परम् ॥

गोर्कण्यश्चाभवत्तस्माद्द्वयपारमः शिखस्तथा ।

जटामाल्यश्च द्वात्रिंश दारुको जाङ्गली क्रमात् ।

श्वेतस्तथा परः श्रुली तिखी सुखी च वै क्रमात् ।

सष्टिः सोमशर्मा च कुलीशो वान्तिमे प्रभुः ।

वैवस्वतन्तरे शम्भोरवतारास्त्रिभूतानः ।

अष्टाविंशतिपिण्याता स्मृते कलियुगे प्रभोः ।

तीर्थकाव्यावतारः स्याद्देवेशो नकुलीश्वरः ॥”

इति कौर्म ५० अध्यायः ॥

तस्याष्टपदिनामानि ज्ञेयानि । यथा,—
मनुष्याय ।

“मन्दरस्यं महादेवं ब्रज्जा पृष्टति शङ्करम् ।
कैषु कैषु च स्थानेषु दृष्टयोऽसि मया प्रभो ! ॥
इंश्वर उवाच ।

याराणस्यां महादेवं प्रयागे तु महेश्वरम् ।
नेमिषे देवदेवस्य गयायां प्रपितामहम् ।
कुरुक्षेत्रे विदुः स्यात् प्रभासे शशिभूषणम् ।
पुष्करे तु अयोगनिं विश्वस्य विमलेश्वरं ॥
अट्टहासे महानादं महेन्द्रे तु महाघनम् ।
उष्णयिण्यां महाकालमाकोटे तु मद्योक्तम् ॥
शङ्कुकर्णे महातेजं गोकर्णे च महाबलम् ।
भैरवे भैरवाकारं भवं वस्त्रापदे विदुः ॥
उग्रं कनकले चैव भद्रकणाक्षदे शिवम् ।
देवदारुवने दिष्टिं चण्डीशं मध्यमङ्गले ॥
जङ्घरेतं त्वरणे तु सकलाख्ये कपर्दिनम् ।
कृत्तिवाससमेकार्ये कृष्णं ताम्रातिकेश्वरं ॥
कालझरे नीलकण्ठं श्रीकण्ठं मण्डलेश्वरं ।
ध्यानं सिद्धेश्वरे योगी गायत्रीशोत्तरेश्वरे ॥
विजयं नाम काष्ठीरे जयन्तं मरुतेश्वरे ।
हरिश्चन्द्रे हरिश्चैव पुरिश्चन्द्रे तु शङ्करम् ॥
जटावासेश्वरे विद्यां सौम्यं कुलटकेश्वरे ।
भूतेश्वरे भस्मगात्रं जललिङ्गे जलेश्वरम् ॥
भिर्लुक्तं कर्णिकायान्तु वाराहं विश्वपञ्चते ।
तान् पश्चिमसन्ध्यायां विरगायां त्रिलोचनम् ॥
हमेश्वरे त्रिशूलान्तु श्रीशेखे त्रिपुरान्तकम् ।
जललिङ्गे विदुः कालं कापालं करवीरके ॥
ह्रीमत्केश्वरे वेदं नेपाले पशुपतिं पतिम् ।
श्रीकारारोहणे कूटं देविकायास्तुमापतिम् ॥
गङ्गायां सागरे त्वरमोक्षारममरकण्डके ।
सप्तगोदावरे भीमं स्वयम्भुं नकुलेश्वरे ॥
कर्णिकारे गणाध्यक्षं कैलासे च गणाधिपम् ।
हेमकूटे विरूपाक्षं भूर्भुव गन्धमादने ।
विष्टेश्वरान्तु आकाशे पाताले चट्टकेश्वरम् ॥
अष्टपदिश्वरानामानि देवदेवस्य धीमतः ।
पुराणे चोपगीतानि ब्राह्मणस्य स्वयम्भुवा ॥
यः पठेत् प्रातस्तथा स्नातो वा यदि वा

शुचिः ।

सुयते सत्रपापेभ्यः शिवलोकं स गच्छति ॥”
इत्याद्ये देवीपुराणे अष्टपदिनामानि महा-
देवस्य ॥४॥ तस्य द्वादशनामस्तोत्रम् ।
“प्रथमस्तु महादेवो द्वितीयस्तु महेश्वरः
तृतीयः शङ्करो ज्येष्ठतुर्थो ह्यभयजः ॥
पञ्चमः कृत्तिवासाश्च षष्ठः कामाङ्गनाशनः ।
सप्तमो देवदेवेशः श्रीकण्ठसाधमः स्तुतः ॥
इंश्वरो नवमो ज्यो दशमः पालंतीपतिः ।
यद् एकादशस्यैव द्वादशः शिव उच्यते ॥
द्वादशैतानि नामानि त्रिसन्ध्यां यः पठेन्नरः ।
स्तप्तस्यैव गोपश्च ब्रजश्च गुरुतरुणः ॥
स्त्रीबालपातकस्यैव सुरापो वृषलोपतिः ।
सुप्यते सर्वपापेभ्यो रुद्रलोकं स गच्छति ॥”

इति स्कन्दपुराणम् ॥१॥

तन्नामोच्चारणफलं यथा,—

“कोटयो ब्रह्महत्वानामगम्यागमकोटयः ।
यद्यः प्रलयमायान्ति महादेवेति कीर्त्तनान् ॥
महादेव महादेव महादेवेति वादिनम् ।
वन्सं गौरिव गौरीशो धावन्तमनुधावति ॥”
इति पुराणम् ॥४॥

तस्य प्रणाममन्त्रः ।

“नमस्ते त्वां महादेव ! लोकानां गुरुमीश्वरम् ।
पुंसामपूजकामानां कामपूरामराड्धिपम् ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
“महादेवं महात्मानं महायोगिनमीश्वरम् ।
महापापहरं देवं मकाराय नमो नमः ॥”
इति तन्त्रम् ॥४॥

तस्य कालरूपवर्णनं यथा,—

नारद उवाच ।

“कालरूपी त्वया ख्यातः शम्भुर्गगनगोचरे ।
लक्षणस्य स्वरूपस्य सर्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥
पुलस्त्य उवाच ।

स्वरूपं त्रिपुरस्य वदिष्ये कालरूपिणः ।
अश्विनी भरणी चैव कृत्तिका प्रथमांशकम् ॥
मेघकं हि विगानीयान् कुजचैत्रसदाहृतम् ।
आमेयांशास्त्रयो ब्रह्मन् प्राजापत्यं कवेर्गृहम् ॥
सौम्याहं वृषणामेदं वदनं परिकीर्त्तितम् ।
ज्वाहमाद्रादित्यांशास्त्रयः सौम्यगृहन्तिदम् ॥
मिथुनं भुजयोस्तस्य गगनस्थस्य मूलिनः ।
आदित्यांशस्य पुष्यस्य अश्लेषा शशिनो गृहम् ॥
राशिः कर्कटको नाम पार्थेन खविजासिनः ।
पित्रर्चं भगदैवत्यं उत्तरांशस्य केशरी ॥
सूर्यचैत्रं विभोर्ब्रह्मन् हृदयं परिकीर्त्तितम् ।
उत्तरांशास्त्रयः पाणिश्चिवाहं कन्यका त्विदम् ॥
सोमपुत्रस्य सद्यैतन् द्वितीयं जठरं विभोः ।
चित्रांशद्वितयं स्नाती विशाखांशकत्रयम् ॥
द्वितीयं शुक्रसदनं तुलानाभिरुदाहृतम् ।
विशाखांशमगुराधा ज्येष्ठा भौमगृहं त्विदम् ॥
द्वितीयं वृश्चिको राशिर्मृगं कालस्वरूपिणः ।
मूलं पूर्वोत्तरांशस्य देवाचार्यगृहं धनुः ॥
जुरुगलमीशस्य अमरर्षे ! प्रगीयते ।
उत्तरांशास्त्रयो ऋचं अयमं मकरो मुने ! ॥
धनिष्ठाहं शनिचैत्रं जातुनी परिकीर्त्तिते ।
धनिष्ठाहं शतभिषा प्रोष्ठपदांशकत्रयम् ॥
सौरं सद्भापरमिदं कुम्भो जह्ने च विभुते ।
प्रोष्ठपदांशमेकान्तु उत्तरा रेवती तथा ॥
द्वितीयं जीवसदनं मीनस्तु चरणादुभौ ॥

एवं कृत्वा कालरूपं त्रिनेत्रो
यज्ञं क्रोधात्मागंगेराजघन ।

विद्वत्सामौ वेदनाबुद्धियुक्तः

खे सन्तस्यौ तारकाभिधिताङ्गः ॥

इति वामनपुराणे ५ अध्यायः ॥

महादेवी, स्त्री, (महादेवस्य पत्नीति। पद्मार्जुनी डी।
यदा, महती चासी देवी चेति।) दुर्गा । यथा,
“अयमां स्यामहादेवी गिरिजा मेनकात्मजा ॥”

इति हलायुधः ।

तस्या युष्मत्तिर्यथा,—

“पूज्यते या सुरैः सर्वैर्महांशैव प्रमाणतः ।
धातुर्महेति पूजायां महादेवी ततः स्मृता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
राज्ञी । पाटराणी इति भाषा । तत्पठ्यायः ।
महिषी २ पट्टाहा ३ पट्टदेवी ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५ । २६ ।
“अजित्वन् स महादेवीं योगनन्दस्य तं पटे ।
सजीवमिव तच्चित्रं वाक्चेष्टारहितं त्वभूत् ॥”)
महादेवः, पुं, (महांसासौ दैत्यचेति ।) भौत्य-
मन्त्रन्तरीयदैत्यनिग्रहः । यथा,—
“चतुर्दशस्य भौतस्य व्रण पुत्तान्मनोर्मम ।”
इत्युपक्रम्य ।
“शुचिरिन्द्रो महादेवो रिपुहन्ता हरिः
स्वयम् ॥”

इति गारुडे ७८ अध्यायः ॥

महाद्रावकः, पुं, (द्रावयति रोगानिति । द्र + णिच्
+ खुल् । महांघासौ द्रावकश्चेति ।) औषध-
विशेषः । द्रावक इति भाषा । यथा,—
“यवचारस्य भागौ द्वौ स्फटिकारेख्यौ मताः ।
एकीकृत्य प्रपिष्यापि मूत्रैर्जलतरीभवेः ॥
शुष्कं कृत्वा क्षिपेत् पात्रे चैसके वस्त्रक्षेपिते ।
अन्यसौषकपात्रान्तु हिमुखं मेलयेद्वयुधः ॥
दृढवेद्योपदेशेन पचेत् पात्रस्यमौयधम् ।
ततो ज्वालाधतः स्थाप्य पात्रान्यं लभते
रसम् ॥

ततो रसं विनियुज्य स्यापयेत् स्वर्गभाजने ।
लवङ्गेन वटीं कृत्वाद्यवा न्यततान्नकैः ॥
क्रीडादिसूलरोगेषु दापयेत् रक्तिकां भिषक् ।
द्रवीकरोति रोगश्च महाद्रावकसंज्ञकः ॥
श्वेच च द्दुरोगे च प्रलेपं द्रावकस्य च ।
वह्निवज्ज्वलनं तस्य दधि दत्त्वा प्रलेपयेत् ॥”
अपि च ।

“वृषश्चित्रमपामार्गं चिन्वा कुशाण्डनादिका ।
कुट्टी तालस्य पुष्पस्य वर्षाभूर्जैतत्तं तथा ॥
एतेषां चारमाहृत्य लिम्बाकसरसेन च ।
जालयित्वा जारतोयं वस्त्रपूतश्च कारयेत् ॥
चखातपेन संशोष्य ग्राह्यं तद्द्रवणोचितम् ।
एतस्य द्विपलं ग्राह्यं यवचारपलद्वयम् ॥
स्फटिकारिपलस्यैव नरसारपलं तथा ।
पलाहं सैन्धवं ग्राह्यं टङ्कणं तोलकद्वयम् ॥
काशीसं तोलकस्यैव सद्राशश्च तोलकम् ।
दारुमोचं कर्ककश्च तोलं ससुप्तकेनकम् ॥
सर्वमेकत्र संचूर्ण्य वक्तव्येण साधयेत् ।
महाद्रावकमेतद् द्वि योष्यश्च रसजारये ।
हन्ति सुखादिकान् रोगान् यज्जुहोदीद-

राणि च ॥” * ॥

इति भैषज्यरत्नावली ॥

(तथापरश्च ।

“गृहं काश्चनमाचिकं मृदुतरं कांक्षाभिधय-
नथा

विन्दुस्यं विमलं रसास्त्रनवरं फेनं सवन्तीपते;

भारी सञ्चिकसन्धौ सुविमलौ भागास्व-
मीषां समाः
समानां सदृशं दृष्टमिह त्वर्हो वृषारः
स्तुतः ॥
ननुत्या स्फटिकारिका विषदृशः नृहो यव-
स्याग्रजः
काशीश्रुतियं यवाग्रजसमं सखूर्यं सर्वं
न्यसेत् ।

पात्रे काचमये नृदम्बरहते सोऽयं महाद्रावको
नो वल्लुं प्रभयेदस्य नितरां सम्यग्गुणं भूतले ॥
यत्नहस्तचतुष्टयं प्रियेदयो नृपुण्या ववर्णेन वा
तत्पक्षात् परिवारितं बहुगुणं ताम्बूलकं
भक्षयेत् ।

प्रासज्यात् कथयामि ते श्वसु गुणान् कांचि-
त्तथान्यान् परान्
निःशेषं विनिष्कृति तानि चिरजान्मरौदराणि
ध्रुवम् ॥

गुल्लं पाण्डुश्लोमकं सुकठिनामष्टौलिकां
कामलां
मन्दाकिं विपमाभितां बहुविधान् शीषांश्च
शूलान्यपि ॥” ॥

इति वैद्यककथायसंग्रहे श्रीद्राघिकारे ॥
महाद्रुमः, पुं, (महांघासौ द्रुमश्चेति ।) अश्वत्थ-
द्रुमः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दृष्टदृष्टश्च ॥
(यथा, इतिवृत्ते । २२३ । ७२ ।

“चक्रोराः शतपत्राश्च भक्तकोकिलसारसाः ।
पुष्पितान् फलितायां च वपतन्ति महाद्रुमान् ॥”
श्राद्धोपपत्तेर्भयस्य वपनः पुनः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५३ । २१ ।

“नलदक्ष कुमारश्च सुकुमारो मनीषकः ।
कुशोत्तरोऽथ मेधावी वपनस्तु महाद्रुमः ॥”
महाद्रोणा, स्त्री, (महाती चासौ द्रोणा चेति ।)
वृक्षविशेषः । बड़ी द्रोणपुष्पे इति हिन्दी
भाषा । तत्पत्न्यायः । देवकुलमा २ दिव्यपुष्पा
३ महाद्रोणी ४ देवी ५ काञ्ची ६ देवद्रोणा
७ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
मेध्यत्वम् । भूतानिवातकफामिमान्धनाशित्वम् ।
युग्मा पारदशोधनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
महाद्रोणी, स्त्री, (महाती चासौ द्रोणी चेति ।)
महाद्रोणाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाद्रुमः, पुं, (महान् इन्द्रः कोलाहलो यत्र ।)
गुहवाटम् । इति शब्दरत्नावली ॥ अतिशय-
कण्टकः ॥

महाधनं, स्त्री, (महत् धनेकं धनं गृह्यतेनास्य ।)
बहुसन्ध्यायम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११३ ॥
सुगन्धम् । मिश्रकम् । इति मेदिनी । ने, २०१ ॥
पारशर्यम् । इति हेमचन्द्रः । छपिः । न
शब्दरत्नावली । (महाद्रुमेकं धनमन्तान् ।
गन्धमः । इति निघण्टुः । २ । १७ । यथा,
नमदे । ८ । १६ । १० ।

“मा नो गच्छिन्महाधने परावर्गभारश्च
यथा ॥”

“महाधने संग्रामे ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
महश्च तद्वनश्चेति । प्रभूतधनम् । यथा, ऋग्-
वेदे । १ । ७ । ५ ।

“इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रमर्भे हवामहे ॥”
“महाधने प्रभूतधननिमित्तम् ॥” इति तद्वाक्ये
सायनः । बहुमुख्ये, वि । यथा, किराताज्यु-
नीये । १ । ३८ ।

“पुराधिष्ठं शयनं महाधनं
विवोध्यसे यः स्तुतिगीतिमङ्गलैः ।
अदभ्रदभामभिप्रियं संस्वर्णी
जहासि निद्रामशिवः शिवारुतेः ॥”
अतिशयधनयुक्ते, च वि ॥

महाघातुः, पुं, (महांघासौ घातुश्चेति ।) स्वर्णम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

महाधनिकः, पुं, (अध्वनि गच्छतीति । अध्वन् +
ठक् । महांघासौ अध्वनिकश्चेति ।) पुण्यार्थं
हिमालयावधिकमहापथगमनेन सम्पादित-
मर्यादः । यथा, “भगवन्मिलनसंग्रामदेशान्तरस्य-
संन्यासानश्रुताश्रममहाधनिकः । सुदकक्रिया
काया सद्यःशौचं भवतीति । इति शुद्धितत्त्व-
हृतसुमनुष्ठम् ॥

महान्, [त्] वि, (मल्यते पूज्यते वेति । मह +
“वर्तमाने पृथ्वृहन्महज्जगच्छब्दवचः ।” उणा०
२ । ८४ । इति अतिः । निपात्यते ।) दृष्टम् ।
इत्यमरः । ३ । १९ । ६० ॥ (यथा, मनौ । ८ । २६६ ।
“प्राग्भृतुस्तु महत्स्वर्द्धं गोगजोयुह्यादिषु ॥”)
अस्य पर्यायः महच्छब्दे द्रष्टव्यः ॥

महान्, पुं, (मल्यते सेव्यते आश्रीयते गमना-
येति । मह + अतिः ।) उग्रः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ दुर्गा । यथा,—

“महान् व्याप्य स्थिता सर्वं महा वा प्रकृति-
र्भूता ।

स्तुतिः संस्मरणाद्देवी नियती च नियामता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

महत्तत्त्वम् । यथा —

“सविकारात् प्रधानास्तु महत्तत्त्वं प्रजायते ।
महानिति यतः ग्रातिर्लोकानां जायते सदा ॥”
इति मातृस्ये ३ अध्यायः ॥

(महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२ ।
“अश्वनी शतघ्नी खड्गी पट्टिशौ चायुधौ
महान् ॥”)

महच्छब्दप्रयोगनिषेधो यथा,—
“शुद्धे तैले तथा मांसे वैद्ये ज्यौतिषिके द्विजे ।
यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते ॥”
इति भट्टिप्रथमसर्गायचतुर्थश्लोकटीकायां भरतः ॥

महानटः, पुं, (महांघासौ नटो नर्तकश्चेति ।
उद्धतनर्तकत्वादस्य तथात्वम् ।) शिवः । इति
निकालशेषः ॥

महानदी, स्त्री, (महाती चासौ नदी चेति ।)
पुरुषोत्तमसेवान्तर्गतकटकस्थोत्तरदेशस्थनदी-
विशेषः । तस्या नामान्तरं चित्रोत्पला । यथा,
“नदी तत्र महापुण्या विन्धुपादविनिर्गता ।

चित्रोत्पलेति विख्याता सर्वपापहरा शुभा ।
चित्रोत्पला महानदी ॥” इति पुरुषोत्तम-
तत्त्वम् ॥ गङ्गा । यथा,—

“अम्बुजमम्बुनि जातं
जातु न जायते अम्बुजादम्बु ।
सुरहर ! तव विपरीतं
पादाम्बुजाम्बुजानदी जाता ॥”
इत्युद्धटः ॥

महानन्दः, पुं, (महानानन्दोऽत्र ।) सुक्तिः ।
इति हलायुधः ॥ (महान् आनन्दः ।) अति-
श्रयाद्भादश्च ॥ (वृषतिविशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेये । १३४ । ४० ।

“इत्युक्त्वा तान् महीपालान् महानन्दसुखान्
बली ।

अथात्रवीतदा सर्वान् महारिदमनो दमः ॥”
वेणुविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा ।
चत्वार उत्तरवंशा मातङ्गसुनिष्मताः ॥”

महानन्दा, स्त्री, (महानानन्दोऽस्याः ।) सुरा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ माचशुक्ला नवमी । यथा,
भविष्ये ।

“माघमासस्य या शुक्ला नवमी लोकपूजिता ।
महानन्देति सा प्रोक्ता सदानन्दकरी वृणाम् ॥
ज्ञानं दानं जपो होमो देवार्चनसुपोषणम् ।
सर्वं तदचयं प्रोक्तं यदस्यां क्रियते नरैः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

नदीविशेषः । सा पञ्चाया विनिःस्थिता राम-
पुराख्यग्रामात् पश्चिमत उत्तरदिग्गता ।
(दक्षिणदेशीयो नदीभेदः । यथा, महाभारते ।
१३ । २५ । ४३ ।

“पुनरावर्तनन्दाश्च महानन्दाश्च सेव्ये वै ।
नन्दे सेव्यते दान्तस्त्रक्षरोभिरहिंसकः ॥”

महानन्दिः, पुं, (आ सम्यक् नन्दतीति । आ +
नन्द + “सर्वघातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ ।
इति इन् । ततः । महानानन्दिरिति ।)

नन्दिर्वर्धनराजपुत्रः । यथा,—
“चत्वारिंशत्तथा भायो राजा वै नन्दिर्वर्धनः ।
चत्वारिंशत्तयश्चैव महानन्दिर्भविष्यति ॥
महानन्दिस्तथापि शूद्रायां कलिकांशजः ।
उत्पत्स्यते महापद्मः सर्वज्ञानान्तको वृषः ॥
ततः प्रभृति राजानो भविष्याः शूद्रयोनयः ।
एकराट् च महापद्म एकच्छत्रो भविष्यति ॥”
इति मत्स्यपुराणे २४६ अध्यायः ॥

अपि च ।

“महानन्दिस्तुतः शूद्रागर्भोद्भवोऽतिशुभो महा-
पद्मानन्दः परशुराम इवापरोऽस्त्रिजगच्चि-
यान्तकारी भविता ततः प्रभृति शूद्रा भूपाला
भविष्यन्ति । तेन महानन्दिप्रत्येकं चक्षिण
आसीत् ॥” इति शुद्धितत्त्वधनविष्णुपुराणम् ॥

महानरकः, पुं, (महानतिशययातनाप्रदो
नरकः ।) अतिशयनानाप्रकारयातनास्यानम् ।
इति पुराणम् ॥ (यथा, मनुः । ४ । ८८ ।

“तामिस्रमन्थतामिसं महारौरवरौरवौ
नरकं कालसूत्रं महानरकमेव च ॥”)

महानलः, पुं, (महान्चासौ नलश्चेति ।) देव-
नलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महान्चासौ
अनलश्चेति ।) वृहदग्नयः ॥

महानवमी, स्त्री, (महती चासौ नवमी चेति ।)
आश्विनशुक्लनवमी । यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

“दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण कुर्युर्दुर्गासहोत्सवम् ।

महानवम्यां शरदि यलिदानं वृषादयः ॥

आश्विने शुक्लपक्षस्य भवेद्या अष्टमी तिथिः ।

महाष्टमीति सा प्रोक्ता देव्याः प्रीतिकरा

परा ॥

ततोऽनु नवमी या स्यात् सा महानवमी स्मृता ।

सा तिथिः सर्वलोकानां पूजनीया शिवा-

प्रिया ॥”

इति कालिकापुराणे ५७ अध्यायः ॥

अपि च ।

“प्रावृट्काले विशेषेण आश्विने ह्यष्टमीषु च ।

महाशब्दो नवम्यान्तु लोके स्थातिं गमिष्यति ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

महानवं, स्त्री, (महच्च तत् अनश्चेति ।

+ “अनोऽस्यायःसरसां जातिसंज्ञयोः ।” ५ ।

४ । ६४ । इति संज्ञायां टच् । “आन्महतः

समानाधिकरणजातीययोः ।” ६ । ३ । ४६ ।

इति महत् आकारादेशः ।) रत्ननगहम् ।

तत्पर्यायः । रसवती २ पाकस्थानम् ३ । इत्य-

मरः । २ । ६ । २७ ॥ (तथास्य लक्षणं

यथा,—

“प्रशस्तदिग्देशकृतं शुचिभावं महच्छुचि ।

सज्जालकं गवाक्षाष्टमात्मवर्गनिवेदितम् ॥

विक्रान्तदृष्टसंष्टं सवितानं कृताचनम् ।

परीक्षितस्त्रीपुरुषं भवेत्तापि महानसम् ॥

तत्राध्यक्षं नियुज्यते प्रायो वैद्यगुणान्वितम् ।

शुचयो दक्षिणा दद्या विनीताः प्रियदर्शनाः ॥

सविभक्ताः सुमनसो नौचकेशनखाः स्थिराः ।

स्नाता दृढं संयमिनः कृतोष्णीषाः सुसंयुताः ॥

तस्य चाज्ञा विधेयाः स्युर्विविधाः परि-

कर्मिण्यः ।

आहारस्थितयश्चापि भवन्ति प्राणिनो यतः ॥

तस्मात्प्रदानसे वैद्यः प्रमादरहितो भवेत् ।

माहानसिकवोद्गारः सौपौदनिकपौषिकाः ॥

भयेयुर्वैद्यवशमा ये चाप्यन्ते तु केचन ॥”

इति सुश्रुते कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

नदिवरणं यथा,—

“आग्नेयां दिशि कर्कशमावाचस्य महानसम् ।

गवाक्षजालमार्गाय स्रुद्धं भित्तुपलपितम् ॥

शुष्मी तत्र प्रकर्तया पूर्वपश्चिममायता ।

ऋतयादीनि भाण्डानि क्षाणितानि च

वारिण्या ॥

तेषु यत् पथ्यते त्र्यं गुणवत् सर्वसम्मतम् ।

गृहभावे पचेलौहे चक्षुरर्शोविकारजित् ॥

कांस्थजे पाचितं यद्वि तद्वितं मतिदं शुचि ।

यच्च ताम्रमये सिद्धं न रथं त्वत्पितृकृत् ॥

सौवर्णे राजते पाथ्यमाष्टभूमिभृता गृहे ।

तत्प्राज्ञं सर्वदोषघ्नं धियणोन्सवदायकम् ॥”

यथ महानसोपयोग्योपकरणानि ।

“वस्तूनि भोजनाहार्ण्य विविधानि पुनः पुनः ।

सञ्चाणि गुणयुक्तानि स्थापितानि महानसे ॥

दास्याममार्चनी वाढा पूतहृदी सुकूर्चिका ।

कर्षणी वैश्वं पात्रं जलपूर्णस्त्रलिङ्गरः ॥

वह्निमंजननो ग्रावः कुदालं सुकुठारकः ।

दारुखण्डानि शुष्काणि हस्तमात्राणि चैव-

नम् ॥

अजीर्णान्यनतिस्थानान्यजन्तमलानि च ।

तितयुञ्जालनी पीठो मुषलं चाप्युखलम् ॥

सर्पेलोदृशिला दर्बो चतुरस्रावपट्टिका ।

संदंशकन्तु युगलं वस्त्रखड्गचतुष्टयम् ॥

नालिका च्चुरिका चैव सुशूलं सुकटाहकम् ॥

वह्निस्त्रालनायां दर्बो दीर्घा सुलौहजा ॥

तन्दूरभर्तरी सावा तप्तकं दृढवेष्टनी ।

इत्यादि वस्तुजातं हि युज्यते च महानसे ॥”

इति प्राकराजेश्वरः ॥

तत्र रचयिष्या जना यथा,—

“सुदृष्टास्त्रविधानज्ञाः परामेधाः कुलावृताः ।

सर्वे महानसे धार्या लुप्तकेशनखा जनाः ॥”

इति मात्से १८ अध्यायः ॥

महानसोऽपि पुंवि । इत्यमरटीकायां रमा-

नाथः ॥

महानाटकं, स्त्री, (महच्च तत् नाटकचेति ।)

नाटकविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“एतदेव यदा सर्वैः पताकास्थानकैर्युतम् ।

अङ्गैश्च दशभिर्धोरा महानाटकस्यचरे ॥

एतदेव नाटकम् । यथा, बालरामायणम् ॥”

इति साहित्यदर्पणः ॥ खनामखातहनुमद्रचित-

रामचरितग्रन्थविशेषः । यथा,—

“एष श्रीलहनुमता विरचिते श्रीमन्महानाटके

वीरश्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रसिद्धे विक्रमेः ।

मिश्रश्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भे सञ्जीकृते

खगारोहणनामकोऽत्र नवमो यातोऽङ्कः

एवेत्यसौ ॥”

इति तस्यान्तिमः श्लोकः ॥

महानाडी, स्त्री, (महती चासौ नाडी चेति ।)

कण्डरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्याः

कण्डराशब्दे ज्ञेयम् ॥)

महानादः, पुं, (महान् नादोऽस्य ।) हस्ती ।

वर्णकमेघः । (महान्चासौ नादश्चेति ।) महान-

शब्दः । इति मेदिनी । दे, ५१ ॥ (यथा,

महाभारते । ५ । ६६ । २ ।

‘इदमद्भिः समं प्राप्ता ये केचिद्भुवजप्रभाः ।

प्रविशन्तो महानादं नदन्ति भयपीडिताः ॥”)

सिंहः । कर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ उष्ट्रः ।

शृङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ काञ्चनवाद्यम् ।

इति हारावली ॥ (महादेवः । यथा, महा-

भारते । १३ । १७ । ४८ ।

“निशाचरः प्रेताचारी भूतचारी महेश्वरः ।

कालयोगी महानादः सर्वकामसुतुष्यः ॥”

महाशब्दयुक्ते, त्रि । यथा, रामायणे । ४ ।

४० । ३८ ।

“तत्कालमेव प्रतिमं महोरगनिवेदितम् ।

अभिगम्य महानादं तीर्थनैव महोदधिम् ॥”

महानिद्रा, स्त्री, (महती सुदीर्घा चासौ निद्रा

चेति ।) मरणम् । इति जटाधरः ॥

महानिम्बः, पुं, (महान्चासौ निम्बश्चेति ।) निम्ब-

वृक्षविशेषः । घोडा निम्ब इति भाषा । तत्-

पर्यायः । कैटवं २ पत्रनेष्टः ३ पान्तः ४ ।

इति रत्नमाला ॥ (यथा,—

“नन्दनभनागश्च सर्वं तुल्यं प्रकल्पयेत् ।

महानिम्बस्य चूर्णं तु तनुभिः सममाहरेत् ।

मधुना केहयेन्नाभं लालामेहप्रशान्तये ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंयुते प्रमेहाधिकारे ॥)

अस्य गुणाः । परमग्राहितम् । कपात्रत्वम् ।

अम्लत्वम् । शीतलत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(तथास्य पर्यायान्तरं गुणाश्च ।

“महानिम्बः स्तुतोद्रेका रम्यको विषमुष्टिकः ।

केशासुष्टिनिम्बकश्च काम्पुकी जीव इत्यपि ॥

महानिम्बो हिमो रूक्षस्तिलो ग्राही कथा-

यकः ।

कफपित्तभ्रमच्छर्दिक्कुष्ठहृत्सासरक्तजित् ।

प्रमेहश्वासगुल्माशौ स्त्रिकाविषनाशनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महानिशा, स्त्री, (महती घोरा निशा ।)

निशामध्यभागः । तत्पर्यायः । निशार्धः २

निशीथः ३ । इति हेमचन्द्रः । २ । ५६ ॥ ४ ॥

सुश्रुतमहानिशा सार्धप्रहरोपरि प्रहरद्वयम् ।

“महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते ॥”

इति रघुनन्दनभट्टाचार्यधृतवचनात् ।

महानिशापरकालस्य नाडीचतुष्टयस्य पर-

दिनादित्वेन तदानीं पूर्वदिवसीयभोजनानुप-

पत्तेः । तद्दिनकालोपापत्तेर्चेति तिथितत्त्वव-

लिखनस्वरसाच्च ॥ ४ ॥ तत्र भक्षणनिषेधो

यथा,—

“यन्मुहूर्ते यतीते तु रात्रावेव महानिशा ।

लभते ब्रह्महत्याश्च तत्र भुक्ता च नारदः ॥

गोमांसविष्णुसर्वं तासूलश्च फलं जलम् ।

पुंसामभयं शुद्धायामोदनस्यापि का कथा ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥

तत्र पारणनिषेधो यथा,—

“न रात्रौ पारणं कुर्यादृते वै रोहिणीव्रतात् ।

निशायां पारणं कुर्याद्वर्जयित्वा महानिशां ॥

महानिशायां प्राप्तायां तिथिभान्तं यदा भवेत् ।

ततोऽप्येष्टं मुनिश्रेष्ठ ! पारणं कुरुते ततो ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णवल्ग्वखण्डे ८ अध्यायः ॥

देवकीक्ता महानिशा रात्रिमध्यमदण्डव्या-

प्तिका । सा द्वितीयप्रहरणदण्डतृतीयप्रहर-

प्रथमदण्डरूपा । तस्यां शिवलिङ्गोद्भवो यथा,
“माघशयनचतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि ।
शिवलिङ्गनयोद्भूतः कोटिरस्यैवमप्रमः ॥”
अत्र ।

“महानिशि हे चटिके राज्ञेर्मध्यमयामयोः ॥”
इति देवलोक्ता महानिशि ॥

चटिका दण्डरूपा । इति तिर्यादितत्त्वम् ॥
तान्त्रिकमहानिशि यथा, तन्त्रसारे ।

“गते तु प्रथमे यामे तृतीयप्रहरावधि ।

महानिशियां जपयं रात्रिशेषे जपेत्तु ॥”

अपि च ।

“निशा तु परमेशानि ! सूर्ये चाक्षुसुपागते ।
प्रहरे च गते रात्रौ चटिके हे परे च ये ।

महानिशि समाख्याता ततश्चातिमहानिशि ॥

अर्द्धरात्रे गते देवि ! पशुभावेन पूजयेत् ।

दशदण्डे तु या पूजा तन् सर्वमश्रयं भवेत् ॥

षष्ठक्रोशे महेशानि ! तत् सर्वमश्रयोपमम् ।

मप्रमक्रोशके देवि ! सर्वं चोरोपमं भवेत् ॥

अष्टमक्रोशके देवि ! द्रष्टव्यं न संशयः ।

अतः परं महेशानि ! विषतुल्यो न संशयः ॥

अतः सर्वं महेशानि ! पशुभावे मयोदितम् ।

दिव्यवैरमते देवि ! तत्त्वज्ञानेन पूजयेत् ॥

पञ्चतन्त्रं समानीय यदि पूजापरो भवेत् ।

कालाकालं महेशानि ! विचारं तत्र वर्जयेत् ॥

अर्द्धरात्रगते देवि ! कुलपूजा प्रकीर्तिता ।

भवेत्तन्त्राश्रयेण सर्वं पूजादिकचरेत् ॥

अतिस्नेहेन देवेशि ! तव स्थाने प्रकाशितम् ।

पथोरग्रे कदाचिद्दे प्रकाशं नैव कारयेत् ॥”

इति गुप्तसाधनतन्त्रे ६ पटलः ॥

महानीचः, पुं, (महानतिशयो नीचः ।)

रजकः । इति शब्दमाला ॥ अतिशयचीन-
वर्णश्च ॥

महानीलः, पुं, (महान नीलः नीलवर्णः ।) भृङ्ग-

राजः । नागविशेषः । मणिविशेषः । इति

मेदिनी । ले, १६१ ॥ (यथा, शिशुपालवधे ।

१ । १६ ।

“महामहानीलशिलावधः पुरो

निधेदिवान् कंसकथः स विहरं ॥”

“विहलस्याकरादृता महानीलास्तु ते स्मृताः ॥

इति भगवानगदयः ॥” इति तट्टीकायां मलि-

नापः ।) तस्य लक्षणं यथा,—

“यस्तु वर्णस्य भूपत्न्यात् चोरे श्रतगुरे स्थितः ।

नीलतां तदुपात्तं सर्वं महानीलः स उच्यते ॥”

इति गारुडे ७२ अध्यायः ॥

(गुग्गुलुजातिभेदः । तदुपधा,—

“महिषाचो महानीलः कुहुरः पशु इत्यपि ।

धिरण्यः पथमो ज्योः गुग्गुलीः पथ जातयः ॥

महानीलस्तु विज्ञेयः सनामयमलजयः ।

महिषाचो महानीलो गलेन्द्रानां दितानुभौ ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वसुखे प्रथमे भागे ।

उमेरोदं चित्पात्रं न्यपन्तविधेयः । यथा, मार्क-

ण्डे । ५५ । ७ ।

“श्रीतान्त्रिकसुब्रह्म कुनीरोरथ सुकल्वान् ।
मणिश्लोरोरथ दयवान् महानीलो भवानलः ॥”

महानीला, स्त्री, (महती चासौ नीला नील
वर्णा चेति ।) महानलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(विशेषोऽस्य महानलशब्दे विज्ञेयः ॥)

महानीली, स्त्री, (नील + “नीलादोषधौ ।”

४ । १ । ४२ । इति वार्तिकोक्ता ङीष् । ततः ।

महती चासौ नीली चेति ।) नीलापराजिता ।

दृष्टश्रीली । तत्पर्यायः । अमरा २ जनि-

नीलिका ३ तुल्या ४ श्रीफलिका ५ मेला ६

केशार्हा ७ भर्तृसपत्रिका ८ । अस्या गुणाः ।

गुणाऽऽत्वम् । रङ्गश्रेष्ठत्वम् । सुवर्णदाढत्वम् ।

नीलिकामपेक्ष्य सर्वकर्मसु सगुणत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥

महाभुभावः, वि, (महानभुभावो माहात्म्य-

मस्य ।) महाशयः । यथा,—

“सुहृत्तौ पुण्यवान् धन्यो धर्मो च धर्मवानपि ।

महाशयो महच्छः स्यान्महाभुभाव इत्यपि ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(महात्मा । यथा, शिशुपालवधे । १ । १७ ।

“अहीतुमायान् परिचर्यया सुहृ-

र्महाभुभावा हि नितान्तमर्षिनः ॥”

महान्तः, पुं, (महत् + प्रथमावहुवचनरूपम् ।)

नवधाभक्तियुक्तकृष्णभक्ताः । ते शिवशेषधर्मा-

दयः । यथा,—

“शिवः शेषश्च धर्मश्च ब्रह्मा विष्णुर्महान्

विराट् ।

सनत्कुमारः कपिलः सनकश्च सनन्दनः ॥

बोद्धुः पञ्चशिखो दक्षो नारदश्च सनातनः ।

शृङ्गमरीचिर्दुर्वासाः कश्यपः पुलहोऽश्विराः ॥

मेघसो लोमशः शुक्रो वशिष्ठः क्रतुरेव च ।

दृष्टसतिः कर्दमश्च शक्तिरविः पराशरः ॥

मार्कण्डेयो बलिश्चैव प्रह्लादश्च गणेश्वरः ।

यमः सूर्यश्च वरुणो वायुश्चन्द्रो हुताशनः ॥

अक्षुपाश्च उलूकश्च नाडीनक्षत्रश्च वायुजः ।

नरो नारायणः कूर्म इन्द्रशुक्रो विभीषणः ॥

नवधाभक्तियुक्ताश्च कृष्णस्य परमात्मनः ।

एते महान्तो धर्मिष्ठा भक्तानां प्रवरास्तथा ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ६० अध्यायः ॥

महापञ्चमलं, स्त्री, (पञ्चानां विल्यादिमूलानां

समाहारः । ततः मद्यच् तत् पञ्चमलश्चेति ।)

दृष्टत् पञ्चमलम् । तदुपधा,—

“विल्योऽयिमन्यः श्योनाकः काशमर्थः पाटला

तथा ।

सर्वेस्तु मिलितैरेतेः स्यान्महापञ्चमलकम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २० अध्याये ।

“विनिर्गमार्थं वायोश्च स्वेदयेत्तु सुहृद्भुहुः ।

चोरे महामपञ्चमलं श्लिष्टं चान्नवर्जितम् ॥”

महापञ्चविधं, स्त्री, (पञ्चानां विधायां समाहारः ।

ततो मद्यच् तत् पञ्चविधश्चेति ।) दृष्टद्विपद्य-

कम् । तदुपधा,—

“अङ्गी च कालकूटश्च सुस्तको वत्सनाभकः ।

शुक्लकर्णोति योगीर्यं महापञ्चविधाभिधः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

महापञ्चा, स्त्री, (महान्ति पञ्चाण्यस्याः ।)

महानलः । इति रत्नमाला ॥ दृष्टपर्ययुक्ते-

त्रि ॥

महापथः, पुं, (महान्चासौ पथ्याश्चेति । “आत्म-

हत इति ।” ६।३।४६ । इति महत्त आकारा-

देशः । “ऋक् पूरव्यूः पथामानचे ।” ५।३।७४ ।

इति समासान्तोकारः ।) प्रधानपथः ।

तत्पर्यायः । षण्ठापथः २ संसरणम् ३

श्रीपथः ४ राजवर्त्म ५ उपनिष्क्रमणम् ६ उप-

निष्क्रमम् ७ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५३ ॥

(यथा, रामायणे । २ । ८० । १६ ।

“पताका शोभिताः सर्वे सुनिर्मितमहापथाः ॥”

यथा च महाभारते । ५ । ६४ । २० ।

“संश्लेषं सत्तरजः प्रतिपेदे महापथम् ॥”

श्लेषपथः । “यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो

न दीयते ।” इत्यस्य प्रतिप्रहृतार्थवत्त्वात्

तथात्वम् । यथा, कथासरित्सागरे । २ । ४३ ।

“तच्छोकादिन्द्रदत्तस्य पिता यातो महा-

पथम् ॥”

सुश्रुता । यथा, दृष्टयोगप्रदीपिकायाम् । ३।४।

“सुश्रुता शून्यपदवीं ब्रह्मरन्ध्रं महापथः ।

प्रशशानं शास्त्रावी मध्यमार्गश्चेत्येकाचकाः ॥”

महापथगमः, पुं, (महापथस्य महापथे वा गमः

गमनम् ।) मरणम् । इति जटाधरः ॥

महापद्मः, पुं, (महत् पद्मं तादृशं चिह्नं

शिरसि यस्य ।) अष्टनागान्तर्गतनागभेदः ।

तत्पर्यायः । अतिशुक्रः २ दृष्टविष्णुकमलकः ३ ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७५ ॥ (यथा, हरि-

वंशे । ३ । ११२ ।

“ऐरावतो महापद्मः कम्बलाश्वतरायुभौ ॥”

दन्वोकरान्तर्गतसर्पविशेषः । तद् यथा । “कृष्ण-

सर्पो महाकृष्णः कृष्णोदरः श्वेतकोपोतो महा-

कोपोतो वलाहको महासर्पः शक्रपालो लोहि-

ताचो गवेषुकः परिसर्पः खड्गफणः कक्रुदः

पद्मो महापद्मो दर्भपुण्ड्रो दधिसुखः पुण्डरीको

भुक्रुटीमुखो विष्किरः पुष्पाभिकर्णो गिरि-

सर्पे ऋक्षसर्पः श्वेतोदरो महाशिरा अलगहं

आश्रोविष इति ॥” इति सुश्रुते कल्पस्थाने

चतुर्थेऽध्याये ।) कुवेरस्य नवनिधन्तर्गतनिधि-

विशेषः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।

६४ । १५ ।

“यस्या वनुसे । प्रभावेण विद्यायास्तां दृष्टाण मे ।

पद्मिनी नाम विद्वेयं महापद्माभिपूजिता ॥”

पुरभेदः । यथा, महाभारते । १२ । ३५ । ३१ ।

“आसीत् किल नरत्रेष्ठ । महापद्मो पुरोचमे ।

गङ्गाया दक्षिणे तीरे कश्चिद्विप्रः समाश्रितः ॥”

देवभेदः । यथा, हरिवंशे । २३२ । ३ ।

“महापद्मो निरुक्तश्च पूज्यकुम्भश्च योमेवान् ॥”

दक्षिभेदः । यथा, महाभारते । ६ । ६१ । ५१ ।

महापा

महापु

महाप्र

“तस्य ज्ञान्येऽपि दिक्षागा वसुधुरशुयायिनः ।
अञ्जनो वामनश्चैव महापद्मश्च सुप्रभः ॥”
स्त्री, लक्ष्मकोटिसंख्या ॥ इति लोलावती ॥ (यथा,
महाभारते । २ । ६१ । १ ।

“अयुतं प्रयुतं चैव पद्मं खल्वमघान्दम् ।
शरुचैव महापद्मं निखल्वं कोटिरेव च ॥”
शुक्लपद्मम् । इति रत्नमाला ॥

महापातकं, स्त्री, (महदतिशयितं पातकम् ।)
पापविशेषः । तत्तु पञ्चविधम् । यथा,—
“ब्रह्महत्या सुरापानं स्त्रियं गुञ्जनागमः ।
महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥”
इति मानवे ११ अध्यायः ॥

“महापातकजं चिह्नं सप्तजन्मसु जायते ।
बाधते व्याधिरूपेण तस्य कृच्छ्रादिभिः समः ॥”
इति शातान्तपीयकर्मविपाकः ॥

“तुलामकरमेधेषु प्रातःस्नानं विधीयते ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

“कृष्णं मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्तते ।
भस्मीभवन्ति राजेन्द्र ! महापातककोटयः ॥”
इति पुराणम् ॥

महापातकी, [न] वि, (महापातकमस्य-
स्येति । महापातक + इति ।) पञ्चप्रकार-
महापातकयुक्तः । स च पतितः । यथा,—
“महापातकिनो ये च पतितस्ते प्रकीर्तिताः ।
पतितानां न दाहः स्यान्नान्धेर्निर्वास्यसञ्चयः ॥
न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं आढ्यादिकं
कचिन् ।

एतानि पतितानान् यः करोति विमोहिनः ॥
तप्तकृद्दृष्टयेनैव तस्य शुद्ध्यै चान्यथा ॥”

इति शुद्धितत्त्वधृतविष्णुपुराणवचनम् ॥
पारिभाषिकमहापातकी यथा,—

“कृतप्राणप्रतिष्ठाश्च नौघेयां प्रतिमां द्विज ! ।
दुर्गां न प्रणमेद्दृष्टुं च महापातकी स्मृतः ॥”

इति देवीपुराणे यासनारदसंवादः ॥
अपि च ।

“पितरं मातरं भार्यां गुरुपत्नीं गुरुं परम् ।
यो न पुण्याति कापन्वातु स महापातकी
शिव ! ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥
(यथा च महानिर्वाणतन्त्रे । ३ । ६२ ।

“जातिभेदो न कर्तव्यः प्रवादे परमात्मनः ।
योऽशुभं बुद्धिं कुरुते स महापातकी भवेत् ॥”)

महापामं, स्त्री, (महच्च तत् पापश्चेति ।) महा-
पातकम् । यथा,—

“महापापेषु सर्वं स्यात् तद्वन्तुपातके ।
दद्यात् पापेषु षष्ठांशं ज्ञात्वा बाधिवलावलम् ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

महापारवत, स्त्री, (महच्च तत् पारेवतश्चेति ।)
फलवृक्षविशेषः । बड़ा पारेवत इति हिन्दी
भाषा ॥ तत्पण्यायः । स्वर्गपारेवतम् २ । साम्ना-
यिकम् ३ । खारिकम् ४ । रक्तपारेवतम् ५ । दृष्ट-
पारेवतम् ६ । द्वीपजम् ७ । द्वीपखर्जूरम् ८ ।
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । बलकारित्वम् ।
पुष्टिर्जननत्वम् । दृढत्वम् । सूक्ष्माभ्रमत्त्वम् ।
पारेवतादधिकगुणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
महापाशः, पुं, (महान् पाशोऽस्य ।) यमदूत-
विशेषः । इति बृहद्ब्रह्मपुराणे ५६ अध्यायः ॥
(महान्चासौ पाशश्चेति ।) दृष्टतुपाशश्च ॥
महापासकः, पुं, (पसति बाधते निराकरोति
परकालेश्वरादिकमिति । पस् + क्त्वा । ततः
महान्चासौ पाशकश्चेति ।) बुद्धभिक्षुकः ।
तत्पण्यायः । चेलुकः २ । आमयोरः ३ । प्रव्रजितः
४ । गोमीनः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (महो-
पासक इति पाठः कुत्रचित्तु दृश्यते ॥)
महापिण्डीतकः, पुं, (पिण्डीं तनोतीति । तन् + डः
संज्ञार्थे कन् । ततः महान्चासौ पिण्डीतक-
श्चेति । पिण्डाकारफलत्वादस्य तथालम् ।)
कृष्णवर्णमहामदनवृक्षः । तत्पण्यायः । वाराहः
२ । अस्य गुणाः । श्रेष्ठत्वम् । कटुतिक्तस्वा-
न्तित्वम् । कृद्जनत्वम् । कफहृद्भोगपक्वमाशय-
शोधनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
महापिण्डीतरुः, पुं, (महान्चासौ पिण्डीतरु-
श्चेति ।) दृष्टविशेषः । पेड़रा इति हिन्दी
भाषा । तत्पण्यायः । श्वेतपिण्डीतकः २ । कर-
हाटः ३ । क्षुरः ४ । शक्लकोषतरुः ५ । शरः ६ ।
पिण्डीतरुः ७ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् ।
उष्णत्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । चर्मरोगाप-
हत्वम् । विशेषात् रक्तदोषनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
महापौलुः, पुं, (पौलति प्रतिष्ठभते विषपित्तादिक-
मिति । पौल + “न्यगयादयश्च ।” उणा० १ । ३८
इति कुः । ततो महान् पौलुरिति कर्मधारयः ।)
पौलुवृक्षविशेषः । तत्पण्यायः । दृष्टतुपौलुः २ ।
महाफलः ३ । राजपौलुः ४ । महावृक्षः ५ ।
मधुपौलुः ६ । अस्य फलगुणाः । मधुरत्वम् ।
दृढत्वम् । विषनाशित्वम् । पित्तप्रशमनत्वम् ।
रुच्यत्वम् । आमसत्वम् । दीपनीयकत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
महापुराणं, स्त्री, (महच्च तत् पुराणश्चेति ।)
एकादशलक्षयुक्तयासप्रणीताष्टादशसंख्यक-
पुराणविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“सृष्टिश्चापि विष्टिश्च स्थितिस्तेषां च पाल-
नम् ।
कर्मणां वासना वाचा मनूनाश्च क्रमेण च ॥
वर्णनं प्रलयानाश्च मोक्षस्य च निरूपणम् ।
उन्कीर्तनं हरेरेव देवानाश्च पृथक् पृथक् ।
दशाधिकं लक्षणं महतां परिकीर्तितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३२ अध्यायः ॥
(अष्टादशमहापुराणानां विशेषविवरणलक्ष-
णादिकं पुराणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
महापुरुषः, पुं, (महान्चासौ पुरुषश्चेति ।)
श्रेष्ठनरः । (यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । १२ । २० ।
“भवानतामर्षीणां वै वैष्णवीं जनमोहिनीम् ।

यद्विद्यायासुरं भावं महापुरुषतां गतः ॥”)
नारायणः । यथा,—

“धैर्यं सदा परिभवन्नमभीष्टदोहं
तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिभुतं शरणम् ।
श्रुत्वात्तिहं प्रणतपालभवाब्धिपोतं
वन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥
त्यक्त्वा सुदुःखजसुरेष्वितराव्यलक्ष्मीं
धर्मिष्ठ आर्यवचसा यदगादरण्यम् ।
मायाभ्रं दधितयेभित्तमन्वधाव-
वन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥”

इत्याह्निकतत्त्वधृतश्रीभागवतम् ॥

महापुरुषदन्ता, स्त्री, (महापुरुषस्य दन्ता इव
मूलानि यस्याः ।) श्वेतमूली । इति रत्न-
माला ॥ (विवरणमस्याः श्वेतमूलीशब्दे ज्ञात-
व्यम् ॥)

महापुरुषदन्तिका, स्त्री, (महापुरुषदन्ता +
स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् अत इत्वम् ।) महा-
श्वतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

महापुष्या, स्त्री, (महत् प्रशस्तं पुष्यमस्याः ।
स्त्रियां टाप् ।) अपरानिता । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५४
अध्याये ।

“दर्भपुष्या महापुष्या प्रक्षुनाश्चिपिटाक्षथाः ॥”
महापुष्यविशिष्टे, त्रि ॥)

महापृष्ठः, पुं, (महत् विपुलं पृष्ठमस्य ।) उडुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रि, दृष्टतुपृष्ठश्च ॥

महाप्रकृतिः, स्त्री, (महती श्रेष्ठा प्रकृतिर्जग-
न्मूलकारणम् ।) दुर्गा । यथा,—

“चित्तिश्चेत्तन्मभावाद्वा चेतना वा चितिः
स्मृता ।

महान् व्याप्य स्थिता सर्वं महा वा प्रकृति-
मैता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

महाप्रभः, त्रि, महती प्रभा यस्येति । अतिशय-
दीप्तियुक्तः । (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
२६ । १२ ।

“ततश्चक्रं महाघोरं सहस्रारं महाप्रभम् ॥”)

महाप्रभा, स्त्री, (महती चासौ प्रभा चेति ।)
महती दीप्तिः । यथा । महाप्रभात्वावच्छिन्ना-
भावोऽन्वकारः । इति सामान्यलक्षणायां जग-
दीशः ॥

महाप्रभुः, पुं, (महान्चासौ प्रभुश्चेति ।) पर-
मेश्वरः । यथा,—

“वन्देऽनन्ताहुतेश्वर्यं श्रीचेतन्यं महाप्रभुम् ।
नौचोऽपि यत्प्रसादात् स्यात् सदाचारप्रव-
र्तकः ॥”

इति हरिभक्तिविलासे ३ विलासः ॥

“अनन्तमद्भुतश्चाविदक्यं ऐश्वर्यं प्रभावो यस्य तं
यतो महाप्रभुं परमेश्वरम् ॥” इति तट्टीकायां
जीवगोखामी ॥ श्रीचेतन्यः । यथा,—

“सोऽयं नीलगिरीश्वरः सविभवो यात्रा च
सा गुण्डिचा

ते ते दिग्दिगागताः सुदृढनिस्तान्ता

टिड्छान्तयः ।

आरामश्च त एव नन्दनवनशीलां तिरस्कारिणः
सर्वागण्येन महाप्रभुं वन विना न्यानि मन्या-
महे ॥”

इति चैन्यचन्द्रोदयनाटकम् ॥

महाप्रलयः, पुं, (महाप्राप्तौ प्रलयो जगता-
मवसानश्चेति ।) विनोक्तनाशः । तत्पर्यायः ।
संहारः २ । इति हलायुधः ॥ तस्य विवरणं
यथा,—

तेमार्कण्डेय उवाच ।

“मन्वन्तरं मनोः कान्तो यावत् पालयते प्रजाः ।
एकी मनुः स कालस्तु मन्वन्तरमिति श्रुतम् ।
तदेकमत्रतिगुहैर्होतानामिह जायते ।
तैस्तुर्दृग्भिः कल्पो दिनमेकस्तु वेधमः ॥
दिनान्ति वेधनो ज्ञानं सुप्रभा तस्य जायते ।
योगनिद्रा महाप्राप्ता नमायाति पितामहम् ॥
नाभिपद्मं प्रविश्याय विष्णोरभितनेजमः ।
सुप्तं स गेते भगवान् प्रज्ञा लोकपितामहः ॥
ततो विष्णुः स्वयं भूत्वा रुद्ररूपी जनार्दनः ।
पूर्ववत्प्राप्त्यामाम स नञ् भुवनत्रयम् ॥
वायुना वह्निना सर्वं दाहयामास वै यथा ।
महाप्रलयकालेषु तथा सर्वं जगत्त्रयम् ॥
जनं यान्ति प्रतापार्ता महर्लोकनिवासिनः ।
त्रैलोक्यं दाहयामास पीडिता दारुणाग्निना ॥
ततः कालान्तकैर्मन्त्रैर्नानावैर्महास्वनेः ।
सत्प्राप्य महावृष्टिमापूर्वं भुवनत्रयम् ॥
तत्तत्तरुं स्त्रीयौ वैराभुवस्तानसङ्गतेः ।
निधाय जठरे लोकानिमांस्त्रीन् स जनार्दनः ॥
नागपर्वतदृश्यने श्रुते स परमेश्वरः ।
श्रयानं नाभिकमले प्रज्ञानं स जगत्प्रभुः ॥
धंस्याप्य त्रीणिमालोकान् दग्ध्वा दग्ध्वा क्रिया
सह ।

श्रुते स भोगिशयायां प्रज्ञा नारायणात्मकः ॥
योगनिद्रांशं यातस्त्रैलोक्यामवर्द्धितः ॥
त्रैलोक्यमभितनं दग्धं यदा कालात्मना तदा ।
न्यस्तः पृथिवीं लब्ध्वा विष्णोरभितनिकमागतः ॥
तेन लब्ध्वा तु पृथिवीं जगत्प्रादधो गता ।
पतिता कूर्मपृष्ठे तु विशीर्णैव तदाभवत् ॥
कूर्मपृष्ठे नष्टतो यन्नाचलर्त्ता पृथिवीं जले ।
जगत्प्राप्तं य राक्षसं पृष्ठे द्रुपे धरां तदा ॥
प्रज्ञाप्राप्तमर्गयोगान्तिता पृथिवी भवेत् ।
इति तां परिणयाद्य कूर्मरूपी जनार्दनः ॥
जगत्प्राप्तमर्गयोगान्तिता धरया तदा ।
कूर्मपृष्ठे नष्टतरेपरेस्त्रैलोक्यं लुप्तम् ॥
अनन्तस्रजं गत्वा तु यत्र जीरोदमागरः ।
तत्र सत्यं क्रिया युक्तं सुप्रसन्नं जगद्जनम् ॥
पृथ्व्या मध्यया द्रुपे त्रैलोक्यामवर्द्धितम् ।
पूर्वं वनं विनोक्तं पञ्चं लब्ध्वा महाप्रलयः ।
विष्णुमाणादयामास शेषाश्वः परमेश्वरः ॥
गण्योपाधनमस्तोदन्तो दक्षिणां प्रयात् ।
उपारी गदयोपसृते उपाधानं महाप्रलयः ॥

तान्त्रुक्तं तदा चक्रं च शेषः पश्चिमां प्रयात् ।
स्वयन्तु वीजयामास शेषरूपी जनार्दनम् ॥
प्रक्तं चक्रं नन्दकाशिमिपुधी हे महाप्रलयः ।
ऐशानयाथ फणया स द्रुपे गरुडं तदा ॥
गदां पञ्चश शार्ङ्गं च तथैव विविधायुधम् ।
यानि चान्यानि तन्यामन्नाग्नेया फणया दधौ ॥
एवं कृत्वा स्वकं कार्यं श्रयनीयं तदा हरेः ।
पृथ्वीमधरकायेन मयामाक्रम्य चात्मसि ॥
त्रैलोक्यवत्तमहितं सलक्ष्मीकं जनार्दनम् ।
सोपासन्नजगद्गीर्णं जगत्कारणकारणम् ॥
निव्यानन्दं वेदमयं ब्रह्मण्यं परमेश्वरम् ।
जगत्कारणकर्तारं जगत्कारणकारणम् ॥
भूतभयभवनप्रायं परापरपतिं हरिम् ।
दधार शिरसान्तः स्वयमेव स्वकां तनम् ॥
एवं ब्रह्मदिनस्यैव प्रमाणेन निशां हरिः ।
सन्ध्याश्च समधिप्राप्य श्रुते नारायणोऽव्ययः ॥
यस्मादयन्तु प्रलयो ब्रह्मणः स्याद्दिने दिने ।
तस्माद्देनन्दनमिति ख्यापयन्ति पुराविदः ॥
यतीनायां निशायान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
लब्ध्वा निद्रां समुत्तस्यौ स पुनः दृष्टये त्विह ॥”

इति कालिकापुराणे २७ अध्यायः ॥

न्यायमते अन्यभावानधिकरणकालः । स च
चरमधर्मरूपः ॥

महाप्रसादः, पुं, (महाप्राप्तौ प्रसादश्चेति ।)
विष्णुनेवेत्यादिः । यथा,—
“पादोदकश्च निर्माल्यं नैवेद्यश्च विशेषतः ।
महाप्रसाद इत्युक्ता ग्राह्यं विष्णोः प्रयत्नतः ॥”
इत्येकादशीतत्त्वधृतमनुस्यस्तवचनम् ॥
श्रीजगन्नाथस्य महाप्रसादमाहात्म्यं जगन्नाथ-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ अनिशयप्रसन्नता च ॥ (महान्
प्रसादोऽस्य । शिवः । यथा, महाभारते १३।
१७ । १३६ ।

“महाप्रसादो दमनः शत्रुहा श्वेतपिङ्गलः ॥”
महाप्रस्थानगमनं, स्त्री, (प्रस्थीयते अस्मिन्निति ।
प्र + स्था + लुट् । महन् प्रस्थानं महापथः ।
तत्र गमनम् ।) महापथगमनम् । तत् मरणो-
द्देशेन हिमालयपर्वतप्रयागम् । तच्च कलौ
निषिद्धम् । यथा, बृहन्नारदीये ।
“समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।
दिलानाममवगमांसु कन्यामपयमस्तथा ।
देवरेण सुतोत्पत्तिर्मधुपर्कं पञ्चोच्चैः ।
मांसादनं तथा ग्राह्यं वानप्रस्थाग्रमन्तथा ॥
दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं वरस्य च ।
दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ ॥
महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखम् ।
रमान् धर्मान् कनिगुमे वय्योनाहुर्गोमे-
धियः ॥”

इत्युहाहततमम् ॥

महाप्राणः, पुं, (महान्तो दीर्घकालस्यायिनः
प्राणा यस्य नः ।) द्रोगकाकः । इति राज-
निर्णयः । वर्गविशेषः । स च । स च ह भू त
उ प ध द भ श य स ह रूपः । यथा,—

“वर्गाणां प्रथमद्वितीयपञ्चमाः प्रथमद्वितीयमौ
य र ल वास्वाख्यप्राणाः । अन्ये मष्टाप्राणा
इत्यर्थः ॥” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (महावने,
त्रि । यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । ११ । ६ ।

“एवं सुरगणान् क्रुद्धो भीषयन् वपुषा रिपून् ।
अनदत्तं सुमहाप्राणो येन लोका विचेतसः ॥”
महाफलः, पुं, (महन् पूजादौ प्रशस्तं पूज्यं वा
फलमस्य ।) विस्ववृक्षः । इति रत्नमाला ।
(महश्च तत् फलश्चेति ।) बृहन्फले, स्त्री । (यथा,
मनौ । ३ । १२८ ।

“श्रीत्रियायैव देयानि ह्ययकथानि दातुमिः ।
अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥”
महाफला, स्त्री, (महन् फलं आरोग्यादिकं
यस्याः ।) इन्द्रवारुणी । इति जटाधरः ॥
(अस्याः पर्यायो भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
प्रथमे भागे ।

“ऐन्द्रोन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी च गवादनी ।
वारुणी च पराप्नुक्ता सा विशाला महाफला ॥
श्वेतपुष्पा नृगाक्षी च नृगेर्वारुणादनी ॥”
राजजम्बूः । तत्पर्यायो यथा, तत्रैव ।
“फलेन्द्राकथितानन्दो राजजम्बूमहाफला ॥”
कटुतुम्बी । तत्पर्यायो यथा, तत्रैव ।
“इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात् सा तुम्बी च महा-
फला ॥”

महाकोशातकी । तत्पर्यायो यथा, तत्रैव ।
“महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिचोषा महा-
फला ।

धामागंधो धोगकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृतः ॥”
महाफणा, स्त्री, (महनी फेला ।) छिन्नीरः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

महावलं, स्त्री, (महदतिशयितं बलं सामर्थ्यमस्मात् ।
महन् बलमस्येति वा ।) वीरकम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“नागं महावलं चीनं पिष्टं योगेश्वरीचक्रम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

महावलः, पुं, (महदुत्कृष्टं बलं ऐश्वर्यं यस्य ।)
बुधः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पितृगणविशेषः ।
यथा, मार्कण्डेये । ६६ । ८६ ।

“महान् महान्ना मदिनो महिमावान् महा-
वलः ।

गगाः पञ्च तथैवेते पितृणां पापनाशनाः ॥”
वायुः । वलीयधि, त्रि । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
१७३ ॥ (यथा, रामायणे । १ । १ । ३४ ।

“नियुज्यमानो राण्याय नैच्छद्राण्यं महावलः ।
स जगाम वनं वीरो रामपादप्रसादकः ॥”

महावला, स्त्री, (महद्वलमस्याः ।) पलाभेदः ।
पीतवाद्यालकः । तत्पर्यायः । शृण्वप्रोक्ता २
अतिवला ३ पीतपुष्पी ४ । इति रत्नमाला ॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—

“वाद्या वाद्यालिका वाद्या नैव वाद्यालकापिच ।
महावला पीतपुष्पा महदेवी च ना स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सन्मान लोकात् विचारते द्वितीय इव भास्करः ।
 अष्टमे राशस्यस्य पारदे राभते फलम् ॥
 चन्द्रादयन्तमं रत्नं विमानमधिरुहितं ।
 चन्द्रादयन्तमं रत्नं विमानमधिरुहितं ॥
 तेषामानो परमार्थो चन्द्रान् कान्ततरेभ्यः ।
 मेरुतानां दिग्गदेन नृपराजस्य निखनेः ॥
 अष्टे परमगरीयां सुखमुक्तो विमुच्यते ।
 नवमे क्रतुराजस्य वाचिमेघस्य भारतः ॥
 कापनक्षत्रनिर्घर्षं वैदूर्यं दत्तदेदिकम् ।
 पाम्बुगदमयैर्हिर्गोवाक्षैः नख्यतो वृतम् ॥
 तैर्वितं पाण्डुरः नक्षत्रैर्गोवाक्षैर्हि विचारिभिः ।
 विमानं समधिदाय त्रिया परमया च्चलन् ॥
 दिग्गमात्पारधरो दिग्गमन्तद्विषयः ।
 मोदते देवतैः सार्धं दिवि देव इवापरः ॥
 दशमं पारदं प्राप्य विजातीनभिवन्द्य च ।
 किङ्किणीनाम्निर्वोषं पताकाध्वजप्रोभितम् ॥
 वस्तुदेविस्त्रुनंकाशं वैदूर्यमङ्कितोरणम् ।
 हिमवाजपरिचिन्तं प्रजातपडुभीसुखम् ॥
 गन्धर्वैर्गोतपुष्पलैरखरोभिश्च शोभितम् ।
 विमानं सुशतावानं सुखिण्योपपद्यते ॥
 सुदुर्गतायैवर्तेन गाम्बू नदविभूषिता ।
 दिग्गमन्तद्विषयः दिग्गमात्पारधरो विभूषितः ।
 दिव्यान् लोकात् विचारते दिव्यभोगैः सम-
 न्वितः ।
 विपुष्टानां प्रजादेन त्रिया परमया वृतः ॥
 पाप वर्णमण्येभ्यं सार्धं लोके महीयते ॥
 अथ गन्धर्वैर्विषयः सप्तसायकविंशतिम् ।
 पुरन्दरपुरे रम्ये धन्वेण सङ्घ मोदते ॥
 दिग्गमात्पारधरो दिग्गमन्तद्विषयः ।
 दिग्गमन्तद्विषयः दिग्गमात्पारधरो विभूषितः ।
 ततः स्वर्गस्य भयने चन्द्रस्य भयने तथा ।
 शिवस्य भयने राजन् । विष्णोर्थाति सलोक-
 ताम् ॥
 श्वमेतत्तद्वारात् । नात्र काव्यां विचारणा ।
 अष्टधनेन वै भाव्यमेवमाष्ट गुणसमं ॥
 घेराकस्य तु हातयं मनसा यद्यद्विद्वति ।
 दस्यपश्चरपयानानि वाद्यनश्च विप्रियतः ॥
 कटकं झडकश्चैव प्रसङ्गं तथोपरम् ।
 पञ्चशैव विविधश्च गन्धर्वैश्च विप्रियतः ।
 देववत् पूजयेत्तत्तु विष्णुलोकाभ्यामुपयात् ॥
 अतः परं प्रवृत्तामि यानि देवानि भारत ।
 यावन्मणि तु विप्रियो राघवः । पर्वति पर्वति ॥
 पातिं द्रष्टुं सत्त्वस्य माहातीं भरतर्षभ ।
 धर्मैर्हृत्तश्च विज्ञाय श्रुतियाणां नराधिप ॥
 सखिवाप्य विज्ञानार्थं ततः कार्यं प्रवर्तते ।
 समामि पर्वति ततः स्वर्गस्य पूजयेत्तु विष्णु ॥
 पार्थी तु वाचकान्तश्च चन्द्रगन्धर्वसन्वितम् ।
 विप्रियो नयेताम् । मभू पायसमुत्तमम् ॥
 ततो मृगयन्तप्रायं पायसं मनुष्यविदा ।
 पारम्येभ्यो भोगेभ्यो नराधिप । इन्द्राक्षो गुह्यं दत्तम् ॥
 गन्धर्वैश्चैव इषेण मोदयेत्तु समन्वितम् ।
 यथापनति राघवे । विष्णोर्भोगेभ्यो विज्ञानम् ॥

चारुण्येके मल्लफलेस्तर्पयेत्तु द्विजोत्तमान् ।
 चरणीपद्मं चासाय जलकुम्भान् प्रदापयेत् ॥
 तर्पणानि च सुग्यानि रम्यमूलफलानि च ॥
 सर्वकामगुणोपेतं विप्रेभ्योऽन्नं प्रदापयेत् ॥
 विराट्पद्मं च तथा वासांसि विविधानि च ॥
 उद्योगे भरतश्रेष्ठ ! सर्वकामगुणान्वितम् ।
 भोजनं भोजयेद्विप्रान् गन्धमाल्यैरलङ्कितान् ॥
 भोग्गपद्मं च राजेन्द्र ! दत्त्वा यानमनुत्तमम् ।
 ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यान् सुसंस्कृतम् ॥
 द्रोणपद्मं च विप्रेभ्यो भोजनं परमाञ्जितम् ।
 शराच्च देवा राजेन्द्र ! चापान्यसिवरास्तथा ॥
 कर्णपद्मं च यपि तथा भोजनं साव्वकामिकम् ।
 विप्रेभ्यः संस्कृतं सन्धक् दद्यान् संयतमानसः ॥
 शल्यपद्मं च राजेन्द्र ! मोदकेः सगुडौदनैः ।
 अथूपैस्तर्पयेच्चैव सर्वमन्नं प्रदापयेत् ॥
 गदापद्मं च यपि तथा मुक्तमित्रं प्रदापयेत् ॥
 स्त्रीपद्मं च तथा रत्नैस्तर्पयेत्तु द्विजोत्तमान् ।
 हृतौदनं पुरस्ताच्च शैवीकं दापयेत् पुनः ॥
 ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यान् सुसंस्कृतम् ।
 शान्तिपद्मं च यपि तथा हविष्यं भोजयेद्

आश्वमेधिकासाय भोजनं सार्वकामिकम् ।
 तथायमनिवासे तु हविष्यभोजयेत् द्विजान् ॥
 मौषले सार्वगुणिकं गन्धमाल्यानुलेपनम् ।
 महाप्रास्यानिकं तदत् सार्वकामगुणान्वितम् ॥
 स्वर्गपञ्चणपि तथा हविष्यं भोजयेद्द्विजान् ।
 हरिवंशे पञ्चशिष्यं पायसं तत्र भोजयेत् ॥
 पारस्ये पारस्ये राजान् ! यथावद्भरतर्षभ ! ।
 समाप्य सर्वाः प्रयतः संक्षिताः प्राच्य-
 कोविदः ॥४॥

शुभे देशे निविश्याच्च सौमवज्राभिर्बंहताः ।
शुक्लाग्नरधरः सखी शुचिर्भूत्वा खलङ्कृतः ॥
अर्पयेत् यथान्नायं गन्धमास्त्रेः पृथक् पृथक् ।
वंहितापुस्तकान् राजन् ! प्रयतः हवमा-
हितः ॥

भस्मैर्नास्तेष्वेव येयैश्च कामैश्च विविधैः शुभैः ।
 पिरण्यस्य सुवर्णस्य दक्षिणामघ दापयेत् ॥
 देवताः कीर्तयेत् सर्वान् नरनारायणौ तथा ।
 ततो गन्धैश्च माल्यैश्च स्वनैश्चत्व द्विजोत्तमान् ॥
 तर्पयेद्विविधैः कामैर्दानैश्चोद्यावचैश्च पा ।
 अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 प्राप्नुयाद्यः कृतुफलं तथा पर्वणि पर्वणि ।
 वाचको भरतश्रेष्ठ ! यत्ताप्यरपदस्वरः ॥
 भविष्यं व्यापयेद्द्विद्वान् भारतं भरतर्षभ ! ।
 सक्तयत्सु दिनेन्द्रसु यथायन् उप्रदापयेत् ॥
 वाचकं भरतश्रेष्ठ ! भोजयित्वा खलद्रुतम् ।
 वाचके परितुष्टे तु शुभा प्रीतिरनुत्तमा ॥
 प्राज्जनेषु तु तुष्टेषु प्रसन्नाः सर्वदेवताः । ॥
 ततो हि परमं कार्यं दिद्यानां भरतर्षभ ! ॥
 सर्वकामैर्नैषान्पायायं साधुभिश्च पृथग्विधैः ।
 इत्येव विप्रिददित्यो मया ते द्विपदां पर ! ॥
 अहघानेन वै भासं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

भारतश्रवणाज्ञा पारति च श्रुतेतम् ।
सदा यन्नवता भायं श्रियन्तु परमिच्छता । ॥
भारतं श्रुणुवान्नित्यं भारतं परिकीर्त्तयेत् ।
भारतं भवन्ति यस्य तस्य हस्तगतो जयः ॥
भारतं परमं पुण्यं भारते विविधाः कथाः ।
भारतं स्यते देवैर्भारतं परमं पदम् ॥
भारतं सर्वशास्त्राणामुत्तमं भरतर्षभ ! ।
भारतान् प्राप्यते मोक्षस्तत्त्वमेतद्भवीमि ते ॥
महाभारतमाग्वानं क्षितिं गाध सरस्वतीम्
प्राप्तवान् केशवश्चैव कीर्त्तयन्नात्रसीदति ॥
वेदे रामायणे पुण्ये भारतं भरतर्षभ ! ।
आदौ चान्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते ॥
यत्र विष्णुकथा दिव्याः श्रुतयश्च सनातनाः ।
तच्छ्रोतव्यं मनुष्येण परं पदमिच्छता ॥
एतन् पवित्रं परममेतद्दर्शनदर्शनम् ।
एतन् सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ॥”
इति महाभारते हरिवंशे सर्वपञ्चांगुकीर्त्त-
नम् ॥ ५ ॥ त्रिषष्टिवर्णसंयुक्तमित्यत्र त्रिषष्टि-
वर्णाः । अ इ उ ऋ लृ इति द्व्यपञ्चकम् ।
आ ई ऊ ऋ ॠ इति दीर्घपञ्चकम् । आ इ
ऊ ऋ लृ इति व्रुतपञ्चकम् । ए ओ ऐ औ च
दीर्घाः । व्रुतत्वेनापरचतुष्टयम् । अं अः क +
पश् इति चत्वारः । ऋ लृ इति अक्षसंज्ञकौ
हौ । अगुनासिकश्चेकः । तथा कादिमावसानाः
पञ्चविंशतिवर्णाः । अन्तःस्थानाश्चत्वारः । उग्र-
चतुष्टयमिति त्रिषष्टिः । इति ॥ ५ ॥ वर्णानां
किंलाष्टौ स्थानानि भवन्ति तानि यथा,—
“उरः कण्ठः शिरस्तालु जिह्वादन्तीष्ठ-
नासिकाः ।
अष्टौ स्थानानि वर्णानां ये विदुस्ते हि
पाठकाः ॥” ॥

पारखं यथा,—

“भारतं प्रत्यक्षोक्तं सुनिना तत्त्वदर्शिना ।
पञ्चभिर्दशभिर्द्येयां पञ्चयां पारयं सृष्टम् ॥”

इति विक्रमादित्यः-॥ .

“द्वैतान्तं प्रथमं प्रोक्तं द्वितीयं वनवासिकम् ।
उद्दयोगान्तं तृतीयमु भीष्मान्तस्य तुरीयकम् ॥
पञ्चमं द्रोणपञ्चान्तं कर्णान्तं पारणं ततः ।
विश्वोक्तान्तं सप्तमस्य शान्तिपञ्चान्तमष्टमम् ॥
नवमं स्वर्गपञ्चान्तमाश्वमेधांस्तमतः परम् ॥”

इति च भारतटीकायां अर्जुनमित्रः ॥
(अन्यत्सर्गे भारतशब्दे दृश्यम् ॥)

महाभीता, स्त्री, (महत्त्वधिका भोतेष्व ।) सप्त्याशु-
वृद्धः । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।

“सार्धसज्जना मद्याभीता वशिनी च मद्या-
यधिः ॥”

(मघानतिशयो भीतः ।) अतिशयभययुक्ते, त्रि ॥
मघाभीमः, खौ, (मघानतिशयो भीमः । भीयमा-
कृतित्वान् शिवांशसम्भूतत्वाच्च तथात्वम् ।)
शान्तनुराजः । इति जटाधरः ॥ भट्टिनामक-
शिवारम्भाजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अति-
शयभयानके, त्रि ॥

महाभीरुः, पुं, (महानतिशयो भीरुः।) गोपालिकाख्यकीटविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ४। २३४॥ अतिभयश्रीले, त्रि॥

महाभीष्मः, पुं, (महानतिशयो भीष्मः।) शान्तगुराजः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

महभूतं, स्त्री, (महत् भूतम्। पञ्चतन्त्राभिः स्त्रीत्यादस्य तथात्वम्।) पृथिव्यादिपञ्चभूतम्। यथा,—

“महाभूतानि पञ्चैव खानिलाप्यासुभूमिभिः॥”
इति शब्दचन्द्रिका॥

(अस्य विषय उत्पत्तिश्च यथा,—

“तन्मात्रेभ्यो विद्यदायुवद्विजायुवसुन्वराः।
यतानि पञ्च जायन्ते महाभूतानि तत्क्रमात्॥”
एकोत्तरपरिदृष्ट्या विद्यदाद्यो जायन्त इत्यर्थः। तद्वयथा। शब्दतन्मात्राच्छब्दगुणं विवक्षाधते। शब्दतन्मात्रसंघितात् स्रष्टतन्मात्राच्छब्दस्रष्टगुणो वायुर्जायते। शब्दतन्मात्रस्रष्टतन्मात्रसंघितात् रूपतन्मात्राच्छब्दस्रष्टरूपगुणो बह्विध्यते। शब्दतन्मात्रस्रष्टतन्मात्ररूपतन्मात्रसंघितादस्रष्टतन्मात्राच्छब्दस्रष्टरूपपरसगुणं वारिजायते। शब्दतन्मात्रस्रष्टतन्मात्ररूपतन्मात्ररसतन्मात्रसंघितादस्रष्टतन्मात्राच्छब्दस्रष्टरूपरसगन्धगुणा वसुन्वरा जायते॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥ “मातृजादयोऽप्यस्य महाभूतविकारा एव तन्मात्राकाशरूपकं शब्दः श्रोत्रं लाघवं सौम्यं विवेकश्च। वायात्मकं स्पर्शः स्पर्शनश्च रौप्यं प्रेरणं घ्रातुशून्यं चैष्टाश्च शरीर्यः। अग्न्यात्मकं रूपं दर्शनं प्रकाशः पक्तिरौष्ण्यश्च। अवात्मकं रसो रसनं श्रेष्ठं माद्वः स्नेहः स्नेहश्च। पृथिव्यात्मको गन्धः घ्राणं गौरवं सौम्यं सूक्ष्मश्च॥” इति चरके शरीरस्थाने चतुर्थोऽध्याये॥ विद्वाद्यः महाप्राणिनः। यथा, महाभारते। १। ११६। ४८।

“रक्षमाणो महाभूतेः सिद्धे च परमर्षिभिः॥”

महाभङ्गः, पुं, (महाचासौ भङ्गश्चेति।) नीलभङ्गराजः। इति राजनिर्घण्टः॥

महाभैरवः, पुं, (महान् भैरवः।) प्ररभरूपी हरः। यथा,—

“योऽसौ महाभैरवाख्यः सक्रायः शारभो हरः।
भैरवः पृथगेवायं गणाध्यक्षो हरतामजः॥”

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः॥

(स्त्री, विद्याविशेषः। तथा च प्रबोधचन्द्रोदये। ३। २४। “तन्महाभैरवीं विद्यां धर्मग्रहयो-

राहरणाय प्रस्थापयामः॥”)

महाभोगा, स्त्री, (महान् आभोगः परिपूर्णतास्याः। यदा, महान् भोगः सुखरूपमस्याः।) दुर्गा। यथा, देवीपुराणे ४५ अध्यायः।

“महार्घसाधनी देवी महाभोगा ततः स्मृता॥”

(महानाभोगो विशालतास्य। महाविशालता-

विशिष्टे, त्रि। यथा, कथासरित्सागरे। १७। १०६।

“तत्तत्तु महाभोगं सञ्जायस्त्वसुन्दरम्।

गुणचन्द्रो ददर्शांसावेकं न्यग्रीधपादपम्॥”)

महामण्डूकः, पुं, (महान् मण्डूकः।) प्रीतमण्डूकः। इति राजनिर्घण्टः। सोनावेष्ट इति भाषा॥

महामतिः, त्रि, (महती मतिर्यस्य।) अतिबुद्धिमान्। यथा,—

“किमेतन्नाभिवानामि जानन्नपि महामते।।

यन् प्रेमप्रवणश्चित्तं विगुणेष्वपि बन्धुषु॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीसाहास्रम्॥

महामदः, पुं, (महान् मदो यस्य।) सत्तृष्णी। इति शब्दरत्नावली॥ (महान् मदः।) अतिशय-

हर्षः। अतिशयमत्तता च। तद्वयुक्ते, त्रि॥

महामनाः, [स्] त्रि, (महत् प्रशस्तं मनो यस्य।) महाशयः। यथा,—

“महेच्छे तूद्धटोदरोदात्तोदीर्घमहाशयाः।

महामना महात्मा च—”

इति हेमचन्द्रः। ३। ३१॥

(यथा, ऋग्वेदे। १०। १०३। ६।

“इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ

आदित्यानां शर्धं उग्रम्।

महामनसां सुवनचवानां

वोषो वेदानां जयतासुदस्यान्॥”

“महामनसा उदारमनसाम्॥” इति तद्वाची सायनः॥ महाशालपुतः। यथा, हरिवंशे। ३१। २०।

“महामना नाम सुतो महाशालस्य

धार्मिकः॥”)

महामहावाक्सी, स्त्री, (महती चासौ महावाक्सी चेति।) गङ्गाक्षानस्य योगविशेषः।

स तु शनिवारशतभिधानचक्रशुभयोगयुक्तगौणचान्द्रचैत्रकृष्णचयोद्गीर्णरूपः। यथा,—

“शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यति।

महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलसुहृदेन्॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतस्कन्दपुराणवचनम्॥

महामांसं, स्त्री, (महद् गर्हितं मांसम्। अत्र मांसशब्दस्य पूर्वप्रयुक्ततया महच्छब्दस्य गर्हितार्थत्वम्।

“शस्ते तैले तथा मांसं वैद्ये ज्योतिषके हिजे।

यावायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते॥”

इति सरणात्॥

गरादिपशितम्। यथा,—

“अरुन्वा राधिरैर्मांसैर्नैर्मांसैः सुगन्धिभिः।

पूजयेद्बहुजातीयैर्बलिभिर्भोजनेः शिवाम्॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतकालिकापुराणम्॥

अन्यच्च।

“गोनरेभाश्चमहिषवराहोद्वोरगोद्ववम्।

महामांसादकं देवि! देवताप्रीतिकारकम्॥”

इति कौलाचनदीपिका॥

महामात्रः, पुं, (महती मात्रा मन्त्रादापरिमाणं यस्य।) प्रधानः। इत्यमरः। ७। ८। ५५॥ रेता

पत्यादिषु महती मात्रा धनं परिच्छेदो वा

येषां ते तथा। इति तट्टीकायां भरतः॥ (यथा,

रामायणे। २। ३६। १८।

“तत्र दृष्टो महामात्रः सिद्धार्थो नाम नामतः।
शुचिर्वहुमनो रासः कैकेयीमिदमवधीत्॥”

सम्बद्धः। (यथा, महाभारते। २। ३१। ६०।

“राज्ञे भोजकटखाय महामात्रावधीमते॥”)

अनाद्यः। (यथा, कामन्दकीये। ६। ६६।

“दूषिते हि महामात्रे रिपुशत्रोऽपि धीमता।

खपचे यस्य विश्वास इत्यंभूतश्च निष्क्रियः॥”)

इक्षिपकाधिपः। इति मेदिनी। ३, १६०।

(यथा च कथासरित्सागरे। १२। १०।

“इहत्यच्च महामात्रो हिरदैर्ज्ञानविचारा।

मद्येन जीवतां नेयो नैतस्येतपते यथा॥”

महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ८५।

“महामहर्षा महामात्रो महामेवो निशा-

लयः॥”)

महामात्री, स्त्री, (महामात्रा डीप्।) आचार्यपत्नी। इति गटाघरः॥ महामात्रपत्नी च॥

महामानसी, स्त्री, (महत् मानसं भक्तान् प्रति सद्यं चेती यस्याः।) जिनानां विद्यादेवी-

भेदः। इति हेमचन्द्रः। २। १५४॥

महामाया, स्त्री, (अवतनघटनपटीयस्तेन विष-

दृशप्रतीतिसाधनं माया। नश्यती चासौ माया चेति। यदा, महती माया विश्वनिर्माणशक्ति-

र्यस्याः सः।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥

तस्याः स्वरूपं यथा,—

“गर्भान्तर्ज्ञानसम्पन्नं प्रेरितं कृतिस्तारतेः।

उत्पन्नं ज्ञानरहितं दुरुते या निरन्तरम्॥

पूर्वातिपूर्वसंभ्रमं स्कारं विधोष्य च।

आहारादौ ततो मोक्षं ममलं ज्ञानसंश्रयम्॥

क्रोधोपरोधलोभेषु चिन्ता चिन्ता पुनः पुनः।

पश्चान् कामे निबोध्यशु चिन्तायुक्तमह-

र्षिणम्॥

आमोदयुक्तं यसनासक्तं जगुं करोति या।

महामायेति सा प्रोक्ता तेन सा जगदीश्वरी॥”

इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः॥

(यथा च देवीभागते। १। ६। ४०।

“गमो देवि! महामाये! दृष्टिचन्दार-

कारिणि!॥”

गङ्गादेवी। यथा, काशीखण्डे। २६। १३६।

“महाविद्या महामाया महामेधा महौ-

घधम्॥”)

महती माया च॥ (यथा, मार्कण्डेये। ८५। ४१।

“महामाया हरश्चेतत्तया संमोक्षते जगत्॥”)

महामायी, स्त्री, (महती मायास्य। स्त्रियां डीप्।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥

महामारी, स्त्री, (महतः दुर्हान्तान् दागवादीन् मारयति इति। ऋ + णिच् + अच्। डीप्।)

महाकाली। यथा,—

“आप्तं तपेतत सकलं वप्राखं वसुधैव कु-

महाकाल्या महाकाले महामारीवरूपया॥

तेव काले महामारी तेव दृष्टिर्भवदजा।

स्थितिं करोति भूतानां खेव काये सनातनी॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम्॥

(त्रियन्तं प्राणिनो यस्या इति । नृद + घञ् ।
डीय । महती मारी ।) अतिशयमरकच ॥
महामायः, पुं, (महत्पायी मायश्चेति ।) राज-
मायः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, सुवृते च-
स्थाने २१ अध्याये । "मायमहामायो धूमतिल-
पित्विलित्तिदधिदुग्धक्षरापायसेचुविकारानु-
पौदकमासवसाविसन्ध्यापकप्रेषकश्चङ्गाटक-
मधुरवाहीफलसमशनाध्यशनप्रभृतिभिः सैष्णा
प्रकीपमापद्यते ।" तथास्य पर्यायो गुणाश्च ।
"राजमायो महामायश्चपलश्चवनः क्लृप्तः ।
श्वेतो रक्तस्तपालक्षस्त्रिविधः स प्रकीर्तितः ॥
यो महत्क्षीय भवति स एवोक्तो गुणाधिकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
महासुखः, पुं, (महत् सुखस्य ।) कुम्भीरः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१६ ॥ (महत् सुखम् ।)
हृदन्मुखे, स्त्री । (यथा, हृदन्मुखितायाम् ।
६० । ५४ ।
"वत्सं सौम्यं संहतममलं सत्त्वं समश्च भूपा-
नाम् ।
विपरीतं लेशशुभां महासुखं दुर्भगानाश्च ॥"
महत् सुखं यस्य ।) तदति, त्रि ॥ (महादेवः ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८७ ।
"महादन्तो महादंष्ट्रो महाजिह्वः महासुखः ॥"
तिबुरास्य सैनिकभेदः । यथा, महाभारते ।
३ । २०० । १६ ।
"नकुलत्वभिसन्धाय जैमङ्गमहासुखी ।
उभाभयनस्त्रीक्ष्णैः शरवर्षैरवर्षताम् ॥"
महासुनिः, पुं, (महत्पायी सुनिश्चेति ।)
अगस्त्यः । उडः । इति शब्दरत्नावली ॥ कपा-
चार्यः । कालः । इत्यजयपालः ॥ आसः ।
(श्रीनारायणः ।) यथा, श्रीभागवते । १।१।२।
"धर्मः प्रीतिभक्तकैतवीश्वर परमो निर्मन्-
सराणां सतां
वैशं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्-
मूलनम् ।
श्रीमद्भागवते महासुनिश्चेति किंवापरैरेश्वरः
मयो ह्ययमव्यक्तश्च कतिभिः शुश्रूषभित्तु-
जगत् ॥
(महासुनिः श्रीनारायणः । इति तट्टीकायां
श्रीधरः ।) तुमुद्वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
महासुनि, स्त्री, (महान् सुनिरिवेति । सर्वोप-
कारित्वात्पात्वम् । अभिधानान् स्त्रीत्वम् ।)
न्यौषधम् । इति शब्दरत्नावली ॥ घन्याकम् ।
इति जटाधरः ॥
महासुतां, [पुं, (महान् सुतां यस्य । आप-
यत्वान् तपात्वम् ।) शिवः । इति महाभारते
तस्य यष्टमनामस्तीव्रम् । हृदन्मुखे, त्रि ॥
महासुताः, पुं, (महत् सुतं स्यं यस्य ।) राज-
महासुतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्विगुणितः ।
यथास्य पर्यायः ।
"त्रिगुणितो महासुतः पातादमरुद्वृत्तः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

महामुखं, स्त्री, महार्चम् । बहुमुखम् । महच
तन्मुखं चेति कर्मधारयसमासनिष्पन्नम् । (महन्
मुखं यस्य ।) तद्वृत्ते, त्रि ॥
महामुषिकः, पुं, (महान् मुषिकः ।) हृदन्मुखः ।
तत्पर्यायः । मूषी २ विमिश्रवाहनः ३ महाङ्गः
४ शल्यमारी ५ भूफलः ६ भित्तिपातनः ७ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
महान्दगः, पुं, (महान् दगः पशुः ।) हस्ती ।
इति हेमचन्द्रः । १।२।२३ ॥ शरभः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
महान्दुल्लयः, पुं, (महान्दुल्लयं यमं जयतीति ।
जि + खच् + सुम् च ।) शिवस्य मन्त्रविशेषः ।
यथा,—
देशुवाच ।
"यदि मे महती प्रीतिस्तुवास्ति कुलभैरव ! ।
कथयस्व विशेषेण महान्दुल्लयाभिधम् ॥
भैरव उवाच ।
शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि महान्दुल्लयाभिधम् ।
आयुर्वृद्धिकरं पुंसां न्योन्यदुल्लयकरं परम् ॥
यस्य विज्ञानमात्रेण चिरजीवी निरामयः ।
नित्यमष्टशतं जप्त्वा न्युल्लयपथं नयेत् ॥"
इति न्युल्लयतन्त्रम् ॥
महामेघः, पुं, (महान् मेघ इव ।) शिवः । इति
महाभारते तस्य सहस्रनामस्तीव्रम् ॥ (महान्
मेघः ।) अतिशयमेघश्च । (यथा, महाभारते ।
१२ । ११७ । ४ ।
"महामेघनिभं दृष्ट्वा स भीतो ह्यभवत् गजः ॥"
सत्तिपराजविशेषः । यथा, महाभारते । ७ ।
४७ । १५ ।
"शत्रुञ्जयं चन्द्रकेतुं महामेघं सुवर्धनम् ।
सूर्यभासश्च पञ्चेतान् दत्त्वा विशाध सौवल्मम् ॥"
महामेदः, पुं, (मेदयति स्निग्धीकरोतीति । मिद-
+ गिच् + अच् । महान् मेदः ।) अष्टवर्गं
प्रसिद्धौषधविशेषः । तनपण्यायः । पुरोद्भवः २ ।
इति रत्नमाला ॥ हृदन्मेदश्च ॥
महामेदा, स्त्री, (मेदयतीति । मिद + गिच् +
अच् । टाप् । महती मेदा ।) अष्टवर्गं प्रसिद्धौ-
षधविशेषः । तनपण्यायः । वसुच्छिन्ना २ जीवनी
३ पांशुरागिणी ४ देवेष्टा ५ मुरामेदा ६ दिव्या
७ देवमणिः ८ देवगन्धा ९ महाक्षिन्ना १०
हृदाष्टा ११ । अस्याः गुणाः । हिमत्वम् ।
रुष्यत्वम् । कफशुक्रद्विकारित्वम् । दाहाम-
पित्तक्षयवानज्वरनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ अथ मेदमहामेदयोस्तत्पत्ति-
तन्त्रनामगुणाः ।
"महामेदाभिधः कन्दो मोरप्रादौ प्रजायते ।
महामेदा उर्ध्वमेदा स्यादित्युक्तं मुनीश्वरैः ।
शुम्भान्नकनिभः कन्दो तत्ताजातः स पाकुरः ।
महामेदाभिधो ज्यो मेदान्नसममुपते ।
शुम्भकन्दो नमस्तेयो मेदो घातुरिय मवेत् ।
यः स मेदेति विज्ञेया निष्ठासातनपरैर्जनैः ।
सत्यपत्नीं मणिच्छिन्ना मेदा मेदीमवाधरा ।

महामेदा वसुच्छिन्ना निदन्ती देवतामणिः ॥
मेदायुर्गं गुरु खादु दृष्यं क्षण्यकफापहम् ।
हृदयं शीतलं पित्तरक्तवातज्वरप्रणतम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
महामेघः, पुं, (मित्रस्य भावः । मित्र + अच् ।
मेघम् । महद्भिः सह महद्वा हृदि मेघ-
मस्येति ।) वृद्धभेदः । इति हेमचन्द्रः । १।२।४६ ॥
महामोहः, पुं (मोहः भ्रान्तिज्ञानम् । अतथाभूते
वस्तुनि तथात्वज्ञानमित्यर्थः । महान् मोहः ।)
भोगेच्छारूपाज्ञानम् । इति कैचित् ॥ संसार-
मूलकारणरारागरूपमोहः । (महान् मोहो
यस्मादिति च ।) महामोहजनककामराज-
वीजम् । इति चण्डीप्रथममाद्यात्मपट्टीकायां
नागोजीभट्टः ॥ अपि च ।
"सर्वज्ञाग्रेन्वतामिस्रमथ तामिस्रमादिहत् ।
महामोहश्च मोहश्च तमद्याज्ञानवृत्तयः ॥"
इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १२ अध्यायः ॥
अथ इति ब्रह्मा स्वद्यौ प्रथममविद्याद्यौः
सर्वज्ञं तत्र तमो नाम स्वरूपाप्रकाशः ।
मोहो देहाद्यहंत्वहिः । महामोहो भोगेच्छा ।
तामिस्रः तत्प्रतिघाते क्रोधः । अन्यतामिस्रः
तन्नाशे अहमेव न्तोऽस्तीति बुद्धिः । तदे-
वोक्तं वैष्णवे ।
"तमोऽविवेको मोहः स्यादन्तःकरणविभ्रमः ।
महामोहश्च विज्ञेयो गान्धर्भोगसुखेयगा ॥
मरणं चान्यतामिस्रं तामिस्रं क्रोध उच्यते ।
अविद्या पञ्चपञ्चा या प्रादुर्भूता महात्मनः ॥"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
महाम्, स्त्री, (महन् अर्म् अन्तरस्युक्तम् । यहा,
महान् अन्तः अन्तरसो यस्मिन् ।) तन्निर्दो-
कम् । इति जटाधरः ॥ (अत्यन्तरस्यविशेषे,
त्रि ॥)
महायज्ञः, पुं, (यज्ञयते पूजयति इति । यच् +
अच् । महान् यज्ञः ।) अष्टदुपामकविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः । १ । ४१ ॥
महायज्ञः, पुं, (महान् यज्ञः ।) वेदपाठादि-
रूपपञ्चप्रकारयज्ञः । यथा,—
"पाठो होमश्चातिथीनां सपण्या तर्पणं उनिः ।
एतेः पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकैः ॥"
इत्यमरः । २ । ७।१४ ॥
अपि च ।
"दियो भौमस्तथा पैत्रो मातृपो ब्राह्म
एव च ।
एतेः पञ्च महायज्ञा ब्रह्मणा निर्मिताः पुरा ॥
ब्राह्मणानां हितार्थाय इतरेषां तन्मुखाः ।
इतरेषान् वर्णानां ब्राह्मणैः कारिताः शुभाः ॥
एवं कृत्वा नरो सुकामास्तुतिम् । विशुध्यति ।
अन्यथा त्रीहयोऽप्येत एकेनै रगमपक्षिणः ।
मन्त्रया दातृभोक्तृणां महामांश्च ननु मृज्जन्म ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
(यथा च मनी । २ । ३५ ।
महायज्ञेय यज्ञेय ब्राह्मणं त्रियते तनुः ॥")

महाराजः, त्रि, (महत् यशो यस्य । "शेषा-
दिभाषा ।" ५ । ४ । १५४ । इति समाप्तान्त
कप्प्रत्ययः ।) अनिशययशोविशिष्टः । इति
पाणिनिशास्त्रम् ।

महाराजाः, [मृ] पुं, (महत् यशो यस्य विभाषा
यद्गान् न कप् ।) भूतार्हद्वितीयः । इति
हेमचन्द्रः । १ । ५०४ । (शिवः । यथा, महा-
भारते । १३ । १० । ३४ ।

"महाराज्यो महाकायो वृक्षरूपो महाराजाः ॥"
श्री, रुद्रमालागणविशेषः । यथा, महा-
भारते । ६ । ४६ । २८ ।

"पशुदा पितादा चैव सुरदा च महाराजाः ॥"
अनिशययशोयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । ४२ । ४१ ।

"एवं स संक्रमस्तत्र स्वर्गलोके महाराजाः ।
ततो ददर्श शक्रस्य पुरीष्ताममरावतीम् ॥"
महाराजन्तं, स्त्री, (महत् तदजनयेति) सुव-
रन्तम् । (यथा, मार्कण्डेय । ६० । ४ ।

"महाराजन्तद्वारा जायन्ते तत्र मानवाः ॥"
धुत्तूरः । इत्यमरः । १२ । ६ । ५४ । वृद्धद्वौषधः ॥

महाराजन्तं, स्त्री, (रण्यतेनेनेति । रज्ज + करणे
ल्युट् । ततः । "अनिदिनामिति ।" ६ । ४ । १०४ ।

इत्यत्र "रज्जकरजनरजःस्यपसंरगानं कर्तव्यम् ।"
इति काशिकोभ्या गलीपः । महत् तदजनयेति
कर्तव्यधारयः ।) कुमुदापुष्पम् । इत्यमरः । २ ।
६ । १०६ । स्वयम् । इति मेदिनी । ने, २४४ ॥

महाराजन्तं, स्त्री, (महत् अरण्यम् ।) वृद्धद्वम् ।
(यथा, रामायणे । ३ । १ । १ ।

"प्रविश्य तु महाराज्यं दण्डारण्यमात्मवान् ।
रामो ददर्श दुर्गपेन्नापमाश्रममण्डलम् ॥"
तत्त्वार्थः । अरण्यानी २ । इत्यमरः । १२ । २११ ॥
कास्तारः ३ । इति जटाधरः ॥

महाराजः, पुं, (रमन्ते लोका यस्मिन्निति । रम +
"एनिङ्गिर्नीरमिकाश्रयः कथन् ।" उणा०
२ । २ । इति रुद्रन् । महाराजो रयतेति ।)

शिवः । इति महाभारते तस्य महामनाम-
सोवम् । १३ । १० । १०१ । (महान् रयोऽस्य ।)
अनुतथानिभिः महाराजशक्तनिपुण्योद्गा । यथा,
"रामो दग्गद्वमाणि योधवेद्वस्तु धन्विनाम् ।
अरुणश्चप्रयोगश्च महाराज इति स्मृतः ॥"

इति भगवद्गीताटीकायां श्रीधरस्वामी ॥
(महान् रयः ।) वृद्धद्वम् । (यथा, महा-
भारते । ५ । १० । १० ।

"नानाप्रपन्ना माधव रयः शिवो महाराजः ॥"
रामविशेषः । यथा, मार्कण्डेय । १३ । १०६ ।

"महाराजस्य राज्ञिः पुरीष्ताममरावतीम् ॥"
महाराजन्तं, स्त्री, (महान् आरम्भो प्रभुत्वरुत्त-
वतो यस्य ।) महाराजन्तम् । इति राजनिर्घण्टः ।
(महाराजविशिष्टे, त्रि । यथा, कामन्दकीये ।
२ । ५४ ।

"मागीतो भुक्तैर्भक्षः मारायः पर्वनाश्रयः ।
महाराजः पर्वनाश्रयो महाराजः ॥"

महाराजन्तं, स्त्री, (महान् अधिको रमोऽस्य । रचि-
प्रदत्तान् तत्पात्वम् ।) काञ्चिकम् । इति जटा-
धरः ॥ (गुणादयोऽस्य काञ्चिकशब्दे दृष्ट्याः ।
महाराजविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते ।
३ । १११ । १४ ।

"तान्युपशब्दस्य महाराजानि
भृशं सुस्वापि कचिं ददुर्ध्वं ॥")

महाराजः, पुं, (महान्तिमिष्टो रमोऽस्य ।) खम्बूरः ।
कोषकारः । कण्ठेय । इति मेदिनी । खं, ५६ ॥
रज्जुः । इति जटाधरः । (अल्पपण्यायो यथा,—
"महाराजोऽसिपत्रः स्यान्मृगपुष्पो मधुलघुः ।
रज्जुर्विशककाण्डारभीरुर्पादोद्गदिभेदवान् ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
(महान् रमः धातुद्वयः ।) पारदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथास्य पण्यायः ।

"पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महाराजः ।
चपलः शिववीर्यश्च रसः स्वनः शिवाश्रयः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महाराजः, स्त्री, (महाराजानां अष्टकम् ।)
अष्टधातुविशेषाः । यथा,—

"हरदः पारदः मस्यो वैक्रान्तं कान्तमम्रकम् ।
माचिकं विमलयेति स्युरेतेऽष्टौ महाराजाः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

महाराजः, पुं, (महाराजसौ राजा प्रभाव-
विशेषवानिति ।) पूर्वजिनविशेषः । (महत्वा
दीप्ता राजतेऽङ्गुलिषु शोभन् इति । राज् +
अच् ।) नयः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५८ । (महान्
राजा । सर्वत्र "राजाहःसखिभ्यश्च ॥ ५ । ४ । ११ ।

इति समामान्तलृच् ।) श्रेष्ठराजः । यथा,—
"अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्वर्धो न कस्यचित् ।
इति सर्वं महाराज । उद्गोऽस्मार्थेन कौरवेः ॥"

इति महाभारते उद्दयंगमपर्व ॥
महाराजः, पुं, (राजते इति । राज् + वृन् ।
महाराजसौ राजकथेति ।) महाराजिकगणः ।
इत्यमरटीकायां रामायणम् ॥

महाराजः, पुं, (महता मिष्टादिगुणैः राजते
आद्रियते । इत्यच् ततः कर्मधारयः ।) उत्त-
माश्रयः । तत्त्वार्थः । महाराजाश्रयः २ । स्लान्त्रः
३ । मन्मथानन्दः ४ । कटुः ५ । नीलकण्ठः ६ ।
कामाश्रयः ७ । कामफलः ८ । राजपुत्रः ९ । वृषा-
त्मजः १० । महाराजफलः ११ । कामः १२ । महा-
चूतः १३ । श्रीमलस्य तस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
अमलत्वम् । पितृतादृष्टालत्वम् । सुपुत्रस्य तस्य
गुणाः । स्वादुत्वम् । मधुरत्वम् । पुष्टिवीर्यजन-
प्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाराजः, पुं, (महाराजोऽनिश्रयो इमः ।)
आरम्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादि-
विशेषोऽस्यास्मद्व्यवस्थेः ज्ञानयः ।)

महाराजः, पुं, (महतो राज्ञिः पट्टितस्य
"शेषादिभाषा ।" ५ । ४ । १५४ । इति कप् ।)
गमदेवताविशेषः । स तु विष्णुसहितः सप्त-
संज्ञकः । इत्यमरभट्टो । १ । १ । १०६ ॥

महाराजः, पुं, (महाराजोऽनिश्रयो इमः ।)
आरम्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादि-
विशेषोऽस्यास्मद्व्यवस्थेः ज्ञानयः ।)

महाराजः, पुं, (महतो राज्ञिः पट्टितस्य
"शेषादिभाषा ।" ५ । ४ । १५४ । इति कप् ।)
गमदेवताविशेषः । स तु विष्णुसहितः सप्त-
संज्ञकः । इत्यमरभट्टो । १ । १ । १०६ ॥

महाराजः, पुं, (महाराजोऽनिश्रयो इमः ।)
आरम्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादि-
विशेषोऽस्यास्मद्व्यवस्थेः ज्ञानयः ।)

महाराजः, पुं, (महतो राज्ञिः पट्टितस्य
"शेषादिभाषा ।" ५ । ४ । १५४ । इति कप् ।)
गमदेवताविशेषः । स तु विष्णुसहितः सप्त-
संज्ञकः । इत्यमरभट्टो । १ । १ । १०६ ॥

महाराजोपचारः, पुं, (महाराजाय उपचारः ।
महाराजानामुपचारो वा ।) राजार्हपूजोप-
करणम् । तद्वया,—

"तत्र चामरच्छत्रपादुकादीन् परानपि ।
महाराजोपचारस्य दत्त्वादर्थं प्रदर्शयेत् ॥"
विष्णुधर्मोत्तरे ।

"यथादेशं यथाकारं राजलिङ्गं सुरालये ।
दत्त्वा भवति राजैव नात्र कार्या पिचारणा ॥"
तत्र चामरमाध्यात्मं विष्णुधर्मोत्तरे ।

"तथा चामरदानेन श्रीमान् भवति भूतले ।
सुपथे च तथा पापैः स्वर्गलोकाश्च गच्छति ॥"
छत्रस्य तत्रैव ।

"छत्रं बहुशलाकच भृङ्गरीवज्ज्वल्युतम् ।
दिव्यवस्त्रैश्च संयुक्तं हेमदण्डसमन्वितम् ॥
यः प्रयच्छति कण्ठस्य छत्रललायुतैर्वृतः ।
प्रार्थ्यते सोऽमरैः सर्वैः प्रीदुते पितृभिः यद्य ॥"
तत्रैवाप्यत्र ।

"राजा भवति लोकेऽस्मिन् छत्रं दत्त्वा द्विषो-
त्तमाः ।
नाप्रोति रिपुजं दुःखं संयामे दिपुत्रिहयेत् ॥"
उपानतुं प्रधानेन विमानमधिरोहति ।
यथेष्टं तेन लोकैः विचरत्यमरप्रभः ॥"
ध्वजस्य तत्रैव ।

"लोकैः ध्वजभूतः स्यादत्वा विष्णोर्वरं ध्वजम् ।
शक्रलोकमवाप्नोति यद्गुणद्वयमाश्रयः ॥"
किञ्च ।

"युक्तं पीतपताकाभिर्निवेद्य गरुडध्वजम् ।
केशवाय द्विजश्रेष्ठाः शक्रलोके महीयते ॥
यत्प्रागादे ध्वजारोपमाध्यात्मं लिखितं पुरा ।
तद्व्याप्यमितं ज्ञेयं तत्रात्रत्यमिदन्तथा ॥"
किञ्च । भविष्ये ।

"विष्णोर्ध्वजे तु सौम्यदण्डं कुम्भादिचक्षयः ।
पताका चापि पीता स्यात् गरुडस्य समीपगा ॥"
यजनस्य । विष्णुधर्मोत्तरे ।

"तालवृत्तप्रदानेन निवृत्तिं प्राप्नुयात् पराम् ॥"
वितानस्य तत्रैव ।

"वितानकप्रदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
परां निवृत्तिमाप्नोति यत्र यज्ञाभिषायते ॥"
रघुदादीनाम् ।

"दत्त्वा लिखितकान् सुगान् शत्रुभिर्नाभि-
भूयते ।
दत्त्वा तद्व्यनं सुगममयाधेयकृतं तमेतु ॥"
किञ्च ।

"पदद्वयं तथा दत्त्वा शुभगस्तभिषायते ।
पादपीठप्रदानेन न्यान् सर्वत्र विन्दति ॥"
"द्वयस्य प्रदानेन रूपवान् दयवान् भवेत् ।
मार्गयित्वा तथा तस्य शुभगस्तभिषायते ॥
यत्किञ्चिदपि दत्त्वा दत्त्वा दत्त्वा दत्त्वा ॥"
तदेवात्रयमाप्नोति स्वर्गमार्गं न गच्छति ॥
किञ्च । रामनृपगाणि श्रीवर्णं प्रति प्रसादोक्तौ ।
"अत्रप्रदानेनक्तिपरैर्यन्तुद्विष्य पनादनम् ।
प्रदानानि दीयन्ते अथवापि पिदुर्ध्याः ॥

अध्यापि केचिद्विद्वान् दत्ता पुण्याल्लिखयन् ।
पूर्वोक्ता दश प्रजाया मुदाः सन्धर्षयेदिति ॥”

इति श्रीहरिमक्तिविलासः ८ विंशत्यः ॥

महारात्रिः, स्त्री, (महार्या प्रलयावस्थायां राति
यात्मस्वरूपं ददाति समग्रमा सन्तान् जीवा-
नात्मरूपेणावस्थापयति धायते पश्यन्त्यलक्ष-
याया अविद्याया सकाशात् रक्षतीति । त्रै +
इ ।) ब्रह्मलयेपलक्षिता महारप्रलयरात्रिः ।
इति चण्डीटीकायां नागोजीभट्टः ॥ महत्
दैत्यस्य रात्रिः । ब्रह्ममरयोपलक्षिता रात्रि-
रित्यर्थः । इति देवीमाहात्म्यटीकायां विद्या-
विनोदः ॥ अपि च ।

“ब्रह्मणाच निपाते च महाकल्पो भवेदृष ।
प्रकीर्तिता महारात्रिः सा एव च पुरातनैः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतियस्ते ५ अध्यायः ॥

(दुर्गा । यथा च मार्कण्डेये । ८१ । २० ।

“महारात्रि ! महाविद्ये ! नारायणि ! नमो-
स्तु ते ॥”

अर्चरात्रात् परं तद्वर्तुर्द्वयम् । यथा,—

“अर्चरात्रात् परं यच्च मुहूर्तद्वयमुच्यते ।

सा महारात्रिरुदिता तद्वत्तमचयं भवेत् ॥”

इति तन्त्रम् ॥

आश्विनशुक्लाष्टमी । नवरात्रम् । यथा,—

“शुक्लाष्टमी आश्विनस्य नवरात्रं तु तस्य वै ।

महारात्रिर्महेशानि ! कालरात्रिं श्रद्धा

प्रिये ! ॥”

इति शक्तिसङ्गमतन्त्रम् ॥

महाराष्ट्रः, पुं, (महान् भूयान् प्रशक्तो वा राष्ट्रः ।
महत् राष्ट्रं यजेति वा ।) देशविशेषः ।

मारुताष्टा इति भाषा ॥ यथा,—

“नैर्ऋते द्रविडानर्तमहाराष्ट्राच्च देवतः ।

जवनः पश्यः सिन्धुः पारसीकादयो मताः ॥”

इति ज्योतिषतत्त्वे कूर्मचक्रम् ॥

महाराष्ट्री, स्त्री, (महाराष्ट्रस्य देशे उत्पत्तिस्थान-
त्वेनाख्यस्या इत्यच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)

चलपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ शाकभेदः ।

मारुटी इति भाषा । अस्या गुणः । फलवायु-
नाशित्वम् । इति राघवहोमः ॥ (विषयोऽस्या

यथा,—

“ययाने सुहिरौ वासा दृष्टी च गुह्यिका ।

महाराष्ट्री जम्बूद्वीपे नीलोत्पलद्वयेः ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे मूलाधिकारे पञ्चा-

लकरसे । महाराष्ट्राणामियमिति । महाराष्ट्र ।

जम्बू ङीष् ।) अष्टादशभाषान्तर्गतभाषा-

विशेषः । यथा, नादित्यदर्पणे ६ परिच्छेदे ।

“व्यामनेव तु गाणान् महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् ।

अनोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारि-

गाम् ॥”

महारिष्ट, पुं, (महान् अरिष्टः ।) महानिम्न-
पिण्डः । तत्त्वार्थः । २ रामयः ३

रमयः ॥ गिरिदिग्गः ५ पुनःपुनः ६ । अस्य

सुप्तः । षट्त्वम् । तिङत्वम् । कयापत्वम् ।

शीतलत्वम् । लघुत्वम् । सन्तापशोषकुष्ठास-
क्षमभूतविषापचत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

महारुद्रः, पुं, (रुद्रार्ण महान् स्वयं दैत्यरः इत्यर्थः

इति महारुद्रः ।) महारुद्रः । यथा,—

“महाकाल्या महारुद्राकालचक्रकाररूपतः ।

माययाच्छादितामा च तन्मध्ये समभागतः ॥

महारुद्रः स एवात्मा महारुद्रः स एव हि ॥”

इति निर्व्याणतन्त्रम् ॥

महारूपः, पुं, (महान् महत्तत्त्वादिरूपमस्य ।)

शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्रनाम-

स्तोत्रम् । १३ । १७ । ३४ ॥ (महद्रूपं यस्य ।)

अतिशयरूपयुक्ते, त्रि ॥

महारूपकं, स्त्री, (महान् रूपकं यत्र ।) नाट-

कम् । इति चिकारुद्रशेषः ॥

महारोगः, पुं, (महान् वीरानिष्टकारकः रोगः ।

यद्वा, महारुद्रा जन्मान्तरीयमुक्तावशिष्टातिशय-

पातकेन जनितः रोगः ।) पापरोगः । स चाष्ट-

विधौ यथा । उच्चादः १ त्वग्दीपः २ राज-

यक्षा ३ श्वायः ४ मधुमेहः ५ भगन्दरः ६

उदरः ७ अक्षरी ८ । इति शुद्धितत्त्वे नारदः ॥

(यथा च आश्वलायने । २ । ७ । १७ ।

“महारोगेण बाभित्तः प्राप्नोयादन्यतरां गतिं

गच्छति ॥”

“महारोगेण जयकुलादिनैति” तद्वृत्तौ मार्ग्य-

नारायणः ॥ विषयोऽस्य यथा,—

“महारोगादके कासे ज्वरे श्वासातिसारके ॥”

अस्य आख्यायां यथा,—

“वातथाध्यशरीरकुष्ठमेदोदरभगन्दराः ।

अर्शांसि यक्षणीत्यष्टौ महारोगाः प्रकीर्तिताः ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे यज्ञाणि रत्नगर्भ-

पोट्टलीटीका ॥)

महारोगी, [न] पुं, (महारोगः चयादि-

रस्यस्येति । महारोग + इति । महारोग-

युक्तः । यथा,—

“क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।

यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम् ॥”

इति शुद्धितत्त्वधर्मकूर्मपुराणवचनम् ॥

महारोमा, [न] पुं, (महान्ति रोमाणि वृक्षादि-

रूपाणि विराटरूपे यस्य ।) शिवः । इति

महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । १३ ।

१७ । ८८ ॥ (महान्ति रोमाण्यस्य ।) दृष्टदोम-

युक्ते, त्रि ॥ (कृतिरातस्य पुत्रविशेषः । यथा,

भागवते । ६ । १३ । १७ ।

“मरीः प्रतीपकस्तस्माज्जातः कृतरथो यतः ।

देवमीकृतस्य पुत्रो विद्वानोऽपि महारुद्रः ॥

कृतिरातस्तस्मात्सामहारोमा च तन्मृतः ॥”

महारौरवः, पुं, (रुरुगामयं इति । रुरु + अयम् ।

महान् रौरवः । तत्र गता जीवाः क्रयन्-

नामकैयदभिः पीयन्ती अत एवास्य तघा-

तम् ।) नरकविशेषः । इत्यमरः । १ । ६ । १३

महान् रौद्रो रघोश्च महारौरवः मनीषादि-

त्वात् दण्डोपः । इति भरतः ॥ अपि च ।

“महारौरवसंज्ञन्तु अधोऽर्हं ताम्रसंपुटम् ।

धन्यते खदिराङ्गारैर्गुणदारापनायकः ॥

देवद्रव्यापहारौ च पश्यते कालमचयम् ॥”

इति ब्रह्मपुराणे पापनाशनवृषदानाध्यायः ॥

महार्घं, त्रि, (महान् अर्घ्यः अर्घ्यं मल्लमस्य ।)

महामल्लम् । इति मेदिनी ॥ ये, १० । (यथा,

कथासरित्सागरे । १२ । १४५ ।

“ततस्तस्मै महार्घाणि रत्नानि सुवह्नि च ।

विभीषण्यो ददाति स मधुरां गन्तुमिच्छते ॥”

महार्घः, पुं, (महान् अर्घ्यं मल्लमादरी वास्य ।)

लावकपक्षी । इति विश्वः ॥

महार्णवः, पुं, (महान् सुविशालः अर्णवः ।)

महासमुद्रः । यथा,—

“आधूमितो वा वानेन स्थितः पीते महार्णवे ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

(महान् अर्णव इव । प्रसादादिगुणवाहुल्यात्

तथात्वम् ।) शिवः । इति महाभारते तस्य

सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (कूर्मरूपिभगवद्भाराय-

णस्य दक्षपदोद्भवः जनपदः । यथा, मार्क-

ण्डेये । ५८ । ३२ ।

“सौरष्ट्रा दरदाश्चैव दाविडाश्च महार्णवाः ।

एते जनपदाः पादे स्थिता वै दक्षिणेऽपरे ॥”

महार्हः, पुं, (महान् विपुलोर्होऽस्य ।) दृष्टविशेषः ।

इति शब्दचन्द्रिका । महार्हः इति भाषा ॥

महार्द्रकं, स्त्री, (महत् आर्द्रकम् ।) वनार्द्रकम् ।

अस्य गुणाः । अग्निदीपनत्वम् । धारकत्वम् ।

रूचत्वम् । वायुकफनाशित्वञ्च । इति राज-

वल्लभः ॥

महार्जुदं, स्त्री, (महत् अर्जुदम् ।) दृष्टार्जुदम् ।

शतकोटिसंख्या । इति ज्योतिषम् ॥

महार्हं, स्त्री, (महान् अर्घ्यः मल्लं मय्यादा वास्य ।)

श्वेतचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महारु-

द्रव्यवति, त्रि । यथा, महाभारते । १ । २१ । २६ ।

“महार्द्राभरणोपेतौ विरजोऽम्बरधारिणौ ॥”

महार्पूजायोग्यम् । यथा, रामायणे । १ । ६६ । १० ।

“यस्माद्भागार्चनो भागान् नाकल्पयत मे सुराः ।

वराङ्गाणि महार्घाणि धनुषा शानयामि वः ॥”

“महार्घाणि महार्पूजायोग्यानि ॥” इति तट्टी-

कायां रामायणः ॥)

महानयः, पुं, (महतां जैनानामालयः । महान्

आलय इति वा ।) विहारः । (महतां योगि-

प्रभृतीनामालयः ।) तीर्थः । (महदादीनां लयो

यस्मिन् ।) परमात्मा । इति मेदिनी । ये,

१०५ ॥ सौराष्ट्रनीयलक्षणपद्यः । यथा, भविष्ये ।

“येयं दीपान्विता राजन् ! आता पश्यदशी

सुवि ।

तस्यां दद्यान् चेदत्तं पिष्टुणां वै महानये ॥”

महालये कन्यागतापरपक्षे । इति तिथ्यादि-

तत्त्वम् ॥

महालक्ष्मीः, स्त्री, (महती लक्ष्मीः ।) राधा ।

नारायणशक्तिः । यथा,—

“यन्मायया मोहिनाश्च ब्रह्मविष्णुशिवदयः ।

वैष्णवाणां महालक्ष्मीं परां राधां वदन्ति ते ।
यदहंज्ञा महालक्ष्मीः प्रिया नारायणस्य
च ॥”

इति नक्षत्रवैवर्ते प्रकृतियष्टे ५१ अध्यायः ॥
अथ महालक्ष्मीमन्त्रः ।

“नारो वाग्भवं माया रमाकामः हंसौ-
र्जगत्प्रसूते नमः ॥”

तथा च ।

“वाग्भवं शम्भुवनिता रमा मकरकेतनः ।
नार्त्तोयच जगत्पार्श्वे वद्विबीजमसुञ्ज्वलः ॥
अर्घोशाजो भृगुस्यैहृन्मन्त्रोऽयं द्वादशाक्षरः ।
महालक्ष्म्याः सप्तद्विष्टकाराद्यः सन्नेसिद्धिदः ॥”
तस्या ध्यानं यथा, तत्पाराः ।

“यात्माकैन्दुतिमिन्द्रखण्डविलसन्कोटीरहारो-
जन्मलं
रत्नाकण्ठविभूषितां कुचनतां शालेः करैर्मङ्ग-
रीम् ।

पद्मां कौस्तुभरत्नमण्यविरतं संपिभर्तोऽसिन्तां
कुलाम्नीलविलोचनत्रययुतां ध्यायेत् परा-
मसिकाम् ॥”

(अस्या बीजम् । ॐ ऐं ह्रीं श्रीं क्लीं ह्रीं
जगत्प्रसूते नमः ।)

महालक्ष्मि, स्त्री, (भद्रान्तः अलसः । तेषां
कटभौ आश्रयभूतदृष्टः ।) श्वेतकिण्विही-
दृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महालिङ्गः, पुं, (महान् पूज्यतमो विपुलो वा
लिङ्गोऽस्य ।) शिवः । इति महाभारते तस्य
सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
२ । १२७ ।

“अकरोत् स महाहर्मांमहालिङ्गैर्महादृष्टैः ।
महान्निगूलेमहर्तो महामाहेश्वरो महीम् ॥”
महत् दृष्टलिङ्गमस्य । दृष्टलिङ्गयुक्तम् ॥

महालीलसरस्वती, स्त्री, (लीलया सरस्वती ।
महती लीलसरस्वतीति कर्मधारयः ।) तारा-
विशेषः ।

“लीलया वाक्प्रदा चेति तेन लीलसरस्वती ।
ताराव्यरदिता चायां महालीलसरस्वती ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

महालाभः, पुं, (महान् लाभः ।) लोभविशेषः ।
इति रत्नमाला । पाटियालीध इति भाषा ॥

महालोहः, पुं, (महदनिशयं लोहं लौह्यमस्य ।)
काकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिचञ्चले, वि ॥
महालोचं, स्त्री, (महत् अतिप्रयुगुवत् लोचम् ।)
अप्यस्कान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महापद्मं, स्त्री, (महत् विपुलं पद्मम् ।) दृष्टद्वयम् ।
तत्पद्मयः । अरण्यानी २ महारण्यम् २ महा-
ट्टी ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रामायणे ।
“निरलाः पयि पावन्ति त्रयसि यन्महापदे ॥”)

इत्यावगच्छतुरशीतिवनात्मगतवनविशेषश्च ॥
महाउषः, पुं, (महती वषा यस्याः यदा महान्तं
धातुस्योद्भादिकं पयतीति । यप + अच् ।)
महाभिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

महावरा, स्त्री, (त्रियते अर्धौ देवादिभिरिति ।
वृ + अच् । टाप् । महती वरा ।) दून्मा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

महारराष्टः, पुं, (महानीश्वरोऽपि सन् वराष्टः ।
महांशमी वराष्टेति वा ।) वराष्टरूपी
भगवान् । यथा,—

“महावराष्टो गोविन्दः सुतेनः कनकाङ्गदी ॥”
इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
(राजविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । ५२ । ६२ ।
“अस्ति शूरपुरं नाम यथार्थं नगरं सुवि ।

महावराष्ट इत्यासीदाजा तत्रातिदुर्मदः ॥”)
महावरोष्टः, पुं, (महान् अवरोष्टः शिफानां
अधोऽवनरणं यस्य ।) प्रचट्टश्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य प्रचष्टश्चेद्भातयः ॥)

महावल्ली, स्त्री, (महती चासौ वल्ली चेति ।)
माधवीलता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (उत्तमा
लता च । यथा, कथासरित्सागरे । ३३ । ८५ ।
“उपायरससंक्षिता देशकालोपहृदिता ।

सेयं नीतिमहावल्ली किं नाम न फलेत् फलम् ॥”)
महावसः, पुं, (महती वसा वपास्य । इक्षुः ।)

शिशुमारः । इति ऐमचन्द्रः । ४ । ४१६ ॥
महावचाः, [सु] पुं, (महत् वक्षः विराट्देशे
२स्य ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्र-
नामस्तोत्रम् । १३ । १७ । ८६ ॥ (महत् वक्षो-
२स्य ।) दृष्टद्वययुक्ते, वि ॥

महावाक्पं, स्त्री, (महत् वाक्पम् ।) योग्यता-
काङ्क्षासत्तियुक्तवाक्यसमूहः । इति साहित्य-
दर्पणः । २ । २ ॥ न्यायमते तु । खण्डकानेक-
नामलभ्यतादृष्टार्थकम् । प्रज्ञार्थमात्रावच्छिन्न-
प्रत्ययार्थबोधं प्रत्यययोग्यवाक्यं वा । इति शब्द-
शक्तिप्रकाशिका ॥ (महत् महदर्थप्रकाशकं
वाक्यम् ।) तत्त्वमसीति आदिवाक्यम् । प्रतिष्ठा-
दायुर्गर्गवाक्यम् ॥

महावारुणी, स्त्री, (वरुणो देवतास्याः । वरुण
+ अङ् । डीप् । महती वारुणी ।) गङ्गा-
यानस्य योगविशेषः । स तु शनिवारशतभिवा-
नचक्रयुक्तगौणचान्द्रचैत्रशण्णवयोदशीरूपः ।
यथा,—

“वाङ्मेन समायुक्ता मघौ हृष्टा त्रयोऽशी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्ययष्टशतैः समा ॥
शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्तुता ।
गङ्गायां यदि लभ्येत कीटिसूर्य्ययष्टैः समा ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वचतुस्तन्त्रपुराणवचनम् ॥

महाविद्या, स्त्री, (विद्यते ज्ञायते इति । विद् +
अच् । टाप् । महती विद्या ज्ञानं तत्त्वज्ञानान्-
कारो वा यस्याः ।) वैश्वविशेषः । सा द्रष्टव्या ।
यथा चासुप्तातर्त्त ।

“काली नारा महाविद्या योदशी भुवनेश्वरी ।
भैरवी ह्रिममस्ता च विद्या धूमावती तथा ॥
उगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलाङ्किका ।
एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्तिताः ॥
नात्र सिद्धाद्येषां न नष्टविचारया ।

कालादिशोधनं नास्ति न चामित्रादिदूषणम् ॥
सिद्धविद्यातया नात्र युगसेवापरिग्रहः ।

नास्ति किञ्चिन्महादेवि ! दुःखसाधं कथयन् ॥”
मालिनीविजये ।

“अथ वक्ष्याम्यहं या या महाविद्या महतीतले ।
दोगलातेरसंस्पृष्टास्ताः सर्वा हि ऋषेः सप्त ॥
काली नीला महादुर्गा त्वरिता ह्रिममस्तका ।
वाग्मादिनी चातपूर्णा तथा प्रत्यङ्गिरा पुनः ॥

कामाख्या वासली बाला मानङ्गी शैलवासिनी ।
इत्याद्याः सकला विद्याः कलौ पूर्णफलप्रदाः ॥
सिद्धमन्त्रतया नात्र युगसेवापरिग्रहः ।
अथ चेता महाविद्याः कलिदोषात्त वाधिताः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ ७ ॥
तासां दशावतारत्वं यथा,—

“प्रकृतिविष्णुरूपा च पुरुषस्य महेश्वरः ।
एवं प्रकृतिभेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्दृश ॥
हृण्यरूपा कालिका स्यात् रामरूपा च
तारिणी ।

वगला जूर्मेहर्तिः स्यात्मीनो धूमावती भवेत् ॥
ह्रिममस्ता शृङ्गिहः स्याद्वराहस्यैव भैरवी ।
सुन्दरी वामदेव्याः स्यादामनो भुवनेश्वरी ॥
कमला बौद्धरूपा स्यात् दुर्गा स्यात् कल्कि-
रूपिणी ।

स्वयं भगवती काली हृण्यस्तु भगवान् स्वयम् ।
स्वयश्च भगवान् हृण्यः कालीरूपो भवेद्दृग्ये ॥”
इति सुष्टमालातन्त्रम् ॥

(गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । १३६ ।
“महाविद्या महामाया महामेधा महौ-
यधम् ॥”)

महाविराट्, [ज] पुं, (विशेषेण राजते प्रकाशते ।
इति । वि + राज् + क्तिप् । महांशासौ विराट्
चेति ।) महाविष्णुः । यथा,—
सुनिरुपाय ।

“विश्वानां गोलोकं राघव ! विष्णुतत्त्व नमः-
समम् ।

शुभ्रनिखं दिम्बरूपं श्रीहृण्येषावसुहृदम् ॥
जलेन परिपूर्णं हृण्यस्य सुखविन्दुना ।
सृष्टानुस्रव्यादिसर्गं परित्रान्तस्य क्रीडतः ॥
प्रकृत्या सप्त युक्तेन कलया निजया शृप ! ।

तत्राधारो महद्द्विगोविन्वाधारस्य विष्णुतः ॥
प्रकृतोर्गर्भंभूतदम्बोद्भूतस्य भूमिप ! ।
सुविष्णुते जलाधारे श्रयानश्च महान् विराट् ॥
राधेश्वरस्य हृण्यस्य योदशांशः प्रकीर्तितः ।

दूर्वादलश्यामरूपः सज्जितश्च चतुर्भुजः ।
यनमामाधरः श्रीमान् शोभितः पीतवाससा ॥”
इति नक्षत्रवैवर्ते प्रकृतियष्टे ५१ अध्यायः ॥

महाविर्गं, स्त्री, (महश्च तत् विकृतेति ।)
आकाशम् । इति जटाधरः ॥ दृष्टद्वयश्च ॥
महाविषः, पुं, (महत् अत्युत्कृष्टं विषमस्य ।)
हिंसुसर्पः । यथा,—

“महाविषः कालसर्पं राजादिहिंसुगौरगः ॥
इति जटाधरः ॥

(महाविषविशिष्टे, वि। यथा, सुवृते कल्प-
स्याने ८ अध्याये।

“विविधा वृक्षकाः मन्दमध्यमहाविषाः।”

(मष्ट विगन्। महाविषे, स्त्री। यथा, सुवृते
कल्पस्याने २ अध्याये।।

“महाविषेग चूदये ग्रन्थिमूलोद्गमौ भृशम्।”
महाविषयं, स्त्री, (विष चाम्यमस्यत्रेति। विष +
“वप्रकर्षोऽभ्युपि दृश्यत इति वक्तव्यम्।”

५।२।२०६। इत्यस्य वार्तिकात् वप्रत्ययः।
मष्टय तन् विषवर्त्तेति। अग्निन् समये दिवा-
रात्र्योः समत्वात्तत्वात्।) मेघसंक्रान्तिः।
यथा,—

“महाविषुवमाद्यातं हतिभिश्चैत्रचिह्नितम्।”

इति शब्दरत्नावली।

तन्निन् मरुतरनिम्पत्रद्वयमवयवम्। यथा, कल्प-
चिन्तामणौ।

“मष्टरं निम्पत्राभ्यां योऽस्ति मेघगते रवौ। -
अपि रोषान्वितस्तस्य तत्तकः किं करिष्यति।”

तत्र शब्दादिदानं यथा,—

“मेघादौ शक्तवो देवा वारिपूर्णां च गर्गरी।”
वारिपूर्णघटदानमन्त्रादि यथा,—

“एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः।
अस्य प्रदानात् सफला मम वन्तु मनोरथाः।

वैशखि यो घटं पूर्णं सभोग्यं वै दृजन्मने।
ददाति सुरराजेन्द्र। स घाति परमां गतिम्।”

महाविषे।

“यो ददाति हि मेघादौ शक्तं ननु घटान्वितान्।
पितृगुह्यस्य विप्रेभ्यः स्वर्णपैः प्रसूयते।”

तत्र कृत्रपादुकादानं यथा,

“विप्रेभ्यः पादुकाच्छत्रं पितृभ्यो विषुवे शुभम्।”
पितृभ्यः पितृगुह्यस्यैवार्थः। इति तिथ्यादि-
तत्त्वम्।

महाविषुवचक्रं, स्त्री, (महाविषुवस्य चक्रम्।)
नक्षत्रघटितगराक्षारचक्रम्। यथा,

“मृष्टिं सप्त सुखे त्रीणि चूदये पञ्च विचलेत्।
चित्तं चक्षुषादेष्टु महाविषुवभ्रमात्।

मन्त्रे भूपतेः सौम्यं वदने पटुता स्वमे।
चूदये च यनाध्यक्षोऽर्चप्रार्थिते चित्तं करे।

पात्रे करे मष्टदुःखं सुखं पादे च दक्षिणे।
अमनं वामपादे च कर्षितं विषयफलम्।”

इति ज्योतिषतत्त्वम्।

महाविष्णुः, पुं, (महाविष्णो विष्णुः सर्वव्यापकश्चेति।)
महाविष्णुः। यथा, ‘यस्या वने कोटिकोटि-

प्रजापानि महाविष्णुरीमरूपगतानि तस्या
विदधायाः परिमामृताया उपरि महावैकुण्ठ-

नीलः। तस्योत्तुभागं गोलोकः। तस्य नाभः
प्रलयो देवलोकाः स परिमारेण वर्त्तते। इति

भागवतगीतायामुक्तिः। स च श्रीकृष्णस्य कला-
पितृयः। यथा,—

“विष्णुर्मेघान् सः। यस्य कलापितृयो
गोविन्दस्यैवदुःखं तमहं भवामि।”

इति भागवतगीतायामुक्तिः।

महावीचिः, पुं, (न विद्यते वीचिः सुखं यत्र।
महानवीचिरत्र।) नरकविशेषः। यथा,

मनुः।

“नरकं कालसूत्रञ्च महानरकमेव च।

चञ्जीवनं महावीचिं तपनं संप्रतापनम्।”

यातीति पूर्ववचनस्यमनुवर्त्तते।

“महावीचिर्यत्र महाकालोऽस्ति तु नीयते।”

इति प्रायश्चित्तविवेकः।

महावीच्यं, स्त्री, (वीचय साधु इति यन्। महन्
वीच्यम्।) विटपम्। तच्च सुक्ववृक्षयोर्मन्त-

रम्। इति हेमचन्द्रः।

महावीरः, पुं, (वीन् पक्षिण ईरयतीति। ईर +
कः। ततो महाञ्चासौ वीरश्चेति।) गरुडः।

वीरयतीति। वीर + कः। महान् वीर इति
कर्मधारयः। सरः। सिंहः। मखानलः।

(स च मनुपुत्रविशेषः। यथा, श्रीभागवते। ५।१२५।
“अस्मीध्रेषाजिह्वयश्चवाहुमहावीरहरिगयरेतो-

हृनष्टसवनमेघातिघिवीतिहोत्रकवय इति।”)
वचः। श्वेतुरङ्गः। सञ्चानपक्षी। इति

मेदिनी। रे, २८६। अन्तिमजिनः। (अयमेव
सिद्धार्थस्य त्रिशलागर्भजानः पुत्रः। तद्विवरणं

यथा, अरिष्टनेमिपुराणान्तर्गतनेहचरित्रे।
“सञ्चार्यश्रीमतीगन्ध्या तस्मिन् सञ्चार्यदर्शनः।

सिद्धार्थोऽभवदकांभो भूपः सिद्धार्थपौत्र्यः।
यत्र पानि धरित्रीयमभूदकचदोषिणी।

धर्मार्थिन्योऽपि यत्तत्तत्परलोकभयाः प्रजाः।
कलस्य तान् गुणागुद्यान्नरस्तुल्यितुं चमः।

वर्द्धमानगुह्यं येः प्रापितः स नराधिपः।
उक्तेः कुलाद्रिचम्भूता सहजस्नेहवाहिनी।

महिषी श्रीसमुद्रस्य तस्यासीत् प्रियकारिणी।
चेतश्चेत्करानस्य यान्ताः सप्तशरीरिजाः।

अतिस्नेहाकुलचन्द्रस्ताखाद्या प्रियकारिणी।
कक्षां योजयितुं शक्तस्त्रिशलां गुह्यवर्त्तनैः।

या स्वपुण्यैर्महावीरप्रमवाय निथोजिता।
सञ्चतोऽथ नमन्तीषु सञ्चासु सुरकोटिषु।

प्रभावात्प्रिपत्नीषु नभसो वसुवृष्टिषु।
वीरेश्वतरति चानुं धरित्रीमनुधारिणः।

तीर्थनाथुतकण्ठोऽसौः पुण्यात्तरविमाननः।
चा तं योऽश्नसुप्रदर्शनोत्तवपूजकम्।

इमे गर्भेश्वरं गर्भे श्रीवीरं प्रियकारिणी।
पञ्चनवप्रतिवर्षाष्टसाममामाहंशेषकः।

चतुर्धस्तु तदा कालो दुःखमः सुखमोत्तरः।
आयादृशुसुखयुक्तान् गर्भावतरगैर्यतः।

उत्तराष्टाल्गुनीनोऽमुदुरावद्विजत्रिनः।
दिग्गुमारीकृताभिध्यां योनिमृत्तिधनस्तनीम्।

प्रचक्षो भाग्यहर्भक्षां रविः प्राश्रयं यथा।
नवमास्यवतीतेषु स जिनोऽरिदिनेषु च।

उत्तराष्टाल्गुनीष्वेव वर्त्तमाने निशाकरे।
प्रभुः।

ततोऽन्धनिनमाहाकालावृत्तविक्रीटकाः।
प्रमत्तुरवधिज्ञातनदृष्टान्ताः सुरेश्वराः।

शङ्करोऽहिरिधानघटानिर्घोषयौघम्।

समाकर्ण्य सुराक्षुर्धूर्जितार्णवराविगः।
सम्प्राणीकमहाभेदाः सखीकाः क्षतभूषणाः।

सेन्द्राक्षतुर्धिकायास्ते प्रापुः कुण्डपुरं पुरम्।
त्रिःपरीत्य पुरं देवाः पुरन्दरपुरःसराः।

जिनमिन्द्रमुखं देवं तदुक्तं च वचन्दिरे।
मातुः शिशुं विह्वलान्वं सुप्तायाः सुरमायया।

इन्द्राणी प्रगता नीत्वा जिनेन्द्रं हरये ददौ।
गृहीत्वा करपद्माभ्यां तमभ्यर्थ्य चिरं हरिः।

चक्रे नेत्रसहस्रोपपुण्डरीकवगाक्षितम्।
ततश्चन्द्रावदानाङ्गमिन्द्रस्तुङ्गमतङ्गजम्।

शृङ्गौघमिव हेमाद्रेशुक्ताधो मदनिर्भरम्।
गण्डस्थानमदामोदभ्रमद्भ्रमरमण्डलम्।

तमिवाधित्यकावस्थतमाजवनमस्मितम्।
कर्णान्तरततासक्तस्तत्तामरसंचितम्।

तं यथाधित्यकाधीनरक्ताशोकमष्टावनम्।
सुवर्णरचया चार्था परिवेष्टितविग्रहम्।

तमेव च यद्योपात्तकण्ठकनकमेखलम्।
अनेकरसंघटतृणसङ्गीतपोषितम्।

तमिवोत्तुङ्गद्वङ्गायवृक्षायतुसुराङ्गनम्।
सुवृत्तदीर्घसञ्चारिकररुद्धिगन्तरम्।

तमिवात्पायितस्त्यलस्तुरङ्गोऽगभुजङ्गमम्।
ऐशानधारितस्त्रीतध्वलातपवारयम्।

तमिवोर्द्धस्थिताभ्यर्ष्यस्वर्णशशिमण्डलम्।
चामरेन्द्रभुजोत्तुचिप्रचलचामरचारिणम्।

तं यथा चमरौचिप्रबालयजनवीजितम्।
ऐरावतं समारोप्य जिनेन्द्रं तस्य मण्डनम्।

देवैः सह गतः प्राप मन्दरं त पुरन्दरः।
तं पाशुकवने रम्ये मन्दरस्य जिनं हरिः।

पाशुकायां प्रविष्टायां शिलायां सिंहविष्टरे।
संस्थाप्य विबुधानीनक्षीरसागरवारिभिः।

शातकुम्भमग्रेः कुम्भैरभिधित्य समं सुरैः।
वस्त्रालङ्कारमानादौरेलङ्कृत्य क्षतस्तुतिः।

आनीयमातुगत्तङ्गे जिनं कृत्वा क्षतोचितः।
सिद्धार्थप्रियकारिण्योः सममानन्ददायकम्।

वर्द्धमानाव्यया सुत्वा स देवो वासवोऽगमत्।
मासान् पञ्चदशान्दुग्धधारा दिने दिने।

याः पूर्वमापतंस्तभिस्मिन्तीर्थं वनीरखिलः।
वर्द्धमानः मुनेः सेव्यो वष्टधे स यथा यथा।

पिष्टयन्त्रिनोकानामनुरागस्तथा तथा।
सुरासुरगराधोऽशमौलिमानाचिन्तकम्।

त्रिशद्वर्षप्रमाणोऽभृद्धीरो भोगैः परिष्कृतः।
शुद्धतं न भोगेषु चित्तं तस्य चिरं स्थिरम्।

कुटिलेषु यथा सिंहनखरन्ध्रेषु मौक्तिकम्।
शान्तचित्तं कदाचित्तं सत्यं बुद्धमवोधयन्।

नत्वा मास्यनादित्यसुखानौकान्तिकाः सुराः।
सौधर्माद्यैः सुगैर्य कृतोऽभियवपूजनः।

आरुह्य शिविकां दिश्यासुरमानां सुरेश्वरैः।
उत्तराष्टाल्गुनीष्वेव वर्त्तमाने निशाकरे।

कलस्य मागंशीर्षस्य दशम्यामगमद्वनम्।
अपनीय तनोः सर्वं वस्त्रमान्नादिभूषणम्।

पञ्चमुष्टिभिर्गुह्यं नृदं जानमवन् मुनिः।
जेश्कन्तनमृतातं जिनस्य भ्रमरान्वितम्।

प्रतिपद्य नराधीनो निदधौ दुग्धवारिधौ ।
 दन्तनीलपथेन निमिनेन्द्रेण चालभातु ।
 जिनेन्द्रनिगुप्तेन रक्षितः योरमागरः ।
 जिननिगुप्तेन दृष्टा तुष्टाः सर्वे नरासराः ।
 जया जनीयकस्यागुप्तागुगुण्येपायधम् ।
 मनःपथेयपथेनाचतुष्टानमद्वेष्टयः ।
 तपो द्वादशपर्यायि चकार द्वादशानकम् ।
 विहरतय नाधोभौ गुग्गुमपरिग्रहः ।
 अगुगुपापगात्रे जृम्भिकग्रामभीषिवान् ।
 तजानापनयोगस्यः शालाभ्यावशिलातले ।
 वैशाखगुरुपक्षस्य दशम्यां षष्ठमाश्रितः ।
 उत्तराषाढगुर्नो प्राप्ते शुक्लधानी निशाकरे ।
 निष्टय घातिगुप्तान् जेवमज्ञानमाप्रवान् ।
 देवतय प्रभावेय सद्यः चलितासनाः ।
 आगत्य मदिमां चकुलस्य सर्वे सुरासराः ।
 यद्वद्विदिवशान् भूयो मौनेन विहरन् विभुः ।
 आगतम घमत्स्थानं जिनी राजगणं पुरम् ।
 आरुह्य गिरिं तत्र विपुलं विपुलत्रियम् ।
 प्रयोधायं स लोकानां भानुगतदुष्टं यथा ।
 ततः प्रमुह्यतामौरापतद्विरितस्ततः ।
 भगन्सुरासुरैर्यापि जिनेन्द्रस्य गुप्तेरिव ।
 मौधर्माद्वैष्णवा देवैः परीतोभान् स भूधरः ।
 नामेयाधिष्ठितः पूर्वं यथाष्टापदपञ्चतः ।
 चतुराष्टासुतहारमित्तद्वादशगोपुरम् ।
 जगं रत्नमयं देवैः प्राकारपल्लवचयम् ।
 आते योजनविस्तीर्णं शरणं समवादिने ।
 विभागा द्वादशाभायतमः स्फाटिकभित्तयः ।
 प्रातिघात्यैर्युतोष्टाभिस्तुस्त्रिंशन्महादुर्भुतेः ।
 तत्र देवैर्हतीरभाभीष्णनशब्द इव ग्रहेः ।
 इन्द्राभियादुभूताः कौटिल्याख्याच
 पठिताः ।
 इन्द्रोदनयायाताः समवस्थानमर्षतः ।
 प्रत्येकं मदिताः सर्वे शिष्याणां पञ्चभिः श्रुतैः ।
 लक्ष्मणरादियमन्याः संयमं प्रतिपेदिरे ।
 सुता चेटकराचस्य कुमारी चन्द्रना तदा ।
 धौनिकामरगं वीतायातायां पुरःवरी ।
 अटिकोरपि च संप्राप्तः सेनया चतुरङ्गया ।
 मिंदाघनोपविष्टं तं प्रयनाम जिनेश्वरम् ।
 दण्डामरद्वारेः कलमध्वजधर्पणैः ।
 यचनैः सुप्रतीकैश्च प्रगिष्टैरष्टमङ्गलैः ।
 सजाचक्रदुर्गासगमनं दृष्टवध्वजैः ।
 नन्दभूषणसंयुक्तेरष्टभेदेकं द्वादशभेदः ।
 मानसामौल्यस्तुतैः पतुभिश्च मन्दावनैः ।
 बाणभीरुदशरथैश्च गनीपनगतादृशैः ।
 तैर्लोकैः कृतैः यन्त्रैरेवातिशयेन यथा ।
 यथा गगनस्त्रिगैर्लौकी समवस्थानभूरभूत् ।
 जय्येन्दोरिव गुप्ताद्या निष्कला गुन्धिष्ठिताः ।
 माधवीभाजिनस्थाने ज्ञानरुपायविशदाः ।
 ततः कल्पनिषागिन्धो देवः कल्पयतामृतः ।
 मेरोरिव निदस्ताले गा वसुभिर्गभूतयः ।
 गतोऽगुगुनारोभिराभिज्ञानभिरादभौ ।
 स्फुरद्विद्विजिह्वा शारदीय यतामनी ।

ज्योतिर्देवस्थायो तथ रेजुख्यलसुखः ।
 तास्तारा इव संक्रान्ताः समवस्थानमागरे ।
 कान्ताचन्तरदेवानां ततस्तत्र विरेजिरे ।
 करकृष्टमलहारिण्यः चाचादिव वनत्रियः ।
 ततो नागकुमारादिदेवो नागप्लोष्णलाः ।
 नागलोकममायाता नागवलय इवा वभुः ।
 ततोऽप्यधिकुमाराद्याः देवाः पातालवासिनः ।
 ज्वलितोष्णवेषास्ते दशभेदा वभासिरे ।
 ततः किन्नरगन्धर्वचक्रिपुरुषादयः ।
 योद्धाष्टविकल्पास्ते चन्तराच चकासिरे ।
 सप्रकीर्यकनचचसूयाचन्द्रमसोर्ग्रहाः ।
 पञ्चभेदास्तदानल्पवपुषो ज्योतिषो वभुः ।
 मौलिज्जलजैयूरप्रालम्बकटिस्तृणगः ।
 हारिण्यः कल्पवृक्षाभास्ततोऽभान् कल्प-
 वासिनः ।
 सपुत्रानमित्तानेकविधाधरपुरःवराः ।
 न्यधीदन्मातुषा नागाभायावेशरुचस्ततः ।
 ततो हि नकुलेभेन्द्रहृन्मदिषादयः ।
 जिनागुभावसम्भूतविश्वद्याः खामिनो वभुः ।
 इति द्वादशभेदेऽप्युपरीतिं विवृतिं नतिम् ।
 गणेषु प्रथमं कृत्वा स्थितेषु परितो जिनम् ।
 प्रत्यक्षीकृतविश्वार्थं कृतदोषत्रयचयम् ।
 जिनेन्द्रं गौतमोऽष्टच्छीयां पापनाशनम् ।
 स दिव्यध्वनिना विश्वसंशयक्षेदिना जिनः ।
 दुन्दुभिध्वनिधौरेण योजनान्तरयायिना ।
 आवणस्यासिते पक्षे नञ्चैरभिजिते प्रभुः ।
 प्रतिपद्यद्भिः पूज्यादेः शासनार्थमुदाहरत् ।
 आचाराङ्गस्य तत्त्वार्थं तथा सूत्रकृतस्य च ।
 जगाद भगवान् वीरः संस्थानसमवाययीः ।
 यास्या प्रज्ञमिद्वयं ज्ञाद्वध्नकथास्थितम् ।
 आवकाध्ययनस्यार्थमन्तकृद्दशगोचरम् ।
 अनुत्तरदशस्यार्थं प्रत्ययाकरणस्य च ।
 तथा विपाकसूत्रस्य पञ्चार्थं ततः परम् ।
 त्रिपष्टिः त्रिशती यत्र दृष्टीनामभिधीयते ।
 दृष्टिवाद्यस्य तत्त्वार्थं पञ्चभेदस्य सन्देहः ।
 जगाद जगतां नाथः प्रथमं परिकर्मणः ।
 सूत्रस्याद्यानुयोगस्य तथा पूर्वगतस्य च ।
 उत्पादपूर्वपूर्वस्य परमार्थं ततः परम् ।
 अग्रायणीप्रपूर्वार्थमग्र्यैरभयद्विद्वाम् ।
 वीर्यप्रवाहपूर्वार्थमस्तिनास्तिप्रवादजम् ।
 ज्ञानसत्यप्रवादार्थमात्मकर्मप्रवादयोः ।
 प्रत्यारम्भानस्य विद्यानुवादकल्याणपूर्वयोः ।
 प्रागावायस्य पूर्वस्य तत्त्वार्थं तदनन्तरम् ।
 क्रियाविज्ञानपूर्वस्य विश्वावाधर्मशेषवित् ।
 गल्लोकविज्जुमारार्थं चूलिकार्थं वयस्तुकम् ।
 अङ्गप्रविष्टतत्त्वार्थं प्रतिपाद्य जिनेश्वरः ।
 अङ्गदाहमयोचस्तत्प्रतिपाद्यार्थरूपतः ।
 सामासिकं यथापांजं च चतुर्विंशतित्तवम् ।
 पन्दनाप ततः पूर्वां प्रतिक्रमयमेव च ।
 पैनयिकं विनेकेयः कृतिकर्म ततोऽवदत् ।
 दम्बैकाष्टिका दृष्टीतुतराध्ययनं तथा ।
 तं दस्यवधरच वल्लकस्य ० ० ०

कल्पच पुष्परीकस्य सुमद्यापुष्परीककम् ।
 तथा निषट्कां प्रायः प्रायश्चित्तोपवर्णनम् ।
 जगत्तयगुरुः प्राह प्रतिपाद्यं दितोदतः ।
 मत्पदि केवली तस्य सख्यं निषयं फलम् ।
 व्यपरोक्षपरोक्षस्य ज्ञानस्योपाय मन्त्रया ।
 मार्गस्यानभेदेऽप्युपस्थानविकल्पनैः ।
 जीवस्थानप्रभेदेऽप्यजीवद्रव्यतुपादिशतम् ।
 सत्त्वस्वाद्यानुयोगेऽप्यसन्नामाद्यैः किमादिभिः ।
 द्रव्यं स्वलक्षणेभिर्द्रव्यं पुद्गलादित्रिलक्षणम् ।
 द्विविधं कर्मवन्धश्च सहेतुं सुखदुःखदम् ।
 मोक्षं मोक्षस्य हेतुश्च फलं चाष्टगुणात्मकम् ।
 वन्धमोक्षफलं यत्र भुज्यते तत्त्रिधाकृतम् ।
 अन्तस्थितं जगौ लोकमलोकस्य वधिः स्थितम् ।
 व्यय सप्तार्धसम्पन्नं श्रुतार्थं जिनभाषितम् ।
 द्वादशाङ्गश्रुतं स्तुतं वीपाङ्गं गौतमो यथात् ।
 त्रैलोक्यं संवदि स्मृतं जिगार्कवचनान्गुभिः ।
 सुक्तमोक्षमहानिद्रं सुमोक्षितमिवायभौ ।
 जिनभाषाधरस्यन्दमन्तरेण विजृम्भिता ।
 तिथ्यग्देवमनुष्याणां दृष्टिमोक्षमनीगशत् ।
 ततो जिनोक्ततत्त्वार्थमार्गत्रया च लक्ष्यम् ।
 शृङ्गाकाङ्क्षानिदानादिकलङ्काविगमोष्णलम् ।
 सन्धगदर्शनसद्वन्नं ज्ञानालङ्कारनायकम् ।
 स्वर्ग्यदृष्टवेष्णं पिनदुमखिलाङ्गभिः ।
 कायेन्द्रियगुणस्थानजीवस्थानकुलायुषाम् ।
 भेदाद्यो निर्विकल्पाश्च निरुप्यागमचक्षुषा ।
 क्रियास्तु स्थानपूर्व्यास्तु वधादिपरिवर्णनम् ।
 यथां जीवनिकायानामर्चसाद्यं मष्टाव्रतम् ।
 चक्षुर्गोचरजीवौघान् परिहृत्य यतैर्यतः ।
 इन्द्रावमितिराद्या सा व्रतशृङ्गिकरी मता ।
 तस्मा कार्कश्यपादयं यतैर्यवतः सदा ।
 भायव्यं धर्मकार्येषु भाषावसितिरिच्यते ।
 पिण्डशुद्धिविधानेन शरीरस्थितये तु यत् ।
 आहारयद्यर्थं सास्यादियथा वसितिर्यतैः ।
 निक्षेपणं यदा दानमोक्षित्वा योग्यवस्तुगः ।
 वसितिः सा तु विज्ञेया निक्षेपादानगामिका ।
 शरीरात्मन्मलत्यागं प्रगतास्तु सुभूमिम् ।
 यस्तत्त्वमितरेषा तु प्रतिष्ठायनिका मता ।
 एवं वसितयः पञ्च गोप्यास्तिस्रस्तु गुप्तयः ।
 वाङ्मनःकाययोगानां शुद्धरूपां प्रवृत्तयः ।
 चित्तेन्द्रियनिरोधश्च यदापश्यकमत्क्रियाः ।
 शौचस्नानैकभक्त्यश्च स्थितसुक्तिरचेष्टता ।
 भूमिश्रय्याव्रतं दन्तमलमार्जनवर्णनम् ।
 तपः संयमचारित्रं परीणष्टयः परः ।
 अनुप्रेषाश्च धर्मश्च समादिदशकथयः ।
 ज्ञानदर्शनधारिततपोविनयसेवनम् ।
 इति अवयवधर्माद्यं कर्मनिर्माणहेतुकः ।
 सुरासुरनराध्यं पिनीकस्तं तदा नराः ।
 संसारभीरवः शुद्धनातिरुद्धनादयः ।
 सर्वसङ्गविनिर्मुक्ताः शनशः प्रतिपेदिरे ।
 सम्यग्दर्शनयं दृष्टाः गृहेकपचनाहताः ।
 सद्यश्चो दधुः शृष्टा नाभ्यस्तत्राभिकाप्रतन् ।
 पश्यधाटमं केचित् विविधश्च गुह्यव्रतम् ।

श्रियाव्रतं चतुर्भेदं तत्र स्त्रीपुराणा वधुः ।
 निष्क्योऽपि यथाशक्ति नियमेनवत्सिते ।
 देवाः सहर्षान्नान्नान्नपूजात्तु रेमिरे ।
 त्रेमिनेन तु यत्न पूर्व वरारम्भपरमपूजा ।
 परमिनिमारुतं नारदायुक्तमन्त्रे ।
 तत्तु चायिकसम्पत्तान् स्तुतिं प्रथमचित्तौ ।
 प्रापद् परमसुखमागम्यति चतुष्पत्तराम् ।
 चयस्त्रिंशत् चतुष्टाः क क चयसपरस्थितिः ।
 न्यष्टौ चायिकसम्पत्प्रभावीयमनुत्तरः ।
 अक्षरी वारिविनी यो यो भयः च तथापरे ।
 कुमारा मातरचैषां पराशान्तःपुरस्थितः ।
 सम्पत्तं श्रीसहजानं प्रीयं चित्रपूजनम् ।
 प्रतिपद्य विवेकान् जिनैर्न विद्वद्गुरुम् ।
 ततः प्रत्यक्षं देवैर्ना जिनैर्न लोचनपूर्वकम् ।
 यथाप्रयं यदुक्तं निजवर्गैर्निवासदम् ।
 श्रितिकोऽपि सुपुत्रीसुपुत्रैर्भिरुपवात् ।
 अमिष्टय जिनं नत्वा प्रविष्टसुदधीपुरम् ।
 निःसरद्विभ्रिंशद्विच सभा जेनी जनोर्मिभिः ।
 पुत्रीं च भित्तैर्वला नदीपूरैरिवामुधिः ।
 आकीर्णमेव तेजसं सभामण्डलमर्हतः ।
 दीयते वा नदा स्त्रीति भागुभिर्भुगमण्डलम् ।
 नोदयाक्तमितं तत्र चायते ब्रह्ममण्डलम् ।
 धर्मचक्रप्रभाचक्रप्रभामण्डलरोचिषाम् ।
 तत्र तीर्थकरः कुम्भं प्रदहं धर्मदेशनम् ।
 सेवितः श्रेष्ठिकेनास्य न हि हस्तिवर्गजः ।
 गौतमश्च समासाद्य तदा तदुपदेशतः ।
 सन्तानुयोगमार्गेण प्रवीणः स शुभीभवन् ।
 ततो निगम्यस्तुप्रेराज्ञा राजमहं पुरम् ।
 एतमन्तर्वक्ष्यामिभक्तं स एवमोक्तवैः ।
 एतः सामन्तान्पातेमहामन्त्रिपुरोदितैः ।
 प्रजाभिर्निर्गम्यादौ मगधो विषयोऽखिलः ।
 पुरेण ग्रामवोषेण पर्वनायै नृपश्यत ।
 नदीतटवर्गान्त्यु तदा दृष्टिर्नावनी ।
 तिष्ठन्नेव मणोदये विष्टयन्नां दान्यकारीवति ।
 प्राग्देशप्रणया विधाय मगधादेशं प्रवृत्तप्रजम् ।
 तदुद्या दृष्टुदेशमध्यमगमकध्वनिस्त्रीधरं ।
 मिथ्याज्ञानहिमान्तलज्जिनरविर्विधप्रभा-
 मण्डलः ॥”)
 कीदृशः । इति धिमचक्रः । धनुर्धरः । इति
 शब्दरत्नावली । एकवीरदृष्टः । इति राज-
 निषेधः । शम्भुः । यथा,—
 “शम्भुश्च महावीरं पतितं रणभूतये ॥”
 अष्टादशः । यथा,—
 “अष्टादशैर्महावीरैर्विदितं रुद्ररूपम् ॥”
 इति नगनगरे धनमन्त्रणः ।
 धनुर्मात्रं ययमपि महावीरत्वेन प्रभिष्टः ।
 महावीरा, स्त्री, (महावीर + टाप् ।) चीर-
 चासीनी । इति रत्नमाला ।
 महावीर्यः, पुं, (महत् विष्णुत्वे विपुलं वीर्य-
 मयः ।) कृष्ण । इति शब्दरत्नावली । (महत्
 वीर्यं तपोवन्मया ।) उद्भेदः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः । नारादीनः । इति राजनिर्घण्टः ।

(वितथस्य पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ८ ।
 २१ । १ ।
 “वितथस्य सुतामन्त्रोर्दृष्टुं चत्तो जयसुतः ।
 महावीर्यो नरो गगः संक्षतिस्तु नरात्मजः ॥”)
 अतिशयवक्तव्यं, त्रि । (यथा, महाभारते ।
 ५ । १०६ । ४६ ।
 “ततः किल महावीर्यो भीष्मः शान्तनवो
 वृषान् ।
 अधिचिष्य महातेजास्त्रिसः कन्या नृपार
 ताः ॥”
 विराजः पुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । २। १। ३६ ।
 “नरो गयस्य तनयस्तुपुत्रोऽभूद्विराट् ततः ।
 तस्य पुत्रो महावीर्यो धीर्मात्सुतादजायत ॥”)
 महावीर्या, स्त्री, (महत् वीर्यमस्याः टाप् ।) संज्ञा ।
 सा च सूर्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः । वन-
 कार्पासी । इति शब्दरत्नावली । महाशता-
 वरी । इति राजनिर्घण्टः ।
 महावृद्धती, स्त्री, (महती वृद्धती ।) वार्त्ताकी ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ।
 महावृद्धः, पुं, (महान् वृद्धः ।) कुहीवृद्धः ।
 इति हलादुष्टः । (यथास्य पर्यायः ।
 “वज्रवृद्धो महावृद्धः कुही कुच सुधा गुडा ॥”
 यथा, सुवृत्ते रुचस्याने ४४ अध्याये ।
 “महावृद्धपयःपीतेयंवागस्तुलैः कृता ।
 पीता विरोचयत्याशु गुडैर्नोत्कारिका कृता ॥”)
 वृद्धवृद्धश्च ॥
 महावेगः, पुं, (महान् अमोघो दुर्वारो वा वेगो
 यस्य ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्रनाम-
 स्तोत्रम् । (महान् वेगः ।) अतिजवः । (महान्
 वेगोऽस्य ।) तदुक्तं, त्रि । (यथा, महाभारते ।
 १ । १५५ । १२ ।
 “विकर्षन्तो महावेगौ गर्जमानौ परस्परम् ।
 पश्य त्वं बुधि विज्ञानावेतौ च नरराक्षसौ ॥”)
 महायाधिः, पुं, (महान्चासौ याधिश्चेति ।)
 महारोगः । स तु कुष्ठादिः । यथा,—
 “सर्वथाधिनिर्मुक्तो महायाधिविषेपतः ।
 पठनात् संप्रत्यक्षेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ॥”
 इति ब्रह्मयामिने गायत्रीकवचम् ॥
 महायादृतिः, स्त्री, (महती चासौ यादृतिश्चेति ।)
 प्रत्ययमाहायुक्तयादृतिवचम् । यथा । ॐ भूः
 माहा ॐ भुवः स्वाहा ॐ स्वः स्वाहा ।
 इति भगवद्भट्टः । (यथा, मनौ । २ । ८१ ।
 “ओङ्कारपूर्विकास्त्रिसः महायादृतयोऽथवाः ।
 त्रिपदाश्चैव नावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥”)
 महाग्रयं, स्त्री, (महत् तद्वन्नश्चेति ।) दुष्टग्रम् ।
 नागो वा इति भाषा । यथा,—
 “द्वयान् ग्रन्थदशादृतं तथायादृशकं प्रिये ।।
 महान्नगविमोघाय निशादृतं पठेन्नरः ॥”
 इति निष्ठादिनक्षत्रनवाराधितनक्षत्रचनम् ॥
 महाग्रतं, स्त्री, (महत् तद्वन्नश्चेति ।) हादृश-
 वाक्त्रिग्रतम् । यथा । तेन वधकालादृशं
 दिशमधिकग्रतस्य मानद्विशिष्टं तावत्परि-

माणमहाव्रतानुत्तुपा धनवो दानयाः । इति
 प्रायश्चित्तविदेके भगवद्भट्टमतम् ॥ शरत्
 कालीनदुर्गापूजनम् । यथा,—
 “महाव्रतं महापुण्यं शक्रादौरेवुष्ठितम् ।
 कर्त्तव्यं सरराजेन्द्र । देवीभक्तिसमन्वितैः ॥”
 इति तिथ्यादिनक्षत्रतद्विदेवीपुराणवचनम् ॥
 अरुणोदयकालीनमाघस्नानम् । यथा,—
 “वातुदेवं हरिं कृष्णं श्रीधरश्च सारत्ततः ।
 दिवाकर ! जगन्नाथ ! प्रभाकर ! नमोऽस्तु ते ।
 परिपूर्णं कुरुवेद माघस्नानं महाव्रतम् ॥”
 इति मलमासतत्त्वधृतपद्मपुराणवचनम् ॥
 (महाव्रतधारिणि, त्रि । यथा, महाभारते ।
 १३ । ५४ । २१ ।
 “ततोऽन्वसिन् वनोद्देशे पुनरेव ददर्श तम् ।
 कौश्यां दृष्ट्वां समासीनं जपमानं महा-
 व्रतम् ॥”)
 महाव्रती, [न] पुं, (महाव्रतं योगनियमावुद्याना-
 दिकमस्यास्तीति । व्रत + इति ।) शिवः । इति
 धिमचक्रः । २। १११॥ उरस्कटः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः । महाव्रतयुक्ते, त्रि । (यथा, कथासरित्-
 सागरे । ३७ । ५६ ।
 “एतच्छ्रुत्वापि सावज्ञास्ते महव्रतिनस्तदा ।
 ऊचुर्निश्चयदत्तं ते चत्वारः सद्ययाधिनः ॥”)
 महाशक्तिः, पुं, (महत् शक्तयः साहचर्यादयो
 महद्वा सामर्थ्यस्य यस्य ।) कार्त्तिकेयः । इति
 शब्दमाला । (महती शक्तिः ।) अतिशयपरा-
 क्रमः । महतीशक्तिरस्य तदुक्तं, त्रि ॥
 महाशक्तः, पुं, (महान् शक्त इव दृष्टवृत्तत्वात् ।)
 मानुषास्य । संख्याविशेषः । स च दश-
 निखर्जः । लक्षाटम् । इति मेदिनी । खे, १६ ॥
 (महान् महार्घः शक्तः ।) निधिविशेषः । इति
 विश्वः । कर्त्तव्येनयोर्मध्यगतास्य । यथा,—
 “कर्त्तव्येनान्तरालास्य महाशक्तः प्रकीर्तितः ।”
 तस्य मालया जपविधियथा,—
 “महाशक्तमयी माला नीलसारस्वते विधौ ।
 वृक्षलाटास्थितेन रचिता जपमालिका ॥
 महाशक्तमयी माला ताराविद्याजपे प्रिये ।।”
 इति तन्त्रसारधृतसुखमापातनम् ॥
 (महान् शक्तः ।) दृष्टवृद्धः । यथा,—
 “पौष्टं दधौ महाशक्तं भीमकर्मा वृकोदरः ।”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
 (सर्पभेदः । यथा, भागवते । ५ । २४ । ३१ ।
 “ततोऽधस्तात् पाताये नागलोकपतयोवास्तुकि-
 प्रसूताः शङ्खलिकमहाशक्तश्चेतधग्नयधृत-
 राक्षशश्चतुर्दशलाञ्छनरदैवदत्तादयो महा-
 भोगिनो महामर्षा निवसन्ति ॥”)
 महाशठः, पुं, राजधन्वरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (महान्चासौ शठश्चेति ।) अतिघृष्टः, त्रि ॥
 महाशठपुष्पिका, स्त्री, (अल्पं पुष्पं इति अल्पार्थं
 ङीप् । ततः स्वार्थं वृत्त्यर्थं टाप् पूर्वस्य
 ह्रस्वस्य । शठस्यैव पुष्पिका यस्याः । महती-
 चासौ शठपुष्पिका चेति ।) दृष्टवृत्तपुष्पिका ।

लहावी

श्रियात्रं चतुर्भेदे तत्र श्रीपुराण दधुः ।
 तिस्रोऽपि यथाशक्ति नियमेव्यक्तमिरे ।
 देवाः सद्गुणज्ञानविनम्रान् च रेमिरे ।
 त्रिभिर्न तु यत्र पूर्वं नष्टरामपरमहन् ।
 परमितिप्रसारयं नारदायुक्तमन्त्रे ।
 तस्य सायिकसम्पत्तान् सम्यक्तिं प्रथमचित्तौ ।
 प्रापद् पर्वण्यमासासमीतिं चतुर्वचराम् ।
 चयस्त्रिंशत् सप्तमाः जल चयमपरास्थितिः ।
 अष्टौ सायिकसम्पत्प्रभावीत्यमदुत्तरः ।
 अक्षरौ बारिसेनो यो यो भयः स तथापरे ।
 कुमारो मातरैर्धैर्य पराक्षान्तःपुरस्त्रियः ।
 सम्पत्तं शीतवह्निं प्रीपधं विनम्रपूजनम् ।
 प्रतिपद्य विनेनुत्तं जिनैर्न विजगद्गुहम् ।
 ततः प्रगत्य देवैरा जिनैर्न लोचपूर्वकम् ।
 यथायथं यद्युत्तं निजवर्गेनिचास्वदम् ।
 त्रैलोक्योपि गुप्तत्रैवीसुचकैरभिरुद्रवान् ।
 अभिरुद्रं विनं नत्वा प्रविष्टसुष्टधीपुरम् ।
 निःसरद्विजिज्ञासि च भा जैनी जनोर्मिभिः ।
 चुचोभ चुभितैर्वेला नर्दापूरैरिवानुधिः ।
 आक्षीर्णमेव तैर्निजं सभामण्डलमर्चतः ।
 शीयते वा कदा स्त्रीतिं भातुभिर्भागुमण्डलम् ।
 नोदयान्तमितं तत्र चायते नभामण्डलम् ।
 धर्मपद्मप्रभाचक्रप्रभामण्डलोचिषाम् ।
 तत्र तीर्थकरः स्वर्गं प्रत्यक्षं धर्मदेशनम् ।
 सेवितः त्रैलोक्येनास्य न हि त्रिभिर्लिवर्गजा ।
 गौतमश्च समासाद्य तदा तदुपदेशतः ।
 सत्त्वानुयोगमार्गेण प्रवीणः स वृषोऽभवत् ।
 ततो जिनगुरुस्तुतेराद्या राजगृहं पुरम् ।
 एतमन्तर्विद्याप्रसंगं मरिचोत्सवैः ।
 एतः सामन्तान्घातेमंशामन्तिपुरोदितैः ।
 प्रजाभिर्निर्गम्यादौ मगधो विषयोऽखिलः ।
 पुरेषु ग्रामवेषेषु पर्वण्येण गृहभयन ।
 गरीततवगन्तुषु तदा मृष्टचिन्तामनी ।
 तित्तरेव मष्टोदये विषययन्त्रोदान्तकारीव्रतिं ।
 प्राग्देशप्रणया विधाय मगधादेशं प्रउहयन् ।
 तदुत्था एष्टुदेशमध्यगतमन्त्रध्वनिश्रीधरं ।
 सिन्धुजानदिमातलज्जिनगरविर्धप्रभा-
 मण्डलः ॥”)

योदितः । इति हेमचन्द्रः ॥ धनुर्धरः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ यदावीरवृत्तः । इति राज-
 निर्णयः ॥ यत्नः । यथा,—
 “यत्नमग्नं महावीरं पतितं रणभूतये ॥”
 अष्टमादिः । यथा,—
 “यत्नदादेर्महावीरैर्विजितं यत्नरत्नम् ॥”
 इति तत्त्वगारे एतन्मन्त्रः ।
 एतन्मात्रं सयमपि महावीरवेन प्रमितः ।
 महावीरा, स्त्री, (महावीर + टाप् ।) चीर-
 लाक्षणी । इति इलमाणा ।
 महावीर्यः, पुं, (महत् विजयश्चेति पुनं वीर्य-
 मणः ।) कृता । इति शब्दरत्नावली । (महत्
 वीर्यं तपोमग्नम् ।) उत्तमैः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः । नारासीवृत्तः । इति राजनिर्णयः ॥

(वितथस्य पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ६ ।
 २१ । १ ।
 “वितथस्य सुतामन्योर्दृष्टुं चक्षो जयकृतः ।
 महावीर्यो नरो गर्गः संकृतिस्तु नरात्मजः ॥”)
 अतिशयवचयुक्ते, वि ॥ (यथा, महाभारते ।
 ५ । १७६ । ४६ ।
 “ततः किल महावीर्यो भौषः शान्तनवो
 वृषान् ।
 अधिचिप्य महातेजास्त्रिभुवः कन्या नहार
 ताः ॥”
 विराजः पुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । २। २। ३६ ।
 “नरो गयस्य तनयस्तनुपुत्रोऽभूद्विराट् ततः ।
 तस्य पुत्रो महावीर्यो धीर्मातृकादजायत ॥”)
 महावीर्या, स्त्री, (महत् वीर्यमस्याः टाप् ।) संज्ञा ।
 वा च ह्यप्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वन-
 कार्पासी । इति शब्दरत्नावली ॥ महाशता-
 वरी । इति राजनिर्णयः ॥
 महावृत्ती, स्त्री, (महती वृत्ती ।) वार्त्ताकी ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 महावृत्तः, पुं, (महान् वृत्तः ।) कुहीवृत्तः ।
 इति हलायुधः ॥ (यथास्य पर्यायः ।
 “वचवृत्तो महावृत्तः कुही कुच सुधा गुडा ॥”
 यथा, सुवृत्ते चन्द्रस्थाने ४४ अध्याये ।
 “महावृत्तपयःपीतैर्यवागन्तुलैः कृता ।
 पीता विरोचयत्वाशु गुडेनोत्कारिका कृता ॥”)
 वृष्टवृत्तश्च ॥
 महावेगः, पुं, (महान् अमोघो दुर्वारो वा वेगो
 यस्य ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सद्यस्त्रनाम-
 क्तोक्तम् ॥ (महान् वेगः ।) अतिशयः । (महान्
 वेगोऽस्य ।) तद्वृत्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । १५५ । १२ ।
 “विकर्षणौ महावेगौ गर्जमानौ परस्परम् ।
 पश्य त्वं बुद्धिं विक्रान्तावितौ च नरराक्षसौ ॥”)
 महावाधिः, पुं, (महान्वाधौ वाधिविधिः ।)
 महारोगः । स तु कृष्णादिः । यथा,—
 “तत्त्वयापि विनिर्मुक्तो महावाधिविशेषतः ।
 पतनात् संप्रत्यक्षेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ॥”
 इति ब्रह्मसामये गायत्रीकवचम् ॥
 महावाहतिः, स्त्री, (महती वाहौ वाहतिचेति ।)
 प्रणम्याद्युक्तवाहतिवचम् । यथा । ॐ भूः
 माहा ॐ भुवः स्वाहा ॐ स्वः स्वाहा ।
 इति भगवद्भक्तः ॥ (यथा, मनु । २ । ८१ ।
 “योद्धारपूर्विकास्त्रिभुवः महावाहतिर्यथाः ।
 विपदा चैव सावित्री विजयं ब्रह्मणो मुखम् ॥”)
 महावर्णः, स्त्री, (महत् तद्वर्णश्चेति ।) दुष्टवर्णम् ।
 नाम्नां घा इति भाषा । यथा,—
 “कृष्णान् मगदधरात्तं तथाष्टादशकं प्रिये । ।
 महावर्णविमोक्षाय विंशतिं पट्टभरः ॥”
 इति तिथ्यादिनचतुष्टयवाराष्टीतन्त्रवचनम् ॥
 महाव्रतं, स्त्री, (महत् तद्व्रतश्चेति ।) द्वादश-
 वार्षिकव्रतम् । यथा । “तेन वधकागादूर्जं
 विमल्यधिकृतस्य यापद्वयिष्ठं तावन्परि-

माणमहाव्रतानुत्तमा धेनवी दातव्याः ।” इति
 प्रायश्चित्तविदेति भगवद्भक्तमृतम् ॥ अतः
 कालीनदुर्गापूजनम् । यथा,—
 “महाव्रतं महापुण्यं शूद्रराक्षसैरनुष्ठितम् ।
 कर्णाय सुरराजिन्द्र ! देवीभक्तिसमन्वितैः ॥”
 इति तिथ्यादिनचतुष्टयदेवीपुराणवचनम् ॥
 अथश्रीदशकालीनमाचक्षानम् । यथा,—
 “वासुदेवं हरिं कृष्णं श्रीधरश्च सार्वभौमः ॥
 दिवाकर ! जगन्नाथ ! प्रभाकर ! नमोऽस्तु ते ।
 परिपूर्णं कुरुष्वेदं माचक्षानं महाव्रतम् ॥”
 इति मलमासतत्त्वष्टतपद्मपुराणवचनम् ॥
 (महाव्रतधारिणि, त्रि । यथा, महाभारते ।
 १३ । ५४ । २१ ।
 “ततोऽन्यस्मिन् वनोद्देशे पुनरेव ददर्श तम् ।
 कौश्यां वृथां समासीनं जपमानं महा-
 व्रतम् ॥”)
 महाव्रती, [न] पुं, (महाव्रतं योगनियमानुष्ठाना-
 दिकमस्यास्तीति । व्रत + इतिः ।) शिवः । इति
 हेमचन्द्रः । २। १११ । उरस्कटः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ महाव्रतयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, कथासरित्-
 चागरे । ३७ । ५६ ।
 “एतच्छ्रुत्वापि चावज्ञास्ते महव्रतिनस्तदा ।
 ऊचुर्निश्चयदत्तं ते चत्वारः सद्ययायिनः ॥”)
 महाशक्तिः, पुं, (महत् शक्तयः मातृगणादयो
 महद्वा सामर्थ्यं यस्य ।) कार्तिकेयः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (महती शक्तिः ।) अतिशयपरा-
 क्रमः । महतीशक्तिरस्य तद्वृत्ते, त्रि ॥
 महाशक्तः, पुं, (महान् शक्त इव दृष्टुं शक्त्वात् ।)
 मातृगणाः । संख्याविशेषः । स च दश-
 निखर्चः । ललाटम् । इति मेदिनी । खे, १६ ॥
 (महान् महार्घः शक्तः ।) निधिविशेषः । इति
 विश्वः ॥ कर्णेनैत्रयोर्मध्यगतास्य । यथा,—
 “कर्णेनैत्रयोर्मध्यगतास्य महाशक्तः प्रकीर्तितः ।”
 तस्य मालया जपविधिवेधा,—
 “महाशक्तमयी माला नीलसारस्वते विधौ ।
 वृक्षलाटास्थिखण्डेन रचिता जपमातिका ॥
 महाशक्तमयी माला ताराविद्यायै प्रिये । ॥”
 इति तन्त्रसारवृत्तसुमामातातन्त्रम् ॥
 (महान् शक्तः ।) दृष्टव्यः । यथा,—
 “मौल्यं द्रष्टुं महाशक्तं भीमकर्मा वृकोदरः ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
 (सर्वभेदः । यथा, भागवते । ५ । २४ । ३१ ।
 “ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकापतयोवास्तुकि-
 प्रसूताः शठकुलिकमहाशक्तश्चेतधगद्गयधृत-
 राष्ट्रशक्तचूडकमलान्वतरदेवदादयो महा-
 भोगिनो महामयां निवसन्ति ॥”)
 महाशक्तः, पुं, राजधत्तरः । इति राजनिर्णयः ॥
 (महान्वाधौ शक्तश्चेति ।) अतिधृतिः, त्रि ॥
 महाशक्तपुष्पिका, स्त्री, (अक्षं पुष्पं इति व्यापार्थं
 दीप् । ततः स्यात् कर्णस्थितां टाप् पूर्वस्य
 द्रम्यस्य । शक्तस्यैव पुष्पिका यस्याः । महती-
 चाधौ शक्तपुष्पिका चेति ।) दृष्टव्यपुष्पिका ।

“यमर्गय च कौन्तेयो तद्वैरस्य पादयः ।
अनर्मादासी घोम्मादस्त्यंक्प्रेषी महा-
सनः ॥”)

महाएनुः, पुं. (महाती एनुयेत्य ।) शिवः । इति
महाभारते तस्य महमनामस्तोत्रम् ॥ १३॥ १०॥
१३३॥ दृष्टगुप्तं, त्रिः । (सपर्विशेषः । यथा,
महाभारते ॥ १॥ ५०॥ १०॥

सुदगरः शिशुरोमा च सुरोमा च महाएनुः ।
यते तच्चक्रा नागाः प्रविष्टा हयवाहनम् ॥”)
महाएविः, [सु] स्त्री, (महत् सुप्रशस्तं एविः ।)
गजएतम् । यथा,—

“गयायामथवा पितुं स्वङ्गमासं महाएविः ।
कालशार्कं तिलायं वा कृशरं मासलप्रये ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे आढकल्पः ॥

(तदात्मतया सर्वं जगत् हृत्यतेऽस्मिन् । यद्वा,
महान्ति एवंपि आण्यपुरोडाशादिरूपा-
ण्यस्य ।) विष्णुः ॥ इति महाभारते तस्य
महमनामस्तोत्रम् ॥ (महान्तिहर्षोप्यत्र ।
दृष्टदयागविशेषः । यथा, शतपथब्राह्मणे ॥ २॥
५॥ १॥ २०॥

“अथातो महाएविष एव तद् यथा महा-
विषस्तथो तस्य ॥”

“साकमेधेय प्रधानभूताया महाएविराख्याया
दृष्टदारमं प्रतिजानीति अथात इति ॥” इति
तद्वाप्यम् ॥”)

महाएगः, पुं, (महानुचर्चासः ।) अट्टहासः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

महाएगन्था, स्त्री, (अष्टैर्गन्थो लेश ईषाद्वस्वरूपः
सन्धर्कोऽस्यस्यामिति । गन्ध + अर्घ्यं आदिवा-
दच् टाप् च । महती अष्टैर्गन्था ।) गन्धना-
ञ्जली । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाहस्ता, स्त्री, (महती चासौ हस्ता च ।)
कपिकण्ठः । इति शब्दमाला ॥ अतिस्वर्त्वे त्रिः ॥

महिः, स्त्री, (महते इति । महपूजायां अदन्त-
पुरादिः + “सर्वंधातुभ्य इन् ॥” उणा० ४ ।
११०॥ इति इन् ।) एपिथी । इति शब्दमाला ॥
(महत् । यथा, ऋग्वेदे ॥ २॥ २४॥ १४॥

“सद्यो मन्यमहि कर्म करिष्यतः ॥”

“महि महत् कर्म करिष्यतः ॥” इति तद्भाष्ये
सायनः ॥ महिमा । यथा, भागवते ॥ ८॥ ८॥

“तत ऐरावतो नाम वारुणिको विनिर्गतः ।
दन्तैश्चतुर्भिः श्वेतान्दैर्हैरन् भगवतो महिम् ॥”

“महिं महिमानम् ॥” इति तट्टीकायां श्रीधरः ॥
महत्त्वम् । यथा, भागवते ॥ २॥ १॥ १५॥

“विज्ञानमस्ति महिमामनन्ति ॥”

“महिं महत्त्वम् ॥” इति तट्टीकायां श्रीधरः ॥
महिजा, स्त्री, (मह + “कुन्निष्पिच्यो-
पूर्वस्यापि ॥” उणा० २॥ ३२॥ इति कुन् टाप् ।
अत इत्वम् ।) हिमम् । इत्यमरः ॥ १॥ १॥ १८॥

महितं, त्रि, (महते स्तेति । मह पूजायाम् +
“मतिबुद्धिपूर्वार्थेभ्य ॥” १॥ २॥ १८८॥ इति
क्तः ।) पुपितम् । यथा, भट्टिः ॥ १०॥ २॥

रसपरितोऽप्यविबुधारिपुरे
कलहं च राममहितः कृतवान् ।
ज्वलदभिरावृष्टश्च वलान्
कलहंमराममहितः कृतवान् ॥”

(पिट्गगविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ॥ ८६॥ ४६॥

“महान्महात्मा महितो महिमावाग्महायतः ।
गताः पञ्च तथैवेति पितृणां पापनाशनाः ॥”
स्त्रियां टाप् । नदीभेदः । यथा, महाभारते ।
६॥ ६॥ २२॥

“नीवारां महिताचापि सुप्रयोगी जना-
धिपः ॥”)

महिनं, स्त्री, (महति मल्लते वा । मह पूजायां
+ “महेरिन् च ॥” उणा० १॥ २॥ ५६॥ इति
चकारादित्युक्तेः इन्नन् ।) राज्यम् । इत्युग-
दिकोषः ॥ (पूजनीये, त्रि ॥ यथा, ऋग्वेदे ।
६॥ २६॥ ८॥

“वयं तेऽस्यामिन्द्र ! तुभ्यहृतौ सखायः स्याम
महिन ! प्रेक्षाः ॥”

“हे महिन पूजनीय इन्द्र ! ॥” इति तद्भाष्ये
सायनः ॥)

महिमा, [न] पुं, (महतो भावः । महत् + “एवा-
दिभ्य इमनिच् वा ॥” ५॥ १॥ २२॥ इति इमनिच् ।
ततः “टोः ॥” ६॥ ४॥ १५५॥ इति टिलोपः ।)
शिवस्याष्टैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ २॥ ११६॥ स च महत्त्वं येन चतुर्दश
भुवनान्यस्योदरे वर्त्तते । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (तदुक्तं यथा,—

“अस्मिमा लविमा प्राप्तिः प्राकास्यं महिमा
तथा ।

इंशित्वश्च वंशित्वश्च तथा कामादसायिता ॥”
माहात्म्यम् । यथा, भागवते ॥ ८॥ ५॥ १३॥

“त्वया संकल्पमानेन महिम्ना स्वात्ततां पतेः ।
नाति लप्यति मे चित्तं तुचिरं तापतापितम् ॥”
उत्कर्षः । यथा, पुराणम् ।

“अधोऽधः पश्यतः कस्य महिमा नोपजायते ।
उपपुंपरि पश्यन्तः सर्वे एव हरिर्दति ॥”

(मन्त्रिविशेषस्य ततः । यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ६॥ २२०॥

“समूय चक्रुर्द्वैराण्यं महिम्नः पञ्चमाश्रितः ॥”
महिरः, पुं, (महते पूज्यत इति । मह + “सति-
कल्यनिमहोति ॥” उणा० १॥ १॥ ५५॥ इति
इत्वच् । सस्य इत्वम् ।) सङ्घः । इति विकार-
शेषः ॥

महिला, स्त्री, (महते इति । मह पूजायाम् +
“सतिकल्यनिमहोति ॥” उणा० १॥ १॥ ५५॥
इति इत्वच् टाप् ।) स्त्रीमात्रम् । प्रियङ्गुसुता ।
इत्यमरः ॥ २॥ ६॥ २॥ रेगुकानामकगन्धयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ महमता स्त्री । इति
शब्दरत्नावली ॥

महिषाक्षया, स्त्री, (महिषा ह्याक्षयो यस्याः ।)
प्रियङ्गुसुता । इत्यमरः ॥ २॥ ४॥ ५५॥ (यथास्याः
पत्न्यायः ।

“प्रियङ्गुः हस्तिनी कान्ता यता च महिषाक्षया ।
गुन्ना गुन्धफला श्रामा विवर्त्तनाङ्गनाप्रिया ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वसंस्के प्रथमे भागे १)

महिषः, पुं, (महति पूजयति देवान्नेनेति ।
महि + “अधिमल्लोऽपिच् ॥” उणा० १॥ १॥ ५६॥
इति टिप्पण्यः ।) सनामख्यातपशुविशेषः । तत्-
पत्न्यायः १ । सुनापः २ । वाहद्विगन् ३ । कामरः ४ ।
खैरिभः ५ । इत्यमरः ॥ २॥ ५॥ ४॥ यम-
वाहनः ६ । विषण्वरन् ७ । वंशभीरुः ८ । रज-
स्त्रलः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ आनूपः १० ।
रक्ताक्षः ११ । अश्वारिः १२ । इति जटाधरः ॥
क्रोधी १३ । कलुषः १४ । मत्तः १५ । विषाणी १६ ।
गवली १७ । वली १८ । तस्य परीक्षा यथा,—

“विषचे हयमन्तायं क्रुदते येन हेतुना ।
भारं वहति वा दूरं महिषोऽस्मात्प्रिष्यते ॥

मल्लच्छत्रियविद्वद्भान्त्यधभेदेन पचधा ॥”
तद्वयथा ।

‘भृशं क्षणाः पवित्राश्च दृष्टदृष्टयणयोगकाः ।
वह्नाशिनो मारकाश्च महिषा जन्मजातयः ॥ १॥

केकराः कामलाः खूला भृशं क्रुदाश्च मारकाः ।
वह्नाशिनो बहुवला महिषाः च जन्मजातयः ॥ २॥

श्याङ्गाः चीगण्डगाश्च सुकुटा भारवाहिनः ।
अमारका बहुवला महिषा पैशजातयः ॥ ३॥

चीणाः चीगवलाः चीगण्डगाधोगातयश्च ये ।
अल्पाशिनो भारवहा महिषाः शूद्रजातयः ॥ ४॥

सर्वदा जलमिच्छन्ति येऽप्यसत्त्वा महौजसः ।
भारवहाः क्रुदगाश्च तेऽन्यजा महिषा

मताः ॥ ५॥
एषां दोषा गुणा वापि दृष्टव्यश्चचेद्बुधः ।
पौष्ट्यश्चापि संस्थानं दृष्टव्यं तथा मतम् ॥”

इति मुक्तिकल्पतरुः ॥
यनमहिषमांसगुणाः । दीपकारित्वम् । लडु-
त्वम् । दीपनत्वम् । वलदायित्वम् ॥ ग्रामीग-
महिषमांसगुणाः । स्निग्धत्वम् । मलिन-
करत्वम् । पित्तघ्नत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तर्पणत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । मधु-
रत्वम् । गुणत्वम् । निद्राघ्नत्वम् । यष्टनत्वम् ।
मांसदार्यत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

“महिषो घोटकारिः स्यात् कासरश्च रजस्त्रलः ।
पीनस्त्रलः क्षण्णकायो तुलापो यमवाहनः ॥

महिषस्यामिषं स्यादु स्निग्धोऽपि वातनाशनम् ।
निद्राशुक्लवस्त्रयत्तुर्दोषकरं गुणः ॥

इत्यथ दृष्टव्यं च वातपित्तामनाशनम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

यत्तुवारिण्येऽपि जातिविशेषः । स च पुरा दक्षिण
आसीत् समरराजेनास्य वेदयागादायनधिकारी
वेशान्त्वधर्मनाशश्च कृतः । यथा, हरिवंशे ।

“समरस्तां प्रतिज्ञा च गुरोर्नोष्यं निगम्य च ।
धर्मं लघान् तेषां ये वेशान्त्वधर्मनाशश्चकार च ॥

अहं शकानां शिरसो मुखयित्वा पश्यन् यत् ।
लघनानां शिरः सर्वे कामोपानां तदैव च ॥

पारदा तुल्येऽपि पद्मवाः शत्रुवारिणः ।

सहिष

सहिषा

सहिषा

निःस्वाध्यायवदकाराः कृतास्तेन महात्मना ॥
श्रुता जवनकास्त्रिणाः पारदाः पद्मवास्तवाः ।
कोनिमपाः समहिषा शब्दांश्चोलाः सञ्जैरलाः ।
वशिष्टवचनाप्राज्ञान् ॥ सगरेण महात्मना ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

अर्हन्तुजविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४७ ॥
महिषासुरः । यथा, मार्कण्डेयः । ८२ । १-२ ।
“महिषेऽसुराणामधिपे देवानाञ्च पुरन्दरे ।
तत्रासुरैर्महाराजैर्देवैश्चैवं पराजितम् ॥

जित्वा च सकलान् देवानिन्द्रोऽभून्महिषासुरः ॥”
(देवगणभेदः । यथा, निरुक्ते । ७ । २६ । “अपा-
सुपन्वे महिषा अग्रभृगुं विशो राजानसुपन्मु
र्ज्ज्जमित्यम् ॥” महिषाः साध्विमिका देवगणाः ।
अथवा महिषाः त एव “महान्तः ।” इति
तट्टीकायाम् दुर्गाचार्यः ॥ कुशदीपस्यपर्वत-
विशेषः । यथा, मातुल्ये । १२१ । ५६ ।

“अष्टसु पर्वततत्र महिषो मेघसन्निभः ॥”
अग्निविशेषः । यथा, तत्रैव । १२१ । ६० ।
“तस्मिन् योऽग्निर्निवसति महिषो नाम योऽप-
सुनः ।”

कुशदीपस्य वर्षविशेषः । यथा, तत्रैव । १२१ ।
६८ ।

“महिषं महिषस्यापि पुनश्चापि प्रभाकरम् ॥”
कृताभिषेकः भूपालः ।
“कृताभिषेके भूपाले तुलापे महिषः स्तुतः ॥”
इत्यमरटीकायां रुद्रः ॥ देशभेदः । यथा, बृहत्-
संहितायाम् । ६ । १० ।

“भरतीपूर्वं मण्डलमृचतुष्कं सुभिचकर-
माद्यम् ।
यद्गङ्गामहिषवाजिककलिङ्गदेशेषु भयजन-
नम् ॥”

अनुष्ठादस्य पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ६ ।
१८ । १६ ।

“अनुष्ठादस्य स्रव्यायां वाक्कलो महिषस्तथा ॥”
साध्यापुत्रः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ४५ ।

“महिषश्च तनुजश्च विज्ञातमनसावपि ॥”
महिषकन्दः, पुं, (महिषाख्यया प्रसिद्धः कन्दः ।)
महाकन्दविशेषः । तत्पर्यायः । शुभालुः २ ।

तुलापकन्दः ३ शुक्रकन्दः ४ महिषीकन्दः ५ ।
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफघ्ना-
मयापहृत्वम् । सुखशान्त्यहरत्वम् । रूक्षत्वम् ।
अमितक्षेत् महिषाधिकारत्वम् । इति राज-
निर्णयः ॥

महिषासुरः, स्त्री, (महिषं महिषासुरं हन्तीति ।
एतन्वाहुणकात् टक् । डीप् ।) दुर्गा ।
यथा, दुर्गासप्तशती ।

“महिषासुरः । महाभायं चासुरेण सृष्ट-
माग्निः ।

आसुरारोग्यविजयं देहि देवि ! नमोऽस्तुते ॥”
अपि च । देवीपुराणि ।

“मिहमारुह्य कल्पान्ति निहतो महिषो यथा ।
महिषासुरो ततो देवी कस्या वै मिहमारुहिनो ॥”

महिषध्वजः, पुं, (महिषो ध्वजश्चिह्नं वाहनत्वेन
यस्य ।) यमः । अर्हद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
२ । ६६ ॥

महिषमहिनी, स्त्री, (महिषं महिषाख्यमसुरं
हृदनातीति । हृट् + णिनिः । डीप् ।) दुर्गा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या मन्त्रा यथा, शार-
दायाम् ।

“भान्तं विघ्नं मनयनं श्वेतो महिनि ठहयम् ।
अष्टाक्षरी समाख्याता विद्या महिषमहिनी ॥”
नारायणीतन्त्रे ।

“विघ्नं हि मञ्जा कालोऽभिरद्विरस्यो निठ-
हयम् ॥”

विघ्नं मकारः । हि स्वरूपम् । मञ्जा यकारः ।
कालो मकारः । अग्नी रेफः । अर्द्धिकारः ।
इस्य इति वचनादिकारयुक्तो हकारः । अयं
मन्त्रस्तारादिर्मायादिः कामादिर्वाग्भवादि-
न्धूवीजादिः कवचादिश्च गवाक्षरः । तथा च
विश्वसारे ।

“प्रथवाद्यां जपेद्द्विधां मायाद्यां वा जपेत् सुधीः ।
वधवीजादिकां वापि कवचाद्यां जपेत्तथा ॥
सर्वकालेषु सर्वत्र कामाद्यां प्रजपेत् सुधीः ।
वाग्भवाद्यां जपेत्तान् देवीं वाक्यविशुद्धये ॥
अस्या ध्यानम् । गारुडोपलसन्निभां मणिमय-
कुण्डलमण्डितां नौमि भालविलोचनां महिषी-
तमाङ्गनिषेदुषीम् । शूक्तचक्ररुपाण्यखेटकवाण-
कार्मुकशूलकान् तर्जनीमपि विभ्रतीं निज-
बाहुभिः शशिश्चराराम् ॥ इति तन्त्रसारः ॥

महिषवल्ली, स्त्री, (महिषशब्दवाच्या वल्ली ।
शक्रपार्थिवादिकन् समासः ।) लताविशेषः ।
हिरहृष्टी इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
सौम्या २ प्रतिचोमा ३ अन्तवल्लीका ४ खण्ड-
शाखा ५ । अस्या गुणः । रसवीर्यविपाके
चोमवल्लीसमत्वम् । इति राजनिर्णयः ॥

महिषवाहनः, पुं, (महिषो वाहनं यस्य ।) यमः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

महिषासुरः, पुं, (महिष एव महिषाख्यो वा
असुरः ।) रम्भासुरपुत्रः । तस्य उत्पत्तिर्यथा,—
श्रीश्रीं उवाच

“आराधितो महादेवो रम्भेण सुरवैरिणा ।
चिरं स च सुधीतस्तपसा तस्य शूद्ररः ॥
अथ तुष्टो महादेवः प्रवर्त्तं रम्भस्तुतवान् ।
प्रान्तोऽस्मि ते वरं रम्भ ! वरवस्व यच्छेत्तम् ॥
एवमुक्तः प्रबुधा च रम्भस्तं चन्द्रशेखरम् ॥
अपुत्रोऽहं महादेव ! यदि ते मय्यनुग्रहः ।
मम जन्मत्रये पुत्रो भवान् भवतु शूद्रर ! ॥
अबध्यः मन्त्रभूतानां जेता च त्रिदिवौकसाम् ।
चिरायुश्च यशस्यो न तस्मिन्वान् मलयध्वजः ॥
एवमुक्तस्तु दैत्येन प्रबुधा च ह्यम्भजः ।
भयत्वेन दास्यन्तस्ते भविष्यामि सुतस्तव ॥
इत्युक्त्वा न महादेवस्तत्रैवान्तरर्थाय न ।
रम्भोऽपि यानः स्वस्थानं हर्षान्पुत्राविलो-

चनः ॥

पथि गच्छन् स रम्भोऽपि दहणे महिषीं
शुभात् ।

त्रिहायणीं चित्रवर्णीं सुन्दरीं शत्रुशालिनीम् ॥
स तां दृष्ट्वाय महिषीं रम्भः कामेन मोहितः ।
ोभ्यो गृहीत्वा च तदा चकार सुरतोत्थवम् ॥
तयोः प्रवृत्ते सुरते मा तदा तस्य तेजसा ।
दधार महिषी गर्भं तदाभून्महिषासुरः ॥

तस्यां स्वाङ्गेषु गिरिशस्तनुपुत्रत्वमवाप्तवान् ।
वद्रे स तदा वाग्भिः शूक्तपत्ते ससुद्रवत् ॥”
तस्य योषिदध्यत्वं यथा,—

“तन्तु कात्यायनसुनिः शप्तवान् महिषासुरम् ।
दुर्ययं वीक्ष्य शिष्यार्थं शिष्यानुग्रहकारकः ॥
कात्यायनेन शप्तं तं विज्ञाय महिषासुरम् ।
ग्राह्यं प्रणयपूर्व्वेण चण्डिकां चन्द्रशेखरः ॥”
ईश्वर उवाच ।

“देवि ! कात्यायनेनापि शप्तोऽयं महिषा-
सुरः ।

योषिद्विनाशकर्त्तृति भवितेति जगन्मयि ! ।
निःसंशयमप्येवमव्यं भविष्यति न संशयः ॥
मदीयो माहिः कायस्तथा देवि ! जगन्मयि ! ।
हन्तव्यः सततं योगयुक्तः पूर्व्वे परेऽपि च ॥
हरिर्हरस्वरूपेण त्वं वीरुमन्मोऽभुना ।
ममायं माहिः कायस्तव वोढा भविष्यति ॥

इति पूर्व्वं महादेवो देवीं प्रार्थितवान् पुरा ॥
तेन देवी महादेवं जग्राह महिषासुरम् ॥
त्रियु जन्मसु पुत्रोऽभूत् रम्भस्य भगवान्
शिवः ।

हृदित्रयं स रम्भोऽपि रम्भ एव अनायन ॥
असुरस्ताडशस्त्रेण तपः परमदायकम् ।
तथैवाराधितः शम्भुः पुत्रार्थं प्रददौ वरम् ॥
तथैव महिषीं भेजे प्रथमं सुरताय सः ।

तस्यां तथाभवद्वीरो दानवो महिषासुरः ।
तथैव श्रेष्ठे भगवान् सुनिः कात्यायनस्तु तम् ॥
इति प्रवृत्ते पूर्व्वस्मिन् परस्मिन् स तु जन्मनि ।
महिषः पूजयित्वाय देवीं वरमयाचत ॥
तृतीये जन्मनि वरं प्राप्य कल्पानशेषतः ।

नेह मे जन्म भवितव्यं वरमयाचत ॥
तेन देवीपदनेने तिष्ठत्येषोऽसुरोऽभुना ।
नोत्पत्तिरपि तस्यास्ति संवत्सीतान् वदन्
शुभः ॥

एवं देवीप्रसादेन महादेवाङ्गसम्भवः ।
परामवाप सततं प्रतिपत्तिं महासुरः ॥
इति ते कथितं राजन् ! यथा स महिषा-
सुरः ।

देवीपादनं प्राप्य यथा योऽद्यापि मोदते ॥”
इति कालिकापुराणे ५८ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।
नारद उवाच ।

“कथायां महिषो नाम रक्तपीजादयश्च न ।
कायां कात्यायनो नाम या जज्ञे महिषा-
सुरम् ।
एतान् विस्तरतस्तान् ! यथापदस्तुमर्हसि ॥”

“अथ तां संप्रवक्ष्यामि कथां पापप्रणाशिनोम् ।
मन्त्रं दा वरदा दुर्गां देवं काळायायनीं सुते ! ॥
सुरानुरवरीं रौद्रां जगन्मोभकरावभौ ।
रम्भस्यैव करम्भस्य द्वावास्तां सुमहावलीं ॥
तावपुत्रीं च देव्यै । पुत्रार्थं तेषु तत्तपः ।
बहुवर्गगणान् देव्यै स्थितौ पञ्चनदे जले ॥
तत्रैको जनमध्यस्थो द्वितीयोऽप्यग्निपञ्चमी ।
करम्भस्यैव रम्भस्य वचं मालवटं प्रति ॥
एकं निमग्नं सलिले ग्राह्यरूपेण वासवः ।
चरणाभ्यां समाश्रय निजगान यथेच्छया ॥
ततो भ्रातरि नये च रम्भः कोपपरिभ्रुतः ।
वदौ स्वशीर्षं वंछित्य द्योतुमेच्छन्कहावलः ॥
ततः प्रगल्भ केशेषु खड्गश्च रविर्धनम् ।
द्वेतुकामो निजं शीर्षं वद्विना प्रतिषेधितः ॥
उत्तिष्ठामुर ! मा मैवं नाशयात्मानमात्मना ।
दुस्तरा परवध्यापि स्ववध्याप्यतिदुस्तरा ॥
यच्च प्रार्थयसे वीर ! तद्दामि यथेच्छिनम् ।
मा त्विष्यस्व न्यतस्येह नष्टा भवति वै कथा ॥
ततोऽब्रवीदधो रम्भो वरं चेन्मे ददासि हि ।
त्रैलोक्यविजयी पुत्रः स्यान्मे त्वत्तेजसाधिकः ॥
अजयौ देवतेः सर्वैः पुंभिर्देवैश्च पावक ! ।
महावली वायुरिव कामरूपी कृतास्त्रविन् ॥
तं प्रोवाच कविर्ब्रह्मन् । वाग्मेवं भविष्यति ।
यस्यां चित्तं समालम्बि करिष्यसि ततोऽमुर ! ॥
इत्येवमुक्तो देवेन वद्विना दानवो ययौ ।
यद्युं सुनिवटं याचं यच्चैव परिवारितम् ॥
तेषां पद्मनिधिक्षत्र वसते नान्यचेतनः ।
गजाश्च महिषाश्चाश्वा गावोऽवाविपरिभ्रुताः ॥
तान् दृष्ट्वैव तदा चक्रे भावं दानवपार्थिवः ।
महिष्यां रूपयुक्तायां विहायगणां तपोधन ! ॥
समागच्छच्च देत्येन्द्रं कामयन्तीं तरस्त्रिणी ।
स चाभिगमनं चक्रे भवितव्यप्रचोदितः ॥
तस्यां समभवद्भर्ता प्रगल्भाय दानवः ।
पातालं प्रविदेशाय ततः स्वभवनं गतः ॥
दृष्ट्य दानवैः सर्वैः परित्यक्तश्च वन्धुभिः ।
अन्तार्थं कारयत्येवं भूयो मालवटं गतः ॥
सापि तेनैव पतिना महिषी चारुदर्शना ।
समं जगाम तत्पुण्यं यच्चमण्डलसुत्तमम् ॥
ततस्तु वसतस्तस्य श्यामा सा सुयवे सुते ! ।
अवीजनन् सुतं शुभं महिष्यं कामरूपिणम् ॥”
इति वामनपुराणे १७ अध्यायः ॥ * ॥
अन्यथा । धरगुवाच ।
“या सा माया शरीरात्तु ब्रह्मणोऽप्यक्तगन्धनः ।
गायत्र्याऽभुगा भूत्वा चैत्रासुरमयोधयत् ॥
सैव गन्दाभवद्देवी देवकार्मधिकीर्यया ।
महिषाग्यासुरवर्धं कुर्वन्ती ब्रह्मणिरिता ॥
वैष्णवा च दतो देव ! कथमेतद्वि संशयः ॥
वराह उवाच ।
इयं जगद्धिता देवी गङ्गा शरदरतुप्रिया ।
कृत्स्नित् किञ्चित् भवेद्वत्तं सपदं वेद सर्ववित् ।
स्वायम्भुने हतो देवो वैष्णवा मन्दरे गिरौ ॥

महिषाग्योऽपरः पञ्चान् स वै चैत्रासुरः पुनः ।
नन्द्या निहतो विन्ध्य महावलपराक्रमः ॥
अथवा ज्ञानशक्तिः सा महिषीज्ञान-
स्मृतिमान् ।
अज्ञानं ज्ञानसाधन्यु भवतीति न संशयः ॥
स्मृतिपक्षे चेतिहासमस्मृते चैकवद्भूति ।
स्थापते वेदवाक्यैस्तु इह सा वेदवादिभिः ॥”
इति वराहपुराणम् ॥
महिषासुरमन्त्रः, पुं, (महिषासुरात् तस्मैदसः
सम्भवतीति । सम् + भू + अच् ।) भूमिज-
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ।
महिषासुरहन्त्री, स्त्री, (हन् + लृच् + डीप् ।
महिषासुरस्य हन्त्री ।) दुर्गा । यथा,—
“महिषासुरहन्त्राश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने ।”
इति प्रतिष्ठातत्त्वधृतपद्मपुराणवचनम् ॥
महिषालः, पुं, (महिषस्य अक्षीवेति । “अक्षो-
र्दृशनात् ॥ ५।४।७६। इति समासान्तोऽच् ।)
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य
पर्यायः :
“जटापुः कालनिर्णायः कौशिको गुग्गुलुः
पुरः ।
देवधूपः सर्वसहो महिषाक्षः पलङ्कया ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
अस्य व्यवहारविषयो यथा,—
“महिषाक्षो महानीलो गजेन्द्राणां हितायुभौ ।
विशेषेण मनुष्याणां कनकः परिकीर्तितः ॥
कदाचिन्महिषाक्षश्च यतः कैश्चिन्नृणामपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
महिषाक्षकः, पुं, (महिषाक्षः । स्वार्थे कन् ।)
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
महिषी, स्त्री, (महिषस्य कृताभिषेकस्य वृषस्य
पत्नी । “पुंयोगादाख्यायाम् ।” ४।१।४८ ।
इति डीप् ।) कृताभिषेका राजपत्नी । इत्य-
मरः । २।६।५ ॥ (यथा, रघौ । २।२५ ।
“इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं
समं महिष्या महनीयकीर्तिः ।
सप्त बनीयुस्त्रिगुणानि तस्य
दिनानि दैनोद्धरणोचितस्य ॥”)
सैरिन्ध्री । औषधिभेदः । इति मेदिनी । घे, ४३ ॥
महिषयोषित् । तत्पण्यायः । मन्दगमना २
महावीरा ३ पयस्विनो ४ जुलापकान्ता ५
कजुषा ६ तुरङ्गद्विषणी ७ ॥ अस्याः चीर-
गुणाः । मधुरत्वम् । विपाके शीतलत्वम् ।
गुरुत्वम् । वलपुष्टिप्रदत्वम् । दृष्यत्वम् ।
पित्तदाहासनाशित्वम् ।
“माहिषं मधुरं गथात् स्निग्धं शुक्रकरं गुरु ।
निद्राकरमभिष्यन्दि क्षुधाधिक्यकरं हिमम् ॥
तस्या दधिगुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
श्लेष्माकारित्वम् । रक्तपित्तनाशित्वम् । वलास-
वर्धनत्वम् । वल्यत्वम् । अमलत्वम् । शोधन-
त्वम् ।
“माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तगुत् ।

खादुपाकमभिष्यन्दि दृष्यं गुल्मसूक्ष्मम् । १८१”
अस्या नवनीतगुणाः । कषायत्वम् । मधुर-
रसत्वम् । शीतत्वम् । दृष्यत्वम् । यल्यत्वम् ।
याहित्वम् । पित्तघ्नत्वम् । तुन्ददत्वम् ।
“नवनीतं महिष्यास्तु वातश्लेष्मकरं गुरु ।
दाहपित्तशमहरं मेदःशुक्रविषहर्तनम् ॥”
अस्या दृढगुणाः । उत्तमत्वम् । दृढिकरत्वम् ।
सुखदत्वम् । कान्तिशक्तत्वम् । वातश्लेष्मनाशित्वम् ।
वलकरत्वम् । वर्णप्रदाने क्षमत्वम् । दुर्गम-
ग्रहणोपकारशमनत्वम् । मन्दानलोद्दीप-
नत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । गन्धतो न श्रेष्ठत्वम् ।
हृद्यत्वम् । मनोहारित्वम् ।
“माहिष्यन्तु दृढं खादु पित्तरक्तानिलापहम् ।
शीतलं श्लेष्मलं दृष्यं गुरु खादु विषघ्नते ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अस्या मूत्रगुणाः । आनाहश्लेष्मगुल्मदीप-
नाशित्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कुष्ठ-
कषुतिशूलोदरोगनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्या दुग्धगुणाश्च यथा, चरके
सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
“महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।
स्निहानूनमनिद्राय हितमत्यग्रे च तत् ॥”
महिषीप्रिया, स्त्री, (महिषीणां प्रिया ।) मूली-
ह्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
मही, स्त्री, (मस्यते इति । मच् + अच् । मच्
+ “गौरादिभ्यश्च । ४।१।४१ । इति डीप् ।
यदा, महि । कृदिकारादिति डीप् ।) पृथिवी ।
इत्यमरः । २।१।३ । (यथा विष्णुपुराणे ।
१।४।२६ ।
“उत्तिष्ठतस्तस्य जलार्द्रकुचे
महावराहस्य महीं विधाप्य ।
विधुन्वतो वेदमयं शरीरं
रोमान्तरस्या सुनयो जुषन्ति ॥”)
नदीविशेषः । सा च मालवदेशे वर्तते । इति
मेदिनी । हे, ७ ॥ तञ्जलगुणाः ।
“महीजलन्तु सुखादु वल्यं पित्तहरं गुरु ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
गौः । इति जटाधरः ॥ हिलमोचिका । इति
त्रिकाशेषः ॥ (लोकः । यथा, ऋग्वेदे । ३ ।
५६ । २ ।
“तिस्रो महीरपरास्तस्युः ।”
“महीः लोकाः ।” इति तद्वाक्ये साधनः ॥)
महीचित्तु, पुं, (मस्यां जयते इति । चि + क्त्विप् ।
तुक् च ।) राजा । इत्यमरः । २।८।१२ ॥
(यथा, महाभारते । ७ । ४४ । २४ ॥
“रथचर्यास्त्रमायाभिर्मोहयित्वा परन्तपः ।
विभेद शतधा राजन् ! शरीराणि मही-
जितान् ॥”)
महीजं, स्त्री, (मस्यां जायते इति । जन + डः ।)
आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूमि-
जाते । त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ६।८७।३-४ ।
“आरुद्रानां महीजनानां विन्धुजानाश्च सर्वशः ।

वानाचुक्रानां शुभ्राणां तथा पञ्चतवाधिनान् ।
वाजिनान् बहुभिः संख्ये समन्तात् पर्यवारयन् ॥”
महीधः, पुं, (मही जातः । जन + डः ।) मङ्गल-
महः । यथा, समयप्रदीपः ।

“रवौ रघाव्यौ सितगौ दयाव्यौ
हयं महीने विधुने शराद्यौ ।
गुरौ शराद्यौ भगुने छतीयं ।
शनी रघावन्तमिति क्षपायाम् ॥”

महीधः, पुं, (मही धरतीति । धृ + कः ।)
पञ्चनः । इत्यमरः । २ । ३ । १२ ॥ (यथा,
श्रीमद्भगवते । २ । ७ । ३२ ।

“गौपेर्महे प्रतिहते ब्रजविप्रवाय
देवेभिर्यति पशून् कृपया रिरचुः ।
धर्ताच्छिलीन्मिव सप्तदिनानि सप्त-
वर्षां महीधमनैककरे सलीलम् ॥”

मही धरति उद्धरतीति । धृ + कः । महेन्द्र-
हर्ता । यथा, तत्रैव । ३ । १३ । २६ ।

“उन्निप्रवासः खचरः कठोरः
मटा विधुन्वन् खररोमशत्वक् ।
खुराहताभः सितदंष्ट्र ईजा-
व्योतिर्भासे भगवान् महीधः ॥”

“महीधः पृथिव्या उद्धर्ता ।” इति तट्टीकायां
जामो ।)

महीपालः, पुं, (मही पालयतीति । पाल +
अण् ।) राजा । यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
८८ । ६१ ।

“स पपात महीष्टे शस्त्रसंघसमाहतः ।
नीरक्तस्य महीपाल । रक्तवीजो महासुरः ॥”
(राजविशेषः । यथा, कथाचरित्सागरे ।
५६ । ७ ।

“चन्द्रसामिन् ! महीपालो नाम्ना कार्यः
सुतस्त्वया ।

राभा भूत्वापिरं यस्मात् पालयिष्यत्ययं
महीम् ॥”

महीप्राचीरं, स्त्री, (महीः प्राचीरमिव । सर्वदिक्षु
स्थितत्वात्प्राचीरम् ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

महीभूत, पुं, (मही विभक्तिं धरतीति । भृ +
क्विप् । “इत्यस्य पिति क्विन् तुक् ।” ६ । १ । ७२ ।
इति गुणागमः ।) पञ्चतः । यथा, कुमार-
सम्भवे । १ । २७ ।

“महीभूतः पुत्रवर्तोऽपि पृष्टि-
स्तम्भप्रपद्ये न जगाम तृप्तिम् ।
अनन्तपुत्रस्य महीधिं चूते
हिरण्मालाः सपिशेषसद्माः ॥”

(मही विभक्तिं पालयतीति । भृ + क्विप् ।)
राजा । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८१ । १३ ।

“ये समानुगता नित्यं प्रसादधनभोजनेः ।
अदृष्टिं पुनं तेऽहं कुर्यान्त्यन्तमहीभूताम् ॥”

महीमयः, वि, (मही पिकासोपयवो वेति ।
मही + मयट् ।) रत्नकानिर्मितः । यथा,—
नारी लोपपुराणे । ८७ । ७ ।

“तौ तस्मिन् पुलिने देव्याः कृत्वा मूर्तिं
महीमयीम् ।

अर्हणायकृतुस्तस्याः पुण्यधूपातिर्पयैः ॥”

महीरहः, पुं, (मही रीहति जायत इति ।
रह + कः ।) वृत्रः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ।

(यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । ११ ।

“तपश्चरत्सु पृथिवीं प्रचेतःसु महीरहाः ।
अरक्ष्यमाणामाववृषैर्भूवाध प्रजाक्षयः ॥”)

शक्रवृत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महीलता, स्त्री, (मही लतेव ।) किशुलुकः ।
इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ (विशेषोऽस्याः
किशुलुकशब्दे ज्ञातयः ।)

महीसुतः, पुं, (मही सुतः ।) मङ्गलः । इत्य-
मरः । १ । ३ । २५ ॥ (यथा, बृहत्संहि-
तायाम् । १०४ । १४ ।

“रिपुगदकोपभयानि पश्यमे
तनयकृताश्च मुचो महीसुते ।
द्युतिरपि नास्य चिरं भवेन् स्थिरा
शिरसि कपेरिव मालती कृता ॥”

महेच्छः, पुं, (महेती इच्छा यस्य । दृक्ख
सामाधिकः ।) महाशयः । इत्यमरः । ३१ । ३३ ।
(यथा, बृहत्संहितायाम् । १६ । ६८ ।

“प्रत्यन्तघनिमहेच्छयवसायपराक्रमोपेताः ॥”

महेन्द्रः, पुं, (महेन्द्रासाविन्द्रश्च ऐश्वर्यवानि-
त्यर्थः ।) विष्णुः । इति महाभारते तस्य सद्य-
नामस्तोत्रम् ॥ शक्रः । (यथा, भागवते । ६ । १३ । ६ ।
“ऋषयस्तदुपाकर्ण्य महेन्द्रमिदमब्रवीत ॥”)

जम्बुद्वीपस्य पञ्चतविशेषः । इति मेदिनी । रे,
२०० ॥ (स च सप्तकुलाचलानामन्यतमः ।
यथा, मार्कण्डेये । ५७ । १० ।

“महेन्द्रो मलयः सत्यः सुतिमावृत्तपञ्चतः ।
विन्ध्यश्च पारिपाञ्च सप्तैवान्न कुलाचलाः ॥”

महेन्द्रकदली, स्त्री, (महेन्द्रसम्भवा तद्वर्णा वा
कदली ।) कदलीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महेन्द्रनगरी, स्त्री, (महेन्द्रस्य नगरी ।) अमरा-
वती । इति शब्दरत्नावली ॥

महेन्द्रवारणी, स्त्री, (महेन्द्रवरुणयोरियं प्रिय-
त्वात् । अण् । ङीप् ।) कृताविशेषः । बह्वृ-
माकाल इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । चित्रवल्ली २

महाफला ३ महेन्द्रो ४ चित्रफला ५ त्रपुखी ६
त्रपुसा ७ आत्मरक्षा ८ विशाला ९ दीर्घवल्ली १०

महानुफला ११ महदारुणी १२ बृहत्फला १३
बृहदारुणी १४ सौम्या १५ गजचिर्भटा १६

चित्रदेवी १७ धनुःश्रेणी १८ स्याणकर्णी १९
मरुसम्भवा २० । अस्या गुणाः । इन्द्रवारुणी-

गुणभागित्वम् । रमे वीर्ये विपाके च किञ्चिद्-
गुणाधिकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

महेन्द्राणी, स्त्री, (महेन्द्रस्य भार्येति । महेन्द्र ।
“पुंयोगाश्चायाम् ॥” ४ । १ । ४८ । इति ङीप् ।

“इन्द्रवरुणेति ॥” ४ । १ । ४९ । इति आनुगा-
गमः ।) इन्द्रभार्या । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, महाभारते । ३ । ४१ । १३ ।

“तनो सहृर्नाम्नगवानैरावतश्रीरोगतः ।
आजगाम महेन्द्राण्या शक्रः सुरगणैर्धृतः ॥”)

महेरणा, स्त्री, (महन् ईरणं प्रेरणमस्याः ।
यद्वा, महं गजोत्सवमीरयतीति । ईर + ल्युः ।

टाम् ।) शल्लकीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३४ ।
महेरणा इत्यपि पाठः । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ (यथास्याः पर्यायः ।
“शल्लकी गणभस्या च सुवहा सुरभीरसा ।

महेरणा कुन्दरुकी वल्लकी च बहुस्रवा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महेला, स्त्री, (मह्यते पूज्यत इति । मद् +
“सलिकल्पनिमहीति ।” उणा० । १ । ५५ । इति

इलच् । पृथोदरादित्वादिकारखेकारः । यद्वा,
महस्योत्पत्त्य इला भूमिः ।) नारी । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नलीद्वये । २ । ५८ ।
“ससुदमहेलाभिस्तुरित-

गुणाभिस्तत्सरमहेलाभि
श्रीः प्रवरमहेलाभिस्तथैव
शुवर्पतिभिः परमहेलाभिः ॥”

महेलिका, स्त्री, (महेल + स्वार्थे क्त्वा । टाम् ।
अकारश्चेत्त्वम् ।) नारी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

महेशः, पुं, (महान् ईशः ।) शिवः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शिवध्यानम् ।

“ध्यायेन्निव्यं महेशं रणतगिरिनिभं चाय-
चन्द्रावतंसम् ॥”)

महेश्वन्तुः, पुं, (महेशो बध्यते वशीक्रियते येन
लक्ष्मीस्तनवन्त्यत्वात् ।) श्रीफलवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

महेश्वरः, पुं, (महेश्वावादीश्वरश्च कर्तुमकर्तुं-
मन्यथाकर्तुं वा समर्थः । यद्वा, महत्या

महामायया ईश्वरः ।) शिवः । इत्यमरः ।
१ । १ । ३२ ॥ अस्य शुभ्रतिर्यथा,—

“विश्वस्थानाश्च सर्वेषां महतामीश्वरः स्वयम् ।
महेश्वरश्च तेनेन प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५३ अध्यायः ॥
अस्य विवाहसंस्कारफलं यथा,—

“महेश्वरसमायुक्तमीदृशं यः संरेत् छदा ।
सततं तस्य कल्याणं चाञ्छन्तश्च भविष्यति ॥”

इति कालिकापुराणे शिवविवाहे ४३ अध्यायः ॥
(परमेश्वरः । तदुक्तं न्यायशास्त्रे ।

वायोर्नैवेकादश तेषां गुणा
जलचितिप्राणभृतां चतुर्दश ।

दिक्कालयोः पञ्च पदेव चामरं
महेश्वरोऽष्टौ मनसस्तथैव च ॥”

महान् ईश्वरः प्रजायां प्रभुः । ऐश्वर्यशालो
राजा । यथा, महाभारते । १ । २२८ । २६ ।

“ततः शक्रोऽतिसंक्रुद्धश्चिदृशानां महेश्वरः ।
पादरं गणमास्याय तावभौ सप्तपादवन् ॥”)

महेश्वरकरपुता, स्त्री, (महेश्वरस्य करात् पुता ।)
करतोषा नदी । इति केचित् ॥ गौरीविवाह-

समये शङ्करकरगतिसंश्रदान्तोयप्रभवत्वात्

महोत्सा

महोन्न

महोप

परस्य तोयं विद्यते चेति करतोया । इत्यमर-
टीकायां भरतश्च ॥
महेश्वरी, स्त्री, (महेश्वरस्य स्त्री । महेश्वर +
ह्रीम् । महती चामौ ईश्वरी महदादीनां निय-
न्तीति या ।) महेश्वरपत्नी । यथा,—
ये पातु दक्षमेवं मे ह्रीं पातु वामनोचनम् ।
श्रीं पातु दक्षकर्म मे त्रिवर्णात्मा महेश्वरी ॥”
इति तन्त्रसारे भुवनेश्वरीकवचम् ॥
अपरानिता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कांस्यम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ११४ ॥ राजरीतिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
महैरण्डः, पुं, (महोद्यावावेरण्डः ।) स्थूलैरण्डः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
महैना, स्त्री, (महती चासावेला च ।) स्थूलैना ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविषयोऽस्याः
स्थूलैनाशब्दे दृश्यः ।)
महोजः, पुं, (महान् उच्चा । “अचतुरविचतु-
रेति ।” ५ । ४ । ७७ । इति समासान्तः अच् ।
निपातितश्च ।) दृष्टदृष्टः । इत्यमरः । २ । ६ ।
६१ ॥ तत्पठ्यायः । दृष्टः २ दृष्टः ३ पुङ्गवः ४
बन्धो ५ गोनाथः ६ ऋगभः ७ गोप्रियः ८
उच्चा ९ गोपतिः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ६० । ६६ ।
“महोद्यः स त्वया दृष्टः संस्तवश्च कृतो यदि ।
तदिहानय तं युक्ता तावन् पश्यामि
कीदृशः ॥”)
महोटिका, स्त्री, (महान्तः फलेभ्यः स्थूला उटा
पत्राण्यस्याः । ततः स्वार्यं कन् । टाप् । अकार-
स्थेत्वम् ।) दृष्टी । इति राजनिर्घण्टः ॥
महोटी, स्त्री, (महान्त उटाः पत्राणि यस्याः ।)
दृष्टी । इति भावप्रकाशः ॥ दृष्टदृष्टलक्ष ॥
महोत्क, स्त्री, (महान् उत्कः दर्शनीयसुको
लीको यस्याः ।) विदुः । इति केचिन् ॥
महोत्पलं, स्त्री, (महोत्तत् उत्पलश्च ।) पद्मम् ।
सारसपक्षी । इत्यमरः । १ । ३० । ३६ ॥
महोत्सवः, पुं, (महोद्यावावेत्सवश्च ।) अतिशय-
नृत्यजनककर्म । यथा,—
“मनेन जन्मदिवसे स्नानैर्मङ्गलपाण्डित्यः ।
गुरुदेवाविप्रैश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥
स्नानञ्च पितरौ तथा देवप्रजापतिः ।
प्रतिगवत्सरश्चैव कर्तव्यश्च महोत्सवः ॥”
इति तिथ्यादिनक्षत्रसप्तपुराणवचनम् ॥
अपि च । कालिकापुराणे ६६ अध्याये ।
“दुर्गातीर्थे मनेन कुर्याद्गर्गमहोत्सवम् ।
महानवम्यां शरदि नविदानं नृपादयः ॥”
महोत्साहः, वि, (महान् उत्साहो यस्य ।) अति-
शयोक्ताद्युक्तः । (यथा, महाभारते । ४।५।११ ।
“मत्वं हने महोत्साहा ये त्वया परिकीर्तिताः ।
रत्नरत्नैः ते सर्वे खमेता भीम एकतः ॥”)
तत्पठ्यायः । महोद्यमः २ । इत्यमरः । ३ । १।३ ।
(विदुः । यथा, महाभारते । १।१।१६।११ ।
“अतीत्यो महामुनो महोत्साहो महामवः ॥”)

महोत्साहः, पुं, (महान् उत्साहो यस्य ।)
राज्याङ्गप्राप्ताराजपुरुषः । यथा,—
“सम्पन्नस्तु प्रकृतिभिर्महोत्साहः कृतव्रतः ॥”
इति शब्दमाला ॥
अतिशयोक्तमश्च ॥
महोदधिः, पुं, (महोद्यावावेदधिश्च ।) ससुद्रः ।
यथा, महानाटकं ।
“लङ्का दग्धा वनं भयं लङ्कितश्च महोदधिः ।
यन् कृतं रामदूतेन स रामः किं करिष्यति ॥”
महोदयं, स्त्री, (महान् उदय उन्नतिर्यस्मिन् ।)
पुरविशेषः । तत्पठ्यायः । कान्यकुब्जम् २ कन्या-
कुब्जम् ३ गाधिपुरम् ४ कौशम् ५ कुशस्थलम् ६ ।
इति हेमचन्द्रः ॥
महोदयः, पुं, (महान् उदयः ससुन्नतिर्यस्मिन् ।)
कान्यकुब्जदेशः । आधिपत्यम् । (महान् उदय
उत्कर्षो यस्मिन् ।) अपवर्गः । इति मेदिनी ।
ये, १०६ ॥ (महान् उदय उत्कर्षो यस्य ।)
स्वामी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६७ ॥
(महान् उदयः फलं यस्मिन् यस्माद्वा । महा-
फले, वि । यथा, मनौ । ७ । ५५ ।
“अपि यन् सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
विशेषतोऽसहायेन किन्तु राज्यं महोदयम् ॥”
“महोदयं महाफलम् ।” इति तट्टीकायां
कुल्लुकभट्टः ॥
महोदया, स्त्री, (महानुदयो यस्याः । टाप् ।)
नागवला । इति राजनिर्घण्टः ॥
महोदरी, स्त्री, महोद्यावावेरी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (महान् उदरमस्य ।) दृष्टदुदरवृत्ते,
त्रि ॥ (महश्च तदुदरश्च । दृष्टदुदरं, स्त्री ।
यथा, श्रीभागवते । ६ । ७ । १७ ।
“पितरं वरुणयन्तं तृत्वा जातमहोदरम् ।
रोहितो ग्राममेयाय तमिन्द्रः प्रत्येषधत ॥”
पुं, नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
३५ । १६ ।
“कर्कशाकर्करी नागौ कुण्डोदरमहोदरी ॥”
दानवविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । ६५ । २५ ।
“एकपादेकचक्रश्च विरूपाक्षमहोदरी ॥”
हतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव । १ ।
६७ । ६७ ।
“सेनापतिः सुतेनश्च कुण्डोदरमहोदरी ॥”)
महोद्यमः, वि, (महान् उद्यमो यस्य ।) महोन्-
साहः । इत्यमरः । ३ । १ । ३ । (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ५ । १४१ ।
“अथ निर्जित्य दायार्द्राङ्गान्वा लक्ष्मीं चित्ती-
श्वरः ।
जिष्णुर्दिविजयं कर्तुं श्रीमानासीन्महो-
द्यमः ॥”
महानुद्यमः ।) अतिशयोक्त्योगे, पुं ॥
महोन्नतः, पुं, (महानतिशय उन्नतः ।) ताल-
दृष्टः । इति भावप्रकाशः ॥ अद्भुतवृत्ते, वि ।
महोन्नतिः, स्त्री, (महती चासावृत्तिश्च ।)
अतिशयवृत्तिः । यथा,—

“भूयान्ति महदैश्वर्यं पुत्रादीनां महोन्नतिः ।
अथाधिना शरीरेण चिरं जीव सुखी भव ॥”
रघुवट्टः ॥
महोन्नदः, पुं, (महानतिशय उन्नदः ।) मत्स्य-
विशेषः । फलुद इति भाषा । यथा,—
“राजग्रीवश्चित्रफलः फलकी च महोन्नदः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
अत्युन्नते त्रि ॥
महोरगं, स्त्री, (महान् उरग इव ।) तगर-
मूलम् । इति रत्नमाला ॥
महोरगः, पुं, (महोद्यावावेरगश्च ।) सर्पगण-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । ४ ॥ दृष्टतर्प-
मात्रश्च ॥ (यथा, भागवते । ८ । १० । ४७ ।
“महोरगाः समुत्प्लुतः दन्दशूकाः सृष्टिकाः ॥”)
महोल्का, स्त्री, (महती चासावल्का च ।)
उल्काविशेषः । यथा,—
“विदुस्तनितनिर्घातमहोल्कानाञ्च संप्रवे ।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुस्त्रवीत् ॥
महोल्कानाञ्च संप्रवे इतस्ततोऽनेकमहोल्काना
सन्निपाते । उल्कालक्षणमाह दृष्टदृष्टिः ।
“दृष्टिच्छिन्ना च छद्माग्रा रक्तनीलशिखी-
ज्वला ।
पौरुषी च प्रमायेन उल्का नानाविधा
स्थिता ॥”
इति तिथ्यादिनक्षत्रम् ॥
महौजाः, [स्] त्रि, अनितेजोयुक्तः । महोदोजो
यस्येतिविशेषे बहुव्रीहौ प्रथमैकवचने अत्यसौ-
ध्यावित्यनेन दीर्घे कृते महौजा इतिपदं
निष्पन्नम् ॥ (यथा, मनौ । १ । ६१ ।
“स्त्रायन्मुवस्यास्य मनोः यद्वंश्या मनवीरपरे ।
सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वामहात्मानो महौ-
जवः ॥”
कालेयपुत्रासुरविशेषः । यथा, महाभारते
१ । ६७ । ५३ ।
“पञ्चमस्तु बभूवेषां प्रवरो यो महासुरः ।
महौजा इति विख्यातो बभूवैह परन्तपः ॥”)
महौषधं, स्त्री, (महान् औषधम् ।) भूग्या-
हुलम् । शुण्डी । (पठ्यायो यथा,—
“शुण्डी विश्वा च विश्वश्च नागरं विश्वभेषजम्
उषधं कटुभद्रश्च दृढवेरं महौषधम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
लशुनम् । (पठ्यायो यथा,—
“लशुनस्तु रसोनः स्यादुग्रगन्धो महौषधम् ।
अरिदो गिष्ककन्दश्च यवनेष्टो रसोनकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
वाराहीकन्दः । पल्लवाभः । इति राजनिर्घण्टः ।
पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अतिविषा ।
इत्यमरः । २।६।३८ । (महोषधश्चम् । यथा,
कथासरित्सागरे । ६६ । ३६ ।
“स्वभर्तुन् प्रेयं तेषाञ्च महाप्लान्महौषधैः ।
चिकित्सां कारयामासुर्नानस्तुश्च तदनि-
कान् ॥”)

महोषधिः, स्त्री. (महोषधिः ।) दूष्वा ।
नयानुचुपः । इति शब्दचन्द्रिका । महा-
यानीधदयविशेषः । यथा,—

“महोषधी तथा याधो वना चातिवना तथा ।
ग्रन्थुयो तथा सिंघो अष्टमी च सुवर्चला ॥
महोषध्यायकं प्रोक्तं महायाने नियोजयेत् ॥”

इति गोविन्दानन्दधृतमत्स्यपुराणवचनम् ॥
अपि च ।

“एष्यतीं ग्यामना भद्रराजः शतावरी ।
गुरुचो महोषधी च महोषधिगणः स्तनः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रयोषधिः । (यथा, महाभारते । ३।२८५।)

“पिगल्यां चापि सुयोवः चयेनैतौ चकार ह ।
पिगल्या महाषध्या दिशमन्त्रप्रयुक्तया ॥”

मञ्जीरनी । यथा, रघौ । १२। ६१ ।

“ट्टा विचिन्वता तेन लङ्कायां राजसीडता ।

जानकीविषवलीभिः परीतेव महोषधिः ॥”

“महोषधीः मञ्जीवनी जनेव ॥” इति तट्टीकायां
मलिनार्थः ॥)

महोषधी, स्त्री. (महोषधि + डीप् ।) श्वेतकण्ट-

कारी । प्राक्ती । (पर्यायोऽस्या यथा,—

“माफो कपोतवद्वा च सोमवल्ली सरस्वती ।
मल्लकपर्णी माण्डकी त्वायौ दिव्या महोषधी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

कटुका । अनिविषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिनमोचिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मा ङ य माने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-

यात्त०-सक०-अनिट् ।) ङ य मायते । इति

दुर्गादासः ॥

मा ङ लि शब्दे । माने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(डा०-यात्त०-सक०-अनिट् ।) ङ लि

मिमीते । श्रुत्या धर्म्मं मिमीते यः । इति

चलायुधः ॥ इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥

मा ल माने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-पर०-

सक०-अनिट् ।) ल माति भूमिं नवेन राजा ।

न मानि मानिनो यस्य यशस्विभुवनोदरे ॥”

इति चलायुधः ॥ इति दुर्गादासः ॥

मा, य (मा + क्तिप् ।) वारणम् । (यथा

रामायणे । १। २। १५ ।

“मा निपाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः

समाः ॥”)

विकल्पः । इति मेदिनी । अययवर्गे, ४६ ॥

मा, स्त्री. (मा + क्तिप् । यद्वा, मा + क । तत्

टाप् ।) मञ्जीः । इति मेदिनी । मे, १ ।

माता । (यथा, शास्त्रदर्पणे । १० म ।

“मारमा सुयमा चारुचा मारवधूतमा ।

मातृधर्म्ममायाया या वामा मेःस्तु मा

रमा ॥”)

मानम् । इति काशरकीयः शब्दरत्नावली च ॥

मा, } पि, (यमाद् + द्वितीयेकवचने । “त्वा

मां } मां द्वितीयायायाः ।” ८। १। ८१ ।

इति मामित्यस्य माने विकल्पेन मादेशः ।)

मदीया कर्मता । आमाके इति भाषा ॥

यमाच्छब्दान् द्वितीयेकवचननियमं पदम् ।

इति व्याकरणम् ॥ (यथा, देवीभागवते । १ ।

५ । ६६ ।

“सिन्धोः पुत्रां रोषिता किं त्वमादौ !

कम्पादेनां प्रेक्षसे नाघहीनाम् ।

चन्तयस्ते स्वांशजानापराधो

युत्याप्येनं मोदिनां मां कुरुष्व ॥”)

मांसं, स्त्री. (मन्थने इति । मनञ्जाने + “मने-

र्दोषश्च ।” उणा० ३ । ६४ । इति सः दीर्घश्च ।)

रक्तजघातुविशेषः । मास इति भाषा ॥ स तु

गर्भस्यवालकस्याष्टभिर्मासेर्भवति । इति सुख-

बोधः ॥ भागवतमने चतुर्भिर्मासेर्भवति । तत्त्व-

र्यायः । पिश्रितमं २ तरनम् ३ पलनम् ४ क्रयम्

५ आमिषम् ६ पलम् ७ । इत्यमरः । २। ६। ६३ ॥

असजम् = जाङ्गलम् ६ कौरम् २० । सर्वसांस-

गुणाः । वाननाश्रितम् । वृष्यत्वम् । वल्य-

त्वम् । रथत्वम् । हंष्टत्वम् । देशस्यानसात्म्य-

संस्थासंभावैर्भूयो नानारूपत्वश्च ॥ * ॥ प्रसह-

भूषयानुपवारिजवारिचारिमांसगुणाः । गुरु-

त्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् ।

वानघ्नत्वम् । शुक्रवर्द्धनत्वश्च ॥ * ॥ विष्कर-

प्रतुदजाङ्गलमांसगुणाः । लघुत्वम् । शीतत्वम् ।

मधुरत्वम् । कषायत्वम् । रुखां हितत्वश्च ॥ * ॥

अङ्गविशेषमांसगुणाः ।

‘एकदेशेऽपि पूर्वाह्णे नृगाणां पश्याणां परम् ।

सर्वेषां च शिरस्कन्धग्रीवचर्मयकृद्गुदम् ॥

पादपृष्ठाक्ष्णमस्तिष्कमुष्कक्रोडाश्च मेहनाः ।

धातवः श्रोणितायाश्च गुरवः स्युर्मथोत्तरम् ॥’

प्रश्नप्रश्नमांसं यथा,—

‘वयस्यं निम्बिषं सन्नोद्धतं मांसं प्रशस्यते ॥

नृनश्च बाधितं युष्टं वृहं बालं विषेहृतम् ।

अगोचरहतं बाहुसहितं मांसमुत्तमम् ॥’

अष्टविधा मांसयोनिर्यथा । प्रसङ्गाः १ प्रसङ्ग-

भक्षणान् कुररश्चेनादयः । भूश्याः २ विल-

शायित्वात् नकुलमोधादयः । आनूपाः ३

खड्गमहिषवराहादयः । जलजाः ४ कुम्भीरा

दयः । जलेचराः ५ हंसवकप्रभृतयः ।

जाङ्गलाः ६ हरिणच्छागादयः । विष्किराः ७

विकीर्णचरणात् तित्तिरमयूरकुक्कुटादयः ।

प्रतुदाः ८ प्रतुयचरणात् कपोतपारावतादयः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।

‘मांसं वातहरं सर्वं हृह्यं वलपुष्टितम् ।

प्रोक्तं गुरु हृह्यं मधुरं रसपाकयोः ॥’ * ॥

अथ तद्देशाः ।

‘मांसवर्गो हि धा ज्ञेयो जाङ्गलानूपभेदतः ॥’

तत्र जाङ्गलस्य लक्षणं गुणश्च ।

‘मांसवर्गोऽत्र जङ्गला विलस्याश्च गुहाशयाः ।

तथा पर्यन्तगा ज्ञेया विष्किराः प्रतुदा अपि ॥

प्रसङ्गा अथ च ग्राम्या अष्टौ जाङ्गलजातयः ।

जाङ्गला मधुरा रुक्षास्तुवरा लघवकृदा ॥

वल्यास्ते हृह्यं वल्या दीपना रोषहारिणः ।

मृकतां मिम्बिनत्वश्च गृह्यत्वादिति तथा ॥

बाधिर्यमरुचिं हृदिप्रमेहसुखजान् गदान् ।

श्रीपदं गलगच्छ नाशयन्त्यनिलामयान् ॥’ * ॥

अद्यानूपस्य लक्षणं गुणश्च ।

‘कूलेचराः प्रवाद्यापि कोपम्याः पादिनस्तथा ।

मत्स्या एते समान्याताः पञ्चधानूपजातयः ॥

आनूपा मधुराः स्निग्धा गुरवो वद्विसादनाः ।

ज्ञेयानाः पिच्छिलाद्यापि मांसपुष्टिप्रदा भृशम् ॥

तथाभिष्यन्दिनस्ते हि प्राथोऽप्यन्तमाः

सृताः ॥’ * ॥

अथ जाङ्गलानां गणना विशिष्टा गुणाश्च ।

‘हरिणैर्गुरुरङ्ग्यैर्यथान्यङ्गुशम्भराः ।

राजीवोऽपि च सुखी चेत्याद्या जाङ्गल-

संज्ञकाः ॥

हरिणस्तान्मवर्णः स्यादेगः कृष्णः प्रकीर्णितः ।

कुरङ्ग ईयत्तान्मः स्यादरिण्याकृतिको महान् ॥

कथ्यो नीलाखको लोके सरोर इति कीर्णितः ।

पृथतश्चन्द्रविद्धः स्यादरिण्यान् किञ्चिदल्पकः ॥

न्यङ्कुर्बहुविषाणोऽथ शम्भरो गवयो महान् ।

राजीवस्तु नृगो ज्ञेयो राजीभिः परितो वनः ॥

यो नृगः शङ्खहीनः स्यात् स सुखीति निर्गन्तः ।

जङ्गलाः प्रायशः सर्वे पित्तद्विगृहाराः सृताः ।

किञ्चिदातकराद्यापि लघवो वलवर्द्धनाः ॥’

अथ विलेश्यानां गणना गुणाश्च ।

‘मोधाशशभुजङ्गाखुश्रलक्याद्या विलेश्याः ।

विलेश्या वातहरा मधुरा रसपाकयोः ।

हृह्यं बहुविष्मत्वा पीर्योष्णा अपि कीर्णिताः ॥

अथ गुहाश्यानां गणना गुणाश्च ।

‘सिंहयाप्रतुका नृक्षतरुक्षीपिनस्तथा ।

वभुजस्तुकाज्ज्वारा इत्याद्यास्तु गुहाशयाः ॥

सूलपुच्छो रक्तनेत्रो वभुमेदः सनाकुलः ।

गुहाशया वातहरा गुरुष्णमधुराश्च ते ।

स्निग्धा वल्या हिता नित्यं नेत्रगुह्यविका-

रिण्याम् ॥’

अथ पर्यन्तगाणां गणना गुणाश्च ।

‘वनौकोष्ठलमाज्ज्वारश्चर्मकटिकादयः ।

एते पर्यन्तगाः प्रोक्ताः संश्रुतादेमं हर्षिभिः ॥

सृताः पर्यन्तगा वल्याश्चक्षुष्याः शोषिणे

हिताः ।

आसाधेः काशशमनाः खट्वस्त्रपरीयकाः ॥’

अथ विष्किराणां गणना गुणाश्च ।

‘वर्णकालावविकिरकपिञ्जलकतित्तिराः ।

कुलिङ्गकुक्कुटाद्याश्च विष्किराः ससृदाक्षताः ॥

विकीर्णं भक्षयन्त्येते यस्मात् तस्माद्वि विष्किराः ।

कपिञ्जला इति प्राज्ञैः कथिता गौरतित्तिराः ॥

विष्किरा मधुराः शीताः कषायाः कटुपाकिनः ।

वल्या वृष्याश्चिदोषघ्नाः पथ्यास्ते लघवः

सृताः ॥’

अथ प्रतुदानां गणना गुणाश्च ।

‘कालकच्छकहारीतकपोतशशपत्रकाः ।

सारिका खड्गरीटश्च पिकाद्याः प्रतुदाः सृताः ॥

प्रतुय भक्षयन्त्येते तुष्टेन प्रतुदास्ततः ।

कपोतो ध्रुवः पाटुः शतपत्रो दृष्ट्युक्तः ।
प्रतुदा मधुराः पित्तकफघ्नास्तु वरा हिमाः ।
गणयो बहुवर्चस्काः किञ्चिद्वानकराः स्मृताः ॥
अथ प्रमदानां गणना गुणाश्च ।
'काको गृध्र उल्मुकश्च चिमश्च प्रशघातकः ।
चाघो भाघश्च कुरर इत्याद्याः प्रमदाः स्मृताः ।
प्रमदाः कीर्तिता एते प्रमत्ताश्चिद भक्षणान् ।
प्रमदाः मनु रीर्योणाः यस्मात् भक्षयन्ति ये
ते शोषभक्षकीर्णादेः शुक्रचीया भवन्ति हि ॥
प्रशघातकम्याने शतघातकीऽपि पाठः । वाज
हनि लीके ॥५॥ अथ ग्राम्याणां गणना गुणाश्च ।
'ह्यागमेष्टयाश्वाद्या ग्राम्याः प्रोक्ता महर्षिभिः ।
ग्राम्या वातहराः सर्जे दीपनाः कफपित्तलाः ।
मधुरा रसपाकाभ्यां दृंहणा बलवर्धनाः ॥
अथ कूलेचराणां गणना गुणाश्च ।
'लुलापगण्डवाराहचमरीशरणादयः ।
एते कूलेचराः प्रोक्ता यतः कूले चरन्त्यमी ॥
कूलेचरा मरुत्पित्तहरा व्या वलावदाः ।
मधुराः शीतलाः स्निग्धा मृजलाः श्रेष्ठवर्धनाः ॥
अथ प्रवानां गणना गुणाश्च ।
'हंससारसकाचाक्षवक्रौचसरारिकाः ।
नन्दीमुखी सकादम्बा बलाकाद्याः प्रवाः स्मृताः ।
प्रवन्ते सनिष्ठे यस्मादेते तस्मान् प्रवाः स्मृताः ॥
मृना कठोरा वृत्ता च यस्याश्चक्षुपरिस्थिता ।
गुटिका चक्षुसहशी ज्ञेया नन्दीमुखीति सा ।
प्रवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः ।
यान्तेऽप्रमदाश्चापि बलशुक्रकराः सराः ॥
अथ कोयस्थानां गणना गुणाश्च ।
'शूचः शूचनखसापि शुक्तिशम्भूककर्कटाः ।
लोवा एवभिधास्यान्ते कोयस्थाः परिकीर्तिताः ॥
कोयस्था मधुराः स्निग्धाः पित्तवातहरा हिमाः ।
दृंहणा बहुवर्चस्का व्याश्च बलवर्धनाः ॥
अथ पादिनां गणना गुणाश्च ।
'कुक्षीरकूर्मेनक्राश्च गोधामकरशङ्कराः ।
घण्टिकः शिशुमारश्चेत्यादयः पादिनः स्मृताः ॥
पादिनीऽपि च ये ते तु कोयस्थानां गुणैः समाः ॥
इति भावप्रकाशः ॥
अग्नश्च ।
मांसं वातहरं हृद्यं बृंहणं बलवर्धनम् ।
प्रोदनं गुरु हृद्यश्च मधुरं रसपाकयोः ॥
तस्योत्पत्तिम्यानमष्टविधं यथा,—
'प्रसक्त भक्षयन्त्येते प्रमदास्तेन कीर्तिताः ।
भक्षया पित्तशायित्वादानूपोत्पन्नसंश्रयात् ॥
जने निवामाञ्जलजा जने चर्याञ्जलेचराः ।
मूलजा जालनाः प्रोक्ता मृगा जल्लजचारिणः ॥
विकीर्य गिहिराश्चैव प्रतुद्य प्रतुदास्तथा ।
योनिरष्टविधा ऐषां मानानां संप्रकीर्तिता ॥
'प्रमदा भक्षयान्नपारिणा वारिचारिणः ।
गुल्ममधुराः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रवर्धनाः ॥
खारादो पेष्टिरो वगैः प्रतुदा जालना मृगाः ।
मधुराः शोणमधुराः मरुताया इति दृष्टान् ॥
अथ मांसपगुणाः ।

‘रसो मांसस्य चतुर्थो वृंहणः प्राणवर्धनः ।
 वृष्यो वातविकारघ्नः स्तब्धोऽनःस्वरवर्धनः ।
 भयविश्लेषसन्धीनां घनानां व्रणानां हितः ।
 अथ तैसपकमांसगुणाः ।
 ‘मांसं यत्तत्संसिद्धं वीर्याणि पित्तलं कटुं ।
 अमिसन्दीपनं रुच्यं दृष्टिदुग्धं पुष्टिदुग्धं ।
 हृतपकमांसगुणाः ।
 ‘मांसन्तु हृतसंसिद्धं दृष्टिदं पुष्टिदुग्धं ।
 प्रीणनं सञ्जघातनं विशेयान्मुखशोषिणाम् ।
 परिशुष्कप्रदिग्धमांसयोर्लक्षणं गुणाश्च ।
 मांसं बहुपृष्ठे भृष्टं सिक्ता चोष्णाम्बुना सुष्ठुः ।
 गौरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते ॥
 परिशुष्कं स्थिरं स्निग्धं हृष्यं प्रीणनं गुरु ।
 पित्तघ्नं बलमेधापिमांसौजःशूक्रवर्धनम् ॥
 तदेव घनतक्राक्यं प्रदिग्धं सत्त्रिजातकम् ।
 प्रदिग्धं बलमांसाभिवर्धनं वातपित्तनिहृत् ॥
 नूतिकापकमांसगुणाः ।
 ‘मांसन्तु नूतिकाप्रीतमङ्गारेण विपाचितम् ।
 ज्ञेयं गुरुतरं वृष्यं दोष्नापीनां सदा हितम् ॥
 वेश्वारमांसस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 ‘निरस्त्रि पिशितं पिष्टं सिद्धं गुडहृतान्वितम् ।
 कृष्णामरिचसंयुक्तं वेश्वार इति स्मृतम् ॥
 वेश्वारी गुरुः क्षिण्वो बलोपचयवर्धनः ।
 द्रव्येण येन येनैह यज्जनं मत्स्यमांसयोः ।
 तस्य तस्य तथोद्येतद्गुणदोषैर्जिभाभवेत् ॥
 एकत्र सर्वमांसमञ्जनदोषो यथा,—
 ‘एकत्र सर्वमांसानि विरुध्यन्ते परस्परम् ॥
 मांसस्य गुरुत्वं यथा,—
 ‘अन्नादद्युग्यं पिष्टं पिष्टादद्युग्यं पयः ।
 पयसोऽद्युग्यं मांसं मांसादद्युग्यं हृतम् ।
 हृतादद्युग्यं तैलं मर्दनाच्च भक्षणात् ॥
 इति राजवल्लभः ॥
 वर्जनीयमांसानि यथा,—
 ‘क्रयादपिदायुहसुकमांसानि वर्जयेत् ।
 सारसैकशफान् हंसान् बलाकावकटिद्विभान् ।
 कुररं जालपादस्य खल्लरीटश्चगड्डिजान् ।
 चाखान् मान्स्यान् रक्तपोदान् जम्भा वै
 कामतो नरः ॥
 बन्धुरं कामतो जम्भा सोपवासस्त्राहं वसेत् ।
 इति गारुडं ६६ अध्यायः ॥
 मांसभक्षणे दोषो यथा,—
 ‘लोभात् स्वभक्ष्यार्थाय जीविनं हन्ति यो नरः ।
 मष्णाकृष्टे वसेत् मोरपि तद्गोत्रो लक्षवर्षकम् ।
 ततो भवेत् स प्रशको मौनस्य सप्रजन्मसु ।
 तृणादयस्य कर्मभ्यस्ततः शुद्धिं नभेद्भुवम् ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २० अध्यायः ॥
 अपि च ।
 ‘बलाकं हंसदाढूहं कलविहं शुकं तथा ।
 कुररं च खल्लरीटं जालपादस्य कोकिलम् ॥
 चापच गड्डरीटश्च ज्येष्ठं गृध्रं तथैव च ।
 उलूकं चक्रवाकश्च भायं पारावतन्त्वपि ।
 कर्पूरं टिटिकश्चैव यामटिटिभमेव च ॥

विंशत्यापञ्च माष्पारिं श्वानं नृकरमेव च ।
श्वगालं मकैटक्षैव गर्हभञ्च न भक्षयेत् ।
न भक्षयेत् सर्बगृगान् पक्षिणोऽन्यान् वने-
चरान् ॥
जलेचरान् स्थलेचरान् प्राणिनश्चति धारणा ॥
इति कूर्मपुराणे उपविभागे १६ अध्यायः ॥
अन्यच्च ।
'नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञो नापदि हितः ।
जम्भा ह्यविधिना मांसं प्रेत्य तैरुतेऽवशः ॥
न तादृशं भवत्येनो गृहघृन्तुर्धनार्चनः ।
यादृशं भवति प्रेत्य वृषामांसानि खादनः ॥
कुप्याद्दृष्टतपश्च साङ्गं कुप्यान् प्रिष्टपश्च तथा ।
न त्वेव तु वृषा हन्तुं पशुमिच्छेत् कदाचन ॥
यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वो ह्य मारणम् ।
वृषापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मान् जन्मनि ॥
नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांससुतपद्यते कश्चित् ।
न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥
सुतनुपत्तिश्च मांसस्य वधवन्धौ च देहिनाम् ।
प्रसमीक्ष्य निवर्त्तते सर्वमांसस्य भक्षणात् ॥
न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा मिश्राचवन् ॥
स लोकाप्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीयते ॥
स्वमांसं परमांसेन यो वह्नयितुमिच्छति ।
अनभ्यर्च्य पितृन् देवान् ततोऽन्यो नास्त्य-
पुण्यकृत् ॥
वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥
फलमृताशुनैर्मध्येमन्यत्रानाश्च भोजनैः ।
न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्षणात् ॥
मांसभक्षयितास्तु च यस्य मांसमिच्छाद्वाप्यम् ।
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
यो यस्य मांसमग्राति स तन्मांसाद् उच्यते ।
मनुस्यादः सर्वमांसादक्षस्माकत्स्यान् विष-
र्जयेत् ॥'
इति मानवे ५ अध्यायः ॥
अन्यच्च । श्रीभागवतपञ्चमस्कन्धगद्यम् । 'ये त्विह
वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते । याश्च स्त्रियो
वृषभान् खादन्ति तांश्च ताश्च ते पशवो रक्ष
निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः ।
शौनिका इव सुधितिना वदायादृक् पिबन्तीति ॥'
ब्रह्मपुराणम् ।
'पशोस्तु मायंमारुह्य न मांसं ग्राहयेत् कश्चित् ।
पृष्ठमांसं गर्भशय्यां शुष्कमांसमपि वा ।'
महाभारतम् ।
'रोगार्तोऽभ्यर्चितो वापि यो मांसं नात्त-
लोलुपः ।
फलमाप्नोत्ययत्रेन सोऽश्वमेधशतस्य च ॥'
नन्दिपुराणम् ।
'यश्चोपदेशं कुरुते परस्य तु महात्मनः ।
मांसस्य वर्जनफलं सोऽमांसादफलं गमेत् ॥'
भविष्यपुराणम् ।
'व्यामित्रं रक्तमावण्यो मुदुक्ते च रवेर्हिने ।
उपजन्म भवेत् कुर्यो दग्दिस्त्र्योपश्रियते ॥'

विष्णुपुराणम् ।

चतुर्दश्यामी चैव अमावास्याय पूर्णिमा ।
पञ्चांग्येति रात्रेः । रविचक्रान्तिरेव च ॥
स्त्रीतेनमांसंभोगी पर्वस्तेषु वै पुमान् ।
विष्णुवभोजनं नाम प्रयाति नरकं नतः ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

अथ मांसभक्षणविधिः ।

‘आह्ने देवान् पितॄन् प्राचेन् खादन् मांसं
न दोषभाक् ।’

वसेन् च नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः ॥
सन्निनानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून् ।
मांसं च त्वय्य संप्राप्य कामान् याति ततो

हरिन् ॥

इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

अपि च ।

‘गोधा कूर्मः श्वः खड्गी शल्यकचेति
सक्तमाः ।’

भक्ष्यान् पञ्चनखान्नित्यं मरुताह प्रजापतिः ॥
मनुष्यान् वशस्तान् सुहृत् मांसं रौरवमेव च ।

निर्वैद्य देवताभ्यश्च ब्राह्मण्यभ्यश्च नान्यथा ।
मायूरं तैत्तिरश्चैव कणोत्थं कपिल्लम् ।

वाह्मनं वक्रं भयं नीलहंसं पराजिताः ॥
सपरः सिंहतुल्यश्च तथा पाठीनरोहितौ ।
मनुष्यास्ते चतुर्द्विष्टा भक्ष्याय तपोधनैः ॥

प्रोक्षितं भक्षयेद्दोषं मांसं च द्विजकाम्यया ।
यथाविधिनियुक्तं प्राणानामपि चालये ॥

भक्षयन्पि मांसानि श्वेभ्योऽपि न लिप्यते ।
औषधार्थमश्वौ वा नियोगाद्युपकारगात् ॥

आमलितस्तु यः आह्ने देवे वा मांसं वृत्तयेत् ।
यावन्ति पशुरोमाणि तावन्तो नरकान् व्रजेत् ॥

इति कूर्मपुराणे उपविभागं १६ अध्यायः ॥
अपि च ।

‘मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ।
प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया ॥

यथाविधिनियुक्तं प्राणानामेव चालये ।
प्राणस्यान्निमं नर्त्तं प्रजापतिरकल्पयत् ॥

न्यावरं नृजमश्चैव नर्त्तं प्राप्य भोजनम् ।
परागममन्तरा दंष्ट्रिगामप्यदंष्ट्रिगः ॥

अदन्ताश्च सहस्तानां शूराणाञ्चैव भीरवः ।
नात्ता दुःखलक्ष्मणाश्च प्राणिनोऽहन्त्यहन्त्यपि ॥

धानैव खटा ह्याद्याश्च प्राणिनोत्तार एव च ।
यज्ञाय नृभिर्मांसं स्तेप्य देवो विधिः स्तुतः ॥

अनोरन्यथा प्रवृत्तिस्तु राक्षसो विधिरूपते ।
क्रोथा स्यं बाष्पुत्पाद्य परोपकृतमेव वा ।

देवान् पितॄन् पशून् खादन् मांसं न दुष्यति ॥
नियुक्तस्तु यथान्यार्थं यो मांसं नास्ति मानवः ।

स प्रेत्य पशूनां याति सम्भवानकविंशतिम् ॥
न मांसभक्ष्ये दोषो न मद्ये न च मेधुने ।

प्रहृतिरेवा भूतानां निवृत्तिस्तु महापला ॥
इति मानवे ५ अध्यायः ॥ ६६

देवपुराणम् ।

‘अहर्मां सनयोऽहो नवम्यामपरेऽहनि ।

मत्स्यमांसोपहारेण दद्यान्नेवेदसुत्तमम् ।

तनैव विधिनान्ननु खयं सुहृत् नान्यथा ॥
याज्ञवल्क्यः ।

‘प्राणान्यथे तथा आह्ने प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।
देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न

दोषभाक् ॥’

यमः ।

‘भक्षयेन् प्रोक्षितं मांसं सन्नत् ब्राह्मणकाम्यया ।
देवे नियुक्तः आह्ने वा नियमे च विवर्चयेत् ॥’

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ६६ ॥

भाक्तामियं यथा,—

‘गोवर्ज्यमांसि चौरं फले जम्बारमांसि च ।
आमिषं रक्तशकचं सर्वं च दण्डमांसि च ॥’

गोवर्ज्यमांसि चौरमित्यत्र पत्रायामामिषं
पर्येति च पाठः । इति कर्मलोचनः ॥

(अस्थोत्पत्तिर्व्या,—

‘रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान् मेदः प्रजायते ॥’
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १४ अध्याये ॥

मांसः, पुं. (मन + सः । दीर्घश्च ।) कालः ।
कीटः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वर्यसङ्करजाति-

विशेषः । यथा, महाभारते । १३ । ४८ । २२ ।
“चतुरो भागधो हते क्रूरास्मायोपजीविनः ।

मांसं खादुर्कं चौरं सौगन्धमिति विवृतम् ॥”
मांसकाणि ह्यी, (मांसं करोतीति । कृ + णिनिः ।)

रक्तम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८६ ॥
मांसच्छेदा, स्त्री, (मांस इव हृदः पर्यमस्याः ।

तदुपरिलोभोत्पत्तिरस्यास्तथात्वम् ।) मांस-
रोहिणीविशेषः । तत्पर्यायः । मांसो २ मांस-

रोही ३ रसायनी ४ सुलोमा ५ लोमकरिणी
६ । इति राजनिर्घण्टः ॥

मांसजं, स्त्री, (मांसाज्जायते इति । जन् + ङः ।)
मेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८८ ॥ (मांस-

जाति, त्रि ।)
मांसतेजः, [स्] स्त्री, (मांसान् तेजोऽस्य ।)

मेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८८ ॥
मांसदहनः, पुं, (मांसं प्रीहामकं दहनं कृशी-

करोतीति । दह + क्युः ।) प्रीहप्रदहनः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

मांसद्रावी, [न्] पुं, (मांसं द्रावयति शिथिली-
करोतीति । दृ + णिच् + णिनिः ।) अन्ववतसः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्याश्वेतस-
शब्दे द्रव्यः ।)

मांसपचनं, स्त्री, (मांसस्य पचनम् ।) मांसपाकः ।
तस्य रूपान्तरं मांसाकः । इति आकरणम् ॥

मांसपेशी, स्त्री, (मांसस्य पेशी ।) गर्भस्यावयव-
विशेषः । यथा,—

“पुद्बुदः सप्तरात्रेण मांसपेशी भवेत्ततः ।
द्विसप्ताहान् भवेत् पेशी रक्तमांसचिता दृष्टा ॥

वीजस्यैवाङ्कुराः पेश्याः पञ्चविंशतिरावतः ॥”
इति सुखबोधः ॥ ६६ ॥
अथ मांसस्य पेशीराष्ट ।
यथार्थतुङ्गा इत्ये वायुः श्रीतांसि दारयेत् ।

अनुप्रविश्य पिशितं पेशीन्निभजते तथा ॥”

यथार्थं यथाप्रयोजनम् ॥ ६६ ॥ मांसपेशीनां
संख्यामाहः ।

“मांसपेश्याः समाख्याता वृणां पञ्चशतानि च ।
तासां शतानि चत्वारि श्लाखास्तु कथितान्यथ ॥

कोष्ठे षडुत्तरा षष्टिः कथिता सुनिपुणैः ।

ग्रीवाया ऊर्ध्वगास्तास्तु चतुस्त्रिंशत् प्रकी-

र्तिताः ॥”

नाः शाखागताः प्राङ् । एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां
तित्रस्त्रिंशत्ताः पञ्चदश १५ पादाग्रे दश १०

पादोपरिर्गुर्वैवत्रिविधा दश १० गुल्फतलयो-
र्दश १० गुल्फजातयोः अन्तरे विंशतिः २०

जातुनि पञ्च ५ ऊरौ विंशतिः २० वक्ष्ये
दश १० एवमेकस्मिन् सङ्घट्टिनि शतम् १००

भवन्ति । एतेनेतरसङ्घट्टिवाहू च ख्याताः ॥
अथ कोष्ठगताः प्राङ् । गुदे तिस्रः श्लेष्-

स्तेका १ त्वेन्यामेका १ वृषणयोर्द्वे २ स्फिचोः
पञ्च पञ्च ५ । ५ वस्तिमर्द्धे द्वे २ उदरे पञ्च ५

नाभौ एका १ एष्टोर्द्वैवत्रिविधा उभयतः पञ्च
पञ्च दीर्घाः ५ । ५ पार्श्वयोः षट् ६ वक्षसि

दश १० अक्षकांशौ प्रति समन्तान् सप्त ७ ।
अक्षकौ अंसुया इति लोके । अंसौ स्तम्भौ ।

हृदि द्वे २ यक्षति द्वे २ शीर्षे द्वे २ उरुके
द्वे २ ॥ ६६ ॥ अथ ग्रीवोर्ध्वगा आह । ग्रीवायां

चतस्रः ४ हन्तोरष्टौ ८ कण्ठमगौ षष्टिकाया-
मिति यावन् एका १ गले एका १ तालुनि

द्वे २ जिह्वायामेका १ ओष्ठयोर्द्वे २ नाकायां
द्वे २ ललाटे चतस्रः ४ शिरस्तेका १ एवं मांस-

पेश्याः पञ्चशतानि भवन्ति ॥ ६६ ॥
“स्त्रीयामपि भवन्त्येताः किन्तु विंशतिरुत्तराः ।

गर्भाशये गर्भमार्गे योनौ च स्तनयोरपि ॥”
एताः पञ्चशतानि मांसपेश्याः । अधिका

विंशतिर्व्या । गर्भाशये तिस्रः ३ गर्भच्छिद्र-
संस्थिताः । शुक्रार्तवप्रदेशिण्यां तिस्रः ३ योना-

वन्धनरतो सुखाश्रिते प्रवृत्ते द्वे २ योनावेव
वह्निर्निर्गतमोतः पार्श्वद्वयस्थिते वक्षले योनि-

कार्यक इति यावन् द्वे २ स्तनयोः पञ्च पञ्च
५ । ५ यौवने तासां दृष्टिर्भवति ।

“पुंसां पेश्याः पुरस्तात् याः प्रोक्ता मेहन-

सुष्कजाः ।

रूपागमादित्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः ॥”
अस्यायमर्थः । पुंसां मेहनसुष्कयोश्च याश्चिन्नो

मांसपेश्याः पूर्वसुष्कजाः स्त्रीणां मेहनसुष्का-
भावान् फलं गर्भाशयं आहणं तिष्ठन्ति । गय-

दासस्तास । स्त्रीणां मांसपेश्यास्त्रिभिर्हीनानि
पञ्चशतानि । तथा च भोजः ।

“पञ्चपेशीशतान्येव स्त्रीवर्ज्यं विहितं भूमिपः ।
अतश्च तिस्रो ह्येयन्ते स्त्रीणां श्लेष्मि सुष्कयोः ॥

अथ मांसपेशीनां कर्माख्याह ।
“शिरास्त्रायुस्त्रिपञ्चासि सन्धयस्तु शरीरिणाम् ।

पेश्योभिः सहितान्येव वलवन्ति भवन्ति हि ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(यथा, महाभारते । १ । ११५ । १२ ।

“ततो जज्ञे मांसपेशी लोहाशीलेव संहता ॥”)

मांसदला, स्त्री, (मांसमिव फलमस्याः ।) वार्त्ताकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मांसभञ्जः, त्रि, (मांसं भञ्जयतीति । भञ्ज +
“कर्म्मण्यण्” ॥ ३ । २ । १४ । इत्यण् ।) मांसभञ्ज-
कर्त्ता । मांसं भञ्जयतीति टात् ण्यसि कर्म्मणि
घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (दानवविशेषः । यथा,
हरिवंशे भविष्यपञ्चमि । २३२ । ६ ।

“मांसपो मांसभञ्जश्च वेगवान् कृतुमाच्छ्रितः ॥”)
मांसमामा, स्त्री, मावपर्या । इति राजनिर्घण्टः ॥

मांसरोहिणी, स्त्री, (मांसं रोपयतीति । रुह +
णिच् + णिनिः । डीप् । न पुक् ।) सुगन्धिद्रव्यभेदः ।
तत्पर्यायः । अमिरुहा २ वृत्ता ३ चर्मकमा ४
वमा ५ विकषा ६ मांसरोही ७ । अस्या गुणाः ।
वृष्यत्वम् । सारकत्वम् । दोषत्रयनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथाचास्याः पर्यायो
गुणाश्च ।

“मांसरोहिण्यतिरुहा वृत्ता चर्मकरी कृष्णा ।
प्रहारवल्ली विकषा वीरवत्यपि कथ्यते ॥
स्यान्मांसरोहिणी वृष्या सरा दोषत्रयापहा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मांसलं, स्त्री, (मांसं तद्वत् पुष्टिकरो गुणोऽस्य
स्यास्मिन् वा । मांस + “विभ्रादिभ्यश्च” ॥ ५ ।
२ । ६७ । इति लच् ।) कायस्य गौडरीत्य-
न्तर्गतस्य ओजोगुणस्याङ्गविशेषः । यथा,—
“ओजः समासभूयस्त्वं मांसलं पदङ्ग्वरम् ॥”
इति कायचन्द्रिका ॥

मांसलः, त्रि, (अतिशयमांसमस्यस्येति । मांस +
“विभ्रादिभ्यश्च” ॥ ५ । २ । ५७ । इति लच्)
बलवान् । इत्यमरः । ३ । ६ । ४४ । स्थूलः ।
यथा, गारुडे ६६ अध्याये ।

“निखाद्य बहुरेखाः स्युर्निर्द्रयाश्चिबुकैः कृणोः ।
मांसलेख धनोपेतैरवक्रैरघरेनृपाः ॥”
(मांसयुक्तः । यथा, बृहत्संहितायाम् ।
६८ । २८ ।

“तृदयं ससुन्नतं पृथु न वेपनं मांसलञ्च
वृपतीनाम् ॥”

अतिबहुलः । यथा, नैषधे । ६ । २७ ।
“हृदस्य हंसावलिमांसलश्रियो
बलाकयेव प्रबला विडम्बना ॥”)

मांसलफला, स्त्री, (मांसलं फलमस्याः ।) वृन्ताकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मांसविक्रयो, [न] त्रि, (मांसविक्रयोऽस्यास्तीति ।
मांसविक्रयेण जीवति वेति इति ।) आम्बि-
विक्रयकर्त्ता । इति हलायुधः ॥ तत्पर्यायः ।
वैतनिकः २ कौटिकः ३ मांसिकः ४ । इत्य-
मरः । २ । १० । १४ ॥ शौनिकः ५ । इति
जटाधरः ॥ कौटिकिकः ६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा मनौ । ३ । १५१ ।

“चिकित्सकान् देवलान् मांसविक्रयिण्स्त्वयम् ।
विपन्नेन च जीवन्तो वर्णाः सृष्ट्यर्थकययोः ॥”)

मांसमारः, पुं, (मांसस्य सारः ।) भेदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (मांसेष्वपि सारो बलं यस्य । सवल-
म्लकायः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ६८ । १०० ।
“उपचितदेहो विद्वान् धनी सुरूपश्च मांस-
सारो यः ।

सङ्घात इति च सुश्रितसन्धितासुखभुजो
ज्ञेयाः ॥”)

मांसस्नेहः, पुं, (मांसानां स्नेहः ।) भेदः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मांसहासा, स्त्री, (मांसेन हासः प्रकाशो यस्याः ।)
चर्म । इति शब्दरत्नावली ॥

मांसायका, स्त्री, (मांसेन सम्पाद्या अयका ।
मांसप्रधाना अयका वा ।) गौणचान्द्रमाष-
कृष्णायमी । तत्र मांसोपकरणकयाङ्गमावश्य-
कम् । यथा । अथायकायाङ्गम् ।

“पित्रादानाय मूले सुरयकास्तिस एव च ।
कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चेन्म्री विभाज्यते ॥
प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेवकी ।
आद्या पूर्वेः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्तथा ॥
श्राकैः कार्या तृतीया स्यादेव दशगते विधिः ॥”
मूले प्रधानस्याने । अमावास्या हि आहस्य
प्रधानकालः तद्वदिति यावत् । ऐन्द्री सार्ये
रिन्द्रदेवताकयागसम्बन्धान् । एवं प्राजापत्या
वैश्वदेवकी च । मांसैः पशोः । तथा च
गोभिलः । यदुवाच्यतरसंभारः स्यात् तदा
पशुनैव कुर्यादिति । यदुवेति निपातसमुदायो
यद्यर्थः । पशुरपि ह्यग एव । ह्यागोऽनादेशे
पशुरिति गीतमात् । न च तैव्या ऊर्द्ध्वं अयस्यां
गौरिति गोभिलसूत्रेण गवोपदेशान् कथमनु-
पदिष्टत्वमिति वाच्यम् । तदसम्भवे पशुने-
त्यनेन यः पशुरुपदिष्टस्तस्य विशेषतोऽनुप-
दिष्टत्वान् । वस्तुतस्तु हरिवंशे ऋगोऽपि
विहितः ।

“इक्ष्वाकुस्तु विकृच्छिं वै अयकायामयादिशत् ।
मांसमानय आहाय नृगं हत्वा महाबलः ॥’
इत्यादिना नृगमांसबोधनान् ॥ पञ्चभावे स्थाली-
पाकेन । यथा, गोभिलः । अपि वा स्थाली-
पाकं कुर्वीतेति । तद्विधानन्तु ।
“स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्याद्यद्यानुकल्पिकम् ।
अपवेत्तं सवत्सायास्तुरण्य गोः पयस्तनु ॥”
इति छन्दोगपरिशिष्टीयं ग्राह्यम् ॥ अन्विति
ओदनचरोः पश्वान् । अतएव ।
“पितरः सृष्टयन्त्यन्नमयकासु मघासु च ।
तस्माद्दद्यात् सदा युक्तो विद्वान्सु ब्राह्मणेषु च ॥”
इति श्रुतावतर्कनोक्तम् ॥ तस्मादन्नं प्रधानं
पूपादिकन्तु उपकरणत्वेन शक्तानामावश्यकं
सदेति अवयवात् । इति आहृतत्वम् ॥

मांसिकः, पुं, (मांसाय प्रभवति “तस्मै प्रभवति
सन्तापादिभ्यः” ॥ ५ । १ । १०१ । इति । मांस +
ठञ् । मांसेन जीवतीति ठञ् वा । मांसं पण्य-
मस्य । “तदस्य पण्यम्” ॥ ४४ । ५१ । इति ठक्
वा । अथवा, मांसं नियुक्तमस्मै दीयते । इति

“यावणामांमोदनाट्टितम् ॥” ४ । ४ । ६७ । इति
ट्टितम् ।) मांसविक्रयो । इत्यमरः । २ । १० । १२ ॥

मांमिनी, स्त्री, (मांसवत् पदार्थोऽस्यामस्तीति ।
इति । डीप् ।) जटामांसी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मांसी, स्त्री, (मांसवत् पदार्थोऽस्यास्यामिति ।
मांस + अर्श आदितादच् । गौरादित्वात् डीष् ।)
जटामांसी । कक्कोली । इति मेदिनी । से, = ।
मांसच्छदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
वेद्यकरनमानायाम् ।

“नतदं नन्दिनी पेयी मांसी कृष्णजटा जटी ॥”)
मांसिष्टा, स्त्री, (मांसमिष्टं प्रियमस्याः ।) बलगुला ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

माकन्दः, पुं, (मानोति । मा + क्तिप् । माः परि-
मितः सुघटितः क्रन्द इव फलमस्य ।) आम्ब-
वृक्षः । इति मेदिनी । दे, ३८ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
“माकन्द ! क्रन्द कान्ताधर ! धरणि तलं

गच्छ यच्छन्ति यावद्
भावं शङ्कारसारसतमिह जयदेवस्य विष्व-
वचांसि ॥”

तथास्य पर्यायः ।
“आम्बः प्रोक्तो रसाजश्च सहकारोऽतिवैरभः ।
कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्दः पिकवल्गवः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

माकन्दी, स्त्री, (माकन्द + डीष् ।) आमलकी ।
नगरभेदः । इति मेदिनी । दे, ३८ ॥ (यथा,
महाभारते । ५ । ७२ । १५ ।

“—————पञ्चयामा वृता मया ।
अविष्यलं वृकस्यलं माकन्दौ वारणावतम् ।
अवसानश्च गोविन्द ! कश्चिदेवात्र पञ्चमम् ॥”)
पीतचन्दनम् । इति शब्दमाला ॥ माद्राणी
इति माङ्गनी इति च हिन्दी भाषा । तत्-
पर्यायः । बहुमूल्यं २ मादनी ३ गन्धमूलिका ४ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मधु,
रत्वम् । दीपनत्वम् । रच्यत्वम् । अल्पवात-
कारित्वम् । पथ्यत्वम् । वर्षासु न चिताधिक-
त्वम् । एका विशदमूल्यं च श्यामला च तथा-
परा । इति राजनिर्घण्टः ॥

माकरी, स्त्री, (मकरयुक्ता पौर्णमास्यवेति ।
मकर + अण् + डीष् ।) माघशुक्लसप्तमी । अत्र
स्नानादिविधिर्यथा । भविष्ये ।

“सूर्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥
माघे माघे चिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।
दद्यात् स्नानार्थदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥
अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहणतः समाः ॥”
कोटिभास्करा कोटिसप्तमीतुल्या सप्तम्या
भास्करदेवताकत्वान् । सूर्यग्रहणफलं स्नान-
जम् । सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गेतिन्यायान् ।
तेन बहुशतसूर्यग्रहणकालीनगङ्गास्नानजन्य-
फलसमफलमत्र ज्ञेयम् ॥ ६ ॥ स्नानपरिपाटी

माह कृत्यकल्पलतायां विष्णुः । सप्तवदरपत्राणि
सप्तार्कपत्राणि च शिरसि निधाय,—

“ॐ यदयञ्जलं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।
तस्मै रोकश्च शोकश्च माकरो हन्तु सप्तमी ॥”

इत्युच्चाय स्वाद्यादिति शेषः । रोकं द्विद्रुम् ।
तिथिहृत्यस्य पौर्णमास्यन्तमासाङ्गत्वात् माक-

रीपदं मकरार्कारञ्चान्द्रमासीयतिथिपरम् ।
तिथिहृत्ये च कृष्णादिं व्रते शुक्लादिमेव च ।

विवाहादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्दिष्टे-
दिति ब्रह्मपुराणात् मन्वन्तरादित्वेन तथा

शुक्लत्वाच्च । यथा, मत्स्यपुराणम् ।
“यस्मान्मन्वन्तरादौ तु रथमापुर्दिवाकराः ।

माघमासस्य सप्तम्यां तस्मात् सा रथसप्तमी ॥
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥”

अतएव नारद्वे रथाख्यायामित्युक्तम् ॥ * ॥
अर्घदानपरिपाटी यथा,—

“अर्कपत्रैः सवदरैर्द्वौ चाक्षतसचन्दनैः ।
अष्टाङ्गविधिनाचार्यं दद्यादादित्युत्थे ।

अष्टाङ्गमर्घ्यमापूयं भानोर्हविं निवेदयेत् ॥
अर्घ्यमन्त्रस्तु ।

जननी सर्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।
सप्तम्याहृतिके देवि नमस्ते रविमण्डले ॥

प्रणाममन्त्रस्तु ।
सप्तसप्तविधं प्रीत सप्तलोकप्रदोपन ।

सप्तम्याश्च नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

तस्यां सूर्यसुदृश्यं रथयानाफलं यथा,—
“माघमासस्य सप्तम्यां देवं शास्त्रपुरं नराः ।

एथयात्रां प्रकुञ्चन्ति सर्वद्वन्द्वविवर्जिताः ॥
गच्छन्ति तत्पदं शान्तं सूर्यमण्डलमेदकम् ।

एतत्ते कथितं देवि ! स्वाभ्यासापसमुद्भवम् ।
पापप्रशमनाख्यानं महापातकनाशनम् ॥”

इति बराहपुराणम् ॥
माघ, १ सृष्टिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-सक०-वेदः ।) १ माङ्गुति नमध्यपाटे-
नैवेद्यविष्टे इदमुक्त्वो वेदेष्टुचार्यनेदार्थः ।

इति दुर्गादायः ॥
माचिकं, स्त्री, (माचिकाभिः कृतम् । मचिका +

“संज्ञायाम् ।” ४ । ३ । ११७ । इति ठक् ।)
मधु । इत्यमरः । २ । ६ । १०७ ॥ नीलवर्ण-

मध्यममचिकाकृततैलवर्णमधु । अस्य गुणाः ।
चौद्राजघुतरत्वम् । रूक्षत्वम् । श्रेष्ठत्वम् ।

श्यावादिरोगे विशेषतः प्रशस्ततरत्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ धातुविशेषः । धातुमाखी इति

हिन्दीभाषा । तद्विविधम् । स्वर्णमाचिकं
रौप्यमाचिकम् । तत्पर्यायः । माचिकम् २

पीतकम् ३ धातुमाचिकम् ४ तापिष्कम् ५
साध्यकम् ६ ताप्यम् ७ व्यापीतम् ८ प्रीत-

माचिकम् ९ व्यावर्तम् १० मधुधातुः ११ चौद्र-
धातुः १२ माचिकधातुः १३ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ कटसः १४ चक्रनाम १५ अज-
नामकम् १६ । इति दैमचन्द्रः । ४ । १२० ॥

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । अम्ल-
त्वम् । कफघ्नमहृत्तासम्भर्त्तान्तिश्यासकासविधा-

पहत्वम् ।
“माचिकं द्विविधं प्रोक्तं हेमाङ्गं तारमाचिकम् ।

भिन्नवर्णविशेषत्वाद्रसवैर्यादिकं पृथक् ॥
तारपादादिके तारमाचिकश्च प्रशस्यते ।

देहे हेमाभक्तं शूलं रोगहृद्भ्रमपुष्टिदम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।
“लेखनो माचिको धातुः सुवर्णरजतदुतिः ।

जराजित् पाण्डुरोगघ्नः चयकुष्ठज्वरापहः ॥
मधुरोऽम्लः कटुः पाके किञ्चिदुष्णोऽमृतोपमः ॥”

इति कश्चिद्राजवल्लभः ॥
(उपधातुविशेषः । यथा, सुखबोधे ।

“माचिकं तुल्यतामे च नीलाञ्जनशिलालकाः ।
रसकञ्चेति विज्ञेया एते सप्तोपधातवः ॥”)

माचिकजं, स्त्री, (माचिकात् जातम् । जन +
ङः ।) शिक्ष्यकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

माचिकफलः, पुं, (माचिकवत् मधुरं फलमस्य ।)
मधुनालिकेरिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

माचिकाश्रयं, स्त्री, (माचिकानामाश्रयः ।
अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।) शिक्ष्यकम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥
माचिकं, स्त्री, (मचिकाभिः कृतमित्यण् । निपा-

तादीर्घत्वम् ।) मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥
(धातुविशेषः । यथा, कथाचरित्सागरे ।

७६ । ३ ।
“माचिकधातुमधुपारदलोहाचूर्ण-

पथ्याशिलाजतुविद्विज्जतानि योऽध्यात् ।
सैकानि विंशतिरहानि जराजितोऽपि

सोऽश्रुतिकोऽपि रमयत्यवलां युवेव ॥”)
माचिकशर्करा, स्त्री, (माचिककृता शर्करा

शर्करापाथिवादिबत् समासः ।) शिताखण्डः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मागधः, पुं, (मगधस्य तद्वंशस्यापत्यम् । “दाण्ड-
मगधकलिङ्गसुरमसादण् ।” ४ । १ । १०० ।

इति । अण् ।) पाणिखनकः । इति महा-
भारतम् ॥ वंशक्रमेण महत्त्ववेदिराजायस्तुति-

कारौ । तत्पण्यायः । मधुकः २ वन्दौ ३ स्तुति-
पाठकः ४ । इत्यमरभरतौ । २ । ८ । ६७ ।

मस्योत्पत्तिर्वैय्या,—
ततोऽस्य दक्षिणं हस्तं ममस्युक्ते तदा दिजाः ।

मथ्यमाने च तत्राभूत् पृथुर्वैय्यः प्रतापवान् ॥
तस्य वै जातमात्रस्य यज्ञे पौतामहे शुभे ।

सुतः सुतां ससुतपन्नः सौत्येऽहनि महामते ॥
तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः ।

प्रोक्तौ तदा सुनिवरेस्तावभौ सुतमागधौ ॥
सूयतामेध श्रुतिः पृथुर्वैय्यः प्रतापवान् ॥”

सूयामिति स्मृतिरभिपूतिः अभिव्युत्ते कण्ठते
सोमोऽस्यामिति स्मृतिः सोमाभिव्यवभूमिस्त-

स्याम् । सौत्येऽहनि तस्मिन्नेव दिने । इति
विष्णुपुराणे १ अंशे ४१ अध्यायस्तुटीका च ॥

(यथा, महाभारते । १३ । ४८ । १२ ।

“वन्दौ तु जायते वैश्यान्मागधो वाक्य-
जीवनः ।”)

वर्णसङ्करजातिविशेषः । (यथा, मानवे ।
१० । ११ ।

“क्षत्रियादिप्रकन्यायां स्तुतो भवति जातिः ।
वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥”)

स तु क्षत्रियायां वैश्याञ्जातः । भाट् इति
ख्यातः । मगधेऽपि भवो मागधः णः इत्यमर-

भरतौ । २ । १० । २ । जरासन्धराजः ।
तथा,—

“मागधो न च हन्तव्यो भूयः कर्त्ता बलीयमम् ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धः ॥

शुक्लजीरकः । मगधदेशोद्भवे चि । इति
मेदिनी । मे, ३४ ॥ (यथा, महाभारते ।

६ । ६ । ४६ ।
“अन्त्याश्च बहवो राजन्नन्तिर्गिर्यास्तथैव च ।

वह्निर्गिर्याङ्गमलदा मागधा मालवाञ्जटाः ॥”)
मागधादेवी, स्त्री, राधिका । यथा,—

“तासान् मागधादेवी तप्तचामीकरप्रभा ।
दृन्दावनेश्वरी राधा नान्ना धात्वर्थकारणात् ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे ६ अध्यायस्तोकाद्द्वयम् ॥
मागधी, स्त्री, (मागधे जाता । मगध + अण्,

डोष् ।) यूथिका । पिप्पली । इत्यमरमेदिनी-
करी । धे, ३४ । २ । ४ । ६६ । (यथास्या

पर्यायः ।
“पिप्पली च पलाश्रीष्ठी वैदेही मागधी-

कथा ।
क्षण्योपकुल्या मगधी कीलास्यात्तिक्त तण्डुला ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
जुटिः । गुजराटी एलाचि इति भाषा । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ शर्करा । इति जटाधरः ॥
भावाविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा च

साहित्यदर्पणे । ६ । १६० ।
“अजोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारि-

याम् ॥”
(तद्देशभवे, चि । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४१ ।

“अनन्ता खलु मागधीस्तपयेमे अमृतां नाम
तस्यामस्य जज्ञे परीक्षित् ॥”)

माघः, पुं, श्रीदत्तकस्तुतिशिशुपालवधमहाकाव्य-
कर्त्ता । इति तदग्रन्थशेषपुष्पिका ॥ खनाम-

ख्यातमहाकाव्यम् । यथा,—
पुष्पेषु जाती नगरेषु काची

नारीषु रम्भा पुरुषेषु विष्णुः ।
नदीषु गङ्गा नृपतौ च रामः

काथेषु माघः कविकालिदासः ॥”
इति प्राचीनाः ॥

वैशाखादिहादशमासान्तर्गतदशममासः ।
मघायुक्ता पौर्णमासी यत्र मासं सः ॥ तत्-

पर्यायः । तपाः २ । इत्यमरः । ४ । १ । ४१५ ॥
स च त्रिविधः । मकरस्यारव्यशुक्लप्रति-

पदादिदर्शान्तो सुखचान्द्रः २ । क्षण्यप्रति-

माधः

पदादिपौर्णमास्यन्तो गौणचान्द्रः २ । मकरस्य-
रविकः सौरः ३ । इति मलमासतत्त्वतीयलिखन-
स्वरसात् ॥ तत्र जातफलम् ।

“विद्याविनीतः स्वकुलप्रधानः

सदा सदाचारयुतः प्रवीणः ।

योगागुरक्तो विषयेष्वसक्तो

माघेऽथ मासे मघवानिवेशः ॥”

इति कोट्योप्रदीपः ॥ * ॥

अथ, माघकृत्यम् । पादौ ।

“स्वर्गलोके चिरं वासो येषां मनसि वर्तते ।
यत्र कापि जले तैस्तु स्नानयं नृगभास्करे ॥”

नृगो नृगास्तत्वेन मकरः । तस्य भास्करे ।

तत्र सङ्कल्पः । अरुणोदयकाले जले मञ्जनं

कृत्वा आचम्य उत्तराभिमुखः, ॐ तत् सद्ब्रह्म-

चार्थं कुशकुसुमतिलजलान्वादाय ओमस्य माघे

मासि अमुकपक्षे अमुकतिथावारभ्य मकरस्य-

रविं यावत् प्रत्यहममुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा

स्वर्गलोके चिरकालवासकामो विष्णुप्रीतिकामो

वा प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति संकल्प्य

गङ्गायतिरिक्तजलमात्रेऽपि स्नानं कर्त्तव्यम् ।

प्रतिदिनसङ्कल्पे तु आरभ्य मकरस्यरविं यावत्

प्रत्यहमिति न वक्तव्यं किन्तु मास्यनन्तरं मकरस्य

रवावित्यधिकं वक्तव्यम् । चान्द्रस्नानवाक्यं तु

विशाखकृत्येऽनुसन्धेयम् । तत्र सङ्कल्पं कृत्वा

यथोक्तविधिना स्नानेति कर्त्तव्यतां विधाय,—

“ॐ दुःखदारिद्र्यनाशाय श्रीविष्णोस्तोषणाय च ।

प्रातःस्नानं करोम्यद्य माघे पापप्रणशानम् ॥

मकरस्य रवौ माघे गोविन्दायुत माधव ।

स्नानेनानेन मे देव ! यथोक्तफलदो भव ॥”

इत्युच्चार्य स्नायात् । ततो वासुदेवं हरिं कृष्णं

श्रीधरं सरैस्ततः ॥

“ॐ इवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।

परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानं महाव्रतम् ॥”

चान्द्रस्नाने मकराकाशकाले मकरस्य रवा-

वित्यस्य न पाठः । असमवेतार्धत्वात् । तैर्र्थे तु ।

“माघमासमिमं पुण्यं स्नाम्यहं देव माधव ।

तीर्थस्यास्य जले निजं प्रसीद भगवन् हरे ॥”

इति पठित्वा दुःखदारिद्र्यनाशार्थेत्यादिकं

पठितव्यम् । गङ्गायान्तु पञ्चपुराणे ।

“दिने दिने सहस्रं तु सुवर्णानां विश्राम्यते ! ।

तेन दत्तं हि गङ्गायां यो माघे स्नाति माधव ॥”

मानव इति कश्चित् पाठः । एकदा सङ्कल्पे तु

प्रतिदिनसहस्रसुवर्णदानजन्यफलसमफलप्राप्ति-

कामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा माघमासं यावत्

प्रत्यहं गङ्गायां प्रातःस्नानमहं करिष्ये । इति

वाक्ये विशेषः । प्रतिदिनसंकल्पे तु सहस्रसुवर्ण-

दानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो . विष्णुप्रीति-

कामो वा गङ्गायां प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति

यथोक्तविधिना स्नानेति कर्त्तव्यतां विधाय ।

“ॐ माघमासमिमं पुण्यं स्नाम्यहं देव माधव ।

तीर्थस्यास्य जले निजं प्रसीद भगवन् हरे ॥

दुःखदारिद्र्यनाशाय श्रीविष्णोस्तोषणाय च ।

माघः

प्रातःस्नानं करोम्यद्य माघे पापप्रणशानम् ॥

मकरस्य रवौ माघे गोविन्दायुत माधव ।

स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव ॥”

इति पठित्वा स्नायात् । ततः

वासुदेवं हरिं कृष्णं श्रीधरं सरैस्ततः ॥

“इवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।

परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानं महाव्रतम् ॥”

इति पठेत् ॥ * ॥

स्कन्दपुराणम् ।

“सम्प्राप्ते मकरादित्ये पुण्ये पुण्यप्रदे शुभे ।

कर्त्तव्यो नियमः कश्चिद्व्रनरूपो नरोत्तमैः ॥”

तत्तत्पुण्यकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा इति

वाक्ये विशेषः ॥ * ॥ पोष्याः पौर्णमास्या ऊर्द्धं

माघपौर्णमासीपर्यन्तं मदिरातुल्यान्मूलकं न

भोक्तव्यम् ॥ * ॥ पोष्या ऊर्द्धं माघश्रृङ्गाश्रृङ्गा

ह्यागमासेन आहं कर्त्तव्यम् । मांसाभावे

पायसोपकरणेन । तदभावे केवलान्नेन वा

आहं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ अथ रटन्तीचतुर्दशी ।

“माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याश्चतुर्दशी ।

तस्यामुदयवेलायां स्नाता नावेचते यमम् ॥”

उदयवेलायां अरुणोदयवेलायाम् ।

“अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्दशी ।

सतारयोमकाले तु तस्यां स्नानं महाफलम् ॥

स्नात्वा सन्तर्प्य तु यमान् सर्वपापैः प्रमुच्यते ।”

अत्र तिथिकृत्यत्वाङ्गोष्णचान्द्रादरः । तत्रोभय-

दिने अरुणोदयसतारकाले सुहृत्तान्यूनचतुर्दशी-

लाभे पूर्वदिने स्नानं यमनर्पणं च । एकदिन-

मात्रे तन्नामे तद्दिने । माघस्नानकालाभ्यन्तरे

तादृशचतुर्दशीलाभे माघप्रातःस्नाधिना तत्क्षेण

द्वयं कार्यम् । तत्र ॐ तत् सद्य माघे मासि

कृष्णे पक्षे रटन्त्यां चतुर्दशी तिथौ अरुणोदय-

वेलायां अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा यमा-

दर्शनकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये इति

सङ्कल्प्य यथाविधि स्नानं प्रागुक्तं चतुर्दश्यम-

तर्पणं च कुर्वन् ॥

अथ श्रीपञ्चमी ।

‘तत्रोभयदिने पूर्वाह्णे पञ्चमीलाभे पूर्वदिने

लक्ष्मीसंस्कारोः पूजनं युग्मात् । एकदिनप्राप्ते

तद्दिने । एवं षड्वर्षं शुक्लपञ्चमीव्रतेऽपि ।

ततश्च ॐ तत् सद्ब्रह्मार्थं ॐ मदीत्यादि लक्ष्मी-

प्रीतिकामो लक्ष्मीपूजनमहं करिष्ये इति

सङ्कल्प्य शालग्रामे जले वा पूजयेत् । ॐ

पाशक्षमालिकाम्भीजशृङ्गिभिर्याम्यसौम्ययोः ।

पद्मासनस्थां ध्यायेच्च त्रियं त्रैलोक्यमातरम् ॥

गौरवर्णां मूर्त्तपाञ्च सञ्चालङ्कारभूषिताम् ॥

रौक्मपद्मशयकरां वरदां दक्षिणेन तु ॥

इत्यनेन ध्यात्वा एतत् पादं ॐ लक्ष्मी नमः ।

इत्यादिना नैवेद्यान्तेन पूजयेत् ।

ॐ नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये ।

या गतिस्त्वत्पद्मानां सा मे भूयात्त्वदर्शनात् ॥

इत्यनेन पुष्पाञ्जलित्रयेण प्रणमेत् ॥ * ॥ ॐ तत्

सद्ब्रह्मार्थं ओमदीत्यादि सरस्वतीप्रीतिकामः

माघः

सरस्वतीपूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य शाले-

ग्रामे घटादिस्त्रयजले वा पूजयेत् ।

“ॐ तरुणशृङ्गलमिन्दोर्विभ्रती शुभकान्तिः

कुचभरनमिताङ्गी सन्निधस्ता सितार्जुने

निजकरकमलोदयस्त्रिखनीपुस्तकश्रीः

सकलविभवसिद्धौ पातु वाग्देवता नः ॥”

इति ध्यात्वावाह्य एतत् पादं ॐ सरस्वत्यै नमः ।

इत्यादिना नैवेद्यान्तेन पूजयेत् । ततः

“ॐ भद्रकाल्यै नमो निजं सरस्वत्यै नमो नमः ।

वेदवेदाङ्गवेदान्तविद्यास्थानेभ्य एवं च स्वाहा ॥”

इति ब्रह्मपुराणीयेन पुष्पाञ्जलिना त्रिः पूजयेत् ।

मत्स्यसंज्ञे । सरस्वतीं संपूज्य ।

“ॐ यथा न देवो भगवान् ब्रह्मा लोकपिता-

महः ।

त्वां परित्यज्य सन्निष्ठेतथा भव वरप्रदा ॥

वेदाः शास्त्राणि सर्वाणि नृत्यगीतादिकश्च यत् ।

न विहीनं त्वया देवि ! तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥

लक्ष्मीर्मेधा धरा पुष्टिर्गौरी तुष्टिः प्रभा धृतिः ।

एताभिः पाहि तनुभिरद्याभिर्मां सरस्वति ! ॥”

इति मत्स्यपुराणीयैः प्रार्थ्य प्रणमेत् ॥ * ॥

“वन्तु जीवच्च द्रोणश्च सरस्वत्यै न दापयेत् ।

आचारात् पुस्तकश्च पूजयेत् । ॐ मस्याधाराय

नमः । इति मस्याधारं पूजयेत् । ॐ लेखने

नमः । इति लेखनो पूजयेत् ॥ * ॥

अथ माघसप्तमी ।

तत्रोभयदिने अरुणोदयकाले सप्तमीलाभे पूर्व-

दिने एकदिने तन्नामे तद्दिने । अरुणोदयकाले

सामान्यजले ॐ अदीत्यादि सूर्यग्रहणकालीन-

गङ्गास्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिकाम आधुरा-

रोग्यसम्पत्कामो वारुणोदयवेलायां स्नानमहं

करिष्ये । इति सङ्कल्प्य यथाविधि स्नानेति

कर्त्तव्यतां विधाय सप्तवदरपत्राणि सप्तार्क-

पत्राणि च शिरसि निधाय ।

“ॐ यद्यव्यन्महतं पापं मया सप्तसु जन्तसु ।

तन्मे रोकश्च शोकश्च माकरो हन्तु सप्तमी ॥”

इत्युच्चार्य स्नायात् । ततो यथाकालं सप्त-

वदरीफलार्कपत्रशालितिलदूर्वाचतचन्दनयुक्त

जलमादाय ओमदीत्यादि आधुरारोग्यसम्पत्-

कामः श्रीसूर्यायार्थमहं ददे । इति सङ्कल्प्य

‘ॐ नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णु तेजसे

जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मदायिने ॥’

इत्यनन्तरम् ।

“ॐ जननी सर्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।

सप्तयाहृतिके देवि ! नमस्ते रविमण्डले ॥”

इति पठित्वा इदमर्घ्यं श्रीसूर्याय नम इत्यर्घ्यं

दत्त्वा ।

“ॐ सप्तसप्तिवह प्रीत सप्तलोकप्रदीपन ।

सप्तम्यां हि नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे ॥

इत्यनेन प्रणमेत् । शृङ्गेणापि स्नाने तूष्णीं विधा-

नात् स्नानमन्त्रं विना अर्घ्यप्रणाममन्त्राः पाद्याः

पौराणिकत्वात् । गङ्गायान्तु बहुशतसूर्यग्रहण-

कालीनगङ्गास्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो

मात्रः

गन्तायां स्नानमर्चं करिष्ये इति वाक्ये विशेषः ।
अर्चार्चदानमर्चं एतत् भादेव माघप्रातः-
स्नानं नत्तेर्मेव मिथ्याति ॥ १ ॥

अथ विधानसम्प्रदायप्रतम् ।

प्रथमतो नाक्षत्रान् ज्ञप्तिवाच्यं ॐ ह्यः सोम
इत्यादि पठित्वा तान्नाक्षत्राणि कुशिलजला-
द्यादाय ॐ तन् सदित्युवाच्यं ओमन्त माघे
भासि गुरुं पक्षे सप्तम्यान्तिवाचारभ्य प्रति-
माधीयशुक्लसप्तम्यां पौषसप्तमीं यावत् आरो-
ग्यसम्पत्कामोर्भीष्टतत्तत्फलकामो वा अर्का-
यादीन्तर्भोजनविहितविधानेन सप्तमीव्रत-
मष्टं करिष्ये इति सङ्ख्या मन्त्रगपारणमष्टिनं
तत्तन्मासि तत्तन्प्रथमं कुर्यात् । तत्र माघे
अर्कमात्रं भुञ्जीत । फाल्गुने अन्तरीक्ष-
यष्टीतं कपिलाविड्यमात्रप्रमाणं तदभावे
अन्यगोमयमपीति । चैत्रे मरीचमेकम् ।
वैशाखे किञ्चिज्जलम् । ज्येष्ठे अपक्वकलौ-
ष्ठमध्यकणामात्रम् । आषाढे स्वच्छाद्यष्टिगुण-
समये यवप्रमाणं कुशस्थलम् । श्रावणे नक्तं
काष्ठे अष्टपट्टविष्टीदनम् । भाद्रे सुहोपवासः ।
ज्याश्विने पञ्चमार्द्यमासे मयराष्ट्रप्रमाणं हवि-
र्याज्ञम् । कार्तिके अर्धपट्टतिमात्रं कपिला-
क्षीरं तदभावे क्षीरान्तरम् । मार्गशीर्षे प्राङ्-
मुखो वायुशनम् । पौषे स्वल्पं दृतम् । तदन-
न्तरम् ।

“नाक्षत्रान् भक्तयेत् भक्ता गुह्यक्षीरनिर्दामितैः ।
विप्राय दक्षिणा देया विभवस्थानुरुक्ततः ॥
अष्टां पारणं कुर्यात् कदम्बरहितेन च ।
सप्तमापनिलादीनि दृत्यैव विवर्जयेत् ॥
शकश्च भूयः भूयः भूयः भूयः भूयः भूयः ॥”
यान्मासविशेषोल्लेखयत् अनन्तादिब्रतवन्-
मलमासेतरे तत् कर्तव्यम् ॥ २ ॥

अथारोग्यसप्तमी ।

तत्र पूर्ववत् सप्तम्यान्तिवाचारभ्य ऐहिकारोग्य
धनधान्यपारलौकिकशुभस्थानप्राप्तिकामः संव-
त्सरं यावत् आरोग्यसप्तमीव्रतमष्टं करिष्ये
इति सङ्ख्या प्रतिमासशुक्लसप्तम्यां शालग्रामे
घटादिभ्यजते वा पुजयेत् । रक्ताम्बुजामन-
मिनि ध्यात्वा एतन् पादं ॐ ह्यः सोमय नम
इत्यादिभिः संपूज्य ।
“आदिभ्य गास्कर रवे भानी ह्यं दिवाकर ।
प्रभातर नमस्तेःस्तु रोगादस्मान् प्रमोचय ॥”
इति त्रिःपूजयेत् । एवं संवत्सरे पूर्णं दक्षिणां
दद्यात् । नाक्षत्रांश्च भोजयेत् । विशेषमासानु-
सारादमासास्त्रयवन् मलमासेऽपि कर्तव्यम् ॥

अथ भीष्मायमी ।

अष्टादा नाक्षत्राः पितृतर्पणं कृत्वा
“ॐ विषाप्रमद्यमोनाय मादृतिप्रवराय च ।
अपुत्राय दद्यात्तेन मलिनं भीष्मायमी ॥”
इति पितृवन् भीष्मं तर्पयेत् ॥ ततः कृता-
स्तुतिः ।

“भीष्मः शालग्रामो वीरः सत्यपादो जितेन्द्रियः ।

माघव

आभिरद्विरवाप्नोतु पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम् ॥”
इत्यनेन प्राप्तेयेत् । चक्षियादिभिः पितृतर्पणान्
पूर्वं एतत् कर्तव्यम् ॥ ३ ॥ भैरवमेकादश्या-
सुपीथ द्वादश्यां तिलोद्वर्जनमावश्यकं कर्त-
व्यम् । स्नानतर्पणमहादानभोजनादि यथा-
लभं कुर्यात् ॥ ४ ॥ माघपौर्णमास्यां युगाद्या-
न्विन पाञ्चयविधिना श्राद्धं कर्तव्यम् । अनन्त-
फलकामनया स्नानदानञ्च कर्तव्यम् ।

तस्यां दानप्रमाणान् तिथितत्तरेषुसन्धेयम् ॥

इति ह्यत्यतत्त्वम् ॥ ४ ॥

अथ माघस्नानफलम् ।

“व्रतदानैस्तपोभिश्च न तथा प्रीयते हरिः ।
माघमञ्जनमात्रेण यथा प्रीणति केशवः ॥
न समं विद्यते किञ्चित् तेजः सौर्येण तेजसा ।
तद्वत् स्नानेन माघस्य न समः क्रतुजाः ॥

क्रियाः ॥

प्रीतये वासुदेवस्य सर्वपापादिसुत्तये ।
माघस्नानं प्रकुर्वीत स्वर्गलाभाय मानवः ॥
किं रक्षितेन देहेन सुगुणेन वलीयसा ।
अध्वेणाशु ह्येन माघस्नानं विना भवेत् ॥
मकरस्थे रवौ यो हि न स्नात्यनुदिते रवौ ।
कथं पापैः प्रसूयेत कथं स त्रिदिवं ब्रजेत् ॥
व्रजहा ह्येगहारी च सुरापो गुरुतल्पगः ।
माघस्नायै विपापः स्नात्तत्सर्वगं च पञ्चमः ॥
उपपातकानि मर्त्याणि पातकानि महानि च ।
भस्मीभवन्ति सर्वाणि माघस्नायिनि मानवे ॥
पावका इव दीप्यन्ते माघस्नाता नरोत्तमाः ।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो मेघेभ्य इव चन्द्रमाः ॥
आर्द्रं शुष्कं लघुं स्थूलं वाङ्मनःकर्मभिः कृतम् ।
माघस्नानं दहेत् सर्वं पावकः समिधो यथा ॥
प्रामादिकश्च यत् पापं ज्ञानाज्ञानकृतञ्च यत् ।
स्नानमात्रेण तत्रस्थित मकरस्थे दिवाकरे ॥
नित्यापास्त्रिदिवं यान्ति पापिष्ठा यान्ति शुद्ध-
ताम् ।

सन्देहोऽत्र न कर्मयो माघस्नाने नराधिप ! ॥
सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णुभक्तौ यथा वृष ! ॥
सर्वेषां स्वर्गदो माघः सर्वेषां पापनाशनः ॥
एतदेव परो मन्त्रो ह्येतदेव परं तपः ।
प्रायश्चित्तं परश्चैव माघस्नानमनुत्तमम् ॥
दृष्ट्यां जन्मान्तराभ्यासान् माघस्नानमतिर्भवेत् ।
अध्यात्मज्ञानकौशल्यां जन्माभ्यासाद्यथा वृष ! ॥
संसारकर्ममालेपप्रचालनविशारदम् ।
पावनं पावनानाञ्च माघस्नानं परन्तप ! ॥
स्नाता माघे च ये राजन् ! सर्वकामफलप्रदे ।
ते तांश्च भुञ्जते लोकान्छन्दस्वर्गयष्टोपमान् ॥”

इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे ४ अध्यायः ॥

माघवती, स्त्री, (मघवान् देवताः स्याः यदा
मघवत इत्यमिति । मघवन् + अच् । “मघवा
बहुलम् ।” ६ । ४ । १२८ । इति चादेशः ।
डीप् ।) पूर्वदिक् । इति राजनिर्घण्टः ॥
माघवर्ग, स्त्री, इन्द्रसमन्वि वस्तु । मघवत इद-
मित्यर्थे णप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सुगर्बोद-

माघोनी

याकरणम् ॥ (मघवन् + अच् । “मघवा बहु-
लम् ।” ६ । ४ । १२८ । इति विकल्पात्र-
चादेशः । त्रि, यथा, माघे । ६ । २५ ।

“वस्तुधान्तनिःस्तमिवाह्रिपतेः

पटलं फणामणिसहस्ररुचाम् ।

स्फुरदंशुजालमथ शीतरुचः

ककुभं समस्फुरत माघवतीम् ॥”)

माघी, स्त्री, (मघवा युक्तः कालः अस्यां इति ।
मघा + “नचत्रेय युक्तः कालः ।” ४ । २ । १ ।
इत्यच् डीप् ।) मघायुक्ता पौर्णमासी । यथा,
“पुण्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा ।
नाम्ना च पौषो माघाद्यास्त्रेवमेकादशापरि ॥”
इत्यमरः । १ । ४ । १३ ॥ माघी पूर्णिमा
यथा, अयोध्याकाण्डे भरतश्चरति ।

“आषाढी कार्तिकी माघी तिथयः पुण्य-

सम्भवाः ।

अप्रदानवतो यान्त यस्यार्योऽनुमतो गतः ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“पौर्णमासी तथा माघी आवष्टी च नरी-

तम ! ।

प्रौष्ठपद्यामभीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी ॥

एतांस्तु आह्वकालान् वै नित्यानाह्व प्रजा-
पतिः ॥”

सा च कलिशुगाद्या । यथा,—

“अथ भाद्रपदे कृष्णे त्रयोदश्यान्तु द्वापरम् ।

माघे च पौर्णमास्यां वै चोदं कलिशुगं

सृतम् ॥”

अस्यां कर्मणोऽनन्तफलं यथा, मातृस्थे ।

“शतभिर्द्वजये पुण्यं सहस्रान्तु दिनचये ।

विश्वे शतसाहस्रमा का मा वैध्वनन्तकम् ॥”

या का मा वैशु आषाढीकार्तिकीमाघीवैशा-
खीषु । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ माघ्यां मघा-
योगाभावे सिद्धस्यगुरावकालप्रतिप्रसवो यथा,
श्रातातपः ।

“माघ्यां वदि मघा नास्ति सिद्धे गुरुरकार-
यम् ॥”

राजमार्गश्च दक्षः ।

“गुरौ हरिस्थे न विषादमाहु-

हारीतगर्गप्रसुखा सुनीन्द्राः ।

यदा न माघी मघवयुता स्यात्-

तदा च कन्योद्वर्जनं यदस्ति ॥”

इत्यथ माघ्यां मघायोगाभावेऽपि श्रुतिवेधादि-
मघास्येऽपि गुरौ भवति विषादस्तु गुरौर्मघा-
परित्यागादेव । इति मलमासतत्त्वम् ॥

माघोनी, स्त्री, (मघवान् देवताः स्याः । मघोन

इत्यमिति वा । इति मघवन् + अच् डीप् ।)

पूर्वा दिक् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इन्द्रसम-
न्विनि, त्रि, यथा, शतवेदे । १० । ६६ । २ ।

“मरुद्गणे दृष्टने मन्म धीमहि

माघोने यच्च जनयन्त सूरयः ॥”

“माघोने मघवन इन्द्रस्य समन्विनि मरुदये ॥”

इति तद्वाक्ये धायनः ।)

माथं, स्त्री, (माघे जातमिति । माघ + “तत्र जातः । ४ । ३ । २५ । इति यत् ।) कुन्दपुष्पम् । इत्यमरः । २ । ४ । ७३ ॥

माङ्गल्यं, त्रि, (मङ्गलाय दितमिति । मङ्गल + द्यन् ।) मङ्गलाय दितम् । यथा, राजमार्तच्छे । “माङ्गल्येषु विवाहेषु कन्यासंवरणेषु च । दश मासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविवर्जिताः ॥” इत्युद्वाहृतत्वम् ॥

अपि च । भीमपराक्रमे ।

“अधिमार्गे दिनपाते धनुषि रवौ भातुलङ्घिते मासि ।

चक्रिति सुमे कुर्म्यन्न माङ्गलं विवाहश्च ॥”

इति मनमासतत्त्वम् ॥

(मङ्गलस्य भावः । “मङ्गलैरलक्ष्” उणा० ५ । ७० । इत्यस्य वृत्तौ “भावे व्यञ्जि माङ्गल्यम् ।” इत्युत्प्लवङ्गः ।)

माङ्गल्यार्हा, स्त्री, (माङ्गल्यस्य अर्हा ।) चाय-
माणा लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

माघः, पुं, (मा अचतीति । अन् + कः ।) पत्न्याः । इति शब्दरत्नावली ॥

माचलः, पुं, (मा चलति भोगमदत्वाचिरेणैव स्थानं न सुचतीति । चल + अच् ।) यक्षः । रोगः । (मा चलति स्रक्चन्द्रे न प्रसरतीति । चल + अच् ।) । वन्द्यो । चौरः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ मेदिन्यां ग्रहस्थाने याद इति पाठः ॥

माचिका, स्त्री, (मा अचति चतादिकं त्यक्त्वा न गच्छतीति । अन् + कः । ततः कन् । टाप् । अत इत्वम् ।) मचिका । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ अमठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

माचिरं, य (मा चिरम् ।) शीघ्रम् । यथा,—
“अथाप्रवीतदा मनुस्यकावृणौ प्रघसन् शनैः ।
अस्मिन् हिमवतः शङ्गे नावं बभूवितमारिचम् ॥”
इति वनपर्वणि मात्स्योपाख्यानम् ॥

माचापत्रं, स्त्री, सुरपर्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
माणलः, पुं, (मा जलमित्यभिप्रायोऽस्य । वर्षण-
वारिभ्योऽस्य पक्षयोर्भांरजङ्गात् तयात्वम् ।)
पाषपक्षी । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।

“माणलपासकः कुलो विहारो विद्वरेखकः ।”

माङ्गिष्ठं, स्त्री, (मङ्गिष्ठया रक्तम् । “तेन रक्तं रागात् ।” ४ । २ । ४ । इत्ययम् ।) लोहितवर्णः । (यथा, दृष्टवर्षितायाम् । ३० । १२ ।

“कल्पावधुक्पिलाविषिचमाङ्गिष्ठहरितश्व-
लाभाः ।”

तदति, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

माटाम्बकः, पुं, (माटास्य आम्बः । ततः कन् ।)
वृक्षभेदः । यथा,—

“पलाद्री कर्कठीर्वासः सेटुमाटाम्बकौ समौ ।”
इति भूरिपयोगः ॥

माठरः, पुं, सूर्यपाशपारवर्तिविशेषः । यथा,—
“माठरः पिङ्गलो दण्डच्छात्रोः पारि-
पार्श्विकाः ।”
इत्यमरः । १ । ३ । ३१ ॥

मठति निवसति सूर्यसमीपे माठरः मठ वास-
मर्हयोः नास्तीति अरण्य मठरस्यापत्यं माठर
इति स्वामी ॥ पिङ्गलवर्णत्वान् पिङ्गलः । दण्ड-
कारित्वाद्दण्डः । इति स्वामी ॥ परितः पार्श्वे
वर्तन्ते पारिपार्श्विकाः द्वे कादिति णिकः ।
सूर्यः कारुणिकत्वाद्देवानां वरं दास्यतीति
धिया इन्द्रादयोऽष्टादशनामान्तरेण प्रच्छन्ना
अस्य पार्श्वेषु स्थिताः । अत्र प्राधान्यात्तयो
रभिहितः । अत्र माठरनामा यमः । पिङ्गल-
नामा बह्विः । दण्डनामा शक्रः । तथाचागमः ।
“तत्र शक्रो वामपार्श्वे दण्डाख्यो दण्डनायकः ।
बह्विस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो नामतत्त्व सः ॥
यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे ख्यातो माठरसंज्ञकः ।”
एवमपरे हरगुहादयः कुल्माषपत्त्यादिष्वंजकाः
पूर्वद्वारादिषु स्थिताः । इति तट्टीकायां भरतः ॥
यासः । इति मेदिनी । रे, २०३ ॥ विप्रः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५१० ॥ श्रौणिकः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिवृत्तिः ॥

माडः, पुं, वृक्षविशेषः । माडवेनौ इति कोकये
प्रसिद्धः । तत्पण्यायः । माडादमः २ दीर्घः ३
ध्वनवृक्षः ४ वितानकः ५ मद्यदमः ६ । अस्य
गुणाः । मोहकारित्वम् । अमहरत्वम् । शैथ-
कारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

माडवः, पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । यथा,—
“लेटस्त्रीवरकन्यायां जनयामास यस्मरान् ।
मालं मलं माडवश्च भडं कोलश्च कन्दरम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥
पुस्तकान्तरे माडवस्थाने मातर इति पाठः ।
कन्दरस्थाने कलन्दर इति पाठः ॥

माड्डुकः, पुं, (मड्डुकवादनं शिल्पमस्येति ।
“मड्डुकभर्त्तरादण्यतरस्याम् ।” ४ । ४ । ५६ ।
इति अण् ।) माड्डुकिकः । मड्डुवादकः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

माट्टिः, स्त्री, (माट्टीति । माट्ट + “अन्धेभ्यो-
रपि ट्ठञ्जन्ते ।” उणा० ४ । १०५ । इति क्तिन् ।)
देशभेदः । पञ्चशिरा । इति रत्नकोषः ॥ दन्त-
भेदः । इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
पञ्चभङ्गम् । दैन्यप्रकाशनम् । इति मेदिनी । ट्ठि, २ ।
शब्दरत्नावली च ॥ माट्टिर्दैन्यं पञ्चशिराचां
मृष्टस्तन्त्रिते जडे । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६० ॥

माट्टी, स्त्री, (माट्टि + छट्टिकारादिति ट्ठीष ।)
दन्तशिरा । इति शब्दरत्नावली ॥

माणकं, स्त्री, (मीयते पूज्यते परिमीयते वेति ।
मान मा वा + णच् । स्वार्थे कन् । निपातनास-
त्वम् ।) कन्दविशेषः । माणकषु इति भाषा ।
अस्य गुणाः । खादुत्वम् । शीतत्वम् । गुरुत्वम् ।
शोथहरत्वम् । कटुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ।
“माणकं खादु शीतश्च गुरु चापि प्रकी-
र्तितम् ॥”)

माटकः, पुं, (मान् + घञ् । ततः कन् निपातना-
सत्वम् ।) खनामखातवृक्षः । माणकषुगाह्य

इति भाषा । तत्पण्यायः । स्थलपद्मः २ इति
रत्नमाला ॥ माणः ३ दृष्टवर्षः ४ कृचपत्रः ५ ।
इति केचित् ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४७ अः ।
“स्थूलशूण्यमाणकप्रभृतयः ॥”)

माणवः, पुं, (मनोरपत्तं गुमान् । मगु + अपत्य-
विवक्षायां अण् ।

“अपत्ये कुतसिते मृष्टे मनोरीतसर्गिकः स्तुतः ।
नकारस्य च मर्द्वन्यस्तेन खिद्यति माणवः ॥”
४ । १ । १६१ । इत्यत्र काशिका सूत्रवृत्तिः ।)
मनुष्यः । बालकः । इति शब्दरत्नावली ॥
घोडशयष्टिकहारः । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
३२४ । ४ ॥

माणवकः, पुं, (अल्पो मानवः । “अख्ये ।” ५ ।
३ । ८५ । इति कम् ।) बालकः । स च घोडश-
वर्धपथ्यन्तप्रथमवयस्कः ॥ (यथा, श्रीभागवते ।
८ । १६ । ३२ ।

“एव ते स्थानमैश्वर्यं श्रियं तेजोयशः श्रुतम् ।
दास्यत्याच्छिद्य शक्राय मायामाणवको
हरिः ॥”

माणवको बालः स इव ।) हारभेदः । स तु
विंशतियष्टिकः । विंशतरहार इति भाषा ।
इत्यमरभरतौ । २ । ६ । १०६ ॥ (दृष्टवर्षिता-
मते तु घोडशयष्टिको हारः । यथा, तत्रैव ।
८१ । ३३ ।

“द्वात्रिंशता गुच्छी विंशत्या कीर्तितोऽर्द्ध-
गुच्छाख्यः ।
घोडशभिर्माणवको द्वादशभिर्द्वाहर्माणवकः ॥”)
कुपुरुषः । इति मेदिनी । के, २०६ ॥ वटुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

माणवीनं, त्रि, माणवसम्बन्धि । माणवस्येदमित्यर्थे
शीनप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (माणवाय दितं ।
“माणवचरकाभ्यां खन् ।” ५ । १ । ११ । इति
माणव + खन् ।)

माणयं, स्त्री, शिशुसम्बन्धः । इत्यमरः । ३ । २ । ४१ ॥
माणवानां सम्बन्धो माणयं विकारसंघेति
ष्णः । माणवो बालः सङ्ख्यमध्यः दन्त्यमध्य-
इत्येके । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (माणवानां
सम्बन्धः । “ब्राह्मणमाणववाङ्मदाद् यन् ।” ४ ।
२ । ४२ । इति यन् ।)

माणिका, स्त्री, (माणक + टाप् अकारस्येत्वम् ।)
अष्टपलपरिमाणम् । इति शब्दमाला ।

माणिक्यं, स्त्री, (मणिप्रकारः । मणि + “स्थूलादिभ्यः
प्रकारवचने कन् ।” ५ । ४ । ३ । इति प्रश-
यायां कन् । ततो मणिकमेवेति । मणिक +
“चातुर्वर्णादीनामुपसंख्यानम् ।” ५ । १ । १२४ ।
इति वार्तिकयस्यान् व्यञ् ।) रत्नविशेषः ।
माणिक्य इति भाषा । तत्पण्यायः । श्रीय-
रतम् २ रत्नराट् ३ रत्निरत्नकम् ४ शृङ्गारी ५
रत्नमाणिक्यम् ६ तद्वगम् ७ रत्ननामकम् ८
रागयुक्तं ९ पद्मरागः १० रत्नम् ११ शोयो-
पलः १२ सौमन्यिकम् १३ लोहितकम् १४
कुनन्दिनम् १५ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम्

मातरः

मातरि

माता

कायापगसदमागि तस्य मृत्युं चतुर्दश ॥
 वातादिद्युतिनिभः कथं यस्तु प्रतुष्टाते ।
 कायापगशतानाम् मृत्युं सद्भिः प्रकीर्तितम् ।
 यस्तु दाहिमपप्यामः कर्णाङ्गं तु मम्मिनः ।
 कायापगशतानाम् त्रिंशतिर्नक्तमारिषेण ॥
 चत्वारो मायका यस्तु रक्तोत्पन्नदलप्रभः ।
 मृत्युं तस्य विधानमयं हरिभिः शतपञ्चकम् ॥
 हिमायको यस्तु गुणैः सर्वत्रैव समन्वितः ।
 तस्य मृत्युं विधातृजं दिशतं तत्त्वदैविभिः ॥
 मायकैजमितो यस्तु पद्मरागी गुणान्वितः ।
 शतैकममितं वाच्यं मृत्युं रत्नविचक्षणैः ।
 ज्योतीश्चन्द्रमागास्तु पद्मरागा गुणोत्तराः ।
 स्वर्गहिमगमन्त्येन मृत्युं तेषां प्रवक्ष्येन ॥
 कायापगः समास्यातः पुराणद्वयमन्वितः ।
 ज्योति कुसुमपाणीयमङ्गिप्रोदकमन्विताः ॥
 कायाया इति विख्याताः स्फटिकप्रभमात्रा नै ।
 तेषां दोषो गुणो वापि पद्मरागवदादिषु ॥
 मृगमल्पस्तु विज्ञेयं धारकैरल्पफलं तथा ।
 च जलप्रिययैश्चान्याचतुर्था ये प्रकीर्तिताः ॥
 चतुर्भिर्धैरुपनिभिर्धैर्याः सम्यक्चित्तये ।
 ज्योतीश्चन्द्रमा धृतः कुर्यान्नोगशोकभयचक्षुम् ॥
 इति युक्तिकल्पतरुः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । २६ । ४४ ।

“मोक्षं प्राप्स्यदादादीप्ताग्निवस्तम्भभास्वरम् ।
 सौम्यमिति सङ्केतकेतनं सम्यग्दामिव ॥”
 कदलीविशेषः । तद्वयथा-

“मागियमसर्गाद्वतन्मकादा

मेदाः कदला वध्वोरपि सन्ति ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मागिय्या, स्त्री, (मागिय + टाप् ।) ज्योती ।
 तत्पर्यायः । सुगन्धी २ मृदुगोधिका ३ मृदु-
 गोशिका ४ भित्तिका ५ पल्लो ६ कुचमनुस्यः ७
 मृदुशिका ८ इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६४ ॥

मागियम्, स्त्री, (मागिय + गिरौ भवम् । मणि-
 वन्ध + णम् ।) सौम्यवस्त्रम् । इत्यमरटीकायां
 आभी ॥

मागिमन्त्रं, स्त्री, (मागिमन्त्रगिरौ भवम् । मणि-
 मन्त्र + णम् ।) सिन्धुजलवस्त्रम् । इत्यमरः ।
 ३।८।४४ (कस्य पर्यायः । [जम् ॥”

“मेतयोः स्त्री शीतशिवं मागिमन्त्रं मिन्धु-

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मातङ्गः, पुं, (मातङ्गस्त्री ।) मातङ्गस्यापत्यं पुमान् वा ।
 मातङ्ग + णम् । इति । इत्यमरः । ३।१। २९ ॥
 (यथा, रामायणे । १ । ८ । २३ ।

“विभक्तपत्न्यजैर्मतेः पूर्णा ईमयतेरपि ।

मदानितैरतिपतेमांस्तङ्गे पत्न्यतोपमैः ॥”

अथल्लक्षणः । किरानजातिविशेषः । इति

तद्वाचायां मधुरेशः १ अथवा । इति मेदिनी ।

ग. ६० १ (यथा, कथासरित्सागरे । ७३ । २ ।

“सुन्दरमनायातं सत्तमं जलमपिदम् ।

ममदा दन्तपिष्टादिना मातङ्गपतिना युक्तम् ॥”

नन्ददत्तविरचितः । इति दन्तप्रज्ञः । ४।६२३।

मातङ्गमकरः, पुं, (मातङ्गाकारो मकरः ।) मद्या-
 मकरभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मातङ्गी, स्त्री, (मातङ्गस्य सुनेरपत्यं स्त्री । मातङ्ग +
 णम् डोष् ।) दशमद्याव्रजान्तर्गतनवमविद्या ।
 अथ मातङ्गीमन्त्रः । नामकेश्वरतन्त्रे ।

“अथ ज्ञेयं मद्यादेर्वी मातङ्गीं सर्वमिद्विद्वान् ।

अस्योपासनमात्रेण वाक्कर्मिणि लभते ध्रुवम् ॥

प्रणवश्च ततो मायां कामवीक्षणं पूर्वकम् ।

मातङ्गी देवता चास्त्रं वद्विजायावधिमनुः ॥

अष्टिः स्यादक्षिणास्त्रमिन्द्रियाट् दृष्टः प्रकी-
 र्तिताम् ।

मातङ्गीदेवता देवी सर्वमिद्विप्रदायिनी ॥

अङ्गन्यामकरन्यामौ कुर्यान्मन्त्रौ समः । इतः ।

यद्दीर्घमात्रा वीचनं प्रगवाद्येन कल्पयेत् ॥

यत्कोशाद्वदनं पद्मं लिखेद्यत्नं मनोरमम् ।

तत्र पूजा प्रकर्त्तया जवापुष्पेण मन्त्रवित् ॥

अष्टशक्तीषादष्टौ पूजयेत् सममादृतः ।

इतिः प्रीतिर्मनोभवा क्रिया अष्टा च शक्तयः ॥

अनङ्गकुसुमानङ्गमदना मदनालना ।

इत्यष्टशक्तीः संपूज्य उपहारसमन्वितः ॥

ततो देवीं परां ध्यायेत् साधकः स्खिरमानसः ॥

श्यामाङ्गीं शशिमुखरां त्रिनयनां रत्नमिच्छा-
 सनस्थिताम् ।

वेदेवाङ्गुलैरभिवन्देत्कृपाशालुगधराम् ॥

एवं ध्यात्वा मद्यादेर्वीं गन्धपूर्वमनोरमैः ।

नैवेद्यन्तु मद्यादेर्धे पायसं शर्करान्वितम् ॥

पुरश्चरणकाये तु यद्वस्त्रं स मुनो जपेत् ।

तद्दर्शनां हुनेदाज्यैः शर्करामधुभिः सह ॥

प्रज्वल्योद्भवैः काष्ठैः साधकः शक्तिभिः सह ।

एवं पुरष्कियां कृत्वा प्रयोगविधिमाचरेत् ॥

चतुष्ये शस्रशाने वा कलामध्ये च भोजनिकः ।

मत्स्यं मांसं पायसञ्च दद्यात्पुष्पं गुग्गुलुम् ॥

रात्रियोगेन कर्त्तव्यं सदा पूर्णञ्च साधकः ।

एवं प्रयोगमात्रेण कविता जायते ध्रुवम् ॥

अभिस्तम्भं जलस्तम्भं वाक्स्तम्भं कारयेत् ध्रुवम्

मन्त्री जयति शत्रूञ्च ताड्यो भोगिङ्गुलं यथा ।

शास्त्रे वादे कवित्वे च हृष्टसातिरिवापरः ।

अनेनैव विधानेन मातङ्गी मिद्विदायिनी ।

नूनं तद्दृष्टमागत्य कुवेरेर्दीप्यते वसु ।

विना मन्त्रैर्विना मांसैर्नार्थयेत् परदेवताम् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

मातरपितरौ, पुं, (माता च पिता च । “मातर
 पितरावुदीचाम् ॥” ६ । ४ । ३२ । इत्यारहा-
 देशो मातृशब्दस्य निपात्यते ।) नानजनविधौ ।
 नित्यदिवचनाम्नौ । इत्यमरः । २ । ६ । ३० ॥

मातरिष्ठा, पुं, (मातरि अन्तरीक्षे अयति
 पतुते इति । यद्वा, मातरि घनम्यां यति
 पतते सप्तमप्रकृतादिनि । श्व + “अनु उच्-
 तिति ।” उपा० १ । १५८ । इति कनिन् ।
 नाभि सप्तम्या अगुक् । धातोर्निष्कारणोपस-
 निपातितः ।) षातुः । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ।
 (यथा, अथर्ववेदे । १ । ६५ । ६५ ।

‘आन्वं दिवो मातरिष्ठाजभारामयादन्वं
 परिष्वेनो अदेः ।”

“मातरिष्ठा वायुः ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
 मातृशब्दपरिच्छेदे अस्ति चेष्टते इति । अस् +
 कनिन् । अग्निभेदः । यथा, अथर्ववेदे । ३।२६।२१ ।

“तन्नृनपादुष्यते गर्भं आसुरो

गराशंभो भवति यद्विजायते ।

मातरिष्ठा यदमभौत मातरि

वातस्य सर्गो अभवत् सरीमणि ॥”

“यदाग्निरग्नीषु गर्भरूपतया वर्तते तथा तन्-
 नपात्रामको भवति यदाग्निरिच्छे पितृतोते तथा
 मातरिष्ठागमको भवति ।” इति तद्वाक्ये
 सायनः ॥)

मातलिः, पुं, (मतं सातीति । ला + कः । एधा-
 दरादित्वात् साधुः । मतलस्यापत्यं पुमानिति
 वा । ‘मतल + “अत इन् ।” ४ । १ । ६५ ।
 इतीच् ।) इन्द्रसारथिः । इत्यमरः । १।१।३८ ॥
 (यथा, महाभारते । ५ । ६७ । ११ ।

“मत्स्त्रिलोकरागस्य मातलिर्नाम सारथिः ।
 तस्यैकेव कुले कन्या रूपतो लोकविश्रुता ॥”

माता, [ऋ] स्त्री, मान्यते पूज्यते वा सा । मान
 ङ पूजायां नाग्येति डाट् इति भरतः ॥ (यद्वा,
 “नमृनृनृत्तृष्टोदपोदभाट्ठामाट्ठामाट्ठपिट-
 द्दिष्ट ।” उगा० २ । ६६ । इति टच् ।
 निपातितश्च । स्वसादित्वाट्ठाम् निषेधः ।)
 मा इति भाषा । तत्पर्यायः । जनयित्री २
 प्रसूः ३ जननी ४ । इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥
 सवित्री ५ जनिः ६ जनी ७ जनित्री ८
 अक्षा ९ अम्बा १० अम्बिका ११ अम्बा-
 लिका १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ मातृका १३ ।
 इति जटाधरः ॥ * ॥ षोडशप्रकारा मातरौ
 यथा,—

“स्तनदात्री गर्भधात्री भक्षदात्री गुरुप्रिया ।
 अभीष्टदेवपत्नी च पितुः पत्नी च कन्यका ॥
 सगर्भजा या भगिनी पुत्रपत्नी प्रियाप्रसूः ।
 मातृमाता पितृमाता सौंदर्यस्य प्रिया तथा ॥
 मातुः पितुश्च भगिनी मातुलानी तथैव च ।
 जनानां वेदविहिता मातरः षोडश स्मृताः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे कार्तिकेय-
 संवादे १५ अध्यायः ॥ तस्या गौरवं यथा,—
 “जनको लम्पदादित्वात् पालनात् पिता मृतः ।
 गरीयान् जन्मदातुश्च योऽभद्राता पिता मुने ।।
 विनामातृश्वरी देहो न नित्यः पितुर्नृपः ।
 तयोः शतगुणं माता पूज्या मांन्या च यन्मिता
 गर्भधारणयोवाभ्यां सा च ताभ्यां गरीयसी ।
 इति तथैव ४० अध्यायः ॥
 न्यपि च ।

“न गुरवः प्रियाः कन्या वेदमनो प्रयत्नानि ।
 उपनीय ददहेदमाचार्यः न प्रकीर्तितः ।
 एवावश्च उपाध्याया जनिन्मन्त्रदुष्कृते ।
 एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माना गरीयसी ॥”
 इति नारदे ६२ अध्यायः ॥

अन्यच्च ।
“न पितृव्यचनं कार्यं यथा मातुः सुतेन हि ।
चिता च पतितस्याप्यो न माता सत्सुतेन हि ।
सम्भारणपोषाहि तनो माता गरीयसी ॥
दशविप्रादुपाध्यायो गौरवेणानिरिच्यते ।
तेभ्यः पिता दशभ्यस्तु माता चैव गरीयसी ।
मातृतोऽप्यो न देवोऽस्ति तस्मात् पूज्या सदा
सुतेः ॥

मातुश्च यद्विनं किञ्चित् कुरुते भक्तिनः प्रमान् ।
तद्वन्मं हि विजानीयादेवं धर्मविदो विदुः ॥”
इति बह्विपुराणम् ॥

अपरश्च ।
“गृह्णामपि सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ।
नेष्टामाद्यास्त्रयः श्रद्धास्तेषां माता सुपूजिता ॥
यो भावयति या हते येन विद्वोपदिश्यते ।
ज्येष्ठभ्राता च भर्ता च पश्येते गुरवः स्मृताः ॥
आत्मनः सर्वयन्त्रेन प्राणत्यागेन वा पुनः ।
पूजनीया विशेषेण पश्येते भूतिमिच्छता ॥
यावन् पिता च माता च दावेतो निर्बिकारिणौ ।
तावन् सर्वं परित्यज्य पुत्रः स्यात्तत्परायणः ॥
पिता माता च सुप्रीतौ स्यातां पुत्रगुणैर्यदि ।
न पुत्रः सकलं धर्मं प्राप्नुयात्तेन कर्मणा ॥
नास्ति मातृसमं देवं नास्ति पितृसमो गुरुः ।
तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते ॥
तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यात् कर्मणा मनसापि वा ।
न ताभ्यामननुज्ञातो धर्ममन्यं समाश्रयेत् ॥”

इति कौर्म उपविभागे १२ अध्यायः ॥
मातृशब्दसम्भावया मातृतुल्यात्वम् यथा,—
“मातरित्वेव शब्देन याश्च संभाषते नरः ।
मा मातृतुल्या सत्येन धर्मेः साक्षी सतामपि ॥
तथा सहितश्चङ्गारे कालसूत्रं प्रयाति सः ।
तत्र घोरे वसत्येव यावद्वै ब्रह्मणो वयः ॥
प्रायश्चित्तं पापिनश्च तस्य नैव श्रुतौ श्रुतम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥
शिवस्य परिवारविशेषः । स च असुरमारणे
ब्रह्मादौनां स्वेदनिर्गतत्वात् अष्टशक्तिदेवता-
रूपो यथा,—
“ब्राह्मी मातृशरीरे चैत्री वाराही वैष्णवी तथा ।
कौमारी चैव चामुण्डा चर्चिकेत्यष्ट मातरः ॥”
सप्तविधोऽपि यथा,—
“ब्राह्मी च वैष्णवी चैत्री रौद्री वाराहिकी
तथा ।
कौमारी चैव कौमारी मातरः सप्त कीर्तिताः ॥”

इत्यमरटीकायां भरतः ॥
गौण्यादिषोडशमातृकाः । यथा,—
“गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥
शान्तिः पुष्टिस्तित्तिस्तृप्तिरात्मदेवतया सह ।
आदौ विनायकः पूज्यो अन्ते च कुलदेवता ॥”
इति व्यासतत्त्वे बह्वचरगुणपरिशिष्टम् ॥
वैष्णवपूज्या मातृगणा यथा,—
“यत्र मातृगणाः पूज्यास्तत्र स्मृताः प्रपूजयेत् ।

सदा भागवती पोर्णमासी पद्मान्तरङ्गिका ॥
गङ्गाकलिन्दनयागोपीवृन्दावनीक्षया ।
गायत्रीतुलसीवाणीपृथिवीगाञ्च वैष्णवीः ॥
श्रीयशोदादेवहृतीदेवकीरोहिणीमुखाः ।
श्रीसीता द्रौपदी कुन्ती क्षपरा वा महर्षयः ।
रुक्मिण्याद्यास्तथा चाष्ट महिषीर्याश्च ता
अपि ॥”

इति पाद्मे उत्तरखण्डे ७८ अध्यायः ॥
सप्त मातरो यथा,—
“आदौ माता गुरोः पत्नी ब्राह्मणी राजपत्निका ।
गायी धात्री तथा पृथ्वी सप्तैता मानरः स्मृताः ॥”
इति कैश्चिन् पठितम् ॥

मातृतुल्या यथा ।
“मातृत्वसा मातृनानी पितृत्वस्त्री पितृत्वसा ।
श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥”
इति दायभागः ॥

गौः । भूमिः । इति मेदिनी । ते, ४३ ॥ (निरुक्ते
च । ८३ । “यदूर्ध्वं स्निष्टा द्रविणेह धत्ताद्यहा-
जयो मातुरस्या उपस्थे ।” “मातुः अस्या
पृथिव्याः ।” इति तट्टीकायां दुर्गाचार्यः ।)
विभूतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ लक्ष्मीः । इति
हेमचन्द्रः । ३।३२१ । रेवती । इत्यजयपालः ॥
आखकणी । इन्द्रवारुणी । महाश्रावणी । जटा-
मांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ परिमाणकर्त्तरि,
त्रि । अस्तिर्नर्थे परिमाणार्थमाघातोः कर्त्तरि
लङ्प्रत्ययेन निबन्धः ॥ (निर्माणकर्त्तरि च,
यथा, ऋग्वेदे । १ । ६१ । ७ ।
“अस्येदु मातुः सवनेषु रुद्योमहः ।”
“मातुः दृष्टिदारेण सकलस्य जगतो निर्मातुः ।”
इति तट्टाचार्ये सायनः ॥)

माता, स्त्री, (मान्यते पूज्यते इति । मान पूजायां +
तन् ततश्चापि निपातनात् साधुः ।) जननी । यथा
‘विश्वेश्वरी विश्वमातां चण्डिकां प्रणमाम्यहम् ।’
इति शिवरहस्ये दुर्गास्तवदर्शनात् आवन्तीत्यं
शब्दः ॥

मातापितरौ, पुं, (माता च पिता च । “आनङ्
ऋतोऽङ्गम् ।” ६ । ३ । २५ । इत्यानङादेशः ।)
जननीजनकौ । तत्पर्यायः । पितरौ २ मातर-
पितरौ ३ तातजनयित्रौ ४ । इत्यमरभरतौ ।
२ । ६ । ३७ ॥ नित्यद्विवचनान्तोऽयम् ॥ (यथा,
मनौ । ३ । १५७ ॥

“अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा ॥”)
मातामहः, पुं, (मातुः पिता । “पितृत्वमातुल
मातामहपितामहाः । ४ । २ । ३६ । इति
डामहच् निपातितश्च ।) मातुः पिता । इत्य-
मरः । २ । ६ । ३३ ॥ दौहित्रस्य मातामह-
साधुर्न यथा,—

“आसीदङ्गो वृषश्रेष्ठो यज्ञशीलो दृढव्रतः ।
यजनः सुमहत्कालादेश्च एकोऽभवत्ततः ॥
नृत्योः कन्या सुनीया या मातुर्दः शीलकारणात् ।
क्रूरा बुद्धिरभूत्तस्य जगतोऽस्यापि प्रीडने ॥
तपस्विनां कुले जाता ऋषीणाञ्च यशस्विनाम् ।

सगुणां निर्गुणां वापि यान्ति मातामही तनुम् ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥
तन्मरणे त्रिरात्राशौचं यथा । मातामहानां
मरणे त्रिरात्रं स्यादशौचकम् । इति शुद्धितत्त्वे
कूर्मपुराणम् ॥ * ॥ दुहितृपर्यन्ताभावे तस्य
आह्वे दौहित्रस्याधिकारो यथा,—
“मातामहानां दौहित्राः कुञ्चन्त्यहनि चापरे ।
ते च तेषां प्रकुञ्चन्ति द्वितीयेऽहनि सर्वदा ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ।
दुहितृपर्यन्ताभावे तस्य घने दौहित्रस्याधि-
कारो यथा । तदभावे दौहित्रः ।
“पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नास्ति धर्मेतः ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥”
इति मनुवचने पौत्रतुल्याभिधानेन यथा
पुत्राभावे पौत्रस्तथा दुहितृभावे दौहित्रः ।
अतएव गोविन्दराजधृतो विष्णुः ।
अपुत्रपौत्रे संसारे दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।
पूर्वेषां हि स्वधाकारे पौत्रदौहित्रकाः समाः ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥

मातामही, स्त्री, (मातामहस्य पत्नीति । “पुन्यो-
गादाख्यायाम् ।” ४ । १ । ४८ । इति + डीष् ।)
मातामहपत्नी । मातृमाता । आह इति
भाषा । यथा,—

“मातामही मातृमाता मातृतुल्या च पूजिता ।
प्रमातामहीति विज्ञाता प्रमातामहकामिनी ।
वृद्धप्रमातामही स्त्रिया तत्पितुः कामिनी तथा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥
तन्मरणे पक्षिण्यशौचं यथा,—
“मातुले श्वशुरे भिन्ने गुरौ गुञ्जन्नासु च ।
अशौचं पक्षिणीं रात्रिं नृता मातामही यदि ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

दुहितृपर्यन्ताभावे तच्छाह्वे दौहित्रस्याधि-
कारो यथा । तदभावे दौहित्रः । प्रागुक्तब्रह्म-
पुराणे तथादर्शनात् ।

“पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मेतः ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥”
इत्यनेन यथा पुत्राभावे पौत्रस्तथा दुहितृभावे
दौहित्रः । इति प्रागेवोक्तत्वात् ।
“मातुलो भागिनेयस्य स्वस्रीयो मातुलस्य च ।
श्वशुरस्य गुरोश्चैव सखुर्मातामहस्य च ॥
एतेषां चैव भार्याभ्यः ससुमांतुः पितृस्तथा ।
पिण्डदानन्तु कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः ॥”

इति वृद्धश्रुतातपवचनेन मातामह्याश्च साक्षा-
दौहित्रेण पिण्डदानश्रुतेः धनाधिकारित्वाच्च ।
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ तस्या अयौतुकधने
पौत्रपर्यन्ताभावे दौहित्राधिकारः । यौतुकधने
तु पुत्रपर्यन्ताभावे दौहित्राधिकारो यथा ।
“दौहित्रोऽपि ह्यनुव्रजेन सन्तारयति पौत्रवत् ॥”
इति मनुवचने दौहित्रे पौत्रधर्मातिदेशात्
पुत्रेण परिणीतदुहितृवाधात् वाधकपुत्रेण
वाधदुहितृपुत्रवाधस्य न्यायत्वात् । इति दाय-
तत्त्वम् ॥ पुत्राभावे दौहित्रोऽधिकारी । पुत्रा-

मातुला

धिकारान् प्राक्दुष्टि अधिकारयुतेः तद्वाधिकाया
द्विष्टुः पुत्रेण वाधपुत्रवाधस्यैव न्याय्यत्वात् ।
इति दायक्रमसंग्रहश्च ॥

माताली, स्त्री, (मातुः आली । एषोदरादित्वात्
ऋकारलोपः । यहा, माताया आली ।) मातुः
मखी । इति शब्दमाला ॥

मातुलः, पुं, (मातुर्भाता । "पितृशमातुलेति ।"
४।२।३६ । इति निपात्यते । तत्र "मातुर्लुलच्" ।
इति वार्त्तिकेन डुलच् ।) मातृभाता ।
पितृशालकः । इत्यमरः । २ । ६ । ३१ ।
मामा इति भाषा । तन्मरणे भागिन्यस्य
पक्षिण्यशौचम् । यथा, मुद्दिनत्ते ।

"मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्वेनान्वेष्य च ।"
स च मातामहपयन्तरद्वितस्य न्यतस्य प्रेत-
क्रियाद्यधिकारी । यथा,—

"मातुलो भागिन्यस्य स्वकीयो मातुलस्य च ।"
इति शातातपीयपाठक्रमान् । इति मुद्दिनत्वम् ॥

(मातुले खाद्यादिना मीयते । मातु + बाहु-
लकान् डुलच् ।) ब्रौहिमदः । मदनदमः ।
(मादयतीति । मद + णिच् + बाहुलकान्
डुलच् एषोदराद् दस्य तकारत्वश्च ।) धुसूरः ।
इति मेदिनी । वे, १२३ ॥ पर्यायो यथा,—

"धुसूर धूर्ने धुसूरा उक्मत्तः कनकाङ्गयः ।
देवता कितवसूरी महामोहः शिवप्रियः ।
मातुलो मदनचास्य फले मातुलपुत्रकः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मा विद्यते तुला तुलना यस्य ।) सर्पविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । २१६ ॥

मातुलकः, पुं, (मातुल + स्वार्थे कन् ।) धुसूर-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मातुलः । यथा,
पञ्चतन्त्रे । १ । २४१ ॥

"सोऽपि तव मातुलको न समायातः ॥"

मातुलपुत्रकः, पुं, (मातुलस्य धुसूरस्य पुत्रकः ।)
धुसूरफलम् । इत्यमरः । २ । ४ । ७८ । (यथास्य
पर्यायः ।

"मातुलो मदनचास्य फले मातुलपुत्रकः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मातुलतनयः । इति मेदिनी । के, २३५ ॥

मातुला, स्त्री, (मातुल + टाप् । मातुलस्य
मातुलानी, स्त्री । "इन्द्रवरुणिते । ४।१ । ४८।
डीप् आशुक् च ।) मातुलपत्नी । इत्यमर-
भरतौ । २।६।३० । मामी इति भाषा । तन्मरणे
पक्षिण्यशौचम् । यथा,—

"नशुरयोर्भगिन्याश्च मातुलान्याश्च मातुले ।

पित्रोः स्वसरि तद्वच पक्षिणीं चपयेन्मि-
शाम् ॥"

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

मातुलानी, स्त्री, (मा निषेधे तुलां नयति प्राप्नो-
तीति । नी + णिप् । डीप् ।) कसायः ।
भङ्गा । इति मेदिनी । ने, २०३ ॥ (यथास्या
पर्यायः । भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे
भागे ।

मातुल

"भङ्गा गङ्गा मातुलानी माद्रीनि विजया
जया ॥")

शृणः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४५ ॥ प्रियङ्गु-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मातुलादिः, पुं, (मा तुल्यतेऽसौ इति । तुल +
मूलविभुजादित्वात् कः ।) मातुलचासौ अहिश्च ।)

सर्पविशेषः । मातुला चाप इति क्रियुयाटी इति
च भाषा । अयं खडाकृतिः आयतदेहः दीर्घ-
लाङ्गूलः चतुष्पात् । इति मधुमाधवादयः ॥
तत्पर्यायः । मातुलानः । २ । इत्यमरः । १ । ८३ ॥

मातुली, स्त्री, (मातुलस्य स्त्री । "मातुल + इन्द्र-
वरुणभवति ।" ४ । १।४८ । इति डीप् "मातु-
लोपाध्याययोरानुग वा ।" इति वार्त्तिकोक्तेः
पक्षे आनुगभावः ।) मातुलपत्नी । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३० ॥ भङ्गा इति शब्दचन्द्रिका ॥

मातुलुङ्गः, पुं, (मा न तुलं गच्छतीति । गम +
ङ् । एषोदरादित्वात् अकारस्योकारः समुच्च ।)
वीजपूरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये ।

"केशरं मातुलुङ्गस्य मधुवेन्मवसंयुतम् ।
शर्करादाङ्गिमाभ्यां वा द्राक्षाखण्डू रयोस्तथा ॥"
(तथास्य पर्यायः ।

"वीजपूरो मातुलुङ्गः सुफलः फलपूरकः ।
लुङ्गुषः पूरकः पूरो वीजपूर्णश्चुकेशरः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।

तथास्य गुणाः ।

स्यान्मातुलुङ्गः कफवातहन्ता

हन्ता कमीयां लठराभयनः ।

स दोषरक्तादिविकारपित्त-

सन्दीपनः शूलविकारहारो ॥

श्रावकाशारुचिहरं लण्णात्रं कण्डशोधनम् ।

दीपनं लघु रुच्यश्च मातुलुङ्गमुदाहृतम् ।

त्वक्तीक्ष्णं दुर्लभाति स्यात् कृमिवातकफ-
पहा ।

खादु श्रुता गदः स्निग्धा त्वद्भासं वात-
पित्तजित् ॥

मेध्यं शूलानिलच्छर्दिक्फाराचकनाशनम् ।

दीपनं लघु संवाहं गुल्माशौर्भन्तु केशरम् ॥

द्वयं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसवनप्रदम् ।

शूलानीयादिरोगेषु मन्दायौ कफमारुते ॥

अरुचिश्चासकाशेषु स्वरसोऽस्योपदिश्यते ।

रसोऽतिमधुरो हृद्यो वीज्यपित्तानिलापहा ॥

कफक्षुर्ध्वरः पाके मातुलुङ्गस्य कल्ककः ।

तिक्तं पुष्पान् वीजश्च गुल्मनुक्ष्यात्तथापरम् ॥"

इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥

"त्वक्तीक्ष्णं कटुका स्निग्धा मातुलुङ्गस्य
वातजित् ।

दृढं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ॥

लघु तन्केशरं श्रावकाशदिक्फामदाहयान् ।

आस्यशोयानिलक्षेत्रविवन्मच्छर्दरोचकान् ॥

गुल्मीदरार्शः शूलानि मन्दाश्लित्वश्च नाशयेत् ॥"
इति च वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

मातृका

मातुलुङ्गकः, पुं, (मातुलुङ्ग + संज्ञायां स्वार्थे वा
कन् ।) क्षौलद्रवजः । तत्पर्यायः । फलपूरः २

वीजपूरः ३ रुचकः ४ । इत्यमरः । २।४।७८ ॥
मातुलुङ्गः ५ श्वफलः ६ फलपूरकः ७ लुङ्गुषः ८

पूरकः ९ पूरः १० वीजपूर्णः ११ अमुनेश्वरः
१२ क्षौलङ्गः १३ । इति रत्नमाला । अस्य

गुणाः । हृद्यत्वम् । अम्लत्वम् । लघुत्वम् ।
अग्निदीपनत्वम् । आभानगुल्माशौहृद्भोगो-

दावर्त्तनाशित्वम् । विवन्मच्छर्दाशूलच्छर्दिरोगे
प्रशक्तत्वश्च । अस्य त्वगुणाः । तिक्तत्वम् ।

दुर्लभत्वम् । कफवातनाशित्वम् । विगतरस-
त्वश्च । तन्मांसगुणाः । खादुत्वम् । शीतत्वम् ।

गुरुत्वम् । वायुपित्तनाशित्वश्च । इति राज-
वल्लभः ॥

मातुलुङ्गा, स्त्री, (मातुलुङ्ग + टाप् ।) मधु-
कुकुटी । यथा,—

"मातुलुङ्गा सुगन्ध्या गिरिजा पूतिपुष्पिका ।
अत्यन्ता देववृत्ती च सा कचिन्मधुकुकुटी ॥"
इति रत्नमाला ॥

मातुलुङ्गिका, स्त्री, (मातुलुङ्ग + संज्ञायां कन् ।
टाप् अकारस्येत्वम् ।) वनवीजपूरः । इति
स्वजतिवैदः ॥

मातृकच्छिदः, पुं, (मातुः कं शिरश्चिनतीति ।
छिद + कः । पित्रादेशात् मातृशिरश्छेदनादस्य
तथात्वम् ।) परशुरामः । इति कैलित् ॥

मातृका, स्त्री, (मातेव । मातृ + "इवे प्रतिष्ठतौ ।"
५ । ३ । ६६ । इति कन् टाप् ।) घातका ॥
(यथा, दृष्टन्तर्द्वितायाम् । ४३ । ६६ ।

"रज्ज्वत्तुल्यच्छेदने बालपीडा
राज्ञो मातुः पीडनं मातृकायाः ॥"

मातेव । मातृ + स्वार्थे कन् ।) माता ।
देवीभेदः । वर्णमाला । इति मेदिनी । के, १३८ ॥

करणम् । स्वरः । उपमाता । इति हेमचन्द्रः ।
मातृकागण्योत्पत्तिर्यथा,—

"तत्र देवोऽप्यसौ देव्यं त्रिभुवनेनाह्वयदभ्यश्च ।
तस्याहृतस्य यदक्षतमपतद्भूतले किञ्च ॥

तत्रान्वका अयंखाता बभूवुरपरे भ्यश्च ।
तद्भूता महदास्ययं यदः शूलैश्वर्यं गृध्रे ॥

गृहीत्वा त्रिशिखाग्र्येण ननर्त्त परमेश्वरः ।
इतरेऽप्यन्वकाः सर्वे चक्रेण परमेष्ठिना ॥

नारायणेन निहतास्तत्र येन्ये समुत्थिताः ।
अष्टगधारास्तुतारेस्तु शूलप्रोतस्य चासक्तम् ॥

अनारतं समुत्तस्युः स्वतो यद्वो रुषान्वितः ।
तस्य क्रोधेन महता सुखाश्रूला विनिर्यया ॥

तद्गुणधारिणीं देवीं यान्तीं योगेश्वरीं विदुः ।
स्वरूपधारिणीं चास्या विष्णुनापि विनिर्मिता ॥

ब्रह्मणा कार्त्तिकेयेन इन्द्रेण च यमेन च ।
वांराहेण च देवेन विष्णुना परमेष्ठिना ॥

पातालोद्वरणं रूपं तस्या देव्या विनिर्ममे ।
माहेश्वरी च माहेन्द्री इत्येता अष्ट मातरः ॥

कारयं यस्य यन् प्रीतं देवसेनावधारितम् ॥
शरीरादेव नाना तु तदिदं कीर्तितं मया ।

कामः क्रोधस्तथा लोभो मत्स्ये मोक्षोऽथ

पञ्चमः ॥

मात्सर्यं गृहमित्राहुः पेशुन्यं सप्तमं तथा ॥
अनसूयाद्यमी क्रिया इत्येता अष्ट मातरः ॥
कामं योगीश्वरीं विद्धि क्रोधं मातृश्वरीं तथा ॥
लोभस्तु वैष्णवी प्रोक्ता ब्रह्माणी मद एव च ।
मोक्षः स्वयन्तु कौमारी मात्सर्यं चैन्द्रजा विदुः ॥
यामी दण्डधरा देवी पेशुन्यं स्वयमेव च ।
अनसूया वराहाख्या इत्येताः परिकीर्तिताः ॥
कामादिगण एषोऽयं शरीरं परिकीर्तितम् ।
जगद्भक्तितु यथा तथा ते कीर्तितं मया ॥
एताभिर्देवताभिश्च तस्य रक्ते तु शोधिते ।
अयं गतासुरी माया स च सिद्धोऽन्वकोऽभवत् ॥
एतत्ते सर्वमाख्यातमात्मविद्यान्तं मया ।
य एतच्छृण्वान्नित्यं मातृणां सुद्वं शुभम् ॥
तस्य ताः सर्वदा रक्षां कुर्वन्त्यनुदिनं वृषः ॥
येनैतत् पश्यते जन्म मातृणां पुरुषोत्तमः ॥
स धन्यः सर्वदा लोके शिवलोकश्च गच्छति ।
तासाञ्च ब्रह्मणा दत्ता अष्टमी तिथिरुत्तमा ॥
एताः संपूजयेद्भक्त्या विस्वाहारो नरः सदा ।
तस्य ताः परितुष्टास्य जैमारीयं ददन्ति च ॥”
इत्यादि वाराहपुराणे कामादिमातृगणोत्पत्ति-
र्नामाध्यायः ॥ अपि च ।
“ब्रह्मेश्वरगुह्यविष्णुनां तथेन्द्रस्य च शक्तयः ।
शरीरैर्भ्यो विनिष्क्रम्य तद्रूपैश्चण्डिकां ययुः ॥
यस्य देवस्य यद्वपं यथाभूयवाहनम् ।
तद्देवस्य हि तच्छक्तिरसुरान् योहुमाययौ ॥
हंसयुक्तविमानाग्ने साक्षस्त्रकमण्डलुः ।
आयाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी साभिधीयते ॥
मातृश्वरी वृषास्त्रा त्रिमूलवरधारिणी ।
महाहिमवत्या प्राप्ता चन्द्ररेखाविभूषणा ॥
कौमारी शक्तिवृक्षा च मयूरवरवाहना ।
योहुमन्याययौ दैवान्भिका गुह्यरूपिणी ॥
तथैव वैष्णवी शक्तिर्गण्डोपरि संस्थिता ।
शक्त्यक्रगदाशार्ङ्गखड्गवृक्षभुषाययौ ॥
यज्ञवाराहमनुलं रूपं या विभक्तौ हरः ।
शक्तिः साध्याययौ तत्र वाराहो विभक्तौ तनुम् ॥
नारसिंही वृषसिंहस्य विभक्तौ सङ्घर्षं वपुः ।
प्राप्ता तत्र शृङ्गाक्षेपक्षिपनचक्रसंहतिः ॥
वज्रवृक्षा तथैवैन्द्री गजराजोपरिस्थिता ।
प्राप्ता सङ्घसनयना यथा शक्रस्तथैव सा ॥
ततः परिव्रजन्ताभिरीशानो देवशक्तिभिः ।
हयन्तामसुराः शीघ्रं मम ग्रीवाह चण्डिकाम् ॥
तनो देवीशरीरात्तु विनिष्क्रान्तातिभीषणा ।
चण्डिका शक्तिरत्युत्था शिवाश्रतनिनादिनी ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

मातृवर्गो यथा,—

“गुरोः पत्नी राजपत्नी विप्रपत्नी च या सती ।
पत्नी च भ्रातृसुतयोर्मित्रपत्नी च तत्पत्न्यः ॥
प्रसूः पित्रोस्तयोर्भ्रातुः पत्नी श्वश्रूः स्वकन्यका ।
जननी तनुपत्नी च भगिनी सुरभी तथा ॥
स्वामीयसरपत्नी च धात्री कान्ताप्रदायिका ।

गर्भधात्रीस्वनाम्नी च भयात्रातुश्च कामिनी ॥
एता वेदप्रणीताश्च सर्वेऽपि मातरः स्मृताः ।
एतास्तपि च सर्वास्तु मृतता नास्ति कासु च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मण्यस्य खण्डे २५ अध्यायः ॥
योऽहं मातरो यथा,—
“गुरुपत्नी राजपत्नी देवपत्नी तथा वधूः ।
पित्रोः स्वसा शिष्यपत्नी श्वश्रूः च मातुली ॥
पितृपत्नी भ्रातृपत्नी श्वश्रूश्च भगिनीसुता ।
गर्भधात्रीऽथदेवी च पुंसः योऽहं मातरः ॥”
इति तत्रैव ५६ अध्यायः ॥
अथ मातृकान्यासः ।

भगवानुवाच ।

“मातृकान्यासमधुना शृणु वेतालभैरव ! ।
येन देवत्वमायाति नरोऽपि विद्धितेन वै ॥
वाग्ब्रह्माणीसुखा देवो माटकाः परि-
कीर्तिताः ।
तासां मन्त्राणि सर्वाणि यज्जगानि खरास्तथा ॥
चन्द्रविन्दप्रयुक्तानि सर्वकामप्रदानि च ।
ऋषिस्तु मातृमन्त्राणां ब्रह्मैव परिकीर्तितः ॥
प्रोक्ता ह्यन्वस्तु गायत्री देवता च सरस्वती
शरीरशुद्धिप्रमुखसर्वकामार्थसाधने ॥
विनियोगः समुद्दिष्टो मन्त्राणां न्यूनपूरणे ।
अकारेण समं कादिवर्गो यः प्रथमः स्मृतः ॥
तैश्चन्द्रविन्दसंयुक्तैश्चस्त्रैश्चरैर्वैदिकैः ।
आकारश्च तथोच्चार्य अङ्गुष्ठार्धं नमस्तथा ।
प्रथमं मातृकामन्त्रमङ्गुष्ठद्वयतो न्यसेत् ॥
परे वर्गाः खरैः साहं ये वाच्ये न्यासकर्मणि ।
ते सर्वे चन्द्रविन्दार्था युक्ताः कार्य्यास्तु सर्वतः ॥
ह्रस्वकारश्च वर्गेऽथ दीर्घकारान्तगेन तु ।
तर्जनीर्विन्यसेत् सम्यक् स्वाहान्तो न तु पूर्ववत् ॥
ह्रस्वकारश्च वर्गेऽथ दीर्घकारान्तगेन तु ।
मध्यमायुगले सम्यक् वधुङ्गुलेन विन्यसेत् ॥
एकारादितदगन्त एकारान्तेन चैव हुम् ।
न्यसेदनामिकायुगे नियतं तत्र भैरव ! ॥
ओकारादिपर्वान्तु औकारान्तेन शेषितम् ।
वीषडन्तं कनिष्ठार्था विन्यसेत् कार्य्यसिद्धये ॥
अकारादियकारादिवर्गेऽथ चान्तकेन च ।
अः इत्यन्तेन तलयोर्विन्यसेत् पाणिपृष्ठयोः ॥
वधट्कारं शेषभागे मन्त्रन्यासे नियोजयेत् ।
ह्रस्वादिषडङ्गेषु पूर्ववत् क्रमतो न्यसेत् ॥
अङ्गुष्ठायुक्तवर्गेस्तु क्रमात् षड्भुजिथाविधैः ।
पुनस्तथा प्रादजादुसकृदिगुह्ये तु पार्श्वयोः ।
वस्तौ च विन्यसेन्मन्त्रान् क्रमात् पूर्ववदक्षरैः ॥
वाङ्मोः पाण्योस्तथा कण्ठे नाभौ च जठरे
तथा ।
स्तनयोरपि विन्यासं तथा षड्भुजिः समाचरेत् ॥
वक्त्रे च चिबुकौ गण्डे कर्णयोश्च कलाटके ।
अंसौ कक्षे च षड्वर्गैः पूर्ववद्व्यासमाचरेत् ॥
रोमरूपे ब्रह्मरन्ध्रे गुदे जङ्घायुगे तथा ।
गर्भेऽथ पादपार्श्वयोश्च तथा पूर्ववदाचरेत् ॥
एवन्तु मातृकान्यासं यः कुर्यान्नरसत्तमः ।
स धर्मयज्ञे पूजासु पूतो योग्यश्च जायते ॥

मातः परतरं मन्त्रं विद्यते कचिदेव हि ।
यः सर्वकामहं पुण्यं चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥
ब्राह्मदेवतां हृदि ध्यात्वा मूर्ध्नि सर्वांश्चराणि
च ॥

त्रिधा च मातृकामन्त्रैः संक्रमेष्ट पितृव्यसम् ।
स वाग्मी पण्डितो धोमान् जायते च धरः
कविः ॥

चन्द्रविन्दममायुक्तान् स्वरान् पूर्वान् पठेद्बुधः ।
यज्जगानि च सर्वाणि केवलाणि पठेत्ततः ॥
अकारादिनकारान्ताम्येवं न्यासेत् पूर्वकैः ।
फलं करतले गृह्य पठित्वाश्चरसंघकम् ॥
अभिमन्त्रा तु ततोऽयं प्रथमं पूरकैः पितृव्यं ।
ह्रस्वकेन द्वितीयस्तु तृतीयस्तु च पूरकैः ॥
एवं सकृत्त्रिवारस्तु पीत्वा तोयं विचक्षणः ।
हृदाङ्गः पण्डितो भूयात् पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥
त्रिसन्ध्यमथ पीत्वेव मातृकामन्त्रमन्त्रितम् ।
तोयं कवित्वमाप्नोति सर्वान् कामांस्तथैव च ॥
सततं कुरुते यस्तु मातृकामन्त्रमन्त्रितम् ।
तोयपानं महाभागः पूरकस्तम्भरचकैः ॥
स सर्वकामान् संप्राप्य पुत्रपौत्रसङ्घह्वितम् ।
भूत्वा महाकविर्लोकैः क्षलवान् सत्यविक्रमः ॥
सर्वत्र वल्लभो भूत्वा चान्ते मोक्षमवाप्नुयात् ।
राजानमेधवा राजभार्या पुत्रमथापि वा ॥
वशीकरोति न चिरात् मातृकामन्त्रपातकः ।
न्यासक्रमे क्रमः प्रोक्तो वर्गक्रम इहैव तु ॥
अक्षराणां क्रमेणाथ तोयपानं समाचरेत् ।
ये ये मन्त्रा देवतानां देवीणामथ रक्षसाम् ॥
ते मन्त्रा मातृकामन्त्रे नित्यमेव प्रतिष्ठिताः ।
सर्वमन्त्रमयश्चायं सर्वदेवमयस्तथा ॥
चतुर्वर्गप्रदश्चायं मातृकामन्त्र उच्यते ।
इति तं कथितः पुत्र ! मातृकान्यास उत्तमः ॥”
इति श्रीकालिकापुराणे मातृकान्यासः ७६ अक्षः ॥
अथ तस्य प्रयोगः ।

अस्य मातृकामन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्रीच्छन्दो
मातृकासरस्वती देवता हजो बीजानि खराः
शक्तयो मातृकान्यासे विनियोगः । शिरसि ॐ
ब्रह्मणे ऋषये नमः । मुखे ॐ मायत्रीच्छन्दसे
नमः । हृदि ॐ मातृकासरस्वत्यै देवतायै
नमः । गुह्ये ॐ अङ्गनेभ्यो बीजेभ्यो नमः ।
पादयोः ॐ खरैभ्यः शक्तिभ्यो नमः । तथा च
ज्ञानार्थवे ।

“मातृकां शृणु देवेशि ! न्यसेत् पापनिहन्त-
नीम् ।

ऋषिब्रह्मस्य मन्त्रस्य गायत्रीच्छन्द उच्यते ॥
देवता मातृकादेवी बीजं यज्जनसंघयम् ।
शक्तयस्तु खरा देवि ! षडङ्गन्यासमाचरेत् ॥”
ततः षडङ्गन्यासौ । अं कं खं गं घं ङं आं
अङ्गुष्ठार्धं नमः । इं चं ङं जं भं णं ईं
तर्जनीभ्यां स्वाहा । उं टं ठं डं णं ऊं
मध्यमाभ्यां वषट् । एं तं थं दं धं नं रे' अना-
मिकाभ्यां हुम् । ॐ पं फं बं भं मं यौ कनि-
ष्ठाभ्यां वीषट् । अं यं रं लं वं शं षं सं हं खं

माटका

चं अः करतलपृष्ठाभ्यां षट् । एवं हृदयादियु ।
अं कं ५ आं हृदयाय नमः । इत्यादि । तथा
च ज्ञानार्थवे ।

“अं आं मध्ये कवर्गान् इं ईं मध्ये चवर्गकम् ।
उं लं मध्ये टवर्गान् एं ऐं मध्ये तवर्गकम् ॥
ॐ औं मध्ये धवर्गान् विन्दुयुक्तं न्यसेत् प्रिये ! ।
अनुस्वारविशर्गान्तर्यश्रवर्गौ सलक्षकौ ॥
हृदयश्च शिरो देवि ! शिखा कवचकं तथा ।
नेत्रमन्त्रं न्यसेत् केरन्तं नमः स्वाहा क्रमेण तु ॥
वषट् कुं वौषडन्तश्च फडन्तं योजयेत् प्रिये ! ।
षडङ्गोर्यं माटकायाः सर्वपापहरः स्तुतः ॥” ॥
अथान्तर्माटकान्यासः ।

अकारादिषोडशस्वरान् सविन्दून् षोडशदल-
कमले कण्ठमूले न्यसेत् । ककारादिद्वादश-
वर्णान् सविन्दून् द्वादशदलकमले हृदये न्यसेत् ।
डकारादिदशवर्णान् सविन्दून् दशदलकमले
नाभौ न्यसेत् । वकारादिषड्वर्णान् सविन्दून्
षड्दलकमले लिङ्गमूले न्यसेत् । वकारादि-
चतुरो वर्णान् सविन्दून् चतुर्दलकमले मूला-
धारे न्यसेत् । ह्रस्ववर्णद्वयं सविन्दून् द्विदलपद्म-
भूमध्ये न्यसेत् । तथा च ज्ञानार्थवे ।

“हृत्पत्राम्बुजे कण्ठे स्वरान् षोडश विन्यसेत् ।
द्वादशच्छन्दस्त्रये कादीन् द्वादश विन्यसेत् ॥
दशपत्राम्बुजे नाभौ डकारादीन् सप्तदश ।
षट्पत्रमध्ये लिङ्गस्थे वकारादीन् सप्त षट् ॥
आधारे चतुरो वर्णान् सप्तैकादीन् चतुर्दले ।
ह्रस्वौ भूमध्यगे पद्मे द्विदले विन्यसेत् प्रिये ! ॥”
अगस्त्यवहितायाम् ।

“एकैकवर्णमेकैकपत्रान्ते विन्यसेत् प्रिये ! ।
एवमन्तः प्रविन्यस्य मनसातो वदित्वंसेत् ॥” ॥
वेद्यावे तु ।

एकैकवर्णसुचार्यं मूलाधाराच्छिरोऽन्तकम् ।
नमोऽन्तमिति विन्यास आन्तरः परिकीर्तितः ॥
अथान्तर्माटकान्यासो मूलाधारे चतुर्दले ।
सुवर्णामे व श्र व च चतुर्वर्गविभूषिते ॥
षड्दले वैद्युतनिभे स्वाधिशानेऽनलत्विषि ।
व भ मेर्यैव लेयुक्ते वर्णैः षड्भिश्च सुव्रते ! ॥
मणिपूरे दशदले नीलजौन्मत्तसन्निभे ।
डादिप्रान्तदलेयुक्ते विन्दुद्वांसितमसूकैः ॥
अनाहते द्वादशारे प्रवालरश्मिसन्निभे ।
कादिप्रान्तदलेयुक्ते योगिवां हृदयज्जमे ॥
विशुद्धे षोडशदले धूम्रामे सरभूषिते ।
आज्ञाचक्रे तु चन्द्रामे द्विदले हजलाश्रिते ॥
सहस्रारे द्विमनिभे सर्ववर्णविभूषिते ।
अकषादिचिरेखात्म ह ल क्ष त्रयभूषिते ।
तस्मिन् परविन्दुश्च दृष्टिस्थितिलयात्मकम् ।
एवं समाहितमना ध्यायेन्नासोऽथमान्तरः ॥”
ततो वाह्यमाटकाधानम् ।

“पञ्चाशद्विभिर्विभक्तसुखदोःपञ्चमध्वजःस्वलां
भास्वकौलिनिवद्धचन्द्रशकलामापीनतुङ्गस्त्रीम् ।
सुदामचगुणं सुधापकलसं विद्याश्च हृत्ता-
मुने-

माटका

विष्वाणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवता-
माश्रये ॥”

एवं ध्यात्वा न्यसेत् । तत्राङ्गुलिनियमस्तन्ते ।
“सलाटेऽनामिकामध्ये विन्यसेन्मुखपङ्कजे ।
तर्जनीमध्यमानामा वृहानामे च नेत्रयोः ॥
अङ्गुष्ठं कर्णयोर्मध्यस्थं कनिष्ठान्गुष्ठकौ नभोः ।
मध्यास्तिष्ठो गण्डयोश्च मध्यमाङ्गुष्ठयोर्मध्ये ॥
अनामां दन्तयोर्मध्यस्थं मध्यमाङ्गुष्ठमाङ्गके ।
सुखेऽनामां मध्यमाङ्गुष्ठपादे च पार्श्वयोः ॥
कनिष्ठानामिकामध्यास्तास्तु पृष्ठे च विन्यसेत् ।
ताः साङ्गुष्ठा नाभिदेशे सर्वाः कुक्षौ च

विन्यसेत् ॥

हृदये च तलं सर्वं अंसयोश्च ककुत्स्थले ।
हृत्पूर्वं हस्तपङ्कजं सुखेऽनु तलमेव च ॥
एतास्तु माटकासूत्राः क्रमेण परिकीर्तिताः ।
अज्ञात्वा विन्यसेद्यस्तु न्यासः स्यात्तस्य

निष्फलः ॥”

गौतमीये ।
“सलाटमुखट्टाचिन्त्यतिप्रायेषु गण्डयोः ।
ओष्ठदन्तोत्तमाङ्गुष्ठयोः पङ्क्त्यन्त्यर्केषु च ॥
पार्श्वयोः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेऽसके ।
ककुत्स्थे च हृत्पूर्वं पाणिपादयुगे तथा ।
जठराग्नयोर्मध्यस्थे माटकायां यथाक्रमात् ॥”
तद्यथा । अं नमो सलाटे । आं नमो मुख-
ट्टते । इं ईं चतुरोः । उं लं कर्णयोः ।
कं कं नभोः । लं लं गण्डयोः । एं ओष्ठे ।
ऐं अधरे । औं ऊर्ध्वदन्ते औं अधोदन्ते । अं
ब्रह्मरन्ध्रे । अः सुखे । कं दक्षबाहुस्थले । खं
कुक्षौ । गं मणिवन्धे । घं अङ्गुलिस्थले । ङं
अङ्गुल्यग्रे । एवं चं ५ वामबाहुस्थलसन्ध्यग्रकेषु ।
एवं टं ५ दक्षिणपादस्थलसन्ध्यग्रकेषु । एवं तं ५
वामपादस्थलसन्ध्यग्रकेषु । पं दक्षिणपार्श्वे । फं
वामपार्श्वे । वं पृष्ठे । भं नाभौ । मं जठरे ।
यं हृदि । रं दक्षबाहुस्थले । लं ककुत्स्थे ।
वं वामबाहुस्थले । शं हृदादिदक्षहस्ते । यं
हृदादिवामहस्ते । खं हृदादिदक्षपादे । हं
हृदादिवामपादे । लं हृदाद्युदरे । चं हृदादि-
सुखे । सर्वत्र नमोऽन्तेन न्यसेत् । तथा च ।
“ओमाद्यन्तो नमोऽन्तो वा सविन्दुर्विन्दु-
वर्जितः ।
पञ्चाशद्वर्णविन्यासः क्रमादुक्तो मनीषिभिः ॥”
इति भट्टः ॥” ॥

अथ संहारमाटकान्यासः ।

तस्या ध्यानं यथा,—

“अक्षसर्जं हरिणपोतसुदयटङ्गं
विद्याः करैरविरतं दधतीं चित्रेणाम् ।
अर्हन्मूर्तिलिम्बयामरविन्दरामां
वर्णेश्वरीं प्रणमत स्तनभारनन्धाम् ॥
न्यासस्तु चकाराद्यकारान्तः । यथा चं नमो
हृदादिसुखे इत्यादि ॥ * ॥ अपरश्च ।
“चतुर्धा माटका प्रोक्ता केवला विन्दुसंयुता ।
सविशर्गा सोभया च रक्षसं शृणु कथ्यते ॥

माटका

विद्याकरि केवला च सोभया सुक्तिदायिनी ।
पुत्रदा सविशर्गा तु सविन्दुर्विन्दुदायिनी ॥”
विशुद्धेश्वरे ।

वाग्भवाद्या च वाक्क्षिप्तै रमाद्या श्रीप्रवृत्तये ।
हृत्क्षेत्राद्या सर्वसिद्धा कामाद्या लोकावश्यदा ।
श्रीकण्ठाद्यानिमाद्यस्थेन सर्वमन्त्रः प्रसीदति ॥”
श्रीविद्याविषये नवरत्नेश्वरे ।

“वाग्भवाद्या नमोऽन्ताश्च न्यस्तथा माटका-
चराः ।
श्रीविद्याविषये मन्त्री वाग्भवाद्यष्टसिद्धये ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

(माट + “ऋतुञ्च” ।) ४।३। ७८ । इति टञ् ।
वि । मातुरागतम् । यथा, महाभारते । ६ ।
८७ । ६७ ।

“यान्त्वयो माटकस्तस्य स एनमभिषेद-
वान् ॥”

माटकेश्टः, पुं, (माटके कुले श्टति पुत्ररूपेण
गच्छतीति । श्ट + अच् ।) मातुलः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

माटनन्दनः, पुं (माटुणां नन्दनः पुत्र आनन्द-
वर्द्धनो वा । कात्तिकेयः । यथा,—

“कथं तं क्षत्तिकापुत्रसुक्तवान् तं सुरं गुहम् ।
कथञ्च पावकिरसौ कथं वा माटनन्दनः ॥”
इत्यादि वाराहपुराणे स्कन्धोत्पत्तिर्नामाध्यायः ॥
माटमण्डलं, स्त्री, (माटुणां मण्डलम् ।) नेत्रयो-
र्मध्यम् । तत्तु आसन्नन्तुर्गं पश्यति । यथा-
काशीखण्डे ४२ अध्याये ।

“अरुन्धतीं भुवश्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च ।
आसन्नन्तुर्गं पश्येच्चतुर्थं माटमण्डलम् ॥
अरुन्धती भवेज्जिह्वा भुवो नासाग्रस्यते ।
विष्णोः पदानि भूमध्ये नेत्रयोर्मोऽटमण्डलम् ॥
(यथा च वृहत्संहितायाम् । “मातुणामपि
माटमण्डलविदो विप्रान् विदुर्ब्रह्मणः ॥”)

माटसुखः, पुं, जङ्घः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६ ॥

माटवन्धुः, पुं, (मातुर्वन्धुः ।) माटवान्वधुः ।
यथा । वन्धवस्त्रिविधाः । आत्मवन्धवः पितृ-
वन्धवो माटवन्धवश्चेति । यथोक्तम् ।

“आत्मपितृवसुः पुत्रा आत्ममाटवसुः सुताः ।
आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मवान्वधाः ॥
पितुः पितृवसुः पुत्राः पितुर्माटवसुः सुताः ।
पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृवान्वधाः ॥
मातुः पितृवसुः पुत्रा मातुर्माटवसुः सुताः ।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया माटवान्वधाः ॥”
इति मित्ताश्वरा ॥

माटवान्वधुः, पुं, (मातुर्वान्वधुः ।) माटवन्धुः ।
स च मातामहभगिनीपुत्रः । मातामहो-
भगिनीपुत्रः । माटमातुलपुत्रश्च । यथा,—
“मातुः पितृवसुः पुत्रा मातुर्माटवसुः सुताः ।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया माटवान्वधाः ॥”

इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥

माटवाहिनी, स्त्री, (मातरं वहतीति । वह +
णिनिः ।) वल्लुगलापची । इति राजनिर्घण्टः ।

मात्राशासितः, पुं, (मात्रा शासितः । स्नेहाधि-
क्यात् केवलं मात्रैव शासितः न तु पित्रा-
चार्यादिभिरिति भावः ।) स्वरः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । १६ ॥

मात्रवसा, स्त्री, (मातुः खसा । “मात्रपितृभ्यां
खसा ।” ८ । ३ । ८४ । इति घत्वम् ।) मात्र-
भगिनी । मासौ इति भाषा । सा मात्र
तुल्या यथा,—

“मात्रवसा मातुलानी पितृयस्त्री पितृवसा ।
श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मात्रतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥”
इति दायभागः ॥

मात्रवसेयः, पुं, (मात्रवसुरपत्वं पुमान् । मात्र-
खट् + “मात्रवसुच ।” ४ । १ । १३४ । इत्यत्र
“कृणुप्रत्ययो ढक्लिोपश्च ।” इति काशिकोक्तेः
ढक् ।) मात्रवसुपुत्रः । मासितुता भाइ इति
भाषा । तत्पर्यायः । मात्रवसूयः २ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २०६ ॥

मात्रवसेयी, स्त्री, (मात्रवसुरपत्वं स्त्री । मात्र-
वसु + “मात्रवसुच ।” ४ । १ । १३४ । इति
ढक् । ढक्लिोपश्च । डीष् ।) मात्रभगिनी-
कन्या । इत्यमरः । २ । ६ । २५ । मासितुता
भगिनी । इति भाषा ॥ (टावन्तोऽप्ययं शब्दः ।
यथा, महाभारते । ३ । २२३ । ५ ।

(“मम मात्रवसेया त्वं माता दादायसौ
मम ॥”)

मात्रवसेयी, स्त्री, (मात्रवसुरपत्वं पुमान् ।
मात्रवसु + “मात्रवसुच ।” ४ । १ । १३४ ।
इति कृण् ।) मात्रभगिनीपुत्रः । इत्यमरः ।
२ । ६ । २५ । मासितुता भाइ इति भाषा ॥

मात्रवसेयीया, स्त्री, (मात्रवसेयी + टाप् ।)
मात्रभगिनीकन्या । इत्यमरः । २ । ६ । २५ ।
मासितुता भगिनी इति भाषा ॥

मात्रविंही, स्त्री, वासकः । इति शब्दरत्नावली ।
मात्रं, स्त्री, (मीयत इति । मा + चतृ ।) कार्त्त-
काम् । अवधारणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ७७ ॥
कार्त्तं स्त्री यथा जीवमात्रं न हिंसेत । अवधा-
रणं यथा पयोमात्रं भुङ्क्ते । इति तट्टीकायां
भरतः ॥

मात्रा, स्त्री, (मोयते अनया । मा + “हुयामाश्रम-
विभ्यस्त्वन् ।” उणा० ४ । १६८ । इति चतृ टाप् ।)
परिच्छेदः । अल्पः । परिमाणम् । इत्यमरः ।
३ । ३ । ७७ ॥ परिच्छेदो हस्त्यन्वादिः । अल्पे
यथा । शाकमात्रा । परिमाणं यथा । किं
हस्तिमात्रोऽङ्गुष्ठः । इति तट्टीकायां भरतः ॥
(यथा, दृष्टान्तसंहितायाम् । ५८ । २२ ॥ “अङ्गुलमेकं
भवति मात्रा ।”) कर्णभूषा । विष्णुम् । अक्ष-
रावयवः । इति मेदिनी । ३ । ७५ ॥ ११ ॥ (हृन्दां
द्वस्त्रदीर्घादिप्रभेदः । यथा, शुनवोधि ।
“यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रा तथा तृतीये-

२पि ॥”)

कालविशेषः । यथा,—

“कालेन यावता पाणिः पर्येति जानुमण्डले ।

सा मात्रा कविभिः प्रोक्ता द्वस्त्रदीर्घभृते मता ॥
इति प्राचीनाः ॥

अपि च ।

“वामजातुनि तद्वस्त्रभ्रमणं यावता भवेत् ।
कालेन मात्रा सा ज्ञेया सुनिर्भेदपारगैः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

इन्द्रियवृत्तिः । यथा,—

“मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनो नित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥”
इति भगवद्गीता ॥

“मीयन्ते आभिर्विषयाः मात्रा इन्द्रियवृत्तयः ।”
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

इन्द्रियम् । इति पूर्वोक्तश्लोकटीकायां मधु-
सूदनसरस्वती ॥ अंशः । यथा,—

“न योषिङ्गाः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते ।
स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता ॥”
इति आहृततन्त्रम् ॥

(श्लोचयः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ४ । ६ । ३ ।
“प्र मात्राभी रिरिचे ।”

“मात्राभिः मीयन्ते परिच्छिद्यन्त इति मात्राः
श्लोचयाः ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥ शक्तिः ।
यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३५६ । “का मात्रा सप्त-
द्रस्य यो मम प्रसूतिं दूषयिष्यति ॥” अव-
यवः । यथा, मनौ । ७ । ४ ।

“चन्द्रविक्षेपयोश्चैव मात्रानिर्हृत्य शाश्वतीः ॥”
“मात्रा अवयवाः ।” इति तट्टीकायां मेघा-
तिथिः ॥ रूपम् । यथा, भागवते । २ । ५ । २५ ॥
“तस्य मात्रा गुणः शब्दः ॥” “मात्रा स्रष्टुं
रूपम् ।” इति तट्टीकायां स्वामी ॥)

मात्र्यं, स्त्री, (मत्सर + अच् ।) मत्सरस्य भावः ।
परशुभदेवः । यथा,—

“मागाश्चिरायैकतरः प्रमादं

वसन्नसम्बाधिशिवेऽपि देशे ।

मात्र्यंरागोपहतान्तरां हि

स्वजनानि साधुष्वपि मानसानि ॥

इति भारवौ ३ अध्यायः ॥

मात्रिकः, त्रि, (मत्स्योऽस्य पण्यम् । “तदस्य
पण्यम् ।” ४ । ४ । ५१ । इति मत्स्य + ठक् ।)

जालिकः । मत्स्यघातकः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

माथ इ कुन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, माथ्यते । कुन्थो वधस्त्रैः ।
इति दुर्गादासः ॥

माथः, पुं, (माथ्यते पीयते जनः अस्मिन् ।
माथ + घञ् । ज्वलादित्वात् यो वा । निपा-
तनान् गुणभावः ।) पत्न्याः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (मथ + भावे घञ् ।) मथ्यनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

माथुरः, पुं, (मथुरा + अच् ।) मथुराया
आगतः । इति सुगन्धवोध्याकरणम् ॥ (तत्र
जान इत्यण् वा । मथुराजातः । यथा, कथा-

सरितागरे । ३६ । ७३ ।

“ततः स दृष्टवहुषक्तेश्चस्तौ पुरुषोऽनवीन ।
सुगन्धे ! पवनसेनाख्यौ वणिक्पुत्रौऽस्मि

माथुरः ॥”

अन्येन कृता माथुरेण प्रोक्ता । “तेन प्रोक्तम् ।”
४ । ३ । १०४ । इति अग्न् डीप् । माथुरी-
वृत्तिः । इति व्याकरणम् ॥)

मादः, पुं, (माद्यत इति मद + घञ् । शुभभावः ।)
दर्पः । इत्यमरः । ३ । २ । १२ ॥ हर्षः । इति
तट्टीकायां भरतः । मत्तता । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

मादकः, पुं, (माद्यति वर्षागमे हृष्यतीति । मद +
शुल् ।) दातृहृषची । इति शब्दमाला ॥
(माद्यति खगुणेन भूतानीति । मद + शिच्
शुल् ।) मदकारकद्रव्ये, त्रि ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । १४ । ६४ ।

“इन्द्रियाणि महाभाग ! मादकानि सुनि-
श्चितम् ।

अदारस्य दुरन्तानि पश्येव मनसा सह ॥”)

मादनं, स्त्री, (माद्यति विरहिणः । इति मद +
शिच् + लुः ।) लवङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(माद्यतीति मद + शिच् + लुः ।) हर्षकारयि-
तरि, त्रि ॥)

मादनः, पुं, (माद्यति चित्तविकारमुत्पादयतीति ।
मद + शिच् + लुः ।) कामदेवः । मदनवृद्धः ।
धुस्तरः । इति कैचित् ॥

मादनी, स्त्री, (मादन + किर्या डीप् ।) माकन्दी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ विजया । इति भाव-
प्रकाशः ॥

मादशः, त्रि, (अहमिव दृश्यत इति । दृश् +
“त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कश्च ।” ३ । १ । ६० ।
इति कश् ।) मत्स्यदृशः । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, महाभारते । ७ । १०८ । ८६ ।

“तस्य त्वं पदवीं गच्छ गच्छेयुस्तदृशा यथा ।
तदृशस्येदृशे कावे मादशैरभिचोदितः ॥
कथं तु भाष्या पार्थानां तव कृष्ण ! सखी

विभो ! !

धृष्टद्युम्नस्य भगिनी सर्वां हृष्येत मादशो ॥”)

माद्री, स्त्री, (मद्ने जाता । मद्र + अच् डीप् ।
भर्गादित्वात् न प्रत्ययलुक् ।) पाण्डुराजपत्नी ।
सा ऋगीभूतस्य सुनेः प्रापात् मैथुनरहितस्य
स्वामिन आक्षया अश्विनौकुमारार्थ्या नकुल-
सहदेवौ जनयामास । इति महाभारतश्रीभाग-
वतमतम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६७ । १५६ ।

“कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतिश्च सुवलात्मजा ।”
अतिविधा । इति राजनिर्घण्टः ॥

माद्रीपतिः, पुं, (माद्रीः पतिः ।) पाण्डुराजः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

माधवः, पुं, (यदुपुत्रस्य मधोरपत्वं पुमान् । इति
मधु + अच् । मा लक्ष्मीस्तस्याः धवः । गाया
विद्याया धव इति वा ।) विष्णुः । तस्य श्रुति-
यथा,—

“मा च ब्रह्मखरूपा या सृष्टप्रज्ञतिरीश्वरी ।

नारायणीति विख्याता विष्णुमाया सनातनी ।
महालक्ष्मीस्वरूपा च वेदमाता सरस्वती ।

राधा वसुन्धरा गङ्गा तासां स्वामी च

माधवः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १० अध्यायः ॥

(यथा, महाभारते । ५ । ७० । ४ ।

“मौनाद्वानाच्च योगाच्च विद्धि भारत !

माधवम् ॥”)

तन्नाममाहात्म्यं यथा,—

ओमित्येकाक्षरे मन्त्रे स्थितः सर्वगतो हरिः ।
माधवायेति वै नाम धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥”

इति बह्मपुराणम् ॥

(मधोर्वसन्तस्यायम् मधुनि मधुमन्ति कुसुमानि
अस्मिन् वा । मधु + “मधोर्ण च ।” ४ । ४ ।

२२६ । इति ऋग्वेदः ।) वैशाखमासः । इत्यमरः ।

१ । ४ । १६ । (यथा, मार्कण्डेये । ११७ । २७ ।

“स तेन सखा सहितो जगामास्त्रतः वनम् ।

पत्नोभिः स समं रन्तुं माधवे मासि पार्थिव !”

(मधु + स्वार्थे अण् ।) वसन्तः । इति विश्वः ॥

(यथा, सुश्रुते । १ । १६ । ६ । “मधुमाधवौ

वसन्तः ।”

“माधवप्रथमे मासि नभस्यप्रथमे पुनः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तमे अध्याये ॥

माधवनभस्यसहस्रानां यथासंख्यं वैशाख-
भाद्रपौषाणां सुश्रुतेऽभिहितत्वात् तेषां प्रथमे-

ऽग्रेऽग्रेवर्तिनि मासि चेन्नादौ विषय इति

निष्कर्षः । इति चरकटीकाहृदयप्रमाणः ॥

मधुकवचः । कृष्णसुजः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(भौत्यमन्त्रन्तरीयसप्तर्षीणामन्यतम ऋषि-

विशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १०० । ३१ ।

“अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च शुचिर्मुक्तोऽथ माधवः ।

शुक्रोऽजितश्च सप्रेते तदा सप्तर्षयः स्मृताः ॥”

सायनाचार्यस्य भाता । यथा, सायनकृतधातु-

ट्टतौ । इति पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वर-

कम्पराजसुतसङ्गमराजमहामन्त्रिणा सायन-

पुत्रेण माधवसहोदरेण सायनाचार्येण विर-

चिता माधवीया धातुवृत्तिः ॥)

माधविका, स्त्री, (माधवी + कन् टाप् । पूर्व-

द्वस्त्वञ्च ।) माधवीलता । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥

माधवी, स्त्री, (मधौ साधुपुष्यति । मधु + “कालात्

साधुपुष्यत्पुष्यमानेषु ।” ४ । ३ । ४३ । इत्यण् ।

डोप् ।) खनामख्यातपुष्पलता । तत्पण्यायः ।

अतिसुक्तः २ पुष्पकः ३ वासन्ती ४ जता ५ ।

इत्यमरः । २ । ४ । ७२ ॥ अतिसुक्तकः ६

माधविका ७ माधवीलता ८ । इति तट्टीकार्या

भरतः ॥ चन्द्रवल्ली ६ सुगन्धा १० अमरोत्पवा

११ ऋद्धप्रिया १२ भद्रजता १३ भूमिमण्डप-

भूषणा १४ वसन्तीदूती १५ । इति जटाधरः ॥

जतामाधवी १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

देवीभागवते । १ । १२ । ७ ।

“आन्वेनीपेर्मधूकैश्च माधवीमण्डपावृताम् ॥”)

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषाय-

त्वम् । मद्गन्धित्वम् । पित्तकासव्रणदाहशोष-

नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“माधवी स्यात्तु वासन्ती पुष्पको मण्डकोऽपि

च ।

अतिसुक्तो विसुक्तश्च कासको अमरोत्पवः ॥

माधवी मधुरा शीता लघ्वी दोषत्रयापहा ।”

इति भावप्रकाशः ॥

मिसिः । मधुशर्करा । कुट्टनी । (मधुनो विकार

इत्यण् डोप् ।) मदिरा । इति मेदिनी । वे,

४६—४७ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । १५ । ३ ।

“अस्ति मे श्रयनं दिव्यं त्वदर्थमुपकल्पितम् ।

एहि तत्र मया साङ्गं पिवस्व मधुमाधवीम् ॥”

माधवस्येयमित्यण् डोप् । तन्निवृत्तात्तथा-

त्वम् ।) तुलसी । इति शब्दमाला ॥ (मधौ वसन्ते

सेवार्चनीयेति अण् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ माधवस्य पत्नी च ॥ (मधुवंशजा कन्या ।

यथा, महाभारते । १ । ५ । १२ । “जनमेजयः

खल्वनन्तां नामोपयेमे माधवीं तस्यामस्य जज्ञे

प्राचिन्वान् ॥”)

माधवीलता, स्त्री, (माधव्याग्न्या लता ।) खनाम-

ख्यातपुष्पलता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

माधवेष्टा, स्त्री, (माधवस्य इष्टा ।) वाराहकन्दः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

माधवोचितं, स्त्री, (माधवस्योचितम् । सुगन्धि-

त्वात् तथालम् ।) ककौलकम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य ककौलशब्दे

ज्ञातयः ॥)

माधवोद्भवः, पुं, (माधवाद्भुद्भवोऽस्य ।) राजा-

दनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

माधुकः, पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । इति जटा-

धरः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ४८ । २० ।

“मेरेयकश्च वैदेहः सम्मुखतेऽथ माधुकम् ॥”)

माधुमताः, पुं, (मधुमत्सु भवाः । मधुमत् +

“कच्छादिभ्यश्च ।” ४ । २ । १३३ । इत्यण् ।)

काश्रौरदेशभवाः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४ ॥

माधुरं, स्त्री, (मधु अस्ति अस्य अस्मिन् वेति ।

मधु + “ऊयसुविसुक्कमधोः रः ।” ५ । २ । १०७ ।

इति रः । ततः स्वार्थे ण् ।) मल्लिका । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (मधुरात् सम्प्रभवतीत्यण् ।)

मधुरसम्भवे, चि ॥

माधुरी, स्त्री, (माधुर + गौरादित्वात् डोप् ।)

मयम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ माधुर्यम् । यथा,

“तानि स्रग्शंसुखानि ते च तरलाः स्निग्धा

दृशोर्विभ्रमा-

सदृक्कामुजसौरभं च च सुधास्यन्दौ गिरां

वक्रिमा ।

सा विम्बाधरमाधुरीति विषयासङ्केतोपि चेन्मा-

नसं

तस्यां लज्जसमाधि दन्त विरहयाधिः कथं

वर्हते ॥”

इति गीतगोविन्दे ३ सर्गः ॥

माधुर्यं, स्त्री, (मधुरस्य भावः । मधुर + “वर्ण-

दृढाभ्यः घञ् च ।” ५ । १ । २३ । इति घञ् ।)

मधुरस्य भावः । मधुरत्वम् । इति हेमचन्द्रः ।

३ । १७३ । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने एका-

दशाध्याये ।

“माधुर्यं भजतेऽर्थं तीक्ष्णभावं विसृजति ॥”)

लावण्यम् । यथा,—

“रूपं किमप्यनिर्वाच्यं तनोर्माधुर्यमुच्यते ।”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

पाञ्चालीरीतिविशिष्टकाव्यगुणः । यथा,—

“मधुरां सुकुमाराश्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ।”

इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥ तस्य लक्षणं

यथा, साहित्यदर्पणे ८ परिच्छेदे ।

“चित्तद्रवीभावमयो ज्ञादो माधुर्यमुच्यते ।

सम्भोगे कुरुते विप्रलम्भे शान्तिरधिकं क्रमात् ॥

स्वर्द्धिं वर्गान्त्यवर्गेन युक्ताह ट ड टान् विना ।

रथौ लघु च तद्वक्तौ वर्णाः कारणतां गताः ॥

अवृत्तिरत्यवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा ।”

(नायिकानामयत्नकोऽलंकारविशेषः । यथा,

साहित्यदर्पणे । ३ । १२६ ।

“सङ्गोभेधप्रातुहेगो माधुर्यं परिकीर्तितम् ।”

साहित्यकनयकगुणभेदः । यथा, तत्रैव । ३ । १६१ ।

“सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता ॥”)

माध्यन्दिनं, चि, (मध्ये भवम् । मध्य + “अन्तः-

पूर्वपदात् ठञ् ।” ४ । ३ । ६० । इत्यत्रकाशिका

सूत्रवृत्तौ “मध्योमध्यं दिनम् चास्मात् ।”

इति दिनम् ।) मध्यमम् । इति हेमचन्द्रः ।

६ । ६६ ॥ (मध्यन्दिनसम्बन्धि । यथा, ऋग्वेदे ।

३ । २८ । ४ ।

“माध्यन्दिने सवने जातवेदः पुरोडाशमिह

कवे ! जुषस्व ।”

“माध्यन्दिने मध्यन्दिनसम्बन्धिनि” तथा “माध्य-

न्दिने मध्यं दिनस्येदमित्यर्थे उत्त्वादित्वाद्घञ्

भित्वादादिवृद्धिः भित्वादेवावुदात्तत्वम् ।” इति

च तद्भाष्ये सायनः ॥ मध्यन्दिनेन प्रोक्ताधीता

वा । इत्यण् डोप् । शुक्ल्यजुर्वेदस्य शाखाभेदः ।

यथा, आप्तलायनीयश्रौतसूत्रे । ५ । ५ । १६ ।

“पिबा सोममभियसुग्रतर्ह इति तिस्रोऽर्वाडेहि

सोमकामं त्वाहुस्तवायं सोमस्त्वमेत्यर्वाडिन्नाय

सोमाः प्र दिवो विदाना आ पूर्णो अस्य कलशः

स्वाहेति माध्यन्दिन्यः ॥”)

माध्यमं, चि, (मध्ये भवं । मध्य + “अन्तःपूर्वपदाट्-

ठञ् ।” ४ । ३ । ६० । इत्यस्य काशिकासूत्र-

वृत्तौ “मण्मीयौ च प्रत्ययौ वक्तव्यौ ।” इति

मण् ।) मध्ये भवम् । यथा,—

“मध्यमं माध्यमं मध्यमीयं माध्यन्दिनस्य तत् ॥”

इति हेमचन्द्रः । ६ । ६६ ॥

माध्यस्थं, स्त्री, (मध्यस्थ + घञ् ।) मध्यस्थस्य

भावः । मध्यस्थकरणम् । यथा, कुमारसम्भवे ।

१ । ५२ ।

“अयापितारं नहि देवदेव-

मग्निः सुतां प्रादधितुं शशाक ।

अभ्यर्चनामङ्गलमेव वाधु-
माध्यामिष्टेष्टवत्सवतेऽर्थे ॥”

माध्वकं, क्ली, (माध्वीक। एधोदरादित्वादीका-
रस्याकारः।) माध्वीकम्। इत्यमरटीकायां
भातुदीक्षितः ॥

माध्वी, क्ली, (मधुनी विकारः। मधु + अण्।
ह्रीप्। “कृत्ववाख्यवाख्यमाध्वीति।” ६।
४। १७५। अथि जियां यथादेशो निपा-
त्यते।) मद्यम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मध्वादि-
कता सुरा। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
मनौ। ११। ६५।

“गौडौ पेष्टौ च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा
सुरा।”

मधु मधुररसोऽख्यस्य कण्टकावच्छेदे अण्।)
मधुरकण्टकमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली ॥
(मधुमति, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ७। ७१। २।
“दिवानक्तं माध्वी त्रावीर्षा नः ॥”

हे माध्वी! मधुमन्तौ ॥ इति तद्वाच्ये सायनः ॥
नदीविशेषः। यथा, मातुले। १२०। ७१।

“तेभ्यः श्रान्ता च माध्वी च हे नद्यौ सम्पु-
याताम्।”)

माध्वीकं, क्ली, (माध्वी + स्वार्थे कन्।) मधूक-
पुष्पहतमद्यम्। तत्पर्यायः। मध्वावः २
माध्वकः ३ मधु ४। इत्यमरः। २। १०। ३१॥
मधुमाध्वीकमित्येकं नामेति केचित् ॥ पूर्वो
हौ पुष्पमद्ये। (यथा, महाभारते। ३।
२७७। २६।

“कथं हि पीत्वा माध्वीकं पीत्वा च मधुमाध-
वीम्।

लोमं सौवीरके कुर्वाण्णारी काचिदिति संरे ॥”
परौ हौ द्राक्षाविकारः। इति भरतः ॥ माध्वीक-
मिति वा पाठः। इति रमानाथः। माध्वीक-
स्थाने माध्वकमिति भातुदीक्षितः ॥ (मधु।
यथा, नैषधे। १६। ३३।

“धयतु नलिने माध्वीकं न न वाग्भिनवागतः।
कुतश्चमकरन्दैः कुचिन्मरिचैर्मरोत्करः।
इह तु लिहते रात्रीतर्पं रथाङ्गविहङ्गमा
मधु निजवधूयक्ताम्बोजेऽधुनाऽधरनामकम् ॥”

“माध्वीकं मकरन्दम्। इति तट्टीकायां नारा-
यणः ॥) तत्पर्यायो यथा,—

“मधुमाध्वीकमाध्वीकचौदसारस्यसीरितम्।
मन्त्रिकावरटीष्टज्ञवातपुण्यरसीङ्गवम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तपक्षे द्वितीये भागे ॥

माध्वीकफलः, पुं, (माध्वीकं मधुमत् फलमस्य।)
मधुनालिकेरिकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

माध्वीमधुरा, क्ली, (माध्वीमदतएव मधुरेति।)
मधुरखर्जूरिका। इति राजनिर्घण्टः ॥

मान, कि अर्थे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चु-
पचे भा०-पर०-यक०-वेट्।) कि मानयति
माननि। इति दुर्गादासः ॥

मान, उ विचारे। अर्थे। इति कावकल्पद्रुमः ॥
(भा०-जात०-यक०-वेट्।) उ मीमांसति

शास्त्रं धीरः। अर्थार्थं तिराहयो न स्मरिति
रमानाथः। इति दुर्गादासः ॥

मानं, क्ली, (मीयतेऽनेनेति। मा + करणे लुट्।)
परिमाणम्। तत्पर्यायः। यौतवम् २ इव-
यम् ३ पाथम् ४ पौतवम् ५। तत्तु तुलाकुलि-
प्रस्थेस्त्रिविधं भवति। तत्र तुलाग्रहणेनोष्मा-
नाद्युपलक्ष्यते। अङ्गुल्या हस्तादि। प्रस्थेन
द्रोणादि। इत्यमरभरतौ। २। ६। ५५॥ प्रमाणम्।
इति मेदिनी। ने, १५॥ यत्र तालो विरमति
तत्। तदेव गृह्यसुच्यते। तच्चतुर्विधम्। समं
विधमं अतीतं अनागतञ्च। इति खड्गीत-
शास्त्रम् ॥ ३॥

अथ मानपरिभाषा।

“न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते कश्चित्।
अतः प्रयोगकार्थार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥
चरकस्य मतं वैद्यैरादौर्गोष्माप्तं ततः।
विहाय सर्वमानानि मागधं मानमुच्यते ॥
अखरेणुर्ध्वैः प्रोक्तं श्रुता परमाणुभिः।
अखरेणुस्तु पर्यायनाम्ना ध्वंसीति गद्यते ॥
जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वर्षी विलोक्यते।
षड्ध्वंसीभिर्मरौचिः स्यात्ताभिः षड्भिश्च
राजिका।

तिष्ठन्ती राजिकाभिश्च सर्वपः प्रोच्यते बुधैः।
यवोऽष्टसर्वपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥
षड्भिस्तु रत्तिकाभिः स्यात्तावधौ हेम-
धानकौ।

सायैश्चतुर्भिः प्राणः स्याद्वरणः स निगद्यते ॥
टङ्कः स एव कथितस्तद्वयं कोलमुच्यते।
चुद्रमो वटकश्चैव द्रव्यः स निगद्यते ॥
कोलद्वयस्तु कर्षः स्यात् स प्रोक्तः पाणि-

मानिकः।

अक्षः पितुः पाण्डितलं किञ्चित् पाण्डित्यं तिष्ठ-
कम् ॥

विडालपदकश्चैव तथा षोडशिका मताः।
करमथो हंसपदं सुवर्णं कवलमहम् ॥
उडुवरस्य पर्यायैः कर्ष एव निगद्यते।
स्यात् कर्षाभ्यामहंपलं शुक्तिरष्टमिका तथा।
शुक्तिभ्याश्च पलं त्रियं सुष्टिराम् चतुर्थिका।
प्रकुचः षोडशी विल्वं पलमेमात्र कीर्तयते ॥
पलाभ्यां प्रवृत्तिर्ज्ञेया प्रवृत्तश्च निगद्यते।

प्रवृत्तिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुडवोऽर्धसरावकः ॥
अष्टमानश्च स ज्ञेयः कुडवाभ्याश्च मानिका।
सरावोऽष्टपलं तदलञ्जयमत्र विचक्षणैः ॥
शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थश्चतुःप्रस्थेस्तथाऽष्टकः।

भाजनं कांस्यपात्रञ्च चतुःषष्टिपलञ्च सः ॥
चतुर्भिराष्टकैर्द्रोणैः कलशो नव्वणोर्मणः।
उष्माणश्च घटो राशित्रोणपर्यायसंज्ञितः ॥
द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः।
सूर्याभ्याश्च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा
स्रुता ॥

द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूर्ययुद्धिभिः।
चतुःषष्टिपलिका दण्डवत्तिका च सा ॥

पलानां द्विसहस्रञ्च भार एकः प्रकीर्तितः।
तुलापलशतं ज्ञेया सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥

माषटक्काचविल्वानि कुडवः प्रस्थमाष्टकम्।
राशित्रोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥” ॥
मागधपरिभाषायां षड्भक्तिको माषश्चतुर्विंशति-
रत्तिकष्टकः पञ्चवतिरत्तिकः कर्षः। अयं चरक-
सम्मतः ॥ सुश्रुतमते। पञ्चरत्तिको माषो
विंशतिरत्तिकष्टकोऽष्टीतिरत्तिकः कर्षः। अय-
मेव कलिङ्गपरिभाषायामपि। यतस्तत्राष्ट-
रत्तिको माषो द्वाविंशतिरत्तिकष्टकः। सार्ध-
टङ्कद्वयमितः कर्षः।

“गुञ्जादिमानमारभ्य यावत् स्यात् कुडवस्थितिः।
द्रवाद्रशुष्कद्रव्याणां तावत्मानं समं मतम् ॥
प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणस्तु द्रवाद्रयोः।
मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न कश्चित् स्मृतम् ॥
चट्टचवेगुलीहादेर्भाणं यच्चतुरङ्गुलम्।
विस्तीर्णञ्च तथोच्च तन्मानं कुडवं वदेत् ॥”
इति मागधमानम् ॥ ३॥

अथ कालिङ्गमानम्।

“यत्तौ मन्दागयो हस्ता हीनसत्त्वा नराः
कलौ।

अतस्तु मात्रा तद्व्योम्या प्रोच्यते सुत्रसम्मता ॥
यवो द्वादशभिर्गौरेः सर्वपैः प्रोच्यते बुधैः।
यवद्वयेन गुञ्जा स्यात्त्रिगुञ्जो वल उच्यते।
माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत् कश्चित् ॥
चतुर्भिर्मार्गकैः प्राणः स निष्कटङ्क एव च।
गयानो माषकैः षड्भिः कर्षः स्यादष्टमा-
षिकः ॥

चतुःकर्षैः पलं प्रोक्तं दशप्राणमितं बुधैः।
चतुःपलैश्च कुडवः प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥
स्थितिर्नास्त्वैव मात्रायाः कालमसिं षडौ
वलम्।

प्रकृतिं दोषदेशौ च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत् ॥
नाल्यं हन्तव्यं व्याधिं यथाम्बोऽल्पं महा-
नलम्।

अतिमात्रञ्च दोषाय यथा शस्त्रे वद्वदकम् ॥”
इति मानपरिभाषा। इति भावप्रकाशः ॥

मानः, पुं, (मन्वते बुधप्रतिनेन इति। मन + चण्।)
चित्तसमुद्भूतः। इत्यमरः। १। ७। २२॥
चित्तस्य समुद्भूतिरुद्भूता मानः। सांज्ञे घना-
दुल्बर्धेणात्मनि चित्तोद्भूतिर्मान इति। मत्स्यो
नास्तीति मननं मानः। इति तट्टीकायां भरतः ॥
(यथा, मनौ। ४। १६३।

“देयं दम्भञ्च मानञ्च क्रोधं ते ह्यग्राह्यं वर्जयेत् ॥”
आत्मनि पूष्यताडुहिः। इति नीलकण्ठः ॥

अनुरक्तयोर्दम्भयोर्भावविशेषः। यथा,—
“दम्भयोर्भाव एकत्र सतीत्यनुरक्तयोः।

स्वाभीष्टाज्ञेयवीक्षादिनिरोधी मान उच्यते ॥”
द्रुज्ज्वलनीलमणिः ॥

पूष्यत्वम्। यथा,—

“अधमाः कलिमिच्छन्ति चन्विमिच्छन्ति
मध्यमाः।

उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥
मानो हि सख्यमर्थस्य माने स्वाने धनेन किम् ।
प्रभष्टमानदर्पस्य किं धनेन किमावुषा ॥
अधमा धनमिच्छन्ति धनमानौ हि मध्यमाः ।
उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां
धनम् ॥”

इति गारुड ११५ अध्यायः ॥

प्रियापराप्रसूचिका चेष्टा मानः । स च लघु-
मर्थमो गुरुचेति । अख्यापनेयो लघुः । कथा-
पनेयो मध्यमः । कथतमापनेयो गुरुः । असा-
ध्यस्तु रसाभासः । अपरस्त्रीदर्शनादिजन्मा
लघुः । गोत्रस्त्रलनादिजन्मा मध्यमः । अपर-
स्त्रीसम्भोगदर्शनादिजन्मा गुरुः । अन्यथासिद्ध-
कुतूहलाद्यपनेयो लघुः । अन्यथावादश्रपथाद्य-
पनेयो मध्यमः । चरणपातभूषणदानाद्यपनेयो
गुरुः । अपरस्त्रीदर्शनादिजन्मा यथा,—

“स्नेहान्मुनिः कचन पिच्छिलमङ्गभूमौ
चामोदिर कचन कण्टकितश्चकास्ति ।
अन्यां विलोकयति भासयति प्रियेऽपि
मानः क धास्यति पदं तव तम विद्मः ॥”

गोत्रस्त्रलनादिजन्मा यथा,—

“यद्गोत्रस्त्रलनं तत्तु भूमौ यदि न मन्यते ।
रामालियालसंक्षर्षं श्रुपथं तन्वि ! कारय ॥”
अपरस्त्रीसम्भोगदर्शनादिजन्मा यथा,—

“दयितस्य निरीक्ष्य भालदेशं
चरणालक्तकपिञ्जरं सपत्न्याः ।
सुदृशो नयनस्य कोणभासः
श्रुतिसुक्ताः शिखरोपमा वभूवुः ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

ग्रहः । इति मेदिनी । ने, १५ ॥ (परिच्छेदके,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ८८ । ५ ।

“दृष्टन्तं मानं वरुण स्वधावः
सहस्रद्वारं जगमा गृहन्ते ॥”

“मान्यस्मिन् सर्वाणि भूतानि इति मानं सर्वस्य
भूतजातस्य परिच्छेदकमित्यर्थः ।” इति तद्भाष्ये
सायनः ॥ पुं, मन्तः । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
१८६ । ८ ।

“अवोषाम निवचनान्यस्मिन्मानस्य स्रुतः
सहस्रानि व्यमी ॥”

“मीयत इति मानो मन्तः तस्य स्रुतराशिः
मन्तैर्गोतृपद्मानात्वात् सप्तम्यर्थे प्रथमा ।” इति
तद्भाष्ये सायनः ॥ निर्माता । यथान्वेव ।
१० । १२४४ । ५ ।

“यं तं श्येनपायमवृक्तं पदाभरदख्यं मान-
मन्वसः ॥”

“मान यागद्वारा निमोतारम् ॥” इति तद्भाष्ये
सायनः ॥)

मानकं, स्त्री, पुं, (मानं दृष्टुपरिमाणस्य ।

“श्रमाद्विभाषा ।” ५ । ४ । १५४ । इति

कप् ।) मागकम् । मागकस्य इति भाषा ।

“कथं तु पिच्छिका प्रोक्ता विस्तीर्यपर्यमानके ।”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

“खलकन्दो गान्धकन्दः खलपद्मस्तु मानकः ।”

इति रत्नमाला ॥

अस्य गुणाः ।

“मानकं खादु शीतच गुरु शीघ्रहरं कटु ।”

इति राजवल्लभः ॥

अपि च ।

“मानकः स्यान्महापन्नः कथ्यते तद्गुणा अथ ।

मानकः शीघ्रहृत्क्षीतः पित्तरक्तहरो लघुः ॥”

इति भाद्रप्रकाशः ॥

(विषयोऽस्य यथा, —

“पुराणं मानकं पिष्टा द्विगुणैकततञ्जुतम् ।

साधितं क्षीरतोयाभ्यामभ्यसेत् पायसस्तु तत् ॥

इत्तुं वातोदरं शीघ्रं ग्रहणीं पाकुतामपि ।

सिद्धो भिषग्भिराख्यातः प्रयोगोऽयं निरत्ययः ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिन्यं च उदराधिकारे ॥

मानयन्त्रिः, पुं, (मानस्य त्र्यश्रिर्व । वाधकत्वात् ।)

अपराधः । इति हारावली ॥ (मानस्य

ग्रन्थिः । अभिमानवर्द्धनम् । यथा, छन्दोमञ्ज-
र्याम् । ५ । ७ ।

“केशववंशजगीतिलोकमनोऽगृह्यारिणी जयति ।

गोपीमानग्रन्थेर्विमोचनी दिव्यगायनाच्चर्या ॥”

मानधानिका, स्त्री, कर्कटी । इति शब्दमाला ॥

माननोर्यं, त्रि, (मान्यन्तं पूज्यत इति । मान +

‘अनोर्यर् ।) मान्यम् । यथा,—

“मानो मान्योऽसि दृष्टेः माननीयः सुरा-
सुरैः ।

स्नापयामि महादेवीं जानं देहि गृहे मम ॥”

इति दुर्गातुसवपहतिः ॥

मानरन्ध्रा, स्त्री, (मानार्थं समयपरिमाणज्ञापकं

रन्ध्रमस्याम् ।) तान्त्री । तौवी । इति भाषा ।

यथा,—

“यामघोषोऽथ ताद्री स्यान्मानरन्ध्रा विक्रा-
लिका ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मानवः, पुं, (मनोरपत्यम् मनोर्गोत्रापत्यं वा

पुमान् । मनु + अण् ।) मनोरपत्यम् । मनुष्यः ।

इत्यमरः । २ । ६ । ११ । (यथा, महाभारते ।

१ । ७५ । १०—१३ ।

“मनोर्वंशो मानवानां ततोऽयं प्रथितोऽभवत् ।

ब्रह्मचर्यादयस्तस्मान्ननोर्जातास्तु सागवाः ॥”

वालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मनुना प्रोक्तम् ।

मनु + अण् । उपपुराणविशेषः । यथा, देवी-

भागवते । १ । ३ । १३—१४ ।

“सनतकुमारं प्रथमं नारसिंहं ततः परम् ।

नारदीयं शिवस्त्रैव दौर्वाससमनूतमम् ।

कापिलं मानवस्त्रैव तथा चौश्रनसं स्तुतम् ॥”

मानवर्जितः, त्रि, (मानेन वर्जितः ।) मान-

रहितः । यथा, महाभारते । ३ । ४६ ।

४८ ।

“तस्मात् त्वं नर्त्तनः पार्थ ! स्त्रीमध्ये मान-

वर्जितः ।”

नीचः । इति धरणिः ॥

मानवी, स्त्री, (मानव + स्त्रीत्वात् ङीप् ।) मनुष्य-
स्त्रीजातिः । तत्पण्यायः । मानुष्यी २ मानुषी ३
नारी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
नैषधे । ६ । ४१ ।

“दिवौकसं कामयते न मानवी

नवीनमत्रावि तवाननादिदम् ॥”

शासनदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । ४५७

स्वायम्भुवमनुकन्या । इति महाभारतम् ॥

(यथा, भागवते । ३ । २३ । ३ ।

“स वै देवर्षिर्वर्त्ततां मानवीं समनुव्रताम् ॥”

मानवीचः, पुं, (मानवानां जीवः वस्त्रिन् ।) तारा-

विद्यायाः पीठस्थ उत्तरे पायथादीशपथ्यन्तं

पूज्यगुरुपङ्क्तिविशेषः । यथा, तारावल्ग्वभागु-

मलसञ्जयाम्बिद्यासमष्टौर्दण्डसुखानन्दनाथ-

परानन्दनाथपारिजातानन्दनाथकुलेश्वरानन्द-

नाथविष्णुपाधानन्दनाथपरिषदाः प्रणयेत् ।

इति मानवीचाः । यथा च तन्त्रे ।

“अथ तारागुरुन् वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदान् ।

ऊर्ध्वकेशो योमकेशो नीलकण्ठो वृषध्वजः ॥

द्विर्धवाः सिद्धिदा वत्स ! सिद्धावान् शृणु

यत्नतः ।

वशिष्ठः सूर्मनाथश्च मौनगाथो मधेश्वरः ॥

हरिनाथो मानवीवान् शृणु वक्ष्यामि तद्-

गुरुन् ।

तारावती भागवती जयाविद्या मष्टौदरी ॥

सुखानन्दः पद्मानन्दः पारिजातः कुलेश्वरः ।

विष्णुपादः केरवी च कथितं तारिणीकुलम् ॥

आनन्दनाथगन्धान्ता गुरुवः सर्वविहिदाः ।

स्त्रियोऽपि गुरुस्त्वाश्च अन्तान्ताः परिकी-

र्त्तिताः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

मानस्यं, स्त्री, (मानवानां सन्धः इति । “ब्राह्मण-

माणववाङ्मयाद्यन् ॥” ४ । २ । ४२ । इति यन् ।)

मानवसन्धः । मानवानां सन्धो मानस्यं

विकारसंघेति ण्यः । मानवो बालः । स्रुत्य-

मध्यः इत्यमरः इत्येके । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(मनोर्गोत्रापत्यं । “मनु + गोत्रादिभ्यो

यङ् ।” ४ । १ । १०५ । इत्यनेन यङ् । मनु-

वंशीये, त्रि ॥)

मानसं, स्त्री, (मग एव । मगस् “प्रज्ञादिभ्यश्च ”

५ । ४ । ३८ । इति स्वार्थे अण् ।) मनः । इत्य-

मरः । १ । ४१३१ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ६१ ।

“यज्ञदानतपांसीह पञ्च च न भूतये ।

भवन्ति तस्य यस्तार्त्तपरित्राये न मानसम् ॥”

तस्य गुणा यथा,—

“परापरत्वं संख्यायाः पक्षं येगस्य मानसे ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

(मनसि भवो जातो वा । मगस् + अण् ।)

मनोभवे, त्रि । यथा, सङ्ख्यः कर्ममानसम् ॥

इत्यमरः । १ । ५ । २ ॥

“विषयेष्वतिसंरागो मानसो मग उच्यते ॥”

इत्येकारशीतत्वम् ॥

मानस

“अनूदानङ्गपीडेव ममेयं मानसी यथा ॥”

इति प्राञ्चः ॥

मानसतापो यथा,—

“कामक्रोधभयदंष्ट्रीभमोहविषादजः ।

शोकाद्व्यावमानेर्था मात्स्यादिभयन्तथा ॥

मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ ! तापो भवति नैकधा ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ५ अध्यायः ॥

त्रिविधमानसकर्म । यथा,—

“परद्रव्यभिक्षानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।

वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मानसरोगा यथा,—

कामक्रोधलोभमोहभयाभिमानदेवप्रेषुन्य-

विषादेर्थाद्व्यामात्स्याप्रभृतयः । अथवा ।

उन्मादापस्मारमूर्च्छाभमतमः सन्वासप्रभृतयः ।

इति भावप्रकाशः ॥*॥ (मनसा सङ्कल्पेन कृत-

मित्यण् ।) सरोवरविशेषः । इति मेदिनी ।

से, ३१ ॥ स च कैलासे ब्रह्मणा निर्मितः ।

यथा,—

“कैलासश्चापि दुष्कर्मो दानवेन्द्रेण कम्पितः ।

यत्पराक्षगन्धर्वैर्नित्यं सेवितकन्दरः ॥

श्रीमान्मनोहरश्चैव नित्यं पुष्पितपादपः ।

हेमपुष्करसंकुलं तेन वैखानसं सरः ॥

कम्पितं मानसश्चैव राजहंसनिवेवितम् ॥”

इति महाभारते हरिवंशे नारसिंहे २२ अः ॥

अपि च ।

“कैलासपञ्चते राम ! मनसा निर्मितं परम् ।

ब्रह्मणा नरशार्ङ्ग ! तिनदं मानसं सरः ॥

तस्मात् सुसाव सरसः सायोध्यासुपगूहते ।

सरःप्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता ॥”

इति रामायणे आदिकाण्डे २४ सर्गः ॥*॥

(पुं, नागविशेषः । यथा, महाभारते । १।५।७।१६।

“अमाहृतः कामठकः सुषेणो मानसो वयः ।”

शास्त्रलौक्यपस्य वर्षविशेषः । यथा, मानुस्ये ।

५३ । २३ ।

“अतश्च हरितश्चैव जीवतो रोहितस्तथा ।

वैद्यतो मानसश्चैव तैतुमान् सप्रमस्तथा ॥”

पुष्करद्वीपस्यपञ्चतविशेषः । यथा, मानुस्ये ।

“द्वीपादस्य परिचिप्तः पश्चिमे मानसो गिरिः ।”

मानसजपः, पुं, (मानसेन कृतो जपः ।) धिया

वर्णश्रेणुचाराणम् । यथा,

“धिया यदक्षरश्रेणीं वर्णखरपदात्मिकाम् ।

उचरेदप्यस्तु हिंसा मानसः स जपः स्मृतः ॥

तज्जपे नियमो नास्त्येव । तथा च ।

“अशुचिर्वा शुचिर्वापि गच्छंस्तिष्ठन् स्वप-

न्नपि ।

मन्त्रैकशरणो विद्वान् मनसैव समभ्यसेत् ॥

न दोषो मानसे जाये सर्वदेशेऽपि सर्वदा ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

मानसतीर्थं, स्त्री, (मानसं तीर्थमिव । रागाद्य-

भावात् तथात्वम् ।) रागादिरहितं मनः ।

यथा

मानस

स्तुत उवाच ।

“तीर्थानि कथितान्येवं भौमानि सुनिसत्तम ! ।

मानसान्नीह तीर्थानि फलदानि विशिषतः ॥

मनो निम्नलतीर्थं हि रागादिभिरनाविलम् ॥”

इति नारसिंहपुराणे ६६ अध्यायः ॥

मानसपूजा, स्त्री, (मानसकृता पूजा । शाक-

पार्थिववत् समासः ।) मनोरचितद्रव्यकरणक-

सपण्या । यथा, हृत्पद्ममध्ये देवीं विभाय

कुण्डलीपात्रसंस्थेन सहसाराढ्यतेन पादौ देव्या-

स्वरणे दद्यात् । ततो मनश्चार्थं दत्त्वा सहस-

दलपद्मङ्गारललितपरमान्तजलेन आचम-

नीयं सुखे । पञ्चविंशति तत्त्वेन गन्धश्च ।

अहिंसां विज्ञानं जमां दयां अलोभं अमोहं

अमात्स्यं अमायां अनहङ्कारं अरागं अद्वेषं

इन्द्रियाणि द्वादश एतानि पुण्याणि च प्रदाप-

येत् । ततस्तेजोरूपं दीपं वायुरूपं धूपं दद्यात्

अम्बरं चामरं दर्पणं सूर्यं चन्द्रं कुत्रं पद्मान्

मेखलां चानन्दं हारसुत्तमं अनाहतध्वनिमयीं

घण्टां निवेदयेत् । ततः सुधारसामुधिं मङ्ग-

पञ्चतं ब्रह्माण्डपूरितं पायसञ्च दत्त्वा ।

“मनोर्त्तनसत्तालेः शृङ्गारादिरसोद्भवेः ।

वृत्तेर्गतिश्च वाद्येऽथ तीक्ष्णयेत परमेश्वरीम् ॥”

एवं संपूज्य अभेदेन जपः कार्यः । इति तन्त्र-

सारे त्रिपुराप्रकरणम् ॥*॥ मानसैर्गुरुपूजा

यथा, नीलतन्त्रे ।

“ततो मानसगन्धोः पूजयेत् स्वस्वसुद्रया ।

कनिष्ठा पृथिवीतत्त्वं तद्योगाङ्गमयोजनम् ॥

अङ्गुष्ठो गगनं तत्त्वं तेनैव पुण्ययोजनम् ।

तर्जनी वायुतत्त्वं स्याद्गुरुं तेनैव योजयेत् ॥

अनामा जलतत्त्वं स्यात्तेनैव योजयेच्च कम् ।

ततस्तु वाग्भवं जप्यादद्योत्तरशतं सुधीः ॥

जपं समर्थं भक्ता च प्रथमेदृष्टवद्भुवि ॥”

अपि च ।

“मिश्रुणं चिन्तयित्वा तु मानसैरुपचारकैः ।

भौतिकैः पूजयेद्बिद्वान् सुदामन्त्रसमन्वितैः ॥

भूभ्याकाशमखड्गद्विवारिमन्त्रैः सविन्दुकैः ।

कनिष्ठाङ्गुलितर्जनी मध्यमानामिके तथा ॥

अङ्गुष्ठेन समायोगाङ्गुलाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।

पृथिव्यात्मकगन्धः स्यादाकाशात्मकपुष्पकम् ॥

धूपो वायुतामकः प्रोक्तो दीपो वज्रात्मकः परः ।

रसात्मकश्च नैवेद्यं पूजा पञ्चोपचारिका ॥

ततस्तु वाग्भवं जप्यादद्योत्तरशतं सुधीः ॥”

इत्यङ्गदानकल्पः ॥

अन्वच ।

“मानसैरुपचारैश्च संपूज्य कल्पयेन्सदा ।

गन्धं भूभ्यात्मकं दद्याद्वायुपुष्पं ततः परम् ॥

धूपं वायुतामकं देयं तेजसा दीपमेव च ।

नैवेद्यमन्त्रं दद्यात् पानीयं वरुणात्मकम् ॥

अम्बरं सुकुरं दद्याच्चामरं कुचमेव च ।

तत्तन्मुद्राविधानेन संपूज्यात्मशुरुं जपेत् ॥

यथाशक्ति जपं कृत्वा समाप्य कवचं पठेत् ॥”

इति कङ्कालमालिनीतन्त्रम् ॥

मानिनी

पूजाक्रमस्तु । निजगुरुं ध्यात्वासुकानन्दनाथा-

सुकशक्ताम्नाश्रीपाडुकां पूजयामीति मानसै-

र्गन्धाक्षतकुसुमैरर्चयेत् । कनिष्ठाभ्यां लं पृथि-

व्यात्मकं गन्धं समर्पयामि नमः । अङ्गुष्ठाभ्यां हं

व्याकाशात्मकं पुष्पं समर्पयामि नमः । तर्ज-

नीभ्यां यं वायुतामकं धूपं समर्पयामि नमः ।

मध्यमाभ्यां रं वज्रात्मकं दीपं समर्पयामि

नमः । अनामिकाभ्यां वं अन्धतामकं नैवेद्यं

समर्पयामि नमः । इति कुलमूलावतारकल्प-

सूत्रटीकायां तृतीयकाण्डम् ॥

मानसव्रतं, स्त्री, (मानसकृतं व्रतम् । शाकपार्थिव-

वत् समासः ।) अहिंसादि । यथा,—

“अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमकल्कता ।

एतानि मानसान्याहुर्व्रतानि तु घराधरे ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

मानसालयः, पुं, (मानसे आलयो यस्य ।) हंसः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

मानसिकं, त्रि, (मानस + ठक् ।) मनोभवम् ।

मानसशब्दात् प्लिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (पुं,

विष्णुः । यथा, महाभारते । १२ । ३३ ॥ १४ ।

“नमस्ते देवदेवेश ! निष्क्रिय !

निर्गुण ! मानसिक ! नामनामिक ! ।”

मानसी, स्त्री, (मानस + स्त्रीत्वात् ङीप् ।) विद्या-

देवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः । २।१५ ॥ मनो-

भवा च ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ७ । १ ।

“ततोऽभिधायतस्तस्य जज्ञिरे मानसीः प्रजाः ॥”

मानसुत्रं, स्त्री, (मानस्य गात्रप्रमाणस्य तन्

मानार्थं वा सूत्रम् ।) स्वर्णादिनिर्मितकटि-

सूत्रम् । इति धनञ्जयः । गोट् इति भाषा ॥

मानसौकाः, [सु] पुं, (मानसं सर औको वासस्थानं

यस्य ।) हंसः । इत्यमरः । २ । ५ । २३ ।

(यथा, महाभारते । ८ । ४१ । १३ ।

“वयं हंसाश्चरामेमां पृथिवीं मानसौकसः ।”

मानिका, स्त्री, (मानयति गर्जीकरोतीति । मन +

णिच् + णुल् टाप् अकारस्थेत्वश्च ।) मद्यम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (माने प्रभवतीति । मान

+ ठक् ।) श्रावः । इति वैद्यकपरिभाषा ।

शेर इति भाषा ॥

मानिनी, स्त्री, फलो वृक्षः । इति मेदिनी । ने,

१०६ ॥ (मानं अस्थस्याः । मान + इति । ङीप् ।

मानवती च ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ६ । २ ।

“हरिरभिसरति वहति नृदुपवने ।

किमपरमधिकसुखं सखि ! भवने ॥

माधवे माकुर मानिनि ! मानमये ॥”

अभिमानवती च । यथा, कुमारे । ५।५३ ॥

“इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिप्रिय-

श्चतुर्दिगीशानवमव्य मानिनी ।

अरूपद्वार्यं मदनस्य नियहात्

पिनाकपाणिं पतिमामुमिच्छति ॥”

“मानिनीन्द्राणीप्रभृतीरतिशय वसितयमित्यभि-

मानवती ।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

राज्यवर्द्धनस्य पत्नी । यथा, मार्कण्डेये । १६।१०१

मानोज्ञ

मान्यः

माया

“विदूरथस्य तनया दाक्षिणात्यस्य भूयतः ।

तस्य पत्नी वभृवाय मानिनी नाम मानिनी ॥”)

मानो, [न]त्रि, (मानोऽस्यास्तीति । मान + इनिः ।)

मानविशिष्टः । इति मेदिनी । ने, १०६ ॥

(यथा, मार्कण्डेये । १२३ । २२ ।

“ततस्ते भूयतः सर्वे बहुशक्तेन मानिना ।

निराकृताः सुनिर्विन्नाः प्रोचुरन्योन्यामाकुलाः ॥”)

सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मानुषः, पुं, (मनीर्जातः । मनु + “मनीर्जाता-

वन् यतौ युक् च ।” ४ । १ । १६१ । इत्यञ्

युगागमस्य ।) मनुष्यः । इत्यमरः । २ । ६ । १॥

(यथा, मनौ । ६ । २०४ ।

“चिकित्सकानां सर्ज्यां मिथ्याप्रचरतां दमः ।

अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः ॥”

मनुष्यस्येदम् । अण् । मनुष्यसम्बन्धिनि, त्रि ।

यथा, महाभारते । १३ । ६ । २० ।

“अकृत्वा मानुषं कर्म यो देवमनुवर्तते ।

तथा आन्यति संप्राप्य पतिं क्लौवमिवाङ्गना ॥”)

मानुषिकं, त्रि, (मनुष्यस्य भावः कर्म वा ।

मनुष्य + उष् ।) मनुष्यस्य कर्मादि । मनुष्य-

स्येदमित्येदमर्थे णिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मानुषी, स्त्री, (मानुषस्य स्त्री । मानुष + जातित्वात्

ङीष् ।) मनुष्यस्त्रीजातिः । यथा,—

मनुष्यी मानुषी नारी मानवी मानुषस्त्रियाम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥

(मनुष्य + अण् + ङीष् ।) चिकित्साविशेषः ।

यथा,—

“आसुरी मानुषी देवी चिकित्सा सा त्रिधा

मता ।”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

मानुष्यं, स्त्री, (मनुष्यस्य भावः । मनुष्यस्येदमिति

वा । मनुष्य + अण् ।) मनुष्यस्य भावः । मनु-

ष्यत्वम् । (यथा, भागवते । ४ । २३ । २० ।

“स वञ्चितो वतात्मधुक् कृच्छ्रेण महता सुवि ।

लब्धापवर्ग्यं मानुष्यं विषयेषु विषण्णते ॥”)

मनुष्यशरीरम् । यथा,—

“मानुष्ये कदलीस्तम्भे निःसारे सारमार्गणम् ।

यः करोति स संश्रुणो जलयुद्धसन्निभे ॥”

इति शुद्धितत्त्वे याज्ञवल्क्यवचनम् ॥

(मनुष्यसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।

१ । १५३ । ११ ।

“गच्छ जानीहि के न्वेते शिरते वनमाश्रिताः ।

मानुष्यो बलवान् गन्धो प्राप्यं तर्पयतीव मे ॥”)

मानुष्यकं, स्त्री, (मनुष्याणां समूहः । मनुष्य +

“गोत्रोत्रोद्गोरश्नेति ।” ४ । २ । १६ । इति युष् ।)

मनुष्यसमूहः । इत्यमरः । १ । ३ । ४३ । (मनुष्यस्येदं

मानुष + यत् । स्वार्थे कन् । (मनुष्यसम्बन्धिनि,

त्रि । यथा, महाभारते । ५ । ७७ । ८ ।

“सुमन्त्रितं सुनीतषु न्यायतश्चोपपादितम् ।

कृतं मानुष्यकं कर्म देवेनापि विरुध्यते ॥”)

मानोज्ञकं, स्त्री, (मनोज्ञस्य भावः कर्म वेति ।

“इन्द्रमनोज्ञादिभ्यश्च ।” ५ । १ । १९९ । इति

युष् ।) मनोज्ञता । मनोज्ञस्य भाव इत्यर्थे

कण् प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मान्यं, स्त्री, (मन्दस्य भावः कर्म वा । मन्द +

“प्रत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।” ५ । १ । २८ । इति

यक् ।) रोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ मन्दता च ।

(यथा, कथासरित्सागरे । २४ । १३५ ।

“विश्वस्ते च ततस्तस्मिन् पुरोधसि चकार

सः ।

मान्यमख्यनराहारकृषीकृततनुर्ह्ये ॥”)

मान्वाता, [ञ] पुं, (मां धास्यतीति । घेट् +

लृच् ।) युवनाम्बराजपुत्रः । तत्पर्यायः ।

युवनाम्बजः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६४ ।

तद्विवरणं यथा । ‘तस्मात् प्रसेनजित् ततो युव-

नाम्बोऽभवत् । तस्य च पुत्रस्यातिनिर्ज्ज्वल-

सुनीनामाश्रममण्डले निवसतः कृपालुभिक्ते-

मुनिभिरपत्योत्पादनायेष्टिः कृता । तस्याश्चाहं-

रात्रे निट्टतायां मन्त्रपूतजलपूर्णकलसं वेदी-

मध्ये निवेश्य ते सुनयः सुपुत्रः । सुपुत्रे च तैश्च-

तीवहृत्परीतः स भूपालस्तमाश्रममण्डलं

विवेश । सुपुत्राञ्च तावुमीन् नैवोत्पापयामास ॥

तच्च कलसजलमपरिमेयमाहात्म्यं मन्त्रपूतं

पपौ । प्रबुद्धाश्च ऋषयः पप्रच्छुः । केनेतन्मन्त्र-

पूतं वारि पीतम् । अत्र हि पीते राज्ञोऽस्य

युवनाम्बस्य पत्नी महाबलपराक्रमं पुत्रं जन-

यिष्यति । इत्याकर्ण्य स राजा अजानता मया

पीतमित्याह । गर्भञ्च युवनाम्बोदरेऽभवत् ।

क्रमेण च वृद्धे । प्राप्तसमयश्च दक्षिणं कुचि-

मवनीपतेर्निभय निश्चक्राम । न चासौ राजा

ममार । जातो नामैष कं धास्यतीति ते सुनयः

प्रोचुः । अथागम्य देवराडव्रवीत् । मामयं

धास्यति । ततोऽसौ मान्वाता नामतोऽभवत् ।

वक्रं चास्य प्रदेशिनी देवेन्द्रेण न्यस्ता तां पपौ ।

ताश्चान्तन्माविणीमासाद्याद्वैवेकेन यवर्हत ।

स तु मान्वाता चक्रवर्ती सप्तद्वीपां महर्षीं

ब्रुञ्चे । भवति चात्र श्लोकः ।

“यावत् कृष्णं उदेतिस्र यावच्च प्रतितिष्ठति ।

सर्वं तद्व्यौवनाश्वस्य मान्वातुः क्षेत्रसुच्यते ॥”

मान्वाता शशविन्दुदुहितरं विन्दुमतीसुपयेमे ।

पुरुकुतसमम्बरीवं सुपुक्रन्दश्च तस्यां पुत्रत्रय-

सुत्पादयामास । पश्चाद्विदुहितरस्तस्यामेव

तस्य वृषतेर्भव्यः ।” इति विष्णुपुराणे ४ अंशे

२ अध्यायः ॥

मान्यः, त्रि, (मान्यत इति । मान + कर्मणि

शयत् ।) अर्च्यः । तत्पर्यायः । पूज्यः २

प्रतीत्यः ३-भगवान् ४ भट्टारकः ५ । इति

जटाधरः । (यथा च मनौ । २ । १३६ ।

“तेषाम्नु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ ।”

प्रार्थनीयः । यथा, रामायणे । २ । ८ । १८ ।

“यथा वै भरतो मान्यस्तथा भूयोऽपि राघवः ।

कौशल्यातोऽतिरिक्तस्य मम सन्नुषते बहु ॥”

“मान्यः प्रार्थनीयः श्रेयस्करः । तथा वद्वत् ॥”

इति तट्टीकायां रामाष्टकः ॥

मान्यस्थानं, स्त्री, (मान्यस्य स्थानं ।) पूज्यत्व-

कारणम् । यथा,—

“वित्तं वन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्व्यदुत्तरम् ॥

पश्चानां त्रिषु वर्गेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।

यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूत्रोऽपि दशमीं

गतः ॥”

इति मानवे २ अध्यायः । कौर्म ११ अध्याये-

ऽप्येवम् ॥

मान्या, स्त्री, (मान्य + स्त्रियां टाप् ।) मरुत्माणां ।

यथा,—

“अनिर्मान्या तु मान्या च मरुत्माणा च

मोहना ॥”

इति शब्दमाणा ॥

पूज्या च ॥

मापत्यः, पुं, (मा विद्यतेऽपत्यमस्य ।) कामः ।

इति हज्जायुधः ॥

मापनः, पुं, (मापयति स्वर्णादिकमनेनेति । मा +

णिच् + करणे लुट् ।) तूलः । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ परिमाणे, स्त्री । (स्त्रियामप्यत्र ।

यथा, महाभारते । १ । ५१ । १५ ।

“यस्मिन् देशे च काले च मापनेयं प्रवर्तिता ॥”)

मामकं, त्रि, (ममेदम् । अस्मद् + “तवकममका-

वेकवचने ।” ४ । ३ । ३ । इति अण् ममका-

देशश्च ।) मदीयम् । इति मेदिनी । के, १३८ ॥

(यथा, महाभारते । १ । १०५ । १२ ।

“ततो मामाह स सुनिर्गर्भस्तुष्टज मामकम् ॥”)

ममतायुक्तः । इति शब्दमाणा ॥ यथा च

महाभारते । ४ । ५० । १७ ।

“अत्र या मामिका बुद्धिः श्रूयतां यदि रोचते ॥”)

मामकः, पुं, (माम + स्वार्थे कन् ।) मातुलः ।

इति मेदिनी ॥ के, १३८ ॥ ममायं वा ममेदमिति

बुद्धिर्यस्य । कप् । कपयः । इति शब्दमाणा ॥

मामकीर्णं, त्रि, (ममेदम् । अस्मद् + “तवकमम-

कावेकवचने ।” ४ । ३ । ३ । इति खण् । ममका-

देशश्च ।) मदीयम् । ममेदमित्यर्थे णीने क्लृप्तं किं

अस्मद् एकत्वान्मादेशे अस्य च ममकादेशे

वृद्धौ मामकीर्णम् । इति दुर्गादासः ॥ (यथा,

कथासरित्सागरे । ३२ । १४५ ।

“एतच्च मे किंयत् किं हि न बुद्ध्या साधयाम्य-

दम् ।

प्रज्ञान मामकीर्णं च श्रूयतां वर्णयामि ते ॥”)

मायः, पुं, (माया अस्यास्तीति । माया + अश्रं

आदित्वाच् ।) पीताम्बरः । (यथा, महा-

भारते । १३ । २४ । ३११ ।

“नमो विश्वाय मायाय चिन्तयाचिन्त्याय वै

नमः ॥”)

(मयस्यापत्यं पुमान् । मय + अण् ।) असुरः ।

इति मेदिनी ॥ ये, ४६ ॥

माया, स्त्री, (मीमने ण्यपरोक्षवत् प्रदृश्यतेऽनया

इति । मा + “माप्तासविद्यभ्यो यः ।” उया०

४ । १०६ । इति यः टाप् ।) रज्ज्वाणादिः

माया

तत्पर्यायः । शम्भरी २ । इत्यमरः । २ । १० ।
११ ॥ इन्द्रनालः ३ कुहकम् ४ कुहतिः ५
शम्भरीः ६ । इति जटाधरः । शम्भरी ७ ।
इति शब्दरत्नावली । माति विश्वमस्यां मनी-
यादिः । शम्भरस्य देवस्य इयं शम्भरी तेन
प्राङ्निर्मितत्वात् । इति भरतः ॥ ३ ॥ बुद्धिः ।
इति मेदिनी । ये, ४६ । (मीमिते जानाति
संख्यात्यनेति । मा + यः टाप् ।) कृपा ।
दम्भः । इति नानार्थे हेमचन्द्रः ॥ शठता ।
यथा,—

“माया तु शठता शठां कुहतिर्निष्ठातश्च सा ॥”
(प्रज्ञा । यथा, ऋग्वेदे । २ । १७ । ५ ।

“अधारयन् एषिर्वी विश्वधायस मत्तमान्
मायया दामवससः ।”

“मायया प्रज्ञया ।” इति तद्वाक्ये सायनः ।)

राज्ञां चुक्रोपायविशेषः । यथा,—

“मायोपेक्षेन्न जालानि चुक्रोपाया इमे त्रयः ॥”

लक्ष्मीः । इति च हेमचन्द्रः ॥ बुद्धिमाता ।

इत्यमरकोषे मायादेवीसुतशब्ददर्शनात् ।

दुर्गा । यथा,—

“दुर्गे शिवेभवे माये नारायणि सनातनि ।

जये मे मङ्गलं देहि नमस्ते सर्वमङ्गले ॥

राजन् ! श्रीवचनो माञ्च याञ्च प्रापणवाचकः ।

तां प्रापयति या सद्यः सा माया परिकीर्त्तिता ॥

माञ्च मोहार्थवचनो याञ्च प्रापणवाचनः ।

तं प्रापयति या नित्यं सा माया परिकीर्त्तिता ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीहृष्याजम्बखण्डे २७ अध्यायः ॥

अपि च ।

“विचित्रकार्यकारणा अचिन्तितफलप्रदा ।

स्वप्नेन्द्रजालवद्भोके माया तेन प्रकीर्त्तिता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ ८ ॥

विषदृशप्रतीतिसाधनं माया । इति नागीजी-
भट्टः ॥ अचटनचटनपटीयसी माया । इति

कीचिन् ॥ ईश्वरशक्तिः । तस्या नामान्तरं यथा ।

प्रकृतिः २ अविद्या ३ अज्ञानम् ४ प्रधानम् ५

शक्तिः ६ अजा ७ । दृष्टिकाले भगवान् आदौ

मायां प्रकाशयामाच । सा दृष्टदृष्ट्यागुसन्धानरूपा

कार्यकारणरूपा च । सत्त्वरजस्तमोगुणमयी ।

तस्याः शक्तिद्वयं आवरणं विक्षेपश्च । तस्या

मायाया महत्तत्त्वं जातम् । तस्मादहङ्कारः ।

तस्मात् पञ्चभूतम् । तस्मान् त्रिधातुम् । इति

श्रीभागवतमतम् ॥ (मायास्वरूपम् । यथा च

पञ्चदश्याम् । ६ । १२२—१४१ ।

“तत्त्वनिश्चयकामेन न्यायागमविचारिणाम् ।

एकैव प्रतिपत्तिः स्यात् साध्यत्र स्फुटमुच्यते ॥

मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् ।

अस्माविवभूतेस्तु यामं सर्वमिदं जगत् ॥

इति श्रुत्यगुसारेण न्यायो निर्यय ईश्वरे ।

तथा सत्यविरोधः स्यान् स्यावरान्तेश्वादिनाम् ॥

माया चैवं तमोरूपा तापनीये तदीरयात् ।

अगुभूतिं तत्र मार्गं प्रतिजज्ञे श्रुतिः स्वयम् ॥

जडं मोहात्मकं तच्चेत्यगुभावयति श्रुतिः ।

माया

आवालगोपं सष्टत्वादानन्त्यं तस्य सात्रधौत् ॥
अचिदात्मघटादीनां यत् स्वरूपं जडं हि तत् ।
यत्र कुण्ठोभवेद् बुद्धिः समोह इति लौकिकाः ॥
इत्थं लौकिकदृष्टेस्तत् सर्वैरप्यनुभूयते ।
युक्तिदृष्ट्या त्वनिर्वाच्यं नासदासोदिति श्रुतेः ॥
नासदासोद् विभातत्वाज्ज्ञो सदासीच्च बाधनात् ।
विद्यादृष्ट्या श्रुतं तुच्छं तस्य नित्यनिवृत्तितः ॥
तुच्छानिर्वचनीया च वास्तवी चेत्त्वसौ त्रिधा ।
ज्ञेया माया त्रिभिर्विधैः श्रौतयोक्तिकर्तृकैः ॥
अस्य सत्त्वमसत्त्वश्च जगती दृष्टव्यव्यसौ ।
प्रसारणाच्च सङ्कोचात् यथा चित्रपटस्तथा ॥
अस्तन्ना हि माया स्यादप्रतीतिर्विना चित्तिम् ।
स्तन्नापि तथैव स्यादसङ्गस्यान्यथाकृतेः ॥
कूटस्यासङ्गमात्मानं जडत्वेन करोति सा ।
चिदाभासस्वरूपेण जीवेशावपि निर्ममे ॥
कूटस्थमनपाकृत्य करोति जगदादिकम् ।
दुर्घटेकविधायिन्यां मायायां का चमनुजतिः ॥
द्रवत्वमुदके बद्धावौष्ण्यं काठिन्यमग्निम् ।
मायाया दुर्घटत्वश्च स्ततः सिध्यति नान्यथा ॥
न वेति मायिनं लोको यावत् तावच्चमत्कृतिम् ।
धत्ते मनसि पञ्चाक्षु मायेवेत्युपशान्यति ॥
प्रसरन्ति हि चोद्यानि जगदस्तुलवादिषु ।
न चोदनीयं मायायां तस्याश्चोदोत्तरूपतः ॥
चोदोदपियदि चोदं स्यात् तच्चोदो चोद्यते मया ।
परिहार्यं तत्तच्चोदं न पुनः प्रतिचोद्यताम् ॥
विस्मयेकशरीराया मायायाश्चोदरूपतः ।
अन्वेष्यः परिहारोऽस्या बुद्धिमद्भिः प्रयत्नतः ॥
मायात्वमेव निश्चयमिति चेत् तर्हि निश्चिनु ।
लोकप्रसिद्धमायाया लक्षणं यत् तदीक्ष्यताम् ॥
न निरूपयितुं शक्या विस्मये भासते च या ।
सा मायेतोन्द्रजालादौ लोकाः सम्प्रतिपेदिरे ॥”
विष्णुमायास्वरूपं यथा,—
“यामेतां भाषसे देव । मम मायेति नित्यशः ।
का माया कीदृशी विष्णो ! किं वा मायेति
चोच्यते ।
ज्ञानुमिच्छामि मायार्थं रहस्यं परमुत्तमम् ॥
ततस्तस्या वचः श्रुत्वा विष्णुर्मायाकरश्चकः ।
प्रहस्य मधुरं वाक्यं प्रत्युवाच वसुन्धराम् ॥
भूमे ! मा पृच्छ मायां मे यन्मां पृच्छसि सादरम् ।
तथा क्लेशं किमर्थं त्वं प्राप्स्यसे मद्विलोकनान् ।
अद्यापि मां न जानन्ति रुद्रेन्द्राः सपितामहाः ॥
मम माया विशालाक्षि ! किं पुनस्त्वं वसुन्धरे ! ॥
पर्जन्यो वर्धते यत्र तज्जलेन प्रपूर्यते ।
देशो निर्जलतां याति यथा माया मम प्रिये ! ॥
सोमोऽपि ह्यीयते पक्षे पक्षे वापि विवर्द्धते ।
अमायां च न दृश्यते मायेयं मम सुन्दरि ! ॥
हेमन्ते सलिलं कूपे उष्यं भवति तत्त्वतः ।
भवेच्च शीतलं ग्रीष्मे मायेयं मम तत्त्वतः ॥
पश्चिमां दिशमास्याय यदस्ति याति भास्करः ।
उदेति पूर्वतः प्रातर्मायेयं मम सुन्दरि ! ॥
शोणितश्चेव शुक्रश्च उभे प्राणिषु संस्थिते ।
गर्भे च जायते जन्ममम मायेव चोत्तमा ।

माया

जीवः प्रविश्य गर्भे तु सुखदुःखान् विन्दति ।
जातश्च विस्मरेत् सर्वमेवा माया ममोत्तमा ॥
आत्मकर्माश्रितो जीवो नष्टसंज्ञो गतसृष्टः ।
कर्मणा नीयतेऽन्यत्र मायेवा मम चोत्तमा ॥
शुक्रशोणितसंयोगाज्जायन्ते यदि जन्तवः ।
अङ्गुल्यश्चरणौ चैव भुजौ शीर्षं कटिस्तथा ॥
पृष्ठं तथोदरश्चैव दन्तौष्ठपुटनासिका ।
कर्णौ नेत्रकपोलौ च जलाटं जिह्वया सदा ॥
एतथा मायया युक्ता जायन्ते यदि जन्तवः ।
तस्यैव जीर्यते जन्तोर्भुक्तं पीतश्च वद्विना ।
अयश्च सवते जन्तुरेषां माया ममोत्तमा ॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
अन्नात् प्रवर्तते जन्तुरेषां माया मम प्रिये ॥
सर्वं भुङ्क्ते निजाकारः स्थावरे जङ्गमे तथा ।
तत्त्वं न ज्ञायते तस्य मायेवा मम सुन्दरि ! ॥
प्यापो विद्यास्तथा भौमा आपो येषु प्रतिष्ठिताः ।
न च दृढिं प्रयान्थत्र मायेवा परमा मम ॥
दृष्टौ बहूदकाः सर्वं पक्षजानि सरांसि च ।
ग्रीष्मे सर्वाणि शुष्यन्ति एतन्मायाबलं मम ॥
हिमवच्छिखरास्तुक्ता नाम्ना मन्दाकिनी नदी ।
गाङ्गता सा भवद्गङ्गा मायेवा मम कीर्त्तिता ॥
मेघा गृह्णन्ति सलिलं लवणान् सलिलाण्यवात् ।
वर्धन्ति मधुरं लीके सर्वं मायाबलं मम ॥
रोगात्तां जन्तवः कंचित् भक्षयन्ति महौषधम् ।
तस्य वीर्यं समाश्रित्य मायां तु विद्वज्जान्यहम् ॥
अपि धर्मा दीयमाने तु जन्तुः पक्षत्वमेति यत् ।
निर्वाण्यमौषधं कृत्वा कालो भूत्वा हराम्यहम् ॥
प्रथमं जायते गर्भः पश्चाज्जायते वै पुमान् ।
जायते मध्यमं रूपं ततोऽपि जरया पुनः ।
तत इन्द्रियनाशश्च एतन्मायाबलं मम ॥
एकवीजानां प्रकीर्णानि जायन्ते तानि भूरिशः ।
तत्रान्दन्तं विद्वज्जानि मायायोगेन साधवि ! ॥
लोक एव विजानाति गरुडो वज्रतेऽभ्युतम् ।
भूत्वा वेगन गरुडो वज्राभ्यामात्मनमात्मना ॥
या एता देवताः सर्वा यज्ञभागेन तोषिताः ।
मायामेतामहं कृत्वा तोषयामि दिवौकसः ॥
लोकाः सर्वे विजानन्ति देवा नित्यं सखाशिनः ।
मायामेतामहं कृत्वा यक्ष्यामि त्रिदशान् सदा ॥
सर्वोऽपि यजते लोको यष्टारश्च हृदस्यतिम् ।
मायामाङ्गिरसो कृत्वा यजयामि दिवं कसः ॥
सर्वे लोका विजानन्ति वरुणः प्राति सागरम् ।
मायान्तु वारुणो कृत्वाहं रक्षामि महोदधिम् ॥
सर्वे लोका विजानन्ति कुबेरोऽयं धनेश्वरः ।
कुबेरमायामादाय अहं रक्षामि तद्वनम् ॥
एवं लोका विजानन्ति रुचः शक्रेण सुदितः ।
शार्ङ्गो मायां समास्थाय मया रुचो निरुद्धितः ॥
एवं लोका विजानन्ति आदित्यश्च भ्रुवो महान् ।
मेरुं मायामयं कृत्वा वज्राभ्यादित्यमेव च ॥
एवं चाभायते लोको जलं किन्नर्यतेऽखिलम् ।
वज्रासुखमास्थाय पिबामि तदहं जलम् ॥
वायुं मायामयं कृत्वा मेघेषु विद्वज्जान्यहम् ।
यदिहं भाषते लोकः कुर्वेवं तिष्ठते जलम् ॥

देवा अपि न जानन्ति अन्तर्तं कुत्र तिष्ठति ।
मम मायानियोगेन तिष्ठते स्तौषधं वने ।
कोको स्त्रियं विजानाति राजा पालयते प्रजाः ।
राजमायामर्षं कृत्वा पालयामि वसुध्वरान् ।
ये तु वे द्वादशादिव्या उदेष्यन्ति दुग्धये ।
प्रविश्य तानहं भूमे ! मायां नीजे खनान्महम् ।
वर्षेण पांशुना भूमिनीजेषु घनते सदा ।
मायां पांशुमयीं कृत्वा पूरयाम्यखिलं जगत् ।
वर्षेण यत्र संवर्त्ता घाराभिर्नृपकाकृति ।
मायां सांवर्त्ताकीं गच्छ पूरयाम्यखिलं जगत् ।
यन् स्वपामि वरारोहे । गेयस्योपरि वारिणि ।
अनन्तमायया चाहं धारयामि स्वपामि च ।
वराहमायामादाय भूमे ! जानामि किन्न वै ।
देवा यत्र तिष्ठन्ति वा माया मम कीर्तिताः ।
तत्रापि वैष्णवीं मायां कृत्वा जानामि किन्न
तनु ।
धारितासि च त्रयोणि ! वारान् सप्तदशैव तु ।
माया तु मम देवीयं कृत्वा स्त्रीकार्यवां महीम् ।
मम मायावत् स्तुतयेन तिष्ठाम्यहं जले ।
प्रजापतिं श्रुतं रत्नं खनानि च हरामि च ।
तेऽपि मायां न जानन्ति मम मायाविमो-
हिताः ।

अथ पिष्टगगाक्षैव य एते सूर्यवर्चसः ।
मायां पिष्टमयीं स्तेतां गृह्णामि हि च तत्त्वतः ।
किन्तु मायैव त्रयोणि ! अन्यच्च श्रुत्वा
सुन्दरि ! ”

इति वाराहे मायाचक्रम् ॥८॥

अथ मायाकोत्रम् ।

श्रौतक उवाच ।

“शशिध्वजो महाराजः स्तुता मायां गतः
कुतः ।

का वा मायास्तुतिः स्तुत ! यद् तत्त्वविदांवर ! ।
या तत्त्वया विमुक्त्या वक्तव्या वा दिव्यहये ।”

सन उवाच ।

“श्रुत्वां सुनयः सर्वं मार्कण्डेयाय पृच्छते ।
शुकः प्राह विशुद्धात्मा मायास्तवमनुत्तमम् ।
तन् श्रुत्वा प्रख्यामि यथार्थं यथास्तुतम् ।
सर्वकामप्रदं नृणां पापनापविनाशनम् ।”

शुक उवाच ।

“भस्मादनगरं लब्ध्वा विमुक्तः प्राशस्त्वजः ।
आत्मसंसारमोजाय मायास्तवमन्तं जगौ ।”

शशिध्वज उवाच ।

“ॐ ईंकारां नत्तनारां विशुद्धां
जगदीनां मानरं वेदनेध्याम् ।
तन्तीं स्वाहां भूतनस्मात्तन्त्रां
दन्दे दन्द्यां देवमन्त्रमन्त्रिणः ।
लोकतीतां देवतीतां समीढीं
भूतैर्भयां जामनामासिद्धां ।
दानास्तुष्टैर्विनिर्मुक्तुमर्ह्यै-
स्त्वामाधारां प्रकल्पान् गमामि ।
यस्या माया विजगद्भाति भूतै-
र्न भाति तत्त्वभाते निघातुः ।

विद्वद्गीतां कालकलोललोकां
नीलापाङ्गीं चिप्रसंसारदुर्गाम् ।
पूर्णां प्राण्यां हेतुलभ्यां शरण्या-
मादं प्रथममथो वा विभाति ।
कालो देवं कर्म सोपाधयो ये
तस्यां तासां तां विशिष्टां नमामि ।
भूमौ गन्धो रचनाप्सु प्रतिष्ठा
रूपं तेजस्त्रेव वायौ सृष्टत्वम् ।
खे शब्दो वै यद्विदा भाति नाना
तामायां तां विचक्षणान् नमामि ।
सावित्री त्वं ब्रह्मरूपा भवानी
भूतेशस्य श्रीपतेः श्रीस्वरूपा ।
शची शक्रस्यापि नाकेन्द्रस्य
पत्नी त्र्यम्बा भासि माये ! जगत्सु ।
वाल्मीक्या वाल्मीकी योवने त्वं
वार्हणे या स्यविरा कालकल्या ।
नानाकारैर्योगयोगैश्च धर्मां
भक्त्या वै त्वं कामवजा विभासि ।
वरेण्या त्वं वरदा लोकनिहता
साङ्गी धन्या लोकमाद्या सुक्या ।
चण्डी दुर्गा कालिका कालिकाख्या
नानादेशे रूपवैशैर्विभासि ।
तव चरणचरोजं देवि ! देवादिवन्द्यं
यदि हृदयचरोजं भावयन्तीह भक्त्या
शुकान्तमतिशुद्धं हृत्चरोजं स्मरन्ति
श्रुतियुगल्लहरे वा चन्द्रवं धर्मचम्पन् ।
जनयति जगदादीं सर्वभिक्षिञ्च तेषाम् ॥

मायास्तवमिदं पुर्यां शुकदेवेन भाषितम् ।
मार्कण्डेयादयश्चापि सिद्धिं लेभे शशिध्वजः ॥
कोकास्तुखे तपसम्ना हरिं ध्यात्वा वना-
न्तरे ।

सुदर्शनेन निहतो वैकुण्ठशरणं ययौ, ।
इति श्रीकल्किपुराणेऽष्टाशतमोऽध्यायः । (शक्तिः सामर्थ्यं वा ।
यथा, ऋग्वेदे । ४ । ३ । २१ ।

“दावानामिन्द्रो नायवा ।”

“मायया स्वकीयया शक्त्वा ।” इति तद्वाच्ये
माययः ।)

मायाकारः, पुं, (मायां इन्द्रजालशाम्पारं करो-
तीति । कृ + अच् ।) ऐन्द्रजालिकः । वाजी-
कर इति भाषा । तन्पण्यायः । प्रातिहारिकः
२ । इत्यमरः । २ । १० । ११ ॥ मायां स्थल-
जलादौ जलम्यलाटिष्ठानं करोतीति माया-
कारः षण् । प्रतिहरणं प्रतिहारो याजः भावे
घञ् स प्रयोजनमस्य प्रातिहारिकः क्तिकः
खित्ते त्रिरिति रुडिः । प्रतिहारक इत्यपि
पाठः । तव प्रति प्रथमं सुष्ठु मनो नयने न
हरति ज्ञाते न किञ्चिदिति प्रतिहारकः ।
यकान्तान् स्वार्थेण प्रातिहारकश्च घञि प्रति-
हारश्च । इति नटीकायां भरतः ।

मायास्तु, पुं, (मायां म्यज्जलादौ जलम्यलाटि-
ष्ठानं करोति कारयतीति । कृ + णिप् । तुगा-

गमश्च । करोतिरवान्तभूतस्यर्थः ।) माया
कारः । यथा,—
“शाम्बरी साम्बरी माया मायास्तु भिक्षुने
नटे ।”

इति शब्दरत्नावली ।

मायाजीवी, [नृ] पुं, (मायया इन्द्रजालविद्याया
जीवति जीवनयात्रां सम्पादयति इति ।
जीव + णिनिः ।) प्रातिहारिकः । इति हिम-
चन्द्रः । ३ । ५८६ ॥

मायातिः, पुं, (मायया सह अतति । यद्वा, मा
अनतीति । अत + “अव्यतिभ्यां च ।” उगा-
४ । १३० । इति इग् ।) नरवलिः । यथा,—
“मायातीनाश्च निर्णोतं श्रवतां मुनिसत्तम । ।
वक्ष्याम्यथर्ववेदोक्तं फलदानिर्घतक्रमे ।
पिष्टमाटविहीनश्च युवकं याधिवर्जितम् ।
विवाहितं दीक्षितश्च परदारविहीनकम् ।
अजातिकं विशुद्धश्च सङ्घट्टं मूलकं वरम् ।
तद्वन्मुभ्यो धनं दत्त्वा क्रीतं मृत्यातिरेकतः ।
स्नापयित्वा च तं धन्वां संपूज्य वस्त्रचन्दनैः ।
मात्यैर्धूपैश्च सिन्दुरैर्दधिगोरोचनादिभिः ।
तच्च वर्षं भामयित्वा चरद्वारेण यत्नतः ।
वर्षान्ते च समुत्सृज्य दुर्गायै तं निवेदयेत् ।
अष्टमीनवमौसन्धौ दद्यान्मायातिमेव च ।
इत्येवं कथितं सर्वं बलिदानप्रसङ्गतः ।
बलिं दत्त्वा च स्तुत्वा च धत्वा च कवचं बुधः ।
प्रगम्य दण्डवद्भूमौ दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १६ अध्यायः ।

मायादः, पुं, (मायया कृतेन कृत्वेत्यर्थः अस्ति
भञ्जयतीति । अद + अच् ।) झम्भीरः । इति
विकाखशेषः ।

मायादेवीस्तुतः, पुं, (मायादेव्याः स्तुतः ।) वृद्धः ।
इत्यमरः । १ । १ । १५ ॥

मायाफलं, स्त्री, फलविशेषः । मादफल इति
भाषा । तन्पण्यायः । मायिकफलम् मायिकम्
द्विधाफलम् ॥ मायि ५ । अत्य गुणाः । वात-
हरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । शैथिल्यक्षो-
चकनेशकार्यदालत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

मायामोहः, पुं, (मायया मोहयति अतुरानिति ।
तुह + णिच् + अच् । माया च मोहयति तौ
यस्येति वा ।) दिव्युदेहनिर्गतासुरमोहक-
पुरुषविशेषः । यथा,—

श्रीपराशर उवाच ।

“इत्युक्तो भगवान्क्षेत्रो मायामोहं शरीरतः ।
तत्तत्त्वाद्य ददौ विशुः प्राह चेदं दुरीतमान् ॥”

श्रीभगवानुवाच ।

“मायामोहोऽयमखिलान् देव्यांस्तान्
मोहयिष्यति ।

ततो बद्धा भविष्यन्ति देदमार्गवधकृताः ।
स्थितौ स्थितस्य मे बद्धा यावन्तः परिपन्थिनः ।
ब्रह्मणो येऽधिकारस्य देवदेवादिकाः सुराः ।
तद्गच्छन्त न भीः कायां मायामोहोऽयमयतः ।
गच्छन्तद्वोपकाराय भवतां भविता सुराः ॥”

मायावी

श्रीपराशर उवाच ।

“इत्युक्त्वा प्रणिपत्यैव ययुर्देवा यथागतम् ।
मायामोहोऽपि तैः सार्द्धं ययौ यत्र महा-
सुराः ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १७ अध्यायः ॥
मायावती, स्त्री, (मायास्यास्तीति । माया +
मतप् । मस्य वः । उगित्त्वान् डीप् ।) रतिः ।
कामपत्नी । इति जटाधरः ॥ तस्या नामकारणं
यथा,—

श्रीपराशर उवाच ।

“एतस्मिन्नन्तरे प्राप्तः सह कृष्णो नारदः ।
अन्तःपुरचरिणीं देवीं रुक्मिणीं प्राह हर्षयन् ॥
एव ते तनयः सुभु । हत्वा शुम्भरमागतः ।
हृत्तो येनाभवद्वालो भवत्याः स्तुतिकाम्यहात् ॥
इयं मायावती भार्या तनयस्यास्य ते सती ।
शुम्भरस्य न भार्येयं श्रूयतामत्र कारणम् ॥
मन्वस्य तु गते नाशं तदुद्भवपरायणा ।
शुम्भरं मोहयामास मायारूपेण रूपिणी ॥
अवायाद्युपभोगेषु रूपं मायामयं शुभम् ।
दर्शयामास दैत्यस्य तस्येयं मदिरचया ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २७ अध्यायः ॥
(विद्याधरीविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।
१३ । ३५ ।

“अहं मायावती नाम राजन् । विद्याधराङ्गना ।
इयन्तं कालमभवत् प्रापदोषेण हस्तिनी ॥”
राजकन्याविशेषः । यथाचैव । ११२ । ११२ ।
“अभून्मलयविंहाखी राजा राजगृहे पुरा ।
तस्य मायावतीत्यासीद्भवेणाप्रतिमा सुता ॥”

मायावसिकः, त्रि, (मायया वसं आच्छादनं
करोतीति ठन् ।) परप्रतारकः । इति शब्द-
माला ॥ (मायारसिक इति वा पाठः ॥)

मायावान्, [न] पुं, (माया अस्त्वस्य । माया +
“अस्मायामेधासक्तो विनिः ।” ५ । २ । १२२ ।

इति पक्षे मतुप् । मस्य वः ।) कंसराजः ।
इति शुब्धरत्नावली ॥ मायायुक्ते, कपटयुक्ते
च त्रि । (यथा, ऋग्वेदे । ४ । १६ । ६ ।

“कतिभिक्षमिषणो युक्कृतौ नि मायावान-
ब्रह्मा दस्युरर्त्त ।”

“मायावान् कपटवान् ।” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥)

मायावी, [न] पुं, (प्रशक्ता मायाकापयमस्य-
न्येति । माया + “अमुमायामेधासक्तो विनिः”
५ । २ । १२२ । इति विनिः ।) मायाकारः ।
तत्पण्यायः । अंसकः २ मायी ३ मायिकः ४
ऐन्द्रजालिकः ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
सार्कखेदे । २२ । ७ ।

“मायावी दानवः सोऽथ सुनिरूपं समास्थितः ।
स प्राह राजपुत्रं तं पूज्यैरमनुजैरनु ॥”
विज्ञानः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मोहन-
शक्तियुक्तः परमात्मा । यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४ ।
“सतत्तदन्तर्यामी तु मायावी सञ्चरत्यतः ।
स्त्वानां गृह्णत्येव विराडित्युच्यते परः ॥”)

मायी

मायासीता, स्त्री, (मायाकल्पिता सीता ।) योगेन

अमिहृतसीताप्रतिकृतिः । यथा,—
अमिरुवाच ।

“भगवन् ! श्रूयतां वाक्यं कालेन यदुपस्थितम् ।
सीताहरणकालोऽयं तत्रैव ससुपस्थितः ॥
दैवश्च दुर्निवारश्च न च देवात् परं वलम् ।
मन्त्रस्यै मयि सन्त्यस्य ह्याया रक्षान्तिकेऽधुना ॥
हास्यामि सीतां तुभ्यश्च परीक्षासमये मम ।
दैवैः प्रस्थापितोऽहश्च न च विप्रो हुता-
ग्रजः ॥

रामस्तद्वचनं श्रुत्वा न प्रकाश्य च लज्जणम् ।
स्त्रीचकार च खच्छन्दं हृदयेन विदूयता ॥
वह्निर्योगेन सीताया मायासीतां चकार सः ।
तद्रूपगुणसर्वांश्चां ददौ रामाय नारदः ॥
सीतां गृहीत्वा स ययौ गोप्यं वक्तुं निषिध्य च ।
लज्जणो नैव बुबुधे गोप्यमन्यस्य का कथा ॥
लज्जां गत्वा रघुञ्जो अध्वान शायकेन च ।
सवान्ववं रावणश्च सीतां संप्राप दुःखिताम् ॥
ताश्च वह्निपरीक्षाश्च कारयामास सत्वरम् ।
हुताग्रस्तत्र काले च वास्तवीं जानकीं ददौ ॥
उवाच ह्याया वह्निश्च रामश्च विनयान्विता ।
करिष्यामीति किमहं तदुपायं वदस्व मे ॥”
वह्निरुवाच ।

“त्वं गच्छ तपसे देवि । पुष्करश्च सुपुण्ड्रम् ।
हत्वा तपस्यां तत्रैव स्वर्गलक्ष्मीर्भविष्यसि ॥
सा च तद्वचनं श्रुत्वा प्रतप्य पुष्करे तपः ।
दिव्यं त्रिलक्षवर्षं स्वर्गलक्ष्मीर्लभूव ह ॥
सा च कालेन तपसा यज्ञकुण्डसमुद्भवा ।
कामिनी याखवानाश्च द्रौपदी द्वपदात्मजा ॥
कृते युगे वेदवती कुशध्वजसुता शुभा ।
जेतायां रामपत्नी सा सीतेति जनकात्मजा ॥
तच्छाया द्रौपदी देवी दापरे द्वपदात्मजा ।
त्रिहायणीति सा प्रोक्ता विद्यमाना युगत्रये ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १४ अध्यायः ॥
मायासुतः, पुं, (मायायाः मायादेव्याः सुतः ।)
बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । १ । १५२ ॥

मायिकं, स्त्री, (माया मोहनगुणः विद्यतेऽस्मिन् ।
माया + “त्रीत्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । १२६ । इति
ठन् ।) मायाफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अन्यान्तरे मायिका माद्रका इत्यपि पाठः ॥

मायिकः, पुं, (माया अस्त्वस्य । माया + “त्रीत्यादि-
भ्यश्च ।” ५ । २ । १२६ । इति ठन् ।) माया-
कारः । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । ४ । १६ । ४ ।

“यन्मायामोहितश्चाहं सदा वर्त्ते परात्मनः ।
परवान् दारुणाञ्चाली मायिकस्य यथा वशे ॥”
मायाविशिष्टे, त्रि ॥)

मायी, [न] पुं, (मायाऽस्त्वस्य । माया +
“त्रीत्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । १२६ । इति इनिः ।)
मायाकारः । तत्पण्यायः । धूर्तः २ वञ्चकः ३
अंसकः ४ झहकः ५ दाण्डजालिकः ६
जालिकः ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१ ॥

मारः

(मायायुक्ते, त्रि । यथा, कुमारः । २ । ४६ ।
“यन्वभिः सम्भृतं ह्ययं विततेष्वध्वरेषु सः ।
जातवेदोऽसृजान्मायी मियतामाच्छिनत्ति नः ॥”
मायीपादिके परमेश्वरे च । यथा, पञ्चदश्याम् ।
६ । १२३ ।

“मायानु प्रकृतिं विद्यान् मायिननु महे-
श्वरम् ॥”)

मायुः, पुं, (मिनोति प्रक्षिपति देहे उष्माणमिति ।
मिष् प्रक्षेपणे + “कृवापाजिमिस्त्रिदसाध्यश्रभ्य
उष्ण ।” उणा० १ । १ । इति उष्ण । “मीनाति
मिनोतिदीडां लपि च ।” ६ । १ । ५० । इत्या-
त्मम् । “आतो युक् चिण्लतोः ।” ७ । ३ । ३३ ।
इति युक् ।) पित्तम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥
(शब्दः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६ । ४ । २८ ।

“दृक्काणं चर्ममभिवावशाना मिमाति मायुं
पयते पयोभिः ॥”

“मायुं शब्दं ममात निर्माति करोति ।” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥ वाक् । इति निरुक्ते । १ । ११४ ।
मायुराजः, पुं, कुवेरपुत्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मायूरः, स्त्री, (मयूराणां सम्बन्धः । मयूर + “प्राणि-
रजतादिभ्योऽण् ।” ४ । ३ । १५४ । इत्यण् ।)
मयूरसम्बन्धः । इत्यमरः । २ । ५ । ४३ ॥
(मयूराणामिदमित्यण् ।) तत्सम्बन्धिनि, त्रि ॥
यथा, महाभारते । १३ । १०४ । ६० ।

“आजं गयं तथा मायं मायूरश्चैव वर्जयेत् ॥”
मायूरिकः, पुं, (मयूरं हन्ति । मयूर + “पक्षि-
मत्स्यन्दगान् हन्ति ।” ४ । ४ । ३५ । इति
ठक् । मयूरग्राही । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
मायूरी, स्त्री, अजमोहा । इति राजनिर्घण्टः ॥
मारः, पुं, (मृ + भावे वञ् ।) मृतिः । (यथा
दृहत्तुसंहितायाम् । ३ । ३१ ।

“सुम्मारकदृष्टनिभः खण्डो वृषहा विही-
धितिर्भयदः ॥”)

म्रियन्ति प्राणिनोऽनेन । मृ + वञ् ।) काम-
देवः । (यथा, नैषधे । ४ । ७६ ।

“अनुममार न मार । कथं तु सा
रतिरतिप्रथितापि पतिव्रता ।
विरहिणीशतघातनपातकी
दयितयापि तयासि किसुलुम्भितः ॥”)

विघ्नः । इति मेदिनी । दे, ७६ ॥ (मृ + णिच् +
घञ् ।) मारणम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ३६ ॥
धुस्तरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मारगणित्यति-
र्यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“मनोभवस्य वचनं श्रुत्वा चतुराननः ।
विवक्षुरपि तदाक्यं श्रुत्वास्तुवाहकारकम् ॥
सर्वस्य मोहने ब्रह्मा चिन्ताविद्योऽभवन्नहि ।
समर्थो मोहितुमिति निश्वस्य स हर्षमुदुः ॥
निश्वासमारुतात्तस्य नानारूपा महाबलाः ।
जाता गणा लोलजिह्वा लोलाश्चातिभयहराः ॥
तुरङ्गवदनाः केचित् केचिद्गजसुखास्तथा ।
विह्वलाप्रसुखास्तान्ये श्वराश्चखराननाः ॥

अक्षमाञ्जोरवदनाः शरभास्याः सुकाननाः ।
प्रवगोमायुवक्त्राश्च सरीसृपसुखाः परे ॥
गोरूपा गोरुखाः केचित्तथा पक्षिसुखाः परे ।
महादीर्घा महादृक्का महासूला महाकृशाः ॥
पिङ्गाक्षा विरलाक्षाश्च त्रैलोक्याश्च महो-
दराः ।

एककर्णास्त्रिकर्णाश्च चतुष्कर्णास्तथापरे ।
स्यूलकर्णा दीर्घकर्णा बहुकर्णा विकर्णकाः ।
दीर्घाञ्चा स्यूलनेत्राश्च स्यूलनेत्रा विद्वद्यः ॥
चतुष्पादाः पञ्चपादास्त्रिपादैकपादास्तथा ।
द्व्यपादा दीर्घपादाः स्यूलपादा महापादाः ॥
एकहस्ताश्चतुर्हस्ता द्विहस्ताश्चिश्चतुर्हस्ता ।
विहस्ताश्च विरूपाक्षा गोधिकास्तथापरे ॥
मनुष्यास्तथापरे केचित् शिशुमारसुखाः परे ।
क्रौञ्चाकारा वकाकारा हंससारसकृपिणः ॥
तथैव मद्गुरवककङ्ककाकसुखास्तथा ।
अर्द्धनीला अर्द्धरक्ताः कपिलाः पिङ्गलास्तथा ॥
नीलाः सुक्रास्तथा पीता हरिताश्चिरकृपिणः ॥
अवाद्यन्त ते शृङ्गान् पटहान् पस्त्रिवादनः ॥
मृदङ्गान् त्रिषुमांसैव गोसुखान् पथवास्तथा ।
वर्ज्यं जटाभिः पिङ्गाभिस्तुङ्गाभिश्च करान्विताः ॥
निरन्तराभिर्बिम्बेन्द्रा गणाः स्यूलनगामिनः ।
स्यूलहस्ताः पाशहस्ताः खड्गहस्ता घनुर्धराः ॥
शस्त्रकुशगदाबाणपट्टिप्रपासपाणयः ।
नानाशुभा महानादं कुर्वन्तस्ते महावनाः ॥
मारय च्छेदयेद्युचुर्ब्रह्मणः पुरतो गयाः ।
तेषां वदतां तत्र मारय च्छेदयेत्युत ।
योगनिद्राप्रभावात् च विधिर्वक्तुं प्रथक्रमे ॥
अथ ब्रह्मण्यमाभाष्य तान् दृष्ट्वा मदगो गणान् ।
उवाच वारयन् वक्तुं गणानामग्रतः स्मरः ॥
मदन उवाच ।

किं कर्मेते करिष्यन्ति कुत्र स्यास्यन्ति वा
विधिः ।।
किं नामधेया एते वा तत्रैतान् विनियोजय ॥
नियुज्येतान् निजे ह्यस्ते स्थानं दत्त्वा च नाम च ।
छत्वा पञ्चान्तहामायाप्रभावं कथयस्व मे ॥”

मार्कण्डेय उवाच ।

“अथ तद्वाक्यमाकर्ण्य सर्वलोकप्रतामहः ।
गणान् समदनानाह तेषां कर्मादिकं दिशन् ॥
ब्रह्मोवाच ।

“एते तूत्पन्नमात्रा हि मारयेति यदनुवन् ।
सुहृन्मृदुरतोऽभीषां नाम मारिति जायताम् ॥
मारात्मकत्वाद्येति मारः सन्तु च नामतः ।
सदैव विघ्नं जन्तूनां करिष्यन्ति विनाशेनम् ।
तवागुगमनं कर्मे सुखमेवां मनोभव ॥
यत्र यत्र भवान् याता स्वकर्म्मार्थं यदा यदा ।
गन्तारस्तत्र तत्रैते त्राहाय्याय तदा तदा ॥
चित्तोद्भ्रान्तिं करिष्यन्ति त्वदस्त्ववशवर्त्तनाम् ।
ज्ञानिनां ज्ञानमार्गश्च विघ्नयिष्यन्ति सर्वदा ॥
यथा सांसारिकं कर्मे सर्वे कुर्वन्ति जन्तवः ।
तथा चैते करिष्यन्ति च विघ्नमपि सर्वतः ॥
इमे स्यास्यन्ति सर्वत्र वेगिनः कामरूपिणः ।

त्वमेवैषां गणाध्यक्षः पञ्चयज्ञाङ्गभोजिनः ।
निव्यक्रियावतां तीर्थभोगिनोऽपि भवन्ति मे ॥”

इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः ॥

मारकः, पुं, (नियन्ते प्राणिनः यस्मिन् येनेति वा ।
नृ + कृ + क्तः । ततः संज्ञायां कन् ।) मरकः । तत्-
पर्यायः । मारिः २ उतपातः ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ पक्षिविशेषः । वान् इति भाषा ।
तत्पर्यायः । घातिपक्षी २ ग्राहकः ३ । इति
भूरिप्रयोगः ॥ मारणकर्त्तरि चि ॥
मारजित्, पुं, (मारं कामं चितवान् । चि +
क्विप् । तुगागमः ।) बृहः । इत्यमरः । १ । १३ ॥

मारणं, स्त्री, (मार्यते इति । नृ + णिच् + भावे
ल्युट् ।) वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११४ ॥
(यथा, मनौ । ५ । ३८ ।

“यावन्ति पशुरोमास्त्रितावतुल्यो ह मारणम् ।
तथापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥”)

अभिचारविशेषः । यथा,—

“एवमु मारणं देवि ! विशेधात् कथयामि
ते ।

सान्तं बहुसमायुक्तं वामनेत्रविभूषितम् ॥
कुर्वन्तुमं ततो देवि ! असुकं मारय मारय ।
चतुर्दशाक्षरो मन्त्रो स्नाहान्तः शत्रुनाशकः ॥
खदिराङ्गारमादाय कुजाष्टम्यां विशेषतः ।
लेखयेत् पुत्तर्क्षं शत्रुस्वरूपां लौहपत्रके ॥
निशायां मस्तके नेत्रे जलाटे हृदये करे ।
नाभौ गुह्ये कटौ पृष्ठे क्रमोक्तेन पदद्वये ॥
मन्त्रवर्णान् समालिख्य प्रतिष्ठां तत्र कारयेत् ।
संहारतुष्टां वद्धा तु ध्यायेद्देवीं जयप्रदाम् ॥
दीर्घाकारां कृष्णवर्णां सदाहस्तमस्तकाम् ।
शुशुभ्रुगुलं हस्तं चर्वयन्तीं दिगम्बरीम् ॥
शत्रुनाशकर्त्रीं देवीं ध्यायेन् शत्रुक्षयाय च ।
एवं ध्यात्वैष्टिकाचूर्णेनैवमहस्तेन शङ्करि ॥
ॐ शत्रुनाशकर्ये नमः इति दत्त्वा महेश्वरि ॥
हरिद्राचूर्णसहितं धारां दद्यादनेन तु ॥
असुकस्य शोणितं पिव पिवेति तत्परम् ।
मांसं खादय खादय ह्रीं नम इति मन्त्रम् ॥
मध्याह्ने मध्याह्नाच्चै तु पूजयित्वा शताष्टकम् ।
जपेदेकादशाहं च रोगः स्यान्नात्र संशयः ॥
दण्डाधिकैकविंशति नृत्युरेव रिपोर्भवेत् ॥ ३ ॥

अथवान्यप्रकारेण शत्रुक्षयमर्हं वदे ।
पुंगोशक्तं समादाय पूजयेदुष्णवारिणा ॥
विपरीतक्रमेणैव जपपूजादिकं चरेत् ।
महादेवाय नम इति पुंगोशक्तं समाहरेत् ॥
शिवाय नम इति मन्त्रेण घटनश्च समाचरेत् ।
पशुपतये नम इति प्राणान् संस्थापयेत्ततः ॥
कौहपात्रं महेशानि ! खदिराङ्गारयोगतः ।
शत्रुप्रतिकृतिं लिख्य तत्र संस्थापयेत् शिवम् ॥
ततो ध्यायेन्नाहारं ध्यानं सुसमाहितः ।
शत्रोर्वैद्यः स्थितं रुद्रं ज्वलदग्निसमप्रभम् ॥
वामहस्तधरं केशं दक्षिणं प्राणकर्षणम् ।
नरचर्माम्बरं देवं महायात्रादिवेशितम् ॥

पिनाकधृक् इहामच्छागच्छ इत्यादिनावाह्य
यन्ततः ।

शूलपाणये नम इति स्थापयेत् साधकोत्तमः ॥
महेश्वराय नम इति पाद्यादिना प्रपूजयेत् ।
ईशानादिस्तथा मूर्त्तिर्न्यस्तक्रमेण प्रपूजयेत् ॥
अभिकीर्णादिपर्यन्तं पूर्व्वरीत्या महेश्वरि ! ।
नमः शिवायेति मूलमष्टाविंशति संजपेत् ।
हुं क्षमस्वति वामेन करेण तु विसर्जयेत् ॥
अजित केशव विष्णो हरे सत्य जनार्दन ।
हंस नारायण स्वाहा मन्त्रमेव सज्जपेत् ॥
हुं नमो भगवते वासुदेवाय स्वाहा नम इत्यपि
सज्जपेत् ।

एवमेकादशाहं शत्रुच्छेदनमञ्जसा ।
अवश्यं जायते देवि ! सर्वं सर्वं त्रिलोचने ॥”

इति योगिनीतन्त्रे पूर्व्वखण्डे ४ पटलः ॥

अपि च ।

“यथास्थिश्च गवास्थिश्च मृत्तनिर्मात्रमेव च ।
अरैर्यो निखनेतु द्वारे पञ्चत्वसुपयाति सः ॥”

इति गारुड १८६ अध्यायः ॥

मारिः, स्त्री, (मार्यते इति । नृ + णिच् + इन् ।)
मारणम् । वर्षः । इति मेदिनी । रे, ७७ ॥
जनक्षयः । तत्पर्यायः । मारकः २ मरकः ३
उतपातः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मारिचिकं, त्रि, (मरिच + “संस्कृतम् ।” ४।४।३
इति ठक् ।) मरिचैव संस्कृतम् । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ॥

मारितः, पुं, (मार्यते नाशयते भस्मीक्रियते इति ।
नृ + णिच् + कर्मणि क्तः ।) नश्येन्नतः । भस्मी-
कृतः । यथा, भावप्रकाशे ।

“असम्यग्धारितं स्वर्णं वनं वीर्यं नाशयेत् ।
करोति रोगान् नृत्यं तद्व्यात् यन्नतस्ततः ॥”
अपि च ।

“पूर्वं वज्रसमं तालं क्षिप्त्वा न विमर्दयेत् ।

ततो गजपुटे पक्वा पुनरन्नेन मर्दयेत् ॥

तालेन दशमांशेन याममेकं ततः पुटेत् ।

एवं दशपुटेः पक्वं वज्रं भवति मारितम् ॥”

अपरश्च ।

आर्द्रत्वश्च घनत्वश्च तेजो गौरवश्चापलम् ।

यस्येतानि न दृश्यन्ते तं विद्यान्मृतसूतकम् ॥”

अन्यश्च ।

“शुद्धो रसो भवेद्द्रव्या मूर्च्छितस्तु जनार्दनः ।

मारितो रुद्ररूपी स्यात् वृहः साक्षात् सदा-

शिवः ॥”

इति वैद्यदण्डेयः ॥

मारियसनवारकः, पुं, (मारिजन्यं यस्य सन् तद्धारय-
तीति । नृ + णिच् + अच् ।) राजर्षिविशेषः ।

यथा,—

“कुमारपालञ्जौलुब्धो राजर्षिः परमार्हतः ।

नृतस्मोक्ता धर्मात्मा मारियसनवारकः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७७ ॥

मारिषः, पुं, (मर्यति दोषानिति । नृ + अच् ।
निपातनात् सिद्धम् । यदा, मा रिष्यति द्विगुलि

कश्चिदपीति । रिष + कः ।) गच्छोक्तौ श्रेष्ठः ।
इत्यमरः । १ । ७ । १४ ॥ (कश्चित् पुराणा-
दावपि । यथा, देवीभाष्ये । १ । ११ । ६५ ।
“साहाय्यं ते कदित्वाभि भव्यश्रवणा महा-
मते ! ।

भविता यदि संयासस्तव चेन्नेष मारिष ! ॥”
तथा च महाभारते । ७ । २६ । १२ ।

“दार्ममाण्यच्छब्दं दृष्ट्वा भगवन्तेन मारिष ! ॥”
तण्डुलीयश्राकविशेषः । सरसा इति हिन्दी

भाषा । तत्पर्यायः । कत्वरः २ मारिकः ३ ।
(श्राकैर्ष्यं पर्यायो गुणाश्च यथा ॥ [अथ श्वेत-
मरुषा । लोहितमरुषा नवडा इति च लोके ।]

“मारियो वाय्वक्तो मार्घः श्वेतो रक्तश्च स स्तुतः ।
मारियो मधुरः श्रौतो विठ्ठनी पितृगुदगुयः ॥

वातस्त्रेककरो रक्तपितृगुद्विषमस्मिन्निजम् ।
रक्तमार्घो गुरुर्नाति सचारी मधुरः सरः ।

श्वेदजः कटुकः पाकि स्त्रण्णदोष उदीरितः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

मारिषा, स्त्री, (मारिष + टाप् ।) दक्षमाता ।
इति मेदिनी । वै, ४४ ॥ (यथा, मत्स्यपुराणे ।

४ । ४६ ।
“सोमकन्याभवतु पत्नी मारिषा नाम विश्रुता ।

तेभ्यस्तु दक्षमेकं वा पुत्रमग्नमनीजनम् ॥”
अस्या जन्तवृत्तान्तो यथा, विष्णुपुराणे ।

प्रथमांशे १५ अध्याये ।
“कण्डर्नाम सुनिः पूर्वमासीद्देविदीवरः ।

सुरस्य गोमतीतीरे च तेपे परमं तपः ॥
तत्तुचोभाय सुरेन्द्रेण प्रज्ञोचाख्या वराधराः ।

प्रयुक्ता चोभयामास तद्वर्षिं वा शुचिस्मिता ॥”
इत्यारभ्य—

“यावदित्यं च विप्रर्विस्तां ब्रवीति सुमध्यमाम् ।
तावज्जन्तुस्तेदज्जा सा बभूवातिवैपद्युः ॥

प्रवेपमाणां सततं स्त्रिभ्रगान्नलतां सतीम् ।
गच्छ गच्छेति सक्रोधतुवाच सुनिरुत्तमः ॥

या तु निर्भर्त्सिता तेन विनिष्क्रान्त्य तदाश्रमात् ।
आक्राशगामिनी खेदं ममार्ज्जं तरुपल्लवैः ॥

दृष्ट्वा दृष्ट्वं ययौ बाला तदग्राहणपल्लवैः ।
निर्मार्ज्जमाणा गात्राणि गलन्तुस्तेदज्जानि वै ॥

श्रुत्वा यत्तदा गर्भस्तस्या देहे समाहितः ।
निष्कृत्वा स रोमाञ्च खेदरूपी तदङ्गतः ॥

तं वृत्ता जगद्गर्भं एव चक्रे तु मारुतः ।
मया चाप्यायितो गोभिः स तदा वटधे शनैः ॥

दृष्ट्वा प्रगर्भं भूता मारिषाया वरानना ।
नो प्रदास्यन्ति वो वृत्ताः कोप एव प्रशाम्यताम् ॥

कण्ठोरपत्यमेवं वा वृत्तेभ्यश्च वसुजता ।
समापत्वं तथा वायोः प्रहोचाननया च वा ॥”

शूरस्य पत्नी । यथा, भागवते । ६ । २४ । २७ ।
“देवमीदृश्य शूरस्य मारिषा नाम पत्न्या-

भूत् ॥”
मारो, स्त्री, (मारि + कदिकारादिति पञ्चे

टीप् ।) पत्नी । जननयः । इति मेदिनी ।
रे, ०६ ॥ मारिषरी शक्तिः । यथा,—

“मारो त्रिशूलेन जघान चान्यान्
खट्वाङ्गापतैरपरान्श्च कौशिकी ॥”

इति वामने ५२ अध्यायः ॥

मारोचः, पुं, (मरीचैरपत्वं पुमान् । मरीचि +
अण् ।) राक्षसविशेषः । स च तारकाराक्षसी-

पुत्रः रावणस्यानुचरः सीताहरणकाले माया-
यणम् ॥ अस्य विवरणं यथा,—

“एतस्मिन्नन्तरे रामो ददर्श कनकं नृगम् ।
सीता तं प्रेरयामास तदर्थं यत्नपूर्वकम् ॥

संन्यस्य लक्षणं रामो जानक्या रक्षणे वने ।
स्वयं जगाम तूर्णं तं विधाध शायकेन च ॥

इहा लक्ष्मणेति शब्दश्च कृत्वाय मायया नृगः ।
प्राणान्स्त्वयाज सहसा पुरो दृष्ट्वा हरिं स्मरन् ॥

नृगदेहं परित्यज्य दिव्यं देहं विधाय च ।
रत्ननिर्माणायांनेन वैकुण्ठं स जगाम ह ॥

वैकुण्ठद्वारे द्वाय्यासीत् किङ्करो द्वारपालयोः ।
जयश्च विजयश्चैव वलवांश्चाजिताभिधः ॥

श्रापेन शनकादीनां संप्राप्य राक्षसीं तनुम् ।
पुनर्जगाम च द्वारमादौ च द्वारपालयोः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १२ अध्यायः ॥
कश्यपः । यथा,—

“इति संचिन्त्य भगवान् मारोचः कुरुनन्दन ! ।
उवाच किञ्चित् कुपित आत्मानश्च विगर्हयन् ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १८ अध्यायः ॥
(तथा च महाभारते । १३ । ८५ । १०७ ।

मरीचिभ्यो मरीचिस्तु मारोचः कश्यपोऽहं
भूत् ॥”)

कक्कोलकम् । याजकक्राक्षयः । इति मेदिनी ।
चै, १७ ॥ राजहस्ती । इति जटाधरः ॥

मारोची, स्त्री, (मरीचैरियम् । इत्यण् । टीप् ।)
देवतामेदः । इति मेदिनी । चै, १७ ॥ सा तु

मायादेवी । तत्पर्यायः । त्रिमुखा २ वज्र-
कालिका ३ विकटा ४ वज्रवाराही ५ गौरी ६

प्रोन्निरथा ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मारुणः, पुं, सर्पाणः । पत्न्याः । गोमयमण्डलम् ।

इति मेदिनी । छे, ३५ ॥
मारुतः, पुं, (मरुदेव । मरुत् + “प्रज्ञादिभ्यश्च ।”

५ । ४ । ३८ । इति स्वार्थे ण् ।) वायुः ।
इत्यमरः । १ । १ । ६५ ॥ त्रिपतेनेन क्रुद्धेन

गाम्नीति नृ ङ उन् मरुत् मरुदेव मारुतः
स्वार्थे णः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

(यथा, मनी । ४ । १२२—१२३ ।
“अतिथिश्चाननुज्ञाय मारुते वाति वा भृशम् ।

रुचिरे च श्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिचते ।
सामध्वनादग्न्यनुगौ नाधीयीत कदाचन ॥

जस्योत्पत्तिर्यथा,—
कश्यप उवाच ।

“पुत्रस्ते भविता भद्र ! इन्द्रहा देवबान्धवः ।
संवत्सरं व्रतमिदं यद्वज्रो धारयिष्यसि ॥”

अहो यथाजन् ।
“संवत्सरं पुंसवर्षं व्रतमेतद्विभ्रुतम् ।

धारयिष्यसि चैतुर्भ्यं प्रकृष्टा भविता सुतः ॥
वाङ्मिथ्यभुषेत्याथ द्विती राजन् ! महामनाः ।

कश्यपाङ्गर्भमाघत व्रतञ्चाङ्गो दधार सा ।
मातृश्वसुरभिप्रायमिन्द्र आज्ञाय मानह ! ॥

शुश्रूषणेनाश्रमस्थां दितिं पर्यचरन् कविः ।
एवं तस्या व्रतस्याया व्रतच्छिद्रं हरिर्नृप ! ॥

प्रेप्सुः पर्यचरन् जिह्वो नृगस्थेव नृगाक्षतिः ।
नाध्यगच्छद्ब्रतच्छिद्रं तत्परोऽथ महीपते ! ॥

चिन्तां तीव्रां गतः शक्रः केन मे स्याच्छिद्रं
त्वह् ॥

एकदा सा तु सन्ध्यायास्तुच्छिष्टा व्रतकर्हिता ।
असृष्टवायं धौतादुभिः सुखाप विधिमोक्षिता ।

लब्ध्वा तदन्तरं शक्रो निद्रापहृतचेतसः ।
दितेः प्रविष्ट उदरं योगेशो योगमायया ॥

चकर्त्त सप्रधा गर्भं वज्रेण कनकप्रभम् ॥
रुदन्तं सप्रधेकेकं मा रोदीरिति तान् पुनः ।

तन्मनुः पात्यमानास्ते सर्वे प्राञ्जलयो नृप ! ॥
किं न इन्द्र जिघांससि भ्रातरो मरुतस्तव ।

मा भेद भ्रातरो मह्यं यूयमित्याह कौशिकः ॥
अनन्यभावान् पार्श्वदानात्मनो मरुतां गणान् ।

न ममार दितेर्गर्भः श्रीनिवासानुकम्पया ॥
सजरिन्नेष पश्चाशत् देवास्ते मरुतोऽभवन् ।

यपौह्य मातृदोषं ते हरिणा सोमपाः क्षताः ॥
दितिरुत्थाय दृष्ट्वा कुमाराननलप्रभान् ।

इन्नेष सहितान्देवी पर्यतुष्यदनिन्दिता ॥
अथेन्द्रमाह ताताहमादित्यानां भवावहम् ।

अपत्यमिच्छन्त्यचरं व्रतमेतं सुदुष्करम् ॥
एकः सङ्कल्पितः पुत्रः सप्रसन्नाभवन् कथम् ।

यदि ते विदितं पुत्र ! सत्यं कथय मा नृषा ॥
इन्द्र उवाच ।

अस्य ! तेऽहं यवसितसुप्रधाय गतोऽन्तिकम् ।
सन्धान्तरोऽच्छिन्नं गर्भमर्धवृद्धिर्न धर्मदृक् ॥

ज्ञातो मे सप्रधा गर्भं आसन् सप्त कुमारकाः ।
तेऽपि चैकैकशो वृत्ताः सप्रधा नापि मन्त्रिरे ॥

ततस्तत्परमाश्चर्यं वीक्ष्य यवसितं मया ।
महापुरुषपूजायाः सिद्धिः काप्यानुषङ्गिकी ॥

तदिदं मम दौर्ज्यं वाजिश्च महीयसि ! ।
अनुमर्हसि मानस्त्वं दिष्टा गर्भो नृतोत्थितः ॥

श्रीशुक उवाच ।
इन्द्रस्तथाभ्यनुज्ञातः शुद्धभावेन तुष्टया ।

मरुद्भिः सह तां गत्वा जगाम त्रिदिवं प्रभुः ॥”
इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १८ अध्यायः ॥

(जनपदविशेषः । यथा, महाभारते । ६ ।
४७ । ४६—५० ।

“मारुता धेनुकाश्चैव तङ्गणाः परतङ्गणाः ।
वाङ्गीकास्तितिराश्चैव चोजाः पाण्ड्याश्च

भारत ! ॥
एते जनपदा राजन् ! दक्षिणं पञ्चमा-

श्रिताः ॥”
अयिमेदः । यथा, शतसंयहपरिशिष्टे । १२ ।

“अयिस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते ॥”
मरुत्सम्बन्धिनः, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । ११ । ४१ ।

“रावि क्षयं रावि मित्रमस्मि रावि शर्ध इन्द्र
मारुतं नः ॥”

“मारुतं मरुतां देवविशं सम्बन्धि ।” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥)

मारुतप्रतं, क्ली, (मारुतस्य प्रतमिव प्रतं नियमो-
ऽस्य ।) राजधर्मविशेषः । यथा,—

“प्रविश्य सन्भूतानि यथा चरन्ति मारुतः ।
तथा चरैः प्रवेष्टव्यं प्रतमेतद्भि मारुतम् ॥”

इति मात्स्ये ००० अध्यायः ॥

मारुतात्मजः, पुं, (मारुतस्यात्मजः ।) हनूमान् ।
इति जटाधरः ॥ (भीमश्च ॥)

मारुतापहः, पुं, (मारुतमपहन्ति । हन + ङः ।)
वरुणद्वजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वायुनाशके,
त्रि ॥

मारुताशनः, पुं, (मारुतोऽशनस्य । अघ्नतीति ।
अश + ल्युः । मारुतानां अशनो भक्षकः ।)
सर्पः । पवननाशन इत्यमरदर्शनात् । (यथा,
महाभारते । ५ । १०६ । १३ ।

“भक्तः प्रहृष्टः स्रष्टा वै बाहुभ्यां संश्रितव्रतः ।
स्थितः स्यात्पुत्रिवाभ्यासे निश्चये मारुता-

शनः ॥”)

वायुमात्रभक्षके, त्रि ॥ (कार्तिकेयसैनिक-
विशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ६० ।

“विष्णुनाचो धनुर्वक्त्रो जाठरो मारुताशनः ॥”)

मारुतिः, पुं, (मारुतस्यागत्वं पुमान् । मरुत +
“अत इञ् ।” ४ । १ । ६५ । इति इञ् ।)
हनूमान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रवी । १२ । ६० ।

“प्रवृत्तावपलब्धायां तस्याः सम्पातिदर्शनात् ।
मारुतिः सागरं तीर्णः संसारमिव निर्ममः ॥”)
भीमसेनः । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवी-
भागवते । २ । ७ । २१ ।

“तच्छ्रुत्वा वचनं भातुर्व्येष्टस्यामिततेजसः ।
संग्रहेऽस्य महाबाहुमारुतिः कुपितोऽब्रवीत् ॥”)

मार्कः, पुं, भृङ्गराजः । इति रत्नमाला ॥

मार्कण्डः, पुं, (नृकण्डोरपत्यम् । नृकण्डु + अण् ।)

मार्कण्डेयमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

मार्कण्डिका, स्त्री, कताविशेषः । भृङ्गखखसा इति
हिन्दीभाषा ॥ सा तु काकरोलभेदः । तत्-
प्रथ्यायः । भूमिचरी २ मार्कण्डे ३ नृदुरेचनी
४ । अस्या गुणाः । कुष्ठहरत्वम् । कर्वाध-
कायशोधनत्वम् । विषदुर्गन्धकासगुल्मीदरना-
शित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

मार्कण्डिय, क्ली, भूम्बाहुत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मार्कण्डेयः, पुं, (नृकण्डोरपत्यं । नृकण्डु + शुभ्रा-
दिभ्यश्च । ॥ ४ । १ । १२६ । इति ण् ।) नृकण्डु-
सुनिपुत्रः । जन्मतिथ्यादौ पूजायां तस्य ध्यानं
यथा,

“हिसुजं जटिलं वीर्यं सुहृदं चिरजीविनम् ।
मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेच्च चिरायुषम् ॥”
तस्य प्रार्थनामन्त्रः ।

“चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा
सुखे ! !

रूपवान् वित्तवांश्चैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा ॥
मार्कण्डेय महाभाग ! सप्रकल्पान्तजीवन ! ।
आयुरिष्टार्थसिद्ध्यर्थमस्माकं वरदो भव ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तस्योत्पत्त्यादिर्यथा,

मार्कण्डेय उवाच ।

“देवौ धातुविधानारौ भृगोः स्वातिरक्षयत ।
श्रियश्च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य या ॥
आयतिर्नियतिश्चैव मेरोः कन्ये महात्मनः ।
भार्ये धातुविधानोक्ते त्रयोर्जातौ तुलाबुधौ ॥
प्राणश्चैव नृकण्डुश्च पिता मम महायशः ।
मनस्विन्यामहं तस्मात् पुत्रो वेदशिरा मम ॥
धूम्रवर्णा ममभवत् प्राणस्यापि निबोध मे ॥”
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे रुद्रसर्गाध्यायः ॥

अपि च ।

पुत्रस्य उवाच ।

“अथ ते संप्रवक्ष्यामि मार्कण्डेयपुत्रसुतमान् ।
पुरा कल्पे सुनिः पूर्वं नृकण्डुर्नाम विन्तुतः ॥
भृगोः पुत्रो महाभागः सभार्यस्तप्तवस्तपः ।
तस्य पुत्रस्तदा जातो वसतस्तु वनान्तरे ॥
स पञ्चवर्षको जातो बाल एव गुणान्वितः ।
ज्ञानिना स तदा दृष्टो भ्रमित्वा लघुप्राङ्गणे ॥
स्थित्वा च सुचिरं कालं जीवनञ्च ततो दितम् ।
वीक्ष्य चिन्तापरो ज्ञानी किं वर्षो बालकस्तव ॥
दितं खण्डितम् ।
संख्याया चाष्टवर्षाणि जानानीति न्यवेदयन् ।
नृकण्डुनेव सुतस्तु स ज्ञानी वाक्यमब्रवीत् ॥
मासमायुश्च पुत्रस्य तेऽवशिष्टं सुनीश्वर ! ।
नैव श्लोकस्त्वया कार्यः सत्यमेतदुदाहृतम् ॥
एतत् श्रुत्वा वचो भीष्म ! ज्ञानिना यदुदाहृतम् ।
व्रतोपनयनं चक्रे बालकस्य पिता तदा ॥
आह चैनं पिता पुत्रमष्टिं त्वमभिवादय ।
एवमुक्तः स वै पित्रा ऋषिं भक्त्या ननाम सः ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र प्रदीप्ताः पावकोपमाः ।
मार्गेणापि समायातास्तेन सप्रवर्धयोऽभूताः ॥
बालेन तेन दृष्टास्ते सर्वे समभिवादिताः ।
आयुश्चान् भव तेऽस्तुः स जहौ दण्डमेखलाम् ॥
उक्तास्ते च पुनर्जार्गी पश्यन्तः क्षीणजीवितम् ।
दिनानि पञ्च ते चायुर्जात्वा भीताभवन् पुनः ॥
तमुत्क्षिप्य ब्राह्मणा वै गतास्ते ब्रह्मणोऽन्तिकम् ।
प्रतिमुच्य च तं बालं प्रणिपेयुः पितामहम् ॥
आयुश्चान् भव इत्याह तेन ब्रह्माभिवादितः ।
चिरायुर्वक्षणा बालः प्रोक्तः स ऋषिसन्निधौ ॥
ततस्ते सुनयः प्रीताः श्रुत्वा वाक्यं पितामहात् ।
पितामहस्तु सप्रवर्धो नृदृष्टा प्रोवाच विस्मितान् ॥
कार्येण येन वा याताः कोऽयं बालो निवेद्यताम् ।
ततः सप्रवर्धो राजन् ! सर्वे तस्मै न्यवेदयन् ॥
भृगोः सनुर्मृकण्डुस्तु क्षीणायुस्तस्य बालकः ।
अत्यायुश्चतस्रस्तस्य वहास्तेनास्य मेखलाः ॥
यज्ञोपवीतं दण्डश्च दत्त्वा तेन प्रबोधितः ।

यं कश्चित् पश्यसे लोके क्षणन्तं भूतये शनम् ॥
तस्याभिवादनं कार्यमेवमाह पितामहः ।
तावद्वयमनेनाथ क्षितौ दृष्टाः परिभ्रमन् ॥
एकत्वमार्थम् ।

तीर्थयात्राप्रसङ्गेन देवयोगात् पितामहः ।
चिरायुर्भव वै विप्र ! वातेत्यस्माभिरीरितम् ॥
कथं चिरायुः स्याद्विप्रबालकः चान्यत् प्रभो !
कथं नाटुनिगो देव ! भवासो भवता वयम् ॥
एवमुक्तास्तदा तैस्तु ब्रह्मा लोकापितामहः ।
अनवाचो भविष्यामः सर्वे एव वयं स्थिताः ॥
मनुसमन्वायुवा बालो मार्कण्डेयो भविष्यति ।
अमीनां सुस्थनश्चारी भवताया भविष्यति ।
कल्पस्यादौ तथा चान्ते दृष्टो मुनिभिरुत्तमैः ॥
एवमेव सुनयो बालं ब्रह्मा धीमपितामहः ।
सन्बोध्य प्रियशामास भूयोऽर्थेयं परन्तप ! ॥
तीर्थयात्रां गता विप्रा मार्कण्डेयो निजं गृहम् ।
जगाम गत्वा तं विप्रं पितरं च तथान्वीतम् ॥”
इति पाद्मिष्टिखण्डे ६० अध्यायः ॥

अपरश्च ।

यास उवाच ।

“मार्कण्डेयेन सुनिना यथा नृत्यः पराजितः ।
तथा ते कथयिष्यामि ऋणं वतुल ! महामते ! ॥
भृगोः पौत्रो महाभागो बालश्च च महादुतिः ।
वदधे वल्लभो बालः पिता तस्य क्षतक्रियः ॥
स तस्मिन् वै जातस्यैवादिदेशी कश्चिदब्रवीत् ।
वर्षे द्वादशमे पूर्णे नृत्यस्य भविष्यति ।
श्रुत्वा नन्वानापितरौ दुःखितौ तौ बभूवुतः ।
तौ दृष्ट्वा दुःखसम्पन्नौ मार्कण्डेयो महामतिः ॥
उवाच वचनं तत्र किमर्थं दुःखमीदृशम् ।
वक्तुमर्हसि दुःखस्य कारणं भम एच्छतः ॥
कथयामास तत् सर्वमादेशी यदुवाच ह ।
तत् श्रुत्वा तौ मुनिः प्राह मातरं पितरं पुनः ।
पित्रा साहं त्वया मातरं कार्यं दुःखमनहम् ।
अपनेष्यामि मे नृत्यं तपसा नात्र संशयः ।
यथा चाहं चिरायुः स्यां तथा कुर्यामहं तपः ॥

सुत उवाच ।

इत्युक्त्वा तौ समाभ्यास्य पितरौ वनमभ्यगात् ।
तत्र विष्णुं प्रतिष्ठाप्य गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
पूजयामास देवेशं मार्कण्डेयो महासुनिः ॥
पूजयित्वा हरिं तत्र तपस्तेषु सुदृक्करम् ।
निराहारो मुनिस्तत्र वर्षमेकमतन्द्रितः ॥
मात्रोक्तमरणासन्नदिने तत्र महामतिः ।
ज्ञात्वा यथोक्तविधिना कृत्वा विष्णोक्तधार्चनम्
हृदि कल्पेन्द्रियग्रामं विशुद्धेनान्तरात्मना ।
आसनं स्वस्तिकं वद्धा कृत्वासौ प्राणसंयमम् ॥
ॐकारोच्चारणाद्वोमान् हृदि पद्मं विकाशयन्
तन्मध्ये रविसोमाम्निमण्डलानि यथाक्रमम् ॥
कल्पयित्वा हरेः पीठं तस्मिन्नेव सनातनम् ।
पीताम्बरधरं विष्णुं शस्त्रचक्रगदाधरम् ।
ब्रह्मरूपं हरिं ध्यायन्ततो मनुतदीरयन् ॥
इत्येवं ध्यायतस्तस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
मनस्तत्रैव संस्रजं देवदेवजगत्पतौ ॥

ततो गमालयात्तत्र आगता यमकिङ्कराः ।
 पाशहस्तास्तु तं नेतुं विष्णुदूतेस्तु ते हताः ॥
 सुयलैर्हन्तमानास्ते इदमुक्ता पुनः पुनः ।
 वयं नितृता गच्छामो नृत्युरेवागमिष्यति ॥
 आगत्य स्वयमेवात्र नृत्युः पार्श्वे महात्मनः ।
 मार्कण्डेयस्य वभ्राम विष्णुकिङ्करशङ्कया ॥
 ते चाप्युद्गम्य सुषलान्यभ्ययुर्विष्णुकिङ्कराः ।
 विष्णुज्ञया हनिष्यामो नृत्युमस्येति संस्थिताः ॥
 ततो विष्णुर्पितमना मार्कण्डेयो महामतिः ।
 तुष्टाव प्रणतो भूत्वा देवदेवं जनार्दनम् ॥
 विष्णुनेवोपदिष्टस्तु स्तोत्रं कर्मे महात्मनः ।
 स्वभावितेन मनसा तेन तुष्टाव साधवम् ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
 नारायणं सहस्राक्षं पद्मनाभं पुरातनम् ।
 प्रणतोऽस्मि हृषीकेशं किन्नो नृत्युः करिष्यति ॥
 गोविन्दं पुण्डरीकाक्षमनन्तमजमययम् ।
 केशवश्च प्रपन्नोऽस्मि किन्नो नृत्युः करिष्यति ॥
 वासुदेवं जगद्योनिं भातुमन्तमतीन्द्रियम् ।
 दामोदरं प्रपन्नोऽस्मि किं मे नृत्युः करिष्यति ॥
 शङ्खचक्रधरं देवं हृद्यरूपिणमययम् ।
 अधोक्षजं प्रपन्नोऽस्मि किं मे नृत्युः करिष्यति ॥
 वाराहं वामनं विष्णुं नारसिंहं जनार्दनम् ।
 माधवश्च प्रपन्नोऽस्मि किं मे नृत्युः करिष्यति ॥
 पुरुषं पुष्करं बीजं क्षेमबीजं जगत्पतिम् ।
 लोकनाथं प्रपन्नोऽस्मि किं मे नृत्युः करिष्यति ॥
 भूतात्मानं महात्मानं यज्ञयोनिमयोनिजम् ।
 विश्वरूपं प्रपन्नोऽस्मि किं मे नृत्युः करिष्यति ॥
 सङ्खशिरसं देवं यत्तावत्तं सनातनम् ।
 महायोगं प्रपन्नोऽस्मि किं मे नृत्युः करिष्यति ॥
 इत्युद्वेगितमार्कण्डेयः स्तोत्रं तत्र महात्मनः ।
 अथयत्तत्ततो नृत्युर्विष्णुदूतेषु प्रीडितः ॥
 इति तेन जितो नृत्युर्मार्कण्डेयेन धीमता ।
 प्रसन्ने पुण्डरीकाक्षे वृषिं नैनास्ति दुर्लभम् ॥
 नृत्याष्टकमिदं पुर्यं नृत्युप्रशमनं शुभम् ।
 मार्कण्डेयहिताथार्थं स्वयं विष्णुर्वाच ह ॥”

श्रीभगवानुवाच ।

“य इदं पठते भक्त्या त्रिकालं नियतः शुचिः ।
 नाकावे तस्य नृत्युः स्यान्नरस्याच्युतचेतसः ॥”

वाच उवाच ।

“हृत्पद्ममध्ये पुर्यं पुराणं

नारायणं शाश्वतमादिदेवम् ।

सच्चिन्म स्रष्टादपि राजमागो

नृत्युं स योगी जितवांस्तदैव ॥”

इति नारसिंहपुराणे मार्कण्डेयनृत्युज्ञेयं नाम
 ७ अध्यायः ॥ (मार्कण्डेयेन प्रोक्तम् । मार्कण्डेय
 + अण् । पुराणविशेषः । यथा, देवीभाग-
 वते । १ । ३ । १—३ ।

“अथस्तु संप्रवक्ष्यामि पुराणानि सनीश्वराः ॥”

इत्यारभ्य—

तथा यद्यन्यस्तु मार्कण्डेयं महादुष्टतम् ॥”

मार्कः } पुं, भृङ्गराजः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ । १ ।
 मार्केयः } मर्कति केशरञ्जनायं गच्छति मर्कवः ।

मर्क सर्पे नाम्नीति अयः निपातनादृष्टिः ।
 मार्कवोऽन्त्यः स्यचतुर्थान्तः मर्केर्विशदित्वाहः
 पृषोदरादित्वाद्दागमो दीर्घश्चेति परेण साधि-
 तत्वात् । (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने । १७ अः ।

“स्यान्मार्कवस्य च रसेन निहन्ति तैलं

नाडीं कफानिलकृतामपचीं व्रणां च ॥”

मार्करो रेफान्त इति केचित् । इति तट्टीकायां
 भरतः ॥ (अथानयोः पर्याया यथा,—

“भृङ्गराजः केशराजो भृङ्गः पत्तङ्गमार्कवम् ।

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

भृङ्गराजो भृङ्गराजो मार्कवो भृङ्ग एव च ।

अङ्गारकः केशराजो भृङ्गारः केशरञ्जनः ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मार्कैः केशराजश्च भृङ्गराजो निगद्यते ॥”

इति गारुडैष्ट्याधिकद्विंशततमेऽध्याये ॥

मार्गः, क संस्कारे । सर्पणे । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ (चु०-पर०-सक०-सेट् ।) क मार्गयति ।

इति दुर्गादासः ॥

मार्गं कि अन्वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चु०-पच्चे

भा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्वेष्टः प्रतिसन्वा-

नम् । कि मार्गयति मार्गतेति गुणं गुणी ।

मार्गान्तां हे देहभावानित्यात्मनेपदं गणकृता-

नित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

मार्गः, पुं, (मार्ग्यते संस्क्रियते पादेन नृत्यते

गमनायान्वयते इति वा । मार्ग वा नृग +

+ घञ् ।) पठ्याः । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥

तत्परिमार्गं यथा,—

“त्रिंशद्द्वन्धि विस्तीर्णो देशमार्गस्तु तैः कृतः ।

विंशद्द्वन्धुर्मामार्गः सौमामार्गो दशैव तु ॥

धनूंषि दशविस्तीर्णः श्रीमान्नाजपथः कृतः ।

वृवाजिरथनागानामसंवाघः सुसंवरः ॥

धनूंषि चैव चत्वारि शाखारय्यास्तु निर्मिताः ।

त्रिकराक्षोपरय्यास्तु द्विकराक्षुपरचका ॥

जङ्घापथस्तुप्यादक्षिपादश्च गृहान्तरम् ।

ब्रतीपादस्तुर्द्विपादः प्रावंशः पादकः स्तुतः ॥

अवकरः परिवारः पादमात्रः समन्ततः ।

प्राष्टकावे तु प्राष्टती कर्तव्या अन्यथा नहि ॥

इति देवीपुराणे त्रैलोक्याभ्युदये गोपुरद्वार-

कक्षगाथायः ॥ ३॥ (यथा, महाभारते । ३ ।

६७ । १७ ।

“एका बालानभिज्ञा च मार्गाणामतथोचिता ।

क्षुत्पिपासापरीताङ्गी दुष्करं यदि जीवति ॥”

गुदम् । तत्पर्यायः । पाशुः २ तनुद्वयः ३ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अपानम् ४ । इत्यमरः ।

२ । ६ । ७३ ॥ नृगमदः । (नृगस्येदम् । नृग

+ अण् । नृगसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, सुश्रुते ।

शरीरे ३ अः ।

“मार्गाद्विक्रान्तजङ्गलं सदा वनचरं सुतम् ॥”

यथा च मार्कण्डेये । ३२ । १७ ॥

“तद्वयं सलिलं तात ! सदैव पितृकर्मणि ।

मार्गमाविक्रमौष्टश्च सर्वमेकशफश्च यत् ॥”

(नृगो नृगशिरास्तदुक्ता पौर्यमास्यन् ।

नृग + अण् ।) मार्गशीर्षमासः । अन्वेषणम् ।

इति मेदिनी ॥ गे, १७ । नृगशिरो नक्षत्रम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥ विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाम

स्तोत्रम् ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १६ । ५३ ।

“विचरो रोहितो मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः ॥”)

मार्गकः, पुं, (मार्ग । स्वार्थे कन् ।) अग्रहायण-

मासः । इति शब्दमाला ॥

मार्गणं, क्ली, (मार्ग्यते अन्विष्यते इति । मार्ग +

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्प्री-

क्षणम् २ विचयनम् ३ नृगणा ४ नृगः ५

इत्यमरः । ३ । २ । ३० ॥ याचना । इति

मेदिनी ॥ खे, ७१ । प्रणयः । इति जटाधरः ॥

(मार्गयतीति । मार्ग + लुट् ।) याचके, त्रि ।

इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥

मार्गणः, पुं, (मार्गयति लक्ष्यमिति । मार्ग + लुट् ।)

शरः । इत्यमरः । २ । ८ । ८७ ॥ यथा, महा-

भारते । ६ । ११५ । ४४ ।

“ते सर्वे हृष्टधन्वानः संयुगेष्वपलायिनः ।

बहुधा भीष्ममानक्षुर्मागणैः कृतमागणैः ॥

मार्गयति धनायं दातारमिति । मार्ग + लुट् ।)

याचकः । इति मेदिनी ॥ खे, ७१ ॥

मार्गणकः, पुं, (मार्गण + स्वार्थे कन् ।) याचकः ।

इति हलायुधः ॥

मार्गधेनुः, पुं, (मार्गस्य धेनुः पारमात्मन् ।)

योजनपरिमाणम् । इति शब्दमाला ॥

मार्गधेनुकं, क्ली, (मार्गधेनु + स्वार्थे कन् ।)

योजनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मार्गपाली, स्त्री, (मार्गं पालयति हिंस्रैर्मयो

रचतीति । पाल + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)

स्तम्भः । यथा,

“ततोऽपरार्द्धसमये पूर्वस्थां दिशि नारद ! ।

मार्गपालीं प्रवधीयाद्गुर्गस्तम्भे च पादये ॥

कुशकाशमयैर्दियां संस्कारैर्बहुभिर्मुदा ।

भूययित्वा गजानन्वानङ्कुशमाहिंस्यतान् ॥

गोदृषान् महिषांश्चैव वयदाभरणभूषितान् ।

मेरीन्दद्वपटहवादिचन्द्रनिनादितान् ।

तस्याः स्थाने नयेत् सार्यं शान्तिपाठादि-

नन्दितः ॥

मार्गपालि नमस्तुभ्यं सर्वानन्दप्रवर्धके ।

तले तव मुखेनाश्वा गजा गावः प्रयान्तु मे ॥

राजानो राजपुत्राश्च वाक्त्रणाः मूढजातयः ।

मार्गपालीं समानिष्य वार्ताः स्युश्च सदैव हि ॥

ततो गावश्च संपूच्या गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।

आत्मनः श्रेयसे भूय इति पूर्णां करोति हि ॥

अथतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।

गावो मे सर्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥

या लक्ष्मीर्लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ।

धीरं वहति यन्नार्थं मम पापं व्यपोह तु ॥

या कामधेनुर्भवने च विष्णो-

र्या कामधेनुर्मदमिगेहे ।

या सौरभेयी तु वशिष्ठगेहे

सा कामधेनुर्वरदा ममास्तु ॥

कृतेन सन्मानन्दादात्री देवपतिर्वलेः ।

पूजां कृत्वा ततः पश्चान् सम्यग्दूतं समारभेत् ॥”
इति पाद्मे उत्तरखण्डे कार्तिकमाहात्म्ये
१२४ अध्यायः ॥

मार्गशीरः, पुं, (नृगशिरानचत्रयुक्ता पौर्ण-
मास्यत्र । नृगशिरा + अण् ।) मार्गशीर्ष-
मासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-
वते । ६ । १६ । २ ।

“शुक्ले मार्गशीरे पक्षे योषिद्वर्तुननुज्ञया ।

आरभत नतमिदं सर्वकामिकमादितः ॥”)

मार्गशीर्षः, पुं, (मार्गशीर्षो + अण् ।) अग्र-
हायणमासः । नृगशीर्षेण युक्ता पौर्णमासी
मार्गशीर्षी सास्मिन् मासे भवति मार्गशीर्षः
ण्यः । इत्यमरटीकायां भरतः । तत्पर्यायः ।
सहाः २ मार्गः ३ आग्रहायणिकः ४ । इत्य-
मरः । १ । ४ । १४ ॥ मार्गशीरः ५ सहः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ वृश्चिकस्यरविप्रारब्ध-
युक्तप्रतिपदादिदर्शान्तीर्थं मुख्यचान्द्रः । एता-
दृशमुखचान्द्रमासीयपौर्णमास्यन्तः अयं गौण-
चान्द्रः । वृश्चिकराशिरविकीर्त्यं सौरः । इति
स्मृतिः ॥ * ॥ तत्र जातफलम् ।

“यस्य प्रसूतिः खलु मार्गमासे

तीर्थे प्रवासे सततं मतिः स्यात् ।

परोपकारी धृतसाधुवृत्तिः

सद्वृत्तियुक्तो ललनाभिजायते ॥”

इति कोट्टीप्रदीपः ॥ * ॥

(तथास्य विषयः ॥ कार्तिकमार्गशीर्षी शरत् ।
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठ्याध्याये ॥)

अथ मार्गशीर्षकृत्यम् ।

आश्विनशुक्लपक्षे नवाग्रयाज्ञाकरणे मार्ग-
शीर्षस्य विंशतिदक्षाधिकत्रयोविंशतिदिनाभ्य-
न्तरे शुक्लपक्षे तन् आहुं कर्तव्यम् । तत्र मार्ग-
शीर्षस्य विंशतिदक्षाधिकप्रथमदिनत्रयेतरेषु
कुजशनिशुक्रवारैतरेषु नन्दारिक्तात्रयोदशीतर-
तिधियु जन्माष्टमचन्द्रजन्मतिथिजन्मनक्षत्रत्रय-
पञ्चमतारात्रयेतरेषु पूर्वान्नयमभारण्यशेषा-
र्द्धतरेषु नक्षत्रेषु आहुं तच्छेषभोजनञ्च कुर्यात् ।
आहुनाधिकारिणा तु प्रागुक्तकाले देवादिभ्यो
नवाग्रं दत्त्वा भोजयम् । किन्तु अग्निहोत्रादिकृत्तिका-
व्येष्टास्तृतीयापूर्वभाद्रपदकेषु अपि नवाग्रभोजनं
न कर्तव्यम् । चन्द्रताराद्यशुद्धौ प्रतीकारमाह
देवलः ।

“कर्म कुर्यान् फलावाप्ते चन्द्रादिशीर्षे नुषः ।
सुस्यकाले त्विदं सर्वं नार्तः कालमपेक्षते ॥

चन्द्रे च शुद्धं लवणञ्च तारे

तिथावभद्रे सिततण्डुलाश्च ।

धान्यञ्च दद्यात् करणचवारे

योगे तिलान् देममण्डिश्च लभे ॥

राजमार्जणे तारामेदालवणपरिमाणमाह ।

“एकत्रिपञ्चसप्त च द्विजाय दद्यात् पलानि

लवणस्य ।

क्रान्शो जम्बविपुत्रयस्मिरणाख्यतारासु ॥

पलान् लौकिकैर्मानैः साष्टरत्तिदिमाषकम् ।

तोलकत्रयं त्रयं व्योतिर्ज्ञैः स्मृतिसम्मतम् ॥

तत एवं दध्याव्यसंयुक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितम् ।

मन्त्रानादेशे गायत्रीति गायत्र्यभिमन्त्रितम् ॥

नवमन्त्रं ब्राह्मणानुज्ञां गृहीत्वा प्राश्नीयात् ।

नूतनधान्यासम्भवे पुरातनेनापि आहुं कर्तव्यम् ।

वृश्चिके शुक्लपक्षे तदकरणे हरिश्चयनात् पूर्वं

मीनधनुस्यरवीनरत्र माघादौ कर्तव्यम् ॥ * ॥

वृश्चिकस्यरवौ शुक्लचतुर्दश्यां सौभाग्यकामः

पाषाणाकारपिष्टकेर्द्वौ पूजयेन् तदपि भक्षये-

न्नक्तम् ॥ * ॥ अग्रहायण्यां पौर्णमास्यां पार्वण-

विधिना आहुमावश्यकम् ॥ * ॥ भविष्यपुराणे ।

“रोहिण्या प्रतिपद्युक्ता मार्गे मासि सितेतरा

गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा ॥”

इति कृत्यतत्त्वम् ॥

(स्त्रियां आग्रहायणी पूर्णिमा । यथा, महा-
भारते । ३ । ६३ । २६ ।

“मार्गशीर्ष्यामतीतायां पुष्येण प्रययुस्ततः ॥”)

मार्गिकः, त्रि, (नृगान् हन्तीति । नृग + “पक्षि-
मस्य नृगान् हन्ति ॥” ४ । १४ । ३५ । इति ठक् ।)

नृगहन्ता । (मार्गो गन्तव्येनास्यस्य । ठन् ।)

पथिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मार्गितं, त्रि, (मार्गं अन्वेषणे + क्तः ।) अन्व-
ेषितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ॥

मार्ग्यं, त्रि, (नृग्यते इति । नृग् + “नृगे-
र्विभाषा ।” ३ । १ । ११३ । इति पक्षे ण्यत् ।

गृह्णिष्व । “चजोः कुविस्त्रतोः ।” ७ । ३ । ५२ ।

इति कुत्वम् ।) मार्जनीयम् । इति सिद्धान्त-

कौमुदी ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । ६ । ५६ ।

“मन्युस्तस्य त्वया मार्ग्यो नृग्यः शोकश्च

तेन ते ।”)

अन्वेषणीयश्च ॥

मार्ज्जं क मार्ज्जने । ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क मार्ज्जयति ।

इति दुर्गादासः ॥

मार्ज्जः, पुं, (मार्ज्जयति पापमर्जं प्रचाक्य उद्धरति
जनानिति । मार्ज्ज + णिच् + अच् ।) विष्णुः ।

इति हेमचन्द्रः । २ । ४४ ॥ (मार्ज्जयति वसन-

मलमिति । मार्ज्ज् + अच् ।) रजकः । इति

शब्दमाला ॥ मार्जनम् । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥

मार्जनं, क्ली, (मार्ज्जते इति । मार्ज्ज् + भावे
ल्युट् ।) प्रोक्षणादिना अङ्गनिर्मलोकरणम् ।

माजा इति भाषा । तत्पर्यायः । मार्जिः २

मार्जो ३ मार्ज्जना ४ नृजा ५ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ मार्ज्जः ६ मार्ज्जा ७ । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ६ ।

४ । १५ ।

“स वै मनः कृष्णपदारविन्दयो

र्वचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने ।

करौ हरेर्मन्दिरमार्ज्जनादिषु

श्रुतिं चकाराश्रुतसत्कथोदये ॥”)

ज्ञानकाले शरीरमार्जनगुणाः ।

“दौर्गन्ध्यं गौरवं कण्डूं कच्छुं मलमरोक्षकम् ।

खेदं वीभृत्सतां हन्ति शरीरपरिमार्जनम् ॥

इति राजवल्लभः ॥

देवीगृहमार्जनफलं यथा,—

“देव्या गृहन्तु यः शुक्लं संमार्ज्जयति नित्यशः ।

स भवेद्बलवान् सौख्यसर्वसम्पत्तिसंयुतः ॥

देव्या गृहन्तु यः शुक्लं गोमयेनानुलेपयेत् ।

स्त्रियो वा यदि वा पुंसः यस्मासन्तु निरन्तरम् ।

स लभेदीक्षितान् कामान् देव्या लोकश्च

गच्छति ॥”

इति देवीपुराणे ४२ अध्यायः ॥

अथ भगवन्मन्दिरमार्जनमाहात्म्यम् ।

“नरसिंहगृहे नित्यं यः संमार्जनमाचरेत् ।

समस्तपापनिर्मुक्तो विष्णुलोके स मोदते ॥”

इति वृत्सिंहपुराणम् ॥

“संमार्जनन्तु यः कुर्यात् पुरुषः केशवालये ।

रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तः स वैभवाच्च संश्रयः ॥

मांशूनां वायतां राजन् ! कुर्यात् संमार्जनं

जरः ।

तावन्त्यन्त्रानि स सुखी नाकमासाद्य मोदते ॥”

इति विष्णुधर्मोत्तरम् ॥

“यावन्कानि प्रवाह्याणि भूमिर्संमार्जने दृढः

तावद्द्वेषसहसाणि शाकहीपे महीयते ॥

जायते मम भक्तश्च सर्वधर्मसमन्वितः ।

शुचिर्भागवतः शुद्धो ह्यपराधविवर्जितः ।

ततो सुक्ता सर्वभोगान् तीर्त्वा संसारसागरम् ।

शाकहीपात् परिभ्रष्टः स्वर्गलोकं स गच्छति ॥

नन्दनं वनमाश्रित्य मोदते चाक्षरैः सह ।

नन्दनाच्च परिभ्रष्टो मम कर्मण्यवस्थितः ।

सर्वसङ्गान् परित्यज्य मम लोकान् गच्छति ॥”

इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

ज्ञानविशेषः । यथा । आतुराणान् ।

“अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाश्रुतौ तु

कर्मिणाभू ।

आर्ज्यं वाससा वापि मार्जनं दैहिकं विदुः ॥”

इति चावाजवचनाच्छरी विद्वाय गात्रप्रक्षाल-
नं तदश्रुतौ सर्वगात्रमार्जनं आर्ज्यं वाससा

कुर्यात् । इत्यादिकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥ वैदिक-

सन्धोपासनान्तर्गतमार्जनं यथा । छन्दोगपरि-

शिष्टम् ।

“शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदक-

विन्दुभिः ।

प्रणवो भूर्भुवः स्वस्व गायत्री च तृतीयिकां ॥

अष्टैवयं चतुर्धमिन् चतुर्थमिति मार्जनम् ॥”

ओङ्कारो भूरादित्याद्विचित्रं तृतीया च गायत्री

चतुर्थमापोहिष्ठेति ऋक्चयम् । इतीदं मार्जनं

मार्जनक्रियाकरणमित्यर्थः । रामायणम् ।

“ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात् प्रादान्ते वा समाहितः ।

व्यापोहिष्ठेत्युक्ता कार्यं मार्जनन्तु कुशोदकैः ॥

प्रतिप्रणवसंयुक्तं धिपेन्मुद्धिं पदे पदे ।

चतुष्पत्नान्ते यथा कुर्यादधीयां मतमादृशम् ॥

आपोहिष्ठेतिस्तस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः स्मृतः ।
आपो वै देवता ऋन्दो गायत्री मार्जनं
स्मृतम् ॥”

इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥

मार्जनः, पुं, (मार्ज्जतेनेनेति । मार्ज्ज + ल्युट् ।)
कोधवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ३३ ॥ श्वेतलोभः ।
इति सुभूतः ॥ रक्तलोभः । इति स्वामी ॥
मार्जना, स्त्री, (मार्ज्जते इति । मार्ज्ज + भावे
युच् ।) मार्जनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२२ ॥
सुरजध्वनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०० ॥
मार्जनी, स्त्री, (मार्ज्जते अनयेति । मार्ज्ज + करणे
ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) सम्मार्जनी । भौटा
इति भाषा । यथा,—
“नमामि शीतला देवीं रासभर्मा दिगम्बरीम् ।
मार्जनीकलसोपेतां शूर्पालङ्कृतमस्तकाम् ॥”

इति स्कान्दे शीतलास्तोत्रम् ॥

मार्जनीयः, त्रि, (मार्ज्जते इति । ऋज् + अनो-
यट् ।) मार्जनयोग्यः । मार्ज्यः ॥ इति ऋज-
घातोः कर्मण्यनीयप्रत्ययेन निष्पन्नः । अजिः ।
शोधनम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
मार्जारः, पुं, (ऋज् + “कञ्जिष्ठिभिर्भां चिन् ।”
उणा० ३ । १३७ । इति आरन् चिन् । “ऋजे-
र्द्धिः ।” इत्यञ्जलदत्तोक्तेर्द्धिश्च ।) रक्त-
चित्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विडालः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ (यथा, महाभारते ।
५ । १५६ । १६ ।

“मार्जारः किल दुष्टात्मा निश्चेष्टः सर्व-
कर्मसु ॥”)

खट्वाक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६७ ॥ * ॥
मार्जारस्पर्शने दोषो यथा,—
“अभोऽयस्मृतिः कायखड्गमार्जाराखड्गं कुकुरान् ।
पतितापविह्वलचण्डालश्च नृपरांश्च धर्मे विनृ ।
संसृष्टं शुध्यते स्नानाद्दुष्टक्याग्रामशूकरौ ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः ॥ २ ॥

पारिभाषिकमार्जारो यथा,—
“दम्भार्थं जपने यश्च तप्यते यजते तथा ।
न परत्रार्थसुदुत्तो मार्जारः परिकीर्तितः ॥”
तस्यान्नमभोग्यं यथा,—

‘अभोऽय्याः स्मृतिकायण्डमार्जाराखड्गकुट्टाः ।
इति वामनपुराणे १५ अध्यायः ॥

मार्जारकः, पुं, (ऋज् + आरन् वृद्धिश्च ।
“संज्ञार्था कन् ।” ४ । ३ । १४७ । इति कन् च ।)
मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मार्ज्ज +
स्वार्थं कन् । विडालः । यथा, महाभारते ।
१ । २३३ । २४ ।

“इमे मार्जारकाः शुक्र ! नित्यसुद्वेजयन्ति
नः ॥”)

मार्जारकण्डः, पुं, (मार्ज्जारस्यैव कण्डः कण्ड-
खरो यस्य । यदा, मार्ज्जरो मरुणः कण्डो
यस्य ।) मयूरः । इति शब्दरत्नावली ॥

मार्जारकर्णिका, स्त्री, (मार्ज्जारस्य कर्णौ इव
कर्णौ यस्याः । स्त्रियां ङीप् स्वार्थं कन् । टाप्

पूर्वस्य ह्रस्वत्वे च ।) चासुखा । यथा,—
“चासुखा चर्चिका चर्मसुखा मार्जार-
कर्णिका ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

मार्जारकर्णी, स्त्री, मार्ज्जारस्यैव कर्णावस्थाः ।
ङीप् । चासुखा । यथा,—

“मार्जारकर्णी चासुखा कर्णमोटिश्च चर्चिका ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मार्जारगन्धा, स्त्री, (मार्ज्जारस्यैव गन्धोऽस्याः ।)
सुगन्धार्णविविशेषः । इति रत्नमाला ॥

मार्जारगन्धिका, स्त्री, (मार्ज्जारगन्धः । कन् ।
टाप् । अत इत्वच् ।) सुगन्धार्णः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तथास्याः पर्यायः ।

“सुगन्धार्णो काकपर्णो सूर्यपस्यैल्लिका सहा ।
काकसुहा च सा प्रोक्ता तथा मार्जारगन्धिका ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मार्जारी, स्त्री, (मार्ज्ज शोधयति केशादिकम-
भया । ऋज् + आरन् । स्त्रियां ङीप् ।) कस्तूरी ।
जन्तुविशेषः । गन्धगुला इति खाटासी इति
च भाषा । तन्पर्यायः । पूतिका २ पूतिकजः ।
गन्धचेलिका ४ । अस्या गुणाः । वान्तिधार
कत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । कफवातनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मार्जारीयः, पुं, (मार्ज्जारस्यायम् । मार्जार +
“गृहादिभ्यश्च ।” ४ । २ । १३८ । इति क्वः ।)
विडालः । शूद्रः । कायशोधनम् । इति मेदिनी ।
ये, १२७ ॥

मार्जालः, पुं, मार्जारः । रलयोरेकत्वात् ॥
मार्जालीयः, पुं, (ऋज् + “स्याचतिष्ठत्वेरा-
लच् वालजालीयच् ।” उणा० १ । ११५ । इति
आलीयच् ।) विडालः । शूद्रः । कायशोध-
नम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (महादेवः । यथा,
महाभारते । ३ । ३६ । ७७ ।

“ललाटालाय सञ्जाय मौढुवे शूलपाणये ।
पिनाकगोम्रे सूर्याय मार्जालीयाय वेधसे ॥”)
मार्जिता, स्त्री, (मार्ज्जते दृश्यते प्राणिनेति । ऋज्
+ शिच् + कर्मणि क्तः । स्त्रियां टाप् ।) रसाला ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४४ ॥ सा तु दधिक्षण्डमधु-
सर्पिर्मरिचादिकृतकर्पूरादिवासितसद्भक्ष्य-
विशेषः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (गुणादयो-
ऽस्या रसालाशब्दे ज्ञातव्याः ॥) शोधिते, त्रि ॥

मार्तण्डः, पुं, (ऋतच्चासौ अण्डश्चेति । ऋतं अण्डं
भवतीति । ऋतण्ड + “तच् भवः ।” ४ । ३ ।
५३ । इति अण् ।) सूर्यः । (तन्निरुक्तिश्च ।
यथा,—

“अनियन्नेषु मार्तण्डेषु पुत्रं दृष्ट्वा पिताब्रवीत् ।
आर्तस्त्वं भव मार्तण्डेति मार्तण्डस्तेन स स्मृतः ॥”
यथा, मार्कण्डेये । ७७ । १ ।

“मार्तण्डस्य रवेर्भात्या तनया विश्वकर्मणः ।
संज्ञा नाम महाभाग । तस्यां भातुरजीजनत् ॥”
अर्कवृत्तः । इत्यमरः ॥ शूकरः । इति मेदिनी ।
ते, ३५ ॥ मार्तण्डोत्पत्तिर्यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“एवं सा नियता देवी चक्रे स्तोत्रमहर्निशम् ।
निराहारा विवस्वन्तमारिराधयिषुर्मुने ! ॥
ततः कालेन महता भगवांस्तपनी सुने ।।
प्रत्यक्षतामगात्तस्या दाक्षायण्या द्विजोत्तम ! ॥
सा ददर्श महाकूटं तेजसोऽम्बरसंस्थितम् ।
भूमौ च संस्थितं भास्वज्जालामालातिदुर्दृशम् ॥
तच्च दृष्ट्वा ततो देवी साध्वसं परमं गता ।
जगादाह । प्रसीदेति न त्वं पश्यामि गोपते । ॥
यथा दृष्टवती पूर्वमम्बरस्यं सुदुर्दृशम् ।
संघातं तेजसस्तस्मादिह पश्यामि भूतले ॥
प्रसादं कुरु पश्येयं यद्गुप्तं ते प्रभाकर ! ।
भक्ताशुकम्पन ! विभो ! भक्ताहं पाहि मे
सुतान् ॥”

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“ततः स तेजसस्तस्मादाविर्भूतो विभावसुः ।
अदृश्यत तदादित्यस्तपतामनोपमप्रभः ॥
अथ तं प्रागतां देवीं तस्य सन्दर्शनान्सुने ! ।
प्राह भान्वान् दृष्टुं वरं मत्तो यमिच्छसि ॥
प्रणता शिरसा सा च जातुप्रीडितमेदिनी ।
प्रत्युवाच विवस्वन्तं वरदं ससुपस्थितम् ॥
देव ! प्रसीद पुत्राणां हृतं त्रिभुवनं मम ।
यज्ञभागाच्च देतेयेदान्वेष्व वलाधिकैः ॥
तन्निमित्तं प्रसादं त्वं कुरुष्व मम गोपते ! ।
अंशेन तेषां भ्रातृत्वं गत्वा नाशय तन्निपून् ॥
यथा मे तनया भूयो यज्ञभागसुखः प्रभो ! ।
भवेयुरधिपाश्चैव चैलोक्यस्य दिवाकर ! ॥
तथाशुकम्प्यं पुत्राणां सुप्रसन्नो रवे ! मम ।
कुरु प्रसन्नार्तिहर ! स्थितिकर्ता त्वमद्य मे ॥”

मार्कण्डेय उवाच ।

“ततस्तस्माह भगवान् भास्करो वारितस्करः ।
प्रणतामदितिं विप्र ! प्रसादसुसुखो विश्वः ॥
सहस्रांशेन ते गर्भे सम्भूयाहमशेषतः ।
तत्पुत्रपञ्चान्नदिते ! नाशयान्याशु निर्वृता ॥
इत्युक्त्वा भगवान् भास्वानन्तर्हानसुपागमन् ।
निवृत्ता सापि तपसः संप्राप्ताखिलवाञ्छिता ॥
ततो रश्मिसहस्रान्तः सुयुक्तास्थी रवेः करः ।
विप्रावतारं संचक्रे देवमातुरथोदरे ॥
हृच्छ्वान्दायणादीनि सा चक्रे सुसमाहिता ।
शुचिः सत्त्वार्याम्येनं दिव्यं गर्भमिति द्विज ! ॥
ततस्तं कश्यपः प्राह किञ्चिन्कोपप्लुताक्षरम् ।
किं मारयसि गर्भाण्डमिति नित्योपवासिनी ॥
सा च तं प्राह गर्भाण्डमेतत् पश्येति कोपनां ।
न मारितं विपचाणां नृत्वं यद्विच्यति ॥
इत्युक्त्वा तं तदा गर्भसुतससर्ज सरारणिः ।
जावन्त्यमानं तंजोभिः प्रत्युवाच न कोपिता ।
तं दृष्ट्वा कश्यपो गर्भसुदुग्धास्करवर्चसम् ।
तुष्टाव प्रणतो भूत्वा ऋग्भिराद्याभिरादरात् ॥
संस्तूयमानः स तदा गर्भाण्डात् प्रकटोऽभवत् ।
पञ्चपञ्चवर्णाभस्तेजसा व्याप्तदिदुःखः ॥
अथान्तरीक्षादाभाप्य कश्यपं सुनिश्चितम् ।
सतोयमेघगम्भीरा वायुवाचाशरीरिणी ॥

मार्दवं

मारितश्च यनः प्रोक्तमेतद्वदं त्वयादिनिम् ॥
तस्मान्मुने! सुनस्तेष्वं मार्तण्डाख्यो भविष्यति ॥
उर्याधिकारश्च विभुर्जगत्त्रेय करिष्यति ।
हनिष्यत्यसुरांश्चायं यज्ञभागहरानरनीन् ॥
देवा निशम्यन्ति वचो गगनात् समुपागतम् ।
प्रहर्षमतुलं याता दानवाश्च हतौजसः ॥
ततो युद्धाय देतेयानाञ्जुहाव शतक्रतुः ।
सह देवेर्मुदायुक्तो दानवाश्च तमाययुः ॥
तेषां युद्धमभूद्वोरं देवानामसुरैः सह ।
श्रुत्वास्त्रदीप्तसन्दीप्तसमस्तभुवनान्तरम् ॥
तस्मिन् युद्धे भगवता मार्तण्डेन निरौहिताः ।
तेजसा हृद्यमानास्तु भस्मीभूता महासुराः ॥
ततः प्रहर्षमतुलं प्रायुः सर्वे दिवौकसः ॥
तुष्टयुक्तेजसां योनिं मार्तण्डमदितिक्रिया ॥
स्वाधिकारं ततः प्रापुर्नृपभागं च पूर्ववत् ।
भगवानपि मार्तण्डः स्वाधिकारमयाकरोत् ॥
कदम्बपुष्पवद्भास्वानधचोर्द्ध्वं रश्मिभिः ।
हृत्तोर्मिपिण्डसदृशो दग्धे नातिस्फुटं वयुः ॥”
इति मार्तण्डविपुलायै सूर्यमाहात्म्ये मार्त-
ण्डोत्पत्तिनामाध्यायः ॥

मार्तण्डवल्गभा, स्त्री, (मार्तण्डस्य वल्गभा प्रिया ।
यद्वा, मार्तण्डो वल्गभः प्रियोऽस्याः ।) आदित्य-
भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ सूर्यपत्नी च ।
मार्तिका, पुं, (नृत्तिकाया विकार इति ।
नृत्तिका + “तस्य विकारः ।” ४ । ३ । १३४ ।
इति टक् ।) श्रावः । इति शब्दरत्नावली ॥
नृत्तिकाविनिर्मिते, त्रि ॥
मार्दङ्गं, स्त्री, (नृत् अङ्गमस्य । ततः स्वार्थे
अण् ।) पत्तनम् । इति द्वावाली ॥ (नृदङ्ग-
वादनं शिल्पमस्येति । अण् ।) नृदङ्गवादके,
त्रि ॥

मार्दङ्गिकः, त्रि, (नृदङ्गवादनं शिल्पमस्य ।
नृदङ्ग + “शिल्पम् ।” ४ । ३ । ५५ । इति
टक् ।) नृदङ्गवादकः । तत्पठ्यायः । मौर-
जिकः २ । इत्यमरः । २ । १० । १३ ॥ सार्ङ्गिकः ३
अर्द्धिकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ६१ । ४६ ।

“वित्वा मार्दङ्गिका आसन्ध्याग्राहा विभी-
तकाः ।

अथत्या नर्तकाश्चासन् भरद्वाजस्य तेजसा ॥”)

मार्दवं, स्त्री, (नृदोर्भाव इति । नृदु + “एष्यादिभ्य
इमणिल् वा ।” ५ । १ । २२ । इत्यत्र । “वावचन-
मन्नादेः समावेशार्थम् ।” इति काशिको-
क्तेरण् ।) परदुःखप्रदर्शनात् पीडाबुद्धिः ।
नृदुता । यथा,—

“मार्दवं कोमलस्यापि संस्पर्शसहतीच्यते ।

उत्तमं मध्यमं प्रोक्तं कनिष्ठञ्चेति तत्तन्मा ॥”

उत्तमं यथा,—

“अभिनवमालिकामिश्रं साश्रय-

नववंशिराधिका विशिष्ये ।

न क्रमुमपटलं दरापि जग्वौ

तदनुभवात्तनुरेव स्रज्जासीत् ॥”

मालः

मध्यमं यथा,—

“चित्रं धनिष्ठे तनुवाससोऽपि

चीनस्य पीनस्तनि ! सङ्गमेन ।

लिप्तेन तल्लोहितचन्दमेन

नूर्तिर्दिदूना सखि ! लोहितासीत् ॥

कनिष्ठं यथा,—

रससुधाकरे आमोदमामोदन-

मादधानं निलीननीलालकचक्षुरीकम् ।

क्षीन पद्मासुखपद्मासीत्

त्विषा रवंः कोमलयापि ताम्बम् ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

(अकाङ्क्षितम् । यथा, रघौ । ८ । ४३ ।

“त्रिललाप सवाप्यगङ्गदं

सङ्गमामप्यपहाय धीरताम् ।

अभितप्रमयोऽपि मार्दवं

भजते कैव कथा शरीरियु ॥”)

मार्दवं, पुं, (मार्दवं नृदुत्वमस्यास्तीति । मार्दवं +
अर्श आद्यच् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।

“माधुको मार्दवश्चक्षुकारुषा हिण्डिकादयः ।”

इति जटाधरः ॥

मार्द्वः, पुं, (नृप्यति चमते जनानिति । नृप् +
“इगुपधन्नाप्रौक्तरिः कः ।” ३ । १ । १३५ ।

इति कः । नृप्यः । ततः । स्वार्थे अण् ।)

नाशोक्तौ श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः । २ । ०४ ॥

मारिषशाकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(शाकार्थं पठ्यायो यथा,—

“मारिषो वायको मार्द्वः श्वेतो रक्तश्च स स्मृतः ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मार्द्विकः, पुं, (मार्द्व + टक् ।) मारिषशाकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मार्द्विः, स्त्री, (नृज् + क्तिन् । “नृजेर्द्विः ।”

७ । २ । ११४ । इति वृहिश्र ।) मार्जनम् ।

इत्यमरः । २ । ६ । १२२ ॥ तैलन्नक्षयम् । यथा,

“तैलमर्लं यदङ्गेषु न भवेत् बाहुसङ्गतम् ।

सा मार्द्विः पृथगभ्यङ्गो मल्लकादौ प्रकीर्तितः ॥”

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

मालं, स्त्री, (माति मानहेतुर्भवतीति । मा +
“ऋक्तेन्द्रायवज्जेत्यादि ।” उणा० २ । २८ । इति

रण् । पृथोदरादित्वाद्रस्य लत्वम् ।) चैत्रम् ।

इति मेदिनी ॥ ले, ४५ । (यथा, मेवदूते । १६ ।

“सद्यः सीरोत्कथणसुरभि चैत्रमारुह्य मालं

किञ्चित्पश्चाद् ब्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण ॥”)

कपटम् । वनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (हरि-

तालम् । यथा,—

“हरितालं तालमालं मालं शैलपूषधम् ।

पिङ्गकं रोमहरणं तालकं पातमलपि ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाय-

धिकारे ।)

मालः, पुं, (मातीति । मा + रन् । रस्य लत्वम् ।)

जातिविशेषः । इति मेदिनी ॥ ले, ४५ । स च

नृक्छेनातिः । यथा,—

[जातयः ॥”

“माला भिक्ताः किराताश्च सर्वेऽपि नृक्छे-

मालती

(यथा, महाभारते । ६ । ६ । ३६ ।

“तत्रेमे कुरुपाशालाः शाल्वा माद्रियजाङ्गलाः ।

श्रुरसेनाः पुलिन्दाश्च योधा मालास्तथैव च ॥”)

जनः । इति च हेमचन्द्रः । ३ । ५६८ ॥ देश-

विशेषः । स च मेदिनीपुरप्रदेशे मालभूमित्वेन

ख्यातः । विष्णुः । यथा,—

‘मां लक्ष्मीं लातीति मालो विष्णुः तं अत-
तीति मालती ।’

इति मालतीशब्दटीकायां भरतः ॥

मालकं, स्त्री, (मलते धारयति श्रीभामिति ।
मलधारणे + खुल् ।) स्थलपद्मम् । इति जटा-
धरः ॥

मालकः, पुं, (मलते धारयत्युर्वीर्यं रोगनाशने
इति । मलधारणे + खुल् ।) निम्बवृक्षः । इत्य-
मरः । २ । ४ । ६२ ॥ (निम्बशब्देऽस्य विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)

मालका, स्त्री, (मलते धारयति श्रीभाम् । मल +
खुल् । स्त्रियां टाप् ।) माल्यम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मालकौशः, पुं, (मालस्य हरेः कोशात् कण्ठा-
न्निर्गत इति । अण् ।) रागविशेषः । तस्य
नामान्तरं कौशिकः । स च हनुमन्मते षड्-
रागाणां मध्ये द्वितीयरागः । हरस्य हरेर्वा
कण्ठाद्निर्गतः । अस्य जातिः सम्पूर्णा तत्र सप्त-
स्वरक्रमः य ञ ग म प ध नि । अस्य गृहं
षड्जस्वरः । श्ररद्वतौ रात्रिशेषे गानसमयः ।
रागमालायामस्य स्वरूपम् । पाटलवर्णपुरुषः ।
नीलपरिच्छदः । यष्टिहस्तः । यौवनमदमत्तः
स्त्रीभिः सह हास्यकौतुकान्वितः शत्रुमस्तक-
माल्यगलोऽथवा वृहन्सुक्तामाल्यगलः । अस्य
रागिण्यः पञ्च यथा । टोड्डी १ गौरी २ गुण-
कारी ३ खन्नावती ४ कोकभा ५ । अस्याष्टौ
पुत्ता यथा । मारुः १ मेवाङ्गः २ वडहलः ३
प्रवलः ४ चन्द्रकः ५ नन्दः ६ ध्रुमरः ७ खुखरः ८
अत्र मिष्टाङ्गोऽपि पाठः । भरतमते तस्य
रागिण्यः पञ्च यथा । गौरी १ दयावती २
देवदाली ३ खन्नावती ४ कोकभा ५ । तस्मते
अष्टौ पुत्ता यथा । गान्धारी १ शुद्धः २ मकरः ३
त्रिच्छन्ः ४ सहजानः ५ शक्तवल्गभः ६ माली-
गौरः ७ कामोदः ८ । अष्टपुत्तभाग्या यथा ।
धनाग्रीः १ मालग्रीः २ जयतग्रीः ३ सुघोरायौ ४
दुर्गा ५ गान्धारी ६ भीमपलाशी ७ कामोदी
८ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

मालचक्रकं, स्त्री, (माला सम्बद्धः अस्यामस्य-
स्येति । अर्श आदित्वादच् । स चक्रमिवेति ।
क्त् ।) सक्त्यूरुपर्वसन्धिः । इति शब्द-
चन्द्रिका । मालाश्चाकि इति भाषा ॥

मालती, स्त्री, (मलते श्रीभां धारयतीति । मल +
“भृदृशियञीत्यादि ।” उणा० ३ । १२० । इत्यत्र
“बाहुलकात् मलतेरतच् । गौरादिनिपातना-
दुपधाया दीर्घत्वम् ।” इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेः अतश्च
उपधाया दीर्घत्वम् ङीष् च । मां लक्ष्मीं

मालती

लातीति मालो विष्णुः तं अततीति । अच् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥) खनामखान-
प्यलता । तत्पर्यायः । सुमना २ जातिः ३ ।
इत्यमरः ॥ सुमनाः ४ जाती ५ । इति भरतः ॥
(यथा, शिशुपालवधे । ११ । १७ ।
“ज्वलयति मदनानि मालतीनां रजोभिः ।”)
अस्या गुणाः । कफपित्तसुखरोगघ्नक्रिमिकृष्ट-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ तस्या उन्-
पत्तिर्यथा, —

आद्याशक्तिरवाच ।

‘अहमेतत्त्रिधा भिन्ना तिष्ठामि त्रिविधैर्गुणैः ।
गौरी लक्ष्मीः स्वधा चेति रजःसत्त्वतमोगुणैः ॥
तत्र गत्वा तथा कार्यं विधास्यन्ते च ताः

सुराः ॥

नारद उवाच ।

शृण्वतामिति तां वाचमन्तर्जानमगाच्छुः ।
देवानां विष्णोर्नृपकुलनेत्राणाञ्च तदा वृष ! ॥
ततः सर्वेऽपि ते देवा गत्वा तद्वाक्यचोदिताः ।
गौरी लक्ष्मीं स्वधाश्चैव प्रणमुर्भक्तितपराः ॥
नास्तथा तान् सुरान् दृष्ट्वा प्रणतान् भक्तवत्-
सनाः ।

वीजानि प्रदुक्ष्मन्तो वाक्यानि जगदुत्तमा ॥
देव ऊचुः ।

इमानि देवा वीजानि विष्णुर्वावतिष्ठति ।
निर्वप्य ततः कार्यं भवतां सिद्धिमेष्यति ॥

नारद उवाच ।

ततः प्रहृष्टाः सुरसिद्धसंघाः

प्रयुज्य वीजानि विविचिषुषुः ।

विन्दारिकाभूमितले स यत्र

विष्णुः सदा तिष्ठति सौख्यवृत्तिः ॥

नारद उवाच ।

निर्मलस्तत्र वीजैर्भ्यो वनस्यत्यन्तयोऽभवन् ।
धात्री च मालती चैव तुलसी च वृषोत्तम ! ॥
धात्रुपद्मवा कृता धात्री माभवा मालती

कृता ।

गौरीभवा च तुलसी रजःसत्त्वतमोगुणाः ॥”

इति पाद्मे उत्तरखण्डे १४।१५० अध्याये ॥ * ॥

युवती । काचमाली । विशल्या । ज्योत्स्ना ।

निशा । नदीविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १४.२१३ ।

(सुवर्चला मालतीत्यर्थः । तत्पर्यायो यथा,—

“चणको मालती चोमी चद्रपती सुवर्चला ॥”

पुर्यार्ये पर्यायो यथा,—

“मालती सुमना जातिः ।” इत्युभे वैद्यकर-
मालायाम् ॥ तथाच ।

जातिजाती च सुमना मालती राजपुत्रिका ।

चेतिका हृद्यगन्धा च सा पीता स्वर्णजातिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मालतीतीरजः, पुं, (मालती तदास्या नदी तस्या-
स्तीरे गायते इति । वन् + डः ।) टङ्गणः । इति

हेमचन्द्रः । ४ । १० ॥

मालवि

मालतीपत्रिका, स्त्री, (मालत्याः पत्रीव । मालती-
पत्र + प्रतिहृतौ कन् टाप् अत इत्वम् ।)
जातीपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जाती-
पत्रीशब्देऽस्य विषयो द्रष्टव्यः ॥)

मालतीफलं, स्त्री, (मालत्याः फलम् ।) जाती-
फलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“जातीफलं जातिकोशं मालतीफलमित्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मालयः, पुं, (मा शोभा तस्याः लयः आसदम् ।)

चन्दनवृक्षः । इति विकारप्रशयः ॥ मलय-
सम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, नन्दोदये । २ । ३७ ।

“तनुच्छटोत्तमालया तथा सुवोत्तमालया ।

अहारि शीतमालयानिलावधूतमालया ॥”

स्त्री, अभिभारस्यानभेदः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ३ । अभिभारिकाप्रकरणे ।

“क्षेत्रं वाटी भगदेवालयो दूतीयहं वनम् ।

मालयश्च श्मशानश्च नद्यादीनां तटी

तथा ॥”)

मालवः, पुं, (मालः उन्नतक्षेत्रमस्यव । माल +

“केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ।” ५।२।१०६ । इत्यत्र

“अन्येभ्योऽपि ढश्यन्ते ।” इति काशिकोक्तेः

वप्रत्ययः ।) अवन्तिदेशः । इति हेमचन्द्रः ।

४ । २२ ॥ मालयोया इति हिन्दीभाषा ॥

(यथा, मातृस्ये । १२३ । ४४ ॥

“अङ्गा वङ्गा मद्गुरका अन्तर्गिरि वहि-
गिरी ।

सुजोत्तराः प्रविजया मार्गवागेयमालवाः ॥”

मालवेषु जात इत्यर्थः । तद्देशज्ञे, त्रि ॥)

रागविशेषः । स च यद्वारागाणां मध्ये प्रथम-
रागः । मनान्तरे भैरवरागोऽयम् । यथा,—

“आदौ मालवरागेन्द्रस्ततो मङ्गारसंज्ञितः ।

श्रीरागस्तस्य पञ्चादे वसन्तस्तदनन्तरम् ॥

हिक्कोलञ्चाथ कर्णाट एते रागाः प्रकी-
र्त्तिताः ॥

तस्य स्वरूपं यथा,—

“नितम्बिनीशुक्लितवक्त्रपद्मः ।

शुक्रयुतिः कुण्डलवान् प्रमत्तः ।

सङ्गीतशालां प्रविशन् प्रदोषे

मालाधरो मालवरागराजः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(मालयां तन्नामिकायां सावित्रीमातरि जातः

इत्यर्थः । अश्वपतेराज्ञो मालयां जातः पुत्र

गणः । यथा, महाभारते । ३ । २६६ । ५८ ।

“पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ।

मालयां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः ॥

भ्रातरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रियास्त्रिदशोपमाः ॥”

स्त्री, नदीविशेषः । यथा, महाभारते । १३ ।

१६५ । २५ ।

“हिरण्यती वितस्ता च तथा श्रुचवती नदी ।

वेदहृतिर्वेदवती मालवाथाश्ववत्यपि ॥”)

मालविका, स्त्री, (मालवेषु जाता । मालव + ठक्

टाप् ।) त्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

माला

मालसी, स्त्री, (मल + स्वार्थे ञ् । मलं स्यति-
नाशयति । सो + डः । डीप् ।) केशपुष्पवृक्षः ।
यथा,—

‘मालसी दुर्गपुष्पी च बालाक्षी केशधारिणी ॥

इति शब्दचन्द्रिका ॥

रागिणीविशेषः । सा तु मालवरागस्य पत्नी ।

यथा,—

“धातुगी मालसी रामकिरी च सिन्धुडा तथा ।

अश्ववारी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमाः ॥”

इति हारीतः ॥

मनान्तरे मेघरागस्य पत्नी । यथा,—

“ललिता मालसी गौड़ी नाटी देवकिरी तथा ।

मेघरागस्य रागिणी भवन्तीमाः सुमध्यमाः ॥”

तस्याः स्वरूपं यथा,—

“नीलारविन्दस्य दलानि बाला

विधारयन्ती तनुदेहयष्टिः ।

— मालूरवृक्षस्य तले निषस्या

शोण्य न्दुर्मालिका प्रदिष्टा ॥”

तस्या गानवमयो यथा,—

“इन्द्रोत्थानात् समारभ्य यावद्दुर्गमहोत्सवम् ।

गेवा भवेद्वैद्यैर्नित्यं मालसी सा मनोहरा ॥”

अपि च ।

“गान्धारी दीपिका चैव कल्याणी पुरवी तथा ।

अश्ववारी कानडा च गौरी कंदारपाहिडा ॥

माधवी मालसी नाटी भूपाली सिन्धुडा तथा ।

सावाङ्गे रागिणीरेताः प्रगायन्ति चतुर्दश ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

माला, स्त्री, (माति मानहेतुर्भवतीति । मा +

“ऋक्छान्दश्च ॥” उणा० २।२८ । इति रन्

रस्य लत्वम् टाप् च । यदा, मां शोभां लाति इति ।

ला + कः टाप् ।) श्रेणी । तत्पर्यायः । राजः २

खेला ३ तनी ४ वीची ५ आली ६ आवलिः ७

पङ्क्तिः ८ धारणी ९ । इति हेमचन्द्रः । ३।३।५ ।

स्त्री, न्यस्यपुष्पदाम । अन्यत्राप्युपचारात् ॥

तत्पर्यायः । माल्याम् २ सूक् ३ । इत्यमरः । २।

६ । १२५ ॥ मालिका ४ मालाका ५ मालका ६ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ गणनिका ७ गुणा-

निका ८ । इति वराहपुराणम् ॥ सा त्रिविधा

यथा,—

“माला तु त्रिविधा देवि । वर्णाक्षरपञ्चमेदतः ।

इति मत्स्यस्तवचनम् ॥ * ॥

अथ मालानिर्णयः । तत्र करमाला । सन्त-

कुमारसंहितायाम् ।

‘तर्जनी मध्यमानामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ॥

तिस्रोऽङ्गुल्यास्त्रिपञ्चाण्यो मध्यमा चैकपञ्चिका ।

पञ्चदश मध्यमाया मेखलेनोपकल्पयेत् ॥

क्रममाह ।

अनामानमध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।

तर्जनीमूलपयन्तं दशपञ्चसु संजपेत् ॥

तथा,—

अनामास्यमध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।

तर्जनीमध्यपयन्तमष्टपञ्चसु संजपेत् ॥

एतद्वचनं च अष्टोत्तरशतादिविषयम् ॥ * ॥
शक्तिविषये पुनः । श्रीक्रमे ।
अनामिकात्रयं पञ्च कनिष्ठादित्रिपञ्चिका ।
मध्यमायाश्च त्रितयं तर्जनीमूलपञ्चगि ।
तर्जन्यमे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापहृत् ॥
हंसपारमेष्ठरे ।
पञ्चद्वयमनामायाः परिवर्त्तेन वै क्रमात् ।
पञ्चत्रयं मध्यमायास्तर्जन्येकं समाहरेत् ॥
पञ्चद्वयं तर्जन्या मेरुं तद्विद्धि पार्वति ! ।
शक्तिमाला समाख्याता सर्वतन्त्रप्रदीपिका ॥
तथा ।
अनामानूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
मध्यमानूलपर्यन्तमष्टपञ्चसु संजपेत् ॥ * ॥
श्रीविद्यायामयं विशेषः ।
अनामाया मध्यमाया मूलायश्च हयं हयं ।
कनिष्ठायाश्च तर्जन्यास्तयं पञ्च सुरेश्वरि ! ॥
अनामानमध्यमायाश्च मेरुः स्याद्विषयं शुभम् ।
प्रदक्षिण्यक्रमदेवि ! जपेत्त्रिपुरसुन्दरीम् ॥”
इति यामलवचनात् ॥

सुखमालातन्त्रे ।
“अनामिका हयं पञ्चप्रादक्षिण्यक्रमेण तु ।
तर्जनीमूलपर्यन्तं करमाला प्रकीर्तिता ॥
कनिष्ठास्तूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
तर्जनीमूलपर्यन्तमष्टपञ्चसु संजपेत् ॥”
इदमपि अष्टोत्तरशतादिविषयम् ॥ * ॥
अङ्गुलीर्न विद्युज्जीत किञ्चिदाकुचिते तले ।
अङ्गुलीनां विद्योगाच्च द्वित्रे च स्रवते जपः ॥
अन्यत्रापि ।
अङ्गुल्यग्रेषु यज्जपं यज्जपं मेरुलङ्घने
पञ्चसन्निधु यज्जपं तत्सर्वं निष्कलं भवेत् ॥
गणनाविधिसुखं यो जपेत्तज्जपं यतः ।
गृह्णन्ति राक्षसास्तेन गणयेत् सर्वथा बुधः ॥
तत्राङ्गुलिजपं कुर्वन् साङ्गुल्यङ्गुलिभिर्जपेत् ।
साङ्गुल्येन विना कर्म्म कृतं तदफलं भवेत् ॥
विश्वचारे ।
जपसंख्या तु कर्म्मया नाचख्यार्तं जपेत् सुधीः ।
नसंख्याकारकस्यास्य सर्वं भवति निष्कलम् ॥
तन्त्रे ।
हृदये हस्तमारोप्य तिर्यक् कृत्वा कराङ्गुलीः ।
आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा जपेत् ॥
इति करमाला ॥ * ॥

जपसंख्यायां निधिद्वयमाह यामले ।
नाचतेहंसपञ्चैर्वा न धान्येन च पुष्पकैः ।
न चन्द्रेनैर्मृत्तिकया जपसंख्यां न कारयेत् ॥
विहितद्वयमाह ।
लाक्षाङ्गुलीन्चिन्द्रगोमयश्च करीषकम् ।
रभिर्निर्माय गुटिकां जपसंख्यान् कारयेत् ॥
अथ वर्यमाला । सनत्कुमारे ।
क्रमोत्क्रमगतैर्मालामाळकार्णैः चमेरुकैः ।
सविन्दुकैः साष्टवर्गैरन्तर्यजनकर्म्मणि ॥
आदिक्षु च टुपुयु श्वोऽष्टौ वर्गाः प्रकीर्तिताः ।
तद्वयथा । अकारादिवर्णान् सविन्दून् प्रत्येकं

कृत्वा शतं संवध्य अकारादीनां वर्णानां
कवर्गादीनाञ्चान्तिमं वर्णं सानुस्वारं कृत्वा पूर्व-
सुच्चार्य शिषाष्टवारमन्त्रजपः कार्यः । अनेन
प्रकारेण अष्टोत्तरशतसंख्यो जपो भवति ।
अन्तर्यजनैरुपलक्ष्यम् । तथा ।
सविन्दून् वर्णसुच्चार्य पञ्चाक्षन्तं जपेद्बुधः ।
अकारादिजकारान्तं विन्दुयुक्तं विभाव्य च ।
वर्णमाला समाख्याता अङ्गुलोमविलोमतः ॥
इति नारदवचनात् ।

विशुद्धेश्वरे ।
अङ्गुलोमविलोमेन वर्गाद्यकविभेदनः ।
मन्त्रेणान्तरितान् वर्णान् वर्णेनान्तरितान्
मन्त्रम् ।
कुर्व्याद्वर्णमयीं मालां सर्वतन्त्रप्रकाशिनीम् ॥*॥
मालिनीविजये सूत्रनियमः ।
अन्तर्दिग्मभासमानसुजगोसूत्रोत्तवर्णोज्ज्वलाम् ।
आरोहप्रतिरोहतः शतमयीं वर्गाद्यकाष्टोत्त-
राम् ॥
इति वर्णमाला ॥ * ॥

अथामाला । तत्र मालायां मणिनिर्णयः ।
पद्मवीजादिभिर्माला वद्विर्यागे श्वस्युव ताः ।
रुद्राक्षशङ्खपद्माक्षपुत्तजीवकमौक्तिकैः ॥
स्फाटिकैर्मणिरेणुसुवर्णैर्विदुमैस्तथा ।
राजतेः कुशलेणैश्च गृहस्थस्याक्षमालिका ॥*॥
अङ्गुलीगणनादेकं पञ्चगव्यगुणं भवेत् ।
पुत्तजीवैर्द्विगुणं शतं शतैः सहस्रकम् ॥
प्रवालैर्मणिरेणुसुवर्णैश्च दशसाहसकं मतम् ।
तदेव स्फाटिकैः प्रोक्तं मौक्तिकैर्लक्षसुच्यते ॥
पद्माक्षैर्द्विगुणं स्यात् सौवर्णैः कोटिरुच्यते ।
कुशलेण्यगा कोटिशतं रुद्राक्षैः स्याद्विदुमैस्तथा ॥
सर्वैर्विरेचिता माला रुणां सुक्तिफलप्रदा ।
कालिकापुराणे ।
रुद्राक्षैर्वा यदि जपेत् इन्द्राक्षैः स्फाटिकैस्तथा ।
नान्यन्मध्ये प्रयोक्तव्यं पुत्तजीवादिकश्च यत् ॥
यद्यन्यत् प्रयुज्जीत मालायां जपकर्म्मणि ।
तस्य कामश्च मोक्षश्च न ददाति प्रियङ्गुरी ॥
सुखमालायाम् ।
स्मशानयुस्तरैर्माला त्रया धूमावतीविधौ ।
नराङ्गुल्यभिर्माला यथिता सर्वकामदा ॥
नाख्या संयथनं कार्यं रक्तेन वाससा प्रिये ! ।
सदा गोप्या प्रयत्नेन जनन्या चारवत् प्रिये ! ॥
कामनाविशेषे तु ।
पद्माक्षैर्विरेचिता माला शूचनाशङ्करी मता ।
कुशलेण्यमयी माला सर्वपापप्रणाशिनी ॥
पुत्तजीवफलैः क्लृप्ता कुरुते पुत्तसम्पदम् ।
निर्मिता रूप्यमणिभिर्जपमालेष्वितप्रदा ।
प्रवालैर्विरेचिता माला प्रयत्नेन विपुलं धनम् ॥
भैरवीविद्यायान्तु वाराहोत्तमे ।
सुवर्णमणिभिर्मालां स्फाटिकीं शृङ्गनिर्मि-
ताम् ।
प्रवालरेव वा कुर्व्यात् पुत्तजीवं विवर्जयेत् ।
पद्माक्षैश्च रुद्राक्षमिन्द्राक्षैश्च विशेषतः ॥*॥

त्रिपुरामन्त्रजपादौ तु रक्तचन्दनवीजादिभि-
रतिप्रशस्ता । तथा च तन्त्रराज ।
रक्तचन्दनमाला तु भोगदा मोक्षदा भवेत् ॥
तथा ।
वैष्णवे तुलसीमाला गजदन्तैर्गजानने ।
त्रिपुराया जपे शस्ता रुद्राक्षै रक्तचन्दनैः ॥*॥
कुमारीकल्पे ।
रुद्राक्षैः शक्तिमन्त्रश्च मन्त्रौ चः प्रजपेत् प्रिय ! ।
स दुर्गतिमवाप्नोति निष्कलस्तस्य तज्जपः ॥
कालिका च्छिन्नमस्ता च त्रिपुरा तारिणी तथा ।
एताः सर्व्वा न दुष्यन्ति जपे रुद्राक्षमालया ॥
दिवा नैव प्रजप्यं रुद्राक्षमालयापि च ।
पुरश्चर्यान्ते चात्र दूष्यन्तु वरानने ! ॥
महाशङ्खमयी माला नीलसारस्वते विधौ ।
गुललाटास्थिखड्गेन रचिता जपमालिका ॥
महाशङ्खमयी माला ताराविद्याजपे प्रिये ! ।
कर्णेनान्तरालास्थि महाशङ्खः प्रकीर्तितः ।
मणिनियमस्तु सुखमालायाम् ।
अन्योन्यसमरूपाणि नातिस्मृलक्षणाणि च ।
कौटादिभिरदुष्टानि न जीर्णानि नवानि वै ॥
तथा गौतमीये ।
पञ्चाश्लिपिभिर्माला विहिता सर्वकर्मसु ।
अकारादिचकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्तिता ॥
‘वार्णं मेरुसुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तम ! ।
अनया सर्वमन्त्राणां जपः सर्वसद्विदः ॥*॥
चासुखान्तने ।
नित्यं जपं करे कुर्व्यात् न तु काम्यमवीधनात् ।
काम्यमपि करे कुर्व्यात् मालाभावेऽपि सुन्दरि ! ॥
तेन मालायाः प्राधान्यम् ॥ * ॥ कामनाभेदे तु
गौतमीये ।
समासेनाक्षसूत्रस्य विधानमिष्टं कथ्यते ।
पञ्चविंशतिभिर्मालां त्रिंशद्विधं न विद्वये ॥
सर्वायाः सप्तविंशत्या पञ्चदशभिचारकैः
पञ्चाशद्विः काम्यविहिः स्यात्तथा चतुर्वर्तः ।
अष्टोत्तरशतैः सर्वविहिद्विस्तृता मनीषिभिः ॥
अथ मालासंस्कारः । तत्र सनत्कुमारीये ।
‘कार्पाससम्भवं सूत्रं धर्म्मकामार्थमोक्षदम् ।
तच्च विप्रेन्द्रकन्याभिर्निर्मितं तच्च सुशोभनम्
यदा ।
‘शुक्लं रक्तं तथा कृष्णं पट्टसूत्रमथापि वा ।
शान्तिवश्याभिचारैश्च मोक्षैश्चार्थजयेषु च ॥
शुक्लं रक्तं तथा पीतं कृष्णं वर्णेषु च क्रमात् ।
सर्वधामेव वर्णानां रक्तं सर्वेष्टितप्रदम् ॥
आयुषेण तथा चैवं रक्तं सर्वसुखिदम् ।
त्रिगुणं त्रिगुणीकृत्य ग्रथयेत् शिष्यशक्ततः ॥
एकैकं माळकावर्णं सतारं प्रजपन् सुधीः ।
मणिमादाय सूत्रेण ग्रथयेन्मध्यमधूलतः ॥
ब्रह्मयन्त्रं विधायेत्यं मेरुश्च ग्रन्थिसंयुतम् ।
ग्रथयित्वा पुरो मालां ततः संस्कारमारभेत् ॥
कस्यचित्कते मूलविद्यया ग्रथयेत् । तथा च
एकवीराकल्पे ।
‘माळकामन्त्रतो ग्रन्थि विद्यया वाप कारयेत् ।

सुवर्णादिगुणैर्वापि ग्रथयेत् साधकोत्तमः ॥
 प्रक्षयस्य ततो दद्यान्नागपाशमथापि वा ।
 कवचेनाववधीयान्मालां ध्यानपरायणः ॥
 मन्त्रं श्रेष्ठं ततो मेरुं स्रजं ह्यसमन्वितम् ।
 ग्रथयेत्तारयोगेण वधीयात् साधकोत्तमः ।
 एवं निष्पाद्य देवेशि ! प्रतिष्ठाञ्च समाचरेत् ॥
 गौतमीये ।
 'सुखे सुखञ्च संयोज्य पुच्छे पुच्छं नियोजयेत् ।
 गोपुच्छसदृशी माला यद्वा सर्पाकृतिः शुभा ।
 एवं निर्माय मालां वै श्रोत्रधेस्तु निःसत्तमः ॥
 अश्वत्थपत्रनवकैः पद्माकारेण कारयेत् ।
 तन्मन्त्रे स्थापयेन्मालां मातृकां नलमुच्चरेत् ।
 चालयेत् पञ्चगव्येन सद्योजातेन सज्जलेः ॥
 सद्योजातस्तु ।
 'ॐ सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमः ।
 भवेत्भवेत्नादिभवे भजस्व मां भवोद्भवय नमः ॥
 चन्दनागुरुकपूरैर्वामदेवेन चर्षयेत् ॥
 वामदेवमन्त्रस्तु । ॐ वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय
 नमो रुद्राय नमः कालाय नमः कलविकरणाय
 नमो बलविकरणाय नमो बलप्रमथनाय नमः
 सर्वभूतहमनाय नमो मनोन्मनाय नमः ।
 धूपयेत्तामघोरेण । अघोरमन्त्रस्तु । अघोरेभ्यो-
 र्भ्यो घोरैभ्यो घोरघोरतरेभ्यः सर्वतः सर्व-
 सर्वैभ्यो नमस्तेस्तु रुद्ररूपेभ्यः । लेपयेत्तत्-
 पुरषेण तु । तत्पुरुषमन्त्रस्तु । ॐ तत्पुरुषाय
 विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचो-
 दयात् ।
 'मन्त्रयेत् पञ्चमेनैव प्रत्येकं शतं शतम् ।
 मेरुञ्च मन्त्रयेच्चैव मनुना च शतं शतम् ॥
 मन्त्रस्तु । ॐ ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः
 सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः शिरो
 मेस्तु सदाशिवोम् । प्रत्येकं शतं शतम् ।
 इति वा । तथा च तत्रैव ।
 'प्रत्येकं मन्त्रयेन्मन्त्री पञ्चमेन सज्जत् सज्जत् ।
 तथा च गौतमीये समुदायमालामधिकृत्य ।
 'पञ्चमेनैव सज्जतेन शतान्तेन मन्त्रयेत् ।
 इति दर्शनान्मालायां वा शतजपः ।
 तत्रावाप्त्यै यत्नेनैव यथाविभववित्तैः ।
 मालायाः प्राणप्रतिष्ठानन्तरं देवतां पूजयेत् ॥
 तथा सनत्कुमारे ।
 'संस्कृत्यैव बुधो मालां तत्प्राणांस्तत्र स्थापयेत् ।
 मूलमन्त्रेण तां मालां पूजयेद्दिनसत्तमः ॥
 वाराहीतन्त्रे ।
 'माले माले महामाले सर्वतत्त्वस्वरूपिणि ! ।
 चतुर्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मान्मे सिद्धिदा भव ॥
 मायावीणादिकां कृत्वा रक्तपुष्पैः समर्चयेत् ॥
 इति शक्तिविषये ॥
 विष्णुविषये तु रुद्रयामले ।
 'वाग्भवञ्च तथा लक्ष्मीमहादिमालिकां ततः ।
 सेवन्तां हृदयवर्णान्तां मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥
 मन्त्रेणैव मन्त्रेण क्रमेणोत्क्रमयोगतः ।
 तथैव मातृकावर्णमन्त्रेणैव चान्तेन मन्त्रयेत् ॥

योगिनीतन्त्रे ।
 'होमकर्म ततः कुर्याद्देवताभावसिद्धये ।
 अष्टोत्तरशतं कृत्वा सम्पाताय विनिःक्षिपेत् ।
 होमकर्मण्यष्टकञ्चेत् द्विगुणं जपमाचरेत् ॥
 नान्यमन्त्रं जपेन्मन्त्री कम्पयेत् विधूययेत् ।
 कम्पनात् मिद्धिहानिः स्याद्भूतं बहुदुःखदम् ॥
 शब्दे जाते भवेद्भोगः करभटा विनाशिका ।
 श्रित्ते स्रजे भवेन्मृत्युस्तत्माद्यन्तरो भवेत् ॥
 जपान्ते कर्णदेशे वा उच्चदेशे तथा न्यसेत् ।
 त्वं माले सर्वभूतानां सर्वमिद्धिप्रदा मता ॥
 तेन सत्वेन मे सिद्धिं देहि मातर्गमोऽस्तु ते ।
 इत्युक्त्वा परिपूज्याथ गोपयेद्यन्तरो गृही ॥
 मालासंस्कारस्य नित्यनामाह रुद्रयामले ।
 'अप्रतिष्ठितमालाभिर्मन्त्रं जपति यो नरः ।
 सर्वं तद्विफलं विद्यात् क्रुद्धा भवति देवता ॥
 कामनाभेदे तु अङ्गुलिनियमः । गौतमीये ।
 'तर्जन्यङ्गुलयोगेन शत्रूणां टनसत्तमम् ।
 अङ्गुलमध्यमायोगात् मन्त्रसिद्धिः सुनिश्चिता ॥
 अङ्गुलानामिकायोगाद्वाटोनुसादने मते ।
 ज्येष्ठाकनिष्ठायोगेन शत्रूणां नाशनं मतम् ॥
 वैश्यायनसंहितायाम् ।
 'अङ्गुलमध्यमाभ्यां चालयेन्मध्यमध्यतः ।
 तर्जन्यां न स्पृशेदनां सुक्तिदो गणनक्रमः ॥
 जीर्णं स्रजे पुनः स्रजं ग्रथयित्वा शतं जपेत् ।
 प्रसादात् पतिता हस्तात् शतमष्टोत्तरं जपेत् ॥
 जपेन्निधिह्नसंस्पर्शं चालयित्वा यथोदितम् ।
 क्षिन्नेऽष्टोत्तरशतजपः कार्यः । करभट-
 च्छिन्नयोस्तुल्यत्वात् ॥३॥ प्रकारान्तरं आगम-
 कल्पद्वये ।
 'भूतसङ्घादिकां पूजां समाप्य तत्र पूजयेत् ।
 गणेशसूर्यविष्णुशान् दुर्गाभावाच्च मन्त्रवित् ॥
 पञ्चगव्ये ततः क्षिप्त्वा ह्रस्वमन्त्रेण मन्त्रवित् ।
 तस्मादुत्थित्वा तां मालां स्वर्गपात्रे विधाय च ॥
 पयोदधिघृतचौराक्षरैरादौरेनुक्रमात् ।
 तोयधूपान्तरेः कृत्वा पञ्चाशतविधिं बुधः ॥
 क्रमादेनैव संस्थाप्य स्थापयेच्छीतले जले ॥
 ततश्चन्दनसौगन्धिकसूरीकुङ्कुमादिभिः ।
 तामालिप्य ह्रस्वमन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् ॥
 तस्यां नवगृहंश्चैव दिक्पालांश्च प्रपूजयेत् ।
 ततः संपूज्य च गुरुं गृह्णीयान्मालिकां शुभाम् ॥
 अक्षमालाञ्च सुदाञ्च गुरोरपि न दर्शयेत् ।
 भूतराक्षसवेतालाः सिद्धगन्धर्वचारणाः ।
 हरन्ति प्रकटं यस्मात्तस्माद्गुप्तं समाचरेत् ॥
 इति अक्षमाला । इति तन्त्रसारः ॥
 अपि च ।
 'विद्याधराधरोयञ्चा विबुधासुरराक्षसाः ।
 भूतानि किन्नराः सिद्धाः प्रेताश्च चारुणदयः ॥
 हरन्ति जपफलान्येते यानि तानि च नारद ! ।
 अतूष्णीं चेद्विजानु चार्द्रवासादिभिर्जपेत् ॥
 वृन्दाटवीन्वनमयी तुलसीकाष्ठसम्भवा ।
 हस्ताङ्गुलिमयी हैमी दर्भग्रन्थिमयी तथा ॥
 भद्राक्षेन्द्राक्षरुद्राक्षपद्मवीजमवाप्यथ ।

धात्रीपुत्रजीवफलैर्माला या परिकीर्तिता ॥
 सुक्तामणिमयी रौप्या स्फाटिकी वैदुमी तथा ।
 जपकर्मसु सर्वेषु चाक्षमाला प्रकीर्तिता ॥४॥
 कृष्णमन्त्रजपे माला वृन्दारण्यसमुद्भवा ।
 नान्या माला अनन्यानां हस्ताङ्गुलिमयी विना ॥
 हैमी मणिमयी माला प्रशस्ता कमलाजपे ।
 सरस्वत्या मन्त्रजपे रौप्या सुक्ताविनिर्मिता ॥
 प्रजापतिजपे माला पुत्रजीवसमुद्भवा ।
 पुत्रकामनराण्याश्च सदा पुत्रप्रदा तु सा ॥
 राममन्त्रजपे माला पद्मवीजसमुद्भवा ।
 धात्रीफलमयी माला विष्णोः कामनया जपे ॥
 रुद्राक्षेन्द्राक्षभद्राक्षचतुर्वीजसमुद्भवा ।
 महेशानमन्त्रजपे त्वेता मालाः फलप्रदाः ॥
 कुशग्रन्थिमयी शुद्धा गायत्री वैष्णवी जपे ।
 स्फाटिकी सर्वदेवानामथवा तरुणैर्जपे ।
 श्रीहरेरङ्गुलिमयी जपे माला द्विजन्मनाम् ॥
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १०८ अध्यायः ॥
 अपरञ्च ।
 'जपादौ पूजयेन्मालां तोयैरेभ्युच्य यत्नतः ।
 निधाय मण्डलस्यान्तः सद्यस्तस्यगताश्च वा ॥
 ॐ मां माले महामाले सर्वशक्तिस्वरूपिणि ! ।
 चतुर्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मान्मे सिद्धिदा भव ॥
 पूजयित्वा ततो मालां गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
 मध्यमाया मध्यभागे वर्जयित्वा तु तर्जनीम् ॥
 अनामिकाकनिष्ठाभ्यां बुताया नम्रभावतः ।
 स्थापयित्वा तत्र मालामङ्गुलाग्रेण तन्नतम् ॥
 प्रत्येकं बीजमादाय जपं कुर्यात्तु भैरव ! ।
 प्रतिवारं पठेन्मन्त्रं शनैरीदं न चालयेत् ॥
 मालाबीजं जपयं स्पृशेन्न हि परस्परम् ।
 पूर्वजापप्रयुक्तेनैव मङ्गुलाग्रेण भैरव ! ॥
 पूर्वबीजं जपन् यस्तु परबीजं संस्पृशेत् ।
 अङ्गुष्ठेन भवेत्तस्य निष्कलस्तस्य तज्जपः ॥
 मालां खड्गदयासन्ने धृत्वा दक्षिणपाणिना ।
 देवीं विचिन्तयन् जपं कुर्याद्दामेन न स्पृशेत् ॥
 स्फाटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षैः पुत्रजीवसमुद्भवैः ।
 सुवर्णमणिभिः सत्यक् प्रवालैरथवाजकैः ॥
 अक्षमाला तु कर्तव्या देवी प्रीतिकरा परा ।
 जपेदुपांशु सततं कुशग्रन्थिग्रा तु पाणिना ॥
 नानाबीजेषु सर्वेषु रुद्राक्षो मन्त्रियात्मियः ।
 रुद्रप्रीतिकरो यस्मात्तस्माद्गुद्राक्षको बली ॥
 प्रवालैरथवा कुर्यादष्टाविंशति बीजकैः ।
 पञ्चपञ्चशता वापि न न्यूनैर्नाधिकैश्च वा ॥
 रुद्राक्षैर्यदि जयित इन्द्राक्षैः स्फाटिकैस्तथा ।
 नान्यं मध्ये प्रयोक्तव्यं पुत्रजीवादिकश्च यत् ॥
 यदन्यत् प्रयुज्येत मालायां जपकर्मणि ।
 तस्य कामश्च मोक्षश्च न ददाति प्रियङ्गुरी ॥
 जन्मान्तरे जायते स वेदवेदाङ्गपारगः ।
 मित्रीभावं तदा याति चाख्यलैः पापकर्मभिः ॥
 एको मेरुस्तत्र देयः सर्वेभ्यः स्थूलसम्भवः ।
 आद्यं मूलं ततस्तस्मात् न्यूनं न्यूनतरं तथा ॥
 विन्यसेत् क्रमतस्तस्मात् सर्पाकारा हि सा यतः ।
 ब्रह्मग्रन्थियुतं कुर्यात् प्रतिबीजं यथा स्थितम् ॥

माला

अथवा गन्धिरहितं दृष्टव्यसमन्विनम् ।
त्रिरावृत्त्याथ मध्येनैवावृत्त्यान्तरेणतः ॥
गन्धिः प्रदक्षिणावर्तः स त्रयस्य संज्ञकः ।
नाम्नना योजयेन्मालां नामन्तो योजयेद्विधुः ॥
दृष्टं स्तब्धं नियुज्यते जपे च्युति नो यथा ।
यथा हस्तान्न चयने जपतः सक् तथाचरेत् ।
हस्तावृतायां विभः स्याच्छिवायां मरणं
भवेत् ।

एवं यः कुरुते मालां जप्यं च मयकोदितम् ।
स प्राप्नोतीश्वरं कामं हानेत् स्यात्तु विपर्ययः ॥
अन्यत्रापि जपेन्मालां जप्यं देवमनोहरम् ।
ईदृशं साधकः कुर्यात् नान्यथा तु कदाचन ॥
यथाशक्ति जपे कुर्यात् संशयैव प्रयत्नतः ।
असंख्यातानु यज्जपं ननु सर्वं निष्फलं भवेत् ।
जप्ता मालां शिरोदेशे प्रांशुस्यानेष्ववा न्यसेत् ॥
इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः ॥ ५४ ॥

अथ मालाधारणम् ।

ततः कृष्णार्पिता माला धारयेत्तुलसीदलेः ।
पञ्चाक्षेस्तुलसीकाष्ठेः फलेधात्र्याश्च निर्मिता ॥
धारयेत्तुलसीकाष्ठभूयानि च वैष्णवः ।
मन्त्रके कर्णयोर्वज्रोः करयोश्च यथाशक्ति ॥ ५५ ॥
अथ मालाधारणविधिः ।

स्कान्दे ।
त्रिनदैवैव हरये तुलसीकाष्ठसम्भवान् ।
मालां पश्चात् स्वयं धत्ते न वै भागवतोत्तमः ॥
हरये नार्पयेद्यस्तु तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
मालां धत्ते स्वयं सृष्टः स याति नरकं ध्रुवम् ॥
क्षालितां पञ्चगव्येन मूलमन्त्रेण मन्त्रिताम् ।
गायत्र्या चाष्टकलो वै मन्त्रितां धूपयेच्च ताम् ।
विधिवत् परया भक्त्या सद्योजातेन पूजयेत् ॥
तुलसीकाष्ठसम्भूतं माले कृष्णजनप्रिये ।
विभर्त्ति त्वामहं कष्टे कुरु मां कृष्णवल्लभम् ॥
यथा त्वं वल्लभा विष्णोर्निबं विष्णुजनप्रिया ।
तथा मां कुरु देवेशि ! निबं विष्णुजनप्रियम् ॥
दाने मा धातुविद्यो तामि मां हरिवल्लभे ! ।
भक्त्यैव समस्तेभ्यस्तेन माला निगदसे ॥
एवं संप्रार्थ्य विधिवन्मालां कृष्णगलेऽर्पिताम् ।
धारयेद्वैष्णवो यो वै स गच्छेद्दैव्यं पदम् ॥ ५६ ॥

अथ मालाधारणनित्यता ।

तत्रैव स्कान्दे कार्तिकप्रसङ्गे ।
“धात्रीफलकतां मालां कण्ठस्थां यो वहति हि ।
वैष्णवो न स विश्वेशो विष्णुपूजारतो यदि ॥”
गारुडे ।
“धारयन्ति न ये मालां हेतुकाः पापदुहयः ।
नरकात्त्र निवर्तन्ते दग्धाः कोपामिना हरैः ॥”
अतएव स्कान्दे तत्रैव ।
“न जह्यात्तुलसीमालां धात्रीमालां विशेषतः ।
महापातकसंहर्ता धर्मकामार्थदायिनीम् ॥ ५७ ॥

अथ मालामाहात्म्यम् ।

अगस्त्यमंहितायाम् ।
“निर्माल्यतुलसीपालाशतो यच्चायं वेदरिम् ।
यद्यन् करोति तत् सर्वमनन्तफलदं भवेत् ॥

माला

यः कुर्यात्तुलसीकाष्ठैरचमालास्वरूपिणीम् ।
कण्ठमालाश्च यत्नेन कृतं तस्याश्च भवेत् ॥”
नारदीये ।

“ये कण्ठस्थस्तुलसीनलिनाञ्चमाला
ये वा ललाटफलके जसदृष्टपुष्पाः ।
ये वाहूस्तुलपरिचिह्नितगुरुचक्रा-
स्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति ॥”

किञ्च ।

“भुजयुगमपि चिह्नैरङ्कितं यस्य विष्णोः
परमपुरुषनाम्नां कीर्तनं यस्य वाचि ।
कञ्जतरमपि पुष्टं मस्तके यस्य कण्ठे
सरसिजमणिमाला यस्य तस्यास्ति दामः ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे श्रीभगवद्गीतौ ।

“तुलसीकाष्ठमालाश्च कण्ठस्थां वहते तु यः ।
अप्यशौचोऽप्यनाचारो मामेवेति न संशयः ॥”
स्कान्दे ।

“धात्रीफलकता माला तुलसीकाष्ठसम्भवा ।
दृश्यते यस्य देहे तु स वै भागवतोत्तमः ॥
तुलसीदलजां मालां कण्ठस्थां वहते तु यः ।
विष्णुतीर्थां विशेषेण स नमस्यो दिवौकसाम् ॥
तुलसीदलजा माला धात्रीफलकतापि वा ।
ददाति पापिनां मुक्तिं किं पुनर्विष्णुसेविनाम् ॥
तत्रैव कार्तिकप्रसङ्गे ।

यः पुनस्तुलसीमालां कृत्वा कण्ठे जनादनम् ।
पूजयेत् पुण्यमाप्नोति प्रतिपुष्यं गवायुतम् ॥
अयुतसंख्यगोदानफलमित्यर्थः ।
यावत्कुटति कण्ठस्था धात्रीमाला नरस्य हि ।
तावत्तस्य शरीरे तु ग्रीवा कुटति केशवः ॥
सृष्टे च यानि लोमानि धात्रीमाला कलौ
तृणाम् ।

तावद्वर्धसहस्राणि वसते केशवालये ॥
यावद्दिनानि वहते धात्रीमालां कलौ नरः ।
तावद्वृक्षसहस्राणि वैकुण्ठे वसतिर्भवेत् ॥
मालायुग्मश्च यो निबं धात्रीतुलसिसम्भवम् ।
वहते कण्ठदेशे च कल्पकोटिं दिवं वसेत् ॥”
तुलसिसम्भवमिति ब्रह्मस्कान्दसः । गारुडे च
मार्कण्डेयोक्तौ ।

“तुलसीदलजां मालां कृष्णोत्तीर्णां वहते तु यः ।
पत्रे पत्रेऽश्वमेधानां दृशानां लभते फलम् ॥ ५८ ॥
तुलसीकाष्ठसम्भूतां यो मालां वहते नरः ।
फलं यच्छति देवतारिः प्रत्यहं द्वारकोद्ववम् ॥
निवेद्य केशवे मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
वहते यो नरो भक्त्या तस्य वै नास्ति पातकम् ।
सदा प्रीतमनास्तस्य कृष्णो देवकिनन्दनः ॥
तुलसीकाष्ठसम्भूतां यो मालां वहते नरः ।
प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति नाशौचं तस्य विग्रहे ।
तुलसीकाष्ठसम्भूतां यो मालां वहते नरः ।
तुलसीकाष्ठसम्भूतं शिरसो बहुभूयम् ।
वाङ्मोः करे च मर्त्यस्य देहे तस्य सदा हरिः ॥
तुलसीकाष्ठमालाभिर्भूषितः पुण्यमाचरेत् ।
पितृणां देवतानाञ्च कृतं कोटिगुणं कलौ ॥
तुलसीकाष्ठमालानु येनराजस्य दूतकाः ।

मालाका

दृष्ट्वा नश्यन्ति दूरेण वातोद्धृतं यथादलम् ॥
तुलसीकाष्ठमालाभिर्भूषितो भ्रमते यदि ।
दुःस्वप्नं दर्शितमिच्छ न भयं शूलजं कश्चित् ॥”
गौतमीये पुरश्चरणप्रसङ्गे ।
“तथा मलकसम्भवेस्तुलसीकाष्ठनिर्मितैः ।

इत्यादि ॥ ५९ ॥ तत्रैव ।

पुण्डरीकभवा माला गोपालमनुसिद्धिदा ।
आमलक्रीभवा माला सर्वसिद्धिप्रदा मता ।
तुलसीसम्भवा वा तु मोक्षं विततुतेऽचिरान् ॥
इति हरिभक्तिविलासः ॥ ६० ॥

अथ रुद्राक्षमालाधारणफलाः ।

लिङ्गपुराणे ।
विना भस्त्रविपुल्येण विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥
संयत्सरप्रदीपे ।
त्रिपुरस्य वधे काले रुद्रस्याक्षोऽपतंस्तु ये ।
अश्रुणो विन्दवस्ते तु रुद्राक्षा अभवन् भुवि ॥
यद्यप्येकादिचतुर्दशसुखरुद्राक्षैश्च मन्त्रफल-
विशेषाः सन्ति तथापि सुलभत्वात् पञ्चवक्त्रस्य
फलमन्त्रावभिधीयते । यथा, स्कान्दे ।
“पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नाम नामतः ।
अगन्त्यागमनाच्चैव अभक्षस्य च भक्षयात् ।
सुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मालाकण्डः, पु, (मालाकाराः कण्डाः कण्डका
अस्य ।) अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मालाकन्दः, पु, (माला गण्डमाला नाशकः कन्दः ।
शक्रपाथिववन् मध्यपदलोपी ।) मूलविशेषः ।
तत्पर्यायः । आविलकन्दः २ त्रिशिखिदला ३
ग्रन्थिदला ४ पादिकन्दः ५ कन्दलता ६ । अस्य
गुणाः । सुतीक्ष्णत्वम् । गण्डमालानाशित्वम् ।
दीपनत्वम् । गुल्महारित्वम् । वातश्लेष्मापकर्ष-
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालाका, स्त्री, (माला एव । माला + स्वार्थे कन्
टाप् ।) माला । इति शब्दरत्नावली ॥
मालाकारः, पु, (मालां करोतीति । क + अण् ।)
वर्णसङ्करजातिविशेषः । मालिकः । माली
इति ख्यातः । तत्पर्यायः । मालिकः २ । इत्य-
मरः । २ । १० । ५ । मालाकरः ३ पुष्पा-
जीवी ४ वनार्चकः ५ पुष्पलावः ६ । इति जटा-
धरः ॥ पुष्पलावकः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
स तु शूद्रायां विश्वकर्मेणो जातः । इति ब्रह्म-
वैवर्तेपुराणम् ॥ अपि च ।

“तेलिक्यां कर्मकाराश्च मालाकारस्य तत्भवः ॥
इति पराशरपद्धतिः ॥

तदगृहस्थितपुण्यस्य पर्यायतदोषाभाधो यथा,
“न पर्युषितदोषोऽस्ति तुलसीविखचम्यके ।
जलजे बहुलेऽगस्त्ये मालाकारश्चेष्ट च ॥”
इति मेघतन्त्रे ५ प्रकाशः ॥

(यथा, दृष्टव्यसहितायाम् । १० । ६ ।

“हस्ते नापितचाक्रिक-
चौरभिषक्कुचिकद्वीपयाथा ।

वन्धवः कौशलका मालाकाराच्च पीयन्ते ॥”

स्त्रियां डीप् । यथा तत्रैव । ७८ । ६ ।

“भिक्षुणिका प्रव्रजिता दासो धात्री कुमारिका
रजिका ।

मालाकारा दृष्टाङ्गना सर्वो नापिनी दूयः ॥”

मालाग्रन्थिः, पुं, (मालेव ग्रन्थिरस्य ।) माला-
दूयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालाढ्यं, स्त्री, (मालाकारं ढ्यम् ।) भूढ्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मालाढ्यकं, स्त्री, (मालाढ्यं । स्वार्थे कन् ।)

भूढ्यम् । इत्यमरः । २।४।१६७ ॥ हे गन्धर्व
इति ख्याते । मालाढ्यं ढ्यं मालाढ्यं स्वार्थे

कः । भुवत्तुं भूलमत्वात् भूढ्यं मनीषादित्वात्

सागमः । मालाढ्यकभूढ्यौ । इति स्त्रीवे ।

इति सुभूयादयः ॥ मालाढ्यकभूढ्यणाविति

पुंसि पठन्ति केचित् ॥ स्वामी तु । कृत्राति-

च्छत्रादिभूढ्यणान्तं पर्यायमाह यथा,—

“भूढ्यो रौच्यो भूतिभूमिकोऽथ कुटुम्बकः ।

मालाढ्यश्च पालनश्चत्रातिच्छत्रककर्षेति ॥”

रामकपूर्वं वहुपत्रकाण्डं कपूर्वसुगन्धि ।

इदं शुतपुष्पिकावदुक्तगन्धं भूलमश्च भवती-

त्यनयोर्भेदः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (तथास्य

पर्यायः ।

“गुह्यवीजन् भूतीकं सुगन्धं जम्बुकप्रियम् ।

भूढ्यन् भवेच्छना मालाढ्यकमित्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मालादूर्वा, स्त्री, (माला इव ग्रन्थियुक्ता दूर्वा ।)

दूर्वाविशेषः । गाढिया दूर्वा इति भाषा ।

तत्पर्यायः । वलिदूर्वा २ अलिदूर्वा ३ माला-

ग्रन्थिः ४ ग्रन्थिला ५ ग्रन्थिदूर्वा ६ मूलग्रन्थिः ७

वेल्हनी ८ ग्रन्थिमूला ९ रोहत्पल्वा १० पर्व-

वल्ली ११ शिवाख्या १२ । अस्या गुणाः ।

समधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । शिश्नरत्वम् । पित्त-

दोषप्रशमनत्वम् । कफवान्तिघटापहत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

मालारिया, स्त्री, पात्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालालिका, स्त्री, (मालां अलतीति । अल + खलु

टाप् अत इत्यच् ।) टुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालानी, स्त्री, (मालामलति । अल + अच् ।

डीप् ।) टुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालिः, पुं, सुनेशराक्षसपुत्रः । यथा,—

“ग्रामगीर्णाम् गन्धर्वो विश्वावसुसमग्रमः ।

तस्य देववती नाम द्वितीया स्त्रीरिवात्मजा ॥

त्रिषु लोकेषु विख्याता रूपयौवनशालिनी ।

तां सुनेशाय धर्मात्मा ददौ रक्षःत्रियं

माल्यवन्तं सुमालिष मालिष वलिनांवरम् ॥”

इति रामायणे उत्तरकाण्डे ५ सर्गः ॥

मालिकः, पुं, (मालास्य पण्यम् । माला + “तदस्य

पण्यम् ।” ४।४।५१ । इति ठक् । यद्वा.

मालाग्रथनं शिल्पमस्येति । “शिल्पम् ।” ४।

४।५५ । इति ठक् ।) मालाकारः । इत्य-

मरः । २।१०।५५ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६।१६।

“निदाघे पुष्पताम्बूलीपर्णादयत्रातिशीतले ।

न्यस्यद्विर्मांलिकैर्दत्तात् सा जीवेद्भाटाकादिति ॥”)

पत्निभेदः । इति मेदिनी । के, १३६ ॥ रङ्गकः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

मालिका, स्त्री, (मालेव । माला + कन् टाप् अत

इत्यच् ।) समला । पुत्री । श्रीवालङ्करणम् ।

पुष्यमाल्यम् । नदीविशेषः । इति मेदिनी ।

के, १३६ ॥ सुरा । इति हारावली ॥ चुमा ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

मालिनी, स्त्री, (माला सुखमालास्यस्याः

अस्यां वा । माला + “ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५।२।

११६ । इति इनिः डीप् ।) मातृकामेदः ।

उत्तमेदः । (मालिन् + डीप् ।) मालिकपत्नी ॥

गौरी । चम्पानगरी । (यथा, महाभारते । १२।

५ । ६—७ ।

“प्रौढा ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ ।

अङ्गेषु नरशार्दूल । स राजासीत् सपत्नजित् ॥

पालयामास चम्पाश्च कर्णः परवलाहिनः ॥”)

मन्दाकिनी । नदीभेदः । इति मेदिनी ॥ (यथा,

महाभारते । १ । ७२ । ८ ।

“जनयामास सुनिर्मेनकायां शकुन्तलाम् ।

प्रस्ये हिमवतो रम्ये मालिनीमभितो नदीम् ॥”)

अग्निशिखावृक्षः । डुरालभा । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ स च वृत्तमेदः पञ्चदशाक्षरपाद-

च्छन्दः । यथा,—

“न न म य य युतेयं मालिनी भोगिलोके ।

नृगमदकृतचर्चा पीतकौशेयवासा

नचिरशिखिशिखण्डावह्वधम्मिल्लपाशा ।

अवृत्तनिहितमंसं वंशसुतकाययन्ती

धृतमधुरिपुलौला मालिनी पातु राधा ॥”

इति कुन्दोमङ्गरी ॥

अप्सरविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।

४५ । ३५२ ।

“पिङ्गलाच्च गणालाता दशमी केशरावली ।

एकादशी मालिनीति नाम्ना कम्बलनन्दिनी ॥

स्कन्दमातृणामन्यनमा । सैव शिशुमातृणा-

मन्वतमा । यथात्रैव । ३ । २२७ । १० ।

“काकी च हलिमा चैव मालिनी वृंहिला

तथा ।

आर्या पलाला वैमित्रा सप्तताः शिशुमातरः ॥”

मालाग्रथनं शिल्पमस्याः । इनिः । डीप् ।

द्रौपद्या नामान्तरम् । यथा, महाभारते । ४ ।

८ । २१ ।

“मालिनीत्येव मे नाम स्वयं देवि चकार सा ।

साहमभ्यागता देवि ! सुदेह्ये ! त्वच्चित्रम् ॥”

राक्षसीभेदः । सा च विभीषणस्य माता ।

यथा, महाभारते । ३ । २७४ । ३—८ ।

“स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहनः ।

राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥

ताः सदा तं महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यताः ।

ऋषिं भरतशार्दूलं । वृत्तगीतविशारदाः ॥

पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशास्यते ! ।

अन्योन्यसङ्घाया राजन् ! श्रेयस्कामा सुमध्यमाः ॥

स तासां भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।

लोकपालोपमान् पुत्रानेकैकस्या यथेष्टितान् ॥

पुष्पोत्कटाया जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेन्दुरौ ।

कुम्भकर्णदशग्रीवौ वलेनाप्रतिभौ सुवि ॥

मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।

राकायां मिथुनं यज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ॥”

रौच्यमनुमाता । यथा, मार्कण्डेये । ६८५—७ ।

“तथेति तेन साप्युक्ता तस्मात्तोयाद्वपुस्तौम् ।

उज्जहार ततः कन्यां मालिनीं नाम नामतः ॥

नद्याश्च पुलिने तस्मिन् स रक्षिर्मुनिसत्तमः ।

जग्राह पाणिं विधिवत् समानाय महासुनौ ॥

तस्यां तस्य सुतो जज्ञे महावीर्यो महामतिः ।

रौच्योऽभवत्पितुर्नाम्ना ख्यातोऽच वसुधातले ॥”

श्वेतकर्णस्य पत्नी । यथा, हरिवंशे । १८५।७ ।

“तस्माद्भवनगतादुर्गमं यादवी प्रत्यपद्यत ।

सुचारीर्द्धिता सुभूर्मालिनी भ्रातृमालिनी ॥”)

मालिन्यं, स्त्री, (मलिन + “पुञ् ङ्ण कठजिलसेनिर-

ट्ण् ण्येति ।” ४।२।८० । इति संकाशादित्वात्

ण्यप्रत्ययः ।) मलिनत्वम् । मलिनस्य भाव इत्यर्थे

णाप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, राजतरङ्गि-

ण्याम् । १ । १७८ ।

“भोगयोगेन मालिन्यं नेतुं मध्यगतोऽपि सः ।

न शक्यते स पङ्केन प्रतिभेन्द्ररिवामलः ॥”)

माली, [न्] पुं, (माला पण्यत्वेनास्यस्य । माला +

“ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५।२।११६ । इति इनिः ।)

मालाकारः । इति मालिनीशब्ददर्शनात् ॥

सुनेशराक्षसपुत्रः । यथा,—

“सुनेशपुत्रेभंगवन् ! पितामहवरोहतेः ।

अहं विष्णुरहं रुद्री ब्रह्माहं देवराडहम् ॥

अहं यमश्च वरुणश्चन्द्रोऽहं रविरप्यहम् ।

इति माली सुमाली च माल्यवांश्चैव राजसः ।

वाघन्तं समरोहर्षा ये च तेषां पुरःसराः ॥”

इति रामायणे उत्तरकाण्डे ६ सर्गः ॥

(अस्थिमाला अस्थस्येतोनिः । महादेवः ।

यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६० ।

“यालरूपेण गुहावासी गुह्यो माली नरङ्गवित् ।”

माला अस्थस्येतोनिः । मालायुक्ते, त्रि । यथा,

रामायणे । २ । ५६ । ६ ।

“आदौप्रानिव वेदेहि ! सन्तः पुष्पिताम्रगान् ।

स्त्रेः पुष्पैः किंशुकान् पश्य मालिनः शिशिरा-

त्यये ॥”)

मालुः, पुं, (मृ + “चो रच लः ।” १ । ५ । इत्यत्र

वाङ्मलकान् पुण् । इत्यञ्जलदत्तोक्त्या पुण् ।)

पत्रलता । नारी । इति मेदिनी । ले, ४५ ॥

मालुधानः, पुं. (मालु मरणं विदधानीति । धा + ल्युः ।) मालुनाहिः । इत्यमरः । १ । ८ । ६ । मालुया साप इति भाषा ॥ अष्टनागान्तर्गत-नागविशेषः । यथा,—

“मालुधानश्चित्रवर्णं महापद्मोऽपि दृश्यते ।”

इति हारावली ॥

मालुधानी, स्त्री, लताभेदः । इति मेदिनी । ने, २०३ ॥

मालूकः, पुं, कृष्णार्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालूरः, पुं, (मां परेषां वृक्षान्तराणां श्रियं प्रभावं लुनातीति । लून् + बाहुलकात् रुः ।) विस्त्वृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ३२ । (यथा, नैवेधे । १ । ६४ ।

“स वारनारीकुचसञ्चितोपमं

ददर्श मालूरफलं पचेलिमम् ।”)

कपित्थवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विस्त्वृत्तार्थे पर्यायो यथा,—

विल्लो महाकपित्थाखः श्रीफलो गोहरीतकी ।
पूतिवातोऽथ माङ्गल्यो मालूरश्च महाफलम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“विल्वः शाखिल्यशैल्यौ मालूरश्रीफलावपि ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे च ॥

मालेया, स्त्री, (मल + टक् टाप् ।) स्थूलैला । इति

रत्नमाला ॥ (स्थूलैलाशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

माल्यं, क्ली, (मालेव । माला + चतुर्वर्णादित्वात्

व्यञ् ।) पुष्पम् । पुष्पसङ्गः । इति मेदिनी ।

ये, ४५ ॥ पुष्पार्थकमाल्यशब्दस्य प्रयोगो यथा,

“यथा चाल्येन माल्येन वासितं तिलसर्षपम् ।

न सुञ्चितं स्वकं गर्गं तद्वत् सुख्यस्य दर्शनम् ॥”

इति महाभारते भोजधर्मो १०५ अध्यायः ॥

नृद्धिं न्यस्तपुष्पदाम । इत्यमरः । २ । ७ । १३५ ॥

अस्य पर्यायादिर्माणाशब्दे द्रव्यः ॥ ॥

(पुष्पसङ्गार्थे गुणा यथा,—

“वृत्त्यं सौगन्धमाह्व्यं कान्त्यं पुष्टिवलप्रदम् ।

सौमनस्यमलक्ष्मीर्गन्धमाल्यनिवेद्यम् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

माल्यदानफलं यथा,—

“गन्धमाल्यैरलङ्कारैस्तुष्टा हृष्टाश्च नित्यशः ।

गन्धमाल्यप्रदा ये तु दाननिश्चयतत्पराः ॥

धर्मेन्द्राः सत्यश्रीलाश्च सर्वदुःखविवर्जिताः ।

सुचिरं देवतैः साहं क्रीडन्ति हि महासुने ॥”

इति वज्रपुराणम् ॥

अपि च । नारसिंहे ।

“जातीपुष्पसहस्रेण यच्छेन्दालां सुप्रोभनाम् ।

वैष्णवो विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं श्रूय ॥

कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।

वसेद्विष्णुपुरं श्रीमान् विष्णुतुल्यपराक्रमः ॥

जातीपुष्पकृतां मालां कपूरपट्टवाचिताम् ।

निवेद्य देवदेवाय यत्फलं प्राप्नुयान्नरः ।

न तद्गर्गयितुं शक्यमपि वर्षशतैरपि ॥

स्तान्ते ।

मालनीकलिकामालामोषदिकसितां हरेः ।

दत्त्वा शिरसि विप्रेन्द्र ! वाजिमेघफलं लभेत् ॥
तत्रैव ।

मालनीमालया विष्णुः पूजितो येन कार्तिके ।

पाषाणरक्ततां मालां पटान् सौरिः प्रमार्जति ॥

सौरिर्ममः । विष्णुरहस्ये ।

स्वर्णलज्जाधिकं पुष्पं माला कोटिगुणाधिका ॥

इति श्रीहरिभक्तिलिलासे ७ विलासः ॥ ॥

माल्यगलस्य वह्निर्गमननिषेधो यथा,—

“वह्निर्माल्यं वह्निर्गन्धं भार्याया सह भोजनम् ।

विद्विष्य वादं कृत्वा वा प्रवेशश्च विवर्जयेत् ॥”

इति कूर्मपुराणे उपविभागे १५ अध्यायः ॥ ॥

स्वयं माल्यापकर्षणनिषेधो यथा,—

“नास्त्रीयात् सन्निवेद्यायां न गच्छेन्नापि संवि-

ज्ञात् ।

न चैव प्रलिखेद्भूमिं नास्नोपहरेत् सजम् ॥”

इति मानवे ४ अध्यायः ॥

न च मालां हृतां स्वयमेवापनयेत् । अर्धा-

दन्धेनापनयेदित्युक्तम् । इति कुल्लूकभट्टः ॥ ॥

केशवाह्ये माल्यधारणनिषेधो यथा,—

“नहि गर्ह्यकथां कुर्व्यात् वह्निर्माल्यं न धार-

येत् ।

गवाश्च यानं पृष्टेन सर्वथैव विगर्हितम् ॥”

इति च मानवे ४ अध्यायः ॥

केशकलापादह्निर्माल्यं न धारयेदिति कुल्लूक-

भट्टः ॥ ॥ स्वयं माल्यधारणनिषेधो यथा,—

“स्वयं माल्यं स्वयं पुष्पं स्वयं वृष्टश्च चन्दनम् ।

नापितस्य गृहे शौरिं शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥

इति कर्मलोचनम् ॥ ॥

माल्यचन्दनदानविधिर्यथा,—

“यामन्त्रयित्वा यो विप्रान् गन्धमाल्यैश्च मानवः ।

तर्पयेच्छ्रद्धया युक्तः स मामर्चयते सुदा ॥”

इति वज्रपुराणम् ॥

माल्यपुष्पः, पुं, (माल्याकाराणि पुष्पाण्यस्य ।)

श्रणवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

माल्यपुष्पिका, स्त्री, (माल्यपुष्प + कन् टाप् ।

अत इत्वच् ।) श्रणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(गुणादयोऽस्याः श्रणपुष्पीशब्दे ज्ञेयाः ॥)

माल्यवान्, [तु] पुं, (माल + मतुप् । मस्य वः ।)

पर्वतविशेषः । इत्यमरः । २ । ३ । ३ ।

माल्यं मालाकारता विद्यतेऽत्र माल्यवान् वतु ।

इति तट्टीकायां भरतः ॥ स च केतुमालेलाटत-

वर्षयोः सीमापर्वतः । नीलनिषधपर्वतपर्वन्त-

विस्तारः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । १५८ । ३५ ।

“उपतप्तुर्महाभागा माल्यवन्तं महागिरिम् ।”)

राक्षसविशेषः । स च सुकेसराक्षसात् ग्रामणी-

नामकगन्धर्वस्य कन्यायां देववत्यां जातः । अस्य

भ्राता सुमाली तस्य कन्यायां निकषायां पुनस्त्य-

पुत्रविश्रवसो रावणो जातः । इति रामायणे

उत्तरकाण्डे ५ सर्गः ॥ (मालाविशिष्टे, त्रि ।

यथा, महाभारते । १ । १७१ । ३१ ।

“शिरोरुहेष्टु गग्राह माल्यवत्सु धनञ्जयः ।”

स्त्रियां ह्रीप् । नदीभेदः । यथा, रामायणे
२ । ५६ । ३५ ।

“सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटं

नदीं च तां माल्यवतीं सुतीर्थाम् ।

ननन्द हृष्टो गगपच्चिजुष्टं

जहौ च दुःखं पुरविप्रवासात् ॥”)

मालः, पुं, (मल्ल + चातुरार्थकत्वात् अच् ।) वण-

सङ्करजातिविशेषः । स च लेटाक्षीवरकन्यायं

जातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

मालवी, स्त्री, (मल्ल + स्त्रीर्धेऽण् । तस्य वा

गमनं यत्र ।) मल्लवाजा । इति हारावली ॥

माशब्दिकः, त्रि, (मा इत्याहेति । माशब्द +

“प्राग्वहतेहक् ।” ४ । ४ । १ । इत्यत्र ।

“तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् ।”

इति वार्त्तिकेऽतः ।) निषेधकर्त्ता । तत्-

पर्यायः । प्रतिषेद्धा २ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

माघः, पुं, (माघस्य फलम् । माघ + अण् । “लुप्

च ।” ४ । ३ । १६६ । इत्यस्य “फलपाकशुषा-

सुपसंख्यानम् ।” इति काशिकोक्तेरणो लुप् ।

यद्वा, मस + घञ् एवोदरादित्वात् साधुः ।

श्रीहिमेदः । माघकलाइ इति उरिद् इति च

भाषा । तत्पर्यायः । कुरविन्दः २ धान्य

वीरः ३ वृषाकरः ४ मांसलः ५ वलाजः ६

पिच्छः ७ पिष्टभोजनः ८ अस्य गुणाः ।

स्निग्धत्वम् । बहुमलकरत्वम् । शोषणत्वम् ।

श्लेष्मकारित्वम् । अशुण्यवीर्यत्वम् । भटिति-

रक्तपित्तप्रकोपणत्वम् । वातहरत्वम् । गुरु-

त्वम् । वलकरत्वम् । रोचकत्वम् । खादुत्वम् ।

अमसुखवतां नराणां नित्यं सेवनीयत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“माघो गुरुः खादुपाकः स्निग्धो रुच्योऽनिला-

पहः ।

उष्णः सन्तर्पणो बल्यः शुक्रलो वृंहणः परः ॥

भिन्नशूलमलस्तन्यमेदपित्तकफप्रदः ।

गुदकौलाह्वितश्वासप्रतिस्रूलानि नाशयेत् ॥”

इति ।

कफपित्तकरा माघाः । इति च भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।

“माघो बहुमलो वृषः स्निग्धोऽप्यो मधुरो

गुरुः ।

वातशुद्धं हृणो वल्यो मेदोमांसकफप्रदः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

माघरूपेण मलकभक्ष्यं निविष्टं यथा,—

“मलकं माघरूपेण मधुना च न भक्षयेत् ॥”

इति च राजवल्लभः ॥

चतुर्दशं रविवारे च माघभक्षणविषेधो यथा,

चिररोगी च माघके । इति ।

“माघमामिषमांसश्च मसूरं विस्वपचकम् ।

भक्षयेद्दूयो रवेवारी सप्तनक्षत्रपुचकः ॥”

इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ॥

परिमाणविशेषः । माघा इति भाषा । तत-

पर्यायः । माषकः २ मासः ३ । इत्यमर-
भरतौ ॥ हेमः ४ धानकः ५ । स च मागध-
माने सुश्रुतमते ५ गुञ्जापरिमाणम् । चरकमते
६ ८ गुञ्जापरिमाणम् । कालिङ्गमाने सुश्रुत-
मते ५ । ७ । ८ गुञ्जापरिमाणम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ वैद्यकान्तरे १० गुञ्जापरिमाणम् ।
यथा,—

“गुञ्जाभिर्दशभिर्माषः शाखो माषचतुष्टयम् ।”
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

(माषार्थे यथा,—

“द्वात्रिंशन्माषकैर्माषश्चरकस्य तु तैः पलम् ।
चरकाहर्षलोच्चानं चरके दशरत्तिकैः ।

माषैः पलं चतुःपट्या वज्रवेत्तत्थेरितम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिन्यग्रहे ज्वराधिकारे ।
ज्योतिःस्मृतिसमते १२ गुञ्जापरिमाणम् । यथा,
“पलं तु लौकिकैर्मनैः सादरत्तिदिमाषकम् ।
तोलकचित्तयं ज्ञेयं ज्योतिर्ज्ञैः स्मृतिसम्मतम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनेन पलं अदरत्तिक-
धिकमाषद्वयाधिकतोलकचयम् । एतेन माषक-
परिमाणं द्वादशरत्तिकं भवति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
त्वग्दोषभेदः । इति मेदिनी च, २१ ॥

माषकः, पुं, (माषप्रकारः । माष + “स्थला-
दिभ्यः प्रकाशवचने कन् ।” ५ । ४ । ३ । इति
कन् ।) मासकः । पञ्चरत्तिकपरिमाणम् ।
यथा । गुञ्जाः पञ्चाशदमाषकः । इत्यमरः ॥

“दशाह्वगुञ्जं प्रवदन्ति माषं
माषाङ्गयैः षोडशभिश्च कर्षम् ॥”

इति लीलावती च ॥

“षड्भिस्तु रत्तिकाभिः स्यान्माषको हेम-
धानको ।

माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत्
कचित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(वीहविशेषः । तदर्थे विषयो यथा,—

“द्वात्रिंशन्माषकैर्माषः ।”

परिमाणार्थे यथा,—

“—————सुश्रुतस्य तु माषकः ।

द्वादशभिर्धान्यमाषैश्चतुःपट्या तु तैः पलम् ॥”

इत्युभे वैद्यकचक्रपाणिन्यग्रहे ज्वराधिकारे ॥

माषकलायः, पुं, (माषघञः कलायः शाक-
पादिवत् समसः ।) खनामस्यातशस्यम् ।
यथा । कलायशब्दो विशेषे सामान्ये च अत-
स्य माषकलाय इत्यादि प्रयोगः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

माषपर्णो, स्त्री, (माषस्य पर्णमिव पर्णं यस्याः ।
ततो ङीष् ।) वनमाषः । माषाणी इति
भाषा । तत्पर्यायः । हयपुच्छौ २ कास्वीजी ३
महासहा ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ३ । ८ । सिंह-
पुच्छौ ५ ऋषिप्रोक्ता ६ क्षण्यन्ता ७ पाण्डु-
लोमशपर्णानी ८ । इति रत्नमाला ॥ आर्द्र-
माषा ९ मांसमाषा १० मङ्गल्या ११ हय-
पुच्छिका १२ हंसमाषा १३ अय्यपुच्छा १४

पाण्डुरा १५ माषपर्णिका १६ कल्याणी १७
वज्रमूली १८ शालिपर्णी १९ विसारिणी २०
आत्मोद्भवा २१ बहुफला २२ खयम्भूः २३
सुलभा २४ घना २५ सिंहविद्रा २६ विष्ठा-
चिका २७ । अस्या गुणाः । तिक्तस्त्वम् ।
वृष्यत्वम् । दाहज्वरापहत्वम् । शुक्रवृद्धिकारि-
त्वम् । वल्यत्वम् । शीतलत्वम् । पुष्टिर्जनत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च भावप्रकाशे ।
“माषपर्णोऽस्यपर्णो कास्वीजी हयपुच्छिका ।
पाण्डुलोमशपर्णी च क्षण्यन्ता महासहा ॥
माषपर्णी हिमा तिक्ता रूक्षा शुक्रवलाश्रयता ।
मधुरा आदिष्णी शोषा वातपित्तज्वराभजित् ॥”

माषभक्तवलिः, पुं, (माषश्च भक्तश्च तद्व्युत्तो
वलिः ।) माषतखुलदधिमिश्रितपूजोपहार-
विशेषः । अत्र केचित् हरिद्रावृत्तमध्यापि
मिश्रयन्ति । यथा । एष माषभक्तवलिः ।
“ॐ जय त्वं कालि ! सर्वेशे सर्वभूतसमावृते ।
रक्ष मां निजभूतेभ्यो वलिं यज्ज शिवप्रिये ॥”
ॐ काल्यै नमः । प्रार्थनामन्त्रो यथा,—
“ॐ मातर्मातर्त्वे दुर्गे सर्वकामार्थसाधनि ।।
अनेन वलिदानेन सर्वान् कामान् प्रयच्छ मे ॥”
इति छन्दस्तत्त्वम् ॥

भूतेभ्योऽप्ययं वलिर्देयः ॥

माषवर्हकः, पुं, (माषं वर्हयतीति । वृष + णिच्
खुल् ।) खर्गकारः । इति शब्दमाला ॥

माषशः, [सु] अ, प्रतिमाषम् । माषं माषं ददाति
इत्यर्थे शसृप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ॥

माषादः, पुं, (माषमत्तीति । अद् + अण् ।)
कच्छपः । इति शब्दरत्नावली ॥ माषभक्त-
वि ॥

माषीणं, स्त्री, (माषाणां भवनं चेन्नम् । माष +
माथं, [विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाण्युभयः ।”

५ । २ । ४ । इति यत् पचे खप् ।) माषचेन्नम् ।
यथा,—

“तिल्यतेलीनवन्माषोमाशुभङ्गाद्विरूपता ।”

इत्यमरः ॥

यथा तिलस्य चेन्नं तिल्यं तेलीनश्च भवति तथा
माषादीनामपि द्विरूपता हेतुर्भवति । इति
तट्टीकायां भरतः ॥

मासु, पुं, (मास + माने “सर्वघातुभ्योऽसुन् ।”
४ । १ । ८ । इत्यसुन् ।) चन्द्रः । (यथा, ऋग्वेदे ।
१० । १२ । ७ ।

“सूर्यं ज्योतिरदधुर्मास्यक्तुन्

परिद्योतनिं चरतो अणसा ॥”

“मासि चन्द्रमसि ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥

मीयतेऽनेनेति । मा + “चन्द्रे मो ङित् ।” उणा०
४ । २२७ । इत्यत्र “वाहुलकात् केवलादपि
मोऽसिः ।” इत्याज्जुलोदत्तोक्तेरसिः ।) मासः ।

इति मेदिनी । से, ७ ॥ अस्य प्रथमैकवच-
नान्तरूपं माः ॥ (यथा, मनी । २ । ३४ ।

“चतुर्थं मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात् ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यदेष्टं मङ्गलं कुक्षे ॥”

मांसे, स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । ५ । २६ । ८ ।

“त्रीयच्छता महिषाणामघो

मास्वीसरांसि मघवा सोम्यापाः ।”

“माः मांसानि ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

मासः, पुं, (मसु परिमाणे + भावे घञ् ।) माष-
परिमाणम् । इत्यमरटीकायां भरतः । माष
इति भाषा ॥ (मस्यते परिमीयते असावने-
नवेति मसु + घञ् ।) शुक्रकणपञ्चद्वयात्मकः
कालः । स च पौषमाषादिद्वादशसंज्ञकः ।
इत्यमरः । १ । ४ । १२ ॥ मासश्चन्द्रस्यार्थं मासः
णः । चान्द्रमासस्येयं युच्यते । सौरादिषु तु
मस्यते परिमीयतेऽनेनासौ वा मासः । मसिर्ध
ई परिमाणे घञ् । माः सान्तोऽपि । मास्तु
मासोऽपि दृश्यते । इति हड्डः । इति भरतः ॥ ॥ ॥
स्मृतिसमतेऽपि पौषादिद्वादशसंज्ञकः । यथा,—
“चक्रवत् परिवर्त्तते सूर्यः कालवशादयतः ।
अतः सांवत्सरं आहं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् ॥
मासचिह्नितं कर्त्तव्यं पौषमाषाद्यमेव हि ।
यतस्तत्र विधानेन स मासः परिकीर्तितः ॥”
इति लघुहारोतः ॥

कार्तिकादिद्वादशसंज्ञकोऽपि । यथा,—

“अन्वोपान्तौ त्रिभौ ज्यौ फाल्गुनश्च त्रिभा
मतः ।

शेषा मासा द्विभा ज्ञेयाः कृत्तिकादिवच-
स्थया ॥”

स च चैत्रादिद्वादशसंज्ञकश्च । यथा अतः
ब्रह्मपुराणम् ।

“चेत्रे मासि जगद्वृक्षा ससर्वं प्रथमेऽहनि ।

शुक्रपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्यादये सति ॥

प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि ।

गृहान्नाशीष्टून् मासान् वत्सरान् वत्सराधि-
पान् ।

इत्यनेन माससंवत्सराणां चान्द्रवत्सक्तम् ।

ब्रह्मसिद्धान्तोऽपि ।

“चेत्रसितादेरुदयाद्धानोर्ध्वर्त्तुमासयुगकल्पाः ।

वृष्ट्याहो लङ्कायामिह प्रवृत्ता दिनेऽन्तः ॥”

चेत्रसितादेचेत्रशुक्रप्रतिपदस्तामारभ्येत्यर्थः ॥

अपि च ।

“मीनादिस्था रविर्यथामारम्भप्रथमद्यौ ।

भवेत्तेऽन्दे चान्द्रमासाश्चेत्राद्या द्वादश स्मृताः ॥”

चान्द्रसावनसौरनाक्षत्रभेदेन स च चतुर्विधः ।

शुक्रप्रतिपदादिदर्शान्त्यान्तरः । तत्र चान्द्रो-
ऽपि द्विविधः । शुक्रप्रतिपदादिदर्शान्तो मुख्यः ।

क्षण्यप्रतिपदादिषीर्षमास्यन्तो गौणः । यत्-
किञ्चित्तिशक्तिव्यात्मकश्चेति द्विविधो गौणः ।

विंशदहोरात्रात्मकः सावनः । आदित्येक-
राशिभोगावच्छिन्नः सौरः । सप्तविंशतिनक्षत्रा-
वच्छिन्नस्त्रिंशदाक्षत्रदिनात्मकश्च नाक्षत्रः ।

तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते ।

“चान्द्रः शुक्रादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनेः ।

एकराशौ रवियावत् कालं मासः स भास्करः ॥

मासः

सर्वेष्वपरिवर्तैस्तु नाक्षत्र इति चोच्यते ॥”

सूर्यसिद्धान्ते ।

“नाक्षत्रेण तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रचक्षते ।

नक्षत्रं गता भवेत्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा ॥

रेन्द्वस्तधिभिस्तद्गन् संक्रान्त्या सौर उच्यते ॥”

तत्तिंशता नाक्षत्रदिनत्रिंशता मासो नाक्षत्र-

मासः । तथा त्रिंशता ॥ ५ ॥ स्मार्त्तशूलपाणि-

मते सुखचान्द्र एव मासपदशब्दः । जीमूत-

वाहनमते सौर एव शब्दः । चान्द्रप्रमाणं

प्रागुक्तम् । सौरप्रमाणम् । सौरास्तु माघादयो

द्वादश एव श्रौताः । तथा च श्रुतिः । तप-

स्तपस्यो श्रेष्ठिराहुः । मधुश्च माघवश्च वास-

न्तिक्रावुः । शुकश्च सुचिश्च मेघावतुः । अघे-

तदुदगयनं देवानां दिनम् । नभाश्च नभस्यश्च

वाक्किंशवतुः । इषश्च ऊर्जश्च शारदावतुः ।

सह्यश्च सहस्यश्च हैमन्तिक्रावतुः । अघेत-

दक्षिणायनं देवानां रात्रिरिति । अत्रायनस्य

सौरत्वेन तद्वत्कृतपक्षपस्यादीनामपि सौर

परतन्ति । अतो भूयसामनुरोधेन वैशाखादयः

सौरवाचिनोऽवधार्यन्ते । इति मलमासतत्त्वम् ॥

अपि च ।

“भेषस्थित्या रवेर्मासो वैशाखोऽव्यसुखः

सुखतः ॥”

इति सङ्केतसौदी ॥

अथ कर्मविशेषे मासविशेषादिः । तत्र पिता-

महः ।

“आवृत्तिर्ये पितृकृत्ये च मासचान्द्रमसः सुखतः ।

ववाहादौ सुखतः सौरौ यज्ञादौ सावनो मतः ॥”

ग्रहमादिपदं यात्रायश्चचारपरम् । यत् कर्म

सूर्यभोग्यराश्यान्तेन यच्च विशिष्योदगयनादि

विहितं तत्परश्च अयनस्य सौरमासघटित-

त्वात् । तच्च चूडोपनयनादि । द्वितीयादिपदं

सन्नभृतिवृद्धिप्रायश्चित्ताद्युदायाशौचगर्भाधान-

पुंसवनसौमन्तोन्नयननामकरणात्रप्राशननिष्क्र-

मण्यचूडादिपरम् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।

“अध्यायनश्च गृहचारकर्म

सौरिण मासेन सदाध्यवस्येत् ।

सत्राण्युपास्यान्यथा सावनेन

कौत्स्यश्च यत् स्यादध्यवहारकर्म ॥”

अध्यायनं अध्वगमनं याजिति यावत् ॥ ५ ॥

अथ सौरादिमासविहितवर्माणि ।

“विवाहोत्सवयज्ञेषु सौरं मासं प्रशस्यते ।

पार्ष्णे त्वष्टकायाहं चान्द्रमिथं तथावृत्तिके ॥”

अत्र यज्ञपदसुदगयनादिविहितपशुवागामिप्रायं

पितामहोक्तान् विष्णुधर्मोत्तरोक्तसत्रपरम् ।

गर्गः ।

“आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्तक्रिया तथा ।

सावनेन तु कर्त्तव्या मन्त्राणामपुत्रपासना ॥”

सूर्यसिद्धान्ते ।

“सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाव्युपास्तथा ।

मध्यमयहसुक्लिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता ॥”

मध्यमयहसुक्लिर्ज्योतिर्गणना प्रसिद्धा ॥ ६ ॥

मासः

नाक्षत्रमासप्रयोजनं विष्णुधर्मोत्तरे ।

“नक्षत्रसत्राण्ययनानि चेन्दो-

र्मासेन कुर्याद्गणनात्मकेन ॥”

नक्षत्रसत्राणि माससाध्यवागविशेषरूपाणि

याज्ञिकप्रसिद्धानि । इन्दोरयनानि सोमाय-

नाख्यसत्राणि । इति समयप्रकाशः ॥ एवं जन्म-

नक्षत्रे शनिभौमवारे फलं नाक्षत्रमासेन योग्य-

त्वात् । यथा, मलमासतत्त्वे ।

“जन्मनृक्षे यदि स्यातां वारौ भौमशनेचरौ ।

स मासः कल्मषो नाम मनोदुःखप्रदायकः ॥”

मलमासविवरणं मलमासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

अथ मासकृत्यम् ।

“आवाणशक्तेकादश्यां कुर्यात् खापं महीत-

सवम् ।

आवाणं च रथं कुर्यात् आवणे अवगणविधिम् ॥

भाद्रे च जन्मदिवसे उपवासपरो भवेत् ।

प्रसन्नश्च पारिवर्त्तमान्श्वेन मासि कारयेत् ॥

उत्थानं श्रीहरेः कुर्यादथवा विष्णुद्वोहकृतम् ।

शुभे चैवाश्विने मासि महाभायाश्च पूजयेत् ॥

कार्तिके मासि यत् कृत्यं श्रेष्ठं देवि वरानने ।

सप्तवर्त्तगाः प्रमाणेन दीपः स्यात्तुरङ्गुलः ॥

पक्षान्ते च प्रकर्त्तव्या दीपमाला बलिः शुभा ।

मार्गशीर्षे मिते पक्षे यज्ञोश्च सितवस्त्रकैः ॥

पूजयेज्जगदीशश्च तूजवस्त्रैर्विशेषतः ।

पौषे पुण्याभिवेकश्च वर्ज्ययेच्चन्दनं तथा ॥

संक्रान्त्यां माघमासे च साधिवासिततखुलान् ।

निवेद्य विष्णवे भक्त्या इमं मन्त्रसुदीरयेत् ॥

जीवनं सर्वभूतानां जनकस्त्वं जगद्गुरो ! ।

तन्वायालीनता प्राप्ता त्वयैव जनिता प्रभो ! ॥

कपूराक्षतिद्रव्याणि हृताक्तानि निवेदयेत् ।

ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या देवदेवपुरःस्थितान् ॥

अभ्यर्च्य भगवद्भक्त्या दिजांश्च भगवद्भक्त्या ।

एकस्मिन् भोजिते भक्ते कोटिर्भवति भक्तिः ॥

विप्रभोजनमात्रेण यज्ञं खाङ्गं भवेद्भुवम् ।

पञ्चानां शूकपक्षे तु स्नापयित्वा च केशवम् ॥

पूजयेद्भगवद्भक्त्या चतुर्पक्षवसन्तितैः ॥

फलगुचूर्णैश्च विविधवर्षितैः पटवासितम् ।

काननं रमणीयश्च प्रदीपदीपदीपितम् ॥

शालेचुरम्भाजम्बीरनागरङ्गकपूगकम् ।

नारिकेलश्च धात्री च वंशतालहरीतकी ॥

अन्ये च वृक्षपक्षैश्च सर्वैर्जङ्गुसमाचितम् ।

पुष्पैश्च विविधैश्च फलपुष्पसमन्वितम् ॥

वितानैः कुसुमोद्यानेर्वारिपूर्णघटेस्तथा ।

चूतशालोयप्राखाभिः शोभितं कुचचामरैः ॥

विशेषतः कलियुगे दोलोत्सवो विधीयते ।

फाल्गुने च चतुर्दश्यामथमे यामसंज्ञके ॥

अथवा पौर्णमास्यान् प्रतिपत्सन्निवसितौ ।

पूजयेद्द्विधिवद्भक्त्या फलगुचूर्णैश्चतुर्विधैः ॥

सितरक्तैर्गौरपीतैः कपूरादिविमिश्रितैः ।

हरिद्राचारयोगाश्च रङ्गरम्यैर्मनोहरैः ॥

अन्यैर्वा रङ्गरम्यैश्च प्रीणयेत् परमेश्वरम् ॥

एकादश्यां समारम्भ्य पञ्चम्यन्तं समापयेत् ।

मासः

पश्चाद्धानि त्राह्याणि स्युर्दोलोत्सवो विधीयते ॥

दक्षिणाभिमुखं कृष्णं दोलयानं सङ्गमराः ।

दृष्ट्वापराधनिचयैर्मुक्तास्ते नात्र संशयः ॥

निश्चिप्य जलमात्रे तु मासे माधवसंज्ञिते ।

सौवर्णपात्रे ताम्बे वा रौप्ये वा न्यस्तयेत्पि वा ॥

तोयस्यं योऽर्चयेद्देवं शालग्रामसमुद्भवम् ।

प्रत्यहं मां महाभागे ! तस्य पुण्यं न गण्यते ।

इमनारोपणं कृत्वा श्रीविष्णौ च समर्पयेत् ।

वैशाखां आवणे भाद्रे कर्त्तव्यश्च तदर्पणम् ॥

वैशाखे च द्वितीयायां जलमध्ये विशेषतः ।

अथवा मण्डपे कुर्यात् मण्डले वा वृहद्वृक्षे ॥

सुगन्धचन्दननाङ्गसुगुप्ताङ्गो दिने दिने ।

यथा प्रयत्नतः कार्यः कृषाङ्गो नैव पूजितः ॥

चन्दनागुरुकस्तूरीकुण्डं कुङ्कुमरोचना ।

जटाभांसी वचा चैव विष्णोर्गन्धाश्च तदा ।

रतेर्गन्धयुक्तेष्वपि हरैरङ्गानि लेपयेत् ॥

वृष्टश्च तुलसीकाष्ठं कपूरागुरुरयोगतः ।

अथवा केशुरेयोऽन्यं हरिचन्दनमुच्यते ॥

अस्मिन् काले कृष्णभक्त्या ये प्रपश्यन्ति मानवाः ॥

न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥

सुगन्धिमिश्रितैस्तोयैः स्नापयित्वा जगद्गुरुम् ।

अथवा पुष्पमध्ये च स्थापयेज्जगदीश्वरम् ॥

दृष्ट्वावनं तत्र कृत्वा उपस्कृतफलानि च ।

विष्णुभक्तो न योग्येन भोजयेत्तद्विधतः ॥

नारिकेलफलं नीरं कोपसोदृत्य दापयेत् ।

कण्टाफलश्च पनसं कोषसुदृत्य दीयते ॥

यथा पचेत्तथा दद्याद्यथाशक्तिं नियोगतः ।

दध्ना विमिश्रितश्चाङ्गं हृतेनाङ्गुल्य दापयेत् ॥

पाचितं पिष्टकं धातुरष्टादश हृतेन च ।

तिलैश्च तिलसंमिश्रैः फलं शुद्धं दापयेत् ॥

यद्यदेवात्मनः श्रेयस्तत्तदीशाय कल्पयेत् ।

इत्था नैवेद्यवस्त्रादीनाददीत कथञ्चन ।

त्यक्तव्यं विष्णुसुहृद्भ्यः तद्भक्त्यो विशेषतः ॥

इति ते कथितं किञ्चित् समासेन महेश्वरि ! ।

गोमयश्च प्रयत्नेन स्वयोनिरिव पाञ्चिति ! ॥”

इति पाञ्चे पातालखण्डे १२ अध्यायः ॥

मासकः, पुं, माघकपरिमाणम् । यथा । गुह्याः

पश्चाद्यमासकः । इत्यमरः ॥ पञ्चगुह्याः कृष्णवाः

आद्यः प्रथमो मासकः । इत्यमरः ॥ पञ्चगुह्यापेक्षया

आद्यत्वम् । शास्त्रीयत्वात् सुखो मास इत्यर्थो

वा । मस्यते परिमीयतेनेन मासः मसिर्त्य ई

परिमाणे परीक्षामे वच् । स्वार्थे कः मासोऽयं

इत्यान्तः । मघ हिंसार्थो मूर्धन्यान्तस्तस्माद्-

घच् । तेन माघो मूर्धन्यान्त इति जिनेन्द्रप्रभ-

तयः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मासज्ञः, पुं, दायहपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मासमानः, पुं, (मासेर्दादशभिर्मानमस्य ।) वत्-

सरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मासस्य मानम् ॥)

मासपरिमाणे, स्त्री ॥

भासिकं

पासरः, पुं, (मस + शिच् + बाहुलकात् अरन् ।)
भक्तमसुद्धमण्डः । तत्पण्यायः । आचामः २
निमावः ३ । इत्यमरः । ७ । ६ । ४६ ॥

मासवर्तिका, स्त्री, सर्षपीपक्षिविशेषः । इति शब्द-
माला ॥

मासान्तः, पुं, (मासस्यान्तः ।) अमावस्या ।

यथा,—

‘पचान्ते निष्कला यात्रा मामान्ते मरणं ध्रुवम् ।

इति समयप्रदीपः ॥

संक्रान्तिदिनम् । यथा,—

“मासान्ते म्रियते कन्या तिथ्यन्ते स्यादपुत्तिणी ।

नक्षत्रान्ते च वैधयं विष्टां न्युदयोर्भवेत् ॥

मासान्ते दिनमेकन्तु तिथ्यन्ते घटिकाद्वयम् ।

घटिकात्रितयं भान्ते विवाहे परिवर्जयेत् ॥”

इति रत्नमाला ॥

भासिकं, स्त्री, (मासे भवम् । मास + “कालाद्
ठक् ।” ४ । ३ । ११ । इति ठक् ।) प्रेतस्य

संवत्सराभ्यन्तरे प्रतिमासीयन्तसजातीयतिथि

कर्तव्यश्राद्धम् । प्रतिमासकर्तव्यश्राद्धपक्षनिमित्तक

श्राद्धम् । तत्पण्यायः । अन्वाहार्यम् २ । इत्य-

मरः । ३ । ७ । ३१ ॥ भासि भवं भासिकं

पाञ्चयश्राद्धं तत्र अन्वाहार्यं वर्तते । पक्षशेषे

अमावास्यायां देयत्वात् । अतु पञ्चादाद्वियते

अन्वाहार्यं हृद्ययासोरिति ध्यग्न्यैके अन्वा-

हार्यकश्च । अहृतसपिण्डीकरणस्य वत्सराभ्य-

न्तरे प्रतिमासं यत् श्राद्धं तत्रान्वाहार्यमिति

केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तयोः

प्रमाणम् ।

“घाण्सासिकाब्दिके श्राद्धे स्यातां पूर्व्वद्वारेव ते ।

भासिकानि खकीये तु दिवसे द्वादशपि च ॥”

इति पैठीनसिः ॥

‘पिठ्यां भासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ।

तच्चामिषेण कर्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥”

इति मनुः । ३ । १२३ ॥

भासिककरणस्य व्यवस्था यथा । पीठच्छत्रो-

पानहरहितानि इहलोकं परित्यज्य इत्यादि

सर्व्वः सुगन्ध इत्यादि श्रिया देया इत्यादि वन-

स्पतिरश्च इत्यादिमन्त्रचतुष्टयरहितानि च आत्ये-

कोद्विष्टवत् नृताहे नृताहे द्वादश भासिकानि

कर्त्तव्याणि । एकादशभासाभ्यन्तरे मलमासपाते

त्रयोदशभासिकानि । षष्ठमासाभ्यन्तरे मल-

भासिकं

खानादिकं कृत्वा एकोद्विष्टश्राद्धविहितकाले
भोज्यसुखस्य कुशत्राक्षणं स्नापयित्वा वास्तु-
पुरुषादि पूजयित्वा भूस्वामिपितृभ्यः श्राद्धाय-
भागं दत्त्वा दक्षिणामुखः अनुज्ञां कुर्यात् ।
यथा अयामुक्ते भासि अमुकपक्षे अमुकतिथौ
अमुकगोत्रस्य प्रेतस्य अमुकदेवशर्मन्नेतत्ते
मासिकैकोद्विष्टश्राद्धं दर्भमयत्राक्षणेऽहं करिष्ये ।
ॐ कुरुष्वेत्युत्तरम् । ततो गायत्रीं जपेत् ।
देवताभ्य इत्यादि त्रिधा पठेत् । ततः पुण्डरी-
काक्षं स्मृत्वा न्यज्जलेन श्राद्धीयद्वयं प्रोचयेत् ।
रक्षार्थमुदकपूर्णपात्रमेकदेशे स्थापयेत् । ततः
ॐ अमुकगोत्र प्रेत अमुकदेवशर्मन्नेतत्ते
दर्भासनं स्वधा । इत्यनेन ब्राह्मणवामपार्श्वे
दद्यात् । अपहृतेत्यादिना तिलान् विकीर्य जलं
सृष्ट्वा ब्राह्मणायभूमौ कुशपत्रमेकं पातयित्वा
तदुपरि अर्घ्यपात्रं संस्थाप्य ॐ पवित्रासि
वैष्णवीत्यनेनानखच्छिन्नं ॐ विष्णोर्मनसा पून-
मसीत्यनेन प्रोक्षितमेकदलं पवित्रं तनपात्रे
निधाय ॐ शत्रोदेवौरित्यादिमन्त्रेण जलं
दद्यात् । ततः ॐ तिलोऽसि सोमदेवतो गोमवो
देवनिर्मितः । प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वधया प्रेतान्
लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा । इत्यनेन तिलान्
दत्त्वा गन्धपुष्पादिना अर्घ्यं निर्माय कुशा-
न्तरेणाच्छाद्य तत् कुशसुदधान्य ब्राह्मणे पवित्रं
दत्त्वा जलान्तरश्च दत्त्वा पुष्पान्तरेण शिरः-
प्रभृतिसम्भोगोत्रेभ्यो नम इति संपूज्य तत् पात्रं
वामहस्तेन लेप्य स्य दक्षिणहस्तेनाच्छाद्य
ॐ या दिव्या इति पठित्वा ॐ अमुकगोत्र
प्रेतासुकदेवशर्मन्नेतत्तेऽर्थं स्वधा । ततः
ॐ अमुकगोत्र प्रेतासुकदेवशर्मन्नेतानि ते गन्ध-
पुष्पधूपदीपाच्छादनानि स्वधा । इत्युत्तरस्य एष
ते गन्धः एतत्ते पुष्पं एष ते धूप एष ते दीपः
एतत्ते आच्छादनम् । ततो ब्राह्मणायभूमौ
कुशादिकमपनीय नैर्ऋतिमारभ्य दक्षिणा-
यान्तरेखया वामावर्त्तेन जलेन चतुष्कोण-
मण्डलं कृत्वा तत्र भोजनपात्रं निदध्यात् ।
तत्र सामिषं सर्व्वमन्नादिकं परिवेश्य ॐ इदं
विष्णुरित्यादिमन्त्रेण अन्नादावनखाङ्गुलं निक्षिप्य
ॐ अपहृतेत्यादिना तिलान् विकीर्य ब्राह्मणे
जलगण्डूषं दत्त्वा गायत्रीं जप्त्वा अत्रे मधु दत्त्वा
तदभावे गुडं दत्त्वा घृतं दत्त्वा ॐ मधुवाते-
त्यादि मधु मधु मध्विति च पठित्वा अन्नमभि-
मन्त्र प्रोक्ष्य ब्राह्मणे जलगण्डूषं दत्त्वा वाम
हस्तेनान्नपात्रं धृत्वा ॐ अमुकगोत्र प्रेतासुक-
देवशर्मन्नेतत्ते सामिषान्नं सोपकरणं स्वधेत्यु-
त्तरेत् । इदं सामिषान्नं इदं हविः इमा गङ्गाया
आपः एतान्पुकरण्यानि यथासुखं वागयतः
सद । इत्यनेन जलगण्डूषं दद्यात् । ततो गायत्रीं
त्रिः सहस्रं ॐ मधुवाता इत्यादि मधु मधु
मध्विति ॐ अन्नहीनमित्यादि च पठेत् । कुश-
ब्राह्मणपक्षे पुनर्गायत्र्यादि पठेत् । ॐ यज्ञे-
त्यरो हव इत्यादि ॐ योगीश्वरमित्यादि याज्ञ-

भासिकं

वल्काश्लोकत्रयं ॐ तद्विष्णोरित्यादि ॐ हव्यो-
धन इत्यादि ॐ युधिष्ठिर इत्यादि सर्व्वं पठेत् ।
ततो दक्षिणाग्रान् कुशान् भूमौ संस्थाप्यभूमिं
प्रोक्ष्य सर्व्वप्रकारमन्नसङ्गुल्य सतिलमेकौक्य
वारिणास्तुत्य ॐ अग्निदग्धास्तेत्यादिमन्त्रद्वयेन
कुशोपरि विकिरेत् । ततो हस्तौ प्रक्षाल्याचम्य
दक्षिणकर्णं सृष्ट्वा वा हरिं स्मृत्वा ब्राह्मणाय
जलगण्डूषं दत्त्वा पूर्व्ववज्ञायत्रीं मधुवाता इत्या-
दिकं मधु मधु मध्विति च जप्त्वा ॐ शेषमन्नं
क देवमित्यनुज्ञाय ॐ इत्यय दीयतामित्युत्तरं
गृहीत्वा ॐ पिण्डदानमहं करिष्ये ॐ कुरुष्वे-
त्युक्ते ब्राह्मणसम्मुखे ॐ निहन्मीत्यादिना
नैर्ऋतिमारभ्य दक्षिणाग्ररेखया जलेन वामा-
वर्त्तेन चतुष्कोणमण्डलं कृत्वा पवित्रं वामहस्ता-
दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा वामहस्तान्वारब्ध-
दक्षिणपाणिना दक्षिणाग्रं रेखां मण्डलमध्य-
स्थाने ॐ अपहृतेत्यादिनिहन्मीत्यादिमन्त्राभ्यां
कुर्यात् । तद्दर्भसुत्तरस्यां दिशि क्षिपेत् ।
रेखोपरि सन्तलान् साग्रान् कुशानास्तीर्य ॐ
देवताभ्य इति पठित्वा ॐ एहि प्रेत सौम्य
गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्व्विणेभिर्देवस्यभ्यं द्रवि-
णेह भद्रं रयिचनः सर्व्ववीरं नियच्छ इत्या-
वाह्य तिलांश्चास्तीर्णकुशेषु विकिरेत् । ततो
वामहस्तेन सतिलजलं गृहीत्वा वामहस्ता-
दक्षिणहस्तेन संगृह्य ॐ अमुकगोत्र प्रेतासुक-
देवशर्मन्नेतत्ते निचु स्वधा इत्यनेन दद्यात् ततः
श्राद्धशेषमन्नं सद्यज्जनं मध्वाज्यतिलसंयुक्तं
सामिषं गृहीत्वा पिण्डं कृत्वा ॐ मधुवातेत्यादि
वृत्कत्रयं अक्षममीत्यादि च पठित्वा विल्व-
प्रमाणं पिण्डं सतिलं द्विगुणसुगन्धकुशत्रयमहितं
वामहस्तेन सतिलपात्रादक्षिणहस्तेन गृहीत्वा ॐ
अमुकगोत्र प्रेतासुकदेवशर्मन्नेतत्ते सामिष-
पिण्डः स्वधा इत्यनेनजनस्थाने वामहस्तान्वा-
रब्धदक्षिणहस्तेन दद्यात् । ततः आत्तस्य हरिं
स्मृत्वा पिण्डपात्रं प्रक्षाल्य वामहस्तादक्षिण-
हस्तेन गृहीत्वा प्रक्षालितजलं ॐ अमुकगोत्र
प्रेतासुकदेवशर्मन्नेतत्ते निचु स्वधा इति पिण्डो-
परि दद्यात् । ततः ॐ अत्र प्रेत मादयस्व यथा
भागमा वृषायस्व इति जप्त्वा वामावर्त्तेनोद-
रमुखो भूत्वा आगमनाच्छासं धृत्वा तेनैव
यथा परावर्त्तमानः प्रेतं भास्वरमूर्त्तिं ध्यायन्
ॐ अमीमदत् प्रेत यथा भागमा वृषाविष्ट
इति दक्षिणाभिमुखो भवन् जपेत् । ततः श्वासं
त्यजेत् । ॐ नमस्ते प्रेत प्रेत नमस्ते इति
कृताञ्जलिर्जपेत् । ॐ गृहान्नः प्रेत देहि इति
गृहिणीं पश्येत् । ॐ सदस्ते प्रेत देस इति
पिण्डं पश्येत् । ततो नवमनवं वा शुक्लवस्त्र-
दशभवं सूत्रं वामहस्तादक्षिणहस्तेन गृहीत्वा
ॐ एतदः प्रेता वास इति पठित्वा पिण्डोपरि
निदध्यात् । ततः ॐ अमुकगोत्र प्रेतासुकदेव
शर्मन्नेतत्ते वासः स्वधा । इत्यनेनोत्तरेत् ।
तत्सूक्ष्मं पिण्डं संपूज्य ॐ वसन्तायेत्यादि-

मन्त्रेण यदुत्तमस्कृत्यान्। तत ॐ सुसुप्रोचित-
मस्तु इति ब्राह्मणाय भूमिमासिधत्। ॐ शिवा
आपः सन्तु इति ब्राह्मणे जलं दद्यात्। ॐ सन्ति
प्रतिवचनम्। ॐ सौमनस्यमस्त्विति
पुष्यं ॐ अस्त्विति प्रतिवचनम्। ॐ अक्षत-
वारिष्टास्तु इति यवान् दद्यात्। ॐ अस्ति-
त्युत्तरम्। ततस्त्रिलाव्यमधुयुक्तं जलं गृहीत्वा
ॐ असुकगोत्रस्य प्रेतस्यासुकदेवशर्मणो दत्त-
मिदमन्नपानादिकमुपनिष्ठताम्। ॐ उपनिष्ठ-
तामिति प्रतिवचनम्। ॐ अघोरः प्रेतोऽस्तु
इति वदेत्। ॐ अस्त्विति प्रतिवचनम्। ॐ
गोत्रं नो वर्धतामिति वदेत्। ॐ वर्धतामिति
प्रतिवचनम्। ततः पिण्डोपरि सपवित्रकुशा-
नास्तीर्य ॐ ऊर्जं वहन्तीरन्तं दृतं पयः
कीलालं परिक्रुतं स्वधास्य तर्पयन् मे प्रेतमित्य-
नेन वारिधारया सिञ्चेत्। ततः ॐ अद्येत्यादि
असुकगोत्रस्य प्रेतस्य असुकदेवशर्मणः कृते-
तत्पयममासिकैकोद्विष्टाङ्गलर्मणः प्रतिष्ठार्ध-
दक्षिणामिदं रजतं तन्मूल्यां वा विष्णुदेवतं यथा
नामगोत्राय ब्राह्मणायार्धं दद्यान्तीति दद्यात्।
ततो दक्षिणां दिशं पश्यन् वरं याचेत्। नात्र
पात्रमालभ्य जपेत्। नाशिवः प्रार्थयेदिति
प्रचेतोवचनादाशिवं न प्रार्थयेत्। ततः ॐ देव-
ताभ्य इति त्रिः पठेत्। ॐ अभिरम्यतामिति
विसर्जनम्। ॐ अभिरतोऽस्तीति प्रतिवचनम्।
ॐ आमावाजेति प्रदक्षिणवारिधारया वेष्टयेत्
पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्याद्गौ जलेऽपि
वा क्षिपेत्। आर्द्धीयद्रथं ब्राह्मणाय दद्यात्
जले वा क्षिपेत्। ततो वामदेवं गायेत्
अच्छिद्रावधारणं दीपाच्छादनं विष्णुस्मरणञ्च
कुर्यात्। एवं प्रकारेण द्वितीयादिमासिकं कर्त्त-
व्यम्। इति स्नानभट्टाचार्यकृतब्राह्मणप्रयोग-
तत्त्वम् ॥ * ॥ अन्यत् ब्राह्मण्ये द्रष्टव्यम् ॥

भासिकः, त्रि, माससम्बन्धी। मासि भव इत्यर्थे
यिक्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, मगौ ७।१२६।
“पणो देयोऽवहणस्य यदुत्तमस्कृत्य वेतनम्।
वायसाविकस्यच्छादो धान्यद्रोणस्तु
मासिकः ॥”)
मासुरी, स्त्री, (मासुर+अण् डीष्।) श्मश्रुः।
इति हेमचन्द्रः। ३।२०७॥ (माहभगी।
यथा, ब्रह्मवैवर्ते। १।१०।१४५।
“पितृवसा पितृभग्नौ माहभगी च-मासुरी।”)
मास, य, (मा च स च तयोः समाहारः।)
वारणम्। तत्पर्यायः। मा २ अलम् ३। इत्य-
मरः। ३।४।११। (यथा, रामायणे। २।१२।६२।
“मास मे भरतः कार्ष्णोत् प्रेतकृत्यं गतायुषः।”)
माह ऋ ण माने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-चक्र०-सेट्।) ऋ अमसाहत्। ऋदशु-
बन्धस्थाने षष्ठ्यस्तुबन्ध इत्येके। अ माहति
माहते। इति दुर्गादासः ॥

माहाकुलः, त्रि, (माहाकुलस्यापत्यमिति।)
“माहाकुलादण्डखणौ।” ४।१।१४१। इति

अण्।) महाकुलोद्भवः। इत्यमरटीकायां
रायसुकुटः ॥

माहाकुलीनः, त्रि, (माहाकुलस्यापत्यमिति।
“माहाकुलादण्डखणौ।” ४।१।१४१। इति
खण्।) महाकुलोद्भवः। इत्यमरटीकायां
रायसुकुटः ॥

माहात्म्यं, स्त्री, (महात्मनो भावः इति। महा-
त्मन् + यञ्।) महात्मता। महिमेति यावत्।
यथा, तिथ्यादितत्त्वे।
“माहात्म्यं भगवत्याश्च पुराणादिषु कीर्तितम्।
पाठस्तस्य जपः प्रोक्तः पठेद्देवीमनान्ततः ॥”
माहानामिकः, पुं, (‘‘तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥”
माहानामिकः, पुं, ५।१।६४। इत्यञ्। “माहा-
नान्नादिभ्यः षष्ठ्यान्तेभ्य उपसंख्यानम् ॥” महा-
नान्तो नाम विदामघवन्। इत्याद्या ऋचः।
तासां ब्रह्मचर्यमस्य इति ठञ्। हरदत्तस्तु
‘‘मस्याष्टे,” इति पुंवद्भावात् माहानामिक
इत्याह। इति सिद्धान्तकौमुदी। महानान्ती-
ऋचावेत्ता ब्राह्मणः। इति केचित् ॥

माहिनं, स्त्री, (मह्यते पूज्यते अस्मिन् इति।
मह् + ‘‘महेरिन्गञ् च।” उणा०। २।५६।
इति इनङ्।) राज्यम्। इत्युणादिकोषः ॥
(महनीये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ३।३६।६।
“इन्द्र! यत्ते माहिनं दत्तमस्ति।”
“माहिनं महनीयम्।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
प्रवृद्धे च। यथा, तन्त्रेव। १।५६।६।
“इन्द्र! सद्नेषु माहिनः।”
“माहिनः प्रवृद्धः।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

माहिरः, पुं, (मह्यते पूज्यतेऽस्मी। मह् + वाहु-
लकात् इरण्।) इन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

माहिषिकः, पुं, (माहिष्ये रोचतेऽस्मी। माहिषी +
ठक्।) माहिषीपतिः। यमिचारादियगुरुस्त-
पतिः ॥ यथा,—
“माहिषीत्युच्यते नारी या च स्याद्वाभिचारिणी।
तां दुष्टां कामयति यः स वै माहिषिकः स्मृतः ॥”
इति स्कान्दे काशीखण्डम् ॥

माहिषीपनीवी ॥ (माहिषी नारी पण्यमस्येति।
माहिषी + ‘‘तदस्य पण्यम्।” ४।१।५१। इति
ठक्।) भगवदारीपार्श्वतस्त्रीधनोपनीवी। यथा,
“माहिषीत्युच्यते नार्या भगनोपार्श्वतं धनम्।
उपनीवति यस्तस्याः स वै माहिषिकः स्मृतः ॥”
इति विष्णुपुराणे २।६।१५ श्लोकस्य टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥

माहिष्यः, पुं, (माहिष्यां साधुरिति माहिषी +
यञ्।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। स च
क्षत्रियाङ्गैश्चार्था जातः। इत्यमरः। २।१०।३३॥
(यथा, याज्ञवल्करसंहितायाम्। १।६२।
“वेश्याभूद्रोस्तु राजन्यान् माहिष्योग्यौ सुतौ
स्मृतौ ॥”)
माहेन्द्रः, पुं, (महेन्द्रस्यायम्। महेन्द्र + अण्।)
शुभदण्डविशेषः। रयादिवस्त्रादिषु वायुरव-
यममाहेन्द्राणामेकैकदण्डा भवति। तत्र वरुण-

माहेन्द्रयोर्दण्डौ शुभौ। वायुयमयोर्दण्डावशुभौ।
यथा,—
“ख्यातं वा व यमा स्वर्यं मा वा व य कला
निधौ।
व य मा वा कुजे ज्ञेया मा वा व य सुधां
शुजे ॥
शुरौ वा व य मा चैव मः षा व य तथा भृगौ।
स्वर्यपुत्ते य मा वा व वटीशुभं शुभाशुभम् ॥
माहेन्द्रे विजयो नित्यं वारुणे च धनागमः।
वार्यो च भ्रमते नित्यं यमेऽपि मरणं भ्रुवम् ॥”)
इति चारुसंग्रहः ॥

(माहेन्द्रकायपुरुषस्य लक्षणं यथा,—
“माहात्म्यं शौर्यमात्रा च चतुर्तं शास्त्रबुद्धिता।
भृत्यानां भरणेष्वपि माहेन्द्रं कायलक्षणम् ॥”
इति सुश्रुते शरीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
महेन्द्रो देवतास्येति। महेन्द्र + ‘‘महेन्द्राद-
घाणौ च।” ४।२।२६। इति अण्।
महेन्द्रदेवत्वे, त्रि। यथा, भट्टिकाये। १५।६३।
“अविभजततः शुक्लमेघीकं राक्षसो रणे।
तदध्वसदावाद्य माहेन्द्रं लक्ष्मणेरितम् ॥”)
महेन्द्रसम्बन्धिनि च। (यथा, रघौ। १२।८६।
“मातल्लस्य माहेन्द्रं ह्यासुमोच तनुच्छदम् ॥”)
माहेन्द्री, स्त्री, (महेन्द्रस्येयम्। महेन्द्र + अण्।
स्त्रियां डीष्।) इन्द्राणी। इति शुब्दरत्नावली ॥
गौः। इति राजनिर्घण्टः ॥

माहेयः, त्रि, (मही + णक्) मत्स्या अपत्यम्।
इति सुगन्धोदधाकरणम् ॥ (जनपदभेदे, पुं।
यथा, महाभारते। ६।६।४८।
“कुट्टाः परान्ता माहेयाः कक्षाः सासुद्र-
निष्कुटाः ॥”
मङ्गलयहः। यथा, समयान्ते।
“कफपित्तसमुद्भूतां शिरःपीडां भयावहाम्।
माहेयः कुर्वते श्लोकं बुधस्यान्तर्दृष्टां गतः ॥”)
माहेयी, स्त्री, (मत्स्याः सुरभ्याः अपत्यमिति।
मही + ‘‘नद्यादिभ्यो णक्।” ४।२।६७।
इति णक्। स्त्रियां डीष्।) गौः। इत्यमरः। २।
६।६०॥ (यथा, महाभारते। ४।१६।१०।
“सन्धेयस्तेव माहेयी वने जाता त्रिद्याययी।
उपातिष्ठत पाचाली वासितेव महादृष्टम् ॥”
अस्याः पर्यायो यथा,—
“सुरभिः सौरभेयी य माहेयी गौरदाहृता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
माहेशी, स्त्री, (महेशस्येयम्। महेश + अण् +
स्त्रियां डीष्।) दुर्गा। यथा,—
“महादेवात् समुत्पन्ना महान्तेरीत्येते यतः।
माहेश्वर्या तनुयस्या माहेशी तेन सा स्मृता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
(महेशेन स्तुतमित्यण्। स्त्री, याकरणविशेषः।
“यान्युजहार माहेशाद् यासो याकरणा-
यंवातु।
तानि किं पदरत्नानि सन्ति पाणिनिगोप्यदे ॥”
इत्युद्भटः ॥)

माहेश्वरी, स्त्री, (महेश्वरस्यम् । महेश्वर + अण् ।
 डीष् ।) यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः ।
 दुर्गा ॥ (यथा, महाभारते । १४ । ३३ । १४ ।
 “महादेवानुयातायां यथायां वामनोचना ।
 माहेश्वरी महादेवो गोप्यते पार्वती हि सा ॥”)
 माह-भेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 मन्तकोवे । ६ । ॐ ह्रीं नमो भगवति माहे
 श्वरि जगत्पूजे स्वाहा ।) विष्णुः । यथा,—
 कन्या उचुः ॥

“कस्त्वं विमलाक्षे कान्त्या केयं वा नवविप्रसा ।
 कोन्वयं भाति वपुषा पङ्कजायतनोचनः ॥
 गिरान्य तासां वचनं हृदयेन्द्रवरवाहनः ।
 व्यानहार महायोगी भूताधिपतिरययः ॥
 अयं नारायणो गौरी जगन्नाता उनातनः ।
 विभम्भ्यं चंक्षतो देवः स्वात्मानं गच्छेश्वरः ॥
 न मे विदुः परं तत्त्वं देवाद्या न मह्ययेव ।
 एकोऽयं देवदेवात्मा भवानी विष्णुरेव च ॥
 अहं हि निष्क्रियः शान्तः जिवन्तो नित्यविग्रहः ।
 मामेव केशवं देवमाहुर्देवीमथाम्बिकाम् ॥
 एष धाता विधाता च कारणं कार्यमेव च ।
 कर्त्ता कारयिता विष्णुर्भक्तिसुक्तिमलप्रदः ॥
 भोक्ता पुमानग्रनेयः संहर्त्ता काशरूपधृक् ।
 स्रष्टा धाता वासुदेवो विश्वात्मा विश्वतोमुखः ॥
 झटस्यो ह्यवरो व्यापी योगी नारायणः स्वयम् ।
 तारकः पुरुषो ह्यात्मा केवलं परमं पदम् ॥
 एषा माहेश्वरी गौरी मम शक्तिर्निरञ्जना ।
 शान्ता सदा सदानन्दा परं पदमिति श्रुतिः ॥
 अस्याः सर्वमिदं जातमत्रैव लयेत्येति ।
 एषैव सर्वभूतानां गतीनामुत्तमा गतिः ॥”

इति कौर्त्ति १४ अध्यायः ॥

(पीठस्थानभेदः । इति देवीभागवते । ७।३०।७२।
 महेश्वरेण कृतम् । महेश्वर + अण् । स्त्री ।
 उपपुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते । १ ।
 ३ । १६ ।

“माहेश्वरं भागवतं वाशिष्ठं च विस्तरम् ।
 एतान्युपपुराणानि कथितानि महात्मभिः ॥”
 महेश्वरसन्निधि, त्रि । यथा, मार्कण्डेये ।
 १०८ । ७१ ।

“वाप्सो माहेश्वरो चैव वैष्णवी चैव ते तनुः ।
 विधा यस्य सत्सत्पनु भानोर्भाभ्यान् प्रसीदतु ॥”)

मि डु च न जेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 उभ०-सक०-अणिट् ।) डु मित्रिमम् । अ न
 मिनीति मिनुने । इति दुर्गादासः ॥

मिच्छ, श वाधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) श मिच्छती मिच्छन्ती ।
 वाधो विहतिः । इति दुर्गादासः ॥

मितः, त्रि, (मा + क्तः “यतिस्त्वितिमास्यामिति
 किति” ७।३।३० । इत्याकारखेकारा-
 देशः ।) परिमितः । शब्दितः । चित्रः । इति
 माधातोर्भिधातोश्च क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
 (यथा, भागवते । ८ । ११ । ३६ ।

“राजंशुभुङ्गेनाति चिकारागुगतानि ते ।

प्रोक्तान्येभिर्मितः कण्ठो युगसाहसपर्ययः ॥”

यथा च नैषधचरिते । ६ । ८ ।

“मितश्च सारस्व वचो हि वाग्मिता ॥”)

मितङ्गमः, पुं, स्त्री, (मितं परिमितं गच्छतीति ।
 गम + “प्रियवश्वदः खच् ।” २।२।३८ । इत्यत्र
 “खच् प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानम् ।” इति
 काशिकोक्तेः खच् । सम् च ।) हस्त्री । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥ परिमितगामिनि, त्रि ॥

मिनुडः, पुं, (मितं द्रवतीति । ड + “हरिसितयो-
 ह्वः ।” उणा० १ । ३५ । इति कुः । च च
 डित् ।) वसुदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३६ ॥

(परिमितगतौ, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १४।५।
 परित्मना सितद्वरेति होताभिर्मन्त्रो मधुवचा
 जता वा ।)

“सितद्वः परिमितगतिः सन् ।” इति तद्गाय्ये
 सायणः ॥ मितमार्गं च । यथा, अथर्ववेद । १० ।
 ६४ । ६ ।

“तेनो अर्वान्तो ह्यवन्तुतो ह्वं विश्वे श्रवन्तु
 वाजिनो मितद्रवः ।”

“मितद्रवो मितमार्गाः अध्वानं परिच्छिन्दन्तः ।”
 इति तद्गाय्ये सायणः ॥)

मितम्यचः, त्रि, कृपणः । इत्यमरः ॥ ३ । २ । ४८ ॥

(मितं परिमितं पचतीति । मित + पच् +
 “मितगखे च ।” ३ । २ । ३४ । इति खश् ।
 “अर्वाह्विदन्तस्य सम् ।” ६ । ३ । ६३ । इति
 सम् च ।) परिमितप्राककर्त्ता च ॥

मिताशनः, त्रि, परिमितभोजी । मितमश्राति यः
 इति खुत्पत्तया कर्त्तरि (लु) अन्प्रत्ययेन
 निष्पन्नः ॥

मितिः, स्त्री, (मीयते इति । मा + भावे क्तिन् ।)
 सानम् । विज्ञानम् । अवच्छेदः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, कुसुमाञ्जली । ४६ । ४ ।

“मितिः सन्धक् परिच्छित्तिः ॥”)

मितं, स्त्री, (मिनीति मानं करोति इति ।

“अमिचिमिदिश्विभ्य क्तः ।” उणा० ४ ।
 १६३ । इति क्तः ।) शत्रोः परम् । इत्यमरः ।

२ । ८ । ६ ॥ अतः शत्रोः परमवस्थितो राजा
 मितं उपकारित्वात् । मेघति स्निह्यतीति त्रासु-

चिति चः निपातात् गुणाभावः । द्वितकारं
 एकतकारश्चेत्येके । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 अग्रि च ।

“राजा शत्रुरिति ख्यात एकार्याभिनिवेशतः ।
 भूत्येकान्तरितो राजा समितं मितकार्यतः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

मितं, स्त्री, वन्धुः । मिता इति भाषा । तत्पुण्यायः ।
 सखा २ सहृत् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥

माययति जानाति सर्वं मितं मो कि गत्यां
 गान्तीति डित्चः मित्रमवहतिङ्गम् । निपाता-
 तस्य द्वित्वे द्वितकारश्च । इति तट्टीकायां

भरतः ॥ तत्पुण्यायम् । महायः १ भवमानः २
 सहजः ३ मित्रमः ४ । इति महाभारते राज-

धर्मः ॥ ५ ॥ मित्रलोत्पत्तिर्व्या—

“न कश्चित् कस्यचित्मित्रं न कश्चित् कस्यचि-
 द्मित्रः ।

कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥”
 वर्ण्यमितं यथा,—

कुमार्याश्च कुमित्रश्च कुराजानं कुसौहृदम् ।
 कुवन्तुश्च कुदेशश्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥

कुमित्रे नास्ति विश्वासः कुराजे नास्ति
 जीवितम् ॥

परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
 वर्जयेत्तादृशं मित्रं मायामयमरिन्तथा ॥”

विश्वस्तस्यैव मित्रत्वं यथा,—
 “वा श्रौर्या न मदं कुर्यात् स सुखी ह्यणुयोज्-

मितः ।

तस्मिन् यस्य विश्वासः पुरुषः स जितिन्द्रियः ॥”

इति गारुडे १३ । १४ । १५ । अध्यायाः ॥*॥
 मित्रप्रशंसादिव्या—

“यस्य मित्रेण संभाषो यस्य मित्रेण संस्थितिः ।
 यस्य मित्रेण संलापस्ततो नास्तीह पुण्यवान् ॥

यानि कानि च मित्राणि कर्तव्यानि श्रुतानि च ।
 पश्य मृषिकमित्रेण कपोता सुक्तवन्धनाः ॥

परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
 वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥

यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य वान्धवाः ।
 यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स हि

पण्डितः ॥

अपुत्रस्य गृहं शून्यं सन्निवरहितस्य च ।

मखलस्य च दिशः शून्याः सर्वशून्या दरिद्रता ॥”

इति हितोपदेशः ॥

मित्रः, पुं, स्वयं । इत्यमरः । १ । ३ । ६० ॥

(यथा, गोः रामायणे । २ । २५ । २२ ।

“खस्ति मित्रः सहादित्यैः खस्ति सदा दिशस्तु
 ते ॥”)

दादशादिद्वानामन्यतमः । यथा, महाभारते ।
 १ । ६५ । १५ ।

“धाता मित्रोऽर्थमा शक्नो वरुणस्त्वंग एव च ।”
 मरुतामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । १६६।५२ ।

“मरुततो मरुतन्तो देवानजनयत् सुतान् ।
 अग्निश्चतुर्हविर्वांतिः सावित्री मित्र एव च ॥”

वाशिष्ठस्य ऊर्जागर्भजातः पुत्रभेदः । यथा,
 भागवते । ४ । १ । ३७ ।

चित्रकेतुः सुरोच्चित्र विरजा मित्र एव च ।

उत्सवो वसुधृद्दवानो दुमान् शक्राद्वयो-
 २परं ॥”)

मित्रयुः, त्रि, (मित्रं यातीति । या + “क्याच्छ-
 न्दसि ।” ३ । २ । १७० । इति डः ।) मित्र-

वन्धनः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५३ ॥

मित्रयुः, पुं, (मित्रं यातीति । या + “न्यगयाद-
 वच् ।” उणा० १ । ३८ । इति कुः । निपाति-

तस्य ।) लोकयात्रिकः । इत्यादिर्कोपः ।
 संचिप्रसारोणादित्य ॥ (अभिभेदः सलोम-

हर्षणशिश्यः । यथा, विष्णुपुराणे । ३।६।१८ ।
 “सुमतिचाग्निवचोश्च मित्रयुः शीघ्रपायनः ॥

मित्रपुत्रं, क्ली, (मित्रेय सह युद्धम् ।) सहृदु-
संगमः । तत्पण्यायः । मैत्रेयिका २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

मित्रलक्षिः, १ स्त्री, पुं, (मित्रस्य लक्षिः । यद्वा ।
मित्रलाभः, १ मित्रस्य लक्ष्यरिक्तान् ।) सहृदु-
प्राप्तिः । यथा, हितोपदेशे ।

“मित्रलाभः सहृद्वेदो विग्रहः सन्निरेव च ॥”
मित्रवत्सलः, चि, (मित्रस्य मित्रे वा वत्सलः ।)
मित्रप्रियः । तत्पण्यायः । मित्रयुः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥

मित्रशीः, [सु] चि, (मित्रं प्राप्ति इति ।
प्राप्तु + “प्राप्त इदं हलोः ।” ६ । ४ । ३४ ।
इत्यत्र “कौ च प्राप्त इत्वं भवतीति वक्तव्यम् ।”
इति काशिकोक्तः क्तिप् इत्वं ततो दीर्घश्च ।)
सहृदुः । मित्रं प्राप्ति यः । इति सुग-
बोध्याकरणम् ॥

मित्रसप्तमी, स्त्री, (मित्राय मित्रजनने मित्रस्य
वा सप्तमीति समासः ।) मार्गशीर्षयुक्तासप्तमी ।
यथा,—

“अदिनेः कश्यपाज्जने मित्रो नाम दिवाकरः ।
मार्गशीर्षस्य मासस्य युक्ते पक्षे शुभे तिथौ ॥
सप्तम्यां तेन सा ग्याता लोकेशसिन् मित्रसप्तमी ।
तत्रोपवासः कर्तव्यो भव्याण्यथ फलानि वा ॥”
इति श्रीगोविन्दानन्दाचार्यकृतसंवत्सरकौस्तुभ-
धृतभविष्यपुराणवचनम् ॥

मित्रा, स्त्री, (मित्र + स्त्रियां टाप् ।) सुमित्रा ।
शत्रुघ्नजननी । इति शृङ्गरेखावली ॥ (अश्वरो-
विशेषः । यथा, महाभारते । १३ । १६ । ४४ ।
“अलम्बुषा घृताची च मित्रा चित्राङ्गदा
रुचिः ॥”

पराशरश्रियमैत्रेयजननी । यथा, श्रीमद्भाग-
वते । ३ । ४ । ३५ ।

“कालिन्दाः कतिभिः सिद्धः अहोभिर्मरतर्षभ ! ।
पापदत्त खः सरितं यत्र मित्रासुतो सुनिः ॥”
मिथ ऋ च वधे । मेधायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ऋ अमिमेयत् ।
न मेयति मेयते शास्त्रार्थे श्रियः धारयतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

मिथः, [सु] अ, (मेयति इति मेयृसङ्गमेऽयसुन् ।
पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) अन्योन्यम् । रङ्गः ।
इत्यमरः । ३ । ४ । २५५ ॥ (यथा, मनुः । १० । ५३ ।

“यवहारी मिथस्तेषां विवाहः सद्यैः सह ॥”
मिथिः, पुं, (मेयते हिनस्ति शत्रुघ्नं इति । मिथ् +
“सर्वधातुभ्य इत्” उणा० ४ । ११७ । इति इत् ।)
निमिराजपुत्रः । स तु जनकराजः । यथा ।
अपुत्रस्य तस्य निमैर्भूतः शरीरमराजक-
भीरवस्ते सुनयः अरण्यां समन्युः । तत्र च
कुमारो जज्ञे । जननाज्जनकसंज्ञां चासाध-
वाप । अभूद्विदेहोऽस्य पितेति वेदेहः । मय-
नात्किंचिर्भूत् । तस्योदावसः पुत्रोऽभवत् । इति
विष्णुपुराणे ४ अंशे ५ अध्यायः ॥ (तथाच
रामायणे । १ । ७१ । ४ ।

“निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्त्वतां वरः ।
तस्य पुत्रो मिथिर्नाम जनको मिथिपुत्रकः ॥”
मिथिला, स्त्री, (मथ्यन्ते शत्रवो यस्याम् । मथ् +
“मिथिलादयश्च” उणा० १ । ५५ । इति इलच्
अकारश्चत्वं निपात्यते ।) स्वनामख्यातनगरी ।
सा तु जनकराजपुरी । यथा । विदेहा मिथिला
प्रोक्ता । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ११३ । २८ ।

“ततः कोपं समादाय बाह्वानि च भूरिभ्यः
पाशुना मिथिलां गत्वा विदेहाः समरे
जिताः ॥”
अपिचास्य निरुद्धादिकं यथा,—
“गण्डकीतीरमारभ्य चम्पारण्यान्तकं शिवे ! ।
विदेहभूः समाप्तावा तैरसुक्ताभिः स तु ॥”
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः । तैरसुक्ता
त्रिभुत इति ख्याता ॥ तन्नामकारणं यथा,—
“अराजकभयं नृणां मन्यमाना मरुष्यः ।
देहं समन्युः स्म निमः कुमारः समजायत ॥
जन्मना जनकः सोऽभूदेदेहस्तु विदेहजः ।
मिथिलो मथनाज्जातो मिथिला येन निर्मिता ॥”
इति श्रीमद्भागवते ६ स्कन्धे १३ अध्यायः ॥
अपि च ।

“निमैः पुत्रस्तु तत्रैव मिथिर्नाम महान् सुतः ।
प्रथमं सुवत्सलैरेण तैरहृतस्य पार्श्वतः ।
निर्मितं स्वीयनाम्ना च मिथिलापुरसुतजनम् ॥
पुरीजननसामर्थ्यान् जनकः स च कीर्तितः ॥”
इति भविष्यपुराणम् ॥

मिथुनं, स्त्री, (मेयतीति । मिथ् + “सुधिपिप्रि
मिथः किन्” उणा० ३ । ५५ । इति
उनन् किङ्गावाद्गुणाभावश्च ।) स्त्रीपुरुषो-
युग्मम् । तत्पण्यायः । इन्द्रम् २ । इत्यमरः । १२
५ । ३८ ॥ (यथा, रामायणे । १ । २ । १५ ।
“मानिषाद् । प्रतिष्ठां त्वमगमः प्राप्स्यतीः समाः ।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधौः कामसोऽहितम् ॥”
युगलम् । इति तट्टीकायां रामायणम् ॥ मेवादि
द्वादशराश्यान्तर्गततृतीयराशिः । तत्पण्यायः ।
जितुमः २ । तच्च द्विपदं ग्रान्यं समसंज्ञकम् ।
अस्योदयस्य स्थूलमानं घटपलाधिकपञ्चदशः ।
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ अस्याधिष्ठातृदेवता
शदाधारिपुरुषः वीणाधारिस्त्री च । श्वशुरः-
शेषाङ्गं आर्द्रासमुदायः पुनर्वसोऽस्त्रिपदं एते-
र्भवति । तत्तु श्रोत्रोर्द्वयं पश्चिमदिक्स्वामिवायु-
प्रकृतिहरिद्वर्णं वनस्थितं शूद्रवर्णं स्निग्धं
मध्यस्त्रीचङ्गं मध्यमसन्तानश्च । तत्र जातो जनः
श्वगच्छुः मिथभायो कृशः वचकः धर्मप्रतिः
विनयभावनश्च भवति । इति बृहज्जातकान्दधः ॥
अथ मिथुनलक्षणजातफलम् ।

“मिथुनोदयसंजातो मागी स्वजनवत्सलः ।
त्यागी भोगी धनी कामी दीर्घस्त्रोऽरि-
मर्दनः ॥”
इति कीटिप्रदीपः ॥ १ ॥
रात्रौ तल्लग्निरूपं यथा,—

“दन्तसंख्यभवेन भस्वाक्षता-
वग्नये लक्षदन्तमधगे ।
कौमलाङ्ग ! मिथुनोदयात् प्रिये !
कालखगलकलाः प्रियेऽप्यजन् ॥” ५ । ६ ।
इति कालिदासकृतरात्रिलग्निरूपणम् ॥

मिथ्या, य, (मयते इति । मयविलोडने । जे ।
हिनस्ति वेति । मय वा मेघ + क्यप् । निपा-
तनात् साधु ।) अस्तम् । तत्पण्यायः । यथा
वितथः ३ अष्टतम् ४ । इति शब्दरत्नावली
मिथ्या इति भाषा ॥ (यथा,—
“यदसङ्गासमानं तन्मिथ्या खान्नागजादिवत् ॥”
इति मांखप्रवचनमर्थधृतम् ॥

सा चापलीपक्षी । यथा,—
“जगन्मैत्र्यै मिथ्या सा सर्वभूतैश्च पूजिता ।
यथा विना जगत्पुरुषश्चन्द्रं विधिनर्मितम् ॥
सत्ये चादृष्टेना या च नेतायां सृष्ट्यरूपिणी ।
अर्धावयवरूपा च द्वापरे संवृता भिषा ॥
कलौ महाप्रसक्ता च सर्वत्र यदपिका वलात् ।
कपटेन समं सत्त्वा भ्रमत्येव गृहे गृहे ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिवर्गः १ अध्यायः ॥
अपि च ।

“अधर्मेण मिथ्या रम्या मिथ्या सार्ज्ज-
कोचना ।
तस्याः पुत्रोऽनित्यः स्त्री इत्यः परमकोपनः ॥
स मायायां भगिन्याम् लीभं गुप्तश्च कथ्यकाम् ।
गिहतिं जनवासास तयोः क्रोधः सुनोऽभवत् ॥”
इति कल्किपुराणे १ अध्यायः ॥

प्रिययभेदे मिथ्याभाषणे दोषाभावे यथा,—
शर्मिष्ठीनाम् ।
“न गन्मैयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकारे ।
प्राणान्तये सर्वधनापहारे
पञ्चावृत्तान्वाहुरपातकानि ॥”
मिथ्याकथने दोषो यथा,—

“पृथस्तु तार्ये प्रदर्शिते येन्यथा
भवन्ति मिथ्यापतिना नरेन्द्र ! ।
एकार्धतायान् समाहितार्था
मिथ्या वदन्तं ह्यतः हिनस्ति ॥”
यवानि एवाच ।
“राजा प्रसारं भूतानां स विगच्छेन्मृषा वदन् ।
अर्थकृच्छ्रमपि प्राप्य न मिथ्या कर्तुं सुखहे ॥”
इति सात्त्विके ३१ अध्यायः ॥
अथासत्तामिधानप्रायश्चित्तम् । तत्र सह-
स्रभाषणे दण्डानुस्तरणं प्रायश्चित्तम् । यथा,
विष्णुपुराणम् ।
“कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तस्तु तस्येजं दण्डानुस्तरणं परम् ॥”
जयन्ताभ्यासे विष्णुः । निन्दितेभ्यो धनादानं
वाग्विष्यं कुक्षीदकीवनम् । असत्यभाषणं शूद्र-
सेवनमित्यपात्रीकरणं । हत्वा नमस्कृत्यैव
शुध्यति । अतिबहुतरकालाभ्यासे मनुः ।
“सङ्करापात्रकृत्यानु मासं शोधनमैन्दवम् ॥”

चातुर्वर्ण्ये साक्ष्येऽनृतभाषणेऽनुपातकत्वाभा-
वाच्च प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः ।

“वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्येऽनृतं वदेत् ।
तत्पावनाय निर्वाण्यस्त्रुः सारस्वतो द्विजेः ॥”
अत्र तु विष्णुः । तत्पावनाय कुशाख्योभिर्द्विजो-
रमिं जुहुयात् । अत्रैकोद्विष्टं गोदशकस्य
प्रासं विदधान् । विषयविशेषेऽपवादमाह
हारीतः । सोमविक्रयकन्याविवाहभयसैद्धान्त-
वालकसंज्ञपनं गोत्राल्लग्नहिनच कुर्वन् मिथ्या
न लिप्यत इति । तथा च यमः ।

“न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रैरवाक्यं न च मैथुनार्थं ।
प्रागाद्ये सञ्जनापहारे
पञ्चावतान्याहुरपातकानि ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

मिथ्याचारः, त्रि, (मिथ्या आचारोऽस्य ।)
कषटाचारः । दाम्भिक इत्यर्थः । इति वक्ष्य-
माणलोकटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ यथा,—
“कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ति मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान् विमुदात्ता मिथ्याचारः स
उच्यते ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायां ३ अध्यायः ॥

मिथ्यादृष्टिः, स्त्री, (मिथ्या च सा दृष्टिश्चेति ।)
कर्मफलापवादकज्ञानम् । तत्पर्यायः । नास्ति-
कता २ । इत्यमरभरती १ । ५ । ४ ॥ असत्य-
दर्शनञ्च ॥

मिथ्याध्ववसितिः, स्त्री, (मिथ्या असत्या च मा
अध्ववसितिश्चेति ।) मिथ्याध्ववसायः । अस-
त्योत्पादः । इति कैचिन् ॥

मिथ्यानिरसनं, स्त्री, (मिथ्या असत्यं निरस्यते
अनेन । निर + अस + करणे ल्युट् ।) प्रपथः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मिथ्याभियोगः, पुं, (मिथ्या अनयमभियोगः ।)
मिथ्यावादः । शतं मे धारयसीत्यादि मिथ्यो-
द्भावनम् । तत्पर्यायः । अभ्याख्यानम् २ ।
इत्यमरभरती ॥

मिथ्याभिर्गसनं, स्त्री, (मिथ्या असत्यस्य अभिर्गसनं
कथनम् ।) स्वर्गस्तेषु त्वया कृतमित्यादि मिथ्या-
दूषणं वाक्यम् । तत्पर्यायः । अभिशापः २ ।
इत्यमरभरती ॥

मिथ्याभिशापः, पुं, (मिथ्या अभिशापः ।)
मिथ्यापवादः । यथा, भोजराजः ।

“शुक्रपक्षे चतुर्थ्यां सिद्धे चन्द्रस्य दर्शनम् ।
मिथ्योभिशापं पुरते न पश्येत्तत्र तं ततः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मिथ्यामतिः, स्त्री, (मिथ्या चासौ मतिश्चेति ।)
भ्रान्तिः । इत्यमरः । १ । ५ । ४ ॥ असत्य-
दुष्टिश्च ॥

मिथ्यामात्री, [न] त्रि, (मिथ्याभाषी साक्षी-
साक्षाद् द्रष्टा चेति ।) कूटसाक्षी । तस्य ज्ञान-
प्रकारमाह याज्ञवल्क्यः ।

“उक्तेऽपि चाक्षिभिः साक्ष्येयद्वये गुणवत्तमाः ।

द्विगुणा वाक्यया वृथः कूटाः स्युः पूर्व-
साक्षिणः ॥”

मिथ्यासाक्ष्यकथने दोषमाह याज्ञवल्क्यः ।

“ये पातककृतां लोका मद्भाषापातकिनां तथा ।
अभिदानाश्च ये लोका ये च स्त्रीबालघाति-
नाम् ॥

एतान् सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
सुकृतं यत्तया किञ्चित् जन्मान्तरशून्यैः कृतम् ।
तन् सर्वं तस्य जानीहि यं पराजयसे मृषा ॥”

इति मिताचरा ॥

मिथ्योत्तरं, स्त्री, (मिथ्या असत्यमुत्तरं ।) चतुर्थो-
त्तरान्तर्गतोत्तरविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

“अभिवृत्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपह्नवम् ।
मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः ॥”

इति नारदः ॥

तच्चतुर्विधम् । मिथ्यैतत् १ अहं नाभिजानामि
२ मम तत्र न सन्निधिः ३ तत्कालेऽहमजानः
४ । यथा, आनन्दारदौ ।

“मिथ्यैतन्नाभिजानामि मम तत्र न सन्निधिः ।
अजानस्यास्मि तत्काले इति मिथ्या चतु-
र्विधम् ॥”

इति श्रवहारतत्त्वम् ॥

मिद इ क स्निहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर-अक-सेट् ।) इ क मिन्दयति वर्तिका
तेलेन । इति दुर्गादासः ॥

मिद इर य आ स्निहि इति कविकल्पद्रुमः ॥
(टिवा-पर-अक-सेट् ।) इर अमिदत्
अमेटीत् । य इति शायामशीलोऽसौ महा-
कायो न मेदतीति हलायुधः । आ मेदितं
मित्रं तेन । इति दुर्गादासः ॥

मिद ऋ अ वधमेधयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा-उभ-सक-सेट् ।) ऋ अमिदेत् ।
अ मेदति मेदते शास्त्रार्थं शिष्यो धारयती-
त्यर्थः । मिमिदुः मिमेदुः । इति दुर्गा-
दासः ॥

मिद, ल्वा या जि ड स्निहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा-आत्म-सक-सेट् ।) ल्वा अमिदत् ।
जि मिमोऽस्ति । ड मेदते । इति दुर्गादासः ॥

मिद, क स्निहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर-अक-सेट् ।) क मेदयति वर्तिका तेलेन ।
इति दुर्गादासः ॥

मिन्निनः, त्रि, सानुनासिकवाग्निशिष्टः । खोना
इति भाषा । तस्य निदानं यथा,—

“आवृत्त वायुः सक्रोधमनीः शब्दवाहिनीः ।
नरान् करोत्यक्रियकान् सूक्ष्ममिन्निनगद्गदान् ॥”

इति माधवकरः ॥

अक्रियकान् इत्यत्रावचनानिति च पाठः ।
अवचनान् अन्नेषदर्थे नप् । तेन ईषदचनान् ।
स एव वायुः प्रवलयेत्तदा सूक्ष्मान् अवचनान् ।
मिन्निनान् सानुनासिकान् । गद्गदान् लुप्तपद-
यज्जनाभिधाधिनः करोतीत्यन्वयः । एषां
समानकारणत्वेऽपि दुष्टेऽस्त्यङ्गिना अदृष्ट-

वशाद्वा मेदो बोद्धव्यः ॥ ३॥ अथ तेषां चिकित्सा ।
“प्रस्यं हृतस्य पलिकेः शिशुवचालवग्नधातकी-
लोभेः ।

आजे पयसि विपक्वं सिद्धं सारस्वतं नाम्ना ॥
विधिवदपुण्यमानं जडगद्गदस्त्यङ्गतां जगतां
चित्वा ।

सृतिमतिमेधाप्रतिभाः कुर्यात् संस्यवाग्-
भवति ॥

सारस्वतं घृतम् ।

“सहरिद्रा वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वमेघजम् ।
अजाजी चाजमोदा च यष्टीमधुकसेत्सवम् ॥
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
तच्चूर्णे मर्पियालोच प्रत्यहं भक्षयेन्नरः ॥
एकविंशतिरात्रेण भवेच्छ्रुतिधरो नरः ।
मेघदुष्टभिनर्घोऽपि मत्तकोक्तिनिखनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य द्वितीये भागे मध्यखण्डे
वातव्याध्यधिकारे ॥

मिल, श अ मिथि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
उभ-अक-सेट् ।) मिथि सम्बन्धीभावे । श अ
मिलति मिलते लता वृक्षेण । अथ कुटादि-
रिति कुलचन्द्रः । तेन बालनिलयमिलनेन
गरलमिव कलयति मलयसमीरम् । इति जय-
देवः । मिलिष्यन्ति ।

“महापातकिनः पञ्च मिलितयं न तैः सह ॥”
इति दुर्गादासः ॥

मिलितः, त्रि, मिलधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नः । झिष्टः । सम्बन्धविशिष्टः । युक्तः ।
(यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ८० ।

“पुनर्विवादः सञ्जातो मिलिता देवदानवाः ।
युद्धार्थमागतास्तेषां समाजः समजायत ॥”

मिव, इ सैके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
पर-सक-सेट् ।) इ मिम्वति । इति दुर्गा-
दासः ॥

मिश, धनौ । कोपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
पर-अक-सेट् ।) मिशति । इति दुर्गादासः ॥

मिशिः, स्त्री, (मिश + इन् ।) मधुरिका । शत-
पुष्पा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ जटासांसी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मिश्री, स्त्री, (मिशि + कृदिकारादिति पक्षे
डीष् ।) जटासांसी । इति शब्दरत्नावली ॥
मधुरिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मिथ्र, त् क युत्वाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा-पर-सक-सेट् ।) तास्यमध्योऽयम् ।
दन्त्यमध्य इति वर्णदेशनायाम् । युतिः संयो-
जनम् । मिथ्रयति मिथ्रापयति घृतेनान्नं
लोकः । इति दुर्गादासः ॥

मिथ्रं, स्त्री, (मिथ्र + बाहुलकात् रक् ।) चाद्यक-
न्धकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मिथ्रितम् ।
यथा,—

“केचिदाहुः कचिद्देशे यावत्तु दिननाडिकाः ।
तावदेव त्वनध्यायो न तस्मिन् दिनान्तरे ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मिश्रिता

मिश्रः, पुं, (मिश्र + बाहुलकात् रक् ।) गजजाति-
विशेषः । यथा, —
“भद्रो मन्दो न्यगो मिश्रश्चतस्रो गजजातयः ।”
इति हेमचन्द्रः । ४ । २८४ ॥
श्रेष्ठः । यथा । गौरवितास्त्रायमिश्राः । इति
भूरिप्रयोगः । संयुक्ते, त्रि । यथा, —
“करस्वः कवरो मिश्रः संपृक्तः खचितः समाः ।
इति हेमचन्द्रः । ६ । १०५ ॥
उयादिप्रमाणान्तर्गतसमप्रमाणः । स तु कृत्तिका
विश्राखाभ्यां भवति । इति व्योतिषतत्त्वम् ॥
मिश्रकं, स्त्री, (मिश्र + कन् ।) देवोद्यानम् । इति
जटाधरः ॥ अथैरलवणम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (मिश्र + ण्वल् । त्रि, मिश्रणकर्ता ।
यथा, मनौ । ११ । ५० ।
“पिशुनः पौतिनासिक्यं सूचकः प्रतिवक्रताम् ।
धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरेक्यन्तु मिश्रकः ।”
तीर्थभट्टः । यथा, महाभारते । ३।८।२२ ।
“तनो गच्छेत् धर्मज्ञः । मिश्रकं लोकविश्रुतम् ।
तत्र तीर्थानि राजेन्द्र ! मिश्रितानि महा-
त्मना ॥”)
मिश्रकावर्गं, स्त्री, (मिश्रकाणां वनम् । “वनगिर्योः
संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ।” ६ । ३ ।
११७ । अकारस्याकारः “वनं पुरगामिश्रका-
सिधकाप्रारिकाकोटराग्नेभ्यः ।” ८ । ४ । ४ ।
इति णत्वम् ।) इन्द्रस्योद्यानम् । यथा, —
“नन्दं कन्दसारं स्थान्मिश्रकावर्गमिवपि ।”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मिश्रजः, पुं, (मिश्रात् मिश्रजातीययोः सम्मेलनात्
जात इति । जन + डः ।) खेसरः । इति
राजनिर्घण्टः ।
मिश्रणं, स्त्री, मिश्रधातोर्भाविर्जनत् (लुट्) प्रत्य-
येन निष्पन्नम् । संयोजनम् । एकत्रोक्तरणम् ।
(यथा, प्रबोधनसूत्रोदये । २ । ५ ।
“तदेतैर्वाङ्मिश्रणमपि गुरुतरदुरितोदयाय ॥”)
मिश्रपुष्पा, स्त्री, (मिश्राणि परस्परं संश्लिष्टानि
पुष्पाण्यस्याः ।) मेयिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
मिश्रवर्णं, स्त्री, (मिश्रः मिलितः वर्णोऽस्य ।)
झण्डागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ नानावर्ण-
सुक्ते, त्रि ॥
मिश्रवर्णफला, स्त्री, (मिश्रवर्णं फलमस्याः ।)
यार्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
मिश्रशब्दः, पुं, (मिश्रः मिलितः अश्वरासभयो-
रिव शब्दोऽस्य ।) खेसरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मिश्रितं, त्रि, (मिश्रः श्रेष्ठत्वस्य संजातम् । मिश्र
+ इतच् । यद्वा, मिश्र + क्तः ।) गौरवितम् ।
इति जटाधरः ॥ मिलितश्च ॥
मिश्रिता, स्त्री, (मिश्रित + टाप् ।) मन्दादि-
सनधार्मिकान्तर्गतसंक्रान्तिविशेषः । यथा,
“मन्दा भ्रुवसु विज्ञेया न्दो मन्दाकिनी तथा ।
विप्रे ध्वाङ्गो विजानीयादुये घोरा प्रकी-
र्त्तता ॥
चरेमंहोदरा जेया कूर्चैश्चैस्तु राचसी ।

मिश्रिका

मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रितर्चैस्तु संक्रमे ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
मिश्रिया, स्त्री, मधुरिका । इत्यमरः । २।४।१०५ ॥
मौरि इति भाषा ।
“मिश्रिया मुरसा पेया लघाहा स्कन्दवन्धना ।”
इति शब्दचन्द्रिका च ॥ शाकविशेषः । शत-
पुष्पा । शलुफा इति भाषा । तत्पण्यायः ।
ताक्षपणी २ तालपणी ३ मिषिः ४ शालेया ५
शीतश्रवा ६ शालीना ७ वनजा ८ अवाक्-
पुष्पा ९ मधुरिका १० कृत्वा ११ संहित-
पुष्पिका १२ सुपुष्पा १३ मुरसा १४ वल्या १५ ।
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
कटुत्वम् । परमकफहरत्वम् । वातपित्तोत्थ-
दोषघ्नी हजन्तुविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।
तत्पण्यायगुणाः ।
“शतपुष्पा शताङ्गा च मधुरा कारवी मिषिः ।
अतिच्छा सितच्छा संहितच्छात्रिकापि च ॥
कृत्वा शालेयशालिन्धौ मिश्रिया मधुरा मिषिः ।
शतपुष्पा लघुस्तीक्ष्णा पित्तघ्नीपनी कटुः ॥
उष्णा ज्वरानिलश्वासघ्नशूलचिरोरुहत् ।
मिश्रिया तद्गुणा प्रोक्ता विशेषाद्योनिशूलनुत् ॥
अग्निमान्यहरी हृद्या वङ्गविट्कमिश्रलुहत् ।
रुजोष्णा पाचनी कासवमिश्रेश्वाग्निनाम्
हरन् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
मिष उ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-
पर०-सक०-सेट् ।) उ मेपित्वा मिष्टा । इति
दुर्गादासः ॥
मिष श्र स्रङ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) स्रङ्गः पराभिभवेच्छा । इति
वोपदेवः ॥ श्र मिषति वली बलवन्तम् । इति
दुर्गादासः ॥
मिषं, स्त्री, (मिष् + कः ।) क्लृप्तम् । इति मेदिनी ।
षे, २१ ॥ (यथा, नैषधे । २ । ११८ ।
“प्रियासु वालासु रतन्मसासु च
द्विपन्नितं पल्लवितञ्च विभ्रतम् ।
स्तराजितं रागमहोदहाङ्कुरं
मिवेण चञ्चाच्चरणद्वयस्य च ॥”)
मिषः, पुं, (मिष् + कः ।) सङ्केतम् । इति मेदिनी ।
षे, २१ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६४ ।
१०५ ।
“इति ध्यायन् मिषं कृत्वा तद्देवास्फुटया गिरा ।
निर्गत्यैव विरक्तात्मा धनदेवान्तिकं ययौ ॥”)
मिषिः, स्त्री, (मिष् + इन् ।) जटामांसी । इति
शब्दरत्नावली । मधुरिका । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथास्य पण्यायः ।
“अवाक्पुष्पी च कृत्वा स्थान्मङ्गल्या मधुरा
मिषिः ।”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
शतपुष्पा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
मिषिका, स्त्री, (मिषि + कन् + टाप् ।) जटा-
मांसी । इति शब्दरत्नावली ॥

मिहिका

मिहं, त्रि, सितम् । स्रङ्गितम् । इति मिषधानोः
क्षप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
मिहः, पुं, (मिष् + क्तः ।) मधुररसः । यथा,
“मिहः कटुश्च मधुरमन्त्रेऽम्बं पथ्यते रसः ।
कटुतिलकषायाणां पाकः स्यात् प्रायशः कटुः ॥
इति भावप्रकाशः ॥
“नूतनसर्षपश्राकं नवीदनं पिच्छिलानि च
दधीनि ।
अल्पययेन सुन्दरि ! ग्राम्यजनो मिह-
मन्त्राति ॥”
इति कन्दोमञ्जरी च ॥
मिहपाकः, पुं, (मिहेन पाको यस्य ।) शर्करा-
रसपक्वकलादः । मोरव्या इति पारस्यभाषा ॥
तदेकप्रकारो यथा । अपक्रान्तं द्विखण्डं कृत्वा
तद्धाने शलाकया छिद्रजालकरणान्तरं चूर्ण-
मिश्रितजले दण्डचतुष्टयं स्थापयित्वा जलेन
धौतं कुर्यात् । ततो जलेन सिद्धं कृत्वा जल-
त्यागपूर्वकमेकतारवद्दशर्करारसे मयकरणा-
नन्तरं तापं दद्यात् । रसे घनीभूते अर्द्धदण्डं
यावत् तापेन निष्पन्नो भविष्यति । इति पाक-
राजेश्वरः ॥
मिहान्नं, स्त्री, (मिहमन्नम् ।) मधुरद्रव्यम् । इति
हतायुधः ॥ अपि च ।
“मिहान्नयानदाताय सततं श्रद्धयान्वितः ।
देवपूजापरो नित्यं न प्रेतो जायते नृतः ॥”
इत्यग्निपुराणम् ॥
मिषिः, स्त्री, (मस्यति परिणमतीति + इन्
मिषी,) बाहुलकाद् इकारः । पक्षे ङीष् ।)
मधुरिका । (यथास्य पण्यायः ।
“मिसिमधुरिका मता ।”
इति शाकङ्गि । २०८ अः ॥) जटामांसी । शत-
पुष्पा । इत्यमरभरतौ ॥ (शतपुष्पार्थे पण्यायो
यथा, —
“शतपुष्पा शताङ्गा च मधुरा कारवी मिषिः ।
अतिलम्बी सितच्छात्रा संहितच्छात्रिकापि च ॥
कृत्वा शालेयशालिन्धौ मिश्रिया मधुरा मिषिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
उशीरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ अजमोदा ।
इति मेदिनी । से, ८ ॥
मिष त् क युत्वाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) तालयमध्योऽयम् । दन्त्य-
मध्य इति वर्णदेशनायाम् । युतिः संयोजनम् ।
मिस्रयति मिस्रापयति घृतनान्नं लोकः । इति
दुर्गादासः ॥
मिह औ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-
पर० सक०-अनिट् ।) औ अमिचत् । इति
दुर्गादासः ॥
मिहिका, स्त्री, (मेहति स्त्रियतीति । मिह +
संज्ञायां कुन् टाप् अत इलन् ।) नीहारः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधे । १६।३५ ।
“विश्रुति युवतित्यागे रात्रीमुचं मिहिकारुतम् ।
दिनमग्निमग्निं तपे चित्ताग्निञ्च वियाचति ॥”)

लीढान्

मिहिरः, पुं, (मिहयति सेचयति मेघजलेन भूमि-
मिति । मिह + “इयमिदिसुदिस्दिच्छिदि-
भिदिमन्दिचन्दिमिदिहोति ।” उणा० १ ।
५२ । इति किरच् ।) सूर्यः । (यथा, मार्क-
ण्डेये १०.७।७।

“भव तिमिरासवपानमदात्
भवति विलोहितविग्रहात् ।
मिहिर ! विभावि यतः सुतरां
त्रिभुवनभावनभानिकरेः ॥”

अर्कवृक्षः । इत्यमरः । १ । ३ । ०६ ॥ वृक्षः ।
इति मेदिनीशब्दरत्नावली । २, ००४ ॥ मेघः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । ११ ॥ वायुः । चन्द्रः ।
इति नानार्थरत्नमाला ॥ विक्रमादित्यभूपस्य
नवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषः । यथा,—

“धन्वन्तरिचपयकामरसिंहशङ्ख-
वेतालभट्टघटकर्पूरकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो वृषतेः सभायां
रत्नानि वै वररत्नचित्रं विक्रमस्य ॥”

इति नवरत्नम् ॥

मिहिराणः, पुं, (मिहरेणाप्ययतिस्तयत इति ।
अण् + चण् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मी ओ ग ण वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्रा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ओ मीनः । ग ण
मीनाति मीनीते । इति दुर्गादासः ॥

मी कि गत्याम् । मत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पञ्च भा० सक०-अनिट् ।) कि माय-
यति मयति । इति दुर्गादासः ॥

मी ड य वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
आत्म०-सक०-अनिट् ।) ड य मीयते । इति
दुर्गादासः ॥

मीढं, त्रि, सूत्रितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥
इति कृतसूत्रोत्सर्गः । मिहौ विचि सूत्रतु क
प्रसाये आभ्यां धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मत्वात्
कर्परिक्तः । इति भरतः ॥

मीढयम्, पुं, (मीढसु तमप्रत्ययेन एषोदरादि-
त्वात् साधुः ।) शिवः । यथा,—

“तदा सञ्जाणि भूतानि । श्रुत्वा मीढु एमोदितम् ।
पदितुष्टात्मभिस्तात साधु साध्वित्यानुवन् ॥”

इति श्रीमद्भागवते ४ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥

“मीढयमः शिवस्तेनोक्तम् ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥

मीढान्, [सु] पुं, (मिह सेचने । “दाभ्यान्
साभ्यान् मीढांश्च ॥” इ । १ । १२ । इति
ऋक्सि कसुः । हित्वाभावः अनिट्त्वं उपधा-
दीर्घत्वं णत्वञ्च निपात्यते ।) शिवः । यथा,—
“ततो मीढांसमामन्त्रा सुनासौराः सद्यमिभिः ।
भूयस्तद्देवयजनं समीढुदधसो ययुः ॥”

इति श्रीमद्भागवते ४ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥

“मीढांसं शिवं मीढुषा वेधसा च वर्तमानाः ।”

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (वर्धितरि, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । २ । २४ । १ ।

“यथा नो मीढान् क्षपते सखा तव दृष्टसते ॥”

“मीढान् सेक्तास्तुतेर्वर्धिता ।” इति तट्टीकायां
सायणः ॥)

मीनः, पुं, (मीयते इति मीण् हिंसायाम् । “फेन-
मीनी ।” उणा० ३।३। इति नक् निपातितञ्च ।)
मत्स्यः । इत्यमरः । १ । १० । १७ ॥ (यथा,
भागवते । ३ । २ । ८ ।

“दुर्भगो वत लोकोऽयं यदवो नितरामपि ।
ये संवसन्तो न विदुर्हरिं मीन इवोदुपम् ॥”)

मेषादिदादशराश्वन्तर्गतान्तिमराशिः । तत्-
पण्यायः । अन्त्यभम् २ । स च पूर्वभाद्रपदा-

शेषपादोत्तरभाद्रपदारेवतीसमुदायेन भवति ।
अस्याधिष्ठातृदेवता स्त्रीमत्स्यद्वयं स च कीट-

मंजः । जलजः । सौम्यः । अङ्गना । युग्मः ।
समः । द्वात्मकः । भक्ष्यः । उत्तरदिग्भाष्यः ।

गुरुक्षेत्रम् । दिनात्मकञ्च । इति व्यातिसत्त्वम् ॥
अपि च । श्रीर्षष्टोदयः । चरणरहितः ।

कफपकृतिः । जलचारी । निःशब्दः । पिङ्गल-
वर्णः । स्निग्धः । अत्यन्तस्त्रीसङ्गः । बहु-

सन्तानः । ब्राह्मणवर्णः । अथाङ्गञ्च । तत्र
ज्ञानः अतिक्रोधनः । श्रीप्रगतिः । अशुचिः ।

कर्मभोगी । प्रचुरविवाहञ्च भवति । इति
बृहज्ज्ञानकादयः ॥ अपि च ।

“मीनजने सप्तपन्नो रत्नकाश्चनपूरितः ।
अल्परोमा महाप्राज्ञो दीर्घकालपरीक्षकः ॥”

इति कीष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

रात्रौ तल्लग्निरूपणं यथा । सूर्याकारतारा-
चतुष्टयात्मकपूर्वाषाढानक्षत्रे मस्तकोपरि दृष्टे

सति मीनजन्मस्य १ । ४६ ऊनपञ्चाशत्पलना-
धिकैकदण्डो भवति । प्रकारान्तरे । सूर्याकृति-

ताराचतुष्टयात्मकोत्तराषाढानक्षत्रे मस्तको-
परि उदिते सति मीनजन्मस्य २ । ३६ षट्-

त्रिंशत्पलनाधिकदण्डद्वयं भवति । यथा,—
“सूर्यसूचिनि शिरोगते

चतुस्तारके करिकरोरुवारिभे ।

अन्त्यभादन्तवर्णि ! निर्गताः

खेचरास्वरशशाङ्कलिप्तिकाः ॥ इ १।४६।

श्रीर्षभाजिभचतुष्टयाङ्किते

विश्वमे तरुणि सूर्यकाक्षतौ ।

भूतिरस्कृतमनोजकामुके !

यान्ति कालतिथिलिप्तिका भयात् ॥”

इ २ । ३६ ॥

इति कालिदासकृतरात्रिलग्निरूपणम् ॥ * ॥
भगवद्दशावतारान्तर्गतप्रथमावतारः । यथा,

“शेते स चित्तशयने सम मीन कूर्म-

कोलोऽभवन् वृद्धरिवामनजामदग्नः ।

योऽभूद्भूव भरतायनकण्ठबुधः

कल्की सताञ्च भविता प्रहरिष्यतेऽरीन् ॥”

इति सुगन्धोदयाकरणम् ॥

अस्य विवरणं मत्स्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
विशेषस्त्वत्र कथ्यते ।

“प्रकृतिर्विष्णुरूपा च पुरुषश्च महेश्वरः ।

एवं प्रकृतिभेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्देश ॥

कणारूपा कालिका स्याद्रामरूपा च नारिणी ।
वगला कूर्ममूर्तिः स्यान्मीनो धमावती भवेत् ॥
द्विजमस्ता वृषसंघः स्यादराहखैव मेरुवै ।
सुन्दरी जामदग्नः स्याद्दामनो भुवनेश्वरी ॥
कमला बौद्धरूपा स्यात् मानङ्गी कल्किरूपिणी ।
स्वयं भगवती काली कणस्तु भगवान् स्वयम् ॥
स्वयञ्च भगवान् कणः कालीरूपो भवेद्ब्रजे ॥
दुर्गा स्यात् कल्किरूपिणीति पाठान्तरम् ।

इति सुखमालातन्त्रम् ॥

मीनकेतनः, पुं, (मीनः केतने अस्य ।) कन्दर्पः ।
इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥ (यथा, दशकुमार-
चरिते । ५ ।

“अथ मीनकेतनसेनानायकेन ।”

मीनगोधिका, स्त्री, (मीनगोधिकानामावासोऽत्र ।)
जलाशयः । यथा,—

‘पल्लवं दीर्घिका वापी यष्टिका मीनगोधिका ।’
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मीनघाती, [न] पुं, (मीनं हन्तीति । हन +
णिनिः ।) वक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ मत्स्य-
घातके, त्रि ॥

मीननेत्रा, स्त्री, (मीनस्य नेत्राकारा यन्त्रि-
रस्याः ।) गण्डदूत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मीनरः, पुं, (मीनाः भक्ष्यत्वेन सन्त्यस्य । मीन +
“यञ् छण् कठजिलेति ।” ४ । २ । ८० । इति

अस्मादित्वात् रुः ।) हारकः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ हाङ्गर इति भाषा ॥

मीनरङ्गः, पुं, (मीनरङ्ग । एषोदरादित्वान्
साधुः ।) मत्स्याशनपक्षी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । माहुराङ्गा इति भाषा ॥ कश्चित् पुस्तके

मत्स्यरङ्ग इत्यपि पाठः ॥

मीना, स्त्री, उषाकन्या । सा तु कश्यपभार्या ।
यथा, वज्रपुराणे ।

“उषायास्तु प्रवक्ष्यामि सर्गं पञ्च सुतास्ततः ।

मीना मेगा तथा वृषा अनुवृषा तथैव च ॥

परिवृत्ता च विज्ञेया तासाञ्च श्रद्धयुत प्रजाः ॥”

मीनाखी, स्त्री, शर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विशेषोऽस्याः शर्कराशब्दे विधेयः ॥)

मीनाम्नीयः, पुं, दर्दुराक्षः । खड्गजः । इति
मेदिनी । ये, १०५ ॥

मीनालयः, पुं, (मीनानामालयः ।) समुद्रः । इति
धनञ्जयः ॥

मीनाची, स्त्री, (मीनस्याक्षिणी इव अक्षिणी
अस्याः ।) मत्स्याची । गण्डदूत्रा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ कुवेरकन्या । इति पुराणम् ॥

मीम ष्ट शब्दे गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-शब्दे अक०-गतौ सकं पर०-सेट् ।) ऋ

अभिमीमत् । इति दुर्गादासः ॥

मीमांसकः, पुं, (मीमांसासधीते वेद वेति ।
मीमांसा + “क्रमादिभ्यो यञ् ।” ४ । २ । ६१ ।

इति युन ।) मीमांसाशास्त्रवेत्ता । तत्पण्यायः ।
सिद्धान्तौ २ । इति जटाधरः ॥ मीमांसा-

शास्त्राध्येता च । (विषयोऽस्य यथा,—

“द्रव्यत्वं तमसोऽपि प्रोक्तमधियां सीमांश्चकानां
मतम् ।”

द्वायायान्तमसच्चापि सन्वत्नानुगुणकर्मणोः ।
 द्रवत्वं केचिदिच्छन्ति भीमांसकमनाश्रयाः ॥”
 इति वैद्यकराजवल्लभकृतवादाधैर्दर्पणे प्रथम-
 श्लोके ॥)

पूर्वमीमांसासूत्रकर्ता जैमिनिः । वृत्तिकर्ता
कुमारिलभट्टः । भाष्यकर्ता शबरस्वामी ।
प्रभाकरः कुमारिलभट्टस्य द्वात्रिंशः । स एव
गुरुत्वेन भण्यते । तन्मते गुरुमतम् तच्छिष्याः
प्रभाकराः । अतएव स्मार्तभट्टाचार्येण प्रभा-
करैरभिहितमित्युक्तम् । उत्तरमीमांसासूत्र-
कर्ता वेदशायः । तस्य भाष्यकर्ता शङ्करा-
चार्यः । स च अद्वैतवादी । रामानुजः विशिष्टा-
द्वैतवादी । माध्वः द्वैतवादी च ॥ (यथा,
भक्तिरखान्धतस्मिन् ॥ १ । १ । ३ ।

“मीमांसको बड़वाग्नेः कटिनानपि
क्षुण्ठयन्नसौ जिज्ञाम्।”)

मीमांसा, स्त्री, (मानविचारे + “मान् वधटान्
शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ।” २।१।६। इति भन् ।
अः टाप् । अभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च । वङ्-
दर्शनान्तर्गतदर्शनशास्त्रविशेषः । तत्पर्यायः ।
विचारणा २ । इति हेमचन्द्रः । १०।१।६५॥ अस्या
अध्याया विंशतिः । तत्र पूर्वमीमांसा द्वादश।
ध्यायात्मिका जैमिनिप्रणीता यज्ञादिकर्मकाण्ड-
निरूपिका । अस्या अन्तर्गतानि लोकव्यव-
हारनियमार्थं मनुयाच्चवल्कादिभिः बहूनि
धर्मशास्त्राणि हृतानि । तत्रोत्तरमीमांसा
चतुरध्यायात्मिका वेदव्यासप्रणीता ब्रह्मनिरू-
पिता । अस्या नाम वेदान्तः । अपराध्याय-
चतुष्टयं सङ्ख्यस्यप्रणीतं उपासनाकाण्डं वङ्-
दर्शनवद्विभूतम् ॥ ३॥ प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता
द्वादश पदार्थाः क्रमात् द्वादशानामध्यायानां
विषयाः । प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादादिरूप-
धर्मे प्रमाणं निरूपितम् । १ । द्वितीये याग-
दानादिकर्मभेदः । २ । तृतीये प्रयाजादीनां
दर्शपूर्वमाचार्यकत्वेन तच्छेयत्वम् । ३ । चतुर्थे
गोदीहनस्य पुरुषार्थलप्रयुक्ता अगुह्यत्वं न तु
क्रत्वर्थलप्रयुक्तत्वेवमादयः । ४ । पञ्चमे क्रम-
नियतिविधेयत्वादयः । ५ । षष्ठे कर्तुरधिकारां
नान्वादेरित्यादयः । ६ । सप्तमे समानमितर-
च्छेदेन इत्यादि प्रत्यक्षवचनेनागिहोत्रादि-
नान्वातुमितवचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः । ७ ।
अष्टमे सौख्यं चरं निर्व्यपेक्षित्वं निर्व्यापत्ताहि-
तेन देवतानिर्देशः एकदेवत्वत्वमौषधद्रव्यकत्व-
मित्यादिना लिङ्गेनाग्नियपुरीडाश्रितिकर्तव्यता-
नान्यत्वेतिवमादिविशेषातिदेशः । ८ । नवमे
प्रकृतावस्थये युष्टं निर्व्यपामीति पठिते मन्त्रे
विकृतौ सौख्यचरावस्थिपदपरित्यागेन स्व्यपद-
प्रक्षेपणं स्व्याय युष्टं निर्व्यपामीतिवमादिस्वरूहः ।
९ । दशमे कृष्णत्वेषु चोदकप्राप्तस्यावघातस्य
विपुष्पीकरणासम्भवेन लोप इत्येवमादिस्वाधः ।

१० । एकादशे बहूनामाद्येधादीनां प्रधानानां
सकृदनुष्ठितेन प्रयाजादङ्गेनोपकार इत्यादि
तन्त्रम् । ११ । द्वादशे प्रधानस्य पशोरुपकाराय
व्यनुष्ठितेन प्रयाजादङ्गेन पथङ्गपुरोडाशेऽष्टुप-
कार इत्यादिप्रसङ्गः । १२ ॥ (एतदध्यायप्रति-
पाद्याधानां विवरणं यथा,—

‘प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे विधिरूपं मान-
मीरितम् । द्वितीयेऽर्थवादरूपम् अर्थवादी
मन्त्रस्याप्युपलक्षकः । तृतीये स्मृतिरूपम् ।
स्मृतिराचारमप्युपलक्षयति । चतुर्थे उद्भिच्चिन्ता-
दिनामरूपम् । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे
आगत्यतमेवापूर्वबोधकम् । अपूर्वसद्भाव
इत्यादिकः कर्मभेदचिन्तांप्रयुक्त उपोद्धानो
वर्णितः । द्वितीये धातुभेदपुनरुक्त्यादिभिः
कर्मभेदः । तृतीये रथन्तरादीनां कर्मभेद-
प्राप्ताख्यापवादः । चतुर्थे नित्यकाम्ययोः प्रयो-
गयोर्भेदः ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां
श्रुतिनिष्ठादीनां मध्ये श्रुतिविचारिता । द्वितीये
लिङ्गम् । तृतीये वाक्यप्रकरणादि । चतुर्थे
निबोधोपवीतानादिष्वर्चवादत्वविधित्वादिनिर्णय-
हेतुः श्रुत्यादेः परस्परविरोधसद्वद्भावः । पञ्चमे
प्रतिपत्तिकर्माणि । षष्ठेऽनारभ्याधीनानि ।
सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयागादीनि । अष्टमे
याजमानानि ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रधानभूतामिच्छा-
दध्यानयनस्य प्रयोजिकेत्यादि प्रधानप्रयोक्तृत्वं
विचारितम् । द्वितीये त्वप्रधानं वत्सापकरणं
शाखाच्चेदे प्रयोजकमित्याद्यप्रधानप्रयोक्तृत्वम् ।
तृतीये वृहस्पत्यमयीत्वादेरपापञ्चोक्तश्रवणादि-
फलभावाभावचिन्ता । चतुर्थे राजस्त्रयगत-
जत्रयाङ्गाज्यतादिचिन्ता ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे नृव्यर्थपाठादिभिः क्रमो निरूपितः। द्वितीये वाजपयसतेषु सप्तदशसु पशुव्येकैकधर्म्मसमापनमित्यादिक्रम-विशेषः। तृतीये पञ्चप्रयाजादीनामावर्त्तनने-कादयमित्यादिदृष्टिः। अदन्त्यग्रहचित्रिण्यो-दनावृत्तिगित्यादि दृष्टाभावः। चतुर्थे क्रमनि-यामकानां नृव्यर्थपाठादीनां प्रबलदुर्बलभावः।

ब्रह्माध्यायस्य प्रथमे पादे कर्माधिकारः ।
कर्तृरस्यत्वादेर्नास्ति स्त्रिया अस्ति । योऽस्ति
स च गत्या सहेत्येवमादिनाधिकारी निरूपितः ।
द्वितीये सत्राधिकारिणं प्रत्येकं क्षतृत्वं फलम् ।
दर्शपूर्णमासयोः कर्त्रैक्यनिग्रहः कान्यकर्म-
समापनौयमित्येवमादयोऽधिकारिणम् उक्ताः ।
तृतीये ब्रह्मस्य प्रतिनिधिरस्ति । देवादीना-
मग्रादीनामधिकारिणाञ्च स नास्तीत्यादि-
निरूपणम् । चतुर्थे पदार्थलोपनं विचारितम् ।
अवत्तनाशे सत्याप्येन यजेत् । इडाद्यर्थनाशे
सति शेषान्नग्राह्यमित्यादिकम् । पञ्चमे कालाप-
राधेन चन्द्रोदये सत्यभ्युदयेष्टिः प्रायश्चित्तम् ।
ष्योतिषोमस्येकादयोर्दीक्षाः । द्वादशाहस्य

हादप्रदीक्षा इत्यादि निरूपितम् । पक्षे
सञ्चाधिकारिणस्तुल्यकल्पा एव सर्वं विप्रस्थे-
वेत्येवमादिकं चिन्तितम् । सप्रमे पित्रादिकं
न देयम् । महाभूमिर्न देयेत्येवमादिदेय-
विचारः । अष्टमे लौकिकाग्रावुपनयन-
होमः । स्यपतीतिस्तथैवेत्येवमाद्ययिविचारः
ज्ञतः ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे समानमितरच्छेने-
नेत्यादिप्रत्यक्षवचनानिदेशः । द्वितीये पूर्वो-
क्तातिदेशस्य शेषः निश्चारितः । तृतीयेरश-
होत्रनाम्नानिदेशः । चतुर्थे निर्व्यापौषधद्रव्यादि-
लिङ्गानिदेशः ।

यद्यमाध्यायस्य प्रथमे पादे स्यष्टेन लिङ्गे-
नातिदेशविशेषः । तद्वयथा सौर्यचरावति-
देशकानि निज्वापस्तद्धितेन देवतानिर्द्देश एक-
देवतात्वमौघघटत्रयकत्वमित्यादीनि स्पष्टान्याग्नेय-
लिङ्गानि । द्वितीये त्वस्यष्टैर्लिङ्गैरतिदेशः । तद्व-
यथा वाजिने हविःसामान्येन लिङ्गेन पथो-
विध्यन्तीतिदिश्यते तत्र लिङ्गमस्यम् । शीघ्रं
तद्वृद्धयुक्तपादनान् । तृतीये प्रबलेन लिङ्गे-
नातिदेशः । तद्वयथा । आभिचारिक्रिया-
वाग्वाक्षेणवसारस्तवाहस्यत्वेषु हविःषु त्रित्वेन
लिङ्गेन यथाक्रममाग्नेयादिविध्यन्ते प्राप्ते द्विदे-
वत्वत्वेन लिङ्गेन प्रथम आग्नेयैष्ये तृतीय-
स्याग्नेयोमीयस्य विध्यन्तीतिदिष्टः । प्रबलञ्च
द्विदेवत्वम् । शब्दोच्चारणमात्रेण सहसा
प्रतिभासान् । क्रमस्तु विलम्बितप्रतीत्या दुर्बलः ।
चतुर्थे त्वन्विहोमेत्यतिदेशोऽपीह्यते ।

नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे उपोद्घातपूर्वका-
जहविचारारम्भः । तत्र प्रयाजादयो धर्मा
अपूर्वप्रयुक्ताः । अवघातमन्त्रादिष्वविवक्षितं
ब्रीह्यग्न्यादिस्वरूपं साधनविशेषत्वमात्रं विव-
क्षितमित्यादिखपोद्घातः । सवित्रश्चिपूष-
शब्दानां विक्षतिषु नास्यूहः । अग्निशब्दस्या-
स्यूह इत्यादि जहविचारारम्भः । द्वितीये
वपरिकरः सामोहः । तृतीये मन्त्रोहः ।
चतुर्थे मन्त्रोहप्रसङ्गापत्तितो विचारः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे वाय्वेतिवार्त्तलोपो निरूपितः । तद्वया स्वयं कृता वेदिर्भवतीत्यत्र वेदिनिध्यादनरूपस्य द्वारस्य लोपेन निध्याद-
कानामुह्वननादीनां बाधः । कृत्वालेषु वितुषी-
करणरूपस्य द्वारस्य लोपेनावघातस्य बाधः ।
द्वितीये संक्षेपेणोक्तस्य द्वारलोपस्य बहुभि-
रुदाहरणे विस्तारः । तृतीये बाधकारणं
कार्ये कृतम् । तद्वया प्रकृतौ गवाश्चादिदक्षि-
ण्यायाः ऋत्विक्प्रकरण्यः कार्यम् । तथा
विकृतिरूपे भूनाम्निकाहे धेनुरूपाया दक्षि-
ण्यायास्तदेव कार्यम् । ततो धेन्वा गवाश्चादि-
दक्षिणाविकृतौ षोडकप्रामा बाध्यते । चतुर्थे
नचत्रेष्टिविहता उपहोमाश्चोदकप्रामेर्गारिष्ट-
होमैः सह समुच्चयन्ते इत्यादिः समुच्चयः ।
पचमे षोडशियष्टः प्रकृतिगामी । स चायस्य-

मीमांसा

पात्रादेव ग्रहीतव्य इत्यादिवाधप्रसङ्गागतौ यद्वादिविचारः । पष्ठे सामल्लवे गेयमित्यादि-
वाधप्रसङ्गागतः सामविचारः । सप्तमे पञ्च-
ङ्गेयु हविर्भेदः । गृहमेधीयमपूर्वकर्मत्वादि-
वाधप्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचारः । अष्टमेनागु-
यानेव्यतिप्रयुदासो न सोम इत्यर्थवादो नाति-
रात्र इति प्रतिषेध इत्यादिवाधोपयुक्तो नवर्थ-
विचारः ।

एकादशाध्यायस्य प्रथमे पादे तन्त्रस्योपोद्-
घातो वर्णितः । द्वितीये तन्त्रावापौ संक्षेप-
शोक्तौ । तृतीये तन्त्रमुदाहरणवाहुल्येन प्रप-
ञ्चितम् । चतुर्थे तथैवावापः प्रपञ्चितः ।

द्वादशाध्यायस्य प्रथमे पादे पशुधर्माणां पशु-
पुरोडाशे प्रसङ्गः । सौमिकवेदेत्तरकालीन-
कर्मसु प्रसङ्ग इत्यादि विचारः । द्वितीये
सवनोपशोक्तान्तित्वम् । न तु सवनोपशो-
काशानाम् । विवृतिस्तन्निष्ठी न प्रकृतिः ।
अन्तारम्भणीया विवृतिस्तन्निष्ठी न प्रकृतिः ।
प्रकृतविवेक्यादिविचारः । तृतीये त्ववाससोः
समुच्चयः । आधारागतानान्तुत्वसन्ततत्वा-
दीनां समुच्चय इत्यादिकं प्राधान्येन । यव-
ब्रोज्योष्किकल्प इत्यादिकं समुच्चयापवादत्वेने-
त्युभयं चिन्तितम् । चतुर्थे चैत्रावाहस्यत्य-
याण्यानुवाक्ययुगलयोष्किकल्प इत्यादिकं प्राधा-
न्येन । याण्यानुवाक्ययोः समुच्चय इत्यादिकं
विकल्पापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम् । तदेवं द्वाद-
शाध्यायगतेषु षष्टिविधैकैषु पादेषु प्रति-
पाद्या अर्थाः संगृहीताः । इत्यधिकरणमाला ॥
उत्तरमीमांसाध्यायपादप्रतिपाद्यायां यथा,—
“शास्त्रं ब्रह्मविचाराख्यमध्यायाः स्युश्चतुर्विधाः ।
समन्वयाविरोधौ द्वौ साधनश्च फलन्तथा ॥
समन्वये स्युश्चतुर्विधमस्यत्वेप्युपास्यगम् ।
स्युर्गं पदमात्रश्च चिन्त्यं पादेऽव्युत्क्रमान् ॥
द्वितीये स्मृतिकर्माभ्यामविरोधोऽन्यदुच्यते ।
भूतभोक्तृश्रुते लिङ्गश्रुतेरप्यविरुद्धता ॥
तृतीये विरतिस्तत्त्वं पदार्थपरिशोधनम् ।
गुणोपसंहृतज्ञानेवद्विद्वज्ज्ञादि साधनम् ॥
चतुर्थे जीवतोऽस्तिवत्क्रान्तिर्गतिरुत्तरा ।
ब्रह्मप्राप्तिर्ब्रह्मलोकार्थविति पाण्ड्यार्थसंग्रहः ॥”
इति यासाधिकरणमाला ॥ मीमांसाद्वयमत-
संग्रहो यथा,—

अथ मीमांसकम् ।

“मीमांसको द्विधा कर्मत्रयमीमांसकः स्मृतः ।
वेदान्ती मन्वते ब्रह्म कर्म भट्टप्रभाकरौ ॥
प्रत्यक्षमनुमानश्च वेदास्योपमया सह ।
अर्थापत्तिरभावश्च भट्टानां षट्प्रमाणवर्षा ॥
प्रभाकरमते पञ्चेतान्यभावावस्य वर्जनात् ।
अद्वैतवादी वेदान्ती प्रमाणान्तु यथातथ ॥
सर्वमेतदिदं ब्रह्म वेदान्तीद्वैतवादिनाम् ।
आत्मन्येव लयो मुक्तिर्वेदान्तिकमन्त मता ॥
अनूकामा मपट्कर्मा । श्रुतान्नादिविचर्ककः ।
महाश्वरी दिवो भट्टो गृहस्थाश्रममभिनः ॥

मीमांसा

भगवन्नामधेयास्तु दिना वेदान्तदर्शने ।
विप्रगेहभुजस्वक्तोपवीता ब्रह्मवादिनः ॥
चत्वारो भगवद्भेदाः कुटीचरबहूदकौ ।
हंसः परमहंसश्चाधिकोऽमीषु परः परः ॥”
इति जिनदत्तकृतविवेकविलासः । सर्वदर्शन-
संग्रहदृष्टं जैमिनिमतसंग्रहो यथा । अथातो
धर्मेजिज्ञासा इति प्रथमाधिककरणसूत्रम् ।
तच्चाधिकरणं पञ्चावयवमाचक्षते परीक्षकाः ।
अस्मिन् सूत्रे स्वाध्यायोऽध्येतव्य इतिश्रुति-
वाक्यमाश्रित्य विषयसंग्रहपूर्वकपक्षसिद्धान्त-
निर्णयरूपपञ्चाङ्गात्मकाधिकरणेन मीमांसा-
शास्त्रारम्भस्यावश्यकता प्रदर्शिता । मीमांसा
हि वेदविचारशास्त्रं तदारम्भो निव्ययो-
जनः स्वाध्यायोऽध्येतव्य इतिश्रुत्या वेदा-
ध्ययनं विहितं तत्र विन्यजिज्ञायात् स्वर्गरूपं
फलमचरग्रहणमात्रेणापि सम्भवति न तत्रार्थ-
बोधोपायस्तु असत्त्वाच्च वेदार्थबोधोपाय-
तदधीनायाः विचारणाया अपि अनावश्यक-
त्वात् अथवा यागादिकर्मावबोधाय स्वाध्यायो-
ऽध्येतव्यः तस्य चार्थबोधरूपं दृष्टमेवफलं ततश्च
दृष्टार्थत्वेन तस्य वैधत्वाभावात् वेदार्थविचार-
स्यापि तदेकप्रयोजनस्य वैधत्वं नास्तीति तद्वि-
चारशास्त्रमनारम्भणीयम् । स्वाध्यायाध्ययना-
नन्तरं विचारशास्त्रेऽध्येतव्यतया स्वीकृते वेद-
मधीत्यज्ञायादितिविधिविधितं वेदाध्ययनसमा-
वर्तनयोरानन्तर्यं बाध्यत तस्मान्नविचारशास्त्र-
मारम्भणीयमितिपूर्वकपक्षसुज्ञाय अध्ययनस्य दृष्ट-
फलत्वेपि अध्ययनस्य इत्यत्र तत्प्रत्ययेन भावना-
प्रतिपादनात् अर्थबोधस्य तत्र भावत्वेनान्वया-
दध्ययनविधेरवघातादिविधिविधिमप्यपूर्वार्थत्वं ।
तथाच यथा दर्शपूर्णमासजन्यं परमापूर्वमव-
घातादिजन्यमवान्तरापूर्वं कल्पयति तथा
समस्तक्रतुजन्यमपूर्वजातं क्रतुज्ञानसाधनाध्य-
यननियमजन्यमपूर्वं कल्पयिष्यति । अन्यथा
अध्ययनविधेर्वैफल्यं स्यात् । अर्थबोधरूपदृष्ट-
फलस्य सम्भवे विन्यजिज्ञायात्र स्वर्गफलकल्पना
इति सिद्धान्तितम् । यथा यागे यवादेर्नखादि-
नापि वितुषीकरसम्भवे अवघातविधिना अव-
घातो नियम्यते तथा अध्ययनविधिना अध्ययनं
नियम्यते । तथाच अध्ययनेन च वेदार्थे परि-
ज्ञाते तत्र संशये तन्निर्णयार्थं विचारशास्त्र-
मवश्यमपेक्षितमिति विचारशास्त्रमारम्भ-
णीयमेवेति प्रथमाधिकरणनिष्कर्षः एवंरीत्या
अधिकरणसहस्रात्मकं कर्ममीमांसाशास्त्रं
जैमिनिना प्रणीतम् । अस्मिन् शास्त्रे वेदस्या-
पौरुषेयत्वम् । वर्णानां ककारादीनां नित्यत्वं
तत्र सोऽयं क इत्यादिप्रत्यभिज्ञैव प्रमाणं कण्ट-
तात्वाद्यभिवात एव तदभियुक्तकः । ततश्च
वेदस्यापौरुषेयतया निरस्तमस्तशङ्काकलङ्का-
कुरत्वेन खतः मिहं धर्मे प्रामाण्यमिति सुस्थि-
तम् ।
प्रमाणान्तस्य स्मृत्यप्रामाण्यम् । विज्ञानसामग्री-

सुबुद्धः

जन्यत्वे सति तदतिरिक्तहेतुजन्यत्वं प्रमायाः
स्वतस्त्वमिति ॥

मीरः, पुं, (मिन्वन्ति प्रचिपन्ति नद्यो जलान्यत्रेति ।
मिन् + “शुचिचिमिषां दीर्घश्च ।” उणा० २ ।
२५ । इति क्रन् दीर्घत्वश्च ।) सप्तदः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ पञ्चतैकदेशः । सीमा । प्राणी-
यम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

मील, ऋ निमेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ऋ अमिमीलत् अमी-
मिलत् । मीलति चत्तुः पञ्चभिरावृतं स्यादि-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मीलं, क्ली, (मीलतीति । मील + कः ।) वगम् ।
इति केचित् ॥

मीलनं, क्ली, पञ्चभिरावरणम् । मीलघातोभावे-
ऽनट् (ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मीलितं, चि, (मील + क्तः ।) अप्रफुल्लम् ।
तत्पर्यायः । सङ्कुचितम् २ निद्राणम् ३ सुप्ति-
तम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (अलङ्कारविशेषः ।
यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ११५ ।

(“मीलितं वस्तुगो गुप्तिः केनचित् तुल्य-
लक्षणा ।”)

मीव, पीवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) मीवति । पीवः, स्थूल-
भावः । इति दुर्गादासः ॥

मीवरः, चि, (मीनाति हिनस्तीति । मीन् +
“ह्रित्वरच्छत्वरधीवरपीवरमीवरेति ।” उणा०
३ । १ । इति व्वरच् निपातितश्च । अत्रो-
च्च्त्वेन तु माधातोः व्वरच् निपातितश्चेत्युच्यते
स्म ।) हिंसः । इत्युणादिकोषः ॥ (मीयते इति ।
मा + व्वरच् । निपातितः ।) सेनानी । पूष्यः ।
इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

मीवा, क्ली, (मीनाति हिनस्तीति । मी + “शेवायश्च
जिज्ञासीवापामीवाः ।” उणा० १ । १५४ ।
इति वन् निपात्यते च ।) उदरकमिः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुणादिवृत्तिः ॥ शीकरः । सारः । इति संक्षिप्त-
सारोणादिवृत्तिः ॥

सुः, पुं, (मच् + बाहुलकात् सुन् । टिलोपश्च ।)
बन्धनम् । इत्येकाचरकोषः ॥ महेशः । इति
हङ्गुचन्द्रः ॥

सुकन्दकः, पुं, पलायुः । केचित्तु सुकन्दकस्याने
सुकन्दक इति पठित्वा जवणानां सुदं हर्षं
प्रायेण कन्दति आह्वयति कदि आह्वाने रोदने
च यकः एषोदरादित्वात् दलुक् सुकन्दक इति
याचक्षते । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

सुकः, पुं, (सच् + बाहुलकात् कुः । एषोदरादि
त्वात् सायुः ।) सुक्तिः । यथा,—

“सुकुर्मुक्तौ महेशे सुः कुः एषियामप्रभाभने ।”

इति दुर्गादासदृष्टहङ्गुचन्द्रः ॥

सुकटं, क्ली, (मङ्कते मङ्कयति । मङ्क + उट्
नलोपश्चेति न्यासः ।) स्वनामस्यातशिरोभूय-
णम् । तत्पर्यायः । किरीटम् २ । इत्यमरः ।

सुकुरः

० । ६ । १०२ ॥ मौलिः ३ कोटीरम् ४ उष्णी-
षम् ५ । इति हेमचन्द्रः । ३।३१४ ॥ मकुटम् ६
मौलीकः ७ शिखरम् ८ अवतंसः ९ वतंसः १०
उत्तंसः ११ उष्णीषकम् १२ कौटीरकम् १३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । ८६ । ७७ ।
“सुकुटपाततस्य काष्ठीनी वल्लभूषितः ।”
तथा च महाभारते । १। ३० । ३८ ।
“रजसि सुकुटान्येषा सुत्यतानि यधर्षयन् ।”
टाप् । स्त्री, माटगणविशेषः । यथान्वेव । ६ ।
४६ । २३ ।

“कालेहिका वामनिका सुकुटा चैव भारत ॥”)
सुकुटी, स्त्री, अञ्जलिमोटनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
सुकुन्दः, पुं, विष्णुः । तस्य कुत्पत्तिर्यथा,—

“सुकुमययमान्तश्च निर्व्याणमोचवाचकम् ।
तद्दाति च यो देवो सुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥
सुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं वेदस्मृतम् ।
यस्तद्दाति विप्रेभ्यो सुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥
निधिविशेषः । (यथा, मार्कण्डेये । ६८ । ५ ।
“यत्र पद्ममहापद्मौ तथा मकरकच्छपौ ।
सुकुन्दो नन्दकश्चैव नीलः शङ्कोऽष्टमो निधिः ॥”
अस्य गुणादिकं निधिशब्दे उक्तम् ।) रत्नमेदः ।
कुन्दरुः । इति मेदिनी । दे, ३८ ॥ (यथा च
पर्यायः ।

“कुन्दरुस्तु सुकुन्दः स्वातु सुगन्धः कुन्द इत्यपि ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
पारदः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२६ ॥

सुकुन्दकः, पुं, पञ्जाङ्गुः । केचित्तु सुकुन्दकस्थाने
सुकुन्दक इति पठित्वा जवनानां सुदं कन्दतीति
पृषोदरादित्वात् ण्ङुक् कन्देरत उच्चेति व्याच-
क्षते । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
१ । ४६ ।

“विशोषो तत्र भूयिष्ठं वरकः वसुकुन्दकः ।”)
वटिकव्रीहिः । यथा, भावप्रकाशे ।

“वटिकः शतपुष्पश्च प्रमोदकसुकुन्दकौ ।
महावटिक इत्याद्याः वटिकाः वसुदाहताः ॥”

सुकुन्दः, पुं, (मोचयति विषयान्तरान् रागमिति ।
अन्तर्भूतवर्णं सुच् + कः । न्यङ्कादित्वात् कुत्वम् ।
तं उन्ध्यान्नीकरोतीति । उन्ध + ण् । पृषो-
दरादित्वात् साधुः ।) कुन्दरुः । इत्यमरटीकायां
मथुरानाथः ॥

सुकुम्, य, निर्व्याणम् । भक्तिरसः । प्रेम । यथा,
“सुकुमययमान्तश्च निर्व्याणमोचवाचकम् ।
तद्दाति च यो देवो सुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥
सुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं वेदस्मृतम् ।
यस्तद्दाति विप्रेभ्यो सुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अः ॥

सुकुरः, पुं, (मक + “मकुरदुर्दुरौ” उणा० १।४।१।
इत्यत्र । बाहुलकादकारस्थाने उकारः इत्युज्ज्वल-
दत्तोक्तेः उरच् ।) दर्पणः । (यथा नेषधे । ४।५।६।
“कुर करे गुणमेकमयोधन
बहिरितो सुकुरश्च कुरव्य मे ॥”)

सुकूल

वकुलद्वयः । कुलालदण्डः । इति मेदिनी । रे,
२०३ ॥ मल्लिकापुष्पवृक्षः । इति विश्वः ॥ (यथा,
सुकुरकुसुमभट्टज्ञानातपत्रं ध्वजं वा
दधिफलमथ नौकामन्नतामूलवस्त्रम्
कमलकलसशङ्खं भूषणं काष्ठीनं वा
भवति सकलसिद्धौ श्रेयसे रोगिणाश्च ॥”
इति हारीते द्वितीयस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
कुलवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ कोरकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

सुकूलः, पुं, क्री, (सुचति कलिकालम् । सुच् +
घुलक् । इति भरतः ॥ सुचैरलः । कलसुलक्षति
कले अकारस्थोले सुकुल इति रायः ।) ईषद-
विकसितकलिका । तत्पर्यायः । कुटमलः २ ।
इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥ (यथा, रघौ । ६।३१।
उपहितं शिशिरापगमश्रिया
सुकूलजालमशोभत किंशुके ॥”)

मकुलः ३ पौटकोरकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
शरीरम् । आत्मा । इति धरणिः ॥ (राज-
पुरुषविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६।२५३।
“इत्थं लब्धजया राज्ञी तत्तृष्णाश्रयहीदृषा ।
यशोधरं शुभधरं सुकुलञ्च खवान्ववम् ॥”)

सुकुलः, पुं, वनसुतः । तत्पर्यायः । मण्डः २ । इति
रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । ग्राहि-
त्वम् । कफपित्तज्वरनाशित्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥

सुकुलकः, पुं, (सुकुं सति प्रतिहन्ति । सुक +
अच् पृषोदरादित्वात् साधुः ।) वनसुतः ।
सुगानी इति भाषा । तत्पर्यायः । मण्डकः २ ।
इत्यमरः । २।६।१७ ॥ सुकुलः ३ मण्डकः ४ । इति
श्रीधरः ॥ मण्डकः ५ । इत्यन्ये । इति भरतः ॥
सुतकः ६ मकुलकः ७ मण्डकः ८ । इति
टीकान्तरम् ॥ (तथास्य विषयः ॥

“विद्वान्नानि वक्ष्यामि श्रद्धां पुनः । यथा-
क्रमम् ।

यवगोधूमचणका माषासुजाङ्गकौ तथा ॥
सुकुलकाः कुलत्याश्च मकराश्चिपुटास्तथा ।
निष्पावकाः कलावाद्या विद्वान्नानि कीर्तयेत् ॥
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥
सुज्ञानं मकराश्चणकान् कुलत्यान् वसुकुल-
कान् ।

आहारकाले यूषाथे ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
सुकूलकः, पुं, (सुच् + बाहुलकादूलच् पृषोदरा-
दित्वात् कुत्वम् । ततः संज्ञायां कन् ।) दन्ति-
वृक्षः । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥ (तथास्य
पर्यायः ॥

“चित्रा दन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा सुकूलकः ।
हाचायथी विशल्या च तथोद्वरपर्ययपि ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“हन्तुद्वरपर्ययौ स्यान्निकुम्भोऽथ सुकूलकः ।
द्रवन्ती नामतस्त्रिजान्ययोधा मृषिकाश्रया ॥”
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)

सुक्ता

सुक्तः, त्रि, (सुच् + क्तः ।) प्राप्तमोक्षः । मोक्षितः ।
इति मेदिनी । ते, ४४ ॥ नन्दितः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (वृषविशेषः । यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ७ । १६३५ ।

“सुदक्षस्य कभृतस्य जेलकाख्यस्य तत्तृणम् ।
सुक्तो नामान्तिकं प्राप्नो वृषतेराप्रतामगात् ॥”
ऋषिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १०० । ३१ ।
“अग्नीध्रश्चाग्निवाहुश्च शुचिर्मुक्तोऽथ माधवः ।
शुक्लोऽजितश्च सप्तैते तदाऽसमर्थयः स्मृताः ॥”)

सुक्तकं, क्री, (सुच्यते स्मेति । सुच् + क्तः । संज्ञायां
- कन् ।) क्षेपणीयांस्त्वम् । इति कैचित् ॥ (काव्य-
विशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । २६५ ।
“वृत्तगन्धोन्भितं गद्यं सुक्तकं वृत्तगन्धे च ॥”)

सुक्तकचुकः, पुं, (कचुक इव कचुकः सुक्तः
कचुको येन ।) अचिरत्यक्तत्वकचर्मः । तत्-
पर्यायः । निर्मुक्तः २ । इत्यमरः । १ । ८ । ६ ।
उन्भितकचुकः, त्रि ॥

सुक्तचक्षुः, [सु] पुं, (सुक्तं सर्वतः क्षिप्तं चक्षु-
र्येन ।) सिंहः । इति शब्दमाला ॥ सुक्तनेत्रे, त्रि ॥
सुक्तरवा, स्त्री, (सुक्तः रवो यस्याः ।) राक्षा ।
इति रत्नमाला ॥ (विवरणमस्या राक्षाशब्दे
ज्ञातव्यम् ।) त्यक्तरवे, त्रि ॥

सुक्ता, स्त्री, (सुच्यते सा । मोक्ष्यते निःसार्यते
इति वा । सुच् + क्तः । टाप् ।) राक्षा । इति
रत्नमाला ॥ रत्नविशेषः । मोती इति हिन्दी-
भाषा । अस्या अघिडात्री देवता चन्द्रः । इति
ज्योतिषम् । तत्पर्यायः । मौक्तिकम् २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । ६३ ॥ सौम्या ३ श्रौक्तिकेयम् ४
तारम् ५ तारा ६ मौक्तिकम् ७ तौक्तिकम् ८
अन्धःसारम् ९ श्रौतलम् १० नीरजम् ११
नक्षत्रम् १२ इन्द्ररत्नम् १३ लक्ष्मीः १४ सुक्ता-
फलम् १५ विन्दुफलम् १६ सुक्तिका १७ श्रौक्ते-
यकम् १८ शुक्तिमणिः १९ अशिश्रभम् २०
खच्छम् २१ हिमम् २२ हिमवलम् २३ सुधां-
शुभम् २४ सुधांशुरत्नम् २५ । लक्ष्मीस्थाने लक्षं
अशिश्रभस्थाने अशिश्रियं हिमवलस्थाने हेम-
वतं सुधांशुस्थाने भूरुहं इति च पाठः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ श्रौक्तिकम् २६ । इति भाव-
प्रकाशः ॥ शुक्तिवीजम् २७ हारी २८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ कुवलम् २९ । इति जटाधरः ॥
अस्या गुणाः । सारकत्वम् । शीतलम् । कषा-
यत्वम् । स्वादुत्वम् । लेखनत्वम् । चक्षुष्यत्वञ्च ।
तद्वारणगुणः । पापापक्षीविनाशित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ व्यत्वम् । वलपुष्टित्वञ्च । इति
भावप्रकाशः ॥ ३ ॥ अपि च ।

“मौक्तिकश्च मधुरं सुशैतलं
दृष्टिरोगशमनं विषापहम् ।
राजयक्ष्मपरिकोपनाशनं
क्षीणवीर्यवलपुष्टिवर्धनम् ॥”
अस्या लक्षणं यथा,—
“नक्षत्राभं शुद्धमलनसुक्तं
क्षिप्तं सूलं निर्मलं निघ्नैष च ।

सुक्ता

न्यस्तं धत्ते गौरवं यत्तुलायां
तन्निर्मैल्यं मौक्तिकं सौख्यदायि ॥”

अस्या दोषलक्षणं यथा,—

“यद्विच्छाद्यं मौक्तिकं यद्भकायं
शुक्तिस्पर्शं रक्तताचातिधत्ते ।
मत्स्याख्यं रक्तसुत्ताननम्
नैतद्वार्यं धीमता दोषदायि ॥”

अथवा मौक्तिकं यथा,—

“मातङ्गोरगमीनपोविशिरसखकसारशङ्कासुभ-
च्छुक्तीनासुदराश्च मौक्तिकमणिः स्युः भवत्य-
एषा ॥”

मौक्तिकविशेषो यथा,—

“ह्यापाटलनीलनीलपीतधवलास्तत्रापि सामान्यतः
सप्तानां बहुशो न लब्धिरिति चेच्छौक्तिकेयं
तूत्तमम् ॥”*

मौक्तिकपरीक्षा यथा,—

“लवणचारकोदिनि पात्रेऽनगोमृद्वपूरिते
चिभम् ।
मर्दितमपि शालीतुषैर्यद्विहृतं तन्मौक्तिकं
जात्यम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

तदुत्पत्तिस्थानानि यथा,—

“शुद्धो गजश्च क्रोडश्च फणी मत्स्यश्च ददुरः ।
वेणुरेते समाख्यातास्तज्जैर्मौक्तिकयोनयः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथ प्रकारान्तरसुक्तापरीक्षा ।

“द्विपेन्द्रजीमूतवराहशृङ्ग-
मत्स्याहिउक्तुः द्ववेणुजातः ।
सुक्ताफलानि प्रथितानि लोके-
तयान्तु शुक्लपद्ममेव भूरि ॥
वेध्यान्तु शुक्लपद्ममेव तेषां
प्रेयाण्यवेधानि वदन्ति तज्ज्ञाः ।
मनङ्गजा ये तु विशुद्धवंश्या-
स्ते मौक्तिकानां प्रभवाः प्रदिष्टाः ॥
उत्पद्यते मौक्तिकमेषु वृत्त-
मापीतवर्णं प्रभया विहीनम् ॥

वक्ष्ये गजपरीक्षायां गजजातिस्तुल्विधा ।
मौक्तिकं तेषु जातं हि चतुर्विधसुदीर्यते ॥
नास्त्रयं पीतशुक्लान्तु चत्त्रियं पीतरक्तकम् ।
पीतश्यामन्तु वैश्यं स्यात् शूद्रं स्यात् पीत-
नीलकम् ॥

काम्बोजजम्बसम्भूतं घात्रीफलनिभं गुरु ।
अतिपङ्कजसच्छाद्यं मौक्तिकं मन्ददीर्घमिति ॥
धाराधरेषु जायेत मौक्तिकं जलविन्दुभिः ।
दुर्लभं तन्मनुष्याणां देवेस्तु द्रियतेऽम्बरात् ॥
कुण्डलाखसमं वृत्तं मौक्तिकं निविडं गुरु ।
घनं भावसद्भावं देवयोग्यमसाशुषम् ॥”* ॥
तथाहि गारुडे ।

“नाभ्येति मेघप्रभवं धरित्रीं
वियदुगतं तद्विषुषा हरन्ति ।
अग्निः प्रभागावतदिग्विभाग-
मादित्यवदुःखविभाषविगम् ॥

सुक्ता

तेजस्तिरस्कृत्य हुताग्नेन्द्र-
नक्षत्रतारायहसम्भवश्च ।

दिवा यथा दीपिकरन्तदेव
तमोऽवगाढास्त्रि तन्निशासु ॥

विचित्ररत्नद्युतिचारुतोय-

चतुःसमुद्रा भवनाभिरामा ।

मूल्यं न वा स्यादिति निश्चयो मे

लज्जता मही तस्य सुवर्णपूर्णा ॥

हीनोऽपि यस्तल्लभते कथञ्चित्

विपाकयोगोऽस्मत्ततः शुभस्य ।

सपन्नहीनः पृथिवीं समयां

भुनक्ति तत्तिष्ठति यावदेव ॥

न केवलं तच्छुभं नृपस्य

भाग्यैः प्रजानामपि जन्म तस्य ।

तद्योजनानां परितः शतस्य

सर्वाननर्णान् विमुखीकरोति ॥

जलज्योतिर्मरुच्चानां मेधानां त्रिविधं भवेत् ।

जलाधिकेऽधिकं खच्छं कोमलं पुरु कान्ति-

मत् ॥

ज्योतिषं कान्तिमद्वृत्तं दुर्निरीक्षं रविप्रभम् ।

कान्तिमत् कोमलं वृत्तं मासुतं विमलं जघ्नु ॥

वराहदंष्ट्राप्रभवं वरिष्ठं

तस्येव दंष्ट्राङ्कुरतुल्यवर्णम् ।

कचित् कथञ्चित् स भुवः प्रदेशे

प्रजायते शूकरवद्वरिष्ठः ॥

ब्रह्मादिजातिभेदेन वराहोऽपि चतुर्विधः ।

तेषु जाता भवेन्मुक्ता समासेन चतुर्विधा ॥

ब्राह्मणः शुक्लवर्णस्तु शूद्रमन्त्रेऽस्य लक्षते ।

चत्त्रियः शुक्लरक्तस्तु स्पर्शं कर्कश एव च ॥

वैश्यः स्यात् शुक्लपीतस्तु कोमलः कोलसन्निभः ।

शूद्रः स्याच्छुक्लनीलस्तु कर्कशः श्याम एव च ॥”

तथा च ।

“कोलजं कोलसदृशं तदंष्ट्रासदृशञ्च वि ।

अलभ्यं मणुजै रम्यं मौक्तिकं पुण्यवर्जितैः ॥”*

ये कम्बवः शार्ङ्गसुखावमर्ष-

पीतस्य शूद्रप्रवरस्य गोत्रे ।

स्यान्मौक्तिकानामिह तेषु जन्म

तल्लक्षणं संप्रति कीर्तयामः ॥

स्वयोनिमध्यच्छवितुल्यवर्णं

शृङ्गादृष्टत्कोलफलप्रमाणम् ॥

तथा च ।

वर्धोपलसमं दीपगा पाञ्चजन्यकुलोद्भवम् ।

कपीताखप्रमाणं तदतिकान्ति मनीहरम् ॥*

विशेषो यथा,—

“अश्विन्यादिकनक्षत्रे ये जाताः कम्बवः शुभाः ।

मौक्तिकं तेषु जातं हि सप्तविंशतिभेदमाक् ॥

शुक्लाशुक्लाः पीतरक्ता नीला लोहितपिङ्गराः ।

आकर्जुराः पाटलाश्च नववर्णाः प्रकीर्तिताः ॥

महन्मध्यलघुमानैः सप्तविंशतिधा भवेत् ।

कमतस्तेषु विज्ञेयं नक्षत्रेषु मनीषिभिः ॥*

पाटलीनष्टस्य समानवर्णं

मीनात् सुवृत्तं जघ्नु नातिरूपम् ।

सुक्ता

उत्पाद्यते वारिचराननेषु

मीनाश्च ते मध्यचराः पयोधेः ॥”

तथा च ।

“गुग्गाफलकायसौख्यं मौक्तिकं तिमिजं

जघ्नु ।

पाटलापुष्पसङ्काशमल्पकान्ति सुवर्तुलम् ॥

वातपित्तकफद्वन्द्वसन्निपातप्रभेदतः ।

सप्त प्रकृतयो मीने सप्तधा तेन मौक्तिकम् ॥

लघ्विष्टमख्यं वातात् व्यापीतं नटु पित्ततः ।

शुक्लं गुरु कफोद्रेकात् वातपित्तात् नटु दुर्लभम् ॥

वातश्लेष्मभवं स्थूलं पित्तश्लेष्मजमच्छकम् ।

सर्वलिङ्गप्रयोगेण सान्निपातिकमुच्यते ॥

एकजाः शुभदाः प्रोक्तास्तथा वै सान्नि-

पातिकाः ॥*

भौजङ्गमं नीलविशुद्धवर्णं

सर्वं भवेत् प्रच्छन्नवर्णं शुभम् ।

नितान्तधौतप्रतिकल्पमान-

निस्त्रिशधारासमवर्णं शुभम् ॥

भुजङ्गमास्ते विषविगदभाः

श्रीवासुकेर्वैश्रभवाः पृथिव्याम् ।

कचित् कदाचित् खलु पुण्यदेशे

तिष्ठन्ति ते पश्यन्ति तान्मनुष्यः ॥

फणिकं वर्तुलं रम्यं नीलच्छाद्यं महाद्युति ।

पुण्यहीना न पश्यन्ति वासुकेः कुलसम्भवम् ॥

शृङ्गालकोलामलकोलगुग्गा-

फलप्रमाणास्तु चतुर्विधास्ते ।

स्युर्नक्षत्राद्भूतवैश्वशूद्र-

सर्पेषु जाताः प्रवरास्तु सर्वे ॥

प्राप्यापि रत्नानि धनं श्रियं वा

राजश्रियं वा महतीं दुरापाम् ।

तेजोऽन्विताः पुण्यस्ततो भवन्ति

सुक्ताफलस्यास्य विधारणेन ॥

जिज्ञासया रत्नविनिश्चयज्ञैः

शुभे सुवृत्ते प्रयतैः प्रयत्नात् ।

रक्षाविधानं सुमहद्विधाय

हस्मार्गोपविष्टं क्रियते यदा तत् ।

तदा महदुद्धमिदं धौतवै-

र्षनैर्धनेरात्रियतेऽन्तरीक्षम् ॥

न तं भुजङ्गा न तु जातुधाना

न राक्षसा नापि च दुष्टलोकाः

हिनन्ति यस्याहिशिरःसमुत्थं

सुक्ताफलं तिष्ठति कोषमध्ये ॥

मेकादिष्वपि जायन्ते मणयो ये कचित् कचित् ।

भौजङ्गममण्येस्तुत्यास्ते विज्ञेया बुधोत्तमैः ॥

नक्षत्रमात्रेव दिवो विशीर्षा

दन्तावली तस्य महासुरस्य ।

विचित्ररूपेषु विचित्रवर्णा

पयःसु पत्युः पयसां पपात ॥

सम्पूर्णचन्द्रांशुकलापकान्ते-

भौषिप्रवेकस्य महागुणस्य ।

तच्छुक्तिमत्सुस्थितिमाप वीज-

मासत् पुराण्यन्भवानि यानि ॥

सुक्ता

यस्मिन् प्रदेशेऽस्मिन्निधौ पपात

सुचारुसुक्तामणिरत्नबीजम् ।

तस्मिन् पयस्त्रयोधरावकीर्णं

शुक्लौ स्थितं मौक्तिकनामवाप ॥ * ॥

सैहलिकपारलौकिक-सौराष्ट्रिकतान्त्रपर्यपार-
सवाः ।

कीवरपाण्डाविराटसुक्ता इत्याकराश्चाद्यैः ॥

“स्वात्मां स्थिते रवौ मेघैर्ये सुक्ता जलविन्दवः ।

श्रीर्गाः शुक्तिषु जायन्ते तेभ्यो सुक्ता निर्मलत्वयः ॥

स्यूता मध्यास्तया स्यूता विन्दमानानुसारतः ।

सुस्निग्धमधुरच्छायां मौक्तिकं सिंहलोद्भवम् ॥

पारलौकिकसम्भूतं मौक्तिकं निविडं गुरु ।

सौराष्ट्रिकभवं स्यूतं वृत्तं खच्छं सितं वनम् ॥

तान्त्रपर्यभवं तान्त्रं पोतं पारसवोद्भवम् ।

ईषत् श्यामश्च रुचश्च कौवेरोद्भवमौक्तिकम् ॥

पाण्डादेशोद्भवं पाण्डु सितं रुचं विराटजम् ।

रुक्मिण्याख्या तु या शुक्तिस्तनुप्रसूतिः सुदुर्लभा ॥

तत्र जातं सितं खच्छं नातीफलसमं वरम् ।

ह्यायावद्वहुलं रम्यं निर्दोषं यदि लभ्यते ॥

अमूल्यं तद्विनिर्दिष्टं रत्नलज्जकोविदेः ।

दुर्लभं वृषयोग्यं स्यादल्पभाग्यैर्न लभ्यते ॥”

अन्यत्वाह ।

“सर्वस्य तस्याकरजा विशेषात्

रूपप्रमाणे च यथैव विद्वान् ।

नहि व्यवस्थास्ति गुणागुणेषु

सर्वत्र सर्वज्ञतयो भवन्ति ॥

ब्रह्मादिजातिभेदेन शुक्तयोऽपि चतुर्विधाः ।

तासु सर्वास्तु जातं हि मौक्तिकं स्याच्चतुर्विधम् ॥

ब्राह्मणस्तु सितः खच्छो गुरुः शुक्तः प्रभान्वितः ।

आरक्तः क्षत्रियः स्यूतस्तथा रजविभान्वितः ॥

वैश्यस्त्वापीतवर्णोऽपि क्षिग्धः श्वेतः प्रभान्वितः ।

शूद्रः शुक्तवपुः सन्मस्तथा स्यूलोऽसितद्युतिः ॥

वर्णोपलानां समवर्णशोभं

त्वक्सारमध्यप्रभवं प्रदिष्टम् ।

ते वैष्णवो दिव्यजनोपभोग्ये

स्थाने प्ररोहन्ति न चार्जवज्ये ॥

वश्रं शशिसङ्काशं कङ्कोलीफलमार्द्रकम् ।

प्राप्यते बहुभिः पुण्यैस्तद्वत्त्वं वेदमन्त्रतः ॥

पञ्चभूतसमुद्भेकादंशे पञ्चविधे भवेत् ।

सुक्ता पञ्चविधा तासां यथालक्षणमुच्यते ॥

पार्थिवी गुरुवत्सा च तेजसी तेजसा लघुः ।

वायवो च न्यदुः स्यूता गागनी कोमला लघुः ।

आप्याः क्षिग्धा न्यदुः शुक्ताः पञ्चैताः प्रवरा

मताः ।

जगमां धारणमात्रेण व्याधिः कोऽपि न

जायते ॥”*

एवमन्यत्रापि ।

“गजाहिकोलमतुस्यानां श्रीर्मे सुक्ताफलोद्भवः ।

त्वक्सारशुक्तिप्रदानां गर्भे सुक्ताफलोद्भवः ॥

धाराधरेषु जायेत मौक्तिकं जलविन्दुभिः ।

क्षीयते शुचिरूपश्च गजे पाटलभास्वरम् ॥

मस्यै श्वेतश्च निस्त्रिजः प्रसीदते नीलभास्वरम् ।

सुक्ता

हरिच्छूतं तथा वंशे पीतश्वेतश्च शूकरे ।

शूद्रशुक्लद्वयं श्वेतं सुक्तारत्नमनुत्तमम् ॥

चतुर्धा मौक्तिके छाया पीता च मधुरा सिता ।

नीला चैव समाख्याता रत्नतत्त्वपरीक्षकैः ॥

पीता लक्ष्मीप्रदा ह्याया मधुरा बुद्धिवर्द्धिनी ।

शुक्ता यशस्करी ह्याया नीला सौभाग्यदायिनी ॥

सिता ह्याया भवेद्विप्रः क्षत्रियश्चावैरश्मिवान् ।

पीतच्छाया भवेद्वैश्यः शूद्रः कृष्णश्चर्मितः ॥*

अथ गुणाः ।

सुनारश्च सवृत्तश्च खच्छश्च निर्मलं तथा ।

घनं क्षिग्धश्च सच्छायां तथा स्फुटितमेव च ।

अद्यौ गुणाः समाख्याता मौक्तिकानामशेषतः ॥

तद्यथा,—

तारकाद्युतिसङ्काशं सुनारमिति गद्यते ।

वर्जतो वर्तुलं यच्च सवृत्तं तन्निगद्यते ॥

खच्छं दोषविनिर्मुक्तं निर्मलं मलवर्जितम् ।

गुरुत्वं तुलने यस्य तद्वघ्नं मौक्तिकं वरम् ॥

क्षेहेनैव विलिप्तं यत्तनुं क्षिग्धमिति गद्यते ।

ह्यायासमन्वितं यच्च सच्छायां तन्निगद्यते ॥

ब्रह्मरेखाविहीनं यत्तनुं स्यादस्फुटितं शुभम् ॥

भ्राजिष्णु कोमलं कान्तं मनोज्ञं स्फुरतीव च ।

सवतीव च सत्त्वानि तन्महारत्नसंज्ञितम् ॥

श्वेतकाचसमाकारं शुभांशुशतयोजितम् ।

शशिराजप्रतिच्छायां मौक्तिकं देवभूषणम् ॥”*

गारुडैः ।

त्वक्सारनागेन्द्रनिमिप्रभूतं

यच्छृङ्गं यच्च वराहजातम् ।

प्रायो विद्युत्कानि भवन्ति भासा

शस्तानि माङ्गल्यतया तथापि ॥

प्रमाणवज्रैरवरश्मियुक्तं

सितं सवृत्तं समस्तव्यारम्भम् ।

अक्षतुरण्यावहति प्रमोदं

यन्मौक्तिकं तद्गुणवत् प्रदिष्टम् ॥

एवं समस्तेन गुणोदयेन

यन्मौक्तिकं योगसुपागतं स्यात् ।

न तस्य भर्त्तारमनर्थजात

एकोऽपि दोषः समुपैति सद्यः ॥

एवं सर्वगुणोपेतं मौक्तिकं येन धाम्यते ।

तस्याद्युर्वर्द्धते लक्ष्मीः सर्वपापं प्रणश्यति ॥

गुणवद्गुरु यदेहे मौक्तिकैकं हि तिष्ठति ।

चक्षलापि स्थिरा भूत्वा कमला तत्र तिष्ठति ॥”

दोषो यथा,—

“चलारः स्युर्महादोषाः परस्वध्यास प्रकीर्त्तिताः ।

एवं दश समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥

यत्रैकदेशे संलयः शुक्तिखण्डो विभाज्यते ।

शुक्तिजल्यः समाख्यातः स दोषः कुष्ठकारकः ॥

मीनलोचनसङ्काशो दृश्यते मौक्तिके तु यः ।

मत्स्याक्षः स तु दोषः स्यात् पुत्रनाशकरो भुवम् ॥

दौर्मिहीनं गतच्छायां नटरं तदिदुर्बुधाः ।

तस्मिन् संघारिते न्यत्युर्जायते नात्र संशयः ॥

मौक्तिकं विद्वमच्छायमतिरक्तं विदुर्बुधाः ।

दारिद्र्यजनकं यस्मात् तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥

सुक्ता

उपर्युपरि तिष्ठन्ति बलयो यत्र मौक्तिके ।

त्रिवृत्तं नाम तस्योक्तं सौभाग्यक्षयकारकम् ।

अवृत्तं मौक्तिकं यच्च चिपिटं यन्निगद्यते ।

मौक्तिकं ध्रियते येन तस्याकीर्त्तिर्भवेत् सदा ॥

त्रिकोणं त्रयसमाख्यातं सौभाग्यक्षयकारकम् ॥

दीर्घं यत्तनुं कर्णं प्रोक्तं प्रज्ञाविध्वंसकारकम् ॥

निर्भयमेकतो यच्च कर्णपार्श्वं तदुच्यते ।

सदोषं मौक्तिकं निन्द्य निरुद्योगकरं हि

तन् ।

अवृत्तं पिङ्गकोपेतं सर्वसम्पत्तिहारकम् ॥*

यत्र कृत्रिमसन्देहः क्षत्रिज्जवति मौक्तिके ।

उष्णं सलवणे स्नेहे निशान्तहासयेच्छले ॥

ब्रीहिभिर्मर्दनीयं वा शुष्कवस्त्रोपवेष्टितम् ।

यत्तु नायाति वैवर्ण्यं विज्ञेयं तद्वृत्रिमम् ॥*

तथा हि ।

क्षिपेन्नोन्मत्तभाण्डे तु लवणचारसंयुते ।

स्नेदयेद्ब्रह्मिना वापि शुष्कवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥

हस्ते मौक्तिकमादाय ब्रीहिभिश्चोपवर्षयेत् ।

कृत्रिमं भङ्गमाप्नोति सहजश्चाति दीप्यते ॥

हत्वा पचेत् सुपिहिते शुभदारभाण्डे

सुक्ताफलं निहिततनूनशुक्तिकाण्डम् ।

स्फोटन्तथा प्रणिदधौ ततश्च भाण्डात् ।

संस्थाप्य धान्यनिचये च तमेकमासम् ॥

आदाय तत् सकलमेव ततोऽन्नभाण्डं

जम्बीरजातरस्योजनया विपक्तम् ।

एतं ततो गृह्णतु नूतनपिण्डमूलैः

कुण्यादयश्चेक्ष्मिह मौक्तिकमाशु विहम् ॥

नृक्षिप्रमत्स्यपुटमध्यगतन्तु हत्वा

पञ्चात् पचेत्तु ततश्च वितानपट्या ।

दुग्धं ततः पयसि तद्विपचेत् सुरायां

पक्वन्ततोऽपि पयसा शुचि चिकणेन ।

शुद्धं ततो विमलवस्त्रनिर्घर्षेण

स्यात् मौक्तिकं विमलसद्गुणकान्तिजालम् ॥

अथ मूलम् ।

“पञ्चभिर्माषको ज्ञेयो गुक्ताभिर्माषकोऽष्टा ।

चतुर्भिः श्यामाख्यातं माषकैर्मणिवेदिभिः ॥

एकस्य शुक्तिप्रभवस्य शुद्ध-

सुक्तामणेः श्यामकसम्मितस्य ।

मूलं सद्यस्त्राणि कपर्दकानि

त्रिभिः शतैरभ्यधिकानि पञ्च ॥

यन्माषकाह्वेन ततो विहीनं

चतुःसङ्गं लभतेऽस्य मूलम् ।

यन्माषकांस्त्रीन् विष्टयाद्गुरुत्वे

हे तस्य मूलं परमं प्रदिष्टम् ॥

अर्द्धाधिकद्वौ वहतोऽस्य मूलं

त्रिभिः शतैरभ्यधिकं सद्यस्त्रम् ।

दिमाषकोन्मापितगौरवस्य

शतानि चाष्टौ कथितानि मूलम् ॥

अर्द्धाधिकमाषकसम्मितस्य

सप्तविंशं त्रितयं शतानाम् ।

यन्माषकोन्मापितमानमेकं

तस्याधिकं विंशतिभिः शतं स्यात् ॥

सुक्ता

गुह्याच्च षड्धारयतः श्रुते हे
मह्यं परं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः ।
गुह्याच्चतस्रो विष्टं श्रुताह्वी-
द्वं लभेताप्यधिकं त्रिभिर्वा ।
अतः परं स्याद्वरणप्रमाणं
संख्याविनिर्देशविनिश्चयोक्तिः ।
त्रयोदशानां धरणे दृष्टानां
हिकेति नाम प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
अधर्हमानश्च श्रुतं कृतं स्यान्-
मह्यं गुणैस्तस्य समन्वितस्य ।
यदि षोडशभिर्भवेत् सुपूर्णं
धरणं तत्प्रवदन्ति दार्ढ्यकाख्यम् ।
अधिकं दशभिः श्रुतं मह्यं
समवाप्नोत्यपि बालिशस्य हस्तात् ।
यदि विंशतिभिर्भवेत् सुपूर्णं
धरणं मौक्तिकं वदन्ति तज्ज्ञाः ।
नवसप्ततिमाप्नुयात् स्वमह्यं
यदि न स्याद्गुणयुक्तितो विहीनम् ।
त्रिंशता धरणं पूर्णं शिष्येति परिकीर्तितं ।
चत्वारिंशत्परं तस्य मह्यमेव विनिश्चयः ।
चत्वारिंशत्भवेत् शिष्या त्रिंशन्मह्यं लभेत सा ।
पञ्चाशत् भवेत् सोमन्तस्य मह्यं च विंशतिः ।
यदि निर्णकरशीर्षं स्यात्तस्य मह्यं चतुर्दश ।
अश्रुतिर्नवतिश्चेति कुप्येति परिकल्प्यते ।
एकादश स्युर्न च तयोर्मह्यमनुक्रमात् ।
श्रुतमर्द्धाधिकं हे च चतुर्दशं परिकीर्तितः ।
सप्त पञ्च त्रयश्चैव तेषां मह्यमनुक्रमात् ।
शायान् परं मायकमेकमेकं
यावद्विद्वत्त गुणैरपीदम् ।
मह्येन तावद्गुणेन योग-
माप्नोत्यनादृष्टहृतेऽपि देशे ।
सृष्ट्यानिष्ठप्रोक्तममथमानां
यस्मौक्तिकानामिह मह्यसुक्तम् ।
तज्ज्ञातिमात्रेण न जातु कार्यं
गुणैरहीनस्य हि तत् प्रदिष्टम् ।
यत्तु चन्द्रांशुसङ्काशमीपद्विष्वक्फलकृतिः ।
स्वमह्यतः सप्तमं भागमवृत्तत्वात्लभेत तत् ।
पौतकस्य भवेद्द्वैमवृत्तस्य त्रिभागतः ।
विषमभ्यस्तजातीनां षड्भागं मह्यमादिशेत् ।
अर्द्धरूपाणि सस्फोटान् पङ्क्तृणां यानि च ।
असाराणि च यानि स्युः करकाकारवन्ति च ।
एकदेशप्रभावन्ति सकलाशेषितानि च ।
यानि चातकवर्णानि कोस्यवर्णानि यानि च ।
मीननवसवर्णानि ग्रन्थिभिः संवृतानि च ।
सदीधण्डि च यानि स्युस्तेषां मह्यं पदांशिकम् ।
अन्यत्र तु ।
मयातो प्रोच्यते गुह्या सा तिस्रो रूपकं भवेत् ।
रूपकैर्देशभिः प्रोक्तः कलत्रो नाम नामतः ।
कलत्रनामकं द्रव्यमेकदेशे निधापयेत् ।
अथतो भलविन्दुस्तु तालनायं विनिःक्षिपेत् ।
अथारि नीचि गुणं वा तथैकं बहु वा स्थितम् ।
सप्तं कलत्रमानेन तुलामानादतः क्रमात् ।

सुक्ताफल

नवमात् पञ्चमं यावत् कलत्रेन समं यदा ।
तत्क्रमादुत्तमं ज्ञेयं मौक्तिकं रत्नवेदिभिः ।
चतुर्दशत् समारभ्य दशसंख्याविधिं क्रमात् ।
कलत्रस्य समानं वा मौक्तिकं मध्यमं विदुः ।
आरभ्य विंशतितमान् क्रमान् पञ्चदशावधि ।
लङ्कास्ताः कथिता सुक्ता मह्यस्य तदनुक्रमात् ।
कलत्रद्वयमानेन यद्येकं मौक्तिकं भवेत् ।
न धार्यं नरनाथैस्तु देवयोग्यममानुषम् ।
इत्थं विचार्य यो सुक्तां परिधत्ते नराधिपः ।
तस्यायुश्च यशो वीर्यं विपरीतमतोऽन्यथा ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ।
(अथास्याः शोधनम् ।
“खेदयेदोलिकायन्त्रे जयन्त्याः खरसेन च ।
मणिसुक्ताप्रवालानि यामेकं शोधनं भवेत् ॥”
इति वेद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणाधि-
कारे ।) अन्यत् सुक्ताफलशब्दे द्रष्टवम् ॥*॥ अथ
सुक्ताधारणदिनम् ।
“रेवत्यश्विघ्निकासु हस्तादिषु च पञ्चसु ।
शुद्धविद्वत्सुक्तानां परिधानं प्रशस्यते ॥”
इति समयप्रदीपः ।
सुक्ताकलापः, पुं, (सुक्तानां कलापः सम्बद्धोऽत्र ।)
सुक्ताहारः । यथा,—
“हारो सुक्तातः प्राणस्वस्रकलापावलीनताः ।”
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२२ ।
(यथा, कुमारसम्भवः । १ । ४२ ।
“कण्ठस्य तस्याः स्तनवसुरस्य
सुक्ताकलापस्य च निस्तनस्य
अन्योन्यशोभाजननाद्वभूव
साधारणो भूषणभूषणभावः ॥”)
सुक्तागारं, स्त्री, (सुक्ताया आगारमिव । सुक्तोत्-
पादनाधारत्वादस्य तथात्वम् ।) शुक्तिः । इति
शब्दचन्द्रिका । मौक्तिकगृहस्य ।
सुक्तापुष्पः, पुं, (सुक्ता इव पुष्पाण्यस्य ।) कुन्द-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (गुणादिविष्टि-
रस्य कुन्दशब्दे द्रष्टव्यम् ।)
सुक्ताप्रखः, स्त्री, (सुक्तां प्रकर्षेण सृते जनयतीति
प्र + ख + क्तिप् ।) शुक्तिः । इति राज-
निर्घण्टः ।
सुक्ताप्राणस्वः, पुं, (सुक्तानां प्राणस्वः हारभेदः ।)
सुक्ताहारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२२ ।
सुक्ताफलं, स्त्री, (सुक्ताफलमिव ।) कर्पूरम् ।
(सुक्तेव फलमिव ।) मौक्तिकम् । (यथा, सुग्ध-
वोधटीकायां कारके ।) उनायादित्यत्र । दुर्गा-
दासवृत्तम् ।
“सुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय
सिंहं निहन्ति सुजविक्रमसूचनाय ॥”)
जवलीफलम् । इति मेदिनी । खे, १६६ ।
(मौक्तिकार्थस्य पर्यायः ।
“मौक्तिकं शैक्तिकं सुक्ता तथा सुक्ताफलञ्च
तत् ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
यथास्य भस्मकरणविधिः ।

सुक्ताफल

“सुक्ताफलानि शुद्धानि खले पिष्ट्वा पुटेक्षुः ।
एवं भस्मत्वमाप्नोति ————— ॥”
इति वेद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणाधि-
कारे ।) वोपदेवकृतग्रन्थविशेषः । यथा,—
“सुक्ताफलेन ग्रन्थेन सद्भागवतशुक्तिना ।
भक्तिस्वात्म्यमुना सुग्धमार्कण्डेयशिशुश्रया ।
विहङ्गनेशशिष्येण भिषकीशवस्त्रमुना ।
हेमाद्रिवीरपदेवेन सुक्ताफलमचीकरत् ॥”
इति तस्य चतुर्थोपान्त्यश्लोकद्वयम् ।
अथ सुक्ताफल परीक्षा ।
“द्विपेन्द्रजीमूतवराहशुद्ध-
मत्स्यादिशुक्लद्वयवैष्णवानि ।
सुक्ताफलानि प्रथितानि लोके
तेषां शुक्लद्वयमेव भूरि ।
तत्रैव चैकस्य हि मह्यमात्रा
निविष्ट्यते रत्नपरस्य जातु ।
वेधान्तु शुक्लद्वयमेव तेषां
शेषाण्यवेधानि वदन्ति तज्ज्ञाः ।
त्वक्सारनागेन्द्रतिमिप्रसृतं
यत् शुद्धं यच्च वराहजातम् ।
प्रायो विसुक्तानि भवन्ति भासा
शुक्तानि माङ्गल्यतया तथापि ।
या मौक्तिकानामिह जातयोऽर्थौ
प्रकीर्तिता रत्नविनिश्चयज्ञैः ।
कम्बुद्वयं तेष्वधमस्युद्दिष्ट-
सुत्पद्यते यच्च गजेन्द्रकुम्भान् ।
स्वयोनिमध्यच्छवितुल्यवर्णं
शास्त्रं दृष्टकोलफलप्रमाणम् ।
उत्पद्यते वारणकुम्भमध्या-
दापीतवर्णं प्रभया विहीनम् ।
ये कम्बवः शाङ्गसुखावमर्ष-
पीतस्य शुद्धप्रवरस्य गोत्रे
मनङ्गजाश्चापि विशुद्धवर्णा-
स्ते मौक्तिकानां प्रभवाः प्रदिष्टाः ।
पाटीनष्टस्य समानवर्णं
मीनात् सृष्टं जडुनातिष्ठस्यम् ।
उत्पद्यते वारिचरानवेष्टु
मत्स्याच्च ते मध्यचराः पयोधिः ।
वराहदंष्ट्राप्रभवं प्रदिष्टं
तस्यैव दंष्ट्राङ्कुरतुल्यवर्णम् ।
कश्चित् कषायत् स सुवः प्रदेशे
प्रजायते भ्रूकरवद्विशिष्टः ।
वर्धोपलानां समवर्णशोभ-
त्वकसारपल्पप्रभवस्युद्दिष्टम् ।
ते वेणवो दिव्यजनीपभोम्ये
स्थाने प्ररोहन्ति न साव्जन्त्ये ।
भौजङ्गमं मीनविशुद्धवत्
संस्थानतोऽनुचलवर्णशोभम् ।
नितान्तधौतप्रविकल्पमान-
निस्त्रिंशद्वारासमवर्णकान्तिः ।
प्राप्येति रत्नानि मद्यप्रभाणि
राख्यं त्रियं वा महतीं दुरापाम् ।

मुक्ताफ

पात्रं हि नापुण्यकृतो भवन्ति
मुक्ताफलस्याहिशिरोभवस्य ॥
जिज्ञासया रत्नधनं विधिज्ञैः
सुमे सुहृते प्रयतेः प्रयत्नान् ।
रक्षाविधानं सुमहद्दिधाय
हृत्पारिपरिस्थं क्रियते यदा तन् ॥
तदा महादुन्दुभिमन्त्रघोषै-
र्विगुह्यवाविस्फुरितान्तरालैः ।
प्रयोधराक्रान्तिविलम्बलम्बै-
र्घनेघनेष्वा त्रियतेऽन्तरौचम् ॥
न तं भुजङ्गा न च जातुधाना
न व्याधयो नाप्युपसर्गदोषाः ।
हिंसन्ति यस्याहिशिरःसुख्यं
मुक्ताफलं तिष्ठति पूज्यमानम् ॥
नाभ्येति मेघप्रभवं धरित्रीं
वियत्नतं तद्विबुधा हरन्ति ।
अर्चिःप्रभानावृतदिविभाग-
मादित्यवदुःखविभाषविषम् ॥
तेजस्तिरस्कृत्य हुताग्रनेत्र-
नक्षत्रताराप्रभवं समग्रम् ।
दिवा यथा दीपिकरं तथैव
तमोऽवगाढास्त्रपि तत्रिशासु ॥
विचित्ररत्नद्युतिसारतोय-
चतुःसुत्राभरणोपपन्ना ।
कृतस्त्रा न वा स्यादिति निश्चयो मे
मूल्यं मही तस्य सुवर्णपूर्णा ॥
हीनोऽपि यत्कलभते कदाचिद्-
विपाकयोगात्मकतः शुभस्य ।
सपत्नहीनां स महीं समयां
सुनक्ति तत्तिष्ठति यावदेव ॥
न केवलं तच्छुभकृतवृषस्य
भाग्यैः प्रजानामपि तस्य जन्म ।
यद्युयोजनानां परितः सहस्रं
सर्वाननर्घान् विमुखीकरोति ॥
नक्षत्रमात्रेव दिवो विशीर्षा
दन्तावली तस्य महासुरस्य ।
विचित्रवर्णेषु विशुद्धवर्णा
पयःसु पलुः पयसां पपात ॥
सम्पूर्णचन्द्रांशुकलापकान्ति-
मैयिप्रवेकस्य महागुणस्य ।
तच्छुक्तिमपसु स्थितमाप्रवीज-
मासन् पुराण्यभवानि यानि ॥
यस्मिन् प्रदेशेऽनुनिधौ पपात
सुचारु मुक्तामणिरत्नवीजम् ।
तस्मिन् पयस्त्रयोधरावकौर्णं
शुक्लौ स्थितं मौक्तिकतामवाप ॥
सैहलिकपारलौकिकधौरा-
ष्ट्रिकताम्रपर्णपारसवाः ।
कौवेरपाण्ड्याहाटक-
हेमका इत्याकरास्त्रथौ ॥
शुक्लद्वयं नातिनिष्ठवर्णं
प्रमाणं स्यान्गुणप्रभाभिः ।

मुक्ताफ

उत्पद्यते वर्द्धनपारसीक-
पाताललोकान्तरसिंहलेषु ॥
चिन्त्या न तस्याकरजा विशेषा
रूपे प्रमाणे च यनेत विद्वान् ।
न च व्यवस्थास्ति गुणागुणेषु
सर्वत्र सर्वात्मनो वसन्ति ॥
एकस्य शुक्तिप्रभवस्य मुक्ता-
फलस्य शाखेन समुन्मितस्य ।
मूल्यं सहस्राणि तु रूपकाणां
त्रिभिः शतैरभ्यधिकानि पञ्च ॥
यन्माषकाह्वेन ततो विहीनं
तत्पञ्चभागद्वयहीनमूल्यम् ।
यन्माषकांस्त्रीन् विभ्रयात् सहस्रे
हं तस्य मूल्यं परमं प्रदिष्टम् ॥
अर्द्धाधिकौ द्वौ बहूतोऽस्य मूल्यं
त्रिभिः शतैरभ्यधिकं सहस्रम् ।
हिमाषकोन्मापितगौरवस्य
श्रतानि चाष्टौ कथितानि मूल्यम् ॥
अर्द्धाधिकं माषकसुम्नितस्य
सप्तविंशतिशतं श्रतानाम् ।
गुह्याश्च षड् धारयतः शते हे
मूल्यं परं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
अर्द्धाष्टसुम्नपकृतं शतं स्यान्
मूल्यं गुणैस्तस्य समन्वितस्य ।
यदि षोडशभिर्भवेद्वनं
धरणं तत्प्रवदन्ति दाक्षिणात्यम् ॥
अधिकं दशभिः शतञ्च मूल्यं
समवाप्नोत्यपि वालिशस्य हस्तात् ।
द्विगुणैर्दशभिर्भवेद्वनं
धरणं तद्वक्त्रं वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
नवसप्ततिमाप्नुयात् स्वमूल्यं
यदि न स्याद्गुणसम्पदा विहीनम् ॥
त्रिंशता धरणं पूर्णं शिखं तस्येति कौत्सप्रति ॥
चत्वारिंशद्वेत्तस्याः परं मूल्यं विनिश्चयः ।
चत्वारिंशद्वेत्तिक्यो विंशमूल्यं लभेत सा ॥
यदि निरकरशीर्षं स्यात्तस्य मूल्यं चतुर्दश ।
अशीतिरवतिश्चैव कुप्यति परिकीर्तिता ।
एकादश स्यान्नव च तयोर्मूल्यमशुक्रमात् ॥
आदाय तत् सकलमेव ततोऽन्नभाणं
लक्ष्मीरजातरसयोजनया विपकम् ।
दृष्टं ततो नृदुतनृकतपिण्डमूलैः
कुण्यादयधेष्टमनुमौक्तिकमाशु विहम् ॥
मल्लिप्रमत्स्यपुटमध्यगतसु कृत्वा
पञ्चात् पचेत्तत्तत्तत्तत् वितानपत्न्या ।
दुग्धे ततः पयसि तं विपचेत् सुधायां
पक्वं ततोऽपि पयसा शुचि चिकण्येन ॥
शुद्धं ततो विमलवस्त्रनिर्घर्षेण
स्यान्मौक्तिकं विपुलसद्गुणकान्तियुक्तम् ।
याद्विजैगाद जगतां हि महाप्रभाव-
सिद्धौ विदग्धचित्ततत्परया दयालुः ॥
श्वेतकावचमं तारं हेमांशुशतयोजितम् ।
रसमध्ये प्रधार्येत मौक्तिकं देहभूषणम् ॥

मुक्तिः

एवं हि सिंहले देशे कुर्वन्ति कुशला जनाः ।
यस्मिन् कृत्रिमसन्देहः कचिद्भवति मौक्तिक ॥
उष्णे सलवले स्नेहे निष्ठां तदात्थेऽञ्जले ।
ब्रीहिभिर्मर्दनीयं वा शुक्लवस्त्रोपवेशितम् ॥
यत्तु नायाति वैवर्ण्यं विश्रुतं तदकृत्रिमम् ॥
सिनं प्रमाणवत् स्निग्धं गुरु स्वच्छं सुनिर्मलम् ।
तेजोऽधिकं सुवृत्तञ्च मौक्तिकं गुणवन् स्रुतम् ॥
प्रमाणवद्गौरवरश्मियुक्तं
सितं सुवृत्तं समसृज्यविधम् ।
अक्रेतुरप्यावहति प्रमोदं
यन्मौक्तिकं तद्गुणवत् प्रदिष्टम् ॥
एवं समस्तेन गुणोदयेन
यन्मौक्तिकं योगसुपागतं स्यात् ।
न तस्य भर्तारमवर्षजान्
यकोऽपि कश्चित् समुपैति दोषः ॥
इति गारुडः ६८ अध्यायः ॥
मुक्तामुक्तिः, नि, (मुक्तञ्च अनुक्तञ्चेति विशेषणयो
र्द्धम् ।) चिन्माक्षिप्तः । अस्य प्रयोगो अस्ति
शस्त्रे च प्रायो वर्तते । इति हलायुधः ॥
मुक्तालता, स्त्री, (मुक्ताभिलतैव ।) मुक्ताहारः
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२२ ॥
मुक्तावली, स्त्री, (मुक्तानां आवल्यत्र) ग-
हारः । इत्यमरः । २।६।१०५ ॥ (मुक्तागमा-
वली ।) मौक्तिकश्रेणी च । (तालविशेषः । यथा,
सङ्गीतदामोदरे ।
“खत्रयं सविरामान्तं नौ पुनः खत्रयं तथा ।
भुतौगः खत्रुगं गच्छ यत्र मुक्तावली तु सा ॥”)
मुक्तास्कोटः, पुं, (मुक्तावां स्कोटः विकाशोऽत्र ।)
शुक्तिः । इत्यमरः । १ । १० । २३ ॥
मुक्तास्कोटा, स्त्री, (मुक्तास्कोट + टाप् ।) शुक्तिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मुक्तिः, स्त्री, (मुच् + भावे क्तिन् ।) आत्यन्तिक-
दुःखनिवृत्तिः । इति नैयायिकाः ॥ नित्यसुखा-
वाप्तिः । इति वैदान्तिकाः । शरीरेन्द्रियाभ्यां
आत्मनो मुक्तत्वं मुक्तिः । इति भरतः । मोक्षः ।
तत्पण्यायः । केवल्यम् २ निर्वाणम् ३ श्रेयः ४
निःश्रेयसम् ५ अमृतम् ६ मोक्षः ७ व्यपवर्गः ८ ।
इत्यमरः । १।५।६ ॥ अपुनर्भवः ६ स्थिरः १०
अचरम् ११ । इति जटाधरः । सा पञ्चविधा ।
सार्धिः १ सालोक्यम् २ सारूप्यम् ३ सायुष्यम् ४
निर्वाणम् ५ । यथा,—
सार्धिसारूप्यसालोक्यसामौघैकत्वमप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥
इति श्रीभागवतम् ॥
“मुक्तिस्तु दिविधा साध्वि ! श्रुत्युक्ता सर्वसम्भता ।
निर्वाणपददात्री च हरिभक्तिप्रदा वृणाम् ॥
हरिभक्तिस्वरूपाश्च मुक्तिं वाञ्छन्ति वैष्णवाः ।
अथे निर्वाणरूपाश्च मुक्तिमिच्छन्ति साधवाः ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २२ अध्यायः ॥ २५ ॥
मुक्तिकरयोगो यथा,—
“साङ्गमहायोगं मुक्तिमुक्तिकरं परम् ।
साङ्गमहायोगं भगवानुपदिष्टं श्रुत्वा ॥

मुक्तिः

मुक्तिर्

मुखं

ममेति मूलं दुःखस्य न ममेति च निर्जृम्भितः ।
 एतावन्मोक्षलक्षणा इममाह महामतिः ॥
 अहमित्युक्तोत्पन्नो ममेति स्तम्भवान् महान् ।
 गृह्णते चोपश्रावश्च पुनरुदारादिपल्लवः ॥
 धनधान्यमहापन्नोऽनेककालेहिं वहितः ।
 पुण्यापुण्यसमुपपन्नं सुखदुःखमहाफलः ।
 विधिवन् सुखशान्त्यर्थं जातोऽज्ञानमहातरुः ॥
 संसाराध्वपरिश्रान्ता येन च्छायां समा-
 श्रिताः ।

भ्रान्तिज्ञानसुखासीनास्तेषामात्मनिकं कुतः ॥
 येस्तु सत्सङ्गपाषाणनिश्रितेन महातरुः ।
 क्षिप्तो विद्याकुठारेण ते गता लयमौश्वरे ॥
 प्राप्य ब्रह्मरसं पीतं नीरजस्कमकण्टकम् ।
 प्राप्नुवन्ति पराः प्राज्ञा ज्ञाननिर्वृत्तिमेव च ॥
 नृत्तेन्द्रियमयं मूलं नलं राजा नचाप्यहम् ।
 न तन्मात्रादिकं वाचा नेवान्तःकरणन्तथा ॥
 कं वा पश्यसि राजेन्द्र ! प्रधानमिदमावयोः ।
 नृत्तः परेऽहं चैव ब्रह्मः संजातोऽयं गुणात्मकः ॥
 ममको दुःखमात्रार्थं जातो मत्स्थोऽस्मत्सा यथा ।
 एकत्वेऽपि पृथग्भावस्तथा चैवात्मनो वृष ! ॥
 ज्ञानपूर्वाभियोगोऽतिज्ञानेन सह योगिनः ।
 सा मुक्तिर्ब्रह्मणा चैवमनेकं पुनः । ते गुणैः ।
 तदृष्टं यत्र वसतिस्तद्भोयं येन जीवति ॥”
 इति गारुडं २६० अध्यायः ॥*

अपि च ।
 “हरिरात्मा न सन्देहो यदा तत् समजायत ।
 तदा मुक्तः स संसारी विष्णोरेवात्मतां ब्रजेत् ।
 नान्यथा सुच्यते चात्मा धमन् वै चटियन्तवत् ॥
 पूर्वकर्मनिबद्धोऽपि सर्वयोगिषु नित्यश्रः ।
 कूटस्थः प्रभुतां याति आत्मज्ञानविवर्जितः ॥
 कुलं ब्रह्म ममेतीदमेवं दुःखाय कल्पते ।
 नृहंतोर्हि यथा कार्यं लिप्यते वै न्वनीश्वरः ॥
 क्षीराधानादिभिर्यदृद्भावं तद्वत्सहानसे ।
 चन्द्रकान्तमथिर्यदृद् यज्ञीते चोपचान् गुणान् ।
 सुखं दुःखं तथा चेमं संवरन् नूनमीश्वरः ॥
 स्वप्ने यः पुरुषो नित्यमटते कर्मवन्धनात् ।
 मन्यमानः सुखं दुःखं चोऽप्येव विप्र ! सुच्यते ॥
 जगन्मुक्ते न दृष्टिः स्यादसुक्ते वदंते सदा ।
 तस्मान्न्यगत्तयं विद्यात् ज्ञानं नाधिकमेव च ॥
 यत्र तत्र स्थितो ज्ञानी परमाचरवित् सदा ।
 विषयान्तरसक्तो वा याति देहे नृते हरिम् ॥
 न तस्य प्रतिबन्धोऽस्ति यद्यनीहोऽपि लीलया ।
 कुयते गृह्यते नेव प्रपन्नमिवाम्भसा ॥
 यथा दुर्दिनसंघातं मेघवन्दैर्यवस्थितम् ।
 तद्विह्वलमिदमावस्थो ज्ञानी विषयसंश्रितः ॥
 सन्नावस्थोऽपि सुच्यते भावयुक्तः परे पदे ।
 जीवन्मुक्तः स मुक्तः स्यान्निद्राविरहितस्तु यः ॥
 कर्मा कर्ता च भोक्ता च सर्वज्ञः सर्वगो
 हरिः ।

यत्कं नृहन्तीत्यस्य मुक्तिरित्यभिधीयते ॥
 जीवन्मुक्तिमज्ञानान्तो नृहन्तीकारविग्रहाः ।
 विषयस्था इवाभान्ति नृहन्तीचेतनवर्जिताः ॥

निर्गुणः स तु विज्ञेयः सुखदुःखमतीतवान् ।
 जीवनाशो भवेद्यत्र तत् सुखं निष्प्रयोजनम् ॥
 नृत्विषददृष्टवन्मोक्षस्तन्मोक्षस्तु भवेद्यथा ।
 तिष्ठन्ति काष्ठवद्वे च संवित्तिपरिवर्जिताः ॥
 ते च मयोदरे लीना जङ्गान्वधरोपमाः ।
 आकाशवद्भवदात्मा विदेहो निष्प्रचेतनः ॥
 अजं जनेन मोक्षेयं चेतनारहितेन च ।
 वरमेव च संसारी विषयासक्तचेतनः ॥
 सुखस्थानन्तरं दुःखं दुःखस्थानन्तरं सुखम् ।
 सुश्रमात्मा उभौ पाशौ संसारे संयवस्थितः ॥
 ईदृशं हि परं ज्ञानं वेदादीनामशेषतः ।
 सुखस्य च फलं मुक्ते खर्गे चेह द्विजोत्तम ! ॥
 यत्र वासः परे स्थाने सुखदुःखविवर्जितः ।
 केवलं जीवनाशोऽयं प्रोक्तज्ञानमज्ञानता ॥
 चेतनारहितो ज्ञानमाकाशस्थोऽप्यचेतनः ।
 नृत्पिषददृष्टवन्मोक्षस्तन्मोक्षस्तु भवेद्यथा ॥
 अथ आन्तो नरो यद्वत् सुप्तः सुखमश्नुते ।
 बोध्यमानः सचेतापि सुखाद्बोद्धुं न मन्यते ॥*॥
 केषां मुक्तिमिदं मोक्षः सुखमत्यन्तकेवलम् ।
 तदहं प्रपञ्चस्यामि शृणुष्व गदतो मम ॥
 दुःखानामागमी नास्ति यत्र सौख्यं निरन्तरम् ।
 विद्यते तत् परं दृष्ट्वा योऽप्यानन्दसुखी भवेत् ॥
 ब्रह्मज्ञानप्रविन्नाच्च स्वच्छन्दात्मवलान्विताः ।
 न तेषां पुनरावृत्तिर्यान्ति विष्णुलयं बुधाः ।
 अस्ति देवो हरिः शान्तः कारणीयावर्जितः ।
 तं ज्ञात्वा तु भवेत्मुक्तिर्निर्मला काययोगिनः ॥
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च चन्द्रसूर्यादयः सुराः ।
 न विभक्तिं शरीरस्य यान्ति मुक्तिर्न विद्यते ॥
 तस्मादाराधनीयोऽपि संयमेन्द्रियगोचरः ।
 विष्णुर्मायाप्रतियोगे वै यहीच्छेत्सुक्तिमात्मनः ॥
 नान्यत्र विद्यातपसो नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।
 नान्यत्र सर्वसंख्यागात् मोक्षं विन्दति मानवः ॥
 तस्माद्ब्रह्मसुखो भूत्वा संयत्यात्मानमात्मना ।
 धर्मं कुर्याद्विहायेनो धर्मात्मा सुखमेधते ॥
 धर्मादेवाप्यते देहो दाराः पुत्रा धनं तथा ।
 धर्मात् खर्गश्च मोक्षश्च यद्वदपि दुर्लभम् ॥
 ऋययो देवगन्धर्वाः स्वधर्ममनुगामिनः ।
 खर्गे तिष्ठन्ति विप्रर्षे ! ततो यास्यन्ति सङ्गतम् ॥
 धर्ममर्थेषु कामेषु मोक्षेषु ऋषिसत्तम ! ।
 समाप्नोति पुमान्निव्यं नारायणपरायणः ॥”
 इति वङ्गपुराणम् ॥

(निरुक्तिर्यथा, सांख्यसूत्रम् । ६ । २० ।
 “मुक्तिरन्तरायध्वस्तेन परः ।”

यथाच, अष्टावक्रसंहितायाम् । १ । २ ।
 “मुक्तिमिच्छसि रे तात ! विषयान् विषयवृत्त्यञ्च ।
 चमार्णवदवातोपसर्वं पीयूषवद्भज ॥”

मुक्तिर्, क्री, (मुक्तिं ददातीति । मुक्ति + दा +
 कः ।) भगवन्नामविशेषः । यथा,—

“अस्याक्षरस्य वङ्गं महासारस्य मुक्तिदम् ।
 नानाविद्धिप्रदानारं परं चित्तानुरक्तम् ॥
 गुह्यात् गुह्यतरं चान्यन्नाम चाष्टाक्षरं परम् ।
 मूलं सुखसमुच्चयं मृग्यार्थप्रसाधकम् ॥

प्राह नारायणायेति नमोऽन्तार्थो नियोगतः ।
 ओमित्येकाक्षरे मन्त्रे स्थितः सर्वगतो हरिः ।
 माधवायेति वै नाम धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥”
 इति वङ्गपुराणम् ॥
 मुक्तिदातरि, त्रि (यथा, देवीभागवते । १ । २ । १० ।
 “तां ध्यात्वा सगुणां मायां मुक्तिर्दा निर्गुणा-
 न्तथा ॥”)

मुक्तिमण्डपः, पुं, (मुक्तिदायकः मण्डपः । यद्वा
 मुक्तिर्मण्डपः ।) विष्णेश्वरस्य दक्षिणपार्श्वस्थ-
 मण्डपः । यथा,—

“निमेषमात्रं स्थितचित्तवृत्ता-
 स्तिष्ठन्ति ये दक्षिणमण्डपेऽत्र ।
 अनन्यभावा अपि गाढमानसा
 न ते पुनर्गर्भं दशासुपासते ॥”

इति काशीखण्डम् ॥

श्रीजगन्नाथमन्दिरदक्षिणपार्श्वस्थमण्डपश्च ॥
 मुक्तिसुक्तः, पुं, (सुक्ता मोचनेन मुक्तः हीनः ।)
 शिङ्कम् । इति रत्नमाला ॥

मुखं, क्री, (खनति विदारयति अन्नादिकमनेन
 खन्यते विधात्रा सुखमनेति वेति । खन् + “ङित्-
 खनेर्मुट् चोदात्तः ।” ङणा० । ५ । २० । इति
 करणे अच् । स च ङित् सुङ्गागमश्च ।)
 शरीरावयवविशेषः । स तु सुखाववरम् ॥
 (तन्निरुक्तिर्यथा,—

‘प्रजाद्वजा यतः खात तस्मादाहुर्मुखं बुधाः ।’
 इत्यमरटीकावृत्तम् ।)

कवयस्तु तदुपलक्षिते समुदाये प्रयुज्यते । इति
 भरतः ॥ तत्तु गर्भस्थस्य पञ्चमावर्गमवति । इति
 सुखबोधः ॥ तत्पर्यायः । वक्रसूत्र आस्यम् ३
 वदनम् ४ तुल्यम् ५ आननम् ६ लपनम् ७ ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ८६ ॥ (यथा, नैषधचरिते
 ६ । ४४ ।

“मुखं विसृज्य चित्तस्य धारया
 वृथैव नाचापयथावनश्रमः ।”)

तस्य स्वरूपं यथा,—
 ‘ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च ।
 गलौ गलादि सकलं सप्ताङ्गं सुखसुच्यते ।’

इति भावप्रकाशः ॥

रतिक्रियायां स्वस्वातुखस्य ज्ञेहात् स्वबालक
 सुखस्य च सुम्बने शुद्धत्वं यथा,—

“मच्चिका सन्तता धारा माञ्जारी ब्रह्मविन्दवः ।
 स्त्रीसुखं बालकसुखं न दुष्टं मनुजब्रवीत् ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

निःसरणम् । इत्यमरः । २ । ३ । १६ । तत्तु
 गृहस्य निष्क्रमणप्रवेशनवर्तः । इति सर्वधरा-
 दयः । गृहादिद्वारप्रवेशः । इति स्वामी । दृष्ट-
 मण्डपादेः प्रवेशनार्गमः । इति कीकटः ।

गृहाङ्गणादिनिःसरणपथः । इति रमानाथः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ प्रारम्भः । (यथा
 रघुवंशे । ३ । १ ।

“अपेक्षितं भर्तुंरुपस्थितोदयं
 सखीजनीह्वी चण्कौसुदौसुखम् ।

निदानमिच्छाकुलस्य सन्ततेः

सुदक्षिणा दौर्द्धलक्षणं दधौ ॥”

“कौमुद्याः सुखं प्रारम्भम् ।” इति तट्टीकायां
मल्लिनाथः ।) उपायः ॥ सन्निविशेषः ॥ (यथा,
दशरूपके । १ । २३ ।

“सुखं वीजसमुत्पत्तिर्नानार्धरससम्भवा ।
अङ्गानि दादृशेतस्य वीजारम्भसमन्वयात् ॥”
नाटकादेः शब्दः । इति मेदिनी । खे, ४ ॥
आद्यम् ॥ (यथा, रामायणे । २ । ५० । ७ ।
“अचक्षुर्विषयं प्रायाद् यथाकः क्षणदासुखे ॥”)
प्रधानम् ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३८ ।
२७—२८ ।

“राजा सुखं मनुष्याणां नदीनां सागरो मुखम् ।
नक्षत्राणां सुखं चन्द्र आदित्यस्तेजसां सुखम् ॥
पर्वतानां सुखं मेरुर्गरुडः पततां सुखम् ।
सदेवकेषु शोकेषु भगवान् केशवो मुखम् ॥”
शब्दः । नाटकः । वेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
(द्वारम् । यथा, रघुवंशे । ३ । २८ ।

“लिपेर्यथावदग्रहणेन बाह्यं
नदीसुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥”

“नथा सुखं द्वारम् । सुखन्तु वदने सुखारम्भो
द्वाराभ्युपाययोरिति यादवः ।” इति तट्टीकायां
मल्लिनाथः ॥ अग्रभागः । यथा, हठयोगप्रदीपि-
कायाम् । ३ । ५ ।

“तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रबोधयितुमीश्वराम् ।
ब्रह्मद्वारसुखे मुक्तां मुक्ताभ्यासं समाचरेत् ॥”

सुखः, पुं, उद्भूतः । यथा,—

‘लङ्कचो लिङ्गचो नुतः खगवन्नो सुखो उद्भूतः ।’
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुखगन्धकः, पुं, (सुखे गन्धः अस्मात् । कप् ।)
पलायुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखघण्टा, स्त्री, (सुखे घण्टेव शब्दसादृश्यात् ।)
हुलहुलीध्वनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुखचौरी, स्त्री, (सुखस्य चौरं वक्ष्यविशेष इव ।
सुखचौर + खल्यार्थे ङीप् ।) जिह्वा । इति
शब्दमाला ॥

सुखवः, पुं, (सुखात् जायते इति । कन् + उः ।)
ब्राह्मणः । इति पुराणम् ॥ वक्रजाते त्रि ॥

सुखतीयं, त्रि, (सुखस्य इति । सुख + तसिच् ।
सुखतः । ततः “सुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्या-
मीयप्रत्ययो वक्तव्यः ।” ४।३।६०। इत्यस्य वार्त्ति-
शोक्ता ईयः । “सुखपार्श्वतसोर्लोपश्च ।”
३।२।१३८। इत्यत्र काशिकोक्तस्य टिलोपः ।)

सुखसम्बन्धि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सुखदूषणः, पुं, (सुखं दूषयते अनेनेति । दुष् +
क्षिच् + करणे लृट् ।) पलायुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुखदूषिका, स्त्री, (सुखं दूषयति । वषणं करो-
तीति । दुष् + क्षिच् + खलु टाप् अत इत्वम् ।)
सुखजातक्षुद्ररोगविशेषः । वयस्फोडा इति
भाषा । तल्लक्षणमाह ।

शास्त्रलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतपित्तजाः ।

जायन्ते पिङ्गका यूनां त्रियास्ता सुखदूषिकाः ॥
प्रख्याः सदृशः । एता यूनामेव सुखे भवन्ति
स्वभावात् ॥ ॥ अथ तच्चिकित्सा ।

“अङ्गुलस्य चतुर्धांशो सुखे लेपः कनिष्ठकः ।
मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोर्द्धाङ्गुलो भवेत् ॥
स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो यावत् कल्को न
शुष्यति ।

शुष्कस्तु गुणहीनः स्यात्तथा दूषयति त्वचम् ॥”
सुखलेपमाह ।

“लोप्रधान्यवचालेपस्तारुण्यपिङ्गकापहः ।
तद्वहोरोचनायुक्तं मरिचं सुखलेपनम् ॥
सिद्धार्थकवचालोप्रेः सैन्धवेच्च प्रलेपनम् ।
वमनश्च निहन्त्याशु पिङ्गकां यौवनोद्भवाम् ॥
केवलाः पयसा पिष्टास्तौक्ष्णाः शाल्मलि-
कण्टकाः ।

आलिप्तं ब्राह्मेनेन भवेत् पद्मोपमं सुखम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

सुखधावनं, स्त्री, (सुखस्य धावनं । घावन् चवे
नञि + ल्युट् ।) आस्यप्रचालनम् । सुखघोया
इति भाषा । यथा, भावप्रकाशे ।

“पटोलनिम्बजम्बान्मालतीवनपल्लवैः ।
पञ्चपल्लवजः अष्टः कषायो सुखधावने ॥”

सुखधौता, स्त्री, (सुखं धौतं मार्जितमनेनेति ।
धाव् + कर्मणि + क्तः क्तियां टाप् ।) ब्राह्मण-
यष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुखनिवाचिनी, स्त्री, (सुखे निवसति या वा ।
नि + वस् + णिनिः क्तियां ङीप् । वाणीरूप-
त्वादस्यास्तथात्वम् ।) सरस्वती । इति केचित् ॥

सुखनिरीक्षकः, पुं, (सुखं निरीक्षते इति । निर् +
ईच् + खलु । उद्योगं विहायान्यसुखापेक्षि-
त्वेनावस्थानादस्य तथात्वम् ।) अलसः । इति
शब्दरत्नावली ॥

सुखपूरणं, स्त्री, (सुखं पूर्यते अनेनेति । पूर् +
करणे ल्युट् ।) गण्डूषः । इति वैद्यकम् ॥

सुखप्रियः, पुं, (सुखस्य प्रियः ।) नारङ्गः ।
इति भावप्रकाशः ॥ वक्रोचके, त्रि ॥ (यथा,
सुश्रुते खन्तस्थाने ४५ अध्याये ।

“सुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशकः ।”)

सुखभूषणं, स्त्री, (सुखं भूषयति रत्नमालङ्करो-
तीति । भूष् + णिच् + ल्युट् ।) ताम्बूलम् । इति
वैद्यकम् ॥

सुखमण्डनकः, पुं, (सुखं मण्डयति भूषयतीति । मण्डि
+ ल्युट् । स्वार्थे कन् ।) तिलकट्टकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ आस्यभूषके, त्रि । (सुखमण्डन-
मप्यत्र ॥)

सुखमोदः, पुं, (सुखस्य मोदः हर्षः अस्मात् ।)
शोभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखयन्त्रणं, स्त्री, (सुखं अन्धादीनां यन्त्राते सङ्को-
च्यते येनेति यच्च सङ्कोचने + करणे ल्युट् ।)
कविका । यथा,

“कवी खलीनं जायता कवियं सुखयन्त्रणम् ॥”
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३६ ॥

सुखरः, त्रि, (सुखं अस्यास्तीति । सुख + उष-
सुविमुक्कमधो रः ।) ५ । २ । १०७ । इत्यत्र
“रप्रकरणे खसुखङ्गुलभ्य उपसंख्यानम् ।” इति
काशिकोक्ता सर्वस्मिन् वक्तव्ये रः । “निन्दितं
सुखमस्यास्तीति रः ।” इत्यमरटीका ।) अप्रिय-
वादी । तत्पर्यायः । दुर्मुखः २ अवहसुखः ३ ।

इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥ (यथा,—
“एका भार्या प्रकृतिसुखरा चक्षला च
द्वितीया ।”
इत्युद्भटः ॥

शब्दायमानः । यथा, ऋक्कटिकनाटके १
अङ्के ।

“त्वां सूचयिष्यति तु माल्यसमुद्भवोऽर्थं
गन्धश्च भीक्षुः । सुखराणि च नूपुराणि ॥”
अग्रयायी । यथा, द्वितोपदेशे ।

“यदि कार्यं विपत्तिः स्यान् सुखरस्तत्र
हन्त्यते ॥”)

सुखरः, पुं, (सुख + रः ।) काकः । शब्दः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सुखरोगः, पुं, (सुखस्य रोगः ।) ब्रह्मामयः । (यथा,
मार्कण्डेये । १५ । ३५ ।

“पद्मलो वधिरः कुष्ठो यक्ष्मणा च प्रपीडितः ।
सुखरोगाच्चिरोगेच्च गुदरोगेच्च बाध्यते ॥”)

तत्र सुखस्य स्वरूपमाह ।
“ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु
च ।

गलो गलादि सकलं सम्राजं सुखमुच्यते ॥”
अथ सुखरोगाणां संख्यामाह ।

‘सुर्यावोद्योर्दन्तस्थे तु दश वट् तथा ।
दन्तस्थौ रसज्ञायां पञ्च स्युर्नव तालुनि ॥
कण्ठे त्वष्टादश प्रोक्तास्त्रयः सर्व्वसराः स्मृताः ।
एवं सुखामयाः सर्व्वे समष्टिर्मता बुधैः ॥’

सुखरोगाणां निदानान्याह ।
‘अनूपप्रिष्ठितचौरदधिमामादिसेवनात् ।

सुखमध्ये गदान् कुर्म्युः क्रुद्धा दोषाः कफोत्तराः ।
तत्रौष्ठरोगाः ।

तेषां निदानपूर्व्विकां संख्यामाह ।
‘पृथग्दोषैः समस्तैश्च रक्तजो मांसजस्तथा ।
मेदोजन्धाभिघातोत्य एवमद्यौष्ठजा गदाः ॥’

तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।
‘कर्कशौ परधौ स्रव्यौ कृष्णौ तीव्रसुगन्धिनौ ।
हाल्येते परिपाच्येते ओष्ठौ मारुतकोपतः ॥’

परधौ रूच्यौ । हाल्येते विहार्येते । परिपाच्येते
किञ्चिद्दिदीर्घत्वं चो क्रियेते ॥ पौष्टिकमाह ।

‘चोयेते पिङ्गकाभिस्तु सरजाभिः समन्ततः ।
सदाहपाकपिङ्गकौ पीताभासौ च पित्ततः ॥’

श्लेष्मिकमाह ।
‘सर्व्वर्णाभिस्तु चोयेते पिङ्गकाभिरवेदनौ ।
कण्डमन्तौ कफादोष्ठौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरु ॥’

साम्निपातिकमाह ।
‘सकृत् कृष्णौ सकृत् पीतौ सकृत् श्वेतौ तथैव च
सन्निपातेन विज्ञेयावनेकपिङ्गकान्वितौ ॥’

गुक्तजमाह ।

खर्चरफलवर्णाभिः पिङ्गकाभिर्निपीडितौ ।
रक्तोपद्रव्यौ रुधिरं स्रवन्तौ शोणितप्रभौ ॥
मांसजमाह ।

‘मांसदुष्टौ गुरु मूलौ मांसपिण्डवद्वर्तौ ।
जन्तवश्चात्र स्रच्छन्ति नरस्योभयतो सुखान् ॥’
जन्तवः क्रमयः । स्रच्छन्ति वर्द्धन्ते । सुखादुभ-
यतः स्रक्कण्योः ॥ * ॥ मेदोजमाह ।

‘सर्पिमण्डप्रतीकासो मेदसा कण्डुरौ गुरु ।
स्रच्छस्पटिकसखाश्रमासावं स्रवन्तौ भृशम् ॥’
अभिघातजमाह ।

‘जतजामौ विदीर्यन्ते पीछेने चाभिघाततः ।
मथितौ च समाख्यातावोद्यौ कण्डुसमन्वितौ ॥’
मथितौ नृदिताविव । अतएव जतजामौ रुधि-
राभाविनि सङ्गतम् ॥ * ॥ अथौष्ठरोगाणां
चिकित्सा ।

‘गलदन्तमूलदशनच्छेदेषु रोगाः कफाम-
भूयिष्ठाः ।

तस्मादेतेष्वसङ्गदधिरं विभावयेदुद्वेगम् ॥
चतुर्विधेन स्नेहेन मधुच्छिद्युतेन च ।
वातजैर्भयज्जनं कुर्यान्नाडीस्निदेष बुद्धिमान् ॥’
चतुर्विधेन स्नेहेन तैलघृतवसामञ्जल्येण ।

वेधं शिराणां वसनं विरेकं
तिक्तस्य पानं रसभोजनम् ।
श्रीताः प्रदेहाः परिषेचनम्
पित्तोपद्रव्येष्वधरेषु कुर्यात् ॥

शिरोविरेचनं धूमः खेदः कवल एव च ।
हृते रक्ते प्रयोक्तव्यं व्योळकोपे कफात्मके ॥
मेदोजे स्नेहेन भिन्ने शोधिते कवलो हितः ।
प्रियङ्गु त्रिफला शोधं सचौद्रं प्रतिसार-
णम् ॥’

प्रतिसारस्य विधिमाह ।

‘दन्तजिह्वासुखानां यक्ष्णकल्कावलेहनेः ।
शृण्वैर्धर्ममग्न्या तदुक्तं प्रतिसारणम् ॥
व्योष्ठरोगेष्वधरेषु दृष्ट्वा दोषसुपाचरेत् ।
तैषु व्रणत्वं यातैषु व्रणवत् समुपाचरेत् ॥’
अथ दन्तवेष्टरोगाः । तत्र दन्तवेष्टरोगाणां
नामानि संख्यामाह ।

‘श्रीतादो गदितः पूर्वं दन्तपुष्पुटकस्तथा ।
दन्तवेष्टः शैशिरश्च महाशैशिर एव च ॥
ततः पित्तरः प्रोक्तस्तत्सुपकुशः स्मृतः ।
वेदभंश्च ततः प्रोक्तः खलिवर्द्धन एव च ॥
अधिसांसकनामा च दन्तनाद्यश्च पञ्च च ।
दन्तविद्रधिरप्यत्र दन्तवेष्टेषु घोडश ॥’
तत्र श्रीतादस्य लक्षणमाह ।

‘शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यत्राकस्मात् प्रवर्तते ।
दुर्गन्धीनि सहाय्यानि उत्कृष्टेदीनि नृदूनि च ॥
दन्तमांसानि शोयन्ते पचन्ति च परस्परम् ।
श्रीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः ॥’
दन्तवेष्टेभ्यः दन्तवेष्टनमांसेभ्यः । अकस्मात्
अभिघातं विना शोयन्ते पतन्ति । पचन्ति च
परस्परं पाकोश्रया मांसानि शोयितं पचन्ति

शोणितं मांसानि पचन्ति ॥ दन्तपुष्पुटमाह ।
‘दन्तयोच्छिद्य वा यत्र श्वययुर्जायते महान् ।
दन्तपुष्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥’
दन्तवेष्टमाह ।

‘भवन्ति पूर्यं रुधिरं चला दन्ता भवन्ति च ।
दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥’
अत्र दन्तमूलानीति कर्तृपदमध्याहरणीयम् ॥
शैशिरमाह ।
‘श्वययुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफवानजः ।
जालासावी कण्डुरश्च विज्ञेयः शैशिरो गदः ॥
महाशैशिरमाह ।

‘दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तान्नु चाप्यवतीर्यते ।
यस्मिन् स सर्वजो व्याधिर्महाशैशिरसंज्ञकः ॥’
तान्नु चाप्यवतीर्यते चकारान् दन्तवेष्टौ चाप्यव-
तीर्यते । सम्राजान् मारकश्चायं यत आह
भोजः । महाशैशिर इत्येष सम्राजान् निह-
न्यस्रु ॥ * ॥ पित्तरमाह ।

‘दन्तमांसानि शोयन्ते यस्मिन् स्रवति चाप्यवृक् ।
पित्तास्रककफजो व्याधिर्ज्ञेयः पित्तरो हि सः ॥’
उपकुशमाह ।

‘वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति हि ।
आघटिताः प्रभवन्ति शोणितं मन्वेदनम् ॥
व्याधायते श्रुते रक्ते सुखं पूति च जायते ।
यस्मिन्नुपकुशः स स्यात् पित्तरक्तसमुद्भवः ॥’
आघटिताः घृष्टाः ॥ * ॥ वेदभमाह ।

‘घृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान् ।
चलन्ति च रदायस्मिन् स वेदभोऽभिघातजः ॥’
संरम्भः शोथः । चलन्ति चेति चकारादिदना-
दाहपाकाः ॥ * ॥ खलिवर्द्धनमाह ।

‘मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
खलिवर्द्धनमञ्जोऽसौ संजाते रुक् प्रशान्यति ॥’
सञ्जाते दन्ते ॥ * ॥ अधिसांसकमाह ।
‘हानये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः ।
जालासावी कफकतो विज्ञेयः सोऽधिसांसकः ॥’
हानये हनुभवे पश्चिमे दन्ते ॥ * ॥ पञ्चदन्त-
नाडीराह ।

‘दन्तमूलगता नाद्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ।
यथेरिता यथा नाडीव्रणे वातपित्तकफसन्नि-
पातागन्तुनिमित्ताः पञ्चनाद्यः कथितास्तथाचा-
पीत्यर्थः ॥ * ॥ दन्तविद्रधमाह ।

‘दन्तमांसमलेः सास्त्रेवाद्यान्तःश्वययुर्महान् ।
सदाहृक् सवेद्विद्रधः पूयासं दन्तविद्रधः ॥’
दन्तमांसमलेः दन्तवेष्टगतदोषैः । सास्त्रेः सरक्ते-
र्हेतुभिः ॥ * ॥ अथ दन्तवेष्टरोगाणां चिकित्सा ।

‘श्रीतादे हृतरक्ते तु तोये नागरसर्वपान् ।
निष्काप्य त्रिफलापि कुर्याद्दण्डधारणम् ॥’
‘कासीसलोघ्रकण्ठामनःशिलासप्रियङ्गुतेजाङ्गाः ।
एषां चूर्णं मधुयुक् श्रीतादे पूतिमांसहरम् ॥’
तेजाङ्गा तेजवल्कल इति लोके ।
‘तैलं घृतं वा वातघ्नं श्रीतादे संप्रशस्यते ॥’
‘दन्तपुष्पुटके कार्यं तरुणे रक्तमोचणम् ॥
सपञ्चलवणः चारः सचौद्रः प्रतिसारणम् ।

शिरोविरेकश्च हितो नस्यं त्रिगुणश्च भोजनम् ॥
विस्त्राविते दन्तवेष्टे व्रणान् प्रतिसारयेत् ।
लोधपक्ष्ममधुकलाचाचूर्णैर्मधुश्रुतेः ॥’
प्रतिसारयेत् अङ्गुल्या घर्षयेत् । पक्ष्मं चोषव-
इति लोके ।

‘गण्डेषु चौरिणो योष्याः सचौद्रघृतशकराः ।
चलदन्तस्थैर्यकरं कार्यं वकुलचूर्णम् ॥
भद्रसुस्ताभयाथोषविडङ्गारिपल्लवैः ।
गोमूत्रपिष्टैर्गुटिकां ह्यायाशुष्कां प्रकष्ययेत् ॥
तां निधाय सुखे शोधशूलदन्तातुरो नरः ।
नातः परतरं किञ्चिच्चलदन्तस्य भेषजम् ॥’
भद्रसुस्तादिवटिका ।

‘तुला घृतं नीलसहाचरस्य
द्रोणाम्भसा संश्रययेद्यथावत् ।
ततश्चतुर्भागसेन तैलं
पचेच्छनैरर्हपलप्रमाणैः ॥
कल्कैरनन्ताखदिरारिमेद-
जङ्घामयष्टौमधुकोत्पलानाम् ।
तत्तैलमाश्वेव घृतं सुखेन
स्थैर्यं द्विजानां विदधानि सद्यः ॥’

नीलसहाचरः नीलपुष्पकटरेया । अंशान्ता
दूरालभा तदलाभे यवासी ग्राह्यः । अरिमेदो
दुर्गन्धखदिरः । भृष्टाचराद्यतैलम् ॥ * ॥
‘शैशिरे हृतरक्ते तु लोधपक्ष्मसारसाङ्गनैः ।
सचौद्रैः शस्यते लेपो गण्डेषु चौरिणो हितः ॥
क्रियां पित्तरं कुर्याच्छ्रीतादोक्तां विचक्षणः ।
संशोध्योभयतः कार्यं शिरश्चोपकुशे तथा ॥
काकोदुम्बरिकापचैर्ब्रणं विस्त्रावयेद्विषक् ।
लवणैः चोदयुक्तैश्च सथोषैः प्रतिसारयेत् ॥ * ॥
‘शस्त्रेभ्योतुक्तव्यं वेदभं दन्तमूलानि शोधयेत् ।
ततः चारं प्रयुज्जीत क्रियाः सर्वज्ञश्च श्रीतयाः ॥
उद्धृत्याधिकदन्तान् ततोऽभिमवचारेत् ।
समिदन्तकवचात्र विधिः कार्यो विज्ञानता ॥’
इयं खलिवर्द्धनस्य चिकित्सा ॥ * ॥

‘हृत्वाधिसांसं सचौद्रैरेतेष्वर्णैरुपाचरेत् ।
वचातेजोवतीपाठास्त्रिज्जिकाथावमूकैः ॥’
तेजोवती तेजवल्कलं स्वर्णजीवन्ती च ।
‘चौद्रहित्तीयापिप्लवः कवले चात्र कीर्तिताः ।
पटोलनिम्बत्रिफलाकषायश्चात्र धावने ॥ * ॥
‘नाडीव्रणहरं कर्म दन्तनाडीघ्न कारयेत् ।
यद्दन्तमध्ये जायेत नाडीदन्तं तदुद्धरेत् ॥
हृत्वा मांसानि शस्त्रेण यदि नोपरितो भवेत् ।
उद्धृत्य च दहेत्वापि चारेण च्छनेन वा ॥
भिनत्तुपेक्षिते दन्ते हनुकास्थिगतं ध्रुवम् ।
सम्भलं दशनं तस्मादुद्धरेद्भ्रमस्य च ॥
उद्धृते तूतरे दन्ते शोणितं प्रसवेदति ।
रक्ताभिघेकात् पूर्वोक्ता घोरा रोगा भवन्ति हि ॥
कारणः संजायते जन्तुरर्हितं तस्य जायत ॥
चलमप्युत्तरं दन्तमतो नैवोद्धरेद् भिषक् ॥
धावनं चातिमदनखाडकगटकखादिरैः ।
कषायैरिति शेषः ।
क्षायैर्नातिमदनकटुकी-खाडकगटकैः ।

‘मञ्जिठालोप्रखदिरपद्याङ्गेचापि यत् कृतम् ।
तेलं तनुसाधितं तत्र हन्यान् दन्तगतं गतम् ॥’
जात्यादिचतुष्टयस्य कषायेण मञ्जिठालादिचतुष्ट-
यस्य च कषायेण तैलमिदं पच्येत् । जातिः
चमेली इति लोके । तस्याः पत्रं ग्राह्यम् ।
मदनो धुतुरक्तस्यापि पत्रमत्र ग्राह्यम् ।
कण्टकी वृहत्कटाइ तस्या मूलं ग्राह्यम् ।
स्वादुकण्टकोगोचुरः तस्य पञ्चाङ्गं ग्राह्यम् ।
जात्यादितैलम् ॥ ४ ॥
‘विद्रध्युक्तं विधिं युक्तं विद्ध्यादन्तविद्रध्यौ ।
शूलकर्म्म नरस्तत्र कुशलेनैव कारयेत् ॥’*॥
अथ दन्तरोगाः । तत्र रोगाणां नामानि
संख्याचाह ।
‘दालनः कथितः पूर्वं कृमिदन्तक एव च ।
प्रोक्तो भञ्जनको दन्तहर्षो वै दन्तशर्करा ॥
कपालिकात्र कथिता श्यावदन्तक एव च ।
करालवन्त इत्यथौ दन्तरोगाः प्रकीर्तिताः ॥’
तत्र दालनस्य लक्षणमाह ।
‘दीर्घमाद्यिव रजा यत्र दन्तेषु जायते ।
दातनो नाम स बाधिः सदागतिनिमित्तकः ॥’
कृमिदन्तकमाह ।
‘कृष्णच्छिद्रचलसावो सस्तरम्भो महारजः ।
अनिमित्तवजो वानान स ज्ञेयः कृमिदन्तकः ॥’
सस्तरम्भः दन्तमूलशोधयुक्तः । तत्रैव सावो
बोद्धव्यः । अनिमित्तवजः अवघटनादिनिमित्तं
विनेव महारजावान् ॥ * ॥ भञ्जनकमाह ।
‘वक्रं वक्रं भवेद्यत्र दन्तभङ्गश्च जायते ।
कफवातहतो बाधिः स भञ्जनकसंज्ञकः ॥’
दन्तहर्षमाह ।
‘श्रीतल्लवप्रवातास्वर्षानामसहा द्विजाः ।
यत्र स्युर्वातपिताभ्यां दन्तहर्षः स कीर्तितः ॥’
दन्तशर्करामाह ।
‘मलो दन्तगतो यस्तु कफश्चानिलशोधितः ।
शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥’
शर्करा सिकता ॥ * ॥ कपालिकामाह ।
‘कपालेखिव दीर्घतुसु दन्तेषु समवेष्ट च ।
कपालिकेति विज्ञेया दन्तच्छित् दन्तशर्करा ॥’
कपालानि ऋण्यघटादिघटकानि तैलिव ।
समवेष्ट दन्तेषु मलसहितदन्तावयवेषु दीर्घतुसु
या दन्तशर्करा सा कपालिकेति विज्ञेया ।
सा कपालिका दन्तच्छित् दन्तनाशिनौ ॥ * ॥
श्यावदन्तकमाह ।
‘योऽष्टाङ्गिणेण पित्तं दग्धो दन्तस्तशेषतः ।
श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः ॥’
दग्धः दग्ध इव ॥ * ॥ करालमाह ।
‘शूनैः शूनैः प्रकुरुते यत्र दन्ताश्रितोऽनिलः ।
करालान् विकटान् दन्तान् स करालो न
सिध्यति ॥’
करालान् भयानकान् । अयं सुश्रुतेनोक्तः ।
संयहकारेण दृष्टीतश्च ॥ * ॥ अथ दन्तरोगाणां
चिकित्सा ।
‘तेलं काचारसं चीरं पृथक् प्रस्यमितं पचेत् ।

द्रव्यैः प्रलमितैरेतैः काथैश्चापि चतुर्गुणैः ॥
लोप्रकटफलमञ्जिठालपद्मकेशरपद्मकैः ।
चन्दनोत्पलपद्याङ्गेक्षतेलं वदने धृतम् ॥’
कटफलस्थाने पतङ्ग इति च पाठः ।
‘दालनं दन्तवालश्च दन्तमोचं कपालिकां
श्रीतादं पूतिवक्रश्च विरुचिं विरसास्यताम् ॥
हन्यादाशु गदानेतान् कृत्यादन्तानपि स्थिरान् ।
लाक्षादिकमिदं तैलं दन्तरोगेषु पूजितम् ॥’
लाक्षाद्यतैलम् ॥ * ॥
‘जवेत् विस्त्रावणेः स्विन्नमचलं कृमिदन्तकम् ।
तथावपीडैर्वानपैः स्नेहगण्डधारणैः ॥
भद्रदात्वादिवर्षाभूलेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः ।
कृमिदन्तापहं कोष्णं हिङ्गु दन्तान्तरे स्थितम् ॥
वृहतीभूमिकदम्बोपचाङ्गुलकण्टकारिकाङ्गायः ।
गण्डवस्त्रैलयुतः कृमिदन्तकवेदनाशमनः ॥
नीली वायसजङ्घा कटुतुम्बी मूलमेकैकम् ।
सञ्चर्ष्य दशनविधृतं दशनकृमिपातनं प्राहुः ॥
स्नेहानां कवलाः कोष्णाः सर्पिषस्त्रैलस्य च ।
निर्युह्याश्चानिलपानां दन्तहर्षप्रमर्दनाः ॥’
त्रैलस्य सर्पिषः त्रिदशानां पक्षस्य सर्पिषः कवल
इत्यर्थः ।
‘स्नेहिकोऽत्र हितो धूमो नस्य स्नेहिकेव च ।
पेया रसा यवाग्वच्च क्षीरसन्तानिकाष्टतम् ॥
शिरोवस्तिहिनश्चापि क्रमो यश्चानिलापहः ।
अत्र दन्तहर्षः ॥’
‘अच्छिद्रं दन्तमूलानि शर्करासुहरेद् भिषक् ।
लाक्षाचूषेभंधुतेस्तक्तां प्रतिसारयेत् ॥
दन्तहर्षक्रियां चात्र कृत्यान्निरवशेषतः ।
कपालिका कृष्णतमा तत्राप्येवा क्रिया हिता ॥’
अत्र दन्तशर्करायां । एवा क्रिया दन्तहर्ष-
क्रिया ॥ * ॥
‘फलान्यस्त्रानि श्रीतास्तु रुक्षाङ्गं दन्तधावनम् ।
तथातिकटिर्न भक्ष्यं दन्तरोगी विवर्जयेत् ॥’
अथ जिह्वारोगाः ।
तत्र जिह्वारोगाणां निदाननामसंख्याः प्राह ।
‘वातजः पित्तजश्चापि कफजोऽलससंज्ञकः ।
उपजिह्विका च गदा जिह्वायां पञ्च कीर्तिताः ॥’
तत्र वातजस्य लक्षणमाह ।
‘जिह्वानिलेन स्फुटिता प्रसृप्ता
भवेच्च शाकच्छदगप्रकाशा ॥’
स्फुटिता मनाविवदीर्णा । प्रसृप्ता रसानभिज्ञ-
तया सुप्तेव । शाकच्छदगप्रकाशा शाको मरु-
भूमिनी दुमस्तद्वत् कण्टकचित्ता ॥ * ॥ पित्तज-
माह ।
‘पित्तात् सदाहैरुपचीयते च
दीर्घैः सरस्तेरपि कण्टकैश्च ॥’
अयं रोगो लोके जलो इति ख्यातः ॥ * ॥
कफजमाह ।
‘कफेन शुर्वो वहला चिता च
मांषोच्छ्रयेः शाल्मलिकण्टकाङ्गे ।
वहलाः स्थूलाः मांषोच्छ्रयेः मांसनकण्टकैः ॥
अलासमाह ।

‘जिह्वानिले यः श्वधुः प्रगाढः
सोऽलससंज्ञः कफरक्तमूर्तिः ।
जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो
मृधे च जिह्वा भ्रष्टमेति पाकम् ॥’
प्रगाढः प्रकर्षेण गाढो दारुणः । कफरक्तमूर्तिः
कफरक्ताभ्यां मूर्तिर्यस्य कफरक्तज इत्यर्थः ।
जिह्वास्तम्भेन बाधुरप्यत्र बोद्धव्यः । भ्रष्टपाकेन
पित्तश्च । अतस्त्रिदोषोऽयमसाध्यलक्षास्य ॥ * ॥
उपजिह्विकामाह ।
‘जिह्वारूपप्रवृद्धिर्हि जिह्वा-
सुत्तान्य जातः कफपित्तयोनिः ।
प्रसंस्कण्डपरिदाहयुक्तः
प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति ॥’
जिह्वारूपो जिह्वारक्तः ॥ * ॥ अथ
जिह्वारोगाणां चिकित्सा ।
‘जिह्वागतविकाराणां शूलं शोणितमोच-
यम् ।
गुडूचीपिप्पलीनिम्बकवलः कटुमिः सुखः ॥
ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक् चिकित्सितम् ।
कण्ठजेष्वनिलोत्प्रेषु तत्कार्यं भिषजा खलु ॥
पित्तजे परिहृष्टे तु निःस्वते दुष्टशोणिते ।
प्रतिसारणगण्डधनस्यानि मधुरं हितम् ।
कण्ठकेशु कफोत्प्रेषु लिखितेष्वलजः क्षये ॥
पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कांक्ष्यस्तु प्रतिसारणे ॥
उपजिह्वान्तु संलिख्य चारेण प्रतिसारयेत् ।
शिरोविरेकगण्डधूमैश्चेनासुपाचरेत् ॥
ओषचारामयावद्विचूर्णमेतत् प्रघर्षयन् ।
उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमेभिस्त्रैलैश्च पाचयेत् ॥’
अथ तालुरोगाः । तत्र तालुरोगाणां नामानि
संख्याचाह ।
‘गलशुखी तुण्डिकेयं ध्रुवः कच्छप एव च ।
ताल्वर्जुदश्च कथितो मांससंघात एव च ।
तालुपुण्डनामा च तालुशोषस्तथैव च ॥
तालुपाकश्च कथितास्तालुरोगा अमी नव ॥
तत्र गलशुखीलक्षणमाह ।
‘अग्निदग्धभ्यां तालुमूलात् प्रवृद्धो
दीर्घः शोथो भातवस्तिप्रकाशः
दृष्टाकासश्चासजुष्टं वदन्ति
वेदा बाधिं कण्ठशुखीति नाम्ना ॥’
भातवस्तिप्रकाशः वातपूरितचर्मपुटतुल्यः ॥ * ॥
तुण्डिकेरीमाह ।
‘शोथः स्थूलस्तोददाहप्रपाकी
प्रागुक्ताभ्यां तुण्डिकेरी मता तु ।
प्रागुक्ताभ्यां अग्निदग्धभ्याम् । तुण्डिकेरी वग-
कार्पावीफलं तत्तुल्येति ॥ * ॥ अधुषमाह ।
‘शोथस्तन्ना लोहितः शोणितोऽप्यो
ज्ञेयोऽधुषः सत्त्वरक्षीव्रक् च ।’
कच्छपमाह ।
‘कृष्णोऽत्रो वेदनोऽशीघ्रलक्षा
रोगो ज्ञेयः कच्छपः अग्निदग्धभ्याम् ।
कृष्णोऽत्रो मध्यं प्रोचं प्राप्ते नतः ॥ * ॥
ताल्वर्जुदमाह ।

सुखरो

सुखरो

सुखरो

‘पद्माकारं तालुमध्ये तु शोथं
विद्याद्रक्तादूर्ध्वं पित्तलिङ्गम् ।’
पद्माकारं पद्मकर्मिकाकेशरैरिव पार्श्वतो दीर्घ-
मांसान्कुरैर्लेशितम् ॥ ३ ॥ मांससंघातमाह ।
‘दुष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजश्च
तात्त्वन्तस्य मांससंघातमाह ।’

तालुपुष्पटमाह ।

‘नीरुक् स्यायी कीलमात्रः कफात्मा
मेदोयुक्तः पुष्पटकालुदेशे ॥’

तालुशोथमाह ।

‘शोथोऽथर्वं दीर्यते चापि तालु
आवो वातातालुशोथोऽयसुक्तः ।’

तालुपाकमाह ।

‘पित्तं कुण्यात् पाकमत्यर्घघोरं
तालुच्येन तालुपाकं वदन्ति ॥’

अथ तालुरोगाणां चिकित्सा ।

‘कुष्ठोषणवचासिन्धुकणापाटान्नवेः सह ।
सर्पौत्रैर्भिषजा कार्यं गलशुष्कीप्रचर्षणम् ॥’
ह्रवः केवचीमोषा गुडतची इति च लोके ।
‘अङ्गुहाङ्गुलिसन्दर्शनालप्य गलशुडिकाम् ।
द्वेदधेन्मण्डलाग्रेण जिह्वोपरि तु संस्थिताम् ॥’
मण्डलाग्रेण शूलविशेषेण ।

‘अतिच्छेदान् सवेदस्तां ततो ह्येतांभिषेयत च ।
हीनच्छेदाद्भवच्छोयो लालासावो भ्रम-

स्तथा ॥

तस्मात् वैद्यः प्रयत्नेन दृष्टकर्मा विशारदः ।

गलशुष्कीं तु संह्रिय कुण्यात् प्राप्ताभिसां
क्रियाम् ॥

पिप्पल्यतिविषाङ्गुष्ठवचामरिचनगरैः ।

ह्यौद्रयुक्तेः सलवणेस्ततस्तां प्रतिसारयेत् ॥

वचामनिविषापाटाराखाकटुकरोहिणीः ।

निष्काथ्य पिप्पुमहंश्च कवलं तत्र कारयेत् ॥

तुष्टिकैर्मथुधं कूर्शं संघाते तालुपुष्पटे ।

एष एव विधिः कार्यो विशेषः शूलकर्मणि ॥

तालुपाके तु कर्तव्यं विधानं पित्तनाशनम् ।

प्रेक्ष्येन्मैत्रौ तालुशोथे विधिश्चानिलनाशनः ॥’

अथ गलरोगाः । तत्र गलरोगाणां नामानि
संख्यायाह ।

रोहिणी पञ्चधा प्रोक्ता कण्ठशालूक एव च ।

अभिजिह्वश्च यलयोऽलामनामैकदन्तकः ॥

ततो वृन्दः शतघ्नी च गिलायुः कण्ठविद्रधिः ।

गलौघः प्रस्वरत्रय मांसतानक्तपेव च ॥

विदारो कण्ठदेशे तु रोगा व्यष्टादश स्मृताः ॥’

तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यसंप्राप्ति
माह ।

‘गलो निषः पित्तकर्षो च मूर्च्छितौ

प्रहृष्य मांसश्च तथैव शोणितम् ।

गलोपसंरोधकरेन्मथाङ्गुरे-

निप्लवस्वन् साधिर्यं हि रोहिण्यो ॥’

अनिलः सर्जितः प्रवृद्धः । पित्तकर्षो च

मूर्च्छितौ पित्तं वा मूर्च्छितं कफो वा मूर्च्छितः ।

ननु चयोऽपि मूर्च्छिताः एषग्लोपजाया अवि-

वृत्तमाश्रयतात् ॥ * ॥ तस्य वातजाया लक्षण-
माह ।

‘जिह्वासमन्तादृभृशवेदनास्तु
मांसाङ्गुराः कण्ठनिरोधनाः स्युः ।

वा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा
वातात्मकोपद्रवगाऽयुक्ता ॥’

समन्तात् जिह्वायाः सर्वतः । वातात्मकोपद्रव-
गाऽयुक्ता स्तम्भादिभिरतिशयेन युक्ता ॥ * ॥

पित्तजामाह ।

‘क्षिप्रोक्तमाक्षिप्रविदाहपाका
तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता ।’

श्लेष्मजामाह ।

‘स्रोतोनिरोधिचपि मन्दपाका
गुर्वोऽस्थिरा चा कफसम्भवा तु ।’

स्रोतोऽत्र कण्ठस्रोतः ॥ * ॥ सप्रिपातजामाह ।

‘गम्भीरपाकिन्यनिवार्यवीर्या
त्रिदोषलिङ्गा त्रिभवा भवेत् सा ।’

रक्तजामाह ।

‘स्फोटोऽक्षिता पित्तसमानलिङ्गा
साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु ।’

रक्तजेत्रा संहारकत्वावधमाह ।

‘सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति चण्डात् कफसमुद्भवा ।
पञ्चाहात् पित्तसंभूता सप्ताहात् पवनोत्थिता ॥’

कण्ठशालूकमाह ।

‘कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो
अस्थिगले कण्ठकम्पकभूतः ।

खरः स्थिरः शूलनिपातसाध्य-
स्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥’

कण्ठकम्पकभूतः कण्ठकवच्छूकवच्च वेदनाजनकः ।

अभिजिह्वामाह ।

‘जिह्वाग्ररूपः श्वयधुः कफात्
जिह्वोपरिष्टादृष्टजैव मिथ्यान् ।

त्रयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष
विवर्ज्येदागतपाकमेनम् ॥’

अन्तजा मिथ्यादेवेत्यन्वयः ॥ * ॥ वलयमाह ।

‘बलाश एवायतमुन्नतश्च
शोथं करोत्यन्नगतं निवार्य ।

तं सर्वधैवाप्रतिवार्यवीर्यं
विवर्ज्यनीयं वलयं वदन्ति ॥’

अलासमाह ।

‘गले तु शोथं कुरुतः प्रवृद्धौ
श्लेष्मानिलौ आसक्तजोपपन्नम् ।

मर्मच्छिदं दृष्टरमेतदाहु-
रलाससंज्ञं भिषवो विकारम् ॥’

मर्मच्छिदं हृदयमर्मणि द्वेदेनेव वेदनाजनकम् ।
एकदन्तमाह ।

‘दन्तोन्नतोऽन्तः श्वयधुः सदाहः
सकण्ठरोषावयन्तु दुर्गुरुश्च ।

नाभिकण्ठः परिकीर्त्ततेऽसौ
याधिव्यलाशः क्षतवप्रवृत्तः ॥’

अन्तः गलमध्यः । अपाकोऽयत्पाकी । अन्तदुः
इत्यन्तदुः ॥ * ॥ वृन्दमाह ।

‘समुन्नतं वृन्दममन्ददाहं
तीव्रज्वरं वृन्दसुदाहरन्ति ।
तच्चापि पित्तक्षतजप्रकोपाद्-
विद्यात् सतोऽं पवनान्मकन्तु ॥’

शतघ्नीमाह ।

‘वर्त्तिर्धना कण्ठनिरोधिनी तु
चितातिमात्रं पिशितं प्ररोहैः ।

अनेककृ प्राणहरी त्रिदोषा
त्रेया शतघ्नीसदृशी शतघ्नी ॥’

घना कठिना । अनेककृ वातपित्तकफजनोद-
दाहकण्डादियुक्ता । शतघ्नीसदृशी लौहकण्टक-

संख्या शतघ्नी महती शिला तत्तुल्या यतः
प्राणहरी ॥ * ॥ गिलायुमाह ।

‘अस्थिगले त्वामलकास्थिमात्रः
स्थिरोऽल्पवक् स्यात् कफरक्तमूर्च्छितः ।

संलक्ष्यते सक्तमिवासितश्च
स शूलसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥’

गलविद्रधमाह ।

‘सर्वं गलं व्याप्य ससृज्यतो यः
शोथो रुजः सन्ति च यत्र सर्वाः ।

स सर्वदोषैर्गलविद्रधस्तु
तस्यैव तुल्याः खलु सर्वजस्य ॥’

गलौघमाह ।

‘शोथो महान् यस्तु गलावरीधी
तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता ।

कफेन जातो रुधिरान्वितेन
गले गलौघः परिकीर्त्ततेऽसौ ॥’

वायुगतेर्निहन्ता उदानवायुगतिरोधकः ॥ * ॥
खरग्रमाह ।

‘यस्तान्यमानः श्वसिति प्रसक्तं
भिन्नखरः शुष्कविसुक्तकण्ठः ।

कफोपदिग्धेऽन्विलायनेषु
त्रेयः स रोगः श्वसनान् खरग्रः ॥’

तात्त्वमानस्तमः पश्यन् । शुष्कविसुक्तकण्ठः
शुष्को विसुक्तोऽस्वाधीनः कण्ठो यस्य सः ।

अस्वाधीनता मुक्तं गलितुमशक्यत्वात् । अनि-
नायनेषु वायुवर्त्मसु श्वसनात् वातात् ॥ * ॥

मांसतानमाह ।

‘प्रतानवान् यः श्वयधुः सुकरो
गलोपरोधं कुरुते क्रमेण ।

स मांसतानः कथितावलम्बो
प्राणप्रयुक्तु सर्वक्षतो विकारः ॥’

प्रतानवान् विस्तारवान् । सुकरोः अतिश्रयितं
कण्ठं यत्र सः ॥ * ॥

विदारोमाह ।

‘सदाहतोऽं श्वयधुः सुतान्-
मन्तर्गले पूतिविशोर्गमांसम् ।

पित्तेन विद्याहृदने विदारो
पार्श्वं विशेषात् स तु येन श्रेते ॥’

पार्श्वं विशेषात् स तु येन श्रेते स पुरुषो येन
पार्श्वेन विशेषाद्वाहृत्त्येन श्रेते तस्मिन् पार्श्वे सा
विदारो भवति इत्यर्थः ॥ * ॥

सुखरो

सुखरो

सुखरो

अथ गलरोगाणां चिकित्सा ।
'रोहिणीनान्तु साध्यानां हितं शोणितमोक्ष-
यम् ।

वमनं धूमपानञ्च गण्डघो नस्यकर्म वा ।
वातवान्तु हृते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत् ।
सुखोष्णान् स्नेहगण्डघान् धारयेच्चाप्यभीक्षणः ।
विमाद्य पित्तसंभूतां सितान्चौद्रप्रियङ्गुभिः ।
वर्धयेन् कवलो द्राक्षापरुषेः कथितैर्हितः ।
आगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ।
आगारधूम भुल इति लोके । कटुकाणि शुष्के-
पिप्पलीमरिचानि ।

'श्वेताविडङ्गदन्तीषु तैलं सिद्धं ससैन्धवम् ।
नस्यकर्मणि दातव्यं कवले च कफोदये ।'
श्वेता अपराजिता ।

'पित्तवन् साधयेद्देहो रोहिणीं रक्तसम्भवाम् ।
विसाद्य कण्डशालकं साधयेत्तुङ्गिरेवत् ।
एककालं यवात्रं वा भुञ्जीत स्निग्धमल्पशः ।
उपनिङ्गकवच्चापि साधयेदधिजिङ्गकम् ।
एकवृन्दन्तु विसाद्य विधिं शोधनमाचरेत् ।
एकवृन्दमिव प्रायो वृन्दञ्च समुपाचरेत् ।
गिलायुच्चापि यो याधिक्षिञ्च शस्त्रेण साधयेत् ।
ज्वर्मन्सं सुसम्पन्नं हृदयेत् गलविद्रधिम् ।'

अथ सामान्यानां कण्डरोगाणां चिकित्सा ।
'कण्डरोगेऽग्रेऽहो मोक्षेऽस्तीत्यनेत्यादिकर्मभिः ।
चिकित्सकश्चिकित्सान्तु कुशलोऽत्र समाचरेत् ।
काथं दद्याच्च दार्वात्त्वङ्निम्बतार्क्ष्यकलिङ्गजम् ।
हरीतकीकषायो वा हितो माजिककञ्जतः ।
कटुकातिविषादावपाठास्तुलाकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रकथिताः पीताः कण्डरोगविनाशनाः ।
द्वितीयाकटुकाथोपघादार्वात्त्वङ्निम्बलावनम् ।
पाठां रसाञ्जनं दारु तेजोकेति सूच्यतेतम् ।
चौद्रयुक्तं विघातयं गलरोगे महौषधम् ।
योगास्तेत त्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ।

यवायनं तेजवतीश्च पाठां
रसाञ्जनं दारु निशां सकृष्णाम् ।
चौद्रेण कुण्यात् गुटिकां सुखेन
'तां धारयेन् सर्वगलामयेषु ।'

अथ समस्तसुखरोगाः । तत्र तेषां निदानं
संख्यास्याह ।

'एषगद्दोषैस्त्रयो रोगाः समस्तसुखजाः
सुताः ।'

तत्र वातिकस्य लक्षणस्याह ।
स्तोटेः सतोदैर्बद्धं समन्ताद्-
वन्नाचितं सर्व्वसरः सवातात् ॥३॥
पैत्तिकमाह ।

'रक्तेः सदाहैः पिङ्गकेः सुपीते-
र्यन्नाचितं चापि स पित्तकोपात् ॥३॥
सैधिकमाह ।

'अवेदनेः कण्डुयुतेः सर्व्वे
र्यन्नाचितं चापि स वै कफेन ।'
अवेदनेः ईषवेदनेः । यत उक्तं सुश्रुतेन ।
अल्पवेदनेरिति ॥ सुखरोगेऽग्रेऽहो मोक्षेऽस्तीत्यनेत्यादिकर्मभिः ।

'ओषधप्रकोपे वर्ज्याः सुर्मासरक्तत्रिदोषजाः ।
दन्तवेष्टेषु वर्ज्यां तु त्रिलिङ्गगतिशौषिरौ ।'
त्रिलिङ्गगतिः त्रिदोषजा नाङ्गी । महाशौषि-
रश्च ।

'दन्तेषु च न सिध्यन्ति स्यावदालनमञ्जनाः ।
लिङ्गारोगेऽग्रेऽहो मोक्षेऽस्तीत्यनेत्यादिकर्मभिः ।
खरसो वलयो वृन्दो वलाशः स हि दारुणः ।
गलौघो मांसतानञ्च शतघ्नी रोहिणी गले ॥
असाध्याः कौर्त्तिता स्ते रोगा दृश नवो-
त्तराः ।

तेषु चापि क्रियां वेद्यः प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥
अथ समस्तसुखरोगाणां चिकित्सा ।

'वातात् सर्व्वसरं चूर्णैर्लवणैः प्रतिसारयेत् ।
तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥३॥
पित्तात्मके सर्व्वसरे शुद्धकायस्य देहिनः ।
सर्व्वपित्तहरः काथ्यो विधिर्मधुरशीतलः ॥४॥
प्रतिसारणगण्डघघ्नमसंशोधनानि च ।
कफात्मके सर्व्वसरे क्रमं कुण्यात् कफापहम् ॥५॥

सुखपाके सिरावेधः शिरसश्च विरेचनम् ।
मधुमूत्रवृत्तचोदः शीतेऽत्र कवलग्रहः ॥१॥
जातीपत्रान्दन्ताद्राद्यायासदार्वात्त्वङ्निम्बकैः ।
काथः चौद्रयुतः शीतो गण्डघो सुखपाकानुत् ॥२॥
काथञ्च बहुधा नित्यं जातीपत्रस्य चर्चयम् ।
हृद्यजीरककुण्डेन्द्रयवचर्चयतस्त्राहात् ।

सुखपाकत्रणक्तेर्दौर्गन्ध्यमुपशान्ति ॥३॥
पटोलनिम्बजम्बास्त्रमाजतीनवपल्लवैः ।
पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो सुखघावने ॥४॥
पञ्चपल्लवजः काथस्त्रिफलासम्बोऽथवा ।

सुखपाके प्रयोक्तव्यः सचौद्रो सुखघावने ॥५॥
खरसः कथितो दार्वाया घनीभूतो रसक्रिया ।
सचौद्रा सुखरोगादग्रेऽहो मोक्षेऽस्तीत्यनेत्यादिकर्मभिः ।

सप्तच्छदोशीरपटोलस्तु-
हरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।
यष्टाङ्गराजहमचन्दनैश्च
काथं पिबेत् पाकहरं सुखस्य ॥७॥

राजहमः धनवहेरा इति लोके ।
'तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च ।
चौद्राज्यदिग्धकल्कस्य गण्डघो सुखपाकानुत् ॥८॥
आस्त्रादिता सकृदपि सुखगन्धं सकलमपनयति ।
त्वगीनपूरफलजा पवनमवाधश्च नाशयति ॥९॥

हरिद्रां निम्बपत्राणि मधुकं नीलसुतपलम् ।
तैलमेभिर्विपक्तयं सुखपाकहरं परम् ॥१०॥
यष्टीमधुपलमेकं त्रिंशद्नीलोत्पलस्य तैलस्य ।
प्रस्यं तद्विगुणपयोविधिना पक्वं तु नस्येन ॥
निशि वदनस्य सावं क्षपयति गात्रस्य दोष-
संघातम् ।

कचखर्बलमवशं क्रमशोऽभ्यङ्गेन जन्तूनाम् ॥११॥
इति सुखरोगाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥३॥
अपि च ।

तण्डुलीयकगोक्षूरमूलं पीतं पयोऽनितम् ।
कामलादिहरं प्रोक्तं सुखरोगहरं तथा ॥१२॥
सूक्ष्मलकशुष्कीनां चारो हिङ्गुलनागरम् ।

शुक्लं चतुर्गुणं दद्यात्तैलमेतैर्विपाचयेत् ॥
वाधिर्यं कर्णशूलस्य पूयसापञ्च कर्णयोः ।
पूरणादस्य तैलस्य क्रमयः कर्णयोः खिलाः ॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्कतशेखर ! ।
चारतैलमिदं श्रेष्ठं सुखदन्तामयापहम् ॥१३॥
इति गारुड १८८१८८ अध्यायौ ॥

(तथाचास्य सलक्ष्यचिकित्सितम् ।

'सुखामये मारुतवे तु शोष-
कार्कश्यरौस्यासि चकारजश्च ।
हृत्पादस्य निम्पतनं सुशीतं
प्रसंजनस्यन्दनतोऽभेदाः ॥
हृत्पादस्य स्मोदकतासुदाहा-
धूमामनस्यप्यवदीर्यता च ।
पित्तात् सगृह्णा विविधारजश्च
वर्णाश्च शुक्लाकणवर्णवर्ज्याः ॥
कण्डुर्गदत्वं सितविजलत्वं
क्षेहोऽरुचिर्जाषकफप्रसेकौ ।
उत्तुकेऽग्रेऽहो मोक्षेऽस्तीत्यनेत्यादिकर्मभिः ।
तन्ना
रजश्च मन्दाः कफवह्नरोगे ॥
सर्वाणि रूपाणि तु वक्ररोगे
भवन्ति यस्मिन् स तु सर्व्वजः स्यात् ।
संयानदूष्याकतिनाजमेहा-
चेति चतुःषष्टिनिधा भवन्ति ॥
शालाव्यनन्दे विहितानि तेषां
निमित्तरूपाकतिभेदजानि ।
यथाप्रदेशानु चतुर्विधस्य
क्रियां प्रवक्ष्यामि सुखामयस्य ॥
इति सुखरोगः ॥ ॥

'शुक्ततिक्तकटुचौद्रकषायैः कवलग्रहः ।
धूमः प्रथमं शुद्धिरसश्चूर्णनलङ्घनम्
भोज्यञ्च सुखरोगेऽग्रे यथास्यन्दोपनुद्धितम् ।
पिप्पल्यशुवदार्वात्त्वङ्निम्बयवचारो रसाञ्जनम् ॥
पाठां तेजोवतीं पथ्यां समभागं सूच्यतेतम् ।
सुखरोगेऽग्रे सर्व्वेषु सचौद्रं तद्विधारयेत् ॥
सौधुमाधवमाक्षीकैः श्रेष्ठोऽयं कवलग्रहः ।
तेजोहामभयामेलां समङ्गां कटुकां घनम् ।
पाठां व्योतिष्मतीं क्षौद्रं दार्वां कुष्ठञ्च चूर्णयेत्
दन्तानां घर्षणञ्चैव सावकण्डुजापहम् ॥
'शुद्धधूमो यवचारपाठाथोयं रसाञ्जनम् ।
तेजोडा त्रिफला लोभं चित्रकश्चेति चूर्णितम् ॥
सचौद्रं धारयेदेतत् गलरोगविनाशनम् ॥

इति कालकचूर्णम् ॥३॥
मनःशिला यवचारो हरितालं सर्व्वेन्धवम् ।
दार्वात्त्वक् चेति तच्चूर्णं माजिकेयं समायुतम् ॥
स्फूर्तिर्न हृतमण्डेन कण्डरोगेषु धारयेत् ।
सुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नामकौर्त्तितम् ॥

इति पीतकचूर्णम् ॥३॥
'कटुकातिविषापाठा दार्वात्त्वङ्निम्बकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रकथिताः पेयाः कण्डरोगविनाशनाः ॥
खरसः कथितो दार्वाया घनीभूतो रसक्रिया ।
सचौद्रसुखरोगादग्रेऽहो मोक्षेऽस्तीत्यनेत्यादिकर्मभिः ।
तासुशोदे त्वष्टास्य सपिरीत्तरभक्तिकम् ॥

लावगं मधुराः मिथ्याः प्रीत्याश्चैव रसा हिताः ।
सुखपाके शिराकर्म शिरःकायविरचनम् ।
मूत्रतैलवृत्तौ चोदरीश्च कवलमृदः ॥
सद्यो दान्तिफलापाटा नृद्वीकाजातिपलवाः ।
कयायतिक्तकाः प्रोताः कायाश्च सुखधावनाः ।
तुलां खदिरमारस्य दिगुणामरिमेदमः ॥
प्रक्षाल्य जञ्जरीकृत्य चतुर्दोषीभ्यः पचेत् ।
दोग्धेषं कयायन्तं पूजा भूयः पचेच्छनेः ॥
तनस्तमिन् घनीभूते चर्माकृत्याद्यभागिकम् ।
चन्दनं पद्मकोशोरं मध्विषां धातकीं घनम् ॥
प्रपुण्डरीकं यटाङ्गुलगेनापत्रकेशरम् ।
लाक्षां रसाञ्जनं मंमोत्रिफणां लोभवानकम् ॥
रजस्यौ फलिनीमेलां समङ्गां कटफनं वचाम् ।
यवामगुरुपत्रङ्गैरिकाञ्जनमावयेत् ॥
लवङ्गनखककीलजातिकेशान् पलोन्वितान् ।
कर्पूरङ्गुडवचापि पुनः प्रोतेष्वतारिते ॥
ततस्तु गुलिकाः कायोः शुष्काश्चास्येन धार-
येत् ॥

तैलञ्चानेन कल्केन कषायेण च साधयेत् ॥
हन्तानाञ्चलनभंशशौर्ध्वक्रिमिरोगानुत् ।
सुखपाकास्यदौर्गन्धनायारोक्तकणाशनम् ॥
स्त्रावोपलेपपेच्छित्वैस्वयं गलरोगानुत् ।
हन्तास्यगलरोगेषु सर्वेषां तत्परायणम् ॥
इति खदिरादिगुटिकातैलञ्च ॥ इति सुख-
रोगचिकित्सा ॥ इति चरके चिकित्सास्याने
२६ अध्यायः ॥

सुखलाङ्गलः, पुं, (सुखं लाङ्गलमिव भूविदारक-
मस्य ।) शूकरः । इति जटाधरः ॥

सुखवन्दनं, स्त्री, (सुखं प्रारम्भविधयः तस्य वन्दनं
मंगदोत्र ।) गत्यारम्भे तत्र वक्तव्यकथनम् ।
तस्य नामान्तरम् । अनुक्रमणिका । भूमिका ।
इति छन्दोमञ्जरीं सुखवन्दनाख्यप्रथमस्तवकः ।
इति तद्व्यत्यक्तुंगङ्गादासवेदेन लिखितम् ॥

सुखवल्गुः, पुं, (सुखस्य वल्गुः प्रीतिकरः ।)
दाडिमवृक्षः । इति शब्दमाला । सुखप्रिये, त्रि ॥

सुखवाचिका, स्त्री, (सुखं वाचयति शोधयतीति ।
वच् + शिच् + श्वल् + क्तिष्ठां टाप् । अत
इत्वं च ।) अम्बुजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखवाद्यं, स्त्री, (सुखेन वाद्यम् ।) वक्रनालवाद्यम् ।
वाक इति भाषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सुखस्य मुखेन च वाद्यञ्च । शिवपूजान्ते वम्
इति शब्देन गानवाद्यम् । यथा,—

“लिङ्गं निर्माय विधिवत् विधिवत् पूजयेच्च तम् ।
पदक्षरं जपित्वा वै सुखवाद्यं शुचिस्मिते ॥”

इति लिङ्गार्चनतन्त्रे १५ पटलः ॥

अपि च ।

“सुखवाद्यं सवृत्तं हि कृत्वा तु परमेश्वरि ।
मातृकामन्त्रसहितं सुखवाद्यं सुदर्शनम् ॥
त्यक्तारादिशकारान्तमनुलोमविलोमतः ।
उपाये परमेशानि । सुखवाद्यं शुचिस्मिते ॥
सविन्दं वर्णमुपायं पद्याश्रयात्कां प्रिये ।
अनुलोमविलोमेन सर्वेषां च वरानने ॥

अनेनैव विधानेन सुखवाद्यं करोति यः ।

स सिद्धः सगणः सोऽपि स शिवो नात्र संशयः ।

नृत्यज्योत्स्नं देवेशि । सुखवाद्यप्रसादनः ॥

यस्मिन् काले मद्देशानि । असुरो बलवान् भवेत् ।

तस्मिन् काले मद्देशानि । सुखवाद्यं करोम्यहम् ॥

ततश्चत्वा परमेशानि । असुरा राजमाश्च ये ।

पलायन्ते मद्देशानि । ततश्चत्वा परमेश्वरि ।

ये नरा सुवि तिष्ठन्ति सुखवाद्यं विना प्रिये ।

स सन्वयातनाभोगी अन्ये कुम्भीरतां व्रजेत् ॥”

इति च लिङ्गार्चनतन्त्रे ८ पटलः ॥

सुखवासः, पुं, (सुखस्य वासः सौरभ्यमस्मात् ।)

गन्धदण्डम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखवासनः, पुं, (सुखं वासयतीति । वस् +

शिच् + श्वल् ।) सुखसद्गन्धकारकद्रव्यम् । तन-

पथ्यायः । आमोदो २ । इत्यमरः । १२।५।२१ ॥ इ

सुखवासनवटिकादौ आमोदयुक्तः कर्पूरादि-

रामोदो इन् । सुखं वासयति सुखवासनः

नन्द्यादित्वादनः । नानाद्रव्यरचित एकैकश्च

एव वा कर्पूरादिभिर्मुखाः पथ्योऽस्य सुखवासनवटि-

रामोदोति सन्वसम् । शुभवासन इति पाठे

शुभं मनोहरं वासनं वासो यस्य केशादेः स

आमोदोऽद्यादुरितिसुभूतिः । चौरस्वामिना तु

समाकषादिचतुष्टयेन इष्टगन्धादिचतुष्टयेन च

पथ्यायद्वयमाख्यातम् । शब्दागर्वे तु ।

“कस्तूरिकायामामोदः कर्पूरे सुखवासनः ।

वक्रुवे स्यात् परिमलसम्प्रेक्षं सुरभिस्तथा ।

गन्धा द्विषदिरप्येते गुणित्तां त्रिलङ्का ॥”

इति भरतः ॥

सुखविलुण्ठिका, स्त्री, (सुखेन विलुण्ठयतीति ।

लुण्ठ + शिच् + श्वल् । स्त्रियां टाप् । अत इत्वं

च ।) ह्याग्री । इति शब्दरत्नावली ॥

सुखविष्टा, स्त्री, (सुखे विष्टा मनमस्याः ।)

तैलपायिका । यथा,—

“वल्गुलिका सुखविष्टा परीष्णी तैलपायिका ।”

इति हेमचन्द्रः ॥

सुखशफः, पुं, (सुखं शफं क्षुर इव तीक्ष्णमस्य ।)

दुर्मुखः । इति शब्दमाला ॥

सुखशुद्धिः, स्त्री, (सुखस्य शुद्धिः ।) वक्तृशोधनम् ।

यथा, आह्निकतन्त्रे ।

“अभावे दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धदिने तथा ।

अपां द्वादशगुणैर्मुखशुद्धिर्ह्यधीयते ॥”

सुखशोधनं, स्त्री, (सुखस्य शोधनम् ।) त्वचम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखशोधनः, पुं, (सुखं शोधयत्यनेनेति । शुष् + शिच्

+ करणे लुट् ।) कटुरसः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुखशोधी, [नृ] पुं, (सुखं शोधयतीति । शुष् +

शिच् + शिनिः ।) जम्बीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(गुणादयोऽस्य जम्बीरशब्दे ज्ञातव्याः ।)

सुखहीनः, त्रि, (सुखं हीयति निरस्यति विह्वलं

करोतीति भावः । हीव + इगुपप्रत्वात् कः

पृथोदरादित्वात् वस्य क्तम् ।) दुर्मुखः । इति

शब्दमाला ॥

सुखसम्भवः, पुं, (सुखान् सम्भव उत्पत्तिरस्य ।

ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७६ ॥

सुखसुरं, स्त्री, (सुखस्य सुरा इति “विभाषा

सेनासुराच्छायाशालानिधानाम् । २।४।२५ ।

इति षष्ठीसमासे सुराशब्दस्य द्वस्त्वम् ।)

तालसुरा । इति त्रिकाण्डशेषः । ताड्री इति

भाषा ॥

सुखसावः, पुं, (सु भावे + घञ् । सुखात् सावः

पतनमस्य ।) लाला । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखानिः, पुं, (सुखं सुखोऽनिः ।) दावापिः ।

यथा,—

“हेमकेलिर्दयोश्चाथ नृदाकुः स्याद्दवानलः ।

सुखोल्का भूतसञ्चारी सुखानिर्भरधरः ॥”

इति शब्दमाला ॥

शवमुखे इत्यवृद्धः । इति लोके । शास्त्रे तु

शिरःस्थाने । यथा,—

“देवाश्चापि सुखाः सर्वे गृहीत्वा तु हुता-

शनम् ।

गृहीत्वा पाणिना चैव मन्त्रमेतदुदीरयेत् ॥

कृत्वा तु दुष्कृतं कर्म जानता वायजानता ।

नृत्यकालवशं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम् ॥

धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम् ।

दृष्ट्वैव सन्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स

गच्छतु ॥

एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।

ज्वलमानं तथा बद्धं शिरः स्थाने प्रदापयेत् ॥

चातुर्वर्ण्यं संस्थानमेव भवति पुत्रिके ।”

इति मुहूर्ततन्त्रम् ॥

सुखामयः, पुं, (सुखस्थामयः ।) सुखरोगः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

सुखार्जकः, पुं, अर्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखास्त्रः, पुं, (सुखं अस्त्रमिवास्त्रम् ।) कर्कटः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुखोल्का, स्त्री, (सुखं उल्केव यस्याः ।) दावा-

नलः । इति शब्दमाला ॥

सुखः, पुं, प्रथमः कल्पः । इत्यमरः । २ । ७ । ४० ॥

यागादिषु शास्त्रोक्तः प्रथमः कल्पो सुखः

स्यात् । यथा, ब्रौहिभिर्यजेतेत्यादिना उत्कृष्ट-

त्वात् सुखमिव सुखः विकारसंघेद्यादिना

इवार्थे यः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

सुखः, त्रि, अष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ॥

(तथास्य पथ्यायः ।

“प्रधानसुत्तमं रस्यं अष्टं सुखमनुत्तमम् ।

वरं वरेण्यं प्रसुखं परार्हं प्रवरन्तथा ॥”

इति वेद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथा, भागवते । ४ । २५ । ४६ ।

“सुखानामपुरस्तादास्तयापणवद्दुनौ ॥”

सुखसर्गः, पुं, (सुखानां सर्ग इति ।) स्यावर-

द्वष्टिः । यथा,—

“सुखसर्गश्चतुर्थस्तु सुख्या वै स्यावराः स्मृताः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

सुगूहः, पुं, दाह्युपपत्तौ । इति भरिप्रयोगः ॥

सुग्धः, त्रि, (सुहृ + कर्त्तरि क्तः ।) सुहृः । (यथा, ऋग्वेदे । ५ । १० । ५ ।

“अज्ञेयविदं यथा सुग्धो भुवनान्दीधृयुः ॥”)

सुन्दरः । इति विश्वः ॥ (यथा, मेघदूते । १४ ।

“दृष्टोत्साहचक्रितचक्रितं सुग्धसिद्धा-

ङ्गनाभिः ॥”)

सुग्धबोधं, स्त्री, (सुग्धः सुन्दरः बोधः ज्ञानं पद- पदार्थानां भवत्यस्मात् । यद्वा, सुग्धान् सुहृन् अल्पबुद्धीन् जनान् बोधयतीति । सुग्धबोधम् । इति दुर्गादासः । सुग्ध + बुध् + “कर्मण्यण् । ३ । २ । १ । इति अण् ।) बोधदेवकृतव्याकरण- विशेषः । यथास्याद्यञोक्तः ।

“सुकुण्डं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते ।

सुग्धबोधं व्याकरणं परोपकृतत्वे मया ॥”

सुग्धा, स्त्री, (सुग्ध + टाप् ।) नायिकाविशेषः । (सा च नायिका स्वीयापरकीयामिदेन द्विविधा ।) तत्र स्त्रीयापि त्रिविधा । सुग्धा मध्या प्रगल्भा च । तत्राङ्कुरिनयौवना सुग्धा । सा च ज्ञातयौवना अज्ञातयौवना च । सैव क्रमशो लज्जाभय- पराधीनरतिर्नवोद्गा । सैव जातप्रश्रया विश्रब्ध- नवोद्गा । अस्याङ्गि क्रिया मनोहरा । कोपे माहर्षं नवविभूषणे समीहा च ॥ सुग्धा यथा । “आज्ञप्तं किल कामदेवधरणीपालेन काले शुभे वस्तुं वास्तविधिं विधास्यति तनौ तारुण्य- मेणीदृष्टः ।

दृष्ट्या खञ्जनचातुरी सुखरुचा सौधाकरी

माधुरी
वाचा किञ्च सधासुद्रलहरी लावण्यमाम-
न्ताते ॥” ॥

अज्ञातयौवना यथा,—

“नीरात्तोरसुपागता अवणयोः सीन्नि स्फुर-
त्रेवयोः

ओन्ने लममिदं किमुतुपलमिति ज्ञातुं करं
न्यस्यति ।

शवालाङ्कुरशङ्कया शशितुखी रोमावर्लो
प्रोञ्जति
आन्तास्मात् सुहृः सखीमिवदितओणीभरा
पृच्छति ॥”

ज्ञातयौवना यथा,—

“खयम्भूः शम्भुरस्मोजलोचने त्वत्पयोधरः ।
नखेन कस्य धनस्य चन्द्रचूडो भविष्यति ॥”

नवोद्गा यथा,—

“हृत्ते धृतापि श्रयने विनिवेशितापि
क्रोडे कृतापि यतते वहिरेव गन्तुम् ।
जानीमहे नववधूरय तस्य वध्या
यः पारदं स्थिरयितुं चमते करेण ॥”

द्वितीया यथा,—

“बलाङ्गीता पार्श्वं सुखमसुखं नैव कुरुते
धुनाना मृद्वानं चिपति वदनं चुम्बनविधौ ।
हृदि न्यस्तं हृत्तं चिपति गमनारोपितमना
नवोद्गा बोद्गारं रमयति च सन्तापयति च ॥”
विश्रब्धनवोद्गा यथा,—

“दरसुकुलितनेत्रपालिनीवी-
नियमिनवाङ्कुरोरुयुग्मवन्धम् ।
करकलितकुचम्यलं नवोद्गा
खपिति समीपमुपेत्य कस्य यूनः ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

सुच इ ङ् कल्प्ने । दम्भे । शाल्ये । इति कवि-
सुच ड् कल्पद्रुमः ॥ (भा०-व्यात्म०-अक०-
सेट् ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । इ सुच्यते । ङ
सुचते ङ मोचते । इति दुर्गादासः ॥

सुच छ प्र प ज औ मोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-उभ०-सक०-वन्धनरहितोभावे अक०-
अनिट् ।) मोक्षस्यागः । छ असुचन् । प्र
प ज सुचति सुचते धनं दाता । वन्धन-
रहितोभावे अकर्मकोऽयम् । आलानान्मुक्तो
गजः कर्त्तरि क्तः । एवं पापान्मुक्त इत्यादौ
पापवन्धनान्मुक्त इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

सुच क मोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर० सक०-सेट् ।) क मोचयति । मोक्षस्यागः ।
इति दुर्गादासः ॥

सुचिरः, त्रि, (सुचति धनादिकं ददातीति ।
सुच् + “इषिमदिसुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दि-
चन्दिनिमिहिमुहिमुचोति ।” उणा० १ ।
५२ । इति किरच् ।) दाता । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

सुचिरः, पुं, (सुच् + किरच् ।) धर्मः । वायुः ।
देवता । इति संज्ञिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥

सुचुकुन्दः, पुं, (सुच् + बाहुलकात् कुः । सुचुः
कुन्द इवेति । राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः ।)
पुण्यवृत्तिविशेषः । मेकचन्द इति हिन्दी भाषा ।
(यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । १० ।

“आनन्दं सुचुकुन्दकन्दलि ! भज स्वस्यासि
वासन्तिके ।”)

तत्पर्यायः । छत्रवृत्तः २ चित्रकः ३ प्रति-
विष्णुकः ४ । इति भावप्रकाशः ॥ बहुपुत्रः ५

सुदलः ६ हरिवक्त्रभः ७ सुपुण्यः ८ अर्थाहः ९

लक्ष्यकः १० रक्तप्रसवः ११ । अस्य गुणाः ।

कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफघातनाशित्वम् ।

कण्ठकरत्वम् । त्वग्दोषशोफशमनत्वम् । जीर्ण-
ज्वरविनाशनत्वम् । इति राजानर्घरुटः ॥

शिरःपीडापित्तासविषनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ * ॥ मान्वाटराजपुत्रः । इति

श्रीभागवतम् । ६ । ७ । ३८ ।
(यथा च देवीभागवते । ७ । १० । ४ ।

“तस्यासुतपादयामास मान्वाता द्वौ सुतौ नृप ! ।
पुरुकुत्सं सुविख्यातं सुचुकुन्दं तथापरम् ॥”)

सुचुटी, स्त्री, अङ्गुलिमोटनम् । आङ्गुलमट्कान
इति भाषा । यथा,—

“सुचुटी सुकुटी चैव भवेदङ्गुलिमोटने ।”
इति शब्दरत्नावली ॥
सुटिः । सुटा इति भाषा । यथा,—
“सम्पिडिताङ्गुलिः पाणिमुष्टिमुं सुचुट्यपि ।”
इति हेमचन्द्रः । ३ । २६१ ॥

सुज इ क नृजाध्वन्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
सुज क (चुरा०-पर०-मार्जने सक०-ध्वनौ
अक०-सेट् ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । इ क सुज्ज-
यति । क मोचयति । इति दुर्गादासः ॥

सुश्चकः, पुं, (सुचिङ् + चुल् ।) सुष्ककटुचः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुज्जः, पुं, (सुज्जाते न्ययते अनेन । सुज्ज + करणे
अच् ।) हण्विप्रेषः । सुँ ज इति भाषा ॥
(यथा, पञ्चदश्याम् । १ । ४२ ।

“यथा सुज्जादीषिकैवमात्मा युक्ता ससुहृतः ।
शरीरचित्तवाह्वीरैः परं ब्रह्मैव जायते ॥”)

तत्पर्यायः । मौञ्जीहणाख्यः २ ब्राह्मण्यः ३
तेजनाङ्गयः ४ वागीरकः ५ सुज्जनकः ६
श्रीरी ७ दर्भाङ्गवः ८ दूरम्बलः ९ दृढलणः १०
दृढम्बलः ११ बहुपुत्रः १२ रञ्जनः १३ शत्रु-
भङ्गः १४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीत-
त्वम् । कफपित्तजदोषनाशित्वम् । ग्रहरक्षासु
दीक्षासु च पावनत्वम् । भूतनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“सुज्जो सुज्जातको वाणः स्थूलदर्भः सुमेधसः ।
सुज्जह्वयन् मधुरं तुवरं शिशिरं तथा ॥

दाहहृणाविसर्पासन्धवस्त्यचिरोगाजित् ।
दीपत्रयहरं वृष्यं मेखलासुप्रयुज्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शरः । इति रत्नमाला । उपनयनकाले सुज्ज-
मेखलाधारणविधिर्यथा । अथैनं माणवक-
माचार्यास्त्रिःप्रदक्षिणं चित्रतं सुज्जमेखलां परि-
धापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति । इति भवदेव-
भट्टः ॥

सुज्जकेशी, [नृ] पुं, (सुज्जा इव केशाः सन्त्यस्य ।
इतिः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३१ ॥

सुज्जरं, स्त्री, (सुज्जाते प्रचाल्यते । इति । सुज्ज +
बाहुलकात् अरन् ।) शालूकम् । इति
शब्दमाला ॥

सुज्जातकः, पुं, (सुज्जं अतति तत्सादृश्यं प्राप्नो-
तीति । अत + अच् । ततः स्वार्थे कन् ।) पुण्य-
शाकभेदः । अस्य गुणाः । परं खाडुत्वम् ।

वृष्यत्वम् । पित्तानिलापहत्वम् । इति राज-
वक्त्रभः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्याये ।

“इत्तिकर्णसुज्जातककामष्कप्रभृतीनि ।”)

सुट इ मर्हे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरि । इ सुट्यते । मर्हो
मर्हनम् । इति दुर्गादासः ॥

सुट कि च्छुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पक्षे भा०-सक०-सेट् ।) च्छुदि चूर्णीकरणे ।

कि मोटयति तण्डुलं शिला । यस्तु दुर्गं च
सोटतीति हलायुधः ॥

सुट शि आच्चेवे च । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) पवर्गशेषादिः ।

शि सुटति असुटोत्तु सुमोट । चकारात् च्छुदि
त्र । सुटति द्विषां दर्भं य इति हलायुधः ।

इति दुर्गादासः ॥

सुट इ ड पलायने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-पालने सक०-सेट् ।) पवर्ग-
प्रोभादिः । पञ्चमस्वरी । इ सुख्यते । उ सुखते
चौरः । इति दुर्गादासः ॥

सुड इ छिदि । मर्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ
सुख्यते । छेद इह लोमच्छेद एव । सुखनि
सुखं नापितः । लोमरहितं करोतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

सुड इ ड मये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) पवर्गप्रोभादिः । पञ्चम-
स्वरी । मयमिति मञ्जधातोः क्ते रूपं मञ्जन-
मित्यर्थः । इ सुख्यते । उ सुखते प्रसूरी जले ।
चतुर्भुजस्तु मार्जन इति । पठित्वा मार्जनं
सुहिरिति आख्याय सुखनं जलेन गात्रं लोक
इत्युदाहृतवान् । इति दुर्गादासः ॥

सुग प्र प्रतिज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) प्र सुगति व्रतं लोकः ।
प्रतिज्ञानातीत्यर्थः । मोक्षिता । इति दुर्गा-
दासः ॥

सुखं, स्त्री, (सुख्यन्ते उप्यन्ते केशा अस्मात् यद्वा,
सुखते मञ्जनीति । सुख + अच् ।) शिरः ।
इति नपुंसकलिङ्गसंज्ञे अमरः । ३ । ५ । ३४ ॥
(यथा, मोहसुत्रे । १५ ।

“अङ्गं मलितं पलितं सुख
दन्तविहीनं यातं तुखम् ।
करष्टकम्पितशोभितदण्डं
तदपि न सुख्याशाभाखम् ॥”

उपनिषद्विशेषः । तदुक्तं यथा,—

“इशाकेनकटप्रज्ञसुखमाखुर्क्यातिरिति ।
छान्दोग्यं दृष्टदार्ढ्यमैतरेयं तथा दश ॥”
बोलम् । सुखायसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखः, पुं, (सुखनं सुखः केशापनयनं सुडि खण्डने
भावे घञ् । ततः अर्थ आद्यच् इत्यमर
टीकायां रायभरती ।) वलिराजस्य सैनिक-
दैवविशेषः ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
२३२ । ५ ।

“एकाच्च एकपानसुखो विद्युदचक्षुर्भुजः ।
युष्मसेनापतिर्देवभेदः । यथा, माकण्डेयपुराणे ।
८७ । २८ ।

“हे चण्ड ! हे सुख ! बलैर्बहुले परिवारितौ ।”
सुखमेवावयवत्वेनाख्यस्य । अच् ।) राहुग्रहः ।
इति मेदिनी । छे, २२ ॥ (सुखं सुखनं जीवि-
काल्पनाख्यस्य । अच् ।) नापितः । इति
जटाधरः ॥ (सुखनं स्तम्बावच्छेदे खण्डनम-
ख्यस्य । अच् ।) स्याण्टश्च । इति कैचित् ॥
सुखः, पुं, स्त्री, (सुख + अच् ।) रूढा । इति
मेदिनी । छे, २२ ॥

सुखः, त्रि, सुखितः । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥
रे सुखितसुखे । सुडि खण्डने भावे घञि सुखो
सुखं केशापनयनं तद्व्यागात् अर्थ आद्यचि
सुखः पुमान् स्त्रियां सुखा । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ११६ । ८ ।
‘चरन् भैचं सुनिर्मण्डश्चरिण्यामि महीमिमाम् ॥’)
सुखकं, स्त्री, (सुखमेवेति सुख + स्वार्थ कन् ।)
मस्तकम् ॥ (उपनिषद्विशेषश्च ॥)

सुखकः, पुं, (सुखयतीति । सुडि + क्वल् ।)
नापितः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २३० ॥

सुखचणकः, पुं, (सुखित इव चणकः ।) कलायः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखनं, स्त्री, (सुख + ल्युट् ।) केशच्छेदनम् ।
तत्पर्यायः । भद्रकरणम् २ वपनम् ३ परि-
वापनम् ४ चौरम् ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८७ ॥
(यथा, महाभारते । १२ । २३ । ४६ ।

“भ्रातुरस्य हितं वाक्यं शृणु धर्मज्ञसत्तम ! ।
दण्ड एव हि राजेन्द्र । ज्ञानधर्मो न सुखनम् ॥”)
सुखफलः, पुं, (सुखवन् फलमस्य ।) नारिकेल-
वृक्षः । यथा,—

“तथा सुखफलश्चापि विश्वामित्रप्रियोऽपि च ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

सुखशालिः, पुं, (सुखी सुखित इव शालिः ।)
शालिभेदः । तत्पर्यायः । सुखनव २
निःशूक्तः ३ अशूक्तः ४ । अस्य गुणाः ।
त्रिदोषनाशित्वम् । मधुराम्लत्वम् । बलप्रदत्वम् ।
रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । सुख-
जाद्यस्त्राप्रहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखा, स्त्री, (सुख + स्त्रियां टाप् ।) सुखीरिका ।
इति मेदिनी । छे, २२ ॥ सुखिता स्त्री । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

सुखाख्या, स्त्री, (सुखेत्याख्याः ।) महाआव-
णिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखायसं, स्त्री, (सुखश्च तत् अयश्चेति । सुख +
अयस् + “अनोष्मायः सरसां जातिसंज्ञयोः ।”
५ । ४ । ६ । इति टच् ।) लोहम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुखितं, स्त्री, (सुख्यते खण्यते इति । सुडि खण्डने
+ कर्मणि क्तः ।) लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वापितसुखे, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ८५ ॥

सुखितिका, स्त्री, (सुखित + स्वार्थे कन् + स्त्रियां
टाप् अत इच् ।) वृक्षविशेषः । सुखीरी इति
भाषा । तत्पर्यायः । अलमुषा २ आवणी ३
पलङ्कषा ४ कदम्बपुण्या ५ श्रवणा ६ भूतघ्नी ७
कुम्भला ८ अरुणा ९ । इति रत्नमाला ॥

सुखी, [न] पुं, (सुखयति केशान् वपति इति ।
सुख + णिनिः ।) नापितः । इत्यमरः । २ ।
१० । १० ॥ (योगाचार्यविशेषः । यथा, शिव-
पुराणे वायुसंहितायाम् । २ । १० । ५—६ ॥
‘महाकालश्च श्रुत्वा च दृष्ट्वा सुखी स एव
च ।’

इत्यादावारम् ।

अष्टाविंशतिसंख्याता योगाचार्या युगक्रमात् ।
संन्यासितकेशच्छेदगः । यथा, महाभारते । १३ ।
१४ । ३७४ ।

“दिनेऽहमे तु विप्रैर्य दौचितोऽहं यथाविधि ।

दृष्ट्वा सुखी कुशी चोरी घृताक्तो मेखनी-
कृतः ॥”)

सुखीरिका, स्त्री, (सुखि + बाहुलकात् ईरच् ।
स्त्रियां डीष् स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप्
“केश्यः ।” ७ । ४ । १३ । इति पूर्वस्य क्खः ।)
सुखितिका । इति जटाधरः ॥

सुन्, स्त्री, (मोदतेऽनया इति । सुद् + क्तिप् ।)
वृद्धिनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुत्, [इ] स्त्री, (मोदनमिति । सुद् + भावे क्तिप् ।)
हर्षः । इत्यमरः । १ । ४ । २४ ॥ (यथा, रघु-
वंशे । ३ । २५ ।

“उवाच धात्रा प्रथमोदितं वचो

ययौ तदीयामवलम्बा चाहुलिम् ।

अभूच्च नम्रः प्रणिपातप्रिच्छया

पितुर्मूर्धं तेन ततान सोऽर्भकः ॥”)

सुद क संसर्गः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-
सक० सेट् ।) क मोदयति हृतेनात्रं लोकः ।
इति दुर्गादासः ॥

सुद णि ड हर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक० सेट् ।) हर्षश्चित्तोत्साहः । णि
सुदितोऽस्ति ड मोदते घनी । इति दुर्गा-
दासः ॥

सुदा, स्त्री, (सुद् + घञर्थे कः ततटाप् ।) हर्षः ।
यथा । सुखमानन्दधुर्मदा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ११६ । ३० ।
“तं मन्त्रं क्रियमाणं तु मन्त्रिभिस्तेन भूयता ।
तत्पार्श्ववर्तिनी कन्या शुआवाध सुदा-
वती ॥”)

सुदितः, त्रि, (सुद् + क्त ।) यद्वा, सुदा अस्य जाता ।
सुदा + इतच् ।) आनन्दितः । यथा,—

“आर्त्तात् सुदिता दृष्टे प्रोषिते मलिना कृष्णा ।
वृते स्मियेत या पत्नी साध्वी ज्ञेया पतिव्रता ॥”
इति सुहिततत्त्वम् ॥

आलिङ्गनविशेषः । तस्य लक्षणं यथा । नायि-
कया नायकस्य वामपार्श्वे उषित्वा वामपादं
तस्योदयमध्ये स्थापयित्वा उभौ मिलित्वा
यदवस्थानम् । इति कामशास्त्रम् ॥

सुदिता, स्त्री, (मोदते इति सुद् + स्वर्धधातुभ्य
इन् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् गुणाभावः ।
सुदिः तस्य भावः इति तल् + टाप् ।) सुदा ।
हर्षः । इत्यमरटीकायां मधुरेशः ॥ (यथा,
पातञ्जलसूत्रम् । १ । ३३ ।

“मेत्रीकरणासुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्या-
पुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥”)

सुदिरः, पुं, (मोदन्ते अनेन प्रजा इति । सुद् +
“दधिमदिसुदीति ।” उणा० । १ । ५२ । इति
किरच् ।) मेघः । इत्यमरः । १ । ३ । ७७ (यथा,—
गीतगोविन्दे । २ । ३ ।

“प्रचुरपुरन्दरधनुरसुरक्षितमेदुरसुदिर-

सुवेश्मम् ॥”)

कासुकः । इति मेदिनी । रे, २०५ । भेदः ।
इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

सुज्ञः, पुं, (मोदते अनेन इति । सुद् + "सुदियो-
गंगौ ।" उणा० १।१२७ । इति गक् ।)
पञ्चविशेषः । तत्पर्यायः । जलवायसः २ ।
इति हेमचन्द्रः । १ । २३८ ॥ श्रीमध्यायभेदः ।
सुग इति भाषा । (यथा, मनुः । ६ । ३६ ।
"त्रीहयः शालयो सुज्ञास्तिलामाषास्तथा यवाः ।")
तत्पर्यायः । स्रपश्रेष्ठः २ वर्णाष्टः ३ रसोक्तमः ४
सुक्तिप्रदः ५ हयानन्दः ६ सुफलः ७ वाञ्छि-
भोजनः ८ । अस्य गुणाः । कथायत्वम् । मधु-
रत्वम् । कफपित्तासजित्वम् । लघुत्वम् । ग्राहि-
त्वम् । शीतत्वम् । पाके कटुत्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।
नातिवातलत्वम् । तद्व्यूषगुणाः । पित्तशमानि-
शमनत्वम् । लघुत्वम् । सन्तापहारित्वम् ।
अरोचकनाशित्वम् । तत्त्वैवव्युक्तश्चेत् रक्त-
प्रसादनत्वम् । सर्वरुजापहारित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । रुचत्वम् । खादु-
त्वम् । अल्पानिलत्वम् । ज्वरघ्नत्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥ * ॥ वनसुज्ञगुणाः ।
"सुज्ञः शीतलो ग्राही कफपित्तज्वरापहः ॥"
तद्विशेषा यथा, राजवल्लभे ।
"प्रधाना हरितास्तत्र वनसुज्ञास्तु सुज्ञवत् ।
हृष्यसुज्ञा महासुज्ञा गौरा हरितपीतकाः ।
श्वेता रक्ताश्च निर्दिष्टा लवणः पूर्वपूर्ववत् ॥"
सुज्ञपर्णी, स्त्री, (सुज्ञस्यैव पर्णान्यस्याः सुज्ञपर्ण +
जातौ डीप् ।) वनसुज्ञः । सुगानो इति
भाषा । तत्पर्यायः । काकसुज्ञा २ सदा ३ ।
इत्यमरः ॥ सुज्ञसदा ४ शिखी ५ मार्जार-
गन्धिका ६ वनजा ७ रिङ्गिणी ८ हस्ता ९
सुज्ञपर्णी १० कुरङ्गिका ११ कोशिला १२
वनोज्ञवा १३ वनसुज्ञा १४ आरण्यसुज्ञा १५
वन्या १६ । कुरङ्गिकास्याने करङ्गिका इति च
पाठः । अस्या गुणाः । हिमत्वम् । काव-
वातरक्तक्षयपित्ताहज्वरनाशित्वम् । चक्षुष्य-
त्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च । यथा, भावप्रकाशे ।
"सुज्ञपर्णी काकपर्णी स्रपश्रेष्ठ्यल्पपर्णिका ।
काकसुज्ञा च वा प्रोक्ता तथा मार्जारगन्धिका ।
सुज्ञपर्णी हिमा रुक्षा तिला खादुश्च शुक्रला ।
चक्षुष्या क्षयशोथघ्नी ग्राहिणी ज्वरदाहघ्नवत् ।
शोधत्रयहरो लक्ष्मी ग्रहण्यश्रीरतिवारहवत् ॥"
सुज्ञभुक्, [ज] पुं, (सुज्ञं भुङ्क्ते इति । भुज् +
क्तिप् ।) घोटकः । इति जटाधरः ॥
सुज्ञभोजी, [ज] पुं, (सुज्ञं भुङ्क्ते इति । भुज् +
णिनिः ।) अश्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुज्ञमोदकः, पुं, (सुज्ञेन खाति मोदकः ।) मोदक-
विशेषः । मतिचुर इति भाषा । यथा,—
"सुज्ञानां धूमसर्पिं सन्धुगुणलेयैर्मिलाम्बुना ।
कटाहस्यष्टनस्योर्ध्वं भर्त्सरं स्थापयेत्ततः ॥
धूमवीन्तु द्रवीभूतां प्रक्षिपेत् भर्त्सरोपरि ।
प्रतन्ति विन्द्वस्सस्तात्तान् सुपज्ञान् सुसहरेत् ।
सितापाकेन संयोज्य कुर्वातु युक्तेन मोदकान् ॥"
अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।

"लघुग्राही । न दोषघ्नः खादुः शीतो रुचिप्रदः ।
चक्षुष्यो ज्वरहृत् वल्यस्तर्पणो सुज्ञमोदकः ॥"
सुज्ञरं, स्त्री, (सुद् + आनन्दं गिरति विकिरतीति । गृ +
अच् ।) मल्लिकामेदः । लोष्टादिभेदे, पुं ।
इति मेदिनी । रे, २०४ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । २११ । ३ ।
"गदापट्टिशधारिण्या गूलसुज्ञरहस्तया ।
प्रस्थितौ सहस्रमृगया महत्या दैत्यसेनया ॥")
सुज्ञरः, पुं, (सुद् + गृ + अच् ।) कर्मारवृक्षः ।
पुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । गन्धसारः २
सप्तपत्रः ३ अतिगन्धः ४ गन्धराजः ५ विट-
प्रियः ६ प्रियः ७ जनेष्टः ८ नृगेष्टः ९ । अस्य
गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । सुरभित्वम् ।
सौख्यदायकत्वम् । मनोजकारित्वम् । मधु-
पानन्दकारित्वम् । पित्तप्रकोपनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अश्वविशेषः । सुगुर
इति भाषा । तत्पर्यायः । द्रुघणः २ घनः ३ ।
इत्यमरः ॥ द्रुघणः ४ । इति भरतः ॥ पञ्चणः ५ ।
इति जटाधरः ॥ सुज्ञरः कोरकास्त्रयोः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ । १२ । ७३ ।
"पादपाविह्वपरिधः शिलानिव्यसुज्ञरः ॥")
सुज्ञरकः, पुं, (सुज्ञरमिवेति प्रतिकृतौ कन् ।)
कर्मारः । इति राजनिर्घण्टः । कामराज्ञा
इति भाषा ॥
सुज्ञलं, स्त्री, रोहिण्यलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुज्ञलः, पुं, हयंश्वराजपुत्रः । यथा,—
"सुज्ञान्तेः पुरुजानुः तस्माच्चर्चः ततश्च हयंश्वः
हयंश्वान्मृगलल्लघ्वपट्टहृदियुवोनरकाम्पित्य-
संज्ञाः । पञ्चानामेतेषां विषयाणां रक्षणाया-
लमेते मत्पुत्रा इति पित्राभिहिता इति
पञ्चालाः । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १६
अध्यायः ॥ (सुज्ञं लातीति । ला + कः । इत्यु-
णादितृत्तौ उज्जलदत्तः ।) गोत्रकारकसुनि-
विशेषः । तस्य भार्या इन्द्रसेना । इति पुराणम् ॥
(उपनिषद्विशेषः ॥)
सुज्ञयः, पुं, वनसुज्ञः । इति शब्दरत्नावली ॥
सुज्ञयकः, पुं, (सुज्ञय + स्वार्थे कन् ।) वनसुज्ञः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १७ ॥
सुज्ञार्द्रवटः, पुं, (सुज्ञेनार्द्रः वटः ।) वटक-
विशेषः । आदावडा इति भाषा । यथा,—
"सुज्ञपिष्टीविरचितान् वटकांस्तैलपाचितान् ।
हस्तेन चूर्णयेत् सम्यक् तस्मिन्चूर्णे विनिक्षिपेत् ॥
भृष्टं हिङ्गुार्द्रकं सूक्ष्मं मरिचं जौरकं तथा ।
निखूरं यवानीष युक्त्वा सर्वं विमिश्रयेत् ॥
सुज्ञपिष्टीं पचेत् सम्यक् स्यात्कामाङ्गारकोपरि ।
तस्यास्तु गोलकं कुर्वात्तन्मध्ये पूरणं क्षिपेत् ॥
तेले तान् गोलकान् पक्वा कथितार्वा निम-
ज्जयेत् ॥
गोलकाः पाचकैः प्रोक्तास्ते त्वार्द्रकवटा अपि ॥"
अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
"सुज्ञार्द्रकवटा रय्या लघवी बलकारकाः ।
दीपनास्पर्णः पथ्यास्त्रिदोषेषु प्रपूजिताः ॥"

सुद्रा, स्त्री, (मोदते अनवेति । सुद् + "स्फायि-
तश्चीत्यादि ।" उणा० २।१३ । इति रक् अतः
टाप् ।) प्रत्ययकारिणी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । नामेर मोहर इति भाषा ॥ अङ्गुलि-
सुद्रा । इति शब्दरत्नावली ॥ क्वापेर आङ्गुली
इति भाषा । स्वर्णरौप्यादिसुद्रिका च । (यथा,
अभिज्ञानशाकुन्तले । २ ।
"इमां सुद्रां त्वद्गुलौ निवेशयता मया ।"
चिह्नम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । २४ । १७ ।
"ज्ञानविज्ञानयोगेन कर्मण्यासुहृन् जटाः ।
हिरण्यकेशः पद्माक्षः पद्मसुद्रापदाम्बुजः ॥")
मोहर टाका इत्यादि भाषा । इति लोका-
प्रसिद्धिः ॥ * ॥ पञ्चधालिप्यन्तर्गतलिपिविशेषः ।
क्वापार अक्षर इति भाषा । यथा,—
"सुद्रालिपिः शिल्पलिपिलिपिलिखितसम्भवा ।
शुद्धिकावुगसम्भूता लिपयः पञ्चधा स्मृताः ।
एताभिलिपिभिर्वाप्रा धरित्री शुभदा हरः ॥"
इति वाराहीतन्त्रम् ॥
"लेखन्या लिखितं विप्रैर्मन्त्राभिरङ्गितम् यत् ।
शिल्पादिनिर्मितं यच्च पाठ्यं धार्यं च सर्वदा ॥"
इति खड्गमालातन्त्रम् ॥ * ॥
पञ्चमकारान्तर्गतभट्टद्रव्यविशेषः । यथा,—
"द्रव्यकालखुला भट्टा गोधूमचयकादयः ।
तस्य नाम भवेद्देवि । सुद्रा सुक्तिप्रदायिनी ॥"
इति निष्ठागतन्त्रे ११ पटलः ॥
तस्याः शोधनं यथा,—
"ॐ तद्विष्णोः परमं पदं वदा पश्यन्ति हरयः
दिवीव चक्षुराततम् । ॐ तद्विष्णो विपश्यन्तो
जाग्रांसः समिन्वते विष्णोर्धेतु परमं पदम् ।
इति मन्त्राभ्यां शोधनम् । इति स्वतन्त्रतन्त्रम् ॥
शरीरे धार्यभगवदायुधादिचिह्नम् । क्वाप इति
भाषा । यथा,—
"ततो नारायणं सुद्रां धारयेत् प्रीतः ॥
हरेः ।
मन्त्रसूक्तैश्चिह्नानि चक्रादीन्यायुधानि च ॥
अथ सुद्राधारणनियता स्मृतौ ।
"अङ्कितः शङ्खचक्राभ्यामुभयोर्वाङ्गुलयोः ।
समर्चयेद्देविं नित्यं नान्यथा पूजनं भवेत् ॥"
आदिपुराणे ।
"शङ्खचक्रोर्ध्वपुष्पादिरहितं ब्राह्मणाधमम् ।
गर्हभं तु समारोप्य राजा राष्ट्रात् प्रवासयेत् ॥"
शाकट्ये श्रीभगवद्गीता ।
"सर्वकर्ममाधकारश्च सुचोर्गामेव चोदितः ।
सुचित्वश्च विज्ञानीयान्मदीयासुधधारणात् ॥"
इति पादौ चोत्तरखण्डे ।
"शङ्खचक्रादिभिश्चिह्नैर्विप्रः प्रियतमेर्हरः ।
रहितः सर्वधर्मैर्भ्यः प्रच्युतो नरकं व्रजेत् ॥"
श्रुतौ च यजुःकठशाखायाम् ।
"ध्वजोर्ध्वपुष्पः कतचक्रधारी
विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ।
सरेण सन्त्येज सदा हृदि स्थितं
मरात्वरं यन्महतो महान्तम् ॥"

अथर्वणि च ।

‘रुभिर्बन्धसुरक्रमस्य चिह्ने-

रक्षिता लोके शुभगा भवेत् ।’

तद्विष्णोः परमं पदं ये गच्छन्ति लाङ्किताः ।

इत्यादि ॥

अतएव ब्रह्मपुराणे ।

‘कृष्णायुधाङ्कितं दृष्ट्वा सम्मानं न करोति यः ।

द्वादशाब्दान्तितं पुण्यश्चाफलाद्योपगच्छति ॥’ ॥

अथ सुद्राधारणमाहात्म्यम् ।

स्कान्दे श्रीचतुर्भुजमारमार्कण्डेयसम्भादे ।

‘यो विष्णुभक्तो विप्रश्च । शरुचक्रादिचिह्नितः ।

स याति विष्णुलोकं वै द्वादशप्रलयवर्जितम् ।’

तत्रैवान्यत्र च ।

‘नारायणायुधैर्नित्यं चिह्नितं यस्य विग्रहम् ।

प्रापकोटिप्रयुक्तस्य तस्य किं कुरुते यमः ॥

शस्त्राहारे तु यत् प्रोक्तं वसतां वर्षकोटिभिः ।

तन् फलं लिखिते शस्त्रे प्रत्यहं दक्षिणे सुजे ॥

यत् फलं पुष्करे नित्यं पुष्करीकाक्षदर्शने ।

शस्त्रोपरिष्ठिते पद्मे तत् फलं समवाप्नुयात् ॥

वामे सुजे गदा यस्य लिखिता दृश्यते कलौ ।

गदाधरो गद्यापुण्यं प्रत्यहं तस्य यच्छति ॥

यज्जानन्दपुरे प्रोक्तं चक्रस्वामिसमीपतः ।

गदाधो लिखिते चक्रे तत् फलं कृष्णदर्शने ।’

श्रीभगवदुक्तौ च ।

‘यः पुनः कलिकाले तु मत्पुत्रीसम्भवां नृदम् ।

मन्त्र्यकूर्मादिकं चिह्नं गृहीत्वा कुरुते नरः ॥

देहे तस्य प्रविष्टोऽहं जानन्तु त्रिदशोत्तमाः ।

तस्य मे नान्तरं किञ्चित् कर्तव्यं श्रेय इच्छताः ।

समावतारचिह्नानि दृश्यन्ते यस्य विग्रहे ।

सर्वमेतानि न विज्ञेयः स नूनं मामकी तनुः ॥

पापं सुकृतरूपन्तु जायते तस्य देहिनः ।

समायुधानि यस्याङ्गे लिखितानि कलौ युगे ॥

उभाभ्यामपि चिह्नाभ्यां योऽङ्कितो मन्त्र्य-

सुद्रया ।

कूर्मेयापि स्वकं तेजो निक्षिप्तं तस्य विग्रहे ॥

शरुच पद्मश्च गदां रघाङ्गं

मन्त्र्यश्च कूर्मं रक्षितं खदेहे ।

करोति नित्यं सुकृतस्य वृद्धिं

पापप्रयं जन्मशतार्जितस्य ।’

तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।

‘कृष्णशस्त्राङ्कवचं दुर्मेवं देवदानवेः ।

अधृष्यं स भूतानां शत्रूणां रक्षसामपि ॥

नन्मोः सरस्वती दुर्गा सावित्री हरवत्सभा ।

नित्यं तस्य वनेदेहे यस्य शस्त्राङ्किता तनुः ॥

गदा गद्या कुरुक्षेत्रं प्रयागं पुष्करादि च ।

नित्यं तस्य गदा निष्ठेद्यस्य पद्माङ्कितं वपुः ॥

यस्य कौमोदकीचिह्नं भुजं बाध कलिप्रियः ।

प्रत्यहं तत्र द्रष्टव्यो गङ्गामागरनङ्गमः ॥

मग्नं वरे गदाधस्तादघातं निष्ठते यदि ।

रुष्टेन सधितं तत्र त्रैलोक्यं कचराचरम् ॥

त्रयोऽभयध्वयो देवा विष्णोर्भीषि पदानि च ।

निगमन्ति यदा तस्य यस्य देहे सुदर्शनम् ॥’

किञ्च ।

‘कृष्णायुधाङ्किता सुद्रा यस्य नारायणी करे ।

कर्तुंलोकाधिकारी च स त्रयोन्मदशां पतिः ॥

कृष्णसुद्राप्रयुक्तस्य देवं पित्रां करोति यः ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रत्यहश्चाद्यं भवेत् ॥

पीडयन्ति न तत्रैव यद्वा ऋक्षाणि राश्यः ।

अष्टाक्षराङ्किता सुद्रा यस्य धातुमयी करे ।’

वाराहे श्रीसनत्कुमारोक्तौ ।

‘कृष्णायुधाङ्कितं देहं गोपीचन्दनस्त्रया ।

प्रयागादिषु तीर्थेषु स गत्वा किं करिष्यति ॥

यदा यस्य प्रपश्येत देहं शस्त्रादिचिह्नितं ।

तदा तदा जगन्स्वामी तुष्टो हरति पातकम् ॥

भवते यस्य देहे तु अहोरात्रं दिने दिने ।

शरुचक्रगदापद्मं लिखितं सोऽद्युतः स्वयम् ॥

नारायणायुधैर्युक्तं कृत्वात्मानं कलौ युगे ।

कुरुते पुण्यकर्मणि मेरुतुल्यानि तस्य वै ॥

शस्त्रादिनाङ्कितो भक्त्या श्राद्धं यः कुरुते द्विजः ।

विधिहीनस्तु संपूर्णं पितृणां गवाचमम् ॥

यथाग्निर्देहते कर्चं वायुना प्रेरितो भृशम् ।

तथा दहन्ति पापानि दृष्ट्वा कृष्णायुधानि वै ॥’

ब्राह्मणे श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।

‘विष्णुनामाङ्कितं सुद्रां अष्टाक्षरसमन्विताम् ।

शस्त्रादिकायुधैर्युक्तां खण्डरूपमयीमपि ॥

घृते भागवतो यस्तु कलिकाले विशेषतः ।

प्रज्ञादस्य समो ज्ञेयो नान्यथा कलिवत्सवः ॥’

किञ्च ।

‘शस्त्राङ्कितवस्तुविप्रो मुदुक्तं यस्य च वैश्वसि ।

तदन्नं स्वयमश्नानि पितृभिः सह केशवः ॥

कृष्णायुधाङ्कितो यस्तु श्मशाने निव्यते यदि ।

प्रयागे वा गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य नारदः ॥

कृष्णायुधैः कलौ नित्यं मण्डितं यस्य विग्रहम् ।

तत्राश्रयं प्रकुर्वन्ति विबुधा वासवादयः ॥

यः करोति हरेः पूजां कृष्णशस्त्राङ्कितो नरः ।

अपराधसहस्राणि नित्यं हरति केशवः ॥

कृत्वा काष्ठमयं विम्बं कृष्णशस्त्रेण चिह्नितम् ।

यो ह्यङ्कयति चात्मानं तत्समो नास्ति वैश्ववः ॥

पावकपतितब्राह्मेनांस्तिकालापपातकेः ।

न लिप्यते कलिकृतेः कृष्णशस्त्राङ्कितो नरः ॥’

किञ्च ।

‘अष्टाक्षराङ्किता सुद्रा यस्य धातुमयी भवेत् ।

शरुपद्मादिभिर्युक्ता पूज्यतेऽसौ सुरासुरैः ॥

धृता नारायणी सुद्रा प्रज्ञादेन पुरा कृता ।

विभीषणेन वलिना भुवेण च शुक्रेन च ॥

मान्वाह्याम्बरीषेण मार्कण्डेयसुखेर्द्धिजेः ।

शस्त्रादिचिह्नितैः शस्त्रैर्देहे कृत्वा कलिप्रियः ।

आराध्य केशवात् प्राप्तं समीहितफलं महत् ॥’

किञ्च ।

‘गोपीचन्दनस्त्रया लिखितं यस्य विग्रहे ।

शरुपद्मादिचक्रं वा तस्य देहे वसेद्वरिः ॥’

तत्रैव श्रीसनत्कुमारोक्तौ ।

‘यस्य नारायणी सुद्रा देहे शस्त्रादिचिह्निता ।

यात्रीफलकृता माला तुलसीकाष्ठसम्भवा ॥

द्वादशाक्षरमन्त्रेण नियुक्तानि कलेवरे ।

आयुधानि च विप्रस्य मत्समः स च वैष्णवः ॥’

किञ्च ।

‘यस्य नारायणी सुद्रा देहे शस्त्रादिचिह्निता ।

सर्वाङ्गं चिह्नितं यस्य शस्त्रेनारायणोद्भवेः ॥

प्रवेशो नास्ति पापस्य कवचं तस्य वैष्णवम् ॥’

अन्यत्र च ।

‘रुभिर्भागवतैश्चिह्नैः कलिकाले दिजातयः ।

भवन्ति मर्त्यलोके ते शापानुग्रहकारकाः ॥’ ॥

अथ सुद्राधारणविधिः । गौतमीये ।

‘ललाटे च गदा कार्या ऋद्धिं चापः शरः स्तथा ।

नन्दकश्चैव हृन्मध्ये शरुचक्रं भुजद्वये ॥

शरुचक्राङ्कितो विप्रः श्मशाने निव्यते यदि ।

प्रयागे वा गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य गौतमः ॥

चक्रश्च दक्षिणे बाधौ शस्त्रं वामेऽपि दक्षिणे ।

गदां वामे गदाधस्तात् पुनश्चक्रश्च धारयेत् ॥

शस्त्रोपरि तथा पद्मं पुनः पद्मश्च दक्षिणे ।

खड्गं वक्षसि चापश्च शरं शिरसि धारयेत् ॥

इति पञ्चायुधान्यादौ धारयेद्द्वैष्णवो जनः ।

मत्स्यश्च दक्षिणे हस्ति कूर्मं वामकरे तथा ॥’

तथा चोक्तम् ।

‘दक्षिणे तु सुजे विप्रो विभ्रयादे सुदर्शनम् ।

मत्स्यं पद्मश्चापरेऽथ शस्त्रं कूर्मं गदां तथा ॥

साम्प्रादयिकशिरानामाचाराच्च यथास्वचि ।

शरुचक्रादिचिह्नानि सर्व्ववृद्धेभ्यः धारयेत् ॥

भक्त्या निजैरुदेवस्य धारयेत्तत्तन्वापि ।

चक्रशस्त्रौ च धार्य्येते संमिश्रावैव कैश्चन ॥’

यत उक्तं ब्रह्मवैवर्ते ।

‘केवलं नोदहेच्छमादौ चासुरविग्रहम् ।

अतश्चक्रविमिश्रं तं विभ्रयाद्द्वैष्णवः सदा ॥

श्रीगोपीचन्दनेनैव चक्रादीनि बुधोऽन्वहम् ।

धारयेच्छयनादौ तु तत्रानि किञ्च तानि हि ॥’

अथ चक्रादीनां लक्षणानि ।

‘द्वादशाक्षरान्तु षट्कोणं वलयचयसंयुतम् ।

चक्रं स्याद्विष्णवर्त्तः शरुचश्च श्रीहरेः स्मृतः ॥

गदापद्मादिकं लोकसिद्धमेव मतं बुधैः ।

सुद्रा च भगवान्नामाङ्किता याष्टाक्षरादिभिः ॥’

इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥ ३ ॥

अपि च ।

‘यथा सुद्रा शीतलाख्या तथा तन्ना न संशयः ।

तन्मायाः शीतलायाश्च विभेदो नैव वर्त्तते ॥

नामचिह्नादिना देहे वद्विना वा नृदाङ्कनम् ।

सा दीक्षा प्रोचते भूय ! वाच्यानां ज्ञानिना-

मपि ॥

वैष्णवैर्विष्णुभक्तेषु ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।

सन्ध्यायां सतिला मुद्रा गोपीचन्दनसंयुता ॥’

इति नारदपञ्चरात्रम् ॥

‘कृष्णनामाक्षरेर्गात्रमङ्कयेच्चन्दनादिना ।

स लोकपावनो भूत्वा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥’

अभितमेन चक्रेण ब्राह्मणो बाहुध्वजयोः ।

अङ्कयित्वा जपेन्नित्यं संसाराभ्योचमाप्नुयात् ॥’

इति पद्मपुराणम् ॥

‘तन्नाम्ना चाङ्कितं सर्वं वसनं भाजनादिकम् ।
इति हारीतस्तुतिः ॥ * ॥
देवताविशेषप्रीतिजनिकाङ्गुलिरचना । यथा,
सुद्रापदव्युत्पत्तिमाह तन्ने ।
‘मोदनात् सन्द्देवानां द्रावणात् पापसन्ततेः ।
तस्मान्मुद्रति सा ख्याता सर्वकामार्थसाधनी ॥
अथ सुद्राः प्रवक्ष्यामि सर्वतन्त्रेषु कल्पिताः ।
याभिर्विचरिताभिश्च मोदन्ते मन्त्रदेवताः ॥
अर्चने जपकाले च ध्याने काम्ये च कर्मणि ।
ज्ञाने चावाहने शुक्ले प्रतिष्ठायाश्च रक्षणे ॥
नैवेद्ये च तथान्यत्र तत्तत्कल्पप्रकाशिते ।
स्याने सुद्राः प्रवक्ष्यामि स्वस्वलक्षणलक्षिताः ॥
आवाहनादिका सुद्रा नव साधारणा मताः ।
तथा षडङ्गसुद्राश्च सर्वमन्त्रेषु योजयेत् ॥
एकोनविंशतिर्मुद्रा विष्णोरुक्ता भनीभिभिः ।
शुक्लचक्रगदापद्मवेद्युग्रीवन्सकौस्तुभाः ॥
वनमाला तथा ज्ञानसुद्रा विल्वाङ्ग्या तथा ।
गरुडाख्या परा सुद्रा विष्णोः सन्तोषवर्द्धिनी ॥
नारसिंही च वाराही हान्ग्रीवी धनुष्ठा ।
बाणसुद्रा ततः परशुर्जगन्मोहनिका परा ॥
कामसुद्रा पराख्याता शिवस्य दश सुद्रिकाः ।
लिङ्गयोनित्रिमूर्त्यामावेष्टाभीष्टगाङ्ग्याः ।
खट्वाङ्गा च कपालाख्या डमरुः, शिवतोषदाः ॥
सूर्यस्यैकैव पद्माख्या सप्तसुद्रा गणेशितुः ।
दन्तपाशाङ्गुष्ठा विष्णुपरशुलङ्घकसंज्ञिताः ।
वीनपूराङ्ग्या सुत्री विज्ञेया विष्णुपूजने ॥
पाशाङ्गुश्वराभीतिखड्गचर्मधनुःशराः ।
मौघली सुद्रिका दौर्गो सुद्राः शक्तेः प्रियङ्कराः ॥
लक्ष्मीसुद्रार्चने लक्ष्म्या वाग्वादिन्याश्च पूजने ।
अक्षमाला तथा वीणायाख्यापुस्तकसुद्रिकाः ॥
सप्तजिह्वाङ्ग्या सुद्रा विज्ञेया वज्रपूजने ।
मत्स्यसुद्रा च जून्माख्या लेलिहा सुखसंज्ञिका ॥
महायोनिरिति ख्याता सर्वविद्विचन्द्रहिदा ।
शुक्लार्चने महायोनिः श्यामादौ सुखसुद्रिका ॥
मत्स्यजूर्मलेलिहाख्या सुद्रा साधारणी मता ।
तारार्चने विशेषास्तु कथ्यन्ते पञ्च सुद्रिकाः ॥
योनिश्च भूतिनी चैव वीजाख्या दैत्यधूमिनी ।
लेलिहानेति संप्रोक्ताः पञ्चसुद्राः प्रकाशिताः ॥
दशका सुद्रिका त्रैयास्त्रिपुरायाः प्रपूजने ।
संचोभद्रावणाकर्षवश्योन्मादमहाङ्गुष्ठाः ।
खेचरी वीजयोन्याख्या त्रिखण्डा परिकीर्तिताः ॥
कुम्भसुद्राभिषेके स्यात् पद्मसुद्रासने तथा ।
कालकर्णौ प्रयोक्तव्या विष्णुप्रशमकर्मणि ॥
गालिनी च प्रयोक्तव्या जलशोधनकर्मणि ।
श्रीगोपालाचने वेणुनृहरनारसिंहिका ॥
वराहस्य च पूजायां वाराहाख्या प्रयोजयेत् ।
हयग्रीवाचने चैव हायग्रीवी प्रदर्शयेत् ॥
रामाचने धनुर्वाणसुद्रे परशुक्षयाचने ।
परशुरामस्य विज्ञेया जगन्मोहनसंज्ञिका ॥
वासुदेवाङ्ग्या ध्याने कुम्भसुद्रा तु रक्षणे ।
सर्वत्र प्रार्थने चैव प्रार्थनाख्या प्रयोजयेत् ॥ * ॥
उद्देशाशुक्रमादावामुच्यन्ते लक्षणावयवः ।

हस्ताभ्यामङ्गलिं बह्वानामिकामूलपञ्चणोः ॥
अङ्गुष्ठौ निक्षिपेत् सेयं सुद्रा त्वावाहनी स्तुता ॥ १ ॥
अधोमुखी त्वयं चेत् स्यात् स्थापनी सुद्रिका
स्तुता ॥ २ ॥
उच्छ्रिताङ्गुष्ठसुद्रोस्तु संयोगात् सन्निधापनी ॥ ३ ॥
अन्तःप्रवेशिताङ्गुष्ठा चैव संबोधनी मता ॥ ४ ॥
उत्तानसुष्टियुगला संमुखीकरणी मता ॥ ५ ॥
देवताङ्गे षडङ्गानां न्यासः स्यात् सकलीकृतिः ॥ ६ ॥
सयहस्तकृता सुष्टिर्दोर्धाधोमुखतर्जनी ।
अवगुण्ठनसुद्रेयमभितो भामिता मता ॥ ७ ॥
अन्योन्याभिसुखाङ्गिष्ठा कनिष्ठानामिका पुनः ।
तथैव तर्जनी मध्या धेनुसुद्रा प्रकीर्तिता ॥
अन्तर्तीकरणं कुर्यात्तथा साधकसत्तमः ॥ ८ ॥
अन्योन्यगयिताङ्गुष्ठा प्रसारितपराङ्गुली ॥
महासुद्रेयसुद्रिता परमोकरणे बुधैः ।
प्रयोजयेदिमा सुद्रा देवताज्ञानकर्मणि ॥ ९ ॥ * ॥
वेणुवीनान्तु सुद्रायां कथ्यन्ते लक्षणावयवः ।
वामाङ्गुष्ठस्तु संयुक्तं दक्षिणेन तु सुष्टिना ॥
कृत्वोत्तानं ततो सुष्टिमङ्गुष्ठस्तु प्रसारयेत् ।
वामाङ्गुल्यस्तथाङ्गिष्ठाः संयुक्ताः स्युः प्रसारिताः ॥
दक्षिणाङ्गुष्ठसंयुक्ता ज्ञेया शक्रसुद्रिका ॥ १ ॥
हस्तौ तु संमुखौ कृत्वा सन्नतप्रोथिताङ्गुली ॥
तलान्तर्मिलिताङ्गुष्ठौ सुसुप्तौ सुप्रसारितौ ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठौ लग्नौ सुद्रेया चक्रसंज्ञिका ॥ २ ॥
अन्योन्याभिसुखौ हस्तौ कृत्वा तु ग्रथिताङ्गुली ।
अङ्गुल्यौ मध्यमे भूयः सुलभे सुप्रसारिते ॥
गदा सुद्रेयसुद्रिता विष्णोः सन्तोषवर्द्धिनी ॥ ३ ॥
हस्तौ तु संमुखौ कृत्वा सन्नतप्रोथिताङ्गुली ॥
तलाभिर्मिलिताङ्गुष्ठौ कृत्वेषा पद्मसुद्रिका ॥ ४ ॥
ओष्ठे वामकराङ्गुष्ठौ लम्बस्तस्य कनिष्ठिका ॥
दक्षिणाङ्गुष्ठसंयुक्ता तत्कनिष्ठा प्रसारिता ।
तर्जनीमध्यमानामाः किञ्चित् संक्रुध्य चालिताः ॥
वेणुसुद्रा भवत्येवा सुगुप्ता प्रेयसी हरः ॥ ५ ॥
अन्योन्यपृष्ठकरयोर्मध्यमानामिकाङ्गुली ॥
अङ्गुष्ठेन तु वध्नीयात् कनिष्ठामूलसंस्थिते ।
तर्जन्यौ कारयेदेवा सुद्रा श्रीवत्ससंज्ञिका ॥ ६ ॥
अनामापृष्ठसंज्ञमा दक्षिणस्य कनिष्ठिका ।
कनिष्ठयान्यथा बद्धा तर्जन्या दक्षया तथा ॥
वामानामाश्च वध्नीयात् दक्षिणाङ्गुष्ठमूलके ।
अङ्गुष्ठमध्यमे कामे संयोज्य सरलाः पराः ॥
चतस्रोऽप्ययसंज्ञमा सुद्रां कौस्तुभसंज्ञिका ॥ ७ ॥
सृष्टेत् कण्ठादिपादानं तर्जन्याङ्गुष्ठया तथा ॥
करद्वयेन मालावत् सुद्रेयं वनमालिका ॥ ८ ॥
तर्जन्यङ्गुष्ठकौ सक्तावग्रतो विन्यसेत् हृदि ॥
वामहस्ताम्बुजं वामजानुमूर्द्धनि विन्यसेत् ।
ज्ञानसुद्रा भवेदेवा रामचन्द्रस्य प्रेयसी ॥ ९ ॥
अङ्गुष्ठं वामसुदृष्टितमित्रकराङ्गुष्ठकेनापि
बद्धा
तस्यायं षोडशित्वाङ्गुलिभिरपि च ता वाम-
हस्ताङ्गुलीभिः ।
बद्धा गाढं हृदि स्थापयतु विमलधीर्वाहरन्
मारवीजं

विल्वाख्या सुद्रिकेया स्फुटमिह गदिता गोप-
नीया विधिज्ञैः ॥ १० ॥
हस्तौ तु विमुखौ कृत्वा ग्रथयित्वा कनिष्ठिके ।
मिथस्तर्ज्जनिके श्लिष्टे श्लिष्टावङ्गुष्ठकौ तथा ॥
मध्यमानामिके दे तु द्वौ पञ्चाविव चालयेत् ।
एषा गरुडसुद्रा स्याद्विष्णोः सन्तोषवर्द्धिनी ॥ ११ ॥
जानुमध्ये करौ कृत्वा चिबुकौष्ठौ समाबुभौ ।
हस्तौ तु भूमिवल्लभौ कम्पमानः पुनः पुनः ॥
सुखं विवृतकं कुर्यात् लेलिहानाश्च जिह्विकाम् ।
नारसिंही भवेदेवा सुद्रा तत्प्रीतिवर्द्धिनी ॥
अथवा ।
‘अङ्गुष्ठाभ्यान्तु करयोस्तथाक्रम्य कनिष्ठिके ।
अधोमुखीभिः सर्वाभिर्मुद्रेयं नृहरैर्मता ॥ १२ ॥
देवोपरि करं वामं कृत्वोत्तानमधः सुधीः ।
नमयेदिति संप्रोक्ता सुद्रा वाराहसंज्ञिका ॥
यद्वा ।
‘दक्षहस्तोर्ध्वमुखं वामहस्तमधोमुखम् ।
अङ्गुल्यग्रन्तु संयुक्तं सुद्रा वाराहसंज्ञिका ॥ १३ ॥
वामहस्ततले दक्षा अङ्गुलीस्तास्त्रयोमुखीः ।
संरोप्य मध्यमां तासां सुद्रम्याधो विक्षुब्धयेत् ॥
हयग्रीवप्रिया सुद्रा तन्मूर्तेरनुकारिणी ॥ १४ ॥
वामस्य मध्यमाग्रन्तु तर्जन्यग्रेण योजयेत् ॥
अनामिकां कनिष्ठाश्च तस्याङ्गुष्ठेन पीडयेत् ।
दर्शयेदामके स्तब्धे धनुर्मद्रेयमौरिता ॥ १५ ॥
दक्षसुष्टेस्तु तर्जन्या दीवेषा बाणसुद्रिका ॥ १६ ॥
यद्वा ज्ञानार्णवे ।
‘यथा हस्तगतं चापं तथा हस्तं कुरु प्रिये ! ।
चापसुद्रेयमाख्याता वामहस्ते यवस्थिता ॥ १७ ॥
यथा हस्तगता बाणस्तथा हस्तं कुरु प्रिये ! ।
बाणसुद्रेयमाख्याता रिपुवर्गनिहन्तनी ॥ १८ ॥
तले तलन्तु करयोस्तथैव संयोज्य चाङ्गुलीः ।
संहताः प्रहताः कुर्यात् सुद्रा परशुसंज्ञिका ॥ १९ ॥
उच्छ्रिताङ्गुष्ठसुद्रौ दे सुद्रा त्रैलोक्यमोहिनी ॥ २० ॥
हस्तौ तु संपुटौ कृत्वा प्रहताङ्गुलिकौ तथा ।
तर्जन्यौ मध्यमापृष्ठे अङ्गुष्ठौ मध्यमाश्रितौ ।
कामसुद्रेयसुद्रिता सर्वदेवप्रियङ्करा ॥ २१ ॥ * ॥
महादेवप्रियाणान्तु कथ्यन्ते लक्षणावयवः ।
उच्छ्रितं दक्षिणाङ्गुष्ठं वामाङ्गुष्ठेन वेष्टयेत् ॥
वामाङ्गुलीर्दक्षिणाभिरङ्गुलीभिश्च बन्धयेत् ।
लिङ्गसुद्रेयमाख्याता शिवसान्निध्यकारिणी ॥ २२ ॥
मिथः कनिष्ठिके बद्धा तर्जनीभ्यामनामिके ।
अनामिकोर्ध्वसंश्लिष्टदोर्मध्यमयोरेधः ॥
अङ्गुष्ठायद्वयं न्यस्येत् योनिमुद्रेयमौरिता ॥ २३ ॥
अङ्गुष्ठेन कनिष्ठान्तु बद्धा श्लिष्टाङ्गुलीत्रयम् ॥
प्रसारयेत् त्रिमूर्त्याख्या सुद्रेया परिकीर्तिता ॥ २४ ॥
अङ्गुष्ठतर्जन्ययेतु ग्रथयित्वाङ्गुलित्रयम् ॥
प्रसारयेदक्षमाला सुद्रेयं परिकीर्तिता ॥ २५ ॥
अथःस्थितो दक्षहस्तः प्रहृतो वरसुद्रिका ॥ २६ ॥
ऊर्ध्वोक्तो वामहस्तः प्रहृतोऽभयसुद्रिका ॥ २७ ॥
मिलितानामिकाङ्गुष्ठं मध्यमाग्रे नियोजयेत् ॥
श्लिष्टाङ्गुल्युच्छ्रिते कुर्यात् नृगसुद्रेयमौरिता ॥ २८ ॥
पञ्चाङ्गुल्यो दक्षिणास्तु मिलिता सूर्ध्वमुक्ताः ॥

खडाङ्गमुद्रा विख्याता शिवस्यातिप्रिया मता । ८ ।
पात्रवद्दामहस्तं कृत्वा वामके तथा ॥
निधायोच्छ्रितवत् कुण्यात् सुद्रा कापालिकी
मता । ९ ।

सुष्टिश्च शिथिला दह्वा ईषदुच्छ्रितमध्यमाम् ॥
दक्षिणामुहसुप्तं कर्णदेशे प्रचालयेत् ।
एषा सुद्रा डमरुका सर्वविघ्नविनाशिनी ॥ १० ॥
तथा गणेशसुद्राण्युच्यन्ते लक्षणाव्यय ।
उत्तानोर्ध्वमुखी मध्या सरला बहुसुष्टिका ॥
दन्तसुद्रा समाख्याता सर्वांगसविशारदेः । ११ ।
वामसुष्टे तु तर्जनी दक्षसुष्टे तर्जनीम् ॥
संयोज्याङ्गुलकायाभ्यां तर्जन्ये स्तके क्षिपेत् ।
एषा पाशाङ्गया सुद्रा विहङ्गिः परिकीर्तिता ॥ १२ ॥
ऋज्वीच मध्यां कृत्वा तर्जनीमध्यपञ्चणि ।
संयोज्याङ्गुलयेत् किष्किन्मुद्रेयाङ्गुलसंक्षिका ॥ १३ ॥
तर्जनीमध्यमानामाकनिष्ठाङ्गुलसुष्टिका ।
अधोमुखी दीर्घरूपा मध्या विघ्नसुष्टिका ॥ १४ ॥
परशुसुद्रा ५ निगदिना प्रसिद्धा लङ्घुसुष्टिका । १५ ।
वीजपूराङ्गया सुद्रा प्रसिद्धा लङ्घुसुष्टिका ॥ १६ ॥
शार्ङ्गयौनाश्च सुद्राणां कथ्यन्ते लक्षणाव्यय ।
पाशा १ कुश २ वरा ३ भीति ४ धनु ५

ज्वालाः समीरिताः ॥ ६ ॥

कनिष्ठानामिके महा खाङ्गुलेनैव दक्षतः ।
झिटाङ्गुली तु प्रत्ये संक्षिप्ते खड्गसुष्टिका ॥ ७ ॥
वामहस्तं तथा तिर्यक् कृत्वा चैव प्रसार्य च ।
आङ्गुलिताङ्गुलीः कुण्यात् चर्मसुद्रेयमीरिता ॥ ८ ॥
सुष्टिं कृत्वा तु हस्ताभ्यां वामस्योपरिदक्षिणम् ।
कुण्यान्मुखसुद्रेयं सर्वविघ्नविनाशिनी ॥ ९ ॥
सुष्टिं कृत्वा कराभ्याश्च वामस्योपरि दक्षिणाम् ।
कृत्वा शिरसि संयोज्य दुर्गा सुद्रेयमीरिता ॥ १० ॥
चक्रसुद्रां तथा दह्वा मध्ये द्वे प्रसार्य च ।
कनिष्ठिके तथानीय तदग्रेऽङ्गुलकौ क्षिपेत् ॥
लक्ष्मीसुद्रा परा ह्येषा सर्वसम्पत्प्रदायिनी ॥ ११ ॥
वीणावादनवह्नी कृत्वा सञ्चालयेच्छिरः ।
वीणासुद्रेयमाख्याता सरस्वत्याः प्रियङ्करौ ॥ १२ ॥
वामसुष्टिं खाभिसुखी कृत्वा पुत्तकसुष्टिका । १३ ।
दक्षिणाङ्गुलतर्जन्यावग्रज्जे पराङ्गुलीः ॥
प्रसार्य संक्षिप्तोत्ताना एषा व्याख्यानसुष्टिका । १४ ।
श्रीरामस्य सरस्वत्या अत्यन्तप्रेयसी मता ॥ १५ ॥
मणिवन्धस्यितौ कृत्वा प्रयताङ्गुलिकौ करौ ।
कनिष्ठाङ्गुलयुगले मिलित्वान्तः प्रसारयेत् ॥
समजिह्वासुद्रेय वैश्वानरप्रियङ्करौ ॥ १६ ॥
कनिष्ठाङ्गुलकौ सत्तौ करयोरितरेतरम् ॥
तर्जनी मध्यमानामा संक्षिता सुमवर्जिता ।
सुद्रेया गालिनी प्रोक्ता शरस्योपरि चालिता ॥
एषाङ्गुलं पराङ्गुले क्षिप्वा दक्षद्वयेन तु ।
सावकाशमेकसुष्टिं कुण्यात् सा कुम्भसुष्टिका ॥
सुष्टोरुर्ध्वकृताङ्गुली तर्जन्ये तु विन्यसेत् ।
सर्वरक्षाकरी ह्येषा दन्तसुद्रा प्रकीर्तिता ॥ १७ ॥
प्रयताङ्गुलिकौ एतौ मिथः क्षिप्तौ च संमुखौ ।
कुण्यान् नीरुदये सेयं सुद्रा प्राचनसंक्षिता ॥ १८ ॥
पञ्चलक्षसुद्रा स्याद्दत्तदेवाभ्या च या ।

अङ्गुलावृत्तौ कृत्वा सुष्टोः संलग्नयोर्द्वयोः ॥
तावैवामिमुखौ कुण्यात् सुद्रेया कालकर्णिका ॥ १९ ॥
दक्षिणा निविद्धा सुष्टिर्नासिकापिततर्जनी ।
सुद्रा विस्मयसंज्ञा स्यात् विस्मयावेशकारिणी ।
सुष्टिरुर्ध्वकृताङ्गुला दक्षिणा नादसुष्टिका ॥
तत्तन्वङ्गुलसंयोगादयतो विन्दुसुष्टिका । २० ॥
अधोमुखे वामहस्ते ऊर्ध्वसं दक्षहस्तकम् ॥
क्षिप्वाङ्गुलीरङ्गुलीभिः संयथ परिवर्तयेत् ।
एषा संहारसुद्रा स्यात् त्रिसर्जनविधौ स्तना ॥
दक्षपाणिपृष्ठदेशे वामपाणितलं न्यसेत् ।
अङ्गुली चालयेत् सम्यक् सुद्रेयं मत्स्यरूपिणी ॥
वामहस्तस्य तर्जन्या दक्षिणस्य कनिष्ठया ।
तथा दक्षिणतर्जन्यां वामाङ्गुलेन योजयेत् ॥
उन्नतं दक्षिणाङ्गुलं वामस्य मध्यमादिकाः ।
अङ्गुलीयोजयेत् पृष्ठे दक्षिणस्य करस्य च ॥
वामस्य पिङ्गतीर्थेन मध्यमानामिके तथा ।
अधोमुखे च ते कुण्यात् दक्षिणस्य करस्य च ॥
कूर्मपृष्ठसमं कुण्यात् दक्षपाणिश्च सर्वतः ।
कूर्मसुद्रेयमाख्याता देवताध्यानकर्म्मणि ॥
पृष्ठे क्रोड्ये ॥ २१ ॥
'अन्तराङ्गुलसुष्टिं कृत्वा वामकरस्य च ।
मध्यमार्गं दक्षिणस्य तथा लम्बा प्रयत्नतः ॥
मध्यमेनाथ तर्जनीमङ्गुलाग्रं योजयेत् ।
दक्षिणं योजयेत् प्राणिं वामसुष्टौ तु साधकः ॥
दर्शयेद्दक्षिणे भागे सुष्ठुसुद्रेयमुच्यते ॥ २२ ॥
तर्जनीमध्यमानामाः समं कुण्यादधोमुखम् ।
अनामायां क्षिपेद्दह्वां ऋज्वीं कृत्वा कनि-

ष्ठिकाम् ॥

लेलिहा नाम सुद्रेयं जीवत्यासे प्रकीर्तिता ।
तर्जन्यनामिकामध्याकनिष्ठाक्रमयोगतः ॥
करयोर्योजयत्येव कनिष्ठामूलयोगतः ।
अङ्गुलाग्रं तु निःक्षिप्य महायोनिः प्रकीर्तिता ॥
ताराया यांयादिसुद्रा—यथा । योनिमुद्रा च
वक्तव्या भूतनी वक्तव्या वीजाख्यापि ॥
'परिवर्त्तं करौ सुष्टौ कनिष्ठाङ्गुलमध्यमे ।
अनामायुगलश्चाधस्तर्जनीयुगलं पृथक् ॥
अन्योन्यं निविडं बह्वाङ्गुलाग्रं नानामिके ततः ।
दानवधूमकेत्वाख्या सुद्रेया कथिता प्रिये ॥
अस्यास्तु वन्धनान्मन्त्री वन्धनार्थ्युच्यते ध्रुवम् ॥
वह्मं विस्तारितं हलाप्यधो जिह्वाश्च चालयेत् ।
पार्श्वसं सुष्टियुगलं लेलिहानेति कीर्तिता ॥
एषा तारायाधनेन्या लेलिहाना वक्तव्या ।
'योनिर्मायाधरः सङ्घर्षः कूर्चः क्रमादिदुः ।
वीजानि चोच्चरन् मन्त्री सुद्रावन्धनमाचरेत् ॥
तर्जन्यङ्गुलसंयोगादयतो विन्दुसुष्टिका ।
वामकेश्वरतन्त्रोक्ताः प्रकाशयन्त्येव सुष्टिकाः ॥
शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि सुद्राः सर्वार्थसिद्धिदाः ।
याभिर्विचिताभिस्तु सान्निध्यं वै पूरं भवेत् ॥
परिवर्त्तं करौ सुष्टौ वङ्गुलौ कारयेत् समौ ।
अनामान्तर्गतं कृत्वा तर्जन्यौ कृटिलाकृतौ ॥
कनिष्ठिके नियुज्जीत निजस्याने महेश्वरि ! ।
विखण्डेयं समाख्याता त्रिपुराध्यानकर्म्मणि ॥

मध्यमामध्ये कृत्वा कनिष्ठेऽङ्गुलरोधिते ।
तर्जन्यौ दण्डवत् कृत्वा मध्यमोपध्यानामिके
एषा च प्रथमा सुद्रा सर्वसंज्ञाभकारिणी
एतस्या एव सुद्रायां मध्ये सरले यदा ।
क्रियेते परमेशानि ! सर्वविघ्नविघ्नी तदा ॥
मध्यमातर्जनीभ्याश्च कनिष्ठानामिके समे ।
अङ्गुलाकाररूपाभ्यां मध्ये परमेश्वरि ! ॥
अङ्गुली तु नियुज्जीत कनिष्ठानामिकोपरि ।
इयमाकर्षिणी सुद्रा त्रैलोक्याकर्षिणी परा ॥
पुटाकारौ करौ कृत्वा तर्जन्यावङ्गुलाकृतौ ।
परिवर्त्तक्रमेणैव मध्ये तदधीगते ॥
क्रमेण देवि ! तेनैव कनिष्ठानामिके तथा ।
संयोज्य निविद्धाः सर्वा अङ्गुलावग्रदेशतः ॥
सुद्रेयं परमेशानि ! सर्ववश्यकरी मता ।
सम्मुखौ तु करौ कृत्वा मध्यमामध्येऽन्धजे ॥
अनामिके तु सरले तद्विहस्तर्जनीद्वयम् ।
दण्डाकारौ तदङ्गुली मध्यमानखदेशगौ ॥
सुद्रेयोन्मादिनी नाम्ना कर्षिणी सर्वयोधिताम् ।
अस्यास्वनामिकायुग्ममधः कृताङ्गुलाकृतौ ॥
तर्जन्यावपि तेनैव क्रमेण विनियोजयेत् ।
इयं महाङ्गुला सुद्रा सर्वकामार्थसाधिनी ॥ २३ ॥
सयं दक्षिणदेशे तु सयदेशे तु दक्षिणम् ।
वाङ्गुलं कृत्वा महादेवि ! हस्तौ संपरिवर्त्तं च ।
कनिष्ठेऽनामिके देवि ! युक्ते तेन क्रमेण च ।
तर्जनीभ्यां समाक्रान्ते सर्वार्थमपि मध्ये ॥
अङ्गुली तु महेशानि ! सरलावपि कारयेत् ।
इयं सा खेचरी नाम्ना पार्थिवस्यानयोजिता ॥
परिवर्त्तं करौ सुष्टौ वङ्गुलं चालिता प्रिये ! ।
तर्जन्यङ्गुलयुगलं युगपत् कारयेत्ततः ॥
अथः कनिष्ठावग्रथं मध्ये विनियोजयेत् ।
तथैव कृटिले योज्ये सर्वाधस्तादनामिके ।
वीजसुद्रेयमचिरात् सर्वसिद्धिविघ्नविघ्नी ॥ २४ ॥
मध्ये कृटिले कृत्वा तर्जन्युपरिसंस्थिते ॥
अनामिके मध्यगते तथैव हि कनिष्ठिके ।
सर्वा एकत्र संयोज्या अङ्गुलपरिपीडिताः ॥
एषा तु परमा सुद्रा योनिमुद्रेयमीरिता ॥ २५ ॥
एता सुद्रा महेशानि ! त्रिपुराया मयोदिताः ।
पूजाकाले प्रयोक्तव्या यथालुक्रमयोगतः ॥
वामहस्तेन सुष्टिं बह्वा कर्णप्रदेशके ।
तर्जनीं सरलां कृत्वा भ्रामयेन्ननुविचिताम् ॥
सौभाग्यदक्षिणी सुद्रा न्यासकालेऽपि क्षिप्ता ।
अन्तरङ्गुलसुष्टा तु निरुध्य तर्जनीमिमाम् ॥
रिपुजिह्वायहा सुद्रा न्यासकाले तु स्मृतिता
बह्वा तु योनिमुद्रां वै मध्ये कृटिले कुरु ॥
अङ्गुलेन तदग्रे तु सुद्रेयं भूतनी मता ॥ २६ ॥
वामसुष्टिं विधायथ तर्जनीमध्यमे ततः ॥
प्रसार्य तर्जनीसुद्रा निर्दिष्टा वज्रपाणिना ॥
इति तन्त्रगारे सुद्राप्रकरणं समाप्तम् ॥ २७ ॥
अपि च ।
'उक्ताः स्वर्णमस्काराः शृणुतं पुरतो युवाम् ।
सुद्राणां परिचंख्यानं स्वरूपं यथाक्रमम् ॥
येषुच समुदक्षेव प्राञ्जलिर्विखण्डकी ।

नाराचो सुखदुःखौ च योनिरङ्गं तथैव च ॥
 वन्दनी च महासुद्रा महायोनिस्तथैव च ।
 भगवत् पुटकस्यैव निःशङ्कोऽर्थाहं चक्रकः ॥
 अङ्गश्च द्विसुखस्यैव श्रद्धासुद्राद्य सुष्टिकः ।
 वज्रस्यैव तथा वटं सयोनिस्त्रिमलस्तथा ॥
 घटः शिखरिणी तुङ्गः पुण्ड्रोऽथ हृद्घेनुकः ॥
 संमीलनी च कुण्डश्च चक्रं शूलं तथैव च ॥
 सिंहवक्त्रं गोसुखश्च प्रोद्गामोद्गमनं तथा ।
 विष्वं पाशुपतं शुद्धं व्यागोऽथ साधनी तथा ॥
 प्रसाधनी चोगसुद्रा कुण्डली ब्रूहमेव च ।
 त्रिसुखश्चाश्विक्ली च योगो भेदोऽथ मोहनम् ॥
 बाणो घनुश्च तूणीरं सुद्रा यतास्तु सत्तमाः ।
 अद्योत्तरशतं सुद्रा नक्षत्राणां याः प्रकीर्तिताः ॥
 तावान् पञ्चपञ्चाशदेताः ग्राह्यास्तु पूजने ।
 शेषास्तु यास्त्रिपञ्चाशन्मुद्रास्ताः समयेषु च ।
 द्रव्यानयनसंकेतनटनादिषु ताः स्मृताः ॥
 देवानां चिन्तने योगे ध्याने जपे विसर्जने ।
 व्याघ्रास्तु पञ्चपञ्चाशन्मुद्रा भैरवः । कीर्तिताः ॥
 सुद्रां विना तु यज्जप्यं प्राणायामः सुरार्चनम् ।
 योगो ध्यानास्ते चापि निष्फलानि च भैरवः ॥
 प्रत्येकं लक्ष्यं तेषां शृणुतं तनयौ पुत्राम् ॥
 दक्षिणामध्यामग्रेण सव्यहस्तस्य तर्जनीम् ।
 योजयेत् सव्यमध्यान्तु तर्जनीया दक्षिणेन वै ॥
 तथा दक्षानामिकया वामहस्तकनिष्ठिकाम् ।
 अनामिकान्तु वामस्य दक्षिणस्य कनिष्ठया ॥
 योजयेद्भक्तिमान् सव्यक् दक्षिणवर्त्तनेन तु ।
 घेनुसुद्रा समाख्याता सर्वदेवस्य तुष्टिदा ॥१॥
 संयोज्य द्वौ तलौ सर्वार्थशुद्धाग्राणि हस्तयोः ।
 संयोज्य पार्श्वतोऽङ्गुष्ठौ संपुटः प्रोच्यते सुरैः ॥
 सर्वेषामपि देवानां संपुटः शस्यते सदा ।
 ध्यानसंपुटयोगादौ सम्पुटः शस्यते सदा ॥२॥
 निज्जलशुगलं पाख्योः संयोज्यार्हिन एव च ।
 मध्यमूत्र्यः पुटाकारः प्राङ्गलिः परिकीर्तितः ॥३॥
 अङ्गुष्ठमन्तरं कृत्वा पाण्योर्मुष्टिं विधाय च ।
 संयोज्य विस्त्ववत्तु तु विस्त्वसुद्रा प्रकीर्तिता ॥४॥
 मणिवन्दादाकरभं संयोज्य करयोर्द्वयोः ।
 अङ्गुष्ठे चापि संयोज्य तथैव च कनिष्ठिके ॥
 तिस्रस्तिस्रो द्वयोः पाण्योरङ्गुलीर्बिरलास्ततः ।
 पद्मसुद्रा समाख्याता चतुर्वर्गप्रदा शृणाम् ॥५॥
 अङ्गुष्ठमग्रेण तर्जनीयाः संयोज्याथोर्द्वरेखया ।
 अन्याङ्गुलीस्तथानन्य नाराचः स्यात् प्रसा-
 र्यते ॥
 मम चैव शिवायाश्च प्रीतिदेयं प्रियङ्करौ ।
 नाराचसुद्रा सततं प्रीत्यै वेतालभैरवः ॥६॥
 अन्तराङ्गुष्ठसुष्टिश्च कृत्वा वामकरस्य तु ।
 मध्यमाभ्यां दक्षिणस्य तथानन्य प्रयत्नतः ॥
 मध्याङ्गेनाथ तर्जनीया अङ्गुष्ठमग्रेण संयोज्य च ।
 दक्षिणं योजयेत् पाणिं वामसुष्टौ तु साधकः ॥
 दर्शयेद्दक्षिणे भागे सुखसुद्रेयमिष्यते ।
 श्रयन्तु गणनाथस्य प्रीतिदा सुद्रिकोत्तमा ॥
 सर्वेषामपि देवानां तुष्टिदा सर्वकर्मसु ॥७॥
 अङ्गुष्ठमध्यामादींश्च सव्यगानन्य तर्जनीम् ॥

प्रसार्य दण्डसुद्रेति दक्षिणस्य करस्य तु ॥८॥
 सर्वाङ्गुलीस्तु संयोज्य करयोरुभयोरपि ॥
 संवेष्टा रज्जुवद्वे तु पाण्योरपि कनिष्ठिके ।
 वामस्य वामहस्तेन तदग्रे विनियोजयेत् ॥
 दक्षस्य मध्यहस्तेन तथार्थं वाममेव च ।
 योजयेत् योजनान् पञ्चादावर्त्तं करशाखिकाः ॥
 योन्याकारान्तु तन्मध्यं योनिमुद्रा प्रकीर्तिता ।
 कामाख्यायाः पञ्चवर्त्तं दुर्गाया अपि भैरवः ॥
 प्रीतिदा योनिमुद्रेयं मम कामस्य च प्रिया ॥९॥
 संयुक्तास्त्रङ्गुलीः सर्वाः प्रसार्याङ्गुष्ठपञ्चगा ॥
 अग्रेण च कनिष्ठाया अग्रेणापि च योज-
 येत् ।
 करस्य दक्षिणस्येयमर्हयोनिः प्रकीर्तिता ॥१०॥
 संपुटं प्राङ्गलिं वापि यदि श्रीर्नि नियोजयेत् ।
 वन्दनीया समाख्याता सुद्रा विष्णुप्रमोदिनी ॥११॥
 सैव चेत् अवस्थासक्ता महासुद्रा प्रकीर्तिता ॥१२॥
 दक्षिणाङ्गे तु सा सक्ता वैष्णवी परिकी-
 र्तिता ॥१३॥
 महायोनिस्तु कथिता वैष्णवीतन्त्रगोचरे ।
 ह्योर्मूले त्वङ्गुष्ठमङ्गुलीश्च कनिष्ठयोः ॥
 नियोज्य प्रहृतीकृत्य द्वे पाणी योजयेत् पुनः ।
 भगसुद्रा च सा ख्याता लक्ष्मीवाणीशिवा-
 प्रिया ॥१४॥
 सर्वाङ्गुलीनामगौर्धं दक्षिणस्य करस्य च ।
 संयोज्यैकत्र पुरतो निर्देशः पुटकः स्मृतः ॥१५॥
 कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठाङ्गुलीनां योजयेद्बुधः ।
 अग्राण्येकत्र मध्यान्तु तर्जनीश्च प्रसार्य वै ॥
 कुलीकृत्य करद्वन्द्वं पृथगग्रे नियोजयेत् ।
 निःशङ्को नाम सुद्रेयं नरसिंहवराहयोः ॥१६॥
 कनिष्ठानामिकामध्यामाङ्गुष्ठा दक्षिणस्य च ।
 करस्य तर्जनीङ्गुष्ठे प्रसार्य क्रियते तु या ॥
 सा सुद्रा हृद्घेनुसुद्रा ग्राह्या प्रीतिदा-
 यिनी ॥१७॥
 ऊर्ध्वोक्त्य तथाङ्गुष्ठं दक्षिणस्य करस्य च ।
 कृत्वा मध्यं तदङ्गुष्ठं वामसुष्टिं तथोर्ध्वतः ।
 ऊर्ध्वोङ्गुष्ठं तथा कर्मादङ्गुष्ठसुद्रा प्रकीर्तिता ॥१८॥
 एतस्या एव सुद्रायाः कनिष्ठादिविमुचतः ।
 अष्टौ सुद्राः समाख्याता नाम तासां पृथक्
 पृथक् ॥
 द्विसुखस्यैव १६ सुष्टिश्च २० वज्र २१ मावह २२
 भैरव च ।
 विमलश्च २३ घटस्यैव २४ तुङ्गः २५ पुण्ड्र २६
 स्तथैव च ॥
 नवानां विष्णुमूर्त्तीनां सार्धमङ्ग्रेण सुद्रिकाः ।
 क्रमान्नव समाख्याता नायिकानां तथैव च ॥
 संयोज्य करयोः पृष्ठे तथावर्त्तं तु वै समम् ।
 प्रसार्य तर्जनीयुग्मं संयुक्तं सर्वतः पुनः ॥
 अङ्गुष्ठौ च तथा सक्ता श्रद्धासुद्रा प्रकीर्तिता ॥२७॥
 उत्तानमङ्गलिं कृत्वा अङ्गुष्ठे द्वे कनिष्ठयोः ॥
 मूले निःक्षिप्य तु करौ संयोज्याथ प्रदर्शयेत् ।
 संयोनिरिति सा ख्याता सुद्रा देवौघतुष्टिदा ॥२८॥
 सुष्टिर्दक्षिणहस्तस्य यदोर्ध्वोङ्गुष्ठिका भवेत् ।

सा स्यात् शिखरिणी सुद्रा ब्राह्मीकर्मप्रिया
 च सा ॥२९॥
 अनामिके कनिष्ठे तु संयोज्य जङ्गुना पुनः ।
 मध्यमातर्जनीनान्तु घेनुसुद्रेव वन्दनम् ॥
 सार्धं घेनुरिति ख्याता चन्द्रप्रीतिविवर्द्धिनी ॥३०॥
 करयोरङ्गुलीः सर्वाः सर्वाग्राण्येकतः स्थिता ॥
 नियोज्यार्हंतले चैव तदधोऽपि विद्युष्य च ।
 अग्रेण योजयेत् सुद्रा संमीलनी तु सा ॥३१॥
 भौमभूमिसुनीशानामिदं प्रीतिविवर्द्धिनी ।
 सर्वाङ्गुलीस्तु संयुक्ता दक्षिणस्य करस्य च ॥
 कियद्भागं तथान्यस्य तलं कुर्यात्तु कुण्डवत् ।
 समाख्याता कुण्डलता बुधप्राण्योशिवप्रिया ॥३२॥
 सर्वाङ्गुलीनां मध्येषु वामहस्तस्य चाङ्गुलीः ।
 प्रसार्याङ्गुष्ठशुगलं संयोज्याग्रेण भैरवः ॥
 तदङ्गुष्ठद्वयं कार्यं सम्मुखं विनरेत्ततः ।
 चक्रसुद्रा समाख्याता गुरुविष्णुशिवप्रिया ॥३३॥
 अङ्गुष्ठं मध्यमास्यैव नासयित्वा करस्य च ।
 दक्षिणस्यापरासिखो योजयेदग्रतः पुनः ॥
 शूलसुद्रा समाख्याता मम शक्रगुहप्रिया ॥३४॥
 निज्जलीकृत्य तु करौ वामाङ्गुलिगणस्य तु ॥
 अग्राणि योजयेन्मध्ये तलस्यासव्यहस्ततः ।
 अवधः कृत्वा वामहस्तं सुद्रा सिंहसुखी
 स्मृता ॥३५॥
 इयं प्रीत्यै तु दुर्गायाः स्तव्यपुत्रस्य चक्रिणः ।
 भगसुद्रा कर्णमूली गेनुसुद्रा प्रकीर्तिता ॥
 मम विष्णोस्तथा राहोः सर्वदा प्रीति-
 दायिनी ॥३६॥
 सुष्टिद्वयमयोत्तानं कृत्वा संयोज्य पार्श्वतः ॥
 दक्षिणस्य कनिष्ठादौ प्रसार्य क्रमतः पुनः ।
 तथा वामकनिष्ठाभ्यामेकैकेन प्रसारयेत् ॥
 अष्टौ सुद्राः समाख्याता नामतः क्रमतः शृणु ।
 प्रोद्गामो ३७ द्रमन ३८ चैव विष्वं ३९ पाशु-
 पतं ४० तथा ॥
 शुद्धं ४१ व्यागः ४२ साधनी ४३ च तथा चैव
 प्रसाधनी ४४ ।
 आङ्गुष्ठं करशाखास्तु दक्षिणाः सा तु सुद्रिका ॥
 उग्रसुद्रा समाख्याता लवहस्तस्य विपर्ययात् ॥४५॥
 इन्द्रादिलोकपालानां दश सुद्राः प्रकीर्तिताः ॥
 सर्वेषामपि देवानां परमप्रीतिवर्द्धनाः ।
 अङ्गुष्ठमग्रेण तर्जनीया अग्रभागेण योजयेत् ॥
 आङ्गुष्ठं मध्यमाभ्यान्तु दक्षिणस्य चाङ्गुलीः ।
 दर्शयेत् कुण्डलाकारं कुण्डलीशक्तितुष्टिदम् ॥
 सर्वेषामपि देवानां तथा तुष्टिकरं महत् ॥४६॥
 अङ्गुष्ठतर्जनीमध्या अग्रभागे नियोज्य च ॥
 मध्यमाश्च कनिष्ठाश्च आङ्गुष्ठा दक्षिणे करे ।
 त्रिसुखाख्या समाख्याता विश्वदेवप्रिया सदा ॥
 केतोः प्रियेयं सततं मातृगामपि तुष्टिदा ॥४७॥
 तर्जनीङ्गुष्ठयोरग्रभागे संयोज्य चाङ्गुलीः ॥
 अन्या आङ्गुष्ठयेत् तिस्रः साश्विक्ली प्रकीर्तिता ।
 पितृगामय साध्यानां रुद्राणां विश्वकर्मणः ॥
 सर्वदा प्रीतिजननी अश्विक्ली प्रकीर्तिता ॥४८॥
 पादौ तलाभ्यां संयोज्य तदङ्गुष्ठद्वयं ततः ॥

सुद्रा

उज्ज्वं संयोजयेन्नाभौ अस्योपरि तथाञ्जलिः ।
 योगसुद्रा समाख्याता योगिणां तत्त्वदायिनी ॥
 सर्वेषामपि देवानां पूजने चिन्तने तथा ।
 योगसुद्रा समाख्याता तुष्टिप्रीतिकरी सदा ॥४६॥
 प्राञ्जलिनाम सुद्रा तु उर्ध्वाधोभावयोजितान् ।
 विभिन्न दर्शयेद्वस्तौ उर्ध्वाधः प्रवृत्तीकृतौ ॥
 भेदसुद्रा समाख्याता मम विष्णोर्विधेः प्रिया ॥५०॥
 अङ्गुष्ठे वे तु निःक्षिप्य करयोरुभयोस्तले ॥
 अग्रेण योजयेत् पश्चात् कनिष्ठायुगलं ततः ।
 उभयोर्हस्तयोश्चान्यास्तर्ज्ज्याद्याश्च योजयेत् ॥
 अग्रयैस्तु पृथक्कृत्य दर्शयेत्तु कनिष्ठिकाम् ।
 सुद्रा सम्मोहनं नाम कामदुर्गारमाप्रिया ॥
 सर्वेषामपि देवानां मोहनं प्रीतिदं स्तुतम् ॥५१॥
 व्यानस्य सद्यश्चक्षुस्तस्य मध्यमानामिके तथा ॥
 तयोः पृष्ठे तु संयोज्य अङ्गुष्ठायं ततः परम् ।
 कनिष्ठां तर्ज्जनींश्चैव अग्रेण योजयेत्ततः ॥
 दाण्यसुद्रा समाख्याता सर्वदेवस्य तुष्टिदा ॥५२॥
 सर्वाङ्गुलीस्तु सङ्कोच्य अङ्गुष्ठमथ तर्ज्जनीम् ॥
 प्रसार्य करयोः पश्चादङ्गुष्ठान्तु योजयेत् ।
 अङ्गुष्ठान्ते तर्ज्ज्या अग्रेणापि च तर्ज्जनीम् ॥
 यथाशक्ति प्रसार्यापि धनुर्मन्त्रा प्रकीर्तिता ॥५२॥
 सर्वाङ्गुलीनामग्राणि त्रास्रग्रीर्णे नियोजयेत् ॥
 अनामिकायाः पृष्ठे तु अङ्गुष्ठायं नियोजयेत् ।
 शून्यं तूणीरवत् कृत्वा तेषामन्तस्तु भैरव ! ।
 तूणीरसुद्रा चाख्याता सर्वेषां प्रीतिवर्द्धनी ॥५४॥
 सुद्रासु संस्थिता पूजा सुद्रासु परिचिन्तनम् ।
 सुद्रासु संस्थिता योगा सुद्रा मोदकरास्ततः ॥
 यदा यदा पूजनेषु चिन्तने ध्यानकर्म्मणि ।
 यच्चादौ स्तवने वापि हस्तकृत्यं न विद्यते ।
 तदा सुद्रासुतं कुर्यादित्यापूर्त्तं करद्वयम् ॥
 यश्चक्षुषे चैच्छक्तो हस्तौ सुद्रासु च क्षमः ।
 तदा सुद्रां विधायैव तत्तु कृत्यं समाचरेत् ॥
 सुद्राविस्तृतकृत्यं क्रियते कर्मदेविकम् ।
 कृत्वा तन्निष्फलं यस्मात्तस्मान्सुद्रान्वितो भवेत् ॥
 विमर्जने तु देवानां यस्य या परिकीर्तिता ।
 सुद्रां तां पूजनादौ तु तस्य नैव प्रयोजयेत् ॥
 त्रिदश्याङ्कान्ते सुद्रां सुद्रासुतः समाचरेत् ।
 पूजनादि समस्तस्य कर्मं दृष्ट्वैव विचक्षणः ॥
 ततो सुद्रा परं धाम सुद्रा पुण्यप्रदायिनी ।
 देवानां मोददा सुद्रा तस्मात्तां यत्नतश्चरेत् ॥
 अट्टयोनिसंज्ञाद्योनिर्योनिर्नास्तीति च वैष्णवी ।
 सुद्रा विमर्जने प्रोक्ता शिवात्रिपुरयोः सदा ॥
 दुर्गायाः मन्त्ररूपेण सुद्रा एताः प्रकीर्तिताः ।
 योनिश्च मण्डुतश्चैव रुद्रायोनितदेव च ॥
 दर्ज्जयित्वा अन्तर्भावादुक्तादन्यत्र योजयेत् ।
 भवेत्तु विपश्चादप्यस्या सुद्राः समन्ततः ॥
 चा अतर्भावादामाः सुमन्त्रा मोदकराः पराः ।
 एवं वां कथिता सुद्राः पूजने पूज्यतुष्टिदाः ॥”

इति कालिकापुराणे ६५ अध्यायः ॥

सुद्राङ्कितः, त्रि, (सुद्रया अङ्कितः ।) मद्रया
 धिष्ठितः । ह्यापाकरा मोदकरा इत्यादि
 भाषा । यथा,—

सुनिः

“धाता विश्वविद्वष्टिमात्रनिरतो देवोऽपि गौरी-
 मुजा-
 शेषानन्दविधूर्णमाननयनो दक्षाध्वरध्वंसकृतः ।
 दैत्यारिः कमलाकपोलमकरी सुद्राङ्कितोरःस्थलः
 श्रेतेऽध्वावितरेषु जन्तुषु पुनः का नाम शान्तेः
 कथा ॥”

इति प्रबोधचन्द्रोदयनाटके १ अङ्कः ॥

सुद्रालिपिः, स्त्री, (सुद्रया लिपिः ।) पञ्चषा-
 लिप्यन्तर्गतलिपिविशेषः । ह्यापार अक्षर इति
 भाषा । यथा,—

“सुद्रालिपिः शिल्पालिपिलिपिलिखनिसम्भवा ।
 गुडिकागुण्यसम्भूता लिपयः पञ्चषा स्मृताः ।
 एताभिलिपिभिर्बोधा धरित्री शुभदा हरि ! ॥”

इति वाराहोत्तनम् ॥

अस्याः पाठ्यत्वं धार्यत्वश्च यथा,—

“लेखन्या लिखितं विप्रेन्द्राभिरङ्कितश्च यत् ।
 शिल्पादिनिर्मितं यच्च पाठ्यं धार्यश्च सर्वदा ॥”

इति खड्गमालातन्त्रम् ॥

सुद्रिका, स्त्री, (सुद्रा स्वार्थे कन् + स्त्रियां टाप् ।
 पूर्वोकारस्य ह्रस्वत्वम् । अत इत्वं च ।) खर्ग-
 ऋष्यादिनिर्मितसुद्रा । मोदर टाका इत्यादि
 भाषा । यथा,—

“सौवर्ण्यं राजर्तौ ताम्नीमायर्षी वा सुशो-
 भिताम् ।

सलिखेन सद्यह्वीतां प्रक्षिपेत् तत्र सुद्रिकाम् ॥”

इति मिताचरायां व्यवहाराध्यायः ॥

सुद्रितं, त्रि, (सुद्रा सुद्रयं अस्य जातेति । सुद्रा
 इतच् ।) अप्रफुल्लम् । मोदा इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । सङ्कुचितम् २ निद्रायं ३ मौलि-
 तम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ सुद्राङ्कितश्च (परि-
 त्यक्तम् । यथा, नैषधचरिते । ५ । १२ ।

“सुद्रितान्यजनसंकथनः सन्

नारदं बलिरिषुः समवादीतु ।”

“सुद्रितं परित्यक्तम् ।” इति तट्टीका ।

सुधा, य, (सुह्यतीति । सुह् + बाहुलकात् का ।
 एषोदरादित्वात् ह्रस्व घः ।) अर्थकम् । इत्य-
 मरः । १।१।१। (यथा, महाभारते । १।१।१०।१।
 “सुधा ज्ञानं सुधा दत्तं सुधा सेवा सुधा अमः ।
 एवं यो युक्तधर्म्मः स्यात् सोऽसुजात्यन्तमनुते ॥”)

सुनिः, पुं, मनुते । जानाति यः । (इति मन् +
 “मनेरुच् ।” उणा० ४ । १२२ । इति इन् +
 अत उच्च ।) सौनव्रती । इत्यन्ते । इति भरतः ॥
 तत्पर्यायः । वाच्यमः २ । इत्यमरः । २।१।१०।१।
 मौनी ३ व्रती ४ ऋषिः ५ शापास्त्रः ६ सत्यवाक्
 ७ । इति जटाधरः ॥ (यथा, नैषधे । १।१।३३।
 “फलेन मृलेन च वारिभूतहं
 सुनेरिवैत्यं मम यस्य दृत्तयः ॥”)

सुनेरिवैत्यं मम यस्य दृत्तयः ॥”

तस्य लक्षणं यथा,—

“दुःखेष्वनुद्विगमनाः सुखेषु विगतसृष्टः ।

वौतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥”

इति श्रीभगवद्गीता ॥३॥

तस्य धर्म्मो यथा,—

सुनिः

ब्रह्मोवाच ।

“सुनिभिश्चरिता धर्म्मा उक्ता यास । मया तव ।
 यैर्विष्णुस्तुष्यते देवः सुखादिपरिभाषिकः ॥
 तर्पणेन च होमेन सन्ध्या वन्दनेन च ।
 प्राप्यते भगवान् विष्णुर्ब्रह्मकामार्थमोक्षदः ॥
 धर्म्मो विष्णुर्ब्रह्मो विष्णुः पूजा विष्णुस्तु तर्पणम् ।
 होमः सन्ध्या तथा ध्यानं धारणा सकलं
 हरिः ॥”

इति गारुडे २२६ अध्यायः ॥३॥

तस्याश्रमे वर्गनीयानि यथा । अतिथिपूजा १
 हरिणविश्वासः २ हिंस्रजन्तुशान्तता ३ यज्ञ-
 घूमः ४ सुनिस्तुतः ५ हुमसकः ६ वल्कलः ७
 हृत्तश्च ८ । इति कविकल्पलता ॥३॥ सुनिविशे-
 षाणां ब्रह्मणोऽङ्गविशेषादुत्पत्तिर्यथा,—

“पुलस्त्यो दक्षकण्यं च पुलहो वामकण्यतः ।
 दक्षनेत्रात्तथात्रिश्च वामनेत्रात् क्रतुः स्वयम् ॥
 अरणिर्नाविकारन्वान् अङ्गिराश्च सुखाङ्गिः ।
 शृगुश्च वामपाश्र्वाच्च दक्षो दक्षिणपाश्र्वाच्च ।
 ह्यायायाः कर्दमो जातो नाभेः पञ्चशिखस्तथा ।
 वचसश्चैव वोढुश्च कण्ठदेशाच्च नारदः ॥
 मरीचिः स्तान्ददेशाच्च आपस्तम्बस्तथा गलात् ।
 वशिष्ठो रचनादेशात् प्रचेता अधरोष्ठतः ॥
 हंसश्च वामकुक्षौ च दक्षकुक्षौ चैव त्रिः स्वयम् ।
 दक्षिं विधातुश्च विधिश्चकाराज्ञां सुतानपि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे ८ अध्यायः ॥३॥
 गयासुरशरीरे यथार्थं ब्रह्मणो मानसात् दृष्टा
 सुनयो यथा,—

“ब्रह्मा सन्भृतसम्भारो मानसानृत्तजोऽखण्डः ।
 अग्निशर्म्मायमन्वतं शौनकं जाजलिं नृदुम् ॥
 कुसुखं वेदकौण्डिन्यं चारीतं कश्यपं कृपम् ।
 गर्गं कौशिकवाशिष्ठौ सुनिं भार्गवमथयम् ॥
 दृढं पाराशरं कल्पं माण्डवं श्रुतिकेवजम् ।
 श्वेतं सुतालं दमनं सुहोत्रं कचमेव च ॥
 नौगाक्षिश्च महाबाहुर् जेगीषश्च तथैव च ।
 दधिपञ्चसुखं विप्रः । ऋषभं कर्कमेव च ॥
 कामायनं गोभिलश्च सुनिसुनं महाव्रतम् ।
 जटामालिनमथयं चाटुहासश्च दारुणम् ॥
 आत्रेयश्चाप्यङ्गिरसमौपमन्युं महाव्रतम् ॥
 गोकर्णश्च गुहावासं शिखण्डिनसुमाव्रतम् ॥
 सुपालकं गौतमश्च तथा वेदश्रीरो व्रतम् ।
 यतानन्याश्च विप्रेन्द्रान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 परिकल्प्याकरोद्यागं गयासुरशरीरके ॥”

इति वायुपुराणे गयामाहात्म्यम् ॥३॥

सुनिविशेषनाम्नां व्युत्पत्तिर्यथा,—
 “कतिकल्पान्तरेऽतीते सद्युः दृष्टिविधौ पुनः ।
 मरीचिमिथ्यैर्म्मनिभिः साङ्गं कण्ठाद्भूव चः ॥
 विधेर्नरदनाच्च कण्ठदेशाद्भूव घः ।
 नारदश्चेति विख्यातो सुनीन्द्रस्तेन हेतुना ॥
 यः पुत्रश्चेतसो धातुर्बभूव सुनिपुङ्गवः ।
 तेन प्रचेता इति तन्नाम चक्रे पितामहः ॥
 बभूव धातुर्यः पुत्रः सहसा दक्षपाश्र्वाच्च ।
 सर्वकर्मणि दक्षश्च तेन दक्षः प्रकीर्तितः ॥

सुनिः

वेदेषु कर्हमः प्रावृष्टायायां वर्तते स्फुटः ।
 वभूव कर्हमादालः कर्हमस्तेन कीर्तितः ॥
 तेजोभेदे मरीचिच वेदेषु वर्तते स्फुटम् ।
 जातः सद्योऽनितेजस्वी मरीचिस्तेन कीर्तितः ॥
 क्रतुसंघश्च बालेन हतो जन्मान्तरेऽधुना ।
 ब्रह्मपुत्रोऽपि तन्नाम्ना क्रतुरित्यभिधीयते ॥
 प्रधानाङ्गं सुखं धातुस्तनो जातश्च बालकः ।
 इरस्तेजस्विबचनोऽङ्गिरास्तेन प्रकीर्तितः ॥
 अतितेजस्विनि भृगुर्वर्तते नाम्नि शौनके ।
 जातः सद्योऽनितेजस्वी भृगुस्तेन प्रकीर्तितः ॥
 वशीभूतश्च शिशुश्च जातः सद्यो हि बालकः ।
 अतिप्रियश्च धातुश्च वशिष्ठस्तेन कीर्तितः ॥
 बालोऽप्यखण्डवर्णश्च जातः सद्यो हि तेजसा ।
 प्रज्वलन् पूर्वतपसा चारुणस्तेन कीर्तितः ॥
 हंस आत्मा वशी यस्य योगेन योगिनो भुवम् ।
 बालः परमयोगीन्द्रस्तेन हंसः प्रकीर्तितः ॥
 सन्ततं यस्य यन्त्रश्च तपःसु बालकस्य च ।
 प्रकीर्तितो यतिस्तेन संयतः सर्वकर्मसु ॥
 पुलस्तपःसु वेदेषु वर्तते ह स्फुटोऽपि च ।
 स्फुटं तपःस्वरूपश्च पुलस्तकेन कीर्तितः ॥
 पुलस्तपःसमूहश्च यस्यास्ति पूर्वजन्मनाम् ।
 तपःसंघः समूहश्च पुलस्तकेन बालकः ॥
 त्रिगुणायां प्रह्वयां त्रिविध्यावच्च प्रवर्तते ।
 तयोर्भक्तिः समा यस्य तेन बालोऽत्रिगुच्यते ॥
 जटाश्रान्निशिस्त्राहृपाः पञ्च सन्ति च मन्त्रके ।
 तपस्तेजोभवा यस्य स च पञ्चशिखः स्मृतः ॥
 अप्रान्तरतमे देशे तपस्तेजोऽन्यजन्मनि ।
 अप्रान्तरतमा नाम शिशोस्तेन प्रकीर्तितम् ॥
 स्वयन्तपः समाप्नोति बाह्वयेत् प्रापयेत् परान् ।
 ऊटुः समर्धस्तेन वोढुस्तेन प्रकीर्तितः ॥
 तपस्तेजसा बालो दीप्तिमान् स्मृतो सुने ।
 तपःसु रोचते चित्तं रचितस्तेन प्रकीर्तितः ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे २२ अध्यायः ॥
 बङ्गसेनवरः । जिनः । इति मेदिनी । ने, १५ ॥
 प्रियालवृत्तः । पलाशवृत्तः । इति हेमचन्द्रः ।
 १ । ७६ ॥ इमनकवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (स्त्री, दक्षकन्या । सा च कश्यपपत्नीनामन्य-
 तमा । यथा, महाभारते । १।६५।११-१२ ।
 “मरीचिः कश्यपः पुत्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः ।
 प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश ॥
 अदितिर्दितिर्दुः काणा दनायुः विंशिका
 तथा ।
 क्रोधा प्राधा च विन्धा च विनता कपिला
 सुनिः ॥”
 अथवस्वन्तर्गतस्य व्यापनामकस्य वधोः पुत्रे,
 पुं । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ३ । ४० ।
 “व्यापस्य पुत्रो वैतण्ड्यः अमः आन्तो सुनि-
 स्तथा ।”
 क्रौञ्चदीपस्य देशविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे ।
 १२१ । ८३-८५ ।
 “क्रौञ्चस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोऽशुगः ।
 मनोऽशुगात् परे चोष्णस्मृतीयोऽपि स उच्यते ॥

सुनिपु

उष्णान् परे पावनकः पावनादन्वकारकः ।
 अन्वकारकदेशात्तु सुनिदेशस्तथापरः ॥”
 (द्युतिमतः पुत्राणामन्यतमः । यथा, मार्कण्डेये ।
 ५३ । २० ।
 “तथा द्युतिमतः सप्तपुत्राणां च निबोध मे ।
 सुनिश्च दुन्दुभिस्त्रैव सप्तमः परिकीर्तितः ॥”
 कुरुपुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १।६४।४६ ॥
 “अविचित्तमभिवृत्तं तथा चैत्ररघं सुनिम् ॥”
 सुनिखर्चूरिका, स्त्री, (सुनिप्रिया खर्चूरिका इति
 मध्यपदलोपी समासः ।) खर्चूरीप्रभेदः । यथा,
 “सुनिखर्चूरिका त्वन्य राचेष्टा ऋतुसंमिता ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुनिच्छदः, पुं, (सुनयः अत्राद्यः सप्त तन्-
 संख्याकाः हृदाः पञ्चाण्यस्य ।) सप्तच्छदवृत्तः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री । मेघिका । यथा,
 भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 ‘मेघिका मेघिनी मेथी दीपनी बहुपुत्तिका ।’
 इत्यादि ।
 ‘कुशिका बहुपर्यो च पीतबीजा सुनिच्छदा ।’
 इत्यन्तम् ॥)
 सुनितरः, पुं, (सुनेरगस्थस्य प्रियः तरः । इति
 मध्यपदलोपी समासः ।) वकवृत्तः । इति
 रत्नमाला ॥
 सुनिहमः, पुं, (सुनेरगस्थस्य प्रियः इमः । इति
 मध्यपदलोपी समासः ।) श्लोनाकवृत्तः । इति
 रत्नमाला ॥ श्लोनाकप्रभेदः । वकवृत्तः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, नैषधचरिते । १।६६ ।
 “सुनिहमः कोरकितः श्रितिद्युति-
 र्वेनेऽसुनाऽमन्यत विंशिकासुनः ॥”
 “सुनिहमः वकवृत्तः ॥” इति तट्टीका ॥ अस्य
 पर्यायो यथा,—
 “अथागस्थो बङ्गसेनो सुनिपुष्यो सुनिहमः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 “श्लोनाको भूतपुष्यश्च पूतिवृत्तौ सुनिहमः ।
 दीर्घवृत्तश्च कङ्गो भङ्गकटुवृत्तकोऽप्ययुः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाश्च ॥
 सुनिनिर्मितः, पुं, (सुनिना निर्मितः ।) छिद्रिष्टः ।
 यथा, भावप्रकाशे ।
 “छिद्रिष्टो रोमशफलो सुनिनिर्मित इत्यपि ।
 छिद्रिष्टो रचितकृतं मेदी पित्तज्ञेष्वापहः स्मृतः ।
 सुश्रीतो वातलो रूचो मूत्रलक्ष्माश्मरीहरः ॥”
 सुनिपित्तलं, स्त्री, (सुनीनां पित्तलमिव ।) ताम्रम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सुनिपुङ्गवः, पुं, (सुनिः पुङ्गव इव ।) सुनिश्रेष्ठः ।
 इत्यमरटीका ॥ (यथा, रामायणे । १।१।१ ।
 “तपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदांवरम् ।
 नारदं परिपश्यच्छ बाल्मीकिमुनिपुङ्गवम् ॥”
 सुनिपुत्रः, पुं, (सुनीनां पुत्र इव ।) सुनिप्रियत्वादस्य
 तथात्वम् ।) इमनकवृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥
 ऋषिसुतश्च ॥
 सुनिपुत्रकः, पुं, खड्गनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, तिथितत्त्वे कुण्डविधिप्रकरणे ।

सुसुक्ष्मः

“त्वं योगयुक्तो सुनिपुत्रकस्त्वं
 अदृश्यतामेषि शिखोद्भवेन ।
 संदृश्यसे प्रावृषि निर्गतायाम्
 त्वं खड्गनाचर्यमयो नमस्ते ॥”
 सुनिपुष्यं, स्त्री, (सुनिहम इति । “ठाना दावृद्धं
 द्वितीयादयः ।” ५ । ३ । ८३ । इत्यत्र “विनापि
 प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोर्विभाषालोपो वक्तव्यः ।”
 इति काशिकोक्तिः इम इत्यस्य लोपे सुनिः तस्य
 पुष्यम् ।) वकपुष्यम् ॥ (यथा, तिथितत्त्वे ।
 “विहाय सञ्चपुष्याणि सुनिपुष्येण केशवम् ।
 कार्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या बान्निभेधफलं लभेत् ॥”
 वकवृत्ते, पुं । तनपर्यायो यथा,—
 “अथागस्थो बङ्गसेनो सुनिपुष्यो सुनिहमः ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 सुनिपुष्यकं, स्त्री, (सुनिपुष्य + संज्ञायां कन् ।) वक-
 पुष्यम् । यथा, योगिनीतन्त्रे ।
 “विल्वपत्रश्च माघश्च तमालामलकौदकम् ।
 कङ्गारं तुलसीश्चैव पद्मश्च सुनिपुष्यकम् ।
 एतत् पर्युषितं न स्यात् यच्चान्यत् कलिकारि-
 त्वकम् ॥”
 इत्येकादशैतत्त्वम् ॥
 सुनिपूगः, पुं, (सुनिप्रियः पूगः ।) सुवाकविशेषः ।
 तन्पर्यायः । रामपूगः २ कामीनः ३ सुरे-
 वटः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सुनिमेषजं, स्त्री, (सुनीनां मेषजम् ।) आगस्थः ।
 हरितकी । लङ्घनम् । इति मेदिनी । जे, १६ ॥
 सुनिसुव्रतः, पुं, (सुनिष्ठ सुव्रतः ।) वृत्ताहन् । स च
 बुद्धविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । ५१ ॥
 सुनिस्थानं, स्त्री, (सुनीनां स्थानम् ।) आश्रमः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ६७ ॥
 सुनीन्द्रः, पुं, (सुनीनां मननश्रीलानां योगिनामिन्द्रः
 श्रेष्ठः ।) बुद्धः । इत्यमरः । १ । १ । १४ ॥ ऋषि-
 श्रेष्ठश्च ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७२।३०६ ।
 “पतन्तमेव तस्माच्च प्राणिभ्यां स तमगर्हौत् ।
 सुनीन्द्रः प्रकटीभूय समाश्वास्य जगाद च ॥”
 दानवभेदः । यथा, हरिवंशे । ०५५ । ५ ।
 “वृषपर्वा विरूपाक्षो सुनीन्द्रश्चन्द्रलोचनः ॥”
 सुनृच उ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
 पर-०-सक-०-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ । ओष्ठप्रवर्ग-
 शेषादिः । नोपधः । उ सुष्ठित्वा सुह्रा । इति
 दुर्गादासः ॥
 सुसुक्ष्मः, पुं, (मोक्षुमिच्छतीति । सुच + सुच + उः ।)
 सुक्ष्मिच्छुः ॥ (यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।
 ४ । १५ ।
 “एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि सुसुक्ष्माभः ।
 कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥”
 तत्पर्यायः । अमयः २ यतिः ३ वार्चयमः ४
 ब्रतौ ५ साधुः ६ अनगारः ७ ऋषिः ८ सुनिः ९
 निर्यन्तः १० भिक्षुः ११ । इति हेमचन्द्रः
 १ । ७५ ॥ अथ सुसुक्ष्मत्वम् । मनुः ।
 “इह चासुच वा कास्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्तते ।
 निष्कामं ज्ञानपूर्वम् निवृत्तसुपदिश्यते ॥

सुसुक्ष्मः

प्रवृत्तं कर्म संसेध देवानामेति सार्धिताम् ।
 निवृत्तं मेवमानस्तु भूतान्येति पञ्च वे ॥”
 कामनापूर्वकं कर्म शरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात्
 प्रवृत्तं तदेव कर्म कामनारहितं पुनर्ज्ञ-
 ज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्त-
 सुष्यते । सार्धितां समानगतितां ऋषिर्गर्हयत्वात्
 पञ्चभूतान्येति अतिक्रामति मोक्षं प्राप्नोती-
 त्वयः । विष्णुपुराणे च ॥६॥३८॥ विप्रिष्टफलदा
 काम्या निष्कामाणाञ्च सुक्तिदा । भगवद्गीतापि ।
 “युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठि-
 कीम् ।
 अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥”
 युक्तः ईश्वराय कर्माणि न फलाय इत्येवं
 समाहितः । फलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन्निति
 शेषः । शान्तिं मोक्षायां नैष्ठिकीं निष्ठायां
 भवाम् । सत्तत्त्वहिः ज्ञानप्राप्तिः सर्वकर्म-
 संन्यासः ज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः ।
 अयुक्तस्तद्विहर्षः । कामकारेण कामप्रेरित-
 तया कामतः प्रवृत्तेरिति यावत् । फले सक्तः
 सन् फलापेक्षं कर्म करोमीत्येवं फले सक्तो
 नितरां बन्धं प्राप्नोति । तथा च अर्जुनं प्रति
 भगवद्वाक्यम् ।
 “मयि सर्वान्नि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
 निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥”
 संन्यस्य निःस्पृह्य समर्प्य इति यावत् । अध्यात्म-
 चेतसा विवेकबुद्ध्या ईश्वराय भवत्वत् करोमि
 इत्यनया बुद्ध्या निराशीस्तत्कामसङ्कल्पः ।
 अतएव निर्ममः समतारहितः । विगतज्वरः
 विगतसन्तापः । अन्तमाह स एव ।
 “यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
 यत् तपस्यसि कौन्तेय ! तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥”
 विष्णुपुराणम् ।
 “कर्माण्यसङ्कल्पितान्फलानि
 संन्यस्य विष्णो परमात्मरूपे ।
 अयाप्य तां क्रमेणमहोमनन्ते
 तस्मिन् लयं वे त्वमलाः प्रयान्ति ॥”
 कर्ममर्छां भारतवर्षरूपाम् । एकादशस्कन्धे ।
 “वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे ।
 नैष्कर्म्यं लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः ॥”
 वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निषिद्धम् । ननु कर्मणि-
 क्रियमाणे नसिन्नासक्तितस्तत्फलं स्यादेव न तु
 नैष्कर्म्यरूपा फलविहित एवाह निःसङ्गो-
 २ ननिविशवान् ईश्वरार्पितं न तु फलोद्देशेन ।
 नय फलस्य श्रुतत्वात् कर्मसि सते फलं भवत्येव
 एवाह रोचनार्थेति कर्मणि कर्मुत्पादनार्था ।
 अतएव तत्रैव ।
 “फलश्रुतिरिह नृणां न श्रेयो रोचनं परम् ।
 श्रेयोपिप्रयत्नो प्रोक्ता यथा भेषज्यरोचनम् ।
 उत्पत्तिरिह कामेष्ट प्रापेष्ट स्वर्गनेष्ट च ।
 आनन्दमनसो मतो आत्मनोऽनर्पहेतुषु ॥
 न तानपिदपः स्वार्थं भाष्यतो हृदिनाध्वनि ।
 नय पुनरपि पुनस्तेषां तान्मोऽप्यतो गुणः ॥

सुसुक्ष्मः

एवं व्यवसितं केचिद्विज्ञाय कुबुद्धयः ।
 फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि ॥”
 इयं फलश्रुतिर्न श्रेयःपरमपुरुषार्थपरा न भवति
 किन्तु वहिर्मुखानां नृणां मोक्षविवक्षया अवा-
 न्तरकर्मफलैः कर्मसु कर्मुत्पादनमात्रं यथा,
 भेषज्ये औषधे कर्मुत्पादनम् । यथा,—
 “पिव निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलज्जुकान् ।
 पित्रैवसुक्तः पिवति न फलं तावदेव तु ॥”
 तत्रागदपानस्य न खलु खण्डादिलाभ एव
 प्रयोजनं किन्त्वारोग्यम् । तथा वेदोऽप्यवान्तर-
 फलैः प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्माणि विधत्ते ।
 ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते कथ-
 मेवं आख्यायते यथाश्रुतस्यैव घटनात् इत्याह
 उत्पत्तेरिति दाभ्याम् । उत्पत्त्या स्वभावत एव
 कामेषु पञ्चादिषु प्राणेषु आयुरिन्द्रियवल-
 वीर्यादिषु स्वर्गनेष्ट पुनर्दारादिषु अनर्थहेतुषु
 परिपाकतो दुःखहेतुषु अतस्तान् स्वार्थं परम-
 सुखमविदुषः अजानतः अतो न तान् प्रङ्गी-
 भूतान् बुधो वेदो यद्विधयति तदेव श्रेयः इति
 विश्वसितान् इत्यर्थः । तान् एवम्भूतान् हृदिना-
 ध्वनि कामवर्त्मनि देवादियोनौ भ्राम्यतः ततः
 पुनस्तमोभूतवृत्तादियोनिं विश्रत इति । पशु-
 काम इति च सुखपुत्रादिकाम इति च कथं
 पुनस्तेष्वेव कामेषु अयं बुधो वेदो बुद्ध्यात् प्रव-
 र्त्तयेत् । तथा सत्यनामः स्यात् इति भावः ।
 कथं तर्हि कर्ममौमांसकाः फलपरतां वदन्ति
 तत्राह । एवमिति व्यवसितं वेदस्याभिप्रायं
 अविज्ञाय कुसुमितामवान्तरफलरोचनया रम-
 णीयां परमफलश्रुतिं वदन्ति कुतस्ते कुबुद्धय-
 स्तत्राह हि यस्मात् वेदज्ञा आसादयः न तथा
 वदन्ति इति । अतएव निष्कामकर्मण आत्म-
 ज्ञानार्थतोक्ता यथा,—
 “अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः ।
 कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नेह दृश्यते ॥”
 सोऽपि दुरितव्यहारा न साक्षात् । तथा च ।
 “ज्ञानसुत्पद्यते पुंसां चयात् पापस्य कर्मणः ॥”
 तथा श्रुतिः ।
 “तमेवं वेदार्थवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति
 ब्रह्मचर्येण तपसा अहत्या दानेन यज्ञेनानश्रुनेन
 चेत ।”
 तं आत्मतत्त्वसाक्षात्कारं अतएव यज्ञादीनां
 ज्ञानशेषताप्रावधान्य निष्कामेषु कर्मसु प्रव-
 र्त्तते । परिहृतेनापि स्वर्गः काम्ये कर्माणि न
 प्रवर्त्तयितव्य इत्याह यष्टस्कन्धे ।
 “स्वयं निःश्रेयसं विद्वान्नवत्पञ्चाय कर्म हि ।
 न राति रोगिणेऽप्यं वाञ्छतेऽपि भिवक्-
 तमः ॥”
 राति ददाति इति समवप्रदीपे आदत्तः ॥
 “दासीदासमलङ्कारमत्रं यद्वरमममवम् ।
 पुरुषोत्तमतुष्टार्थं प्रदेयं सार्वकालिकम् ॥
 यद्यद्विद्वन्मं लोके यच्चाप्यस्ति यच्छे शुचि ।
 तत्तद्दि दयं प्रीत्यर्थं देवदेवस्य चक्रिणः ॥”

सुसुक्ष्मः

इदं दानं ब्राह्मणसम्पदानकमेव विष्णुप्रीतिमु-
 दिष्ट्य एवं सर्वत्र दाने । विष्णुप्रीतेः सामान्यतः
 श्रुतत्वात् । अथ विष्णुप्रीतौ देवताधिकरणव्याप-
 विरोध इति चेन्न स्वर्गवर्धकारिविशिष्टश्रुत्येन
 तत्सत्त्वप्रसाधनात् इत्याहुः । ब्राह्मणसम्पदान-
 कत्वे किं मानमिति चेत् वामनपुराणे तत्तत्-
 मासमेदेन तत्तद्दानमभिधाय ।
 “विष्णुप्रीत्यर्थमेतानि देयानि ब्राह्मणेभ्यः ।
 देयानि विप्रमुखेभ्यो मधुसूदनतुष्टये ॥”
 इत्यभिधाय दासीदासमित्यादिवचनद्वयाभि-
 धानात् । तथा च विष्णुधर्म्मोत्तराभिपुराणयोः ।
 “यत्र यत्र भवेत् प्रीतिर्विषयेभ्यो महामुने ! ।
 तत्तद्व्युत्तमुद्दिश्य विप्रैः प्रतिपादयेत् ॥”
 विष्णुधर्म्मोत्तरतृतीयकाण्डे तु विष्णुसंप्रदानक-
 मेव दानं यथा,—
 ‘विष्णोः श्रद्धाप्रदानेन वारुणं लोकमाप्नुयात् ।’
 इत्यादिना ।
 “क्षीरपल्लवसंयुक्तान् कलसान् सुविभूषितान् ।
 दत्त्वा वै देवदेवाय वाणिमेधफलं लभेत् ॥”
 इत्यन्तेन तत्तत् फलं तत्तद्दानमभिधायोक्तम् ।
 “अकामः सात्विको लोको यत्किञ्चिद्दिनवै-
 दयेत् ।
 तेनैव स्थानमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥
 धर्म्मवाणिजिका मृदाः फलकामा नराधमाः ।
 अर्चयन्ति जगन्नार्थं ते कामानाप्नुवन्त्युत ॥
 अन्तवत्तु फलं तेषां तदुभयवत्त्वमेधसाम् ॥”
 तथा ।
 “पदभ्यां प्रतीच्छते देवः सकामेन निवेदितम् ।
 मूर्द्धा प्रतीच्छते दत्तमकामेन विजोत्तमाः ॥”
 उक्तवामनपुराणवचने सार्वकालिकमित्यनेन
 मलमासादावपि विष्णुप्रीत्यर्थं देयमिति । इति
 मलमासतत्त्वम् ॥
 (तत्र सुसुक्ष्मतासुदनानि व्याख्यास्यामः । तत्र
 लोकदोषदर्शिनो सुसुक्ष्मोरादित एवाचार्या-
 भिगमनं तस्योपदेशानुष्ठानम् । अग्नेरेधोप-
 चर्या धर्म्मशास्त्रानुगमनं तदर्थवबोधस्तेनाव-
 र्त्तमसत्र यथोक्ताः क्रियाः सतासुपासनमसतां
 परिवर्त्तनं न सङ्गतिर्दुर्जनेन सत्यं सर्वभूतहित-
 मपरूपमनतिकाले परीक्ष्य वचनं सर्वप्राणिषु
 आत्मनीवावेचा सर्वसामस्तरणमसङ्कल्पन-
 मप्राथना अनभिभाषणञ्च स्त्रीणां सर्वपरिग्रह-
 त्यागः कौपीनं प्रच्छादनार्थं घातुरागनिवसनं
 कस्यासीवनहेतोः सृष्टौ पिप्लवकं शौचाधान-
 हेतोः जलकुण्डिका दण्डधारणं भक्ष्याचर्याध-
 पार्चं प्राणधारणार्थमेककालमग्न्याभ्यो यथो-
 पपन्न एवाभ्यवहारः । असापनयनार्थं शीत्यै-
 शुष्कपर्णलण्डान्तरणोपधानं ध्यानहेतोः काय-
 निवन्धनं वनेष्वनिकेतवासः तन्त्रानिद्रालस्यादि-
 कर्मवर्जनं इन्द्रियार्थेष्वनुरागोपतापनिग्रहः
 सुप्रस्थितगतप्रेक्षिताहारविहारप्रत्यङ्गचेष्टादि-
 केयारम्भेषु स्तुतिपूर्विका प्रवृत्तिः सत्कार-
 स्तुतिगर्हावमानचमत्वं क्षुत्पिपासावासश्रमः

प्रीतोऽन्वतवर्गसुखदः स्वसंस्पर्शमहत्वं श्रीक-
दैवदेवमदमानलोभरागैर्ध्याभवक्रोधादिभिरस-
चलनं अहङ्कारादियुपसर्गसंज्ञा लोकपुत्रयोः
स्वर्गादिमामान्यावेक्षणं कार्यकालावयवमयं
योगारम्भे सततमनिर्येदः सत्त्वोत्साहोऽपवर्गाय
धीधृतिस्तृप्तिविलाधानं नियमनमिन्द्रियाणां
चेतसि चेतस आत्मन्यात्मनश्च धातुभेदेन शरी-
रावयवमन्यानां अभोक्षणं सर्वं कारणवद्दुःख-
मन्वमनित्यमित्युपगमः । सर्वप्रवृत्तिषु दुःख-
संज्ञा सर्वमन्यासे सुखमित्यभिनवेशः यद्य-
मार्गोऽपवर्गाय अतोऽन्यथा दध्यते इत्युद्यमानं
आख्यातानि ॥ इति चरके शरीरस्थाने पञ्चमे-
ऽध्याये ॥

सुसुचानः, पुं, (सुचति जल इति । सुच् + “सुचि
युधिभ्यां सन्वच्च ।” उणा० । २ । ६१ । इति
आनच् । कित् सन्वच्च । मेघः । इति संज्ञिप्र-
सारोणादिवृत्तिः ॥ (सुक्तः । यथा, सन्ध्यामन्त्रे ।
“इपदादिव सुसुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव ।”
“क्षिप्रो घर्माक्षो जनो सुसुचानो सुक्तो-
भवति ।” इति तत्र गुणविष्णुटीका ॥)

सुसूयः, त्रि, (मर्त्तुमिच्छुः । नृ + सन् + उः ।)
आसन्नन्त्युः । (यथा श्रीमद्भागवते । ७।८।११।
“यत्तं त्वं मर्त्तुकामोऽसि योऽतिमात्रं विकल्पसे।
सुसूय्यां हि मन्दात्मन् ! ननु स्युर्विक्रवा
गिरः ॥”)

अथ सुसूयकृत्यानि । हारीतः ।

‘शूद्रात्रेण तु भुक्तेन उदरस्थेन यो नृपः ।

न वै खरत्वसुष्टवं शूद्रत्वञ्चाधिगच्छति ॥’

शूद्रात्रं शूद्रस्वामिकात्रम् । तद्वत्तमपि भोजन-
काले तद्गृहावस्थितं यत् तदपि शूद्रात्रम् ।
नदाह्राजिराः ।

‘शूद्रवैश्वमिनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि ।

निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रात्रं तदपि स्तुतम् ॥’

अपिशृङ्गान् साक्षान् तद्वत्तद्वत्ततुलादि न तु
तद्वत्तद्वत्तकादिना क्रोतमपि । खरहागते पुन-
रङ्गिराः ।

‘यथायनस्ततो ह्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं गताः ।

शूद्रादिप्रगृहेज्ज्वरं प्रविष्टन्तु सदा शुचि ॥’

प्रविष्टं सत्त्वापादकप्रतिग्रहादिना इति शेषः ।

अतएव पराशरः ।

‘तावद्भवति शूद्रात्रं यावन्न स्पृशति द्विजः ।

द्विजातिकरसंस्पृष्टं सर्वं तद्विबुध्यते ॥’

स्पृशति प्रतिगृह्णाति इति कल्पतरुः ॥ तच्च
संप्रोक्ष्य ग्राह्यमाह विष्णुपुराणम् ।

‘संप्रोक्षित्वा गृह्णीयाच्छूद्रात्रं गृहमागतम् ।’

तच्च पाचान्तरे ग्राह्यमाह अङ्गिराः ।

‘स्वपात्रे यत्तु विन्यस्तं शूद्रो यच्छति नित्यशः ।

पाचान्तरगतं ग्राह्यं दुग्धं खरगृहमागतम् ॥’

एतेन खरगृहमागतस्यैव शुद्धत्वम् ।

तद्गृहगतस्य शूद्रात्रदोषभागित्वं प्रतीयते ।

ततश्चेतादृशमि सम्युष्णा सर्वथा शूद्रात्रं न
भोक्तव्यम् ॥*

पूजारत्नाकरे ।

‘शालग्रामशिला यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।

तनुसन्निधौ त्यजेत् प्राणान् याति विष्णोः परं

पदम् ॥’

लिङ्गपुराणे ।

‘शालग्रामसमीपे तु क्रोशमात्रं समन्ततः ।

कीकटोऽपि नृपतिर्यदि वैकुण्ठभवनं नरः ॥’

कीकटो मगधः ॥ * ॥ वैष्णवाभ्युदये व्यासः ।

‘तुलसीकानने जन्तोर्वेदि नृपुर्भवेत् कश्चित् ।

न निर्भृत्य यमं पापी लीलयेव हरिं विप्रैः ॥

प्रयाणकाले यस्यास्य दीयते तुलसीदलम् ।

निष्क्रान्तं याति पचीन्द्र ! पापकोटियुतोऽपि सः ॥’

कूर्मपुराणम् ।

‘गङ्गायाश्च जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले ।

जले स्थले चान्तरीक्षे गङ्गासागरसङ्गमे ॥’

स्कान्दे ।

‘गङ्गायां त्यजतः प्राणान् कथयामि वरानने ! ।

कर्णे तत् परमं ब्रह्म ददामि मामकं पदम् ॥’

तथा ।

‘तीरादुत्पत्तिमात्रान्तरं परितः क्षेत्रसुच्यते ।

अत्र दानं जपो होमो गङ्गायां नात्र संशयः ॥

अत्रस्थास्त्रिदिवं यान्ति ये नृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥’

गद्यतिः क्रोशयुगम् । तीर्थचिन्तामणौ ब्रह्म-
पुराणम् ।

‘अत्र दूरे समीपे च सदृशं योजनद्वयम् ।

गङ्गायां मरणेनेह नात्र कार्या विचारणा ॥’* ॥

यत्नं गङ्गादिमरणेन प्राप्तब्रह्मलोकस्याप्यौर्ध्व-
देहिनी क्रिया तदधिकारिणा कर्त्तव्या नित्य-
त्वात् । तथा च श्रीमद्भागवते ।

‘कृष्ण एवं भगवति मनोवाक्छिद्यतिभिः ।

आत्मन्यात्मानमाविश्य सोऽन्तःश्वसमुपारमत् ॥

संपद्यमानमात्राय भौष्णं ब्रह्मणि निष्कले ।

सर्वे बभूवुस्ते तूष्णीं वयांतीव दिनात्यये ॥

तस्य निर्हरणादीनि संपरेतस्य भागवत् ।

युधिष्ठिरः कारयित्वा सुहृत्तं दुःखितोऽभवत् ॥’

अथ आत्मनि परमात्मनि आत्मानं स्वीयात्मानं

निवेश्य शक्तीकृत्यैव भौष्णः उपारमत् सुक्तिं

गतवान् । निष्कले निरुपाधौ ब्रह्मणि संपद्य-
मानं मिलितं आत्माय आलक्ष्य तस्य भौष्णस्य

निर्हरणादीनि संस्कारादीनि संपरेतस्य सम्यक्

परेतस्य सुक्तस्यापि । भागवति शौनकास्य

सम्बोधनम् । एवञ्च एतेषामपि तत्तत्कर्म्मणि

तत्तद्वचनोपात्तप्रेतपदस्य पितृपदस्य च मन्त्रा-

दिषु यथाग्रथं वाचनिकत्वात् प्रयोगः सङ्गच्छते ।

‘आसन्नन्त्युना देया गौः सवत्सा च पूर्ववत् ।

तदभावे च गौरेका नरकोट्टारणाय वै ॥

तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीष्व गाम् ।

शक्नोत्योऽथ तदा दत्त्वा श्रेयो दद्यान्-

न्तस्य च ॥’

पूर्ववद्देमशृङ्गादिना ।

अत्र नृपस्य चेति अवणत् एकादशादिषु

वैतरणीदानाचारः । वनपर्वणि ।

‘साधेः प्रवसतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ।

आतुरस्य भिक्षुमित्रं दानं मित्रं मरिच्यतः ॥’

वराहपुराणे ।

“यतीपातोऽथ संक्रान्तिस्तथैव ग्रहणं रवेः ।

पुण्यकालास्तदा सर्व्वे यदा नृपुरुषप्रसृत्यः ॥

‘लोभूतिलहिरण्यादि दत्तमक्षयतामियात् ॥’

निरवकाशत्वाच्च मलमासादिदोषो नास्ति

सूतकमपि न । तथा च शुद्धिरत्नाकरे दत्तः ।

“सुस्थकाले त्विदं सर्व्वं सूतकं परिकीर्त्तितम् ।

आपद्गतस्य सर्व्वस्य सूतकेऽपि न सूतकम् ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

सुर, श्र वेष्टने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-

पर०-चक्र०-सेट् ।) पवर्गशेषादिः । श्र सुरति

‘इच्चं लता । मोरिता । इति दुर्गादासः ॥

सुरं क्षी, (सूर्यते इति । सुर + अन्वजापीति

भावे कः ।) वेष्टनम् । इत्यमरटीकायां मधुरेशः ॥

सुरः, पुं, (सुरति वेष्टतेऽसौ । सुर + इगुपधत्वात्

कर्त्तरि कः) दैत्यविशेषः । इति मेदिनी । रे,

७७ ॥ यं हत्वा विष्णुर्मुंरारिनामाभूत् ॥ (यथा

श्रीमद्भागवते । ३ । ३ । ११ ।

“शम्बरं द्विविदं वायं सुरं वल्कलमेव च ।

अन्यांश्च दन्तवक्रादीनवधौ कौञ्चं घातयत् ॥”

सुरगणः, पुं, (सुरं वेष्टनमिव गण्डति रजति

अनेन । गण्ड + अच् ।) वरगणः । इति जटा-

धरः । वर्णक इति भाषा ॥

सुरजः, पुं, (सुरात् संवेष्टनात् जायतेऽसौ । सुर +

जन + डः ।) नृदङ्गः । इत्यमरः । १ । ७ । ५ ॥

(यथा, रामायणे । २ । ३६ । ७१ ।

“सुरजपणवसेधधोषवद-

दशरथवेषस बभूव यत् पुरा ।

विलपितपरिदेवनाकुलं

असनगतं तदभूत् सुदुःखितम् ॥”)

सुरजफलः, पुं, (सुरजवत् फलमस्य ।) पनसवृक्षः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुरगः, पुं, (सुरेण वेष्टनेन अण्ड इव गोजाकृति-

रिव । शकम्बादित्वादकारस्य पररूपम् ।)

लम्पकदेशः । तद्देशस्ये, पुं भूम्नि । इति

हेमचन्द्रः । ४ । २७ ॥

सुरन्दला, स्त्री, (सुरं वेष्टनं सेतुं दलति

भिनत्ति । दल् + अच् + क्त्विर्वा टाप् ।) नर्मदा-

नदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुरमर्दनः, पुं, (सुरं तन्नामानमसुरं नृदनाति

चूर्णकरोतीति । नृद + क्त्युः ।) विष्णुः । इति

पुराणम् ॥

सुररिपुः, पुं, (सुरस्य रिपुः ।) विष्णुः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, छन्दोमञ्जयाम् । २।३।

“त्वरितगतिर्नैजयुवतिस्तरयिमुता विपिनगता ।

सुररिपुणा रतिगुणया सहमिलिता प्रमद-

मिता ॥”)

सुरला, स्त्री, (सुरं वेष्टनं लाति । ला + कः ।)

नर्मदानदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा

उत्तररामचरिते । ३।१॥ ततः प्रविशति नदीद्वय

सुरारिः

तमसा मरुता च । तमसा । सखि सुरले ।
किमनि सन्मान्तेव । केरलदेशस्था काचिन्नदी ।
यथा च । रघुवंशे । ४ । ५५ ।

“सुरलामाग्नोद्धतमगमत् कैतकं रजः ।

तद्योधवारवाणानामयन्नपटवासताम् ॥”

“सुरला नाम केरलदेशेषु काचिन्नदी ।” इति
तट्टीकास्तु मल्लिनाथः ॥

सुरली, स्त्री, (सुरं अङ्गुलिवेष्टनं लाति प्राप्नोतीति
ला + कः + स्त्रियां ङीष् ।) खनामख्यात-
शुधिरवाद्यम् । तत्पर्यायः । वंशी २ वंशिका ३
वंशनालिका ४ सानेयिका ५ सानेयी ६
सानिका ७ सुरलासिका ८ । श्रेष्ठतुष्टयं
सानायि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राधा-
तन्त्रे । २३ ।

“वाटयन् सुरलीं कण्ठः शृङ्गं वेणुं तथापरम् ।
कात्यायनीं नमस्कृत्य हरिः पद्मदेवचयः ॥”)

सुरलीधरः, पुं, (धृ + अच् । सुरल्याः धरः ।)
श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा.

तन्त्रे ।

“वैकुण्ठदक्षिणे भागे गोलोकं सर्वमोहनम् ।
तत्रैव राधिका देवी द्विभुजो सुरलीधरः ॥”)

सुरहा, [न] पुं, (सुरं हन्तीति । हन् + क्तिप् ।)
विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुरा, स्त्री, (सुरति सौरधेयं वैद्ययति । सुर +
इशुपधत्वात् कः टाप् च ।) खनामख्यातगन्ध-
द्रवम् । (यथा, गरुडपुराणे । १६० ।

“तथा द्विक्कां हरेन् पीता सौवर्चलसुतासुरा ।”
तत्पर्यायः । तालपर्णी २ दैत्या गन्धकटौ ४
गन्धिनी ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १२३ ।

(तथास्याः पर्यायान्तरं गुणाश्च ।

“सुरा गन्धकटौ दैत्या सुरभिः शालपर्णिका ।

सुरा तित्ता हिमा खादौ लक्ष्मीं पित्तानिला-
पहा ।

ज्वराद्यग्भूतरक्षोघ्नी कुष्ठकासविनाशिनी ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तस्या लक्षणं यथा । सुरा पीता वरा प्रोक्ता ।

इति वैद्यकचक्रपाणिन्यस्यैवातव्याधधिकारे ॥
अस्या अनुलेपनगुणाः । अलज्जीरज्जीवज्वर-

नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ राजनिर्वण्डोक्त-
गुणपर्यायौ पुराशब्दे द्रव्यौ ॥

सुरारिः, पुं, (पुरारिः ।) श्रीकृष्णः । अस्य
सुप्ततिर्धिया,—

“सुरः क्लेशे च सन्तापे कर्मभोगे च कर्मिणाम् ।
देवमेदेष्यस्तिष्ये सुरारिस्तेन कौर्त्तितः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णलक्ष्मखण्डे ११० अध्यायः ॥
अस्य स्वरूपं यथा,—

श्रीनारद उवाच ।

“कोऽसौ सुरारिर्देवर्षे ! देवो यद्यो नु किं नरः ।
दैवो वा राक्षसो वापि पार्थिवो वा तदुच्यताम् ॥”

पुलस्त्य उवाच ।

“योऽसौ रघुः सत्त्वमायागुणवाञ्छ तमोमयः ।

निर्गुणः सङ्गो बापी सुरारिर्मधुच्छदनः ॥”

सुरारिः

श्रीनारद उवाच ।

“योऽसौ सुर इति ख्यातः कस्य पुत्रश्च गीयते ।
कथञ्च निहतः मन्त्रे विष्णुना तददृष्ट मे ॥”

पुलस्त्य उवाच ।

“अथ तं कथयिष्यामि सुरासुरनिर्वहणम् ।

विषित्रमिदमाख्यानं पुण्यं पापप्रणाशनम् ॥

कश्यपस्यौगन्धः पुत्रो सुरो नाम महाबलः ।

स ददर्श रणे शम्भुं दितिपुत्रोऽसुरोत्तमः ॥

ततः स मरणाद् भीतस्तप्ता वर्धमणान् ववृन् ।

आराधयामास विभुं प्रह्लाणमपराजितम् ॥

ततोऽस्य तुष्टो वरदः प्राह वत्स ! वरं वृणु ।

स च वव्रे तदा दैव्यो वरमेतं पितामहात् ॥

यं यं करतलेनाहं स्तुष्येयं समरे विभो ! ।

स स मङ्गलसंस्पर्शस्तमरोऽपि भ्रियत्वज ! ॥

वाङ्मुक्ता स भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।

ततोऽभ्यगाम्सहातेजा सुरः सुरगिरिं वली ।

जगत्स धर्म्मराजानं विजेतुं दण्डपाणिनम् ॥”

सुर उवाच ।

“यम । प्रजासंयमनात्रिदृष्टिं कर्तुमर्हसि ।

नो चेत्तवाद्यं हित्वाहं सृज्जानं पानये भुवि ॥

तमाह धर्म्मराज्वाक्यं यदि मां संयमेद्ववान् ।

गोपितासि पुरा सत्यं करिष्ये वचनं तव ॥

सुरस्तमाह भवतः कः संयन्ता वदस्व माम् ।

अहं तच्च पराजित्य वारयामि न संशयः ॥

यमस्तं प्राह मां विष्णुर्देवस्त्रकगदाधरः ।

श्वेतद्वीपनिवासी यः स मां संयमतेऽथयः ॥

इत्येव सुक्ती वचनं दुग्धाब्जिमगमन्सुरः ॥

तस्मागतं प्राह मुने ! मधुघ्नः

प्राप्नोऽसि किं सुर ! कारयेन ।

स प्राह बुधं सह वै त्वयाद्य

तं प्राह भूयः सुरशत्रुहन्ता ॥

यदीह मां योऽसुप्रागतोऽसि

तन् कन्यते ते हृदयं किमर्थम् ।

ज्वरातुरस्येव मुहुर्मुहुर्वै

तन्नैव धीनस्य सह कातरेण ॥

इत्येवसुक्तो मधुच्छदनेन

सुरस्तदा स्त्रे हृदये स्खस्तम् ।

कथं नु कन्यति सुहृत्सदोक्ता

निपातयामास विपन्नबुद्धिः ॥

हरिश्च चक्रं मृदुनाघवेन

सुमीच तत्तस्य शिरस्तु शत्रोः ।

चिक्षेद देवास्तु गतव्यथामवन्

देवं प्रशंसन्ति च पद्मानभम् ।

इतः प्रसिद्धं समुपाजगाम

सुरारिरित्येव हरिर्महात्मा ॥”

इति वामने ५७ । ५८ अध्यायौ ॥ ॥

अनर्घराघवगन्धकर्ता । यथा । “अस्ति मौद्गल-

गोत्रसमुद्भूतस्य महाकवेर्भट्टश्रीवर्धमानात्मजस्य

तन्तुमतीहृदयनन्दनस्य सुरारिनामधेयस्य कवेः

कतिरनर्घराघवं नाम नाटकं तत्प्रयुज्जानाः

सामाजिकानुपासकैः ।” इति तत्कृतनाटक-
गद्यम् ॥

सुष

सुच्छं आ मोहे । उच्छ्राये । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-पर०-अक०-सेट् ।) पवर्गशेषादिः ।

ह्रस्वी । तेन किपि राज्ञोप इति क्लृप्तो सुरौ

सुरः । आ मूर्च्छितं मूर्च्छं तेन । मोहो ज्ञान-

रहितभावः । उच्छ्रायो वृद्धिः । मूर्च्छंति

रोगी । सुच्छं संख्यं रामस्य समानव्यसने

हराविति रघुः । इति दुर्गादासः ॥

सुभिखी, स्त्री, अङ्गारधानिका । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

सुमूरः, पुं, तुषाग्निः ॥ (यथा. माघे । ६ । ६ ।

“सुरकुताशनसुमूरचूर्णतं

दधुरिवाम्बवणस्य रजःकणाः ।

निपतिताः परितः पथिकजना-

नुपरि ते परितेपुरतो भ्रष्टम् ॥”)

मन्मथः । रविवाजिः । इति मेदिनी । २, २०५ ॥

(स्त्रियां टाप् । नदीभेदः । यथा, महाभारते ।

३ । २२१ । २५ ।

“भारती सुप्रयोगा च कावेरी सुमूरा तथा ।

तुङ्गवेखा कण्वेखा कपिला शीघ्र एव च ॥”)

सुखं ई नहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट् । निष्ठायां निट् ।) आद्यः पञ्चम-

स्वरी । खः सुगौ सुरः । नहो वन्दनम् । ई

मूर्च्छः । इति दुर्गादासः ॥

सुल क रोपणी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-

पर०-सक०-सेट् । जन्तार्थे भा०-उभ०-अक०-

सेट् ।) रोपणं आरीपणम् । क मोलयति वृक्षं

लोकः । गोविन्दभट्टस्तु रोहणी इति पठित्वा

रोहणं जन्म इति आख्याति । इति दुर्गादासः ॥

सुशटो, स्त्री, (सुष + अटन् । पृषोदरादित्वात्

षाधुः ।) सितकङ्कः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुश(ष)लिका, स्त्री, (सुष + “वृषादिभ्यश्चित् ।”

उणा० १ । २०८ । इति कलञ्चित् स्यात् । टाप् ।

ततः संज्ञायां कन् । अकारश्चेत्त्वम् ।) पक्षी ।

तालमूली । तत्पर्यायः सुवहा २ तालपत्रिका ३

गोधापरी ४ हेमपुष्पी ५ भूताली ६ दौर्ध-

कन्दिका ७ सुषली ८ तालिका ९ तालमूलिका

१० । इति शब्दरत्नावली ॥ अश्ली ११ । इति

जटाधरः ॥ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीत-

त्वम् । दृष्यत्वम् । पुष्टिवलप्रदत्वम् । पिच्छिण-

त्वम् । कफदत्वम् । पित्तदाहश्रमहरत्वञ्च ।

“सुषली च द्विधा प्रोक्ता श्वेता चापर-

संज्ञिका ।

श्वेता स्वल्पगुणोपेता अपरा च रसायनी ॥”

इति राजनिर्वहणः ॥

“तालमूली तु विद्वद्भिर्मुषली परिकीर्तिता ।

सुषली मधुरा वृष्या वीर्योष्णा वृंहणी गुरुः ।

तित्ता रसायनी हन्ति गुदजान्निर्नलं तथा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

सुष वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट् ।) मोयति । इति दुर्गादासः ॥

सुष ग जुष्टने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-पर०-

सक०-सेट् ।) ग सुष्याति । इति दुर्गादासः ॥

सुय इरु द्विदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-नक०-सेट् ।) छेद इह खण्डनम् । य
सुयति विपक्षं चतुरः । इरु असुयन् अमोषीत्
अस्मात् पुषादित्वात्त्रित्वं रु इत्यन्ये । इति
दुर्गादासः ॥

सुषली, पुं, स्त्री, (सोषति सुयतेऽनेन वेति । सुय् +
“वृषादिभ्यश्चित् ।” उणा० १।१०८ । इति
कलश्चित् स्यात् ।) अयोऽयम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ इत्यमथोऽपि ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।
१२६।१८ ।

“सुनन्दं नाम सुयत् त्वया यन्निर्मितं पुरा ।
तच्छहार स दुष्टात्मा तेन हन्ति रणे रिपून् ॥”
विश्वामित्रमुनः । यथा, महाभारते । १।३।५२ ।
“बाहुर्लिप्तस्तथैव वचोऽग्नीवस्तथैव च ॥”

(नाल्यमथोऽप्ययम् । “सुश् खण्डने सुशलः ।”
उणा० १।१०८ । इत्यत्रोच्चलदत्तवृत्तिः ॥)

सुषली, स्त्री, (सुयन् इति । सुय् + कलः स्त्री ।)
नाल्यमथोऽपि । गृहगोधिका । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सुषल्यः, वि, (सुषलमर्हतीति । सुषल + “दृष्टा-
दिभ्यो यः ।” ५।१।६६ । इति यः ।) सुषल-
वध्यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

सुषा, स्त्री, (सुय् + कः टाप् ।) नृवा । इत्य-
मरटीकायां रायसुकुटः । २।१०।३३ । सुषी
इति भाषा ॥

सुषितं, वि, (सुय् + कर्मणि क्तः ।) चोरित-
व्यम् । तत्पर्यायः ॥ नृषितम् २ । इत्यमरः । ३।
१।८८ ॥ (वञ्चितः । यथा, भागवते । १।१३।३७ ।
“नाहं वैश्वं यवचितं पित्रोर्वैः कुलनन्दन ।।
मान्वाय्या वा महाबाहो ! सुषितोऽस्मि महा-
त्मभिः ॥”

“सुषितो वञ्चितोऽस्मि ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरः ॥)

सुष्कः, पुं, (सुष्णाति वीर्यमिति । सुय् + “खट्
भृशुषितुभ्यः कक् । उणा० ३।४१ । इति
कक् ।) अखट्कोयः । इत्यमरः । २।६।६५ ।
(यथा, वाग्भटे निदानस्थाने नवमे अध्याये ॥
“स्यान्नाचुतमसुक्तं हि सुष्कयोरन्तरेऽननः ॥”)
मोचकवृक्षः । संवातः । इति मेदिनी । के, ३१ ।
तस्करः । मांसलः । इति हेमचन्द्रः । ३।२०६ ॥

सुष्कः, पुं, (सुष्क । संज्ञायां कन् ।) वृक्षविशेषः ।
घण्टापाकल इति वङ्गभाषा । मोषा इति
हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । गोलीफः २
भाटलः ३ घण्टापाटलः ४ मोचः ५ । इत्य-
मरः । २।४।३६ ॥ मोचकः ६ सुष्कः ७
मोचकः ८ दुश्चकः ९ गौलिकः १० मेहनः ११
चारवृक्षः १२ पाटली १३ विषापक्षः १४
जटालः १५ वनवाची १६ सुतीक्ष्णकः १७ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ गोलिहः १८ चार-
वृक्षः १९ घण्टा २० घण्टाकः २१ भाटः २२ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ स तु पलाशवन्पर्वत-
वृक्षः । श्वेतकण्ठमेदेन द्विविधः । तस्य गुणाः ।

कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । आह्रितम् । उष्णत्वम् ।
कफघातकारित्वम् । विषमेदोगुल्मकण्डुवास्ति-
रोगक्षमिश्रकृन्नाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
रेचनत्वम् । पाचनत्वम् । ग्रीहोदरार्तिनाशित्व-
म् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुयुते ।
चिकित्सामास्याने । ६ अध्यायः ।

“जीर्णं पक्वं तद्वरिद्रादयेन

हन्त्यान् कुष्ठं सुष्कने चापि सर्पिः ॥”)

सुष्करः, पुं, (प्रशस्तः सुष्कोऽस्यास्ति । सुष्क +
“ऊषसुषिसुष्कमथो रः ।” ५।२।१०७ । इति रः ।)
प्रलम्बाङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ३।१०२ ॥
(यथा, शतपथब्राह्मणे । ३।७।२।८ ।
“रेतो विकरोति सुष्करो भवत्येष वै प्रजनयिता
यन्सुष्करस्तस्मात्सुष्करो भवति तं न स ॥”)

सुष्कयूयः, पुं, (सुष्कण यूयः ।) वृषणरहितः ।
स तु राजोऽन्तःपुररत्नकः । खोजा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । अनुपस्थाः २ स्त्रीस्वभावः ३
महत्त्वकः ४ । इति शब्दमाला ॥

सुष्टिः, पुं, स्त्री, (सुय् + क्तिच् ।) पलपरिमाणम् ।
चारि तोला इति भाषा । (वैद्यके आठनोला
इति प्रसिद्धिः ।

“स्यात् कर्पाभ्यः महं पलं सुष्टिरष्टमका तथा ।

सुक्तिभ्याश्च पलं त्रयं सुष्टिराम्नश्चतुर्थिका ॥”

इति वैद्यकशास्त्रे पृथ्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥

‘पलाहं शुक्तिमिच्छन्ति तथाष्टमावकास्त्विति ।’
पलं विवृण्व सुष्टिः स्यात्—

इति गारुडे अष्टाधिकहिशततमेऽध्याये ।)

वहपाणिः । सुटा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

सम्प्लिष्टिताहुलिपाणिः २ सुस्तुः ३ सुसुटी ४ ।

इति हेमचन्द्रः । ३।२६१ ॥ त्वरः । इति

मेदिनी । टे, २५ ॥ खड्गेर सट् इति भाषा ।

(यथा, महाभारते । १।१६।१७ ।

“परिवैरायसैस्त्रीक्ष्णैः सन्निकर्षे च सुष्टिभिः ।

निघ्नतां समरेऽन्योन्यं शब्दो दिवमिवासृशत् ॥”)

कुष्ठाष्टभागः । कुटाक इति भाषा । यथा,—

“अष्टसुष्टिर्भवेत् कुक्षिः कुक्षयोऽथौ च पुष्कलः ।”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(सुय् + क्तिन् ।) मोषणम् । इति सुषधातृथ-
दर्शनान् । प्रहारविशेषः । किल इति भाषा ।

यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ६० । १५—१६ ।

“चिच्छेदापतनस्तस्य सुष्ठरं निश्चितेः शरैः ।

तथापि सोऽभ्यधावत्तां सुष्टिसुदयस्य वेगवान् ॥

स सुष्टिं पातयामास हृदये दैत्यपुङ्गवः ।

देव्यास्तथापि सा देवी तलेनोरस्यताडयत् ॥”

पथि सुधार्तस्य तिलादीनां सुष्टिग्रहणे चौर्य-
भावः । यथा, कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्याये ।

“तिलसुष्ठयवादीनां सुष्टिर्ग्राह्या पथि स्थितेः ।

सुधार्तान्नान्यथा विप्र ! विधिविद्विरिति स्थितिः ॥”

(सुय् स्त्रिये + अधिकरणे क्तिन् । शस्त्रगोपन-
कालः । यथा, महाभारते । २।५।६५ ।

“कश्चित्तवच्च सुष्टिश्च परराष्ट्रे परन्तप ! ।

अविहाय महारान ! निहंसि समरे रिपून् ॥”

“सुष्टिः प्रस्थानां गोपनकालः दुर्मिचमिति
यावत् ॥” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)

सुष्टिकः, पुं, (सुष्णाति परवीर्यमिति । सुय् + क्तिच्
संज्ञायां कन् ।) कंसराजमल्लविशेषः । इति
श्रीमद्भागवतम् ॥ (यथा च हरिवंशे । १८।१६० ।
“नागं कुवलयापीडं चायूरं सुष्टिकं तथा ।”

सुष्टिः प्रयोजनमस्य । सुष्टि + कन् ।) स्वर्ण-
कारः ॥ इति हेमचन्द्रः । ३।५७२ ॥

सुष्टिकान्तकः, पुं, (सुष्टिकस्यान्तकः ।) बल-
देवः । इति शब्दरत्नावली ॥

सुष्टिदूतं, स्त्री, (सुष्ट्या दूतं क्रीडितम् ।) दूत-
क्रीडाविशेषः । पुरसट् खेला इति भाषा ।

तत्पर्यायः । सुल्लकम् २ । इति शब्दमाला ॥

सुष्टिवयः, पुं, (सुष्टिं घयति पिवति । धेट् +

“नाडीसुष्टोच ।” ३।२।३० । इति खण्ड ।

“अरुह्यदलनस्य सुम् ।” ६।३।६७ । इति

सुम् ।) बालकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुष्टिवन्धः, पुं, सुष्टिवन्धनक्रिया । सुटावांघा इति
भाषा । तत्पर्यायः । संग्राहः २ । इत्यमरः ।
३।२।१४ ॥ सुष्टेर्वन्धोऽङ्गुलिबन्धासौ सुष्टि-
वन्धः । सुष्टिना बन्धो दृढग्रहणं संग्राह
इत्यपरे । सुष्टामेव संग्रह इत्यन्ये । सुष्टिः
स्त्रियाश्च संग्रह इति बोधायनः । इति
भरतः ॥

सुष्टीसुष्टि, य, सुष्टासुष्टि । सुष्टिभिर्भुष्टिभिः प्रहृत्य
यद्दृष्टं वृत्तं तत् । किलाकिल इति भाषा ।
इति सुष्वोध्यकारणम् ॥

सुष्ठकः, पुं, (सुय् + बाहुलकात् क्यन् ।) ततः
संज्ञायां कन् ।) राजसर्पेयः । इति रत्नमाला ॥
यष्टक इति वा पाठः ॥

सुस य इरु द्विदि । खण्डने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-नक०-सेट् ।) य सुस्यति विपक्षं
चतुरः । इरु असुसत् अमोषीत् । अस्मात्
पुषादित्वात्त्रित्वं रु इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

सुसलः, पुं, स्त्री, (सुस्यति खण्डयतीति । सुय् +
“वृषादिभ्यश्चित् ।” उणा० १।१०८ । कलः चित्
स्यात् ।) खनामख्याततण्डुलादिकण्डनार्थनिर्मित-
लौहाग्रयष्टिः । तत्पर्यायः । अयोऽयम् २ ।
इत्यमरः । २।६।२५ ॥ सुसलम् ३ कण्डगी-
दण्डः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुस्यति सुसल
सुस यिर्द्विदि नान्नीति कलः । सुसलो इत्य-
सकारः । एवं सुस्य इर्द्विदीति नृद्वयान्तात्
कलः नृद्वयकारश्च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(आशुधविशेषः । तत्प्रकारो यथा, वैशम्पाय-
नोक्तधनुर्वेदे ।

“सुसलस्त्रिशीर्षाभ्यां करैः पादैर्विवर्जितं

नृले चान्तेऽतिसम्बन्धः पातनं पोथनं दयम् ।

यथा, मनी । ८ । ३।५ ।

“स्त्वन्नादाय सुसलं कण्डुं वापि खादिरम् ।

शक्तिश्चोभयतस्त्रीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ॥”)

सुसलासुसलि, य, सुसलेच सुसलेच प्रहृत्यदृष्टं
वृत्तम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सुसली, स्त्री, (सुसल + गौरादित्वात् ङीष् ।)
तालमलिका । गृहगोधिका । इत्यमरः । २ ।
५ । १२ ।

सुसली, [न] पुं, (सुसलं प्रहरयत्येनास्यालोति ।
सुसल + इति ।) वलदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २५ ॥

सुसत्या, त्रि, (सुसलमर्हतीति । सुसल + यः ।)
सुसलेन वध्यः । इत्यमरः । ३ । १ । ७५ ॥

सुस्त क संहर्ता । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
उभ०-अकं-सेट् ।) पवर्गशेषादिः । क सुस्त-
यति । इति दुर्गादासः ॥

सुस्तः, पुं, (सुस्तयति एकत्र संहतीभवन्तीति । सुस्त
+ कः । यकशिफायामस्य बहुसलसम्बद्धतया
तथात्वम् ।) सुस्तकम् । इति हारावली ॥
(यथा दृष्टुसंहितायाम् । ७७ । ११ ।

“भाते चतुर्भिः घितशैलसुस्ताः

श्रीवर्जभागौ नखगुग्गुलू च ।

कपूर्वबोधो मधुपिष्टितोऽयं

कोपच्छदो नाम नरेन्द्रधूपः ॥”)

सुस्तकः, पुं स्त्री, (सुस्त + स्वार्थे कन् ।) लणमल-
विशेषः । सुता इति भाषा । तत्पण्यायः ।

क्रुविन्दः २ मेघनामा ३ सुस्ता ४ । इत्यमरः ।
२ । ४ । १५६ ॥ सुस्तः ५ राजकसेरुः ६ । इति

हारावली ॥ मेघाख्यम् ७ गाङ्गेयम् ८ भद्र-
सुस्तकम् ९ । इति रत्नमाला ॥ अभ्रनामकः १०

श्रीभद्रा ११ भद्रकः १२ भद्रा १३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अस्य गुणाः । तिलत्वम् । कटु-

त्वम् । वायुनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । दीपनत्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

“सुस्तकं न खियां सुस्तं त्रिषु वारिदनामकः ।
क्रुविन्दश्च स खानोऽपरः कोरकसेरुकः ॥

भद्रसुस्तश्च गुन्ना च तथा नागरसुस्तकः ।
सुस्तं कटु हिमं माह्नि तिलं दीपनपाचनम् ॥

कषायं कषपित्तसहृद्घ्नरांघ्रिचिन्तुहृत् ।
अनूपदेशे यज्ज्वातं सुस्तकं तत् प्रशस्यते ।

तत्रापि सुनिभिः प्रोक्तं वरं नागरसुस्तकम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

सुस्तकः, पुं, (सुस्तयति संहतीकरोति रुधिर-
मिति । सुस्त + कः । ततः संज्ञायां कन् ।)

स्यावरविषमेदः । इति हेमचन्द्रः । २ । २५६ ॥
(यथा, तृश्रुते कल्पस्थाने । २ ।

“चत्वारिन्धुसनाभानि सुस्तके हे प्रकीर्णिते ॥”)
सुस्ता, स्त्री, (सुस्त + टाप् ।) सुस्तकः । इत्य-

मरः । २ । ४ । १५६ ॥ (तथास्याः पण्यायः ।
“मेघाख्यं सुस्तकं सुस्ता गाङ्गेयं भद्रसुस्तकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथा तृश्रुते सूत्रस्थाने । ४४ ।
“दोषज्ञा गृहणीपाण्डुरोगार्शःकुष्ठनाशनाः ।

योषं चित्रातकं सुस्ता विड्भ्रामलके तथा ॥”)
सुस्तादः, पुं, (सुस्तामतीति । अद + अल् ।)

भूकरः । इति षटाधरः ॥
सुस्ताभं, स्त्री, (सुस्तस्येगभा यस्य ।) सुस्तकविशेषः ।

नागर सुता इति भाषा । तत्पण्यायः । कृटभ-

टम् २ पुरम् ३ वल्गम् ४ परिपेखवम् ५ ।
इति रत्नमाला ॥ (गुणा अस्य कृटभटभृच्छब्दे-
ज्ञातयाः ॥)

सुस्तुः, पुं, (सुस्तयति खण्डयत्यनेन । सुस् + बाहुल-
कात् तुक् ।) सुष्टिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६२ ॥

सुस्तं, स्त्री, सुसलम् । सुसधातोरौणादिकरूपत्व-
येन निष्पन्नम् । २ । १३ । इति सिद्धान्तकौ-

सुदासुणादित्तिः ॥ (नयनजलमित्युज्जलः ॥)
सुह यउ छ क्ति वैचित्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवा०-पर०-अक०-सेट् । रुधादित्वाद्देट् ।)
वैचित्तिं ज्ञानरहितोभावः । य, तेन सुहति

चिराय मे मनः । इति सुरारिः । ऊ मोहि-
यति मोक्षयति । छ असुहत् । णि सुग्वः

रुद्रोऽस्ति । इति । दुर्गादासः ॥
सुहिरः, पुं, (सुहति ज्ञानरहितोभवत्यनेन लोकः

सुहति सभायामिति वा । सुह + “इषिमर्दोति
उणा० ।” १ । ५२ । इति किरच् ।) कामः ।

मर्खः । इति मेदिनी । रं, २०५ ॥ (असभ्यः
इत्युज्जलदत्तः ॥)

सुहुः, [सु] य, (सुह + “सुहेः क्तिच् ।” उणा०
२ । १२१ । इति उसिः क्तिच् ।) पुनः पुनः ।

इत्यमरः । ३ । ४ । ११ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् ।
७ । १७१ ।

“स्वप्नप्रमापरोक्षेण दृष्ट्वा पश्यन् स्वनागरम् ।
चिन्तयेदप्रमत्तः सन्नुभावतुदिनं सुहुः ॥”)

सुहुभांश, स्त्री, (सुहुः भाषा भाषणम् ।) पुनः
पुनः कथनम् । तत्पण्यायः । अनुलापः । २ ।

इत्यमरः । १ । ६ । १६ ॥
सुहृत्तः, पुं स्त्री, (हृच्छतीति । “अङ्गिहृच्छभ्यः

क्तः ।” उणा० ३ । ८६ । इत्यत्र बाहुलकात्
हृच्छेरपि इति उज्जलदत्तः । सुङागमश्च प्राक् ।

“राजोपः ।” ६ । ४ । २१ । इति रुच्रेण ह्रस्व
लोपः ।) दादशचक्षुपरिमितकालः । इत्य-

मरः । १ । १ । ११३ ॥ घटिकाद्वयम् । इति
राजनिषेधः ॥ (अस्य विवृतियथा । तत्र

जघृक्षुरोच्चारणमात्रोऽक्षिनिमेषः । पञ्चदशाक्षि-
निमेषाः काष्ठाः । त्रिंशतुकाष्ठाः कलाः ।

विंशतिकलो सुहृत्तः कलादशभागश्च । त्रिंश-
न्मुहूर्तमहोरात्रम् । इति तृश्रुते सूत्रस्थाने

यष्टोध्याये ॥ दिनपञ्चदशभागैकभागः । यथा,
“प्रातःकालो मुहूर्तान्स्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।

मथ्याह्निसुहृत्तः स्यादपराह्णस्तः परम् ॥
सायाह्नस्त्रिमहूर्तः स्यात् आह्नं तत्र न कारयेत् ।

रात्रौ नाम सा वेला गार्हता सर्वकर्मसु ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनम् ॥ ४ ॥

कर्मविशेषे तस्य परिमाणं यथा । ननु व्रतोप-
वासस्नानादौ घटिकैकापि या भवेदित्यत्र

घटिकापदं दण्डपरं मुहूर्तपरं वा सूत्या-
चारधृतचतुर्दश्यात्मकारणोदयज्ञापकं चतस्रो

घटिकाः प्रातरुज्ज्योदय उच्यते इत्यादौ प्रभाते
घटिकाशुभं प्रदोषे घटिकाद्वयम् । दिनवत्

सर्वकाम्यायि कारयेन्न विचारयेदिति हलायुध-

धृतलिखित्यमात्रत्रियामामिति वचनयोरेक-

मूलयोश्च उभयत्र प्रयोगदर्शनादिति संशयः ।
अत्रोच्यते । आह्लादावस्तगामिनोति घटिका-

नियामकवचनचतुर्थचरणे पार्श्वययोग्यतया
घटिकाया सुहृत्तमित्यवस्थावश्यमङ्गीकारात्

तानुपम्यलाघवेन व्रतादावपि तथात्वम् ।
“घटिकैकाप्यमावास्याप्रतिपत्सु न चेद्यदा ।

सर्वं तदासुरं दानं देवे कर्मेण्य चोदितम् ॥”
इति घटिकान्यूनं निन्दामभिधाय घटिकालामे

कर्माह्नेति वक्तव्ये सुहृत्तमप्यमावास्याप्रतिपत्सु
भवेद्यदा । तद्दानसुतमं ज्ञेयं श्रेयं पूर्वं हि

पूर्ववदित्यनेन सुहृत्तलामि कर्माह्नेत्यज्ञापनाच्च ।
तत्रापि सुहृत्तः किं तत्तद्विवारात्रिपञ्चदशांश्च

उत दण्डद्वयम् । नाद्यः प्रतिदिनदिवारात्र्यो-
द्वासष्टाभ्यां तद्भागानामपि न्यूनाधिक्यादिधि-

भेदापत्तेः । नापि द्वितीयः दण्डद्वयस्य त्रिंशद्
दण्डात्मकदिवारात्रिपञ्चदशांश्च सुहृत्तत्वश्च

दण्डद्वयाधिकन्यूनकालानामपि त्रिंशद्दण्डा-
धिकन्यूनदिवारात्रिपञ्चदशांश्चानां सुहृत्तत्व-

प्रतिपादनेन विनिगमनाविरहात् किन्त्वन्त-
रङ्गतया कर्माह्निदिवारात्र्यन्तरपञ्चदशांश्च

ग्रहणप्रसक्तौ अयनांशक्रमेणोत्तरायणपूर्व्याह-
दिनमानसपादयङ्गविंशतिदण्डानां पञ्चदशां-

श्च पादोनदण्डद्वयस्य सुहृत्तत्वात्तद्दिनविहित-
क्रियायां तावन्नानकालस्यापि ग्रहणात् सर्वत्र

न्यूनकालव्यवच्छेदे व्यावश्यकतया तस्यैव पादोन-
दण्डद्वयात्मकस्य सुहृत्तस्य ग्रहणं लाघवात् ।

“यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।
अमावास्या चैवमाया तदैव आह्नमिष्यते ॥”

इति कात्यायनोक्तस्य चतुर्दशीसम्बन्धिदिन-
चतुर्थयाममात्रव्याप्यमावास्यायां आह्नविधा-

नस्य मत्स्यपुराणोक्तसुखापराह्णीयसुहृत्तावाधेन
विषयलाभाय पादोनदण्डद्वयात्मकसुहृत्तग्रहण-

स्यावश्यकत्वाच्च । तादृशमावास्यायां तद-
धिकसुखापराह्णसम्भवात् । तत्र च सुखा-

पराह्णीयपादोनदण्डद्वयात्मकदर्शनाभस्तु चत्वा-
रिंशत्पलाधिकत्रयस्त्रिंशद्दण्डात्मकदिवस एव ।

अत एव सार्त्तभट्टाचार्यैरपि यदा चतुर्दशी-
याममित्यस्य व्याख्याने तिथ्यादितत्त्वे तथा

लिखितम् । न च निरूपणचयान्तो रूद्रशक्ते-
र्वलवत्त्वात् । तास्तु त्रिंशत्तुल्यस्ते तु रुद्रर्त्तो

दादशाक्षियाम् । ते तु त्रिंशदहोरात्र इत्य-
मरोक्तो दादशचक्षुणात्मकः अहोरात्रत्रिंशंशो

दण्डद्वयरूपसुहृत्तां लाघवतः सर्वत्राशुगततया
न्यूनकालव्यवच्छेदको वक्तव्य इति वार्थं निरूप-

णचक्षणापि शक्तितुल्येति शाब्दिकस्मरणान्तु
स्मार्तत्वेनान्तरङ्गेति सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गेति-

न्यायाच्च निरूपणचक्षणाया एव वलवत्त्वात् ।
दक्षिणः सपवित्रक इत्यत्र पवित्रपदस्य क्रुश-

गतकोयोक्तरूपश्रवणपेक्षया विशष्टक्रुशपत्र-
द्वयगतकात्यायनोक्तनिरूपणचक्षणाया इव ।

निरूपणचक्षणायाः शक्तितुल्यत्वान् रूद्रशक्तेरिव

मूः

मूतं

मूलं

प्रत्यार्थवाधज्ञानं प्रत्यसम्बन्धज्ञानञ्च विना पद-
तानुपपन्नानुपपदमेव पदार्थोपस्थापकत्वात् ।
सा च निरूपलक्षणा कचित्तानुपपन्नबोधक-
शास्त्रानु कचिच्चार्यप्रयोगतोऽनुमानादपि निर्णी-
यते । वस्तुतस्तु क्षुण्णोः पञ्चदशांशाश्रित-
स्तुत्युक्तनिरूपसूत्रेण पदलक्षणा विनिगमना-
विरहगौरवाभ्यामेव कुण्ठिता अतोऽत्यन्तन्यून-
पादोनदण्डद्वयात्मकसुहृन्मह्यं अशक्यमेव ।
अथात्यन्तन्यूनतया सञ्चानुगमाय तदग्रहणमिति
चेत् अत्यन्ताधिकतया सपाददण्डद्वयात्मक-
सुहृन्स्यैव कुतो न ग्रहणं स्यात् तस्मान्
“प्रभाते घटिकायुग्मं प्रदोषे घटिकाद्वयम् ।
दिनवत् सञ्चकायाणि कारयेन्न विचारयेत् ॥”
इति लघुहारीतवचनत्रियामां रजनीं प्राहु-
ष्यक्ताद्यन्तचतुष्टयम् । नाडीनान्तदुभे सन्ध्ये
दिवसाद्यन्तसंज्ञित इति ब्रह्मवैवर्तवचनयोरेक-
दण्डद्वयात्मककाले घटिकापदनिरूपलक्षणासिद्धौ
तथा पर्यायद्वारा कीयोक्तृत्वा च समञ्जसतः
पार्श्वयोग्यदण्डद्वयात्मककाल एव घटिका-
पदादृपस्याप्यते अतः सञ्चसाधारण्येन न्यून-
कालयवच्छेदाय सैव ग्राह्या लाघवात् ।
अतएव यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूर्वये-
दत्यत्र यदा यत्र दिने अमावास्यामुख्यापराक्षीय-
दण्डद्वयान्यूनकालथापनं यथा स्यात्तथैव चतु-
र्दशीयामं तदुत्तलतीययाममनुलक्ष्य तत्र
प्रवृत्त चतुर्थयामं पूरयेत् याप्रोतीत्यन्वयः ।
अन्यथा चतुर्दशसूत्राधिकपूरणाभिधानं व्यर्थं
स्यात् । एतेनैव दर्शनाद्वैपि मुख्यापराह्लादरः
कार्यः । प्रातःकालादिपञ्चधाविभागे कुत-
पादिस्त्रिंशदांश्च दिनमानपञ्चदशांशसूत्रस्यैव
स्यैव ग्रहणम् । तद्विधेयकशास्त्रसंवादात् । अत
एकोदिष्टे दिनमानपञ्चदशांशसूत्रो योग्य-
तया च न्यूनकालयवच्छेदको ग्राह्यः । कुतप-
रौहिणान्यतरमात्रग्राहकयुक्तः । एवं विशेषा-
भिधानात् सुखरात्रौ दण्डमात्रं जन्माद्यन्ते-
कादशीद्वादशीषु च कलाकाष्ठारूपोऽपि प्रति-
ष्ठादौ तूक्तयुक्ता स्वयोग्यकाल एव न्यूनकाल-
यवच्छेदको ग्राह्यः । ततश्च विशेषकालप्राप्त-
कर्मतरकर्मणः प्रशस्तादिकाले स्वयोग्य-
दण्डद्वयान्यूनकालिधरेव ग्राह्यत्वमुक्तविधिः
सञ्चसामञ्जस्यादिति तत्त्वम् । इति चन्द्रशेखर-
वाचस्पतिवृत्तहेतुनिर्णयः ॥

सुहृत्, पुं, (सुहृति विचिन्तीभवतीति । सुहृ +
“सुहृत्वाद्यः ।” उणा० १ । ६२ । इति एरक् ।)
सुहृत् । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥

मू ८ वन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-
सक० ८६ ।) पवर्गपञ्चमादिः । ८ भवते ।
इति दुर्गादासः ॥

मू, [२] स्त्री, सूक्ष्मा । इति सूक्ष्मातोर्भावे
क्रिया निस्सप्तम् । इति स्रग्धोषथाकरणम् ॥

मू, स्त्री, (मयते इति । मन् + क्तिप् । “ज्वर-
त्वरश्चिद्विभवात्तुपधायाश्च ॥” ६ । १८ । २० । इति

साचोवकास्योऽट् इत्यादेशः ।) वन्धनम् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

मूकः, त्रि, (मयते वध्यतेऽसौ । मव + वाहुलकात्
कक् ।” उणा० ३ । ४१ । इति उपधायाया
वकारस्य चोट् ।) वाक्यरहितः । बोवा इति
भाषा । तत्पर्यायः । अवाक् २ । इत्यमरः ।
३ । १ । १३ । (यथा, महाभारते । २ । ५ ।
१२५ ।

“कचिदन्वांश्च मूकांश्च पङ्गुन् यज्ञानवान्ववान् ।
पितेव पांसि धर्म्मज्ञः । तथा प्रवर्जितानपि ॥”
अस्योत्पत्तिहेतुर्यथा, गर्भवेद्यत्वात्

“गर्भो वातप्रकोपेण दौर्द्धं दे चावमानिते ।
भवेत् कुलः कुणिः पङ्गुर्मूको भिस्मिन् एवच ॥”

इति सुश्रुते शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
रोगत्वेनास्य विषयो यथा,—

“आहत्य वायुः सक्रोधो धमनीः शब्दवाहिनीः ।
नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिस्मिन् गद-
गदान् ॥”

इति च तत्र निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
मूकः, पुं, (मयते वध्यते गालिकैरिति । मव +
कक् । पूर्ववत्सर्वम् ।) मत्स्यः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ इत्यः । इति मेदिनी । के, ३१ ॥

(दानवभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ३६ । ७ ।
“स सन्निकर्षमागम्य पार्थस्याक्षिष्टकर्मणः ।
मूकं नाम दनोः पुत्रं ददर्शाद्भुतदर्शनम् ॥”)

दीनः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३ । (तच्चक-
पुत्रः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । १० ।

“शिक्षी शूलकरो मूकः स कुमारः प्रवेपनः ।
सुहृत्तः शिशुरोमा च सुरोमा च महाहनुः ॥

एते तच्चकजा नागाः प्रविष्टा ह्यवाहनम् ॥”)
मूकः, त्रि, (मूह + क्तः ।) मूर्खः । इत्यमरः ।

३ । १ । ४० ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । १० ।
“अन्योन्याध्यासरूपेण कूटस्थाभासयोर्वपुः ।

एकीभूय भवेन्मुखस्तत्र मूढैः प्रयुज्यते ॥”)
वालः । तन्निजः । इति मेदिनी । ट्, ३ ॥ जडः ।

इति हेमचन्द्रः ॥
मूतः, त्रि, (मव मू सर्वं वा क्तः ।) वहः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ६५ ॥ (धान्यरक्षणां लक्ष्मण

आधारविशेषः । यथा, शतपथब्राह्मणे । २ ।
६ । २ । १७ । “तान् द्वयोर्मृतकयोरुपनह्य

वेणुयथा वा कुपे वोभयत आवधोर्दं परेय यदि
वृत्तं वा स्यात् वा वेणुं वा वल्मीकं वा

विन्देत् ॥” यत्र लक्ष्मणे आवपने धान्यं वध्यते
तन्मूतं मूतमेव मूतकम् । वेणुमय्यां यथासुभ-
यतः वहा । इति तद्वाक्ये महीधरः ॥

मूत्र, तु क प्रसावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-उभ०-सक०-सेट् ।) दौर्घो । मूत्रवति

मूत्रापयति । इति दुर्गादासः ॥
मूत्रं, स्त्री, (मूत्रति इति । मूत्र + घञ् । लोका-

श्रयत्वात् स्त्रीत्वम् । यद्वा, सुच्यते त्यज्यते इति ।
मूत्र + “सिचिसुचोऽष्टे च ।” उणा० ४ । १६२ ।

इति ङ्ङ् किदुभवति । टेल्लकारादेशः ।)

उपस्थनिर्गतजलम् । तत्पर्यायः । प्रसावः २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥ मेहनम् ३ । इति
जटाधरः ॥ गुह्यनित्यन्दः ॥ सवयम् ५ सवः
६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥ (अस्योत्पत्ति-
विषयो यथा,—

“अन्तहारस्य रसः सारः सारहीनो मज्जवः ।
शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्त्रैश्चलमाप्नुयात् ॥”
इति पूर्वखण्डे चतुर्थेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

“वस्तिपूरणविक्षेदस्तन्मूत्रम् ॥”
तथास्य सत्यद्विष्टलक्षणं यथा,—

“मूत्रक्षये वस्तिदोऽल्पमूत्रता च ॥”
“मूत्रं सुहृमुहुः प्रवृत्तिं वस्तिदोऽमाभ्रान्च ॥”

इति सुश्रुते मूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥
तथास्य दोषादि विज्ञातस्य परीक्षा लक्षणम् ॥

“वातेन पायुरं मूत्रं रक्तगीलञ्च पित्ततः ।
रक्तमेव भवेत्तत्तात् धवलं केनिलं कफात् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
तस्योत्सर्गविधिर्यथा,—

“दिवा सन्धासु कर्णस्यत्रस्तस्य उदङ्मुखः ।
कुर्व्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ वै दक्षिणांमुखः ॥”

इति गारुडे ६४ अध्यायः ॥
अपि च ।

“मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्व्यादुदङ्मुखः ।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्धायोऽथ दिवा ॥

इति मनुः । ४ । ५० ॥
“कृत्वा यज्ञोपवीतान् पृष्ठतः कण्ठलक्षितम् ।

विष्मूत्रे च रक्षी कुर्व्याद् यद्वा कर्णे समा-
हितः ॥”

इति यमः ॥
यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा अवगुण्ठित

इति । कर्णे दक्षिणकर्णे । इति सांख्यायनः ॥
“कृत्वायामन्वकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।

यथासुखसुखः कुर्व्यात् प्रायणाधमयेषु च ॥ ॥
न मूत्रं पयि कुर्वीत न भस्मानि न गोमूत्रे ।

न फालक्ये न जले न चित्वां न च पञ्चते ॥
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ।

न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि संस्थितः ॥
न नदीतीरमासाद्य न च पञ्चतमस्तके ।

वायुमिषिप्रानादित्यमपः पश्यन्तथैव गाः ।
न कदाचन कुर्वीत विष्मूत्रस्य विस्मर्जनम् ॥”

इति मनुः । ४ । ४५—४८ ॥
“आहारनिर्हारविहारयोगाः

सुचं वृता धर्म्मविदा तु काव्याः ।
वाग्गुप्तिकायाणि तपस्तथैव

धनयुधौ मुत्तमे तु कार्ये ॥”
इति वशिष्ठः ॥

निर्हारो मूत्रपुरीषोत्सर्गः ॥ ॥
“सोमाग्न्याकांशुवायूनां पूज्यानाञ्च न संसृजे ।

कुर्व्यात् स्त्रीवनविष्मूत्रसमुत्सर्गं पशितः ॥”
इति विष्णुपुराणम् ॥

न च सोपान्तको मूत्रपुरीषे कुर्व्यादिति ।
इत्यापस्तम्बः ।

मृत्रावातादिः । अस्य चिकित्सा यथा,—
 “निदिग्धिकायाः स्वरसं पिवेत् कुड्वसम्मितम् ।
 मृत्रदोषहरं कल्मसमया जीवसंयुतम् ॥”
 “अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मृत्रदोषे क्रमं हितम् ।
 स्निग्धस्नेहोपपन्नानां हितन्तेषु विरेचनम् ॥
 ततः संशुद्धदेहानां हिताश्चोत्तरवस्तयः ॥”
 “चौद्रार्द्धपात्रं दत्त्वा तु पात्रे चौरसर्पिषोः ।
 स्वयङ्मुद्राफलञ्चैव तथैव चुरकस्य च ॥
 पिप्पलीचूर्णसंयुक्तमर्द्धभागं प्रदापयेत् ।
 एतदेकध्वमानोय खजेनाभिप्रमन्ययेत् ॥
 नस्य पाणितलं चूर्णं लीढा जीरं ततः पिवेत् ।
 एतत्सर्पिः प्रयुञ्जानः शुद्धदेहो नरः सदा ॥
 मृत्रदोषात् जयेत् सर्वाङ्गान्ययोगैः सुदुर्लभान् ।
 जयेत् शोणितदोषाञ्च वन्या गर्भं लभेत् च ।
 नारी चैतत् प्रयुञ्जाना योनिदोषात् प्रसूयते ॥”
 इत्युत्तरतलेष्टपञ्चाशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
 मृत्रनिरोधः, पुं, (मृत्रस्य निरोधः । यद्वा मृत्रं
 निरुण्णोति । रुध् + अण् ।) मृत्रप्रतिबन्धक-
 रोगविशेषः । अस्य चिकित्सा यथा,—
 “पिष्टं वै मालतोमूलं ग्रीष्मकाले समाहृतम् ।
 साधितं द्वागदुग्धेन पीतं शर्करयान्वितम् ।
 हरेन्मृत्रनिरोधञ्च हरेद्दे पाण्डुशर्कराम् ॥”
 इति मारुते १६१ अध्यायः ॥
 (चिकित्सान्तरं यथा,—
 “तेलेन पद्मिनीकण्डं पक्वममृत्रमिश्रितम् ।
 पिवेन्मृत्रनिरोधे तु सतीव्रवेदनान्विते ॥”
 इति हारीते चिकित्सितस्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥
 मृत्रघननः, पुं, (मृत्रस्य घननमस्मात् पुरीष-
 निरोधकरणादस्य - सततमृत्रपतनात् तथा-
 न्वम् ।) गन्धमार्जारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मृत्रपुटं, स्त्री, (मृत्रस्य पुटम् ।) नाभिरधो भागः ।
 यथा,—
 “नभिरधो मृत्रपुटं वस्तिर्नृजाशयोऽपि च ।”
 इति हेमचन्द्रः । ३ । २७० ॥
 मृत्रफला, स्त्री, (मृत्रं मृत्रवर्द्धनं फलं परिणमन-
 मस्याः ।) कर्कटी । त्रपुषी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (कर्कटीत्रपुषीशब्दयोरस्या विषयो ज्ञेयः ॥)
 मृत्रलं, स्त्री, (मृत्रं लाति आदत्ते वर्द्धयतीत्यर्थः ।
 ल + कः ।) त्रपुषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 मृत्रवर्द्धके, त्रि ॥ (गघा, सुश्रुते । मृत्र-
 स्थाने । ४५ अः ।
 “जास्वो वह्निमस्यन्दस्तुवरो वातकोपनः ।
 तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मृत्रलः कफवातशुत् ॥”
 मृत्रला, स्त्री, (मृत्रल + टाप् ।) कर्कटी । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ वालुकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मृत्रावातः, पुं, (मृत्रस्यावातो निरोधो येन ।)
 प्रसावरोधकरोगविशेषः । अथ मृत्राघातस्य
 विप्रकण्ठं मन्त्रिकण्डं निदानं संख्याच्चाह ।
 “प्रायोमृत्रविघातादौलान्तकुण्डलिकादयः ।
 जायन्ते कुपितेर्दोषैर्मृत्राघातास्त्रयोदश ॥”
 मृत्रविघातादौरित्याद्यशब्देन पुरीषशुक्रादिवेग-
 विघातानां रूचाशनादीनाञ्च ग्रहणम् । मृत्र-

विघातान्नैः कुपितेर्दोषैरित्यन्वयः । ननु मृत्र-
 कच्छमृत्राघातयोः को भेदः । उच्यते । मृत्र-
 कच्छे कच्छमधिकं विवन्वोऽल्पः । मृत्राघाते तु
 विवन्वो बलवान् कच्छमल्पं इत्यनयोर्भेदः ॥ १ ॥
 वातकुण्डलिकाया निदानं संप्राप्तिं लक्षण-
 चाह ।
 “रौक्ष्याद्देगविघाताद्वा वायुर्वस्तौ सवेदनः ।
 मृत्रमाविश्य चरति विगुणः कुण्डलीकृतः ॥
 मृत्रमल्पाल्पमयवा सरजं संप्रवर्तते ।
 वातकुण्डलिकां तान्नु याधिं विद्यात् सुदा-
 रणम् ॥”
 रौक्ष्यात् कायस्य । वेगविघातात् मृत्रादि-
 वेगनिरोधात् आविश्य प्राट्य रौक्ष्यादिभि-
 र्वेगविघातादिभिश्च विगुणो दृष्टः कुण्डलीकृतो
 वायुर्वस्तौ मृत्राशये चरति प्रतिधावति
 आवड्गत्वाद्भ्रमंस्तिष्ठति इत्यर्थः । वाय्वावत् ।
 मृत्रमिति तस्मान्मृत्रमल्पमल्पं सवयं प्रवर्तते ।
 तद्वाधिं वातकुण्डलिकामाहुः । सुदारणम् ।
 मारणात्मकत्वात् ॥ १ ॥ * ॥ अष्टौलामाह ।
 “आभ्यापयन् वस्तिगुदं रुद्धा वातचलोन्नताम् ।
 कुर्यात्तौब्राह्मिनीमण्डलां मृत्रविण्मार्गरोधिनीम् ॥”
 वातः वस्तिगुदं रुद्धा अर्थात् तदन्तर्गतं मृत्रं
 मलञ्च निरुध्य वस्तिगुदं वस्तिं गुदञ्च आभ्या-
 पयन् आभ्यान् कुञ्चन् अष्टौलां ष्ठीलातुल्यां
 याधिं कुर्यात् । चलोन्नतां चलां उन्नताञ्च ॥ २ ॥
 वातवस्तिमाह ।
 “वेगं विधारयेद्यस्तु मृत्रस्याकुशलो नरः ।
 निरुण्णहि सुखं तस्य वस्तिर्वस्तिगतोऽनिलः ॥
 मृत्रसङ्गो भवेत्तेन वस्तिक्वचिनिपीडितः ।
 वातवस्तिः स विज्ञेयो याधिः कष्टप्रसाधनः ॥”
 अकुशलो मूर्खः । तस्य पुरुषस्य वस्तिमुखं
 निरुण्णहि वस्तिगतो वायुः । तेन वायुना
 मृत्रसङ्गो मृत्रविघातो भवति वस्तिक्वचिनिपी-
 डित इति वस्तौ कुचौ च निपीडितः संपी-
 डितो वायुरिति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ मृत्रातीतमाह ।
 “चिरं धारयते मृत्रं त्वरया न प्रवर्तते ।
 मेहमानस्य मन्दं वा मृत्रातीतः स उच्यते ॥”
 मेहमानस्य मृत्रमुत्सृजतः । मन्दं वा अल्पं
 वा ॥ ४ ॥ * ॥ मृत्रजठरमाह ।
 “मृत्रस्य वेगेऽभिहते तदुदावर्तहेतुकः ।
 अपानः कुपितो वायुरदरं पूरयेदृष्टम् ॥
 नाभिरघ्नादाभ्यान् जनयेत्तीव्रवेदनाम् ।
 तं मृत्रजठरं विद्यादधोवस्तिनिरोधनम् ॥”
 तदुदावर्तहेतुक इति मृत्रवेगधारणगणितो-
 दावर्तनिदानमाभ्यान् कुर्यात् । अधोवस्ति-
 निरोधनं वस्तिरधीदेशे विवन्वकारकम् ॥ ५ ॥
 मृत्रोत्सृजमाह ।
 “वस्तौ वाप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः ।
 मृत्रं प्रवृत्तं सन्धेत् सरक्तं वा प्रवाहतः ॥
 सवेच्छनेरल्पमल्पं सरजं वाथ नीरुजम् ।
 विगुणानिलजो याधिः स मृत्रोत्सृजसंज्ञितः ॥
 नाले मेद्रे मणौ मेहनायग्रस्यौ सन्धेत् निरुहं

स्यात् सरक्तं सत् वा प्रवर्तते । प्रवाहत इति
 कण्ठहृदलेन सशब्दं मृत्रपुरीषवातानामधः
 प्रेरणं प्रवाहनं तेन कुपितेन वायुना वक्ष्यादि-
 भेदान् सरक्तं मृत्रं सवेदित्यर्थः ॥ ६ ॥ मृत्रचय-
 माह ।
 “रूचस्य क्लान्तदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ ।
 मृत्रचयं सरगदाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥”
 क्लान्तदेहस्य क्लान्तदेहस्य तदाह्वयं मृत्रचय-
 संज्ञम् ॥ ७ ॥ मृत्रग्रन्थिमाह ।
 “अन्तर्बस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् ।
 अश्वरीत्युत्तरगुण्यमृत्रग्रन्थिः स उच्यते ॥”
 अन्तर्बस्तिमुखे वस्तिमुखस्याभ्यन्तरे अल्पः
 चुद्रामलकप्रमाणः । गन्धस्य अश्वर्या सह को
 भेदः । उच्यते । अश्वरी क्रमशः सञ्चयेन
 स्यादयन्तु सहसा भवेदिति भेदः । अपरो
 भेदः । अश्वर्या पित्तादिकं संहन्यते अत्र तु
 रक्तमेव । यत उक्तं तन्नान्तरे ।
 “रक्तं वातकफादुदुष्टं वस्तिद्वारे सुदारणम् ।
 ग्रन्थिं कुर्व्यात् स कच्छेण रुजेन्मृत्रं तदा-
 वृतम् ॥” ८ ॥ इति ॥
 मृत्रशुक्रमाह ।
 “मृत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुत्तमम् ।
 स्थानच्युतं मृत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्तते ।
 भस्मोदकप्रतीकाशं मृत्रशुक्रं तदुच्यते ॥”
 मृत्रितस्य मृत्रवेगयुक्तस्य शुक्रं स्थानात् च्युतं
 पश्चाद्वायुना उन्नतं ऊर्ध्वं नीतम् । भस्मोदक-
 प्रतीकाशं भस्मसहितजलसदृशम् । ९ ॥ उष्ण-
 वातमाह ।
 “बायामाध्वातपैः पित्तं वस्तिं प्राप्यानिना-
 वृतम् ।
 वस्तिं मेद्रे गुदञ्चैव प्रदहत् सावयेदधः ॥
 मृत्रं हारिद्रिमयवा सरक्तं रक्तमेव वा ।
 कच्छं पुनः पुनर्जन्तो रूपावातं वदन्ति तम् ॥”
 बायामादिविरोधत्वेन सौम्यधातुक्षयात् तेजो-
 रुद्धा पित्तद्विष्टः स्यात्तत् कुपितं पित्तं असंयुतं
 वस्तिं प्राप्य वक्ष्यादिकं प्रदहत् मृत्रमधः
 सावयेत् । कीदृशं हारिद्रं अथवा सरक्तं
 ईषलोहितम् ॥ १० ॥ मृत्रसादमाह ।
 “पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्येतेऽनिलेन चैत् ।
 कच्छान्मृत्रं तदा पीतं रक्तं चैतं घनं रुजेत् ॥
 सरक्तं रौचिनाशकचूर्णवर्णं भवेत्ततः ।
 शुष्कं समस्तवर्णं वा मृत्रसादं वदन्ति हि ॥”
 संहन्येते घनीक्रियेते । शुष्कं अल्पं समस्तवर्णं
 उक्तसकलवर्णयुक्तम् ॥ ११ ॥ विद्विघातमाह ।
 “रूचदुब्बलयोर्घातेनोदाहृतं शकृद् यदा ।
 मृत्रस्रोतोऽनुपद्येत विट्संख्यं तदा नरः ॥
 विद्वग्वं मृत्रयेत् कच्छाद्विद्विघातं तमा-
 दिशेत् ॥”
 उदाहृतं ऊर्ध्वं नीतं विद्वग्वं वा । वाशब्दो-
 ऽथ योजनीयः ॥ १२ ॥ * ॥ वस्तिकुण्डलमाह ।
 “इताध्वलङ्गनायाचैरभिघातात् प्रपीडनात् ।
 स्वस्थानादस्तिरुदुहृतः स्यूतस्तिष्ठति गर्भवत् ॥

सूत्र

“करगृहीतपात्रेण हत्वा सूत्रपुरीषके ।
सूत्रतुल्यत्वं पाणीयं पीत्वा चान्द्रायणम्परेत् ॥”

इति वृहत्समुः ॥ ३ ॥

गृहीतजलपात्रस्य सूत्रोत्सर्गं दोषो यथा,—
“वारिपात्रं करे हत्वा सूत्रं त्यजति यो नरः ।
सुरापात्रसमं पात्रं तज्जलं मदिरासमम् ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥ ४ ॥

सशब्दसूत्रस्य दोषो यथा,—

“निःस्वाः सशब्दसूत्राः स्युर्नृणां निःशब्दधारया ।
भोगाद्याः समजठरा निःस्वाः स्युर्घट-
त्रिभाः ॥”

इति गारुडे ६३ अध्यायः ॥ ५ ॥

“विष्णुकान्ताजसूत्रेण चौरयाप्रादिरचणम् ॥”
इति तत्रैव १२० अध्यायः ॥ ६ ॥ अथ गोसूत्र-
गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । लवणत्वम् ।
पित्तकारित्वम् । कटुत्वम् । लघुत्वम् । रुच-
त्वम् । कम्पुदरानाहशोषार्शोविषकुष्ठनाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

सूत्रकृच्छ्रं, कौ, (सूत्रे कृच्छ्रम् । सूत्रजन्यं
कृच्छ्रमिति वा ।) रोगविशेषः । तत्पर्यायः ।
सूत्ररोगः २. अस्मरी ३. कृच्छ्रम् ४ । इति
राजनिर्वाहः ॥ ७ ॥ अथ सूत्रकृच्छ्राधिकारः ।
तत्र सूत्रकृच्छ्रस्य विप्रकटं निदानमाह ।

“आयामनौच्छाद्यैधरुचमद-
प्रसन्नवृत्त्यद्रुतपृष्ठयानात् ।

आनृपमत्स्याध्यशनादजीर्णात्
स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि वृणां तथाप्यौ ॥”

तीक्ष्णैर्धराजिकाशूरयादियुक्तम् । रुचेति
मद्यविशेषणम् । प्रसन्नः सततं सेवा । वृत्तं
नर्तनम् । नित्येति द्विविधः पाठः । द्रुतपृष्ठ-
यानात् अन्वादिना गमनात् । आनृपं प्रचुर-
जनदेशभवं भक्ष्यम् । अथौ वातिकपैत्तिक-
शैथिल्यकान्तिपातिकशलाजपुरीषजशुक्रजाम्भरी-
जानि । तस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।

“एवद्वान्ताः स्त्रेः कुपिता निदानैः

सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य वस्यौ ।

सूत्रस्य मार्गं परिप्रीडयन्ति

यदा तदा सूत्रयतीह कृच्छ्रान् ॥”

तस्य वातिकमाह ।

“तीव्रा रजो वसुणवस्तिमेष्टे

स्वल्पं सुहृर्मूत्रयतीह वानात् ॥”

तीव्रा मारणात्मिका वसुणावृद्धमेष्टाणामन्त-
राजस्योः ॥ ८ ॥ पैत्तिकमाह ।

“पीतं सरत्तं सरत्तं मदाहं

‘कृच्छ्रं’ मुहूर्त्तत्रयतीह पित्तान् ॥”

कृच्छ्रमिति क्रियाविशेषणम् ॥ शैथिल्यमाह ।

“यन्तिः मलिहस्य शुक्रलशुधौ

मूत्रं मपिक्तं कफसूत्रकृच्छ्रे ॥”

मपिक्तं पिच्छितम् । नाग्निपातिकमाह ।

मन्त्राणि रूपाणि च मग्निपातान्

भरन्ति ततः कृच्छ्रतर्गं हि कृच्छ्रम् ॥”

तस्य सूत्रकृच्छ्रम् ॥ ९ ॥ शल्यजमाह ।

सूत्र

“सूत्रवाहिषु शल्येन चतैस्त्रिभिहतेषु वा ।

सूत्रकृच्छ्रं तदाघाताज्जायते भृशदारुणम् ॥

वातकृच्छ्रेण तुल्यानि तस्य लिङ्गानि निर्दिशेत् ॥”

सूत्रवाहिषु स्रोतःसु । शल्येन कण्टकेन । चतैषु
सञ्चतीक्ष्णेषु अथवा अभिहतेषु सुहृरादिभि-
रभिहतेषु । तदाघातात् सूत्रमार्गाघातात्
सूत्रकृच्छ्रं जायते । भृशदारुणं मारकं तस्य
शल्यजस्य ॥ १० ॥ पुरीषजमाह ।

“शुक्रतस्तु प्रतीघाताद्वायुविगुणतां गतः ।

आधानं वातशूलञ्च सूत्रकृच्छ्रं करोति च ॥”

प्रतीघातान् निरोधात् । विगुणतां दुष्टताम् ॥
शुक्रजमाह ।

“शुक्रदोषैरुपहते सूत्रमार्गे विधारिते ।

सयुक्तं सूत्रयेत् कृच्छ्रादस्तिमेहनशूलवान् ॥”

उपहते दूषिते ॥ ११ ॥ अस्मरीजमाह । अस्मरी-

हेतुकचापि सूत्रकृच्छ्रमुदाहृतम् । सुश्रुतेः

शर्कराजमपि सूत्रकृच्छ्रसुक्तमत्र तु तस्य नव-

संख्यानिरासार्थमस्मरीशर्करयोः सान्यमाह ।

“अस्मरी शर्करा चैव तुल्यसम्भवलक्षणे ।

विशेषणं शर्करायाः श्लेष्म कीर्तयतो मम ॥”

सम्भवः कारणम् ।

“पथ्यमानास्मरी पित्ताच्छोषमाणा च

वायुना ।

विसृक्तकफसन्धाना चरन्ती शर्करा मता ॥”

पित्तेन पथ्यमाना सूत्रशुक्रश्लेष्मसंहतिः प्रथमं

पित्तेन वन्धनकर्मणा पथ्यमाना । पश्चाद्वातेन

शोषिता कफेनाश्रया अस्मरी । खैव विसृक्त-

कफसन्धाना त्यक्तकफाश्लेषा रती शर्करारूपा

सूत्रमार्गात् चरन्ती शर्करा मता । एतावता

किञ्चिदेव भेदः ॥ १२ ॥ शर्कराया उपद्रवानाह ।

“हृत्पीडा विषयुः शूलं कुक्षावन्निष्ठ दुर्बलः ।

तथा भवति सूच्छा च सूत्रकृच्छ्रं दारुणम् ॥”

शूलं कुक्षावित्यन्वयः । तथा शर्करया ॥ १३ ॥

अथ सूत्रकृच्छ्रस्य चिकित्सा ।

“त्रिकण्टकारखधदर्भकाश-

ववासधात्रीगिरिभेदपथ्याः ।

विप्रान्ति पीता मधुनास्मरीश्च

समीपस्थोरपि सूत्रकृच्छ्रम् ॥”

त्रिकण्टादिकाथः ॥ १४ ॥

“शलाशमेदकशिलाजतुगोचुराणा-

मेष्वाखवीलवणोत्तमकुङ्कुमानाम् ।

चूर्णानि तण्डुलजले तुषितानि पीत्वा

प्रत्यक्षस्तुरपि जीवति सूत्रकृच्छ्री ॥”

शलादिचूर्णम् ॥ १५ ॥

“अयोरजः सूत्रमपि संयुगा नष्टं योजितम् ।

सूत्रकृच्छ्रं निहन्त्याशु संलीढं दिवसत्रयान् ॥ १६ ॥

गुडेन मिथितं चीरं कटुणा कामनः पिवेत् ।

सूत्रकृच्छ्रेयुः सर्वेषु शर्करायाश्च नित्यशः ॥ १७ ॥

धात्रीरसश्चैतुरसं पिवेदा

कृच्छ्रे सक्तं मधुना विमिश्रम् ।

शल्याभिघातोत्थितसूत्रकृच्छ्रे

काथ्या क्रिया मारुतकृच्छ्रतुल्या ॥ १८ ॥

सूत्र

काथो गोचुरबौगस्य यवचारसमन्वितः ।

पीतः प्रशमयत्येव कृच्छ्रं विडुधारणोत्थितम् ॥ १९ ॥

त्रिफलायाः सुपिष्टायाः कल्कं कोलसमन्वितम् ।

वारिणा लवणीकृत्य पिवेत्सूत्ररुजापहम् ॥ २० ॥

कोलं वदरम् ।

गुडमामलकं हृथ्यं श्रमघ्नं तर्पणं प्रियम् ।

पित्तादगृह्णादहशूलघ्नं सूत्रकृच्छ्रं हरं परम् ॥ २१ ॥

सपादशाणतुलितो यवचारः सितायुतः ।

भक्षितो नाशयत्येव सूत्रकृच्छ्रं न संशयः ॥ २२ ॥

द्राक्षासितोपलाकल्कः पीतः कर्षामितो नरैः ।

मस्तुना पलमात्रेण सूत्रकृच्छ्रं यपोहति ॥ २३ ॥

सन्मलगोचुरकाथः सितामाक्षिकसंयुतः ।

नाशयेन्मूत्रकृच्छ्राणि तथैवोष्णसमीरणम् ॥ २४ ॥

उष्णसमीरणं उष्णवानं सूत्राघातविशेषम् ।

इति भावप्रकाशः ॥ (तथास्य चिकित्सा-

प्रकारान्तरम् ।

“सुशीतलं जलं कर्षमानं स्यात् सूत्रकृच्छ्रहृत् ।

दध्यमुना च संमिश्रमधश्चूर्णं सुखप्रदम् ॥

सूत्रकृच्छ्रे यवचारचूर्णं हिङ्गुप्रयोजितम् ।

कुष्माण्डश्च समादाय शर्करासहितं पिवेत् ॥

यो हि त्रिदोषसम्भूतसूत्रकृच्छ्रनिवारणः ॥”

“आरखधफलं मूलं दुरालभा धान्यकशना-

वर्धः ।

पाषाणभेदपथ्ये काथोऽयं सूत्रकृच्छ्रे स्यात् ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने २६ अध्याये ॥

अथात्र पथ्यानि ।

“अथो यथादोषमयं गणोऽपि

पुरातना लोहितशालयश्च ।

तत्रं पथी दध्यपि गोप्रसृतं

धन्वामिवं सुहृरसाः सिता च ॥

पुराणकुष्माण्डफलं पटोलं

महार्द्रकं गोचुरकः कुमारी ।

गुवाकखर्जूरकनारिकेल-

तालादृमाणाश्च शिरांसि पथ्या ॥

तालास्त्रिमज्जान्नपुणं त्रुटिश्च

श्रीतानि पानान्यशनानि चापि ।

प्रनीरनीरं हिमवाल्मुका च

मित्रं वृणां स्यात् सति सूत्रकृच्छ्रे ॥”

अथापथ्यानि ।

“मद्यं श्रमं निधुवनं गजवाजियान

सर्वं विरुद्धमशनं विषमाशनञ्च ।

ताम्बूलमत्स्यलवणद्रव्यकतेजश्च

पित्त्याकहिङ्गुतिलसर्पपवेगरीधान् ॥

मायान् करीरमतिनीच्छन्निदाहरुच-

मन्त्रश्च मुखतुजनः सति सूत्रकृच्छ्रे ॥”

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिग्रन्थे सूत्रकृच्छ्राधि-

कारे ॥)

सूत्रदोषः, पुं. (सूत्रस्य दोषो यस्मात् ।) प्रमेहः ।

इति राजनिर्वाहः ॥ (यथा, सुश्रुते । सूत्र-

स्याने ३८ अः ।

“परुषकादिरित्येव गणोऽनिलविनाशनः ।

सूत्रदोषहरो हृद्यः पिपासाघ्नो रुचिप्रदः ॥”

मूत्रावातादिः । अस्य चिकित्सा यथा,—
 “निदिग्धिकायाः स्वरसं पिबेत् कुडुवसमितम् ।
 मूत्रदोषहरं कल्कमयवा चौद्रसंयुतम् ॥”
 “अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मूत्रदोषे क्रमं हितम् ।
 स्नेहस्रोपपन्नानां हितान्तेषु विरेचनम् ॥
 ततः संशुद्धदेहानां हिताश्चोत्तरवस्तयः ॥”
 “चौद्रार्द्रपात्रं दत्त्वा तु पात्रन्तु चौरसर्पिषोः ।
 स्वयङ्मुमाफलश्चैव तथैव क्षुरकस्य च ॥
 पिप्पलीचूर्णसंयुक्तमर्द्धभागं प्रदापयेत् ।
 एतदैकध्माननीय खजेनाभिप्रमन्ययेत् ॥
 तस्य पाणितलं चूर्णं लीढ्वा चौरं ततः पिबेत् ।
 एतत्सर्पिः प्रयुञ्जानः शुद्धदेहो नरः सदा ॥
 मूत्रदोषान् जयेत् सर्वानन्ययोगैः सुदुर्जयान् ।
 जयेत् शोणितदोषांश्च वन्ध्या गर्भं लभेत् च ।
 नारी चैतत् प्रयुञ्जाना योनिदोषात् प्रसूयते ॥”
 इत्युत्तरतलेष्टपञ्चाशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
 मूत्रनिरोधः, पुं, (मूत्रस्य निरोधः । यद्वा मूत्रं
 निरुणद्धीति । रुध् + अण् ।) मूत्रप्रतिबन्धक-
 रोगविशेषः । अस्य चिकित्सा यथा,—
 “पिष्टं वै मालतीमूलं ग्रीष्मकाले समाहृतम् ।
 साधितं ह्यागदुग्धेन पीतं शर्करयान्तिम् ।
 हरेन्मूत्रनिरोधश्च हरेद्दे पाण्डुशर्कराम् ॥”
 इति गारुडे १६१ अध्यायः ॥
 (चिकित्सान्तरं यथा,—
 “तेलेन पद्मिनीकन्दं पक्वमोममिश्रितम् ।
 पिबेन्मूत्रनिरोधे तु सतीव्रवेदान्ति ॥”
 इति हारीते चिकित्सितस्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥
 मूत्रपतनः, पुं, (मूत्रस्य पतनमस्मात् पुरीष-
 निरोधकरणादस्य सततमूत्रपतनात् तथा-
 त्वम् ।) गन्धमार्जारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मूत्रपुटं, स्त्री, (मूत्रस्य पुटम् ।) नाभेरधो भागः ।
 यथा,—
 “नाभेरधो मूत्रपुटं वस्तिमूत्राशयोऽपि च ।”
 इति हेमचन्द्रः । ३ । २७० ॥
 मूत्रफला, स्त्री, (मूत्रं मूत्रवर्द्धनं फलं परिणमन-
 मस्याः ।) कर्कटी । त्रपुषी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (कर्कटीत्रपुषीशब्दयोरस्या विषयो ज्ञेयः ॥)
 मूत्रलं, स्त्री, (मूत्रं लाति आदत्ते वर्द्धयतीत्यर्थः ।
 ला + कः ।) त्रपुषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 मूत्रवर्द्धके, त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते । मूत्र-
 स्थाने । ४५ अः ।
 “जाम्बवो वह्निन्यन्तस्त्वरो वातकोपनः ।
 तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मूत्रलः कफवातनुत् ॥”
 मूत्रला, स्त्री, (मूत्रल + टाप् ।) कर्कटी । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ वालुकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मूत्रावातः, पुं, (मूत्रस्यावातो निरोधो येन ।)
 प्रसावरीयकारीयविशेषः । अथ मूत्रावातस्य
 तिप्रकाशं सन्निष्कृत्य निदानं संख्यात्वाह ।
 “प्रायोमूत्रविघातादीनामकुण्डलिकादयः ।
 जायन्ते कुपितेर्दोषैर्मूत्राघातास्त्रयोदश ॥”
 मूत्रविघातादौरित्वाद्यशब्देन पुरीषशुक्रादिविग-
 विघातानां रुचाशनादीनाञ्च ग्रहणम् । मूत्र-

विघातादौः कुपितेर्दोषैरित्यन्वयः । ननु मूत्र-
 कृच्छ्रमूत्राघातयोः को भेदः । उच्यते । मूत्र-
 कृच्छ्रे कृच्छ्रमधिकं विवच्योऽल्पः । मूत्राघाते तु
 विवच्यो बलवान् कृच्छ्रमल्पं इत्यनयोर्भेदः ॥*॥
 वातकुण्डलिकाया निदानं संप्राप्तिं लक्षण-
 चाह ।
 “रौक्ष्याद्देगविघाताद्वा वायुर्जस्तौ सवेदनः ।
 मूत्रमाविश्य चरति विगुणः कुण्डलीकृतः ॥
 मूत्रमल्पाल्पमयवा सरजं संप्रवर्तते ।
 वातकुण्डलिकां तान्तां व्याधिं विद्यात् सुदा-
 रणम् ॥”
 रौक्ष्यात् कायस्य । वेगविघातात् मूत्रादि-
 वेगनिरोधात् आविश्य प्राप्य रौक्ष्यादिभि-
 र्वेगविघातादिभिश्च विगुणो दुष्टः कुण्डलीकृतो
 वायुर्वस्तौ मूत्राश्रये चरति प्रतिधावति
 आवडत्वाद्भ्रमंस्तिष्ठति इत्यर्थः । वात्यावत् ।
 मूत्रमिति तस्मान्मूत्रमल्पमल्पं सद्यं प्रवर्तते ।
 तद्वाधिं वातकुण्डलिकामाहुः । सुदारणम् ।
 मारणात्मकत्वात् ॥ १ ॥ * ॥ अष्टौलामाह ।
 “आभ्यापयन् वस्तिगुदं रुद्ध्वा वातश्चलोन्नताम् ।
 कुर्यात्तौत्राक्षिमर्दोला मूत्रविस्मार्गरोधनीम् ॥”
 वातः वस्तिगुदं रुद्ध्वा अधात् तदन्तर्गतं मूत्रं
 मलश्च निरुध्य वस्तिगुदं वस्तिं गुदश्च आभ्या-
 पयन् आभ्यानं कुर्वन् अष्टौलां ह्रीलातुल्यां
 व्याधिं कुर्यात् । चलोन्नतां चलां उन्नताच्च ॥२॥
 वातवस्तिमाह ।
 “वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुण्डलो नरः ।
 निरुणद्धि सुखं तस्य वस्तिर्वस्तिगतोऽनिलः ॥
 मूत्रसङ्गो भवेत्तेन वस्तिकुक्षिनिपीडितः ।
 वातवस्तिः स विज्ञेयो व्याधिः कष्टप्रसाधनः ॥”
 अकुण्डलो मूर्खः । तस्य पुरुषस्य वस्तिमुखं
 निरुणद्धि वस्तिगतो वायुः । तेन वायुना
 मूत्रसङ्गो मूत्रविघातो भवति वस्तिकुक्षिनिपी-
 डित इति वस्तौ कुक्षौ च निपीडितः संपी-
 डितो वायुरिति सम्बन्धः ॥३॥ मूत्रातीतमाह ।
 “चिरं धारयते मूत्रं त्वरया न प्रवर्तते ।
 मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥”
 मेहमानस्य मूत्रसुतृन्ततः । मन्दं वा अल्पं
 वा ॥ ४ ॥ * ॥ मूत्रजठरमाह ।
 “मूत्रस्य वेगेऽभिहते तदुदावर्त्तहेतुकः ।
 अपानः कुपितो वायुरदरं पूरयेदृष्टशम् ॥
 नाभेरधस्तादाभानं जनयेत्तीव्रवेदानाम् ।
 तं मूत्रजठरं विद्यादधोवस्तिनिरोधनम् ॥”
 तदुदावर्त्तहेतुक इति मूत्रवेगधारणगणितो-
 दावर्त्तनिदानमाभ्यानं कुर्यात् । अधोवस्ति-
 निरोधनं वस्तिरधोदेशे विवन्धकारकम् ॥ ५ ॥
 मूत्रोत्सङ्गमाह ।
 “वस्तौ वाप्यथवा नाळे मणौ वा यस्य देहिनः ।
 मूत्रं प्रवृत्तं सन्त्येत सरक्तं वा प्रवाहृतः ॥
 सवेच्छेन्नैरल्पमल्पं सरजं वाघ नीरुजम् ।
 विगुणानिलजो व्याधिः स मूत्रोत्सङ्गसंज्ञितः ॥
 नाळे मेद्रे मणौ मेहनागग्रस्थौ सन्त्येत निरुद्धं

स्थान् सरक्तं सत् वा प्रवर्तते । प्रवाहृत इति
 कण्ठहृद्वलेन सशब्दं मूत्रपुरीषवातानामधः
 प्रेरणं प्रवाहनं तेन कुपितेन वायुना वक्ष्यादि-
 भेदान् सरक्तं मूत्रं सवेदित्यर्थः ॥ ६ ॥ मूत्रक्षय-
 माह ।
 “रूक्षस्य ज्ञानदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ ।
 मूत्रक्षयं सरग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥”
 ज्ञानदेहस्य ज्ञानदेहस्य तदाह्वयं मूत्रक्षय-
 संज्ञम् ॥ ७ ॥ मूत्रग्रन्थिमाह ।
 “अन्तर्जस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् ।
 अश्ररीतुल्यरुग्ग्रन्थिर्मूत्रग्रन्थिः स उच्यते ॥”
 अन्तर्जस्तिमुखे वस्तिमुखस्याभ्यन्तरे अल्पः
 चुद्रामलकप्रमाणः । नन्वस्य अश्रया सह को
 भेदः । उच्यते । अश्ररी क्रमशः सञ्चयेन
 स्यादयन्तु सहसा भवेदिति भेदः । अपरी
 भेदः । अश्रयां पित्तादिकं संहन्यते अत्र तु
 रक्तमेव । यत उक्तं तन्नान्तरे ।
 “रक्तं वातकफादुदुष्टं वस्तिद्वारे सुदारणम् ।
 ग्रन्थिं कुर्यात् स कृच्छ्रेण स्नेहेन्मूत्रं तदा-
 वृतम् ॥”= इति ॥
 मूत्रशुक्रमाह ।
 “मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रसुहृतम् ।
 स्थानच्युतं मूत्रयतः प्राक् पञ्चाङ्गा प्रवर्तते ।
 भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ॥”
 मूत्रितस्य मूत्रवेगयुक्तस्य शुक्रं स्थानात् च्युतं
 पञ्चाद्वायुना उन्नतं ऊर्ध्वं नीतम् । भस्मोदक-
 प्रतीकाशं भस्मसहितजलसदृशम् । ६ ॥ उष्ण-
 वातमाह ।
 “आयामाध्वातपैः पित्तं वस्तिं प्राप्यानिना-
 वृतम् ।
 वस्तिं मेद्रे गुदश्चैव प्रदहत् सावयेदधः ॥
 मूत्रं हारिद्रमयवा सरक्तं रक्तमेव वा ।
 कृच्छ्रं पुनः पुनर्जन्तोऽथवातं वदन्ति तम् ॥”
 आयामादिविरोधत्वेन सौम्यधातुजयात् तेजो-
 वृद्ध्या पित्तवृद्धिः स्यात्तत्कुपितं पित्तं असंयुतं
 वस्तिं प्राप्य वक्ष्यादिकं प्रदहत् मूत्रमधः
 सावयेत् । कौटुशं हारिद्रं अथवा सरक्तं
 ईषकोहितम् ॥ १० ॥ मूत्रसादमाह ।
 “पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्येतेऽनिलेन चैत् ।
 कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं रक्तं चैतं घनं स्वेजेत् ॥
 सरक्तं रौचनाशकचूर्णवर्णं भवेत्ततः ।
 शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति हि ॥”
 संहन्येते घनीक्रियेते । शुष्कं अल्पं समस्तवर्णं
 उल्लसकलवर्णयुक्तम् ॥ ११ ॥ विड्विघातमाह ।
 “रूक्षदुर्बलयोर्घातिनोदाहृतं शकृद् यदा ।
 मूत्रस्रोतोऽनुपपद्येत विट्संख्यं तदा नरः ॥
 विड्वग्नं मूत्रयेत् कृच्छ्राद्विड्विघातं तमा-
 दिशेत् ॥”
 उदाहृतं ऊर्ध्वं नीतं विड्वग्नं वा । वाशब्दो-
 ऽत्र योजनीयः ॥ १२ ॥*॥ वस्तिकुण्डलमाह ।
 “इताध्वलङ्गनायासेरभिघातात् प्रपीडनात् ।
 खस्थानादस्तिरुद्वृत्तः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत् ॥

शूलस्यन्दनदाहार्तो विन्दुविन्दुः सवत्सपि ।
पीडितस्तु खलेहारां संस्मरोद्वेष्टनार्तिमान् ॥
वस्तिक्कुण्डलमाहुस्तं घोरं शूलविधोपमम् ।
पवनप्रवलं प्रायो दुर्निरोधमबुद्धिभिः ॥
तस्मिन् पित्तान्विते दाहः शूलं सूत्रविवर्यता ।
क्षेपणा गौरवं शोथो सूत्रं स्निग्धं घनं सितम् ॥”
दुताध्वलङ्घनं शीघ्रं मार्गचलनम् । उद्वृत्तः
उत्थितः । स्यन्दनं किञ्चित्चलनम् । घोरं
मारकम् । शूलविधोपमं शूलं खड्गादि
तद्वच्छीघ्रमारकम् । विषमत्र गरः तद्वत्
विलम्बमारकम् । एतावता मारकमवश्यं शीघ्रं
विलम्बेन वा ॥ १३ ॥ * ॥ तस्यैवासाध्यस्य च
लक्षणमाह ।
“क्षेपणरुद्धविलो वस्तिः पित्तोदीर्घो न सिध्यति ।
अविभान्तविलः साध्यो न च यः कुण्डलीकृतः ॥
स्यादसौ कुण्डलीभूते तृणोदः श्वास एव च ॥”
विलं वस्तिमुखरन् पित्तोदीर्घः पित्तोद्वृत्तः ।
अविभान्तविलः कफेनादृतविलः पश्चात् कुण्डली-
कृतः च साध्यः । एतेन कुण्डलीभूतोऽसाध्यः ।
कुण्डलीभूतस्य लक्षणमाह । तद्विद्यादि-
कुण्डलीभूतस्यायमर्थः । कफेन विज्ञावरोधा-
त्तत्र वातः कुण्डलाकारेण तिष्ठतीत्यर्थः ॥ * ॥
अथ सूत्राघातस्य चिकित्सा ।
“नलकुशकाशित्वलाकायं प्रातः सुशीतलं
वसितम् ।
पिवतो नश्यति नियतं सूत्रग्रह इत्युवाच
कविः ॥”
कविः शूद्रः ।
“कपूररजसा युक्ता वस्त्रवर्तिः शूनैः शूनैः ।
मेढ्रमार्गान्तरे न्यस्ता सूत्राघातं यपोहति ॥
धान्यगोचुरकः कायः कल्कसिद्धं हितं हृतम् ।
सूत्राघातं सूत्रहृच्छे युक्तदोषे च दास्ये ॥”
धान्यगोचुरकं हृतम् ।
“सूत्रहृच्छेऽस्मरीरोगे भेषजं यत् प्रकीर्तितम् ।
सूत्राघातेषु सर्वेषु तत् कुप्यादेशकालवित् ॥”
इति सूत्राघाताधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
गरुडपुराणोक्तनिदानं तस्य १६३ अध्याये
द्रष्टव्यम् ॥ (तथास्य विषयः ।
“वस्तिवस्तिशिरोमेढ्रकटीदृष्ट्युपायवः ।
एकसम्बन्धनाः प्रोक्ता गुदास्थिविवराश्रयाः ॥
अधोमुखोऽपि वस्तिर्हि सूत्रवाहिसिरासुखैः ।
पार्थिवः पूज्यते सद्योः स्यन्दनार्नरनारतम् ॥
येक्ष्मरव प्रविश्येन दोषाः कुर्वन्ति विप्रतिम् ।
सूत्राघातान् प्रमेहान् च कृच्छ्रान्मर्मसमाश्रयान् ॥”
इति योगभट्टे निदानस्थाने नवमेऽध्याये ॥
अथास्य पथ्यापथ्यानि ।
“अथ वृद्धस्य हृदिरेकवस्ति-
मेदादगाहोचरवस्त्रयम् ।
गुणानना लोहितशालयम्
तांमानं धन्वप्रभवानि सद्यम् ॥
वर्जं पथोद्वृत्ति मापय्युः
उरागद्वृष्टाफलं पटीलम् ।

महार्द्रकं तालफलाश्लिष्यम्
हरौतकीकोमलनारिकेलम् ॥
गुवाकखञ्जूरकनारिकेल-
तालद्रमाश्लिष्यमपि मस्तकानि ।
यथामलं सर्वमिदं सूत्रा-
घातातुराणां हितमावहन्ति ॥
विरुद्धानि च सर्वाणि व्याधामं मार्गशीर्षणम् ।
रुचं विदाहिविद्विभ्रमिष्यायामं वेगधारणम् ।
करीरं वमनश्चापि सूत्राघातो विवर्जयेत् ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्याविधयश्चे सूत्राघाताधि-
कारे ॥
सूत्राश्रयः, पुं, (सूत्रस्याश्रयः आधारः ।) नामे-
रघोदेशः । तत्पठ्यायः । सूत्रपुटम् २ वस्तिः ३ ।
इति हेमचन्द्रः । २।२७० ॥ (अथास्य विषयः ।
“सूत्राश्रये वा गुदसुच्छयोश्च
शोफो रुजा सूत्रविनयहृश्च ॥”
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५५ अध्यायः ॥
यथा च तत्रैव निदानस्थाने ३ अध्याये ।
“एकसम्बन्धिनो ह्येते गुदास्थिविवरस्थिताः ।
सूत्राश्रयो मलाधारः प्राणायतनसुप्तम् ॥”
सूत्रितः, त्रि, (सूत्रमस्य संज्ञातम्, सूत्र +
इतच् । यद्वा सूत्रयतिसु इति सूत्र + क्तः ।)
कृतसूत्रोत्सर्गः । तत्पठ्यायः । मीढः २ । इत्य-
मरः । ३।१।६६ ॥
सूत्रैः, पुं, (मुह् + “मुहेः खो मूर् च ।” उणा०
५।२२ । इति खः धातोः मृदादेशश्च ।) मायः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गायत्रीरहितः । यथा,
“क्रियाहीनस्य सूत्रस्य महारोगिण्य एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहर्भरणान्तमशौचकम् ॥
क्रियाहीनस्य नित्यनैमित्तिकक्रियानुष्ठायिनः ।
सूत्रस्य गायत्रीरहितस्य । सार्धगायत्रीरहि-
तस्येति रुद्रधरः ॥ महारोगिण्यः पापरीगा-
यकान्यतमरोगवतः ते च उन्मादस्वग्दोषो
राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगन्दरः । उदरा-
ऽस्मरीत्यष्टौ पापरीगा नारदीक्ताः । यथेष्टा-
चरणस्य द्यूतवेष्टादासक्तस्य । इति शुद्धि-
तत्त्वम् ॥
सूत्रैः, त्रि, (मुह् + खः । मृदादेशः ।) मुह्यति
यः । तत्पठ्यायः । अत्रः २ सूत्रः ३ यथाज्ञानः
४ वैधेयः ५ वालिशः ६ । इत्यमरः । ३।१।८८ ॥
तस्य वशीकरणोपायो यथा,—
“मित्रं खच्छतया रिपुं नयवल्लैर्ध्वं धनैरीश्वरं
कार्येण द्विजमादरेण युवतीं प्रेम्णा गुणै-
वान्ववान् ।
अत्युग्रं स्तुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्हर्षं कथाभि-
विद्याभी रसिकं रसेन सकलं शीलन कुप्याद-
वशम् ॥”
इति नवरत्नानि ॥
“पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्द्धनम् ।
उपदेशो हि सूत्राणां प्रकोपाय न ज्ञान्तये ॥”
इति हितोपदेशः ॥

सूत्रता, स्त्री, (सूत्रस्य भावः । सूत्रं + “तस्य
भावस्त्वतलो ।” ५।१।१२६ । इति तल्
टाप् ।) सूत्रत्वम् । यथा,—
“अदाता वंशदोषेण कर्मदोषाद्विरिद्रता ।
उन्मादो मातृदोषेण पित्रदोषेण सूत्रता ॥”
इति चाणक्यम् ॥
“अष्टम्यां नारिकेलमक्षये सूत्रत्वं यथा,—
“कलङ्कौ जायते विल्ले तिर्यग्मयोनिश्च निखके ।
ताले शरीरनाशः स्यान्नारिकेले च सूत्रता ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
सूत्रभ्रातृकः, पुं, (सूत्रो भ्रातास्येति नित्यं कप् ।)
सूत्रो भ्राता यस्य सः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
सूत्रेणा, स्त्री, (मूर्च्छि + युच् । टाप् ।) गीताङ्ग-
विशेषः । सा तु ग्रामस्य सप्तमभागः । तस्या
लक्षणं एकविंशतिनामानि च यथा,—
“स्वरः संसृष्टितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते ।
सूत्रेणामिति तामाहुः कवयो ग्रामसम्भवाम् ॥
ललिता मध्यमा चित्रा रोहिणी च मतङ्गजा
सौवीरी षडमथा च यङ्जमश्रमपञ्चमा ॥
मन्सरी नट्टमथा च शुङ्गान्ता च कलावती ।
तीव्रा रौद्री तथा ब्राह्मी वैष्णवी खेदरी सुरा ॥
नादावती विशाला च त्रिषु ग्रामेषु विश्रुताः ।
एकविंशतिरित्युक्ता सूत्रेणा चन्द्रमौलिना ॥
सूत्रेणां कलयतो मुरश्रजो-
र्विशकाध्वनिविशेषवितानैः ।
सूत्रेणां ययुरनङ्गशरौघै-
रङ्गना रतिपतेरिव सेनाः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
हनूमन्मते यङ्जादिस्वरत ऋषभादिस्वरौत्याने
यत्र स्वरौ विरमति सा सूत्रेणा । भरतमते
वादस्य गानस्य वा समये यत्र हस्तस्य गलस्य
वा कम्पनं सा सूत्रेणा । सा एकविंशति-
प्रकारा । तत्र यङ्जग्रामस्य सूत्रेणा ललिता
१ मध्यमा २ चित्रा ३ रोहिणी ४ मतङ्गजा
५ सौवीरी ६ षडमथा च ७ । मध्यमग्रामस्य
सूत्रेणा पञ्चमा १ मन्सरी २ नट्टमथा ३
शुङ्गा ४ अन्ता ५ कलावती ६ तीव्रा च ७ ॥
गान्धारग्रामस्य सूत्रेणा रौद्री १ ब्राह्मी २
वैष्णवी ३ खेदरी ४ सुरा ५ नादावती ६
विशाला च ७ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥
सूत्र्या, स्त्री, (सूत्र्य + “गुरोश्च हलः ।” ३।३।
१०३ । इति अयः टाप् ।) संयोद्धः । तत्पठ्यायः ।
कश्मलम् २ मोहः ३ । इत्यमरः । २।८।१०६ ।
सूत्र्येनम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सूत्र्याः
५ । अथ सूत्र्याधिकारः । तत्र सूत्र्याया
निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।
“लोणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः ।
वेगाघातादभिघाताहोमसत्तस्य वा पुनः ॥
करणाघतनेष्टया बालोऽयमन्तरेषु च ।
निविशन्ते यदा दोषास्तदा सूत्र्यन्ति मानवाः ॥”
बहुदोषस्य अधिकदोषस्य । न त्वनेकदोषस्य
तदा सूत्र्या विदोषेणैव स्यात् तद्यथास्तु को

दोषः तत्र । पृथग्दोषजानां मूर्च्छानां वक्ष्य-
माणत्वान् । वेगाघातान् मलादौ अभिघातान्
लगुङादिना हीनसत्त्वस्य स्वल्पसत्त्वगुणस्य
अर्थाधिकतमोगुणस्य यत उक्तं मूर्च्छाऽपित्त-
तमः प्रायेति करणाद्यतनेषु करणं मनस्तस्या-
यतनेषु स्थानेषु वाह्येषु कर्मेन्द्रियेषु । अभ्यन्त-
रेषु बुद्धीन्द्रियेषु ॥ * ॥ सामान्यं लक्षणमाह ।
“संज्ञावहात्तु नाङ्गीषु पिहितस्वनिवादिभिः ।
तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखयुपोहकृत् ॥
सुखदुःखयुपोहश्च नरः पतति काष्ठवत् ।
मोहो नृर्हेति तां प्राहुः सद्भिधा सा प्रकी-
र्त्तिता ॥”
तमोगुणः अज्ञानहेतुः । अभ्युपैति आगच्छति ।
सुखदुःखयुपोहकृत् सुखदुःखज्ञाननाशकरम् ।
नरं सुखदुःखज्ञाने नरः काष्ठवत् पतति तां
मोहो नृर्हेति प्राहुरित्यन्यः । नृर्च्छाया
नृर्च्छावोऽपि पर्यायः । यत उक्तम् ।
“संज्ञोपघातो नृर्च्छाया नृर्च्छा स्थाननृर्च्छेन
तथा ।
कश्चलं प्रलयो मोहः संन्यासस्तु न्तोपमः ॥”
इति ॥
बहुपि नृर्च्छा विद्यतेति ।
“वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विवेकं च ।
यदुच्छ्रितास्तु पित्तान् प्रभुत्वेनावतिष्ठते ॥”
यत उक्तम् । नृर्च्छा पित्ततमः प्रायेति ॥ * ॥
पूर्वस्वरूपमाह ।
“हृत्पीडा जृम्भणं ग्लानिः संज्ञादौर्बल्यमेव च ।
संज्ञायां पूर्वस्वरूपाणि यथाखं ता विभावयेत् ॥”
तत्र वातिकं नृर्च्छायमाह ।
“नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवाकृष्णम् ।
पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रं प्रतिबुध्यते ॥
वैपयुश्चाङ्गमर्द्धं प्रपीडा हृदयस्य च ।
काश्यं श्वावारुणा ह्याया नृर्च्छाये वातसम्भवे ॥”
नीलं नीलवर्णम् । कृष्णं कृष्णलाभम् । अरुणं
अथक्तरागम् । तमः प्रविशति नृर्च्छेति ।
श्वावारुणा ह्याया गात्रस्य ॥ * ॥ पौष्टिकमाह ।
“रक्तं हरितवर्णं वा वियत् पीतमथापि वा ।
पश्यंस्तमः प्रविशति सखेदः प्रतिबुध्यते ॥
सपिपासः सवन्तापो रक्तपीताकुलेक्षणः ।
सन्निद्रवर्द्धाः पीतामो नृर्च्छाये पित्तसम्भवे ॥”
श्लेष्मिकमाह ।
“मेघसङ्काशमाकाशं तमोभिर्वा घनेर्हतम् ।
पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥
गुरुभिः प्राट्तेरङ्गैर्यथैवाद्र्शेण चर्मणा ।
सप्रसेकः सहृक्तासो नृर्च्छाये कफसम्भवे ॥”
मेघसङ्काशं शुभ्रमेघसङ्काशमित्यर्थः । यत आह
सुश्रुतः ।
“कफेन पश्येद्रूपाणि श्वेताभप्रतिमानि तु ॥”
घनेर्निविडैस्तमोभिः । गुरुभिरङ्गैरुपलक्षितः ।
सुश्रुतेन नृर्च्छायाः षड्विध उक्तः ॥ * ॥ चरकस्तु
सात्रिपातिकमपि नृर्च्छायमाह ।
“संज्ञाकृतिः सन्निपातादपसार इवागतः ।

स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः ॥”
अपसार इव तेन महताभिघातेन पतति
चिरेण प्रतिबुध्यते । तर्हि तयोः को भेद इत्यत
आह । स सात्रिपातिको नृर्च्छायाः विना बीभत्स-
चेष्टितैः फेनवमनदन्तघट्टनाच्चिविल्व्यादिभिः
विना पातयति ॥ * ॥ रक्तजाया नृर्च्छाया
निदानमाह ।
“पृथिव्यम्भस्तमोरूपं रक्तगन्धस्वादन्वयः ।
तस्माद्रक्तस्य गन्धेन नृर्च्छेति सुविमानवाः ॥”
तमोरूपं तमोबहुलम् । मानवाश्च ये तामवाः
न तु सात्विका रानसाश्च । अत्रेके वदन्ति
नेषा युक्तिः समीचीना तर्हि चर्मकादिगन्धे-
नापि नृर्च्छा प्रसज्येत तत्रापि गन्धस्य पार्थिव-
त्वात् । यत आह ।
“द्रव्यवभाव इत्येके यदुदृष्ट्वापि विमुह्यति ॥”
अत्राह भोजः ।
“दर्शनाददृष्टस्तज्ज्ञानाच्चैव प्रमुह्यति ॥”
रक्तेन नृर्च्छेति लक्षणमाह ।
“स्तब्धाङ्गदृष्टिस्त्वदृष्टा गूढोच्छ्वासस्तु
नृर्च्छेति ॥”
मद्यजविषजयोर्निदानमाह ।
“गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः ।
त एव तस्मात्ताभ्यान्तु मोहौ स्यातां यथेरितौ ॥”
ये गुणा लघुरुक्षास्तु विशदयवायितौक्ष्णा-
विकासिस्त्वोष्णानिर्देशरसत्वादयः । तैलादौ
द्रव्ये यस्ताः तीव्राश्च सन्ति त एव गुणाः
विषमद्ययोस्तु तीव्रतरत्वेन स्थिताः । तत्रापि
भेदः । त एव मद्ये दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तरा
इति ॥ * ॥ मद्यजाया नृर्च्छाया लक्षणमाह ।
“मद्येन प्रलपन् श्वेते नष्टविभान्तमानसः ।
गात्राणि विचिपन् भूमौ चरां यावन्न याति
तत् ॥”
नष्टविभान्तमानसः नष्टं सर्वस्या स्मृतिहीनं
विभान्तं रज्जौ सर्पज्ञानयुक्तं मानसं यस्य सः ।
चरां चौर्यताम् । तत् मद्यम् ॥ * ॥ विषजाया
लक्षणमाह ।
“वैपयुस्त्रप्रवृत्त्याः स्युस्तमश्च विषनृर्च्छेति ।
वेदितव्यं तीव्रतरं यथाखं विषलक्षणम् ॥”
विषस्य मूलकन्दफलपत्रचौरादिभेदभिन्नस्य यथा
खकं खकं लक्षणमुक्तं सौश्रुते कल्पस्थाने तल्ल-
क्षणं मद्यापेक्षया तीव्रतरं वेदितव्यम् । ननु
संज्ञानाशेन साधर्म्यान्मूर्च्छाभ्रमतन्द्रादीनां को
भेद इत्यत आह ।
“नृर्च्छा पित्ततमः प्राया रजःपित्तानिलादृक्मः ।
तमोवातकफातन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभव ॥”
रजःपित्तानिलादृक्म इति नात्र समुच्चयः ।
केवलपित्तज्वरे भ्रमस्योक्तत्वात् । भ्रमश्चक्रारू-
पस्य भ्रमदस्तुज्ञानं खदेहस्य भ्रमत इव ज्ञानं
वा ॥ * ॥ तन्द्राया लक्षणमाह ।
“इन्द्रियार्थेष्वसंवितीगौरवं जृम्भणं क्रमः ।
निद्रार्तस्येव यस्येहा तस्य तन्नां विनिर्दिशेत् ॥”
इन्द्रियाणामर्थः प्रयोजनं येषु तेषु अर्थाद-

विषयेषु असंविन्तिः असम्यक् ज्ञानम् । इति
इन्द्रियार्थसम्यग्ज्ञानादि । निद्रायां प्रबुद्धस्य
क्रमभावस्तन्द्रायान्तु प्रबोधितस्यापि क्रम इत्य-
नयोर्भेदः ॥ * ॥ क्रमस्य लक्षणमाह ।
“योऽनायासः अमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः ।
क्रमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रवाधकः ॥”
इन्द्रियार्थप्रवाधकः इन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां
कर्मेन्द्रियाणाञ्च अर्थः प्रयोजनं विषयग्रहणं
तस्य प्रवाधकः आवच्छेदः ॥ * ॥ निद्रालक्षण-
माह ।
“यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्रमा-
न्विताः ।
विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥”
क्लान्ते ग्लाने आन्त इति यावत् । कर्मात्मानः
कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि च क्रमान्विताः
आन्ताः ॥ * ॥ संन्यासस्य संप्राप्तिपूर्वकं
लक्षणमाह ।
“वाग्देहमनसां चेष्टामाचिष्यातिबला मलाः ।
संन्यस्यन्त्यवलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः ॥
स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठोभूतो न्तोपमः ।
प्राणैर्विसृज्यते शीघ्रं सुक्ता सद्यः फलां क्रियाम् ॥”
आचिष्य विनाश्य संन्यस्यन्ति नृर्च्छेयन्ति ।
प्राणायतनं हृदयम् । संन्यस्तः नृर्च्छेति ।
काष्ठोभूतः क्रियारहितः । अतएव न्तोपम
इति । सद्यः फलां क्रियां स्वीकृत्यधनजननावपीडन-
कपिकच्छुषर्षणवृत्तिकादिदर्शनादिरूपाम् ॥ * ॥
संन्यासस्य नृर्च्छातो भेदमाह ।
“दोषेषु मदन्मूर्च्छाया गतवेगेषु देहिनः ।
खयमप्युपशान्त्यन्ति संन्यासो नौघधैर्विना ॥”
मदनृर्च्छायाः मदः अप्रवृद्ध उन्मादः । नृर्च्छायाः
नृर्च्छाः ॥ * ॥ अथ नृर्च्छायाश्चिकित्सा ।
“सेकावगाहा मणयः सहाराः
शीताः प्रदेहा यजनानिलाश्च ।
शीतानि पानानि च गन्धवन्ति
संज्ञासु नृर्च्छास्त्रिवारितानि ॥”
मणयश्चन्द्रकान्तादयः । हाराः सुक्तादिहाराः ।
शीताः प्रदेहाः सकर्पूरचन्दनाद्यशुषेणानि ।
शीतानि पानानि श्वेतामलकादिपानकानि ।
गन्धवन्ति कर्पूरादिसुगन्धवन्ति । संज्ञासु नृर्च्छा-
स्त्रिवारितानि । अस्यायमभिप्रायः । सेकादौ-
न्यासु नृर्च्छासु हितान्येव किन्तु वातश्लेष्मजा-
स्त्रि नृर्च्छासु न निवारितानि । तत्रापि
पित्तस्य प्राधान्यात् ।
“सिद्धानि वर्गं मधुरे पर्याप्ति
सदादिमा जाङ्गला रसाश्च ।
तथा यवा लोहितशालयश्च
नृर्च्छासु पथ्याः सवतीनसुज्ञाः ॥”
सतीनः कलायः ।
“कोलमज्जोपग्रणोशीरं केशरं शीतवारिणा ।
पीतं नृर्च्छा जयेत्तौघा कृष्णा वा मधुच्युता ॥
शीतेन तोयेन भृशं नृगालं
कृष्णाश्च पथ्यां मधुनावलिह्यात् ।

मूर्धकः, पुं, (मूर्धन्यमभिक्त इति । मूर्धन् + संज्ञार्थं कन् ।) चक्षियः । इति शब्दरत्नावली ॥
मूर्धकर्म, स्त्री, कृत्रम् । इति हारावली ॥
मूर्धखोलं, स्त्री, (मूर्ध्निः खोल इव ।) कृत्रम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मूर्धजः, पुं, (मूर्ध्नि जायते । जन + जः ।) केशः ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् ।
६८ । ८२ ।

“बहुमूलविषमकपिला
स्युलस्फुटिताग्रपरुषद्वखाश्च ।
अतिकुटिलाश्चातिघनाश्च
मूर्धजा वित्तहीनानाम् ॥”)

मूर्ध्नि जाते, त्रि ॥

मूर्धन्यः, त्रि, (मूर्धन् + यन् ।) मूर्धनि भवः । यथा ।
कृत्रयं ट ठ ड ढ ण र वा मूर्धन्याः । इति
सुश्रवोभ्रयाकरणम् ॥ (यथा च भागवते । १ ।
७ । ५५ ।

“अर्जुनः महसाज्ञाय हरेर्हार्दमयासिना ।
मणिं जहार मूर्धन्यं दिनस्य सहस्रमूर्धजम् ॥”)
मूर्धपुण्यः, पुं, (मूर्ध्नि पुण्यमस्य ।) शिरीषवृक्षः ।
इति शब्दमाला ॥ (गुणादयोऽस्य शिरीषशब्दे
विधेयाः ॥)

मूर्धरसः, पुं, (मूर्धस्य स्रग्दुपरिस्थो रसः ।) भक्त-
केतुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मूर्धवेष्टनं, स्त्री, (मूर्ध्निः वेष्टनम् ।) उष्णीषः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३१ ॥

मूर्ध्वा, [न] पुं, (मूर्ध्वति वप्नोति यत्रेति । रुञ्च +
“अन् उच्चन् पूषन् । उणा० १ । १५८ । इति
कनिन् । उकारस्य दीर्घः वकारस्य धकारश्च ।)
मस्तकः । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ । (यथा,
वृहत्संहितायाम् । ७७ । २ ।

“लोहे पात्रे तपुलान् कौद्रवाणां
शुक्ले पक्षाक्षो हर्षणेन साकम् ।
पिष्टान् मूर्ध्नां मूर्ध्नि शुक्लान्केशे
दत्त्वा तिष्ठेद्विदित्वा कपत्रैः ॥”)

मूर्ध्वाभिषिक्तः, पुं, चक्षियः । राजा । इत्यमरः ।
३ । ३ । ६१ ॥ मूर्धन्यमभिक्तो मूर्ध्वाभिषिक्तः
राज्यारोपणसमये प्रथमः चक्षियो मूर्ध्वाभि-
षिक्तः । तत्प्रभवत्वात् योग्यतयानभिषिक्तोऽपि
मूर्ध्वाभिषिक्तः । (यथा, भागवते । ६ । १५ । ११ ।

“राज्ञो मूर्ध्वाभिषिक्तस्य वधो ब्रह्मवधाद्गुरुः ।
तीर्थसंसेवया चांघ्रो जह्नाङ्गाच्युतचेतनः ॥”)
वर्णसङ्करविशेषः । स तु विप्रात् चक्षियायां
जातः ॥ प्रधानः । इति भरतः ॥ मन्त्री । इति
मेदिनी । ते, २३२ ॥

मूर्ध्वावसिक्तः, पुं, वर्णसङ्करभेदः । स तु चक्षियायां
ब्राह्मणेनोत्पादितः । यथा,—

“स्त्रीव्यनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान्
सुतान् ।

सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥”
इति मानवे १० अध्याये ६ श्लोकः ॥ ३ ॥

‘स्त्रीव्यति आनुलोम्येन अव्यवहितवर्णजाती-

यासु भार्यासु द्विजातिभिर्ये उत्पादितान्
पुत्राः । यथा । ब्राह्मणेन चक्षियायां चक्षियेण
वैश्यायां वैश्येन शूद्रायाम् । तान् मातुर्हीन-
जातीयत्वदोषेण गर्हितान् पितृसदृशान् न तु
पितृसजातीयान् मन्वादय आहुः । पितृसदृश-
ग्रहणान् मातृजातेरुत्पत्त्याः पितृजातितो
निरुद्धा ज्ञेयाः । एतेषां नामानि मूर्ध्वा-
वसिक्तमाहिष्यकरणाख्यानि याज्ञवल्क्यादिभि-
रुक्तानि । वृत्तयश्चेयासु प्रथमोक्ताः । हस्य-
श्वरथशित्ताश्चधारणश्च मूर्ध्वावसिक्तानाम् ।
वृत्तगौतमश्चत्रजीवनं शस्यरक्षा च माहि-
ष्याणाम् । द्विजातिशुश्रूषा धनधान्याध्यक्षता
राजसेवा दुर्गन्तःपुररक्षा च पारश्वयोग-
करणानामिति । इति तट्टीकार्या कुल्लूक-
भट्टः ॥

मूर्ध्वा, [न] पुं, (मूर्ध्व + कनिन् । वस्य घः
दीर्घोचकारस्य ।) शिरः । यथा,—
मूर्ध्वा मूर्ध्वा शिरोदेशे पुंसि स्यातामिमौ समौ ।
इत्युणादिकोषः ॥

मूर्ध्वो नहे मूर्ध्वा मूर्ध्वा च । अस्य धरुषडौ ।
इति तट्टीका ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ७ । २८ ।
“दृष्ट्वा वेणीं कृतां मूर्ध्नि कञ्जलं लोचने तथा ।
असिं गृहीत्वा तरसा द्वेष्टाहं नान्यथा
सुखम् ॥”)

मूर्ध्वा, स्त्री, (मूर्ध्वति इति । मूर्ध्व + अच् टाप् ।)
लताविशेषः । धनुर्गुणोपयुक्ता सुरगा इति
ख्याता । तत्पर्यायः । देवी २ मधुरसा ३
मोरटा ४ तेजनी ५ सवा ६ मधूलिका ७
धनुःश्रेणी ८ गोकर्णी ९ पीलुपर्णी १० । इत्य-
मरः । २ । ४ । ८३ ॥ सुवा ११ मूर्ध्वो १२ ।
मधुश्रेणी १३ धनुः १४ श्रेणी १५ । इति तट्टी-
कार्या भरतः ॥ सुरङ्गिका १६ । देवश्रेणी १७
पृथक्त्वचा १८ मधुसवा १९ अतिरसा २०
पीलुपर्णिका २१ दियलता २२ ज्यलिनी २३
गोपवल्ली २४ । अस्या गुणाः । अतितिक्तत्वम् ।
कषायत्वम् । उष्णत्वम् । हृद्रोगकफवातवमि-
प्रमेहकुष्ठविषमन्वरनाशित्वश्च । इति राज-
निर्वण्टः ॥ अपि च ।

“मूर्ध्वा सरा गुरुः खादुस्तिक्तापित्तसमेहनुत् ।
त्रिदोषलघ्णाहृद्रोगकण्डुकुष्ठज्वरापहा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्याः पर्यायः ।

“तेजनी पिलुनी देवा तिक्तवल्ली पृथक्त्वचा ।
धनुःश्रेणी मधुरसा मूर्ध्वा निर्द्वेष्टनी च ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“मूर्ध्वा मधुरसा ज्ञेया तेजनी तिक्तवल्कला ॥”
इति मारुते २०८ अध्याये ॥

मूल क रोपणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) दीर्घो रोपणमारोपणम् ।
क मूलयति वृत्तं लोकः । गोविन्दभट्टस्तु रोपणे
इति पठित्वा रोपणं जन्मेति याख्याति । इति
दुर्गादासः ॥

मूल ज प्रतिष्ठायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) पवर्गशेषादिर्दीर्घो ।
प्रतिष्ठा स्थितिरिति गोविन्दभट्टः । च मूलति
मूलते यशः । अयं परस्मैपदीत्यने । इति
दुर्गादासः ॥

मूलं, स्त्री, (भवते भ्राति वृत्तादिकमिति । मूल +
“मूडश्च विभ्यः कः ।” उणा० ४ । १०८ । इति
कः ।) शिफा । शिकड़ इति भावा । तत्पर्यायः ।
ब्रह्मः २ अङ्घ्रिनामकः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १२ ॥
कन्दः ४ वृषः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ जटा
६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनौ । ३ । २२७ ।
“भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च ।
हृद्धानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥”)
आद्यम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६१ । ११ ।
“कुतोमूलमिदं दुःखं ज्ञातमिच्छामि तत्त्वतः ।
विदित्वाप्यपकर्षेयं शक्यञ्चेदपकर्षितम् ॥”)
नक्षत्रविशेषः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ३३ । १३ ।
“कुर्वन्तश्चातुराधासु लभन्ते चक्रवर्त्तितम् ।
आधिपत्यञ्च ज्यैष्ठ्यास्तु मूले चारोग्यसुत्तमम् ॥”
निकुञ्जः । अन्तिकम् । इति विश्वः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ८६ । ६ ।
“जगादोच्चैः प्रयाहीनि मूलं शुम्भनिशुम्भयोः ।
मूलवित्तम् । इति भरतधृतमेदिनी ॥ (यथा,
मनौ । ८ । २०२ ।

“अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्यप्रोक्षितः ।
अदृष्टो सुच्यते राज्ञा नाशिको लभते धनम् ॥”)
निजम् । इत्यजयपालः ॥ चरणम् । इत्युणादि-
कोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ८७ । १० ।

“वेधा मूलं यातुधानस्य वृक्ष ।”
“मूलं पादम् ।” इति तज्जाय्ये सायणः ॥)
टीकाह्वयः । यथा । समानवलेख्यादि मूलम् ।
इति सत्प्रतिपक्षे गदाधरभट्टाचार्यः । शूरणम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ पिप्पलीमूलम् । पुष्कर-
मूलम् । इति राजनिर्वण्टः ॥ विशेषमूलस्य
अन्वेषणनिषेधो यथा,—

“नदीनामग्निहोत्राणां भारतस्य कुलस्य च ।
मूलान्वेषो न कर्तव्यो मूलाहोषो न ह्यीयते ॥”
इति मारुते ११६ अध्यायः ॥

(कारणम् । यथा, मनौ । ११ । ८४ ॥
“धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमग्रं राज्यं उच्यते ।
“मूलं कारणम् ।” इति तट्टीकार्या कुल्लूक-
भट्टः ॥)

मूलः, त्रि, (मूलतीति । मूलप्रतिष्ठायाम् + कः ।)
अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतो नृविंशत-
त्रम् । यथा,—

“हस्ता स्वाती श्रवणा अक्षीवे नृगशिरो नपुंसि ।
स्यात् पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ मूलमन्वस्त्री स्त्रियां
शेषाः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

“मूलमाद्ये शिफायाश्च निकटे मे तु वास्त्रि-
याम् ।”

इति शब्दरत्नावली च ॥

च तु निर्जतिदेवताकः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
सिंहपुच्छाकारः । इति सृष्टीचिन्तामणिः ॥
शस्त्रमूर्तिर्नवतारामयः । अस्मिन् मूलकोप-
र्युहिते सीयतमस्याष्टौ पत्नानि गतानि भवन्ति ।
यथा,—

“मौलिभाजि नवतारकाङ्गिते
मूलमे सुतनु ! शस्त्रमूर्तिनि ।
लिपिकायकमराजकुन्तले
निर्जगाम पृथुरीमलमतः ॥”

इति कालिदासस्तवरात्रिचमनिरूपयम् ॥
अस्मिन् नक्षत्रे जातस्य फलम् ।

“मूलं विरुद्धावयवं समूलं
कुलं दृष्ट्वैव वदन्ति सन्तः ।
चिदन्वयातः पुरुषा विशेषात्
सौभाग्यमायुष्य कुलातुष्टिः ॥”

इति कोट्यैप्रदीपः ॥

अस्मिन् मांसमन्त्रणविधौ यथा,—

“चित्राखट्वाश्रयणासु तैलं
क्षौरं विशाखाप्रतिपत्तु वर्णम् ।
मूले ऋगे भाद्रपदासु मांसं
योधिमन्त्राक्षतिकसोत्तरासु ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मूलकं, क्षौ, पुं, (मूल + संज्ञायां कन् ।) कन्द-
विशेषः । मूला इति भाषा । तत्पर्यायः ।
राजाजुक्तः २ महाकन्दः ३ हस्तिदन्तकः ४ ।
इति दारावली ॥ नीलकण्ठम् ५ मूलाङ्गम् ६
दीर्घमूलकम् ७ अत्र दीर्घपत्रकमपि पाठः ।
पञ्चवारम् = कन्दमूलम् ८ हस्तिदन्तम् ९
सितम् ११ शस्त्रमूलम् १२ हस्तिदन्तम् १३
रुचिरम् १४ दीर्घकन्दकम् १५ कुक्षरचारमूलम्
१६ । अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् ।
कटूष्णैर्नाभिदीपनत्वम् । दुर्नासगुल्महृद्गोवात-
नाशित्वम् । रुचिदलम् । गुरुत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ ६ ॥ अपि च ।

“यातमूलकपत्री तु रोचनी वृद्धिदीपनी ।

मूलकं गुरु विष्टम्भि तीक्ष्णमार्मं त्रिदोष-

हन्तु ॥

तदेव त्रिग्विद्वन् पित्तलं कफवातघ्नम् ।

शुष्कं त्रिदोषशमनं शोथघ्नं गरलघ्नम् ॥

तनुपुण्यं कफपित्तघ्नं तनुफलं कफवातघ्नम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अन्यथा ।

“मूलकं द्विविधं प्रोक्तं तत्रैकं लघुमूलकम् ।

शालामकटकं विस्वं प्राणैर्धं मरुसम्भवम् ॥

पाचकमूलकं तीक्ष्णं तथा मूलकपोतिका ।

नेपालमूलकस्यान्यत्तदभेदज्ञानदत्तवत् ॥

लघुमूलकमुष्णं स्यादुष्णं तनु च पाचनम् ।

दोषत्रयघ्नं स्वयं चरन्वासाविनाशनम् ॥

नामिकाकण्ठरोगघ्नं नयनाभयनाशनम् ।

मृदुतदेव रुच्योष्णं गुरु दोषत्रयघ्नम् ।

प्रेमद्विदं तदेव स्यादोषत्रयविनाशनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(तथाचास्य गुणाः ।

“वालं दोषघ्नं दृढं त्रिदोषं मारुतापहम् ।

त्रिग्विद्वन् विमुञ्चन् मूलकं कफवातघ्नम् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने । २७ अध्यायः ॥)

क्षौरमात्रे तद्वचने दोषो यथा,—

“मकरे मूलकश्चैव सिंहे चालायुकन्तथा ।

कार्तिके मूर्यश्चैव सद्यो गोमांसमन्त्रणम् ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥

पौर्यत्रास्यान्तमावसुपन्नम् ।

“पितृणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् ।

ददन्नरकमाप्नोति सुज्जीत ब्राह्मणो यदि ॥

प्राप्त्यो मूलकं भुक्त्वा चरेद्वान्द्राघ्नं व्रतम् ।

अन्यथा याति नरकं क्षत्रो विट् शूद्र एव च ॥

तथा ।

“वरं भक्ष्यमभक्ष्यश्च पिवेद्वा गर्हितश्च यत् ।

वर्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरासमम् ॥”

इति मूलमासतत्त्वम् ॥

मूलकं, पुं, (मूले जातः । मूल + “पूर्वाह्नापरा-

ह्नानामूलप्रदीपावस्कराद्वृत् ॥” ४ । ३ । २८ ।

इति वृत् ।) चतुस्त्रिंशत्तुल्यावरविषजात्यन्त-

र्गतविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६८ ॥

(मूलप्रकार इति । मूल + “स्यूतादिभ्यः प्रकार-

वचने कन् ।” ५ । ४ । ३ । इति कन् । मूल-

स्वरूपः । यथा, भागवते । ६ । ६ । ४१ ।

“नारीकवच इत्युक्तो निःचक्षे मूलकोऽभवत् ॥”

मूलकपर्णो, क्षौ, (मूलकस्य पर्यायमिव समानस्वादं

पर्यमस्याः । डीष् ।) शोभाञ्जनः । इति रत्न-

माला ॥

मूलकर्म, क्षौ, (मूलश्च तत् कर्म चेति ।) ओष-

धादिमूलेन यत् चावगोघाटनस्तन्मनवश्री-

करणादिकर्म । जो इति ख्यातम् । इति भरतः ॥

टीना इति मुकुटः । तत्पर्यायः । कार्मण्यम् २ ।

इत्यमरः । ३ । २ । ४ ॥ जनपक्षाश्रुपपात-

कान्तर्गतोपपातकविशेषः । यथा,—

“सर्वाकरेखधीकारी महायन्त्रप्रवर्तनम् ।

द्विसौधधीनां व्याजोवीर्यभिवारो मूलकर्म

च ॥”

इति मनुः । ११ । ६४ ॥

“मन्त्रौषधादिना वशीकरणम् ।” इति मूल-

कर्मशब्दव्याख्यायां कुल्लूकभट्टः ॥

मूलकमूला, क्षौ, (मूलकमिव मूलमस्याः ।) क्षीर-

कषुकीरुचः । इति रत्नमाला ॥

मूलकारः, पुं, (मूलं करोतीति । कृ + कर्मण्यण् ।

इत्यण् ।) मूलग्रन्थकर्ता । यथा । नायं

गणकारः किन्तु मूलकारः । इति संचिप्र-

सारटीकायां गोपीचन्द्रः ॥

मूलकारिका, क्षौ, (मूलकारक + स्त्रियां टाप् ।

अकारस्थितम् ।) कुली । इति दारावली ॥

मूलग्रन्थार्पणप्रकाशकपदम् । मूलधनस्य दृष्टि-

विशेषश्च ॥

मूलकच्छं, क्षौ, (मूलेन तद्रूपमानेन दृष्टम् ।)

एकादशविधपर्यङ्कच्छन्तान्तर्गतवृत्तविशेषः ।

यदा कथितानि वृत्तमूलानि मांसं पीयन्ते तदा

मूलकच्छयपदेशं लभते । यथाह मार्कण्डेयः ।

“फलैर्मांसिन कथितः फलकच्छो मनीषिभिः ।

श्रीकच्छः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा ॥

मासेनामलकैरेव श्रीकच्छमपरं स्मृतम् ।

पत्रैर्मतः पत्रकच्छः पुष्पैस्तत्कच्छ उच्यते ॥

मूलकच्छः स्मृतो मूलेऽस्यकच्छो जलेन तु ॥”

इति मिताचारायां प्रायश्चित्ताध्यायः ॥

(पुंलिङ्गोऽप्ययं मार्कण्डेयपुराणोक्तत्वात् ।)

मूलजं, क्षौ, (मूलात् जायते इति । जन + ङः ।)

आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुषो-

ऽष्ट्यार्द्रकशब्दे ज्ञातयः ॥)

मूलजः, पुं, (मूलात् जायते । जग + ङः ।)

उत्पलादिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६६ ॥

मूलोद्भवे नि ॥

मूलत्रिकोणं, क्षौ, (मूलश्च तत्त्रिकोणश्चेति ।)

अर्कादिग्रहाणां राशिरूपग्रहविशेषः । च तु

रवेः सिंहः । चन्द्रस्य वृषः । कुजस्य मेषः ।

बुधस्य कन्या । गुरोर्धनुः । शुक्रेः कुम्भः । यथा,—

“सिंहो वृषश्च मेषश्च कन्या धन्वी धटो घटः ।

अर्कादीनां त्रिकोणानि मूलानि राशयः

क्रमात् ॥”

अथ मूलत्रिकोणांशयवस्था ।

“रविभौमजीवभार्गवशनेचराणां त्रिकोण-

/भागाः स्युः ।

नखरविदिकृतिधिनखरा शिन्दोर्दिग्भांशका

रुचात् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

मूलदेवः, पुं, (मूलस्यासौ देवो राजा चेति ।)

कंसराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मूलद्रव्यं, क्षौ, (मूलश्च तद्द्रव्यश्चेति ।) मूलधनम् ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३३ ॥

मूलधनं, क्षौ, (मूलश्च तद्धानश्चेति ।) आदिद्रव्यम् ।

पुं जी इति भाषा । तत्पर्यायः । परिपथम् २

नीवी ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ।

मूलपर्णो, क्षौ, (मूले पर्यमस्याः । डीष् ।) मण्डूक-

पर्णो । इति रत्नमाला ॥

मूलपुष्करं, क्षौ, (मूले पुष्करमस्य । पुष्करमिव

मूलमस्येति वा ।) पुष्पकमूलम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥

मूलपोती, क्षौ, (मूलप्रधाना पोती ।) पूतिका-

शकभेदः । तत्पर्यायः । चुद्रवल्ली २ पोतिका ३

चुद्रपोतिका ४ चुद्रपोदकनाम्नी ५ वल्लि-

शकटपोतिका ६ । अस्या गुणाः । त्रिदोष-

घ्नत्वम् । दृढत्वम् । वल्यत्वम् । लघुत्वम् । वन-

पुष्टिकारित्वम् । रुच्यत्वम् । जठराग्नदीपन

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मूलप्रकृतिः, क्षौ, (मूला चासौ प्रकृतिश्चेति ।)

आद्या शक्तिः । यथा,—

“सर्वप्रसूता प्रकृतिः श्रीलक्ष्म्यः प्रकृतेः परः ।

न शक्तः परमेशोऽपि तां शक्तिं प्रकृतिं विना ।

दृष्टिं विधातुं मायेष्टो न दृष्टिर्मायया विना ॥
 सा च कृष्णं तिरोभूता दृष्टिचंहारकारके ।
 आविर्भूता दृष्टिकाले सा च नित्या वधेश्वरः ॥
 कुलालश्च घटं कर्तुं यथाशक्तो दृष्टं विना ।
 स्वयं विना स्वयंकारः कुण्डलं कर्तुमशक्नुमः ॥
 सा शक्तिः दृष्टिकाले च पञ्चधा चैश्वर्येच्छया ।
 राधा पद्मा च सावित्री दुर्गा देवी सरस्वती ॥
 प्रायाधिष्ठातृदेवी या कृष्णस्य परमात्मनः ।
 प्राणाधिकप्रियतमा सा राधा परिकीर्तिता ॥
 ऐश्वर्याधिष्ठातृदेवी सर्वमङ्गलकारिणी ।
 परमानन्दरूपा च सा लक्ष्मीः परिकीर्तिता ॥
 विद्याधिष्ठातृदेवी या परमेशस्य हर्षभा ।
 वेदशास्त्रयोगमाता सा सावित्री प्रकीर्तिता ॥
 बुद्ध्याधिष्ठातृदेवी या सर्वशक्तिस्वरूपिणी ।
 सर्वज्ञानात्मिका सर्वज्ञा सा दुर्गा दुर्गनाशिनी ॥
 वागाधिष्ठातृदेवी या शास्त्रज्ञानप्रदा सदा ।
 कृष्णकण्ठीकृष्णवा या च सा च देवी सरस्वती ॥
 पञ्चधादौ स्वयं देवी मूलप्रकृतिरौश्वरी ।
 ततः दृष्टिक्रमेणैव बहुधा कलया च सा ॥
 द्योविनः प्रकृतेरंशाः पुमांसः पुत्रस्य च ।
 मायया दृष्टिकाले च तद्देविना न भवेद्भवः ॥
 दृष्टिश्च प्रतिविम्बे च ब्रह्मन् । ब्रह्मोद्भवा सदा ।
 प्राप्ता विष्णुश्च संहर्ता शिवः शश्वच्छिवप्रदः ॥
 इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे गणपतिखण्डे ४० अः ॥
 मूलफलदः, पुं, (मूले च फलं ददातीति । दा + कः ।) पनसदृशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (पनसशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ।)
 मूलभद्रः, पुं, (मूलश्चासौ भद्रश्चेति ।) कंचराजः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मूलरचः, पुं, (मूले रचोऽस्याः ।) मोरदलता ।
 इति रत्नमाला ॥
 मूलशाकटः, त्रि, (मूलानां भवनं क्षेत्रम् । मूल + भवने क्षेत्रे इत्यादिभ्यः शाकटशाकिनौ ।)
 ५ । २ । २६ । इत्यत्र वार्तिकवलात् शाकटः ।)
 मूलक्षेत्रम् । क्षेत्रवाच्ये शाकटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 मूलशाकिनः, त्रि, (मूल + शाकिनः ।) क्षेत्र-
 वाच्ये शाकिनप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 मूला, स्त्री, (मूलानि बहुलानि सन्ध्याः । मूल + अर्श आदिवाच्यं टाप् ।) शतावरी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ मूलनक्षत्रम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, कालनाथविरचिते इन्द्र-
 जाले १ अध्यायः ।
 “हितोर्थां वृष्टीमष्टन्यां कारयेत् शान्तिकर्म च ।
 अश्विनोऽष्टमूलान् पुण्या पुनर्वसुस्तथा ॥”)
 मूलाधारः, पुं, (मूलानामाधारः । मूलं प्रधानं
 आधार इति वा ।) गुह्यलिङ्गयोर्मध्ये अङ्गुलि-
 द्वयमितस्थानम् । स तु शरीरस्य सकलनाडीनां
 मूलस्थानम् । अत्र व श य सा चरयुक्तस्वयं-
 वर्णचतुर्दलपद्ममस्ति । तन्मध्ये इच्छाज्ञानक्रिया-
 स्वरूपत्रिकोणं वर्तते । तन्मध्ये कोटिस्वयं स-
 प्रमख्यम्बुलिङ्गमस्ति । अत्र दृष्टिर्देवी वर्तते ।

तत्रैव मूलाक्षेत्रवत् सूर्यसाहचरिवलयकार-
 ख्यम्बुलिङ्गवैष्टितवित्तुत्तुल्यप्रभङ्गलङ्गुलिनीं
 वर्तते । यथा,—

“मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रिया-
 तन्के ।

मध्ये ख्यम्बुलिङ्गं चोदितस्वयं सप्रभम् ॥

तन्मध्ये हेमवर्णमं व स वर्णचतुर्दलम् ॥”

इति तन्तसारः ॥

“अथाधारपदां सुगुणाख्यजनं

ध्वजाधो गुदीहं चतुःशोणपत्रम् ।

अधोवक्त्रमुदतुसुवर्णाभयर्थे-

र्वकारादिसान्नेयुतं वेदवर्णः ॥

असुश्रिन् धरायाश्चतुष्कोणचक्रं

सतुङ्गासि मूलाक्षकौरादृतं तत् ।

लसन्पीतवर्णं तद्वित्कोमलाङ्गं

तदन्तः समास्ते धरायाः स्ववीजम् ॥

वक्षाख्या वक्रदेशे विलसति सततं कर्णिका-

मध्यावस्थं

कोणं तच्चैपुराणं तद्विद्वि विलसत् कोमलं

कामरूपम् ।

कन्दर्पो नाम वायुर्विवसति सततं तस्य मध्ये

समन्तात्

जीवेशो बन्धुजीवप्रकरमभिहसन् कोटिस्वयं-

प्रकाशः ॥

तन्मध्ये लिङ्गरूपी हुतकनककलाकोमलः

पश्चिमाख्यो

ज्ञानध्यानप्रकाशः प्रथमकिशलयकाररूपः

ख्यम्बुः ।

भिद्यत्पूर्वेन्दुविम्बप्रकरकरचयस्त्रिग्वसन्तान-

हाखी

काशीवासी विजावी विलसति सरिदावर्त्तरूपः

प्रकारः ॥

अख्योर्हं विषतनुसोदरलसत् सूर्या जगन्मो-

हिनी

ब्रह्मदारसुखं सुखेन मधुरं साक्षादयन्ती

ख्यम् ।

श्रद्धावर्त्तनिभा नवीनचपलामाला विलासा-

सदा

सुप्ता सर्पसमा शिरोपरिलसत्साहचरिदृष्टा-

लतिः ॥”

इति श्रीतत्त्वचिन्तामणौ षट्चक्रभेदः ॥३॥

तत्रस्थतीर्थानि यथा, रुद्रयामले ।

“इडा मलस्थानगिवाशिनी या

सूर्यात्मिका या यमुनाप्रवाहिका ।

तथा सुगुणा मलदेशगामिनी

सरस्वती रक्षति मञ्जनात्मकम् ॥

मनोगतस्नानपरो मनुष्यो

मन्त्रक्रियायोमविश्रुततत्त्ववित् ।

महोत्थतीर्थे विमर्दे गले सदा,

मूलासुले ज्ञाति सुसुक्तिभागभवेत् ॥

सर्वाणि तीर्थे सुरतीर्थपावनी

गङ्गा महासत्त्वविनिर्गता सती ।

करोति पापक्षयमेव सुक्तिं

ददाति साक्षादमलार्घ्यपुण्यादा ॥”

मूलाङ्गं, स्त्री, (मूलमाङ्गा आख्या यस्य ।) मूल-
 कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मूली, [न] पुं, (मूलमस्यास्तीति । मूल + इनिः ।)

दृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (स्त्रियां डीप् ।

योषधिः । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने

३० अध्याये ।

“चक्रकामोदधिं विद्याच्चरान्द्व्युनिवारिणीम् ।

मूलगोपक्षभिः पत्रैः सुरक्तांशुकोमलैः ॥”)

मूली, स्त्री (मूल + गौरादित्वात् डीप् ।) ज्येष्ठी ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नदीभेदः । यथा,

मानुस्ये १११३ । ११ ।

“ताम्रपर्यं तथा मूली शरवा विमला तथा ॥”)

मूलरः, पुं, (मूलतीति । मूल + “मूलैरादयः ।”

उणा० १ । ६२ । इत्येक् । जटा । इत्युमादि-

कोषः ॥ राजा । इत्यञ्जलदकः ।)

मूल्यं, स्त्री, (मूलेन आनाम्यते अभिभूयते मूलेन-

समं वा इति । मूल + “नौवयोधर्मत्वादिना ।”

४ । ४ । ६१ । इति यत् ।) पटादीनामुत्पत्ति-

कारणम् । मूलं मूलेन क्रयविक्रयार्थमिदं ज्ये

कादिति यः । इति भरतः ॥ दर इति दाम

इति च भाषा । तत्पर्यायः । वक्रः २ अव-

क्रयः ३ । इत्यमरः । २ । १० । ३६ ॥ (यथा-

मनौ । ८ । ३२२ ।

“पञ्चाशतस्त्रयधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।

शेषे त्वेकादशगुणं न्यूनाद्वृद्धं प्रकल्पयेत् ॥”)

मूल्यते अर्थ्यते इदम् । साहिना इति भाङ्गा

इति च भाषा । तत्पर्यायः । कर्मण्या २

विधा ३ इत्या ४ इतिः ५ भर्म्म ६ वितनम् ७

भरणम् ८ भरणम् ९ निर्व्वेशः १० पणः ११ ।

इति च अमरः । २ । १० । ३८ ॥ (यथा,

मिताचरायाम् ।

“मूल्येन यः कर्म करोति स श्रतकः ।”)

मूल्यं, त्रि, (मूलं रोपणमर्हतीति । मूल + यत् ।)

प्रतिष्ठायोग्यः । रोपणयोग्यः । इति मूलधालार्थ-

दर्शनात् ॥ (मूलत उत्पत्त्यायते इति । “मूल-

मस्यावर्हिः ॥” ४ । ४ । ८८ । इति यत् । मूलत-

उत्पादनयोग्ये सुज्ञादौ ॥)

मूल्यं, पुं-स्त्री, (इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट् ।) षष्ठ्यरी । यो मूयति परद्रव्यम् ।

इति हज्जायुधः ॥ ह्रस्वीत्येके । मोषति । इति

दुर्गादाचः ॥

मूषः, पुं-स्त्री, (मोषति अपहरतीति । मूष +

इयुपधत्वात् कः ।) मूषिकः ॥ (यथा, मेघ-

तन्त्रे । ३ । २२२ । “एष प्रतिभाति ते मूष-

राजः ।”) तैजसावर्त्तनी । इति शब्दरत्नावली

मूषकः, पुं-स्त्री, (मूष + स्वार्थे कन् ।) उन्मूलः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ ।

३३ । १६ ।

“रजसाभ्यवकीर्णानि परित्यक्तानि देवतैः ।

मूषकेः परिधावद्विहिलैरावृत्तानि च ॥”)

मूषिकः

मूषककर्णौ, स्त्री. (मूषिकस्य कर्णवत् पञ्चाण्यस्याः । डीप् ।) आखुकर्णौ । इति राजनिर्घण्टः ॥
मूषकमारी, स्त्री, (मूषकं उद्धरुं मारयतीति । मृ + शिच् + "कर्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् । डीप् ।) सुतश्रेणीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मूषका, स्त्री. (मूषक + स्त्रियां टाप् । चिपकादित्वात् न अत इत्वम् ।) मूषिका । इति शब्द-रत्नावली ॥

मूषकारातिः, पुं, (मूषकाणां अरातिः घातकः ।) विडालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मूषिकारातिः । इति च पाठः ॥

मूषा, स्त्री, (मृषति गृह्णातीति । मृष + कः + श्रियां टाप् ।) खर्णाद्यावर्त्तनपात्रम् । मूषी इति भाषा ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ४ । २ । "मृषातिक्तं यथा ताम्रं तन्निभं जायते तथा । मृषादीन्यामृषचित्तं तन्निभं दृश्यते ध्रुवम् ॥") तत्पर्यायः । तैजसावर्त्तनी २ । इत्यमरः । २ । १० । ३३ ॥ मूषा ३ मूषी ४ आवर्त्तनी ५ मूषी ६ । इति भरतः ॥

"वृहद्भाष्ये तुषैः पूर्णौ मध्ये मूषां विधारयेत् । चिप्राग्निं सुतयेद्भाष्यं तद्भाष्यं पुटसूचयेत् ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ मूषिका ७ । इति रमानाथः ॥ देवताङ्कः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मूषिकस्त्रीजातिः । इति शब्दरत्नावली ॥ गवाक्षः । यथा,—
"एकदित्रादिमूषावहनमितिमहो ब्रह्म मे भूमिभक्त-
हर्म्मो रम्येष्टमूषे चतुरविरचिते स्रज्जाला-
विशाले ।"

इत्यादि लीलावत्यां श्रेणीयवहारः ॥
मूषाकर्णौ, स्त्री, (मूषायाः कर्णौ इव पञ्चाण्यस्याः ।) आखुकर्णौ । इति शब्दरत्नावली ॥
मूषातूत्यं, स्त्री, (मूषाजातं तूत्यम् ।) नील-तूत्यम् । तत्पर्यायः । कांस्यनीलम् २ हेम-तूत्यम् ३ वितुप्रकम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११८ ॥

मूषिकः, पुं, (मूषाति द्रव्याणीति । मृष + "सुवेदीर्ष्य" । उणा० २ । ४२ । इति किकन् दीर्घच् ।) जन्तुविशेषः । इन्द्र इति भाषा । (यथा, छितीपदेशे मित्रलाभप्रकरणे । १३१ । "धनेन वलघान् सर्वे धनाद्भवति पण्डितः । पश्यायं मूषिकः पापः खजातिसमतां गतः ॥") तत्पर्यायः । उद्धरः २ आखुः ३ । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ मूषः ४ मूषीकः ५ उद्धरः ६ जमुः ७ वृषः ८ आखनिकः ९ वृषः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ मूषकः ११ पिङ्गः १२ उद्ध-रकः १३ गन्धी १४ खनकः १५ विलकारी १६ पान्धारिः १७ बहुप्रजः १८ । अस्य मांस-गुणाः ।

"अपिगुणशाल्यमोघाग्धकसुखा विविश्याः कथिताः ।

म्यासानिकाशहरं तन्मांसं पित्तदाहकरम् ॥
अन्ये विविश्या ये स्युः केङ्कडोद्धरकादयः ।
गर्हितं तस्य मांसं च मद्यगौरवदुर्जरम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।
"मूषिको मधुरः स्निग्धो यवायी बलवद्भेनः ।"
इति राजवल्गवः ॥ ३ ॥

पारिभाषिकमूषिको यथा,—
"विभवे सति नेवाति न ददाति जुहोति च ।
तमाहुराखुं तस्यान्नं सुक्ता कच्छेण शुध्यति ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे आचाराध्यायः ॥
(जनपदविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ६ । ५८ ।
"द्रविडाः केरलाः प्राच्या मूषिका वन-
वाधिका ॥")

मूषिकपर्णी, स्त्री, (मूषिककर्णवत् पर्णाणि यस्याः ।) जलजलणविशेषः । इन्द्रकाणीपाना इति भाषा । (यथा, चरके विमानस्थाने सप्ते-
ध्याये ।
"मूषिकपर्णीं समूलाग्रप्रतानामपहृत्य ॥")
तत्पर्यायः । चित्रा २ उपचित्रा ३ न्यग्रोधी ४
द्रवन्ती ५ सवरी ६ वृषा ७ प्रत्यक्ष्यणी ८
सुतश्रेणी ९ रखा १० । इत्यमरः । २ । ४ । ८ ॥
पुत्तश्रेणी ११ आखुपर्णिका १२ वृषपर्णी १३
आखुपर्णी १४ मूषिका १५ फझिपत्रिका १६ ।
इति रत्नमाला ॥ मूषिपर्णिका १७ सच्चित्रा १८
मूषीकर्णी १९ सुकर्णिका २० । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मूषिका, स्त्री, (मूषिक + अजादित्वात् टावित्युच्चल-
दत्तः ।) मूषिकपर्णी । इति रत्नमाला ॥
उद्धरः । इति शब्दरत्नावली ॥ मूषा । इत्य-
मरटीकायां रमानाथः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
सितस्थाने २० अध्याये ।
"चीरं महापक्वमूलं मूषिकां चान्द्रवाल्-
ताम् ।")

मूषिकाङ्कः, पुं, (मूषिकः उद्धरवाहनत्वेन अङ्कः
चिह्नमस्य ।) गणेशः । इति जटाधरः ॥
मूषिकाचनः, पुं, (मूषिकं अक्षति स्वाहनतया
प्राप्नोतीति । अन्च् + ल्युः ।) गणेशः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
मूषिकारातिः, पुं, (मूषिकायामरातिः ।) विडालः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मूषिकाङ्गयः, पुं, (मूषिकस्य आङ्गा आङ्गा आख्या
यस्याः ।) मूषिकपर्णी । इति जटाधरः ॥ (तथास्य
पर्यायः ।
"दन्तुद्धरपर्णी स्यान्निकुम्भोऽथ सुकूलकः ।
द्रवन्तीनामतचित्रा न्यग्रोधा मूषिकाङ्गयाः ॥"
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)
मूषिपर्णिका, स्त्री, (मूषिपर्ण + कन् टाप् अत-
इत्वम् ।) मूषिकपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥
मूषी, स्त्री, (मृष + कः । स्त्रियां डीप् ।) मूषा ।
खर्णाद्यावर्त्तनपात्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
महामूषिकः । यथा,—

"अन्यो महामूषिकः स्यान्मूषी विविश्याहनः ।
महाङ्गः शस्यमारी च भूफलो भित्तिपाननः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

मूषीकः, पुं, स्त्री, (मोषति इति । मृष + बाहुल-
कात् ईकन् ।) मूषिकः । इति शब्दरत्नावली ॥
मूषीककर्णी, स्त्री, (मूषीकस्य कर्णवत् पर्ण-
मस्याः ।) मूषिकपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥
मूषीका, स्त्री, (मूषीक + टाप् ।) उद्धरः । यथा,
"दीना मूषीका मूषा च मूषीका मूषिकेत्यपि ।"
इति शब्दरत्नावली ॥

मूष्यायणः, त्रि, (मोषति अपहरतीति । मृष +
कः चौरजारः । तस्यापत्यम् इति । मृष +
फक् । बाहुलकात् वृद्धभावः ।) अज्ञात-
पितृकः । गङ्गोत्पन्नः । इति कैचित् ॥

मृ, उ श मृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
आत्म०-अक०-अनिट् ।) मृतिः प्राणत्यागः । उ
श म्रियते प्राणी । छिन्नेऽप्यस्य मृ उ छीटि
ममिति नियमेन अन्यत्र परस्मैपदम् । ममार
मर्त्ता मरिष्यति अमरिष्यत् । इति दुर्गादासः ॥
मृकण्डकः, पुं, (मृगस्य कण्डुरिति समासे पृषो-
दरादित्वात् गलोपे मृकण्डुः मृकण्ड इति कैचि-
त्तत्र पठन्ति इत्युच्चलदत्तः । ततः संज्ञायां
कन् ।) मृकण्डुसुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

मृकण्डुः, पुं, (मृगस्य कण्डुरिति समासे पृषोदरा-
दित्वात् गलोपः । इत्युच्चलदत्तः ।) सुनि-
विशेषः । (यथा, मार्कण्डेये । ५२ । १६ ।
"प्राणश्चैव मृकण्डुश्च पिता मम महायशः ।")
तस्य पुत्रो मार्कण्डेयः । यथा,—
"मार्कण्डेयोऽपि मार्कण्डो मृकण्डुश्च मृक-
ण्डकः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

मृग तु क उ मार्गणे । (चुरा०-आत्म०-सक०-
सेट् ।) उ रामो मृगं मृगयते वनवीथिकासु ।
इति महानाटकम् । कातन्नादौ मृग्य अन्वे-
षणे इति दिवादिपरस्मैपदौ धातुश्च दृश्यते
दुर्गात्रिलोचनयोरसम्मतत्वात् अनेनोपेक्षितः ।
मृग्यन्तः पदवीं तथाप्यकरुणा आधा न सुखन्ति
माम् । इति तु अकारान्तस्यैव भावे क्षिपि
अकारलोपे मृगं करोतीति कण्डादित्वात् क्ये
साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

मृगः, पुं, (मृगयते अन्वेषयति लृणादिकं मृग्यते
वा इति । मृग् + इगुपधत्वात् कर्त्तरि च कः ।)
पशुमात्रम् । (यथा, मनुः । ५ । ६ ।
"आरण्यानाश्च सर्वेषां मृगाणां माहिषं
विना ।")

मृगशब्दोऽत्र महिषपर्युदासात् पशुमात्रपरः ।
इति तट्टीकायां कुल्लुकः ।) हस्तिविशेषः ।
नक्षत्रभेदः । (यथा, इन्द्रजालतन्त्रे ।
"अश्विनोऽमृगमूलाश्च पुण्या पुनर्वसुस्तथा ।")
अन्वेषणम् । (यथा, साहित्यदर्पणे । ४ । १७ ।
"वनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगलृणान्वितधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदसुदृशं प्रकपितम् ।

छतालङ्गामर्चवदनपरिपाटीषुघटना
मयामं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥”
कनकस्य सुवर्णस्य नृगे अन्वेषणे । पत्ने ।
कनकनृगे हेमहरिणे या लृणा इत्यर्थः ।)
याच्चा । इति मेदिनी । गे, १८ ॥ मार्गशीर्ष-
मासः । यज्ञविशेषः । इत्यजयपालः ॥ नृग-
नाभिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ मकर-
राशिः । यथा,—
“नृगकर्कटसंक्रान्ती वै तूदगदक्षिणायने ।
विषुवतो तुलामेवे गोलमध्ये तथापराः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
स्वनामख्यातपशुविशेषः । नृग्यते अन्विष्यतेऽसौ
याधेः । (यथा, अभिज्ञानशाकुन्तले । १।१० ।
“न खलु न खलु वायः सन्निपाद्योऽयमस्मिन्
नृदुनि नृगशरीरे तूलराशाविवाहिः ।”)
तत्पण्यायः । कुरङ्गः २ वातायुः ३ हरिणः ४
अजिनयोनिः ५ । इत्यमरः ॥ शारङ्गः ६
चारुलोचनः ७ जिनयोनिः ८ कुरङ्गमः ९
ऋष्यः १० ऋष्यः ११ रिष्यः १२ रिष्यः १३
रुणः १४ रणकः १५ । इति शुब्दरत्नावली ॥
स नवविधः । यथा,—
“समरो रोहितो न्यङ्कुङ्कुरङ्गसदृशो ररुः ।
रुणश्च हरिणश्चेति नृगा नवविधा मताः ॥
पाटान्तरं यथा,—
“समरु रोहितो न्यङ्कुः समरो वभुणो ररुः ।
शुश्रेणहरिणाश्चेति नृगा नवविधा मताः ॥
हरिणश्चापि विज्ञेयः पञ्चमेदोऽत्र भैरव ।।
ऋष्यः खड्गो ररुश्चैव पृथक्तच्च नृगस्तथा ।
यते बलिप्रदाने च चर्मदाने च कौर्त्तिताः ॥”
इति कालिकापुराणे ६७ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । अथ जाङ्गलानां गणना ।
“हरिणैश्चकुरङ्गैश्चपृथक्तन्यङ्कुसम्बराः ।
राजीवोऽपि च सुखी चेत्याद्या जाङ्गलसंज्ञकाः ॥
हरिणस्तान्त्रवर्णः स्यादेवः कृष्णः प्रकीर्त्तितः ।
कुरङ्ग ईषत्तान्नः स्याद्वरिणाकृतिको मृद्वान् ॥
ऋष्यो नीलाखको लोके सरोवररिति कीर्त्तितः ।
पृथक्तच्चन्द्रविन्दुः स्याद्वरिणात् कियदल्पकः ॥
न्यङ्कुर्वहुविधाणोऽयं शम्बरो गवयो मृद्वान् ।
राजीवस्तु नृगो ज्ञेयो राजीभिः परितो
रुतः ।
यो नृगः शङ्खहीनः स्यात् स सुखीति निग-
द्यते ॥”
अथ तेषां गुणाः ।
रङ्गालाः प्रायशः सर्वे पित्तश्लेष्महराः स्मृताः ।
किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्द्धनाः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अथ नृगपरीक्षा ।
“नृगनाभिं समादातुं कौतुकार्थं तथा पुनः ।
नृगाः पोथ्या महोन्नतायां तेषां वल्लामि,
लक्ष्यम् ॥
पृथिव्यवायुगगनास्तेजोऽधिकास्तु पञ्चधा ।
भिदन्ति नैकमेदास्तु चमस्ता नृगजातयः ॥”

तद्वयथा,—

‘ये गन्विनः क्षीणशरीरकर्णा-
स्ते पार्थिवा गन्धनृगाः प्रदिष्टाः ।
सर्वाङ्गमेघां सुरभि प्रकामं
पुण्ये प्रदेशे प्रभवन्ति ते तु ॥
ये वै विशाला गुरुदीर्घशङ्का
अर्मासलास्तीव्रखुरप्रदेशाः ।
आप्यास्तु ते वै प्रसरन्ति भूरि
सर्वत्र देशे प्रभवन्ति चैव ॥
घावन्ति ये वातभिवान्तरीक्षे
दीर्घास्तु ते वातनृगाः प्रदिष्टाः ।
ते यत्र यत्रैव भवन्ति शृङ्गा-
स्तत्रैव सर्वाणि शुभानि सन्ति ॥
लघुप्रमाणा लघुवीर्यसत्त्वा
निर्गन्धदेहाश्चगलप्रमाणाः ।
ते गगना वेगकरा नराणां
सुश्र्या न ते नापि निरौच्छणीयाः ॥
ये कृष्णवर्णा गुरुदीर्घशङ्काः
कुडा भृशं यान्ति च वायुवेगाः ।
ते कृष्णसाराः खलु तेजसास्तु
पुण्यप्रदेशे प्रभवन्ति ते तु ॥’
भोजोऽप्याह ।
‘पार्थिवादिमृगः सर्वश्चतुर्जातिर्भवेत् पृथक् ।
सुशङ्कास्तुलोमानो ब्राह्मणा नृगजातयः ॥
कुडाः पञ्चरिङ्गाश्च क्षत्रियाः खरलोमशाः ।
आवर्त्तशङ्कास्तनवो हरिणा वैश्यजातयः ॥
कुशङ्का वायुशङ्का वा मृदाः खरतनूराः ।
अश्वानां ये गुणा दोषास्ते ज्ञेया हरिणेष्वपि ॥
तथापि दोषाः पञ्चामी वक्ष्यन्ते हरिणाश्चर्याः ।
नेत्रयोरन्तरे यस्य लोमावर्त्ताः स प्रापकृत् ॥
विवर्त्तो विह्वलो शङ्कौ यस्य स जेमनाशनः ।
आवर्त्तः पृष्ठतो यस्य आनाभिर्मभिर्वन्दति ॥
पञ्चार्द्धं यस्य वावर्त्तसौ व्याघ्रौ भयकारकौ ।
वर्णनेत्रपदादीनां वैकृताङ्गनाशनः ॥’
गार्ग्यः ।
‘दोषवन् नृगजातीनां विजातीनामपि वा ।
दर्शनान् सार्धनाश्चैव गन्वादानाश्च पोषणात् ।
भवेयुर्विपदः सर्वास्तथा चैवाद्यपोषणात् ॥’
शुद्धोऽपि ।
‘हरिणपोषणतो घरणीसृजां
नहि भवेन्मरुद्भवपौडनम् ।
न पविवद्विजगारिपुत्रं भयं
तद्व तं हरिणं गुणिनं नृप ! ॥’
इति नृगपरीक्षा ॥ इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(अस्य गुणविशेषो यथा,—
“दूरे जनान्तनिलया दूरे पानीयगोचराः ।
ये नृगाश्च विहङ्गाश्च तेऽप्याभियन्दिनो
मताः ॥
अतीवासन्ननिलयाः समीपोदकगोचराः ।
ये नृगाश्च विहङ्गाश्च महाभियन्दिनस्तु ते ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः ॥)
नृगादिविकारोपशमो यथा,—

गर्ग उवाच ।

“प्रविशन्ति यदा ग्राममारण्या नृगपक्षिणः ।
अरण्यं यान्ति वा ग्राम्याः स्थलं यान्ति
जलोद्भवाः ॥
स्थलजाश्च जलं यान्ति घोरं रासन्ति
निर्मयाः ।
यद्दं कपोतः प्रविशेत् क्रयादो मूर्ध्नि नीयते ॥
मधु वा मक्षिकाः कुर्युर्मृत्युं यद्दपतेर्वदेत् ॥
नृगपक्षिविकारेषु कुर्याद्वोमं स दक्षिणम् ।
देवाः कपोते इति च जगत्याः पञ्चभिर्दिशैः ॥
गावश्च देया विधिवत् द्विजानां
सकाशना वक्ष्युगोत्तरीयाः ।
एवं कृते शान्तिमुपैति पार्थ
नृगैर्द्विजैश्च विनिवेदितं यत् ॥”
इति मात्स्ये २१ अध्यायः ॥
चतुर्विधपुरुषमध्ये पुरुषविशेषः । तस्य लक्षणं
यथा,—
वदति मधुरवाणीं दीर्घनेत्रोऽतिभीरु-
श्चपलमतिमुदेहः शीघ्रवेगो नृगोऽयम् ।
“शशके पद्मिनी तुष्टा नृगे तुष्टा च चित्रिणी ।
वृषभे शस्तिनी तुष्टा हये तुष्टा च हस्तिनी ॥
पद्मिनीशशयोर्वीनिमेद्रकौ चतुरङ्गलौ ।
चित्रिणीनृगयोर्वीनिमेद्रकौ च तथाविधौ ॥”
इति रत्नमञ्जरी ॥
(अन्वेष्टा । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५४ । २ ।
“नृगो न भौमः कुचरो गिरिष्ठाः ।”
“नृगः अन्वेष्टा ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)
नृगक्षीरं, क्षी, नृगोऽयम् । तरादौ चेति चकार-
स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् नृग्याः क्षीरं नृगक्षीरं
नृग्याः पदं नृगपदं इत्यादिष्वपि पुंवद्भावः ।
इति सुष्वोधटीकायां दुर्गादायः ॥
नृगगामिनी, क्षी, (नृग इव गच्छतीति । गम +
णिनिः । डीप् ।) विदुङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
नृगसदृशगमनशीला च ॥
नृगवर्मजं, क्षी, (नृगवर्मात् नृगनाभिषर्मात्
नृगगन्धवत् जायते इत्यर्थः । जन् + ङः ।)
जवादिनामकगन्धद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नृगवर्मजाते, चि ॥
नृगचेटकः, पुं, (नृगान् पश्यन् चेदयति प्रेरयति
स्वशब्देन रात्रिशेषं ज्ञापयतीति । चिट् +
णिच् + क्तृल् ।) खट्वायः । इति शब्दमाला ॥
नृगजालिका, क्षी, (नृगाणां जालिका ।) नृग-
वन्धनार्थजालम् । तत्पण्यायः । वागुरा २ ।
इति हेमचन्द्रः । १ । ५६२ ॥
नृगजीवनः, पुं, (नृगैः पशुभिः जीवतीति । जीव
+ क्तृः ।) व्याधः । इति शुब्दरत्नावली
(यथा, महाभारते । ३ । ६३ । २८ ।
“निर्विचेष्टं सुजङ्गं तं विशस्य नृगजीवनः ।”)
नृगणा, क्षी, (नृग + युच् ।) अपहृतद्रव्यस्यान्ते-
यणम् । यथा,—
“संवीक्ष्यं विषयनं मार्गं नृगणा नृगः ।”
इत्यमरः । ३ । २ । ३० ॥

सुगना

सुगंधा

सुगर्

सुगण्ड, [य] स्त्री, (सुगणां लट् पिपासा अत्र जलभासकत्वात् ।) सुगण्डा । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सुगण्डा, स्त्री, (सुगणां लघा अस्वस्यामिति । अर्श आदित्वात् अच् । टाप् ।) सुगण्डा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कामन्दकिनीति-
सारे । ३ । १३ ।

“जगन्मण्डपातुल्यं वीक्ष्येदं क्षणभङ्गुरम् ।

स्वजनैः सङ्गतः कुप्यतां धर्माय च सुखाय च ॥”)

सुगण्डा, स्त्री, जलभासकत्वात् सुगणां लघ्या विद्यतेऽस्याम् । श्रीक्रे मरुदेशे सिकतादावर्क-
कराः प्रतिफलिताः दूरस्थानां जलत्वेनाभान्ति तद्वाचिका । इति टीकाकारः ॥ उत्कटरवि-
रश्मिज्वलितविवास्वजालं मरीचिका । दूर-
शून्ये यन्मयूखैर्जलमिव दृश्यते इत्यपरे । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । मरीचिका २ । इत्य-
मरः । १ । ४ । ३५ ॥ सुगण्डिका ३ । इति
भरतः ॥ सुगण्ड ४ सुगण्डा ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सुगण्डिका, स्त्री, (सुगण्डा + स्वार्थे कन् +
स्त्रियां टाप् अत इत्वच् ।) सुगण्डिका । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (यथा, अभिज्ञान-
शाकुन्तले । ६ ।

“सोतोवहं पथि निकामजलामतीय

जातः सखे ! प्रणयवान् सुगण्डिकायाम् ॥”)

सुगण्डकः, पुं, (सुगान् पशून् दृष्टि ।
दन्शु + खल् ।) कुकुरः । इत्यमरः ॥

सुगण्डकः, पुं, (सुगेषु पशुषु घूर्तः । वक्षकत्वात् ।)
शृगालः । इति चंचिप्रसारे समासपादः ॥

सुगण्डकः, पुं, (सुगण्डक + स्वार्थे कन् ।) शृगालः ।
इत्यमरः । २ । १० । २१ ॥

सुगनाभिः, पुं, (सुगन्ध नाभिः । तदभ्यन्तरे
जातत्वात् तद्यात्वम् ।) कस्तूरी । तत्पर्यायः ।

“सुगनाभिर्द्वैगमदः कथितस्तु सहस्रभिन् ।

कस्तूरिका च कस्तूरी बोधसुखा च सा स्मृता ॥”

सा त्रिविधा यथा,—

‘कामरूपोद्भवा कृष्णा नेपाली नीलवर्णयुक् ।

काश्मीरी कपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा

स्मृता ॥

कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नेपाली मध्यमा भवेत् ।

काश्मीरदेशसंभूता कस्तूरी ह्यधमा स्मृता ॥’

अस्या गुणाः ।

‘कस्तूरिका कटुतिक्ता चारोष्णा शुक्रला गुरुः ।
कफवातविषच्छेदिशीतदौर्गन्धदोषहृत् ॥’

इति भावप्रकाशः ॥

अन्यन् कस्तूरीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (तद्यास्य
पर्यायान्तरम् ।

‘सुगनाभिर्द्वैगमदो मदः कस्तूरिकाण्डजः ।’

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

सुगनाभिजा, (स्त्री, सुगनाभिर्जायते । जन् + ज्ञः ।
स्त्रियां ङीष् ।) कस्तूरी । यथा,—

“घनचारः सिताश्रय चन्द्रोद्य सुगनाभिजा ।

सुगनाभिर्द्वैगमदः कस्तूरी गन्धधूल्यपि ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०७-८ ॥

सुगनेत्रा, स्त्री, (सुगनेत्र + “नेत्रेर्नचत्र उपसंख्य-
नम् ।” ५।४।१२६। इत्यत्र काशिकोक्तेः अप् ।)

सुगो सुगण्डरा नेता प्रापयिता यस्या रात्रेः सा

रात्रिः । इति सुगण्डोद्यटीकायां दुर्गादासः ॥

सा अयच्छायणस्य विंशतिदण्डाधिकत्रयोविंश-

दिनावधिसंक्रान्तिपर्यन्तं प्रायः सम्भवति । तत्र

नवात्रयान्ननिषेधो यथा । ब्रह्मपुराणे ।

“वृषिके शुक्लपक्षे तु नवात्रं प्रस्यते बुधेः ।

अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव कृतं भवेत् ॥

चतुषि यन् कृतं आहं सुगनेत्रासु रात्रिषु ।

पितरस्तप्तं यजन्ति नवान्नामिषकाङ्क्षिणः ॥”

अपरे कृष्णपक्षे । सुगो नेता प्रापयिता यासां

रात्रीणामिति युत्पत्त्या न चत्राप्तेतुरित्यनेनाद-

विधानात्तत्पदं सिद्धम् । ततश्च सुगण्डः पूर्वा-

हर्षेण वृषिकेशेभ्यो रात्र्यारम्भाच्चत्वारि-

शदण्डाधिकषड्रात्रयो सुगनेत्राः । इति मल-

मासतत्त्वम् ॥ (सुगन्ध नेत्रे इव नेत्रे यस्य । सुग

तुल्यनेत्रे, त्रि ॥)

सुगपतिः, पुं, (सुगणां पशूनां पतिः ।) सिंहः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ५।२५।१०।

“यक्षीलां सुगपतिराददेनवश्या-

मादातुं स्वजनमनासुदारवीर्यः ।”

‘सुगपतिः सिंहः ।’ इति तट्टीकायां श्रीधर-

स्वामी ॥ कामप्रदश्रेष्ठः । यथा तत्रैव टीकायाम् ।

“सुगन्त इति सुगाः कामप्रदास्तेषां पति-

मृन्धः ॥”)

सुगपिङ्गुः, पुं, (अपिङ्गवते भासते इति । अपि +

ङ्गु + वाङ्मलकात् संज्ञायां ङुः । अपेरलोपश्च ।

सुगः हरिणः पिङ्गुरत्र ।) चन्द्रः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

सुगप्रियं, स्त्री, (सुगणां प्रियम् ।) पञ्चतण्डलम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगवधजीवः, पुं, (सुगवधेन आजीवतीति । आ

+ जीव् + अच् ।) याधः । इत्यमरः । २।१०।२१ ॥

सुगवन्धनी, स्त्री, (सुगः वधते अनयेति । वन्ध +

ल्युट् + स्त्रियां ङीष् ।) सुगवन्धनार्थजालम् ।

तत्पर्यायः । वागुरा २ । इत्यमरः । २।१०।२६ ॥

सुगभक्षा, स्त्री (सुगैर्भक्ष्यतेऽसौ । भक्ष् + कर्मणि

अप् टाप् ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगमदः, पुं, (सुगाः मादन्ति अनेनेति । मद +

अप् ।) कस्तूरी । इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ।

(यथा, छन्दोमञ्जर्याम् । २ । १५ । ४ ।

“सुगमदकृतचर्चापीतकौषेयवासा

रुचिरशिखिशिखण्डा बहुधम्मिल्लपाशा ।”

सुगमदवाचा, स्त्री, (सुगमदस्यैव वासः सौरभो-

ऽस्याः ।) कस्तूरीमल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगया, स्त्री, (सुगन्ते पशवोऽस्यां इति । सुग +

यिच् । “इच्छा ।” ३।३।१०१ इत्यत्र परिचर्या

परिसर्यासुगयाटाटारानासुपसंख्यानम् । इति

वार्तिकोक्त्या से यकि पिलोपः । इति सिद्धान्त-

कौमुदी ॥) रात्रां वनेषु सुगहननक्रिया ।

सुगन्ते अन्विष्यन्तेऽस्याम् । शिकार इति

भाषा । तत्पर्यायः । आच्छोदनम् २ सुगयम् ३

आखेटः ४ । इत्यमरः ॥ तन्मियमविधिर्यथा,—

“चचार सुगयां तत्र दृप्त आणेषुकामुक्तः ।

विहाय जायामतदहं सुगयसनलालसः ॥५॥

आसुरीं वृत्तिमाश्रित्य घोरात्मा निरनुग्रहः ।

न्यहनन् निशितैर्बाणैर्वनेषु वनगोचरान् ॥६॥

तीर्थेषु श्रुतिदृष्टेषु राजा मेधान् पशून् वने ।

यावदर्थमलं लुब्धो हत्यादिति नियम्यते ॥” ७ ॥

इति श्रीभागवते ४ स्कन्धे २६ अध्यायः ॥

आत्ता गृहीता इषवो रागद्वेषादिरूपाः

कार्मुकश्च भोगाद्यभिनवेषुरूपं येन । जायां

विवेकवतीं बुद्धिं विहाय । अतदहं त्यागान-

ह्वाम् । त्यागे हेतुः सुगन्ते इति सुगाः विषयाः

तेषु यस्य भोगासक्तिस्तेन जालसा अतिसूहा

यस्य ॥५॥ वाक्ये रागादिभिः । वनेषु भजनीय-

देशेषु । वनगोचरान् भजनीयविषयान् ।

न्यहनन् भजनीयदेशादात्मसात् कृतवान् ।

कथापक्षे तु स्पष्टमेव ॥ ६ ॥ नन्वासुरीं वृत्ति-

माश्रित्य इति किमिति सुगया निन्द्यते ।

कथापक्षे तावद्वाच्यो विहितैव सा । अथात्म-

पक्षेऽपि जीवस्य विषयभोगो विहित एव

इत्याशङ्क्याह तीर्थेष्विति त्रिभिः । अयं भावः ।

न हि सुगया विधीयते रागप्राप्तत्वात् किन्तु

नियन्ते प्रवृत्तिः सङ्कोच्यते । नियममेव यद्-

विधं दर्शयति । यदि अलमत्यर्थं लुब्धो रागी

सन् हत्यात् तर्हि तीर्थेषु आह्लादित्वेव तत्रापि

श्रुतिदृष्टेषु प्रख्यातैर्वेव न नियन्त्राह्लादिषु ।

तत्रापि राजैव । मेधानेव । वन एव । यावदु-

पयोगमेव इति । एवं जीवस्य विषयसैवापि

यावदुपयोगं न यथेष्टमिति नियम एव

इत्यर्थः ॥ ७ ॥ इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

सा रात्रां पापाय न स्यात् । यथा,—

“अवलखकुलाग्निनो भस्मा-

त्रिजनीडुदमयीङ्गिनः खगान् ।

अनवद्यद्वहार्दिनो सुगान्

सुगयाघाय न भूशर्तां प्रताम् ॥”

इति नैषधे २ सर्गे १० श्लोकः ॥

सा च कामजयसनविशेषः । यथा,—

“सुगयाचो दिवास्त्रः परीवादः स्त्रियो

मदः ।

तैर्यत्रिकं दयाव्या च कामजो दृशको गणः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

सुगयुः, पुं, (सुगं यातीति । सुग + “सुगयादयश्च ।”

उणा० १।३८ इति कुः । निपात्यते च ।) ब्रह्मा ।

शृगालः । याधः । इति मेदिनी । ये, १०१ ॥

(यथा, भट्टिकाव्ये । ४ । ४४ ।

“सुगयुमिव सुगोद्य दक्षिणेर्म्मा

दिशमिव दाहवर्ती मरावुदन्वन् ।”)

सुगारसा, स्त्री, (सुगन्ध सुगमांसस्यैव रसोऽस्याः ।

सुहृदेव । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगाराजः, पुं, (मृगाणां पशूनां राजा अधिपतिः।
“राजाहःसखिभ्यश्च ।” ५।४।६१। इति
टच् ।) सिंहः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुवंशे । ६।३।

“शिलाविभङ्गेर्नृगराजश्राव-
स्तुङ्गं नमोतुञ्जमिवाचरोह ॥”

यात्रः । यथा, महाभारते । १।१४१। ३४।
“अथ मे त्वं महाबाहो ! यद्वाक्यं मूषिकोऽब्रवीत्।
धिग्वलं मृगाराजस्य मया द्वायं मृगो हतः ।”
मृगराट्, [ङ] पुं, (राजते दीप्यतेऽसौ राज् +
किप् । ततः मृगाणां राट् ।) सिंहः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शिशुपालवधे । ६।१८।

“पतिते पतङ्गमृगराजि निज-
प्रतिविम्बरोधित इवानुनिधौ ।”)

मृगराटिका, स्त्री, (मृग + रट् + क्तिप् + स्त्रियां टाप्
अत इत्वश्च ।) जीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
मृगरिपुः, पुं, (मृगाणां रिपुः ।) सिंहः । इति
हलायुधः ॥

मृगरोमजं, त्रि, (मृगाणां रोमभ्यो जायते इति ।
जन् + डः । प्रशुलोमजातवस्त्रादि । तत्प्रथमायः ।
राङ्गवम् २ । इत्यमरः । २।६। १११ ॥

मृगलाञ्छनः, पुं, (मृगः लाञ्छनं चिह्नमस्य ।)
चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

मृगवक्त्रभः, पुं, (मृगाणां वक्त्रभः प्रियः ।) कुन्दर-
ट्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगवाहनः, पुं, (मृगो वाहनमस्येति ।) वायुः ।
इति जटाधरः ॥

मृगयं, स्त्री, (मृगान् विध्यति अत्र इति । अच् +
“अन्त्येष्वपि ङ्यते ।” ३।२। ४८ । इति
काशिकोक्त्या अधिकरणे ङः ।) मृगया ।
इत्यमरः । २।१०। २३ ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।
१२७। १।

“कदाचिन्म्राजपुत्रोऽसौ मृगयमचरद्वने ।”)
मृगशिरः, [ङ] स्त्री, (मृगस्येव शिरोऽस्य ।)
सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतपञ्चमनक्षत्रम् । तत्-
प्रथमायः । मृगशीर्षम् २ आग्रहायणी ३ ।
इत्यमरः । १।३। २३ ॥ (यथा, बृहत्संहिता-
याम् । १०। ५।

“मृगशिरसि वतुसयानक-
यलमागार्थजनमध्यदेशाच्च ।”)

तत्तु विङ्गालपदाकृति तारात्रयात्मकं चन्द्राधि-
दैवतम् । इति ज्योतिषम् ॥ गगनमध्ये तस्योदये
कन्यालम्बस्य द्वात्रिंशत्पलानि गतानि भवन्ति ।
यथा,—

“मूषिकाश्रनपदाकृतौ विधौ
द्योममध्यमिलिते त्रितारके ।
श्रावदेन्दुसिखि ! कन्यकोदया-
दीक्षणानलकलाः कलावति !”

इति कालिदासकृतरात्रिलयनिरूपणम् ॥

तत्र जातफलम् । यथा,—

“श्रावसनाभ्याचरतो विनीतः
सदाशुरक्तो गुणिनां गुणेषु ।

भक्तानुपसंहारभरणं पूर्णः

सन्मार्गवर्तते मृगजन्मभागी ॥”

इति कोट्टीप्रदीपः ॥

मृगशिरा, स्त्री, (सर्वे चान्ता अकारान्ताश्चेति
मृगशिरोऽदन्तः । मृगशिर + टाप् ।) मृग-
शिरोनक्षत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

मृगशीर्षः, [स] पुं, (मृगस्येव शिरो यस्य ।)
मृगशिरोनक्षत्रम् । इत्यमरटीकायां राय-
सकुटः ॥

मृगशीर्षः, स्त्री, (मृगस्य शीर्षमिव शीर्षमस्य ।)
मृगशिरोनक्षत्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भाग-
वते । ५। २३। ६।

“तथैव मृगशीर्षादीन्मुद्गयनानि ।”)

मृगशीर्षः, पुं, (मृगस्येव शिर्षोऽस्य ।) मृगशिरो-
नक्षत्रम् । इति केचित् ॥ इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

मृगशीर्षा, स्त्री, (मृगशीर्ष + टाप् ।) मृगशिरो-
नक्षत्रम् । इति त्रिकाण्डे उपालितः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
२१। ६।

“मृगशीर्षाद्या गर्भा मन्दफलाः पौषशुक्ल-
जाताश्च ।”)

मृगशीर्षा, [न] पुं, (शीर्षस्य शीर्षम् इत्यादेशः ।
ततो मृगस्येव शीर्षास्य ।) मृगशिरोनक्षत्रम् ।
इति केचित् ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मृगा, स्त्री, (मृगः मृगमांसतुलाः रसोऽस्ति
अस्याः अर्श आदिभ्योऽच् ।) सहदेवीकता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगाक्षी, स्त्री, (मृगस्येव अक्षि तद्वत्पुष्पं अक्षिणी
वा अस्याः । अक्षि + “अक्ष्णोऽन्यतरस्याम् ।”
५। ४। ७६ । इति अच् । स्त्रियां ङीष् ।)
विशाला ॥ (यथास्याः प्रथमायः ।

“ऐन्द्रीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी च गवाक्षी ।
वारुणी चामरायुक्ता सा विशाला महाफला ।
त्रेतपुत्र्या मृगाक्षी च मृगेर्वास्तर्गवाक्षी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मृगलोचनतुल्यनेत्रा स्त्री । इति मेदिनी । मे,
४४ ॥ (यथा, ह्यन्तोमङ्गल्याम् । २। ११। ८।

“हस्त्रववेशा तुररिपुच्छर्नि-

गोपमृगाक्षीक्षतरतिपूर्तिः ।

वाञ्छितसिद्धौ प्रणतिपरस्य
स्यादनुकूला जगति न कस्य ॥”)

मृगाङ्कः, पुं, (मृगः अङ्को यस्य ।) चन्द्रः ॥
(यथा, नैषधचरिते । १। ७८।

“विनिद्रपञ्चालिगतालिकेतवान्

मृगाङ्कुडामखिवर्ज्जनाञ्जितम् ॥”)

कर्पूरः । इत्यमरः । १। ३। १४ ॥ वायुः ।

इति विश्वः ॥ मृगचिह्नम् । चन्द्रे तच्चिह्नकारणं
यथा,—

“लोकच्छायामयं कल्म तवाङ्के शशसंस्थितम् ।
न विदुः सोमदेवापि ये च नक्षत्रयोगिनः ॥”

इति महाभारते हरिवंशः ॥

यथा, दर्पणं प्राप्य परावृत्ता नयनरश्मयो
ग्रीवास्थमेव मुखं दर्पणगतमिव पश्यन्ति एवं
चन्द्रमण्डलं प्राप्य परावृत्तास्ते दूरत्वदोषात्

पृथिवीमथक्तरूपाभिव चन्द्रमण्डलगतं पश्यन्ति
स एव चन्द्रे कलङ्क इत्युपचर्यते । इति
तट्टीका ॥ यन्मरोगस्य औषधविशेषः । यथा,

“स्याद्रसेन समं हेम मौक्तिकं द्विगुणं भवेत् ।

गन्धकस्तु समस्तेन रसपादस्तु टङ्कणः ॥

सर्वं तद्गोलकं कृत्वा काञ्चिकेन विशेषयेत् ।

भाण्डे लवणपूर्णेऽथ पचेद् द्यामचतुष्टयम् ।

मृगाङ्कसंज्ञको ज्ञेयो रोगराजनिघ्नतनः ॥”

अपि च ।

‘रसस्य भस्मनो हेम मिष्टीकृत्य प्रयोजयेत् ।

गुञ्जाचतुष्टयञ्चाज्यमरिचैर्भक्षयेत् ॥’

इति मधुमती ॥

(एतन्नामकौषधान्तरं यथा,—

“रसभस्म हेमभस्म तुल्यं गुञ्जाद्वयं द्वयम् ।

दोषं बुहाशुपानेन मृगाङ्कोऽयं चयापहः ॥”*)

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चक्षुषाधिकारे ॥)

मृगाक्षीवः, पुं, (मृगेः आक्षीवतीति । जीव् +
अच् ।) याघः । इत्यमरः । २। १०। २१ ॥

मृगाखणा, स्त्री, (मृगाख्यात जायते इति ॥
जन् + डः + क्तिप् + टाप् । कस्युरी इति
राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्या विधयः ।

“एतैः समस्तैर्द्विपलप्रमाणा-

रालोद्य सर्वं त्रिभिन्ना विपक्षम् ।

कर्पूरकाष्ठीरमृगाखणानां

चूर्णैस्तानां त्रिपलप्रमाणम् ॥”

इति मेघव्यघ्नवन्तरौ वातरोगे मध्यमनारायण-
तैले ॥)

मृगात्, [ट] पुं, स्त्री, (मृगान् अक्षीति । अद् +
किप् ।) याघः । इति केचित् ॥

मृगादनः, पुं, (अक्षीति । अद् + ल्युः । मृगस्य
अदनः ।) क्षुद्रयाघः । तत्प्रथमायः । तरङ्गः २ ।
इत्यमरः । २। ५। ११ ॥ तर्जुः ३ तरङ्गः ४ तर-

चक्रः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ बृहत्संहिता-
कारे ह्यण्यरेखाचित्रे नेकहा इति ख्याते । इति
भरतः ॥ चीता इति ख्याते । इत्युच्यतः ॥

मृगादनी, स्त्री, (मृगैरदयते भुज्यतेऽसौ इति ॥
अद् + कर्मणि ल्युट् + क्तिप् + ङीष् ।) इन्द्र-
वारुणी । सहदेवी । मृगेर्वाः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा,—

“शिरौषश्च महातिक्ता जरातुम्बी मृगादनी ।”

इति गोविन्दविशारदकृतभैषज्यरत्नावल्याम्
कुष्ठचिकित्सायाम् ।) क्षुद्रयाघ्री च ॥

मृगान्तकः, पुं, (मृगाणां अन्तकः नाशकः ।)
चित्रयाघः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगारातिः, पुं, (मृगाणां अरातिः ।) कुकुरः ।

इति शब्दमाला ॥ मृगशत्रुः । यथा,—

“मार्गं मार्गं मृगयति मृगारातिरामे विरामे
शोकं शोकं गतवति गते लक्ष्मणे लक्ष्मणेन ।”

इति महानाटकम् ॥

मृगारिः, पुं, (मृगाणामरिः ।) सिंहः । बाघः ।
इति मेदिनी । २, २०६ ॥ कुकुरः । रक्तशिर्युः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगावित्, [घ] पुं, (मृगान् विधत्ति इति । यध् +
क्रिप् । "अन्येषामपि दृश्यते ।" ६ । ४ । १३७ ।
इति दीर्घच ।) व्याघ्रः । इति जटाधरः ॥
(मृगावेधनशीलः । यथा, भट्टिकाव्ये । ५ । २ ।
"भातरि नवस्य यातो मां मृगाविन् मृगयामसौ ।"
मृगितः, त्रि, (मृग + क्तः ।) अन्वेषितः । इत्य-
मरः ॥

मृगी, स्त्री, (मृग + जातौ ङीष् ।) मृगजातिस्त्री ।
इति आकरणम् ॥ (यथाभिज्ञानशाकुन्तले । ६ ।
"शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छा
मृगः

शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानं
मृगीम् ॥")

अस्या दुग्धगुणाः क्षागीदुग्धगुणतुल्याः । यथा,
'मृगीणां जाङ्गलोत्थानां अजाक्षीरगुणं पयः ।'
इति भावप्रकाशः ॥

पुलहभार्या । सा कश्यपकन्या । तस्या अपत्यं
हरिणादि । यथा,—

"क्रोधाच्च जज्ञिरे कन्या द्वादशैवात्मसम्भवाः ।
ता भार्याः पुलहस्य स्युर्मृगी मन्दा इरावती ॥
भूता च कपिला दंडा कथा तिष्या तथैव च ।
श्वेता च सरमा चैव सरसा चेति विश्रुताः ॥
मृग्यस्तु हरिणाः पुत्रा मृगाश्चाप्ये शशा-
क्तया ।

न्यङ्गवः शरभा ये च पुरवः पृथक्च ये ॥"
इति वज्रिपुराणम् ॥

मृगचरश्चन्द्रोविशेषः । यथा । रो मृगी । 'सा
मृगीलोचना । राधिका श्रीपतेः ॥' वृमध्या ।
इति छन्दोमञ्जरी ॥ अपस्माररोगः । इति लोके
ख्यातः ॥ (होमोक्तसूत्राविशेषः ॥)

मृगेक्षणा, स्त्री, (मृगैरीक्ष्यते प्रियत्वात् इति ।
इच् + ल्युट् + क्षिप् ।) मृगेक्षारः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मृगनयना स्त्री च ॥
(यथा, दृहन्संहितायाम् । ४८ । १४ ।

"काष्ठीकलापनूपुरगुरुचघनोदहनविघ्नित-
पदाभिः ।

श्रीमति मृगेक्षणाभिर्गृहेऽन्यस्तवसुवच-
नाभिः ॥")

मृगेन्द्रः, पुं, (मृगाणामिन्द्रः श्रेष्ठः ।) सिंहः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ।
१ । १२ । २२ ।

"मृगेन्द्र इव विह्वलान्तो निषेधो हिमवानिव ।
तितिक्षुर्बन्धुषासौ सहिष्णुः पितराविव ॥"
भगवद् विभूतिः । यथा, श्रीमद्भागवतगीतायाम् ।
१० । २० ।

"मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनेत्येष पक्षिणाम् ॥"
इत्योविशेषः ॥)

मृगेन्द्रचटकः, पुं, (मृगेन्द्र इव विक्रमौ चटकः ।)
मृगेनपक्षी । इति जटाधरः ॥

मृगेन्द्राशी, स्त्री, (मृगेन्द्रेण अश्रयते इति । अश्र्
+ वष् + मौरादित्वात् ङीष् ।) वासकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्या वासकशब्दे
ज्ञातयः ॥)

मृगेक्षारः, स्त्री, (मृगस्य प्रिया इक्षारः ।)
श्वेतेन्द्रवारणी । संधिनी इति हिन्दीभाषा ॥
तत्पर्यायः । मृगाक्षी २ श्वेतपुष्पा ३ मृगा-
दनी ४ चित्रवल्ली ५ बहुफल ६ कपिलाक्षी ७
मृगेक्षणा ८ चित्रा ९ चित्रफला १० पथ्या ११
विचित्रा १२ मृगचिर्मिता १३ मरुजा १४
कुम्भिनी १५ देवी १६ कटफला १७ लघु-
चिर्मिता १८ । अस्या गुणाः । दुर्जरत्वम् ।
गुरुत्वम् । मन्दानलकारित्वम् । रक्तपित्तहारि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगेष्टः, पुं, (मृगाणामिष्टः ।) सुहृदृष्टः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मृग्यः, त्रि, (मृग्यते अन्विष्यते अचौ । मृग्
+ कर्मणि यत् ।) मृगितयः । अन्वेषणीयः ।
इति आकरणम् ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ७ ।
७ । २३ ।

"देहस्तु सर्वसंघातो जगत्स्थुरिति द्विधा ।
अत्रैव मृग्यः पुरुषो नेति नेतीत्यतत्ताजन् ॥"
मृज ऊ य कि भूवे । शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा०-पञ्चे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) ऊ
अमार्जित् अमार्जित् । य मृजा । कि मार्ज्या-
लेपनेर्द्विजान् । यो मार्ज्ययति शास्त्रार्थमिति
हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

मृज ल ऊ य शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-पर०-सक०-सेट् ।) शुद्धिरिह शुद्धी-
भावः शुद्धीकरणश्च । ल मार्ज्यं तोषांदकौर्निव-
मिति हलायुधः । ऊ अमार्जित् भस्मतो
मजम् । अमार्जित्वासि पत्रादीनिति भट्टिः ।
य मृजा । इति दुर्गादासः ॥

मृजः, पुं, (मृज्यतेऽर्थः । इति मृज् + क्त्यलुटो
यङुलमिति कर्मणि कः ।) वाटाविशेषः । मादल
इति भाषा । यथा । मर्दलो दारुणो मृजः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मृजा, स्त्री, (मृज्यते इति । मृज् + "विद्भिदा-
दिभ्योऽङ्" ३ । ३ । १०४ । इति अङ् +
टाप् च ।) मार्जनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२१ ॥
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
"अभ्यङ्गो माद्वैकरः कफवातनिरोधनः ।
धातूनां पुष्टिजननो मृजात्रयवर्णप्रदः ।"
मृज्यं, त्रि, मृज्यते यत् इति । मृज् । "मृजेर्वि-
भागा ।" ३ । १ । ११३ । इति ऋक् ।) मार्जनम् ।
मार्जनौयम् । इति सुभषोषयाकरणम् ॥ (यथा,
मट्टौ । ६ । ५६ ।

"मनुक्तस्य त्वया मार्ज्यो मृज्यः शोकश्च
तन ते ॥")
मृदु ग श मोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
वा तुदा०-अक०-सेट् ।) मोद इह हृष्टी-
करणम् ॥ ग मृद्व्याति सरस्वत्या च यः सदेति

हलायुधः । श मृद्विति दीर्गं दाता । अमृद्वित्वा
सहसाचमिति भट्टिः । मर्दिता । इति दुर्गा-
दासः ॥

मृदः, पुं, (मृद्विति दृश्यतीति । मृद्व् + इगुप-
धत्वात् कर्त्तरि कः ।) शिवः । इत्यमरः । १ ।
१ । २३ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । २ । ७ ।
"प्राङ्निषसं मृदं दृष्ट्वा नान्दध्यत्तदनाहतः ।"
मृदङ्कणः, पुं, (मृद्व्याति सुखयतीति । मृद्व् +
"मृदः कीकन् कंकणौ ।" उणा० ४ । २४ ।
इति कंकणः ।) बालकः । इत्युणादिकोषः ॥

मृदा, स्त्री, (मृद्व् + टाप् ङीप् च ।) दुर्गा ।
मृदी, इति हलायुधः ॥

मृदीकः, पुं, (मृद्वतीति । मृद्व् + "मृदः कीकन्
कङ्कणौ ।" उणा० ४ । २४ । इति कीकन् ।)
हरिणः ॥

मृण, श्र हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) मर्षिता । इति दुर्गादासः ॥
मृणालं, स्त्री, पुं, मृण्यते हिंस्यते भक्षणार्थं
यत् । (मृण् + "तमिविशिविद्विन्द्विभुजिकपि-
पल्लिपक्षिभ्यः कालन् ।" उणा० १ । ११७ ।
इति कालन् । पङ्कजादीनां नालम् ।) मोलाम
इति ख्यातम् । इति भरतः ॥ (यथा, नैषध-
चरिते । १ । १३७ ।

"मर्दध्वन्द्वेशमृणालमन्यरः

प्रियः कियद्दूर इति त्वयोदिने ।")

तत्पर्यायः । विषम् २ । इत्यमरः । १ । १० । ४२ ॥
विशम् ३ । इति हिन्दुपकोपः ॥ पद्मनालम् ४
मृणाली ५ मृणालिनी ६ पद्मनालः ७ विभिनी
८ नलिनीरुहम् ९ । अस्य गुणाः । शिशिर-
त्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । पित्तदाहघ्न-
क्षण्टविकाररक्तवान्तिहरत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (शालूकविशेषः । तत्पर्यायो यथा,
"पद्मादिकन्दः शालूकं करहाटश्च कथ्यते ।
मृणालं मूलं भिषाणं कण्ठाभूकश्च कथ्यते ॥"
तथास्य गुणाः । विशार्थं शालूकार्थं च ॥
"मृणालं शीतलं दृध्यं पित्तदाहान्निद्रशुभ्र
दुर्लभं स्वादुपीकश्च सन्धानिलकफप्रदम् ।
संग्राहि मधुरं रुच्यं शालूकमपि तदगुणम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

मृणालं, स्त्री, (मृण + कालन् ।) वीर्यमूलम् ।
इति मेदिनी । ये, १२४ । (अस्य पर्यायो यथा,
मृणालमभयं सेयं लामञ्जकसुशीरकम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

"स्यादुशीरं मृणालश्च सेयं लामञ्जकन्तथा ॥"
इति गारुडे पूर्वखण्डे २०८ अः ॥

मृणालिनी, स्त्री, (मृणालानि अस्यां सन्तीति ।
मृणाल + "पुष्करादिभ्यो देशे ।" प्रा२ । १३५ ।
इति इनिः । ङीप् च ।) मङ्गिनी । इति जटा-
धरः ॥ सा तु पद्मयुक्तदेशः पद्मचन्द्रः पद्मलता
च ॥ (यथा, रघुवंशे । १६ । ७ ।

"विभर्षि चाकारमनिर्दृशानां
मृणालिनीं हेममिवोपरागम् ॥")

मृणाक्षी, स्त्री, (मृणाल + गोरादित्वात् ङीष् ।)
 मृणालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, उचर-
 चरिते । १ ।
 “परिहृदिमृणाक्षीदुर्बलान्यङ्गकानि
 त्वसुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रोमवाप्ता ॥”,
 (अल्पं मृणालं इति । मृणाल + अल्पार्थे
 ङीष् ।) स्वल्पमृणालजातिः । यथा,—
 “सान्द्रं चन्दनमङ्गके वलयिताः पाणौ मृणाक्षी-
 लताः ।
 इति राजशेखरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 मृणाक्षी, [न] पुं, (मृणालमस्यास्तीति । मृणाल
 + इनिः ।) पद्मः । इति केचित् ॥
 मृन्, [दृ] स्त्री, (मृदूनाति प्रलये चूर्णतया स्वरकारणे
 लीयत इति । मृदू + कर्त्तरि क्तिप् ।) नृत्तिका ।
 इत्यमरः । २ । १ । ४ । (यथा, मनुसंहिता-
 याम् । ४ । ३६ ।
 “मृदं गां दैवतं विप्रं हृतं मनु चतुष्पथम् ।
 प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातां च वनस्यतीन् ॥”
 (यथास्या गुणाः ।
 “कषाया मारुतं पिप्तुषरा मधुरा कफम् ॥
 कोपयेन्मृद्रसादींश्च रौक्षाद्भृक्षश्च रुचयेत् ।
 पूरयत्यविप्रक्षेपं सोतांश्च निरुणह्यापि ।
 इन्द्रियाणां बलं हृत्वा तैजोबौध्यौजसी तथा ।
 पाक्षुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥”
 इति माधवकरकृतस्मृतिनिश्चये पाक्षुरोगाधि-
 कारे ।) तुवरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥
 नृत्तिकाशौचं यथा,—
 “द्विवासन्ध्यासु कर्णस्यत्रक्षत्र उदहसुखः ।
 कुर्यात् नृत्रपुरीषे तु राजौ वै दक्षिणसुखः ॥
 मृहीतश्चिन्तित्याय नृद्विरभ्युदृतेर्जनेः ।
 गन्धकेपक्ष्यकरं शौचं कुर्यान्महाव्रताः ॥”
 इति गारुडे ६४ अध्यायः ॥
 नृतं, स्त्री, (नृ + क्तः ।) याचितम् । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ३ ॥ याचनवृत्तिर्मरणमिव दुःखजन-
 कत्वात् नृतं भावे कर्त्तव्ये वा क्तः । इति
 भरतः ॥ नृत्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
 नृतं, त्रि, याचितवस्तु । गतप्राणः । मरा इति
 भाषा । तत्पठ्यायः । परासुः २ प्राप्तपश्वत् ३
 परेतः ४ प्रेतः ५ संस्थितः ६ प्रसीतः ७ ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥ कर्त्तुं नृतस्य घनत्वं यथा,
 “घर्त्तः प्रव्रजितस्तपः प्रवर्तितं सत्यं दूरे
 गतं
 पृथ्वी मन्दफला जनाः कपटिनो लौक्ये स्थिता
 ब्राह्मणाः ।
 सत्याः स्त्रीवशगाः स्त्रियश्च चपला नीचा जना
 उन्नता
 हा कष्ट खलु जीवितं कलियुगे घन्या नरा
 ये नृताः ॥”
 इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥
 (काव्यवशाज्जीवितावस्थायामपि नृतत्वं तद-
 यथा,—
 “चतुर्थं तु मदे नृपो भयदास्त्वि निष्क्रियः ।

काव्याकाव्यविभागाज्जीवतादप्यपरो नृतः ॥”
 इति माधवकरकृतस्मृतिनिश्चये पानात्यया-
 दधिकारे । यथा च ।
 “उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गच्छ त्वं वद मौनं समाधर ।
 ये पराधीनतां यान्ति तेऽपि जीवन्ति के
 नृताः ॥”
 इत्युदभटः ॥)
 नृतकं, स्त्री, (नृत + स्वार्थे कन् ।) श्रवः । इति
 हेमचन्द्रः । ३ । २२६ ॥ मरणाशौचम् । यथा,
 “यदि स्यात् नृतके स्मृतिनृतके च नृत्तिका ।
 शेषेणैव भवेच्छुद्धिरहः शेषे द्विराचकम् ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 नृतकल्पः, त्रि, (नृत + “इयद्वसाम्नौ कल्पन् ।
 देशदेशीयरः ।” ५ । ३ । ६७ । इति कल्पम् ॥)
 नृतप्रायः । इयदूनो नृतः । इति नृतशब्दा-
 दीषदूनार्थे कल्पप्रत्ययेन नियमम् ॥
 नृतकान्तकः, पुं, (नृतकस्य अन्तकः नाशको
 भक्षकत्वात् ।) श्रृगालः । इति हारावली ॥
 नृतजीवः, पुं, (नृतश्चासौ जीवश्चेति नील-
 लोहितादिवत् विशेषणसमासः ।) तिलकदण्डः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य तिलकशब्दे
 ज्ञातव्यम् ॥)
 नृतखः, पुं, (नृतः अखः कारणत्वेन यस्य शक-
 न्वादित्वात् परस्मैपुम् ।) ख्यपिता । इति
 मार्तण्डशब्दटीकायां भरतः ॥
 नृतमत्तः, पुं, (नृतेन श्रवेण मत्तः । भक्ष्यतामातुं ।)
 श्रृगालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 नृतमत्तकः, पुं, (नृतमत्त + स्वार्थे कन् ।) श्रृगालः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 नृतवतुषा, स्त्री, (नृता वतुषा यस्याः ।) नृता-
 पत्न्या । अजीवत्सन्ताना । गर्भावधिवर्षचयं
 यावत् पुनः पुनर्मृतसन्ताना । अस्या दोषशान्ति-
 र्यथा,—
 “सप्तमौक्षपनं वयसि सर्वलोकहिताय वै ।
 चातस्य नृतवतुषायाः सप्तमे मासि नारद ! ।
 अथवा युक्तसप्तम्यामेतत् सर्वेषु शस्यते ॥
 गृह्णतारावर्णं लब्ध्वा हत्वा वा विप्रवाचनम् ।
 बालस्य जन्मनश्च त्रितयिदेवान् यजेद्बुधः ॥
 तद्बुद्ध्यातुराणान् कृत्यं स्यादितरेषु च ।
 गोमयेनानुलिप्तायां भूमावेकाभिवत्तदा ॥
 तण्डुले रक्तशालीयेश्च गोक्षीरसंयुतम् ।
 निर्वपेत् सूर्यरुद्रार्थां तन्मन्त्रार्थां विधानतः ॥
 कीर्त्तयेत् सूर्यदेवयं सप्तर्षेण हताहुतौः ।
 जुहुयाद्रुद्रसक्तेन तद्बुद्ध्या नारद ! ॥
 होतव्याः समिधसदक्षयैवार्कपलाशयोः ।
 यवकण्टकिलैर्होमः कर्त्तव्योऽष्टशतं पुनः ॥
 यादृत्तिभिरयाज्येन तथैवाष्टशतं द्विज ! ।
 हुत्वा स्नानं कर्त्तव्यमङ्गाङ्गेन च धीमता ॥
 विप्रैश्च वेदविदुषा विधिवद्दर्भाणिना ।
 स्नापयित्वा तु चतुरः कुम्भान् कोणेषु शोभनान् ॥
 पञ्चमश्च पुनर्मध्ये दध्यक्षतविभूषितम् ।
 स्थापयेदन्नं कुम्भं सप्तर्षेणामभिमन्त्रितम् ।

सौरेण तीर्थतोयेन पञ्चरत्नसमन्वितम् ॥
 सन्धानं सर्वैर्धैर्यैस्तान् पञ्चगव्यसमन्वितान् ।
 पञ्चरत्नफलैर्युक्तान् वासीभिरभिवेष्टयेत् ॥
 गजान्धरण्यापत्नीकसङ्गमात् हृदगोक्षजात् ।
 राजह्वारप्रदेशाच्च मृदमन्नीय निःक्षिपेत् ॥
 चतुर्ध्वपि च कुम्भेषु रत्नगर्भेषु मध्यमम् ।
 मृहीत्वा ब्राह्मणस्तु सौरान्मन्त्रानुदीरयेत् ॥
 सप्तभिरपि नारीभिरव्यङ्गाभिरयाप्यलम् ।
 पूजिताभिर्यथाशक्त्या मातृवत्स्वविभूषणैः ।
 सविप्राभिश्च कर्त्तव्यं नृतवत्स्राभिवचनम् ।
 दीर्घायुरस्तु बालोऽयं जीवपुत्रा च भाविनी ॥
 आदित्यचन्द्रमाः सार्द्धं ग्रहणश्च नमस्कृतैः ।
 शक्रः खलोकपालो वै ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 एते चान्ये च देवीषाः वदा पान्ते कुमारकम् ॥
 मित्रोऽग्निर्मा हुतमुष्णा च वाणग्रहाः क्षिप्तुं ।
 प्रीडां कुर्वन्त बालस्य मा मातुर्जनकस्य वै ॥
 ततः युक्ताम्बरधरा कुमारी पतिसंयुता ।
 सप्तकं पूजयेद्भक्त्या स्त्रीणामथ गुरुं पुनः ॥
 काश्चनीश्च ततः हत्वा तिलपात्रोपरिस्थिताम् ।
 प्रतिमां कुर्मिराजस्य गुरवे विनिवेदयेत् ॥
 वस्त्रकाञ्चनरत्नैर्वैभक्तैः सहृदपायसैः ।
 पूजयेद्ब्राह्मणं तद्द्विद्विषायाविवर्जितः ॥
 सुक्ता च गुरुणा चैयत्तु चान्या मन्त्रसन्ततिः ।
 दीर्घायुरस्तु बालोऽयं यावद्वर्षशतं समम् ।
 यत्किञ्चिदस्य दुरितं निःक्षिप्तं बद्धवानले ॥
 ब्रह्मा रुद्रो वसु स्कन्दो विष्णुर्देवो हुताशनः ।
 रक्षन्तु सर्वदुष्टेभ्यो वरदाः सन्तु सर्वदा ॥
 एवमादीनि वाक्यानि वदन्तं पूजयेद्गुरुम् ।
 शक्तितः कपिलां दद्यात् प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
 गुरुश्च पुत्रसहिता प्रणम्य रविशङ्करौ ।
 हुतश्रेष्ठं तदाक्षीयादादित्याय नमोऽस्तु ते ॥
 इदमेवाहुतोद्देगदुःखसन्निधौ शस्यते ।
 कर्तृजन्मदिनचान्दां देवान् संपूजयेत् सदा ॥
 शान्त्यर्थं युक्तसप्तम्यामेतत् कुर्वन् सौष्टेति ॥
 स चानेन विधानेन दीर्घायुरभवत्ततः ।
 सन्तुष्टरायामयुतं शशांश्च पृथिवीमिमाम् ॥”
 इति मातङ्गे ६४ अध्यायः ॥
 तल्लक्षणशान्त्यौषधानि यथा,—
 “गर्भः संजातमात्राद्वा प्रचात् मासाश्च
 वत्सरात् ।
 त्रियते द्वित्रिवर्षाद्वा यस्याः सा नृतवत्सिका ॥
 तत्र योगं प्रकर्त्तव्यं यथा शृङ्गरभाषितम् ॥
 मार्गशीर्षे तथा ज्येष्ठे पूर्णिमाश्लेषेपि रक्षे ।
 नूतनं कनकं पूर्णं पूजयेन्नाटकाः सुधीः ॥
 शाखाफलसमायुक्तं नवरत्नसमन्वितम् ।
 सुवर्णस्रचिकायुक्तं घट्कोणमण्डले स्थितम् ।
 तन्मध्ये पूजयेद्देवीं एकान्तीनामविश्रुताम् ॥
 गन्धपुष्पाक्षतेर्धूपैर्दोषनैवेद्यसंयुतैः ।
 पूजयेद्भक्तिभावेन मद्यमांसेः समस्तकैः ॥
 ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।
 वाराही च तथा चेन्नी मष्टपत्रेषु च मातरः ॥
 पूजयेन्मन्त्रपूतेन केकारे नाम विद्यते ।

मृत्तिका

यो वैपरीतं यवणेन शब्दं
गृह्णाति वा नो शृणुते स श्रीर्धनं ।
स वै मृत्तिं पश्यति यो न पश्यन्
ह्यायां स्वकीयां धरणीप्रपन्नाम् ॥”

इति हारीते द्वितीयेस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥

मृत्करः, पुं, (करोतीति कृ + कृच् । मृदां
करः । घटादिनिर्मादत्वादस्य तथात्वम् ।)

कुम्भकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृत्कांस्यं, स्त्री, शरावः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृत्किरा, स्त्री, (मृदं किरतीति । कृ + “इगु-
पधञाप्रोक्तिः कः । ” ३।१।३५ । इति कः ।
“कृत इहातोः । ” ७।१।१०० ॥ इति इत् ।)

धुर्धुरी । इति त्रिकाण्डशेषः । धुर्धुरिया इति
भाषा ॥

मृत्खलिनी, स्त्री, चर्मकषाट्टकः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

मृत्तालं, स्त्री, (मृदं तालयति प्रतिष्ठापयतीति ।
तल् + णिच् + “कर्मल्यण् । ” ३।२।१ । इति
अण् ।) व्याट्टकी । इति शब्दरत्नावली ॥

मृत्तालकं, स्त्री, (मृत्ताल + संज्ञायां कन् ।)
तुवरिका । तुवरिकलाय इति अङ्गुर इति च
ख्यातम् । इत्यमरटीकायां भरतः । सौराष्ट्र-
मृत्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृत्तिका, स्त्री, (मृदेव इति । मृद् + “मृदस्ति कन् । ”
५।४।३६ । इति खार्द्ये तिकन् । स्त्रियां टाप् ।)

तुवरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मृत् । इत्य-
मरः । २।१।४ ॥ माटी । इति भाषा ।

तत्पण्यायः । मृदा २ मृत्तिः ३ । इति भरतः ॥
(अस्या भक्षणात् पाण्डुरोगोत्पत्तिः । तद्वया,

“मृत्तिकादनश्रीलस्य कुप्यत्वन्तमो मलः ॥
कषायो मारुतं पित्तं उधरा मधुरा कफम् ॥”

इति माधवकरसंगृहीतरत्निविधौ पाण्डु-
रोगाधिकारे । अन्यन् मृत्शब्दे द्रव्यम् ।)

स्नानकाले मृत्तिकालेपनविधिर्यथा,—
“मृदा प्रक्षाल्य लिङ्गान् द्वाभ्यां नाभेःस्थोपरि ।

अधश्च तिलभिः कार्यं षड्भिः पादौ तदेव च ॥
कटिश्च तिलभिश्चापि हस्तयोर्द्विष्व मृत्तिकाः ।

प्रक्षाल्य कार्यं हस्तौ च हिराचम्य यथाविधि ।
ततः संमार्जनं कृत्वा मृदेवाभिमन्त्रयेत् ॥

अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्वरे ।।
उद्धृतासि वराहेण कृष्णेनामितवाहुना ॥

मृत्तिके हर मे पापं यन्मया पूर्वसंश्रितम् ।
मृत्तिके ब्रह्मदत्तासि प्रजया च धनेन च ॥

मृत्तिके त्वाञ्च गृह्णामि काश्यपेनाभिमन्त्रिताम् ।
मृत्तिके चहि मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।

त्वया हृतेन पापेन ब्रह्मलोकं ब्रह्मन्महम् ॥”
इति बह्मपुराणम् ॥ ३ ॥

श्रीचार्यमृत्तिकाग्रहणविधिर्यथा,—
“आहृत्य मृत्तिकां ज्वालपगन्वापकर्षणम् ।

कुप्यादतन्त्रितः श्रीर्चं विश्वैरुद्धृतोदकैः ॥
नाहरेत् मृत्तिकां विप्रः पांशुलान्न च कर्ह-

मात् ।

मृत्तुः

न मार्गान्नोवरादेशाच्छौचश्रितां परस्य च ॥
न देवायतनात् कूपात् मेहात्र च जलात्तथा ।
उपसृष्टेत्ततो नित्यं पूर्वोक्तेन विधानतः ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे १२ अध्यायः ॥

तस्याः परीक्षा मन्दिरशब्दे द्रव्याः ॥

मृत्फली, स्त्री, (मृदि फलनमस्याः । ठीष् ।)
कुष्ठौषधम् । इति हारावली ॥

मृत्तुः, पुं, (म्रियते अस्मादिति मृ + “मृजिन्मृत्वां
युक् तुक् । ” उणा० । ३।२१ । इति तुक् ।)

यमः । इति हेमचन्द्रः ॥ कंसः । यथा,—

“प्रत्यर्थं मृत्तवे पुत्रान् मोचये कृपयाभिमाम् ।
मुता मे यदि जायेरन् मृत्तुत्वा न म्रियेत

येत् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १ । ४६ ॥

मृत्तुः, पुं, स्त्री, प्राणविद्योगः । तत्पण्यायः । पञ्चता
२ कालधर्मः ३ दिष्टान्तः ४ प्रलयः ५ अवयवः ६

अन्तः ७ नाशः ८ मरणम् ९ निधनः १० ।
इत्यमरः । पञ्चत्वम् ११ मृत्तम् १२ मृत्तिः १३ ।

इति तट्टीकायां रमानाथः ॥ नैधनम् १४ ।
इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ संज्ञा १५ कालः १६

परलोकगमः १७ दीर्घनिद्रा १८ निमीलनम् १९
अस्तम् २० अवसानम् २१ । इति हेमचन्द्रः ॥

भूमिलाभः २२ निपातः २३ विलयः २४ आत्य-
यिकम् २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अय्ययः

२६ । (मरणार्थं यथा,—
“जीवस्य यस्य क्षुत्तृण्यं हृदयेर्मरिचैर्हृतेस्तथा ।

न शान्त्यतोऽन्नपानेच्च तस्य मृत्तुरपस्थितः ॥
प्रवाहिका शिरःशूलं कोष्ठशूलञ्च दारुणम् ।

पिपासा बलहानिश्च तस्य मृत्तुरपस्थितः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अः ॥

“एकोत्तरं मृत्तुशतमध्वज्याः प्रचक्षते ।
तन्नेकः कालसंज्ञस्तु शेषास्त्रागन्तवः स्मृताः ॥

दोषागन्तुममृत्तुभ्यो रसमन्त्रविशारदौ ।
रक्षेतां वृषतिं नित्यं यन्नाह्वेयपुरोहितौ ॥”

इति च तत्र तत्स्थाने ३४ अः ॥)
तत्प्रमाणं यथा,—

“अहमालोहवामौषां भूतानां सुहृदीश्वरः ।
अहं संज्ञाणि भूतानि तेषां स्थितुर्द्रवाप्ययः ॥”

इति श्रीमद्भागवते ११ स्कन्धे १ । १६ । १० ॥
स तु ब्रह्मणो गुदतो जातः । यथा,—

“पायुर्वमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद ।।
हिंसाया निर्मृते मृत्तौर्निरयस्य गुदं स्मृतम् ॥”

इति श्रीभागवते २ स्कन्धे ५ अध्यायः ॥
कल्पान्तरे भयात् मायायां जातः । यथा,—

“हिंसा भाव्या लक्ष्मणस्य तयोर्जज्ञे तथानृतम् ।
कन्या च निवृत्तिस्तस्यां भयं नरकमेव च ॥

माया च वेदना चैव मिथुनं त्विदमेतयोः ।
भयाण्यज्ञेयं वै माया मृत्तुं भूतापहारिकम् ॥

वेदना च सुतस्यापि दुःखं जज्ञेयं रौरवात् ॥
अस्यापत्यादि यथा,—

“मृत्तौयां धिर्नराशोकदण्डाक्रोधाश्च जज्ञिरे ।
दुःखोत्तराः स्मृता स्मृते सर्वे चाधर्मकक्षणाः ।

मृत्तुः

नैषां भाव्यास्ति पुत्रो वा सर्वे ते सुहृदरेतसः ॥
निर्जृम्भितस्तथा चान्धा मृत्तौर्भावाभवन् मुने ।।
नलक्ष्मीर्नाम तस्याश्च मृत्तुः पुत्रास्तुर्दृष्ट ॥

अलक्ष्मीरुचका स्मृते मृत्तौरादेशकारिणः ।
विनाशकाश्चैव नरान् भवन्त्येते शृणुष्व तान् ॥

इन्द्रियेषु दृष्टस्मृते तथा मनसि च स्थिताः ।
स्वे स्वे नरं स्त्रियं वापि विषये योजयन्ति च ॥

तथेन्द्रियाणि चाक्रुच्य रागलोभादिभिर्नरान् ।
योजयन्ति तथा हानिं यान्ति धर्मादिभिर्भिज्ज ॥

अहङ्कारगताश्चैव तथाक्ते वृद्धिर्नस्थिताः ।
विनाशाय नरकणीयां पतन्ति मोहवशंभवाः ।

एवं लक्ष्मणोत्पन्नाः सर्वे चापि भवन्मृताः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे दुःखानुवासेनं नामा-

ध्यायः ॥ विष्णुपुराणे प्रथमेऽंशे सप्तमोऽध्यायश्च ॥
मृत्तुजापकारिणानि यथा,—

इति चैव उवाच ।

“अरिष्टानि महाराज । मृत्तुवक्ष्यामि तानि ते ।
येषामालोकनान्मृत्तुं निबं जायति योगवित् ॥

देवमार्गं भुवं शुक्रं सोमच्छायाभ्रान्तनीम् ।
यो न पश्येन्न जीवेन् स नरः संवन्मृतात् परम् ॥

अरिष्टि विबं स्वर्गस्य बद्धिर्ज्ञेयशुभालिनम् ।
दृष्टे कादृशमासेन्दो नरो गोर्धं न जीवति ॥

वान्यां नृजे गुरोवे वा सुवर्गं रक्तं यथा ।
प्रत्यक्षमथवा स्वप्ने जीवितं मृत्तुमात्रिकम् ॥

दृष्ट्वा प्रेतपिशाचादीन् भयस्त्रेयसाराणि च ।
सुवर्गवर्णान् दृष्ट्वांश्च नव सात्वान् स जीवति ॥

स्थूलः कृशः कृशः स्थूलो योऽकस्मादेव जायते ।
प्रकृतेश्च निवर्त्तते तस्मात्पुत्रादुत्पन्नानाम् ॥

खखं यस्य पदं पाण्डुराः पादस्थान्नेऽथवा भवेत् ।
पांशुर्कर्मयोर्मध्ये क्त्वा मांशान् स जीवति ॥

कपोतशृङ्गाकोला वायस्यो वापि मूर्ध्नि ।
क्रव्यादो वा खगो लीनः वल्माचायुःप्रदर्शकः ॥

हन्त्यते काकपङ्क्तिभिः पांशुवर्षेण वा पुनः ।
खच्छायाश्चान्यथा दृष्ट्वा पञ्च मासान् स जीवति ॥

अनभे विद्युतं दृष्ट्वा दक्षिणां दिशमाश्रिताम् ।
पञ्चवीर्यधनुर्वापि जीवितं त्रिचिमासिकम् ॥

वृते तैले तथादर्शे तोये वा चात्मनस्तनुम् ।
यः पश्येदशिरस्कां वा सासादूर्ध्वं न जीवति ॥

यस्य वस्त्रसमो गन्धो गात्रे श्वसमोऽपि वा ।
तस्यार्द्धमासिकं ज्ञेयं योगिनो वृष । जीवितम् ॥

यस्य वै स्नातमात्रस्य हृत्पादमवश्रुयति ।
पिबतश्च जलं शोषो दृष्ट्वांश्चोऽपि जीवति ॥

स्तम्भितो मारुतो यस्य मर्मस्थानानि हन्ति ।
न हृष्यत्वमुच्यते स्यात्तस्य मृत्तुरपस्थितः ॥

मृत्तुवानरयुग्मस्यो गायन् यो दक्षिणां दिशम् ।
स्वप्ने प्रयाति तस्यापि न मृत्तुः कालमृच्छति ॥

रक्तवर्णाश्वरधरा गायन्ती हसन्ती च यम् ।
दक्षिणायां नयेन्नारी स्वप्ने चोऽपि न जीवति ॥

नमं चपणकं स्वप्ने दसमानं प्रदृश्य वै ।
एषं वा वीक्ष्य वल्गन्तं विद्यान्मृत्तुसुपस्थितम् ॥

आमस्तकतलादयस्तु निमग्नं पशुचानरं ।
स्वप्ने पश्येत्तथात्मानं नरः मृदो न्रियेत सः ॥

मृत्युः

मृत्युः

मृत्युञ्ज

केशाङ्गारांस्तथा भस्म भुजगं निर्जलां महीम् ।
 दृष्ट्वा स्मरे दशाहनु नृत्युरेकादशेऽहनि ॥
 करालेऽब्जकटेः कण्ठोः पुरुषैरुद्यतायुधैः ।
 पायास्तोकाङ्कितः स्वप्ने सद्यो नृत्युं समाप्नुयात् ॥
 सूर्योदये यस्य शिवा क्रोशन्ती याति सम्मुखम् ।
 विपरीतं परीतं वा स सद्यो नृत्युश्चेति ॥
 यस्य वै सक्तमात्रेऽपि हृदयं पीयते क्षुधा ।
 जायते दन्तसंघर्षः स गतायुरसंशयम् ॥
 ह्रीपादिगन्धं नो वेत्ति वमत्यग्निं तथा निशि ।
 नात्मानं परनेत्रस्य बीक्षते न स जीवति ॥
 शक्राद्युधवाह्वरात्रे दिवा गृहगणं तथा ।
 दृष्ट्वा मयेत संजीवनात्मनीवितमात्मवान् ॥
 नासिका वक्रतामेति कर्णयोर्नन्वोन्नती ।
 नेत्रश्च वामं स्रवति यस्य तस्यायुरहतम् ॥
 चारुतनामेति सुखं विज्ञा वापि सिता तथा ।
 तदा प्राप्नो विजानीयानृत्युमासन्नमात्मनः ॥
 उद्वाराभयानेन यः स्वप्ने दृष्टिर्वा दिशम् ।
 प्रयाति तं विजानीयात् सद्यो नृत्युं नरेश्वर ! ॥
 पिधाय कर्णं निर्घोषं न शृणोत्यात्मसम्भवम् ।
 नश्यते चक्षुषोर्न्योतिर्यस्य सोऽपि न जीवति ॥
 पननो यस्य वै गर्ते स्वप्ने हारं पिधोयते ।
 न चोत्तिष्ठति यः स्वभातदन्तं तस्य जीवितम् ॥
 ऊर्ध्वं च दृष्टिर्न च संप्रतिष्ठा
 रक्ता पुनः संपरिवर्तमाना ।
 सुखस्य चोष्मा शिशिरा च नाभिः
 शंसन्ति पुंस्वामपरं शरीरम् ॥
 स्वप्नेऽग्निं प्रविशेद्यस्तु न च निष्क्रमते नरः ।
 जलप्रवेशादपिवा तदन्तं तस्य जीवितम् ॥
 यच्चाभिहृत्यते दुष्टैर्भूते रात्रावधो दिवा ।
 न नृत्युं सभराजान्तां पुमानाप्नोत्यसंशयम् ॥
 स्ववस्त्रममलं शुक्लं रक्तं पश्यत्यथोऽसितम् ।
 यः पुमान् नृत्युमापन्नं तस्यापि हि विनिर्दिशेत् ॥
 स्वभाववैपरीत्यं प्रकृतेः विपर्ययः ।
 कथंयति मनुष्याणां समासत्रौ यमान्तौ ॥
 येषां विनीतः सततं यस्य पूज्यतमा मताः ।
 मानेव योऽवजानाति तानेव च विनिन्दति ॥
 देवता नार्चयेद्वद्वान् गुरुन् विप्रांश्च निन्दति ।
 मातापितृरसत्कारं जामातृणां करोति यः ॥
 योगिनां ज्ञानविदुषामन्यथाश्च महात्मनाम् ।
 प्राप्तान्कालः पुरुषस्तद्विज्ञेयं विचक्षणैः ॥
 योगिना सततं यन्नादरिष्टान्स्वजीपते ! ।
 गन्धराजान् तज्ज्ञेयं फलदानं दिवानिग्रम् ।
 विस्रोव्यानि सदा चैव फलपङ्क्तिषु भूरुणा ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणे अलकोपाख्याने ४३ अः ॥
 वृन्तविशेषानृत्युविशेषो यथा,—
 “येनामृतानि नीलानि प्रीतिभेदः कृतो न च ।
 आत्मिकः अहंभानश्च स सुखं नृत्युश्चेति ॥
 जामारदादिनो दाहं क्षुधं चान्नदायिनः ।
 प्रभुवन्ति नराः काले तस्मिन् नृत्यावपस्थिते ॥
 देवमात्मपूजार्था ये रतापानस्यवः ।
 प्रख्या वराणां ह्रीमन्तस्ते नराः सुखनृत्यवः ॥
 यो न कामास संरम्भात् देवाद् धर्मात्तुल्यचेत् ।

यथोक्तकारी सौम्यश्च स सुखं नृत्युश्चेति ॥
 शीतं जयन्तीन्मनदाक्षापं चोदकदायिनः ।
 प्राखर्त्री वेदनां कथां ये चान्ये द्वेषकारिणः ॥
 मोहाज्ञानप्रदातारः प्राप्नुवन्ति महद्भयम् ।
 कूटसाक्षी नृधावादी यथासदनुशास्ति वै ।
 ते मोहनृत्यवः सर्वे तथान्ये वेदनिन्दकाः ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे १०
 अध्यायः ॥ * ॥
 नृत्यकालकर्तव्यचुद्रजन्तुवधप्रायश्चित्तं यथा,—
 “वधेऽपि चुद्रजन्तूनां हिंसकानाश्च पण्डितः ।
 कार्षापणं समुत्सृज्य नृत्यकाले प्रसूयते ॥
 अहिंसकानां क्षुद्राणां वधे शतगुणं भुवम् ।
 प्रायश्चित्तं नृत्यकाले कथितं पद्मयोगिना ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णसंखण्डे ७ अध्यायः ॥
 नृत्यसमये गङ्गागमनमावश्यकं यथा,—
 “अहो सगरवंशेभ्यो निर्वाणसुक्तिदायिनी ।
 वैकुण्ठगामिनां मार्गसोपानरूपिणी वरा ॥
 अतोऽपि नृत्यसमये सतां पुण्यसंस्मरणम् ।
 आदौ पादौ च विन्यस्य सुखे तोयं प्रदोयते ॥
 गङ्गासोपानमारुह्य सन्तो याति ममालयम् ॥”
 इति तन्त्रे ३४ अध्यायः ॥ * ॥
 जन्मवतां नृत्योरपरिहार्यत्वं यथा,—
 “नृत्यजन्मवतां वीर ! देहेन सह जायते ।
 अथ वाञ्छतान्ते वा नृत्यार्थं प्राणिनां भुवः ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “जातस्य हि भूवो नृत्यार्थं जन्म नृत्यस्य च ।
 तस्मादपरिहार्यार्थं न त्वं शोचितुमर्हसि ॥”
 इति श्रीभगवद्गीता ॥ * ॥
 अकालनृत्यप्रशमनं स्त्रीं यथा,—
 स्तुत उवाच ।
 “स्त्रीं तनुं प्रवक्ष्यामि मार्कण्डेयेन भाषितम् ।
 नारायणं सहस्राक्षं पद्मानाभं पुरातनम् ।
 प्रणतोऽस्मि हृषीकेश किं मे नृत्युः करिष्यति ॥१॥
 गोविन्दं पुण्डरीकाक्षमनन्तमजमययम् ।
 केशवश्च प्रपन्नोऽस्मि किं मे नृत्युः करिष्यति ॥२॥
 वासुदेवं जगद्योगिं भावुमन्तमतीन्द्रियम् ।
 हामोदरं प्रपन्नोऽस्मि किं मे नृत्युः करिष्यति ॥३॥
 शक्रचक्रधरं देवं हृद्गरूपिणमययम् ।
 अधोक्ष्णं प्रपन्नोऽस्मि किं मे नृत्युः करिष्यति ॥४॥
 वाराहं वामनं विष्णुं नारसिंहं जनार्दनम् ।
 माधवश्च प्रपन्नोऽस्मि किं मे नृत्युः करिष्यति ॥५॥
 पुरुषं पुष्करं पुण्यं चैववीजं जगत्पतिम् ।
 लोकनाथं प्रपन्नोऽस्मि किं मे नृत्युः करिष्यति ॥६॥
 सहस्रशीर्षं देवेशं अक्षायत्तं सनातनम् ।
 महायोगं प्रपन्नोऽस्मि किं मे नृत्युः करिष्यति ॥७॥
 भूतात्मानं महात्मानं यज्ञयोगिमयोगिनम् ।
 विश्वरूपं प्रपन्नोऽस्मि किं मे नृत्युः करिष्यति ॥८॥
 इत्युदीरितमाकर्ण्य स्त्रीं तस्य महात्मनः ।
 अपयातक्षतो नृत्यविष्णुदूतेः प्रपीडितः ॥
 इति तेन जितो नृत्यमार्कण्डेयेन धीमता ।
 प्रसन्ने पुण्डरीकाक्षे रुचिं दे गच्छि दुर्लभम् ॥

नृत्यप्रशमनं पुण्यं नृत्यप्रशमनं शुभम् ।
 मार्कण्डेयहितार्थाय स्वयं विष्णुस्त्वाच ह ॥
 य इदं पठति स्त्रीं त्रिकालं नियतः शुचिः ।
 नाकाले तस्य नृत्यः स्यान्नरस्याप्युत्तमैतसः ॥
 हनुपद्ममथी पुरुषं पुराणं
 नारायणं शान्तमादिदेवम् ।
 विचिन्त्य स्यादतिराजमानं
 नृत्यं स योगी जितवांस्तदेव ॥”
 इति गारुडे २३ अध्यायः ॥ * ॥
 शुभकर्मप्रतिबन्धकनृत्यदा योगा यथा,—
 “आदिभूमिभयोनंदा भद्रा शुक्रशशाङ्कयोः ।
 वृधे जया गुरौ रिक्ता शनौ पूर्णा च नृत्यदा ॥”
 अपि च ।
 “रवादिदिवसेयुक्ता विशाखादिषु नृत्यतुः ।
 उत्पाटा नृत्यवः काला अन्तानि यथाक्रमम् ॥”
 इति ज्योतिष्कचम् ॥
 नृत्यञ्जयः, पुं, (नृत्यं जितवान् । जि + खप् +
 तुम् च ।) शिवः । इत्यमरः ॥ तन्नामकारणं
 यथा,—
 सुयज्ञ उवाच ।
 “शिवो लीनो निर्गुणे चेत् श्रीकृष्णं प्राकृते लये ।
 कथं तव गुरोर्नाम नृत्यञ्जय इति श्रुतौ ॥”
 सुतपा उवाच ।
 “ब्रह्मणोऽन्ते नृत्यकन्या प्रनष्टा जलनिद्रवत् ।
 संहर्त्री सञ्जलोकाणां ब्रह्मादीनां नराधिप ! ॥
 कतिधा नृत्यकन्यानां ब्रह्मणां कोटिशो लये ।
 कालेन लीनः शुभश्च सत्त्वरूपी च निर्गुणः ॥
 नृत्यकन्या जिता शश्वत् शिवेन गुरुणा मम ।
 न नृत्यना जितः शुभः कल्पे कल्पे श्रुतौ ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥
 रोगशान्त्यर्थं तस्य पूजाविधिर्नृपा,—
 “नृत्यञ्जयं समापूज्य लिङ्गं चिह्नवनेश्वरम् ।
 रोगार्तां सुच्यते रोगादहो सुच्यते वन्धनात् ॥
 यस्तु संपूजयेद्ब्रह्मा लिङ्गं नृत्यञ्जयाभिधम् ।
 यमोऽपि प्रणयेद्ब्रह्मा किं करिष्यति चामयः ॥
 तस्य पूजाविधिं वक्ष्ये शृणु मत्प्राणवत्सलम् ! ।
 जातिभेदे नृत्तिकान्तु यद्दीक्षाश्रीतिलोक्तम् ॥
 निर्माय पार्थिवं लिङ्गं कांस्याधारे निवेशयेत् ।
 पौराणिकेन मन्त्रेण कुम्भाच्च गठनं कुघः ॥
 स्नापयेत् पञ्चगव्येन प्रत्येकस्याष्टोलकम् ।
 स्वस्वमन्त्रेण प्रत्येकदक्षिणे स्नापयेत् सुधीः ॥
 रोगक्षयकामनया नामगोत्रादिपूर्वकम् ।
 उपविश्यासनं विप्रो हृत्वा घाते च वाससी ॥
 रुद्राक्षमालां कण्ठे वै हृत्वा भस्मत्रिपुण्ड्रकम् ।
 उपचारं योऽश्नकं देयं भस्मा प्रयत्नतः ॥
 सुवर्णस्यासनं देयं तथेवाभरणानि च ।
 वस्त्रयुग्मं प्रदद्यात् परिधेयं यथा भवेत् ॥
 मधुपर्कं कांस्यापाने दद्याद्वीजनयोग्यकम् ।
 विस्वपञ्चसहस्रं च अमृतं विनिवेदयेत् ॥
 एवं संपूज्य लिङ्गं च येषन्नतं सहस्रकम् ।
 ततो धीमं प्रकुर्याच्च दक्षिणां ब्राह्मणे ददेत् ॥

सुवर्णं वा तदर्थं वा देवि ! विभवमानतः ।
अङ्गहीना न कर्तव्या पूजा चाफलदा यतः ॥
एकलिङ्गं समाराध्य फलं स्यादन्यके युगे ।
तत् फलं लभते देवि ! कलौ संस्था चतुर्गुणा ॥
ताम्रपात्रे तु संस्थाप्य अशीतिलोक्तं जलम् ।
तज्जलेनैव देवेशि ! कुशैः संमार्ज्यं रोगिणम् ॥
त्रिपेद्दीपशिखायाश्च मन्त्रसुचार्यं मामकम् ।
एवंविधविधानेन पूजयेन्मम लिङ्गकम् ॥
यादृग्यादृगभवेद्भोगो नाशमेति मयोदितः ।
साङ्गेन पूजयित्वा च लभते वाञ्छितं फलम् ॥
अङ्गयतिक्रमेणैव वृथा भवति वासना ।
रोगी प्रसूयते सद्यो भोगीव कस्यकीर्णभितः ।
यदि मद्वचने भक्तिसदा सुक्तो भवेन्नरः ॥”

इति नृत्यञ्जयतन्त्रम् ॥

(ज्वरनाशकौषधविशेषः । तद्यथा,—
“अथक्तः सिद्धिदः शुद्धो रोगघ्नः कीर्त्तिवर्धनः ।
यशःप्रदः शिवः साक्षात् मलुञ्जयरसः स्मृतः ॥
विषस्यैकस्तथा भागो मरीचं पिप्पली कणा ।
गन्धकस्य तथा भागो भागः स्यादङ्गुलस्य वै ॥
सर्वत्र समभागः स्याद्विङ्गुलान् द्विभागकम् ।
चूर्णयेत् खल्लमथ तु सुज्जमानां वटीचरेत् ॥
रसश्चेत् समभागः स्याद्विङ्गुलं नेष्यते तदा ।
नृत्यरूपं ज्वरं हन्ति नृत्यञ्जयरसः स्मृतः ॥
नृत्यवर्निर्जितो यस्मात्तस्मान्नृत्यञ्जयः स्मृतः ।
मधुना केहनं प्रोक्तं सर्वज्वरनिवृत्तये ॥
दश्रोदकालुपानेन वातज्वरनिवर्हणः ।
आर्द्रकस्य रसेः पानं दारुणे सात्रिपातिके ॥
जम्बीररसयोगेन सर्वज्वरविनाशनः ।
अजाजीगुडसंयुक्तो विषमज्वरनाशनः ॥
तीव्रज्वरे महाघोरे पुरुषे यौवनान्विते ।
पूर्वमात्रा प्रदातव्या पूर्णं वटीचतुष्टयम् ॥
स्त्रीबालवृद्धाद्ये च अर्द्धमात्राः प्रकीर्त्तिताः ।
नवज्वरे महाघोरे यामेकान्नाशयेद्भुवम् ॥
मध्यज्वरे तथाजीर्णे त्रिरात्रान्नाशयेद्भुवम् ।
सप्ताहान् सन्निपातोत्पं ज्वराजीर्णकर्मज-
कम् ॥”

इति नृत्यञ्जयो रसः ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार-
संग्रहे ज्वराधिकारे ॥ स्त्री, ज्ञानविशेषः । यथा,
ब्रह्मवैवर्तेपुराणे प्रकृतिखण्डे । ४६ । ६५ ।

“शम्भुश्च चतुरो वेदान् वेदाङ्गानितरांस्तथा ।
वालकं पाठयामास ज्ञानं नृत्यञ्जयं परम् ॥”

नृत्यनाशकः, पुं, (नाशयतीति । नश् + णिच् +
खुल् । नृत्योर्नाशकः ।) पारदः । इति राज-
निर्घण्टे ॥ मरणहारके, त्रि ॥

नृत्यपुष्पः, पुं, (नृत्यवे निजनाशाय पुष्पमस्य । सति
पुष्पोद्गमे अस्य नाशात्तथात्वम् ।) इक्षुः । इति
रत्नमाला ॥

नृत्यफलः, पुं, (नृत्यवे खनाशाय फलमस्य ।) महा-
कालफलम् । इति मेदिनी । ले, १६२ ॥

नृत्यफला, स्त्री, (नृत्यवे फलमस्याः ।) कदली ।
इति मेदिनी । ले, १६२ ॥ (कदलीशब्देऽस्या
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

नृत्यवीजः, पुं, (नृत्यवे खनाशाय बीजमस्य ।)

वंशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नृत्यभङ्गुरकः, पुं, मरणकालवादनीयपटङ्गः । यथा,
“भवत् प्रेतपटङ्गो नृत्यभङ्गुरकश्च सः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नृत्यभृत्यः, पुं, (नृत्योभृत्यः किङ्कर इव । मरण-
हेतुत्वात् ।) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृत्यवचनः, पुं, (नृत्यं वचयतीति । वचि + ल्युः ।)
शिवः । विल्लवृक्षः । दण्डकाकः । इति मेदिनी ।
ने, २४५ ॥

नृत्यसूतिः, स्त्री, नृत्यवे सूतिः प्रसवो यस्याः सा ।
कर्कटौ । यथा,—

“यथा कर्कटकी गर्भमाधत्ते नृत्यमात्मनः ।”

इति महाभारते विराटपर्व ॥

नृत्या, स्त्री, (प्रशस्ता नृन् इति । नृत् + “सस्त्री
प्रशंसायाम् ।” ५ । ४ । ४० । इति सः । टाप् ।)

प्रशस्तनृतिका । इत्यमरः । २ । १ । ४ ॥

नृत्या, स्त्री, (प्रशस्ता नृन् इति । नृत् + क्तः ।
टाप् ।) प्रशस्तनृतिका । (यथा, त्रीमद्भागवते ।

८ । ६ । १० ।

“त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य मध्यम्
घटस्य नृत्तैव परः परस्मात् ॥”

काची । इत्यमरः । २ । १ । ४ ॥ (अस्याः पर्यायो
यथा,—

“सौराष्ट्री पाञ्चती नृत्या काची च पङ्क-
पर्पटी ।”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

नृत्याभाषकः, पुं, (नृत्यानिर्मितं भाषकम् ।

ततः कन् । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) भाष्यविशेषः ।

तत्पर्यायः । सृष्टिका २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नृद, ग स्तुति । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ऋा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ग, नृदनाति ममर्दं । स्तुति
चूर्णीकरणे । इति दुर्गादासः ॥

नृद, [न] स्त्री, (नृदते चूर्णीक्रियते इति । नृद +
कर्त्तृणि क्तिप् ।) नृत् । नृतिका । इत्यमरः ।

२ । १ । ४ ॥ (यथा, मनौ । ४ । ३६ ।

“नृदं गां देवतं विप्रं वृतं मधुचतुष्पथम् ॥”

नृदङ्कुरः, पुं, हारीतपची । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ४०७ ॥

नृदङ्गः, पुं, (नृदते आह्वयते असौ इति । नृद +
“विङ्गादिभ्यः कित् ।” उणा० १ । १२० । इति

अङ्गच् । सच्च कित् । यद्वा, नृत् अङ्गमस्यैवमर-
टीकायां रघुनाथः ।) खनामखातवाद्यम् ।

तत्पर्यायः । सुरजः २ । इत्यमरः । १ । ७ । ५ ॥

(यथा, शिशुपालवधे । ११ । २ ।

“रत्ननिविरत्तिशंखौ कामिनीनां भविष्यद्-

विरहविहितनिद्राभङ्गसुचेर्नृदङ्गः ॥”

पटङ्गः । घोषः । इति मेदिनी । ने, ४७ ॥

वंशः । इति शब्दमाला ॥ (नृदङ्गादेर्मङ्गल-
जनकत्वमाह स्तुतिः ।

“रोचनं चन्दनं हेम नृदङ्गं दर्पणं मणिम् ।

गुल्मनिं तथा सूर्यं प्रातः पश्येत् सदा पुषः ॥”

अथ नृदङ्गादिविवरणम् ।

“मर्दलः खादिरः श्रेष्ठो हीनः स्यादन्यदारुणः ।

रक्तचन्दनञ्च वाद्यो गभीरध्वनिरुच्चकैः ॥

साहस्रस्तप्रमाणान् दैर्घ्यमस्य विधीयते ।

त्रयोदशाङ्गुलं वाममथवा द्वादशाङ्गुलम् ॥”

दक्षिणश्च भवेद्हीनमेकेनाङ्गुलेन वा ।

करग्रान्धवदनो मध्ये चैव पृथुर्भवेत् ॥

धरमासीयो भवेदस्तस्तर्चनकरणं मतम् ।

नृत्तकानिर्मितश्चैव नृदङ्गः परिकीर्त्तितः ॥

पातयेत् खरलिं वाद्यवादनार्थं च मर्दले ।

विभूतिगौरिकं भक्तं केन्द्रकेन च संयुतम् ॥

यद्वा चिपीटकं देवं जीवनीसत्त्वमिश्रितम् ।

सर्वमेकत्र पिष्टन्तस्त्रिपः खरलिरुच्यते ॥

वामास्ये पूरिकां कृत्वा लेपं दद्याच्च दक्षिणे ।

एवं मर्दलकः प्रोक्तः सर्ववाद्योत्तमो मतः ॥

अस्य संयोगमावाद्य सर्वं वाद्यञ्च शोभते ।

एतदङ्गे बीजकाष्ठे दलमर्द्धाङ्गुलं विदुः ॥ * ॥

तद्धि धोतेमिति ज्ञेयाः पाद्वर्णा नृदङ्गजाः ।

थो दं टं धिक्कटस्तद्धी ताकं दं दं थोगं धिधि ॥

खर्भभिं नं गटं दं था कुटपाटा मता अमी ।

तथिं थो टं तक्कधी दौ दं दं धिग्ग्यां ततं तद्धि ॥

तक्क तं धं धि दौ ताधि पाद्वख्खे लयं क्रमः ।”

तथा च यतिमाने पाद्वख्खः । जगतथेजां

जगतथेजां धो धो धिकता धिका धोनां थोनां

तक्क तता धिका थोता जग तता धि धि धिधि

कड ताकड नाथोधिक थोनां धोताजगत

ताजगत ताजगत ताधि । इति यतिमाने पाद्व

ख्खः ॥ * ॥

“यतिरोष्ठोऽप्यवच्छेदो गजरौ रूपकं ध्रुवम् ।

गलपः सारिगोष्ठी च नादश्च कथितं तथा ।

प्रहरणं रुन्दनञ्च प्रवन्वा द्वादश स्मृताः ॥”

यथा । दं थात इत्येकताल्यां यतिः ॥ * ॥

ओष्ठवाद्यं यथा । दं तथो तधिक तधिक दं

थादं था थोधि थोधि तत्त तत्तथ विथ विद्दिश्यां

दिश्यां टटु न कि टटु नकि तद टङ्ग तद टङ्ग

खवटङ्ग खवटङ्ग तगि नगि तगि नगि दं दं

दं दं दौ दौ दं ता तथा । इत्योष्ठवाद्यम् ॥ * ॥

अवच्छेदाद्यं यथा । दं थातः दं थातः धिक्कि

धिक्कि दिगणं दं थातः । इत्यवच्छेदाद्यम् ॥ * ॥

गजरवाद्यं यथा । थोक टेण नेक् टें डें गथो

गथोक्क टेङ्क थोगतकि धिक तकि धिक टेङ्कन

धि धि कट तक्क थोक तधिकट तक्कक तथोग

तद्धीम् । इत्येकताल्यां गजरः ॥ * ॥ रूपक-

वाद्यं यथा । तक्कधक्क तक्कधक्क थवितकि थवि-

तक्कि धिक्क दं थातः । इति रूपकवाद्यम् ॥ * ॥

ध्रुवकवाद्यं यथा । तक्क तक्कट धिक्क धिक्कट ।

इति निसारताले ध्रुवकः ॥ * ॥ गलपो यथा ।

तद्धिद्धि धिक तक्क तद्धि भजगं था था दे तथा

टणन । इत्येकताल्यां गलपः ॥ * ॥ सारिगोष्ठी

यथा । थोङ्कटण तक्क धिक्क तक्कधक्क तक्कथो

हटङ्गन हटङ्गन थोगक्क थोः । इति प्रथम-

ख्खः ॥ * ॥ टेण थोः धि खोहः टेण टेण

दक्ष तगदक्ष धिक् तदिदक्ष दं गदं गखो
गखोक् तक् तक् धिक् तधिक् तधो ट्ण घोट्ण
घट्ण गल खोगगल खोग खोहट गें टगें खोह-
टण । इत्यस्य छन्दनम् । इति सारिमोखो ॥
नादो यथा,—

“दांकारचित्तयं पूर्वं दां धिगिति ततस्त्वयम् ।
दां दां धिक्त्रयं यत्र इति नादः श्रुचौप्रियः ॥”

इति नादः ॥

“द्वतं मानसमारब्धं मृदं कूटविनिर्मितम् ।
सप्तपण्डमयं वादं कथितं तदिहोच्यते ॥” * ॥
द्रुतमानत्वात् प्रतिताले यथा । तत्तत तत्तत
तक् तक् तदिदं धिगनयो धिगनयो धिक्
धिक् धिक् धिक् धिक् नगि नगमि थो थो धि
धि धिः दां दां धिक् थो थो थो हथो हननि
थो ननिथो थोह थोह डेठि डेठि थोह थोह
तटि तटि तटुक गीं गीं धगि धगि तत तथे
तत तथे ततत गिडी जडी थोग थोग थो
थोगग थोगथो तत्ततो ।

“इति सप्तपदान्याहुः कथितं वाद्यपण्डिताः ।
प्रतितालेन तालेन पादवर्णसमासतः ॥
गन्धर्वपतिना पूर्वसुखं श्रीलास्यनर्तने ।
सुधर्मादभ्रनाथं कथितं प्रकटीकृतम् ॥”
प्रहरणं यथा । थोगका तडिका थाग कट
गगो दं थोग दडिक् धिक् धिक् कट्ण । इत्येक-
ताल्यां प्रहरणम् ॥ * ॥

“वाद्यं विमुच्यते येन छन्दनं तन्निगद्यते ।”
यथा, तडिथोदिण ट्ण नन्नः । इति छन्दनम् ॥ * ॥
मर्दलस्त्रयोदशाङ्गुलवाममुखो द्वादशाङ्गुल-
दक्षिणमुखः । सुरजस्त्रयोदशाङ्गुलवाममुखः
सप्तदशाङ्गुलदक्षिणमुखः । मर्दलसुरजयोरयं
भेदः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥

मृदङ्गफलः, पुं, (मृदङ्गज्जाति फलमस्य ।)
पनसट्ठः । इति शब्दरत्नावली ॥

मृदङ्गफलिनो, स्त्री, (मृदङ्गवत् फलमस्यस्याः ।) इतिः
डीप् च । कोषातकौ । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विषयोऽस्याः कोषातकौशब्दे ज्ञेयः) ॥

मृदङ्गी, स्त्री, (मृदङ्गः तदाकारफलमस्यस्या
इति । मृदङ्ग + अर्थ + आद्यच् डीप् च ।)
घोषातकौ । इति रत्नमाला ॥ श्वेतघोषा इति
भाषा ॥

मृदा, स्त्री, (मृद + टाप् ।) मृत्तिका । इति
द्विरूपकोपः ॥

मृदाकरः, पुं, वचम् । इति शब्दमाला ॥
मृदितः, त्रि, मृदधातोः कर्मणि क्तः । चूर्ण-
कृतः । (यथा,—

“चिभ्रोष्णतोये मृदितः फण्ट इत्यभिधीयते ॥”
इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥

मृदिनी, स्त्री, (मृद + भावे कः । मृदः चूर्ण-
करणमस्यस्याः । मृद + इतिः । स्त्रियां डीप् ।)
प्रशस्तमृत्तिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मृदुः, त्रि, (मृदयते मृदितुं शक्यते इति । मृद +
“प्रथिन्निदिभ्रूणां संप्रसारयं सलोपच ।”

उणा० १ । २६ । इति कुः ।) अतीक्ष्णः ।
कोमलः । इत्यमरः । ३ । १ । ७८ ॥ (यथा,—
“मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च ।”

इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
मृहकन्यायां स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुं,
वृषज्वराराजपुत्रः । इति विष्णुपुराणे । ४ ।
२१ । ३ ॥)

मृदुल्लघायासं, स्त्री, (मृदु च तत् कृष्णायसं चेति ।)
सौसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृदुगणः, पुं, (मृदूनां गणः ।) चित्रातुराधा-
मृगशिरोरेवतीनक्षत्राणि । यथा । चित्रामित्र
गान्धर्भं मृदुगणः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

मृदुगमना, स्त्री, (मृदु गमनमस्याः ।) हंसी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ मन्दगमना स्त्री च ॥

मृदुचर्मो, [नृ] पुं, (मृदु कोमलं चर्म त्वक् ।
तदस्यस्य । चर्म + “त्रीत्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । १२ ।
इति इतिः ।) भूर्जवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कोमलत्वमिश्रिते, त्रि ॥

मृदुच्छदः, पुं, (मृदुः छदः पत्रमस्य ।) भूर्जवृक्षः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । २ । १० ॥ गिरिजपौलुवृक्षः ।
इति जटाधरः ॥ कुकुरद्रुः । श्रीतालः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मृदुता, स्त्री, (मृदु + तल् + टाप् ।) मृदुत्वम् ।
मृदोर्भावः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, रघौ ।
५ । ५४ ॥

“स चानुनीतः प्रणतेन पश्चात्
मया महर्षिर्मृदुतामगच्छत् ॥”

मृदुतालः, पुं, (मृदूनि तालफलान्यस्य ।) श्रीताल-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कोमलतालश्च ॥

मृदुलकः, [च] पुं, भूर्जवृक्षः । इत्यमरः । १ । ४ । १६ ॥
मृदुलचः, [च] मृदुलचोऽस्य मृदुलक् चान्तः ।

भूर्जोऽथ भूर्जपत्रः स्यात् मृदुलक् पत्रपुष्पकः ।
इति कोषान्तरमिति मधुः । अदन्तनपुंसकत्वच-
शब्देन आवन्तत्वचाशब्देन वा विग्रहे मृदु-
लचोऽदन्तोऽपि भूर्जो मुजो बहुपटो बहुलको
मृदुलचः । इति स्वामी । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

मृदुलकं, स्त्री, (मृदा मृत्परिणामेन उन् ऊर्ध्वं
नीयते यत् इति । उन् + नी + ङप्रकरणे
“अन्येष्वपि दृश्यते ।” ३ । २ । ४८ । इत्यत्र
काशिकोक्त्या ङः । ततः स्वार्थे कन् ।) सुवर्णम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मृदुपत्रः, पुं, (मृदूनि पत्राण्यस्य ।) नलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ कोमलपत्रे, स्त्री । तदति, त्रि ॥

मृदुपत्री, स्त्री, (मृदूनि पत्राणि यस्याः ।) चिल्ली-
प्राकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृदुपल्लवः, पुं, (मृदूनि पल्लवाण्यस्य कप् ।)
वेवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कोमलपल्लवमिश्रिते,
त्रि ॥

मृदुपुष्पः, पुं, (मृदूनि कोमलानि पुष्पाण्यस्य ।)
शिरीषवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ कोमलकुसुम-
युक्ते, त्रि ॥

मृदुफलः, पुं, (मृदूनि फलान्यस्य ।) विककृतः ।
मधुनालिकेरिकः । विकण्टकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ कोमलफलवति, त्रि ॥

मृदुलं, स्त्री, (मृदु मृदुत्वमस्यस्य । मृदु + “सिधा-
दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति लप् ।) जलम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ कोमले, त्रि । इत्यमरः ।
३ । १ । ७८ ॥ (यथा, शिशुपालवधे । ६ । २ ।

“मृदुलतान्तलतान्तमलोकयन्
स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥”

मृदुलोमकः, पुं, (मृदूनि स्पर्शसुखानि लोमानि
यस्य सः । स्वार्थे कन् ।) शशकः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ३६१ ॥ कोमलरोममिश्रिते,
त्रि ॥

मृदुत्पलं, स्त्री, (मृदु कोमलं उत्पलम् ।) नाल-
पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मृदुः, पुं, (मृदं पङ्कं गच्छति कारणत्वेन प्राप्नो-
तीति । गम् + ङः ।) मत्स्यभेदः । इति वृत्तिप्र-
सारोणादित्तिः ॥

मृदुङ्गः, स्त्री, (मृदु कोमलं अङ्गं यस्य ।) वङ्गम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (मृदु च तदङ्गश्चेति ।)
कोमलावयवश्च ॥

मृद्वी, स्त्री, (मृदु + “वोतोऽगुणवचनात् ।” ४ । १ ।
४४ । इति डीप् ।) कोमलाङ्गी । इति सुम्भ-
वोधयाकरणम् ॥ अपि च ।

“सद्यः पुरीपरिसरेषु शिरीषमृद्वी
सीता जवाक्षिचतुराणि पदानि गत्वा ।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसङ्गद्वन्वाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम् ॥”
इति महानाटकम् ॥

कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृद्वीका, स्त्री, (मृदु + बाहुलकात् ईकन् टाप्
च ।) द्राक्षा । इत्यमरः । २ । ४ । १०७ ॥
(यथा, दृष्टत्संहितायाम् । ५५ । १० ।

“जम्बूवैतसवागीरकदम्बोदुम्बराङ्गुनाः ।
वीजपूरकमृद्वीकालङ्काश्च सदाङ्गिमाः ॥”)
कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृध, उ न क्तिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-अक०-सेट् । क्तिदिट् ।) उ, मर्हत्वा
मृहा । अ, मर्धति मर्धते । क्तिदि आर्द्रोभावे ।
इति दुर्गादासः ॥

मृधं, स्त्री, (मर्धते क्तिद्यतीति । मृध् + कः ।)
युद्धम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०४ ॥ (यथा,
हरिवंशे । १२२ । १ ।

“अपयाते ततो देवे कृष्णे चैव महात्मनि ।
पुनश्चावर्तते मृधं परेषां श्रेमदर्थणम् ॥”)
मृधा, अ, मृधा । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

मृध्मरः, पुं, (मृत्सु मरः ।) पाषाणः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

मृश, श औ मृशि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) श, मृशति । औ,
अमाचोत् अमाचोत् अमृचत् । मृशि इति
तालयान्तस्यैव क्तिदि रूपम् । तेन अनि-

दिंष्टाधत्वात् स्वर्णं प्रणिधानं च अस्वार्थः । स्वर्णं । यथा, रवौ । ३ । ६८ ।

“परान्दशन् हर्षजडेन पाणिना तदीयमङ्गं कुलिशप्रणालितम् ।”

प्रणिधाने ।

“रामप्रवासे व्यन्तश्च रोषं जनापवादं च नरेन्द्रतुम् ।”

केकयीति भट्टिः । ३ । ७॥

विमर्शं परामर्शः । नृषि इति नृहन्त्यान्तपाठो हेयः । तर्हि चमेवार्थः स्यात् । इति, दुर्गादासः ॥

नृष, तु क } चान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

नृष, तु ण } (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।

अन्यत्र, अदन्त भा०-उभ०-सक०-सेट् ।)

नृहन्त्योपधौ । क, नृषयति । ण, नृषति नृषते ।

इति दुर्गादासः ॥

नृष, उ सेचनं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-सक०-सेट् । क्वावेट् ।) उ, मर्षित्वा

नृद्धा । इति दुर्गादासः ॥

नृष, क चान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-

पर०-सक०-सेट् ।) क, मर्षयति । अयमात्मने-

पदीयिके । इति दुर्गादासः ॥

नृष, ञ उ चान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-उभ०-आत्म०-च-सक०-सेट् । क्वावेट् ।)

ञ, मर्षति मर्षते । उ, मर्षते । उ, मर्षित्वा

नृद्धा । अपि गुरुमपराधं मर्षति ब्राह्मणाना-

मिति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

नृष, य ञ चान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-

उभ०-सक०-सेट् ।) य ञ, नृष्यति नृष्यते ममर्ष ।

इति दुर्गादासः ॥

नृषा, अ, (नृष्यत इति । नृष + का ।) मिथ्या ।

इत्यमरः । ३ । ७१५॥ (यथा, नैषधचरिते । १ । ६८॥

“नृषान्दवं सादित्रले कुतूहला-

नलस्य नावीरगते वितेनतुः ।”)

वृथा । इति तट्टीकासारसन्दरी ॥

नृषार्थकं, स्त्री, (नृषा अर्थोऽस्य । बहुव्रीहौ कम् ।)

अव्यन्तासम्भवार्यवाक्यम् । तत्पर्यायः । आह-

तम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । २१ । अव्यन्ता-

सम्भवार्यं वचसि । आह्वयते स आहृतं क्तः ।

नृषा मिथ्या अर्थोऽस्य नृषार्थकं इह नृषार्थं

यत् स्वव्या न चटते । यथा,—

“एष बन्धासुतो याति खपुष्पक्षतशेखरः ।

कूर्मलोमतनूत्रायः शशशृङ्गधनुर्धर इति ॥

यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी पिता ममेति ।

अस्य चायं भेदः मौनित्वं ब्रह्मचारित्वं अन्यत्र

सिद्धमेव बन्धासुतत्वं खपुष्पक्षान्यत्रासिद्ध-

मिति । इति भरतः ॥

नृषाध्यायी, [नृ] पुं, (नृषा ध्यायति चिन्तयतीति ।

ध् + णिनिः ।) वकः । यथा,—

“कण्ठो वक्तो वकोटश्च तीर्थसेवी च तापसः ।

मीनघाती नृषाध्यायी निखलाङ्गश्च दाम्भिकः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

नृषालकः, पुं, (नृषा-मिथ्या अचिरस्यावित्तेन

सुकुलोद्भूतकाल एवेत्यर्थः । अलं अलङ्करणं

कायति प्रकाशयतीति । के + कः ।) आन्त्र-

वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

नृषावादः, पुं, (नृषा मिथ्या वादः कथनम् ।)

मिथ्यावाक्यम् । तत्पर्यायः । चट्टरी २ । इति

जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ८८ । ३३ ।

“वह्मो ज्वेच्छराजानः पृथिवां मनुजाधिप ।।

नृषावृशालिनः पापाः नृषावादपरायणाः ॥”)

नृषावादी, [नृ] त्रि, (नृषा वदतीति । वद् +

णिनिः ।) मिथ्यावादकः । तत्पर्यायः । नृषोद्यः ।

इति शब्दमाला ॥ मिथ्याभिधोक्ता, च ॥

नृषोद्यं, स्त्री, (नृषा + वद् + “राजस्यस्य नृषोद्य-

व्यकुप्यक्षयव्यावृत्त्याः ।” ३ । १ । ११४ । इति

कर्मणि क्यप् । निपातितश्च ।) मिथ्यावाक्यम् ।

इति सुगन्धवोध्याकरणम् ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये ।

५ । ६० ।

“नृषोद्यं प्रवदन्तीं तां सत्यवशो रघूत्तमः ॥”)

नृषोद्यः, त्रि, मिथ्यावादी । इति शब्दमाला ॥

नृष्टं, स्त्री, (नृष्ट + क्तः ।) मरिचम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥

नृष्टः, त्रि, (नृष्ट + क्तः ।) शोधितम् । इत्यमरः ।

३ । ७१५॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । ८५ । ६ ।

“अयुष्मकरमतोऽन्यथाप्रदिष्टं

स्थितपतितं च करोति नृष्टमन्नम् ॥”)

नृष्टकः, पुं, वदान्यः । मिश्राशी । अतिघट्टि ।

इति मेदिनी । के, २०६ ॥

नृ, गि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-पर०-

सक०-सेट् ।) गि, नृणाति । नृणः । नृचिः ।

इति दुर्गादासः ॥

मे, उ प्रतीदाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

आत्म०-सक०-अनिट् ।) प्रतीदानं परिवर्तः ।

उ, मयते धान्येन माघं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

मे, त्रि, मलयम् । आमाके इति भाषा । मम

आमार इति भाषा । एते असच्छब्दस्य चतुर्थो-

वर्गकवचनाभ्यां निष्पन्ने । इति व्याकरणम् ॥

मेकः, पुं, (मे इति कायति शब्दं करोतीति ।

के शब्दे + कः ।) क्लृप्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेक(ख)लकन्यका, स्त्री, (मेक(ख)लः मेखलायुक्तः

विन्ध्यपर्वतः तस्य कन्यका । तस्य नितम्बदेशात्

निःसृत्येत्यर्थः ।) नर्मदानदी । इत्यमरः । १ ।

१० । ३२ ॥

मेक(ख)लाद्रिजा, स्त्री, (मेक(ख)जात् नितम्बदेशोप-

लक्षितात् अद्रिजाता । जन + ङ + स्त्रियां

टाप् ।) नर्मदानदी । यथा,—

“रेवेक्ष्णा पूर्वगङ्गा नर्मदा मेकलाद्रिजा ।”

इति हेमचन्द्रः ॥

मेक्षणं, स्त्री, यज्ञीयपात्रविशेषः । (यथा, आन्त्र-

जायनश्रौतसूत्रे । २ । ६ । १२ ।

“मेक्षणेनादायावदानसम्पदा बुहुयात् ॥”)

यथा, मेक्षणादीनाह कृन्दोगपरिशिष्टम् ।

“इभजातीयमिभाहं प्रमाणं मेक्षणं भवेत् ।

वृत्तं वार्जश्च पृथग्यमवदानक्रियाक्षमम् ॥”

इभाहं प्रमाणम् ।

प्रादेशद्वयमिभश्च प्रमाणं परिकल्पितमिति ।

तदर्थम् । एषेव दर्शनी । विशेषस्तु महासुवे

“दर्शनीं द्वाङ्गुलपृथगा तुरीयेण तु मेक्षणम् ।

सुपलोदूखले वार्जे स्वायते सुदृष्टे तथा ॥”

इति संस्कारतत्त्वम् ॥

मेखला, स्त्री, (मीयते प्रचिप्यते कायमध्यभागे

इति । मि + संज्ञायां खलः गुणश्च स्त्रियां टाप् ।

इत्यमरटीकायां भरतमतम् ।) स्त्रीकस्याभ-

रणम् । चन्द्रहार गोट इत्यादि भाषा ॥

(यथा, रघुवंशे । ८ । ६४ ।

“असमाप्य विलासमेखलां

किमिदं किन्नरकण्ठि ! सुप्यति ॥”)

तत्पर्यायः । काशी २ सप्तकी ३ रचना ४

सारसनम् ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १०८॥ काशिः ६

रक्षणा ७ कक्षा ८ रसनम् ९ रश्मिम् १०

कक्षा ११ सप्तका १२ सारसनम् १३ । इति

शब्दरत्नावली ॥ कलापः १४ । इति जटाधरः ॥

सारसनं स्त्रीकस्या वक्ष्यमन्यम् । इति खामी ॥

केचित्तु ।

“एकयतिर्भवेत् काशी मेखला त्वष्टयिका ।

रसना वोड्गुप्त्र ज्ञेया कलापः पञ्चविंशकः ॥”

इति पट्टिनि । इह त्वमेदात् पर्यायता । इति

भरतः ॥ खड्गादिनिबन्धनम् । इत्यमरः । २ ।

८ । ६० ॥ शिकनिका । चर्मरज्ज्वादि । सुहि-

दाद्वार्थं उपर्यधो लौहवन्तः । इत्येके । इत्यपि

भरतः ॥ * ॥ शैलनितम्बः । इति मेदिनी । ले,

१२५ ॥ नर्मदानदी । इति शब्दरत्नावली ॥

पृष्णिपर्यो । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ उपनयन-

काले धारणीयसुज्जनिर्मितसूत्रत्रयम् । यथा ।

अधेनं माणवकमाचार्यस्त्रिः प्रदक्षिणं त्रिवृत्त-

सुज्जमेखलां परिधापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति ।

इति भवदेवभट्टः ॥ अपि च । गोभिलः । सुज्ज-

काशनास्यो रसगाः । सुज्जः शरः । तास्यः

शण्डस्तज्ञवा तास्यनी । रसना मेखला । तथा च

मनुः ।

“मौञ्जी त्रिष्टमा शृङ्गा कार्या विप्रस्य

मेखला ।

चत्त्रियस्य च मौञ्ज्या वैश्यस्य शण्डतान्तवी ॥

सुज्जालामे तु कर्त्तव्या कुशाश्रन्तकवल्केनः ।

त्रिष्टता गन्धिनेकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥”

इति संस्कारतत्त्वम् ॥

अन्यत्र ।

“गर्भांशमेष्टमे वाब्दे खड्गोक्तविधानतः ।

दक्षी च मेखली सूत्रौ कृष्णानिधरो मुनिः ॥

मौञ्जी त्रिष्टमा शृङ्गा कार्या विप्रस्य

मेखला ।

मौञ्जभावे कुशेनाहुर्मन्थिनेकेन च त्रिभिः ॥”

इति कौर्म्य उपविभागे ११ अध्यायः ॥

होमकुण्डोपरि नृहटितवेष्टनविशेषः । यथा,

वशिष्टपञ्चरात्रे ।

मेघः

मेघः

मेघः

“यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावद्विद्यते ।
हस्ते मेखलाक्षिप्तो वेदाग्निनयनाङ्गुलाः ॥
कुण्डे दिवस्ते ता ज्ञेया रसवेदगुणाङ्गुलाः ।
चतुर्हस्ते तु कुण्डे ता वसुतर्कयुगाङ्गुलाः ॥”

मेखला ब्रह्मचारिमेखलावत् कुण्डवेष्टिता ऋद-
घटिता ताश्च खातदेशाङ्गुलाः एकाङ्गुलिरूपं
कण्ठं परित्यज्य उच्छ्रायेण विस्तारेण चेत्यादि
क्रमेण वेदाङ्गुलाः एतद्विपरीतास्तन्वान्तरीक्षा
व्यवहारविरुद्धाः । वेदाश्चत्वारः अग्नयस्त्रयः
नयने दे रसाः षट् युगास्तयः । वसुतर्कयुगानि
अष्टषट्चत्वारि । पिङ्गलामतेऽपि । खाता-
देकाङ्गुलं त्वक्का मेखलानां विधिर्भवेत् । इति
तिथ्यादितत्त्वे दुर्गोत्पत्तत्त्वम् ॥ (यज्ञवेष्टन-
स्त्रम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ५ । १५ ।
“रघुनृपपात्राणि तथैकीश्रीननाश्रयन् ।
कुण्डेष्वन्वयन् केचिद्विभुर्देविमेखलाः ॥”
“मेखलाः सीमास्तत्राणि ।” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥)

मेखलकन्यका, स्त्री, (मेखलस्य मेखलोपलक्षितस्य
विन्ध्यगिरेः कन्यकैव प्रसूता ।) नर्मदानदी ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मेघः, पुं, (मेहतोति । मिह् + अच् । “न्यङ्का-
दीनाम् ॥” ७ । ३ । ५३ । इति क्त्वम् ॥)
सुप्तकः । रात्रिः । इति शब्दरत्नावली ॥
खनामखातद्वयपदार्थः । मेहति विक्षति
यः । तत्पण्यायः । अर्धम् २ वारिवाहः ३
स्तनधनुः ४ वलाहकः ५ धाराधरः ६ जल-
धरः ७ तडितान् ८ वारिदः ९ अमुस्यत्
१० घनः ११ जीमूतः १२ सुदिरः १३ जलसृक्
१४ धूमयोनिः १५ । इत्यमरः । १ । ३ । ७ ॥
अर्धम् १६ पयोधरः १७ अन्तोधरः १८
योमधूमः १९ घनाघनः २० वायुदाहः २१
गभस्वरः २२ कन्वरः २३ कन्यः २४ नीरदः २५
गगनध्वजः २६ वारिस्तृक् २७ ताम्रक २८
वगस्तृक् २९ अन्दः ३० पर्जन्यः ३१ नभोगजः
३२ मदधितृक् ३३ कदः ३४ कन्दः ३५ गवेडुः
३६ गदामरः ३७ खतमालः ३८ वातरथः ३९
श्वेतनीलः ४० नागः ४१ जलकरडुः ४२
पेचकः ४३ भकः ४४ हर्दुरः ४५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अमुदः ४६ तोयदः ४७ अमुवाहः
४८ । इति रत्नमाला ॥ पाथोदः ४९ गदास्वरः
५० गाडवः ५१ वारिमसिः ५२ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ तद्देदिकपण्यायाः । अग्निः १ यावा २
गोत्रः ३ वज्रः ४ अन्नः ५ पुण्यभोजः ६ वलि-
शानः ७ अश्वत्थ ८ पर्वतः ९ गिरिः १० व्रजः
११ पर्वतः १२ वराहः १३ शम्बरः १४ रौहिण्यः
१५ रेवतः १६ फलिगः १७ उपरः १८ उपजः
१९ चमवः २० अहिः २१ अर्धम् २२ वलाहकः
२३ मेघः २४ इतिः २५ ओदनः २६ वृषन्विः
२७ वृत्रः २८ असुरः २९ कोशः ३० । इति
त्रिंशोत्वेनामानि । इति वेदनिघण्टौ ॥ ११० ॥
(यथा, उपनिषद्भिरिति । २ ।

“मेघमालेव यच्चायमारादपि विभायते ॥”)

मेघनायका यथा,—

“त्रियुते श्राकवर्षे तु चतुर्भिः शोधिते क्रमात् ।
आवर्त्ते विहि सन्वर्त्तं पुष्करं द्रोणममुदम् ॥”
एषां फलानि ।

“आवर्त्तो निर्जलो मेघः सन्वर्त्तश्च बहुदकः ।
पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ३३ ॥

त्रेतायुगे तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“अपां विहि प्रतिगते तदा मेघासुना तु वै ।
मेघेभ्यस्तनयिभ्यः प्रवृत्तं वृष्टिस्वर्जनम् ॥
सहदेव तथा वृष्ट्या संपृक्ते पृथिवीतले ।
प्रादुरासंस्मदा तासां वृष्ट्या वै वृष्टसङ्गिताः ॥
सर्वप्रतुपभोगस्तु तासां तैभ्यः प्रजायते ।
वर्त्तयिष्यन्ति ते खस्यास्तेतायुगसुते प्रजाः ॥”

इति कौर्म्ये २६ अध्यायः ॥ ३३ ॥

प्रलयकालीनमेघा यथा,—

“ततो गजकुलोन्नादास्तनितैः समनङ्गताः ।
उत्तिष्ठन्ति सदा योनि घोराः सन्वर्त्तका
घनाः ॥

केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित् कुसुमसन्निभाः ।
धूमवर्णास्तथा केचित्तथा पीताः पयोधराः ॥
केचिद्रक्ताम्बवर्णाश्च खूलाः चारुनिभास्तथा ।
शुक्लकुन्दनिभाश्चान्ये जात्याञ्जननिभाः परे ॥
मनःशिलानिभास्तन्ये कपोतसदृशाः परे ।
केचिद्वज्राक्षवर्णाभास्तथान्ये शीरषभिभाः ॥
तथा कर्पूरवर्णाभा निम्नाञ्जननिभास्तथा ।
रत्नगोपनिभाः केचित् हस्तिरत्ननिभास्तथा ॥
काकाखड्गनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना इति ।
केचित् पर्वतसङ्काशाः केचिद्गजकुलोपमाः ॥
झूटागारनिभाश्चान्ये केचिन्नीलकुलोत्पलाः ।
बहुरूपा घोररूपा घोरखरनिगादिनः ।
तदा जलधराः सर्वे पूरयन्ति नभस्त्रयम् ॥
ततस्ते जलदा घोरा वारिणा भास्करात्मजाः ।
सप्तधा संवृतात्मनस्तमज्जिं शमयन्त्युत ॥
ततस्ते जलदा वर्षे वर्षन्तो ह महौघवत् ।
सुघोरमश्विं सर्वे नाशयन्ति च पावकम् ॥
प्रवृत्तेन तदात्यर्धमन्मसा पूर्यते क्लिप्त ।
अद्रिस्तेजोऽश्रुतत्वात्तदार्द्रं प्रविशत्यपि ॥
नष्टे चान्यौ वर्षशतैः प्रयोदा जलसम्भवाः ।
प्रावयन्तोऽथ सुवनं महाजलपरिखेवैः ॥
धाराभिः पूरयन्तोऽहं चोद्यमानाः स्वयम्भुवा ।
उद्यन्तां सज्जितैश्च वेला इव महौघदधेः ॥
याद्रिद्वीपा तथा पृथ्वी जलेः संक्रादाते शनैः ।
आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमभ्येयु तिष्ठति ॥
पुनः प्रतति तद्भूमौ पूर्यन्ते तेन चार्द्रवाः ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे ४२ अध्यायः ॥ ३३ ॥

मेघस्य उत्पत्तिर्यथा,—

“तेजो ह सर्वभूतेभ्य आदत्ते रश्मिभिर्जलम् ।
समुद्रास्त्वन्मसां योगादश्रयः प्रवहन्त्यपः ॥
ततोऽयनवशात् काले परितप्तो दिवाकरः ।
नियच्छति पयो मेघे मुक्ताशुक्लैर्गभस्तिभिः ॥

अभ्रस्थाः प्रपतन्त्यापो वायुना समुदीरिताः ।
सर्वभूतहितार्थाय वायुभूताः समन्ततः ॥
ततो वर्षति सोऽर्भांसि सर्वभूतविहृदये ।
वायवं क्षतितथैव विदुदग्निममप्रभम् ॥
मेघसानुमिहेत्यातो मेघत्वं यज्जयन्ति च ।
भूमिस्थानि यथा चापस्तदन्तं कवयो विदुः ॥”
चापि च ।

“मेघानां पुनरुत्पत्तौ त्रिविधा योनिरुच्यते ।
अग्निना ब्रह्मणाश्चैव पञ्चजाश्च पृथग्विधाः ।
त्रिधा त्रिधायनात्तेषां वक्ष्यामि वित्तसम्भवम् ॥
आग्नेयाः खन्नजाः प्रोक्तास्तेषां धूमः प्रवर्त्तनम् ।
जाता दुर्दिनवातादये सगुणास्ते अवस्थिताः ॥
महिषाश्च वराहाश्च भक्तमातङ्गरूपिणः ।
भूत्वा धरणिमभ्येत्य रमन्ते विचरन्ति च ॥
जीमूना नाम ते मेघा ये तैभ्यो जीवसम्भवाः ।
विदुर्दुर्गुणविहीनाश्च जलधारावल्ग्विनः ॥
ऋदुसेका महाकाया आवहस्य च सासृगाः ।
क्रोशमानाश्च वर्षन्ति क्रोशाद्वापि वा पुनः ।
पर्वतायनितम्बेषु वर्षन्ति विपिनेषु च ॥
बलाका गर्हभाश्चैव बलाकागर्भधारिणः ।
ब्रह्मजा नाम ते मेघा ब्रह्मनिष्वाससंभवाः ॥
द्वितीयं प्रवहं वायुं मेघास्ते तु समाश्रिताः ।
इतो योजनमानाश्च साहोर्धात् विहता अपि ।
वृष्टिर्गार्हिवस्तेषां धारासाराः प्रकीर्णिताः ॥
शक्नेय पक्षा यच्छिन्नाः पर्वतानां महौघसाम् ।
कामगानां प्रवृत्तानां प्रजानां शिवमिच्छताः ।
पुष्करावर्त्तकास्तने करणेनेह विश्रुताः ॥
नानारूपधराश्चैव महाघोरस्त्रनाश्च ते ।
कल्पान्तवृष्टेः स्रष्टारः सर्वसामर्थिन्यामकाः ।
वर्षन्ति ते युगान्तेषु तृतीयोक्ते प्रकीर्णिताः ॥
अनेकरूपसंस्थानाः पूरयन्तो महौघं जलेः ।
वायुं परिवहन्ते स्युराश्रिताः कल्पसाधकाः ॥
योऽन्यस्याखस्य भिन्नस्य प्राज्ञतप्रभवस्तदा ॥
यस्माद्ब्रह्मा वसुतृपन्नश्चतुर्वक्त्रः स्वयम्भुवः ।
तस्यैवाखस्य पाला हि सर्वे मेघाः प्रकीर्णिताः ॥
तेषामध्यायनं धूमः सर्वेषामविशेषतः ।
तेषां श्रेष्ठस्तु पञ्चन्यस्तारश्चैव दिग्गजाः ॥
गजानां पर्वतानाश्च मेघानां भोगिभिः सह ।
कुलमेकं पृथग्भूतं योनिस्तेका जलं स्तुतम् ॥
पञ्चैव दिग्गजाश्चैव हिमन्तेः शीतवर्म्भान् ।
तुयारवृष्टिं वर्षन्ति हिमशस्यविहृदये ॥”

इति ब्रह्माखे ५८ अध्यायः ॥ ३३ ॥

महारागान्तर्गतरागविशेषः । यथा,—

“भैरवोऽथ वसन्तश्च नटो नारायणस्तथा ।
श्रीरागो मेवरागश्च मङ्गलैः पुरवाङ्मयाः ॥”

तस्य रागिण्यो यथा,—

“ललिता भागवती गौडि नाटौ देवकिरी तथा ।
मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः ॥”
अयं हनुमन्ते यद्वरागो ब्रह्मणो मस्तकात्
निर्गतः । आकाशाज्जात इति च वदन्ति ।
अस्य जातिः यौडवः । अर्थात् घ न घ ष ग
इति पञ्चस्वरमितितः । अस्य गृहं धैवतस्वरः ।

वर्षर्तौ रात्रिशेषे गानसमयः । अस्याकारः ।
सुन्दरपुरुषः । श्यामवर्णः । उष्णीषवद्वहकेशः ।
शाणितखड्गहस्तः । हनुमन्मते अस्य पञ्च-
रागिण्यो यथा । टङ्का १ महारी २ गुर्जरी ३
भूपाली ४ देशकारी च ५ । अस्याष्टपुत्रा
यथा । जलान्वरः १ सारः २ नटनारायणः ३
शङ्कराभरणः ४ कल्याणः ५ गजधरः ६
गान्धारः ७ सहाना ८ । कलानायकमते । अस्य
रागिण्यः षट् यथा । वङ्गाली १ मधुरा २
कामोदा ३ धनाक्षीः ४ तीर्थकी ५ देवाली ६ ।
एतन्मतेऽपि अष्टौ पुत्राः किन्तु नटनारायण-
शङ्कराभरणकल्याणस्यानेकेदारामात्रजलभरता
ज्ञेयाः ॥ सोमेश्वरमते अस्य षड्रागिण्यो यथा ।
महारी १ बौरटी २ सावेरी ३ कौशिकी ४
गान्धारी ५ हरश्चङ्गारी ६ । एतन्मतेऽपि
पुत्राः पूर्ववत् । रागिण्योऽष्टितस्यैतद्भागस्य
वर्षर्तौ गानसमयः ॥ भरतमते तस्य पञ्च
रागिण्यो यथा । महारः १ च्छलतानी २
देशी ३ रतिवल्गुभा ४ कावेरी ५ । तन्मते अष्टौ
पुत्रा यथा । कल्याणः १ वागेश्वरी २ सहाना ३
पुरीया ४ कानरा ५ तिलकः ६ लम्भः ७
शङ्कराभरणः ८ । तन्मते अष्टपुत्राणां भाष्या
यथा । करणाटी १ कादवी २ कदमनाटः ३
पाहारी ४ मालाः ५ परजः ६ नटमञ्जरी ७
शुद्धनटः ८ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥
मेघकफः, पुं, (मेघानां कफ इव ।) करका ।
इति हारावली । ५८ ॥
मेघकालः, पुं, (मेघानां कालः समयः ।) वर्षर्तुः ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, दृष्टुं संहितायाम् ।
६५ । ५८ ।
“स्यलसलितचराणां यत्नयो मेघकाले ।
प्रचुरसलिलदृष्टेः शेषकाले भयाय ॥”)
मेघचिन्तकः, पुं, (चिन्तयतीति । चिन्ति + क्त्वा ।
मेघानां चिन्तकः तस्यैव जलपायित्वात् ।)
चातकपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मेघ-
चिन्तनविशिष्टे, त्रि ॥)
मेघजं, त्रि, मेघभववस्तु । मेघाज्जायते इति व्युत्-
पत्त्या जनधातोः ह्रस्वयेन निष्पन्नम् ॥
मेघजालं, क्ली, (मेघानां जालम् ।) अभ्रियम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
मेघजीवनः, पुं, (मेघो जीवनं जीवनीयायो यस्य ।)
चातकपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
मेघज्योतिः, [सु] पुं, (मेघस्य ज्योतिरभिर्मेघा-
दुत्पन्नो ज्योतिर्वा ।) वज्राभिः । तत्पण्यायः ।
इरम्भदः २ । इत्यमरः । ११३ । १० ॥ मेघस्य ज्योति-
रभिर्मेघज्योतिः । ज्योतिरभौ समाख्यातं
ज्योतिश्चन्द्रो निगद्यते । इति रन्तिः ॥ इरया
जलेन माद्यति दीप्यते इति इरम्भदः । मेघाभिर्हि
जलेनैव दीप्यते । मदीभिर्घञि हर्षे वृष्टु वृष्टु
कीति खः खिलयानिति मन्सौ । अन्योन्य-
संघट्टेन मेवाभिः खल्य यज्जीतिर्वृक्षादौ प्रतति
स इरम्भदः । मेघ इत्युपपत्त्यर्थं तेन चातको-

रपीरम्भदः सोऽपि हि इरया जलेन माद्यतीति ।
कौमुदी । मेघाभ्यादिरिरम्भद इति शब्दार्थः ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥
मेघडम्बरः, पुं, मेघस्याडम्बरः । मेघगर्जनम् ।
यथा,—
“अजाशुहे कृषिशुहे प्रभाते मेघडम्बरे ।
दम्पत्योः कलहे चैव वज्रारम्भे ललुक्रिया ॥”
इत्युद्भटः ॥
मेघतिमिरं, क्ली, (मेघेन तिमिरं अन्धकारी यच्च ।)
मेघाच्छन्नदिनम् । इति हलायुधः ॥
मेघदोषः, पुं, (मेघजनितो दोष इव ।) विद्युत् ।
इति शब्दमाला ॥
मेघनादः, पुं, (मेघं नादयतीति । नट् + णिच् +
अण् ।) वरुणः । (मेघस्य नाद इव नादो यस्य ।)
रावणपुत्रः । इति मेदिनी । दे, ५२ ॥ (यथा,
रवौ । १२ । ७६ ।
“गरुडापातविशिष्टमेघनादास्त्वन्वन्तः ॥”
मेघस्य नादः ।) मेघशब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ७३ । ७ ।
“ते श्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणाः शिखिनल्लाघा ।
प्रयेदुक्तस्तुखा राजन् । मेघनाद इवोत्-
सृक्ताः ॥”)
पलाशवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तण्डुलीय-
श्राकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भाव-
प्रकाशे ।
“तण्डुलीयो मेघनादः काण्डेरस्तण्डुलेरकः ॥”
अस्य गुणादिकं तण्डुलीयशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
दानवमेदः । यथा, हरिवंशे । ३३२ । ३० ।
“सुबाहुर्मेघनादश्च भीमगर्भश्च वीर्यवान् ॥”
मेघसदृशशब्दविशिष्टे, त्रि । यथा, रामायणे ।
२ । १६ । २६ ।
“मेघनादमसम्बाधं मणिहेमविभूषितम् ॥”)
मेघनादजित्, पुं, (मेघनादं जितवानिति । जि +
क्विप् ।) लक्ष्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मेघनादाजुलसकः, पुं, (मेघनादं अनु लक्ष्मीकृत्य
लसति क्रीडतीति । लस + क्त्वा ।) मयूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मेघनादाजुलसही, [न] पुं, (मेघनादमनुलसतीति ।
लस + णिनि ।) मयूरः । इत्यमरः । १२ । ५ । ३० ॥
मेघनामा, [न] पुं, (मेघस्य नाम नाम यस्य ।)
सुसक्तः । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥ (यथायो-
रस्य यथा,—
“सुसक्तो मेघनामा स्यात् ।”
इति गारुड २०८ अध्यायः ॥)
मेघनिर्घोषः, पुं, (मेघस्य निर्घोषः ।) मेघशब्दः ।
तत्पण्यायः । स्तनितम् २ गर्जितम् ३ रचितम्
४ । इत्यमरः । १ । ३ । ८ ॥ ध्वनितम् ५ द्वादितम्
६ । इति भरतः ॥ (मेघस्य निर्घोष इव निर्घोषो
यस्य । मेघतुल्यशब्दविशिष्टे, त्रि । यथा, महा-
भारते । ३ । ७३ । ११ ।
“यदि मां मेघनिर्घोषो गोपगच्छति नैषधः ।
व्यथ चामीकरप्रस्थं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥”)

मेघपुष्पं, क्ली, (मेघस्य पुष्पमिव ।) जलम् । इत्य-
मरः । १ । १० । ५ ॥ पिण्डाभम् । नदीजलम् ।
इति मेदिनी । पे, २८ ॥
मेघपुष्पः, पुं, (मेघ इव पुष्पाति प्रकाशते इति ।
पुष्पविकाशने + अच् ।) शक्रहयः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ श्रीकृष्णाम्बुच ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । ४३ । २१ ।
“तं मन्ये मेघपुष्पस्य जलेन सदृशं हयम् ॥”)
मेघप्रसवः, पुं, (मेघः प्रसवः उत्पत्तिस्थानमस्य
इति ।) जलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेघ-
जाने, त्रि ॥
मेघभूतिः, पुं, (मेघान् भूतिर्जन्तास्य ।) वज्रम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
मेघमालः, पुं, (मेघमाला वर्षनादृश्येन चस्यस्य ।
अश्व आद्यच् ।) रमागर्भनानकल्किदेवपुत्रः ।
यथा । “तथा रमा सिने पत्ने ।” इत्युपक्रम्य ।
“वा पुत्रं तुपुत्रे साध्वी मेघमालवनाहकौ ।
महोत्साहौ महावीर्यौ सुभगौ कल्किमन्ततौ ॥”
इति कल्किपुराणे ५१ अध्यायः ॥
(अक्षद्वीपस्यपद्मनविशेषः । यथा, भागवते । ५ ।
२० । ४१ “सुवर्णं हिरण्यद्यौवो मेघमाल इति सेतु-
धौलाः ॥” राक्षसविशेषः । इति रामायणे ।
३ । २६ । ३१ ॥)
मेघमाला, क्ली, (मेघानां माला ।) मेघश्रेणी ।
तत्पण्यायः । कादम्बिनी २ । इत्यमरः । ११ । २८ ॥
(यथा, उत्तररामचरिते । २ ।
“मेघमालेव वज्राधरादापि विभाष्यते ।”
स्कन्दमातृगणानामन्यतमा । यथा, महाभारते ।
६ । ४६ । २६ ।
“एकवक्त्रा मेघरवा मेघमाला विरोचना ॥”)
मेघयोनिः, पुं, (मेघस्य योनिः उत्पत्तिकारणम् ।)
धूमः । इति शब्दरत्नावली ॥
मेघरागः, पुं, (मेघनामको रागः ।) पट्टरागात्त-
र्गतरागविशेषः । इति हलायुधः ॥ (यथा,
संगीतदर्पणे रागाध्याये । ३१ ।
“भैरवः कौशिकश्चैव हिन्दोको दीपकस्तथा ।
श्रीरागो मेघरागश्च षड्भेदे पुरुषाश्रयाः ॥”)
अस्य विवरणं मेघशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
मेघवर्णा, स्त्री, (मेघस्यैव वर्णोऽस्याः ।) स्त्रियां
टाप् ।) नीलीवर्णः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(मेघतुल्यवर्णे, त्रि । यथा, महाभारते । ३ ।
४६ । १५ ।
“सुसक्तो योत्तरीयेण मेघवर्णेन राजता ॥”)
मेघवर्त्म, [न] क्ली, (मेघानां वर्त्म पण्याः ।) आका-
शम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मेघवद्विः, पुं, (मेघस्य मेघजन्यो वा । यद्विः ।)
वज्राभिः । तत्पण्यायः । इरम्भदः २ । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १६७ ॥
मेघवाहनः, पुं, (मेघो वाहनमस्य ।) इन्द्रः । इत्य-
मरः । ११ । १४७४ (यथा, शिशुपालवधे । १२ । ११५५
“अविलम्बिते लविलपाणिपद्मवः
अयति स मेघमिव मेघवाहनः ॥”)

मेचकः

मेघवैश्व, [न] स्त्री, (मेघानां वैश्व भवनम् ।)
 आकाशम् । इति जटाधरः ॥
 मेघसारः, पुं, (मेघस्य सार इव ।) चीनकपूर्वः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 मेघसुहृत्, [द] पुं, (मेघाः सुहृदो मित्राणि यस्य ।)
 मयूरः । इति हेमचन्द्रः ॥
 मेघस्तनितोद्भवः, पुं, (मेघस्य स्तनितोद्भव उत्-
 पत्तिरस्य । नवमेघशब्देनास्य अङ्कुरोत्पत्ति-
 स्तथात्वम् ।) विकण्टकवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य विकण्टकशब्दे ज्ञेयः ॥)
 मेघाखं, स्त्री, (मेघस्य आख्या नामाख्या ।) सुस्तकम् ।
 इति रत्नमाला ॥
 मेघागमः, पुं, (मेघानां आगमोऽत्र ।) वर्षाकालः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, घटकर्परकाव्ये । २।
 “नवान्मुसन्ताः शिखिनो नदन्ति
 मेघागमे कुन्दसमानदन्ति !”)
 मेघस्नागमनश्च ॥
 मेघानन्दा, स्त्री, (मेघेन आनन्दोऽस्याः ।) वलाका ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 मेघानन्दो, [न] पुं, (मेघेन आनन्दतीति । आ +
 नन्द + णिनि ।) मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मेघान्तः, पुं, (मेघानां अन्तोऽवसानमत्र ।)
 शरत्कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मेघास्थि, स्त्री, (मेघानां अस्थीव ।) करका । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 मेघासदं, स्त्री, (मेघानां आसदं स्थानम् ।)
 आकाशम् । इति धनञ्जयः ॥
 मेघोदरः, पुं, (मेघस्यैव उदरमस्य ।) अर्हन्तिता ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 मेघकं, स्त्री, (मचति वर्णान्तरेण मिश्रीभवतीति ।
 मच् + “कृणादिभ्यः संज्ञायां युन् ।” उणा० ५।
 ३५। इति युन् । ततः “पचिमच्योरिच ।” उणा०
 ५। ३७। इति इत्वं लघूपधगुणः । यदा, मच मचि
 कल्पने + अकन् । मचि परिसुचां नाम्नात्वेत्वम् ।
 मेचकः कृष्णनीलः स्यादतस्मादुप्यसन्निभः । इति
 शब्दार्णवः । युत्पत्तिस्तु मचति मिश्रीभवति
 वर्णान्तरेण इति भरतः । इत्यमरटीकायां रघु-
 नायचक्रवर्ती ।) ओतोऽञ्जनम् । अन्वकारः ।
 इति मेदिनी । के, १४० ॥ नीलाञ्जनम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
 “मेचकं महेनाञ्जनपिण्डवरीषत्कृष्णरुचम् ।”
 इति मोधवकरहस्तस्मिन्निष्ठव्याख्यानेऽतीसा-
 राधिकारे विजयरचितः ॥)
 मेघका, पुं, मयूरचन्द्रकः । श्यामलः । इति
 मेदिनी । के, १४० ॥ (यथा, “मेचकामं आमार-
 धृमाभश्च मसारगन्धकादिमश्मिन्मृद्वौकृतकृष्ण-
 वर्णस्यैव वर्णा मेचक इति जेष्ठादयः प्राहुः
 चिकण्यकृष्ण इत्यर्थः ।” इति रुग्निनिष्ठयस्य
 रक्तपित्तयास्याने विचयनोक्तम् ॥) धूमः ।
 मेघः । शोभाञ्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥
 ग्यामलपुष्पं, जि । इत्यमरः । १। ५। १४४
 (यथा, शिपुपालवधे । ६। २६ ।

मेढ्र

“गजकदम्बकमेचकसुचकै-
 नभसि वीक्ष्य नवान्मुदमन्त्रे ॥”)
 मेचकाभिधा, स्त्री, (मेचकस्याभिधा नामाख्याः ।)
 पातालगड्डीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मेढ, ऋ उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अमिमेदत् । मेदति
 लोकः । उन्माद्यतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 मेढुला, स्त्री, (मेदतीति । मेद् बाहुलकात् उलच् ।
 टाप् च ।) आमलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 मेढः, पुं, (मेदति उन्माद्यतीति । मेद् + अच् ।
 ण्योऽदरादित्वात् चाधुः ।) हस्तिपकः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 मेड, ऋ उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अमिमेडत् । मेडति
 उन्माद्यतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 मेडः, पुं, (मेडत्यनेनेति । मिड् संचने + “दाक्षी-
 प्रस्युजुजस्तुतुदक्षिचिमिड्प्रतदप्रनहः करणे ।”
 ३। २। २२ । इति ड् ।) शिखः । (यथा,
 मनौ । ८। २२२ ।
 “अवमृज्यतो मेडमवशङ्क्यतो गुदम् ॥”)
 स तु गर्भस्य सप्तभिर्मासैर्भवति । इति सुख-
 बोधः ॥ (यथा, “अवयनयनवदनप्राणगुदमेडाणि
 नवस्रोतांसि नराणां बहिर्मुखान्येतान्येव ॥” इति
 सुश्रुते शारीरस्थाने गन्धमेऽध्याये ॥ शिरः
 पथ्यन्तं गताया वज्रनाथा मूलस्थानम् । यथा,
 पूर्णानन्दकृतपट्टचक्रनिरूपण । “वज्राख्या
 मेडदेशाच्छिरसि परिगता मध्यमे स्याज्जुलनी ।”
 मेडस्याप्रावृत्तत्वं जन्मान्तरे कृतस्य महापापस्य
 चिह्नं कुष्ठविशेषः । यथा, भविष्यपुराणीय-
 मन्थतन्त्रघटाध्याये ।
 “श्चण्ड कुष्ठगणं विभ्र । उत्तरोत्तरतो गुदम् ।
 विचर्चिका तु दुश्कर्मा चर्चरीयस्ततोयकः ॥
 विकृष्टं त्रैलोक्यं च हृण्यते तेषां कम् ।
 येषां मध्ये तु यः कुष्ठो गर्हितः सर्वकर्मसु ॥
 त्रयवत्सर्वगात्रेषु गण्डे भाले तथा नसि ॥”
 दुश्कर्मा अपावृत्तमेडः इति स्मृतिसंग्रहितारः ॥
 पञ्चभूतानां मध्ये पृथिव्या रजोगुणांशत उत्-
 पन्नो मेडः तथाच वेदान्तपञ्चदश्याम् ।
 “रजोऽंशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्र-
 याणि तु ।
 वाक्पाणिपादपायूपस्याभिधानानि चक्षुरे ॥”
 उपस्येन्द्रियं नाम उपस्यत्यतिरिक्तं उपस्याश्रयं
 मृज्यशक्तीसर्गशक्तिमदिन्द्रियं इत्याह्वानात्स-
 विवेके शहराचार्यः । अस्य लक्षणादिकं लिङ्ग-
 शब्दे उपस्यशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥) मेघः । इत्य-
 मरः । २। ६। ६६ ॥ (यथास्य पर्यायः ।
 “मेढो मेढो हृद्दो मेघ उरभ उरयोऽपि च ।
 चाविर्हृन्निष्ठयोर्णाधुःकथ्यन्ते तद्गुणा अथ ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
 मेडशङ्खी, स्त्री, (मेडस्य शङ्खमिव शङ्खमस्याः ।
 गौरादित्वात् ङीष् ।) मेघशङ्खीवृक्षः । इति
 रत्नमाला ॥

मेदः

मेदः, पुं, हस्तिपकः । इति हारावली ॥
 मेण्डः, पुं, हस्तिपकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मेण्डः, पुं, मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥
 मेथ, ञ ऋ सङ्गे । वधे । मेधायाम् । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-सङ्गे अक०-वधे-मेधा-
 याश्च सक०-सेट् ।) ञ, मेथति मेथते धीरो
 गुणिना सङ्गत इत्यर्थः । ऋ, अमिमेथत् ।
 मिमेथ । इति दुर्गादासः ॥
 मेथिः, पुं, (मेथन्ती पशवोऽवेति । मेथ सङ्गे +
 “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४। ११७ । इति
 इन् ।) खले पशुबन्धनार्थंस्तदार । मेड काठ
 इति भाषा । यथा,—
 “मेधिमैथिः खलेवाली खले गोबन्धदार यत् ।”
 इति हेमचन्द्रः । ३। ५५८ ॥
 (स्त्री, मेथिका । तत्पर्यायो यथा,—
 “मेथिका मेथिनी मेथिर्दोपनी बहुपत्रिका ।
 बोधिनी बहुबीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा ॥
 वज्ररी चन्द्रिका मन्था मिश्रपुष्पा च कैरवी ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 कश्चित् मेथीति पाठो दृश्यते ॥)
 मेथिका, स्त्री, (मेथतीति । मेथ् + णिच् । टाप्
 अत इत्वम् ।) चूपविशेषः । मेथिप्राक इति
 भाषा । तत्पर्यायः । मेथिनी २ मेथी ३ दीपनी ४
 बहुपुत्रिका ५ बोधिनी ६ गन्धबीजा ७ ज्योतिः ८
 गन्धफला ९ वज्ररी १० चन्द्रिका ११ मन्था १२
 मिश्रपुष्पा १३ कैरवी १४ कुञ्चिका १५ बहु-
 पर्णी १६ पीतबीजा १७ अस्या गुणाः । कटु-
 त्वम् । उष्णत्वम् । रक्तपित्तप्रकोपणत्वम् । अरी-
 चकहरत्वम् । दीपिकारित्वम् । वातघ्नत्वम् ।
 दीपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ मेथी
 वनमेथी । तथोर्नामगुणाः ।
 “मेथिका मेथिनी मेथी दीपनी बहुपत्रिका ।
 बोधिनी गन्धबीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा ॥
 वज्ररी चन्द्रिका मन्था मिश्रपुष्पा च कैरवी ।
 कुञ्चिका बहुपर्णी च पीतबीजा सुनिच्छदा ॥
 मेथिका वातघ्नमनी स्नेहघ्नी चरनाग्निनी ।
 ततः स्वल्पगुणा वन्या वाजिनां सा तु पूजिता ॥”
 इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 मेथिनी, स्त्री, (मेथतीति । मेथ् + णिनि । ङीष् ।)
 मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मेथी, स्त्री, (मेथिः + कृदिकारादिति पञ्चे ङीष् ।)
 मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्तम्भः ।
 यथा, शतपथब्राह्मणे । ३। ५। ३। २१ ।
 “विष्णवे त्वेति मेथीसुपनिहन्तीतरतस्ततो
 यदु च मानुषे ॥”
 “मेथी स्तम्भम् ।” इति तज्ज्ञाप्यम् ॥)
 मेद, ऋ ञ वधमेधयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ऋ, अमिमेदत् ।
 ञ, मेदति मेदते शास्त्रार्थं शिष्यः धारयतीत्यर्थः ।
 मिमेदः । इति दुर्गादासः ॥
 मेदः, [य] स्त्री, (मेदति चिद्यतीति । मिद् +
 “सर्वधातुभ्योऽसुन् ।” उणा० ४। १८८ । इति

मेदः

अमुन् ।) मांसप्रभवधातुविशेषः । तत्पर्यायः ।
वपा २ वसा ३ । इत्यमरः । १०।६।६४॥ मेदः ४ ।
अकारान्त इति भरतः ॥ अस्य गुणाः । वात-
नाशित्वम् । क्षणपित्तकफदाहत्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥ अथ मेदसः स्वरूपमाह ।
“यस्मांश्च स्वाग्निना पक्वं तन्मेद इति कथ्यते ।
तदतीव गुरु स्निग्धं वलकायंतिदृश्यम् ॥”
अथ मेदसः स्थानमाह ।
“मेदो हि सर्वभूतानामुदरेष्वस्थिषु स्थितम् ।
अतएवोदरे दृढिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रोगविशेषः । तत्र मेदसो विप्रलङ्घं निदान-
माह ।

“अथायामादवास्त्रप्रक्षेपलाहारासेविनः ।
मधुरोऽमरसः प्रायः स्नेहान्मेदो विवर्धयेत् ॥”
अमरसः आमद्रवः । तथा च सुश्रुतः ।
आमद्रवान्नरसो मधुरश्च भवतीति । मेदसो-
ऽतिप्रवृद्धौ वैगुण्यमाह ।

“मेदसावृतमार्गत्वात् पुष्पान्धन्ये न धातवः ।
मेदस्तु चीयते तस्मादशक्तः सर्वकर्मसु ॥”
अन्ये धातवः अस्यादयः शुक्रान्ताः । न पुष्पान्ति
न पुष्टा भवन्ति । चीयते सञ्चितं भवति वर्धते
इति यावत् । तस्मात् मेदसो सर्वकर्मसु
अशक्तः स्यात् । मेदसः सौकुमार्यात् । अपरा-
नपि दोषानाह ।

“चुदश्वासदृषामोहस्रप्रक्रन्थनसादनेः ।
युक्तः क्षुत्स्विददौर्गन्धेरल्पप्राणोऽल्पमैधुनः ।
मेदसः स्नेहदौर्गन्थाज्जायन्ते जन्तवो नरः ॥”
क्रन्थनं उच्छ्वासवरोधः । कथेन चुर्चुर इत्यर्थः ।
जन्तवः क्रिमयः । मेदसः स्थानमाह ।

“मेदस्तु सर्वभूतानामुदरेष्वस्थिषु स्थितम् ।
अतएवोदरं दृढिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् ॥”
मेदस्विनोऽपि वृद्धौ हेतुमाह ।

“मेदसावृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।
चरन् सन्तुल्यत्यग्निमाहारं शीघ्रयत्यपि ॥
तस्मात् शीघ्रन्तु जरयत्याहारश्चापि काङ्क्षति ।
विकारान् सोऽश्नुते घोरान् कांश्चित् काल-
यतिक्रमात् ॥”

सन्तुल्यति प्रदीपयति । स मेदसो आहारं
शीघ्रं जरयति पुनर्भोक्तुं काङ्क्षति स दौर्भाग्यः
कालयतिक्रमात् भोजनकालातिक्रमात् । कां-
श्चिद्विकारान् वातपित्तकरान् घोरान् अश्नुते
प्राप्नोति । एते वातपित्ते मेदसावरुहे विंशधा-
दुपद्रवकरे इत्याह ।

“एतादुपद्रवकरौ विशेषात् पित्तमारुतौ ।
एतौ हि दृढतः स्थूलं वनं दावानलो यथा ॥”
एतौ पित्तमारुतौ मेदसा रुद्धमार्गत्वात् कोष्ठ-
मध्ये प्रवृद्धौ सन्तौ विशेषादुपद्रवकरौ दृढतः
नाशयेताम् । मेदसोऽतिवृद्धिर्विनाशहेतुत्वमाह ।
“मेदस्यतीवसंवृद्धे सद्यैवानिलादयः ।
विकारान् दाहयान् कृत्वा नाशयन्ताश्च जीवि-
तम् ॥”

मेदः

विकारान् प्रमेहपिडकज्वरभगन्दरविद्रधिवात-
रोगाणामन्यतमान् । अतिस्थूलतया वैगुण्य-
माह ।

“अतिस्थूलेषु संवृष्टा विसर्पाः सभगन्दराः ।
ज्वरातीसारमेहार्शः स्त्रीपदा यथिकादयः ॥”
अतिस्थूलस्य लक्षणमाह ।

“मेदो मांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः ।
अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥”
अयथोपचयोत्साहः न यथा उपचयो मांसोप-
चयः उत्साहो वलश्च यस्य सः ॥३॥६॥ अथ
मेदस्य चिकित्सा ।

“पुराणाः शालयो सुज्ञाः कुलत्योद्दालकोद्वावाः ।
लेखना वस्तयश्चापि सेया मेदस्विना सदा ॥
अमत्तिन्तायवायाध्वचौद्रजागरणप्रियः ।
हन्त्यवश्यमतिस्यूक्ष्णं यवश्शामाकभोजनः ॥
चारं वातारिपत्रस्य हिङ्गुयुक्तं पिवेन्नरः ।
सहितं भक्तमण्डेन मेदोदृढिनिवृत्तये ॥
गुडचौत्रिफलाकायः पीतो मेदोदरः कृतः
गुडचौत्रिफलाकायस्तथा लोहरजोयुतम् ।
चौद्रेण त्रिफलाकायः पीतो मेदोदरः परः ॥
प्रातर्मधुयुतं वारि सेवितं स्यूक्ष्णनाशनम् ।
उष्णसन्नस्य मण्डं वा पिवेत् कृशतनुर्भवेत् ॥
योषामित्रिफलासुस्तविडङ्गैर्गुग्गुलुं समम् ।
स्वादेन सर्वान् जघेदोगान्मेदः श्लेष्मावतजान् ॥
पिप्पली मधुना सेया मेदः कफविनाशिनी ॥

घृत्तरपत्रस्वरसेन गाढ-

सुहर्जनं स्यूक्ष्णहरं प्रदिष्टम् ॥

वासादलरसो लेपांश्च सचूर्णेन संयुतः ।
विल्वपत्ररसो वापि देहदौर्गन्धनाशनः ॥
निम्बपत्रस्वरसः प्रक्षितकक्षादियोजितं जयति ।
दग्धहरिद्रोहर्जनमचिराच्चिरदेहदौर्गन्धम् ॥
शिरायलामल्लकहेमलोभे-
स्त्वग्दोषसंस्नेहदरः प्रघर्षः ।
शरीरदौर्गन्धहरः प्रदेहः
पत्राम्लोप्राभयचन्दनानाम् ॥”

(शरीरस्थान पत्रं ग्राह्यं यवद्वारात् । लाम-
ल्लकं सुगन्धितविशेषरुदकामे उशीरं
ग्राह्यम् । हेम नागकेशरम् । अम्बु बालकम् ।
अभयं उशीरम् ।

“हरितकीं तु संपिप्य देहसुहर्जनं नरः ।
पश्चात् स्नानं प्रकुर्वीत देहस्नेहोपशान्तये ॥
वकुलस्य दलेः सन्ध्यावारिणा परिपेषितैः ।
देहसुहर्जयेत् पश्चाद्हरितक्या सुपिष्टया ॥
भूय उहर्जनं कुर्यात् पश्चात् स्नानं समाचरेत् ।
प्रस्नेदान् सुयते शीघ्रं मेदोदृढिसमुद्भवात् ॥”

इति मेदोऽधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥
(तथास्य विशेषः । यथा,—
“मेदः स्नेहस्नेहो दृढत्वं पुष्टिमस्याश्च ॥”
अस्य चौणलक्षणं यथा,—
“मेदः क्षये स्त्रीहामिदृष्टिः सन्निग्रह्यता रौक्ष्यं
मेदुरमांसप्रार्थना च ॥” अस्यातिवृद्धिलक्षणं
यथा,—

मेदिनी

“मेदः क्षिग्धाङ्गतासुदरपार्श्वदृढिं कासश्वासा
दौन् दौर्गन्धश्च ॥”

“पूर्वः पूर्वोऽतिवृद्धत्वादर्थेहि परं परम् ।
तस्मादतिप्रवृद्धानां धातूनां ह्रासनं हितम् ॥”
“अपवेददृढवेचापि दोषधातुमलान् भिषक् ।
तावदधावदरोगः स्यान्नरो रोगसमन्वितः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १५ अध्यायः ॥

“तृतीया मेदोदरा नाम मेदो हि सर्वभूताना-
सुदरस्यमन्वस्थिषु च महत्सु च मज्जा भवति ॥
इति तत्रैव शारीरस्थाने ४ अध्याये ॥)

मेदः, पुं, (मेदाति स्निह्यतीति । मिदृ + अच् ।
वपा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

‘दृष्ट्याकण्डुकमिहरो मलमो मेदकुष्ठहा ॥’

इति भरतधृतशालिहोत्रः ॥)

स्नेच्छजातिविशेषः । इति जटाधरः ॥ अल-
खुषा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ऐरावतकुलजी
नागविशेषः । यथा, महाभारते १।१५.७।११।

“विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः ।
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा ह्यववाहनम् ॥”)

मेदकः, पुं, (मिदृ + क्णुल् ।) जगलः । इत्यमरः
२ । १० । ४२ ॥ मेदा इति भाषा ॥

मेदनः, पुं, (मेदात् जायते इति । जन् + डः ।)
भूमिजगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेदो-
भवश्च ॥

मेदःचारा, स्त्री, (मेदः चारोऽस्याः ।) मेदा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विदितिरस्या मेदाशब्दे
ब्रूया ॥)

मेदकृत, स्त्री, (मेदः करोतीति । मेद + कृ +
क्तिप् ।) मांसम् । इति हेमचन्द्रः ॥

मेदा, स्त्री, (मेदो अस्याः अस्तीति । मेद +
अच् । टाप् ।) अष्टवर्गप्रसिद्धोषधिविशेषः ।
तत्पर्यायः । मेदोद्भावा २ जीवनी ३ अष्टा ४
मण्डिच्छिद्रा ५ विभावरी ६ । इति रत्नमाला ॥
वसा ७ खल्यपर्णिका ८ मेदःचारा ९ स्नेह-
वती १० मेदिनी ११ मधुरा १२ क्षिग्धा १३
मेघा १४ द्रवा १५ चाक्षी १६ शल्यदा १७
बहुरन्धिका १८ पुरुषदन्तिका १९ । अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तादाहानि-
काशराजयक्ष्मज्वरनाशित्वम् । वातदोषकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य लक्षणं यथा,
“शुक्रकन्दो नखच्छेदो मेदो धातुमिव श्रवेत् ।
यः स मेदेति विज्ञेयो जिज्ञासातत्परैर्जनैः ॥”

मेदामहामेदास्थाने शतवरी मूली । इति
भावप्रकाशः ॥ अस्या विवरणं महामेदाशब्दे
ब्रूयम् ॥ (अनुकल्पोऽस्या यथा । “मेदाभावे
चाश्वगन्वा ॥” इति वैदकपरिभाषायाम् ॥)

मेदिनी, स्त्री, (मेदोऽस्या अस्तीति । मेद +
इति । ङीप् ।) मेदा । काश्मरी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । ३ ॥
मेदो विदतेऽस्यां मेदिनी सान्ताप्तेदःशब्दादिन्
सलोपश्च निपात्यते इति परे । समते मेदः
समानार्थोऽदन्तो मेदशब्दोक्तिः । दृष्ट्याकण्ड-

मेदिना

मेधा

मेधावी

कमिहरो मनप्रो मेदकुडहेति शालिहीनः ।
 नेकाजादिति इन् । यथा चांक्तम् ।
 “मधुकैटभयारासीस्मेदसैव परिमुना ।
 तेनयं मेदिनी देवी प्रोच्यते त्रसवादिभिः ॥”
 मेदनीति वा मेदिनी इति वा स्त्रिंशद्वादि-
 त्वादिभिः । इति नष्टीकायां भरतः ॥ (एनन्नाम-
 निरुक्तिर्यथा, देवीभागवते । १ । ६ । ८३-८४ ।
 “गतप्राणौ तदा जातौ दानवौ मधुकैटभौ ।
 सागरः सकलो व्याप्तस्तदा वै मेदसा तयोः ॥
 मेदिनीति ततो जातं नाम पृथगाः समन्ततः ।
 अभ्यास्य नृत्तिका तेन कारयेन तुनीचराः ॥”
 अपि च । तत्रैव । ३ । १३ । ८ ।
 “मधुकैटभयोर्मदःसंयोगास्मेदिनी स्मृता ।
 धारणाच्च धरा प्रोक्ता पृथ्वी विस्तारयोगतः ॥”
 तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
 “श्रूयतां वसुधाजन्म सर्वमङ्गलकारणम् ।
 विप्रनिष्करं पापनाशनं पुण्यवर्धनम् ॥
 अहो केचिद्वदन्तीति मधुकैटभमेदसा ।
 वभूव वसुधाजन्म तद्विबुधमतं श्रुत्वा ॥
 जघतुर्नौ पुरा विष्णुं तुष्टौ युद्धेन तजसा ।
 आत्रा वध न यत्रोर्वो प्रायसा संवृतेति च ॥
 तयोर्वीर्यनकात्वेन प्रत्यक्षा सा भवेत् स्फुटम् ।
 ततो वभूव मेदस मरणस्थान्तरं तयोः ।
 मेदिनीति च विख्यातेत्युक्ता येस्तत्तत् श्रुत्वा ॥
 जलधौता कृशा पूर्वं वर्हिता मेदसा यतः ।
 कथयामि च तत्त्व सार्धं सर्वसम्मतम् ॥
 पुरा श्रुतं यत् श्रुत्वा धर्मवक्त्राच पुष्करे ।
 महाविराट्शरीरस्य जलस्यस्य चिरं स्फुटम् ॥
 मलो वभूव कालेन सर्वज्ञापको भुवम् ।
 य च प्रविष्टः सर्वेषां तज्जोन्वा विवरेषु च ॥
 कालेन महता तस्माद्भूव वसुधा सुते ! ।
 प्रत्येकं प्रतिलोनाच भूषेण वा स्थिरा स्थिता ॥
 आविर्भूता तिरोभूता वा जले च पुनः पुनः ।
 आविर्भूता स्फुटकाले तज्जलोपमवस्थिता ।
 प्रकृते च तिरोभूता जलाभ्यन्तरवस्थिता ॥”
 इति श्रीब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे नारायणनाम्न-
 र्वादे पृथियुपाख्याने ७ अध्यायः ॥
 मेदिनीद्रवः, त्रि, (मेदिन्याः द्रवः ।) धूलिः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 मेदुरः, त्रि, (मेद्यति स्त्रियतीति । मिद् + “भङ्ग-
 भासमिदो दुरच्” । ३ । २ । १६१ । इति दुरच् ।)
 क्षतिशयस्त्रिभुवः । तत्प्रणयः । सान्द्रस्त्रिभुवः २ ।
 इत्यमरः । ३ । १३० ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । १ ।
 “मेघैर्मेदुरमन्वरं वनसुवः क्षामाक्षमाण्डमै-
 नंस्तंभीयरयं त्वमेव तदिदं राधे ! स्पर्शं प्रापय ॥”)
 मेदुरा, स्त्री, (मेदुर + टाप् ।) काकोली । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्याः काकोली-
 प्राप्ये जीवाः ।)
 मेदीज, स्त्री, (मेदसो जायते इति । जन् + रुः ।)
 म्रिषि । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मेदीकृपा, स्त्री, (नेदाद्वद्वोऽस्याः ।) मेदा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

मेदीन्ः पुं, (मेदीवहुलः अन्ः ।) वर्णसङ्करजाति-
 भेदः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । १० । १८८ ।
 “मेदीन्चुचुमदगूनामारण्यपशुहिंसनम् ॥”
 कश्चिन् मेदीन् इत्यपि पाठः ॥)
 मेदीवती, स्त्री, (मेदीवस्याः अस्तीति । मेदस् +
 मतप् । मस्य वः ।) मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (मेदीविशिष्टे, त्रि ॥)
 मेध, ऋ ण वधमेधासङ्गेषु । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा० उभ०-वधे सक०-अन्वय अक०-सेट् ।)
 ऋ, अमिमेधत् । ण, मेधति मेधते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 मेधः, पुं, (मेध्यते वध्यते पश्चादिरच्चेति । मेध +
 घञ् ।) यज्ञः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
 भारते । १ । १२३ । ३६ ।
 “ग्रामणीश्च महीपालानंघ्रिजित्वा महायतः ।
 भ्रातृभिः सहितो वीरस्त्रीन् मेधानाहुरिष्यति ॥”
 हविः । इति ऋग्वेदे । १० । १०० । ६ । मन्त्र-
 भाष्ये सायणः ।)
 मेधा, स्त्री, (मेधते सङ्गच्छते अस्यामिति । मेध +
 “विद्धिदादिभ्योऽङ्” । ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् ।
 टाप् ।) धारणावती बुद्धिः । इत्यमरः । १ । १५ । १ ।
 धारणाशक्तियुक्ता धीर्मेधा मेधते सङ्गच्छतेऽस्यां
 सर्वं बहुश्रुतं विषयीकरोति इति वा मेधा मेध-
 न सङ्गे मेधायां समक्तात् सरोरिताः आपवहु-
 श्रुतविषयीकरणं धारणा यदुक्तं धारणा बुद्धि-
 गुणविशेषः इति ॥ इति भरतः ॥ ३ ॥ (यथा,
 सुखकोपनिषदि । ३ । २ । ३ ।
 “नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
 न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
 यमेवैष दृश्यते तेन लभ्य-
 स्तस्यैव आत्मा विदुष्यते तन् स्खाम् ॥”)
 मेधाकरं औषधं यथा,—
 “शृङ्गार्थी वचा सोमा ब्राक्षी ब्रह्मसुवर्चला ।
 अभया च गुडुची च अट्कृष्णकवाङ्गुची ।
 एतेरजसमैर्भागैर्घृतं प्रस्यं विपाचयेत् ॥
 कण्टकायां रसं प्रस्यं दृढत्वा च समन्वितम् ।
 एतद्ब्राक्षीघृतं नाम स्मृतमेधाकरं परम् ॥”
 इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥ ० ॥
 मेधाकरगणो यथा । सतताध्ययनम् । तत्त्व-
 ज्ञानकथा । श्रेष्ठतन्त्रशास्त्रावलीकनम् । सहि-
 चाचार्यसेवा च । इति पुराणम् ॥ (दक्षप्रजा-
 पतिकन्याविशेषः । यथा,—
 “कौर्निजन्मो घृतमिमेधा पुष्टिः अह्ना क्रिया
 मतिः ॥”
 इति वद्विपुराणे गणपदेनामाध्याये ।
 धनम् । इति निघण्टुः । २ । १० ॥ “मिष्ट मेध
 यज्ञमे च । चकारात् हिंसामेधयोश्च । मिधः
 सङ्गत्थः । इति साधवः । घञ् । यज्ञच्छतेऽनेन
 सर्वं तद्वता हिंस्यते वा तद्वान् चौरादिभिः
 भ्रान्ति चैवार्थकारणात् इति महाभारतम् ॥
 यज्ञा, मती धीयते अर्चयितव्यं इत्यतः दातव्य-
 मिति धनवता दुष्टौ धनं धार्यते । तत्र मति-

शब्द उपपदे धातोः घञर्थे कविधानम् इति
 कः । एषोदरादित्वात् मतिशब्दस्य मेभावः ।”
 इति तज्ज्ञाये देवराजयन्त्रा ॥)
 मेधाः, [स्] पुं, (मेधते इति । मेध् + असन् ।)
 स्वायम्भुवमनुपुत्रः । यथा,—
 “अग्निप्रश्नाग्निवाहुश्च सहः सवल एव च ।
 ज्योतिष्मान् दुतिमान् ह्यथो मेधा मेधातिथि-
 व्यसुः ।
 स्वायम्भुवस्यास्य मनोर्द्वैते वंशवर्धनः ॥”
 इति मातृस्ये ६ अध्यायः ॥
 मेधाकृन्, स्त्री, (मेधां करोतीति । कृ + कृप् ।)
 सितावरणाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेधा-
 कारकं, त्रि ॥
 मेधाजिन्, पुं, (मेधां जितवानिति । जि + कृप् ।)
 कात्यायनसुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मेधातिथिः, पुं, (मेधायाः धारणावदुद्दिष्टतिथि-
 रिव ।) मनुवंहिताटीकाकृत् । सुनिविशेषः ।
 यथा, श्रीभागवते । १ । १६ । १० ।
 “मेधातिथिर्देवल आर्चयेद्यो
 भरद्वाजो गौतमः पिप्पलादः ॥”
 (प्रियव्रतपुत्रः च च शाकहीपाधिपतिः । यथा,
 श्रीमद्भागवते । ५ । २० । २४—२५ ।
 “यस्मिन् हि शाको नाम महीरुहः स्वदेव-
 यपदेशकः । यस्य ह महासुरभिगन्धर्वोप-
 मनुवासयति । तस्यापि प्रियव्रत एवाधिपति-
 र्नाम्ना मेधातिथिः ॥” ॥ सप्तदश द्वापरयुगस्य
 यासः । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३० ।
 “मेधातिथिः सप्तदशे व्रतौ लुष्टादृष्टे तथा ॥”
 प्रजापतेः कर्दमस्य पुत्रः । यथा, मार्कण्डेये ।
 ५३ । १५ ।
 “अग्निप्रो मेधातिथिश्च वपुर्वाश्च तथापरः ॥”
 दक्षसर्वार्थमन्त्रनरे सप्तर्षीणामेकतमः । यथा,
 मार्कण्डेये । ६४ । ८ ।
 “मेधातिथिर्वसुः सत्यो ज्योतिष्मान् दुतिमां-
 क्षया ।
 सप्तर्षयोऽन्यः सवलस्तथान्यो ह्ययवाहनः ॥”
 नदीविशेषे, स्त्री । यथा, महाभारते । ३ ।
 २२१ । २६ ।
 “चर्मण्यतो मही चैव मेधा मेधातिथिस्तथा ।
 ताम्रावती वेचवती नद्यस्त्रिषोऽथ कौशिकी ॥”
 मेधाकृन्, पुं, (मेधया रुद्र इव ।) कालिदासः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मेधावती, स्त्री, (मेधा देयस्त्विन अस्ति अस्याः
 इति । मेधा + मतप् । मस्य वः । टोप् । मेधा-
 वर्धकत्वादस्यास्तथात्वम् ।) महाज्योतिष्मती ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ मेधाविशिष्टा च ॥
 मेधाविनी, स्त्री, (मेधास्याः अस्तीति । मेधा +
 “असुमायामेधासजो विनिः” । ५ । २ । १२१ ।
 इति विनिः । ततो टोप् ।) व्रजण्यः यज्ञी ।
 इति मेदिनी । ने, २०४ ॥
 मेधावी, [न] पुं, (मेधास्त्वस्येति । मेधा + “असु-
 मायामेधासजो विनिः” । ५ । २ । १२१ । इति

विनिः) शुक्रपत्नी । इति मेदिनी । ने, २०४ ॥
महिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ पण्डितः । इति
हेमचन्द्रः । ३६ ॥ व्याडिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(कस्यचित् ब्राह्मणस्य पुत्रः । यथा, महाभारते,
१२ । १७५ । ३ ।

“दिवातेः कस्यचित् पार्थ ! स्वाध्यायनिरतस्य
वै ।

बभूव पुत्रो मेधावी मेधावी नाम नामतः ॥”
मेधायुक्ते, त्रि । इति मेदिनी । ने, २०४ ॥
(यथा, रामायणे । १ । ४ । ६ ।

“स तु मेधाविनो दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ ।
वेदोपबृंह्यायां तावदाहृत्य प्रभुः ॥”

तद्देहिक्पण्यायः । विप्रः १ विप्रः २ यतुशः ३
धौरः ४ वेनः ५ वेधाः ६ कण्डः ७ ऋतुः ८
नवेदाः ९ कविः १० मनोवी ११ मन्वाता १२
विधाता १३ विप्रः १४ मनश्चित् १५ विप्रश्चित्

१६ विप्रम्वयः १७ आकनियः १८ उज्जिजः १९
कौत्तावः २० अह्नातयः २१ मतयः २२ मतुधाः
२३ वाधतः २४ । इति चतुर्विंशतिर्मेधावि-
नामानि । इति वेदान्तवर्णनम् । ३ । १५ ॥

मेधिः, पुं, (मेधते खले स्थाप्यते इति । मेध +
“सन्ध्यातुभ्य इत् । उणा० ४ । ११३ । इति इत् ।)

खले पशुबन्धनार्थं स्थाप्यते । इत्यमरः । २ ।
६ । १५ ॥ खले धान्यमर्हन्स्यानमर्थं पशुबन्धन-
निमित्तं निहितं यद्वा रस मेधिः । मेध इति
ख्यातिः । इति भरतः ॥ तत्पण्यायः । मेधिः ३
खलेवाली ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ अथ स्थापन-
दिनं तत्र वारौ शुक्रद्वयसती । नक्षत्राणि
देवती खाती हस्ता ज्ञान नगशिरश्च । तत्र
जलं स्थिरम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

मेधिरः, त्रि, (मेधास्यास्तीति । मेधा + “मेधारणा-
भ्यामिरञिञ्चौ वक्तव्यौ ।” ५ । २ । १०६ । इति
काशिकोक्त्या इत् ।) मेधावी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । २५ । २० ।

“तं विन्ध्य मेधिर ! दिवश्च न्नाच राजवि ।”
“हे मेधिर ! मेधाविन् । वदस्व ।” इति तद्वाक्यं

चाययः ॥ यज्ञवान् । अविष्णान् । यथा, ऋग्-
वेदे । १० । १०० । ६ ।

“दन्त्यस्य सुसुतं देवं सप्रीमिर्गृधिरिता
मेधिरः कविः ।”

“मेधो यज्ञः अविवां तद्वान् ।” इति तद्वाक्यं
चाययः ॥)

मेधिष्ठः, त्रि, (ययमेधामतिशयेन मेधावीति । मेधा-
वित् + “अतिशयने तसविष्ठौ ।” ५ । ३ । ५५ ।
इति डेडुन् । “विन्मत्तोलुक् ।” ५ । १ । ६५ ।
इति विनिर्लुक् ।) अतिशयमेधायुक्तः । इति
याकरयम् ॥

मेधं, त्रि, (मेधते इति । मेध + “अष्टलोर्यत् ।”
३ । १ । १२४ । इति यत् । यद्वा, मेधामर्ह-
तीति । मेधा + अष्टलोर्यत् यत् ।) पवित्रम् ।

इत्यमरः । ३ । १ । ५५ ॥ (यथा,—
“ज्ञानेन मेधमस्त्रिजम्मेधं ज्ञानतो भवेत् ।

ब्रह्मज्ञाने ससुत्पन्ने मेधामेधं न विद्यते ॥”

इति चिन्तामणिधृतवचनम् ॥)

“पवित्रः प्रयतः पूत इति ब्रह्मवर्गे प्राणिविषय-
मात्र उक्तं इह त्वप्राणित्रये ।” इति भरतः ॥

“पूतं मेधं पवित्रं स्याद्वाही प्रयतनिर्मेजम् ।
निशोध्यं शोधितं नृदं निर्निक्तमनवस्करम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥
(नित्यमेधम् । यथा, मनुः । ५ । १२६ ।

“नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्ये यच्च प्रसारितम् ।
ब्रह्मचारिगतं मेधं नित्यमेधमिति स्थितिः ॥”

शुचिः । इति मेदिनी । ये, ४७ ॥ (यथा,
अनर्घराघवे । २ । १४ ।

“तत्तादृक् दृश्यपूजकोपनयनक्षेत्राच्चिर-
देविभि-

र्मैध्या वल्लतरौ विहस्य वटुभिः सोल्लुखमान-
भ्यते ॥”

मेधाजनकः । यथा,—
“मखकपर्णाः सरवः प्रयोज्यः
क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णं ।
रसो गुडूच्यास्तु समूलपुण्याः
कल्कः प्रयोज्यः खलु शस्त्रपुण्याः ॥
आयुः प्रदान्यामयनाशनानि
यलामिषयस्वरवर्णनानि ।
मेधा विशेषण च शस्त्रपुण्यौ ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)
मेधः, पुं, (मेधायै हितः । मेधा + “उगवादिभ्यो
यत् ।” ५ । १ । २ । इति यत् ।) खदिरः ।

यवः । कृगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मेधा, स्त्री, (मेधायै हिता । मेधा + यत् । टाप् ।)

रक्तवचा । रोचना । इति मेदिनी । ये, ४७ ॥
केतकी । ज्योतिष्मती । शृङ्गपुष्पी । त्राक्षी ।
श्वेतवचा । शमी । मण्डूकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (नदीविशेषः । यथा, महाभारते ।
३ । २२१ । २३ ।

“चर्मैस्त्वती मही चैव मेधा मेधातिथिस्तथा ॥”
मेनका, स्त्री, (मन्वते इति । मन् + “मनेराशिधि
च ।” इति डुन् । ततः “नश्मिन्वोरनिच्येत्वं
वक्तव्यम् ।” ६ । ४ । १२० । इत्यत्र काशिकोक्त्या
अकारस्य एत्वम् ।) सर्वेष्टा । इति शब्दरत्ना-
वली । तस्याः कन्या शृङ्गन्तका । यथा,—
“विश्वामित्रात्मजैवाहं व्यक्ता मेनकाया वने ।
वेदैतद्गगवान् कण्वो वीर ! किं करवाम ते ॥”
इति श्रीभारवते । ६ । २० । १३ ॥

(मेनेव । मेना + स्त्री कन् ।) उमामाता । यथा,
“ततः प्रीतास्तु पितरस्तां ददुस्सनया निषातम् ।
मेनां देवाश्च श्रौताय हिमयुक्ताय वै ददुः ॥
तां मेनां हिमवांस्तस्या प्रसादहेतवेभ्यः ।
प्रीतिमागभवन्नासौ ररास च यथेष्ट्या ॥
ततो हिमाद्रिः पितृकन्याया समं
दुखं विधेयं विषयं यथेष्टितम् ।
अजीजनत् वा तनयास्तु मेना
रूपाभियुक्ताः सुरयोषितोपमाः ॥

पुनस्त्य उवाच ।

मेनायां कन्यकास्त्रिंशो जाता रूपगुणान्विताः ।

सुनाम इति विख्यातपुत्रार्थस्तनयोऽभवत् ॥

नीलाञ्जनचयप्रख्या नीलेन्द्रीवरलोचना ।

रूपेयानुपमा काली जघन्या मेनकासुता ॥

जातास्ताः कन्यकास्त्रिंशः षड्भ्यात् परतो हने ! ॥

कर्तुं तपः प्रयातास्ता देवास्ता ददुषुः शुभाः ॥

ततो गते कन्यके हे ज्ञात्वा मेना तपस्विनी ।

तपसो वारयामास उमे त्वेवात्रवीक्ष सा ॥

तदेव माता नामास्याश्चक्रे पितृसुता शुभा ।

उमेत्येव हि कन्यायाः सा जगाम तपोवनम् ॥”

इति वामने ७४—७५ अध्यायः ॥ ३ ॥

अपि च ।

“कथं गिरिसुता काली बभूव जगतां प्रभुः ।

दाचावणी व्यक्ततनुः कथमाप हरं पतिम् ॥”

मार्कण्डेय उवाच ।

यदाव्यजतुं देवी पूर्वं दाचावणी सती ।

तदेव मनसागच्छन्मेनकां हिमवद्गिरिम् ।

व्यक्तप्राणा तदा देवी भूता हिमवतः सुता ॥

शिवाविन्यस्तमनसा सप्तविंशतिवत्सरान् ।

निनाय मेनका देवी परमानन्दमिच्छती ॥

सप्तविंशतिवर्षान्ते जगन्माता जगन्मयी ।

सुप्रीता भवद्वयं प्राह प्रत्यक्षतां गता ॥

श्रीदेवुवाच ।

यत् प्रार्थितं त्वया देवि ! मत्तस्तत् प्रार्थयाधुना

ततः सा प्रथमं पुत्रशतं वने यशस्विनी ॥

पश्चात् तनयामेकां स्वरूपगुणशालिनीम् ।

ज्ञानदयानन्दकरिं भुवनत्रयदलंभाम् ॥

ततो भगवती प्राह मेनकां सुनिसन्निभाम् ॥

श्रीदेवुवाच ।

शतं पुत्राः संभवन्तु भवत्या वीर्यसंयुताः ।

सुता च तव देवानां मातुषाणाञ्च रक्षसान् ॥

हिताय सर्वजगतां भविष्याम्यहमेव ते ।

एवंसुक्ता जगद्वाची तन्नेवान्तरधीयत ॥

ततः सा काकिका देवी योगनिद्रा जगन्मयी ।

पूर्ववत्कृतवतीरूपा जन्मार्थं मेनकां ययौ ॥

समयस्याशु रूपेण मेनकाचक्षरे शिवा ।

समुद्रय ससुत्पन्ना सा दक्षीरिव सागरात् ॥

वसन्तसमये देवी नवभ्यां नगयोगिनः ।

अहंरात्रौ ससुत्पन्ना गङ्गैव शशिमन्जलात् ॥”

इति कालिकापुराणे ४० अध्यायः ॥

मेनकात्मजा, स्त्री, (मेनकाया आत्मजा ।) दुर्गा ।

इति शलाघुषः ॥ (शृङ्गन्तका । यथा, महा-
भारते । १ । ७२ । ११ ।

“नेमां हिंस्तुर्गने बालां कन्यादा सांस्वयङ्गनः ।
यथैवपन्न तां तत्र शृङ्गन्ता मेनकात्मजाम् ॥”

मेनकाप्रायेणः, पुं, (मेनकायाः प्रायेणः पतिः ।)

हिमाजयः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६३ ॥

मेना, स्त्री, (मान्यते पूज्यते इति । सा पूजायाम्
बहुलमन्यत्रापि ।” उणा० २ । ४६ । इति

इत्यत्र प्रत्ययेन निपातनात् चाधुः ।) मेनका ।

इति भरतहिरण्यकोषः ॥ सा पितृकन्या । यथा,

मेरुः

“तां मानसीं मेरुसखः पितृणां
कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः ।
मेनां सुनीनामपि माननीया-
मात्माशुखां विधिनीपयमे ॥”

इति कुमारसम्भवे । १ । १८ ॥ * ॥

यथा च, कौर्म १२ अध्याये ।

“अग्निस्वात्ता वद्धिपदो द्विधा तेषां यवस्थितिः ।
तेभ्यः स्वाहा सधा च मेना वैतरणी तथा ॥”
(स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६२ । ७ ।

“भगो न मेने परमे योमन्नधारयदोदसी सुदं-
साः ।”

‘मेनेति स्त्रीनाम । मेने स्त्रीरूपमापन्ने रोदसी ।’
इति तद्वाक्ये सायणः ॥ * ॥ वृषणश्चकन्या ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । ५१ । १३ ।

“मेना भवो वृषणश्च ॥”

“हे इन्द्र ! त्वं वृषणश्च एतदाख्यस्य राज्ञो
मेना भवः मेनानाम कन्याका भूः ।” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥ * ॥ वाक् । इति निघण्टुः । १ । ११ ॥

“मानपूजायां इत्यस्मान् ‘बहुलमन्यवापि इनच्
भवति ।’ इति वचनादिनच् । बहुलग्रहणात्
नलोपः । पूज्यतेऽनया गुल्वादिरुपदेशवाक्येन
पूज्या वा देवतात्वात् ।” इति तद्वाक्यायां टेव-
राजयन्वा ॥ * ॥ नदीविशेषः । यथा, महा-
भारते । ६ । ६ । २३ ।

“करिष्विणीमसिक्तीश्च कुशचीरां मज्जनदीम् ।
मरुह्यौ प्रवरां मेनां हेमां घृतवतीं तथा ॥”

मेनाजा, स्त्री, (मेनायाः जायते इति । जन् + ङः ।
स्त्रियां टाप् ।) पार्वती । इति हेमचन्द्रः ॥

मेनादः, पुं, (मे इति नादोऽस्य ।) ‘बडानः ।
छात्रः । मयूरः । इति मेदिनी । दे, ३६ ॥

मेनाधवः, पुं, (मेनाया धवः स्वामी ।) हिमालयः ।
इति चिकारणशेषः ॥

मेनिका, स्त्री, (मां शोभामित्ययति प्रकाशयतीति ।
इत् + णिच् + खलु । टाप् अत इत्वम् ।)
क्षुपविशेषः । इति कैचिन् । मेहदी इति
भाषा ॥

मेन्वी, स्त्री, (मां शोभामित्ययतीति । इत् +
णिच् + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षुप-
विशेषः । इति कैचिन् । मेहदी इति भाषा ॥

मेप, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
अ. म०-सक०-सेट् ।) ङ, मेपते । ऋ, अमि-
मेपत् । इति दुर्गादायः ॥

मेरकः, पुं, विष्णुशत्रुभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

मेरः, पुं, (मि + “मिपीभ्यां रुः ।” उणा० ४ ।
१०१ । इति रुः ।) पञ्चतविशेषः । तत्पण्यायः ।

समेरः २ हेमाद्रिः ३ रत्नसमुद्रः ४ सुरा-
लयः ५ । इत्यमरः । मिनोति चिपति ज्योतींषि
उच्चत्वात् मेरः । इमि ण् छेपे नास्तीति
रुः । इति भरतः ॥ * ॥ (यथा, मात्स्ये । १२१ । ८ ।
“देवर्षिगन्धर्वयुतः प्रथमो मेरुरथ्यति ।
प्रागायतः सर्वोर्वय उदयो नाम पञ्चतः ॥”)

जपमासाप्रवर्तिन्येका माला । यथा,—

मेव

“मानामेकेकगादाय सूत्रे सम्पातयेत् सुधीः ।
सुखे सुखन्तु संयोज्य पुच्छे पुच्छन्तु योजयन् ॥
गोपुच्छसङ्घो काव्याथवा सर्पाङ्गितिर्भवेत् ।
तत्तमजानोयमेकाच्च मेरुत्वेनाग्रतो न्यसेत् ॥”

इत्युत्पत्तिरन्ते ६० पटलः ॥ * ॥

करमालायां मेरुर्यथा,—

“निस्त्रोऽङ्गुल्यस्तिपञ्चाङ्गो मध्यमा चैकपञ्चिका ।
पञ्चद्वयं मध्यमाया मेरुत्वे नोपकल्पयेत् ॥”

इदन्तु शक्तिभिन्नविषयम् ॥ * ॥

शक्तिविषये मेरुर्यथा,—

“पञ्चद्वयमनामायाः परिवर्त्तेन वै क्रमान् ।
पञ्चत्रयं मध्यमायास्तर्ज्जन्तिकं समाहरेत् ।
पञ्चद्वयन्तु तर्ज्जन्त्या मेरुं तदिहि पार्वति ! ॥”

श्रीविद्याविषये मेरुर्यथा,—

“अनामामध्यमायाश्च मन्त्राद्यन्तु द्वयं द्वयम् ।
कनिष्ठायाश्च तर्ज्जन्त्यान्तु पञ्च सुरेश्वरि ! ।
अनामामध्यमायाश्च मेरुः स्याद्विषयं शुभम् ॥”

तत्तद्विज्ञपये होषो यथा,—

“अङ्गुल्येषु यच्चमं यच्चमं मेरुलङ्घने ।
पञ्चसन्धिषु यच्चमं तन सर्वं निष्कलं भवेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

मेरुकः, पुं, (मिनोति चिपति गन्वानिति । मि +
रुः । संज्ञायां कन् ।) यक्षधूपः । इति शुक्ल-
चन्द्रिका ॥ धुना इति भाषा । (मध्यदेशस्य
प्रदेशभेदः । यथा, वृहत्संहितायाम् । १४ । २६ ।
“देशान्यां मेरुकानः प्राच्यपशुपानकौरकाश्चो-
राः ।

अभिसारदरदत्तङ्गकुलूतसेरिन्धवनराष्ट्राः ॥”)

मेरुसावणः, पुं, एकादशमनुः । यथा,—

“ततस्तु मेरुसावणो ब्रह्मसुतमनुः स्मृतः ।
ऋतुश्च ऋतुधामा च विश्वक्सेनो ननुत्तथा ॥”

इति मातृखे ६ अध्यायः ॥

मेरुकः, पुं, (मिल् + भावे णच् । स्वार्थे कन् ।)
सङ्गः । इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥ (“बहुमान्य-
मेरुके वलावलसुक्तम् ।” इति । २ । १३६ ।
मनुटीकायां कुल्लुकभट्टः ॥)

मेरुकलवणं, स्त्री, (मिलतीति । मिल + खलु ।)
मेरुकं लवणम् ।) औषधलवणम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मेला, स्त्री, (मिल् + णिच् + अट् । टाप् ।)
मेलकः । मसिः । इति मेदिनी । के, ४६ ॥

यज्ञनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ महानीली । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मेलानन्दा, स्त्री, (मेलया मस्या आनन्दो यस्याः ।)
मस्याधारः । इति हारावली ॥

मेलान्दुः, स्त्री, (मेलानां अन्तुः कूपिका ।) मस्या-
धारः । इति जटाधरः ॥

मेलामुः, पुं, (मेलेव अन्तु अन्तु ।) मस्याधारः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मेव, ऋ ङ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अमिमेवत् । ङ,
मेवते । इति दुर्गादायः ॥

मेघः

मेघः, पुं, (मिषति अन्योन्यं स्पृहते इति । मिष्
स्पृह्यायाम् + अच् ।) पशुविशेषः । मेडा इति
मेडा इति च भाषा ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । ६२ ।
“मेघेण सपकाराणां कलहो यत्र वर्त्तते ।
स भविष्यत्यसन्दिग्धं वानराणां भयावहः ॥”)

तत्पण्यायः । मेघः २ उरभः ३ उरणः ४
ऊर्णायुः ५ वृष्टिः ६ शङ्कः ७ । इत्यमरः । २ ।
६ । ७६ ॥ मेघः ८ हुङ्गः ९ शृङ्गिणः १०

अविः ११ लोमशः १२ वली १३ रोमशः १४
मेघुः १५ मेङ्कः १६ मेघटः १७ हुलुः १८ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ मेघटकः १९ हुङ्गः २०
संफलः २१ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४१ ॥

अस्य मांसगुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् ।
गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । टृहणत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । पित्तघ्निकरत्वम् ।

कुसुमशक्तिन सह त्याज्यत्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥ * ॥ लम्बविशेषः । औषधविशेषः ।
इति मेदिनी । के, १२१ ॥ (यथा, सुश्रुते
उत्तरतन्त्रे । १७ अध्याये ।

“मेघस्य पृथ्वीमण्डलेन संयुतं
तदङ्गनं सर्वकृते प्रयोजयेत् ।

क्रिय-श्च सर्वः । चतुर्जोद्धवे हिनः
क्रमः परिष्कारायिनि चापि पित्तहृत् ॥”)

राशिविशेषः । तत्पण्यायः । क्रियः २ । (यथा,
श्रीमद्भागवते । ५ । २१ । ४ । “यदा मेघतुलयोर्वर्त्तते
तदाहोरात्राणि समानानि भवन्ति । यदा
वृषभादिषु पशुषु च राशिषु चरति तदाहा-
न्येव वर्हन्ति हसति च मासि मासि एकैका
घटिका रात्रिः ॥”)

अस्याधिष्ठात्री देवता
पुंमेघः । अश्विनीभरणीकृत्तिकापादैकेन मेघ-
राशिर्भवति । अत्र जात इन्द्रशो भवति ।
शेषदशायां नेत्रदुःखी दयालुः धनी गानसुखी
धार्मिकः धीरः मत्स्यमांसाशी च । स तु
पृष्ठोदयः । अस्य वर्णः । आरक्तः पीतश्च ।
अयं क्रूरः । पित्तोष्णस्वभावः । कान्तिरहितः ।
समानाङ्गः । पञ्चतचारी । पूर्वदिग्धिपतिः ।
वैश्ववर्णः । अल्पस्त्रीसङ्गः । अल्पवन्तानः ।
सुदृढः । अतिरवश्च । इति ज्योतिषम् ॥ * ॥
इथाश्रिततद्राशिजातफलं यथा,—

“मेघे दिनेशे पुरुषः सुवेशः
सत्ताहवः स्थान्द्रपतेः समानः ।
बुद्ध्या युतः पित्तकृता च पीडा
वक्त्रोद्धवा वा सततं महौजाः ॥” * ॥

चन्द्राश्रिततद्राशिजातफलं यथा,—

“स्थिरजनो रहितः स्वर्णनेत्रः
सुतयुतः प्रमदाविजितो भवेत् ।
अजगति द्विजराज इतीरितं
विभुतयाकुलया सहितः श्रिया ॥” * ॥

तत्तत्पण्याय यथा,—

“मेघलम्बे ससुप्तप्रखण्डो मानी धनी शुभः ।
क्रोधी खचनहन्ता च विक्रमी परवत्सलः ॥”

इति कौटिलीप्रदीपः ॥

तन्मनस्य स्थूलमानम् । ३ । ४७ । इति व्योति-
स्तत्त्वम् ॥ * ॥ त्रितारकशराकृतिश्रवणानञ्च-
त्रस्य गगनमधोदये मेघलस्य अष्टादशपला-
धिकदण्डैको गतो भवेत् । यथा,—

“तारकाचयमिमे शराकृतौ
केषवे गगनमधोवर्तिनि ।
मत्तवारण्यगतेऽजलमनो
निर्ययुर्गजमहीप्रलिप्रिकाः ॥”

महैलाकृतिपञ्चतारकधनिष्ठानञ्चत्रस्य मस्तको-
पयुदये मेघलस्य षट्त्रिंशत्पलाधिकदण्डद्वयं
गतं स्यात् । यथा,—

“मस्तकोपरि समागते धने
महैलाकृतिनि पञ्चतारके ।
यान्ति कान्तिमति मेघलमतः
खारसाच्च रसघञ्जलिप्रिकाः ॥”

इति कालिदासकृतरात्रिलज्जनिरूपणम् ॥

मेघः, पुं, (मिथतीति । मिष् + अच् । संज्ञायां
कन् ।) जीवशाकः । राजनिर्घण्टः ॥

मेघकम्बलः, पुं, (मेघलोमनिर्मितः कम्बलः । मध्य-
पदलोपो कर्मधारयः ।) मेघलोमनिर्मित-
वस्त्रम् । तनुपण्यायः । ऊर्णायुः २ । इत्यमरः ।
२ । ६ । १०७ ॥

मेघलोचनः, पुं, (मेघस्य लोचनमिव पुष्पमस्य ।)
चक्रमर्दः । इति भावप्रकाशः ॥ मेघचक्षुस्तुल्य-
चक्षुषि, त्रि ॥

मेघवल्ली, स्त्री, (मेघप्रिया वल्ली ।) अजशङ्गी ।
इति भावप्रकाशः ॥

मेघविषाणिका, स्त्री, (मेघस्य विषाणं शङ्खमिव
प्रतिक्षतिरस्याः । विषाण + प्रतिक्षतौ कन् ।
टापि अत इत्वम् ।) मेघशङ्गी । इति रत्न-
माला ॥

मेघशङ्खः, पुं, (मेघस्य शङ्खमिव । तदाकृतित्वात् ।)
स्यावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६३ ॥
(यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । १७ अध्याये ।

“मेघशङ्खस्य पुष्पाणि शिरीषधवयोरपि ॥”)

मेघशङ्गी, स्त्री, (मेघशङ्ख + गौरादित्वात् ङीष् ।)
अजशङ्गीवृक्षः । मेघाशङ्गी इति भाषा ।
(यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।

“मेघशङ्गी मातुलुङ्गी सुरङ्गीत्यादि ॥”)

तत्पण्यायः । नन्दीवृक्षः २ मेघविषाणिका ३
चक्षुः ४ चक्षुर्वहनम् ५ मेघशङ्गी ६ यष्टदुमा ७ ।
इति रत्नमाला ॥ (तथास्याः पण्यायो गुणाश्च ।

“मेघशङ्गी विषाणी स्यान्मीषवल्गुजशङ्गिका ॥

मेघशङ्गी रसे तिक्ता वातला श्वासकासहृत् ।

ऋक्षा पाके कटुतिक्ता त्रणञ्जिष्ठाक्षिशूल-

शुत् ॥

मेघशङ्गीफलं तिक्तं कुष्ठमेहकफप्रणुत् ।

दीपनं संसर्पं कासहृत्त्रिषणविषापहम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मेघा, स्त्री, (मिथ्यतेऽर्धौ । मिष् + कर्मणि घञ् ।
टाप् ।) जुटिः । इति शब्दचन्द्रिका । गुज-
राटी एकादश इति भाषा ॥

मेघाचक्रसुप्तः, पुं, (मेघाणां अक्षिवन् कुस-
मान्यस्य ।) चक्रमर्दः । इति रत्नमाला ॥

मेघाखः, पुं, (मेघस्याखमिवाखमस्य ।) इन्द्रः ।
इति पुराणम् ॥

मेघान्त्री, स्त्री, (मेघस्य अन्तमिव अन्तं सूक्ष्मत्व-
गत्याः ।) वस्तान्त्रीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेघालुः, पुं, (मेघप्रियः आलुः ।) वर्धराट्यः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मेघाङ्गः, पुं, (मेघस्याङ्गः आङ्गास्य ।) चक्रमर्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य चक्रमर्द-
शब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

मेघिका, स्त्री, (मेघी + स्वार्थे कन् । टाप् ।
इत्सः ।) मेघी । इति शब्दरत्नावली ॥

मेघी, स्त्री, (मिथ्यते गृह्यते अर्धौ इति । मिथ +
घञ् । ङीष् ।) तिनिशृत्तः । जटामांसी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ मेघस्त्रीजातिः । भङ्गी ।
(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ३ । ५६ ।

“मेघजमसि मेघजं गवेऽन्वाय पुरुषाय मेघजं
सुखं मेघाय मेघ्ये ॥”)

तनुपण्यायः । जालकिनी २ अविः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ यष्टका ४ मेघिका ५ इति
शब्दरत्नावली । क्रुररी ६ रजा ७ अविता ८

वेणी ९ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४३ । अस्या
दुग्धगुणाः । मधुरत्वम् । गाढत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । कफापहत्वम् । वातामयकरत्वम् । सौख्य-
त्वम् । लोमशाय्याच्चेत् गुरुत्वम् । रुद्धिदत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।

“आविकं लवणं खादु स्निग्धोष्णं चाश्मरी-
प्रणुत् ।

अह्वयं तर्पणं केश्यं शुक्रपित्तकफप्रदम् ।
गुरकासेऽनिलोद्भूते केवले वानिले वरम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अस्या दधिगुणाः । सुस्निग्धत्वम् । कफपित्त-
करत्वम् । गुरुत्वम् । वाते रक्तवाते च पथ्य-
त्वम् । शोफव्रणनाशित्वम् ॥ * ॥ अस्या नव-

नीतगुणाः । स्निग्धगन्धत्वम् । शीतलत्वम् । मेधा-
हरत्वम् । पुष्टिदत्वम् । सौख्यत्वम् । मन्दाग्नि-

दीपनत्वम् । चारकत्वम् । पाके हिमत्वम् ।
लघुत्वम् । योनिशूले कफे वाते दुर्गन्धि च
हितत्वम् । दुर्गन्धि स्थाने गुदशूले इति

पुस्तकान्तरे पाठः ॥ * ॥ तस्या हृतगुणाः ।
अतीवगौरवात् सुकुमारदेहिनां वर्ज्यत्वम् ।
बुद्धिपाटवहरत्वम् । बलावहत्वम् । वपुषां विस्-

गन्धकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्-
मांसगुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
“क्वागमेघवृषाश्वाद्याः याम्याः प्रोक्ता मह-

र्षिभिः ।

याम्या वातहराः सर्वे दीपनाः कफपित्तलाः ।
मधुरा रसपाकाभ्यां वृंहणा बलवद्भेदाः ॥”

मेसूरणं, स्त्री, दशमलजम् । यथा,—
“कर्मस्थानश्च दशमं खं मेसूरणमासदम् ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

मेहः, पुं, (मेहति चरति शुक्रादिरनेनेति । मिह्
+ घञ् ।) प्रमेहरोगः । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥
(अत्यौषधं यथा,—

“वङ्गभक्ष्यं द्विवल्लभं लेहयेन्मधुना सह ।

ततो गुडसमं गन्धं भक्षयेत् कर्पमात्रकम् ॥

गुडचौसत्वमथवा शर्करासहितन्तथा ।

सर्वमेहहरो ज्ञेयो वङ्गावलेह उत्तमः ॥”

इति वङ्गावलेहः ॥

“भस्मसूतं समं कान्तमभकन्तु शिलाजतु ।

शुद्धताप्यं शिलायौषं त्रिफलाङ्कोटजीरकम् ॥

कार्पासमज्जारजनी समं भायश्च भृङ्गिणा ।

विशदार्ं विशोष्याथ मधुयुक्तं लिहेत्सदा ॥

साधमात्रं हरेन्मेहं मेघनादरसो महान् ॥”

इति मेघनादरसः ॥

“रसभस्मं समायुक्तं वङ्गभस्मं प्रकल्पयेत् ।

अस्य माषद्वयं हन्ति मेहान् चौद्रसमन्वितम् ॥”

इति वङ्गेश्वररसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे प्रमेहाधिकारे ॥
अन्यन् प्रमेहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ मिहतीति ।

मिह + अच् ।) मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
प्रसावः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६७ ॥ (अमृता-

द्यभिसुखं तत्करणे दोषो यथा, मनौ । ४ । ५२ ।
“प्रत्यग्निं प्रतिस्वयं प्रतिस्वोमोदकद्विजान् ।

प्रतिगां प्रतिवातश्च प्रज्ञा नश्यति मेहतः ॥”

“अतिस्वयं चन्द्रजलत्राक्षं गोवाताभिसुखं सूत्र-
पुरीषं कुर्वतः प्रज्ञा नश्यति ॥” इति तट्टीकार्या
कुल्लुकभट्टः ॥)

मेहनी, स्त्री, (मेहं हन्तीति । हन् + टक् । ङीष् ।)
हरिद्रा । इति रत्नमाला ॥

मेहनं, स्त्री, (मेहति विधति सूचरेतसीति । मिह
सेचने + ल्युः ।) शिखः । इत्यमरः । २ । ६ । ७६ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १० । १६३ । ५ ।

“मेहनादनं कारणाहोम ॥”

“मेहनात् मेघात् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥

यथा, च सुश्रुते । १ । ३५ ।

“इहानि यस्य पन्थाणि समहृषापि मेहनम् ।

तथोरस्यवलीढानि न च स्यात् पृष्ठमायतम् ॥

ऊर्ध्वं च श्रवणौ स्थानान्नासा चोच्चा शरीरिणः ।

हसतो जल्पतो वापि दन्तमांसं प्रदृश्यते ।

प्रेक्षते यश्च विभ्रान्तं च जीवेत् पञ्चविंशतिम् ॥”)

सूत्रम् । इति मेदिनी । ने, ११० ॥ (यथा,

सुश्रुते । १ । ३२ ।

“वस्तवद्विजपन् यश्च भूमौ पतति सप्तसुष्व-
स्तव्यमेघो भयग्रीवः प्रणयमेहनश्च मनुष्यः ॥”)
भावेऽनट् प्रत्यये सूत्रोत्सर्गश्च ॥

मेहनः, पुं, (मेहति विधति रसमिति । मिह +
ल्युः ।) सुष्ककट्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेहना, स्त्री, (मेहते चार्थे श्रुक्रमस्यामिति ।

मिह चरणे + शिच् + अधिकरणे युच् । स्त्रियां

टाप् ।) महिला । इति केचित् ॥ (मेहनीयम् ।

यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३६ । १ ।

“यदिन्द्रचित्रमेहनास्ति त्वादातमद्विवः ॥”)

मैत्रं, स्त्री, (मित्रादागतमिति । यद्वा, मित्रस्येद-
मिति । मित्र + "तस्येदम् ।" ४।३।१२० । इति
अण् ।) अशुरादागतञ्चम् १७ । यद्वा,—
"मैत्रादपादे सपितीह विष्णु-
ल्लेख्यमथे परिवर्तते च ।
पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता
प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ।"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥६॥

(मित्रः सूर्यो देवतास्येति । आदित्यलोकाः ।
यद्वा, महाभारते । १२ । ३१७ । ३ ।

"पाशुनोत्क्रममाणन्तु मैत्रं स्थानमवाप्नुयात् ।
पृथिवीं जवनेनाथ करभ्याश्च प्रणापतिम् ।"
यद्वा, मनुः । १२ । ७२ ।

"मैत्राचक्ष्योतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूयधृक् ।"
पुरीषोत्तमः । यद्वा,—

"ततः कस्य ससुत्याय कुर्यान्मैत्रं नरेन्द ।।
नैत्र्यामिष्विष्वेपमतीत्याम्भिकं भुवः ।
कस्य उषःकालम् । मैत्रं मित्रदेवताकपाशुसञ्च-
न्वात् पुरीषोत्तमः ।" इत्यादिकाचारतत्त्वम् ।
अपि च ।

"ब्राह्मे सृष्टर्चे चोत्तिष्ठेत् सुस्यो रक्षार्थमायुषः ।
शरीरचिन्तां निर्ज्वर्य मैत्रं कर्म समाचरेत् ।"
मैत्रं मलम्बोत्तमः । इति राजवल्गुः ॥३॥

तत्र निषिद्धस्यागादि यद्वा,—
"ह्यायान्पनदीगोष्ठचैत्यान्मःपथिभक्तस्तु ।
असौ चैव क्षमशाने च विष्णुर्न च समाचरेत् ।
न गोमये न दृष्टे वा महादृष्टे च ग्राह्ये ।
न तिष्ठन् वा न निज्वाला न च पर्वतमस्मके ।
न लोख्यदेवायतने न वल्मीके कदाचन ।
न सवस्त्रेषु गर्तेषु न गच्छन् वा समाचरेत् ।
तुयाङ्गारकपाशेषु राजमार्गे तथैव च ।
न स्तेने न विषे वापि न तीर्थे न चतुष्पथे ।
न दानं न दक्षमपि वा नोषरे न पराशुचौ ।
न खोपान्तुपादुको हि छत्रौ वा नान्तरीक्षके ।
न चैवामिमुखः स्त्रीणां गुरुब्राह्मणयोर्वाम् ।
न देवदेवालययोरपामपि कदाचन ।
न ज्योतीषि निरीक्षन् वा न वायुमिस्रलो-
२७वा ।

प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिचोमं तथैव च ।"

इति कौर्म उपविभागे १२ अध्यायः ।
अस्य विस्तारस्तु पात्रो उत्तरखण्डे १६० अध्याये
दृश्यः ॥ ३ ॥ (मित्रस्य भावः । मित्र + अण् ।
मित्रता । यद्वा, मनुः । ८ । ११८ ।

"जोभात् मोदात् भयात् मैत्रात् कामात्
क्रोधात् तथैव च ।

अज्ञानान् बालभावाश्च साक्षं वितथमुच्यते ।"
त्रि, मित्रसम्बन्धी । (यद्वा, महाभारते । १२ ।
१२४ । २३ ।

"पशुनां ये न भाषन्ते मित्रभेदकरीं गिरम् ।
अतः मैत्रश्च भाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ।"
मित्रताशार्शी । यद्वा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।
१२ । १३ ।

"अद्वेषा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरद्वेषारः समदुःखसुखः क्षमी ॥"
"मित्रभावो मैत्रो मित्रतया वर्तते ।" इति
श्रीशङ्करभाष्यम् । "मैत्रः ह्रीनेषु क्षपातुः ।"
इति श्रीधरस्वामी । "मैत्रौ मित्रता तद्वान्
मैत्रः ।" इति श्रीमधुच्छदनसरस्वती ॥)

मैत्रः, पुं, ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यद्वा,
मनुसंहितायाम् । २ । ८७ ।

"जप्येनैव तु संसिध्यते ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान् मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥"
"मित्रमेव मैत्रः स्वार्थे अण् ।" इति तट्टीकायां
मेधातिथिज्ञानकौ । (उदयसुहृत्तात् तृतीय-
सुहृत्तः । तथा च दृष्टसतिः ।
"आर्द्रः सार्द्रस्तथा मैत्रः शुभो वासव एव
च ॥"

यद्वा, कुमारः । ७ । ६ ।

"मैत्रे सुहृत्ते शशलाञ्छनेन
योगं गतास्तरफलगुनीषु ॥"
वर्णशङ्करविशेषः । यद्वा, मनुः । १० । २३ ।
"वैश्यात् जायते ब्राह्म्यात् सुधन्वाचार्य एव च ।
काश्यश्च विज्जना च मैत्रः सान्त एव च ॥"

मैत्रं, स्त्री, (मैत्रश्च तत् भवेति ।) अशुरादा-
गतञ्चम् । इति जटाधरः ॥

मैत्रावरुणः, पुं, (मित्रश्च वरुणश्चेति । "देवता-
दृष्टे च ।" ६।३।२६ । इत्यनङ् । ततः "देवता-
दृष्टे च ।" ७।३। २१ । इति मित्रस्य दृष्टिः ।
"दीर्वाच वरुणस्य ।" ७ । ३ । २३ । इति
वरुणस्य न दृष्टिः । तयोरपत्यमिति । मित्रा-
वरुण + अण् ।) अगस्त्यः । इति शब्दरत्ना-
वली । (यद्वा, अथर्ववेदे । ५ । १६ । १५ ।
"न वर्षे मैत्रावरुणं ब्रह्मण्यमभिवर्षति ॥"
अस्य विवरणं यद्वा, ऋग्वेदे । ७ । ३३ । ११ ।
"उतापि मैत्रावरुणो वसिष्ठोऽथैव ब्रह्मन्
मनसोऽधिजातः ।
द्रष्टुं स्वरं ब्रह्मणा देवे न विश्वे देवा पुष्करे
त्वाददन्त ॥"

"उतापि च हि वसिष्ठ ! मैत्रावरुण ! मित्रावरु-
णयोः पुत्रोऽसि ब्रह्मन् वसिष्ठ ! उल्लंघ्या अश्व-
रक्षो मनसो ममायं पुत्रः स्यादिति इष्टंशात्
संकल्पात् द्रष्टुं रेतः मित्रावरुणयोरुल्लंघनीदर्श-
नात् स्वरमसीत् । तस्मादधिजातोऽसि । तथा
च वक्ष्यते । सत्रे हजातावितृचि । एवं जातं
त्वा त्वां देवेन देवसन्निविता ब्रह्मणा वेद-
राशिना अहम्भुवा युक्तं पुष्करे विश्वेदेवा
अददन्त आधारयन्त । तथापादितेर्मित्रा-
वरुणो जज्ञाते इति प्रकृत्य पठ्यते ।
तयोरालिख्योः सत्रे दृष्ट्याश्वरसुवर्गश्रीम् ।
रेतश्चस्कन्द तत्कुम्भे न्यतस्तद्वासतीवरे ।
तत्रैव तु सृष्टेर्न वीर्यवन्तो तपस्विनौ ।
अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षौ सम्भूवतुः ।
बहुधापनितं रेतः कलशं च जले स्थले ।
स्थले वसिष्ठस्तु सुनिः सम्भूत ऋषिसत्तमः ॥

कुम्भे त्वगस्त्यः सम्भूतो जले मत्स्यो महा-
दुतिः ।

उदियाव ततोऽगस्त्यः शन्वासाचो महातपाः ।
मानेन सन्नितो यस्मात्तस्मात्मान्य इहोच्यते ।
यद्वा कुम्भादधिर्जातः कुम्भेनापि हि मीयते ।
कुम्भ इत्यभिधानश्च परिमाणश्च लक्ष्यते ।
ततोऽश्वगृह्यमाणास्त वसिष्ठः पुष्करे स्थितः ।
सन्तः पुष्करे तं हि विश्वे देवा आधारयन् ॥"
इति तद्वाक्ये वाक्यः ॥)

मैत्रावरुणः, पुं, (मैत्रावरुणयोरपत्यमिति । मैत्रा
वरुण + "अत इण् ।" ४।१। ६५ । इति
इण् ।) अगस्त्यः । इत्यमरः । १ । ३ । २०-
(यद्वा, महाभारते । ३ । १०३ । १४ ।

"तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणमभ्युतम् ।
आश्रमस्यं तपोराशिं कर्मभिः स्त्रैरभिदुवन् ॥")

मैत्री, स्त्री, (मैत्र + ङीप् । यद्वा, मित्र + भावे
अण् + ङीप् । ततः "हलस्तद्धितस्य ।" ६ । ४ ।
१५० ।" इति यलोपः ।) मित्रस्य भावः ।
मित्रस्य कर्म । इत्यमरभरतौ । अक्षिविश्वे-
मैत्रीकरणविधौ यद्वा,—

"विहितपतितोऽन्तवहुवैरातिकौटके ।
बन्धकौबन्धकौर्भर्तुस्तदादृतकथेः सद्यः ।
तथातिथयश्रीलेश्च परीवादरतेः श्रुतेः ।
बुधो मैत्रीं न कुर्वीत नैकः पन्थानमाश्रयेत् ॥"
इति विष्णुपुराणे तृतीयेऽंशे ११ अध्यायः ।
"विहित्वादिभिमैत्रीं न कुर्वीत । बहुभिर्नैरं
यस्य । अतिकौटकः अत्यन्तं कौटवत् पीडकः ।
कण्टकैरिति पाठेऽपि स एवार्थः । बन्धकौ
असती ।" इति तट्टीका ।

मैत्रीवलः, पुं, (मैत्री मित्रता बलमस्य ।) उडः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मैत्रेयः, पुं, (मैत्रे मित्रतायां चाधुरिति । मैत्र +
उण् ।) बृहभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(मित्रयोः अपत्यमिति । मित्रयु + "यद्यादि-
भ्यश्च ।" ४ । १ । १३६ । इति उण् । ततः
"कैकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ।" ७ । ३ । १२ ।
इति युस्याने इयादेशे प्राप्ते । "दाक्षिनायन-
हाक्षिनायन ।" ६ । ४ । १७४ । इति युलोपो
निपातितः ।) सुनिविशेषः । यद्वा,—
"एवं ब्रुवाणं मैत्रेयं हेपायनसुतो बुधः ।
प्रौण्यमित्रव भारत्या विदुरः प्रत्यभाषत ॥"

इति श्रीभागवते । ३ । ७ । १ ।

(सूर्यः । यद्वा, महाभारते । ३ । ३ । २७ ।
"देहकर्ता प्रशान्तात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः ।
चराचरात्मा सृष्ट्यात्मा मैत्रेयः करुणान्वितः ॥"
वर्णसंकरजातिविशेषः । यद्वा, मनुसंहिता-
याम् । १० । ३३ ।
"मैत्रेयकन्तु वैदेहो माधूकं सम्पृच्छयते ।
ननु प्रशंस्यजसं यो वरुणाताड्योऽख्योदये ॥"
"मैत्रेयकं नाम्ना वर्णम् ॥" इति तत्र मेधातिथिः ।
स्त्री । मैत्रेयेन उच्चारिता मैत्रेयी उपनिषद् ।
याज्ञवल्क्यस्य पत्नी च ।) मित्रसम्बन्धिनि, त्रि ।

(मित्रयुवंशीद्वारा च । यथा, हरिवंशे । ३२ । ७७-७८ ।

“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दिवोदासस्य सन्ततिम् । दिवोदासस्य दायादौ ब्रह्मर्षिर्मित्रयुनृपः ।

मैत्रायणी ततः शाखा मैत्रेयास्तु ततः स्मृताः ॥”)

मैत्रेयिका, स्त्री, मित्रयुद्धम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(मित्रयुनां भावः कर्म वा । मित्रयु + “गोत्र-चरणाच्चावात्कारतद्वेत्यु ।” ५।१।१३४ ।

इति युष् । ततः “केकयमित्रयुप्रलयानां यादे-रियः ।” ७ । ३ । २ । इति इयादेशः । यथा,

“मैत्रेयिकया ज्ञाघते ।” इति काशिका । ७ । ३ । २ ॥)

मैत्रं, स्त्री, स्त्री, (मित्र + च्यप् ।) मित्रस्य भावः ।

मित्रस्य कर्म । इत्यमरभरतौ । ३ । ५ । ३६ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ७० ।

“प्राहुः साप्रपदं मैत्रं जनाः शास्त्रविचक्षणाः ।

मित्रताश्च पुरस्कृत्य किञ्चिद्दृष्ट्यामित्रतश्च ॥”)

मैथिली, स्त्री, (मिथिला निवासोऽस्येति । मिथिला

+ “सोऽस्य निवासः ।” ४ । ३ । ८६ । इति

अण् । मैथिलस्तन्नामा राजा तस्यापत्यं स्त्री ।

मैथिल + इच् । ङीष् ।) कीता । इति हेम-

चन्द्रः ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । २ । ४७ ।

“हिरण्यथौ शालतलेव जङ्गमा

युतादिवः स्यात्तुरिवाचिरप्रभा ।

प्रशाङ्ककान्तरिधिवेताकृतः

सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥”

मिथिलापतिमात्रे, पुं । यथा, महाभारते ।

१२ । ६६ । ३ ।

“जनको मैथिलो राजा महात्मा सर्वतत्त्ववित् ।

योधान् खान् दृष्टव्यामास स्वर्गं नरकमेव च ॥”)

मैथुनं, स्त्री, (मिथुने सम्भवतीति । मिथुन +

“संभूते ।” ४।३।४१ । इति अण् । मिथुनस्येद-

मित्यण् वा ।) अग्रधाधानम् । यथा, मनुश्रुता-

तपौ ।

“असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

या प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥

मैथुने मिथुनशब्दवाच्ये स्त्रीपुंसवाच्ये अग्रधाधान-

पुत्रोत्पत्त्यादौ ।” इत्यद्वाहृतत्त्वम् ॥ ३॥ सङ्गतम् ।

रतम् । इत्यमरः । ३।३।१२१ । “सङ्गतिः सङ्गमो

दारसंयोगः विवाह इति कलिङ्गः ॥ रतं सुर-

तम् । अनयोर्मैथुनम् । मिथुनात् सङ्गमे इदमर्थे

स्वार्थे रतौ नित्याद्यर्थे वा षः । सम्बन्धे सुरते

युष्मे राशौ मिथुनमित्येते । इति व्याङ्गिः ।” इति

तट्टीकार्या भरतः ॥ ३॥ शेषस्य पर्यायः । सुरतम्

२ अविमानितम् ३ धर्मितम् ४ संप्रयोगः ५

अनारतम् ६ अन्नसन्ध्यायकम् ७ उपस्यम् ८

त्रिभद्रम् ९ क्रीडारतम् १० महासुखम् ११ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अवायः १२ आत्म-

धर्मः १३ रतम् १४ निधुवनम् १५ । इत्यमरः ।

२ । ७ । ५७ ॥ अस्य गुणाः । घातुक्षयकारि-

त्वम् । रतिसन्तानदाहत्वम् । अतिशयमैथुनस्य

श्लासकासन्वरकारित्वम् । अमैथुनस्य प्रमेहमेद-

यन्त्रिरोगाग्रिमाम्नाकारित्वम् । स्त्रीसंसर्गरहि-

तस्य आयुरजराशरीरवलयस्थिरोपचित-

मांसानि भवन्ति । पूज्यस्यानानुचिस्थान-

सकस्यानलोकसमीपप्रातःकालसन्ध्याकालपर्व-

कालेषु तस्य व्यावृत्तम् । एतत्कर्मणि रज-

स्वलाकामा मलिना बन्ध्या वर्णव्येष्टा वयोव्येष्टा

याधियुक्ताङ्गहीनासती वेश्या योनिदोषयुक्ता

सगोत्रा गुरुपत्नी भिक्षुकी कपटव्रतधारिणी

वृद्धा च व्याख्या ॥ रजस्वलागमने दृष्टायुस्तेजः-

क्षयोऽधर्मश्च भवति । कपटव्रतयुक्तागुरुपत्नी

सगोत्रावृद्धागमने एवं पर्वकाले सन्ध्याकाले च

स्त्रीमैथुने पापमायुःक्षयश्च भवति । वयोरूप-

गुणोपेतां कुलश्रीलवमन्विताम् । अधिकां

हृष्टामलङ्कृतां वाजीकरणपीडिताश्च प्रमदां

हृष्टोऽधिकामञ्च पुरुषः सेवेत । शुक्रवर्द्धकद्वयं

सशर्करं शीतलजलं वा पीत्वा कामवाणचक्षलां

सुखपामनिन्द्यां हृष्टां प्रमदामाद्यप्रहरे हृष्टः

कासको गत्वा तदगु तृप्तं स्वपेत् । असङ्गदृ-

गमने तु नरो घातुवैषम्यमेति । रतान्ते ज्ञानं

सशर्करचौरपानं निद्रा गोडिकरसभोजनश्च

हितम् । इति राजवल्गवः ॥ ३॥ (“तच्च प्रथमे

दिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनमनायुष्यं पुंसां

भवति । यच्च तत्राधीयते गर्भः स प्रसवमानो

विमुच्यते । द्वितीयेऽप्येवं स्तुतिकार्यहे वा ।

तृतीयेऽप्येवमसन्मूर्च्छोऽल्पायुर्वा भवति । न च

प्रवर्त्तमाने रक्ते वीजं प्रविष्टं गुणकरं भवति

यथा नद्यां प्रतिस्नोतः ज्ञाविद्वथं प्रक्षिप्तं प्रति-

निवर्त्तते नोर्ध्वं गच्छति तद्वदेव द्रव्यम् । तस्मा

मियमवर्ती चिरान्नं परिहरेत् । अतः परं मासा-

द्वयेयात् ।”

“ऋतुस्नाता तु या नारी खप्ने मैथुनमावहेत् ।

आर्त्तवे वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥

मासि मासि विवर्द्धते गर्भेऽस्या गर्भलक्षणम् ।

कललं जायते तस्या वर्त्तितं पैटकैर्गुणैः ॥”

इति सुश्रुते शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥

व्रतदिवसे अष्टाङ्गमैथुनस्य व्यावृत्तं यथा,—

“सूर्यं कौर्त्तनं कैलिः प्रेक्ष्यं गुह्यभाषणम् ।

सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ।

मैथुनं विविधं व्याप्यं व्रते क्रीडाविहङ्गये ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४ अध्यायः ॥

अस्य विधिविधौ यथा,—

“ऋतायुषगमः शस्तः स्वपत्न्यामवनीपते ! ।

पुत्रामर्धे शुभे काले व्येष्टयुग्मासु रात्रिषु ॥

नास्नातां तु स्त्रियं गच्छेन्नरातुरां न रजस्वलाम् ।

नानिष्टां न प्रकुपितां नाप्रशस्तां न गुर्विणीम् ॥

नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषितम् ।

क्षुत्तृचामामतिस्तृतां वा स्वयं वैभिरगुणैर्यतः ॥

स्नातः सन्गन्धधृक् प्रीतो नाध्यातः क्षुधितो-

ऽपि वा ।

सकामः सातुरागश्च अवायं पुरुषो ब्रजेत् ॥

चतुर्दशष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा ।

पर्वण्युत्तानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥

तेलस्त्रीमांसभोगी पञ्चस्तेषु वै पुमान् ।

विश्वप्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृतः ॥

अशेषपञ्चस्तेषु तस्मात् संयमिभिर्बन्धैः ।

भायं सच्छास्त्रदेव्याध्यानजपपरैर्नरैः ॥

नान्ययोनावयोनी वा नोपभुक्तौपधस्तथा ।

देवद्विजगुरुणाश्च अवायी नाश्रयो भवेत् ॥

चैव्यचत्वरतीर्थेषु नैव गोष्ठे चतुष्यथे ।

नैव भ्रमशानोपवने सलिलेषु महीपते ! ॥

प्रोक्तपर्वस्त्रेषु नैव भूपाल ! सन्धयोः ।

गच्छेद्वावायं सतिमात्रं सूत्रोच्चारणोद्धतः ॥

पर्वस्त्रभिगमोऽधन्यां दिवा पापप्रदो वृष ! ।

सुवि रोगावहो नृणामप्रशस्तो जलाशये ॥

परदारान्न गच्छेत् मनसापि कदाचन ।

किन्तु वाचास्थिवन्धोऽपि नास्ति तेषु अवा-

यिनाम् ॥

नृतो नरकमभ्येति ह्यीयतेऽत्रापि चायुषः ।

परदारगतिः पुंसास्तुभयत्रापि भौतिहा ॥

इति मत्वा खदारेषु ऋतुमनुसु बुधो ब्रजेत् ।

यथोक्तदोषहीनेषु सकामेष्वनृतावपि ॥”

इति विष्णुपुराणे । ३ । ११ । १११-१२४ ॥

परस्त्रादिगमने दण्डो यथा,—

“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः क्षत्रविदः शूद्रयोषितः ।

ब्रजन्त्याप्यो भवेद्वाज्ञा दण्ड उत्तमसाहसम् ॥

वैश्यागमे च विप्रस्य क्षत्रियस्यान्यजागमे ।

मध्यमं प्रथमं वैश्यो दण्डः शूद्रागमाद्भवेत् ॥

शूद्रः सवर्णागमने शतं दण्डो महीभुजा ।

वैश्यश्च द्विगुणं राजन् ! क्षत्रियश्चिगुणं तथा ॥

ब्राह्मणश्च भवेद्दण्डस्तथा राजंश्चतुर्गुणम् ।

अगुप्तासु भवेद्दण्डः खगुप्तास्त्रिगुणो भवेत् ॥

माता मातृवत्सा श्वश्रूमातुलानी पित्रवत्सा ।

पित्रवत्सखिप्रियस्त्री भगिनी तत्सखी तथा ॥

भागिनेयी तथा चैव राजयज्ञी तथैव च ।

तथा प्रव्रजिता गारी वर्णातृहृष्टा तथैव च ॥

इत्यगन्यास्तु निर्दिष्टास्तान्तां गमने नरः ।

शिश्वस्योत्कर्त्तनं कृत्वा ततस्तु वधमर्हति ॥

भ्रातृभाय्यागमे पूर्वाह्णस्तु द्विगुणो भवेत् ।

चाण्डालीश्च श्वपार्की वा गच्छन् वधमवाप्नुयात् ॥

तिथ्यग्न्योनी च गोवर्च्यं मैथुनं योऽभिसेवते ।

स पर्यं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्याश्च यवसोदकम् ॥

सुवर्णश्च भवेद्दण्डो गां ब्रजन् मनुजोत्तम ! ।

वैश्यागामी द्विगो दण्डो वैश्यसुक्कसमं पयम् ॥

यहीत्वा वेतनं वैश्या लोभादन्यत्र गच्छति ।

वेतनं द्विगुणं दद्याद्दण्डश्च द्विगुणन्तथा ॥

अन्यसुदिश्य यो दद्यात् नयेदन्यस्य कारणात् ।

तस्य दण्डं भवेद्वाजन् ! सुवर्णस्य च माघकम् ॥

नीत्वा भोगान्न यो दद्याद्वाप्यो द्विगुणवेतनम् ।

राज्ञश्च द्विगुणं दण्डन्तथा धर्म्मो न ह्यीयते ॥

बद्धान् ब्रजतामेकां सर्वे ते द्विगुणं दमम् ।

दद्याः पृथक् पृथक् सर्वे दण्डश्च द्विगुणं परम् ॥”

इति मात्से २०१ अध्यायः ॥

मैनाकः, पुं. (मेनकाया अपत्यं पुमान् । मेनकायां भव इति वा । मेनका + अण् । एषोदरादित्वात्

साधुः १) पञ्चतन्त्रविशेषः । तत्पञ्चायः । हिरण्य-
नामः २ सुनामः ३ हिमवत्तुतः ४ । इति जटा-
धरः ॥ चतुर्हिमालयस्य पृथ्वीपुत्रः । यथा,—
“ततो भगवतो प्राट् मेनकां मुनिचन्निभाम् ।
स्मितपूर्व तदा तस्याः पूरयन्ती सगौरवम् ॥
श्रीदेववाच ।

शतं पुत्राः संभवन् भवता वीर्यसंयुताः ।
तत्रैकी वलवान् सुखः प्रथमं संभविष्यति ॥
एवमुक्त्वा जगद्वाची तत्रैवान्तरधीयत ।
मेनका च सुदं तस्या स्वस्वान् प्रविशेष्ट ॥
ततः कावे तु संप्राप्ते मेनाकमचलोत्तमम् ।
पक्षेण सद्यः योराद्यापि विन्दुमध्ये प्रवर्तते ॥
मेनका सुयुवे देवी देवेभ्यः सुहृद्या भवतम् ।
अन्यानृणश्च पुत्रान् क्रमात्तु वा सुयुवे च ॥”
इति कालिकापुराणे ४० अध्यायः ॥
(दानवविशेषः) । इति हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
२३२ । ३ ॥

मेनाकस्त्वा, [षट्] स्त्री, (मेनाकस्त्व खत्वा ।)
पाम्बती । इति हेमचन्द्रः । २ । ११८ ॥
मेनका, पुं, (मेनं जन्तीति । मेन + “पञ्चि-
मत्युत्तमान्” इति । ४ । ११ । ३५ । इति ठक् ।)
जालिका । इति विद्वान्तकौटिली ।

मेन्दः, पुं, विष्णुव्यासुरविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
२ । १३४ ॥ (यथा, हरिवंशे १० । १५८—१६० ।
“अपरः क्षेपवन्त्यायं प्रादुर्भावो महातनः ।
विष्णोर्मायुरे कल्पे चर्कलोलहिताय वै ॥
यत्र शास्त्रं मेन्दश्च त्रिविदं संभवेष्वपि ।
देवान् मातुषदेहस्यान् छदवासाच्च दीर्घ-
वान् ॥”

वागरविशेषः । इति रामायणम् ॥ (यथा,
महाभारते । २ । ११ । १८ ।

“तत्र वागरराजाभ्यां मेन्देन द्विविदेन च ।
युयुधे दिवसां च न यत्नो विवर्तितं गतौ ॥”

मेन्द्या, [नृ] पुं, (मेन्दं जतवानिति । इण् +
क्रिप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

मेरेयं, स्त्री, (मारं कामं जनयतीति । मार +
ङ्क् । निपातनात् वायुः ।) मयविशेषः । इत्य-
मरः । २ । १० । ४२ ॥ “यद्यपि ।

‘धीधुरिचरुचैः प्रकरपक्षैरासवो भवेत् ।
मेरेयं धातकीपुण्यमुद्रागान्धर्वं हितम् ॥’

इति माधवेन भेदः कृतः । तथापि सूक्ष्मनाह-
येदमन्तम् । मारं कामं जनयति मेरेयं कीयः ।

निपातनादात् ऐत्वम् ॥” इति भरतः ॥ (यथा,
“मयान् कीधुर्मेरेयमिरा च मदिरा सुरा ।

कादमरी पातयौ च दृष्टापि वनयत्ना ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे स्तौतीये म. १ ॥

दक्षित, पुंनिर्गोपि दक्षते । यथा,—
“नीक्षः कागाथो मदक्षन् दुर्गामकपङ्कजलम् ।

क्षामिमेदोऽनिलचरो मेरेयो मधुरो गुरुः ॥”
इति सुश्रुते स्तवस्थाने ४५ अध्याये ॥

मेण्डः, पुं, भ्रमरः । यथा । “श्रीमत्सुरहरपर-
पायोदधिः सरसाकरन्दसरोराखादगुह्यन्दि-

तमनोमैलन् इत्यादि ।” इति वररुचिस्तपत्र-
कौस्तुभे राक्षप्रशक्तिः ॥

मोच, किं चेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पक्षे भा०-पर०-चक्र०-सेट् ।) किं, मोचयति
मोचति । इति दुर्गादासः ॥

मोचः, पुं, (मोच + भावे षच् । मोच्यते दुःखमनेन ।
मोच + करणे षच् । इति भरतः ।) मुक्तिः ॥
(यथा, चांखवारः । २ । ७ । २५ ।

“न मोचो नमसः पृष्ठे न पाताले न भूतले ।
-स्वाशाचं च ये चेतःक्षयो मोच इति श्रुतेः ॥”

मोचधर्मस्तु महाभारते शान्तिपर्वणि द्रष्टव्यः ॥
पाटलिहचः । मोचनम् ॥ इति मेदिनी । वे.

२५ ॥ (यथा, मेघदूते । ६३ ।
“ताप्यो मोचकश्च यदि वक्षे ! धर्मवत्सल्य

न स्यात्
श्रीद्वालोलाः अवणपरवैर्गर्जितैर्भाषयेत्ताः ॥”

द्वयः । इति हेमचन्द्रः । १ । ७५ ॥ (विशेषः ।
यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । ७ । १६ ।

“जरामरणमोचाय सामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्दिदुः कृतममध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥”

“मोचाय विशेषणार्थम् ॥” इत्यानन्दगिरिः ॥
आत्मस्वरूपदर्शनम् । इति रामानुजः ॥ निर-

चनम् । इति श्रीधरस्वामी ॥ पतनम् । यथा,
कुमारसम्भवे । ३ । ३१ ।

“मदोदताः प्रत्यनिर्जं विचै-
र्वनस्वलीर्मर्म्मरपत्रमोचाः ।”

“मर्म्मरुपत्रमोचाः जीर्णपर्यपाताः ।” इति
तट्टीकार्यां मत्तिनाथः ॥

मोचकः, पुं, (मोचतीति । मोच + कृत् ।)
सुष्ककट्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
हृत्तुर्विहर्तायाम् । ५४ । ११३ ।

“तीर्थं श्रुतं मोचकभक्षणा वा
यत्तुमहात्तः परिवेषणं तत् ॥”

त्रि, मोचनकर्ता । यथा, मनुसंहितायाम् ।
४ । ३४२ ।

“अवन्वितानां वन्वाता वन्वितानाश्च
मोचकाः ॥”

मोचोपायः, पुं, (मोचस्य सुकरोपायः ।) मुक्ति-
वाधनम् ॥ तत्तु तपः । शमादिः । योगः ।

ज्ञानश्च । इति हेमचन्द्रः । १ । ७७ ॥ (यथा,
हरिवंशे । २५५ । ६३ ।

“स तं क्षुद्रगतं दृष्ट्वा क्षपयाभिपरिभुतः ।
उवाच दानवश्रेष्ठं मोचोपायं हदामि ते ॥”

मोचं, त्रि, (मुच्यते स्त्रिति । मुच + षच् ।
यद्वादिवात् कृत्वम् ।) निरर्थकम् । इत्यमरः ।

३ । १ । ८१ ॥ (यथा, मनु । ६ । ५० ।
“यदन्यगोष्य दृष्टमो वत्सनां जनयेच्छतम् ।

गोमिनामेव ते वत्सा मोचं खन्दितामर्षमम् ॥”
यथा च ।

“प्रेतभूतपिशाचाश्च रक्षांसि विविधानि च ।
मरणाभिदुर्खं गिह्युपपन्नं मानवम् ॥

तां निमेषवीर्यायि प्रतिप्रति चिक्षीधवा ।

तस्माज्जोषाः क्षियाः सर्वा भवन्त्येव गतायुषः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अध्याये ॥

हीनम् । इति मेदिनी । वे, ४ ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ६७० ।

“वज्रन एव हि विद्या शोभायै भवति दुर्जने
मोषा ॥”

मोषः, पुं, (मुच्यत्यस्मिन् । मुच + षच् । कृत्वम् ।)
प्राचीरम् । इति शब्दमाला ॥

मोषपुष्पा, स्त्री, (मोषं पुष्पं रणो यस्याः ।)
वन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मोषा, स्त्री, पुं, (मुच्यत्यनया । मुच + षच् ।
कृत्वम् । क्षियां टाप् ।) पाटला । इति

मेदिनी । वे, ४ ॥ (अस्याः पण्यायो यथा,—
“पाटलिः पाटला मोषा मधुवृत्ती फलेयश्च ।

छण्डवृत्ता इवेराची कालस्यात्यलिवल्लभा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

विहङ्गम् । इति शब्दमाला ॥
मोचोक्तिः, पुं, प्राचीरम् । इति हारावली । ६८७

मोचं, स्त्री, (मुच्यति त्वगादिकमिति । मुच + षच् ।)
कदलीफलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-

चितस्थाने । ३१ अ. । “तालनाडिकेरपत्रमोच-
पियालविल्लमधुकक्षीपातकान्धफलक्षेहाः पित्त-

संहृष्टे वायौ ॥” विवरणमस्य कदलीफलशब्दे
ज्ञातव्यम् ॥

मोचः, पुं, (मुच्यति त्वचमिति । मुच + षच् ।)
शोभाजनदृक् । इति मेदिनी । वे, ८ ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । १५८ । ४३ ।
“पनसाक्षं कुचान् मोचान् खर्जूरान्मुवेत-

वान् ॥”
मोचकः, पुं, (मोचयति संवारादिति । मुच +

यिच् + कृत् ।) मोचः । (मुच्यति गर्भं त्वच-
मिति वा । मुच + कृत् ।) कदली । शिशुः ।

(मुच्यति विषयागिति ।) विरागी । इति
हेमचन्द्रः । ४ । २०० ॥ सुष्ककट्वः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (मुक्तिकारके, त्रि । यथा,
शिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्वभागे । २ । ५१ ।

“असुहो मोचकश्चायमकाजः कालचोदकः ॥”
मोचनं, स्त्री, (मुच + कृत् ।) मोचः । (यथा,

महाभारते । ५ । ८४ । २१ ।
“अवतीर्य रथात्तूयं कृत्वाशौचं यथाविधि ।

रथमोचनमादिश्य स्वध्यातुपविशेष्ट ॥”
कल्कनम् । दम्भः । श्लाघ्यम् । इति सुचदातो-

भांवेनदृष्टव्येन निष्पन्नम् ॥ (मोचयतीति ।
मोच + कृत् ।) मोचनकर्तरि, त्रि । यथा,

सागवते । ६ । १३ । २३ ।
“धन्यं यश्चक्ष्यं निखिलाधमोचनं

रिपुघ्नं चन्द्रयनं तथायुधम् ॥”
मोचनी, स्त्री, (मोचयति रोगादिति । मुच +

यिच् + कृत् । क्षियां ङीप् ।) कण्टकारी ।
इति जटाधरः ॥ मोचकर्त्री च ॥

मोचरसः, पुं, (मोचस्य रसः ।) शास्त्रालिनिर्यासः ।
तन्मर्यादः । मोचसुत् २ मोचसावः ३ मोच-

मोहायि

मोहा

मोहा

निर्यायः ४ पिच्छित्तवारः ५ सुरवः ६ शास्त्रली-
घेष्टः ७ मोचवारः ८ । अख्य गुणाः ।
कषायत्वम् । कषयवतहरत्वम् । रसायनत्वम् ।
वक्षस्पृष्टवर्णवैषम्यप्रज्ञासुर्वेदविहितत्वम् । ग्राहि-
त्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
उत्तरतन्त्रम् । ४० अध्याये ।
“तिस्रोमोचरघो लोभं तथैव मधुकोत्पलम् ।
कच्छरातिलकल्लस्य योगास्त्वत्वार एव तु ॥
आलेन पयसा पेयाः सरक्ते मधुसंयुताः ॥”)
मोपा, स्त्री, (सुचति लघुमिति । सुच् + अच् ।
टाप् ।) शास्त्रलिङ्गः । (यथा,—
“शास्त्रलिङ्गं भवेद्योवा पिच्छिता पूरणीति च ।
रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाद्या च तूजिनी ॥”
इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कदलीद्वयः । इत्यमरः । २ । ४ । १२३ ॥
(यथास्याः पथ्यायः ।
“कदली वारणा मोघाम्बारांशुमतीफला ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वीलीद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मोचाटः, पुं, लघुगौरः । रत्नास्थि । मलयोद्भवः ।
इति मेदिनी । टे, ५४ ॥
मोची, स्त्री, (सुचते रोगो ययेति । सुच् + घच् ।
डीष् ।) हिजमोचिका । इति रत्नमाला ॥
(विद्वतिरस्या हिजमोचिकाशब्दे ज्ञातया ॥)
मोटकं, स्त्री, (सुचते सुनीक्रियते इति । सुट् +
घच् । ततः कन् ।) पिष्टदानार्थद्विगुणमुसकुश-
त्रयम् । यथा । “इति द्विगुणमुसदर्भमोटकं
पिष्टवाच्यवामपार्श्वे दद्यात् ॥” इति आह-
प्रयोगतत्त्वम् ॥
मोटकी, स्त्री, (मोटक + डीष् ।) रागिणी-
विशेषः । इति हलायुधः ॥
मोटनं, स्त्री, (सुट् + लुट् ।) चूर्णीकरणम् ।
आक्षेपः । इति सुट्धात्वर्थदर्शनात् ॥
मोटनः, पुं, (मोटतीति । सुट् + लुट् ।) वायुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मोटनकं, स्त्री, (मोटनेन कायतीति । कै + कः ।)
यक्षादशाक्षरच्छन्दोविशेषः । यथा,—
“स्याप्नोटनकं तजलाच्च लगी ॥”
“रङ्गे खलु मल्लकलाकुशल-
चाणूरमहाभटमोटनकम् ।
यः कैलिलवेन चकार स मे
संचाररिपुं प्रति मोटयतु ॥”
इति छन्दोमञ्जरी ॥
मोटा, स्त्री, (सुट् + अच् । टाप् ।) वज्र । इति
राजनिर्घण्टः ॥
मोहायितं, स्त्री, (सुट् + भावे घच् । वाङ्मूलात्
घणसुट् । ततो भृशत्वाद्दिवात् क्यङ् । ततो भावे
क्तः ।) स्त्रीणां स्त्राभाविकदशविधाकङ्कारान्त-
र्गतलङ्कारविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ तज्जाचयं
यथा, उज्ज्वलनीलमणिः ॥
“कान्तसरणवार्तादौ हृदि तज्जावभातः ।
प्राप्तवामभिवाषस्य मोहायितसुदीर्यते ॥”

मोहा, पुं, (सुट् + अच् ।) शृङ्खलम् । गङ्गा ।
मक्षिका । सर्पकरण्डः । इति मेदिनी । ये, २४ ॥
मोदः, पुं, (सुट् + भावे घच् ।) हर्षः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । १३ । १२ ।
“यन्नागन्दाश्च मोदश्च सुदः प्रसुद आसते ॥”)
मोदकः, पुं, स्त्री, (मोदयति वाजादौ निति । सुट्
+ यिच् + खल् ।) खाद्यविशेषः । इत्यमरः ।
३ । ५ । ३३ ॥ मोया इति भाषा । अख्य दान-
मन्त्रो यथा,—
“मोदकं खादुर्धुक्तं शर्करादिनिमित्तम् ।
मया निवेदितं भक्त्या यद्वाण परमेस्वरि ॥”
इति दुर्गास्तवपद्धतिः ॥
गुडः । यवासशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥
शर्करादिद्वारापन्नौषधविशेषः । अख्य पूर्ववीर्यं
यस्यासं तिष्ठति । इति सुखबोधः ॥ (यथा,—
“वटका अथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटौ ।
मोदको वटिका पिच्छी गुडो वर्तमानौ चेत ॥
द्रवस्तु द्विगुणं देयं मोदकेषु भिद्यन्तरेः ॥
द्रवं द्रवरूपद्रव्यं कर्षप्रमायं तज्जाचा वर्जं दृष्ट्वा
प्रयुज्यते । वलमिति कालादेरप्युपलक्षणम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
हर्षके, त्रि । इति मेदिनी । के, १४१ ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । ३५ । १८ ।
“हतारोहोऽष्टिभ्रमण्डानु क्रयादगममोद-
कान् ॥”)
मोदकः, पुं, (मोदयति मिष्टान्ननिर्माणेनेति । सुट्
+ यिच् + खल् ।) वर्णसंश्रयतिविशेषः ।
मयरा इति भाषा । स च श्रद्धायां चक्षिया-
जानः । इति स्मृतिः ॥
मोदनं, स्त्री, (मोदयतीति । सुट् + यिच् + लुट् ।)
शिक्षकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सुट् + भावे
लुट् ।) हर्षः । सुट्धात्वर्थदर्शनात् ॥ (हर्ष-
जनके, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । २३ । ७६ ।
“वृकगृध्रशृगालानां तुसुले मोदनेऽहति ।
आवीडलचयो चोरस्तव पुत्रस्य पश्यतः ॥”)
मोदमोदिनी, स्त्री, (मोदात् मोदो महात् हर्षः
वीर्या अस्तीति । मोदमोद + इति । डीप् ।)
जम्बू । इति राजनिर्घण्टः ॥
मोदयन्ती, स्त्री, (मोदयतीति । सुट् + यिच् +
शल् । डीप् ।) वनमल्लिका । काठमल्लिका
इति भाषा । यथा,—
“मदयन्ती गन्धवती मोदयन्ती खरखरा ॥”
इति रत्नमाला ॥
अपि च ।
“हृष्टश्रुत्या मोदयन्ती भूपरी मदयन्तिका ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा च सुश्रुते । २ । २५ ।
“पिष्टाय सर्वं सह मोदयन्त्या
माराम्भा वीजकचम्भवेन ॥”)
मोहा, स्त्री, (मोदयति गन्धेन तोषयतीति ।
सुट् + यिच् + अच् । टाप् ।) अणमोहा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मोहायः, पुं, (मोदमास्याति स्वपलवादिना
विस्तारयतीति । घा + ह्या + कः ।) आन्-
द्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मोहाद्या, स्त्री, (मोदेन आसीद्गन्धेन आद्या
वहुला ।) व्यक्तमोहा । इति राजनिर्घण्टः ॥
मोदेन आद्या । हर्षयुक्ता च ॥
मोदितः, त्रि, (मोदो हर्षोऽस्ति जातः । मोद +
तारकादित्वात् इतच् ।) हर्षयुक्तः । इति
आकरगम् ॥
मोदिनी, स्त्री, (मोदयति गर्भेनेति । सुट् +
निच् + णिनि । डीप् ।) अणमोहा । मल्लिका ।
मूषिका । तक्षशी । सदिरा । मल्लिकापुष्प-
विशेषः । लम्पकायः । वटपत्री १ । कुसारिका ३ ।
वृत्तमल्लिका ४ । नाला गुणाः । नेत्ररोगाप-
हन्ताम् । कटुकम् । उष्णत्वम् । ब्रणघ्नत्वम् ।
गन्धवहुलत्वम् । आस्त्ररोगनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (हर्षदायके, त्रि । यथा,
महाभारते । ६ । ५६ । १३ ।
“वराक्षगरागानां शरीरप्रभया तदा ।
परलोकार्थवस्तुता यन्मोहायुमोदिनी ॥”
मोदटं, स्त्री, (सुट् + घटने + “शब्दादिभ्योऽट् ॥”
उणा० ४ । २२ । इति अटन् ।) इच्छुमलम् ।
अष्टोत्पुष्पम् । वतराचात् परचौरम् । इति
मेदिनी । टे, ५४१ । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“परतो मोदटं विद्यादप्राप्तं कफात्मकम् ॥”
यथा च ।
“गृहदुग्धभयव्रीहं मोदटं शोऽश्वीवत् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
मोदटः, पुं, (सुट् + अटन् ।) क्षताप्रमेदः । क्षीर-
मोदटा इति भाषा । तत्पर्यायः । कर्ण-
पुष्पः २ । पीलुपत्रः ३ । मधुसूतः ४ । घनमूलः ५ ।
दीर्घमूलः ६ । पुष्पः ७ । क्षीरमोदटः ८ । कचित्
पुरुषैः कर्णपुष्पस्याग्रे क्षीरपुष्प इति पीलुपत्र-
स्थाने पीलुपत्र इति च पाठः ॥ (तथास्य
पर्यायान्तरम् ।
“पीलुपत्रां वनरघो हस्तिपर्णां च मोदटः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
अख्य गुणाः । क्षीरवहुलत्वम् । सधुरत्वम् ।
कषायत्वम् । पिष्टदाहच्वरणाशित्वम् । दृष्य-
त्वम् । वक्षविषर्द्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । ४५ अध्याये ।
“गुरुः क्लिष्टोऽनिलहो मुखनिद्राप्रदः
स्मृतः ।
मधुरो हृद्यो दृष्यो तद्वत्पीलुपत्रमोदटः ॥”)
मोदटकं, स्त्री, (मोदट + कर्त्तृ कन् ।) इच्छुमलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मोदटा, स्त्री, (मोदट + टाप् ।) मूला । इत्य-
मरः । १२ । ४१ । २३ । (यथा, सुश्रुते । १ । ३८ अधः
“वीरतकसहचरद्वयदर्भमोदटादनी गुन्धानल-
कुशकाशाश्रमेदकानिमित्तमोदटावसुकवसिर-
मल्लक धुवण्डकेन्द्रीवरकपीतद्वयः ॥” तथास्याः
पर्यायो यथा,—

मोहः

“मूर्त्त्या मधुरसा देवी मोरटा तेजनी सुवा ।
मधुनिका मधुमेणी गोकर्णौ पौलुपगर्भे ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मोहकः, पुं. (सुगुणातीति। सुह् + कृत्।) तस्करः ।

इत्यमरः । २ । १० । २४ ॥

मोषणं, स्त्री, लुण्ठनम् । क्लेदनम् । वधः । इति

सुधधातोर्भावेऽनट् । (लुट् ॥ ३३॥ सुगुणातीति ।

सुह् + ल्युट् । अपहरणे, त्रि । यथा, भागवते ।

५ । २४ । २२ । “न वै भगवान् नूनमसुष्यानुजग्राह

यद्गुण पुनरात्मास्तुतिमोषणं मायामयं भोगै-
श्वर्यमेवातनुतेति ॥”

मोषिता, [क्] त्रि, मोषणकर्ता । चौरः । इति

सुधधातोस्तुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

मोहः, पुं. (मोहनमिति । सुह् + भावे घञ् ।)

मूर्च्छा । इत्यमरः । २ । ८ । १०६ ॥ (यथा

उत्तररामचरिते ३ अङ्के ।

“वीचिवातेः श्रीकरलोदशीते-

राकर्षद्भिः पद्मकिङ्कलगतान् ।

मोहे मोहे रामभद्रस्य जीवं

खेरं खेरं प्रेषितैस्तर्पयेति ॥”

अस्य विषयो यथा,—

“सञ्जावहसु नाडीषु पिहितान्निनादिभिः ।

तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखयुपोद्वहन् ॥

सुखदुःखयुपोद्वहन् नरः पतति काष्ठवत् ।

मोहो मूर्च्छेति तां प्राहुः बहुविधा सा प्रकी-
र्तिता ॥”

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४६ अध्याये ॥

अविद्या । इति मेदिनी । हे, ७ ॥ दुःखम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ देहादिषु व्याप्तबुद्धिः ।

इति गीतासुबोधिन्यां श्रीधरस्वामी ॥ असौ

ब्रह्मणो बुद्धितो जातः । यथा,—

“बुद्धेर्मोहः समभवदहङ्कारादभूतमदः ।

प्रमोदसाभवत् कण्ठान्दुर्लभोऽचनतो वृषः ॥”

इति मातुल्ये २ अध्यायः ॥

मोहस्वरूपं यथा,—

“मम माता मम पिता ममेयं शङ्खिणी शङ्खम् ।

एतदन्यं ममत्वं यत् स मोह इति कीर्तितः ॥”

इति पादौ क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥

धर्मविस्मृत्तम् । यथा,—

“अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन नश्यति ।

कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधै-
रिति ॥”

नमन् मोहादिति की मोहः । अत्र ।

“मोहशब्देन देवेन्द्र ! बुद्धिपूर्वो यतिक्रमः ।

उच्यते पठितैर्नित्यं पुराणैः सांश्रपायनः ॥”

इति भविष्यपुराणवचनात् जातबुद्धिपूर्वो यति-

क्रमो मोहः । इति जिकनः । तत्र कामना-

सामर्थ्यादेव बुद्धेर्लक्षणात् । उच्यते । शूद्रस्य

पञ्चार्णो मोहाद्गच्छत इत्यादौ सुह वैचित्र्ये

इति घातघातुसारात् अज्ञानमात्रं मोहः ।

यत्र तु कामनाशब्दोऽस्ति तत्र भविष्यपुराण-

संक्षेपतमोहशब्दो न यात्यः । किन्तु धर्म-

मोहनः

विस्मृत्तं मोहः स चाधर्मवृद्धौ सत्तामयकर्तव्ये
रागान् कर्तव्यनाश्रमः । यथा, आसः ।

“मोहो धर्मविस्मृत्तं मानस्वात्माभिमानिता ।”

एवञ्च भविष्यपुराणोक्तबुद्धिशब्दोऽधर्मज्ञान-

मेवाभिधत्ते सत्यधर्मज्ञाने पापगौरवाद्यैर्मिद-

सुतं मोहादिति । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ ३॥

मोहवृत्तौ यथा,—

सुमनोवाच ।

“अयतामभिधास्यामि सर्वसन्देहनाशनम् ।

स्वरूपसुपदेशस्य सर्वविज्ञानदर्शनम् ॥

लोभः पापस्य बीजोऽयं मोहो मूलन्तु तस्य

हि ।

असत्त्वं तस्य च स्तन्वो माया शाखासुविस्तरः ॥

इभकौटिल्यप्रज्ञाणि कुकृत्या पुष्यितः सदा ।

पैशुन्यं तस्य सौगन्ध्यमज्ञानं फलमेव हि ॥

हृदपापखण्डचौराच्च कूटाः क्रूराश्च पापिनः ।

पचिष्यो मोहवृत्तस्य मायाशाखाः समा-

श्रिताः ॥

अज्ञानन्तु फलं तस्य रमोऽधर्मफलस्य हि ।

भावोदकेन संवृत्तस्य सत्तात् स तु प्रियः ॥

अधर्मस्तस्य सुरभिः क्लेश मधुरायते ।

तादृशैश्च फलैश्चैव सुफलो लोभपादपः ॥

तस्य च्छायां समाश्रित्य यो नरः परिवर्तते ।

फलानि तस्य योऽश्नाति सुपकानि दिने दिने ॥

फलानान्तु रमेनैव अधर्मैश्च तु पोषितः ।

सुसंपुष्टो भवेन्नर्त्यः पतनाय प्रयच्छति ॥”

इति पादौ भूमिखण्डे ११ अध्यायः ॥

मोहनं, स्त्री, (सुह्यतेऽनेनेति । सुह् + ल्युट् ।)

सुरतम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०० ॥

यथा, मार्कण्डेये । ५१ । ७७ ।

“प्रविश्य गर्भमत्तरो को मुक्ता मोहयतेऽपरा ।

जायन्ते मोहनात्तस्याः सर्वमखूककच्छपाः ॥”

होममन्त्रोपध्यादिद्वारासुधताकरणम् । तत्र

होमेऽहुलिनियमो यथा,—

“मोहनं वक्षकामश्च प्रीतिर्वर्द्धनं तथा ।

प्रदेशिनौकनिष्ठार्थां सर्वमेतत् प्रविधायति ॥

मोहनाकर्षणश्चैव लोभणोच्चाटनं तथा ।

कनिष्ठामध्यमाङ्गुष्ठसंयोगेन तु लोलया ॥

विधियुक्तेन होमेन तथा त्रयाशुयोगतः ।

सर्वे मन्त्राः प्रविधान्ति सुद्रामन्त्रप्रयोगतः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

(नगरमेदः । यथा, महाभारते । २ । २५३ । ६ ।

“मोहनं पत्तनश्चैव त्रिपुरां कोशलां तथा ।

एतान् सर्वान् विनिर्जित्य करमादाय सर्वंशः ॥”)

मोहनः, पुं, (मोहयतीति । सुह् + निच् + ल्युट् ।)

मुत्तूरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कामदेवस्य

पञ्चवायान्तर्गतवायविशेषः । इति चिकित्सा-

शेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७१ । १३२ ।

“कामस्यैव जगज्जेतमोहनस्याधिवैतम् ।

तद्रूपहृतचिन्ताभूतं समाधिस्यैव तत्त्वखम् ॥”

वृषविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । ७७ । ६१ ।

“वीर्यं प्रखम् निहतं मोहनो य मभूपतिः ।

मोहशा

सन्निपत्यादृष्टासं तं ताडयामास सायकैः ॥”

मोहकारकै, त्रि । यथा, गीतायाम् । १८ । ६ ।

“यद्ये चातुर्वर्त्ये च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रालसप्रमादीत्यं तन्नामसमुदाहृतम् ॥”

“अत्र मोहनं मोहकरम् ।” इति व्यानन्द-

गिरिः ॥)

मोहनभोगः, पुं, (मोहनस्यासौ भोगश्चेति ।)

समिताशर्करादृष्टादियुक्तमिष्टान्नविशेषः । इति

पाकराजेश्वरः ॥

मोहना, स्त्री, (मोहयति पुष्येति । सुह् +

ल्युट् । टाप् ।) त्रिपुरमालीपुष्पम् । इति रत्न-

माला ॥ मरुत्याला । इति शब्दमाला ॥

मोहनी, स्त्री, (सुह्यत्यनेनेति । सुह् + ल्युट् ।

स्त्रियां ङीष् ।) उपोदकी । इति राज-

निर्वण्टः ॥ वटपत्री । इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्याः पर्यायः ।

“मोहनी मलिकाया तु वटपत्रा च मोहना ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

माया । यथा, महाभारते । १४ । ८० । ४५ ।

“मया तु मोहनी नाम मायेषा संप्रदर्शिता ॥”

मोहरात्रिः, स्त्री, (मोहस्य रात्रिः ।) दैनन्दिन-

प्रलयः । यथा,—

“एवं पञ्चाशदब्दे च गते तु ब्रह्मणो वृषः ।

दैनन्दिनन्तु प्रलयं वेदेषु परिकीर्तितम् ॥

मोहरात्रिश्च सा प्रोक्ता वेदविद्भिः पुरातनैः ।

तत्र सर्वे प्रनष्टाश्च चन्द्रार्कादिदिगौश्वराः ॥

आदित्या वसवो रुद्रा मन्त्रिन्ना मानवादयः ।

क्षय्यो नृगयश्चैव गन्धर्वा राजसादयः ॥

मार्कण्डेयो लोमशश्च पेचकश्चिरजीविनः ।

इन्द्रद्युम्नश्च वृषतिष्ठाकूपारश्च कच्छपः ।

नाडीजङ्घो वक्रश्चैव सर्वे नष्टाश्च तत्र वै ॥

ब्रह्मलोकादधः सर्वे लोका गागालयास्तथा ।

ब्रह्मलोकं ययुः सर्वे ब्रह्मलोकादधस्तथा ॥

गते दैनन्दिने ब्रह्मा लोकांश्च सद्यज्जे पुनः ।

एवं शतान्द्विपञ्चनं परमायुश्च ब्रह्मणः ॥

ब्रह्मणश्च निपातेन महाकल्पो भवेन्नृषम् ॥

प्रकीर्तिता महारात्रिः सा एव च पुरातनैः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रवृत्तिखण्डे । ५ । ७२ — ७६ ॥

मोहः कर्तव्याग्रहः स एव रात्रिरिव रात्रि-

वृद्धिमोहकत्वादिद्राव्या । इदानीन्तनजगतां

रात्रिरिति वा । इति देवीमाहात्म्याटीकायां

विद्याविनोदः ॥ ३॥ जन्माष्टमीरात्रिः । यथा,—

“दीपोत्सवश्चतुर्दश्याममया योग एव चेतु ।

नालरात्रिर्महेशानि । ताराकात्रीप्रियङ्गुरी ।

जन्माष्टमी महेशानि । मोहरात्रिः प्रकीर्तिता ॥

तृतीया माधवे शुक्ला कुलवारर्चसंयुता ।

दाखणा कीर्तिता देवि । सर्वसिद्धेश्वरी परा ॥”

इति शक्तिवङ्गमततन्त्रम् ॥

मोहशब्दं, स्त्री, (मोहोत्पादकं शास्त्रमिति

मध्यपदलोपिकर्मधारयः ।) अविद्याजनकग्रन्थः ।

यथा,—

“गोपतिं प्राह विप्रेन्द्रानास्त्रोक्त्य भगवान् हरि ।

न वेदवाच्यपुरुषे पुरुषलेष्टोऽपि शङ्कर ! ॥
गङ्गाच्छते मङ्गादेव । धर्म्मो वेदादि निर्व्वेभौ ।
अथापि भक्तवात्सल्याद्रक्षितया महेन्दर ! ॥
अस्माभिः सर्व्व एवेमे गन्तारो नरकानपि ।
अस्माहे वेदवाच्यानां रक्षयाय च पापिनाम् ।
विमोहनाय शास्त्राणि करिष्यावो वृषध्वज ! ॥
एवं सर्व्वोद्धितो रक्तो माधवेन सुरारिणा ।
चकार मोहशशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः ॥
कापालं नाकुलं वामं भैरवं पूर्व्वपश्चिमम् ।
पञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः ॥”

इति कौर्म १४ अध्यायः ॥

मोहिनी, स्त्री, (मोहयति सौन्दर्यादिनेति । सुह
+ णिच् + णिनि; । स्त्रियां ङीप् ।) त्रिपुर-
मालीपुष्पम् । इति रत्नमाला ॥ (वटपत्री ।
तत्पर्यायो यथा,—

“वटपत्री तु कथिता मोहिनी रेचनी बुधेः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

समुद्रमन्थनकाले देवानाममृतपानायासुराणां
मोहनाय च भगवदवतारविशेषः । यथा,—

“धान्वन्तरं द्वादशमं त्रयोदशमेव च ।

अपाययत् सुरानन्यान् मोहिन्या मोहयन्

स्त्रिया ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥

सर्व्वेशाविशेषः । यस्याः प्रापात् ब्रह्मणो-
ऽपूर्णत्वं जातम् । यथा,—

“यतो ह्रस्वि गर्ज्जन्ततोऽपूर्णो भवाचिरम् ।

अचिरादूर्ध्वं ते करिष्यति हरिः खयम् ॥

निबोध शरणं ब्रह्मन् । सर्व्वेशायाश्च सान्मृतम् ॥

तत्रैव कवचं स्त्रीत्रं मन्त्रं दहति यो नरः ।

भविता तस्य विजयश्च यास्यत्युपहास्यताम् ॥

भविता वार्षिकी पूजा देवतानां युगे युगे ।

तव माघाश्च संक्रान्त्यां न भविष्यति सा पुनः ॥

इत्युक्त्वा मोहिनी शीघ्रं जगाम मदनालयम् ।

तेन सह रतिं कृत्वा बभूव विज्वरा पुनः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणसम्बन्धे ३३ अध्यायः ॥

विस्तरस्तु ब्रह्मवैवर्ते ३४ अध्यायः ॥ (मोहकर्त्तरि

त्रि । यथा, भागवते । ३ । ६ । ३५ ।

“अतो भागवतो माया मायिनानपि मोहिनी ।

यत् खयश्चात्मवर्त्माना न वेद किमुतापरे ॥”

मौञ्जलिः, पुं, काकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८८ ॥

(यथा, उत्तररामचरिते २ अङ्के ।

“कूचतुकुञ्जकुटीरकौशिकघटाहुक्कारवत्

कौचक-

स्तमाङ्गुलरन्ध्रकसौकुञ्जिकुलः कौषावतोऽयं

गिरिः ।

एतस्मिन् प्रचलाकिनां प्रचलतासुदेहिताः

कूजिते-

रुहेष्ठन्ति पुराणचन्दनतरुस्त्वेषु कुम्भी-

नयाः ॥”

मौक्तिकं, स्त्री, (सुक्तेव । सुक्ता + “विनयादिभ्य-

उक्त्वा ॥” ५ । ४ । ३४ । इति ठक् ।) सुक्ता ।

इत्यमरः । २ । ६ । ६२२ । (यथा, चाप्यक्षरतके ५५५ ।

“शैले शैले न मायिष्यं मौक्तिकं न गजे गजे ।

साधवो नहि सर्व्वत्र चन्दनं न वने वने ॥”

तथास्य पर्यायः ।

“मौक्तिकं श्रौक्तिकं सुक्ता तथा सुक्ताफलस्य तत् ।

अभावे मौक्तिकस्यापि सुक्ताशुक्तिं प्रयोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

मौक्तिकतल्लजः, पुं, (मौक्तिकमिव शुक्लः तल्लजो-

ऽस्य ।) धवलयवागलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मौक्तिकप्रसवा, स्त्री, (मौक्तिकस्य प्रसवा ।)

शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मौक्तिकशुक्तिः, स्त्री, (मौक्तिकानां शुक्तिः ।)

शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुक्तार भित्तुक्

इति भाषा ॥

मौखं, स्त्री, (मुखस्येदमिति । मुख + अण् ।)

मुखसम्बन्धाधीनपापम् । तत्तु अभक्ष्यभक्षणरूपं

तत्र क्लोवम् । संसर्गरूपस्य तस्य प्रायश्चित्तं

यथा । सुमन्तुः । यच्च तैर्यौनैर्मौखश्रौवाणां

सम्बन्धागामन्यतमेन सह सम्पत्कर्मियात् तस्या-

प्येतदेव प्रायश्चित्तं विदध्यात् । इयात् कुर्वात् ।

एतदेवेति द्वादशवार्तिकमित्यर्थः । अत्र याज-

नादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्यवगम्यते ।

इति श्रुतपाणिनस्तप्रायश्चित्तविवेकः ॥ मुख-

सम्बन्धिनि, त्रि ॥

मौख्यं, स्त्री, सुखरत्नम् । सुखरस्य भाव इत्यर्थे

ष्ठाप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मौखिकं, त्रि, सुखसम्बन्धि । सुखस्येदमित्यर्थे णिक्

(ठक्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मौञ्जी, स्त्री, (सुञ्जस्येयमिति । सुञ्ज + अण् ।

स्त्रियां ङीप् ।) सुञ्जनिर्मितमेखला ॥ (यथा,

शिशुपाजवधे । १ । ६ ।

“पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छर्विं

वसानमेणाजिनमञ्जगनुति ।

सुवर्णसुत्राकलिताम्बराघरां

विदुस्मयनां श्रितिवाससस्तनुम् ॥”

“सुञ्जस्येयमिति श्रुत्ययौमेखला मौञ्जी ।” इति

तट्टीकायां मल्लीनाथः ॥ यथा,—

“विप्रस्य क्षत्रियस्यापि मौञ्जी स्यादक्षिणायने ।

दक्षिणे च विशां कार्यं नागध्याये न संक्रमे ॥”

मनुः ।

“मौञ्जी त्रिदशमा शृङ्गा कात्या विप्रस्य

मेखला ।

क्षत्रियस्य च मौञ्जीं प्या वैश्यस्य श्रयतामवी ॥

सुञ्जालामे तु कर्त्तव्या कुशाग्रमनकवल्गवैः ।

त्रिदशान्दन्त्रिनेकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥”

इति संस्कारतत्त्वम् ॥

मौञ्जीदण्डः, पुं, (मौञ्जीदण्डमिवास्यास्य ।)

सुञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मौञ्जीपत्रा, स्त्री, (मौञ्जीपत्रमिव पत्रमस्याः ।)

वल्गवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मौञ्जीवन्धः, पुं, (मौञ्ज्या वन्धः वन्धनम् ।) सुञ्ज-

मेखलावन्धनम् । उपनयनमिति यावत् । यथा,

“जन्मभादृष्टमे विंदे नीचस्य शत्रुमे गुरौ ।

मौषीवन्धः शुभः प्रोक्तश्चेन्न मीनगते रवी ॥”

इति ज्योतिर्निबन्धे नारदवचनम् ॥

मौण्ड, स्त्री, (सुष्ठु भावः कर्म वा । सुष्ठु + “गुण-

वचनब्राह्मणादीभ्यः कर्मणि च ।” ५ । १ । २४ ।

इति ध्वन् ।) मोहः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३४ ॥

(यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । २६ । २२ ।

“यो मां सर्व्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् ।

हित्वाहं भजते मौण्डाङ्गसन्धेव जुहोति सः ॥”

पुं, सुष्ठुस्यापत्यम् । सुष्ठु + “कुर्वादिभ्यो ण्यः ।”

४ । १ । १५१ । इति ण्यः । सुष्ठुपुत्रः । इति

याकरणम् ॥

मौहलिः, पुं, काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मौहल्यः, पुं, (सुहजस्यापत्यमिति । सुहज + ण्यच् ।)

सुहजसुनिपुत्रः । स च गोत्रकारकः । अस्य

पक्ष प्रवराः यथा । और्व्वध्यवगर्भावजाम-

दम्याभुवन्तः । इति कुलदीपिका । (यथा,

हरिवंशे । ३२ । ७० ।

“सुहजस्य तु दायादो मौहल्यः सुमहायशाः ॥

मौह्रीनं, स्त्री, (सुहजानां भवनं चैत्रमिति । सुह +

“धाच्यानां भवने चैत्रे खण् ।” ५ । २ । १ ।

इति खण् ।) सुहभवोचितचैत्रम् । इत्यमरः ।

२ । ६ । ८ ॥

मौनं, स्त्री, (सुनेर्भाव इति । सुनि + अण् ।) शब्द-

प्रयोगराहित्यम् ॥ तत्पर्यायः । अभाषणम् २ ।

तूष्णीम् ३ तूष्णीकाम् ४ । इत्यमरः । २ । ७ । ३६ ॥

(यथा, रघुवंशे । १ । २२ ।

“ज्ञाने मौनं चमा शक्तौ त्यागे ज्ञाचाविपर्य्ययः ।

गुणा गुणानुवन्तितास्तस्य सप्रसवा इव ॥”)

कर्मविशेषे मौनाचरणं यथा,—

“उच्चारे मेधुने चैव प्रसाधे दन्तधावने ।

ज्ञाने भोजनकाले च घट्टसु मौनं समाचरेत् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मौगी, [न] पुं, (मौनमस्यास्तीति । मौन + “अत

इति ठक् ।” ५ । २ । १५ । इति ङिनि ।) सुनिः ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ७५ । ३६ ।

“ततः स चिन्तयामास राजा जामाढकारणम् ।

विवेद च न तन्मौनी जगद्देवेष्वं तं वृषः ॥”)

मौनयुक्ते, त्रि । यथा,—

“सिनीवाली कुपूष्वापि यदि सोमदिने भवेत् ।

गोषहसफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम् ॥

एतच्च मौनमरणोद्दयमारभ्य स्नानपर्यन्तं कार्यं

न तु स्नानकालमात्रे ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मौनियः, पुं, (सुनेरपत्यं पुमान् । सुनि + “इत

ज्ञानिण् ।” ४ । १ । २२ । इति ठक् ।) गन्धर्व्व-

गणविशेषः । यथा,—

“गन्धर्व्वोपहरसः पुराणा मौनियास्तु निबोधत ।

चित्रसेनोयसेनौ तु कयांयुरनिधस्तथा ॥

धृतराष्ट्रस्योमांश्च सूर्यवर्चास्तथेव च ।

युगततृणपत्काव्यो निदिक्षित्रयस्तथा ॥

त्रयोदशः शालिशिराः पय्यण्यश्च चतुर्दशः ।

इत्येते देवगन्धर्व्वसतुर्ध्विंशश्चुभाधराः ॥”

इति वल्किपुराणम् ॥

मौलिः

(अश्वरोमेदे, स्त्री। यथा, हरिवंशे । २। ८। ८७।
 “काश्या प्रारद्वती चैव मौनैयाश्वरसः स्मृताः ॥”)
 मौलिकः, त्रि, (सुरजस्तदाहनं शिल्पमस्य।
 सुरज + “शिल्पम् ।” ४। ४। ५५। इति ठक् ।)
 सुरजवादकः । इत्यमरः । २। १। १०। १३ ॥
 मौर्खी, स्त्री, (सूखस्य भावः । सूख + “वर्णदृष्टा-
 दिभ्यः ष्यच् च ।” ५। १। १२६। इति ष्यच् ।)
 लायम् । इति हेमचन्द्रः । २। २२६ ॥ (यथा,
 सुष्ठुते प्रारोरेस्थाने ४ अः ।
 “अनवस्थितता मौर्खी भौखत् सल्लकार्थिता ॥”)
 मौर्खी, स्त्री, (सूखाया विकारः । सूखा + “अव-
 यवे च प्राण्यौषधिद्वेष्यः ।” ४। ३। १३५।
 इति ष्यच् । डीप् ।) धनुर्गुणः । इत्यमरः ।
 २। ८। ८५। (यथा, रघुः । १। १६।
 “शास्त्रेष्वकुपिता बुद्धिर्माँर्खी धनुषि चातता ॥”
 अणश्ङी । इति रत्नमाणा । कौंगा इति
 भाषा ॥ (सूखामयी । यथा, मनौ । २। ४२।
 “मौक्षी चित्तमा जह्या काया विप्रस्य
 मेखला ।
 चतियस्य तु मौर्खी ज्या वैश्यस्य श्रयता-
 न्तवी ॥”)
 मौलः, पुं, (सूतं वेदेति । सूत + अण् ।) भूम्यादे-
 र्मूलजाता । मोड्ङ् इति भाषा । यथा,—
 “यत् परम्परया मौलाः सामन्ताः स्वामिनं
 विदुः ।
 तदन्वयस्यागतस्य दातया गोत्रजैर्मही ॥”
 इति दायतत्त्वम् ॥
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरं गताः ।
 तन्मूलत्वात् ते मौला अधिभिः परिकीर्तिताः ॥”
 इति मिताक्षरा ॥
 (विजिगीष्वरिमधोदासीनः । यथा, कामन्द-
 कीये । ८। ३४।
 “चत्वारः पार्थिवा मौलाः पृथग्भिन्नेः सहा-
 एकम् ॥”
 सूतभूते, त्रि । यथा, तन्त्रे । ८। २५। [याः ।
 “मौला दादश यास्तेता स्त्रमाद्यास्तथा च
 सप्ततिचाधिका ह्यताः सर्वे प्रकृतिमखलम् ॥”)
 मौलिः, पुं, स्त्री, (सूत + सुतङ्गमादित्वात् इण् ।)
 चूडा । (यथा, महाभारते । ६। ५६। ५।
 “एवमुक्त्वा स वामेन पदा मौलिमुपासृष्टत् ॥
 शिरश्च राजचिह्नस्य पादेन समजोदयेत् ॥”)
 किरौटम् । (यथा, हरिवंशे । ६७। ३०।
 “इयञ्च सा मया मौलिरुद्धता वचनलयात् ॥”)
 संयतकेशः । इत्यमरः । ३। १। १६२। (यथा,
 रघुः । ७। ६६।
 “स चापकोटीनिहितैकबाहुः
 शिरश्चान्धर्वयमभिममौलिः ।
 सलाटवद्वयमवारिविन्दः
 भौतां प्रियामेव वचो वभाषे ॥”)
 मस्तकम् । इति हेमचन्द्रः । ३। २। २६० ॥
 (यथा, व्यासोपनिषदायाम् । ४२४। ॥

मौलिकः

“भातनयनेऽभिरिन्दुर्मौलौ गात्रे भुजङ्गमणि-
 दीपाः ॥”
 प्रधानः । यथा, मार्कण्डेये । ५६। १४।
 “मौलयस्त्री महाकायाः शाकपोतकरम्भकाः ॥”)
 मौलिः, पुं, (सूतस्यादूरभवः । सूत + सुतङ्ग-
 मादित्वादिण् ।) अशोकवृक्षः । इति मेदिनी ॥
 मौलिः, स्त्री, (सूते जाता । सूत + इण् ।)
 भूमिः । इति मेदिनी ॥
 मौलिकः, पुं, (सूते व्याप्ते जातः । सूत + ठक् ।)
 कुलीनभिन्नः । यथा राष्ट्रीयवारेन्द्राक्षस्य
 ओत्रियः तथा कायस्यस्य मौलिकः । एवं दाक्षि-
 ण्यात्यवेदिकग्राहणस्य अन्यपूर्वापरिणेतोपि तत्-
 पदवाच्यः । वज्रजकायस्यस्य च मध्यमशब्द-
 वाच्यः । यथा । अथ मध्यमलक्षणमाह ।
 मध्यमशब्दो ह्येव इत्यन्यः । इत्युक्तवत्यवत् ।
 मध्यमः कुलमध्यस्यकुलीनस्य विश्रामस्थल-
 मित्यर्थः । मध्यमशब्दस्य लक्षणांतरम् । कुली-
 नेतरसिद्धवंशजातकले सति दशपुरुषावधि
 अनवच्छिन्नकुलाचैकत्वं मध्यमत्वम् । स च
 द्विविधः । सिद्धः साध्यश्च । सिद्धत्वं प्रकृत-
 मध्यमत्वम् । प्रकृतसिद्धवंशजातकले सति दश-
 पुरुषावधिककुलार्चकत्वं सिद्धत्वम् । सिद्धपदा-
 काङ्क्षित्वे सति दशपुरुषावधिककुलार्चकत्वं साध्य-
 त्वम् । अस्य प्रशंसामाह ।
 “कुलीनकुलरक्षार्थं विवादेषु मौमांसया ।
 एतेषां गुणमाश्रित्य मध्यमः कुलसुतसम् ॥”
 इति कुलदीपिका ॥ ६॥
 दाक्षिणराष्ट्रीयकायस्यस्याष्टसमौलिका यथा,—
 “गौडोऽष्टौ कीर्तिमन्तश्चिरवसतिकृता मौलिका
 ये हि सिद्धा-
 स्ते दत्ताः सेनदायाः करगुहसहिताः पालिताः
 सिंहदेवाः ।
 ये वा पद्माभिमुख्याः स्थितिविनययुवः सप्ततिस्ते
 द्विपूर्वा
 मित्राद्या वीक्ष्य राज्ञा चरणगुणयुता मौलिक-
 त्वेन साध्याः ॥”
 अपि च ।
 “सेनो दत्तः करो ज्यो दासो देवः प्रतिष्ठितः ।
 पालितः सिंहधर्मज्ञो गुहः सप्तौलिकाः
 स्मृताः ॥” ७॥
 द्विसप्ततिसाधमौलिका यथा,—
 “होडः खरधरधरखी वाण
 व्याधिच सोमः पैसर सामः ।
 भञ्जो विन्दो गुह वल लोचः
 शर्मा वन्मा हुद भूधि चन्द्रः ॥
 रघो रक्षित राजादित्यो
 विष्णुनांगः खिल पिल गूतः ।
 इन्द्रो गुप्तः पालो भद्र
 योमसाङ्कर वन्दुर नाथः ॥
 शौचिर्हेशो मानो गण्डो
 राधा राधा राहुत शाना ।
 दादा दादा राय उपमाका ॥

मौषलं

खामः सोमो घर द्वे व्याधः
 वोदस्ते जस्यार्थव व्याधः ।
 शक्तिभूतो जसो शानः
 जेमो जेमो वर्धन रङ्गः ।
 गुहः कीर्तिर्यशः फुण्डो
 नन्दी श्रीलो धनुर्गुणः ॥”
 इति द्विसप्ततिसौलिकाः ॥ १॥
 अन्यच्च ।
 “देवो भूदेवभक्तो गुहसदृशगुणो दास ईशान-
 दासः
 सेनो दत्तः सुदत्तामहितजनचयः पालितो
 धर्मपालः ।
 सिंहः सिंहप्रतापः क्षितिनिकरकरादानश्चः
 करोऽष्टौ
 गौडोऽष्टौ संस्थितास्ते गुणगणनिपुणा मौलिक-
 त्वेन सिद्धाः ॥ १॥
 होडवाणधरणीखिलसोमा
 भुजविन्दगुहराजराहुताः ।
 रुद्रपालवलसामरक्षिता
 सोधशर्माभुयिर्वर्म्मवन्दराः ॥
 चन्द्रशौचियुधिभद्रपेसुरा
 गण्डगुप्तधरकीर्तिवर्धनाः ।
 जेमजेमगणनाथविष्णवो
 प्रसरङ्गपिलहुदधनुर्गुणाः ॥
 तेजोऽर्थवस्वरधरायिच शक्तिभूताः
 सोमौष शान विदशील यशोम नन्दी ।
 दादाङ्कुरेन्द्रशुभकुण्डमनोपमाना
 दानाश्रुतविदता भुवि कीर्तिमन्तः ॥
 जेशादित्यौ राय राधा शाना च खामक-
 क्षथा ।
 द्विसप्ततिसौलिकाः साध्या मौलिका विदितः
 क्षितौ ॥”
 इति कुलाचार्यकारिका ॥ १॥
 (देशविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५७। ४८५।
 “मौलिका मौलिकाश्चैव अश्वका भोग
 वर्धनाः ॥”)
 त्रि, सूतसम्बन्धिनि मौलिसम्बन्धिनि च ॥ (भार-
 भूतं सूतं हरति वदत्यावहति वा । सूत +
 “तद्धरति वदत्यावहति भारात् वंशादिभ्यः ॥”
 ५। १। ५०। इति ठक् । सूतभारहारके सूतभार-
 वाहके सूतभारानेतरि च । इति व्याकरणम् ॥)
 मौषलं, स्त्री, (सूतलम्बि । सूतलस्येदमिति वा ।
 न्यसल + अण् ।) न्यसलवत् । यथा,—
 “गङ्गायां मौषलं स्नानं महापातकनाश-
 नम् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रवृत्तभविष्यपुराणवचनम् ।
 महाभारतस्याष्टादशपञ्चान्तगतपर्वविशेषः ।
 यथा,—
 मौषलं पर्वं चोदितं ततो धोरं सुदायणम् ।
 महाप्रस्थानिकं पर्वं स्वर्गादोदधिकं ततः ॥”
 इति महाभारते आदिपर्व ॥
 शयसम्बन्धिवि, त्रि ॥

मौष्टा, स्त्री, सुष्टिप्रहरणक्रीडा । इत्यमरः । ३।५।५॥
“सुष्टिप्रहरणं अस्यां क्रीडायां मौष्टा णः (अण्)
चित्ते विरिति वृद्धिः ययोर्लोप इति इकार-
लोपः । स्त्रियामत इत्याप् ।” इति तट्टीकायां
भरतः ॥

मौहूर्त्तः, पुं, (नृहूर्त्तं व्यधीते वेद वा । सुहूर्त्तं +
“तदधाते तद्धेद ।” ४।२।५० । इत्यण् ।)
व्योतिर्वृत्ता । इत्यमरः । २।८।१४॥ (यथा,
महाभारते । १२।१२१ । ४६ ।

“भिक्षुकाः प्राड्विवाकाश्च मौहूर्त्ता देव-
चिन्तकाः ॥”)

मौहूर्त्तिकः, पुं, (सुहूर्त्तं तद्वोधकं शास्त्रमधीते
वेद वा । नृहूर्त्तं + “क्रतूक्यादिस्रजान्तात्
ठक् ।” ४।२।६० । इति ठक् ।) व्योतिर्वृत्ता ।
इत्यमरः । २।८।१४॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । २२।१३३ ।

‘ततो मौहूर्त्तिकादेशादन्येत्सुर्वरकन्यका ।
वा मया परिणीता भूमिलिताखिलवन्तुना ॥’
इत्यन्यासुहूर्त्तोज्ज्वदेवगणविशेषः । यथा, भाग-
वते । ६।६।६ ।

“मौहूर्त्तिका देवगणा सुहूर्त्तायाश्च जज्ञिरे ॥”
सुहूर्त्तोज्ज्वे, त्रि । यथा, भागवते । ५।१३।२२ ।

“मौहूर्त्तिकादयस्य समागमाच्च मे
दुक्तं नृलोपपद्यतो विवेकः ॥”)

भा, अभ्यासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) अभ्यासः पौनःपुन्येनाशु-
शीलनम् । मनति सन्ध्यां ब्राह्मणः । इति दुर्गा-
दासः ॥

मच, संधाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) रेफयुक्तादिः । मचति पयसा
शक्तान् लोकः । इति दुर्गादासः ॥

मच, क मचये । स्नेहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्तादिः ।
मचयं त्रयस्य त्रयान्तरेण योजनम् । क, मच-
यति हृतेनाहं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

मच, पुं, (मच + घञ् ।) स्वदोषगूहनम् ।
इति चिकारुषेयः ॥ मचयश्च ॥ (वधः । यथा,
ऋग्वेदे । ८।५०।१० ।

“अयवाहृन्मचलत्वा पुरन्दरो यदिमे शृण्वद्व-
वम् ॥”

“मचलत्वा वधकर्त्ता ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥

मचयं, स्त्री, (मच + कर्मणि ल्युट् ।) तैलम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३।८२॥ त्रयस्य त्रयान्तरेण
संयोजनम् । स्नेहनम् । राशीकरणम् । इति
मचधातोर्भावेनट् प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मद, म य ठ चोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आल०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । चोदचूर्णो-
करणम् । म, मदयति । घ, मदा । ङ, मदते
काननं हन्ती । इति दुर्गादासः ॥

मदिमा, [नृ] पुं, (नृदोर्भावे । नृदु + “पृथा-
दिभ्य इमनिञ्वा ।” ५।१।१२२ । इति इम-
णिष् । “र ऋतो ह्यदादेर्लघोः ।” ६।४।६१ ।

इति ऋकारस्य रादेशः । “टेः ।” ६।४।१५५॥
इति टेर्लोपः ।) नृदुता । यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ८।५६६ ।

“मदिमा यापिनस्तस्य नाशाय क्रूरता जनैः ।
मधुरिक्नी विषस्येव शक्तिः प्राणापहारिणी ॥”)

मदिष्टः, त्रि, अतिशयनृदुः । नृदुशब्दादिप्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥

मदीयान् [सु] त्रि, अतिशयनृदुः । नृदुशब्दा-
दीयसुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

मनातनं, स्त्री, कैवर्त्तोऽसुस्तकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मुच, उ इर् गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् । ऋवेट् ।) उ, मुचिवा मुक्ता ।
इति दुर्गादासः ॥

मुच, उ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) उ, मुचिवा मुक्ता । इति
दुर्गादासः ॥

मेट, ऋ उक्तादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अमिमेटत् । मेटति
लोकः उक्ताद्यतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मेट, ऋ उक्तादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अमिमेडत् । मेटति
लोकः उक्ताद्यतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मत्तं, स्त्री, (मच + क्तः ।) चोरितम् । यथा,—
“चोरितं सुधितं मत्तं प्रतीतनु प्रतीच्छितम् ॥”
इति भूरिप्रयोगः ॥

म्वानं, त्रि, (म्वे ह्वैचये + क्तः । “संयोगादेरातो-
र्यञ्जतः ।” ८।२।४३ । इति निष्ठातस्य नः ।)
मलिनम् । यथा,—

“मलिनं कचरं म्वानं कश्मलश्च मलीमम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, भार्कण्डेये । ६२ । १६ ।

“स चिन्तयामास तदा किं न्वेषा गजगामिनी ।
निश्वासपवनम्वाना गिरावच वल्गयिनी ॥”)
दुर्वलम् । (यथा,—

“अन्तेषु शून्यं परिहीनमधं
म्वानन्तधानेषु च मध्याश्रयम् ॥”

इति माधवकृतसुविनिश्चयस्य पाशुरोगथा-
खाने विजयेनोक्तम् ॥ (न्वे + भावे क्तः । ग्लानिः ।
यथा, भार्कण्डेये । ३५ । २४ ।

“रथावसथलम्वानचतुर्पांगम्वानकर्मसु ।

आचामेष्वे यथान्यायं वासो विपरिधाय च ॥”)

म्वानि, स्त्री, (न्वे + निः । स च निट् । इत्यञ्जल-
दन्तः । ४।५१ ।) कान्तिवयः । यथा, देवी-
भागवते । १।६।१८ ।

“प्रेक्षकस्तु तदा ब्रह्मा देवी चैवान्तरीचगा ।।

१ मन्वतुजदा तौ तु विष्णुस्तु म्वानिमात्र-
नान् ॥”)

म्विष्टं, स्त्री, (न्वेच्छ + क्तः + “स्त्वस्त्वान्त्वान्तलम-
म्विष्टविरिञ्चिवादि ।” ७।२।१८ । इति
निपातितम् ।) अस्पष्टवाक्यम् । तत्पर्यायः ।
अविस्पष्टम् २ । इत्यमरः । १।६।२१ ॥

म्विष्टः, त्रि, (न्वेच्छ + क्तः ।) अव्यक्तवाक् । म्वानः ।
इति मेदिनी । टे, २५ ॥

म्वुच, उ इर् गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) उ, म्वुचिवा मुक्ता ।
इति दुर्गादासः ॥

म्वेच्छ, कि देश्योक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
वा भा०-पर०-अक०-सक० च-सेट् ।) देश्या
यान्या उक्तिर्देश्योक्तिरसंस्कृतकथनमित्यर्थः ।

कि, म्वेच्छयति म्वेच्छति म्वुष्टः । अन्तर्विद्यामन्त्रौ
विद्वान् म्वेच्छति धृतव्रत इति हलायुधः ॥
अनेकार्थत्वादयत्तशब्देऽपि । तथा चामरः ।

अथ म्विष्टमविस्पष्टमिति । म्वेच्छ यक्तायां वाचि
इति प्राचः । तत्र रमानायस्तु । म्वेच्छति वटु-
र्यक्तं वदतीत्यर्थः । अव्यक्तायामिति पाठे कुतः
सितायां वाचीत्यर्थः ।

‘तस्यादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च ननर्थाः षट् प्रकौर्त्तिताः ॥’
इति भाष्यवचनेन नञोऽप्राशस्त्यार्थत्वात् इति
याख्यानाय हलायुधोक्तसुदाहृतवान् । इति
दुर्गादासः ॥

म्वेच्छं, स्त्री, (न्वेच्छस्तदेशः उत्पत्तिस्थानत्वेना-
स्यस्य । अर्थान्वायच् ।) हिङ्गुलम् । इति
राजनिर्णयः ॥ (तथास्य पर्यायः)

“हिङ्गुलन्दरं म्वेच्छमिङ्गुलचूर्णपारदम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

म्वेच्छः, पुं, (न्वेच्छयति वा म्वेच्छति अस्वस्कृतं
वदतीति । म्वेच्छ + अच् ।) किरातशयरपुलि-
न्दादिजातिः । इत्यमरः ॥ पामरमेदः । पाप-
रक्तः । अपभाषणम् । इति मेदिनी । छे, ६ ॥

म्वेच्छादीनां सर्वधर्मैराहित्यमुक्तं यथा, हरि-
वंशे । १४ । १५—१६ ।

“सगरः स्वां प्रतिज्ञां गुरोर्वाक्यं निश्चय च ।

धर्मं जवान् तेषां वै वैशान्त्यत्वं चकार ह ॥

अहं शक्तानां शिरसो सुखयित्वा यच्चर्जयत् ।

जवनानां शिरः सर्वं कामोचानान्तयेव च ॥

पारदा सुक्तकेशाश्च पट्टवाः श्मश्रुधारिणः ।

निःस्त्राधायवपटकाराः कृतास्तेन महात्मन ॥

शका जवनकाञ्चोलाः पारदाः पट्टवास्तथा ।

कोजसण्याः समहिषा दाञ्चाञ्चोलाः सकेरलाः ।

सर्वे ते क्षत्रियास्मात् धर्मस्तेषां गिराहतः ॥

वशिष्ठवचनाम्राजन् सगरेण महात्मना ॥”

शक्तानां शुकदेशोद्भवानां क्षत्रियाणाम् । एवं

जवनादीनामिति । अत्र जवनशब्दस्तद्देशोद्भव-
वाची चवर्गवृत्तीयादिः । जवनी देशवेगिनो-

रिति त्रिकाण्डशेषाभिधानदर्शनात् ॥ * ॥ तेषां

म्वेच्छत्वमप्युक्तं विष्णुपुराणे । तथास्तान् जवना-
दीशुपक्रम्य ते चात्तधर्मपरित्यागात् म्वेच्छत्वं

ययुरिति । वीधायकम् ।

“गोमांसखादको यश्च विरुद्धं बहु भाषते ।

सर्वचारविहीनश्च म्वेच्छ इत्यभिधीयते ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
अपिच । देवयान्यां ययातेर्दी पुत्तौ यदुः तुल्यं च ।

शर्मिष्ठायां त्रयः पुत्राः द्रुतुः चतुः पुरुषः ।
तत्र यदुपप्रत्यक्षत्वारः पितुराज्ञाहेतुन कृत-
वन्तः पित्रा प्रभाः । अष्टपुत्रं यदुं शशाप तत्र
वंशे राजा चक्रवर्ती मा भूदिति । तुल्यसु-
द्रुतुनून् शशाप युष्माकं वंश्या वेदवात्या स्नेच्छा
भविष्यन्ति । इति श्रीभागवतमन्त्रम् ॥ ३ ॥
("अष्टजन्तु पद्वान् पुच्छात् प्रसावादनाविडान्

शकान् ।

योगिदेशाच्च यवनान् शकतः शवरान् बहुन् ॥
मृत्रतश्चाष्टजन्तु काश्चीच्छरभाश्चैव पार्श्वतः
पौष्टान् । किरातान् यवनान् सिङ्गलान् वर्बेरान्
खशान् ॥

चिबुकांश्च पुलिन्दांश्च चीनान् हूगान् सक्के-
रलान् ।

ससर्जं केनतः वा गौर्स्नेच्छान् बहुविधानपि ॥
वा वशिष्ठस्य धेनुः । इति महाभारते ॥ ११२७६।
३५—३७ ॥) अन्यच्च । "शकजवनकास्त्रो-
पारदपद्मवा हन्यमानास्तत्कुलगुरुं वशिष्ठं
गुरवं ययुः । अथेतान् वशिष्ठो जीवन्मृतकान्
ज्ञत्वा नगरमाह । वत्स वत्सालमेभिर्जीवन्मृत-
केरुवृत्तेः । एते च मयैव त्वत्प्रतिज्ञापालनाय
निषयस्मिहिनसङ्गपरित्यागं कारिताः । स
हयेति तदगुरुवचनमभिनन्द्य तेषां वेश्यान्-
नमकारयत् । जवनान्मुखितशिरसोऽर्धमुष्णान्
शकान् प्रलम्बकेशान् पारदान् पद्मवाञ्च शशु-
धराद्रिः स्वाध्यायवयदकारनेतानन्वाञ्च क्षत्रि-
याञ्चकार । ते चात्मधर्मपरित्यागादृन्नाक्षणेच
परित्यक्ता स्नेच्छतां ययुः ॥" इति विष्णुपुराणे ॥ ४।
३ । १—२१ ॥ ७ ॥ प्रकारान्तरेण तस्योत्-
पत्तिर्यथा,—

क्षत उवाच ।

"वंशे स्वायम्भुवस्याचीदृजो नाम प्रजापतिः ।
मृत्योस्तु दुहिता तेन परिणीतातिदुर्मुखी ॥
सुतीर्षां नाम तस्यास्तु वेनो नाम सतः

पुत्रा ।

अधर्मनिरतः कामी यज्वान् वसुधाधिपः ।
लोकैर्यधर्मैस्तप्यातः परमार्थापहारकः ॥
धर्मचारप्रसिद्धार्थं जगतोऽस्य महर्षिभिः ।
अननीतोऽपि न हदावतुर्षां स यदा ततः ॥
श्रापेन मारयित्वैगमराजकमयार्हिताः ।
ममन्युर्गन्ध्याजस्य वनाद्देहमकलायाः ॥
तत्प्रायान्मध्यमानाशु निपेतुर्गच्छन्नातयः ।
शरीरै मातुरंशेन हृष्याञ्जनसमप्रभाः ॥"

इति मत्स्यपुराणे ॥ १० । ३—८ ॥ ७ ॥

स्नेच्छभाष्यासनिषेधो यथा,—

"न सातवेष्टिकाभिः फलानि वै फलेन तु ।
न स्नेच्छभाषा शिद्येत नाकर्षेय पदासङ्गम् ॥"
इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥ ३ ॥

तस्य मध्यमा तामसी गतिर्यथा, मानवे ।
१२ । १८३ ।

"हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा स्नेच्छाश्च गर्हिताः ।
सिङ्हा याम्ना वराहाश्च मध्यमा तामसी
गतिः ॥"

(मन्त्रयाकाले स्नेच्छापसारणमुक्तं यथा, मनु-
संहितायाम् । ७ । १८६ ।

"जडमृकान्यवधिरांस्तेर्यग्योनान् वयोऽति-
मान् ।

स्त्रीस्नेच्छयाधितयङ्गान् मन्त्रकालेऽपसार-
येत् ॥"

"अथवा एवंविधा मन्त्रियो न कर्त्तव्याः । बुद्धि-
विधमसम्भवात् ॥" इति तद्वाक्ये मेधातिथिः ॥
स्नेच्छाणां पशुधर्मित्वम् । यथा, महाभारते ॥
८४ । १५ ।

"गुरुदारप्रसक्तैषु तिर्यग्योनिगतेषु च ।
पशुधर्मिषु पापेषु स्नेच्छेषु त्वं भविष्यसि ॥"

स्नेच्छकन्दः, पुं, (स्नेच्छप्रियः कन्द इति मध्यपद-
लोपी कर्मधारयः ।) लशुनम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तस्य पर्यायो यथा,—

"लशुनस्तु रसोनः स्यादुत्तमस्यो मज्जीवधम् ।
अरिष्टो स्नेच्छकन्दश्च पवनेष्टो रसोनकः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
स्नेच्छजातिः, स्त्री, (स्नेच्छस्य जातिरिति वही-

तत्पुरुषः स्नेच्छरूपा जातिरिति कर्मधारयो
वा ।) गोमांसखादकवहुविरुद्धभावकसर्व-
चारविहीनवर्गः । यथा,—

"गोमांसखादको यस्तु विरुद्धं बहु भाषते ।
सर्वाचारविहीनश्च स्नेच्छ इत्यभिधीयते ॥"

इति प्रायश्चित्तवृत्तवृत्तवैधायनवचनम् ॥
अपि च ।

"भेदाः किरातशवरपुलिन्दा स्नेच्छजातयः ॥"
इत्यमरः । २ । ४० । २० ॥

अन्यच्च ।

"पौष्कलाचौद्रविडः कास्त्रिणा शवनाः
शकाः ।

पारदाः पद्मवादीभाः किराताः हरदाः
खशाः ॥

तुखगाहूरपप्प्यागां या लोके जादयो वदिः ।
स्नेच्छवापचायंवाचः सर्वे ते दृश्यवः स्मृताः ॥"

इति मानवे १० अध्यायः ॥
स्नेच्छदेशः, पुं, (स्नेच्छाणां देशः स्नेच्छप्रधानो

देशो वा ।) चातुर्वर्ण्यव्यवस्थादिरहित-
स्यानम् । तत्पर्यायः । प्रत्यन्तः २ । इत्यमरः ।

२ । १ । ७ ॥ भारतवर्षस्यान्तं प्रतिगः
प्रत्यन्तः । स्नेच्छति शिष्टाचारहीनो भवत्यत्र

स्नेच्छः अज् । स चासौ देशश्चेति स्नेच्छदेशः ।
किंवा स्नेच्छयन्ति असंस्कृतं वदन्ति शिष्टा-

चारहीना भवन्तीति वा पञ्चादयि स्नेच्छा
नीचजातयः तेषां देशो स्नेच्छदेशः । भारतवर्ष-
स्यान्तः शिष्टाचाररहितः कामरूपवङ्गादिः ।
उक्तश्च ।

चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यत ।
स्नेच्छदेशः स विज्ञेय व्यर्थावर्त्तकतः पर

भति ॥"

इति अरतः ॥

(अपि च, मनुः । २ । २३ ।

"हृष्यसारस्तु चरति नृगो यत्र स्वभावतः ।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो स्नेच्छदेशस्ततः परम् ॥"

स्नेच्छभोजनं, स्त्री, (भुज्यते यदिति । भुज् + कर्मणि
ल्युट् । ततो स्नेच्छाणां भोजनम् ।) यावकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

स्नेच्छभोजनः, पुं, (भुज्यतेऽसौ इति । भुज् +
ल्युट् । स्नेच्छाणां भोजनः । (गोधूमः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

स्नेच्छमण्डलं, स्त्री, (स्नेच्छाणां मण्डलं समूहोऽत्र ।)
स्नेच्छदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्नेच्छसुखं, स्त्री, (स्नेच्छे स्नेच्छदेशे सुखसुत्पत्ति-
रस्य । इत्यमरटीकायां रघुनाथः ।) तान्त्रम् ।

इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥ (तथास्य पर्यायः ।
"तान्त्रमौदुम्बरं सुखसुदुम्बरमपि स्मृतम् ।

रविप्रियं स्नेच्छसुखं सुखं पर्यायनामकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

"तान्त्रमौदुम्बरं मूल्यं विद्यात् स्नेच्छसुख-
न्तथा ॥"

इति गारुडे २०८ अध्याये ॥

स्नेच्छाशः, पुं, (स्नेच्छैरश्यते इति । अश्र् + कर्मणि
ल्युट् ।) स्नेच्छभोजनः । गोधूमः । इति
कैचित् ॥

स्नेच्छास्यं, स्त्री, (स्नेच्छे स्नेच्छदेशे आस्यसुत्पत्ति-
रस्य ।) तान्त्रम् । इति हारावली ॥

स्नेच्छितं, स्त्री, (स्नेच्छे देशोक्तौ + क्तः ।) स्नेच्छ
भाषा । अपशब्दः । तत्पर्यायः । परभाषा २ ।
इति हारावली ॥

स्नेट, ऋ उष्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अमिस्नेटत् । स्नेटति
लोकः उष्माद्यतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

स्नेट, ऋ उष्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अमिस्नेटत् । स्नेटति ।
उष्माद्यतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

स्नेव, ऋ उष्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
आल०-सक०-सेट् ।) ऋ, अमिस्नेवत् । ऋ,
स्नेवते । इति दुर्गादासः ॥

स्ने, कान्तिसंज्ञये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-अक०-सेट् ।) स्वायात् चन्द्रो दिवसे । इति
दुर्गादासः ॥